İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA
VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
A. ADIVAR, R. ARAT, A. ATEŞ, C. BAYSUN, B. DARKOT
TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TELİF, TÂDİL, İKMÂL ve TERCÜME SÛRETİ İLE
NEŞREDİLMİŞTİR

6. CİLT

ḲĀ'ĀN — KVAṬṬA

İSTANBUL
MİLLI EĞİTİM BASIMEVİ
1977

K.

ḲĀ'ĀN. [Bk. KAGAN.]

ḲA'ĀNĪ. [Bk. KAÂNÎ.]

KAÂNÎ. ḲA'ĀNĪ, ḤABĪB ALLĀH (1807—1854), İran şâirlerinden olup, Şîraz'da doğmuştur. Manzûmeleri ile tanınmış Mîrzā Muḥammed 'Alī Gulşan'in oğludur; Fatḥ 'Alī Şāh'ın halefi Muḥammed Şāh (1250—1264 = 1834—1848) ile Nāṣir al-Dīn Şāh'ın saray şâiri idi. Vaktinden evvel yetişmiş ve olgunlaşmış olan şâir, 8 yaşından itibâren, kendisini tanıttı. 11 yaşında iken, babasını kaybeden (*Parīšān*, Bombay, 1277, s. 19) Ḳa'ānī tahsilini ikmâl için, Horasan'a gitmek mecbûriyetinde kaldı. Meşhed vâlisi *şucā' al-salṭana* Ḥasan 'Alī Mīrzā kendisini himâyesi altına aldı; bu onun ikbâlinin başlangıcı oldu. Klâsik üç islâm dilinden başka, fransızcayı da öğrendi. Afyon müptelâsı olmuş, fakat sefahat ve işrete alışmamış idi. 1270 (1854)'te Tahran'da öldü. Sa'dī [b. bk.]'nin *Gulistān*'ı tarzında, *Kitāb-i parīšān* adlı, mensûr ve manzûm bir takım hikâye ve fıkralar mecmûası (113 hikâye ile sonunda 33 fıkra ihtivâ eden bu eser Bombay'da 1277'de basılan *Kulliyāt*'ının başında, taş-basması ile, Tahran, 1302, s. 1—40'ta neşredilmiştir; başka ayrı basmaları da vardır) ile şiirlerini ihtivâ eden bir *Dīvān* bırakmıştır (bu eseri Bombay'da 1277, 1298, 1306 ve Tahran'da 1277'de, taş-basması ile, tab'edilmiştir).

İran'ın son devir şâirlerinin, hiç şüphesiz, en büyüğüdür ve her zaman nüktedan bir şâir olarak tanınmıştır. İstihzâsı derin ve iğnelidir; fakat maalesef ekseriyâ kabadır.

Bibliyografya: *Dīvān* (Bombay, 1277), mukaddime; *ZDMG*, IX, 271, 595—605; Alexander von Kégl, *Zur Gesch. der pers. Litteratur des 19. Jahrh.* (*ZDMG*, 1893, XLVII, 131 v.dd., 9 kasîde tercüme edilmiştir); Riżā Ḳulī Ḫān, *Macma' al-fuṣaḥā*, II, 402—422; C. H. Ethé, *Grundr. der iran. Philologie*, II, 314, 316; E. G. Browne, *A Year Amongst the Persians*, s. 118.

KAARTA, Senegal nehrinin yukarı kısmı ile Sahrâ arasında, fransız Sudanı'na dâhil bir mıntaka. Kaarta şimâlde —Dovayş magribîleri arâzisi ile Hōdh [bk. mad. HOZ], şarkta — Baḥunu, cenûpta — Beledugu ile Fuladugu arâzisi ve garpta — Kulu bataklığının garp kolundan başlayarak, Baule'nin munsabına kadar, Senegal ile hudûtlanır. Şist tabakasının geniş bir yayla teşkil ettiği arâzi cenûb-i şârkîye mâil olup, ırmakların büyük bir kısmı Senegal'e dökülür. İklimi, Sahel („sâhil") mıntakası iklimine benzer: çok kısa süren yağmur mevsiminden sonra, uzun kuraklık devreleri gelir; yağmurlar pek bol değildir ve satıhtaki sular nâdirdir; nüfus, daha çok, darı ve sebze ekilen sâhaların sulanmasında kullanılan kuyuların etrafında toplanmıştır. Memleket bir step manzarası arzetmekle berâber, zirâate hiç de elverişsiz değildir. Nehirlerin sâhillerinde bulunan ve sular alçaldığı zaman meydana çıkan topraklar, bilhassa münbittir ve iki misli mahsûl verir. Başlıca mezrûât pirinç, mısır, darı, şam-fıstığı, pamuk ve çivit fidanıdır. Hayvan ve at besleme buralarda oldukça inkişâf etmiştir. Nüfus kesâfeti azdır. Memleketin Toucouleur denilen melezler tarafından fethinden evvel, Faidherbe buranın mesâha-i sathîyesini 54.000 km². ve nüfusunu da 300.000 tahmin etmiş idi. Bugün 1 km². 2 veya 3 kişiden fazla nüfus isâbet etmiyor. Bu çok karışık nüfus arasında, en mühim unsuru teşkil eden Bambāra [b. bk.] ve Soninke'den başka, Khassonke, Peuhl ve Magribîler vardır. Magribîler ile Peuhller islâmı kabûl etmişler; Bambāralar ise, muhâlefet eylemişlerdir. Kaarta'nın başlıca tâlî taksimâtı şunlardır: Senegal'in sağ sâhili üzerinde—Diafunu (Tambaraka) ve Diomboko (Koniakari); Diafunu'nun şimâlinde — Giudiume (Niogomera); merkezde—Tomora

(Diala); Fuladugu'nun şimâlinde—Baghe ve Kaarta-Bine; şarkta - Dianghirte; Magribîler memleketi hudûdunda—Kingui (Nioro). Senegal'deki fransız müstemlekeleri yakınında bulunan Kaarta'dan, XVIII. asırda, Houghton ile Mungo-Park (1795) geçmişlerdir. 1828'de Duranton, 1846'da Raffenel, 1863'te Mage ve Quintin ve 1880'de de Lenz burasını ziyâret etti.

Tarih. Ġāna [b. bk.] ve Mandingo (Malli) devletlerine ilhak edildikten sonra Kaarta, sonuncu devletin inhilâli esnâsında, bir çok küçük devletlere taksim edildi. Bunlar XVII. asrın sonunda, Sunsa adlı bir reisin idâresi altında, Segu'dan gelen Massassi Bambâralarının hâkimiyeti altına alındı. Bu reis Fuladugu, Kaarta ve Bambuk'u fethetti ve hukûmet merkezini Suntian tesmiye ettiği bir mahalde te'sis etti. Kendisinin halefleri, Segu Bambâralarına karşı, hemen-hemen dâimî muhârebeler yapmak mecbûriyetinde kaldılar. Bunlar ilk önce mağlûp oldular ise de, Sié-Banmana (1709—1760)'nın idâresi altında, muvaffakiyet kazandılar; bu reis, Massassilerin bakiyelerini topladı ve Gemu'yu pâyitaht yaparak, onların devletini yeniden te'sis etti. Dianghirte, Diara, Diomboko ve Bambuk'u ilhak etti. XVIII. asrın sonlarına doğru Massassiler, Segu Bambâraları tarafından, yeniden hezîmete uğratıldılar, fakat kendilerinin reisi Dasse, tüccarların elinden almış olduğu köleler ile, ordusunu yeniden teşkil etti. Kendisinin halefi Mūsā Kurabo kaybedilmiş olan arâziyi tekrar eline geçirdi ve bunlara Koniakari'yi ilâve etti. Ondan sonra gelen reisler muhtelif eyâletlerde çıkan isyânları tenkil ettiler. Bunların sonuncusu olan Kandia (1844—1854), pâyitaht olarak, Nioro'yu intihap etti ve 7 sene süren muhârebeden sonra, Diavaraları mağlûp ederek, onları Sahrâ'ya hicrete mecbûr etti. O zamanlar Kaarta, şarktan garba doğru, 300 km.'lik ve şimâlden cenûba doğru da, 170 km.'lik bir arâzi işgâl eden kuvvetli bir devlet idi (Raffenel). İdâre Kulubari âilesine mensûp bir reisin elinde idi; kendisi *fama* unvanını taşıyordu ve bu rütbe ve unvan, yalnız babadan oğula değil, diğer akrabâlara da intikal ediyordu. İşleri yalnız başına idâre ederdi, fakat mühim işlerde Kulubarilerden, bâzı kabîlelerin mümessillerinden ve „esirlerin reislerinden" müteşekkil bir hey'et ile istişârede bulunurdu.

Kaarta devleti Toucouleur darbeleri altında yıkıldı. Kandia al-Ḥācc 'Omar [b. bk.]'in bir elçisini öldürdüğünden, Kaarta Murâbıtlara mensûp çetelerin akınlarına uğradı. Düşmanın karşısına çıkmış olan *fama*'nın ordusu bozguna uğratıldı ve bizzat *fama* teslim olmağa mecbûr kaldı. Nioro şehri, Toucouleurler tarafından, işgâl ve kıral âilesi mensûpları katledildi. Evvelâ öldürülmemiş olan Kandia da aynı âkıbete uğramakta gecikmedi. O andan itibâren, Kaarta Toucouleur devletinin bir vilâyetini teşkil etti ve 1874'e kadar, bir kıral nâibi tarafından, idâre edildi. Bu tarihte Segu sultanı Aḥmadu, Kaarta'nın idâresini tevdî etmiş olduğu kardeşi Montaga'nın kudretinden kuşkulanarak, onu azletmeğe karar verdi. Nioro'da muhâsara edilmiş olan Montaga, teslim olmaktan ise, berhavâ edilmeği tercih etti. Bunun üzerine Aḥmadu Nioro'da yerleşti ve Toucouleur devletinin fransızlar tarafından istilâsına başlanıldığı zamana kadar, burada kaldı. 1890'da Galliéni'nin ordusu Kaarta'ya girdi ve Koniakari'yi ele geçirdi; fransızlar Nioro'yu fethettiler (kânun I. 1897) ve memleketin işgâlini tamamladılar. Mağlûp olan Aḥmadu Macina'ya ilticâ etmek mecbûriyetinde kaldı. Kaarta fransız müstemlekelerine ilhak edildi ve Nioro Kitā ve Kayes vilâyetlerine taksim edildi.

Bibliyografya: Raffenel, *Nouveau voyage au pays des nègres* (Paris, 1856), 2 cild; Mage, *Du Sénégal au Niger* (Paris, 1867), fasıl V; Galliéni, *Voyage au Soudan français* (Paris, 1885), s. 589—605; Pietri, *Les Français au Niger* (Paris, 1885), s. 63 v.dd.; O. Lenz, *Voyage au Sénégal et au Maroc* (Paris, 1886), 2 cild; de Lartigue, *Notice géographique sur la région du Sahel* (*Bull. du Comité de l'Afrique française*, 1898); Gatelet, *Histoire de la conquête du Soudan français* (Paris, 1901), s. 179—193; M. Delafosse, *Haut Sénégal. Niger* (Paris, 1912), II (tarih); G. Binger, *Essai sur la langue bambara parlée dans le Kaarta et le Béladougou* (Paris, 1886); bk. bir de mad. BAMBARA, bibliyografya. (G. YVER.)

KA'B. [Bk. KA'B.]

KA'B. KA'B AL-AḤBĀR, ABŪ İSḤĀḲ KA'B B. MĀTİ' B. HAYSŪ', araplarda israîlî ve müslüman rivâyetlerinin en eski râvîsidir. Yemen yahudilerinden olup, Abū Bakr veya 'Omar'in halifeliği zamanında müslümanlığı kabûl etti; ilâhiyât sâhasında ve bilhassa Kitab-ı Mukades üzerindeki mâlûmâtı dolayısı ile, KA'B AL-AḤBĀR veya KA'B AL-ḤABR („haham Ka'b") tesmiye edildi. Lidzbarski (*De propheticis, quae dicuntur, legendis arabicis*, Berlin. Diss., Leipzig, 1893, s. 34 v.d.) adının aslında ibrânî olup, ʿAḳībā veya Ya'ḳōb olduğunu, fakat bilâhare arapça Ka'b ismine çevirildiğini tahmin ediyor. *Ḥabr* veya *ḥibr* (cem. *aḥbār*), Bâbil yahudilerinde

rabbī'den sonra gelen ilmî bir unvan olan ibrânîce *ḥābēr* kelimesinden alınmıştır. Ḫvārizmī (*Mafātīḥ al-ʿulūm*, nşr. van Vloten, s. 35) de bunu, arapçadaki *ʿālim* mânasına, bir yahudi unvanı olarak gösteriyor. Ka'b'in hayatı ve mesâisi hakkında pek az mâlûmâta sâhip bulunmaktayız. Ṭabarī'ye göre, halife 'Omar ile sıkı münâsebeti var idi; 'Omar'in Kudüs'e girişinde (15 = 636) onun maiyeti arasında bulunuyordu (*Tārīḫ*, I, 2408). 17 (638) senesinde müslüman oldu (*ayn. esr.*, s. 2514). 'Omar'e 23 (644) senesinde, 3 gün evvelinden, ölümünü haber verdiği rivâyet edilmektedir (*eyn. esr.*, s. 2722). Navavī (*Tahẕīb*, nşr. Wüstenfeld, s. 523)'ye göre, Peygamber zamanında yaşamış, fakat kendisini hiç görmemiştir. Ensârdan Abu 'l-Dardā' [b. bk.] kendisinin çok mâlûmâtlı olduğunu, gerek mâlûmât ve gerek itimat husûsunda her kesin aynı fikirde bulunduğunu söylüyor (Navavī, *eyn. esr.*) 'Omar'in hilâfeti zamanında Yemen'den Medine'ye gelip, yerleşti ve bilâhare oradan Suriye'de Ḥimṣ'a gitti. Suriye vilâyeti umûmî vâlisi olan Muʿāviya, rivâyet edildiğine göre, muallim ve müşâvir olarak, Ka'b'i sarayına aldı. 'Oṯmān ile hasımları arasındaki mücâdelede Ka'b, faâl bir sûrette, halifenin tarafını iltizâm etti ve bu sebepten kendisi bir gün, mutaassıp Abū Ẕarr [b.bk.] tarafından, bedenî cezâya çarptırıldı (Ṭabarī, I, 2946 v.d.). 'Oṯmān'ın halifeliği zamanında, 32 veya 34 (652 yahut 654) senesinde, Ḥimṣ'ta öldü ve burada defnedildi (Ṭabarī, III, 2474 v.dd.); fakat diğerlerine göre (İbn Baṭṭūta, nşr. Defrémery ve Sanguinetti, I, 222; Yāḳūt, *Muʿcam*, II, 595), Şam'da defnedilmiştir. En mühim tilmizleri arasında *Kur'an*'ın en eski şârihlerinden biri olan 'Abd Allāh b. 'Abbās [b. bk.] ile Abū Hurayra [b. bk.] bulunmaktadır.

Ka'b'den bize ancak ağızdan-ağıza dolaşan rivâyetler kalmıştır; kendisinin eser yazdığı hiç bir yerde söylenilmemekte, ona atfedilen bir çok rivâyetlerin, yanlış olarak, kendisine isnât edildiği zannolunmaktadır; bunların bir çoklarının, bilhassa Ṭabarī tarafından nakledilmiş olanlarının, menşe'lerinin daha eski olduğu, gerek hahamların, gerekse kilise büyüklerinin (âbâ-i nasrânîye) rivâyetlerine âit bulundukları isbat edilmiştir (bk. Lidzbarski, *ayn. esr.*, s. 38 v.d.). İbn Ḳutayba ile Navavī gibi, şâyân-ı itimat müverrihler kendisini hiç zikretmiyorlar ve Ṭabarī gibi, diğerleri de bunu nâdiren yapıyorlar; buna mukabil menâkıp hikâyecileri, Ṣaʿlabī ile Kisā'ī, onu bir senet olarak alıyorlar. İspanyol transkripsiyonu ile, F. Guillén Robles tarafından, tab'edilmiş olan *Leyendas de José hijo de Jacob y de Alejandro Magno* (Zaragoza, 1888)'da kendisine bir hikâyeci olarak, hemen-hemen fâsılasız, tesâdüf edilmektedir; öyle ki, bu *Leyenda*, bütün mevzuu bakımından, Ka'b'e âit bir rivâyet gibi görünmektedir. Nâşir Ka'b al-Aḥbār'ı (ispanyol. *Cab Alajbar*, s. 4, not 2) *Caab el historiador* şeklinde tercüme ediyor ki, böylece J. v. Hammer'in de, evvelce yapmış olduğu gibi (krş. Lidzbarski, *ayn. esr.*, s. 36, not 4), *aḥbār* ile *aḥbār*'ı birbirine karıştırıyor ve onun hakkında *el narrador* veya *el cronista* tâbirlerini kullanıyor. Hâlbuki bu menkıbe büyük bir kısmı itibârı ile, bilhassa birinci bâbı, Ṣaʿlabī'nin Yūsuf kıssasının kelime-kelime yapılmış bir tercümesidir ve Ṣaʿlabī'nin rivâyet sâhibini zikretmediği yahut başkalarını zikrettiği yerde bile, bunlar Ka'b'e atfediliyor. Hâlbuki Ṣaʿlabī'nin eserinde, râvî olarak, ancak beş defâ zikredilmiştir; bunların ilki Yūsuf'un vücût yapısı ve güzelliğini tasvir eden mukaddimede geçiyor (*Ḳiṣaṣ al-anbiyā'*, Kahire, 1324, s. 61, str. aş. 4). Bu parça yazmasının ilk sahifesi kaybolmuş olan *Leyenda*'da mevcût değildir; bu menkıbenin Ṣaʿlabī'ninki ile mutâbakatı daha başlangıçta görülüyor; s. 3, str. aş. 4: *Y despues fizo Allah nacer* ..., Ṣaʿlabī, *ayn. esr.*, s. 62, str. 23: *anna 'llāha taʿālā anbata* ...; burada Allahın Ya'ḳūb'un evinin bahçesinde bir ağaç yetiştirdiği ve Ya'ḳūb'un her oğlu doğdukça, ağacın üzerinde bir dalın filizlendiği söylenilmektedir. Çocuk büyüdükçe, dal da büyüyordu ve oğlu büyüyüp, adam olduğu zaman Ya'ḳūb dalı kesiyor ve ona veriyordu. Burada Ṣaʿlabī, tamâmiyle umûmî bir şekilde, „peygamberlerin menâkibini ve geçmiş zamanların tarihini bilenler" tarafından yapılan rivâyetlere atfettiği hâlde, *Leyenda* daha 4. sahifede ve hemen-hemen her sahifede olmak üzere, sonuna kadar, râvî olarak, Ka'b'i zikrediyor. Fakat Ṣaʿlabī'nin eseri ile yapılan daha geniş bir mukayesenin de gösterdiği gibi, *Leyenda*'da Ka'b'in sık-sık zikredilmesi tamâmiyle keyfîdir. Kisā'ī, Yūsuf kıssasında (*Ḳiṣaṣ al-anbiyā'*, Bonn nüshası, So 7, s. 315—382) Ka'b'i, râvî olarak, bir defâ ve bunu da başlangıçta (s. 316, str. 10 — s. 319) zikrediyor; burada söylenildiğine göre, Allah İbrāhīm'e beş kıymetli eşyâ vermiştir ki, bunların hepsi bilâhare Yūsuf'un eline geçmiş ve bu da kardeşlerinin hasedini mûcip olmuştur; sonra Yūsuf ile Ya'ḳūb'un rüyâları anlatılıyor (krş. Weil, *Biblische Legenden der Müselmänner*, s. 101). Firdavsī'nin *Yūsuf u Zalīḫā*'sında (nşr. H. Ethé, *Anecdota Oxoniensa, Aryan Series*, Oxford, 1908), VI. kısım, cild I, s. 258,

mısrâ 2599'da râvî olarak, Ka'b'e bir defâ daha tesâdüf edilmekte ve burada „Ka'b al-Aḥbār şöyle der, şu doğru rivâyeti Ka'b'den alıyorum" denilmektedir; bundan sonra Mısır hukümdarı (burada Abu 'l-Ḥasan künyesi ile. Ḥaṭrūs veya Ḥaṭrūş tesmiye edilmektedir) ile vezîri Rayyān b. al-Valīd (Kitâb-ı Mukaddes'teki Putiphar) ve bunun zevcesi Zalīḫā'nın hikâyesi ile Yūsuf'un satılması için yapılan hazırlıkların hikâyesi geliyor. Ṭabarī tarihinin Yūsuf'a dâir olan kısmında (I, 371—413) Ka'b'in hiç zikredilmemesi ve bilâkis Ṯa'labī, Kisā'ī ve Firdavsī'nin her üçünde, aynı kıssada, fakat birbirinden farklı olarak Ka'b'i zikretmeleri keyfiyeti, bu şahsın, yalnız magribî menkıbesinde değil, zikredilen bu son üç müellifte de mevhûm olduğu faraziyesini kuvvetlendirmektedir.

Bibliyografya: İbn Sa'd (nşr. Sachau), VII, II, 156; Ṭabarī, *Tārīḫ*, bk. fihrist; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 219; Aẓīmuddīn Aḥmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naṣvān's ...* (*GMS*, XXIV), s. 24; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), III, 121; İbn Ḥacar, *İṣāba*, III, 635—639; ayn. mll., *Tahẕīb al-tahẕīb* (Haydarâbâd, 1326), V.II, 438—440; Navavī, yk. bk.; *Aġānī*, II, 50; Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner*, s. 10; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, III, s. CIX, not 2; M. Grünbaum, *Zu Schlechta-Wssehrds Ausgabe des Jussuf und Suleicha* (*ZDMG*, XLIV, 458, 477); Lidzbarski (*oyn. esr.*, s. 31—40); H. Hirschfeld, *Ka'b al-Aḥbār* (*Jewish Encylopedia*, VII, 400); M. Schmitz, *Über das altspanische Poema de José* (*Roman. Forschungen*, 1901, XI, 321); G. Salzberger, *Die Salomosage in der semit. Literatur* (Heidelberg, Diss., Berlin, 1907), s. 19; B. Chapira, *Légendes bibliques attribuées à Ka'b al-Aḥbār* (*REJ*, LXIX, 86 v. dd., LXX, v. dd.).

(M. SCHMITZ.)

KA'B. KA'B B. AL-AŞRAF (?—625), Medine'de Peygamberin muhâliflerinden olup, Naẓīr kabîlesine ve diğerlerine göre, Ṭayy' kabîlesinin Nabhān koluna mensûp idi ise de anası Naẓīrī kabîlesindendi. Kendisi mûseviliğin kuvvetli tarafdarlarından idi (krş. İbn Hişām, s. 659, 12, *Seyyid al-aḥbār* tâbiri). Bedr gazvesinin neticesinden pek müteessir olarak, Mekke'ye gitti ve burada, Kureyşleri Peygambere karşı mücâdeleye tahrik için, şiirdeki büyük kabiliyetini (*faḥl faşīḥ*, bk. *Kitāb al-Aġānī*) kullandı; sonra Medine'ye döndü ve burada, söylenildiğine göre, islâm kadınlarını onlar için yazdığı aşk şiirleri ile töhmet altına koydu. Peygamber: — „Beni bu adamdan kim kurtaracak?" — diye bedduâ ettiği zaman, Muḥammed b. Maslama bu işi üzerine aldı ve içlerinde Ka'b'in bir süt kardeşi de bulunan bâzı kimseler ile, mehtaplı bir gecede onu evinden uzaklaştırmağa ve kendini müdâfaa etmesine rağmen, öldürmeğe muvaffak oldu (Ka'b b. Mālik'in bunu imâ eden kasîdesi için bk. İbn Hişām, s. 658 v. d.). Ḥassān b. Ṯābit (nşr. Hirschfeld, nr. 97) ise, bu katli ve buna mukabil İbn al-Ḥuḳayḳ'ın katlini, şâyân-ı hayret bir şekilde, açıkça izah ediyor. Vāḳidī'ye göre, bu katil hâdisesi 3. (h.) senenin 14 rebiülevvel gecesi vâkî oldu; fakat Zū Amarr seferinin tarihi ile tezat teşkil eden bu tarih belki hâdiselerin birbirine karıştırılmış olmasından ileri gelmiştir. Bununla berâber Ka'b'in, Mekke'den dönüşünden az sonra, katledildiği anlaşılmaktadır. Daha ziyâde şiirlerden (İbn Hişām, s. 658, 18, 659, 12), al-Ḥalabī'de bulunan ve Peygamberin Naẓīrîlere taarruza başladığı zaman, bunların, Ka'b'in ölümü dolayısı ile, çok müteessir olduklarından bahsedilen bir rivâyetten, Ka'b'in katlinin, kabîlesi efrâdına karşı tevcih edilmiş olan hücûma bir nevî başlangıç olarak, 4 senesinde vukû bulduğu istidlâl edilebilir. Uḥud gazvesinde Peygambere karşı tahrikçilikte bulunduğu için cezâya çarptırılmış olması da tabiî'dir.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 548—551, 657—659; Vāḳidī (trc. von Wellhausen), s. 95—99; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1368—1372; Ḥalabī, *İnsān al-'uyūn* (Kahire, 1308), III, 176—179; Mas'ūdī, *al-Tanbīh* (nşr. de Goeje), s. 243; *Aġānī*[1], XIX, 106 v. d.; Caetani, *Annali dell'Islām*, I, 534—537; Margoliouth, *Mohammed* (3. tab.), 286 v. dd.; Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 152—155; R. Leszynsky, *Die Juden in Arabien zur Zeit Muhammeds* (Berlin, 1910), s. 66—69.

(FR. BUHL.)

KA'B. KA'B B. MALIK, ABŪ 'ABD ALLĀH (?—673), medineli olup, Salima kabîlesinin Ḫazracî koluna mensûptur. Medine'de vâkî olan kanlı kabîle mücâdelelerine faâl bir surette iştirâk ettikten sonra, islâmiyeti hicretten evvel kabûl etti ve çok mühim neticeler elde edilmiş olan ikinci 'Aḳaba [b. bk.] toplantısında bulundu. Kendisi şâir idi ve Ḥassān b. Ṯābit ve 'Abd Allāh b. Ravāḥa ile birlikte, Peygamberin gazâlarını tebcîl etmek ve muhâliflerinin manzûm hiciv ve hücûmlarına cevap vermek için, Peygamber kendisinden faydalandı. Bedr gazvesine iştirâk etmedi, fakat diğer muhârebelerin ekserisinde bulundu. Uḥud gazvesinde yaralandığı ve öldürüldüğü zannedilen Peygamberi de kendisi bulmuştur. Peygambere çok bağlı olmakla berâber, onun çok meşakkatli Tabūk seferine iştirâke karar verememiş olan nâdir tarafdarlarından biri idi; fakat bilâhare pişman oldu ve sıkı bir tövbe ve riyâzetten sonra, Peygamber tarafından, affedildi (krş. *Kur'an*, IX, 103, 107, 118 v.d.). Şiirlerinde kendi kabîlesinin Ġassān kabîlesi ile akrabâ olduğunu zikretmekten hoşlanan Ka'b'in Medine'yi ve Peygamberi terketmeğe bizzat bir Ġassān emîri tarafından dâvet edilmiş olması dikkate şâyândır. 'Oṯmān'ın halifeliği zamanında, Ḥassān ve Zayd b. Ṯābit ile birlikte, halifeye hücûm eden düşmanlara karşı şiddetle cephe almış olanlar arasında Ka'b de bulunmaktadır. 'Oṯmān'ın ölümünden sonra, ona bir mersiye yazdı ve 'Alī'ye bi'at etmekten imtinâ etti. Kör olarak, 53 (673) senesinde ve başkalarına göre, 50 senesinde öldü. Şiirleri, Ḥassān'ınkilere nazaran, bir az daha kıymetlidir ve âteşli bir vatanperverlik ile birlikte, islâm dini için, hakikî bir heyecan ve şevk ifâde etmektedir.

Bibliyografya: İbn Hişām, s. 294—301, 310, 574, 896, 907—913 (şiirleri için bk. 520—871 ve tür. yer.; fakat krş. Mubarrad, *al-Kāmil*, s. 66 ve İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r*, nşr. de Goeje, s. 180); Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1217—1225, 1406, 1695, 1705, 2937, 3049, 3062, 3070; Vāḳidī (trc. v. Wellhausen), s. 113, 123, 136, 169, 326, 393, 411—414; *Aġānī*, XV, 26—32; Navavī (nşr. Wüstenfeld, *Biogr. Dict.*, s. 23 v.d.); *Bibl. Geogr. Arab.*, VII, 224.

(FR. BUHL.)

KA'B. KA B B. ZUHAYR, meşhûr şâir ve bir *Muallaḳa* sâhibi Zuhayr b. Abī Sulmā ile Kabşa bint 'Ammār'ın oğlu. Şiir istidâdı, âdetâ, bu âilenin imtiyâzlarından biri olmuştur; çünkü Ka'b ile babasından başka, bu âile efrâdından on birinin daha şiirleri mevcûttur ki, bunlar arasında meşhûr Tümāżir (al-Ḫansā') de vardır. Doğum tarihi mâlûm değildir. Bucayr ve Sālim adında kendinden küçük bir kardeşi daha vardır. O kadar itimâda şâyân olmayan rivâyetlere göre, şâirlik istidâdının delîllerini çok genç yaşta vermiştir. Babası onun şâirliğine ilk önce inanmamış ise de, kat'î bir imtihandan sonra, nihâyet o da buna kanâat getirmiştir. *Dīvān*'ındaki bir çok şiirlerinden anlaşıldığı gibi, Ṭayy', Kureyş ve Ḫazrac kabîlelerine karşı yapılan harplere karıştı. Peygamberin nübüvvetinde Bucayr, hicretin 7. senesinden az evvel, islâmiyeti kabûl etti; fakat Ka'b onu tâkip etmekten imtinâ etti ve Peygamber aleyhinde hicivler yazdı. Peygamber kanının müslümanlar için halâl olduğunu ilân etti. O andan itibâren, „arz Ka'b'e çok dar gelmeğe başladı" ve dehâlet etmeğe karar verdi. 9 senesinde, ânî olarak, Peygamberin bulunduğu bir câmie gitti ve *Bānat Su'ād* („Su'ād uzaklaştı") diye başlayan meşhûr kasîdesini kendisine okudu. Kendisinin ve Kureyşlerin medhini işitince, Peygamber fevkalâde mütehassis oldu ve *Burda* tesmiye edilen çizgili Yemen cübbesini onun omuzlarına attı; bu kasîdenin bâzan *Burda* adı ile zikredilmesi bundan gelmektedir. Ka'b'in ölüm tarihi mâlûm değildir; fakat oldukça yaşlı öldüğü zannedilmektedir. *Bānat Su'ād* dinî bir kasîde mâhiyetini hâiz olmayıp, câhiliye devri şiirlerinden mülhemdir ve o kadar çok yaygın bir mevzû ve tarz ile başlamaktadır ki, Ḥammād al-Rāviya [b. bk.] aynı surette başlayan 700 kasîde tanıdığını, övünerek, söyler. Bu kasîde, *taṣṭīr* veya *taḫmīs* şeklinde, sık-sık, tazmin edildi. Şârihleri çoktur; en meşhûrları Ṯa'lab İbn Durayd, al-Tibrīzī (nşr. Krenkow, *ZDMG*, LXV, 241—279), İbn Hişām (en iyi tab'ı için bk. Guidi, Leipzig, 1871), İbn Ḥicca, al-Suyūṭī ve al-Bācūrī'dir. Kasîde, ilk defa olarak, Lette tarafından neşredilmiştir (Leiden, 1748); bunu tâkip eden tab'lar için bk. latince bir tercümeyi ihtivâ eden Freytag (Halle, 1823) ve Nöldeke (*Delectus veterum carminum arabicorum*, Berlin, 1896, s. 110—114). Fransızca bir tercümesi ile neşredilmemiş iki şerhi ihtivâ eden bir tab'ı için bk. René Basset, *La Bânat So'âd* (Cezâyir, 1910). *Dīvān*'ı son zamanlarda neşredilmiştir: *Le Diwān de Ka'b Ibn Zuhair, edition critique par T. Kowalski* (Polska Akademia umijetnosci, Krakow, 1950, nr, 38; F. Krenkow'un mukaddimesi ile).

Bibliyografya: R. Basset, *La Bânat So'âd* (giriş, s. 14—82 ve 9.—13. sahifelerde zikredilen müellifler); İbn Sallām al-Cumaḥī, *Ṭabaḳāt al-şu'arā'* (nşr. Hell), Leiden, 1916, s. 20—26; C. Brockelmann, *GAL*, I, 39 v.d.; *Suppl.*, I, 68 v.d.

(RENÉ BASSET.)

KA'BA. [Bk. KA'BE.]

ḲABAḲBĀZÎ. [Bk. KABAK-BÂZÎ.]

KABAK-BÂZÎ. ḲABAḲBĀZÎ yahut *ḳabaḳandāzî*, kabak oyunu; nişana ok atma tâliminin şarktaki şekli olup, halka oyununun bir nev'i idi; fakat kullanılan silâh bir ok ve atıcılar da süvâri idiler. Bir halka içinden ok atılıyordu, fakat hedef yüksek bir sırık üzerine konulmuş bir güvercin veya başka bir kuş idi. Babur zamanında hedef bir ördek idi (bk. *Bāburnāma*, *GM*, I; ingl. trc. Beveridge, I, 34;

frns. tre. Pavet de Courteille, I, 39; trk. tre. R. Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1943/1946, I, 18; II, 189). Bu oyun Mısır'da çok rağbette idi (bk. *Hist. des Sultans mamlouks*, tre. Quatremère, I, 243, not 118; Dozy, *Suppl.*). Hind ile İran'da da oynanıyordu (bk. *Akbarnāma*, I, tre. s. 440; Vullers, *Lex.*, II, 710). *Gulistān* (fasıl III, hikâye 28)'da da bu oyunun ismi geçer.

(H. BEVERIDGE.)

KABATAŞ. [Bk. BOĞAZ-İÇİ.]

KA'BE. KA'BA, Mekke'de Harem-i Şerîf'in hemen-hemen ortasında, islâm âleminde kıble ittihaz edilmiş olan Beytullah'ın adıdır.

I. KA'BE VE HAREM-İ ŞERİF

Aslında bir hâs isim olmayan Ka'be adı binanın mik'ap şeklindeki görünüşü ile ilgilidir. Bununla berâber, bu benzeyiş zâhirîdir; hakikatte plânı hemen-hemen gayr-i muntazam dört müstatil satıhlı bir mücessem şeklindedir. Kapının bulunduğu şimâl-i şarkîye bakan duvarı (Ka'be'nin cephe tarafı) ile onun mukabilinde bulunan duvarı (Ka'be'nin arka tarafı) 12 m. uzunluğundadır; diğer iki duvarın uzunluğu ise, aş.-yk. 10 m. olup, duvarların yüksekliği 15 m.'dir.

Ka'be Mekke'nin etrafını çeviren dağlardan getirilmiş siyah taşlardan yapılmıştır. 25 cm. yükseklikte ve 30 cm. kadar çıkıntılı bir mermer kaidenin (*şāẕarvān*) üzerinde bulunmaktadır. Merkezden 4 köşeye (*rukn*, cem. *arkān*) doğru dört hat çizilirse, bunlar takriben dört aslî cihetî göstermiş olur; dört duvarın ortasından çizilen dört şâkulî hat — şimâl-i şarkî, şimâl-i garbî, cenûb-i garbî ve cenûb-i şarkî cihetlerini gösterir. Şimâl köşesi — *al-Rukn al-ʿIrāḳī*, garp köşesi — *al-Rukn al-Şaʾmī*, cenûp köşesi — *al-Rukn al-Yamānī* ve şark köşesi de (Hacer-i Esved'den dolayı) — *al-Rukn al-Asvad* diye adlandırılır.

Ka'be'nin dört duvarı yere kadar inen ve yer hizâsında *şāẕarvān*'a bakır halkalar ile raptedilmiş olan siyah bir örtü (*kisva, sitāra*) ile örtülmüştür. Bu örtü ancak çatının oluklarını ile kapının bulunduğu yerlerde kesiktir.

Ka'be'nin üstü, eskiden beri, her sene yenilenmek üzere, bir örtü ile örtülür ve eski örtü, Banî Şayba'ye mensûp Ka'be miftahdârı vâsıtası ile, hacılara dağıtılırdı. Daha sonraları bu örtü, Osmanlı pâdişahları tarafından, Mısır'ın muayyen köylerinde dokutularak, gönderilmekte iken, gâlibâ Ahmed I. zamanından itibâren, İstanbul'da imâl edilerek, önceleri Mısır ve sonraları Şam tarikı ile, *maḥmal* (*şurra*) denilen husûsî bir kervan ile gönderilirdi. Bundan başka Mısır'dan da bir örtü gönderilirdi.

Eski örtü her sene zilkâdenin 25'inde veya 28'inde kaldırılır ve Ka'be, muvakkaten, yere 2 m. mesâfeye kadar indirilen beyaz bir örtü ile örtülür; buna Ka'be'nin *iḥrām* [b. bk.]'a girmesi denilir. Haccın nihâyetinde de üzerine yeni örtü geçirilir. Kapı ise, Mısır'da imâl edilen ve *al-burḳuʿ* denilen husûsî bir bez perde ile örtülür.

Örtü, husûsî bir şekilde imâl edilen siyah ipek kumaştan yapılmış olup, üzerine „kelîme-i şehâdet" işlenmiştir. Örtünün yukarısından, üçte ikisinden itibâren, altın işlemeli bir şerit (*ḥizām*) geçirilmiş olup, üzerinde hüsn-i hat ile yazılmış *Kur'an* sûreleri bulunmaktadır.

Şimâl-i garbî duvarının içinde, yerden 2 m. kadar yükseklikte, yer-yer yaldızlı gümüş kaplı bir kapı vardır. Ka'be açıldığı zaman, kapının yanına tekerlekleri tahtadan bir merdiven (*darac, madrac*) sürülür. Bu merdiven, diğer zamanlarda, Zemzem binası ile Banî Şayba kapısı arasında durur (bk. Snouck Hurgronje, *Bilderatlas zur Mekka*, nr. 11).

Ka'be'nin içinde üç ağaç sütûn mevcût olup, bunlar tavanı tutmaktadır; bir de, tavana çıkmak için, bir merdiven vardır. İçerisinde müteaddit altın ve gümüş kandiller bulunur. İç duvarlar mermer kaplı olup, yer mermer döşelidir.

Şark köşesinde, yerden 1,5 m. yükseklikte ve kapıya yakın bir yerde Hacer-i Esved (*al-Ḥacar al-asvad*) yerleştirilmiştir. Bu taş şimdi 3 büyükçe ve bir kaç daha küçük parçadan bir araya getirilmiş olup, taş bir çenber ile çevirilmiştir. Bu çenberin etrafında da gümüş bir halka vardır. Taşın asıl mâhiyetini tâyin güçtür; çünkü yüzü bir çok temâslar neticesinde aşınıp, düzleşmiştir. al-Batanunî (s. 105)'ye göre, taşın kutru 30 cm.'dir.

Duvarın Hacer-i Esved ile kapı arasında bulunan kısmına, *al-Multazam* denilir; çünkü ziyaretçiler, duâ ederken, buraya dokunurlar.

Şark köşesinde, yerden yine 1,5 m. yükseklikte, diğer bir taş (*al-Ḥacar al-asʿad* „mes'ûd") daha mevcûttur ki, tavâf esnâsında buna yalnız el ile dokunulur.

Ka'be'de bir de altın yaldızlı bir oluk (*mīzāb*) bulunmaktadır. Bu oluk, şimâl-i garbî duvarının üst kenârının altından dışarıya çıkmıştır ve „*mīzāb*'ın sakalı" denilen bir çıkıntısı vardır. Bu oluk *Mīzāb al-raḥma* diye tavsif edilir (krş. Ben Chérif, *Aux villes saintes de l'Islam*, s. 75); oluk ile garp köşesi arasındaki yer tam *ḳibla* [b. bk.]'dir. Yağmur suyu oluktan mozayikler ile süslenmiş taş döşemeye iner. Ka'be'nin etrafı mermer kaplıdır.

Şimâl-i garbî duvarının karşısında, buna bitişik olmamak üzere, beyaz mermerden, yarım

dâire şeklinde, bir duvar (*al-ḥaṭīm*) vardır; bunun yüksekliği 1 m. ve kalınlığı 1,5 m. olup, iki ucu Ka'be'nin şimâl ve garp köşelerinden ikişer metre uzaklıktadır. *Ḥaṭīm* ile Ka'be arasında bulunan yarım dâire şeklindeki sâhanın, evvelce Ka'be'nin bir kısmı olmasından dolayı, husûsî bir kıymeti vardır (bk. aş. II). Tavâf esnâsında buraya ayak basılmaz, *ḥaṭīm*'in dış tarafından ve mümkün mertebe yakınından geçilir. Bu sâhaya *al-Ḥicr* veya *Ḥicr İsmāʿīl* denilir; çünkü İsmâ'îl ile annesi Hacer'in kabirleri burada imiş. Tavâfın icrâ edildiği taş döşemenin adı *Maṭāf*'tır. Zeminin burada, kapının tam karşısında, bulunan bir çöküntüsünü de zikretmeliyiz. Bu çöküntüye *al-Mīʿcan* („tekne") denilir. Menkıbeye göre, İbrâhîm [b. bk.] ve İsmâ'îl [b. bk.] Ka'be'yi inşa için lâzım gelen harcı burada yapmışlardır.

Maṭāf'ın etrafında çep-çevre ve ondan bir az daha yüksekte olmak üzere, bir kaç adım genişliğinde, taş döşeli bir kenâr vardır ki, bunun üzerinde 31 veya 32 ince sütûn bulunmaktadır. Sütûnlar arasında her akşam yakılan 7'şer kandil asılıdır. Sütûnlar dizisi, Ka'be'nin şimâl-i şarkî duvarının karşısında, *Maṭāf*'a açılan Bâb Banî Şayba kemeri ile kapanmaktadır. Bu kemer ile Ka'be arasında bir kubbesi bulunan bir küçük bina, *Maḳām İbrāhīm*, vardır. Bu binada Ka'be'nin inşâsı esnâsında İbrâhîm'in üzerine oturduğu rivayet edilen bir taş muhâfaza edilmektedir. Rivâyete göre, bu taş üzerinde İbrâhîm'in ayak izleri mevcûttur. Mahdî'nin halifeliği esnâsında, bu taşın etrafına altınlı bir çember geçirilmiş idi. *Maḳām İbrāhīm*'in yanında ve yine Ka'be'nin şimâl-i şarkî duvarının karşısında ve sütûn dizisinin iç tarafında, fakat *maḳām*'dan daha şimâlde, beyaz mermerden bir minber (*minbar*) vardır.

Sıra sütûnların bulunduğu taş döşeme sütûnların etrafındaki zeminden bir az daha aşağıdadır. Buraya câmiin kenar sütûnlarından gelen kaldırım döşeli 8 medhâl açılır. Bu dış zemin üzerinde 4 küçük bina mevcûttur. Bâb Banî Şayba'nin hemen yanında, girerken solda ve Hacer-i Esvedin tam karşısında, Zemzem kuyusunun üzerine inşa edilmiş bulunan kubbe vardır. Zemin katın avlusunda içi taş ile örülmüş bir kuyu vardır ki, bunun suyu çıkrığa bağlı bir kova ile çekilir. Düz damın bir kısmı üzerinde kısmen açık olan bir mescid mevcûttur ki, bunun da küçük bir kubbesi bulunan ayrı bir damı vardır. Zemzem binasının şimâl-i şarkîsinde ve dış döşeme taşının kenârında *al-Ḳubbatayn* adını taşıyan iki bina daha var idi; bunlar XIX. asrın sonlarında ortadan kalkmıştır. Bu binaların birinde vakit tâyinine yarayan âletler ile Zemzem testileri gibi, muhtelif eşyâ ve diğerinde de kitaplar bulunuyordu.

Dış döşemede *Maḳām* adını taşıyan daha üç küçük bina vardır ki, bunlar namaz esnâsında muhtelif mezheplerin imâmlarına mahsûstur. *Maḳām* veya *Muṣalla 'l-ḥanbalī*, Ka'be'nin cenûb-i şarkî duvarının karşısında ve Zemzem binasının cenûbunda olup, ince mermer sütûnlara dayanan sivri bir çatıdan ibârettir. Ka'be'nin cenûb-i garbî duvarının karşısında kâin olan *Maḳām al-mālikī* de aynı şekildedir. *Maḳām al-ḥanafī* ise, *Ḥaṭīm* ve Ka'be'nin şimâl-i garbî duvarına bakar; üst-üste konulmuş iki çatısı vardır. — Şâfi'îlerin kendilerine mahsûs makamları yoktur; bunlar namaz esnâsında ya Zemzem binasının damı üzerindeki kubbenin altında yahut *Maḳām İbrāhīm* yanında yer alırlar. Vehhâbî idâresi Harem-i Şerîfin içinde mezhep farklarının icâp ettirdiği me'nâsiki kaldırmıştır.

Harem-i şerif'te taşla döşeli yolların kenârında, içlerinde muhtelif eşyânın muhâfaza edildiği kaplar bulunmaktadır.

II. TARİH

Ka'be'nin menşe'i hakkında kâfî derecede tarihî mâlûmâta sâhip bulunmuyoruz. Snouck Hurgronje'nin tahminine göre, suyu az olan bu vâdideki Zemzem kaynağı mukaddes bir mahallin ortaya çıkmasına âmil olmuştur. Şu cihetî de kaydetmek gerekir ki, Batlamyus (*Geographie*, VI, 7)'un, Mekke yerine, Macoraba demesi dikkate değer. Bu, Glaser (*Skizze der Gesch. u. Geogr. Arabiens*, Berlin, 1890, II, 235)'e göre, şüphesiz, cenûp arapçasında yahut da habeşcedeki *mikrāb* („mâbed") mânasına gelmektedir. Bundan daha II. (m. s.) asırda Ka'be'nin mevcût olduğu istidlâl edilebilir. VI. (m. s.) asırda, Abraha [b. bk.]'nin seferi hakkında efsânevî motifler ile süslenmiş olan rivâyetler Ka'be'nin mevcûdiyetine ve gördüğü rağbete delîl teşkil ederse de, onun dış görünüşü ve vaziyeti hakkında, bunlardan bir netice çıkarmak imkânsızdır. Mekke'ye gelmiş olan Tubbaʿ Asʿad Abū Karib al-Ḥimyarī'nin binaya, ilk defa, bir *kisva* ile sürgülü bir kapı yaptırmış olduğu rivâyet edilir. Ḳuṣayy evlâdı arasında vazifelerin taksimine dâir rivâyetler gösteriyor ki, bu harîme karşı yapılan tâzim ve ihtirâm Peygamberden bir kaç nesil evvel tamâmen tanzim edilmiş bir ibâdet hâlinde teessüs etmiştir.

Ka'be'nin inşası tarihine gelince, islâmiyetten önceki devir için, aşağıda bahis mevzuu edilecek olan efsânelere (bk. aş. IV) mürâcaat edilebilir. Tarihçilerin iddia ettikleri gibi, Ḳuṣayy'ın binayı yıkıp, yeniden inşa

edip etmemiş olduğunu tesbit etmek imkânsızdır.

Tarihî kayıtlar ancak Peygamber ile başlar. Peygamberin artık kâhillik çağında bulunduğu sıralarda, Ka'be 'yi tütsüleyen bir kadının buhurdanından çıkan âteş ile, binanın tutuşup, yandığı söylenir. Buna bir de Cidde [b. bk.] 'de karaya oturan bir Bizans gemisinin tahtalarının, yeni bina için, kullanıldığı da ilâve edilmektedir.

Eski Ka'be, rivâyete göre, ancak bir adam boyunda imiş ve damı yokmuş; kapısının eşiği de zemin ile aynı seviyede olduğu için, sık-sık yukû bulan sellerde Ka'be 'yi su basarmış. Bu sebepten Ka'be bir sıra taş ve bir sıra tahta olmak üzere yapılmış, irtifâı iki misline çıkarılmış, bir saçak ile kapatılmış ve kapısı zeminden yukarıda açılmış olup, içeriye girmek isteyen kimseler merdiven kullanmağa mecbûr kalırlarmış. Makbûl olmayan ziyâretçiler eşikten aşağı düşerlermiş. Hacer-i Esvedin Ka'be 'ye konulması lâzım geldiği vakit, mekkeliler bu şerefin kime âit olması lâzım geldiği husûsunda ihtilâfa düşmüşler. Bu vazifenin ilk gelene verilmesi için tam karar verildiği sırada, oradan Muḥammed geçmiş (zâten taşların taşınmasında o da berâber çalışmış imiş); rivâyete göre, o zaman Peygamber, hakîmâne bir düşünce ile, bu kıymetli taşı elbisesine yahut bir başka elbiseye koymuş ve kabîle reislerinden her birinin bir ucundan tutmalarını söylemiş; kendisi de taşı oradan alıp, yerine koymuş. Burada, şüphesiz ki, tarih ile menkıbe, birbirinden ayrılmayacak şekilde, karışmıştır.

Hicretin 8. yılında Mekke 'nin fethi sırasında (bk. aş. III) Peygamber Ka'be binasında bir değişiklik yapmamıştır. Fakat rivâyete göre, sonradan, mekkelilerin henüz pek yeni olan ihtidâlarının onu burada her hangi bir yenilik yapmaktan alıkoyduğunu söylemiş. Peygamberin bu hakikî ve yahut da rivâyette kalan yenileştirme arzûsu 64 (683) yılında, 'Abd Allāh b. al-Zubayr [b. bk.] tarafından, gerçekleştirilmiştir. Emevî halifesinin rakibi olan 'Abd Allāh, al-Ḥusayn b. Numayr [b. bk.] tarafından, Mekke 'de muhâsara edildi. Mekke 'yi çeviren dağların üzerine mancınıklar konularak, şehir ve Ka'be bir taş yağmuruna tutuldu ve Beytullah delik-deşik oldu. 'Abd Allāh, adamları ile birlikte, çadırını Ka'be 'nin yanına kurdu (o zamandan itibâren, *al-'Ā'iẕ bi'l-bayt* „mâbede sığınan" adını aldı) ve yeni bir yangın bu tahribâtı tamamladı. Bu yangında Hacer-i Esved çatlayıp, 3 parçaya bölündü.

Emevî ordusu çekildikten sonra, 'Abd Allāh Ka'be 'nin yıkılıp, yeniden inşâı hakkında Mekke ileri gelenleri ile görüştü. 'Abd Allāh karar verip de, enkazın temizlenmesi icâp edince, hiç kimse işe elini sürmeğe cesâret edemedi. Başlarında İbn 'Abbās olduğu hâlde, ahâlinin ekserisi, Allahın gazabına uğramak korkusu ile, şehri terkettiler. Fakat 'Abd Allāh, elinde balta, bizzat yukarı tırmandı ve bu meş'ûm işe başladı. Adamları 'Abd Allāh 'a hiç bir fenâlık gelmediğini görünce, bundan cesâret alarak, kendisine yardım etmeğe koyuldular.

Bina yapılırken, hiç olmazsa *ḳibla* ile *maṭāf* 'ın yerini işâret etmek üzere, bunların bulunduğu yerlere üstü bez örtülü bir iskele kuruldu. Amele, rivâyete göre, bu örtünün arkasında çalışmıştır. 'Abd Allāh Hacer-i Esvedi, bir dibâya sararak, *Dār al-nadva* [b. bk.] 'de bir sandık içinde sakladı. Hacer-i Esved, daha doğrusu Hacer-i Esved 'in üç parçası, yerine konulduğu sırada, gümüş bir çember ile çevirilmiştir.

O zaman Ka'be tamâmen Mekke taşı ile Yemen harcından yapılmış ve 27 zirâ irtifâa yükseltilmiştir. Peygamberin hadîsine göre, *ḥicr* bina içerisine alındı ve yer seviyesinde iki kapı açıldı; bunlardan biri, giriş kapısı olarak, şarkta ve diğeri, çıkış kapısı olarak, garpta idi.

Bu değişiklikler çok sürmedi. 74 (693) senesinde al-Ḥaccāc b. Yūsuf [b. bk.], Mekke 'yi zaptederek, 'Abd Allāh b. al-Zubayr 'i öldürdü; halife, 'Abd al-Malik ile anlaşmak suretiyle, *ḥicr* 'i tekrar Ka'be 'den ayırtarak, garp kapısını ördürdü. Bu suretle bina, Emevî halifesinin arzusuna göre, islâmiyetten evvelki şeklini, hemen-hemen tamâmiyle, almış ve bu şekil günümüze kadar muhâfaza edilegelmiştir. Halkın dinî hisleri dâimâ büyük değişikliklere karşı koymuştur; bu itibarla hukûmetler, ancak zaman-zaman, ehemmiyetsiz tâmirlere girişmişlerdir. Câhiliye devrinde olduğu gibi, seller, bina için, dâimî bir tehlike teşkil etmiştir. 960 (1553) 'ta Kanûnî Süleyman Ka'be 'nin tavanını tâmir ettirmiştir. Bu münâsebetle vak'alara şâhid olan Ḳuṭb al-Dīn (s. 55) Beytullah 'ın duvarlarına dokunmanın eskiden beri memnû olduğunu ve bunların, Allahın rızâsı ile, bütün tabi'î âfetlere mukavemet ettiğini ileri süren ulemâ tarafından tahrik edilen bir zümrenin hareketlerini kaydediyor. Sultan Ahmed Ka'be 'nin tâmirini irâde etmiştir; *Mi'can* 'in sağındaki *şāẕarvān* 'a yerleştirilmiş olup, hâlâ orada bulunan bir kitâbede meâlen şöyle denilmektedir: „bu Beyt-i muazzam 'ın tavanının tâmirini, *Mīzāb-i raḥmat* 'in yeniden yapılmasını ve Beytullah 'ın duvarlarının çember ile takviyesini Sultan Ahmed, 1021 (1612) senesi muharreminde, irâde buyurmuştur." 1030

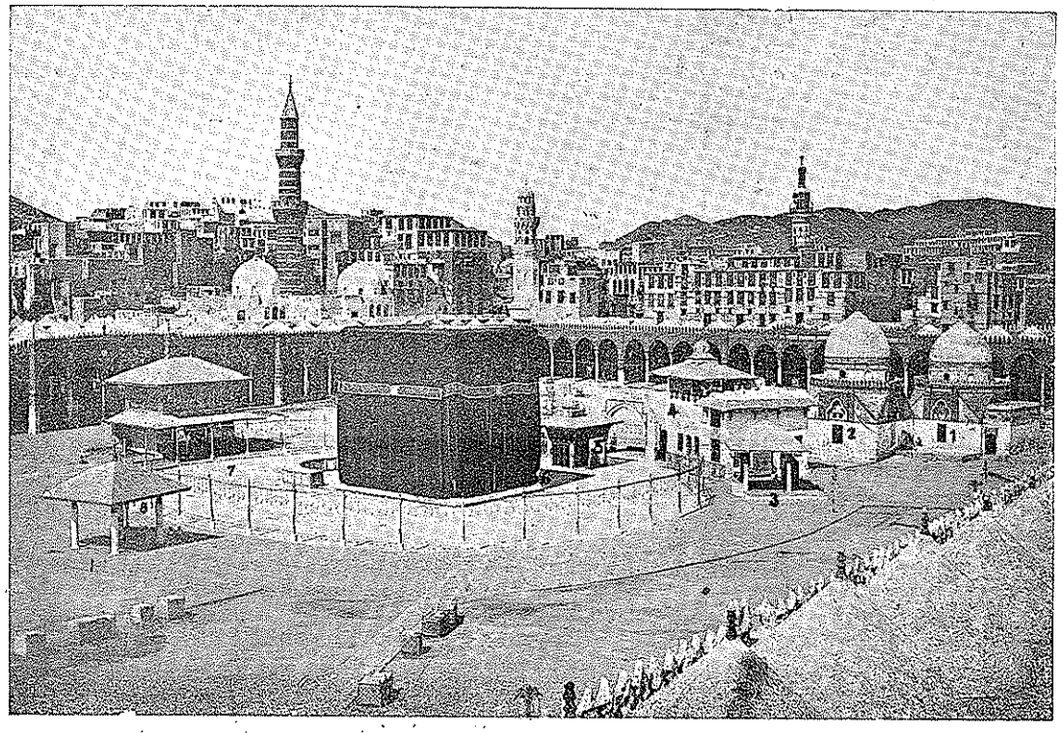

1. KA'BE. HAREM-İ ŞERİF.

1.—2. el-Kubbeteyn (1. Kütüphâne, 2. Muvakkithâne), 3. Makam-ı Hanbelî, 4. Zemzem kapısı, 5. Makam-ı İbrahim ve makam-ı Şâfiî, 6. Hacer-i Esved, 7. Makam-ı Hanefî, 8. Makam-ı Mâlikî.

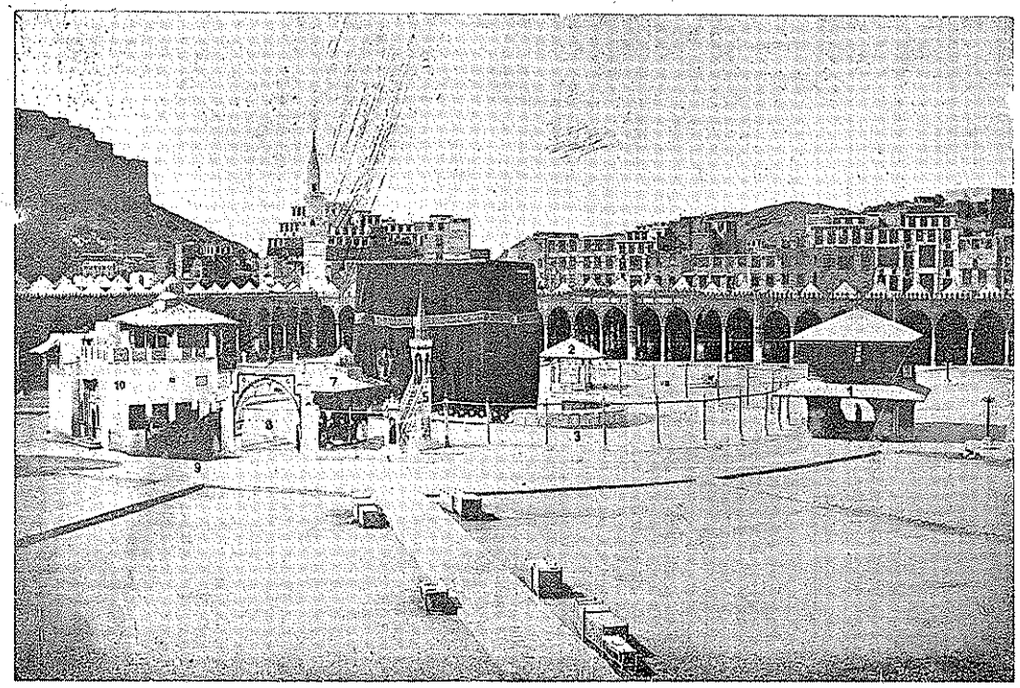

2. KA'BE. HAREM-İ ŞERİF.

1. Makam-ı Hanefî, 2. Makam-ı Mâlikî, 3. Hicr-i İsmail, 4. Altın oluk, 5. Minber, 6. Ka'be 'nin

(1621)'da, şiddetli bir sel neticesinde, Ka'be'nin üç cephesi ve *Maḳām İbrāhīm* harâp olmuştur. 1038 (1629) senesinde Murad IV. Ka'be'nin yeniden baştan-başa tâmir edilmesini emretmiş ve bu tâmirden sonra Ka'be'de esâslı bir değişiklik yapılmamıştır.

Karmatîlerin 317 (929) senesindeki taarruzunda Ka'be tahribâttan kurtulmuş ve yalnız Hacer-i Esved onlar tarafından götürülmüş ise de, aradan 20 sene geçtikten sonra, tekrar Mekke'ye getirilmiştir (bk. Ṭabarī, Kahire tab., XII, 70 v.d:).

Ka'be'yi örtmek âdeti, rivâyete göre, Yemen meliki (*tubba'*) tarafından ihdâs edilmiştir. Ka'be örtüsünün her sene değiştirilmesi ancak son zamanlarda âdet olmuştur. İslâmiyetin ilk zamanlarında *'Āşūrā* günü, Ka'be örtüsünün örtüldüğü gün olarak, zikredilir; recebde ve diğer aylarda da Ka'be örtüsünün değiştirildiği vâkîdir. 'Omar'in halifeliği zamanında bina, üst-üste konulan örtülerden dolayı, yıkılmak tehlikesi göstermiştir. Kezâ *kiswa*'nin renklerinin çok muhtelif oluşundan da bahsedilir; msl. Vehhâbîler Ka'be'ye kırmızı renkte bir örtü örtmüşlerdir.

Ka'be'nin etrafını çeviren *maḳām*'lar, Abbâsîler zamanında zikredilmekte olup, bâzan *ẓulla* („gölgelik") adı ile anılırdı. Bugünkü binalar 1074 (1663) yılından kalmış olmalıdır. Bir de Zemzem kubbesinden de, aynı şekilde, eski bir zamanda bahsediliyor; şimdiki kubbe 1072 (1661/1662)'de yapılmıştır.

İslâmiyet devrinde olduğu gibi, putperestlik devrinde de, Ka'be'ye bir çok hediye ve atiyeler getirilmiştir. al-Azraḳī (s. 155 v. dd.) bu mevzua mufassal bir bahis tahsis etmiştir. Esâsen bir çok hukümdarlar da bu kıymetli eşyâyı siyâsî bir maksad ve gâye yolunda kullanmışlardır. Bu meyânda halife 'Omar'in: — „Ben Ka'be'de ne altın ve ne de gümüş bırakırım, bil'akis bu servetleri dağıtırım" — dediği rivâyet edilir. Fakat 'Alī buna karşı o derece şiddetle itiraz etmiştir ki, halife Omar bu tasavvurundan vazgeçmiştir.

III. KA'BE VE İSLÂMİYET

Peygamberin önceleri Ka'be'ye ve Mekke menâsikine karşı şahsî hisleri bizce mâlûm değildir; fakat bunların o zamanın örf ve âdetlerine uygun olacağı şüphesizdir. Mekke'de nâzil olan âyetlerde de, Peygamberin hayatındaki bu mühim devrede, bu husûsta kâfî mâlûmât bulunmamaktadır.. Hicretten sonraki ilk devre esnâsında, Peygamber bam-başka meseleler ile meşgûl idi. O zamandan itibâren, yâni hicretten takriben bir — bir buçuk sene sonra, Ka'be ile hacc vahylerde zikredilmeğe başlıyor.

Bu değişen vaziyet kendini önce *ḳibla* tâyininde gösterdi. Bundan böyle namazda, Kudüs'e değil, Ka'be'ye doğru dönülecekti. „Yüzünün gök yüzüne dönüp durduğunu görüyoruz; sana hoşnut olacağın bir *ḳibla* vereceğiz; haydi yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir. Siz de, ey mü'minler, nerede bulunursanız, yüzünüzü ona doğru çeviriniz. Kendilerine kitap verilmiş olanlar da muhakkak bilirler ki, bu Rabblarından gelen haktır ve Allah onların yapmakta olduklarından gâfil değildir" (sûre II, 139).

Bu *ḳibla* değişikliği, akîde bakımından, „İbrāhīm'in dinine" atfedilmek suretiyle, haklı gösterilmiştir (II, 129, III, 89 v. b.). Hak dininin esâs şekli olan bu İbrāhīm dini, yahudiler tarafından, mübhem bir hâle getirilmiş, fakat Peygamber tarafından, yeniden aydınlığa çıkarılmıştır. Bu andan itibâren, bu dine bundan böyle Ka'be'nin takdisi de idhâl edildi. İbrāhīm ve İsmā'īl Ka'be'nin temellerini atmışlar (sûre II, 121), *Maḳām İbrāhīm* namaza tahsis edilmiş bir yer olarak gösterilmiş (II, 119) ve İbrāhīm, Allahın irâdesi ile, insanlara haccı emretmiştir (XXII, 28). Böylece Ka'be yeryüzünde kurulmuş olan ilk mukaddes mahaldir (III, 90); onun adı, şimdi al-Bayt al-Ḥarām (V, 98) ve al-Bayt al-'Atīḳ (XXII, 30, 34)'tır.

Bu suretle eski câhiliye menâsikinin islâmiyete kabûlü için, aynı zamanda siyâsî bir program olan, tarihî-dinî bir esâs meydana konulmuş oldu. Bu andan itibâren, mü'minlerin nazarları Mekke'ye çevirildi.

Hicretin 6. yılında müslümanlara, al-Ḥudaybiya [b. bk.] müsâlehası ile, Mekke menâsikine iştirâk hakkı tanındı; bunun neticesi olarak, 7. yılda *'Umrat al-ḳażā'* vukû buldu. Peygamber 8. yılda, Mekke'nin fethi ile, gâyesine ulaştı.

O zamana kadar, Ka'be'nin orasına-burasına asılmış olan câhiliye devrine âit eşyâ indirildi. Binanın etrafında 360 putun bulunduğu söylenir; Peygamberin asâsının temâsı ile, bunların hepsi yere düştü. Ka'be'nin içindeki çukurun üstüne 'Amr b. Luḥayy tarafından konulduğu söylenilen Hubal putu ile peygamber tasvirleri de ortadan kaldırıldı.

Bundan başka, Peygamber Mekke'nin fethinde, eskiden beri Mekke'de ifâ edilmekte olan dinî ve dünyevî işler hakkında da bir karar verdi. Tarihçiler eski câhiliye devrinde, Ḳuṣayy ile Ḫuzā'a kabîlesi arasında geçen sert bir mücâdeleden sonra, Ḳuṣayy'in Ka'be hâkimiyetini eline geçirdiğini, dinî ve dünyevî bütün mühim işleri, *Dār al-nadva*'nin idâresi, alemin bağlanması, hacıların yemek (*rifāda*) ve içmelerinin (*siḳāya*) te'mini ve Ka'be'ye

nezâreti (*sidāna* ve *ḥicāba*) elinde bulundurduğunu söylerler. Halefleri şunlardır:

'Abd Manāf — Hāşim — 'Abd al-Muṭṭalib — 'Abbās 'Abū Ṭālib
'Abd al-Dār — 'Oşmān — 'Abd al-'Uzzā — Abū Ṭalḥa 'Abd Allāh

Onun ölümünden sonra, bunlar, 'Abd Manāf ile ahfâdına asıl *rifāda* ve *siḳāya*, 'Abd al-Dār ile ahfâdına da bilhassa *sidāna* ve *ḥicāba* düşmek üzere, bu vazifeleri ifâ ettiler.

Peygamber Mekke'yi fethettiği zaman, amcası 'Abbās [b. bk.] yahut, başka bir rivâyete göre, 'Alī bütün bu işlerin idâresini kendisinden istedi. Fakat Peygamber, *rifāda* ile *siḳāya*'den başka, bütün diğer vazifelerin artık lağvedilmiş olduğunu beyân etti. Birinci vazifeyi 'Abbās'a ve ikincisini ise, 'Oşmān b. Ṭalḥa'ya verdi. 'Oşman da bu vazifede kendisini yeğeni Şayba b. Abī Ṭalḥa [b. bk.]'ya temsil ettirmiştir. Banī Şayba, bugüne kadar, Ka'be'nin kapıcısı olarak kalmıştır. Abū Ṭālib tarafından ifâ edilmekte bulunan *rifāda*, hicrî 9. yılda, Abū Bakr'e geçmiştir. Onun ölümünden sonra, hacıların iâşesi ile halifeler meşgûl olmuşlardır.

Peygamberin Mekke ve Ka'be menâsiki üzerindeki hâkimiyeti, ancak hicretin 9. yılında vâkî olan hacc esnâsında bütün ehemmiyeti ile, açık olarak, kendini göstermiştir. Hacca iştirâk etmemiş olan Peygamberin mümessili sıfatı ile, Abū Bakr orada toplanmış bulunan hacılara en yeni emirleri bildiren âyetleri tebliğ ediyor. Bunlar IX. sûrede münderic olup, bâzan bu sûreye, içindeki emirlerden dolayı, *Sūrat al-barā'a* ismi verilir (bk. âyet 1—12, 28, 36 v. d.). Bundan dolayı, bu andan itibâren, putprestlerin, *nacas* oldukları için, Mekke bayramına iştirâkleri men'edilmiş, fakat kendilerinin, her türlü tecâvüzün yasak edildiği 4 aylık mühlet esnâsında, memleket dâhilinde serbestçe dolaşmalarına müsâade edilmiştir. Yalnız kendileri ile bir anlaşma yapmış olanlar, bu anlaşmaya harfiyen riâyet etmeleri ve müslümanlar aleyhinde kimseye yardımda bulunmamaları şartı ile, istisnâ edilmişlerdir.

Hicretin 10. yılında Peygamber, hadîste anlatıldığı vecihle, bizzat hacı idâre etmiştir ve bunda da hiç bir müşrik hâzır bulunmamıştır. Ka'be artık tamâmiyle bir müslüman mahalli olmuştur. Her namazda bütün dünyadaki müslümanlar Mekke'ye doğru dönerler ve Ka'be hacc esnâsında hacc menâsikinin başlangıcını ve sonunu teşkil eder.

Ka'be'yi istihdâf eden iki husûsî merâsim vardır ki, bunları burada zikretmek lâzımdır: biri binanın açılışı ve diğeri de yıkanışıdır. Açılma merâsimi senenin muayyen günlerinde olur. İçeriye evvelâ erkeklerin, sonra kadınların girmesine müsâade edilir. Bu münâsebet ile yukarıda zikredilen merdiven getirilip, binaya dayatılır. Merâsim günleri, Mekke makamları tarafından, tesbit edilir. Fakat bunlardan bir kaçı, mûtâd olarak hacc ayına ve biri muharremin onuna, 'Āşūrā [b. bk.] gününe, rastlar. Namazı Ka'be'de kılmak bilhassa makbûl sayılır.

Haccın ikmâlini müteâkip, zilhiccenin sonunda Ka'be yıkanır. Bu eşrâfın ve bir çok hacıların hâzır bulunduğu bir merâsimdir. Önceleri Ka'be'ye ilk giren *şarīf* idi ve iki rek'atlık bir namazdan sonra, Zemzem suyu ile yeri bizzat yıkardı. Su eşikte açılmış bulunan bir delikten akıp-gider; duvarlar, hurma yapraklarından yapılmış bir nevî süpürge ile, silinir; bundan sonra *şarīf* her şeyin üzerine gül suyu serper ve binaya türlü-türlü güzel kokular sürülür.

Bu misâlden anlaşıldığı vecihle, Ka'be'nin gördüğü hürmet bina ile alâkalı olan her şeye teşmil edilmektedir; bunlar arasında Hacer-i Esved, *mīzāb*, *multazam* ve bilhassa Zemzem vardır. Rivâyet edildiğine göre, 'Omar Hacer-i Esved hakkında şöyle demiştir:—„Senin faydası veya ziyanı olmayan bir taş olduğunu biliyoruz; Allahın resûlü seni öpmemiş olsa idi, ben de öpmezdim.“ — Bununla berâber, *ṭavāf* esnâsında, 'Omar'in sözlerini aklından geçirecek tek bir hacı hemen-hemen bulunmaz. *Mīzāb*'ın altında kılınan namazın bilhassa sevâp olduğu söylenir. „*Mīzāb*'ın altında namaz kılan kimse, tekrar anasından doğduğu günkü kadar, pâk olur“ (bk. al-Azraḳī, s. 224). Hacıların müteaddit defâlar üzerlerine serptikleri Zemzem suyuna gelince, bu su da, her ne niyette içilirse, o niyet hâsıl olur (bk. Ḳuṭb al-Dīn, s. 34: *mā' zamzam li-mā şuriba lahu*).

Ka'be'yi görmenin hacılarda uyandırdığı dinî vecd husûsundaki şehâdetler, Avrupa edebiyatında olduğu gibi, islâm edebiyatında da mebzûldür. Burada bilhassa karakteristik olması itibârı ile, al-Batanūnī'nin Ka'be'deki namazın tasviri zikredilebilir (s. 26): „Önünde en büyük rûhların bile nihâyet hiç oldukları mutlak kudretin bu heybetli hâkimiyeti ve ulvî şa'şaası karşısında, bütün cemâat, en derin bir huşû içerisinde toplanmış bulunuyordu ve eğer namaz esnâsında vücûtların hareketini ve duâ esnâsında da ellerin kalkışını görmeyip, mırıldanılan sözlerin fısıltısını da duymasa idik ve bu sonsuz azametin hu-

zûrunda kalplerin çarpıntısını işitmese idik, kendimizi bam-başka bir âlem ve hayata geçmiş sanacaktık. Filhakika biz, o dakikada, bam-başka bir âlemde bulunuyorduk. Allahın evinde ve Allahın hemen huzûrunda idik; başımız eğik, dilimiz tutuk idi. Eller göklere açılmış, gözlerimiz yaş ile, gönüllerimiz huşû ile ve içimiz de iyi ve temiz duygular ile dolu idi.“ (krş. Macdonald, *The Religious Attitude and Life in Islam*, Chicago, 1909, s. 216 v.dd.; Ben Chérif, *Aux villes saintes de l'Islam*, s. II v.d., 45 v.d., 68).

Hattâ şi'îler ve Vehhâbîler bile Ka'be'nin islâmiyetteki mevkiine dokunmamışlardır. Yalnız Karmatîler, anlaşılacağı üzere, bir istisnâ teşkil ederler.

al-Batanūnī (s. 24) gibi, son devir müslümanları: — „Mâdemki bütün dünya onun mâlikânesidir, Allah acabâ niçin bilhassa Mekke'de takdis ediliyor?“. Bu suâle bizzat kendileri şöyle cevap veriyorlar: — „Fakat Mekke onun kudret ve irâdesinin burcu ve vahyinin nâzil olduğu makamdır ve Ka'be onun mâbedi ve azamet ile inâyetinin mahallidir. Esâsen 4 cihetten birinde, 18 km². bir yerde, hepsi de aynı gönül ve aynı dil ile, Allaha yalvaran yarım milyon insanın hacc için toplandığı başka bir yer var mıdır?. Irkları ve dilleri başka-başka olsa da, kimseden doğmamış ve kimseyi doğurmamış ve şerîki olmayan tek bir Allahın inâyetinden başka, bütün her şeyi gönüllerinden çıkararak, hepsi de aynı kıbleye önelip, namaz kılmaktadırlar“.

Mutasavvıflara gelince, bunların Ka'be husûsunda aldıkları tavır, şerîate karşı aldıkları vaziyete bağlıdır. Msl. Ġazzālī gibi nomistik denilebilecek mutasavvıflar için, Ka'be *ṭavāf* esnâsında devredilmesi lâzım gelen mukaddes binadır. Fakat *ṭavāf* ve onun gâyesi, insanlar için, ancak kendilerini daha yüksek bir mâneviyâta yükseltmek husûsunda rehber olduğu zaman bir kıymet ifâde eder. İbn al-'Arabī, Ka'be'nin bizim kendi varlığımızdan başka bir şey olmadığını söylemekle, bir adım daha ileri gider (*al-Futūḥāt al-Makkiya*, I, 733); bununla berâber, Ka'be onun da tasavvuf yolundaki sülûkünde bir rol oynar. Fakat Hucvīrī mutasavvıfların, kemâle erişmek için, rehber olarak, artık Ka'be'ye ihtiyâcları olmadığını, hattâ onu reddettiklerini gösteren bir kaç vecîze kaydediyor. Muḥammed b. al-Faḍl şöyle diyor: — „Ben onun mâbedini bu dünyada arayanlara şaşıyorum; bunlar niçin onu kendi gönüllerinde bulmağa çalışmıyorlar. Ka'be'ye bir defa ulaşmak mümkün olsa bile, bir başka defa mümkün olmayabilir; fakat onu gönülde temâşâ imkânı her zaman ellerindedir. Eğer bu kimselerin vazifesi, senede ancak bir kere yüzüne bakılan bir taşı ziyâret etmek ise, onu bir günde, hattâ bir gecede bile 360 kere görmek mümkün olan kalplerinin mâbedinde ziyâret etmeleri evleviyetle mecbûrî olmalıdır. Mutasavvıfın her adımı, hacc sferinin bir remzidir ve mutasavvıf, Ka'be'ye ulaşmış bulunduğu zaman, atmış olduğu her adım için, bir hil'at kazanmıştır“. — Bāyazīd (al-Bisṭāmī) diyor ki: — „Allaha ibâdet eden bir kimsenin ecir ve mükâfâtı ertesi güne tâlik olunursa, o şahsın o gün Allaha hatâsız bir ibâdet etmediği anlaşılır.“ — Çünkü her ibâdet ve riyâzet ânının ecir ve sevâbı derhâl verilir. Bir de diyor ki: — „İlk haccım esnâsında yalnız Ka'be'yi gördüm; ikincisinde Ka'be'yi gördüğüm kadar, Ka'be'nin sâhibini de gördüm; üçüncüsünde ise, yalnız Ka'be'nin sâhibini gördüm“. — Hulâsâ nerede riyâzât var ise, orada Ka'be yoktur; Ka'be ancak murâkabenin olduğu yerdedir. Bütün kâinât insanın Allaha yaklaştığı bir telâkî mahalli ve içinde Allah ile birlikte bulunduğu bir hücre olmadığı müddetçe, insan hâlâ Allah muhabbetine yabancıdır; fakat o insan keşif kuvvetine mâlik olursa, bütün kâinât onun mâbedi hâline girer. „İçinde kendisi bulunmayan mâşûkun evi dünyanın en karanlık yeridir“. İşte hakikaten kıymetli olan şey, Ka'be değil, ancak aşk ve muhabbet mahallinde duyulan huşû ve vâsıl olunan murâkabe hâlidir ki, bunların sebep ve illeti Ka'be'nin görülmesidir (Hucvīrī, tre. Nicholson. s. 327).

IV. KA'BE'NİN EFSÂNE VE HALK İNANIŞINDAKİ YERİ

„İbrāhīm dini“ mefhûmu müslümanlar tarafından Ka'be'ye karşı gösterilen hürmete bir esâs olmuştur. Menkıbe *Kur'an*'ın ifâdelerine bağlı kalmış ve bunun etrafında örülmüştür. Dozy (bk. *Israeliten in Mekka*)'nin aksine olarak, Snouck Hurgronje (*Het Mekkaansche Feest*)'nin göstermiş olduğu gibi, mahallî ve Mekke'ye hâs bir an'ane bahis mevzuu olamaz. Gerçi mahallî bir rivâyet vardır; fakat bu, daha ziyâde, islâmiyetten evvelki asırlara âit, yarı tarihî hâtıralardan ibârettir. Hâlbuki Ka'be'nin zuhûru ve bunun *Kitab-i mukaddes*'te geçen şahıslar ile münâsebeti hakkındaki rivâyetler islâm an'anesine dayanmaktadır.

Bu menkıbe ilk önce İbrāhīm ile İsmā'īl'in Ka'be'nin temellerini atmış (*rafa'a*) oldukları hakkındaki rivâyet ile ilgilidir (Sûre II, 121). Ka'be'yi inşâ etmek husûsunda Allahın İbrāhīm'e verdiği emir, bâzılarına göre, Ḥacar kıssasından önce ve bâzılarına göre de, bundan sonradır. İbrāhīm, *sakīna*'nın kılavuzluğun-

da, Arabistan'a geldi. Bu iki başlı bir kasırga şeklinde idi; yılan başlı olarak da tasvir ediliyor. *Sakīna* Ka'be'nin olduğu yere vâsıl olunca, temelin etrafına sarılarak (aş. bk.), — „Benim üzerime bina et" — dedi. Bâzılarına göre, İbrāhīm onun gölgesi üzerine bina etmiştir. Bu husûsta kendisine İsmā'īl yardım etti; yapı taşlarını 5 (yahut 7) dağdan çıkardı. Bunlar Ḥirā', Ṣabīr, Lübnan, Zeytin dağı ve Mekke yanındaki al-Cabal al-Aḥmar (diğer bâzı isimler de zikredilir)'dir. Bina oldukça yükseldikten sonra, İbrāhīm, işine devam etmek üzere, hâlâ ayaklarının izini taşıyan ve *Maḳām-i İbrāhīm* tesmiye olunan taşın üzerine çıkar. O zamanlar henüz beyaz olan ve ancak câhiliye devrinin günâhları ve levsi ile temâs neticesinde, bugünkü rengini alan Hacer-i Esved, tûfandan beri Abū Ḳubays [b. bk.]'te muhâfaza edildikten sonra, Cabrā'il tarafından, ona getirildi (o zaman alçak ve damsız olan binanın içinde İbrāhīm o vakitten beri hazîne olarak kullanılan bir çukur kazdı; inşaât işi bittikten sonra, İbrāhīm, artık dağların boyunu aşan makamın üzerine çıkarak, oradan insanları hacca dâvet eyledi. Ona her taraftan: — *„Labbayka Allāhumma! Labbayka!"* — diye cevap verildi.

Diğer taraftan islâm menkıbesi *Kur'an* (sûre III, 90)'daki şu ifâdeye bağlanmaktadır: — „İnsanlar için ilk te'sis edilen mâbed Bakka'deki olup, mübârektir ve kâinat için bir hidâyettir" — İbrāhīm ile İsmā'īl'in „temellerini yükselttikleri" yolundaki iki mânaya gelen ifâdeden, üzerine binanın kurulduğu temelin eskidenberi mevcût olduğunu düşünmek mümkündür. Nitekim Ṭabarī *Kur'an* (II, 121) tefsirinde (I, 408 v. d.) bu husûsta iki fikrin mevcût olduğunu ileri sürüyor; bunlardan birine göre, Âdem ve diğerine göre, İbrāhīm temelleri atmıştır. Menkıbeye göre, Âdem cennetten çıkıp yer-yüzüne indikten sonra, Mekke'ye geldi. Cabrā'il 7. kat yerin altında bulunan temeli kanadı ile yukarı çıkardı; melekler, çukur doluncaya kadar, Lübnan, Zeytin dağı, Sina, Cūdī [b. bk.] dağı ve Ḥirā'dan kayalar yuvarladılar. O zaman Allah, cennetten, kırmızı yâkuttan mâmûl bir çadır gönderdi. Âdem de bu çadırda oturdu. Cennetten gelmiş beyaz bir yâkut olan sonraki Hacer-i Esved ise, ona iskemle vazifesini gördü. Allah insanlardan ahid alınca, bunlar Allahın kudret ve hâkimiyetini tanıdılar; onların bu kabûl ve ikrârının yazılı bulunduğu vesikayı Allah Hacer-i Esved'e yutturdu. Fakat kıyâmet gününde bu taşa, insanlar için şehâdet etmek üzere, bir dil verilecektir. Çünkü bu taş, bâzılarına göre, aslında bir melek idi.

Muahhar Ka'be'nin aslî şeklinin yer-yüzüne indirilmesinde husûsî bir sebep var idi. Âdem'in boyu aslında o kadar yüksek idi ki, arş etrafındaki meleklerin tesbih seslerini işitebiliyordu. Fakat günâh işleyip, cennetten çıkınca boyu kısaltıldı. Bunun üzerine, Allaha, artık göklerin kendisine kapanmış bulunmasından şikâyet etti. Bunun üzerine Allah Âdem'in, meleklere imtisâlen, etrâfını *ṭavāf* ettiği bir çadır gönderdi. Lâkin Mekke'de kimseler yok idi ve Ka'be takdîsçilerden mahrûm idi. Âdem bundan dolayı teessür izhâr edince, Allah burasının bir gün bir ibâdet mahalli olacağını, bu mukaddes mahallin husûsî bir *karāma*'ye ereceğini, burasının bir *ḥaram* (aş. bk.) olacağını, bunun *ḥurma*'sinin yukarıya, aşağıya ve her tarafa yayılacağını, insanların perişan saçlar ile, toz-toprak içinde, arzın her yerinden fırlayarak, göz yaşları ile, *tekbīr* [b. bk.] ve *talbiya* [b. bk.] getirerek, buraya hacca geleceklerini vaadetti.

Âdem'in ölümünden sonra, evlâtları (Şīṯ bilhassa zikrediliyor) Ka'be'yi bina ettiler; fakat tûfan binayı silip-süpürdü. Hacer-i Esved ise, melekler tarafından, Abū Ḳubays'te saklandı. Fakat bâzılarına göre, tûfan Ka'be'ye dokunmamış ve Nūḥ Ka'be etrafında *ṭavāf*'ı ifâ etmiştir. İlk rivâyete göre, Ka'be'den ancak kırmızımtrak bir tepe kaldı ki, İbrāhīm'in sonradan bulduğu tepe budur.

Fakat menkıbe İbrāhīm'den sonraki devreyi de içine alıyor. Ka'be'nin *al-Aḥsaf* veya *al-Aḥṣaf* tesmiye edilen ve hazîne vazifesini gören çukuru, Curhumler [b. bk.] zamanında, müteaddit defâlar yağma edilmiştir. Bunun üzerine, Allahın emri ile, buraya hazîneyi bekleyen bir yılan konulmuştur. Kureyşler Ka'be'yi tahrip etmek istedikleri zaman, ejder, Allah tarafından gönderilen bir kuşun onu alıp, civar dağlardan birine götürünceye kadar, bu tasavvura karşı koymuştur; Ka'be'nin her türlü tâmiri teşebbüsünde, şimşek çakması v. b. gibi, korkunç alâmetler belirmiştir. Böyle zamanlarda Ka'be'nin birbirine sarılmış deve boyunları gibi görünen temelinin meydana çıktığı da söylenir. Zemzem kuyusunun nasıl bulunduğu hakkındaki rivâyet için bk. mad. İSMĀ'īL. Fakat bir de şu rivâyeti ilâve etmek lâzımdır: Bir gün 'Abd al-Muṭṭalib Ḥicr'de uyurken, rüyâsında kendisine bir şahıs görünerek, „Kureyşlerin kurban kestikleri yer" yanında „karga kovuğu" yanında ve „karınca yuvası" yanında gibi, bâzı muammâlı sözler ile Zemzem kuyusunu kazmasını emretti. Fakat Kureyşler onun bu hakkına yahut zâten kazılmış olan kuyu üzerindeki hakkına itirâz ettikleri zaman, her iki taraf Banī Sa'd b. Huẕayl'in

kâhinesine gitti. Yolda suları tükendi; fakat 'Abd al-Muṭṭalib'in binek hayvanının ayağını bastığı yerlerden çıkan su onun haklı olduğunu gösteren semâvî bir işâret sayıldı. Bunun üzerine Mekke'ye dönüldü ve 'Abd al-Muṭṭalib kuyuyu kazmağa başlayınca, orada Curhum tarafından saklanmış olan iki altın ceylan ile kılıçlar ve silâhlar buldu. Bütün bunlar Ka'be'nin civarına konuldu yahut da bina'yı süslemek için kullanıldı.

Ka'be'nin bu menkıbevî zuhûru tarihi ön Asya'da yahudiler ile hıristiyanlar arasında dolaşan ve merkezini Ka'be teşkil eden bir kâinat görüşü ile kolayca te'lif edilebilir. Kudüs'ün üstünlüğünü gösteren rivâyetlerden de anlaşıldığı gibi, müslüman an'anesi ilk önce tamâmiyle bu kâinat görüşünü kabûl etmiştir. Fakat sonradan bu söylenenlerin mühim bir kısmı Mekke'ye mâl edildi. Bu rivâyetler „göbek" nazariyesi etrafında toplanır ki, bu nazariyenin esâsı şudur: arzın bir göbeği vardır ve bunun vazifesi insanın göbeğinin gördüğü vazifeye benzer; bu göbek arzın diğer kısımlarından evvel yaratılmış olup, diğerleri bu göbeğin etrafında toplanmıştır. Bu göbek bir de bütün dünyaya gıdâ veren en yüksek bir noktadır ve yukarı ve aşağı dünya ile irtibatı te'min eder.

İşte bu göbek noktası önce Kudüs idi; sonradan Mekke oldu. Fakat göbeğe âit olan bu evsâf, aynı derecede, Mekke'de mevcût değildir. Bu şöyle hulâsa edilebilir: dünyanın yaratılmasından 40 ve bâzılarına göre aş.-yk. 2.000 sene evvel, bu Ka'be dünya okyanusunda meydana gelen birikintilerden (*guṣā'*) ibâret idi. Hilkat, merkez olarak, bu noktadan başlamak üzere, dünyanın genişlemesi ile ve şu sıra ile oldu: arzın göbek noktasına tesâdüf eden cevherinden sonra, gök ve nihâyet yer-yüzü teşekkül etti. Bu nazariye *Kur'an* (VI, 92, XLII, 5)'da Mekke'nin şehirlerin anası (*umm al-ḳurā*) olarak tavsif edilmesi ve halk edebiyatında ise, arzın göbeği (Yāḳūt, *Muʿcam*, IV, 278 v.d.; *al-Ḥamīs*, I, 37; al-Ḥalabī, I, 195 v.b.) tesmiye edilmesi ile alâkalıdır.

Ka'be'nin dünyanın en yüksek mahalli olduğu hakkındaki söz ilmî bir esâsa müstenit değildir. Mamafih halk rivâyetleri bu istikamettedir. Nitekim dünyanın yaratılması menkıbesinde, arzın mâbedin a l t ı n a serilmiş olduğu söylenir. Yarı ilmî kozmografya da, Ka'be yerinin kutup yıldızına tekabül ettiğini ve bu yıldız nasıl semânın en yüksek noktasında bulunuyorsa, aynı vecihle Ka'be'nin de arzın en yüksek noktasını teşkil ettiğini iddia eder (al-Kisā'ī, *ʿAcā'ib al-malakūt*, Leiden, yazma, var. 15 b). Bu tasavvur, belki de, semâ ile arzı birbiri üzerine yığılmış kubbeler yahut da çadırlar şeklinde tasvir eden ve müslüman müellefâtında da te'yit edilen nazariyeye bağlıdır.

Ka'be'nin bir taraftan semâ ile, diğer taraftan da arz ile münâsebetini iltizâm eden kanâat, Kudüs için olduğu kadar, Mekke için de vuzûh ve sarâhatle ortaya atılmış değildir. Bununla berâber, yer-yüzünde göğe Mekke'den daha yakın hiç bir yer olmadığı söylenir. Câhiliye devrinde, bilhassa en müstâcel duâlar için, Abū Ḳubays'e çıkıldığı söylenir. Mamafih, Kudüs ve Hierapolis'teki mukabilleri gibi, Ka'be içindeki çukurun da hakikaten yer-altına giden bir medhâl olarak telâkkî edilip-edilmediği meselesi şüphelidir.

Mekke'nin yer-altı vasfını hâiz olduğu muhakkaktır: o bir mezar olarak tavsif ediliyor. Yalnız İsmā'īl değil, aynı zamanda sayıları yüzlere bâliğ olan nice peygamberlerin de Ka'be'nin etrafında gömülmüş oldukları söylenir. Her peygamberin Mekke ile alâkası vardır: orası, hadd-i zâtında, onun hem başlangıç, hem de son noktasıdır. Peygamberin şahsiyeti sıkı-sıkıya Mekke'ye bağlıdır. Peygamberin Medine'de defnedilmiş olduğu vâkıasına mukabil, asıl mezarının Mekke'de olduğu, bâzı nazariyeciler (al-Ḥalabī, I, 197) tarafından, iddia edilmektedir.

Dünyanın iâşesi bakımından, Mekke'nin ehemmiyetine âit an'ane ve rivâyetler pek azdır.

Bütün bu nazariyelerin islâmiyetin hilkat nazariyesi ile te'lif edilmesi icâp eder. Bu nazariye kâinatı, 7 kat gök ve 7 kat yer olarak, tasvir eder. Bu suretle Ka'be de, göbek nazariyesine göre, yalnız arzın merkezinde kâin olmayıp, aynı zamanda bütün kâinâtın merkez noktasını teşkil eder. Temeli, Abū Ḳubays'inkiler gibi, 7 kat yerde bulunur ve bütün bu âlemlerden geçen bir nevî mihver teşkil eder.

Bu söylenen katlar, yapı bakımından, birbirlerine benzerler. Her birinin ortasında bir Ka'be vardır, üstteki kat düşecek olsa, alttaki 7. âlemin bulunduğu kat üzerine oturur. Bu Ka'belerin en yükseği arş-i ilâhîdir. Arş ile Ka'be arasındakilerden ikisinin ismi zikedilmiştir; bunlardan biri *Kur'an* (LII, 4)'dan iktibâs edilen *Bayt Maʿmūr* olup, ikincisi al-Ẓurāḥ'tır. İsrâilî eserlerinde meleklerin râhip vazifesini gördükleri semâvî bir mâbed vardır. İslâmda bu vazifelerin yerine *ṭavāf* kâim olur.

V. KA'BE'NİN DİN TARİHİNDEKİ YERİ

Batlamyus'un Mekke'yi Macoraba (yâni *mikrāb*, mâbed) diye tesmiye etmesinden,

onun devrinde Ka'be 'nin bir veya bir kaç ilâhın ikamet mahalli telâkkî edildiği mânası çıkarılabilir. Epiphanius (*Haereses*, V, *Philologus*, 1860, s. 355 'teki metne göre) 'un söylediğine göre, Ẕu 'l-Ṣarā 'nın Petra 'da bir χαάβου 'u var idi ki, bu kelime de her hâlde Ka'be kelimesi ile ilgili olacaktır. Fakat Epiphanius 'un metninden, bu tâbir ile, Petra 'daki mâbedin mi, yoksa Ẕu 'l-Ṣarā 'yı gösteren dört köşeli siyah taşın mı kasdedildiği, vâzıh olarak, anlaşılmıyor. al-Bakrī (*Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, s. 46) 'de Bakr b. Vā'il [b. bk.] kabîlesi ile İyād kabîlesinin büyük bir kısmının dinî merkezlerinin Kûfe mıntakasındaki Sindād 'da bulunduğu ve bunların mukaddes çadırının (yahut mâbed, *bayt*) Ẕāt al-Ḳa'abāt ismini taşıdığı zikredilmektedir (bk. al-Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-'Arab*, s. 171, 14, 17, 230, 12). Ka'be 'nin kutsiyetinin Hacer-i Esved 'den ileri gelmiş olması da muhtemeldir (nşr. Wellhausen); çünkü eski arapların dini, esâs itibârı ile, taşlara ibâdet etmekten ibâret idi. Binanın şekli, Kudüs mâbedinin 20 zirâ hacminde bulunan mihrâbı ile mukayese edilebilir.

Hacer-i Esved 'in her hangi bir ilâh ile ilgili olduğuna dâir bir rivâyet mevcût değildir. Ka'be 'de, Mekke ve Ka'be ilâhı denilebilen, Hubal bulunuyordu. Caetani Ka'be ile Hubal arasındaki münâsebeti ön plâna almaktadır; bunun yanında, al-Lāt, al-'Uzzā ve al-Manāt 'a da tapılıyordu; bu sonuncuları *Kur'an* 'da zikredilmekte, fakat Hubal 'in adı geçmemektedir. Bu ilâhların yanında Allah 'ın mevkiinin ne olduğunu sarîh olarak bilmiyoruz.

Diğer taraftan Hacer-i Esved, Ka'be 'nin içinde veya dışında, şüphesiz tek put değil idi. İsmi rivâyetlerde geçmemekle berâber, *Maḳām-i İbrāhīm* de, eskiden beri mukaddes sayılan bir taş idi. Bunun yanında daha bir çok putlar ve bunlar arasında Ka'be 'ye yerleştirilmiş, canlı mahlûk şeklinde, 360 put zikrediliyor.

Ka'be bir mâbede hâs olan evsâfı ziyâdesi ile hâizdir. Evvelâ Ka'be kendi civarında bulunan bütün mıntakayı mukaddes topraklar hâline getirmiştir. Şehrin etrafında, taşlar ile işâret edilmiş, mukaddes bir mıntaka (*ḥaram*) vardır ki, buraya dâhil olan her kes bâzı dinî kayıtlara riâyet etmeğe mecbûrdur [bk. İḤRĀM]. Bundan başka bu yerin kutsiyeti aşağıdaki husûslar ile de tebârüz eder: *ḥaram* 'de ilâhî sulh ve masûniyet hâkimdir; arap kabîleleri Ka'be 'yi ziyâret edip, hacca çıktıkları zaman, bütün husûmetler durur; silâh taşımak yasaktır; fazla olarak, *ḥaram* yeri ve bilhassa Ka'be, bir ilticâ yeridir; buraya ilticâ eden her kes emniyettedir. Ka'be 'de mültecîlerin tutundukları bir nevî tutunaklar bulunurdu (Azraḳī s. 111). *Ḥaram* 'de kan dökülmek câiz değil idi; bu itibârla ölüme mahkûm olanların, giydikleri hükmün infâzından evvel, *Ḥaram* 'den dışarıya çıkarıldıkları söylenir.

Buradaki sulh fikri yalnız insanlara değil, hattâ hayvanlar ve nebatlar âlemine de şâmildir. Zararlı ve tehlikeli olan bir kaçı hâric, hayvanlara dokunulmaz idi; câmilerde bir çok ehlî güvercinin bulunması bundandır. Ev inşasında ve kuyumculukta kullanılan küçük *iẕḫir* ağacı müstesnâ olmak üzere, buradaki ağaçlar ve fidanlar da kesilmezdi. Bu yasaklar islâmiyetçe de te'kit edilmiş olup, bugün hâlâ mûteberdir.

İbâdet husûsundaki menâsike gelince, câhiliye devrinde Ka'be yanında kurban kesildiği söylenilir. Eski araplarda taştan bir put mezbah yerini tutardı; burasını kurbanların kanına bularlardı. İslâmiyette kurban Minā 'da kesilir.

Diğer bir mesele, islâmiyetten evvelki devirde Ka'be 'nin *ḥacc* ile münâsebeti olup-olmadığı ve eğer böyle bir münâsebet var ise, bunun derecesinin tesbiti meselesidir. İlk önce yalnız *'umra* [b. bk.] 'nin Ka'be ile ilgili olduğu, buna mukabil *ḥacc* 'ın 'Arafāt, Muzdalifa ve Minā 'da yapıldığı ve *ḥacc* ile *'umra* 'nin birleştirilmesinin ise, islâmiyette vukûa geldiği iddia edilmiştir (krş. Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*², s. 79). *'Umra* 'nin receb ayı ile sıkı bir alâkası bulunduğu, haklı olarak, kabûl edilebilir. Bundan başka *ḥacc* 'a, *ḥacc 'Arafāt* denilmekte olup, şâfi'î mezhebine göre, 'Arafāt 'ta *vuḳūf* yapılması *ḥacc* 'ın en belli-başlı merâsimini teşkil eder. Fakat *Kur'an* (III, 91) 'da, *ḥacc* Ka'be 'ye âittir (*ḥacc al-bayt*) ve an'anede, bunun bir yenilik olduğunu gösterecek bir ize tesâdüf edilmemektedir. Eski arapların birbirine yakın bulunan mukaddes mahalleri, ibâdete müteallik menâsik dolayısı ile, birbirleri ile münâsebetli göstermek istemiş olmaları mümkündür. Bundan dolayı, bu birleştirmenin daha islâmiyetten evvelki devirde yapıldığı kabûl edilebilir ve bunun, 'Arafāt ile Mekke 'nin birleştirilmesi neticesi olarak, meydana çıktığı düşünülebilir.

Yukarıda da söylendiği gibi, Tubba' Ka'be 'ye ilk örtü örten şahıs addedilir. Bununla berâber bu rivâyetin, tarihî bakımdan, doğru olup-olmadığını bilmiyoruz. Burada binanın üzerine konulan alacalı kumaşlardan bahsedildiği kaydedilmelidir. Bu benzer hâllerde mûtâd olan menâsik ile ilgili olmalıdır. Banī İsrā'īl 'in tabut-i sekineyi sakladıkları çadır veya mâbed olması kenânîlerin mukaddes tepeleri (Ezechiel, XVI, 16) Sulaymān 'ın tahtı, piskoposların kürsüsü, eski Arabistan

daki *maḥmal* ile mukaddes çadırlar ve cennetteki *Sidrat al-muntahā* hep böyle renkli hâlılar ile kaplıdır. Gerçi bunların hepsini umûmî bir esâsa ircâ etmek doğru olmaz. Fakat burada göklerde parlayan güneş ile bir münâsebet görmek fikri bedihî gibi görünüyor; bilhassa bu fikir, *sidra* hakkında, daha evvellere ircâ olunabilir. Hattâ Ka'be 'ye nücûmî bir senbol gibi bakılıp-bakılamayacağı da sorulabilir. Böyle bir nokta-i nazar kabûl edildiği takdirde, Ka'be 'nin tavâfa mahsûs bir yer olduğu ve tavâfın Ka'be 'nin müslüman an'anesinde arş-i ilâhî etrafında dolaşan ervâh ile temsil edildiği bir vâkıa olarak kabûl edilebilir. Ka'be ile Hacer-i Esved de, Allahın yer-yüzündeki *ḫalīfa* 'si olan Âdem 'in tahtı şeklinde tasvir ediliyor. Semâvî ervâh halkası seyyâreler manzûmesi ile ilgili görülebilir. Takdimeler arasında da altın güneşler ve aylar tekrar-tekrar zikrediliyor (al-Azraḳī, s. 155 v. dd.). Mas'ūdī (*Murūc*, IV, 47) 'ye göre, bâzı çevrelerde Ka'be güneşe, aya ve 5 seyyâreye vakfedilmiş bir mâbed telâkkî edilmiştir. Bir de Ka'be 'nin etrafına konulmuş olan 360 put da, bu bakımdan, bir delîl teşkil edebilir.

Binâenaleyh burada islâmiyetten evvelki Ka'be telâkkîsinde bâzı nücûmî remizlerin izleri bulunduğu inkâr edilemez. Bununla berâber, bu mânada umûmî bir görüşün bahis mevzuu olmadığı, tereddütsüz, ileri sürülebilir. Putperestlerin temâyüllerine de uyduğu gibi, câhiliye devrinde, Ka'be menâsiki her hâlde muhtelif dinî telâkkîlerin karışması neticesinde meydana gelmiştir.

Bibliyografya: Bahsin hey'et-i umûmiyesi için bk. Eyyûb Sabrî, *Mir'āt al-ḥaremeyn* (İstanbul, 1301), I; Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka* (Leipzig, 1857—1861), 4 cild.

I. ve II. kısımlar için bk. J. L. Burckhardt, *Travels in Arabia* (London, 1829), 2 cild; Ali Bey, *Travels* (London, 1816), 2 cild; R. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to el-Medinah and Maccah* (London, 1857), 2 cild; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland* (Berlin, 1885), 2 cild; C. Snouck Hurgronje, *Mekka* (Haag, 1888—1889), 2 cild; ayn. mll., *Bilder aus Mekka* (Leiden, 1889); Caïd Ben Chérif, *Aux villes saintes de l'Islam* (Paris, 1919); al-Batanūnī, *al-Riḥla al-Ḥiǧāziyya*² (Kahire, 1329); E. Rutter, *The Holy Cities of Arabia* (London, 1928), 2 cild; Lady Evelyn Cobbold, *Pilgrimage to Mecca* (London, 1934); Ka'be 'nin resmi için bk. s. 132; Azraḳī, s. 86 v. dd.; Fākihī, s. 18 v. dd.; Ṭabarī (Leiden tab.), I, 901 v. dd., 936 v. dd., 1130 v. dd.; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris tab.), I, 133; IV, 125 v. dd.; V, 165—167, 193; *Bibl. Geogr. Arab.*, I (al-Iṣṭaḫrī), 15 v. d.; II (İbn Ḥavḳal), 23 v. d.; III² (al-Muḳaddasī), 71 v. dd.; V (İbn al-Faḳīh), 16—22; VII (İbn Rusta), 24—54; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 278 v. dd.; İbn Cubayr, *Riḥla* (*GMS*, V, 81 v. dd.); Buḫārī, *Ṣaḥīḥ, Kitāb al-'ilm*, bâb 48; Gaudefroy-Demombynes, *Notes sur la Mekke et Médine* (*Rev. de l'Hist. des Religions*, LXXVII, 316 v. dd.); ayn. mll., *Le Pelèrinage à la Mekke* (Paris, 1923).

III. kısım için bk. C. Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest* (Leiden, 1880); Peygamberin garpta ve şarkta yazılmış biografyaları; zikredilen âyetlerin tefsirleri.

IV. kısım için bk. Azraḳī, s. 1 v. dd.; Ṭabarī, I, 130 v. dd., 274 v. dd.; Ṣa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1290), s. 69 v. dd.; al-Diyārbakrī, *Tārīḫ al-ḫamīs* (Kahire 1283), 2 cild; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1858—1860, 2 cild; Caussin de Perceval, *Essai sur l'hist. des Arabes* (Paris, 1847—1848); A. J. Wensinck, *The Navel of the Earth* (*Verh. Kon. Akad. van Wetensch.*, Dl. XVII, nr. 1); J. L. Palache, *Het heiligdom in de voorstelling der Semietische volken* (Leiden, 1920).

V. kısım için bk. L. Caetani, *Annali dell' Islam*, §§ 62 v. dd.; J. Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*² (Berlin, 1897), s. 73 v. dd.; H. Grimme, *Mohammed* (München, 1904), s. 45 v. d. (A. J. WENSINCK.)

KĀBIZ. ḲĀBİŻ, Allahın isimlerinden biridir. [Bk. ALLAH].

KĀBIZ. ḲĀBİŻ, veya ḲĀBİŻ-I 'ACAMĪ (? — 1527), aslında sünnî türk ulemâdan olup, Ḥubmasīḥī (halk arasında Hupmesihî) tarîkatinin müessisidir. Kanûnî Süleyman zamanında yaşamış olan bu zât, 'İsā 'nın (mânen) Peygambere tercih ve tafdîli lâzım geldiği iddiası v.b. ile ortaya çıkmış, her gezdiği yerde bu fikirlerini yaymağa başlamış idi. Zamanın meşhûr sadrâzamlarından İbrahim Paşa 'nın emri ile, Kābız yakalanarak, divana getirilmiş ve hâzır bulunan Rumeli kazaskeri Fenârî-zâde Muhiddin ile Anadolu kazaskeri Kadirî Efendi tarafından muhâkeme edilmiştir. Kābız 'ın iddiaları dinlenip, reddedilecek yerde, kendisine karşı „sebb-ü şetim ve tehdit îkā„ olunmuş ve maznûn ise, iddiasını tevsik için, türlü-türlü âyet ve hadîsler zikretmiştir. Bu delîlleri kazasker reddedemeyince, Kābız serbest bırakılmıştır. Bu mahkemeyi kafes arkasından dinleyen pâdişah, vezîri İbrahim Paşa 'ya bu mülhidin ilzâm edilmemesinin sebebini sorunca, İbrahim Paşa kazaske-

rin cehlini ileri sürmüş ve bunun üzerine, Kābız 8 safer 934 (3 teşrin II. 1527) günü tekrar yakalanarak, divana sevkedilmiştir. Bu sefer, pâdişahın emri ile, müftü İbn Kemâl (Şemseddin Ahmed Kemâl Paşa-zâde) ve İstanbul kadısı Sâdi Çelebî muhâkemeye me'mûr edilmişlerdi. Bu ikinci mahkemede İbn Kemâl Kābız'ın iddialarını redd ve cerhetmiş ve İstanbul kadısı da, zındık olarak, katline hukmeylemişti. Kābız ertesi gün idâm edilmiştir. İbn Kemâl, bu dâva münâsebeti ile, zındıklık hakkındaki eserini yazmıştır.

Kābız'ın kim ve nereli olduğuna dâir hiç bir yerde tafsilât yoktur; düşündüğünü açık söyleyen ve misyoner tabiatlı bir adam olduğu anlaşılmaktadır.

Bibliyografya: Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), I, 124; J. v. Hammer, *GOR*² (Budapest, 1840), II, 59 v.d. (frns. trc. *Hist. de l'Empire Ottoman*, Paris, 1836, V, 98—99); P. Ricaut, *Hist. of the Present State of the Cttoman Empire*, II. kitap, 12. fasıl, 5. tab., s. 244 (trc. Briot, Paris, 1670, s. 236—237); M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1787), I, 51—53; Cl. Huart, *Actes du XI. Congr. internat. des Orient.*, 3. kısım, s. 69 v.d.; 'Alī, *Kunh al-aḫbār*, yazma kısım, vâki'a XVII; A. Adnan-Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim* (İstanbul, 1943), 98 v.d. (T. H.)

ḲĀBİL. [Bk. ḤĀBİL ve ḲĀBİL.]

KÂBİL. KĀBUL, Efganistan'da bir ırmak ve bir şehrin adıdır. I. Irmak, Kâbil şehrinin takriben 100 km. garbında Paġmān dağları ile Kūh-i Bābā silsilesinin şark eteklerinin birleştiği 2.700 m. yüksekliğindeki Unay geçidi (34° 21′ şimâl arzı ve 64° 20′ şark tûlü) civarından doğar ve şarka doğru akarak, yolda Paġmān ve Çamçamast nehirlerini de alıp, Kâbil şehrinin ortasından geçer. Sonra cenûptan gelen Logar nehri ile, Tang-i Ġārū denilen gâyet sarp bir geçidin ötesindeki Surūbī yakınlarında şimâlden gelen Pançşīr suyu da Kâbil ırmağına dökülür. Kâbil ırmağı, Surūbī'yi geçtikten sonra, Laġmān (eski Lampaka) vâdisine girer, burada yine şimâlden gelen 'Alīşang nehri ile birleşir, Darūnta boğazından geçer, Calālābād'dan evvel cenûb-i garbîden gelen Surḫāb (veya Surḫrūd) nehrini de alarak, Calālābād'a, çok geniş bir nehir gibi, girer; Calālābād'dan sonra, kaynağını Pamir ve Çitrāl'den alan ve şimâl-i şarkîden akan Kunar nehrini, Kāma köyü civarından alarak, Mohmand arâzisine girer. Sonra Miçnī yakınındaki dağlarda bir boğazdan geçerek, Peşāvar vâdisine akar. Burada Kâbil iki kola ayrılır. Yukarı koluna Svat nehri katılır; sonra, iki kol tekrar birleşerek, Attak'te İndüs nehrine dökülür. Kâbil'in yukarı kısımlarının yaz mevsiminde her ne kadar suyu azalır ve hattâ kurursa da, aşağı kısımları hiç bir zaman susuz kalmaz.

Kâbil ırmağı çok eski zamanlardan beri muhtelif isimler altında bilinmektedir. Kâbil vâdisi ile Kâbil şehrinin de isimlerini bu ırmaktan aldıklarında şüphe yoktur. Ârîlerin en eski mukaddes kitabı *Rigveda*'da zikredilen yedi nehirden biri olan Kubha'nın Kâbil ırmağı olduğu zannedilmektedir. *Rigveda*'dan sonra *Avesta*, ârîlerin yerleştikleri 14 bölge arasında, Vaēkereta'yı zikrediyor. Darmstetter (*Zendavesta*, frns. trc., II, 22, not) bu bölgenin Kâbil vâdisi olduğunu söylüyor. Christensen, Vaēkereta'nın *Avesta*'daki Hoşang'in kardeşi Vēgard'e izâfetle, bu ismi aldığını söylüyor. Bu efsâneye göre, Hoşang — saltanatın müessisi ve kardeşi Vēgard (= Vaēkereta) ise, zirâatin mûcididir. Kâbil vâdisi, münbitliğinden dolayı, bu ismi almış olabilir (Arthur Christensen, *Les types du premier homme et du premier roi dans l'histoire légendaire des Iraniens*, 1. kısım, s. 114 v.d., Stokholm, 1917, XIV). Arrian ile Strabon'da Kābul, Kophen, Kophes ve Batlamyus'ta Koā şeklinde zikredilmektedir. Bīrūnī ise, Kandehar (bugünkü Kandehâr olmayıp, Kâbil'den Peşâvar'e ve İndüs nehrine kadar uzanan bölgenin eski ismi olan Gandhāra'dır)'ın pâyitahtı olan Vayhand arâzisinde İndüs'e dökülen Ġōrvand ırmağından bahsediyor. Bu isim, Kâbil'in şimâlinde Hindū-Kuş dağlarının cenûbunda bulunan Ġōrband vâdisi ile aynı ismi taşıyan ırmaktan gelmektedir. Ġōrband ırmağı Pançşīr nehri ile birleşir ve Kâbil ırmağına katılır. Bīrūnī Ġōrvand (Ġōrband) nehri ile, her hâlde, Kâbil ırmağını kasdetmiş olacaktır. Mas'ūdī'ye göre, „Pencâb'ın dördüncü ırmağı, Kâbil civarından ve Sind'in hudûdunu teşkil eden Kâbil dağlarından gelmektedir.“ Paştū dilinde ırmağın bugünkü ismi Sind („ırmak“)'dir. Babur'a göre, Sind ırmağı Kâbil'in garbında bulunan bir dağdan çıkmaktadır; Sind ismi, bâzan İndüs için kullanılmakla berâber, burada şüphesiz Kâbil ırmağı kasdedilmiş olacaktır.

2. **Kâbil şehri** Efganistan'ın bugünkü pâyitahtı olup, 34° 30′ şimâl arzı ve 69° 31′ şark tûlü üzerinde, aralarından Kâbil ırmağı geçmekte olan Şīrdarvāza ile Āsāmāyī dağlarının eteklerinde, çok münbit bir vâdi içinde, 1.730 m. yüksekliğinde ve aynı adı taşıyan bir vilâyetin merkezidir. Nüfusu aş.-yk. 200.000'dir. Kâbil vilâyeti — Kûhistan, Kühdāman (eski Kapisa), Gazne ve Hazāracāt'ın bir kısmı ile Logar bölgelerini ihtivâ etmektedir. Kābul, bir ırmak ismi olarak, çok eski zamanlardan beri bilinmekle berâber, şehir olarak, sarâhatle ancak VIII. (m. s.) asırda zikredilmektedir. Bununla berâber, yunan ve lâtin müelliflerinde, bu nehrin üzerinde bir şehir veya kasabanın mevcûdiyetine ve bunun da bugünkü Kâbil veya civarında bir yerde bulunduğuna dâir delîller vardır. Batlamyus, Paropamisus (orta Efganistan ve Hindū-Kuş cenûbundaki havâli)'taki 14 kasaba ve vilâyeti zikrederken, Karoura ve Kaboura'dan bahseder. André Berthelot bu yerin Kâbil olduğunu söyleyerek, o zamanlarda da şehrin, bugünkü gibi, iki kısımdan ibâret olduğu keyfiyetini dikkate değer buluyor. Daha sonra, pehlevî edebiyatında Kābul'ün hemen-hemen aynı olan Kāpul ismine rastlanmaktadır. Nihâyet Firdavsī'nin *Şahnāma*'sinde zikredilen Kābul şehri, 1000 seneden beri, bugünkü şekli ile bilinmektedir. Dârâ zamanında Kâbil ve havâlisi farsların bir „satraplığı“ idi. Büyük İskender 329 (m. ö.)'da, Kandehâr ve Gazne üzerinden, Kâbil vâdisine girmiş ve burada durmadan, Kapisa'ya hareket etmiş idi. O zamanlarda Kâbil'in şimâlinde bulunan bugünkü Kühdāman ve Kühistān bölgelerini ihtivâ eden Kapisa, çok münbit, zengin ve mâmûr bir yer idi. Kapisa'nın merkezi Kâbil'den 60 km. uzakta, bugünkü Bagrām mevkiinde bulunuyordu. İskender fethettiği bir çok yerlerde kendi ismini taşıyan şehirler kurduğu gibi, Kapisa'da da „Kafkasya İskenderiyesi“ isminde bir şehir kurmuş idi. İskender'den sonra, Çandragupta tarafından, Hindistan'da te'sis edilen Maurya devleti bu bölgelere hâkim oldu. O zamanlarda Hindū-Kuş'un şimâlinde bulunan Belh (Bactria) de, Parthia gibi, İskender'in kumandanlarından Seleukos'un Suriye'de kurduğu devletin idâresi altında bulunuyordu. 250 (m. ö.) sıralarında buddhizmi kabûl ederek, bu dini, her tarafta olduğu gibi, Kâbil vâdisinde de yaymağa büyük gayretler sarfeden Çandragupta'nın torunu Aşoka zamanında, Belh'te bulunan yunanlı kumandanlardan Deodotus, Suriye'den ayrılarak, müstakil bir devlet kurdu. Böylece bir yunan sülâlesinin Şimâlî Efganistan'da kurulması, yunan san'at ve kültürünün buralara yayılmasına ve bunun da brehmen ve buddhist kültür ve san'atı üzerinde müessir olup, neticede yunan-buddhist orijinal bir san'atın meydana gelmesine sebep oldu. 203 (m. ö.)'te Suriye hukümdarı büyük Antiochus Hindistan'a sefer yaptığı sırada, Kâbil'de Maurya hânedanından son kalan hukümdarı Subhagasena adında birinin bulunduğu ve Antiochus'a, 500 fil vermek sûretiyle, yardım ettiği zikredilmektedir. O devirde artık Maurya iktidarı inhilâle uğramış idi. 200 (m. ö.) sıralarında Belh kıralı Demetrius, Hindistan'a muvaffakiyetli bir baskın yaparak, Kâbil vâdisi ile Sind ve Pencâb'ın bir kısmını kendi hâkimiyeti altına aldı. Yunanlıların iktidarı Amu-Derya'dan İndüs'e kadar uzanmış bulunuyordu. Bu sülâlenin en büyük kıralarından biri olan Menander 155 (m. ö.) sıralarında Kâbil vâdisinde hukümranlık ederken, fütûhatını Hindistan'ın Oudh ve hattâ Pataliputrā kapılarına kadar götürmüş idi. Yüeçilerin 165 (m. ö.) sıralarında başlamış olan garba doğru göçleri, Sır-Derya bölgesindeki Sakaları cenûba doğru sürükledi. Bunların ve sonra da Yüeçilerin baskısı neticesinde, zâten Partlarin taarruzları dolayısı ile zaafa uğramış bulunan yunanlı hukümdarlar Belh'te hâkimiyetlerini kaybettiler ve Hindū-Kuş'un cenûbuna çekildiler. 100—50 (m. ö.)'ye kadar aşağı Kâbil vâdisi ile garbî Pencâb Partların hâkimiyeti altına geçtiği hâlde, Kâbil'de bir yunan sülâlesinin devam ettiği bilinmektedir. 45 (m. ö.)'te Yüeçilerin Kuşan kabîlesinin hücûmu, Kâbil'in son yunan kıralı Hermaeus'u ortadan kaldırdı ve Hind-Parth hâkimiyetine de son verdi. Kuşanların reisi Kadphesis I. bütün Efganistan'ı zaptettikten başka, şimâl-i garbî Hindistan'ı da ele geçirdi ve kuvvetli Kuşan imparatorluğunu kurdu. Bunlardan büyük Kanişka (m. s. 125—150) devri Kuşanların en azametli devresi olup, buddhizm Efganistan'da yayılmış, bilhassa Kâbil vâdisi ile Kapisa bu dinin en mühim merkezleri olmuş idi. Kanişka Kâbil ve Kapisa'da bir çok manastır, mâbet ve stupalar yaptırdı. Bāmyān'daki manastırlar ile meşhûr Buddha heykelleri bu devirde yapılmıştır. Buddhist vâizler bu merkezlerden şimâle ve şarka doğru Çin'e ve Kore'ye kadar gidip, bu dini yaydılar. V. J. Hackin'e göre, Kanişka ve halefleri zamanında (I.—III. asır, m. s.) buddhist müesseseleri sür'atle yayılmış ve III. asırdaki Sâsânî hâkimiyeti ile V. asırdaki Eftalitlerin muvakkat işgâli bunu sarsamamıştır. Kapisa ile Kâbil, Kuşanlar zamanında, ticâret yollarının kavşak noktası olmuş idi. Ticâret yolları buralardan tâ Roma imparatorluğuna kadar uzanıyordu. Begrām ve Kâbil civarındaki son hafriyâtta o zamanlara âit bir çok Suriye züccâciye eşyâsı ile Roma sikkeleri bulunmuştur.

Eftalitler V. asırda, iktidarı Kuşanların elinden alarak, yarım asır kadar bu bölgede kaldılar. Kuşanların bir kısmı Kâbil civarındaki dağlara sığındılar ve Eftalitlerin sukutundan sonra, tekrar Kâbil vâdisine hâkim oldular. „Küçük Kuşanlar“ adı verilen bu gu-

rubun hâkimiyeti VI. asrın sonlarına kadar devam etti. Bunların zamanında da buddhizm eski parlaklığını muhâfaza ediyordu. 632 (m. s.) 'de meşhûr Hüen-Tsang, buddhist merkezleri ziyâret etmek maksadı ile, Kapisa ve Kâbil bölgesine yaptığı seyâhatte, bu bölgede 100 manastır ve 6.000 râhip bulunduğunu kaydeder. Burada, buddhizm ile berâber, brehmen dininin de sâlik ve mâbedleri eksik değil idi. Hüen-Tsang buradan geçtiği zaman Kapisa ve Kâbil vâdisinde Kşatriyalardan gâyet cesûr, dindar ve azimli bir pâdişahın hukûm sürmekte olduğunu söylüyor. Bu sülâleyi arap müellifleri, IX. asrın sonlarına kadar, Ratbîl ismi ile zikretmişlerdir. Bunlara göre, Kâbil vâdisinden başka Taxila ve Vayhind, Zarang ve Bust 'e kadar olan bölgeler bunların hâkimiyeti altında bulunuyordu. Bu hukümdarlardan başka bir çok yerlerde mahallî emîrler de var idi. Çinli seyyâh bunlardan biri ile Bâmyân 'da görüştüğünü söylüyor. V. J. Hackin, Bâmyân 'da yaptığı hafriyâtta bir mâbedin duvarında bulduğu ve „Avcı pâdişah" adını verdiği renkli bir resmin bu mahallî emîrlerden birini tasvir ettiğini zannetmektedir. İslâmiyetin ilk zamanlarında Kâbil vâdisinde, buddhizmin yerine, brehmenizm kaim olmuş idi. Son küçük Kuşan pâdişahının brehmen vezîrlerinden biri, tahtı eline geçirmiş idi. Brahmanşâhî veya Kâbulşâhî nâmı altında tanınan bu sülâle, araplar ile mücâdele etmek ve memleketini daha iyi korumak için, pâyitahtını Kapisa 'dan Kâbil 'e nakletti ve Kâbil üstündeki Şîrdarvâza ve Âsâmâyî tepelerine, kalıntıları bugün de mevcût olan hisarlar ve sûrlar yaptırdı. İslâmiyet VIII. asrın başlarından beri şarka doğru ilerileyip, Mâverâünnehr, Sicistan (Sîstân) ve hattâ Sind 'e yayıldığı hâlde, Kâbil ve bölgesine XI. asırda Gazneli Maḥmûd zamanına kadar tam mânası ile yerleşemedi. Gerçi arap orduları bir iki defa Kâbil 'e kadar yaklaşmış ve bir defâsında Kâbil şâhına müslümanlığı kabûl ettirmeğe muvaffak olmuşlardı; fakat arap hâkimiyeti bu havâlide tutunamadı. Ancak Gazneli Maḥmûd zamanında Kâbil tamâmen islâmiyeti kabûl edip, Gazne saltanatına dâhil oldu. Gûrlular zamanında da Kâbil ticâret yolu üzerinde mühim yerlerden biri idi. Efganistan 'ın diğer bir çok şehirleri gibi, Kâbil de Cengiz 'in istilâsından kurtulamadı, tahrip ve yağma edildi. Timurlular zamanında Kâbil onların hâkimiyeti altında kaldı. 1504 'te Babur, Özbekler tarafından tekrar mağlûp edilip, Husayn Baykara 'nın yanına, Herat 'a gitmek üzere Hindû-Kuş 'un şimâlinden geçerken, plânını değiştirerek, Görband vâdisine indi ve Timurluların mümessili ile kısa bir muhârebeden sonra, Kâbil 'i ele geçirdi. Daha eski zamanlarda Hindistan 'a doğru istilâların merkezi olan Kapisa 'nın yerini şimdi Kâbil almış ve bir ticâret merkezi hâline gelmiş idi. Orta Asya 'dan Hindû-Kuş geçitlerini aşan ticâret yolları buradan geçtiği gibi, Hindistan 'a doğru en mühim askerî yollar da buradan ayrılıyordu. Babur, yalnız Kâbil 'in askerî ve iktisâdî ehemmiyetini takdir etmekle kalmamış, havasına ve etrafındaki güzelliğe de hayran olmuş idi. Kâbil 'e karşı bu sevgisi hayatının sonuna kadar devam etmiştir; hâtıralarında Kâbil 'den sık-sık bahseder. Vasiyeti üzerine Kâbil 'de Şîrdarvâza yamacında, kendisinin yaptırdığı, hâlâ kendi ismini taşıyan ve Kâbil ahâlisinin çok sevdiği mesîrelerden biri olan Bâğ-i Bâbur 'un yukarı kısmına defnedilmiştir. Kâbil 'e karşı duyulan bu meyil, bütün Hind-türk imparatorluğu müddetince devam etmiş, ekseriyâ şehzâdelerden biri burada oturmuştur.

1738 'de Nâdir Şâh Afşâr, Hindistan seferi esnâsında, Kandehar ve Gazne üzerinden Kâbil 'e yürüdü. Şehrin ileri gelenleri teslim oldukları hâlde, Bâlâ-Ḥiṣâr kalesi 2 ay kadar mukavemet etmiştir. Nâdir Şâh 'ın bu hamlesinden Kâbil çok hasâr gördü. Nâdir 'den sonra (1747) bugünkü Efganistan devletinin kurucusu olan Aḥmed Şâh Durrânî, pâyitahtını Kandehar 'da kurduğu hâlde, Kâbil 'de büyük imar faâliyetinde bulundu. 1774 'te oğlu Timur Şâh pâyitahtı Kandehar 'dan Kâbil 'e naklettirdi ve o zamandan bugüne kadar Kâbil Efganistan 'ın hukûmet merkezi olarak kaldı. Timur Şâh 'ın türbesi Kâbil ırmağının sağ kıyısındadır. O zamanlarda bütün devlet dâireleri ile pâdişahın sarayı, şehrin cenûbunda ve Şîrdarvâza yamacında eski sûrların nihâyet bulduğu bir tepe üzerinde kurulmuş olan Bâlâ-Ḥiṣâr kalesinde bulunuyordu. Kâbil, Durrânîlerden sonra, Muḥammedzayların zamanında da pâyitaht olarak kaldı. İngilizler, emîr Dôst Muḥammed Han 'ın yerine, kendi himâyeleri altında olmak üzere, Şâh Şucâ' 'ı tahta çıkarmak maksadı ile, açtıkları „birinci Efgan harbi" (1839) esnâsında, Kâbil 'i işgâl ettiler. Bu işgâl neticesinde çıkan millî ayaklanmada ingiliz mümessilinin öldürülmesi ve işgâl ordusunun tamâmen imhâ edilmesinin (1841/1842) intikamını almak üzere, gönderilen ingiliz kuvvetleri kumandanı Pollock Kâbil 'in çarşılarını, bir çok binâlarını tahrip etti. Münevver bir pâdişah olan emîr Şîr 'Alî Han 1868 'de tahta çıktıktan sonra, yaptığı bir çok islâhat arasında vücûda getirdiği yeni ordusunu barındırmak için, Şîrpûr isminde büyük bir kale

yaptırtmış idi. Şehrin şimâl-i şarkîsinde, arkasında Bîmârû tepeleri bulunan diğer üç tarafı sûrlar ile çevirili olan ve 4,5 mil kadar bir sâhayı kaplayan bu büyük kale, tamamlanmadan, ingilizlerin emîr Şîr 'Alî Han 'a karşı açtıkları ikinci Efgan harbi (1878) neticesinde düştü (Amân Allâh Han zamanında Şîrpûr sâhası tamâmen temizlenip, burada Kâbil 'in ilk hava meydanı yapılmıştır).

Şîr 'Alî Han 'ın yerine oğlu Ya'ḳûb Han 'ın, ingiliz himâyesi altında tahta çıkması, yine birinci Efgan harbinde olduğu gibi, millî bir ayaklanmaya sebebiyet vermiştir. İngiliz mümessilinin öldürülmesi ve Ya'ḳûb Han 'ın da tahttan indirilmesi üzerine, ingiliz ordusu, „intikam gâyesi ile", general Roberts kumandası altında, Kâbil 'i işgâl etti ve asırlardan beri Kâbil kalesini ve idâre merkezi ile pâdişahların sarayını ihtivâ eden Bâlâ-Ḥiṣâr 'ı tamâmen yıktı. Bâlâ-Ḥiṣâr harâbeleri Nâdir Han 'ın zamanına kadar duruyordu. 1933 'te Nâdir Han bu harâbeleri kaldırıp, yerine harbiye mektebi binâları yaptırdı. 1880 'de emîr 'Abd al-Raḥmân Han tahta geçince, Kâbil nehrinin sol kıyısında Şîrpûr yakınlarına kadar uzanan bahçelerde, etrafı duvarlı, mazgallı ve hendek ile çevirili Arg kalesini inşâ ettirdi. Pâdişahın sarayları ve devlet dâirelerini ihtivâ eden Arg, bugüne kadar pâdişahların oturdukları bir yerdir. 'Abd al-Raḥmân Han şehrin muhtelif yerlerinde bir çok köşkler ve binâlar yaptırdı. Bunlardan biri kendisinin çok sevdiği ve bugün kendisine türbe vazifesi gören „Bustân sarayı" idi. Oğlu Ḥabîb Allâh Han tarafından bu binânın çatısı kaldırılıp, yerine bir kubbe yaptırıldı. Emîr Ḥabîb Allâh Han zamanında Kâbil 'de daha yeni binâlar, yollar ve köşkler yapıldı. Bugün mevcût Dilkuşâ, Stôr köşkleri ile saat kulesi onun zamanında yapılmış binâlardandır. Kâbil 'e su (âb-i Pağmân) ve elektriği de o getirtti. Âmân Allâh Han tahta çıkınca (1919), ingilizlere karşı istiklâl harbi açıp, Efganistan 'ın istiklâlini te'min ettikten sonra, memleketin kapıları, ilk defâ olarak, dünyaya ve garp medeniyetine açıldı. Âmân Allâh Han siyâsî ve ictimâî sâhalarda yeni bir çığır açtığı gibi, Kâbil 'de yeni bir şehir kurmağı da düşündü. Şehrin 8 km. şimâl-i garbîsinde, havası ve tabi'î güzelliği bakımından pek müsâit olan Çârdih vâdisinde, plânı fransız ve alman mühendisleri tarafından hazırlanan „Dâr al-Amân" isminde yeni bir pâyitaht inşâ etmeğe başladı. Eski şehri yeni şehre 6. km düz ve geniş bir cadde bağlamakta idi. Meclis binâsı ile resmî dâireleri ihtivâ edecek olan güzel ve büyük binâ ile kıralın köşkü güzel parklar içinde yapıldı. Bundan başka, muntazam caddelerde bir çok köşkler inşâ edildi. Bu şehir daha tamamlanmadan, Âmân Allâh Han tahttan indirildi. Tahtı bir zaman için ele geçiren Beçe Saka Ḥabîb Allâh bu şehre kendi ismine izâfetle Dâr al-Ḥabîb adını verdi. Ondan sonra Nâdir Han buraya „Dâr al-funûn" ismini koydu. Bugün buraya, efganca „yeni Kâbil" mânasına gelen Navey Kâbul adı verilmiştir. 22 senelik bir ihmâlden sonra, „Dâr al-Amân" 'ı tekrar ihyâ etmek ve pâyitahtı oraya nakleylemek fikri yeniden uyanmıştır. Son 20 sene zarfında eski şehir şimâl-i şarkî, şimâl-i garbî ve cenûba doğru gayr-i muntazam ve plânsız bir şekilde, genişleyip-yayılmıştır.

Efganistan, coğrâfî mevkii dolayısı ile, en eski zamanlardan beri muhtelif medeniyetler ve tarihî hâdiselerin merkezi olduğu için, arkeoloji bakımından son derece alâka uyandıran zengin bir ülkedir. 1923 'e kadar bu memlekette esâslı hafriyât yapılmamış idi. Bir taraftan İskender 'den sonra iki asır kadar Belh 'te saltanat kurup, burada Kapisa 'yı, Kâbil vâdisini ve Pencâb 'ı da hâkimiyetleri altında bulunduran yunanlı kıral âileleri tarafından yunan san'atının Efganistan 'a yayılması, diğer taraftan Maurya sülâlesinden Aşoka 'nın buddhizmi Efganistan 'a yayıp ve sonra Kuşanlar zamanında bu dinin en parlak devresini burada yaşaması netieesinde, bu iki kültürün birleşmesinden yunan-buddhist san'atı meydana gelmiş idi. Âmân Allâh Han zamanında Efganistan 'da, ilk defa olarak, hafriyât yapmak müsâadesi, 1923 'te imzâlanan bir anlaşma ile, 30 sene müddetle „fransız arkeoloji hey'etine" verildi. Fransız enstitüsü âzasından M. Alfred Foucher bu hey'ete başkanlık ediyordu. Bu âlim, şimâl-i garbî Hindistan 'da Gandhara 'da hafriyât yaptırmıştır. Foucher, Efganistan 'da da, tıpkı oradaki gibi, buddhist arkeoloji mütehassısları için en doğru mâlûmât kaynağı sayılan VII. asırda Efganistan 'daki meşhûr buddhist mâbetlerini ziyâret edip, Hindistan 'a giden çinli âlim Hüen-Tsang 'ın tâkip ettiği yol üzerinde yürüdü. Fakat Foucher ve M. Godard, aksi istikametten hareket ederek, hafriyâta, Calâlâbâd 'ın 8 km. cenûbunda bulunan, çinli seyyahın Hi-Lo dediği Hadda-'dan başladılar. Burada büyük bir mâbed ve yüzlerce büyük ve küçük heykeller bulundu. Fransızların hafriyât faâliyetleri Kapisa, Kâbil, Bâmyân, Belh, Sîstân ve Efganistan 'ın diğer tarihî yerlerinde hâlâ devam etmekte ve her gün Efganistan 'ın eski ve islâmiyet devirlerine âit tarihini aydınlatan yeni-yeni keşiflerde bulunulmaktadır. Efganistan, orta Asya 'daki buddhist san'atını tetkik bakımın-

dan, gâyet mümtaz bir yer tutmaktadır. Fakat VIII. ve IX. asırlardan sonra, bu ülkede islâmiyetin kabûl edilmesi ile bu san'at yavaş-yavaş toprak altında gömülüp kalmıştır. Kâbil'de Şivakī, Ḫayrḫāna, Tepe-i Marancān bölgelerindeki hafriyâtta son budhist ve brehmen devirlerine âit mâbedler, heykeller ve diğer eserler meydana çıkmıştır. M. Foucher ve Godard'dan sonra, fransız arkeoloji hey'etinin hafriyâtını senelerce idâre eden Joseph Hackin bir çok değerli eserler meydana çıkardı. Bunlardan başka Ghirchmen, Meunie, J. Carl ve nihâyet Schlumberger hafriyât ve araştırmalara devam etmişlerdir. Bu arada Efganistan'ın tarihi ve arkeolojisi hakkında tetkiklerde bulunup, bu hafriyâtın bir çoğunda çalışmış ve bir çok güzel eserler yazmış olan genç ve değerli efgan arkeologu Muḥammed ʿAlī Kūhzād da zikredilmelidir.

Bugünkü Kâbil'e 8 km. mesâfede bulunan Begrami'den Kâbil'e doğru gelirken, uzakta sol taraftaki dağların eteklerinde görülen Şīvakī (Kamarī), Siyāh-Bīnī ve Bīnī-Ḥisār köylerinde, son zamanlarda yapılan hafriyâtta, buddhizm ve brehmenliğe âit bir çok mâbed, manastır ve stupa harâbeleri meydana çıkarılmıştır. Bu dağ zirvelerinin birinde Mināri-Çakarī isminde, vaktiyle Buddha adına ve uzaktan gelen buddhist hacılarına yol göstermek üzere dikilmiş olan 20 m. yüksekliğinde taştan bir sütûn göze çarpmaktadır. Kâbil'in hemen yanındaki Marancān tepesinin iki yamacında, 1933'te yapılan hafriyâtta, III. asırda Kuşanlar zamanında yapılmış olması muhtemel bulunan iki büyük buddhist mâbedi meydana çıkarılmıştır. Tepenin eteğindeki göl kenarında, içinde V.—VI. (m. ö.) asırlara âit yunan gümüş sikkeleri ile dolu bir çanak bulunmuştur. Ahemenîler zamanında, bunların kendi paraları kâfî gelmediğinden, imparatorluklarında tedâvülde bulundurdukları yunan sikkeleri olduğu tahmin edilmektedir. Bu hâdise o zamanlarda, bugünkü Kâbil'in yerinde bir şehir mevcût bulunduğuna bir delîl sayılabilir. Daha sonra Şīrdarvāza ile Āsāmāyī dağlarının teşkil ettiği yarım dâire içinde, eski Kâbil görülür. Şīrdarvāza'nin çenûb-i şarkîye inen kolunun nihâyetindeki tepe üstünde eski Bālā-Ḥiṣār kalesinin yerinde inşâ edilen harbiye mektebi binâları bulunmaktadır (yk. bk.). Eski zamanlarda önünde bir hendek bulunan Bālā-Ḥiṣar'ı şehre bağlayan ve icâbında kaldırılabilen Taḫtapul isimli bir köprü var idi. Bu köprüden Kâbil çarşılarının en eskilerinden olup, bugün hemen hemen metrûk bir hâlde bulunan Şōr-Bāzār'a girilirdi. Hind-türk imparatoru Avrangzīb tarafından binâ edilen Mascid-i ʿUlyā buradadır.

Kâbil'in çarşıları, ekseri şark şehirlerinde olduğu gibi, esnaflara göre muhtelif „bazar“ lara ayrılmış idi: misgarī (bakırcılar), āhangarī (demirciler), sarrācī (saraçlar), çūbfurūşī (odun pazarı), kişmiş-furūşī (yemiş pazarı), payzār-düzī (ayakkabıcılar), kitapfurūşī (kitapçılar) v. b. gibi. Şāh-Cihān zamanında Kâbil vâlisi ʿAlī Mardān Han tarafından yapılan Çār-Çata adındaki meşhûr kapalı çarşılar Şōr-Bāzār'dan sonra başlayıp, Pūl-i Ḫiştī yakınlarına kadar uzanıyordu.

Köprü yanında Kâbil'in meşhûr câmilerinden biri olan Mascid-i Pūl-i Ḫiştī bulunmaktadır. Eski zamanlarda şehrin kapılarından biri burada idi. Şāh-i Du-şamşīra köprüsünün karşı tarafında, Babur'un sık-sık zikrettiği Kâbil bahçelerinden biri olan Şahr-Ārā bulunuyordu ki, bugün onun yerinde rus sefârethânesi vardır. Bir az daha yukarısında Kâbil'in şi'î ahâlisinin oturduğu Çindavul mahallesi bulunmaktadır. Şehrin bahçelerinden bugün ancak şehir dışında Guzargāh yakınında Babur tarafından yapılan ve kendisinin adını taşıyan Bāġ-i Bābur Şāh mevcûttur. Bu bahçe dağın yamacında setler üzerinde kurulmuş olup, Çārdih vâdisine nâzırdır. Babur'un kabri yukarı setlerden birinin üzerinde bulunur. Eskiden mermer taştan sâde bir kabir ile üzerinde kitâbe bulunan bir mezar taşından ibâret olan bu türbe, son senelerde, Ẓābir Şāh tarafından, Kâbil'in güzel ve renkli taşlarından, yeniden inşâ edilmiştir. Şērdervāza'nin tam ortasında bir çeşme ve ağaçlığı bulunan Ḫvāca Şafā isminde bir ziyâretgâh vardır. Ahâlinin çok sevdiği mesîre yerlerinden biri olan bu yerden Kâbil'in manzarası çok güzel görünür. Yeni bir köprü Guzargāh'ı karşı tarafa bağlamaktadır. Bu tarafta Āsāmāyī eteğinde Babur'un yaptırdığı ʿĀlam-Ganc bahçesi bulunuyordu. Emîr ʿAbd al-Raḥmān Han bunun bir köşesinde Efganistan'ın ilk silâh fabrikasını kurduğu zaman, halkın bundan duyduğu acıyı ifâde eden „ʿĀlam-Ganc tutuştu, dumanı çıktı, makinelerin düdüğü öttü“ meâlinde bir halk türküsü çıkarılmış idi. Bugün ʿĀlam-Ganc'den eser kalmamıştır. Bundan sonra asıl Kâbil'den çıkılıp, Çārdih vâdisinde bulunan Navey Kābul („yeni Kâbil“), yânî Amān Allāh Han'ın kurduğu Dār al-Amān'a doğru gidilir. Bālā-Ḥiṣār önündeki dört yolun ortasında Nādir Han'ın 1929'daki dâhilî igtişâşı bastırıp, Beççe-i Saḳā'yı mağlûp etmesi münâsebeti ile dikilmiş olan bir âbide vardır. Solda Cāmiʿ-i ʿİdgāh'tan sonra, nehrin karşı tarafında, efgan istiklâl harbi âbidesi bulunmaktadır. Buradan pâdişahın ikamet ettiği Arg kalesinin şark kapısına ulaşılır. Dört köşeli, mazgallı ve her köşesi yuvarlak

burclu, eskiden etrafında bir de hendek bulunan, bu Arg, emîr ʿAbd al-Raḥmān Han tarafından yaptırılmış, çok sağlam ve güzel bir kaledir. Arg çok geniş bir bahçe içinde bulunur, bu bahçeden Arg'ın şimâl kapısı karşısında — emîr Ḥabīb Allāh Han tarafından yaptırılmış olan Dil-Guşā kasrı ile Saat kulesi, garp kapısı karşısında da — yine Ḥabīb Allāh Han zamanında yaptırılmış olan Stār köşkü (bugünkü hâriciye vekâleti binâsı) bulunmaktadır. Son 20 sene zarfında meydana gelen Şahr-i Nav mahallesi, Arg'den sonra, eski Şīr-Pūr ve Şahr-Ārā'ya kadar olan sâhayı işgâl eder. Daha evvel zikredilen ʿĀlam-Ganc'den sonra Dih Mazang köyüne giderken solda, ırmağın kenarındaki bir kayalık üzerinde, Āmān Allāh Han'ın 1923'teki dâhilî isyânda ölen askerler için yaptırdığı Manār-i ʿİlm u Cahl âbidesi görünür. Dih Mazang'ı geçtikten sonra, Navey Kābul (Dār al-Amān)'e varılır. Dih Mazang'dan giden doğru yol Gazne — Kandehar yoludur. Şehrin Navey Kābul'e nakli için bir başlangıç olan Kārte (quartier „mahalle“)-Çār ismindeki yeni mahallelerinden biri burada kurulmuş idi. Bunun bir az ilerisinde, inşâatı bitmek üzere bulunan Kâbil üniversitesi binâları, bir kaç sene evvel kemikleri İstanbul'dan Kâbil'e götürülen Sayyid Camāl al-Dīn Afġānī'nin türbesi, bir az daha ileride tıp fakültesi ile Efganistan'da senelerce hizmet etmiş bir türk doktoru adına yaptırılmış olan Rıfkı sanatoryumu bulunmaktadır. Buradan Kâbil'in en-güzel sayfiyesi olan Paġmān'a da gidilir.

Kâbil şehri eskiden reisleri tâyin suretiyle iş başına getirilen bir belediye tarafından idâre edilmekte idi. 1947'de, Efgan tarihinde ilk defa olarak, serbest intihâbât neticesinde bir belediye reisi seçildi. Kâbil'in havası ve meyvaları eskiden beri meşhûrdur ve Babur bunlardan sitâyiş e bahsetmektedir (krş. *Bābūr'un hâtırâtı*, II, 139 v.d.).

Kâbil pazarlarında Efganistan'ın her cins halkı kendi kıyâfetleri ile görülür ve bunların ayrı-ayrı şive ve dilleri duyulur. Kâbil ahâlisi farsça konuşur. Nüfus, asıl kâbillilerden başka, Çendâvul mahallesinde oturmakta olan şi'îler (kızıl-başlar) ile Hindū-Guzār mahallesinde oturan ve hepsi ticâret ile meşgûl olan Kâbil hindûlarından müteşekkildir. Bir rivâyete göre, İmâm Âzam Abū Ḥanīfa de aslen Kâbil civârındaki İstargīc köyünden imiş.

Sanâyî ve ticâret. Kâbil Efganistan'ın en mühim ticâret merkezidir. Bütün vilâyetlerden gelen ticâret malları, Pâkistan yolu ile dışarıya çıkar. Efganistan'a idhâl edilen eşyânın da en büyük kısmı Pâkistan yolu ile Kâbil'e gelir. Kâbil eski zamanlarda, ipekli ve yünlü el dokumacılığı, deri işleri, kuyumculuk ve diğer bir çok küçük mahallî san'atları ile meşhûr idi. Bugünkü hukûmet, geniş bir iktisâdî plân ile, 20 sene evveline kadar serbest ve şahsî mâhiyette olan ticâreti ve bütün iktisâdiyâtın idâresini Vezâret-i iktisâd-ı millîye verdi. Efganistan'da ilk defa merkezi Kâbil'de olan Bank-i Millî adında bir banka kuruldu. Bütün memleket ihrâcâtını inhisarına alan bu banka, komşu memleketlerden başka, bütün Avrupa ve Amerika ile geniş mikyasta ticârî münâsebetler te'sis etti. Efganistan ihrâcâtının 90 % 'ını astıragan (*karakul*), halı ve meyva teşkil etmektedir. Bu banka memleketin muhtelif yerlerinde şeker, dokuma v. b. fabrikaları da kurmuştur. Kâbil'de emîr ʿAbd al-Raḥmān Han tarafından kurulan silâh fabrikası emîr Ḥabīb Allāh Han zamanında daha genişletildiği gibi, buna bir yünlü kumaş fabrikası ile bir darbhâne ve matbaa da ilâve edildi. Emîr Ḥabīb Allāh Han, bundan başka, bir de kundura fabrikası yaptırmış idi. Kâbil elektriğini, Kûhistân'da kurulmuş olup, su ile işleyen bir elektrik fabrikasından te'min eder. Amān Allāh Han zamanında Kâbil'de bir de kibrit fabrikası yapıldı. Kâbil ve civarında bir çok renkli mermer ocakları var idi. Bunların bugün on ikisi işletilmektedir ve bu güzel renkli mermerlerden çeşitli ev ve süs eşyâsı yapılmaktadır.

Maârif. Emîr Şīr ʿAlī Han 1870'te Kâbil'de küçük mikyasta bir harbiye mektebi kurmuş idi; fakat bu mektep kendisinden sonra devam etmedi. Yeni usûl tedrisât ancak 48 sene evvel emîr Ḥabīb Allāh Han'ın Kâbil'de açtığı Ḥabībiya mektebi ile başlar. Liseye muâdil olan bu mektepten bir kaç sene sonra, muallimleri türk olan bir harbiye mektebi açıldı. Ḥabīb Allāh Han, kendi oğulları da dâhil, bir çok ekâbir çocuklarını bu mekteplere göndermek suretiyle, hem halkı bu yeni mekteplere karşı teşvik ediyor, hem de böyle müesseselere şüphe ile bakan mutaassıp softaları susturuyordu. Tedrisâtı henüz iptidâî mâhiyette olan bu mekteplerde, ilk defâ, nizâm ve disiplin dâhilinde, din derslerinden başka, fizik, kimya, coğrafya, tarih, ingilizce ve türkçe gibi, ecnebî lisanlar okutuldu. Amān Allāh Han, 1919'da istiklâl harbini kazandıktan sonra, memlekette her sâhada yeni bir çığır açtığı gibi, maârife de çok ehemmiyet verdi. Efgan tarihinde ilk defa olarak, Avrupa'ya talebeler gönderdi ve memleketi garp kültürüne açtı. Amān Allāh Han, ilk defa olarak, 1920'de Kâbil'de, Mekteb-i Mastūrāt isminde, bir kız mektebi açtı. Bu mektep 8 sene tedrisât yaptıktan sonra, 1928'de mollalar tarafından kapatıldı,

Son senelerde Kâbil'de, yeniden bir kaç kız mektebi açılmış idi. 1922'de, esâs tedrisâtı fransız muallimler tarafından ve fransızca olarak, yapılan Amânîya (şimdi İstiklâl) ve 1924'te esâs tedrisâtı almanca olan ve muallimleri Almanya'dan getirilen Amânî (şimdi Nacât), 1927'de Ġāzî liseleri açıldı. Bu liselerden başka Kâbil'de güzel san'atlar, posta-telgraf ve diğer bâzı meslek, muallim, mektepleri açılmış idi. 1928'de irticâî hareket Efganistan'ın ilerilemesine büyük bir darbe indirdi; bütün mektepler, softaların tahriki ile, kapatıldı. İsyânı bastırdıktan sonra, idâreyi ele alan Nâdir Şāh, güçlükle ve yavaş-yavaş mektepleri tekrar açtı. Artık bir üniversite açmak zamanı geldiğinden, 1933'te, Nâdir Şāh bir kaç türk profesör ve doktoru ile bir tıp fakültesi kurarak, Kâbil üniversitesinin ilk temelini attı. Daha evvel zikrettiğimiz gibi, Nâdir Han Bālā-Ḥiṣār harâbeleri üzerinde yeni bir harbiye mektebi açtırmış idi. Gerek bu harbiye mektebini idâre edenler, gerek efgan ordusunun zâbitlerini yetiştirenler Türkiye'den gelmiş olan türk muallimleridir. Ẓāhir Şāh zamanında Kâbil'de bir kaç kız mektebi açılmış ve kadınlara okuyup yazma, el işi, ev idâresi v.b. dersleri veren bir cemiyet kurulmuştur.

Kâbil'de bulunan Ancuman-i adabî, radyo, matbuât idâresi memleketin kültür seviyesini yükseltmek için çalışmaktadır. Beş—altı tâne günlük veya haftalık gazete ile bir kaç tâne aylık mecmua neşredilmektedir.

Bibliyografya: Lord Roberts, *Forty-one Years in India* (London, 1921); René Dollot, *L'Afghanistan, histoire-description-moeurs et Coutumes-folklore-fouilles* (Paris, 1937); Raymund Furon, *L'Afghanistan, géographie, histoire, ethnographie, voyages* (Paris, 1926); W. K. Fraser-Tytler, *Afghanistan, a Study of Political Developement in Central Asia* (Oxford, 1950); *The Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1909), XIV; *Rahnumāy-i Afġānistān* (Kâbul, 1328); *Sālnāma-i Kābul*, 1319 (*Almanach de Kâbul*, 1937/1938); *Ḥafriyāt-i cadîd dar Afġānistān*, s. 211—228; *Maskūkāt-i Afġānistān ḳabl al-islām*, s. 301—340); Nacîb Allāh Ḫān, *Strabon u Ariāna* (Kâbul, 1324); Aḥmed 'Alî Kuhzād (Begram hakkında; *Kābul* mecm., nr. 85—99); *Afghanistan, Quarterly Review of Afghan Culture published by the Press Department* (1946): P. E. Caspani, *The Walls of Kabul* (*ayn. esr.*, I, nr. 2), ayn. mll., *An Archeological Promenade around Kabul* (*ayn. esr.*, I, nr. 4); D. Schlumberger, *The Archaeological Exploration of Afghanistan* (*ayn. esr.*, II, nr. 4); A. Kohzâd, *Maranjan Hill* (IV, nr. 4); J. Hackin, *l'Art Bouddhique de la Bactriane et l'origine de l'art greco-bouddhique* (V, nr. 1); A. Kohzâd, *Les Ratbil Shahs de Kabul* (V, nr. 2); *Jeannine Auboyer, J. Hackin (1886—1941) in memoriam* (V, nr. 3); *Ariana, Revue mensuelle, publiée par la société des Études Historique de l'Afghanistan, fondateur Ahmed Ali Kohzad* (fars.), Kabul; Kühzād, *Nāmhāy-i Kābul* (*ayn. mecm.*, nr. 20); Osmān Ṣidḳî, *Şahrhāy-i Āriyānā* (nr. 22); J. Hackin, *L'oeuvre de la délégation archéologique française en Afghanistan* (1922/1923), (Tokyo, 1933), I; ayn. mll., *Le site archéologique de Bamiyan, Guide du visiteur* (*Publication de la Delegation archéologique française en Afghanistan, les aditions d'Art et d'Histoire*, Paris, 1924); *Mémoires de la Délégation Archéologique française en Afghanistan*, VII: J. Hackin, *Recherches Archéologique au col de Khair Khaneh près de Caboul* (Paris, 1936); Babur, *Hâtırât* (trk. trc. R. Rahmeti Arat, TTK, Ankara, 1943—1946, bk. fikrist). (ABDÜLVEHHÂB TARZÎ.)

KABİLİYE. Cezâyir'in Tell bölgesinde dağlık bir mıntakadır. *Ḳabîlîya* tâbiri „Kabilîler memleketi" mânasına gelir (ar. *Bilād al-Ḳabā'il*). Mamafih bu ismin menşe'i son zamanlara âittir; arap tarihçileri ile coğrafyacılarında bu isme tesâdüf edilmiyor; yerliler de bu ismi kullanmazlar. Bunun coğrâfî isimler arasına, XVI. asırdan itibâren, avrupalı muharrirler tarafından, sokulduğu sanılıyor. *Ḳabîl* tâbirine gelince, bu arapçada *ḳabîla* kelimesinin cemi olan *ḳabā'il* şekline tekabül eder ki, bu isim bâzı arap muharrirlerinde, *barbarî* tâbirinin müterâdifi olarak, geçer; bu mânada *Ḳirṭās* müellifi tarafından kullanıldığı görülüyor. Bu zât, eserinin muhtelif yerlerinde (bilhassa arapça metnin 217. ve 238. sahifelerinde), Merinî ordusunun kıt'alarını sayarken, *ḳabā'il*'i araplardan, dikkatle ayırt ediyor.

Avrupa coğrafyacıları bâzan Kabiliye ismi ile, Isser'in munsabından Tunus hudûduna kadar, Cezâyir sâhillerini tâkip eden dağ kütlelerinin hey'et-i mecmûasını ifâde ederler. Filhakika bu dağların müşterek bâzı vasıfları vardır: msl. daha mahdût kilsî mıntakalar da dâhil olmak üzere, toprak tabakalarının çoğu eski devirlere âittir; sâha gayr-i muntazam olup, inişli ve yokuşludur; ormanlar dikkate şâyân bir derecede inkişâf etmiştir; nüfus, ekseriyet itibârı ile, berberî lehcelerini muhâfaza etmiş yerleşik ahâliden müteşekkildir. Muhtelif massiflere oldukça muayyen mıntakalar tekabül eder: büyük Kabiliye veya Curcura Kabiliyesi, küçük kabiliye veya Babor-lar Kabiliyesi (garpta — Summam ile şarkta — Vād al-Kebîr arasında), Collo, Cabal Eduġ ve Bōna Kabiliyesi. Bu mıntakalardan birincisi aynı zamanda en geniş ve en karakteristik mıntakadır: umûmiyetle Kabiliye ismi altında gösterilen mıntaka budur ve biz de bu maddede yalnız bundan bahsedeceğiz.

Kabiliye'nin hudûdları: şimâlde — Vād Būduvāv (Boudouaou)'ın Bicâye'deki munsabından itibâren, 150 km. boyunca Akdeniz; şarkta — Vād Sāḥel (bu aşağı kısmında Summam ve yukarı kısmında da Isser adını alır) ve garpta — Vād Būduvāv ile Mitîca ovası. Bu sûretle tahdit edilen mıntakanın uzunluğu, şimâlden cenûba doğru, Dellys ile Bvîra (Bouira) arasında 65 km. ve sahâsı takriben 6.000 km.² 'dır. Garp tarafı müstesnâ, buraya girmek güçtür. Garp cihetinden, Ménerville'in kapılarından (140 m. yükseklikte Banî 'Āïşa boğazı) aşağı Isser vâdisinden, Vād Şander çöküntüsünden ve nihâyet 190 m. yükseklikte olan Haussonviller'nin hudûtlarından, güçlük çekmeden, Sebau çöküntüsüne varmak imkânı vardır. Sebau Kabiliye'nin tam merkezidir.

Kabiliye birbirinden tamâmiyle farklı olan üç mıntakaya ayrılır: 1. asıl Kabiliye dağları, 2. Curcura silsilesi ve 3. sâhil dağ silsilesi. Kabiliye dağları „merkezî kısmında, terkibine az-çok hubeybî kayalar girmiş olan somaki ve mika-şistlerden, yamaçları volkanik şistlerden ve meyli az yerleri de, ilk devreye âit killî şistlerden müteşekkildir. Garpta — ana massiften üçüncü devreye âit arâzi mıntakaları ile ayrılmış olan kısımlarda, münferit bâzı zirvecikler yükselir: Bū 'Arūs, Ḥaşna massifi (630 m.) Tizi Uzū (Tizi Ouzou) şimâlinde Cabal Bellūva (Belloua, 710 m.). "Kabiliye kütlesi Curcura'nın merkezî kısmına âdetâ bir berzah ile birleştirilmiş gibidir. Diğer cephelerinde ise, devamlı bir çöküntü ile, şimâlde — genişliği 16 km. bulan Sebau vâdisi, garpta — Dra' al-Mîzān ve cenûpta — Buġnî çöküntüleri ile tecrit edilmiştir. Garptan şarka doğru alçalan (1.300—600 m.) dağlar, derin ve dar vâdiler ile, kümelere ayrılır (Ma'atka, Flissa, Zvāva v.b.).

Curcura cenûpta, takriben 60 km.'lik bir uzunluk üzerinde, Tizi Cabūt (1.185 m.)'tan Tizi-n'Şria (1.234 m.)'ya kadar, dağ kütlesini çevreler. Keskin, ince sırtlar ve sarp yamaçlar hâlinde çizilmiş sert kilslerden müteşekkil olup, 2.000 m. veya daha fazla bir irtifâda bulunmaktadır. İki hat hâlinde sıralanmış olan başlıca zirveler, şimâlde — Hayzer (2.133 m.) ile Akuker (2.305 m.) ve cenûpta — Lalla Ḥedîca (2.308 m.) zirveleridir. Boğazların yüksekliği ve nâdir olması (Tirurda boğazı 1740 m. yüksekliktedir) ve kışın geçilmez bir hâlde bulunmaları aralarında irtibat ve münâkalâtı güçleştirir. Asıl Curcura'nın şarkında kilsî parçalar Cabal Arbalū'da tekrar meydana çıkar ve denize kadar uzanarak, burada Bicâya Güraya'sı ile nihâyet bulur.

Yükseklik itibârı ile daha alçak (800—1.200 m.) olan sâhil silsilesi, Sebau munsabından Cabal Akfadū'ya doğru, sâhil boyunca uzanır ve kumlu teşekkülleri ile şarkî Kabiliye'nin büyük bir kısmını örter.

Bu satıh ve yapı tenevvüü ile mütenâsip olarak, mühim iklim farkları mevcûttur. Çöküntüler, bilhassa sâhil silsilesi tarafından deniz ile irtibâtı kesilmiş olan Sebau çöküntüsü, yazın çok sıcaktır (Tizi Uzū'da temmûz ayında, vasatî olarak, 35° C). Kabiliye massifi kışın çok soğuktur; kar, ekseriyâ, her tarafı örter ve Curcura tepelerinde kânun I. — hazîrana kadar kalır. Her mıntakada yağış mıkdarı aynı değildir, şark mıntakasında bilhassa çok yağmur yağar. Burada yağış derecesi senede 1 m. bulur; çöküntüler ve bilhassa Curcura'nın dağlardan müteşekkil seddi ile râtıp rüzgârlara karşı himâye edilmiş bulunan Vād Sāḥel-Summam çöküntüsü, nisbeten kurudur. Mamafih Kabiliye Cezayir'in en iyi sulanmış mıntakalarından biridir. Burada dört su mıntakası vardır: Isser, Vād Sāḥel-Summam, sâhildeki ırmaklar ve nihâyet Sebau. Bu sonuncusu, Curcura'nın şimâl sath-ı mâilesinde bulunan ve Kabiliye massifini yaran derelerin dibinden akan kolların getirdiği suları toplar. Bu suların hiç biri seyr-ü sefere elverişli değildir. Hepsi bir çağlayan mâhiyetinde olup, getirdikleri suya göre, değişiklikler arzeder. Gerek kış yağmurlarının neticesinde, gerekse karların erimesi ile vâkî olan taşmaları tehlikelidir.

Ağaçlarının zenginliği ile mârûf olan Numidya mıntakasına dâhil bulunan Kabiliye, Cezâyir mıntakalarının ekseriyâ çıplak olan manzarasından tamâmen farklıdır. Şark mıntakasının kilsli ve kumlu teşekkülleri, mantar meşesi, *zān* meşesi (*chênes zéens, quercus mirbeskii*), *afares* meşesi (*quercus castaneofolia*), *ballūṭ* meşesi veya fındık meşesi gibi, muhtelif cins meşeleri ihtivâ eden muazzam ormanlar ile kaplıdır (Yakūren, Tizi Ufella, Akfadū v.b.). Harâp olmağa yüz tutmuş olan bâzı sedr ormanları Curcura yamaçlarının 1.200 m. aşağı kısımlarını kaplar. Küçük ağaç ve fundalık zirâati massifte ilk safta gelir ve halkın başlıca servet menbaını teşkil eder. Dış-budak yaprakları hayvanların beslenmesine yarar; kerestesi zirâat âletleri ve ev eşyâsı yapmakta kullanılır. Bu ağaç gövdesinin

etrafına bâzan asma dalları sarılı bulunur. Bolca yetişen incir ve zeytin ağaçlarının (bunlardan birincisi 1.000 m. ve diğeri de 600 m. yükseklikteki arâzide yetişir) Kabiliye'de büyük bir ehemmiyeti vardır. Kuru incir ve zeytin yağı yerli halkın gıdâsının esâsını teşkil eder; mahsûlün fazlası hârice satılır. Büyük bir ehemmiyet verilen bu zirâat gittikçe yayılmaktadır. İncir ve zeytin ağaçlarına son derece meyilli yamaçlarda bile rastlanmaktadır. Sebzeler ile meyva ağaçları evlerin ve köylerin etrafında yetiştirilir ve halkın günlük ihtiyâclarını karşılar. Arpa için de aynı şey söylenebilir. Buğdaya gelince, bil'akis, bu ancak münhat arazi ile avrupalıların işgâl ettikleri yerlerde yetiştirilir. Mer'aların nâdir olması hayvan yetiştirilmesine imkân vermediğinden, ancak az mıkdarda sığır, koyun ve bilhassa keçi beslenir. Katır, toprağı ârızalı olan bu memlekette, en mükemmel yük hayvanıdır.

Kabiliye Cezayir'in nüfus bakımından kesif bir mıntakasıdır. Nüfusu aş.-yk. 660.000 olup, kilometre murabbaına 110 kişi isâbet etmektedir. Fakat bu nüfus, gayr-i müsâvî bir şekilde, taksim edilmiştir. Curcura'da seyrek ormanlık mıntakasında nisbeten fazla olan nüfus, Kabiliye dağlarında çok kesiftir. Burada tokrağın teşekkülü ve menbâların bolluğu insanların yerleşmesine daha elverişlidir. Fort National'da 375 km.^{2} mesâhada 61.726 ve Curcuna'da 330 km.^{2} mesâhada 66.353 nüfus mevcût olup, kilometre murabbaına 172 ve 200 kişi isâbet etmektedir ki, bu kesâfet aş.-yk. Hollanda'daki kesâfete muâdildir. Yerliler bâzan nüfusları bir kaç bin kişiden ibâret olan köylerde, ayrı guruplar hâlinde, yaşamaktadırlar. Bu köyler vâdileri birbirinden ayıran dağların tepelerinde veya sırtları üzerinde bulunur. Bu köylerin mevkiinin intihâbında bir taraftan yamaçların zirâate elverişli topraklarından faydalanmak ve diğer taraftan civar kavimlere karşı korunabilmek zarûreti âmil olmuştur. Bahçeler ile çevrili, kaktüs çitleri ve kuru taş duvarlar ile müdâfaa edilmiş olup, yalnız sarp patikalar ile varılabilen bu köyler, ağır silâhları olmayan düşmanın bâzan ele geçiremeyeceği kadar kuvvetli birer kale teşkil eder. Mamafih fransız işgâli, memleketin âsâyişini te'min edeli beri, yerliler dağ tepelerini terkedip, evlerini vâdilerde yapmağa başlamışlardır. Damları koyu renkte tuğlalar ile örtülü, beyaz ve birbirine çok yakın evler ile pek câzip olan bu köyler hakikatte sefil bir harâbe yığınından başka bir şey değildir. Ekseriyâ bir zemin katından ibâret olan evlerin ne pencereleri ve ne de ocakları vardır; umûmiyetle birbirinden göğüs hizâsına kadar yükselen bir duvar ile ayrılmış iki odadan ibârettir; bu odalardan biri ev halkına, diğeri de hayvanlara mahsûstur. Ev eşyâsı çok iptidâî olup, yatak vazifesini gören hasırlardan ve âilenin en lüzûmlu erzâkını ihtivâ eden, topraktan yapılmış çanak-çömlek ve küplerden ibârettir. Evler ancak yüklü bir katırın geçebileceği kadar geniş, gübre ve çöp-çöp ile dolu, dar yollar ile birbirinden ayrılmıştır. Mînâresinden tanınabilen, fakat hemen-hemen hususî evler kadar harâp vaziyette bulunan câmiden başka, umûmî bina bulunmaz. Köyde yerlilerin ihtiyâclarını te'min edebilecekleri dükkânlar da bulunmadığından, bu ihtiyâclar için, köylüler her hafta muayyen bir yerde, umûmiyetle bir dere veya bir çeşme yakınında kurulan pazara (*ṣūḳ*) gitmek mecbûriyetindedirler. Pazar, kabiliyeliler için, câzip bir yer teşkil eder. Bunlar pazara yalnız muhtâc oldukları hubûbâtı veya eşyâyı bulmak için değil, aynı zamanda civar köylerin ahâlisi ile de karşılaşmak ve her nevî havâdisi öğrenmek için giderler. Onun için pazarda câri âdet ve usûller de çok sıkı bir nizâma tâbî tutulmaktadır. Pazar bî-taraf bir yerdir, buraya gelenler „pazar *'anāya*'si" denilen haktan istifâde ederlerdi.

Kabiliye'nin nüfusu muntazaman ve hızla artmaktadır; fakat az verimli olan toprak, halkın büyük mahâretine rağmen, her kesi besleyebilecek vaziyette değildir. Bir zamanlar çok inkişâf etmiş olan yerli yünlü mensûcât, halı, ziynet eşyâsı ve silâh imâli (bilhassa Flissa ve Banī Yenni'de), Avrupa rekabeti karşısında, gittikçe kaybolmaktadır. Bu yüzden ahâli, çok eskiden de yapmış olduğu gibi, memleketlerini terkedip, başka yerlerde iş aramak zorunda kalmaktadır. Türk idâresi zamanında, dağ mıntakasında yaşayanların büyük bir kısmı Cezayir'e giderek, uşaklık, hammallık ve bahçıvanlık ederdi. Diğerleri, bilhassa Banī Yaḥyā, Banī İliten, Banī Attaf, seyyâr satıcılık (*iattaren*) yaparak, arap kabîleleri arasında dolaşırlar ve ticâretten elde ettikleri kazançlardan başka, fâizcilik ile de para kazanırlardı. Bugün bunların torunları da aynı işi yaparlar. Fransız işgâli ve müstemlekeciliğinin genişlemesi ile yerlilere yeni iş imkânları sağlanmıştır. Sâhil şehirlerinde ırgat, duvarcı ve tersâne işçisi olarak çalışan kabiliyeliler, Cezayir Tell'i ve Koşanṭina çiftçilerine hasad ve bağ işlerinde de yardım ederler. İmar işlerinde Cezayir, Tunus ve hattâ umûmiyetle bir kaç seneden beri, Fransa'nın mâdenlerinde çalışmağa giderler. Bir kısmı yerli ordulara ve bilhassa avcı alaylarına

yazılırlar. Fakat kabiliyelilerin muhâcereti geçicidir. Seyyâr satıcı, amele, mâden işçisi, küçük bir sermâye biriktirince, tekrar köyüne döner ve imkân bulur-bulmaz, küçük bir tarla parçası ve yahut, hiç olmazsa, bir kaç ağaç satın alır. Onlarda mülkiyet duygusu çok kuvvetli olduğundan, toprak da pek çok parçalara bölünmüş bulunmaktadır.

Kabiliyeliler bütün Cezayir'in en mühim ve aynı zamanda en toplu ve kesif berberî gurubunu teşkil ederler. Bununla berâber, bunları tarihî devirlere tekaddüm eden istilâlardan ve muhâceretlerden evvel mevcût olan eski Afrika ırkının tamâmiyle öz evlâtları telâkkî etmek mümkün değildir. Arâzinin tabi'î şekli bu memleketi, şimâlî Afrika'nın mârûz kaldığı sayısız istilâlar yüzünden yerlerini terketmek mecbûriyetinde kalan yayla ve ova halkı için, bir sığınak hâline getirmiştir. Hanoteau'nun da işâret ettiği gibi, Kabiliye bir de mücrim ve cânîlerin barındığı yer olmuştur. Onun için, bir çok ırk kaynaşmalarının mahsûlü olan bugünkü kabiliyeli tipi tam bir tecânüs göstermekten uzaktır. Bâzıları araplardan hiç ayırt edilmez; ekseriyeti teşkil eden kısım ise, iri kemikli olup, başlarının yapısı ve kaba hatları ile orta Fransa köylülerine benzer. Saçların rengi bakımından, esmer ve daha nâdiren de sarışın olmak üzere, ikiye ayrılırlar. Fakat bu farklara rağmen, Kabiliye ahâlisi bütün berberî kavimlerde [bk. mad. BERBERÎLER] müşterek olan dil, din ve topluluk vasıflarını hâizdir. Bunlar muhtelif berberî şivelerini kullanırlar; aralarında en çok yaygın olanı Curcura'da ve Kabiliye dağlarında konuşulan Zvāva şivesidir. „Zvāva ve bilhassa Banī Raten, tecerrütleri sâyesinde, en saf şiveyi muhâfaza etmiş sayılırlar; bu şive, hissedilmeyecek bir surette, değişmekte ve garpta — Ayt Halfūn şivesine ve şarkta da — Vād Sahel (Vādī Sāḥil) ve Bicâye şivelerine inkılâp etmektedir" (R. Basset, *Etude sur les dialectes berbères*, Paris, 1894, giriş, s. VIII). Dil hudûdu büyük Kabiliye'nin coğrâfî hudûtlarını da aşar ve Vād Bū-Sellam ile Vād al-Kabīr havzaları arasında, suların taksim hattını tâkip eder. Fransız işgâli, mekteplerde arapça ve fransızcanın tedrisi ve nihâyet muhâceretin gittikçe artması ile berberîcenin gerilemesi için müsâit şartların hazırlanmış olmasına rağmen, bu şivelerin kuvvetle devam etmesi dikkate şâyândır. Yerlilerin bir çoğunun arapça ve fransızcayı az-çok bilmelerine rağmen, kabiliye dili dâimâ âile dili olarak kalmıştır. Hattâ bâzı sâhalarda arapçanın gerilediği bile müşâhede edilmektedir. Msl. Tizi Uzū mıntakasında, arapça konuşan aş.-yk. 18.400 kişiden ibâret olan bâzı guruplar, bir kaç seneden beri tamâmiyle berberî dilini kullanmaktadırlar (E. Doutté ve E. F. Gautier, *Enquête sur la dispersion de la langue berbère en Algérie*, Alger, 1913).

Kabiliyelilerin yazılı edebiyatları mevcût olmamakla berâber, oldukça çeşitli ve geniş halk edebiyatları vardır (çok zaman devrin hâdiselerinden mülhem şarkılar, masal ve hikâyeler, bilmeceler v.b.). Ümmî kimseler ve bâzan da kadınlar tarafından vücûda getirilmiş olan bu edebiyat mahsûlleri ağızdan-ağıza geçmekte idi; bunlar mesleklerini ekseriyâ babalarından tevârüs eden şarkıcılar tarafından, köyden-köye götürülüyordu. Bu şarkıcılardan bir kısmı (*maddāḥ, faḳīh*) ulûhiyeti, kabîle mücâdeleleri ve muhâriplerin fütûhâtını medh ve senâ ederler ve vatandaşlarından büyük bir saygı görürler; dünbelek veya zurna ile açık-saçık veya alaylı şarkılar söyleyenler ise, bil'akis, kasaplar, ölçekçiler ve aşağı sayılan diğer zanâat erbâbı gibi, hakir görülürler.

Müslüman olan kabiliyeliler, diğer berberî gurupları gibi, islâmî nasları benimseyip, ona göre amel etmektedirler [bk. mad. BERBERÎLER]. Örf ve âdetleri, bir çok noktalardan, sünnîlik ile uyuşmamaktadır. Kadının medenî ve maddî vaziyeti islâm mevzuâtının ona te'min ettiği vaziyetten aşağıdır. Dâimâ vesâyet altında bulunan kadın medenî şahıs vasfını hâiz değildir; babasının mirasına konamaz; âilenin menkûl mallarından sayılır. Evlenme sâdece bir alım-satım muâmelesidir. Karısını boşayan adam dâimâ onun sâhibi kalır. Kadının tekrâr evlenebilmesi için, eski kocasına para vermek lâzımdır. Bu paranın mıkdarını eski koca tâyin eder. Bir kaç kadın ile evlenmek câiz olmakla berâber, pek tatbik edilmemektedir; yalnız bâzı zengin Murâbıtlar bunu tatbik edecek durumda bulunmaktadırlar. Bu itibârla, kadının vaziyeti çok sefilânedir. Hanoteau (*Poésies populaires de la Kabylie du Djurdjura*, s. 287)'nun tâbiri ile, kadın „bir metâdır". Bununla berâber, örf ve âdetlerin bu şiddeti tatbikatta tahfif edilmiş gibi görünüyor. Kadın âilede ve hattâ köyde mühim bir yer işgâl etmekte ve bâzı müelliflere göre (Rinn, Masqueray, Boulifa), ev hayatı ile umûmî hayat üzerinde, ihmâl edilemeyecek derecede, mühim bir te'sire sâhip bulunmaktadır.

Dinî ahkâma karşı bir az serbest davranmakla berâber, kabiliyelilerin müslümanlığı, bâzan iddia edildiği gibi, gevşemiş değildir. Bunlar dâimâ taassuba temâyül göstermişlerdir

ve bugün de hâlâ aynı durumdadırlar. Bir zamanlar, diğer bir çok berberî gurup'arı gibi, hâricîlik mezhebini kabûl etmişler ise de, yeni devrin başlangıcında bunu terketmişler ve o zamandan beri sünnîliğe sâdık kalmışlardır. Vâkıâ cehâletleri yüzünden, mukavemetsiz bir hâlde, Murâbıtların tahrikâtına mârûz bulunmaktadırlar. Murâbıtlar Kabiliye cemiyetinde husûsî bir yer işgâl ediyorlardı ve bugün de etmektedirler. Vergilerden, konak harelarından muâfiyet v.b. gibi, bir çok imtiyâzlardan istifâde ederler. Bunlar yalnız cihâd için silâha sarılmak mecbûriyetinde idiler ve böylece, kabîleler arasındaki mücâdelelere veya fırkalar (*ṣoff*, bk. mad. BERBERÎLER) arasındaki münâzaalara karışmadıklarından, kendileri için istifâdeli olan uzlaştırma ve ara bulma işini üzerlerine alıyorlardı. Câhil halk arasında münevver zümreyi yalnız kendileri temsil ettiklerinden, köy mekteplerinde ve *zāviya*'lere mülhak mekteplerde ders okutuyorlardı (*zāviya* kelimesi kabiliyelilerde, münhasıran Murâbıtlar ile meskûn köyleri ifâde eder). Diğer taraftan, Kabiliye dilinde *thimamert* ve arapçada *ma'mera* adı verilen bu mekteplerde, arap dili ve nahvi ile kelâm ilmi ve fıkıh okutulmakta idi. Murâbıtlar hem halk arasında karışık olarak, hem de âile gurupları ve kabîleler hâlinde yaşarlar. Bâzıları arap ve hattâ şerîflerin soyundan olduklarını iddia ederler. Bu şerîfler (*şorfā*) mümtaz bir sınıf teşkil eder ve yalnız kendi aralarında evlenirler. Erkek ve hattâ kadın Murâbıtların rolü her devirde büyük olmuştur. Bunlar yerlileri kendilerini inkıyât altına almağa teşebbüs eden yabancılara (türklere veya fransızlara) karşı mukavemete teşvik ve tahrik etmişlerdir. Aynı zamanda tarîkatlere de istinat ediyorlardı ki, bunların en ziyâde yayılmış olanı Kabiliye'de intişâr etmiş bulunan Raḥmānîya tarîkati idi. Bu tarîkatin müessisi, Ayt-Smā'îl kabîlesine mensûp olup, 1126—1208 (1715—1798) seneleri arasında yaşamış olan murâbıt Sîdî Muḥammed 'Abd al-Raḥmān Bū Ḳabrayn'dir. İlk önce Ayt Smā'îl kabîlesinin de dâhil bulunduğu Geşṭūlā kabîleler birliği içerisinde teessüs eden bu tarîkat yavaş-yavaş bütün Kabiliye'ye yayıldı. 1857 ile 1871 arasında en şiddetli fransız muârızları bu tarîkatin şeyhleri arasından çıkmıştır. Ehemmiyetinin azalmış olmasına rağmen, merkezi Akbū'da bulunan Raḥmānîya tarîkati, bugün hâlâ mensûpları en fazla olan tarîkattir. Depont ve Coppolani (*Les confréries religieuses du Maghreb*)'ye göre, 1897'de 9.000 âzası ve 43 zâviyesi var idi.

T a r i h. Büyük Kabiliye'nin XVI. asırdan evvelki tarihi hakkında hemen-hemen hiç bir şey bilinmemektedir. Filhakika yerli vekayinâmeler mevcût olmayıp, arap, latin ve garp müelliflerinin verdikleri mâlûmât da az ve dağınıktır. Bununla berâber, zannedildiğine göre, Kabiliye tarihinin bu uzun zaman zarfındaki dikkate değer hâdisesi, halkın yabancı nufûzuna karşı mukavemeti olmuştur. Eski devirlerde Roma hâkimiyeti bile dağlık kısımda yerleşmeğe muvaffak olamamış idi. Başlıca merkezleri olan Saldae (Bicâye), Rucazus (Tigzirt) ve Rusucurru (Dellys) sâhilde bulunuyor. Askerî karakolları Vād Sāḥel ile Isser'i murâkabe ediyordu. Fakat Curcura (Mons Ferratus), Roma'nın tâbîleri olan yerli reislerin idâresinde hemen-hemen müstakil kalmış idi. Dağlık mıntaka ahâlisi „beş kavimler" (Quinquegentiani) birliğini teşkil ediyorlardı: Massissenses (belki Vād Sāḥel'deki Msisnalar), Isaflenses (Iflissen ?), Jubabeni (Banī Cubar), Tendenses ve Jesabenses. Bu kabîleler bir çok defâlar, bilhassa I. (m. s.) asırda Tacfarinas'ın isyânı esnâsında ve sonra Diocletianus zamanında, ayaklandılar. 288'den 297'ye kadar şarkî Mauretania ile garbî Numidya'yı tahrip ve yağma ettiler. Maximianus, isyânı tenkil etmek için, onları kütle hâlinde tehcir mecbûriyetinde kaldı. Sonraki asırlarda, bunlar kartacalı râhip Donat'ın mezhebini kabûl ettiler; evvelâ Firmus (372—375) ve sonra da Gildon gibi, millî reislerin idâresi altında, yeniden silâha sarıldılar.

İslâmiyetin hangi devirde ve ne gibi şartlar altında Kabiliye'ye girdiğini ve buradan hıristiyanlık ve putperestliği tardettiğini bilmiyoruz. Mamafih bu memleketin bir müddet arap istilâsından masûn kalabildiği, gerek romalılar ile bizanslıların son döküntülerine, gerekse istilâ karşısında kaçan berberî kabîlelerine melce' teşkil etmiş olduğu zann ve tahmin edilebilir. Bununla berâber, IX. asırda islâmiyetin burada intişârı tamamlanmış idi; çünkü İbn Ḫaldūn (*Hist. des Berbères*, trc. de Slane, I, 256), Zvāvaları, Ketāmaler ile birlikte, 'Ubayd Allāh'ın tarafdarları ve Fâtımî [bk. mad. FÂTIMÎLER] imparatorluğunun müessisleri arasında zikretmektedir. Ṣanhāǧī Zīrī'leri tarafından iyi muâmele gören kabiliyeliler sonraları Bicâye mıntakasındaki dağ sâkinlerini inkıyât altına alan Ḥammādîlerin ve daha sonra da Ḥafṣîlerin hâkimiyeti altına girdiler. Fakat bizzat İbn Ḫaldūn'un kaydettiği gibi, Bicâye hukümdarlarının Kabiliye kabîleleri üzerindeki hâkimiyetleri tamâmiyle itibârî idi [bk. madd. İRATEN, ZVĀVA].

XVI. asrın başlangıcında Kabiliye ahâlisi üç siyâsî guruba ayrılıyordu. Garp muharrirleri bunlara Kūko ve Labbes devletleri ile Banī Cubar emîrliği adını veriyorlar. Kūko devleti Curcura'dan denize kadar uzanıyor ve Azzefūn limanı vâsıtası ile, Avrupa memleketleri ile münâsebette bulunuyordu. Labbes devleti Küçük-Kabiliye'nin bir çok kabîlelerini ihtivâ ediyordu ki, bunların en mühimi Vād Sāḥel'in şarkında bulunan Banī 'Abbās idi [bk. mad. ḲAL'AT BANĪ 'ABBĀS]. Banī Cubar (b. 'Abd al-Cabbār) emîrliği Bicâye'nin şarkındaki sâhil halkını içine alıyordu. Aynı devirde Cezayir'e gelen ve burada kuvvetli bir devlet teşkil eden türkler, bu guruplardan kâh birine, kâh diğerine istinat ediyorlardı. Oruç [b. bk.] kendisine yardım eden ve Cezayir ile Tlemsen'e karşı yapılan seferlere de iştirâk eden Kūko sultanı Aḥmed b. al-Ḳāżī ile sıkı bir ittifâk akdediyor, fakat bu sebepten Banī 'Abbās sultanı ile arası açılıyor ve bu sultan da ispanyollar tarafına geçiyor. Oruç'un ölümünden sonra, İbn al-Ḳāżī onun halefi Barbaros Hayreddin Paşa [b. bk.] ile bozuşuyor; Flissat Ummellil'lerin topraklarında kendisini şiddetli bir bozguna uğratıyor (1519) ve bir kaç sene Cezayir ve Mitīca'nın hâkimi olarak kalıyor. Banī 'Abbās ile yaptıkları ittifâk sâyesinde, türkler vaziyete tekrar hâkim olmağa muvaffak oluyorlar. Kendi dağlarına kadar tâkip edilen kabiliyeliler inkıyât etmeğe ve vergi vermeğe mecbûr kalıyorlar (1527). Beylerbeyilerin hâkimiyeti altında Büyük Kabiliye halkı türkler ile iyi geçiniyor. Barbaros Hayreddin ile halefleri, Zvāvalardan asker topluyorlar, bunların sadâkatini takdir ediyorlar ve icâp ettiği zaman, disiplinsiz yeniçeri kıt'alarına karşı, onlara istinat edebiliyorlardı. Hasan b. Hayreddin, Kūko sultanı ile yaptığı ittifâk sâyesinde, Labbes sultanını mağlûp etmeğe muvaffak oluyor ve bu sonuncusu da türklere vergi vermek mecbûriyetinde kalıyor (1559). İspanyol tarafdarı olan 'Abd al-Cabbār'lar ise, Bicâye'nin türkler tarafından yeniden işgâlinden sonra, bu mevkîde bulunan askerî birlikler ile çete muhârebeleri yapmağa devam ediyorlar.

Bununla berâber, Cezayir hukümdarları hâkimiyetlerini kabiliyelilere, kat'î ve nihâî bir sûrette, kabûl ettirmeğe muvaffak olamadılar. Kabiliyeliler, XVI. asrın son seneleri ile sonraki asır zarfında, türklere karşı hemen-hemen dâimî bir isyân hâlinde bulundular. Âsîleri te'dip için girişilen seferler devamlı hiç bir netice vermedi. Mağlûp edilen kabîleler vergi vermeğe râzı oluyor, fakat türk kıt'aları memleketi terkeder-etmez, onlar bu mükellefiyeti yerine getirmiyorlardı. Bu mücâdeleler esnâsında, mühim değişiklikler Kabiliye'nin siyâsî teşkilâtına başka bir şekil verdi. Kūko devleti kayboldu ve yerini Zvāvalar birliği aldı. Yeni bir birlik, Geşṭūla (Iguṣdal) birliği, XVII. asır ortalarında, Gassem (Ḳāsim) isminde bir şeyh tarafından, te'sis edildi ve Curcura'nın garp kısmı ahâlisini bir araya topladı. XVIII. asırda türklerin vaziyeti bir az daha iyileşti. Türkler Vād Bugdura ile Vād 'Aysī arasındaki dağlık sâhayı ele geçirdiler (1745/1746); fakat Banī Rāten'i inkıyât altına almağa muvaffak olamadılar. Kendilerinin Buġnī, Bvīra ve Burc Sebau gibi askerî karakolları müteaddit defâlar tahrip edildi. XIX. asrın ilk seneleri daha tâlihsiz geçti. Flissalar bir çok defalar Mitīca'yı istilâ ettiler; 1816'da Geşṭūlalar Buġnī kalesini ele geçirdiler ise de, Murâbıtların müdâhalesi sâyesinde, buradaki askerî kıt'aya dokunmadılar.

Görülüyor ki, Kabiliye'de türk hâkimiyeti, sonuna kadar, çok iğreti oldu. Bu hâkimiyeti tanımış olan kabîleler iki *ḳā'id*'lik arasında taksim edilmişlerdi: Geşṭūla, Banī Saadḳa kabîle birlikleri ile Ma'atḳa birliğinin bir kısmına şâmil Buġnī *ḳā'id*'liği ve Dellys şehrinden başka, Banī Ḫalfūn, Banī Vagennun, Flissat al-Baḥr, yukarı Sebau ve Vād al-Ḥammam ahâlisini ihtivâ eden Sebau *ḳā'id*'liği. Bundan başka, türkler şimâl-i şarkîde Bicâye'yi işgâl etmekte idiler. Nizâm ve âsâyişin te'mini ve vergilerin toplanması için, *ḳā'id*'lerin elinde, müstahkem mevkîlerde (*burc*) bulunan bir kaç yüz yeniçeri ile büyük bir kısmı zencîlerden (*'abīd*) müteşekkil olan *Zmāla*'lar var idi. Bunlar ova mezrûâtı üzerinden cüz'î vergiler tarhederler, askerî birliklerin iâşesini te'mine yarayan, koyun, buğday, incir ve zeytin yağı gibi, aynî vergileri toplarlar, şeyhlik pâyesi tevcih edilenlerden harc alırlar, yine bir harc mukabilinde, yerlilere seyâhat ruhsatları v. b. verirlerdi. Buna karşılık türkler mahallî meselelere pek karışmazlar, ancak bunlardan bir menfaat umdukları zaman müdâhale ederlerdi. Serkeş halkı yola getirmek için baş-vurdukları en müessir vâsıta — abluka idi. Memleket, halkın ihtiyâcları için, kâfî mıkdarda buğday yetiştirmediğinden, ahâli dehâlet etmekte gecikmiyordu. Türkler, bundan başka, mahallî kabîle taksimâtını büyük bir dikkatle idâre ediyorlar [bk. mad. CEZAYİR], nufûzlu Murâbıtlara karşı çok iyi davranıyorlar ve bunlara fevkalâde imtiyâzlar bahşediyorlardı. Bunların *zāviya*'lerini hediyeler ile dolduruyorlar ve en ziyâde hürmet edilen evliyâların mezarları üzerine türbeler yaptırıyorlardı. Bu sebeple türk idâresi Kabiliye halkı üzerinde hiç bir kin duygusu bırakmamıştır. Hanoteau (*Poésies populaires de la Kabylie du Jurjura*, s. 63 v. d., not 3) : — „Türk halk şarkılarında yiğitlik

ve kibarlık timsâlidir; şâir vatandaşlarından birini medhetmek istediği zaman, onu bir türke benzetir" — der.

Türklere ancak itibârî bir sûrette tâbî olan yahut tamâmiyle müstakil kalan kabiliye halkı siyâsî ve idârî müesseselerini, hiç bozulmamış bir hâlde, muhâfaza etmiştir. Bir devlet teşkil etmekten uzak olan Kabiliye, pek geniş olmayan kabîle birlikleri hâlinde toplanmış küçük kasaba cümhûriyetlerinden başka bir şey değil idi. Siyâsî ve idârî birlik — köy (*thaddarth*) idi ve bu bâzan bir arada, bâzan da, dağınık bir takım ev veya küçük köylerin (*tūfiḳ*) birleşmesinden meydana gelirdi. Bunlar da, muhtelif mahallere göre, ayrı isimler (msl. *adrūm, tharift, taḥerrūbt, harūba*) alan kısımlara bölünüyordu. Karşılıklı mükellefiyetler ve vecîbeler ile birbirine bağlanmış olan bir çok köylerin meydana getirdiği topluluk bir „kabîle" (*ʿarş*) teşkil ediyordu. Fransızlar memleketi fethettikleri zaman, köylerin sayısı 1.400 ve „kabîlelerinki" ise, 120 idi. Bir çok „kabîlelerin" bir araya gelmesinden teşekkül eden birliklere *thaḳebilt* (ar. *ḳabîla*) adı veriliyordu. Bu birliklerin başlıcaları Geştūla, Ayt Şedḳa, Zvāva, şarktaki Zvāva, Ayt İrāten, Ayt ʿAysī, Maʿatḳa, Flissat Ummellil ve Flissat al-Baḥr (Iflissen), Ayt-Vagennūn, Ayt Cennād, Ayt Ġobri v. b. idi. Bâzı hâllerde bir çok birlikler, müşterek bir taarruza karşı müdâfaa maksadı ile, anlaşabiliyorlardı. Fakat bu gibi birleşmeler ancak geçici idi. Bundan başka „kabîlelerin" hepsi bir birlik hâlinde toplanmış değil idi. Bunlardan bâzıları, lüzûm görüldüğü zaman, komşuları ile muvakkat ittifaklar akdi ile iktifâ etmekte idiler.

Kabiliye teşkilâtının esâs unsuru olan köy, vatandaş cemâatinin (*thacemayt*, ar. *camāʿa*) hâkimiyeti altında bulunan bir köy cümhûriyeti olarak görünüyor. Bu cemâat kararlarını tatbik ile mükellef bir reis (*amoḳrāne, amrar, amīn*) ile vazifesinin icrâsında reise yardım edecek bir nevî muâvin olan *tamman* (mfr. *tʿamen*) tâyin ederdi. Vergilerin nisbeti ve taksim şekillerinin tesbiti, harp ilânı, sulh akdi, hayır ve yardım müesseselerinin murâkabesi ve nihâyet, lüzûm görülen hâllerde, mahallî örf ve âdetlerin tâdili *camāʿa* tarafından yapılırdı. Ramazanda oruc tutacak yaşta bulunan bütün erkekler cemâate dâhil olur ve toplantılara, mecbûrî olarak, iştirâk ederlerdi. Fakat hakikatte kararlar zenginlerden ve nufûz sâhibi kimselerden müteşekkil küçük bir ekalliyet tarafından verilirdi ve köyün idâresi sâdece görünüşte halkçı idi. *Camāʿa*'nin otoritesi, bundan başka, fertlerin veya âilelerin haklarına, örf ve âdetlere dayanan ferdî veya ictimâî te'minâta, pazarlara âit mevzûâta v. b. hürmet ve riâyet mecbûriyeti ile tahdit edilmişti. „Kabîle" ve „kabîle" birlikleri de, köyler gibi, teşkilâtlandırılmış idi. Bunların da karar veren meclisleri ve *amīn*'leri var idi; bununla berâber, bu toplulukların âzâlarını birbirine bağlayan tesânüt bağları, bu toplulukların genişlikleri nisbetinde, gevşek idi. Diğer cihetten, bu muhtelif toplulukların dâhilinde sık-sık ciddî ihtilâflar baş-gösteriyordu. En küçük köylerde bile *şoff*'un, yâni nufûzlu şahsiyetlerin menfâatlerini destekleyen zümrelerin mevcûdiyeti öç (*rekba*) veya misillime hakkının (*usiga*) kullanılışı, fertlerin veya cemâatin *anāya* (yk. bk.)'ya riâyetini te'min kaygusu, sonsuz ihtilâflara sebebiyet veriyordu. Bu ihtilâflar, Murâbıtların müdâhalesi sâyesinde, ancak güçlük ile yatıştırılabiliyordu. „Kabîle" ve birlikler arasındaki münâsebetler köyler arasındaki münâsebetlerden daha memnûniyet verici değil idi. Velhâsıl Kabiliye anarşi içinde bulunuyordu ve harp hâli burada dâimâ mevcût idi.

1830'da Cezayir'in fransızlar tarafından alınması türk hâkimiyetine nihâyet verdi. Bu hâdise haber alındığı zaman, kale muhâfızları Titteri (Medea cenûbunda)'ye çekildiler ve memleketi kendi hâline bıraktılar. Bununla berâber kabiliyeliler, eskisine nazaran, daha fazla birleşmeğe mütemâyil görünmediler. Banī Cād'dan Ben Sālem, Flissa'dan Ben Zamun, Zvāva'dan Sī Cūdī, Amrāva'dan Belḳasem veya Kasi gibi şeflerden her biri, iktidar mevkiini ele geçirmek için, uğraştılarsa da, hiç biri kabîlelerin hepsini idâresi altına almağa muvaffak olamadı. ʿAbd al-Ḳādir [b. bk.] bile daha tâlihli çıkmadı. Sebau'da bir halife tâyin etti ise de, Curcura ahâlisinin kendisini sultan olarak tanımalarını te'min edemedi; bunlar, evvelce türklere karşı yapmış oldukları gibi, ona da vergi vermeğe yanaşmadılar. Hattâ ʿAbd al-Ḳādir 1839'da, Vād Sāḥel ahâlisi tarafından, öldürülmek tehlikesine bile mârûz kaldı. Diğer taraftan fransızlar daha 1833'te Bicâye'yi işgâl etmiş bulunuyorlardı; garp kabiliyelileri ise, Mitīca'ya sık-sık akınlar yapıyorlardı. Bundan dolayı fransızlar bu tehlikeli komşuları, kat'î olarak, ber-taraf etmek için, ʿAbd al-Ḳādir'in kuvvet ve kudretini tamâmiyle kaybettiği bir zamanda, Kabiliye'yi fethetmeğe karar verdiler. Bügeaud tarafından Sebau vâdisinde yapılan ilk harekât neticesinde, Flissat al-Baḥr teslim oldu ve Dellys işgâl edildi (1844). Fransa-Fas harbi ve sonra da, 1846'da Kabiliye kabîlelerini, fransızlara karşı koymak için, birleştirmeğe çalışan ʿAbd al-Ḳādir'in hareketi

ile inkıtâa uğrayan bu sefere 1847'de tekrar başlanıldı ve Vād Sāḥel halkı fransız hâkimiyetini tanıdı. Fakat Kabiliye dağları ile Curcura bütün gayr-i memnûnlara melce' teşkil ediyor ve dâimâ kaynayan bir isyân merkezi olarak kalıyordu. 1849'da Zvāva, Geştūla ve Banī Mellīkeş fransız hâkimiyetini kabûl etmiş olan kabîlelere taarrûz ettiler; 1851'de Şarīf Bū Bağla, binlerce dağlı ile berâber, Bicâye'yi tehdide geldi ve sonra, fransız kıt'aları tarafından, püskürtülerek, Curcura'ya çekildi. 1851'de Pelissier ve 1852'de Bosquet, ona karşı harekete geçtiler. Buraya kolayca nufûz edebilmek için, Cezayir'den Bicâye'ye, Dellys'ten Aumale'ye ve nihâyet az zaman evvel sulh ve sükûna kavuşmuş olan Küçük Kabiliye'den geçilerek, Seṭīf'ten Bicâye'ye yollar yapıldı. Bununla berâber, yerliler henüz itâat altına alınmış değillerdi; Kırım muhârebesi dolayısı ile, askerî birliklerin azalmasından istifâde ederek, tekrar silâha sarıldılar. Yukarı Sebau kabîlelerinin ayaklanması, buraya askerî bir birlik gönderilmesi lüzûmunu doğurdu. Bu birlik, Bicâye ile Dellys arasındaki bütün mıntakayı baştan-başa geçti ve Kabiliye dağının tam merkezinde bulunan Banī Yaḥyā'ya kadar ileriledi (hazîran-temmûz 1854). Raḥmānīya tarîkatinin sebebiyet verdiği yeni hareketler, 1855 ve 1856'da fransızları bir defâ daha Sebau ve Geştūla halkı ile mücâdeleye mecbûr bıraktı. Fakat dağ halklarının en serkeşi olan Banī Rāten'in kuvvet ve kudretleri kırılmadıkça, elde edilen neticeler geçici kalacaktı. Onun için 1857'de yeni bir sefer tertip edildi. İlk olarak taarruza uğrayan Banī Rāten kendisini şiddetle müdâfaa etti. Köylerinin zaptı ve Sūḳ al-Arbʿā yaylasında uğradığı hezîmet üzerine, sulh istemeğe mecbûr kaldı (25 mayıs). Müttefikleri Ayt Mengelled mücâdeleye devam etti ve İşeriden'de hezîmete uğratıldı (24 hazîran). Ayt Yenni de temmûz başlangıcında itâat altına girmeğe mecbûr oldu. Mücâdele, Murâbıt Lalla Fāṭma'nın tahrik ve teşvik ettiği Ayt İliten'in hezîmeti ile, nihâyet buldu. Kabîleler rehîneler verdiler ve bir harp vergisi ödediler; fakat beledî muhtâriyetlerini ve *ḳānūn*'larını muhâfaza ettiler. Sūḳ al-Arbʿā yaylası üzerinde Napolyon kalesinin (Fort Napoléon: bugünkü ismi Fort National) inşâsı fransız kıt'alarına bütün Kabiliye'nin dağlık mıntakasını kontrol altında bulundurmak imkânını verdi. Bir çok yolların inşa edildiği memleket askerî idâre altına konuldu ve dört dâireye bölündü.

1871'e kadar tam bir sükûnet hüküm sürdü; fakat bu tarihte, Raḥmānīya reisi Şayḫ al-Ḥaddād'ın ve bilhassa oğlu al-ʿAzīz'in teşvikleri üzerine, kabiliyeliler yeniden ayaklandılar. Bu ikisi Mecâna'nin „baş-ağası" Moḳrāni ile birleşmişlerdi. Seddük pazarında 8 nisan günü isyân başladı ve az zaman içinde muhâriplerin sayısı 180.000'i buldu. Bicâye, Dellys, Tizi Uzū, Fort National, Draʿ al-Mīzān, yerliler tarafından, kuşatıldı; avrupalıların mukavemetine rağmen, Palestro köyü zaptedildi. Bunlar Mitīca'yı da tehdit ettiler ise de, Alma'da bulunan miralay Fourchault'un „seyyar kuvvetleri" tarafından durduruldular. Cezayir'den gönderilen kıt'alar, kuşatılmış olan şehirleri ve mevkîleri muhâsaradan kurtardılar. Şayḫ al-Ḥaddād 13 temmûzda fransızlara teslim olmağa mecbûr kaldı. Kabiliye beledî muhtâriyetini kaybetti ve 36.582.000 franktan ibâret bir harp tazminâtı vermeğe mecbûr edildi. Bundan başka 446.000 hektar arâzi müsâdere edilip, avrupalıların iskânına ayrıldı; bu iskân işi için, Isser ve Vād Sāḥel'de yerler ayrıldı. Bu tarihten sonra âsâyiş bozulmadı ve gerek Kabiliye'de, gerekse Tell'in geri kalan kısmında mülkî idâre kurulabildi [bk. mad. CEZAYİR]. Başlıca köylerde küçük san'atları da öğreten ilk mektepler açıldı ve öğretim, yerliler için, mecbûrî kılındı. Yerliler yeni vaziyete inkıyât etmiş gibi görünmektedirler; kendilerinin servet menbâları o derecede artmıştır ki, bâzı mıntakalarda avrupalılara verilmiş olan arâzi tekrar yerliler tarafından satın alınmıştır. Kabiliyelilerin bu kadar uzun bir zaman içinde kalmış oldukları tecerrüt hayatı nihâyet bulmağa mütemâyildir.

Bibliyografya: Daumas ve Fabar, *La Grande Kabylie. Études historique* (Paris, 1847); Carette, *Etudes sur la Kabylie proprement dite*, Paris, 1848 (*Exploration scientifique de l'Algérie*, IV, V); Berbrugger, *Les époques militaires de la Grande Kabylie* (Algier, 1857); E. Carrey, *Récits de Kabylie. Campagne de 1857* (Paris, 1858); Devaux, *Les Kebaïles du Djerdjera* (Marseille-Paris, 1859); Guin, *Notice sur le cheikh Gassem* (*RAfr.*, 1861); E. Féraud, *Mœurs et coutumes kabyles* (*RAfr.*, 1862 ve 1870); Bibesco, *Les Kabyles du Djurjura* (*Rev. des Deux-Mondes*, 1865); Beauvois, *En colonne dans la Grande Kabylie* (Paris, 1872); A. Hanoteau, *Poésies populaires de la Kabylie du Jurjura* (Paris, 1867); A. Hanoteau ve A. Letourneux, *La Kabylie et les coutumes kabyles* (Paris, 1872–1873, 2. tab., Paris 1893, 3 cild); J. Dugas, *La Kabylie et le peuple kabyle* (Paris – Lyon, 1877); Renan, *La Société ber-*

bère (*Mélanges d'histoire et de voyages*, Paris, 1878); Colonel Robin, *Organisation militaire des Turcs dans la Grande Kabylie* (*RAfr.*, 1878); ayn. mll., *Notes historiques sur la Grande Kabylie de 1838 à 1851* (*RAfr.*, 1901–1914); Masqueray, *Formation des cités chez les populations sédentaires de l'Algérie* (Paris, 1886); Charvériat, *A travers la Kabylie et les questions kabyles* (Paris, 1889); Ficheur, *La Kabylie du Djurjura* (Algier, 1890–1891); L. Rinn, *L'insurrection de 1871 en Algérie* (Algier, 1891); G. Lapie, *Etude phytéo-géographique sur la Kabylie du Djurjura* (Paris, 1909); Liorel, *La Kabylie du Djurjura* (Paris, 1893); kabiliyelilerin dil ve edebiyatlarına dâir eserler için bk. mad. BERBERÎLER; buna daha şu eserler ilâve edilebilir: Boulifa, *Méthode de langue kabyle, étude linguistique et sociologique sur la Kabylie du Djurdjura* (Algier, 1913); R. Basset, *La littérature populaire berbère et arabe* (*Mélanges africains et orientaux* (Paris, 1915), s. 27–50. (G. YVER.)

ḲĀBÎN. [Bk. KĀVÎN.]

KABIR. [Bk. KEBÎR.]

KABÎRPANTHÎ. [Bk. KEBÎRPANTÎLER.]

ḲABİŞÎ. [Bk. KABİSÎ.]

KABİSÎ. AL-ḲABİŞÎ, tam ismi ʿABD AL-ʿAZÎZ (bir de ʿABD AL-RAḤMĀN) B. ʿOSMĀN B. ʿALÎ, ABU 'L-ṢAḲR olup, mühim bir müneccimdir. Orta çağda ALCABITIUS (ve ALCHABITIUS) ismi ile tanınmış idi. Bir müddet Sultân Sayf al-Davla b. Ḥamdân (ölm. 356=967)'ın sarayında yaşadı ve *al-Madḫāl ilā ṣināʿat aḥkām al-nucūm* adlı başlıca eserini bu hükümdara ithâf etti; bu eserin yazma nüshaları Oxford, Gotha ve Kahire'de mevcûttur ve Joh. Hispalensis tarafından latinceye tercüme edilmiştir; bu tercüme 1481, 1485, 1491 ve 1521 senelerinde Venedik'te tab'edilmiştir; 1485'te yapılan tab'ı şu ismi taşımaktadır: *Libellus ysagogicus Abdilazi id est servi gloriosi Dei, qui dicitur Alchabitius, ad magisterium iudiciorum astrorum. Interpretatus a Ioanne Hispalensi*, Venetiis, 1485 ve 1521 tab'ı ise, *Praeclarum Alchabitii opus ad scrutanda stellarum magisteria isagogicum* ismini taşır (Joh. de Saxonia tarafından, 1331'de şerhedilmiş ve bu şerh 1473'te Bolonya'da basılmıştır. Bu şerh bir de 1485 ve 1521 Venedik tabılarına da ilâve edilmiştir. Bu eserden başka al-Ḳabîṣî ilm-i nücûma âit bâzı risâleler de yazmıştır. 2. *Risāla fî anwāʿ al-aʿdād wa tarāʾif min al-ʿamal mimmā camaʿahū mim mutaḳaddimî ahl al-ʿilm bihāzihi 'l-ṣināʿa* (Ayasofya kütüp., 4832/17); 3. *Risāla fi 'l-abʿād va 'l-acrām* (Ayasofya kütüp., 4832/18); 4. *Mā ṣaraḥahū min kitāb al-fuṣūl li' l-Farġānî* (Ayasofya kütüp., 4832/19). Doğum ve ölüm seneleri mâlûm değildir.

Bibliyografya: Bu müneccim hakkında yalnız Bayhaḳî (aş.-yk. 1150)'nin *Tārîḫ ḥukamā' al-islām*'ında mâlûmâta tesâdüf ediliyor (bk. *Tatimma ṣiwān al-ḥikma*, nşr. Muḥammed Ṣafî, Lahur, 1931); krş. bir de E. Wiedemann, *Beitr. z. Gesch. der Naturwissensch.*, XX, 68, Ḳabîṣî hakkında müteferrik mâlûmât için bk. fihrist (s. 265; mad. *Euklides*); İbn Ḫallikān (Kahire, 1310), I, 365 (trc. de Slane, II, 335); Yāḳût, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 35. Bk. bir de H. Suter (*Abhandl. z. Gesch. d. mathem. Wissench.*, X, 60, XIV, 165); C. Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 399.

(H. SUTER.)

ḲĀBİŻ. [Bk. KĀBIZ.]

ḲABḲ. [Bk. KABK.]

KABK. AL-ḲABḲ, CABAL (CİBĀL) AL-ḲABḲ veya AL-ḲABC (Tabarî, I,2660, 15, 2664,4, 2666, 16 ve Yāḳût, IV, 31, 23; Mas'ūdi 'nin (Paris tab.'ında al-Ḳabḥ şeklinde yazılmış olmakla berâber, her hâlde al-Ḳabc olmalıdır.), müslüman müelliflerince Kafkas dağları için umûmî olarak kullanılan bir tâbirdir. Hübschmann (*Armen. Gramm.*, Leipzig, 1867, I, 45), *ḳabḳ* kelimesinin ermenicedeki *kapkoh* (pehl. *kāfkōh*)'tan geldiğini kaydetmektedir.

Eski bir coğrafya telâkkîsine göre, bu silsile dünyayı ihâta eden Ḳāf [b. bk.] dağlarının bir kısmını teşkil eder (krş. B. Munkácsi, *Der Kaukasus u. Ural als „Gürtel der Erde"*, *Keleti Szemle*, I, 236 v. dd.). Ḥamd Allāh Mustavfî ve ondan sonra Kâtib Çelebî'nin Kafkas dağlarına verdikleri Alburz ismi, hiç şüphesiz, bu telâkkî ile münâsebetlidir; Ḳafḳ (*Cihānnumā*: *ḳ-y-t-ḳ*) ismi ise, onun şark kısmını gösterir (trc. s. 182'de, yanlış olarak, „garbî" şeklinde tercüme edilmiştir). Burada bu dağın şimâlî İran'ın aynı isimdeki dağlarının imtidâdı olarak kabûl edilmiş olması muhtemeldir. Bu dağın dünyayı çep-çevre kaplayan bir dağ silsilesi telâkkî edildiği de vâkîdir (krş. mad. ALBURZ; F. Justi, *Beitr. zur alten Geographie Persiens*, I, 4 v. dd.; II, 4 v. d.; Melgunof, *Das südliche Ufer des Kaspischen Meeres*, s. 27). Medine ile Mekke arasındaki Cabal al-ʿArc (İbn Ḫurdāzbeh, s. 172 v. d.; İbn al-Faḳîh, s. 25,7 v. dd., 295,6 v. dd.) veya Yemen (Hamdānî, *Cazîrat al-ʿarab*, s. 126, 25 v. d.)'den başlayarak, şimâl istikametinde Arabistan'ı ve Suriye'yi kat'eden dağlar ile Kafkas dağları arasında bir münâsebet te'sisi de, belki de buna benzer bir te-

lâkkîdir. Dağın Ḳāf ile bu şekilde münâsebetli gösterilmesi, Mūsā (İskender) kıssasında sözü geçen kayalık, deniz ve köyden başka (*Kur'an*, XVIII, 59 v. dd.), âb-ı hayat kaynağının da Kafkasya mıntakasında yerleştirilmesine sebebiyet vermiştir (İbn Ḫurdāzbeh, s. 124, 3 v. dd.; İbn al-Faḳîh, s. 287, 14 v. dd.; al-Muḳaddasî, s. 46, 16 v. d.; Yāḳût, I, 220, 21 v. d., 454, 5 v. d.; III, 282, 9 v. dd.).

Bundan başka Kafkas dağları Yâcûc ile Mâcûc [b. bk.]'un önünde sed vazifesini gören bir dağ sayılmıştır. Yâcûc ile Mâcûc'un meydana çıkmasını önlemek için, Ẕu 'l-Ḳarnayn'in aralarında bir sed yaptırmış olduğu „iki dağ" diye tavsif edilen *al-Saddayn* (*Kur'an*, XVIII, 89)'in Ermeniye ve Azerbaycan'ı ifâde ettiği söyleniyor (Ṭabarî, *Tafsîr*[1], XVI, 12, 1 v. dd. ve Bayżāvî, XVIII, 89). Fakat coğrâfî bilgiler genişleyince, Yâcûc ile Mâcûc daha şimâlde gösterilmeğe başlanmıştır.

Sâsânîler, şimâlin göçebe kavimlerinin istilâsını önlemek için, bilhassa Kafkas geçitlerini sedler ile kapadılar. Bu geçitlerin en meşhûrları (krş. İbn Ḫurdāzbeh, s. 123, 13 v. dd.; Yāḳût, I, 439, 2 v. dd.) Bāb al-Abvāb veya Bāb Ṣūl veya Derbend [b. bk.] ve Bāb Allān (Alanlar kapısı) veya Daryal geçidi idi.

Kafkasya'nın kavmî guruplarının ve dillerinin tenevvüüne islâm coğrafyacılarının çoğu temâs etmiştir. Sık tesâdüf edilen bir izaha göre, burada 70 veya 72 (İbn al-Faḳîh, s. 25; Mas'ūdî, II, 2) ve hattâ Muhallabî'nin *Kitāb al-ʿAzîzî*'sine göre (bk. Abu 'l-Fidā'), 300 muhtelif dil var idi. Bu dağa Cabal al-Alsun („diller dağı") denilmesinin sebebi budur (Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān*, nşr. Reinaud ve de Slane, s. 71, 15 v. dd., 393; bk. bir de madd. Ṭarābazūn, 405 ve Sarîr Allān).

Kafkasya'nın kavmî gurupları, devlet ve şehirleri için bk. aşağıda gösterilen bibliyografya ve buna taallûk eden madd. ABAZALAR, ALLAN, ARRÂN, BÂKÛ, BERZE'A, DAĞISTAN, DERBEND, ERMENİYE, GENCE.

Bibliyografya: Balāẕurî, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 193 v. dd.; Ṭabarî, *Tārîḫ* (Leiden tab.), I, 2660 v. dd.; Mas'ūdî, *Murūc al-ḏahab* (Paris tab.). II, 1–7, 19–22, 25 v. d., 39–48, 65–77; *Bibl. Geogr. Arab.*, I (İṣṭaḫrî), 180–193; II (İbn Ḥavḳal), 110, 238–255; III (Muḳaddasî), 375–382; V (İbn al-Faḳîh), 286–298; VI (İbn Ḫurdāzbeh), 123 v. d.; VII (İbn Rustah), 89, 148; VIII (Mas'ūdî), 64; İdrîsî (trc. Jaubert), II, 329 v. dd.: Yāḳût, *Muʿcam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), IV, 31 (ve bir de madd. Abḫāz, Arrān, Armîniya, Aṭrābazunda, Allān, Bāb al-Abvāb, Tiflîs, Curzān, Canza, Sarîr, Sîsacān, Ṣābarān, Şarvān, Şakkā (Şaḳḳā), Şamāḫî, Şamkūr, Ṭabarsatarān, Fîlān, Ḳabala, Kurc, Lakz, Maskaṭ); Ḳazvînî, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), s. 170; Dimaşḳî, *Nuḫbat al-dahr fî ʿacāʾib al-barr va'l-baḥr* (nşr. Mehren), s. 189, 220; Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 71 v. d.; (trc. Reinaud, II, 1, 93 v. d., 298–300); Ḥamd Allāh Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulūb* (*GM*, XXIII), s. 93, 14, 191, 20 v. dd., 254, 21; *Darband-nāma* (nşr. Mirza A. Kazem-Beg, metin, trc. ve notlar ile, Petersburg, 1851); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 398; M. Defrémery, *Fragments de géographes et d'historiens arabes et persans... relatifs aux anciens peuple du Caucase*... (trc. ve izah *JA*, Paris, 1849, 4. seri, XIII, XIV, XVI, XVII, 1849–1851); N. de Khanikoff, *Mém. sur les inscriptions musulmanes du Caucase* (*JA*, 5. ser., 1862, XX, 57 v. dd.); B. Dorn, *Geographica Caucasica* (*Mém. de l'Acad. impér. des Sciences de St. Pétersbourg*, 6. seri, 1848, VII); C. d'Ohsson, *Des peuples du Caucase* (Paris, 1828); J. v. Klaproth, *Reise in den Kaukasus u. nach Georgien*, 2 cild (Halle ve Berlin, 1812–1814, frns. trc., Paris, 1823); Ed. Eichwald, *Reise auf dem Caspischen Meere u. in den Kaukasus*, 2 cild (Berlin, 1837–1838); R. v. Erckert, *Der Kaukasus u. seine Völker* (Leipzig, 1887); E. Chantre, *Recherches anthropologiques au Caucase* (Lyon, 1885–1887); J. Marquart, *Ērānşahr* (*Abh. d. kgl. Ges. d. Wiss. zu Göttingen*, philol. — hist. Kl., N. F., III, 2), s. 94 v. dd.; ayn. mll., *Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge* (Leipzig, 1903), s. 164 v. dd.

(C. V. ARENDONK.)

KĀBÛL. [Bk. KĀBİL.]

ḲABŪL. [Bk. KABÛL.]

KABÛL. ḲABŪL (A.), akidlerde „verdim, aldım" demek sûretiyle tamam olan aldım hükmünü ihtivâ eden kısımdır [bk. mad. İCĀB.].

ḲĀBŪS. [Bk. KĀBÛS.]

KĀBÛS. ḲĀBŪS B. VAŞMGÎR, ŞAMS AL-MAʿĀLÎ, ABU 'L-ḤASAN, Mardāvîc b. Ziyān'ın yeğeni ve Ziyârîler sülâlesinin dördüncü hükümdarıdır (şeceresi torunu Ḳābūs Unṣur al-Maʿālî [b. bk.]'nin *Ḳābūs-nāma*'sinin mukaddimesinde gösterilmiştir). Askerî bir isyân netîcesinde tahta geçti ve 366 (976)'da Cürcân ile Taberistan prensliğinde kardeşi Ẓahîr al-Dîn Bahistūn'a halef oldu. Büveyhîlerden Faḫr al-Davla [b.bk.] kardeşi ʿAżud al-Davla [b.bk.] ile bozuştu ve 371 (981/982)'de ʿAżud al-Davla onun

devletini elinden aldı; Faḫr al-Davla de Ḳābūs'a ilticâ etti; ʿAżud al-Davla Ḳābūs'tan kendisinin teslimini istedi ise de, o buna muvâfakat etmedi. ʿAżud al-Davla'nın askerî kıt'alar göndermesi üzerine, Ḳābūs ile mahmîsi Nîşâpûr'a Sâmânîlerden Nūḥ b. Manṣūr'un Horasan vâlisi olan Ḥusām al-Davla'nın nezdine ilticâ ettiler. Nūḥ b. Manṣūr, Taberistan'ı kendi hesabına fethetmek istedi ise de, Ḥusām mağlûp oldu. Nâzır Abu 'l-Ḥusayn al-ʿUtbī'nin ölümü üzerine, Buhârâ'ya çağırılan Ḥusām berâberinde Faḫr al-Davla ile Ḳābūs'u da götürdü. ʿAżud al-Davla'nın Bagdad'da ölümünden bir sene sonra, 372 (983)'de, Faḫr al-Davla yavaş-yavaş Cürcân ile Taberistan'ı tekrar eline geçirdi ve bu vilâyetleri Ḳābūs'a iâde etmek istedi ise de, nâzırı bulunan İbn ʿAbbâd al-Ṣāḥib [b. bk.] Faḫr al-Davla'yı, onları kendisi için muhâfaza etmesi husûsunda, iknâ etti. Bununla berâber, onun ölümü üzerine, Ḳābūs verâset yolu ile kendisine âit olan hükümdarlığı tekrar ele geçirmeğe muvaffak oldu (388 = 998) ve burada on sene süren bir gurbetten sonra, 403 (1012)'e kadar hükümdarlık etti ise de, bu tarihte, zulüm ve şiddeti ve kendisinin emri ile yapılan bir çok idâmlar sebebi ile, ordular isyân etti ve kendisi tahttan indirildi; yerine Taberistan'dan çağırılan oğlu Minuçihr getirildi. Ḳābūs, az zaman sonra, Cürcân ile Esterâbâd arasında bulunan Cenāşk kalesinde, âsîler tarafından, öldürüldü. (Abdest almakta iken, âsîler elbiselerini alıp götürdüler ve böylece kendisinin soğuktan ölmesine sebep oldular). İlmin muhtelif şûbelerinde ve bilhassa ilm-i nücûmda mâlûmât sâhibi idi; arapça ve farsça şiirler ve küçük risâleler (*rasā'il*) bırakmıştır; aynı zamanda mâhir bir hattât idi. Saraḫslı şâir Abū Bakr Muḥammed b. ʿAlī ile cürcânlı Ziyād b. Muḥammed onun hakkında medhiyeler yazmışlardır (Muḥammed ʿAvfī, *Lubāb al-Albāb*, II, 18, 19).

Bibliyografya: İbn İsfandiyār, *Hist. of Ṭabaristān* (trc. Browne), s. 225—233; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 550; (trc. de Slane), II, 507; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, 506; IX, 8, 98, 167; Müneccim-başı, *Tarih*, II, 481; Davlat-Şāh (nşr. Browne), s. 48; Muḥammed ʿAvfī, *Lubāb al-albāb* (nşr. Browne), I, 29 v.d.; Rižā Ḳulī Ḫān, *Macmaʿ al-fuṣaḥā*, I, 52; Mīr-ḫvānd, *Rawżat al-ṣafā*, IV, 25—27; Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*, II, 4. kısım, s. 58; A. Müller, *Der Islam im Morgen- u. Abendland*, II, 41 v.d., 56, 70; *Grund. der iran. Phil.*, II, 347, 549, 564. (CL. HUART.)

KA'BÜLAHBÂR. [Bk. KA'B.]

KABYLİE. [Bk. KABİLİYE.]

ḲABŻ. [Bk. KABZ.]

KABZ. ḲABŻ (A.), bir şeyin, msl. tevârüs yolu ile veya bir akid neticesinde, zilyedliğinin iktisâbını ifâde eder. Ḳabż'dan umûmiyetle islâm hukuk kitaplarında, bir alım-satım akdinden doğan teslim fiili ile sıkıca münâsebetdar olarak, bilhassa İbn Ḳāsim'ın *Fatḥ al-ḳarīb*'ine müteallik al-Bācūrī'nin *Ḥāşiya*'sinde, *bayʿ* faslının başlangıcında, bahsedilmektedir (Bulak, 1307, I, 358); krş. *Mecelle-i Aḥkâm-ı Adliye*, *Kitab al-bayʿ*; E. Sachau, *Muhammedan. Recht nach schafiitischer Lehre*, s. 283 v.d.; Th. W. Juynboll, *Handb. des islām. Gesetzes*, s. 263.

(TH. W. JUYNBOLL.)

KABZ. ḲABŻ (A.) „takallus, sıkışma, sıkılma", sûfîlerde kullanılan bir ıstılah olup, *basṭ* („yayılma, açılma, iç açılması") 'ın zıddıdır. *Ḳabż* ıstılâhı korku (*ḫavf*) durağına (*maḳam*) tekabül eden bir rûhî hâlettir (*ḥāl*). Bu rûhî hâletin fâili olarak, mutasavvıfın kalbine hâkim olan ve ona bir terkedilme hissi ilka ederek, onun kalbini sıkan Allah düşünülür. Bu his, Cunayd'in, aşağıda *basṭ* maddesinde kaydedilen sözleri ile, pek güzel ifâde edilmiştir. Bu sözlerden anlaşılıyor ki, Cunayd *ḳabaża* fi'linin başka bir mânasını göz önünde bulundurmuştur, yâni bu fiil „ölüme sebep olmak" mânasına, fâil olarak, Allaha râcîdir. Cunayd diyor ki: — „Allah ne zaman korku (*ḫavf*) ile benim içimi sıksa, beni benim kendimde kaybediyor". Bununla mutasavvıfın bizzat kendisinden geçtiği *fanā'* [b bk.] hâline imâ ediliyor. Sarrāc (*Kitāb al-lumaʿ*, nşr. Nicholson, s. 342)'ın târifi fevkalâde güzeldir: „*ḳabż* ve *basṭ* müteal ve rûhî iki hâl olup, âriflere mahsûstur. Allah, onları sıktığı zaman, yemek, içmek ve eğlenmek gibi, câiz olan şeylerden ve gıdâlarının bir kısmından alı-koymağa müessir olur. Âriflerin gönlünü açtığı zaman da, kendilerini korumağı üzerine almak sûretiyle, o câiz olan şeyleri yine kendilerine iâde eder. *Ḳabż* ârifin öyle bir hâlidir ki, kendisine bu hâlde mârifetullahtan başkasına elverişli bir mekân (*faźl*) bırakılmamıştır" (orta çağ hıristiyan tasavvufunda buna tevâfuk eden ıstılah *desolatio* = rûhî çoraklıktır).

Basṭ öyle bir rûhî hâlettir (*ḥāl*) ki, ümit ve recâ (*racā'*) durağına (*maḳām*) tekabül eder. *Ḳabż* ve *basṭ* ıstılahlarını *Kur'an*'ın II. sûresinin 246. âyetine bağlarlar: „ve Allah sıkıştırır (*yaḳbiż*) ve yahut açar (*yabsuṭ*)". *Basṭ* öyle bir *ḥāl*'dir ki, onun şahsa taallûk eden rûhî hâdiseler ile alâkası mevcût olmayıp, ancak Allahın mutasavvıfın iştirâk etmesine müsâade ettiği sevinç ve neş'e hisleri ile alâkası vardır. Bundan dolayı Allaha erişmek vukû bulup da, insanın benliği (*ana*) Allahın içinde kaybolunca, *ḳabż*'a uymayan hisler muvâcehesinde bir çok sûfîler *basṭ*'ın ehemmiyetini *ḳabż*'dan az görürler. Cunayd bu görüşü şu sûretle izah eder: „Allah korkusu — beni sıkar; ondan ümit etmek — beni ferahlatır... Bizi korku ile sıktığı zaman, benliğimi (*ana*) ortadan kaldırmamı icâp ettirir. Fakat ümit ile ferahlattığı zaman, benliğimi (*ana*) bana iâde eder" (Ḳuşayrī, *Risāla*, s. 43). Sûfî nazariyâtını İbn al-Fāriż (*al-Tāʾīya al-kubrā*, II, 646 v.d.) en iyi şu satırlarda topluyor: „*Basṭ* inâyeti vukû bulduğu zaman, benim bütün benliğim (*ana*) bir arzudan ibârettir ki, bu arzuda bütün dünyanın ümitleri yayılmıştır. *Ḳabż* korkusunda ise, benim bütün benliğim (*ana*) sâkin ve sâkit bir huşûdur. Bunun üzerine ben de gözlerimi serbestçe etrafa gezdirir, her şeyi sever ve hürmet ederim" (trc. Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism*, s. 256). Hucvīrī (trc. Nicholson, s. 374) şöyle yazıyor: „*Ḳabż*, hafâ hâlinde, kalbin darlığını *basṭ* ise, tecellî hâlinde kalbin açılmasını gösterir". *Basṭ* hâleti Pascal'ın şu sözler ile ifâde ettiği hâle benzer: — „Âlem seni bilmedi, fakat ben seni bildim, sevinç, sevinç üzerine! sevinç, ah, sevinç göz yaşları!".

Bibliyografya: Ḳuşayrī, *Risāla* (Kahire, 1287), s. 38 v.d. (1330, s. 32 v.d.); Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb* (Gibb Mem., XVII), s. 374—76; ʿAbd al-Razzāḳ al-Kāşī, *Iṣṭilāḥāt al-ṣūfīya* (nşr. Sprenger), Kalküte, 1845, s. 15, 138 v.d.; al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (nşr. *Dict. of the techn. terms*, s. 126, 1198); Gaudefroy-Demombynes, *Le pelèrinage à la Mekke* (Paris, 1923); R. Hartmann, *al-Ḳuschairîs Darstellung der Ṣûfitums* (*Türk. Bibl.*, XVII), s. 84 v.d.

(A. J. ARBERRY.)

KABZ. ḲABZ (A.), arûz ıstılâhı olup, *faʿūlun* ve *mafāʿīlun* aslî tef'ilelerinin beşinci „sâkin" sesinin hazfinden ibârettir (*faʿūlu* ve — *mafāʿīlun*). Buna *ṭavīl*, *hazac*, *mużārīʿ* ve *mutaḳārib* vezinlerinde tesâdüf edilir.

Bu tef'ile *ṭavīl*'in üçüncü *żarb*'ının ikinci mısraının sondan bir evvelki tef'ilesi olduğu vakit, *faʿūlun*'de *ḳabż* tavsiye olunur (hattâ bâzılarına göre, bu mecbûrîdir); bunun hâricinde, her yerde ihtiyârîdir. — *Mafāʿīlun*'de *ṭavīl*'in birinci mısraının son cüz'ünde de *ḳabż* mecbûrîdir; bunun hâricinde her yerde, ancak, tef'ile *kaff*'e, yâni sâkin seslerin yedincisinin (*n*) hazfine mârûz kalmadığı takdirde, câizdir; mamafih buna, ender olarak, *ṭavīl*, *hazac* ve *mużārīʿ*'de, tesâdüf olunur.

Bibliyografya: G. W. Freytag, *Darstellung der arabischen Verskunst* (Bonn, 1830), s. 80, 166—170, 172—174, 346—347; H. Coupry, *Traité de Versification arabe* (Leipzig, 1875), s. 14; R. Basset, *La Khazradjyah* (trc. ve izah), Cezâyir, 1902, s. 28.

(MOH. BEN CHENEB.)

ḲĀCĀR. [Bk. KAÇAR.]

KAÇAR. ḲĀCĀR, kısmen yerleşik, kısmen de göçebe olarak, İran'ın Esterâbâd, Mâzenderân ve Tahran eyâletlerinde, dağınık olarak da Türkistan'da, Azerbaycan'da ve Anadolu'da hâlâ bakiyesi yaşamakta olan büyük bir türk kabîlesi ve Safevî devletini kuran 7 türk kabîlesinden biri ve 1779'dan 1925 yılına kadar İran'da hukûmet sürmüş bir türk sülâlesinin adıdır.

Şeyh Süleyman Efendi (*Lugat-i çagatay*, İstanbul, 1298, I, 214) tarafından *kaçmak* masdarından iştikak ettirilen ve bugünkü Türkiye türkçesinde olduğu gibi, *kaçar* şeklinde yazılan bu kelime, gerek Osmanlı türkçesinde (bk. Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, İstanbul, 1314, V, 3500, mad. *Kacar*; Rıza Nur, *Türk tarihi*, İstanbul, 1925, V, 169—245), gerekse Âzerî türkçesinde, bu kabîle ve sülâlenin tarih ve şeceresine âit farsça metinlerde (bk. bibliyografya) ve bizzat bu kabîle ve sülâle mensûpları arasında *Kacar* olarak geçtiği için, avrupalı müellifler de kelimeyi bu şekilde kabûl etmişlerdir (*EI*, Leyden tab., mad. ḲĀCĀR).

Kaçar hukümdarlarının resmî bir me'mûru tarafından yazılmış olan *Nāsiḫ al-tavārīḫ tārīḫ-i Ḳācārīya* (III, 1. kısım)'ye göre, Hulagu (b. bk.; 1256—1265)'nun maiyetinde *atabeg* [b. bk.] vazifesini gören ve şehzâde mânasına gelen *noyan* unvanını taşıyan Sartak Noyan'ın, sonraları Gazan Han (b. bk.; 1295—1304)'a atabeylik yapan, Kacar Noyan adında, bir oğlu var idi ki, zamanla bundan bir kabîle meydana geldi ve bu kabîleye *Kacar* adı verildi. Eski türk geleneğince, kahramanlıkları ile şöhret bulan bir adamın etrafında toplanmak ve onun adını taşımak sûretiyle teşekkül eden bu Kacar kabîlesi, İlhanlıların sukutundan sonra, Suriye hudûduna gelip, yerleşti. Timur, Suriye'yi zaptedince, onları İran'a, oradan asıl vatanları olan Türkistan'a yolladı. Fakat bu tehcir esnâsında bunların bir kısmı Azerbaycan'da, Gence ve Erivan bölgesinde, yerleşti. Timurlular zayıflayınca, Akkoyunlulardan [b. bk.] Osman oğlu Ali oğlu Hasan Bey, Kacarlardan bir bey sıfatı ile, orada tahta geçti ve taht kırk yıl Kacarların elinde kaldı. Şāh ʿAbbās I. (1587—1628) Kacarları Azerbaycan dan kaldırıp, Esterâbâd'a götürdü ve bunların

bir kısmını orada yerleştirdi; muhâriplerini Esterâbâd'da Mubārakābād kalesine hapsettirdi; bir kısmını da Türkistan'ın Merv taraflarında yerleştirdi. Esterâbâd'dakilere — *Kacar yoharı baş*, kaledekilere ise — *Kacar aşak* (aşağı) *baş* adı verildi. İşte Kaçar sülâlesi de bu Esterâbâd Kacarlarından neş'et etmiştir.

Fakat bu izâhattaki Kaçarların menşe'ine taallûk eden kısım, bu sülâlenin nesep ve şecerelerini Timur ve Cengiz'e kadar çıkarmak gayretinin bir mahsûlü olduğu gibi, Şāh 'Abbās'a atfedilen icraât da tamâmiyle doğru sayılamaz. Bir defâ, V. asırda Azerbaycan'a gelip-yerleşmiş olan Ağaçeri [b. bk.] türklerinin Kaçarlar ile aynı kabîle olduklarını ileri sürenler (bk. *Azerbaycan yurt bilgisi*, İstanbul, 1933, sayı 14, s. 50—56; Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, I, 163), gerek *kaçar* kelimesinin iştikakı, gerekse bu kabîlenin menşe'i hakkında yeni tefsirlere yol açmak sûretiyle, yukarıdaki telakkiyi çürütmüşlerdir. Bu yeni tefsire göre, Hun türklerinin hâkim zümresini teşkil eden bir kavim sıfatı ile, Bizans kaynaklarında adı geçen ve Hazarlar ile Bulgarlara yakınlıkları tebârüz ettirilen Ağaçerilere, 465 tarihinde Azerbaycan'da yerleştikten sonra, Kaçar dahi denilmiştir. Kafkasya'nın şimâlinden Azerbaycan'a geçen bu Ağaçerilerin mühim bir kısmı Ḥalḥal [b. bk.]'dan bir fersah mesâfedeki Fîrüzābād'da iskân edilmişlerdi. Ağaçeri ile Kaçar bâzan yan-yana iki kabîle adı olarak da kullanılmıştır. Fakat bu suriyeli arap müelliflerinin aynı kabîle adını iki türlü yazmalarından ileri gelen bir yanlışlıktır.

Hulagu, Alamut bâtınîlerine ve Suriye'ye karşı yaptığı seferlerde, Azerbaycan'da en eski bir türk kabîlesi olan Kaçarlardan da istifâde etmiş idi. Kaçarların Azerbaycan'dan Anadolu ve Suriye taraflarına, hattâ Alamut'a yakın olan Esterâbâd bölgelerine, yayılmaları bu sûretle de izah edilebilir. Kaçarların Anadolu'da bakiyelerine bugün dahi tesâdüf edildiği için, Timur'un bunları Türkistan'a ve Azerbaycan'a geri götürmesi keyfiyeti doğru olmakla berâber, bunları tamâmiyle tehcir edemediği de şüphesizdir. İlk moğullar devrinde Haleb ve Şam taraflarında bulunan Kaçarlar, Timur ve Karakoyunlular tarafından Azerbaycan'a nakledilmişlerdi (Baron K. Bode, *Oçerki turkmenskoy zemli, Oteçestvennıye zapiski*, 1856, 8. kitap, s. 151). Timur'un, vergileri Erdebil'deki şeyh Şafî müessesesine âit olmak üzere, Safevîlerden Şeyh 'Alî'ye tahsis ettiği 7 Türkmen-Oğuz kabîlesi arasında Kaçarlar da var idi (*İA*, I, 112). İlk Safevîlerin Anadolu'dan celbederek yardımlarına istinat ettikleri Ustaclu, Şamlu, Tekelu, Baharlu, Dulkadır, Afşar ve Kaçar kabîleleri arasında bu sonuncular en kuvvetli kabîleyi teşkil ediyorlardı. Şāh İsmā'îl, Akkoyunluların 30.000 kişilik ordusunu bozup, Tebriz'e girdiği zaman, yanında Kaçarlardan Pîrî Bey var idi. Demek ki, XVI. asrın başına doğru Anadolu'da kuvvetli bir Kaçar kabîlesi mevcût bulunuyordu. Kaçarlardan bir gurubun hâlâ Anadolu'da bulunması ve Elâziz vilâyetinin Pertek kazası dâhilinde iki köyün „aşağı" Kacar (Kacar süflâ) ve „yukarı" Kacar (Kacar ulyâ), Harput'un 30 km. şarkında bir köyün de Kacar adını taşıması (bk. *Son teşkilât-ı mülkiyede köylerimizin adları*, nşr. Türkiye cümhûriyeti dâhiliye vekâleti nüfus müdüriyet-i umûmiyesi, İstanbul, 1928, adet 3, s. 315; bk. bir de H. Nihal-Ahmed Nâci, *Anadolu'da türklere âit yer isimleri*, *TM*, İstanbul, 1928, II, 255; „aşağı" ve „yukarı" tasnifleri için bk. s. 248, 252 v.d. ve 259) bu kabîlenin Anadolu'dan tamâmiyle gitmemiş olduğunu gösterir. Kaçarların Esterâbâd ve Mubārakābād'da iskânları da bütün Kaçarların tehciri şeklinde ve Şāh 'Abbās tarafından yapılmış değildir. Hasan Bey Rumlu (bk. *Aḥsan al-tavārīḫ*, s. 23a)'ya göre, Şāh Ṭahmāsp I. (1524—1576) türkmenlere karşı Esterâbâd'a Kaçarlardan Kökçe-Sultan'ı göndermiş idi. Mubārakābād kalesi de, Şāh 'Abbās'tan çok daha evvel, Şāh Ṭahmāsp I. tarafından inşâ edilmiş idi. Zamanla harâp ve metrûk bir hâle gelen kale, Esterâbâd'ın 3 fersah şimâlinde, Gürgen ırmağı kenarında olup, 1598/1599'da Şāh 'Abbās tarafından yeniden imâr edilmiş ve Kaçarlardan bir garnizonun muhâfazasına bırakılmış idi. „Yukarı" ve „aşağı" kollar hâlinde ve bir birine muhâsım vaziyette olan bu Kaçarları ikiye ayırmak zarûreti hâsıl olmuş idi (bk. H. L. Rabino, *Māzandarān and Astarābād*, London, 1928, s. 86). 1595'te Sebzevar'ın istirdadından sonra şehrin idâresini Kaçarlardan Budak-Sultan'a veren Şāh 'Abbās I., 1597'de vukû bulan Mubārakābād kıyâmının tenkilini müteâkip, Esterâbâd eyâletinin başına da Kaçarlardan Hüseyin Han Ziyad-oğlu'nu tâyin etmiş idi (bk. İskender Bey Münşî, s. 350, 401). Şāh İsmā'îl'in vefatından sonra yeniden Özbeklere geçen Merv'i zapteden Şāh 'Abbās I. önce şehrin idâresini Ustaclu Bektaş Han'a vermiş, onun ölümünden sonra, buraya Meşhed vâlisi Mihrab Han Kaçar'ı hâkim tâyin etmiş idi (*ayn. esr.*, s. 417 v. d. ve Molla Calāl Yazdî'den naklen A. A. Romaskeviç, *Materialı . . .*, s. 100, bk. bibliyografya). İskender Bey Münşî'den sonra *Tārīḫ-i 'ālam ārāy-i 'Abbāsī*'nin devamını

yazan Muḥammed Ma'ṣūm b. Ḫvācagī İṣfahānī (bk. *Ḫulāṣat al-siyar*, s. 50b v. d.)'ye göre, mühim bir kısmı Kaçarlardan ibâret olan Merv ordusunun başında, Mihrâb Han'ın vefatından sonra, onun oğlu ve Kazvin darugası Murtaza Kulı Bey bulunuyordu.

Bu sûretle Kaçarları, Ustaclu, Şamlu, Baharlu ve Afşar gibi diğer 7 kabîle ile berâber, Azerbaycan'dan Esterâbâd, Merv ve Horasan taraflarına, hattâ Kazvin ve İsfahan'a kadar yayılmış olarak görüyoruz. Fakat kabîlenin asıl özü Azerbaycan'da kalmakta devam ediyordu. Safevîlerden Şāh 'Abbās II. (1642—1667) devrinde Kaçarların reislerinden Karabağ hâkimi Murtaza Kulı Han'a Gence'de vezîrlik yapmış olan Muḥammed Ma'ṣūm (*ayn. esr.*, tür yer.), eserinin *Ẕikr-i aḥvāl-i silsila-i Ziyād-oğlı* başlığını taşıyan kısmında, Kaçarların vaktiyle „Vilâyet-i Rûm" da ikamet ettiklerini, Safevîlerin ilk hukümdarı zamanında reisleri Hızır Bey'in kumandası altında Azerbaycan ve Irak'a gelip yerleştiklerini yazmaktadır. Şāh Ṭahmāsp I. Hızır Bey'in oğlu Şâhverdi Sultan'ı Karabağ eyâletine ve bütün „Kacar il ve oymakatı" üzerine, beylerbeyi olarak, tâyin etti. Müellife göre, bu sûretle Azerbaycan'ın Karabağ eyâletinde yerleşen bu Kaçar gurubu reisi Şahverdi Sultan'ın oğlu Halil Han, bir müddet sonra, Esterâbâd beylerbeyi oldu ve Esterâbâd'daki Kaçar kabîlesi de bu sûretle teşekkül etti. Karabağ'da beylerbeyi olarak kalan oğlu Muḥammed Han, Osmanlıların çekilmesi üzerine, Gence'yi, hattâ Şeki taraflarını da ilhâk ederek, hudûdlarını genişletti. Müellifin vezîrliği sıralarında, yâni Şāh 'Abbās I.'ın vefatından en az 20 yıl sonra, Gence — Ziyad-oğlu sülâlesinin pâyitahtını, Karabağ da — Kaçar kabîlesinin yaylağını teşkil ediyordu. Binâenaleyh Şāh 'Abbās'ın Kaçarları Azerbaycan'dan kaldırıp, Esterâbâd'da iskân ettiği mutâleası tarihî vâkıalara uymamaktadır. Ziyad-oğlu sülâlesi, 1804'te vukû bulan rus istilâsına kadar, Gence hanlığının başında kaldığı için, Kaçar kabîlesinin Azerbaycan'da kuvvetle yerleşmiş olduğu anlaşılıyor. Gence'nin ruslara kahramanca mukavemet eden son hukümdarı Ziyad-oğullarından Cevad Han idi; onun oğlu Ugurlu Han, 1826—1828 Rus-İran harbinden faydalanarak, Gence'yi ruslardan geri almağa muvaffak olmuş ise de, 'Abbās Mīrzā [b. bk.] ordusunun mağlûbiyeti üzerine, burayı yeniden tahliye etmek zorunda kalmıştır. Hâlâ yaşamakta olan Ziyad-oğlu âilesi Millî Azerbaycan cümhûriyeti devrinde (1918—1920) faâl siyâsî rol oynayan devlet adamları da yetiştirmiştir.

Esterâbâd ve Merv Kaçarlarına gelince, efganlıların istilâsı üzerine sona eren Safevî sülâlesi, son günlerine kadar, bunlardan yardım görmekte devam etmiştir. İsfahan'ın efganlılar tarafından muhâsarası sıralarında, Esterâbâd Kaçarlarından Aşağı-Baş koluna mensûp Mahdî Han-oğlu Şāh-Ḳulî Han'ın oğlu Fatḥ-'Alî Han, Kaçar süvârilerinin başında olarak, 8. Safevî hukümdarı Sultan Ḥusayn I. (1694—1722)'in yardımına koşmuş ise de, hukümdar saltanatının tehlikeye düşmesinden korktuğu için, bunlara yüz vermemiştir. İsfahan'ın sukutu ve Sultan Ḥusayn'in esâreti üzerine, oğlu Şāh Ṭahmāsp II. (1722—1731) bu Kaçarlara sığınmak zorunda kaldı. Fatḥ-'Alî Han, Şāh Ṭahmāsp II.'a, ser-asker olduktan sonra, Kaçarlar üzerinde, o zamana kadar yalnız Yukarı-Başlara âit olan, beylerbeyilik makamını da elde etmeğe muvaffak oldu. Bu tarihten itibâren, Kaçarlar ile Afşarlardan Nādir (sonraları Nādir Şāh) arasında kanlı bir mücâdele başlamıştır. İran'da Kaçar sülâlesinin ceddi sayılan Fatḥ-'Alî Han, 1726'da Nādir tarafından, idam edilince, yerine oğlu ve Kaçar sülâlesinin asıl kurucusu olan Ağa Muḥammed Han (b. bk.; 1779—1797)'ın babası Muḥammed Ḥasan Han geçti. Nādir onu da öldürmek istediği için, Muḥammed Ḥasan Han çöle çekilip, Türkmenlere karıştı ve onlar ile birlikte Esterâbâd'ı zaptetti. Fakat son Safevî hukümdarı Şāh 'Abbās III. (1731—1736)'ı da hal'ederek İran tahtına oturmuş olan ve Şah unvanını alan Nādir (1736—1747), kuvvetli bir ordu ile gelerek, gerek Esterâbâd'da, gerekse Merv bölgesindeki Kaçarları kılıçtan geçirdi. Muḥammed Ḥasan Han yeniden Türkmenlere iltica etti ve Nādir'in katli haberini alınca, Esterâbâd'ı tekrar elde ederek, Gîlān, Kazvin, İsfahan ve şimâlî ve cenûbî Azerbaycan'ı zapta muvaffak oldu. Büyük oğlu Ağa Muḥammed Ḫān'ı, Azerbaycan'a vâli ve beylerbeyi nasbettikten sonra, Karîm Ḫān Zand (b. bk.; 1750—1779) ile uğraşmağa başlayan Muḥammed Ḥasan Han, Fars üzerine yürüdü, Kāşān'ı aldı ve Horasan'da cereyân eden bir muhârebede ölünce, yerine *cihān-sūz* lekabı ile meşhûr ikinci oğlu Ḥusayn-Ḳulî Han (1770—1777) geçti. Ḥusayn-Ḳulî Han Yamut Türkmenlerinin çıkardıkları karışıklıklarda telef olmuştur. Babasının ölümünden sonra, Karîm Ḫān Zand'in sarayında esir olarak bulunan Ağa Muḥammed Han, onun ölümü üzerine, sür'atle Esterâbad'a gidip, 1779'da şahlığını ilân etti. Ağa Muḥammed Han da, Şāh İsmā'îl gibi, başta Kaçarlar olmak üzere, sırf türk unsuruna dayanarak, İran'da yeni bir türk sülâlesinin hâkimiyetini te'sis etti. Uzun müddet Zendler ile uğraştı.

Hemedan, Şîraz, İsfahan ve Kirman'ı zaptettikten sonra, Azerbaycan üzerine yürüyüp, Afşarların elinde olan bu memleketi de ilhâk etti. Şîraz ve İsfahan kalelerini yıktırıp, Tahran'ı pâyitaht yapmakla berâber, Azerbaycan'ın baş-şehri olan Tebriz, Kaçar sülâlesinin sukutuna kadar, veliahdların oturduğu „dâr al-salṭana" olarak kaldı.

İran'ın dâhilî vahdet ve âşâyişi tamâmiyle te'min edilmeden, Âġa Muḥammed Han, şimâlden gelen rus tehlikesi ile karşılaşmış idi. Efganlıların istilâsı esnâsında Ṭahmasp II.'ın tarafını iltizâm eden rus çarı „büyük" Petro, buna ta'viz olarak, Hazer denizi kıyılarında bir mıkdar arâzi almış idi. 1723'te akdedilen bir anlaşmaya göre, Nâdir Şâh'ın ölümü üzerine istiklâllerini ilân eden Dağıstan ve Şirvan (şimâlî Azerbaycan)'ı itâate icbâr etmek bahânesi ile, bu memleketlere ordu sevketmiş, fakat Osmanlı devletinin müdâhalesi neticesinde, bu memleketlerin istiklâlini kabûle mecbûr olmuş idi. Buna mukabil Derbend, Bakû, Gîlân, Mâzenderân ve Esterâbâd, dâimî olarak, Rusya'ya terkedilmiş ise de, Nâdir Şâh devrinde Rusya bu yerleri de boşaltmak zorunda kalmış idi. Bununla berâber ruslar Hazer denizinde gemi inşaâtı hakkını muhâfaza ediyorlardı. Nâdir Şâh'ın ölümünden sonra başlayan saltanat kavgalarından faydalanmak isteyen Rusya, Âġa Muḥammed Şâh'tan, Hazer denizi cenûbunda, Esterâbâd sahillerinde, Rus filosu için bir üss te'sisine müsâade edilmesini istedi; fakat rusların bu arzuları tahakkuk etmedi. Rusya bu defâ bir Gürcistan meselesi ihdâs etti. Vaktiyle ruslar tarafından işgâl edilmiş olan arâzi İran'a iâde edilirken, İran'ın Gürcistan üzerindeki hâkimiyet hakkı da tanınmış idi. 1783'te ise, Gürcistan ile Rusya arasında bir himâye muâhedesi akdolunuyordu. Rusların asıl emellerini sezen Âġa Muḥammed Şâh, gürcülerin onlardan yardım almasına mahal vermeyecek bir çabukluk ile, Tahran'da tahşit ettiği 60.000 kişilik bir süvâri kuvvetini alıp, Gürcistan üzerine yürüdü. Bu sefer esnâsında, müstakil bir türk hanlığı olan Karabaġ'dan şiddetli bir mukavemet, Gence'deki Ziyad-oğullarından ise müzâharet ve yardım görmüş idi. Âġa Muḥammed Şâh, Tiflis'i zapt ve Gürcistan'ı itâat altına altına aldıktan sonra Horasan üzerine yürüdü. Meşhed'de hukûmet süren Nâdir Şâh sülâlesinden Şâhruḫ Mîrzâ bütün hazînesi ile berâber teslim oldu. Kâbil ve Efganistan hanı Karagözlü Muḥammed Ḥasan Han da bi'at etti. Âġa Muḥammed Buhârâ üzerine yürümeğe hazırlanırken, rusların Tiflis'e bir müfreze gönderdikleri ve Bakû'yu alıp, Mugan ve Gence üzerinden sevkettikleri 42.000 kişilik bir kuvvet ile, bu müfrezeyi takviyeye çalıştıkları haberi alındı. Âġa Muḥammed Kafkasya'ya doğru sefere hazırlandığı bir sırada, rus imparatoriçesi Katerina II.'nın ölümü dolayısı ile, rus ordusunun çekildiği anlaşıldı. Fakat o yürüyüşüne devam ederek, Karabaġ'ın merkezi Şuşa şehrini sardı ve zaptetti. İlk seferinde teslim olmayan ve bu defâ da mukavemet eden bu kale alındıktan sonra idama mahkûm edilmiş olan iki türk tarafından, yatağında, katledildi. Âġa Muḥammed Şâh öldüğü zaman 63 yaşında idi. Çocukluğunda Nâdir Şâh'ın oğlu 'Âdil Şâh (1747—1748) tarafından hadım edilmiş olduğu için çocuksuz olan Âġa Muḥammed'i büyük kardeşi Ḥusayn Ḳulî Han'ın oğlu Bâbâ Han istihlâf etti. Kaçar sülâlesine mensûp İran şahları Fatḥ-'Alî Şâh (1797—1834) adı ile tahta oturan bu Bâbâ Han'ın neslinden gelmiştir.

Saltanatının hemen 30 yılı Rusya ile harpte geçen Fatḥ-'Alî Şâh devrinin en parlak simâsı olan 'Abbâs Mîrzâ, veliahd ve Azerbaycan orduları baş-kumandanı sıfatı ile, ruslara karşı bütün harpleri idâre etmiş, bir çok defâlar mağlûp ordusunu tekrar toplayıp, rus kumandanlarının hiç ümit etmedikleri bir zamanda ve tarzda, bu mağlûp orduyu taarruza sevkedebilmesi ile düşmanlarının da takdirini kazanmış bir kumandan idi. Fransa'dan mütehassıslar celbetmek sûretiyle İran ordusunu tensik eden ve Napoleon'un Moskova seferinden bilistifâde ruslara karşı harp açması ile dünya vaziyetini de yakından tâkip ettiği anlaşılan bu kumandan 1826—1828 harbini de kaybettikten sonra, İran Rusya'ya boyun eğmek zorunda kalmıştır. 1813'te akdolunan Gülistan [b. bk.] ve 1828 tarihli Türkmençay [b. bk.] muâhedeleri Fatḥ-'Alî Şâh devrinin meş'ûm eserleridir. Bu muâhedelere göre, İran yalnız bugünkü hudûtlarına kadar çekilmek ile kalmamış, üstelik „Rusya'dan başka hiç bir devletin Hazer denizinde harp filosu bulundurmayacağı" taahhüt edildiği gibi, Rusya'ya İran'ın dâhilî işlerine müdâhale etmek imkânları da verilmiştir. Şöyle ki, Rusya imparatoru ve onun halefleri, „İran şahına ve İran şahının tâyin edeceği veliahdlara, hiç bir ecnebî devletin İran dâhilî işlerine müdâhale edememesi için, yardımı" vaad etmekte idiler. Şimâlden Rusya'nın, cenûp ve cenûb-i şarkîden de İngiltere'nin İran hudûtlarına dayandığı ve bu iki devlet arasında mücâdelenin şiddetlendiği bir zamana tesâdüf eden Kaçarlar devrinde, İran dünya siyâsî rekabetlerine sürüklenmiş bulunuyordu.

Veliahd olan 'Abbâs Mîrzâ babasından daha evvel vefat etmiş idi. Bu sebep ile, 1834'te vefat eden Fatḥ-'Alî Şâh'ın yerine, torunu ve 'Abbâs Mîrzâ'nın oğlu Muḥammed Şâh (1834—1848) geçti. Muḥammed Şâh, Sîstân, Kâbil ve Kandehar üzerine yürüyüp, Efgan kabîlelerini itâate mecbûr etti. Bu esnâda, rus çarı Nikola I.'nın Gürcistan'a vâsıl olduğu, mümkün ise, Muḥammed Şâh ile hudûtta görüşmek istediği haberi geldi. Kendisi Efganistan fethine devam edeceğinden, çara henüz 7 yaşında olan veliahdı Nâṣir al-Dîn Mîrzâ'yı gönderdi. Erivan'da vukû bulan mülâkatta Nâṣir al-Dîn Mîrzâ, çar Nikola'ya „İmparator amca" diye hitap ederken, Herat üzerine yürüyen Muḥammed Şâh'a rus zâbitleri de refâkat ediyorlardı. Hindistan'ın kapısı olan Herat'ın İran tarafından zaptedilmek istenilmesi İngiltere ve Rusya'yı alâkadar ediyordu. İngiltere 1.000.000 ingiliz lirası olarak, Azerbaycan ordusunun senevî masrafını vermek mukabilinde, İran'ı Herat seferinden vazgeçirmek istiyordu. İran, Rus tazyiki altında buna yanaşmadığı için, ingilizler, Basra körfezine donanma ve ordu göndererek, ağır bastılar. Muḥammed Şâh bu zarûret önünde Herat'ı bırakıp çekildi. 1841'de ruslara, Hazer denizinin cenûb-i şarkî köşesindeki Aşuradada'da, askerî bir deniz üssü yapmağa müsâade etti. Bu üss rusların Türkistan'ı istilâ etmelerini kolaylaştırmıştır. 1847'de, Türkiye-İran hudûdunun tâyini işinde, İran'ın menfaatlerini ruslar müdâfaa ediyordu. Bununla berâber, Muḥammed Şâh devri, İran ile Avrupa devletleri arasında muâhedeler üzerine siyâsî ve ticârî münâsebetlerin kurulduğu bir devirdir. Dâhilî meselelerin en mühimi, 1844'te, Şîraz taraflarında, yeni bir din neşrine başlayan Mîrzâ 'Alî Muḥammed Bâb [b. bk.]'ın zuhûrudur. Muḥammed Şâh'ın saltanatının sonlarına doğru bilhassa İran'ın şimâl vilâyetlerinde büyük bir tehlike hâlini alan Bâb tarafdarlarının hareketi Nâṣir al-Dîn Şâh (1848—1896) devrinde müsellâh isyânlar şekline girecek ve İran'da islâhat hareketi kuvvetlenecektir. Saltanatı yarım asır sürmüş olan Nâṣir al-Dîn Şâh'ın en mühim icraâtı, Bâb tarafdarlarını kılıçtan geçirmiş olmasıdır. Kendisi bir fedâî tarafından katledilmiş ve yerine oğlu Muẓaffar al-Dîn (b. bk.; 1896—1907) geçmiştir. Bu şah Avrupa seyahati esnâsında İstanbul'a da gelerek, Abdülhamid II.'i ziyâret etmiştir. İran meşrûtiyeti Muẓaffar al-Dîn Şâh devrinin mahsûlüdür. Nâṣir al-Dîn Şâh devrinde başlayıp, bu devirde teşekkül ve taazzuv eden „maşrûṭa-ḫvâh" partisinin talebi ve tazyiki ile, 1 kânun II. 1907'de açılan Meclis-i Şûrây-i millî'nin kabûl ettiği ve „Niẓâm-nâme-i ḥuḳûḳ-i millat" denilen ana-yasayı imzâ etmeden vefat eden Muẓaffar al-Dîn Şâh'tan sonra tahta geçen oğlu Muḥammed 'Alî Şâh (1907—1909), anayasayı imzâ etmekle berâber, meşrûtiyet aleyhinde vaziyet aldığı için, Azerbaycan ve diğer eyâletler halkı ayaklandı. Silâhlı mücâdele şeklini alan bu ihtilâl neticesinde, Muḥammed 'Alî Şâh 1909'da tahtını kaybederek, kendisini himâye eden Rusya'ya iltiCâ etti. İran'ı şimâlî ve cenûbî, yâni rus ve ingiliz nufûz mıntakasına ayıran 31 ağustos 1907 tarihli rus-ingiliz anlaşması onun zamanında yapılmış idi. Bu tarihten itibâren, bu devletlerin kontrolü altına giren İran, Muḥammed 'Alî Şâh'ın oğlu ve halefi Aḥmed Şâh (1909—1925)'ın bütün saltanatı devrinde, yarı müstemleke hayatı yaşamıştır. Aḥmed Şâh, ilk meşrûtiyet hükümdarı olarak, tahta geçerken daha çocuk olduğu için, Kaçar kabîlesinin ilhanı ve herkesin itimat ettiği Ali Rıza Han saltanat nâibi tâyin edildi. 1911'de, Muḥammed 'Alî, rusların yardımı ile, Horasan'dan İran'a girmek istemiş ise de, mağlûp olarak, Rusya'ya çekilmiştir. Aḥmed Şâh'ın saltanatı zamanına tesâdüf eden birinci dünya savaşı esnâsında, Rusya ile İngiltere, İran'ın mâlî ve askerî işlerini kendi nezâretleri altına aldıktan sonra, memleketi tamâmiyle işgâl etmişlerdir. Rusya'da başlayan 1917 ihtilâli neticesinde, rus ordusunun inhilâl edip-çekilmesi üzerine, ingilizler baştan-başa işgâl ve kabûl ettirdikleri bir muâhede ile, İran'ı kendi müstemlekelerine ekledilerse de, 1920'de rus bolşevik ordusunun şimâlî İran'a girmesi, ingilizleri çekilmeğe mecbûr etti. Rusların teşkil ettikleri İran kazak kıt'ası küçük zâbitlerinden Rizâ Han (sonraları Rizâ Şâh Pahlavî), bu vaziyetten istifâde ederek, önce harbiye nezâretini, sonra da başvekâleti eline aldı. 1923'te Aḥmed Şâh'ı cebren Avrupa'ya gönderdi ve memlekete dönmesine bir daha müsâade etmedi. 1925 yılının sonunda topladığı İran mü'essisler meclisi, bir karar ile, Kaçar sülâlesine nihâyet verdi ve Rıza Han'ı şah ilân etti. Kaçar sülâlesinin nihâyete ermiş olmasına rağmen, gerek hâricde, gerekse dâhilde, bu sülâleye mensûp kimseler hâlâ mevcûtturlar. İran aristokrasi zümresi başında, bugün bile, Kaçarlara mensûp olanlar gelmektedir. Bir çok devlet adamları Kaçarlardandır. Bugün 30.000 tahmin edilen Esterâbâd Kaçarları artık yerleşik hayata geçmişlerdir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Ḥasan Bey Rûmlu, *Aḥsan al-tavârîḫ* (nşr. ve ingl. trc. C. N. Seddon), Boroda, 1931, 1934; İskandar Beg

Munşī, *Tārīḫ-i ʿālam-ārāy-i ʿAbbāsī* (Tahran, 1314); Muḥammed Maʿṣūm b. Ḫvācagī-i İṣfahānī, *Ḫulaṣat al-siyar* (Dorn katal., nr. 303); Muḥammed Ṭāhir, *Tārīḫ-i Ṭāhir-i vāḥid* (Dorn katal., nr. 303); ʿAbd al-Razzāḳ Beg b. Nacaf-Ḳulī Ḫān, *Maʾāṣir-i sulṭānīya* (Tebriz, 1241, ingl. trc. için bk. H. J. Brydges, *The Dynasty of the Kajars*, London, 1933); Mīrzā Taḳī Ḫān Sipihr, *Nāsiḫ al-tavārīḫ* (eserin üç kısımdan ibâret ve *Tārīḫ-i Ḳācārīya* adını taşıyan son III. cild), Tahran, 1273; Riżā-Ḳulī Ḫān, *Ravżat al-ṣafā-i Nāṣirī* (Tahran, 1270—1271); Muḥammad Kāẓim, *Nādirnāma* (yahut *Kitāb-i Nādirī*), cild II. ve III. (Sov. birliği ilimler akad. Şarkiyat Enstitüsü yazmaları, nr. 430); Mīrzā Mahdī Ḫān, *Tārīḫ-i Nādirī* (Tebriz, 1260); Muḥammed Ḥasan Ḫān, *Maṭlaʿ al-şams* (Tahran, 1301—1303); ayn. mll., *Tārīḫ-i muntaẓam-i Nāṣirī* (Tahran, 1298—1300), III; J. Malcom, *The History of Persia* (London 1829), s. 58 v.dd.; Dubeux, *La Perse* (Paris, 1841), s. 368—388; R. G. Watson, *A History of Persia...* (London, 1866); G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question* (London, 1892), I, 390 v.d.; P. M. Sykes, *History of Persia* (2. tab., London, 1921), II, 159, 270, 277, 289 v.d., 362, 372; P. Horn, *Grundr. der iranischen Philologie*, II, 592 v.dd.; V. Berar, *Persiya i persidskaya smuta* (Petersburg, 1912), s. 75—81, 177—196, 277—300; *Materiali po istorii Turkmen i Turkmenii* (nşr. Akad. Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1938), II, bk. fihrist; ʿAbd Allāh Ḫān Amīr Ṭahmāsp, *Tārīḫ-i şāhanşāhī-i Aʿlā Ḥażrat-i Riżā Şāh Pahlavī* (Tahran, 1305); bk. bir de madd. ʿABBĀS MĪRZĀ, AĞA MUḤAMMED ḪĀN, FATḤ-ʿALĪ ŞĀH, İRAN (tarih kısmı), MUẒAFFAR AL-DĪN ŞĀH, ʿABBĀS EFENDİ, BĀB, BAHĀʾĪLER, CAMĀL AL-DĪN AFĞĀNĪ, ERDEBĪL, ERİVAN, ESTERÂBÂD, HORASAN v.b. (MİRZA BALA.)

KAÇÇH (bâzan KAÇ da yazılır, modern neşriyâtta ingiliz transkripsiyonu ile CUTCH, yahut KATCH; Balāẕurī ve Yaʿḳūbī: ; Birūnī: ; Yaḳūt, *Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 126, 1: al-Ḳaṣṣa, fakat I, 505, 22; IV, 94, 10: al-Ḳaṣṣ), Hindistan'ın garbında Uman denizine ve kendi adını taşıyan körfezde sâhili olan ve şimdi Pakistan hudûdunda bulunan bir devlet olup, arâzisi 22° 47′ ve 24° şimâl arzları ile 68° 25′ ve 71° 11′ şark tûlleri arasında yer alır. Mesâhası 7.616 mil² olan memleketin nüfusu 1941 sayımına göre 500.800, ikinci cihan harbi sonlarında 536.000 kadar olup, bu nüfusun ¾'i müslüman idi. Burası Ḳaṭhiāvāż yarım-adasından sığ bir körfez ile ve Sind ülkesinden de, Great Rann of Cutch isimli tuzlu bataklıklar ile ayrılmak sûretiyle, âdetâ bir nevî ada hâlini alır. Memlekette bâzı avârıza tesâdüf edilmekle berâber, arâzinin büyük bir kısmı düz, iklimi de pek kuraktır. Sık-sık zelzeleler olur ki, bunlardan 1819'da vukûa gelcni, pâyitaht olan Bhūc (Bhuj) şehrini de hasâra uğratmış idi.

Evvelce bir körfez olduğunda şüphe bulunmayan Rann'ın Arrian'ın İndüs nehri mansabı civarında İskender'in ziyâret ettiğinden bahsettiği bir gölün aynı olduğu akla yakın görünür. St. Julien, Vivien de St. Martin, Watters ve V. Smith'e göre, burası Hüen-Tsang tarafından Vallabhī kırallarının arâzisi içinde tasvir edilen Ki-ch'a olmalıdır. Fakat onun bahsettiği vilâyet denize pek yakın gibi görünmediğine göre, bu telakkîde bir kat'îyet yoktur.

Balāẕurī halife al-Valīd I. (86—96 = 705—715)'in muâsırı olmak üzere, Rāsak (Rāsik) isimli bir Ḳaṣṣa kıralını zikreder. Kaççh körfezi kenarında bulunan Surasta (Sorashtra) şehri IX. asırda henüz mevcût idi ve burada korsan olarak tanınan Maid (Mēd)'ler otururlardı. Balāẕurī'ye göre, Hişām (105—125 = 724—743) devrinde, Kaççh halkı müslüman idi. Bu sıralarda İndüs havâlisinde müslümanların kudreti azalırken, onlar Ḳaṣṣa'da tutunmağa çalıştılar (Yaʿḳūbī). Bīrūnī'ye göre, Sindh (İndüs) Mihrān'ının şark kolu Kaççh dâhilinde Sindhusāgara (Sindh denizi)'da okyanusa dökülmekte idi ki, buranın Kaççh Rann'ı olması icâp eder. Buna göre, Rann'ın, en geç (m.s.) 1.000 yıllarına kadar, bir deniz kolu olduğu ve İndüs nehrinin bir kolunun buraya döküldüğü anlaşılıyor. Kaççh, yine Bīrūnī'ye göre, korsanların (*Bavāric*) vatanı idi. Sindh'in Rācpūt Samma hukümdarları bu memleketi, muhtemel olarak XIV. asır sonlarında, zaptettiler. Bunların çoğu müslüman oldu ise de, içlerinde Mōda (1270—1298'e doğru)'nın kudretle te'sis ettiği Chāżēcā kları Hindû dininin değişik bir şeklini kabûl etti. Yine bunlar önce Gucarāt kıralları, sonra moğul imparatorları ve nihâyet ingilizler devrinde memleketi idâreye devam ettiler. XVIII. asırda (1762—1765) Sindh'in Kalhōraları, Kaççh'ı istilâ ettiler. Kaççh'ın, korsanlık bakımından, eski şöhreti yeni zamanlarda tekrar canlandı ve bu şöhret 1815—1818'de ingiliz işgâline sebep oldu; fakat hukümdarlık yeniden teessüs etti.

Chāżēcā hukümdarları Rāo unvanını taşırlar. Bunların pâyitahtları Bhūc şehridir. Burada Mahārāo nâmına, önceleri son Dehli imparatorları ve sonradan da kıraliçe Victoria ve halefleri ile müştereken, para da basılmıştır. Mandvi limanı faâl sâhil ticâreti yapan mühim bir şehirdir.

Garbî Hind dilleri gurubuna dâhil bulunan ve umûmiyetle Gücarātī dilinin bir lehcesi telakkî edilen, fakat Siudhī dilinin bir lehcesi olması daha muhtemel görünen, Raccī bütün memlekette konuşulur; coğrâfî mevkiinin icâbına da uygun olarak, yukarıda adı geçen iki dil arasında mutavassıt vaziyette bulunur.

Bibliyografya: Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 438, 9, 440, 11—13, 444, 2; Yaʿḳūbī (nşr. Houtsma), II, 380, 12 v.dd.; Bīrūnī, *India* (nşr. Sachau), metin, s. 102, 9, 11, 130, 6, 12; trc., s. 208, 260; Reinaud, *Mémoire sur l'Inde* (*Mém. de l'Acad. des Inscr. et Belles Lettres*, XVIII, 2), s. 187 v.d.; V. Smith, *Early Hist. of India* (3. tab., Oxford, 1915); Sivewright, *Cutch and the Rann* (*Geogr. Journal*, 1907); J. Burnes, *Narrative of a visit to the Court of Sinde*; zeyil ile birlikte: *A Sketch of the History of Cutch* (London, 1831), s. 145 v.dd.; Pertsch (*ZDMG*, XXV, 611—613, sikkelere dâir); D. P. Khakhar, *Arch. Survey of Western India* (*Province of Kachh*), Bombay, 1879, nr. CLII.

(M. LONGWORTH DAMES.)

[Bu makale B. DARKOT tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

KAÇÇHĪ veya KAÇÇH GANDÂVA. KAÇÇHĪ veya KAÇÇH GANDĀVA, Pakistan devletinin bir kısmını teşkil eden Belûcistân dâhilinde bir vilâyet olup, 27° 53′ — 29° 35′ şimâl arzları ile 67° 11′ — 68° 28′ şark tûlleri arasında 6,415 mil² sâha kaplamak üzere, uzanır. Burası şimâlden ve şarktan — cenûbî Süleyman dağları ve garptan — Kirthār silsilesi ile kuşatılmış bir yayladır; cenûbu açık olup, burada şimâlî Sindh ovasına komşudur. Şimâlde Efganistan'a tâbî sayılırken, 1879 'da, Gandamak muâhedesi mûcibince, Britanya idâresine geçen küçük Sībī arâzisi istisnâ edilirse, burası siyâsî bakımdan Kalāt [b. bk.] hanlığının bir kısmını teşkil etmekte ve bütünü ingiliz Belûcistân'ı dâhilinde bulunmakta idi. Kaççhī'nin şark kısmında yaşayan Dōmbkī, Umarānī ve Kahīrī aşîretlerinin hana tâbiyetleri ancak lâfzî idi. Bu aşîretlerin yaşama sâhası Yakobābād'dan Quetta'ya giden ve vilâyeti cenûptan şimâle kat'eden demir yolunun garbında bulunur. Bu hattın garbında bulunan arâzide de, göçebe Brahōīlerin dolaştığı Ẕāẕar bölgesi istisnâ edilirse, Balūc aşîretleri yaşar. Her tarafa Caṭṭlardan mürekkep kalabalık nüfus yerleşmiştir. Burada büyük şehirler bulunmayıp, başlıca iskân noktaları Gandāva, Şorān, Ẕāẕar, Sībī ve Lahrī 'dir. Dağlardan inen küçük akarsular ve seller (şimâlde — Nārī ve Bōlān, garpta — Mūla ve Suklēcī, şarkta — Lahrī ve Çhattār gibi) sâyesinde zirâat mümkün olur. İklim çok sıcak ve yağmur gâyet nâdir olduğundan, arâziyi sulamadan zirâat yapmak kabil değildir. Mūla, Bōlān ve Nārī vâdileri, gâyet eski devirlerden beri, memleketin dağlık kısımları ile irtibâtı te'min eden geçit rolünü oynar. İlk iki vâdiden hâlen Bōlān ve Harnay bölgelerinden geçerek, Ketta ve Peşīn 'e giden demir yolları vardır.

Nüfus, seyrek olmakla berâber, Belûcistân 'ın bir çok yerlerindekinden daha kesiftir. Sībī, Naşīrābād idârî bölgeleri (*taḥṣīl*) ve Dōmbkī-Kahīrī arâzisi ile berâber bu memleketin nüfusu 1911 'de 175.860 idi. Bu memleketlerin nüfusu hakkında bk. madd. BALŪCİSTĀN ve ḲANDĀBĪL.

Bibliyografya: *Census of India 1901 and 1911. Balochistan*. Bk. bir de mad. BALŪCİSTĀN. (M. LONGWORTH DAMES.)

ḲADAM ŞARĪF. [Bk. KADEM-İ ŞERÎF.]

ḲADAR. [Bk. KADER.]

ḲADARĪYA. [Bk. KĀDERİYE.]

KADEM-İ ŞERÎF. ḲADAM ŞARĪF (ḲADAM RASŪL ALLĀH), halk itikadının Peygambere atfettiği mûcizeler arasında, bir taşa bastığı zaman, ayağının izi kaldığı vâkıası da vardır; bu mûcize, umûmiyetle, Peygamberin gölgesinin yere düşmediği, saçının bir teli ateşe düşse yanmadığı, sineklerin elbisesine konmadığı (krş. Ḥalabī, *al-Sīra al-Ḥalabīya*, Bulak, 1292, III, 407) yahut sandallarının kumda iz bırakmadığı (krş. İbn Ḥacar al-Haytamī, Būṣīrī'nin *al-Ḳaṣīda al-ḥamzīya*'si hakkında şerhi, str. 176, yazma, Ind. Off., Loth, nr. 826, var. 94) gibi, diğer mûcizeler ile bir arada, zikredilmektedir. Bununla berâber, en eski islâm müellifleri böyle bir mûcizeden bahsetmezler. Calāl al-Dīn Suyūṭī'nin gösterdiği gibi, bunu tesbit edecek bir hadîs de yoktur (bk. Ḥalabī, *ayn. esr.*, I, 407). Fakat islâm âleminin bir çok yerlerinde Peygamberin mübârek sayılan bir veya iki ayak izinin bulunması, bu mûcizenin mevcûdiyeti hakkında, kâfî bir delîl sayılıyor. Bu ayak izlerinin en meşhûru, Kudüs'te Mascid-i Aḳṣā'da, Peygamberin mi'raca Burāḳ [b. bk.]'a bindiği kayanın üzerindedir (Şams al-Dīn Suyūṭī, *İtḥāf al-aḫiṣṣā' fī faẓā'il al-mascid al-aḳṣā*, *JRAS*, 1887, XIX, N. S. s. 258 v.d.). Şam'ın cenûp kapısı civarında, Ḥavrān yolu üzerinde bulunan bir câmide, Peygamberin bir ayak izi daha bulunmaktadır. Peygamberin, devesinden in-

mek üzere iken, bir ayağını taşa basınca, Cabrā'īl yanına gelerek, Allahın kendisini bu dünya ile öteki dünyanın cennetini intihap husûsunda serbest bıraktığını söylemesi üzerine, şehre girmek niyetinden vazgeçtiği anda, yere basan ayağının izi taşa çıkmıştır (W. G. Palgrave, *Journey through Central and Eastern Arabia*, London, 1865, II, 19). Kahire'de iki kadem-i şerîf vardır; biri Āṣār al-Nabī adı verilen câmide (*Rev. des Trad. Pop.*, IX, 689) ve diğeri de Kayıtbay (b. bk.; krş. Baedekers, *Ägypten*, 1906, s. 102) türbesindedir. Aḥmed Daḥlān [b. bk.]'a göre, Kayıtbay burasını 20.000 dinara satın almıştır. Ṭanṭa'da, Sayyid Aḥmed al-Badavī (*Rev. des Trad. Pop.*, XXII, 410) türbesinde ve İstanbul'da, Sultan Abdülhamid I. türbesinde [Topkapı sarayında Hırka-i Saâdet dâiresinde ve Eyyûb Ensârî türbesinde] Peygamberin ayak izleri gösterilmektedir.

Bununla berâber, kadem-i şerîfe yapılan bu tâzim gâlibâ en çok Hindistan'da taammüm etmiştir; orada bu çeşit taş parçaları memleketin her tarafında mevcût bulunmaktadır; bâzı yerlerde, bu taşları koymak için, msl. Gaur [b. bk.]'daki Ḳadam Rasūl câmii gibi, husûsî mescidler yapılmış yahut Dehli'deki Câmi'de olduğu gibi, diğer mukaddes emânetler ile birlikte muhâfaza edilmiştir; bâzan da bu mukaddes emânetler, 'Alīgarh civârındaki Şāh Camāl mezarlığında olduğu gibi, bir mezarlığın köşesine konulmuştur yahut da bâzı kimselerin evlerinde bulunmaktadır. Umûmiyetle bahis mevzuu olan bir tek ayağın izidir; bununla berâber, Balasor (Orissa)'daki Ḳadam Rasūl câmiindeki taşta Peygamberin iki ayak izi ile ayrıca 'Alī'nin de ayak izleri vardır (Abdus Salam, *The Qadam Rasul Building at Balasore, JASB*, 1908, IV, 31 v.d.). En çok tebcîl edilen ayak izlerinden biri, Fīrūz Şāh Tuġluḳ [b. bk.]'un oğlu Fatḥ Han'ın türbesinde bulunmaktadır. Bu hükümdar 760 (1359)'ta oğlunu saltanata şerîk tâyin etmişti; Fatḥ Han'ın 776 (1373)'da ölümünden son derece müteessir olan babası Dehli'de oğluna muazzam bir türbe ile onun yanında bir câmi ve bir medrese yaptırdı. Rivâyete göre, kadem-i şerîfi oraya, Çiştī tarîkatinin Maḫdūm-i cahāniyān unvanı ile meşhûr olan büyük evliyâsı, Sayyid Calāl al-Dīn Buḫārī [bk. mad. CALĀL BUḪĀRĪ], Medine'den getirmiştir. Bu taş su içinde durmakta ve su bu sebeple, gûyâ şifâ hassası kazanmaktadır. Orada, her sene Peygamberin ölüm yıl dönümüne rastlayan 12 rebiülevvelde, pazar kurulmakta ve dinî merâsim yapılmaktadır (Sayyid Aḥmed Ḫān, *Description des Monuments de Dehli, JA*, 1860, s. 411 v.d.). Peygamberin mukaddes emânetlerinden zengin bir kolleksiyona sâhip bulunan Uçh'ta, 'Abd al-Ḳādir Cīlī'nin ahfâdından Bandagī Muḥammed Gavs'in türbesinde bir kadem-i şerîf mevcûttur (*Gazetteer of the Bahawalpur State*, Lahore, 1908, s. 166).

Gaur'da Ḳadam Rasūl câmiinde muhâfaza edilen ve üzerinde Peygamberin ayak izleri bulunan taş gûyâ, Bengâle emîri 'Alā' al-Dīn Ḥusayn Şāh (1494—1521) tarafından, Medine'den getirilmiştir; bu muhteşem câmi, oğlu ve halefi Nuṣrat Şāh tarafından, 1530'da yaptırılmıştır (J. H. Ravenshaw, *Gaur*, London, 1878, s. 20). Tahminen 50 sene sonra, 1579'da, imparator Akbar tarafından, hacc kafile başı tâyin olunan Mīr Abū Turāb, Mekke'den Peygamberin sağ ayağının izini taşıyan bir taş getirmiştir. Rivâyete göre, Maḫdūm-i Cahāniyān tarafından, Sultan Fīrūz Şāh'a getirilen taşta Peygamberin sol ayağının izi bulunmaktadır. Bizzat Akbar, mukaddes emâneti almak için, Agra'dan bir kaç fersah ötede, Abū Turāb'ı karşılamağa çıkmış ve emâneti tahmînen yüz adım kadar omuzunda taşımış ve ondan sonra saray erkânı ve maiyeti ona imtisâl etmişler ve taşı, büyük bir alay ile, pâyitahta kadar götürmüşlerdir. Ertesi sene, Mīr Abū Turāb vatanı olan Gucarāt'a dönünce, Akbar kadem-i şerîfi alıp-götürmesine müsâade etti. O da, Aḥmedābād civarında, Asāval'de bu taş ile Mekke'den getirdiği Peygamberin bir kaç tel saçı için, bir mübârek emânetler dâiresi inşâ ettirdi. Öldükten sonra taş bugün hâlâ Aḥmedābād'ın cenûbunda mevcût olan mezarının üzerine konuldu; bugün mezarın üzerinde kadem-i şerîfe rastlanmamaktadır. Rivâyete göre, bu Ḫambāy'a nakledilmiştir (Mīr Abū Turāb Valī, *History of Gujarat*, Kalküte, 1909, s. 97—99). Aḥmedābād'ın cenûbunda Baṭuvā'da ceddi Sayyid Muḥammed Şāh 'Ālam türbesinin içinde medfûn bulunan Sayyid Muḥammed Maḳbūl 'Ālam'in mezarının üzerindeki kadem-i şerîf, rivâyete göre, Dehli'de bulunan Cāmi'deki bir taşın taklididir (J. Burgess, *The Muhammadan Architecture of Ahmadabad*, London, 1905, II, 20, 50). Bunun gibi, gerek taş, gerek kâğıt üzerine yapılmış örneklerine bâzan şahısların evlerinde de rastlanmaktadır (G. A. Herklots, *Qanoon-e-Islam*, Madras, 1863, s. 153).

Peygamberin ayak izlerine yapılan tâzim ile sandallarının taklidine yapılan tâzim arasında sıkı münâsebet var idi. Bu türlü örnekler, dindar kimselerin evlerinde şeytanın igvâsına, nazara, eşkiyâ hücûmlarına, yağmalara v.b. karşı bir korunma çâresi olarak, duvarlara asılır;

bunların doğum sancılarını teskin ettiği de rivâyet olunur (al-Ḳasṭalānī, *al-Mavāhib al-ladunīya*, Kahire, 1281, I, 337). Bu türlü örneklere Cezâyir, Mısır, Suriye ve Hindistan'da sık-sık rastlanmaktadır.

Bibliyografya: Yukarıda adı geçen eserlerden başka bk. Aḥmed b. Muḥammed al-Maḳḳarī, *Fatḥ al-muta'ālī fī madḥ al-nı'āl* (Ahlwardt, *Verz. Arab. Handschr.*, Berlin, nr. 2593); İbrāhīm b. Muḥammed b. Ḫalaf, *Mu'cizāt al-anbiyā'* (Ahlwardt, nr. 2553); Calāl al-Dīn al-Suyūṭī, *Ḫādim al-na'l al-şarīf* (Ahlwardt, nr. 9644); Şāh Muḥammed 'Omar, *İstişfā' va-tavassul bi-āṣār al-ṣāliḥīn va-sayyid al-rusul* (Dehli, 1319); R. Basset, *Les empreintes merveilleuses* (*Revue des Traditions Populaires*, VII—XXII, tür. yer.); Goldziher, *Muham. Stud.*, II, 362 v.d.; P. Anastase Marie de St. Elie, *Le Culte rendu par les Musulmans aux sandales de Mahomet* (*Anthropos*, V, 363—366); R. Hartmann, *al-Ḳadam bei Damaskus* (*Orientalist. Literaturztg.*, 1913, s. 115—118). (T. W. ARNOLD.)

KADER. ḲADAR (A.), lugatte *ḳdr* madde-i asliyesinden gelen bu kelime „ölçme, tahmin, ölçerek, takdir ederek tâyin" mânalarına geldiği gibi, kelâmda Allahın irâdelerini icrâdan, yâni kazadan [bk. mad. ḲAŻĀ] evvel, takdir etmesi, ölçmesi mânasına gelir ve bu itibârla kelimede esâsen mevcût olan hüküm mânasını ihtivâ eder. Bu mânada *ḳadar*, ezelden ebede kadar cârî ahvâl ve hâdisâtta hâkim olan küllî ilâhî hükümdür. Bu ıstılah müslümanlar arasında, ekseriyâ *ḳażā* ile berâber, „kaza ve kader" şeklinde kullanılır. *Ḳadar* evvelden ölçüp-biçip, hüküm vermek ve *ḳażā* ise, bu hukmü infâz etmek, yâni ezelde verilen hukmü ademden fiil hâline getirmektir. Bu kayda göre kaza ve kader yerine, kader ve kaza tâbirinin rüchanı âşikâr ise de, türkçenin selikası bu şekli icâp eder. Bir de kaderin „gücü yetmek (kudret)" mânası vardır [bk. mad. ḲADARĪYA].

İslâmda her şeyin takdîr-i ilâhî ile, yâni ilâhî kadere tevfikan, vucûda geldiğine inanmak şarttır. Bu suretle bütün fiiller ve hâdiselerin, insanın, hattâ irâde-i cüz'iyesini bile kullanmasına mahal kalmadan, sırf ezeldeki takdir üzere vukûa geldiğini kabûl eden mezhebe Ceberîye denilir ki [bk. mad. CABARĪYA], bunun garp dillerinde mukabili fatalisme'dir (bu itikadın güzel bir tasviri için bk. *Rubā'iyāt-i 'Omar Ḫayyām*, 224. rubâî). Bir de ehl-i sünnet itikadında kader, kul tarafından evvelden bilinmesi mümkün olmayan ve ancak *lavḥ-i maḥfūẓ*'da yazılı bulunan hukümlerdir ki, bu husûsta mâlûmât edinmeğe çalışmanın beyhûde olduğuna inanılmalıdır. Nitekim Peygamber kaderi bilmek bahsinden aslâ hoşlanmazdı.

Diğer taraftan irâde-i cüz'iyeyi kabûl edenlerin dayandıkları esâs ahlâkî bir vasfı hâizdir: Allahın adli insanın hürriyetini istilzâm eder. Fakat Taftāzānī ile Faḫr al-Dīn Rāzī'nin bâzı cedelî münâkaşalarda bulunmuş olmalarına rağmen, ehl-i sünnet bu husûsta büyük bir alâka ve itinâ göstermemiştir. Hattâ insanların kendi kaderlerine hâkim olmaları ve yahut kaderin ancak Allahın elinde olması noktalarında Taftāzānī (*Şarḥ 'aḳā'id Nasafī*, s. 96) bir mecûsînin 'Amr b. 'Ubayd'i nasıl ilzâm ettiğini zikreder.

İncil'in *Romalılara mektup* kitabının 9. bâbının 21. âyetinde zikredildiği gibi, çömlekçinin aynı çamurdan, hem kıymetli, hem kıymetsiz, iki kap yapabileceği itikadına benzer bir itikât ile Allahın kendi beğendiği şeyi yapmakta fâil-i muhtâr (*fa'āl li-māyurīd*) olduğuna inanmak da İslâm akîdesine uygundur. Bu noktadaki müşkülât, insanın irâde hürriyeti şuurunâ sâhip olmasından ileri gelmektedir. Bu müşkülâta mâtürîdîler, insanların *aḥ'āl-i iḫtiyārīya*'ye sâhip olduklarını ve bundan dolayı mükâfata mazhar ve cezâya müstahak olacaklarını söylemekle, karşı gelmek istemişlerdir (Nasafī, *'Aḳā'id*, Kahire, 1321, s. 97). Diğer taraftan bir şeyi irâdî, kuvvetli bir tutuş ile tutmakla titrek ve gayr-i irâdî bir tutuş ile tutmak arasındaki fark tesbit edilmekle berâber, bu hakikat ile Allahın yaratıcı kudreti arasındaki tezat halledilememiştir. al-Aş'arī „kendi hesabına almak" mânasına gelen *iktisāb* [bk. mad. KASB] mefhûmunu, insanın Allahın fi'lini kendi hesabına kabûl ettiğini ve bu kabûlün insanın irâde-i cüz'îyesinin şuuru olduğunu izah için kullanmıştır; yâni al-Aş'arī bu ifâde ile bu şuurun da sâdece Allahın yaratıcı kudretinin diğer bir cephesi olduğunu söylemek istemiştir. İnsan her ne kadar bu suretle kendini kısmen hür irâdeye sâhip zanneder ise de, hakikatte yine gayr-i ihtiyârî bir surette hareket eden bir mahlûktur. Aş'arîya mezhebinin, insanın hiç bir fiile hâkim olmadığına dâir, nihâî ve skolastik beyânâtı — ki bu fikir islâmda mümkün ve câiz olan tek bir fikir gibi kabûl edilmemelidir — için en iyi mâlûmât al-Fażālī'nin *Kifāyat al-'avāmm*'ı ile ona al-Bayḳūrī tarafından yazılan şerhte ve Luciani'nin *Prolégomènes théologiques de Sanoussi* adlı eserinde bulunur. Bu keyfiyet o kadar derin bir te'sir icrâ etmiştir ki, Gazzālī bile *İḥyā* adlı eserinin

ʿAcāʾib al-ḳalb bâbında „Bunlar — cennete, onlar — cehenneme, hiç kayıt etmem“ (*Hāʾulāʾ fi ʾl-cannati va lā ʾubālī va hāʾulāʾ fi ʾl-nāri va lā ʾubālī*) meâlindeki hadîsi kemâl-i itinâ ile zikretmiştir (bk. Gazzālī, *İḥyā al-ʿulūm*, Bulak, 1296, III, 48; mutasavvıflar arasında k a d e r için bk. mad. ʿABD AL-RAZZĀḲ; k a d e r e dâir hadîsler için bk. Buḫārī, *Kitāb al-ḳadar* ve kısmen *Kitāb al-ṭib* ve al-Aşʿarī, *Kitāb al-ibāna*, Haydarâbâd, s. 84, *Bāb al-rivāyāt fi ʾl-ḳadar*). İşte ezelde mâlûm ve mahfûz olan kaderi inkâr ile, „kul fiilinin hâlikıdır“ diyen K a d e r i y e için aş. bk.

B i b l i y o g r a f y a: Metinde zikredilen şark eserlerinden başka bk. bir de von Kremer, *Gesch. der herrsch. Ideen des Islams* (Leipzig, 1868), s. 29 v.dd.; Houtsma, *De Strijd over het Dogma...*, s. 42 v.dd.; Goldziher, *Vorlesungen...*, s. 95 v.dd.; A. de Vlieger, *Kitāb al-ḳadar*, hadîsler için bk. bilhassa Goldziher (*ZDMG*, LVII, 392 v.dd.); Krehl, *Lehre von der Praedestination*; Salisbury, *Muh. Predest. and Freewill* (*J Am. OS*, VIII, 152); *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (trc. *Dict. of Techn. Terms*, s. 1179 v.dd.; al-Rāzī, *Mafātiḥ* (Kahire, 1308), VII, 571 v.dd.; Ḳur hakkında LIV, 49; Wensinck, *The Muslim Creed*, bk. fihrist, *Predestination*. (D. B. MACDONALD.)

[Bu madde T. H. tarafından tâdil ve tavzih edilmiştir].

KADERİYE. ḲADARİYA, bu lekap mûtezileden k a d e r i i n k â r ile k u l u k e n d i f i i l i n i n hâlikı olarak kabûl eden bir fırkaya verilmiş ise de, Peygamberin, ömrünün son zamanlarında, k a d e r e karşı sert bir tavır alarak, k a d e r d e n bahisten hoşlanmadığı, yâni k a d e r d e n ziyâde k a z a mefhûmûna rağbet buyurdukları sırada, bu itikadı şüphe ile telâkkî edenler arasında, mûtezileden daha evvel (*ḳabl al-muʿtazilī*) mevcût bir fırka gibi kabûl edenler de vardır. Hattâ sonradan gelen mûtezile, bu tâbiri kabûlden istinkâf ederek, iyi kötü her şeyin Allahın k a d e r i, yâni takdîri ile vukûa geldiğini iddia edenlere hasrını, fakat insanların kendi fiilleri üzerine her hangi bir kudreti (burada *ḳudrat — ḳadar* aslından iştikak ettirilmektedir) hâiz telakkî edildiğini ve ancak bu mânada bir kaderiyenin mûtezileye mensûp olabileceğini iddia eder. Nasıl ki, ceberîye mezhebi, irâde-i cüz'iyeyi de inkâr ederek, insanların kendi fiil ve hareketlerinde aslâ sun' ve taksirleri olmadığını iddia ettiğinden dolayı, sünnî bir mezhep değil ise, Kaderiye de, insanın fiilinin hâlikı olduğunu söylemek suretiyle, Allaha şirk koşmalarından dolayı, Peygamberin „bu kavmin mecûsîleri bu kimselerdir“ meâlinde bir hadîsine mevzû olmuştur. Fakat insanın kendi fiilinin hâlikı olması hakkındaki bu ifâde, hiç şüphesiz, kaderiyenin zuhûrundan sonraki bir zamana âit olmak lâzım geldiği gibi, bu isim kendi fiilleri üzerinde kader (= kudret) sâhibi olmağı iddia eden mezhep sâlikleri tarafından verilmiş olsa gerektir. Rivâyet edilen diğer bir hadîste de onların, yâni kaderiyecilerin, Allahın k a d e r i yanında ona rakip olacak bir k a d e r e itikat ettikleri ifâde edilmiştir. Vâkıa iptidâda, *ḫalḳ* yerine, *îcâd* ve *iḫtirāʾ* tâbirleri kullanılmış ise de, nihâyet neticede fiilinin hâlikı olan insandan bahsedilmiştir. Ceberiye ile kaderiye arasında mutavassıt fırkalar eş'ariye ile mâturîdiyedir [bk. madd. ḲADAR, AŞʿARĪ, MĀTURĪDĪ]. Bu akîde itibârı ile mûtezilenin kendilerine verdikleri isim *ḳavm ʿadl*'dir; çünkü eğer insan mükâfâta mazhar ve mücâzâta müstahak olacak ise, hür ve irâdesine sâhip olması Allahın adâleti iktizâsındandır.

B i b l i y o g r a f y a: ḲADAR maddesinde gösterilen bibliyografyadan başka bk. bir de İcī, *Mavāḳif* (Bulak, 1266), s. 620; Şahrastānī, *Milal*, I, 54 (İbn Ḥazm, *Milal* 'in kenarında); Nallino, *Sul nome di Qadariti* (*RSO*, VII, 461 v. dd.).

(D. B. MACDONALD.)

[Bu makale T. H. tarafından tâdil ve tavzih edilmiştir].

KADI. ḲĀŻĪ (A.), *ḳ ż y* („itkan, ihkâm, iblâg, edâ, inhâ, vaz' ve takdir“) kökünden gelir ve fiilin masdarı olan *ḳażāʾ* (*ḳażā*), ıstılah olarak, „huküm, karar, hâkimlik“ mânalarını ifâde eder; *ḳāżī* bundan ism-i fâil olup, „hâkim“ demektir. Vaktiyle türk medenî kanunu olan *Mecelle-i aḥkâm-ı adliye*'de h â k i m „beynennâs vukû bulan dâva ve muhâsamayı aḥkâm-ı meşrûasına tevfikan fasl ve hasm için, taraf-ı sultânîden nasp ve tâyin olunan zâttır„ şeklinde târif edilmektedir.

Kadının hâiz bulunduğu velâyete fıkıhta *valāyat-i ḳażā*' denilir. Bu velâyet yalnız huküm vermeğe şâmildir. Binâenaleyh kadı umûmî siyâset ile uğraşamaz; hele infâz salâhiyeti olmayan, sözünü icrâ kuvvetine geçiremeyecek durumda bulunan kadıların siyâset-i âmme ile alâkalı husûsları huküm altına almaları doğru olamaz. Zâten kadıda asıl olan huküm verme (*inşāʾ*) kudretidir; infâz kudreti ise, bunun hâricindedir, meğer ki bu kudret de kendisine ayrıca verilmiş olsun. Bundan dolayıdır ki, kadının ganîmetleri taksim, beytülmâle âit malları yerlerine tevzî, şer'î hadleri icrâ, orduyu tanzîm ve tertip, âsîleri katil, vergileri tarh ve mâdenleri tafviz velâyeti yoktur. Mamafih velâyetlerde âmil, hâdisesine göre, bâzan lafız, bâzan ahvâl, bâzan örf olduğuna göre, bu velâyeti tevzî ve tahdit mümkünkür. Bu da, mekâna ve zamana göre, değişir ve ekseriyeti itibârı ile de, şer'î hükümlere inhisâr eder. Bu sûretle *valāyat-i ḳażā*'da örf ve âdetin büyük te'siri vardır.

Valāyat-i ḳażā', *valāyat-i ḥasba*'den, huküm ve kazâdan müstefâd olan *valāyat-i cuz'iyya*'den, tahkimde mündemic velâyetten, karı-koca ihtilâflarındaki *valāyat-i ḥakamayn*'den, devlet mallarına tasarruf salâhiyetini bahşeden mâlî velâyetten, hâkimin tâyin edeceği ehl-i hibrede tecellî eden velâyetten ve kazâ velâyeti de kendisinde mündemic *valāyat-i ʿāmma*'dan ayrılır. Bu bahisteki *valāyat-i ʿāmma* de 3 nevîdir: 1. *imāmat-i kubrā*, kazâ ehliyeti bu velâyetten bir cüz'dür; 2. *vazāʾif-i ʿuzmā*, bütün işlerin kendisine tevdii hâlinde, *vazīr-i mufavvāż* da bu salâhiyeti hâizdir (Osmanlı devletindeki sadrâzamlar gibi). Bunlar yalnız imâm-ı müslimînin bizzat hakkı olan veliahd tâyinini yapamazlar; kezâ imâmın nasbettiği kadıyı, bu *vazīr-i mufavvāż* azledemez; 3. *amārat* ki, *imāmat-i kubrā*'ya merbût olarak, dört nev'e ayrılan bu emîrliklerden kendisine hukûmet tafviz olunan emîrlerde *valāyat-i ḳażā*' mündemic bulunur; dördüncü nev'ini teşkil eden mezâlime nazar velâyeti ile mücehhez emîrlerde, daha kısa bir tâbir ile, *valāyat-i ġarāʾim*'de bu salâhiyet, hattâ *valāyat-i ḳażā*'dan daha geniş olarak, mevcûttur (bk. bilhassa Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı islâmiye ve ıstılâhât-ı fıkhiyye kamusu*, İstanbul, 1951). İşte bu velâyette idârî mâhiyet gâliptir. Binâenaleyh islâm devletlerinde *valāyat-i ḳażā*' iki şekilde görülür: 1. kadının kazâ velâyeti, 2. divânın kazâ velâyeti. Bu tefrik, tatbik olunan murâfaa usûlüne ve hâkimin takdir salâhiyetinin şümûlüne de istinat etmektedir.

Kadı için asıl olan, kendisini kazâya me'mûr eden zâtın mezhebi aḥkâmına göre hukmetmesidir. Mamafih kazâ, zaman, mekân ve bâzı husûsâtın istisnâsı ile, tekayyüt ve tehassusu kabûl eden bir müessese olduğuna göre, ülülemir tâyin ettiği kadılara, kendi mezhebine uygun olmasa bile, muayyen bir imâmın (hanefî, şâfi'î, mâlikî, hanbelî) mezhebi ile hukmetmeği emredebilir. Böyle bir şartın kazâ salâhiyeti üzerindeki te'sirine dâir, fıkıh kitaplarında haylı tafsilât vardır. Vaktiyle bâzı memleketlerde oturan halkın muhtelif mezheplere mensûp bulunmasından dolayı, her hak mezhep için, ayrı bir müfti bulundurulduğu gibi, her hak mezhebin telakkîsine göre huküm verecek kadılar da tâyin olunmuştur. Büyük şehirlerde bu yolda muhtelif mezheplere sâlik ve o mezhep imâmlarının reyleri ile hareket eden kadılar var idi. Zâten aynı yerde bir kaç kadı bulunması da câiz idi; yalnız mâlikî mezhebinde buna cevâz yoktur. İslâmda doğrulukla huküm vermek (*ḳażāʾ bi ʾl-ḥāḳḳ*), Allaha imândan sonra, farîzaların en kuvvetlisi ve ibâdetlerin en iyisidir. Fıkıhta kazâ müessesesi 6 cepheden tetkik edilmiştir:

1. K a d ı d a a r a n a n e h l i y e t ş a r t l a r ı. Kadı hür, müslim, bâlig, âdil ve *Mecelle*'ye göre, hakîm, fehîm, müstakîm ve emîn, mekîn ve metîn olmalıdır (kadının fâsik olması azlini icâp ettirir ise de, kararının hukümsüzlüğünü mûcip olamaz). Müctehid olması şart değildir ve mukallidin de kazâsı mûteberdir. Şâfi'î müctehid olmak şartını aramıştır. Kadılık için erkekliğin şart olarak aranması ihtilâflı bir meseledir; ekseriyet, hukmün sıhhatinde, bunu şart koşmuş, Abū Ḥanīfa yalnız mala taallûk eden dâvalarda kadının kazâ hakkına cevâz vermiştir. Mamafih cezâ dâvalarında da kadının kazâ hakkını kabûl edenler vardır. Çünkü asıl olan ehliyette kadın ile erkek arasında müsâvattır. Kadınların halife olamamaları, icmâ'ın imâmet-i kübrâyı erkeğe tahsis etmiş bulunmasından dolayıdır.

2. Kadının hukuk ile alâkalı her şeye hukmedebileceği esâsında ittifak vardır. Mamafih halifenin nâibi telakkî olunduğu için, nikâh da akdedebilir, vasîlere tekaddüm eder. Câmilerde namaz kıldırmak bakımından, imâmlara tekaddüm etmesi ihtilâflıdır.

Kadı bu geniş salâhiyetine rağmen, halâli harâm, harâmı halâl kılamayacağı için, lehine hukmolunan kimse, dâvasında haksız ise, hukme dayanarak, aldığı şeyin halâl olduğunu iddia edemez.

3. Kadı için, şehâdet, yemin, nükûl, ikrâr olmak üzere, dört mesnet tesbit edilmiş ve toplanmıştır.

4. Kadı kendisi için töhmeti mûcip olmayan her kes hakkında huküm vermek ehliyetini hâizdir; töhmeti mûcip olanların leh ve aleyhine hukümde ise, ihtilâf edilmiştir. Mâlikîler, lehine şehâdetleri câiz olmayan kimseler hakkında, kadının karar veremeyeceği kanâatindedirler; aksini müdâfaa edenler de, dört mesnetten birine dayanacaklarına göre, bunun mahzûr teşkil edemeyeceğini ileri sürüyorlar. Kadının gâipler hakkında karar verip-veremeyeceği de bu cepheden tetkik edilmiştir.

5. Kadı hasımlara müsâvî muâmele, tarafların söz haklarını muhâfaza, beyyine külfetinin taraflardan hangisine teveccüh etmekte bulunduğunu tâyin etmekle mükelleftir.

6. Kadının, anlayabilmek selâmetini ihlâl eden korku, hiddet, açlık ve susuzluk hâllerinde, hukümden sakınması lâzımdır. Kadının hukmü tenfizi ve dâvaya mevzû olan nesneyi alıkoymak, haksızın elini maldan çektirmek gibi hâdiseler, tafsilli bir şekilde, fıkıh kitaplarında izah edilmiştir.

Kazâ, yukarıda işâret edildiği vecihle, şartları hâiz zâta farz-ı kifâye olarak, teveccüh eden bir vecîbe telakkî olunmasından dolayı, bu şartları hâiz olduğu taayyün eden zât bu vazifeyi kabûle mecbûrdur. Bu esâs muâsır hukukta vasîliğe tâyin olunan kimsenin vasîliği kabûl mecbûriyetine benzemektedir. Kendisine kadılık teklif olunan zâtı, hapis sûretiyle, kabûle icbâr keyfiyeti de bu esâstan çıkmaktadır. Mamafih ana-kitaplarda kadılık için, gerek teşvik ve tergîp ve gerek terhip sadedinde, sayısız şer'î delîller zikrolunmuştur.

Fıkıh telakkîlerine göre, bir kimsenin kadılık talebinde bulunması câiz değildir. Muhitte taayyün eden ve nefsine itimâdı bulunan veya âdil bir hukümdarın cebrine mârûz kalan kimse için, kadılığın kabûlü bahis mevzuu olabilir. Nasıl ki, muhitte kendisinden başka kadılığa sâlih kimsenin bulunmaması hâlinde, sâdece farîzayı edâ maksadı ile, kazâ talebine cevâz vardır. Esâsen fıkıh kitaplarına nazaran kazâ talebi, vâcib, mübah, müstehab, mekrûh veya harâm olabilir.

Kazâdan tahzîr yolunda rivâyet olunan hadîsler sû-i tefehhümlere sebep olmuştur. Tahzîri tazammun eden hadîslerde kötü kadılar kasdedilmiş olduğu, kadılığı tergîp ve teşvik hakkındaki diğer hadîslerden anlaşılır. Kadılığı deruhte etmiş bulunanın „bıçaksız kesilmiş" olduğuna dâir hadîs ise, zannolunduğu gibi, tahzîri değil, bil'akis kadılığın şerefini ve yüksekliğini gösterir. Çünkü nefis ve hevâsı ile mücâdelede bulunarak, hakkı yerine getiren ve dâvalarda akrabâsının, dostlarının ve yabancıların mürâcaatlarına, ısrar ve ricâlarına aldırmayıp, sabır ve mukavemet gösteren ve söğüp-sayılmadan aslâ çekinmeyip, hak yolunda kurban olmağa katlanan kimsenin şehâdet mertebesine erişeceğini ifâde eder.

Kadıları üç kısma ayıran ve ikisinin ateşte ve birinin cennette olduğunu beyân eden hadîs: „Hak ile âmil olan kadının cennette ve hakkı bildiği hâlde, ona sadâkat göstermeyenin ve kezâ cehlini söylemekten sıkılarak, bilgisiz hukmedenin ateşte olacağı" meâlindedir.

İslâm fıkhında, kadılara yüksek bir mevkî ve mertebe kabûl edildiği için, içlerinde zengin olanların beytülmâlden ücret alamayacakları tasrih olunmuştur. Nasıl ki, zengin ve fakir, hiç bir kadı taraflardan hediye kabûl ve ziyâfetlerine icâbet edemez. Hattâ âriyet sûretiyle veya vâdeli, vâdesiz veresiye mal alamaz, ikrâz ve istikraz ve bunlara benzer tasarruflarda bulunamaz ve ticâret yapamaz.

İctihad ile ictihad nakzolunamayacağı için, kadının kararında kat'îyet asıldır. Ancak nassa, icmâa, ana kaidelere, celî veya hafî kıyasa muhâlif olan kararlar nakzolunabilir. Osmanlı devletinde şer'îye mahkemelerinden çıkan kararların ne sûretle bozulabileceği, kanûnen muayyen usûl ile tanzîm olunmuş idi. Bahsi geçen mecelle: „usûl-i meşrûasına muvâfık, yâni hukmün sebep ve şartları mevcût olarak, huküm ve ilâm olunan dâvanın tekrar rü'yeti câiz olmadığı" esâsını vaz'dan sonra, bir kimse „bir dâva hakkında lâhik olan hukmün usûl-i meşrûasına muvâfık olmadığını iddia ve adem-i muvâfakat cihetini dahi beyân edip, istinaf-ı dâva talebinde bulunduğu hâlde, vukû bulan huküm, ledettahkik usûl-i meşrûasına muvâfık ise, tasdik olunur, değil ise, istinaf kılınır" yollu hukûm serdettiği gibi, böyle „bir ilâmın temyîzi talebinde bulunduğu takdirde de, ledettetkik usûl-i meşrûasına muvâfık ise, tasdik, değil ise, nakzolunur" sarâhati ile bozma imkânını da te'min eylemiştir. Fetvâhâne ile meclis-i tetkikât-ı şer'îye ve bilâhare bunlar makamına kaim olan Temyîz mahkemesi Şer'îye dâiresi, bu kararları tetkik ve icâbına göre nakz veya tasdik eder.

Halk arasındaki ihtilâfların faslına mahsûs me'mûriyet demek olan kazânın eskiden beri mevcûdiyetini kabûl etmek lâzımdır. İslâmiyette ise, bizzat kazâ icrâ eden Peygamberden sonra, Hulefây-i râşidîn devrinde halifelerin de bu vazifeyi bizzat îfâ ettikleri görülür. Zâten halifelerin aslî vazifelerinden sayılan bu işin, mümkün oldukça, onlar tarafından bizzat yapılması asıldır. İslâm devleti büyüyerek, işler çoğalınca, gerek merkezde, gerek hâricde halifeden, *takîîd-i każâ'*, yâni *niyâba* usûlü ile, bu vazife başkalarına da yaptırılmıştır. Bu yolda ilk vekil tâyin eden 'Omar'dır. Ulemâ için husûsî bir kisve kabûl edilen bu devirde Abū Yūsuf'un, bu kisveyi lâbis olarak, kazâ vazifesini ifâ etmiş olduğu mûteber eserlerde yazılıdır.

Kadıların kazâya âit vazifelerinden başka, daha sonraları yollara ve inşaâta âit husûslar ile nâiplerin tahkikı, mahallî, askerî işlerin görülmesi gibi, idârî, mülkî ve esnâfı murâkabe, narhları siyânet gibi, beledî işler ile de meşgûl edildikleri ve Osmanlılar devrinde devlet işleri için gönderilen fermanlarda emrolunan vazifenin îfâsına taallûk eden huküm ve hitaplarda vâli, muhâfız ve mütesellimlere teşrik olundukları görülür. Hülâsa, kazâ mansıbı

islâm devletlerinde son derecede geniş vazifeleri ihtivâ eden mûtenâ bir me'mûriyet olup, devletlerin değişmesi ile telakkî tarzlarının değişmesi ve seçimlerinde husûsî kaidelerin nazara alınması bakımından, fer'î bâzı farklar arzeder.

İptidâda kadılar, halk arasındaki dâvaları fasl için, câmilerde otururlar ve halkın kendilerine serbestçe arzettikleri dâvaları görürlerdi. Fakat sonraları vazifenin nezâketi ve yüklenilen mes'ûliyetin büyüklüğü, husûsî binâlarda ihtişamlı, yâni „hadem ve haşem" ile muhat ve muhite heybet verir tarzda icrâsını zarûrî kılmıştır. Mamafih takvâ sâhipleri mânen tehlikeli buldukları bu vazifeyi kabûlden çekinmişler ve bâzıları bu yüzden cebre de mârûz kalmışlardır.

Osmanlı devletinin müessisi Gâzî Osman I., Selçuklu kanunlarına göre, kazânın, siyâseti icrânın, doğrudan-doğruya, ümerânın salâhiyeti dâhilinde bulunmasına rağmen, bu salâhiyetin kazâya taallûk eden kısmını re'yinde müstakil kadılara havâle etmiş ve şer'î mahkemelerin ilgâsına kadar, divân ve huzûr mahkemeleri istisnâ edilirse, hemen bütün imparatorluk devrinde bu esâsa riâyet olunmuştur.

Bayezid I. zamanında kadıların sûiistimalleri tahakkuk etmesi üzerine, pâdişahın irâdesi ile, vezîr-i âzâm Ali Paşa, kadıların tanzim edecekleri vesikalar için alacakları harcların âzamî haddini gösterir bir târife vücûda getirerek, devletçe kadılık teşkilâtının ilk nizâmını tedvin eylemiştir.

Osmanlı devletinde de kazaskerlik unvanı ile kabûl olunan *kāżī 'l-kużāt*'lık makamının ve İstanbul, Edirne gibi, büyük şehirler kadılıklarının, tedriş rütbesini hâiz bulunan yüksek zevâta tevcihi mûtâd olup, bunlar diğer kadılar gibi, azlolunmazlar, uzun müddet me'mûriyetlerinde kalırlardı. Taşralardaki kadılar dahi iyi yetiştirilmiş ilim ve maârif sâhibi, ahvâli mâlûm, etvârı mücerrep zevâttan bulunmaları itibârı ile, halk nazarında mümtaz mevkîleri var idi. 1.000 (h.) tarihinden sonra, kazâda fiilî hizmet aranmadığından, ekseri kadılıklar nâipler mârifeti ile idâre edilmeğe başlanmış ve örfî müddet bir sene olarak tâyin edilmiştir. Şurây-i devlet ile Divân-ı ahkâm-ı adliyenin teşkiline müteallik olan 1868 tarihli hatt-ı hümâyûn ile „tefrik-i kuvâ" kaidesi kabûl edilmiş olmasından dolayı, kadıların istiklâli bir kat daha kuvvet bulmuştur. Tanzimât-ı hayriyeden bir az evveline kadar hukuk, cezâ, ticâret ve diğer bütün dâvalara kadı huzûrunda bakılır, Osmanlı ile her hangi bir ecnebî arasında mütekevvin dâvalar da, tercüman huzûru ile, şer'îye mahkemelerinde görülürdü. Nizâmiye mahkemelerinin teşkili üzerine, şer'î mahkemeler ve nizâmiyenin vazifelerinin ayrılmasına dâir 24 cemâziyelâhır 1305 tarihli „tezkire-i sâmiye" kadıların fi'lî salâhiyetlerini küçültmüş ve ekseri dâvalar için, şer'îye mahkemeleri yerine nizâmiye mahkemelerini ikame eylemiştir.

Kadıların salâhiyetlerini bu derecelerde mühim bir tahdide uğratan ve irâde-i seniyeye istinat eden „tezkire-i sâmiye" şu sarâhatleri ihtivâ eder „şer'an fasıl ve hasmi icâp eden deâvîden talâk ve nikâh ve nafaka ve hıdâne ve hürrîyet ve rıkkiyet ve kısas ve diyet ve erş ve gurra ve hukûmet-i adil ve kasâme ve gâ'ip ve mefkut ve vaziyet ve miras dâvaları mahâkim-i şer'îyede ve ticâret ve cezâ ve bilâdevir güzeşte ve nizâmen lâzım gelen zarar ve ziyân ve iltizâm bedelâtı ile konturato dâvaları dahi mahâkim-i nizâmiyede fasıl ve rü'yet ve bunlardan maadası, tarafeyn râzı oldukları hâlde, mahkeme-i şer'îyede ve olmadıkları sûrette mahkeme-i nizâmiyede rü'yet edilecektir".

Şer'î mahkemelerde mühim ıslâhât icrâsına muvaffak olan şeyhülislâm Ürgüplü Hayri Efendi'nin meşîhati devresinde, 7 ramazan 1332 ve 17 temmûz 1330 tarihinde, neşrolunan kadılara müteallik kanunda „Bir kimsenin kadı olabilmesi için, 25 yaşını ikmâl etmiş olması ve mâzeret-i kanûniye müstesnâ olmak üzere, cerâim-i âdiyeden dolayı, bir haftadan ziyâde hapis cezâsı ile mahkûm olmamış bulunması ve *Mecelle*'nin 1792. ve 1793. maddelerinde muharrer evsâf-ı kazâyı hâiz olması ve Madrasat al-kużāt'tan me'zûn bulunması" şart olarak, tesbit olunmuştur. İktidar ve liyâkatleri, umûmun itimâdına mazhariyetleri, fetvâ emininin riyâseti altındaki husûsî encümence, emîn vasıtalarla yapılan tahkikler neticesinde sâbit olan kadılara „lâyenazillik berâtı" verilmesi de takarrür etmiştir. Berât sâhibi olan kadıların 1293 (h.) tarihli Kanun-i esâsî'nin 81. maddesindeki hak ve imtiyâzlardan istifâde edecekleri tasrih edilmiştir.

26 zilkâde 1332 (30 teşrin I. 1330) tarihinde neşrolunan mahâkim-i şer'îye ve nizâmiyenin tefrik-i vezâifine dâir olan nizamnâmede, ne gibi dâvaların nizâmî mahkemelerde ve ne gibi dâvaların şer'î mahkemelerde görüleceği tasrih edilmiştir.

18 cemâziyelevvel 1335 (12 mart 1333) tarihli kanun ile „kazaskerlik, muhallefât ve evkaf mahkemeleri" de dâhil olduğu hâlde, bütün şer'î mahkemeler ile ona merbût olan diğer dâireler Adliye nazâretine devredilmiş, 469 numaralı ve 4 ramazan 1342 (8 nisan 1340) tarihli şer'î mahkemelerin ilgâsına dâir kanun ile şer'î mahkemelerin bütün vazifeleri asliye

mahkemelerine tevdî olunmuş ve bu tarihten itibâren, Türkiye'de kadılık unvanına nihâyet verilmiştir. (EBÜL'ULÂ MARDİN.)

KADI BÜRHANEDDİN. ḲĀẒĪ BURHĀN AL-DĪN (1344—1398), sırası ile kadı, vezîr, atabey ve hükümdar olmuş bir türk şâir ve âlimidir. 796 (1393/1394) tarihinden itibâren maiyetinde bulunup, hâl tercümesi ile faâliyet ve icraâtını ihtivâ eden *Bazm u razm* eserini kaleme almış olan ʿAzīz b. Ardaşīr Astarābādī'ye göre (bk. *Anadolu türklerine âit tarihî menbâlar*, I, *Bazm u razm*, İstanbul, 1928, s. 42 v.d.), asıl adı Burhān al-Dīn Aḥmed olup, babası Kayseri kadısı Şams al-Dīn Muḥammed idi; büyük babası ise, Ḳāżī Sirāc al-Dīn Sulaymān b. Ḳāżī Ḥusām al-Dīn Ḥusayn b. Ḳāżī Calāl al-Dīn Ḥabīb b. Muḥammed b. Rasūl b. Sevinç'tir. Aslen hârizmli olan ve Oğuzların Salur boyuna mensûp bulunan bu âileden Muḥammed b. Rasūl, Anadolu'ya hicret ederek, Kastamonu'da yerleşmiştir. İbn al-Ḥacar al-ʿAsḳalānī (bk. *al-Durar al-kāmina fī aʿyān al-miʾa al-ṯāmina*, Haydarâbâd, 1348—1350) onun doğum yerini Erzincan olarak gösteriyor ise de, ʿAzīz Astarābādī'deki tereddüde mahâl bırakmayan sarâhate göre, 3 ramazan 745 (1344)'te Kayseri'de dünyaya gelmiştir. Anası o devrin ileri gelen büyüklerinden Calāl al-Dīn Maḥmūd'un oğlu ʿAbd Allāh Çelebî'nin kızı olup, oğlunu dünyaya getirdikten pek az sonra vefat etmiştir.

Bürhaneddin, daha 5 yaşında iken, babasından derse başlayarak, 14 yaşına kadar türkçe, arapça ve farsçadan başka, mantık ve hikmet gibi ilimleri öğrenmiştir. 14 yaşında iken, babası ile berâber, Mısır'a gitmiş ve orada fıkıh, usûl, ferâiz, hadîs, tefsir, hey'et ve tıp ilimlerini tahsil ile dört mezhebe vukûf kesbetmiştir. Mısır'da bulunduğu zaman, Ḳuṭb al-Dīn Rāzī'nin Hicaz dönüşünde Şam'da ikamet ettiğini haber alan Bürhaneddin, oraya gitmiş ve bu büyük âlimin kendi eseri olan *Kaşşāf* üzerine yazdığı *Ḥāşiya* ile *Şarḥ Maṭālıʿ*'ı okumuş ve tabiiyât, riyâziyât ve ilâhiyâtın usûl ve furuunu gördüğü gibi, Sayyid Muḥammed Nīlī'den *Kulliyāt Ḳānūn*'u da öğrenmiştir (ʿAzīz Astarābādī, *ayn. esr.*, s. 65 v.dd.). 19 yaşında, babası ile berâber, Hicaz'a giderek, hacc farîzasını edâ ettikten sonra, dönüşte, babasının vefatı üzerine, bir yıl kadar Halep'te ilmî tetebbûlarda bulunmuştur. 766 (1364)'da, vatan hasretine dayanamayan Bürhaneddin, Kayseri'ye dönmüş ve burada hukûmet süren Eretna [b. bk.] oğullarından Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed tarafından, henüz 21 yaşında iken, babasının yerine kadı nasbedildiği gibi, bu hükümdarın kızı ile de evlenmiştir.

Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed kendisine tahakküm etmek isteyen beylerine karşı şiddetle muamele ettiğinden, Kadı Bürhaneddin de dâhil olduğu hâlde, ümerânın gizli bir anlaşması neticesinde, 767 (1365)'de katledildi ve yerine oğlu ʿAlāʾ al-Dīn ʿAlī Bey geçti. Kadı Bürhaneddin vezîrlik makamını işgâl etti. Zayıf irâdeli, sefih bir adam olan ʿAlāʾ al-Dīn ʿAlī Bey, ümerânın elinde oyuncak hâline gelmiş idi. Onun zamanında, merkezi Kayseri ve Sivas olmak üzere, Erzincan, Sinop ve Samsun'dan Konya'ya kadar uzanan geniş Eretna-oğulları emâreti parçalanmağa başlamıştır. Bir taraftan Karaman-oğulları Niğde ve Aksaray'ı zaptettikleri gibi, diğer taraftan da memleketin her köşesinde birer emîr türemiş idi. ʿAlī Bey bunların haklarından gelemedi. 782 (1380) tarihinde, ʿAlī Bey'in ölmesi üzerine, yerine geçen 7 yaşındaki oğlu Mehmed Çelebî'nin atabeyi Kılıç Arslan da bu husûsta bir muvaffakiyet gösterememiş idi. ʿAzīz Astarābādī (s. 186—265 v. dd.)'ye göre, ʿAlī Bey'in vefatından sonra, ümerâ ve halk Kadı Bürhaneddin'i istemişlerdi. Fakat onun imtinâ etmesi üzerine, Kılıç Arslan, şarta bağlı olarak, atabey intihap edilmiş iken, şartları bozmuş ve iktidarı tamâmiyle eline almak için, bir taraftan ʿAlī Bey'in dul karısı ile evlenmiş ve diğer taraftan da Kadı Bürhaneddin'i öldürmeğe karar vermişti. Kendisine karşı hazırlanan sûikasdi önlemek maksadı ile, daha evvel harekete geçen Bürhaneddin, Kılıç Arslan'ı ve onun amcası Keyhusrev'i öldürdü ve halkın intihâbı ile, atabey makamına geçti. Aynı yılın nihâyetinde, kendisini sultan ilân eden Kadı Bürhaneddin, 783 (1381) tarihinde Sivas'ta tahta çıkmış, kendi adına hutbe okutmuş ve sikke bastırmıştır.

Kadı Bürnaneddin'in 18 yıl süren saltanatı komşuları ile fâsılâsız harpler içinde geçmiş ve fecî bir surette nihâyete ermiştir. Bir taraftan Eretna-oğullarının parçalanmış emâretini toplamak maksadı ile Kayseri, Amasya ve Erzincan gibi bölgelerdeki âsi emîrler üzerine ordular sevkederken, diğer taraftan da Osmanlı ve Karaman devletleri gibi, en kuvvetli komşuları ile harp etmekten de ictinâp etmeyen Kadı Bürhaneddin, Timur'un şarkî Anadolu'daki harekâtını da yakından takip etmiş ve ona karşı Mısır ile askerî ittifak yapmak için teşebbüste bulunmuştur. Mamafih Malatya'nın kendi emâretine ilhâkı için, Suriye'deki Mısır vâlilerini isyâna teşvik etmek sûretiyle, Memlûkler devleti ile de uğraşmıştır.

Fakat 789 (1387)'da Mısır Memlûklerinin kendisine karşı sevketikleri bir ordu ile yaptığı savaşta muzaffer olamadı. Mısır orduları çekildikten bir müddet sonra, Kadı Bürhaneddin, şarktan gelen Akkoyunlu [b. bk.] türkmenlerinin tazyiki karşısında, tekrar mısırlılara mürâcaat etmiştir.

ʿAzīz Astarābādī (s. 292, 347— 381, 470—480 ve tür. yer.)'ye göre, Sivas'ta saltanatını ilân etmesinden az bir zaman sonra, Akkoyunluların reisi Kutluk Bey'in oğlu Ahmed Bey'in Sivas üzerine yürüyen kuvvetlerine karşı Bürhaneddin tarafından gönderilen emîr Yusuf Çelebî mağlûp olmuş ve maktûl düşmüştür. Fakat 1387'de, Kutluk Bey oğullarının Kadı Bürhaneddin'e dehâlet ettiklerini ve bunların en küçüğü ve sonraları Akkoyunlu devletini kuracak olan Karayülük Osman Bey'in, rehine olarak, bırakıldığını görüyoruz. Kutluk Bey'in 1389'da vukû bulan ölümünden sonra, Kadı Bürhaneddin'in rakip ve düşmanı Erzincan emîri tarafından sıkıştırılmış olan Akkoyunlular, Kadı Bürhaneddin'e ilticâ ederek, başta reisleri Ahmed Bey olduğu hâlde, onunla berâber, Amasya seferine iştirâk ettiler. 1394'te birinci Erzincan seferi esnâsında da Akkoyunluları Kadı Bürhaneddin'in yanında görüyoruz. Bürhaneddin bu seferinde Bayburt'a kadar olan havâliyi Akkoyunlu Ahmed Bey'e iktâ etmiştir. 1395'te yapılan ikinci Erzincan seferine de Ahmed Bey iştirâk ediyordu. Fakat 1396'da Kadı Bürhaneddin Karaman-oğlu Alâeddin ile harp ederken, Akkoyunlu Ahmed Bey'in kendisini terketmiş olduğunu endişe ile gördü. Aynı yılın son baharında Kayseri vâlisi Şeyh Müeyyed'in isyân edip, Karaman-oğlu adına hutbe okutmağa başladığı haberini alan Kadı Bürhaneddin, Kayseri üzerine yürüdü. ʿAzīz Astarābādī (s. 497—520), Şeyh Müeyyed isyânına ve Kayseri seferine ayırdığı kısımda, şehrin Kadı Bürhaneddin'e sâdık kalan ahâlinin yardımı sâyesinde alındığını ve fesatçılardan başka kimseye dokunulmadığını ve Şeyh Müeyyed'in Kadı Bürhaneddin huzûrunda muhâkeme edilerek, ihâneti isbat edildikten sonra, idam olunduğunu kaydeder. Abū Bakr Ṭahrānī (bk. Mükrimin Halil Yınanç, *İA*, I, mad. AK-KOYUNLULAR)'ye göre, Kadı Bürhaneddin Şeyh Müeyyed'i, refâkatinde bulunan Akkoyunlu Karayülük Osman Bey vâsıtası ile, kendisine aman vererek kaleden çıkartmış, fakat ahdine vefâ etmeyerek, onu öldürtmüş idi. Kadı Bürhaneddin'in sözünde durmamasından ve Şeyh Müeyyed'i katletmesinden müteessir olan Karayülük Osman Bey, bu hâdise üzerine, ordusunu alarak, Divrik kalesine doğru çekilmiş ve kendisini tâkip eden Kadı Bürhaneddin ile Kara-Bel mevkiinde karşılaşmıştır. Rivâyete göre, Kara-Bel'de cereyân eden savaşta, Kadı Bürhaneddin mağlûp olmuş ve esir edilerek, öldürülmüştür. Bu vak'alara muâsır olan İbn ʿArabşāh, Karayülük Osman Bey'in Kadı Bürhaneddin'in korkusundan, sarp yerlere çekildiğini, bir müddet sonra Sivas civarında bir yaylağa geldiğini, bunu duyan Kadı Bürhaneddin'in, az bir kuvvetle onun üzerine yürüyerek, onu çekilmeğe mecbûr ettiğini, fakat gece karanlığı basınca, Karayülük'ün geri dönüp, ânî bir baskın ile, Bürhaneddin'i esir eylediğini yazmaktadır (bk. *ʿAcāʾib al-maḳdūr*, Mısır, 1285, s. 83). Aynı müellife göre, Karayülük Osman Bey, eski hukuka riâyet ile, Kadı Bürhaneddin'i affetmek ve serbest bırakmak istemiş ise de, bu sırada müdâhale eden eski Tokat hâkimi Şeyh Necib'in teşvikı ile, onu öldürmüştür. Kadı Bürhaneddin bir müddet evvel Tokat kalesini Şeyh Necib'in elinden almış idi.

Bu vak'adan iki yıl evvel, Niğbolu muhârebesinde Yıldırım Bayezid tarafından esir edilen ve bu vekayii pek yakından bilen Schildberger (bk. tre. Hakkı Muhlis, Ali Emîrî kütüp., yazm.)'in hâtırâtına göre, Karayülük Osman Bey'i mühim bir kuvvet ile tâkibe çıkan Kadı Bürhaneddin'in ilk önce pişdarı mağlûp olmuş, sonra da maiyetindeki kuvvetler bozulmuş ve bunun üzerine firar ederken yakalanıp, Sivas sûrları önüne kadar sürüklenerek getirilmiştir. Burada kendisinin başı kesilerek, bir mızrak ucunda teşhir edilmiş, cesedi de dörde böldürülüp, her parçası bir sırığa bağlanmış olduğu halde, şehrin muhtelif kapılarına astırılmıştır. Hoca Sâdeddin (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 133, II, 410)'in itimâda şâyân görünmeyen hikâyesine göre ise, Kadı Bürhaneddin, Yıldırım Bayezid'in kuvvetleri karşısında, Harput civarındaki dağlara ilticâ ettiği sırada, Karayülük Osman Bey'in hücûmuna uğrayarak, maktûl düşmüştür.

Kadı Bürhaneddin'in ölüm tarihi olmak üzere, Maḳrīzī, Abu 'l-Maḥāsin ve İbn Ayās 800 senesi zilkâdesini (temmûz 1398) gösteriyorlar. İbn ʿArabşāh, Bürhaneddin ile Sultan Barḳūḳ [b. bk.]'un 801 (1398'in sonu 1399'un başı) senesinde vefat ettiklerini ve ikisinin ölüm tarihleri arasında 6 ay geçtiğini yazmaktadır. Kâtib Çelebî de aynı tarihi kabûl etmiştir. İbn Ḳāżī Şuḥba (*Duval al-islām*, zeyil, yazma)'den naklen Mükrimin Halil Yınanç'a göre, Kadı Bürhaneddin 1398 temmûzunda ölmüş ve bu ölüm haberi ağustos içinde Mısır'a ulaşmış idi (*İA*, İstanbul, 1941, I, mad. AK-KOYUNLULAR). Kadı Bürha-

neddin'in Sivas'taki mezar taşında ölüm tarihi kaydedilmemiştir (bk. Grenard, *JA*, 1901, IX. seri, XVII, 555).

Kadı Bürhaneddin'in ictimâî merâtibi katederek, hâkimiyet şâhikasına çıkmak için, yalan ve hîleden hiyânet ve katle kadar, her vâsıtayı istimâlden çekinmemiş olduğunu ileri sürenler onu ithâm ederler ise de, hiç şüphe yok ki, çok zeki, pek müdebbir ve basîretli, dikkate şâyân derecede iş bilir, mümtaz bir kadı, mümtaz bir vezîr, âlim, şâir ve cesûr bir hukümdar idi. Kuvvetli zekâsı ile asrının bütün bilgilerini elde etmiş, kılıç ve kalemi de aynı mahâret ile kulllanmıştır. ʿAzîz Astarābādî (s. 498, 531), Şeyh Müeyyed isyânı sıralarında (798 şâban) *Tarcîḥ al-tavżîḥ* eserini te'life başladığını ve bu isyândan sonra, Ağaçeri türkmenlerinin te'dibini müteâkip, eserin 799 şâbanında sona ermiş olduğunu kaydetmesinden, onun harp ile meşgûl bulunduğu zamanlarda bile, ilmî çalışmalardan geri kalmadığı anlaşılmaktadır. Arapça ve farsçayı iyi bilen ve üç dilde şiirler yazmış olan Kadı Bürhaneddin, ulemâ arasında bugün dahi itibârını muhâfaza eden fıkıh ve usûl-i fıkha dâir, bir nüshası Ayasofya kütüphânesinde mevcût arapça *İksîr al-Saʿādāt fî asrār al-ʿibādāt* gibi eserler ile berâber, türkçe bir *dîvân* da bırakmıştır. Bu matbû divandaki şiirleri, o devrin tasavvuf duyguları içinde boğulmaktan ziyâde, hakikî insan sevgisinin ifâdesine hizmet eder yolda lâdinî bir karakter taşımaktadır. Divanda 1500 kadar gazel, 20 rubâî, 115 tuyug ve bir kaç müfred vardır. Divan, her sahifesi 16 satır olmak üzere, 608 sahife tutmaktadır. Şiirlerin sıralanmasında, divan şâirlerinin yaptığı gibi, alfabe sırası gözetmemiş ve mahlas da kullanmamıştır. Şiirlerinin çoğu arûz vezni iledir; arûz vezinlerinin hemen her türlüsünü kullanmış, fakat bu devirlerin diğer şâirleri gibi, türkçeyi yabancı vezne uydurmak gayreti ile, imâleden de kurtulamamıştır. Fuad Köprülü (*İA*, II, 130)'ye göre, Kadı Bürhaneddin'in eserlerinde, dil ve teknik bakımından göze çarpan ihmâllere rağmen, samîmî, canlı ve husûsî bir edâ vardır.

Dîvân'ın en dikkate değer tarafı bir takım dörtlüklerden ibâret olan eski türk nazım şekillerinden tuyuglarıdır (bu husûsta tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *TM*, İstanbul, 1928, II, 219 v. dd.). Dil husûsiyetleri ve kelime zenginliği bakımından, divanı ayrı bir ehemmiyeti hâizdir.

F. Köprülü'ye göre, anadolulu bir şâir olmakla berâber, lehce itibârı ile, âzerî edebî dâiresine giren Kadı Bürhaneddin'in türkçe divanı âzerî lehcesi husûsiyetlerini de gösterir (bk. F. Köprülü, *Divan-ı Fuzûlî*, mukaddime, İstanbul, 1924, s. 9; ayn. mll., *Âzerî edebiyatına âit tetkikler*, Bakû, 1926, s. 12; ayn. mll., *TM*, II, 220; ayn. mll., *İA*, II, mad. ÂZERÎ).

Kadı Bürhaneddin divanının bir tek nüshası mâlûm olup, bu da Selçuk neshinin mütekâmil bir şekli ile, tamâmen harekeli olarak yazılmış, fevkalâde bir itinâ ile tezhip ve teclit edilmiştir. Bizzat kendisi için hazırlanmış olduğu kuvvetle tahmin edilen bu nüshanın tarihi 796 (1393)'dır ve Kadı Bürhaneddin'in bu nüshayı görmüş olması lâzım gelir. Sahife kenarlarında görülen bâzı düzeltmelerin kendisi tarafından yapılmış olması da muhtemeldir.

Bu tek nüsha, XIX. asrın ikinci yarısında İngiltere'nin İstanbul sefâreti kâtiplerinden biri tarafından ele geçirilmiş ve 1890'da British Museum'a satılmıştır. Kadı Bürhaneddin divanından ilk defa, şiirlerinden metin ve tercümeler veren Gibb (*History of Ctto-man Poetry*, I, 204 v. d.; 214 v. d.; VI, 16) ve 1895'te (*Vostoçn. zametki*, s. 131 v. d.) 20 rubâisi ile 12 tuyugunu rusçaya tercüme ve metinleri ile berâber neşreden P. Melioranskiy bahsetmişlerdir. L. Levonyan'ın Biritish Museum'daki nüshadan istinsah ettiği şiirlerden bir kısmı *Kadı Bürhaneddin gazel ve rubâiyatından bir kısmı ve tuyugları* adı altında basılmıştır (İstanbul, 1922, Cenâb Şehâbeddin Bey'in mukaddemesi ile). F. Köprülü (*TM*, II, 220, not 2) bu tab'ın *Tuyugat* kısmını itimâda şâyân bulmamaktadır. Kadı Bürhaneddin divanı foto-lito usûlü ile, TDK tarafından, 1944'te İstanbul'da basılmıştır (bk. *Kadı Bürhaneddin divanı*, I, faksimile, İstanbul, 1944, ön söz s. VI).

Bibliyografya: Metin içinde gösterilenlerden başka bk. bir de Ahmed Tevhid, *Kadı Bürhaneddin* (*TOEM*, İstanbul, 1330/1331, cüz 26, s. 106—109; cüz 27, s. 178—182; cüz 28, s. 234—241; cüz 29, s. 296—307; cüz 30, s. 347—357; cüz 31, s. 405—409; cüz 32, s. 468—478); Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, (İstanbul, 1333), I, 396; Halil Ethem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1928), s. 384—388. (MİRZA BALA.)

KADI FÂDIL. AL-ḲĀŻĪ AL-FĀŻİL, ABŪ ʿALĪ ʿABD AL-RAḤĪM B. ʿALĪ B. MUḤAMMED B. AL-ḤASAN AL-LAḪMĪ AL-BAYSĀNĪ AL-ʿASḲALĀNĪ, MUḤY (MUCĪR) AL-DĪN (1135—1200), Ṣalāḥ al-Dīn'in meşhûr vezîri olup, aslen baysanlı *al-ḳāżī al-aşraf* lekabı ile anılan babasının kadı bulunduğu ʿAsḳalān [b. bk.]'da, 15 cemâziyelâhır 529 (3 nisan 1135)'da dünyaya geldi. 543/544 (1148/1149) senesine doğru Kahire'de, babası tarafından, *Dîvān al-inşā*'ya, mülâzım olarak, kaydettirildi. Daha 548 (1153) senesinden önce, kâtip olarak, İskenderiye kadısı İbn Ḥadîd'in hizmetine girdi. Onun hizmetinde iken, kaleme aldığı güzel üslûplu tezkireleri Kahire makamlarının dikkatini çekti ve Banî Ruzzîk vezîr âilesinin son mümessili olan al-ʿĀdil Ruzzîk b. al-Ṣāliḥ Ṭalāʾiʿ tarafından, Kahire'ye çağırılarak, *Dîvān al-cayş*'e reis nasbedildi. Az bir müddet sonra, al-ʿĀdil Ruzzîk b. al-Ṣāliḥ Ṭalāʾiʿ, Ḳūş vâlisi Şâvar tarafından bertaraf edilince, al-Ḳāżī al-Fāżil, kâtip olarak, Şâvar'in oğlu Kāmil'in hizmetine ve Şâvar'ın katlinden sonra da, onun yerine vezâret mevkiine geçen Şîrkūh'un hizmetine girdi. 563 (1167/1168)'ten itibâren maiyetinde meslek hayatına başladığı *Dîvān al-inşā* reisi İbn al-Ḥallāl'a vekâlet etti ve onun 23 cemâziyelâhır 566 (4 mart 1171)'da ölümünden sonra, bu zâta halef oldu; bu sırada Ṣalāḥ al-Dīn vezîrlik makamını ele geçirmiş idi; ertesi sene, son Fâtımî hukümdarının ölümünden sonra, Ṣalāḥ al-Dīn Mısır sultanı olunca, al-Ḳāżī al-Fāżil mâlî ve askerî idâreyi alâkadar eden lüzûmlu ıslâhâtın icrâsında onun sağ kolu oldu; daha sonra, sultanın Suriye'ye yaptığı seferlere iştirâk etti; 585—586 (1189—1190) senelerinde, mâlî işleri murâkabe etmek, ordu ve donanmayı yeniden teşkilâtlandırmak için, Mısır'da kaldı. Sonra Suriye'ye döndü ve Ṣalāḥ al-Dīn'in ölümüne (27 safer 589=5 mart 1193) kadar, orada kaldı. Şam'da iktidarı eline almış olan al-Malik al-Afżal ihtiyatsız tedbirler ile saltanatını hemen tehlikeye atınca, o Mısır'a, al-Malik al-ʿAzīz'in yanına gitti. Kısa bir müddet sonra, iki kardeş arasında harp başladı ve al-Ḳāżī al-Fāżil 591 (1195)'de, onları barıştırmak üzere aralarına girerek, bu harbe son verdi. Ondan sonra da devlet hizmetinden çekildi. 7 rebiülâhır 596 (26 yahut 27 kânun II, 1200)'da, ansızın öldü. *Dîvān al-inşā*'da iken, müteaddit resmî yazılardan bir çok örnekler, gerek yazmalar hâlinde, gerekse Abū Şāma'nin eserleri ile, bize kadar intikal etmiştir; bunların tam bir listesini Helbig (aş. bk.; s. 67—75) vermiştir. Bundan başka, Usâma b. Munḳiż'in *Kitāb al-ʿaṣā*'sından dolayı, al-Ḳāżī al-Fāżil ile müellif arasında mektuplar teâtî edilmiştir ki, bunlar ʿİmâd al-Dīn'in *Ḫarîda*'sinde bulunmaktadır (bk. H. Derenbourg, *Nouw. Mél. Or.*, s. 147—152; frns. trc., *Vie d'Ousâma*, 383—392). Vazifesi başında iken, resmî bir vekayinâme olan *Mutaḳaddidât*'ı da kaleme almıştır; Maḳrīżī, *Ḫiṭaṭ*'ında bundan bir çok parçalar nakletmektedir. *Mutaḳaddidât*'taki yazılar yalnız idârî vesikalar ve onların cevapları hakkında notlardan ibâret olmayıp, bunlar arasında memleket içindeki mühim hâdiselere ve sultan tarafından verilen hil'atlara dâir izâhat da vardır.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 384, 857; Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfiʿiya*, IV, 253; Maḳrīzī, *al-Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270), II, 366; Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara* (Kahire, 1299), I, 325; ʿAlī Bāşā Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda*, VI, 12; *Historiens Orientcux des Croisades*, I, giriş, s. LVI; *JA*, 9. seri, III, 303; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, nr. 283; A. H. Helbig, *al-Qāḍī al-Fāḍil, der Wezir Saladins, eine Biographie*, (Diss., Leipzig, 1908). (C. BROCKELMANN.)

KADI HAN FAHREDDİN. ḲĀŻĪ ḪĀN FAḪR AL-DĪN, AL-ḤASAN B. MANṢŪR AL-ÜZCANDĪ AL-FARḠĀNĪ (?— 1196), hânefî müfti ve âlimi olup, bir çok mûteber fıkıh eserleri ve hanefî eserler üzerine şerhler yazmıştır. Kendisinin *Fatāvī Ḳāżī Ḫān* (Kalküte, 1835, taş-basm., 4 cild) veya diğer ismi ile *al-Fatāvī al-Sirāciya* (Kahire, 1282 ve taş-basm., Laknaw, 1293—1295) eseri, kullanışlı olmasından dolayı, büyük bir rağbete mazhar olmuştur. Ḳāżī Ḫān ramazan 592 (1196)'de ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Ḳuṭlūbuġā (nşr. Flügel; *Abh. d. DMG.*, II, nr. 3, s. 16, nr. 56); G. Flügel, *Die Classen der hanefit. Rechtsgelehrten* (*Abh. d. Kön. Sächs. Ges. d. Wiss.*, 1860, VIII, 314); Muḥammed ʿAbd al-Ḥayy al-Laknavī, *al-Favāʾid al-bahîya fî tarâcim al-ḥanafîya* (Kahire, 1324), s. 64 v.d.; Kâtib Çelebî (nşr. Flügel), fihrist, nr. 2640; C. Brockelmann, *GAL*, I, 376; *Suppl.*, I, 644; W. Pertsch, *Kat. der arab. Hss. in Gotha*, nr. 999. (TH. W. JUYNBOLL.)

KADI HEREVÎ. [Bk. ʿABBĀDÎ.]

KADI NU'MÂN. [Bk. NUʿMĀN.]

ḲADĪM. [Bk. ḲİDAM.]

ḲĀDİR. [Bk. ḲĀDİR.]

KĀDİR. AL-ḲĀDİR („kadir", trk. *uġan*), Allahın isimlerinden biridir; krş. Aḥmed b. al-Ḥusayn al-Bayhaḳī, *K. al-asmāʾ va 'l-ṣifāt* (Allahâbâd, 1313), s. 15; Redhouse, *The most comely Names* (*JRAS*, 1880, s. 49).

KĀDİR BİLLAH. AL-ḲĀDİR Bİ 'LLĀH, ABU 'L-ʿABBĀS AḤMED B. İSḤĀḲ, Abbâsî halifesi. AL-ṬĀʾIʿ hilâfet makamından indirildikten sonra, yerine amca-zâdesi Abu 'l-ʿAbbās Aḥmed, al-Ḳādir unvanı ile, ramazan 381 (teşrin II. 991)'de halife ilân edildi. Kendisi al-Muḳtadir'in torunu, annesi de bir câriye idi. Uzun süren hilâfeti zamanında, tamâmen Bagdad'a hâkim olan emîrlerin nufûzu altında kaldı ve ancak bir tek defâ, o da Büveyhî

Bahā' al-Davla [b. bk.], sünnî baş-kadı yerine, bir şi'î baş-kadı tâyin etmek istediği zaman, müstakillen hareket etti ve halifenin mukavemeti karşısında, bu teşebbüs akamete uğradı; bunun üzerine, şi'îlere *naḳīb* unvanını taşıyan dinî bir reis nasbedildi. Diğer taraftan bütün râfızîler ve bilhassa mûtezile şiddetli muâmelelere mârûz kaldı. O devirde Marvānî, 'Uḳaylî ve Mirdāsî sülâleleri teşekkül etti ve Gazne hukümdarlığı en yüksek mertebesine erişti; hâlbuki Büveyhîlerde dâhilî parçalanmalar arttı ve Hamdânîler ile uzun müddet türklerin şarktan muhâceretine karşı bir engel vazifesini görmüş olan Sâmânîler devleti yıkıldı. al-Ḳādir zilhicce 422 (teşrin II./kânun I. 1031)'de, tahminen 80 yaşında, öldü. Bir kaç kelâm eserinin müellifi olarak da zikri geçmektedir.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, bk. fihrist; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 391 v.d.; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, III, 436 v. dd.; Ḥamdullāh Mustavfī Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i Guzīda* (nşr. Browne), I, 351—353; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 44—73; v. Kremer, *Gesch. d. herrschenden Ideen des Islams*, s. 127 v.d.; Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 65 v.d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ḲĀDİRİYA. [Bk. ḲĀDİRİYE.]

KĀDİRİYE. ḲĀDİRİYA, 'Abd al-Ḳādir al-Gīlānī (Cīlānī) [b. bk.]'ye izâfet ile adlandırılan bir tarîkattir.

1. Menşe'i. 'Abd al-Ḳādir (ölm. 561 = 1166) Bagdad'da hanbelî fıkhı okutulan bir medrese ile bir *ribāṭ*'ın reisi idi. Bir kısmını bu medresede, bir kısmını da *ribāṭ*'ta verdiği vaazları *al-Fatḥ al-rabbānī* adlı eserde toplanmıştır; her iki müessese de İbn al-Aṯīr zamanında en mûteber müesseseler idi; Yāḳūt (*Irşād al-arīb*, V, 274), 572 (1176/1177) senesinde ölen bir kimse tarafından, bu medreseye kitaplar hibe edilmiş olduğundan bahsetmektedir. Bu iki müessese 656 (1258)'da, Bagdad'ın yağması esnâsında, tahrip edilmiş olacaktır; o zamana kadar, bunların riyâseti 'Abd al-Ḳādir'in çok kalabalık ve itibârlı olan âilesinde kalmış gibi görünmektedir. Ahfâdının tam listesini ihtivâ eden *Bahcat al-asrār* (s. 113—117)'da medresede 'Abd al-Ḳādir'e oğlu 'Abd al-Vahhāb (552—593 = 1157—1196)'ın ve bu sonuncuya da onun oğlu 'Abd al-Salām (ölm. 611 = 1214)'ın halef oldukları yazılıdır. Onun diğer bir oğlu olan 'Abd al-Razzāḳ (528—603 = 1134—1206/1207) pek muhterem bir zâhit idi. 'Abd al-Ḳādir âilesinin bir kaç ferdi her iki müessesenin tahrip edildiği sanılan Bagdad yağmasında ölmüşlerdir.

Ribāṭ, o devirde, *zāviya*'den farklı idi; birincisi bir hankah ve ikincisi ise, bir zâhidin i'tikâfa çekildiği bir yer idi (Suhravardī, *'Avārif al-ma'ārif*, *İḥyā*'nın kenarında, Kahire, 1306, I, 217). İbn Baṭṭūṭa zamanında *zāviya* hankah mânasını da almış idi ve zâviyede yapılan âyinlerin tasviri (I, 71) 'Abd al-Ḳādir'in *ribāṭ*'ında yapılanlara tevâfuk ediyordu. 'Abd al-Ḳādir'in koyduğu tarîkat âdâb ve erkânının hey'et-i umûmiyesi bir sistem (*maẕhab*) vücûda getirmeğe kâfî idi (*Bahca*, s. 101) ve şeyhten hırka alan mürid, bununla, irâdesini ona teslim ettiğini bildirmiş oluyordu (Suhravardī, I, 192). *Bahca*'de muhtelif mertebelere ulaşmış ve 'Abd al-Ḳādir'den hırka giymiş olan dervişlerin uzun bir listesi vardır. Bunlardan ikisi 7, birisi de 1 yaşında iken hırka giymiştir. Bu şahıslar, 'Abd al-Ḳādir'e izâfetle (*intasaba* yahut *intamā* veya *tasammā*), *ḳādirī* nisbesini alıyorlar ve başkalarına, onun adına *ḫirḳa* ihsan edebiliyorlardı; bununla onlar müride 'Abd al-Ḳādir'i şeyh ve Peygamberden sonra gelen dinî reis telâkkî etmek mecbûriyetinde olduğunu göstermek istiyorlardı. 592 (1196) yılına âit ve yanlış olması muhtemel bir rivâyete göre (*Bahca*, s. 101), 'Abd al-Ḳādir, tarîkate kabûl edilmek için, *ḫirḳa*'nın mutlaka luzûmlu olmadığını ve şahsen intisâbın kâfî geleceğini bildirmiş idi. Daha onun sağlığında bir çok kimselerin, onun tasavvufî sistemi lehinde, propaganda yaptıkları anlaşılıyor. 'Alī b. Ḥaddād nâmında biri Yemen'de ve Baalbek'te oturan Muḥammed al-Baṭa'iḥī adında bir başkası da aynı şekilde Suriye'de ona müridler kazandırdılar; diğer bir mürid de, yine baalbekli, Taḳī al-Dīn Muḥammed al-Yūnīnī idi ve başka bir mürid olan Muḥammed b. 'Abd al-Ṣamad'de Mısır'da „*Ḳādirī* nisbesini aldı ve onun çizdiği Allaha ve resûlüne götürme yoluna vakf-ı nefs etti" (*Bahca*, s. 109 v.d.). 'Abd al-Ḳādir'e intisâp edenlerin hepsine cennet vaad edilmiş olduğundan, tarîkat halk arasında yayıldı; hattâ bugün bile, Afrika'da yeni tarafdarlar kazanmak bu tarîkatin misyonerlerine güç gelmemektedir (krş. O. Lenz, *Timbuktu*, II, 33).

'Abd al-Ḳādir'in oğullarının tarîkatin yayılmasında hisseleri olması muhtemeldir; bununla berâber İbn Taymīya (ölm. 728=1328), 'Abd al-Ḳādir'in ahfâdından, tarîkate mensûp olmayan ve bu sebeple de onun hakkındaki mutaassıbâne fikirleri paylaşmayan birisi ile tanıştığından bahseder (*Buġyat al-murtād*, s. 142). Bununla berâber *Bahca*'de, 'Abd al-Ḳādir'in sağlığında, oğullarından bir kaçının Fas'ta, Mısır'da, Arabistan'da, Türkistan'da

ve Hindistan'da onun akîdelerini yaymış olduklarına dâir, Le Chatelier (*Confréries musulmanes du Hedjaz*, s. 35)'nin ileri sürdüğü iddiayı te'kit eder mahiyette, bir kayıt yoktur. *Bahca* 'Abd al-Ḳādir'in oğlu 'Abd al-Razzāḳ'tan çok bahsetmekle berâber, „bugün tamâmen harâbe hâlinde bulunan câmiden ve arap müverrihlerinin sık-sık zikrettikleri yedi yaldızlı kubbesinden" ve 'Abd al-Razzāḳ'ın yaptırdığı rivâyet olunan câmii zikretmemektedir. Bu câmiin hakikatte, *Bahca*'ye göre, 'Abd al-Ḳādir'in mezarından bahseden (*Nuzhat al-ḳulūb*, ter. G. le Strenge, s. 42) ilk müellif olan Ḥamd Allāh Mustavfī (740 =1339/1340)'den daha sonraya âit olduğu sanılmaktadır. *Bahca* 'Abd al-Razzāḳ'ın âyînlere semâ idhâl ettiği hakkındaki rivâyeti hiç bir şekilde te'yit etmemektedir. Bu, hakikatte, 'Abd al-Ḳādir'den daha muahhar bir devre âittir ve Suhravardī, 'Abd al-Razzāḳ'a hiç temâs etmeksizin, bundan bahseder (II, 116). E. Mercier, Ḳādirīya tarîkatinin Berberistan'da daha XII. asırda mevcût olduğunu ve bunların hâkimiyetleri 567 (1171) senesinde nihâyete eren Fâtımîler ile sıkı münâsebetlerde bulunduklarını iddia etmekte (*Histoire de l'Afrique Septentrionale*, III, 14), fakat iddialarına mesnet teşkil edecek mâhiyette hiç bir kaynak göstermemektedir.

Suhravardī her müridin hareketlerinin, onun ihtiyâcları göz önünde tutularak, kendi şeyhi tarafından tâyin edilmesi lâzım olduğunu ileri sürüyor. Buna göre, 'Abd al-Ḳādir'in sıkı bir *zikr*, *vird* ve *ḥizb* sistemi kurmuş olması ihtimâl dâhilinde değildir; çünkü bunlar Ḳādirī cemâatlerinde fi'len birbirinden farklıdır (Rinn, *Marabouts et Khouan*, s. 183 v. dd.). Türk kaynaklarını esâs alan J. P. Brown (*The Derwishes*, s. 98)'ın tasvir ettiği tarîkate giriş merâsimi Rinn'in, şimâlî Afrika rivâyetlerine dayanarak, tasvir ettiği merâsimden tamâmen farklıdır. Bu sonuncular dan birinde, 'Alī'yi Peygamberden üstün tutmaya cehdeden ve Ḥasan ile Ḥusayn'in ehemmiyeti üzerinde ısrâr eden bir temâyül bulunmaktadır ki, bu da hanbelî 'Abd al-Ḳādir'in akîdelerine pek uymaz. 'Abd al-Ḳādir'in *al-Fāyūżāt al-rabbānīya*'deki *vird*'i 185 yıl (536—731) yaşamış olan ve şüphesiz efsânevî bir şahsiyet sayılması lâzım gelen 'Abd Allāh b. Muḥammed al-'Acamī'ye kadar çıkar.

2. Tarîkatin inkişâfı. Ḳādirīya, tâ başlangıçtan itibâren, 'Abd al-Ḳādir'in ibâdet ve âyînleri olan bir sistemin kurucusu veya kerâmet sâhibi birisi telâkkî edilişine göre, muhtelif istikametlerde inkişâf etmiş olmalıdır. Onu kerâmet sâhibi telâkkî etmeğe dayanan temâyül, 'Abd al-Ḳādir'in ilâhlaştırılmasına tekabül etmektedir ve fi'liyâtta müfritler ona umûmiyetle, Allahtan sonra, hilkatin sânii gözü ile bakmakta idiler; hâlbuki mûtedillerin düşüncesine göre, kendisine bu vasıf ancak zamanında verilmiştir (*Buġyat al-murtād*, *göst. yer.*). 'Abd al-Ḳādir'i faâliyet ve hâkimiyet icrâ eden bir halife sayan İbn 'Arabī'nin kanâati de bu merkezde idi (*Taṣarruf*; *al-Futūḥāt al-Makkīya*, II, 407). 'Abd al-Ḳādir'in hayatta icrâ ettiği faâliyeti (*Taṣarruf*) kabrinde de devam ettirdiğini kabûl eden bir görüş vardır (İbn al-Vardī [ölm. 749], *Tārīḫ*, II, 70) ve İbn Taymīya (*al-Cavāb al-ṣaḥīḥ*, I, 323) onu, kendi yaşadığı devirde halka görünen ve hakikatte şeytanın tecellîsinden başka bir şey olmayan velîler arasında zikrediyor. J. P. Brown'ın bahsettiği intisâp merâsiminde (yk. bk.) tarîkate kabûlünü istiyen namzet 'Abd al-Ḳādir'i öyle sık ve öyle sarîh olarak rüyâsında görürdü ki, 'Abd al-Ḳādir'in bir tek tasvirini görmemişken, onu binlerce kişi arasından farkedebilirdi. 'Abd al-Ḳādir'e tâzim etmeği gâye edinen Ḳādirīya tarîkatinin bu şekli bilhassa şimâlî Afrika'da revacdadır; Ḳādirīya orada Cīlālīya (Cīlānīya yerine) adını almakta ve cemâatlere Cīlāla denilmektedir. Onun sistemi „sûfî mistisizminin muhakkak islâmiyetten önceki inanışlarına tatbiki ve bu mistisizmin, yer altında mevcût ve gizli kuvvetlere tâzimi şekli altında, bir nevî teşahhusu" gibi gösterilmekte idi (E. Michaux-Bellaire, *Archives Marocaines*, XX, 235). Burada *ḫalva* kelimesi bir taş yığını ifâde eder ki, orada kadınlar taşların arasına dikilmiş gül fidanlarına bez parçaları bağlar ve çanak parçaları içinde aselbend ve buhûr yakarlar (*ayn. esr.*, XVII, 60). Bu türlü *ḫalva*'ler bütün arap köylerinde bulunur. Aynı şekilde „Oran eyâletinde, bütün yollar üzerinde, belli-başlı dağların tepelerinde, Sayyid 'Abd al-Ḳādir al-Cīlālī adında, kubbelere rastlanmaktadır" (E. de Neveu, *Les Khouan. Ordres religieux chez les Musulmans d'Algérie*, 2. tab., Paris, 1846, s. 30). Genâva, yâni Gine zencileri birliği erkek ve dişi şeytan alayı ile berâber, tamâmen Mavlāy 'Abd al-Ḳādir'in himâyesi altına girdi; Michaux-Bellaire burada *Kur'an*'ın ve daha eski kaynakların Sulaymān'a atfettikleri gizli kuvvetleri görür. 'Abd al-Ḳādir tarîkati, hayatlarının bütün hareketlerinde sevgilerini ve nefretlerini tatmin etmek maksadı ile, *ḫalva*'ye gelen Ḥlot ve Ṭlīḳ'in kadınları tarafından, büyük bir ikdam ile tâkip edilmektedir (*Arch. Maroc.*, VI, 329). Bu hareketlerin sünnî islâmiyetle te'lifi kabil olmadığı âşikârdır; nitekim,

bu sebepten, İbn Taymīya ve İbrāhīm al-Ṣāṭibī (*İʿtiṣām*, I, 348 v.dd.) gibi kimselerin hücûmuna uğramış idi. Umûmiyetle Ḳādirīya adı ile anılan sistem, menşe'ine bağlı bir takım sebepler neticesinde, „kendi dışında necâtı kabûl etmeyen bir takım kapalı kiliseler kurmuş olan başka rûhânî meclislerde rastlanan nizamnâmelerdeki tecânüse sâhip olmamakla berâber", diğerlerinden âyînleri bakımından, ayrılmaktadır (Rinn, s. 186). Kurucusunun bir ḥanbelî olmasına rağmen, bu tarîkata, âza olmaksızın, dâhil olmak mümkündür ve tarîkat, nazarî olarak, müsâmaha ve geniş fikir tarafdarıdır.

3. Coğrâfî yayılış. Tarihî ve coğrâfî eserler, dinî binâlardan bahsederken, muhtelif tarîkatlar arasında bir tefrik yapmadıklarından, Irak dışında her hangi bir memlekette bir Ḳādirī zâviyesinin veya hankahının ilk defâ hangi tarihte te'sis edilmiş olduğu hakkında kat'î bir şey söylenemez. Rivâyete göre, tarîkat Fas'a, ʿAbd al-Ḳādir'in oğulları İbrāhīm (ölm. 592 = 1196'da Vāsiṭ'ta) ile ʿAbd al-ʿAzīz (Sincar'a bağlı Ciyāl köyünde ölmüştür)'in ahfâdı tarafından, sokulmuştur; ʿAbd al-Ḳādir'in oğulları İspanya'ya geçmişler ve Gırnata'nın sukutundan (897 = 1492) bir az önce onların ahfâdı Fas'a sığınmışlar. *Arch. Maroc.*, III, 106—114'te bir seri hakikî vesikadan istifâde ettiğini iddia eden İbn al-Ṭayyib al-Ḳādirī'nin *al-Durr al-sanī*'sine göre tertiplenmiş, faslı Şurafāʾ Cīlāla'nin tam bir şeceresi bulunmaktadır. ʿAbd al-Ḳādir'in Fas'taki *ḫalva*'si, önce 1104 (1692/1693; *ayn. esr.*, XI, 319)'te zikredilmiştir. Tarîkat Anadolu'ya ve İstanbul'a Ḳādirī-ḫānḳah adı ile mârûf olan Tophâne hankahının kurucusu İsmāʿīl Rūmī tarafından sokulmuştur. *Pīr ṯānī* unvanını taşıyan bu zâtın (ölm. 1041 = 1631) bu mıntakalarda 40 kadar tekke kurduğu söylenilmektedir (*Ḳāmūs al-aʿlām*). Ṣāliḥ b. Mahdī *al-ʿAlam al-ṣāmiḫ* (s. 381) 1180 (1669/1670) senesine doğru Mekke'deki bir Ḳādirī *ribāṭ*'ından bahsetmektedir; fakat ʿAbd al-Ḳādir'in sağlığında orada bir şûbe bulunduğu iddiası (Le Chatelier, *ayn. esr.*, s. 44) doğru değildir; çünkü Mekke, sûfîler için, tabiʿî bir câzibeyi hâizdir. *Āʾīn-i Akbarī* (1600'e doğru; trc. Jarret, III, 357)'de Ḳādirī tarîkati, çok itibârlı bir tarîkat olarak, zikredilmekte, fakat Hindistan'da tanınmış olan tarîkatler arasında bulunmadığı gibi, diğer bir kaç tarîkatin ve bizzat ʿAbd al-Ḳādir'in ismini de zikreden *Maʾāṯir-i kirām* (1752)'ın bahsettiği sûfî hindûlar arasında da adı geçmemektedir. Bununla berâber bk. Ḫāfī Ḫān, *Muntaḫab al-lubāb*, II, 604.

Ḳādirīya ve onun zâviyelerini alâkadar eden ve ihtiyatla kabûl edilmesi lâzım gelen bâzı statistik mâlûmâta Depont ve Coppolani (*Confréries religieuses musulmanes*, s. 301—318)'de rastlanmaktadır. Orada bulunan bir çok şeylerin yeni olduğu ve şimâlî Afrika'da [b. bk.]'da senelerce fransız işgâline karşı koymuş olan ʿAbd al-Ḳādir isminde birinin kazandığı şöhretten geldiği kabûl olunmaktadır. Bir çok yerlerde tarîkatten çıkma bir kaç şûbenin daha çok rağbette gibi görünmesine rağmen, tarîkat icâplarının bütün islâm memleketlerinde temsil edildiğinde şüphe yoktur. Guinée'deki Tuba'ların bu meyânda zikredilebilen Ḳadirīya tarîkati, Sidia'lar vâsıtası ile, Timbuktu Kounta'larının Ḳādirīya mezhebinden neş'et etmiş olan Diakanke kabîlesi için, fârik bir alâmet olmuştur (P. Marty, *Revue du Monde Musulman*, XXXVI, 183). Bununla berâber, Kounta'lar Ḳādirīya tarîkatinin bir şûbesini teşkil etmekte ve bâzıları Şāzilīya adını taşımaktadırlar (*ayn. esr.*, XXXI, 414).

4. Teşkilât. Ḳādirīya'nin mensûpları, kendilerini ismen Bagdad'daki ʿAbd al-Ḳādir türbesinin muhâfızına bağlı saymaktadırlar ve Rinn'in s. 179'da ve *Revue du Monde Musulman* (II, 513 ve IX, 290)'da neşrettiği icâzetnâmeler bu membâdan gelmektedir. Bununla berâber, bu şahsın otoritesi, gâlibâ fi'len, bilhassa Mezopotamya ve Hindistan'da tanınır. Hindistan muntazaman hediyeler göndermektedir ki, bunlar bu müessesenin belli-başlı gelirini teşkil etmektedir; bu âile efrâdı Urdu dili öğrenmenin zahmete değer olduğu kanâatindedir. Mekke zâviyeleri, *muḳaddam*'leri tâyin hakkını hâiz olan *şayḫ al-ṭuruḳ*'a tâbîdir. Mısır kolu, aynı zamanda *şayḫ al-ṭuruḳ* olan Sayyid al-Bakrī'ye bağlıdır; ʿAlī Paşa Mubārak (III, 129; bk. bir de P. Kahle, *Der Islam*, VI, 154) bu tarîkati menşe'i bir *ḳuṭb*'a kadar çıkan dört tarîkatten biri saymakta, fakat ne *furūʿ*'u ve ne de *buyūt*'u bulunmadığına işâret etmektedir. Rinn'in rivâyetine göre, Afrika'da her *muḳaddam* kendi halefini seçer; halefini seçmeden öldüğü takdirde, *iḫvān*'lar bir *ḥaḍra*'de seçim tertip ederler. Sonra seçim neticesi tarîkatin Bagdad'daki reisinin tasdikine arzedilir. Bugüne kadar, tasdikin reddedildiği olmamıştır. Tarîkatin şimâlî Afrika'daki teşkilâtı, yukarıda zikredilen eserlerde, Rinn, Depont ve Coppolani tarafından, oldukça teferruâtlı bir şekilde, tasvir edilmiştir. Umûmiyetle her cemâatin muhtar idâre sistemi hâkim vaziyettedir; yânî muhtelif zâviyeler birbirinden müstakildir ve Bagdad'daki merkez ile olan alâkaları çok gevşektir. Bir

zâviyenin şeyhliğinde, her yerde, tevârüs usûlü cârîdir.

5. Remz ve âyînler. Türk Kādirīlerinin alâmeti, rivâyete göre, yeşil bir şerit (rozet) olup, İsmāʿīl Rūmī tarafından kabûl edilmiştir. Mürid namzedi, bir sene sonunda, *ʿarāḳīya*, yânî çuha bir külâh, getirir; müridliğe kabûl edildiği takdirde, şeyh bu külâhın etrafına, ortasında mühr-i Süleyman bulunan 18 dilimlik bir gül sarar. Bu külâha tarîkat mensûpları *tāc* derler. Bunun remzî mânasını J. P. Brown, *The Derwishes* (98 v.dd.)'te izah etmiştir (Wilberforce Clarke'ın da kabûl ettiği bu izah, *ʿAvārif al-maʿārif*'in tercümesine alınmıştır, s. 159. *Kaşf asrār al-maşāʾiḫ*'in Urdu diline tercümesi Brown'ın izahlarına bir şey ilâve etmemektedir). Brown'a göre, onlar yeşil rengi tercih etmekle berâber, diğer renkleri de kabûl etmektedirler; Lane'in zamanında, Mısır Ḳādirīlerinin sarık ve bayrakları beyaz idi; tarîkat mensûplarının çoğu balıkçı olup, âyînlerinde uzun sırıklar üzerinde muhtelif renkte ağlar taşırlardı (*Manners and Customs of the Modern Egyptians*, 1871, I, 306). Hindistan'da 11 rebiülâhırda ʿAbd al-Ḳādir'in şerefine bir bayram yapılır ve Cezayir ile Fas'ın bir çok yerlerinden kalkıp, şeyhin hücrelerine ve zâviyelerini ziyârete (tavâfa) gidilir (Rinn, s. 177). Cīlālalerin Sale'deki *mawsim*'i, L. Mercier tarafından, etraflı bir şekilde tasvir edilmiştir (*Arch. Maroc.*, VIII, 137—139). Bu *mulud* (*mawlid*)'un, yânî Peygamberin doğumunun, yedinci günü başlar ve 17 rebiülevvelden 20 rebiülevvele kadar, yânî 4 gün, devam eder; ʿAbd al-Ḳādir'in ahfâdına koyunlar ve öküzler hediye edilir. Michaux-Bellaire Fas'ta *ḥizb* okuyan *ḳādirī* âyinlerini ve mûsikî ile zikreden *cīlāla* âyinlerini birbirinden ayırdığı gibi, ayrıca *bandar* (bir nevî çıngıraksız büyük def) ve *ʿavāda* gibi mûsikî âletleri çalan köy cīlālaleri ile *ṭebila*, *ṭabal* ve *ġayṭa* çalan şehir cīlālalerinin âyînlerini de tefrik etmektedir (*Arch. Maroc.*, VI, 330 ve XVII, 60). İlk kısımda, bu mûsikî âletleri ile icrâ edilen ve vecde getiren bir temsil olan *ḥaḍrat al-mallūk*'ün tasviri mevcûttur. Sonra, Ġarb'da Avlād Ḫalīfa ile alâkalı husûsî bir takım âyînlerden de bahseder (*ayn. esr.*, XX, 287). Bütün garb Ḫilālīleri Cīlāladirler ve Cīlālalerin bütün *ḥaḍra* (âyîn)'lerinde, âyînlerin idâresi için, Avlād Ḫalīfa'den en az bir kişinin mevcûdiyeti zarûrîdir; fakat hakîkî bir ḫalīfī bulunmadığı takdirde, onun vazifelerini bir başkası, ḫalīfī nâmı altında, görür. Avlād Ḫalīfa isminin menşe'i karanlıktır (s. 284); *Bahça* ʿAbd al-Ḳādir'in tarîkatinin yayılmasında her hâlde büyük bir rol oynamış olan Ḫalīfa b. Mūsā al-Nahrmalikī adında birini zikrediyor. „Köy cīlālalerinin *ḥaḍra*'sinde şeyhin ne *ḥizb*'i, ne de *zikr*'i mevcûttur; fakat sâdece, *banādir* (*bandar*'in cem'i) âyîn âhengi üzerine irticâlen söylenen sözlerden müteşekkil *ẕikr* vardır." Bu irticâl dâimâ şu sözler ile nihâyet bulur: „Mavlāy ʿAbd al-Ḳādir böyle buyurdu" yahut „Yâ Mavlāy ʿAbd al-Ḳādir!" (Michaux-Bellaire, s. 288).

ʿAbd al-Ḳādir'in tavsiyesi üzerine yazılmış olması muhtemel bulunan muhtelif âyîn risâleleri Mısır'da, Türkiye'de ve Hindistan'da neşredilmiştir. *al-Fuyūżāt al-rabbānīya*'de *ḫalva* (halvet, inzivâ)'ye çekilmek isteyen kimsenin gündüz oruç tutmağa, gece de uyumayıp, ibâdet etmeğe dâvet edildiği kayıtlıdır. *Ḫalva* 40 gün sürer. „Eğer inzivâya çekilen kimseye bir hayâl görünür de: — „Ben Allahım" — der ise, o kimsenin: — „Hayır, bil'akis sen Allahtasın" — diye cevap vermesi lâzımdır. Eğer bu bir igvâdan başka bir şey değil ise, kaybolacaktır; koybolmaz da, olduğu yerde, ısrar ile, durursa bu hakikî bir *ṭacallī*'dir" (Delhi, 1330, s. 60). 40 gün içinde yiyeceğin derecederece azaltılması ve son 3 gün içinde tamâmen kesilmesi lâzımdır. Sonra, yavaş-yavaş, mûtad yemek usûlüne dönülebilir.

Tanca cīlālalerine has bâzı âdetler G. Salmon tarafından nakledilmiştir (*Arch. Maroc.*, II, 108). ʿAbd al-Ḳādir'e nezirde bulunanların zâviyeye, *muḥarrar* (*Kur'an*, III, 31) adı verilen, beyaz horozlar götürmeleri âdet idi; bu horozları kesmezler, zâviyenin bahçesine salıverirlerdi; buna rağmen ömürleri uzun olmazdı; zâviyenin pek yakınında oturan şerîf bunları kesip, yerdi. Hattâ bir zâviyenin ölmüş şerîfinin 4 kızı, zâviyenin geliri ile geçinir ve *muḥarrar*'leri alırlardı. Bu zâviyenin *muḳaddam*'i olan şerîf âyînleri idâre eder ve bu âyînlerde, ʿAbd al-Ḳādir'in *ḥizb*'i okunmaksızın, *Kur'an* tilâvet edilir ve ʿİsavī [b. bk.]'lerinkine benzer rakslar yapılır. *Mavlid*'in ilk günü zâviyede sünnet yapılır. *Mavlid*'in arifesinde, *Layla* adı verilen bir gece toplantısı tertip edilir ve bu toplantıda ʿAbd al-Ḳādir'in *ḥizb*'i okunur. Bâzı mahallî âdetler mevcût olan el-Qsar'da, bütün çömlekçiler cīlālalere dâhildirler ki, bunların arasında cemâatinden zengin âzaları da bulunur (*ayn. esr.*, II, 163).

Cezayir'in fransızlar tarafından işgâli sırasında, kâfirlere karşı açılan savaşın idâresine me'mûr edilen Ḳādirīya'nin reisi Muḥyi'l-Dīn bu vazifeyi oğlu ʿAbd al-Ḳādir'e verdiği zaman, Ḳādirīlerin ilk defâ siyâsî bir rol oynadıkları görülüyor. Bu zât fransızların kendisine verdiği istiklâli, tarîkatin dinî teşkilâtın

kullanmak suretiyle, kuvvetlendirebildi ve istiklâli tehdide uğradığı zamanlar, yeni tarafdarlar kazanmak için, tarîkatin *muḳaddam* pâyesinden faydalandı (H. Garrot, *Histoire générale de l'Algérie*, Cezayir, 1910, s. 800, 863 v. dd.). Bu zâtın sukutundan ve nefyinden sonra, Afrika ḳādirîlerinin fransız hukûmetine yardım ettikleri görülüyor. „1879 'da, Avrās 'ta mahallî bir isyân olmuş ve Mena'a 'nın ḳādirîya şeyhi olan Sî Muḥammed b. al-'Abbas şüphe götürmez bir sadâkat göstermiştir [bk. mad. AVRĀS]. Aynı tarîkat mensûpları, Vārgla ve al-Vād 'da Sahrâ 'ya yayılması husûsunda, hukûmete büyük nufûzları sâyesinde, fayda te'min ettiler. Tarîkatin şeyhi olan nâip Sî Muḥammed b. Ṭayyib, 2 mart 1901 'de, Şarvîn muhârebesinde, Fransa hizmetinde can vermiştir." (İsmaël Hamet, *Les Musulmans français du Nord de l'Afrique*, Paris, 1906, s. 276). — 1908 türk ihtilâlinde, onlar kalben meşrûtiyetçilere taraftar idiler.

Bibliyografya: Zikri geçen eserler şunlardır: 'Alî b. Yūsuf al-Şaṭṭanavfî, *Bahcat al-asrār* (Kahire, 1304, Maymanîya matbaası); *al-Fatḥ al-rabbānî* (Kahire, 1302, Ẕāt al-Taḥrîr matbaası); Ṣāliḥ b. Mahdî, *al-'Alam al-şāmiḥ fî işār al-ḥaḳḳ 'ala 'l-ābā' va 'l-maşā'iḥ* (Kahire, 1328, Manār matbaası); *Kaşf asrār al-maşā'iḥ* (Luknov, 1881); Ḥāfî Ḫān, *Muntaḫab al-lubāb* (Bibl. Ind., 1869—1874); *Buğyat al-murtād* (Kahire, 1329). (D. S. MARGOLIOUTH.)

ḲĀDİSIYA. [Bk. KADİSİYE.]

KADİSİYE. AL-ḲĀDİSĪYA, Irak 'ta ve Mezopotamya 'da muhtelif yerlerin adı.

1. Irak 'ta küçük bir kasaba olup, Dicle nehrinin şark kıyısında, Sāmarrā 'nın 12 km. cenûb-i şarkîsinde bulunmaktadır. Bu sonuncunun ikbâl devrinde, al-Ḳādisîya Sāmarrā ile birlikte hemen-hemen bir bütün teşkil ediyordu. O zamanlar al-Ḳādisîya 'nin ne gibi husûsî bir rol oynadığını bilmiyoruz. Bu şehir belki de, Herzfeld (s. 107) 'in tahmin ettiği gibi, Sāmarrā şehrinin kurulmasından çok önce, Hārūn al-Raşîd veya halife Mu'taşim 'ın inşâ ettirmeğe başladığı al-Ḳāṭūl şehridir. Yāḳūt ve diğer arap coğrafyacıları al-Ḳādisîya 'de cam imâlâthâneleri bulunduğunu kaydederler. Orta çağlarda, mühim olan Ducayl kanalı, şehrin tam karşısında, Dicle 'den ayrılmakta idi. al-Ḳādisîya harâbeleri, 34° 5' şimâl arzı dâiresinde olup, Dicle 'nin al-Ḳāṭūl adı ile anılan ve eskiden mevcût üç kanalından bugün hâlâ bâkî olan ikisi arasında bulunmaktadır; bunlar Dicle sâhillerine 15 dakikalık bir mesâfededir. Şehrin eski ismi bugüne kadar muhâfaza edilmiş olup, halk arasında Cādisîya (bazan şekli bozularak, Cāsîya ve Cālisîya) şeklinde telâffuz olunmaktadır. Bu harâbeler hakkındaki etraflı mâlûmâtı, bilhassa Ross ile Jones 'a borçluyuz; son zamanlarda Herzfeld de bu harâbeleri tetkik etmiştir. Jones şehre âit harâbelerin bir plânını çizmiştir ki, bu, Herzfeld 'in kanâatine göre, tamâmen doğrudur.

Şehrin, aş.-yk. 6.000 kadem uzunlukta olan sûrları, sekiz köşeli muntazam bir şekil arzetmektedir; köşelerde 16 mutavassıt küçük burc ihtivâ eden kaleler binâ edilmiştir. Yapı malzemesi olarak, kilden tuğlalar kullanılmıştır ki, bunlar teknik, plân ve sağlamlığı bakımından, tamâmen Sāmarrā kışlası tahkimâtını hatırlatmaktadır. Bütün delîller, bu harâbelerin daha eski bir devre âit olmayıp, Herzfeld 'in de söylediği gibi, Abbâsîler zamanına âit olduğunu göstermektedir. al-Ḳādisîya 'nin 10 dakika uzağında, nehrin hemen kenârında, *al-Ṣanam* adı verilen bir takım harâbe yığınları daha yükselmektedir. Bu harâbeler orta veya kadîm (?) çağlarda mevcût olan ve bakiyelerinin yarısını Dicle nehrinin alıp-götürdüğü bir şehrin yerini işâret etmektedir. Cl. Rich (*Narrative of a Residence in Koordistan*, London, 1836, II, 152) orada bulunmuş olan bir heykel hakkında bilhassa etraflı mâlûmât verir. Belki al-Ṣanam, al-Ḳādisîya şehrinin hudûdları içinde bulunuyordu; ona, o zaman bu şehre liman vazifesi gören, bir kenâr mahalle gözü ile bakmak lâzımdır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 9, 13; C. Ritter, *Erdkunde*, X, 228 v.d.; Lynch (*Journ. of Roy. Geogr. Soc.*, 1848, XVIII, 5); H. Kiepert, *Zeitschr. der Gesellsch. f. Erdkunde* (Berlin, 1883), s. 25, 27; M. Fhr. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 229; M. Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen* (Leiden, 1900 v.d.), I, 33, 223, 224; E. Herzfeld (Sarre-Herzfeld, *Archaeol. Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet*, 1911, I, 104—107; burada aynı zamanda Rich, Ross ve Jones 'un verdikleri bilgiler de yer almaktadır).

2. Irak 'a tâbi bir şehir olup, Kûfe 'nin cenûp—cenûb-i garbîsinde, Bagdad 'dan Mekke 'ye giden hacc yolu üzerinde bir konak yeri idi ve arap coğrafyacılarının verdikleri mâlûmâta göre, Kûfe 'den 15 arap (= Roma) mili mesâfede bulunuyordu. al-Ḳādisîya, menbâları (msl. al-'Uẕayb menbâı gibi) ile meşhûr, Babilonya (*al-Rîf*) kültürüne bağlı memleketlere vaziyetçe hâkim ve arap çölünün yüksek yaylasına doğru bir geçiş bölgesi teşkil eden bir step havâlisi olan Ṭaff 'ın

garp kısmında kâin idi. Bu Ṭaff havâlisi, Sâsânîler devrinde, arap kabîlelerinin akınlarına karşı bir sıra gözetleme kuleleri (*maslaḥa*) ve müstahkem büyük bir hendek (*ḫandaḳ*) ile muhâfaza edilmekte idi. Ṭaff 'ın, çöle varmadan önceki son köyü olan al-'Uẕayb, aynı zamanda, yukarıda bahsi geçen Bagdad—Mekke yolu üzerinde bir konak yeri idi. Burası ile al-Ḳādisîya arasındaki mesâfe 6 (bir başka kaynağa göre, 4) arap mili idi; al-Ḳādisîya, iki sûr vâsıtası ile, al-'Uẕayb 'e birleştirilmiş idi. Ṭaff 'ın coğrâfî delâleti için bk. Yāḳūt, *ayn. esr*, III, 539 ve Seybold (*OLZ*, 1903, VI, str. 241—244). Irak topraklarının genişliği, arap coğrafyacıları tarafından, umûmiyetle şimâl-i şarkîde — Ḥulvān 'dan, cenûb-i garbîde—al-Ḳādisîya (yahut al-'Uẕayb) 'ye kadar uzanan bir hat ile gösterilmiştir; bk. Streck, ayn. esr., I, 2, 5.

Son zamanlara kadar al-Ḳādisîya 'nin hakikî yeri belli değil idi. İslâmiyetin ilk zamanlarına âit sayılan al-Uḫayżir harâbeleri (Kûfe 'nin 40 km. cenûp—cenûb-i garbîsinde) içinde al-Ḳādisîya yeniden meydana çıkarılmak istenildi; msl. Ritter, *göst. yer.*, XI, 956; Loftus, *Travels in Chaldaea and Susiana* (London, 1857), s. 64, not ve Justi, *Grundr. der iran. Phil.*, II, 546. Bununla berâber iki şehrin aynı olduğu iddiasının doğru olmadığı anlaşılmıştır. Zâten Ritter (*ayn. esr.*, X, 186) de al-Ḳādisîya 'nin çok daha şimâlde olduğunu söylüyor; hâlbuki al-Ḳādisîya ve al-'Uẕayb şehirlerinin Wagner (*Nachr. der Gött. Gesellsch. der Wiss.*, 1902, s. 257—259) 'in görterdiği mevkîleri oldukça doğrudur. A. Musil, ilk olarak, 1912 'deki keşif seyahatinde, al-Ḳādisîya 'nin hakikî yerini bulmuştur. Krş. *Anzeiger der phil.-hist. Kl. der Wien. Akad. der Wiss.*, 1913, I, 11 (ayrı baskı 12). Musil, bu eserde, al-'Oḏajb 'in kaynağını al-Mseǰzîz vâdisinden aldığını söyler; „yukarıda bahsedilen vâdinin sol sâhilinde, bataklık bir Hōr kenârında, bize al-Żādsijje yahut Dār al-Ḳāżî (= Ḳādisîya) harâbeleri gösterildi". Musil 'in *WZKM* (1916, XXIX, 461) 'deki makalesine ilâve ettiği haritaya göre, bahis mevzuu olan harâbeler 31° 45' şimâl arzı ve 44° 8' şark tûlü (Greenwich) dâiresinde, Necef 'in hemen cenûbunda ve Kûfe 'ye 30 km. mesâfede bulunmaktadır.

Beauchamp 'ın, 1790 'da Eâbil harâbelerine yaptığı seyahat esnâsında, ziyâret ettiği ve oradan oldukça uzak bir mesâfede, bir heykelin yeri olarak görterdiği Ḳaïdes mevkii (bk. bu seyahat için bk *Revue d'Assyriologie*, X, 190) de, belki Musil 'in keşfettiği al-Ḳādisîya harâbeleri ile aynıdır. Ḳaïdes ihtimâl Ḳādis 'tir; bu ismin kısaltılmış şekline, bâzan tesâdüfen Ḳādisîya isminin yanında, msl. eski bir arap şâirinde (bk. al-Bakrî, nşr. Wüstenfeld, s. 226), Ṭabarî 'de v. b. rastlanmaktadır. Firdavsî Ḳādisî ve Ḳādisîya şeklinde yazmaktadır. al-Ḳādisîya civârında al-Ḳudays (küçük Ḳādis) adında bir köy var idi. Şâirler al-Ḳādisîya 'nin etrafındaki mıntakanın hey'et-i umûmiyesine al-Ḳavādis ismini vermektedirler.

IV. (X.) asır arap coğrafyacıları (İṣṭaḫrî, İbn Ḥavḳal, Muḳaddasî) al-Ḳādisîya 'yi, Irak 'ın son akar-suyu olan Fırat 'tan ayrılan bir kanal ile sulanan ekin tarlaları ve hurma bahçeleri ortasında, iki kapısı ve kerpiçten bir kalesi bulunan küçük bir şehir olarak tasvir ederler. Kadîm devirde, Basra körfezinin iç kolu gâlibâ al-Ḳadisîya mıntakasına kadar yayılmış idi. Fırat 'ın başlıca kolu, Mas'ūdî (*Murūc al-ẕahab*, Paris tab., I, 215) 'nin de o zamanlar işâret etmiş olduğu gibi, eskiden al-Ḥîra 'ye doğru akmakta, eski yatağı orada hâlâ görünmekte ve *al-'Atîḳ* „eski (nehir)" adını taşımakta idi. Bu kol, sonra, şimâl-i şarkîde — al-Ḳādisîya ile cenûb-i garbîde — al-'Uẕayb arasından akardı ve al-Ḳādisîya civârında, Cisr al-'Atîḳ yahut Cisr al-Ḳādisîya adını taşıyan bir köprü altından geçerdi.

Sâsânîler devrinde al-Ḳādisîya, İran imparatorluğunun ehemmiyetli bir hudût şehri olarak, mühim bir rol oynamıştır. Bununla berâber, şehir, ancak islâmiyet devrinde, civârında yapılan kat'î muhârebe sâyesinde, şöhret kazandı; araplar bu muhârebe ile, Fırat ve Dicle memleketlerine karşı en iyi şartlar dâhilinde, ikinci seferlerine başlamışlardı.

Müslüman ordusuna Sa'd b. Abî Vaḳḳāş kumanda etmekte idi; İran birliklerinin başında ise, imparatorluğun baş-kumandanı Rustam bulunmakta idi. İki ordunun asker mevcûduna dâir rakamlar biribirinden çok farklıdır; arap ordusunun mevcûdu 6.000 ve 38.000, İran ordusununki 30.000 ve 120.000 rakamları arasında mütehavvildir. Bu sonuncuların müslümanlardan pek fazla oldukları muhakkaktır. Aş.-yk. o muhârebenin yapıldığı devirde yaşamış olan bir ermeni tarihçisinin tahminleri hakikate daha yakın gibidir; buna göre, iranlılar 80.000 kişi ve araplar da muhârebenin son safhasında gelen ve sayısı 6.000 'i bulan Suriye takviye kuvvetleri hâric, 9—10.000 kişi idiler.

İki taraf karşı-karşıya haftalarca birbirini tarassut ettikten sonra, savaşa giriştiler. Muhârebe 3 (yahut 4 ?) gün sürdü; bu günler, bilhassa Irak an'anelerinde, muhtemelen mahal isimleri olarak kabûl edilmiş husûsî isimler ile ifâde edilmekte idi. Arapların kahra-

manca gayretlerine rağmen, eğer o nâzik karar ânında, Suriye'den acele ile sevkolunan kuvvetler zamanında varamamış olsa idi, muhârebeyi iranlılar kazanacaklardı. Suriye kuvvetlerinin sür'atli ve te'sirli müdâhaleleri arap ordularının zaferini sağladı. Bununla berâber, bu zafer müslümanlara oldukça pahalıya mâl oldu; çünkü ordularının tahminen $^1/_3$'ini kaybettiler. İranlıların muhakkak çok mühim olan kayıplarına dâir mâlûmât birbirini nakzetmektedir. İran orduları baş-kumandanı Rustam esir ve muhârebe esnâsında katledilmiş idi. Gâlipler mühim ölçüde ganîmet elde ettiler. En mühim ganîmet, gâlibâ İran'ın ilk devirlerine âit olan imparatorluk sancağı, Dirafş-i Kāviyān (krş. Sarre, *Klio*, III, 358 v.d.), parçalara bölünüp, taksim edildi. Ric'at eden iranlılar ile savaşan araplar, aynı zamanda, kıymetli kadın ziynetlerini ihtivâ eden meşhûr Naḫārecān (doğrusu Naḫvērgān) hazînesini de ele geçirdiler; krş. Nöldeke, *ZDMG*, XXXIII, 523 v.d.

Arapları Dicle nehrinin garbında Irak'ın hâkimi yapan şanlı al-Ḳādisīya muhârebesi, müslümanların büyük fetih devrinin en çok kutlanan hâdiselerinden biridir. Bu muhârebe islâmiyetin yakın şarkta kat'î hâkimiyetini te'sis etmiştir. An'ane, gâyet kolayca anlaşılacağı vecihle, bu zafer etrafında zengin menkıbeler yaratmıştır; bu menkıbeler eski arap şiirinde sık-sık bahis mevzuu edilir.

Muhârebenin tarihi hiç de sağlam olmayan temellere dayanmaktadır. Muhtelif kaynakların verdiği tarihler, 14—16 (635—637) seneleri arasında değişmektedir. Kat'î olan bir şey var ise, o da muhârebenin ilk baharda vukû bulduğu ve Basra'nın bu tarihten sonra kurulduğudur. Wellhausen (*ayn. esr.*, VI, 72) muhârebe tarihini 15 (636) olarak kabûl ettiği hâlde, Caetani (*ayn. esr.*, s. 629—633) 16 (637) senesini daha uygun bulmaktadır; bk. bir de Justi, *Grundr. der iran. Philol.*, II, 546.

Ermeni muharrirler bu muhârebeden, Ḥīra (erm. Herthican) münâsebeti ile, bahsetmektedirler; krş. Sebeos (H. Hübschmann, *Zur Geschichte Armeniens u. der ersten Kriege der Araber*, Leipzig, 1875, s. 14) ve Caetani (*ayn. esr.*, s. 685).

Bibliyografya: *BGA* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 211, 321; III, 626, 717; IV, 7—9; Ḳazvīnī, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), II, 159; İbn Baṭṭūṭa (Paris tab.) I, 413 v.d.; Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 255 v.d.; Ṭabarī, *Tārīḫ* (Leiden), I, 2285—2364 (Brünnow-Fischer tarafından Ṭabarī'den seçilmiş parçalar için bk. *Arab. Chrestomathie aus Prosaschriftstellern*, Berlin, 1913, s. 77—98); Ṭabarī (Belʿamī, fars. nakli; frns. trc. Zotenberg, Paris, 1867 v. d., III, 388-400); Masʿūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris tab.), IV, 207—225; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), II, 346—377; Abu 'l-Fidā', *Annales muslemici* (nşr. Reiske-Adler), I, 435. İran, süryânî ve ermeni kaynakları için bk. Caetani, *ayn. esr.*, III, 681—687. — Ritter, *Erdkunde*, X, 186; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 76; Weil *Gesch. der Chalifen*, I, 61, 66—72; Spiegel, *Erân. Alterthumskunde* (Leipzig, 1878), III, 539 v. d.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendlande* (1885), I, 237—240; Nöldeke, *Aufsätze zur pers. Geschichte* (Leipzig, 1887), s. 132; Justi, *Grundr. der iran. Philologie*, II, 546; Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten* (1899), VI, 68—83; Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen* (Leiden, 1900), I, 2, 5, 11; Caetani, *Annali dell' Islām*, III, 629—713.

Yāḳūt, yukarıda zikri geçen şehirler dışında, Ḳādisīya adını taşıyan 3 yer daha kaydediyor ki, bunların ikisi Musul dâhilinde, Nahr al-Ḥāzir üzerinde, Musul ile İrbil arasında bulunan iki köy olup, üçüncüsü ise, Mezopotamya'da Cazīrat İbn 'Omar civârında bulunan bir mahaldir; bk. Yāḳūt, *al-Muştarik* (nşr. Wüstenfeld), s. 337. Bagdad civârında bir başka Ḳādisīya de İbn al-Aṯīr (*ayn. esr.*, XII, 91) tarafından zikredilmektedir. Ḳādisīya yanında onun kısaltılmış şekli olan al-Ḳādis kelimesine de rastlanmaktadır; msl. bir muhârebe meydanı (yk. bk.) ile Herat civârında bir mahal (bk. *al-Muştarik*, s. 337; Balāẕurī, s. 409, 2) ve Marv al-Rūẕ civârında bir diğer mahal (Yāḳūt, IV, 7,1) bu ismi taşımaktadır. Nöldeke (*ZDMG*, XXXIII. 162 v. d.)'nin düşündüğü gibi, ihtimâl bütün bu mahal isimleri, ortadan kalkmış ve milliyeti mechûl bir kavmin, yâni, V. ve VI. asır Süryânî edebiyatında, Sincār mıntakasında vahşî ve savaşçı bir hudût kavmi olarak görünen Ḳadişelerin bakiyeleri ile alâkadardır. Mezopotamya, Babilonya ve İran topraklarında al-Ḳādisīya ve al-Ḳādis denilen mahallere, Sâsânî hukümdarlarının tazyikıne mârûz kalmış olan bu kavme mensûp kimseler tarafından iskân edilen mahaller gibi bakmak lâzımdır. An'ane, hiç değilse, Kûfe civârındaki meşhûr al-Ḳādisīya adının Herat civârındaki Ḳādis'ten geldiğini, kat'î olarak, göstermektedir; çünkü askerî hudût kordonuna dâhil olan kaledeki askerler buradan

gelmişlerdi. Krş. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 157 v. d., 162; J. Marquart, *Ērānšahr nach der Geographie des Pseudo-Moses Xorenaç'i* (*Abhandl. der Götting. Ges. der Wiss.*, 1901, s. 77, 78). (M. Streck.)

KADİZ. CÂDIZ (daha önceleri nâdiren CÂLIZ), fransızca, portekizce ve almancada çok defa Cadix şeklinde yazılıp, Kadis (Cadice). Kadiz (Cadiz) olarak telâffuz edilir (Cadissen, Cadissène, isp. Gaditano, alm. Cadizer buradan gelir). Kadiz İspanya'nın cenûp müntehâsında bulunan ve aynı isimdeki eyâletin merkezi olup, nüfusu 70.000'dir. Şehir Atlas okyanusunun Cebelüttârık boğazının şimâl-i garbîsinde vücûda getirdiği Kadiz körfezinde kâindir. Kadiz, 1.100 (m. ö.) senelerine doğru, Sidon fenikelileri tarafından, Ponce de Léon hânedanına izâfetle bugün Isla de Léon adı verilen Cotinussa, yâni Erytheia adasının şimâl-i garbî ucundaki kayalık üzerinde kuruldu. Fenikeliler şehri, Cassiterid (Britanya) adalarından getirdikleri çinko ile iberyalı Turdétan (Turdetani, Turduli)'ların ülkesinde, Baetis (Guadalquivir) nehrinin munsabı yakınlarında kâin Tarşiş (Ταρτηδδός, Ταρδήτον)'ten getirdikleri gümüş için, anbar olarak kullanmakta idiler. Fenike dilinde şehre Gad(d)ir, (H)Aggadir אגדיר הגדר denilmekte idi (krş. ibrân. גָּדֵר ve (גְּדֵרָה) = τεῖχος, kale, duvarı, s(a)eptum, sepimentum, sûr çevrili, müstahkem mevkî, kale (krş. La Haye); bu kelimeyi grekler Γάδειρα, romalılar (Gadir), Gades, araplar Ḳādis şekline sokmuşlardır. Tabi'î olarak, ispanyolcadaki Cádiz şekline örnek teşkil eden bu son arapça şekildir (bir Kartaca kelimesi olan *aghader* de *agadir*, cem. *igadar* şeklinde, „sûr, sarp kayalık" (arapça *curf*) mânası ile libya-berberî diline geçmiş ve bu cins isimden, msl. Fas'taki Agadir gibi, yeni hâs isimler meydana getirilmiştir).

500 (m. ö.) yılından sonra, Kadiz kartacalılar tarafından işgâl edildi ve burası İspanya yarım-adasının cenûp kısmının fethinde onlara bir harekât merkezi hizmetini gördü. Daha sonraları Hamilcar, Hasdrubal ve Hannibal donanma ve ordularını kartacalıların garptaki ticâret merkezi olan bu zengin şehirde teşkil ve techiz ettiler. Kadiz, Kartaca'nın ticâretini kıskanarak, 206 (m. ö.)'da romalılar tarafına geçince, Scipionlar şehri ikinci Pön harbinde, aynı maksat için, kullandılar. Büyük İskender zamanında seyyah Pyhtéas, II. (m. ö.) asırda Artemidor ve I. (m. ö) asırda Poseidonios gibi yunan âlimleri, Akdeniz'de hemen-hemen bilinmeyen medd ve cezir hâdisesini (medd ile cezir arasında 2—3 m. fark) müşâhede edebilmek için, bir çok yunanlının bulunduğu bu şehre sıksık gitmekte idiler. Bütün kadim devir boyunca, Kadiz'in ticâreti ehemmiyetini muhâfaza etti; şehir zengin ve müreffeh kaldı. Buna mukabil, orta çağ, Vizigotlar ve daha ziyâde araplar ile, Kadiz için, inhitat ve sıkıntılı bir durgunluk devri açtı (krş. İskenderiye ve Kartaca). Şehir ve, ticâreti iptidâî bir derekeye düştü. 844'te normanlar gelip, Kadiz'i yağma ettiler. Fakat 859'da onların yaptığı yeni bir hücûm emîr Muḥammed'in donanması tarafından, muvaffakiyet ile, püskürtüldü. Kadiz'in eski ehemmiyeti ve bütün dünyaca tanınan şöhreti o derece kaybolmuş idi ki, Alfons X. 14 eylûl 1262'de şehri zaptettikten sonra, orayı yeniden iskân etmeğe mecbûr olmuş idi. Filhakika sonraları, Amerika'nın keşfi ile, garptan gelen gümüş yüklü ticâret gemilerine liman vazifesi görmesi, Kadiz için, yeni bir ikbâl devri açtı; şehir bu devirde berberî korsanların 1530, 1553 ve 1574'teki hücûmlarına mukavemet etti ise de, 1587'de ingiliz Drake'in ve bilhassa 1596'da Essex kontunun hücûmlarından son derece zarar gördü.

Kadiz arap coğrafyacı ve tarihçiler tarafından zaman-zaman zikredilmekte ise de, oynadığı rol, İşbiliye ve Kurtuba'nınkine nazaran, ehemmiyetsizdir. Ehemmiyet bakımından da Tarifa, Elcezîre, Málaga, Almería ve Kartaca'dan sonra gelmektedir. Bununla berâber, arap müellifleri Kadiz'in eski deniz kalesi hakkında topoğrafya ve tarih bakımından pek az mâlûmât vermelerine rağmen, kadîm devirlerde pek meşhûr olup, sık-sık zikredildiği hâlde, hiç bir yerde tamâmiyle tasvir edilmemiş olan Kadiz civarındaki "Herkül sütûnları" (*aṣnām Hiraḳl* yahut sâdece *al-aṣnām* veyahut da *al-tamāṯīl al-Hiraḳliya*; Masʿūdī, *Tanbīh*, s. 69) hakkında kıymetli mâlûmât vermekten usanmamaktadırlar; bu sütûnlardan garpta 7 adet bulunduğunu ve en meşhûrunun da Trafalgar yahut *Ṭaraf al-aġarr* (Maḳḳarī, I, 83, 18) burnu civarında *ṣanam Ḳādis* yahut *manārat Ḳādis* olduğunu bildirmektedirler. Fakat, bu âbideyi, Reinaud'nun yaptığı gibi (bk. Abu 'l-Fidā', II, 269,5), Kadiz'in cenûb-i şarkısînde inşâ edilmiş olup, içerisinde hiç bir ilâh tasviri bulunmayan meşhûr Fenike Herkül'ü Melqart mâbedi ile karıştırmamak icâp eder. Bu *ṣanam* veya *manārat Ḳādis*, elinde uzun bir topuz, (bâzılarına göre anahtar bulunan, ayakta dev gibi bir adamı temsil eden ve gittikçe incelen iki mermer parçasının taşıdığı üç köşeli bir kaide üzerinde duran pirinçten bir heykel olarak, tasvir edilmiştir. 540 (1145)'ta. ʿAlī b. Mūsā b. Maymūn menfaat kaygusu ile

bu âbideyi tahrip ettirdi. Bu „Herkül sütûnları“ hakkında daha fazla mâlûmat için bk. Dozy, *Recherches*[3], II, 311—314, zeyil, nr. XXXV, s. LXXXIX—XCVII ve CVII v. d. (fakat, s. XC'da الاندلس yahut الاوغ yerine: الاوغ okunmalıdır; Yāḳūt, IV, 6, 20'de de böyledir) ve R. Basset, *Hercule et Mahomet* (*Journal des savants*, 1903). Kadiz bölgesine *İḳlīm al-aṣnām*'da denilmektedir. Herm. Thiersch, İskenderiye feneri (1909) hakkındaki muazzam eserinde arap tarihçilerinin, bilhassa *ṣanam* yahut *manārat Ḳādis*'e dâir verdikleri mâlûmât ve tasvirlerden faydalansa idi, isâbetli hareket etmiş olurdu. Kadiz'in araplar zamanında ehemmiyetini kaybetmiş olmasının bir delili de, Simonet'nin muazzam *Historia de los Mozárabes* adlı eserinde zikredilmemiş olmasıdır. Araplara uyarak, ispanyollar da Kadiz'i bir gümüş kupa (una taza de plata) ya benzetmektedirler.

Bibliyografya: Dozy, *Recherches*[3], II, 312, not 2'de gösterilmiş olan arapça kaynaklar; Madoz, *Diccionario geogr.-estad. hist.*, V, 193—204; krş. Seybold, *Zur spanisch-arabischen Geographie. Die Provinz Cádiz* (Rud. Haupt katalogu 8: *Der Muhammedanische Orient* (zeyil), 1906, s. 35—40); P. Schröder, *Die phönizische Sprache*, s. 80 (130, 162, 181); Doxy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, IV, 209: „la tour de Cadix, c'est-á-dire les colonnes d'Hercule“. (C. F. SEYBOLD.)

KADR. ḲADR (A.), *ḳadar* [b. bk.]'in diğer bir şekli.

ḲADRÎ. [Bk. ḲADRÎ.]

KADRÎ. ḲADRÎ, İran şâiri olup, *Cangnāma-i Kişm* ve *Cārūn-nāma* adlı iki kısa manzûm destânî eserinde Kişm adası ile Hürmüz şehrinin, Şāh 'Abbās I. tarafından, zaptını anlatır. Bunlardan birincisi L. Bonelli (*Rendiconti della R. Acad. dei Lincei*, VI, 1. sömestr, fas. 8) tarafından neşredilmiştir. Krş. Ethé, *Grundriss der iran. Philol.*, II, 237.

KĀF. [Bk. KEF.]

ḲĀF. [Bk. KAF.]

ḲĀF. [Bk. KAF-DAĞI.]

KAF. ḲĀF, arap alfabesinin 21. harfi (adedî kıymeti — 100'dür; bk. mad. ABCAD). Yazıdaki şekli nabatî alfabesindeki *ḳāf*'tan meydana gelmiştir ve yalnız arap dilinde, tâlî olarak, *fā*' ile karışmış olduğundan, bu ikinci harf, başka bir tarzda noktalanmak sûreti ile diğerinden ayrılmıştır [bk. mad. ARABİSTAN, Arap yazısı, levha I]. Sîbavayhi zamanında *ḳāf* art damaktan telâffuz olunan *g* gibi idi. Bu telâffuz, bugün bedevîler ve köylüler arasında, pek çok yerlerde muhâfaza edilmektedir; bundan başka bugünkü halk dilinde *ḳāf*'ın hemze gibi telâffuzu hâkimdir; *ḳāf*'ın halk arasındaki diğer yeni telâffuzları için bk. mad. ARABİSTAN, Dil. Bugün münevverlerin telâffuzu *ḳ* (yâni art-damak *k*'sı)'tır. Krş. Schaade, *Sîbawaihi's Lautlehre*, fihrist. — *Ḳāf* aynı zamanda *Kur'an*'ın L. sûresinin adıdır.

(A. SCHAADE.)

KAFA. [Bk. KEFE.]

KAFĀLA. [Bk. KEFÂLET.]

KAF-DAĞI, islâm kozmolojisinde arzın etrafını çep-çevre ihâta eden dağın ismidir. Müteahhirin nezdinde arzın şekli husûsundaki kanâatler muhtelif idi; krş. Ḳazvînî, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt*, I, 143 v.d.; Dimaşḳî, *Nuḫbat al-dahr* (nşr. Mehren), s. 9; İbn al-Vardî, *Ḫarîdat al-'acā'ib*, s. 9 ve bu husûsta Zenker (Lane, *Sitten und Gebräuche der heutigen Egypter*, II, 229, 231 v.d.); Reinaud, *ayn. esr.*, I, s. CLXXXI v.d. ve Radloff-Hochheim (*ZDMG*, XLVII, (220. Homeros, Hesiodos ve iyonyalı fizikçiler zamanındaki ibrânîler ve yunanlılar gibi, eski araplar da, arzı ekseriyâ tamâmen düz bir kurs itibâr ediyorlardı. *Kur'an*'daki bâzı sûrelerde de aynı fikir mevcûttur. Bu nokta-i nazar müslüman memleketlerinde, bugün bile, mü'minlerin bir kısmının nokta-i nazarıdır. Kaf-Dağı, insanlar tarafından aşılması imkânsız bir bölge ile, dünya kursundan ayrılmıştır. Burası, Peygamberin bir sözüne göre (krş. Ṭabarî, *Tārîḫ*, fars. trc.), öyle karanlık bir sâhadır ki, onu aşmak için dört ay lâzım gelir. İranlıların ve yunanlıların fikirlerine benzer bir başka kanâate göre, dünyanın etrafı çep-çevre, *al-Baḥr al-muḥîṭ* yahut *Uḳiyānūs* (= Okyanus) denilen, gemilerin geçemediği, tamâmen veya kısmen zifirî karanlıklara gömülü ve kimsenin kıyısını görmediği müteaffin bir su tabakası ile kaplıdır (krş. Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān*, s. 19; Ḳazvînî, I, 104, 10; İbn al-Vardî, s. 73; Zenker (Lane), s. 232, 234; Reinaud, II/1, s. 23 v.d.). Bu su tabakasından sonra, Kaf-Dağı, her şeyi, karayı ve denizi, bir kuşak gibi, çevreler.

Bilhassa Yāḳūt, Ḳazvînî ve İbn al-Vardî'nin tasvirlerine göre, Kaf-Dağı yeşil zümrütten müteşekkil olup, onun aksinden gök kubbenin yeşil (bize göre mâvî) rengi meydana gelmektedir. Bundan biraz farklı olan bir başka rivâyete göre, yalnız asıl Kaf-Dağının istinât ettiği kaya (*al-ṣaḫra*) bir çeşit zümrüttendir. Bu kayaya aynı zamanda *al-vatad* „kazık“ ismi de verilmektedir; zîra Allah onu arza bir destek olmak üzere yaratmıştır. Filhakika bâzılarının kanâatine göre, arz kendi-kendine duramaz, bu cinsten

bir desteğe ihtiyâcı vardır. Eğer Kaf-Dağı mevcût olmasa idi, Ṭabarî'nin farsca tercümesinde kaydedildiği gibi, arz durmadan sarsıntılar geçirir ve hiç bir mahlûk orada yaşayamazdı.

Bununla berâber, bu telâkkînin yanında, arzı „taşıyanlara“ dâir daha mufassal kanâatler var idi. Ḳazvînî (I, 146, 16—147)'de mevcût bir rivâyete göre, başlangıçta, desteği olmadığı için, arz sağa sola sallandığından, Allah bir melek yarattı; melek arzı omuzları üzerine koyup, elleri ile tuttu („gök-kubbeyi“ taşıyan Atlas'ı hatırlatıyor); melek yeşil yâkuttan dört köşeli bir kayaya, kaya dev-âsâ bir öküze, o da suda yüzen bir balığa istinât etmektedir. İbn al-Vardî (s. 12, 15 v.d.) aynı şeyi söylemekte ve ayrıca Kaf-Dağı'nın yukarıda bahsi geçen yakut kayadan itibâren başladığını da buna ilâve etmektedir. İbn al-Vardî (s. 13, 17 v.d.)'deki bir başka rivâyette arza desteklik vazifesi gören daha bir çok şeyler sayılmaktadır; bununla berâber melekten bahsedilmemektedir ve desteklerin sırası farklıdır; msl. burada, öküz kayaya istinat etmektedir. Başka rivâyetler için krş. Wensinck, *The Ocean* ..., s. 18 (not 2'deki rivâyetler), ayrıca, J. Meyer, *Die Hölle im Islam* (Basel, 1901), s. 46. Müslüman iranlılar, arzı taşıyan hayvanı bâzan bir öküz olarak (krş. Câmî, *Yūsuf u Zalîḫā* (nşr. Rosenzweig), Vienne, 1824, s. 13, 5 v. d. ve bunun üzerine Rosenzweig, *ayn. esr.*, s. 190[b]; Vullers, *Lex. Pers.-Lat.*, II, 946[a]), bâzan da öküz ile balık karması bir varlık şeklinde (*gāv-i māhî*: Firdavsî, *Şāhnāma*, nşr. Vullers, s. 38, 59; 444, 199 ve krş. Vullers, *Lex.*, II, 947[a]) tasvir etmektedirler. Bagdad'da halk itikadında arzın istinatgâhı olarak, bir öküz ve bir balıktan bahsedilir; krş. H. Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 301. Kızıl Deniz sâhillerinde oturanlar arasında arzın bir muazzam öküzün sırtı üzerinde durduğu kanâati hâkimdir; bk. E. Rüppel, *Reise in Abyssinien* (Frankfurt, 1838, I, 256). Ḳazvînî öküz ve balık için mukaddes kitaplardaki Leviathan ve Behemoth gibi canavar isimleri vermekte ve bununla islâmî telâkkînin, nihâî olarak, babillilerin kaos'a âit rivâyetlerine kadar giden mukaddes kitaplardaki eski telâkkîlere bağlandığını göstermektedir. Reinaud (*ayn. esr.*)'nun daha önce gösterdiği gibi, arzı taşıyan öküz fikri Hindistan'da da mevcûttur. Yukarıda, dünyanın desteği ve Kaf-Dağı'nın çıkış noktası olarak, bahsedilen kaya ibrânî efsânesinin Allah tarafından kaosun veya Okyanus'un derinliklerine, tıpkı arzın desteği gibi, daldırılan arzın göbek taşı saydığı Şetiyya taşı olması muhtemel gibi görünüyor; ibrânî efsânesi için krş. Feuchtwang, *MGWJ* (1910), LIV, 724 v. d.; W. H. Roscher, *Neue Omphalos-Studien* (= *Abhandl. der sächs. Ges. der Wiss.*, 1915, XXXI, 73 v. d.). Ḳazvînî (I, 144, 23)'de mevcût bir başka rivâyet Allahın arzı kuşaksız ve desteksiz olarak yarattığı fikrini ifâde etmektedir.

Çok revâc bulmuş bir kanâate göre, Kaf-Dağı arzın bütün dağlarının anasıdır. Diğer dağlar Kaf-Dağı'na yer-altı dalları ve damarları ile bağlıdır; Allah, bir bölgeyi yok etmek isteyince, bu dallardan birini harekete getirmekle iktifâ eder; bu da yer sarsıntısını meydana getirir. Başka bir halk inanışına göre de, böyle bir hâdise bâzan arzı taşımaktan yorulan öküzün silkinmesinden ileri gelmektedir.

İnsanların aşmasına imkân olmayan Kaf-Dağı'na arzın müntehâsı nazarı ile bakılmaktadır; işte *Ḳāf* kelimesinin bu son mânada bir sembol olarak kullanılması bundan ileri gelir; krş. msl. Câmî, *Yūsuf u Zalîḫā*'sının bir mısraı (nşr. Rosenzweig, s. 1, 14). Bu esâtirî dağ görülen ve görülmeyen dünyalar arasındaki hudûdu teşkil etmekte ve kimse onun ardında ne olduğunu bilmemektedir; rivâyete göre, orada yaşayan mahlûkatı yalnız Allah bilir. Bâzılarına göre (krş. İbn al-Vardî, s. 188), Kaf-Dağı'nın arkasındaki bölge, öteki dünyaya âit bir memleket olup, gümüş gibi beyaz, 40 günlük bir yol uzunluğundadır ve melekler ile doludur. Peygamberden nakledilen bir rivâyete göre (bk. Zenker, (Lane, *ayn. esr.*), s. 236), Kaf-Dağı'nın ötesinde başka memleketler bulunmaktadır: bunlardan biri altından, 70'i gümüşten, 7'si de miskten olup, her biri 10.000 günlük yol uzunluğundadır ve melekler ile meskûndur. Aynı zamanda, Kaf-Dağı ile arkasındaki bölgenin cinlerin oturduğu bir yer olduğu da rivâyet edilmektedir. Fakat bilhassa Kaf-Dağı, bizzat, bir nevî ak-baba olan ve hadd-i zâtında arapların 'Anḳā' [b. bk.]'sına benzeyen esâtirî Sîmurġ kuşunun yaşadığı yer olarak tanınmaktadır. Dünyanın yaratılışından beri mevcût olan bu hârikulâde kuş, Kaf-Dağı'na çekilip, orada ilk çağların hukümdar ve kahramanlarına, hakîmliği sâyesinde, akıl hocalığı ederek, kanaatkâr, münzevî bir hayat sürmekte imiş. Kuşun yaşadığı yer olan Kaf-Dağı'na şiirde hikmet Dağı“ ve aynı zamanda „kanaat dağı“ denilmesi bundandır. İranlı şâir Farîd al-Dîn 'Aṭṭār [b. bk.] en meşhûr eseri olan *Manṭiḳ al-ṭayr*'da, tamâmen *fanā fi 'llah*'a erişmeden önce, rûhun aşması lâzım gelen yedi menzil arasında sûfînin yollara düşmesini, bir kuşun onların çok hakîm kıralı Sîmurġ'un huküm sürdüğü Kaf-Dağı'na kadar, yedi vâdi

aşarak, yaptığı çok zahmetli ve sergüzeşt dolu seyahatine benzeterek, tasvir etmiştir.

Kaf-Dağı'nın arap masal edebiyatında da yeri vardır; *Bin bir gece* masallarında bu dağın adı çok geçer (msl. bk. nşr. Habicht, I, 127, 5). Bir çok *Kur'an* müfessirleri L. sûrenin başlangıcındaki *ḳāf* harfini Kaf-Dağı olarak tefsir etmektedirler.

Arza inhisar eden dar mânasında, Kāf-Dağı yüksek Asya dağlarının şimâlden islâm âlemini, bilhassa Kafkasları ve şimâlî İran'daki silsilelerini hudûtlayan kısmını ifâde eder. Bu sebeple, *Şāh-nāma*'de eski İran hukümdar ve kahramanlarının hârikulâde cenklerine sahne olan Demâvend [b.bk.] Sīmurġ'un vatanı olarak gösterilmektedir.

Kaf-Dağı hakkındaki islâm telâkkîsinin gerek geniş (esâtirî), gerek dar mânasında, umûmî hatları ile, iranlılardan alındığında hiç şüphe yoktur. Onlarda Alburz (Alburc) eski farsca Hara-berezaiti („yüksek dağ") iptidâ, yunanlıların Olympos'u gibi, tanrıların saraylarını da ihtivâ eden ve arzın ucunda bulunan esâtirî bir dağ idi. *Avesta*'daki tasvire göre, Hara-berezaiti'ye arzın dağ sisteminin bel kemiği nazarı ile bakmak lâzım geliyor; zîra, diğer bütün dağlar ondan, yer-altı iltisakları vâsıtası ile, ayrılmıştır. Hara-berezaiti'yi, yalnız bütün arzı değil, aynı zamanda onun müntehâsında bulunan, fakat *Bundeheş*'e göre, onu çep-çevre kuşatmayan Vurukaşa isimli bir gölü de çevreleyen bir dağ silsilesi olarak tasavvur ediyorlardı. Yukarıda zikri geçen pehlevî eserin coğrafyasında da Kaf-Dağı adına tesâdüf olunmaktadır (bk. Windischmann, *Zoroastrische Studien*, Berlin, 1863, s. 7, 73, 75, not 1). Bundan başka, Alburz, dünya yüzünde addedilip, İran kültür dünyasının şimâlini çevreleyen dağ silsilesi ile aynı sayılmıştır. Böylece, bugün Alburs (Elburs) adının İran dili konuşulan bölge etrafındaki dağ veya tepelerin adı olarak, sık-sık geçtiği ve bilhassa Demâvend (krş. mad. ELBÜRZ)'de en yüksek noktasına varan bir dağ silsilesine verildiği görülmektedir. Ayrıca, Yāḳūt (IV, 18, 9 v.d.)'un Kaf-Dağı'na eskiden Alburs denildiğini açıkça iddia ettiği de kayda değer; bk. bir de Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (*GMS*, XXIII, 1), s. 191 v.d.; Geiger (s. 51)'e göre, Vurukaşa[c] gölü başlangıçta muayyen bir mahalli (Aral gölü veya Hazer denizi) ifâde ediyor, fakat *Avesta*'da esâtir sâhasına intikal etmiş görünüyordu. Hara-berezaiti *ile* Alburz ve Vurukaşa (Vārukaşa) münâsebetleri için bk. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 42 v.d.; Fr. Spiegel (*ZDMG*, VI, 85) ve *Eranische Altertumskunde*, Leipzig, 1871, I, 191 v.d.; W. Geiger, *Ostiran. Kultur im Altertum* (Erlangen, 1882), s. 42 v.d.; F. v. Andrian, *Der Höhenkultus asiat. u. europ. Völker* (Vienne, 1891), s. 287 v.d.

Hindlilerde de İran kozmolojisine çok yakın bir telâkkî mevcûttur. Edebiyatlarında, bilhassa *Purānas*'larda, görünen dünya ile görünmeyen dünyayı birbirinden ayıran ve mâverâsında karanlıklardan başka bir şey olmayan Lokāloka adlı mevhum dağ kuşağının zikri geçer. Lokāloka için bk. Spiegel (*ZDMG*, VI, 86) ve J. Dowson, *Classical Dictionary of Hindu Mythology* (London, 1879), s. 180. Cayna doktrinine göre, Puşkarawara'da bulunan halka şeklindeki dağ, beşeriyetin hudûdunu teşkil eder; krş. Jacobi (*ZDMG*, LX, 312).

Daha önce, Gesenius (s. 317) ile Rosenzweig (*ayn. esr.*, s. 185) Kaf-Dağı hakkındaki islâm telâkkîsinin dünyayı çevreleyen Lokāloka ve Hara-berezaiti—Alburz dağları hakkında buna benzeyen hind-iran telâkkîlerinde çok eski benzerleri bulunduğuna işâret etmişlerdir.

Mandeîlerin telakkîsi de, müslüman telakkîsine sıkı-sıkıya bağlı bulunmaktadır. Onlara göre (krş. H. Petermann, *Reisen im Orient*, Leipzig, 1861, II, 452), kurs şeklinde olan arzı, şimâl kısmı müstesnâ, Okyanus'u çevrelemekte, bu Okyanus'u şimâl kısmında son derece saf fîrûzeden kayalık bir dağ kesmektedir. Gök-yüzüne mâvi rengini veren bu fîrûze dağdan hemen sonra, daha şimâlde, asıl arz vardır. Mandeîlerin bu telâkkîyi islâm muhitlerinden almış olmaları pek muhtemeldir. De Goeje (Ṭabarī, *Tārīḫ*, mukaddime, s. CDXXXVII)'nin arapların Kaf-Dağı mefhûmunu Mandeîlerin mitolojisinden aldıkları husûsunda ileri sürdüğü iddia mantığa uygun görünmüyor.

Dünyaya hudût teşkil eden dağın şimâlde bulunduğu fikri, Hara-berezaiti—Alburz ve Kaf-Dağı (bk. bilhassa Mandeî efsânesi) hakkındaki dar tefsirde görüldüğü şekli ile, Asya'da ve bilhassa eski şark milletlerinde çok yaygındır. Bu telâkkînin menşe'i ihtimâl arza hudût teşkil eden dağ ile tanrıların ikametgâhının göğün şimâl kısmında bulunduğunu kabûl eden babillilerin kozmolojisinden alınmıştır; Babil-Asur telâkkîsi için krş. Fr. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881), s. 29, 117 v. d.; Fr. Hommel, *Aufsätze u. Abhandl.* (München, 1900), II, 345 v. d. ve Zimmern, *Die Keilinschriften und das alte Testament*[3] (Berlin, 1903), s. 353, 355, 620. Aynı telâkkînin izlerine, Kitab-ı Mukaddes'te görüldüğü üzere, eski ibrânîlerde de rastlamaktayız (bk. bilhassa Eş'iyâ, 14, 13); bu husûsta bk. W. Gesenius, *Commentar über den Jesaia* (Leipzig, 1821), II, 316 v. d. (bu eserde Kitâb-ı Mukaddes dışında kalan benzer telâkkîler de tetkik edilmiştir); Dillmann-Kittel, *Der Prophet Jesaia*[7] (Leipzig, 1898), s. 134. Hindlilerde, umûmiyetle buddhist telâkkîye göre, dünyanın merkezi ve bel kemiği addedilen Meru (bk. W. Foy, *Festschrift E. Windisch*, Leipzig, 1914, s. 213 v. d.; E. Washb. Hopkins, *Epic Mythology*, Strassbourg, 1915, s. 253, fihrist ve Roscher, *Neue Omphalos-studien*, Leipzig, 1915, s. 72)'ya bâzan hind âlemini şimâlden hudûtlayan Himâlaya dağları nazarı ile de bakılmaktadır. Nitekim yunanlılar için Tesalya tanrılarının dağı olan Olympos vatanlarının şimâl hudûdunu göstermekte idi.

Bibliyografya: Yaḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 18 ve I, 154, 4—6; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 19, 376; Ḳazvīnī, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 170; İbn al-Vardī, *Ḫarīdat al-ʿacāʾib* (Kahire, 1324), s. 13, 13 v.d., 118, 3 v.d.; Ṯaʿlabī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyāʾ* (Kahire, 1325), s. 4; Muṭahhar b. Ṭāhir al-Maḳdisī, *Kitāb al-badʾ va 'l-tārīḫ* (nşr. Huart), II, metin s. 6, 37, 46 v. dd.; trc. s. 6, 35, 44, 46, III, metin s. 140, trc. s. 146 (*Publ. de l'Éc. d. Lang. or. viv.*, 4. seri, XVII, XVIII); Ṭabarī (Bel'amī, farsça nakli; trc. Zotenberg, *Chronique de Tabari*, Paris, 1867, I, 33); Vullers, *Lex. Pers.-Lat.*, II, 706[a]; W. Gesenius, *ayn. esr.*, II, 323 v. d; Rosenzweig (Cāmī, *Yūsuf u Zalīḫā*, Viyana, 1824, s. 185, 200); E. W. Lane, *Sitten und Gebräuche der heutigen Egypter* (alm. nşr. F. Zenker), II, 30, 232, 235 v. d.; Reinaud, Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm* (*Géographie d'Aboulféda*), Paris, 1848, I, s. CLXXXI v.d.; A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed* (Berlin, 1862), II, 469 v. d.; A. J. Wensinck, *The Ideas of the Western Semites concerning the Navel of the Earth* (*Verhand. der Kon. Akad. v. Wetensch.*), Afd. Letterkunde, N. R., XVII, nr. 1 (Amsterdam, 1916), s. 5 v. d., 37 v. d.; ayn. mll., *The Ocean in the Literature of the Western Semites* (*göst. yer.*, XIX, nr. 2, 1918, s. 17 v.d.). — J. L. Rasmussen, *De monte Caf commentatio* (Diss., Kopenhagen, 1811) görülememiştir. (M. STRECK.)

KAFF. [Bk. KEFF.]

KAFFĀRA. [Bk. KEFFÂRE.]

KAFĪL. [Bk. KEFİL.]

KĀFİR. [Bk. KÂFİR.]

KÂFİR. KĀFİR (A.), aslında „izâle eden, gizleyen", sonraları „gördüğü iyilikleri gizleyen," yâni „nankör"; bu mânalarda kelimeye eski arap şiirinde ve *Kur'an* (XXVI, 18)'da rastlanılmaktadır. Bu kelime, *Kur'an*'da dinî bir mâna almıştır: „Allahın lûtuf ve nimetlerine hamd-ü senâ etmeyen", yâni „Allaha karşı küfrân-ı nimet eden", bk. XVI, 57 ve XXX, 33:" verdiklerimize karşı küfrân-ı nimet edenler"; bk. bir de XVI, 85. Daha sonraları, ihtimâl, aynı mâna genişlemesinin daha önce vukû bulduğu süryânîce ve ârâmîcenin te'siri altında, daha umûmî olarak „kâfir" mânasını alan bu kelime ilk defâ sûre LXXiV, 10'da ve sonra da sık-sık geçmektedir; cem.: *kāfirūn* yahut *kuffār* ve yalnız bir kere de (sûre LXXX, 42) *kafara*. Önceleri Peygamberi inkâr ve tahkir eden imansız mekkelilere *kāfir* deniliyordu: sûre L, 2 v.b. Kâfirliğin mâhiyeti, sûre XXXIV, 33 („sizin risâletinize inanmıyoruz") ve sûre VI, 89'da olduğu gibi, bâzan *bi-* harf-i cerri ilâvesi ile daha sarîh olarak, târif edilmektedir. Mekke'nin ilk zamanlarında, kâfirlere karşı alınacak vaziyet husûsunda ümit ile bekleme tavsiye edilmekte iken (sûre LXXXVI, 17; LXXIII, 10—11, bk. bir de *al-Kāfirūn* sûresi, CIX); sonraları, onlardan uzak durmak (sûre III, 114 ve 27), hücûmlarına karşı korunmak ve hattâ onlara hücûm etmek tavsiye ediliyordu (sûre II, 186 v.b.). *Kur'an*'ın bir çok âyetlerinde, kâfirlere çok umûmî bir şekilde işâret olunmakta ve onlar Allahın gazabı ve cehennem ile tehdit edilmektedirler.

Hadîslere gelince, bunlar bilhassa açık ve tafsilâtlı olarak, kısmen bir kâfirin kıyâmet günündeki âkıbetinden ve çekeceği cehennem azâbından ve kısmen de mü'minin ona karşı alacağı vaziyetten bâhistir. Ayrıca hadîslerde, bir müslümanın *kabīra* işlemekle *kāfir* sayılıp-sayılamayacağı meselesinde, islâmiyetin ilk zamanlarındaki o büyük münâkaşanın akisleri görülmektedir (krş. Buḫārī, *Kitāb al-īmān*, bâb 22). Nitekim şu kabîl hadîslere rastlıyoruz: — „Bir müslüman dindaşına *kufr* isnat eder ve bunu isbat edemezse, bizzat *kāfir* olur" — yahut — „*kufr* isnâdı — cinâyete (katle) muâdildir" — v.b. Bununla berâber, kelâmcılar arasındaki kalem münâkaşalarında, *kāfir*, ekseriyâ muhâlif fikirde olan müslümanları ifâde etmek için kullanılmaktadır.

Kāfir ebedîyen cehennem ateşinde yanacaktır. — Bu islâmiyetin değişmez bir akîdesi olarak kalmıştır. İlk asırların akîde mücâdelelerinde bir müslümanın hangi sebepler altında *kāfir* sayılacağı ve dolayısı ile ebedî cehen-

nem ateşine mahkûm olacağı (krş. mad. CEHENNEM meselesi münâkaşa mevzuu idi. En müsâmahalı nokta-i nazar Murci'anınkidir: buna göre, b ü t ü n ehl-i kıbleden her hangi bir kimse bir *kabîra* işlese bile, yine de mü'min sayı'malı ve haklarında verilecek nihâî hukûm Allaha bırakılmalıdır. Bu tefsir ile tam tezât teşkil eden görüş, vicdanı üzerinde bir *kabîra* taşıyarak ölen her müslümanı doğrudan-doğruya *kāfir* sayan hâricîlerin (ve ibâżîlerin) görüşüdür. Onların nazarında, tövbe ve istiğfâr edilmemiş her günâh, bir *kabîra*'dir. Bu iki kanâat arasında, bu husûsî hâl için, Mûtezilenin husûsî bir görüşü mevcûttur; ona göre, bu durumda bulunan kimse — *fāsiḳ*'tır (krş. mad. İMÂN). — Nallino (*Riv. degli Studi orientali*, VII, 436 v.dd.)'ya göre, Mûtezile, Murci'a [b. bk.] v.b. adları ihtimâl, onların bu husûstaki hareket tarzları ile sıkı-sıkıya alâkalıdır.

Lisān al-ʿarab (VI. 459 v. d.)'a göre, kâfirler şu guruplara ayrılmaktadır: 1. *kufr al-inkār* — Allahı tanımayan, onu inkâr eden; 2. *kufr al-cuḥūd* — Allahı tanımakla berâber, onu tasdik etmeyen ve bundan dolayı, tenvir edilmiş olmalarına rağmen, kâfir kalanlar; 3. *kufr al-muʿānada* — Allahı tanıyan ve tasdik eden, fakat haset ve garez yüzünden, kâfir kalanlar; 4. *kufr al-nifāḳ* — zâhiren Allahı tasdik etmekle beraber, kalben tasdik etmeyen ve bu sebeple yâni iki yüzlü [krş. mad. MUNÂFIḲ] olduklarından, kâfir kalanlar.

F ı k ı h eserlerinde, *kuffār*'dan bilhassa şu yerlerde bahsolunmuştur: 1. *kitāb al-ṭahāra*. Sûre IX, 28. âyetten çıkarılan, *kāfir*'in murdar olduğu kanâatinde, en mutaassıbından en müsâmahalısına kadar, aş.-yk. bütün nokta-i nazarlar temsil edilmiş bulunmaktadır. Bilhassa *kāfir*'i *dah nacāsat* arasında sayan şî'a, bütün pâklik meselelerinde olduğu gibi, burada da çok mutaassıp görünmektedir; buna mukabil, temizlik bakımından mü'min ile *kāfir*'i müsâvî addeden Navavî, bu meseleyi husûsî bir müsâmaha ile mülâhaza ediyor. Umûmiyetle *ahl al-kitāb* [b. bk.] hakkında verilen hukûm, diğer *kuffār*'a nisbetle, daha müsâmahalıdır; msl. *ẕabāʾiḥ* ve *munākaḥa* meseleleri bile, onların lehine olarak, müslümanlar ile münâkaşa edilmektedir. — 2. *Kitāb al-cihād* (*va 'l-siyar*)'de. *Dār al-ḥarb* [b. bk.]'in gayr-i mü'min sâkinlerine karşı *Cihād* [b. bk.] bir *farż ʿala 'l-kifāya*'dir. *Ahl al-kitāb*, *cizya* ve *ḫarāc* [b. bk.] ödemek suretiyle *ẕimmī* [bk. mad. ẒİMMA] olabildikleri ve *amān* [b. bk.] elde edebildikleri için, tekrâr husûsî bir mevkî işgâl ediyorlar; *Dār al-islām*'ın *ẕimmī* ve *mustaʾmin* adı verilen bu kâfir guruplarının şer'an himâye talep etmeğe hakları vardır. *Kāfirūn* kütlesinden istisnâ edilen diğer bir tâlî gurubu *murtadd* [b. bk.]'ler teşkil etmektedir; bunlara şeri'at, tekrar islâmiyete dönmek husûsunda yapılan ihtarı kabûl etmedikleri takdirde, ölüm cezâsı tâyin etmiştir. Diğerleri, yâni asıl *kāfir*'ler (bu mânada *kāfirūn aṣliyūn* ve daha dar mânada *muşrikūn*), harp esiri olarak, müslümanların eline düştükleri zaman, ya kılıçtan geçirilir veya köle [bk. mad. ʿABD] olurlar; eğer tâlihleri yâver olursa, mübâdeleye tâbî tutulur yahut da serbest bırakılırlardı (bir çok hâllerde, msl. islâmiyetin Afrika'ya tedricî nufûzu sıralarında, *murtadd* ile asıl putperestler arasındaki farkı tesbit güç idi; elde, bilhassa bu meseleye münhasır, eserler mevcûttur; krş. İbn Ḥacar al-Haytamī, *al-Iʿlām bi-ḳavāṭiʿ al-islām*, taş-basm., 1293). — Şerîat, diğer muhtelif husûslarda, *kuffār*'ı mü'minlerden ayırt etmektedir; bununla berâber, şerîatın bu son derece dar tefsirine, fi'liyâtta gittikçe ortadan kalkmakta olan bir ekalliyet uymaktadır.

İslâmiyetin kâfirlere karşı olan hareket tarzının tarihî tekâmülünü anlamak için, bu hatt-ı hareketin, ilk asırlarda, dinî sâiklerden ziyâde, siyâsî-iktisâdî sâiklere dayandığını göz önünde bulundurmak lâzımdır. Haçlı seferlerine kadar islâmda, kâfirlere ve her şeyden önce *ahl al-kitāb* hakkında aş.-yk. muâsır olan hıristiyanlıkta târifi imkânsız bir müsâmaha hukûm sürmekte idi. Msl. yüksek resmî mevkîlerde hıristiyanların bulunduğuna şâhid olmaktayız. Bu eski devrede kâfirlere karşı dinî taassuptan bahsedilemez. Bu taassup, ancak, kâfirler ile mükerrer düşmanca temâslar (haçlı seferleri, türkler ile muhârebeler) neticesinde doğmuş ve gelişmiştir. Diğer taraftan, msl. türk-iran muhârebelerinde, savaş sâikası ile, türk fetvâlarında iranlılar bile *kuffār* olarak vasıflandırılmakta idi (bk. Peçevî, I, 311, 319); aynı sıfat, Sûdan mehdisinin beyannâmelerinde olduğu gibi, bizzat türklere dahi verilmiştir. Halbuki son zamanlarda vaziyet görünürde tamâmiyle aksi bir istikamette gelişmiş bulunduğuna ve müslümanlar islâmiyetin siyâsî bakımdan zevâli ve müslüman olmayan milletlerin büyümesi neticesinde, kâfirlere karşı aldıkları tedbirlerde müşkilâta (büyük devletlerin tazyikı, kapitülasyonlar v.b.) uğradıklarına göre, bu hâdiseler karşısındaki iktidarsızlık duygusunun, kin ve garezi arttırmak ve bunun zaman-zaman tezâhürlerini (katl-i âmlar v.s.) göstermesi husûsunda büyük bir rol oynamış olduğu tabi'îdir. Bâzan ve hattâ bugün bile, halk muhayyilesi mahsûlü olan (bk. Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 48 v.d.) ve alnında *k-f-r* taşıyan

deccâl [b. bk.] mefhûmları ile de bir münâsebeti bulunan *kāfir*'in yapılan kaba karikatürünü bu şekilde izah etmek lâzımdır (krş. Goldziher, *Der Islam*, XI, 178).

İhtimâl frenklere olan husûmet (belki de akîde çatışmaları) sebebi iledir ki, *kāfir*, bilhassa türkçedeki, *gavur* şekli ile (farsça *gabar* [b. bk.] de aynı menşe'den gelmiş olsa gerek) bir küfür olmuştur. Hâlbuki nazarî olarak (*ZDMG*, LVIII, 562): „Bir müslüman, bir hıristiyan veya yahudiye: — „Sen gâvursun" — derse, cezâya müstahak olur" denilmektedir. *Kāfir* türkçeden slav dillerinin çoğuna geçmiştir. Diğer taraftan, menşe' itibârı ile ispanyolca *cafre*, *kāfir*'e, fransızca *cafard* da *kuffār*'a dayanır. *Kāfir* iki hâlde h â s i s i m olarak kullanılmaktadır: Cafr (kaffrlar) bir millet ve Kâfiristān [b. bk.] da bir memleket ismidir.

Kāfir ve *kufr*, s û f î istilâhları arasında ayrı bir inkişâf göstermiştir. Msl. Abū Saʿîd [b. bk.]'in „imân ve imânsızlık tamâmen birbirinin aynı olmadıkça, hiç bir kimse hakikî müslüman olamaz" meâlindeki beyiti ile Muḥammed Aʿlā al-Tahānavī (*Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*; nşr. Sprenger, *Dictionary of technical Terms* v. b.)'nin muhtelif izahları ve bilhassa *kufr*'ü *īmān-i ḥaḳīḳī* addeden bir izah mukayese edilebilir.

B i b l i y o g r a f y a: Metinde gösterilen kaynaklardan başka, eski a r a p ş i i r i için bk. *ZDMG*, XLIV, 544. — *kfr*'nin s ü r y â n î c e de gösterdiği değişiklik için bk. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, I, 1798 v.d.; â r â m i c e d e k i tekâmülü için bk. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*, s. 381 ve ayn. mll., *Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, II, 383 v.dd. — H a d î s l e r için bk. A. J. Wensinck, *The Handbook of Early Muhammedan Tradition alphabetically arranged* (Leiden, 1927); — A k â i d e âit husûslar için bk. Māturīdī, *Şarḥ al-fiḳh al-akbar* (Haydarâbâd, 1321), s. 2 v. d., 9 ve tür. yer.; İbn Ḥazm, *al-Faṣl fi 'l-milal va 'l-niḥal* (Kahire, 1320), III, 142 v. dd.; Houtsma, *De Strijd over het Dogma in den Islâm tot op el-Ash'ari*, s. 16 v. dd.; Goldziher, *Vorlesungen*, s. 101, 182 v. d., 202, 205; Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter und Redensarten*, s. 60, not. — *Kuffār*'a âit d i ğ e r t a s n i f l e r için bk. Muḥammed Aʿlā al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (*Dict. of Techn. Terms*, yk. bk. ve Hughes, *Dict. of Islam*, bilhassa *Kāfir*); bk. bir de Cureānī, *al-Taʿrīfāt* (nşr. Flügel), *īmān*. — F i ḳ h t a *kuffār* için bk. Goldziher, *Die Ẓāhiriten*, s. 59 v. dd.; ayn. mll., *Vorlesungen*, s. 182; Juynboll, *Handb. des islām. Gesetzes*, s. 173. — T a r i h î m â l û m â t için bk. Goldziher, *Vorlesungen*, s. 183 v. d.; Becker, *Christentum und Islam*, s. 15 v. dd.; Mez, *Die Renaissance des Islâms* (Heidelberg, 1922), s. 28 v. dd., bilhassa s. 47 v. dd. Barhebraeus'un da bahsettiği (*Chronicon*, nşr. Bruns ve Kirsch, Leipzig, 1789, s. 324), *Kuffār al-turk* hakkında krş. Steinschneider, *Polem. u. apologet. Literatur in arabischer Sprache*, s. 296. — A v r u p a d i l l e r i n d e *kāfir* için bk. Miklosich, *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen* (*Denkschriften der Wiener Akademie*, 1888, XXXVII, 68, 154); Dozy ve Engelmann, *Glöss. des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe* (Leiden, 1869), s. 245; Diez, *Etymolog. Wörterb. der roman. Sprachen* (5. tab., Bonn, 1887), s. 435; Lammens, *Remarques sur les mots français dérivés de l'arabe* (Beyrut, 1890), s. 64 v. d. — S û f î l e r d e k i *kufr* için bk. bir de Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1922), s. 23 ve ayn. mll., *La passion d'al-Hosayn-ibn-Mansour al-Hallaj* (Paris, 1922), fihrist, s. 99. (W. BJÖRKMAN.)

KÂFİRİSTAN. KĀFİRİSTĀN. H i n d ū - K u ş ' ü n d a ğ l ı k b i r b ö l g e s i olup, 35° ve 36° şimâl arzı ile 70° ve 71° 50′ şark tûlü arasındadır; satıh ölçüsü aş.-yk. 12.950 km². 'dir. Eskiden müstakil iken, 1896'dan beri Efganistan topraklarına dâhil bulunmaktadır. Şimâl hudûdu — aş.-yk. Amu-Derya ile İndüs arasında suların taksim hattıdır; daha şimâldeki vâdilerde Ġalça [b. bk.] kabîleleri oturur. Garpta, Khāvak boğazı yakınlarında, cenûba doğru teveccüh eden Hindū-Kuş dağı yamacı, Kāfiristān'ı Panҫşīr ve Nicrāo vâdilerinden ayıran bir hudût telâkkî edilebilir. Şark ve cenûpta ise, Kunar ve Başgal vâdileri ile Kunar ve Kâbil vâdilerinin şimâlindekiler arasında uzanan bir dağ silsilesi ile hudûtlanır. Memleket birbirinden yüksek dağ silsileleri ile ayrılmış, bir çok vâdilerden müteşekkildir. Bunlardan inen en mühim nehirler, ya Kâbil veya Kunar vâdilerine akar ve bu itibârla da İndüs havzasına dâhildir. Belli-başlı nehirleri, Alişang ile berâber, Alingar yahut Kāo, Pēç (Prēsum yahut Kāmah) ve Başgal'dir. Bu memleket s â k i n l e r i, putperestliğe bağlılıklarından dolayı, öteden beri kāfir ismi ile tanınmışlardır ve Kāfiristān ismi buradan gelmiştir. Aslında yalnız memleketin bir parçasına âit olan Siyāh-pūş („siyah elbiseliler") ismi (memleketin geri kalan ahâlisine Safîd

pūş „beyaz elbiseliler" denilir) daha eski bir devirden beri bilinmektedir.

Milâdın ilk senelerinde bu dağlık bölge, hiç şüphesiz, Kuşān kırallığına tâbî bulunuyor ve Kapisa dağlık bölgesine tekabül ediyordu. Timur (şimâl-i garbî Hindistan ile Efganistan'da fâtihin ismi Taymūr telâffuz edilir)'un memleketi ve iktidar mevkiindeki kabîleyi ifâde için kullandığı Katōr adı, komşu Çitrāl memleketi hukümdarlarının unvanı ve bir de bugün en mühim kabîlenin ismi olan Katīr ile bir olmalıdır. Çok muhtemel olarak, bu ad Kuşānların daha sonraları kullandıkları Kidāra unvanından gelmiştir. Wood ile Yule, Marco Polo'nun Casem (yâni Kokça vâdisinde bulunan Kişm)'de rastladığı şarap içen kabîlelerin, eskiden Hindū-Kuş'un şimâlindeki vâdilere kadar yayılmış olan Kāfir'lerden başka kimseler olmadıkları kanâatindedirler; fakat bu kabîlelerin adı, kat'î olarak, ilk defa Timur'un seferleri münâsebeti ile geçmektedir. Timur, 800 (1398) yılında Hindistan'ı istilâ etmek üzere iken, Khāvak boğazından, Andarab'a karşı yaptıkları çapulculuklarından dolayı cezalandırmak maksadı ile, önce Kāfir'lerin memleketine yürüdü. Kendisinin Katōr ve Siyāh-pūş ismini verdiği bu kabîlelere karşı zafer iddiasına rağmen, kuvvetlerinin büyük bir kısmının, bir pusuya düşürülerek, imhâ edildiği ve sürekli bir muvaffakiyet elde edemeden, Khāvak'e döndüğü muhakkaktır. Babur'un eserinde, bu memleket ve ahâlisi hakkında etraflı mâlûmat verilmektedir; kendisinin bahsettiği bir çok nehir ve bölgelerin isimleri hâlâ muhâfaza edilmektedir. Daha yakın zamanlarda, 1809 yılındaki tetkiklerinden sonra, Elphinstone, onu müteâkip Masson (1826) ve Biddulph (1880), bu ülkeye gitmemekle beraber, mümkün olan bütün mâlûmatı topladılar; Elphinstone'un verdiği mâlûmat bilhassa değerlidir. Kāfiristān'ın içerilerine kadar giren ilk avrupalı Lockhart (1885) oldu; 1889 ve 1890 'da onu Robertson tâkip etti. Bu sonuncusu Hindū-Kuş Kāfirlerine dâir eserinde, bu memleket ve ahâlisi, örf ve âdetleri, inanç ve müesseseleri hakkında bugün elde mevcût en iyi mâlûmâtı vermiştir,

Eski Hindistan hukûmeti ile Efganistan arasında 1893'te akdolunan muâhede ile, Kâfiristan, nihâî olarak, Britanya imparatorluğu hudûtları dışında kaldı ve 1896'da, emîr 'Abd al-Raḥmān bütün ülkeyi hukmü altına alıp, bütün ahâliyi islâmiyeti kabûle zorladı. En son boyun eğen, Katīrlerin bir kolu olan, Rāmgalī kabîlesidir. Robertson ahâliyi iki kısma ayırır: birbirleri ile yakın akrabâlıkları olan Siyāh-pūş kabîleleri (Katīrler en mühim kabîleyi teşkil eder) ve aralarında bir karâbet bulunmamakla berâber, Safīd-pūş adını taşıyan ve birbirleri ile karışmış bulunan kabîleler. Bu sonuncuların en mühimleri Vaygalī (onlar ile akrâba olan Aşkun ile birlikte)'ler ile Prēsungalī'ler yahut Vērōn'lardır. Hepsinin ârî ırkının eski bir koluna bağlı olmaları ihtimâli vardır. Dilleri pisāça gurubunun dallarından olup, Kuhn ve Grierson'a göre, hindû dilleri gurubunun kollara ayrılışından sonra, fakat irancanın kendisinden ayrılmasından önce, konuşulan bir dilin en karakteristik husûsiyetlerini hâvî idi. En saf lehceler—Başgalī ile memleketin orta kısmında hâkim olan Vay-alā ve Vērōn lehceleridir. Gavarbatī, Kalāşā ve Paşay merkezden uzak olan bir gurup teşkil ederler; Paşay, asıl Kāfiristān hudûtları dışında, Calālābād vâdisinde bile konuşulmaktadır. Bu gurubun Aşkund denilen bir başka şûbesi daha var ise de, bunun husûsiyetleri hakkında henüz bir şey bilinmemektedir.

Kāfiristān ahâlisinin ekseriyetinin son senelere varıncaya kadar sâlik oldukları putperestlik şekli, büyük ölçüde, animizm ile karışık idi; bununla berâber, asıl mâbedi Prēsungal'da bulunan yaratıcı İmrā, peygamber Monī, harp ilâhı Gīş ve ilâhe Dizanē gibi her yerde tanınan belli-başlı bir kaç ilâhları var idi. Hudût topraklarında, efgan istilâsından önce, bir çok kasabalar islâmiyeti kabûl etmişlerdi. Bu mühtedîlere *şayḫ* denilmekte idi. Kurban olarak, keçi kesmek ve zikretmek (*ẕikr* ve *samā'*) her yerde âdet idi.

İctimâî sistem tamâmen kabîlelere dayanmaktadır ve her kabîlede bir çok klan mevcûttur. Kabîlenin idâresi bilhassa muhtelif klanları temsil eden reis yahut *cast*'lerden müteşekkil bir meclisin elindedir; her sene idârenin kararlarını tatbik için, muayyen sayıda *urir*, yâni me'mûr, seçilir. Evlerin yapısı gâyet iyi olup, dâimâ büyük köyler teşkil edecek şekilde, bir araya toplanmıştır. Kāfirler umûmiyetle açık göz ve zekî kimseler olup, aynı zamanda yalancı, desîsekâr ve azametlidirler; bununla berâber, misâfir sever kimselerdir, umûmiyetle de gaddâr değildirler. Cesûr ve hürriyetsever insanlar olup, kendi memleketlerinde büyük bir asâlet gösterirler; kavgacı olmalarına rağmen, başka kimseler arasındaki kavga ve mücâdeleleri yatıştırmağa âmâdedirler. Hırsızlık yapanlar ve cinâyet işleyenler hiç cezâ görmezler. Kölelik her yerde cârîdir. Köleler ya doğuştan köledirler, ya kabîleler arasındaki mücâdelelerde esir düşerek yahut da satın alınarak, köle olmuşlardır.

Bibliyografya: Tīmūr, *Malfūẓāt-i Tīmūrī* (Elliot ve Dowson, *Hist. of India*, London, 1871, III); Babur, *Vekayi* (trk. trc. R. R. Arat, nşr. TTK, 1943, I, 27; 1946, II, 142, 144—146, 245, 306; ingl. trc. A. S. Beveridge, London, 1921); *The Book of Ser Marco Polo* (trc. v. Yule-Cordier), London, 1903, I, 155, 165; Elphistone, *Caubul* (2. tab., London, 1839—1842); Biddulph, *Tribes of the Hindoo Koosh* (Kalküte, 1880); Masson, *Travels in Afghanistan* (London, 1844); G. S. Robertson, *The Káfirs of the Hindu-Kush* (2. tab., London, 1900).

(M. LONGWORTH DAMES.)

ḲĀFİYA. [Bk. KAFİYE.].

KAFİYE. ḲĀFİYA (A.), edebiyat ıstılahı. *Ḳāfiya* kelimesi (Goldziher, *Abhandl. z. arab. Philologie*, I, 83 v.dd.) gâlibâ ilk önce manzûm bir hikmet veya hicivli bir söz mânasına geliyordu; buradan beyit, sonra şiir ve nihâyet kafiye mânasını almıştır.

Ḳāfiya arûzdan ayrı bir ilim sayılmaktadır; gâyesi ünsüz ve ünlü v.b. bakımından, beyitin son „harflerinin" kaidelerini bildirmektir. Daha dar bir mânada, *ḳāfiya*, Ḫalīl b. Aḥmed [b. bk.]'e göre, beyitin son sâkin iki ünsüzünden hemen evvel bulunan harekeli ünsüzden itibâren başlayan ünsüzlerin bütünüdür; mâlûmdur ki, bir beyit dâimâ zâhir veya mefrûz bir sâkin „harf" ile nihâyet bulur: *yafʿal, yafʿalū, yafʿalī, yafʿalā*.

Ḳāfiya altı harften mürekkeptir: 1. *ravī* — şâirin şiirlerini bitirinceye kadar, muttarit olarak, beyitin sonunda muhâfaza ettiği harftir ve şiir buna göre adlandırılır: İmruʾ al-Ḳays'in *Muʿallaḳa*'sında *lām*, Ṭarafa'nınkinde *dāl* v.b. Bu şiir parçalarının tek kâfiyeli olduğuna, ancak *racaz muzdavic* (mesnevî)'de beyitin her mısrâının kendi aralarında kâfiyelendiğine dikkat nazarını çekmek lâzımdır. Bâzı arûz ve *ḳāfiya* âlimlerine göre, bir manzûmenin ilk iki mısrâını kendi aralarında kafiyelendirmek kaide icâbıdır; 2. *vaṣl* — harekeli *ravī*'den sonra gelen bir harf-i med veya *hā'* (harekeli veya harekesiz)'dır; umûmiyetle harf-i medlerden yalnız *alif* yazılır; 3. *ḫurūc* — *vaṣl* vazifesini gören harekeli bir *hā'*'dan sonra gelen harf-i meddir; 4. *ridf* — *ravī*'nin hemen evvelinde bulunan harf-i illet veya harf-i med; bir şiirde *vāv* ve *yā'* birbirinin yerini alabilir; beytin son iki harfi sâkin ise, *ridf* getirmek mecbûrîdir; 5. *taʾsīs* — *ravī*'den evvel gelmiş ve harekeli bir ünsüz ile ondan ayrılmış olan *alif*'tir; 6. *daḫīl* — *ravī* ile *taʾsīs* arasında bulunan harekeli ünsüzdür.

Ḳāfiya aynı şekilde altı ünlüyü ihtivâ eder: 1. *macrā* yahut *mucrā* — *ravī*'nin ünlüsü; 2. *tavcīh* — sâkin *ravī*'den evvel bulunan ünlü; 3. *nafāẕ* — *vaṣl* vazifesini gören *hā'*'nın ünlüsü; 4. *ḥaẕv* — *ridf*'in hemen evvelinde bulunan ünlü; 5. *işbāʿ* — *daḫīl*'in ünlüsü; 6. *rass* — *taʾsīs alif*'inin hemen evvelinde bulunan ünlü.

Diğer taraftan, beş türlü *ḳāfiya* vardır: 1. *mutakāvis* — son iki sâkin ünsüzü, harekeli dört ünsüz ile ayrılır: *fav*[*ḳa ḳadamī*]*h*; 2. *mutarākib* — son iki sâkin ünsüzü, üç harekeli ünsüz ile ayrılır: *ʿala*-[*cabali*]*y*; 3. *mutadārik* — iki sâkin ünsüzü, iki harekeli ünsüz ile ayrılır: *ḳad*-[*faʿa*]*l*; 4. *mutavātir* — iki sâkin ünsüzü, bir tek harekeli ünsüz ile ayrılır: *bā*[*li*]*y*; 5. *mutarādif* — iki sâkin ünsüz, vâsıtasız olarak, birbirini tâkip eder: *ḳ*[*āl*].

Nihâyet *ḳāfiya*'deki hatâları kaydetmek lâzımdır: 1. *iḳvā'* — *macrā* olarak, bir *żamma*'nin *kasra* ile değişmesi; 2. *işrāf* veya *isrāf* — bir *fatḥa* ile harekeli bir *macrā*'nın bir *kasra* ile veya bir *żamma* ile harekeli bir *macrā* ile değişmesi; 3. *ikfāʾ* — benzer sesleri olan ünsüzlerin (*mīm* ile *nūn*, *ḥā'* ile *hā'* v.b.), *ravī* olarak, kullanılması; 4. *icāza* — esâs itibârı ile ayrı birer ses olan ünsüzlerin (*bā'*, *rā'*, *kaf* ve *lām* v.b.), *ravī* gibi, kafiyelendirilmesi; 5. *taḫrīd* — bir tek şiir parçasında *żarb*'ın değişmesi; 6. *iṭā'* — bir tek kelimenin bir şiir parçasında, aynı mânada, kafiye olarak tekrarı; 7. *sinād* — *ravī*'den evvel vukûa gelen bir hatâ: *a. sinād al-ḥaẕv* — *ridf*'ten evvel bulunan ünlünün değişmesi; *b. sinād al-işbāʿ* — *ravī* ile *taʾsīs* arasında bulunan ünlünün değişmesi; *c. sinād al-tavcīh* — sâkin *ravī*'nin hemen evvelinde bulunan ünlünün değişmesi; *d. sinād al-ridf* — bir şiirde bir beyitte *ridf*'in kullanılıp, diğerlerinde kullanılmaması; *e. sinād al-taʾsīs* — bir beyitte *taʾsīs*'in kullanılıp, diğerlerinde kullanılmaması; *f. tażmīn* — bir beytin sonundaki mânanın tâkip eden beytin başına tâlik edilmesi.

İzahâtı tamamlamak için, bir şiir inşâd edilirken, harekeli *ravī*'nin ünlüsünü uzatmanın kaide icâbı olduğunu kaydetmek lâzımdır; fakat bu âdet umûmî değildir. Banī Tamīm, *vaṣl* yerine, *macrā*'ya sâkin bir *nūn* ilâve eder. Banī Asad'de *macrā* kaldırılmıştır. Eskiden *macrā*'nın evvelinde harf-i illet olmayan sâkin bir ünsüz bulunduğu takdirde, *ravī*'nin ünlüsünün bu ünsüz üzerine nakledilmesi ve o zaman bu *ravī*'nin sâkin hâle gelmesi câiz idi: *faʿlū* > *faʿul*. Nihâyet *ravī* sâkin ise, bunun çoğu zaman sâkin bir *nūn*'un tâkip ettiği bir *kasra* ile, harekelendirildiği vâkîdir: *faʿal* > *faʿalin*.

Bibliyografya: ʿARŪŻ maddesinde zikredilmiş olan eserlerden başka bk. Sībavayhī, *al-Kitāb* (Bulak, 1316), II, 296; İbn

Raşîḳ, *al-ʿUmda* (Kahire, 1325), II, 238 v.d. (MOH. BEN CHENEB.)

ḲAFÎZ. [Bk. KAFÎZ.]

KAFÎZ. ḲAFÎZ, arap **hacim ölçüsü** kuru (un, tâne ve meyva gibi) mallar için kullanılır; aş. yk. 25—50 litre hacmindedir. İslâmiyetten önceki devirde, ticârette, kuru ve sulu mevâd için, hacim ölçüleri kullanılırdı; bu da, umûmiyetle, ölçülere verilen ve yunanca ile lâtinceden alınan ağırlık ölçü ve isimleri ile tezat teşkil eden arapça isimlerden anlaşılmaktadır. Bununla berâber, öteden beri, bu maddeleri hacimlerine değil, ağırlıklarına göre ölçüye vurmak âdet olmuştur. Şark ile garp bu sâhada birbirine tamâmen zıt bir inkişâf göstermiştir. Hacim ölçüsünden ağırlık ölçüsüne bu geçiş, bir taraftan ağırlık esâsına göre yapılan alış-verişlerin kontrolündeki büyük kolaylık, diğer taraftan, kuru meyvalar için, büyük yahut küçük hacim ölçülerinin istimâli arasında tecrübe ile tesbit olunan fark dolayısı ile, tervic edildi. Üst tabakalardaki meyvaların ağırlığı altındakileri iyice tazyik ettiği için, şu netice hâsıl olmaktadır: aynı şerâit dâhilinde olmak şartı ile, büyük mıkdarların bir hacim vâhid-i kiyasîsi küçük mıkdarların bir hacim vâhid-i kıyasîsinden daha ağır basmaktadır. İlk devirlerde kullanılan hacim ölçü sistemi daha aşağıda izah edilmiştir. Rakamlar arasındaki nisbetsizlik bu sistemin mütecânis olmadığını göstermektedir. Nazarî mıkdar hesaplarında büyük tahavvüller hâkimdir; aşağıda gösterilen ve taktir edilmiş suyun normal bir harârette olduğu farzolunmak şartı ile, kilogram ile ifâde edilen rakamlar, 571 (1175/1176) senesine âit olup, Kahire müzesinde mahfûz bulunan bir *mudd*'lük esâs ölçüye dayanmaktadır; buradaki yazıya göre, bu *mudd* 377 *dirham kayl*'lik saf suyun hacmindedir. Hicretin ilk asırlarında kullanılan ölçüler, aşağıda gösterilen rakamların yarısından daha küçük olmalıdır.

Kuru mallar için hacim ölçüleri:

Mudd (modius) 1						1.15 l
Ṣāʿ	4.	1				4.6 „
Makkūk	6.	1 1/2.	1			6.87 „
Ḳafîz	48.	12.	8.	1		55.0 „

Bu sisteme iki ağırlık ölçü mikyâsı ilâve edilmiştir:

Vasḳ	240.	60.	40.	5.	1.	275.0 kg
Kurr	1440.	360.	240.	30.	6. 1.	1650.0 „

Bu hacim ölçüleri tamâmen unutulmadı ise, bunun sebebi, ihtimâl fıkıh eserlerinde muhâfaza edilmiş olmalarıdır. Bunlar, hiç değilse şarkta, çarşı pazarda artık görülmemektedir. Bununla berâber, *ḳafîz* bugüne kadar Akdeniz'in garp havzasındaki memleketlerde, Tunus'ta, Sicilya'da (*cafiso* ve *cafisone*, zeytin yağı ölçmeğe mahsûs 11—20 kg. bir ölçü) ve İspanya'da (*cahiz*, cem. *cahices*, tahminen 6.6 'hl. hubûbat için) mevcûdiyetini muhâfaza etmiştir.

Bibliyografya: Sauvaire, *Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes* (*JA*, 8. seri, 1886, VII, 445—456); ayn. mll., *A Treatise on Weights and Measures, by Eliyâ, Archbishop of Nisibin*, *JRAS*, yeni seri, 1880, XII, 115—117; 1884, XVI, 518); Decourdemanche, *Traité pratique des poids et mesures des peuples anciens et des Arabes* (Paris, 1909), s. 84, 91; V. Queipo, *Essai sur les systèmes métriques et monétaires* (Paris, 1859), I, 360.

(E. V. ZAMBAUR.)

ḲAFṢA. [Bk. KAFSA.]

KAFSA. ḲAFṢA (GAFSA), **Tunus'ta bir şehir** olup, 36° 24′ 32″ şimâl arzı (Paris), 6° 20′ 6″ şark tûlü üzerinde ve Ḳayravân'dan 219 km. cenûpta, Tunus'tan 380 km. ve Sfax'tan 200 km. mesâfededir. Nüfusu aş.-yk. 7.753 olup, 248'i avrupalıdır. Bu şehir, 40 km. garbında kâin Metlavî fosfat mâden ocakları istihsâlâtını nakletmek için inşa edilmiş olan bir demir yolu ile Sfax'a bağlanmıştır.

Ḳafṣa, coğrafya ve sevkülceyş bakımından, dikkate değer bir mevkî işgâl etmektedir. 345 m. yüksekliğinde yuvarlak bir tepe üzerine kurulmuş olan şehir, cenûb-i şarkîde Cabal Orbata dağ kütlesi ile şimâl-i şarkîdeki Cabal ʿAssala ve Cabal Yūnes arasında bulunan Vādî Bāʾiş'in mecrâsına ve dolayısı ile merkezî Tunus bozkırları ile Carîd ve Şoṭṭ'lar bölgesi arasındaki geçide hâkim bir vaziyettedir. Vâdinin kolları ile sulanan bir vâha şehrin eteğinde takriben 1.000 hektar bir sahaya yayılmaktadır. Bu vâhada 75.000 hurma ağacı, bir çok yemiş, bilhassa kayısı ve incir ağaçları vardır ve bir az da hubûbât zer'iyâtı yapılır. Şehrin fazla husûsiyeti yoktur. Burada göze çarpan başlıca âbideler, bizans devrinden kalma temeller üzerine orta çağda inşâ edilmiş olan Ḳaṣba („hisar„), sütûn başları kadîm devre âit bulunan büyük câmi ile eskiden romalıların kullandıkları ılıcadan sularını alan havuzlardır (*ṭermiż*). Yerli halk yalnız arapça konuşur. Berberîce hemen tamâmen kaybolmakla berâber, Ḳafṣa'nın 48 km. şarkındaki Sened köyü halkı tarafından kullanılmaktadır (bk. Provotelle, *Étude sur la Tamazir't ou Zenatia de Qalaât es-Sened*, Paris, 1911, *Publications de la Faculté des Lettres d'Alger*, XLVI).

Ḳafṣa, eski Capsa şehridir. Bu sonuncu şehir, Numidya kırallığının müstahkem mevkîlerinden biri idi ve Marius tarafından, Jugurtha'ya karşı giriştiği savaşta (106 m. ö.) tahrip edilmiş idi. Roma imparatorluğu zamanında yeniden inşâ edilmiş, önce *municipium*, sonra da *kolonia* olmuştur. Byzacium bölgesini, göçebe akınına karşı korumak için, bizanslılar burasını en kuvvetli kalelerinden biri hâline soktular. Patricius Gregorius'un mağlûbiyetinden sonra, araplar şehrin civarını tahrip ettiler ve ʿOḳba istilâsı sırasında (49 = 669), şehri zaptettiler. Hilâlî istilâsına kadar, Ḳafṣa da İfrîkıye'nin geri kalan kısmının uğradığı değişikliklere mârûz kaldı. Bakrî, Ḳafṣa'yı daha önceki devre âit dikkate şâyân eserler muhâfaza etmiş ve mâmûr bir şehir olarak, tasvir ediyor. Şehrin etrafı, bizanslılar tarafından inşâ edildiğinde şüphe olmayan, fakat efsâneye göre, „Nimrūd'un kölesi Şentiyān" tarafından yapılmış bir sûr ile çevrilmiş olup, evler, araları taş ile örülmüş, mermer revaklar üzerine binâ edilmiş idi. Vâhada, Mısır'a ve Sicilmâsa'ye kadar sevkedilen küllî mıkdarda fıstık ile Ḳayravân şehrinin ihtiyâçlarını te'min eden her türlü yemiş yetişirdi. Civar sayfiye yerlerinde, yer-yer aynı derecede mâmûr, köyler var idi; „Gafṣa'nın ḳuṣūr'u" adı verilen bu köylerin sayısı 200'den fazla idi. 50.000 dinârı bulan yıllık vergi tutarı umûmî refâha delîl teşkil etmekte idi. Bakrî'nin verdiği mâlûmâtı İdrîsî te'yit ve ona şunları da ilâve etmektedir: „Ahâli berberîleşmiştir; büyük bir kısmı Afrika lâtincesi ile konuşmaktadır." Bir çokları hâlâ Abāżiya akîdelerine sâdıktırlar. Filhakika Bakrî, bir çok bölgelerde, bilhassa Sicilmâsa'de, yemek maksadı ile, köpek beslenildiğini kaydediyor. Köpek yemek âdeti Cerba Abāżîleri arasında bugün bile cârîdir.

Hilâlî istilâsı Gafsa civarındaki ahâli arasına yeni bir unsur soktu. Şehrin civarında Aṣbac aşîreti yerleşti. Memleketi soyduktan sonra, yaşamağa devam edebilmek için, yerli aşîret reislerinin hizmetine girmeğe mecbûr kalan bu göçebelerin yardımı ile, ʿAbdallāh b. Muḥammed b. al-Rend adında bir şahıs, 449 (1053/1054)'da, Ḳafṣa'dan başka, Ḳasṭīliya diyârının büyük bir kısmını içine alan ve bir asırdan fazla devam eden bir kırallık kurdu. Filvâkî ʿAbd al-Muʾmin tarafından devrilen (554 = 1159) ve bu hukümdarın vefatından sonra ihyâ edilen Banî Rend sülâlesi ancak 576 (1180)'da, kat'î olarak, ortadan kalkmıştır. Bununla berâber, Muvaḥḥidler ile Ḥafṣîler Ḳafṣa'da hiç bir zaman kat'î bir hâkimiyet kuramadılar. Hakikatte, Cerîd ahâlisi gibi, bu şehrin halkı kavga ve isyânlarda kendilerini gösterdiler. Muvaḥḥidler ile Banî Ġāniya arasındaki muhârebelerde Ḳaraḳūş buraya, Karyatin kumandasında, askerî bir birlik yerleştirdi. Muvaḥḥidî halîfesi, şehri ele geçirdikten sonra, sûrları yıktı ise de, bunlar bir az sonra yeniden inşâ edildi. 1282'de Ḳafṣa, hilâfet iddiası ile, isyân çıkaran İbn Abū Amara'nin hâkimiyeti altına girdi; 1338'de, Abū Bakr b. Yemlul'ün idâresinde, yeni bir isyân çıktı. al-Ḥasan'ın İfrîkıye'yi istilâsı esnâsında, Ḳafṣa halkı derhâl Merinî hukümdarının hâkimiyetini tanıdılar. Daha sonra Hafsîlerden Abu 'l-ʿAbbās patlak veren muhtelif isyânları, ancak vâhanın hurmalıklarını kestirmek suretiyle, bastırabildi. XV. asrın ikinci yarısında, Ḳafṣa nihâyet Banî Ḥalef hânedanına mensûp hukümdarlar idâresinde müstakil kalabildi. Şehir bu kargaşalıklardan çok zarar görmüştür. XVI. asrın başında Leo Africanus şöyle yazıyor: — „Şehir, şimdiki hâlde meskûndur, fakat mâbed ile diğer bir kaç küçük câmiden başka, binâların manzarası çirkindir... Ahâli medenîdir; Thunes kıralının fazla tazyiki yüzünden, son derece fakr-ü zarûrete düşmüşlerdir". Türk hâkimiyeti Ḳafṣa'ya eski mâmûrluğunu iâde edecek mâhiyette değil idi. 20 teşrin II. 1881'de general Forgemol kumandasındaki fransız askerleri tarafından işgâl edildiği zaman, burası çok fakir bir kasabadan başka bir şey değil idi.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Hist. des. Berbères* (trc. de Slane), II, 33 v.d.; İbn Ḥavḳal, *Descr. de l'Afrique* (trc. de Slane), *JA*, 1842, s. 244; Bakrî, *Descr. de l'Afrique septentr.* (trc. de Slane) s. 118; İdrîsî (nşr. Dozy ve de Goeje), trc. s. 122; E. Fagnan, *L'Afrique septentrionale au XIIe siècle de notre ère* (*Kitāb al-Istibṣār*), (Constantine, 1900), s. 68—76; Leo Africanus (nşr. Schefer), III, 6. fasıl, s. 259; Abu 'l-Fidā', *Géographie* (trc. Reinaud), II, 195—197; Bodereau, *La Capsa ancienne et la Capsa moderne* (Paris, 1907); Guérin, *Voyage dans le Sud de la Tunisie* (Paris, 1887), s. 171—186; Zaccone, *Notes sur la Régence de Tunis* (Paris, 1875), s. 208—216; v. Maltzan, *Reise in den Regentschaften Tunis und Tripolis*, II, 133 v.d.; Céalis, *De Sousse à Gafsa* (Paris, ts.), s. 153—213; V. Mayet, *Voyage dans le Sud de la Tunisie* (2. tab., Paris, 1887), s. 154—186. (G. YVER.)

KAFTAN. ḲAFTĀN (krş. fars. *ḫaftān*, Firdavsî, *Şahnāma* — bk. bir de ʿAbd al-Ḳādir Baġdādî, *Luġat-i Şahnāma*, nşr. Salemann, *ʿAbdulqâdiri Baġdadensis, Lexicon Şahnâmianum*, s. 79 ve Asadî, *Luġat-i furs*, nşr. P. Horn,

s. 99, sulh zamanında elbise üzerine giyilen uzun ve kollu bir nevî setre olup, harpte zırh üzerinden giyilirdi. Araplar bu kelime ve bu elbiseyi, İran âdet ve modasına uyarak, kabûl etmişlerdir. Bu kelimeye Ṭabarî (nşr. de Goeje, III, 236, 14 v.dd.)'de, ʿArîb (s. 177)'de ve Masʿûdî (Paris tab.)'de rastlanmaktadır. — Seyyahlar kaftanı **önü** açık, yenleri bâzan yarıya kadar yırtmaçlı, bâzan diz kapaklarına, bâzan da topuklara kadar uzanan bir cübbe veya ceket gibi tasvir etmektedirler. Bu elbise, Osmanlı fütûhâtı ile berâber, Fas'a kadar yayılmıştır (Höst, *Nachrichten von Marókos und Fes*, Kopenhagen, 1781, s. 115); orada bilhassa kadınlar kolsuz kaftan giymekte idiler (Lempriere, *A Tour to Morocco*, London, 1791, s. 385). Suriye'nin bedevî emîr ve şeyhleri kaftanı, bir kış elbisesi olarak, kabûl etmişlerdi (Arvieux, *Voyage dans la Palestine*, Paris, 1717, s. 206). — Eskiden Osmanlı türklerinde aynı zamanda, bu isim, samur kürkten daha az ehemmiyetli olan bir teşrifat elbisesinin de ismi idi; bir vazifeye tâyin olunan kimseye, hil'at olarak, verilirdi; bunlar ramazan ve kurban bayramlarından sonra, vezîr-i âzamın huzûrunda teşrifat samurlarının muhâfazasına me'mûr *kaftancı-başı* vâsıtası ile tevzî edilirdi. [„Yeni Saray (Topkapı sarayı) içoğlanları *dolamalı* ve *kaftanlı* olarak iki sınıf idiler... diğer seferli, kiler, hazine ve has oda gılmanlarına, kaftan giydikleri için, *kaftanlı* ismi verilmiştir." (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, nşr. TTK, Ankara, 1945, s. 308). „Silâhdar ağaların maiyyet ve hizmetlerinde has odadaki müstait ağalardan beş nefer *lala* ve aşağı koğuşların okur yazar ve müstaitlerinden bir kaftancı .... vardı" (*ayn. esr.*, s. 346 v.d.); bunlara (rikâp solakları) her sene bayrama mahsus elbise, kaftan ve çizme parası verilirdi" (*ayn. esr.*, s. 448)].

Bu elbise artık giyilmemektedir. Hamdi Bey ve Marie de Launay (*Les Costumes populaires de la Turquie en 1873*, İstanbul, 1873) bunlardan, ancak harputlu bir kürt kadın münâsebeti ile, s. 238'de bahsetmektedirler: „ince, koyu yeşil kumaştan, önü açık ve göğsü, gömleğin üst kısmını gösterecek ve yarıdan aşağıyı tamâmen örtmeyecek şekilde değirmi olan kaftanın son derece uzun olan ve dört köşe biçimde nihâyetlenen kolları, bileklerin üst kısmına doğru, gümüş bilezikleri gösterecek şekilde yırtmaçlıdır. Kolların kenarı sırma kaytanlarla süslüdür."

Bibliyografya: Niẓâm al-Dîn Maḥmûd Ḳârî, *Dîvân-i Albisa* (İstanbul, 1303) s. 199; R. Dozy, *Dict. des noms des vêtements*, s. 162 v.dd.; Barbier de Meynard, *Suppl. aux dict. turcs*, II, 525 v.d.; d'Ohsson, *Tableau de l'empire ottoman*, III, 26c; VII, 199; Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*[5], s. 30 v.d.; Lammens, *Rem. sur les mots franç. dérivés de l'arabe*, s. 66. (CL. HUART.)

KĀFŪR. [Bk. KÂFÛR.]

KÂFÛR. KĀFŪR (bir de *ḳāfūr* ve *ḳaffūr*, bk. *Lisān al-ʿarab*, *ḳfr* ve *kfr*, sanskritçe *karpūra*, prakritçe *kappūra*, *kāpūra*, Cava dilinde *kapur*), kâfuru, *Laurus camphora* ve *Dryobalanops aromatica* reçinesi olduğu gibi, eski iranlılar zamanından beri Hindistan ile bir mübâdele metâı idi; Madâ'in'in zaptında, araplar bu maddeye biriktirilmiş hâlde bol mıkdarda tesâdüf ettiler ve bunu tuz sandılar (Belâẕurî, nşr. de Goeje, s. 264; İbn al-Aṯîr, nşr. Tornberg, II, 401). İbn al-Bayṭâr kâfurunun muhtelif nevîlerini saymaktadır: bunlardan *fanṣûrî* ve *riyâḥî* en iyisidir; *bâlûs* (barus) nevî yağlı ve zamklıdır ve kıymıklardan teşekkül eder; bütün bu kâfuru nevîleri istimâlden önce tathir ameliyesine tâbî tutulur. Marco Polo (nşr. Soc. de Geogr., Paris, 1865, I, 447; trc. Yule[3], H. Cordier, yeniden gözden geçirilmiş, London, 1903, II, 299 ve nr. 3, s. 302—304) *fanṣûr* kâfurusunun en iyi ve en pahalı kâfuru olduğunu ve kendi ağırlığında altın ile mübâdele edildiğini söylüyor. Arap müellifleri, Sumatra (Tapanuli'nin merkezi)'nin cenûp sâhilinde bulunan ve *kapur barus* ihrâc eden *Fanṣûr* (krş. *Tijdschr. van het Kon. Nederl. Aardrijkskundig Genootschap*, 2. seri, 1900, XVII, 18—22, 27—29; *Encycl. van Nederl.-Indië*[2], I, 172 v.d.)'dan sık-sık bahsederler. Fansur'un Barus'un eski bir adı olması çok muhtemeldir. III. (IX.) asrın ilk yarısından itibâren, Fansur adına, bir çok tarihî-coğrâfî seyahat eserlerinde, en iyi cins kâfûrunun çıktığı yer olarak, rastlanmaktadır.

Kāfūr adı *Kur'an*'da LXXVI, 5'te geçer: „Hayır sâhibi kimseler, terkibine kâfûrudur (*kāfūr*) olan bir kâseden içeceklerdir." Burada, *kāfūr* kelimesi, güzel kokuya misâl olmak üzere, zikredilmiş olabileceği gibi, bunun cennetteki bir kaynağın adı olması da muhtemeldir (Ṭabarî, *Tafsîr*, Kahire, 1321, XXIX, 111 v.d.). Bu son izah, *ʿayn* („kaynak") kelimesinin mezkûr sûrenin 6. âyetinin başında geçmiş bulunması vâkıasına dayanmaktadır.

Bibliyografya: İbn al-Bayṭâr, *al-Câmiʿ li-mufradât al-adviya* (Kahire, 1201), IV, 42—44; (trc. Leclerc), III, 127; Masʿûdî, *Murûc* (Paris), I, 338, 340 v.d.; Ḳazvînî, *Âṯâr al-bilâd* (nşr. Wüstenfeld), s. 68; İbn Baṭṭûṭa (Paris), IV, 241; G. Ferrand, *Textes géographiques* (1913), I, II, bk. mad., *camphre*; Yule ve Burnell, *Hobson-Jobson* (yeni neşr. W. Crooke) London, 1903, bk. *camphor*; W. Heyd, *Hist. du Commerce du Levant au Moyen-Âge* (Leipzig, 1885/1886), I, 165, 174, 379; II, 151, 500, 590 v. dd. (Cl. HUART.)

KÂFÛR. KĀFŪR, ABU 'L-MISK AL-IḪŠÎDÎ (? —968), aynı zamanda AL-LAYṢÎ yahut AL-SŪRÎ, al-Mutanabbî'nin bir manzûmesinde, Nubya'daki bir mahalle izâfetle, AL-LĀBÎ nisbesi ile de anılan Mısır ve Suriye hükümdarı (IV.=X. asır). Kâfûr, Nubya'da yahut Habeşistan'da 291 — 308 (904—920) yılları arasında doğmuştur (vekayînâmelerde bu husûsta verilen mâlûmât bu seneler arasında tahavvül etmektedir). Çok çirkin bir köle olduğu hâlde, Mısır ve Suriye hükümdarı olması ve zamanının âlimleri ile en büyük şâiri al-Mutanabbî [b. bk.]'yi himâye etmesi ve kendisinin onlar tarafından medhedilmesi, arap tarihçilerinin son derece alâkasını çekmiş ve kendisine, haklı olarak, büyük bir şöhret kazandırmıştır. Şâir ve âlimlerin hâmîsi olduğu için, Kâfûr kendini İḫşîdî [b. bk.]'lere karşı, hakikat hilâfına bir sadâkat örneği olarak gösteren bir takım hâl tercümesi müellifleri bulmuştur. Bunlar onun köleliğine, iktidara yükselişine ve al-Mutanabbî ile olan münâsebetlerine dâir bir çok fıkralar naklederler. Garptan Fâtımîlerin [b. bk.] ve Suriye'nin şimâlinden arap hânedanlarının tazyiklarına karşı mukavemet etmesi ve mahâreti sâyesinde, İḫşîdîlerin 323 (935)'te kurdukları hâkimiyeti idâme ettirmesi, ona tarihî bir ehemmiyet kazandırmıştır. Ölümünden sonra, İḫşîdî hâkimiyeti pek çabuk inkıraz buldu. Rivâyete göre, Kâfûr, daha köle iken, bütün emeli doyasıya yemek yiyebilmek için bir aşçı dükkânında aşçılık etmekten ibâret olan bir arkadaşına, günün birinde Mısır'a sultan olmak istediğini söylemiştir. Tâlih kendisine yardım etmiş ve köle olarak, vâli Muḥammed al-İḫşîd (323—334 = 935—946)'e satılmıştır; yüzündeki sivilceler dolayısı ile, vâlinin geri çevirmesi ve sonra tekrar yanına alması, şüphesiz, bu derin sukutu ile bu hayret verici yükselişi arasındaki tezadı tebârüz ettirmek maksadı ile ortaya atılmış bir rivâyettir. Bir başka müellif, eski efendisinin vâli İḫşîd'e para gönderdiğini, fakat vâlinin parayı geri çevirip, Kâfûr'u alıkoyduğunu rivâyet ediyor. Bundan başka, bütün arkadaşlarının, yoldan geçen bir fili görmek için, vâlinin odasını bırakıp, kayıtsızca seyre koştukları esnâda, yalnız Kâfûr'un gitmeyip, efendisinin yanında kaldığı da kaydedilmektedir. Bu iki rivâyetin maksadı, Kâfûr'un her hangi bir vesile ile vâlinin dikkat nazarını çekeceğini göstermek olsa gerektir. Filhakika İḫşîd'in onu çocuklarına mürebbî yapması ve bir ordunun başına geçirmesi için, meziyetlerini görmüş ve ona karşı itimat beslemiş olması icâp eder. Kumandan olarak, 329 (940)'da, Haleb civarında efendisi nâmına kazandığı bir muhârebede meşhûr oldu. 334 (946 temmûz)'te, al-İḫşîd ölümünün yaklaştığını hissedince, Kâfûr'u en küçük oğlu Avnucur (isim muhtelif şekillerde yazılmaktadır)'a vasî tâyin etti. Diğer taraftan halife de, Avnucur'u o andan itibâren İḫşîd'e saltanat şerîki nasbetti. Avnucur rüşd çağına eriştiği zaman bile, 338 (949)'de, Avnucur'un kardeşi ʿAlî'yi ona şerîk ve halef yaptırmak suretiyle iktidar, İḫşîdîlerin saltanatını devam ettirmelerine gayret eden Kâfûr'un elinde kaldı. Daha sonraları, 343 (954)'te, Avnucur, arkadaşlarının tahrikine kapılarak, Kâfûr'un vesâyetini sarsmak istedi; çünkü, kendini hem serbestîden mahrûm, hem iktisâdî bakımdan eli kolu bağlı hissediyordu (Kâfûr'un muazzam gelirinden kendisine 400.000 dinâr düşmekte idi). Bu maksat ile, Suriye ve sonra Mısır üzerinde hakikî bir hâkimiyet te'sis etmek için, Filistin'de Ramla'ye gitti. Fakat bu plânı tatbik mevkiine koyamadı; çünkü tam zamanında vaziyetten haberdar edilen annesi ile Kâfûr, onu yatıştırmağa muvaffak oldular. Avnucur'un ölüm tarihi olan 349 zilkâdeye (960 kânun I.) kadar her şey olduğu vaziyette kaldı. Kâfûr o yılın sonlarına doğru, Avnucur'un kardeşi ʿAlî'nin vâli olması husûsunda, halifenin muvafakatini te'mine muvaffak oldu. ʿAlî'nin 24 yaşında bulunmasına rağmen, Kâfûr nâiplik vazifesini muhâfaza etti ve ona sâdece 400.000 dinârlık bir gelir sağladı. Bu devirde Suriye tekrar Mısır'ın kuvvet ve nufûzu altına girdi; öyle ki, Haleb'de ve Tarsus'a kadar şimâl bölgelerinde, cuma hutbelerinde, halifeden sonra, ʿAlî'nin ismi zikrediliyordu. 6 sene sonra, 355 (966)'te ʿAlî ölünce, Kâfûr idâreyi bizzat deruhde etti ve halife de vâliliğini tasvip eyledi; çünkü ʿAlî'nin oğlu Aḥmed henüz 9 yaşında idi. Kâfûr'un hareketindeki istiklâl çok sürmedi; 357 (968)'de öldü. Bertaraf etmek istediği Aḥmed kendisine halef oldu.

Kâfûr Mısır ve Suriye işlerinde nizâmı idâmeye muvaffak oldu. İḫşîd'in ölümünden az bir zaman sonra, Haleb hükümdarı Sayf al-Dawla'den Şam'ı geri aldı. Kâfûr Bagdad halifesi ile şimâlî Afrika Fâtımî hükümdarı al-Muʿizz'i mahâretle idâre etmesini bildi. Serveti dillere destan olmuş idi. Terekesi, paradan

ziyâde, her çeşit mücevherlerden ibâret idi. Kāfūr debdebe ve ihtişâma düşkün bir insandı; Sayf al-Davla gibi, âlim ve şâirlere karşı son derece âlicenap davranmakta idi. Sarayı sevilmekte ve her kes onun teveccühünü kazanmağa çalışmakta idi. al-Mutanabbī, Sayf al-Davla 'den ayrılınca, Kāfūr 'un dâveti üzerine, Kahire 'ye geldi ve burada bir kaç sene kaldı. Kahire 'de geçirdiği senelerin ilk günlerinde Kāfūr 'a medhiyeler yazdı. Fakat dostlukları uzun sürmedi; çünkü rivâyete göre, Kāfūr vaadettiği idârî bir vazifeyi, peygamberlik iddia etmiş olan bir kimseye emânet edemeyeceğini söyleyerek, ona vermekten imtinâ etmiş idi. Kāfūr 'un zamanının çoğunu ilmî tetkiklere hasrettiği ve hattâ şiirler yazdığı da rivâyet olunmaktadır. Bir çok âlimler onun himâyesinde bulunmuşlardı; bunların en meşhûru olan al-Kindī, onun adına bir Mısır tarihi yazmıştır.

Bibliyografya: İbn Sa'īd, *Kitāb al-Muġrib fī ḥula 'l-Maġrib*, IV. kitap (nşr. L. Tallquist; al-Kindī *Tārīḫ Miṣr* 'ın bir hulâsası ile birlikte; burada Kāfūr 'un mufassal hâl tercümesinin başında bibliyografya kaynaklarının bir listesi verilmiştir, s. 78—86, arap. metin, s. 46—48); Ḫalabī (bk. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten zur Zeit der Chalifen*, 4. kısım, 37—50 ve 59—61; *Abh. d. K. Ges. d. Wiss. zu Göttingen*, 1876, XXI); İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 556 ve fihrist; Maḳrīzī, *al-Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270), II, 26 v. dd.; Abu 'l-Maḥāsin İbn Taġribardī, II, 373—395 yılları; al-Mutanabbī, *Dīvān* (nşr. Dieterici), *al-Kāfūrīyāt*, s. 623 v. dd.

(M. SOBERNHEIM.)

KĀFŪRĪ. [Bk. KÂFURU.]

KÂFURU. [Bk. KÂFÛR.]

KĀĞAD. [Bk. KÂĞIT.]

KAGAN. [Bu madde ve bununla alâkalı ḪĀTUN, ḪAḲĀN, ḪĀN maddeleri için bk. zeyil.]

KÂĞIT. KĀĞAD, KĀĞID (fars. *kāġaz* < sgd. *kāġdi* (*k'ġdih*) > uyg. *kegde*), kâğıt. İslâm kültürünün inkişâf devrinde şark âlemi, yazı mâlzemesi olarak, yalnız *ḳirtās* (papyrus) 'ı biliyordu. Talas civarındaki Aṭlaḫ muhârebesinden sonra, Semerkand 'a götürülen çin harp esirleri, ilk olarak, 134 (751) 'te, memleketlerinde tatbik edilen usûle göre, bez parçaları, keten yahut kenevirden kâğıt yapma sanâyiini kurdular. O zaman imâl edilen muhtelif evsafta kâğıtlar şunlardır: *fir'avnī* (Fir'avn kâğıdı; Mısır 'da bulunan ve üzerinde arap harfleri mevcût olan en eski kâğıt 180—200 = 796—815 arasındaki devreye âittir), *sulaymānī* (halife Harūn al-Raşīd zamanında Horasan 'ın hazînedârı Sulaymān b. Rāşid 'in adına nisbetle), *ca'farī* (Ca'far al-Barmakī 'ye nisbetle), *ṭalḥī* (Tâhirî sülâlesinin 2. hükümdarı Ṭalḥa b. Ṭāhir 'e nisbetle), *ṭāhirī* (aynı sülâleden Ṭāhir II. 'e nisbetle), *nūḥī* (Sâmânî hükümdarı Nūḥ I. 'a nisbetle).

Semerkand 'dakilere müşâbih başka kâğıt imâlâthâneleri de kuruldu. Bagdad 'da Dār al-Ḳazz mahallesindeki kâğıthâneyi Ca'far al-Barmakī 'nin 178 (794) 'de Horasan 'da vâlilik etmiş olan kardeşi al-Faḍl 'ın kurmuş olması muhtemeldir; ondan sonra, Tihāma, Yemen, Mısır (kâğıt burada artık papyrusun yerini almıştır), Magrib, İspanya (Xativa), İran ve Hindistan 'da da imâlethâneler kuruldu. — Kāġaz-Kunān („kâğıt imâlcileri"), Azerbaycan 'da, Zencan 'dan 2 günlük mesâfede bulunan Ḫūnac yahut Ḫūnā köyü, ahâlisinin burada imâl ettikleri iyi cins kâğıttan dolayı, bu ismi almıştır. Moğullar bu köyü tahrip etmişler ve orada Moğulīya adında bir iskân sâhası vücûda getirmişlerdir (Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 219; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, İstanbul, 1145, s. 298; trc. Norberg, I, 365).

Kâğıt imâli ve kâğıdın muhtelif renklere boyanması hakkında alâkaya değer tafsilât için bk. J. v. Karabacek, *Neue Quellen z. Papiergesch., Mitt. aus. d. Samml. d. Papyrus d. Erzh. Rainer*, IV, 75 v. dd.

Maḳrīzī (*al-Ḫiṭaṭ*, nşr. Wiet, II, 34) 'ye göre, hukûmet dâirelerinde parşümeni kaldırıp, yerine kâğıdı koyan Ca'far al-Barmakī 'dir.

Bugün şarkta kullanılan kâğıdı hemen tamâmen Avrupa imâl ve ihrâc etmektedir; hâlâ, İran 'da, ender olmakla berâber, dayanıklı olduğu için rağbet gören *ḫān-balıḳ* (Pekin 'in türkçe adı) denilen çin kâğıdı bulunmaktadır. Kahire matbaaları *nabātī* (fars. *nabāt* „nebat şekeri") adı verilen sağlam ve sarı renkli bir kâğıdı tercih etmekte idiler. Davlatābād [b. bk.] 'da imâl edilen kâğıda *ābādī* denilmektedir. İstanbul 'da uzun zamandanberi harap bir hâlde bulunan bir kâğıt imalâthânesi (halk dilinde *Kāt-hâne*) var idi; Sâdâbâd kasrı ile o civardaki mesîre yerine de kendi ismini vermiştir.

Bibliyografya: *Fihrist* (nşr. Flügel), s. 21; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*, I, 412; ayn. mll., *Ṣubḥ al-a'şā*, I, 474, 476; Karabacek, *Mitt. a. d. Samml. d. Papyrus d. Erzh. Rainer*, II/III, 87—178; Chavannes, *Doc. sur les Tou-kioue occidentaux*, s. 297; Cl. Huart, *Calligraphies et miniaturistes*, s. 8—11; E. Polak, *Persien*, I, 266, 368; Jouannin ve Van Gaver, *Turquie* s. 457; d'Ohsson, *Tableau général de l'empire ottoman*, III, 155. (Cl. HUART.)

İstanbul 'un fethinde (1453) işler hâlde bulunan ve bizanslılara âit bir kâğıt imâline devam etmiş ise de, sonradan tâdil ve tâmir edilerek, baruthâneye çevrilmiştir. Sırf türkler tarafından kurulmuş olmak üzere, 892 (1486) senesinde Bursa 'da Dilimboz deresi vâdisinde bir kâğıthânenin bulunduğuna dâir kayıtlar mevcûttur (bk. *Bursa sicillâtı*, 5. defter, s. 336). Ahmed III. zamanında, ilk matbaanın kurulması ile artan kâğıt ihtiyâcını karşılamak üzere, İbrâhim Müteferrika tarafından, Yalakâbâd (Yalova) 'da bir kâğıt değirmeni yaptırıldı. Avrupa kâğıtlarını taklîden „arslan marka" filigranlı kâğıt imâl eden bu değirmen uzun zaman işlemiştir. Selim III. zamanında, İstanbul 'da, kâğıthânede tekrar kâğıt imâline başlanılmış ise de, kısa bir zamanda, baş-gösteren iktisâdî zorluklar yüzünden, bu teşebbüsten vazgeçilmiştir. 1803 yılında, Beykoz 'da, Değirmen-ocağı mahallinde bir kâğıthâne için irâde çıktığı ve idâresinin darbhâneye tevdî edildiği ve bir müddet işlediği hakkında kayıtlara tesâdüf olunmaktadır (bk. Evrak hazînesi, iktisat dosyası, vesika 340). 1844 senesinde İzmit 'te bir kâğıthâne inşâsına karar verildiğine dâir bir kayda rastlanmış ise de, bu husûsta fazla mâlûmât elde edilememiştir (İktisat dosyası, vesika 85). 1846 'da, İzmir 'de kurulmak üzere, imtiyâzı alınan ve ancak 1848 'den itibâren kâğıt imâline başlayan kâğıt fabrikası; Avrupa piyasaları ile rekabet edemediği için, uzun müddet işleyemeyerek, kapanmıştır. 1887 senesinde, o zamanın baş-mâbeyincisi Osman Bey 'e, her nevî kâğıt imâli için, te'sisât vücûda getirmek ve Hamidiye kâğıt fabrikası adı ile, bir fabrika kurmak imtiyâzı verilmiştir. Geniş ölçüde ingiliz sermâyesine dayanan ve idâre meclisi Londra 'da bulunan Hamidiye kâğıt fabrikası şirketinin 19 hazîran 1890 'da temelini attığı fabrika, ancak altı ay kadar işleyebildi. 1912 yılına kadar metrûk kalan fabrika, müttefiklerimiz tarafından, demir âletlerinden istifâde ederek, harp mâlzemesi yapılmak bahânesi ile, 1915 'te tahrip edildi.

Cümhûriyet devrinin sanâyîleşme programında yer alan kâğıt fabrikası te'sisi, Sümerbankın 1934 ağustosunda İzmit 'te bir kâğıt fabrikasının temeli atılması ile gerçekleşmiştir. İlk tecrübe kâğıdını 1936 nisanda çıkarmağa muvaffak olan bu fabrika, bugün türk matbuâtının kâğıt ihtiyâcının bir kısmını karşılamaktadır.

Kâğıthâneler devrinde imâl olunan kâğıtlar kâğıt satıcılarına „ham" olarak teslim edilmekte idi. Kâğıtçılar, bu „ham" kâğıtları, satışa çıkarmadan önce, kullanılacak yerlere göre, lere göre işlerlerdi.

Kâğıtlar, yüzlerine paça suyu, tutkal, nişasta matbuhu, yumurta akı v.b. sürmek suretiyle, işlenirdi. Kâğıtların boyanması ayrı bir san'at şûbesi teşkil etmekte idi. Renkler arasında bilhassa ebrû büyük rağbet görmekte idi. Bunun çeşitleri arasında, battal, hatip ve kumlu ebrûlar zikre değer. Türkiye 'de kâğıtçılık ve kâğıt çeşitleri için bk. Mehmed Ali Kâğıtçı, *Kâğıtçılık* (İstanbul, 1936), s. 208 v.dd.

(V. G.)

KAHF. [Bk. KEHF.]

ḲAHHĀR. [Bk. KAHHÂR.]

KAHHÂR. ḲAHHĀR. Allahın isimlerinden biri; bk. mad. ALLĀH.

KĀHİN. [Bk. KÂHİN.]

KÂHİN. KĀHİN (A., cem. *kuhhān* yahut *kahana*; müen. *kāhina*, cem. *kavāhin*; ism-i masdar *kihāna*) müşrik araplar devrinde bakıcılara yahut gâipten haber veren (μάντις, vates) kimselere denilirdi. Bu isim, ibrânîce *kōhen*, ârâmîce *kāhen*, *kāhnā* („râhip") 'ya tekabül etmekle berâber, *kāhin* bunların arapça bir şekli olmayıp, doğruca eski arapçadan gelmedir (Nöldeke 'nin farklı kanaati için bk. *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, s. 36, not 6). Zîra yahudilerin *kōhen*, *kāhen* 'i, mâhiyet itibârı ile, arapça *kāhin* 'den tamâmiyle farklıdır; birincisi, büyük bir ihtimâle göre, önce gâipten haber veren bir şahıs iken, sonradan, kehânetlerde bulunan ve bilhassa kurban kesen ve Tora 'yı tedris eden bir kimse olarak görünüyor; hâlbuki ikincisinin bir râhip olduğuna (von Kremer 'in aksine — bk. *bibliyografya* — s. 74 v. dd.; Wellhausen, s. 134 v.b.) ve bu türlü vazifeler îfâ ettiğine dâir elde hiç bir delîl yoktur; bunun ibâdet ve ibâdet yerlerine sâbit bağlar ile bağlı olmayıp, vazifesinin îfâsında tamâmen serbest olduğu anlaşılmaktadır.

Kâhinler, menşe' itibârı ile, şâmânlara, râhip-tabîp ve fetiş râhiplerine (*'ārif bi 'l-ṣanam*) bağlanırlar; fakat, eski arap hikâyelerinde, hadîste ve daha ender olarak, islâmiyetten önceki şiirlerde rastladığımız şekli, bunların şâmânizmin en kaba şekillerini çok geri bırakmış olduklarını göstermektedir. Onların gâip hakkındaki bilgileri, vecdden mütevellit ilhâma dayanıyordu. Aynı zamanda geceleri, keşif yolu ile, kendilerine sâir fânîlere mechûl kalan müstakbel ve gizli hâdiseler ile şeyler zâhir olmakta idi (Mas'ūdī, III, 379, 394 v.d.; Sprenger, I, 176 v.d v b.). Fakat bunlar, kelimenin asıl mânası ile, bakıcı değil idiler. İlhâmlarının menşe'i cin veya şeytanlara dayanıyordu: *tābi'*, *ṣāḥib*, *mavlā* veya *valī*

(*„spiritus familiaris“*) ve ekseriyâ *ra'ī* yahut *rī'ī* (*„görücü“*)'leri denilen bir cin veya şeytan (δαιμόνιον) onların ağzından konuşurdu. Onları, tabi'î olarak, cinlerin aynı zamanda tabiat üstü sihirli bir bilgiye sâhip kıldığı eski tarz şâirlere (asıl mânası ile „bilen kimse“; krş. *vates = poeta*) yaklaştıran vecdlerinin bu türlü bir şekle bürünmesi öyle şahsî bir tarzda tasvir edilmiştir ki, şeytan muntazaman onun „beni“ ve sırdaşı, kâhin de karşılıklı kehânet konuşmasında onun „seni“ olarak görünmekte ve gâyet sarîh bir tarzda rûhun yaklaştığını duymakta, ayağından dürttüğünü hissetmekte ve uzaktan sesini işitmektedir v.b. (Sprenger, *göst. yer.*; Hölscher, s. 85). Bu cinlerin husûsî isimleri vardır (şâirlerin *Spiritus familiares*'i gibi; bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 914, 14 v.d. ve al-Cāḥiẓ, VI, 69 = van Vloten, VIII, 65). Kâhinler secili, umûmiyetle aynı, bâzan ender olarak değişik kafiyeli, çok kısa cümlelerden müteşekkil, âhenkli bir nesir ile konuşurlardı; bu türlü nesir, eskiden beri Arabistan'da yüksek ve âdî kehânetler, sihir v.b. için kullanılmakta idi (hakikî şiire baş-vurdukları pek ender idi, msl. *Aġānī*, 1. tab, XI, 161, 13). *Sac'* (bu kelime başlangıçta, bu mânada, yalnız „arı vızıltısı“, sözde şeytan sesini taklit eden „keskin bir sesi“ ifâde etmekte idi; *saca'a* fiili, aynı zamanda, bâzan „arı vızıltısını“, cinlerin „keskin sesini“ fakat umûmiyetle „güvercin sesini“ ve bâzân da „deve homurtusunu“ ifâde için kullanılıyordu; — krş. msl. *Ahd-i atîk*, Eş'iya, 29, 4) yanında, secîden başka kâhinin sözlerinin alâmeti *zamzama*, yâni esrarlı „mırıltılardır“ (İbn Hişām, *Sīra*, I, 171, 7 ve ayrıca II, 58). Hakikatte ekserisi hîlekar olmak lâzım gelen kâhinler gâyet karanlık ve karışık bir dil ile konuşurlar ve sözlerini acâyip yeminler ile, yer ve göğü, güneş, ay, yıldızlar, ışık ve karanlık, akşam ve sabah, muhtelif nebât ve hayvan cinsleri v. b. üzerine and içerek te'kit ederler (kâhinlerin sözleri için bk. msl. B. Hölscher, s. 87 v. d., 95 v. dd.; Mas'ūdī, III, 387 v. dd.; İbşīhī, fasıl 60; *Aġānī*, XI, 161, 10 v. dd.).

Kâhinler, umûmî hayatta olduğu gibi, husûsî hayatta da son derece mühim bir rol oynarlar. Devleti veya kabîleyi, bilhassa kendilerinin de umûmiyetle iştirâk ve bâzan da idâre ettikleri harp işlerini, akıncılık v. b. alâkadar eden bütün meseleler onlara danışılır (krş. *Ahd-i atîk*'teki Debora). Bu sebep ile, kadın ve erkek hükümdarların husûsî kâhin ve kâhineleri (D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iklîl des Hamdânî*, I, 74 ve Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 762,5) ve kabîlelerin de, birer şâir ve birer hatîp ile birlikte, birer de kâhin veya kâhineleri vardır. Husûsî hayatta, kâhinler her çeşit ihtilâflarda bilhassa hakemlik ederler; bu sebepten, *kāhin* mefhûmu, *ḥakam* mefhûmuna çok yaklaşmaktadır (al-Ḥuṭay'a, nr. XVII, 7; al-İbşīhī, Kahire, 1321, II, 73, 1). Kâhinlerin verdikleri hükümler, Allahın emri gibi, itirazsız kabûl edilir. Fakat bunun yanında, kâhinler rüyâları tâbir eder, kaybolan develerin yerini bildirir, zinâ vak'alarını tesbit eder, bilhassa hırsızlık ve katil v. b. gibi, diğer cürümleri aydınlatırlar. Bu işlerde, tabi'îdir ki, bir az ulûhiyetin bir derece aşağısına, *'arrāf* [b. bk.] yahut *mu'arrif* [b. bk.] derecesine inerler (krş. İbn al-Aṯīr, *al-Nihāya*, VI, 40; al-Cāḥiẓ, VI, 62, aş. 5 ve Mas'ūdī, III, 352). Bu türlü bir mesâî için, hadîsin men'ettiği bir ücret alırlar (*Ḥulvān*: al-Buḫārī, nşr. Krehl-Juynboll, II, 43, 55 ve tür. yer.). Tabi'îdir ki, onların kehânet kabiliyetlerini önceden bir tecrübeye tâbî tutmakta idiler.

Bu erkek ve kadınların te'sir ve nufûzu, tabiatiyle, büyük olmuştur ve ekseriyâ kendi kabîlelerinin hudûtlarını aşmıştır. Bunlar, yalnız cemâatin en aşağı tabakasından değil, aynı zamanda kısmen de ileri gelen âilelerden alınmakta idiler; bâzan bir kabîlenin seyyidi, aynı zamanda kâhini idi (Lammens, s. 204, 257; al-Cāḥiẓ, VI, 62 = van Vloten, VII, 184; Wellhausen, s. 134; bununla berâber, yanlış olarak, bu asîl kâhinlerin mevkîlerini babadan intikalen iktisap ettiklerini ileri sürüyor). Her ne ise, bunlar kabîlelerinin idâreci münevver zümresine mensûp idiler (krş. al-Cāḥiẓ, *al-Bayān*, I, 136, Faṣl *Asmā' al-kuhhān va 'l-ḥukkām va 'l-ḫuṭabā' va 'l-'ulamā' min Ḳaḥṭān*; bk. bir de 113, 15 v. dd., Kahire, 1333, I, 192, krş. 159).

Meşhûr bakıcı kadın ve erkekler arasında şu şahıslar vardır: Suriye'de Saṭīḥ al-Ẓi'bī ve Bacîlalerden Şikḳ b. Ṣa'b (bunlar ekseriyâ yan-yana görünürler ise de, ikisi de tamâmen esâtirî şahıslardır); yine esâtirî bir varlık ve bir nevî Kassandra olan yemenli melike Ṭurayfa ve Mazḥiclerde al-Ma'mūr al-Ḥārisī Rabī'aların hukümdarı 'Amr b. Cu'ayd al-Afkal, Kureyşlerde Savdā' bint Zuhra, Ḳuḍā'alarda Zarḳā' bint Zuhayr v. b. (Wellhausen, s. 136; Mas'ūdī, III, 352, 364 ve tür. yer.; van Vloten, VII, 172, 174, 180 v. dd.). Cenûbî Arabistan bakıcıları bilhassa meşhûr idiler (*Aġānī*, VIII, 51, 4).

Ḥāzī (cem. *ḥuzāt* yahut *ḥāza* ve *ḥāzūn*, müen. *ḥāziya*, cem. *ḥavāzī*) kelimesi, kâhin ile aş.-yk. aynı mânaya gelmektedir. Bu kelime,

ekseriyâ ibrânîce *ḥōzā*'ya tekabül etmekle berâber, arapça menşe'den geldiğinde şüphe yoktur. Diğer taraftan, yukarıda da söylediğimiz gibi, tabiat üstü bilgisini derûnî bir ilhâma borçlu olan kâhinden, hâricî ve teknik vâsıtalar ile, hûlâsa her insanın elde edebileceği bir görenek ile, âdî kehânet (falcılık) büyücülerden iyice ayırt etmek lâzımdır. Bu sonuncular: falcı (*'ā'if, zācir*), ayak izlerini bulan (*ḳā'if, ḥāzir, ḥazzār*), yerin altındaki su kaynaklarını keşfeden (*'arrāf, mu'arrif*; bu kelimeler için yk. bk.), müneccim, el falına bakan (*al-nāẓir fī asrār al-kaff*), remilci (*ḫāṭṭ*), çakıl taşları ile fal açan (*al-ḍārib* yahut *al-ḍārik bi 'l-ḥaṣā*), sihirbaz (*rāḳī* yahut *sāḥir*) v. b. Bütün bunlara bâzan *kāhin* de denilmekte ise de, bu yanlıştır: bu ihtimâl islâmiyetin, sihir ve falcılığın devamına mâni olmamakla berâber, yüksek kehâneti (*kihāna*) ortadan kaldırdığı zamandan kalma bir alışkanlık eseridir. Wellhausen (s. 134)'in aksine olarak, *kâhin*'in, yahudilerdeki *kōhen* gibi, aynı zamanda kehânetlerde bulunan kimse olmadığı husûsunda ısrâr etmek lâzımdır. Şurası bilhassa kayda değer ki, onun oklar ile (*istiḳsām*) yapılan kehânet ile bir alâkası bulunduğuna dâir bir kayda rastlanmaktadır.

İslâmiyetin vahdâniyet telakkîsi, bütün vahylerin Peygamber ile birlikte sona ermiş olduğu yolundaki nazariyesi, bütün ictimâî âdetleri fıkıh ile düzenlemek isteyişi ile eski bakıcıları tasfiye etti; hakikatte bu tasfiye ancak tedricî şekilde olmuştur; çünkü 132 (h.) yılında daha hâlâ bakıcıların mevcûdiyetinden bahsedilmekte idi (Ṭabarī, III, 21, 9; bugünkü Arabistan'daki kâhinler için bk. Landberg, *La langue arabe et ses dialectes*, s. 70; şimâl-i garbî müslüman Afrika'sındaki bakıcılar için bk. Doutté, s. 32 v.dd.). Peygamber hakikatte kâhinlerin sözlerinin tabiat üstü bir mâhiyeti olduğundan ihtimâl hiç şüphe etmemiştir. Fakat şeytan derekesine indirdiği bütün cinlerin bilgilerini semâvâttan çaldıklarını, bu bilgilerin sahte ve karma-karışık olduğunun *Kur'an*'da zikredilmesi (sûre LXXII, 8 v.dd., XXXIV, 13; VI, 112; İbn Hişām, *Sīra*, I, 131 v.d.) onların kehânetlerini itibârdan düşürmüş ve bunun üzerine böylece, mü'minlerin kâhinlere mürâcaat etmelerini önleyen hadîsler vârid olmuştur (Suyūṭī, *al-Cāmi' al-ṣaġīr*, bk. hadîs *Man atā kāhinan*; Buḫārī, II, 43, 55 ve tür. yer.; krş. bir de Zamaḫşarī, *Kaşşāf*, sûre XXXI, 34 münâsebeti ile İbn 'Abbās'ın *İyākum va 'l-kahāna* ... şeklindeki mütâleası).

Bibliyografya: Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, 2. tab., s. 134 v.dd., 143, 206 v.d.; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, 2. tab., I, bilhassa s. 255 v. dd.; von Kremer, *Studien zur vergleichenden Culturgeschichte, vorzüglich nach arabischen Quellen*, III ve IV (*Sitzungsb. d. phil.-hist. Kl. der. Wiener Akademie*, CXX, Abh. 8), s. 73 v. dd.; van Vloten, *Dämonen, Geister und Zauber bei den alten Arabern. Mitteilungen aus Djâhitz' Kitâb al-haiwân* (*Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes*, VII, 169 v. dd., 233 v. dd.; VIII, 59 v. dd.); Goldziher, *Abhandl. zur arab. Philologie*, I, 18 v. dd., 69, 107 v. dd.; Lagrange, *Études sur les Religions sémitiques*, 2. tab., s. 218 v. d.; Doutté, *Magie et Religion dans l'Afrique du Nord*, s. 28 v. dd.; D. B. Macdonald, *The Religious Life and Attitude in Islam*, s. 25—33 v.b.; Hölscher, *Die Profeten. Untersuchungen zur Religionsgeschichte Israels*, s. 79 v. dd.; Lammens, *Le Berceau de l'Islam*, I, 204 v. d., 257; Schrieke, *Die Himmelsreise Muhammeds* (*Islam*, VI, 22 v. dd.); al-Cāḥiẓ, *Kitāb al-ḥayawān*, tür. yer. (krş. van Vloten); Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), III, 347 v. dd.; al-Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), s. 318 v. dd.; İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* (nşr. Quatremère), *Not. et Extr.*, XVI, 181 v. dd. (trc. de Slane), XIX, 206 v. dd. (Kahire, 1327), s. 112 v. dd.; al-İbşīhī, *al-Mustaṭraf*, fasıl LX.

(A. FISCHER.)

KĀHİNA. [Bk. KÂHİNE.]

KÂHİNE. AL-KĀHİNA, gâipten haber veren kadın. Kendi asıl ismi bile (Dumya. Dihya) şüphelidir; çünkü Kāhina sâdece bir lekaptır. İbn Ḫaldūn'a göre, kendisi al-Abtar ahfâdından olan berberîlere reis te'min eden Avrās'daki musevî (?) kabîlesi olan Carva'ya mensûp idi. Ḥassān b. al-Nu'mān [b. bk.] yunanlıları mağlûp edince, Kāhina'nin hukümsürdüğü Avrās'a doğru yürüdü. Kāhina onu Miskiyāna ('Ayn Bayżā' ve Tebessa arasında bugünkü Kostantin eyâletinde), yahut başkalarına göre, Gabes topraklarında yahut da Nini vâhasında ağır bir mağlûbiyete uğratarak İfrîkıye hudûtları ötesine attı. Halife 'Abd al-Malik'in şarktaki savaşları neticesinde düştüğü müşkül vaziyet yardımı geciktirdi. Rivâyete göre, bu esnâda Kāhina bütün memlekette hâkimiyetini te'sis etmiş ve arapların burayı tekrar istilâ etmelerine mânî olmak için de, şehirleri yakıp-yıkmış, ormanları tahrip ettirip, havâliyi harâbeye çevirmiştir. Aynı zamanda, Ḫālid b. Yazīd al-Ḳaysī adında bir esir çocuğu emzirip, evlât edinmiş ise de, bu sonradan evlatlığın kendisine ihânet etmesine

mâni olamamıştır. Yaptığı tahribat halkı kendinden soğutmuş idi; beş sene sonra, Ḥassān b. al-Nu'mān büyük bir ordu ile tekrar geldiği zaman, al-Kāhina, Ṭabarka'da kanlı bir muhârebede yenilip, Avrās'ta Bīr al-Kāhina denilen mahalde katlolundu (82 yahut 84=701 yahut 703). Tenbihâtı üzerine, oğullarından ikisi, muhârebeden önce araplara iltihâk etmiş ve hattâ berberîlere karşı savaşa devam eden müslüman ordusunda kumandanlık yapmışlardı. Hakikatte, Kāhina, bir kıraliçe mi, yoksa, 1857'de fransızlara karşı Kabilîye mukavemetinin mihveri olan Lalla Fāṭima gibi, ermiş bir kadın mı idi, bunu bile, kat'î olarak, bilmiyoruz. Onun hakkında anlatılan şeyler (şimâlî Afrika'nın bile bile tahribi, el-Cem (Thysdrus anfitiyatrosu) şatosunda müdâfaaya çekilmesi ve ölümüne sebep olan vak'alar efsâneden ibârettir: Hānī' b. Bakūr adında bir berberî ensâp mutahassısı Kāhina'nın 65 yıl huküm sürdüğünü ve 137 sene yaşadığını iddia etmektedir.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, VII, 8 v.d.; frns. trc. de Slane, *Histoire des Berbères*, I, 213—215, III, 193 v.d.; al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 229; İbn al-'Iẕārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), I, 20—24; al-Bakrī, *al-Masālik va 'l-mamālik* (bk. de Slane, Bakrī, *Description de l'Afrique*, arap. metin, s. 7 v.d., 31); al-Ticānī, *Riḥla* (trc. Rousseau), s. 64—69; al-Nuvayrī (bk. *Histoire des Berbères*, I, ilâve II, s. 340—342); İbn al-Nāci, *Ma'ālim al-īmān* (Tunus, 1320, 4 cild), I, 56—61; Maḥmūd b. Sa'īd Maḳdiş al-Safāḳusī, *Nuzhat al-anẓār* (Tunus, 1321, 2 cilt), I, 76—80; İbn Abī Dīnār al-Ḳayravānī, *Kitāb al-Mu'nis* (Tunus, 1286), s. 31 v.d.; Mavlā Aḥmed, *Riḥla* (Fas, ts.), metin s. 48—51; (trc. Berbrugger, *Voyages dans le Sud de l'Algérie, Explor. scient. de l'Algérie*, Paris, 1846, IX, s. 234—241); al-Urṣilānī, *Nuzhat al-anẓār* (Cezâyir, 1326), s. 101—104; Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale*, I, 212—218; Fournel, *Les Berbers*, I, 224—228; Faure-Biguet, *Histoire de l'Afrique septentrionale* (Paris, ts.), s. 25—27; Masqueray, *Traditions de l'Auras Oriental* (*Bulletin de Correspondance Africaine*, 1885, cüz 1—2), s. 80—83 (burada Cema'a denilmektedir); De Lartigues, *Monographie de l'Aurès* (Constantine, 1904), s. 182. (RENÉ BASSET.)

ḲĀHİR. [Bk. KĀHİR.]

KĀHİR BİLLAH. AL-ḲĀHİR Bİ 'LLĀH, ABŪ MANṢŪR MUḤAMMED B. AL-MU'TAẒİD (?—950), Abbâsî halifesi. Daha kardeşi al-Muḳtadir'in zamanında, al-Ḳāhir unvanı ile, halife ilân edilmiş, fakat bir kaç gün sonra hilâfetten uzaklaştırılmıştır. al-Muḳtadir'in ölümünden sonra, *amīr al-umarā'* Mu'nis, kendisine halef olarak, daha sonra al-Rāẓī unvanı ile, halife olmuş olan oğlu Aḥmed'i teklif etti ise de, al-Muḳtadir'in yerine, 35 yaşında bulunan al-Ḳāhir *amīr al-mu'minīn* ilân edildi (320 şevvâli sonu = teşrin I. 932). al-Ḳāhir, dindar ve âdil görünmek arzusuna rağmen, hâin ve zorba karakterini meydana vurmakta gecikmedi. al-Muḳtadir'in annesini, işkenceler ile, varını yoğunu terke mecbûr etti; aynı zamanda müteveffâ halifenin oğullarından ve emrinde çalışmış olanlardan zorla mühim mıkdarda para çekti. Vezîr İbn Muḳla [b. bk.]'nin tavsiyesi üzerine, Mu'nis halifeyi tarassut altında bulundurdu; bu da, tabi'îdir ki, halifenin hoşuna gitmedi ve İbn Muḳla'yi vazifesinden atmak istemesi üzerine, bu sonuncusu al-Ḳāhir'i halifelikten iskat edip, yerine al-Muktafī'nin oğlu Abū Aḥmed'i getirmek maksadı ile, bir sûikast tertipledi ise de, niyetleri ifşâ edildi. İbn Muḳla, kaçmak suretiyle, kurtulmağa çalıştı; Mu'nis ise, mevkiini kaybettikten başka, al-Ḳāhir'in yanına gitmekte iken, tevkif ve az bir zaman sonra da idam edildi. Abū Aḥmed diri-diri bir odaya atılıp, odanın kapı ve pencereleri ördürüldü; fakat İbn Muḳla halkı al-Ḳāhir'e karşı isyâna teşvikten geri kalmadı ve cemâziyelevvel 322 (nisan 934)'de, silâhlı bir halk kütlesi saraya girdi; yarı sarhoş bir vaziyette olan halife teslim olmağa mecbûr kaldı; hilâfetten vazgeçmek istemediği için, gözleri oyulup, zındana atıldı. 11 sene sonra, al-Mustakfī ona hürriyetini iâde etti. Ölüm tarihi olan cemâziyelevvel 339 (teşrin I. 950)'a kadar, dilenci gibi yaşadı.

Bibliyografya: Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), VIII, 286 v. dd.; IX, 48, 52; 'Arīb (nşr. de Goeje), s. 142—144, 180—186; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, tür. yer.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 374—376; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, III, 391 v. dd.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 562—564, 642 v. dd.; Muir, *The Caliphate, its rise, decline, and fall*', s. 569 v. dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

KAHİRE. ḲĀHİRA, Mısır'ın pâyitahtı olup, 30° 6′ şimâl arzı ve 31° 26′ şark tûlü (Greenw.) dâiresinde ve Muḳaṭṭam dağları silsilesinin Nil'e en ziyâde yaklaştığı yerde, delta başlangıcından aş.-yk. 20 km. cenûpta kâindir. Yukarı-Mısır medhaline hâkim bulunan bu mühim sevkülceyş noktası, kadîm devirlerde bile iskân ve tahkim edilmiş idi. Fakat burası, bilhassa arap istilâsından itibâren, husûsî bir ehemmiyet kazandı. Zîra büyük Fusṭāṭ ordugâhı burada kuruldu ve asırlar geçtikçe başka şehir ve mahalleler de buraya bağlandı. Fâtımîler zamanında, 359 (969)'da, ilk defa olarak, Miṣr al-Ḳāhira kuruldu. Fâtımîlerin idâre merkezi olan Miṣr al-Ḳāhira bütün bu şehir topluluğuna kendi ismini verdi. Şehir bugün de aynı ismi muhâfaza etmektedir. Zamanla şehrin bâzı mahalleleri kayboldu ve yerlerine yenileri kuruldu. Eski Fusṭāṭ'a âit bakiyeler bugünkü eski Mısır (Maṣr al-'Atīḳa)'da hâlâ mevcûttur. Şehir, umûmiyetle, cenûptan şimâle ve şarktan garba doğru genişledi; bugün de aynı istikametlere doğru yayılmaktadır.

1. Şehrin arap fethi zamanındaki topografyası.

Fetih tarihi bize aşağıdaki manzarayı gösterir. Kahire'nin şimâlindeki ovada eski Heliopolis (On), arapların 'Ayn Şams [b. bk.] dedikleri şehir yükselmekte idi. Hâlâ mevcût olan harâbeler şehrin yeri hakkındaki şüpheleri izâle etmektedir. Ovanın cenûbunda kadîm mısırlıların Chere-ohe dedikleri Bābalyūn kalesi bulunmakta idi. Babilon maddesinde bu isim, Casanova tarafından, Pi-Ḥapin-on'un yunanlaştırılmış şekli olarak, izah edilmiştir. Steindorff'a göre, „yunanlılar ona ihtimâl, Rodah adasına mısırlıların verdikleri Per-hapi-n-on „Nil şehri On (Heliopolis)" ismini takliden, Babylon „diyorlardı; bu ise, telaffûz ve ses bakımından, *On* kelimesine benzemekte idi" (Bädeker, *Ägypten*, s. 36). Eski mısırlılar, yunanlılar ye romalılar tarafından inşâ edilmiş olan bu sağlam Babilon kalesi zamanımıza kadar „eski" Kahire'de, Ḳaṣr al-Şam' adı ile, muhâfaza edilmiştir. Butler bu ismin, Mısır Babylon'u mânasına gelen „Babylon an Ḥemi" 'nin arapçalaştırılmış bir şekli olduğunu tahmin etmektedir. *Şam'* kelimesinin *Ḥemi*'nin halk dilinden alınmış bir şekli olduğu, bilhassa kalenin yüksek burclarının ateş ile işâret vermeğe yaradığı göz önüne getirilince, kolayca anlaşılabilir. Bu kale, sağlam duvarları ve hisarları ile, oldukça iyi muhâfaza edilmiş ve Mısır'ın ingilizler tarafından işgâli sona erinceye kadar, kıptîlere melce' vazifesini görmüş ve ağır tahribâta uğramıştır. Bu vaziyet Mısır'ın bir çok eserlerini kurtarmış olan Max Herz Bey bu harâbeleri devlet himâyesine sokuncaya kadar devam etti. Ḳaṣr al-Şam' ile Nil arasında bugün eski Mısır'ın büyük bir kısmı uzanmaktadır; Mısır'ın fethi zamanında ise, Nil bu sarayın duvarları yanından geçmekte idi. Bu kuvvetli kale, tam karşısında ve muhtemelen şimdiki Ravża adasının cenûba doğru uzanan kısımdan teşekkül etmiş bulunan müstahkem bir adaya bir köprü ile bağlı idi. Böylece tombazlardan yapılmış Cîze (Gizeh) köprüsüne ve Nil'in garp sâhili ile olan mühim nakliyât yoluna hâkim bir kale mevcût idi. Kale, bugün harâbelerinden de anlaşıldığı üzere, çok kuvvetli idi ve Mısır fâtihinin kumandasındaki araplar burayı uzun müddet zaptedemediler. Şehir altı aylık bir muhâsaradan sonra, 9 nisan 641 (21 rebiülâhır 20)'de hücûm ile olmayıp, sulhan teslim oldu (daha fazla tafsilât için bk. mad. BABİLON). Bu ismi bugün eski Mısır'ın cenûbunda kâin Dēr Bablūn adında bir manastır taşımaktadır. Etraflı ve bibliyografik mâlûmât için bk. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, s. 238 v. dd.

Daha fetih zamanında 'Ayn Şams ile Bābalyūn (Babilon) arasında, Umm Dunayn ve Mısır adında, iki mahal bulunduğunu biliyoruz. Umm Dunayn, Nikiū'lu Johannes'in zikrettiği Ṭendūnyās olmalıdır. Fâtih 'Amr, 'Ayn Şams muhârebesinden evvel, karargâhını orada kurmuş idi. Leone Caetani, Umm Dunayn'in bulunduğu yeri o devirlerde Nil kenârında aş.-yk. bugünkü Özbekiye'nin bulunduğu yer olarak kabûl eder. Daha cenûpta Miṣr şehri sırtını Bābalyūn'daki roma kalesine vermiştir. Bu şehir, Butlerin dediği gibi, kalenin cenûbunda mı, yoksa Guest'in (*Journ. of the R. As. Soc.*, 1907, s. 63 v. dd.) iddia ettiği gibi, şimâlinde mi yapılmış olduğu, kat'î olarak, tesbit edilmemiştir. Her hâlde şurası muhakkaktır ki, şehir bütün ovayı kaplamıyordu; zîra bu takdirde arap karargâhının bu mıntakada kurulması kabil olamazdı. Nil ile Muḳaṭṭam arasındaki ovada münferit binâların, bilhassa kiliselerin, manastırların ve bağların dağınık bir hâlde bulunduğunu kabûl edebiliriz.

2. al-Fusṭāṭ'ın kuruluşu.

Nasıl Irak'ta Kûfe ve Basra, birer askerî şehir ve karargâh olarak, eski hukûmet merkezlerinden uzakta kurulmuş ise, Mısır'da da hilâfet mümessillerinin idâre merkezi İskenderiye'de kurulmayarak, bunun için Bābalyūn civarında, tamâmen askerî mâhiyette, yep-yeni bir şehir inşâsı kararlaştırıldı. Askerî bir istinat noktası olmak bakımından, Bābalyūn'un büyük ehemmiyetini meydana koyan istilâdan alınan ders, bu yerin intihabında âmil olmuştur. Fusṭāṭ hukûmetin kararı ve bir plâna göre münferit karargâhların (*ḫiṭaṭ*) kurulması ile alelâcele vücûda gelmiş olmayıp, bil'akis Bābalyūn muhâsarası esnâsında kendi-kendine teşekkül eden ordu ka-

rargâhına dâimî bir şekil verilmesinden meydana gelmiştir. Mısır tarihçilerinin kuvvetli bölgecilikleri sâyesinde, bize Fusṭāṭ'ın ilk plânı hakkında bir çok mâlûmât kalmıştır. Bunlar, Guest (*göst. yer.*)'in bu askerî Mısır şehrinin, bâzı müphem noktalara rağmen, tam bir tablosunu çizmesine imkân vermiştir. Yeni şehir, Nil kenârında bugün mâlûm olan Dēr al-Ṭīn ve cenûpta bugün kurumuş olan Birket al-Ḥabaş'ten başlayarak, sonradan üzerinde Tolunluların câmii inşâ edilmiş olan Cebel Yaşkur'ün zirvelerine kadar yayılan, 5 km. uzunluğunda ve 1 km. genişliğindeki sâhada kâin idi. Bābalyūn'un merkezinde, şimâl ve şimâl-i şarkîsinde vâli ʿAmr b. al-ʿĀṣ mahallesi var idi ki, bu mahallenin yeri ʿAmr câmiinin mevcûdiyeti ile taayyün ediyor. Bu câmiye, pek tabiʿî olarak, sonradan bir çok ilâveler yapılmış ise de, ilk inşâsı fetih zamanındadır. Bu mahalleye *Ḫiṭṭat ahl al-rāya* („sancakdarlar mahallesi") adı verilmiş idi. Burada baş-kumandanın bayrağı altında bir gurup mücâhidler, bilhassa *anṣār* ve *muhācirūn*, toplanmış idi ki, bunlar ordunun nüvesini teşkil etmekte ve eski islâm ordusunun mümtâz kısmına âit bulunmakta idi. Bunların etrafında, mensûp bulundukları aşîretlere göre, diğer guruplar yer alıyordu. Her aşîrete bir *ḫiṭṭa*, her *ḫiṭṭa*'ya da divanda bir maaş cedveli tekabül ediyordu. Ancak bu kavmî tasnif *ahl al-rāya*'ye tatbik edilmiyordu. Bunlar, muhtelif aşîretlere mensûp bulunmalarına rağmen, ayrı bir cedvele dâhil idiler. ***al-Lafīf*** denilen ve âzaları muhtelif aşîretlerden bulunan diğer bir gurubun husûsî bir *ḫiṭṭa*'sı var idi. Fakat bu gurubun âzaları, vergi bakımından, mensûp oldukları aşîrete tâbî idiler. Sonraları muhtelif aşîretlerden yeni gelenler her aşîretin kendi *ḫiṭṭa*'sında yerleştiler. Çok geçmeden, hemşehrîleri arasında yer bulamayanlar, *ahl al-ẓāhir* gibi, husûsî bir dış mahalleye yerleştirildiler. An'aneye göre, *ḫiṭaṭ*'ların, kazıklar ile, güzergâhının tâyini Tucīb, Ġuṭayf, Ḥavlān ve Maʿāfir aşîretleri efrâdına bırakılmıştır. Bu aşîretler, sayı bakımından, en kuvvetli bir şekilde temsil edilmiş olmalıdırlar. Bunların hepsi yemenli idi. Fusṭāṭ'ın te'sisinde şimâlî Arabistan unsurunun pek cüz'î bir hissesi olmuştur. *Ḫiṭaṭ* hakkında açık bir fikir edinmek güçtür; çünkü bu tâbir hem geniş aşîret mahallelerine, hem de bunların taksimâtına tatbik edilmekte idi. Her *ḫiṭaṭ* arasında mevcût olan arâzi boşlukları (*faḍā'*) zamanla dar sokaklar hâline geldi. Fusṭāṭ'ın inkişâf tarihi bu ev kümelerinin, hiç bir plâna tâbî olmaksızın, niçin bir biri yanına yapıldığını açıkça gösteriyor. Kabîle mahalleleri sâdece gelişi-güzel kümelenmiş, şimâlden ve cenûptan Bābalyūn kalesine, kalenin şimâlinde bulunan merkez mahalle ile Câmi-i kebîre kadar uzanmıştır. Miṣr şehrinin önceleri nerelere kadar uzandığını açıkça bilmiyoruz. Karargâhın mühim bir kısmı, yavaş-yavaş mütecânis bir şehre inkılâp ederek, Nil kenârlarına kadar yayıldı ve Bābalyūn'un şimâlinde, o zamanki şehrin şimâl hudûduna kadar dayandı. Bu kısma — **al-Ḥamravāt** adı verildi ve al-Ḥamrā al-Dunyā (Bābalyūn civarında), al-Vusṭā ve al-Ḳuṣvā kısımlarına taksim edildi. Şehrin bu kısmı şimdi hicrî I. asır nihâyetine âit bir yunan papirüsü ile de te'yit edilmektedir (Bell, *Catalogue of the Greek Papyri in the British Museum*, IV, 331). Bu devirde henüz Bābalyūn ile Fusṭāṭ bir birinden pek iyi ayırt edilebiliyordu; fakat bu ayrılış, coğrâfî olmaktan ziyâde, idârî idi. Fusṭāṭ ismi Bābalyūn'u unutturdu. Eski Miṣr yahut Maṣr ismi de kullanılıyordu. Lugatçilere göre, *fusṭāṭ* „çadır" demektir. Şehrin ismi, Fisṭāṭ, Fusṭāṭ, Fussāṭ, Fissāṭ gibi, muhtelif şekillerde zikredilmektedir. Bu ismin de muhtelif şekilleri vardır. Dozy (*Supplément*, bk. mad.)'de bile, Fusṭāṭ'ın yabancı bir kelimenin ihtimâl bizans lisanındaki φοσσάτον, yâni *fossatum* („karargâh") kelimesinin arapçalaştırılmasından ibâret olduğu kabûl edilmiştir. Papirüslerde Fusṭāṭ, has isim olarak, Φοσσάτον şeklinde geçer. Bu cins isminin bilhassa bu has isme tarih bakımından, ne suretle tetâbuk ettiğini bulmak imkânsızdır. Her hâlde bu askerî şehir önceleri hendek ve duvarlar ile değil, belki *zarība* (eski arap. *zarb*) denilen dikenli çalılar ile çevirili idi. Eski Miṣr adı, bugün Fusṭāṭ ile birleşerek, Miṣr al-Fusṭāṭ şeklini almıştır. Araplar, buraya ilk geldikleri zaman, buldukları Miṣr yahut Maṣr ismini askerî karargâh mânasına gelen *maṣr* yahut *amṣār* ile ve aynı zamanda islâmiyetten önceki Miṣr'ın arapça ismi ile karıştırdılar. Miṣr halk dilinde Maṣr şeklinde telâffûz edilmekte idi. Bu isim Maṣr al-Fusṭāṭ'tan daha yeni bir şehir olan Kahire'ye geçmiş, o da bu adı bugüne kadar muhâfaza etmiştir.

3. **al-Fusṭāṭ şehrinin tarihi.**

Bu karargâh Miṣr ve Bābalyūn'un islâmiyetten önceki binâlarını da içine alarak, yavaş-yavaş ehemmiyetli bir şehir hâlini aldı; fakat şehrin tahkim edilmemiş olduğu, vâli İbn al-Zubayr'in, Suriye'den gelen Emevî Marvān I.'ın hücûmlarına karşı şehri korumak maksadı ile, hendekler kazdırdığını (64=683) ileri süren bir rivâyetten anlaşılmaktadır. Arap evleri, şüphesiz, gâyet iptidâî idi. İlk câmi çok basit bir plâna göre yapılmış ise de, zamanla

büyüyüp, güzelleşmiştir. Câmilerden maada her *ḫiṭaṭ*'ta ibâdet yerleri ve ayrıca çölde iki büyük bayramda dinî ibâdetlerin îfâ edildiği bir musallâ var idi (krş. Schwally, *Zur ältesten Baugeschichte der Moschee des ʿAmr in Alt-Kairo, Strassburger Festschrift zur XLVI. Versammlung deutscher Philologen 1901*). Diğer resmî binâlar yavaş-yavaş inşa edilmiştir. I. asrın sonunda geniş bir hubûbât anbarından (Bell, *The Aphrodito Papyri*, s. 52), Amīr al-Muʾminīn (*ayn. esr.*, s. XVIII) için de bir ἄὔλη inşâsından bahsedilmektedir ki, bu sonuncunun vilâyet konağı olması muhtemeldir. Bir kaç sene sonra, Fusṭāṭ'ta bir de *Bayt al-māl* yapılmıştır (Becker, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens*, II, 162). Bu gelişi-güzel kısa mâlûmât inşaât faâliyetinin gittikçe büyümüş olduğuna delâlet etmektedir. Şehrin inkişâfı I. asrın sonlarından itibâren başlar. Çünkü ʿAbd al-Malik'in kardeşi ʿAbd al-ʿAzīz zamanında vâlinin ikametgâhı Fusṭāṭ'ta değil, Ḥolvān'da idi. Şehrin merkezi bu suretle genişlemekle berâber, inşaât ilk Ḫiṭaṭ'ın bütün sâhasına yayılmıyordu. Böylece, şimâldeki al-Ḥamrā, al-Ḳuṣvā ve Cebel Yaşkur mahalleleri çöl hâline geldi (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 304, 23). Emevîlerin inkırazından (132=750) sonra, Abbâsî kıt'aları Marvān II.'ı tâkiben Mısır'a girdiği zaman, bu halife, Câmi-i kebîrden maada, bütün Fusṭāṭ'ı ateşe verdi. Bu rivâyet, bir hıristiyan olan aşmünaynli Severus'tan intikal etmiştir (*Patrol. Orient.*, V, fas. 1, 168). İhtimâl bu sebepten, Abbâsî vâlileri eski Fusṭāṭ'ta oturmayıp, şimâlde eski mahallelerde evvelce bahsi geçen al-Ḥamrā al-Ḳuṣvā'da *Dār al-Imāra* denilen ikametgâhta oturmuşlardır ki, bunun etrafında **al-ʿAskar** adı altında yeni bir mahalle kurulmuştur. Bütün bu mahallin topografyası G. Salmon (bk. bibliyografya) tarafından, husûsî olarak, tetkik edilmiştir. *Dār al-Imāra*'ye bir büyük câmi daha ilâve edilmiş idi ki, buna önceleri *Cāmiʿ al-ʿAskar*, sonraları da *Cāmiʿ Sāḥil al-Ġalla* denildi. Daha sonraları burada büyük binâlar ve çarşılar yapıldı ve *al-ʿAskar*, Fusṭāṭ ile birlikte, tek şehir manzarası aldı. Bu yer için ayrıca bir polis karakolu (*şurṭa*) teşkil edildi ve ona *al-Şurṭa al-ʿUlyā* adı verildi.

Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, I, 304, 30)'nin verdiği bu mâlûmât ehemmiyetlidir. Çünkü ona nazaran, Fusṭāṭ'ın mâmûriyeti imtidadınca, şehir *ʿAmal Fōḳ* (Favḳ) ve *ʿAmal Asfal* diye ikiye ayrılmış olup, al-ʿAskar'in kuruluş tarihine, yâni 133 (750) senesine kadar gider. Muḳaddasī (nşr. de Goeje, s. 199) ise bize, bu taksimâta dâir, daha vâzıh mâlûmât vermektedir. Ona göre, ʿAmr câmiine *al-Cāmiʿ al-suflānī* ve Tolunlular (aş. bk.) câmiine de *al-Cāmiʿ al-ʿulyānī* denilirdi. İki taksimât arasındaki hudûdu, şimdi artık yeri tâyin edilemeyen, Mascid ʿAbd Allāh teşkil etmekte idi. *Ḫiṭaṭ* (I, 331, 20) bize bu husûsta delîl göstermektedir. Buna dayanarak, *ʿAmal Asfal*'i — şehrin cenûp kısmı ve *ʿAmal Fōḳ*'u da — şimâl kısmı olarak telakkî edenler oldu ise de, bu doğru değildir. Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 5, 4 (nşr. Wiet, I, 12, not 6) ve I, 299, 5'te *ʿAmal Fōḳ* mahallesinin iki ucu (*ṭarafāni*) var idi ve cenûpta, Ḳaṣr al-Şamʿ'den başlayarak, al-Raṣad ve al-ʿAskar'e kadar, Ḳarāfa'ye ve Tolunluların şehirlerine kadar uzayordu; binâenaleyh vaktiyle Fusṭāṭ'ın en mühim kısmını teşkil eden *ʿAmal Asfal*'i yarım dâire hâlinde içine alıyordu. Bu vaziyete göre, *ʿAmal Asfal*'in Kahire'ye bitişik bulunduğu hakkında *Ḫiṭaṭ* (I, 299, 6)'ın verdiği mâlûmât bizi bir az tereddüde düşürüyor. Bu mâlûmâtın al-ʿAskar'in sukutundan sonraki vaziyete ve hiç değil ise, *ʿAmal Asfal*'in al-ʿAskar'in şarkında Nil sâhilinde uzandığı zamana âit bulunması muhtemeldir. Her hâlde *Asfal* ile *Fōḳ* orada yukarı ve aşağı Mısır arasındaki hudûdlara aynen tekabül etmemektedir: *Asfal* sıfatı — daha ziyâde Nil'in alçak sâhiline, *Fōḳ* ise — içerilerin daha yüksek arâzisine kabil-i tatbiktir. Bu *Ḫiṭaṭ* (I, 343, 9)'tan gâyet açık olarak anlaşılmaktadır. İdârî taksimâta (*ʿamal*) bir polis kıt'ası tekabül etmekte ve her iki mıntaka için birden *Şurṭa Asfal* (İbn Saʿīd, nşr. Vollers, s. 52, 14) ve her biri için ayrı-ayrı *Şurṭa Fōḳ* yahut *al-ʿUlyā* denilirdi. Kargaşalık zamanlarında tüccarlar *ʿAmal Fōḳ*'tan *ʿAmal Asfal*'e, yâni şehrin içine çekiliyorlardı (Musabbiḥī, Becker, *Beiträge*, I, 70, 1). Bütün bunlardan açıkça anlaşılıyor ki, Marvān'ın çıkardığı yangından sonra bile, eski Fusṭāṭ, Fâtımîler devrinin son senelerine kadar, şehrin merkezi olarak kalmıştır.

Buna karşılık, al-ʿAskar, Aḥmed b. Ṭolun ile Mısır tarihinde 254 (868)'te yeni başlayan bir devreye kadar Abbâsî vâlilerinin ikametgâhları olmuş idi ki, bu devirde sarayın ve ordunun yeni ihtiyâclarına binâen ikametgâhın yerinin değiştirilmesi ve şehrin genişletilmesi icâp etmiş idi. Kurucularından sonra mevcûdiyetini muhâfaza edememiş olan bu şehrin bulunduğu yeri, **al-Ḳatāʾiʿ** denilen büyük ev yığınının bulunduğu yerdeki Tolunlulara âit câmi göstermektedir. Diğer topografik istinat noktaları, Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, I, 313, 16 v.dd)'nin gösterdiği gibi, kaleyi, Rumayla ve Zayn al-ʿĀbidīn meydanını, Guest ve Richmond tarafından yapılmış olan *JRAS* (1903, s. 791 v. dd.)'deki haritaya nazaran, Tolunlular câmiinin ce-

nûb-i şarkîsinde aramak icâp etmektedir. Buna göre, al-Ḳaṭā'i' de al-'Askar'in şarkında bulunmakta idi. Yeni şehir bir mil murabbaı bir mesâhaya sâhip idi (İbn Ḥavḳal). al-Ḳaṭā'i' (müfr. *ḳaṭī'a*) adı da hukümdar sarayına muttasıl arâzinin bir kaç parçaya bölünmüş olmasından ileri geliyordu. Bunlar milliyetleri veya me'mûriyetlerine göre guruplara ayrılmış olan saray erkânına veya kıt'alarına tahsis edilmiş idi. Bu muazzam yapılar, büyük câmii, geniş bir cirit meydanını ve ayrıca hukümdar ikametgâhına merbut her şeyi içine almakta idi. Şimdiye kadar bu pâyitahtı tasvir etmek müşkül idi. Ancak Sāmarrā'da, Sarre-Herzfeld tarafından yapılan hafriyât bizi bir derece tenvir etmektedir. Sāmarrā'da yetişmiş olan İbn Tolun'un sarayını halifelerin sarayının üslûbunda yaptırmış olması muhtemeldir. Aḥmed de, ayrıca, al-'Askar'de yeni binâlar yaptırdı. Mısır'da emsâlinin birincisi olan hastahânesi (*māristān*) bu mahallede kurulmuştur. Oğlu ve halefi Ḫumāravayh babasının yaptıklarının bir kısmını, daha muhteşemlerini yaptırmak için, yıktırdı. Sarayına bağlı bahçelerin, cıva havuzunun, hayvanat bahçesinin ihtişâmı hakkında yapılan tasvirler tamâmiyle efsânevî masallara benzer. Tolunlular devri Fusṭāṭ tarihinde en parlak devirlerden biridir. 292 (904) senesinde bu sülâle sukut ettiği ve Abbâsî kumandan Muḥammed b. Sulaymān Fusṭāṭ'a girdiği zaman, âsî Tolunluların muhteşem sarayını tahrip ettirdi. Hâlbuki al-Ḳaṭā'i'ye bitişik mahalle, Fusṭāṭ gibi, gâliplerin pek sert muâmelesine tâbî tutulmuş ise de, tamâmiyle tahrip edilmiştir. Yalnız câmiye dokunulmadı. Şunu da kaydetmek lâzımdır ki, al-'Askar gibi, al-Ḳaṭā'i' de, önceleri aynı şehrin mahalleleri değil, Fusṭāṭ'tan müstakil binâ gurupları telâkkî edilmiş idi (*Ḫiṭaṭ*, I, 304, 32).

Tolunluların sarayı tahrip edildikten sonra, vâlinin ikametgâhı, tekrar Tolunlular devrinde *dīvān al-ḫarāc*'ın bulunduğu *Dār al-imāra*'ye nakledildi. Tolunlular devrinde al-'Askar ismi zâten kullanılmaz olmuş idi. Onun yerine „Fusṭāṭ ve Ḳaṭā'i' şehri" denilmektedir (*Ḫiṭaṭ*, I, 305, 7). Her nekadar önceleri al-'Askar'e ayrı şehir nazarı ile bakılmış ise de, sonradan ancak ara-sıra ismi geçiyordu. Bu da Tolunlular devrinde, bütün bu mıntakada ne büyük bir imâr faâliyeti olduğunu açıkça göstermektedir. al-'Askar'i ve al-Ḳaṭā'i'yi içine alarak büyüyen al-Fusṭāṭ daha bir çok asırlar refâh içinde yaşadı. Fâtımîlerin inşâ ettirdiği Kahire'nin ona hiç bir zararı dokunmadı. Bil'akis, Fâtımîlerin en parlak devrinde, Mısır'ı ziyâret etmiş olan seyyahlar Fusṭāṭ'ın ihtişam, bilhassa iktisâdî faâliyet bakımından, Kahire'yi gölgede bıraktığını kaydetmektedirler. Msl. Muḳaddasī, 375 (985)'te, Fusṭāṭ'ı ve zenginliklerini en ince teferruâtına kadar anlatıyor; hâlbuki Kahire'ye ancak bir kaç kelime ile temâs ediyor. Bilhassa nazar-ı dikkati çeken şey Fusṭāṭ nüfusunun çokluğu olmuş idi. Ona göre, cuma günü 10.000 kişi imâmın arkasında namaz kılardı. Ticâret ve alış-veriş her zaman 'Amr câmii etrafında (Zuḳāḳ al-Ḳanādīl) temerküz ederdi. Muḳaddasī o dört ve beş katlı evleri görmüş, bunlardan birisinde 200 adam yaşıyormuş. Fusṭāṭ, ona göre, islâmın en güzel ve en kalabalık şehri idi; bu vaziyete rağmen, orada ucuz yaşanırdı; zîra zarûrî gıda maddeleri oraya dünyanın her tarafından durmadan akmakta idi. Şunu da kabûl etmek lâzımdır ki, bu dindar seyyah bu büyük ticâret şehrinin karanlık köşelerini de görmemiş değildir. İranlı şâir seyyah Nāṣir Ḫusrav de 60 sene sonra (439 = 1046), tamâmiyle buna benzer şeyler söylemektedir. Ona göre, dünyanın en zengin pazarı, 'Amr câmii yanındaki Sūḳ al-Ḳanādīl'dir. O da, evlerin yüksekliğinden, yedinci katlardaki sun'î bahçelerden sitâyişle bahsediyor ise de, sokaklarının darlığından, ayrıca ev çıkıntılarının gündüzleri bile ışık yakmağı icâp ettirecek derecede sokakları kararttığından şikâyet ediyor. Fusṭāṭ'ta satılan kıymetli ve ender malları ve mahallî sanâyii de Nāṣir Ḫusrav tasvir ediyor. Şehrin huzûr ve emniyetini, hukûmetinin nufûzunu övüyor. Topografya bakımından, Fusṭāṭ'ın uzaklardan bir yüksek dağ gibi gözüktüğünü ve Tolunlular câmiinin dağın kenârında yükseldiğini söylüyor. Fusṭāṭ'ın irtifâı hakkındaki bu mülâhazalar, muhakkak ki, *'Amal Fōḳ*'un dış mahallelerine dâir idi. Çünkü *'Amal Asfal*, yerinin çukurluğu yüzünden, o devir hekimlerinin tenkitlerine uğramıştı (İbn Riżvān, *Ḫiṭāṭ*, I, 339).

Nāṣir Ḫusrav Fusṭāṭ'ı, Fâtımî imparatorluğunun en parlak devri olan, halife al-Mustanṣir'in saltanatı zamanında gördü. Bu hukümdarın uzun süren saltanatının ikinci yarısında birden bire inhitat baş-gösterdi. Kıtlık ve askerî isyânlar sülâlenin huzûr ve rahatını kaçırdı ve âsûde ticâreti ile yaşayan Fusṭāṭ için hakikî bir felâket oldu. Bundan en çok Fusṭāṭ'ın şimâlindeki mahalleler, Tolunlular şehri ile eski 'Askar zarar gördü; ahâlisi tarafından terkedilen bu yerler harâbeye dönmüştür. Bu mahallelerdeki binâların enkazı, Badr al-Camālī devrinde, Kahire'nin inşâsında kullanıldı. Sonradan halifenin Kahire'den Fusṭāṭ'a gittiği zaman, bu harâbelerin hazin hâlini görmemesi için, yüksek

duvarlar yapmak icâp etmiştir. al-Āmir'in halifeliği zamanında (495 – 524=1101 – 1130) vezîr al-Ma'mūn al-Baṭā'iḥī, harâbelerde evi olanların onları tâmir ve işgâle, aksi takdirde satmak veya kiralamak suretiyle, faydalı bir hâle sokmağa mecbûr olduklarını Kahire ve Fusṭāṭ'ta ilân ettirdi. Bunu yapmayanlar emlâkleri üzerindeki bütün haklarını kaybediyorlardı. Fakat bu emirnâme ancak Kahire'nin cenûb-i şarkîsindeki Rumayla ile Kahire'nin Bāb al-Zuvayla arasındaki yeni mahallelerinin inşâsına yaradı. al-Ḳaṭā'i' ve al-'Askar'den, ancak Tolunlular câmii ile Cebel Yaşkur mahallesi kalmış idi. Bu câmi zâten metrûk bir hâlde idi. Hattâ VII. (XIII.) asra kadar, yâni memlûk Laçın tarafından yeniden tâmir edilinceye kadar, hacc için memleketten geçen magriblilere konak yeri vazifesini görmüş idi. Büyük Fusṭāṭ sonuncu ve büyük darbeyi Fâtımîlerden al-'Āżid zamanında Mısır'a giren haçlılardan yedi. Kahire daha bu devirde tahkim edilmiş iken, Fusṭāṭ tahkimâtsız bir şehir idi. Vezîr Şāvar, hıristiyanların Fusṭāṭ'ı işgâl edip, askerî üs hâline getirmelerinden korkarak, 19 safer 564 (22 teşrin II. 1168)'te orayı ateşe verdi. 20.000'den fazla gaz kundağı şehrin dört bir tarafına kondu. Yangın 54 gün devam etti. Bu yangından bir kaç sokak kurtarılmış ise de, memlûklerden Baybars devrinde onlar da tahrip edilmiştir. Bu harâbeden kalan işe yarar mâlzeme Nil üzerindeki 'Amr câmii yanındaki yeni yapılan inşâatta kullanıldı.

Umûmî kanâate göre, al-Mustanṣir zamanındaki sefâlet ile Şāvar devrindeki yangın Fusṭāṭ'ı mahvetmiştir. Bu devirde *kōm, kīmān* tesmiye edilen büyük enkaz tepelerinin tepelerinin teşekkül ettiği doğrudur; bunlar bugün de Kahire ile eski Kahire arasında büyük bir yer kaplar. Bu harâbelerin meydana gelmesi ile, Fusṭāṭ'ın şimâlindeki mahalle, şimdiki kale, Tolunlular câmii ve bunun şarkında uzanan mıntaka, bugün 'Amr câmiinin bulunduğu şehrin ana kısmından ayrılmış oldu. Şehrin bir az daha şimâle tesâdüf eden bu kısımlarını Kahire'den ayıran mesâfe, o kısımlar arasındaki mesâfe ile 'Amr câmiini içine alan mahalle arasındaki mesâfeden daha az idi. Bu itibârla şehrin sıklet merkezinin değişmesi ile Tolunlular beldesinin bakiyelerinin gelişip, Kahire ile birleşmesi tabi'î bir hâl oldu. Bu tekâmülün başlangıcından yukarıda bahsedilmiş idi.

Bir vakitler Birket al-Ḥabaş'ten kaleye ve garpta Nil'e kadar uzanmış olan muazzam Fusṭāṭ şehri artık tarihe karışmıştır. Eyyûbîler devri sonunda Fusṭāṭ Kahire'ye çok yakın bulunduğu hâlde, iki şehir arasındaki mesâfe 2 mil tahmin edilmekte idi. Yangından sonra, 'Amr câmii etrafında büyük bir sür'atle teşekkül eden mahalle ile Bāb al-Zuvayla'yi birbirine bağlayan ve harâbe yığınları arasından geçen tozlu bir yol mevcut idi. Şīrkūh'a yanan şehrin ahâlisi gelmiş ve Ṣalāḥ al-Dīn de 'Amr câmiini, fevkalâde bir şekilde, tâmir ettirmiş idi. 565 (1169)'te vebâ ve kıtlık yeniden başlamakta olan refâhı durdurmuştur. Fakat 637 (1240) ve 647 (1249) arasında, yâni Eyyûbîlerden Ṣāliḥ'in devrinde, İbn Sa'īd'in Fusṭāṭ hakkında verdiği mâlûmât her ne kadar bir Muḳaddasī'nin veya bir Nāṣir Ḫusrav'in heyecanlı tavsifleri ile tezat teşkil ediyor ise de, yine Fusṭāṭ'ın yüksek iktisâdî refâhı hakkında bize bir fikir vermekten geri kalmıyor (*Ḫiṭaṭ*, I, 341 v.d.). Tasvirlerinde şehir şüphesiz hazin bir çehre arzetmekte, şehir kapısı ve bir çok yerler çökmekte, sokaklar dar ve pis, câmi ihmâl edilmiş ve bir geçit hâline konulmuş ise de, müellif yine Nil sâhilinde gördüğü gemi ve ticârî eşyâyı uzun seyahatlerin hiç birinde görmediğini kaydediyor. İpek ve şeker sanâyii, eski devirlerde olduğu gibi, inkişâf hâlinde imiş. Müellif Fusṭāṭ'ın eskisi gibi ticâret ve sanâyiin merkezi olduğunu ve malların Kahire'ye buradan sevkedildiğini, Kahire'nin ise, başlangıçta asrî bir merkez ve parlak bir şehir olduğunu kaydediyor. Fusṭāṭ'ın İbn Sa'īd devrindeki refâhı, aşağıda bahsedeceğimiz gibi, kısmen Ravża adasının yeniden bir kalkınma devri yaşamış olmasına atfedilebilir.

Çok geçmeden, Fusṭāṭ için sıkıntılı günler baş-gösterdi. Maḳrīzī, 696 (1296), 749 (1348), 776 (1374), 790 (1388) senelerinin bilhassa meş'ûm olduklarını kaydediyor. Fakat evvelce son derece parlak bir şehir olan Fusṭāṭ, Memlûkler devrinde bir hayli değişikliğe daha uğradı. Fusṭāṭ — yukarı Mısır'ın, Kahire ise — aşağı Mısır'ın idâre merkezi oldu. Bu teşkilât, İbn Duḳmāḳ'ın kitabından gâyet açık olarak anlaşılmaktadır. Delta da Kahire kadılarının ve defterdarlarının (*muḥtasib*) kazâ dâirelerine dâhil idi. Fusṭāṭ şehrindeki aynı makamlar da, yukarı Mısır'da kazâ salâhiyetlerini kullanırlardı.

Bu devirden sonra şehrin tarihi pek bilinmiyor. Kahire'nin devamlı üstünlüğü ve sonradan iktisâdî bir merkez olması karşısında Fusṭāṭ yavaş-yavaş çöktü. Memlûkler devrinde bu çöküşün bir duraklama devri geçirdiği ihtimâli var ise de, durmadan büyümekte olan Kahire ile Fusṭāṭ arasında açık bir fark göze çarpmakta idi. Git-gide Fusṭāṭ ismi unutuldu ve yerine kâim olan Maṣr ismi her iki şehir için kullanılmağa başlandı. Yavaş-yavaş

Kahire o kadar kuvvetli bir üstünlük elde etmiştir ki, eski Fusṭāṭ'a Avrupa eserlerinde „eski Kahire" denilmeğe başlandı. Napoleon ile berâber seferde bulunan âlimler „eski Kahire" (Le vieux Caire) tâbirini, uzun zamandan beri istimâl ediliyormuş gibi, kullanmakta tereddüt etmediler ve bu tâbirin daha eski müelliflerde bulunduğunu ileri sürdüler. Arapça adı XVIII. asır sonunda *Maṣr al-ʿAtīḳa*'dır. Boinet Bey'in *Dictionnaire Géographique*'inde *Maṣr al-Ḳadīma* denilmektedir. Fransız seferi esnâsında, eski Kahire'nin tahminen 10.000 nüfusu var idi. Bunun 600'ü asırlar boyunca kendi kilise ve manastırları civarında toplu kalmış kıptîler idi. Fransız âlimleri, evvelce İbn Saʿīd'in yaptığı gibi, limanın bilhassa yukarı Mısır için yapılan deniz seferlerindeki ehemmiyetini de tebârüz ettirmişlerdir. XIX. asırda memleketin umûmî vaziyetinin düzelmesi ile, eski Kahire'nin nüfusu da yeniden arttı. 1897 nüfus sayımına göre, şehrin nüfusu 31.849'u bulmuş idi. Şehir Kahire vilâyetinin bir kazasını teşkil etmektedir. Eski Kahire, bugün dar bir şerit hâlinde Nil boyunca uzanmakta ve en şimâlî kısımları Kahire'nin cenûb-i garbî ucuna kadar gelmektedir.

Fâtımîler devrinin nihâyetinden beri eski Kahire ile Muḳaṭṭam arasında yükselen enkaz yığınları şehre bir husûsiyet verir ve yığınların arkasında Muḳaṭṭam boyunca Memlûk mezarlığı ve „Ölüler şehri" denilen kabristan yer alır. Menşe'i, fetih devrine çıkan bu geniş mezarlığa al-Ḳarāfa adı verilmektedir. Orta çağda burası Fusṭāṭ'tan bir duvar ile ayrılmakta idi. Muḳaṭṭam'da, şehre muvâzî olarak, şimâlden cenûba doğru uzanan küçük ve büyük Ḳarāfa (al-Kubrā ve al-Ṣuġrā) birbirinden ayrılmaktadır. al-Ḳarāfa al-Ṣuġrā dağlara daha yakın bulunmakta ve İmām Şāfiʿī'nin türbesine kadar uzanan şimdiki mezarlığa tekabül etmekte idi. Her iki Ḳarāfa ile bunların tarihleri, mezarlıkları ve kıymetli eşyâsı hakkında elimizde İbn al-Zayyāt'ın 804 (1401) tarihinde yazdığı *al-Kawākib al-sayyāra fī tartīb al-ziyāra fi 'l-Ḳarāfatayn al-Kubrā wa 'l-Ṣuġrā* (Kahire, 1325 = 1907) adlı bir eseri vardır.

4. Nil sâhili, Ravża adası ve Cīze (Gizeh).

Kahire ve civarının tarihî topografyasının tesbiti, fetihten beri Nil'in muhtelif zamanlarda yatağını değiştirmesi yüzünden, güçleşmektedir. Yukarıda gördüğümüz vecihle, fetih zamanında Ḳaṣr al-Şamʿ ile ʿAmr câmii Nil sâhilinde bulunuyordu; fakat bir kaç sene sonra, sâhil oldukça uzaklaşmış ve saray ile Nil'in yeni mecrâsı arasında hâsıl olan toprak sâhalar istifâde edilir bir hâle getirilmiştir. Öyle ki, ʿAbd al-ʿAzīz b. Marwān orada büyük binâlar inşa ettirmiş idi. Nil'e karşı mücâdele Kahire'nin bilhassa bütün orta çağ tarihinde devam etmiştir. Nehir mecrâlarını tanzim işi bu devir müslümanlarınca tamâmen mechûl bulunduğu için, bu husûsta giriştikleri her teşebbüs, kısa bir zaman sonra, akîm kalıyordu. Yukarıda zikredildiği gibi, o devirde Nil'in mecrâsı bugünkü mecrâsının şimâlinde idi ve Fusṭāṭ'ın şimâlinde, farkedilir şekilde, şarka doğru bükülüyordu. Şimdiki Kahire'nin büyük bir kısmı o zamanlar nehrin yatağını teşkil ediyordu. Tolunlular câmii yanındaki mahalle al-Kabş (*Ḳalʿat al-Kabş*) ismini taşımaktadır. Bu Kabş Cebel'in hemen şarkında bulunuyordu ve Nil sâhilinde bulunması dolayısı ile, pek rağbette olan bir eğlence yeri idi. Bugün ise, orası Nil'den 1 km. daha uzakta bulunmaktadır ve 1 km., bir şehrin mesâhası bakımından, çok ehemmiyetlidir. Şimdiki şehir dâhilinde kurutulmuş bir çok bataklıklar (*birka*) da Nil'in tedrîcen garba doğru çekilmesi ile meydana gelmiş idi. Evvelâ nehrin yatağında adacıklar teşekkül etmiş, sonra o adacıkları sâhilden ayıran suyun Nil'in ana yatağı ile iştirâki kesilmiş, bu suretle buraları yalnız feyezan zamanlarında dolmuş ve tâ kuruyuncaya kadar, *birka* şeklinde kalmıştır. İlk önce buralarda bahçeler, sonra binâlar yapılmış ve bunların mâzisini hatırlatan yalnız isimleri kalmıştır. İşte islâmiyet devrinde Nil'in şimdiki yatağı ile eski meskenler arasındaki arâzi bu suretle teşekkül etmiş idi. Bilhassa bu devamlı değişiklik eski yerlerin tesbitinde insanı yanıltmaktadır.

Fetih zamanında Nil'in bu mıntakasında ancak Cazīrat al-Miṣr yahut yanlış olarak al-Cazīra denilen bir tek ada var idi. Bu ada bütünü ile şimdiki Ravża adasının aynıdır. Burası, Bābalyūn ile bir tek ve kuvvetli kale hâlinde, Nil geçidini müdâfaa etmekte idi. Fetih zamanında Cazīra Bābalyūn'a bir köprü ile bağlı olan Cazīra'nin aynı zamanda Cīze ile de bağlı olup-olmadığını sarîh olarak bilmiyoruz. Halife al-Maʾmūn zamanında — bu bizim tâkip edebildiğimiz en eski tarihtir — Nil üzerinde artık o zaman „eski" denilen bir köprü vardı ve bunun yerine bir yenisi yapılmış idi. Bu „eski" köprünün islâm hâkimiyetinin ilk devirlerinde yapılmış olması muhtemeldir. Müteâkip asırlar boyunca bu köprü Nil'in bir sâhilini diğer sâhiline raptediyordu ve dubalar üzerine oturtulmuş idi. Bâzı vesikalara nazaran, Cazīra ilk zamanlar takriben nehir yatağının ortasında bulunuyordu. Fakat

AL-FUSṬĀṬ

(İlk yerleşme zamanı, 21 = 642)

Bugün kullanılmayan isimler s i y a h renk ile basılmıştır.
Daha sonraki devirlere ait isimler k a v i s içerisine alınmıştır.

Fetih zamanında Nil sâhili

Fetih zamanında Nil sâhili

Fetih zamanında al-Ḫalīc yatağı (tahminen)

Nilin bugünkü sâhili

Nilin bugünkü sâhili

al-Kavm al-aḥmar

(Ṣanāʿiʿ al-Ṣibāġ)

(Cāmiʿ Zaynab)

AL-ḤAMRĀ

Ḥ. Rūbīl

AL-ḲUṢŪṢĀ

al-Kabš

(Cāmiʿ Ḥasan)

Kale

Ḥ. Cabal Ṭolunlular

câmii Yaşkur Yaşkur

Ḥ. Banī'l-Azrak

Ḳanṭarat ʿAbd al-ʿAzīz

al-Şaraf

Kanisat Bū Mīnā

(Maşhad Zayn al-ʿĀbidīn)

Bayn al-Kavmayn

Ḥ. Banī Yanna

Ḥ. Fahm

Ḥ. ʿAdyān

(Maşhad al-Sayyida Nafīsa)

(al-Şavḳīyya)

(al Ḳāżī Bakkār türbesi)

al-Muṣallā al-Ḳadīm

al-Mavḳif

(Masǧid ʿAbd-Allāh)

Su kemeri

Ḥ. Ahl al-Ẓāhir

Ḥ. Gāfiḳ

Ḥ. Huzayl

AL-ḤAMRĀ AL-WUSṬĀ

Ḥ. Salāmūn

(Kavm al-Cārih)

(Zaviyat Abū Saʿūd)

Ḥ. Ḥaẓramavt, Ḥ. al-ʿAbsiyyīn, Ḥ. Cayšān

Ḥ. Baḥr b. Savāda

Ḥ. Şarād

Ḥ. Balī

Ḥ. al-Laṯīf

Ḥ. al-Raḥba

Ḥ. Laḫm

Kanā'is Şanūda

AL-DUNYĀ

Ḥ. Ahl

Cāmiʿ Amr al-Kāya

Mahras Banāna

Ḥ. Mahra

Ḥ. Ḥāşid

Ḥ. Zī Aşbaḥ

Köprü

Köprü

Ḥ. al-Ḥabaşa

Ḥ. Nāfiʿ

al-Ḥiṣn

(Tahminen)

Ḳaşr al-Şamʿ

(al-Sūḳ al-Kabīr)

Ḥ. Tucīb

Ḥ. Ḥavlān

Ḥ. Vaʿlān

Ḥ. al-Şadaf

Ḥ. Ġuṭayf

Muṣallā Ḥavlān + Darb Sālim

0 500 1000 m.

Ḥ. Ka'b b. Mālik

Ḥ. Bakīl

Ḥ. al-Cīyavīya

Ḥ. Ḥucr b. Arḥab

Ḥ. 'Avf b. Arḥab

Ḥ. al-Fārisiyyīn

Ḥ. al-Ḥu'aliyyīn

Ḥ. Yaḥşub

Dayr Bābalyūn

Dayr Yuḥannā Dayr Tādrūs

Ḥ. al-Sulaf

Ḥ. Mazǧic

Ḥ. Zī Ru'aya

Ḥ. Zī'l-Kalā'

Câmi harâbeleri

(Câmiʿ al-Ḳarāfa'nın yeri,tahminen)

Kanīsat Mīkā'īl

Ḥ. Rīya

Ḥ. al-Maʿāfir

al-Şaraf

Ḥ. Zavf

Ḥ. Rāşida

(Āşār)

Ḥ. al-Maʿāfir

(İstabl 'Antar)

Ḥ. al-Ḳabaż

Dayr al-Ṭīn *yahut* Dayr Mār Ḥannā

Birkat al-Ḥabaş

Guest, *IRAS*, 1907

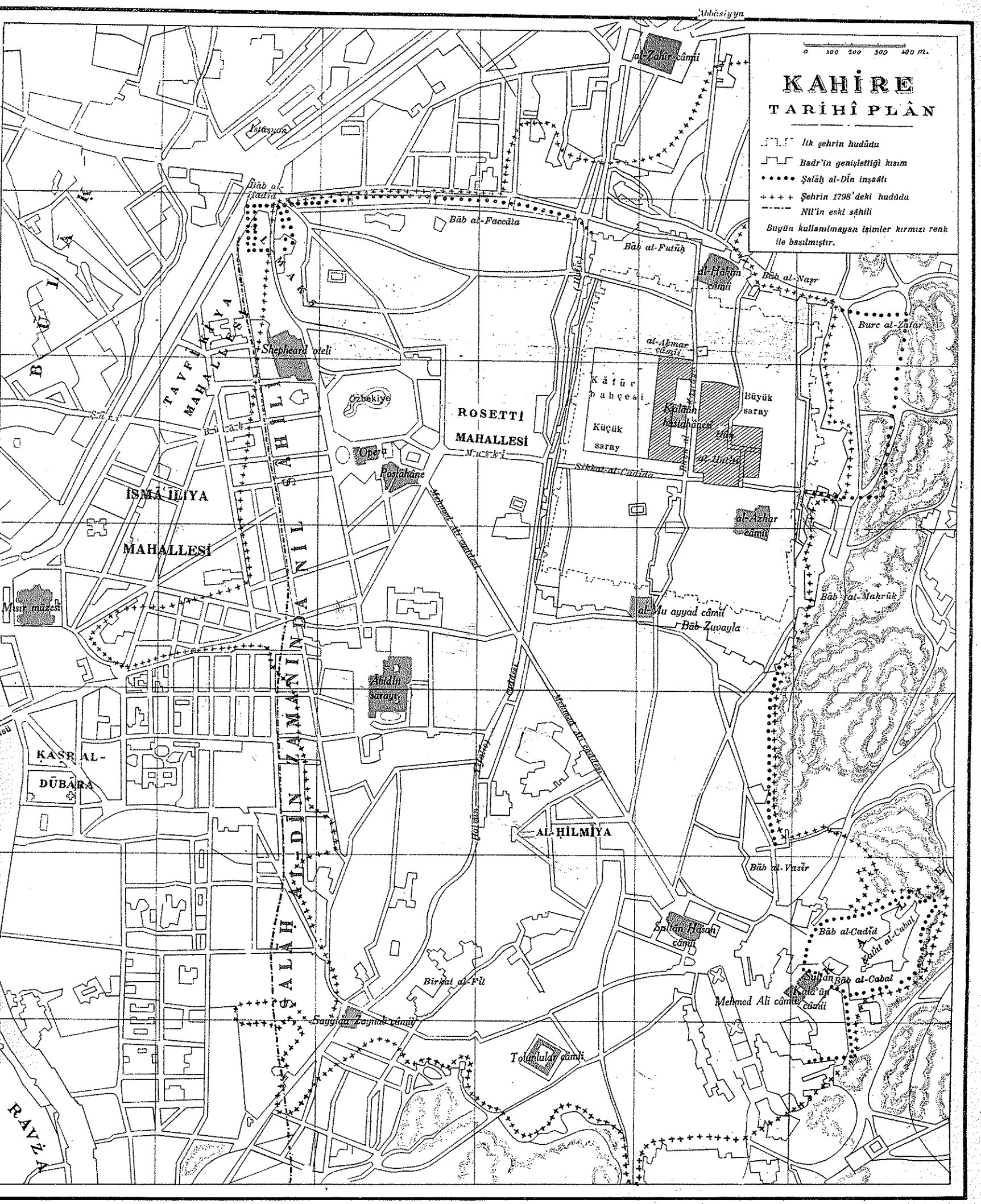

KAHİRE
TARİHÎ PLÂN
İlk şehrin hudûdu
Badr'in genişlettiği kısım
Şalāḥ al-Dīn inşaâtı
Şehrin 1798'deki hudûdu
Nil'in eski sâhili
Bugün kullanılmayan isimler kırmızı renk ile basılmıştır.
0 100 200 300 400 m.
Abbâsiyya
al-Zahir câmii
İstâsyon
Bāb al-Hadīd
Bāb al-Faccāla
Bāb al-Futūḥ
al-Ḥākim câmii
Bāb al-Naṣr
Burc al-Ẓafar
al-Akmar câmii
Shepheard oteli
Özbekiye
ROSETTİ MAHALLESİ
Kāfūr bahçesi
Küçük saray
Kalāān hastahânesi
Büyük saray
Opera
Postahâne
Muski
Sikkat al-Cadīda
al-Azhar câmii
İSMA'İLİYA MAHALLESİ
Mısır müzesi
Bāb al-Maḥrūk
al-Mu ayyad câmii
Bāb Zuvayla
Abidin sarayı
KAŞR AL-DŪBĀRA
AL-ḤİLMİYA
Bāb al-Vazīr
Sultān Ḥasan câmii
Bāb al-Cadīd
Kalat al-Cabal
Birkat al-Fīl
Sultān Kalā'ūn câmii
Bāb al-Cabal
Mehmed Ali câmii
Saygıda Zaynab câmii
Tolunlular câmii
RAVŻA
BÜLÂK
TAVFİKİYA MAHALLESİ
ŞALĀḤ AL-DĪN ZAMANINDA NİL ŞAHİLİ

çok geçmeden bunu Bābalyūn'dan ayıran kol kum ilə örtüldü. 336 (947)'da Nil'den o kadar uzaklaşmış idi ki, Fusṭāṭ ahâlisi içecek sularını Cīza kolundan te'min etmek zorunda kalmış idi. Kāfūr al-İḫşīdī zamanında, Nil'in şark kolunun yatağını derinleştirmek için, ilk âmeliyelere başlanmış idi. Bu ameliyelere, sonradan bir çok defalar, bilhassa VII. (XIII.) asırda, yeniden girişildi. 600 (1203) senesinde Cazīra'den Miḳyās Nīl'e yürüyerek geçilebilirdi. 628 (1230) senesinde, Malik Kāmil'in gayreti devamlı bir salâh vücûda getirmiş idi. Malik Ṣāliḥ de, suların her sene alçalmasından istifâde ederek, nehrin yatağını derinleştirtmişti. Nehrin bu kolunun seyr-ü sefere elverişli bir şekilde muhâfazasının sebeplerini Cazīra'nin askerî ehemmiyetinde aramak lâzımdır. Araplar, fetih sıralarında, orada bir kale bulmuşlardı. Müslümanlar tarafından muhâsara edilmiş olan bizanslılar da, Cazīra tarikı ile, kaçıp kurtuldular. Bābalyūn'un sukutundan sonra, bu adadaki kale hakkında, hiç mâlûmâtımız yoktur. 54 (673) senesinde orada bir deniz cephâneliği (*al-ṣanā'a*), bir de harp gemileri için bir tersâne kurulmuş idi. I. asra âit bir papirüste bu cephânelikten bahsedilmektedir ki, buna göre, burasının bir nevî harp limanı olması icâp eder. İbn Tolun, sonradan, 263 (876)'te, hâkimiyetinin tehdide uğradığını görünce, burayı eskisi gibi müstahkem hâle soktu. Fakat Nil İbn Tolun'un irâdesinden daha kuvvetli çıktı. Kaleler birer-birer sulara gömüldü. Geri kalan harâbeler de, İḫşīd tarafından, 323 (934)'te tahrip ettirilmiş ve iki sene sonra cephâneliği de Fusṭāṭ'a naklettirilmiştir. Cazīra, hukümdar için, bir tenezzüh mahalli hâline gelmiş idi. İhtimâl zamanla ada büyümüş ve ahâlisi de artmıştır. Fâtımîler devrinde burası mâmûre hâline geliyor: Kahire, Fusṭāṭ ve Cazīra, üç mâmûr şehir olarak, dillere destan oluyor. Badr al-Camālī'nin oğlu al-Afżal adanın şimâlinde büyük bir bahçe ile bir tenezzüh kasrı yaptırmış ve ona Ravża adını vermiş idi. Yavaş-yavaş bu isim bütün adaya teşmil ve bugüne kadar muhafâza edildi. Eyyûbîler devrinde, bir vakıf hâline konulan ada, Malik Ṣāliḥ tarafından, Nil'in üçüncü büyük kalesinin inşâsı için kiralanmıştır. Yeni kaleye *Ḳal'at al-Ravża* yahut *Kal'at al-Miḳyās* adı verildi. Malik Ṣāliḥ adanın bütün ahâlisini çıkartıp, bir kilise ile 33 mescidi yıktırdı. Bunların yerine 60 hisar yaptırdı ve bu adayı kendi kuvvetinin bir istinat noktası hâline koydu. Adayı asıl karadan ayıran kanalı, devamlı olarak, temizlettirdi ve derinleştirdi. Nil (Baḥr) ile çevrili bulunan bu adada, memlûkleri ile berâber oturduğu için, garnizon mahallesine izâfetle, buradaki memlûk teşkilâtına Baḥrī Mamlūk ismi verildi [bk. mad. BAḤRĪ]. Nil'in bu kuvvetli kalesi Malik Ṣāliḥ'in hayatını kurtaramamıştır. Eyyûbîlerin sukutundan sonra, Mamlūk Aybek kaleyi tahrip etti; Baybars onu yeniden yaptırdı; Ḳalā'ūn ve oğlu Muḥammed gibi, diğer Memlûkler ise, sonradan onu, Fusṭāṭ'taki inşaâtları için, taş ocağı olarak, kullandılar. IX. (XV.) asırda Nil'in muazzam kalesi yıktırıldı; sonraki nesil harâbeler üzerine yeniden inşaât yaptı ise de, Ravża bundan sonra, tarihte hiç bir rol oynamadı.

Ravża'da bugün alâkaya değer başlıca eser, Emevî halifelerinden Sulaymān zamanından kalma eski *Miḳyās-i Nīl*'dir. Bunun inşaâtı, mâlî işlere bakan Usāma tarafından, 97 (715) senesinde tamamlanmıştır. Bu *Miḳyās*'ın tarihini, Napoléon seferlerine iştirâk edenlerden Marcel gâyet iyi yazmıştır (*Mémoire sur le Meqyas de l'Ile de Roudah, Description de l'Égypte, État Moderne*, 2. tab., XV, bk. bir de XVIII, 555 ve XVIII, 2, s. 466 v.dd. ve M. van Berchem, *Corpus Inscriptionum Arabicarum, Mémoires de la Miss. archéol. franç. au Caire*, XIX, 18 v.d.). Bilhassa Maḳrīzī'ye borçlu olduğumuz *Miḳyās*'ın tarihçesi kısaca şöyledir: 97 (715) senesindeki inşaât, halife al-Ma'mūn zamanında, 199 (814)'da al-Mutavakkil devrinde, 233 (847) ve 247 (861) senelerinde yeniden tâmir görmüştür. 247 senesine kadar bu *Miḳyās* bir koptun (ḳıftī, bk. mad. KIPTÎLER) idâresinde idi. Böylece İbn Abi 'l-Raddād bu mühim *Miḳyās* üzerinde yalnız mahsûl hakkındaki tahminleri değil, bu tahminlere nazaran, bâzan Kahire pazarındaki fiatları da tesbit ederdi. Osmanlı devrine kadar bu vazife Banī Abi 'l-Raddād âilesine, irsî olarak, geçmekte idi. Mısır'ın hemen bütün müslüman sülâleleri, *Miḳyās*'a ilâveler yapmağa çalıştılar ve bâzan oraya kitâbeler de koydular. Osmanlılar, fransızlar ve ingilizler de bu kıymetli âbideyi korudular. Son zamanlarda, adanın şark sâhilinde, yeni bir *Miḳyās* kullanılmaktadır. Tarihî *Miḳyās* etrafı duvar ile çevrili bir kuyuya benzer. Ortasında yükselen mermer sütûn üzerinde *ẕirā'*'lara taksim edilmiş bir cedvel bulunmaktadır.

Ravża bugün binâlar ile kaplıdır; yalnız şimâl kısmında büyük bahçeler mevcûttur. Fransız seferi esnâsında orada tasavvur edilen bir Avrupa mahallesinden hiç bir eser yoktur. Zâten bu teşebbüse daha nehir tanzim edilmeden evvel geçilse idi, tehlikeli olurdu; çünkü orta çağ müellifleri adanın bir kaç defa, fevkalâde kuv-

vetli feyezanlar altında, kaybolduğunu yazıyorlar. Aslında isâbetli olan bu fikir daha şimâlde elverişli bir mahal olan Būlāḳ Cazîra 'sinde gerçekleştirilmiş idi.

Ravża, tarih bakımından, Cîza (Gîza)'ye sıkı-sıkıya bağlıdır; fetih devri ile orta çağlarda, ikisi birlikte, Nil geçidinin anahtarı mesâbesinde idi. Cîza, hiç şüphesiz, arapların eseri değildir. Fakat muzaffer ordunun bir kısmı, arkadaşlarının Fusṭāṭ'ta yaptıkları gibi, *ḫiṭaṭ*'larını burada kurdular. Nehrin ilerisindeki mevkiin müdâfaa noktasından zayıflığına binâen, halife Cîza'nin tahkim edilmesine emir vermiş idi. 'Amr bu eseri 22 (643)'de tamamladı. Burada bahis mevzuu olan şey ihtimâl, Bizans tahkimâtının tâmiri veya genişletilmesinden ibâret idi. Kabîle *ḫiṭaṭ*'larının bir kısmı, kuvvetli köprü başı noktası olmak üzere, kalenin dışında yerleştirildi. Bunların en kuvvetlileri Ḥimyar kabîlesi mensûpları idi. Cuma namazları bu sonuncuların câmiinde kılınırdı. Cîza'nin büyük câmii ancak 350 (961)'de, İḫşîdîler zamanında, inşâ edildi. Buranın askerî ehemmiyeti Ravża ile Nil köprüsünün ehemmiyeti ile muvâzî gitmekte idi. Osmanlılar devrinde harâp olan bu köprü fransızlar tarafından tâmir edildi; sonra tekrar tahrip edildi. Bugün orada sağlam bir köprü yapılmıştır. Bizzat Cîza, asırlar boyunca, müreffeh olmakta devam etti. Etrafında münbit ve geniş bir sâha bulunan Cîza öteden beri bir sancak (*kūra*) ve sonra zamanımıza kadar bir vilâyetin merkezi olmuştur. Bugünkü Cîza vilâyeti, al-'Ayāṭ, Embābeh, Cîza ve Nil'in sağ sâhilinde kâin al-Ṣaff nâhiyelerini ihtivâ etmektedir. Asıl şehrin nüfusu 16.000—17.000 kadardır (1897).

5. Fâtımîler şehri Miṣr al-Ḳāhira.

Bugünkü Kahire, önceleri büyük ve karışık bir şehir olan Miṣr al-Fusṭāṭ'ın şimâlindeki al-'Askar ve al-Ḳaṭā'ī gibi, askerî bir merkez idi. Mehdiye Fâtımîleri, sonuncu İḫşîdîler zamanında, Mısır'ın bulunduğu elîm vaziyeti gördüler ve uzun zamandan beri ele geçirmek emelinde oldukları Nil vâdisini zaptetmenin en müsâit vakti geldiğine hükmettiler. 11 şâbân 358 (1 temmûz 969)'de kumandanları Cavhar, Cîza'deki zayıf hukûmetin ehemmiyetsiz mukavemetini kırdı; bir gün sonra da Fusṭāṭ'a girdi ve ordugâhını bu şehrin şimâlinde kurdu. Askerlerinin şehirden geçmesi 7 gün sürdü. Bütün ordusu 18 şâbânda (9 temmûz) kendi etrafında toplandığı zaman, Cavhar yeni bir şehir kurulmasını emretti. Bu ehemmiyette bir işe, o devirde, müneccimlerden eşref saat sorulmaksızın başlanamazdı. Tarihçilerin anlattıklarına göre, en uzak noktaları arasında çan ile bir irtibat te'sis edilmiş idi; müneccimin vereceği işâret üzerine, her tarafta birden işe başlanacaktı. Ancak çan vaktinden evvel, bir karga tarafından, harekete getirilmiş ve inşaâta meş'um sayılan Merîḫ yıldızı Ḳāhir al-Falak'in hukûm sürdüğü bir anda başlanmış idi. Felâketi tâmir etmek mümkün değil idi; fakat, fenâ tefe'ülleri değiştirmek maksadı ile, yeni şehre Manṣūrîya adını verdiler. Müneccimin söylediğini kendi husûsî tefsiri ile izah ve Merîḫ'in gelişini hayırlı bir fal sayan halife al-Mu'izz Mısır'a gelinceye kadar Kahire bu isim ile anılmış olmalıdır (*Ḫiṭaṭ*, I, 377).

Fâtımîler şehri, bütün vüs'atiyle, şehrin plânına göre, bugün de kolayca yeniden kurulabilir. En iyi harita, 1798'de *Description de l'Egypte* adlı eserde çıkan fransız haritasıdır; çünkü bu harita Kahire henüz modern bir şehir hâline sokulmadan önce yapılmış idi. Kendi haritamıza örnek olarak aldığımız Bädeker'deki harita da şehir hakkında açık bir fikir vermektedir. O zamanlar Fusṭāṭ'ın en şimâl hudûdu ile Heliopolis ('Ayn Ṣams) arasında, tam orta yolda, Munyat al-Aṣbaġ adlı küçük bir köy var idi. Suriye'ye giden kervanlar orada toplanırlardı. Munyat al-Aṣbaġ bütün ovayı kat'eden Ḫalîc kanalı kenârında kâin idi. Bu kanal, Fusṭāṭ'ın şimâlinde, Nil'den ayrılıyor, eski Heliopolis'ten geçiyor ve nihâyet şimdiki Süveyş şehri yakınlarında denize dökülüyordu. Kanal ilk zamanlar Nil'in kum ile örtülmüş bir kolu olup, tâ eski zamanlarda burası kanal hâline sokulmuş idi. Arap istilâsından sonra, 'Amr, Fusṭāṭ ile zirâî mahsûllerden mahrûm olan mukaddes şehirler arasında, nehir yolları ile, münâkalat te'min edebilmek için, bu kanalı tekrar kum ile kapanmaktan kurtardı ve ona Ḫalîc Amîr al-Mu'minîn adını verdi. Bu Ḫalîc 69 (688)'da Medine'deki hilâfet müddeisine hubûbât gönderilmesini önlemek için kapatılmış idi; sonra, Manṣūr devrinde, 145 (762)'te, Kızıl Deniz ile muvâsalaya açık bırakıldı ve bin yıldan fazla bir zaman, Fusṭāṭ'ın şimâlindeki ovalar için, su hazînesi olarak, kullanıldı ve Kahire'nin garp kısmının, bilâhare, merkezinin şarkılara geçen o meşhûr su yolu oldu. Ḫalîc, orada pek çok faâliyet göstermiş olan Fâtımî halifelerinden al-Ḥākim'den sonra, al-Ḥākimî adını aldı. Bundan sonra, 1798 tarihli fransız haritasında görüldüğü üzere, bir çok mahallî isimler ile de anıldı. Bu kanal denize dökülecek yerde, asırlarca Kahire'nin şimâlinde Birkat al-Cubb civarında kaybolup giderdi. Kahire haritasında, çok sonra, ancak XIX. asrın nihâyetlerinde kayboldu. Yatağını hâlâ bâriz şekilde görmek mümkündür; Sayyida Zēnab

câmiinden, hattâ nehrin cenûbundaki en uzak bir noktasından 'Abbāsîya (Ṣārî' Ḥelvān) kenâr mahallelerine giden elektrikli tramvayın geçtiği geniş yol kanalın eski mecrâsıdır.

Fâtımîler şehri, Munyat al-Aṣbaġ'ın hemen cenûbunda, bu kanal ile Muḳaṭṭam arasında kâindir. Şimâlde ve cenûpta, hudûtları bugün de Bāb al-Futūḥ ve Bāb Zuvayla ile ayrılmaktadır. Cavhar'in temelleri, Fâtımîlerin son devirlerindeki Kahire'den daha az bir yer işgâl ediyordu. Önceleri, cenûpta, bugün Mu'ayyad câmiinin kurulduğu yer ve hattâ şimâlde al-Ḥākim câmiinin bulunduğu mahal şehrin duvarları dışında idi. Garpta Ḫalîc, tıpkı şarktaki dağ kolları gibi, asırlarca tabi'î bir hudût teşkil etti. Ḫalîc'e muvâzî olarak, şimâlden cenûba giden, yukarıda mezkûr iki kapıyı birbirine bağlayan ve şehri müsâvî olmayan iki bölgeye ayıran geniş bir yol Fâtımîler şehrinin mihverini teşkil ediyordu. Bu yol, evvelce daha geniş olmasına rağmen, bugün de kolayca farkedilmektedir. Bugün, bir çok isimleri var ise de, bunların en mârûfu Ṣārî' al-Naḥḥāsîn'dir. Bugünkü Kâhire'nin ticâret yolu olan ve Muskî'nin devamı olup, al-Sikka al-Cadîda adını taşıyan yol eskisini diklemesine keser. İsminin „Yeni" yol olması da gösteriyor ki, bu büyük yol, Fatımîler şehrinde mevcût olmayıp, XIX. asırda yapılmış idi.

Fusṭāṭ nasıl *ḫiṭaṭ*'lara bölünmüş ise, Kâhire de *ḫāra*'lere bölünmüş idi. Bu bir isim farkından ibâret idi. Şu farkla ki, Kahire kurulduğu andan itibâren, bir şehir telakkî edilmiş, Fusṭāṭ ise, tesâdüfî bir askerî karargâh olmaktan yavaş-yavaş kurtulmuş idi. Zamanla meydana gelen değişikliklerden, mahallelerin arap kabîleleri arasında değil, birbirlerinden tamâmen ayrı kavim ve ırklar arasında taksim edilmiş olduğu anlaşılıyor. Şimâlde ve cenûpta Cavhar'in mensûp bulunduğu rum mahalleleri var idi. Şüphesiz o kendi vatandaşlarını kasden yeni şehrin kapılarına yakın bir yerde yerleştirmiş idi. Şehrin diğer kısımlarında berberîler, türkler, kürtler, ermeniler v.b., kendi aralarında birleşerek, muhtelif guruplar teşkil etmişlerdi. Sonradan gelenler ise, şehrin ilk sûrlarının hâricinde ve şehir ile Muḳaṭṭam arasında kâin Ḫārat al-Bāṭilîya'de yerleştiler. Tâlim ve terbiyeleri noksan olan ve kısaca *al-'Abîd* adı verilen zencîler de Bāb al-Futūḥ'un şimâlinde ve Cavhar'in, suriyelilerin taarruzlarına karşı korunmak maksadı ile, açtırdığı büyük hendek yanında yerleştirildiler. Bu hendeğe ve civarda oturanlara izâfeten bu mahalleye *Ḫandaḳ al-'Abîd* ismi verildi.

Şehrin merkezini, haritada görüldüğü üzere, halifelerin muhteşem sarayları kaplamıştır. Bunlardan birisi — büyük şark sarayı (*al-Ḳaṣr al-Kabîr al-Ṣarḳî*), diğeri de — küçük garp sarayı (*al-Ḳaṣr al-Ṣaġîr al-Ġarbî*) olarak birbirinden ayrılırdı. Bunların yerinde evvelce başka müesseseler var idi: bilhassa en büyük caddenin garbında — büyük Kāfūr bahçesi, şarkta ise — bir kıptî tekkesi (*Dayr al-'Iẓām*) ve *Ḳuṣayr al-ṣavḳ* adı verilen küçük bir hisâr var idi. Bunlardan sarayların inşâsında istifâde edildi. Şehrin kuruluşunda önce şark sarayı inşâ edildi. 23 ramazan 362 (28 hazîran 993)'de halife al-Mu'izz tarafından, merâsim ile, resm-i küşâdı yapıldı. 9 kapılı olan bu muhteşem yapının 3 kapısı garp cephesinde, ana cadde üzerinde olup, cephesinin uzunluğu 345 m. idi. Sarayın kapladığı sâha 93.475 m²'dan aşağı değil idi. Şimdiki yoldan 25 m. geride bulunuyordu. Buna göre, genişliğini hesap etmek mümkündür. Sokağın karşı tarafında, Ḫalîc'e kadar uzanan Kāfūr bahçesi var idi. al-'Azîz (365—386 = 975—996) de — kat'î tarihini bilmiyoruz — bir küçük garp sarayı inşâ ettirdi ve ona *al-'Azîzî* adını verdi. Bunun iki cenâhı sokağa kadar uzanıyordu ve aralarında sokağa bakan geniş bir meydan var idi. Bu ana caddenin iki saray arasından geçtiği yer şehrin merkezini teşkil ettiğinden, buraya *Raḥbet bayn al-Ḳaṣrayn* adı verilmiş idi ve bu isim, her iki saray harâbe hâline geldikten sonra da, asırlarca, hattâ fransızlar devrine kadar, hâlâ kullanılmakta ve bütün cadde de kısaca *Ḳaṣabet al-Ḳāhira* adı ile tanınmakta idi. Her iki saray, Eyyûbîler devrinde, harâp olmağa başlamış idi. Şehrin bu kısmının ve bilhassa bâzı parçaları başka binâların yapısında bugün hâlâ mevcût olan sarayın tarihi, Ravaisse tarafından, büyük bir ihtimâm ile, kaleme alınmıştır (*Mémoires de la Mission Archéologique Française au Caire*, I ve III. cild).

Kahire, başlangıçta hiç de ticârî olmayıp, yalnız askerî bir şehir olduğu için, Cavhar onu hisarlar ile takviye etmeği düşünmüş idi. Bu hisarlar sonradan halife al-Mustanṣir zamanında baş-kumandan Badr al-Camālî tarafından genişletildi ve kapıları da bugün gördüğümüz şekilde yaptırıldı. Casanova, ihtimâl yanlış olarak, bütün surları Badr'in yeniden inşâ ettirdiğini kabûl etmiyor. Daha sonraları, Ṣalāḥ al-Dīn devrinde, üçüncü bir hisarın inşâsından bahsedilecektir. Cavhar'in yaptırdığı duvarlar tuğladan idi; bunlardan bugün hiç bir eser kalmamıştır. Maḳrîzî bu duvarların ehemmiyetsiz bâzı bakiyelerini gördüğünü ve bunların da 803 (1400)'te tahrip edildiğini nakletmiyor. Cavhar'in duvarları, Maḳrîzî (I, 377)'nin öğmesine rağmen, öyle uzun ömürlü olmamıştır; zîra Nāṣir-i Ḫusrav (s. 131) bile

Kahire 'nin tahkim edilmemiş olduğunu kaydeder. 480 (1087)'de inşâsına başlanılmış olan Badr kaleleri, tuğladan yapılmış bir hisar ile taştan çok mühkem bir kapı ve bunun civarında yine taştan inşâ edilmiş duvarlardan ibâret idi. Max van Berchem (*JA*, 1891, 443 v. dd.), bu duvarlar ile bu kapıyı, esâslı bir şekilde, tetkik etmiş olup, Bāb al-Futūḥ, Bāb al-Naṣr ve Bāb Zuvayla nâmında, Edessa mimarları tarafından, inşâ edilmiş olan üç muazzam kapıdan hayranlık ile bahseder ve bunun, haçlı seferlerinin mimârî tarzından mülhem olarak, Ṣalāḥ al-Dīn tarafından yaptırılan kalelerden bir derece farklı olduğunu ilâve eder. Bundan başka, Fâtımîler devrinden kalmış ve hâlen mevcût olan duvarların parçaları hakkındaki tam târif ve tavsifi de Berchem 'e borçluyuz. Fâtımîler devrinde yapılmış olan iki duvar hakkında bildiklerimiz şundan ibârettir: garp cihetinde şehir duvarları Ḫalīc 'e dayanmakta idi; 1200 m. bir mesâfe boyunca, Ḫalīc duvarlara âdetâ tabi'î bir hendek vazifesini görürdü. Bugün de mevcût olan Bēn al-Sūrēn sokağının isminden, burada birbiri arkasından iki duvar yapılmış olduğu anlaşılabilirse de, bu husûsta fikirler mütehâliftir. Her hâlde Cavhar 'in hisarı ile kanal arasında bulunan sâhanın büyüklüğü bir kaç teferrügâh inşâ edilecek derecede idi. Orada cenûptan şimâle doğru üç (Casanova 'ya göre önce iki) kapı var idi: Bāb al-Sa'āda, Bāb al-Farac, Bāb al-Ḳanṭara. İsminden de anlaşıldığına göre, bu sonuncunun yakınında, duvarların şimâl-i garbî cephesinde, bir köprü, kanalı kat'ediyor ve şehri Nil boyundaki banliyöler ile a l-M a k s iskelesine, eski Umm Dunayn 'e, bağlıyordu. a l-M a k s (krş. *Papyri Schott Reinhardt*, I, 53 v. dd.) ismine daha I. asra âit yunan-arap papirüslerinde rastlanmaktadır. Bu mahalde, daha Kahire kurulmadan önce, gümrük iskelesi var idi. a l-M a k s 'in şimdiki Özbekiye 'yi ve bilhassa bunun şimâlinde uzanan arâziyi ihtivâ etmiş olması muhtemeldir. Şehrin şimâl kısmında kuvvetli bir müdâfaa tertibâtı yapılmış olmalıdır. Cavhar evvelce orada hisarların önünde bir hendek kazdırmış idi; onun yaptırdığı Bāb al-Futūḥ ve Bāb al-Naṣr adındaki kapılar, bugün aynı ismi taşıyan ve Badr zamanından kalma kapılardan daha içeride bulunuyordu. al-Ḥākim câmii önce sûrların hâricinde inşâ edilmiş idi; onu sûrların içine alan Badr olmuştur. Bâzı izlerden anlaşıldığına göre, burada olduğu gibi, cenûpta da, al-Ḥākim, müdâfaa hattını ileriletmiş ve yeni kapılar açmış idi (Ḳalḳaşandī, trc. Wüstenfeld, s. 70; Salmon (bk. bibliyografya), s. 50 v. dd.). Şarkta hisarların iki kapısı var idi: Bāb al-Ḳarrāṭīn (sonraları: al-Maḥrūḳ) ve Bāb al-Barḳīya. Badr 'in îstihkâmları orada Cavhar tarafından yaptırılmış olan duvarların inşaâtından sonra teşekkül etmiş mahalleleri çevrelemekte idi. Nihâyet Badr cenûpta Zuvayla kapısını bir az daha uzağa, cenûba doğru sürmüş idi. Önceleri iki kapı var idi; hattâ Badr tarafından genişletilen şehir vâsî olmayıp, ancak 1,5 km.² bir mesâhaya sâhip idi.

Kahire 'nin ictimâî ve dinî hayatı Câmi' al-Azhar 'de toplanmış bulunuyordu. İlk dinî merâsim bu câmide 7 ramazan 361 (30 teşrin I. 971) tarihinde yapılmış idi. Bu câmiin tarihçesi ve ehemmiyeti için bk. Karl Vollers, mad. EZHER. Daha sonraları 'Azīz şimâl kapısı önündeki câmii yaptırmağa başladı. Bu câmiye, inşâsını tamamlatmış olan Fâtımî halifesine izâfetle, al-Ḥākim câmii denildi. Bu inşaât 393—403 (1002—1012)'e kadar devam etti. Câmi, bir zelzeleyi müteâkip, Baybars II. tarafından, 703 (1303)'te baştan-başa tâmir edilmiş ve bilhassa yıkılan minâreleri yeniden yaptırılmıştır. Fransızlar zamanında câmi kale vazifesini görmüştür; bugün tamâmen harâbe hâlindedir. Fâtımîler devrine âit diğer dinî binâlar arasında ikisi burada bilhassa zikre değer; bunlardan biri — san'at tarihi bakımından, fevkalâde ehemmiyeti olan, güzel taş cephesi ile Aḳmar câmiidir (Franz Pascha, *Kairo*, s. 29 v.d.). Bu câmi 519 (1125) senesinde tamamlanmış ise de, burada ancak Memlûkler devrinde, yâni 801 (1398) senesinde, hutbe okunmuştur. İkincisi — Cuyūşī câmii olup, daha eskidir. Kahire dışında, Muḳaṭṭam sırtlarında ve yüksek bir mevkîde, Badr al-Camālī tarafından, 478 (1085)'de inşâ ettirilmiştir (van Berchem, *Corpus*, nr. 32; ayn. mll., *Mémoires de l'Institut Egyptien*, II). Fâtımîler devrine âit olup, hâlâ mevcût olan diğer bâzı büyük binâlar ve kitâbeler için bk. van Berchem, *ayn. esr.* Eserlerde bu devre âit olarak adı geçen bütün âbidelerin burada sayılmasına imkân yoktur.

Kahire Fâtımîler zamanında, Eyyûbî ve Memlûkler devrinde bütün Mısır için elde edeceği iktisâdî ehemmiyetten henüz çok uzak bulunuyordu. Yukarıda da görüldüğü gibi, önce merkez Fusṭāṭ idi. Bununla berâber Kahire, her şeyden önce, bütün harp teşkilâtı ile, parlak bir saltanat makarrı idi. İbn Ṭuvayr v.b., Maḳrīzī 'nin, Ḳalḳaşandī 'nin ve başkalarının eserlerinde muazzam merâsim ve şenlikler; depolar, hazîneler, ahırlar, sancaklar, nişanlar; saray âdâbı, me'mûr ve zâbitlerin son derece itinâlı ve parlak merâsimleri hakkındaki canlı hâtıraları bize bırakmışlardır. Nāṣir-i Ḫusrav gibi, o devri yaşamış kimseler bu mâlûmâtı te'yit etmektedirler. Kahire için

bu devir bir zenginlik devri olmuş olsa gerektir. Fakat Mustanṣir zamanında, açlık ve kıyâmlar iktisâdî refâhı alt-üst edince, bu devri derin bir anarşi tâkip etti. Kahire, ancak Badr al-Camālī 'nin tahta geçmesi ile, tekrar refâha kavuştu. Yavaş-yavaş Kahire, iktisâdî bakımdan, Fusṭāṭ 'a üstün gelmeğe başlamış ve bu üstünlük sonraki asırlarda daha da artmıştır.

6. K a l e v e F â t ı m î l e r d e n s o n r a k i K a h i r e.

Ṣalāḥ al-Dīn ve Eyyubîler ile birlikte, Kahire ve Mısır için, yep-yeni bir devir başlıyor [bk. mad. MISIR]. Biz burada yalnız şehrin tarih bakımından inkişâfını anlatacağız. Ṣalāḥ al-Dīn şehrin inkişâfında, büyük binâlar yaptırmak suretiyle, iki defa rol oynamıştır. Casanova, *Histoire et Description de la Citadelle du Caire* (*Mém. de la Miss. Arch. Franç. au Caire*, VI) adlı eserinde, her ne kadar bunu pek esâslı bir surette tetkik etmiş ise de, bütün noktalar hakkında kat'î bir hukme varamamıştır. Bu husûsta mâlûmât çok noksandır. Her hâlde Ṣalāḥ al-Dīn 'in 665 (1170) senesinde, Cavhar ve Badr istihkâmlarını tâmir ve inşaâtını tamamlatmış olduğu husûsundaki tahmininde haklı olsa gerektir. Suriye 'den dönüşünde, nufûz kudretinin en yüksek noktasına erdiği sırada, Ṣalāḥ al-Dīn, Kahire ve Fusṭāṭ şehirlerini bir tek ve kuvvetli müdâfaa tertibâtına almak gibi, muazzam bir plân tasarlamış idi (572 = 1179). Haçlıların istihkâm örneklerine göre, bu yeni te'sisâtın başında bir kale (*ḳal'a*) bulunacaktı. Bu kale, şimdiki istihkâmdır; daha doğrusu — bunun şimâl kısmıdır. Bu sağlam k a l e şimâl-i garbîde — Kahire 'ye ve cenûb-i garbîde de — Fusṭāṭ 'a istinat edecekti. Suriye 'den gelen istilâlara karşı set çekmek için, Kahire 'nin şarkındaki hisarların şarka doğru, tâ Muḳaṭṭam 'a kadar, uzatılması gerekiyordu. Bugün hâlâ bâzı bakiyeleri mevcût olan şimâl-i şarkîdeki yeni buredan (Burc al-Ẓafar) itibâren, dağ boyunca yeni bir hisar uzanmakta idi. Sonra garp istikametinde istihkâmları kaleye kadar uzanmış olması muhtemel bulunan şehrin eski sûrlarına doğru yükselmekte idi. Kahire 'nin şimâlindeki hisar, garba doğru, Nil 'e kadar ilerilemiş ve sonra Ḳaṣr al-Ṣam' civarında nehir boyunca uzanarak, bu istihkâm topluluğunun cenûp noktasını teşkil etmiş olacaktı. Oradan da doğruca Fusṭāṭ 'ın şarkına, kaleye doğru bir duvar yapılacak idi. Bizzat kale, hükümdarın makarrı olarak, düşünülmüş idi. Ṣalāḥ al-Dīn bu muazzam plânın tahakkukunu, bundan evvel inşaâtını idâre etmiş olan sâdık harem ağası Ḳarakuş 'a havâle etti. Bu eser hiç bir vakit tamamlanamadı; Ṣalāḥ al-Dīn kaleye yerleşemedi ve Kahire 'de Fâtımîler devri vezîrlerine âit eski saraylarda yaşadı. İnşaâtın en mühim kısmı, tabi'î, şimâldeki hisar idi. Bu hisar hakikatte, şarkta — Burc al-Ẓafar 'e, garpta Nil üzerinde — al-Maks 'e kadar tamamlanmıştır. Fâtımîler şehrinin şarkındaki duvarları kaleye bağlama tasavvuru gerçekleşemedi. Kaleden Fusṭāṭ 'ın cenûbuna gidecek olan büyük sûrun kapılarının bir çok isimleri bugüne kadar gelmiş ise de, bu sûrun tamamlanmış olması pek muhtemel değildir. Yapılmasına pek zarûret hissedilmeyen Nil sûru ise, hemen tamâmiyle, tasavvur hâlinde kaldı.

Bu inşaât iki cihetten büyük neticeler verdi. Şimâldeki hisarın Nil 'e kadar uzatılması neticesinde, Ḫalīc ile Nil arasındaki geniş sâha tecâvüzden masûn bir hâle geldi ve şehrin bu istikamette genişlemesine imkân hâsıl oldu. Ḫalīc git-gide büyüyen şehrin ortasında kaldı. Müdâfaa sisteminin ağırlık merkezinin değişmesi neticesinde, Kahire de cenûp istikametinde inkişâf etti. Sonra saraydan kaleye doğru genişledi ve böylece, yukarıda söylediğimiz gibi, Fusṭāṭ 'ın şimâlindeki dış mahalleler ile birleşti. Bu inkişâf ancak Memlûkler devrinde sona erdi (*Ḫiṭaṭ*, I, 378 v.dd.).

Kale önce hânedanın ikametine tahsis edilecekti. Ancak Ṣalāḥ al-Dīn 'in yeğeni al-Malik al-Kāmil zamanında buna imkân hâsıl oldu ve bu zât hukümdarlara lâyık dâireler yaptırarak, yeni sarayına 604 (1207) tarihinde taşındı. Bu tarihten itibâren, Nil kalesinin ve Ravża sarayının kurucusu olarak tanıdığımız al-Malik al-Ṣāliḥ müstesnâ, hidivler ovada yaptırdıkları saraya nakledinceye kadar, kale Mısır 'ı idâre etmiş olan bütün hukümdarların ve paşaların makarrı ola-gelmiştir; fakat kalede yavaş-yavaş yapılan değişiklikleri tahmin etmek güçtür; bilhassa Memlûkler zamanında kale cezrî değişikliklere uğradı. Zamanımızdaki hisarlara bakıp, bu geniş sâhayı ikiye bölebiliriz: birincisi — al-Muḳaṭṭam 'dan derin bir hendek ile ayrılmış olan ve Eyyubîler devrinde Ḳal'at al-Cabal („dağ kalesi“) denilen şimâldeki, daha doğrusu şimâl-i şarkîdeki kale ve ikincisi — cenûpta şehir tarafında, Memlûklerin gelişi-güzel kabûl salonları, câmiler ve ahırlar yaptırdıkları kale. Binâenaleyh kale ile kaleye istinat etmiş olan hukümdarların şehrini biribirinden ayırmak icâp eder. Ṣalāḥ al-Dīn 'in 7 yıl sürmüş olan inşaâtından, bugüne kadar, ancak hisarların bir kısmı ve *Bi'r Yūsuf* („Yusuf kuyusu“) denilen kuyu, yâni Ḳarakuş 'un kaleye su te'mini için kullanmak istediği derin hendek, kalmıştır. Su öküzler tarafından harekete getirilen bir do-

lap ile çekilirdi. Kayanın içine açılmış bir geçit kuyunun dibine kadar giderdi. Yūsuf ismi, Ṣalāḥ al-Dīn ismine tamâmiyle uymuyor ise de, efsâneleri kalenin bir çok kısımları ile alâkadar olan *Kur'an* ve *Tevrat* 'taki Yūsuf'u hatırlatmaktadır. Baybars ve halefleri zamanında kale, büyük değişikliğe uğramış, fakat bunların yaptırdıkları da al-Malik al-Nāṣir Muḥammed b. Ḳalā'ūn tarafından tamâmiyle değiştirilmiştir. Bu hükümdara âit olan yeni yapılar bugüne kadar kalmıştır; msl. yanlış olarak Ḳalā'ūn adı verilen ve 718 (1318) 'de inşa edilen câmi ile kara ve ak çizgili olduğu için, al-Ḳaṣr al-Ablaḳ adı verilen ve 713—714 (1313—1314)'te inşâ edilen sarayın bakiyeleri. Aynı hükümdar, Nil sularını kaleye çıkarmak için, büyük su hazîneleri yaptırmıştır; zîra kuyular sayısı artmakta olan askerlere artık yetişmiyordu. Sonra Kayıtbay kaleye tekrar alâka gösterdi ve Gûrîler de orada bir bahçe daha yaptırdılar. Osmanlı paşaları da orada bâzı büyük binâlar inşâ ettirmişlerdir; fakat ihmâl yüzünden, harâbeye dönenler yapılanlardan fazladır. İlk defa bu harâbiyetin önüne geçmek isteyen Muḥammed 'Alī oldu; eski sarayların bir kısmını yeniden ihyâ etti ve türk üslûbunda, minâreleri bugün kaleye karakteristik bir manzara veren kubbeli beyaz câmii inşâ ettirdi. Bu câmi 1829 'da başlanmış ve 1857 'de Sa'īd Paşa zamanında tamamlanmıştır.

Sûrların tâmiri ise, Muḥammed 'Alī zamanında başlar. Fakat Memlûkler, sâde kale üzerinde değil, kalenin eteklerine kadar yayılan şehirde de bir çok nefis yapılar inşâ ettirmişlerdir. Bunların kurdukları Kahire fransız seferinin tanıdığı Kahire'dir. 1798 plânına bakıp, Memlûklerin yükselme devirlerine âit binâların vaziyetini, bütün canlılığı ile, tasavvur etmek mümkündür. Bir çok muazzam binâlar kısmen Fâtımîler zamanından kalma binâların harâbeleri üzerinde yükselmiş idi. Bunlardan bugün mevcût olan bir kaçını zikredelim: al-'Azīz sarayının bulunduğu yerde, Ḳalā'ūn hastahânesi, medrese, oğlu Muḥammed al-Nāṣir'in kubbeli türbesi ile Berkuk medresesi inşâ edilmiştir. Büyük bir şark sarayının bulunduğu yerde, Memlûklere âit bir çok binâ ve bunlar arasında meşhûr olan Ḫān al-Ḫalīlī vardır. Bu devrin büyük eserleri arasında dikkati çekenler şunlardır: Baybars I. tarafından yaptırılan ve 'Abbāsîya medhalinde bugün de mevcût bulunan Ẓāhir câmii ile kalenin eteğinde kâin ve san'at tarihi bakımından, pek mühim olan Sultan Ḥasan câmii (bk. Herz Bey, *La Mosquée du Sultan Hassan au Caire*, Kahire, 1895), Zuvayla kapısı yanında ve kurucusunun ölümünden sonra tamamlanmış olan Mu'ayyad câmii ve Kayıtbay medresesi. Şehir dışında bulunan bir çok türbeler ile bir çok küçük eserden bahsetmiyoruz. Türk devrinde (1517'den sonra) inşâ edilen binâlar, paşalar için bir kaç konak, bir kaç sebil v.b. küçük câmi ve tekkeden ibârettir. 1500—1800 tarihleri arasında, şehrin manzarası, daha önceki devirlerde olduğu kadar, çok değişmemiştir. Askerlerin sık-sık yaptıkları yağmalara rağmen, Memlûkler devrindeki askerî hâkimler idâresinde şehir büyüyerek, refâha kavuşabilmiştir. Kahire canlı ve parlak bir şehir idi. Memlûk sisteminin büyük hatâlarını ancak kuvvetli hukümdarlar önliyebilirdi. Muḥammed 'Alī ve halefleri yeni bir Kahire meydana getirinceye kadar, şehir git-gide geriledi. Sonraları Kahire yavaş-yavaş bir Avrupa şehri olmağa başladı.

7. Yeni Kahire.

Yeni Kahire'nin tarihi fransız işgâli ile başlar (22 temmûz 1798 — 25 haziran 1801). Fransız âlimleri orta çağdaki Kahire'nin haritasını çizdiler. Bu mükemmel haritalarda bilhassa dikkati çeken şey, şehir plânında işâret edilmiş hayli geniş bir çok göllerin bulunmasıdır. Bu göllerde, msl. şimâlde — *Birkat al-Özbakīya* ve cenûpta—*Birkat al-Fīl*'de, ancak Nil taştığı zamanlar su bulunurdu. İçlerinde, gece gezintileri için, tenvir edilmiş sandallar var idi. Su çekildiği zaman buralarda yeşil otlar belirir ve bunlar ilk sıcaklar ile birlikte, sararıp kururlar. Yukarıda bu göllerin menşe'inden bahsedilmiş idi. Diğer taraftan bugün yerli halkın oturduğu mahallerde mevcût sokakların giriftliğini aynı planda da görmekteyiz. Yalnız Ḫalīc'e muvâzî üç ana caddede, bilhassa Fâtımîler şehrinin eski büyük ticâret yolunda, az-çok bir tenâzur görülür. Şehir 35 mahalleye (*ḫāra*) ayrılmış idi. Bu mahallelere meşhûr âbidelerin ve esnaf gruplarının isimleri ile rum, ermeni v.b. gibi ayrı-ayrı cemâatlerin isimleri konmuş idi. O sırada şehrin 71 kapısı vardı: nüfusu 250.000—260.000 ve evler ise, 25.000—26.000 kadar tahmin edilmekte idi. Şehir ile Nil arasındaki sâhada daha bu devirde bahçeler var idi. Muvâsala müşkül idi. Fransızlar doğrudan doğruya Özbekiye ile eski Fâtımîler şehri arasında bir yol açmak mecbûriyetini hissettiler. Şimdiki Muskī (daha doğrusu al-Mavsikī) böylece vücûda gelmiştir. Özbekiye, Kahire'nin Nil sâhilindeki kenâr mahallesi olan Bulak (70—80 bin nüfus)'a, geniş bir yol ile, bağlanmıştır. Bâzı eski binâlar kale hâline getirildi; msl. al-Ḥākim câmii, Ẓāhir câmii; al-Kabş (Cabal Yaşkur'ün garp yamacı)'te Muireur kalesi. Fransız işgâlinden beri, hidivler idâresinde, dâimâ artmakta olan ecnebî (levantinler) akını ile nâzırların idâresinde asrîleşen rejim, yeni mahallelerin vücûda gelmesine sebep oldu. Şehrin garp eteklerindeki arsalarda durmadan inşaât yapıldı; aynı zamanda şehir şimâle doğru yayıldı. Umûmiyetle yeni mahalleler kurucularının isimlerini taşımaktadır. Böylece şimâldeki levantin mahallesine — 'Abbās I. (1848—1854)'ın adına izâfeten, 'Abbāsîya, Özbekiye'nin cenûb-i şarkîsine — Hidiv İsmā'īl (1863 — 1879)'e izâfetle, İsmā'īlîya denilmiştir. Bu mahallenin cenûbunda Ḳaṣr al-Dubāra adı verilen asrî bir şehir vardır. İngiliz mümessilinin sarayı buradadır. İsmā'īlîya'nin şimâlinde, hidiv Tavfīḳ (1879—1892) zamanında, Tavfīḳîya mahallesi kuruldu. Binâlar eski göllerin üzerine yapıldı, Özbekiye (bu isim Memlûkler devrinin sonlarındaki emîr Özbek'i hatırlatıyor) 1870'te mükemmel bir park hâline getirildi; etrafında lüks oteller ve opera ile başka bü ük binâlar yapıldı. Şehir, 1889'da Özbekiye, kaleye düz bir yol ile (Şārī Muḥammed 'Alī), bağlanınca, yep-yeni bir manzara aldı. Kahire şimâle ve garba doğru genişlemeğe devam etti. Heliopolis, büyük otelleri ile, daha şimdiden Kahire'nin bir mahallesi hâline gelmiştir. Avrupa kolonisi garpta Ḳażīrat (Būlāḳ)'e kadar yayıldı. Buradaki hükümdar âilesine âit güzel bahçeler, son zamanlarda küçük parçalar hâlinde husûsî şahıslar eline geçmiştir. Burada bir köprü yapılmıştır. Adanın en cenûp kısmı, epey zamandan beri, şarktaki sâhile (Ḳaṣr al-'Ayn) müteharrik bir köprü ile bağlanmıştır.

Şehir cenûptan yavaş-yavaş eski Fusṭāṭ harâbelerine kadar uzanmaktadır. Bu harâbelerin ötesinde demir yolu, Ḥelvān sayfiye istasyonunu şehre o derece yaklaştırmıştır ki, burası da, Heliopolis gibi, Kahire'nin banliyölerinden biri telâkkî edilmektedir.

Böylece Memlûklerin dar ve sıkışık şehrinden Hidiv İsmā'īl'in son asırda plânını hazırladığı yeni ve geniş Kahire doğdu. Melez şarkhların mahalleleri ekseriyetle cenûbî İtalya veya fransız üslûbuna göre kurulmuştur. En yeni mahallelerde şahsî üslûp her şeye üstün gelmektedir. Şehrin plânından anlaşıldığına göre, Avrupa tarzındaki inşaât ile mahallî tarzdaki inşaât birbirinden, yolların çizilişi ile, ayrılmaktadır. [XX. asır içinde, bilhassa birinci cihan harbinden sonra, Kahire'nin inkişâfı hızlanmış, şehrin nüfusu 1882'de 375.000'i geçmez iken, 1907'de 654.000, 1927'de 1.065.000, 1937'de 1.307.000 ve nihâyet 1947'de 2.100.586'ya varmıştır. Hâlen şehrin kapladığı sâha 15.7 km². olup, idârî bölgesinin mesâhası 162 km². bulmaktadır. 1927'de bir milyonu geçmiş olan nüfusunun 852.000 (80 %) — müslüman, 95.000 (9 %) — kıptî, 83.000 (8 %) — hıristiyan ve 53.400 (3 %) — mûsevî idi. Aynı senede şehirde oturan ecnebîlerin sayısı 75.000 (7 %) olup, sırası ile rum, italyan, ingiliz, fransız, suriyeli, filistinli ve türkler (3.900 kadar) geliyordu.

Kahire Mısır'ın başlıca ikamet şehri, idârî makarrı, turistik ziyâret yeri, aynı zamanda kültür merkezidir: eski Câmi' al-Azhar medresesinden başka, yeni tarzda Fuad I. ve bilâhare kurulmuş İbrâhim Paşa üniversiteleri ile berâber, müteaddit arkeoloji ve san'at müzelerini ve kütüphâneleri ihtivâ eder. Fakat büyük bir şehirde bulunması mûtad olan sınâî müesseseler bir tarafa bırakılacak olursa, Kahire'ye bir endüstri merkezi denilemez. Son yıllarda Mısır'ın geçirdiği siyâsî buhranların menfî izleri Kahire şehrinde de görülmektedir. 1952 senesi kânûn II. ayının son günlerinde vukua gelen kargaşalıklar sırasında, şehrin modern kısmı büyük tahribâta uğramış, bir çok ecnebî müesseseleri yıkılmış ve yağma edilmiştir].

Burada ancak şehrin inkişâf tarihi anlatılmış olup, Kahire'nin siyâsî tarihi Mısır maddesinde, memleketin tarihi ile birlikte, anlatılacaktır. O maddede Kahire'nin iktisâdî vaziyeti hakkında da daha fazla tafsilât bulunacaktır. Şunu kaydedelim ki, haritalardaki Fusṭāṭ plânı, Guest'in *JRAS* (kânûn II. 1907) 'deki plânından kopye edilmiştir; Kahire plânı ise, Casanova ve Ravaisse'in hazırladıkları haritaya istinâden, Baedeker tarafından yapılan haritadır. Burada topografik teferruâttan ziyâde, şehrin tarihî inkişâfını gösteren bir harita elde etmeğe ehemmiyet verilmiştir.

Bibliyografya: Başlıca kaynaklar: Maḳrīzī, *al-Ḫiṭaṭ*; İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār*; 'Alī Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, bir çok arap coğrafyacıları ve seyyahlarında da mâlûmâta rastlanmaktadır. Metinde zikredilmiş olanlardan başka bk. bir de avrupalı müellifler: *Description de l'Egypte, Etat Moderne* (metin ve atlas); A. F. Mehren, *Cahirah og Kerâfat* (Kopenhagen, 1869) ve bir de *Bulletin de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Pétersbourg*, VI; Henry C. Kay (*JRAS*, XIV, XVIII); C. M. Watson (*ayn. esr.*, XVIII); E. K. Korbet (*ayn., esr.*, 1891, 18 kânûn II. 1881 'den beri mevcût arap san'at eserlerini koruma cemiyeti nşriyâtı); Ravaisse (*Mémoires de la Misssion Arch. Franç. au Caire*, I ve III); Casanova (*ayn. esr.*, VI); Salmon, *Etudes sur la Topographie du Caire, La Kal'at al-Kabch et la Birkat al-fil* (*Mé-*

moires p. p. les membres de l'Inst. Franç. d'Arch. Orient. au Caire, VII, 1. fasikül); Butler, *The Arab Conquest of Egypt*; Lane Poole, *The City of Cairo*; Franz Pasha, *Kairo* (*Berühmte Kunststätten*, nr. 21); A. R. Guest ve E. T. Richmond, *Miṣr in the Fifteenth Century* (*JRAS*, 1903, s. 791 v. dd.); Max van Berchem, *Corpus Inscriptionum Arabicarum*; Bädeker, *Ägypten*; Ali Bahgat Bey ve A. Gabriel, *Fouilles d'Al Foustat le Caire* (1921); H. Agrel, *Le Caire. Capitale d'hier et d'aujourd'hui* (*Rév. écon. franç.*, 1926, XLVIII, 60—73).

(C. H. BECKER.)

ḲAHRAMĀN-NĀMA. [Bk. KAHRAMAN-NÂME.]

KAHRAMÂN-NÂME. ḲAHRAMĀN-NĀMA (yahut DĀSTĀN-I ḲAHRAMĀN), mensûr İran kahramanlık destanı olup, *Dārāb-nāma*, *Ḳirān-i Ḥabaṣī*, *Hūşang-nāma*, *Faġfūr-nāma*, *Ṭahmūraṣ-nāma* v.b. gibi, mevzuu bakımından Firdavsī'nin *Şāh-nāma*'si etrafında toplanan mensûr destanlar gurubuna girer; ilk iki destan gibi, bu da Abū Ṭāhir Ṭarṭūsī (Ṭarsūsī, b. bk.)'ye isnat edilmektedir.

Bizi İran şâhı Hūşang zamanına götüren ve Ḳātil lekabı ile anılan Ḳahramān'ın yararlıklarını tasvir eden bu kahramanlık destanı türk halk edebiyatında oldukça ehemmiyet kazanmıştır. Sekiz kitaptan müteşekkil ve çok müteammim olan İran örneği burada bir tek cilde inmiştir. Müstevlî islâmın ateşe tapan hindliler ile olan mücâdelesi heyecan dolu tarihî bir zemin teşkil eder; bununla berâber, menkıbe ve efsâne unsurları burada son derece büyük bir yer tutar. Bâzı kısımlarda, yer-yer mensûr, yer-yer manzûm olan türkçe tercümesi, kahramanları cengâverler yahut ozanlar olan halk masallarına hâs tekniği göstermektedir. Bundan başka, bunlarda meddahların hikâyelerini veya onların gülünç vaziyetlerini hatırlatan, hezliyât nev'inden, bir çok husûsiyetler bulunmaktadır. Bir çok yerlerde kurnaz, hîlekâr ve muhteris olan tâlî derecedeki cengâver tipini temsil eden Gerden-Keşān asıl kahramanı tamâmen ikinci plana atmaktadır. Bu sonuncunun delice cür'eti dillere destan olmuştur; krş. Bâkî, *Dīvān* (İstanbul, 1256, taş-basm.), s. 37 (1. kasîde).

Destanın muhtevâsı kısaca şudur: İran şâhı Ṭahmāsp'ın oğlu Ḳahramān, üç yaşında iken, bir dev tarafından kaçırılmış ve Kaf-Dağı [b. bk.]'nda başka devler tarafından kendi çocukları gibi büyütülmüştür. Amcazâdesi ve halefi Ḳahtarasp, biricik oğlunu kaybetmenin verdiği kedere dayanamayarak, vakitsiz ölen Ṭahmāsp'ın ölümünden sonra, kendi isteği ile, İran tahtından vazgeçer ve silâhşor olarak şahlığa seçilen Hūşang'in emrine girer. Bütün bu kahramanlık destanının birçok yerlerinde, açıkça ifâde edilen şu fikir hâkimdir: kahramanlık hukümdarlıktan yeğdir; zîra saltanat tahtı kahramanların kılıçları üzerinde durur.

Hūşang Hindistan fethine gittiği zaman, artık tepeden tırnağa silâhlı müdhiş bir yiğit kesilen ve devin elinden kaçıp kurtularak, yayından fırlamış bir ok gibi, sergüzeştlere atılan ve vatanını arayan Ḳahramān'a rastlar. Meydan okuyucu bir cür'etkârlıkla Hūşang'in yiğitlerini döğüşe çağırıp, kahramanca mücâdelelerden sonra, hepsini bir bir yener; sonunda Ḳahtarasp onun kim olduğunu meydana çıkarır. Bunun üzerine, Ḳahramān Hūşang'e mutâveat eder ve onun ile birlikte, cengâverlerinden biri olarak, Hindistan'a gider. Ḳahramān orada bir çok mücâdeleler, kazâ ve belâlardan sonra, mâhirâne bir hareketle hukûmet merkezini zapteder ve muhârebe esnâsında Hindistan hukümdarı maktûl düşer.

Ḳahramān bizzat kendinin ehlileştirdiği altı ayaklı, dört gözlü, tek boynuzlu, mücâdelenin bütün ağırlığı üzerine düşen bir deniz canavarının sırtında büyük yararlıklar gösterir ve bu sâyede Hindistan hukümdarının muhârebeye katılmış olan yenilmemiş ve yenilmez kızı ile nişanlanmağa muvaffak olur (destanda amazonlara âit başka menkıbeler de vardır). Fakat, çok geçmeden, Ḳahramān Hūşang'in yiğitlerinden Bahrām'ın anasını bir devin elinden kurtarmak için, aşılması imkânsız, billûr bir dağın yolunu tutmak zorunda kalır. Kıral Ḳārūn'un tılsımını elde etmeğe ve o ara kaçırılmış olan nişanlısı ile Bahrām'ın annesini kurtarmağa muvaffak olur. İran'a dönüşünde, Hindistan prensesi ile evlenir ve Hūşang'in yerine geçen Şāh Ṭahmūraṣ'in hizmetine girer.

Bibliyografya: Firdavsī, *Şāh-nāma* (frns. trc. J. Mohl, *Le Livre des Rois*, Paris, 1876), s. LXXXVII v.d.; H. Ethé, *Neupersische Litteratur* (*Grundr. der Iran. Phil.*, II, 318); Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, III, 149, not 6; Fleischer, *Cat. Libr. Manuscr. qui in Bibl. Senatoria Civitatis Lips. asservantur*, s. 522 v.d., nr. 280; *Cat. Cod. Manuscr. Bibl. Regiae* (Paris, 1739), *Codices Turcici*, nr. 320, 321, 343, 344; Flügel, *Die arab., pers. u. türk. Handschr... zu Wien*, II, nr. 799; Pertsch, *Die türk. Handschr... zu Gotha*, nr. 254—257; ayn. mll., *Verz. der pers. Handschr... zu Berlin*, nr. 1039; Rieu, *Cat. of the Turkish Manuscr. in the Brit. Mus.*, s. 220a; *Ḳahramān-nāma* (trk. trc. Meḥmed Amīn Yamanī al-Ṣalmānīyavī), İstanbul, 1285, taş basm.

(TH. MENZEL.)

KĀHRUBĀ. [Bk. KEHRUBÂ.]

KAḤTA. [Bk. KÂHTA.]

KÂHTA. KAḤTA (KAḤTĀ, eski kaynaklarda bâzan AL-KAḤTĀ), Malatya vilâyetine bağlı birkazâ merkezi olup, Fırat nehri tâbîlerinden Kâhta suyu üzerinde ve Malatya şehrine — 165, Gölbaşı demir yolu istasyonuna — 120 km. 'lik bir yol ile, bağlı bulunur. Bugün küçük bir kasabadan ibâret olan Kâhta, orta çağda, islâm diyarının *suġūr* kalelerinin en müstahkemlerinden biri sayılırdı. Bir tepe üzerinde kâin olan bu kale Sumaysāṭ — Malatya arasındaki şark yolunu korurdu. XIX. asır sonlarında buraya yakın olan Nemrud dağında, Hamdi Bey tarafından, Komnagene kralı Antiochos I. (m. ö. I. asır)'a âit âbideler bulundu. Kâhta'nın adı, ilk defa, haçlı seferlerinden bahseden şarklı müverrihler tarafından zikredilmektedir (Barhebraeus ve Michael Syrus tarafından *Gaktā* şeklinde). Kâhta'nın antik ve bizans devirlerine âit adı bilinmemekte ise de, şehir yakınında Bōlām suyu üzerinde, milâttan takriben 200 sene evvel, Septimius Severus tarafından yaptırılan köprü ile şehrin kalesi yerinde, bizans devrine âit te'sislerin kalıntıları, daha ilk çağda ve orta çağ başlarında, burada mühim bir hudût beldesi mevcût olduğunu ortaya koyar. Kâhta'nın araplar tarafından Ḳalavẕiya şeklinde zikredilen kadîm Claudias'a tekabül ettiği husûsunda Ainsworth tarafından ileri sürülen fikir kabûle şâyân görünmemektedir [bk. mad. ḲALAVẔĪYA].

Malazgirt muhârebesinden (19 ağustos 1071) sonra, bu hudût bölgeleri, Bizans imparatorluğu tarafından kat'î surette kaybedilerek, elden-ele geçti; bir taraftan Malatya Dânişmendlileri, rum Selçukluları ve Harput'taki Artuk-oğulları, bir taraftan da Urfa ve Maraş'a sâhip bulunan haçlılar arasında münâzaa mevzuu oldu. XI. asrın ikinci yarısından itibâren, bu bölgelere çok sayıda nufûz etmeye başlamış olan ermeniler de, bu sıralarda, Malatya, Ḥişn Manṣūr, Gerger ve Kâhta gibi kaleleri ele geçirip, muhtâriyete sâhip olmuşlar (Michel Syrus, nşr. Chabot, III, 158 v. dd., 198 ve 205 v. d.) ve komşu müslüman hukümdarlara karşı mücâdeleye girişmişlerdi. Malik al-Manṣūr adlı birisinin kaleyi yeniden tâmire me'mûr edildiğine dâir Kâhta hisarında bulunan 525 (1130/1131) tarihli bir kitâbe bu devre âittir (O. Hamdy Bey, *Le Tumulus de Nemroud-Dagh*, s. 2 v. dd.).

Maraş kontu Baudouin (Balduin) ve az sonra da halefi Renaud (Reinaud)'nun Nūr al-Dīn'e karşı açtıkları savaşta imhâ edilmeleri üzerine Urfa'ya hâkim bulunan mücâdeleci Jocelin bunların, aralarında Gerger ve Kâhta'nın da zikredildiği, topraklarını ele geçirdi ise de, Jocelin Nūr al-Dīn tarafından esir edildikten sonra (mayıs 1150), Kâhta ile buraya yakın müstahkem mevkîler (Gerger, Ḥişn Manṣūr v. b.) Harput emîri Kara Arslan'ın eline düştü ve Kâhta'nın son ermeni prensi olan Krikor'a, onun tarafından, başka bir mülk verildi (Michael Syrus, III, 294 v. d.; Chalandon, *Les Comnène*, II, 421, 423). Bu bölgelerde hıristiyan hâkimiyeti böylelikle sona erdi.

25 teşrin I. 1177'de Sultan Kılıç Arslan, Malatya'yı ele geçirerek, son Dânişmendliyi Harput'a kaçmağa mecbûr etti (Michael Syrus, III, 273) ise de, Selçukluların Ḥişn Manṣūr, Kâhta v. b. gibi hudût kalelerini işgâl etmemiş oldukları tahmin ediliyor.

623 (1226)'te, 'Alā' al-Dīn Kayḳubād [bk. mad. KAYḲUBĀD I.] ile Āmid ve Mardin Artuklu hukümdarı Mas'ūd arasında harp vukûa geldi. Mas'ūd ile müttefikleri, şevvâl ayında Kâhta civarında, ağır bir bozguna uğrayınca, o zamana kadar Mas'ūd'un hâkimiyeti altında kalmış bulunan bu kale Selçukluların eline geçti (İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, XII, 300; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ*, İstanbul, III, 144; Houtsma, *Recueil...*, III, 280 v. dd. = IV, 118 v. dd.) ve İlhanlı devletine tâbî oldukları sırada bile onlarda kaldı. Bābā Rasūl Allāh ayaklanmasında (638 = 1240/1241), Kâhta ve civarı bunun etbaı tarafından yağmalandı (Barhebraeus, *Kthābhā de Makthebhānūth Zabhnē*, nşr. Bedjan, s. 473 v. d. = *Tārīḫ muḫtaṣar al-duwal*, nşr. Ṣāliḥānī, Beyrut, 1890, s. 439). Zâten bir kaç yıl evvel (634=1240/1241), Anadolu'dan kovulan Ḫvārizmliler tarafından zarara uğramış idi (Barhebraeus, *Tārīḫ...*, s. 437 v. d.). Daha sonraları, burası bâzan sürgün yeri hizmetini görmüş (Houtsma, *Recueil...*, IV, 259,262) ve başka vesileler ile de zikredilmiştir (Barhebraeus, *ayn. esr.*, s. 499, 14 = *Tārīḫ...*, s. 467, a. 1257). Müneccim-başı (*Tarih*, III, 271), Konya'nın son Selçuklu sultanı 'Alā' al-Dīn'in, Kâhta civarında Pīġī-Eli'de, Osman Gâzî'nin bir oğluna arâzi tefviz ettiğini ve İlhanlıların vâlisi olarak, Anadolu'da istiklâl kazanmış bulunan Eretna (728—753=1328—1352; buna dâir olarak bk. M. van Berchem ve Halil Edhem, *Matériaux pour un Corpus Inscr. Arabicarum*, Kahire, 1910, s. 41 v. dd.)'nın civarına da hâkim bulunduğunu zikreder. Kâhta'nın adı Mısır Memlûk sultanlarının mo-

ğullara karşı olan seferlerinde sık-sık geçer (al-Maḳrīzī, *al-Sulūk li-maʿrifat duval al-mulūk*, frn. trc. Quatremère, *Hist. des Sultans Mamelouks*, II/I, 61). 682 (1283/1284) tarihinde, mısırlıların Haleb vâlisi bulunan Kara Sungur, kaleyi zaptederek, yeniden kuvvetle tahkim etti (Maḳrīzī, *ayn. esr.*; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ*, IV, 18); küçük Ermenistan vâlisi Leon ile 1 rebiülâhır 684'te imzâ edilen muâhededе şehrin sultanı Ḳalā'ūn'a âit bulunduğu sarâhaten zikredilmektedir (Maḳrīzī, *ayn. esr.*, II/I, 168). Daha sonraları Kâhta'nın, daha bâzı kaleler ile berâber, elden çıkmış bulunması muhtemel görünüyor: mısırlıların moğullara karşı açtıkları (715=1315/1316) ve Malatya'yı zaptederek, tahrip eyledikleri seferde, Ḳal'at al-Rūm, Behesnā [bk. mad. BESNİ], Kâhta ve Gerger kaleleri halkının müslüman toprakları dâhiline yaptıkları akınlar buna delîldir (Abu 'l-Fidā', *ayn. esr.*, IV, 77). Daha sonra bu arâzinin, ilk Osmanlı fütûhatına kadar, Memlûk sultanlarının tâbii Maraş Dulkadır-oğulları elinde bulunduğu anlaşılıyor. Bayezid I., Mısır'a karşı, 801 (1389/1399)'de harekete geçtiği vakit (bu tarih Mısır kaynaklarında verilendir, bk. Weil, *Gesch. der Chalifen*, V, 70 ve 74; Neşrî, *ZDMG*, XV, 352'de 800 tarihini zikreder; hâlbuki eski Osmanlı kronikçileri 798 tarihini kaydederler: Leunclavius, *Histor. Musulm.*, stn. 337, 24 v.dd., 338, 17 v.dd.; *ayn. esr.*, nşr. Giese, s. 34 v.d. ve Âşık Paşazâde, *Tarih*, s. 74) evvelâ Malatya arâzisini fethederek, türkmenleri, yâni buralara daha evvel sâhip olmuş bulunan Dulkadır-oğullarını kovdu; Timur, Suriye'ye karşı seferi sırasında, 803 (1400/1401) yılının ilk aylarında, Malatya'ya ve Kâhta'ya kadar olan bütün arâziyi zaptederek, Bayezid'in kalelere koymuş oldukları muhâfızları kovup, „türkmen" Kara Osman'ı tahta çıkarttı (Şaraf al-Dīn ʿAlī Yazdī, *Ẓafar-nāma*, Kalküte, II, 271 v.dd., 278; Weil, *ayn. esr.*, V, 82). Timur'un avdetinden sonra Memlûk sultanları tekrar bu sâhaya girdiler ve hukümranlıkları Selim I. tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar, burada kaldılar. Bunların 820 (1417/1418)'de Kâhta'yı ele geçirmiş bulundukları kaydediliyor (Maḳrīzī, *ayn. esr.*, II/I, 61, not; Weil, *ayn. esr.*, s. 139); nihâyet İbn İyās (*Badāʾiʿ al-zuhūr*, Kahire, 1311, II, 141), Uzun Hasan'ın bu kaleyi 877 (1472/1473)'de zaptettiğini zikrediyor. Haleb *Fetih-nâme*'sinde (922 receb sonu) Selim I. Gerger ve Kâhta'nın zaptedildiğini açıkça kaydeylemektedir. Osmanlı hâkimiyeti altında Kâhta, orta çağda Abu 'l-Fidā' (*Taḳvīm*, nşr. Reinaud, s. 262 v.d.) ve Dimaşḳī (nşr. Mehren, s. 206) tarafından zikredilmiş olduğu gibi, sâhip bulunduğu ehemmiyetli hudût kalesi rolünü artık kaybetti. Calâl-zâda (XVI. asır ortaları), Osmanlı imparatorluğunun tasvirinde, Gerger ve Kâhta havâlisine husûsî bir bahis ayırmış idi (bk. J. von Hammer, *Des Osm. Reiches Staatsverfassung*, II, 449). Evliyâ Çelebî'de Kâhta'dan ahâlisi türkmenlerden mürekkep, bağlı, bahçeli bir kasaba gibi bahsolunmaktadır (*Seyahatnâme*, IV, 22); fakat XVII. asra âit büyük coğrâfî eser müelliflerinin, Muḥammed ʿĀşiḳ (*Manāẓir al-avālim*, Viyana yazm., var. 176r)'ın ve Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, İstanbul, 1145, s. 600 v.d.)'nin Kâhta'yı ancak Abu 'l-Fidā'dan öğrendikleri, onun metnini harfi-harfine tercüme etmiş bulunmalarından anlaşılıyor. Kendi hâline terkedilmiş ve yolsuzluk yüzünden varılması güç olan Kâhta, geçen asır zarfında, ancak kendi beylerinin sözünü dinleyen kürtler tarafından tazyike uğramış ve Bâbıâlinin gönderdiği kuvvetlerin müdâhalesi ile devlet hâkimiyeti altına yeniden girebilmiştir. Bir kürt beyinin yerleşmiş olduğu Kâhta, ancak 1838'de, türk kuvvetinin hücûmu ile zaptedilebildi. Bu vesile ile, Kâhta, garp âleminde, Ainsworth ve v. Moltke sâyesinde bahis mevzuu oldu (krş. C. Ritter, *Erdkunde*, X, 870, 874, 883 v.d.). Kalenin arkeoloji bakımından esâslı tetkiki henüz yapılmamıştır; ancak 1883 türk tetkik hey'etinin çalışması hakkında Hamdi Bey'in eserinde kısa bir nakil vardır. Burada islâmî kitâbeler de bulunmuş ise de, henüz neşredilmemiştir. Maʿmūrat al-ʿazīz vilâyeti *Sâlnâme*'sinde tamamlayıcı bâzı mâlûmâta rastlanır. Şehrin Selçuklular tarafından 1226'da zaptı sırasında adı geçen büyük demir kule, 1882'de Gerger kalesinin kapısı ile berâber, Diyarbekir'e götürülmüştür.

Kâhta kasabası, XIX. asır sonunda, Cuinet tarafından 1.300 nüfuslu bir mevkî olarak gösterilmiş olup, hemen-hemen aynı tarihe âit olan Maʿmūrat al-ʿAzīz vilâyeti *Sâlnâme*'si (1310 = 1891/1892), kazâ merkezinde 93 ev bulunduğunu ve nüfusun 393'ten ibâret olduğunu kaydetmektedir. 1927'de Türkiye cümhûriyetinin yaptırdığı ilk umûmî nüfus sayımı kasabada 834 nüfus mevcût olduğunu tesbit etmiş idi; bu sayı 1940 senesinde 1358'e ve 1950'de ise, 2.656'ya yükselmiş olup, Malatya vilâyetine bağlı olan Kâhta kazâsının 1.793 km.² toprağı üzerinde 39.800 nüfus bulunmaktadır.

Bibliyografya: Metin içinde zikredilenlerden başka bk. W. F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia* ... (London, 1842), I, 256 v.d.; O. Hamdy Bey ve Osman Efendi, *Le tumulus de Nemroud-Dagh* (Constantinople, 1883; fotoğraflar ile); Humann ve Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien* (Berlin, 1890); Vincent W. Yorke (*Geographical Journal*, 1896, VIII); Maʿmūrat al-ʿAzīz vilâyeti *Sâlnâme*'si (1305 h.); *Real-Encycl.*, III, 2661—2 (Claudias); V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 379 v.dd.; F. Chalandon, *Les Comnène* (Paris, 1912), II, tür. yer.; J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie Occidentale jusqu'en 1081* (Paris-Nancy, 1913), tür. yer.

(J. H. MORDTMANN.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

KÂHTA. KAḤTA, şarkî Sibirya'da, 51° 28′ şimâl arzı ve 106° şark tûlü üzerinde, deniz seviyesinden 750 m. irtifâda, Sovyetler birliğinin Moğulistan hudûdu üzerinde kurulmuş bir şehir olup, Buryat-Moğul muhtar cümhûriyetinin merkezidir (1936'da 12. 700 nüfuslu). 1727'de hazırlanıp, 1728'de Çin ile Rusya arasında imzâlanan ve Kâhta muâhedesi adını taşıyan bir anlaşma hukmüne göre, burası iki memleket arasında serbest ticâret mevkii olmak üzere, ruslara bırakılmış, karşılıklı olarak, ruslar tarafından önce bir hudût karakolu, kışla ve gümrük mahalli olarak —Kâhta, çinliler tarafından da— Maymaçin (moğulca Dai Oergö) te'sis edilmiş idi. Kâhta şehri, daha sonra, bu hudût karakoluna nazaran bir az daha şimâlde, aynı isimli akar-su üzerinde inkişâf etti ve bir az daha şimâlde kurulan Troiskosavsk ile birleşti. XVIII. asrın sonlarına doğru Kâhta'nın ehemmiyeti arttı; burası Rusya'dan Çine'e doğru başlıca ticârî ve siyâsî nufûz kapısı rolünü oynamağa başladı; bir aralık Çin'den Rusya'ya çay ihrâcâtının yüzde doksanı Kâhta yolu ile yapılmakta idi. Çaydan başka Çin'den şeker, ipek, ipekli kumaş ihrâc edildiği gibi, Rusya'dan Çin'e kürk, deri, yünlü ve pamuklu kumaş, gümüş v. b. yollanıyordu. Her yıl kânun I. ayında burada meşhûr bir panayır kurulurdu. Bu görünür faâliyet dışında evvelce Çin'den Rusya'ya ravend kaçakçılığı ve daha sonraları Rusya'dan Çın'e altın kaçakçılığı da yapılırdı. Kâhta, çaydan aldığı resim ve husûsî vergiler ile, yarı muhtar bir idâreye sâhip bulunuyordu. Avrupa devletlerinin Çin'e nufûz te'min eden iki afyon harbini müteâkip, Rusya ile imzâlanan Aygun, Tiençin ve Pekin (1858, 1860) anlaşmalarından sonra, Çin kendi topraklarını hâricî ticârete açmak zorunda kaldı ve bu yüzden Kâhta, Çin-Rusya ticâretinde inhisar vaziyetini kaybetmeğe başladı. Diğer taraftan, XIX. asrın son yıllarında inşâsına başlanan büyük Sibirya demir yolunun tamamlanması üzerine, Çin'in Rusya ile yaptığı ticâret faâliyeti kendisine daha başka bir yol buldu ve bu yüzden Kâhta'nın ticâreti geriledi. Şimdi bu şehir, Baykal gölü havzası ile Moğulistan arasında irtibâtı te'min eden yol üzerinde, tâlî bir ehemmiyet muhâfaza edebilmektedir.

Bibliyografya: *Meng-Ku-Yu-Mu-Ki* (trc. P. S. Popov), Petersburg, 1895, s. 68, 336, 353—355, 359; Pallas, *Reise d. verschiedene Provinzen d. Russ. Reiches* (Petersburg, 1772 ve 1773), III, 109—112; Ritter, *Asien* (Berlin, 1832), 2. kısım, 2. kitap, s. 102—111 (orada Ysbrand Ides, Ad. Brand, Lor. Lange, Klaproth, Timskowski, Pallas, Gmelin, Messerschmidt, Renovanz, Sievers, Hess, Erman tarafından yapılmış olan seyâhatlerin bibliyografyası kâfî derecede verilmiştir), s. 120; Jakynth, *Zapiski o Mongolii* (Petersburg, 1828), s. 123—125; Timkowski, *Reise n. China* (Leipzig, 1825), I, 19—20; III, 143; *Expédition Finnoise 1890*: *Inscription de l'Orkhon* (Helsingfors, 1892), s. III; W. Obrutschew, *Aus China* (Leipzig, 1896), s. 12—17; Wenyukow, *Die russ. - asiat. Grenzlande* (Leipzig, 1874), s. 180 v. d, 200 v. d., 210; Wilda, *Von Hongkong nach Moskau* (Altenburg, 1902), s. 286—296; Consten, *Weideplätze d. Mongolen* (Berlin, 1919—1920); Perry, *With the Russians in Mongolia* (London, 1913), bk. fihrist, s. 335; Prschewalski, *Mongoliya i strana Tangutov* (Petersburg, 1875), I, 1—5; ayn. mll., *Reisen in der Mongolei* (Iena, 1877), s. 1—6 ve XXX; ayn. mll., *Ot Kyachty na istok reki* (Petersburg, 1888), s. 70—73; Bogolepov, *Oçerki Russko-Mongolskoy Torgowli*, (Tomsk, 1910), s. 115; *Moskovskaya Torgovaya ekspeditsiya v Mongoliyu* (Moskova, 1912); H. P. Sveçnikov, *Russkiye v Mongolii* (Petersburg, 1912), s. 18, 42, 43, 45 — 50; J. Mayski, *Sovremenneya Mongoliya* (İrkutsk, 1923), s. 199, 206; A. Palladiya, *Dorojniya Zamyetki na puti po Mongolii 1847 i 1859* (Petersburg, 1892), s. 8. (H. CONSTEN.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir.]

ḲAḤṬABA. [Bk. KAHTABE.]

KAHTABE. ḲAḤṬABA B. ŞABĪB AL-ṬĀʾĪ, arap kumandanı. Asıl ismi Ziyād olan Ḳaḥṭāba'nın, 100 (718/719) senesinden itibâren, Abbâsîlere tarafdar kazanmak maksadı ile, Kûfe murahhası Abū 'İkrima al-Sarrāc tarafından tâyin olunan Horasan Abbâsîlerinin on iki reisi arasında ismi geçer. Uzun zaman-

dan beri hazırlanmış olan isyân 129 (747) senesi yazında başladığı zaman Ḳaḥṭaba, hacc esnâsında, Abbâsî halifesi İbrâhîm b. Muḥammed [b. bk.] ile şahsan tanışmak için, Mekke'de bulunuyordu. İbrâhîm, onu kumandan tâyin ettikten sonra, 130 (747/748)'da Horasan'a döndü. Emevîler ile yapılan muhârebede, Abū Muslim [b. bk.] tarafından, baş-kumandanlık ile vazifelendirilen Ḳaḥṭaba, Horasan'ın Emevî vâlisi Naṣr b. Sayyār'ın oğlu Tamīm b. Naṣr'ı Ṭūs civarında mağlûp etti. Tamīm muhârebe meydanında öldürüldü ve Naṣr da, Nīşāpūr'u tahliye ile, Curcān'a kaçmak zorunda kaldı. Irak vâlisi Yazīd b. 'Omar b. Hubayra, Curcān'a Nubāta b. Ḥanẓalat al-Kilābī kumandasında bir ordu gönderince, Ḳaḥṭaba karşısına çıktı; 1 zilhicce 130 (1 ağustos 748)'da Nubāta mağlûp ve katledildi; Naṣr da, Hemedan'a sığınmak maksadı ile, tekrar kaçtı ise de, yolda rebiülevvel 131 (teşrin II. 748)'de öldü. Bunun üzerine, Ḳaḥṭaba garp istikametine döndü. Oğlu Ḥasan Nihāvand şehrini muhâsara etmiş idi. Burada Horasan'dan gelen Naṣr'ın ordusunun dökküntüleri Hemedan'dan kaçan Suriye askerleri ile birleşti. Bu esnâda, Ḳaḥṭaba 23 receb 131 (18 mart 749)'de, kuvvetli bir Suriye ordusu ile ilerileyen 'Āmir b. Żubāra al-Murrī ile İsfahan'a yakın Cābalḳ civarında çarpıştı. 'Āmir muhârebe meydanında can verdi. Oğlu ile temâs te'min ettikten sonra, Ḳaḥṭaba, Nihāvand'i kuvvetle muhâsaraya devam etti; bir kaç ay sonra Suriye garnizonu teslim oldu ve teslimden haberleri olmayan horasanlı askerlerin hepsi kılıçtan geçirildi. Bunun üzerine, Ḳaḥṭaba, Ḥulvān ve Ḥāniḳīn yolu ile, Kûfe üzerine yürüdü ve oğlunu daha evvel, doğru yoldan gönderdi. Hubayra kuvvetli bir ordunun başında karşısına çıktı; fakat Ḳaḥṭaba ondan yakasını kurtarmağa ve Dicle'yi kazâsız belâsız geçmeğe muvaffak oldu. Nihâyet Anbār civarında ordugâh kurdu. Hubayra'nin, kendisini tâkip ederek, Fırat'ın şark sâhilinde Fām Furāt Bādaḳlā civarında ordugâh kurduğunu gören Ḳaḥṭaba, nehri geçti ve sukut eden karargâhının karşısındaki yere kadar, garp sâhilini tâkiben ilerildi. 8 muharrem 132 (27 ağustos 749) gecesi, ufak bir kuvvetle, nehri geçti ve ânî bir baskın yaptı; İbn Hubayra, kaçarak, canını kurtardı. Ḳaḥṭaba, muhârebenin kargaşalığı içinde, kayboldu. Nehirde boğulduğu veya muhârebede öldüğü meselesi henüz aydınlanmış değildir.

Bibliyografya: Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 392, 398 v.d., 410–412; Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, 1358, 1727, 1769, 1916, 1951, 1953, 1962, 1964, 1988, 2000–2006, 2016; III, 1–9, 12–19; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), V, bk. fihrist; İbn Ḫaldūn, *al-İbar* (Bulak, 1284), III, 117, 124 v. dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 698 v.d.; Wellhausen, *Das arabische Reich...*, s. 315, 319, 325, 335 v. dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ḲAḤṬĀN. [Bk. KAHTÂN.]

KAḤTÂN. ḲAḤṬĀN, islâmiyet devrindeki araplarca „bütün Yemen kabîlelerinin ceddi" (İbn Hişām, *Sīra*, I, 4; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, Paris, 1861–1877, I, 79; *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naṣwān's im Ṣams al-'Ulūm*, nşr. 'Aẓīmuddīn Aḥmed, s. 83 ve tür. yer), yâni bütün cenûp arplarının ceddi sayılmaktadır; bu sebepten, bunlara, sâdece „yemenliler" denilmediği zaman, umûmiyetle „Banī Ḳaḥṭān", „Ḳabā'il Ḳaḥṭān" yahut sâdece „Ḳaḥṭān" denilmektedir. Böylece, Ḳaḥṭān, şimâl araplarının ırkî birliklerine remiz olan 'Adnān'a tekabül etmektedir. Bu husûsta, yalnız arap ulemâsı ve ensapçı, tarihçi ve coğrafyacıları (krş. msl. Wüstenfeld, *Genealog. Tabellen der arab. Stämme u. Familien* ve bu eserin fihristi ve Reiske, *Primae lineae historiae regnorum arabicorum*, nşr. Wüstenfeld, s. 132 v. dd.) arasında değil, aynı zamanda, bugün Arabistan'da hâlâ halk arasında yaşayan (bk. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 282) ve eskiden bilhassa şiirlerde rastlanan kanâatler arasında da bir mutâbakat mevcûttur (bk. Abū Ḥanīfa al-Dīnavarī, *al-Aḫbār al-ṭiwāl*, s. 348; Ṭabarī, nşr. de Goeje, 1087, I ve 1672, II, 1985; Mas'ūdī, *ayn. esr.*, II, 142; ayn. mll., *al-Tanbīh va 'l-işrāf* (*Bibl. Geogr. Arab.*, VIII), 109 v. b. halkın kanâatini aksettiren sözlerde, filhakika umûmiyetle Ḳaḥṭān'ın nazîri olarak 'Adnān değil, fakat onun evlâdlığı Ma'add (msl. Abū Ḥanīfa al-Dīnavarī, *ayn. esr.*, s. 281; Ṭabarī, *ayn. esr.*, II, 1056, 1084 ve Mas'ūdī, *al-Tanbīh*, s. 88 yahut da evlâtlık torunu Nizār, msl. Mas'ūdī, *Murūc*, V, 223; VI, 42 v. d., 46, 143, 150 ve İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, IV, 273) yahut da evlâtlık torunları Mużar ile Rabī'a (msl. Ṭabarī, *ayn. esr.*, II, 1969 ve 1985 v.d.) görülmektedir. Arapça kaynaklar, Ḳaḥṭān'ın cedleri olarak, umûmiyetle şunları vermektedir: 'Ābar ('Ābir değil, bk. *Ḳāmūs*) — Şālaḥ (yahut Şālaḫ) — Arfaḫşaẕ (yahut Arfaḫşad) — Sām—Nūḥ; bu kaynaklar aynı zamanda onun kardeşi olarak Fālaḳ'ı gösterirler (Kaḥṭan b. Fālaḳ b. 'Ābar b. Şālaḥ v. b. teselsülü; Ṭabarī, *ayn. esr.*, III, 2400 ve al-Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr*, nşr. Mehren, s. 249, 252, şüphesiz dikkatsizlikten mütevellit bir hatâdır). Tabî'î, bu isimler, *Ahd-i atîk*'teki 'Ēβär (Eber) — Şālaḥ — Arpaḵšaδ — Šēm (Sem) — Nōaḥ (Noah) ve Pāläg (Peleg; *Takvīn*, X ve 1. *Tavārīḫ*, I) adlarının arapçalaştırılmış şekilleridir. Böylece, Ḳaḥṭān *Tevrat*'taki Yoḳṭān (Ἰεκτάν)'ı, Eber'in oğlu ve Peleg'in kardeşi ve muhtelif cenûp araplarının ceddi ile aynı oluyor (*Takvīn*, X, 25 v. dd. ve *Tavārīḫ*, I, 19 v. dd.); kardeşi Peleg'e nazaran her hâlde „daha genç", „daha küçük" mânasına gelmesi icâp eden Yoḳṭan, arapları nesepçe mûsevîlere bağlamak gâyesini güden bir icat olmalıdır. Bu ayniyet arap nesep âlimlerinin de gözünden kaçmamıştır; onlara göre: „Yaḳṭan (daha ender olarak Yaḳṭān), Ḳaḥṭan'dır" (Mas'ūdī, *al-Tanbīh*, s. 81; ayn. mll., *Murūc*, III, 143; İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, I, 57; *Tāc al-'arūs*, mad. *ḳḥṭ*, bk. bir de Doughty, *ayn. esr.*, I, 229. Yaḳṭan'ın Ḳaḥṭān'ın kardeşi yahut oğlu olarak göründüğü vâkîdir; bk. İbn Ḳutayba, *al-Ma'ārif*, nşr. Wüstenfeld, s. 14; Mas'ūdī, *Murūc*, I, 79 v. d.; *Tāc al-'arūs, göst. yer.* ve Ṭabarī, *ayn. esr.*, I, 217). Hattâ, bâzı arap âlimlerinin iddia ettiğine göre—ki bu husûsta von Kremer ile aynı fikirdedirler (*Altarabische Gedichte über die Volkssage von Jemen*, s. 7 v. d.)—, *Ḳaḥṭān*, *Yoḳṭān*'ın arapça şeklinden başka bir şey değildir (Mas'ūdī, *Murūc*, III, 143 ve *Tāc al-'arūs, göst. yer.*). Fakat *Yoḳṭān*'dan alel'âde filolojik usûller ile *Ḳaḥṭān* çıkamaz. Yoḳṭān = Ḳaḥṭān mutâbakatî, büyük bir ihtimâle göre, eski bir kaç arap ve şüphesiz yemenli nesep âliminin, muayyen bir isim benzeyişine dayanarak, mukaddes kitaplardaki Yoḳṭânlar ile, cenûbî Arabistan'da hakikaten yaşamakta olan bir Ḳaḥṭān kabîlesini, keyfî olarak, bir tutmasından ileri gelmiştir; bu türlü bir hîle ile varmak istedikleri gâye, yemenlileri, mukaddes kitapların Âdem'e kadar çıkan şeceresine bağlamak idi; niteḳim şimâl arapları da *Kur'an* ve mukaddes kitapların te'siri altında 'Adnān'ı, İbrāhīm'in oğlu İsmā'īl'e nisbet etmişlerdi (bk. İbn Hişām, *ayn. esr.*, s. 3 v. d.; Ṭabarī, *ayn. esr.*, I, 1113 v. d. v.b.). Hakikatte muayyen bir ehemmiyeti olması icâp eden böyle bir Ḳaḥṭān kabîlesinin islâmiyetten önceki Arabistan'da mevcût olduğu kat'iyetle isbat edilemez; fakat, öyle sanıyorum ki, hiç değilse, Batlamyus'un Κατανῖται (*Geogr.*, VI, 7, 20, 23)'ını „Ḳaḥṭānîler" olarak değil (von Kremer, *ayn. esr.*, s. 8; Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 207 ve Glaser, *Skizze der Geschichte u. Geographie Arabiens*, II, 283, 423), fakat „Ḳaṭānîler" olarak (daha önce Knobel, *Die Völkertafel der Genesis*, 185 ve son olarak Moritz Pauly'nin *Real-Encycl. der klass. Altertumswiss.*'inde yeni tab., *Katanitai* kelimesi) izah etmek mümkündür. Bahis mevzuu iki yahut daha fazla Ḳaḥṭān kabîlesinin hiç birinin Arabistan dışında tanınacak kadar mühim olmadıkları vâkıası, bu tefsire aykırı gibi geliyor. Diğer taraftan Muḳaddasī (*Aḥsan al-taḳāsīm*, 2. tab = *Bibl. Geogr. Arab.*, III, 87, 94)'nin zikrettiği (Zabīd ile Ṣan'ā' arasındaki) Ḳaḥṭān şehri de cenûbî Arabistan'ın eski bir kabîlesinin mevcûdiyetine delâlet ediyor (krş. bir de *ayn. esr.*, s. 104'te zikredilen ve „Yemen'in en eski hukümdarları olarak" tavsif edilen Āl Ḳaḥṭānlar). Nihâyet bugünkü Ḳaḥṭān klanının (aş. bk.) islâmiyetten önceki devirlerde mevcût olması ihtimâl dâhilindedir.

Ḳaḥṭānların büyük kabîle birliği, her hâlde islâmiyetten sonraki devirlerde, iki guruba ayrıldı; bunların en küçüğü Ḥimyarler gurubu, en büyüğü de Kahlānlar gurubudur; resmî nesepnâmeler Ḥimyar ile Kahlān'ı kardeş te'âkkî ediyor ve onları Ḳaḥṭān soyuna şu isimler ile bağlıyor: Ya'rub – Yaşcub – Saba'—Ḥimyar+Kahlān (Wüstenfeld, *Tabellen*, 1; Mas'ūdī, *al-Tanbīh*, s. 80, 6 v.b.; başka listeler: bunların birincisi *Takvīn*, X, 26 v. dd.'na bağlanır; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd*, Kahire, 1305, II, 57). *Takvīn*'deki nesep tablosunda Saba' (Σεβᾶ'), Yoḳṭān'ın oğlu olarak, görünmektedir. Arap nesep âlimlerinin Ḳaḥṭān ile Saba' arasına niçin Ya'rub ile Yaşcub'u koyduklarını söylemek (bu iki isim de, fakat aksi sıra tâkip etmek üzere, 'Adnān şeceresinde bulunmakta, yâni İsmā'īl'in torunu ve torununun oğlu yahut torununun oğlu ve torununun torunu olarak görünmektedirler; bk. İbn Hişām, *ayn. esr.*, s. 3 ve al-Mas'ūdī, *al-Tanbīh*, s. 80) güçtür. Minalar, Sabîler ve Ḥimyar imparatorluğunun vârisleri olan Ḥimyarlerin (yk. bk.) çoğu bilhassa yerleşik kabîleler olmasına karşılık, Kahlānların çoğu göçebe yahut yarı göçebe idi (bk. Landberg, *Arabica*, V, 116 v.dd.'da „Ḥimyarler ve yemenliler arasında araplar", „Ḥimyarler ve Yemen klanları (*Ḳabā'il*) ve bunlara benzer diğer tâbirler). Peygamber zamanında şimâlî Arabistan'ın muhtelif bölgelerinde ve hattâ Suriye'de ve Irak'ta rastladığımız bir çok cenûbî Arabistan kabîleleri bilhassa Kahlānlara âittir.

Daha islâmiyetten önceki devirde, asıl menşe'ini ihtimâl mezrû ve çöl bölgeleri arasındaki mücâdeleden alan şiddetli bir ırk düşmanlığı Ḳaḥṭānlar ile Ma'addları birbirinden ayırmıştır. Yemenlilerin İsmā'īlîlerin [b. bk.] ülkesine yaptıkları mükerrer akınlar ve daha sonraları bilhassa Peygamberin ölümünden sonra Anṣār (medineliler) ile Kureyşler arasındaki son haddine varan husûmet islâmiyet

tarihinin ilk iki asrı üzerinde çok zararlı bir te'sir yapmış olan bu düşmanlığı daha da arttırmıştır. Belki de, bir taraftan yemenli kabîlelerin, diğer taraftan da İsmâ'îlî kabîlelerinin kuvvetli ırk birliğini bu düşmanlık doğurmuştur. Bu düşmanlığın zararsız te'sirlerinden biri, bu iki kutup arasında dâimâ mevcût ola-gelen şan ve şeref (*mufāḫara*) yolundaki rekabettir (msl. krş. Mas'ūdī, *Murūc*, VI, 136; II, 142 v.d.). İlk zamanlar, Ḳaḥṭānlar, cenûbî Arabistan kırallarının şa'şaası dolayısı ile, kendilerini üstün telâkkî edebiliyorlardı; fakat islâmiyet, Peygamberin risâleti ve Kureyşlerin tefevvuku sâyesinde, Ma'addlar muazzam bir üstünlük elde ettiler. Yemenliler çok muhtelif yollar ile, üstünlük bakımından, bir muvâzene te'minine uğraştılar. Önce eski satvet ve ihtişâmlarını parlak renkler ile tasvir eden tamâmen romantik bir cenûbî Arabistan efsânesi yarattılar (bk. *bibliyografya*); sonra Ḳaḥṭān'ın *Kur'an*'da adı geçen ve sonradan kısmen 'Âbar ile aynı addettikleri Hūd [b. bk.]'un Peygamberin oğlu olduğunu ileri sürdüler (Naşvān, *al-Ḳaṣīda al-Ḥimyarīya*, nşr. von Kremer, s. 4; *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naşvān*, s. 83; al-Ya'ḳūbī, *Tārīḫ*, nşr. Houtsma, I, 220; İbn 'Abd Rabbihi, *ayn. esr.*, II, 57; Mas'ūdī, *al-Tanbīh*, s. 81; Dougthy, *ayn. esr.*, II, 37 v.b.); daha sonra da kendilerini 'Adnān şeceresine bağlamağa çalıştılar; bunu belki daha önce, kısmen İsmā'īl'in sıhrî akrâbası olan eski Curhumları [b. bk.] Ḳaḥṭān'ın en yakın akrabâları saymakla yapmışlardır (İbn Hişām, *cyn. esr.*, s. 4; Abū Ḥanīfa al-Dīnavarī, *ayn. esr.*, s. 9; İbn 'Abd Rabbihi, *oyn. esr.*, II, 57; Mas'ūdī, *al-Tanbīh*, s. 185; Abu 'l-Fidā', *Muḫtaṣar tārīḫ al-baṣar*, nşr. Fleischer, *Historia Anteislamica*, s. 130 v.b.). Fakat bilhassa, bâzı nesep âlimleri, ileri giderek, Ḳaḥṭān'ın İsmā'īl'den geldiğini iddia etmişler ve böylece İsmā'īl'i "bütün arapların ceddi" saymışlardır (İbn Hişām, *ayn. esr.*, s. 5; Ṭabarī, *ayn. esr.*, III, 2400; Mas'ūdī, *Murūc*, III, 142; ayn. mll., *al-Tanbīh*, s. 81; Dimaşḳī, *ayn. esr.*, s. 246, 252; al-Sam'ānī, *al-Ansāb*, 443b v. b.). Aynı zamanda şu nazariye de onlara atfolunabilir: gûyâ Ḳaḥṭānlar — *al-'Arab al-bā'ida* denilen 'Âdlar [b. bk.], Şamūd, Ṭasm, 'Imlīḳ (Amalek, bk. 'AMĀLIḲ), Cadîs v. b. birlikte "hakikî araplar" (*al-'Arab al-'āriba* yahut *al-'arbā'* v. b.)'ı ve Ma'addlar ise — "araplaştırılmış arapları" (*al-'Arab al-muta'arriba*; bk. gerek bu faraziye için, gerekse, yalnız 'Âdları Şamūd v. b. *'Arab 'āriba*, Ma'ddları *'Arab muta'arriba* telâkkî eden faraziye için bk. Lane, *Lexicon*'da *al-'Arab* kelimesi; Knobel, *ayn. esr.*, s. 179 v. d.; Ṭabarī, *ayn. esr.*, I, 215; Mas'ūdī, *al-Tanbīh*, s. 188 ve yukarıda I, 390 v. b.) temsil etmektedirler. Nihâyet, burada, asîl ve dindar bir Ḳaḥṭānî'nin ileride saltanat sürecegi kehânetinde bulunan cenûbî Arabistan menşe'li hadîsleri de zikretmek lâzımdır; bk. Muṭahhar b. Ṭāhir al-Maḳdisī, *al-Bad' va 'l-tārīḫ* (nşr. Huart), II, 183 v. d. ve Snouck Hurgronje, *Der Mahdi*, s. 12 (= *Verspreide Geschriften*, I, 156).

Arapça lugatler (*Lisān al-'arab*, *Ḳāmūs* ve *Tāc al-'arūs*, mad. *ḳḥṭ*) Ḳaḥṭān'a âit olup, ikisi de "iyi arapça" olan iki nisbe vermektedirler: *Ḳaḥṭānī* ve diğer şekli olan *Aḳḥāṭī*.

Bir Ḳaḥṭān kabîlesi (daha doğrusu Geḥaṭân, müfr. Gḥaṭânî, cem. Geḥāṭîn), yukarıda kısaca temâs edildiği gibi, bugün hâlâ mevcûttur. Şimâlî Yemen'in, cenûbî Hicaz'ın şark hudûtlarındaki çöllerde (aş.-yk. 18° ve 23° arz dâiresinde) göçebe hâlinde yaşamaktadır; bununla berâber, bu kabîleye âit bâzı guruplar yazın Nacd'de, Vaşm, hattâ Ḳaşīm eyâletine kadar uzanırlar. Bu, kalabalık, davar bakımından zengin ve kuvvetli bir kabîledir; "cenûbî Afrika'nın en asîl kabîlesi" olduğunu iddia etmekte ve bununla övünmektedir. Bununla berâber, bu asâlet kendini gâlibâ, çöl araplarında bile eşine rastlanmayan vahşî, mutaassıp ve korkunç bir gaddarlık şeklinde göstermektedir. Bir Kahlān klanı da, bugüne kadar devam ede-gelmiştir (yk. bk.).

Bibliyografya: Metinde zikri geçen eserlerden başka: İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar* (Bulak, 1284), II, 46 v.d.; al-Ṣuvaydī, *Sabā'ik al-ẕahab fī ma'rifat ḳabā'il al-'arab* (Bombay, 1296), s. 16; Muṭahhar b. Ṭāhir al-Maḳdisī, *al-Bad' va 'l-tārīḫ* (nşr. Huart), IV, 105 v.d., 116 aş. v. d.; İbn Badrūn, *Şarḥ Ḳaṣīdat İbn 'Abdūn* (nşr. Dozy), s. 76 v.d.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 4 v. dd.; Aug. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 22 v. dd.; Caetani, *Studi di Storia Orientale*, III, 361; D. S. Margoliouth, mad. *Joktan* (Hasting, *Dictionary of the Bible*); — Cenûp arapları efsânesi hakkında von Kremer, *Die himjarische Kasideh* (nşr. ve trc.), Leipzig, 1865; ayn. mll., *Über die südarabische Sage* (Leipzig, 1866); *Altarabische Gedichte über die Volkssage von Jemen* (Leipzig, 1867); D. H. Müller, *Südarabische Studien* (*Sitzungsber. d. phil.-hist. Klasse der Wiener Akad. d. Wiss.*, ayrı baskı, LXXXVI, Wien, 1877); ayn. mll., *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iklīl des Hamdânî*, fas. I, II (ayrı baskı, *Sitzungsber.*, XC.V ve XCVII; Wien, 1879, 1881); E. Griffini, *Il Poemetto di Qudam ben Qādim. Nuova versione della Saga Jemenica del reggente 'Abd Kulāl (400—480 di Cristo)*, arap. metin, önsöz, izah ve mülâhâzalar ile birlikte, *Riv. degli Studi Orient.* (Roma, 1916), VII; — bugünkü Ḳaḥṭānlar hakkında: Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 275; Burckhardt, *Reisen in Arabien*, s. 672, 680 v. d.; ayn. mll., *Bemerkungen über die Beduinen und Wahaby*, s. 340 v. d.; Sprenger (*ZDMG*, XVII, 216); ayn. mll., *Post- u. Reiserouten des Orients*, s. 130 v. d.; Euting, *Tagebuch einer Reise in Inner-Arabien*, I, 142, 208; II, 2; Landberg, *Études sur les dialectes de l'Arabie Méridionale*, II, *Daṯīnah*, s. 314, 550 v. d.; J. J. Hess, *Ḳaḥṭanische Beduinenlieder* (*Verhandl. des XIII. Internat. Orientalisten-Kongresses*, 302 v. dd.; ayn. mll., *Beduinennamen aus Zentralarabien* (*Sitzungsber. der Heidelberger Akad. d. Wiss.*, 1912, 19. Abh.), s. 10 v. dd.; Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, bk.fihrist, Ḳaḥṭân kelimesi; H. St.-J. B. Philby, *The Heart of Arabia* (London, 1922, 2 cild), fihrist, Qahtān kelimesi; Naval Intelligence Division'un coğrafya şûbesi tarafından tertiplenmiş olan *A Handbook of Arabia*, I, fihrist, mad. Qahtân kabîleleri; al-Batanūnī, *al-Riḥla al-ḥicāzīya* (2. tab., Kahire, 1329), s. 53, 54. (A. FISCHER.)

ḲAHVA. [Bk. ḲAHVE.]

KAHVE. ḲAHVA, menşe'i şüpheli arapça bir kelime olup, muhtelif dillerde kahveyi ifâde etmek için kullanılan kelimelerin esâsını teşkil eder. İlk zamanlar şiirde şarap mânasına kullanılmakta idi (bk. Landberg, *Etudes*, II, 1057 ve *al-Aġānī*, 1. tab., VI, 110, 7; VIII, 79, 16; XX, 180, 3); VIII. (XIV.) asır sonlarına doğru, kelime kahve tânelerinden yapılan bir içki mânasını aldı. *Ḳahva* kelimesinin, hiç değilse kahve mânasında, Afrika dillerinden gelmiş olduğunu iddia eden ve şarap mânasında *ḳahva* ile aralarında kısmî bir münâsebet kabûl etmelerine rağmen, bu kelime ile *ḳahva* ağacının sözde vatanı olan Kaffa arasında bir alâka gören bir kaç müellif bu türlü bir mâna değişmesi faraziyesini reddediyor (bk. Ritter, *Erdkunde*, XIII, 566; Vollers, *ZDMG*, L, 657; *Hobson-Jobson*; Landberg, *ayn. esr.*, II, 1057—1066). Diğer cihetten bu faraziye tarafdarlarının, *ḳahva*'nin daha 1400 senelerinde Kaffa'den ihrâc olunduğunu ve Habeşistan ile civar memleket dillerinde buna müşâbih bir kelimenin bulunduğunu isbat edemedikleri, hâlbuki tam tersine olarak, oralarda umûmiyetle kahveyi ifâde için kullanılan kelimenin (*būn*, ağaç, meyva ve içki için bk. Armbruster, *Initia Amharica*, Cambridge, 1910, II, 58; Coulbeaux ve Schreiber, *Dict. de la langue tigraï*, Wien, 1915, s. 408; L. Reinisch, *Die Kafa-Sprache ...*, II; *Sitzungsber. d. Kais. Akad. d. Wissensch. zu Wien*, phil.-hist. Cl., 1888, CXVI, 273; ayrıca bk. Landberg, *ayn. esr.*, II, 1055 v.d.) arapçaya, hem ağacı, hem meyvasını ifâde eden *bunn* (kafiyede *būn*) şeklinde geçmiş olduğu tebârüz ettiriliyor.

Kahve içmek âdeti Yemen'e, muhtemelen, sûfî çevrelerden geçtiğine ve sûfîlerin nazım lisanında, şaraba husûsî bir mâna verildiğine göre, nazımdaki *şarāb* kelimesinin yeni içkiye ıtlak olunduğu farzedilebilir.

Kahve ağacının vatanı cenûbî Arabistan olmayıp, buraya, Habeşistan yaylalarından getirilmiş olmalıdır. Bu ağaç oralarda, bilhassa Kaffa'de, yabânî bir hâlde ve büyük ölçüde yetişmektedir. Bununla berâber, kahve ağacının, tahminen bir asır önce, Habeşistan'ın istilâsı ve Ḥimyar imparatorluğunun sukutu sıralarında, Yemen'e girdiğini iddiaya imkân verecek (Defters ve *Handbock of Arabia*) bir delîl yoktur; aksi takdirde eski metinler muhakkak bundan bahsederlerdi.

Kahve hakkındaki en eski kayda X. (XVI.) asra âit yazılarda rastlamaktayız. 'Abd al-Ḳādir al-Cazīrī'nin risâlesinde (bk. *bibliyografya*) adı geçen (Aḥmed) İbn 'Abd al-Ġaffār'a göre, içki olarak, kahvenin Yemen'de büyük rağbet gördüğüne dâir rivâyetler Kahire'ye X. (XVI.) asrın başlarında ulaşmıştır. Kahve orada, bilhassa sûfî çevrelerinde, gece yapılan dinî âyînlerde, zihni uyanık tuttuğu için, içilmekte idi. Bu müellife göre, kahve 'Aden'e, fakîh Muḥammed b. Sa'îd al-Ẕabḥānī (ölm. 875 = 1470/1471) tarafından, sokulmuş ve çok geçmeden, büyük bir rağbet kazanmıştır; bu zât kahveyi Afrika sâhillerinde istemeyerek kaldığı sıralarda öğrenmiş ve dönüşünde sûfîliğe intisap etmiş idi.

Bununla berâber, al-Cazīrī'nin kaydettiği bir başka rivâyet kahvenin Yemen'e idhâlini 'Alī b. 'Omar al-Şāzilī'ye isnat etmektedir. Da'sayn âilesine mensûp olan Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. 'Omar, al-Şarcī'nin rivâyetine göre, 821 (1418)'de ölmüştür. Bu zât kahveyi Habeşistan'da görmüş olmalıdır; çünkü bir müddet hükümdar Sa'd al-Dīn (788 = 1386 ve 805 yahut 807 = 1401/1402 yahut 1404/1405 aralarında, bk. al-Maḳrīzī, *al-İlmām bi-aḫbār man bi-arż al-Ḥabaş min mulūk al-islām*, nşr. Rinck, Leiden, 1790, s. 24; Paulitschke, *Harar*, Leipzig, 1888, s. 504)'in maiyetinde bulunmuş ve hükümdar ona kız kardeşini vermiştir. al-Maḥā (al-Şarcī'de böyledir)'da

zâviyesini kurduğu zaman, Habeşistan'daki hayranları ona hediye göndermekte devam etmişlerdir.

ʿAbd al-Ḳādir (İbn) al-ʿAydarūs (bk. *bibliyografya*)'un eserinde, al-Maḫā şeyhi ʿAlī b. ʿOmar, kahveyi ilk defa tanıtan kimse olarak, zikredilmektedir (*muḥdiṯ al-ḳahva*, 341b; *vāżiʿuhā*, 347b; Şayḫ b. ʿAbd Allāh al-ʿAydarūs (ölm. 990 = 1582)'un bir şiirinde). Mamafih „ondan önce, kahve çekirdeğinin yalnız içini (*bunn*) kullanıp, kabuğunu atarlardı" (342a) şeklinde mevcût bir kaydı ileri sürüp, onun meziyetini tahdit etmek istemişlerdir. Kendisine atfedilen bir şiirde, *ḳahvat al-bunn*, uykuyu kaçırması ve dinî merâsimin îfâsına yardımı dokunması bakımından, övülüyor (342b). al-Şarcī'nin kahve hakkında bir tek kelime bile yazmamış olmasına mukabil, ʿAbd al-Ḳādir al-ʿAydarūs, onun kerâmetleri arasında kahve içme âdetini ilk olarak yaymasını da saymaktadır (*Karāmāt*, 342a).

Kâtib Çelebî'nin kaydettiği bir rivâyette, ʿAlī b. ʿOmar'den bir tek şahsın adı iken, iki şahıs imiş gibi bahsolunmaktadır. Bunlardan ʿAlī, şâziliye tarîkatinin kurucusu olan Abu 'l-Ḥasan ʿAlī b. ʿAbd Allāh (ölm. 656 = 1258; bk. al-Şaʿrānī, *Lavāḳiḥ al-anvār*, Kahire, 1299, II, 5)'i ve müridi ʿOmar de al-Maḫā (Muḫā) evliyâsını temsil etmektedir. Bu sonuncusuna, hocası cenâzesinde görünmüş ve ona bir tahta top vererek, bunun duracağı yere yerleşmesini emretmiş. İşte o Muḫā'ya bu şekilde gidiyor. Tedâvî maksadı ile, yanında kalan hukümdarın kızına karşı uygunsuz harekette bulunduğu iddia edilerek, Uṣāb (Vuṣāb, Zabīd'in şimâl-i şarkîsinde) dağlarına sürülüyor. Rivâyete göre, kendisi ve kendisi ile birlikte sürgüne giden müridleri *ḳahva* (burada meyva mânasına) ile beslenmişler ve bunun suyunu içmişlerdir. Kendini ziyâret edenler, Muḫā'da salgın bir kaşıntı illetinden *ḳahva* sâyesinde kurtulmuşlar ve bu hâdise veliye eski itibârını iâde etmiştir.

Kahveyi Yemen'e getirmek şerefi verilen üçüncü şahıs — Abū Bakr b. ʿAbd Allāh al-ʿAydarūs'tur. ʿAlavī al-Saḳḳāf (bk. *bibliyografya*)'ın bu eserindeki al-Nacm al-Ġazzī'nin *Tārīḫ* (her hâlde Nacm al-Dīn al-Ġazzī'nin *al-Kavākib al-sāʾira bi-manāḳib ʿulamāʾ al-miʾa al-ʿāşira*'si olmalıdır; bk. Brockelmann, *GAL*, II, 251 v. d.)'inden alınmış olan mâlûmâta göre, burada Şāzilī denilen bu sûfî, seyâhati esnâsında bir gün kahve ağacının yanından geçiyor ve meyvalarından yiyor. Tenbih edici hassasını farkedince, yemek için, yanına alıyor ve müridlerine de tavsiye ediyor; böylece kahve muhtelif ülkelerde tanınıyor. İhtimâl burada bahis mevzuu olan sûfî, 914 (1508/1509)'te ʿAden'de ölen ve türbesi bugün bu şehrin bir ziyâretgâhı olan aynı isimdeki sûfîdir (Abū Maḫrama, yazm., Leiden, 1956, var. 188; al-Nabhānī, *Cāmiʿ karāmāt al-avliyāʾ*, Kahire, 1329, I, 263). ʿAbd al-Ḳādir (İbn) al-ʿAydarūs onun kahveye olan düşkünlüğünden ve bu nebat için yazdığı bir kasîdesinden bahsetmektedir. Buna mukabil, Abu 'l-Ḥasan Muḥammed al-Bakrī, *İṣṭifāʾ al-ṣafva li-taṣfiyat al-ḳahva* (2b) adlı eserinde, Abu Bakr al-ʿAydarūs'tan kahveyi ilk tanıtan (*munşiʾ*) kimse olarak bahsediyor.

Ayrıca, Glaser (*Mitt. d. Geogr. Gesellsch. in Wien*, XXX, 25)'e göre, bir türkçe kaynakta (bunu açık olarak göstermiyor) vâli Özdemir (bk. Ahmed Râşid, *Tarih*, I, 83 v. dd.)'in XVI. asırda kahveyi Afrika'dan Yemen'e soktuğu kaydı mevcûttur.

Kahveyi Yemen'e sokma şerefinin muhtelif şahıslara verilmekte olduğuna bakılırsa, bu husûsta muhtelif mahallî rivâyetler bulunduğu düşünülebilir. Bunlardan Muḫā rivâyeti en çok yerleşmiş ve yayılmış olanıdır; ekseriyâ şâziliye tarîkatinin kurucusu ile karıştırılan (von Hammer, Rinn ve d'Ohsson) ʿAlī b. ʿOmar al-Şāzilī, kahve yetiştiren, pişiren ve içenlerin velîsi olmuştur (bk. Goldziher, *Abhandl. z. arab. Philologie*, II, s. LXXXVIII). Cezayir'de, ona izâfetle, kahveye *şāzilīya* de derler (Beaussier, *Dict. pratique arabe-français*, Cezayir, 1871). Daha önce al-Hamdānī (*Ṣifat Cazīrat al-ʿArab*, nşr. D. H. Müller, s. 74, 16, 87, 5, 119, 18)'nin zikrettiği bu zât, şöhretini kahveye borçlu olmakla berâber, halk nazarında Muḫā'nın bânisi addedilmektedir. Türbesinin bulunduğu yerdeki bir kuyu, bir kapı ve bir câmi al-Şāzilī ismini yaşatmaktadır (Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien*, Kopenhagen, 1774, I, 438–440; krş. bir de Kâtib Çelebî'deki rivâyet ve ʿAbd al-Karīm Kaşmīrī, *Bayān-i vāḳiʿ*, frns. trc. Langlès, *Voyage de l'Inde à la Mekke par Abdoûl-Kérym*, Paris, 1797, s. 202 v. d.).

al-Şāzilī ve al-ʿAydarūs (de Sacy, *Chrest. arabe*2, I, 461'de tahmin edilen Ḥaydar değil), Naironi'nin naklettiği rivâyete göre, hıristiyan papazı olmuş ve Sciadli ve Aydrus isimlerini almışlardır. Kahvenin tenbih edici te'sirinin, ilk olarak, göründüğü rivâyet olunan deve ve keçi kervanı hakkında bugüne kadar şark kaynaklarında bir kayda rastlanmamıştır. Bir halk efsânesine göre, kahve ağacı bir velî tarafından ekilen keçi tezeğinden çıkmıştır (Snouck Hurgronje, *The Atchehnese*, Leiden, 1906, I, 360).

Kahve içme âdetinin yemenli sûfîler arasında başladığı rivâyetinin hakikate uyması muhtemeldir. Sûfîler arasında kahve pek rağbette idi; çünkü dinî âyinlerin îfâsını kolaylaştırıyordu. Sûfîler, bu sebeple, kahvenin asıl bu işe yaradığını (*mavżūʿ aṣlī*) sanıyorlardı. Onlarca, kahve insanda iyi bir tenbih yaratıyor ve sûfînin inşirâhını (*fatḥ*; *Ṣafvat al-ṣafva*, 342b) tâcil ediyordu. Dindârâne bir niyetle kahve içmek hayırlı bir iş (*ṭāʿa*) telâkkî olunuyordu. Bu, dinî bir merâsim vasfını kazandı: kahve *rātib* okunarak içilmeğe başlandı. Bu *rātib*, 116 defa, *yā ḳavī* diye zikretmekten ibâret idi. Bu âdet, *ḳahva* ve *ḳavī* arasında ses benzerliği hâric, *ḫvh*'nin adedî kıymeti, yâni 116 ile, *ḳvy*, yâni „esmâ-i hüsnâdan" biri olan *ḳavī*'nin adedî kıymetinin aynı olması vâkıasına dayanmaktadır. Şayḫ b. ʿAbd Allāh al-ʿAydarūs'a göre, *rātib*'den önce *Fātiḥa* [b. bk.] da okunurdu. Fakat al-Şiḥrli, Şayḫ b. İsmāʿīl Bā ʿAlavī *rātib* olarak, dört defa *Yā-sīn* (sûre XXXVI) ile birlikte, Peygamber için yüz *taṣliya* („salavat") getirildiğini kaydediyor (*Ṣafvat al-ṣafva*, 344b aş., 345b, 347a). Böylece ihlâs ve temiz bir imân ile içilen kahve, dindarların (*ahl Allāh*), gizli âlemin esrarlarını temâşâ edip, harikulâde keşiflerde (*mukāşafāt*) ve büyük *futūḥāt*'da bulunarak elde ettikleri zevkler (*ayn. esr.*, 341b, 345a yk., 345b aş. v.d.) diye tefsir edilen ve aynı zamanda *ḳahvat al-ṣūfīya*'de denilen *ḳahva maʿnavīya*'nin zevk ve lezzetini te'min eder; rivâyete göre, ʿAlī b. ʿOmar al-Şāzilī kahvenin, tıpkı zemzem gibi, ne niyete içilirse ona yaradığını söylemiş (*ayn. esr.*, 348a; krş. II, 629a). Hayatının son yıllarında yalnız kahve ile yaşamış olduğu söylenilen Aḥmed b. ʿAlavī Bā Caḥdab (ölm. 973 = 1565/1566; krş. al-Nabhānī, *ayn. esr.*, I, 330) de, — „vücûdunda bir parça kahve ile ölen insan cehenneme gitmez" — demiştir (*Ṣafvat al-ṣafva*, 344b).

Kahvenin kaynatılmışı cenûbî Arabistan'da her hâlde VIII. (XIV.) asrın sonlarından evvel mâlûm değil idi. Kahve ağacının çok daha önce getirilmiş olduğu da şüphelidir. İbn Ḥacar al-Haytamī [b. bk.] *Īʿāb* adlı eserinde (ʿAlī b. ʿOmar al-Sayfī'nin *al-ʿUbāb* adlı eserinin şerhi olmalıdır; krş. Brockelmann, *ayn. esr.*, II, 403 v.d.), X. (XVI.) asrın sonundan az önce içilmekte olan bir menkûdan bahsediyor. Bu menkû Zaylaʿ bölgesinden getirilen *ḳahva* (ʿAlavī al-Saḳḳāf, s. 9'da zikredilmektedir) ismi de verilen *bunn* kabuklarından yapılmakta imiş. Kahve lehinde fikir beyân eden fakîhlerin en eskisi Camāl al-Dīn Muḥammed b. Saʿīd b. ʿAlī b. Muḥammed Kabbin al-ʿAdanī'dir (Abu Maḫrama, 159b v.d.'na göre ʿAden'de 842 = 1438'de ve al-Nabhānī, *ayn. esr.*, I, 155 v.d.'na göre ise, 829 = 1425/1426'da ölmüştür).

Şaraf al-Dīn al-ʿAmrīṭī'nin bir *urcūza*'sinde, kahve içmek âdetinin Mekke'de yayıldığı zaman olarak 817 = 1414/1415 senesi gösterilmektedir (Pertsch, *Die Arab. Handschr... zu Gotha*, IV, nr. 2107). Fakat *ʿUmdat al-ṣafva*'ye göre, kahve kabuklarından yapılan menkuu içme, ilk olarak, IX. (XV.) asrın sonlarına doğru âdet olmağa başlamıştır. Hâlbuki daha önceleri kahve ağacının sâdece meyvaları, çerez (*naḳl*) olarak, yenilirdi. Muvakkat bir zaman için, kahvenin menkuunu içmek âdeti ortadan kalkmış olmasına rağmen, daha sonra bu, kat'î olarak, yerleşti ve kahve câmide bile içilmeğe, *ẕikr* ve *mavlid* meclislerinde kalbe kuvvet veren iyi bir nesne telâkkî edilmeğe başlandı. Çok geçmeden, erkek ve kadınların toplanıp, çalgı dinledikleri, tavla ve buna benzer oyunlar oynadıkları kahvehâneler (*buyūt al-ḳahva*) açıldı. Kahvehâneler ve kahvenin, şarap gibi, sunulması âdeti, bu menkuu başlangıçtan beri mekrûh addeden dindarların çoğunun ağırına gitmeğe başladı. Bunlar 917 (1511)'de, Ḳānṣūh [b. bk.] tarafından, Mekke'nin inzibat âmirliğine getirilen Ḫā'ir Bey'in şahsında kendilerine bir müdâfî buldular. Bu zât, 917 yılında, muhtelif fıkıh mekteplerine mensûp âlimleri toplayıp, kahvenin *ḥarām* olduğuna dâir, bir fetvâ aldı. Bu ictimâda, bu menkûun baş döndürücü ve zararlı te'siri hakkında iki meşhûr hekim ile kahve içen bir çok kimsenin şehâdeti bu karârın verilmesinde âmil oldu. Kadılar, ictimâın zabıtnâmelerini imzâlayarak, kararı tasdik ettiler; yalnız Mekke müftüsü, onlara iltihak etmemek cesâretini gösterdi ve bu yüzden de bir çok kaba ithamlara mârûz kaldı. Fetvâyı verenler, suâli kurnazca vaz'ederek, Kahire fakîhlerinin kahve aleyhinde fikir beyân etmelerini de te'mine muvaffak oldular; fakat Ḳānṣūh'un bu fetvâya istinâden çıkardığı emirnâme kahve aleyhdarlarının ümitlerini tamâmen tatmin etmedi; çünkü o kahveyi mutlak olarak harâm saymıyor, sâdece menkuun sebebiyet verebileceği dine aykırı hareketlere karşı tedbir alıyordu. 950 (1543) yılına doğru, İbn Ḥacar al-Haytamī kahve de ikrâm edilen bir düğün ziyâfetinde (*valīmat ʿurs*) yeni menkuun sekr verici bir mekrûh olduğunu ileri süren meşhûr bir fakîh ile şiddetli bir münâkaşaya tutuştu. İbn Ḥacar, yukarıda zikri geçen ictimâdan bahisle, verilen fetvâ ile bu fetvânın şekline karşı çok ağır itirazda bulunuyor (*Muʿcam Maşāʾiḫihi*'den naklen *Ṣafvat al-ṣafva*, 352b—356a).

Ḥā'ir Bey, alınan fetvâya dayanarak, kahvenin istimâlini ve satışını yasak etti. Bir çok satıcıları cezâlara çarptırdı ve ellerinde bulunan kahveleri yaktırdı; öyle ki, kahve kabukları (*ḳışr*) satıştan kalktı; fakat Ḳanṣūh'un emirnâmesi kahve tiryâkilerine tekrar cesâret verdi. Ertesi yıl, kahve aleyhdarı mühim bir şahsın, Mısır'dan gelen yüksek bir me'mûr tarafından, itâatsızlık cezâsına çarptırılması ve Ḥā'ir Bey'in yerine, kahve sevenlerden birinin getirilmesi üzerine, herkes bu tedbirler yüzünden daha geniş çevrelerin alâkasını çeken kahvenin daha rahat-rahat zevkini çıkarmağa başladı. Kahvelerdeki kötü hareketlere karşı tedbirler alındığına dâir kayıtlara nâdiren rastlanmaktadır. 950 (1544) senesinde, bir hacc esnâsında, Osmanlı pâdişâhının kahveyi mekrûh ilân eden irâdesine hiç aldıran olmamıştır.

K a h i r e'de kahve, X. (XVI.) asrın ilk on yılı içinde, önceleri yemenli sûfîlerin bulunduğu Azhar mahallesinde gözükmeğe başladı. Bu sûfîler, medineli ve mekkeli tarîkat arkadaşları ile birlikte, câmide zikrederken, bu meyânda kahve de içiyorlardı. Kahve epey bir zaman alenen satılıp, içildikten sonra, hatîp olarak tanınan Faḳīh Aḥmed b. 'Abd al-Ḥaḳḳ al-Sunbāṭī (939=1532/1533) tarafından, *ḥarām* ilân edildi. İki yıl sonra Azhar câmiinde verdiği bir vaazda, cemâati bu menku aleyhine öyle bir körükledi ki, câmidekiler kahvehânelere saldırıp, yağma ettiler ve kahvehânede bulunanları hırpaladılar. Bu kanâat ihtilâfı Ḳāżī Muḥammed b. İlyās al-Ḥanafī'yi bir çok tanınmış âlimin fikirlerine mürâcaat etmeğe zorladı; kahvenin te'siri husûsunda kendi şahsî müşâhedelerine dayanarak, bunun içilmesi lehinde olanların kanâatını destekledi. Sonradan, her ne kadar Kahire'de kısa süren devrelerde, kahve harâm sayıldı ise de, meraklıların sayısı, yüksek dinî makamları işgâl edenler arasında bile, artmaktan geri kalmadı.

Bir çok tanınmış kelâmcılar kahve lehinde fetvâlar vermişlerdir; msl. Zakarīyā' al-Anṣārī (ölm. 926=1520), Aḥmed b. 'Omar al-Sayfī (ölm. 930=1523/24), Abu 'l-Ḥasan Muḥammed al-Bakrī al-Ṣiddīḳī (ölm. 950 ile 960 arası = 1543—1553; bu zât kahve için yazdığı beyitlerde, İbn 'Abd al-Ḥaḳḳ'ın kanâatini bir tarafa bırakıp, Abu l'-Ḥasan'ın fetvâsına uymağı tavsiye ediyor, bk. *Ṣafvat al-ṣafva*, 349a, b; bk. beyitleri için bir de Bahā' al-Dīn al-'Āmilī, *al-Kaşkūl*, Bulak, 1288, I, 19), 'Abd al-Raḥmān b. Ziyād al-Zabīdī (ölm. 975 = 1567/1568) v. b. (*Ṣafvat al-ṣafva*, 348b v. d.) Yavaş-yavaş kahvenin umûmiyetle mübah olduğu, fakat bâzı ahvâlde ona da diğer şer'î hadlerin tatbik edilebileceği kanâati yerleşmeğe başladı.

Mısır'ın Mekke ve Medine ile münâsebeti, kahveyi S u r i y e, İ r a n ve T ü r k i y e'ye de tanıttı. Rauwolf 1573'te bu menkuun Suriye (Haleb)'de çok yaygın olduğunu müşâhede etmiştir. Kahve İstanbul'da ve Rumeli'de, ilk olarak, Süleyman I. (926—974=1520—1566) zamanında görülmektedir. İstanbul'da ilk kahvehâne 962 (1554)'de, biri halebli ve diğeri şamlı olan iki kişi tarafından açılmıştır. Kahvehâneler, çok geçmeden, vakit geçirip eğlenmek isteyen aylakları, nüktedan insanları, edîpleri çekti; bunlar bir taraftan kahvelerini içerlerken, diğer taraftan da tavla, satranç oynarlardı; beri yanda ise, şâir yeni şiirlerini ahbaplarına okur, fikirlerini alırdı. Bu kahvehânelere, latîfe kabîlinden, *Mekteb-i 'irfān* da derlerdi. Kahvehâneler öyle rağbet gördü ki, çok geçmeden me'mûrlar, kadılar ve müderrisleri cezbetmeğe başladı. Māmiya al-Rūmī (Brockelmann, *GAL*, II, 271; *Suppl.*, II, 382; krş. Bahā' al-Dīn 'Āmilī, *göst. yer.*, s. 147) ve sonradan Balīġī gibi şâirler şiirlerinde kahveyi medhettiler ve 928 yılında, Sultan Süleyman'ın hekimi Badr al-Dīn al-Ḳūşūnī (veya Ḳayşūnī; yazm., Leiden, 945, var. 58) tarafından verilen rapor aleyhde değil idi. Kahvehânelerin sayısı çar-çabuk arttı. Yüksek tabakaya mensûp kimselerin hizmetinde sırf kahve pişirmekle vazifeli kahveciler bulundurulmakta idi. Saraydaki kahveciler kahveci-başı'nın emrine bağlı idiler; fakat dinî çevrelerce kahvehânelerin câmiye zararı dokunduğu görüldü; ulemâ kahvehânelerin meyhânelerden daha fenâ olduğu kanâatinde idiler. Bilhassa vâizlar, kahvenin harâm sayılması için, büyük gayretler sarfediyorlardı. Bu husûsta müftüler (msl. Ebussuûd) kavrulmuş kahvenin kömürden mâdût ve binâenaleyh harâm olduğu yolundaki fetvâları ile vâizların işini kolaylaştırıyorlardı (krş. bir de Muḥammed [Alī?] Dede, yazm., Leiden, 682, I, 4b). Kahvehânelerde günün siyâsetinden bahsedilmesi, hukûmet icrâatının tenkit edilmesi ve entrikalar çevrilmesi, hukûmetin buralara müdâhalesinin başlıca sebebi olmuştur. Murad III. (982—1003 = 1574—1595) ve Aḥmed I. (1012—1026 = 1603—1617) zamanlarındaki kahve yasakları uzun ömürlü olmadığı gibi, bunlara riâyet de edilmedi. Dinî makamlar kömür hâline gelmeyecek şekilde kavrulmuş kahve menkuunun harâm olmadığını beyân ederek, umûmî efkârı tatmin ettiler. Sadrâzamlar da bu vaziyetten memnûndular; çünkü kahvehânelerden günde bir veya iki altın vergi alıyorlar ve dolayısı ile bunların sayısını çoğaltmağa bakıyorlardı.

[Kahve Türkiye'ye XVI. asırda, Afrika'dan Habeşistan vâlisi Özdemir Paşa tarafından, Yemen tarikı ile idhâl edilmiştir (bk. Ahmed Râşid, *Yemen ve San'â tarihi*, 87 v. dd.). Bidâyette kahvenin harâm olduğuna fetvâ veren şeyhülislâm Ebussuûd Efendi [b. bk.], sonradan halkın alışması ile, bu içkinin taammümü üzerine, kahvehânelerin kapatılması için, fetvâ vermekten imtinâ etmiştir.] Murad IV. (1032—1049 = 1623—1640) bir ferman ile kahveyi (ve tütünü) yasak etti. Bütün kahvehâneleri yıktırdı; bu ara kahve içmek bir çok kimselerin hayatına mâl oldu. [İstanbul büyük yangını (1633) vesilesi ile başlayarak, muhtelif zamanlarda İstanbul ve diğer şehirlerdeki kahvehâneler kapatılmıştır. Ne vakit bir isyân vukû bulsa ve yahut isyân ihtimâli zuhûr etse, kahvehâneler kapatılırdı.] Mehmed IV. (1058—1099 = 1648—1687) zamanında sokaklarda kahve satışına müsâade edilmiş idi; fakat bu devrin ilk günlerinde, sadrâzam Köprülü, siyâsî sebeplerden, kahvehâneler hakkındaki yasağı yeniledi. Bununla berâber, bu yasak uzun zaman devam edemezdi; nitekim daha sonraları, kahve fiatlarını indirmek için, hukûmetin bir takım tedbirler aldığını görüyoruz. [Alkollü içki yasağından müteessir olanlar da kahveye müptelâ oldukları için, „zamâneden, kendilerini kahveye esir ettiğinden“ dolayı, şikâyet etmişlerdir.] Sultan Süleyman zamanından itibâren, kahveden vergi alınmağa başlandı; bu vergi, müslümanlar için, *oḳḳa* başına — 8 ve hıristiyanlar için — 10 akçe idi; 1109 (1697) yılında, her kese şâmil olmak üzere, *oḳḳa* başına, 5 paralık bir vergi zammi yapıldı ki, buna *bid'at-i ḳahva* deniliyordu. [Şimdi, pek makbul bir içki olarak, Türkiye'de her evde ve hattâ köylülerin evinde bile misâfire asgarî ve hemen-hemen mecbûrî ikrâm olunan bir içki hâline gelmiştir.] J. von Hammer (*Geschichte* ..., V, 713)'e göre, Türkiye'de *ḳahva*'nin *h* ile mi, yoksa *ḥ* ile mi yazılacağı husûsunda ihtilâf mevcût idi. *Ḳahva* şekline, bâzı yazmalarda, bilhassa yukarıda zikri geçen Ḳayşūnī'nin raporunda, tesâdüf edilmektedir.

K a h v e a ğ a c ı, cenûb-i garbî Arabistan'da, bilhassa Serāt'ın garp bölgelerinde, 1100—2200 m. irtifâlarda yetişmektedir; bu ağaç bu havâlideki vâdi ve yamaçlarda yetişmesine lüzûmlu olan devamlı harâret ile verimli ve rutûbetli toprağı bulmaktadır. Hakikatte, yamaçlarda, düzlükler hâlinde tertiplenmiş olan ağaçlıkları (bk. *Handbook of Arabia*, plan XIV.'daki resim), Tihāma'den kesif bulutlar hâlinde yükselen sisin (*'umā'*, *suhaymānī*) rutûbet getirmesine rağmen, muntazaman sulamak icâp etmektedir. Ağaçlıkları güneşin kızgın harâretinden ve çekirgelerden korumak için, etraflarına çepe-çevre demir hindi ve başka ağaçlar dikilmektedir. Gerek tohumdan, gerek fidan daldırma yolu ile yetiştirilen kahve ağacının uzunluğu 2—5 m. ve kutru 5—6 cm. varmaktadır ve dördüncü seneden itibâren meyva vermektedir. Bu ağaçlar dâimâ yeşil kalırlar. Bütün yıl boyunca üzerlerinde hem çiçek, hem meyva bulunur. Muhtelif uzunluk derecelerindedirler. Öyle ki, bunlar için muayyen bir devşirme zamanı mevcût değildir. Yer ve cinslere göre, muhtelif olmakla berâber, asıl hasad mevsimi umûmiyetle mart ile hazîran arasına rastlar. Meyvalar itinâ ile toplandıktan ve kurutulduktan sonra, değirmene verilip, kabuklarından ayrılır. Sonra tâne ve kabukları tekrar güneşte kurutulur.

Kahve ağacına şimâlde tâ 'Asīr [b. bk.]'e kadar olan mıntakalarda rastlanır. Buralarda bilhassa Ş-ẕ-y (Şaẕā?) dağında, Zuhrān (Vādī Davḳa'nın şimâlinde, Stieler haritasında: Doka) topraklarında yetişmektedir (bk. Şaraf 'Abd al-Muḥsin al-Barakātī, *al-Riḥla al-Yamānīya*, Kahire, 1330, s. 16; krş. J. L. Burckhardt, *Travels in Arabia*, London, 1829, II, 377). Kahve ağacının yetiştiği en cenûp bölge Bilād al-Ḥucrīya, Vādī Varazān, Vādī Banā'dır. Şarkta Yāfi' ve Cavf havâlisinde kahve ağaçlarına rastlanır. Kahve istihsâl eden yerler arasında bilhassa Ḥarāz dağlarını, Banū Maṭar ülkesine âit olan al-Farş vâdisini, Cabal Rayma'yi ve 'Udayn civarını zikretmek lâzımdır (daha etraflı mâlûmât için bk. Grohmann, *bibliyografya*, burada kahve nevîleri gösterilmiştir).

Kahve istihsâlinin, Yemen için, bugün dahi büyük bir iktisâdî ehemmiyeti vardır. Kâtib Çelebî zamanında, yâni XVII. asır ortalarına doğru, senelik ihrâcât 80.000 balyayı buluyordu. Kahve ticâretinin merkezleri Ṣan'ā ve Bayt al-Faḳīh [bk. madd.] idi. Kahve ticâreti sâyesinde vaktiyle ikbâle erişmiş olan Muḫā (Moka) XIX. asır boyunca, durmadan, sukut etmiş ve şimdi de bütün ehemmiyetini kaybetmiş bulunuyor. Kahve ihrâcâtı bugün al-Ḥudayda'den ve bilhassa 'Aden'den yapılmaktadır. Niebuhr zamanında al-Ḥudayda, ticâret bakımından, canlı idi (daha fazla mâlûmât için bk. von Neimans, *ZDMG*, XII, 397—403; W. Schmidt ve *Handbook of Arabia*.)

Yemen'de ötedenberi *ḳışr* adı verilen kabuklardan yapılan ve bir çok kahvehâne-

lerde (*mikhāyā*) bulunan menkuu içmek âdet idi. Gerek *ḳişr* ve gerek kahve çekirdekleri ile yapılan menkûa ekseriyâ, zencefil ve karanfil gibi, kokulu otlar koyarlar. Arapların ictimâî hayatında hiç bir eğlence ve bayram yoktur ki, kahve ikrâm edilmesin; kahve misâfire sunulan ilk şeydir. Mekke'de kahve içmeğe dâvet etmek yemeğe çağırmak demektir. Araplar kahveyi sâde içerler; yalnız Arabistan'ın cenûbunda, içine bir az süt katarlar; şekerli kahve türklerde rağbet bulmuştur.

Kahve ağacının tâze ve olgun meyvası hem lezzetli, hem de mugaddîdir. Bilhassa Ḥamza b. ʿAbd Allāh al-Nāṣirī bir kasîdesinde, muhtelif şifâ verici hassaları bakımından, *bunn* (yaşına mı, kurusuna mı mâlûm değil)'u yemeği tavsiye ediyor (*Ṣafvat al-ṣafvā*, 358b v. d.). Elimizde mâlûmât bulunmadığı için, gallalı ve kaffâlıların yaptığı gibi, toz hâlinde kahveyi tareyağı ile karıştırıp yemek âdetinin cenûbî Arabistan'da da mevcût olupolmadığını bilemiyoruz. İran'da toz hâlinde kuru kahve yenildiği görülmemiş bir şey değildir.

Kahve hakkında yukarıda ve aşağıda zikredilen elde mevcût arapça ve farsça yazılardan başka bk. Ahlwardt, *Verzeichn. der arab. Handschr .... zu Berlin*, nr. 5476—5480; Pertsch, *Die arab. Handschr .... zu Gotha*, nr. 94 (9), 2105—2109, 2777; *Cat. Cod. Orient. Bibl. Acad. Lugduno-Batavae*, III, nr. 1401; Brockelmann, *GAL*, III, 317 ve 333, nr. 16.

Kahve, bir de, kahve içilen yeri ifâde etmektedir; bu yüzden, „kabûl salonu" yahut „kahvehâne" mânasını almıştır. Aynı zamanda „bahşiş" ve „hediye" mânasına da gelir. — Şarktaki kahvehâneler hakkında bk. aşağıda gösterilen Olearius, Chardin, Russel, von Hammer, Snouck Hurgronje'nin eserleri. — Kahve pişirmek için kullanılan kaplar için bk. Lane, Snouck Hurgronje, von Oppenheim, Socin, Euting, Landberg.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen eserlerden başka bk. ʿAbd al-Ḳādir b. Muḥammed al-Anṣārī al-Cazīrī, *ʿUmdat al-ṣafva fī ḥill al-ḳahva* ki, kısmen de Sacy'de mevcûttur: *Chrestomathie arabe* (2. tab., Paris, 1826), I, metin s. 138 v. dd., trc. s. 412 v. dd.; Dāʾūd al-Anṭākī, *Taẕkirat uli 'l-albāb va'l-cāmiʿ li'l-ʿacab al-ʿucāb* (Kahire, 1294), I, 121 v. d. (bk. bilhassa *bunn*), krş. 369 (bk. bilhassa *ḳahva*); *Tāc al-ʿarūs*, IX, 145 aş., X, 308 aş.; Abu 'l-ʿAbbās Aḥmed al-Şarcī, *Ṭabaḳāt al-ḫavāṣṣ* (Kahire, 1321), s. 100; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 535 v. d.; krş. Hammer-Purgstall, *Literaturgesch. der Araber* (Wien, 1856), VII, 435 v. d.; Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), I, 363—365; Naimâ, *Tarih* (İstanbul, 1140), I, 551—554; Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1282), II, 425 v.d.; V, 144 v.d.; Meḥmed Ḥafîd b. Muṣṭafā, *al-Durar al-muntaḫabāt al-manşūra fī iṣlāḥ al-ġalaṭāt al-maşhūra* (İstanbul, 1221), s. 367 v. d.; Ahmed Râşid, *Tarih-i Yemen ve San'â* (İstanbul, 1291), II, 312—315; Thévenot, *Relation d'un voyage fait au Levant* (Paris, 1664), s. 62—64; ayn. mll., *Suite du Voyage de Levant* (Paris, 1674), s. 40, 71; Chardin, *Voyages en Perse* (nşr. Langlès), Paris, 1811, II, 279—281; IV, 67—69; M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman* (Paris, 1790), II, 123—126; J. v. Hammer, *GOR* (Pest, 1827—1835), I, 153; III, 486, 487 v. d. (krş. 764 v. d.); IV, 606 (krş. V, 171); V, 161 v. d., 464, 529 (krş. 713); VI, 219, 644 v. d.; VII, 242; ayn. mll., *Constantinopolis u. der Bosporos* (Pesth, 1822), I, 527 v. dd.; E. W. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians* (3. tab., London, 1842), I, 205—207; II, 36—39; C. Ritter, *Die Erdkunde* (Berlin, 1846), XII, 771 v. dd., 874 v. dd.; (1847), XIII, 535 v. dd.; Haneberg (*ZDMG*, VII, 25 v. dd.); J. E. Polak, *Persien* (Leipzig, 1865), II, 266 v. d.; Palgrave, *Narrative of a Year's Journey through Central and Eastern Arabia* (London, 1865), I, 49 v. dd., 423 v. dd.; R. Manzoni, *El Yèmen* (Rome, 1884), s. 9 v. d., 219 v. dd., 350 v. d., 382—384; L. W. C. van den Berg, *Le Ḥadhramout ...* (Batavia, 1886), s. 68 v. d.; E. Glaser, *Von Ḥodeida nach Ṣan'â* (*Petermanns Mitt.*, 1886, s. 33 v.d., 36, 39); Snouck Hurgronje, *Mekka* (Haag, 1889), II, 35, 39 not, 59, 67, 83, 96, 137, 140, 152, 154, 158, 174, 178, 182, 191, 192, 220; ayn. mll., *Mekkanische Sprichwörter...* (Haag, 1886), s. 33; ayn. mll., *Feestbundel aan Prof. M. J. de Goeje*, s. 29; ayn. mll., *Intern Arch. f. Ethnographie* (1888), I, 148 v.d., nr. 12—14; Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (Cambridge, 1888), I, 223, 244—250; II, 303 aş. ve bk. fihrist, mad. *Coffee*; H. Welter, *Essai sur l'histoire du café* (Paris, 1868); E. Jardin, *Le caféier et le café* (Paris, 1895); Z. Kamerling (K. W. v. Gorkom, *Oost-Indische Cultures*, yeni tab., H. C. Prinsen Geerligs, 2. tab., Amsterdam, 1917—1919, II, 183 v. dd.); F. J. Bieber, *Kaffa* (Münster i. W., 1920), I, 246, 253, 254, 257, 376 v.dd.; R. Dozy, *Oosterlingen* (Haag, 1867), s. 55; A. Galland, *De l'origine et du progrès du caffé* (Caen, 1699; yeni tab., 1836).

[Daha tafsilâtlı bibliyografya mâlûmâtı için bk. *EI*, mad., ḲAHWA.] (C. VAN ARENDONK.)

KÂHYA. (KETḪUDĀ, f. *kez* „ev", *ḫudā* „efendi, emîr"), evvelleri ev sâhibi yahut âile reisi mânasına gelmekte idi; sonra İran'da köy ve şehirlerdeki muhtarlara (Chardin, *Voyages*, 1811, IV, 77) kethüdâ denildi. Bunlar bir nevî zâbıta me'mûru olup, kendi salâhiyet bölgeleri dâhilinde teftişe me'mûr idiler ve *kalāntar* [b. bk.]'a karşı mes'ûl idiler. Son zamanlarda İran'da yapılan idârî islahat, *katḫudā*'yı en küçük idârî taksimat olan *ḳarya*'de, âmme kudretini hâiz bir mümessil (belediye reisi, nâhiye müdürü) mevkiine çıkarmak istemiştir; eskiden vazifeleri vergi tahsilinden ibâret olan bu me'mûrlar kendilerini bu vazifeye tâyin eden ve kâhya olarak kullanan büyük arâzi sâhiplerinin karşısında âciz mevkîde kalmışlardır (*RMM*, hazîran 1914, XXVII, 194). Bununla berâber, bâzı köylerde bu me'mûru vâli tâyin etmekte yahut doğrudan-doğruya halk tarafından seçilmektedir.

Katḫudā kelimesi osmanlıcaya geçerek, *kehaya*, *kaya* şekillerine bürünmüş ve „ev kâhyası" mânasını almıştır. *Esnaf kâhyası*, bir esnaf cemiyetinin reisi veya vekilidir. *Kâhya kadın*, bir sarayın ve konağın harem işlerini ve hizmetçilerini idâreye me'mûrdur. *Kapu kâhyası*, vaktiyle vâlilerin Bâb-ı âlî nezdindeki mümessili idi. Eskiden *katḫudā-i ṣadr-ı ʿālī*, vazifesi bugünün hukûmetlerindeki dâhiliye bakanının vazifelerine tekabül eden me'mûra denilmekte idi. *Kul kâhyası*, yeniçeri kâhyası, yeniçeri ağasının muâvini olup, ancak bütün ocağın muvâfakati ile, vazifesinden azledilebilirdi. Bizzat kendisinin de, yeniçeri ağası nezdinde kale kumandanlarına reisin emirlerini ulaştırmakla mükellef olan *kahya* (*kaya*) *yeri* adında bir me'mûru var idi. [Osmanlı saray teşkilâtındaki *katḫudā* unvanına dâir bütün tafsilât için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı* (nşr. *T. T. K.*, seri 8, nr. 15, Ankara, 1945), bk. fihrist mad. Kâhya kadınlar ve kethüda.]

Bibliyografya: Barbier de Meynard, *Dictionnaire turc-français*, II, 612; G. Demorgny, *Essai sur l'administration de la Perse* (Paris, 1913), s. 50, 55.

(CL. HUART.)

ḲĀʾİD. [Bk. KĀʾİD.]

KĀʾİD. AL-ḲĀʾİD (A.) „rehber, kumandan". Bu kelime asıl mânasında, „atları yedekte götüren kimse" demektir; kervanın başında giden deveye de *ḳāʾid* denilir. Fakat bu tâbir daha ziyâde kumandan mânasında kullanılmaktadır ve bu mânada arapça konuşulan her yerde, en eski zamanlardan bugüne kadar, kullanıla-gelmiştir. Garp islâm memleketlerinde hâlâ, bâzı me'mûriyetler için, kullanılmaktadır; şarkta daha sonraları bu mânada kullanılmaması, hiç değilse kısmen, tarihî hâdiselerin te'siri altında, askerî teşkilâta türkçe ve farsça tâbirlerin girmiş olması ile izah edilebilir. Garpta *ḳāʾid* tâbiri askerî hizmete tâbî bir kabîle veya bir eyâlet üzerinde, hem askerî hem mülkî salâhiyetleri hâiz olan ve ekseriyâ, Fas'ta yakın devre kadar olduğu gibi, bir kalede (*ḳalʿa*, *ḳaşba*) oturan vâli için kullanılır. İspanyolca *alcaide* („kale kumandanı") İspanya araplarında da buna benzer bir durumu göstermektedir (Dozy-Engelmann, *Gloss. des mots espagnols et portugais dérivés de l'Arabe*², Leiden, 1869, s. 79); msl. şehirlerdeki vâli *ḳāʾid* değil, *ʿāmil*'dir; hâlbuki Fas'ta sivil vazifesi başında başka isim taşıyan bir köy reisi, topladığı bir askerî birliğin başına geçince, fi'len *ḳāʾid* olur. Fas'ta askerî merâtiptę başka tâbirler de yer almaktadır: *ḳāʾid er-rḥā* (*rḥā* „değirmen", buradan „ordugâh") = miralay, *ḳāʾid el-miʾa* (yüzbaşı) v. b. Fas'tan Tunus'a kadar, *ḳāʾid* kelimesi muzâfün ileyh şeklinde bâzı saray veya hukûmet işlerini veya amme hizmetlerini, ekseriyâ tamâmen salâhiyetle, ifâde eden kimseler (liman âmiri, yollar idâresi müdürü v. b. gibi; krş. Dozy, *Suppl. aux dictionnaires arabes* ve Beaussier, *Dictionnaire arabe-français*) için de kullanılır veya aslında olduğu gibi, askerî bir vazifeyi yahut da „kumandan" veya en büyük me'mûr gibi her kesçe kullanılan bir mefhûmu ifâde etmektedir.

Büyük Ayı burcunun son yıldızı gibi, münferit bâzı yıldızlara veya dağlara verilen *ḳāʾid* isimlerinin askerî dilden alınmış olması muhtemeldir (krş. Lane, *Lexicon*, bk. mad.).

(G. KAMPFFMEYER.)

KĀʿİDA. [Bk. KĀʾİDE.]

KĀʾİDE. ḲĀʿİDA (A., aslında „oturan"), temel, daha sonraları kāʾide, esâs v. b.

ḲĀʾİF. [Bk. KĀʾİF.]

KĀʾİF. [Bk. KİYĀFA.]

ḲĀʾİM. [Bk. KĀʾİM.]

KĀʾİM. ḲĀʾİM (A.), duran, ayakta duran. *Ḳāʾim-maḳām* „bir başkasının yerini tutan, nâip"; *ḳāʾim al-zamān* „zamanın hâkimi" [b. bk.]; *zāviya ḳāʾima* „kâ'im zâviye" („dik açı") buradan gelmektedir. Aynı zamanda „mevcût"; msl. (Allahtan bahsederken) *ḳāʾim bi-nafsihi* (yahut *bi-ẕātihi*) = „bizâtihî mevcût olan" mânasına da gelir. *Ḳāʾim bi-* „bir şey yapan, icrâ eden" mânasına kullanılır ki, „Allahın emrini îfâ eden" mânasına gelen *al-ḳāʾim bi-amri 'llāh* bundan gelir.

KĀ'İM. AL-ḲĀ'İM Bİ-AMR ALLĀH, ABŪ CA'FAR 'ABD ALLĀH (1001—1075), Abbâsî halifelerinin 26.'sı olup, bir rivâyete göre, 18 zilhicce 391 (8 teşrin II. 1001) tarihinde Ḳaṭr al-Nadā (yahut Badr al-Ducā) adında bir ermeni yahut rum câriyeden (ölm. receb 452 = ağustos 1060) doğmuş ve babası al-Ḳādir Bi'llāh [b. bk.]'ın ölümü (11 zilhicce 422 = 29 teşrin II. 1037) üzerine, hilâfet mevkiine geçmiştir.

al-Ḳā'im zamanında, Abbâsî halifeliğinin siyâsî nufûzunu hiçe indiren Büveyhî hâkimiyeti, Selçukluların müdâhalesi ile, sona erdi. Selçuklu hâkimiyeti Abbâsî halifeliğinin siyâsî vaziyetinde bir değişiklik yapmamıştır. Abbâsî halifeliğinin sünnî umdelere riâyet eden ve bilhassa dâhilî harplere son verecek ve her tarafta huküm süren ihtilâl ve anarşiyi ortadan kaldıracak bir kudrette bulunan Selçuklu hâkimiyetine, isteyerek, girdiği muhakkaktır. Dikkat edilecek olursa, bu sıralarda bütün memleketi istilâ eden anarşi, hilâfet merkezini de sarmış, kanlı sünnî-şi'î mücâdeleleri günlük hâdiseler hâlini almış, Bagdad caddelerinde güpe-gündüz yağmalar başlamış, buraya gelen kervan yolları bedevîler tarafından kesilmiş idi. Büveyhîlerden *amîr al-umarā'* Calāl al-Davla [b. bk.], memleketin âsâyiş ve nizâmını te'min etmek şöyle dursun, kendi sarayını bile yağmalardan koruyamıyordu. Bu yüzden bir çok defalar Bagdad'ı terketmek zorunda kaldı. Âsî askerler Abū Kālicār (b. bk.; Kālincār)'ı iktidara getirmek istediler; fakat Calāl al-Davla, saltanata karşı büyük bir hırs göstermeyen yahut vaziyetin vahâmetinden çekinen Abū Kālicār ile, sıhrî münâsebet kurmak suretiyle, kolayca anlaştı ve bundan cesâret alarak, al-Ḳā'im'in izni ve fakîhlerin fetvâsı ile, *malik al-mulūk* unvanını aldı (429 = 1038). Mamafih Calāl al-Davla, bu anlaşmaya rağmen, bundan sonra da askere bir nizâm ve disiplin vermeğe muvaffak olamadığı gibi, gerek emîr, gerek kumandanlara karşı tam bir acz içinde yaşadı; yalnız al-Ḳā'im'e karşı büyük bir şiddet ve sertlik gösterebildi. Ölümünde (6 şâbân 435 = 9 mart 1044) Bagdad'da, birincisi — oğlu Abū Manṣūr al-Malik al-'Azīz'i ve ikincisi — Abū Kālicār'ı tutan, iki siyâsî parti meydana geldi. Sonunda türk askerleri ile anlaşmağa muvaffak olan Abū Kālicār 'İmād al-Dīn, Calāl al-Davla'nın yerine, iktidar mevkiine geçti.

Abū Kālicār zamanında Bagdad'da durum düzelir gibi oldu; o keskin görüşü ile Selçukluların gittikçe artan ehemmiyetini anladı ve onlar ile iyi geçinip, sıhrî münâsebetler kurdu; bu sâyede hem kuvvetini arttırdı, hem de Selçuklu istilâ istikametinin, bir müddet için, değişmesine âmil oldu. Ancak ölümü ile (4 cemâziyelevvel 440=15 teşrin I. 1048) vaziyet yeniden bozuldu. Bagdad'da sünnî-şi'î mücâdelesi daha kanlı bir şekil aldı; eyâletlerde de oğullarının birbirleri ile saltanat kavgalarına girişmeleri memleketi bir kat daha sarstı; devlet otoritesi tamâmiyle ortadan kalktı. Bunlardan Abū Naṣr Ḫusrav Fīrūz, al-Malik al-Raḥīm unvanı ile, babasının yerine geçti; Abū Manṣūr Fūlād Sutūn ise, Selçuklular ile iş-birliği yapmağa başladı.

Bu sıralarda, Selçukluların günden güne kuvvetlenmeleri, bütün islâm âleminin dikkatini çekmeğe başlamış idi. Bu durum Tuğrul Bey [b. bk.]'e, Bagdad'ı nufûzu altına almak ve bundan sonra yapacağı fütûhata meşrû bir sıfat vermek husûsunda, cesâret telkîn etti. Rivâyete göre, Tugrul Bey, Basāsīrī'nin fevkalâde artan kudret ve nufûzundan büyük bir endîşeye düşen al-Ḳā'im tarafından, zâten gizlice dâvet edilmiş idi. Diğer taraftan al-Kā'im'in *ra'īs al-ru'asā'* unvanı ile anılan vezîri Abu 'l-Ḳāsim 'Alī b. al-Ḥasan [bk. mad. İBN AL-MUSLİMA] ile Büveyhî al-Malik al-Raḥīm'in kumandanı Abu 'l-Ḥarīṣ Arslan al-Basāsīrī [bk. mad. BASĀSĪRĪ] arasında, Abu 'l-Ḳāsim'ın Selçuklular ile anlaşmak istemesi üzerine, şiddetli bir mücâdele başladı. Selçukluları tutan Abu 'l-Ḳāsim'a karşı Basāsīrī de Fâtımîler ile anlaşma yolunu tuttu.

Tuğrul Bey, bu vaziyetten istifâde edip, haccı ve Ka'be yollarını tâmir etmeği bahâne ederek, kuvvetli bir ordu ile, Irak'a geldi; bir dost ve bende sıfatı ile, Bagdad'a girmek arzusunda bulundu. al-Malik al-Raḥīm'in bu talebi kabûl etmemesi için halifeye ısrarına rağmen, Tuğrul Bey'in adı 22 ramazan 447 (15 kânûn I. 1055) tarihinde hutbede anıldığı gibi, 25'inde de kendisi, ismen halifenin tâbii, fakat hakikatte hâkim sıfatı ile, şehre girdi. Bu sırada vukûa gelen bir ayaklanmada al-Malik al-Raḥīm'in dahli olduğu sezildiğinden (yahut bu bahâne ile), kendisi, al-Basāsīrī'nin bir çok tarafdarları ile birlikte, zındana atıldı. Böylece Büveyhî hâkimiyetine son verildi. Bu arada halife Tuğrul Bey (Çağrı Bey)'in kızı Arslan Ḫatun (Ḫadīca) ile nikâhlandı (muharrem 448 = mart—nisan 1056).

Fâtımî halifesi al-Mustanṣir'den büyük maddî yardımlar gören Basāsīrī Raḥba (Raḥaba) taraflarında büyük bir kuvvet topladı. Kutulmuş (Tuğrul Bey'in amca oğlu)'un kumandasında bir orduyu perîşan ederek, Musul taraflarını da ele geçirdi ve nufûzu altına giren bütün mıntakalarda Fâtımî halifesi adına hutbe okutmağa başladı. Fakat Tuğrul Bey, bir

hamlede, Tikrit'ten Diyarbekir'e kadar olan sâhayı itâati altına aldı ve muzaffer olarak, Bagdad'a döndü. al-Ḳā'im, Abbâsî halifeliği için en büyük tehlikenin Fâtımîler tarafından geleceğini anladığından, bu sefer Tuğrul Bey'i gâyet iyi karşıladı; kendisine *malik al-maşrik va 'l-maġrib* unvanını verdi ve fethedilen yerlerin hepsini, büyük bir hey'et huzûrunda, resmen ona tevcih etti (zilkâde 449 = kânun II. 1058). Fakat bir müddet sonra, Fâtımî tarafdarlarının teşvikı ile, Tuğrul Bey'in kardeşlerinden İbrâhim Yınal (krş Yanal, Yannal ve Inal; ana tarafından kardeşi olup, amcası Yūsuf Yabġu'nun oğludur; bk. İbn al-Aṣīr, IX, 312; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye tarihi, Selçuklular devri*, İstanbul, 1944 s. 44) isyân etti. Diğer taraftan 'Uḳaylîlerden Ḳurayş b. Badrān [b. bk.] ve Ḥilla hâkimi Dubays [bk. MAZYADİLER] gibi, iki büyük emîr de Basāsīrī'ye iltihak ettiler. Bunlar, Tuğrul Bey'in isyân eden kardeşi aleyhine harekete geçmesinden faydalararak, Fâtımî bayrakları altında, Bagdad'a girdiler (8 zilkâde 450 = 27 kânun I. 1058) ve hutbeyi Fâtımî halifesi adına okuttular (13 zilkâde). al-Ḳā'im kendisine sâdık kalan askerin başına geçerek, son bir hamle yapmak istedi ise de, bu sırada Abu 'l-Ḳāsim'ın kat'î bir hezîmete uğraması ve Tuğrul Bey'in vezîri 'Amīd al-Mulk al-Kunduri'nin Ḳurayş'e sığınması üzerine, mâneviyâtı büs-bütün sarsıldı ve kendisi de emîrin himâyesine girdi. Halife Ḳurayş tarafından Ḥadīṣa 'Āna (bununla, her hâlde, Fırat'ın içinde bulunan, bir kalesi olan ve Ḥadīsa al-Nūra adı dahi verilen Ḥadīṣa al-Firāt kasdedilmiştir; bk. Yāḳūt, *Mu'cam*)'ye götürüldü, bir rivâyete göre de, Basāsīrī tarafından buraya hapsedildi. Bu hâdiseler esnâsında Bagdad'da büyük zulümler yapıldı. Basāsīrī, bütün din adamlarına ve memleket büyüklerine al-Mustanṣir [b. bk]'e bi'at yemini ettirdi; bir rivâyete göre de, al-Ḳā'im'in al-Mustanṣir lehine hilâfetten ferâgatini ihtivâ eden vesikayı ve halifenin sarayında yağma edilen kıymetli eşyâyı Fâtımî halifesine gönderdi (Weil, III, 101),

Basāsīrī cenûbî Irak taraflarını nufûzu altına aldığı gibi, Dubays ile de bir anlaşmaya vardı. Fakat halifeyi kabûl etmesi dolayısı ile Ḳurayş'e olan itimadı zayıflamış idi; fazla olarak Bagdad halkının büyük bir kısmı da Fâtımîlere karşı şiddetli bir nefret duymakta idi. Sonra Magrib'de Fâtımîlere karşı zuhûr eden tehlikeli ayaklanmalar, hâkimiyetin daha ziyâde kumandanların eline geçmesi, bu yüzden Fâtımî halifesinin vaziyete hâkim olamaması, Mısır'da hüküm süren çok şiddetli kıtlık ve sârî hastalıklar Fâtımîlerin Basāsīrī'ye yapmağa başladıkları yardımların kesilmesine sebep oldu. Bundan dolayı, kardeşi ile olan muhârebesinden muzafferen dönmekte olan Tuğrul Bey, Irak hudûtlarına girince (6 zilkâde 451 = 14 kânun I. 1059), Basāsīrī, Bagdad'ı terkederek, Dubays ile birlikte Kûfe'ye çekildi ve bu şehrin yakınlarında Tuğrul Bey'in kuvvetlerine karşı yaptığı bir savaşta maktûl düştü.

Tuğrul Bey, vaziyete hâkim olduktan sonra, halifenin kızı al-Sayyida'ye tâlip oldu (453). al-Kunduri'nin de bu husûsta rolü var idi; fakat bu suretle hilâfet makamının, hânedanının elinden çıkabileceğini düşünen ve belki de, böyle bir evlenmeyi âilesi için bir küçüklük sayan halife, önceleri Tugrul Bey'in bu arzusuna şiddetle karşı geldi ise de, al-Kunduri'nin tehditleri karşısında, nihâyet râzı olmak zorunda kaldı (454); nikâh merâsimi ertesi yıl yapılacaktı. Tugrul Bey, nikâh merâsiminden bir müddet sonra öldü (8 ramazan 455 = 4 eylûl 1063; İbn al-Aṣīr, X, 15 v.d.; krş. Weil, III, 103 v.d.).

Tugrul Bey'in halefleri olan Alp Arslan [b. bk.] ile Melikşah [b. bk.] zamanlarında, Selçuklular imparatorluğunun fevkalâde genişlemesi ve kuvvetlenmesi ile birlikte, yalnız ismen de olsa, Abbâsî hilâfetinin de nufûz sâhası genişledi, itibârı arttı. Bir formaliteden ibâret olsa bile, al-Ḳā'im, Melikşah'ın veliahdlığını kabûl etti; Alp Arslan'ın kızını torunu 'Abd Allāh Abu 'l-Ḳāsim [bk. mad. AL-MUḲTADİ Bİ-AMR ALLĀH]'a aldı. Niẓām al-Mulk [b. bk.]'ün himmeti ile ilim ve kültür sâhasında büyük terakkîler elde edildi. Onun devrinde, bir çok yerleri harâp olan Bagdad, dünyanın en mâmûr beldelerinden ve büyük ilim ve irfan merkezlerinden biri oldu; önemli iktisâdî tedbirler alındı, para tağşişten kurtarıldı, yeni sikke (*amīrî*) basıldı (462). Yalnız, Dicle'nin görülmemiş bir feyezanı, 466 tarihinde, Bagdad'da büyük tahribât yaptı: rivâyete göre, bu hâdise yüzünden, Bagdad'da 100.000 ev harâp oldu.

Arap tarihçileri al-Ḳa'im'in karakterini, husûsî hayatını övmektedirler. Edebiyata vukûfu ve inşâda mahâreti bulunduğu, divanından çıkan yazıların çoğunu beğenmediği söylenir; dindar, sabırlı ve âdil olduğu söylenen bu zât, sarayından yağma edilmiş olan, fakat sonra bulunan eşyâyı bile, parası ile satın almıştır. Zamanı büyük ve neticeleri bakımından birbirine zıt hâdiseler ile geçmiştir; Abbâsî halifeliği, bir aralık Bagdad'da bile nufûzunu kaybederek, Abbâsîler halifelik merkezini, hattâ halifeliği terkettikleri hâlde, bir defasında Abbâsî nufûzu, Fâtımîlerin mehdi olan İfrîkıye'de de

tanınmış idi. Fakat kısaca, Abbâsî halifeliğinin vaziyeti, umûmiyetle al-Ḳa'im ile başlayan ve sünnî olan Selçuklular zamanında, şi'î Büveyhî devrine nazaran, çok daha iyi idi.

al-Ḳa'im, Melikşah'ın iktidar mevkiine geçmesinden iki yıl sonra, kan alma neticesi olarak, fazla kan kaybından öldü (13 şâbân 467 = 2 nisan 1075); yerine torunu Abu 'l-Ḳasim 'Abd Allāh, al-Muḳtadī bi-'Amr Allāh unvanı ile, halifelik makamına geçti.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil fi 'l-tārīḫ* (nşr. Tornberg), Leiden, 1855—1876; İbn Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg); İbn Ḫaldūn, *al-'İbar* (Bulak, 1284); Abu 'l-Fidā', *al-Muḫtaṣar fī aḫbār* (*tārīḫ*) *al-baṣr* (Kahire, 1325); Abu 'l-Maḥāsin Taġrībirdī, *al-Nucūm al-zāhira fī mulūk Miṣr va 'l-Ḳāhira* (Kahire, 1929'dan itibâren); al-Suyūṭī, *Tārīḫ al-ḫulafā'* (Mısır, 1305); ingl. trc. H. S. Jarret, *History of the Caliphes* (Kalküte, 1881); Ḥamd Allāh Mustavfī-i Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne); G. Weil, *Geschichte der Chalifen* (Manneim, 1846—1851); A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland* (Berlin, 1885—1887); Houtsma, *Rec. de Textes relatifs à l'hist. des Seldjoucides*; G.le Strange, *Bagdad during the Abbasid Califate* (Oxford, 1900); ayn. mll., *The Lands of Eastern Califates* (Cambridge, 1930).

(ŞİNÂSİ ALTUNDAĞ.)

KĀ'İM. AL-ḲĀ'İM Bİ-AMR ALLĀH, ABU 'L-ḲĀSİM MUḤAMMED, 'ABD AL-RAḤMĀN (893—946), Fâtımîlerden [b. bk.] ikinci halife. 280 (893) senesinde doğdu ve 14 rebiülevvel 322 (4 mart 934)'de, babası 'Ubayd Allāh al-Mahdī'nin ölümü üzerine, iktidar mevkiine geçti. Bir rivâyete göre, daha babası zamanında, 298 (911) senesinde veliahdliğe getirilerek, kendisine bi'at edilmiş (krş. Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden Chalifen*, s. 70) ve babasının ölümünde bu bi'at yenilenmiştir. Diğer bir rivâyete göre (İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil fi 'l-tārīḫ*, VIII, 212), Abu 'l-Ḳāsim, halk arasında çıkması melhûz bulunan büyük ihtilâf ve tefrikalardan korkarak, babasının ölümünü bir yıl gizli tutmuştur (krş. 'Aṭīya Muṣṭafā Muşarraf, *Nuẓūm al-ḥikam fī aṣr al-Fāṭimiyyīn*, s. 83).

Abu 'l-Ḳāsim (al-Ḳā'im), bütün ömrü boyunca hiç bir sefere iştirâk etmeyen babasının aksine olarak, henüz genç yaşlarında iken müteaddit defalar, büyük orduların sevk ve idâresini üzerine almış, bâzı muvaffakiyetsizliklerine rağmen, babasının ordularını çok kere büyük zaferlere ulaştırmıştır.

Veliahdliği esnâsında, ilk önce, isyân eden Ḳitāma kabîlesine karşı gönderildi; Ḳosanṭīna (Constantine) ile Ḳitāma'nin bâzı şehir ve kasabalarını zapt ve yeni reislerini esir etti (300 başlangıcı = 912 yazı). Yine bu sıralarda Trablus halkı ayaklanmış idi; gönderilen ordu bir muvaffakiyet te'min edemediğinden, Abu 'l-Ḳāsim, yardımcı bir kuvvetin başında olduğu hâlde, Trablus'a gönderildi (cemâziyelevvel yahut cemâziyelâhır 300 = 912); şiddetli bir muhâsaradan sonra şehri teslim olmağa mecbûr etti.

Abu 'l-Ḳāsim, bundan sonra, şimâlî Afrika'daki Abbâsî kuvvetlerine karşı açılan mücâdelede rol oynadı; büyük bir ordu ile Mısır'ın zaptına me'mûr edildi (zilhicce 301); şark taraflarında fütûhatta bulunan Fâtımî kumandanı Hubāsa b. Yūsuf ile birleşerek, 1 muharrem 302 (27 temmûz 914) tarihinde İskenderiye'ye girdi; fakat Abbâsî halifeliğinin safer ayında Mısır'a varan yardımcı kuvvetleri, ihtimâl Fâtımîlerin kumanda hey'eti arasında çıkan ihtilâflardan da faydalanmak suretiyle, onları, büyük bir hezîmete uğratarak, Mısır'dan çıkardı. Mamafih Fâtımîler, bu mağlûbiyete ve kendilerine rahat ve huzûr vermeyen tehlikeli isyân hareketlerine rağmen, Mısır'ı hiç bir zaman gözden kaçırmadılar. Böylece Abu 'l-Ḳāsim, ikinci defa olarak, büyük bir ordunun başında olduğu hâlde, Mısır'a karşı harekete geçti (zilkâde başı 306 = nisan 919). Abu 'l-Ḳāsim, bu ikinci seferinde, Barḳa'dan hareket ile, 8 safer 307 (10 temmûz 919) tarihinde (krş. İbn al-Aṯīr, VIII, 83, rebiülevvel 307) İskenderiye'ye girdi; metrûk bir hâlde bulunan İskenderiye ve Fayyûm müthiş bir şekilde yağma edildi; ancak eski Mısır vâlisi Tekin'in 11 rebiülevvel 307 tarihinde ölen Zukā'nın yerine, yeniden vâliliğe getirilmiş olması, Mısır halkının mâneviyâtını düzeltti. Gerek Abbâsîler ve gerek Fâtımî'er, bu müddet esnâsında, Mısır'a büyük mikyasta yardım kuvvetleri gönderdiler. Fâtımîlerin deniz kuvvetleri 18 şevvâl (mart 920) tarihinde Raşîd açıklarında vukû bulan büyük deniz muhârebesini kaybettiler. Diğer taraftan, bilhassa sârî hastalıklar ve kıtlık yüzünden, Abu 'l-Ḳāsim da âtıl bir hâlde durmak zorunda kaldı; bir çok kumandanlarını hastalık yüzünden kaybettiği gibi, kendisi de ağır bir surette hastalandı ve ancak şevvâl ayında Fusṭāṭ'a doğru harekete geçebildi. Tekin Fâtımîleri hazırlamış olduğu müstahkem mevkîlerde karşıladı; vukû bulan muhârebede gâlibiyet Tekin'in tarafında kaldı ise de, ordusu çok sarsılmış olduğundan, çekilen Fâtımîleri tâkip etmeden, Fusṭāṭ'a geri çekildi; fakat Abbâsîlerin gönderdikleri kuvvetler sâyesinde, Tekin, neticede teşebbüsü eline alarak, taarruza geçti. Fayyûm ve İskenderiye taraflarında cereyân eden muhârebeler sonunda Abu 'l-Ḳāsim, iki buçuk yıldan fazla süren bir gaybûbeti müteâkip, ordusuna ric'at emrini vererek, Mısır'ı terketti ve 1 receb 309 (teşrin II. 921) tarihinde al-Mahdīya'ye vardı.

Bir kaç yıl sonra Abu 'l-Ḳāsim'ın safer 315 (16 nisan 927) tarihinde hemen-hemen bütün Magrib halkını ayaklandıran Muḥammed b. Ḫazar'e karşı gönderildiğini görüyoruz. Abu 'l-Ḳāsim, çok şiddetli yağmurlar dolayısı ile, bir müddet gecikti ise de, harekete geçergeçmez (muharrem 316 = şubat 928), âsî kabîlelerin bir çoğu inkıyat etti. Fakat Abu 'l-Ḳāsim, denildiğine göre, kardeşi Abū 'Alī Aḥmed'in veliahdliğe getirileceği şâyiası üzerine, İbn Ḫazar ile karşılaşmadan, geri döndü. Bu sefer esnâsında, sonradan aldığı Muḥammed adına nisbet ile, al-Muḥammadīya şehrini kurdu (al-Muḥammadīya yeni bir şehrin adı olmayıp, bunun eski Masîla şehrine, imâr ve tahkiminden sonra, verilmiş yeni bir ad olması muhtemeldir).

Bu sıralarda şimâlî Afrika'da, Fâtımîlere karşı rakip olarak, müteaddit yeni tarîkatler teessüs etti. Bunların en tehlikelisi Abū Yazīd [b. bk.]'in kurduğu tarîkat idi. Bundan başka 316 ve 317 yıllarında burada zuhûr eden salgın hastalıklar ve kıtlık yüzünden, bir çok isyân hareketleri baş-gösterdiği gibi, İbn Ḫazar de yeniden kuvvetlendi. Fas'da da Mūsā b. Abi 'l-'Āfiya istiklâlini ilân etti ve Endülüs Emevîleri ile anlaşarak, siyâsî vaziyeti bir kat daha Fâtımîlerin aleyhine çevirdi. Bu yüzden bir çok eyâletler, uzun bir zaman için, Fâtımîlerin elinden çıktı. Bu tehlikeli durum içinde 'Ubayd Allāh 14 rebiülevvel 322 (4 mart 934) tarihinde öldü. Yerine Abu 'l-Ḳāsim, al-Ḳā'im bi-Amr Allāh unvanı ile, tahta geçti.

al-Ḳā'im, tahta çıkar-çıkmaz, kendisini al-Mahdī'nin oğlu olarak ilân eden İbn Ṭālūt'un isyânı ile karşılaştı; bir çok berberî kabîlesini kendi tarafına çeken ve oldukça şiddetli bir mukavemet gösteren İbn Ṭālūt'u bertaraf ettikten sonra, garp taraflarını (Fas v. b.) hâkimiyeti altına almak üzere, kumandanı al-Maysūr'u gönderdi. Mūsā b. Abi 'l-'Āfiya'nin kumandanı Aḥmed b. Bakr b. Sahl esir edildi ise de, Mūsā b. Abi 'l-'Āfiya'nin mukavemeti bir müddet daha devam etti ve ancak Ṣandāl'ın kumandasında gönderilen yeni kuvvetler sâyesinde kat'î surette, mağlûp edilerek, çöle kaçmak zorunda bırakıldı (cemâziyelâhır 323 = mayıs 935).

al-Ḳā'im hazırlattığı bir donanmayı, Yāḳūb b. İsḥāḳ'ın kumandasında, önce Fransa sâhillerine gönderdi. Buralarını yağma ve tahrip eden bu donanma, Cenova'yı zapt ve Sardunya ile İtalya sâhillerini talan ederek, geri döndü. al-Ḳā'im, 323 (935) yılında, Mısır'ı zaptetmek için, üçüncü bir tecrübeye daha girişti ve Zaydūn kumandasında bir orduyu Mısır'a göndererek, İskenderiye'yi zaptetti ise de, bu sırada Mısır'da vâli bulunan Muḥammed b. Tuğc'un kardeşi 'Ubayd Allāh tarafından, müthiş bir hezîmete uğratılarak, geri çekilmek zorunda bırakıldı.

331 yılında yukarıda adı geçen Abū Yazīd o kadar kuvvetli bir hâle geldi ki, müteaddit muhârebelerde al-Ḳā'im'in ordularını ric'ate mecbûr ederek, Ḳayravān'ı zaptetti (safer). Adâleti ile halkı kendi tarafına meylettirmeğe muvaffak oldu; halife Abū Bakr ve 'Omar'e karşı hürmet telkîn ederek, mâlikî mezhebine göre, hareket edilmesini emretti; hutbede Fâtımîlere lânet edilmeğe başlandı. al-Ḳā'im, önceleri, Abū Yazīd'e karşı bâzı muvaffakiyetler kazandı; fakat 10 rebiülevvelde al-Mahdīya ile Ḳayravān arasında vukû bulan mühim muhârebeyi kaybetti ve tanınmış kumandanı al-Maysūr bu muhârebede maktûl düştü. Bunun üzerine al-Ḳā'im, al-Mahdīya'yi tahkim ederek, civardaki halkı şehrin içine aldı; etraftaki kabîlelerden yardım istedi; fakat bütün bu tedbirlere rağmen, Abū Yazīd şehri muhâsara ve etrafını tamâmen yağma ettirdi; ancak ordusunun başında olduğu hâlde yaptığı müteaddit hücûmlardan bir netice alamadı. al-Mahdīya'de muhâsara altında bulunanlar, yiyecek fıkdânı yüzünden, büyük sıkıntılara mârûz kaldıkları bir sırada, Abū Yazīd'e katılmış olan Berberî kabîleleri, artık civarda yağma edecek bir şey kalmadığından ve muhâsaranın uzamış olmasından usandıklarından, kendi sâhalarına dönmeğe ve hattâ, aralarında çıkan ihtilâflar yüzünden, bâzıları al-Ḳā'im'in tarafına geçmeğe başladılar; Abū Yazīd de, ister-istemez muhâsarayı kaldırıp, az bir maiyet ile Ḳayravān'a dönmek zorunda kaldı.

Abū Yazīd'in bu şekilde geri çekilmek mecbûriyetinde kalışı nufûzunu sarstı; bir çok kabîle ve kasabalar al-Ḳā'im tarafına geçti; bu gibi vak'alar dolayısı ile, her iki taraf, karşılıklı olarak, kanlı bir katl-i âma girişti. Tunus zaptedildi (20 safer 334 = teşrin I. başı 945) ise de, bir müddet sonra Abū Yazīd'in oğlu tarafından geri alınarak, yer ile yeksân edildi. Ancak Abū Yazīd, oğulları ve yakınlarının irtikâp ettikleri zulümleri önleyemediğinden, kendi tarafdarlarının bile teveccühünü

kaybetti. Harp bir müddet daha Fâtımî kumandanı 'Alî Ḥamdūn ile Abū Yazîd arasında devam ettikten sonra, Abū Yazîd son bir gayret ile bütün kuvvetlerini toplayarak, al-Ḳā'im kuvvetlerini Süsa'da muhâsara altına aldı (cemâziyelâhır). Bu karışıklıklar içinde al-Ḳā'im hastalandı; ramazan ayında vasiyetnâmesini hazırladı ve oğlu İsmā'îl (al-Manṣūr)'i halef bırakarak, 13 şevvâl 334 (18 mayıs 946) tarihinde öldü. Siyâsî durumun vahâmeti ve Abū Yazîd'in pek yakınlarda bulunması dolayısı ile, ölümü bir müddet gizli tutuldu.

al-Ḳā'im Fâtımî umdelerinin mutaassıp bir tarafdarı idi. Bâzı husûslarda çok âdil ve hayırsever gibi görünür ise de, hakikatte şi'î akîdelerinin kabûl edilmesi yolunda babasından da sert davrandı. Peygambere karşı alenen hürmetsizlik gösterdi; kuşkulandığı bir çok ilim adamını öldürttü; Karmatîler ile münâsebetlere girişerek, bunları da te'siri altına aldı; Baḥrayn'de ve daha başka yerlerde câmilerin yıkılmasına, *Kur'an* nüshalarının yakılmasına sebep oldu. Devri uzun süren ve vahşîce yapılan harpler ile doludur. Mamafih cesâret ve mahâreti, sabır ve teennî ile hareketi sâyesinde, halefleri için kuvvetli bir zemin hazırladı. Mısır'da da Fâtımî akîdelerini yaymak istemiş idi. İḫşîdîler devletinin müessisi Muḥammed'e gönderdiği mektuplardan, kendisini bu husûsta teşvik ettiğini örüyoruz. Anlaşılan Abbâsî halifesinin İbn Rā'iḳ [b. bk.] eli ile Mısır'ı tam mânası ile hâkimiyeti altına almak arzusunun Muḥammed tarafından endîşe ile karşılanmış olmasından faydalanmak istemiş idi. Muḥammed Fâtımîler ile anlaşmağı benimsememiş ise de, Abbâsî halifesinin takındığı vaziyet karşısında, bir aralık hutbenin Fâtımîler adına okunmasını ve al-Ḳā'im'in isminin hutbede zikredilmesini emretmiş idi. Bu sebeple şi'î mezhebi Mısır'da da intişar sâhası bulmuş, Fâtımî istilâsı için bir zemin hazırlanmış ve Fâtımîleri benimseyen bir tarafdar kütlesi kazanılmış oldu. Hattâ bir rivâyete göre, Muḥammed kızını al-Ḳā'im'in oğlu al-Manṣūr'a vermek istemiş idi. Ancak İḫşîdîlerin İbn Rā'iḳ ile anlaşması ve Abbâsî halifesinden olduğu kadar, Fâtımîlerden de korkması ve bu sıralarda Fâtımî ülkesinde dâhilî isyânların çıkması ile, Fâtımîlerin, bir müddet için, Mısır üzerindeki emellerini bırakmak mecbûriyetinde kalmaları, bu izdivac meselesini suya düşürdüğü gibi, İḫşîdîlerin Fâtımîler ile daha sıkı bir şekilde anlaşmalarına mâni oldu. Fakat Fâtımîler, bütün bu müddet zarfında, Mısır ile olan alâkalarını hiç bir zaman tamâmiyle kesmediler; bundan dolayı Mısır vâlileri, Mısır'ın içine sızan ve büyük bir tarafdar kütlesi kazanan Fâtımî nufûzunu kırmak için, çok şiddetli tedbirler almak mecbûriyetinde kaldılar. Mısır'a yapılan her Fâtımî istilâsında Mısır halkının bir çoğunun Fâtımîler ile anlaştıkları görülmüş ve çok şiddetli bir şekilde tecziye edilmişlerdi.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimiden Chalifen* (Göttingen, 1881); G. Weil, *Geschichte der Chalifen* (Mannheim, 1846—1851); A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland* (Berlin, 1885—1887); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil fi 'l-tārīḫ* (nşr. Tornberg), Leiden, 1853—1878; Abu 'l-Maḥāsin Taġrîbirdî, *al-Nucūm al-zāhira fī mulūk Miṣr va 'l-Ḳāhira* (Kahire); Abu 'l-Fidā', *al-Kitāb al-muḫtaṣar fī aḫbār (tārīḫ) al-baṣar* (Kahire, 1325); 'Aṭîya Muṣṭafā Muṣarrafa, *Nuẓūm al-ḥikam bi-Miṣr fī 'aṣr al-Fāṭimiyyīn* (Kahire, 1948); 'Alî İbrāhîm Ḥasan, *Miṣr fī 'l-'uṣūr al-vuṣṭā min al-fatḥ al-'arabī ilā al-fatḥ al-'Oṯmānī* (2. tab., Kahire, 1949); diğer bibliyografya için bk. *İA*, madd. EBÛ YEZÎD, FÂTIMÎLER. (ŞİNÂSİ ALTUNDAĞ.)

ḲĀ'İMA. [Bk. KĀ'İME.]

KĀ'İME. ḲĀ'İME (krş. ḲĀ'İM), türklerde „kâğıt para" mânasına gelmekte olup, *sehim kā'imesi*'nin kısaltılmış şeklidir. Bu kelime, ilk zamanlar, büyük kıt'ada ve uzun kâğıt üzene uzunlamasına yazılan resmî evrak için kullanılırdı; ilk türk kâğıt parası da böyle idi. Sonradan bunlara *evrâk-ı nakdiye* denildi.

İlk k ā'i m e l e r 1840'ta tedâvüle çıkarıldı; bunların üzerindeki yazılar el ile yazılmış idi. 12 % fâizli olan bu k ā'i m e l e r, hakikî para gibi, banka ve emsâli resmî dâirelerce kabûl edilir ve devlet hudûtları dâhilinde tedâvül ederdi. 1842'de, bunların yerini, iptidâî bir tarzda basılmış k ā'i m e l e r aldı; küçük paraların fâizi yok idi, diğerlerininki ise, 6 %'ya indirilmişti. Bunlar yalnız İstanbul ve civarında geçmekte idi. Bu ilk tedâvüle çıkarılan paraların tutarı 60 milyon kuruşu geçmeyecekti; fakat o zamanki Türkiye mâliyesinin içinde bulunduğu fenâ şartlar neticesi olarak, bir kaç sene içinde bu yekûn son derece kabardı ve 1862'de tahminen bir milyar kuruşu geçti. Aynı sene, 40 %'ı gümüş para ve 60 %'ı konsolidlerden ibâret olan bir karşılık gösterilerek, yapılan hâricî istikraz sâyesinde, vaziyet kurtarılıp, kâğıt para tedâvülden kaldırıldı. 1876—1877 senelerinde mâliyenin sıkıntılı bir duruma düşmesi ve Rusya'ya karşı harp ilân edilmesi (1877—1878) neticesinde, Bâbıâlî, ikinci defa olarak, kâğıt paraya baş-vurmak zorunda kaldı. 1.600 milyon kuruşluk k ā'i m e l e r tedâvüle çıkarıldı; fakat, çok geçmeden, bunların kıymeti düştü ve 1880'den itibâren, kıymetten düşmüş olan bakır paralar ile birlikte, tedâvülden kaldırıldı.

1914 harbinde, üçüncü defa olarak, 16.702.106.360 kuruş tutarında kâğıt para tedâvüle çıkarıldı.

[Bu kâğıt paralar cümhûriyet devrine de intikal ettiği gibi, Türkiye cümhûriyeti hükûmeti tarafından da, her yerde olduğu gibi, kâğıt paralar ihrâcına devam edilmektedir.]

Bibliyografya: Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, 1. kısım (Paris, 1851); Eichmann, *Die Reformen des Osmanischen Reiches* (Berlin, 1858), s. 335 v. dd.; [A. D. Mordtmann], *Stambul und das moderne Türkenthum* (Leipzig, 1878), s. 182 v. dd.; Ed. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882), I, 72; II, 258; Ch. Morawitz, *Die Türkei im Spiegel ihrer Finanzen* (Berlin, 1903), tür. yer.; *Takvim-i vekayi* (türkçe resmî gazete), I. seri, 1256 (1840/1841), nr. 206, 210, 213, 216; *The Near East*, nr. 620 (29. III. 1923), s. 328. — Bu eserler bir çok noktalarda birbirini tutmayan mâlûmât ihtivâ etmektedir. K ā' i m e l e r in tarihi henüz yazılmamıştır. (J. H. MORDTMANN.)

ḲĀ'İM-MAḲĀM. [Bk. KAYMAKAM.]

ḲĀ'İM AL-ZAMĀN. [Bk. KĀ'İMÜZZEMÂN.]

KĀ'İMÜZZEMÂN. ḲĀ'İM AL-ZAMĀN (a.; „zamanın hâkimi"); şi'î t â b i r i olup, kelâmcılarca, „Allahın yer-yüzündeki mümessili" ve „Peygamberin vekili" gibi iki mânaya gelmektedir. Msl. en eski şi'îlerde, imâma, *ḥucca* ve *ḫalîfa*'nın müterâdifi olarak, *„ḳā'im"*, *„ḳā'im*'imiz" yahut „zamanının *ḳā'im*'i" denilirdi. Sonradan, siyâsî bir takım sebepler neticesinde, „bir gün zuhûr edecek olan"a dâir inanış, bütün muḫâlif partilerde, bu meyânda msl. hâricîlerde bile revâc buldu. Zamanla, bu isim (zâhirî), ölümden „yeniden dünyaya gelecek olan" ve tıpkı *Ḳā'im al-ḳiyāma* gibi, hâkimiyetini yeniden te'sis ve adâleti hâkim kılıncaya kadar, *dā'î*'ler, *naḳîb*'ler vâsıtası ile, „zamana" hükmedecek olan Mahdî'ye verildi. Bu itibârla İmâmîler 12. imâmı, İsmā'îlîler de yedinci imâmı, *ḳā'im al-zamān* telâkkî etmektedirler. Bu sonuncuların muhtelif kollarında, imâm Allah ile bir sayıldığı nisbette, ismi az geçer ve ona, artık nâdiren, o da sûre III, 16 ve XIII, 33'e atfen, *ḳā'im al-zamān* veya şâdece *„ḳā'im"* denilmekte olup, bu isim ve ona bağlı salâhiyetler, ekseriyâ alevî olan tarîkat reislerine geçmiştir. İrfâniye nazarî fikirleri *ḳā'im al-zamān*'ı ilk sudûra msl. Dürzîlerdeki *intelligentia prima*, *'aḳl avval*, yâni Ḥamza'ya, benzetir. Bu kelimenin mânası *ḳāf* harfindeki sırların tasavvufî şerhleri ile zenginleştirilmiştir ki, bu dünyanın kemeri sayılan *Ḳāf* dağına alemdir ve onun başında bulunur.

Bibliyografya: Şi'i kelâm kitaplarından şunları zikredelim: al-Kulînî, *al-Kāfî fî 'ilm al-dîn* (*Uṣūl min al-Kāfî*, Bombay, 1302, Tahran, 1307), yazm., Berlin, 1855, 47a, 58b v. d., 98a ve 98b, 112b v. dd., 132b, 175a v. d.; al-Mas'ūdî, *İṯbāt al-vaṣîya li-'Alî b. Abî Ṭālib* (Tahran, 1320), tür. yer., bilhassa s. 195—200; İbn Bābūya, *Kamāl al-dîn va tamām al-ni'ma fî iṯbāt al-ġayba va kaşf al-ḥayra* (Tahran, 1301), tür. yer.; krş. bunun hakkında Ernst Möller, *Beiträge zur Mahdilehre des Islams* (Heidelberg, 1901); al-Muṭahhar al-Ḥillî, *Kaşf al-murîd* (Naşîr al-Dîn al-Ṭūsî, *Tacrîd al-i'tiḳād* ile *al-'Aḳā'id*'i üzerine; Bombay, 1310), s. 223; Muḥammed Bāḳir al-Maclisî, *Biḥār al-anvār*, bilhassa XI—XIII (Tahran, 1305); Ḥamza b. 'Alî, *Kaşf al-ḥaḳā'iḳ*, s. 87 v. dd. (C. Seybold, *Die Drusenschrift: Kitāb Alnoqaṭ Waldawāir* (Kirchhain, 1902), krş. bir de s. 71 v. d., 76; de Sacy (*Mémoires de l'Inst. royal de France*, 1831, IX, 53 v. d.; 1833, X, 95); ayn. mll., *Exposé de la religion des Druzes* (Paris, 1838), bk. aynı zamanda fihristte mad. Ḥamza ve *Théogonie des Druzes* (Paris, 1863); W. A. Ivanow, *Ismaelitica* (*Mémoirs of the Asiatic Society of Bengal*, 1922, VIII, 1—76); S. Guyard, *Fragments relatifs à la doctrine des Ismaélîs* (*Notices et Extraits*, 1874, XXII, 194, 201, 283, 299). (R. STROTHMANN.)

ḲĀ'İTBEY. [Bk. KAYITBAY.]

ḲA'ḲĀ'. [Bk. KA'KĀ'.]

KA'KĀ'. AL-ḲA'ḲĀ' B. 'AMR B. MĀLİK AL-TAMÎMÎ, a r a p k u m a n d a n ı, Peygamberin ölümünden sonra, Sacāḥ bint al-Ḥāriṯ, kendine kâhine süsü verip, ortaya çıktığı zaman, al-Ḳa'ḳā' ona iltihak etmiş ve onun tarafında döğüşmüştür. Fakat sonraları dâimâ müslümanlığa tarafdarlık göstermiş ve Ḫālid b. al-Valîd [b. bk.]'in muâvini sıfatı ile, islâmiyetin en eski mücâdelelerinde mühim bir rol oynamıştır. Daha 11 (632) yılında Buzāḫa [b. bk.] muhârebesinde Ḫālid safında sadâkatle döğüştü. al-Ḥîra [b. bk.]'nın zaptından sonra, 12 rebiülevvelde (mayıs/hazîran 633) al-Anbār [b. bk.] civarında al-Ḳa'ḳā' idaresindeki müslümanlar ile al-Ḥasîd kumandasındaki iranlılar arasında bu sonuncuların mağlûbiyeti ile neticelenen bir muhârebe oldu. Bu muhârebenin tarihi, kat'î olarak, tesbit edilememektedir: bâzı kaynaklara göre, muhârebe

12 yılında ve bâzılarına göre de, Ḫālid'in Suriye seferi sıralarında vukû bulmuştur. 14 recebde (ağustos/eylûl 635) al-Ḳa'ḳā' Şam'ı zaptetti. Ertesi sene, müslümanların zaferi ile neticelenen Yarmūk muhârebesinde, bir süvâri bölüğünün başında savaştı. Bilhassa 16 (637) yılında çetin al-Ḳādisīya [b. bk.] savaşında temâyüz etti. Orduya Sa'd b. Abī Vaḳḳās kumanda ediyordu; fakat muvaffakiyet, bilhassa al-Ḳa'ḳā'nın tam zamanında yaptığı bir müdâhale sâyesinde, elde edildi. Aynı sene müslümanların büyük bir ganîmet elde ettikleri al-Madā'in muhârebesine iştirâk eden değerli kahramanlar arasında al-Ḳa'ḳā'nın adı zikredilmektedir. Bâzı kaynaklara göre, aynı senenin sonlarında Calūlā muhârebesinde ilk saftaki kuvvetlere kumanda etti ve Ḥulvān [b. bk.]'da bir askerî garnizon kurdu. Aynı zamanda 21 (641/642) yılında Nihāvand [b.bk.]'in zaptına iştirâk etti ve „deve vak'asından" önce, 'Alī onu Basra'ya, Ṭalḥa ve al-Zubayr ile sulh müzâkeresi için, gönderdi. Sonra al-Ḳa'ḳā' Kûfe'ye yerleşti. Arap efsânesinin en canlı simâlarından biri olan al-Ḳa'ḳā' şâir olarak da meşhûr idi. Bir çok şiirlerinde savaş meydanındaki yararlıklarını dile getirmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, tür. yer.; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. Barbier de Meynard), IV, 211 v. d., 217, 222; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), II, 294 v. d., 297, 300, 303 v. dd., 316, 329, 367 v. d., 370 v. dd., 400 v. dd.; III, 7 v. dd., 186 v. dd., 195, 198, 200, 208 v. dd.; ayn. mll., *Usd al-ġāba*, IV, 207; İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *al-İṣāba*, III, nr. 1243; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 321, 602, 937; II, 107, 280; *al-Aġānī*[1], XV, 57, 58; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 36 v. d., 82, 88, 203, 207 v. d.; Welhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 14, 39, 45, 49, 65, 72, 77, 86, 105; Caetani, *Annali dell 'Islām*, bk. fihrist.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

KÂKENC. ALKEKENGE (fars. *kākunac*, arapçalaşmış şekli *kākanc*), güveyi feneri denilen (*Physalis alkekengi*) it üzümü (*Solanum L.*) fasîlesinden orta ve cenûbî Avrupa ile Asya'da mârûf, beyzî yapraklı, beyazımsı küçük çiçekli, kiraz büyüklüğünde parlak kırmızı meyvalı nebat. Tekmil it üzümü (*Solanum*) fasîlesi gibi (a. *'İnab al-ṯa'lab*, İspanya'da *'inab al-ẕi'b*, yâni tilki veya kurt üzümü), kâkenc de kadîm devirlerden beri hem ilâc, hem gıdâ olarak tanınmıştır (Dioscorides'te 'αλικάκαβαν). Araplar iki çeşit kâkenci birbirinden ayırt ederler: bunlardan biri, gıdâ olarak kullanıldığı anlaşılan, bahçelerde yetiştirilen (bundan dolayı İspanya'da adına *ḥabb al-lahv*, „neş'e meyvası" derler), diğeri de daha ziyâde ilâc olarak bilinen, dağlarda yetişen yabânî (*'ubab*, İspanya'da *ġāliba*) nev'idir. Eskiden kâkenci nefes darlığına „asthme" ve idrar yolları hastalıklarında ilâc olarak kullanırlardı. Gıdâ olarak, eskiden çok sevilen kâkenc bugün bile sofralarda yer almaktadır.

Bibliyografya: Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 290; Abū Manṣūr al-Muvaffaḳ, *Kitāb al-abniya* (nşr. Seligmann), II, 79; İbn al-Bayṭār, *al-Cāmi'* (Bulak, 1291), III, 136; IV, 45; I. Löw, *Aramaeische Pflanzennamen*, s. 296; H. Baillon, *Dictionnaire de Botanique*, I, 116[b].

(J. HELL.)

KĀKŌYİLER. [Bk. KÂKÛYÎLER.]

KÂKÛYÎLER. KĀKŌYİLER, İsfahan ve Hemedan eyâletlerinde 398—443 (1007—1051) yılına kadar huküm süren bir sülâle. Aslen deylemli olup, Şahriyār iktâını elinde tutan ve Macd al-Davla tarafından *İspahbaẕ* unvanını alan Duşmanziyār Rustam b. al-Marzubān'a kadar çıkmaktadır (krş. İbn İsfandiyār, *Hist. of Ṭabaristān*, trc. Browne, s. 228, 230, 231, 239; Ẓahīr al-Dīn, *Tārīḫ-i Ṭabaristān*, nşr. Dorn, s. 195, 209; Mīrḫond, *Ravżat al-ṣafā'*, IV, 26). — *Kākōya*, Deylem lehcesinde, *Kākū* „dayı" kelimesinin sevgi ifâde eden tasgir şeklidir (krş. J. de Morgan, *Mission scientifique en Perse*, V, 216, nr. 363; Riżā Ḳulī Ḫān, *Farhang-i Nāṣirī*, b. bk.). Sülâlenin kurucusuna Kākōya ismini vermişlerdi; çünkü kendisi Duşmanziyār'ın kız kardeşinin oğlu Macd al-Davla'nin dayı-zâdesi idi (İbn al-Aṯīr, IX, 338; 146. sahifedekinden daha iyi izah edilmiştir). Mâdenî paraların üzerinde Duşmanziyār yerine Duşmanzār ismi vardır (krş. F. Justi, *Iranische Namenbuch*, s. 88; şecere, s. 445).

Bu sülâleden beş şahıs huküm sürmüştür;

1. 'ALĀ' AL-DAVLA ABŪ CA'FAR MUḤAMMED B. DUŞMANZİYĀR, *İbn Kākōya* lekabı ile mârûf olup, 398 (1008) yılını müteâkip, istiklâlini ilân eden ilk şahıstır; kendisi Büveyhî Faḫr al-Davla [b. bk.]'nin karısı ve Macd al-Davla'nin anasının dayı-zâdesi olup, onun tarafından İsfahan'a vâli tâyin edilmiş idi. İbn Kākōya, Hemedan'ı (414=1023), Rey'i (419=1028), İsfahan'ı (421=1030) zaptetti; kürtler, taberistanlı *İspahbaẕ* ve Ġuzzlar ile yaptığı devamlı muhârebeler bu şehirler üzerindeki hâkimiyetinden sükûnet içinde istifâde etmesine imkân vermedi. İbn Kākōya 420 (1029)'de, kendisini Gazneli Sultan Mahmud'un tâbii ilân etti; 424 (1033)'te babasının yerine geçen Sultan Mas'ūd tarafından İsfahan vâliliği te'yit edildi; 425 (1034)'te isyân etti, iki defa mağlûp oldu, İsfahan'ı kaybetti; iki sene sonra şehri geri almağa çalıştı ve nihâyet, bir müddet sonra, buna muvaffak oldu. Feylesuf ve tabîp İbn Sīnā [b. bk.], Büveyhî Tāc al-Davla'nin hizmetinden çıkarıldıktan sonra, onun sarayında nâzırlık etti (İbn Ḫallikān, nşr. Wüstenfeld, nr. 189; trc. de Slane, I, 442); 428 (1037)'de öldüğü zaman hâlâ nâzırlık mevkiinde bulunuyordu. 'Alā' al-Davla, 429 (1037)'da baş şehrinin etrafını çepe-çevre sûrlar ile çevirdikten sonra, 433 (1041)'te öldü.

2. ẒAHĪR AL-DĪN ABŪ MANṢŪR FARĀMARZ, İbn Kākōya'nin büyük oğlu olup, kendisini İsfahan'da istihlâf etti; Rey'de yerleşmiş olan Ġuzz Selçuklularını yardımına çağıran kardeşi Abū Ḥarb ile savaştı ve onu yendi. Abū Ḥarb, Büveyhî Abū Kālīcār b. Sulṭān al-Davla [b.bk.]'ye sığınarak, onu İsfahan'ı muhâsaraya teşvik etti. Muhârebe iki kardeş arasında 435 (1044)'e kadar devam eden bir sulh anlaşmasının akdi ile sona erdi. Bu tarihte, Ẓahīr, Abū Kālīcār'a tâbî olan Kirmān'daki iki kaleyi zaptetti. Abū Kālīcār, bu kaleleri geri almak için, Abarḳūh'u zaptederek, İsfahan ordusunu bozguna uğrattı. Kendi pâyitahtında 438 (1047) senesinde, Tuğrul Bey tarafından, muhâsara edildi; Selçukluların uzun bir muhâsaradan sonra nihâî olarak İsfahan'ı aldıkları 443 (1051) tarihine kadar, tâbiiyeti kabûl etmek şartı ile, iktâının elinde kalmasına müsâade edildi. Tuğrul Bey İsfahan'ı pâyitaht yaptı ve ancak zayıf hukümdarların, kendilerini korumak için, sûrlara muhtac olduğunu ileri sürerek, bütün sûrları yıktırdı. Abū Manṣūr'a iktâ olarak Yazd ve Abarḳūh havâlisi verildi. Tuğrul Bey, 455 (1063)'te, Bagdad'a, halife al-Ḳā'im'in kızını almağa gittiği zaman, ona refâkat etti.

3. ABŪ KĀLĪCĀR GARŞĀSP, Ẓahīr'in kardeşi olup, 420 (1029)'de Ġuzzlar tarafından muhâsara edilinceye kadar, Hemedan'da huküm sürdü. Ġuzzların reisi Gök-Taş ile sulh akdetti ve kızını aldı; fakat Ġuzzlar, Rey'in zaptından sonra, yeniden hücûmlara geçtiler ve Abū Kālīcār'ı Kinkavar kalesine ilticâya mecbûr ettiler. Bu türkler, 430 (1038)'da, Hemedan'a girdiler; Abū Kālīcār'ı kendilerine çekmeğe muvaffak olduktan sonra, hücûma geçtiler ise de, kaçıp kurtulmasına mânî olamadılar. Bundan hemen sonra, babası 'Alā' al-Davla, onları gâfil avlayarak, mağlûp etti. Bu sonuncunun ölümünde, Garşāsp Nihāvand'i hukûmet merkezi ittihaz etti. Farāmarz, Hemedan'ı tekrar zaptederek, bu şehri, kendi adına *ḫuṭba* okutmak şartı ile, kardeşine iktâ olarak, terketti. 434 (1042)'te, Tuğrul Bey şehri geri aldı ve Garşāsp'ın Kinkavar'ı teslim etmesini istedi ise de, müdâfileri teslime yanaşmadılar. 436 (1044)'da, Garşāsp tekrar Hemedan'ı ele geçirdi ve kendisini Büveyhî Abū Kālīcār'ın tâbii olarak ilân etti. Ertesi sene Tuğrul Bey kardeşi Yannāl'ı, bu şehri zaptetmek için, gönderdi; şehrin hâkimi kaçıp, Cavzaḳān kürtlerine sığınmış idi. Yannāl 439 (1047)'da Kinkavar'ı zaptetti. Burası, Garşāsp'ın kumandanlarından 'Oḳbar b. Fāris'in kumandası altında bulunuyordu; bu sonuncu, iyi şartlar altında teslim olmak maksadı ile, elinde daha muazzam mıkdarda erzak ve mühimmât bulunduğunu ileri sürdü. Garşāsp, topraklarını kaybettikten sonra, Büveyhî Abū Kālīcār'ın yanına sığındı. 441 (1049)'de İsfahan'a gitti ve Selçuklulara karşı yapacağı savaş için yardım aramakta olan Gazneli Mavdūd'un tekliflerini müsâit karşıladı; fakat çölde bir çok askerlerini kaybetti ve kendisi de hastalanarak geri dönmek zorunda kaldı. 443 (1051)'te al-Ahvāz'da öldü.

4. 'ALĪ, Farāmarz'in oğlu olup, 469 (1076) senesinde, Selçuklulardan Dā'ūd'un kızı, Sultan Malik Şāh'ın halası Arslan Hâtun ile evlendi. Kirman'a sığındı ve Yazd, iktâ olarak, kendisine verildi (*Rec. de textes rel. à l'hist. des Seldjoucides*, I, 26). 448 (1095) senesinde, Tutuş'un safında savaşırken, maktûl düştü (İbn al-Aṯīr, X, 312).

5. 'ALĀ' AL-DAVLA ABŪ KĀLĪCĀR GARŞĀSP, 'Alī'nin oğludur. Yazd hukümdarı sıfatı ile Selçukluların hizmetinde idi. Sultan Muḥammed'in ve Sancar'in kız kardeşi ile evlendi. İktâı elinden alınarak, Sultan Mahmud tarafından Karaca Sāḳī'ye verilince, Sancar'in himâyesine geçti ve bu onun yeğenini mağlûp ettiği savaşa (513=1119) iştirâk etti. Mahmud tarafından hapsedildiği Farrazīn kalesinden firâr etti (*Rec. de textes rel. à l'hist. des Seldjoucides*, II, 133).

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), IX. X, bk. fihrist Duşmanziyār, Farāmarz, Garşāsp, 'Alī b. Abī Manṣūr; *Rec. de textes rel. à l'hist. des Seldjoucides* (nşr. Houtsma), II, 19, 25, 52, 133, 151; Müneccim-başı, *Tārīḫ* (1285), II, 503 v.d.; Edw. G. Browne, *Rare Ms. History of Isfáhán* (*JRAS*, 1901, s. 433); D. Tornberg, *Revue de la numismatique belge*, 3. seri (Bruxelles, 1858), II; H. Sauvaire, *ayn. esr.*, 3. seri (1862), VI; J. G. Stickel, (*ZDMG*, XVIII, 297 v. dd.; XLIX, 71); P. Horn (*Grundriss d. iran. Philologie*, II, 565).

(CL. HUART.)

ḲAL'A. [Bk. ALCALA, ḲAL'AT, ḲAL'E.]

ḲALAC. [Bk. HALAÇ.]

KALAH. (yahut KALĀH, KALĀ, KĪLĀ ve KĪLLAH), orta çağ arap coğrafyacılarına göre, Arabistan, Hindistan ve Çin arasındaki deniz ve ticâret münâsebetlerinde mühim bir rol oynamış olan b i r a d a y a h u t y a r ı m a d a. Bilhassa kalay mâdenleri ile meşhûr olup, aynı zamanda bir kâfuru, Hind kumaşı, sabır otu, sadef v.b. emtianın ticâret merkezi olarak tasvir edilmektedir. Pâyitahtına da Kalah denilmekte idi (bk. msl. al-Dimaşḳī, s. 152, 11, 170, 1; al-Nuvayrī, A. v. d. Lith, *göst. yer.*, bk. aş. *bibliyografya*, s. 281); bu bölgede bulunan ve seyr-ü sefere müsâit olmayan denize, adanın adına izâfetle, „Kalah denizi" denilmiştir; bk. Masʿūdī, I, 330, 10, 340, 3; al-Dimaşḳī, s. 152, 11, 169, 20. Bu arâzinin mevkiinin tâyini, Hind-Arap ticâreti tarihi bakımından, mühimdir. Tâcir Sulaymān'ın (onun seyâhatına âit nakiller 237 = 851 'de kaleme alınmıştır) ve Yāḳūt'un verdiği bilgilere göre, bu yerin ancak H i n d-i Ç i n î'd e bulunması bahis mevzuu olabilir. Hind-i Çinî ada ve yarımadaları, bilhassa kalay mâdenleri dolayısı ile, öteden beri mâlûm idi; bu husûsta krş. Ritter, *Erdkunde*, V, 23, 24, 28, 30, 77—80, 438 v.d. Kat'î olarak nakledildiği vecihle (msl. Abū Zayd al-Sīrāfī tarafından; bk. bibliyografya), bu yer, hiç olmazsa bir zaman için, Zābec(= Cava; bk. A. v. d. Lith, *ayn. esr.*, s. 231 v.d. ve mad. CAVA) kıralının idâresi altına girmiş idi. Buna göre, Kalah mevkiinin tayininde, her şeyden önce, Hind-i Çinî'nin cenûp kısmının, yânî Malaka boğazı mıntakasının, nazar-ı itibâre alınması icâp eder. Sumatra, bilhassa az mıkdarda ve aşağı evsafta kalay çıkardığı için, bu mahdut mıntakanın dışında bırakılmıştır. Sumatra'nın cenûb-i şarkî sâhili yakınında bulunan, bugün bol mıkdarda kalay istihsâli ile meşhûr olan Bangka adası bile hesaba katılmamalıdır; çünkü orada bulunan mâden ocakları ancak 1710 'dan itibâren tanınmağa başlamıştır ve henüz işlenilmiş değildir (krş. A. v. d. Lith, s. 263). O hâlde, elde ancak M a l a k a y a r ı m a d a s ı kalmaktadır ve bizim de Walckenaer (*Nouvelles Annales des Voyages*, Paris, 1852, s. 19) ile berâber, bahis mevzuu olan adanın garp sâhilleri üzerinde, 6° şimâl arzında bulunan bugünkü Quedah (Queda, Kedah, Keddah)'ı arap müelliflerinin bahsettikleri Kalah ile bir saymamız icâp eder. Kalang nehrinin suladığı ve az-çok Kalah „yarım-adası" na tekabül eden Quedah eyâleti (bunun için krş. Ritter, *Erdkunde*, V, 20 v.d.), Malaka bölgesinde, kalay ticâreti bakımından, bugün bile mühim bir rol oynamaktadır. Bugünkü pâyitahtın adı Kadah (bugün Kedâh diye telâffuz ediliyor)'tır. Quedah portekizce bir kelimenin bozulmuş şeklidir. Sīdī ʿAlī'nin, türkçe olarak, 1554 yılına doğru kaleme aldığı *Muḥīṭ* 'inde, Kēdā şekli mevcûttur; bk. Bittner ve Tomaschek, *Die topogr. Kapitel des indischen Seespiegels Moḥīṭ* (Wien, 1897), s. 86, bk. bir de Tomaschek'in *Muḥīṭ*'tindeki mâlûmât ve portekizce kaynaklara dayanarak yaptığı harita (levha XXIII ve XXIV). Hakikatte Quedah bugün ehemmiyetsiz bir yerdir; fakat geçmiş asırlarda çok müreffeh, gemilerin sık-sık uğradığı, kalabalık bir liman idi. Bu husûsta bk. Ritter, *ayn. esr.*, s. 25 ve A. v. d. Lith, s. 261.

von Walckenaer'in gösterdiği ayniyeti şu müellifler de kabûl etmektedirler: A. v. d. Lith (s. 259, 308), de Goeje (*De Gids*, Amsterdam, 1889, III, 297), Tomaschek (*ayn. esr.*) ve G. le Strange (Ḥamd Allāh Mustavfī'nin *Nuzhat al-ḳulūb* adlı eserinin tercümesi, s. 194). Bundan başka, Quatremère (*ayn. esr.*, s. 734) ile Yule-Burnell (*ayn. esr.*, s. 145) de bu iddiayı hakikate uygun addetmektedirler. İkisi de, Kalah'ın Batlamyus'un Κῶλι'sı ile aynı olabileceği fikrindedirler; fakat bu şehre âit olması iktizâ eden coğrâfî mevkî gâlibâ bu iddiaya uymamaktadır (krş. Pauly-Wissowa, *Realenzykl. d. klass. Altertumswiss.*, XI, 1073, mad. *Koli*).

Kern (A. v. d. Lith, s. 308)'in Malaya dilinde *d* harfinin *l* şeklinde telâffuz edildiğini tebârüz ettirmesi, Kadah (Quedah)'ın Kalah ile aynı olması vâkıasını kat'î bir hâle sokmuş görünüyor; Malaya dilinde Kadah kelimesi arapların kulağına Kalah gibi gelmektedir; fakat, diğer taraftan, şunu hatırlamak lâzımdır ki, son zamanlarda G. Ferrand (bk. *bibliyografya*), ses bakımından, Kadah'ın Kalah şeklinde değişmesini mümkün görmemektedir. Onun araştırmalarına göre, Kalah aslâ Kĕdah değildir; belki Malaka'nın şimâlinde, 10° şimâl arzı dâiresi civarındaki Kĕrah (haritalarda Kra)'tır.

Yukarıdaki izâhattan sonra, artık arapların, Kalah'ın yerini tesbit ederken, Malaka'daki Kĕdah ile Kĕrah (Kra) arasında bir tercih yapmalarından başka çare kalmıyor. Kalah'ın mevkiini tâyin husûsundaki diğer teşebbüslere, Ceylon (Ġālī limanı, Galle, Galle burnu; msl. Reinaud ve Dulaurier)'da Malabar (msl. Renaudot, bk. Ouseley, *göst. yer.*)'da, Koromandel (msl. Gildemeister)'de, artık yanlış nazarı ile bakılmalıdır.

Arap coğrafyacılarında da, msl. tâcir Sulaymān'ın seyâhatına ait rivâyetlerde (Reinaud, *Relation...*, II, 18, 13) ve Masʿūdī (I, 3, 3)'de Kalah'tan başka, K a l ā h-b ā r'a rastlıyoruz. Reinaud, buranın Kalah'tan büs-bütün başka bir yer olduğunu ileri sürmekte ve bu ismi Koromandel'e yahut da kelimenin (Gildemeister'in daha önce Kalah ile karşılaştırdığı) sanskrit şekline bağlamak istemektedir. Fakat, Kalāh-bār'ın bu kadar uzak şarkta olması imkânsızdır; zîra Sulaymān, Kalāh-bār (tıpkı Kalah gibi, yk. bk.)'ın Zābec (Cava) hukümdarlarına tâbî olduğunu kaydetmektedir. Quatremère (*ayn. esr.*, s. 733 v. dd.) ile A. v. d. Lith (s. 258, 253)'in tahmin ettikleri gibi, Kalah ile Kalāh-bār aynı yer olmalıdır. Kalāh-bār kelimesindeki *-bār*'ın ne ifâde ettiği mâlûm değildir. Sulaymān (*mamlaka* = ülke) ile Masʿūdī ("deniz") 'nin izahları pek itimada şâyân değildir.

Malaka yarım-adasındaki Kalah — Kĕrah (Kra) yahut Kĕdah — bölgesinin, kalay madenine arapçada *ḳalʿī* adını vermiş olması çok muhtemeldir. Farsça Kālā (Kālāt; bk. Ḳalʿa) kelimesinde olduğu gibi, araplar Kalah'ı Ḳalʿa şekline sokmuşlardır; *ḳalʿī* (*ḳalaʿī*) sıfatı da buradan gelmektedir. Seyyah Misʿar b. Muhalhil (Yāḳūt, II, 162, 6; Ḳazvīnī, II, 69, 23; Schlözer, *ayn. esr.*, s. 18 v. dd.)'in kalay isminin bu mâdenin bulunduğu tek yer olan Kalah kalesinden geldiği hakkındaki bir az garip olan mâlûmâtı *ḳalʿī* (*ḳ* ile) kelimesinin şeklini izah maksadını güdüyor. Kĕdah ve Kĕrah yanında, Malaka'da Salangor'daki Klang, Kĕlang nâhiyesi de belki mukayese için nazar-ı itibâra alınabilir; gerek bu husûs için, gerekse *ḳalʿī* ile Malaya lisanındaki *kaling* ("kalay") münâsebeti için bk. mad. ḲALʿĪ.

Arap coğrafya ve lugat âlimleri, en iyi cins kalay mâdeni ile meşhûr olan al-Ḳalʿa'yı bilhassa *ḳalʿī* (*ḳalaʿī*) adı verilen bir nevî Hind kılıcı imâl edilen bir yer olarak göstermişlerdir. Fazla mâlûmât için bk. mad. ḲALʿĪ.

B i b l i y o g r a f y a: Tâcir Sulaymān'ın seyâhati (Reinaud, *Relation des Voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde... dans le IXe siècle*, Paris, 1845, II, metin s. 18, 12 v. dd., 22, 1; krş. *Voyage du marchand arabe Sulaymân en Inde et en Chine*, trc. G. Ferrand, Paris, 1922, s. 12, 18, 19, 41, 42, 43, 95 v. d.); Abū Zayd al-Sīrāfī (Reinaud, *ayn. esr.*, II, metin s. 90, 1 v. d.); gemici Sindbād'ın seyâhati (nşr. Langlès, bk. Savary, *Gramm. de la langue arabe*, Paris, 1813, s. 499, ayrı basm., Paris, 1814, s. 63); Misʿar b. Muhalhil (bk. K. v. Schlözer, *Abu Dolef Misaris b. Mohalhal de itinere Asiatico comment.*, Berlin 1845, s. 18 v. d.); Buzurg b. Şahriyār, *Kitāb ʿacā'ib al-Hind* (*Livre des Merveilles de l'Inde*), (nşr. A. v. d. Lith ve L. M. Devic), Leiden, 1883—1886, s. 222, fihrist; Masʿūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris tab.), I, 308, 9, 330, 10, 340, 1; al-Idrīsī, *Nuzhat al-muštāḳ* (*Géographie*), (trc. v. Jaubert), Paris, 1836, I, 77, 79 v. d.; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), II, 454, 10; III, 452, 23; IV, 103, 19, 162, 6, 297, 23; Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr* (*Cosmographie*), (nşr. Mehren), s. 152, 11, 155, 18 v. d., 170, 1; Ḳazvīnī, *Āṯār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), II, 38, 25 = Gildemeister, *Script. Arab. de rebus Indicis loci...* (Bonn, 1838), s. 57 v.d. (arapça metin); Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 375; al-Bākuvī, *Talḫīṣ al-āṯār* (trc. de Guignes, *Notices et Extraits des Manuscr.*, II, 405); İbn al-Vardī, *Ḫarīdat al-ʿacā'ib* (Kahire, 1324), s. 86, 19; İbn İyās, *Naşḳ al-azhār* (Arnold, *Chrestom. Arab.*, Halle, 1853, s. 72, 10); Vullers, *Lex. Pers.-Lat.*, II, 873^r (*Kalah*), 874^r (*Kilah*); Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange, Gibb Mem. Ser., XXIII/II), s. 203, 6, 231, 21; *Relations de Voyages et Textes géographiques arabes, persans et turcs relatifs à l'Extrême-Orient du VIIIe au XVIIIe siècles* (trc. G. Ferrand), Paris, 1913/1914, bk. fihrist, mad. *Kalah*; 1066'da tamamlanan ve Asadī'ye isnat edilen *Garşaspnāma*'de Kalah bir deniz seferinin tasvirinde zikredilmektedir; bk. Ouseley, *Travels in Various Countries of the East* (London, 1819), I, 52, not; al-Cavālīḳī, *al-Muʿarrab* (nşr. Sachau), s. 125, 6 ve Sachau'ın izâhatı, s. 56 v.d.; Reinaud, *Relation des Voyages..* (yk. bk.), I, LXI v.d. ve Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm* (*Géogr. d'Aboulféda*, I, s. CDXIV, CDXVIII v.d.; Quatremère (*Journal des Savants*, Paris, 1846, s. 729—731); Dulaurier (*JA*, 4. seri, VIII, 209); Yule ve Burnell, *Hobson-Jobson, A Glossary of Colloquial Anglo-Indian Words* (2. tab., London, 1903), s. 145 v.d. Kalah hakkında etraflı mâlûmât için bk. *Kitāb ʿacā'ib al-Hind* (nşr. A. v. d. Lith), s. 256—264 (258: İbn Saʿīd ve al-Nuvayrī'den iktibaslar), 279 (*Muḫtaṣar al-ʿacā'ib*'den), 308; G. Ferrand (*JA*, 2. seri, 1918, XII, 89, 109; 1919, XIII, 312, 438, not 2, 439 v.d. ve 1919, XIV, 214—233, ayrıca 1923, XXI, 31. (M. STRECK.)

ḲALʿA-Ī SAFĪD. [Bk. KALE-İ SEFÎD.]

ḲALʿA-Ī SULṬĀNĪYA. [Bk. ÇANAKKALE.]

KALĀM. [Bk. KELÂM.]

ḲALAM. [Bk. KALEM.]

ḲALANDAR. [Bk. KALENDER.]

ḲALANSUVA. [Bk. KALENSÜVE.]

ḲALĀNTAR. [Bk. KELÂNTER.]

KALĀT. [Bk. KELÂT.]

ḲALʿAT. [Bk. KAL'AT.]

KAL'AT. ḲAL'AT, Ḳal'a [b. bk.]'nın muzâf hâli olup, ekseriyâ yer isimlerinde geçer. Nitekim aşağıdaki maddelerde görülmektedir.

KAL'AT BENÎ ABBÂS. ḲAL'AT BANÎ 'ABBÂS, *Cezâyir'de bir şehir* (Ḳoşantîna eyâleti) olup, Burc Bū 'Areric'in 34 km. şimâl-i şarkîsinde kâindir. Ḳal'a, 1.050 m. kadar bir irtifâda, üç tarafı 5—600 m. derinlikte vâdiler ve uçurumlar ile çevrili olan ince uzun bir toprak parçası ile civar ülkeye bağlı bir düzlüğün teşkil ettiği tabi'î bir kale üzerinde bulunur. Şehir eskiden birbiri ile sıksık kavga eden dört mahalleye bölünmüş idi. Bu mahallelerden biri bugün hemen-hemen harâp vaziyettedir. Bu şehir Banî 'Abbâs kabîlesinin en mühim merkezidir. Bu kabîlenin toprakları Vâdî Sâḥel ile Macâna arasında olup, burada tahminen 24.000 nüfus vardır. Sırf yerli ahâlinin oturduğu şehrin nüfusu da 3.000 'dir. Vâdilerin dibinde yapılan ufak ölçüdeki zer'iyât ahâliyi beslemeğe kâfî gelmediğinden, bunlar çoktan beri sanâyie ehemmiyet vermek zorunda kalmışlardır. Eskiden büyük mikyasta yün bornuz imâl edip, Cezayir ve Tunus'a giderek satarlardı. Bugün ahâlinin çoğu dağ (Tell) kasabalarına göç edip, orada bornuz imâl etmektedirler.

Ḳal'a, XV. (m.s.) asrın ikinci yarısında, bâzılarına göre, İdrîsîlerin, bâzılarına göre de, Ḥammâdî hukümdarlarının ahfâdından Murâbıt Sîdî 'Abd al-Raḥmân tarafından kurulmuştur. Bu zât Ḳal'a kayası üzerinde bir *zâviya* te'sis etti ve o güne kadar tâbî bulundukları Zvâvalere karşı isyân eden Banî 'Abbâs'ın başına geçti. Oğlu Aḥmed, bir *ḳaṣba* yaptırdı, kendisini hukümdar ilân etti ve iktidarını Şoṭṭ al-Ḥoẓna ile deniz (Labes, Marmol kırallığı) arasındaki ülkeye teşmil etti. Halefi 'Abd al-'Azîz, türklerin yardımı ile, iktidarını daha da arttırdı ve Kuku Kabilîlerine karşı, türkler ile ittifak ederek, onların Magribîlere, Tuggûrt ve Vârglalılara karşı açtıkları seferlerde yardım etti. Bu ittifakın bozulması (1552) neticesinde, türkler ile Banî 'Abbâs arasında başlayan mücâdeleler, XVI. asrın sonlarına kadar devam etti. Bu devirde bir çok defalar muhâsara edilen Ḳal'a hiç bir zaman zaptedilemedi. Hukûmet merkezini müdâfaa ederken can veren 'Abd al-'Azîz'in ölümünden sonra, iktidarı ele alan kardeşi Amoḳrân, topraklarını Sahrây-i Kebîr'e kadar genişletti, türklerin bir çok hücûmlarını püskürttü ve onlar ile yaptığı bir muhârebede maktûl düştü (1600). Muhârip olmaktan ziyâde *zâviya* („tekke") adamı olan oğlu Sîdî Nâṣir, memnûn edemediği Banî 'Abbâs tarafından katledildi. Onunla birlikte, Ḳal'a emirliği de ortadan kalktı. Bu şehir, artık sâdece, Sîdî Nâṣir ahfâdından, Macâna şeyhleri olan Moḳrânîlerin âile hisarı oldu. Zaptı güç mevkii sâyesinde, fransız fethine kadar, müstakil kaldı. Burası türk düşmanlarına ve yerli büyük âilelerin fertlerine melce' vazifesi görüyordu. Bu sonuncular, harp zamanlarında, hubûbat ve kıymetli eşyâlarını oradaki adamlara emânet ediyorlardı. Bu emânetçilerin sadâkatı darb-ı mesellere geçmiştir. Nitekim, Ḳal'a, memleketi harâp eden kargaşalıklar arasında ve şâyân-ı dikkat bir refah içinde bulunan Kabil şehrinde kaçınılmaz bir şey olan şof („zümre") kavgalarına rağmen, hakikî bir tarafsızlıktan istifâde etti. 1871 isyânının başı olan Moḳrânî, Kal'a'da gömülüdür; fakat, mezarı tamâmen unutulmuş ve metrûktür.

Bibliyografya: Carette, *Etudes sur la Kabylie* (Paris, 1848), II; Daumas ve Fabar, *La Grande Kabylie* (Cezayir, Paris, 1847), bahis XIII; Berbrugger, *Les Epoques militaires de la Grande Kabylie* (Cezayir, 1857), s. 79—86, 91—104; Ch. Férand, *Les Mograni seigneurs de la Medjana* (*Notices et mémoires de la Soc. archéol. de Constantine*, 1871 ve *Histoire des Villes de la Province de Constantine* (*Sétif, Borc bou Areridj, Mesila, Bou-Saada*), Constantine, 1872; L. Rinn, *L'insurrection de 1871 en Algérie* (Cezayir, 1891), medhal.

(G. YVER.)

KAL'AT BENÎ HAMMÂD. KAL'AT BANÎ ḤAMMÂD, *orta Magrib'de bir şehir* olup, bugün ortadan kaybolmuştur. V. (XI.) asırda Ḥammâdî [bk. mad. ḤAMMÂDÎLER] imparatorluğunun hukûmet merkezi idi. al-Kala' (al-Ḳal'at Abî Ṭavîl, al-Bakrî ve *Kitâb al-istibṣâr*'da) Ḥammâd b. Bulukkîn [b. bk.] tarafından 398=1007/1008'de İbn Ḫaldûn'un — Kiyâna yahut 'Aciṣa, İdrîsî'nin de — Tâkarbast (bugün Cabal Takerbust) dedikleri bir dağın yamacında kurulmuştur. Eskiden, bu yerde bir Roma kalesinin bulunmuş olması ihtimâli vardır; IV. (X.) asırda, Abū Yazîd [b. bk.], Magrib'den geçerek, ric'at ederken, peşini tâkip eden Fâtımî ordularını bu mıntakalarda durdurmağa çalışmış idi. Bu yer Ḥammâd'ın garptan — hukûmet merkezi Aġîr [b. bk.]'i muhâsara etmiş olan düşmanları Zenâtalerin ve şarktan da — ḳayravânlı Zîrîlerin hücûmlarına karşı kendisini müdâfaa etmesine elverişli bir yer idi. Ḥammad, al-Masîla ve tahrip ettirdiği Ḥamza ahâlisi ile Cerâva kabîlesinden bir çok kimseleri oraya getirtmek suretiyle yeni şehri iskân etti. Orada, câmiler, kervansaraylar ve muhtelif resmî

binâlar yaptırdı ve hepsini, dağı da içine alan bir sûr ile çevirdi. İbn Ḥammâd'a göre, bir hıristiyan köle tarafından inşâ edilen bu müdâfaa tertibâtı Ḥammâd'a 406 (1016)'da al-Ḳal'a'yı zaptetmeğe gelen Zîrî Bâdîs'e karşı muvaffakiyetle mukavemet etmek imkânını vermiştir. Bu sebepten, Ḥammâd bâzan Aṣîr'de, bâzan da al-Ḳal'a'da oturmağı âdet edinmiş idi. Kendisi bu sonuncu şehirde 419 (1028/1029) senesinde öldü. al-Ḳal'a çok geçmeden müreffeh bir şehir oldu. „Nüfusu sür'atle arttı, yeni hukûmet merkezi ilim, ticâret ve san'at ile meşgûl olanlara büyük imkânlar sağladığı için imparatorluğun en ücrâ köşelerinden buraya talebe akını oluyordu" (İbn Ḫaldûn). Ḳayravân'ın Hilâlîler tarafından yağma edilmesinden sonra, al-Ḳal'a'nın ehemmiyeti daha da arttı. İfrîḳiya ahâlisinin çoğu buraya gelip sığındılar. Nüfusu son derece karışıktı. Burada yerli hıristiyanlardan müteşekkil ufak bir cemâat de var idi. Hukümdarların iyi muâmele ettiği bu cemâatin Meryem'e ithâf edilen ve bir reisi yahut da Paulus Diaconus'un „califa" dediği bir râhip tarafından idâre edilen bir kilisesi var idi. Ḥammâdîlerin Aṣbec'in bir kısmı ile yaptıkları ittifak sâyesinde, memleketin civarı sulh ve sükûn içinde idi. Zirâî mahsûlât, istihlâk ihtiyâclarını aşmakta ve anbarlara konularak, bir kaç sene muhâfaza edilmekte idi. Meyvanın ve civar otlaklarda beslenen sığır ve mümâsil hayvanların çokluğu sâyesinde geçim kolaydı. Pazar yerlerine Magrib bölgelerinden, hattâ Mısır, Suriye ve Irak'tan sıksık kervanlar gelmekte idi. al-Nâṣir orada muhteşem binâlar yaptırdı: Ḳaṣr al-Mulk („hukûmet konağı"), emîrlere âit ikametgâhlar, Ḳaṣr al-Manâr, Ḳaṣr al-Kavkab („Yıldız sarayı"), Ḳaṣr al-Salâm („Selâmet sarayı").

V. (XI.) asrın ikinci yarısında vaziyet değişti. Araplar, Ḥammâdî hukümdarları ile olan ittifaklarını bozarak, Ḥoẓna bölgesini yakıp-yıkmağa başladılar ve al-Ḳal'a kapılarına kadar akınlar yaptılar. Huzûrsuzluk o dereceyi buldu ki, al-Manṣûr, al-Ḳal'a'ya sık-sık gelip, kalmağa devam etmekle berâber, hukûmet merkezini, 453 (1062/1063)'te al-Nâṣir tarafından kurulan Bicâya [b. bk.]'ye nakletti (483 = 1090/1091); fakat arapların hücûmu arttı ve ahâlinin hayatını günden-güne daha da huzûrsuz bir hâle soktu. al-'Azîz zamanında göçebeler bütün al-Ḳal'a topraklarını istilâ ve askerî birlikleri şehre sığınmağa ve orada kalmağa mecbûr ettiler. al-'Azîz'in selefi Yaḥyā 543 (1148)'te o zamana kadar al-Ḳal'a'da bulunan kıymetli eşyâları başka yere kaldırmağa karar verdi. Dört sene sonra, Ḥammâdî imparatorluğu, Muvahhidîlerin hücûmlarına dayanamayıp, çök-

tü. Bicâya'nın hâkimi olan 'Abd al-Mu'min, oğlu 'Abd Allāh'ı gönderip, al-Ḳal'a'yı muhâsara ettirdi. Yaḥyā'nın kardeşi Cuşam tarafından müdâfaa edilen müstahkem mevkî, hücûm ile, zaptedildi; askerler kılıçtan geçirildi, ahâliden 8.000 kişi katl ve bir çokları da esir edildi. Gâlipler berâberlerinde mühim ganîmetler götürdüler (547 = 1152/1153).

Bununla berâber, al-Ḳal'a bu felâketten sonra da mevcûdiyetini muhâfaza etti. Ahâlinin bir kısmı, şehre değilse bile, sûrların şarkındaki Carâva mahallesine tekrar gelip yerleşti. *Kitâb al-istibṣâr* müellifine göre, bunlar VI. (XII.) asrın sonlarında oldukça kabarık bir yekûn tutmakta ve şöhreti her tarafa yayılmış olan elbiseler yapmakta idiler; fakat, 580 (1185)'de, üç günlük bir muhâsaradan sonra, 'Alî b. Ġâniya [b. bk.] al-Ḳal'a'yı zaptetti. Şehri tamâmen tahrip etmiş olacak ki, bu tarihten itibâren şehrin adı geçmiyor. Eski Ḥammâdî hukûmet merkezinin mevcûdiyetini yalnız büyük sayıda harâbeler hatırlatmaktadır. Bu harâbeler, Borc-Bū-'Areric'in tahminen 30 km. uzağında Cabal Maadid'in cenûp yamacında, Ḥoẓna'nın şimâlinde, 1100 m. bir irtifâda bulunmakta ve Vâdî Salmān'ın kollarından birinin sağ tarafına hâkim olan sarp tepeleri işgâl etmektedir. Bir câmi minâresi hâlâ ayakta durmaktadır. P. Blanchet (1898 ve sonra), sonra da General de Beylié (1908) tarafından yapılmış olan hafriyât, hisarın pilânını çizmek, Dār al-Baḥr (ihtimâl içinde bulunan bir çok havuzdan dolayı bu ismi almıştır), Ḳaṣr al-Manār, Ḳaṣr al-Salām ve câmi gibi muhtelif yapıların bakiyelerini teşhis etmek imkânını vermiştir. Tezyinât parçaları, renkli pişmiş tuğlalar, çiniden stalaktitler, mâden gibi parlak çiniler, sütûn başlıkları meydana çıkarılmıştır. Bunlar üzerinde yapılan incelemelerden, Hilâlîler istilâsından önce berberî san'atının, büyük kısmı itibârî ile, ilhamlarını şarktan alan ve İran, Mezopotamya unsurları ile mevzîî Bizans san'atının bir terkibi gibi görünen bir san'at olduğu neticesine varılmıştır.

Bibliyografya: al-Bakrî, *Kitâb al-mamâlik va 'l-masâlik* (= *Descr. de l'Afrique*, nşr. ve trc. de Slane), metin, 2. tab., Cezayir, 1911, s. 49, 82; tashihli tab. (Cezayir, 1913), s. 105, 167; İdrîsî, *Nuzhat al-muştâḳ* (= *Descr. de l'Afrique et de l'Espagne*, nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), metin, s. 86, 91; trc. s. 99, 106; İbn Ḫaldûn, *al-'İbar* (= *Hist. des Berbères*, trc. de Slane), I, 221 v. dd., 250 v.d.; trc. II, 43 v. dd., 89 v.d.; *Kitâb al-istibṣâr* (nşr. Kremer), Wien, 1852, s. 19 v.d., 55 v.d., 58; (trc. Fagnan, *L'Afrique septentrionale au XIIe siècle*

(Constantine, 1900, s. 32—35, 99—101, 105); L. de Beylié, *La Kalaa des Beni Hammad. Une capitale berbère de l'Afrique du Nord au XIe siècle* (Paris, 1909); P. Blanchet ve Saladin, *Descr. des monuments de la Kalaa des Beni Hammad* (*Nouvelles Archives des Missions scient.*, Paris, 1908, XVII); G. Marçais, *Les poteries et les faïences de la Qala'a des Benî Ḥammâd* (Constantine, 1913); Mequesse, *La Kalaa des Beni Hammad* (*Revue Africaine*, 1886); Robert, *La Kalaa et Tihamamine* (*Bull. de la Soc. archéol. de Constantine*, 1903, XXXVII).

(G. YVER.)

KAL'AT CÂBER. [Bk. CÂBER.]

KAL'AT HÜVÂRE. ḲAL'AT HUVĀRA, Cezayir 'de, Oran vilâyetinde, Mîna muhtelit nâhiyesinde bir şehir. Mascara 'nın 30 km. şimâl-i şarkîsinde, Hillil 'in kollarından biri olan Vādī Ḳal'a üzerindedir. Nüfusu 2.072 olup, bunun 2.047 'si yerlidir. Evvelce burada çok inkişâf etmiş olan halıcılık sanâyii inkırâz hâlindedir. Bununla berâber, hâlâ 500 tezgâh bulunmaktadır.

Tarih. Ḳal'a, Mîna bölgesinde yaşayan Huvāralerin reisi Muḥammed b. Işḥāḳ tarafından, VI. (XII.) asırda kurulmuştur. Bu zât, bir kale yaptırdı ve etrafına kabîledaşlarını ve Huvāraler ile akrabâ olan berberî kabîlesi Masrātaları topladı. Işḥāḳ 'ın ahfâdı tlemsenli 'Abd al-Vād 'a sadâkat ile hizmet ettiler ve mükâfat olarak, Tūcin memleketinin idâresini ellerine aldılar. Tlemsen 'in Merînîler tarafından işgâlinden (759 = 1338) sonra, Ḳal'a halkı gâliplerin hâkimiyetini tanıdı; sonra Zayyānī sülâlesinin tekrar tahta geçmesini müteâkip, tlemsenli hukümdarların hâkimiyeti altına girdi. XVI. asırda, Barbaros şehri zaptetti (1517) ve oraya, kardeşi Işḥāḳ 'ın kumandası altında, 400 kişilik bir kuvvet bıraktı. 1518 'de ispanyollar tarafından geri alınan Ḳal'a tekrar Tlemsen sultanına iâde edildi ve nihâî olarak XVI. asır ortalarına doğru türklerin eline geçti. O devrin müellifleri (Marmol, Leo Africanus) burayı Banī Rāşid (Leo 'da — Beni Rasi, Marmol'da — Beni Arax) ülkesinin belli-başlı müstahkem mevkîlerinden biri olarak göstermektedirler. Bu müelliflere göre, Ḳal'a tüccarlar ve müreffeh bir hayat süren zanâatkârlar ile meskûn çok müstahkem bir yer idi. Türk hâkimiyeti devrinde, Ḳal'a türk me'mûr ve beylerine ve aynı zamanda Oran ve Cezayir 'den gelen bir çok âilelere melce' vazifesi gördü; öyle ki, 1830 'a doğru, nüfusu ekseriyet itibârı ile Kuloğlulardan, yâni türk erkekleri ile yerli kadınların evlenmesinden dünyaya gelen melezlerden ibâret bulunuyordu. Ḳal'a bir çok defalar zelzele felâketlerine uğradı; fakat diğer taraftan garp „bey" i olan Bū Şelāġem tarafından, 1736 'da, tevsî edildi. Ahâli zirâat ve sanâyi ile (sabun imâli ve bilhassa halı dokumacılığı) iştigâl ederlerdi. 1830 'dan sonra, Ḳal'a, Kuloğluları kovan Abd al-Ḳādir 'in hâkimiyetini tanıdı ve 1845 'te fransızlar tarafından işgâl edildi.

Cezayir 'de çok sevilen hicivli sözlerin sâhibi olarak meşhûr Murâbıt Sīdī Aḥmed b. Yūsuf (IX. = XV. asır) Ḳal'a 'da doğmuştur (bk. R. Basset, *Les dictons populaires attribués à Sidi Ahmed ben Youscuf*, Paris, 1890, XVI, 203 v. dd.).

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *al-'İbar* (= *Histoire des Berbères*, nşr. de Slane), I, 181 v.d., trc. I, 281 v.d.; Leo Africanus, *Description de l'Afrique*, 4. kitap (nşr. Schefer), III, 34 v. dd.; Marmol Caravajal, *Afrique* (trns. trc. Perrot d'Ablancourt), II, 356; E. Graulle, *Notice historique sur la Qala'a des Beni Râched* (*RMM*, 1913, XXIV); René Leclerc, *Monographie géographique et historique de la commune mixte de la Mina* (*Bull. de la Soc. de Géogr. d'Oran*, 1902); R. Basset, *Notes de voyage* (*Mélanges africains et orientaux*, Paris, 1915, s. 96—103).

(G. YVER.)

KAL'AT NECM. ḲAL'AT NACM, Suriye 'nin şimâlinde, Fırat 'ın sağ kıyısında, 36° 53′ şark tûlü (Greenw.) dâiresinde meşhûr bir kale. Burasının ehemmiyeti nehir üzerindeki bir köprüye hâkim bulunmasından ileri geliyordu. Orta çağda çok revâcda olan ve Suriye 'den Mezopotamya 'ya giden kervanlar buradan geçerlerdi. Bu yol, Haleb'den başlayarak, al-Bāb [b. bk.] tarikı ile, Manbic'e ve oradan da, hemen-hemen düz bir hat hâlinde, Fırat 'a gitmekte, sonra nehri kat'edip, şimâl-i şarkîye doğru hafif bir meyil ile Ḥarrān 'a kadar uzanmakta idi. Manbic ile Ḳal'at Nacm arasındaki mesâfe — 4 fersah, Fırat ile Ḥarrān arasındaki mesâfe de — 2 günlük bir yol tutmakta idi. Ḳal'at Nacm 'de, nehirler iki küçük ada meydana getirdiği için, ufak dombaz köprüler ile, geçit te'min etmek çok kolaydır.

Ḳal'at Nacm orta çağlarda Manbic (b. bk; eski Bambyke) 'in köprü başı idi. Burası, halife Hārūn al-Raşīd 'in al-'Avāşim [b. bk.] 'ın merkezi mertebesine çıkardığı çok işlek bir ticâret merkezi idi. Manbic 'in ikbâli devam ettiği müddetçe, Ḳal'at Nacm ehemmiyetini muhâfaza etti. Milâdî XIV. asırda, büyük kısmı itibârı ile, harâbe hâlinde bulunan (bk. G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, London, 1890, s. 501) Manbic 'in inkırazı üzerine, Ḳal'at Nacm de kıymetinden kaybetti;

çünkü sonraları, ticâret git-gide daha şimâlde al-Bīra [bk. mad. BİRECİK] 'de Fırat köprüsünden yapılmağa başladı. Kadîm ve orta çağlarda, orta Fırat 'ın Torosları geçtiği yerde, Suriye ile Mezopotamya arasında muvâsalayı te'min eden bir çok yerler de var idi; asırlar boyunca birbirinin yerini alan bu geçit yerleri için bk. BİRECİK maddesinde verilen bibliyografik mâlûmât. Eski çağlarda Ḳal'at Nacm 'de bir köprü bulunup-bulunmadığını ve nehrin geçit yerini kontrol eden dağın meskûn ve müstahkem olup-olmadığını bilmiyoruz; fakat tabiatın müdâfaaya bu derece hazırlamış bulunduğu bu yerin müslüman istilâsından önce de kullanılmış olması çok muhtemeldir. Ḳal'at Nacm 'in yerinde veya hemen civarında, eski çağlarda hangi şehir bulunduğu, kat'î olarak, tesbit edilemez. Büyük bir ihtimâle göre, Roma yolları üzerindeki Caeciliana (Batlamyus'un Καικιλία'sı) burada kâin idi; bk. Pauly-Wissowa, *Realenzykl. d. klass. Altertumswiss.*, III, 1172 ve zeyline benim ilâvelerim, I, 266; Regling (*Klio*, I, 472); V. Chapot, *La frontière de l'Euphrate* (Paris, 1907), s. 281; H. ve R. Kiepert, *Formae orbis antiqui*, fas. V (1910); L. Bell, *ayn. esr.* (bk. *bibl.*), s. 23. Ainsworth (*ayn. esr.*, s. 224), Caeciliana 'nın Sācūr nehri şimâlinde Sarisat (Sachau, *ayn. esr.* 'deki Kiepert 'in haritasında Srēsāt) harâbelerinde olduğunu söylüyor ise de, Prusya topografya dâiresinin harita şûbesinin bastırdığı 1 : 400.000 mikyaslı Mezopotamya ve Suriye haritasında (yaprak 1 b, Ḥaleb) bahsi geçen eski şehir, Ḳal'at Nacm 'in bir az şimâl-i garbîsinde, bugünkü Ḥirfān (Cabal al-Ḥamān) 'ın bulunduğu yerde gözüküyor. Ḳal'at Nacm 'in yerinde, Caeciliana olmayıp, başka şehirler bulunduğu husûsundaki iddialar bence daha az kabûle şâyândır; bilhassa Benziger bu şehrin yerinde (Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*, III, 369) Betammali (Bethammaris) 'nin bulunduğunu farzetmektedir (bu tahmin yukarıda bahsi geçen 1 : 400.000 mikyaslı Mezopotamya ve Suriye haritasında yer almıştır); bu husûsta bk. Pauly-Wissowa, *Suppl.*, I, 269 'daki ek makalem. d'Anville (*L'Euphrate et le Tigre*, Paris, 1779) Ḳal'at Nacm yerinde Callicome şehri bulunduğunu ileri sürmektedir; bu husûs için bk. Pauly-Wissowa, *Suppl.*, I, 270. Mannert, *Geogr. d. Griech. und Römer* (Leipzig, 1831), VI, 1, 394, 397 ve Ainsworth, *ayn. esr.*, I, 224, *Itinerarium Antonini* ile *Tabula Peutingeriana* 'daki Thilaticomum üzerinde duruyorlar. Nöldeke (*ayn. esr.*, s. 13), Batlamyus ve Itinerarium 'daki Gerre (Gerrha, Serre) 'yi teklif ediyor (bk. mad. Gerre, Pauly-Wissowa, VII, 1270); bu muhtemel harâbeler için krş. Chapot, *ayn. esr.*, s. 282. Nihâyet; Chesney 'in *Expedit. for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris* (London, 1856), I, 420 ve *Narrative of the Euphrates Expedition* (London, 1868), s. 234 'te düştüğü hatâyı zikretmek lâzımdır. Ona göre, Cisr Manbic — ki, görüleceği üzere Ḳal'at Nacm 'in eski ismidir — 15 km. kadar cenûpta bulunan Kara yahut Büyük Manbic 'dedir (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 14, burayı klâsik çağdaki Eragiza, Regling de, *Klio*, I, 471 'de, Betammali olarak kabûl ediyor).

al-Balāẕurī (*Futūḥ al-buldān*, nşr. de Geoje, s. 150, 15 v.d.; Yāḳūt, I, 478, 8 v.d.) Ḳal'at Nacm köprüsünün halife 'Oṯmān tarafından yaptırıldığını söylüyor ve ayrıca bâzı müelliflere atfen, orada daha eski bir köprünün izlerine rastlandığını ve islâmiyetten sonra nehirden bu noktadan geçilmekte olduğunu, sarîh olarak, ilâve ediyor. al-Balāẕurī, zâten Ḳal'at Nacm 'in yerinden bahsetmeyip, yalnız Cisr Manbic („Manbic köprüsü")' den bahsediyor. Eski arap coğrafya ve tarihçileri orayı yalnız bu isim ile tanımaktadırlar. Ḳal'at Nacm isminin arapça eserlerde (bu maksatla toplanan vesikalara bakılırsa), ihtimâl ancak milâdî XII. asırdan önce görünmesine rağmen, İbn al-Şiḥna 'nin Ḥaleb vekayinâmesinin (XV. asırda yazılmıştır : *al-Durr al-muntaḫab fī tārīḫ mamlakat Ḥalab*, Beyrut, 1909; bu eser için bk. mad. ḤALAB) bir parçasından, bu ismin menşe'inin X. asırdan sonraya âit olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu eser (s. 230), bilhassa Ḳal'at Nacm 'e eskiden Cisr Manbic denildiğini ve islâmiyet devrinde ehemmiyetsiz bir yer olarak kaldığını, ancak 300 (912) senesine doğru, Ḥubbā (?) al-Ṣafvānī 'nin kölesi (*ġulām*) olan Nacm adında birisi tarafından yeniden kurulduğunu anlatmaktadır. Buna göre, Ḳal'at Nacm („Nacm kalesi") adı daha önceki Cisr Manbic ismini tamâmen ortadan kaldırmıştır. Buna benzer diğer yer isimlerindeki değişikliklere orta Çağda, Suriye ve Mezopotamya 'da rastlanmaktadır; msl. aşağıya doğru Fırat 'ın sol sâhilinde al-Bālis ile al-Raḳḳa arasında yükselen Ḳal'at Davsar müstahkem mevkii, arap kumandanı Ca'bar b. Mālik tarafından zaptedildikten sonra (milâdî XI. asır), Ḳal'at Ca'bar [b. bk.] adını almıştır.

İbn al-Şiḥna tarihinin yukarıda zikri geçen yeri de Ḳal'at al-Nacm şeklinin ve mânasının („yıldızlar kalesi") doğru olmadığını göstermektedir: bunlar Avrupa müellefâtına bir az nufûz etmiş bulunmaktadır. Bununla berâber, arap kaynaklarının hepsinde benim bildiğim doğru şekli olan Ḳal'at Nacm şekli yer almıştır; suriyeliler bu ismi Ḳal'a Nagam şeklinde

kullanmaktadırlar: msl. Barhebraeus, *Chronicon Syriacum* (nşr. Bedjan), s. 509, 23. Neşrettiğimiz metinlerin şurasında burasında Ḳal'at al-Nacm şekline rastlanırsa da, msl. Yāḳūt, IV, 165, 8 (III, 860, 22; *al-Muştarik*, s. 357, 2; *Marāṣid*, II, 443, 2 'ye mukabil) ve Ḳazvīnī, II, 160, 23 'te de olduğu gibi, bunların yazmalara gerçekten uyup-uymadığını da aramak lâzım gelir. Aynı zamanda, kelimenin menşe'ini bilmeyen muahhar arap müelliflerinin bâzan Ḳal'at Nacm şeklinde yazdıklarını ve bu kelimeyi „yıldız kalesi" mânasına aldıklarını da inkâr edemeyiz. Msl. İbn al-Şiḥna (*ayn. esr.*, s. 229), al-Ḳāżi 'l-Fāżil [b. bk.]'ın bir *Risāla* 'sini zikrediyor: bu *Risalā* 'de müellif kalenin adını şâirâne bir şekilde şöyle anlatmaktadır: „Bulutlarda bir yıldız, yükseklerde bir kartal". Ritter (*ayn. esr.*, X, 1062; J. v. Hammer 'e ek) 'e göre: „kalenin ismi yıldızlara erişen yüksekliğinden gelmiş olmalıdır". Son olarak, Ainsworth, Ḳal'at al-Nacm isminin menşe'ini orada gûyâ bir rasathâne kurmuş olan al-Ma'mūn 'a kadar götürmektedir. al-Ma'mūn 'un, Fırat boyunca, Palmyra ile al-Raḳḳa arasındaki bölgede, yıldızları tarassut ettirdiğini biliyoruz; fakat daha önceki mülâhazalar bahsi geçen ismin al-Ma'mūn tarafından konulduğunu kabûl etmemize imkân vermemektedir. Bu meyânda, Anadolu 'nun Abbâsîlerin nufûzuna tâbî olan yerlerinde de Kavkab („yıldız") adını taşıyan bâzı yerler bulunduğunu kaydedelim; msl. bu isimde Suriye 'de bir yer vardır; fakat, bununla, R. Röhricht (*Gesch. des Königreichs Jerusalem*, Innsbruck, 1898, s. 237, not 3) 'in iddiası vechile Ḳal'at Nacm 'in aynı yer olduğunu kabûl etmek imkânsızdır. Ḥamd Allāh Mustavfī (*Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. G. le Strange, Leiden, 1915, I, 103, 22) Ḥarrān kalesine Ḳal'at Nacm denildiğini iddia ediyor. Arap kaynaklarında bunu te'yit eden hiç bir kayda rastlanmadığına göre, bu husûsta müellifin yanılmış olduğunu söyleyebiliriz.

Ḳal'at Nacm kale ve köprüsü **islâm harpleri**nde mühim bir rol oynamıştır. Araplar, Suriye 'yi istilâ ettikten sonra, bu bölgeyi, al-Balāẕurī (s. 175, 8) 'nin tâbiri ile, „Ḳura 'l-Furāt" (Fırat'ın köyleri) 'ı ele geçirdiler (18 = 639). 'Alī ile Mu'āviya arasında, milâdî 657 senesinde Ṣiffīn (yukarıda bahsi geçen Ḳal'at Ca'bar 'in karşısında, Fırat 'ın sağ kıyısında) muhârebesine müncer olan mücâdelelerine âit hikâyelerde, Ḳal'at Nacm köprüsünün adı sıksık geçmektedir; bk. msl. *Tacārib al-umam* (*GMS*, I, nr. 7), I, 571, 7. 65 (685) senesinde, 'Ubayd Allāh b. Ziyād, Irak 'ta Muḫtār 'a karşı sefere çıktığı zaman, Fırat 'ı bu köprüden aştı; bk. Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz* (Berlin, 1902), s. 115. 330 (941) yılında, İbn Rā'iḳ [b. bk.]'ın katlinden sonra, onun askerleri ile Ḥammādī [b. bk.] Nāṣir al-Davla 'ninkiler arasında bir muhârebe oldu (bk. *ZDMG*, X, 470) ve Ḳal'at Nacm sâhip değiştirdi ki, müteâkip asırlarda bu vaziyet sık-sık tekerrür etmiştir. Bu kaleye hâkim olanlar arasında şunlar vardır: Ḥamādîler, Ḥaleb Mirdāsîleri [b. bk.], Banī Numayr (bk. İbn Havḳal, s. 159, 19; İbn al-Şiḥna, *ayn. esr.*), Sultan Nūr al-Dīn al-Zengī (1146—1173) ve Suriye 'deki halefleri Eyyûbîler. Abu 'l-Fidā' (*Taḳvīm al-buldān*, Paris, tab., s. 233) 'ya göre, Nūr al-Dīn kaleyi tâmir ettirmiş (nitekim 20 yıl kadar sonra oradan geçen İbn Cubayr buraya „yeni kale" diyor) ve oraya, frankların işgâlinde bulunan Suriye' ye yakın şehirleri tâciz eden askerî bir kuvvet bırakmış idi. Daha sonraları Ḳal'at Nacm İrbil 'deki Begtiginliler [b. bk.] hükümdarlarının eline geçti. Salāḥ al-Dīn 'in ölümünden (1193) sonra, oğulları ve torunları (al-Malik al-Afżal, al-Malik al-Ẓāhir, al-Malik al-'Azīz) ve kardeşi (al-Malik al-'Ādil) kaleye birbiri ardınca hâkim oldular (bk. *ayn. esr.*, I, 153b; II, 246 v.d. ve Yāḳūt, III, 165, 18; Abu 'l-Farac (Barhebraeus), *Tārīḫ muḫtaṣar al-duval*, Beyrut tab., s. 393, 11; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reiske-Adler), IV, 109, 189; Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 435). 658 (1260) 'de Hulagu, Suriye 'ye karşı sefere başladığı zaman, Fırat geçitlerini ve kalelerini ele geçirmek için, savaşmak zorunda kaldı (krş. Barhebraeus, *Chronicon Syriacum*, nşr. Bedjan, s. 509, 23). O zaman Haleb piskoposu olan ve moğul hükümdarını karşılamağa gidip, hıristiyanları esirgemesini ricâ eden Barhebraeus, Hulagu tarafından, Ḳal'at Nacm 'e hapsedildi (bk. *ayn. esr.*, s. 510, 17).

Ḳal'at Nacm 'in mevkii ve kalenin bugünkü hâli hakkında elimizde avrupalı seyyahların muhtelif rivâyetleri vardır. Bunlar 1836 'da bir arada seyâhat eden Helfer ile Ainsworth, Sachau (1879), M. v. Oppenheim (1896) ve Miss G. L. Bell (1909) 'dir. Onların tasvirlerine göre, burası 160 kadem yükseklikte, etrafı kalenin güzel harâbeleri ile çevirili, tek başına duran, nehre doğru diklemesine inen ve diğer taraflarından da tırmanılması haylı güç olan bir kaya yığınından ibârettir. Kalenin bütün kısımları hâlâ ayaktadır ve iyi muhâfaza edilmiştir. İki kattır; her katta az-çok büyük odalar vardır. Yalnız 1820 'ye doğru, türk kuvvetleri tarafından kalenin zaptı sırasında, topa tutulan kısımları zarar görmüştür. O devirde, bir arap kabîlesi hukûmete vergi vermekten imtinâ edip, bu kaleye sığındığı için, paşanın askerleri kaleyi kuşatıp, hücûm ile aldılar; hücûm esnâsında, sûrların bir tarafında büyük bir gedik saçıldı. Ḳal'at Nacm 'in husûsiyetlerinden biri hâlâ bugün bile tamâmen keşfedilmemiş olan mahzenleri ve yer-altı dehlizleridir. Arap rivâyetlerine göre, bunlar Fırat altından Mezopotamya 'ya geçmektedir. Krş. kıraliçe Zenobia 'nın kazdırttığı bu çeşit bir tünele dâir şark masalları, Fr. Müller, *Studien über Zenobia und Palmyra* (Diss., 1902), s. 37. Bugün, Ḳal'at Nacm, tamâmen metrûk olup, güvercin ve yarasalara yuva olmuştur. Sachau 'a göre, orada hâlâ üç arapça kitâbe mevcûttur. Bunlardan biri üzerinde iki yüksek kule bulunan bir kapının üst kısmına kazılmıştır ve Eyyûbîlerden al-Malik al-Ẓāhir 'in 605—612 (1208—1215) yıllarında yaptırdığı tâmirlere dâirdir. Bunun yanındaki ikinci kitâbede mimarın adı yazılıdır. Aynı hükümdara âit (1215 yılında) bir üçüncü kitâbe de kalenin eski mescidinin kapısı üzerindedir.

Arap coğrafya âlimlerine (İbn Cubayr, Yāḳūt, Ḳazvīnī, *Marāṣid*) göre, kalenin üzerine kurulu bulunduğu kayaların alt kısmında, nehrin kenârında, küçük bir şehir var idi. Burası Fırat 'ı o noktada geçen bir çok yolcular ile civar çöllerde yaşayan bedevîlere pazar yeri vazifesini görüyordu. Bu kayalığın cenûp eteklerinde bugün mevcût olan eski yapılara âit harâbeler, arâzinin gayr-ı muntazam vaziyeti dolayısı ile, Sachau 'ın dediği gibi, bir şehirden kalma harâbeler olamaz; fakat civardaki müslüman mezarlığı ile binâ (câmi veya kilise) harâbeleri orta çağa âit küçük bir şehrin mevcûdiyetine delîl teşkil edebilir. Bugün bu mevkîde artık köprü bulunmamaktadır. Eski zamandaki köprülerin izlerine rastlanabileceği de şüphelidir. Filhakika Chesney (*Expedition*, I, 420; *Narrative*, s. 230; yk. bk.) bu köprülerin yerini, von Oppenheim de, üç ayrı yerde, eski köprülerin izlerini aramışlardı (bk. *Berliner Zeitschr. f. Erdkunde*, XXXVI, 80 v.d. ve *Byzant. Zeitschr.*, 1905, XIV, 7); fakat bahsi geçen yerde onlar gibi tetkikat yapan Chapot (*ayn. esr.*, s. 281, not 7) 'ya göre, hiç bir yerde, köprü izi bulunmamaktadır.

Ḳal'at Nacm 'in bir az cenûbunda, fakat nehrin sol sâhilinde, Fırat 'ın hemen yakınlarında, son zamanlarda kısmen nehrin alıp-götürdüğü harâbeler ile kaplı bir tepecik vardır. von Oppenheim **Tall Mas'ūdīya** adı verilen bu yerden üzerinde Fırat nehrinin tasviri bulunan eski ve büyük bir mozayik çıkarmıştır; bk. *Byzant. Zeitschr.* (1905), XIV, 7 ve Moritz (*Beitr. zur Assyriologie*, 1913, VII/II, 158. Nehrin şark sâhilinde de, Ḳal'at Nacm 'in karşısında, adını eski Şerrin harâbelerinden alan **Cabal Şerrīn** isminde, etrafı gayr-ı muntazam bir tepe silsilesi bulunmaktadır. Bu sonuncunun cenûb-i şarkîsinde (Tall Mas'ūdīya 'nin şimâl-i şarkîsinde) iki büyük mezar kulesi yükselmektedir. Bunlardan birinde, somaki mermerden bir sanduka ve bunun üzerinde de öz süryânîce (milâdî 73, selefkî tarihine göre, 385) bir kitâbe vardır. Edesseli Ma'nu bar Ma'nu tarafından yapılan bu anıt binâ ve mezar kitâbesi, dil bakımından olduğu kadar, paleografik bakımdan da, çok büyük bir değer taşımaktadır. von Oppenheim ile H. Pognon, birbirinden müstakil olarak, bunu bulmuşlar ve resmini yapmışlardır. Bk. Pognon 'un metin tahlili: *Inscriptions sémitiques de la Syrie* (Paris, 1907—1908), s. 15—22 (levha XIV), ayrıca Nöldeke, *Zeitschr. f. Assyriol.*, XXI, 151—153. B. Moritz, *Beiträgen zur Assyriologie*, 1913, VII/II, 158—165 'teki metin tahlili v. Oppenheim 'e dayanmaktadır. Tall Mas'ūdīya ve Şerrīn gibi eski isimler mechûldür; bunların yukarıda zikredilen (Gerre yahut Thilaticomum?) konak yerlerinden biri olmaları ihtimâli vardır.

Bibliyografya: **Cisr Manbic** adı için bk. İbn Ḫurdāẕbeh (*BGA*, nşr. de Goeje, VI, 98, 1, 3); Ḳudāma, *ayn. esr.*, VI, 233, 13; al-İṣṭaḫrī, *ayn. esr.*, I, 62, 13, 65, 12, 71, 17, 76, 8; İbn Ḥavḳal, *ayn. esr.*, II, 120, 8, 125, 8, 138, 2, 154, 22; al-Mas'ūdī, *ayn. esr.*, VIII, 44, 2; al-Balāẕurī (nşr. de Geoje), s. 150, 15; İbn Serapion (*JRAS* 1895, s. 10, 7); Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris, 1861—1877), I, 215, 1; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 478, 8; Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr* (nşr. Mehren), s. 93, 18; Ṣafī al-Dīn 'Abd al-Mu'min, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), I, 189, 2. — **Ḳal'at Nacm** için bk. İdrīsī, *Nuzhat al-muştāḳ* (frns. trc. Jaubert, *Géographie d'Edrisi*, II, 139); İbn Cubayr, *Riḥla* (nşr. Wright-de Goeje), s. 248, 10; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 860, 22; IV, 165, 18; Yāḳūt, *al-Muştarik* (nşr. Wüstenfeld), s. 357, 13; Abu 'l-Fidā', *Taḳvim al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 233; Dimaşḳī, *ayn. esr.*, s. 206, 1; İbn al-'Adīm (Freytag, *Chrestom. Arab.*, Bonn, 1834, s. 105, 22); Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), II, 160, 23; İbn al-Şiḥna, *ayn. esr.*, s. 158, 15; Schultens, *Vita et res gestae ... Saladini* (Leiden, 1755), bk. cografya fihristi mad. Nesjmum; Ritter, *Erdkunde*, X, 1053, 1062—1064; Nöldeke, *Nachr. d. Göttinger Gesellsch. der Wissensch.* (1876), s. 13 v. d.; G. le Strange,

Palestine under the Moslems (London, 1890), s. 501 v. d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 107 v. d.; J. W. Helfer, *Reisen in Vorderasien und Indien* (nşr. P. Nostiz), Leipzig, 1873, I, 202 v. d.; Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), s. 153 v. d.; W. R. Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition* (London, 1888), I, 223, 226—234; v. Oppenheim (*Byzant. Zeitschr.*, 1905, XIV, 7); G. L. Bell, *Amurath to Amurath* (London, 1911), s. 23 v. d., 34 v. d. (M. STRECK.)

KAL'AT RABÂH. ḲAL'AT RABĀḤ (CALATRAVA), *tābi'* ve *dāḫil* 'Ali b. Rabāḥ al-Laḫmī (bk. Calatayud (Bil-bilis) = *tābi'* ve *dāḫil* Ayyūb b. Ḥabīb al-Laḫmī'ye izâfetle Ḳal'at Ayyūb)'ye izâfetle arapçada ḲAL'AT RABĀḤ („Rabāḥ kalesi") denilen bu yer, **arapların mühim bir müstahkem mevkii** olup, Romalıların veya İberyalıların harâbeleri üzerinde **bugünkü Ciudad Real'in şimâl-i şarkîsinde**, yukarı **Guadiana'nın** sol kıyısında, bu nehrin kolları olan Záncara-Gigüela, Guadiana Alto ve Bajo-Azuer'in tam birleştikleri yerde, Calatrava Carrión'unun bir fersah şimâlinde, kâindir. Eski Arap kalesinin geniş harâbeleri, Calatrava la Vieja şehri (hafriyât vâsıtası ile dahi) derin bir tetkike lâyıktır. Eski Calatrava, Kurtuba emîrlerinin dâimâ isyân hâlinde olan Tuleytula'ya karşı açtıkları savaşlarda, daha sonraları 1085'te Tuleytula'nın fethini müteâkip, imparator Alfonso VII. tarafından zaptedilerek, Templiers'ye verildiği güne kadar, Castilla'ya karşı hudût kalesi olarak, mühim bir rol oynamıştır; fakat Templiers onu, Endülüs'ün karşısında, Tuleytula'nın hudût kalesi olarak, ancak on yıl muhâfaza ettilerse de, Muvahhidîlerin devamlı hücûmları yüzünden elden çıkardılar. Bu hâdise 1158'de Calatrava şövalyeleri tarîkatının kurulmasına sebebiyet verdi. Hıristiyanların, 1195'te Ciudad Real'in garbında, Alarcos [b. bk.]'ta uğradıkları müthiş bozgundan sonra, Calatrava da Muvahhidîler tarafından zapt ve tahrip edildi. Müteâkip seneler zarfında, bu tarîkat Salvatierra kalesini 1210'a kadar işgâl etti. 1212'de Muvahhidîlerin hâkimiyetini kaldıran hıristiyanların Las Navas de Tolosa'da kazandıkları parlak muvaffakiyetten (*vaḳ'at al-'iḳāb*) sonra, eski Calatrava Guadiana üzerinde yeniden kurulmuş olmalıdır; fakat 1217 senesinden itibâren, Salvatierra'ya yarım fersahlık bir mesâfede, bugünkü Calzada de Calatrava'nın cenûbunda Atalaya de la Calzada (1118 m. irtifâ) ile Puerto de Calatrava civarında, o zamandan beri pek meşhûr olan Calatrava la Nueva (Yeni-Calatrava) kuruldu. Onun ihtişâmı önünde, daha cenûpta kâin eski magrib kalesi tamâmiyle unutuldu. Öyle ki, birbirinden 50 km. mesâfede bulunan bu iki mevkî, Eski ve Yeni Calatrava, birbirinden ayırt edilmemektedir. XIX. asrın başından beri Yeni-Calatrava da, şövalyeler tarafından terkedilerek, harâbe hâlini aldı. Calatrava ismi, yalnız 1498'de, lâikleştirilmiş olan şövalyelerin tarîkatinde ve bu tarîkate âit ve geniş toprakların coğrâfî isimlerinde, Guadiana'nın sol tâbîleri Jabalón ve Tirteafuera'nın uzak vâdilerinde, bugünkü Ciudad Real'in merkezinin cenûbunda (1252'de Alphons le Sage tarafından Villa Real ismi ile Eski Alarcos'un şarkında kurulmuş olan ve 1420'de Jean II. tarafından Ciudad Real seviyesine çıkarılmıştır) bulunan münbit Campo di Calatrava isminde muhâfaza edilmiştir. Bk. bir de Martos'un garbındaki Santiago de Calatrava ile arapların İspanya'dan çıkarılmalarından sonra Mártos ile berâber tarîkatin topraklarına giren yukarı Endülüs'teki Jean.

Bibliyografya: Madoz, *Diccion. geogr. -estad. -hist.*, V, 269—293; Yāḳūt, II, 747; İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, s. 186 (= 226); *al-Bayān al-muġrib* (trc. Fagnan), fihrist.

(C. F. SEYBOLD.)

KAL'AT ŞERKĀT. ḲAL'AT ŞARḲĀT, **Irak'ın Musul vilâyetinde**, Dicle'nin sağ sâhilinde, 35° 30′ şimâl arzı ve 45° 15′ şark tûlü (Greenw.) dâiresinde, **geniş harâbeler yığını**. Bu harâbeler, çölün hudûdunda, tepeler ile kaplı, muhtelif vâdiler ile kesilmiş olan ve Cabal Ḥamrīn'in şark kanadını teşkil eden Ḥanūḳa dağ silsilesinin tepelerinden Dicle'ye doğru inen arâzinin müntehâsında bulunmaktadır. Ḳal'at Şarḳāt ismine orta-çağ şark müelliflerinde rastlanmadığı gibi, benim bildiğim, yeni çağ müelliflerinde de, rastlanmamaktadır. Parthlar zamanında, ârâmî kitâbelerinde tesâdüf olunan אשׁר שׁרכ(ר)ת = Aşşur Ş R (D) T (?) kelimeleri, Jensen (*Mitt. der Deutsch. Orient-Gesellsch.*, nr. 60, s. 46)'in tahmin ettiği gibi, Şarḳāt ile alâkalıdır. İhtimâl Şarḳāt adı (bk. Streck, *Die Inschriften Assurbanipals*, Leipzig, 1916, s. 792) ancak milâdı XVIII. asra âittir. Avrupalı seyyahların hikâyelerinde, bu kelimeye Rich (1821)'ten itibaren, rastlanmaktadır. Mânası (şahıs ismi mi?) tamâmen mechûldür. Türkler bu yere Toprak-Kale de demektedirler; bu isme, türkçe konuşulan yerlerde, sıksık rastlanmaktadır; bk. Rich, *ayn. esr.* (bk. *bibliyografya*), II, 137 v.d.

Ḳal'at Şarḳāt, Âsur kıralının en eski merkezi olan **Aşşur şehrinin yerini** işgâl etmektedir; bu şehrin hâkim olduğu bütün ülkeye de Aşşur (Asurya) deniliyordu; hâlbuki şehrin kendisi adını muhtemelen millî bir ilâhın adından almış idi. Bu yer ciddî bir müdâfaaya gâyet elverişlidir ve ihtimâl daha cenûpta kâin iki nehir arasında (Babilonya) oturan ülke ahâlisi tarafından, şimâllerindeki kavimlerin akınlarına karşı, bir dayanak noktası olarak, kurulmuş idi. Ḳal'at Şarḳāt'ın kadîm devirde tahkim edildiği, alman Şark cemiyetinin yaptığı hafriyâtta, sâbit olmuştur. Yine bu hafriyâttan anlaşıldığına göre, Sâmîlerin yerleşmesinden önce, burayı başkaları (Sumerler) işgâl etmiştir. Filhakika, Bâbil cenûbundaki (tahminen milâttan 2.600 yıl önce) Telloh'takilere çok benzeyen Sumer heykelleri bulunmuştur. Bâbil'in üçüncü Ur hânedanı zamanında (m. ö. 2296—2786) Aşşur Bâbil'e tâbî ufak bir devlet idi. Aşşur'un 3.000 (m. ö.) yılında, hattâ daha önce, kurulduğunu kat'îyetle iddia edebiliriz (bk. bu husûsta en yeni tetkik: E. Weidner, *Boghazköi-Studien*, fas. 6, *Der Zug Sargons von Akkad*, Leipzig, 1922, s. 96). 2.000 yılından çok önce, Sâmîler Sumerlerin Aşşur'daki müstemlekeciliğine son vermişlerdir.

Ḳal'at Şarḳāt'ta Alman Şark cemiyeti tarafından meydana çıkarılan bir çok tarihî kitâbeler, bilhassa kadîm devirler bakımından, Aşşur şehir ve devleti hakkındaki bilgimizi, umulmadık bir derecede, arttırmıştır. Kronolojisi şimdi 2.300 (m. ö.), hattâ daha önceden başlamaktadır. Puzur Aşir I. (2086—2072)'den başlamaktadır. Puzur Aşir I. (2086—2072)'den Ninova'nın sukutuna kadar, Aşşur kıral hânedanlarının listesinden, birbirini aralıksız tâkip eden bir hukümdar serisini tesbit etmek mümkündür (krş. E. Weidner, *Die Könige von Assyrien, Neue chronol. Dokumente aus Assur, Mitt. d. Vorderasiat.-Aegypt. Gesell.*, 1921, XXVI, nr. 2). Aşşur kıralların tarih sırasına göre verilen liste ile (*ayn. esr.*, s. 64 v.d.) Schroeder'in, bir az sonraya âit, listesi (*Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts*, fas. 2, 1922, s. 101 v. d.) mukayese edilebilir. Aşşur'un (m. ö. 3000—2000 yıllarında) Anadolu ile olan münâsebetleri bilhassa Kapadokya'nın çivi yazısı hakkında bk. J. Lewy (*OLZ*, 1923, XXVI, 537 v. d.).

Aşşur, bir devlet merkezi olarak, X. (m. ö.) asıra kadar, ehemmiyetini muhâfaza etmiştir; fakat daha önceki hukümdarlar, muvakkat bir zaman için, saltanat makarrı olarak, başka şehirler kurdular: msl. Salmanassar I. (1280—1261), hukûmet merkezi olarak, daha şimâlde, yukarı Zāb'ın munsabındaki **Kalḫu** (ibrânîce *Tevrat*'ta Kālaḥ)'yu, oğlu ve halefi Tukulti Ninurta I. (1260—1232)'de, Aşşur'un hemen şimâl-i şarkîsinde yeni bir hukûmet merkezi yaptırıp, ona kendi ismine izâfeten **Kār** (suru, hisârı) **Tukulti Ninurta** (bugün Tulūl 'Aḳr harâbeleri) adını verdi. Alman Şark cemiyetinin bu noktadaki kazıları için bk. *Mitteilungen*, nr. 53, s. 41—57. Bu kıralların ölümünden sonra, iki şehir de, **Aşşur'a** olan üstünlüklerini kaybettiler. **Ancak X. asırdan sonradır ki, Kalaḥ ve Niniveh** Aşşur'u git-gide gölgede bıraktı ve muahhar kıralar bu iki şehri sonradan münhasıran imparatorluklarının merkezi yaptılar. Aşşur böylece, Ninova'nın sukutundan sonra da, yaşamakta devam etti; bk. Streck, *ayn. esr.*, s. CDXLIV ve nr. 3 ve s. CDXLIX, not 1. Kuroş (Cyrus)'un bâbillilere söylediği ve metni çivi yazısı ile muhâfaza edilmiş olan kitâbede, Aşşur'un adı geçiyor. **Yunan-Roma devrinin büyük kısmında ve bilhassa 400 seneden fazla** devam eden ve sayısız harâbelerin temsil ettiği Parthlar zamanında, burası **meskûn bir şehir idi**. Kadîm yunan ve lâtin müellifleri, buradan ekseriyâ başka isimler altında (Kaynay; ihtimâl aynı zamanda, Labbana ve Libba), meskûn bir şehir olarak bahsetmektedirler. Bu husûsta krş. E. Herzfeld, *Memnon*, 1907, I, 98 v. d., 273 v.d. Ḳal'at Şarḳāt harâbelerinde bulunan Parthlara âit tabakalarda bilhassa tarihî mâhiyette 43 ârâmî kitâbe bulunmuştur. Bunların tarihli olanları 199/200—227/228 (m.s.) yılına kadar olan devri, yâni Selefkîler (Arşakîler) devrini, içine alır. O hâlde bunlar tam Sâsânîlerin gelişleri ile, nihâyete ermektedir. Bu vesikalardan çıkarılacak alâkaya değer bir vâkıa şudur: Aşşur tanrılarına olan tâzim ve bu tanrıların isimleri III. (m. s.) asırda Aşşur'da hâlâ yaşamakta idi. Bu kitâbeler için krş. Jensen, *Sitzungsberichten der Berliner Akademie*, 1919, nr. LIII, s. 1042—1051 ve *Mitt. d. Deutsch. Orient-Gesellsch.*, 1920, nr. 60.

Aşşur adının ârâmî şekli olan Aṯūrā ismine Behistûn kitâbelerinin farsça yazılmış şeklinden itibâren rastlanmaktadır (bk. Weissbach, *Die Keilinschriften der Achaemeniden* = *Vorderasiat. Bibl.*, III, s. 140). Burada Aṯūrā adından, ihtimâl bütün Âsur ülkesini değil, yalnız Aşşur topraklarını anlamak gerektir. **Kadîm yunan-lâtin müellifleri, Aşşur'un ârâmîce karşılığı olarak, Ἀτουρία, Ἀτορία** kelimelerini kullanıyorlar. Bk. Pauly-Wissowa, *Realenzykl. d. klass. Altertumswissensch.*, II, 2260; Herzfeld, *ayn. esr.*, I, 27. Sâsânîler zamanında, Aşşur'un yavaş-yavaş gayr-i meskûn hâle geldiği sanılmaktadır. **Süryânî müellifleri Āṯōr** ismini, orta

çağa kadar, bir rûhânî dâirenin adı olarak, biliyorlar (bk. G. Hoffmann, *Auszüge aus syrisch. Akten persischer Märtyrer*, Leipzig, 1880, s. 175, 210).

Aşūr orta çağ arap coğrafyacılarınca da mâlûmdur. Önce bu adın Musul'un eski ismi olduğu söylenip, sonra umûmiyetle al-Cazīra adı verilen eyâlete ve nihâyet al-Salāmīya (ihtimâl mukaddes kitaplarda adı geçen Nimrūd'un, yânî eski Kalaḥ'ın, 4 km. şimâl-i garbîsinde, Resen; bk. Streck, *ayn. esr.*, s. CDXXVI) civarındaki bir harâbeye teşmil ediliyor. Aşūr yerine bâzan Aḳūr şekline rastlamaktayız. Bâzan biri, bâzan öteki, rivâyet farkı olarak, verilmektedir. Aḳūr kelimesine, tahrif edilmiş bir şekil yahut daha iyisi, tâlî bir lehçe şekli nazarı ile bakmalıyız [Aḳūr, belki bir sürç-i kalem olarak *Afūr'dan gelmiştir.? — T. H.]. Aşūr yahut Aḳūr için bk. İbn Rosteh (*BGA*, VII, 104, 6.; Arż Aşūr „Aşūr ülkesi" = Musul); Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 119, 16, 340, 5; III, 113, 18. Cazīrat Aḳūr için bk. Yāḳūt, *ayn. esr.*, II, 72, 13, 231, 9; buna İḳlīm Aşūr (Aḳūr) tekabül etmektedir ki, buradan yalnız al-Muḳaddasī bahsetmiştir. Ona göre, burası üç büyük kısma ayrılmış idi (*BGA*, III, 20, 3; krş. 27, 10, 28, 7). Cazīra'nin eski adı olarak Cazīrat Aḳūr için bk. *JA*, III, 152b ve G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 86.

Arap coğrafyacılarının verdiği mâlûmâttan, orta çağlarda eski Aşşur'un yerinde harâbeler bulunduğunun o zaman bilindiği anlaşılıyor. Şu kadar ki, bu ad, yanlışlıkla al-Salāmīya civarındaki ıssız bir yer ile münâsebetli görülmüştür. Şunu da hatırlatalım ki, Layard (*Niniveh and Babylon*, London, 1853, s. 165)'e göre, bugünkü araplar hâlâ Nimrūd (Kalaḥ) harâbelerinin nihâyetindeki yüksek bir tepeye „Tell Aşūr" demektedirler. Arap coğrafyacılarının ayrıca, haklı olarak, tebârüz ettirdiklerine göre, toprakları büyük kısmı itibârı ile, asıl Asurya'ya tekabül eden al-Cazīra eyâletinin ilk ismi terkedilmiş Aşūr şehrinden alınmıştır. Nihâyet Aşūr'un, yanlış olarak, muahhar idâre merkezi Musul'un eski adı olarak kabûl edilişi tabi'î orta çağlarda garplı seyyahların, Pietro della Valla (1616—1617)'ya kadar Bagdad'ı Bâbil ile karıştırmaları ve ona Bâbil demeleri gibi, yanlış bir benzetişten ileri gelmiştir.

Arapça Aşūr veya Aḳūr kelimeleri için bk. A. Schultens, *Vita et res gestae ... Saladini* (Leiden, 1755), coğrafya fihristinde Mosula kelimesi; Fr. Tuch, *De Nino urbe* (Leipzig, 1845), s. 16 v. d.; Tuch, *Kommentar über die Genesis* (2. nşr. Merx), Halle, 1871, s. 61 v. d.; Layard, *Nineveh and its Remains*[3] (London, 1849), II, 245 ve alm. trc. Layard, *Nineveh und seine Überreste* (Leipzig, 1854), s. 318.

Ḳalʿāt Şarḳāt harâbeleri, büyük bir sâha (tahminen 3/4 km.²) kaplamaktadır ve Aşūr kırallığının diğer iki merkezi Kälaḥ (Nimrūd) ve Niniveh (Koyunçık)'ten pek az küçüktür. Hudûtları, açık olarak, bellidir. Eski şehrin hudûtları hakkında hiç bir noktada şüphe mevcût değildir. Şehrin cephesi boyunca Dicle akmaktadır; şimâl cephesi, bir sûr ile tahkim edilip, aşılmaz bir hâle sokulan üstü düz sıra kayalardan müteşekkildir. Aşşur'un en güzel mevkiinde, şimâldeki yüksek düzlüğün şarkında, Şammarların şeyhi Ferḥān Paşa, XIX. asrın ikinci yarısında bir takım binâlar yaptırmış idi ki, burası sonradan bir türk ileri karakolu oldu ve birinci dünya harbinin nihâyetine kadar, süvâri jandarma birliğine kışla vazifesini gördü.

Bu geniş harâbeler erkenden avrupalı kâşiflerin alâkasını çekti. Msl. 1821 martında, Dicle üzerinde, yaptığı bir seyâhatte bu harâbeleri etraflıca tetkik eden Ch. Rich bunların ehemmiyetini ortaya koymuştur; bk. ayn. mll., *Narrative of a Residence in Koordistan* (London, 1836), II, 137 v. d. Ross bu harâbeleri 1836'da gezmiştir; bk. *JRGS* (1839), IX, 451—453. Bu yerin ilk etraflı tasvirini W. Ainsworth'a borçluyuz. al-Ḥażr [b. bk.]'a yaptığı bir seyâhatte, Layard ve Mitford ile aynı zamanda (1840 tarihinde), burayı ziyâret etmiştir (al-Ḥażr'a kervan yolu Ḳalʿat Şarḳāt'tan ayrılmaktadır); seyâhat notları için bk. *JRGS*, 1842, XI, 4—8. Layard, 1847'de, iki gün daha Ḳalʿat Şarḳāt'ta kalarak, harâbeleri tetkik etmiştir. Bk. Layard, *Niniveh und seine Überreste* (Leipzig, 1854), s. 215—218. Daha sonraları (1852) da, H. Rassam orada hafriyâta girişti; bu husûsta bk. Layard, *Niniveh and Babylon* (London, 1853), s. 581 ve H. Rassam, *Asshur and the land of Nimrod* (New-York, 1897), s. 1321.

Harâbelerin bir sistem dâhilinde tetkiki, ilk defa olarak, Alman Şark cemiyeti tarafından, 1903 eylûlünden 1914 hazîranına kadar süren ve bütün şehri içine alan bir hafriyât yapılması ile mümkün olmuştur. Bütün meydana çıkan eserlerin rölöveleri yapılmıştır. Topraktan çıkarılan eserlerden görüldüğü üzere, Tiglathpileser I. (1115—1103) ve Salmanassar III. (859—825), Aşşur'da bilhassa büyük bir yapı faâliyeti göstermişlerdir. Bu sonuncusu seleflerı zamanından kalma bütün büyük binâları baştan-başa tâmir ettirmiştir. Şehirdeki en büyük yapılar, ilk plânda, mâbetlerin temelleridir; msl. alt kısmında Sumerlilere âit bir tabaka bulunan ve mâbetlerin en eskisi İştar mâbedi, sonra yine çok eski devirlere âit ve büyük bir kalesi (*sikḳuratu*) olan Ē. Ḥarsag-Kurkurra isimli Aşşur mâbedi; nihâyet Anu ve Adad mâbetleri. Bunların yanında, bir çok ufak mâbetler de vardır. Şehrin kapıları önünde bulunan ve Sanherib (705—682)'in eseri olan „yeni yıl bayram evi" de bilhassa dikkate değer. Yerin altında saraylar da meydana çıkarıldı; fakat onlar hakkında henüz etraflı mâlûmâtımız yoktur. Âsurî hukümdarlarının, hukûmet merkezi olan şehri korumak maksadı ile, yaptırdıkları o muazzam tahkimat eserleri (çifte sûrlar, Dicle'nin rıhtım duvarları, kale) karşısında insanın içi ihtişam hissi ile doluyor. Meydana çıkan bu kadar çok âbideler arasında, üzerlerinde kakma resimler ve yazılar bulunan iki sıra dikili taş (şimâldeki kıral taşları, cenûptaki me'mûr taşları) bilhassa zikre değer; bunlar XIV. ile VII. asırlar arasındaki devreye âittir ve Âsur tarihi bakımından büyük bir ehemmiyet taşırlar. Nihâyet arâzinin topografik ve arkeolojik keşfi de eski „Parth (Parth tabakasında iki devreyi birbirinden ayırmak lâzımdır) şehri" nin vüs'at ve ehemmiyeti hakkında bize açık bir fikir vermektedir.

On sene kadar bir müddet geniş ölçüde devam etmiş olan alman hafriyâtı esâs tutulmuş, Aşşur'un topografisi ve tarihi üzerinde henüz itinâlı bir tetkik yapılmamıştır. Böyle bir tetkike intizâren, bu husûsta elimizde resmî raporlar bulunmaktadır. Bunların hemen hepsi W. Andrae'nin eseridir: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellchaft*, nr. 20—22, 25—29, 31—33, 36, 38, 40, 42—45, 47—49, 51 ve 54. Andrae başlıca iki mâbet, tahkimat eserleri ve dikili taş hakkında *Wissensch. Veröffentl. der Deutsch. Orient-Gesellsch.*'daki monografi'eri neşretmiştir: bilhassa *Der Anu-Adad-Tempel in Assur* (Leipzig, 1909; = *Wissensch. Veröffentl.*, nr. 10); *Die Stelenreihe von Assur* (1913; = *ayn. esr.*, nr. 24); *Die Festungwerke von Assur* (1913, 2 cild; = *ayn. esr.*, nr. 23); *Die archaischen Ištar-Tempel in Assur* (1922; = *ayn. esr.*, nr. 39); krş. bir de Andrae (*Mitt. d. Dtsch. Or.-Ges.*, nr. 61, s. 4—20.

Aşşur hafriyâtındaki kitâbelerden alınan neticeler gâyet zengin ve son derece mühimdir. Bunlar sâyesinde, âsurluların kronolojisi, tarihi ve dini hakkındaki bilgimiz son derece artmıştır. Metinler de *Wissensch. Verörffentl. der Deutsch. Orient-Gesellsch.*'da neşredilmiştir. Bugüne kadar şunlar neşrolunmuştur: *Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts*, 2 cüz, Leipzig, 1911 ve 1922, nşr. Messerschmidt ve Schroeder (= *Wissensch. Verörffentl.*, nr. 16 ve 37); *Keilschrifttexte aus Assur religiösen Inhalts* (nşr. von Ebeling), 1915—1919, I, (*ayn. esr.*, nr. 28); II (fas. 1—2), 1920 (*ayn. esr.*, nr. 34); *Keilschrifttexte aus Assur verschiedenen Inhalts* (nşr. Schroeder), 1920 (*ayn. esr.*, nr. 35); *Altaramäische Urkunden aus Assur* (Âsur kırallığının son zamanlarına âit, nşr. Lidzsbarski), 1921 (*ayn. esr.*, nr. 38).

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen bibliyografyadan başka bk. bir de Ritter, *Erdkunde*, XI, 666 v.d., 671—676; Fr. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881), s. 252—255; Delitzsch, 1903'te, alman hafriyâtı başlamadan önce, o zamanlar bilinen kitâbelere müsteniden şehrin, bilhassa binâlarının, tarihçesini çizmiştir: *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellsch.*, nr. 20, s. 30—36; M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 208—210; E. Herzfeld (*Memnon*, 1907, I, 97—116, 231 v.d., 237); M. Streck, *Die Inschriften Assurbanipals* (Leipzig, 1916), III, 773; B. Meissner, *Babylonien und Assyrien* (Heidelberg, 1920), I, tür. yer. (bk. fihrist), bilhassa s. 12 v.d., 33 v.d., 300 v.d. — Ḳalʿat Şarḳāt'ın en iyi haritası Prusya harita servisinin bastırdığı 1 : 400.000 mikyasında, yaprak 4 c (Sāmarrā), Mezopotamya ve Suriye haritasıdır. Aşşur harâbelerinin en yeni planını Andrae vermiştir: *Die Festungswerke von Assur* (1913), levha I ve III — Ḳalʿat Şarḳāt ve civarının nebatları hakkında E. Herzfeld, 1903'ten 1905'e kadar, Aşşur'daki Alman misyonunun âzâsı olarak topladığı kolleksiyona dayanarak, mâlûmât vermektedir: *Orientalist. Literaturzeit., Suppl.*, fas II (Berlin, 1908) ve (bir-az ilâve ile) Sarre-Herzfeld, *Archaeolog. Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet* (ilâve, Berlin, 1920), IV, 26—35. Nebat isimlerini bölgenin yarı göçebeleri Cebbūr arapları-nın lehcesi ile veriyor. (M. STRECK.)

ḲALATA. [Bk. İSTANBUL.]

KAL'ATÜRRÛM. KALʿAT AL-RŪM. [Bk. RUM KALESİ.]

ḲALĀ'ŪN. [Bk. KALAVUN.]

KALAVUN. ḲALĀ'ŪN, AL-MALİK AL-MANṢŪR SAYF AL-DĪN ABU 'L-MAʿĀLĪ AL-ALFĪ („Binlik"; güyâ 1.000 altına satın alındığı için ona bu ismi verirler) AL-ṢĀLIḤĪ AL-NACMĪ, altıncı Bahrī [b. bk.] Memlûk sultanı olup, Kıpçak [b. bk.]'ta doğmuş, Mısır'a götürülmüş, Sultan Şāliḥ Ayyūb [b. bk.]'a satılmış ve bu sultan tarafından, 647 (1247)

'de, âzâd edilmiştir. Askerî mesleğine ne zaman başladığı mâlûm değildir. Sultan Baybars [b. bk.] zamanında, 1.000 kişilik bir kuvvete kumandan oldu. Sonradan, moğullara karşı, 671 (1272)'de açılan seferde, Fırat nehrini mâhirâne geçmek suretiyle ve 672 (1273)'de ermenilere karşı girişilen savaşta temâyüz etti. Baybars'ın oğlu Sultan Baraka Han 677 (1278)'de, onu tekrar ermenilere karşı gönderdi. Bu hükümdar, bir sene sonra hal'edildiği zaman, emîrler, sultan olarak, 7 yaşındaki kardeşi al-Malik al-'Âdil Salamış'ı intihap ve Ḳalā'ūn'u da ona atabeg tâyin ettiler. Hakikatte idâre Ḳalā'ūn'un elinde idi ve adı cuma hutbesinde zikrolunduğu gibi, sikkelerin üzerinde de, Salamış adı ile birlikte, yer alıyordu. Altı ay sonra Salamış tahttan indirildi ve Ḳalā'ūn resmen tahta çıktı ve hükümdarlığı halife tarafından tasdik olundu. Mısır'da resmen tanındıktan sonra, Suriye'de Suriye ordusu tarafından Şam sultanı mevkiine getirilen emîr Sungur al-Aşkar gibi bir rakip ile çarpışmak zorunda kaldı. Sungur Suriye bedevîlerinin ve Baybars'ın oğullarının yardımını te'min etti. Bu oğullar hal'inden sonra kendisine timar olarak, Karak [b. bk.] verilmiş olan sâbık sultan Baraka Han ile Suriye'nin cenûbunda bir kaç kaleye sâhip bulunan kardeşi Hızır'dır. Bunlar Suriye'nin cenûp kısmındaki bir çok kaleleri zaptettiler. İki taraf da ordularını topladı; 679 (1279) başlarında, Şam'ın cenûbunda yapılan savaş, Şam askerlerinin kaçması neticesinde, Ḳalā'ūn'un lehine döndü. Baraka Han az önce ölmüş idi. Kardeşi Hızır, 680 (1281) senesi ilk baharında, Ḳalā'ūn ile sulh akdetti ve bununla Karak'ı, iktâ olarak, te'min etti. Sungur moğulların yardımını istedi. Yağmaya dâimâ hazır olan moğullar, şimâlî Suriye'yi istilâ ile, her yeri yağma ettiler. Moğullar daha geniş ölçüde ikinci bir savaşa hazırlanırken, ziyâdesiyle gayretkeş olan dostlarından korkmağa başlayan Sungur, şimâlî Suriye'deki Ṣaḥyūn, Şayzar, Apamea ve müstakil olarak idâre edilecek bir çok yerlerin kendisine terki şartı ile, Ḳalā'ūn ile sulh akdetti. Bu düşmanlardan kurtulan Ḳalā'ūn bütün dikkatini ermeni, frank ve gregoryenlerin yardımı ile kuvvetlenen müstevlî moğullar üzerinde toplamağa muktedir oldu. Ordular Ḥimṣ'ta karşılaştılar. Başlangıçtaki üstünlüklerine rağmen, moğullar yenildiler ve Suriye'ye doğru çekilmeğe mecbûr oldular. Hükümdar, görüldüğü gibi, bir çok cephelerden tehdit edilmekte iken, Suriye sâhillerinin en büyük kısmını hâlâ ellerinde bulunduran haçlılar, nihâî bir gayret için, bütün kuvvetlerini bir araya getirmeğe henüz karar vermiş değil idiler. Yalnız Marḳab kalesindeki St. Jean şövalyeleri, kaleye yaklaşmakta olan Ḥiṣn al-Akrād [b. bk.] vâlisini, iğfâl ederek, tuzağa düşürdüler ve ânî bir hücûm ile gâfil avlayarak, büyük bir hezîmete uğrattılar; moğul ordusunun mağlûbiyetinden bir sene sonra, Trablus ve Templiers kontu gibi, müsâit şartlar ile, sulh akdetmek mecbûriyetinde kaldılar. 682 (1283)'de, Akkâ şehri ile de bir anlaşmaya varıldı. Bununla berâber, Ḳalā'ūn, moğullara yardım ettikleri için, ermenileri, topraklarını istilâ ve yağma etmek, yakıp-yıkmak suretiyle, cezâlandırdı.

Moğul hanı Abaka [b. bk.], 680 (1281)'de öldü. Halefi, Ahmed ismini alarak, islâmiyeti kabûl etti. Onunla Ḳalā'ūn arasında mektup ve elçi teâtî edildi ve münâsebetleri bir ittifaka müncer olmadı ise de, düşmanlığa da inkılâp etmedi. 682 (1284)'de Ahmed katledildi. Halefi Argun [b. bk.], putperest olarak kaldı ve imparatorluğu içinde mûsevîler ile hıristiyanları himâye etti. Onun tasavvuru, papa ile Fransa kıralını iknâ edip, Ḳalā'ūn'a karşı müşterek bir sefer açmaktı; fakat bu tasavvur tahakkuk edemedi. Diğer taraftan, sultan Ceneviz cümhûriyeti ile diplomatik müzâkerelere girişti ve onunla ticârî bir muâhede akdetti. Castilla kıralı Alfons ve sicilyalı Jakob ile bir nevî tedâfüî ittifak yapmış idi. Bizans imparatoru, Habsburg imparatoru Rudolf, Yemen kıralı ve Seylan hükümdarı ile elçiler teâtî edildi. İslâmiyeti kabûl eden Kıpçak hükümdarı Tudan Mengü, en büyük islâm hükümdarı sıfatı ile, Ḳalā'ūn'dan bir unvan ile üzerinde bir arma bulunan bir sancak istedi.

Ḳalā'ūn'un emeli hâkimiyetini bütün Suriye'ye teşmil etmek idi. Bu gâyeye ulaşmak için, haçlılar ile olan muâhedelerini bozmakta tereddüt etmedi. Msl. 684 (1285) başlarında, Marḳab'da, St. Jean şövalyelerinin kalesine hücûm etti ve hücûmları ile, sûrları öyle tahrip etti ki, oradaki askerî birlik teslim olmak mecbûriyetinde kaldı; sâhilde ve deniz içerisinde yapılmış olup, zaptolunmaz sanılan Marakīya kalesini elde etmek için, bir başka plân kurdu. Burası Trablus kıralı Bohemond VII.'un bir vassaline âit idi. Ḳalā'ūn bu sonuncuyu, kaleyi vassalden satın alıncaya kadar, tazyik ve tehdit etti ve hükümdarın hoşuna gitmek için, onu tahrip ettirdi. Sûrlu Margarete, yüz kızartıcı şartlar altında, sulhü satın almağa mecbûr oldu. Vaziyeti böylece kuvvetlenen Ḳalā'ūn (686 = 1287) eski düşmanı Sungur al-Aşkar'ın Suriye'deki mülkünü elinden almağı düşünebildi. Bir çok seferler ile, onu hükümdarlığından ferâgate ve Kahire'ye çekilmeğe

mecbûr etti. Karak hükümdarı Hızır'ı, memleketini kendisine terkedinceye kadar, tehdit etti; 688 (1289)'de, o zamana kadar haçlıların hâkimiyetinde bulunan en eski bir şehir olan Trablus'u zaptetmeğe karar verdi. Kıral Bohemond ölmüş idi; annesi ile kız kardeşi boş kalan tahta çıkmak istiyorlardı. Sultan Ḳalā'ūn, ihtilâfı halletmek için, araya girdi ve nihâyet şehri muhâsara etti. Trablus, deniz tarafından yardım gördü ise de, çok geçmeden ümitsizlik baş-gösterdi. Öyle ki, müteveffâ hükümdarın annesi, Ceneviz ve Venedik kolonisi ile birlikte, orayı terketti. Sultan Ḳalā'ūn, istihkâm neferleri sâyesinde, duvarları deldirmeğe ve orayı hücûm ile zaptetmeğe muvaffak oldu. Şehrin büyük bir kısmı harâp oldu ise de, iki sene kadar bir zaman sonra, Ḳadīşa nehri kıyılarında denizden bir kaç kilometre uzakta tekrar kuruldu (ikisi de eski birer kilise olan büyük câmi ile Ṭaylān câmii ve kalenin temelleri, hıristiyanlık devrinden kalmadır). Trablus'un cenûbundaki Baṭrūn kalesi, az bir zaman sonra, zaptedildi. Bu Ḳalā'ūn'un son fütûhatı oldu. Ertesi sene, hıristiyan'ların müslümanlar tarafından kaçırılıp öldürüldükleri bahânesi ile, Akkâ'yı muhâsaraya hazırlanıyordu. Suriye'ye hareketinde, Kahire civarında, öldü. Suriye'deki bitmez tükenmez seferlerinden başka, aynı zamanda nubyalılar ile de savaşmış idi. Kıral Şamāmūm'a iki defa gâlip geldi ise de, bu bölgelerde ancak askerlerinin bulunduğu müddetçe nufûzunu idâme edebildi. Kıral Şamāmūm'u eski vergiyi vermeğe mecbûr etti ise de, Nubya'da devamlı bir neticeye varamadı. Filistin'in cenûbundaki bedevîler ile yukarı Mısır'daki bedevîlere karşı çok zaman bütün kuvvetini kullanmak zorunda kaldı. Diğer hükümdarların aksine olarak, âsîleri tamâmen tenkil edebilmesi kuvvetinin bir delîlidir. Ḳalā'ūn, şerîfin arada bir istiklâlini elde etmeğe kalkışmasına rağmen, umûmiyetle Mekke üzerindeki hâkimiyetini idâme etmiştir.

Sultan Ḳalā'ūn, Memlûk hâkimiyetini Suriye'de muvaffakiyetle kuvvetlendirmiş ve moğulların akın ve tahriplerinin sebebiyet verdiği zararları yavaş-yavaş telâfî etmiştir. Haleb, Baalbek ve Şam kalelerini tâmir ettirmek için, büyük ölçüde yapı işlerine giriştiğini görüyoruz. Yaptırdığı binâların en meşhûru, muhtelif hastalıklar için laboratuvarları, mutfakları, kâfî derecede erzak ve ilâç ihtivâ eden depoları ile büyük koğuşların bulunduğu Kahire hastahânesidir; bunun yanı başında bir câmi ile bir mektep vardır (aş. bk.). Memlûk sultanları içinde bir sülâle kuran yalnız Ḳalā'ūn olmuştur; halefleri, 784 (1382)'e kadar, beş nesil boyunca, hüküm sürmüşlerdir.

Bibliyografya: Quatremère, *Hist. des Sultans mamlouks* (Maḳrīzī, *Sulūk*'tan tercüme, II/1, 1—111, zeyiller ile birlikte); Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270), II, 238, 379 v. dd., 405—408; İbn Taġribirdī, *al-Manhal al-ṣāfī* (Viyana yazm., nr. 329, II, 187a—188b; *Rec. des Hist. des Croisades, Historirens orient.*, I—III, tür. yer.; Muir, *Mamluk or Slave Dynasty*, s. 33—42; Reinaud, *Extr. des historiens orientaux* (Paris, 1829), s. 539—569; İbn İyās, *Badā'i' al-zuhūr* (Bulak, 1311/1312), I, 114—119; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, IV, 113—173; M. Herz Pascha, *Die Baugruppe des Sultans Qalā'ūn in Cairo* (*Abd. des Hamburg. Kolonialinst.*, XXXII., seri B, XXII); S. Lane Poole, *Cat o*[3] (1898), s. 33—36.

(SOBERNHEIM.)

ḲALAVZĪYA. [Bk. KALEVZİYE.]

KALAY. ḲALʿĪ (ḲALAʿĪ), 1. kalayın veya bâzan *al-raṣāṣ al-ḳalʿī* ve *al-raṣāṣ al-abyaḍ* („kurşun-ḳalʿī veya beyaz kurşun") da denilen bilhassa iyi bir kalay nev'inin araplardaki adı; bk. *Lisān al-ʿarab*, X, 167, 16; Dozy, *Supplément aux Dict. a ab.*, II, 397a; Vullers, *Lex. Pers.-Lat.*, II, 735a; Quatremère, *Journ. des Savants*, 1845, s. 731. Arapçada kalayın başka adları (*ḳaṣdīr* = καδδίτερος v. b.) için bk. msl. Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr* (*Cosmographie*, nşr. Mehren), s. 54, 1. Kelime, muhtemel olarak, uzak şarktan gelmektedir; araplar onu, aslının yeni farsça *KLHY* kelimesi olduğunu söyleyen al-Cavālīḳī (*al-Muʿarrab*, nşr. Sachau, s. 125, 6)'nin ileri sürdüğü gibi, yeni farsçanın tavassutu olmaksızın (bu tavassut mümkündür de), doğrudan-doğruya oradan almış olabilirler. *Kalahī*'nin *KLHY* şeklinde düzeltilmesi, G. Ferrand (*Relations de voyages et textes géograph... relat. à l'Extrême-Orient*, Paris, 1913—1914, s. 343) tarafından zikredilmiş olan İbn Saʿīd'e istinat etmektedir. Yeni farsçanın Mâzenderân lehcesinde kullanılan kelime, *Ḳalī* (Ġīlānī'de: *ḳālib*; bk. Melgunof, *ZDMG*, XXII, 198) arapçadan gelmiş olabilir. Bu sonuncudan türkçe *kalay* kelimesi (bk. Sâmî, *Kamûs-i türkî*, s. 1032), ondan da yeni yunanca τὸ καλάϊ kelimesi gelmiştir. *Ḳalaʿī*, dışarıdan alınma bir kelime olarak, portekizceye (*calaim*, *calin* = Hindistan kalayı) kadar geçmiştir (bk. Dozy ve Engelmann, *Gloss. des mots espagnols et partugais dérivés de l'Arabe*[2], Leiden, 1869, s. 245; Yule ve Burnell, *Hobson-Jobson*[2], London, 1903, s. 143). Kelimenin beşiği kalay mâdenleri meşhûr olan Malaka yarım-adasındaki Kalah mıntakası ola-

bilir [bk. mad. KALAH]. Arap coğrafya ve dilcileri *kal'î* kelimesinden ziyâde Hindistan'daki al-Ḳal'a (= Kalah, b. bk.)'dan geldiğini iddia ederler. Msl. Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 162, 9; al-Fīrūzābādī, *al-Ḳāmūs* (Kahire, 1301), III, 71, 5; krş. bir de Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange, *GMS*, XXIII), s. 203, 6. Kelime, şüphesiz yanlış olarak, Seylan (Yāḳūt, I, 21, 13; IV, 162, 13)'da, İspanya (ayn. mll., IV, 162, 15 v. d.; Ḥamd Allāh Mustavfī, s. 203, 8) ve Yemen (Yāḳūt, IV, 162, 17; al-Fīrūzābādī, *göst. yer.*)'de bulunan al-Ḳal'a adı verilen kalayın geldiği bir yer ile de, yanlış olarak, münâsebettar görülmek istenmiştir.

Malezya'da, bugün, kalayı ifâde etmek için, en çok kullanılan kelime gâlibâ *timah*'tır. Bu mânada, Langlès, Quatremère, Dozy-Engelmann, Yule-Burnell v. b. larının yazdıkları gibi, *kelang* değil, *kaling*, *kaleng* kelimeleri de bulunmaktadır. Bu kelime, lûgat kitaplarına göre („kalay" mânası ilk mâna olmakla berâber?), „teneke", „kalaylı teneke" mânalarına gelmektedir; krş. Wilkinson, *A Malay-Engl. Diction.* (Singapore, 1901), s. 497b; ayn. mll., *An abridged Malay-Engl. Diction.* (Singapore, 1919) ve Klinkert, *Nieuw Maleisch-Nederl. Woordenboek* (Leiden, 1916). Arapça *ḳal'î* kelimesinin *ḳal'a* (*Kalah*)'ya değil, fakat bu Malezya kelimesine bağlanması icâp ettiği bedihîdir. Quatremère (*ayn. esr.*), *ḳal'î*'nin bu iştikakını, kat'î olarak, müdâfaa ediyor; hâlbuki Dozy-Engelmannn (*ayn. esr.*), Yule-Burnell (*ayn. esr.*) meseleyi muallakta, hall edilmemiş bir hâlde, bırakıyorlar. Burada sâdece tesâdüfî bir isim benzerliği mi vardır? Malezya dilindeki *kaling*'in *ḳal'î*'nin bozulmuş şeklinden başka bir şey olmadığını kabûl etmek güçtür. Bundan başka, Malezya dilindeki *kaling*'den gelen „kalah memleketi" adının „kalay memleketinden" başka hiç bir mânaya gelmediği de söylenilmiştir. Langlès, daha Sindbād-ı Baḥrī'nin seyâhatlerinin neşrinde, Sacy, *Grammaire de la langue arabe*, Paris, 1813, s. 499 = ayrı baskı, Paris, 1814, s. 63) böyle yapmıştır. Yule ile Burnell şu benzerliğe de dikkat nazarını çekmektedirler: küçük Salangor devleti (Malaka „Malacca" şehri şimâlinde), eskiden Nagri Kalang („kalay memleketi") adı ile tanınmış idi. Bu mülâhazayı tamamlamak için, Wilkinson (*Malay-Engl. Diction.*, s. 526b)'a göre, *Klang*, *Kelang*'ın aslında yalnız Salangor idâre bölümüne ve aynı idare bölümüne bağlı küçük bir kasaba topluluğuna delâlet ettiği ve ismin buradan, mânası genişleyerek, bütün Salangor devletine verildiği de ilâve olunabilir. İhtimâl *ḳal'î*'nin menşe'ini Kelang'da aramak lâzımdır.

2. *Ḳal'î* kelimesi bir nevî kılıcın da adıdır. Arap şiirinde geçer. Krş. msl. Avs b. Ḥacar (nşr. Geyer, *Sitz.-Ber. d. K. Akad. der Wiss. zu Wien*, phil.-hist. Kl., 1892), XII, 33; Ru'ba b. al-'Accāc (nşr. Ahlwardt, *Sammlungen der Alter arab. Dichter*, III, 137) 49, 43; Ṭarafa'nın *Mu'allaḳa*'sına şerhlerde (bk. Arnold, *Septem Moallakat*, Leipzig, 1850, s. 61). Dozy, *Supplément aux dictionn. arabes*, II, 396 b'de zikredilmiş olan Sa'ālabī, *Laṭā'if*, s. 102, 7, 130, 4 için bk. Fleischer, *Sitz.-Ber. Sächs. Gesellsch. d. Wissench.*, 1886, s. 45. Krş. bir de İbn Sa'd, *al-Ṭabaḳāt*, I, 50, 21. Bu nevî kılıçlar en ziyâde Hind menşe'li olarak gösterilir (krş. msl. Fīrūzābādī, *al-Ḳāmūs*, mad. *ḳl*). Umûmiyetle Hind kılıçları, öteden beri araplar arasında meşhûr idi ve şâirlerin şiirlerinde zikredilirdi; bu husûsta krş. Schwarzlose, *Die Waffen der alten Araber* (Leipzig, 1886), s. 127 v.d. ve A. Siddiqi, *Studien über die persischen Fremdwörter im klassischen Arabisch* (Göttingen, 1919), s. 88 v.d. Arap coğrafyacı ve lûgatçileri, daha açık bir şekilde, onlara menşe'yeri olarak, aynı adı taşıyan kalayın geldiği aynı al-Ḳal'a noktasını gösterirler. Bâzan ona vatan olarak Suriye-arap çölünü (Bādiya) veya Irak'ta Ḥulvān mıntakasını da gösterirler; krş. *Lisān* ve Fīrūzābādī, *al-Ḳāmūs* mad. *ḳl*. Hindistan'dan sonra en meşhûr kılıçları imâl eden Yemen, bâzan *ḳal'î* denilen kılıçların geldiği yer olarak gösterilmiştir: yukarıda zikredilmiş olan Ṭarafa'nın *Mu'allaka*'sına yapılan şerhte böyledir. Jacob, *Alt-arab. Beduinenleben* (Berlin, 1897), s. 149 'da, Yemen lehinde, daha vâzıh olarak, 'Aden'de *Ḳal'a* (Ḳal'a) lehinde karar vermiş görünüyor. 'Alḳama'nın bir şiirinde (nşr. Socin, nr. 3, 4) „Ḳal'a incilerinden" (*Ḳala'î*) bahsedilmiş olması vâkıası, bu fikri desteklemek üzere, zikredilebilir. Bununla berâber, arapça kelimenin Hindistan'da bulunan al-Ḳal'a adlı bir yerden (Malaka Kalah'ı? bk. mad. KALAH) çıkmış olması bana daha çok muhtemel görünüyor. Schwarzlose (*ayn. esr.*, s. 130)'ye rağmen, *ḳal'î* ve *ḳala'î* olarak iki nevî kılıç tefrik etmek (krş. Freytag, *Lex. Arab.-Lat.*, madd. *ḳal'a* ve *ḳala'a*) her hâlde, faydasızdır.

(M. STRECK.)

KALB. [Bk. KELB.]

KALBÎ. [Bk. KELBÎ.]

ḲAL'E. [Bk. KALE.]

KALE. ḲAL'A (A. cem. ḲILĀ', ḲULŪ'), arapçada, bir dağ yahut ufak bir tepe üzerinde inşâ edilmiş kale veya müstahkem binâ mânasına gelir. Türkçede bu kelime, aynı zamanda, şehrin dış mahallelerine karşılık olarak, şehrin iç kısmını ifâdeye yarar (bk. Zenker, *Türk.-arab.-pers. Handwörterbuch*, s. 707a). Arapçaya çok benzeyen ve her yerde hakikî arapça telâkkî edilen bu kelime farsçadan alınmış olabilir. Fränkel (*Die aram. Fremdwörter im Arabischen*, Leiden, 1886, s. 237), hiç bir arapça kökten iştikak ettirilemediği için, bu kelimenin arapça olduğu husûsunda şüpheye düşmüş idi. Bilhassa A. Siddiqi (*Studien über die pers. Fremdwörter im klass. Arabisch*, Göttingen, 1919, s. 70 v. d.), kale kelimesinin farsçadan geldiğini ileri sürmektedir. Kelimenin muhtemel menşe'i olarak, „bir dağ üzerinde kâin bir kale veya köy" mânasına gelen farsça *kālāt* kelimesi düşünülebilir (bk. Vullers, *Lex. Pers.-Lat.*, II, 859). Aslında cins isim olan *kālāt* kelimesine İran topraklarında ve bilhassa Efganistan ve Fārs'ta, yer ismi olarak (Kelāt, Kilāt şeklinde), sık-sık rastlanır (krş. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Coliphate*, Cambridge, 1905, s. 269 v.d., 332, 395). *Kālāt* şekli, menşe' itibârı ile, yenidir ve bir *t* merbûta ilâve edilmek suretiyle, *Kālā* kelimesinden meydana gelmiştir (krş. Andreas, *Mitt. d. Vorderasiat. Gesellsch.*, Berlin, 1897, II, 85 v. d. ve Pauly-Wissowa, *Realenzykl. d. klass. Altertumswiss.*, I, 1177). *Kālā* (aynı zamanda *Kulā*), bilhassa Mâzenderân'da, bir yer adı olarak, mevcût olmuştur; Melgunof (*Das südl. Ufer des Kaspischen Meeres*, Leipzig, 1868, s. 303 v. d.) bu husûsta delîller veriyor. Bununla berâber, kelimenin eski farsça şekli **kalak* olmalıdır. Ermenice *ḫalaḫ* („şehir") kelimesi bunu isbat etmektedir; bu kelimenin menşe'i [eğer hititçe değil ise], farsçadır ve P. de Lagarde (*Armen. Studien*, Göttingen, 1877, nr. 2357) ve Hübschmann (*ZDMG*, XLVI, 252)'ın iddia ettikleri gibi, ermeniceden alınmış (ermenice *ḳarḫā*'dan) değildir. **Kalak*'tan, normal olarak, *kalā* çıkmıştır (Adreas, *ayn. esr.*). Arapların, hangi sebeple kelimenin sonuna bir *'ayn* ekledikle henüz mâlûm değildir. Bu kelimenin çok eskiden alındığı muhakkaktır. İhtimâl, aslı *kalā* değil, fakat **kalak*'ın çok eski bir şekli idi; sonundaki *-k*, her şeyden evvel *ḳ* olmuş, sonra ' telâffuzu ile hafiletilmiş olmalıdır. [Belki arapların farsça *l* harfini „kalın" *lām* telâkkî ettikleri de düşünülebilir. Bunun için de sonuna bir *'ayn* eklemiş olabilirler; nitekim *laşkar*'dan iştikâk eden *al-'askar*'de böyle yapmışlardır. – T. H.]. Arapça konuşulan ülkede, bir haylı yer ismi *kal'a* ile başlamaktadır (krş. *Ḳal'at* ve *Ḳal'e* ile meydana gelen mürekkep isimler; bir de Yāḳūt, *Muştarik*, nşr. Wüstenfeld, s. 357; al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 533, fihrist; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, XIII, 786–789, fihrist; Vullers, *ayn. esr.*, II, 735).

(M. STRECK.)

KALE-İ SEFÎD. ḲAL'E-İ SAFÎD, İran'ın Fārs eyaletinde, 30° 10′ şimâl arzı ve 51° 30′ şark tûlünde bulunan bir kaledir. Bu kale, Kohra vâdisinin şark kenârında yükselen gâyet dik yamaçlı bir dağ üzerinde inşâ edilmiştir. Ancak taşlık keçi yolları ile çıkılabilen dağın sırtında müteaddit menbâlar ile sulanan geniş ve ağaçlık bir yayla bulunur. Daha *Fārs-nāma* (XI. asır)'de gösterildiği gibi, buranın müdâfaa edilebilmesi için, mühim bir muhâfız kuvvetine ihtiyâc vardır. Kalenin ve çevresinin tasviri, şark müellifleri arasında, bilhassa İbn al-Balḫī'nin *Fārs-nāma* (aynı mâlûmât Mustavfī'nin *Nuzhat al-ḳulūb*'unda da tekrarlanmıştır)'sinde, 'Alī Yazdī'de ve Mirḫvānd (bk. *bibliyografya*)'da bulunur. XIX. asır Avrupa seyyahları arasında bilhassa Stolze zikre değer. Bu zât, Andreas ile berâber, dağı ve kaleyi ziyâret etmiş idi. Ḳal'e-i Safîd'i 1810'da ziyâret etmiş olan Kinneir'in verdiği mâlûmât, Stolze'ye göre, yanlıştır.

Kalenin adı, İran tarihçi ve coğrafyacılarında, Ḳal'e-i İsfîd (Safîd, Sapîd; „Beyaz kale") olarak zikredilmiştir. Ḳal'e-i İspīd-dīz („beyaz hisar") ismi de geçer. Bugün kullanılan tek isim Ḳal'e-i Safîd'dir. İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg, XI, 46), bu adı arapçaya Ḳal'at al-Bayżā' şeklinde tercüme eder. Arap ve İran dillerinde bir takım kale ve hisarlara verilen bu renk ismi burada kalenin inşâsında kullanılan mâlzemenin parlak beyaz vasfından ileri gelmiş olsa gerektir. Ḳal'e-i Safîd'in al-Bundārī (*Tavārīḫ Āl-i Selçuk*, nşr. Houtsma, s. 188, 13)'de Ḳal'e-i Gul u Gulāb („Gül ve gül suyu kalesi") ismi ile zikredilmiş olması kayda değer.

Ḳal'e-i Safîd, Bahbahān'dan Şîraz'a giden ve Hûzistân'ı Fārs'a bağlayan dağ yolunun en dikkate şâyân noktası olup, bu hâkim noktanın çok eskiden beri tahkim edilmiş olması muhakkak sayılabilir. Büyük İskender'in Ahemenîler kırallığına beşik olmuş bulunan ve Fārs satrapı Ariobarzanes tarafından büyük kuvvetler ile müdâfaa edilen memlekete girmeğe teşebbüs ettiği „İran geçidi" nin çok defa, msl. Vincent, Mützel, Droysen, Forbiger tarafından, Ḳal'e-i Safîd vâdisinde bulunduğu ileri sürülmüştür. Bu müelliflerin aksine olarak, Ritter (*Erdkunde*, IX, 138) Ḳal'e-i Safîd'i Uxia'lıların hisarı telâkkî etmekte ve „İran geçidini" daha şarkta göstermektedir. Bilhassa Mützel, Curtius (Berlin, 1841, s.

414 v.d.) neşrinde ve Stolze (*ayn. esr.*, s. 262 v.d.), Ritter'in mütâleasına muârız bulunuyorlar. Ḳal'e-i Saf̄id mıntakasının İskender tarihçileri tarafından zikredilen İran kapıları mevkiine tekabül etmediği ve bu kapıların daha başka bir yerde bulunduğu mütâleası, Stolze (*ayn. esr.*) tarafından, oldukça tatmin edici bir şekilde, isbat edilmiştir.

Orta çağ arap coğrafyacıları, Ḳal'e-i Safīd'i zikretmiyorlar. Burası, yakındaki Navbancān (Navbandacān; b. bk.) şehri gibi, halifelik devrinde, İran'ın Sābūr eyâletine dâhil olmuş bulunmalıdır. Şark kaynaklarında, X. asırdan itibâren, Şūl adlı bir göçebe kavim bahis mevzuu olmakta ve Şîraz'ın garbından itibâren, Fārs ve Hûzistân hudûtlarına kadar, bu kavmin ikamet ettiği bütün memlekete Şūlistān denilmekte idi ki, Ḳal'e-i Safīd'in bu memlekete dâhil olduğu açıkça bildirilmektedir. Krş. Şüller ve Şūlistān hakkında Quatremère (*ayn. esr.*, s. 380 v.d.)'in gösterdiği eserler ve bir de Mustavfī (*Tārīḫ-i guzîda*, nşr. Browne, *GMS*, XiV, 539, 658, 660, 696, 726).

Ḳal'e-i Safīd'in İran şâir ve vak'anüvislerinde sık-sık zikri geçer. Firdavsī'nin *Şāh-nāma* (nşr. Mohl, II, 92, 245 v.d.)'sinde de bulunur; bu kalenin zaptı kahraman Rustam'in fevkalâde mâceraları başında gelir. 500 (1106) senesine doğru yazılmış olan *Fārs-nāma*'de kaydedildiği gibi, Ḳal'e-i Safīd, senelerden beri harâp iken, Sābūr eyâletine bağlı tīr-murdānlı Abū Naṣr tarafından, Büveyhîler hâkimiyetinin son devirlerindeki karışıklıklar sırasında, yâni V. (XI.) asrın ilk senelerinde, yeniden inşâ edilmiş idi. Kolay geçilir yolu olmayan kale, harp sıralarında, emin bir sığınak hizmetini görüyordu. Msl. 534 (1139)'te, Fārs vâlisi Bozaba [b. bk.], Selçuklu sultanı Mas'ūd'un atabegi Kara Sungur ordusu karşısında, buraya çekilmiş idi. 623'ten 658'e (1226 — 1260) kadar, Fārs atabegi olan Salgurlulardan Abū Bakr de, hazînesini Ḳal'e-i Safīd'e naklettirerek, buraya, lüzûmu takdirinde kendisinin sığınabilmesi için, bir de muhâfız kuvveti koydu. Salgurlular hânedanının son Fārs atabegi Selçukşah, Ḳal'e-i Safīd dağı önünde, Hulagu'nun serdarlarından birisi ile cenk ederken, 663 (1264)'te öldü (bk. J. v. Hammer, *Gesch. der Ilchane*, Darmstadt, 1842, I, 243 ve krş. Mustavfī, *ayn. esr.*, s. 509).

Zaptettiği memleketlerdeki bütün kalelerin tahrip edilmesini emretmiş olan Hulagu Ḳal'e-i Safīd'i bu emrinden istisnâ ettirdi. Bu husûsta *Tārīḫ-i Vaṣṣāf*'ın Quatremère (*ayn. esr.*, s. 382)'de zikredilen bir fıkrasına bakılabilir. Bu suretle kale yine sığınak ve bilhassa devletin siyâsî hasımları için mahbes rolünü oynamakta devam etti. Msl. 736 (1335)'dan itibâren, Fārs vâlisi olan İncü hânedanından Mas'ūd Şāh kardeşi Muḥammed'i buraya hepsettirdi. Daha sonra, yukarıda adı geçen Mas'ūd Şāh'ın küçük kardeşi Abū İsḥāḳ Muzafferîlerden Mubāriz al-Dīn ile mücâdeleye girişti ve makarrı olan Şîraz'ın 754 (1353)'te zaptı üzerine, Ḳal'e-i Safīd'e doğru kaçtı (bk. Mirḫvānd'ın Quatremère, *ayn. esr.*, s. 382'deki nakli; Mustavfī, *ayn. esr.*, s. 658, 15 v.d. ve krş. mad. İNCÜ). Bir kaç sene sonra, Mubāriz al-Dīn'in oğulları, Şāh Sulṭān ve Şāh Şucā', babalarına karşı isyân edip, onu, kör ederek, 759 (1358)'da Ḳal'e-i Safīd'e kapattılar; krş. Mustavfī, *ayn. esr.*, s. 681; Defrémery, *JA*, 1844, II, 112. 785 (1383)'te Şāh Şucā' âsî sayılan oğlu Sultan Şiblī'yi de yine buraya yolladı (bk. Mustavfī, *ayn. esr.*, s. 724; Quatremère, *ayn. esr.*, s. 382; Defrémery, *ayn. esr.*, 1845, I, 437).

Ḳal'e-i Safīd'in Timur tarafından zaptı bilhassa meşhûrdur. Timur Fārs'taki ikinci seferi sırasında, 795 (1393)'te, Bahbahān'dan Şîraz'a giderken, zaptı imkânsız telâkkî edilen kale önüne vardı ve burayı üç günde ele geçirdi. Muzafferîler hânedanının bütün âzâları, esir edilerek, idam olundular (krş. Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī, *Ẓafar-nāma, Bibl. Ind.*, yeni seri, nr. 616, Kalküte, 1887, I, 600 v. d.; Mustavfī, *ayn. esr.*, s. 751).

Asırlarca sonra, Ḳal'e-i Safīd'in Şāh 'Abbās I. devrinde Ḥamza Bey tarafından zaptedildiği hakkında mâlûmâta rastlanıyor (bk. Quatremère, *ayn. esr.*, s. 384). Eski Şūlistān'ın büyük kısmı hâlen Lūr ırkından yağmacı bir aşîret olan Māmasanīler ile meskûn olup, bunların Bahtiyârîler [b. bk.] arasında sayılması icâp eder. Ḳal'e-i Safīd bölgesi bunların yerleşme sâhalarının merkezini teşkil eder. Bu aşîret hakkında krş. Layard, *JRGS*, XV, 25; Ritter, *Erdkunde*, VIII, 390; IX, 137; C. de Bode, *Travels in Luristan and Arabistan* (London, 1845), I, 210, 219 v. d., 262 v. d. Fatḥ 'Alī Şāh devrinin (1797 — 1834) sonlarına doğru Māmasanīler, Valī Ḫān Bakaş adlı bir sergerdenin idâresinde, açıkça isyân ettiklerinden, Azerbaycan askerlerinden mürekkep bir kuvvet bunlar üzerine gönderildi. Bu kuvvet, Ḳal'e-i Safīd'i muhâsara ederek, müdâfîleri teslim olmağa mecbûr etti (krş. Curzon).

Kalenin altında evvelce başka bir küçük hisar bulunuyordu ki, bunun adı muhtelif şekillerde geçmektedir: Astak (*Fārs-nāma*, s. 158, 17 yahut Nisnāk (Mustavfī. *Nuzhet al-ḳulūb*, s. 132, 5; orada not 1'de diğer isim değişikleri mevcûttur).

Ḳal'e-i Safīd, buranın şimâl-i garbîsinde, yakınındaki ova dâhilinde, 830 m. bir tepe üzerinde bulunan Tell Espīd mevkii ile karıştırılmamalıdır. Krş. Wells (*Proc. of the Roy. Geogr. Soc.*, 1883, V, 161 ve Herzfeld, *ayn. esr.*, s. 85).

Bibliyagrafya: İbn al-Balḫī (nşr. G. le Strange ve Nicholson, *GMNS*, London, 1921, I, 158 ve trc. G. le Strange, *JRAS*, 1912, s. 878); Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhet al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange, Leiden, 1915, *GMS*, XXIII, 129, 16, 131, 19 — 132, 8; Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al tavārīḫ* (nşr. Quatremère, *Hist. des Mongols de la Perse*, Paris, 1836, I, 382 v. d.; bu son eserde Quatremère, 'Abd Allāh b. Faẓl Allāh ve Mīrḫvānd'ın tarihî eserlerinde bu mesele ile alâkalı hulâsalar da nakletmektedir); Ḥāccī Mīrzā Ḥasan Ṭabīb Şīrāzī, *Fārs-nāma-i Nāṣirī* (taş-basm., Tahran, 1313), s. 334; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 264 v. d.; J. M. Kinneir, *A Geogr. Memoir of the Pers. Empire* (London, 1813), s. 73; Malcolm, *Hist. of. Persia* (tashihli nşr., London, 1829), I, 19 not, 295; Ritter, *Erdkunde*, IX, 137—144; Stolze (*Verhandl. der Gesellsch. f. Erdkunde in Berlin*, 1883, X, 262 — 265); G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question* (London, 1892), II, 318 v. d.; E. Herzfeld (*Petermann's Geogr. Mitteil.*, 1907, s. 84 v. d.; harita, levha VII.). (M. STRECK.)

KALEM. ḲALAM (κάλαμος, kamış), arap harfleri ile yazı yazmağa yarayan âlet. Bir kamış boru olup, kamışın iki boğumu arasından alınmış, boğumdan en uzak olan hafifçe şişkin kısmından şiv şeklinde kesilmiştir; kaz tüyünden yapılmış kalemlerde ve daha sonra demir uçlarda olduğu gibi, ucu yarıktır. Pek çabuk yıpranmayacak şekilde çok sert ve sağlam olmalıdır; en iyi cinsi, bâbil bataklıklarında (*Baṭā'iḥ*) yetişen Vāsiṭ kalemidir. Orada, kenevir gibi, suya bastırılır ve üstü güzel koyu esmer bir renk alıncaya kadar su içinde bırakılır. Yarığın düz olması için elyâfın dümdüz olması lâzımdır. Kalemin ucu yontulduktan sonra, düz ve mustatil, kemik veya fildişi bir parça (*miḳaṭṭa*; türk. *maḳṭa*) üzerine konulur; bu sûretle uzun kabzalı husûsî bir çakı (*ḳalam-tirāş*) ile keskin bir darbede eğrilemesine kesilir.

Kalemin sol ucuna *insī* (*unsī* „insânî"), sağına *vaḥşī* denilir. Eğer birinci ikinciden bir az daha yumuşak ise, bu daha kıymetlidir. *Nasḫ*, *sulus* ve *riḳā*'da, *vaḥşī* tarafının *insī* tarafından iki defa daha geniş olması, kaide olarak, kabûl edilmiştir; *Dīvānī* ve *kırma* denilen yazı nevîlerinde ise, aksi olmalıdır. *Nasta'līḳ* yarığın iki tarafındaki iki ucu müsâvî olarak yontulmuş kalem ile yazılır.

Kalemin öteye-beriye çarpılıp, bozulmaması için, onu kalemdanlara (*miḳlama*) koyarlar; bunlar iki türlüdür: 1. yassı ve uzun bir boru şeklinde bakırdan bir kutu olup, uçlarından biri kapak ile kapalıdır ve üzerinde ekseriyâ arabesk tezyinâtı vardır; bir de (hokkası (*davāt*, halk dilinde *davāya*, türkçede *divit*) bulunur; osmanlı türkçesinde buna *ḳubūr* (a. *ḳabr* „mezar" ve aynı zamanda kının mükesser cemidir) derler; bu kelime daha Abū Yūsuf'un *Kitāb al-ḫarāc* (Kahire, 1302, s. 17, 5)'inda „kın, yatak" mânasında bulunmaktadır; 2. kartondan bir kutu olup, parlak ve cilâlı boyalar ile yapılmış minyatürler ile tezyin edilmiştir; bunda da içinde hokka bulunan bir çekmece vardır; bu bilhassa ecemlere mahsûstur ve ona *ḳalamdān* („kalemlik") adı verilir.

Kur'an'ın LXVIII. sûresi (*sūra Nūn*), „Nūn. — Kaleme ve yazılana yemin olsun ki..." diye başladığı için, bâzan bu sûreye *sūrat al-ḳalam* adı verilir. Ṭabarī (*Tafsīr*, Bulak, 1323—1330, XXIX, 10 v.d.) tarafından zikredilen hadislere göre kalem, müstakbel hâdiseleri yazmak için, Allah tarafından ilk yaratılan şeydir; bunun için iki izah verilmiştir: 1. yazı yazmağa tahsis edilmiş olan âlet, yazı gibi, ilâhî bir lûtuftur; 2. uzunluğu yer ile gök arasındaki mesâfe kadar olan bir ışık kalemi, kıyâmet gününe kadar meydana gelecek olan bütün vukuâtı yazmıştır (krş. Faḫr al-Dīn al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb*, Kahire, 1278, VI, 330; Muṭahhar b. Ṭāhir al-Maḳdisī, *Kitāb al-bad' va 'l-tārīḫ*, nşr. Huart, I, metin, s. 161 v. d., trc., s. 149).

Kalem sivil idârî hizmetlerin alâmet veya timsâli olup, askerî hizmetleri gösteren *sayf*'in mukabilidir. İbn al-Vardī (ölm. 749 = 1349) bir *Mufāḫarāt al-sayf va 'l-ḳalam* ve İbn Nubāta (ölm. 768=1366) aynı adı taşıyan bir eser yazdı; Calāl al-Dīn Muḥammad b. As'ad al-Davvānī (ölm. 907 = 1501), 'Alī b. 'Abd al-'Azīz Umm al-Valad-zāda (ölm. 920 = 1514) ve osmanlı türklerinden Kınalı-zâde (ölm. 979 = 1572), aynı mevzû üzerinde, birer *Risāla Ḳalamīya* yazdılar (Brockelmann, *GAL*, II, 140, 218, 430, 433).

Bibliyografya: Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā* (Kahire, 1331), II, 434—455; A. P. Pihan, *Notice sur les divers genres d'écriture.... des Arabes..* (Paris, 1856), s. 47 v. d.; E. H. Palmer, *Oriental Penmanship. Specimens of Persian Handwriting* (London, 1886); Cl. Huart, *Les calligraphes et mini-*

aturistes de l'orient musulman (Paris, 1908), s. 13, 16, 17 (şekiller ile); L. Th. Bogdanow, *Persia* (rusça, Petersburg, 1909), s. 81; F. Sarre ve F. R. Martin, *Die Ausstellung von Meisterwerken muhammedanischer Kunst in München 1910* (München, 1912), II, levha 152. (CL. HUART.)

KALENDERİYE. ḲALANDARİYA, Ḳalandar yahut Ḳalandarī adında biri tarafından te'sis edildiği söylenilen bu tarîkatin ilk devirlerinin tarihi hakkında bize kadar gelen bütün mûtâlara göre, burada şarkî İran'dan gelmiş olan diğer derviş tarîkatlerine benzeyen bir müessese değil, daha ziyâde Maḳrīzī'nin, Kahire'deki ḳalandarī tekkesinin tasviri münâsebeti ile, onların fikirleri ve görüşleri diye anlattığı (*Ḫiṭaṭ*, Bulak, 1270, II, 432 v.d.) mefkûreyi görüş ve yaşayışlarında tâkip eden bir nevî gezici dervişler karşısında bulunmamız çok kuvvetle muhtemeldir (bu husûsta krş. Silvestre de Sacy, *Chrest. arabe*, 2. tab., Paris, 1826, I, 263–275). Bu metne ve msl. bizzat Sa'dī gibi (krş. *Gulistān*, trc. K. H. Graf, *Moslicheddin Sadi's Rosengarten*, Leipzig, 1846, s. 294 v.d.), al-Suhravardī (Silvestre de Sacy *Notices et Extraits des Mss. de la Bibl. du Roi*, Paris, 1831, XII, 341) veya Cāmī (*Nafaḥāt al-uns*, nşr. W. Nassau Lees, Kalküte, 1859)'nin devirlerindeki kalenderîler hakkında vermiş oldukları tasvirlere göre, sâbit bir meskenleri ve muayyen kaideleri olmayan, dinî farîzalar ile ictimâî itiyatlardan tamâmiyle ayrılmış gezici, serserî dervişler, melâmetîler bahis mevzuudur (krş. Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 432 ve buna zıt olarak, *Burhān-i ḳāṭi'*, bu maddede kalender, melâmetî ve sufî, kat'î olarak, birbirinden ayrılmaktadır). Abū Sa'īd b. Abi 'l-Ḫayr [b. bk.] bu husûsta bir rubâî yazmıştır ki, bu zamanındaki hakikî kalenderin hâlini her şeyden iyi göstermektedir (krş. *Sitzungsber. der Kgl. Bayr. Akad. der Wissensch.*, phil.-hist. Kl., 1875, II, 157; Ign. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, Heidelberg, 1911, s. 172; F. Babinger, *Islam*, 1911, XI, 66 v.d.). Kalender adı verilen bir tarîkatin kurucuları olarak bize gösterilen şahsiyetlerin hepsinin bu hayat telâkkîsinin mühim bazı mümessillerinden başka kimseler olmadıkları açıkça görülmektedir. Sözde Endülüslü bir arap olup, ekseriyâ ḳalandariya'nin müessisi olarak gösterilmiş olan Yūsuf hakkında ve kezâ İran'da Sāva şehrinden olup, İbn Baṭṭūṭa'ya göre (I, 61 v.dd.), Dimyat'ta yerleşerek, orada ölmüş olan Şayḫ Camāl al-Dīn hakkında aynı şey kat'iyetle söylenilebilir İbn Baṭṭūṭa tarafından kullanılmış olan ḳudva tâbiri burada açıkça „üstad, örnek" ten başka bir mânaya gelmez. Kalenderîliğin menşe'i Orta Asya gibi görünmektedir ve gâlibâ hindli telâkkîlerinin kuvvetle te'sirinde kalmıştır. Maḳrīzī (ölm. 1442)'ye göre, onlar kendi zamanından takriben 400 sene evvel, arap memleketlerine gelmişlerdi. Yine Maḳrīzī'ye göre (*Ḫiṭaṭ*, II, 433), 610 (1213)'da, Şam'da, ilk kalenderîler göründüler. Sultan al-Malik al-'Ādil Ketboğa zamanında yaşayan ve Kahire yakınlarında (Seryāḳavs = Kyriakos?) bir tekke kurmuş olan bu iranlı Şeyh Ḥasan, sözde 622 (1225; bu tarih böyle okunmalıdır, 722 = 1322 değil; *Ḫiṭaṭ*, II, 433)'de, burada öldü. İran'da kalenderîler son derecede çok yayılmışlardı ve en belli-başlı cemâatleri, hiç olmazsa, XVII. asırda (krş. Adam Olearius, *Vermehrte Moscowitische und Persianische Reisebeschreibung*, yer adı yok, 1656, s. 685: Kalenderîler) Safevîlerin [b. bk.] istinat noktası olan Erdebil [b.bk.]'de idi. Anadolu ve hattâ Rumeli'de Osmanlı imparatorluğunun ilk zamanlarında ve XVI. asra kadar, hukûmete karşı hücûmlar ve tehlikeli ayaklanmalar ile, ekseriyâ mühim bir rol oynadılar (bk. F. Babinger, *Islam*, XI, 14; Peçevî, *Tarih*, İstanbul, 1283, I, 120). Selçuklular devrinden beri, bunlara benzer isyânlar kalenderîler tarafından idâre edilmişe benziyor ve muhtelif alâmetler kalenderîler ile bektâşîler arasındaki münâsebetleri göstermektedir. Bununla berâber, eski Osmanlı imparatorluğundaki kalenderîliğin tam olarak tetkiki henüz yapılmış değildir. Gâlibâ kalenderîler buraya şarkî Türkistan'dan gelmişlerdi ve aynı şekilde Salmānī tarîkatine âit bir *Silsile*'de (Arundel yazm., Or. 8, Brit. Mus.; krş. Rieu, *Turk. Mss.*, s. 239) üstad Ḥāfiẓ Ḫvārazmī ile üstad Ḫurram Sabzavārī arasına konulmuş olan Hacı Ḳalandar adlı bir şahıs şarkî İran veya Türkistan'ı gösterir gibidir.

XVI. asrın şarka dâir hemen bütün rivâyetlerinde kalenderîler zikredilmiş, fakat ekseriyâ isimleri çok bozulmuştur: bk. msl. Leunclavius, *Annales*, s. 371; *fibulatus calender*; Spanduni (Spandugino), (Floransa. tab.), s. 192 v.d. (nşr. Ch. Schefer, s. 291 v.d.): *calendieri*; Schweigger, *Tage-Euch*, s. 195; F. Sansovino, *Cose de' Turchi*, s. 31a: *carandolo*; resimler için bk. Nic. de Nicolay, *Navigations*.

ḲALANDARĪ türkçede bir makamın adı olmuştur.

Bibliyografya: Daha evvel gösterilmiş olan eserlerden başka, bk. bir de F. Babinger (*Islam*, XI, 94 ve orada toplanmış bulunan bibliyografya); d'Herbelot, *Bibliothèque Orientale* (Paris, 1697), s. 244; *ayn. esr.* (Maastricht, 1776), s. 224, mad. *Calender*; Adam Olearius, *Persianischer Rosenthal*, VIII. kitap, § 67; *Burhān-i ḳāṭi'* ([Allāhābād], 1879), II, 111, stn. 1; J. P. Brown, *The Dervishes* (London, 1868), burada *ḳalandar* kelimesinin muhtemelen iranî olmayan menşe'i, *ḳarendal* v.b. bahis mevzuu ediliyor (krş. bir de Dozy, *Supplément*, II, 340, *Der Islam*, XI, 94, not).

(FRANZ BABINGER.)

Bu tarîkat İran'da Sāva şehrinden olan Şeyh Camal al-Dīn tarafından Dimyat'a götürülmüştür; bu zât orada te'sis etmiş olduğu zâviyede medfûndur. Sakal ve kaşlarını tıraş ederek, bir aşk mâcerâsından kurtulduğu zamandan itibâren, bu tıraşa devam etti; mürîdleri onu taklit ettiler. Her hâlde bu tarîkat daha eski olmalıdır; zîra 610 (1213) yılına doğru Şam'da görülüyor. Bu tarîkat mensûpları iranlı ve mazdeîlerden alınmış garip bir elbise ile nazar-ı dikkati celbediyorlardı; yüksek idârenin emîrleri onları bu kıyâfetlerini terke mecbûr ettiler. Memlûk sultanı Ḳalā'ūn'un torunu al-Malik al-Nāṣir Ḥasan, 761 (1360)'de, kalenderîlerin sakal kesmelerini yasak etti. Maḳrīzī'nin kaydına göre, ihtiyat olarak, hiç bir şey saklamamağı ve bu dünyaya âit hiç bir mal toplamamağı kendi kendilerine kanun ittihâz etmişlerdi; fakat o zamanlar, kalplerinin Allaha müteveccih ve sulh ve sükûn hâlinde bulunmasının kâfî olduğunu söyleyerek, kendilerini kaba bir dış görünüşe, her hangi bir nevî riyâzete veya zâhidâne amellere mecbûr tutmuyorlardı. Onlar daha fazla bir şey istemiyorlar ve bu kalp sükûnu hâlinden daha yüksek bir fazîlet derecesine varmak için, cehd sarfetmiyorlar, kendi gâyelerinin dışında olan her şeye karşı lâkaydîlerini göstermek için, cemiyetlerde umûmiyetle rîâyet edilen bütün terbiye kaideleri boyunduruğunu sarsmak tarafını iltizâm ediyorlardı. Ahlâkları da çok gevşektir. Hemedanlı Bābā Ṭāhir 'Uryān: — „ben *ḳalandar* denilen serseri sûfîyim; ne ateşim, ne yerim, ne yuvam var. Gündüz dünyayı gezerim, geceleyin, başımın altında bir kerpiç ile uyurum" — demiştir (*Quatrains*, nr. VI; *JA*, 8. seri, 1885, VI, 516). Chalkondylas'ın B. de Vigenère tarafından yapılmış fransızca tercümesinde (Paris, 1612) bulunan elbise ve kıyâfet tasvirinde (s. 23) bu kalenderlerden birini gösteren bir resim vardır; bu kalender yün ve at kılından yapılmış, ancak kalçalarının altına kadar gelebilen kaba bir elbise giymiştir, saçları kökünden kesilmiş, yüzü tamâmiyle tıraş edilmiştir ve başında bir el uzunluğunda at kılından yapılmış bir saçak ile çevirili keçeden bir külâh vardır; kulaklarında, boynunda, bileklerinde ve kasıklarında halkalar mevcûttur; ayakkabısı yoktur. Onlardan bâzıları şehir sokaklarında çır-çıplak gezerlerdi; ancak 50 sene evvel osmanlı zâbıtası onları ortadan kaldırmıştır. İstanbul'da, Sultan Mehmed II. zamanında kurulmuş bir câmi ve medresesi ile bu tarîkatin bir tekkesi var idi (J.v. Hammer, *Hist. de l'Empire ottoman*, trc. Hellert, Paris, 1835–1843, XVIII, 34, 110). Bunlar bâzan melâmîler ile [b. bk.] karıştırılmışlardı; krş. bilhassa A. le Châtelier, *Les confréries musulmanes du Hedjaz*, (Paris, 1887), s. 253 v. dd. [Kalenderiyenin Anadolu'da ilk inkişafları ve ictimâî mevkii hakkında bk. M. F. Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1919), bk. fihrist, mad. KALENDERLİK; ayn. mll., *Anadolu'da islâmiyet* (*Edebiyat Fakültesi* mecm., 1338, II, sayı 4, tür. yer.) ve bilhassa s. 298 v.dd.; ayn. mll., *Les origines de l'Empire Ottoman* (Paris 1935), s. 118 v.dd.]

Bibliyografya: Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270), II, 432 v. d.; krş. de Sacy, *Chrest. arabe*² (Paris, 1826/1827), I, 263 v.dd.; *Not. et Extr.*, XII, 341; İbn Baṭṭūṭa, *Tuhfat al-Nuẓẓār* (Paris, 1853—1859), I, 61 v.dd.; Fariṣta, *Tārīḫ-i Hind* (Bombay, 1831), II, 774; Sa'dī, *Gulistān* (frns. trc. C. Defrémery), Paris, 1858, s. 326, not 2; R. du Mans, *Estat de la Perse en 1660* (nşr. Schefer), Paris, 1890, s. 216; M. d'Ohsson, *Tableau de l'empire othoman* (Paris, 1788—1824), IV, 664; Ricaut, *Hist. de l'état présent de l'Empire ottoman* (frns. trc. Briot), Paris, 1670, s. 264 v.d.; *Burhān-i ḳāṭi'* v.b.; Gibb, *Hist. of Ottoman Poetry* (London, 1900–1905), I, 357, not 1; Garcin de Tassy (*JA*, 5. seri, 1854, III, 479).

(CL. HUART.)

KALENSÜVE. ḲALANSUVA, ḲULANSİYA (A.), sarık sarılarak, yahut sarıksız olarak, erkekler tarafından, giyilen bir serpuş a verilen ad. Kendisinden fiil şekilleri de teşkil edilen bu kelime, her hâlde, yabancı bir menşe'dendir. Eskiden lâtince *calautica* ile *ḳalansuva* arasında ekseriyâ bir münâsebet görülmüş ise de, bu son kelimeye *calantica* şeklinde de tesâdüf edilmiş olması pek muhtemel değildir ve üstelik bu kelime kadınların kullandığı bir baş örtüsü mânasına gelir. Fraenkel ise, bunu arâmîce קלנסוא yolu ile (krş. bir de arap. *ḳālis*, *ḳāliş*; Dozy, *Supplément*, II, 395) κώνος (*conus*)'a ircâ etmektedir. Arap gramercileri ile lugat yazanları için, cem-i mükesser ile ism-i tasgîrin türlü şekillerde yapılması, *ḳalansuva*'nin, bu gibi husûsiyetler ile,

üçten fazla cezirli isimlere bir nevî misâl olarak kullanılmasına sebep teşkil eder.

Muhtelif şekilde başlıklar *ḳalansuva* olarak gösterilir; *ḳalansuva*'nin çeşitleri *Turṭūr*, *Burnus*, *Urşūşa* v. b. dır. Sahâbenin başa sıkıca yapışık *ḳalansuva*'ler giydiklerinden bahsedilmekte ise de, bilâhare uzun, sivri, kelle şekeri biçiminde, iç taraftan tahta çubuklar ile desteklenmiş bir şekil tâmim etmiş olup, buna umûmîyetle *tavîla* denilir. Bunun İran'dan geldiği anlaşılıyor (krş. *Dura-Ṣāliḥīya*'deki I. asra âit başlık resimleri, J. H. Breasted, *Oriental Precursors of Byzantine Painting*, Chicago, 1924); zîra islâmiyetten önceki araplar için, bu başlık, iranlıların acâip bir kisvesi olarak tanınmış idi (Jacob, *Altarab. Beduinenleben*², s. 237) ve ilk defa birinci Emevî hukümdarı zamanında, 'Abbād b. Ziyād [b. bk.] tarafından zaptedilen Kandehâr şehrinin ahâlisinden alınmış olduğu rivâyet edilir (Yāḳūt, *Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 184). Siyah, yüksek *ḳalansuva*'ler, sonradan al-Manṣūr'dan al-Mustaʿîn'e kadar, Abbâsî halifeleri ve onların vezîrleri ile kadınları tarafından giyilmiştir. Sonuncular *ḳalansuva*'yi daha uzun müddet muhâfaza etmişlerdir. O kadar ki, III. (IX.) asır devâmınca, halk tâbirleri olarak, *Dannīya* yahut sâdece *ṭavīla* adları ile, enseyi örten bir peçe olan *ṭaylasān* ile birlikte, onların resmî me'mûriyet başlıkları olmuş ve bâzan diğer halk tabakası için tamâmiyle yasak edilmiştir (al-Kindī, nşr. Guest, s. 460, 586); fakat diğer taraftan, sokaklardan geçirildiği zaman, mücrimlere de *ḳalansuva* giydirilirdi. Emevîler zamanında, İspanya'da da *ḳalansuva* kullanılmakta idi ve *muḳallaṣ* kelimesi orada *ḳālīṣ* (veya *ḳālis*: *muḳallas*) giyen müfti demek idi. Ayrıca Timur'un ordusunda kullandığı bir serpuş da, *ḳalansuva* olarak, adlandırılır.

Ḳalansuva tâbiri bilhassa İbn Baṭṭūṭa'da sıksık geçer. Ona göre (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, II, 379), msl. Kıpçaklar *ḳalansuva*'leri farsça *kulāh* sözü ile ifâde ederlerdi. Anadolu'daki *futuvva* [b. bk.] cemiyetleri (*al-fityān al-āḥīya*) hakkında onun verdiği malûmâta nazaran (II, 264), bu cemiyet mensûpları biri doğrudan-doğruya başa giyilen ve ipekli, diğeri bunun üstüne giyilen, beyaz yünden olmak üzere, iki *ḳalansuva* giyerlerdi; birincisi ikincinin üzerine 2 parmak eninde ve bir arşın uzunluğunda kumaş şeritle tesbit edilirdi; ictimâlarda yalnız yün *ḳalansuva* çıkarılır, ipek *ḳalansuva* başta kalırdı. Böyle arkadan sarkan kumaş şeritleri yeni mısır kıptî râhiplerinin kıyâfetinde de mevcût olup, orada *ḳalūsya* veya *ḳalāsva* diye anılır. Burada asıl başlığın adı onun ekseri tek olarak görülen ve bundan dolayı daha tanınmış olan kısmına intikal etmiş olmalıdır.

II. (VIII.) asırda olduğu gibi, gerek müslümanların, gerekse hıristiyanların *ḳalansuva* giydikleri devirlerde, sonuncuları başlıklarına ayrı renkte iki düğme takmak mecbûriyetinde idiler (Ṭabarī, nşr. de Goeje, III, 1389 ortada); fakat III. asırda, *ḳalansuva*, müslümanlar arasında moda olmaktan çıkınca, hıristiyanların alâmeti olarak kaldı. Bu suretle, *ḳalansuva* kelimesi, aynı zamanda daha çok arap müelliflerinde geçen bir tâbir olup, hıristiyan papasları, târik-i dünyalar, grek râhipleri ile bizzat papa tarafından giyilen serpuşları, ifâde eder.

Ḳalansuva haçlı seferleri ile, uzun külâh, peçe ile birlikte, kadın kıyâfeti olarak, Avrupa'ya da geçmiş gibi görünüyor. *Ḳalansuva* kelimesi, tâlî olarak, benzer şekilde olan başka şeyler için de kullanılmıştır: *Ḳalansuva nuḫās* ('Ayn Şams civarındaki dikili taşın tepesi, b. bk. — krş. 'Abd al-Laṭīf, *Relation de l'Egypte*, trc. de Sacy, s. 226); *ḳ. turāb*, yeni arapçada kimyevî bir tas'îd kabı, *ḳ. buḳrāṭ* cerrahlar tarafından muayyen nevîden bir baş sargısı için kullanılır; *ḳāliṣ* (*ḳālis*) çiçekleri uzun külâhlı bir insan başına benzeyen bir nebatın adıdır. *Ḳalansuva*, aynı zamanda Filistin'de, al-Ramla civarındaki bir kalenin adıdır.

Bibliyografya: mutâd lugatlerden başka bk. Dozy, *Dict. détaillé des noms des vêtements chez les Arabes*, s. 365—371; ayn. mll., *Supplément*, II, 395, 401; Fraenkel, *Die aram. Fremdwörter im Arabischen*, s. 53 v. d.; Mez, *Die Renaissance des Islâms* (Heidelberg, 1922), s. 26, 45 v. d., 130, 217, 348 v. d., 367; Cāḥiẓ, *Kitāb al-tāc* (nşr. Ahmed Zeki Paşa), Kahire, 1914, s. 47—49; Thorning, *Beitr. z. Kenntnis des islam. Vereinswesens* (*Türk. bibl.* XVI), s. 215 v. d.— Lammens, *Remarques sur les mots français dérivés de l'arabe* (Beyrut, 1890), s. 71 v. d. (*Ḳalansuva*'nin fransızca *calotte* kelimesine te'sir ettiğini zannetmektedir).

(W. BJÖRKMAN.)

KALEVZİYE. ḲALAVZİYA, Yāḳūt (*Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 167) tarafından Malatya civarında bulunduğu zikredilen bir kale olup, Plinius (*Historia naturalis*, V, 85)'un Claudiopolis ismi ile kaydettiği kadîm Claudias'tır. Burası, Roma imparatorluğunun daha muahhar devirlerinde Samosata ve Melitene arasında sıralanan dâimî müstahkem mevkîlerden (*castra praesidiaria*) sayılıyordu. Konstantin V. Kopronymos bu-

rayı, Malatya ile berâber, muhtemel olarak, 755'te arapların elinden alıp, tahrip etti (al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 186 v. d.; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ*: hicretin 133. ve 138. senelerinde; Barhebraeus, *Kethābhā de Makhtebhānūth Zabhnē*, nşr. Bedjan, Paris, 1890, s. 122, aş.), fakat Abbâsî al-Manṣūr tarafından, 140 (757/758; al-Bālāẕurī, s. 188 = İbn al-Aṣīr, nşr. Tornberg, V, 382) senelerinde istirdat ve tâmir edildi (Abu 'l-Farac, *Tārīḫ muḫtaṣar al-duval*, nşr. Ṣālḥānī, Beyrut, 1890, s. 210, ts.; Yāḳūt'a göre, *ayn. esr.*, h. 141 yılı) ve hıristiyan nüfusu Konstantinopolis'e nakl olundu (Michael Syrus, *ayn. esr.*, nşr. Chabot, II, 518, 522). X. asrın ilk çeyreğinde, Melitene tekrar Bizans hâkimiyetine geçti; ancak Selçuklu istilâsı sırasında geri alındı; X. asrın ikinci yarısına âit *περὶ παραδρομῆς πολέμου* (*de velitatione bellica*) muâhedesinde bu mevkî Melitene yanında *τὰ Καλούδια* adı ile zikredilir (Leo Diaconus, Bonn, 1828, s. 250). Ermeni kuvvetleri, Ḳalavziya bölgesine nufûz ederek, 1066'da buraya kuvvetle yerleştiler (Michael Syrus, *ayn. esr.*, III, 158). Bizanslılardan sonra, Dânişmend-oğulları ve rakipleri Konya Selçukluları bu memlekete hâkim oldular. Ḳalavziya bu devirde Süryânî kronikçileri tarafından sıksık ve en son olarak, 1273'te zikredilir (Michael Syrus, *ayn. esr.*, III, 304, sene 1152, s. 400, sene 1185; Barhebraeus, *ayn. esr.*, s. 497; sene 1257=1568, s. 528; 4 aş., sene 1273=1584). Bu kronikler, ezcümle 1152 teşrin I.'de şiddetli bir heyelân neticesinde, Fırat nehrinin yatağından çıkarak, Ḳalavziya dağı eteğinde kendisine bir yol açtığını kaydederler (Michael Syrus, *ayn. esr.*, III, 306 = Barhebraeus, *ayn. esr.*, s. 319). Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange, s. 98 v. d.)'da, burayı Erḳalavdiya ismi ile, bol mıkdarda hubûbat, pamuk, üzüm ve çeşitli meyva yetiştiren münbit bir bölge içinde, oldukça mühim bir yer olarak, tanımakta ve Yāḳūt gibi o da *al-Macaṣṭī* müellifi Batlamyus'un buralı olduğu ve al-Ḳalavdī nisbesini aldığı zannında bulunmaktadır.

Daha sonraları, bu mevkî tarihten silinmektedir; zîra her ne kadar Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (s. 601)'sında Erḳlūdiyā ismini zikretmekte ise de, verdiği mâlûmât ancak Ḥamd Allāh Mustavfī'den alınmıştır. Otter (*Voyage en Turquie et en Perse*, Paris, 1748, II, 284) XVIII. asır başlarında, itiyadı vechile, türk coğrafyacılarının verdiği mâlûmâtı tercüme ile iktifâ ediyor. Buranın mevkii henüz bulunamamıştır; Ainsworth (*Travels and Researches in Asia Minor*, London, 1842, I, 263) kadîm Claudias'ın yerini şimdiki Kâhta [b. bk.] olarak kabûl ediyor ise de, süryânî vak'anüvisleri, Ḳalavziya ile Kâhta'yı, aynı devirde, yan-yana zikrettiklerine göre, bu telâkkînin kabûle şâyân olmadığı anlaşılır. Diğer taraftan C. van Arendonk da burayı Ḥiṣn Manṣūr (Adıyaman) ile aynı şehir gibi görmek istemiştir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realenzykl. der klass. Altertumswiss.*, bk. mad. Claudia; Tomaschek (*Beitr. z. alten Geschichte u. Geographie. Festschr. für H. Kiepert* (Berlin, 1898), s. 141; Vincent W. Yorke (*The Geographical Journal*, 1896, VIII, 463 ve 471). (J. H. MORDTMANN.)

KALGAY. ḲALGAY, ḲALĠA, Kırım hanlığında veliahda verilen bir unvandır. Yarlıklarda ve vekayinâmelerde *kagalgay*, *kagalga*, *kalgay*, *kalga* şekillerinde rastlanmaktadır. XVII. asra âit yarlıklarda da ilk şekli olan *kagalgay* kullanılmıştır (Feyzhan-Zernov, *Yarlıg.*, nr. 10). Kelime moğulca „büyük kapı" mânasına *ḫaġalḫa*'dan çıkmış olabilir (E. Haenisch, *Wört. zu Monghol un niuca Tobca'an*, s. 57; bu kelime bugünkü moğulcada yaşamaktadır). XVI. asırda, Özbeklerde veliahd mânasına *kalgay* kelimesi kullanılıyordu (Zeki Velidi, *Bugünkü Türkistan*, Mısır, 1929—1939, s. 34). W. Barthold kelimeyi orta Asya'da, Balḫ'te oturan prense verilen *kalḫan* (*ḳaʿlḫān*, *ḳaġılḫān*) unvanı ile birleştirmek istemiştir (bk. *EI*, mad. ḲALGHA, Şikârî tarihinde, Konya, 1946, s. 13. Karamanoğullarının han soyundan sayılan büyük ceddi *kâlhan* adını taşır).

Kırım hanlarından, ilk defa, Mengli Giray Han, ikinci hanlığı esnâsında, 1475'te büyük oğlu Mehmed Giray'ı, *ḳalgay* unvanı ile, veliahd yapmıştır (krş. *al-Sabʿ al-sayyār*, s. 74). Moğul devletlerinde, veliahd tâyinine âit misaller var ise de, böyle husûsî bir müessese görülmüyor. Moğul devlet sisteminde, ulus, hânedan âzâsı arasında taksim olunuyordu (Vladimirtsof, *Moğulların içtimaî teşkilâtı*, türk. trc., Abdülkadir İnan, Ankara, 1944, 149—153). Kalgaylık Kırım hanlığında, husûsî şartlar ile, bu eski an'anenin doğurduğu yeni bir şekil olabilir. Kendi kardeşlerinin taht için mücâdeleden geri kalmaması Mengli Giray'ı kendi sağlığında, oğlu için, böyle bir mansıp ihdâs etmeğe sevketmiş olmalıdır. Kalgay Mehmed Giray, bilhassa babasının son yıllarında, çok mühim bir rol oynamış ve hanlığı fi'len idâre etmiştir. Daha sonra, osmanlı metbûluğu ve kabîle aristokrasisi karşısında, bu müessese hanlar tarafından dikkatle muhâfaza olunmuş, her han tahta geçtikçe kendinden küçük kardeşini, o yok ise oğlunu, kalgaylığa getirmiş ve sonraları, bir Cengiz Han kanunu olduğu iddiası ile, buna âde-

tâ mukaddes bir mâhiyet de verilmek istenmiştir.

Mehmed Giray Han II.'ın kalgayı Âdil Giray İran'da katlolununca, han çok sevdiği oğlu Saâdet Giray'ı bu mevkie getirmek istemiş, fakat ihtiyar kardeşi Alp Giray'ın itirazı üzerine onu *kalgay* yapmak mecbûriyetinde kalmış, fakat oğlu için de, rivâyete göre, atalığının adına izâfetle *nūr al-dīn* unvanı ile bir ikinci veliahdlık mansıbı ihdâs etmiştir (*al-Sab'...*, s. 103; Nogaylarda da ikinci veliahdın unvanı *nuradin* idi, bk. *Bugünkü Türkistan*, s. 34). Teâmüle göre, han ölünce, yerine kalgay ve boşalan kalgaylık mevkiine de nūr al-dīn geçerdi. Âşikârdır ki, bu suretle istediğini han yapan pâdişahın veya kabîle aristokrasisinin müdâhaleleri âzâmî derecede tahdit olunacaktı. Bununla berâber, Giraylar sülâlesine mensûp 40 kişiden 24'ü kalgaylıktan ve beşi nūr al-dīn'likten hanlığa geçmişlerdir. Kırım kabîle aristokrasisinin, İstanbul'a danışmadan, „töreye göre", kalgayları han ilân etmesi yahut pâdişahın kalgaylık hukukunu hesaba katmaması mücâdelelere yol açmıştır (Gâzî Giray I. ve Tohtamış Giray). Osmanlı pâdişahı, hana olduğu gibi, kalgaya da ayrı bir kalgaylık tevcih beratı verir (nümûne için bk. Feridun Bey, *Münşeât*, 1275, II, 135 ve 147). Hezârfen'de, kalgayların mevkî ve salâhiyeti hakkında, açık bir kayıt vardır: „Hanlarun kendüden küçük karındaşı kalgay olur, veliahd makamındadır; kalgay sultandan küçüğü nūr al-dīn olur ve bunlarun her birinin makarr-ı saltanatları vardır; nūr al-dīn Sultan Kadı nâm karye kurbünde sâkindir, Bağçesarayı'ndan bir saatlik yoldur; bunlarun her birinin vezîri ve defterdârı ve kadısı vardır; ahkâmları biribirinden mütefâvit değildir, ancak hutbe ve sikke han hazretlerinindir. Kalgay ve nūr al-dīn ser-asker olsalar vâkî olan ganâyimden onda bir alurlar" (*Talḫīṣ al-bayān fī ḳavānīn-i āl-i 'Oṣmān: — ḳānūn-i birādarān-i ḫān*).

Kalgayın „tahtgâhı" Akmescid'dir [b. bk.]. Asıl sarayı, bu şehrin cenûbunda, kayalar altında ufak bir kasaba içinde idi. Akmescid ile berâber Karasu-Bazarı ve havâlisindeki yerler de doğrudan-doğruya onun idâresi altına verilmiş idi. Yarlıklardan (Feyzhan-Zernov, *Yarlıg.*, nr. 11, 188) buraya Kagalgay sarayı yahut Ak-Saray da denildiği anlaşılmaktadır.

Kalgayın sarayı ve divan teşkilâtı hanınkinin bir benzeridir. Osmanlı te'sirinin en fazla olduğu XVII. asırda, kalgayın belli-başlı saray enderûn mansıpları, rütbe sırası ile, şunlardır: hadım ağası, atalık ağası, hazînedar, aktacı. Bîrûn mansıpları da şunlardır: kapı-ağası, hazînedar-başı, aktacı bey, defterdar efendi, sultan kadısı, kapıcı-başı, balcı-başı, kullar ağası, hazîne kâtibi, kapıcılar kethüdâsı, saraç-başı, çaşnîgîr-başı (Feyzhan-Zernov'da bölek defterleri, nr. 35).

Kalgay, han sülâlesine âit bütün sultanların başındadır („Ulug kiçik kagalga sultan başlık barça sultanlar" — Feyzhan-Zernov, *Yarlıg.*, 4 ve kezâ nr. 1, 926 h. tarihli). Kalgay kendi adına yarlıg çıkarır ve yabancı devletler ile, doğrudan-doğruya, muhâberâtta bulunurdu. Bu yarlıklarda kullandığı unvanlar şöyledir: „Gâzî Giray Han'ın ulu oğlu ve kagalga sultanı olan Tohtamış Giray sultandın . . . karındaşım Leh kıralının huzûr-ı şerîflerine" (Feyzhan-Zernov, *Yarlıg.*, nr. 7), „Ulug Pâdişah Kagalgay-i nusret-ârây" (*Yarlıg.*, nr. 16). Han yarlıgları gibi dâimâ „sözümüz" hitabı ile başlayan kalgay yarlıkları meâlen hanınki ile aynıdır. Muâhedenâmelerde kalgayın ve nūr al-dīn'in ayrıca zikri lâzımdır (msl. Feyzhan-Zernov, *Yarlıg.*, nr. 34). Aksi takdirde, onlar hanın barış imzâladığı bir devlete karşı harbe girebilirler. Rus çarları, Leh kıralları ve Çerkes beyleri, ayrıca kalgaya ve maiyetine para ve kürkten mürekkep bir „hazîne ve bölek" öderlerdi (bunlara âit müfredât defterleri için bk. Feyzhan-Zernov, nr. 35, 39). Kalgay, handan sonra, devletin en yüksek mevkiini işgâl ediyordu. Bu sebeple, Müneccim-Başı kalgayı Osmanlılardaki vezîr-i âzâma benzetmiştir (*Ṣaḥā'if al-aḫbār*, II, 705). Hanın bizzat gitmediği seferlere, daha küçük bir ordunun kumandanı olarak, kalgay giderdi. İslâm Giray III. [b. bk.] zamanında olduğu gibi, bâzan kalgay ile hanın vezîri ve kabîle aristokrasisi arasında hakikî bir iktidar mücâdelesi patlak verirdi.

Kırım'da baş-bey olan Şirin beylerinin de kagalgay ve nureddini var idi (Hezârfen, *Talḫīṣ al-bayān*).

Bibliyografya: H, Feyzhan-V. V. Zernov, *Kırım yurtuna ve ol taraflarga dâ'r bolgan yarlıglar ve hatlar* (Petersburg, 1864); S. Mehmed Rızâ, *al-Sab' al-sayyār fī aḫbār mulūk al-tātār* (nşr. Kâzım Bek), Kazan, 1832; V. D. Smirnov, *Krimskoye ḫanstvo ...* (Petersburg, 1887), s. 350–362.

(HALİL İNALCIK.)

ḲALHĀT. [Bk. KALHÂT.]

KALHÂT. ḲALHĀT, adı Marko Polo tarafından CALATU, Portekiz müellifleri tarafından CALAIATE şeklinde yazılmış olan bu mevkî, Arabistan'ın 'Omān denizi kıyısında, Ra's al-Ḥadd adlı bir burunun şimâl-i garbîsinde, evvelce mâmur bir liman idi. 'Omān seyâhati sırasında, şehri

ziyâret etmiş olan İbn Baṭṭūṭa bilhassa sokakların güzelliğini, Maryam adlı kibar bir dindar kadın tarafından inşâ edilmiş olan şehir ile limana geniş bir nezâreti bulunan câmiin zarâfet ve azametini medheder. Hindistan eşyâsı ticâreti ile geçinen ve kötü bir arapça ile konuşan şehir halkı, ibâdîlerden [bk. mad. İBĀŻĪYA] mürekkep olmakla berâber, itikatlarını metbûları bulunan sünnî Hürmüz [b. bk.] hükümdarlarından gizliyorlardı (bk. bir de İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, XII, 198 aş.). Burayı 'Omān'ın en güzel kasabası olarak gösteren ve kuruluşunu XII. asra çıkartan Yāḳūt'a göre, burada yaşayan ibâdîler itikatlarını serbestçe ortaya koymakta idiler. XVI. asır başında portekizliler Hürmüz hükümdarlarının hâkimiyetlerine son verdiler.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 168; İbn Baṭṭūṭa (nşr. ve trc. Defrémery ve Sanguinetti), II, 220, 224–226; İbn Sa'īd (*Relation de voyages et textes géogr. arabes... rel. à l'Extrême-Orient*, frns. trc. G. Ferrand, Paris, 1913/1914, s. 336); *Hist. of the Imâms and Seyyids of 'Omân by Salil-Ibn-Razîk* (ingl. trc. G. P. Badger), London, 1871, s. 37 v.d., 39; *The Book of Ser Marco Polo* (ingl. trc. Yule, 3. tab., nşr. H. Cordier), London, 1903, I, 120 not, II, 449–451; Ritter, *Erdkunde*, XII, 305, 373 v.d., 376–378; İdrīsī, *Nuzhat al-muştāḳ* (frns. trc. A. Jaubert), I, 151; J. R. Wellsted, *Travels in Arabia* (London, 1838), I, 44; S. B. Miles, *The Countries and Tribes of the Persian Gulf* (London, 1919), s. 473–475, 528v.d. ve bk. fihrist, mad. *Kilhat*.

(J. SCHLEIFER.)

ḲĀLĪ. [Bk. KĀLĪ.]

KĀLĪ. AL-ḲĀLĪ, ABŪ 'ALĪ İSMĀ'ĪL B. AL-ḲĀSİM B. 'AYZŪN B. HĀRŪN B. 'ĪSĀ B. MUḤAMMED, büyük arap dilcisi, cemâziyelâhır 288 (mayıs–hazîran 901; başka rivâyetlere göre, 280=893/894)'de, o zamanlar Diyarbekir'e bağlı olan şarkî Anadolu'daki küçük Manâzgird kasabasında doğmuş ve 7 cemâziyelevvel 356 (19/20 nisan 967; başka rivâyetlere göre, rebiülâhır, cemaziyelâhır 356 = mart — nisan veya mayıs — hazîran 967 ve nihâyet İbn al-'İẕārī'ye göre, 366 = 976/977)'da Kurtuba'da ölmüştür.

Ḳālīḳalā şehrinden birkaç kimse ile birlikte, 303 (915)'te, Bagdad'a gittiğinden, onlar ile karıştırılmış ve bundan dolayı kendisine al-Ḳālī nisbesi verilmiştir. Bununla berâber, Magrib'de ona Abū 'Alī al-Baġdādī denilmektedir.

al-Ḳālī, hadîs ve bilhassa arap dil ve edebiyatını tahsil ettikten sonra, maişet te'mini için, 328 (939/940)'de Bagdad'ı terkedip, İspanya'ya gitti; kendisi oraya ancak 330 (941/942)'da halife 'Abd al-Raḥmān al-Nāṣir zamanında vardı. Bu halifenin ilmi ve âlimleri çok seven oğlu Abu 'l-'Āṣī al-Ḥakam ona ziyâdesiyle itibâr gösterdi; Maşrık'a mektup yazıp, onu Magrib'e gelmeğe dâvet edenin bu şehzâde olduğu iddia edilir. Abū 'Alī, 26 şâbân 330 (16 mayıs 942)'da, Kurtuba'ya vardı ve orada hadîs ve bilhassa arap dil ve edebiyatı tedrisine başladı.

Hocaları 'Abd Allāh b. Muḥammed al-Baġavī, 'Abd Allāh b. Sulaymān b. al-Aş'aṯ al-Sicistānī, İbn Durayd, İbn al-Sarrāc, al-Zaccāc, al-Aḫfaş al-Ṣaġīr, Niftavayh, Abū Bakr İbn al-Anbārī, İbn Ḳutayba, İbn Durustavayh v. b. idi. Talebeleri arasında, bilhassa nahiv ve lugat âlimi Abū Bakr Muḥammed b. al-Ḥasan al-Zubaydī'yi zikretmek uygun düşecektir.

Eserlerinden yalnız şunlar vardır: 1. *Kitāb al-amālī va 'l-ẕayl va 'l-navādir*, bir nevî müntehabât olup, darb-ı meseller, dil ve şiir hakkında geniş bilgiler ihtivâ eder; 1324'te Bulak'ta basılmıştır; alfabeye göre tertip edilmiş şâir adları ve kafiye fihristleri F. Krenkov ile A. Bevan tarafından, 1913'te, Leiden'de, neşredilmiştir. [Bu eser *al-Ẕayl va 'l-navādir* ile birlikte, Kahire'de, 4 cild hâlinde, ikinci bir defa daha basılmıştır (1926). Bu basmada vezîr Abū 'Ubayd 'Abd Allāh b. 'Abd al-'Azīz al-Bakrī (423–487 = 1090–1094)'nin yazdığı *al-Tanbīh 'alā avhām Abī 'Alī fī Amālīh* adlı tashihleri de vardır. Aynı şahıs, bu eser üzerine, bir de *al-La'ālī fī şarḥ Amālī al-Ḳālī* adlı büyük bir şerh yazmıştır ki, bu şerh *Simṭ al-la'āl* adı ile, 'Abd al-'Azīz al-Maymanī tarafından, basılmıştır (Kahire, 1936)]; *Kitab al-navādir*'in 1. kısmının Cambridge'de, Üniversite kütüphânesinde de bir nüshası bulunmaktadır, bk. E. G. Browne, *A Hand-list of the Muḥammedan Manuscripts*, nr. 926; 2. *Kitāb al-bārī' fī ġarīb al-ḥadīṯ*, tamamlanmamıştır (Paris, Bibl. Nat., nr. 4235). [Bu eser de, ingilizce bir mukaddime ile, A. S. Fulton tarafından basılmıştır: *A Facsimile of the Manuscript of al-Kitāb al-Bārī' fi'l-Lughah by Ismā'īl al-Qāsim* (Or. 9811, London, 1933). 3. *Amṣāl*, 30 bâba ayrılmış bir eser olup, ilk 28 bâbında, alfabe sırasına göre, asıl darb-ı meselleri, 29. bâbda yeni meydana çıkmış darb-ı meselleri, 30. bâbda darb-ı mesel yerine geçmiş olan sözleri göstermektedir. Gâlibâ yegâne nüshası Dār al-Kutub al-Miṣrīya'de bulunmaktadır (bk. *Fihrist*, VII, Kahire, 1357 = 1938, s. 94, stn. 1); 4. *al-Maḳṣūr va 'l-mamdūd*, kıyâsî ve gayr-ı kıyâsî maksûr ve memdûdlardan bâhis bir risâledir (bk.

Dār al-kutub al-Miṣrīya, Fihrist, Kahire, 1345=1926, II, 40)].

Bibliyografya: al-Ẓabbī, *Buġyat al-multamis*, nr. 547; İbn al-Farażī, *Kitāb Tārīḫ 'ulamā' al-Andalus*, nr. 221; Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (nşr. Dozy, *Analectes...*, I, 536—560; II, 48—52, 66, 107, 117, 124; al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt fī ṭabaḳāt al-luġavīyīn va 'l-nuḥāt* (Kahire, 1326), s. 198; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 74; al-Dalacī, *al-Falāka va 'l-maflūkūn* (Kahire, 1322), s. 114; al-Murtażā, *Tāc al-'arūs*, bk. mad. *Ḳalā*; İbn al-'İẕārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), II, 266; (frns. trc. Fagnan), Cezayir, 1904, II, 413; al-Marrākuşī, *al-Mu'cib fī talḫīṣ aḫbār al-Maġrib* (nşr. Dozy, *Hist. des Almohades*, 2. tab.), s. 16; (frns. trc. Fagnan), Cezayir, 1893, s. 29; Yāḳut, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), bk. fihrist; ayn. mll. *İrşād al-arīb* (nşr. Margoliouth), Leiden, 1909, II, 351 — 354; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar* (Bulak, 1284), IV, 146; al-Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb* (Leiden, 1912), 439b; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliografico*, nr. 33; Brockelmann, *GAL*, I, 132, II, 692; *Suppl.*, I, 202 v.d.; Huart, *Litt. Arabe*, s. 160.

(MOH. BEN CHENEB.)

KĀLÎ. [Bk. HALI.]

ḲAL'Î. [Bk. KALAY.]

ḲALÎ ḲALĀ. [Bk. ERZURUM.]

KALİKUT (CALİCUT, KOLİKOD, „Horoz kalesi"). Hindistan'ın garp sâhilinde, Madras eyaletine dâhil Malabar-Bezirk idârî bölgesinde bir limandır. 1941'de 126.352 (%40'ı müslüman) olan nüfusunun ekseriyetini Mâppillalar [b. bk.] teşkil ediyordu; bunlar anaları Hindû ve babaları muhâcir araplardan gelmiş olan bir halktır. Kalikut, eskiden beri, büyük bir deniz ticâret merkezi idi. Bu şehir 1345'te İbn Baṭṭūṭa ve 1442'de 'Abd al-Razzāḳ tarafından ziyâret edilmiştir. Her ikisi de ahfâdı hâlâ burada yaşayan Hindû hukümdarı Zamorin'in ticâret işlerini emniyet altına aldığından bahsederler. 1487'de, portekizli seyyah Pero de Covilham'ın ziyâret ettiği Kalikut, Hindistan'a denizden gelen Vasco de Gama'nın bu ülkede ilk ayak bastığı yer oldu (1498); fakat gerek onun, gerekse iki sene sonra Cabral'ın burada bir alışveriş merkezi kurmak teşebbüsü, mahallî şefin (Zamorin) husûmeti yüzünden, müsbet netice vermedi. Albuquerque, 1510'da, şehri işgâl etti ise de, tutunamadı; fakat Zamorin, ona burada müstahkem bir ticâret yeri kurmak hakkını bahşetti. Bununla berâber, Portekizlilere âit te'sis 1525'te terkedildi. Kalikut, 1664'ten itibâren, East India Company tarafından ingiliz ticâretine açıldı. 1765'te şehir Ḥaydar 'Alī (Bahadır Han, b. bk.) tarafından zaptedildi; 1788'de, Tipū [b. bk.] tarafından tahrip edilerek, nüfusu 6 mil cenûpta olan Beypore'a nakledildi. Nihâyet 1790'da ingilizler şehri, kat'î olarak, işgâl ettiler. Kalikut'un Malabar sâhillerinde ehemmiyetli bir liman hâlinde gelişmesi XIX. asra rastlar. Limanın başlıca ihrâcâtı hindistan cevizi, kahve, çay, tarçın, biber v. b. dır. Kalikut'ta Şeyh Māmu Kōya'nin mezarı üzerine inşâ edilmiş bulunan türbe ve mescid olan Şēkkindē Palli de dâhil olmak üzere, 40'tan fazla câmisi vardır. Şeyh Māmu büyük bir velî şöhretine sâhip olup, onun XVI. asırda Mısır'dan geldiği rivâyet edilir. Māpillalar bu mescide gelip, münâzaalı meselelerini münâkaşa ederler. Şehrin adı, geçen asırlarda ilk defa burada imâl edildiği zannedilen pamuklu bir dokumanın (amerikan) ismi ile, Calicut olarak, garp dillerine geçmiştir.

Bibliyografya: *Madras District Gazetteers, Malabar* (Madras, 1908).

(J. S. COTTON.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

KALİLA VA DİMNA. [Bk. KELİLE VE DİMNE.]

KALİM. [Bk. KELİM.]

KALİM ALLĀH. [Bk. KELİMULLAH.]

KALİMA. [Bk. KELİME.]

ḲALḲAŞANDÎ. [Bk. KALKAŞANDÎ.]

KALKAŞANDÎ. ḲALḲAŞANDÎ, Arap edebiyatında tanınmış üç şahsın nisbesidir:

1. ŞİHĀB AL-DİN ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. 'ABD ALLĀH (veya 'ALÎ) B. AḤMED B. 'ABD ALLĀH (1355 — 1418), XIV. — XV. asırlarda yaşamış büyük arap münşî ve müverrihi. Maḳrīzī ve 'Aynī gibi devrine yakın müelliflerde ve kendi eserinin bir yazmasında (*Nihāyat al-arab fī ma'rifat ḳabā'il al-'arab*, Selim Ağa kütüp., nr. 1005) babasının adı 'Abd Allāh gösterilmiş olmasına rağmen, al-Saḫāvī (*al-Żav' allāmī'*, II, 8) bunların yanıldıklarını, doğrusunun Aḥmed b. 'Alī b. Aḥmed b. 'Abd Allāh olduğunu söyler; *Kaşf al-ẓunūn*'da her iki şekilde de zikredilir. Künyesi bâzan Abu 'l-Yumn (*al-Żav' al-lāmī'*, *göst. yer.*), bâzan Abū Ġudda (bk. *GAL*, II, 134) olarak zaptedilmiştir. Mısır kıt'asının islâmlar tarafından fethi sıralarında, buraya gelip yerleşen Ḳays 'Aylān kabîlesi kollarından Banī Badr b. Fizāra'ye mensûp olduğu için (bk. *Ṣubḥ al-a'şā*, I, 345), al-Fizārī diye de lekablanır. Ḳalḳaşandī, İskenderiye yolu üzerinde, Kahire'ye 15 km. mesâfede, Ḳalyūb nâhiyesinin Ḳalḳaşanda (veya Ḳarḳaşanda) köyünde, 756 (1355)'da, kibar ve okumuş bir âileden doğmuştur. Küçük yaşta, İskenderiye'ye gitti; başta fıkıh olmak üzere, dinî, edebî ve felsefî ilimler tahsil etti. Henüz 21 yaşında iken, 778 (1376)'de, üstadı İbn al-Mulaḳḳīn adı ile mârûf Sirāc al-Dīn Abū Ḥafṣ 'Omar (bk. *GAL*, II, 92; *Suppl.*, II, 109)'den aldığı ve bir sûreti *Ṣubḥ al-a'şā* (XIV, 322)'da mevcût icâzetnâmesine göre, şâfi'î fıkhı üzerine fetvâ vermeğe, hocasının eserlerini, *Kutub al-sitta* denilen 6 büyük hadîs kitabını, İmâm Şāfi'î ve İmâm Ḥanbalī *Musnad*'lerini okutmağa me'zûn kılındı. Uzun müddet kadılık yaptı. Bu arada, aynı zamanda tedris ile meşgûl olurken, bir taraftan tarih, coğrafya, ve tabi'î ilimler üzerinde tetebbûlarda bulunuyor, arap kabîlelerini tetkik ediyor, çeşitli mevzûlarda eserler vermeğe çalışıyordu. Geniş bilgisi, kitâbetteki kudreti, arap dili ve edebiyatındaki fevkalâde vukûfu ile şöhret bulan Ḳalḳaşandī, 791 (1389)'de Kahire'ye gelerek, başında *al-Masālik* müellifi İbn Faḍl Allāh al-'Omarī'nin yeğeni Kadı Badr al-Dīn b. 'Alā' al-Dīn (bk. *La Syrie à l'époque des Mamelouks...*, mukaddime)'in bulunduğu merkez inşâ divanına girdi. Mısır Memlûkler devletinin bu mühim idâre şûbesinde senelerce hizmet gördükten sonra, 65 yaşında, 10 cemâziyelâhır 821 (16 temmûz 1418)'de öldü.

Eserleri. 1. *Nihāyat al-arab fī ma'rifat ḳabā'il al-'arab*, bir mukaddime ile beş fasıldan mürekkep olup, ensâb ilminin lüzûm ve faydasından, arapların, kabîle adlarının baş harflerine göre tertiplediği sıra dâhilinde, şûbelerinden ve etraf ülkelere yayılıncaya kadar, kadîm yurtlarından bahseder. Büyük emîrlerden Camāl al-Dīn Yūsuf al-'Osmānī al-Umavī adına, bu zâtın kurduğu kütüphâneye vakfedilmek üzere yazılan bu eser, 812 (1409)'de ikmâl edilmiştir; h. 1332'de Bagdad'da basılmıştır. Ḳalḳaşandī'nin bu kitabına, 1229 (1814)'a kadar devam etmek üzere, Abu 'l-Favz Muḥammed Amīn al-Suvaydī (ölm. 1246=1830) tarafından: *Sabā'ik al-ẕahab fī ma'rifat ḳabā'il al-'arab* adlı bir zeyl yazılmıştır ki, bu da Bagdad'da h. 1280'de tab'edilmiş, ayrıca h. 1296'da Bombay'da taş-basması ile basılmıştır.

2. *Ḳalā'id al-cumān fī 'l-ta'rīf bi-ḳabā'il 'arab al-zamān*, arap kabîleleri hakkında yukarıdaki eserinin, kendi zamanına kadar, devamıdır. 818 (1415)'de yazılmıştır. Bunun ve Suyūṭī tarafından yapılmış bir hulâsasının yazmaları için bk. *GAL*, II, 134.

3. *al-Kavākib al-durrīya fī 'l-manāḳib al-badrīya*, müellifin inşâ divanına girmesinden sonra, o zaman divan reisi bulunan Kadı Badr al-Dīn'i medh için kaleme aldığı ve daha ziyâde inşânın ehemmiyeti, usûlleri ve bir inşâ kâtibinin bilmesi icâp eden husûsları, veciz surette, anlatan bir risâle idi (krş. *Ṣubḥ al-a'şā*, XIV, 111). Ḳalḳaşandī, bilâhare bu eserini genişletmek ihtiyâcını duymuş, onu uzun-uzadıya şerh ve tefsir ederek, umûmî bilgiler ilâvesi ile, bol inşâ örnekleri ve vesikalar ile zenginleştirerek, en mühim eseri olan *Ṣubḥ al-aş'ā*'yı vücûda getirmiştir.

4. *Ṣubḥ al-a'şā fī kitabat* (veya *ṣinā'at* veya *ḳavānin*) *al-inşā'*, islâm şarkta devlet muhâberâtını idâre ile vazifeli kimselerin nümûne ittihaz etmeleri gâyesi ile hazırlanması öteden beri mûtad inşâ risâleleri ve münşaât mecmûalarının [bk. mad. İNŞĀ'] en mütekâmil örneğidir. Müellif, ne daha evvelki misâllerinde olduğu gibi, sâdece yazı örnekleri vermekle, ne de bâzılarında görüldüğü üzere, yalnız hakikî resmî vesikalardan bir kısmını toplamakla iktifâ etmemiş, fakat islâmiyetin zuhûrundan kendi zamanına kadar bilhassa Mısır'daki müslüman devletlerde cereyân eden dâhilî ve devletler-arası yazılı münâsebetlere dâir hem örnek, hem de tarihî kıymeti hâiz bol mıkdarda vesikayı bir araya getirmiştir. Ḳalḳaşandī, uzun ve geniş araştırmalar sâyesinde, daha evvelki müelliflerin kitaplarından kendisi için lüzûmlu mâlûmâtı toplayabildiği gibi, emri altında bulunan Mısır devlet arşivlerinden de istediği vesikaya mürâcaat imkânına sâhip olmuştur. Binâenaleyh faydalandığı kaynakları muntazaman zikr ve arşivden çıkardığı vesikaları, has isimleri, tarihleri ile birlikte ve çoğunu aynen, derceden müellifin kitabında mevcût tarihî mâlzemenin mevsûkluğundan şüphe etmeğe mahal kalmamaktadır. 5900 küsûr sahifelik bu muazzam eser, esâs itibârı ile, inşânın usûl, kaide ve nevîlerini *maḳāla, bāb, faṣl, ṣifat, ṭaraf, vaẓīfa, maḳṣad, vach* v. b. diye adlandırdığı bölümlere ayırmak suretiyle, anlamağı çok kolaylaştıran mantıkî bir tasnif içinde, nümûnelerini vererek, teker-teker ve tafsilen izahı gâye edinmiş olmakla berâber, icâp ettikçe derecedilen umûmî mâlûmâttan dolayı, o devrin hemen bütün bilgilerini muhtevî büyük bir ansiklopedi mâhiyetini almıştır. Bir mukaddime, 10 makale ile bir hâtimeden mürekkep olup, yazılışı 814 şevvâlinin sonunda (bk. *Ṣubḥ al-a'şā*, XIV, 404) ikmâl edilen *Ṣubḥ al-a'şā*, h. 889 tarihli bir nüshadan, tam olarak, Mısır'da (Kahire, 1913 — 1919), basılmıştır (Mamafih *Ṣubḥ al-a'şā*'nın, yazılışından iki buçuk sene sonra muharrem 817'de, 7 cild hâlinde, istinsah edilmiş bir nüshası — 2. ve 4. cildler noksan — Topkapısarayı'ndadır: Ahmed III. kütüp., nr. 2930). Eserin mukaddimesi ile

birinci makalenin yarısı, bir cild olarak, daha evvel yine Mısır'da basılmış idi (Bulak, 1903—1905).

Muhteviyâtı. Kitâbetin mâna ve târifinden, âdâbından, kâtip olmanın şartlarından bahseden ve inşâ divanının tertibini, bu arada Tolunlulardan başlayarak, *al-Davlat al-turkiya* dediği devre, yâni kendi zamanına kadar, *Dīvān al-inşā*'yı tanıtan mukaddimeden (I, 5—140) sonra, „İnşâ kâtibinin muhtac olduğu bilgiler" başlığı altındaki 1. makalede (I, 140—466; II, III, 5—227) bilûmum arap veya araplaşmış kabilelerden başka türk, hazar, rum, süryânî v. b. yabancı kavimler; arapların meşhûr günleri ve âdetleri; lekapları ile şöhret bulmuş islâm büyükleri hakkında izâhat verilmekte, dinî ve müsbet ilimlerin tasnifleri yapılmakta, her ilim şûbesinde yazılmış mühim kitaplar zikredilmektedir. Sonra, alelûmum, hayvanlar, kuşlar, kıymetli taşlar ve nevîleri, güzel kokuları müteâkip, ehemmiyetli bir bahis olmak üzere, *ḫātim, mizalla* („çetr"), *ġāşiya* v. b. hükümdarlık alâmetleri; hükümdarların sefer eşyâsı, 12 çeşit muhârebe vâsıtası târif ediliyor. Arz, sular, nebatlar, sâbit ve seyyar yıldızlardan sonra, tabiat hâdiselerine geçiliyor ki, bunlar anlatılırken, çok kere bugünkü müsbet izahlara yaklaşan zamanın „hakîm"lerinin fikirleri ile, bu sebepleri tamâmen başka zâviyeden mütâlea eden din adamlarının iddialarının karşılaştırılması dikkate değer. Bu makalede takvimler; yahudi, kıptî, süryânî, rûmî ayları, bu kavimlerin bayram günleri; meânî şûbeleri; bütün harflerin birbirleri ile tenâsüplerini gösteren şekiller ile güzel yazı yazma usûlleri hakkında, kıymetli mâlûmât vardır. 2. makale (III, 227—529; IV, V, 5—423) *Masālik va mamālik*, yâni umûmî ve tasvirî coğrafyadır. Yer-yüzünün 7 iklime bölünmesi ile başlanmış, Akdeniz kısmında bilhassa durulmak suretiyle, Hind ve Hazar denizleri sâhil şehirleri, islâm dünyasının bütün mühim beldeleri tanıtılmıştır. 3. bâb, doğrudan-doğruya Mısır'a ayrılmış olup, bu kıt'anın coğrafyası, tarihçesi, güzellik ve zenginlikleri, Kahire, Fusṭāṭ v. b. büyük şehirlerdeki kaleler, binâlar, medreseler; ilk halifelerden itibâren, Tolunlular, Fâtımîler, Eyyûbîler, türkler zamanındaki vâliler; Mısır'da kullanılan paralar, ağırlık ölçüleri, vergiler; Fâtımî devleti teşkilâtı, Eyyûbîler ve türkler zamanında askerî ve sivil idâre; dinî, dünyevî büyük makam ve mansıplar gösterilmiştir. Suriye ve Hicaz hakkında da, aynı sıra dâhilinde, mâlûmât verilmiştir. Mısır devletini ihâta eden beldeler bölümünde, Cengiz Han'dan itibâren, Moğullar ve bunların işgâli altındaki memleketler: Ermeniye, Azerbaycan, Arrân, Zabulistân, Gûr ve müellifin „Turan" dediği Türkistan; Tohâristân; Ḫvārizm, Kıpçak diyârı, Kırım; Çerkes, Bulgar, Rus, Çin ülkeleri; bunlardan başka Hindistan, Habeşistan, Sudan, Fas, Endülüs, Bizans; Avrupa kıt'ası, Almanya, Fransa, Venedik, Cenova v. b.'nın tarihî ve coğrâfî bakımlardan, yer-yer tafsilâtlı olmak üzere, büyük şehirleri, birbirlerine olan mesâfeleri zikredilerek, hükümdarları hakkında kısa bilgi verilerek, tanıtılmıştır. „Rum beldesi" bahsinde (V, 338—369), Anadolu şehirleri, beyleri ile berâber sayılmış, „Osmancık" oğullarının hâkim bulunduğu Bursa hakkında fazlaca izâhat verilmiştir. Bu makalede, aynı zamanda „arbāb-i sayf" diye anılan ordu mensûpları ile, „ārbab-i ḳalam", yâni sivil idâre me'mûrlarının ve din adamlarının çeşitli vazifeleri hakkında umûmî mâlûmât verilmiştir. Müellif, 3. makalesinde (V, 423—505, VI, 5—274) sadede giriyor ve evvelâ künye ve lekaplardan bahsederek, kimlere ne şekilde hitap edileceğini bildiriyor; halifelere, müslüman hukümdarlara, „kâfir"lere, askerî erkân, saray ve iç-idâre teşkilâtı ile vazifeli şahıslara verilmesi mûtad olan uzun bir lekap listesini (VI, 5—188), harf sırasına göre, tertiplenmiş olarak sunuyor ki, tarih araştırmalarında bu bilginin ehemmiyetini ayrıca belirtmeğe hâcet yoktur. Müteâkip fasıl, inşâ tekniğinin alâka verici kısımlarından biri olup, muhâtabın mevkî ve vazifesine göre, hangi eb'adda ve ne biçim kâğıt kullanılacağına dâirdir. Burada Mısır inşâ divanından çıkan tahrirâtın kâğıtlarının kesilişleri ve 9 çeşit „mıkdar" 1 tâyin, Bağdad, Dımaşk, Haleb, Trablus v. b. yerlerdeki benzerleri ile mukayese, yazılış esnâsında, yine yerine göre, kenârlarda bırakılacak boşluklar, besmele, başlık, satırlar ve hâşiye aralarındaki mesâfeler tesbit edilmektedir. Tarih konulacak mahal anlatılırken, tarih vaz'ının esâsına girilmiş ve muhtelif milletlerin kullandıkları 19 takvimden bahsedilmiş, aralarındaki sene farkları gösterilmiştir. 4. makale (VI, 274—559; VII, VIII, IX, 5—252) *Mükātabāt* faslıdır ki, eserin tarihî mâlzeme bakımından, en zengin bölümünü teşkil eder. Bu kısımda bir çok örnekler yanında şu tarihî vesikaların sûretleri bulunmaktadır: halife al-Mu'taṣim'ın Afşîn'e, Bâbek üzerindeki zaferi dolayısı ile, gönderdiği mektup (VI, 400—404), Arslan Basāsīrī'ye karşı kazanılan zafer dolayısı ile, halife al-Ḳā'im bi-Amr Allāh tarafından, Gazne sultanı Mas'ūd'a yazılan mektup (VI, 404—409), halife al-Mustarşid'den Selçuklu sultanı Sencar'ın vezîri Mu'izz al-Dīn Abu 'l-Faḍl'a mektup

(VI, 409—421), al-Ḥākim bi-Amr Allāh'tan Mısır hukümdarı al-Malik al-Nāṣir Aḥmed b. Muḥammed b. Ḳalā'ūn (VI, 426—430)'a mektup, Irak Selçuklu hukümdarı Maḥmūd b. Muḥammed'in Sultan Sancar ile ilgili bir mektubuna halife al-Muḳtafī'nin cevabı (VI, 452 v.d.), al-Ḳā'im bi-Amr Allāh'ın Selçuklular ile alâkalı diğer bir mektubu (VI, 453—456), Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'den halife al-Nāṣir li-Dīn Allāh'a, halife al-Mustaḍī'ye ve başka hukümdarlara Kudüs'ün fethi ve Suriye'deki frenklere karşı muhârebelerine, fütûhâtına ve Nūr al-Dīn Maḥmūd'un vefatına dâir mektuplar (VI, 496—504, 517 - 520; VII, 23—27, 29 v. d., 126—134), halife Rāşid'in veya Mustarşid'in bir vezîri tarafından Sultan Sancar'e yazılan mektup, al-Malik al-Ādil'in Ahlat'ı fethine dâir mektubu (VII, 88 v.d.), al-Malik al-Manṣūr Ḳalā'ūn'dan İlhanlı hukümdarı Ahmed Han'a cevap (VII, 237—242), yine Ḳala'ūn'un İlhanlılardan Mahmud Gazan Han'a (VII, 243—250), Abū Sa'īd Bahadır Han'a (VII, 253—256), Abū Sa'īd Bahadır Han'dan Togay Timur Han'a mektuplar, al-Malik al-Ẓāhir Barḳūḳ'tan Timur'a cevap (VII, 308—319), Farac b. Barḳūḳ'tan Timur'a (VII, 325—331), Hulagu'nun al-Malik al-Muẓaffar Kutuz'a şiddetli bir mektubu (VIII, 63 v.d.), İlhanlı Ahmed Han'dan Ḳalā'ūn'a (VIII, 65—68), Gazan Han'dan Muḥammed b. Ḳala'ūn'a (VIII, 69—71) mektuplar. Bunların dışında Büveyhîler devrinin meşhûr münşîsi Abū İsḥāḳ al-Ṣābī'nin ve Ḥaccāc b. Yūsuf'un mektupları vardır. Muhtelif zamanlarda Endülüs Emevîleri, Hamdânîler, Tolunlular ve İḫşîdîler, Fas, Yemen hukümdarları, Bizans imparatoru ve diğer Avrupa hukümdarları ile alâkalı mektuplar ile Şarkî Anadolu şehirleri hâkimlerine yazılmış olanlara da tesâdüf edilir. Türkmen memleketine gönderilen mektuplar münâsebeti ile, „Şark beldelerinde türkmenlerin reisi" Zayn al-Mulk Toz (doğrusu: Boz) Togan, Murad Hoca, Bozoklardan 'Alī b. İnāl al-Turkmānī, Ya'kūb b. 'Alī Şār (Şīr) adları zikredilmekte ve türkmen boylarından on biri sayılmaktadır (VII, 282). Ayrıca, Sultan Barḳūḳ zamanında, Bayezid ile mektuplar teâtî edildiği kaydolunuyor ve Manisa sâhibi İsḥāḳ b. Saruhan'a, Eğridir sâhibi Hamîd-oğullarından İlyās b. Muṣṭafā'ya, Ayaslug sâhibi 'Īsā b. Aydın'a ve Menteşe-oğluna h. 767 tarihinde mektuplar yazıldığı bildiriliyor (VIII, 12 v.d.). Makalenin geri kalan kısımları, Tolunlulardan son zamana kadar, vesika mâhiyetinde, feth, cülûs, tevbîh, tâyin, itâate dâvet, cihâd ile vazifelendirme, vezîrlik, emîrlik, türlü tebrikler, şefâat, teşekkür, itizâr v.b. husûslara dâir misâller ile doludur. Tabiatiyle her nevî tahrirât örneğinin usûl ve şartları ayrı-ayrı belirtilmiştir. 5. makale (IX, 252—408; X, XI, XII), gizli haberler vermek için, görünmez mürekkep kullanmak ve şifre tertibi usûllerinden bahseder. Sonra ahidnâmeler, bi'atnâmeler; askerî, dinî ve idârî vazifelere tâyinler husûsunda yazılan tahrirata dâir örnekler. 6. makale (XIII, 2—104) imtiyâzlara, tarhanlıklara ve yılların tahviline ayrılmıştır. *Ṣubḥ al-a'şā*'da, h. IV. asır başından itibâren, senelerin ve muhtelif takvimlerin birbirlerine tahvilini bildiren resmî tebligler epeyce yer tutar. Bunun bayramlar, resmî günler ve bilhassa vergi işleri ile yakından alâkası meydandadır. 7. makale (XIII, 104—200) iktâlar ve 8. makale (XIII, 200—320) yeminler bahsidir. Mukataanın tarihçesi yapılmış, bütün islâm devletlerinde iktâ menşûrları hakkında örnekler verilmiş, tuğralar ve kullanılacağı yerler gösterilmiştir. Halifelerin ve hukümdarların yeminleri ve nevîleri bahsinden sonra, mezheplere geçilerek, şi'îlik ve kolları, hâricîler, hıristiyan fırkaları husûsunda muhtasar, fakat faydalı, mâlûmât verilmiştir. 9. makalede (XIII, 320—387; XIV, 5—110) emannâmeler; *dafn*, yâni afivnâmeler, *hudna*, yâni islâm sultanları ile hıristiyan melikleri arasında yapılan mütârekeler (msl. al-Malik al-Ẓāhir Baybars ve Ṣalāḥ al-Dīn Ḫalīl b. Ḳalā'ūn ile gayr-ı müslim hukümdarlar arasındaki *hudna*'lerin sûretleri), müslüman hukümdarlar arasında akdedilmiş sulhler (Şiffayn anlaşmasının sûreti) yer alır. 10. makalede (XIV, 110—366) *Ciddiyāt* bâbında, icâzetnâmeler, siciller, makameler ve mufâhare, es'ile ve ecvibe, gazve, havâdis, sayd, medh ve takriz v. b. gibi risâle nevîleri, misâlleri ile, tanıtılmakta, bu arada bunduka („mermi") atmak usûl ve şartları öğretilmektedir (XIV, 282 v. d.). *Hazliyāt* bâbında da bir çok örnekler vardır. *Ḫātima* (XIV, 366—406)'de, posta işlerinin kısa tarihçesinden sonra, Kahire ile diğer mühim merkezler arasındaki muvâsala yolları târif ediliyor, posta güvercinleri hakkında izâhat veriliyor. Eser Suriye'den Mısır'a kar nakli, uzaklardan haberleşmek için, yollarda vücûda getirilen ışık ve duman kuleleri ve nihâyet moğullara karşı tatbik edilen mahsûlât ve mer'aları yakmak bahisleri ile sona erer.

Münderecâtını ana hatları ile tanıtmağa çalıştığımız *Ṣubḥ al-a'şā*, „Sulṭāniyāt" denilen devletler-arası resmî muhâberât dışında müellifin mâna ve mâhiyetlerini etraflıca izahlardan başka, başlangıç kelimelerine ve „ba'd"i tâkip eden kelimelere göre, inceden-inceye

tasnife tâbî tutarak, okuyucuya arzettiği ihvâniyât, mutlaka, mersûm, menşûr, taklit, tevkî, ahd, tefviz, vasiyet, tezkire v. b. tarihî ıstılahlar ile anılan pek çok vesikayı muhtevîdir. Her çeşit tahrirâtın evvelki zamanlardaki şekli, zamanla uğradığı değişiklikler ve müellif devrinde mûteber son durumu anlatılmıştır. Doğrudan-doğruya tarihî kıymeti bulunmayıp, sırf inşâ kâtiplerinin kopye etmelerine mâhsus, arap dil ve edebiyatı cihetinden yine de ehemmiyetli olan örneklerden sarf-ı nazar, sayısı yüzleri aşan mevsûk tahrirâtı içine almaktadır. Bunlar yalnız idârî, askerî teşkilâtı değil, aynı zamanda bahis mevzuu edilen devirlerin ictimâî çehresini de az-çok aydınlatmağa kâfî gelecek değerdedir.

K a y n a k l a r ı. Ḳalḳaşandî yıllar boyunca devam eden bir çalışma ile meydana getirdiği muhakkak olan bu kitabında, devlet arşivlerinden elde ettiği vesikalardan ve bizzat kaleme aldığı resmî tahrirât ve muhtelif mevzûlardaki risâlelerinden başka, her çeşit bilgileri, mümkün olduğu kadar doğru ve faydalı şekilde, verebilmek için, kendinden önce yazılmış 50 'den fazla eserden istifâde etmiştir. Âyet ve hadîslerden sonra, kullandığı başlıca eserlerden tarihe dâir olanlar: *Kitāb al-ʿibar* (bk. İbn Ḫaldūn), *Cihān-gūšā* (Cuvaynī), Abū ʿAbd Allāh al-Ḥimyarī (ölm. 900=1494)'nin *al-Ravż al-miʿṭār* (bk. *GAL, Suppl.*, II, 38), ʿİzz al-Dīn İbn al-Aşīr [b. bk.]'in, Samʿānī'den telhis ettiği *al-Lubāb*'ı; coğrafyaya dâir olanlar: *Taḳvīm al-buldān* [bk. mad. ABU 'L-FİDĀ'], *Masālik al-abṣār* [bk. mad. İBN FAŻL ALLĀH AL-ʿOMARĪ], al-ʿAzīzī, *al-Masālik va 'l-mamālik* (bk. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie...*, mukaddime), *Tārīḫ al-Nīl* ve İbrāhīm b. Vaṣīf Şāh (bk. *GAL*, I, 335, *Suppl.*, I, 574), *al-ʿAcā'ib* (Suriye 'ye dâir kaynakları hakkında bk. Gaudefroy-Demombynes, *göst. yer*)'i. Kıymetli taşlar hakkında: Tīfāşī (bk. *GAL*, I, 595; *Suppl.*, I, 904), *Cavāhir al-aḥcār* ve *Kitāb al-aḥcār* (trc. Plinius). Araplardaki âdetler için: Şaʿālabī [b. bk.], *Laṭā'if al-maʿārif*; müslümanların ve iranlıların bayram günleri için Masʿūdī [b. bk.], *Murūc al-ẕahab* v. b. Edebî bilgiler bölümünde, en çok Abū Hilāl al-ʿAskarī (ölm. 395 = 1005, bk. *GAL, Suppl.*, I, 193), *K. al-Ṣināʿatayn*; Żiyā' al-Dīn İbn al-Aşīr [b. bk.], *al-Maṯal al-sā'ir*; Ṣalāḥ al-Dīn Ṣafadī [b. bk.], *Şarḥ Lāmiyat al-ʿacam*; İbn Abī Işbaʿ (bk. *GAL, Suppl.*, I, 539), *Taḥrīr al-taḥbīr*'den istifâde etmiştir. Eserinin o derecede hacimli bir hâl almasına yardım eden çeşitli inşâ örnekleri husûsunda, Şihāb al-Dīn İbn Fażl Allāh al-ʿOmarī [b. bk.] *al-Taʿrīf bi 'l-muṣṭalaḥ al-şarīf*; Taḳī al-Dīn ʿAbd al-Raḥmān Muḥibbī (bk. *GAL, Suppl.*, II, 176), *al-Taşḳīf al-taʿrīf bi'l-muṣṭalaḥ al-şarīf*; Şihāb al-Dīn Maḥmūd al-Ḥalabī (bk. *GAL*, II, 55; *Suppl.*, II, 43), *Ḥusn al-tavassul ilā ṣinā'at al-tarassul*; ʿAli b. Ḫalaf, *Mavād al-bayān*; İbn Ḥācib al-Nuʿmān, *Zahīra al-kuttāb*; Abū İsḥāḳ al-Ṣābī, Camāl al-Dīn İbn Nubāta 'nın inşâ örnekleri başta olmak üzere, İbn Şīt al-Ḳuraşī (bk. *GAL., Suppl.*, I, 489), *Maʿālim al-kitāba*; İbn Saʿīd al-Ḫirnātī (ölm. 685 = 1286; *GAL*, I, 576), *al-Muġrib fī aḥbār al-maġrib*'i kullanmıştır. İktâlar ve ahidlerde, Māvardī [b. bk.], *Aḥkām al-sulṭānīya*, takvim yıl tahvillerinde Abū Cāʿfar al-Naḥḥās (ölm. 338 = 950, *GAL, Suppl.*, I, 201), *Ṣināʿāt al-kuttāb*'dan, Ḳuẕāʿī (ölm. 404 = 1062; *GAL, Suppl.*, I, 584), *ʿUyūn al-maʿārif*'ten; bi'at, yemin, emân, tâziye ve tebriklerde Abu 'l Ḥusayn b. İsḥāḳ al-Ṣābī (bk. *GAL, Suppl.*, I, 556), *Ġurar al-balāġa*; Abu 'l-Ḥusayn b. Aḥmed b. Saʿīd, *Kitāb al-balāġa*'dan; sulh akidlerinde İbn Muzāḥim al-Minḳarī (bk. *GAL, Suppl.*, I, 214), *Kitāb al-Ṣiffayn*'den faydalanmıştır. Bunlardan başka, yer-yer İbn Mukarram, Abu 'l-Faẕl al-Şürī, İbn Ḥamdūn (ölm. 562 = 1168; *GAL*, I 281; *Suppl.*, I, 493) tezkirelerinden, halife Ma'mūn 'un kâtibi Sahl b. Hārūn 'dan itibâren, her devrin tânınmış inşâ kâtiplerinin yazılarından örnekler almıştır. Ayrıca Muḥammed b. ʿOmar al-Madā'inī, *al-Ḳalam va 'l-davād*, Şahristānī (bk. *GAL, Suppl.*, I, 762), *al-Milal va 'l-niḥal* ve daha bir kaç eserden istifâde ettiği görülmektedir. Anadolu hakkındaki mâlûmâtı al-ʿOmarī 'nin *Masālik al-abṣār*'ından aynen naklettiği gibi (krş. Ayasofya kütüp., nr. 3416, 107ª v. d.), türkmenlere dâir haberlerini de *ʿİcābat al-sā'il ilā maʿrifat al-rasā'il* adlı eserden almıştır (bk. *İstanbul Üniversitesi İktisat fakültesi mecmuası*, XI, 476).

Esâslı ve yorucu bir tetkik mahsûlü olan *Ṣubḥ al-aʿşā*'nın kıymeti, daha geçen asırda, ilim âleminde takdir edilmiş ve o zamanlardan itibâren, münderecâtından bir çok parçalar alınmış veya tercümeleri yapılarak basılmıştır ki, bunlar arasında aşağıdakiler zikre değer: F. Wüstenfeld, *Die Geographie und Verwaltung von Ägypten nach dem Arab. des Abu 'l- Abbas al-Calcaschandi* (*Abh. d. Kgl. Gesellsch. d. Wiss. zur Göttingen*, Phil.-hist. Cl., 1879, XXV); W. Tiesenhausen, *Sbornik materialov otnosyaşçihsya k istorii Zolotoy ordı* (Petersburg, 1884); H. Sauvaire, *Extraits de l' ouvrage de K. intitulé: Lumière de l'aurore pour l'écriture des hommes* (*Ms. arabe de la Bibl. Bodleyenne, Mém. de l'Acad. de Marseille*, 1886, 1887); H. Lammens, *Correspondances diplomatiques entre les sultans mamlouks d'Égypte et les puissances chrétiennes* (*Revue de l'Orient chrétien*, 1904, IX, 151—187, 359—392); Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mameloukes d'après les auteurs arabes* (*Bibl. archéol. et hist.*, Paris, 1923, III); W. Björkmann, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei in islamischen Ägypten* (*Abh. a. d. G. der Auslandskunde*, Hamburg, 1928, XXVIII); bk. bir de *Der Islam*, XVIII, 207—212; L. Cheikho, *Les insignes de la souveraineté* (*Maşriq*), III, 310.

5. *Żav' al-ṣubḥ al-musfir va cany al-davḥ al-muzmir, Ṣubḥ al-aʿşā*'nın muhtasarıdır. 1. cildi Kahire 'de 1324 'te basılmıştır.

6. *Ḥilyat al-faẕl va zīnat al-karam fī 'l-muṣāḥara bayn al-sayf va 'l-ḳalam*, münderecâtı *Ṣubḥ al-aʿşā*'ya da (XIV, 231—240) alınmıştır.

7. *al-Ġuyūṣ al-havāmī fī şarḥ cāmī al-muḫtaṣarāt va muḫtaṣarāt al-cavāmī*, şâfi'î fıkhına dâir (krş. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie...*, VIII).

8. *Ḳaṣīda fī madḥ al-Nabī*, Peygamber 'e manzûm medhiye. İskenderiye 'de 1288 'de basılmıştır.

2. NACM AL-DĪN MUḤAMMED B. ABĪ 'L-ʿABBĀS AḤMED AL-ḲALḲAŞANDĪ, evvelkinin oğlu olup, şu eserleri vardır: 1. *Ḳalā'id al-cumān fī muṣṭalaḥ mukātabāt ahl al-zamān*, babasının eseri olan *Ṣubḥ al-aʿşā*'ya ilâve olarak yazmıştır (Rieu, *Suppl.*, 1020). *Nihāyat al-arab fī maʿrifat anṣāb al-ʿarab*. Yine babasının arap kabîleleri hakkındaki eserinin zeylidir. „Şark ve garp araplarının reisi" Zayn al-Dīn Abu 'l-Cūd Bakr b. Raşīd al-Zaynī 'ye ithâf edilmiştir. 846 (1442)'dan kalma müellif hattı ve diğer yazmaları için bk. *GAL*, II, 134.

3. BURHĀN AL-DĪN İBRĀHĪM B. ʿALĪ B. AḤMED AL-ḲALḲAŞANDĪ, tanınmış hadîs âlimlerindendir (?—1516). 10 cemâziyelâhır 922 (12. VII. 1516)'de ölmüştür. 1. *al-ʿUşāriyāt*, hadîse dâir; 2. *Ḥadīṯ ṣalāṯūn* (Ayasofya kütüp., nr. 535); 3. *Taṯbīt al-mulk bi-tafsīr ḳavlihi taʿālā ḳul allāhumma mālik al-mulk* (bk. *GAL*, II, 78) gibi eserleri vardır.

B i b l i y o g r a f y a: Muḥammed ʿAbd al-Rasūl İbrāhīm 'in yazdığı kısa bir hâl tercümesi için bk. *Ṣubḥ al-aʿşā*, XIV, 8—20, frns. trc. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie*, mukaddime; Maḳrīzī, *al-Sulūk* (Ayasofya kütüp., nr. 3372, 78 b); ʿAynī, *ʿIḳd al-cumān* (Topkapı sarayı müzesi, Ahmed III. kütüp., nr. 2911, 159b); F. Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der araber und ihre Werke* (Göttingen, 1882); Brockelmann, *GAL, Suppl.*, II; Yūsuf Alyān Sarkīs, *Muʿcam al-maṭbūʿāt al-ʿarabīya* (Kahire, 1928); İbn al-ʿİmād, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Kahire, 1351); C. Cahen, *Les chroniques arabes concernant la Syrie, l'Égypte et la Mésopotamie, de la conquête arabe à la conquête ottomane, dans les bibliothèques d'Istanbul* (*RE Isl.*, 1936, X); al-Saḫāvī, *al-Żav' al-lāmiʿ* (Kahire, 1354), II; *Kaşf al-ẓunūn* (İstanbul, 1943), I, II; İsmāʿīl Paşa, *Īżāḥ al-maknūn fī 'l-ẕayl ʿalā Kaşf al-ẓunūn*, I (İstanbul, 1945), II (İstanbul, 1947); Fâruk Sümer, *Osmanlı devrinde Anadolu'da yaşıyan bâzı üçoklu Oğuz boylarına mensup teşekküller (İktisat Fakültesi mecm.*, F. Köprülü 'ye ithâf edilen nüsha, İstanbul, 1952, XI). (İBRÂHİM KAFESOĞLU.)

KALKÜTE. CALCUTTA, yahut KĀLĪKĀTĀ, Hindistan devletinde B e n g a l eyâletinin m e r k e z i olup, 1911 'e kadar, Britanya Hindistanı 'nın merkezi idi. Ganges nehrinin en şark munsabı olan Hugli 'nin sağ sâhili üzerinde bulunur (22° 34′ şimâl arzı ve 88° 24′ şark tûlü). Burası büyük gemiler için seyr-ü sefere müsâittir. 1941 sayımında şehrin nüfusu 2.108.891 olarak tesbit edilmiştir (ancak 8.971 avrupalı); nehrin karşı yakasındaki Howrah ile berâber bu sayı 2.488.183 'e varıyordu. 1947 'de „büyük Kalküte" nin sınırları içinde yaşayan nüfus sayısı 4.500.000 'i bulmuştur. Şehrin nüfusu XIX. asır sonlarından beri sür'atle artmıştır; bu nüfus 1901 'de 1.106.738 kadar olup, bunun ancak % 29 'unu müslümanlar teşkil etmekte idi. Aynı yılda Paṭhānlar yahut efganlıların sayısı—12.555, seyyidlerin—6.798 ve moğulların—1.303 idi. Kalküte, Britanya idâresinin bir eseri olup, 1680 'de Job Charnock tarafından kurulmuştur. Hiç bir zaman müslümanların hâkimiyetinde bulunmamış olmakla berâber, Sirāc al-Davla, 1756 'da şehri zaptetmiş ve ona ʿAlīnagar adını vermek istemiştir. Bu itibârla, burada mühim islâm binâları yoktur. Şehrin başlıca câmii, 1842 'de, Tīpū Sulṭān 'ın oğlu Ġulām Muḥammed tarafından inşâ ve vakfedilmiş olan câmidir. 1781 'de Warren Hastings tarafından kurulan medrese Hugli Muḥammed Muḥsin [b. bk.] tarafından verilen vakıf tahsisâtının bir kısmını alır. Burada arapça kısımda 300 'den fazla talebe okumakta ve çoğu Ellio Hostel'de oturmaktadır.

B i b l i y o g r a f y a: *Census Report* (1901); H. E. A. Cotton, *Calcutta Old and New* (Kalküte, 1907); S. S. O' Malley, *History of Bengal* (Bihar and Orissa under British Rule (Kalküte, 1925).

(J. S. COTTON.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından tâdil edilmiştir.]

KALMUKLAR. kendilerini OYRAT diye adlandıran bir moğul halkının türkçe adı. Radloff'un *Wörterbuch* (II, 272) 'unda Ḳalmaḳ (orta Asya şiveleri), Ḳalmiḳ (İdil şiveleri; rusça kelime buradan gelmektedir) ve Ḳalmuḳ (osmanlıca; bundan Kırım türklerinin tâbiri: *ḳalmuḳ-i bad-maḥlūḳ*) şekilleri geçer. Orta Asya'da türkçe konuşan Teleütler — Aḳ-Ḳalmaḳ, asıl garp moğulları — Ḳara-Ḳalmaḳ diye anılır. Kelime, tabi'î sâdece halk etimolojisi ile, *kalmak* fiilinden iştikak ettirilir ve (mârûf islâmî telâkkîye göre) putperest „kalmış olan" Oyratlara mukabil „islâma dönmüş" (*dönmek* masdarından) Dunganları göstermektedir.

Kalmak kelimesinin, görünüşe nazaran, etnik değil, coğrâfî bir tâbir olarak, ilk defa Şaraf al-Dîn Yazdî'nin *Ẓafar-nāma*, *Mukaddima*'sinde (matbû nüshada görülmüyor) geçtiği anlaşılıyor. Denildiğine göre, moğul hânedanı Çin'den kovulduktan sonra, ancak onların anayurtları (*yurt-i aṣlî*), yânî Karakurum ile Kalmak, ellerinde kalmış ve sonradan „Oyrat emîrleri", bu toprakları da, ellerinden almıştır.

Vays Han (b. bk.; 1418—1428)'dan beri, İli havzasındaki moğullar, „Kâfir Kalmaklara" karşı mücâdele etmişlerdir. Bu mücâdeleler hakkında mâlûmât bilhassa *Târîḫ-î Raşîdî* (nşr. Ney-Elias, bk. fihrist)'de mevcûttur. Vays Han, Kalmaklar tarafından, iki defa esir edildi ve hemşîresini Kalmak beyi İsân Tâyşî (aslında Esen Tayşi)'ye zevce olarak vermek zorunda kaldı. Bu beyin babası Togan, o zamanlar Çin hudûdunda, Moğulistan'da huküm sürüyordu; Esen Tayşi, 1439 senesinde ona burada halef olmuş idi. Esen Tayşi'nin ölümünden sonra (1455), Oyrat göçebe devleti parçalandı; daha sonraları münferit beylerin müslüman tepraklarına komşu olan yerlerde huküm sürdükleri zikredilir. 864 başlarında (1459 sonu) bir Kalmuk elçi hey'eti Herat'a geldi. Çin kaynaklarına göre, Oyratlar 1552 yılında, Tümet Altan Han'a tâbî olmak zorunda kaldılar. Kalmak sözünün, müslümanlar tarafından, bu ülkeye de teşmil edildiği anlaşılıyor. Osmanlı müelliflerinden Sayfî (990 = 1572'de yazmıştır)'ye göre, Kalmakların beyi *Altan Han* (türk. *Altun*, moğ. *altan*) unvanını taşırdı; krş. Leiden yazm., nr. 917 metni ile ʿAbd al-Karîm Buḫārî'de *Histoire de l'Asie Central*, tre. Schefer, s. 292 v. d. Aynı vecihle, islâm kaynakları, Ḫara Ḫula (ölm. 1634)'nın idâresi altında Oyrat devletinin yeniden kuruluşuna dâir mâlûmât verirler. Türkistan'da Kalmaklar, bu ara devrede de islâmlığın kuvvetli düşmanı olarak tanınmışlardır. Kazak (Kırgız)ların beyi Tevekkül Han, bunların önünde Taşkend'e firar etmiş ve burada Nevruz Ahmed veya Barak Han (ölm. 1556) tarafından kabûl edilmiştir; fakat Nevruz Ahmed Han misâfirinin yardım için yaptığı mürâcaata cevap olarak, kendileri gibi 10 beyin, 2 kalmaka karşı bir şey yapamıyacaklarını bildirmiştir. Hâlbuki sonradan, Tevekkül Han, Rusya'da çar Feodor (1594)'a yolladığı sefâret münâsebetiyle, „Kazak ve Kalmukların çarı" diye anılmıştır. Bu belki Kalmukların münferit boylarının ona bağlanmış olmalarındandır. *ʿAbd Allāh-nāma* (As. Mus. yazm., nr. 574 v.d., 352a)'ye göre, 1582 tarihlerinde, Taşkent'te Baba Han (Nevruz Han'ın bir oğlu)'ın ordusunda Kalmuklar da var idi. 1603—1604 kışında, Kalmuklar ilk defa olarak, Ḫvārizm'i istilâ ettiler (Abu 'l-Ġāzî, nşr. Desmaisons, metin s. 275). Hemen akabinde, çar Vasiliy Şuyskiy (1606—1610)'nin zamanında, Kalmukların İdil'de daha büyük sayıda yerleşmeleri, ilk olarak, 1632'de vukua gelmekle berâber, rus hukûmeti ile ilk defa temâs ettiler. Kalmukların bu kolu, Ḫo Urluk'un kumandası altında, daha 1618 senesinde, soydaşlarından ayrılmış idi. Bundan dolayı İdil Kalmuklarının arâzisi, o zamanlar halkın iki kolu arasındaki münâsebetler henüz inkıtaa uğramamakla berâber, Ḫara Ḫula tarafından kurulan devlete bağlı değil idi. 1640 senesinde, *Kurultay*'a İdil Kalmuklarının mümessilleri de katılmış idi; Ḫara Ḫula'nın oğlu ve halefi olan Batur, kızını Ḫo Urluk'un torununa, zevce olarak, verdi. Bu kurultay sâyesinde, Kalmukların bütün kolları arasında, budizm sarsılmaz bir şekilde yerleşti. *Târîḫ-i Raşîdî* (s. 91)'de yukarıda zikredilen evlilik bağını tâkiben tasvir edilen islâmlığın terakkîsinde bir netice hâsıl olmadı. Bu devletin 1758 senesinde, çinliler tarafından, inkırâza uğratılmasına kadar, Türkistan'ın ekser müslüman toprakları İli havzasında, orta Asya'daki sonuncu büyük göçebe devletin kurucuları olan budist Kalmuk beylerinin hâkimiyeti altında, bulunuyordu (1682'de Kaşgarlıların boyunduruk altına alınması; 1723 senesinde Taşkent'in zaptı); daha 1749 yılında Buhârâ nâibi (*Atalık*) ile hasmı, Kalmuk beyinin bir elçisinin (*Türa-i ḳalmaḳ*) verdiği hukme boyun eğmek mecbûriyetinde kaldılar (Muḥammed Vafâ Karmînagî, As. Mus. yazm., stn. 581b v.d., 101b v.d.). Sonra da, Kazaklara âit mer'aların büyük bir kısmı Kalmuklar tarafından zaptedildi; bugünkü Yedi-Su'yun cenûp taraflarından, o zamanlar islâmlık tamamiyle sökülüp atıldı; budistlere âit bir kaç âbide, bu meyânda Tibet kitâbeleri, o zamandan kalmadır. Ancak Kalmuk devletinin inkırâzından sonra, bu topraklar müslüman Kazaklar tarafından yeniden işgâl edilmiştir. İdil Kalmuklarının Kırım türkleri ile mücâdeleleri ve Ḫvārizm'e akınları islâmlığın mukadderâtı üzerinde az müessir oldu. 1724'ten beri İdil'in aşağı mecrâsındaki Kalmuk beyleri, sâdece rus çarının nâipleri (*namestnik*) sayılmışlardır. İli'deki pâyitaht ile irtibat kalmamış idi. Vâli Ubuşi ile, halkının büyük bir kısmının, Rusya'dan geçerek, Çin taraflarına gitmeleri, bir felâket olmuştur; bu göç esnâsında orta Asya'daki Kalmuklar, bilhassa Kazaklar tarafından, ağır zâyiâta uğratılmışlardı (1771). O zamandan beri, Kalmukların ne Rusya'da, ne de Çin'de her hangi bir siyâsî ehemmiyetleri olmamıştır. İli vâdisindeki müslüman isyânında, Kulca civarında, Kalmuklara âit büyük buddha mâbedi tahrip edilmiştir (Radloff, *Aus Sibirien*, II, 403). Rus ihtilâlinden sonra, eski Astırhan eyâletinde, 45° ile 48° derece şimâl arzı, 44°—48° şark tûlü arasında „Muhtar Kalmuk ülkesi" teşekkül etmiştir. Yedi-su vilâyetinde islâmlığı kabûl edip, zirâat ile uğraşmaya başlayan bir kısım kalmuk (2.000 kişiden daha az) Sart-Kalmak adı ile anılırlar.

Bibliyografya: Iakint, *Istoriçeskoye obozreniye Oyratov ili Kalmıkov* (Petersburg, 1854); Howorth, *History of the Mongols* (London, 1876), I; W. Barthold, *Oçerk istorii Semireçiya*, s. 78 v.d.; N. Pal'mov, *Oçerk istorii kalmıtskogo naroda za vremya yego prebivaniya v predelah Rossii* (Astrahan, 1922); *Oyratskiye Izvestiya*, kuruluşu 1922. (W. BARTHOLD.)

[İdil ırmağının aşağı mecrâsında, geniş bir sâhayı kaplayan İdil Kalmukları, 1905'te Rusya'da ilân edilen meşrûtiyetten istifâde ederek, rusların devamlı olarak gelip yerleştikleri yurtlarının tamâmiyet ve masûniyetini talep ettiler. Kalmuklar, aynı zamanda kendilerine idârî muhtariyet, meb'us seçimi hakkının verilmesini ve steplerinin sulanmasını da istiyorlardı. 1917 ihtilâlinin başlarında, Kalmukistan muhtâriyeti isteği ile mücâdeleye atıldılar. İhtilâlden 12 gün sonra, 25 mart 1917'de, Astırhan'da toplanan Kalmuk millî kurultayı, millî bir meclis intihap ederek, Kalmukistan'ın idâresini fi'len eline aldı.

Bolşeviklerin „beyaz" generaller ile mücâdeleleri sırasında, 20 temmûz 1919'da, Lenin, neşrettiği bir beyannâmede, „kardeş" diye hitap ettiği Kalmukların bütün millî taleplerini kabûl ediyordu. Beyazların mağlûbiyetinden sonra burasını işgâl eden Sovet Rusya'nın merkezî icrâ komitesi, 2 eylûl 1920 tarihli bir kararı ile, Kalmukistan'ı, Rusya'ya tâbî muhtar bir ülke hâlinde, mümtaz bir eyâlet olarak, ilân etti. 27 teşrin I. 1935'te kabûl edilen başka bir karar ise, bu memleketi Muhtar Sovet Sostalist Cümhûriyeti ilân ediyordu. Yeni cümhûriyetin arâzisi, şimâlde — İdil ırmağı, garpta—Don kazakları, cenûpta—Dağıstan cümhûriyeti, şarkta—Hazer denizi ile hudûtlanıyordu. Geniş bir sâhâyı (74.163 km²) işgâl eden Kalmukistan'ın hudûtları dâhilinde, 1933'te, 74 % nisbeti yerleşik olan, 185.400 nüfus var idi. 1939 sayımına göre, bu nüfus 220.000'i bulmuş idi. Cümhûriyetin merkezi, nüfusu 12.500 (1933'te) kişi olan, Elista şehri idi.

Sovet Rusya'nın yüksek meclisi, 1941 yılındaki toplantısında, Kalmukistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cümhûriyetinin ana yasasını kabûl ederken, bu hâdise mecliste büyük bir tezâhürâta vesile teşkil etmiş ve sovet gazeteleri buna husûsî nüshalar tahsis etmişlerdi; fakat iki yıl sonra, 27 kânun I. 1943 tarihinde, Sovetler birliği yüksek meclisi, Kalmukistan cümhûriyetinin ilgâsına ve bütün ahâlisinin şarkî Sibirya'da, mecbûrî çalışma kamplarına sürülmelerine karar vermiştir. Ordudaki bütün Kalmuk subay ve erlerinin de tart ve sürgün edilmesini bildiren emir ile berâber, bu karar, 27 kânun II. 1944'te, 38. kızıl orduya resmen teblig edilmiştir. Sürgün kararı, 23 şubat 1944'te kızıl ordunun yıl dönümü münâsebeti ile yapılan bayram gününde, ordu tarafından bir gece içinde tatbik edilen bu karar, sovet gazetelerinde neşredilmek suretiyle, resmen 1946'da ilân edilmiştir. Sürülenler berâberlerinde hiç hiç bir şey alamamışlardır. Kalmuklar ile berâber, onlardan bir az şimâlde, yine muhtar birer cümhûriyet olan İdil almanları (800.000 kişi), Kırım türkleri (800.000 kişi), şimâlî Kafkasya'nın Karaçay, Balkar, İnguş ve Çeçen gibi türk ve müslüman kabîleleri (1.000.000 kişi) de bu sürgün ve tehcir cezâsına çarpılmışlardı. Kararda, bu cezâya sebep olarak, „almanlar ile iş-birliği" gösterilmektedir; fakat sürgüne mârûz kalan milletlerin hâricdeki mümessilleri, Birleşmiş Milletlere verdikleri muhtıralarda, rusların ileri sürdükleri bu sebebi kat'î surette reddetmektedirler. Sürgünün hemen ertesi günü Kalmukistan'a içeri Rusya'dan getirilen ruslar iskân edilmiştir. İdil'den açılan kanallar etrafında kurulmuş yeni Kalmuk köylerine dolan ruslar, nolardan kalan emlâke ve hayvan sürülerine de sâhip olmuşlardır. Memleketin bütün coğrâfî adları değiştirilmiştir. Kalmukistan'ın merkezi olan Elista şehrine Stepnoy adı verilmiştir.

Bibliyografya: *Bolşaya Sov. Entsiklopediya* (Moskova, 1937), XXX, stn.

748—763 (burada Kalmukistan'ın bir haritası, coğrâfî, iktisâdî, ictimâî ve tarihî mâlûmât ile berâber, Kalmuk dili ve Kalmuk edebiyatı hakkında tetkikler vardır); Şamba Balinov, *Kalmuk cumhuriyetinin ilgasının 8. yıl dönümü* (*Kafkasya* mecm., teşrin II.-kânûn I. 1951, Münih, türk., ing. ve rus); A. T., *Çeçen-İnguş cumhuriyeti nasıl imhâ edildi* (*Sosyalistiçeskiy Vestnik*, New-York, 23 eylûl 1947, sayı 9); Roman Smal-Stocky, *The Genocide Convention* (*The Ukrainian Quarterly*, New-York, Spring, 1949, V, nr. 2, s. 144—162); Herbert H. Lehman'ın Amerikan senatosunda 25 temmûz 1950'de irâd ettiği nutuk (81. kongrenin ikinci celsesinin zabıtları); Aleksandr Uralov, *Narodoubiystvo v SSSR* (Münhen, 1952).]

(MİRZA BALA.)

KALPAK. ḲALPAḲ (T.), orta Asyalılara mahsûs bir serpuş olup, türkler tarafından Avrupa'ya sokulmuş ve burada geniş bir sâhaya yayılmıştır. *Ḳalpaḳ* kelimesi W. Radloff (*Versuch eines Wörterbuches der Türkdialekte*, II, 268 v. d.; krş. ayrıca *Ḳalabaḳ*, II, 234)'un da tesbit ettiği muhtelif türk lehçelerinde geçer. Serpuş, kürk serpuş mânasında, şark türk. — *tilpäk*, çag. şark türk. — *tälpäk*, kırg. ve kara-kırg — *telpäk* (krş. frns. *talpack*!), muhakkak aynı köktendir (ayrıca krş. Pavet de Courteille, *Dict. Turk-oriental*, s. 408). Aslında kalpak, başı göz ve kulaklara kadar örten nâkıs mahrut biçiminde ve koyun postundan mâmûl bir serpuş olup, imâlinde koyu renkli deri, kibar sınıf için bilhassa siyah astragan derisi kullanılır ve sonra açık renkli yumuşak kürk ile kaplanır. Bu nevî serpuşlar tâ eskiden zamanımıza kadar, hemen-hemen bütün türk halklarında mevcût olmuştur. G. Rosen'in tahminine göre, eskiden osmanlı türklerinde de bu serpuşlar halk kisvesinin bir parçasını teşkil etmiştir. Bununla berâber, her hâlde bu serpuşun, kalpak sözü gibi, XVII. asrın ortalarından önce mevcût olduğu isbat edilemez. Kalpağın yerine bilâhare, islâmlığın araplaştırıcı te'siri önünde, türlü şekilleri ile sarık (286 çeşit, bk. Michael Thalman, *Elenchus librorum or. mss.*, Wien, 1702, VI, 29 v. d. türkçe yazm., VII, Bologna münâsebetiyle ile) kaim olmuştur; fakat kalpak, tabi'î asıl görünüşü epeyce değiştirilmek suretiyle, osmanlı pâdişahının teb'ası olan hıristiyan reâyâya hâs bir serpuş olarak muhâfaza edilmiştir. Kürk yerine, kalın ve siyah renkli, tüylü bir kumaş kaim olmuş ve şekli hemen-hemen kavun gibi şişkin bir biçime sokulmuştur. Bu serpuşlardan bilhassa üçü mârûf olup, tercihan kullanıldığı meslek sınıfına göre, *hekim*, *sarraf* ve *tercüman kalpağı* adını taşıyan kalpaklardır. Daha XIX. asrın başlarında, iş zımnında saraya giden ve türk tâbiiyetinde olmayan sefâret tercümanları kalpak taşımak mecbûriyetinde idiler. Ağırlığından dolayı, terleten ve taşınması rahat olmayan kalpak, evde baştan çıkarılarak, san'atkârâne oyulmuş, ekseriyâ boyalı ve yaldız ile süslü *kalpaklık* denilen bir dolaba konulur ve bu, kibar ve zengin bir hıristiyan evinin alâmeti sayılırdı. Fesin ortaya çıkması ile, hıristiyan ahâli de, kalpağı kullanmaz olunca, sadrâzam İzzet Mehmed Paşa 1842'de, bir ferman ile, türk olmayan teb'anın fes yerine kalpak giymesini mecbûrî kıldı; fakat bu emir çok sürmedi. Kalpak ancak ermeniler tarafından giyilir ve imâl edilirdi. İnce ve mukavvaya sarılı kuzu derileri, eskiden Urla'dan ve ayrıca Hive ve Buhârâ'dan idhâl edilerek, İstanbul'da kalpakçılar çarşısında, imâl edilir ve satılırdı. Buna tekabül eden serpuşlarına kalpak adını veren diğer milletler arasında, bilhassa Balkanlardaki islav halkları zikre değer (krş. isl. *-klobuk*, grek. κολβάκι). 1763 senesine kadar, kalpak macar husarlarının serpuşu olmuştur. Son zamanlara kadar macar asilzâdeleri ile Romen Boyarlarının resmî kıyâfetine âit gâyet ince şimâl kürkünden imâl ve kıymetli mücevherler ile süslü toka ile techiz edilen uzun kürklü başlıklar kalpak adını taşır (mac. *kalpag*, krş. *kalap* „şapka"). Macarlar, bu serpuşu XVII. asrın başlangıcında osmanlılardan almış olmalıdırlar. Ayrıca krş. J. Szendrei, *A magyar viselet történeti féjlödése* (Budapeşte, 1905) v. b. Nihâyet Friedrich'ten beri kalpak kullanılan alman ordusu husarlarında *kolpak*, ayı postundan mâmûl serpuşun ucunda bulunan ve rengi ile alayın alâmet-i fârikasını teşkil eden kurdelanın adıdır. Birinci impartorluk zamanında, Fransa'da kalpak (*colback*) fransız ordusunda, bâzı sınıfların serpuşu olarak kullanılmış, ikinci imparatorluk zamanında süvâri avcılar *talpack* denilen bir başlık giymişlerdir.

Birinci cihan harbinin sonuna kadar, Osmanlı ordusunda kalpak, merâsim zamanlarında, bilhassa zâbıtanın merâsim serpuşu olarak, rol oynamıştır. Kalpağa eklenilen bir şeridin rengi, sınıflara göre, farklı idi (piyâde — neftî, süvâriler — açık kurşûnî, topçu — koyu mâvi v.s.). Bu renkli parça zâbitanda — burma altın sırma şerit ile, me'mûrînde — gümüş sırma şerit ile süslü idi. Ekseriyetle kahve rengi posttan ibâret olan kalpağın yerine harpte veya alel'âde zamanlarda, *kalpak* denilen, bezden mâmûl bir başlık kullanılırdı.

Bibliyografya: krş. zikredilen eserlerden başka, Ch. White, *Häusliches Leben und Sitten der Türken* (Berlin, 1845), II, 299 v. d.; d'Ohsson, *Tableau de l'Empire Othoman* (Paris, 1790), II, 137; Dozy, *Oosterlingen...* (Haag, 1867), s. 55 v. dd.; G. Szarvas (*Magyar Nyelvör*, Budapeşte, 1875, IV, 400 ve VI, 365).

(FR. BABINGER.)

ḲALŪDİYA. [Bk. ḲALAVZİYA.]

ḲALYŪB. [Bk. KALYÛB.]

KALYÛB. ḲALYŪB, aşağı Mısır'da oldukça mühim bir şehir olup, Kahire-İskenderiye demir yolu üzerinde ve Kahire'nin merkez istasyonunun 15 km. şimâlinde bulunur. Asıl şehir, kendi istayonunun 1 1/2 km. kadar garbında, Nil nehrinin sağ sâhilinden takriben 4 km. mesâfede, Tur'at al-Sardūsiya kanalı üzerindedir. Bir kazâ (*markaz*) teşkilâtına merkez olan bu şehrin nüfûsunun ekseriyeti müslümandır. Alî Paşa Mubârak'e göre, burada bir mahkeme-i şer'iye ve bir hastahâne bulunmaktadır. Krş. 'Alî Paşa Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda*, XIV, 114 v. dd.; Baedeker, *Ägypten*[7] (1913), s. 30. Şemseddin Sâmi, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1314 = 1896), V, 3693.

Henüz tevsik edilmemiş ise de, şehrin adının grekçe Καλλιόπη'den iştikak etmiş olması ihtimâli kuvvetlidir. Bu isim *Scalae*'lerde Καλιωπε şeklinde görülüyor (Maspero Wiet, *Matériaux pour servir à la géogr. de l'Égypte*, 1. seri, s. 151).

Tarih. Nikiuslu Johannes Ḳalyūb'dan Chronic (fasıl 113, nşr. Zotenberg, s. 321, 559)'inde bahseder. 'Amr b. al-'Āṣ. [b. bk.], eyâletin diğer şehirlerini ele geçirmek için, bu şehir kanalı üzerinde bir köprü kurdu (20 = 641). 549 (1154/1155) tarihinde, halife al-Ẓāhir, Ḳalyūb'u nedimi Naṣr b. 'Abbās'a verdi. Usâma b. Munḳiẕ bu ihsanın değerini Naṣr'ın ve babasının gözünde o kadar küçülttü ki, bu hâl, halifenin Naṣr ve 'Abbās tarafından katline bir vesile oldu (İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, XI, 126; Usâma b. Munḳiẕ, nşr. Derenbourg, I, 245; İbn Muyassar, nşr. Massé, s. 93). Selim I. ile Tuman-Bey arasındaki muhârebeler sırasında, Ḳalyūb arap akınlarının zararından kurtulamadı (İbn İyās, *Târîḫ-i Miṣr*, safer 923 = 10 mart 1517). Elçiler ve diğer kimseler için Ḳalyūb, Kahire'den evvelki son konak yeri idi. Şehir, 1219 ve 1220 senelerinde, bir kere daha başı bozuk askerlerin yağmasına uğradı (krş. al-Cabartî, *Acā'ib al-āṯār*, bu seneler). Bundan başka Ḳalyūb Kahire'ye yakın olduğu için, merkezde cereyân eden siyâsî vak'aların te'sirinden masûn kalamadı. İbn Duḳmaḳ (809 = 1406) ve al-Ẓāhirî (839 = 1434/1435), kendi zamanlarında Ḳalyūb'un büyük harâbe hâlinde bulunduğunu ifâde ederler.

İktisâdî vaziyet. Hemen bütün kaynaklar, Ḳalyūb'un, bahçe ve ağaç zer'iyâtı bakımından, zenginliğini överler. Bu ağaçlar arasında, bilhassa akasyalar (*sant*) ehemmiyetli idi. al-Malik al-Kāmil'in tahdit edici emirlerine rğmen, toprağın inbat kuvveti sûiistimal edilecek kadar fenâ zirâat yapılmakta ve bu yüzden Ḳalyūb zarar görmekte idi (krş. 'Oṯmān b. İbrāhîm al-Nābulusî; eserini 637 — 648 = 1240—1249 arasında yazmıştır; Brockelmann, *GAL*, I, 335). Yukarıda adı geçen Nābulusî, 'Alî Paşa Mubārak tarafından, eserinin 114 ve 115. sahifelerinde zikredilen *Lumaʿ al-ḳavānîn al-muẓiʾa fî davāvîn al-diyār al-Miṣrîya*'de Ḳalyūb'a oldukça geniş bir yer ayırır. 1240 (1824/1825)'ta, Kavalalı Mehmed Alî Paşa, Ḳalyūb'da bir pamuk ipliği imâlâthânesi ve daha sonra bir kışla ve menzilhâne yaptırdı. Ḳalyūb'un inkişâfında, burada bir de câmi ile berâber misafirhâne inşâ ettirmiş olan al-Şavāribî âilesinin himmeti büyüktür.

'Alî Paşa Mubārak, eserinde, bu âilenin tetkikine geniş bir yer ayırır. Mezkûr âile, al-Malik al-Ẓāhir Baybars tarafından, Baḥr Abu 'l-Manacca üzerinde inşâ edilmiş köprüye nezâret etmekle tavzif edilmiş, kendilerine maaş ile berâber geniş arâzi verilmiş idi (krş. bir de Ḳalḳaşandî, tre. Wüstenfeld, s. 28). Daha sonra Mustafa Paşa aynı âileye bütün al-Ḳalyūbîya eyâletinin murâkabesini tevdî eylemiş idi. Bir çok idârî işler ile de vazifelendirilen bu âileden Sulaymān al-Şavāribî, bir isyân vesilesi ile, fransızlar tarafından, 1213 (kânun I. 1798)'te idam edilmiş idi.

Ḳalyub'da, 6 câmi bulunur ki, evvelce Câmiʿ al-Zaynabî ismi verilen büyük câmi, heybetli minâresi ile, 578 (1182/1183) tarihinde Mısır'dan geçmiş bulunan İbn Cubayr üzerinde büyük bir te'sir bırakmış idi (krş. Brockelmann, *GAL*, I, 478; 'Alî Paşa Mubārak, *ayn. esr.*, s. 114).

İbn Cîʾān (krş. 'Abd al-Laṭîf, *al-İfāda va-'l-iʿtibār...*, frns. tre. de Sacy, *Relation de l'Egypte*, s. 595)'a göre, al-Kalyūbîya eyaletinin kendi zamanında (777 = 1375/1377), 59 köyü (fakat s. 599 v. dd.'da 61 köy kaydedilmektedir ve 419.054 dinarlık geliri var idi. İbn Duḳmaḳ umûmî geliri 383.140 dinar olan 90 köy saymaktadır. Fransız seferi zamanında (*Descr. de l'Egypte*, I, 305 v. dd.), eyâletin

vâridatı şu yekûna varmaktadır; 1 *mîrî* ödemeler için 3.390.742 dinar; 2. *kuşûfiya* için 1.710.462 dinar; 4. *fâ'iz* için de 15.119.199 dinar.

Efsâneye göre „Fir'avn" tarafından kazdılan ve „vezir Hâmân" tarafından genişletilen B a ḥ r a l-S a r d ū s, İbn Duḳmaḳ'ın tasvirine göre, içinde gâlibâ her zaman su bulunan büyük bir kanal idi. Ḳalḳaşandî, kendi devrinde, kanalın ortadan kalkmış olduğunu ve yerini Abu 'l-Manacca kanalının almış bulunduğunu nakleder (krş. Wüstenfeld, *ayn. esr.*, s. 25 v.d.; Maspero-Wiet, *ayn. esr.*, s. 105). 'Alî Paşa Mubârak, kendi zamanında yalnız Tur'at al-Sardûsîya adlı dar bir kanal bulunduğunu söyler. İbn Ḫallikân, Buṭrus al-Bustânî ve 'Alî Paşa Mubârak, al-Ḳalyûbî nisbesini taşımış bir takım âlimler zikrederler ki, bunların en mârûfu Şihâb al-Dîn al-Ḳalyûb (aş. bk.) 'dur.

B i b l i y o g r a f y a: Yukarıda zikredilenlerden başka bk. İbn Muyassar, *Aḫbâr Miṣr* (nşr. H. Massé), Kahire, 1919, s. 23, 60, 93; Abû Şâma, *Kitâb al-ravżatayn* (*Hist. des Crois.*, IV, 147); Dimaşḳî, *Nuḫbat al-dahr fî 'acâ'ib al-barr va 'l-baḥr* (nşr. Mehren), Kopenhagen, 1874, s. 231; Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ* (nşr. Wiet), I, 313, fasıl 25; II, 85, not 1; İbn Duḳmaḳ, *Kitâb-al-intiṣâr* (nşr. Vollers, *Descr. de l'Egypte* adı ile), Bulak, 1309, V, 43, 47; Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şâ* (Wüstenfeld, *Calcaschandî's Geographie u. Verwaltung von Ägypten Abh. d. Kgl. Gesellsch. d. Wiss. zu Göttingen*, [1879], XXV, 25 v.d., 28, 109); al-Zâhirî (de Sacy, *Chrestomathie arabe*², Paris, 1826, II, 5); İbn İyâs, *Târîḫ Miṣr* (Bulak, 1311) II, 54, 109, 157, 197, 204; III, 109, 110, 170, 192, 206, 286, 303, 318; d'Anville, *Mémoires sur l'Égypte* (Paris, 1766), s. 39; al-Cabartî, *'Acâ'ib al-âṯâr fî 'l-tarâcim va 'l-aḫbâr* (Kahire, 1322), III; 'Alî Paşa Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda* (Bulak, 1305), XIV, 114—119 (bk. bir de mad. MISIR.) (A. RICHTER.)

KALYÛBÎ. ḲALYŪBÎ. AḤMED B. AḤMED B. SALĀMA, ŞİHĀB AL DİN, a r a p e d i b i, meşhûr şâfi'î fakîhi Şams al-Dîn (al-Şams) al-Ramlî (ölm. 1004 = 1596)'nin talebesi idi. Zamanının üstadı olduğunda herkes müttefik idi ve 1069 şevvâli sonlarına doğru (temmûz 1659) öldü. Pek çok eser yazmış olup, bunlardan 21'i bize kadar gelmiştir ve bunlar fıkıh, coğrafya, tıp, gaybî ilimler ve edebe dâirdir. Brockelmann (*GAL*, II, 364)'ın adlarını verdiği 17 esere şunlar da ilâve edilmelidir: 1. *Kitâb al-mucarrabât*, Göttingen'de bulunmaktadır (bk. *Verzeichn. der Hss. im Preuss. Staate, I. Hannover, 3. Göttingen*, III, Berlin, 1894, nr. 100); 2. *Mi'râc al-Nabî*, Şam'da, Ẓâhirîya veya 'Umûmîya kütüphânesinde (bk. Ḥabîb al-Zayyât, *Ḫazâ'in al-kutub fî Dimaşḳ va-żavâḥihâ*, Kahire, 1902, s. 74, nr. 40; Houtsma, *Cat. d'une coll. Mss. arabes et turcs...*, Leiden, 1889, nr. 241); 3. *Risâla fî ma'rifat asmâ' al-bilâd va 'urûżhâ va-aṭvâlhâ*, Princeton'da bulunmaktadır (bk. Littmann, *A List of Arabic Mss. in Princeton Univ. Library*, Princeton-Leipzig, 1904, s. 9, nr. 40); 4. *Kitâb ḥikâyât*, bu eser *Kitâb al-navâdir*'den başka olup, dindar kimselere dâir fıkralardan mürekkeptir, Brit. Mus.'da bir nüshası vardır (bk. Ellis ve Edwards, *A Descr. List of the Arabic Mss. acquired... since 1894*, London, 1912, s. 62, Or. 7018) Eserleri arasında şunlar basılmıştır: 1. al-Navavî'nin *Minhâc al-ṭâlibîn*'ine al-Maḥallî (ölm. 864=1400)'nin şerhi üzerine *Ḥâşiya*, Şihâb al-Dîn al-Burullusî'nin *Ḥâşiya*'si ile birlikte basılmıştır (Kahire, 1306, 1318, 4 cild); 2. *Kitâb al-ṣalavât* (Bulak, 1300); 3. *al-Taẕkira fi-'l-ṭibb*, al-Suvaydî'nin *Taẕkira*'sinin hâşiyesinde (Kahire, 1302, yalnız başına olarak, Kahire, 1305); 4. *Ḥikâyât ġarîbâ va-'acîba* veya *Ḥikâyât va-ġarâ'ib va-'acâ'ib va-laṭâ'if va-navâdir va-favâ'id va-nafâ'is*, ekseriyâ kısaltılarak, *Navâdir al-Ḳalyûbî* denilir. Bu eser ancak ölümünden sonra tertip ve tanzim edilmiştir, bk. *The Book of Anecdotes Wonders, Marvels, Pleasantries, Rarities and Useful and Precious Extracts*, nşr. W. Nassau Lees ve Mavlavî Kabîr al-Dîn (Kalküte, 1856), 2. tab, 1864 ve 1274'ten itibâren Kahire'de sık-sık basılmıştır. Son basmalar 1323 ve 1328 tarihli olup, hikâyenin sonu Kalküte basmasından farklıdır.

B i b l i y o g r a f y a: al-Muhibbî, *Ḫulaṣat al-aṯar min a'yân al-ḳarn al-ḥâdî 'aşar*, I, 175 ve bir de 'Alî Paşa Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda*, XIV, 118; Sanguinetti (*JA*, 1865, II, 351); Leclerc, *Hist. de la Médecine arabe* (Paris, 1876), II, 303; Brockelmann, *GAL*, II, 364; *Suppl.*, II, 493.

(C. BROCKELMANN.)

KAMĀL. [Bk. KEMÂL.]

ḲAMAR. [Bk. KAMER.]

KAMARĀN. [Bk. KAMARAN.]

KAMARAN. KAMARĀN, K ı z ı l D e n i z'de, Yemen'in Tihâma kıyıları yakınında, Zabîd kasabası karşısında, k ü ç ü k b i r a d a olup, mezkûr kıyılara sâhip olanlar adaya ve üzerindeki müstahkem Kamarān kasabasına da sâhip olmuşlardı. Maḳdisî zamanında burada Yemen hükümdarının bir hapishânesi bulunuyordu ve al-'Aḳd ismi verilen bir tatlı su kaynağı da var idi. Ayrıca Kamarān'da gümrük resmi ve vergi alınırdı.

Uṣûl al-fiḳh'a dâir eserleri olan Abû İsḥâḳ al-Şîrâzî'nin şâkirdi fakîh Muḥammed İbn 'Abdûya Kamarān'da yaşamış, burada vefat etmiş ve burada gömülmüş idi. Fırtına esnâsında gemiler tehlikeye düştükleri vakit, ada halkı bu zâtın mezarından aldıkları toprağı denize atar ve böylelikle fırtınanın hafifleyeceğine inanırlardı.

[XIX. asrın sonlarında, Kamarān adasında, Osmanlı hukûmeti tarafından, bir takım sıhhî te'sisler meydana getirildi.] Burası hacca gidenler için bir karantina mahalli hâline konulduğu gibi (bu husûsta krş. Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 299, not. 1; ayn. mll., *Verspreide Geschriften*, Bonn ve Leipzig, 1923 v.dd., III, 27, 32), aynı zamanda Kamarān'da bir kömür deposu kurulmuş bulunuyordu. [Balkan harbi sırasında, Rauf Bey'in kumandası altında, şarkî Akdeniz'de faâliyette bulunmuş olan Hamîdiye kruvazörü, bir aralık buraya gelerek, bâzı eksikliklerini tamamlamış idi.]

B i b l i y o g r a f y a: Muḳaddasî (nşr. de Goeje), *BGA*, III/II, 103; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 80. (V. VACCA.)

KAMANİÇE. KAMİENİEC XVII. asrın ikinci yarısında Osmanlı imparatorluğunun bir parçası olan Podolya eyâletine bağlı yukarı Dnester üzerindeki L e h i s t a n k a l e v e ş e h r i. Aynı şekilde telâffuz edilen diğer yerlerden ayırt etmek için, buraya lehçede Kamieniec Podolski denilir; bu isim kalenin üzerinde yükselen kayalardan („kamen") gelmektedir. Bunun etimolojisini Evliyâ Çelebî doğru olarak verir: „yâni taştan mebnî demektir" (*Seyahat-nâme*, V, 128).

İlk defa olarak, XIV. asırda zikri geçen Kamaniçe, her şeyden önce, Lehistan'ı Karadeniz'e bağlayan büyük ticâret yolu üzerinde mühim bir hudût şehri idi. Daha sonraları, Osmanlıların hâkimiyetleri altına aldıkları Boğdan'a karşı hudût kalelerinden biri oldu. Özü vâlisi Abaza Paşa kumandasındaki türk kuvvetleri, ilk defa olarak, Kamaniçe surları önünde, 1633 'te göründülerse de (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 160; Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme, göst. yer.*), general Koniecpolski tarafından muvaffakiyetle müdâfaa olundu. Lehistan'da, György Rákoczy II.'ye karşı yapılan savaşlarda, Melek Ahmed Paşa, Evliyâ Çelebî ile birlikte, 1657'de Kamaniçe'nin surlarına sokulup, yakından tetkik etti ise de, kaleye hücûm etmedi. Polonya ile bir taraftan Bâb-ı âlî ve Kırım türkleri, diğer taraftan Kırım türkleri ile ittifak yapan ve türklerin himâyesine baş-vuran Hetman Doroşenko kazakları arasındaki siyâsî ihtilâflar neticesinde, Sultan Mehmed IV., 1672 yılında, Lehistan'a karşı muvaffakiyetli bir sefere girişti. Bu sefer osmanlı pâdişâhlarının Tuna'nın şimâline geçtikleri son sefer oldu. Sadrâzam Ahmed Köprülü'nün, ihtilâfı halletmek maksadı ile, kıralı hasta olduğu için, Lehistan baş-vekiline gönderdiği bir mektup (Râşid, *Tarih*, nşr. Müteferrika, I, 64) bir netice vermedi.

Mehmed IV. Boğdan voyvodasından kalenin maketini yollamasını ve vaziyetini bildirmesini istedi. Vak'anüvis N. Muste (*Letopisetele Moldaviei şi Valahiei*, nşr. Kogălniceanu, 2. tab., Bükreş, 1874, III, 7)'ye göre, Grigore Cornescul tarafından yapıldı: „kalenin balmumundan kabartması ve mahallin içeriden ve dışarıdan vaziyeti, bütün tertibâtı, hârikulâde şeyler... Sultan Mehmed yüksek kayalar ile çevirili olan bu yerin haşmetine hayran oldu...". Bizzat pâdişahın kumandasında büyük bir ordu, 27 nisanda, Lehistan'a doğru harekete geçti. Kırım hanı Selim Giray, bütün kuvvetleri ile, Doroşenko — 12.000 kazak, Boğdan voyvodası Duca — 12.000 kişi ve Eflâk voyvodası Ghica — 8.000 asker ile birlikte, bu orduyu takviye ettiler (manzûm ve mensûr destanı için bk. Yusuf Nâbi, *Tarih-i Kamaniça*, İstanbul, 1281). Bütün ordu Dnester'i tamâmen geçmeden önce, pâdişah bu nehri büyük bir köprü üzerinden geçti ve Zwaniec (türk kaynaklarında İzvança) kalesini zaptetti. Kamaniçe muhâsarası, kuşatma ve lâğım işleri ile, 18 ağustosta başladı; deniz yolu ve Boğdan tarikı ile, 2.000 kental barut getirtildi. Ortada — sadrâzam Ahmed Köprülü, yeniçeriler ve rumeli askerleri ile berâber, vaziyet almış idi; sağ kanatta — Anadolu birlikleri ile ikinci vezîr „hassa musâhibi" Mustafa Paşa ve sol kanatta da — Karaman ve Sivas birlikleri ile Kara Mustafa Paşa bulunuyordu (Râşid, *ayn. esr.*; Hüseyin Hezârfen, *Tenkîh-i tevârîh-i mulûk*, osmanlı tarihinin son faslı, kitabın sonu, Râgıb Paşa kütüp., yazm.). Muhâsara çetin oldu, fakat kısa sürdü. 30 ağustos 1672'de, almanlardan müteşekkil olan muhâfaza kuvvetleri (Iorga, *GOR*, III, 144) teslim oldu; fakat teslim esnâsında kale infilâk etti; bir çok türk askerleri ile birlikte, son müdâfiler de enkaz altında can verdiler. Hasta ve ölüm hâlinde bulunan Lehistan kıralı Mihail Wiszniewecki kaleye yardım edemedi. Hetman Jan Sobieski de „Lehistan'ın bu müstahkem mevkiini kurtarmağa çalışmadı" (Iorga, *ayn. esr.*). Pâdişah kalenin tâmirini emretti ve kumandan olarak özülü Halil Paşa'yı orada bıraktı. Mücâdeleler Podolya'da devam etti. Lwow (Lemberg) kuşatıldı ve ancak 80.000 dukalık bir fidye-i necât ile kurtuldu. Nihâyet, Kırım hanının müdâhalesi

ile, 18 eylûl 1672'de Buczacz'da akdedilen sulh ile (bk. Râşid, I, 73 v.d., latincesi, Hurmuzaki, *Documente pirivitoare la istoria Românilor, Suppl.*, II, cild II, 89, 102), Kamaniçe, bütün Podolya ile birlikte, „48 palankaları ile ve senede 20.000 altun vergi ile" (Hezârfen, *ayn. esr.*) Osmanlı imparatorluğuna ilhak edildi. Ukrayna Bâb-ı âlî'ye tâbî Kazaklara terkolundu. Bu, Osmanlı imparatorluğunun âzamî derecede genişlediği ve inkırâza başladığı tarih idi.

İçlerinde bir çok alman ve ermeni bulunan ahâli şehirde kaldı. Hezârfen sözlerini şöyle bitiriyor: „Kenâyisi cevâmi' ve mesâcid kılınup, mülhakat-ı kıla'-ı islâmiyeden oldı".

Ertesi sene (1673) ve onu tâkip eden seneler, Sobieski, bu kayıpları telâfî maksadı ile, Yaş (Iaşi)'a kadar uzanan bir çok seferlere girişti. Hotin'de Ahmed Köprülü'ye karşı elde ettiği muvaffakiyet devam etmedi. Yeni Zurawna sulhü (16 teşrin I., 1676) vaziyete kat'î bir veche verdi. Kamaniçe, Podolya ile birlikte, 25 sene Osmanlı toprağı olarak kaldı; fakat Karlofça muâhedesi ile (26 kânun II, 1699; metin için bk. Noradounghian, *Recueil*, I, 182) nihâyete eren yeni ve umûmî harp neticesinde, nihâyet Sobieski tarafından büyük zahmetler ile zaptedilen Kamaniçe, Podolya ile berâber, Lehistan'a tekrar ilhak olundu.

1793'te, Lehistan'ın ikinci defa taksiminde, Kamaniçe, bütün Podolya ile berâber, Büyük Katerina tarafından, Rusya'ya ilhak edildi. Birinci dünya harbinden sonra, 1918'de, Polonya tekrar doğunca, bu bölgeler de tekrar Polonya'ya devredildi; fakat bugün, Potsdam (1945) anlaşmasından sonra, bu bölgeler yeniden Rusya'ya geçti ve Sovetler birliğine ilhak olundu.

Bibliyografya: metinde verilenlerden başka bk. „divan-ı hümâyun ketebesinden" Hacı Ali Efendi „Kamaniça seferine dâir bir eser" (bk. M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 47 ve Babinger, *GOW*, 178 v. d.); Petis de la Croix, *Guerres des Turcs avec la Pologne, la Moscovie et la Hongrie* (Haag, 1689), 5, 26, 28—30; Pierre Chevalier, *Guerre des Cosaques* (Bibliothéque russe et polonaise, Paris, 1859, tür. yer.); C. Ritter, *Geschihte des Machtverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts* (Wien, 1913), s. 72 v.d.; Hammer, *GOR*, 2. tab., III, 662, 819, 867 ve IV, 15. (AUREL DECEI.)

KAMBAYA. KAMBĀYA (CAMBAY), Gucarāt vilâyetinin garbında bir tâbî devlet olup, Hindistan'ın aynı isim ile mârûf körfezinin ucundadır; satıh ölçüsü 906,5 km.²'dır. Nüfusu da, 1901'de 75.225 idi. Bunun 13%'ü müslüman idi. Şi'î mezhebinden olan Navvâb nesebini 1742'de vefat eden Gucarāt hukümdarı Mu'min Han'a çıkarıyor. Kambaya şehrinin nüfusu 1901'de 31.780 idi; eskiden bu şehir Gucarāt'ın mühim limanlarından biri idi. 1298'de, müslümanların zaptı esnâsında, Hindistan'ın en zengin şehirlerinden biri olduğu söylenir; fakat XVI. asrın nihâyetinde, bu limanın dolması, ticâretin büyük kısmını Surat'a doğru sevketti. Mas'ūdî, İştahrî, İbn Ḥavḳal gibi arap coğrafyacıları ve başka coğrafyacılar Kambaya'dan bahsetmektedirler. Şimdi 50 tondan büyük gemiler buraya girememektedir. [Hâlen bu arâzi Hindistan devletine âittir.]

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India*, b. bk.; Elliot-Dowson, *History of India*, bk. fihrist; arap müelliflerinin verdikleri mâlûmât için bk. *Gazetteer of the Bombay Presidency*, I, 1. kısım, 514 v.d.; *Archaelogical Survey of Western India* (London, 1876). IV. (J. S. COTTON.)

KAMER. [Bk. AY.]

KAMER. al-ḲAMAR, *Kur'an*'ın 54. sûresinin ismi olup, I. âyette zikredilen *şaḳḳ al-ḳamar* mûcizesi münâsebeti ile, bu adı almıştır. Bk. mad. MU'CIZĀT.

KĀMİL. [Bk. KÂMİL.]

KÂMİL. KĀMİL, arap arûzunun 5. bahri olup, kalbı kaideye göre her mısrâda üç *mutafā'ilun*'den terekküp eder; üç *'arūż* ve *żarb*'ı vardır:

I
- *mutafā'ilun* „ „ ∵ „ „ *mutafā'ilun*
- *mutafā'ilun* „ „ ∵ „ „ *mutafā'il*
- „ „ „ ∵ „ „ *mutfā*

II
- „ „ *mutafā* ∵ „ „ *mutafā*
- „ „ „ ∵ „ „ *mutfā*

III
- „ *mutafā'ilun* ∵ „ *mutafā'ilatun*
- „ „ ∵ „ *mutafā'ilān*
- „ „ ∵ „ *mutafā'ilun*
- „ „ ∵ „ *mutafā'il*

Mutafā ve *mutfā* hâric, diğer tef'ilelerden, gerek tef'ilenin ikinci seslisi (*mutfā'ilun* = *mustaf'ilun*), gerek seslisi ile berâber ikinci sessizi (*ta*), gerekse ikinci sesli ve üçüncü harf-i meddi (*mutfa'ilun* = *mufta'ilun*) hazfedilebilir. Bu son hâle, çok nâdir olarak, tesâdüf edilir. Bu hazfler neticesinde, kaidenin icâp ettirdiği *mutafā'ilun* tef'ilesi *mutfā'ilun* (*mustaf'ilun*) *mufā'ilun* (*mafā'ilun*) *mutfa'ilun* (*mufta'ilun*) olabilir. Bundan dolayı eğer bir şiirde tam bir *mutafā'ilun* tef'ilesi yok ise, o *racaz* bahrindendir. (MOH. BEN CHENEB.)

KĀMRĀN. [Bk. KÂMRÂN.]

KÂMRÂN MİRZA. KAMRĀN MİRZĀ (? — 1557), Babur'un ikinci oğlu, Hümâyûn'un üvey kardeşi. Annesi Gülruh'tur. 1509'a doğru Kâbil'de dünyaya gelmiştir. Kâmrân Hümâyûn'dan daha zekî idi. Yazılarında şâirâne bir edâ vardı; fakat gaddar idi ve bir takım rezîletler ile mâlûldü; durmadan entrikalar çevirirdi. Hümâyûn'a karşı birçok defa isyân etti. Hümâyûn, onu zararsız bir hâle sokmak için, adamlarına gözünü oydurtmak zorunda kaldı (1553 sonları). Kâmrân, 1554'te Mekke'ye gitti ve orada 1557'de öldü. Kāmrān Mīrzā'nın husûsî hayatında Sindhli Şāh Ḥasan'ın kızı olan karısı Çiçek Begim Argun'un sadâkati mühim bir vâkıadır. Babasının ihtarına rağmen — „Beni Kāmrān'a satvet günlerinde (1546) verdiniz, felâket anlarında onu terkedemem" — diyerek, kocasını Cidde'ye götüren gemiye binmekte ısrar etti. Mekke'de, kocasının ölümünden bir kaç ay sonra, hayata gözlerini yumdu.

Kâmrân, babası tarafından, Ḳandahār'ın idâresi ile vazifelendirildi ve Hümâyûn'un saltanatının ilk günlerinde Pencâb'a vâli oldu. Fetret devrinde, Hümâyûn İran'da iken, Kâmrân ile küçük kardeşi Askerî Efganistan'da huküm sürdüler. Kâmrân bir erkek, üç kız evlât bıraktı. Babasından şâirlik kabiliyeti tevârüs etmiş olan oğlu Abu'l-Ḳāsim 1557'de Ekber tarafından Gwalior'a sürüldü ve bir kaç sene sonra, tehlikeli bir rakip sayılarak, öldürüldü. Üç kızı da evlendirildi. Bunlardan Gülruh adındaki kız erkek rûhlu bir kadın oldu; İbrāhīm Ḥusayn ile evlendi ve oğlu ile birlikte Ekber'e büyük güçlükler çıkardı (Firişta, taş-basm., s. 221 ve Muḥammed Ḥusaynī, *Darbār-i akbarī*).

Bibliyografya: Abu'l-Faẓl, *Akbarnāma*, I; Muḥammed Ḥaydar, *Tārīḫ-i Raşīdī* (ingl. trc N. Elias ve E. Denison Ross); Cavhar Āftābçī, *Memoirs of the Emperor Humāyūn* (ingl. trc. Major Stewart, O. T. F. 1832); Babur, *Memoirs* [trk. trc. R. R. Arat, nşr. T. T. K., Ankara, 1943—1946, 2 cild]; Erskine, *Memoirs of Baber*; Gulbadan Begim, *History of Humāyūn* (O. T. F., London, 1902); Badā'ūnī, *Muntaḫab al-tavārīḫ*, I, 451 v. dd.; Elliot ve Dowson, IV, 498, V ve VI Kâmrân'ın *Dīvān*'ının bir nüshası Bankipore (bk. *Cat.*, II, 145 ve 215)'da bulunmaktadır ki, orada tercüme-i hâli de vardır. (H. BEVERIDGE.)

KÂMRÂN ŞAH. KĀMRĀN ŞĀH DURRĀNĪ, Efganistan'da, Sadōzay sülâlesinin son hükümdarı. 1245 (1829)'te yarımüstakil Herat hükümdarlığında babası Maḥmūd Şāh'ın yerine geçti ve 1258 (1842)'e kadar saltanat sürdü. Timur Şah'ın oğulları şehzâde Zamān, Şucā' al-Mulk ve Maḥmūd arasındaki dâhilî harpte, Kâmrân cesur bir asker olarak kendini gösterdi ve 1221 (1806)'de Şucā' al-Mulk'ten Ḳandahār'ı aldı; fakat az bir zaman sonra elinden çıkarmağa mecbûr oldu. 1232 (1815)'de, Dürrânîler sülâlesinin sukutu ile neticelenen savaşlarda, en mühim rolü oynadı. Dōst Muḥammed tarafından kız kardeşine yapılan hakaretin öcünü almak için, Barakzay vezîri Dōst Muḥammed'in babası Fatḥ Han'ın gözlerini oydurarak, onu öldürdü. Maḥmūd Şah hukümdarlığını bu zâta medyûn idi. Bu vaziyet, Herat müstesnâ, bütün ülkenin kaybına sebep oldu. Kâmrân Şâh son senelerinde müstebit ve ihmâlci bir hukümdar oldu; fakat kurnaz ve vicdansız bir adam olan vezîri Yār Muḥammed Alikozay'ın gayretleri sâyesinde, Herat'ta hâkimiyetini idâme etti. 1837—1839'da İran Kaçar hukümdarı tarafından Herat'ın muhâsarası saltanatının başlıca hâdisesi oldu. İngiltere ile Rusya arasındaki rekabet bu muhâsaranın asıl sebeplerinden biri idi; çünkü rus zâbitleri müdâfaanın genç ingiliz zâbiti E. Pottinger tarafından idâre edildiğini iranlılara haber vermişlerdi. 1258 (1842)'de, iranlılar ile anlaşan Yār Muḥammed Kâmrân Şah'ı katletti ve Herat'ı hâkimiyeti altında tutmağa muvvaffak oldu. Kâmrân Herat'ta rupyalar darbettirmiştir.

Bibliyografya: Elphistone, *Caubul*, (2 tab., London, 1839—1842); Ferrier, *History of the Afghans* (London, 1858); Kaye, *Hist. of the War in Afghanistan* (London, 1844); Mōhan Lāl, *Life of Dost Muhammed* (London, 1846). (M. LONGWORTH DAMES.)

KĀMRŪP. [Bk. KÂMRÛP.]

KÂMRÛP. KĀMRŪP, şarkî Hindistan'da, 25° 43′—26° 53′ şimâl arzları ve 90° 39′—92° 11′ şark tûlleri arasında, Assam'a dâhil bir idârî bölge olup, büyük kısmı, en çukur yerinden Brahmaputra nehrinin şark-garp istikametinde geçtiği geniş bir ova hâlindedir; bununla berâber, nehrin cenûbunda sık çalılıklar ve ağaçlar ile kaplı tepe dizileri yükselir. Bu bölgeyi müslüman hâkimiyeti altına almak husûsunda ilk teşebbüse girişen, Kōç hânedanı devrinde Muḥammed Baḫtiyār Ḫalacī [b. bk.] oldu ise de, onun başarılı hareketi, Assam'a girmek istediği vakit, engel ile karşılaştı ve ondan sonra, Bengale'nin birbirini takip eden hâkimleri tarafından girişilen teşebbüsler de müsbet netice vermedi. 1256'da, İḫtiyār al-Dīn Yüzbek Tugrul Han, Kāmrūp bölgesini istilâ ederek, zaferlerinin hâtırası olmak üzere, orada bir câmi inşâ ettirdi; fakat ordusu salgın bir hastalığa tutuldu ve Assam halkı, kumandan ile kuvvet-

lerinin büyük bir kısmını imhâ etti. Brahmaputra vâdisinin sık ormanları ve rutûbetli ve sağlığa zararlı iklimi müslüman ordularının muvaffakiyetli hareketlerine engel oluyordu. Bunlar Kāmrūp'a ancak asırlar sonra, yânî 1638'de, yerleştiler ve Gavhatī bir müslüman vâlinin bulunduğu merkez oldu ise de, yirmi yıl sonra, Şāh Cihān [b. bk.]'ın halefleri arasındaki taht kavgasından faydalanan Ahomlar, müslümanları buradan çıkardılar. 1662'de, Mīr Cumla [b. bk.], Assam vâdisini ele geçirmek için, esâslı bir harekete girişti ve başlangıçta başarılar elde etti ise de, yağmur mevsiminde harp hareketlerinin güçleşmesi ve askerleri arasında baş-gösteren bir salgın hastalık onu Bengale'ye doğru çekilmek zorunda bıraktı ve bu bozgun bizzat Mīr Cumla'nın hayatına da mâl oldu. Bir kaç sene süren fâsılalı mücâdelelerden sonra, Kāmrūp'ta müslüman hâkimiyetinin son izleri, 1681'de, tamâmiyle silindi ve buraları, 1826'da İngiltere'ye terkedilinceye kadar, Ahomlar hukûmeti elinde kaldı. [Kāmrūp bölgesinin 9.947 km². toprağı üzerinde, 1941 sayımı sırasında, 1.264.200 nüfus yaşamakta idi. İdâre merkezi olan Gavhatī'nin nüfusu 29.600 idi.]

Bibliyografya: H. Blochmann, *Koch Bihár, Koch Hájo, and Ásám, in the 16th and 17th centuries, according to the Akbarnámah, the Pádisháhnámah, and the Fathiyah i' Ibriyah* (*JASB*, 1872, LXI, 1. kısım, s. 49 v. dd.); E. A. Gait, *The Koch Kings of Kámarúpa* (*JASB*, 1894, LXII, 1. kısım, s. 279 v. dd.); B. C. Allen, *Gazetteer of Kamrup* (Allahâbâd, 1905), s. 27 v.dd.

(T. W. ARNOLD.)

ḲĀN. [Bk. KAGAN.]

KĀN VA-KĀN. [Bk. KÂN VE KÂN.]

KÂN VE KÂN. KĀN VA KĀN, yeni yedi edebî nevîden (*funūn*) birinin adı olup, eski klasik arap şâirlerinde mevcût değildir. Bağdad halkı tarafından icat edilmiştir ve adını hikâyecilerin hikâyelerinin başında kullandıkları *kān* (= „bir varmış...") söz kalıbından almıştır. Menşe'de *kān va-kān* manzûm kafiyeli bir hikâye idi; ancak daha sonraları, başka mevzûlar, bilhassa ahlâkî mevzûlar, için kullanıldı. Her zaman halk dili ile söylenen bu nevî, yalnız şark müslüman memleketlerde ve bilhassa meydana geldiği yerde, şöhret kazandı. *Kān va kān* ikişer beyitlik kıt'alardan müteşekkil bir şiir olup, aruzculara göre, vezni şöyledir:

mustaf'ilun fa'ilātun, mustaf'ilun mustaf'ilān
" " " fa'lān

Fakat, görmüş olduğum 32 parçaya göre, ilk beyitin son tef'ilesi, *mustaf'ilān* olmayıp, *mustaf'ilun*'dür ve bunun neticesi olarak, ancak ikinci beyitlerin son mısrâlarında kafiye vardır. Belli-başlı değişmeler, *mustaf'ilun*'de *s* veya *f*'nin kaybolmasıdır ve *fa'lān* da ekseriyâ *fa'ilān* şekline girmektedir. al-İbşīhī, *al-Mustaṭraf* (Bulak, 1292), II, 273 v. dd.; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1286), IV, 158 ve bilhassa Ḥurayfīş, *al-Ravż al-fā'iḳ*, s. 23, 26, 29, 33, 34, 42, 53, 55, 71, 74, 77, 80, 86, 135, 137, 144, 169, 181, 191, 204, 217'de *kān va-kān*'lar vardır.

Bibliyografya: ARÛZ maddesinde gösterilen eserlerin ekserisinden başka bk. al-Ḫafācī, *Şifā' al-ġalīl* (Kahire, 1325), s. 9; Muḥibbī, *Ḫulāṣat al-aṯar* (Kahire, 1284), I, 109; al-İbşīhī, *al-Mustaṭraf* (Bulak, 1292), II, 252—277; Muḥammed Ṭal'at, *Ġāyat al-arab fī şinā'āt şi'r al-'arab* (Kahire, 1316), s. 92—110; Muḥammed Diyāb, *Tārīḫ ādāb al-luġa al-'arabīya* (Kahire, ts.), I, 129—150; H. Gies, *al-Funūn al-sab'a. Ein Beitrag z. Kenntn. sieben neuerer arab. Versarten* (Diss., Leipzig, 1879), s. 53-62.

(MOH. BEN CHENEB.)

KANĀN. [Bk. KEN'ÂN.]

ḲANĀT. [Bk. KANÂT.]

KANÂT. ḲANĀT, cem. *Ḳanavāt, ḳanan, ḳunī* ve *aḳniya*, arapçada kanal mânasına gelmekle berâber, mızrak ve asâya da delâlet eder (krş. *Lisān al-'arab*, XX, 66; *Tāc al-'arūs*, X, 304 ve Dozy, *Supplément*, II, 414). Bu iki mâna ilk medlûlü olan „kamış" tan türemiştir. Garbî sâmî dillerinde bunun âsurca veya *ḳānū* kelimesinin kamış ve saz mânasını taşıdığı akadcadan geldiği muhakkak sayılabilir (krş. Zimmern *Akkad. Fremdwörter* ..., Leipzig, 1915, s. 56). Kelime bundan sonra ibrânî dilinde — *ḳanā*, aram. — *ḳanyā* olmuş ve bu vâsıta ile arapçaya geçmiştir. Suriye ve Mısır halk lehcesinde *ḳanāya, ḳanāyāt* şeklini alır. Grek ve lâtinler bu sâmî kelimesini καννα, καννη (κάνη), *canna* şeklinde almışlardır. Lâtincenin *canalis* kelimesinde de, tıpkı arapçada olduğu gibi, bir mâna değişikliği vukûa gelmiş bulunması dikkati çeker. Bu kelime, aslında bir sıfat olup, „kamış şeklinde" mânasına gelirken, su yolu ve kanal mânası bundan türemiştir. *Ḳanāt* kelimesi bugün de yeni-İran dilinde, fakat „su yolları ve yer-altı kanalları" mânasına tahsîsen kullanılıyor. Bu türlü kanallar için kullanılan asıl farsça kelime *kārēz*, eski şekli ile *kahrēz* (Vullers, *Lexic. Pers.-Lat.*, II, 767, 927); bu kelime yanında en eski dillerde bir de *āvġūn* bulunur (krş. Vullers, I, 58). [Şarkî Anadolu'da, bilhassa Van bölgesinde, bu türlü yer-altı kanallarına bugün *kehriz* denilir.] Bu son kelime, *şihrīc* (kezâ *suhāric*) şeklinde arapçaya da girmiş olmakla berâber, sarnıç mânasında kullanılmaktadır; krş. Lane, *Lexicon*, s. 1738; *Lisān al-'arab*, III, 136; bk. bir de Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 276, 2. Moritz'e göre, yalnız Suriye'de *kahrīz, şahrīc* ve avâmî *Çāhrīz* „yer-altı su yolu" mânasına gelmektedir (*Zur antiken Topographie der Palmyrene = Abd. Pr. Ak.*, 1889, IV, 12). Şuna da işâret etmek lâzımdır: bir su mecrâsına delâlet etmek üzere evvelce arapçada kullanılan kelimelerin hemen hepsi harîcden (arâmîceden) alınmış gibi görünüyor; krş. Fränkel, *Die aram. Fremdwörter im Arab* (Leiden, 1886), s. 23—25. Msl. ḳaṣāṭil (Dozy, II, 344; ârâm. *ḳaṣṭāl* = lat. *castellum*; filhakika „büyük binâ" demektir); krş. *ḳanṭara* („köprü, su kemeri, set"). Cemi hâli olan *ḳanavāt* şekline Suriye'de, mevkî ismi olarak, rastlanmaktadır. Şam'ın 85 km. cenûbunda, Ḥavrān kütlesinin garp mâilesi üzerinde, bulunan bir kasaba bu adı taşır: her ne kadar burasının, su bakımından zenginliği sebebi ile, pek eski bir iskân yeri olması icâp eder ise de, bunu *Tevrat*'taki Ḳenāt şehri (*Âdâd*, XXXII, 42, I. *Tevârih*, II, 23) telâkkî etmek mümkün olmasa gerektir: Wetzstein, bu sonuncu mevkiin Nuḳra'da Der'āt'ın 4 saat şarkında Kerak civarında Ḳ'neia (Ḳanāt'ın tasgîr şekli) olabileceğini ileri sürüyor (bk. Wetzstein, *Das batanäische Giebelgebirge*, Leipzig, 1884; Delitzsch, *Psalmenkommentar*⁴, s. 26). Ḳanavāt (Καναθα, Canatha) şehrinin en fazla canlılık gösterdiği devir, milâdın ilk asırlarına tekabül eder. Roma devrine âit muhteşem harâbeler burada hâlâ mevcûttur. Trayan zamanında yeni bir kanalın inşâ edildiği söyleniyor ise de, bunun çok eski bir su yolunun tâmiri mânasına alınması icâp eder. Yukarı şehirde, hâlâ sağlam bir hâlde, kadîm bir su yolu vardır. Bu Suriye şehri hususunda bk. bir de Bruckhardt, *Reisen in Syrien u. Palästina* (Weimar, 1823 v.d.), s. 157 v.d.; Seetzen, *Reisen durch Syrien...* (Berlin, 1854—1859), I, 79 v.d.; IV, 51—54; J. Porter, *Five Years in Damascus* (London, 1885), II, 90 v. d.; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 586; M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persisch. Golf* (Berlin, 1899), s. 194; P. Thomsen, *Loca sancta* (Halle, 1907), s. 76 v. d.; Georgius Cyprius (nşr. Selzer), Leipzig, 1890, s. 206 v. d.; Moritz (Pauly-Wissowa, *Realencykl. d. klass. Altertumswiss.*, 1856, X); Baedeker, *Palästina und Syrien*⁷ (Leipzig, 1913), s. 152—155. Suriye'deki Ḳanṭaret Zaynab ve Ḳanāṭir Fir'avn adlı su yolları için bk. mad. KANṬARA.

İran'daki yer-altı su yollarına benzer mecrâlara Suriye'de nâdir olarak rastlanır. Msl. Şam'dan Palmira'ya giden kadîm yol üzerinde Ḳaryatēn'de bulunan mecrâ gibi: bk. Moritz, *Zur antiken Topographie der Palmyrene, göst. yer.* Şam şehri, suyunu Barrādā nehrinden, bir kanal vâsıtası ile, alır ve sular, yer-altı mecrâları ile, evlere tevzî edilir. Suriye ve Arabistan'daki su yolları hususunda bk. J. Berggren, *Guide français-arabe vulgaire* (Upsala, 1844), s. 56 v. d. (*aqueduc* kelimesi.)

İslâm devrinde yapılmış su yollarının en eskilerinden biri Mekke'de Mu'āviya zamanında inşâsına başlanılmış olandır. Halife Hārūn al-Raşīd'in zevcesi Zubayda, mukaddes şehre su te'min etmek husûsunda, büyük bir himmet gösterdi; 810 (1407)'da Mekke'ye Ṭā'if havâlisinden, Minā vâdisinden ve 'Arafāt'tan su nakleden kanallar açtırdı. Müteâkip devirlerde ihmâle uğrayan ve ancak itinâsız bir şekilde tâmir gören mecrâlar, osmanlı vâlisi Osman Paşa (1882—1886) tarafından ihyâ edildi. Tafsilât için bk. arap kaynaklarının da zikredildiği şu eser: Snouck-Hurgronje, *Mekka* (La Haye, 1888), s. 6—10.

İran yaylasının kuru zemininde kanallar vâsıtası ile sulama metodu, öteden beri, hayâtî bir ehemmiyet arzetmiştir (msl. bu husûsta bk. Polybius, X, 23); zîra çok yerde kâfî derecede akar-su bulunmadığı gibi, yağışlar da kıttır. Toprak üstündeki kanallar, suyun sızması ve tebahhuru yüzünden, büyük ölçüde zâyiâta uğradıkları gibi, sağnaklar ve seller yüzünden sık-sık zarar da görürler: bu sebeple İran'da umûmiyetle yer-altı su mecrâları sistemi (*kārēz = kahrīz* veya *ḳanāt*) tercih edilir. Sular böylelikle bâzan çok uzaklardan ovalara getirilir. Vâdinin yüksek bir yerinde, umûmiyetle dağların eteğinde, bir havuz inşâ edilir ve burada biriken sular evvelâ yer-altı mecrâları ve daha sonra açık arklar (*cūz*) ile sulanacak bahçe ve tarlalara kadar sevkedilir. Yer-altı mecrâları ekseriyetle toprak sathından 15 m. ve daha fazla derinde bulunur. Bu mecrâlar kemer ile örülmüş olup, çok defa toprak künkler ihtivâ eder ve bir adamın sürünerek geçebilmesine yetecek bir yüksekliktedir. 30 — 40 adımda bir, mûtad olarak taş ile örülmüş ve üzeri kapalı şâkûlî bir baca, yer-altı mecrâlarını satıh ile birleştirir. İranlılar bu türlü kanallar inşâsında büyük bir mahâret gösterirler. Menbâların aranıp bulunması ve kanalların inşâsı *Muḳannî* ismi verilen husûsî bir meslek teşkil eder (krş. bilhassa Bishop, *ayn. esr.*; ayrıca bk. *bibliyografya*). Bundan başka, böyle bir kanalın te'sisi, elde edilecek su mıkdarı ile mü-

tenâsip ehemmiyetli bir para harcanmasını icâp ettirdiği gibi, her yıl gerekli olan bakım masrafı da az değildir. Suyun ihtiyâca uygun şekilde tevzii hayâtî bir ehemmiyeti hâiz olup, bilhassa her köylünün, sırası gelince, kendine gerekli suyu alacağı müddetin tam bir dikkat ile tesbit edilmesi icâp eder. Gerçekte, her İran köyünün idâresinde en ehemmiyetli olan husûs şüphesiz bu su tevzii meselesidir. Bu iş *mîr-âb* ismi verilen bir me'mûra bırakılmış olup, bu me'mûr aynı zamanda su yollarının ve bacalarının bakımına ve bilhassa suyun temiz tutulmasına nezâret ile de mükelleftir; bu husûsta bk. Gordon, *ayn. esr.* (krş. *bibliyografya*).

Zamanımızda İran'ın Ḳanât sistemi çok ihmâle uğramış bir vaziyettedir; kanalların bir çoğunda su kalmamıştır. Msl. Tahran yakınında evvelce çok kalabalık olan Rey şehrini sulayan kanallar şebekesi şimdi ancak bu şehrin harâbeleri üzerinde kurulmuş Şâh 'Abd al-'Azîm köyünün su ihtiyâcını güç hâlle karşılayabilecek kadar harâp olmuştur (Polak, *ayn. esr.*, II, 118). Bishop'a göre, XIX. asır sonlarına doğru Tahran şehri 35 kanal ile sulanmakta idi (krş. *bibliyografya*).

İran'da sun'î sulama, bilhassa kanallar vâsıtası ile sulama, yardımından faydalanılarak yapılan zirâata *âbî* ismi verilir ve bu çeşit zirâata karşılık, yağışlar ile tabi'î olarak sulanan arâzi üzerinde icrâ edilen zirâata da *daymî* veya *bârâmî* (*bârânî* olacak) ismi verilir; krş. Polak, *ayn. esr.*, II, 120; Stolze-Andreas (bk. *bibliyografya*), s. 8.

Bibliyografya: (İran için): J. Morier, *A Second Journey through Persia...* (London, 1818), s. 163 v. d.; Pottinger, *Travels in Beloochistan and Sind* (London, 1816), s. 309 v. d.; J. Johnson, *A Journey from India to England* (London 1818), s. 127 v. d.; [Dupré], *Voyage en Perse* (Paris, 1819), I, 358, 379; II, 284 v. d.; R. Binning, *Journal of Two Years' Travel in Persia, Ceylon...* (London, 1857), II, 171—174; J. Ussher, *A Journey from London to Persepolis* (London, 1865), s. 575; J. E. Polak, *Persien. Das Land und seine Bewohner* (Leipzig, 1865), s. 116—118; F. Stolze ve F. C. Andreas, *Die Handelsverhältnisse Persiens* (*Peterman's Geogr. Mitteil.*, Erg. H. 7, Gotha, 1885, s. 8 v. d.); Mrs. Bishop (J. L. Bird), *Journeys in Persia and Kurdistan* (London, 1891), I, 241 v. d.; Th. E. Gordon, *Persia Revisited* (London, 1896), I, 64—68.

Orta Asya'da da dikkate şâyân bir sulama şebekesi mevcûttur. Burada bulunan kanalların inşâsı Timur'a atfedilir ise de, daha eski oldukları ve hiç değilse ilk inşâ safhalarının orta çağ başlarına çıktığı söylenilebilir. Bunları inşâ etmek için fersahlarca uzak vâhalarda membâların suyu toplanmış, büyük ırmaklar mecrâlarından çevrilmiş, elde edilen sular, dağ sıraları altında kazılan tünellerden geçirilerek, vâdilerden su kemerleri ile aşırılmıştır. İran'da olduğu gibi bu su yollarının çoğu bugün hâraptır. Orta Asya'da kanallara arık adı verilir. Kanalları idâreye me'mûr olan zâta *arık-aksakal* denilir. Orta Asya sulama sisteminin tafsilâtlı bir tasvirine A. Th. v. Middendorf'un şu etüdünde rastlanır.: *Einblicke in das Ferghana-Thal* (*Mém. de l'Acad. imp. des Sciences de St. Petersbourg*, 7. seri, 1881, XXIX); Buhâra şarkındaki memleket için bk. bilhassa H. Moser, *Durch Central-Asien* (Leipzig, 1883), s. 114—119.

(M. Streck.)

[Şimâlî Afrika'da aynı yer-altı su yollarına Sahrâ içinde rastlanır. Bugün de msl. Touat gibi vâhâlar, ekseriyetle çok uzaklardan gelen *foggâra* adı verilen bu türlü su yolları ile beslenir. Bu yer-altı kanallarının, şimâlî Afrika'da kullanılan diğer idrolik usûller (msl. su dolapları, patikalı kuyular gibi) ile berâber, araplar tarafından, her hâlde XI. (m. s.) asırdan evvele âit olduğu muhakkak bulunan bir tarihte, bu memleketlere getirilmiş olması muhtemeldir; zîra çölden gelen Murâbıtlar Merâkeş'i kurdukları zaman, suyu Atlas dağları eteğinden getiren bu türlü bir çok su yolları inşâ etmişlerdi. Bu şehirde mezkûr su yollarına bugün *ḫaṭṭâra* deniliyor. Sahrâ *fotoggâra*'ları gibi, bu *ḫaṭṭâra*'lar, iyi durumda olmamakla berâber, şimdi de işler hâlde bulunmaktadır, fakat yenilerinin inşâsı pek bilinmemektedir. — T. H.]

ḲANAVC veya **ḲANÔC.** [Bk. KANAVC veya KANÔC.]

KANAVC veya **KANÔC.** ḲANAVC veya ḲANŌC, sanskritçede Kanyākubcā (arap müellifleri tarafından Ḳannavc veya Ḳinnavc), Hindistan'da, Ganj nehri üzerinde (27° 2′ 30″ şimâl arzı ve 79° 58′ şark tûlünde), Birleşik Eyâletler dâhilinde, Farruḫâbâd idârî bölümü içinde, küçük bir şehirdir. Müslüman istilâlarından önce, kudretli bir devletin merkezi olan bu şehrin, Batlamyus tarafından zikredilen Kanagora veya Kanagoza olduğu ileri sürüldü (bk. Mc. Crindle, *Ptolemy*, s. 134; Beal, *Travels of Buddhist Pilgrims*, s. 70). V. Smith, Batlamyus zamanında (m. s. 140), Kanavc'ın varlığının şüpheli olduğuna istinad ederek, bu faraziyeye karşı geliyor; fakat bu teşhis büs-bütün ihtimâl dışında sayılamaz. Bu mevkiin adı, kat'î olarak, ilk defa Fa-hsien (m. s. 405)'in seyâhati sırasında geçerse de, burası o vakit ehemmiyetsiz bir yer idi. Yuan Çvang (Pelliot, *Bull. Éc. franç. Extr. Or.*, V, 423 v.dd.'da Hiuan-tsang, yâni Hüan-tsang; m. s. 641'e doğru)'ın ziyâreti esnâsında ise, Kanavc büyük bir baş-şehir ve buddhistlik bakımından, ehemmiyetli bir merkez olmuş idi. Bu seyyah, sanskritçedeki Kanyākubcā'nın çince transkripsiyonunu (Ka-no-kü-şe) verdiği hâlde, daha eski bir devirde gelmiş olan Fa-hsien, prakrit ve modern şekle tekabül eden Ka-no-yi şeklini vermektedir. Bu şehrin merkez olduğu memleket Pançāla ismi ile tanınırdı. Karışıklık içinde ve kısa ömürlü devletler elinde geçen bir devreden sonra, burası Gurcara Pratihāra hukümdarlarına pâyitaht oldu: bunlar 200 sene süren bir hânedan te'sis ettiler. Bu âilenin en kudretli hukümdarı Bōca (m. s. 480—490) idi ki, zamanında Kanavc, Satlac'den Bihār'a ve cenûpta Gücarât ve Savrāştra'ya kadar, bütün şimâlî Hindistan ovalarını ihtivâ eden bir imparatorluğa makar olmuş idi. Bu devlet garpta o sırada müslümanlar elinde bulunan Sindh arâzisi ile sınırlanıyordu. Eserini 332 (943/944) yılında yazmış olan Mas'ūdî, Ḳinnavc hukümdarının Multān ve Sindh'e, cenûpta al-Mānkīr, Ballahrālar (yâni Vallabhi hukümdarları) diyârına komşu olan ülkelerde hâkim bulunduğunu yazar ve Bīrūnî [b. bk.] Sindh diyârına Sacistān'dan giren Muḥammed b. al-Ḳāsim al-Munabbih'in Hindistan'da Ḳannavc'a kadar sokulduğunu bildirir; fakat bu istilânın tarihini söylemez. Bu istilâcının Sindh fâtihi Muḥammed b. al-Ḳāsim b. Muḥammed ile aynı zât olması muhtemeldir; *Çaç-nāma*, kendisinin Ḳannavc hukümdarı ile harbe girişmiş olduğunu bildirirse de, eğer böyle bir sefer vukûa gelmiş ise, doğrudan-doğruya Ḳannavc'a tevcih edilmiş olmayıp, bunun Sindh'e komşu olan taraflarına müteveccih olması icâp eder. Ortada, Gazneli Mahmud'dan önce, bir müslüman hukümdarının Ḳannavc'a kadar ilerilemiş olduğunu farzettirecek bir sebep mevcût değildir. Bu sonuncu istilâ, zâten Rāştrakūtaların taarruzları ile zaafa uğramış bulunan Pratihāraların hâkimiyetine nihâyet verdi. Mahmud'un istilâsı sırasında, Gandhāra'nın Şāhī'si Caypāl'e karşı olan zaferinden sonra, Ḳannavc Rācyapāla'nın hukmü altında idi. Bu zât, şehri terkedip, Ganj'ın şarkında Bārī'ye çekildi ve artık burası pâyitaht oldu. Mahmud'un ayrılmasından sonra, Çandēller Ḳannavc'ı ele geçirdiler ve Rācyapāla öldürüldürüldü. Mahmud, ertesi sene geri gelerek, Çandēlleri bozguna uğrattı ve Ḳannavc kırallığı, Gaharvār Rācpūtları eline geçinceye kadar, küçük bir devlet olarak yaşadı.

589 (1193)'da Gazne'nin Gûrî hukümdarı Mu'izz al-Dīn Muḥammed b. Sām'ın istilâsı, Hindû kırallığının kat'î olarak ortadan kalkması ile, neticelendi ve Ḳannavc artık ehemmiyetli bir şehir olmaktan çıktı. Mahmud tarafından tahribinden sonra, burasının bir daha tamâmiyle eski hâlini almamış olması muhtemeldir; zîra onun muâsırı Bīrūnī, pâyitahtın Bārī'ye naklinden sonra, bu şehrin büyük bir kısmının harâbe hâlinde bulunduğunu kaydeder. Mu'izz al-Dīn, bâzı paralarında Ḳannavc sikkelerinin üslûbunu kabûl etti ki, sanskrit yazılar ihtivâ eden bu sikkelerin fetihten sonra Ḳannavc'da kalmış olması muhtemeldir. Şehrin daha sonraki tarihinde kayda değer vak'alara az rastlanır.

948 (1540)'de, Hümâyûn Şâh, burada Şēr Han tarafından mağlûp edildi ve XVIII. asırda bu şehir, Farruḫābād nevvâbı Bangaş'in mülkü arasında ve daha sonra Awadh'da yer aldı. 1857 isyânı sırasında, Farruḫābād nevvâbı, ingiliz ordusu tarafından, burada mağlûp edildi. Şēr Şah, Hümâyûn'a gâlip geldikten sonra, Ḳannavc şehrinde bir darphâde kurdurdu ki, Sūrî sikkeleri üzerinde bu şehrin adı ve „Kannavc urf Şērgarh" yazılıdır. Şērgarh Ekber zamanında Şāhgarh oldu. Muḥammed Şāh ve halefleri Aḥmed Şāh, 'Ālamgīr II., Şāh Cihān III. ve Şāh 'Ālam II. zamanında darphânenin adı Şāhābād Ḳannavc idi.

Brahmanlar kastının kanaviya sınıfı ile şark hindî dilinin Kanuciya lehçesi Kanavc'dan iştikak etmektedir. Bugün başlıca ehemmiyetli san'at basma imâlidir.

Bibliyografya: *BGA*, I (al-Iṣṭaḫrī, 9, 12—13, II (İbn Ḥavḳal), 14, 8, 227, 5, III (al-Muḳaddasī), 477, 10—478, 2, 480, 5 v. dd., 485, 5; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris tab.), I, 162, 178, 372, 374 (trc. Sprenger, s. 175, 193, 380 v. dd., 382); Bīrūnī, *Tārīḫ al-Hind* (*India*), (nşr. Sachau), s. 11, 97; trc. s. 21, 199; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, 186, 14—20, 217 aş. v. d.; Elliot ve Dowson, *History of India* (London, 1872), I, II, IV, V, VI, VIII, bk. fihrist; M. Reinaud, *Mém. sur l'Inde* (Paris, 1849), s. 136—143; Abu-'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (trc. Reinaud: *Géogr. d 'Aboulféda*, I, CCCXXXVI v. dd., CCCLVIII v. dd., II, 2. kısım, s. 120; *Relations de voyages et textes géogr...* (trc. G. Ferrand), Paris, 1913/1914, I, II, bk. fihrist mad. Kanūc; J. Marquart, *Ērānşahr* (*Abh. G. W. Gött.*, yeni seri, III, nr. 2,

Berlin, 1901, s. 263—265); Vincent A. Smith, *Early History of India*[3] (Oxford, 1914), bk. fihrist ve bilhassa s. 375—389; Walters, *Yuan Chwang* (O. T. F., London, 1904); Mc. Crindle, *Ancient India of Ptolemy* (Bombay, 1885); Beal, *Travels of Buddhist Pilgrims* (London, 1869).

(M. LONGWORTH DAMES.)

ḲANDĀBĪL. [Bk. KANDĀBĪL.]

KANDÂBÎL. ḲANDĀBĪL, Belûcistan'ın Kaççhī veya Kaççh Gandāva [b. bk.] eyâletine tekabül eden Buddhalar arâzisinde (Budhiya, Nudha) bir belde olup, bunun bugün az ehemmiyetli bir şehir olan Gandāva'nin yerinde bulunmuş olması muhtemeldir. Ḳandābīl, gâlibâ, al-Ḥaccāc [b. bk.] zamanında, Muḥammed b. Ḳāsim b. bk.]'ın Sind'i istilâ ettiği 89 (707) tarihinden evvel, zaptedildi. Sind diyârının müslüman devrinden evvelki tarihi olan *Çaç-nāma*, Ḳandābīl'in, efsânevî hukümdar Çaç tarafından, zaptedildiğini yazar. Yazīd II. devrinde (101—105=720—724), Yazīd b. al-Muhallab [b. bk.] isyân ettiği sırada, burayı âilesi için sığınak olarak seçmiş idi. al-Iṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal, burayı Mulṭān'dan 10 günlük mesâfede, Buddhalar bölgesinin başlıca ticâret merkezi olarak zikrederler. Halife al-Manṣūr devrinde (136—156=754—775), al-Balāẕurī'nin rivâyetine göre, Hişām b. ʿAmr al-Taġlibī, Ḳandābīl'e bir arap çetesi ile saldırmış ve al-Muʿtaṣim devrinde (218—227=833—842), ʿİmrān b. Mūsā, burada Muḥammed b. Ḫalīl'i mağlûp ederek, şehrin nüfusunu Ḳuṣdār'a nekletmiştir. Ḳandābīl veya Ḳandāʿil adına daha yakın bir devirde artık rastlanmaz.

Raverty, *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* (krş. Iṣṭaḫrī, s. 179, 7)'te Ḳandābīl'in Ḳuṣdār'dan ancak 5 fersah mesâfede gösterilmesine dayanarak, onun bugünkü Gandāva olarak teşhisinden şüphe eder; fakat bu ifâde İbn Ḥavḳal'ın haritasında (bk. *JASB*, 1892, LXI, 1, levha 11) Mihrān şarkında, Ḳuṣdār'ın şimâlinde ve buraya uzak bir mesâfede gösterilen mevkie uymamaktadır. Gerçekte Ḳandābīl'i teşhis edecek Gandāva'den başka münâsip bir mevkî de yoktur. Bu husûsta krş. bir de J. Marquart, *Ērānšahr* (*Abh. G. W., Gött.*, Phil-hist. Cl., yeni seri, III, nr. 2, s. 187 v. d., 190. XV. asır başlarına âit Belûcistan halk şarkılarında görüldüğü gibi, Gandāva mühim bir merkez idi ve isminin yazılışında arap muharrirlerinin kullandıkları *ḳ* harfinin yerli bir *g* harfine tekabül etmiş olması muhtemeldir. Burası, bir tepe üzerine kurulmuş müstahkem bir şehir olup, uzun zaman Kaççhī eyâletine merkez olmuş ve bu sebeple Kaççh Gandāva ismini almıştır. Ḳandābīl isminin ortadan kalkması arap hâkimiyetinin inhitatı ve idâre merkezine eski mahallî ismini iâde eden yerli bir hukûmetin te'essüsü ile izah olunabilir.

Bibliyografya: Iṣṭaḫrī (*BGA*, I;), s. 171, 3, 176, 5 v. dd., 178, 5 v. d., 179, 6 v. dd.; İbn Ḥavḳal (*BGA*, II), s. 226, 19, 231, 12 v. d., 233, 8 v. d., 234, 5 v. d.; Muḳaddasī (*BGA*, III[2],), s. 486, 10, v. d.; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 183, 772 v. d. (al-Nudha); al-İdrīsī, *Nuzhat al-muštāḳ* (frns. trc. Jaubert), Paris, 1836, I, 169, 170; al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 435, 442, 445; Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, 1410, 1412; Elliot ve Dowson, *History of India* (London, 1867—1877), I, bk. fihrist; Raverty, *The Mihrán of Sindh*... (*JASB*, 1892, LXI/1, s. 216 v. d.); Ch. Masson, *Narrative of various Journeys in Balochistan, in Afghanistan*... (London, 1844): A. W. Hughes, *The Country of Balochistan*... (London, 1877); Bellew, *From the Indus to the Tigris*... (London, 1874).

(M. LONGWORTH DAMES.)

ḲANDAHĀR. [Bk. KANDEHĀR.]

KANDEHÂR. ḲANDAHĀR, Kâbil ırmağının İndus nehri ile birleştiği yere kadar uzanan vâdide kâin Hind Gandhāra devletine arap tarihçileri tarafından verilen isimdir. Merkezi Vayhind ve yahut al-Bīrūnī'nin kaydettiği gibi, Ohind idi (nşr. Sachau, I, 206). Daha önceki devirde al-Masʿūdī (*Murūc*, I, 372), Ḳandahār'dan İndus nehrine dökülen Kâbil ırmağı üzerinde, Rācpūtlara (Rahbūṭ) âit bir ülke olarak bahsediyor. Arġasān kıyılarında Gandhārlıların kurduğu ve bugün Ḳandahār diye tanılan şehrin adı bu Ḳandahār'dan gelmektedir.

Bibliyografya: Sachau, *Alberūnī's India* (London, 1910); Bellew, *Races of Afghanistan* (Kalküte, 1880).

(M. LONGWORTH DAMES.)

KANDEHÂR. ḲANDAHĀR, Efganistan'da bir şehir ve ismini bu şehirden alan bir vilâyetin adı olup, 31° 27′ şimâl arzı ve 65° 43′ şark tûlünde 3.462 kadem yüksekliğinde Tarnak ve Arġantab ırmakları arasında bulunmaktadır. Nüfusu 31.000 tahmin olunan Ḳandahār Efganistan'ın en mühim ticâret ve idâre merkezlerinden biridir. Şimdi efganlıların büyük Dürrânî kabîlesinin başlıca ülkesi olan bu vilâyet Ahemenîlerin Haranvati'si, kadîm devrin Arachosia'sı ve orta çağın Zamīn-dāvar ve Zābul'ü ile aynı sayılmaktadır. Umûmiyetle tarihçiler bu şehrin İskender tarafından kurulduğunu ve adına Alexandria Arachosia denildiğini sanmışlardır; fakat bu iddiaları esâslı delîllere dayanmamaktadır ve Ḳandahār isminin de Alexandria'dan gelmesi ihtimâli çok şüphelidir. Diğer taraftan aşağı Kâbil ırmağının vâdisini işgâl eden eski Hind devleti Gandhāra ile Ḳandahār isimlerinin ayniyeti iyice tesbit edilmiş görünüyor. Arap tarihçilerinin Gandhāra için kullandıkları isim Ḳandahār idi; msl. Masʿūdī'deki Ḳandahār'ın bugünkü Ḳandahār ile hiç bir alâkası yoktur. Bu ismin vaktiyle Gandhāra muhâcirleri tarafından Arachosia'ya getirilmiş olduğuna dâir Bellew'in ileri sürdüğü nazariyeyi kabûl etmek için bâzı delîller mevcûttur. Gandhāra'yı 520 (m. s.)'de ziyâret etmiş olan çinli seyyah Sung-Yün'ün anlattığına göre, böyle bir muhâceretin vukû bulduğu kuvvetle muhtemel bulunan devir Gandhāra'nın Etfalitler tarafından fethedildiği V. asırdır. Ḳandahār'ın dışında bulunan Sultan Vays türbesinde bugüne kadar muhâfaza edilmekte olan Buddha'nın keşkülü mültecî Buddhist râhipleri tarafından oraya getirilmiş olmalıdır. Bununla berâber, yeni Ḳandahār ancak XII. veya XIII. asırda şöhret kazanmağa başladı. Arap tarihçileri, Arachosia (al-Ruḫaj) fethine dâir kayıtlarında, Ḳandahār'dan hiç bahsetmemektedirler. O zamanlarda ʿAbd al-Raḥmān tarafından zaptedilmiş olan Bust pâyitaht idi. Bu şehirde, Saffârîler devrinde, bir darbhâne var idi. Ḳandahār ise, ancak Bust'un 545 (1150)'te ʿAlāʾ al-Dawla Cihān-sūz tarafından tahrip edilmesinden sonra, ehemmiyet kazanmağa başladı. Ḫvāndmīr'in kaydettiğine göre, Herat'ın Kert hukümdarı Şams al-Dīn II. Ḳandahār'ı muhâsara etmiş idi. Bu zâtın hukümdarlığı 676 (1278)'da başladığına göre, Ḳandahār'ın bu tarihten itibâren pâyitaht olduğuna ve bundan sonra tarihte mühim bir rol oynadığına hukmedilebilir. Ḳandahār Timur tarafından fethedildi ve torunu Pīr Muḥammed'e bağışladığı eyâlete bağlandı. XV. asrın sonunda Ḳandahār Herat hukümdarı Hüseyn Baykara'nın topraklarına dâhil idi ve Ḳandahār'ın adı ilk defa onun sikkeleri üzerinde görülür. Hüseyn Baykara zamanında reis Argun Zünnûn Bey'e, diğer vilâyetlerden ayrı olarak, Zamīndāvar'in idâresi de verildi. Bu zât, Ḳandahār'ı kendisine pâyitaht yaptı. Ölümünden sonra, Şıbanı'ya karşı açtığı savaşta imparator Babur 913 (1507)'te Zünnûn'un oğlu Şah Beg Argun'u Ḳandahār'dan kovdu; fakat çok geçmeden Şah Beg, Şıbanı'nın yardımı ile, Ḳandahār'ı tekrar ele geçirerek, senelerce muhâfaza etti. Nihâyet, Babur 928 (1522)'de Ḳandahār'ı tekrar zaptetti. İran Safevî şahları, Ḳandahār'ı dâimâ Horasan ülkesinin bir parçası saydıkları hâlde, Ḳandahār hind-türk imparatorluğu arâzisinin bir parçası olarak kaldı. Babur'dan sonra, Kâbil ve Ḳandahār Kâmrân'ın elinde kaldı ve birâderi Hümâyûn, Hindistan'dan kovulduğu hâlde, burayı elinde tutu. İranlıların 941 (1535)'de Ḳandahār'a karşı yaptıkları bir hamle muvaffak olamadı. Hümâyûn, sürgünü müteâkip, kardeşleri arasında baş-gösteren savaşlarda, bir İran ordusunun yardımı ile, Ḳandahār'ı muhâsara etti. Şehri zaptedince, iranlılara devretti; fakat sonra tekrar geri aldı. Ekber'in saltanatının ilk kısmında, Şāh Ṭahmāsp Ḳandahār'ı ele geçirmeğe muvaffak oldu (965 = 1556) ve Ekber, ancak saltanatının sonlarında, 1003 (1594)'e doğru, Ḳandahār'ı geri alabildi. 1031 (1621)'de iranlılar, Ḳandahār'ı tekrar imparator Cihāngīr'den geri aldılar ise de, Şāh Cihān ordusu orayı 1047 (1637)'de tekrar zaptetti; 1058 (1648)'de Ḳandahār Şāh ʿAbbās II. tarafından zaptedilmek suretiyle, son olarak, sâhip değiştirdi ve hind-türk imparatorları bir daha bu vilâyeti ele geçiremediler.

Ḳandahār, Mīr Vays zamanından Gılzey [b. bk.] kabîlesi hâkimiyeti ele geçirinceye kadar, Safevî pâdişahlarının elinde kaldı. İranlıları Ḳandahār'dan kovmağa muvaffak olan ayaklanmalar, Gılzeylere bizzat İran'ı istilâ etmek cesâretini verdi ve Maḥmūd İran pâdişahı oldu. Ḳandahār ise, Maḥmūd'un kardeşinin elinde kalarak, 1151 (1738)'de Nādir Şāh, bir sene muhâsaradan sonra burayı zaptedinceye kadar, Gılzeylerin hâkimiyeti altında kaldı. Muhâsara esnâsında, Nādir Şāh eski şehrin dışında, Nādirābād adında, başka bir şehir kurdu. Gılzeyler Ḳandahār civarından kovuldular ve Herat vilâyetine sürülmüş olan Ebdâlîlerin tekrar Ḳandahār'a dönmelerine müsâade edildi. Bunlar bugüne kadar bu vilâyette en mühim unsuru teşkil ediyorlardı. Nādir Şāh zamanında yüksek bir kumandan olan Ebdâlî reislerden Aḥmed Şāh, Nādir Şāh'ın ölümünden sonra, Ḳandahār'a kolaylıkla hâkim oldu ve burayı kendisinin kurduğu Dürrânî saltanatına pâyitaht yaptı [bk. madd. AHMED ŞAH, EBDÂLÎ, DÜRRÂNÎ, EFGANİSTAN]. Aḥmed Şāh yeni bir şehir kurup, ona *Aşraf al-bilād* unvan ile Aḥmedşāhī ismini verdi. Bu isim Dürrânî hükümdarlığı devamınca bastırılan sikkeler üzerinde görülmektedir; fakat, Bārakzaylar zamanındaki sikkeler üzerinde Aḥmedşāhī yerini eski Ḳandahār ismi aldı ise de, geçirdiği inkılap ve kargaşalıklar sona ermedi. Zamān Şāh ile kardeşleri Maḥmūd ve Şucāʿ al-Mulk arasındaki mücâdelelerde Ḳandahār sık-sık sâhip değiştirdi. Bārakzay olan Dōst Muḥammed orayı ele geçir-

dikten sonra, eski rekabetler tekrar canlandı ve Ḳandahār uzun müddet onun kardeşleri Kohandil, Furdil ve Raḥmdil'in elinde kaldı. 1839'da Ḳandahār, Şāh Şucā' al-Mulk'ü tekrar tahta çıkarmak maksadı ile gelen bir hind-ingiliz ordusu tarafından, işgâl edildi ve onların 1842'de Efganistan'ı terketmeleri üzerine boşaltıldı. Dōst Muḥammed'in ölümünden sonra, oğulları arasında patlak veren dâhilî harplerde yine Ḳandahār bir elden diğerine geçti [bk. mad. ABDURRAHMAN HAN]. 1879—1880 harbinde, Ya'ḳūb Han'ın hal'inden sonra Ḳandahār, bir aralık vâli Şīr 'Alī Han'ın idâresi altında, ayrı bir devlet şeklini aldı ise de, Ayyūb Han'ın istilâsından ve bilâhare general Roberts'e mağlûbiyetinden sonra, ingilizler Ḳandahār'ı tahliye ettiler; bütün memleketin idâresi emîr 'Abd al-Raḥman'ın eline geçti ve Ḳandahār ayrı bir devlet olmaktan çıktı. Ondan sonra Ḳandahār bugüne kadar müstakil Efganistan'ın en mühim vilâyetlerinden biri olarak kaldı.

Ḳandahār'ın geçirdiği siyâsî tahavvüllerin akislerini sikkelerinde bulmak mümkündür. İlk defa olarak, Herat hukümdarı Hüseyn Baykara ve ondan sonra Hümâyûn zamanlarına âit sikkelere rastlanır. Bundan sonra uzun bir zaman için yalnız menşe'i iran olan bir kaç bakır sikke biliniyor. Rupyalar, Cihāngīr ve Şāh Cihān tarafından bastırıldı. Bunları, üzerinde ceylân, tavus, Fāṭima'nin eli veya 'Alī'nin kılıcının (ẕu 'l-fiḳār) şekilleri bulunan İran menşe'li, üzerinde isim olmayan bakır sikkeler serileri tâkip ediyor. Ġalzay Maḥmūd ve yine Nādir Şāh da, Ḳandahār ve Nādirābād isimlerini taşıyan rupyalar bastırdılar. Bunları Dürrânî pâdişahlarına âit sikkeler ve arkasında „Ṣāḥib-i zamān" ve „Amīr-i kull-amīr" lekaplarını taşıyan isimsiz sikkeler tâkip ediyor. Nihâyet Bārakzay sülâlesinin sikkeleri gelmektedir. Muvakkat vâli Şīr 'Alī Han'ın ismi de sikkeler üzerinde yer almıştır.

Ḳandahār'ın mevkii bir kaç defa değiştirilmiştir. Nādir Şāh tarafından zaptedilen şehir gâlibâ yüksek bir arâzi üzerinde bulunuyordu. Bu şehrin Gılzeyler zamanında kurulan ve adını Maḥmūd tarafından tahttan indirilen İran şahı Şāh Ḥusayn'den alan Ḥusaynābād olduğunda şüphe yoktur. Nādirābād gâlibâ daha uzakta ve ovada bulunuyordu. Hâlbuki yeni Ḳandahār, yâni Aḥmedşāhī, Elphinstone'a göre, eski şehre daha yakın bir yerde kurulmuş idi. Masson, 1830'a doğru, Nādir Şāh tarafından tahrip edilen eski şehir harâbelerinin kendi zamanındaki müstahkem şehirden iki mil uzakta, bir tepenin yamacında bulunduğunu yazıyor. Aḥmed Şāh'ın kabri Ḳandahār'dadır.

Bibliyografya: *Babur-nâme* (ingl. trc. Erskine), London, 1829; [trk. trc. R. R. Arat, nşr. T.T.K., Ankara, 1943—1946, 2 cild]; *Vāḳi'āt-i durrānī* (Urduca, Kahnpur, 1292); Longworath Dames, *Coins of the Durrānīs* (*Num. Chron.*, 1889); White King, *Coins of the Bārakzais* (*Num. Chron.*, 1896); Masson, *Travels* (London, 1844); Elghinstone, *Caubul* (London, 1839—1842); Bellew, *From the Indus to the Tigris* (London, 1874). (M. LONGWORTH DAMES.)

KANDEHÂR. ḲANDAHĀR, Dakhan'de bir kale olup, 77° şark tûlü ve 19° şimâl arzı dâiresindedir. Eski Ḥaydarābād nizâmının ülkesi dâhilinde bulunan bir *Ta'lūḳa* da adını bundan almaktadır. Hind-türk imparatoru Muḥammed Şāh (1157—1159 = 1744—1745) devrine âit Ḳandehār adını taşıyan bâzı rupyaların burada darbedildiği görülüyor. Efganistan'daki Kandehâr şehri, 1058 (1648)'den beri, Hindtürk imparatorluğundan ayrılmış bulunduğundan ve bu sıralarda Nādir Şāh'ın hâkimiyeti altında olduğundan, bu rupyaların orada darbedilmiş olması imkânsızdır.

Bibliyografya: Nelson Wright (*JASB*, teşrin I., 1910, s. 580); *Imperial Gazetteer of India*, XIV, 377.

(M. LONGWORTH DAMES.)

KANDŪRĪ. [Bk. KENDŪRĪ.]

KĀNEM. [Bk. KÂNEM.]

KÂNEM. KĀNEM, Orta Sudan'da bir memleket olup, Çad gölünün şark ve şimâl-i şarkîsinde yer alır. Kānem uzun zaman ancak buranın bir kısmını 1851'de ziyâret etmiş olan Barth ve 1871'de Borkū'ya gitmek üzere, buradan geçmiş bulunan Nachtigal tarafından verilen mâlûmât ile tanınmış idi; fakat 1900 senelerinden itibâren, fransız ilim hey'etlerinin çalışmaları ve „Çad askerî arâzisi" idâresince vazifelendirilmiş zâbit ve me'mûrların araştırmaları sâyesinde, yukarıda adı geçen iki seyyahın getirdikleri bilgilerin düzeltilmesi ve tamamlanması mümkün olmuştur.

Nachtigal'in târifine göre, en geniş mânada Kānem diyârı, Garpta—Çad-Kavar kervan yolu, cenûpta—Baḥr al-Ġazāl [b. bk.], şarkta —Egei çukur sâhası ve şimâlde—Belgaşifari'den Birfo'ya kadar Çad gölü'nün çizdiği hat ile çevirili ve takriben 14°—16° şimâl arzları ve 12°—18° şark tûlleri (Paris) arasında 70—80.000 km². yer tutar ise de, asıl Kānem, garpta — Çad gölü, cenûpta — Baḥr al-Ġazāl ile tahdit edilmek ve şarkta — Manga dağlık kütlesi vâsıtası ile, Egei çukûr sâhasından ayrılmak suretiyle, bu sâhanın takriben dörtte birini işgâl eder.

Kānem memleketi topografyasının en göze çarpan husûsiyetini, şimâl-i garbî — cenûb-i şarkî istikametinde uzanan kum tepelerinin (eksibe) mevcûdiyeti teşkil eder ki, bunlar birbirlerinden bir kaç yüz metre genişliğinde ve bâzan 6—7 km. uzunluğunda, oluk şeklinde çukurlar ile ayrılırlar. Mahallinde Vād ismi verilen bu çukurların nātron (soda) ile meşbû zemini umûmiyetle kuru olup, yalnız yağmur mevsimlerinde buralarda bir az su birikir; yerden 1 ile 10 m. arasında değişen bir derinlikte geniş bir su tabakası bulunduğu için, kuyular doğrudan-doğruya vâdi yataklarında kazılır. Bu yer-altı su tabakasının varlığı Kānem'in yerinde vaktiyle Baḥr al-Ġazāl suları ile beslenmiş ve sonradan kurumuş bir göl bulunduğunu farzetmeğe müsâittir. Vād'lerin ise, eskiden Çad gölüne dökülen akar-sular (*baḥr*, *vādī*) olması icâp eder. Memleketin Çad gölü kenârındaki kıyısı, sür'atle değişme hâlinde olup, burada Vād'lere tekabül eden koylar, eksibeler tarafından meydana getirilmiş yarım-adalar görülür ve kıyının önünde de sayısı 300'ü bulan ve bugün ancak 80 kadarı meskûn olan adalar vardır: cenûpta—Kūri, şimâlde—Budduma takım-adaları.

Kānem'de medârî memleketler iklimi karakteri hâkim olup, burada temmûzdan eylûle kadar devam eden bir yağış mevsimi ile, şubattan hazîrana kadar süren bir kurak mevsim seçilir. Kışa tekabül eden ve teşrin I.'den kânun II.'a kadar uzanan intikal mevsiminde harâret derecesi bir haylı — bâzan sıfır dereceye — düşer. Yağmurlar, sene içinde, çok gayr-i müsâvî bir şekilde dağılmış olduğu gibi, yağış mıkdarı da memleketin cenûbundan şimâline doğru azalır. Bunun neticesi olarak, cenûpta sık olan nebâtat örgüsü, şimâle doğru, fazlası ile seyrekleşir; nebatlar bilhassa vâdilerin kenârında yetişir; fakat vâdilerin zemini çoraktır. Bunların çoğunda hurma ağacı kendiliğinden yetişir. Memleketin ortasında, Māo'da hakikî bir vâha teşkil eder ise de, step karakteri gösteren şimâl taraflarında görünmez olur. Zer'iyât eksibelerin yamacına yerleşmiş köyler etrafında toplanır. En fazla ince tâneli darı, ayrıca Çad gölünün *baḥr*'larında fasulye ve pamuk ekilir. At, sığır, koyun ve deve yetiştirilmesi ehemmiyetli bir geçim kaynağı olduğu gibi, göl kıyılarında balı içkçılık, taraflarda avcılık, yerli halkın geçimine yardım eder. Hayvanlar âlemi zengin ve çeşitlidir. Fil nâdirleşmiş ise de, gergedan, su aygırı, arslan, panter, yaban mandası asıl Kānem'de, deve kuşu ve zürâfâ ise, şimâl steplerinde çok görülür.

Nüfus sayısını tahmin etmek güç ise de, bu sayının 100.000'i geçmediği söylenilebilir. Halkın büyük kısmı yerleşik, bir azı da göçebedir. Başlıca iskân merkezleri, cenûpta —Ngūri, cenûb-i şarkîde—Mondo, orta kısımda — şimdi fransız ustüvâ Afrikası'nın Çad kolonisi içinde yer alan Kānem memleketinin merkezi olan Māo'dur.

Memleketin nüfusu hiç de mütecânis olmayıp, bir kısmı zencî, bir kısmı ise arap gurubuna dâhildir. Kānembūlar, Buddūmalar, Kūriler birinci gurup içinde yer alırlar; umûmiyetle az-çok tegayyüre uğramış olan araplardan Ūlād Slīmānlar ve Şoalar bulunur. Bu iki gurup arasında, Tubular ve Tuncurlar sayılabilir.

Kānembūlar, Kānem'i ilk işgâl edenlerin nesli olup, dillerini kabûl ettirmiş bulundukları bu memleket nüfusunun temelini teşkil ederler. Kurşûnî-siyah (*azraḳ*) derili, uzun boylu, çalışkan ve geçimli insanlar olup, köylerde otururlar ve zirâat ile meşgûl olurlar. İslâm dinindendirler ve bu dine epeyce sıkı bir surette bağlıdırlar. Aralarında Ḥaddād (yerli dilde *Dogoa*; Nachtigal: *Dânṣâ*) denilen dilleri ve vücûtlarının yapılışı bakımından Kānembūlardan farksız oldukları hâlde, aşağı bir sınıftan sayılan fertlerden mürekkep guruplar yaşar. Bu yerliler, ötekilerden geçim tarzları ve kullandıkları sılâhlar ile ayrılırlar: Kānembūlar mızraktan faydalandıkları ve daha ziyâde av ile meşgûl oldukları hâlde, bunlar ok ve yay kullanırlar ve çok cengâver oldukları için, geçen asırda memleketi perîşan etmiş olan iç harplerde faâl bir rol oynamışlardır.

Buddūmalar ve Kūriler, karadaki topraklarını terkettikten sonra, çekildikleri Çad gölü adalarında yaşarlar. Evvelkiler şimâldeki adalarda, balıkçılık, sığır yetiştirmek ve darı ekmek ile geçinirler. Fransız işgâlinden evvel, kānemli komşuları ve hattâ Bornu [b. bk.] yerlîleri zararına korsanlık yaparlardı. Bâzı islâm âdetlerini kabûl etmekle berâber, bir çokları fetişist olarak kalmıştır. Aynı hayatı süren Küriler ise, tamâmiyle islâmlaşmıştır.

Ūlād Slīmān ve Şoalar, Kānem nüfusunun arap unsurlarını teşkil ederler. XIX. asır ortalarında, Trablus ve Fizan [b.bk.]'dan gelmiş olan evvelkiler, sâmî tipe hâs vasıfları oldukça iyi muhâfaza etmektedirler. Cilt renkleri açık olup, arapçanın Trablus lehçesi ile konuşur ve oralılar gibi giyinirler. Evvelce göçebe ve yağmacı olan bu zümreler, ellerindeki tüfek ile, zencî kabîlelerine karşı kat'î bir üstünlüğe sâhip olup, yalnız eşkiyâlık ve köle ticâreti ile geçinirlerdi. Fransız işgâlinden beri, içlerinden bir kısmı avrupalılar ile anlaşmışlar, geri kalanlar, memleketi terkederek, Senûsîlerin hizmetine girmişlerdir.

Yine arap menşe'li olan Şoalar, uzun zamandan beri, Sudan'a yerleşmişlerdir. Bunlar

oldukça temiz bir şekilde arapça konuşmakta devam ederler ise de, zencîler ile karıştıkları için, vücût yapıları çok değişmiştir. İçlerinden bir çok fertlerin ticânîya tarîkatine mensûp bulunduğu şimâl kabîlelerinde, islâm dinine haylı sâdıkane riâyet edilirse de, cenûp kabîleleri arasında fetiş âdetleri epeyce yaygın bulunur ve bu yüzden, bütün sâdık müslümanlar bunlara *kirdi*, yâni putperest, derler. Şoalar, hemen-hemen yalnız hayvancılık ile geçinirler ve şimâlde çöle yakın sâhalarda göçebe iseler de, daha rutûbetli olan cenûp bölgelerinde yerleşik hayata uyarlar. Bunlar Kānem'de Ūlād Serrarlar, Banī Vā'iller ve Baḥr al-Ġazāl'in Daganaları ile temsil edilmişlerdir.

Tibesti menşe'li olan Tubu veya Tedalar, Kānem'de oldukça çok bulunurlar ise de, zencîler ile temâs neticesinde, vücût nahifliği, hareket elâstikiyeti gibi tanıtıcı vasıflarını kısmen kaybettikleri gibi, dağlık sâhalardaki hemcinsleri kadar mutaassıp da değildirler. Hem de asıl Tubular göçebe oldukları hâlde, Kānem Tubuları yahut Dazagadā Konumālar arasında pek çoğu yerleşik hayata alışmışlardır. Bununla berâber, zirâat işlerini pek beceremezler. Başlıca zümreleri Gadoalar, Varabbalar, Dogordalar, Yorūmmalar olup, Bornu'da konuşulan Kanuriye yakın bir dil ile konuşurlar.

Tuncurlar, Tunus civarında oturduktan sonra, XV. asır nihâyetinde, Dār Fūr'a göç etmiş olan hilâlî arap kabîlelerinin neslidir. Bunlar oradan Vadāy'a geçmiş ve nihâyet, XVII. asır ortalarında, Kānem'e gelip yerleşmişlerdir. O zamanlardan beri zencîler ile fazla karışmış olup, araplar, Kānembūlar ve Tubular arasında mutavassıt durumda bir gurup meydana getirmiş bulunuyorlar. Asıl dilleri arapça olmakla berâber, Tubu ve Kānembū dillerini de konuşurlar ve *fugbu* denilen bir şefe itâat ederler.

T a r i h. Barth'ın mütâlealarından [bk. mad. BORNU] farklı bir neticeye varan Marquart'ın tetkik ettiği arap kaynaklarına göre, Kānem kırallığı toprakları, IX. ve X. asırlarda, Dār Fūr'dan Çad gölüne ve Kāvar'a kadar uzanan Zoġāvalar tarafından kurulmuş olmalıdır. al-Bakrī ve gâlibâ al-İdrīsī Kānem halkını putperest olarak zikrediyorlar. X. asırdan sonra, fakat XVII. asırdan evvel Kānem, Borkū ve Tibesti'den gelen Tubular (Tedalar) tarafından işgâl edildi; bunlar, Zoġāvaları itâat altına alıp, islâm dinini de memlekete idhâl ettiler. Bu işgâl hâdisesi Sayf b. Ẕī Yazan [b. bk.] neslinden olduklarını ilân eden Yazanîlerin iktidara geçmesi ile hem zaman olmuş gibi görünüyor. Yazanîler selefleri al-Hādī al-Oṣmanī tarafından idhâl edilen islâmiyeti yaydılar. *Kitāb al-istibṣār* (nşr. von Kremer, Wien, 1852, s. 32; trc. Fagnan, s. 61), Kānem'in islâmlaşmasını 500 (1106/1107)'den sonraya âit olarak gösterir. Bir Havsa efsânesine göre, Abū Zayd al-Fārāzī (XII. asır sonu veya XIII. asır başı), Kānem ve Borkū'da islâmiyeti yaymağa gayret sarfetmiş, başka bir rivâyete göre, müslümanlık buraya XII. asır başlarında, hükümdar Ḥumē zamanında girmiştir [bk. mad. BORNU]. Her ne olursa olsun, islâmiyet XIII. asırda Kānem'de sağlam bir surette yerleşmiş idi. Kānem müslümanları, 640 ve 650 (1242—1252) arasında, Kahire'de bir mâlikî mektebi açtılar. Kırallığın hüküm sürdüğü müddet zarfında, Sayf'in torunları olduğunu iddia edenler de iktidarda kaldılar. Memleketin ilk zencî kıralı olan, Bikoru'nun oğlu Selma'a'ya gelinceye kadar, „araplar gibi beyaz" bir cilt muhâfaza ettiler. Bu hânedan, Kānem kırallığının hudûtlarını, Selma'a ve Dunama II. zamanında, Mısır serhadlerine kadar genişletti. Kānem sultanları Ḥafṣîler ile dostça münâsebetler idâme ediyorlardı. Bu parlak devir arkasından, hızlı bir gerileme devri geldi. XIV asır başlarında Çad gölünün cenûb-i şarkîsine çekilmiş olan Bulāla adlı Kānembū kabîlesi, Kānem sultanlarına tecâvüz ettiler ve bir asır içinde, arası kesilmeyen uğraşmalardan sonra memleketi zaptettiler. Kānem'in pâyitahtı olan Neǧīmī müstevlîlerin eline geçti. Sultan 'Omar b. İdrīs (796—800=1394—1398), Çad gölü garbındaki memlekete çekilmek zorunda kaldı ve haleflerinden biri orada Bornu kırallığını kurdu [bk. mad. BORNU].

XVI. asırda yeni devletin hükümdarları, Kānem'i istirdat etmek maksadı ile, Bulālalara karşı hücûma geçtiler. Bu netice İdrīs Katakarmābi (910—932=1504—1526) tarafından elde edildi. Mağlûp olan Bulālalar cizye vermeğe mecbûr kaldılar ve Kānem, Bornū'nun bir vilâyeti hâlini aldı ise de, gerçekte aradaki bağlılık oldukça nazarî bir mahiyette idi; nitekim XVI. asırda Bornū sultanları, komşularını aradaki anlaşmaya riâyete mecbûr etmek için, kuvvete baş-vurmak zorunda kaldılar. Bu maksad ile İdrīs Alaōma (679—1011=1571—1603) Tubuların destekledikleri Bulālalara karşı beş sefer yaptı. Bornu'nun sultanı hasımlarına gâlip geldi ise de, kendisinin ve haleflerinin hâkimiyeti yalnız göl kıyısının halkı tarafından kabûl edildi; buna mukabil, memleketin iç tarafları onların nufûzları dışında kaldı. Hattâ çok geçmeden, Bornu'nun zayıflaması yüzünden, Bulālalar yeniden istiklâllerine kavuştular; fakat XVII. asır ortalarına doğru, bunlar da Vadāy'dan gelen Tuncurlar tarafından mâğlûp edildiler ve neticede Kānem'i terkederek gidip, Baḥr al-Ġazāl'in garbına ve daha sonra, nesillerinin bugün hâlâ bulunduğu Fitri'ye yerleştiler. Tuncurlara gelince, Kānem'in muhtelif halkını itâat altına aldılar ise de, bornuluların taarruzuna uğrayıp, onlar tarafından Mondo bölgesine sürüldüler ve tâbiiyetlerine girdiler. Dalafna isimli bir Havsa kölenin kumandası altındaki Bornu ordusu, dâimî olarak, Kānem'e yerleşti ki, bunların nesline Dalatōa denilmektedir. Şefleri (*alifa*) Māo'ya yerleşti ve yıllık bir vergi ödediği Bornu sultanının mümessili oldu. Yeniden te'sis edilen Bornu hâkimiyeti uzun sürmedi. XIX. asrın başından itibâren Kānem, bu memleketin Vadāy'a yerleşmiş olan Bulālalara âit bulunduğu iddiasını güden Vadāylılar tarafından, tecâvüze uğradı ve Sultan 'Abd al-Karīm Sabūn (1805—1819) ve Sultan Muḥammed Şarīf, cenûp arâzisini, hemen-hemen mukabele görmeden, ele geçirdiler. Fulbelerin istilâsına uğrayan Bornu, müdâhale edebilecek hâlde olmadığı gibi, Tuncurlar ile Dalatōalar arasındaki münâzaalar yüzünden, Kānem tam bir anarşi hâlinde idi. Dalatōalar, hâsımlarına gâlip gelmekle berâber, Vadāylıların hâkimiyetini kabûl ettiler. Reisleri Māo *alifa*'sı, *'aḳid al-baḥr* unvanını aldı ve Vadāy sultanının mümessili durumuna geçerek, onun nâmına Kānembū ve Ḥaddād şeflerine tevcihlerde bulundu. Vadāylılara boyun eğmek istemeyen yerliler Çad gölündeki adalara sığındılar. Ūlad Slīmānların gelişi (1846) yeni karışıklıklara meydan verdi. Türkler tarafından Fizan'dan kovulan bu göçebeler, gölün şimâlindeki memleketlere yayılarak, buralara zarar vermeğe başladılar. 1850'de, Tuāregler tarafından bozguna uğratılınca, Bornu'ya geçtiler. Bunun üzerine sultan bu kabîleden arta kalanlarını kendi hizmetine aldı ve onları Vadāylılara karşı hudûtların korunması ile vazifelendirdi. Ūlad Slīmān bu vaziyetten kendini toplamak ve dost düşman ayırmaksızın yağmacılığa koyulmak şeklinde faydalandı. Nachtigal'in Kānem'i gezdiği sırada (1871), bunlar memleketin gerçek hâkimi durumunda idiler. Mondo Tuncurları bunlara karşı koymak istediler ise de, 1883'te kat'î surette mağlûp olup, köle hâline düştüler. Yalnız Ngumo Ḥaddādları kendilerinin 'zehirli oklarından korkan göçebelerin boyunduruğu altına girmediler. Vaziyet çok karışık idi: Kānembūlar ve Ḥaddādlar birbirleri ile çarpıştıkları gibi, Vadāylar da sık-sık akınlar yapıyorlardı. Nihâyet Şeyh 'Abd al-Calīl 'in ölümünden sonra, Ūlād Slīmān'ın muhtelif hizipleri kendi aralarında mücâdeleye başladılar. Bu karışık vaziyet fransız işgâli ile sona erdi. İngiltere ile Fransa arasında akdedilen 21 mart 1899 tarihli anlaşmaya göre, Kānem fransız nufûz sâhası içinde yer alıyordu. Önce Joalland ve Foureau-Lamy sefer hey'etleri tarafından ziyâret (1900) ve 1901 ile 1905 arasında kat'î surette işgâl edildi. Avrupalıların hâkimiyeti, Kānembūlar tarafından mukavemetsiz kabûl edildi ise de, Senûsîlerin husûmeti ile karşılaştı: bunlar 1900'de Kānem şimâlinde, Bi'r Alali'de, bir zâviye te'sis ettiler. Tarîkat reisinin vekili olan Muḥammed al-Barrānī, Trablus araplarından, Tuāreglerden ve Ūlād Slīmān mensûplarından terekküp eden çetelerin başında, fransızların yayılmasını önlemeğe çalıştı. Zâviyenin 1902'de işgâli bir kısım Ūlād Slīmān'ın mücâdeleden çekilmesi neticesini verdi. Diğerleri, kendilerine katılan Tūbū yağmacılar ile berâber, şefleri Şeyh Aḥmed'in teslim olduğu kânun II. 1905 tarihine kadar, mücâdeleye devam ettiler.

B i b l i y o g r a f y a: H. Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord- und Centralafrika* (Gotha, 1857), II; Nachtigal, *Sahara und Sudan* (Leipzig ve Berlin, 1879—1889), II, 5. kitap ; H. Carbou, *La région du Tchad et du Ouadaï* (Paris, 1912; *Publications de l'Ecole des Lettres d'Alger*, XLVII ve XLVIII); Cornet, *Au Tchad* (Paris, 1910); G. Destenave, *Le lac Tchad* (*Revue Gén. des Sciences*, 1903); Fouques, *Le Kanem* (*Rev. des troupes coloniales*, 1906); F. Foureau, *D'Alger au Congo par le Tchad* (Paris, 1902);Mission Foureau-Lamy, *Documents scientifiques* (Paris, 1902); A. Foureau, *Deux années dans la région du Tchad* (*Bull. du Comité de l'Afrique française, Renseignemets coloniaux*, 1904); Hartmann, *Schoa und Tundscher* (*Der Islamischer Orient*, I); Cl. Huart, *Le Tchad et ses habitants* (*La Géographie*, 1904); P. Joalland, *De Zinder au Tchad et conquête du Kanem* (*La Géographie*, 1901); Labatut, *Le territoire militaire du Tchad* (*Bull. de la Soc. de géogr. d'Alger et de l'Afrique du Nord*, 1911); C. Largeau, *Situation des pays et protectorats du Tchad au point de vue économique* (*Rev. Coloniale*, 1903—1904); Marquart, *Die Benin-Sammlung*, s. LXXXI — LXXXVIII; Becker, *Zur Gesch. des östlichen Sudan* (*Der Islam*, I, 153—177); S. Passarge, *Zur Oberflächengestaltung von Kanem* (*Petermann's Mitteil.*, 1904); H. A. Mac Michael, *The Arabs in the*

Sudan (Cambridge, 1922); G. J. Lethem, *Colloquial Arabic of the Shuwa Dialect* (London, 1920); O. Temple, *Notes on the Tribes... of Northern Nigeria*[2] (Lagos, 1922), s. 425 v. dd.; aynı zamanda bk. mad. BORNŪ, VADĀY, bibliyografya. (G. YVER.)

KANGRÎ. [Bk. KANGRÎ.]

KANGRÎ. [Bk. ÇANKIRI.]

KÂNÎ. [Bk. KÂNÎ.]

KÂNÎ. KÂNÎ ABU BAKR (1712—1791), XVIII. asır osmanlı edebiyatının nazım ve nesir üstatlarındandır. 1124 (1712)'te Tokat'ta doğmuştur. Daha genç yaşta iken, gerek nazım, gerek nesir sâhasında, nev'i şahsına münhasır nükteli ifâde ve üslûbu ile, çevresinde büyük bir nâm kazanmış idi. Mevlevî tarîkatine mensûp olup, 40 yaşına kadar, Tokat mevlevîhânesine bağlı kaldı. Kânî'nin asıl şöhreti 1168 (1754/1755)'de İstanbul'a gitmesi ile başlar. Bu tarihte, üçüncü-defa olarak, sadâret mevkiine getirilen Hekim-oğlu Ali Paşa'nın vâli bulunduğu Trabzon'dan, Tokat yolu ile, İstanbul'a geçişi münâsebetiyle yazdığı bir kasîde Kânî'nin hayatında yeni bir merhaleye başlangıç oldu. Mevlevî şeyhinin müsâadesini alarak, Kânî'yi berâberinde İstanbul'a götüren Ali Paşa onu Divan-ı Hümâyûn kalemine yerleştiriyor. Çok kısa bir zamanda, „hâcegân-ı divan-ı hümâyûn" rütbesini alan Kânî, pâyitahtın debdebeli ve gösterişli hayatına ısınamıyor. Nitekim, Hekim-oğlu Ali Paşa'nın iki ay içinde sadâretten ayrılmasını fırsat bilip, Silistre vâliliğine tâyin edilen bir zâtın divan kâtibi olarak, İstanbul'dan ayrılıyor. Tab'an gösteriş ve alâyişten hoşlanmayan Kânî Silistre'yi kendine bir „dâr-ı selâm" olarak telâkkî ediyor. Zamanın ileri gelenlerinden bir kaçını ve bu arada sadrâzam olan Yeğen Mehmed Paşa'nın divan kâtipliğinde, bir ara da husûsî kâtip olarak Bükreş'te, Ulah beylerinin hizmetinde, bulunuyor. Ara ile iki defa hizmetinde çalışıp sevgi ve dostluğunu kazandığı voyvada Alexandre ile birlikte yapılmış olan portresi bugün hâlâ Sinaia müzesinde bulunmaktadır.

Ulah memleketinde bir müddet kaldıktan sonra, Yeğen Mehmed Paşa'nın sadâretinde (1196=1782), Paşa'nın daveti üzerine, ikinci defa İstanbul'a giden Kânî'nin tâlihi dönüyor. Saray âdâbına, teşrifat ve merâsimine aldırış etmemesi, Paşa ile olan eski lâübalî ve senli-benli münâsebetlerini devam ettirmeğe kalkışması, üstelik Paşa'ya âit bir takım sırları ifşâ etmesi yüzünden, idâmına kadar gidilmiş ise de, Reisülküttap Hayri Efendinin şefâati ile, idâmı bertaraf edilmiş, kalebend olarak, Limni'ye sürülmüş, bütün malları müsâdere edilmiştir. Kânî Limni'de büyük bir sıkıntı içinde yaşıyor. O sıralarda, ahbâplarından birine yazdığı mektupta, üç buçuk ay kadar bir zaman nargileye bile hasret kaldığını yana-yakıla anlatıyor. Kânî 1206 (kânun II./şubat 1792)'da öldüğü zaman 80 yaşında idi. Mezarı Eyüb'dedir.

Kânî, türk edebiyat tarihinde, nazmından ziyâde nesri ile, mühim bir yer tutmaktadır. Nazmı, Nedîm, Nâbî ve Nef'î gibi büyük şâirlerinki yanında ifâde inceliği, dil özentisi bakımından, sönük kalır. Türkçeden başka, farsça ve arapça şiirleri de vardır. Şiirlerinin bir kısmı kaybolmuştur. *Dîvân*'ı, reisülküttâp Mehmed Râşid Efendi'nin teşvikı ile, Nûri tarafından tertiplenip, basılmıştır.

Kânî'nin nâsirliği, sayısı 120'yi bulan mektuplarda, ince bir nükte ve hiciv havasında beklenmedik ifâde zenginliği ile kendini gösterir. Kânî, her şeyden önce, üslûpçu bir edîptir. *Münşaat*'ında, kendine hâs tâbirler yanında, ayrıca halk tâbirlerine de büyük ölçüde yer vermekle, yazı diline geniş imkânlar sağlamıştır. Mektuplarında cidd ile hezl, umulmadık bir âhenk içinde, bir biri ile kaynaşır. Üslûbuna husûsiyet veren yer-yer secî'li ifâdesinin, bir buçuk asır sonra Ahmed Râsim'in nesrinde ibzâle varan şekli ile tekrar meydana çıkışı, Kânî'nin te'sirine sağlam bir delîl olarak gösterilebilir. Mektupları arasında, bilhassa bir kedi ağzından sâhibine yazılmış *Hirre-nâme*'si, uykuya düşkün bir ahbabına yazdığı başa dâir tâbirler ve derb-ı meseller ile dolu mektubu ve nihâyet Yeğen Mehmed Paşa'ya hitâben kaleme aldığı mektupları meşhûrdur.

Kânî, yaradılış itibârı ile, müstakil rûhlu ve şakacı bir edip idi. Ölümünden az önce, —„mezar taşıma fâtiha yazılmasın; ben fâtiha dilencisi değilim" — diyecek kadar, şaka ile ciddînin hudûdunu birleştiren Kânî, maddî şeylere, ikbal ve mevki hırsına, bütün ömrünce, bigâne kalmağa muvaffak olmuştur. Bu uğurda, her çeşit mahrûmiyetlere asîlce göğüs geren Kânî, nâmuslu, müdâhanesiz bir edibin, her çağ ve her devire uyan, hürriyet formülünü Yeğen Mehmed Paşa'ya yazdığı bir mektupta şu sözler ile ifâde etmiştir: — „Ben sana merâmımı açıkça söyliyeyim: gavâil-i âlemden, yânî meşâgil-i zîr-ü bemden âzâde ve âsûde olarak yaşamak için, bir edîb-i bî-müdânînin muhtaç olduğu şeyler, bir oda içinde beş on parça kitâb-ı perîşan-evrak ve bir iki çotra şarâb-ı erguvan-revak ve gâhice müdâvele-i akdah-ı üns-ü ülfet için muvâfık ahbâb-ı müteneffirün nifâk ve paşalarımız gibi zevâta muhtaç olmayacak kadar meblâğ-ı muhassılülesbâb ve enfâktır." —

Bibliyografya: Vak'anüvis Mehmed Edib Efendi, *Târih-i Edîb*, Üniversite kütüp.. TY 3220, 116[a] v. d.; Fatin, *Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 352 v. d.; M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), II, 392 v. d.; Ahmed Rifat, *Lûgat-i tarihiye ve coğrâfiye* (İstanbul, 1320), VI, 70; Nûri, *Münşâat-ı Azîziye* (İstanbul, 1303), s. 62—64; Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye* (İstanbul, 1308), s. 43—61; Muallim Nâcî, *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 261 v. dd.; Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1309) s. 234 v. d.; Sâmî, *Kāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1300—1314), V, 2819; Sürayyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1315), IV, 84; Hammer, *Gesch. d. Osman. Dichtkunst*, IV, 366 v. d.; Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, IV, 159—174; Th. Menzel (*EI*, Leiden, 1927, II, 760); bir kaç mektubu için bk. Refik, *Letâif-i inşâ*, I (İstanbul, 1281), s. 42—63; II (İstanbul, 1282), s. 33—46; Reşad, *Yeni letâif-i inşâ* (İstanbul, 1307), s. 38, 215 ve Ebüzziyâ Tevfik, *ayn. esr.* [T. H.]

KANÎSA. [Bk. KENÎSE.]

KANNANOR. CONNANORE, Hindistanın garp sâhilinde, Madras eyâletinin Malabar mıntakasında bir limandır. Nüfusu 1901'de 27.811 idi; bunun 40 %'ı müslüman Mâpillâlar [b. bk.] olup, ecdâdları ana tarafından Hindû, baba tarafından da arap muhâcirlerdir. Burası „denizlerin hâkimi" (*āzhi* = Malayâlamcada deniz) lekabı ile anılan 'Alî Râcā'nın pâyitahtı olduğundan, tarihte mühim bir yer işgâl eder. 'Alî Râcā, kendi sülâlesinin XI. asrın sonunda, XII. asrın başlarında, ihtidâ etmiş bir hindûdan geldiğini ileri sürmektedir. Bu sülâle hâlen burada yaşamakta, isminden istifâde ederek, Laccadive adalarında metbûluk iddiasında bulunmaktadır.

Bibliyografya: *Madras District Gazetteers, Malabar* (Madras, 1908).

(J. S. COTTON.)

KANO (Havsa dilinde KANU). Orta Sudan'da, İngiltere'nin Nigeria kolonisinin şimâl eyâletleri topraklarında, 12° 27′ şimâl arzı ve 8° 26′ 9″ şark tûlünde (Greenw.), deniz seviyesinden 480 m. irtifâda bulunan bir şehir olup, Goron Duşi ve Dala münferit tepelerinin yükseldiği bataklık bir ovada kurulmuştur. 7—8 m. yükseklikte ve Barth'a göre, 30 km.'ye yakın uzunlukta bir sur (*birni*) şehrin etrafını çevirir. Sûrların kuşattığı sâha, bilhassa garpta ve şimâl-i garbîde, tarlalar ile işgâl edilmiş olup, meskenler daha ziyâde cenûpta Dala kayalık kitlesi ile sûr arasında toplanır. Cakara ismi verilen bataklık bir sâha ile iki kısma ayrılan şehirde evlerin başlıca inşâ mâlzemesi topraktır. Meskenler umûmiyetle tek katlı olup, daha fazla katlı olanlar ancak eşrâfın, arap asıllı ticâret erbâbının ve zengin hassa tüccarlarının evleridir. Şehrin nüfusu, geçen asrın ortalarında, Barth tarafından, 30.000 olarak tahmin edilmiş, Monteil asrın sonuna doğru bu nüfusu, 50—60.000 olarak bildirmiş, hâlbuki Robinson 100.000, hattâ Nigeria kolonisinin ingiliz makamları 200.000 rakamlarını ileri sürmüşlerdir. [Bununla berâber, birinci cihan harbinden sonra yapılan nüfus sayımları daha kat'î neticeler vermiştir. Buna göre, 1946'da, Kano şehrinin nüfusu 97.500 idi. Bu nüfus, çok gayr-ı mütecânis olup, Havsa, Fulah, Kanûri ve arapları ihtivâ eder.] Robinson, şehir nüfusunun $^2/_3$'sini Monteil ise, $^4/_5$'ünü köle olarak tahmin ediyordu. Şehrin bu sâbit nüfusuna gelip-gidenlerin teşkil ettiği gâyet büyük sayıda bir geçici nüfus da katılır: Monteil, bunların sayısını yılda iki milyon olarak gösterir.

Bu tehâcüm Kano'nun bütün Sudan için ticârî baş-şehir rolüne sâhip olması ve aynı zamanda hacc yolu üzerinde çok uğranılan bir konak yeri teşkil etmesi ile izah edilir. Bu şehirde Niger nehri kavsinin ve Senegambiya'dan Bornu ve Vadāy'a kadar uzanan memleketlerin bütün zencî nüfusunun mümessillerine, Ġadâmes ve Trablus arapları ile Tuāreglere rastlanır. Burada her gün 30.000'den fazla insanın geldiği büyük bir pazar kurulur. Alışverişlere simsarlar tavassut eder ve para yerine çok defa kavka'a (*kauri*) kullanılır veya doğrudan-doğruya aynî mübâdele yapılırdı. Başlıca alınıp-satılan mallar, mahallinde hazırlanan dokuma ve elbiseler, deri, Bilma'dan gelen tuz, natron (soda), bilhassa garbî Sudan'dan gelen ve belki Kano ticâretinin en ehemmiyetli maddesini teşkil eden kola cevizidir; bundan başka, Mısır'dan gelen şeker, mutfak mâlzemesi, kâğıt, barut, Avrupa'dan gelme pamuklular, az olarak fil-dişi, deve kuşu tüyü ve nihâyet esir satılırdı. Ġadâmes ve Trablus'a gönderilen veya oralardan gelen mallar, Kano'ya yerleşmiş 400 veya 500 kadar arap tarafından idhâl ve ihrâc edildiği hâlde, mübâdelelerin beşte dördünü meydana getiren Sudan ticâreti tamâmiyle Havsaların elinde idi.

Kano yalnız büyük bir ticâret mahalli olmayıp, bir de yerli sanâyî merkezidir. Burada dokumacılık ve boyacılık gelişmiştir. Bilhassa pamuklu dokumacılığı Kano'ya „Sudan'ın Manchester'i" lekabını verdirmiş idi. Demircilik, bakır ve gümüş kuyumculuğu da epeyce yer tutar. Sarı veya kırmızı deri (sahtıyan) Fas'a, Tunus ve Trablus pazarlarına sevkedile-

cek kadar meşhûr idi. Kervanlar için deriden su tulumları yapılırdı.

Kano eyâleti çok münbittir. Daha XVI. asırda Leo Africanus, ehlî hayvanların bolluğunu, toprağın verimliliğini, pirinç, hubûbat ve pamuk tarlalarının büyüklüğünü kaydediyordu. Yakın devir seyyahlarının müşâhedeleri de bu eski müellifin mütâlealarını te'yit etmektedir. Barth'a göre, Kano eyâletinde 300.000 nüfuslu ve bir o kadar da köle ihtivâ eden sûr ile çevirili 27 şehir var idi. Monteil, — „şehir etrafında, 100 km. nısıf kuturlu bir sâha içinde, bütün arâzi ekilidir" — der. Robinson tütün, çiyit, pamuk, dura (*sorghum vulgare*) ekilen bir çok münferit çiftlikler kaydeder.

Robinson'un kaydettiği bir rivâyete göre, Kano şehri şimâlde üç günlük bir yer olan Davra'dan Bavo oğlu Kano'nun idâresi altında gelen bir göçmen kafilesi tarafından kurulmuştur. Bu reis, üzerlerinde eskidenberi iki köy bulunan Goron Duşi ve Dala kaya kitleleri eteğinde, yeni bir şehir kurmuş imiş. Barth'a göre, Kano'nun babası Biran ve kardeşi de Davra'dır. Kano'nun, babası tarafından, *Sarikin baba*, yâni boyacılar reisi tâyin edildiği şeklinde mevcût başka bir rivâyet de, boyacılığın burada eskiliğine delîldir. Şehrin ne zaman kurulduğu hakkında sarîh bir bilgi yok ise de, Kano'nun XV. asrın ikinci yarısında, epeyce ehemmiyet kazandığı anlaşılıyor. Maarif rağbet görmekte, haccdan dönen âlimler buraya yerleşerek, din ilimleri ve mâlikî fıkhı tedris etmekte idiler. Mârûf ʿAbd al-Ḳādir al-Marġīlī burada ders vermiş idi. Müteakip asrın başında, Leo Africanus Kano'yu „zengin tüccarlar ve mâhir san'atkârlar ile meskûn" bir şehir olarak zikreder. Bu mâlûmât, Kano'nun o sırada Dala kayası üzerinde bir kaleden ibâret olduğuna dâir Barth'ın ileri sürdüğü iddiayı cerheder gibi görünüyor. Kano hukümdarı Zegzeg ve Katsena hukümdarlarını hukmü altına almış, fakat kendisi de Gao sultanı Muḥammed Askia tarafından mağlûp edilerek, onun tâbii durumuna düşmüş idi. Daha sonra Kano hükümdarları Bornu sultanları ile inkıtâsız mücâdelelerde bulunmak zorunda kaldılar; hattâ Kano bir aralık bunların devletine ilhâk bile edildi. Fakat Bornu vâlisi, hukümdar Korafa tarafından kovularak, Kano tekrar istiklâline kavuştu. XIX. asrın başında, Fulahların istilâsı — 1814'te Katsena, ʿOsmān Dan Fodio tarafından zaptedildiği sırada, bu şehrin tüccarları Kano'ya ilticâ ettiler — Kano'nun ticârî ehemmiyetini daha da arttırdı; fakat Kano da bunların eline düşmekte gecikmedi. Fulah imparatorluğu parçalanınca, Kano Sokoto kırallığını hudûtları içine aldı. Barth zamanında memleket Sokoto sultanına yıllık bir vergi (100 beygir, 15.000 *tob* ve muhtelif elbiseler, 10.000 sarık v. b.) veren bir vâli (*serki*) tarafından idâre ediliyordu. İngiltere-Fransa arasındaki 5 ağustos 1890 ve 14 haziran 1898 anlaşmaları, Sokoto'yu İngiliz nufûz bölgesine koyduğu için, Britanya makamları Kano'da yerleşmeğe teşebbüs ettiler. İlk teşebbüsler başarılı olmadı. Protestan râhibi Robinson ve Nigeria koloni ajanı Wallis, daha önce (1891—1892) fransız seyyahı Monteil'in üç ay ikamet ettiği Kano'yu ziyâret edebildiler; fakat râhip Tugwell misyonu fenâ karşılandı ve çekilmek zorunda kaldı. Kano'nun fi'len işgâli 1908'den Sir Frederick Lugard'ın kumandası altında bir kuvvet gönderilmesi suretiyle mümkün olabildi.

Bibliyografya: Leo Africanus (nşr. Brown), London (Hakluyt Society), 1896, III, 829—830, 848—849; *Description de l'Afrique*, 7. kitap (nşr. Schefer), III, 305; O. Temple, *Notes on the Tribes etc. of Northern Nigeria*[2] (1922), s. 463—486; Sir F. D. Lugard, *The Dual Mandate in Nigeria*[2] (1923); H. Barth, *Travels and Discoveries in Noth and central Africa* (1856—1858), II, 97, 107, 121—125, 143, 358; Schön, *Dictionary of the Hausa Language* (London, 1876), bk. mad. *Ḳanu*, s. 103 v. d.; *Nigerian District Gazetteers*; ayn. mll. *Magâna Hausa* (London, 1885), s. 263—265; Harris, *Hausa Stories* (Weston super Mare, ts.). s. 82—89; P. L. Monteil, *De Saint Louis à Tripoli par le Tchad* (Paris, 1894), 10. kısım; C. H. Robinson, *Hausaland* (London, 1896), 7. kısım; C. P. Lucas, *Historical Geography of the British Colonies*[3] (3 cild, 1913); *Le commerce des caravanes tripolitaines dans la région du lac Tchad et le Sokoto* (*Bulletin du Comité de l'Afrique française*, 1898, *Renseignement coloniaux*); Marquart, *Die Benin-Sammlung*, s. XCX—XCXII; Mischlich ve Lippert, *Beiträge zur Geschichte der Haussastâaten* (*Mitt. d. Sem. f. Or. Sprachen*, 6. sene, seri 6, III, 5—7; Paul Staudinger, *Im Herzen der Haussaländer* (Leipzig 1891). Bk. bir de HAVSA maddesinin bibliyografyası.

(G. YVER.)

KANSU, Asıl Çin'in şimâl-i garbî hudût eyâleti olup, cenûpta — Szeçuan, şarkta — Şensi ve Şansi eyâletleri ile hudûtlanır; şimâl komşusu olan iç-Moğulistan ile garpta Tibet'in Çinghay arâzisi arasında, garba doğru geniş bir koridor hâlinde, şarkî Türkistan'a kadar uzanır (hattâ bu memleket, evvelce Kansu'ya bağlı iken, 1884'te burada Sin-

Kiang eyâleti kurulmuş idi). Bu hudûtlar içinde Kansu eyâletinin mesâhası 414.000 km². kadar olup, kapladığı sâha bakımından, başta gelir; buna karşılık, nüfus kesâfeti itibârı ile, asıl Çin'in en tenhâ eyâleti sayılır (6,2 milyon nüfus; kilometre murabbaına 15 kişi). 1282'de, imparator Kubılay tarafından, teşkil edilen bu eyâlet ismini şimâl-i garbî tarafında bulunan iki küçük şehirden (Kançou-fu ve Suçou) almış olsa gerektir; bu iki şehir *Ḥudūd al-ʿālam*'de ve Gardīzī (krş. W. Barthold, *Otçet o poyezdke v Srednüyu Aziyu*, s. 92)'de de zikredilmektedir: birincisi — Ḫāmçū (moğul devrinde Ḳamçū veya Ḳamçī), ikincisi — Saḥçū (daha sonra, Şukçū veya Sūkçī).

XIII. asra kadar, bu toprakların en büyük kısmı türk (uygurlar) yahut tibetli (tangutlar) kavimlerin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Moğul hâkimiyetinin kuruluşundan az evvel, burada, pâyitahtı Ning-hia olmak üzere, başında Hia veya Si-hia (1032—1227) hânedanı bulunan bir Tangut kırallığı var idi. Raşīd al-Dīn (nşr. Blochet, s. 484 v.dd.) 12 eyâletten ikisinin tangutlara (Tangḳūt) âit olduğunu söyler ki, merkezleri Kinçānfū (şimdi Şensi'nin merkezi olan Singan-fu) ve Ḳamçū (Kançou) idi. Marco Polo (nşr. Yule-Cordier II, 24) Kubılay'ın üçüncü oğlu Mangalay (ölm. 1280)'ı, Tangut hukümdarı olarak zikreder. Raşīd al-Dīn (s. 495 v.d.) bu ismi, Mingḳālā şeklinde, kaydeder ve onun oğlu (doğm. 1270'e doğru) Ananda'nın bu mıntakada islâmiyetin hâkimiyet te'sis etmesine hizmet ettiğini, Gazan'ın İran'da müslümanlığı kabûl etmesini müteâkip (takriben 1295'e doğru, krş. mad. GAZAN), açıkça bu dinin tarafını tutarak, 150.000 kişilik ordusunun en büyük kısmına müslümanlığı kabûl ettirdiğini, köylüler dışında, Tangut halkının da bu şüretle müslüman olduğunu kaydeder (*ayn. esr.*, s. 495—496, 599—600, 603). Ananda Timur'un yeğeni Ḥayṣān tarafından öldürüldü (d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 525 v. dd.) ise de, oğlu Uruk-Timur 1323'te yeniden Tangut hukümdarı oldu (Raşīd al-Dīn, nşr. Blochet, s. 362, not *c*).

Marco Polo seyahatnâmesinden (nşr. Yule-Cordier, I, 203 ve 219), daha Ananda'nın hâkimiyetinden evvel, Kansu'da müslümanlar bulunduğu anlaşılmakta, fakat müslümanlığın Hoang-ho cenûbunda yayılması husûsunda burada bir şey söylenmemektedir. Bugün de Hoang-ho nehrinin cenûp kıyısında yaşamakta olan ve türkçe konuşan Salarlar daha Ming hânedânının (1368—1644) eski devrinde, karışıklıklara sebebiyet veren unsurlar olarak zikredilmekte (W. W. Rockhill, *The Land of the Lamas*, London, 1819, s. 40) ise de, bu devirde müslüman ayaklanmalarından bahsolunmuyor. Ming hânedanı kurucusunun, takriben 100.000 müslümanı öldürterek, islâmiyeti imparatorluğundan tamâmiyle söküp attığına dâir 1398'e doğru Timur imparatorluğuna gelen rivâyet (Niẓām al-Dīn Šāmī ve ʿAbd al-Razzāḳ Samarḳandī'den naklen Barthold, *Ulugbek*, Petrograd, 1918, s. 42 v.d., not 6) hiç bir Çin kaynağınca te'yit edilmiyor. Buna mukabil, 1644'te kurulan Mançu hânedanı devrinde, Kansu'da müslüman nüfusun ayaklanmaları, 1646 ve 1648'den itibâren, zikredilmekte, XVIII. ve XIX. asırlarda sıklaşmış bulunmaktadır.

Kansu Çin'de müslümanların en fazla bulunduğu söylenilen eyâlettir (müslüman sayısı husûsunda bk. mad. ÇİN). Eyâlet merkezi olan Lan-çou-fu'nun cenûb-i garbîsindeki Hoçou şehri, yakın bir zamana kadar, en ehemmiyetli islâm kültür merkezi idi. „Çin'in Mekke'si" denilen bu şehrin nüfusu bir zamanlar tamâmiyle müslüman idi (30.000 kadar); fakat 1884'te seyyah G. Potanin (*Tangutsko-tibetskaya okrayna Kitaya*, Petersburg, 1893, I, 169) kendisine burada hiç müslüman bulunmadığı söylenildiğini kaydeder. Daha sonra burada olduğu gibi, diğer bir takım merkezlerde de, müslümanların şehirlerde oturmaları ve hattâ şehirlere girmeleri yasak edildiğinden, bunlar ancak dış mahallelerde yerleşmişlerdir (*Mission d'Ollone*, s. 235). Kansu'da müslümanların yaşama sâhaları birbirinden ayrı iki kısım hâlindedir: cenûb-i garbîde — Hoçou-Sining, şimâl-i şarkîde — Ninghia-Kintsip'u. İkisi arasında çinliler dağ tahkimâtı yapmışlardır (*ayn. esr*, s. 253). Bâzan „Çin Medine'si" denilen Kintsip'u şehri, çinli din müceddidi ve isyân reisi Ma Hualung [bk. mad. ÇİN] tarafından kurulmuştur.

XVIII. asırda bile Şensi'de Kansu'dan daha fazla müslüman bulunduğu tahmin ediliyor (Dabry de Thiersant, *Le Mahométisme en Chine*, I, 41 ve 156); bunların dil ve giyinişleri çinlilerinkinden ayrı olduğuna göre, bugünkü tunganların [bk. mad. ÇİN] çinceyi sonradan kabûl ettiklerine hukmedilebilir.

İsyânlar, umûmiyetle, mevzîî hareketler mâhiyetinde olmuş, islâm sancağı altında umûmî ayaklanmalar vukûa gelmemiştir. Kansu'da 1781'de başlamış olan büyük isyân sırasında, Şensi tam bir sükûn hâlinde bulunuyordu (Dabry, *ayn. esr.*, I, 159). 1861 ve 1862'de Şensi'de başlayan isyân ise, ancak bu eyâletten kovulan âsîler ile, Kansu'ya sirâyet etmiş idi. 1872'den itibâren Kansu müslümanlarının büyük bir kısmı, kahraman Boyan-Ahun'un baş-

kanlığında, garba doğru göç etti. Çinliler tarafından adı Bo-yan-hu veya Pai Yen-hu yazılan ve müslüman ismi Muḥammed Ayyūb olan bu zât, uzun zaman Pekin'de yaşamış ve isyândan az evvel Kansu'ya gelmiş idi. Boyan-Ahun, ordusundan kalanlar ile berâber, kânun I. 1877'de, rus hudûdunu Yedi-su'da geçti. Çinliler onun iâdesini istediler ise de, bu arzuları yerine getirilmedi. Boyan Ahunun 1883'te ölümünden sonra, Yedi-su'da yerleşmiş olan Dunganlar şarkılarında onu, millî bir kahraman gibi, kutladılar. 1895—1896'da, Salarlar, çinli vâli tarafından, bundan sonra bir çinlinin on müslümana bedel olduğunu ilân etmesi üzerine, isyâna kalktılar. Japonya'nın Çin'i istilâya teşebbüs tarihi olan 1937'ye kadar, Kansu'da ekseriyetle müslümanların zararına neticelenen isyân hareketleri kaydedildi. Bundan sonra Kansu, japonlara karşı Çin'e yardımda bulunan Sovetler birliği'ne doğru, işlek bir yol üzerinde, husûsî bir ehemmiyet kazandı.

XX. asrın ilk yirmi yılında, Kansu müslümanlığı hakkında, epeyce etraflı bilgi L. Massignon (*Annuaire du Monde Musulmane*[3], Paris, 1929) tarafından toplanmıştır. Ona göre, Kansu müslümanları başlıca 3 ırka ayrılır: *a.* Müslüman olmuş çinliler, müslüman nüfusunun en büyük kısmını teşkil ederler. Bunların islâmlığı kabûl etmeleri, XIII. asır ortasında tibetlilerin tecâvüzüne uğramış bulunan imparator Tang-seri-Tung'un Bagdad'dan imdadına gelen müslüman askerler ile temâsı neticesinde başlamıştır. *b.* Müslümanlaşmış uygur türkleri (Tong hiang hoei hoei), bilhassa Ho-çou civarında yaşarlar. *c.* Salar (Salır) türkleri, bunlar 1380—1428'de, Semerkand, Turfan ve Suçou yolu ile, Hoçou garbında Si-ning'e kadar gelmişlerdir. Bunlardan başka, Ning-hia taraflarında, bâzı müslüman moğullara rastlanır.

Kansu müslümanları umûmiyetle çince konuşurlar; fakat Salarların dili türkçedir; farsça ve arapça kitapları vardır. Mektep hocaları (*ahong*) Hoçou'da tahsil görüp, yetişir; burası, bütün şimâl-i garbî Çin için, islâmlığın tahsil merkezi sayılır. Kansu müslümanlarının hepsi de sünnî olup, eski mezhepleri (*laokiao*) hanefiliğe tekabül eder; yeni mezhepleri (*sinkiao*) ise, muhtemel olarak, şâfi'îliğe yaklaşır. Bu sonuncusu, 1760'tan itibâren, Salarlar arasında görülmüştür. Türbeleri ziyâret an'anesi, Kansu'da kadiriye ve nakşibendiye tarîkatleri ile berâber yayılmıştır.

Bibliyografya: P. Dabry de Thiersant, *Le Mahométisme en Chine* (Paris, 1878; 2 cild); ayn. mll., *De l'insurrection mahométane dans la Chine occidentale* (*JA*, 7. seri, 1874, III, 17—45); *Mémoires concernant les Chinois*, IX, 442 v.d. (burada 1781 isyânı muâsırlarından birinin anlattıkları bulunur); W. Wassilijew, *Der Mohammedanismus in China* (*Die Erschliessung Chinas*, alm. nşr. R. Stübe; A. Conrady tarafından itmâm edilmiştir, Leipzig, 1909, s. 80—110, 220—236). — *Mission d'Ollone 1906—1909* (Paris, 1911) ve buradaki bibliyografya; bundan başka muhtelif rus mecmualarındaki makaleler ve bu arada F. Poyarkov, *Posledniy epizod dunganskago vozstaniya* (*Pamyatnaya knijka Semir. oblasti na 1901 god*), bilhassa s. 76 v. d.; bu arada dungan tabîbi Likokui tarafından kaleme alınmış ve M. Staşkov tarafından rusçaya tercüme edilmiş küçük bir yazı tavsiye edilir. Salar ve bunların dilleri (kelime hazînesi) için bk. G. Potanin, *Tangutsko-tibetskaya okrayna Kitaya* (Petersburg, 1893), I, 169 v. dd.; II, 426—434; F. Poyarkov ve V. Ladıgin, *Saları* (*Etnograf. obozreniye*, 1893, nr. 1, s. 1—43). (W. BARTHOLD.)

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

KANSU. ḲANṢŪḤ AL-MALİK AL-AŞRAF SAYF AL-DİN MİN BAYBARDÎ (yâni Baybardî'nin memlûkü) **AL-ĠAVRÎ** (1440?—1516?; metinlerde غورى şeklinde yazılan ismin, bu sultanın Efganistan'daki Ġūr bölgesinden gelme memlûkler fırkasından olduğu mülâhazası ile, Ġūrî okunması terviç edilmiş ise de, bunun doğrusunun Ġavrî olduğuna dâir elimizdeki en esâslı delîl Ḳansūh'un kendi manzûmelerini muhtevî bir risâlenin onun zamanında ve kendi husûsî kütüphânesi için hazırlanmış bir nüshasının bir çok yerlerinde *ġ*'nın fethi ve *v*'nin sükûnu ile harekelenmiş bulunmasıdır; bk. *al-Ḳaṣā'id al-rabbāniya*, Topkapı, Bağdad köşkü kütüp., nr. 138, 2b, 4a, 9a, 22b v.b.; İbn İyās, *Badāyi' al-ẓuhūr*, müellif hattı, tür. yer.; ayrıca bu çerkes sultanının her iki adı da, *Ḳanṣug* ve *Ḳavri* telâffuzları ile, çerkesler arasında hâlen kullanılmaktadır). Uzun müddet, *ḫaṣṣaki* ve *cāmadār* [b. bk.] olarak, hizmet etti. Henüz 40 yaşlarında iken, al-Baḥrīya [bk. mad. BAḤRİYA] eyâletinin vâlisi oldu. 893 (1488)'te, Haleb'de *ḥācib al-ḥuccāb* bulunduğu sıralarda, bu şehirde bir isyânı bastırmak suretiyle, büyük bir gayret gösterdi. 903 (1497)'te *muḳaddam al-ulūf*, iki sene sonra da, Sultan Canbulat [b. bk.] devrinde, *ra's al-navbat al-nuvvāb* oldu. Canbulat'ın rakibi ve halefi Tumanbay I., kısa süren hükümdarlığı sırasında, 906 (1500)'da onu büyük *davādār* ve aynı zamanda, Memlûklerin son devirlerinde çok kere görüldüğü üzere, büyük *ustāddār*, vezîr ve *kāşif al-kuşāf* yapmış idi. Daha bir ay geçmeden, Tumanbay'dan memnûn olmayan memlûklerin, yüksek mevkiinden dolayı, onu sultan seçmek arzularını, Ḳanṣūh, 60 yaşını aşkın bulunduğu için, uzun tereddütlerden sonra, kabûl etti. Kendisine tarafdar bir parti vücûda getirmek gâyesi ile, eski memlûklerin maaşını vermek ve yeni memlûkler satın almak için lüzûmlu parayı, pervâsız bir enerji ile rüsûm ve vergileri arttırarak, düşük kıymette sikke bastırarak, topladı. Bu esnâda evkaf ve hayır müesseseleri hukukuna hiç bir şekilde riâyet gösterilmiyor ve paranın kıymetsizliği iç ve dış ticârete zarar getiriyordu. Sultan, tüccarlardan, kadınlardan, hâdimlerden ve sarayının kapıcılarına varıncaya kadar, vazifedarlarından para çekti. Bu hareketlerinden dolayı, muâsırlarının şiddetli muâhezelerine uğramış, hattâ durumun kendisine açıklanması husûsunda cuma hutbesinden istifâde cihetine bile gidilmiştir. Vekayiânâmeciler onu „kötü hukümdarlar" arasında sayarlar. Paranın bir kısmını, kaleler inşâ ettirmek (bilhassa Haleb'de), yollar yaptırmak, Hicaz'da kuyular açtırmak ve muntazam kanallar ile su te'min etmek (msl. Kahire su kemeri) gibi, faydalı yerlere harcamakla berâber, ticâret emtiasına aşırı derecede rüsûm tarhetmek, transit ticâreti üzerine ezici vergiler koymak suretiyle, memleketin mâlî çöküntüsünü çabuklaştırdı. Gelir kaynaklarının başlıcalarından biri onun zamanında tatbik edilmeğe başlanılan liman vergileri ile Avrupa'ya, Mısır ('Adan-Cidde-Süveyş-İskenderiye) yahut Suriye (Hürmüz-Basra-Haleb) yolu ile, nakli zarûrî Hind emtiasından alınan transit resimleri idi. Portekizliler, bu ezici vergilerden kurtulmak için, Hindistan'a giden deniz yolunu bulmak husûsunda faâliyete geçtiler ve Vasco de Gama, İbn Mācid'in rehberliği ile, bu yolu keşfe muvaffak oldu. Portekizliler yavaş-yavaş Hindistan sâhillerine sağlamca yerleştiler ve emtia yüklü büyük gemilerini, Kap'ı Ümit-Burnu'ndan dolanmak suretiyle, doğrudan-doğruya Avrupa'ya sevke başladılar. Böylece Mısır limanlarındaki son derecede yüksek transit vergilerinden ve kara nakliyâtının masraflarından kaçınılmış oluyordu. Portekizliler bundan faydalandılar. Sultan Ġavrî bu gelir kayıplarına tahammül edemiyor ve bundan başka, büyük islâm hukümdarı, halifenin vekili, mübârek Mekke ve Medine şehirlerinin hâdimi olmak hasebi ile, kendisini zulüm gören müslümanların imdadına koşmağa mecbûr hissediyordu. Portekizliler ile ilk ihtilâf bunların Hindistan'dan gelen bir Mısır gemisini, hamûlesini zaptettikten sonra, batırdıkları 909 (1503)'da baş-gösterdi. Sultan Ġavrî evvelâ müslihâne yollardan tazminât almağa çalıştı. Portekiz kıralı Manuel'in Hindistan müslümanlarını tazyika ve ticâret gemilerine karşı düşmanca hareketlere devam etmesi hâlinde, Kudüs'teki mukaddes makamların tahrip edileceği tehdidi ile, Sînâ manastırının baş-râhibini, bir şikâyetnâmeyi hâmilen, papaya gönderdi. Teşebbüs neticesiz kaldı; çünkü Manuel, sultanın, hıristiyan ziyâretçiler yüzünden, sağlamakta olduğu geniş menfâatlerden mahrûm kalmak endişesi ile, bu kadar ileri gitmekten çekineceğini iyi biliyordu. Nihâyet sultan, bilhassa 910 (1504)'da, 17 arap gemisi Hindistan'ın Panane limanında imhâ edildiği zaman, kâfî kudrette bir donanmaya sâhip olmak zarûretini duydu; fakat Mısır'a gitmekte olan bir kereste nakliye gemisine Rodos şövalyelerinin el koyması üzerine, bu donanmanın inşâsında da müşkülâta uğradı. Portekizliler ile denizde hesaplaşmak için, üssler te'mini maksadı ile, sultan, müteaddid seferler neticesinde, Arabistan sâhillerini emniyet altına aldı; dirâyetli kumandanı Ḥusayn Cidde'yi sûr ve burçlar ile tahkim ve limanı donanmaya üss olacak şekilde tanzim etti. Ḥusayn ile Portekiz umûmî vâlisinin oğlu Lorenzo arasında ilk karşılaşma, 914 (1508)'te, Hindistan'ın Şaūl limanında oldu; bu muhârebede, Diu müslüman vâlisinin filosu tarafından desteklenen mısırlılar muvaffakiyet kazandılar; Lorenzo telef oldu, amiral gemisi yandı; fakat akabinde amiral oğlunun ölümünün intikamını aldı. Hindistan gemileri ihtiyâta çekilmiş iken, Mısır donanmasının bir kısmını imhâ etti ve Ḥusayn'i sür'atle Kızıl-Deniz'e firâra mecbûr etti. Mısırlılar ile Portekizliler arasındaki husûmet ertesi sene devam etti. Kuvvetli bir Portekiz donanması bizzat 'Aden'i ele geçirdi; mamafih bu muvaffakiyetin arkası gelmemiştir. Sultan da Hindistan'a doğru yeni bir donanma yola çıkardı ise de, bu filo Cidde'ye ulaştığı sırada, Mısır'da siyâsî durum değişmiş bulunuyordu. 922 (1517)'de osmanlı pâdişahı Selim Kahire'yi zaptetmiş, böylece mübârek şehirlerin hâmîsi, aynı zamanda garbî Arabistan sâhillerinin hukümdarı olmuş idi. Menfaatlerinin kendisini küçük Asya ve Balkan memleketleri etrafına çekmesi yüzünden, Hindistan'a doğru yayılma işi ile fazla alâkalanmayan Sultan Selim, muvaffakiyetlerine rağmen, Ḥusayn'i ve onun Arabistan'ın diğer mıntakalarını işgâl altında bulunduran kumandanlarını yanına çağırdı ve Arabistan'daki tebeasına yapılan zulüm ve merhametsizliklerden mes'ûl tutulan Ḥusayn'i Cidde'de idâm ettirdi. Mısır donanması geri dönmeğe mecbûr oldu. Porte-

kizliler de, Kızıl-Deniz ticâret yolunu terkettiklerinden, orada elde etmiş oldukları muvaffakiyetler ile iktifâ ettiler. Portekizlilerin gelişinden ve transit emtiasının yol değiştirmesinden itibâren, Mısır yavaş-yavaş en mühim gelir kaynağını kaybetmiş ve dolayısı ile, memleket şartlarına uygun bir vergi sistemi bulunmadığı için, Sultan Ġavrī, mâlî bozukluklar arasında kayıpları telâfîye yarayacak bir çâre bulamadığı cihetle, tebeasını ağır vergiler altında ezmek ve âciz düşürmekten başka bir şey yapamamış idi. Diğer taraftan memlûklerinin maaşlarını muntazaman vermek imkânına mâlik olmadığından, hukûmeti sağlam destekten tamâmiyle mahrûm kalmış idi. Dış siyâseti de fenâ bir manzara arzediyordu. Kudretli pâdişah Selim'den korktuğu için onun en amansız düşmanı olan İran hukümdarı Şah İsmā'īl [b. bk.] ile iş-birliği yaptı. Ḳanṣūh tarafından Yavuz Selim'e gönderilen 922 safer tarihli türkçe mektup için bk. *Türk tarih encümeni mecmuası*, 19 (96), s. 30—36; iki hukümdar arasında teâtî edilen diğer mektuplardan sûretler için bk. Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭīn*, I, 369—375. 922 (1516 baharı)'de Sultan Selim, Şah İsmā'īl ile savaşmak üzere, Anadolu'da ilerilerken, Sultan Gavrī, iki hukümdarın arasını bulmak bahânesi ile, Haleb'e hareket etti. Asıl maksadı İsmā'īl'e yardım etmek iken, sulhperver niyetler beslediğini göstermiş olmak için, halife ile baş-kadıyı berâberinde getirmiş idi. Câsusları vâsıtası ile vaziyetten haberdar olan Selim, elçilerine karşı Sultan Ġavrī'nin gösterdiği samîmî kabûle aldanmadı. Savaşı kaçınılması imkânsız bir hâle getirmek maksadı ile, Ġavrī'nin elçisine fenâ muâmele etti; yanındakileri öldürttü; acı ve ağır muâmelelere mârûz bıraktığı elçiyi de, bir katıra bindirerek, harp ilânını bildiren mektup ile birlikte, geri gönderdi. Sultan Ġavrī için mücâdele zâten ümitsiz idi; zîra kumandanlarına itimadı yok idi. Tebeasını vâlilerin haksız ve aşırı vergi tahsillerine, cebir ve şiddetlerine karşı artık koruyamıyor ve bu vâlilerin sadâkatinden emin olamıyordu. Sağ cenâh kumandanlığını, hakkında defalarca ikaz edilmiş olmasına rağmen, Haleb vâlisi Ḫā'ir Bey'e verdi; fakat daha ilk karşılaşmada, Ḫā'ir Bey, kuvvetleri ile berâber, savaşı terketti (savaşın tafsilâtı için bk. *Munşa'āt al-salāṭīn*, I, 398—406). Ordusu dağılan ihtiyar sultana dâir bundan sonraki haberler birbirini tutmaz. Hâl tercümesine göre, atından yere yuvarlanarak ölmüş, fakat cesedi bulunamamıştır. Kendini zehirlediği veya hasmın eline geçmemesi için, adamları tarafından öldürüldüğü yahut kesik başı Selim'e götürüldükten sonra, cesedinin merâsim ile gömüldüğü v.b. gibi rivâyetler de var ise de, bunlar arasında en doğrusunun, bizzat Ḳanṣūh'un binbaşılarından olup, Yavuz'a karşı yapılan seferde sultanın yanında bulunmuş olan 'Amr Şāṭır Ġavrī'den, İbrāhīm Gulşanī menâkıbında (Gülşenî'nin Ḳanṣūh devrinde Mısır'da ikamet eden oğlu Aḥmed Ḥayālī'nin hâtıralarına dayanmaktadır) nakledilen rivâyet (121b) olsa gerektir ki, ona göre, savaştan mağlûp çıkan Ġavrī, Şāṭır ve daha bir kaç kişi ile berâber kaçarken, çöle düşmüş ve yorgunluk ve bitkinlikten, gece yattığı yerde ölüp, kalmıştır Suriye ve Mısır'ın sür'atle fethi ve memlûklerin son ümitsiz muhârebesi hakkında bk. mad. SELİM ve TUMANBAY.

Sultan Ġavrī, kendini tamâmiyle vazifelerine vermiş olmakla berâber, ne etrafına dostlar toplayabilmiş, ne de memleketin karma-karışık mâliyesinde nizâmı iâde edebilmiştir. Pek muvakkat menfâatler ve idârî tedbirler dışında, hiç bir şeye sebat ile dikkat ve ihtimâm sarfetmemiş idi. Ne memlûklerinden ve ne de emîrlerinden emin idi. Kendisinde adâlet hissi ve iktidarın sağladığı imkânların hakikî değerini takdir duygusu yoktu. Bundan başka, şahsî cesârete lüzûm bırakmayan sahrâ topçuluğu ve fitilli tüfek ateşi gibi, yeni muhârebe tekniğine karşı, savaşta uzun menzilli silâhlar kullanmağı âdetâ küçüklük addetmekten ileri gelen bir nefret besliyordu. Osmanlıların seri zaferleri, portekizlilerin üstünlüğü, muhakkak ki, kısmen sultanın ve süvârilerinin ateşli silâhlar ile cihazlanmağı reddetmeleri neticesi olmuştur ki, İbn İyās bundan mufassalan bahseder. Ḳanṣūh Ġavrī, kuvvetli dinî kültüre sâhip olduğu gibi, edebiyat ile de meşgûl idi. *al-Kawkab al-durrī fī awṣibat al-Ġawrī* adında, tefsire dâir bir eseri, *al-Munaḳḳaḥ al-ẓarīf ʿalā muwaššaḥ al-šarīf* adlı iki manzûmesi, ayrıca arapça bir *Dīvān*'ı vardır. *Manāḳib-i İbrāhīm Gulşanī* (119a)'de üç dilde divanı olduğu rivâyet ediliyor. Topkapı sarayında (Bagdad köşkü kütüp., nr. 138) mevcût *al-Ḳaṣā'id al-rabbāniya wa 'l-muwaššaḥāt al-sulṭāniyāt al-Ġawriya* unvanlı manzûm risâlesi, muhtelif makamlarda bestelendiği anlaşılan 1 türkçe ve 1 türkçe-arapça mülemmâ'ı, 17 de arapça şiirini ihtivâ etmektedir.

Bibliyografya: Weil, *Gesch. der Chalifen*, V, 384—416; J. v. Hammer, *GOR* (Pest, 1827 v. dd.), III, 462 v. dd.; her ikisi de başlıca şark yazma kaynakları, bundan başka muâsır vekayinâmeleri ve garp konsülleri ile münâsebetleri zikrederler; İbn İyās, *Badā'iʿ al-zuhūr* (nşr. Parl Kahle ve Muḥammed Muṣṭafā), İstanbul 1931 v. d., *Bibliotheca Islamica*, V; İbn al-Ḥanbalī, *Durr al-ḥabab fī tārīḫ aʿyān Ḥalab* (yazm. Wien, bk. Flügel, *Die arab.... Handschr. der Hofbibl.*, II, nr. 1184, krş. Brockelmann, *GAL*, II, 368), 176b v.dd.'inda verilen mufassal hâl tercümesinden şimdiye kadar istifâde edilmemiştir; J. J. Marcel, *Hist. de l'Egypte depuis la conquête des Arabes...* (Paris, 1834), s. 407—411; W. Muir, *The Mameluke Slave Dynasty* (London, 1896), s. 187—201.—İmarcı olarak faâliyetinin tafsilâtı için bk. *EI*, mad. ḤALAB, „şehir sûrları ve kalesi" bölümü; Dimeşk'teki inşaâtı husûsunda bk. M. Sobernheim, *Die Inschriften der Zitadelle von Damaskus*, nr. 24—26 (*Der Islam*, 1921, XII); ticârî münâsebetler hakkında bk. B. Moritz, *Ein Firman des Sultans Selim* (*Festschr. Ed. Sachau... gewidmet*, Berlin, 1915, s. 425—427).—Portekizliler ile mücâdelesi için bk. S. Ruge, *Gesch. des Zeitalters der Entdeckungen* (Samml. Oncken, II, 9) ve H. Schäfer, *Gesch. Portugals* (Hamburg, 1850), III, 200 v. dd.; Rıfkı Melûl Meriç, *Kansuhu 'l-Gavrī'nin şiirleri* (*Oluş* mecm., Ankara, 1939, sayı 19). Metinde zikredilen Memlûk devlet teşkilâtına dâir ıstılahlar hakkında tafsilât için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* (nşr. T. T. K., İstanbul, 1941), bk. fihrist; Muḥyī Gulşanī, *Manāḳib-i İbrāhīm Gulşanī* (yazılış tarihi h. 1012), Râif Yelkenci nüshası, 119a, 121b; Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭīn* (İstanbul, 1264), I; Halil Edhem, *Mısır fethi mukaddemâtına âit mühim bir vesika* (*TTEM*, İstanbul, 1927, X, sayı 19 (96)); Kansu'nun ölümü hakkındaki türlü rivâyetler için bk. Halil Edhem Eldem, *Mısır'ın son Memlûk sultanı Tumanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitâbe* (İstanbul, 1935), nr. 17, not 2, 23; Brockelmann, *GAL*, II, 20; *Suppl.*, II, 13. (M. SOBERNHEIM.)

[Bu makale İBRAHİM KAFESOĞLU tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

ḲĀNṢŪH. [Bk. KANSU.]

KANTAR. ḲİNṬĀR (lat. *centenarius*), eski arap ağırlık sisteminde büyük bir ağırlık ölçüsünün adı olup, *Kur'an* (III, 12, 73)'da bile geçer. Bu ölçünün ağırlık değeri hakkında mevcût bir çok rivâyet arasında en çok kullanılanı ve kelime mânasına en uygunu 1 *ḳinṭār* = 100 *raṭl* olanıdır; fakat bu da pek sarîh değildir. *Ḳinṭār* tâbiri, *Kur'an*'a nazaran, külliyetli bir altın para yekûnû (ûmûmiyetle = 10.000 dinar = 42 1/2 kg.) ifâde etmek için kullanılmıştır. Diğer ağırlık ölçüleri (*kurr* ve *vasḳ*) hakkında bk. mad. ḲAFĪZ.

Bibliyografya: Bk. ḤABBA maddesindeki eserler ve bilhassa Sauvaire, *Matériaux* (*JA*, 1884), IV, 261.

(E. V. ZAMBAUR.)

ḲANṬARA. [Bk. KANTARA.]

KANTARA. ḲANṬARA (cem. *ḳanāṭir*), arap. köprü, bilhassa taştan yapılmış bir köprü; fakat aynı zamanda „su yolu (bilhassa cem. şekillerde), bend", nihâyet hattâ „büyük binâ, hisar" (nasıl ki *ḳastal* = castellum'dan gelen *ḳasāṭil* kelimesi de „su yolu" mânasına gelir; bk. ḲANĀT); krş. *Tāc al-ʿarūs*, III, 509; Dozy, *Supplément*, II, 421; de Goeje, *BGA*, IV, 334 ve bilhassa R. Geyer, *S.-B. Ak. Wien* (1905), CXLIX, 114—119, nr. 6. Kelimenin menşe'deki („kemer, taştan kemer") mânâsı, en eski arap lugatçileri tarafından te'yit edilir; krş. Dozy-de Goeje, *Descr. de l'Afrique et de l'Espagne par Edrîsî*, s. 369. *Cisr* kelimesi, tahtadan veya kayıklardan yapılmış bir köprüye delâlet etmek suretiyle, taş köprü mânasındaki *ḳanṭara*'nın zıddıdır. Bununla berâber, daha sonraları her iki kelime tamâmiyle aynı mânada kullanılmıştır (krş. Dozy, *ayn. esr.*, I, 194).

Ḳanṭara'nın menşe'i henüz, tatmin edici bir şekilde, izah olunamamıştır. Bu kelimenin geçtiği en eski vesika Ṭarafa'nın bir şiiridir (IV, 22; bk. *The Diwans of the Six Ancient Arabic Poets...*, nşr. Ahlwardt, 1870, s. 55). Bu kelimeye arapçanın eski devirlerinde tesâdüf edildiğinden, Yāḳūt (*Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 187) bunu gerçekten arapça bir kelime addetmektedir; fakat hemen-hemen muhakkak olarak, bu kelime yabancı bir kelime sayılabilir. Vollers ve Geyer yunan ve latin menşe'i üzerinde duruyorlardı. Birincisi (*ZDMG*, LI, 376; *ZA*, VIII, 100 v. d.) bu kelimeyi orta çağ lâtincesinde *cintrum* (frns. *cintre*) ile karşılaştırdığı hâlde, ikincisi (*ayn. esr.*, s. 118 v. d.), müştak olduğu kelimenin κανθήλιος = „sepet", *cantherius* = „kirişleme" (inşâat ve dam yapılması husûsunda) ve yahut κάμπτρα, κάμπτριον = „bend" (krş. bir de καμπτής = „eğilme, münhanî") olabileceğini kaydediyordu. En doğrusu, bütün bu izahları, fonetik güçlükler dolayısı ile ve misâl olarak alınmış kelimelerin mânası husûsunda kısmen münferid ve nâdir şerhlere dayanılmış olması yüzünden, bir tarafa bırakmak olacaktır. Bu izahlar için krş. Fränkel (*ZA*, XIX, 270 v. d.) ve Nöldeke (*ayn. esr.*, s. 408). *Ḳanṭara* kelimesinin arâmîceden gelmiş olması daha akla yakın görünüyor; Nöldeke (*ayn. esr.*)'nin farzettiği gibi, ilk önce *ḳeṭārā* = „çenber, kemer„'den gelmiş olmalıdır (bk. Payne-Smith, *Thesaur. Syriac.*, stn,

3591; bilhassa krş. Bar Bahlūl, *Lex.*, stn. 1768, m. *ḳeṭārṭā*). Yukarıda zikredilen *cisr* kelimesi de arâmîceden gelmekte (Fränkel, *Die aram. Fremdwörter im Arab.*, Leiden, 1886, s. 285 ve D. H. Müller, *WZKM*, I, 31) ve şüphesiz âsûrca ve akadcaya kadar çıkmaktadır; krş. Meissner (*ZA*, IX, 269) ve Zimmern, *Akkadische Fremdwörter* (Leipzig, 1915), s. 31.

al-Ḳanṭara, ispanyolcada *alcantarilla* („küçük köprü, su oluğu") ve *alcantarillado* („kemerli su yolu") tasgir şekillerinde bâkî kalmıştır; krş. Dozy-Engelmann, *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe*[2] (Leiden, 1869), s. 41; *Diccionario de la Lengua Castellana por la Real Academia Española* (14. tab., Madrid, 1914).

al-Ḳanṭara ve *al-Ḳanāṭir* kelimeleri, bâzan, msl. Ḳanāṭir Fir'avn şeklinde olduğu gibi, mânasını tamamlayan kelimelerin ilâvesi ile, şarkın arap memleketlerinde orta çağda veya zamanımızda, mevkî ismi olarak, bâzı şehirlerin mahallelerini adlandırmak üzere, bilhassa Bagdad'da kullanılır. Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld, IV, 180, 187—192; VI, 179 v.d.)'de, mevkî ismi olmak üzere, 12 kadar al-Ḳanṭara ve 4 Ḳanāṭir zikreder (bunlardan başka bk. msl. Ṭabarī, nşr. de Goeje, fihrist, s. 759 v.d. ve İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, fihrist, XIII, 790). Bagdad şehrinin halifeler zamanında bâzı köprülerin ismi ile adlandırılmış mahalleleri için bk. G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate* (London, 1900), s. 368, fihrist.

al-Ḳanṭara adını taşıyan mevkîler arasında şunlar sayılabilir:

1. Cezayir ülkesinde, Atlas dağlarının cenûp mâilesinde, bir vâha olup, Ḳosanṭīna (Constantine)'den çöle giden yolun ve demir yolunun geçtiği dar bir boğazın ağızında yer alır. Adı geçen demir yolu üzerinde, Biskra'ya 56 km. mesâfede, bulunur. Afrika'nın en şimâldeki vâhalarından biri olan al-Ḳanṭara 3.500 kadar nüfuslu üç köyden mürekkep olup, burada gâyet sık hurmalıklar vardır. Mevkî itibârı ile mühim bir askerî merkez olduğu için, civarda bulunan Roma kitâbelerinin delâlet ettiği vecihle, daha ilk çağda burası iskân edilmiş idi. Buranın Roma yol tasvirlerinde Ad Calcem Herculis adı ile geçen yer olması icâp ediyor; bk. Pauly-Wissowa, *Realencyklop. der klassisch. Alter.-Wiss.*, III, 1345 (Dessau). al-Ḳanṭara ismi, içinden Vād al-Ḳanṭara'nın aktığı ve yerlilerce Fumm al-Ṣaḥrā („Sahrâ'nın ağızı") adı verilen dar boğazı 40 m. bir kemer ile aşan ve 1862'de fransızlar tarafından tâmir edilmiş olan köprüden gelir. Muhtelif kaynaklar arasında bilhassa bk. Vivien de St. Martin, *Diction. de géogr. universelle* (Paris, 1879), I, 66 ve Kobelt, *Reiseerinnerungen aus Algerien und Tunis* (Frankfurt, 1883), s. 322; *Algérie et Tunis* (Paris, 1923), s. 273 v. d.

2. Alcántara, İspanya'nın Estremadura bölgesinde, Cáceres eyâleti dâhilinde, Portekiz hudûdu yakınında, 4.000 kadar nüfuslu kadîm bir şehir olup, adını 105 (m. s.) yılında inşâ edilmiş olan ve Tajo ırmağını şehrin şimâl-i garbîsinde altı büyük kemer ile aşan muhteşem bir granit köprüden alır. Burası, 1176'da hudûtları araplara karşı müdâfaa için kurulan ve 1213'te bu şehre nakledilerek, Alcantara tarîkati ismini alan şövalyeler tarîkati dolayısı ile de meşhûrdur (Baedeker, *Spanien und Portugal*[4] (Leipzig, 1912), s. 439 v. d.

3. Mısır'da Süveyş kanalının Asya kıyısında, Port Said ile İsmāʿīlīya arasında, yarı yolda ve bu iki şehri birleştiren demir yolu üzerinde, bulunan meskûn bir mahaldir. Burası şimâldeki büyük Menzaleh ve cenûptaki Küçük Balāḥ gölü arasında, alçak ve dar bir dil şeklinde, uzanan topraklar üzerinde yer alır. İsmi orta çağ başlarında burada mevcût bir köprüden gelir. 741 (1340)'e doğru Arabistan'ı tasvir eden coğrafyacı İbn Faḍl Allāh al-ʿOmārī (*ZDMG*, LXX, 486, 511) eski bir kervan konak yeri olan al-ʿAḳūla civarında bir köprü zikreder (Ḳanṭarat al-cisr) ki, feyezanlar sırasında, Nil nehrinin fazla suyu bunun altından çöle doğru akmakta idi. Burada, XIX. asır başında, yukarıda adı geçen gölleri birleştiren bir köprü var idi. Şimdiki al-Ḳanṭara şehri, bulunduğu mevkîde ancak Süveyş kanalının inşâsından sonra gelişti. Kadîm iskân yeri daha şarkta, yarım saatlik bir mesâfede, Tell Abū Sēfe (haritalarda bir de Tell al-Aḥmar) ismi verilen ve üzerinde harâbelere rastlanan bir tepe üzerinde bulunuyordu. Burası Mısır'ın kapısı telâkkî edilebilecek bir durumda olup, bütün ordular Nil vâdisini buradan istilâ etmişlerdir. Askerî mevkiinin büyük ehemmiyeti dolayısı ile, burası en eski devirlerden beri iskân edilmiş idi. Ramses II.'e âit bir mâbet ve Batlamyus devrinden ve romalılardan kalma harâbeler ihtivâ eden Tell Abū Sēfe, eski Mısır'ın Zaru (*Ṣ'rw*) şehrinin yerine tekabül etmekte ve bizans devrinde burası Sile, Sele (Selle) adı ile anılmakta idi. Orta çağda ise, buraya al-ʿAḳūla deniliyordu [bk. mad. DAYR AL-ʿĀḲŪL]. Memlûkler devleti zamanında bu isim yerine muvakkaten al-Ḳuṣayr adı kaim oldu. Birinci cihan harbi sırasında da al-Ḳanṭara, kanal harbinde, ehemmiyetli bir rol oynadı. 1914 teşrin II.'den mart 1916'ya kadar, burada, türk ve ingiliz orduları arasında, muhârebeler oldu (kanal taarruzu şubat 1915; bu husûsta bk. msl. B. Baer, *Der Völkerkrieg. Eine Chronik der Ereignisse seit dem 1. Juli 1914*, Stuttgart, 1914 v.d., IV, 220—224; VIII, 367; XI, 318; XVII, 47 v. d., 128, 130, 132).

İlk çağın en eski devirlerinde olduğu gibi, orta çağda da al-Ḳanṭara, Mısır'dan Suriye'ye giden kervanların çıkış kapısı idi. Birinci cihan harbinden itibâren, Port Said — Süveyş demir yolundan, burada bir kol ayrılarak, Ḳaṭya, al-ʿArīş, Ġazza ve Ludd'e uzanmakta ve bu mevkîde Kudüs—Yafa demir yoluna bağlanmaktadır.

Bibliyografya: Baedeker, *Palästina und Syrien*[7] (1913), s. 177; C. Küthmann, *Die Ostgrenze Ägyptens* (Berlin, Diss., 1911), s. 38—49; R. Hartmann (*ZDMG*, LXIV, 688, 691, 696; LXX, 486 v. d., 511 ve *Petermann's Geogr. Mitteil.*, 1916, LXII, 373—377); Alt (*Palästinajahrbuch des deutsch. evangel. Instituts*, Berlin, 1914, X, 60—63); Dalman (*ayn. esr.*, 1924, XX, 44—46; Ḳanṭara mıntakasında yapılan hafriyât ve keşifler için bk. Clédat (*Recueil de travaux relatifs à l'archéol. égyptienne et assyrienne*, Paris, 1915, XXXVII, 38 v. d. ve 1919, XXXVIII, 1 v. d., 70 v. d.).

4. Sîna yarım-adasında kadîm Petra şehri mevkiinde bir mâbet. Krş. Savignac, *Le sanctuaire d'el-Kantara* (*Rev. Biblique*, yeni seri, 1906, III, 391 v. d.).

5. Ḳanṭarat-Zaynab, Suriye'de, Nahr Bayrūt üzerinde, Roma devrine âit, bugün de heybetli harâbeleri görülen su kemerleridir; arap efsânesine göre, bunlar kıraliçe Zaynab (Zenobia) zamanından kalmış idi. Krş. Fr. Müller, *Studien über Zenobia und Palmyra* (Königsberg, Diss., 1902), s. 14 v. d.

6. Ḳanāṭir Fir'avn („Fir'avn'un su yolu"), Suriye cenûbundaki muhteşem su mecrâsı olup, Ḥavrān garbindaki Lecā lâv yaylasının garp eteklerinden başlayarak, yürüyüş ile 20 saatten fazla bir mesâfede, Mukēs (Gadara)'e kadar uzanır ve bir takım meskûn mevkîlere yaz aylarında içilecek su te'min ederdi. Wetzstein bunu, görünüşe nazaran haklı olarak, Ḥamza al-İṣfahānī (*Tārīḫ*, nşr. Gottwaldt, s. 117)'nin bahsettiği Ḳanātir olarak teşhis ediyor. Bununla berâber, 500 (m. s.) yıllarına doğru saltanat süren Gassânî hükümdarı Cabala b. al-Ḥāriṯ'in bu büyük eserin bânisi olması muhtemel değildir; krş. Nöldeke, *Die ghassanid. Fürsten...* (*Abh. Pr. Akad.*, 1887, IV, 50). Buna mukabil eserin ilk çağa kadar çıktığı muhakkak sayılır. Fazla mâlûmât için bk. Wetzstein, *Reisebericht über Hauran und die Trachonen* (Berlin, 1860), s. 123—125.

Ḳunayṭira tasgir şekli (halk ağızında Ḳunēṭra, Ḳenēṭri), muhtelif yerlerde, mevkî ismi olarak, kullanılır. Ürdün şarkındaki memleket olan Cavlān'da bir yerin adı böyledir (bk. Baedeker, *Palästina und Syrien*[7], Leipzig, 1913, s. 248). Bundan başka, Fas ülkesinde, Sebu ırmağının denize döküldüğü yer yakınında, yeni kurulmuş bir şehir (Knitra) de vardır. Burası aynı nehrin munsabında bulunan Mahdīya (Mamora, Méhédia) eski limanının yerini almıştır.

(M. Streck.)

KĀNŪN. [Bk. KÂNÛN.]

ḲĀNŪN. [Bk. KANUN.]

KÂNÛN. KĀNŪN, Palmyra kitâbelerinde adı geçen (krş. S. A. Cook, *A Glossary of the Aramaic Inscriptions*, fihrist, *kānūn* kelimesi) ve Marḥeşvān'a tekabül eden ayın ismi. Daha sonraları *kānūn* süryânîlerin ay adları arasında (bk. Payne Smith, *Thesaurus Syr.*; b. bk.), *kānūn ḳeḏēm* yahut *ḳaḏmāyā* ve *kānūn ḫrāy* yahut *ḫrāyā* şeklinde, görülür. Arapçada bu aylara *kānūn al-awwal* ve *kānūn al-āḫir* denilir. Burada iki *kānūn* dokuzuncu ve onuncu aylara delâlet eder. Birūnī, *Kitāb al-āṯār al-bāḳiya* (nşr. Sachau), s. 60'ta süryânîce şekilleri, *kānūn ḳadîm* ve *kānūn ḫrāy* olarak, gösterir; *kānūn awwal*'e bir hadîste rastlanmaktadır. „İçecek v.b. ihtivâ eden çömleklerin ağızını kapalı tutun" diyen hadîsin emri şu inançtan gelmektedir: gûyâ yılda bir gece vebâ ağzı açık çömleklerden geçermiş. Bu hadîse bir başka rivâyet de eklenmektedir: „aramızdaki yabancılar (*aʿâcim*) bunun *kānūn al-awwal*'de olmasından korkarlar" (Muslim, *Kitāb al-aşriba*, hadîs 99). [Türkiye'de şimdi bu aylardan birincisine aralık, ikincisine ocak ismi, hiç bir yakın delîl ve tevcih olmaksızın, verilmiştir. Ancak *kānūn* kelimesinin arapçada ateş ocağı manâsına gelmesi nazar-ı dikkate alınarak, ikinci ayın ismi tercüme edilmiş olabilir]. (A. J. Wensinck.)

KANUN. ḲĀNŪN, üzerine mâdenî teller gerilmiş olan mustatil veya şibh-i münharif şeklinde bir mûsikî âleti. Dizler üzerinde tutulur ve işâret parmaklarına geçirilen mâdenî mızraplar ile çalınır (Lane, *Modern Egyptians*, 5. tab., s. 366, 368; Salvador Daniel, *Musique arabe*, s. 37).

KANUN. ḲĀNŪN (< yunan. κανών), usûl, nizâm, kaide. Müslüman imparatorluğunun inkişâfı, çoğunun tedvin edilmiş

kanunları bulunan muhtelif unsurlardan müteşekkil milletler ile temâsını te'min eden muazzam fetihleri, ticâret ve sanâyiin gelişmesi, düzenli askerî kuvvetlerin kuruluşu, hukûmetleri, şerî'at yanında, *'urf* (*örf „lex principis“*) prensibinin tatbiki ile, bir çok husûsî emirnâmeler isdârına zorladı. İşte bu emirnâmelere *ḳānūn* (cem. *ḳavānīn*) denildi. Berberîler kendi husûsî örf ve âdet mecellelerine bu ismi verirler (krş. Hanoteau ve Letourneur, *La Kabylie et les coutumes Kabyles*, Paris, 1873, II ve III; Morand, *Les Kanouns du Mzab, Etudes de droit musulman algérien*, Cezayir, 1910; Masqueray, *Formations des cités chez les populations arabes sédentaires*, Paris, 1886, s. 74 v.dd.; *Archives berbères*, I ve II; Luc, *Le droit Kabyle*, 2. tab., Paris, 1917; Henri Basset, *Essay sur la littérature des Berbères*, Cezayir, 1919, 5. fasıl, *La littérature juridique, les Kanouns*). (CL. HUART.)

KANUN-I ESÂSÎ. ḲĀNŪN-İ ASĀSÎ, devlet iktidarlarını kuran ve bunlar arasındaki münâsebetleri tâyin ve her birinin vazife ve salâhiyetlerini tanzim eyleyen ve esâslı fert haklarını tesbit eden temel kanun olup, devlet hukukî nizâmı içinde en üstün yeri işgâl eder. Burada Türkiye ve diğer islâm devletleri kanun-ı esâsîleri, sâdece en karakteristik hükümleri üzerinde durulmak sureti ile, mücmelen tahlil olunacaktır.

I. TÜRK KANUN-I ESÂSÎLERİ.

Türkiye 'de yukarıdaki klasik târife uygun bir mâhiyet taşıyan 1293 (1876) tarihli ilk temel kanunun adı olarak kullanılan „kanun-ı esâsî“ tâbiri, Osmanlı saltanatının ilgâsından sonra, bittabî istimâlden sâkit olarak, 1921 ve 1924 tarihli temel kanunlara „teşkilât-ı esâsiye kanunu“ adı verilmiştir. 1924 teşkilât-ı esâsiye kanunu yerine, 15 kânun I. 1945 tarihli Anayasa kaim olmuş idi. „Mâna ve kavramda bir değişiklik yapılmaksızın türkçeleştirilmiş olan“ 1340 (1924) teşkilât-ı esâsiye kanunundan başka bir şey olmayan bu Anayasa, 24 kânun I. 1952 tarihli, 5997 sayılı kanun ile kaldırılarak, yerine aşağıda şerh ve izah olunan 20 nisan 1340 (1924) tarihli ve 491 sayılı teşkilât-ı esâsiye kanunu, bütün zeyil ve tâdilleri ile birlikte, tekrar mer'iyete konulmuştur. Böylece Türkiye esâs teşkilât tarihinde, modern mânası ile, dört, yazılı temel kanun yer almaktadır. Bunlar 1293 (1876) kanun-ı esâsîsi ile 1325 (1909) muaddel kanun-ı esâsîsi ve 1921 ile 1924 teşkilât-ı esâsiye kanunlarıdır.

1. 1293 (1876) **kanun-ı esâsîsi.** Osmanlı saltanatında „birinci meşrûtiyet“ devrini açan bu kanun-ı esâsî, mâlûm olan iç ve dış âmiller ile ve bilhassa Midhat Paşa 'nın gayret ve teşebbüsü üzerine, Abdülhamid II. tarafından teşkil olunan bir komisyonca hazırlanmış olup, bizzat Abdülhamid tarafından hukümranlık hakları lehine yapılan mühim tâdillerden sonra, 7 zilhicce 1293 tarihli bir hatt-ı hümâyûn ile, neşir ve ilân olunmuştur. 12 fasıl ile 119 maddeyi ihtivâ eden bu kanun-ı esâsî, üslûp ve ifâde bakımından, sâde ve açık ve şekli itibârı ile, modern anayasa tekniğine uygundur. Muhtevâ itibârı ile de, muâsırı kanun-ı esâsîlerce kabûl edilen sisteme muvâfık olarak, devlet iktidarlarına, fert haklarına ve kanun-ı esâsînin üstünlüğü prensibine taalluk etmek üzere, üç kategori ahkâma yer vermektedir.

1. **Devlet iktidarları.** Kanun-ı esâsî, klâsik bir tefrike müsteniden, devletin icrâ, teşrî ve kazâ iktidarlarını, icrâ ve teşrî iktidarları bakımından tamâmen şeklî ve zâhirî olmak suretiyle, ayırmakta ve bunların kuruluşunu, münâsebetlerini ve fonksiyonlarını tanzim etmektedir.

a. **İcrâ iktidarı.** Bu iktidar saltanat makamında toplanır. Saltanat, hilâfeti de hâiz olarak, „Sülâle-i âl-i Osman 'dan, usûl-i kadîmesi vechile, ekber-i evlâda âittir“ (mad. 3). Sultan, „hasebilhilâfe din-i islâmın hâmîsi ve bilcümle tebaa-i osmâniyenin hükümdar ve pâdişahıdır“ (mad. 4). Sultanın „nefs-i hümâyûnu mukaddes ve gayr-ı mes'ûldür“ (mad.. 5). Tâlî derecedeki salâhiyetlerden başka, „vükelânın azil ve nasbı ..., düvel-i ecnebiye ile muâhedât akdi ve harp ve sulh ilânı ..., Meclis-i Umûmînin akid ve tâtili ve ledeliktizâ Hey'et-i Meb'ûsanın, âzâsı yeniden intihap olunmak şartı ile, feshi hukuk-ı mukaddese-i pâdişâhî cümlesindendir“ (mad. 7). Sadrâzamın riyâseti altında „dâhilî ve hâricî umûr-ı mühimmenin mercii“ olan (mad. 28) ve şeyhülislâmı da ihtivâ eden bir „Meclis-i vükelâ“ mevcût ise de, vükelâ meclisi pâdişah karşısında hukukan ve siyâseten muhtar bir kabine olmak vasfından mahrûmdur; zîra vükelâ doğrudan-doğruya pâdişah tarafından nasp ve azlolunduğu gibi (mad. 7, 27), sadrâzam tarafından re'sen görülecek işler, onun takdirine bağlı olarak, pâdişahtan „istîzan“ kaydına tâbî ve vükelâ meclisince bilmüzâkere verilen kararların ancak pâdişahın irâdesi ile icrâsı meşrûttur (mad. 29).

Vükelânın hukukî ve cezâî mes'ûliyete tâbî olup, me'mûriyetlerine müteallik ahvâl ve icrâattan dolayı „Divân-ı âlîde“ (madd. 30, 31). me'mûriyetlerinden hâric ve sırf şahıslarına âit dâvalardan dolayı, fertlerden farksız olarak, umûmî mahkemelerde muhâkeme olunmaları (mad. 33) icâp eder; siyâsî mes'ûliyetleri, esâs itibârı ile, pâdişaha karşıdır; zîra „vükelâ ile Hey'et-i meb'ûsan arasında ihtilâf olunan maddelerden birinin kabûlünde vükelâ tarafından ısrar olunup da, meb'ûsan cânibinden ekseriyet-i ârâ ile ve tafsîlen esbâb-ı mûcibe beyânı ile, kat'îyen ve mükerreren reddedildiği hâlde, vükelânın tebdili veyahut müceddeden müddet-i kanuniyesinde intihap olunmak üzere, Hey'et-i meb'ûsanın feshi münhasıran yedd-i iktidar-ı hazret-i pâdişâhîdedir“ (mad. 35). Vükelâ hey'eti kanun teklif etmek salâhiyetine mâlik olduğu gibi (mad. 53), „Meclis-i umûmî mün'akid bulunmadığı ve mübrem bir zarûret zuhûr ettiği zamanlarda, kanun-ı esâsîye mugâyir olmamak ve meb'ûsan meclisinin tasvibine arzolunmak üzere, pâdişahın irâdesi ile, muvakkaten kanun hukmünde kararlar ısdârına“ (mad. 36) ve muayyen mahalle mahsûs olmak üzere, örfî idâre ilânına da (mad. 113) salâhiyetlidir.

Devlet büdcesinin hukmü bir seneye mahsûs muvâzene-i umûmiye kanunu ile tanzim olunacağını tasrih eyleyen kanun-ı esâsî bir „Divân-ı muhâsebâtın“ teşkilini derpîş etmekte ve hukûmete büdce husûsunda da ehemmiyetli salâhiyetler vermektedir (madd. 90—107).

Me'mûrların statüsüne müteallik şart ve kaideler bir „nizâm-ı mahsûs“ ile tesbit olunur (madd. 39—41); vilâyetlerin idâre usûlü „tevsî-i me'zûniyet ve tefrik-i vezâif kaidesi“ üzerine müesses olup, idâre meclisleri ile umûmî meclislere seçilecek âzânın intihap tarzı bir kanun ile tâyin ve her kazâda, vakıf işlerine ve eytâm mallarının idâresine nezâret etmek üzere, her milletin müntehap fertlerinden mürekkep bir „Cemâat meclisi“ ve İstanbul ve taşralarda âzâsı müntehap belediye meclisleri kurulacaktır (madd. 108—112).

b. **Teşrî iktidarı.** Teşrî iktidarı da, icrâ iktidarı gibi, aslen saltanat makamına âit olup, „Hey'et-i âyan“ ile „Hey'et-i meb'ûsan“ dan mürekkep Meclis-i umûmî (mad. 42) bu iktidarın istimâline, sâdece istişârî bir hey'et mâhiyeti ile, iştirâk etmektedir; çünkü kanun-ı esâsî Meclis-i umûmîsinin teşekkül ve faâliyetini ve teşri'î salâhiyetinin istimâlini pâdişahın irâdesine tâbî kılmaktadır. Filhakika Meclis-i umûmînin her sene teşrin II. iptidâsında toplanan her iki hey'eti, pâdişahın irâdesi ile, açılır ve mart iptidâsında yine onun irâdesi ile, kapanır (mad. 43). Pâdişah, Meclis-i umûmîyi vaktinden evvel açabileceği gibi, ictimâ müddetini tenkis veya temdit edebilir (mad. 44) ve meb'ûsan meclisini „ledeliktizâ“ feshetmek hakkını hâizdir (mad. 7). Meclis-i umûmî âzâsı evvelâ „zât-ı hazret-i pâdişahîye“ ve sonra vatana sadâkat ve kanun-ı esâsî ahkâmına ve uhdesine tevdî olunan vazifeye riâyet ile hilâfından mücânebet eyleyeceğine (mad. 46) yemin ile mükelleftir.

Âyan ve meb'ûsan hey'etleri ancak „kendi vazife-i muayyeneleri dâiresinde bulunan mevâd için“ kanun yapılmasını veya mevcût kanunlardan birinin tâdilini „istid'aya“ salâhiyetlidir. Bu takdirde „evvelce makam-ı sadâret vâsıtası ile taraf-ı şâhâneden istizan olunarak, irâde-i seniye müteallik buyurulursa, âit olduğu dâirelerden verilecek izâhat ve tafsilât üzerine, lâyihalarının tanzimi Şûrây-ı devlete havâle olunur“ (mad. 53). Bu suretle hazırlanan kanun lâyihaları, evvelâ meb'ûsan meclisinde müzâkere ve kabûl edildikten sonra, âyan meclisine sevkolunur (mad. 54). Âyan hey'eti, lâyihada „esâsen umûr-ı diniyeye ve zât-ı hazret-i pâdişahînin hukuk-ı seniyesine ve hürriyete ve kanun-ı esâsî ahkâmına ve devletin tamâmiyet-i mülkiyesine ve memleketin emniyet-i dâhiliyesine ve vatanın esbâb-ı müdâfaa ve muhâfazasına ve âdâb-ı umûmiyeye halel verir bir şey görürse“, mütâleasının ilâvesi ile, ya kat'îyen redd veya tâdil ve tashih olunmak üzere, meb'ûsan hey'etine iâde eder (mad. 64). Meb'ûsan veya âyan hey'etlerinden birinde kat'îyen reddolunan kanun lâyihası, o senenin ictimâ müddeti içinde, tekrar müzâkere mevkiine konulamaz (mad. 54). Her iki hey'et tarafından kabûl edilen kanun lâyihası, ancak pâdişahın irâdesi ile, „düstûrül'amel“ olur (mad. 54). Kanun-ı esâsî, pâdişaha tanıdığı bu „mutlak veto“ hakkı ile, kanun teklifinde olduğu gibi, kanunun tekemmülünde de son sözü ona bırakmaktadır.

Âyan hey'eti, reis ve âzâsı yekûnu meb'ûsan hey'eti âzâsı mıkdarının üçte birini geçmemek üzere, doğrudan-doğruya pâdişah tarafından kanun-ı esâsîce muayyen vasıfları hâiz ve kırk yaşından aşağı olmayan kimseler arasından kayd-ı hayat ile mansûp âzâdan mürekkeptir (madd. 60—62). Bu hey'etin müzâkereleri alenî değildir.

Meb'ûsan hey'eti Osmanlı tebeasından her elli bin erkek nüfusa bir méb'ûs olmak üzere, kanun-ı esâsîce muayyen şartları hâiz kimseler arasından, gizli rey ile, dört sene için, seçilen âzâdan teşekkül eder (madd. 65—80).

c. **Kazâ iktidarı.** Kanun-ı esâsî bu iktidarın istimâlini, „şer'î“ ve „nizâmî“ olmak üzere, iki nevî kazâ merciine tevdî etmekte ve diğer iktidarlar karşısında istiklâlini te'mine mâtûf hükümler koymaktadır (madd. 81—91). Kanunen, muayyen mahkemeler dışında, fevkalâde bir mahkeme veya hüküm vermek salâhiyetini hâiz komisyon teşkili câiz değildir (mad. 89). Âyan hey'eti tarafından, lüzûm görüldüğü takdirde, pâdişahın irâdesi ile, „Divân-ı âlî“ teşkil olunur. Divan-ı âlî, Âyan

hey'eti ile Devlet şûrâsı, Temyiz ve İstinaf mahkemesi reis ve âzâsı arasından ve her birinden onar âzâ olmak üzere, kur'a ile ayrılan otuz âzâdan mürekkeptir. Vazifesi, vükelâ ile temyiz mahkemesi reis ve âzâsının ve „zât ve hukuk-ı şâhâne aleyhinde harekete ve devleti bir hâl-i muhâtaraya ilkaya tasaddî eyleyenlerin“ muhâkemesidir (madd. 92—95).

2. Ferd hakları. Başlıca fert haklarını tesbit eden kanun-ı esâsî, Osmanlı devleti tâbiiyetinde olması itibârı ile, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin, „osmanlı“ sıfatını taşıyan fertlere, şahıs, matbuat, şirket, tedris, din ve mezhep hürriyetlerini, kanun karşısında ve „ahvâl-i diniyeden maada memleketin hukuk ve vezâifinde“ müsâviliği tanımaktadır. Her fert için mülkiyet ve mesken hakları masûndur. Vergiler her kesin kudreti nisbetinde tarh ve tevzî olunur. Bir kanuna müstenit olmadıkça, vergi, rüsum veya diğer bir nâm ile hiç kimseden bir akçe alınamaz. Müsâdere, angarya ve cerime memnûdur. İşkence ve sâir her nevî eziyet kat'îyen ve külliyen memnûdur (madd. 8—26). Fakat kanun-ı esâsî, pâdişaha „hukûmetin emniyetini ihlâl ettikleri idâre-i zâbıtanın tahkikat-ı mevsûkası üzerine sâbit olanları“ memleketten „ihraç ve teb'id“ gibi (mad. 113), fert hak ve hürriyetleri için son derecede tehlikeli bir hak tanımaktadır.

3. Kanun-ı esâsînin üstünlüğü. Kanun-ı esâsî, devlet hukukî nizâmındaki üstünlüğünü nâtık olmak üzere, „bir maddesinin bile hiç bir sebep ve bahâne ile tâtil veya icrâdan iskat olunamayacağını“, „tagyir ve tâdiline lüzûm-ı sahîh ve kat'î görüldüğü takdirde“, tâdilin ya vükelâ hey'eti veya âyan veya meb'ûsan hey'etlerinden biri tarafından teklif olunması ve bu teklifin, evvelâ meb'ûsan meclisi mürettep âzâsının üçte iki ekseriyeti ile kabûlü ve kabûlün âyan meclisinin de üçte iki ekseriyeti ile tasdiki ve pâdişahın irâdesine iktirânı lâzım geldiğini“ kanun-ı esâsîye âit bir maddenin tefsirinin âyan hey'etine, adlî kanunların temyiz mahkemesine, mülkî kanunların ise, devlet şûrâsına âit olduğunu tasrih eylemektedir (madd. 115—117).

1293 (1876) kanun-ı esâsîsi, „Meclis-i umûmî“ nin Abdülhamid II. tarafından, 13 şubat 1876 tarihinde, bilâ-müddet tâtili ile, mer'iyet mevkiinden fi'len kaldırılmıştır.

II. 1325 1909) Muaddel kanun-ı esâsîsi. Abdülhamid II.'in 10 temmûz 1324 (1908)'te meb'ûsan meclisini ictimâa dâvet ederek, kanun-ı esâsîyi tekrar mer'iyet mevkiine koymak mecbûriyetinde kalması ile, „ikinci meşrûtiyet“ devri açılmış ve 14 nisan 1325 (1909)'te hal'edilip, yerine Mehmed Reşad V.'ın iclâsı üzerine, kanun-ı esâsînin yeni şartlara ve meşrûtiyet rejiminin hakikî icâplarına göre, tâdiline lüzûm görülerek, bu tâdil 22 ağustos 1325 (1909) tarihli bir kanun ile yapılmıştır. 22 ağustos 1325 tarihli kanun, 1293 kanun-ı esâsîsinin 21 maddesini tâdil ve ilk meb'ûsan meclisinin teşkiline mütedâir 10 şevvâl 1293 tarihli „tâlimât-ı muvakkatenin“ tatbikına mütealllik 119. maddeyi ilgâ ile, âit oldukları fasıllara bilâhare yerleştirmek üzere, 119, 120 ve 121 numaralarını taşıyan üç yeni madde eklemiştir.

1293 kanun-ı esâsîsinin böylece tâdili ile meydana gelen 1909 muaddel kanun-ı esâsîsi eskisinden şekil itibârı ile farklı değil ise de, rûh ve muhtevâsı bakımından çok farklıdır ve bu sebeple âdetâ yeni bir temel kanun vasfını taşımaktadır. İcrâ ve teşrî iktidarları ile fert haklarına taallûk eden muaddel hukümlerin başlıcaları şunlardır:

1. İcrâ iktidarı. Kanun-ı esâsî pâdişahın hukümranlık haklarını tahdit ve evvelce saltanat makamında toplanan icrâ iktidarına bu makam ile hukukan ve siyâseten muhtar bir kabine arasında müştereken kullanılan bir iktidar mâhiyetini vermiştir.

Pâdişah cülûsunda „Meclis-i umûmîde, müctemî değil ise, ilk ictimâında şer'-i şerîf ve kanun-ı esâsî ahkâmına riâyet ve vatan ve millete sadâkat“ yemini ile mükellef (mad. 3) olduğu gibi, hukûmet ile ve teşrî iktidarı ile münâsebetlerinde, rütbe ve mansıp tevcihinde, muâhede akdindeki salâhiyetleri sınırlanmıştır (mad. 7).

Vükelâ meclisinin hukukan ve siyâseten muhtar bir kabine mâhiyetini iktîsap eylemesinin neticesi olarak, pâdişahın vükelâyı re'sen tâyin salâhiyeti nez'edilmiş, sâdece „sadrâzamın ve şeyhülislâmın intihap ve tâyini ile sadrâzamın teşkil ve arzedeceği vükelânın me'mûriyetlerini tasdik“ eyleyeceği tasrih olunmuştur (madd. 7, 27).

Vükelâ tarafından verilip, re'sen icrâsına me'zûn bulunmadıkları kararlar, sadrâzamın takdirine göre, pâdişahtan „istîzan“ kaydına tâbî tutulmadığı gibi, vükelâ meclisince verilen kararların her hâlde pâdişahın irâdesi ile icrâsı meşrût olmayıp, „muhtâc-ı tasdik olduğu takdirde“, pâdişahın tasdikına arzolunurlar (madd. 28, 29). Kararnâmelerin, karar mes'ûliyetini tazammun etmek üzere, alâkalı nâzırlar tarafından imzâ edilmesi ve ayrıca pâdişahın imzâsını da ihtivâ etmesi lâzımdır (mad. 30).

Vükelânın pâdişah tarafından azli ve tebdili ancak „alel'usûl“, yâni meclis-i meb'ûsan tarafından, adem-i itimad beyânı üzerinedir; çünkü vükelâ hukûmetin umûmî siyâsetinden müştereken ve kendi nezâretlerine âit muâmelelerinden dolayı, münferiden meclis-i meb'ûsana karşı mes'ûldürler (mad. 30). „Vükelâ ile hey'et-i meb'ûsan arasında ihtilâf vukuunda, vükelâ re'yinde ısrâr edip de meb'ûsan cânibinden kat'îyen ve mükerreren reddedildiği hâlde, vükelâ ya meb'ûsanın kararını kabûle veya istifâya mecbûrdur. İstifâ takdirinde, yeni gelen hey'et-i vükelâ heyet-i sâbıkanın fikrinde ısrâr eder ve meclis, esbâb-ı mûcibe beyânı ile reddederse“, pâdişâh meclisi feshedebilir; fakat „hey'et-i cedîde-i meb'ûsan evvelki hey'etin re'yinde sebat ve israr ederse, meclis-i meb'ûsanın rey ve kararının kabûlü mecbûrîdir“ (mad. 35). 15 mayıs 1330 (1914) tarihli ve 318 sayılı bir kanun ile, siyâsî mülâhazalara mebnî yapılan bir tâdil ile meclis ile hukûmet arasında ihtilâf vukuunda, vükelânın tebdili veya meslisin feshi pâdişahın takdirine bırakılmış ve ancak yeni meclis eskisinin re'yinde sebat ve ısrar ettiği takdirde, meclisin rey ve kararının kabûlü mecbûrî olacağı tasrih edilerek, bu husûsta kısmen eski sisteme avdet olunmuştur. — İstizah neticesinde hakkında itimatsızlık beyân olunan nâzır düşer. Baş-vekil hakkında itimatsızlık vükelâ hey'etinin hep birden sukutunu icâp ettirir (mad. 38).

2. Teşrî iktidarı. Kanun-ı esâsî bu iktidara, meşrûtiyet rejiminin icâplarına uygun olarak, icrâ iktidarı ve dolayısı ile pâdişah karşısında muhtâc olduğu istiklâli te'min etmiştir. Filhakika meclis-i umûmînin „bilâ-dâvet“ ictimâı kaidesi vaz olunmuş ve ictimâ müddeti dört aydan altı aya çıkarılmıştır (mad. 43). Bu madde de, 35. madde ile berâber, 15 mayıs 1330 (1914)'da tekrar değiştirilerek, meclis-i umûmînin te'ciline ve meb'ûsan meclisinin feshine müteferrî bâzı yeni hukümler konulmuştur. — Meclis-i umûmî vaktinden evvel toplantıya pâdişah tarafından re'sen çağırılabileceği gibi, meb'ûsan meclisi tarafından vâkî yazılı talep üzerine de çağırılabilir. Pâdişah, hey'et-i umûmiye kararı ile veya re'sen, meclis-i umûmînin muayyen ictimâ müddetini uzatabilirse de kısaltamaz (mad. 44). Pâdişah meclisi ancak 35. madde hukmünün tatbikı zımnında feshedebilir. Fesh için âyan meclisinin muvâfakatini alması ve üç ay zarfında, seçimlerin yenilenerek, yeni meclisin ictimâı meşrûttur (mad. 7). 15 mayıs 1330 (1914)'da yapılan tâdiller arasında, bu madde de değiştirilerek, meb'ûsan meclisinin feshi için âyan meclisinin muvâfakatinin alınması şartı kaldırılmış ve meclisin pâdişah tarafından te'cil ve tâtil keyfiyeti, te'cil ve tâtil müddeti mecmuunun senelik ictimâ müddetinin yarısını aşmamak ve ictimâ senesi zarfında nihâyet bulmak şartlarına tâbî tutulmuştur. Bu ikinci tâdiller ile, siyâsî mülâhazalara binâen, teşrî iktidarı karşısında icrâ iktidarının takviyesi istihdaf olunmuştur.

Vükelâ ile berâber pâdişaha da kanun teklifi hakkı verildiği gibi (mad. 7), bu hak, hiç bir takyide tâbî olmaksızın, âyan ve meb'ûsan meclislerine de tanınmıştır (mad. 35). Pâdişaha kanunların tasdiki husûsunda evvelce verilmiş olan mutlak veto hakkı kaldırılmış olup, „kanunlar iki mâh zarfında ya tasdik olunur yahut tekrar tetkik edilmek üzere, bir kere iâde edilir. İâde olunan kanunun tekrar müzâkeresinde ekseriyet-i sülûsan ile kabûlü şarttır. Müstâceliyetine karar verilmiş olan kanunlar on gün zarfında ya tasdik veya iâde olunur“ (mad. 54). Vükelâ veya âyan âzâsından beş zât tarafından vâkî teklif üzerine hey'etçe gizliliğe karar verilmedikçe, Âyan hey'etinin müzâkereleri alenîdir (mad. 121).

3. Fert hakları. Kanun-ı esâsî fert haklarını genişletmiş ve bunları daha kuvvetli te'minât altına almıştır. Taarruzdan masûn olan şahıs hürriyeti, yalnız kanûn ile değil, şeri'at hukümleri de göz önünde tutularak, takyit olunmak lâzım gelir ve hiç kimse kanun ve şer'in tâyin ettiği sebep ve suretten maadâ bir bahâne ile cezâlandırılamayacağı gibi, tevkif dahi olunamaz (mad. 10). Kanun dâiresinde serbest olan matbuat, „hiç bir vecihle kablettab' teftiş ve muâyeneye“ tâbî tutulamaz (mad. 12). Postahânelere verilen evrâk ve mektuplar, müstantik veya mahkeme kararı olmayınca, açılamaz (mad. 119). Vatandaşlar toplanma ve, bâzı kayıt ve şartlar ile, cemiyet kurma hakkına mâliktirler (mad. 120). Kanun-ı esâsî, pâdişaha tanınan ve fert hak ve hürriyetleri için büyük bir tehlike teşkil eden memleketten ihrac ve teb'id hakkını kaldırmış, „kavânin ve nizâmâtın tanziminde muâmelât-ı nâsa erfak ve ihtiyâcât-ı zamana evfak ahkâm-ı fıkhiye ve hukuk ile âdâp ve muâmelât esâs ittihâz kılınacaktır“ (mad. 118) şeklindeki yeni bir hukûm ile de, fert hakları için umûmî bir te'minat prensibi vaz'eylemiştir.

4. Kanun-ı esâsînin üstünlüğü. Kanun-ı esâsî, pâdişahı kanûn-ı esâsîye riâyet yemini ile mükellef tutmak, kanun teklifine salâhiyetli olan hukûmeti pâdişahın te'sir ve müdâhalesinden kurtarmak ve teşrî iktidarına pâdişah karşısında gereken istiklâli vermek ve nihâyet pâdişahtan „mutlak veto“ hakkını nez'eylemek suretiyle, kanun-ı esâsînin üstünlüğünü te'mine yarayacak yeni esâslar ve hukümler vaz'eylemiştir.

1293 (1876) kanun-ı esâsîsi Osmanlı saltanatı esâs teşkilâtına hâkim dinî, enfüsî ve

teâmülî mâhiyetteki kaideler yerine, kısmen laik, âfâkî ve yazılı hukuk kaideleri ikame etmesi, garp örneğinde teşkilâta dayanan hukuk ile bağlı bir devlet rejiminin esâslarını vaz'eylemesi itibârı ile, Türkiye esâs teşkilât tarihinde, mâziye kıyâsen, değeri küçümsenemeyecek bir merhale teşkil eylemekle berâber, hakikî mânası ile, meşrûtî bir saltanatın te'sisine muvaffak olamamış, hattâ bâzı hukümleri ile, mutlakıyet rejimini kanunî müeyyidelere bağlamış idi. 1325 (1909) kanûn-ı esâsîsi ise, kaynağını müntehap bir teşrî'î meclisten aldığı, pâdişah karşısında hukûmete siyâseten yalnız teşrî iktidarına karşı mes'ûl, muhtar bir kabine hüviyeti ve teşrî iktidarına istiklâl tanıdığı, fert haklarını ve kanun-ı esâsînin üstünlüğünü daha ciddî sûrette te'minat altına aldığı için, Osmanlı saltanatına, ilk defâ, meşrûtîlik vasfını kazandırmış ve „parlementer" bir demokrasinin esâslarını vaz'eylemiş idi; fakat muhâfazakâr cereyânların te'siri altında „fıkıh ve şeri'ata", lâik kaideler yanında, geniş ve üstün bir yer veren hukümleri ile (madd. 3, 7, 10, 118), 1293 kanun-ı esâsîsinden çok daha teokratik bir karakter taşımaktadır.

III. 1337 (1921) **teşkilât-ı esâsiye kanunu**. Osmanlı imparatorluğunun birinci cihan harbinden mağlûbiyetle çıkmasından ve 16 mart 1920'de İstanbul'un itilâf devletleri tarafından işgâli ile, hukukan değilse bile, fi'len tarihe karışmasından sonra, Türkiye'nin varlığını çok vahim surette tehdit eden çeşitli karar ve teşebbüslere karşı açılan „Millî mücâdelenin" hukukî ve siyâsî mümessili olarak, 23 nisan 1336 (1920)'da, Ankara'da toplanan birinci „Büyük Millet Meclisince" 20 kânun II. 1337 (1921)'de kabûl edilen bu esâs teşkilât kanunu, 1293 ve 1325 muaddel kanûn-ı esâsîlerini ilgâ etmemekle berâber, yeni millî bir devletin temellerini atmıştır. Şekli ve muhtevâsı ile, Türkiye'nin o tarihte içinde bulunduğu fevkalâde şartların kuvvetli izlerini taşıyan bu kanun, umûmî esâslara ve idâre teşkilâtına taallûk etmek üzere, iki nevî ahkâmı ve 23 madde ile bir „madde-i münferideyi" ihtivâ etmektedir.

Kanunun te'sisini istihdaf eylediği yeni devlet içinde „hâkimiyet bilâ-kayıt ve şart milletindir. İdâre usûlü halkın mukadderâtını bizzat ve bilfiil idâre etmesi esâsına müstenittir" (mad. 1). Bu esâstan hareket eden kanun, tek meclis sistemi ile berâber, teşrî ve icrâ iktidarlarının ve binnetice teşrî iktidarının üstünlüğüne müstenit „meclis hukûmeti" sistemini kabûl ve meclis reisine mühim salâhiyetler bahşetmektedir. İki sene için seçilen Büyük Millet Meclisi milletin yegâne ve hakikî mümessili olup, icrâ kudretini ve teşrî salâhiyetini şahsında toplar; Türkiye devleti onun tarafından idâre olunur ve hukûmeti „Büyük Millet Meclisi Hükûmeti" unvanını taşır. Meclis hukûmetinin inkısam eylediği dâireleri, seçtiği vekiller vâsıtası ile, idâre eder, icrâî husûsât için vekillere veche tâyin ve icâbında bunları tebdil eder. Meclis umûmî hey'eti tarafından, bir intihap devresi için, seçilen reis, meclis nâmına, imzâ vaz'ına ve vekiller hey'eti kararlarını tasdika salâhiyetlidir. İcrâ vekilleri hey'eti, içlerinden birini kendilerine reis seçerlerse de, Büyük Millet Meclis reisi vekiller hey'etinin de tabi'î reisidir (mad. 2—9).

„Madde-i münferide" 5 eylûl 1336 (1920) tarihli „mısâbı müzâkere kanunu" nun Büyük Millet Meclisinin „hilâfet ve saltanatın, vatan ve milletin istihlâs ve istiklâlinden ibâret olan gâyesinin husûlüne kadar, müstemirren in'ikat edeceğini" mübeyyin birinci maddesine atfen, meclis müstemirren müctemî bulunacağı cihetle, teşkilât-ı esâsiye kanununun intihaba müteallik 4. ve 5. maddelerinin mevcût Büyük Millet Meclisi mürettep adedinin üçte iki ekseriyeti tarafından, gâyenin husûlüne karar verilmesi üzerine, yapılacak yeni seçimden sonra mer'î olacağını tasrih etmektedir.

Bu teşkilât-ı esâsiye kanunu 29 teşrin I. 1339 (1923) tarihli ve 364 numaralı kanun ile tavzihen tâdil olunarak, Türkiye devletinin hukûmet şeklinin cümhûriyet (mad. 1), dininin islâm dini ve resmî lisanının türkçe olduğu (mad. 2) tavzih edilmiştir. Kanun teşrî ve icrâ iktidarlarının birliği esâsına müstenit meclis hukûmeti sistemini muhâfaza etmekle berâber, kabine hukûmeti sistemine doğru hafif bir temâyül kaydetmektedir; zîra vekilleri, meclis âzâsından olmaları kaydı ile, cümhûr reisinin meclisten seçtiği baş-vekil intihap etmekte ve hey'et-i umûmiyesi cümhûr reisi tarafından meclisin tasvibine arzolunmaktadır (mad. 12). Bu kanunun dikkate değer tarafı cümhûr reisine, devlet reisi sıfatı ile, vekiller hey'etine olduğu gibi, lüzûm gördükçe, meclise de riyâset etmek salâhiyetini tanımasıdır (mad. 11).

IV. 1340 (1924) **teşkilât-ı esâsiye kanunu**. Bir taraftan Osmanlı imparatorluğunun münkariz (30 teşrin I. 1338 = 1922) ve saltanatın mülgâ bulunduğunun (1—2 teşrin II. 1338 = 1922) Büyük Millet Meclisi hey'et-i umûmiye kararları ile ilânı, cümhûriyet devlet şeklinin kabûlü (29 teşrin I. 1339 = 1923) ve hilâfetin ilgâsı (24 temmûz 1924) gibi, büyük tarihî hâdise ve kararlar ile, diğer

taraftan askerî zaferleri tetvic eden Lozan sulhü (24 temmûz 1923) ile, millî mücâdelenin Türkiye'yi millî istiklâline ve siyâsî istikrara kavuşturması Ankara'da teessüs etmiş olan millî devletin yeni şartlara uygun bir teşkilât-ı esâsiye kanununa dayanması ihtiyâcını duyurmuş ve bu ihtiyâcdan 20 nisan 1340 (1924) tarihli teşkilât-ı esâsiye kanunu meydana gelmiştir. 1340 (1924) teşkilât-ı esâsiye kanunu, şekli itibârı ile, 1876 ve 1909 kanun-ı esâsîleri tarafından da benim senen klasik tekniğe uygundur. Muhtevâsı itibârı ile 1876 ve 1909 kanun-ı esâsîlerinin bâzı hukümlerinden mülhem olmakla berâber, bilhassa 1789 fransız inkılâbından gelen hukukî ve siyâsî ideolojiyi temsil ve ifâde etmekte ve bu vasfı ile, ilk defa, 1337 (1921) teşkilât-ı esâsiye kanunu ile kurulan, teşrî'î meclis hâkimiyetine müstenit, demokrasi tipini devam ettirmektedir.

6 fasıl ve 105 madde ile 1 muvakkat maddeyi ihtivâ eden bu teşkilât-ı esâsiye kanunun bâzı maddeleri, o tarihten sonraki inkılap ve islâhât hareketlerinden bâzılarına muvâzî olmak üzere, 1928, 1931, 1934 ve 1937 tarihlerinde tâdil ve muvakkat madde tayyolunmuştur. Yapılan tâdiller, laiklik prensibine muhâlif hukümlerin ilgâsına, büdce kanunu lâyihasının meclise tevdii tarihine, seçim yaşının 18'den 22'ye çıkarılmasına ve kadınlara seçmek ve seçilmek haklarının tanınmasına, 6 umdenin esâs teşkilât umdeleri olarak kabûlüne, çiftçiyi toprak sâhibi kılmak ve ormanları devletleştirmek maksadı ile, mülkiyet hakkının tahdidine ve tarîkat hürriyetinin kaldırılmasına, siyâsî müsteşarlıkların ihdâs ve ilgâsına taallûk etmektedir.

1. **Devlet iktidarları**. „Cümhûriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılâpçı" bir cümhûriyet olan (madd. 1—2) ve „hâkimiyet bilâ-kayd u şart milletindir" (mad. 3) formülü ile ifâde edilen millî hâkimiyet prensibine dayanan Türkiye devletine hâkim esâs teşkilât sistemi, teşrî ve icrâ iktidarları arasında teşrî iktidarının üstünlüğüne müstenit, bir birlik sistemidir. Filhakika „teşrî salâhiyeti ve icrâ kudreti Büyük Millet Meclisinde tecellî ve temerküz eder" (mad. 5). Çünkü „Türkiye Büyük Millet Meclisi milletin yegâne ve hakikî mümessili olup, millet nâmına hakk-ı hâkimiyeti istimâl eder" (mad. 4). Teşrî ve icrâ iktidarları yekdiğerinden sâdece birer vazife olarak ayrılırlar. Prensip bu olmakla berâber, „meclis hukûmeti" sisteminden „kabine hukûmeti" veya „parlementer hukûmet" sistemine doğru, evvelce müşâhede edilen temâyülün bu anayasada bir az daha kuvvetlendiği görülmektedir.

a. **Teşrî vazifesi**. Bu vazifenin tazammun ettiği teşrî salâhiyeti bir tek meclis, „Büyük Millet Meclisi", tarafından bizzat istimâl edilir (mad. 6). Büyük Millet Meclisinin intihabı dört senede bir yapılır. Yeni seçim yapılmasına imkân görülmezse, ictimâ devresinin bir sene temdidi câizdir (mad. 13). Memnû'iyet sebepleri (mad. 12) dışında 30 yaşını bitiren kadın — erkek, her türk meb'us seçilebilir (mad. 11). Meb'usluk hukûmet me'mûriyeti ile birleşemez (mad. 23). Meb'uslar teşrî'î masûniyeti hâizdirler (mad. 17). Meb'usluk sıfatı muayyen hâllerde zâil olur ve sukut eder (mad. 27, 28). Büyük Millet Meclisi her yıl teşrin II. ayı başında dâvetsiz toplanır; çalışmalarına yılda altı aydan fazla ara veremez. Ara verme sırasında reis-i cümhûr veya meclis reisi gerekli görürse meclisi toplantıya çağırabilir. Âzâdan beşte birinin istemesi üzerine de meclis başkanı meclisi toplantıya çağırır. İntihap devresinin bitmesinden evvel meclis mürettep adedinin mutlak ekseriyeti ile meclis kendisini feshedebilir; bu takdirde yeni toplanan meclisin intihap devresi teşrin II. ayından başlar. Teşrin II.'den önceki toplantı fevkalâde ictimâ sayılır (madd. 14, 19, 25).

Büyük Millet Meclisi teşrî'î salâhiyetlerinden başka, siyâsî, mâlî, kazâî ve idârî mâhiyette, geniş salâhiyetlere de mâliktir (mad. 26). Baş-kumandanlık da meclisin mânevî şahsiyetinde mündemiçdir (mad. 40). Büyük Millet Meclisi âzâsından her biri kanun teklif etmek hakkını hâizdir (mad. 15).

b. **İcrâ vazifesi**. Bu vazifenin tazammun eylediği icrâ salâhiyeti de, teşrî salâhiyeti gibi, Büyük Millet Meclisine âittir. Fakat meclis bu salâhiyeti kendi tarafından seçilen cümhûr reisi ve onun tâyin edeceği icrâ vekilleri hey'eti eli ile kullanır (mad. 7).

Cümhûr reisi, Büyük Millet Meclisi umûmî hey'eti tarafından ve kendi âzâsı arasından, bir intihap devresi için, seçilir; yeniden seçilmek câizdir (mad. 31). Cümhûr reisi, devletin reisi sıfatı ile, „merâsim-i mahsûsada" meclise ve lüzûm gördükçe vekiller hey'etine riyâset eder. Meclis münâkaşa ve müzâkerelerine iştirâk edemez ve rey veremez (mad. 32). Cümhûr reisine muayyen hâllerde, meclis reisi vekâlet eder (mad. 33).

Büyük Millet Meclisince kabûl edilen kanunların on gün içinde ilânı, teşkilât-ı esâsiye

ve büdce kanunları müstesnâ olmak üzere, uygun bulmadığı kanunların on gün içinde esbâb-ı mûcibesi ile meclise iâdesi, kanunların ilânı, nizâmnâmelerin tasdik ve ilânı, her sene teşrin II. ayı içinde, Büyük Millet Meclisinde, yapılmış ve yapılacak devlet işleri hakkında, nutuk irâdı, yabancı devletler nezdine elçi tâyini veya yabancı elçilerin kabûlü, meclisin mânevî şahsiyetinde mündemic başkumandanlığın temsili, teşkilât-ı esâsiyece muayyen sebeplerden dolayı, vekiller müstesnâ olmak üzere, muayyen kimselerin cezâlarının iskat veya tahfifi cümhûr reisliğinin başlıca salâhiyetlerindendir (madd. 35, 36, 37, 40 ve 42). Cümhûr reisi, vatan hâinliği hâlinde, Büyük Millet Meclisine karşı mes'ûldür. İsdar edeceği bütün kararlardan mes'ûliyet bu kararları imzâlayan baş-vekil ile alâkalı vekile âittir. Şahsî husûslardan dolayı mes'ûliyet icâp ederse, teşri'î masûniyet hakkındaki hüküm tatbik olunur (mad. 41). Baş-vekil, cümhûr reisince, meclis âzâsı arasından tâyin olunur. Sâir vekiller, baş-vekil tarafından, meclis âzâsı arasından, seçilirler ve tamamı cümhûr reisi tarafından tasdik olunarak, meclise arzolunur (mad. 44). Vekiller, baş-vekilin riyâseti altında, „icrâ vekilleri heyetini" teşkil ederler (mad. 45). Vekiller hey'eti hukûmetin umûmî siyâsetinden müştereken, vekillerden her biri kendi salâhiyeti dâiresindeki icraâtın ve maiyetinin fiil ve muâmelelerinden ve siyâsetinin umûmî istikametinden münferiden mes'ûldür (mad. 46). Büyük Millet Meclisince divan-ı âlîye sevki hakkında karar verilen vekil vekâletten düşer (mad. 50).

Kanun teklifi ve Şurây-ı devlet tetkikinden geçirilmek şartı ile, nizâmnâme tedvini (bunların kanunlara aykırılığının tetkik yeri Büyük Millet Meclisidir; mad. 52), örfî idâre ilânı vekiller hey'etinin başlıca salâhiyetlerindendir (madd. 46, 51, 52, 85). Büdce kanununun hukmü bir seneye mahsûstur (mad. 97), tatbikına müteallik tasarrufları Büyük Millet Meclisine bağlı Divan-ı muhâsebât tarafından murâkabe olunur (mad. 100). İdârî dâvalar ve ihtilâflar, aynı zamanda istişârî salâhiyetleri hâiz, Şurây-ı devlet tarafından rü'yet ve hallolunur (mad. 51).

Vilâyetlerin işleri „tevsî-i me'zûniyet ve tefrik-i vezâif esâsı" üzerine idâre edilir (mad. 91). Siyâsî haklara sâhip her türk, ehliyet ve istihkakına göre, me'mûr olmak hakkını hâizdir. Me'mûrların statüsü kanun ile muayyendir (madd. 91—93).

c. Kazâ iktidarı. Kazâ iktidarı, doğrudan-doğruya millet adına kullanılan bir hakkın (mad. 8) istimâline taalluku sebebi ile, ayrı ve müstakil bir iktidardır. Teşkilât-ı esâsiye „kazâ kuvveti" başlığını taşıyan dördüncü faslında kazâ iktidarının istiklâlini te'mine yarayacak başlıca hukümleri koymakta ve ezcümle Büyük Millet Meclisinin ve vekiller hey'etinin mahkeme kararlarını hiç bir vecihle tebdil ve tagyir edemeyeceğini ve yerine getirilmesine engel olamayacağını tasrih etmektedir (mad. 53—60). Aynı fasılda, vekilleri, Şurây-ı devlet ve Mahkeme-i temyiz reisleri ile cümhûriyet baş müdde-i umûmî vazifeleri ile alâkalı husûslardan dolayı, muhakeme için görülen lüzûm üzerine, Büyük Millet Meclisi kararı ile teşkil olunan ve on biri temyiz mahkemesi, onu Şurây-ı devlet reis ve âzâsı arasından ve kendi umûmî hey'etleri tarafından gizli rey ile müntehap 21 kişiden terekküp eden Divan-ı âlîye müteallik hukümler de yer almaktadır (madd. 61—67).

2. Fert hakları. Daha evvel kaydedildiği vecihle, 1789 fransız inkılâbınının hukukî ve siyâsî ideolojisini benimseyen teşkilât-ı esâsiye fert haklarını birer tabi'î hak mâhiyetinde görmekte ve bunları tamâmen fertçi, liberal ve müsâvâtçı bir rûh ile, hattâ 26 ağustos 1789 insan ve yurtdaş haklarını hatırlatan ifâdelerle, tesbit etmektedir. Türkiye'de, din ve ırk farkı gözetilmeksizin, vatandaşlık bakımından, her kese „türk" denilir (mad. 88). Her türk hür doğar ve hür yaşar. Hürriyet başkasına zarar vermeyecek her şeyi yapabilmektir. Tabi'î haklardan olan hürriyetin her kes için sınırı başkalarının hürriyeti sınırıdır. Bu sınırı ancak kanun çizer (mad. 68). Türkler kanun karşısında müsâvîdirler ve istisnâsız kanuna riâyet ile mükelleftirler. Her türlü zümre, sınıf, âile ve fert imtiyâzları mülgâ ve memnûdur (mad. 69). Klâsik mânadaki bu hürriyet ve müsâvât prensiplerini koyan teşkilât-ı esâsiye, türklerin şahıs ve mesken hürriyeti, vicdan, tefekkür, söz, neşir, matbuat, mürâselât, tedris, seyâhat, akid, çalışma, temellük ve tasarruf, ictimâ, cemiyet, şirket hak ve hürriyetleri ile, gerek şahıslarına, gerek âmmeye müteallik olan kanun ve nizâmlara aykırı gördükleri hâllerde salâhiyetli makamlara ve Büyük Millet Meclisine ihbâr ve şikâyet hakkını tanımakta, bütün bu hak ve hürriyetlerin ancak kanun ile tahdid edilebileceği esâsını vaz'etmekte (mad. 70, 85), ancak bâzı hakların ne gibi şartlar ile takyit edilebileceğini açıklamaktadır.

Ferdî mülkiyet hakkı ancak umûmî menfâat için gerekli olduğu usûlüne göre anlaşılmak ve değer pahası peşin verilmek şartı ile, yapılacak istimlâk ve istimvâller ve bir de çiftçiyi toprak sâhibi kılmak ve ormanları devletleştirmek için, karşılığı ve ödeme şekli husûsî kanunlar ile gösterilmek şartı ile, yapılacak istimlâkler sebebi ile, mutlak karakterini kaybetmektedir (mad. 74). Fertlere kanuna müsteniden yüklenilecek para, mal ve çalışma mükellefiyetleri de yalnız „fevkalâde hâllere" münhasırdır (mad. 74). Seyâhat hürriyetinin tahdidi ise, seferberlik, örfî idâre ve yahut salgın hastalıklardan dolayı, kanun gereğince alınacak tedbirler dolayısı ile, mümkündür (mad. 78).

Teşkilât-ı esâsiye türklere yalnız bir tek husûsta umûmî bir mükellefiyet tahmil etmektedir ki, bu devlet mekteplerinde meccânî olan ilk tahsil mecbûriyetidir (mad. 87).

Şahıs ve ikametgâh masûniyetleri ile matbuât, mürâselât, cemiyet ve şirket hürriyetleri, örfî idâre hâlinde ve husûsî bir kanun ile tâyin edilecek şekil ve şartlar dâhilinde, takyit veya tâtil olunur. Harp hâlinde veya harbi icâp ettirecek bir vaziyet hâdis oluşunda veya isyân zuhûrunda ve yahut vatan ve cümhûriyet aleyhinde kuvvetli ve fi'lî teşebbüsler vukuunu te'yit edici kat'î emmâreler görüldüğü zaman, bakanlar kurulunca, bir ayı tecâvüz etmemek ve mevzîî veya umûmî olmak üzere, ilân edilen örfî idâre hemen meclisin tasdikına arzolunur. Meclis toplantı hâlinde değil ise, derhâl ictimâa çağırılır. Örfî idâre müddetinin uzatılması ve kısaltılması meclisin salâhiyeti dâhilindedir (mad. 86).

3. Teşkilât-ı esâsiyenin üstünlüğü. Teşkilât-ı esâsiyenin hiç bir maddesi, hiç bir sebep ve bahâne ile, ihmâl veya tagyir olunamaz. Hiç bir kanun teşkilât-ı esâsiyeye aykırı olamaz (mad. 103). Bu uygunluğun kontrolu, prensip itibârı ile, Büyük Millet Meclisine âittir. Teşkilât-ı esâsiyenin tâdili için tâdil teklifinin meclis tam sayısının en az üçte biri tarafından imzâlanması şarttır. Tâdiller ancak meb'usların tam sayısının üçte iki ekseriyeti ile kabûl edilebilir. Teşkilât-ı esâsiyenin devlet şeklinin cümhûriyet olduğu hakkındaki birinci maddesinin tâdili veya tagyiri hiç bir suretle teklif dahi edilemez (mad. 102).

Fevkalâde tarihî şartların eser ve ifâdesi olan bu kanun Türkiye'nin demokrasi idealinden kuvvetle mülhem ilk temel kanunu olmak itibârı ile, büyük bir tarihî değeri hâiz ise de, mütekâmil bir demokrasinin devlet iktidarları, cemiyet ve fert hakları, teşkilât-ı esâsiyenin üstünlüğü bakımlarından mevcûdiyetini zarûrî kıldığı muvâzene ve kâffî te'mînât unsurlarından mahrûmdur. Bu sebeple kanunun bu şekli vâkıaların hukuka aykırılığına ve hukukî nizâm kademeleri arasında uygunsuzluğa müsâit bulunmakta ve binnetice Türkiye'de demokrasinin inkişâf ve tekâmül seyrini ağırlaştıran âmillerden birini teşkil etmektedir.

II. İslâm devletleri kanun-ı esâsîleri

1. İran (1906/1907)

İran kanun-ı esâsîsi, İran kanun-ı esâsîsi, biri millî meclisin teşkiline müteallik, 30 kânun I. 1906 tarihli 51 maddeyi muhtevî ve diğeri de bunu tamamlayan 8 teşrin I. 1907 tarihli 107 maddelik, iki metin hâlindedir. 8 teşrin I. 1907 tarihli kanun-ı esâsînin 36., 37., ve 38. maddeleri, saltanatın Kaçar hânedanından Pehlevî hânedanına geçmesi dolayısı ile, tâdil edilmiştir.

İran meşrûtî bir kırallık olup, resmî dini islâmdır. Sahîh mezhep olarak, Câferiye mezhebi kabûl edilmiştir (1907, mad. 1). Hâkimiyet, Allahın lûtfu ile, halk tarafından hukümdarın şahsına tevdî edilmiştir. Nâzırların tâyin ve azli, kanunların tatbikını te'min için ferman isdarı, harp ilânı, sulh akdi, millî meclisi ve senatoyu fevkalâde toplantıya dâvet, muayyen şartların tahakkuku hâlinde, millî meclisi fesih — hukümdarın başlıca hakları arasındadır (1907, madd. 35—57; 1906, mad. 48).

Teşrî iktidarına şah, millî meclis ve senato müştereken sâhiptirler. Millî meclis Tahran ve eyâletlerden iki sene için seçilen 160 mümessilden teşekkül eder. Lüzûm görüldüğü takdirde, bu mıkdar 200'e çıkarılabilir. Senato 60 âzâdan müteşekkildir. Bu 60 âzânın 30'u, 15'i Tahran ve 15'i eyâletlerden olmak üzere, kanun-ı esâsîce muayyen evsâfı hâiz kimseler arasından, şah tarafından, nasbedilir. Mütebâkî 30 âzâ da, 15'i Tahran ve 15'i eyâletler halkı tarafından intihap edilir (1906, madd. 3—5, 43, 45). Tahran meb'uslarının millî meclisi teşkil ile müzâkerelere başlayabilmek hakkı mevcûttur. Bunların, eyâlet meb'uslarının gıyâbında, ekseriyetle, aldıkları kararlar mûteber olup, mer'iyet mevkiine konulur (1906, mad. 6). Kanunların yapılması, tâdil, tevsî ve ilgâsı husûsunda lâyihalar hazırlayıp, senatonun tasvibi ile imzâ için şaha arzı, kanunların tavzih ve tefsiri, mâlî işlerin tanzimi, dâhilî ve hâricî istikraz akdine muvâfakat millî meclisin hak ve vazifeleri meyânında olduğu gibi, imtiyâz ve inhisar vermek, muâhede ve anlaşma akdi de millî meclisten me'zûniyet almağa bağlıdır. Millî meclisin, lüzûm gördükçe, şaha mürâcaat hakkı vardır (1906, mad. 15—31). Mâlî ka-

nunların tetkik ve kabûlüne münhasıran millî meclis salâhiyetlidir. Bunlardan gayrı husûsların her iki meclis tarafından tasvibi lâzımdır (1906, mad. 46, 1907, mad. 27). Millî meclisin yaptığı kanunların islâmiyetin mukaddes evâmirine ve Peygamberin vaz'etmiş olduğu ahkâma mugâyir olmaması lâzımdır. İslâmiyet esâslarına aykırı kanunların yapılmasını önlemek maksadı ile, kanun lâyihaları, millî meclisin muayyen şartları hâiz ulemâ arasından seçeceği 5 veya daha fazla âzâdan müteşekkil bir komite tarafından, tetkika tâbî tutulur. Bu komitenin kararı kat'îdir. Bu madde 12. imâmın (*imâm-i muntaẓar*) zuhûruna kadar değiştirilemez (1907, mad. 2).

Bir nâzırın yaptığı teklif senato tarafından tasvip edildiği hâlde, millî meclisçe kabûl edilmezse ve mühim bir meseleye müteallik bulunuyorsa, her iki meclisin müsâvî mıkdarda âzâsından teşekkül edecek olan üçüncü bir meclis ihtilâflı mevzuu tetkik eder. Bu meclisin müzâkerelerinin neticesinde millî meclis ile bir anlaşmaya varılamadığı takdirde, mesele şaha arzedilir. Şah millî meclisin fikrini kabûl ederse, o vecihle icrâsına gidilir; aksi kanâatte ise, meclisçe yeniden tetkik ve müzâkere olunmasını emreder. Yine bir hâl tarzı bulunmazsa, senatonun üçte iki ekseriyetle vereceği karar ve nâzırların ayrı-ayrı tavsiyesi üzerine, şah millî meclisin feshini ve yeni seçimlerin icrâsını irâde eder. Bir teşrî devresi içinde umûmî seçimlere bir defadan fazla mürâcaat edilemez (1906, madd. 48, 50).

İcrâ iktidarı hukümdara âit olup, kendi nâmına, bizzat tâyin ettiği nâzırlar tarafından kullanılır. Nâzırlar müştereken ve münferiden iki meclise karşı da mes'ûldürler. Her husûsta mes'ûliyet nâzırlara râcî olup, hukümdar her türlü mes'ûliyetten berîdir. Millî meclis veya senato nâzırlar hey'eti veya münferit bir nâzır hakkında adem-i itimat izhâr ederse, o kabine veya nâzırın azli icâp eder. Her iki meclis de, nâzırları ithâm ederek, muhâkeme ettirebilir. Nâzırların muhâkemesi yüksek istinaf mahkemesinde icrâ kılınır. Eğer yüksek istinaf mahkemesi toplantı hâlinde değil ise, her iki meclisten müsâvî mıkdarda seçilecek âzâdan mürekkep bir hey'et istinaf mahkemesi vazifesini görür (1907, madd. 44, 46, 58—70).

Kazâ iktidarı, şer'iate müteallik dâvalarda, şer'iye mahkemelerine ve bunun hâricinde kalan husûslarda, adliye mahkemelerine tevdî edilmiştir. Şer'î meselelerin muhâkemesi salâhiyetdâr *muctahid*'lere bırakılmıştır. Matbuat suçları ile siyâsî suçlar için mahkemelerde bir jüri bulunması lâzımdır (1907, madd. 27, 71, 79).

Ferd hakları. İran halkı kanun önünde müsâvî haklara sâhiptir. Fertlerin hayat, mülkiyet, mesken ve şerefleri her türlü tecâvüzden masûndur. Şeri'atin men'etmediği nisbette, güzel san'at, edebiyat ve ilim tedrisâtı serbesttir. Şirket, cemiyet, ictimâ hürriyetleri, dine zararlı olmayan her türlü neşriyâtın serbestliği, kanun dâiresinde kalmak şartı ile, tanınmış, posta ve telgraf muhâberâtı te'minat altına alınmıştır. Fertlerin millî meclise mürâcaat hakları mevcûttur. Vergi husûsunda fertler arasında tefrik gözetilmez ve kanunsuz vergi alınmaz (1907, madd. 8—25, 94, 97; 1906, mad. 32).

2. Mısır (1923)

Mısır kanun-ı esâsîsi. 19 nisan 1923 tarihli Mısır kanun-ı esâsîsi 7 bölümde toplanan 170 maddeyi hâvîdir. Mısır devleti, temsilî şekilde, irsî bir kırallıktır (*malikiya*). Devletin dini—islâmdır. Her türlü iktidar milletten sudûr eder. Kıral (*malik*) devletin reisi olup, şahsı gayr-i mes'ûldür.

Teşrî iktidarı, âyan (*maclis al-şuyūb*) ve meb'uslar meclisi (*maclis al-navvâb*) ile müştereken, kıral tarafından kullanılır. Teşrî hey'eti (parlemento) âyan ile meb'uslar meclisinden müteşekkil olup, her iki meclisin bir arada ictimâı—umûmî hey'eti teşkil eder. Âyan beşte ikisi hukümdar tarafından mansûp, beşte üçü bir dereceli seçim (*ra'y 'âm*) ile müntehap, kırk yaşını ikmâl eden, muayyen şartları hâiz, âzadan mürekkeptir. Âzalık müddeti on senedir. Âzanın yarısı beş senede bir yenilenir. Meb'uslar meclisi beş sene için, bir dereceli seçim ile müntehap, otuz yaşını ikmâl eden âzadan mürekkeptir. Kanun teklif etmek hakkı aynı zamanda kırala, âyana ve meb'uslar meclisine âittir. Yeni bir vergi koyan veya mevcût bir vergiyi arttıran bir kanun yalnız kıral ve meb'uslar meclisi tarafından teklif olunabilir. Meclislerce hazırlanıp, parlemento tarafından reddolunan kanun projeleri aynı ictimâ devresi içinde tekrar müzâkere edilemez. Kıral tarafından bir ay zarfında iâde olunan bir kanun projesinin her iki meclisin üçte iki ekseriyeti ile kabûlü meşrûttur. Aksi takdirde, aynı ictimâ devresinde tekrar müzâkere edilemez (madd. 73, 120, 74, 77, 79, 82, 86, 106, 35 ve 36).

İcrâ iktidarı kırala âittir. Kıral iktidarlarını nâzırları vâsıtası ile kullanır. Meb'uslar meslisinin fesih ve te'cili nâzırların tâyin ve azli, teşrî hey'etinin tasvibine derhâl sunulmak şartı ile kanun kuvvetinde kararnâmeler isdârı, örfî idâre ve harp ilânı, sulh ve muâhede akdi hukümdarın hakları arasındadır

Kanun-ı esâsî maddesi 57. fasikülde intişâr ettikten sonra elde edilen 213 maddelik Libya kanun-i esâsîsi hakkında şu mâlûmâtı maddeye ilâve olarak veriyoruz:

Bingâzî, Trablus ve Fizan ülkelerinin halk mümessilleri Trablus ve Bingâzî şehirlerinde müessesân meclisi hâlinde toplanmışlar ve bir kanun-ı esâsî kabûl etmişlerdir. Bu kanuna göre, Libya hür, müstakil (mad. 1.) ve verâset usûlüne tâbî meşrûtî ve federal bir hukümdarlık olup, ismi Libya Birleşik kırallığıdır (mad. 2). Bu Birleşik devlet Bingâzî, Trablus ve Fizan eyâletlerinden teşekkül eder (mad. 3). Memleketin coğrâfî hudûtlarını tesbit eden maddeden sonra, devletin dini din-i islâm olduğu ifâde edilmiş ve bayrağı târif olunmuştur.

2. babdaki ferdî haklar mevzuunda diğer bütün hür ve müstakil devletler kanun-ı esâsîlerindeki ahkâmdan farklı bir cihet görülmemektedir. Bütün libyalılar kanun nazarında müsâvî ve aynı haklara mâlik olup, din, ırk, itikat, dil, servet, karâbet, siyâsî veya ictimâî fikir dolayısı ile, aralarında hiç bir fark yapılamaz. Kanun ile ve mahkeme kararı ile olmaksızın, hiç bir fert tevkif olunamaz, tecziye edilemez, memleket dâhiline veya hâricine nefyolunamaz; meskenler taarruzdan masundur. Mektuplar, telgraflar ve telefonlar okunamaz, dinlenemez. Matbûât hürdür, fikirler serbesttir. Her kes husûsî veya dinî muâmelâtında istediği dili kullanmakta serbesttir. Libya'da, kadın erkek, her fert için ilk tahsil mecbûrî ve meccânîdir. Mal ve mülk taarruzdan masundur. Âile cemiyetin temeli olmakla devletin himâyesi altında olduğu gibi, devlet aynı zamanda izdivacı teşvik ve himâye eder. İş (sa'y ve amel), iktisâdî hayatın aslî unsuru olduğu için, her libyalının hakkıdır ve devletin himâyesine mazhardır. Çalışan her fert çalışmasının mukabilini münâsip bir surette alır (madd. 8—35).

3. bâbda Birleşik hukûmetin icrâ kudreti tafsil edilmektedir. Burada devlet ve hukûmete düşen bütün vazifeler ve idâre şûbeleri, 36 türlü olarak, tesbit olunmuştur (mad. 36—37). Bu bâbın ikinci kısmında ise, bölgeler hukûmetleri ile federal hukûmetin vazife ve salâhiyetleri sayılmaktadır.

4. bâbda hâkimiyetin millete âit bulunduğu ve kudretin menbaı millet olduğu ve teşri'î kudretin, parlemento ile müştereken, kıral tarafından icrâ olunacağı ve kanunların bu kanun mûcibince usûlüne tevfikan meclisten çıktıktan sonra, kıral tarafından tasdik edileceği, icrâkuvvetinin, bu kanun hudutları dâhilinde, kıralın elinde olduğu ve kazâî kudretin yüksek mahkeme ve diğer mahkemeler tarafından, kıral nâmına verilecek hukümler ile, îfâ edileceği zikrolunmaktadır.

5. bâbda — „Libya hukümdarlığı millette olmakla berâber, millet bu hukümdarlığı, Allâhın irâdesi ile, kıral Muḥammed İdrîs al-Mahdı al-Sanūsı'ye ve kendisinden sonra onun vârislerinden sırası ile en büyük erkek evlâda devretmiştir" — denildikten sonra, hukümdarlıkta verâset yolları ve hukümdarlık inhilâl edip, vâris de bulunmaz ise, bu mevkie âyân ve meb'ûsân meclislerinin birleşerek, birini seçeceği ve kıralın yemin sûreti ve kıralın gaybûbetinde kendisinin vekilleri hakkındaki ahkâm zikrolunmaktadır. Kıral devletin başı olup, gayr-i mes'ûldür. Kıral icrâ vazifesini nâzırları vâsıtası ile îfâ eder. Kıral, parlementonun müsâadesi olmadıkça, diğer bir memlekette kırallık deruhte edemez. Kıral, parlementonun ictimâ hâlinde olmadığı zamanlar, fevkalâde bir hâl vukuunda, muvakkat kanunlar neşrine me'zûn olup, parlementoyu her vakit ictimâa çağırmak hakkını hâiz olduğu ve 30 günü geçmemek üzere, parlemento ictimâlarını tâlik edebildiği gibi, meclisi icâbında fesih dahi eder. Baş-kumandanlık kırala mevdûdur. Harp ilânı, sulh akdi ve muâhedelerin tasdıkı da ona âittir.

Kıralın salâhiyetleri arasında dikkate şâyân olan nokta şudur ki, baş-vekili tâyin eden kıral, onu azil veya istifâsını kabûl ve diğer nâzırları da baş-vekilin arzı üzerine azl veya istifâlarının kabûlüne salâhiyettardır (mad. 72). Hukümdarın diğer noktalardaki salâhiyeti meşrûtî hukûmetler kanun-ı esâsîlerindeki salâhiyetlerden farksızdır.

Nâzırlar kıralın tâyin ettiği baş-vekil tarafından kırala arz ve kıralın irâdesi ile tâyin olunur. Bir ecnebî ve yahut kıral âilesine mensûp bir zât nâzır olamaz. Fakat nâzırlar aynı zamanda parlemento âzası olabilirler. Nâzırlar meclisi bütün idâreden mes'ûldür. Kararları kararnâme usûlü ile ve kıralın tasdıkı ile mer'î olur. Nâzırlar mümessiller meclisine (meb'ûsân meclisine) karşı umûmî meselelerde müştereken ve her nâzır kendi işleri bakımından, münferiden mes'ûldür. İtimad reyi usûlü mevcuttur. Nâzırlar devlete âit emlâk ve arâziyi, satın alamayacakları gibi, kiralayamazlar ve mâlî teşebbüsâtta bulunamazlar. Şirketler idâre meclislerine tâyin olunamazlar (madd. 78—92).

7. bâbda parlementonun âyân ve meb'ûsân meclislerinden mürekkep olduğu zikrolunur.

Âyân üç eyâletin her birinden gelen sekizer âzadan mürekkep olup, âzanın yarısı kıral tarafından ve diğer yarısı eyâlet teşri'î meclisleri tarafından seçilir. Meb'uslar, husûsî kanuna göre, 30.000 kişi için bir meb'us olarak, dört sene müddetle intihap edilir. Meclislere âit diğer ahkâmın meşrûtî devletler kanun-ı esâsîlerindeki ahkâmdan farkı yoktur. Parlemento âzasının masûniyeti ancak meclisin ictimâ hâlinde bulunduğu zamana münhasırdır. Meb'usların tahsisâtına yapılacak zam ancak bu zammı yapan meclisin müddeti sona erdikten sonra mer'iyete girebilir, yâni meclis kendi tahsisatını kendisi tezyit edemez. Parlementonun kabûl ve kıralın tasdik ettiği kanunlar resmî gazete ile neşrinden ancak 30 gün sonra mer'iyete girer (madd. 108—140).

Kazâî iktidar müstakil ve ancak kanuna karşı mes'ûl hâkimler tarafından icrâ olunur. Birleşik yüksek mahkemenin reis ve âzaları kıral tarafından tâyin olunur. Azilleri kıralın elinde olmayıp, âzanın ekseriyetinin kararına bağlıdır. Bu mahkeme Birleşik hukûmet ile eyâletler arasındaki ve eyâletlerin yekdiğeri ile olan ihtilâfları halleder. Fakat kıral her vakit, teşri'î ve kanun-ı esâsîye müteallik meseleler için, mahkemenin reyini alabilir. Bu mahkemenin ittihaz ettiği kanunî prensipler bütün diğer mahkemeler için mutâ'dır. Bütün mülkî ve adlî makamlar yüksek mahkemeye her türlü muâveneti îfâya mecburdur.

Bundan sonra büdce ve mâlî ahkâma dâir 159.—175. maddeler var ise de, bunlar her meşrûtî ve müstakil devletin kanunlarında olan maddelerden ibârettir; msl. kanunsuz hiç bir vergi alınamaz v.b.

10. bâbda eyâlet adı altında zikrolunan bölgeler Birleşik hukûmetin salâhiyetine dâhil olmayan bütün işleri kendileri görürler ve organik kanunları kendileri yaparlar. Her eyâletin, vâli adı ile, bir âmiri vardır ve kıral tarafından nasbolunur. Eyâletlerin bir teşri'î ve bir idârî meclisi bulunacaktır.

11. bâbda umûmî ahkâm zikrolunmaktadır: devletin resmî dili arapçadır; resmî muâmelâtta ecnebî bir dilin kullanılacağı yerler, Birleşik hukûmetin yapacağı bir kanun ile, tesbit olunur. Siyâsî mücrimler iâde olunmaz. Gayr-i müslimler hakkındaki şahsî ahkâm devletin tekeffülü altındadır. Kara, deniz ve hava askerî kuvvetleri Birleşik hukûmet kanunları ile teşkil ve idâre olunur.

Bu kanunun hiç bir maddesi, harp ve örfî idâre zamanları müstesnâ, hiç bir zaman mer'iyetten kaldırılamaz. Kanunun tâdili hakkındaki hukümler aşağı-yukarı her yerdeki umûmî ahkâma benzer.

Bu kanûn, 21 teşrin II. 1949 tarihinde toplanan Birleşik Milletler umûmî meclisinin kararına tevfikan, 1 kânun II. 1952 tarihinde vukû bulan istiklâl ilânını müteâkip, mer'iyete girmiştir. Bu madde ile diğer muvakkat maddeler (201—213) son maddeleri teşkil ediyor.

Bu kanun-ı esâsî Bingâzî şehrinde 1371 sene-i hicriyesi muharreminin altısında (7 teşrin I. 1951) toplanan Libya umûmî meclisi tarafından kabûl olunmuş, neşri ve kırala arzı husûsuna meclisin reisi ve reis vekilleri me'mûr edilmiştir. (T. H.)

(madd. 1, 149, 23, 24, 32—49). Nâzırlar, meb'uslar meclisine karşı, müştereken ve münferiden mes'ûldürler. Kıralın şifâhî veya tahrirî emri bir nâzırı, hiç bir hâlde, mes'ûliyetten kurtaramaz. Nâzırlar âzâsı bulundukları meclisde re'ye de iştirâk edebilirler. Nâzırları, cezâî mes'ûliyet bakımından, yalnız meb'uslar meclisi ithâm edebilir. İthâm kararının üçte iki ekseriyetle verilmesi lâzımdır. İthâm olunan nâzır *maclis al-ahkâm* denilen husûsî bir mahkemede muhâkeme olunur (madd. 61—63, 66 ve 67).

Kazâ iktidarı. Hâkimler müstakil olup, azledilemezler; mahkemelerin vazife ve teşkilâtı kanun ile mukayyettir (madd. 30, 124—131).

Ferd hakları. Mısırlılar kanun önünde müsâvî olup, ırk, dil ve din farkı gözetmeksizin, bütün medenî ve siyâsî haklardan, müsâvî derecede, istifâde ederler ve bütün âmme vazife ve mükellefiyetlerine müsâvî surette tâbîdirler. Şahıs ve mesken masûniyeti, vicdan, fikir, din, matbuât, tedris, ictimâ, cemiyet hak ve hürriyetleri gibi, bütün hak ve hürriyetlere sâhiptirler (madd. 3, 22).

Kanun-ı esâsînin üstünlüğü. Kanun-ı esâsîsinin hiç bir hukmü, harp ve örfî idâre zamanları müstesnâ olmak üzere, hiç bir bahâne ile tâtil olunamaz. Kıral ve meclislerden her biri kanun-ı esâsînin bir veya müteaddit hukümlerinin tebdil veya hazif veya yeni hukümler ilâve olunmak suretiyle, tâdilini isteyebilir. Temsilî veya parlementer şekle, verâset-i saltanat usûlüne, kanun-ı esâsî ile te'minat altına alınan hürriyet ve müsâvât prensiplerine müteallik hukümlerin tâdili teklif edilemez. Tâdil lüzûmu ve mevzuu meclislerden her birinin mürettep adedinin mutlak ekseriyeti ile kararlaştırılır. Bu lüzûm kararı kıral tarafından tasdik olunduktan sonra, her iki meclis, kıral ile muvâfakat hâlinde olarak, tâdil mevzuu olan husûslar hakkındaki kararını verir. Müzâkere nisâbı her iki meclisin mürettep adetlerinin üçte ikisi, karar nisabı ise, müzâkerede hazır bulunan âzânın üçte ikisidir (madd. 155, 158).

[Kânun I.'da Mısır'daki son siyâsî hâreketler esnâsında (1952) alınan mâlûmata göre, bu kanun-ı esâsînin yeniden, tamâmen değiştirileceği anlaşılmaktadır].

3. IRAK (1925)

Irak kanun-ı esâsîsi. 10 temmûz 1924'te müessisler meclisi tarafından kabûl ve 21 mart 1925'te neşr ve ilân olunan Irak kanun-ı esâsîsi 29 temmûz 1925 ve 27 teşrin I. 1943 tarihlerinde tâdile uğramış olup, bir mukaddime ile 10 fasılda toplanan 125 maddeyi muhtevîdir.

Irak devleti hukûmeti, temsilî şekilde, irsî bir kıralhktır. Resmî dini—islâmdır. Hâkimiyet millete âittir. Fakat millet bu hâkimiyeti şürefâdan Faysal b. Husayn'e ve vârislerine tevdî etmiştir. Teşrî meclisleri önünde yemin ile mükellef olan kıralın hiç bir mes'ûliyeti yoktur.

Teşrî iktidarı. Parlemento ile kıral tarafından müştereken kullanılır. Parlemento iki meclisten müteşekkildir. Senato, meb'us adedinin dörtte birini geçmemek üzere, kıral tarafından, sekiz sene için mansûp âzâdan mürekkeptir. Meb'uslar meclisi, 20.000 erkek Irak vatandaşına bir meb'us olmak üzere, 30 yaşını bitiren erkek vatandaşlar arasından dört sene için seçilen meb'uslardan mürekkeptir. Meb'uslar meclisi reis ve reis vekillerinin seçimi de, kıralın tasvibine arzolunur. Meb'uslar meclisi âzâsından her biri, ancak 10 arkadaşı tarafından desteklenmek şartı ile, kanun teklif edebilir. Meclisçe kabûl edilen teklif, projesi hazırlanmak üzere, kabineye sunulur ve meclislerden birinde kabûl edildikten sonra, diğerine sevkolunur. Kanun-ı esâsîce muayyen ahvâlde kanunlar her iki meclisin bir arada toplanması suretiyle, müzâkere ve üçte iki ekseriyetle kabûl edilir. Reddolunan bir proje, aynı ictimâ devresi içinde, tekrar müzâkere edilemez. Mâlî kanunların teklifi mâliye nâzırı tarafından ve evvelâ meb'uslar meclisine yapılır. Kıral kanun projelerini üç ay zarfında ya tasdik veya, mûcip sebepleri ile, iâde eder. Müstâcel kanûnlar için, bu müddet 15 gündür. (madd. 27—63, 100).

İcrâ iktidarını kıral kısmen müstakil olarak, kısmen de kabinenin iştirâki ile, kullanır. Parlementonun feshi, muâhede akdi, âmme menfâati zarûrî kıldığı takdirde, baş-vekilin azli, şer'î ve nizâmî hâkimlerin azli, kabinenin muvâfakati ile, harp ve kanuna tevfikan, örfî idâre ilânı, kanun hukmünde kararnâmeler isdarı kıralın ehemmiyetli salâhiyetleri cümlesindendir (madd. 2, 13, 19, 21, 25—27). Kabine icrâatından mes'ûl olduğu gibi, nazırlar meb'uslar meclisine karşı münferiden ve müştereken mes'ûldürler. Nâzırların meb'usluk şartlarını hâiz olmaları lâzımdır. Meclislerden birinde âzâ bulunmayan nâzır, nezâret makamını altı aydan fazla muhâfaza edemez. Nâzırlar âzâsı olmadıkları mecliste yalnız rey hakkına sâhiptirler (mad de 60, 64—67).

Kazâ iktidarı, nizâmî, dinî ve husûsî olmak üzere, üç sınıfa ayrılan müstakil mahkemeler tarafından kullanılır. Hâkimler kanunen muayyen hâller dışında azledilemezler. Teşkili derpiş olunan yüksek mahkeme, yarısı senato âzâsı, yarısı yüksek hâkimler arasından

müntehap âzâdan mürekkep olup, nâzırlar ile parlemento âzâsını ve temyiz mahkemesi hâkimlerini muhâkeme, kanun-ı esâsîyi tefsir, kanunlar ile nizâmnâmelerin kanun-ı esâsîye uygunluğunu murâkabe salâhiyetini hâizdir. Âdî kanunların tefsiri ve nizâmnâmelerin kanunlara uygunluğunun murâkabesi *dîvân-i ḥāṣṣ* adındaki bir hey'ete mevdûdur (madd. 68—89).

Ferd hakları. Iraklılar lisan, ırk ve itikatları ne olursa olsun, medenî ve siyâsî haklardan istifâde ve âmme vazife ve mükellefiyetlerini îfâ bakımından, kanun karşısında müsâvî ve şahıs ve mesken masûniyeti, mülkiyet, tedris, vicdan ve mezhep, fikir, matbuât, mürâselât, ictimâ ve cemiyet hak ve hürriyetlerine sâhiptirler (madd. 5—18).

Kanun-i esâsînin üstünlüğü. Kanun-ı esâsî hukümleri, infâzını te'min maksadı ile, mer'îyet tarihinden itibâren, bir sene içinde her iki meclisin üçte iki ekseriyeti ile tâdil ve ikmâl edilebilir. Bu hâl dışında kanun-ı esâsînin hiç bir maddesi, mer'îyet tarihinden itibâren beş senelik bir devre içinde, hiç bir suretle tâdil olunamaz. Tâdil teklifi meb'uslar meclisine ve senatoya, her iki meclisin üçte iki ekseriyeti tarafından, yapılır. Teklifin kabûlü hâlinde, tâdil projesi yeni bir meb'uslar meclisinin intihabına tâlik edilerek, yeni meclise ve senatoya tekrar arzolunur. Bu defa da her iki meclisin üçte iki ekseriyeti ile kabûl olunduğu takdirde, neşr ve ilân edilmek üzere, kırala arzolunur. Kanun-ı esâsî tarafından zikr ve men'olunmayan ve fakat meşrûtî devletler tarafından tatbik edilen esâs teşkilât metodları, parlementonun kararı ile, kanun-ı esâsî kaidesi olarak kabûl edilebilir (madd. 118, 119).

Teşrî iktidarı meb'uslar meclisi tarafından kullanılır. Meb'uslar meclisi, adetleri ve intihap şekilleri kanun ile muayyen ve 21 yaşını ikmâl etmiş lübnanlı vatandaşlar tarafından müntehap meb'uslardan mürekkeptir. Meb'usluk nâzırlık ile birleşebilir. Bir meb'usun intihabı ancak meclis tarafından ve üçte iki ekseriyetle iptâl olunabilir. Meclis muayyen tarihlerde kendiliğinden toplanır. Cümhûr reisi tarafından, toplanma ve dağılma tarihleri ile rûznâmesi bir karar ile tesbit edilmek suretiyle, fevkalâde ictimâa çağırılabilir. Mürettep adedinin mutlak ekseriyeti fevkalâde ictimâ talebinde bulunursa, cümhûr reisi meclisi dâvet ile mükelleftir. Hukûmetin veya âzâdan beşinin talebi üzerine meclis gizli toplantı yapabilir; bu takdirde müteâkip müzâkerelerinin alenî olup-olmayacağına karar verir. İntihaplara taallûk edenler müstesnâ olmak üzere, reyler alenîdir. Meclisçe reddolunan kanun teklifleri aynı ictimâ müddeti içinde tekrarlanamaz. Bir meb'usluğun inhilâli hâlinde, iki ay içinde yeni bir meb'us seçilir. Teşrî devresinin hitâmına 6 ay kalmış ise münhal doldurulmaz. Umûmî seçimlere teşrî devresinin bitmesine tekaddüm eden 60 gün içinde başlanır. Kabûl edilen kanunlar, hukûmete tebligten itibâren, bir ay zarfında ilân olunur. Bu müddet müstâcel kanunlar için 5 gündür. Cümhûr reisi tarafından ikinci bir defa müzâkeresi talep olunan kanunların neşir ve ilânı, meclis mürettep adedinin mutlak ekseriyeti ile kabûl edilmeleri şartına bağlıdır. Hukûmet tarafından müstâceliyet kaydı ile meclise sevkolunduğu hâlde, bu tarihten itibâren 40 gün içinde meclisçe hakkında bir karar verilmeyen kanun projeleri cümhûr reisi tarafından, nâzırlar meclisinin muvâfakati ile, mer'iyet mevkiine konulabilir (madd. 16, 18, 21, 24, 28, 30, 33, 35, 36, 38, 41, 42, 56—58).

İcrâ iktidarı, nâzırların yardımı ile, kanun-ı esâsîce muayyen şartlar dâhilinde, cümhûr reisi tarafından kullanılır. Cümhûr reisi meb'uslar meclisince üçte iki ekseriyetle ve gizli rey ile seçilir. Birinci rey toplanışta bu nisap hâsıl olmadığı takdirde, mutlak ekseriyetle iktifâ olunur. Cümhûr reisliği müddeti 6 senedir. Bu müddetin hitâmından itibâren 6 sene geçmedikçe, tekrar intihap edilmek câiz değildir. Cümhûr reisi seçilebilmek için, meb'usluk şartlarını hâiz olmak lâzımdır. Kanun teklifi, nizamnâmeler tedvini, gayr-ı melhuz hâllerin gerektirdiği müstâcel masraflar için, nâzırlar meclisinin muvâfakati ile ve meb'uslar meclisinin tasvibine sunulmak ve kanun-ı esâsîce muayyen haddi geçmemek üzere, fevkalâde tahsisâtın kabûlü veya nakli, muâhede akdi, husûsî afv ilânı, nâzırlar meclisinin muvâfakati üzerine, esbâb-ı mûcibeli bir kararnâme ile, meclisin feshi ve bir ayı geçmemek ve aynı ictimâ müddeti içinde bir defaya mahsûs olmak üzere, meclisin te'cili cümhûr reisinin başlıca salâhiyetleri cümlesindendir. Devlet büdcesine külfet yükleyen muâhedeler ile ticâret muâhedeleri ve umûmiyetle her sene sonunda feshi mümkün olmayan muâhedeler, meb'uslar meclisince kabûl edilmedikçe, kat'îleşemez. Cümhûr reisi, vazifesi dolayısı ile, yalnız vatana hiyânet ve kanun-ı esâsîyi ihlâl suçlarından mes'ûldür. Âdî suçlarından dolayı umûmî hukümlere tâbîdir. Vatana hiyânet ve kanun-ı esâsîyi ihlâl suçlarından dolayı, ancak meb'uslar meclisi tarafından ve meclis mürettep adedinin üçte iki ekseriyeti ile ithâm ve yüksek mahkeme tarafından muhâkeme olunabilir. Cümhûr reisliğinin her hangi bir sebeple inhilâli hâlinde, icrâ iktidarı, nâzırlar meclisi tarafından, vekâleten istimâl olunur. Nâzırlar ve baş-vekil cümhûr reisi tarafından tâyin olunurlar. Nâzırlar meclise karşı hukûmetin umûmî siyâsetinden müştereken ve şahsî fiillerinden dolayı münferiden mes'ûldürler. Nâzırlar, vatana hiyânet veya vazifelerini ağır surette ihlâl hâlinde, meb'uslar meclisi tarafından ithâm olunurlar. İthâm kararının meclis mürettep adedinin üçte iki ekseriyeti ile verilmesi lâzımdır. Nâzırlar yüksek mahkemede muhâkeme olunurlar (madd. 17, 18, 37, 49, 50—53, 55, 58—60, 62, 66, 70, 85).

Kazâ iktidarı, kanun ile müesses ve fertler ve hâkimler için lüzûmlu te'minâtı hâiz bir statüye göre, vazife gören bir iktidar olup, muhtelif derecelerdeki mahkemeler tarafından kullanılır. Hâkimler azledilmez ve müstakildirler. Yüksek mahkeme meclis tarafından müntehap 7 meb'us ile derecelerine ve dereceler arasında müsâvât hâlinde, kıdemlerine göre ayrılan en yüksek 8 hâkimden müteşekkildir. Yüksek mahkemeye en yüksek dereceli hâkim riyâset eder. Mahkeme mahkûmiyet kararlarını 10 reylik bir ekseriyet ile verir (madd. 20, 80).

Ferd hakları. Lübnanlılar kanun nazarında müsâvî olup, medenî ve siyâsî haklardan istifâde ve âmme vazife ve mükellefiyetlerini îfâ bakımından, aralarında hiç bir fark yoktur. Şahıs ve mesken masûniyeti himâye ve te'minât altındadır. Mutlak vicdan hürriyeti mevcût olup, devlet tebeası arasında din ve mezhep farkı gözetmez ve âmme intizâmını muhil olmamak şartı ile, bu din ve mezheplere mahsûs âyin ve merâsimin serbestçe icrâsını himâye eylediği gibi halkın hukuk-ı şahsiyesini ve dinî menfâatlerini te'minat altında bulundurur. Tedrisât serbest olup, dinî cemâatlerin, kanunî kayıtlar dâhilinde, husûsî mektepler açmak hakları ihlâl olunamaz. Bütün Lübnan vatandaşları âmme vazife ve hizmetlerine müsâvî surette kabûl olunurlar. Fikir, matbuat, ictimâ ve cemiyet hürriyetleri kanun dâiresinde mahfûzdur. Mülkiyet kanunun himâyesi altındadır (madd. 6—15).

Kanun-ı esâsînin üstünlüğü. Kanun-ı esâsî, cümhûr reisinin teşebbüsü üzerine, hukûmetin meclise arzedeceği bir kanun ile, tâdil olunabileceği gibi, meb'uslar meclisinin teşebbüsü ile de tâdil edilebilir. İkinci takdirde meclis, âdî ictimâ müddeti içinde, en az 10 meb'usun teklifi üzerine, mürettep adedinin üçte iki ekseriyeti ile, kanun-ı esâsînin tâdili temennîsini, istihdaf olunan meseleleri ve maddeleri tahdidî bir şekilde tâdâd ve tasrih ederek, izhâr eyleyebilir. Meclis reisi bu temennîyi, bir tâdil projesi hazırlanması talebi ile, hukûmete bildirir. Hukûmet bu husûsta meclis ile aynı kanâatte değil ise, izhâr olunan temennîyi, tekrar müzâkere zımnında, meclise iâde eder. Meclis, mürettep adedinin dörtte üç ekseriyeti ile, aynı temennîyi muhâfaza ederse, cümhûr reisi, meclisin arzusunu kabûl veya meclisin feshi ile, üç ay zarfında yeni seçimlerin yapılması şıklarından birini tercihte muhtardır. Yeni meclis tâdil lüzûmunda ısrâr ettiği takdirde, hukûmet meclisin temennîsini kabûle ve ona, dört aylık bir mühlet içinde, tâdil projesini sevke mecbûrdur. Kendisine tâdil projesi gönderilen meclis tâdilden başka hiç bir şey ile meşgûl olamaz. Meclis ancak projede tahdidî şekilde tâdât edilen meseleler ve maddeler hakkında müzâkere yapabilir ve rey verebilir. Tâdil projesinin müzâkere ve rey nisâbı meclis mürettep adedinin üçte ikisidir. Cümhûr reisi kanun-ı esâsîyi, âdî kanunların tâbî olduğu şekil ve şartlara tevfikan, neşr ve ilân eder. Neşr ve ilân için tâyin edilen müddet zarfında ikinci bir müzâkere yapılmasını isteyebilirler. Bu hâlde de nisâp meclis mürettep adedinin üçte ikisidir (madd. 76—79).

4. LÜBNAN (1926)

Lübnan kanun-ı esâsîsi, 23 mayıs 1926 tarihinde neşr ve ilân edilen ve 17 teşrin I. 1927'de ehemmiyetli surette tâdil ve senatoya müteallik 22. ve 23. maddeleri ilgâ olunan Lübnan kanun-ı esâsî 6 bölümde toplanan 102 maddeyi muhtevî olup, 8 mart 1929, 9 teşrin II. ve 7 kânun I. 1943, 21 kânun II. 1947 tarihlerinde diğer bâzı tâdillere uğramış ve adem-i itimat re'yinde nisâba mütedâir 69. maddesi ile mandeter devlete ve milletler cemiyetine müteallik 90.—94. maddeleri ile muvakkat hukümlere müteallik 96.—100. maddeleri ilgâ olunmuştur.

Lübnan basit ve cümhûrî bir devlettir. Resmî millî dil arapça olup, fransızcanın kullanıldığı ahvâl bir kanun ile tahdit olunur (madd. 1, 4, 11).

5. SU'ÛDÎ ARABİSTAN (1926)

Su'ûdî Arabistan kanun-ı esâsîsi, 8 kısımda toplanan 78 maddeyi muhtevî olup, 29 ağustos 1926'da Hicaz kırallığı anayasası olarak, neşir ve ilân edilmiş, fakat 29 kânun II. 1927'de Necd'in, kırallık hâline getirilerek, Hicaz ile birleştirilmesi üzerine, Hicaz ve Necd ve tevâbii kırallığı kanun-ı esâsîsi adını almış, 18 eylûl 1932'de Su'ûdî Arabistan kırallığı unvanının kabûlü ile de bu kırallığın kanun-ı esâsîsi olmuştur.

Su'ûdî Arabistan devleti müslüman bir krallıktır. Kırallığın bütün idâresi 'Abd al-'Azîz I. b. 'Abd al-Raḥmân al-Fayṣal al-Su'ûd'un elindedir. Sultan şeri'at kanunları ile bağlıdır. Su'ûdî Arabistan kırallığında mer'î hukuk düsturlarının *Kur'an* ve sünnete uygunluğu muktezîdir. Sultan kırallık umûrunun tedviri için, bir „nâib-i âm" ile lüzûm gördüğü mıkdarda „müdür" ve „reisi" kendi nâm ve hesâbına istihdâm eder.

Niyâbet, kırallığın bütün hukûmet şûbeleri ve bunların muhtelif kısımları için, en yüksek otoriteyi temsil eylediği cihetle, her hukûmet şûbesi müdüriyeti, yâni nezâret, idâresine müteallik bütün husûslardan dolayı, nâibe karşı ve nâip de sultana karşı mes'ûldür. Dış işleri doğrudan-doğruya saraya bağlı olup, idâre ve konsolosluk işleri nâibin emri altındadır. Askerî işler ile de bizzat sultan meşgûldur (madd. 2, 5—8, 19, 27).

Nâib-i âm ile müşâvirlerinden ve sultan tarafından bir sene için mansûp altı mütemâyiz zâttan mürekkep bir meclis-i şûrâ mevcût olup, haftada en az bir defa toplanarak, nâib-i âm tarafından havâle edilen husûsları müzâkere eyler. Müdürler (nâzırlar), nâibin dâveti üzerine, hey'et müzâkerelerine katılabilirler. Hey'et kararları sultan tarafından tasdik olunmadıkça, huküm ifâde etmez (madd. 28—31, 36).

Cidde ve Medine'de, kaymakamın riyâsetinde, birer idâre meclisi ve bu şehirler ile saltanat makarrı olan Mekke'de, emlâk sâhipleri ile esnafın ve serbest meslek erbâbının üç sene için tâyin edilen mümessillerinden mürekkep, birer belediye umûmî meclisi vardır. Bu meclislerin, Cidde ve Medine'deki sekizer ve Mekke'deki on iki âzâsının tâyini sultan tarafından tasdik edilmek lâzım geldiği gibi, kararlarının da sultan nâibinin ve meclis-i şurânın tetkikinden geçirilerek sultanın tasdikına arzı meşrûttur (madd. 62—76). Sultan tarafından mansûp bir reis ve dört âzâdan mürekkep bir hey'et sultanlığın mâlî kaynaklarını teftiş ve sultanın emri ile yapılanlar müstesnâ olmak üzere, hazîneden vâkî sarfiyâtı kontrol eder (madd. 43—45). Me'mûrlar bâzı mahdut te'minâttan faydalanırlar (madd. 56—61).

6. Suriye (1930)

Suriye kanun-ı esâsîsi. 14 mayıs 1930 tarihli kanun-ı esâsînin yerine kaim olan 5 eylûl 1950 tarihli Suriye kanun-ı esâsîsi bir mukaddime ile 10 fasılda toplanan 166 maddeyi muhtevîdir. Kanun-ı esâsînin bir mütemmim cüz'ü olduğu bildirilen mukadimede kanun-ı esâsînin hazırlanmasında müessisler meclisince güdülen gâyeler ilân ve beyân olunmaktadır. Bu gâyeler adâlet, hürriyet ve müsâvâtın te'sis ve te'mini, vatandaşlar arasında kardeşlik duygusunun neşri, ictimâî şuûrun geliştirilmesi, ictimâî adâleti gerçekleştirecek bir iktisâdî ve ictimâî nizâmın kurulması, vatan emniyetinden mes'ûliyeti ve milletin ebedî bir hakikat olduğunu müdrik ferdiyetlerin yetiştirilmesi; halkın ekseriyetinin islâm dinine mensûbiyeti sebebiyle, devletin islâm dinine ve bu dinin ideallerine bağlanması, arap ve islâm dünyası ile iş-birliği; islâm dini ve diğer semâvî dinler tarafından kabûl edilen ahlâk prensiplerine müstenit modern bir devlet te'sisi; dinsizlik ile mücâdele, Suriye halkının bir cüz'ü bulunduğu arap milletinin bir tek devlet hâlinde birleşmesine gayret etmektir.

Suriye demokratik ve parlementer bir arap cümhûriyetidir. Hâkimiyet halkındır ve halkın halk tarafından ve halk için idâresi prensibine dayanır (madd. 1, 2).

Teşrî iktidarı, gizli, doğrudan-doğruya ve müsâvî, bir dereceli seçim ile 30 yaşını dolduran vatandaşlar arasından, 18 yaşını bitirmiş vatandaşların 4 sene için seçtikleri meb'uslardan mürekkep meclis tarafından kullanılır. Meb'uslar meclisi müstemirren ictimâ hâlinde telâkkî edilir. Meb'uslardan her biri kanun teklifi hakkına mâliktir. Mâlî kanunlar ancak nâzırlar meclisinin muvâfakati ile cümhûr reisi veya en az 20 meb'us tarafından teklif olunur. Kabûl edilen kanunlar cümhûr reisi tarafından 15 gün zarfında neşir ve ilân veya, gerekiyorsa, nâzırlar meclisinin kararı ile, meclise iâde edilir. Müstâcel kanunların, meb'uslar meclisinin tâyin eylediği müddet içinde, her hâlde neşir ve ilânı muktezîdir. Devletin emniyetine, devlet mâliyesine ve ticârete müteallik veya bir seneden fazla bir zaman için mün'akid muâhedeler meb'uslar meclisinin tasdiki ile kat'îyet kesbeder (madd. 35, 36, 38, 39, 43, 51).

İcrâ iktidârı, halk nâmına, cümhûr reisi ve nâzırlar meclisi tarafından, kullanılır. Cümhûr reisi, meb'uslar meclisi mürettep adedinin üçte iki ekseriyeti ile, beş sene için seçilir; ancak beş senelik bir fâsıladan sonra, tekrar seçilebilir. Cümhûr reisliği ile meb'usluğun birleşmesi câiz değildir. Cümhûr reisi, umûmiyetle devlet reislerine tanılan salâhiyetlerden başka, kanun teklifi ve lüzûm gördükçe, nâzırlar meclisine riyâset, nâzırlar meclisinin muvâfakati, millî müdâfaa yüksek şûrâsının istişârî re'yi ve meb'uslar meclisinin tasvibi ile, harp ilânı ve meb'uslar meclisinin feshi salâhiyetlerini hâizdir. Cümhûr reisi fesih salâhiyetini, meclisin intihabından itibâren, 18 aylık bir müddet geçtikten sonra ve nâzırlar meclisinin esbâb-ı mûcibeli bir kararnâmesi ile kullanabilir. Cümhûr reisi kanûn-ı esâsîyi ihlâl ve vatana ihânet suçları ile âdî suçlarından dolayı mes'ûl olup, meb'uslar meclisi tarafından ithâm ve yüksek mahkeme tarafından muhâkeme olunur (madd. 69, 71—74, 77—87). Baş-vekil doğrudan-doğruya, nâzırlar ise, baş-vekilin teklifi ile, cümhûr reisi tarafından, tâyin olunurlar. Kabina, baş-vekilin riyâsetinde, devletin siyâsetini sevk ve idâre eder; kararlarını ekseriyetle verir. Ekalliyette kalan nâzır, istifâ etmediği takdirde, verilen kararı kabûl etmiş sayılır. Kabina meb'uslar meclisine karşı müştereken mes'ûl olduğu gibi, her nâzır vazifesine müteallik husûslardan münferiden mes'ûldür. Nâzırlar, hukukî, mâlî, ve cezâî mes'ûliyetlerinden dolayı, yüksek mahkemede muhâkeme olunurlar. Nâzırlık ile meb'usluk ictimâ edebilir. Baş-vekilliğe bağlı bir teftiş bürosu mevcût olup, teftiş raporlarının kopyasını, mütâleaları ile, meb'uslar meclisi reisliğine verir. Hukûmet meclise, yılda en az bir defa, devletin mâlî vaziyeti hakkında bir rapor vermekle mükelleftir. Mâlî kontrol meclis adına „divân-ı muhâsebât" tarafından yapılır. Cümhûr reisinin riyâsetinde bir „yüksek millî müdâfaa şûrâsı" ve devletin iktisâdî siyâsetini sevk ve idâre ile muvazzaf bir „dâimî iktisat şûrâsı" mevcûttur (madd. 90—103, 147, 149, 151, 152).

Kazâ iktidarı, müstakil bir iktidar olarak, müstakil hâkimler tarafından, kullanılır. Kazâ vazifesini „yüksek mahkeme", „temyiz mahkemesi" ve diğer mahkemeler îfâ eder. Yüksek kazâ meclisi kararı ile tâyin olunan hâkimler ancak bu meclisin kararı ile ve kanunî sebepler ile azlolunabilirler. Yüksek mahkeme cümhûr reisi tarafından tanzim olunan 14 kişilik bir liste içinden, meb'uslar meclisince, 5 sene için müntehap 7 âzâdan mürekkep olup, kanun ve kararnâmelerin kanun-ı esâsîye uygunluğu murâkabe, cümhûr reisini ve nâzırları muhâkeme, seçim ihtilâflarının halli, hakkı ihlâl olunan şahısların mürâcaatı üzerine, kanuna ve nizâmnâmelere mugâyir idârî fi'il ve kararların ve kanun-ı esâsîye mugâyir nizâmnâmelerin iptâli salâhiyetlerini hâizdir (madd. 104—125).

Ferd hakları. Fert hak ve hürriyetlerinin esâs ve şartlarını tesbit eden kanun-ı esâsî meskenmasûniyeti, muhâberât, matbuat, fikir, ictimâ, cemiyet hak ve hürriyetleri yanında, demokratik prensiplere müstenit siyâsî partiler teşkili hakkı tanımaktadır. Kanunî te'minât altında bulunan husûsî mülkiyetin umûmî menfâate uygun surette istimâli meşrûttur. Toprakların işletilmesi mecbûrî olup, bu mecbûriyete kanunen muayyen zamanda riâyet etmeyenler tasarruf haklarını kaybederler. Fertlerin mülkiyet veya işletme suretiyle tasarrufa me'zûn bulundukları toprakların âzamî haddi, mıntakaya göre, kanun ile tâyin edilir. Toprak sâhibi olmayanlara, cüz'î ve vâdeli bir bedel mukabilinde, toprak dağıtılır. Her nevî yeraltı servetleri ile şelâleler ve ormanlar devletin mülküdür. Devlet âmme menfâatini alâkalandıran müesseseleri ve teşebbüsleri millîleştirmek hakkına mâliktir. Vatandaşların iş ve ücret hakları ve çalışma şartları te'minat altına alınmış, şahısları ve âileleri için bir ictimâî sigorta sistemi ihdâs olunmuştur. İlk tahsil ve ilk ve orta mekteplerde din tedrisâtı mecbûrîdir. Yüksek tedrisât müesseseleri mâlî ve idârî muhtâriyeti hâizdir. Tedris ve terbiye gâyelerinin tahakkuku ve istikrarlı bir maarif politikasını te'min maksadı ile, bir maarif meclisi teşkil olunmuştur. Âile cemiyetin temel unsuru olup, devletin himâyesi altındadır (madd. 7—34).

Kanun-ı esâsînin üstünlüğü. Neşir ve ilân edilmeden evvel, meb'uslar meclisi âzâsının dörtte biri tarafından veya cümhûr başkanı tarafından, mûcip sebep beyânı ile, kanun-ı esâsîye mugâyir olduğu bildirilen kanunlar, yüksek mahkeme tarafından, tetkik edilir. Yüksek mahkeme bu husûstaki kararını 10 gün zarfında verir. Müstâcel kanunlar için, bu müddet 3 gündür. Mezkûr müddetler içinde hakkında karar verilmeyen kanunların cümhûr reisi tarafından neşir ve ilânı mecbûrîdir. Kanun-ı esâsîye mugâyir görülen kanun, tashih için, meclise iâde olunur. Cümhûr başkanı tarafından kanun-ı esâsîye mugâyir görülen kararnâmeler de 10 gün içinde yüksek mahkemeye sevkedilir. Mahkeme kararını 10 gün zarfında vermeğe mecbûrdur.

Kanun-ı esâsînin tâdili, nâzırlar meclisi ile muvâfakat hâlinde olarak, cümhûr reisi tarafından veya meb'uslar tarafından teklif edilebilir. Teklifin tâdili istenen maddeleri göstermesi, esbâb-ı mûcibeli olması ve meb'uslar tarafından yapılıyorsa, meclis mürettep adedinin en az üçte birinin imzâsını ihtivâ eylemesi gerektir. Meclis tâdil teklifini müzâkere eder ve reye koyar. Teklif, meclis mürettep adedinin mutlak ekseriyeti ile, reddolunmuş ise, aynı maddelerin tâdili, bir sene geçmedikçe, tekrar istenemez; kabûl edilmiş ise, kabûl kararı bir temennî mâhiyetinde telâkkî edilir. Bu temennî altı ay sonra müzâkere edilir ve meclis mürettep adedinin üçte ikisi tarafından kabûl edildiği takdirde, tâdil yapılır. Tâdilin kabûlünden itibâren iki hafta içinde meb'uslar muaddel kanun-ı esâsîye riâyete yemin ederler.

Bu 1950 kanun-ı esâsîsi, neşir ve ilânından itibâren, iki sene geçmedikçe, tâdil olunamaz (madd. 63, 81, 122, 155, 156).

7. EFGANİSTAN (1931)

Efganistan kanun-ı esâsîsi. 31 teşrin I. 1931 tarihli Efganistan kanun-ı esâsîsi 16 başlık altında toplanan 110 maddeyi muhtevîdir. Bu kanun-ı esâsîye 23 şubat 1933'te müstakil iki madde ilâve edilmiştir.

Efganistan irsî bir krallıktır. Devletin resmî dini islâm olup, mezhebi hanefîdir. Başvekilin tâyini, nâzırların nakil ve azli, şurây-ı millî tasarruflarının tasvibi, bunların neşir ve infâzı, şeri'at ve diğer kanunların himâye ve tatbikını te'min, harp ilânı, sulh ve muâhede akdi kıralın başlıca haklarındandır (madd. 1, 2, 5, 7).

Teşrî iktidarı şûrây-ı millî ve asîller meclisi tarafından istimâl olunur. Şûrây-ı millî 3 sene için müntehap âzâdan ve asîller meclisi ise, kanun-ı esâsîce muayyen mânevî evsâfı hâiz kimseler arasından, kıral tarafından mansûp âzâdan teşekkül eder (madd. 31, 67, 68).

Kanunların yapılması, tâdil ve ilgâsı, bütçenin kontrolü, mâlî işlerin tanzimi ile vâridat ve vergilerin kaldırılmasına, dâhilî ve hâricî istikraz akdine, mukavele, anlaşma yapmağa, imtiyâz ve inhisar vermeğe muvâfakat şurây-ı millînin vazifeleri arasındadır (madd. 42—48). Şûrây-ı millînin yaptığı tasarrufların islâm dini ahkâmına ve memleketin siyâsetine mugâyir olmaması lâzımdır (mad. 65). Kanun teklif etme hakkı nâzırlara âit olmakla berâber, âzâdan dörtte birinin tasvibi ile, şûrây-ı millî âzâsının da teklife salâhiyeti vardır. Şûrây-ı millînin, lüzûm gördüğü zaman, muayyen şartlar dâhilinde, kıral mürâcaat hakkı mevcûttur. Asîller meclisinin tasvip ettiği bir husûsun, şûrây-ı millî tarafından adem-i kabûlü hâlinde, işi tetkik etmek üzere, her iki meclisin müsâvî mıkdarda âzâsından mürekkep, bir hey'et kurulur. En az 20 âzâdan müteşekkil bu hey'etin kanâati şûrây-ı millînin nokta-i nazarına muhâlif olduğu takdirde, mesele kıral arz ve onun yüksek tâlimâtı dâiresinde halledilir (madd. 57, 49, 70).

İcrâ iktidarı kıral a'it olup, memleket, kıralın tasvibi ile, baş-vekil tarafından seçilen nâzırlar vâsıtası ile idâre edilir. Başvekilin riyâseti altında kabineyi teşkil eden nâzırlar, şûrây-ı millî önünde müşterek ve münferit mes'ûliyete tâbîdirler. Kıral, nâzırların icraâtından dolayı, hiç bir mes'ûliyet terettüp etmez. Vazifelerine müteallik suçlarından dolayı nâzırların muhâkemesi divân-ı âlîde icrâ kılınır (madd. 5, 73, 74, 76, 79, 95).

Kazâ iktidarı. Mahkemeler her türlü müdâhaleden masûndur. Şeri'at hukukuna dâhil dâvalar umûmî mahkemelerde görülür ve şer'î mahkemeler kendilerine arzedilen dâvaları, hanefî mezhebinin prensiplerine uygun şekilde, halledeler (madd. 87—89).

Ferd hakları. Din ve mezhep bakımından aralarında fark gözetilmeyen Efgan tebeası şeri'at hukukunun tanıdığı bütün haklardan istifâde eder. Şahıs, mesken, muhâbere masûniyeti ve mülkiyet hakkı te'minât altına alınmış, ticâret, sanâyî ve zirâat serbestîsi, vatandaşların yüksek makamlara mürâcaat hakkı tanınmıştır. Dine mugâyir olmayan neşriyât, kanun dâiresinde olmak şartı ile, hiç bir takyide tâbî değildir. İlk tahsil mecbûriyeti mevcût olup, islâmî tedrisât serbesttir. Ecnebîlerin, güzel san'atlar, sınâat ve yabancı dil tedrisâtı müstesnâ, mektep açmaları yasaktır. Hukûmet mektepleri murâkabesi altında tutmakla berâber, ehl-i kitâbın tedrisâtına müdâhale etmez. Vergiler kanunen muayyendir. Kölelik, işkence ve müsâdere memnûdur (madd. 9—26, 109).

8. ÜRDÜN (1946)

Ürdün kanun-ı esâsîsi, 7 kânûn I. 1946 tarihli olup, bir mukaddime ile 8 kısımda toplanan 79 maddeyi muhtevîdir. Hâşimî Ürdün krallığı irsî olup, dini islâm ve resmî dili arapçadır (madd. 2, 15).

Teşrî iktidarı. Millî meclis ve kıral tarafından kullanılır. Millî meclis mümessiller meclisi ve eşrâf meclisinden mürekkeptir. Mümessiller meclisi 30 yaşını ikmâl eden şahıslar arasından 4 sene için seçilen âzâdan teşekkül eder. Eşrâf meclisi mümessiller meclisi âzâsının yarı mıkdarını aşmamak ve her 4 senede yarısı yenilenmek üzere, 40 yaşını geçmiş kimseler arasından kıralın tâyin ettiği âzâdan terekküp eder. Mümessiller meclisi reisi bir sene ve eşrâf meclisi reisi 2 sene için kıral tarafından tâyin olunur. Her iki meclis âzasının hâiz olması gereken şartlar kanun-ı esâsîce muayyendir. Kanun teklifleri mümessiller meclisine baş-vekil tarafından arzedilir ve mezkûr meclisin kabûlünden sonra eşrâf meclisine gönderilir. Bir teklifin kanun mâhiyetini alması için, her iki meclisin tasvibi ve kıral tarafından tasdıkı lâzımdır. Kıral meclisin kendisine arzettiği bir kanuna bir sene içinde ya muvâfakat eder veya muhâlif olduğunu, esbâb-ı mûcibesi ile birlikte, beyân ile mezkûr kanunu meclise iâde eder. Meclislerden biri bir kanun teklifini iki sefer reddeder de, diğeri kabûlünde ısrâr ederse, yalnız ihtilâf mevzûu maddeleri müzâkeresi için

eşrâf meclisi reisinin riyâsetinde müşterek bir toplantı yapılır. Bu toplantıda bahis mevzuu teklif aynen veya muaddel bir şekilde ekseriyetle kabûl edilirse, her iki meclis tarafından tasvip edilmiş sayılır. Meclis büdce kanunu teklifini reddederse, nâzırlar meclisi, kıralın muvâfakati ile, meclise arzedilen büdcenin aynen mer'iyetine karar verir (madd. 33—54).

İcrâ iktidarı kırala âittir. Kıral devletin reisidir ve her türlü mes'ûliyetten berîdir. Kanunların tasdıkı, neşri ve icrâsına nezâret, millî meclisi toplantıya dâvet, toplantıları te'cil ve tâtil ve kanun hükümleri dâiresinde millî meclisi fesih, nâzırlar meclisinin muvâfakati ile harp ilânı ve muâhede akdi, ölüm cezalarının tasdiki..., nâzırlar meclisinin tasvibi ile, örfî idâre ilânı kıralın hakları meyânındadır. Murakabesi veya tasarruf hakkı devlete âit topraklar ile her türlü tabi'î servetler üzerindeki hakların kullanılması, hukûmet nâmına, kırala tevdî edilmiştir. Baş-vekilin riyâseti altında âzamî beş nâzırdan mürekkep bir nâzırlar meclisi mevcût olup, başvekil ve onun tavsiyesi üzerine nâzırlar kıral tarafından tâyin olunur. Baş-vekil ve nâzırlar kırala karşı müştereken ve münferiden mes'ûldürler. Kıral baş-vekil ve nâzırları azil ve istifâlarını kabûl eder. Baş-vekilin azil ve istifâsı üzerine, bütün nâzırlar mâzûl ve müstağfî addedilirler. Devletin kanunlar ile diğer bir şahıs veya hey'ete tevdî edilmemiş olan dâhilî ve hâricî her türlü işleri nâzırlar meclisi tarafından görülür. Nâzırlar meclisi kararlarının icrâsı için, kıralın tasvibi lâzımdır. Nâzırlar meclisi kıralın tasvibi ile ve ictimâında meclise arzedilmek üzere, kanun hukmünde kararnâmeler isdarına salâhiyetlidir. Mâden ve petrol imtiyâzları vermek ve devlete âit toprakları kirâlamak, kıralın tasdıkı ile, nâzırlar meclisinin salâhiyeti dâhilindedir (madd. 22—32, 53, 76, 77, 78b).

Kazâ iktidarı, üç nevî mahkeme tarafından kullanılır. Bunlar umûmî, dinî ve husûsî mahkemelerdir. Kanunlar ile dinî ve husûsî mahkemelere tevdî edilmemiş bütün dâvalar umûmî mahkemelerin salâhiyeti dâhilindedir. Dinî mahkemeler, şer'î mahkemeler ve cemâat meclisleri olmak üzere, ikiye ayrılır. Ahkâm-ı şahsiyeye ve vakıflara müteallik husûslarda münhasıran şer'î mahkemeler salâhiyetlidir. Diyet tatbikını istilzâm eden dâvâlar da, kanun-ı esâsîce aranılan şartlara göre, şer'î mahkemelerde görülür. Cemâat meclisleri Ürdün'de müesses ve hukûmet tarafından tanınmış gayr-i müslim cemâatlerin meclisleri olup, bu cemâatlerin ahkâm-ı şahsiye ve kendi vakıflarına müteallik ihtilâflarını hallederler. Husûsî mahkemeler, husûsî kanunlar hukümleri dâiresinde, kazâ hakkını kullanırlar. Mahkemeler tarafından henüz tefsir edilmemiş bulunan bir kanun hukmünün tefsirini baş-vekil talep ettiği takdirde, bu tefsir kanun-ı esâsîce tâyin olunan eşhastan müteşekkil bir divân-ı hâs tarafından yapılır. Mahkemeler müstakildir ve kararlar kıral nâmına verilir (madd. 55—68).

Ferd hakları. Bütün ürdünlüler, hak ve vazife bakımından, dil, din ve ırk farkı gözetilmeksizin, kanun nazarında müsâvîdirler. Şahıs ve mesken masûniyeti, fikir, ictimâ ve cemiyet kurma hürriyetleri, kanun dâhilinde olmak üzere, tanınmış, muhâberâtın mahremiyeti ve mülkiyet te'minât altına alınmıştır. Şahsına veya âmmeye müteallik işlerden dolayı bütün ürdünlülerin resmî mercîlere mürâcaata hakları vardır. Hâşimî Ürdün krallığında cârî âdetlere, âmme intizamına ve ahlâka uygun olan dinî âyin ve itikatların serbestliği devletin te'minâtı altındadır. Cemâatler kanun dâiresinde tedris hürriyetine sâhiptirler (madd. 5—21).

Kanun-ı esâsînin üstünlüğü. Kanun-ı esâsî ancak meclisin üçte iki ekseriyeti ile değiştirilebilir (mad. 47b).

9. İNDONEZYA (1952)

İndonezya cümhûriyeti muvakkat kanun-ı esâsîsi 15 ağustos 1952 tarihli olup, bir mukaddime ile 6 fasılda toplanan 147 maddeyi muhtevîdir. Mukaddimede her türlü müstemleke sisteminin insanlığa ve adâlete aykırılığı sebebi ile ilgâsı lüzûmuna işâret ve ilâhî kudreti, insanlığı, millî şuûru, demokrasiyi ve adâleti tanıma esâsına müstenit bir kanun-ı esâsî ile İndonezya istiklâlinin ilân ve ihyâ olunduğu beyân edilmektedir.

İndonezya cümhûriyeti demokratik bir devlet olup, mahallî idâre bakımından, geniş muhtâriyeti hâiz ülkelere ayrılmıştır. Millete âit olan hâkimiyet, mümessiller meclisi ile hem-âhenk surette hukûmet tarafından kullanılır. Devlet organları cümhûr reisi ile reis yardımcısı, nâzırlar, mümessiller meclisi yüksek mahkeme ve divân-ı muhâsebattır (madd. 1, 41, 131 v.d.).

Teşrî iktidarı. Mümessiller meclisi İndonezya'da sâkin her 300.000 vatandaş için bir mümessil olmak üzere, 25 yaşını bitiren vatandaşlar arasından 4 sene için müntehap âzâdan mürekkeptir. Mümessiller meclisi reisi ve reis vekillerinin intihâbı cümhûr reisinin tasvibine arzolunmak lâzımdır. Mümessiller meclisi âzâlığı ile nâzırlık ictimâ edebilir (madd. 56, 60, 61, 62, 65, 69, 70, 71).

Mümessiller meclisi ile hem-âhenk olarak, hukûmet tarafından kullanılır. Meclis hukûmete ve hukûmet meclise kanun teklifinde bulunabilir. Meclisin hazırladığı kanun projesi evvelâ cümhûr reisine arzolunur. Hukûmet meslisin kabûl eylediği bir kanunu, kendisine sevki tarihini tâkip eden ay içinde, ciddî itirazları bulunduğunu bildirmediği takdirde, tasdika mecbûrdur. Hukûmet, salâhiyetine dâhil âcil husûslar için, bilâhare meclise arzolunmak üzere, müstâcel kanunlar isdarına salâhiyetlidir (madd. 89—100).

İcrâ iktidarı. Cümhûr reisi ve yardımcısı siyâseten gayr-i mes'üldürler. Cümhûr reisi geniş salâhiyetleri ve bu meyânda meclisi fesih salâhiyetini hâizdir (madd. 45, 50, 51, 83, 84, 107, 120, 127). Baş-vekil ve nâzırlar, tâyinlerini müteâkip, cümhûr reisi önünde yemin etmekle mükellef ve müştereken ve münferiden siyâsî mes'ûliyete tâbîdirler.

Kazâ iktidarı, başta yüksek mahkeme olmak üzere, muhtelif derecelerdeki müstakil mahkemeler tarafından kullanılır. Yüksek mahkeme alt derecedeki mahkemeler için bir temyiz mercii olduğu gibi, cümhûr reisi ile yardımcısını, nâzırları, mümessiller meclisi reis ve âzâsını ve kanun-ı esâsî ile diğer kanunlar ile muayyen kimseleri muhâkeme eder. İdârî ihtilâfler esâs itibarı ile üst derecedeki hukuk mahkemelerinde rü'yet ve hallolunur (madd. 101—106, 108).

Ferd hakları. Kanun-ı esâsî bütün klasik fert haklarına yer vermekle berâber, mülkiyet hakkında bir ictimâî fonksiyon mâhiyetini göstermekte, ferde iş ve âdil ve müsâvî ücret isteme, sendika kurma, nümâyiş ve grev hakları gibi, ictimâî mâhiyette hak ve hürriyetleri tanımakta, devlete umûmî refâhı te'min, âilenin, ilim, san'at ve kültürün ve beden terbiyesinin himâyesi ve kooperatif esâsına göre teşkilâtlanmış bir iktisâdî sistem içinde istihsâlin ve tabi'î servetlerin kontrolü gibi, ictimâî ve iktisâdî vazifeler yüklemektedir (madd. 7—43).

Kanun-ı esâsînin üstünlüğü. Kanun-ı esâsînin tamâmen değiştirilmesi halk tarafından müntehap müessisler meclisinin salâhiyeti dâhilindedir; kısmen tâdili ise, mümessiller meclisi âzâsı ile mümessiller meclisinde âzâ olmayan millî merkez komitesi âzâsından müteşekkil bir komite tarafından icrâ edilir (madd. 134—141).

Bibliyografya: Türk kanun-ı esâsîsi için bk. *Düstûr*: *Tertîb-i evvel*, IV, 1; *Tertîb-i sânî*, I, 638; VI, 749; *Üçüncü tertip*, I, 196; V, 398 ve 1019; IX, 273; XIII, 25; XVI, 36; XVIII, 307; XIX, 37; XXVI, 170; 1924 türk teşkilât-ı esâsî kanunun ingl. trc. için bk. Amos J. Peas ee, *Constitutions of Nations* (N. H., 1950), III, 191; frns. trc. B. Mirkine Guetsevitch, *Les Constitutions européennes* (Bibliothèque de la Science politique. Presses Universitaires de France, Paris, 1951), II, 772; Baban-zâde İsmail Hakkı, *Hukuk-ı esâsîye* (İstanbul, 1329); Ali Fuad Başgil, *La constitution de la régime politique* (*La vie Juridique des peuples-Turquie*), Paris, 1939; ayn. mll., *Ana hukuk dersleri* (İstanbul, 1945), I, fasikül 1; ayn. mll., *Hukukun ana mesele ve müesseseleri* (İstanbul, 1946); Celâleddin Ârif, *Hukuk-ı esâsiye* (İstanbul, 1325); Bülend Nuri Esen, *Anayasa hukuku* (Ankara, 1945); Gad Franco, *Le développement constitutionnel en Turquie* (Paris, 1925); Hüseyin Nâil Kubalı, *Türk Esas Teşkilât hukuku dersleri, Teşri organı* (İstanbul, 1947—1948; teksir edilmiş ders notları); ayn. mll., *Devlet ana hukuku dersleri* (3. tab., İstanbul, 1950), I, 1. kısım; ayn. mll., *Mouvement législatif en Turquie: 1939—1949, loi constutitionnelle, lois sur les élections législatives* (*Annuaire de législation étrangère*, Paris, 1952); Recâi Galib Okandan, *Umûmî âmme hukukumuzun ana hatları*, 1. kitap; *Osmanlı devletinin kuruluşundan inkırazına kadar* (İstanbul, 1948); Yusuf Ziya Özer, *Mukayeseli hukuk-ı esâsiye dersleri* (Ankara, 1939); Subhi Nuri, *Le régime representatif en Turquie* (Paris, 1914); A. Talat, *La constitution Turquie du 20 Avril* 1914 (Chambery, 1935).

Diğer kanun-ı esâsîler için bk. İran: Amos J. Peaslee, *Constitions of Nations* (N. H., 1950), II, 200. — Mısır: *Rescrit établissant le régime Constitutionnel de l'État Égyptienne* Rescrit Royal nr. 42 de 1923. (Imprimerie Nationale, Caire, 1923). — Irak: *La documentation française*; *Présidence du Conseil, Notes et études documentaires* (19 avril 1951), nr. 1, 466. — Lübnan: *al-Dustūr al-Lubnānī ma' ta'dīlātihi* (Matba'a-i naşrat al-Ḳażā'iya, Beyrut, 21 kânûn II. 1947); Philippe Grousset, *La Constitution libanaise du 23 mai 1926* (Toulouse, 1928). — Su'ûdî Arabistan: *La documentation française*; *Présidence du Conseil. Notes et études documentaires* (10 septembre 1951), nr. 1, 529. — Suriye: *La documentation française*; *Présidence du Conseil*; *Notes et études documentaires* (20 decembre 1950), nr. 1, 413; *al-Dustūr al-Sūrī* (Matba'at al-cumhūriyat al-Sūrīya. — Efganistan: Amos J. Peaslee, *Constitutions of Nations* (N. H., 1950), I, 25 — Ürdün: Amos J. Peaslee, *Constitutions of Nations* (N. H., 1950), II, 322 — İndonezya: *La documentation française*; *Présidence du Conseil, Notes et études documentaires* (18 mars 1952), nr. 1, 589.

(HÜSEYİN NÂİL KUBALI)

[Kanun-ı esâsîlerinden bu maddede bahsedilen devletlerden başka Yemen, Pakistan ve Libya devletlerinin kanun-ı esâsîleri henüz tedvin edilmemiş olduğu için (1952), bu kanun-ı esâsîler hakkında mâlûmât verilememiştir].

KANÛN-NÂME. ḲĀNŪN-NĀMA, Osmanlı imparatorluğunda şer'î hukukun yanında, idârî, mâlî, cezâî, muhtelif hukuk sâhalarına âit olmak üzere, vaktiyle pâdişahların emir ve fermanları ile vaz'edilmiş olan kanun ve nizâmları, aynen veya hulâsa olarak, bir araya toplamak suretiyle tertip edilen mecmualar veya bu kanunlardan muayyen bir zümre veya sâhaya âit olanlardan biri. Bâzan kanun yerine „yasa" veya „yasak" ve kanun-nâme yerine de „yasak-nâme" tâbirinin kullanıldığı görülmektedir.

Şer'î hukuk ve kanun. İslâm şeri'ati, yalnız mü'minlerin Allaha karşı olan vazifelerini tâyin etmekle iktifâ etmeyip, onların dünya işlerinde, devlet ile ve yekdiğerleri ile olan münâsebetlerinde hâkim bulunması lâzım gelen, siyâsî ve medenî, bilcümle hukuk kaidelerini de tesbit etmeği istihdaf eder. Yalnız şeri'at ismi verilen bu dinî ve medenî hukuk kaideleri, mukaddes bir kitap içinde, bütün teferruâtı ile bir defada verilmiş olmadığı için, kendilerine mahsûs bir teşekkül ve inkişâf tarihi tâkip etmiş ve bu sebeple her sâhada aynı vuzûh ve kat'îyetle hâkim bulunmaktan uzak kalmıştır. Bu bakımdan, bilhassa âmme hukukuna âit olan prensipler ile husûsî hukuk kaideleri arasında esâslı bir tefrik yapmağa ihtiyâc vardır. Hakikaten *Kur'an*'da, teşkilâtlı bir devletin idâresi usûllerine ve âmme haklarına dâir hemen hiç bir sarîh prensip yok gibidir. Peygamber zamanında tatbik edilen usûller, zamanına göre, kâfî idi ise de, âtî için, kifâyetsiz ve iptidâî bir şekil arzeder. Bu vaziyet karşısında ilk halîfeler devrinde alınmış olan idârî ve mâlî tedbirler kitap ve sünnete ircâ edilebilecek şekilde, hakikaten islâmî bir takım esâslardan mülhem olacak yerde, fethedilen memleketlerde tesâdüf edilen idâre usûl ve teşkilâtını aynen benimsemekten ibâret kalmıştır. Bu suretle, bidâyette sırf amelî bir zarûretle benimsenip, tatbik edilmiş olan çeşitli usûller zamanla dine mâl edilmiş ve bilâhare dünya işlerine âit dinî esâsları sistemleştirmekle meşgûl hukuk ulemâsı da, her sâhada daha ziyâde te'siri altında kalmış oldukları bir memleketin şartlarına göre, ayrı bir rey ve ictihatta bulunmak suretiyle, islâmî denilen idâre usûl ve kaidelerinin çeşitlenmesine sebep olmuşlardır. Bu sâyede islâm memleketlerinde, devlet reisi sıfatı ile, hükümdarlar, âmme menfâati ve iyi âdetlere uymuş olmak mülâhazası ile, devletin nizâm ve teşkilâtında ve idâre usûllerinde, şeri'atin esâs hükümleri ile sarîh bir şekilde çarpışmadan, yenilikler yapmak husûsunda kendilerini serbest buldular. Bu suretle ve bizzat şeri'atin açık bıraktığı bir takım kapıların arkasında, islâm memleketlerinde, dinî hukuktan ayrı, örfî bir hukuk sâhası inkişâf edebilmiş ve bu sâhalarda ayrı bir kanun koyma kuvveti ve yolu mevcût bulunmuş idi. Bu sebeple, islâm devletlerinden her hangi birinin hukuk ve teşkilât nizâmını tetkik etmiş olmak için, fıkıh kitaplarında çok eski zamanlarda tesbit edilmiş olan ve ilâhî telâkkî edildiği için, değişmez farzedilen nazarî hukuk prensiplerinden hareketle, tarihî şe'niyeti canlandırmağa çalışmak gayretinden vazgeçerek, bu memleketlerde hakikaten tatbik edilmiş olan canlı hukuk ve teşkilât kaidelerini, her yerde ayrı birer vâkıa gibi, tarihî usûller ile tetkik etmek ve bu suretle müşterek islâm hukukî kültürü sâhasında millî hukuk tarihlerinin mevcûdiyetlerini meydana koymağa çalışmak lâzım gelir. Aksi takdirde, tarihî şe'niyet ile alâkası bulunmayan bir takım nazarî sistemlerin safsatası içine düşmüş olmak tehlikesi vardır [bk. mad. FIKIH.].

Umûmî surette islâm memleketleri için vârit olan bu mülâhazalar kuvvetli bir devlet ve idâre teşkilâtı an'anesine sâhip bulunan türk-islâm devletleri ve bu arada Osmanlı imparatorluğu için de doğrudur. Gerçekten, tâkip ettikleri dinî siyâsete rağmen, büyük Selçuklu imparatorları ve onların halefleri zamanında eski türk devlet teşkilâtından ve örfî kaza müesseselerinden bir çok şeyler bu memleketlerde islâmî hukukun yanında yaşamak imkânını bulduğu gibi, moğul istilâsı bir çok türk-islâm devletlerinde millî an'anelerin daha fazla nufûz ve ehemmiyet kazanmasına sebep olmuştur. Moğullar ve Timurlular devrinde türk millî devlet teşkilâtının ve „yasanın" şerî'atten ve islâmî denilen devlet nizâmlarından ayrı olarak hükümrân olduğu görülmüştür. Bu devletlerde, şer'î öşür ve zekât ile uzlaşan gayr-ı islâmî türk ve moğul vergileri ile birlikte, şerî'ate tamâmiyle aykırı olan vergiler de câri oldu. İlhanlılar ile birlikte Selçuklu devletinin de bir devamı demek olan Osmanlı imparatorluğunun kurulduğu yerlerdeki mâlî ve idârî sistemlerde ise, eski türk

devlet an'anelerinin kuvvetle hukümrân olduğu gün geçtikçe daha fazla anlaşılmakta olan bir hakikattir (bk. Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, I, 375—378).

Aynı şekilde diyebiliriz ki, Osmanlı imparatorluğunda şer'î hukukun, nazarî ve zâhirî bir şekilde de olsa, her sâhada tatbik edilir gözükmesine ve bir doktrin ve sistem olarak, muhtelif - hukuk sâhaları arasında iltibasları mûcip olacak şekilde vaziyete hâkim bulunmasına rağmen, Türkiye'de, bilhassa idâre ve teşkilât hukuku ile âmme müesseseleri sâhasında, millî veya örfî diyebileceğimiz bir hukuk gelişmek ve nev'ine hâs husûsî şekilleri meydana koymak imkânını bulabilmiş ve bu suretle teşekkül eden hukuk, fıkıh kitapları içinde donmuş kalmış şer'î hukuk kaidelerinden farklı bünye ve inkişâflara sâhip gözüken ve kanunlar ile tanzim edilmiş bulunan bir siyâsî hukuk veya bir devlet hukuku şeklini almıştır.

Kanunlara bağlanan hukukun husûsiyetleri. Böylece, şer'î hukuk kaidelerinin yanı-başında örfî ve yahut lâik diyebileceğimiz bir şekilde mevcûdiyetine şâhid olduğumuz ayrı bir hukuk sâhasının doğum şekli ve böyle bir hukuku yaratan âmilleri tetkik edecek olursak, burada memleketin eski örf ve âdetleri ile merkezî devlet bürolarında salâhiyet ve tecrübe sâhibi idâre âmirlerinin tâkip ettikleri idârecilik an'ane ve usûllerini ve nihâyet bunların hepsine birden bir şekil vermekte olan hukümdarların emir ve fermanlarını iş başında görmek mümkündür.

Gerçekten bu sâhalardaki tetkiklerin ilerilediği nisbette daha iyi anlaşılabildiği vecihle, Osmanlı imparatorluğunda, ona husûsî şekil ve çeşni veren esâs teşkilât ve idâre kanunları, ne şeri'at kaidelerinden istidlâl veya istihrâç yolu ile ve ne de derhâl sistemli ve her sâhaya âit şümûllü mufassal kanunlar çıkarmak suretiyle, vaz'edilmiş değildir. Bu husûslara âit mevzûât ve ahkâm, an'ane ve tecrübeden alınan ilhamlara göre, idârî tedbirler ve emirler hâlinde verilmiş fermanlar vâsıtası ile, yavaş-yavaş ve parça-parça ilân edilmiştir.

Pazarlardan alınacak bâcların mıkdarına, yaya denilen askerî sınıfın teşkilâtına ve timarlı sipâhîlerin hak ve vazifeleri ile yeniçeri ocağına, kıyâfet ve sikke meselelerine, mahkeme harçlarına âit emir ve tâlimât gibi, tarihî kaynakların kaydettiği icrâat ve teşkilât ilk kanun ve nizâm vaz'ı teşebbüsleri arasında zikredebiliriz. Bu suretle, her yeni vaziyet karşısında her hangi bir meseleye bir hâl şekli bulmuş olmak için, verilen her emir ferman tarzında münferit bir kanun mâhiyetini arzetmiştir. Bundan sonra, aynı sâhaya âit olup, muhtelif tarihlerde verilmiş olan emir ve fermanların veya bu fermanlar ile ortaya çıkan esâsların bir araya getirilmesi suretiyle, muayyen bâzı sâhalara veya zümrelere mahsûs husûsî kanunların ve yahut kanun-nâmenin teşkil edildiği tahmin edilebilir. Daha sonra, bu kanunların da bir arada toplanması suretiyle, umûmî bir kanun-nâmenin ve yahut muayyen bir devirde Osmanlı imparatorluğunda tatbik edilen belli-başlı kanunların bir kolleksiyonunun (külliyâtının) meydana çıktığı görülmektedir.

Bu kanun derleme teşebbüslerinden bugün elimizde en eski olarak mevcût bulunanı Fâtih Sultan Mehmed devrine (1451—1481) âittir. Daha sonra gerek husûsî teşebbüsler ile ve gerek resmî emirler ile daha bir çok kanun dergileri meydana getirilmiştir. Bunlar arasında Kanûnî Süleyman (1520—1566), Selim II. (1566—1574), Ahmed I. (1603—1617) ve Murad IV. (1623—1640) devirlerinde toplanmış oldukları tesbit edilebilen bir takım kanun mecmuaları elimizde mevcûttur ve bunlar arasında tipik bâzı nümûneler tabı ve neşir de edilmiştir.

Elde mevcût kanun-nâmelerin muhtelif tipleri. Şimdiye kadar mâlûm ve en tipik bâzı nümûneleri tabı ve neşir de edilmiş bulunan bu kanun-nâmelerin (kanun dergilerinin) terekküp ve teşekkül tarzları ile hakikî karakter ve mâhiyetlerini belirten tahliller ve mukayeseli bir şekilde tasnif, tavsif ve tetkikleri nev'inden araştırmalar, ihtivâ ettikleri metinlerin iç ve dış tenkitlerine âit sistemli çalışmalar henüz yapılmış olmadığı için, bugün onlardan emniyetle ve hakkı ile istifâde etmek imkânsızdır. Bilhassa her hangi bir hukuk sâhasındaki inkişâfın istikamet ve seyri ve dâimî değişmelerin şart ve neticeleri göz önüne alınmak istenildiği zaman, muhtelif tarihlere âit hukümleri, hep aynı devre âit imiş gibi, gelişi-güzel bir araya toplayan ve yalnız başlarına her hangi bir hukmün hangi tarihten itibâren, nerelerde ve ne zamana kadar, ne derecede tatbik edilmiş olduklarını tâyin edecek vaziyette olmayan bu kaynaklar hakikaten kifâyetsiz bir hâldedir.

Bu sebeple, mâlûm şekilleri ile elde mevcût bulunan ve bâzıları da basılmış olan Osmanlı kanun-nâmelerinin ve onların umûmî kütüphâneler ile husûsî şahıslar nezdinde mevcût yüzlerce benzerlerinin, gerek kendi aralarında ve gerekse husûsî mâhiyetteki bir takım tarihî vesikalar ve arşiv mâlzemesi ile karşılaştırılarak, mânalandırılmaları ve tamamlanmaları lâzımdır. Ancak bu sâyededir ki,

elde mevcût kanun-nâme metinlerinin ihtivâ ettikleri hukümleri zaman ve mekân içinde yaymak, muhtelif devirlerde ne gibi te'sirler ile, hangi istikametlerde inkişâf ettiklerini, tatbikatta aldıkları şekilleri belirtmek mümkün olacaktır. Tetkikatımızın hâl-i hâzır vaziyetinde muhtelif sâhalara âit kanunların bir araya toplanması suretiyle meydana getirilmiş olan bu kanun-nâmeler hakkında şu mütâleaları serdetmek mümkündür.

1. Bu mecmualar ekseriyâ hakikî kanunların bir araya getirilmesi suretiyle değil, belki de bu kanunlardan bir kısmının, hulâsa edilerek, husûsî bir plâna göre tertip ve te'lif edilmeleri ile meydana getirilmişlerdir ve bu sebeple tatbikatta resmen mürâcaat edilmiş olan bir kaynak teşkil edemezler.

Çoğu husûsî şahıslar tarafından ilmî bir eser olarak ve yahut ilmî maksadlar ile meydana getirilmiş olan bu tip kanun kitaplarının (kanun-nâmelerin) hakikî kıymet ve mahiyetleri hakkında sarîh bir fikir vermek için, en meşhûr ve tipik olanlarından bir kaç nümûneyi burada misâl olarak tetkik edebiliriz :

Bunlar arasında, en zengin ve mükemmellerinden biri olmak itibârı ile, Hezârfenn Hüseyin Efendi'nin 1086 (1675) tarihlerine doğru meydana getirmiş olduğu *Talḫîs al-bayān fî ḳavānîn-i āl-i ʿOsmān* (Paris, Bibl. Nat., Blochet Kataloğu, Ancien Fonds, nr. 40) isimli eserini hatırlatabiliriz. Eserin mukaddimesinde izah edildiği vecihle, müellif bu kitabında Osmanlı imparatorluğunun idârî teşkilât ve mâliyesi ile her türlü teşrifât ve merâsimine âit olmak üzere, esâsen mevcût çeşitli nizâm ve kanunları, hulâsa olarak, bir araya toplamak gâyesini gütmüştür. Bu maksad ile tarih kitaplarını, devlet dâirelerindeki defter ve hesapları tetkik etmiş ve eserini, bilhassa „kanun-nâme“ lerden istifâde ederek yazmıştır. Aranılan bahislerin kolayca bir arada bulunabilmesi için, mecmua 12 bâb üzerine tasnif ve tertip edilmiştir. Bu bâblar içinde hazîne hesaplarına, muhtelif askeriye, mülkiye ve ilmiye sınıflarının kanun ve nizâmları ile âdet ve teşkilâtına âit çok faydalı mâlûmâtı ihtivâ eden kısımlar olduğu gibi, Osmanlıların zuhûrundan, tarihlerinden, İstanbul'un inşâsından, binâlarından, saray ve divân-ı hümâyûn teşrifât ve nizâmlarından, şehzâdelerin sünnet ve sultanların evlenme günleri münâsebeti ile yapılan merâsimden, Kırım hanlarının, seferin ve ulemânın kanunlarından, narh usûllerinden, mâden ve tuzla nizâmlarından da bahsedilir. Aynı suretle „defâtir-i atîka ve cedîdeden ve kanun-nâmelerden“ çıkarılarak te'lif edilmiş olduğu için, burada hatırlanması mümkün olan diğer mühim bir eser de, eski defter-i hâkanî emini Aynî Ali Efendi'nin *Kavânin-i âli-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divan* (İstanbul, 1280) adını taşıyan 1018 (1609) tarihli risâlesidir. Kanun mecmualarının bir çoklarının nasıl şahsî teşebbüs ve tasarruflar ile ve sâhiplerinin imkân ve alâkalarına göre, derlenmiş husûsî eserler olduğunu göstermek için, burada misâl olarak zikredebileceğimiz nümûnelerden bir diğeri de Üniversite kütüphânesindeki yazmalar arasında, 1087 numarada kayıtlı bulunan bir kanun-nâmedir. Bu kanun-nâmeyi tertip eden tarafından eserinin başına konulmuş olan mukaddime, yalnız bu derginin ne maksad ile ve nasıl te'lif edilmiş olduğunu göstermiş olmak itibârı ile değil, aynı zamanda umûmiyetle bu gibi kanun-nâmelerin hakikî mâhiyetleri hakkında devrin adamlarında mevcût bulunan anlayış tarzını göstermiş olmak itibârı ile de, dikkate şâyândır : gerçekten, bahis mevzûu mukaddimeye nazaran, devrin mahkemelerinde hâkimler yalnız şer'î dâvalara bakmağa me'mûr olmayıp, aynı zamanda örfî meseleleri de halletmek mecbûriyetinde kaldıkları hâlde, ellerinde ancak şer'î husûslara âit meseleleri ihtivâ eden fıkıh kitapları mevcûttur. Hâlbuki hudût boylarının teşkilâtlandırılması, timar sâhiplerine ve arâziye müteallik işler gibi, *Kur'an* ve sünnet tarafından, açık bir emir ile tâyin edilmemiş olan bir takım husûslar daha vardır ki, bunlara „Allaha, Peygambere ve içinizde *ūlu 'l-amr* olanlara“ itâati emreden bir âyetin ve benzeri hadîslerin ve icmâ'ın kendilerine bahşettiği salâhiyetler ile âmme işlerinde tasarrufun doğrudan-doğruya „re'sen ve iptidâen“ kendisine ve sonra da vekiline âit bulunduğu bilinen pâdişahlar müdâhale edebilirler. Bu suretle, pâdişahların, âmmenin menfâati için, kendi rey ve ictihadları ile vaz'edecekleri bir takım örfî kanunlar meydana gelmektedir ki, bu kanunların da ayrı mecmualar hâlinde toplanıp, hâkimlerin eline verilmesi lâzım gelir. İşte müellifin bu maksad ile meydana getirdiği mecmua, umûmî cezâ ve siyâset kanunları ile erbâb-ı timara, arâzi ahvâline, pazar ve gümrük resimlerine âit hukümleri ihtivâ etmektedir.

Aynı suretle, fıkıh kitapları yanında, şer'î hukümlerden büs-bütün ayrı bir örf ve âdet hukukunu tedvin teşebbüsünü ifâde etmiş olmak itibârı ile, İstanbul (Bayezid Umûmî kütüp., nr. 4789)'da bulunan bir mecmuanın başlangıcı kayda şâyândır (*Sâhib-i kitâb-i Mu'înü 'l-müftî*. Üskûbî Pîr Mehmed Efendi hazretleri, fıkıhta bir fetvâ te'lif edüp, adını *Mu'înü 'l-müftî* koyup, kavânîn-i osmâniyede

dahi işbu risâleyi cem'edüp, adını *zahîretü' al-kuzât* koymuştur). *Millî tetebbûlar mecmuası* (sayı 1, 2)'nda neşredilmiş olan kanun-nâme de çok muahhar bir tarihte (h. 1233), Ankara mahkemesinde mukayyit Mehmed Emin Efendi tarafından, muhtelif mecmualardan toplanmak suretiyle, tertip edildiği gibi, diğerleri kadar esâslı bir tasnife de tâbî tutulmadığı için, ihtivâ ettiği vesikaların zenginliği ne olursa-olsun, bu şekildeki derlemelerin kötü bir nümûnesi olarak zikredilebilir.

2. Bu suretle tamâmiyle husûsî teşebbüsler ile meydana getirilmiş olan çeşitli kanun-nâmeler yanında veya bâzan onların içinde, ayrı bir kısım teşkil edecek tarzda, husûsî bir şekilde, zamanın padişâhının emri ile ve muhtelif kanunların bir araya getirilmesi suretiyle, meydana gelmiş olması lâzım gelen kanun-nâmelere de tesâdüf edilmektedir. *Bibliyografya*'da *A* ve *C* bölümlerinde zikredilen kanun-nâmeler bunlardandır. Fakat bunlardan hemen hiç biri, devlet dâirelerinde tatbik edilmek üzere, resmen tanzim edilmiş olan bir kanunlar mecellesinin aslı olmadığı gibi, tasdikli bir sureti de değildir. Ayrıca bu kanun-nâmeler, muayyen bir devirdeki osmanlı imparatorluğunun çeşitli sâhalara âit kanun ve nizâmlarının tam bir kolleksiyonunu meydana getirecek şekilde, hakikî bir kanunlar mecellesi olmaktan ziyâde, bâzı esâsî teşkilât hakkında umûmî bir fikir vermeğe yarayacak bir şekilde, asıl kanunlardan yapılmış noksan ve usûlsüz derlemeler, hattâ bâzan hulâsa notlar hâlinde bulunmaktadır. Bu sebeple tatbikatta mürâcaat edilen asıl kanun metinleri olmaktan uzak kaldıkları tahmin edilebilir. Filhakika Fâtih Sultan Mehmed ve bilhassa Kanûnî Süleyman'a izâfe edilen kanun mecmuaları tertiplenirken, bu mecmualara giren hukümlerden her birine âit tafsilâtlı müteaddit husûsî kanunların mevcût bulunduğuna muhakkak gözü ile bakılabilir. Aynı surette bu mecmualar tertip edildiği tarihten sonra da bu husûsî ve mufassal kanunlar tatbikatta hakikî mercî olmakta devam etmiştir. Bu bakımdan pâdişahın husûsî bir emri ile tertip edilmiş olmakla berâber, bahsi geçen terkibî ve tertipli kanun mecmualarının başına gelen âkıbeti ve bir defa meydana geldikten sonra, uğradıkları ihmâl ile âşikâr olan kifâyetsizlikleri karşısında nasıl tamamlanmağa çalışıltıklarını tetkik etmek münâsip olur. Bu husûsta bir misâl vermiş olmak için, Topkapı sarayı (Revan köşkü) kütüphânesinde bulunup da, bu tipteki Sultan Süleyman kanun-nâmelerinin güzel bir örneğini ihtivâ eden ve pâdişahlara mahsûs olması muhtemel bulunan 1935 ve 1936 numaralı kanun-nâmeleri tetkik edebiliriz. Evvelâ bunların içinde „mecmu'îsi merkum ve muharrer ve mücellet defter olunmak üzere" Sultan Süleyman devrinde tertip edildiği kabûl edilmiş kanun-nâme kısmının, bu dergilerde bile, diğer bir takım mühim kanunlar ile birlikte dercedilmiş olduğu göze çarpmaktadır. Bayezid II. ve hattâ Fâtih Sultan Mehmed devrinden beri mevcût oldukları hâlde, bu mürettep kanun-nâmelerin metninde zikredilmiş İstanbul hâslar-kanunu (bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, s. 86—106) ile İstanbul, Edirne ve Bursa şehirlerine âit h. 907 tarihli ihtisap kanunlarını (bk. *Tarih vesikaları dergisi*, sayı 5, 7 ve 9) ve timarlı sipâhîlere dâir diğer mühim bâzı kanunları bu arada zikredebiliriz. Hâlbuki bu kadar mühim kanunlar, Sultan Süleyman kanunu denilen bahis mevzuu mürettep kanun derlenirken mevcût oldukları hâlde, bu kanun-nâmenin içine, hulâsa hâlinde dahi, alınmamıştır. Nitekim bu noksanı telâfî etmek için, lüzûm ve ehemmiyetlerine binâen, bu kanunları ayrıca dergiye ilâve etmek lâzım gelmiştir. Bahis mevzuu mürettep Sultan Süleyman kanun-nâmesinin kifâyetsizliği ile muhtelif hukümlerinin hakikî kanun-nâmelerden kopye edilen parçalar ile nasıl izah ve itmâm edilmiş olduğunu göstermiş olmak için, aynı kanun-nâmenin başka bir kanun mecmuasındaki (bk. Süleymâniye, Aşir Efendi kütüp., nr. 1004) hâlini bu bakımdan tetkik edebiliriz. Hakikaten Murad IV. zamanında yazılmış olduğu tahmin edilen ve der-kenârlarından vaktiyle salâhiyetli hukuk ve idâre adamlarının elinde bulunduğu anlaşılan bu mecmua, Mehmed Ârif neşrinde görüldüğü şekli ile, bâb ve fasıllar hâlinde tertip edilmiş olup, baş tarafında ayrıca bir mukaddimeyi ihtivâ eden bahis mevzuu mürettep Sultan Süleyman kanun-nâmesi, diğer esâslı ve mühim kanunlar arasında, âdetâ kaybolmuş bir hâldedir (var. 50—77). Bu hâlden anlaşıldığına göre, bu mürettep kanun-nâmeden evvel ve sonra mevcût bulunan daha bir çok mühim kanunları bu mecmuaya dercetmek lâzım gelmiştir.

Tetkik ettiğimiz mecmuadaki diğer kanunların nereden alınmış oldukları ve bu mecmua tertip edildiği sırada mürettep kanun-nâme hukümlerinin, tatbikat bakımından, ne hâlde bulunduklarını göstermek itibârı ile, bâzı der-kenârların da bu arada ayrıca tetkiki faydalı olacaktır. Msl. mürettep kanun-nâmenin resm-i çift, salâriye v. b. vergilerden bahseden satırları yanında (var. 60) — „Bu makûle husûslar vâkî oldukta her diyarın defteri zahrında olan kanun-nâmeye ve deftere mürâcaat oluna. Bu kanun-nâmede bu vecihle mukayyettir deyü gaflet olunmaya, her vilâyet tahririnde nice husûslar tebdil ve tagyir olunur" — diye bir kayıt vardır. Aynı şekilde Rumeli'nin sefere eşer yürükleri hakkında da „Yürüğe mahsûs ahvâl düştükde, onların müstakil kanun-nâmeleri vardır. Defterhânede mestûrdur, mürâcaat oluna" (bk. var. 72) diye bir not konulmuştur ki, bütün bu ve benzeri kayıtlar bize türlü meseleler için verilecek hukümlerde mürettep kanun-nâmenin şu veya bu maddesinin değil, alâkadar devlet dâirelerinde çalışan me'mûrların elinde bulunan ve emir ve tâlimât şeklinde olup, bibliyografyanın başında kayıtlı bulunan *Kanunlar* isimli eserde bâzı nümûneleri neşredilmiş olan hakikî defter kanun-nâmelerinin hukümlerinin esâs teşkil ettiğini göstermektedir. Bahis mevzuu mecmua sâhiplerinin dergilerini tamamlamak için, hakikî kaynaklardan olduğu gibi devşirip, mecmualarına ilâve ettikleri kanunlar için ilâve ettikleri bâzı notlar da bu bakımdan mühimdir:

Msl. 21. varakta sipâhî-oğullarının hangi yaştan itibâren sefere eşmek mecbûriyetinde bulunduklarını izah eden fıkranın yanında, derkenâr olarak, „Bu husûs deterhâne-i âmirede mâmûlünbih olan kanun-nâmede mestûrdur" kaydı vardır. 64. varakta, Bezirhâne resmi hakkında „Karaman defterinden gayrıda bulunmadı; anda dahi bu üslûp üzere yazılmış ki, ...", 162. varakta, Erzurum kanunu için de „Erzurum mufassalı defterinin zahrında muharrir-i vilâyet yazdugu kanundur ki, defter-i mufassaldan naklolunmuştur", 118—147. yapraklar arasına dercedilmiş olan kanunlar için „defterhâneden kâtib-zâde verdügi kanunnâme cüzleridir" denilir, 21. varakta ise, „Reisülküttâb kesesinde olan makbûl kanun-nâme" den bahsedilir. Aynı mülâhazalar Mehmed II. devrinde tertip edilen kanun-nâme (bk. *bibliyografya, A*) için de söylenilebilir. Filhakika bu kanunun başında bulunup, üç fasıl hâlinde, zinâ, dövüş, sövüş, katil, şarap içmek, hırsızlık ve bühtan kabahatlerinin cezâlarını tâyin eden kısım, müstakil bir cezâ kanunu mâhiyetindedir ve bu sıfatla pâdişahın tasdikı ile çıkarılmış husûsî bir kanunun metni olabilir. Reâyânın tâbî tutulacağı hizmet ve mükellefiyetlerden, çift bozmadan, öşür ve salârlık vergilerinden, koyun erinin, tataran ve müsellemin tâbî tutulacağı hukümlerden ve türlü bâc ve resimlerden ve ulaktan bahseden 4. fasıl da, 36. maddede hiç kimsenin bu kanuna aykırı hareket etmemesini, aksi takdirde suçlu olacaklarını bildiren ifâde tarzından anlaşıldığına göre, ayrıca bir emir ve fermanın mevzuunu teşkil etmiş resmî bir metin sureti olabilir. Geriye kalan Yürük kanunu ile türlü bâc ve gümrük resimlerinden ve vergilerden bahseden diğer 30 madde için de aynı vaziyet kabûl edilebilir. Fakat huküm şeklindeki bu kanun fasıllarının ayrı, müstakil kanunlar hâlinde bâzı tahrir defterlerinin başında daha evvel kayıtlı bulunması veya husûsî huküm ve fermanlar şeklinde isdâr edilmiş olan emir ve tâlimâtın bir kopyesi olması kuvvetle muhtemeldir. Bu sıfatla onlar da bir az aşağıda 3. bölümde tetkik edilecek husûsî defter kanunlarından derlenmiş telâkkî edilebilir. Fâtih Sultan Mehmed devrinde bu suretle tertip edilmiş bulunan kanun-nâmenin yanında, ondan evvel bu suretle, husûsî zümre, iş ve bölgelere âit olmak üzere, ferman şeklinde isdâr edilmiş bir çok kanunların (yasak-nâmelerin) mevcûdiyetini ekseriyeti Fâtih devrinde verilmiş olan „Yasak-nâmelerden" teşekkül eden *Kanun-nâme-i sultânî ber mûcib-i örf-i osmânî* isimli mecmua (Paris, Bibl. Nat., ancien fond, 39) çok iyi göstermektedir.

Fâtih Sultan Mehmed devrinde, bu pâdişahın emri ile ve onun lisanından kaleme alınan kanun-nâme ise (bk. *bibliyografya*), ekâbir ve âyânın mertebelerini, saray merâsimini, saltanat işlerini, vezîrlerin maaş ve gelirlerini v.b. göstermek itibârı ile, husûsî bir sâhaya âit, müstakil tek bir kanun telâkkî edilebilir; fakat, her hâlde, bu devrin kanunlar mecellesi değildir (Ferman mûcibince Tevki'î Abdurrahman Paşa tarafından cem' ve tedvin edilmiş bulunan benzeri bir kanun-nâme için bk. *bibliyografya, E*).

3. Bu kayıtlar bize bir pâdişah emri ile tanzim edilip, bâb ve fasıllara taksim edilmiş bulunan mürettep kanun-nâmelerin bile tatbikatta hakikî bir mercî teşkil edecek olan birer kanun mecellesi olmadığını göstermekteder. Bu sebeple resmî vazife ve salâhiyet sâhiplerinin ve dîvanda huküm veren devlet adamlarının ellerinde mevcût olan hakikî kanun-nâmeleri bulmak lâzımdır (krş. *bibliyografya, Kanunlar*; burada bu kanun-nâmelerden 110 kadarı devlet dâirelerindeki hakikî yerlerinden alınarak basılmıştır). Osmanlı imparatorluğu gibi, idârî ve mâlî mevzuâtta, bölgelere göre, hukuk ve kanun dağınıklığı prensibi hukümrân olan ve her biri ayrı bir teşkilât ve nizâm ile idâre edilen ve çeşitli imtiyâz ve muâfiyetlere sâhip bulunan zümrelere ve vakıflar şeklinde, idârî-mâlî bir takım muhtâriyetler ile ve her biri kendi husûsî statüsüne göre, idâre edilen teşekküllere hukmeden bir ülkede, umûmî bir teşkilât ve idâre kanunu tertip etmeğe ve bunu her kesin eline vermeğe imkân yoktur. Hakikaten çok renkli ve çeşitli bir tablo arzeden bu geniş ülkede, msl. Macaristan'da fethedilen

memleketlerde tatbik edilen kanunlar ile adalarda, Mısır'da, Azerbaycan'da veya şark vilâyetlerinde tatbik edilen usûl ve âdetler ile tesâdüf edilen teşkilât ve müesseseler birbirinden çok farklıdır. Bu suretle her yer, teşkilât ve zümre için ayrı olmak üzere, bir takım husûsî kanunlar mevcûttur ve bu kanunlar alâkalı devlet dâirelerinin elindeki defterlerde kayıtlıdır. Bu vaziyete göre, bunları ancak bir yığın hâlinde bir araya toplamak mümkün olabilecektir.

F e t v â s i s t e m i v e k a n u n - n â m e l e r. Elde mevcût kanun-nâme nüshalarından ekserisinin ilmî veya tedrisî maksadlar ile tertip edilmiş husûsî eserler ve mecmualar olduğunun en bâriz alâmetlerinden biri de, bu kanun-nâmelerin ihtivâ ettiği mevzûât için tamâmen yabancı ve fuzûlî bir mâhiyet arzettiği hâlde, bâzı mecmualardaki hukümlerin fetvâ şeklinde tertip edilen meseleler ile tezyin ve izahına teşebbüs edilmiş olmasıdır.

Bâzı kanun-nâmelerde (bk. *Millî tetebbûlar* mecm. ve *bibliyografya, D*) asıl metni teşkil eden hukümlerin fetvâ şeklinde birer misâl ile izah edilmesi veya doğrudan-doğruya o şekilde vaz'edilmiş bulunması, kanun-nâmelerin teşekkül tarzı ve kanun-nâmeler ile tanzim ve idâre edilen hukuk sâhasının fetvâlar ile olan münâsebetlerine âit çok yanlış bâzı fikirler vermeğe müsâittir. Teşkilâta âit eserinde Türkiye'de kanunlar ile idâre edilen bir hukuk sâhasının hakikî mâhiyet ve hudûtları meselesini gâyet iyi bir şekilde vaz'etmiş ve bu kanunlar içinden zengin misâller vermiş bulunan J. v. Hammer'in bile, bâzı kanun-nâmelerdeki fetvâlara bakarak, Sultan Süleyman devri kanunlarının tedvininde şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi fetvâlarının büyük bir rol oynamış olduğunu ve ancak onun hukümleri ile pâdişahın emir ve irâdelerinin kanunî bir kudret kazandığını kabûl ve iddia etmiş olması (I, 74), fikrimizce, eserinde bizzat kendisinin, prensip olarak, vaz'ettiği esâslar ile tenâkuz hâlinde bulunmaktadır. Aynı suretle, Hâlis Eşref Efendi gibi, 1284 tarihli arâzi kanun-nâmesine şerh yazan osmanlı müelliflerinden ve onlardan naklen diğer yabancı neşriyâtta tesâdüf edildiği şekli ile, tanzimattan evvelki devirde bütün devlet nizâm ve kanunlarında ve bu arada arâzi hakkında neşrolunan usûl ve nizâmlarda da doğrudan-doğruya „fenn-i celîl-i fıkhın esâs ittihâz edildiğine ve icâbât ve ilcaât-ı zamaniye göre kanun ve nizâm vaz'ının“ ancak tanzimattan sonra mümkün olduğuna dâir bir iddia ve anlayış da kabil-i müdâfaa değildir (Hâlis Eşref, *Küllîyât-ı şerh-i kanun-ı arâzi*, İstanbul, 1315).

Hakikaten, yukarıdan beri izah etmeğe çalıştığımız vecihle, Osmanlı imparatorluğunda kanun-nâmeler ile tanzim ve idâre edilen hukuk sâhası, din kitaplarındaki araştırmalar ile ve dinî makamların şer'î denilen bir takım hukûm ve prensiplerden hareketle bâzı zihnî oyunlar ile hall ve fasledebilecekleri bir takım meselelere âit değildir. Emir ve fermanlar ile ve açıkça kanun vaz'etme yolu ile teşekkül ve inkişâf eden bu örfî hukuk, kuvvetini teşkilâtlı bir devlet idâresinin ihtiyâc ve tecrübelerinden almaktadır; kökleri örf ve âdetlerde ve her günkü hayatın zarûretlerinde bulunan, amelî ve dinî kayıtlardan âzâde bir hukuktur ve yakından tetkik edildiği zaman, bâzı kanun-nâmelerde tesâdüf edilen fetvâların bu hukukun şer'î kaidelere ve kitaba uymayan bâzı esâs prensiplerini, tahsillerini medresede yapmış ilim ve idâre adamlarının zihinlerinde, hiç bir şüphe ve tereddüde meydan bırakmayacak bir şekilde izah etmek, bâzı iltibaslı sâhalarda emir ve kanun koyma yolu ile yapılan bir müdâhalenin meşrû ve isâbetli olduğunu dinî bir otorite ile de tasdik ettirmiş olmak için, kanun-nâmelere sonradan ilâve edilmiş olduğu görülmektedir.

Bu husûstaki fikirlerimizi daha iyi izah edebilmiş olmak için, bahis mevzuu olan fetvâ şeklindeki meselelerden bir kısmını ele alarak yakından tetkik etmek lâzım gelir. Bu meseleler içinde böyle bir dâvanın ortaya çıkmasında en büyük hissesi olanlar, şüphesiz, şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'ye âit olup, mîrî arâzi rejiminin esâslarını tesbit ve izah eden meşhûr fetvâlardır. Fakat dikkat edilecek olursa, bu fetvâların umûmiyetle birer ferman şeklinde kaleme alınmış olan iki mufassal hukmü tâkip etmekte oldukları görülecektir (bk. *Millî tetebbûlar* mecm., s. 49 ve 56—58). Hâlbuki bâzı kanunlarda (bk. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*, mukaddime, § 16 ve metin s. 296—297. Budin ve Üsküb kanunları) görüldüğü gibi, bu hukümler tam mânası ile birer „defter kanunudur“ ve fetvâ şekline sonradan sokulmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bâzı eski kanun-nâme nüshalarında bu parçaların Ebussu'ûd Efendi'nin „il kâtibi oldukta“ yazdığı kanunlar olarak kaydedilmiş olması da, bu bakımdan dikkate değer görülmelidir. Esâsen, umûmiyetle zann ve iddia edildiği gibi, Ebussu'ûd Efendi'nin, şeyhülislâm olduktan sonra, kitapta yerini bulduğu bir takım şer'î esâsları bu şekilde fetvâlar ile tatbikat sâhasına sokmuş ve o zamana kadar mevcût olmayan mîrî arâzi rejimini âdetâ „ihdas“ etmiş olmasına da imkân yoktur; çünkü bu rejim Türkiye'de öteden beri mevcût idi ve imparatorluğun bütün idâre ve mâliye sistemi

buna dayanıyordu. Diğer taraftan, yakından tetkik edilecek olursa, görülecektir ki, benzeri hukümler, fetvâ şeklinde ifâde edildikleri takdirde dahi, hakikaten islâmî denilebilecek olan mutlak mülkiyet ve mirâs telakkilerini pek geniş bir sâha dâhilinde tatbikten alıkoyan bir şer'î hîleye veya bir hukukî faraziyeye, yâni halkı devlete âit toprakların kirâcısı telâkkî etmek faraziyesine dayanmaktadır. Bu fetvâlar bizzat, ihtivâ ettikleri şikâyetlerden de anlaşılacağı vecihle, tahsillerini medresede yapan ve bu itibârla örfî hukuk sâhasında, toprak tasarruf ve tevârüsü şekillerine âit olmak üzere, mevcût bulunan husûsiyetleri kavramak husûsunda müşkilât çeken, onları şer'î hukuk usûl ve telakkîleri ile karıştıran ve şer'î hukuk kafasının mukavemeti ile bu sâhadaki husûsî hukümlerin tatbikatta yer almasına mânî olan kadıları ikaz ve tenvir için, onlara bu rejimin husûsiyetlerini, anlayabilecekleri bir lisan ile, izaha teşebbüs etmiş ve bu sâhaya mahsûs kaideleri nasıl bir hukukî incelik ile şer'î esâslara bağlamak mümkün olduğunu isbata çalışmıştır. Fakat Ebussu'ûd Efendi'nin mîrî arâzi üzerindeki tasarrufu bir icâre, tapu resmini, bir peşin kirâ (icâre-i mu'accele), çift akçesini „muvazzaf“ ve öşrü de „mukasem“ bir harâc olarak izâha kalkışmış olması, eski âdetler veya idârî tedbirler ile ötedenberi zâten mevcût olan bir nizâmı şer'î ifâde ve târifler ile meşrû göstermek için, sonradan yapılmış bir tefsir ve izahtan başka bir şey değildir.

Aslına bakılırsa, böyle bir toprak münâsebetleri nizâmı o kadar az islâmî bir usûl teşkil eder ki, mîrî arâzi idâresinde görüldüğü vecihle, dâimî ve irsî bir kirâcılık tarzında toprak tasarrufu şekillerini, islâmiyetten evvel ve sonra, islâm olmayan diğer bir çok memleketlerde bulmak mümkün olduğu gibi, bu idârenin tamâmen aksi olan bir takım toprak mülkiyeti tarzlarını da islâm memleketlerinde görmekteyiz. Bu husûsta Osmanlılar tarafından, Girid adasının zaptını müteâkip, orada tatbik edilen „mülk haracı toprakları“ idâresini, bir misâl olarak, zikretmek mümkündür. Hanya ve Kandiye kanunlarının 3 numaralı fıkralarında (bk. *Kanunlar*, s. 352, 354) görüldüğü üzere, Girid adasında „kütüb-i fıkhiyede musarrah olan kaide-i şer'iye“ ve „hulefây-ı râşidîn zamanında fetholunan memleketlerde mesbûku'l-amel olan sünnet-i seniye-i nebeviye muktezâsı“ gibi kayıtlar ile ve hakikaten saf şekillerindeki islâmî an'anelere uygun bir toprak idâresi te'sis etmiş olmak iddiası ile, Osmanlı imparatorluğunda öteden beri tatbik ve Ebussu'ûd fetvâları ile tasdik edilmiş olan mîrî topraklar rejimi, bu defa aynı şer'î mercîler tarafından, bütün teferruâtı ile, redd ve inkâr edilmiş bulunmaktadır. Bu sebeple bahis mevzuu olan Girid adası kanun-nâmelerinde, fıkıh kitaplarında mevcût olmadığı hâlde, sırf mîrî topraklar idâresinin icâpları neticesinde meydana çıkmış olan resm-i tapu ve resm-i çift gibi, otlak, kışlak, ispenç, kovan ile cürm ve cinâyet resimleri de, çeşitli bid'atler (bida'-i şettâ) olarak, mahkûm edilmiştir.

Aynı suretle, yine aynı kanun mecellelerine dercedilmiş olan diğer bâzı şehülislâmların fetvâları da tetkik edilecek olursa, görülecektir ki, umûmiyetle bu gibi meselelerde şer'î hukukun esâs ve usûllerine uygun bir şekilde hukümler vermek husûsunda, bu mercîler kendilerini ehliyet sâhibi addetmemektedirler. Bu husûsta bir misâl vermiş olmak için, „Şeyhülislâm Yahya Efendi'nin talebi ile divân-ı hümâyûndan Okçu-zâde Efendi'nin ihrâc ettiği kanuna“ âit bir kaydı zikredebiliriz (bk. *Millî tetabbûlar* mecm., s. 59 v.d.) Nitekim diğer bir kanun mecmuasında (bk. Üniversite kütüp., nr. 4798, var. 18) „işbu kanun husûsunu sâbıka Manisa müftîsi merhûm Ali Efendi, Nişancı Paşa hazretlerine yazıp gönderdiklerinde gelen cevaptır“ şeklinde izah edildiği görülmektedir. Demek ki, pâdişah kanununun ne olduğunu anlamak ve tefsirini yaptırmak için, kanun adamları, şeyhülislâm veya müftîden değil, müftî veya şeyhülislâm kanun adamından sormaktadırlar. Nitekim „Nişancı Celâl-zâde merhûmun kanuna müteallik bâzı tahrirâtı“ başlığı ile zikredilen kısmı ile 38. sahifeden itibâren dercedilmiş olan „tapu ahvâli“ bahsinde de nişancıların mütâlea ve tahrirâtlarının kanunların vaz' ve tefsirinde nasıl bir sulta kazanmış bulunduğunu göstermektedir (bk. *Millî tetebbûlar* mecm., sayı 1). Aynı mecmuanın 72. sahifesinde mevcût olan şeyhülislâm Mehmed Bahâî Efendi'nin bir fetvâsı da, her hangi bir şer'î mülâhaza ve usûle göre olmaktan ziyâde, ancak yeni bir pâdişah emri ile anaya da tapu ile arâzi verilebileceğini hatırlatarak, bu sâhada şeri'atin değişmez hukümlerinin hâricinde bulunduğumuzu itiraf ediyor ve böyle örfî bir hukukun icâplarını, göz aldatıcı bir fetvâ ifâdesi altında, âdetâ şer'in sultası ile de kabûl ve tasdik etmiş bulunuyor. Diğer şeyhülislâmlar da, bu sâhada fetvâ vermiş olmak için, kalemi ele aldıkları zaman, ekseriyâ bu işlerin şer'î bir maslahat olmadığını, ûlü'l-emr nasıl emretmiş ise, öyle hareket etmek lâzım geldiğini söylemiş bulunuyorlar.

T ü r k i y e ' d e p â d i ş a h l a r ı n t e ş r i ' î s ı f a t v e s a l â h i y e t l e r i v e k a n u n -

nâmeler. Bu suretle osmanlı pâdişahlarının kendilerine ayrılmış olan sâhalarda, din kitaplarını karıştırmağa ve şeyhülislâmlardan fetvâ almağa lüzûm görmeden, sâdece kendi mütehassıs idâre adamlarının rey ve teklifi ile, bir takım kanun ve nizâmları vaz'etmeğe salâhiyetleri bulunduğu, âşikâr bir şekilde, meydana çıkmaktadır. Hakikatte kanunların tedvin ve teklifinde pâdişah divânındaki kanun ve idâre adamlarının rolü pek büyük olmakla berâber, bu rol de, esâs itibârı ile, teşri'î değil, istişârî bir mâhiyettedir. Onlar tarafından hazırlanan kanun teklifleri ancak pâdişahın huzûrunda okunup, onun tasvip ve tasdikı alındıktan sonra, kanun kıymetini alabilmektedir.

Pâdişahlar tarafından isdâr edilen kanunların, ayrıca şeyhülislâm kapısına gönderilerek, oranın da tasdiki alındıktan sonra, mer'iyet mevkiine geçtiğine âit teâmülî bir esâs veya bir ana-yasa kaidesi mevcût değildir. Yukarıda da izah edilen sebepler dolayısı ile, sonraları şeyhülislâmlar tarafından bu emir ve kanunlara uygun bir takım fetvâlar tertip edildiği takdirde dahi, „şer'î maslahat değildir, nasıl emredilmiş ise, öyle hareket etmek lâzım gelir" şeklindeki ifâde tarzlarından da anlaşılacağı vecihle, Türkiye'deki şeyhülislâmlık makamı, kanunlar ile halledilen meseleleri yüksek bir devlet işi ve bir siyâsî mesele addederek, onları her hangi bir şekilde cerh ve münâkaşa etmekten kaçınmaktadır.

Bu suretle kanun koymanın hukümdar için ne derecede şahsî bir hak teşkil ettiğini gösteren bir misâl vermiş olmak için, bu kanunların pâdişahın hayatı müddetince tatbik mevkiinde kalabileceği, ölümünden sonra ise, yerine geçen pâdişahın usûlen emredeceği yeni tahrir ve ve teftişleri müteâkip, eski nizâm ve kanunları ancak lüzûm görürse, tasdik edeceği, aksi takdirde yine aynı usûl ile tâdil ve tensik edilmiş yeni kanunlar vaz'edeceği ve ancak bu tasdikten sonra, eski kanunların hukümlerinin mer'î olabileceği kaidesi burada hatırlatılabilir. Yalnız şunu da unutmamak lâzım gelir ki, osmanlı pâdişahlarının selefleri zamanında mevcût bulunan kanun-nâmelerde bu suretle kullanmak itiyâdında oldukları tensik ve tasdik salâhiyetleri de, keyfî olmaktan ziyâde, bozulmaması lüzûmlu addedilen eski ve ideâl bir nizâmın muhâfazası ve bid'atlerden temizlenip, yeniden te'sisi maksad ve bahânesi ile, icrâ edilmekte ve bu bakımdan iyi addedilen bir takım örf ve âdetler ile idârî an'ane ve usûllerin hukümranlığı, her itibâr ile, kendisini hissettirmektedir.

Bununla berâber, pâdişahların kendilerine terkedilen bir takım sâhalarda, kayıtsız ve şartsız bir şekilde, kanun vaz'etmek husûsundaki teşri'î salâhiyetlerini büyük bir dikkat ile hudûtlandırmak ve iyi anlamak icâp eder. Hakikaten Osmanlı imparatorluğunda umûmiyetle „âmme hukuku" kaideleri ve bunlar arasında bilhassa idâre ve teşkilâta âit olan nizâmlar ile bâzı cezâ işleri, doğrudan-doğruya pâdişahların emir ve fermanları ve bu fermanların bir araya getirilmiş şekilleri olan kanun-nâmeler ile idâre edildiği hâlde, „husûsî hukuk" sâhası ve bu arada bilhassa miras gibi, bir takım şahsî hukuk ve mâlî münâsebetleri alâkadar eden medenî hukuk mevzûları, şeklen ve resmen, esâslarını mutlak surette fıkıh kitaplarında bulan şerî'at hukümlerine tâbî kalmaktadır. Hakikaten türlü mülâhazalar ile pâdişahlar bu sâhalara karışmaktan çekinmekte ve kendilerini bu husûstaki şeri'at hukümlerinin en büyük koruyucusu addetmektedirler.

Kanun-nâmeler ile tanzim edilen hukuk sâhasının bu suretle doğrudan-doğruya şeri'at hukümleri ile idâre edilen meselelerden, büyük bir dikkat ve itinâ ile ayrılması mûtad olmasına rağmen, türlü te'vil yolları ile, şer'î hukukun teşkilâtlı bir devlet idâresinin zarûretlerini ve zamanın ihtiyâclarını pek iyi karşılayamıyan usûl ve hukümlerinin kolaylıkla bertaraf edilmesi de mümkün görülmektedir. Bu nevî tasarrufların şümûl ve ehemmiyeti hakkında bir fikir verebilmek için, bir insanın toprağı veya evi üzerindeki tasarruf hakları ve bu gibi gayr-ı menkullerin alımı, satımı ve kirâya verilmesi gibi, fıkhın muâmelât kısmını alâkadar eden meseleler ile miras usûlleri gibi, şeri'atın en aslî kaynakları tarafından şekilleri sarâhatle tâyin edilmiş olan husûsları bile çeşitli yollardan hukümsüz bırakan usûlleri burada hatırlatmak münâsip olur.

Devlete âit olduğu kabûl edilen memleket topraklarının, devletin istediği şartlar ile, kirâya verilebilmesi imkânlarından bizde emir ve fermanlar ile işlenen millî ve mahallî bir toprak hukuku teşekkül etmiş ve bu suretle köylerde milyonlarca teb'anın her günlük hayatında karşılaştığı toprak meselelerine âit muâmelâtta fıkıh kaidelerine yabancı kanunnâme hukümlerinin tatbikı mümkün olmuştur. Bu suretle şer'î hukukun toprak meselelerine tatbikı arzu edilmeyen ve hakikaten islâmî diyebileceğimiz mülkiyet ve miras telâkkîleri mîrî arâzi idâre usûlüne âit hukümler ile köylerde ortadan kaldırılırken, şehirlerdeki mülklerin tasarruf ve tevârüs şekillerinde de şer'î hukukun en esâslı bâzı hukümlerini tatbik edilmez bir hâle sokmanın yolu da bulunmuştur. Filhakika şehirlerde umûmiyetle tatbik edildiği gibi, evlâtlık (zürrî) bir vakıf hâline sokulan bir mülk üzerinde âile fertlerinin faydalanma şekilleri vakıfın şartları ile teşekkül ve inkişâf etmekte olan husûsî bir mülk ve miras nizâmı yaşatıyordu. Geriye kalan âmme vakıfları üzerindeki tasarruf ve faydalanma hakları da, icâreteynli vakıflarda olduğu gibi, mîrî toprakların tasarruf şekillerine yaklaşan ve mahallî örf ve âdetlerin icâplarına göre, durmadan değişmekte olan bir hukuk sâhası teşkil etmekte idi.

Şu hâlde miras şekilleri ve mülkiyet telâkkîsi gibi, doğrudan-doğruya islâm medenî hukukunun şeklen ve resmen mutlak surette hâkim olması lâzım geldiği meselelerde bile, pâdişahların emir ve fermanları ile işlenen veya türlü yollardan mahallî örf ve âdetlerin hâkimiyet sâhası dâhiline düşen meseleler karşısında bulunmaktayız.

Bu hâdisenin izah ve tefsiri husûsunda pâdişahların bizzat şeri'at tarafından tanınmış olan teşri'î sıfat ve salâhiyetlerinden bir kısmını burada tekrar hatırlatmak mümkündür. Gerçekten, umûmiyetle kabûl edildiği vecihle, emîrülmü'minin olan zâtın bâzı fukahânın kavillerine muhâlif bir örf ve âdeti kabûl edebilmek için, diğer fakîhlerin ictihatlarını tercih ve kabûl etme ve bu suretle tercih ettikleri hukümlerin icâplarına uygun bir şekilde amel etmeğe kadıları mecbûr tutma salâhiyetleri vardır. Esâsen islâm hukuk ülemâsının rey ve ictihatlarındaki ihtilâflar şeri'atin ana hukümleri üzerinde olmaktan ziyâde, asrın icâplarına ve maslahatın iktizâsına göre, değiştirilmeleri mümkün olan dünya işlerine müteallik olduklarından, pâdişahın bu husûslardaki tasarrufları, islâm cemiyetinin umûmî menfâati icâbı, câizdir. Bu sebeple bu gibi meselelerde pâdişah hangi müctehidin rey ve fikri „maslahat-ı nâsa evfak" ise, onu emredebilir. Fakat pâdişahların bu suretle ictihat sâhibi muhtelif imâmların çeşitli reylerinden birini seçmek ve onu bir emir ve kanun şeklinde bütün ülkesinde tatbik ettirebilmek suretiyle, islâm hukukunun inkişâfında ve tatbikatında aldığı şekiller üzerinde müessir olmak salâhiyetleri, umûmiyetle zannedildiğinden çok daha büyük olmuştur. Msl. pâdişahların bu nevî ehemmiyetsiz görünen bir tercih hakkı ile yeni fethedilen memleketler arâzisini dört büyük imâmın çeşitli ve birbirinden farklı reylerinden ve hattâ sâdece İmâm-ı Âzam'ın aynı şekilde mümkün gösterdiği hal şekillerinden birini kabûl ederek, mîrî arâzi veya sâhiplerinin mülkünü harâcî arâzi olarak ilân etmek suretiyle, o memleketin zirâî ve ictimâî bünyesini ve bu bünye ile alâkalı idârî-mâlî bütün husûsiyetlerini, uzun bir tarih boyunca, tâyin edebilmesi bu husûsta hatırda tutulması lâzım gelen ehemmiyetli bir keyfiyettir. Aynı suretle, vaktiyle *Mecelle*'nin tanzimi esnâsında vâkî olduğu gibi, pek uzaklara gitmeğe lüzûm görmeden, sâdece hanefî mezhebine mensûp ülemânın rey ve ictihatları arasından asrın icâpları ve halkın ihtiyâclarına en uygun olmak iddiaları ile bâzı tercihler yapılarak, meydana getirilen bir medenî kanunun „mûcibince amel oluna" hatt-ı hümâyûnu ile bütün bir imparatorluk için resmî bir kanun metni hâline sokulması, islâm medenî hukukunun Türkiye'deki inkişâfları üzerinde büyük bir ehemmiyeti hâiz bir vak'a olsa gerektir. Nitekim vaktiyle muhtelif islâm memleketlerinde bâzı hukuk ülemâsının veya muayyen bir mezhepte olanların devrin hukümdarları tarafından tercih edilmeleri ve bu sâyede eserlerinin mâmûlün-bih olması, bu memleketlerdeki hukukî inkişâflar sâhasında, büyük ölçüde tarihî vakıalar teşkil etmiştir. Bu suretle islâmî denilen hukuk, muayyen asıllardan hareketle, muayyen usûller ile serbest bir şekilde neticelere varan orijinal bir hukuk usûlü olarak hür bir hava içinde inkişâf etmesi lâzım gelen aslî ve canlı hüviyetini ve mahkemeler istiklâlini kaybedince, muhtelif sâhalarda ictihâda imkân bırakmayacak şekilde, resmî bir mâhiyet almış oluyordu. Bu sebeple, muayyen zarûret ve ihtiyâclara göre, devirleri için büyük bir muvaffakiyet sanılan her tanzim, tenkih ve tedvin hareketi devlet tarafından kabûl edildikten sonra, hukukun kendisinden sonra vukû bulacak yeni inkişâflara uymak kabiliyetlerinden bir kısmını kaybetmesine sebep olmuştur.

Husûsî defter kanunlarının teşekkül tarzı ve bu husûsta yabancı te'sirlerin hissesi meselesi. Eski osmanlı kanun-nâmeleri, kanun tekniği ve bünye husûsiyetleri bakımından, mücerret ve umûmî bâzı hukümlerin, sistemli bir tarzda, tasnif ve tertipleri suretiyle meydana gelmiş olmaktan ziyâde, muayyen zaman ve mekânlarda müşahhas bâzı hâdiselere taalluku olmak üzere verilmiş emir ve fermanlardan teşekkül eden ve bütün osmanlı memleketlerine mahsûs yeknasak umûmî kanunlar olmayıp, her yerin örf ve âdetlerine göre derlenmiş husûsî kanunlardır. Bu sebeple, umûmî tek bir düstûr içinde toplanmış olmaktan ziyâde, devlet dâirelerinde, her yere ve ayrı-ayrı her zümreye mahsûs olmak üzere, ayrı tahrir defterlerinde muhâfaza edilmiştir (krş. Ö. L. Barkan, *Kanunlar*). Bu kanunların aslî şekille-

rinde tetkiki ile osmanlı kanunlarının nasıl teşekkül ve inkişâf etmiş olduğu hakkında dikkate şâyân mâlûmât elde edilmektedir. Bu husûsta nazar-ı dikkati celbeden belli-başlı husûsiyetler şunlardır.

Bilhassa şu noktanın hatırda tutulması lâzım gelir ki, Osmanlı imparatorluğunda mevcût nizâm telâkkîsi, hukukî hayatın inkişâfına teşri'î bir irâdenin geniş ölçüde bir tasarruf ve müdâhalesi zihniyetinden ziyâde, hukuku ağır ve organik bir şekilde gelişmeğe terketme temâyülüne uygundur. Bu sebeple, osmanlı kanunları, birer sistemli tedvin hareketinin ifâdesi olmaktan ziyâde, hukukî şe'niyetin inkişâf temâyüllerini yakından tetkik ederek, ancak bu gelişmeyi tensik etmek suretiyle ve ağır-ağır meydana gelmiştir. Bilhassa idârî teşkilât ve mâliye hukuku sâhasında her hangi bir sistemin basit bir şekilde toptan kabûllenilmesi ve yahut nazarî-dinî bâzı esâsların tatbikata sokulması gibi, sistemli ve yeknasak bir tedvin hareketi görülmemektedir. Bu sâhada, araziye göre hukuk dağınıklığı ve teâmüller şeklinde gelişen bir hukuk nizâmı telâkkîsi, son devirlere kadar, bir esâs kaide olmakta devam etmiştir. Böylece imparatorluğun teşekkül ettiği sâhalara âit eski devir ve devletlerden intikal eden örf ve âdetler de osmanlı devrinde yazılmış çeşitli kanunnâmeler de kendilerine bir yer ayırabilmişlerdir.

Gerçekten bu kanun-nâmelerin hemen fetih ve ilhâkı müteâkip tanzim edilmiş olanları kaleme alınırken, o memleketlerde öteden beri eârî olan örf ve âdetler ile birlikte, eski nizâm ve kanunların da muhakak surette göz önünde bulundurulduğunu gösteren kayıtlar pek çoktur. Bilhassa bir kısım türk-islâm devletlerinden zaptedilmiş olan ülkelerde bâzan eski kanunların, hiç değiştirilmeden, aynen ve eski isimleri ile muhâfaza ve tatbik edilmiş olduğu görülmektedir. Bu husûsta muhtelif memleketlere âit Hasan Pâdişah (Ak-Koyunlu hukümdarı Uzun Hasan) kanunları (bk. *Kanunlar*, s. 145—170) ile Mısır sultanı Kayıtbay (*ayn. esr.*, s. 200), Dulkadırlı oğullarından 'Alā' al-Davla Bey (*ayn, esr.*, s. 119), arap (*ayn. esr.*, s. 191) ve acem (*ayn. esr.*, s. 196) zamanlarına âit kanunları, misal olarak, zikredilebilir. Aynı şekilde Mısır kanun-nâmesi (*ayn. esr.*, s. 355—387) tertip edilirken, bu memleketin Osmanlılar tarafından fethinden takriben 40 sene kadar evvel, Sultan Kayıtbay tarafından çıkarılmış olan kanunlar bir çok husûslarda esâs tutulmuş ve ancak sonradan ihdâs edildiği anlaşılan fenâ bid'atler ilgâ edilmiştir. Aynı şekilde 955 (1548) tarihli Dekuk kanun-nâmesi (*ayn. esr.*, s. 193), oradaki kadı sicilinden çıkarılarak, bu vilâyetin ileri gelenleri tarafından, Hasan Pâdişah zamanından beri mer'î olan bir defter-i atîk kanunu olarak takdim edilmekte ve 924 (1518) tarihli Arapkir kanunu (*ayn. esr.*, s. 171) ise, vilâyetin emîrleri zamanından kalmış eski kanunlar gereğince tafsil edildiği kaydı ilâve edilmiştir.

Aynı şekilde denilebilir ki, Osmanlılar fethettikleri memleketlerdeki örf ve âdetler ile halkın alışık olduğu vergi şekillerine uzun müddet riyetkâr kalmışlar ve ancak lüzûm oldukça ve yavaş-yavaş onları tâdil ve islâh etmek suretiyle, bütün memleket için umûmî ve müşterek bir nizâma doğru yükselmek imkânını bulmuşlardır.

Osmanlı kanunlarının pek çoğunun eski devirlere âit nizâm ve kanunların arda kalmış şekillerini taşıyıp getirmekte ve onları başka bir ad altında bu devirlerde de yaşatmakta devam ettiği tahmin edilebilir. Bu bakımdan osmanlı kanunlarının muhtelif hükümlerinin hakikî yaşını ve tarihini tâyin etmek ve bu suretle ne zamandan beri tatbik edilmekte olduklarını bilmek, hakikaten, güç bir iştir. Çünkü bu husûsta ne kadar geriye gidilirse-gidilsin, kendimizi dâima daha eski bir an'anesi olan örf bir ve teâmül hukukunun derinlikleri içinde buluruz.

Bu sebeple, osmanlı nizâm ve kanunlarına eski türk ve islâm devletlerinden geçen unsurlar yanında, eski Bizans imparatorluğundan veya bu imparatorluğun müşterek bir kültür ve hâkimiyet sâhasını teşkil eden bâzı Balkan memleketlerinden ve yahut Adriyatik sâhilleri, Macaristan, Mora ve adalar gibi, daha ziyâde garbî Avrupa derebeyliği te'sirleri altında inkişâf eden memleketlerden gelen unsurlar da şüphesiz hesaba katılmalıdır. Gerçi Osmanlı imparatorluğunun bu mıntakalara âit kısımlarında ayrı bir din ve dünyâ nizâmı anlayışı ile yerleşmiş olduğu ileri sürülebilir. Faka mahallî örf ve teâmülleri aynen muhâfaza etmek temâyül ve prensibi Osmanlı imparatorluğu teşkilât ve müesseseleri tarihine o kadar hâkim bir vâkıadır ki, bu ayrılıkların burada bütün ehemmiyetini kaybetmekte olduğunu söyleyebiliriz. Msl. Macaristan'da tatbik edilen osmanlı kanun-nâmelerinde çok defa, „kıralları zamanında cârî olan âdetleri" (bk. *Kanunlar*, s. 301, 318, 320, 323) yahut „reâyâ tâifesi hîn-i fetihte memlekette kadîmden cârî ola-gelen kıral kanunu üzere, cümle ahvâllerini icrâ olunmak ricâ eylemeğin" (*ayn. esr.*, s. 304) v. b. gibi kayıtlar ile isimleri bile değiştirilmeden kullanılan eski vergi ıstılah ve çeşitleri, kendilerine mahsûs husûsî kanunlar ile idâre edilmekte olan bir memleket karşısında bulunulduğunu göstermektedir. Yukarıda kayıt ve işâret edildiği gibi, Osmanlıların Macaristan'da mîrî arâzi rejimini ilân ve tatbik ettikleri hâlde, hakikî islâmî usûllere bir dönüş bahânesi ile, Girid adasında bu rejimin tatbikinden vazgeçmeleri de, ancak, aynı suretle hıristiyanlardan fethedilmiş olmasına rağmen, her iki memleketin iktisâdî ve ictimâî şartlar ve mevcût teâmüller bakımından, aralarındaki farklara dikkat etmeleri ile izah edilebilecek bir keyfiyet olsa gerektir.

Osmanlı imparatorluğunda hıristiyanlardan fethedilen memleketlerde, fetih ve ilhâkı müteâkip, kanunların nasıl yapıldığı hakkında dikkate şâyân bir misâli, Kıbrıs adasının fethinden sonra, Kıbrıs kanunun ne suretle tanzim edilmiş olduğuna dâir, bu kanunun 7. maddesinde (*ayn. esr.*, s. 349) verilen izâhat teşkil etmektedir. Bu izâhata nazaran, Kıbrıs'ta fetihten evvel alınan vergiler hakkında bilgiler toplanarak, neticeleri İstanbul'a gönderilmiş ve orada beyân edilen „kanunların" içinden pek azı değiştirilmek suretiyle kabûl edilerek, meydana getirilen Kıbrıs kanun-nâmesinin bu adaya mahsûs nüfus ve vergi tahriri defterinin başına ve oradaki kadı sicillerine kaydedilmesi lüzûmu bildirilmiştir. Osmanlı kanun-nâmelerinde zikri geçen vergilerden bir çoklarının hıristiyan memleketlerinde daha evvel alınmakta olan vergiler olduğunu isbât bakımından, 931 (1525) tarihli bir Sofya kanun-nâmesinin 4. fıkrası da dikkate şâyândır (bk. *Kanunlar*, s. 252). Bu izâhata nazaran, bu memlekette harman resminin alınıp-alınmayacağı hakkında, reâyâ ile sipâhîler arasında zuhûr eden bir ihtilâfta, 90 veya 100 yaşındaki ihtiyar köylülerin: — „Bu vilâyet küfr ve dalâlet içinde iken, reâyâdan âdet-i harman alınu geldügü bizim mâlûmumuz olmuştur" — demeleri üzerine, âdet-i kadîme telâkkî edilerek, verginin alınması kararlaştırılmıştır. Aynı şekilde, muhtelif mâden kanunnâmelerinde, Voynuk ve Eflâkler gibi, askerî teşkilâtlarda olduğu tarzda, eski kanunların, yabancı bir takım ıstılahlar ile birlikte, aynen muhâfaza edilmek suretiyle, eski örf ve nizâmların osmanlı devrinde de devam ettirilmiş olduğu kabûl edilebilir. Bununla beraber, bâzı müelliflerin zann ve iddia ettikleri gibi, bundan osmanlı türklerinin hukuk ve teşkilât meseleleri ile kanunların tanzimi işinde her şeyi bizanslılardan ve yahut Balkan miletlerinden öğrenmeğe muhtâc bir vaziyette oldukları neticesini çıkarmak doğru olamaz. Nitekim kanun-nâmeler arasında, her hangi bir şekilde, yabancı te'sir ile izâh edilmesi mümkün olmayan mükemmel ve çeşitli pek çok kanunlar mevcûttur. Osmanlı imparatorluğu daha henüz teşekkül devrinde ve Bursa merkez olduğu zamanlarda bile, eski türk-islâm devletlerinin usûl ve an'anelerini osmanlı memleketlerinde tatbik edebilecek idârecilere ve bu idâre usûllerini tesbit eden idâre ve siyâset bilgisi kitaplarına sâhip bulundukları, gün geçtikçe, daha iyi anlaşılmaktadır. Osmanlı devrindeki tahrirlerin ve vilâyetlerin „yasanup" kanunlar vaz'etmenin, „intizâm-ı memleket beyân-ı âdet ve tahriri vilâyetle olmak selef-i selâtinden cârî ve sâdır" olduğuna dâir bir kanâatin doğruluğu sâbit ve bu âdetleri Osmanlıların doğrudan-doğruya İlhanlı ve Selçuklulardan aldıkları muhakkaktır.

Osmanlı imparatorluğunda, her pâdişah değiştikçe yahut fetih ve ilhâkları müteâkip, yapılması âdet olan umûmî nüfus ve arâzi tahrirleri aynı rakam ve yazı usûlü ve defter çeşitleri ile öteden beri Anadolu Selçuklularında ve İlhanlılarda tatbik edilmekte olan usûllerin bir devamı olduğu anlaşılmaktadır (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 232 ve 432). İlhanlılarda istifâ divânında mâliye işleri için tutulan çeşitli defterler arasında *kanun* yahut *yasamışı* defteri nâmı altında mevcût bulunan defterlere bu ismin verilmiş olmasının sebebi, eğer, kuvvetle tahmin ettiğimiz vecihle, Osmanlı imparatorluğundaki mufassal tahrir defterlerinde olduğu gibi, bu defterlerin başında da âit oldukları mahal ve zümrenin „yasa" ve kanunlarının yazılı bulunmasından ileri gelmekte ise, bu suretle bu defterlerin başında yazılı bulunması icâp eden „yasa" ve yahut kanunların osmanlı kanunlarına doğrudan-doğruya örnek teşkil etmiş bulunması, lâzım gelir. Hasan Pâdişah kanunlarının bulunduğu mufassal tahrir defterinin başında „defter-i yasahâ-i Diyarbekir" kaydının mevcût bulunması bu bakımdan, kayda şâyândır (bk. *Kanunlar*, s. 145—170).

Bü devirde, osmanlı kauunlarına örnek teşkil edebilecek bir şekilde, muntazam ve mufassal defter kanunlarının daha evvel bulunmuş olmadığını kabûl etsek bile, Ankara ve Akşehir gibi, Anadolu'nun muhtelif yerlerinde bugün hâlâ mevcût olan ve eski tarihî kaynaklara göre de kale ve câmi kapıları ile pazar yerleri gibi, halkın görebileceği yerlere taş yahut tahta levhalar üzerine hakkedilerek, vaz'edilmesi âdet olan kitâbelerde tesbit edildiği şekildeki emir ve fermanların (bk. W. Barthold ve P. Wittek'in *Türk hukuk ve iktisat tarihi* mecmuasında (1931, I) neşredilen makaleleri) burada tetkik edilen defter kanunlarının öncüleri olduğunda şüphe yoktur.

(Ömer Lütfi Barkan.)

Bibliyografya: Ömer Lûtfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda, Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esâsları* (İstanbul üniversitesi edebiyat fakültesi yayınlarından), İstanbul, 1945, I; Robert Mantran ve Jean Sauvaget, *Règlements fiscaux ottomans. Les provinces syriennes* (Paris, 1951); J. von Hammer, *Die Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches* (Wien, 1815), 2 cild (Osmanlı imparatorluğunun eyâlet kanunlarından bir çok tercümeler); ayn. mll., *Osmanlı tarihi* (trk. trc. M. Ata), VI, 4, 155, 167; F. Babinger, *Die Geschichtchreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1926).

A. Walther Hinz, *Orta çağ yakın şarkına âit vergi kitâbeleri* (*Belleten*, 1949, XIII, sayı 52; *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, I. *Türkçe tarih yazmaları*, fas. 10: *Kanunnâme ve emirnâmeler* (İstanbul, 1951); F. Kraelitz tarafından Viyana'daki nüshaya nazaran *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* (Wien, 1921)'de neşredilmiş olan Fâtih Sultan Mehmed kanun-nâmesi, 893 (h.) tarihinde yazılmış bir nüshadan alınmıştır. Üç fasıldan ibâret bir cezâ kanunu ile yürüklere mahsûs küçük bir kanundan ve muhtelif vilâyetlere âit vergi ve gümrük kanunlarından derlenmiş olduğunu tahmin ettiğimiz türlü hukümlerden teşekkül etmektedir (krş. Ömer Lûtfi Barkan, *Kanunlar*, s. 387—395).

B. M. Ârif tarafından *TOEM* (1330)'da neşredilmiş olan diğer bir Fâtih Sultan Mehmed kanun-nâmesi, İstanbul'un fethinden sonra tevkiî Leys-zâde Mehmed b. Mustafa tarafından, pâdişahın emri ile ve onun lisanından kaleme alınmış olup, „âyân ve ekâbirin mertebeleri, selâtin-i izâma lâzım olan tertip ve âyîn, ahvâl-i cerâim ve her ehl-i mansıbın âidleri beyânında“ olmak üzere, üç bâb hâlinde, tertip edilmiş müstakil bir teşkilât ve merâsim kanunudur. Başında „bu kanun-nâme atam ve dedem kanunudur ve benim dahi kanunumdur. Evlâd-ı kirâmım neslen bâde neslin bununla âmil olalar“ ibâresi vardır. Viyana'da o zamanki imparatorluk kütüphânesinde mevcût olan ve 1029 (h.) tarihinde istinsah edilmiş bulunan bir nüshadan alınmıştır.

C. M. Ârif tarafından, *TOEM*'nın ilâve cildinde 1329 (1913)'da neşredilmiş olan Sultan Süleyman kanun-nâmesi, 4 bâb ve 18 fasıl üzerine tertip edilmiştir. Birinci bâb—cürüm ve siyâsete âit türlü hukümleri ihtivâ eder. İkinci bâb—sipâhîlere ve sipâhîler ile reâyânın münâsebetlerine ve reâyâdan alacakları resimlere, üçüncü bâb ise—reâyâya ve azeb, yürük, eflâk ve haymana gibi zümrelere müteallik ahvali beyân eder. Bu makalede „elde mevcût kanun-nâmelerin muhtelif tipleri“ başlığı altında 2 numaralı kısımda bilhassa bu tip kanun-nâmelerin mâhiyeti tetkik edilmiştir.

D. MTM'nda neşredilmiş olan kanun-nâme (İstanbul, 1331), I, sayı 1 ve 2. 1233 yılında Ankara mahkemesinde mukayyit Mehmed Emin Efendi tarafından tertip edilmiştir. Çok geniş mâlûmât ihtivâ etmekle berâber, usûlsüz derlenmiştir.

E. Tevkiî Abdurrahman Paşa tarafından, 1676 (1087)'da tertip edilen ve divânlardan ve vüzerânın ahvâlinden ve vazifelerinden bahseden bir merâsim teşrifat kanun-nâmesi (bk. *MTM*, İstanbul, 1331, I, sayı 3).

F. Reisülküttâb Avni Ömer Efendi'nin Murad IV. zamanında yazdığı *Kanun-i osmânî mefhûm-ı defter-i hakânî* adlı eser bâzı askerî teşkilâta âit küçük hulâsaları ihtivâ etmektedir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Belleten*, 1951, sayı 59, s. 381—399).

(ÖMER LÛTFİ BARKAN.)

KAPAN. AL-ḲARAṢṬŪN (ḲARİṢTŪN), kapan, kantar veya terâziye delâlet eder (*ḳaraṣṭūn* mânasına gelen diğer kelimeler hakkında aş. bk.); alel'âde terâziye *al-mīzān* denilir; hâlbuki aşağıdaki umûmî mülâhazalar her iki nevî tartı âleti hakkında da mûteberdir.

İlimlerin tasnifi cedvelinde birsıklетler, terâziler v. b. ilmi de mevcûttur. Nitekim Fārābī, *İḥṣā' al-'ulūm*'unda ve İbn Sînā, *Risāla fī aḳsām al-'ulūm al-'aḳliya* adlı eserinde, bundan bahsederler. Kâtib Çelebî (I, 493), bu mevzua dâir küçük bir haylı eserin bulunduğunu söyler ise de, maalesef, hiç bir kitap ismi kaydetmez. İḫvān al-Ṣafā' (Bombay, I/II, 118; Dieterici, *Logik*, s. 55)'daki mâlûmâtı da zikretmek lâzımdır. Bunlar, her ilmin ve her san'atın ölçmeğe yarayan birer *mīzān*'ı olduğunu ileri sürerek, hey'etteki usturlabı, hendesedeki cedveli, pergeli ve gönyeyi misâl olarak gösterirler. Bundan başka, arâzi ölçmekte de kullanılan dönüm, ip v. b. kabîlinden ölçü vâhidine de *mīzān* denilir. *Mīzān* ilminde ağırlık merkezleri (*marākiz al-ṣiḳl*) ilmi de rol oynar. al-Akfānî bu noktayı bilhassa kaydetmiştir (*Beitr.*, IV, 105).

İlk ve orta çağ tartı âletleri kâmilen manivelalı cinsintendir ve bunlar, ufkî bir mihver etrafında dönen amûd bir terâzi kolundan (Cavbarî'de *ḳaṣaba* dahi denilmektedir) ibârettir. Bu kol — ağırlık merkezi mihverin altında bulunan bir maniveladır. Kolun uçlarından birine tartılacak şey (yük) asılır, diğerine ise eşyâyı tartacak olan dirhemler konulur. Gerek tartılacak eşyâ, gerek dirhemler ayrı birer kefe içindedir. Kolları aynı uzunlukta olan tartı âletleri bulunduğu gibi, kolları birbirinden farklı olanları da vardır. Kolları aynı uzunlukta olan tartı âletleri içinde, daha sahîh bir tartı te'min etmek için, büyük ağırlıklar ile birlikte, müteharrik bir topu (*rummāna*) da olan tartı âletleri vardır ki, bunlar her iki nev'in bir terkibi mâhiyetindedirler. Müteharrik sıkletin gidip-geldiği yere — ki ekseriyâ üzerinde rakamlar bulunur — *arḳām*, *markaz*, *nuḳra* ve *ṣa'īra* denilir.

Kolları ufkî olunca terâzinin muvâzene hâlinde bulunduğu anlaşılır. Bu da, takribî olarak, göz ile kestirilir. Bâzan terâzi kollarının altına ve ortasına irtifaı, yâni *h*, birçizgi ile gösterilen iki dil'i müsâvî bir müselles takılır; terâzi kollarının ortasından da, ucuna bir kurşun bağlanmış bir sicim (*ṣāḳūl*) sarkıtılır; eğer sicim *h* hattına intibak ederse, kollar ufkîdir. Yahut terâziye bir çatal konulur ve kolların ortasına tesbit edilmiş olan dilciğin (*lisān*) çatal (*fayārān*) arasına girmesine bakılır. Çatala ucu aşağıya çevirilmiş bir ibre de raptolunabilir ve bu suretle, dilciğin ucu ile bu ibrenin aynı hizâda olup-olmadığına dikkat edilir. Nihâyet dilcik, ucu aşağıya gelmek üzere, raptedilir ve

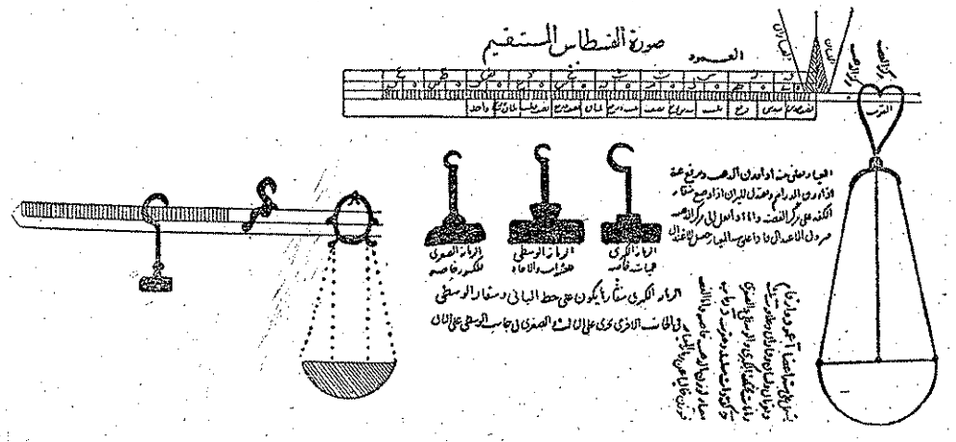

Şekil 2

Şekil 1

Kantarın kolu üzerinde bir hesap cedveli (*al-'amūd*) vardır; bunun sağında çatal (*al-farāyān*) ve iki merkez (*markaz*) bulunur ki, biri—altın, diğeri—gümüş içindir. Bunun altında bir çengel (*'aḳrab*) vardır. Vezinlerin altında, yüzler, onlar, birler ve kesirlere mahsûs olmak üzere, büyük, orta ve küçük toplar (*rummāna*) bulunur. Bunların altında, bâzan topların hangi tartıya mahsûs olduğuna dâir, yazılar vardır. Kefenin sol-yukarısında, topların yerleştirilmesi için, tâlimat bulunur. Yukarıda kantarın altı parçası gösterilmiştir: 1. kantarın kolu, dili v.b., 2—4, üç top (*rummāna*), 5. kefe v.b., 6. altın topu (*mi'yār li vazn al-ẕahab*). —Bu resim *Mīzān al-ḥikma*'dan alınmıştır.

çatal, terâzinin mihveri üzerinde müteharrik olarak, aşağı tarafa asılır. Şâyet muvâzene hâsıl olmazsa, dilcik dâimâ şâkûlî duran çatalın teşkil ettiği müsellesin dışına çıkar. Şimdi bâzı teknik tâbirleri kaydedelim: ağırlığı (*al-ṣiḳl*) ve hafifliği (*al-ḫaffa*) ölçmeğe yarayan sıklet (*al-vazn*); kefe (*al-kaffa*); kefenin asıldığı sicimler (*al-ḫayṭ*), kefelerin veya veznin asıldığı çengele (*al-'aḳrab*) terâziyi asmağa yarayan âlettir (*al-'ilāḳa*).

Münhasıran ilmî mesâîde kullanılan vezinler evvelâ *dirham* ile *miṣḳāl* (7 *miṣḳāl* = 10 *dirham* ve 1 *miṣḳāl* aş.-yk. = 4—4,5 gr.)'dir Bizi alâkadar eden hâllerde, ekseriyetle, mutlak kıymetin hiç bir ehemmiyeti yoktur; zîra ancak sıkletler arasındaki nisbetler bahis mevzuudur. Bundan 1 *miṣḳāl* = 6 *dānaḳ* = 24 *tassūc* = 96 *arpā*'dır. Normal sıklete, yâni diğer vezinlerin mukayese olunduğu âyara, *sanc* veya *sanca* denilir. H. Sauvair (bk. *bibliyografya*)'de vezinlerin v. b. cedvelleri bulunmaktadır.

Bir tartı âletleri nazariyesi vücûda getirebilmek için, evvelâ hafif ve ağır cisim târiflerini göz önünde tutmak, sıklet merkezini, sâbit ve mütehavvil muvâzene şartlarını, tesbit etmek lâzımdır. Bu muvâzene şartları sıklet merkezi ve istinat noktasının mütekabil

vaziyetleri ile taayyün eder. Kezâ sıkletlerin, manivela koluna, doğrudan-doğruya yahut terâzi koluna amûd veya mâil olarak, bağlı bulunan çubuklar vâsıtası ile te'sir etmesinin ehemmiyeti olup-olmadığını bilmek icâp eder.

İyi bir tesâdüf eseri olarak, Abū Manṣūr Abu 'l-Fatḥ ʿAbd al-Raḥmān al-Ḫāzinī (m. 1100 senelerinde) 'nin *Mīzān al-ḥikma* adlı kitabı bize kadar intikal etmiş bulunuyor. Bayhaḳī (krş. *Beitr.*, XX, 73) 'nin bir fıkrasından bu kitabı yazanın adı geçen müellif olduğu anlaşılmaktadır. Müellif, yukarıda bahsi geçen bütün meselelerden başka, izâfî sıkletlerin tâyini nazariyesi ile *mīzān* 'ın zamanı ölçmek ve tesviye husûslarında kullanılış tarzını derinden-derine tetkik etmektedir.

Eserin umûmî mülâhazalara ayrılan kısmında müellif kendisinden evvel gelen âlimlerin bu sâhadaki mesâisini, büyük bir ihtimâm ile, nazar-ı itibâre almış ve böylece, eskilerden Archimedes, Aristoteles, Euklides, Menelaus ve Pappus 'un mesâisini göz önünde tutmuştur. Kime âit olduğunu zikretmeksizin, gûyâ Aristoteles 'in kaleminden çıkmış olan Μηχανικὰ προβλήματα 'dan (krş. Th. Ibel, *ayn. esr.*, s. 123) da istifâde etmiştir. Bunun bir tercümesinin British Museum 'da bulunduğuna dâir, M. Steinschneider tarafından, ileri sürülen iddia, H. Edwards 'a göre, hakikate uymamaktadır. Bununla berâber, İbn al-Ḳiftī (s. 43, 19) eseri Aristoteles 'in eserleri arasında zikreder. Ḫāzinī, müslüman müellifler arasından bilhassa Sābit b. Ḳurra, İbn al-Haysam ve Abū Sahl al-Kūhī 'nin eserlerinden istifâde etmiştir. Bundan başka, muhtelif âlimler tarafından tesbit edilmiş bir mîzan cedveli ile de meşgûl olmuştur (aş. bk.). Bilhassa Bīrūnī 'nin, hacim bakımından, mâdenler ile cevâhir arasındaki münâsebetler hakkındaki *Maḳāla fī 'l-nisab allatī bayna al-filizzāt va 'l-cavāhir fī 'l-ḥacm* adlı eseri, izâfî sıkletlerin tetkikinde, kendisine esâs olmuştur.

Bu nazarî mülâhazaların her kes tarafından anlaşılacak bir tarzda izahı, sözün fazla uzamasını icâp ettireceği gibi, müsteşrikleri de pek alâkadar etmeyecektir (krş. Th. Ibel ve E. Wiedemann 'ın adı geçen eserleri).

Kapan, kantar veya terâzi, *al-ḳarasṭūn*, müsâvî olmayan iki koldan mürekkep olup, ağırlık merkezi istinat noktasının fevkinde bulunan bir maniveladen ibârettir. Tartılacak eşyâ, yâni G_1 hamûlesi, müteharrik noktadan l_1 mesâfesinde olarak, kısa kola asılır; tartmağa yarayan sıklet ise, G_2, yâni müteharrik sıklet, *al-rummāna*, uzun kol üzerinde ileri geri gider. Eğer l_2 mesâfesinde muvâzene te'sis edilmiş ise, $G_1\ l_1 = G_2\ l_2$ yahut $G_1 : G_2 = l_2 : l_1$ 'dir, yâni muvâzene hâlinde G_1 ve G_2 sıkletleri $l_1 : l_2$ (aş. bk.) mesâfeleri ile mâkûsen mütenâsiptir. Bu manivela dâvası, muhtelif müellifler tarafından, mâkûs nisbete (*takāfu'*) misâl olarak, zikredilmiştir. Şüphesiz bu dâva evvelâ Archimedes (*Opera omnia*, nşr. Heiberg, II, 152) 'te görülür. Nisbet ve tenâsübe dâir arapça metinler Aḥmed b. Yūsuf Abū Ca'far al-Miṣrī (850 seneleri; Suter, nr. 78) 'nin eserinde (*Fī 'l-nisba va 'l-tanāsub*), Gotha (nr. 1158, 12) 'da, müellifi mechûl bir makalede, İḫvān al-Ṣafā' (E. Wiedemann, *Beitr.*, LVIII) 'da, al-Ḫāzinī (ayn. mll., *Beitr.*, XLVIII) 'de v. b. da bulunur. Mamafih *ḳarasṭūn* mebsût tenâsübe de misâl olarak kullanılır; çünkü ağır hamûlelerde müteharrik sıkleti mihverinden daha uzağa asmak icâp etmektedir; al-Miṣrī 'de de böyledir.

Kapan ve kantara umûmiyetle al-ḳarasṭūn denilir. Bunun ekseriyâ tesâdüf edilen diğer bir adı da, bir imlâ hatâsından ibâret olan *al-farasṭūn* (*ḳarasṭūn* yerine, krş. Dozy, *Suppl.*, II, 327) 'dur. Kelimenin menşe'i husûsunda çok münâkaşa edilmiştir. P. Duhem 'e ve daha kuvvetli delîller ile ona iltihak eden H. Diels 'e göre, *ḳarasṭūn* Simplicius 'un Archimedes 'in χαριστίων 'a verdiği ve terâzi kolu mânasına gelen yunanca σταθμιστικὸν ὄργανον kelimesidir ki, mûcidi olan Charistion 'un adından gelmektedir. Krş. H. Buchner, *göst. yer.* ve E. Wiedemann, *Beitr.*, LXIV, 218 sonu.

al-Ḳarasṭūn yerine, birbirinden haylı uzak devirlerde, *ḳaffān* ve *ḳabbān* kelimesi de sıksık kullanılmıştır. Bu kelime farsça *ḳappān* ve ihtimâl latince *campana* („kantar") kelimesinden gelmektedir. Mısır 'da kantar kullanan kimseye *ḳabbānī* denilir. Nezdinde satın alma mukaveleleri tanzim edilen bir *al-dīvān al-ḳabbānī* de vardır. Mûtad olarak kullanılan tartıya *al-raṭl al-ḳabbānī* denilirdi. Sa'ālibī, *Fiḳh al-luġa* (Beyrut, 1885, s. 318) 'sında bu kelimeyi yunancadan gelen kelimeler arasında gösterir ve *al-ḳarasṭūn* = *al-ḳabbān* ve *al-ḳusṭās* = *al-mīzān* olduğunu kaydeder (terâzi ve dirhemler hakkında kullanılan muhtelif kelimelerin etimolojisi için krş. S. Fränkel, *Die aramäischen Lehnworte im Arabischen*, Leiden, 1886, s. 198). Prüfer 'e nazaran, Avrupa 'daki kantar tertibâtına Mısır 'da *al-mīzān al-maskūbī* (rus terâzisi) denilmektedir.

al-Cāḥiẓ *ḳarasṭūn* 'u, yunanlılardan müslümanlara intikal eden âletler meyânında, zikreder (*Kitāb al-ḥayavān*, Kahire, 1323, I, 41). 300 *raṭl* 'ı 30 *raṭl* ile muvâzene hâline getiren âlet olarak anlatır (*Kitāb al-tarbī' va 'l-tadvīr*, nşr. van Vloten, s. 114). Tâlik noktasından

itibâren terâzinin kolları aynı uzunlukta olmadığı için, uzun koldaki sıklet fazlalığının ya terâzi kollarına verilecek bir şekil yahut kısa kola asılacak ayrı bir sıklet ile telâfî edilmesi lâzım geliyordu. İşte Sābit b. Ḳurra 'nin gerek arapça aslı, gerek latince tercümeleri elimizde bulunan *ḳarasṭūn* hakkındaki eserinde bu sıkletin tâyini tetkik olunmaktadır (krş. Buchner, *göst. yer.*).

Bir kapanın ölçme kabiliyetini arttırmak için, müteharrik sıkletler kullanılır (krş. şekil 1); mamafih manivelanın kısa koluna, müteharrik mihverden muhtelif mesâfelerde olmak üzere, muhtelif çengeller de raptolunabilir; aynı maksad ile, kapan topunun sıkleti de arttırılır. Şâyet mesâfelerin birbirine olan nisbeti 1 : 2 ise, müteharrik sıkletin vaziyeti aynı kaldığı takdirde, tartılacak şeylerin birbirine nisbeti de 1 : 2 olur. O zaman uzun kola iki taksimât konur. Kullanılan muhtelif müteharrik sıkletler için de aynı şey yapılır. Böyle bir taksimât sâyesinde bir derecelenme (*bāb*) hâsıl olur.

ʿOmar b. al-Ḥayyāmī, mihverde aynı taksimât dâhilinde dirhem ve miskali tartabilmek için, *dirham* (gümüş için) kefesini mihverde *miṣḳāl* 'i (altın için) astığı yerden daha uzağa asar. Şâyet dirhem mevcût iken, kollar muvâzene hâlinde ise, *miṣḳāl* bahis mevzuu olunca kısa kola telâfî ettirici bir sıklet (*mi'yār al-ta'dīl*) uydurmak icâp eder.

Terâzi kolunun hem üst, hem alt kısmında birer taksimât bulunabilir ve icâbında ya bir tarafı, ya öbür tarafı yukarıya kaldırılabilir. Bu suretle birbirinden bam-başka vezin sistemleri ile eşyâyı tartmak mümkün olur.

Bir çok kantarlarda ve hassaten Mısır 'da bugün kullanılmakta olanlarda kefe ⊼ şeklinde mâdenî bir parçaya (*luḳma*) asılmıştır. Müteharrik sıklet içi (*ḳalb*) kurşun ile dolu, pirinçten mâmûl bir üstüvânedir; buna yukarısı bir taraftan el şeklinde genişleyen bir çengel raptolunmuştur; taksimât üzerinde hareket eden yontulmuş kısmına *mirāya* (müş'ir) denilir. Msl. 1,5 m. uzunluğunda olan cihazın bütünü tahtadan bir mesned (*ṣalīṣ*) üzerindedir.

Eliyā 'nın yukarıda bahsi geçen eserinde mümkün hatâları tâyin ve tashih usûlleri de gösterilmiştir. Bu hatâlar, kefeler ile kefelerin raptolunduğu cihâzın lâzım gelen ağırlıkta olmamasından, müteharrik sıkletin yanlış, kolun eğri veya bozuk ve taksimâtın hatâlı olmasından ileri gelmektedir.

al-Ḫāzinī eserine, biri pek müteammim ve meşhûr olan *ḳabbān* (şekil 2), diğeri aynı zamanda rubâileri ile de tanınmış büyük bir riyâziyeci olan ʿOmar b. İbrāhīm al-Ḫayyāmī 'ye âit bir *ḳusṭās al-mustaḳīm* (şekil 1) olmak üzere, eski iki kantar resmini de dercetmiştir. Bu resimler muhtelif taksimât, müteharrik sıkletler, muhtelif şekilde çengelleri gösterir ve metnin izâhatını da ihtivâ eder.

Fas şehrinde bir mahallin adı da al-Ḳarasṭūn 'dur. Bu isim her hâlde orada bir *ḳarasṭūn* bulunmasından dolayı verilmiş olsa gerektir (krş. Dozy, *göst. yer.*, bk. mad.).

Ḫāzinī 'nin eserlerinden başka, terâzilere ve vezinlere dâir arapça yazılmış risâleler meyânında şunları zikredebiliriz:

Euklides 'in terâziye (*mīzān*) dâir kitabı (nşr. F. Wöpcke, *JA*, 4. seri, 1851, XVIII, 27), bu eser, Wöpcke 'ye nazaran, Banī Mūsā 'nın, M. Curtze ve L. Heiberg 'e göre ise (krş. Th. Ibel, s. 35), Euclides 'in kaleminden çıkmıştır. Euklides 'e izâfe edilen bu hafiflik ve ağırlığa dâir kitap, arapça olarak, bugün mevcûttur ve bundan bir çok iktibâslar yapılmıştır.

Banī Mūsā (950 seneleri), Sābit b. Ḳurra (826—901) 'nin Ḳusṭā b. Lūḳā (864—923) ve İbn al-Haysam (965—1036) 'in *ḳarasṭūn* 'a dâir eserleri vardır. Nusaybin patriki Eliyā Bar Şinnāyā (975—1049) 'nın ölçü ve tartılara dâir eserinde terâziler ve hassaten *ḳarasṭūn* hakkında, mühim mâlûmât bulunur. Bu eser, belki Ḳusṭā b. Lūḳā 'nın *Kitāb fī 'l-avzān va 'l-makāyil* 'ine istinat etmektedir. H. Sauvaire (*JRAS*, 1877, IX, 291 ve 1880, XII, 110) bu eseri kısmen tetkik etmiştir. Ḥasan b. İbrāhīm al-Cabartī (1698—1774) 'nin *al-Durr* (*al-ʿIḳd*) *al-şamīn fī ʿilm al-mavāzīn* adını taşıyan *al-ʿIḳd al-şamīn fī mā yataʿallaḳu bi 'l-mavāzīn* unvanlı eseri de bu husûsta bir çok mâlûmâtı ihtivâ etmektedir. Oğlu ʿAbd al-Raḥīm al-Cabartī 'nin verdiği mâlûmâta göre, Mısır 'da, 1758 senelerine doğru, terâzi ve vezinlerde büyük bir karışıklık olmuş ve babası da, bütün bu karışıklığa çâre bulduğu için, Mısır 'da bu sâhada büyük bir müceddit olarak tanınmıştır. al-Cabartī, yukarıda adı geçen eseri kaleme almak için, *şayḫ al-ḳabbān* olan ʿAlī b. Ḫalīl 'den yardım görmüştür.

Diğer müelliflerin eserleri meyânında şunlar zikredilebilir: Abu 'l-ʿAbbās Nacm al-Dīn al-Ḫazracī (1247—1310), *al-Īżāḥ va 'l-tibyān fī maʿrifat al-mikyāl va 'l-mīzān*; İbn Abi 'l-Fatḥ al-Ṣūfī al-Miṣrī (takriben 1494) 'nin kantara dâir (*risālat al-ḳabbān*) iki risâlesi vardır. H. Suter, Kahire (Mısır kütüp.) 'de bulunan yazmaları *Zeitschr. für Mathematik und Physik., hist.-litter. Abteil.* (1893, XXXVIII) 'de çıkan kataloğun riyâziye-hey'et kısmının tercümesinde zikreder; bunlar arasında bu

bahse dâir Ya'îş b. İbrâhîm b. Yûsuf b. Yatmâk al- Amavî al-Andalûsî'nin de bir eseri olduğu anlaşılıyor.

Bibliyografya: Kantara (*al-ḳarasṭûn*) ve alel'âde terâziye (*al-mîzân*) dâir araştırmalar aynı eserlerde bulunduğu için, burada bunlara dâir bütün bibliyografya bir arada kaydedilmiştir. Bibliyografyaya dâir mufassal mâlûmâtı Buchner, Ibel, Bauereiss'in eserleri ile benim *Beiträge*'de bulmak mümkündür. N. v. Khanikoff, *Analysis and extracts of the Bock of the Balance of Wisdom written by al-Khāzinī* (*JAOS*, 1859, VI, 1—123); H. Sauvaire, *On a Treatise on Weights and Measures by Elīā, Archbishop of Nīṣibīn* (*JRAS*, 1878, X, 253—284 ve 1880, XII, 110—125). Sauvaire'in istifâde ettiği Paris'te bulunan eksik yazmadan başka, Gotha'da tam bir yazma mevcûttur (nr. 1331); P. Duhem, *Les origines de la statique* (Paris, 1900), I; Th. Ibel, *Die Wage im Altertum und Mittelalter* (Diss., Erlangen, 1906); E. Wiedemann, *Die Schrift über den Ḳarasṭûn* (*Bibl. math.*, 3. seri, 1912, XII, 21—39); H. Bauerreiss, *Zur Geschichte der spezifischen Gewichte im Altertum und Mittelalter* (Diss., Erlangen, 1914); E. Buchner, *Die Schrift über den Ḳarasṭûn von Ṯābit b. Qurra* (*Sitzungsber. der med.-phys. Sozietät zu Erlangen*, 1920/1921, LII v. d., 141—188); Carra de Vaux, *Notes de l'histoire des sciences* (*JA*, 11. seri, 1917, X, 453).

Bu kısımda E. Wiedemann'ın *Sitzungsberichten der med.-phys. Sozietät* (*SB*) *zu Erlangen*'den *Beiträgen* (*B.*) *zur Geschichte der Naturwissenschaften*'ın ayrı basımlarındaki mesâîsi bir araya getirilmiştir. Makalenin tâmâmiyle mevzua temâs ettiği hâllerde sâdece makalenin numarası kaydolunmuştur. 1. *Wagen bei den Arabern* (*gefälschte*): *B.*, IV, *SB*, XXVII, 388—392; 2. *Über die Lehre von Schwerpunkten*: *B.*, V, *SB*, XXXVII, 405 ve 427; 3. *Zur Mechanik bei den Arabern*: *B.*, VI, *SB*, XXXVIII, 7—10; 3. *Auszüge aus der Schrift des Archimedes über die schwimmenden Körper*: *B.*, VII, *SB*, XXVIII, 152—162; 5. *Über al-Fārābī's Aufzählung der Wissenschaften*: *B.*, XI, *SB*, XXXIX, 96; 6. *Lehre vom Schwimmen, Hebelgesetze, Konstruktion des Karasṭûn*: *B.*, XVI, *SB*, XL, 133—159; 7. *Über Verfälschung von Drogen usw. nach Ibn Bassām und al-Nabarāvî* (ancak al-Nabarāvî ve İbn Bassām'ın terâzi, tartı ve ölçüler hakkındaki mülâhazalarını ihtivâ eden 3. kısmı mevzû ile alâkalıdır): *B.*, XL, *SB*, 201—206; 8. *Über die Wage des Wechselns von al-Khāzinī und über die Lehre von den Proportionen von al-Bīrūnī*: *B.*, XLVIII, *SB*, XLVIII, 1—15.

Ölçü bilgisine dâir eserlerden şunlar zikre değer: H. Sauvaire, *Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmannes...*, 2. kısım: *Poids* (*JA*, 8. seri, III, 368—445; 1884, IV, 207—321; 1885, V, 498—506); 3. kısım: *Mesures de capacité*: VII, 124—177, 394—468; (1886), VIII, 272—297; 4. kısım: *Mesures de longueur et de superficie*: 1886, VIII, 479—536; *Mesures de capacité et de poids dans les ouvrages de médecine arabe*: (1885), VI, 80; J. A. Decourdemanche, *Étude métrologique et numismatique sur les misqals et les dirhams arabes* (Paris, 1906) ve *Traité pratique des poids et mesures des peuples anciens et des Arabes* (Paris, 1909).

Aşağıdaki eserlerde bilhassa izâfî sıkletlerden v. b. bahsedilmektedir: Clément Mullet, *Essais sur la minéralogie arabe. Tableau des densités des pierres précieuses* (*JA*, 6. seri, 1888, XI, 250—253); E. Wiedemann, 1. *Zu al Bīrūnīs Schrift*: *Ueber das Verhältnis, das zwischen den Metallen und den Edelsteinen im Volumen besteht*: *B.*, VIII, *SB.*, XXXVIII, 163—166; 2. *Bestimmung der spezifischen Gewichte B.*, VIII, *SB.*, XXXVIII, 166—180; *a.* Abū Manṣûr al-Nayrîzî (Euklides'i şerheden değildir): *Bestimmung der Zusammensetzung gemischter Körper*; *b.* 'Omar al-Ḥayyāmî'nin mülâhazaları: *Bestimmung des Geholtes von Legierungen zweier Metalle an diesen*; *c.* izâfî sıkletletler hakkında olup, Eflâtun'a izâfe edilen bir risâledir; 3. *Bestimmung der Zusammensetzung von Legierungen nach al-Khāzinī* (al-Ḫāzinî'nin eserinden 1908'e kadar neşredilen kısımları tamâmen ihtivâ eder): *B.*, XV, *SB.*, LX, 105—159; 4. *Verbreitung der Bestimmungen der spezifischen Gewichte nach al-Bīrūnī*: *B.* XXXI, *SB.*, XLV, 33 v. d.; 5. *Ueber die Gewichte der Kubikelle usw. verschiedener Substanzen nach arabischen Schriftstellern*, *B.*, XXXIV, *SB.*, XLV, 168—173; 6. *Ueber das al-Bīrūnische Gefäss zur spez. Gewichtsbestimmung* (*Verhandl. der Deutschen Physik. Gesellschaft*, X, 339—343).

(E. WIEDEMANN.)

KAPI. ḲAPU, devlet kapısı, hakikî mânası ile, pâdişahın ve sadrâzamın sarayı. Bu tâbir (zikr-i cüz' irâde-i küll tarikı ile, krş. garp dillerindeki cour, Hof court) orta Asya'dan çıkmış olmalıdır. Bize japoncadaki yüksek kapı mânasına gelen Mi-kado kabilinden bâzı tâbirleri hatırlatmaktadır (krş. J. Six, *Acta Orientalia*, Leiden, 1923, II, 205 v.d.). Kapı kelimesi Osmanlı türklerinde dâimâ yukarıda izah edilen mânada anlaşılmış ve yine bu mânada, arapça —*bāb* ve farsça —*dar* kelimeleri ile müterâfiken kullanılmıştır. Bu tesmiye şekli İbn Ḫaldûn'un bir fıkrasında görüldüğü vecihle (*Histoire des Berbères*, trc. de Slane, Cezayir, 1847, I, 469, aş. 2; *bāb* „saray"), Memlûkler devrinde türkçeden arapçaya geçmiş olmalıdır. *Kapı-kulu* tâbirinin mânası ve Kapı-kulunu teşkil eden kıt'alar hakkında bk. Ahmed Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1301, XII, 214, aş. 7 ve J. v. Hammer-Purgstall, *Gesch. d. Osm. Reiches*, IV, 566 [ve İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, İstanbul, 1945]. Sadrâzamın oturduğu dâireye delâlet etmek üzere *bāb-i 'ālī* (Paşa kapısı, *Fulgida Porta*) tâbiri, ilk defa, 1654'te Mehmed IV.'in vezîr-i âzam Derviş Mehmed Paşa'ya kendi sarayına yakın bir dâire tahsis ettiği sıralarda zuhûr etmiştir.

Bibliyografya: J. v. Hammer, *Staatsverfassung des Osmanischen Reiches*, II, 44, 137 v.d.; T. X. Bianchi ve J. D. Kieffer, *Dictionnaire turc-français*[2] (Paris, 1850), bk. mad. *Ḳapu*, II, 438. (FRANZ BABINGER.)

KAPICI (imlâ ve telâffuz şekilleri ile *ḳapucı*, *ḳapucu*; arap. *bavvāb* ve fars. *darbān*), Osmanlı devleti teşkilâtında saray kapılarını bekleyen bir sınıfın unvanıdır. Bâzı islâm devletlerinde *ṣāḥib al-sitāra*, *ḥācib*, *pardadār* isimleri ile anılan kapıcılara, Osmanlı kanunnâme ve vesikalarında, bâzan — *bavvābîn-i dargāh-i 'ālī* ve en büyük âmirlerine — *kaṯḫudā-i bavvābîn-i şahriyārî* denilirdi. Osmanlı sarayının, Ayasofya câmiine karşı olan dış kapıdan itibâren, üç büyük kapısı var idi. Bu üç kapıdan evvelkisine — *bāb-i humāyūn*, içerideki ikinci büyük kapıya — *orta kapı* ve daha içeride enderûna girilecek üçüncü büyük kapıya da — *bāb al-sa'āda* veya *ak-ağalar kapısı* denilirdi. İşte Osmanlı sarayının muhâfızı olan kapıcılar bâb-ı hümâyûn ile orta kapıyı bekleyen bir sınıf idi. Bâbüsseâdeyi bekleyenler ise, hadım ak-ağalarından mürekkep ve teşkilâtları enderûna bağlı ayrı bir sınıf idi.

Kapıcılar, sarayın birinci ve ikinci kapılarını, yâni bab-ı hümâyûn ile orta kapıyı bekleyenler olmak üzere, ayrı-ayrı iki sınıf olup, bunlardan dergâh-ı âlî kapıcıları da denilen orta kapı kapıcıları daha itibârlı idiler ve bâb-ı hümâyûndan terfî edenler buraya gönderilirlerdi (Başbakanlık arşivi, saray vesikaları, İbnülemin tasnifi, nr. 1397 ve 1973).

Kapıcılar XV. asrın ikinci yarısında henüz iki kısma ayrılmamış olup, mevcûtları 50 kadar idi (bk. *TOEM*, sene 8, s. 13). XVI. asrın ikinci yarısından itibâren, yukarıda gösterildiği üzere, ikiye bölünmüş, 45 bölüğe ayrılmış olan orta-kapı veya dergâh-ı âlî kapıcılarının mevcûdu — 1.925 ve beş bölük olan bâb-ı hümâyûn kapıcılarının adedi de — 417 kadar idi ('Ayn 'Alî, *Risâle*, s. 93). Meşhûr Koçi Bey'in teşkilât mecmuasında da orta kapı kapıcılarının mevcûdunun 2.000'e yakın ve bâb-ı hümâyûndakilerin 400 kadar olduğu kaydedilmektedir. 1070 (1660)'te orta-kapı kapıcıları — 1830 ve bâb-ı hümâyûn kapıcıları ise — 177 olup, iki sene sonra evvelkilerin mevcûdu 1315'e ve bâb-ı hümâyûn mevcûdu ise — 109'a inmiştir. XVIII. asrın ilk yarısında orta-kapı bölükleri 15'e inerek, mevcûtları azalmıştır (Saray vesikaları, 793 ve 7127).

Her iki kapıcı bölüklerinin en büyük âmiri, *kaṯḫudā-i bavvābîn-i şahriyārî* de denilen, kapıcılar kethüdâsı ise de, bu divân-ı hümâyûnda hizmet eden saray nâzırı olduğundan, kapıcıların bütün işleri, tâyin, tekaüt, tebdil ve terfî muâmeleleri büyük âmirleri olan baş-kapıcı-başı vâsıtası ile yapılırdı (Başbakanlık arşivi, saray vesikaları, Cevdet tasnifi, nr. 329, 2742, 2745 ve Mühimme defteri, 4, s. 56). Baş-kapıcı-başıdan sonra kapıcı-başı ve her bölüğün kumandanı olarak bölük-başı ve yine her bölüğün oda-başısı, kethüdâ ve kâtipleri var idi. Orta-kapı bölükleri içinde meş'aleciler ve kule-sofuları bölükleri diğer orta-kapı bölüklerinden daha itibârlı olduğu gibi, bölük-başıları arasında peşkeşçi, mataracı, iskemle-ağası ve otakçı-başı, ehemmiyetli mevkii hâiz idiler. Bunlardan peşkeşçi veya peşkeş-i şehriyârî — elçilerin getirdikleri hediyeleri pâdişaha arzeder; mataracı veya matara-i şehriyârî pâdişahın kırmızı kadifeli altın matarasını taşır ve iskemle-ağası veya iskemle-i sîm-i şehriyârî alaylarda pâdişahın ata binip-inmesi için, kırmızı çuha kaplı gümüş iskemlesini götürür ve 14. bölüğün oda-başısı olan serotag-ı şehriyârî de pâdişahın otağını, yâni çadırını, kuranlara nezâret ederdi. Adedi 8 — 10 arasında değişen orta-kapı meş'alecileri bayram gecelerinde ve alaylarda meş'ale yakarlardı. *Bavvābān-i ṣūfiyān-i ḳulla* ismi altındaki kapıcılar yedi bölük hâlinde olup, adetleri 40 ile 90 arasında değişmiştir. Harem-i hümâyûn, kızlar kapısı ve orta kapı-kulesinin nöbet hizmetinde bulunan bu kule sofuları kızlar ağasının nezâreti altında olup, bunların bölük-başısına ağa-babası denilirdi (Eyyûbî Efendi, *Kanunnâme* ve *Kavânîn-i osmânî ve râbıta-i âsitâne*, husûsî kütüp.). XVIII. asrın sonlarına

doğru, bu kule sofularının teşkilâtında değişiklik yapıldığı görülmektedir (Atâ Bey, *Enderûn tarihi*, I, 302).

Kapıcıların nöbet ile saray kapılarını muhâfazadan başka hizmetleri de var idi. Bunlar divân günlerinde iş tâkip edecek olanların divân-ı hümâyûna gelmelerine rehberlik ederler ve hiç bir kimseyi, silâhlı olarak, orta-kapıdan içeriye koymazlardı. Pâdişahlar sefere gittikleri zaman, bunlardan bir kısmı, otag-ı hümâyûnun medhâlinde bulunarak, kapıcılık ederlerdi. Divân-ı hümâyûnda birisine falaka değnek vurulacağı zaman, sadrâzamın emri ile, o işi bunlar görürlerdi (Abdurrahman Paşa ve Nimet Efendi kanunnâmeleri).

Kapıcı bölüklerine yetiştirilmiş devşirmelerden ve daha sonra da saraydaki aşçı, helvacı, ekmekçi cemâatleri ile bostancı ocağından, terfî etmek suretiyle, efrad verilirdi (*Zubdat al-tavārīḫ*, II, var. 180; Koçi Bey, s. 18). Kapıcılar başlarına „zerrîn külâh" denilen sırmalı üskûf giyerlerdi; fakat bu üskûfun yukarısı, yeniçeri bölük başı ve çorbacılarında olduğu gibi, arkaya yatırtmalı olmayıp, sivri idi. Maaşları, diğer askerî sınıflar gibi, üç ayda bir verilirdi. Bunların maaşlarından başka, her sene elbise ve muayyen bahşişleri var idi. Taşra kazâlarındaki ihtisap hizmetleri ve eyâlet kadılıklarının muhzir-başılıkları da bunlara verilirdi; büyük me'mûrların tâyinlerinde bunların nöbetlilerinin âidatları var idi. XVI. asır ortalarında bunlardan timara çıkanlara senede 15.000 akçelik dirlik verilmek kanun idi.

Kapıcıların büyük zâbitleri olan kapıcı-başıların adedi Fâtih Sultan Mehmed zamanında bir olup, kapıcı bölükleri arttıkça, bunların da mıkdarı artmış, XVI. asır ortalarında — 4 ve aynı asır sonlarında —10, XVII. asır başlarında —13 ve XVIII. asrın ilk yarısında—60 olmuştur. Kapıcı-başıların üstlerinde serâsere kaplı kürk ve ellerinde gümüşlü asâları var idi. Her gece bunlardan birisi, gümüşlü asâsı ile, orta-kapıda nöbetçi olurdu. Divân günlerinde kapıcı-başılardan ikisi, gümüşlü asâları ile, divân kapısında durup, hizmet görürler ve bayram tebriklerinde de pâdişah tahtının karşısında dururlardı. Elçilerin arz odasında pâdişah tarafından kabûlleri esnâsında bunlardan ikisi elçinin koltuklarına girip, onu huzûra çıkararak yer öptürürlerdi. Eyâlet vâlilerine ve vezîrlere gönderilen mühim fermanlar ve gizli emirler kapıcı-başılar vâsıtası ile bildirilir ve bilhassa eyâlet vâlilerinin idam fermanları bunlardan biri ile gönderilirdi.

Kapıcı-başılardan ileri gelen dördü en büyük dereceli olup, bu dördün arasında en kıdemli olanı da baş-kapıcı-başı unvanını alırdı. Divân-ı hümâyûn, ictimâdan sonra yemeği müteâkip, vezîr-i âzamın önüne leğen ve ibrik koymak baş-kapıcı-başının vazifesi idi. Pâdişahın câmiye çıkışlarında ve mevlid alaylarında kapıcı-başıların bir kısmı hazır bulunurdu. Pâdişah ata bindiği zaman, dış rikâbı baş-kapıcı-başı tutar ve diğer kapıcı-başılar etrafında dururlardı. Kapıcı-başıların XVI. asır sonlarında 19.000 akçe timarları var idi. Baş-kapıcı-başı olanlar XVI. asrın ikinci yarısında, 400.000 akçe dirlik (hâs) ile, sancak beyi olurlardı; sonraları vezîr olanları da görülmüştür.

Yeniçeri ocağının ilgâsından sonra, 1826 tarihinde, İstanbul ve taşradaki kapıcı-başılardan otuzu bırakılarak, geri kalanı tekaüt edilmiş ve kalanların, resmî elbise ile, alaylarda istihdâm edilmesi münâsip görülmüştür (Lûtfi, *Tarih*, III, 165). 1255 (1840)'te adetleri 40'a çıkarılan kapıcı-başıları, *sar-bavvābīn rikāb-i humāyūn-i mulūkāna* unvanı ile, imrahorluğa bağlanmıştır. Cevdet tasnifi Saray vesikaları, nr. 2623 ve Lutfî, *Tarih*, V, 33).

Kapıcı-başılık rütbe olarak da verilmiş ve bu rütbe, 1908'de ikinci meşrûtiyetin ilânından sonra, diğer mülkî rütbeler ile berâber ilgâ edilmiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilen kaynaklardan başka bk. *Kanunnâme-i âl-i Osman* (*TOEM*); *Kanunnâme* (Süleymaniye kütüp., Âşir Efendi kütüp., nr. 1004); *Kanunnâme-i osmânî* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 236); Chalcondylas (zeyil); Âlî, *Tarih* (basılmamış cildler); *Vaḳāyi' tārīḫiya* (Topçular kâtibi Abdülkadir Efendi); J. Chesneau, *Le Voyage de Monsieur Daramon* (*Les Ajemoglans*, 242,243,246), Paris, 1887; Rü'ûs defterleri (Başbakanlık arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi); Selânikî, *Tarih* (basılmamış kısım); mühimme defterleri; Nimetî Efendi kanunnâmesi (İ. H. Uzunçarşılı'nın husûsî kütüp.'deki nüsha); d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1791); Hezârfenn Hüseyin Efendi, *Kanunnâme-i osmânî* (husûsî kütüp.); *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı* (nşr. T. T. K., 1951).

(İ. H. UZUNÇARŞILI)

KAPLAN GİRAY I. (1680—1738), Kırım hanı. Muhtelif tarihlerde üç defa han olmuştur. Kaplan Giray, 1680 temmûzunda, babası Hacı Selim Giray Han'ın sürgün bulunduğu Rodos adasında doğdu. Daha genç yaşından itibâren, hanlık işlerinde faâl bir rol oynamağa başladı. 1697'de, Selim Giray Han tarafından, Gâzî Giray yerine, muvakkaten Bucak ser-askerliğine getirildi. O yıl cepheye zahîre yetiştirip, dönüşte Lehistan'a muvaffakiyetli bir akın yaptı. Sonra, Karlofça'da ruslar ile sulh müzâkereleri uzadığından, Ferah-Kerman'da, düşmanın harekâtını kontrola me'mûr edildi. Fakat 1699'da, kargaşalık çıkararak Bucak'taki Kırım kuvvetlerine sığınan Şirinlerin beyi Örek-Timur'un tâkibinde ric'at etmek ve Kili'ye sığınmak mecbûriyetinde kaldı (rebiülâhır 1111). Ertesi sene, Çerkesistan ser-askerliğine tâyin edilen Kaplan Giray, burada Kalmukların bir baskınından hayatını güçlükle kurtardı. Sonra, eski *kalgay* Şahbâz Giray'ı öldürdüğü sanılan çerkes Besleney kabîlesine karşı, bir zamandan beri yapılmakta olan tedhiş akınlarına şiddetle devam etti (mayıs 1701). Kaplan Giray o sırada han bulunan Devlet Giray'dan kendisini *nûreddinlik* (ikinci veliahdlik) makamına getirmesini bir kaç defa istemiş, fakat bu dileği kabûl edilmemiş idi. Onu dayısı ve atabeyi olan han vezîri Ali Merdan Ağa da teşvik etmekte idi. Kaplan Giray, hanın müsâadesini almadan, Kırım'a döndü ve onu oyalayarak, bir gün Ali Merdan Ağa ile birlikte, Kefe'ye Osmanlıların yanına kaçtı ve oradan da İstanbul'a gitti. Burada Kaymakam Çerkes Osman Paşa tarafından iyi karşılandı. Çok geçmeden, Devlet Giray Han'ın ısrarı ile, Rodos'a sürülmesine karar verildi ise de, Rumeli hisarında hapsolundu ve bir müddet sonra da, babası Hacı Selim Giray'ın ricâsı üzerine, oradan kendi yanına, Yanbolu'ya gönderildi (*Mehmed Giray tarihi*, s. 113). Devlet Giray için her tarafta baş-gösteren muhâlefet ortasında hanlığın idâresi güçleşiyordu. Nihâyet, osmanlı hukûmetinin Rusya ile barışçı siyâsetine aykırı niyetlerinden dolayı, azledildi ve Edirne'de Hacı Selim Giray'a, dördüncü defa, hanlık tevcîh olundu (26 kânun I. 1702). Bu değişiklikte Selim Giray'ın adamı vezîr-i âzam Daltaban Mustafa Paşa'nın büyük te'siri oldu. Yeni han, üçüncü oğlu Kaplan Giray'ı *nûreddin* tâyin etti. Devlet Giray, İstanbul'un kararına boyun eğmek istemeyen kabîlelerin müzâhereti ile, isyân yoluna saptı. Kalgası Akkerman'a geldi. Nogaylar ile birleşerek (*Mehmed Giray tarihi*, s. 117; Râşid, *Tarih*, II, 565—571), Tuna yalılarına taarruza girişti. İstanbul'da büyük bir telâş ve harp hazırlıkları başladı. Yeni han Selim Giray Kaplan Giray'ı önden gönderdi. O Tuna'yı geçince, bir kısım Nogay mirzaları kaçıp, kendisine iltihak ettiler. Selim Giray gelince, Kırım mirzaları da onun yanına geçti. Bu suretle bu gâile kapandı. Kırım'da hanlık tahtına gelip-yerleşen ihtiyar ve hastalıklı han, bir müddet sonra, vefat etti. Yerine ikinci oğlu ve *kalgay*'ı olan Gâzî Giray han tâyin olundu. O da usûle riâyet ile kardeşi *nûreddin* Kaplan Giray'ı *kalgay* tâyin etti (30 kânun I. 1704). Gâzî Giray Han [b. bk.], Devlet Giray Han zamanındaki hâl ve hareketleri yüzünden, iyi şöhret sâhibi değil idi. Kırım mirzalarının Lehistan ve Rusya ile barışa aykırı hareketlerini önleyemiyor ve Bâbıâlî'yi kızdırıyordu. Hanın vezîri Mustafa Ağa ile Çorlulu Ali Paşa, Devlet Giray'ı hanlığa getirmeğe çalışıyorlardı. Fakat pâdişah onu sevmiyordu. Durumdan faydalanan Kaplan Giray, ruslara karşı Yeni-Kale'yi inşâya gelen kapudân-ı deryâ Mehmed Paşa vâsıtası ile, hanlığı elde etmeğe muvaffak oldu ve Yeni-Kale'de İstanbul'dan gönderilen hanlık teşrifâtını aldı (nisan 1707). Han olması için o kadar emeği geçen atabegi ve dayısı Ali Merdan Ağa'yı vezîr, kardeşi Mengli Giray'ı *kalgay* ve diğer kardeşi Maksûd Giray'ı *nûreddin* tâyin etti. Kendisinden önce kardeşleri Devlet Giray ve sonra Gâzî Giray hanlar, daha ziyâde Kırım aristokrasisine ve onların siyâsetine tâbî bulunuyorlardı. Bu siyâset, her şeyden evvel, kırımlılar için yakın bir tehlike hâline gelen rus çarlığını göz önüne alıyor, onun hesaplarını bozmak ve onu açıkça düşman tanımak esâsına bağlanıyordu. Yeni han Kaplan Giray ise, Bâbıâlî'ye ve onun barışçı siyâsetine tâbî idi. Rusya'yı İsveç karşısında tamâmiyle serbest bıraktı. Gözlerini başka tarafa çevirdi. Başlıca düşüncesi Kabartay çerkeslerini tam mânası ile inkıyat altına almak oldu. Kendisinden önce Gâzî Giray bunların Biş-Tav'daki yurtlarını bırakıp, sarp bir dağda Bahsân nehri menbâlarına çekilmelerine müsâade etmiş idi. Kaplan Giray, 1707 baharında, *kalgay* Mengli Giray'ı üzerlerine göndererek, eski yurtlarına dönmelerini emretti ise de, çerkesler dinlemediler. Bâbıâlî'nin de tasvibini ve yardımını alan han kışı büyük sefer hazırlığı ile geçirdi. Belli-başlı mirzalar bu teşebbüse karşı cephe aldılar ise de, onu kararından vazgeçiremediler. 1708 baharında han, hareket edip, Kabartay'a geldi. Çerkesler ile muhârebe ederek, sarp dağlık arâziye girdi; fakat bir gece baskınına uğradı. Ordusu perîşan oldu ve kendisi canını güçlükle kurtarabildi. Bu baskının tertibinde bizzat bâzı kırımlı mirzaların da parmağı olduğu rivâyeti esâssız olmasa gerektir. Bu utandırıcı bozgun haberi İstanbul'da duyulunca, Kaplan Giray hanlıktan derhâl azlolundu (teşrin. II 1708) ve hanlık Rodos'ta sürgün bulunan kardeşi Devlet Giray'a verildi. Kaplan Giray, bir müddet Fındıklı çiftliğinde oturduktan sonra, Rodos adasına sürüldü. Eski hanın adamları, bu arada Ali Merdan Ağa, Devlet Giray'ın intikamından kaçarak kurtulabildi. Beş yıl sonra Devlet Giray Han, Karl XII. meselesi yüzünden,

azlolununca, Kaplan Giray Rodos'tan çağırılarak, ikinci defa han tâyin olundu (15 nisan 1713). Edirne'ye geldi, Mengli Giray'ı tekrar *kalgay* ve öteki kardeşi Sâhib Giray'ı *nûreddin* yaptı. Yeni han, 80 gün kadar Edirne'de kalarak, Prut seferinden sonra, kat'î bir neticeye bağlanamamış olan Rusya ile müsâlaha meselesi üzerinde yapılan toplantılara katıldı. Bu meselelerde hanın re'yine birinci derecede ehemmiyet veriliyordu. Fransız elçisi doğrudan-doğruya onun ile de temâsta bulundu. Nihâyet kat'î sulh muâhedesi kabûl edildi. Pâdişahın huzûrunda son toplantıda, Kaplan Giray, çarların Kırım hanlarına eskiden verdikleri *tıyış*'ın tekrar ihdâsında daha fazla ısrâr etmeyerek, muâhedeyi tamâmiyle tasvip etti. Muâhedenin çar tarafından bir an önce tasdiki için bir tehdit olmak, Lehistan kıralı August II. ile uzayan müzâkereleri çabuklaştırmak ve Lehistan'dan moskof nufûzunu uzaklaştırmak üzere, Kaplan Giray Han, ser-asker Abdi Paşa ile birlikte, Bender'e gitti. Burada Osmanlı devletine sığınmış olan eski leh kıralı Stanislav Lescynski'yi yanlarına alarak, Hotin'e geldiler. Lehliler ile Kaplan Giray arasında Hotin'de bâzı müzâkereler oldu ve Lehistan'da bâzı baş kaldırma hareketleri görüldü. Ağustos içinde Hotin kalesinin inşâsı tamamlandıktan sonra, han kışın Kili kasabasına çekildi ve ertesi yıl Kırım'a vardı. Mora'yı istirdat için açılan savaşa *nûreddin* sultanı ve Or kalesi beyi Selâmet Giray'ı ser-asker tâyin ederek, gönderdi. 1716'da Avusturya seferi açılınca, bizzat sefere dâvet olundu. Müşâvere için Filibe ovasında Silâhdar Ali Paşa ile buluştu. Sonra, askerini hazırlamak üzere, Bucak tarafına gitti. Bu esnâda Çerkesistan'da yeni bir isyân hareketi hanlığı meşgûl ediyordu. Devlet Giray'ın oğullarından Baht Giray, hanlık iddiası ile, Nogay beylerini etrafına toplamış ve eski *nûreddin* Bahadır Giray da kendisine iltihak etmiş idi. Kalgay Mengli Giray'ın bir seferi netice vermedi. Kırımlılar Tamışvar'da Osmanlıların yardımına yetişmekte acele etmediler. İstanbul'dan bir-biri arkasından hatt-ı hümâyûnlar alan Kaplan Giray müşkül bir durumda kaldı. Belgrad'ın ve onun arkasından Tamaşvar'ın düşmesi, Kırım ordusunun, kasden yavaş hareket ederek, yetişmemesine hamlolundu. Kaplan Giray hanlıktan azledildi (teşrin I. 1716). Kaplan Giray evvelâ Gelibolu'da ikamete me'mûr edildi. Bir müddet geçince, çiftliğine gitmesine ve sonra Bursa'da yerleşmesine müsâade olundu. Hanlığı muhâfaza eden Koca Han Selim Giray'ın oğulları arasında en nufûzlusu o idi. 1724'te Saâdet Giray Han azlolununca, hanlık kendisine teklif olundu ise de hastalığını öne sürerek, kabûl etmedi ve kardeşi Mengli Giray'ı tavsiye etti. 1730 ihtilâlini müteâkip, Ahmed III. taht'tan indirilip, devlet zorbalar eline düşünce, bunların ısrarı ile, Kaplan Giray Bursa'dan getirilerek, han tâyin edildi (teşrin I. 1730). Fakat sonra yeni han, zorbaların ortadan kaldırılması için sarayda tertip olunan tenkil hareketinin başlıca fâili oldu ve bu suretle ihtilâlden sonra da hanlığı muhâfaza etti. Kırım'a gelince, orada da kendisinden önce meydana gelen tefrikaya son vermeğe muvaffak oldu. Kaplan Giray, 1732'de Dağıstan'a, *nûreddin* idâresinde, 12.000 kişilik bir ordu gönderdi. Burada ruslara bir hücûmu, Çeçenlerin beyi Ay-Timur'un yardımı ile, püskürtüldü ve kırımlılar Demir-Kapı geçidine girdiler. 1735 yazında, İstanbul'un ısrarı üzerine, bizzat Kaplan Giray Han kardeşi *kalgay* Âdil Giray'ı, muhâfız olarak Kırım'da bırakıp, Dağıstan'a hareket etmek zorunda kaldı. Bu Kırım'ı rus taarruzlarına açık bırakmak demek idi. Bu esnâda, bir taraftan osmanlı ordusunun Revan civarında, İranlılar karşısında, müdhiş bir bozguna uğradığı, diğer taraftan Kırım'da *kalgay*'ın öldüğü ve kazaklar ile rusların Or-Kapısı (Perekop berzahı)'na taarruz ettikleri haberi geldi. Bunun üzerine kırımlılar, hanı dinlemeyerek, acele Demir-Kapı'dan memleketlerine doğru yollandılar. Münich kumandasında büyük bir rus ordusu, 1736 hazîranı başlarında, Kırım önlerinde görünmüş idi. Dönüp gelmiş olan Kaplan Giray, Or-kapısı dışında bu ordu ile karşılaştı ise de, üstün kuvvet ve ateşli silâhlar karşısında, çekilmek ve çete savaşı yapmak zorunda kaldı. Rus ordusu, Kırım yarım-adasına girdi; hanların pâyitahtı Bahçe-Saray'ı ve Közleve'yi alarak, yağma etti ve yaktı. Hastalıktan kırılan düşman çekilirken, Kaplan Giray onu Or-Kapısı dışına kadar tâkip etti. Bu sırada İstanbul'dan gelen bir kapıcı-başı ihtiyar ve alîl hanın azlolunup, yerine *kalgay* Feth Giray'ın tâyin edildiğine dâir bir nâme-i hümâyûn getirdi (ağustos 1736). Kaplan Giray evvelâ Sakız adasına sürüldü; yeni hanın ricâsı üzerine, Gelibolu'ya getirildi ise de, Mengli Giray'ın han olması üzerine (1737), tekrar Sakız'a nefyolundu ve orada az sonra vefat etti (teşrin II. 1738). Vasiyeti üzerine Çeşme kasabasında gömülmüştür. Orta yaşından sonra, nikrîs sebebi ile alîl bulunan Kaplan Giray, dâimâ canlılık ve kuvvetini muhâfaza etmiş idi. Orta boylu ve kumral bir adam idi. Vefatı sırasında iki oğlu, Mübârek Giray ve Selim Giray, hayatta idiler. Bunlardan Selim Giray, sonra, 1743—1748 yılları arasında han olmuştur.

Bibliyografya: Abdülgaffâr Kırımî, *'Umdat al-tavârîḫ* (*TOEM* ilâvelerinde, s. 142—178; müellif eserini Kaplan Giray'ın oğlu Selim Giray'ın hanlığı sırasında yazmıştır; Kaplan Giray tarafından sürgün cezâsına uğratılmış olmasına rağmen, bîtaraftır); S. Mehmed Rızâ, *al-Sabʾ al-sayyâr*... (Kazan, 1832); Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1282); Küçük Çelebî-zâde Âsım, *Tarih* (İstanbul, 1282); Subhî, Sâmî ve Şâkir, *Tarih* (İstanbul 1198); A. N. Kurat, *XII. Karl'ın Türkiye'de kalışı ve bu sıralarda Osmanlı imparatorluğu* (İstanbul, 1943); ayn. mll., *XII. Karl'ın Türkiye'de kaldığı zamana âit metinler ve vesikalar* (İstanbul, 1943), ekler I (burada *Ahmed b. Mahmud mecmuası*, Fındıklılı Mehmed Ağa'nın *Nusretnâme*'sinden bir kısım, Kaplan Giray'ın Karl XII.'a iki mektubu yayınlanmıştır); Mehmed Giray, *Tarih* (Viyana Millî kütüp., O. H. 1080); Abdî, *Tarih* (nşr. Fâik Reşit Unat; Ankara, 1943).

(HALİL İNALCIK.)

KAPLAN GİRAY II. KAPLAN GİRAY II. Selim Giray II.'ın oğlu ve Kaplan Giray I.'ın torunu olup, 1767'de Arslan Giray Han'ın *nûreddin*'i tâyin edilmiş ve halefi Kırım Giray zamanında da (1768—1769) bu mevkii muhâfaza etmiştir. 1770 yılı başlarında (şevvâl 1183), ruslar ile yapılan savaşlarda gevşek hareketinden dolayı, azlolunan Devlet Giray'ın yerine, *han* nasbedildi. Arslan Giray Han'ın oğlu İslâm Giray Sultan'ı *kalgay*'lık ve Kırım Giray Han'ın oğlu Baht Giray'ı *nûreddin*'lik makamına getirdi ve onları, acele, rusların tehdidi altında bulunan Kırım'a gönderdi. Kendisi de, evvelâ serdâr-ı ekrem sadrâzam Halil Paşa'nın kışlamakta olduğu Baba-Dağı'na ve oradan mart başında Bucak'a hareket etti. Serdâr-ı ekrem onun yanına, İsmi'il muhâfızı Abaza Mehmed Paşa kumandasında, ateşli silâhlar ile mücehhez piyâde kuvvetleri katmış ve ona Buğdan'ın rusların elinden kurtarılması vazifesini vermiş idi. Fakat ruslar Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin Prut nehri üzerinde köprü kurup, karşı tarafa geçmesine mâni oldular. Han-Tepe'si mevkiinde iyice tahassun etmiş olan düşmana karşı da bir şey yapılamadı. Kaplan Giray iyi tâlim görmüş, muntazam rus kuvvetlerine karşı ateşli silâhları bulunan piyâde takviyeleri gönderilmesi için, bir biri arkasından ısrarlı yazılar gönderdiğinden, nihâyet Rumeli vâlisi vezîr Abdi Paşa da o tarafa hareket ettirildi. Bununla berâber Prut'u geçemeyen Kırım kuvvetlerini beri tarafa geçen ruslar top ateşi ile darma-dağın ettiler. Bozgun öteki birliklere de sirâyet etti. Han Kalçi'ye çekildi. Rus baş-kumandanı Rumyantsev, ordusu ile, Prut'u serbestçe geçti. Han düşman kuvvetlerinin büyük üstünlüğünü bildirdiğinden, serdâr Halil Paşa, Kapı-kıran Mehmed Paşa kumandasında, yeniçeri kuvvetlerini de Tuna'nın öte yakasına geçirmiş idi. Rus kumandanı sür'atle hareket ederek, Kaplan Giray ve Abdi Paşa kuvvetlerini bir gece baskınında perişan etti. Bunun üzerine Mehmed Paşa kumandasındaki ordu da, muhârebeye girmeden, döndü. Nihâyet serdâr-ı ekrem hanın ısrarları üzerine, ordusunun büyük kısmı ile, bizzat Tuna nehrini geçmeğe karar verdi (hazîran sonları). Rumyantsev'in ordusu müşkil bir duruma düşmüş idi; gerisinde yeniden toplanan Kırım kuvvetleri ve önünde kendi ordusunun bir kaç misli olan serdârın ordusu bulunuyordu. İkmâl hatları Kırım atlıları tarafından vurulduğu için, rus ordusunda zahîre sıkıntısı baş-göstermiş idi. 5 ağustosta han Kartal sahrâsında serdâr ile buluştu. Fakat kararlaştırılan harekât plânı, askerin disiplinsizliği yüzünden, tatbik olunamadı. Son muvaffakiyetsizlikler genç hanın nufûzunu sarsmış idi. İsmi'il tarafına giden Kırım hanı ve Abaza Mehmed Paşa bir rus kuvvetinin baskınına uğradıkları gibi, serdârın ordusu da Rumyantsev tarafından bozuldu. Osmanlılar Tuna'nın öte tarafında her türlü teşebbüsü artık ellerinden kaçırmış bulunuyorlardı. Ruslar müteâkiben Kili, İsma'il ve Bender kalelerini aldılar. Bucak'ta Nogaylar, Yedisan kabîlesinin büyük bir kısmı, ruslara inkıyat etti. Kaplan Giray Akkerman'a çekildi. Oradan, Yedisanlardan kendisine iltihâk etmiş olanlar ile birlikte, Özü kalesine geldi. Kale 6.000 kişilik bir düşman kuvveti tarafından sarılmış olduğundan, bunlar ile çarpışmak zorunda kaldı ve nihâyet Kırım'a vardı. Han Prut üzerinde muvaffakiyetsiz savaşlar yaparken, Kırım'da *kalgay* İslâm Giray, ser-asker silâhdar İbrâhim Paşa ile birlikte, Or kalesi önüne gelen rus kuvvetlerini püskürtmeğe muvaffak olmuş idi. Ruslar ertesi sene daha büyük kuvvetler ile gelip, Kırım'ı istilâ etmek üzere, çekildiler. Fakat şimdi Kırım'da da ruslar ile uzlaşma taraftarları seslerini yükseltmeğe başlamışlardı. Rusya'nın tahriklerine kapılan ve ekseriyetle Kırım mirzalarından olan bir zümre, Kırım hanlığının, Osmanlı devletinden tamâmiyle müstakil bir hukûmete ve siyâsete sâhip olursa, bu harplerin dışında kalabileceğini tahayyül ediyordu. Bu husûsta Yedisan nogaylarının hareket hattı bir örnek teşkil etmekte idi. Bâbıâlinin, 1736'da olduğu gibi, hanı Kırım'dan uzaklarda Tuna boylarında tutmuş olması ve Kırım'a kâfî derecede para ve asker yar-

dımı göndermemesi ve nihâyet Tuna üzerinde son osmanlı bozgunları — ruslar ile uzlaşma tarâfdarlarını kuvvetlendirmekte idi. Bunların Moskova ile, anlaşmak için, temâsa geçtikleri hakkında haberler gelmekte idi (bk. *Necâtî Efendi sefâret-nâmesi*, *Tarih vesikaları*, XIV, 137 v.d.). Bu esnâda Rumeli'deki Giraylardan Mas'ūd Giray'ın, kendi başına, o tarafta kalmış Kırım askerini toplayarak, Bükreş cihetine hareket etmesine, pâdişah tarafından, müsâade olunması da, hanlık hukukunun çiğnenmesi mânasına alındı. Kırımlılar hakkında bî-taraf olmayan Kırım'daki osmanlı ordusunda defter emini vekili Necâtî Efendi, Rusya ile uzlaşma teşebbüsüne bizzat Kaplan Giray'ın ön-ayak olduğunu iddia eder ise de (*Tarih vesikaları*, XIV, 138), bu doğru görünmüyor (krş. Smirnov, 127). Her hâlde Kaplan Giray, rus istilâsını karşılamak için, Kırım'da esâslı harp hazırlıkları yapılmasını ve İstanbul'dan yardım gönderilmesini zarûrî görüyordu (bk. *Gülbün-i hânân*, s. 118). Bir taraftan Kalmukları ruslardan ayırmağa çalışırken, diğer taraftan acele para yardımı yapılması hakkında pâdişaha, kat'î bir ifâde ile yazılmış, bir mektup gönderdi (Vâsıf, II, 78). Kırım ser-askeri İbrâhim Paşa da bunu tamâmiyle tasvip ediyordu. Fakat İstanbul'da Kaplan Giray'ın azline karar verildi (1184 şâbân = 1770 teşrin II. — kânun I.) ve yerine eski han Selim Giray II. gönderildi. Mirzalar ses çıkarmadılar ve Kaplan Giray, gelen kalyona binerek, İstanbul'a gitti. Çiftliğinde oturmasına izin verildi. Orada 1185 rebiülâhırında (1771 temmûz — ağustos), 32 yaşında, tâ'ûndan öldü ve Su-Başı köyü câmiinin yanında gömüldü.

Bibliyografya: Sâdullah Enverî, *Tarih* (Esad Efendi kütüp., nr. 2089; Babinger, *GOW*, 320—322); Vâsıf, *Tarih* (Bulak, 1246), s. 37, 50—60, 63, 69, 78; *Necâtî Efendi sefâretnâmesi* (nşr. Fâik Reşit Unat, *Tarih vesikaları dergisi*, 1944, XIII—XIV); A. Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1257), I, 47—49; Halim Giray, *Gülbün-i hânân* (1278), s. 118—120; A. Resmî, *Ḫulāṣat al-i'tibār* (İstanbul, 1286), s. 33—47; V. Smirnov, *Krimskoe ḫanstvo pod verḫovenstom Ottomanskoy Porti v XVIII. stoletii* (Odessa, 1889); O. Retowski, *Die Münzen der Girei* (Moskow, 1905). (HALİL İNALCIK.)

KAPLAN MUSTAFA PAŞA. [Bk. MUSTAFA PAŞA.]

KAPLUMBAĞA. SULAḤFĀT, kara kaplumbağası (*al-sulaḥfāt al-barrî*) ve deniz kaplumbağası (*al-sulaḥfāt al-baḥrî*) olarak, ikiye ayrılır. Damîrî ve Ḳazvînî bize kaplumbağaların âdet ve yaşayışları hakkında aşağı yukarı birbirinin aynı olan efsâneler anlatıyorlar. Deniz kaplumbağası bir ada büyüklüğündedir. Karnını örten kabuğun soğukluğu ve sertliği yüzünden, kuluçka yatamadığından, küçük kaplumbağalar yumurtadan çıkıncaya kadar, yumurtalarının karşısında oturur. Yumurtalar denize düşerse, onlardan deniz kaplumbağaları çıkar. Ḳazvînî, Balînā'nın *Kitāb al-ḫawwāṣṣ*'ından alarak, sihrî ve tıbbî hassalarını sayar; bunları Damîrî de zikretmektedir. Kaplumbağanın kabuğundan taraklar imâl edilir. Kaplumbağanın hamâkati darb-ı mesel hâline gelmiştir.

Sulaḥfāt grekçedeki χελύς mukabili olan *şalyāḳ* burcunun arapça adıdır.

Bibliyografya: Ḳazvînî, *Acā'ib al-maḫlūḳāt*, I, 136; Damîrî, *Ḥayāt al-ḥayavān* (trc. Jayakar), II/I, 55; L. Ideler, *Sternnamen*, s. 68. (J. RUSKA.)

[Bu madde bugünkü ilmî telâkkîlere aslâ uygun olmamakla berâber, eski devirler mâlûmâtını ihtivâ ettiği için, aynen naklolunmuştur. T. H.].

KAPTAN PAŞA. ḲAPUDAN PAŞA (KAPUDÂN-I DERYÂ), Osmanlı imparatorluğu deniz kuvvetlerinin en büyük askerî ve mülkî âmirinin unvanıdır. Bu unvan italyanca *capitano* kelimesinden türkçeye geçmiştir (Kâtib Çelebî, *Taḳvîm al-tavārîḫ*, nşr. Müteferrika, s. 222 ve bundan naklen kazasker Mehmed Hafîd, *Safîna al-vuzarā*, İstanbul, 1952, s. 16; krş. bir de Bernardo, *Vocabolario Italiano-Turchesco*, Roma, 1665). Kelime, menşe' itibârı ile, lâtince *capitaneus*, veya *capitanus* kelimelerinden gelmekte olup, ekseriyâ „paşa" veya „derya", nâdiren „bahir" kelimeleri ile mürekkep olarak, XVI. asırdan itibâren, *derya-beyi* unvanı yerine kullanılmağa başlanmıştır. Kelimenin kökünün delâlet ettiği gibi, osmanlı denizciliğinin inkişâfı esnâsında, Akdeniz'de büyük bir kuvvet teşkil eden Venedik veya Ceneviz gemicileri vâsıtası ile türkçeye giren bu kelime, Venedik amiralinin unvanı olan *capitano generale* kelimesine zâhiren benzemekte ise de, kaptan-paşalık unvan veya teşkilâtını her hangi bir bahrî müessesenin kopyesi olarak mütâlea etmek, yâni tarihî seyir ve inkişâfını nazar-ı dikkate almadan, onu selçuklu *amîr al-savāḥil* veya *ra'îs al-baḥr* teşkilâtı ile yahut bir bizans müessesesi olan *megadux* (μέγας ϛούξ) unvanı ile birleştirmek veya aralarında bir benzerlik aramak veyahut da doğrudan-doğruya Ceneviz veya Venedik deniz teşkilâtının bir taklidi telâkkî etmek mümkün değildir (M. Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar, Türk hukuk ve iktisat tarihi* mecm., İstanbul, 1931, I, 205 v. d.).

Osmanlı devletinde, deniz teşkilâtının ilk temelleri atıldığı Yıldırım Bayezid zamanında, Gelibolu sancak beyliği çerçevesi içinde ve *derya-beyi* unvanı ile görülen kapudan-paşalığın kuruluşu esnâsında, bu asrın denizci kavimlerinden Venedik veya Cenevizlilerden faydalanıldığı bir hakikat ise de (J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, trc. M. Atâ, İstanbul, 1329, II, 136), osmanlı denizciliğinin teşekkülünde, Osmanlılara tekaddüm eden türk ve islâm devletlerinin ve bilhassa Umur Bey'in te'sirlerini kabûl etmek icâp eder. Nitekim, *derya-beyi* unvanı yanında, gemi kaptanlarına verilen ve tamâmen islâmî bir unvan olan *reis* tâbiri uzun asırlar türk denizcileri tarafından kullanılmıştır (M. Fuad Köprülü, *ayn. esr.*, *göst. yer.*). Bilâhare, Osmanlıların hizmetinde çalışan yabancı gemiciler vâsıtası ile, türkçeye geçip, yerleşen *kaptan* kelimesi, XVI. asrın başında „reîs-kapudân" tarzında amiral mânasını ifâde etmeğe başlamış (16 rebiülâhır 924=27 nisan 1518 tarihli Selim I.'e takdim edilen Gelibolu livâsı defteri, Fevzi Kurtoğlu, *Gelibolu yöresi ve tarihi*, İstanbul, 1938, s. 51) ve bu mevkie paşa rütbesini taşıyan bir vezîr veya beyler-beyinin tâyini neticesinde meydana çıkan kaptan-paşa terkibi osmanlı amirallerine hâs bir unvan olmuştur denilebilir.

Kapudan-ı derya unvanını osmanlı tarihçilerinin, ilk defa olarak, İstanbul muhâsarasına iştirâk eden Baltaoğlu Süleyman Bey'e vermelerine rağmen (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, *göst. yer.*), *derya-beyi* unvanı ile bu mevkie gelen şahısları, hiç olmazsa Yıldırım Bayezid zamanına, yâni Gelibolu tersânesinin te'sisi tarihine, kadar götürmek mümkündür (Ali Haydar Alpagut, *Marmara'da türkler*). İlk zamanlarda, Akdeniz boğazının muhâfazası ve Anadolu ile Rumeli arasında irtibat te'mini gibi işler ile muvazzaf olan derya-beyliğinin, Mehmed II. zamanından itibâren, Osmanlı devletinin inkişâf seyrine muvâzî olarak, gittikçe ehemmiyeti artmış ve bilhassa Mora sâhillerinin ve Yunan denizi adalarının işgâli sıralarında, donanmanın üzerine aldığı işlerin büyüklüğü sebebi ile, bu mevkie daha yüksek rütbe ve salâhiyetteki şahısların tâyini lüzûmu hâsıl olunca, bâzan doğrudan-doğruya Gelibolu sancağı ile, bâzan da donanmaya verilen vazifenin icâbından olarak, başka bir sancak ile bir beyler-beyi veya vezîrin derya-beyliğine getirildiği görülmüştür. Bu suretle kapudanlık unvanı ile paşalığı meczederek kullanmak, Eğriboz seferi münâsebeti ile, ilk defa Mahmud Paşay-ı Velî'ye müyesser olmuştur (*Menâḳıb-nâme*, Manisa kütüp., nr. 5070/1, 14b). Gedik Ahmed Paşa'nın Otranto seferi münâsebeti ile kapudanlığa tâyininde, seferin gâyesi nazar-ı dikkate alınarak, kendisine Avlonya sancağı verilmiş idi [bk. mad. AHMED PAŞA, GEDİK]. Fakat Mehmed II. devrindeki tâyinlerde, kapudanlığa vezîr veya beyler-beyilerin getirilmesi muhârebe mülâhazaları ile oluyor; derya-beyliği, donanmanın bütün inkişâfına rağmen, sancak-beyliği derecesini muhâfaza ediyordu. Bilâhare Bayezid II. zamanında, gerek Venedik ve gerek Mısır muhârebeleri neticesi olarak, derya-beyliğinin vazife ve salâhiyetleri genişletilmeğe başlanmış, nihâyet Selim I. zamanında, o tarihe kadar Gelibolu'da üsslenmiş olan osmanlı donanmasının merkezi, 12 rebiülâhır 922 (15 mayıs 1516) tarihinde, temelleri Mehmed II. devrinde atılmış olan İstanbul tersânesine nakledilmiş idi. Bu suretle kapudanlık devlet merkezinde nufûz ve te'sirini her gün bir az daha arttıran bir teşkilât hâlini almağa başladı.

Barbaros Hayreddin Paşa'nın rebiülâhır 940 (teşrin I. 1533) tarihinde, Kanunî Süleyman'a dehâlet etmesi üzerine, Gelibolu sancak beyliği çerçevesindeki derya-beyliğinin daha ziyâde yükseltilmesi zarûret hâlini alınca, Lûtfî Paşa'nın sadâreti esnâsında, teşrifât derecesi itibârı ile Budin eyâletinden sonra gelmek üzere, Cezayir eyâleti (= Kaptan Paşa eyâleti) kurularak (Lûtfî Paşa, *Âsaf-nâme*, İstanbul, 1926, s. 21 v.d.), Anadolu beyler-beyiliğinden—Koca-eli, Suğla, Biga ve Rumeli beyler-beyiliğinden—Eğriboz, İnebahtı, Mizistre, Karlı-eli, Midilli sancakları alınarak, yeni teşkil edilen eyâlete verildi ve *kaptan paşa* unvanı devletin deniz kuvvetlerinin amirâli mukabili olarak, kabûl edildi ve o tarihe kadar müterâdif olarak kullanılan *derya-beyi* unvanı ise, filo kumandanlığı derecesine indirildi (Aynî Ali, *Ḳavānîn-i āl-i Oṣmān dar ḫulāṣa-i daftar-i mażāmîn-i dîvān*, İstanbul, 1280).

Böylece beyler-beyiliği rütbesini alan kaptan-paşalar, paşa sancağı olarak, yine eskiden olduğu gibi, Gelibolu sancağına mutasarrıf idiler. Kaptan-Paşa yahut Cezayir eyâletinin hudûdları, muhtelif sebepler ile, zaman-zaman değişmiştir. Rodos'un müstakil durumu, Barbaros Hayreddin Paşa'nın vefatını müteâkip, bozularak, Rodos beylerine derya-beyi pâyesinin verilmesinden sonra, Cezayir eyâletine idhâl edilmiş ve Kıbrıs'ın fethinden sonra teşkil edilen Kıbrıs eyâletinin üç sancağı, vazife icâbı, derya kalemine bağlanmış idi. XVII. asır başında Foça ve Güzelce Ali

Paşa'nın kapudan-ı deryalığında (1617—1619), Sakız, Nakşe, Andre sancakları da Kaptan Paşa eyâletine verildi. Barbaros Hayreddin Paşa'nın Kanûnî Süleyman'a takdim ettiği Cezayir garp eyâleti ise, doğrudan-doğruya, kaptan-paşaların idâresinde idi. Tunus'un Mehdiye sancağı ise, daha husûsî bir şekilde, kaptan-paşalara, s â l i y â n e olarak, verilmiş idi. Bu suretle Osmanlı imparatorluğunun azametli devrinde, Kaptan Paşa eyâleti, şarkî Akdeniz'de İskenderun körfezinden Cezayir-i garba kadar, hemen-hemen bütün Akdeniz sâhillerini ihâta ediyordu. Bir müddet sonra, devlet idâresindeki gevşeme ve kanunların yavaş-yavaş tâdili üzerine, Kaptan-Paşa eyâletinin hudûdları zaman-zaman değişikliklere uğradı. Mizistre sancağının Mora muhassıllığı ve daha sonra Mora eyâleti hâlini alması, Karlı-Eli sancağının ise, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadâreti esnâsında, muhassıllık hâline getirilmesi üzerine, kaptan-paşa Mora'dan ve Adriyatik sâhillerinden çekildi. Cezayir garp eyâleti ise, merkez donanmasının zaafı üzerine, 1052 (1642) tarihinde Uzun Piyâle Paşa'nın garbî Akdeniz seferinden sonra, levent kaptanlarından *dayı* intihap edilen denizcilerin eline geçerek, yarı-müstakil bir hâl almağa başladı. Bu suretle XVIII. asrın başında, Kaptan-Paşa eyâleti Ege adaları ile Anadolu ve Rumeli sâhilindeki bir kısım sancaklara inhisâr ediyordu. Bu mıntakanın dahi zaman-zaman, yerli âsî rumlar veya müstevlîler tarafından, ihlâl edildiği görülmüştür. Limni ile Bozca-ada — 1656'da, Sakız ise — 1694'te Venedik istilâlarına mârûz kaldı. Yunan isyânında Sakız bir müddet âsî rumların eline geçti. Yunan devletinin teşekkülünden sonra, Akdeniz'de Kaptan-Paşa eyâleti, Halil Rifat Paşa'nın kaptanlığı esnâsında (1829—1832), 1247 (1831) tarihinde yeniden tanzim ve tahrir ettirilerek, eyâlet merkezi Kale-i Sultâniye (Biga) sancağına nakledildi. Nihâyet Osmanlı imparatorluğunda, sivil ve askerî idârelerin tefrik edilerek, vilâyetlerin teşkili tarihinde, Kaptan-Paşa eyâleti Cezâyir-i Bahr-i Sefîd [b. bk.] vilâyeti ismini aldı.

Kaptan-paşalar, ilk zamanlarda, beyler-beyi rütbesinde ve teşrifât derecesi itibârı ile, Budin eyâletinden sonra gelmekte idiler. Bilâhare, deniz zaferlerinin neticesi olarak, teşrifâttaki dereceleri Anadolu beyler-beyiliğinden sonra gelmeğe başladı; fakat zamanla bu dahi kâfî gelmeyerek, vezâret rütbesinin tevcihi de zarûret hâlini aldı. Gerçi ilk zamanlarda, vezâret tevcihi kubbe vezîrleri arasında münâkaşalara sebep olmuş ise de, Piyâle Paşa'ya, Cerbe zaferi üzerine, vezâret rütbesinin verilip-verilmemesi meselesinde olduğu gibi, daha sonraki tâyinlerde rütbe ve dereceye o kadar ehemmiyet verilmemeğe başlanmış, hattâ en cüz'î bir faâliyet veya hukümdarın kapudan-ı deryaya olan sevgisi kaptan-paşalara vezâret rütbesinin tevcihine vesile olmuştur. Buna bâriz bir misâl olarak, Halil Paşa'nın Ahmed I.'i donanma ile İstinye'ye kadar götürmesi üzerine, vukû bulan münâkaşalar gösterilebilir (Âlî, *Menâkıbnâme-i Halil Paşa*, Topkapı sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1482, 99b). XVII. asrın ortasından itibâren, kapudan-ı deryalara vezâret rütbesinin verilmesi ya bu mevkie tâyin ile berâber veya pek kısa bir zaman sonra yapılmağa başlanmış idi ki, bu suretle vezîrlik—kaptan-paşalığın esâs rütbesi hâlini almış idi.

Kaptan-paşalık, esâs itibârı ile, deniz kuvvetleri ve mensûplarının alabileceği son mertebedir ve imparatorluk tarihinde bu noktaya az-çok devamlı olarak dikkat edilmiştir; fakat çok kere bu makam, enderûndan çıkmalar ve bâzan da kubbe vezîrliği veya sadâret için bir merhale olarak telâkkî edilmiştir (Kazasker Mehmed Hafîd, *ayn. esr.*, tür. yer.). Kaptan-paşanın tâyini husûsî bir merâsim ile yapılırdı (böyle bir tâyin merâsimi için bk. msl. İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara, 1948, s. 418 v. d.). Kaptan-paşa, divân-ı hümâyûna girmek hakkını elde ettikten sonra, divânın bir rüknü olarak ve taşıdığı rütbeye göre, bir yerde oturarak, divân müzâkerelerine iştirâk eder, salâhiyeti dâhilinde olan şikâyetleri dinler ve bir hukme bağlayabilirdi (Tevkîî Abdürrahman Paşa, *Kanunnâme, Millî tetebbûlar* mecm., İstanbul, 1331, III, 536 v. d.). Divânda önceleri üzengi ağaları ile müşterek bir sofraya oturan kaptan-paşalar daha sonraları müstakil bir sofra sâhibi de olmuşlardı (Nâilî Abdullah Paşa, *Teşrifat risâlesi*, *TOEM*, sayı 93).

Kaptan-paşanın makamı tersânede Kaptan-paşa divânhânesi idi. Burada, elinde sadefkârî bir değnek ile makamını temsil eden kaptan-paşa deniz kuvvetlerinin idârî ve askerî bütün husûslarında sadrâzama karşı mes'ûl idi. Bu sebeple salâhiyetleri gâyet geniş olan kaptan-paşa azl, nasp ve teftiş haklarına mâlik olup, Kaptan-Paşa eyâletinin idâresi ve donanmaya âit bütün teferruât ile bizzat meşgûl olurdu. İcâp ettiği takdirde, buyurultu yazar ve tuğra çekebilirdi. Bunlardan başka, tersâne mıntakasının âsâyişinin te'mini ve buradaki idârî dâvalara bakmak dahi salâhiyetleri arasında bulunduğundan, lüzûmu hâlinde, idâm hukmünü verir ve tatbik ettirebilirdi. Kazâî husûslarda kaptan-paşaya donanma kadısı ve-

kâlet ederdi. Kaptan-paşa, pek büyük meselelerde veya salâhiyetlerini tecâvüz eden hâdiselerde, sadrâzam ile istişâre etmek mecbûriyetinde idi; fakat bütün bunlara rağmen, sadrâzam donanmaya âit bütün husûslara müdâhale etmek hakkına mâlik ve bâzan da kaptanlığı re'sen idâre etmek imkânına sâhip idi. Nitekim Arnavut Kara Mustafa Paşa, sadâreti esnâsında, bir sene kadar kaptanlığı dahi bizzat idâre edebilmiştir (Kazasker Mehmed Hafîd, *ayn. esr.*, not 88 ve 92). Kaptan-paşa donanmada „kaptan-paşa baş-tardası" ismi verilen bir gemiye biner ve bu gemiye üç fener asılırdı. Bundan başka baş-tardanın bir de yedek gemisi olup, icâbında kaptan-paşa yedek gemisi ile sefere çıkar, o zaman yedek gemisine de üç fener asılırdı (Tevkîî Abdurrahman Paşa, *Vekayinâme*, Köprülü Hâfız Ahmed Paşa kütüp., nr. 216, 89a). Kaptan-paşa ayrıca İstanbul'da ikameti esnâsında kullandığı yedi-çifte ve kadırga burunlu bir kayığa da sâhip idi.

Kaptan-paşanın askerî vazifelerine gelince, esâs itibârı ile, donanmanın baş-kumandanı olan kapudan-ı derya, Bayezid II. zamanından itibâren, şarkî Akdeniz'de ticâret emniyetini te'min ile mükellef idi. Bu sebeple, her sene rûz-i Hızır'ı müteâkip, donanma ile Akdeniz'e açılır ve Fas'a kadar sâhilleri tarayarak, eyâletinin sancaklarını kontrol ederek, korsanları tâkip eder ve İstanbul'a dönerdi. Donanmanın gerek Akdeniz'e çıkması ve gerekse geri dönmesi, İstanbul'da husûsî bir merâsimin yapılmasına sebep olurdu (Tevkîî Abdurrahman Paşa, *Kanunnâme, göst. yer.*). XVII. asırda, Karadeniz'de rus ve kazak korsanlarının türemesi üzerine, Karadeniz'in emniyetini te'min husûsu dahi kaptan-paşalara tahmil edilmiş idi. Muhârebe esnâsında, kaptan-paşaların, donanma ile, kat'î muhârebe sâhasında bulunmaları mecbûrî idi. Bâzan, kaptan-paşalık rütbesi ile, kara seferine me'mûr oldukları da görülmektedir (Kazasker Mehmed Hafîd, *ayn. esr.*, s. 31). Sefer esnâsında donanmaya deniz kuvvetlerinden başka diğer askerî birlikler bindirildiği takdirde, bunların idâresi „donanma serdarı" ismi verilen ve kaptan-paşadan daha kıdemli olan bir kumandana tevdî edilir ve kaptan-paşaların kendi mensûplarından başka askerlerin idâresine karışmasına mâni olunurdu. Bâzan salâhiyetlerini tecâvüz ederlerse, bu hareketleri kaptan-paşaların azillerine sebep olurdu (Tevkîî Abdurrahman Paşa, *Vekayinâme*, 42a). Kaptan-paşa İstanbul'da bulunurken, kendisine Akdeniz'de Rodos beyi vekâlet ederdi. Bu mevkî filo kumandanları arasında kaptan-paşadan sonra en yüksek bir makam olup, bu mevkîden kapudan-ı deryalığa yükselen ümerâ dahi görülmüştür (msl. Ebû Bekir Paşa, 1644/1645; Hazârfann Ḥusayn, *Talḫîṣ al-bayân fî ḳavânîn-i āl-i ʿOṣmān*, Süleymâniye kütüp., 65a). Daha sonra derya ocaklıklarının mâhiyetlerini kaybetmeleri ve İstanbul tersânesindeki kalyonlar kapudanının nufûzunun artması üzerine, bu mevkii XVII. asrın sonundan itibâren kapudâne-i hümâyûn rütbesinde olan ümerâ almışlardır (Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, II, 253). Kaptan-paşanın İstanbul'da muâvini tersâne kethüdâsı idi. Bu mevkii ilk zamanlarda doğrudan-doğruya kaptan-paşanın adamlarından biri işgâl ediyordu. Fakat kethüdâlık mevkiinin ehemmiyeti artınca, merkezden tâyin edilmeğe başlandı (Hazârfann Ḥusayn, *ayn. esr.*, 101a). Kethüdâlık uzun zaman ehemmiyetini muhâfaza etmiş ve bu mevkîden kapudan-ı deryalığa yükselen şahıslar da görülmüştür (msl. Uzun Piyâle Paşa, 1642/1643). Bu ünvan ilk defa Selim III. zamanında umûr-i bahriye nâzırlığı ismini almış ise de (*Bahriye kanunnâmesi*, sene 1219 = 1804, Belediye kütüp., M. Cevdet, B 25, 6a), Mustafa IV. devrinde kethüdâlık ihyâ edilmiştir. Halil Rifat Paşa'nın kaptan-paşalığında tersâne müdürlüğü şekline konulan kethüdâlık bilâhare, Firârî Ahmed Fevzî Paşa'nın kaptan-paşalığı esnâsında (1836—1839), bahriye müsteşarlığına inkılâp etmiştir.

Kaptan-paşalar ilk devirlerinde Gelibolu sancağı vâridâtı ile iktifâ ederlerdi. Daha sonra, vazife ve salâhiyetleri artınca, kaptan-paşalara paşalık hâssından başka, sâliyâne olarak, 3 sancak da verilmiş idi. Bu suretle devletin en vâridatlı me'mûriyetlerinden biri hâline gelen kaptan-paşalığın geliri 1017 (1608) tarihinde tam 85.000 akçe tutuyordu. Esâsen kaptan-paşanın vâridâtı 8 yük, 85.300 akçe, olarak tahakkuk ettirilmiş (Hazârfann Ḥusayn, *ayn. esr.*, 101a; krş. İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 416), XVIII. asırda ise, kaptan-paşaların bu gelirlerinden başka mâlikâne sâhibi oldukları da görülmektedir (İ. H. Uzunçarşılı, *Cezayirli Gâzî Hasan Paşa'ya dâir*, *TM*, VII—VIII, not 1). Bunlardan başka kapudân-ı deryalar maiyetlerinde bulunan denizcilerden senevî bir mıkdar bahşiş aldıkları gibi, yaptıkları tâyin veya terfîlere mukabil de bir mıkdar cerime almak hakkına mâlik idiler. Yalnız Deli Hüseyin Paşa üçüncü kaptanlığı esnâsında, müstesnâ olarak, bu kaynaktan faydalanamamış idi [bk. mad. HÜSEYİN PAŞA, DELİ]. Osmanlı devletinde idârî ve askerî sâhalarda bozulmalar başladıktan sonra, bütün devlet teşkilâtında olduğu gibi, kaptan-paşalık teşkilâtında da zaman-zaman islâhat ya-

pıldığı görülür; fakat bu islâhât hareketleri daha ziyâde teşkilâta âit olup, kaptan-paşa mevkii, eski kanun ve an'aneleri ile, tanzimata kadar devam etmiş ve bu mevkii işgâl eden şahısların liyâkatlerine göre, devlet için bâzan mühim kazançlar ve bâzan da felâketlere sebep olmuştur. Donanmadaki islâhat hareketleri Murad IV. devrinde, Kara Mustafa Paşa 'nın sadâreti esnâsında, başlamış ve zaman-zaman, ihtiyâç hissolundukça, devam ede-gelmiştir. Bu sebeple Osmanlı donanması, muâsır inkişâflara ayak uydurarak, tanzimat devrine erişmiştir. Tanzimat ile devlet teşkilâtında muâsır medeniyet çerçevesinde değişiklikler yapılırken, kaptanlıkta da evvelâ bir tecrübe mâhiyetinde receb 1279 (kânun II. 1863) tarihinde bir tebeddül yapılarak, *umûr-ı bahriye nâzırı* unvanı kaptan-paşa yerine kaim olmuş ise de, kaptan-paşanın salâhiyet ve idâresi husûsunda kat'î değişiklik 6 zilkâde 1283 (11 mart 1867) tarihinde vukû bulmuştur. Bu suretle *kapudân-ı derya* unvanı münhasıran baş-amiralin unvanı olarak kabûl edilmiş ve deniz kuvvetlerinin idârî ve mülkî husûsları bahriye nâzırının uhdesine tevdî edilmiştir (*Takvîm-i vakāyi'*, nr. 875, 1283). Bir müddet sonra, Abdülhamid II. zamanında, Kayserili Ahmed Paşa 'ya cemâziyelevvel 1293 (hazîran 1876) tarihinde *kapudân-ı derya* unvanı tevcih edilmiş ise de, aynı sene zilhiccesinde tekrar bahriye nâzırlığına tebdil olunmuştur.

Bibliyografya: Osmanlı vekayinâmeleri tetkik edildiği takdirde, kaptan-paşalık teşkilât ve salâhiyetlerine âit mâlûmâtı vak'alar arasından çıkarmak mümkün olduğu kadar, kanun-nâmelerde yer-yer kaptan-paşa müessesesine âit hükümlerin bulunması bu müessesenin kuruluşundan itibâren geçirdiği bütün değişiklikleri tesbite imkân vermektedir. Metin içinde zikredilen kanunnâmelerden başka, msl. Aynî Ali Efendi, *Vazîfa ḫvārān va bandagān-i āl-i 'Oṣmān*, Reşid Efendi kütüp., nr. 662/1; Avnî Ömer Efendi, *Kanunnâme*, Yahya Tevfik Efendi kütüp., nr. 278; *Kara Mustafa Paşa kanunnâmesi*, Esat Efendi kütüp., nr. 1855 bunlara bir misâl olabilir. Diğer taraftan arşiv vesikaları dahi, kaptan-paşa müessesesinin inkişâf ve tarihî seyri bakımından, çok faydalı kaynaklardır. Arşiv vesikalarından bir kısmı doğrudan-doğruya Kaptan-Paşa eyâletinin idârî işlerine veya kaptan-paşaların takdim ettikleri raporlara âit ise de, mühim bir kısmı kaptan-paşalığın teşkilât, salâhiyet ve vazifelerine müteallikdir (msl. Topkapısarayı arşivinde E. 10197, E. 10171, E. 4478, E. 10178, D. 8700, D. 9139 numaralı vesikalar bu tarzda kaynaklardandır). Bunlardan başka kaptan-paşalığa temâs eden eserler arasında şunları kaydetmek mümkündür: Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-bihār*, Bahriye tab., tür. yer; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), I, 416 v.d.; Feridun Bey, *Münşaât* ve bilhassa XVII., XVIII. asırlara âit zeyil kısmı, Râgıb Paşa kütüp., mükerrer nr. 1521; Mehmed İzzet, *Harita-i kapudân-ı derya* (İstanbul, 1285); Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul* (İstanbul, 1314), s. 474 v.d.; M. Şükrî, *Esfâr-ı bahriye-i osmâniye* (İstanbul, 1306), s. 142 v.d.; M. Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi* (İstanbul, 1928), II, 231 v.d.; Mustafa Nûrî Paşa, *Natā'ic al-vuḳū'āt* (İstanbul, 1328), I, 114; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), IV, 784 v.d.; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1951; bu eser metin içinde zikredilen M. Fuad Köprülü 'nün makalesi ile İsmail Hakkı Uzunçarşılı 'nın bahriye teşkilâtına dâir eserinin bir tekrarından başka bir şey değildir). Avrupalı müellifler tarafından yapılan tetkikler için bk. M. F. Sansavino - C. M. Bissaccioni, *Historia Universele dell 'Origine Guerre de Turchi* (Venetia, 1654), s. 43, 46; T. Spandugino, *Commentari dell 'Origine de Principi Turchi* (Florence, 1551), s. 146, 164, 165; N. de Nicolai, *Navigations et peregrinations orientales* (Lyon, 1567); Rycaut, *État présent de l'empire Ottomane* (Paris, 1670), 100, 376 v. d.; Guer, *Moeurs et usages des Turcs* (Paris, 1747), II, 123 v.d.; P. de la Croix, *Abrégé chronologique de l'histoire Ottomane* (Paris, 1768), I, 402 v.d.; d'Ohsson, *Tableau générale de l'empire Ottomane* (Paris, 1874), VII, 431 v.d., 442; Ph. du Fresne-Canaye, *Le Voyage du Levant* (Paris, 1897), s. 54, 65, 66 notları ve 135; J. v. Hammer, *Staatsverfassung und Staatsverwaltung des Osmanischen Reiches* (Vienne, 1818), II, 291.

(İSMET PARMAKSIZOĞLU.)

ḲAPU. [Bk. KAPI.]

ḲAPUDĀN PAŞA. [Bk. KAPTAN-PAŞA.]

ḲAPUDĀN-Ì DARYĀ. [Bk. ḲAPUDĀN-PAŞA.]

ḲARA. [Bk. KARA.]

KARA, hakikî mânası ile, siyah ve siyaha yakın koyu renk demek olup, hakikî ve mecâzî mânalarda, isim ve sıfat olarak kullanıldığı gibi, mürekkep cins ve has isimlerin teşkilinde de sık-sık tesâdüf edilir; msl. *kara ağaç, kara söğüt, kara taş, kara-boğaz* „boğazı siyah bir cins kuş", *kara-ciğer* „midenin sağ tarafında bulunan iç uzuv", *kara-kalem* „ağaç kömüründen kalem ile yapılan resim; üzerinde siyah çiçek ve nakışlar olan tabak", *kara-kulak* „vaşak ve sadrâzamların nezdindeki pâdişah hafiyesi" (vaşağa benzetilmesinden ileri geldiği söylenir).

Coğrâfî isimlerin terkibinde kullanılması için bk. msl. *Kara Âmid* (Diyarbekir), *Karadağ, Karabağ, Karaağaç, Karaderbend, Karahisar, Karaburun, Karadeniz* v.b.

Mecâzî mânada kullanılması için bk. msl. *kara-basan* „kâbus", *kara tün* „karanlık gece"; *karalara gir-* „mâteme girmek", *alın karası, yüz karası* „hicap sebebi", *kara gün* „felâket günü", *kara haber* „felâket haberi", *kara yazı* „kötü tâlih, kader", *karala-* „karalamak, aleyhte bulunmak, iftirâ etmek", *kara yüzlü* „kabahatli; *kara halk* „aşağı tabaka halk", *kara iş* „âdî ve kirli iş" (Kazan.), *kara-kul* „amele" (Kazak.).

Kudret, kuvvet, şiddet mânalarında kullanılması için bk. msl. *kara-kış* „şiddetli kış", *kara-sevdâ* „mâlihülyâ", *kara kuvvet* „irticâ".

Bk. bir de halk tâbiri: *kara-cümle* „hesapta cemi ameliyesi".

Türk unvanlarında *kara* sıfatının kullanılması için krş. mad. KARA-HANLILAR.

(NECLÂ PEKOLCAY.)

KARA-ARSLAN. ḲARA ARSLAN B. DĀ'ŪD (? — 1167), lekabı Fahr al-Dīn olup, Ḥiṣn Kayfā Artuk oğulları sülâlesinin üçüncü emîri ve bu hânedanı kuranın torununun oğlu.

Hangi tarihte babası Dā'ūd b. Sukmān 'ın yerine geçtiği husûsunda kayıtlar birbirini tutmamaktadır. Abu 'l-Farac Barhebraeus (*Maktebanāt Zabnē*, nşr. Bedjan, Paris, 1890, s. 305) 'a göre, Dā'ūd 1455 (1143/1144) yunan senesinde ölmüştür. Arap menbâları ölüm senesini göstermez. İbn al-Aṯīr (*Kāmil*, XI, 73) 'in yanlış anlaşılan bir fıkrasına istinâden, Dā'ūd 'un 543 (1148) senesinde öldüğünü tahmin eden Stanley Lane-Poole (*Coins of the Urtuḳî Turkomâns, Num. Or.*, 2. kısım, London, 1876, s. 6) 'deki vefat tarihi muhakkak çok geçtir. Müneccim-başı (III, 577) ise, Dā'ūd 'un 540 (1145) 'ta öldüğünü söyler. Babasının ölümünden evvel, Kara-Arslan haçlılara karşı yapılan harbe iştirâk etmiş idi. 532 ramazanında (mayıs 1138), Musul atabeyi Zengî 'ye karşı Franklar ile ittifâk eden bizans imparatoru Johannes, Antakya civarındaki Şayzar kalesini muhâsara ederken, Kara-Arslan 'ın 50.000 asker ile, şehrin imdâdına gelmek üzere, Fırat 'ı geçtiğini haber alır-almaz muhâsarayı ref'etmiş idi (Kamāl al-Dīn İbn al-'Adīm, *Tārīḫ-i Ḥalab, Recueil des Historiens des Croisades, Documents Orientaux*, III, 677). Bununla beraber Kara-Arslan, geldiği vakit, Zengî tarafından, pek dostça karşılanmamış olsa gerektir. Hattâ atabey ona babasının yanına dönmesini emretmiştir. Bilâhare Kara-Arslan atabey ile bozuşmuş, Kamāl al-Dīn (*göst. yer.*, s. 684) 'in bir fıkrasından anlaşıldığı vecihle, 536 (1141/1142) 'da ikisi arasında Behmerd 'de bir muhârebe vukua gelmiş ve bu muhârebede Kara-Arslan hezîmete uğramıştır; ertesi sene de sulh yapılmıştır. Kara-Arslan 'ın idâreyi eline alışını müteâkip, Zengî, Abu 'l-Farac 'in verdiği mâlûmâta nazaran, onun Musul 'a çekilmiş olan kardeşi Togmış 'ın hissesine düşen mirâsa konmak istemiş ise de, Selçuklu sultanı Mas'ūd 'un muhâlefeti üzerine, bu niyetinden vazgeçmek mecbûriyetinde kalmıştır.

Kara-Arslan Zengî ile hiç de iyi geçinmediği hâlde, sonraları Zengî 'nin oğlu Haleb emîri Nūr al-Dīn ile akdettiği ittifâka dâimâ sâdık kalmıştır. 544 (1149/1150) 'te Sincar şehrine karşı yapılan seferde Nūr al-Dīn 'e refâkat etmiş ise de, bu şehir bilâhare Nūr al-Dīn 'in kardeşi Ḳuṭb al-Dīn 'e iâde olunmuştur. 559 (1164) 'da Mardin emîri Naṣr al-Dīn ve diğer emîrler ile birlikte, Nūr al-Dīn 'e Ḥārim kalesinin fethinde yardım etmiştir. Bu kalenin sukutunda bir çok frank reisleri esir düşmüştür (İbn al-Aṯīr, XI, 92 ve 185). Mamafih Kara-Arslan harpten hoşlanır bir adam değil idi. Nūr al-Dīn tarafından, muhtemelen bu maksat uğrunda, taassup ve hamiyetleri galeyana getirilen kendi tebeasından çekinerek, diğerleri ile iş-birliği yapmak mecbûriyetinde kalmamış olsa idi, bu son seferden uzak kalabilirdi. Yaptığı diğer işler hakkında pek az mâlûmâtımız vardır. Bütün bildiklerimiz 546 (1152) 'da Şātān adındaki kürt kalesini zaptetmesinden (İbn al-Aṯīr, XI, 185) ve Dânişmendlilerden Yağı Arslan 'a karşı 1163 'te açtığı bir sefer esnâsında Âmid 'i boşu-boşuna muhâsara etmiş olmasından ibârettir (Abu 'l-Farac, *ayn. esr.*, s. 329).

Arap ve Suriye menbâları 562 (1166—1167) yılını ölüm tarihi olarak göstermekte müttefiktirler. İbn al-Aṯīr (XI, 217) Kara-Arslan 'ın, ölmeden evvel, oğlu ve vârisi olan Nūr al-Dīn Muḥammed 'i, kudretli müttefiki Nūr al-Dīn 'e nasıl emânet ettiğini anlatır. Bu zât, kendi kardeşi Ḳuṭb al-Dīn 'in Kara-Arslan' ın mülkünü ele geçirmesine mâni olmak suretiyle, verdiği söze sâdık kalmıştır. Bütün bu kayıtlara rağmen, Stanley Lane-Poole, Kara-Arslan 'ın 570 h. tarihli sikkelerine istinâden ölümünün de 570 veya 571 'de vukua geldiğini iddia eder (*Coins...*, s. 16).

Kara-Arslan ekseriyetle Ḥiṣn Kayfā [b. bk.] 'da oturmuştur. İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 152)'e göre Dicle üzerinde inşa ettirmiş olduğu tek gözlü sağlam bir köprünün bakiyesi hâlâ orada mevcûttur. Fakat Abu 'l-Farac, Kara-Arslan'ı da, babasını da Ḥiṣn Ziyād (yâni Ḥartabirt, bugünkü Ḥarput) beyi olarak gösterir. Bu mevkiin Kara-Arslan'ın mülküne dâhil bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Esâsen 1122'de burası Artuk-oğullarından Belek'e âit idi ve Kara-Arslan'ın oğullarından biri olan 'İmād al-Dīn, daha sonraları (581 = 1185/1186) burada ikinci derecede bir Artuk hânedanı te'sis etti. Buna mukabil Âmid şehri hiç bir zaman Kara-Arslan'ın eline geçmemiştir. Ancak 579 (1183/1184)'da Salāḥ al-Dīn Ayyūbī bu şehri halefine vermiştir (İbn al-Aṯīr, XI, 324). Kara-Arslan öldüğü zaman Ḥiṣn Kayfā ile Diyarbekir'in büyük bir kısmına sâhip bulunuyordu (İbn al-Aṯīr, XI, 217).

Bibliyografya: Makalede adı geçen eserlerden başka bk. F. Wilken, *Geschichte der Kreuzzüge* (Leipzig, 1813, 1817), II ve III; *Recueil des Historiens des Croisades, Documents arméniens* (Paris, 1869), s. 155, 357 ve *Historiens Orientaux* (Kamāl al-Dīn'de başka bir de Abu 'l-Fidā' ve Abū Şāma); Kara-Arslan'ın sikkeleri (diğer Artuklular ve Atabey sikkeleri gibi üzerlerindeki şekiller bakımından dikkate şâyândır) hakkında bk. Stanley Lane-Pool'ün eseri ile *Catalogue of Oriental Coins*, III, 118; Kara-Arslan'a âit kitâbeler hakkında bk. M. v. Oppenheim, *Inschriften aus Syrien, Mezopotamien und Kleinasien*, I ve *Arabische Inschriften* (nşr. Max van Berchem), Leipzig, 1909, s. 83, 85.

(J. H. KRAMERS.)

KARA-ARSLAN. [Bk. ḲĀVURD B. DĀ'UD.]

KARABAĞ. ḲARABAḤ, Azerbaycan'da Kür ve Aras ırmakları ile Gökçe-Göl [bk. madd.] arasındaki tarihî Arrân [b. bk.]'ın dağlık bölgesi ile bu bölgeye bağlı ovalardan ibâret bir eyâletin ve XVIII. asırda bu eyâlet dâhilinde kurulan müstakil bir türk hanlığının adıdır. XVII. asrın ortalarında Azerbaycan'ı ziyâret etmiş olan Adam Olearius (V, 2. kısım, s. 699), Beylakan, Berde'a ve Gence ile berâber, Tiflis, Erivan, Makû, Nahçivan ve Ordubad'ı da idhâl etmek suretiyle, Karabağ'ın hudûtlarını arap hâkimiyeti devrindeki Arrân'ın idârî hudûtları ile birleştirmektedir.

Karabağ kelimesinin iştikakı henüz, esâslı bir surette, izah edilmiş değildir. Umûmî olarak bu eyâletin, yüksek vâdilerinin kara ve verimli toprağı sâyesinde, Karabağ adını aldığı iddia edilmektedir. Karabağ'ın *kara* ve *bağ* kelimelerinin terkibinden ibâret „siyah bahçe" mânasına geldiği de ileri sürülüyor; fakat *Karabağ'da bağ olmaz — kara salkım ağ olmaz* mısrâları ile başlayan çok meşhûr bir âzerî halk türküsü, bu kanâati cerheder mâhiyettedir. Şirvan [b. bk.]'ın, aynı adı taşıyan bir şehre izâfetle, böyle bir ad aldığı iddiası düşünülürse, Karabağ'ın da aynı şekilde meydana geldiğine ihtimâl verilebilir. Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, II, 235 ve 240 v.d.) ve Şükrî, *Selim-nâme*'den naklen J. v. Hammer (*Devlet-i osmaniye tarihi*, trc. Mehmed Atâ, İstanbul, 1330, IV, 305) tarafından, biri Nahçivan ve diğeri Tebriz havâlisinde gösterilen iki Karabağ şehri ile Gökçe-Göl'ün cenûb-i şarkîsindeki Karabağ-dağı (*Ents. slovar*, XIV, s. 412 v.d.) ve *Cihannümâ* (bk. Kafkasya haritası)'nın Şirvân'da gösterdiği Karabağlar bu ihtimâli takviye eder gibi görünüyor. Mamafih Karabağ'ın türkçe etnik bir menşe'den geldiği de vârid olabilir. Karabağ'da Kara-Dağlu, Kara-Koyunlu, Kara-Demirçilü, Kara-Pirimlü, Kara-Serkârlu, Kara-Dolak, Kara-Bulak, Karalar, Kara-Donlu, Kara-Hanlu, Karacalu, Kara-Beglü, Kara-Bayramlu, Kara-Velilü, Kara-Çinar gibi, „kara" ile başlayan boy ve yer adlarının bolluğu da dikkat nazarını çekmektedir (bk. *Kavkazskiy kalendar*, 1856, s. 339, 364, 369, 382, 390, 392, 399 ve tür. yer.).

Karabağ volkanik dağlar ile kaplı 18.000 km.² mesâhada yüksek bir yayladan ibârettir. Gökçe-Göl'ün şimâl-i şarkî sâhillerine muvâzî olarak, cenûb-i şarkîye doğru uzanan Şah-Dağ silsilesi, Karabağ bölgesinde Murovdağ (3.420 m.) ve Kamış (3.740 m.) gibi, yüksek zirvelere mâliktir. Bu dağ silsilesinin devamı olmak üzere, Aras vâdisine inen Karabağ sıra dağlarının orta kısmında Alakaya (2.338 m.) ve Kırk-Kız (2.863 m.) dağları vardır. Karabağ yaylası, vasatî olarak, 2.500 m. yüksekliği bulmaktadır. Yaylanın sönmüş volkanlardan ibâret Işıklı-Dağ ve Kızıl-Boğaz zirveleri 3.500 m.'ye kadar çıkar. Deniz sathından 2.000 m. yüksekliğine kadar ormanlar ile örtülü olan Karabağ'da bu yükseklikten sonra yüksek mıntaka otlakları başlar. Suhûnet en soğuk zamanlarda bile —10°'den aşağı inmez. İkliminin yumuşaklığı, sularının bolluğu ve toprağının münbitliği sâyesinde, büyük hayvan sürülerinin ve kalabalık insan kütlelerinin barınmasına çok müsâit olan Karabağ, şimâlden ve cenûptan gelen göçebe türklere, tarih boyunca, bir kışlak vazifesini görmüş ve oradan geçen türk hukümdar ve fâtihlerine kışlık bir karargâh mahallî olmuştur. Burası, tâ eski zamanlardan beri, çeviklik ve güzellikleri ile şöhret kazanmış ufak yapılı karabağ atları ile de tanınmıştır.

Tarih. Arrân adı ile anılan bu ülkenin Karabağ adını alması araplardan sonra müslüman türklerin hâkimiyetleri devrine rastlar. Azerbaycan'ın, ırk itibârı ile, kat'î olarak türkleştiği bu devirde Arrân tâbirinin de yavaş-yavaş ortadan kalktığı ve yerini Karabağ'a terkettiği görülmektedir. Gence ve Gence'den cenûba doğru, bütün dağlık bölgeler hâric olmak üzere, Kür'ün cenûbundaki bölgeye verilen bu ad, moğullar devrinde, bâzan Arrân ile birlikte, „Karabağ-ı Arrân" şeklinde de kullanılmıştır ki, bu Arrân'dan başka yerde de Karabağ adını taşıyan coğrâfî mahaller mevcût olduğuna bir işâret sayılabilir; fakat bu mürekkep ad, daha ziyâde tarihî bir hâtıra olmak üzere, yalnız kitaplara münhasır kalmıştır. Araplardan daha evvel şimâlden gelen türkler ile meskûn olduğu anlaşılan Karabağ 1064'te Gürcistan seferinden dönen Alp Arslan [b. bk.] tarafından da, kışlak olarak, intihap edilmiştir. Alp Arslan'ın oğlu ve halefi Melik Şah [b. bk.] 1076'da burasını baştan-başa iskân etti (bk. *İA*, mad. AZERBAYCAN). Melik Şah'ın vefatından sonra, Sultan Berkyaruk'tan, iktâ olarak, Gence'yi alan kardeşi Muhammed kısa bir zamanda bütün Arrân'ı da ele geçirmiş idi (İbn al-Aṯīr, *Kâmil*, X). Abu 'l-Gāzī Bahadır Han (nşr. Desmaisons, Petersburg, 1871—1874, s. 27)'a göre bu eyâlet Oğuz'un üçüncü oğlu Yulduz'un büyük oğlu olan Afşar veya Avşar ahfâdından Cevanşir türk kabîlesinin Sarıcalu sülâlesine âit, atadan kalma bir mülk idi. İddiaya göre, bunlar Hulagu ile berâber Türkistan'dan Anadolu'ya hicret etmiş ve oradan Timur tarafından Karabağ'a nakledilmişlerdi. Fakat Şeyh Şafī [b. bk.] oğullarının istinat ettikleri türk boyları ile berâber gördüğümüz bu Afşarlar, daha Ak-Koyunlular devrinde cenûbî Azerbaycan'ın merkezî ve garbî bölgelerinde toplu bir hâlde yerleşmiş bulunuyorlardı. Bunlardan bir kolun Derbend'in muhâfazasına me'mûr Safevî kuvvetleri arasına dâhil bulunduğu da görülmektedir (*İA*, II, 112). Safevîler devrinde Şirvân ve Karabağ'da gördüğümüz „otuz iki Cevanşir" türk kabîlesinin izleri gâlibâ islâmdan evvelki devirlere kadar çıkarılabilir. Rusların istilâsından sonra Karabağ hanlığının taksim edildiği kazâlardan birinin adı Cevanşir olduğu gibi, aynı mıntakada şecerelerini Sarıca Ali adlı bir reise bağlayan ve han sülâlesine mensûp bir âile de Cevanşir adını taşımaktadır. Bunlar ile arap fütuhâtı sıralarında (636—670 yıllarında) aynı sâhada huküm sürmüş olan hıristiyan Arrân (Albanya = Agvanya) hukümdarlarından prens Cevanşir adı arasındaki ayniyet tesâdüfî olmasa gerektir. Hıristiyan ve müslüman müelliflerinde aslâ bahsi geçmeyen ve yalnız arrânlı müellif M. Kagankatvatsi (*İstoriya Agvan*, rus. trc. Patkanyan, Petersburg, 1864, bk. fihrist) tarafından Bizans, Hazar, İran ve araplar ile münâsebetine dâir tafsilât verilen bu Cevanşir'in yaşamış olduğu bölgede aynı adı taşıyan bir türk aşîretinin zuhûru, Şirvân ve Karabağ'ın araplardan evvelki ırkî teşekkülünde türklerin rolünü tenvire yarayacak bir hâdisedir.

İlhanlıların (1256—1336) yazlık pâyitahtı Karabağ'da bulunuyordu (krş. Deguignes, VI, 8). Mamafih İlhanlı hukümdarları kışın da ekseriyâ burada kışlarlardı. Bu devirde moğullar ile berâber gelen şaman türklerin kesif kütleler hâlinde bu bölgede yerleştikleri görülmektedir. Daha evvel yerleşmiş olan müslüman türklerin şeyhleri, bunları müslümanlaştırmak için, şamanların dinî âyînlerini takliden, mûsikili ve şarkılı zikir âyînleri (*semâ'*) icrâ ederlerdi. İlhanlılardan Teküdar Ahmed Han (1284—1288) Karabağ'da kışlarken, müslüman türk şeyhlerinden İşan Mengil Dede'yi sık-sık ziyâret ile onun semâ' meclislerine iştirâk ederdi (krş. Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, I, 254). Zamanımızda Karabağ'ın saz ve ses san'atkârlarının beşiği hâlinde olması şaman-türk mûsikî an'anesinin bir devamı sayılabilir.

Karabağ Timurlular devrinde de kesif türk kütleleri ile dolmakta devam etmiştir. Timur, 1396'da Kıpçak seferinden dönüşünde, Karabağ'ı sağ cenâh ordularının ikametgâhı olmak üzere, Derbend'den Bagdad'a kadar olan sâha ile berâber, oğlu Miranşah'a vermiş ve 1399 kışında Miranşah sarayının ümerâsını Karabağ'da kabûl etmiş idi. 1400 ve 1401 seferleri esnâsında ve Anadolu seferinden döndükten sonra, yine Karabağ'da kışlayan Timur Türkiye ve Suriye'den getirdiği 50.000 türk âilesinin bir kısmını Karabağ'da iskân etmiş idi. Timur'un buradaki imâreti arasında Beylakan şehrinin ihyâ ve imârı ile büyük bir kanalın inşâsı da var idi. Eskiden mevcût olup, zamanla dolmuş bulunan bu kanal bir ay zarfında 10 fersah mesâfeye kadar kazdırılmış ve içinde bir kayık seyredebilecek şekilde derinleştirilerek, Timur'un mensûp olduğu ulusa izâfetle, Barlas-arkı ismi ile adlandırılmıştır (A. K. A. Kudsî, *Gülüstan-ı irem*, s. 65—67; Deguignes, VII, 76, 97 v.d., 100, 106 v.d., 116). Karabağ bozkırında hâlâ da mevcût olan bu

kanalın bugünkü adı Gâvur-arkı'dır. Karabağ Ak-koyunlular (1403—1508) devrinde de bu sülâleye mensûp hükümdarlara kışlak vazifesini görmüştür. Bu devirde Karabağ'ın müstakbel kızıl-baş hareketlerine de sahne olmağa başladığı görülecektir. Şah İsmā'īl (1502—1524)'in büyük babası Şeyh Cunayd, 1459'da Şirvân üzerine yaptığı seferden Karabağ'a dönmüş ve burada kışlamış idi. Onun oğlu Şeyh Ḥaydar'ın 1488 seferi için topladığı kuvvetin mühim bir kısmını Karabağ'daki müridleri teşkil ediyordu (Ak-Koyunlular devri için bk. Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, trk. trc. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1948, s. 16, 34, 45 v.d. 71, 77).

Safevîlerin ilk devirlerinde Karabağ'da türk unsurunun daha ziyâde kuvvetlendiği görülüyor. Şah Ṭahmāsp I. (1524—1576), Anadolu'dan gelip, Şah İsmā'īl'in maiyetinde Ak-Koyunlulara karşı savaşan Kaçar kabîlesinden Şahverdi Sultan'ı Karabağ eyâletine ve „bütün Kaçar il ve oymakatı üzerine" beylerbeyi olarak tâyin etmiş idi. 1609 seferi esnâsında Karabağ'ın Yurt-Kışlak mahallinde kışlamış olan Şāh 'Abbās I. Kaçarların bir kısmını Esterâbâd taraflarına tehcir etmiş olmakla berâber, Şāh 'Abbās II. (1642—1667) devrinde buranın hâkimi yine Murtażā Ḳulī Han adında bir kaçar beyi idi (krş. A. K. A. Kutsi, *ayn. esr.*, s. 97; *İA*, VI, mad. KAÇAR). Çaldıran savaşını müteâkip, Karabağ'da kışlamak üzere, Tebriz'den hareket eden Selim I., yeniçerilerin isyânı dolayısı ile, bu fikrinden vazgeçmiş idi (J. v. Hammer, *ayn. esr.*, IV, 148). Mamafih Murad III. (1574—1595) devrinde Karabağ osmanlı hâkimiyetine geçti. Şirvân ve Bâkû'yu işgâl eden osmanlı kuvvetleri, Ferhad ve Câfer Paşa'ların kumandaları altında, Karabağ'ı da zaptettiler (A. K. A. Kudsî, *ayn. esr.*, s. 87; J. v. Hammer, *ayn. esr.*, VII, 85 v.d., 151; *Başvekâlet arşivi*, tapu nr. 699). Ahmed III. (1703—1730) zamanında, Safevîlerin sukutu üzerine, istiklâlini ilân eden Şirvân (şimâlî Azerbaycan)'ı İran nâmına tenkil etmek bahânesi ile, Kafkasya'yı istilâya başlayan rus çarı Petro I.'ya karşı, osmanlı orduları yeniden harekete geçtiler. Fransa'nın tavassutu ile Rusya ile akdolunan 1137 (1724) muâhedesi, Şirvân'ın tam istiklâlini tanıyor ve Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile birlikte, Karabağ'ı da Osmanlı devletine bırakıyordu (krş. *Muâhedât mecmuası*, İstanbul, 1297, III, 237—244). Fakat bu devir uzun sürmedi. 1735'te İran ve Rusya arasında akdolunan Gence muâhedesi mûcibince, bu yerler yeniden İran'a terkedildi. Nādir Şah (1736—1747) Karabağ'da hâkimiyeti ellerinde tutan ve İran'a boyun eğmeyen Cevanşir aşîretini Horasan eyâletinin Serḫas bölgesine sürdürdü; fakat aşîretin reisi olan Penah Ali Bey, Horasan'dan firâr ederek, Karabağ dağlarına çekildi ve İran'a karşı mücâdelesine devam etti. Nādir Şah'ın katlinden sonra, Penah Ali Bey'in oğlu İbrâhim Halil'in reisliğinde Horasan'dan Karabağ'a dönen aşîret, Penah Ali Bey etrafında birleşerek, müstakil bir hanlık kurmasına yardım etti. Karabağ hanlığının hudûdları şimâlde—Kür ırmağı ile Gence hanlığı, cenûpta—Aras, garpta—Nahçivan hanlığı, şarkta—Kür ve Aras kavşağından ibâret idi. Bu iki ırmağın teşkil ettiği müselles içindeki ovalar da Karabağ hanlığına dâhil olup, bunun garp kısmı hâlâ Karabağ bozkırı adını taşımaktadır. Hanlık tarihî ticâret yollarının üzerinde idi. *Karabağ tarihi* müellifi Mirza Cemâl'e göre Karabağ'daki Sarıca Ali karyesi Penah Ali Bey'in büyük babalarından birine izâfetle adlanmıştır. Fakat Abu 'l-Ġāzī (*ayn. esr., göst. yer*)'de gördüğümüz gibi, bu adın Sarıcalu'dan muharref olduğu âşikârdır. Karabağ'da Sarıcalu adlı müteaddit köylere de rastlıyoruz (krş. *Kavkazskiy kalendar*). Penah Han adı ile tahta çıkan Penah Ali Bey, gerek İran'dan, gerekse komşu rakip hanlardan gelmesi muhtemel tehlikelere karşı müstahkem bir kale inşâsını düşündü. 1748 (1161) ve 1752 (1165)'de inşâ edilen iki kale, mevkî itibârı ile elverişli görülmediğinden, 1757 (1170)'de bugünkü Şuşa kalesi inşâ edilerek, ona Penahâbâd adı verildi. Bu sebeple Karabağ hanlarının burada basılan paralarına *panāhābādī* denilmiştir. Şehre halk arasında, civardaki Şuşikent'e izâfetle, Şuşa kalesi ve yahut sâdece Kale denilmiş ve bu ad, taammüm ederek, bugüne kadar kalmıştır. Deniz sathından 1.368 m. irtifâında, etrafı yalçın kaya ve uçurum gibi tabi'î mânialar ile çevirili ve zaptı çok zor olan Şuşa kalesi, İran ordularının muhâsaralarına muvaffakiyetle mukavemet edebilmiştir. Nādir'in ölümünden sonra Azerbaycan'ı zapteden Feth Ali Han Afşar 1762'de Karabağ'a geldi ve Penah Han'ın oğlu İbrâhim Halil'i rehin aldı. Fakat bir müddet sonra Kerim Han Zend ile birleşen Penah Han oğlunu esâretten kurtardı ise de, hanlığı oğluna terkederek, Şiraz'a gitmek mecbûriyetinde kaldı. Penâh Han Şiraz'da vefat etti ve cenâzesi, vasiyeti üzerine, Karabağ'a getirildi (krş. A. K. A. Kudsî, *ayn. esr.*, s. 130 v. d.). Penah Han'a halef olan oğlu İbrâhim Halil'in saltanatı, Rusya'nın yeniden yayılmağa başladığı ve İran'da taht kavgasının şiddetlendiği bir zamana rastlar. İbrâhim Halil Han, 1783'te Gürcistan'ı ilhak eden Rusya'nın tahriki ile, başta Arrân (Agyan) katogikosu olmak üzere, Karabağ'ın ermeni beyleri tarafından 1789'da çıkarılan bir isyânı tenkile muvaffak olmuş idi (krş. T. Kigamyan, *Ermeni hareketinin kısa tarihi*, trk. trc. İ. F. İsmihan, Bakû, 1917). İbrâhim Halil, cesûr ve müdebbir olduğu gibi, aynı zamanda, ilmi, edebiyatı ve san'atı seven ve himâye eden bir han idi; sarayına devrinin âlim, şâir ve san'atkârlarını celbe çalışmış idi. Azerbaycan edebiyatının parlak simâlarından biri olan şâir Molla Penah Vâkıf onun başvezîrliğini yapıyordu. Aslen Azerbaycan'ın sünnî türkler ile meskûn Kazak eyâletinden olması itibârı ile, İran'ın kültür nufûzundan nisbeten az müteessir olan Vâkıf, İran'a karşı gerek kültür ve gerek siyâset sâhasında şiddetle mukavemet göstermiştir. Karabağ hanlığının tek başına kendisini müdâfaa edemeyeceğini düşünen bu zekî vezîr, komşu türk hanlıkları ile birlik vücûda getirmeğe muvaffak olduğu gibi, Osmanlı devleti nezdine de bir elçi göndermiş idi. Bütün bu tedbirler Karabağ'ın İran'a boyun eğmeyeceğini gösteriyordu. Nitekim Rusya'nın himâyesini kabûlünden dolayı, Gürcistan'ı cezâlandırmak için, sefere çıkan Aka Mehmed Han, 1795'te 85.000 kişilik ordusu ile Karabağ'dan geçerken, şiddetli bir mukavemete rastlamış ve muhâsara ettiği Şuşa'yı alamadan geçmiş idi. Aka Mehmed Han'ın 1797 senesinde vukû bulan ikinci seferi esnâsında Karabağ çok uygunsuz şartlar içinde bulunuyordu. Müttefiki olan türk hanlıkları İran hâkimiyeti altına düşmüş ve Osmanlı devletinden de hiç bir yardım alınamamış idi. İran ordusunun üst-üste yaptığı hücûmlara uzun müddet muvaffakiyetle mukavemet eden İbrâhim Halil Han, açlık ve kıtlık dolayısı ile halkın mukavemet kabiliyetinin gevşemeğe başladığını görünce, kaleyi terketmiş ve Kafkasya dağlarının eteğindeki İlisu hanlığına çekilmiştir. 13 nisan 1797 (15 zilkâde 1211)'de şehre giren Aka Mehmed Han katl-i âma başlamış idi. Osmanlı devleti nezdine elçi olarak gönderilmiş olan Mirza Ali Mehmed Ağa da katledilenler arasında idi. Şuşa'nın birinci muhâsarası esnâsında Aka Mehmed Han'ın şehri teslime dâvet eden bir beyitine aynı tarzda mukabelede bulunmak cesâretini göstermiş olan şâir-vezîr Vâkıf da ölüme mahkûm edilmiş idi; fakat Aka Mehmed Han'ın 18 nisan 1797 gecesi, sabaha karşı, yine ölüme mahkûm üç hizmetkârı tarafından katledilmesi üzerine kurtulan Vâkıf bu hâdiseyi dostu şâir Vedâdî'ye manzûm olarak, yazmaktadır (gerek Şuşa şehrinin tarihi ve gerekse şâirin Aka Mehmed Han'a yerdiği farsça cevabı ve Vedâdî'ye yazılan türkçe manzûmesi için bk. Feridun Bey Köçerli, *Azerbaycan edebiyatı tarihi materyalleri*, Bakû, 1925, I, 1. kısım, s. 92—96, 102, 107).

İbrâhim Halil, iki ay sonra Karabağ'a döndüğü zaman, birâder-zâdesi Mehmed Bey Cevanşir'in iktidarı ele aldığını ve şâir Vâkıf da dâhil olmak üzere, tarafdarlarından bir çoğunun katledilmiş olduğunu gördü. Mehmed Bey'in firârı üzerine vaziyete sür'atle hâkim olan İbrâhim Halil Han yaklaşmakta olan rus tehlikesine karşı tedbirler almağa başladı; fakat 1801'de Gürcistan'ı resmen ilhak eden Rusya, 1804 yılının ilk ayında Gence'yi zaptedince, İbrâhim Halil Han 1805 mayısında, ruslar ile anlaşmak zorunda kaldı. Akdolunan anlaşmaya göre, Karabağ, Rusya'ya muayyen bir vergi vermek ve Şuşa'da bir rus garnizonunun bulunmasına müsâade etmek şartı ile, istiklâlini muhâfaza edecekti. Bu esir vaziyetten kurtulmak için bir fırsat bekleyen İbrâhim Halil Han, 1806 şubatında, rus orduları başkumandanı general Sisyanov'un Bakû'da katledilmesi üzerine, Azerbaycan'da başlayan umûmî ayaklanmadan istifâde ederek, Şuşa'daki rus garnizonunu çıkarmağa karar verdi. İran orduları da ruslara karşı taarruza geçmiş idi. İbrâhim Halil Han'ın, kızının Feth Ali Şah Kacar'ın zevcesi olması dolayısı ile, İran sarayı ile sıhriyet bağları da var idi. Fakat han sülâlesine mensûp olanlardan biri tarafından yapılan ihbar üzerine, vaziyetten haberdar olan rus garnizon kumandanı binbaşı Lisanoviç, 10 hazîran 1806'da yaptığı bir baskın ile İbrâhım Halil Han'ı, âilesi ile beraber, katletti. Yerine oğlu Mehdi Kulı Han geçti. 1813'te akdedilen Gülistan [b. bk.] muâhedesinden sonra, İran'ın Karabağ üzerindeki haklarından tamâmiyle ferâgat ettiğini iddia eden Rusya burada, temelli olarak, yerleşmeğe başladı. 1822'de Mehdi Kulı Han'ı da İran'a kaçmağa icbâr ettikten dört yıl sonra, Karabağ yeniden harp sahnesi hâline geldi. 1826'da Bakû, Şirvân, Şeki ve Lenkeran'da baş-gösteren kıyâmlar üzerine, rusların bu yerlerden çekildiğini gören İran kuvvetleri harekete geçti. İran'ın mağlûbiyeti ve 1828 tarihli Türkmen-çay [b. bk.] muâhedesi ile neticelenen bu harp esnâsında Karabağ beylerinin Şuşa'yı muhâsarası müsbet bir netice vermemiş idi. Bu zaferden sonra, şimâlî Azerbaycan'da temelli olarak yerleşen Rusya, bir müddet hanlığın eski idârî teşkilâtını muhâfaza etti ise de, az zaman sonra bütün memleketi yeni idârî taksimâta tâbî tuttu. Şuşa, Cevanşir, Cebrâil ve Zengerzur kazâlarına ayrılan Karabağ muhtelif vilâyetler dâhilinde bulundu ve bir aralık

Gence, Şirvân, Şeki, Talış, Bakû, Kuba ve Derbend hanlıkları ile birlikte kurulması düşünülen „Müslüman vilâyeti“ dâhiline alınmak istendi; fakat 1868 yılına kadar Bakû vilâyeti dâhilinde bulundu. O tarihte sâbık Gence, Şeki ve Kazak hanlıklarından ibâret Gence vilâyeti teşekkül edince, Karabağ da bu vilâyetin içine alındı.

Karabağ'ın son hâkimi Mehdi Kulı Han'ın kızı şâir Hurşid Bânû (Nâtuvan) 1315 (1897)'de Şuşa kalesinde, onun oğlu şâir Mehdi Kulı Han (Vefâ) ise 1318 (1900)'de Tiflis'te vefat etmişlerdir. Nâtuvan'ın yaşadığı devirde, Karabağ muhtelif mahfiller hâlinde edebiyat ve san'at hareketine sahne olmuş ve edebiyat sâhasında bir çok büyük şahsiyetler yetişmiştir. Bu hareketi teşvik ve himâye eden „Han kızı“ Nâtuvan'dan sonra dahi, tâ zamanımıza kadar, Karabağ bu an'aneyi devam ettirmiştir.

Karabağ'da, gerek Azerbaycan ölçüsünde ve gerekse Osmanlı ve İran sâhalarında, şöhret kazanmış bir çok âlim, şâir, edip mütefekkir ve devlet adamları yetişmiştir. Feth Ali Ahund-zâde [b. bk.]'nin *Mösyö Jordan-hakîm-i nebâtât* komedisinde sahne Karabağ'da cereyân ettiği gibi, Feth Ali'nin edebî mektebini devam ettiren Vezîr-oğlu Necef Bey ile Hakverdili Abdurrahim Bey, Azerbaycan operasının müessisi bestekâr Hacıbeyli Üzeyr Bey ve muharrirlik ve müelliflik ile Azerbaycan ve sonra da Türkiye'de tanınan Ağa-oğlu Ahmed Bey de burada doğmuş ve okumuşlardır. Karabağ'da yetişen edip ve şâirler için bk. Mirza Muhsin Karabagî, *Tezkire-i nevvâb* (Bakû, 1913), Feridun Bey Köçerli'nin eseri, Mehmed Aka Müctehid-zâde, *Riyâż al-'âşiḳîn* (İstanbul, 1328) ve Selman Mümtaz, *Azerbaycan edebiyatı* (Bakû, 1925—1927). Osmanlı ve İran sâhasında yetişen karabağlı şâir, âlim ve devlet adamları için bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1314, V, 3621) ve Mehmed Ali Terbiyet, *Dānişmandān-i Āzarbaycān* (Tahran, h. ş. 1314).

Nüfusunun az bir kısmı ermenilerden ibâret olması dolayısı ile, Azerbaycan ile Ermenistan arasında münâzaa mevzûu olmakta devam eden Karabağ, daha 1905 ihtilâli esnâsında, ermeniler ile âzerîler arasında kanlı mücâdelelere sahne teşkil etmiş idi. 1917'de vukû bulan rus ihtilâli üzerine Kafkasya'da millî istiklâl hareketleri başladığı zaman, ermeniler Karabağ üzerinde hak iddiasına kalkıştılar. Bu yüzden bozulan âsâyişi 1918'de osmanlı orduları te'sise muvaffak olmuşlardı. Osmanlı kuvvetleri çekildikten sonra, Mondros mütârekesi gereğince, gâlip devletler nâmına Azerbaycan'ı işgâl eden ingiliz kuvvetleri kumandanlığı, coğrafya, iktisat, tarih ve kültür bakımından bağlılığı ve nüfusunun ekseriyet itibârı ile türk oluşunu nazara alarak, 28. I. 1919 tarihli bir teblig ile, Karabağ'ı Azerbaycan arâzisine dâhil ilân etti (krş. P.-G. La Chesnais, *Les Peuples de la Transcaucasie*, Paris, 1921, s. 158). Millî Azerbaycan cümhûriyeti (1918—1920) burasını bir vilâyet hâline koydu ve ingilizlerin Kafkasya'yı tahliyesinden sonra Ermenistan'ın sık-sık vukû bulan müsellah müdâhalelerine kuvvetle mukabele etmek zorunda kaldı. 1920 senesi nisan ayında vukû bulan sovet istilâsı esnâsında Karabağ'da ermenilere karşı hareket hâlinde olan Azerbaycan askerî kuvvetleri ruslara karşı umûmî bir taarruza geçtilerse de, muvaffak olamadılar ve Karabağ yaylasını aşarak, Türkiye'ye çekildiler. Azerbaycan kuvvetlerinin ric'atinden sonra, işgâl kuvvetleri Nahçivan ile Karabağ'ı Ermenistan'a hediye ettiler (1. XII. 1920) ise de, Türkiye Büyük Millet Meclisi hukûmeti ile Rusya arasında, 1921 anlaşmalarından sonra, Zengezur Ermenistan'a ilhak edilmek şartı ile, Karabağ ve Nahçivan Azerbaycan'a iâde edildi (krş. G. Jaeschke, *Die Welt des Islam*, Berlin 1936, XVII, 111). 1923'te, merkezi Şuşa civarındaki Han-Kendi (bugünkü Stepanokert) olmak üzere, Karabağ'ın dağlık kısmından ibâret, Azerbaycan idâresinde muhtar bir ermeni vilâyeti teşkil olundu. Coğrafya, iktisat, idâre ve kültür bakımından Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçasını teşkil eden ve Dağlık Karabağ adını taşıyan bu muhtar vilâyet Karabağ arâzisinin dörtte birinden de az olan 4.200 km². bir sâha üzerinde 150.000 (1933) nüfusu ihtivâ etmektedir. Nüfusun 65 — 70 % nisbeti ermenidir. Muhtar ermeni mıntakasını dört bir yandan saran ve nüfusları yüzde yüz türk olarak gösterilen sâhalar ilk önce Ağdam, Cebrâil ve Lâçin kazâları hâlinde ve sonraları ise, müteaddit „bölgeler“ şeklinde doğrudan-doğruya Bakû'ya bağlı yeni idârî bir taksimâta tâbî tutuldu. Araplardan evvelki ve arap hâkimiyeti devrinde müslüman şarkın Bagdad'dan sonra en büyük şehri sayılan Berda'a küçük kasaba hâlinde bir nâhiye merkezidir. Aynı devirlerde iktisâdî ve medenî bir merkez olan Beylakan'ın Cebrâil kazâsı dâhilinde bulunduğu zannolunmaktadır. Türk Karabağ'ın bir zamanlar 60—70.000 nüfuslu mühim bir kültür merkezi olan Şuşa 5—6.000 nüfuslu bir şehir hâlinde muhtar ermeni mıntakası dâhilinde kalmıştır. Karabağ'ı şimâlden ve cenûptan, iki kol hâlinde, Bakû-Batum ve Bakû-Culfa demir yolları sarmaktadır. Yavlak istasyonundan itibâren Şuşa'ya mükemmel bir şose yolu gider.

Karabağ'ın coğrâfî ve siyâsî hudûtları hâricinde de bu adaya tesâdüf edilmektedir. Garbî Anadolu'nun Afyon, İzmir, Aydın, Konya ve Muğla vilâyetleri dâhilinde ve Kars vilâyetinin Kağızman kazâsında Karabağ adlı köyler mevcût olduğu gibi (krş. *Son teşkilât-ı mülkiyede köylerimizin adları*, İstanbul, 1928, s. 104, 170, 245, 769, 828 ve 935), cenûbî İran'da Şiraz'dan üç fersah mesâfede de bu adı taşıyan bir nâhiye görülmektedir (krş. Mas'ûd Kayhân, *Coğrâfyây-i mufaṣṣal-i Îrân*, Tahran, 1310, I, 150). Ayrıca şimâlî Kafkasya'nın nogay türkleri ile meskûn ve aynı adı taşıyan Terek-Kuma bozkırının şimâl-i garbîsinde, Kuma dirseğinin sol sâhilinde, Karabağlı adında bir köy ve Anadolu'nun Akdeniz kıyılarında Karabağlar adlı bir ada bulunmaktadır (krş. Stieler, *Grand atlas de géographie moderne*, 49. o 18/19; 51. I. 11).

Karabağ ve bundan müştak kelimelerin etnik bir tâbir olarak kullanıldığı da vâkîdir. Cenûbî İran'ın Behbehân havâlisindeki Agaçeri türkleri içinde görülen Karabagî ve Fars eyâletinde, Nâdir Şah devrinde teşekkül etmiş olan türk Nefer aşîreti arasındaki Karabahilu (Mas'ûd Kayhân, *ayn. esr.*, Tahran, h. ş. 1311, II, 87 v.d.) kolları için de aynı mülâhazalar ileri sürülebilir. Agaçerilerin milâdî 465 tarihinde, yâni Arrân'ın Karabağ diye adlanmasından hemen-hemen 6 — 7 asır evvel, şarkî Avrupa'dan Azerbaycan'a ve buradan da Anadolu ve İran'a yayıldıkları mâlûmdur. Mamafih Karabagî ve Karabahilu türk topluluklarının, bilhassa Şah 'Abbâs I. (1587—1628) ve Nâdir Şah (1736—1747) devirlerinde şiddetle tatbik edilen tehcir ve muhâceret esnâsında Karabağ'dan çıkıp, sonraları Agaçeri ve Nefer türkleri topluluğuna karışmış olmaları da kuvvetle muhtemeldir.

Bibliyografya: Metinde adı geçen eserlerden başka bk. bir de Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145); 'Abbâs Ḳulî Ağā Ḳudsî (Bakihanlı), *Gulistān-i Îram* (Bakû, 1926); Mehmed Hasan Velili (Baharlu), *Azerbaycan...* (Bakû, 1921); ayn. mll., *Arap devrinde Azerbaycan* (Bakû, 1925); R. Şâban-oğlu, *Azerbaycan'da hanlık devri* (Bakû, 1926); Ḥamd Allāh Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), s. 181 v. d.; Adem Olearius, *Puteşestviye po Moskoviyu i Persiyu v 1633, 1636 i 1639 godah* (rus. trc. P. Barsov, Moskova, 1870), V, 2. kısım, s. 699; *Bolşaya sovet. ents:klopediya* (Moskova, 1926, I, mad. Azerbaycan; Moskova, 1937, XXX, mad. KAVKAZ; Moskova, 1937, XLI, 17—24); Cl. Huart, *EI* (Leiden tab.), mad. ḲARABĀGHĪ; *Kavkazskiy kalendar na 1856 god* (Tiflis, 1855), tür. yer.; *Entsiklopediçeskiy slovar* (nşr. F. A. Brokhauz—I. A. Efron, Petersburg, 1894/1895), XIII[a], 819 v. d., 832 v. tür. yer.; XIV, 412 v. d.; Deguignes, *Hunların, türklerin, moğulların ve daha sâir tatarların tarih-i umûmîsi* (trk. tre. Hüseyin Câhid, İstanbul, 1924), VI, VII; Riżā Ḳulī Ḫān, *Ravżat al-ṣafā-i Nāṣirī* (Tahran, 1270/1271), IX, 108, 119, 121, 166 v. d., 172; Schefer, *Chrest. Pers.*, II, 121; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphat*, s. 175; Ed. Eichwald, *Reise auf dem Kaspischen Meer u. in den Kaukasus* (Stutgard, 1837), I, 23—31, 550 v. d.; K. Koch, *Reise in Grusien ... u. im Kaukasus* (Weimar, 1847), III, 111—116, 200—206; G. Radde, *Karabagh, Petermann's Mitt.*, ilâve fasikül (1890), XXI, cüz 3, nr. 100; Karabağ hakkında yerli müslüman müellifler tarafından yazılmış en eski eser olmak üzere Kâtib Çelebî (*Kaşf al-ẓunūn*, İstanbul, 1310/1311, I, 217)'de adı geçen Barda'î'nin *Târîḫ-i Arrān*'ı bize kadar gelmemiştir. Selçuklulardan Sultan Malik Şāh'ın oğlu Berkyaruḳ zamanında Arrân vâlisi Altıntaş'a münşîlik yapmış olan Mas'ūd b. Nāmdār'ın Arrân ve Şirvân'dan bahseden *Munşa'āt-i Arrān* adlı eseri Paris Bibl. Nat. (anc. fond arab, nr. 4433)'dedir. Feridun Bey Köçerli metinde adı geçen eserini yazarken istifâde ettiği Mirza Cemâl'in *Karabağ tarihi* (*Karabağ-nâme*) henüz tab'edilmemiştir. Rus-İran savaşları sıralarında Karabağ'ın durumu için bk. bir de *Rus-İran münâsebetleri* (*Mecmua-i askeriye*, İstanbul, 1341); Ömer Hâlis, *1827—1828 Rus-İran harbi* (İstanbul, 1932). (MİRZA BALA.)

ḲARABĀẒÎN. [Bk. KARABÂZÎN.]

KARABÂZÎN. [Bk. AḲRĀBĀẒÎN.]

KARĀBÎSÎ. [Bk. KERÂBÎSÎ.]

KARAÇAY VE BALKARLAR. Dil, örf, âdet, din, ictimâî teşkilât, folklor, edebiyat ve tarih itibârı ile bir küll teşkil ettikleri hâlde, takriben XV. asırdan sonra, Karaçay ve Balkar (*b* > *m* değişmesi ile Malkar) veyahut Tavlı („dağlı“) adları altında, ayrı-ayrı iki câmia olarak, 1944 yılına kadar, şimâlî Kafkasya'da yaşamış eski bir türk kabîlesidir. 1944'te, ruslar tarafından, toptan Sibirya'ya tehcir edilen Karaçay ve Balkarların (bk. mad. KALMUKLAR, *bibliyografya*) sürgündeki mahal ve mukadderâtları henüz kat'î olarak belli değildir. Dağıstan, Çeçenistan, İnguşistan, Ose-

tistan ve Çerkezistan'ı da içine alan „şimâlî Kafkasya birliğinde", Kumuk, Nogay, Türkmen ve Kazak bakiyeleri ile berâber, türk unsurunun mühim bir kolunu teşkil eden Karaçay ve Balkarlar 200.000'e yakın bir nüfusa mâlik bulunuyorlardı (krş. L. Raşonyi, *Dünya tarihinde türkler*, İstanbul, 1942, s. 244 v.d.).

XIII.—XV. asırlarda vukua gelen Kabartay yayılışına kadar (Kabartayların Çerkezistan'dan çıkıp, cenûb-i şarkîye doğru yayılışlarının daha sonraları vukû bulduğunu iddia edenler de vardır), Karaçay ve Balkarlar, Kafkasya dağ silsilesinin şimâl sath-ı mâilinde, asetler (Oset) ile çerkesler arasında, geniş bir sâha işgâl ediyorlardı. Terek, Çerek, Baksan ve Malka vâdileri ile Kuban ve Kuman'ın yukarı ve orta mecrâlarında ve bu ırmaklara akan çaylar üzerinde yaşayan Karaçay ve Balkarlar, büyük at, koyun ve sığır sürüleri için, cenûptaki Elbrus yaylaları ile şimâldeki düzlükleri yaylak ve kışlak olarak kullanmakta idiler. Kabartayların tazyiki altında ikiye ayrılan Karaçay ve Balkarların Balkar kolu Kafkasya dağlarının, Dıḫ-Tav ve Koştan-Tav gibi, en yüksek zirvelerine doğru sıkıştırılıp, sert ve kayalık dağ boğazlarında kapatıldıktan sonra, uzun müddet mukavemetlerinde devam eden Karaçayları da nihâyet Kabartay hâkimiyeti altında görüyoruz. Mamafih o tarihlerde Kırım yolu ile yayılmağa başlayan islâmiyet sâyesinde, Kabartaylar ile Karaçay ve Balkarlar arasında bir tesânüt vücûda gelmiş ve ruslar ile asırlarca devam eden kanlı savaşlar bunu siyâsî bir vahdete çevirmiştir. 1944'te tehcire mârûz kaldıkları zaman Karaçay türkleri, şarkında — muhtar Kabartay-Balkar cümhûriyeti, cenûbunda — Kafkasya'nın Elbrus gibi yüksek tepeleri ile ayrılan Abhazistan, şimâlinde — muhtar Çeçen-İnguş cümhûriyeti olmak üzere, muhtar Karaçay eyâleti hâlinde, bütün komşuları ile berâber, Rusya federasyonuna dâhil bulunuyordu. Balkarlar ise, Kabartaylar ile berâber, ayrı bir federasyon teşkil ediyorlardı [bk. mad. ÇERKESLER].

Karaçay ve Balkarların menşe'leri hakkında muhtelif nazariyeler ileri sürülmektedir. Balkarları da ihtivâ etmek üzere müşterek bir ad olarak alınan Karaçay'ın, kabîlenin efsânevî ceddi Karaçay veya Karça'dan geldiği hakkındaki yaygın bir rivâyete göre, bu kabîle aslen Anadolu türklerinden olup, sultanın gazabına uğrayan reisleri Karça tarafından, önce Kırım'a ve oradan da Kafkasya'ya götürülmüştür. İkinci bir rivâyete göre, çerkeslere karşı savaşlarda bozguna uğrayan Kırım askerlerinin, üçüncü bir rivâyete göre de, Timur ordusunun Kafkasya dağlarına sığınmış bakiyesinden teşekkül etmişlerdir (krş. Mahmud Aslanbek, *Karaçay-Malkar fâciası*, Ankara, 1952, s. 7 v.d.). Altın-Ordu'nun sukutundan sonra bu bölge üzerinde Kırım hâkimiyetini kurmak için yapılan savaşların ve Timur istilâsı ile Osmanlı hâkimiyetinin bir in'ikâsı olduğunda şüphe olmayan bu rivâvetler içinde Karaçay veya Karça (Karaça?) kabîle adı ile Kırım'da ictimâî bir sınıf olan Karaçı beyler (krş. V. D. Smirnov, *Krımskoe ḫanstvo pot verḫovenstvom otomanskoy portı do naçala XVIII. veka*, Petersburg, 1887, s. 660, 715) arasındaki yakınlık üzerinde de durulabilir. İran'ın Fars eyâleti dâhilinde yaşayan ve Anadolu'dan oraya geçtiklerini iddia eden Kaşkay [b. bk.] türkleri arasındaki Karaça oymağının (krş. Mas'ûd Kayhân, *Coğrâfyây-i mufaṣṣal-i Îrân*, Tahran, h. ş. 1311, II, 81) adı ile olan benzerlik de dikkate değer. Bütün bu rivâyetler ile berâber dil bakımından türkçenin şimâl-i garbî gurubuna idhâl edilen Karaçay ve Balkarların Kıpçaklara olan yakınlığı, XI. asırda Kafkasya'ya gelmiş olan Kıpçaklar ile bunlar arasındaki müşterek siyâsî hayatın ve kültür hayatının bir neticesi gibi kabûl edilebilir. Karaçay ve Balkarların, Kıpçaklardan çok daha evvel, Kıpçak boz-kırlarında göçebe bir hayat yaşadıklarını kabûl edenlerden bâzıları, onları Hazar türklerinin bir bakiyesi telâkkî ederler. V. Miller (*Bolş. sov. entsiklopediya*, Moskova, 1926, IV, 513 v.d.; 1937, XXX, 408) ise, Karaçay ve Balkarları Hun-türk imparatorluğunun yıkılışından sonra teşekkül eden „Kafkasya Bulgarlarının" ahfâdı saymaktadır. Hakikaten Hun-türk imparatorluğundan sonra, Azak, Don ve Kuban boylarında yerleşen Bulgar [b. bk.] türkleri, VI. asrın ortalarında, orta Asya'dan gelen yeni türk kabîlelerinin baskısı altında, şimâle — yukarı İdil'e ve garba — Tuna boylarına yayıldıkları zaman, onlardan bir kol da Kafkasya dağlarına doğru çekilmiş ve „Kara-Bulgar" adı ile tanınmışlardır (krş. Konstantinos Porphyrogennetos, *Administrando imperio*, s. 81). *Ḥudûd al-'âlam* (nşr. Barthold, s. 38 b; ingl. trc. V. Minorsky, s. 41 v. d.)'deki „İç-Bulgarlarının" da bunlar olduğuna ihtimâl verilmektedir. Bulgarlar ile Balkarlar arasındaki münâsebet üzerinde durulduğu gibi, „Kara-Bulgarlar" ile „Karaçay-Balkarlar" arasındaki benzerlik de dikkati çekmektedir. Karaçay veya Karça'nın Karaça olması ihtimâli bu benzerliği bir az daha takviye etmektedir (krş. Mahmud Aslanbek, *göst. yer.*).

Karaçay ve Balkarların türkleşmiş Kafkasya yâfesîleri olabilecekleri hakkında N. Ya. Marr tarafından ileri sürülen en son nazariye mümkün görülmemektedir (krş. *Plemennoy sostav naseleniya Kavkaza*, Petersburg, 1920; *Bolş. sov. ents.*, Moskova, 1937, XXX, 509 ve XXXI, 480).

Karaçay ve Balkarlar eski kabîle teşkilâtını muhâfaza ederler. Bu teşkilâta göre, kabîlenin başında *biy* (*bey*) veyahut *tav-biy*'ler bulunurdu. Onları hür halkın nüvesini teşkil eden *özden* ve yahut *kara-özden*'ler tâkip etmekte idi. Geniş halk tabakası, *kara-kişi*, *yasakçı* ve *çağar* gibi zümrelerden ibâret idi. En aşağı tabakayı teşkil eden ve Balkarlarda *kazak* ve *karavaş* denilen köleler Karaçaylarda *kul* adı altında birleşiyorlardı. İslâmiyetin intişârı, bu eski derebeylik teşkilâtını temelinden sarsmış ve kölelik müessesesini de yıkmış idi. Bunun neticesi olarak, *kul* tabakasında zümreleşme vücûda gelmiş ve serbest bırakılan kölelerden ibâret bir *azatlı* sınıfı doğmuş idi. Bilhassa Osmanlılar devrinde başlayan bu ictimâî ve medenî tekâmül, rus hâkimiyeti devrinde durmuş ve geriye doğru bir seyir tâkip etmeğe başlamıştır. Orta çağ kölelik nizâmına dayanan derebeylik Rusya'sı, yeni imtiyâzlar bahşetmek suretiyle, *biy* ve *özden*'leri kendine bağlamağa çalışıyor ve kısmen muvaffak dahi oluyordu. Bolşevik hâkimiyeti devrinde ise, bütün hâkim zümreler imhâ edilmiş ve mülkiyete nihâyet verildiği için, millet, hey'et-i umûmiyesi ile, „sınıfsız bir cemiyet" hâline getirilmiştir.

Karaçay ve Balkarlar, aralarına girdikleri çerkes ve Asetlerin ictimâî müesseselerinden müteessir olmakla berâber, kendileri de komşuları üzerinde kuvvetle müessir olmaktan geri kalmamışlardır. Çerkes ve Asetlerdeki halk destanlarının Karaçay ve Balkarlarda da, türkçe olarak, aynı ile mevcût olması bu mütekabil te'sirin bir neticesi sayılmaktadır. Karaçay ve Balkarlarda — türkçe, Asetlerde — asetçe ve Kabartaylarda — çerkesçe yaşamakta olan *Nart* kahramanlık menkıbelerinin menşe'ini Altaylarda gösteren G. N. Potanin (*Vostoçniye motivi v srednevekovom evrop. epose*, Moskova, 1899, 1—4, 384—508, 841—856), bu te'sirin tercümanı olmuştur. Bir nevî süt-kardeşliği yaratmak suretiyle çerkes kabîlelerinin ittihâdında mühim rol oynayan *atalık* [bk. mad. ATA] müessesesinin Selçuklu türklerinde *atabeg* adı altında mevcût olduğu mâlûmdur. Adından da anlaşılacağı vecihle bir türk müessesesi olan *atalık*'ın Karaçay ve Balkarlardan alınmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Eski millî türk an'anelerine bağlı kalan Karaçay ve Balkarların tavır ve hareketlerinde bir asâlet ve vekar hâkimdir. Hilkaten mâhir binici ve cengâverdirler. Memleketlerinin çok elverişli coğrâfî durumu sâyesinde, zirâat ve bilhassa büyük ölçüde hayvan sürüleri beslemekle geçinen Karaçay ve Balkarlar çok eskiden beri inkişaf etmiş bir medenî hayata mâlik idiler. Kart-Curt, Uçkulan ve Hurzuk v.b. gibi, câmii, kadısı ve pazarı olan meskûn mahalleri bulunuyordu. XIX. asrın ikinci yarısına doğru, yânî asırlarca süren kanlı savaşlardan sonra, 16.000 nüfusu olan bu üç Karaçay kasabası ahâlisinin 204.386 koyun ve keçisi, 15.000 atı, 4.318 mandası de 26.231 inek ve danası var idi. Gıdâ maddelerini, giyim ve ev eşyâlarını, silâh ve istihsâl vâsıtalarını bizzat kendileri imâl ve ihzâr eden Karaçaylarda, hayvancılığın te'min ettiği deri ve yün sâyesinde, dokumacılık, kürkçülük ve deriden mâmûl eşyâ san'atı inkişâf etmiş idi. Yünlü kumaşları ile meşhûr olan Karaçay kasabalarında dokumacılık ile 4.000, kürk ve deri işleri ile 3.200 kişi iştigâl ediyordu. Uçkulan'da 10, Kart-Curt'ta 11 değirmen çalışıyordu. Aynı zamanda ticâret merkezi olan Uçkulan'da 5 câmi ve bir mektep, Kart-Curt'ta 8 câmi mevcût idi. Karaçay ve Balkarlarda bahçecilik, ormancılık ve arıcılık da inkişâf etmiş idi. Hayvanlardan alınan süt en iyi nevîden yağ ve peynir istihsâlini te'min ediyordu. Kurşun, gümüş, bakır, çinko ve kömür gibi, yeraltı servetleri ile de zengin olan Karaçay ve Balkarlar mâdencilikte de ileri idiler.

Karaçay ve Balkarların tarihî mukadderâtı komşu çerkes kabîlelerininki ile bir arada mütâlea edilmelidir. Altın-Ordu devleti içinde, büyük hanlara tâbî ve bu hanların şehzâdelerini terbiye etmekle mükellef mümtaz Çerkezistan vilâyetinde Karaçay ve Balkarların, ırkî ve kavmî bağlılıkları dolayısı ile, mühim bir mevkî işgâl ettiklerinde şüphe yoktur. Bir türk an'anesi olan *atalık* müessesesinin bilhassa bu zamanda inkişâf ettiği de dikkate şâyândır. Altın-Ordu'dan sonra Çerkezistan üzerindeki hâkimiyet hakkı da Kırım hanlığına intikal etmiştir. Fakat fi'len müstakil olan Çerkezistân'ın Kırım hanlarının şehzâdelerini terbiye etmekte devam etmesi eski bağlılığın çözülmemiş olduğunu göstermektedir. XV. asrın son yarısında, Kırım'ın osmanlı himâyesine geçmesi ile, Çerkezistan üzerindeki hâkimiyet hakkı da Osmanlılara intikal etmiş bulunuyordu. İslâmiyetin temelli olarak yerleşmesi, bilhassa bu tarihten sonra, osmanlı hâkimiyeti devrinde başlar. Resmen hiç bir muâhedeye istinat etmeyen Osmanlı hâkimiyeti zâten bu mıntaka ahâlisinin islâmiyet sâyesinde mânen hilâfet makamına bağlanması ile teessüs edebilmiştir. Bu devirde rus istilâsına karşı başlayan savaşlarda, Karaçay ve Balkarlar, Osmanlı devleti tarafında olarak, faâl bir rol

oynamışlardır. Kabartay beylerinin temsil ettiği ve Rusya tarafını iltizâm eden Baksan zümresine karşı, Osmanlı ve Kırım tarafını tutan Kaşkatav zümresini bu türkler teşkil etmekte idi. 1804'te, bütün Kafkasya dağlıları ile ruslar arasında cereyân eden Çegem meydan muhârebesinde, Karaçaylar ön safta çarpıştılar. Rusya ile Osmanlı nufûz bölgeleri arasında, Kuban ırmağını hudût tâyin eden 1812 anlaşmasından sonra, rus bölgesine isâbet eden Karaçay üzerinde rus tazyiki şiddetlendi. 1822'de rus tâbiiyetinde oldukları ilân edilen Karaçaylar buna karşı isyân ettiler. Karaçaylara boyun eğdirmek için, ruslar 1828'de taarruza geçtiler. Kart-Curt, bir aylık muhâsaradan sonra, 20 teşrin I.'de „Elburs'un eteğinde Karaçay'ın istinat noktası" zaptedilmiş ise de, mücâdele devam etmiştir. Şeyh Şâmil'in savaş yıllarında ve onun nâipleri Süleyman Efendi ile Muhammed Emin zamanlarında, yâni 1845—1860 yıllarında, Karaçay sâhasında ruslara karşı mukavemet devam etmekte idi. Balkarlar ise, Kabartayların 1825'te vukû bulan tesliminden 2 yıl sonra, 1827'de, silâhlarını bırakmak zorunda kalmışlardır. Karaçay-Balkarlar, bütün bu savaşlarda, arâzi, nüfus ve millî servetlerinin büyük bir kısmını kaybetmişlerdir. Münbit arâzileri, ev-barkları, köyleri, yayla ve hayvanları ellerinden alınmıştır. Köylerine rus muhâcirleri iskân ediliyor, kendileri ise, diğer kafkasyalılar gibi, Türkiye'ye hicrete icbâr ediliyorlardı. Karaçay ve Balkarlar buna karşı büyük zâyiâta mâl olan umûmî bir kıyâma baş-vurdular. Ardı-arası kesilmeyen bu kıyâmlar, 1873'te umûmî bir mâhiyet almış ve Karaçay ve Balkar türklerini telâfîsi imkânsız, büyük ölçüde nüfus ve servet kaybına uğratmıştır. Bununla berâber hürriyetine âşık olan bu cesûr ve kahraman halk, 1905 ihtilâlinden faydalanmak ve kaybettiği topraklarını geri almak teşebbüsünde bulundu, fakat muvaffak olamadı. Karaçay ve Balkarlar, çarlığın devrilmesi ile neticelenen 1917 ihtilâline büyük ümitler bağladılar. „Milletler kendi mukadderatlarını bizzat kendileri tâyin eder" prensibine dayanarak, 11 mayıs 1918'de ilân edilen müstakil Şimâlî Kafkasya Cümhûriyeti içinde Karaçay ve Balkarlar millî hayatlarını kurmağa başladılar; fakat bu müslüman cümhûriyeti, önce çar tarafdarı beyaz rus generallerinin, sonra da kızılların darbelerine mârûz kaldı. Şimâlî Kafkasya Cümhûriyetinin sukutundan sonra, Karaçay ve Balkarlar, 1921 yılına kadar, silâhlı mukavemetlerinde devam ettiler. Kızılların zaferinden sonra, Şimâlî Kafkasya Cümhûriyeti, kabîle esâsı üzerine, ayrı-ayrı eyâletlere parçalanırken, Balkarlar—Kabartay bölgesine, Karaçaylar—Karaçay-Çerkes muhtar eyâletine idhâl edildiler. 12 teşrin II. 1926'da neşredilen bir karar-nâme ile de muhtar Karaçay eyâleti teşekkül etti (şimâlî Kafkasya Cümhûriyetinin parçalanması hakkındaki tafsilât için bk. mad. ÇERKESLER).

Karaçay ve Balkarlar ikinci dünya savaşının sonlarına doğru, Sovet hukûmeti tarafından, 1943'te kabûl, 1944 şubatında tatbik ve 1946'da resmen ilân edilen bir karar-nâme ile, top-yekûn Sibirya'ya tehcir edilmişlerdir. Bir gün, bir gece içerisinde, kızıl ordu kıt'aları tarafından yapılan bu tehcir esnâsında, Karaçay ve Balkarların mukavemet eden bir kısmı, mahallinde imhâ edilmiştir. Kendileri ile berâber hiç bir eşyâ almadan, kamyonlar ile istasyonlara, oradan da vagonlara doldurulup, sürülen Karaçay ve Balkarlardan bir kısmının da, Sibirya'ya varmadan, şimâlî Kazakistan kamplarında öldükleri hakkında alınan raporlar Birleşmiş Milletlere bildirilmiştir. Sovet resmî makamları, tehcirden iki yıl sonra yaptıkları açıklamada, sürgüne mârûz kalan Kırım türkleri ile Çeçen ve İnguşlardan bahsederken, Karaçay ve Balkarları, „ve bir çokları" gibi, mübhem bir tâbir içinde ifâde etmişlerdir ve mûcip sebep olmak üzere, „çeteler kurarak, almanlar ile iş-birliği yaptıklarını ve halkın da bu çeteler ile mücâdele etmediğini" ileri sürmüşlerdir; fakat Karaçay ve Balkarlar işgâl sâhası hâricinde kalmış olduklarından hadd-i zâtında gayr-i insânî olan bu iddia esâsından çürüktür. Şimdi Karaçay ve Balkarların yurtlarına rus muhâcirleri iskân edilmektedir.

Karaçay ve Balkarların, bilhassa şifahî halk edebiyatı, gerek şekil itibârı ile ve gerekse muhtevâ bakımından, çok zengin olup, tarihî hikâyeler, destan, hayatî ve lirik manzûme ve türküler, masal, ata sözleri ve bulmacalardan ibârettir; kahramanlık destanları Nogay, Kazak ve Özbeklerinki ile bir yakınlık arzeder. Tarihî hikâyeler, *Örüzmek* ve *Açine* gibi, türküler kabîlenin yaşadığı kadîm tarihî devirleri canlandırır. *Kanamat, Hasauk* ve *Hoş* gibi türkülerde rus istilâsına karşı mücâdele terennüm edilmektedir, Hayattan alınma ictimâî, âilevî ve merâsimlere has türkülerden başka, *Inar* denilen lirik kadın türküleri bilhassa yaygındır. Avcılık, sürücülük ve hayvanların hayatını tasvir eden manzûmelerden başka, mitolojik masallar arasında, *Emegenler masalı* Korkut Ata hikâyesindeki Tepegöz'ü andıran ve „bir defada bütün Karaçayları yutan" mitolojik dev-insanlardan bahseder.

Müşterek bir dile mâlik olan Karaçay ve Balkanların alfabe ve yazılı edebiyatları da müşterektir. Sovetler birliğinde yaşayan bütün türkler ile berâber, 1926 yılına kadar arap harfleri kullandıkları hâlde, o tarihten sonra latin alfabesini kabûl etmişler iken, 1940'tan itibâren, yine Sovetler birliğindeki türkler ile berâber, rus harfleri üzerine yeni bir alfabe kabûlüne icbâr edilmişlerdir. Karaçay türkçesinde, ilk matbû eser olarak, 1916'da İsmail Akbay tarafından yazılmış olan *Ana Tili* adlı ilk kıraat kitabı kabûl edilmektedir. İsmail Akbay 1926'da intişâr eden „Rus-Karaçay lugati" nin de müellifidir. Latin alfabesinin kabûlünden sonra, yerli ağız ve şivelere resmiyet verildiği devirde, Karaçay türkçesinde ilk edebî eser veren şâir, edebiyatçı ve mütercim Umar Ali'dir. Karaçayca ilk *Edebî müntahabat mecmuası*'nın müellifi olan Umar Ali, *Karaçay-Balkar gramari*'nin de muharriridir. Umar'ın *Rus-Karaçay* ve *Karaçay-Rus lûgati* adlı iki cildlik bir eseri de vardır. Şâir Ashat Bici, *Bilim* adlı edebî müntehabâttan başka, yabancı dillerden bir çok edebî eserler de tercüme etmiştir. Orijinal edebî eserler sâhasında şâirlerden bilhassa İslâm Karaçaylı, İsa Karagöz, H. Baykul, A. Örten, A. K. Batçay ve M. Urus temâyüz etmişlerdir. Manzûm halk edebî şekillerinden de geniş surette istifâde eden bu şâirler Karaçay vé Balkarların millî mâzisini terennüm ettiler. İslâm Karaçaylı, aynı zamanda karaçayca *Tavlu caşav* („dağlı yaşayışı") gazetesinin de müdürüdür.

Nesre gelince Hasan Appay ilk romancı sayılmaktadır. 1935'te basılmış olan ve *Kara sandık* adını taşıyan iki cildlik bu edebî eserin mevzuu sovet hâkimiyetinden evvelki devirlerden alınmıştır. *Ahmed Batır* ve diğer piyeslerin müellifi olan A. K. Batçay ilk tiyatro eseri yazan muharrirdir. Yabancı dillerden muvaffakıyetle tercüme yapanların başında Umar Ali, A. S. Gerbek, Y. Korkmaz, M. Kipke ve A. Cirik gelmektedir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de A. N. Samoyloviç, *Kavkaz i turetskiy mir* (*Azerbaycanı tetkik ve tetebbû cemiyetinin ahbarı*, Bakû, 1926, nr. 2); W. Pröhle, *Karatschaische Studien* (*Keleti Szemle*, Budapest, 1909, X); ayn. mll., *Balkarische Studien* (*ayn. esr.*, Budapest, 1914, XV—XVI); Umer Ali, *Karaçay* (Rostov, 1927); ayn. mll., *Karaçay-çerkes. avtonom. oblast* (Moskova, 1923); ayn. mll., *Karaçay-Balkar grameri* (Rostov, 1930); L. Dobrukin, *Kabarda i Balkarya* (*Rev. Vostok*, Moskova, 1933, sayı 3—4); S. Vorobyev ve D. A. Sarahan, *Kabarda i Balkarya* (Rostov, 1932); A. K. Borovkov, *Karaçay-balkar. yazık* (Leningrad, 1932); U. Bayramkul, *Karaçay dilinin grameri* (karaçayca), Kislovodsk, 1931; M. Aleynikov, *Karaçaysk. skazaniya* (*Kavkaz*, Tiflis, 1885); *Entsiklopediçeskiy slovar* (nşr. F. A. Brokhaus — A. Efron), Petersburg, 1891, IIa, 812; XIV, 1895, s. 466; *Bolş. sov. ents. klopediya* (Moskova 1926), IV, 514 v.d.; (Moskova, 1937), XXX, 401—420, 483—505; XXXI, 470—480; *Literaturnaya entsiklopediya* (Moskova 1931), V, 117-121; Karaçay ve Balkarların tehcir ve imhâsı hakkında KALMUKLAR maddesindeki bibliyografyadan başka bk. bir de Münich'te türkçe, ingilizce ve rusça olarak intişâr eden *Kafkasya* dergisinin ağustos 1951'den mart 1952'ye kadar çıkan 1, 2—3, 4—5, 7 ve 8. nüshalarındaki makaleler: A. Bahadur, *Kuzey Kafkasya halkının toptan imhâsı*; A. Kantemir, *Birleşmiş milletlerde Kafkasya'daki katl-i âmlar*; Mahmud Arslanbek, *Sovyetler tarafından Karaçay halkının imhâsı*; Nûreddin, *Katl-i âmın sebepleri*; R. Traho, *Kafkasya'daki katl-i âmın sekizinci yıl dönümü*; bk. bir de *Karaçay-Balkar, Çeçen-İnguş milletinin imhâsının sekizinci yıl dönümü münâsebetiyle verilen konferanslar* (I. Mehmed Ketey'in konferansı), İstanbul, 1952.

(MİRZA BALA.)

KARA-ÇELEBÎ-ZÂDE. [Bk. ABDÜLAZİZ EFENDİ.]

KARAÇÎ. [Bk. KARAŞİ.]

KARADAĞ. KARA-DAĞ, Balkan yarımadasının garbında, geçilmesi güç dağlar ile kaplı ve vâdiler ile derin bir şekilde yarılmış bir memleket olup, asırlardan beri iptidâî ve cengâver kavimlere mesken olmuş ve bir aralık burada müstakil bir devlet teşekkül etmiştir. Bu memlekete, aynı mânaya gelmek üzere, Sırp-Hırvat dilinde Çrna Gora, garp dillerinde de İtalyanca Monte Nero'nun değişik bir şekli olan Montenegro ismi verilir ki, bu isim XV. asırda memlekete hâkim bulunmuş olan Çrnoyeviç hânedanının adından iştikak etmiş ve 1435'ten itibâren, Adriya denizi kıyılarında Cattaro (Kotor) gerilerinde yükselen dağlık memleket için kullanılmağa başlamış, 1496'ya doğru bunun italyan-venedik. tercümesi olan Montenegro ismi geçmiş ve daha sonra türkçe kaynaklarda Karadağ adı görülmeğe başlamıştır. XVII. asır başlarında Karadağ ismi altında aş.-yk. Cattaro'dan şarkta—Podgoriça'ya, ve cenûb-i şarkîde—İşkodra gölünün şimâl-i garbî ucuna doğru çekilen hatların teşkil ettiği müselles şeklinde bir sâha bahis mevzuu oluyordu ki, burada, hemen-hemen merkezî durumda bulunan Çetine (Cettinje) ile berâber, 90 kadar küçük köy var idi. Türklerin Bosna-

Hersek'e ve Arnavutluk'a yerleşmelerinden itibâren, devlete karşı vakit-vakit baş kaldıran, civarlarındaki ticârî faâliyetlere engel olan, venediklilere yardım eden ve daha sonra Rusya'dan yardım gören karadağlılar ile osmanlı kuvvetleri arasında, bilhassa XIX. asrın ortalarından beri, kanlı muhârebeler vukua gelmiş ve bu muhârebeler sırasında, bâzan dağlıların mağlûp olmalarına rağmen, hâmî devletlerin müdâhale ve tazyıkları ile Karadağ toprakları, Osmanlı devleti zararına, muhtelif safhalarda genişlemiş, böylelikle Karadağ ismi, menşe'de izâfe edildiği küçük müsellesî sâhanın dışına taşarak, İşkodra gölü kıyılarının garp yarısına, daha şarktaki dağlara, şimâldeki yaylalara, aradaki vâdi ve küçük ovalara yayılmış, hattâ en fazla genişlediği sıralarda Karadağ devleti Boyana suyu (İşkodra gölünün ayağı) ağzı ile Cattaro kıyıları arasında Dulcigno (Ulcinj — Ülgün) ve Antivari (Bar) limanlarını ihtivâ eden bir sâhile de sâhip olmuştur. XIX. asrın ortasında prenslik (osmanlı vesikalarının ifâdesi ile emâret) ve 1910'da kırallık hâline gelmiş bulunan Karadağ devletinin 1918 senesinde mevcûdiyeti sona ermiş ve toprakları Sırp-Hırvat ve Slovenler kırallığına (sonradan Yugoslavya) katılmıştır. İkinci cihan harbi içinde, kısa bir zaman, yeniden siyâsî varlığına avdet eder gibi görünen Karadağ'ın adı şimdi Yugoslavya federal devletini teşkil eden cümhûriyetlerden birine verilmiş bulunmaktadır.

XX. asırda yayılmış olduğu topraklar bakımından, Karadağ, memleketi baştan-başa kat'eden oluk şekilli çukur bir sâha ile, gayr-i müsâvî iki kısma ayrılır. Bahsi geçen çukur sâha, cenûpta İşkodra gölü kıyılarından başlamakta, bu göle akan Moraça ırmağının aşağı mecrâsını, daha sonra bu ırmağın sağ tâbii olan Zeta suyu vâdisini tâkip etmekte, toprağı az verimli Nikşik (Nikşiç) havzasında genişlemekte ve daha şimâlde Duga geçidine ulaşmaktadır. Bu alçak sâha, cenûpta — İşkodra gölü vâsıtası ile, Arnavutluk'a ve Adriya deniz kıyılarına, şimâlde ise — Hersek'e açılan tabi'î bir yol teşkil eder. Bütün devirlerde dağlılar ile istilâ orduları arasında başlıca kanlı savaşlara sahne olmuş bulunan bu tabi'î oluk, dar mânada, Çrnagora'nın meydana getirdiği garbî Karadağ ile, ona sonradan eklenmiş olan daha geniş sâhalı şarkî Karadağ yahut Brda'yı birbirinden ayırır. Gerek asıl Karadağ ve gerekse Brda'nın büyük kısmı, Adriya denizi boyunca, geniş bir şerit gibi, uzanan ve zemini kireç kayalarından müteşekkil Karst yaylalarının en ıssız ve en fakir sâhalarını teşkil eder. Bu kısımda dağların irtifaı 2.000 m. varmamakla berâber, bol yağmur ve kar almasına rağmen, zeminin hiç su tutmaması yüzünden, arâzinin sathı tamâmiyle kuru, yamaçlar üzerinde topraktan mahrum, türlü şekil ve boyda oyuk ve çukurlar ile delik-deşiktir. Burada yol nâmına ancak bir iki patikaya rastlanır ve zirâate elverişli topraklar ise, her hangi bir vâdi ile dışarıya akış te'min edemeyen beyzî veya dâirevî çukurlar içinde bulunur. Dağlık memleketin sayısı az ve nüfusu seyrek olan iskân noktaları da bu çukurluklarda yer alır. Yakın devirlere kadar, Avrupa'nın eski bir kırallığına pâyitaht olmuş ve nüfusu o zamanlar 6.000'e varmamış bulunan Çetine de böyledir. Bu kasabanın yerleşmiş olduğu ovanın garp kenârında yükselen Lovçen dağının (1759 m.) mukabil cephesi, gâyet dik yamaçlar ile, Cattaro körfezine ve Adriya denizine doğru iner. Yaylanın yüksek sathında ancak yazın koyun ve keçilerin otladığı cılız otlaklara rastlanır ve hemen hiç bir orman izi görülmez. Yeni çağlarda bile mevcûdiyetine dâir vesikalar bulunan ormanlar, sürüler için otlak te'min etmek, kireç ve katran hazırlamak, odun kömürü yapmak gibi maksatlar ile tahribe uğramıştır (C. Patsch, *Historische Wanderungen in Karst und an der Adria*, Viyana, 1922, I, 28). Dağlık memleketin bu çıplak ve susuz manzarası Brda bölgesinin şark taraflarında değişir. Burada Tuna havzasının bir tâbii olan Drin ırmağının menbâ kollarını teşkil eden Tara ve Piva suları ile tâlî kollarının meydana getirdiği kesif vâdi şebekesi tarafından derin bir şekilde yarılmış olan arâzi ile Durmitor (2528 m.) ve Kom (2448 m.) dağ kütleleri etrafında, zemin suyu geçirtmeyen şişstlerden mürekkep bulunduğu için, dâimî akar-sulara daha fazla olarak tesâdüf edilir ve henüz tahribe uğramamış ormanlara, bol otlu mer'alara rastlanır; fakat bu yüksek ve iklimi sert bölgede zirâate tahsis edilebilecek toprak pek az bulunur ve buralardan bahsedilirken, „ekmeğin etten daha pahalı" sözünün mânası anlaşılır. Karadağ'da meyva ağaçlarının çok yetişebildiği sâhalar, İşkodra gölünün kıyıları ve bu göle açılan bir kaç vâdi boyu (msl. Riyeka vâdisinin munsap ovası) ve Karadağ'a sonradan ilhâk edilmiş olan Adriya denizi sâhilidir ki, buralarda yazları sıcak ve kışları oldukça ılık Akdeniz iklimi huküm sürer ve bu iklime hâs nebatlar yetişir.

Karadağ'ın tarih devirlerinde az-çok bilinen en eski nüfusu bir takım İllirya kabîlelerinden teşekkül etmekte olup, bu kabîlelerin yaşama sâhaları 168 (m. ö.)'de romalıların eline geçen Dalmaçya ve daha sonra Praevalitana (Praevalis) eyâletine dâhil oldu. Bu sonuncu eyâletin merkezi şimdiki İşkodra'ya tekaddüm eden Scodra idi. Bu şehir ile berâber (m. s. 1. asırdan itibâren) Maroça ve Zeta sularının birleşme sâhasında Doclea şehri de kurulmuş idi ve bu şehir, bir taraftan iç memleket, diğer taraftan İşkodra gölü ve bunun ayağı üzerinden deniz ile oldukça faâl ticârî münâsebetlerde bulunuyordu (bk. Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der klass. Altertumswiss.*, V, 1251 v.d.). Garp Gothlarının 395 senesinde Balkan yarım-adasına yayıldıkları sırada ve daha sonra bu şehir çok zarar görmüş olmakla berâber, asıl büyük tahribâta sebep olan Avar ve islav kavimlerinin istilâsı vukûa geldiği 602 senesinde burada hâlâ bir piskoposluk merkezi bulunuyordu. Adı geçen kavimler, şehir hayatına hiç alışmamış oldukları gibi, yayıldıkları sâhalarda daha ziyâde hayvan yetiştirmeğe ehemmiyet veren oldukça geri bir zirâî hayat tarzını muhâfaza ediyorlardı. Bunu tâkip eden devirde Doclea isminin XII. asra kadar, yalnız cenûbî Karadağ'ı ve İşkodra gölünün garp kıyılarını ihtivâ eden Dioklia küçük islâv devletine (Dioclia, isl. Dioklitiya) verilmiş olduğu, buna karşılık sâhil kısmının (Cattaro, Budua, Antivari ve Dulcigno), şimâlî Arnavutluk ile berâber, XIII. asra kadar Bizans'ın hukmünde kalan Dyrrachion eyâleti (tema) içinde yer aldığı, şarkî ve şimâlî Karadağ'ın Sırbistan'a ve nihâyet şimâl-i garbî kısmının Travunia prensliğine (merkezi: Trebinje) âit bulunduğu bilinmektedir. X. asra doğru, Adriya bölgesindeki bütün islâv devletleri, yalnız din ve kültür bakımından değil, siyâsî bakımdan da Bizans te'siri altında bulunuyorlardı. Bu devirlere âit tarihî mâlûmat efsâne ile karışık bir hâlde olup, bu arada Arnavutluk'ta Elbasan civarında gömülü bulunan ve gerek Karadağ'da, gerekse Arnavutluk'ta hem hıristiyanlar, hem de müslümanlar tarafından kutlu sayılan prens Johannes Vladimir'in hâtırası garp bulgarları devletinin son kudret tezâhürlerine bağlanır. Bunu tâkip eden devirde Bizans, imparatoru Basileos II. Bulgaroktonos eli ile, bulgarlara boyun eğdirdikten ve 1018 senesinde Balkan yarım-adasının hemen tamâmını ele geçirdikten sonra, hâkimiyetini yarım-adanın şimâl-i garbî kısmında da kuvvetli bir şekilde hissettirmiş ise de, Dioklia devleti bu istilâya karşı koymakla kalmayıp, kısa bir devre içinde, Karadağ'ın en parlak devirlerini aşan muvaffakiyetler elde etti. Yukarıda adı geçen Vladimir'in akrabâsından olduğu söylenilen prens Stefan Vojislav Travunia'yı (1036—1042), bunun garbındaki Zachlumia'yı, Narenta ve Boyana munsapları arasındaki Adriya kıyılarını ve İşkodra ile berâber, şimâlî Arnavutluk'u istilâ etti; oğlu Michail, ilk defa olarak, kıral unvanını aldı ve 1082'ye doğru yerine geçen oğlu Bodin de, kendisi gibi, cenûbî İtalya Normandları ile ittifak aktetti ve onları imparator Alexios I. Komnenos'a karşı destekledi (1081—1085). Bodin hâkimiyetini Bosna ülkesine (o zaman, esâs itibârı ile, Bosna, Vrba ve Narenta sularının yukarı havzaları) Sırbiya yahut Rascia'ya (şimdiki Karadağ'ın şimâl ve şark kısımları, Yeni-Pazar sancağı ve bugünkü Bosna'nın cenûb-i şarkîsi) üzerine de yaydı. Fakat Dioklia saltanatının bu parlak devri pek kısa sürdü. İmparator Alexios şarkî Roma hâkimiyetini Adriya denizi kıyılarında yeniden te'sis etti (1085—1094). Kıral Bodin mağlûp oldu; hukmü altındaki memleketler arasındaki bağlılık çözüldü. Kıral Konstantin Bodin'in 1096 tarihinde Raymond de Toulouse kumandasında bir haçlı ordusunu pâyitahtı olan İşkodra'da kabûl etmesinden sonra, artık kendisi ve halefleri hakkında sarîh hiç bir mâlûmat yoktur. Bilinen şey, bizanslılar Adriya sâhillerinden içerilere doğru hâkimiyetlerini yaymağa çalışırken, o zamana kadar siyâsî bakımdan geri durumda kalmış olan Sırbistan'ın kalkınmağa başlamasıdır. Bu kalkınma Bodin'in adamı olan büyük Zupan Vlkan ile başlamış ve onun halefleri devrinde, bilhassa 1180'den itibâren şarkî Roma imparatorluğu önüne geçilmez bir gerilemeye uğrarken, inkişâf etmiştir. Büyük Zupan Şçepan (Stefan) Nemanja şimâlî Arnavutluk'ta ve sâhilde, İşkodra gölünden Cattaro'ya kadar, geniş arâziyi bizanslılardan geri aldı; son Dioklia prensi Michail'i 1189'da memleketten kovdu ve prensliği Sırbiya'ya ilhak etti. Burânın adı XIII. asırdan itibâren değişerek, bundan sonra memlekete Zata (latin. Zenta, Genta) ırmağının ismi verildi.

Zeta diyarı, şimâlî Arnavutluk ve kıyı bölgesi ile berâber, 170 sene müddetle Sırbistan'a tâbî kaldı ve bâzıları irsî olmak üzere, çok defa prensler tarafından idâre edildi. Kıral Stefan Uroş II. (1243—1276)'un fransız zevcesi prenses Helena (ölm. 1314) 1242'de buralara moğulların yapmış oldukları akınlardan çok zarar görmüş olan bir çok kilise ve manastırları tâmir veya yeniden inşâ ettirdi. O sıralarda kıyı boyunda katolikler mütefevvik durumda idiler ve XI. asır ortalarında kurulmuş olan Antivari baş-piskoposluğuna tâbî bulunuyorlardı. Cattaro körfezindeki Prevlaka adasında da, Sant Sava (ölm. 1236) tarafından, bir şarkî grek piskoposluğu ihdâs edil-

miş idi ve esâsen münbit olan toprağın fazla geliri, sırp prensleri tarafından, Sırbistan, Aynaroz ve Kudüs manastırlarına vakfedilmiş idi. Yine bu sırada memleketin nüfusu ulahların ve arnavutların katılması ile arttı ki, bunlar daha sonra yerli halk kütlesi tarafından temsil edilmişlerdir.

Sırp devleti, kıral âilesinin muhtelif fertleri arasındaki mücâdeleler ve bunun neticesinde zâdegânın fazla kuvvetlenmesi yüzünden, zaafa uğradı ve çar Stefan Duşan'ın ölümünden (1355) sonra, birden-bire parçalandı. Bu sırada Zeta ülkesinde, buranın idâresi vaktiyle kendisine verilmiş ulah asıllı ve doğuş itibârı ile İpek (Peç) ve Prizren taraflarından gelen Balşa'nin oğulları tarafından, muhtar bir prenslik kuruldu ki, osmanlı ordularının memlekete girişi bu devre rastlar.

Balşa
|
Sracimir Georg I. (ölm. 1378) Balşa I. (ölm. 1385)
|
Georg II. (ölm. 1403)
|
Balşa II. (ölm. 1421)

Osmanlılar Balkan yarım-adasına yayıldıkları sırada Sırbistan'ın parçalanması tamamlanmış idi. Çirmen (Sırp-sındığı, 1371) ve Kosova (1389) zaferleri, Makedonya'nın Sırbistan'a âit olan kısmının istiklâline de son verdi ve Sırbistan'ı ancak Morava havzasında 1459'a kadar pâyidar olmuş bir devlet hâlinde bıraktı. Bu sırada Zeta ülkesini tehdit eden tehlikeye rağmen, Georg I. ve Balşa I., topraklarını genişletmek için, komşuları ile sonu gelmez mücâdelelere girişmişler idi. Georg I. zamanında her hangi bir hâkimiyet altına girmek istemeyen zâdegân, bu arada Çrnoyeviç'ler veya Gyuraşeviç'ler yüzünden, Budua ve Cattaro ile aşağı Moraça (İşkodra gölü) arasındaki memleket küçük derebeyliklere ayrıldı. Makedonya'dan gelen türk kuvvetleri Arnavutluk'u istilâ ettiği sırada Balşa I. Avlonya şimâlinde Vuissa ırmağı savaşını ve hayatını kaybetti; halefi Georg II., zayıflığını bilerek, İşkodra gölünün garbında ve şimâlinde kalan topraklar ile Dulcigno, Antivari ve Budua'yı kendisine alı-koyup, gölün cenûbunda ve şarkındaki Arnavutluk topraklarını 1396 yılında, 1.000 duka gelir karşılığında, Venedik'e terketti ki, buraları 1479'a kadar Zeta'nın Osmanlı ülkesine karşı cenûp hudûdu boyu oldu. Fakat memleket bu dar çerçeve içinde bile sükûna kavuşamadı. Balşa II. zamanında Venedik'e karşı uzun sürmüş iki harp başladı. Bunların ikincisinde prens öldü (1421); memleketini Sırbistan despotu (dük) Stefan Lazareviç'e bırakmış idi ki, o da Dulcigno'yu Venedik cümhûriyetine terketti.

Bu ikinci sırp hâkimiyeti, başlangıçta iyi karşılanmış olmakla berâber, az zamanda gözden düştü ve nufûzlu Çrnoyeviçlerin ortaya çıkarttıkları güçlükler ile sarsıldı. Bu sarsıntılara bir de osmanlı akını (1430) ve Venedik istekleri katıldı. Venedik, Antivari ve Budua'yı ele geçirerek, sâhilden mahrûm ettiği dağlık memlekette voyvoda Stefan Çrnoyeviç'i kendisine bağladı. Sırbistan'ın ortadan kalkması (1459) İşkodra gölü etrafındaki bütün arâzinin Venedik hâkimiyeti altına girmesini te'min eder gibi göründü ise de, az sonra osmanlılar memleketin etrafını tamâmiyle çevirdiler; zîra Bosna'nın fethini (1463) Hersek'in (o vakitler buraya bağlı olan Nikşik'e kadar, şimâlî Karadağ ile berâber) ilhâkı (1466) tâkip etti.

Stefan (ölm. 1465)'ın Gospodar Zetski (Zeta beyi) unvanını taşıyan oğlu İvan Çrnoyeviç (1465—1490) de Venedik'in tâbii idi ve Mehmed II. ile Venedik arasındaki harpte cümhûriyeti öyle desteklemiş idi ki, İşkodra'nın tahliyesinden (1479) sonra, İtalya'ya kaçmak zorunda kaldı ve Zeta ülkesi türkler tarafından işgâl edildi. Türklerin Karadağ'da uzun sürmüş olan hâkimiyeti işte bu tarihte başlar.

Mehmed II.'in vefatında (1481) İvan memlekete dönerek, osmanlılar ile tekrar mücâdeleye teşebbüs etti ise de, 1482'de türk hâkimiyetini kabûl etmek zorunda kaldı. Türklerin İvan Bey dedikleri İvan'ın küçük memleketine İvanbegovina da deniliyordu. İvan pâyitahtı olan Çettinje'de mütevâzî bir manastır inşâ ettirdi ve Zeta şarkî grek piskoposu buraya yerleşti. Ayrılmak hisleri besleyen kabîleler (Njeguşi, Biyeliçe, Ozriniçi, Çekliçi v.b.) merkezî idâreye pek boyun eğmiyorlar, muayyen arâzi üzerinde ayrı siyâsî varlıklar teşkil ediyorlardı. Bunların kayd-ı hayat şartı ile seçilmiş reisleri, mahkemeleri bulunuyor; kabîleler ve âileler arasında muhârebeler, kan dâvaları hüküm sürüyordu ki, bu âdetler Karadağ'da yakın zamana kadar devam etmiştir. İvan Çrnoyeviç osmanlı hâkimiyetine boyun eğdiği zaman, rehine olarak, İstanbul'a götürülmüş olan en küçük oğlu Stanişa, orada islâmiyeti kabûl ederek, İskender Bey adını almış idi. Memlekette kalan büyük kardeşleri, İvan'ın ölümünden sonra, kendi aralarında geçinemediler. Zamanında Çetine'de Kiril harfleri ile güzel kilise kitapları basan matbaası ile mârûf Georg (1490—1496) Anadolu'ya sürüldü ve orada öldü; Stefan (1496—1499) İşkodra kalesinde ikamete me'mûr edildi. Önce İşkodra sancağına ilhak edilmiş olan Zeta ülkesi, 1514'te, müslüman Stanişa-İskender Çrnoyviç için, ayrı bir sancak hâline konularak, İşkodra gölü şimâlinde Jabliyak (Žabljak) buna merkez ittihâz edildi. Bu sancağa, İskender Bey'in âile ismi dolayısı ile, Çrnogorski sancağı deniliyordu ki, Çrnagora (Karadağ) adı bundan çıkmıştır.

1528'den itibâren memleketin Osmanlı tâbiiyeti altında huküm sürmüş prensleri hakkında mâlûmat yoktur. Bu sırada Karadağ İşkodra sancağına bağlı bir kaza hâlini almış idi.

Osmanlı hâkimiyeti devrinde Karadağ, kabîle reisleri tarafından seçilen metropolitin (Çetine vladikası) rûhânî hâkimiyetine tâbî 5 nâhiyeden mürekkep bulunuyordu ve 1614'te ihtivâ ettiği 90 köyde 3.524 ev ve 8.027 eli silâh tutar erkek mevcût olup, bunlar arasında yalnız 1.000 kadarının silâhı var idi. Bunlar devlete cizye verir ve devletin Venedik'e karşı açtığı harplere yahut kendi yakın akrabâları olan Brda âsîlerine karşı giriştiği tenkil hareketlerine iştirâk ederlerdi. Uzun yıllar böyle devam eden Karadağ tarihinde ilk mühim değişiklik, Osmanlı imparatorluğunun Viyana muhâsarasında uğradığı muvaffakiyetsizliği tâkip eden devrede kaydedildi. 1684'ten 1699 (Karlofça muâhedesi)'a kadar Venedik'in Osmanlı imparatorluğuna karşı giriştiği harp esnâsında karadağlılar 1688'de, Vladika Visarion'un teşvikı ile, kendilerine Cattaro ve Budua'da hudût komşusu olan Venedik cümhûriyetinin himâyesi altına girdiler. Bundan dolayı İşkodra sancağı başında bulunan Süleyman Paşa 1692'de Çetine'yi tahrip etti.

Visarion'un teşebbüsü ile başlayan ve başlangıçta karadağlılara pahalıya mal olan ayrılma hareketler, Njeguş (Nieguş) hanedanından Vladika Danilo I. Petroviç zamanında (1697—1735) da devam etti. Rûhânî reislik pâyesi ondan sonra, irsî olarak, Petroviç Njeguş hânedanında kaldı; fakat vladikaların kabîle reisleri üzerinde nufûz ve hâkimiyetleri ancak zamanla kuvvetlendi. 1711'de Deli Petro'nun bir elçisi, karadağlıları Osmanlı imparatorluğu aleyhinde ruslara yardıma dâvet etti ise de, te'sis edilen ittifakın memlekete faydası olmadı; çünkü ruslar Prut muâhedesini (1711) imzâlamak zorunda kalınca, Karadağ'ı kendi hâline bıraktılar. Bosna vâlisi Köprülü-zâde Nûman Paşa, âsîleri tenkile me'mûr edildi. Kaçanların Dalmaçya'ya ilticâ etmeleri ve orada venediklilerden yardım görmeleri 1714'te Venedik'e karşı harp açılmasına sebep oldu ve o yıl Nûman Paşa kuvvetleri Karadağ'ı baştan-başa tahrip ettiler; 1704'te imar edilmiş olan Çetine bu sırada yeniden harâp oldu. Pasarofça muâhedesi (1718) kanlı hâdiselere, bir müddet için, son verdi; vladika Danilo, memleketi kalkındırmak üzere, bundan faydalandı. Fakat halefi Sava Petroviç Nieguş (1735—1782) zamanında memleket yeniden anarşi içine düştü; bir kısım karadağlılar türkler ile anlaşmak isterken, Venedik'e tabasbuslar eksik olmuyor ve Rusya'dan yardımını dilemek üzere, Petersburg'a murahhas gönderiliyordu. Kendisinin 1762'de katledilen rus çarı Petro III. olduğunu iddia eden, cenûp slâvlarından Şçepan Mali (küçük Stefan)'nin zuhûru (1768—1773) bu devre rastlar ki, bu sırada Karadağ, muvakkat de olsa, nizâm ve âsâyişe kavuşmuş idi. St. Petro I. (1782—1830) zamanında, türkler ile ehemmiyetli mücâdeleler olmadan geçen bir devre nihâyetlendi ve metbû ile münâsebetler tehlikeli bir şekil aldı. İşkodra'yı irsî olarak elinde tutan Kara Mahmud Paşa Buşatlı, kabîleler arasındaki mücâdelelerden faydalanarak, memleketi baştan-başa istilâ ile cizyeyi yeniden te'sis etti; Çetine yeniden yakıldı. 1787—1792'de vukua gelen Osmanlı-Avusturya-Rusya harbi sırasında, Karadağ hudutlarında yalnız küçük ölçüde çatışmalar oldu. Kara Mahmud Paşa 1795'te tekrar harekete geçti ise de, Slatina'da bozguna uğradı ve kanlı Kruse muhârebesinde öldürüldü. Bu muvaffakiyet neticesinde Zeta tabi'î oluğunun şarkındaki Brda ülkelerinin Bielopavliçi ve Piperi kabîleleri Karadağ'a iltihak ettiler.

Presburg muâhedesi (1805) neticesinde general Marmont kumandasında Dalmaçya'yı işgâl etmiş bulunan fransızlara karşı karadağlılar 1806—1808'de Cattaro körfezi sâhillerinde oturanlar ile rusların, daha sonra 1813—1814'te ingilizlerin yardımı ile savaşa giriştiler. Ta Ragusa (Dubrovnik) önlerine kadar, bugün de raslanan bir çok harâbeler, karadağlıların hıristiyan memleketlerinde bile önüne geçemedikleri yağmacılıklarının ve tahrip hırslarının şâhidleridir. Vladika Petro I. 1813 Cattaro muhâsarasına, şehrin kendine verileceği ümidi ile katılmış iken, bu ümidin boşa çıktığını görmüştü. Fransızlar ile olan savaş sona erince, taarruzlarını yeniden eski istikamete çevirdi. Bosna eyâletine akınlarda bulundu ve Brda üzerinde hâkimiyetini genişletmeğe, 1798 ve 1803 nizâmları ile memlekette birlik te'sisine çalıştı, mâlî yardım husûsunda Rusya nezdinde bir çok istirhamlarda

bulunduktan sonra, nihâyet kendisine yılda 1.000 duka verileceği vaadini aldı ise de, bu da kendisine muntazaman ödenmedi ve netice itibârı ile Petro muhitinde, dostluktan ziyâde, büyük husûmet ile karşılanmak suretiyle, devrini tamamladı.

Petro II. (1830—1851), ilk defa olarak, „Karadağlıların hükümdarı" unvanını aldı. Dinî reis olmaktan ziyâde, dünya işlerini idâre etmeğe kabiliyetli ve kudretli, aynı zamanda cenûp slavlarının başlıca şâirlerinden biri olan Petro II., 1837 'den itibâren, Rusya tarafından senede 9.000 duka ve ayrıca fırsat düştükçe hubûbât yardımı ile desteklendi ve bu yüzden, aç gözlü milletdaşları nezdinde daha fazla itibâr gördü. Guvernador (nâip) cismânî pâyesini elde tutmak isteyen Radonjiç âilesini memleketi terke mecbûr etti ve bütün idâreyi kendi nefsinde topladı. Kabîle şeflerinin salâhiyetlerini tahdit etti ve buna karşılık, hükümdarın reisliği altında toplanan sâbit maaşlı 12 âzadan mürekkep bir senato, memlekette en yüksek adlî ve idârî makamı temsil etti. Ücretli askerlerden mürekkep bir birlik (gvardiya), bütün memleket üzerinde te'sirini hissettiren icrâ organı hâline geldi. Petro II., pâyitahtında ilk defa bir ilk mektep açtı, bir kaç barut imalâthânesi yaptırdı, iki top satın aldı. Devrinin ortalarına doğru (1840) Karadağ 'ın nüfusu 120.000 kadar tahmin ediliyordu. Bununla berâber, doğumların fazlalığı ile ağırlaşan sefâlet, nüfusun artan bir kısmının Sırbistan 'a ve Rusya 'ya göçmesine sebep oluyordu. Dış politika sâhasında göze çarpan başlıca hâdiseler ise, Viyana muâhedesinden sonra Dalmaçya kıyılarına sâhip olan Avusturya ile hudût anlaşmazlıkları ve müslümanlara karşı ardı kesilmeyen mücâdeleler idi; o sırada Hersek 'te iktidar Rıdvan Bey âilesinden Ali Paşa (ölm. 1851) 'nın elinde idi ve karadağlılar ile olan mücâdelelerde başlıca rolü onun adamı olan İsmail Ağa Çengiç oynuyordu. 1840 'ta türklerin elinde bulunan Podgoriça ve İşbuz üzerine karadağlıların yaptıkları akınlar memleketin osmanlı kuvvetleri tarafından istilâsına yol açtı. 1838 'de iki taraf arasında imzâ edilen bir anlaşmaya göre Hersek-Dalmaçya hudûdu yakınında Grahovo arâzisi bîtaraf bölge hâline konuldu ki, burânın Bosna vâlisi ve Karadağ hükümdarı tarafından tasdik edilen bir voyvodası olacaktı. 1843 'te türklerin İşkodra gölündeki Vranina ve Lessandria adalarına yerleşmeleri karadağlılar tarafından fenâ karşılandı; fakat bunu sâkin geçen bir kaç sene tâkip etti.

Danilo II. (1852—1860), Avusturya ile Rusya 'nın muvâfakatini alarak, rûhânî reisliği terkedip cismânî prenslik (knyaz) pâyesini ihrâz ve kendisini „Knyaz i gospodar Crne Gore i Brda" ilân etti. Bu sırada bir Karadağ çetesi eski merkez olan Zablyak (Jabliak) 'ı istilâ etmiş idi. Gerek Karadağ başbuğunun o zamana kadar resmen tâbî olduğu devlete bağlılığını kesmesi, gerekse bu hasmâne hareketler, Bâbıâlî 'yi Karadağ 'a karşı ciddî bir harekete mecbûr etti. Serdar Ekrem Ömer Paşa 'nın kumandasında büyük bir kuvvet beş koldan memlekete girdi. Bu hücûma dayanamayacağını anlayan Danilo, her vesile ile Osmanlı devletinin zararına hareket etmeği fırsat bilen Rusya 'yı ve Osmanlıların macar mültecîlerini korumasını fenâ karşılamış olan Avusturya 'yı müdâheleye çağırdı, bunun üzerine, Avusturya İstanbul 'a, kont Leiningen 'in riyâsetinde bir hey'et yollayarak, Osmanlı imparatorluğunun Karadağ 'ın muhtâriyetini tehdit eder harekette bulunmasını şiddetle protesto etti. Hukûmet muhâsamâtın kesilmesine râzı oldu ve 3 mart 1853 'te hudûtlarda statükonun idâmesini te'min eden bir anlaşma imzâlandı. Kırım harbi (1853—1856) sırasında Danilo, rusları tutan memleket halkının büyük hoşnutsuzluğuna rağmen, bîtaraflığı muhâfaza etti. Paris kongresi sırasında Osmanlı murahhası Âlî Paşa Osmanlı devletinin Karadağ 'ı kendi topraklarının ayrılmaz bir cüz'ü telâkkî ettiğini ifâde eylemesine mukabil, prens Danilo kongreye iştirâk eden devletlere yolladığı bir muhtırada Balşa hânedanının vârisi sıfatı ile, Arnavutluk 'un şimâl yarısına ve bütün Hersek 'e hak iddia etmekte, türklerin şimdiye kadar Karadağ 'ı aslâ işgâl etmediklerini ve memleketin onlar ile dört buçuk asırdan beri dâimî barp hâlinde bulunduğunu ileri sürerek, istiklâlinin resmen tasdikını, Arnavutluk ve Hersek 'ten kendisine arâzi verilmesini ve ayrıca Bar (Antivari) limanını istemiş idi. Bu kongrede gâlipler zümresi arasında yer alan osmanlı murahhasları Karadağ 'ın imparatorluğa tâbiiyet esâsını kabûl etmesi şartı ile unvan ve arâzi husûsunda tâvizlerde bulunulabileceğini ileri sürdüler, Prens de bu teklife muvâfakat etmeğe mütemâyil görünürken, hâmîlerinin müzâkerelerin böyle bir mecrâya dökülmesini istememeleri, üzerine, hiç bir karara varılmadı.

Hersek 'te devlete karşı baş kaldıranlara Karadağ 'dan yapılan yardım yüzünden, 1858 'de yeniden harp başladı. Hüseyin Paşa kuvvetleri, bîtaraf Grahovo arâzisinde Danilo 'nun büyük kardeşi Mirko tarafından, bozguna uğratıldı (12 13 mayıs); bunun neticesinde, İstanbul'da

toplanan bir elçiler konferansı adı geçen arâzinin, komşu topraklar ile berâber, prensliğe verilmesini kabûl etti (1859). Bu arada kabîle şeflerinin nufûzunu önlemek üzere, bunların yerine „kapitanlar" tâyin etmiş ve muhâkeme usûllerini 1855 kanun-nâmesi ile nizâma koymuş bulunan Danilo 1860 'ta Cattaro 'da bir karadağlı mültecî tarafından öldürüldü. Yerine kardeşi Mirko 'nun oğlu Nikola I. (1860—1918, ölm. 1921) geçti. Nikola (Nikita) zamanında Karadağ yeniden mühim toprak kazançları elde etti. Nikola memleketi iyi yollar ile techiz etti, zirâati kalkındırdı, 1888 'de bir medenî kanun ısdar etti ve iyi bir milis kuvveti ile memleket içinde âsâyişi yoluna koydu; maârifi geliştirdi; memleketi mutlakiyet ile idâreye başlamış iken, 1905 'te devlete meşrûtî bir şekil verdi; senatonun âza sayısını 16 'ya çıkarttı, âzası kısmen seçilen, kısmen de prens tarafından tâyin edilen 76 kişilik bir millî meclis kurdu, bir dâhiliye nezâreti ihdâs etti, nihâyet tahta çıkışının ellinci yıldönümü olan 1910 'da Karadağ 'ı kırallık hâline yükseltti.

Bu gelişmeler sırasında Karadağ, bilhassa Rusya 'dan, para, silâh, mühimmât v. b. yardımları gördü. Kendisine zararlı olmasına rağmen, Avusturya bile vakit-vakit böyle bir yardımı esirgemedi. Tabiatiyle Karadağ 'ın genişlemelerinin bedelini Osmanlı devleti ödedi, Nikola zamanında imparatorluk ile Karadağ arasında, fâsılalar ile ayrılmış küçük çatışmalar (1869—1870, 1872, 1874—1875, 1895, 1898, 1911) hâricinde, üç harp vukua geldi (1862, 1876—1878, 1912—1913).

Karadağlıların Grahovo gâlibiyetleri, Rusya 'nın kışkırtmaktan geri kalmadığı Hersek hıristiyanlarını tahrik etmiş idi. Bu sonuncular, 1861 'de Luka Vukaloviç 'in riyâsetinde, isyân ettiler. Avrupa devletlerinin âsîlere müştereken nasihatta bulunmak üzere yaptıkları mürâcaatı reddeden osmanlı hukûmeti, bunların her defasında Karadağ 'dan yardım gördüklerini göz önünde bulundurarak, hudûda 50.000 kişilik bir kuvvet gönderdi. 1862 baharında Dervîş Paşa şimâlden ve Ömer Paşa cenûptan Karadağ 'a girerek, prensin ordusunu iki ateş arasında bıraktılar. Mirko 'nun dağlık arâzideki mevzî muvaffakiyetlerine rağmen, Çetine tehlikeye düştü ve Nikola, Ömer Paşa 'nın ileri sürdüğü şartları kabûl etmek suretiyle, İşkodra 'da bir senet imzâ etmeğe mecbûr kaldı. Yapılan anlaşmaya göre, prens Nikola, 1859 'da tesbit edilen hudûtları kabûl ettirmek, Karadağ 'ın iç meselelerine devlet tarafından müdâhale olunmamak, Bar limanından, silâh haric, Karadağ ticâretinin serbestçe icrâsı sağlanmak gibi elverişli şartlar ile berâber, memleketin ortasından geçerek, İşkodra 'yı Hersek 'e bağlayan Zeta yolunun açılmasını ve osmanlı kuvvetleri ikame edilecek kuleler inşâsı suretiyle muhâfaza edilmesini kabûl zorunda kalıyordu. Prens, bir taraftan böyle bir senet imzâ ederken, diğer taraftan da, kabûl ettiği hükümlerin tatbikının önlenmesi için, Rusya 'ya istirhamda bulunuyor, çarın İstanbul 'daki sefirinin tazyikları imparatorluk Fransa 'sı tarafından da destekleniyor, bunun üzerine İşkodra-Hersek caddesi üzerinde inşâsına başlanılmış olan kuleler yıktırılıyordu. 1866 'da pâdişah Karadağ 'a Adriya denizi kenârında bir liman vermeğe muvâfakat ediyor ve bu husûsta Spizza yakınında Novasella 'yı münâsip görüyor ise de, Karadağ 'a verilecek iskeleden bilhassa Rusya 'nın faydalanacağından korkan İngiltere ve Fransa bu isteğin yerine getirilmesine engel oluyorlardı.

1875 hazîranı başlarında Hersek 'in Nevesin (Nevesinye) kazâsı halkından 160 kişinin vergilerden ve zaptiye askerlerinden şikâyet ile Karadağ 'a iltică etmeleri üzerine, prens, bunların te'minat karşılığında memleketlerine iâdesini te'min için, İstanbul 'daki Rusya sefiri general Ignatieff 'e yazmış, sefirin ilhâmı ile sadrâzam Es'ad Paşa şikâyet mevzuunun mahallinde tetkikına Bosna vâlisi Dervîş Paşa 'yı me'mûr eylemiş idi. Bu hâdisenin neticesi olarak, Karadağ 'a iltică etmiş olanlar memleketlerine muzafferâne bir tavır ile döndüler, vergilerin adâlet ile alınmadığı bahânesi ile, halkı isyân bayrağı altında topladılar ve üzerlerine gönderilen zaptiyeleri katlettiler ve Bâbıâlîden kendilerine nasihat için yollanan heyeti hakaret ile reddettiler. Devletin Rusya müdâhalesi korkusu ile gösterdiği tereddüt isyânın genişlemesine sebep oldu. Avrupa konsoloslarının yatıştırma teşebbüsleri âsîleri büsbütün şımartarak, isteklerini muhtâriyet talebine kadar büyüttü. Nihâyet isyânın bastırılmasına Rauf Paşa ve onun hastalanması üzerine, müşir Ahmed Muhtar Paşa me'mûr edildiler. Muhtar Paşa, âsîlerin muhâsara ettikleri Nikşik 'i kurtarmak üzere, 1876 baharında harekete geçti. İsyânın bu derece genişlemesinde Karadağ yardımının büyük rol oynadığı meydanda idi. Rusya ve Avusturya hukûmetleri, isyâna karışmaması için, prense tâlimat vermiş gibi görünürlerken, onu teşvikten geri kalmıyorlardı.

Hazîranda Sırbistan prensi Milan 'ın Osmanlı devletine karşı harp açması üzerine, Karadağ prensi, müttefik sıfatı ile, harbe iştirâk ederek, el altından yaptıklarını açığa

vurdu ve gerek çeteler, gerekse muntazam kuvvetler ile Hersek, Yeni-Pazar ve İşkodra hudûtları üzerinde tecâvüzlere başladı. Bunun üzerine Bosna-Hersek kumandanı Ahmed Muhtar Paşa ve İşkodra kumandanı Ahmed Hamdi Paşa, hukûmet tarafından, muhârebeye me'zun edildiler. Fakat ellerindeki kuvvet Karadağ içine girip müessir bir tazyik icrâsına kâfî değil idi. Ahmed Muhtar Paşa'nın temmûzda evvelâ başarı ile başlayan hareketleri Bileke (Bileća)'de mağlûbiyet ile neticelendi ve muhârebe esnâsında ferik Selim Paşa şehid düştü, Osman Paşa esir oldu. Ric'ate mecbûr kalan Muhtar Paşa Trebin (Trebinye) civarında tutundu. Muvaffak olabilmek için daha fazla asker yollanmasına ihtiyâc olduğu anlaşıldı ise de, bunların Adriya denizi kıyılarında türklere âit en yakın liman olan Klik'e çıkarılmasına Avusturya, bîtaraflığı ihlâl eder bahânesi ile, mâni olduğundan, askerler ancak Bar limanı gibi çok uzak bir yerde karaya çıkartılabildi. Cephenin İşkodra tarafında ise başlangıçtan beri ciddî hareketlere girişmekten çekinen Ahmed Hamdî Paşa yerine sonradan tâyin edilen Mahmud Paşa da Medon kalesini muhâsaradan kurtarmağa muvaffak olamadı ve Dervîş Paşa tarafından istihlâf edildi. Bu sırada Sırbistan'ın uğradığı bozgun mütârekeye yol açmış ve Karadağ ile de harbe son verilmesi büyük devletler tarafından talep olunmuş idi. Her ne kadar Osmanlı hukûmeti Karadağ'da statuquonun muhâfazasına muvâfakat ediyor ise de, muhârebelerin cereyân şeklinden dağlıların inadı artmış olduğundan bunlar arâzi istekleri ileri sürüyorlardı. İstanbul'da toplanan devletler arası konferans Nikşik ile yukarı Kolaşin'in Karadağ'a terkini teklif etmiş ise de, bu mesele husûsunda kararına mürâcaat edilen ilk meb'usan meclisi toprak fedakârlığını şiddetle reddetmiş idi. Karadağ devlete tâbî bulunduğunu kabûl etmek şartı ile, kendi lehinde bâzı hudût değişiklikleri yapılabileceği, fakat müstakil bir devlet telâkkî edilirse kendisine arâzi verilemeyeceği ileri sürüldüğü gibi, esâsen bu defa Karadağ'a terkedilmesi istenilen arâzi halkının müslüman ve katolik olup, topraklarının ortodoks karadağlılara ilhâkını kabûl etmeyecekleri de beklenirdi. Hâdise bu safhada iken Rusya'nın Osmanlı imparatorluğuna harp açması, Karadağ hudûtlarında muhârebelerin yeniden başlamasına sebep oldu. Devlet, harbin bu safhasında esâs ordularını rusla karşı kullanmak zorunda kaldığından, Karadağ cephesinde ancak zayıf kuvvetler bulundurabiliyordu. Muhârebelerin ilk devresinde, askerî hareketler, Ahmed Muhtar Paşa yerine, müşirlik pâyesi ile, Hersek'e gönderilen sâbık askerî mektepler nâzırı Süleyman Paşa kumandasında cereyân etti. Süleyman Paşa, İşkodra kumandanı Ali Sâib ve Yeni-Pazar cephesi kumandanı Mehmed Ali Paşa'lar ile birlikte, harekete girişti; karadağlıları Ostrog'da bozdu ve çetin savaşlardan sonra, Zeta vâdisini tâkip ederek, İşkodra'daki kuvvetler ile birleşti. Fakat cephelerdeki muhârebelerin şiddetlenmesi yüzünden, Karadağ hudûtlarındaki askerlerin büyük kısmı daha sonra Süleyman Paşa ile berâber buradan kaldırıldığı için, harbin ikinci safhasında karadağlılar tekrar taarruza geçtiler, 48 günlük bir muhâsaradan sonra, Nikşik'i, daha sonra Podgoriça'yı ve sâhilde Bar'ı, ertesi sene (1878) de Ülgün (Dulcigno)'ü ele geçirdiler. Ayastafanos muâhedesi, Osmanlı devleti ile artık tamâmiyle müstakil olduğu tasdik edilen Karadağ prensliği arasında, ileride bir ihtilâf zuhûr ederse, bunun Rusya ve Avusturya hakemliği ile halledileceğini hüküm altına alıyordu. Berlin muâhedesi (temmûz 1878) ile prensliğin istiklâlini tasdik ediyor ve arâzi kazançlarını, Ayastafanos kararlarına göre, bir dereceye kadar tahdit etmekle berâber, prensliğe eski merkezî kısım etrafında Piva, Nikşik, Kolaşin, Podgoriça, Jabliak, İşbuz (Spuz), Gusinye, Plava havâlisi ile Bar limanını içine alan geniş bir toprak şeridi kazandırıyordu. Sâhilde karadağlıların elinde bulunan diğer arâzi (Ülgün ile berâber) Osmanlı devletine iâde edilecek, Boyana ırmağı üzerinde karadağlılar seyrüsefer serbestîsine sâhip olacaklar, Bar limanı ve Karadağ suları bütün milletlerin harp gemilerine kapalı bulundurulacaktı ve prensliğin harp gemisi olmayacaktı. Berlin muâhedesinin Karadağ'a bıraktığı Gusinye ve Plava arâzisinin arnavutlardan mürekkep olan nüfusu, Karadağ hâkimiyeti altına girmeği istemeyerek, isyân etmiş olduğundan, Berlin muâhedesini imzâ eden devletler 1880'de adı geçen arâzinin Ülgün limanı ile mübâdele edilmesine karar vermiş, her ne kadar Bâbıâlî bu kararı kabûl etmek istememiş ise de, büyük devletlerin şiddetli bir tazyikına mârûz kalarak, bir arnavut kuvvetinin işgâl ettiği Ülgün'ü Karadağ'a teslim etmek için, Derviş Paşa'yı buraya yollamış idi (9 teşrin I. 1880). Berlin muâhedesinin te'min ettiği bu kazançlar ile memleket iki mislinden fazla büyümüş, satıh mesâhası 4.366'dan 9.080 km.² yükselmiş ve nüfusu da 200.000'i bir az aşmış bulunuyordu. Bu nüfusun ancak 12.500 kadarı katolik arnavut olup, Karadağ'a bırakılan yerlerde evvelce epeyce çok sayıda bulunan müslümanların büyük kısmı memleketi terketmiş idi. XIX. asrın son yıllarında bâzı hudût vak'aları olmuş, 1909—1910 senelerinde osmanlı hukûmetinin, Arnavutluk'a kuvvet göndererek, kuleleri yıkmağa ve silâh toplamağa me'mûr etmesi, Karadağ'a bâzı ilticâlar vukua gelmesine sebebiyet vermiş, 1912 yazında Karadağ hudûdu üzerinde cereyân eden kanlı hâdiseler türk maslahatgüzârının Çetine'yi terketmesine yol açmış idi.

Karadağ'ın Osmanlı devleti ile giriştiği son mücâdele birinci Balkan harbi oldu. 1912 baharında temeli atılan gizli ittifak eylûlde Sırbistan-Karadağ muâhedesinin imzâlanması ile, son şeklini aldı. 8 teşrin I. 1912'de bir hudût tashihinden doğan ihtilâf bahânesi ile, Karadağ diğer Balkan devletlerinden evvel Osmanlı devletine karşı harp ilân etti. Cephe boyunda hazırlıksız bulunan osmanlı kuvvetlerine karşı karadağlılar seri muvaffakiyetler elde ettiler. Şimâl ordusu, Yeni-Pazar sancağında hızla ilerileyip, bir kaç gün içinde Akova ve Berane'yi işgâl etti, şimâlî Arnavutluk'ta ilerileyen kuvvetler de Gusinye ve İpek'i ele geçirdiler. Yalnız İşkodra kalesi, Hasan Rıza Paşa'nın kumandası altında, aylarca muhâsaraya dayandı. Avrupa devletlerinin kurulması kararlaştırılan Arnavutluk'a bırakmak istedikleri İşkodra'yı bir an evvel ele geçirip, bir emr-i vâkî yaratmak husûsunda kıral Nikola büyük bir gayret sarfediyordu. Bu sebeple birinci Balkan harbini inkıtaa uğratan mütârekeye girmemiş, kendisine İşkodra'dan el çektirmek için, Rusya hâric, Avrupa büyük devletlerinin ingiliz amirali Burney'in kumandasında, 1913 nisanında Bar limanında yaptıkları gösteriye de aldırmayarak muhâsaraya devam etmiş idi. Müstahkem mevkî kumandanı Hasan Rıza Paşa'nın bir sûikasde kurban gitmesi üzerine, yerine geçen Osmanlı meclisinde Draç meb'ûsu arnavut Esad Paşa Toptani, bir rivâyete göre, Nikola ile gizli bir anlaşmaya vararak, 23 nisan 1913'te İşkodra'yı karadağlılara teslim etti; veliahd Danilo merâsim ile şehre girdi ve general Martinoviç İşkodra'ya vâli tâyin edildi ise de, Karadağ hâkimiyeti pek kısa sürdü; büyük devletler İşkodra'nın kendi deniz kuvvetleri kumandanına terkedilmesi husûsunda kıralı tazyik ediyorlardı. Nihâyet Nikola, memleketindeki harp tarafdarları ile çetin müzâkerelerden sonra, şehrin mukadderâtını büyük devletlere bıraktığını bildirdi (4 mayıs) ve İşkodra, Arnavutluk'a verilmeden evvel, bir müddet milletler arası bir idâre altında bırakıldı.

Balkanlı müttefiklerin arası açılınca, Karadağ ikinci Balkan harbine bulgarlar aleyhine girdi (11 temmûz 1913) ve Bükreş muâhedesi ile (10 ağustos 1913), Yeni-Pazar (Novi Pazar) sancağının, Taşlıca (Plevlie), Akova (Bielopolie) ve Berane ile berâber, cenûb-i garbî yarısını, Metoya ovasının, İpek (Peç), Yakova (Giakova) ile berâber, büyük kısmını, Gusinye havzasını ve İşkodra gölü kenârında bir mıkdar arâziyi aldı, topraklarına yeniden 6.000 km.² yakın arâzi katılmak suretiyle, satıh mesâhası 15.017 km.², nüfusu da 437.000'i buldu.

Karadağ birinci cihan harbine Rusya'nın peşinden sürüklenerek, fakat isteksiz olarak, girdi (5 ağustos 1914). Başlangıçta, Avusturya'nın başka cephelerde meşgûl olması yüzünden, bâzı muvaffakiyetler bile elde etti: Dalmaçya kıyılarında Budua, Lastua ve Spizza'yı işgâl etti, müttefiklerin muvâfakati ve Arnavutluk istiklâline riâyet etmek vaadi ile İşkodra'ya tekrar girdi; fakat 1916 senesi başında, şiddetli bir taarruz ile, çabucak yıkıldı: Lovçen dağının işgâlini (11 kânun II.) Çetine'nin sukutu tâkip etti; Podgoriça'ya çekilen kıral Nikola, imparatora mürâcaat ile, memleketini kayıtsız şartsız gâliplere teslim etti (16 kânun II.) ve kendisi de İtalya'ya, sonra Fransa'ya gitti; memleketin idâresi Avusturya-Macaristan imparatorluğunun bir askerî vâlisine tevdî olundu.

Birinci cihan harbi imparatorluğun yıkılması ile neticelenince, memleketin bu kısmına verilecek siyâsî bünye hakkında cenûp slavları birliği taraftarları ve kıralcılar arasında şiddetli münâkaşalar oldu, Yugoslavya'ya federal bir şekil vermek suretiyle Nieguş hânedanına Karadağ'da yeniden hukûmet sürmek imkânı, Belgrad etrafında toplanmış merkeziyetçi bir devlet kurulması fikrinin galebesi yüzünden, ortadan kalktı. Hattâ 29 teşrin II. 1918'de Podgoriça'da toplanan bir meclis kıralı ve oğullarını vatana ihânet ile suçlandırarak, tahttan iskat etti ve memleketi Sırp-Hırvat ve Slovenler kırallığına ilhak eyledi. Bu kırallık bilâhare Yugoslavya ismini alınca, Karadağ'ın tarihî hâtırasını da silmek gâyesi ile, memleketin adı mülkî taksimat arasından bile silindi ve burası, Dalmaçya, Hersek ve Bosna ülkelerinin cenûp kısmı ile beraber, orta çağ sırp hâkimiyetini hatırlatan adı ile Zetska eyâletine idhâl olundu. Karadağlılar, her hangi bir muhtâriyet isteğini tatmin etmeyen bu hudûtsuz hâkimiyete karşı vakit-vakit çete harbine kadar varan bir hoşnutsuzluk ile mukabelede bulundular.

İkinci cihan harbi içinde Yugoslavya Almanya'nın istilâsına uğradı (nisan 1941) ve parçalandı bu parçalardan birisini, İtalya

nufûzu altında, 12 temmûz 1941'de yeniden kurulmuş olan Karadağ kırallığı teşkil ediyordu. Fakat Karadağ kırallığının kuruluşu hemen-hemen kâğıt üzerinde kaldı. Memlekette Alman-İtalyan işgâline karşı sonsuz çete harpleri vukua geldi. Harpten sonra Yugoslavya 29 teşrin II. 1945'te, „halk cümhûriyetleri birliği" ismi altında, federal bir bünye ile teşekkül edince, Karadağ, federasyonu teşkil eden altı cümhûriyetten biri olarak, yeniden ortaya çıktı ki, 13.837 km.² arâzi üzerinde, 1948 martında yapılan sayıma göre, 376.600 nüfusu ihtivâ etmekte ve merkezi şimdi adı Titograd'a çevrilmiş bulunan ve öteden beri memleketin en kalabalık beldesi olan Podgoriça (12.200 nüfus)'ya nakledilmiş bulunmaktadır.

Bibliyografya: C. Patsch tarafından *El*'ın Leiden nüshasında basılmış makaleye eklenmiş olan bibliyografya, notları ile berâber, buraya dercedilmiştir: P. Rovinskiy, *Çernogoriya* (*Sbornik otdeleniya russkago yazıka i slovesnosti İmperatorskoy Akademii Nauk*, Petersburg, 1888, XLV; 1897, LXIII; 1901, LXIX; 1905, LXXX; 1909, LXXXVI); K. Hassert, *Reise durch Montenegro nebst Bemerkungen über Land und Leute* (Wien, 1893); ayn. mll.. *Beiträge zur physischen Geographie von Montenegro* (Gotha, 1895); K. Kayser, *Westmontenegro, eine kulturgeographische Vorstellung* (Stutgart, 1931); P. Sticotti, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro* (Wien, 1913); G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire Byzantin* (Paris, 1884), s. 433 v. d., nr. 4; C. Jireçek, *Çerna Hora* (*Ottův slovnik naučný*, Prag, 1893, VI, 602 v. dd., gayr-i kâfî); ayn. mll.. *Geschichte der Serben* (Gotha, 1911—1918), I, II/1 (itimâda lâyık, fakat çok dağınık mâlzeme ihtivâ eder ve geniş ölçüde kaynak ve bibliyografya zikreder); S. Milutinović (1835), Vuk Karadzić (1837), M. Medaković (1850), A. Andrić (1853), D. Milaković (1859) v.b. monografileri artık eskimiş sayılır. Sp. Gopçević, *Geschichte von Montenegro und Albanien* (Gotha, 1914; bu eser müfrit milliyetçilik ile izahı kabil tahrifler ile dolu bir amatörün eseridir); F. Genthe, *Montenegro. Ein Beitrag zur Geschichte seines Fürstenhausses* (Berlin, 1912); başka müelliflerin seyahat tasvirlerinin yan-yana sıralanmasından ibârettir; P. Chotch, *Bibliografia del Montenegro* (Neapel, 1924, eksikler ile doludur); J. Marković, *Dukljansko-barska metropolija* (Agram, 1902); F. Miklosich, *Die serbischen Dynasten Crnojević* (Wien, 1886); J. Tomić, *Crnojevići i Crna Gora* (1479—1528), Belgrad, 1901; Mariano Bolizza, *Relatione et descrittione del sangiacato di Scuttari* (*Starine*, Agram, 1880, XII, 168 v. dd.); J. Ruvarac, *Montenegrina* (Karlowitz, 1898) ve Tomić, *Politički odnos Crne Gore prema Turskoj* (1528—1684, Belgrad, 1904; en esâslı iki eserdir); *Tagebuch der militärisch-politischen Expedition des Fürsten J. V. Dolgorukiy nach Montenegro* (*Russkiy Arhiv*, 1886, I, 403 v. dd.; medeniyet tarihi bakımından çok zengin mâlûmat ihtivâ eder); S. Ljubić *Spomenici o Štepanu Malom* (Belgrad, 1870); P. Pisani, *La Dalmatie de 1797 à 1815* (Paris, 1893); M. Dragović, *Materijali za istoriju Crne Gore.* (*Glasnik Srpskog učenog društva*, LV, LXV, LXXII, Belgrad, 1884, 1886, 1891); ayn. mll., *Prilozi za istoriju Crne Gore. i Boke Kotorske poćetkom XIX. stoljeća* (*Spomenik Srpske Kralj. Akademije*, Belgrad, 1898, XXXI); Vl. Gjorgjević, *Crna Gora i Austrija u XVIII. veku* (Belgrad, 1912); ayn. mll., *Ispisi iz beçkih drzavnih arhiva* (Belgrad, 1913); ayn. mll., *Crna Gora i Austrija* (*1814—1894*), Belgrad, 1924; ayn. mll., *Crna Gora i Rusija* (*1784—1814*), Belgrad, 1914; M. Reşetar, *Gorski Vijenac vladike crnogorskoga Petra Petrovića Njegoša* (Zara, 1905); Patsch, *Aus Herzegowinas letzter Feudalzeit* (*Mitt. der Geog. Gesell. in Wien*, 1922, LXIV, 153 v. dd.); Hassert, *Die räumliche Entwicklung Montenegros* (*Petermanns Mitteilungen*, 1910, LVI/11, 113 v. dd.); B. Bogišić, *Opšti imovinski zakonik za knjaževinu Crnu Goru* (Cetinje, 1888); A. Shek, *Allgemeines Gesetzbuch über das Vermögen für das Fürstentum Montenegro* (Berlin, 1893, hukuk tarihi bakımından dikkate değer bir giriş ihtivâ eder); C. von Sax, *Geschichte des Machtverfalles der Türkei* (2. tab., Wien, 1913, 1919). Bunlara ilâveten: C. A. Levi, *Venezia e il Montenegro* (Venedik, 1896); A. Schwarz, *Montenegro* (Leipzig, 1883); Jovan Cvijić, *La Péninsule Balkanique, Géographie Humaine* (Paris, 1918); Eugène Pittard, *Les peuples des Balkans* (Paris, 1920); L. Bresse, *La Monténegre inconnue* (Paris, 1920); N. Krebs ve F. Baum, *Die Kriegsschauplätze auf der Balkanhalbinsel* (Leipzig, 1916); Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1318), VI; *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1314), V; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı hakikat* (İstanbul, 1326).

(BESİM DARKOT.)

KARADENİZ. Kıt'alar arası iç-deniz (eskiden Pontus Euxinos) olan Karadeniz (Krüm-

mel (*Handbuch der Ozeanographie*, I, 50)'e göre, Avrupa'nın cenûb-i şarkîsinde, garpta—Balkan yarım-adası, şimâlde — şarkî Avrupa'nın cenûp kısmı, şarkta — Kafkasya ve cenûpta — Anadolu ile çevirili olup, şark-garp istikametinde uzanır. Bir taraftan kıt'aların içine fazla sokulmuş ve diğer taraftan Okyanus ile irtibatının ancak bir takım boğazlar ve iç-denizler ile te'min edilmiş olması (İstanbul ve Çanakkale boğazları ile Marmara, Ege denizleri ve Akdeniz) Karadeniz'i, idrografik bir takım husûsiyetleri hâiz, tamâmiyle bir iç-deniz hâline getirmiştir (mesâhası 424.000 km².). Karadeniz, Marmara ve Akdeniz gibi, şark-garp istikametinde uzanan ellips şeklindeki büyük bir depresyonun hemen tamâmını işgâl etmektedir. Bunun büyük mihveri 1.170 km. (Burgaz—Poti) olup, şimâl ve cenûpta uzunluk kıymetleri tedricî bir surette azalmaktadır (Varna-Sohumkale = 1.050 km. ve Köstence—Tuafsa = 825 km.). Genişliğine gelince, Kırım yarımadasının yaptığı çıkıntı müstesnâ, şarktan garba doğru artmaktadır. Rize — Sohumkale = 225 km., Giresun — Tuapse = 350 km., Ordu — Novorossiysk = 420 km., Samsun — Kerç = 480 km., İnebolu — Kırım = 265 km., Ereğli — Odessa = 600 km., boğaz medhali — Köstence = 350 km.).

Karadeniz, Akdeniz ve Marmara'nın aksine olarak, körfez itibârı ile fakirdir. Bu mâhiyeti hâiz girintiler, havzanın garp kısmında, Odessa, Varna ve Burgaz körfezleridir. Anadolu sâhilindeki girintiler, irili-ufaklı koylar olup, pek azı mahfûz liman vasfını hâizdir; bunların başlıcaları Ereğli, Sinop, Vona ve Polathâne'dir. Karadeniz'in bir parçası gibi telâkkî edilen Azak denizinin (mesâhası 38.000 km.²) kıyıları daha girintili-çıkıntılı olup, Odessa körfezi etrafındaki kıyılara benzemektedir. Hâricî şekil bakımından, Karadeniz'in en mühim husûsiyetlerinden biri de ada itibârı ile son derece fakir olmasıdır. Filhakika bu denizde ada nâmı altında, yüksek sâhiller önünde 10 — 30 m. yüksekliğinde bir takım kayalıkların alçak sâhiller önünde kil ve kumlardan müteşekkil, deniz seviyesine yakın küçük parçalar vardır ki, bunların bir kısmı Anadolu sâhillerinde, bir kısmı Bulgaristan'ın kara sularında, bir kısmı da Odessa körfezi kıyılarında ve Tuna deltası açığındadır.

Karadeniz'in çerçevesinde yüksek dağlar ile yaylalar ehemmiyetli bir yer işgâl etmektedir. Alçak yaylaların, bilhassa Azak denizi kenârı ile Odessa körfezi etrafında, geniş bir sâha kaplamasına mukabil, ovaların işgâl ettiği sâha çok mahduttur. Havzanın garbı, bilhassa cenûp ve şark kısımları, yüksek dağlar ile çerçevelenmiştir. Cenûpta Çoruh nehrinin ağız kısmı ile aşağı Sakarya arasında sıralanan şimâlî Anadolu dağları, sâhile muvâzî olarak uzandıklarından, körfez ve yarım-ada husûsiyetini hâiz ehemmiyetli girinti ve çıkıntıların teşekkülüne imkân vermemiştir. Türkiye'nin Karadeniz kıyılarının ada itibârı ile fakirliği de bundan ileri gelmektedir. Kefken, Şile önündeki Keçi ve Giresun adaları küçük birer kaya parçasından başka bir şey değildir. Sarp ve yüksek olan şimâlî Anadolu kıyıları önünde ovalar mahdut olup, başlıcaları Bafra ve Çarşamba ovalarıdır. Kocaeli ve Çatalca yarımadaları kısmında, Karadeniz'e çerçeve vazifesini gören relief şekli, daha ziyâde, yayla karakterini hâizdir. Havzanın garp tarafındaki Bulgaristan kıyıları, dağların vaziyeti ve deniz istilâsına mârûz kalan topografyanın arzettiği husûsiyet icâbı, yumuşak arâziden müteşekkil bölgenin, akar-sular tarafından, genişçe vâdiler ile parçalanmasını mûcip olmuştur. En mühim girintiler — Burgaz ve Varna körfezleri olup, çıkıntı ise, bunlar arasındaki Emine burnudur. Trakya'da sâhile muvâzî olarak uzanan Istranca dağları dik ve sarp bir kıyı meydana getirmiştir. Burada kayda değer biricik girinti İğne-Ada koyudur. Karadeniz'in şark kıyılarını çerçeveleyen Kafkasya dağları, yüksek, sarp, az girintili ve çıkıntılı bir kıyı meydana getirmiştir. Sohumkale nin cenûp kısmı ile Batum arasında düz ve alçak bir kıyı vardır ki, burası Rion depresyonuna tekabül etmektedir. Havzanın şimâl kısmı, Kırım yarımadasının cenûp ve cenûb-i şarkî kısmı müstesnâ, alçak bir yaylanın (30 — 50 m.) kenârı ile bunun önünde yer-yer teşekkül etmiş olan mahdut kıyı ovaları ile çerçevelenmiştir. Buralardaki kıyı okları ile kıyı kordonları en güzel misâli Odessa körfezi etrafında görülen çok girintili ve çıkıntılı bir sâhil husûle getirmiştir. Limanların başlıcaları: Dnepr, Bug ve Dnester limanlarıdır.

Havzanın jeoloji tarihi bakımından, Karadeniz, bugünkü şeklini alıncaya kadar, uzun bir tekâmül devresi geçirmiştir ki, bunun başlıca safhaları şöyle hülâsa edilebilir: daha orta miosenin sonundan itibâren, Karpatların ve Balkanların şarkında şarkî Akdeniz bölgelerini kaplayan denizler garbî Akdeniz'den ayrılmıştır. Bugün bu iç-denizin bakiyelerini temsil eden laküstr yahut bahrî havzalar Macaristan'da Balaton gölü, Karadeniz, Hazer ve Aral denizleridir. Bu büyük iç-denizde bir takım havzalar var idi ki, bunlar, devirlere göre, ya müstakil vaziyette yahut birbirleri ile birleşmiş bir hâlde idiler.

Bunlar, garptan şarka doğru, sırası ile : 1. Macar, 2. Romanya, 3. Karadeniz ve 4. Hazer-Aral havzalarıdır. Üst neojende şimâl-i garbîde Tuna vâdisi üzerinden Macar havzası ile irtibat hâlinde olan Romanya havzası, esâs itibârı ile, Transilvanya Alpleri ile çerçevelenmiş bulunan bugünkü aşağı Tuna vâdisi üzerinden Besarabya ovalarına, Odessa ve Kerson bölgesine kadar, cenûbî Ukrayna yaylasına ve Kırım dağlarına kadar uzanıyordu. Bugünkü Karadeniz 'in şimâl-i garbî kısmı bu havzanın bakiyesidir. Asıl Karadeniz havzası, Azak denizini, bugünkü Karadeniz 'in şark kısmını ve Sinop yarım-adası dâhil olmak üzere, bütün cenûbî Karadeniz 'i içine almakta ve şarkta geniş bir sâha üzerinde yayılan Hazer-Aral havzası ile irtibat hâlinde bulunmakta idi.

Pliosende göller tarafından işgâl edilen bu havzalarda teessüs etmiş olan göl rejimi, bunların rüsûplarla dolması ve bir kısmının da deniz istilâsına mârûz kalması suretiyle nihâyete ermiştir. Dördüncü zamanda Akdeniz sularının Ege bölgesini, bu zamanda açılan Çanakkale boğazı vâsıtası ile, Marmara 'yı ve buradan İstanbul boğazı yolu ile, Karadeniz 'i istilâ etmiştir. Böylece Akdeniz âlemine katılan Karadeniz 'in seviye ve sâhası, dördüncü zamanın devirleri esnâsında geçirmiş olduğu tekâmül safhaları henüz tamâmiyle aydınlanmamıştır.

Karadeniz 'in deniz altı topografyasına gelince, bunun reliefini gösteren haritalar (en yenisi için bk. *Carte générale bathymétrique des océans*, 3. tab., 1938, levha A IV) tetkik edilirse, sular altı reliefi ile kıt'a reliefi arasında gâyet sıkı bir münâsebet mevcut olduğu görülür. Filhakika Anadolu 'nun yüksek dağlık kenârı ile Kafkasların ve Kırım yarım-adasının yanı-başında büyük derinlikler olduğu hâlde, şimâl ve şimâl-i garbîde geniş sâhaları kaplayan az derin bir bölge bulunmaktadır. Şelf sâhası, havzanın şimâl-i garbî kısmı ve Azak denizi müstesnâ, her tarafta dardır. Kırım yarım-adasının cenûp ve cenûb-i şarkîsi ile Kafkasların eteğinde ve Anadolu kıyıları önünde, bâzı yerlerde kıyının yanı-başında büyük derinlikler başlamaktadır (13°—18°). 1800 m. ötesinde eğimler tekrar tatlılaşmaktadır. Karadeniz 'in dibi, 2.000 m. etrafında, geniş bir sâhada, düz gibidir. Bunun içine, Kırım ve Anadolu sâhilleri ortasında, aş.-yk. mütenâzır bir vaziyette 2.200 izobatnın çerçevelediği en derin bölge mevcuttur. Karadeniz 'in şimdiye kadar bilinen en derin yeri (2.244 m.) burada olup, Kerempe burnu açıklarında, kıyıdan 80 km. kadar mesâfededir. Karadeniz 'e Kerç boğazı ile bağlı olan Azak denizi, sığ bir deniz olup, âzamî derinliği ancak 15 m. 'dir.

Deniz dibinin tabiatına gelince, şelf sâhasında dip deposu, umûmiyetle, alüvyonlar ile canlıların enkazından müteşekkildir. Denizin en derin kısmı mâviye çalan gri renkte ince elemanlı bir çamur tabakası ile örtülüdür. Uzvî bekayâdan meydana gelen bu çamur, sülfatların redüksiyonu ile çok mıkdarda kükürtlü idrojen hâsıl eden bakterileri ihtivâ etmektedir. Karadeniz 'deki depolaşma şartlarını tetkik eden A. N. Arhangelskiy ve arkadaşları bu denizin derin yerlerindeki depoların mâhiyeti ve teşekkül şartları ile şimâlî Kafkasya petrol bölgesinde petrolleri hâvî rüsûbî arâzinin tabiat ve teşekkül şartlarını mukayese etmişler ve hemen-hemen birbirinin aynı olduğu neticesine varmışlardır. Azak denizinin dibinde, kavka'alar ile karışık, yumuşak ve gevşek bir çamur vardır. Banklar üzerinde ve civarında dip, kum ve kavka'alar ile örtülüdür,

Statik bakımından Karadeniz 'in suları. *a.* Suhûnet. Riyâzî iklim tasnifi bakımından, mûtedil mıntaka dâhilinde bulunan Karadeniz, yazın subtropikal vaziyette olan Akdeniz âlemine dâhil olmakta ve kışın ise, daha ziyâde şarkî Avrupa kontinental iklim sâhasının te'siri altında bulunmaktadır. Yazın Karadeniz havzasında satıh sularının suhûneti, temmûz — ağustos aylarında, 20°— 26° arasındadır (bâzan 28° — 29° 'ye kadar yükselir). Ağustos ayında, havzanın cenûb-i şarkî kısmı, diğer kısımlardan bir az daha sıcaktır. Kışın şubat ayında, satıh sularının suhûneti Odessa körfezi etrafında, ortalama olarak, 2° —3° 'ye kadar düşmektedir. Suhûnet, buradan cenûp ve cenûb-i şarkîye doğru gittikçe tedricî bir surette artarak, Kerempe burnu açıklarında 7° 'yi bulur. Odessa körfezi kıyılarında ve Azak denizinde suhûnet hemen her sene, 0° 'nin altında donma noktasına kadar düşer. Bunda suyun tuzluluk derecesinin az oluşunun da te'siri vardır. Şiddetli kışlar esnâsında Dnestr limanından Dnepr limanına kadar olan sâha, muvakkat bir zaman için (umûmiyetle kânun II. ve şubat ayları), donar. Odessa ve Kerson limanlarını gemilere açık bulundurmak için, buz-kıranlar kullanılır. Fevkalâde soğuk olan senelerin kışlarında (msl. 1928/1929 kışında olduğu gibi), Romanya ve Bulgaristan kıyılarının donduğu da vâkîdir. Böyle şiddetli kışlarda, Tuna ağızlarından ve daha cenûptaki Romanya ve Bulgaristan kıyılarından kopan buz parçaları, cereyân ile cenûba doğru sürüklenerek, bâzan İstanbul boğazına kadar gelir ve burada yığılarak, iki kıyı arasında münâkaleyi güçleştirirler. Azak denizinde don 3 — 4 ay devam eder ve buzun kalınlığı 70 cm. 'i bulur.

b. Derinliklerde suhûnetin tahavvülü. Karadeniz 'de bütün sene satıh ile derin tabakalar arasında suhûnet farkı mevcûttur. Yalnız bu fark, sıcak ve soğuk mevsimlerde birbirinden, esâslı denecek derecede, farklıdır. Şöyle ki, temmûz ve ağustos aylarında, Karadeniz 'in orta kısmında, satıhta suhûnet 22° — 25° 'yi bulabilir. Bu sıcaklık 50 m. 'ye doğru 7,4° — 7, 9° 'ye kadar düştükten sonra, derinliklere doğru, yavaş-yavaş artmağa başlar; 75 m. derinlikte 8,1° — 8,3° civarında olan suhûnet, tedricî bir surette artarak, 2.000 m. derinlikte 9.0° 'yi bulur. Kışın, vaziyet bunun aksidir : şubat ve mart aylarında, yine denizin orta kısmında, satıhta suhûnet 7° — 7,5° civarındadır. Bu sıcaklık, 25—50 m. arasında, 6,8° — 7° 'ye düştükten sonra, derinliklere doğru yavaş-yavaş artar; 100 m. civarında 8,5° olan suhûnet, tedricî bir surette artarak, 2.000 m. derinliğinde, 9° 'yi bulur. Görülüyor ki, kışın, Karadeniz sularında bâriz bir suhûnet taakküsü vardır; yâni suhûnet derinlikle azalacağı yerde, bil'akis artmaktadır. Bu artış, oseanograflara göre, İstanbul boğazı vâsıtası ile, derinliklerden Akdeniz 'in kesîf, tuzlu ve aynı zamanda sıcak olan sularının Karadeniz havzasına gelmesi ve dipte toplanması neticesidir. Karadeniz 'de, senelik suhûnet tahavvülü, 100 m. 'nin altında, hemen-hemen hissedilmemektedir. Bu derinliğin altında dibe kadar gâyet ağır bir artış vardır. Sene içinde derin tabakaların suhûneti Karadeniz 'in her tarafında 9° civarındadır.

c. Karadeniz 'de satıh sularının tuzluluğu okyanuslardaki normal tuzluluğun (35 $^0/_{00}$) altındadır. Bu hâl, Karadeniz 'e dökülen büyük akar-suların getirmiş oldukları çok mıkdarda tatlı sudan ve bizzat denizin sathına düşen yağıştan ileri gelmektedir. Tuzluluğun az oluşunda, buharlaşmanın nisbeten ehemmiyetsiz oluşunun da bir te'siri olsa gerektir. Karadeniz 'in orta kısmında, satıhta tuzluluk 18 $^0/_{00}$ kadardır. Bu mıkdar, garba ve şimâle doğru gidildikçe azalmaktadır (Romanya, Bulgaristan ve Trakya kıyılarının açığında 16 $^0/_{00}$, Odessa körfezinde 10 $^0/_{00}$ ve hattâ daha azdır). İlk baharda, nehir suları arttığı zaman, büyük nehirlerin ağızlarının açığında, kilometrelerce sâhada, tuzluluk çok azalır. Azak denizine gelince, burada tuzluluk, her tarafta, 11 $^0/_{00}$ den azdır ve Taganrog körfezinde 7 $^0/_{00}$ 'ye düşer. Tuzluluk, satıhtan dibe kadar mütemâdiyen artarak, burada 22, 4 $^0/_{00}$ 'ü bulmaktadır. Şu hâlde, Karadeniz 'in orta kısmında, satıhtaki tuzluluk ile 2,000 m. 'nin altındaki tuzluluk arasında oldukça ehemmiyetli bir fark olmakla berâber, yanı-başındaki Marmara denizinde (satıhta 22 $^0/_{00}$, büyük derinliklerde 38,5 $^0/_{00}$) olduğu kadar değildir. Dipteki bu fazla tuzluluğun Akdeniz menşe'li sulardan geldiği tahmin edilmekte idi. Fakat son senelerde İstanbul boğazı bölgesinde yapılan idrolojik mâhiyetteki araştırmalar (Orhan Ilgaz — Phil. Ullyott), bahis mevzuu suların boğazın Karadeniz medhalinde 50 m. kadar derinlikte, yarım dâire şeklinde bir eşiğin mevcûdiyeti yüzünden ve aynı zamanda boğazdaki türbülanslı akışta, türbülâns derecesinin yüksekliği dolayısı ile, üst akıntının suları ile (Karadeniz 'den gelen sular) alt akıntı sularının (Marmara 'dan gelen Akdeniz menşeli sular), birbirlerine fazla karışması neticesi, tekrar Marmara 'ya sürüklenerek, Karadeniz 'e çıkamadığını göstermektedir. Yine aynı araştırmalar, şiddetli lodos fırtınaları esnâsında Marmara sularının, boğaz oluğu vâsıtası ile, Karadeniz 'e aktığını, fakat giden suların üstteki az kesîf sular ile karışması neticesi, orta tuzlulukta olduğunu göstermektedir. Bu araştırmalara göre, Karadeniz 'in çok derin yerlerinde tuzluluğun nisbeten az oluşu, ortaya atılan bu yeni faraziyeyi te'yit eder mâhiyette görülmektedir.

Karadeniz 'in dip suları münâsebeti ile, eski ve yeni, bu iki nokta-i nazardan hangisinin hakikate yakın olduğunu ilerideki oseanografik tetkikler (bilhassa boğazın Karadeniz medhalinde bir eşiğin mevcût olup-olmayışı meselesi) gösterecektir. Fakat meselenin bununla da halledileceği kanâatinde değiliz. Bize göre, havzanın paleo-coğrafyası (bilhassa Karadeniz 'in dördüncü zamanda kısa fâsılalar ile bir birini tâkip eden vaziyetleri) etraflıca bilinmeden, bu denize âit bâzı meselelerin hallî mümkün olamayacaktır.

d. Suyun içinde münhal bulunan gazlar. Bilindiği üzere atmosferle çok geniş bir satıh üzerinde temâs hâlinde olan deniz suyu, münhal hâlde havadaki gazları ihtivâ eder. Umûmiyetle deniz suyunun ihtivâ ettiği azot pek az mütehavvildir ve münhal azotun mıkdarı hemen-hemen derinlikten müstakildir. Karadeniz sularının tahlili göstermiştir ki, bütün su kütlesi azot ile meşbû olmakla berâber, mıkdar satıhtan dibe doğru artmaktadır. Bu hâl, belki de nitratların redüksiyonu ve uzvî maddelerin inhilâli neticesidir. Karadeniz sularında asit karbonik de derinlikle artmaktadır. Bu hâl, yine uzvî maddelerin inhilâli ve sülfatların redüksiyonundan ileri gelmektedir.

Bu denizde oksijen yalnız satıh sularında vardır ve 70 — 120 m. derinlikler altında oksijen

mıkdarı sür'atle azalır. Bunun sebebi, bu kısımda karadan denize ve denizden karaya doğru esen rüzgârların husûle getirdikleri konveksiyon cereyânlardır. Şâkulî istikamette olan bu cereyânlar, atmosfer ile temâs hâlinde olan sathî tabakalardaki oksijeni derinliklere yayar.

Karadeniz'de oksijenin, ehemmiyetsiz bir derinlikte (150—220), ortadan kalkmasının sebebi, Karadeniz'de birbiri üzerindeki tabakalar arasında mevcût tuzluluk ve dolayısı ile kesâfet farklarının, muayyen bir derinlikten itibâren, kürenin başka denizlerinde ve okyanuslarda hayvanî hayatın inkişâfına imkân veren ve suyun muntazam surette havalanmasını te'min eden şâkûlî bir sirkülâsyonun te'sisine tamâmiyle mâni olmasıdır. Soğuk olan sathî tabakaların, yaza nazaran, daha kesîf olduğu kış mevsiminde bile, derin tabakalar dâimâ ağır olup, böyle bir sirkülâsyona imkân vermemektedir. Açıkta, takriben 180 m.'nin altında, oksijen tamâmen kaybolmakta ve kükürtlü idrojen (H_2S) başlamaktadır. Bu zehirli gazın mıkdarı derinlik ile artar ve dibe yakın yerlerde, litrede 7 cm.^{3}'ü bulur. Karadeniz'in derin sularında kükürtlü idrojenin mevcûdiyeti 1890'da anlaşılmış ve o zaman bunun denizin dibindeki durgun sularda uzvî maddelerin inhilâli ile husûle geldiği farzedilmiş idi. Bugün de bu izah tarzı bertaraf edilmiş olmamakla berâber, bu denizdeki kükürtlü idrojenin büyük kısmının sülfatların redüksiyonu ile husûle geldiği de kabûl edilmektedir. Bunda esâs rolü oksijen olmayan bir muhitte yaşayan bakteriler oynamaktadır. Karadeniz'de oksijen ile kükürtlü idrojenin hudûdunu tâyin etmek, bu sularda hayatın hudûdunu tesbit etmek demektir. Filhakika bu hudut su kütlesini, birbirinden esâslı şekilde farklı olan, iki kısma ayırmaktadır: 1. kalınlığı 180—200 m. kadar olan sathî kısım (yüzlek deniz) olup, burada oksijen bol mıkdarda mevcûttur ve bundan dolayı mikroskopik hayvan kümeleri (plancton) itibârı ile zengindir. 2. Bunun altında bulunan ve kalınlığı 2.000 m. kadar olan alt tabaka (derin deniz) bakterilerin husûle getirdikleri kükürtlü idrojen ile zehirlenmiştir. Burası münhasıran bahis mevzuu bakteriler ile meskûndur.

Dinamik bakımdan Karadeniz'in suları. *a.* Sulardaki seviye tahavvülleri, her ne kadar Karadeniz ile Azak denizinde medd ve cezirin te'siri, yok denecek derecede, ehemmiyetsiz ise de, bu iki denizde suların seviyesi seneden-seneye ve hattâ aynı sene dâhilinde, tahavvüllere mârûz bulunmaktadır. Bu tahavvüller, kısa müddetli olup, sâhile civar yerlerde husûle gelmektedir. Bunları tevlid eden âmiller, bir cihetten devamlı surette esen rüzgârlar ile iki nokta arasındaki tazyik farkıdır (seiche hâdisesi). Bu suretle husûle gelen seviye değişikliğinin derecesi 10—30 cm.'dir. Fakat bâzı fevkalâde hâllerde, şiddetli fırtınalar esnâsında, 1 m.'yi bulabilir. Bunlar hâricinde seviye tahavvülü üzerine te'sir eden âmiller Karadeniz'e dökülen nehirlerin muayyen zamanda getirdiği su mıkdarı ile havzanın bütün sathına ve yahut bir kısmına düşen yağışın senelik yahut mevsimlik tahavvülleri ve nihâyet zelzele dalgalarıdır.

b. Akıntılar. Karadeniz'e dökülen akarsular (bilhassa Tuna ve Odessa körfezine dökülen büyük nehirler) ve havzanın sathına düşen bol yağış, buharlaşma ile alınan suyu (bu senelik 354 km.^{3} olarak hesap edilmiştir ki, aş.-yk. 840 mm. irtifaında bir su tabakasına tekabül eder) telâfî ettikten başka, bu denizin seviyesini Marmara ve Ege denizinin seviyesinden bir mıkdar (aş.-yk. 50 cm.) yüksek bulundurmaktadır. İşte bu seviye farkı Karadeniz'in garp kısmında, İstanbul boğazına doğru umûmî bir cereyânın husûlünün esâs sebebidir. A. Merz'in cereyân ölçülerine ve diğer müşâhedelerine göre, bu cereyânın İstanbul boğazında naklettiği, yâni Karadeniz'den dışarı çıkardığı su mıkdarı 12.600 m.^{3} *sec*'tir. Makaroff'un hesaplarına göre, bu mıkdar senede 400 km.^{3}'tür. Bu akıntının taşıdığı su mıkdarı ve sür'ati, Karadeniz'deki atmosfer vaziyetleri ile yakından alâkalıdır. Şimâl rüzgârları estiği zaman akıntının sür'ati fazlalaştığı gibi, naklettiği su mıkdarı da artar. Sâkin havalarda ve bilhassa cenûp rüzgârları estiği esnâda, akıntının sür'ati azalır. Suların en bol olduğu mevsim ilk baharda dır. Karadeniz'in şimâl-i garbî kısmı ile garbından İstanbul boğazına doğru yol alan suların bir kısmı boğaza girerek, Marmara ve Akdeniz'e giden üst akıntıyı meydana getirir. Diğer bir kısmı da, şarka doğru atılarak, Anadolu kıyıları boyunca, muntazam sür'atli (saatte 1,3 km.) bir akıntı meydana getirir. Bir kısım oseanograflara göre, Sinop'un bir az garbında bu ana cereyândan ayrılan bir kol, Kırım'a doğru Karadeniz'i mâilen kat'eder. Bu yarım-adanın cenûbunda, Kafkas kıyılarını yalayarak gelen ana cereyâna karışır. Şarka doğru giden esâs cereyânı, Anadolu'nun ehemmiyetli akar-suları (Sakarya, Filyos, Kızıl-Irmak, Yeşil-Irmak, Çoruh) taşıdıkları bol tatlı sular ile beslerler. Kafkasya kıyılarında olduğu gibi, burada da kıyıya dökülen nehirlerin akıntının sür'ati üzerine müsbet bir te'sir yapmaları muhtemeldir.

Havzanın şekli dolayısı ile, Hopa'dan sonra şimâle doğru istikamet değiştiren akıntının

Çoruh, Rion ve Kafkaslardan inen diğer ehemmiyetli akar-suların getirdikleri tatlı sular ile sür'ati artar. Yine kıyının dış şekline uyan akıntı şimâl-i garbîye doğru yol alır. Kerç boğazından itibâren Azak denizinden gelen üst akıntı bu ana cereyânı takviye eder. Kırım yarım-adasının dış şekline uyan cereyân, cenûba doğru kıvrılır ve yarım-adanın cenûp ucunu döndükten sonra, ikiye ayrılır: bir kol — havzasının garp sâhilini tâkiben boğaza doğru giden cereyâna katılmak üzere şimâl-i garbî ve garp istikametini alır. Diğer kol — şimâl-cenûp istikametini alır ve Anadolu kıyılarını tâkip eden esâs akıntıya karışır. Akıntılar üzerine verilen bu izâhattan anlaşıldığına göre, Karadeniz'de, bu denizin çevresini bir saat akrebinin aksi istikamette dolaşan umûmî bir akıntı sistemi vardır. Bununla berâber, bu umûmî sistem içinde de tâlî bir takım sistemler mevcûttur. Filhakika Sivastopol'den geçen tûl dâiresinin şark ve garbında kalan parçalarda birbirinden müstakil, fakat istikametleri aynı olan iki akıntı sistemi müşâhede edilmiştir. Ayrıca bu sistemler içinde de, mevziî mâhiyette, ters akıntılar vardır. Alt akıntıya gelince, boğaz balıkçılarının eskiden beri mevcûdiyetini sezdikleri bu akıntı, ilk defa 1871'de, Spratt tarafından, teknik metodlar ile tetkik ve mevcûdiyeti tâyin edilmiştir. Bundan sonra, sırası ile, Wharton, Makaroff, A. Merz ve son senelerde Phil. Ullyott ve O. İlgaz, bahis mevzuu akıntıyı tetkik etmişlerdir. Yapılan araştırmalara göre, Karadeniz, az tuzlu satıh sularının altında, İstanbul boğazı vâsıtası ile derinden gelen çok tuzlu sular ile beslenmektedir. Boğazdaki bu alt akıntının tuzluluğu, Nielsen'e göre, 35 ‰ tir. Hâlbuki satıh sularınınki, yine ona göre, 18—19 ‰'dur. J. Rouch diğer oseanograflar gibi, boğazdan gelen daha tuzlu ve daha ağır suların dibe gittiği ve orada evvelden mevcut sular ile karışarak, tuzluluğun 22—22,5 ‰ olan suları meydana getirdiği kanâatindedir. Yukarıda tuzluluk bahsinde bildirildiği gibi, son senelerde boğazda yapılan müşâhedeler ve Robert Kollej hidrolik laboratuarında yapılan tecrübeler, alt akıntının Karadeniz'e ulaşamadığını da göstermiştir.

Karadeniz'in yolları ve limanlar. Karadeniz daha ilk çağda o zamanki medenî âlemin ağırlık merkezlerinden biri olan Akdeniz havzasının siyâsî ve ticârî hayatında yer almağa başlamıştır. Filhakika Akdeniz ve onun bir parçası olan Karadeniz, kara yolları ile birlikte, istikamet ve şekli dolayısı ile eski dünyanın büyük bir yolu oldu ve bu yol boyunca biribiri ile temâsa gelen şark ve garp âlemleri arasında mübâdele teessüs etti. Her ne kadar, Akdeniz ile Karadeniz arasında, yunanlılardan evvelki bahrî münâsebetler hakkında bilgimiz henüz pek az ise de, milâddan 11—12 asır kadar evvel fenikelilerin Karadeniz'de seyrüsefer ettikleri ve buralarda pazar yerleri kurdukları bilinmektedir. Ege gemicilerinin de, bunlar ile muâsır olarak yahut daha evvel, bu denizde dolaştıkları muhakkak sayılabilir. Şarkî Akdeniz ticâret ve kolonizasyonunda fenikelileri istihlâf eden yunanlılara bunlar rehberlik etmişlerdir. İlk çağda Karadeniz kıyılarında kurulmuş olan yunan kolonilerinden bir çoğunun, nüve hâlinde, fenikeliler zamanında mevcût olması ve yunanlıların hâkim olduğu devirde bu yerlerin inkişâf etmiş bulunması kuvvetle muhtemeldir. Yunanlıların Karadeniz kıyılarına hâkim oldukları devirde bu denizdeki seyrüseferde büyük bir gelişme olmuştur. Karadeniz'in her tarafında kurulmuş olan kolonileri vâsıtası ile yunanlılar, musonlar Asya'sı ile, orta Asya'dan Hazer denizi kıyıları, şimâlî İran, Kafkasya, şimâl-i şarkî Anadolu üzerinden Karadeniz kıyılarına gelen ticârî emtianın garba naklini inhisarları altına almışlardı. İstanbul'un şarkî Roma imparatorluğunun merkezi oluşu, Karadeniz'in yalnız siyâsî bakımdan değil, aynı zamanda ticâret bakımından da ehemmiyetini arttırmıştır. Bu devirde İran vâsıtası ile orta Asya'dan ve Hindistan'dan gelen mallar, Trabzon limanı üzerinden, İstanbul'a sevkedilmekte ve buradan da Akdeniz ve Avrupa'nın diğer kısımlarına dağılmakta idi. Diğer büyük bir ticâret yolu da Baltık'tan başlayıp, Kırım'a gelmekte ve buradan İstanbul'a kadar uzanmakta idi. Orta çağda sâhaya italyan bahrî cümhûriyetlerinin girdiğini görüyoruz. Bunların içinde bilhassa cenevizliler ve ikinci derecede venedikliler Karadeniz limanları ile doğrudan-doğruya ticâret yapmışlar ve bu deniz kıyılarında bir çok koloniler meydana getirmişlerdir. Müstahkem ceneviz ticâret şehirleri birer mübâdele merkezi olup, buralarda Hindistan, Çin, orta Asya ve İran menşe'li ticârî emtia ile şarkî Avrupa, Akdeniz ve Bizans'tan gelen mallar alınıp satılıyordu. Bunlar aynı zamanda balık ve esir ticâreti ile iştihar etmiş şehirler idi.

İstanbul'un türkler tarafından fethinden pek az sonra Kırım'ın şark sâhilleri ile Azak denizinin cenûbundaki Ceneviz hâkimiyetine son verildi. Şimâlî Anadolu kıyılarındaki koloniler de aynı âkıbete uğradı. Bundan sonra Karadeniz üç asır kadar, türklerin mutlak hâkimiyeti altında, bir türk denizi hâlinde kaldı. XIX. asırda sâhaya garbın büyük denizci ve tüccar

milletlerinin girmesi ile seyrüseferin canlanmağa başladığı görülüyor. Karadeniz'in şimâl kıyılarında modern limanların inşâ edilmesi ve bunların kara, su ve demir yolları ile iç kısımlara bağlanması bu zamana tekabül eder.

Eskiden olduğu gibi, bugün de Karadeniz'in dünya deniz yolları arasındaki yerini tabi'î şartlar tâyin etmektedir. İşte bundan dolayıdır ki, Karadeniz âleminin Akdeniz ve bu vâsıta ile de dünyanın diğer kısımlarına bağlanmasında boğazların oynadığı rol hiç bir zaman ehemmiyetini kaybetmemiştir. Karadeniz'in muhtelif taraflarında bulunan liman ve iskelelerden gelen yollar, İstanbul boğazı medhalinde birleşerek, bir ana yol hâlini almakta, Akdeniz ve boğazları Karadeniz'e rapteden yol da, boğazdan sonra, muhtelif liman ve iskelelere müteveccih, bir takım kollara ayrılmaktadır.

Eğer XIX. asırdan bu yana, Karadeniz'de, eski çağlara nazaran, bâzı değişiklikler olmuş ise, bunlar daha ziyâde teferruâta âittir. Karadeniz'in şark ve şimâlindeki limanların ticârî hinterlandları, daha şimâl ve cenûptan geçen kara, demir ve deniz yolları tarafından kendilerine celbedilmek suretiyle, daralmıştır. Fakat cenûbî Rusya, Kafkasya'nın iktisâdî kalkınması ve bu bölgeleri Karadeniz limanlarına bağlayan bir demir yolu şebekesinin vücûda gelmesi, birinci ve hattâ kısmen ikinci cihan harbine tekaddüm eden senelerde, rus limanlarını inkişâf ettirdi. Karadeniz'in cenûp kısmına gelince, şimâlî Anadolu kıyılarındaki limanlarda, gerek ticârî hinterlandın genişlemesi ve gerek bunların âit oldukları bölgelerin iktisâdî bakımdan kalkınması sâyesinde, ehemmiyetli gelişmeler görülmektedir. Bunlardan başka, orta Avrupa'yı Karadeniz ve yakın şarka bağlayan Tuna yolunda da bâriz bir inkişâf husûle gelmiştir.

Birinci cihan harbinden bu yana, Rusya'nın ikinci cihan harbinden sonra da Romanya ve Bulgaristan'ın siyâsî ve iktisâdî yapısının arzettiği husûsiyetler, Karadeniz'in beşerî ve iktisâdî hayatında esâslı denilebilecek değişiklikler vücûda getirmiştir. Karadeniz'in **cenûp kıyısı**, bir ucundan diğer ucuna kadar, Türkiye'ye âittir. Adını bu denizden alan bu bölgenin kıyıya muvâzî olarak uzanan dar kısmı, yalnız Türkiye'nin değil, aynı zamanda bütün Karadeniz kıyı bölgesinin nüfusu sık olan bir parçasıdır. Bölgenin şark ve garp kıyılarında kır iskânı dağınıktır. Köyleri teşkil eden evler birbirinden çok uzaktır. Kır nüfusunun sık olmasına karşılık, büyük denilebilecek şehirler üçtür: Zonguldak (36.000), Samsun (44.000), Trabzon (34.000). Diğerleri (Ereğli, Sinop, İnebolu, Ünye, Fatsa, Ordu, Giresun, Rize, Hopa) ticârî hinterlandları mahdût kasabalarla, muayyen bir bölgenin ithâlât ve ihrâcâtını yapan mevzii iskelelerdir. Türkiye'nin biricik kömür şehri ve aynı zamanda kömür ihrac limanı olan Zonguldak son senelerde sür'atle inkişâf etmiş, liman ve te'sisâtı genişletilmiştir. Bunun garbında bulunan Ereğli limanı inşaâtı bitmiştir. Bu da bir kömür limanıdır. İnebolu — Kastamonu'nun iskelesidir. Sinop — Karadeniz'in cenûp kıyısının en mahfûz limanıdır; şehir şark-garp istikametinde uzanan yarım-adanın kara ile birleştiği yerde bulunmaktadır. Bunun şimâl ve cenûbunda olmak üzere, iki liman vardır. Şimâl fırtınalarına karşı mahfûz olanı cenûp limanıdır. Samsun — Türkiye'nin Karadeniz kıyısında en büyük şehri, en faâl limanı ve mühim iktisâdî merkezidir. Samsun'u iç Anadolu'ya bağlayan demir yolu onun ticârî hinterlandını memleketin iç kısımlarına kadar genişletmiştir. Burası, aynı zamanda mühim bir ihracât limanı olup, bilhassa tütün ihrâc eder. Ordu (12.000) ve Giresun (13.000) ticârî hinterlandları dar, mevzi'î mâhiyette birer şehir ve iskeledir. Her ikisinin de mühim ihrâcât maddesi fındıktır. Trabzon [b. bk.] Türkiye'nin şarkî Karadeniz bölgesinin mühim bir şehri ve limanıdır. Şarkî Karadeniz'in yüksek ve sarp dağlarının eteğinde bulunan Rize de mevzii mâhiyette bir şehir (nüfusu 15.000) ve iskeledir. Rize çevresinde çok mıkdarda mandalina ve portakal yetiştirildiği gibi, çay zirâati de yapılmaktadır. Burada bir çay fabrikası kurulmuştur. Çoruh vâdisinden ayrılan bir yolun Karadeniz'e müntehî olduğu yerde bulunan Hopa, Çoruh (Artvin)'un iskelesidir.

Rion depresyonu hâric, Karadeniz'in **şark kıyıları** seyrek nüfusludur. Başlıca şehir ve limanları, cenûb-i şarkîden şimâl-i garbîye doğru, Batum, Poti, Sohumkale, Soçi, Tuapse ve Novorosiysk'tir. Kafkasları kat'eden demir yolunun inşâsını ve Bakû'nun petrollerini ihrâc eden bir liman olmasını müteâkip, Batum gelişmiştir. Nüfusu ikinci cihan harbinden evvel 35.000 kadar idi. Soçi, garbî Kafkasların eteğinde, kaplıcaları ile meşhûr, bir kasabadır. Sohumkale limon, portakal ağaçları ve servilerin meydana getirdiği yeşillik içinde, küçük bir sayfiye şehri ve limandır. Bölgenin en büyük limanı olan Novorosiysk, XIX. asrın sonundan itibâren, inkişâf etmeğe başlamıştır. Birinci cihan harbinden evvel mühim mıkdarda buğday ve çimento ihrâc eden bu şehir, ikinci cihan harbinden evvel, Kuban petrollerinin ihrâc limanı olmuştur. Şehir ikinci cihan harbinde tahribâta uğramıştır.

Havzanın **şimâlinde**; Kırım sâhilleri ve buralardaki şehir ve limanlar için bk. mad. KIRIM. Ukrayna'nın Karadeniz kıyılarında, ilk çağda mütevâzî bir takım yunan kolonileri vardı. Orta çağda, havzanın bu kısmında siyâsî ve iktisâdî ağırlık merkezi Kırım'ın Azak denizi medhali etrafındaki bölgede toplandı. Odessa körfezi etrafındaki bölgenin (tabi'î limanlar bölgesi) canlanması XVIII. asırdan sonradır. Burada yeni şehir ve limanlar kurulmuştur: Odessa, Kerson ve Nikolayev. XVIII. asrın sonunda eski türk kalesi Hocabey'in yerinde kurulan Odessa, Rusya'nın Karadeniz'de en büyük limanı (nüfusu 1939 'da 604.000) olup, ikinci cihan harbinden evvel Avrupa limanlarına buğday ihrâc ederdi. Etnik bakımından haylı karışık bir vaziyet arzeden Besarabya'nın Dnestr limanı kıyılarında bulunan Akkerman (Cetatea Alba), Osmanlı imparatorluğu devrinde mühim istinat noktalarından biri idi; bugün mühim bir ticâret merkezidir (nüfusu 34.000 kadar).

Karadeniz münâkalesinde Tuna nehri yolu ehemmiyetli bir mevkî işgâl eder. Filhakika bu yol, orta Avrupa'yı Karadeniz'e, boğazlar vâsıtası ile Akdeniz'e bağlamaktadır. Tuna senenin büyük bir kısmında seyrüsefere elverişlidir. Senede yalnız 3 ay, donma ve yahut cereyânın sürüklediği büyük buz kütleleri dolayısı ile seyrüsefere müsâit değildir. Tuna 3 kol ile denize dökülmektedir: şimâlden cenûba doğru Kilya, Sünne ve Hızırilyas (St. Georges). Bunlardan en ehemmiyetlisi Kilya olmakla berâber, seyrüsefere en elverişli olanı, milletler arası Tuna komisyonuna mensûp mühendisler tarafından, husûsî bir surette derinleştirilmiş olan Sünne'dir. Deltanın başlıca limanları Sünne, Tulçi, Kilya ve İsmail'dir. Bunlardan başka Tuna üzerinde Romanya'ya âit Kalas, İbrail ve Bulgaristan'a âit-Rusçuk limanları vardır. Deltanın dışında kalan Köstence Romanya'nın en mühim limanıdır. Bugün bu yol vâsıtası ile Tuna memleketlerinin sınâî maddeleri yakın şark pazarlarına gelmekte ve aksi istikamette de ham madde ve yiyecek maddeleri gitmektedir. İkinci cihan harbinden evvel bu yoldan yakın şark, Akdeniz ve Avrupa pazarlarına hubûbat, kereste ve petrol (Köstence'den) sevkediliyordu.

Karadeniz'in cenûb-i garbî kıyısında, Bulgaristan, iki limanı (Varna ve Burgaz) ile, Karadeniz'in beşerî ve iktisâdî hayatında yer almaktadır. Hâl-i hâzırda bir liman ve aynı zamanda bir sayfiye şehri olan Varna, milâddan evvel VI. asırda yunanlıların kurmuş oldukları Odessus askerî kolonisinin bulunduğu mevkii işgâl etmektedir. Nüfusu 1933 'te 72.000 idi. Balkan harbinden evvel (1911) Bulgaristan'ın birinci limanı iken, Dobruca ile berâber, hubûbat anbarını ve tonajının 36 %'sını kaybetti. İkinci cihan harbinden evvel ticâreti Burgaz'ınkinden daha az idi. Kendi adını taşıyan ve körfezin nihâyetinde yer almış bulunan Burgaz (Apollonia), son yarım asırda büyük gelişmeler göstererek, ticâret bakımından Varna'yı geçmiştir. Limanın techizâtının, Varna'nınkine nazaran, daha az bir yer kaplamasına mukabil, ticârî hinterlandı daha geniştir. Şehrin nüfusu 1933 'te 46.000 idi. Burgaz'ın ihrâcâtı mâden ve hubûbattır.

Şarkî Trakya'nın Karadeniz sâhili ormanlar ile kaplı olup, nüfusu seyrektir. Büyük şehir ve limanı yoktur. İğne-Ada ve Midye küçük birer iskele olup, ticârî münâsebetleri İstanbul iledir (bilhassa mangal kömürü ve odun). Kilyos yaz mevsiminde bir plaj sâhasıdır. Boğaz bölgesinde kır nüfus kesâfeti arttığı gibi, kasaba ve şehirler de çoğalmaktadır. Burası İstanbul'un te'siri altındadır [bk. madd. BOĞAZİÇİ ve İSTANBUL].

„On binlerin ric'atinde" ismi geçen, Ksenefon'un tasvir ettiği Kalpe limanı — Şile olacaktır. Bizanslı Stefanos, İstanbul boğazından çıkan ve şarka giden gemiler için, Karadeniz'de ilk mahfûz limanın Kalpe adında bir şehir olduğunu bildiriyor. Bugün İstanbul vilâyetine bağlı bir kazâ merkezi olan Şile, bir şirin kasaba, mevzii bir liman ve aynı zamanda bir sayfiye merkezidir. Üsküdar'a kısmen şose ve kısmen de asfalt olan güzel ve işlek bir yol ile bağlıdır.

Bibliyografya: J. B. Spindler ve F. F. Wrangel, *Materialı po gidrologii Çernago i Azovskago morey* (*Zapiski po gidrografii*, XX, ilâve, 1899, rusça, fransızca hulâsası ile); A. Woeïkow, *Die Tiefseeforschungen im Schwarzen Meere im Jahre 1890* (*Petermanns Mitteil.*, 1891, s. 33—37); N. J. Androussov, *La mer Noire* (*Guide des excursions du VIIe Congrès geologique international*, Petersburg, 1897, fas. 29); J. Schokalsky ve B. Nikitine, *L'Océanographie de la mer Noire, d'après les explorations hydrographiques russes* (*Annales de Géographie*, 1927, XXXVI, 385—400); *Instructions Nautiques, Mer Noire et Mer d'Azov* (*Service hydrographique de la Marine*, nr. 357, 1932); J. M. Schokalsky, *L'Océanographie de la Mer Noire.* (*Comptes Rendus du Congrès International de Géographie* (Varsovie, 1934, I, 259—268); O. Krümmel, *Handbuch der Ozeanographie* (Stuttgart, 1907 ve 1911; 2 cild), 2. tab., 467—468 ve 630—632; Camille Vallaux, *Géographie Gé-*

nérale des Mers (Paris, 1933), s. 625—636; J. Rouch, *Traité D'Océanographie Physique* (Paris, 1943, 1946, 1948, 3 cild); H. U. Sverdrup, M. W. Johnson, R. H. Fleming. *The Oceans, Their Physics, Chemistry and General Biology* (New-York, 1946), s. 649—651 ve 871—872; A. Merz, *Hydrographische Untersuchungen in Bosphorus und Dardanellen* (nşr. L. Möller), Berlin Univ., Institut für Meereskunde, cüz 18, 1928; Ph. Ullyott ve O. Ilgaz, *İstanbul boğazında araştırmalar* (*Türk coğrafya dergisi*, sayı II, V—VI, VII—VIII); ayn. mll., *The Hydrography of the Bosporus* (*Geographical Review*, Jannary, 1946); A. N. Archangelsky, *Brief Outline of the Geological History of the Black Sea* (Leningrad, 1932); ayn. mll., *On the Black Sea Sedimants and their Importance for the Study of Sedimentary Rocks* (*Bull, Soc. Naturalistes de Moscau*, 1927, 28, 30, 32, seri 35, 36, 38, 39, 40); H. N. Pamir, *Dinamik jeoloji* (İstanbul üniversitesi yayın., 1937, sayı 11, I, 463—467); Max Pfannenstiel, *Die Quartärgeschichte des Donaudeltas* (*Bonner Geographische Abhandlungen*, c. 6, 1950); Sava. N. İvanof, *Karadeniz*, I (İstanbul ticâret ve sanâyi odası Ticâret ve sanâyi-i bahriye şûbesi nşr., nr. 36, 1928); Emile Haug, *Traité de Géologie*, II, *Les periodes géologiques* (Paris, 1927), s. 1682—1685 ve 1868—1869; M. Gignoux, *Géologie stratigraphique* (4. tab., Paris, 1950), s. 639—641 (trk. trc. H. N. Pamir, Nuriye Pınar, Enver Altınlı), 1942, s. 638 v.d.; Emm de Martonne, *Traité de géographie physique* (Paris, 1948, 1949, 1950), s. 414—415 ve 842—844; P. Camena d'Almeida, *Etats de la Baltique, Russie* (*Géographie Universelle*), Paris, 1932, V, 93—95; Emanuel Kayser (R. Brinkmann), *Abriss der Geologie*, I, 1940, s. 98—101.— Harita için bk. *Carte générale bathymétrique des océans.* (*3ème édition publiée par le bureau hydrographique internationale*, levha A IV), 1938; W. Heyd-F. Raynaud, *Histoire du commerce du Levand au Moyen Âge*; W. Leimbahc, *Die Sowjetunion* (Stuttgart, 1950); Emm. de Martonne, *Europe Centrale* (*Géogr. Univ.*, II), Paris, 1931; J. Sion ve Y. Chataigneau, *Méditeranée, peninsules méditeranéennes* (*Géogr. Univ.*, VIII), Paris, 1934; R. Vadala, *Samsoun Passé-Présent-Avenir*, Paris, 1934); E. Mamboury İstanbul *Touristique* (İstanbul, 1951) (AHMED ARDEL.)

TARİH

A d ı. Karadeniz'e yunanlılar Πόντος Εὔξεινος ve romalılar Pontus Euxinus veya sâdece Pontus derler. Heredot'ta, Pontus adından başka, coğrâfî tâbirlere de rastlanır: „Cenûp denizi" (IV, 13: ἐπὶ τῇ νοτίῃ θαλάσσα; şimâlden Kimmerioslar buraya kadar iniyorlardı) ve „Şimâl denizi" (IV, 37: ἐπὶ τὴν βορηίην θάλασσαν; Rion nehrinin Kolchosları buraya kadar geliyorlardı). Gûya deniz ilâhlarını teskin etmek maksadı ile, Ἄξεινος („misâfirperver olmayan") yerine, Εὔξεινος-Euxinus („misâfirperver")'u koymakla izah eden yunan halk iştikakı, muhakkak ki, aslında iranî olan *aḫsaena* („karanlık, muzlim")'ya dayanmaktadır. Aslına sâdık bu mâna, bu deniz sularının nisbeten karanlık rengi sebebi ile, Konstantinos Porphyrogennetos (*De adm. imp.*, Bonn, s. 132) 'ta X. asırda muhâfaza edilmiştir: θάλασσα Σκοτεινή („muzlim deniz").

Karadeniz tâbirine XIII. asırdan itibâren tesâdüf olunur. Abu 'l-Fidâ'nın (1273—1331; müellif XIII. asırda İbn Sa'îd'den istifâde etmiştir) ifâdesi sarîhtir: *va yu'rafu baḥr nîṭaş fî zamāninā hāzā bi-baḥr al-Ḳirîm va bi 'l-baḥr al-Asvad* (*Kitāb taḳvîm al-buldān*, nşr. M. Reynaud ve M. G. de Slane, Paris, 1840, s. 31; frns. trc. Reynaud, II-1, 38 ve II-1, 316: Tuna nehri al-Baḥr al-Asvad'e dökülür) ve mâlûmdur ki, Abu 'l-Fidâ'nın Karadeniz muhiti hakkında bilâ-vâsıta bilgisi var idi. 1265 'te Bizans ile Venedik arasında akdedilmiş olan muâdedenin yunanca şekli bulunmaktadır (*Fontes Rerum Austriacarum*, böl. II, c. XIV, 62). XIV. asrın sonunda Schiltberger'de „kara deniz" tâbirine tesâdüf edilir (krş. ingl. nşr. Telfer, Hakluyd kolleksiyonu, London, 1879, tür. yer.); bununla berâber türk şekli olmayan „büyük deniz" (*ayn. esr.*, s. 79) tâbirini de kullanmaktadır. Hunyadi'nin 1447 tarihli bir mektubunda şu ifâde vardır: „vsque Nigrum Mare, locum scilicet Warna" (bk. *Hunyadmegyei Regeszeti Tarsulat Evkonyve*, Deva, IV, 90).

L. de Saussure (*L'origine des noms de Mer Rouge, Mer Blanche et Mer Noire, Le Globe*, XLIII, 23 v. dd.) tarafından tesbit edilen k a r a sıfatının esâs coğrâfî cihetler ile izahı kabil-i müdâfaa değildir. Fakat J. H. Mordtmann (*EI*, II, 782)'ın izahı da tamam değildir. Ona göre, „Karadeniz'in" eskiden „büyük deniz" diye tercüme edilmesi, bu tâbirdeki *kara*'nın renk göstermediğini, fakat has adlarda ekseriyâ olduğu gibi, „büyük, kudretli, korkunç" mânasına geldiğini isbat eder ki, bu da bu denizin genişliğine, bilhassa fenâ mevsimlerde pek sık olan fırtınalarda, gemiciliğin tehlikelerine uygun düşmektedir". Türkçe Karadeniz isminin umûmîleşmesi, orta çağda tesâdüf edilen ve türk devrine kadar, Kafkas kavimleri arasında

muhakkak surette muhâfaza edilmiş bulunan İran asıllı ve yunanlılardan öncesine âit bir mânanın kuvvetlendirilmesinden ve aynı zamanda daha çok yayılmasından başka bir şey değildir. Bugün bütün dünya dillerinde umûmîleşmiş olan adda da bu sıfat bulunur.

Arap, sonra iranlı coğrafyacılar, Batlamyus'a dayanarak, Pontos ve Maeotis (Azak denizi)'i *Buntus* ve *Ma'uṭîs* şeklinde aldılar. Bunlar da yanlış imlâ ve muahhar telâffuz ile *Nîṭaş* ve *Mānîṭaş* veya *Nîṭas* ve *Mānîṭas* şekillerine sokulmuştur (bk. Mas'ūdi, *Murūc*, nşr. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris, 1861, I, 262, *Baḥr Nîṭas va Baḥr Mîṭas va ḥalîc Ḳonsṭanṭînîya* bahsi). Sürvânîce haritalarda dâimâ Pontos şekli görülür (bk. K. Miller, *Mappae Arabicae, Arabische Welt- und Länderkarten*, Stuttgart, 1931, V, 168 ve 169; mechûl müellif ve Bar Hebraeus). Fakat Kāşġarî'nin meşhûr lugatinde bulunan haritada (1074 yılına âit) Karadeniz fikri mevcût değildir; hâlbuki bu zamanda, sonraları bir türk denizi hâline gelen bu denizin şimâlinde, hiç olmazsa, uzun zamanlardan beri muhtelif türk kavimleri yerleşmiş bulunuyorlardı (bu harita için bk. Miller, *ayn. esr.*, s. 142 ve *İA*, III, levha 8). Osmanlı türk coğrafyacılarından 'Âlî (*Kunh al-aḫbār*, I, 84, coğrafyaya dâir kısım) şöyle demektedir: „Baḥr-i Nîṭaş — Karadeniz dedikleridir. *Buḥayra-i Nîṭaş* dahi vardır ki, buna muttasıl idi. Fî zamāninā aña Azaḳ deñizi ıtlak olunur".

Oldukça devamlı olan bu tesmiyelerden başka arap ve iranlı coğrafyacılar, Karadeniz kıyılarında birbirini tâkip etmiş olan muhtelif kavimler ile alâkalı olan veya büyük bir şöhret kazanmış bulunan bâzı şehirlere bakarak, başka isimler de vermektedirler. Böylece aslında Hazer denizi için kullanılmış olan *Baḥr al-Ḫazar* adı Karadeniz için de kullanılmıştır (bk. İbn Ḫurdāẕbeh, *B G A*, 103—105, 257 v. b.; Ḳudāma İbn Ca'far, *ayn. esr.*; Mas'ūdi, *Kitāb al-tanbîh*, *B G A*, 139: *Baḥr Mîṭas allaẕî yu'rafu bi 'l-Ḫazarîya*; İbn al-Aşîr, nşr. Tornberg, XII, 252 v. d., Sudak limanını aynı deniz sâhilinde gösterir). Fakat daha Mas'ūdî (*ayn. esr.*, s. 67), Hazer denizi ile Karadeniz arasında doğrudan-doğruya irtibat bulunduğuna inanıldığını göstererek, bu dikkatsizliği izah ediyor. Fakat şarkî Avrupa'nın cenûp steplerinin Karadeniz'in sularında ekseriyâ geçici olan akisleri, Mas'ūdî (*Murūc*, I, 261)'nin şu parçasında çok iyi anlatılmaktadır: „cedveller yapmış olan hey'etşinasların ve başka eski âlimlerin kanâatlerine göre, Burgar (Bulgar), rus, Bacana, Bacanak (Peçenek adının iki değişik şekli) ve Baegurd (Başkurt) denizi, Nîṭas denizi ile aynıdır" (bk. bir de *Kitāb al-tanbîh*, s. 66). „Bulgar, Peçenek ve Başkurt" (bu sonuncu ile tarihlerinin bâzı devirlerinde, macarları anlamak lâzımdır) adlarına başka eserlerde tesâdüf edilmez. Buna mukabil Yāḳūt, Karadeniz'e Baḥr al-rūs demektedir (*Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, I, 499; Dimaşḳî, *Nuḫbat al-dahr*, nşr. Mehren, tür. yer; Abu 'l-Fidâ', *Taḳvîm al-buldān*, tür. yer.). İdrîsî'de, K. Miller'in neşrettiği haritalarda görüldüğü üzere, Nahr al-rūsîya, yâni Don nehri, Bahr al-rūsîya'ye dökülür ve Karadeniz için, tarihte ruslara verilmiş olan diğer adlardan müştak bir tâbir de kullanılmıştır: Baḥr Varank (Bizans kaynaklarında: Βαράγγοι ve rus kroniklerinde: Varyagi; bk. Bîrūnî'nin haritası, K. Miller, *Mappae Arabicae*, V, 125 ve V. Minorsky'nin aydınlatıcı şerhleri: *Ḥudūd al-'ālam. „The regions of the Worles" a Persian Geography, G M N S*, XI, 181 v.d., 422). *Pervonaçalnaya letopis* adı rus vekayinâmesinin Karadeniz'e *Russkoe more* („rus denizi") demesi (bk. trc. L. Leger, *Chronique dite de Nestor*, Paris 1884, fasıl 4) tabi'îdir. Fakat Karadeniz'e, XIII. asır fransız müellifi Villehardouin'in eserinde de böyle denilmesi şâyân-ı dikkattir: „şehir (İstanbul), Rusya denizi üzerinde kâindir" (*La conquête de Constantinople*, nşr. N. de Wailly, Paris, 1922, s. 130). Karadeniz yahut onun şimâl-i şarkî kısmı, Azak denizine Dimaşḳî'de *Baḥr Sudaḳ, Saksin va Ḳıfcāḳ* deniliyor (bu husûsta bk. P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, Oeuvres Posthumes, Paris 1950, II, 193) ve mühim şehirlerin civarında bulunan kısımlar bu şehirlerin adını alır: Baḥr Ṭarabuzda (Ḳazvînî, *Āṣār al-bilād*, nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1848, II, 104); *Baḥr Sînūb* (Abu 'l-Fidâ', nşr. Wüstenfeld, II—1, 287) ve tabi'î olarak, *Baḥr Ḳosṭanṭînîya* (*ayn. esr.*, s. 285).

Karadeniz'e garp kaynakları, Pontus ve Euxinus'tan başka, „büyük deniz" adı da verirler; İbn Ḫurdāẕbeh (*B G A*, 110)'de olduğu gibi, *al-Baḥr al-a'ẓam* buralara kadar ilerilemektedir. Fakat bu *Ahd-i atik*'a âit bakiyelerden başka bir şey değildir; çünkü burada da „büyük deniz" tâbiri bulunmaktadır (*Tesniye*, 34; *Yeşû*, fasıl 4). 1246'da Johannes de Plano Carpini (nşr. P. A. van den Wyngaert, *Sinica Franciscana*, I, Quaracchi-Firenze, 1929, s. 108) „mare Grecie, que dicitur mare Magnum" ve bir kaç yıl sonra, 1253'te, W. de Rubruc (*ayn. esr.*, s. 164) 'ta „mare Ponti quod vulgariter vocant mare Maius" denilmektedir. Vincentius Bellovacensis, Haythonus ve Marco Polo ona aynı adı verirler; Clavijo: „mer mayor"; İngiltere

'de Chaucer, „the Greate See" (bk. Yule-Cordier, *Cathay and the way thither*, London, 1914, III, 81 v.d.); Odorico de Pordenone, 1314 'te: „Transiens mare Maius, me transtuli Trapesondam que Pontus antiquitus vocabatur" (nşr. van den Wyngaert, *ayn. esr.*, s. 413); aynı şekilde 1348 tarihli *Libro del Conoscimiento* (*ayn. esr.*, s. 566)'da: „mar Mayor". Rumen vesikalarında da aynı tâbir kullanılırdı: „marea cea mare"; Slavonlarda; „do Velikago More" (bk. P. P. Panaitescu, *Documentele Tării Românești*, Bucureşti, 1938, I, 81, 104). Sonraları rönesansta, Orazio Toscanella, *I nomi antichi, e moderni delle provincie* ... (Venetia, 1567, s. 8)'de olduğu gibi, „Ponto Eussino" ile „Mare maggiore" tâbirleri, karışık olarak, kullanılmakta idi.

T a r i h. Pontus Euxinus, İran asıllı İskit-Sarmat kavimleri ve Yunan-Anadolu sâkinlerinden başlayarak, her zaman geniş Asya ve Akdeniz havzası ile Avrupa arasında bir irtibat sâhası oldu. Karadeniz mıntakaları, eski yunan ile olduğu gibi, şarkındaki stepler ve Hazer denizi ile ve milâdî IV. asırda ilk türklerin, Hunların, geldiği Asya'nın en iç kısımları ile bağlı idi.

Bu coğrâfî sâhada, tarihin muhtelif devirlerinde, bâzı tekerrürler müşâhede etmek kabildir ki, bu coğrâfî ve bâzan da beşerî âmillerin devirler boyunca sâbit kaldığını isbat eder. Bugünkü Bulgar sâhillerinden itibâren şimâle doğru yayılan yunan kolonilerine uyalarak, ἐν ἀριστερᾷ τοῦ πόντου („sol Pontus") denilen bu garp sâhasında, Messembria (Misivri)'dan sonra, Tuna ağızında — Histria ve Bug ağızında — Olbia'dan, Bosporos'un yerini tutan, Panticapaeum (Kerç)'a (burada tarihin tanıdığı ilk kavim trakyalı Kimmerioslardır; M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks*, Oxford, 1922, s. 39) kadar, sonraları aynı sâhalarda kuvvetli Ceneviz ve Venedik ticâret kolonileri yerleşecektir. Aynı şekilde, VII. (m. ö.) asırdan itibâren, Kafkasya'ya kadar, Karadeniz'in bütün cenûp sâhilleri boyundaki yunan kolonileri temeli üzerinde I. (m. ö.) asırda Kırım'a kadar yayılan Mithradates VI.'in büyük imparatorluğu yerleşti. Bu imparatorluk, önce romalılar ve sonra orta çağın nihâyetinde Trabzon imparatorluğuna ilhâk edildi. Osmanlılar tarafından parçalanmış ve zaptedilmiş olan Bizans imparatorluğu, kısa bir müddet için, burada yaşamakta devam etmiştir. Daha şarkta, 514 (m. ö.)'te Darius (islâm kaynaklarında: Dārā) boğazlar ve Tuna üzerinde meşhûr seferine girişti ve Karadeniz'i çepe-çevre imparatorluğu içine almak istedi; fakat XIX. ve XX. asırların tarihine bir muhtıra bırakmak için imiş gibi, muvaffak olmaksızın, İskit boz-kırlarında kumlara gömüldü. Bununla beraber, orta çağın sonlarına doğru, osmanlı türkleri bu istikamette ilerilediler ve hareketleri muvaffak oldu; çünkü bu zamanlarda Karadeniz'in şimâlinde geniş bir siyâsî birlik yok idi. Eski çağlarda bu mıntakalarda bulunan kavimler, menşe'leri bakımından, çok çeşitli idi.

Skylax (m. ö. 508), cenûpta, Anadolu'da, bugünkü Kocaeli mıntakasının Bithynia Traklarından başlayarak, hazırlık tetkiklerinin mevcût olmaması yüzünden, ırk bakımından mensûbiyetlerinin tesbiti imkânsız olan, fakat şarkta „kafkasyalı" ve garpta „gayr-i muayyen menşe'li" telâkkî edilmesi mûtad bulunan bir çok kavim saymaktadır. Anadolu'nun şimâl sâhillerindeki şehir ve bilhassa limanlar yunanlılar tarafından koloni hâline getirilmiş ve orta çağda aş.-yk. yunanlaşmıştır; hâlbuki bunların gerilerinde ekseriyâ tarihleri müstakil bir tarzda inkişâf etmiş olan eski kavimler bulunuyordu. Şarkta, Kafkas mıntakasında, daha ehemmiyetli olan bu etnik gruplar, lâz, gürcü, mingreli, abhaz ve çerkesler, zamanımıza kadar, yerlerinde kalmışlardır ve türk unsurları ile karışık bir hâlde görünmektedirler. Karadeniz'in bu cenûb-i şarkî kısmındaki coğrâfî esâsı meydana getiren dağ değişmez bir âmildir; buradaki kavimler pek az yer değiştirmiştir.

Bununla berâber Azak denizinden Dobruca'ya kadar yayılan ovalar (eski çağda Scythia Minor, „küçük İskit ülkesi") hind-avrupâî kavimler ile iskân edilmiştir. Bunlar milâdî IV. asırdan itibâren Asya'dan gelmiş olup, oldukça seyrek olmakla berâber, zamanımıza kadar bu sâhillerde ikamet etmiş olan türk kavimleri ile karışmağa başladılar. Baltık denizinden inmiş olup (230'da Olbia'da), Kırım'da Sugdaea (Sudak) şehrini kuran iranî Alanlar ile birleşmiş olan cermen Gotların hâkimiyeti 212'de Hunlar tarafından yıkıldı. Alanlar (Kafkasya'daki şimdiki Ossetler, Batlamyus'ta: Ἀσοι, arap-fars kaynaklarında-As, rus vekayinâmelerinde—Yas), Macaristan ve Moldavya'ya kadar, garba doğru dağılmışlar ve XIV. asırda kaybolmuşlardır; hâlbuki Gotlar, XVI. asırda hâlâ mevcûdiyetlerini muhâfaza eden küçük bir kısım hâric, Avrupa'ya hicret etmişlerdir (bk. A. G. Busbequii, *Omnia quae extant*, Lugduni Batavorum, 1633, s. 322, 326).

374'te Hun türkleri Karadeniz'in şimâline geldiler. V. asırda Attila boz-kırlarda, Avrupa'nın kalbine kadar varan ilk türk devletini kurdu. Türk kavmî unsuru bu vâkıa ile Avrupa tarihi sahnesine çıkmaktadır ki, orada birinci derecede bir rol oynayacaklardır. Büyük kavimler muhâcereti bir defa başlayınca, türk muhâceretleri, Karadeniz'in şimâlinden olduğu kadar, cenûptan İran ile Anadolu üzerinden de, asırlar boyunca arka-arkaya birbirini tâkip etti ve bu deniz XVI. asırda Osmanlı imparatorluğunun bir iç-denizi, kapalı deniz (*mare clausum*) oluncaya kadar, onun dört bir tarafında dâimî surette yerleştiler. Bizans imparatorluğunun kendine hâs şeklini aldığı zamanlarda Karadeniz'in dörtte üçünü içine alan Roma imparatorluğu çenberi tamamlanınca, İran'daki Sâsânîler ordularını buralara gönderdiler ve Lazica'yı, yâni Kafkasya'da Rion nehri etrafında lâzlar tarafından meskûn kıyıları, zaptettiler; fakat Justinianus ile Husrav Anūşiravān arasında 561'de yapılmış olan sulh, bizanslıların Karadeniz'in bütün cenûp kıyılarını yeniden ele geçirmelerini te'min etti. Romalıların izleri üzerinde Kırım şehirlerinde Bizans Basileus'unun me'mûr ve gümrükçüleri bu şimâl mıntakalarında imparatorluğun menfâatlarını koruyorlardı.

Yine VI. asrın sonuna doğru islâvlar Karadeniz kıyılarına ulaştılar. Şimâl-i garbî kıyılarını iki dalga kapladı: Tuna'nın romalılaşmış mıntasında — Sclavenilér ve Dnester ile Kırım arasında — Antiler; bugünkü Bulgarlar, bu ilkinden türemiş ve ikinci gurup ise, rus ve ukraynalıların esâsını teşkil etmiştir. Rus prensliklerinin Karadeniz sâhillerine kadar geldikleri devirler istisnâ edilirse, bu islâv kavimleri ancak XVIII. asırdan itibâren bu mıntakalarda idâreyi ellerine geçirmeğe muvaffak olmuşlardır. Bu devreye kadar, Karadeniz'in şimâlindeki geniş sâhalar türk kavimlerinin ellerinde idi. Karadeniz'e sâhip olmak için, türkler ile islâvlar arasındaki bu bin yıllık dâva hakkında Evliyâ Çelebî'nin serdettiği fikirler (*Seyahatnâme*, VII, 534) o kadar mânalıdır ki, onun seyahatlarını yapıp eserini yazdığı XVII. asırda milliyetçilik ile ithâm edilemez. Evliyâ Çelebî şöyle demektedir: „Âl-i Osman devleti ile Moskof beyninde cenk ü cidâl olmayıp, âl-i Osman sâir küffâr ile gazâ ve cihâda meşgûl olmuştur. Yoksa, bu küffâr öyle bir mel'undur ki, eğer beş – on sene tatarın çapulundan kurtulup, refâh-i hâl ile devletine filcümle nizâm verecek olur ise, bu melâine bir devlet mukabele edemeyip, cümle kazağa ve lehe istilâ edip, Tuna yalılarına çıkacak olur ise, bir türlü devlet-i âl-i Osmana rahat vermeyip, maazallah belki Kırım'a dahi istilâ eder ... Bu kâfirden devlet-i aliyyeye zarar-ı azîm terettüp edeceğini ukalâ cezmediyorlar."

Hun imparatorluğu bakiyeleri, garpta—Kuturgurlar ve şarkta—Uturgurlar olmak üzere, Azak denizinin iki sâhilini işgâl ettiler. Bilâhare Bulgar adı altında, Trakya'ya hicret edip, orada İsperih (Asparuch) zamanında, 679'da yerleşmiş olanlar — bu sonuncularıdır. Bunlar orada eski trakya-romalı kavimler ile karışmış islâvları buldular ve bu kavmî esâs üzerinde „sol Pont" sâhillerinde ilk Bulgar imparatorluğunu kurmağa muvaffak oldular. Siyâsî merkezleri ilk önce Madara (sonra Pereyaslavets) idi. 864'te, Boris-Mihail zamanında, Bizans hıristiyanlığını kabûl ettiler; bununla berâber bu imparatorluğun meşrû ve teşkilâtlı kuvveti ile mücâdele etmekten geri durmadılar.

VI. asırda yine Karadeniz'in şimâl boz-kırlarında türk Avarlar göründü; onlar Çin hudûtlarından geliyorlardı; ancak Pannonia (bugünkü Macaristan)'ya geçtikten sonra, devamlı bir devlet kurabildiler ve IX. asrın başlarında yerli kavimler arasında eridiler.

Karadeniz'in cenûp sâhilleri devamlı olarak kuvvetlenen Bizans imparatorluğunun (626'da Bizans, Tuna'dan inmiş olan Avarlar ile Darius'un tâkip ettiği yollardan gelen iranlılar tarafından muhâsara edilmiş ise de, bunlardan hiç bir netice çıkmamıştır) ayrılmaz bir parçasını teşkil etmek suretiyle, manzarasını değiştirmezken, Karadeniz'in şimâlinde çok mühim bir imparatorluk teşekkül etti: VI.—X. asırlar arasında inkişâf etmiş olan Hazar imparatorluğu. Bu imparatorluk, Kırım'dan başlayarak, Azak denizi etrafına, aşağı Volga'ya ve şimâlî Kafkasya'nın ilk dağ kollarına kadar yayıldı. Hazarlar buraları için bir hulûl unsuru oldu ve IX.—X. asırlarda Kiyef ticârî hamlenin, büyük bir kısmı ile, bunlara medyûn olduğunu kabûl etmek cür'etli bir hareket sayılamaz. Hazarların hayat tarzları artık göçebelik değil idi; ticâret ve şehircilik bakımından, büyük bir faâliyet gösteriyorlardı, Bu devlet, Avrupa'nın en şimâline kadar, ticârî münâsebetler te'sis etti; öyle ki, İsveç'te ve Baltık şehirlerinde, son zamanlarda, VIII.—XI. asırlara âit 24.000 müslüman sikkesi bulunmuştur; buna mukabil aynı devire âit ancak 2.000 Bizans sikkesi ele geçmiştir. Bu Hazar şehirlerinde tam inkişâf hâlinde bulunan islâm devletlerine âit Baltık'a doğru mahrec ve konak merkezleri bulunduğunu isbat eder. Hazarlar ile Bizanslılar arasındaki münâsebetler de son derecede iyi olmuştur. Leon IV. (755—780) „hazar" idi; çünkü annesi kırımlı bir Hazar prensesi idi. Millî münâsebetler bakımından tuhaf olan bu devlet, din nokta-i nazarından, başka bir mânidar manzara arzeder: başlan-

gıçta hıristiyan olan Hazarlar islâmiyeti kabûl etmişler ve sonunda mûsevî olmuşlardır. Bugünkü Kırım Karaimleri gâliba Hazarların son bakiyeleridir.

Dnestr ile Don arasında, Fin halklarının akrabâsı olan yarı-türk Macarlar Hazarların hâkimiyeti altında bulunuyorlardı. Fakat 896 'da, kat'î olarak, bugünkü Macaristan 'a geçtikleri zamana kadar, Karadeniz mıntakalarında kayda değer bir rol oynamadılar. Onlar Türkistan 'dan gelmiş olan Peçenek türkleri tarafından kovulmuşlar ve bu türkler onların yerlerini işgâl etmişlerdi. Bunlar Hazarları da itâat altına aldıktan sonra, Asya 'nın merkezi ve Mâverâünnehr ile münâsebetlerini yeniden kurup kuvvetlendirdiler; X.—XI. asırlarda nihâyet Balkan yarım-adasında, Tuna ve Karpat mıntakalarında yerleştiler ve orada yerli kavimler arasında kayboldular.

Fakat IX. asrın sonunda, bu mıntakaların çehresini ehemmiyetli bir şekilde değiştirmiş olan başka bir kavmî hareket vukua geldi. Bunlar Kiyef devletini kurmuş olan (865) ve tam yayılma hâlinde bulunan İskandinavya Varegleri idi. Bu iskandinavyalılar ve bunları müteâkip, denizcilik öğrendikten sonra, islav ruslar, Karadeniz 'i her istikamette geçmeğe başladılar; 860 ve 907 'de bunların sür'atli kayıkları Bizans sûrlarına kadar ulaştı. Başka rus kuvvetleri Apşeron (Bakû, 912—914 'te) mıntakasına hücûm ettiler. 941 'de Tmutorokan (rus vekayinâmelerinde mezkûrdur; Bizans kaynaklarında: Ταμάταρχα, τα Μάταρχα; Azak boğazındaki eski yunan kolonisi Φαναγορεία yakınında bulunuyordu; bk. Marquart, *Streifzüge*, s. 163) 'da geçici küçük hukûmetler kurdular ve Bithynia 'ya kadar talanlar yaptılar; hareketleri Nikomedia (İzmit) şehri önünde durduruldu ve geri püskürtüldüler. Bu asrın sonuna doğru (987) ruslar hıristiyan oldular. Fakat ortodoksluk şeklindeki hıristiyanlık sonraları ruslarda o derece inkişâf etti ki, nihâyet kendilerini, 1453 'ten sonra, Karadeniz hâkimiyeti de dâhil, Bizans 'ın yegâne vârisleri telâkkî ettiler. Daha önce Bizans ile 911 tarihli sulh ve ticâret muâhedelerini 945 'te yenilediler; bu rus prensinin tâcirlerine Bizans 'ta muayyen mahallelerde oturmak, muayyen malları (msl. ipekliler bir kontenjana tâbî idi) almak ve köle ticâretine devam etmek imkânını te'min etti. Bu prenslik Karadeniz 'in şimâl sâhillerinde devamlı bir surette yerleşmiş bir tüccar ve muhâripler devleti idi.

Bununla berâber XI. asrın sonunda ve XII. asrın başında Karadeniz sâhasına şimâlden ve cenûptan gelen yeni türk kavimleri, bu muazzam deniz havzasının siyâsî ve kavmî görünüşünü ehemmiyetli bir şekilde değiştirecektir.

1001 'de imparator Basilios II. Kafkasya İberia 'sını zapt ve oraya bir *dux* tâyin etmiş idi. Fakat bu geçici bir hâkimiyet oldu. 1064 'te Ermenistan krallığı da bizanslılar tarafından ilhak edilmiş idi. Kırım 'ın yalı tarafı (Taurida) her zaman Bizans 'ın elinde idi; eski Hazar mıntakası olan Gazaria ile Tuna ve Dnepr 'in munsapları arasındaki mıntakanın (Rosia) bir kısmı da böyle idi. XI. asırda Bizans Karadeniz 'i kontrolü altında bulunduruyordu. Manuel II. Komnenos (1143—1180) 'un şatafatlı unvanları arasında şunlar da var idi: „Armenicus... Lazicus, İbericus, Bulgaricus... Zikhicus, Hazaricus, Gothicus"; bunlar bütün Karadeniz 'in fi'len Bizans hâkimiyeti altında olduğunu ifâde etmektedir.

1071 'de Malazgirt 'te, imparator Romenos IV. Diogenes 'in safları arasında, şimdiki Besarabya 'dan gelmiş olan Peçenekler var idi (Ättaliates, nşr. Bonn, s. 108, 156). Fakat Selçuklu türkleri (Peçenekler onların safına geçtiler) silâhlı Bizans kuvvetini kırdılar. Anadolu derhâl, sistemli bir şekilde, türkler tarafından zaptedildi; türkler şimâlde Karadeniz 'e ulaşamadılar; fakat Avrupa haçlı cehidleri ile bizanslılarınki birleştiği hâlde, onları buradan çıkaramadılar. Anadolu, müteâkip asırlar boyunca, bütünü ile türkleşti.

Diğer taraftan, Oğuz türklerinin bir kolu olan Kıpçaklar (rus vekayinâmelerinde Polovtsı; Cumani, Κωμάνοι) Türkistan 'dan geldiler; Dnepr havâlisinde yunan tâcirlerinin mallarını yağma ettiler. Bu Kıpçakların Karadeniz 'in şimâl sâhalarında ilk görünmeleri idi ve bunlar şimâl-i şarkî Avrupa ile Karadeniz havzası arasında yeni bir inkıtâ husûle getirdiler. Asya ile Avrupa arasındaki temâslar, bir müddet için, kesildi; fakat büyük moğul istilâsı (1241) ile bu münâsebet yeniden başladı. Bunun üzerine bu çok taraflı münâsebetler, bütün italyan tüccar cümhûriyetlerinin, Venedik ile Ceneve 'nin, sahneye çıkması ile daha da genişledi.

Önceleri Karadeniz 'in Trabzon (Τράπεζους, Trebisonde) devleti kuruldu; bu devlet, merkezi sâyesinde, cenûba tevcih edilmiş mühim bir iskele idi (Odorico de Pordenone, 1322 „Scala ... Persarum, Medorum et omnium eorum qui sunt ultra mare"; nşr. van der Wyngaert, s. 414). XII. asırda mâceraperest imparator Andronikos Komnenos bu şehirde yerleşti; onun halefleri, bir müddet için (1204) kudretli kıraliçe Tamara 'nın himâyesi altına girmiş olan (bk. W. E. D. Allen, *A. History of the Georgian People*, London, s. 108) bu

yeni Pontus devletinin hakikî kurucuları oldular. Fakat 1214 'te Bizans-Lâtin imparatorluğunun müttefiki olan Trabzon imparatoru David Komnenos, Sinop 'un garbındaki Karadeniz sâhilini Hereklia (Ereğli) ve Amastri (Amasra) ile birlikte ilhâk etmiş olan Nicea yunan imparatoru Laskaris 'i mağlûp etti. Türkler müdâhale ettiler ve bu onların Karadeniz 'in cenûp sâhilleri üzerinde ilk yerleşmeleri oldu. Konya Selçuklu sultanı 'İzz al-Dîn Kaykâvus I. (1210—1219), „Kir Aleks" 'in, trabzonlu Alexios Komnenos (bu şahıs „Deniz öte mâlikâneleri", yâni Kırım ile, „reis Hetum" vâsıtası ile, doğrudan-doğruya münâsebetler te'min etmiş idi; bk. V. Gordlevskiy, *Gosudarstvo Selcukidov Maloy Azii*, Moskova, Akad. Nauk SSSR, 1941, s. 32) 'un akınlarını bahâne ederek, yine 1214 'te Sinop 'u hücûmla işgâl etti (İbn Bîbî, nşr. Houtsma, *RHS*, IV, 54). Sonraları „imparator" esir edildi; fakat Konya türk sultanının tâbi'i olarak, yeniden Trabzon tahtına oturtuldu. Daha sonra bu yerlerde, Trabzon hâricinde, Pervâne-oğulları ve sonra Çandar-oğulları beylikleri meydana çıktı. Sultan Kayḳubâd I., İskenderiye-Antakya-Sinop yolunu tâkip eden türk ve Mısır tâcirlerinin ticâretini himâye ve takviye etmek maksadı ile, Sudak 'a karşı neticesiz bir sefer yaptı. Sonra venediklilere limanlarında ticâret imtiyâzları da verdi. Fakat bununla berâber, Karadeniz sâhilinde birinci derecede büyük olan bu limanın alınması ve Antalya 'yada yerleşilmesi üzerine, Anadolu 'daki türkler, birden bire Akdeniz ile Karadeniz 'in siyâsî ve iktisâdî büyük cereyânları içine girdiler.

Aynı asrın ortalarına doğru, Cengiz Han 'ın imparatorluğu, her biri dünyada yalnız başına mevcût olduğunu zanneden iki âlemin birbirine nüfûz etmesi için, daha geniş yeni imkânlar meydana çıkardı. Bizans 'tan hareket edip, Karadeniz 'i geçerek, Kırım 'da Soldaia (Sudak) 'ya varan, sonra Azak denizi şimâlinden Kara-Korum 'a doğru giden, fransız kıralı Saint Louis 'nin elçisi Willelmus de Rubruc ve ticârî gâyeler ile Çin 'i ziyâret edip, Tebriz ve Trabzon yolu ile dönmüş meşhûr venedikli Marko Polo 'nun seyâhatleri, kıyılarında bu iki türk devletinin iyice yerleşmiş bulunduğu Karadeniz 'e garp âleminin dikkatini çekti. Tuna 'ya kadar olan sâha Altın-Ordu hâkimiyeti altında idi (Karadeniz 'in şimâl sâhillerinde kâin bütün bu kavimler ve bir de „Sinopolis que est Soldani Turkie, qui similiter obedit", fakat Nicaea imparatorluğu boyun eğmemişti, bk. nşr. van den Wyngaert, s. 167; Plano Carpini, Kıpçak için, eski Comania tâbirini muhâfaza etmektedir, bk. s. 111). Berke Han resmen islâmiyeti kabûl ve Bizans-türk Anadolu 'dan başka, Bagdad ve bilhassa Mısır ile münâsebetler te'sis etti. Altın-Ordu yalnız „canlı ticâret metâını" (Gordlevskiy, *ayn. esr.*, s. 117), köleleri, yâni Mısır 'da az bir müddet sonra Memlûkler devletini kurmuş olan Kıpçaklar (bk. İbn al-Aşîr, nşr. Tornberg, XII, 252 v.d.), Çerkesler (Konst. Porphyrogennetos, *De adm. imp.*. Bonn, 182: Καταχία; Mas'ūdī, *Kitāb al-tanbih*, *BGA*, 184: *Kaşak*; rus vekayinâmelerinde: *Kasogi*; kadim yunan coğrafyacılarında: Κερκέται; bunlar Karadeniz 'in şarkındaki bugünkü yerlerinde eskiden beri oturmakta olan en eski Kafkas kavimlerinden biridir) v. b. te'min etmekle kalmadı, bir de Tiesenhausen 'in toplayıp neşr etmiş olduğu arap müverrihlerinin isbat ettiği gibi, Karadeniz 'in şimâl boz-kırları ile Nil memleketi arasında. XIII. ve XIV. asırlarda siyâsî ve her şeyden evvel ticârî münâsebetler çok sıklaşmış idi.

Bizans imparatoru Mihail VIII. Paleologos, 1261 'de, daha Nicaea 'da venediklilerin açık ve can düşmanı olan cenevizliler ile meşhûr Nyphaion muâhedesini akdetti. Ceneviz imparatorluğu, bütün limanlarında vergi ve gümrüklerden tam bir muâfiyet kazanarak, şarkta ticârî fâikiyeti elde etti. Fakat venedikliler Karadeniz 'de de ticâret yakmağa devam ediyorlardı ve bir az sonra üstün geldiler. Kırım limanlarında, cenevizliler, venedikliler, katalanlar, floransalılar, ulahlar, macarlar, polonyalılar, ruslar ile yunanlılar, ermeniler, mısırlılar ve Altın-Ordu 'nun mültezimleri ile buluşuyorlardı. Pegolotti, Tana (Azak) 'dan başlayarak, uzak şarka giden yolu biliyordu. Her tarafta „cumane" dili, yâni türkçe kullanılıyordu. Sivas 'ta başlanan ve Fransa 'da Lagny sur Marne 'da nihâyete eren işler biliniyordu. XIV. asırda Lvov 'da Karadeniz 'den gelen tâcirler ile „Gotalandia", yâni Baltık denizinden ve hattâ Belçika 'da Bruges 'den gelenler karşılaşıyorlardı. Bu Karadeniz limanlarına, Vicina (Tuna deltasında kaybolmuş bir mahal) 'da, Catatea Albă (Akkerman) 'da da olduğu gibi, buğday, kürk, hayvanlar, tuzlu balıklar, şaraplar, köleler getiriliyor ve buradan ihrâc ediliyordu. Berry adı ile tanınan Gilles le Bouvier (nşr. Hamy, *Recueil de voyages et de documents* ..., Paris, 1908, s. 78) Tana 'dan „venedikliler, memleketlerine kuş tüyü, mücevher, tarak yapılan fil dişleri ve garpta çok aranılan başka bir çok hârikulâde emtia getiriyorlardı" demektedir. Pera 'da, yalnız cenevizli 20 noterin, ancak 1281 yılı hazîran-eylûl ayları için, kayıt defterlerine 10.000,000

franktan (1924 kıymetine göre) büyük bir rakam kaydettiklerine bakılırsa, G. Brătianu'nun tetkik etmiş olduğu bu ticârî muâmelenin hacmi hakkında bir fikir edinilebilir. Bu Ceneviz ticâret sandıkları, Hazarların isminden alınmış olan „officium Gazariae" adını taşıyordu. Cenevizliler 1308'de Kefe'yi Toktay Han'a terkettiler, fakat sonraları onu geri aldılar. 1306'da Trabzon'dan kovuldular. Aynı yıl içinde Venedik İran ilhanlıları ile bir muâhede akdetti ve bir Venedik kolonisi Tebriz'de yerleşti. Ceneve inhitat hâlinde idi. Fakat bilhassa 1332'den sonradır ki, Anadolu'daki türk beylikleri ile anlaşmalar yaptıktan sonra, Venedik devamlı bir surette Karadeniz'de yerleşti. Özbek Han venediklilerin Tana'ya yerleşmelerini kabûl etti. Bununla berâber, Venedik ile Ceneve, Karadeniz'de üstünlük için, mücâdeleye devam ediyorlardı. 1348'de cenevizliler Boğaz'da, şimdiki Anadolu kavağında, eski bir mevkî olan Hieron'u işgâl ediyorlar; haşmetli harâbeleri bugün bile mevcût olan şato, „Ceneviz şatosu" hâline geliyor ve Karadeniz ağzının, „Saint Georges kolunun", kontrolünü ellerine alıyorlar. Onlar Osmanlılar ile ittifak yaptılar ve 1352'de bu müttefikler ile Bizans tahtını elde etmek isteyen Yoannes Kantakuzino ve Aragonais'ler ile birleşmiş olan venedikliler arasında Boğaz üzerinde neticesi belli olmayan bir muhârebe cereyân etti. Türklerden Gelibolu'yu alan ve Karadeniz'de bir cevelan yapıp, Dobrotiç'i Bizans imparatorunu serbest bırakmağa mecbûr eden başka bir avrupalı müttefikin, Conte Verde de Savoie'nın, cesâretli seferi hiç bir netice te'min etmedi. Böylece Venedik-Ceneviz rekabeti, bâzan birinin ve bâzan da ötekinin lehinde olmak üzere, sürüp gidiyordu. Bu hâl Osmanlıların Karadeniz'i zaptetmelerini kolaylaştırmıştır. Bu devirde, osmanlı işgâlinden önce, Aydın beyi tarafından yapılan bir deniz seferi Tuna ağzına kadar ulaştı. Enverî, *Düstûrnâme* (nşr. M. Halil Yınanç, İstanbul, 1928, s. 43—45)'de Umur Bey'in, 350 hafif gemisi ile, gazâ için, boğazları nasıl geçtiğini, „Kili'ye, Eflâk ucuna" çıktığını, „nice kale yıktığını" ve büyük bir ganîmet ile geri döndüğünü kaydetmektedir. Bu sefer, sonraları vâsıl olduğu Tuna deltasına kadar, müstakil bir devlet olarak, henüz teşekkül etmemiş bulunan Eflâk'e karşı değil, ihtimâl zengin Vicina'daki venediklilere karşı yapılmış olmalıdır.

Eflâk (Ţara Românească) 1330'da, müstakil bir devlet olarak, kuruldu ve 1389'dan sonra, Çelebî Sultan Mehmed tarafından 1412'de Osmanlı imparatorluğuna bağlanmış olan Caliacra deltası ve burnuna kadar genişledi. 1359'da kurulmuş olan Buğdan (Moldavya) ancak 1390'da Karadeniz sâhiline ulaştı. Eflâk'in gerisinde, aynı şark ufuklarına doğru Chilia (Kili)'ya kadar, Tuna nehir yolunu korumağı deneyen ve Balkan yarım-adası türklerini oradan çıkarmak için semeresiz bir teşebbüsten (Niğbolu, 1396) sonra, alman imparatoru olan Sigismund de Luxemburg'un Macaristan'ı bulunuyordu. Aynı şekilde Buğdan'ın gerisinde, Lvov, Cetatea Albă'dan geçerek, orta Avrupa'dan Kırım'a doğru giden büyük „tatar yolu"ndan istifâde eden, önce Litvanya-Polonya ve sonra yalnızca Polonya kırallığı bulunuyordu.

Bir aralık Timur'un şimâlde Altın-Ordu hukümdarı Toktamış Han'ı (1395; daha önce 1380'de prens Dmitriy Donskoy, Kulikovo'da Mamay'a karşı bir zafer kazanmış ve bu zafer sâyesinde ruslar Altın-Ordu'nun idâresinden kurtulmuşlardı) ve cenûpta Ankara'da osmanlıları mağlûp etmesini müteâkip, Hazer denizinde yaptığı gibi, bütün Karadeniz'i de idâresi altına alacağı zannedilmiş idi. Karadeniz yeniden Asya mahreki içine girecekti. Fakat Timur'un imparatorluğu, ölümünden az sonra, yıkıldı ve Karadeniz etrafındaki Osmanlı mevkîleri sarsılmadı.

Karadeniz hâkimiyeti için başlayan Osmanlı taarruzu, bilhassa İstanbul'un alınmasından sonra, yeniden kuvvetlendi. Fetih için açık bir plân gösterilememekle berâber, Karadeniz sâhillerinin ilhâkı bir sistem içinde cereyân etti. Fâtih Sultan Mehmed, karadaki fetihlerini sağlamlaştırmak için, iktidarını denizler üzerine de teşmil etmek lâzım geldiğini anladı. Gelibolu ve İstanbul başta olmak üzere, deniz tersâneleri nizâmî ve teşkilâtlı bir hâle gelen ve sonraları bilhassa Akdeniz'de kullanılan donanmayı ikmâl ediyordu.

Fâtih Mehmed, karadan olduğu kadar, denizden de bütün Anadolu'yu hâkimiyeti altına almağa karar verdi. 1466'da Karadeniz'in cenûp kısmında her şey yapıldı. Bir Ceneviz antreposu olan Amasra, sadrâzam Mahmud Paşa tarafından, işgâl edildi. Sonra Candaroğulları beyliği, merkezî Sinop ile, onun hâkimiyeti altına girdi. Karadeniz'de imparator David Komnenos tarafından idâre edilen son Bizans istihkâmı olan Trabzon Fâtih'e harac veriyordu. Fakat o Uzun Hasan'ın venedikliler ve Buğdan ile tahakkuk ettirdiği büyük birleşmeye girdi. Bunun üzerine Trabzon karadan bizzat Fâtih'in idâre ettiği birlikler ve denizden Mahmud Paşa'nın kumanda ettiği 150 parça gemi tarafından yapılan sür'atli bir hareket ile işgâl edildi. İmparator teslim oldu. Kendisine hürmetle muâmele edildi ve Serez'e yollandı.

Karadeniz'in garp sâhilleri bu devirde, Bulgaristan (1393) gibi, ya Osmanlı imparatorluğunun mütemmim bir parçası idi yahut Eflâk (1412) ve Buğdan (1455) gibi, ona tâbî bir hâlde bulunuyordu. Şimâlde Altın-Ordu hanlığının mirası, 1430'a doğru üç hanlığa ayrılmış idi: Kazan, Astırhan ve Kırım. Kırım türkleri, başta Giraylar sülâlesi olmak üzere, 1783'e kadar yaşamış olan kudretli bir devlet teşkil ettiler. Gedik Ahmed Paşa'nın idâre ettiği bir başka deniz seferi, 1475'te, Kırım'daki son Ceneviz kolonileri olan Kefe ile Mangup (Teodoro)'un işgâli ile nihâyetlendi. Mengli Giray Han Gedik Ahmed Paşa ile bir ittifak muâhedesi imzâ etti (bk. Halil İnalcık, *Yeni vesikalara göre Kırım hanlığının osmanlı tâbiliğine girmesi*, *Belleten*, XXX). İstanbul ve Boğaz'daki Kefeli câmii ile Kefeliköy, bu şehir halkının İstanbul'a nakledildiğine bugüu isimleri ile şehâdet etmektedir. Karadeniz'de frank müstemlekeleri yaşamakta idi. Fakat Osmanlı imparatorluğu 1484'te, Stefan Cel Mare de Bogdan'dan alınan Chilia (Kili) ile Cetatea Albă'nın zaptı ve deniz boyunca oldukça mühim derinlikte bir sâhanın Osmanlı imparatorluğuna ilhâkı ile neticelenen Bayezid II., 1484 seferi ile, Karadeniz'deki hâkimiyetini kat'î surette sağlamlaştırabildi.

Bu tarihten sonra, bu mıntakalarda milletler arası ticâret serbestîsi nihâyete erdi. Bütün Karadeniz Osmanlı inhisarına girdi ve onun liman ve memleketlerinde tatbik edilen siyâsî ve iktisâdî idâre, bütün kazancın Asya'yı Avrupa'ya bağlayan bu denizin aleyhine olarak, zenginliği muazzam bir şekilde çoğalmış olan İstanbul'a gitmesini intâç etti. Kâtib Çelebî Osmanlıların denizlerdeki zaferleri hakkındaki *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār* adlı eserinde (nşr. Müteferrika, İstanbul, 1141, var. 72), denizlerin Osmanlı imparatorluğu için ehemmiyet ve mânasına dikkati çekmiştir: „Bu devlet-i aliyyede rükn-i âzam ve şânına takyîd ve ihtimâm elzem olan umûr—derya ahvâlidir; zîra devlet-i rûz-efzûnun revnak ve unvanı berreyn ve bahreyne hukümle olduğundan gayri, ekser memâlik-i maḥrûse Cezâyir ve sevâhil-i deryâ olup, husûsâ dârüssaltanatül'aliyye, yâni şehr-i Kostantiniyye'nin veliyy-i ni'amı iki deryâ idüğünde kat'â şüphe yoktur".

Müteâkip asırlar esnâsında, bilhassa çarlar imparatorluğunun ilerilemesi neticesinde, Karadeniz'in bir kısmı türklerin elinden çıktı. Bu rus gâyelerinin devamı, Sultan Mustafa II.'dan rus gemilerinin Karadeniz'e girmesi hakkını ricâ eden rus elçisi Ukrayntsev'e 1699'da Bâbıâlînin verdiği şu cevapta müşahhas bir hâlde görülmektedir. „Bâbıâlî Karadeniz'i, kimsenin dokunmağa cesâret edemediği afif ve temiz bir kız gibi, muhâfaza ediyordu ve sultan yabancı gemilerinin Karadeniz suları üzerinde dolaşmasına müsâade etmekten ise, bir kimsenin kendi harîmine girmesine müsâade ederdi; bu ancak Osmanlı imparatorluğunun sukutunda vukûa gelebilir" (Boris Nicolsky, *Le peuple russe, sa carrière historique 862—1945*, Neuchâtel, 1945, s. 189)

Karadeniz için rus-türk dâvasının tarihî seyri şudur: 1700'de Azak denizi Rusya'ya bırakıldı ve 1712'de geri alındı; fakat 1739'da, kat'î olarak, Rusya'ya geçti. 1774 küçük Kaynarca sulh muâhedesinin X. maddesine göre, Karadeniz rus ticâret gemilerinin münâkalâtına açıldı. 1783'te Kırım Rusya'ya ilhâk edildi ve ruslar Sıvastopol'u te'sis ettiler. Aynı yılda Gürcistan rus himâyesine girdi. Ertesi sene, 1784'te Karadeniz'de Avusturya için de ticâret serbest bırakıldı. 1788'de ruslar Oçakov'u aldılar ve 1791'de, Yaş sulhu ile, Bug ve Dnestr arasındaki arâziyi ilhâk ettiler ve Kırım'ın ilhâkı bâbıâlî tarafından resmen tanındı. 1799'da İngiltere için Karadeniz'de ticâret serbestliği tanındı. 1801'de Gürcistan ilhâk edildi ve ertesi sene Derbend, Dağıstan ve Bakû Rusya'ya tâbî oldu. Aynı yılda, 1802'de, Fransa Karadeniz'de demir ticâreti serbestliğini elde etti; daha sonra, 1827'ye kadar, diğer Avrupa devletleri bu serbestliği aldılar. Edirne sulhü ile, Rusya Kafkasya'yı elde etti (meşhûr kahraman Şâmil 1871'de ölmüştür). Kırım muhârebesini müteakip, Paris kongresinde, 1856'da Karadeniz sularının bîtaraflığı te'min edildi. Bugün Karadeniz'de ticâret gemiciliği serbesttir.

Bibliyografya: Ph. Brun'ün Karadeniz tarihine dâir, rusça eserlerinden başka bk. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge* (nşr. Furcy-Raynaud), Paris, 1913; Ch. Peysonnel, *Traité sur le commerce de la Mer-Noire* (Paris, 1787); C., *Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire* (Paris, 1805); A. Demidoff, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée* (Paris, 1841/1842); Edw. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, I.: *Russia, Tartary and Turkey* (2. tab., London, 1811); N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei si Cetătii Albe* (Bucureşti, 1899); René Grousset, *L'Empire des steppes* (Paris, 1939); A. A. Vasiliev, *The Foundation of the Empire of Trebizond* (*Speculum*, XI, 1936), s. 3 v. d.; C. Manfroni, *Le relazioni fra Genova, l'Impero Bizantino e i Turchi* (*Atti*

della Societa Ligure di Storia Petria, 1896, XXVIII, 791 v. d); A. N. Kurat, *Topkapı-sarayı müzesi arşivinde Altın-Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına âit yarlık ve bitikler* (İstanbul, 1940); P. Hadji Mischef, *La Mer Noire et les Détroits de Constantinople* (Paris, 1899); Cevdet, *Tarih*, II, 284; VII, 485. (AUREL DECEI.)

KARA-ELBİSTAN. [Bk. ELBİSTAN.]

KARAFERİYE, yeni yun. Verria, Yunanistan Makedonya'sında, Selânik'in 60 km. kadar cenûb-i garbîsinde, İnce-Kara-Su tâbîlerinden Ana-Dere üzerinde, Agustos (Agostos) dağı eteğinde ve Selânik körfezinden pek uzak olmayan bir yerde kurulmuştur. Harâbeleri kasaba yakınında bulunan beldeye eski yunancada Βέροια (islav. Ber) denilirdi ki, türkçe isim de, *kara* sıfatı ilâve edilmek suretiyle, bundan çıkmıştır. Bizans tarihçilerinin ifâdesine göre, burası daha 1331'de Karasi türk beyliğinin 70 parçadan mürekkep donanması tarafından taarruza uğramış idi. Bu donanma kayser Andronicus tarafından tardedilmekle berâber, kasaba 1347'de sırplar tarafından işgâl ve 775 (1373/1374) senesinde Osmanlılar tarafından birinci defa fethedilmiştir. Karaferiye 1430'da Selânik'i kat'î olarak ele geçiren Murad II. devrinden Balkan harbine kadar Osmanlı imparatorluğu hukmünde kaldı. Kasaba bu sırada Selânik vilâyetinin merkez sancağı dâhilinde bir kazânın merkezi idi. Selânik müdâfaasının son istinat noktalarından birini teşkil eden Karaferiye 8 teşrin II. 1912'de yunanlılar tarafından işgâl edildi ve Atina sulh muâhedesi (14 teşrin II. 1913) ile onların elinde kaldı. O sırada kasabanın nüfusu 10.000'den bir az eksik olup, bunun takriben dörtte bir kadarını müslümanlar, gerisini rumlar, bulgarlar ve ulahlar teşkil ediyordu. [1923'ten sonra türklerin mübâdele yolu ile Türkiye'ye nakledilmesi üzerine, yerlerine Anadolu'dan gelen rum muhâcirler iskân edildi].

Bibliyografya: Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (1314 = 1892), V, 3639; J. v. Hammer, *GOR* (Pest, 1829), I, 127, 600; B. de la Jonquière, *Histoire de l'empire Ottoman* (Paris, 1914), II, 404; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (kısm. trc. J. v. Hammer, *Rumili und Bosna*, Wien, 1812), s. 86; Pauly-Wissowa, *Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, III, 304 v.dd.

(J. H. KRAMERS.)

KARAGÖZ, türklerde hayâl oyununun başlıca simâsıdır. Bâzan *ḫayāl-i ẓill* da denilen hayâl oyununun menşe'ini belki Çin'de aramak icâp eder. Orada yerli bir san'at olup, çok inkişâf etmiştir. İslâm memleketlerinde, ilk olarak Mısır'da, XII. asırdan beri mevcût olduğu muhakkaktır. Şâbuştî'nin *Kitāb al-diyārāt* (Bagdad, 1951, s. 117; Mez, *Renaissance des Islam*, 386)'ında kaydettiği bir fıkrada Abbâda isminde bir zât şâir Di'bil'i „anneni hayâle çıkaracağım" diye tehdit eder. Bu „hayâlden" maksat, bildiğimiz hayâl oyunu olsa gerek; bu oyunun Bagdad'da IX. asırda mâlûm olduğu kabûl edilirse de, bu şüphelidir. Oyunun osmanlı türklerine hangi yoldan geldiği bilinmiyor. Şarkî Asya ile Anadolu arasındaki memleketlerde, yâni Türkistan ve İran'da, hayâl oyunundan şimdiye kadar bir iz bulunamamıştır. Orada mâlûm olan oyunlar Keçel Pehlivan diye anılan kukla oyunu ile tasvirleri iplik ile hareket ettirilen kukla oyunlarıdır (*ḫayma ṣabbāzī*). Niẓāmī ve ʿAttār gibi İran şâirlerinde görülen telmihler ile bu son iki oyun kasdedilmiş olsa gerektir. Türkiye'deki karagöz oynatanların (hayâlî) rivâyetine göre, hayâl oyunu XIV. asırda, Şūştar şehrinden Bursa'ya muhâceret eden Şeyh Muḥammed Kuştarî tarafından, icât edilmiştir. Bursa câmiinin inşâsında çalışan iki işçi — meşhûr Hacivad ile Karagöz — nükteli sohbetleri ile, diğer işçileri işten alı-koydukları için, Sultan Orhan'ın gazabına uğramış ve sultanın emri ile öldürülmüşler. Şeyh Kuştarî, az bir müddet sonra, pişman olan sultanı, ikisini de tasvir hâlinde perdede diriltmek suretiyle, teselliye çalışmış imiş (bu menkıbe ve diğer menkıbeler için bk. Siyavuşgil, s. 31—39). Şeyh Kuştarî hakikî, yaşamış bir zâttır. Bursa'da medfûndur. Hayâl oyunlarının cereyân ettiği meydan „Şeyḫ Kuştarî meydanı" diye anılır ve bir çok perde gazellerinde şeyhin ismi, oyunun mûcidi olarak, geçer. Bu menkıbenin tarihî nüvesi hakkında kat'î bir şey söylemek mümkün değil ise de, türk hayâl oyununun başlıca şahısları olan Karagöz ve Hacivad'ın oyuna Türkiye'de kabûl edildiğine şüphe yoktur. Türkiye dışında bu sîmâlara tesâdüf edilmesi türk hayâl oyununun te'siri ile izah edilebilir. Karagözcüler, kendi aralarında, bir nevî meslek dili ile konuşurlar. Bu dilde çingeneceden gelme unsurlar hâkim bir vaziyettedir. Şahısların en belli-başlısı olan Karagöz'ün, karakter bakımından, küçük burjuvaziye mensûp bir türkü temsil etmesine rağmen, çingene olarak gösterilmesi de hayâl oyunu ile serserî çingene kavim arasında bir râbıta mevcût olduğuna delâlet eder. Hayâl oyununa mutasavvıflar temsilî bir mâna verirler. Bunlarca hayâl oyunu beşer hayatının bir örneğidir. Bu âlemde eşyâ ve hâdiselerin birer gölge mâhiyetinde oldukları ve halkın hâlikın kudretli elinde, bir

oyuncak gibi, kısa bir müddet için, bu fânî dünya sahnesinde oyun oynadıkları düşüncesi (bu düşünceyi, ilk olarak, Eflâtun *Kanunlar* (I, 12)'ında ifâde etmiştir) hayâl oyununda bir temsil sâhası bulmuştur. Bu düşünceye her oyunun mukaddimesinde, Hacivad'ın inşâd eylediği perde gazelinin beyitlerinde telmih etmek âdet olmuştur. Oyunun hâricî cihâzı mâlûm kukla oyununkine benzer; şu fark ile ki, açık sahne yerine, bir metre eninde ve altmış santim boyunda *perde* dedikleri bir beyaz bez gerilir. Bu bez, bir yağ (bugün elektrik) lâmbası ile, arkadan aydınlatılır. Oynatan vasatî 30 cm. boyunda, deriden kesilmiş çeşitli renklere boyanmış tasvirleri, 50—60 cm. uzunluğunda değnekler ile, bu beze dayar. Değneklerin yontulmuş olan uçlarını bir az mum ışığında ısıttıktan sonra, tasvirlerdeki etrafı pekleştirilmiş deliklere sokar ve bu suretle onları eğmeğe, doğrultmağa, sağa ve sola hareket ettirmeğe muvaffak olur (bk. Hayâlî Küçük Ali, *Dünya* gazetesi, 27—30 mayıs 1952). Karagöz oyununu türklerden alan yunanlılar sahneyi 5 m. uzunluğuna kadar uzatmış ve cihazlarda bâzı tâdilât yapmışlardır. Perdede boy gösteren bütün tasvirler Türkiye'de bir tek oyuncu tarafından idâre edilir. Oyuncunun, iki çalgıcıdan başka, yardımcısı yoktur. Oyuna ekseriyâ ramazan gecelerinin erken saatlerinde başlanılır. Mamafih bu oyunlar, sünnet düğünü gibi, âile şenliklerinin daha neş'eli geçmesine de yarar. Sarayda dahi bu gibi şenliklerde Karagöz oynatmak âdet olmuş olduğunu meşhûr „Sûrnâmeler" göstermektedir. Türk Karagöz oyunlarının asıl seyri şöyledir: oyundan evvel, perde oyununa giriş vazifesini gören bir tasvir (*göstermelik*) ile süslenir. Bu tasvir, *naʾreke* denilen kamıştan bir düdük (bk. *Dünya* gazetesi, 30 mayıs 1952) sesi ile, perdeden kaldırılır ve Hacivad, semâî okuyarak, meydana çıkar. Semâî bitince, Hacivad oyuna bir nevî giriş mâhiyetinde olan *hey hak*'ı müteâkip, perde gazelini okur; Allaha hamd ve senâ, şeytanı tel'în ve nihâyet padişahı medheyler. Bundan sonra, seçili bir ifâde ile, „refikı" Karagöz'ü görmek arzusunu izhar eder ve Karagöz'ün kapısı önüne (perdenin seyircilere nazaran sağ kenârı — Karagöz'ün kapısı farzolunur) gelerek, makam ile arkadaşını çağırır. Karagöz buna kızar ve ikisi arasında sille-tokat bir kavga başlar. Hacivad kaçınca, Karagöz sırt üstü yere yatar ve gülünç seciler ile, hâlinden ve Hacivad'ın iz'ansızlığından şikâyet eder. Bu esnâda Hacivad tekrar meydana çıkar; Hacivad ile Karagöz arasında, *muhâvere* denilen, komik bir konuşma başlar. Bunu, bir geçit tâbiri ile, oyunun kendisi, yâni dramatik kısım (fasıl), tâkip eder. Fasıl yine kalıplaşmış tâbir hâline gelmiş bir hâtime ile biter. Karagöz Hacivad'a bir tokat atar, Hacivad da, „perdenin sâhibine" Karagöz'ün perdeyi „yıkıp, virân eylediğini" haber vermek üzere, sahneden çekilir. Bunu müteâkip Karagöz, seyircilerden sürç-i lisanından dolayı özür diler ve tehdit makamında, gelecek sefer Hacivad'ın yakası eline geçtiği takdirde, ona ne oyunlar edeceğini söyleyerek, perdeyi terkeder ve bununla ertesi akşam hangi faslın oynanacağını da seyircilere bildirmiş olur.

Hayâl oyununun Türkiye'deki tarihini Georg Jacob, Selim Nüzhet ve Sabri Esad Siyavuşgil aydınlatmağa çalışmışlardır. Onların eserlerinde türk edebiyatında, Evliyâ Çelebî seyahatnâmesinde ve avrupalı seyyahların kitaplarında Karagöz oyununa dâir rastgelinen kayıtlar toplanmış bulunuyor. Karagöz oyunu Türkiye'den Osmanlı imparatorluğunun vilâyetlerine yayılmıştır; Yunanistan'da büyük bir muvaffakiyet ile inkişâf ettirilmiş ve millîleştirilmiştir. Türkiye'de hayâlîler hâlâ mevcût iseler de, sayıları gittikçe azalmaktadır; en meşhûr hayâlî — bugün Ankara'da bulunan Küçük Ali'dir.

Oyunun belli-başlı şahısları dâimâ Karagöz ile Hacivad'dır. Hacivad — oldukça yaşlı, terbiyeli ve nâzik, eski kültüre sâhip ve kibar zümrenin muâşeret âdâbına vâkıf, bir az da afyon tiryâkisi bir zâttır; perdeye çıkan diğer bütün şahısların âşinâsı olup, her güçlük için bir çâre bilir, bilhassa genç mirasyedinin mûtemedi ve işgüzârıdır. Karagöz ise — tâlim ve terbiyeden behresiz, sözde demircilik ile te'min-i maişet eden, kaba, fakat en çetin vaziyetlerde bile neş'eli, her şeyden bir şaka ve eğlence çıkaran küçük esnaf tabakasına mensûp, dazlak bir adamdır. Hacivad ile Karagöz hayâl oyunlarına hâs birer serpuş ile çıkarlar. Onların muhâverelerindeki komiklik, umûmiyetle, sayısız nükte ve cinaslara istinat eder. Bu nükte ve cinaslara ise, ekseriyâ, Karagöz'ün dostunun mustalah sözlerini ters anlaması ve bunlara gülünç bir mâna vermesi sebep olur. Hacivad her zaman, ortaya attığı mâlûmât ve yüksek terbiye kaideleri ile, Karagöz'ü sersemletmek yahut bildiği bir takım tuhaf oyunlar ile, ona eziyet etmek isterse de, Karagöz sonunda, cehâletine rağmen, kırılmaz hayâtiyeti, pervâsızlığı ve küstahlığı sâyesinde, kendi hocası gibi davranan Hacivad'a galebe çalar. İşte bunun içindir ki, Karagöz'ü bilhassa küçük seyirciler severler. Muhâvereler hiç bir muayyen fasla

bağlanmış değildir. Bunlar, kendilerinden sonra gelen oyunun uzunluğuna veya kısalığına göre, karagözcüler tarafından intihap edilir. Fasıllarda görünen şahıslara gelince, hâkim zümreden olanlar — pâdişahlar, vezîrler, hukûmet me'mûrları, jandarma, polis v. b. oyuna idhâl edilmez. Eski zamanda Karagöz perdesinde, bâzan, idârede geçen hâdiseler tenkit edilirdi; fakat sonradan bundan vazgeçildi. Halk hikâyeleri mevzûlarından işlenmiş olmayan fasıllardaki şahısların hemen hepsi İstanbul'un bir türk mahallesinde oturan, resmî mahâfilden uzak yaşayan küçük burjuvaziye mensûp mahallenin yerlileri ile eyâletler ve Osmanlı imparatorluğunun en uzak köşelerinden pâyitahta gelerek, mahalleye uğrayan taşralılar ve nihâyet İstanbul'da yerleşmiş bulunan ekalliyetlerin mümessillerinden ibârettir. Bugün perdeye çıkan tiplerin bâzıları Evliyâ Çelebî'de de zikrolunmaktadır. Hacivad ve Karagöz'den başka, en belli-başlı mahalleli tipleri şunlardır: ekser oyunlarda genç ve zengin bir mirasyedi hüviyeti ile, bâzılarında alel'âde züğürt bir züppe olarak perdede görünen Çelebî, emlâk sâhibi olarak, her vakit Hacivad'ı vekil-i umûr tâyin eder. Hacivad, ondan istifâde ederek, dostu Karagöz için dâimâ bir iş çıkarır ve bu suretle oyunun zeminini hazırlar. Perdede boy gösteren, ekseriyâ bir az hafif meşrep olan bütün kadın ve kızlara *zenne* denilir. XVIII. asırda bile şenliklerde halkı güldürdüğünü bâzı kayıtlardan öğrendiğimiz (bk. Siyavuşgil, s. 162) afyonkeş Tiryâki mütemâdiyen uyuklayarak, kendisi ile konuşmak isteyen Karagöz'ü iz'âc eder. Cüce boylu Beberuhi bir nevî mahalle abdalı olsa gerek. Perdenin en mühim şahsiyetlerinden karagözcülerin Matiz dedikleri yeniçeri zorbası, Sarhoş yahut Tuzsuz'dur. O mahallede, mütemâdiyen müdhiş tehditlerde bulunarak, bir nevî gülünç polis sultasını temsil eder. Oyun had bir safhaya girdiği ve çözülmez bir düğüm hâlini aldığı sırada, o, müdâhalesi ile, meseleyi halleder ve oyunun son bulmasına vesile olup, mahallenin âsâyişini yeniden te'min eder. Bu şahsın Evliyâ Çelebî'nin bahsettiği yaşamış bir zâtın karikatürü olması muhtemeldir (Siyavuşgil. s. 167—168). Meyhâne faslında görünen Bekri Mustafa'nın Murad IV. zamanında yaşamış meşhûr bir ayyaşın gülünç bir tasviri olduğu muhakkaktır. Mahalle mensûplarından olmayan veya taşradan gelen diğer tipler kendi ağızları ile konuşur ve karagözcü asıl mahâretini bunların taklidinde gösterir. Pâyitaht ahâlisi, taşradan gelen ve hâlis pâyitaht dilini konuşamayan veyahut, kendi dillerinin te'siri ile, türkçeyi fenâ telâffuz eden adamların konuşmalarını, tavır ve hareketlerini gülünç bulur ve onların sözlerini, bir az da kasden, ters anlayarak, cinaslar ve tuhaflıklar çıkarmayı sever. Karagöz bu pâyitaht zihniyetinin tam bir mümessilidir ve bu taklit tipler ile sohbet ederken, onlar ile alay eder ve sözlerinden sayısız nükteler çıkarır. İstanbul şehrinin Bizans zamanından bugüne kadar muhâfaza ettiği karışık ictimâî bünyesinin mâkesi olan hayâl perdesinde, bu gibi şakalar için, geniş bir sâha ve bol fırsat vardır. Taşralı türklerin en mühim mümessillerinden biri Himmet (Kastamonulu)'tir. İri cüsseli bu kabadayı odun yarıcısı, bugün hemen-hemen tarihe karışmış olan Kastamonu şivesi ile konuşur ve Karagöz ona merâm anlatmağı gâyet müşkil bulur. Başka taşralı tiplerinden kayserili, trabzonlu gemici lâz, rumelili, bâzı oyunlarda Matiz'in vazifesini gören aydınlı zeybek, harputlu kürt vardır. Kavim ve ekalliyet tiplerinin en mühimleri şunlardır: ak arap Hacı Kandil, arap köle veyahut lala, korucu arnavut, ermeni, yahudi, rum, tatlı su frengi doktor v. b. Tabiat üstü âleminden câzûlar ve cinler oyuna iştirâk ederler.

Her karagözcü yeni oyunlar ihtirâ etmekte serbest olduğu hâlde, umûmî rağbete mazhar olan an'anevî kâr-i kadîm bir mıkdar oyun vardır ki, mevzûları ve kısmen de Evliyâ Çelebî'nin verdiği mâlûmat, bunların eski olduğuna delîl teşkil eder. Oyunların bir kısmının mevzuunu, *Ferhad ile Şîrin*, *Tâhir ile Zühre* v. b. gibi, halk hikâyeleri teşkil eder. Bunlarda Hacivad sâdık bir müşâvir ve Karagöz ise, piyes kahramanlarının uşağı yahut yardımcısı olarak görünür. Diğer oyunlar İstanbul halk hayatından alınma sahnelerdir. Bâzı oyunların mevzûlarını teşkil eden mahalle hâdiseleri XVI. asra âit vesikalarda bahsedilen hâdiselere çok benzer. Bu suretle hayâl perdesinde o asırda ve İstanbul'un ictimâî vaziyeti tanzimata kadar, esâslı bir tarzda değişmediğinden, XVI. asırdan XIX. asrın bidâyetine kadar, İstanbul mahallelerinde yaşanan hayattan bir kaç karakteristik sahne, heril hâlinde, seyredilmiş olur (bk. Siyavuşgil, s. 74 — 90). Mamafih bu nevî oyunların bâzısında da edebî te'sirler dahi hissedilir gibidir. Oyunun rûhu, bilhassa taklitli fasıllarda, bir nevi dramatik teselsülden doğma vaziyetlere istinat eder; yâni muhtelif tiplerden mürekkep bir çok şahıslar birbirini müteakip, hep aynı kötü veya gülünç vaziyete düşerler veyahut aynı vaziyete Karagöz'ü düşürürler. Bu sonuncu hâlde oyunun mihveri Karagöz olur. Her iki hâlde de vaziyet şahıslardan her birinin zuhûru ile bir kat daha

gerginleşir ve nihâyet bütün hâdiselerin fevkinde bulunan bir şahsın müdâhalesi ile, mesele halledilir.

Bu tarzda olan oyunlar meyânında *Yalova safâsı* zikredilebilir. Çelebî, sevgilisi ile birlikte, Yalova kaplıcalarında bir gezinti yapmak ister ve yolluk ları taşımak için, bir harar ile bir küp satın alır. Son hazırlıklar ile meşgûl olmak üzere uzaklaştığı sırada, Karagöz meydana çıkar ve harar ile küpün yanında bekleyen genç kadına müziplikler eder. Ona, gûyâ sevgilisinin ölümü ile neticelenen bir kazâya dâir, saçma sapan hikâyeler anlatır. Sözde genç efendinin attığı bir kibrit ile deniz tutuşmuş, kendisi de alevler içinde yanmıştır. Yahut birisi, lokma yerken, onu da yutuvermiştir ve buna benzer başka saçma hikâyeler ... Bundan sonra hepsi de genç kadın ile Yalova'ya gitmek isteyen bir çok şahıslar zuhûr eder. Kadın bunları birer-birer harar ile küpe doldurur ve her kes buna güler yüz ile râzı olur. Mamafih her yeni yolcunun zuhûru ile, küp ve hararda, yer meselesi yüzünden, kavga çıkar. Böylece beş—altı kişi dar küpün içine güç belâ yerleşince, Çelebî çıka-gelir ve küpten bütün bu biletsiz yolcuları çıkarır. — Bu tarzda diğer bir oyun da Kanlı Nigâr'dır. Çelebî yolda, tanıdık iki kadın tarafından, durdurulur. Bu kadınların her ikisi de, bâzı haklar iddia ederek, genci alıp-götürmeğe kalkışır. Bu şekilde anlaşmak imkânı hâsıl olmayınca, mahallenin komşu kadınlarını çağırırlar ve hangisinin gence daha lâyık olduğunu onlara söyletmek isterler. Fakat komşu kadınlardan her biri, genci kendine lâyık bulduğu için, bu iki kadın (birinin adı Kanlı Nigâr'dır) genci sürükleyip, kendi evlerine götürürler ve hiyânetliğinden dolayı cezâlandırmak maksadı ile, elbiselerini çıkarıp, güzel bir sopa çektikten sonra, don-gömlek (eski zamanda — çır-çıplak) sokağa atarlar (bu hâdise arap edebiyatında *hadîs al-mucarrad* diye anılan bir kıssayı andırır). Bundan sonra bir çok kişi yoldan geçerken, genci çır-çıplak yere oturmuş görür ve hepsi birbirini tâkiben gidip, genç kadınlardan Çelebî'nin elbiselerini kurtarmağı vaadeder. Böylece evvelâ Karagöz, sonra Hacivad ve sırası ile sarhoş, lala ve nihâyet Beberuhi bu işe girişirler; fakat hepsi de birbiri peşi sıra aynı âkıbete uğrar; soyulup, sokağa atılır. Bu suretle evin kapısında bir çok çıplak adam birikmiş olur. Nihâyet mesele, her iki genç kadının da pek ziyâde çekindiği eşkiyâ reisi Bursalı Sarı Efe'nin müdâhalesi sâyesinde, halledilir ve her kes elbisesine kavuşur. — İşte diğer bir nümûne daha: *Mandıra*. Karagöz'ün karısı, kavga ederek, evden kaçar. Bunun üzerine Karagöz sokakta rastgeldiği bir kadın ile tanışır ve onu evine alır. Bunu müteâkip, kadının âşıkları sıra ile çıkagelir. Bunlar Karagöz'e kadını görmek istediklerini söylerler ve Karagöz vâsıtası ile ona bir çok âşıkane mâniler gönderirler. Karagöz bu mısraları ters anlar ve kadına da öylece tekrarlar. Bütün âşıklar kadını birer-birer Mandıra sefâsına götürmek arzûsunu izhâr ederler. Karagöz bunları sıra ile kovar ve her defâsında kadına başka tanıdığı olup-olmadığını sorunca — „son gelecekten başka tanıdığım yok" — cevabını alır. Bu hâl bir müddet böylece devam eder. Nihâyet sarhoş çıkagelir ve bu sefer Karagöz kendi evinden kovulur. Karagöz, tekrar evine girebilmek için, evvelce kovduğu diğer âşıkları çağırır. Âşıklar sarhoş ile yapılan kavgada hemen sıvışıverirler. *Karagöz'ün şâirliği*'nde Karagöz, saz şâiri (âşık) sıfatı ile, san'at üstünlüğünden ziyâde, kabalığı sâyesinde, „askıyı" kazanmağa gelmiş olan diğer garip kıyâfetli saz şâirlerini yenerek, mükâfatı alır. — *Tımarhâne*'de Karagöz tımarhâneden kaçan ve mahallede dolaşan deliler ile düşe-kalka aklını oynatır; Hacivad tarafından, tımarhânede zincire vurulur. Orada bir kaç kişi kendisi ile alay eder, nihâyet bir frenk doktor mânasız ilâçlar tavsiye eder, Hacivad Karagöz'ü kurtarır. Diğer bâzı oyunlarda Karagöz, Hacivad'ın yardımı ile, bir san'at icrâ eder. Sahnedeki şahısları o vakit müşteriler teşkil eder. — *Yazıcı* oyununda Karagöz, halk yazıcısıdır ve müşterileri adına, ipe-sapa gelmeyen mektuplar yazar. — *Kayık* oyununda, Hacivad ile birlikte, kayıkçılık yapar. Kayığa muhtelif yolcular binerler; oyun, „pereme baskını" şeklinde, Matiz'in müdahâlesi ile, biter. — *Salıncak* oyununda muhtelif müşterilere salıncak kirâlar. Nihâyet bir yahudi gelir ve yalancıktan ölür. Dindaşları tarafından gülünç bir tarzda defnedilirse de, sonunda yine dirilir. — *Ağalık*'ta Karagöz zengin bir ağa olur ve hizmetine girmek isteyen bir çok insana ve bir arap dilenciye merâm anlatır. — *Orman*'da Karagöz kahvecilik yapar ve ister-istemez bir kaç haydudun yardımcısı olur. Bunlar bir çok yolcu öldürüp, soyduktan sonra, yakayı ele verirler. Bâzan da Karagöz'ün bir eve veya bir bahçeye girmek için yaptığı teşebbüsler birbirini müteâkip taklitlerin zuhûruna bahâne olur — *Bahçe*, *Hamam*, *Çivi baskını* da bu nevîden oyunlardır. — *Kütahya çeşmesi*'nde bu taklit resm-i geçidine Karagöz'in komşularından kendi karısının tavır ve hareketine dâir mâlûmat almak husûsunda giriştiği neticesiz teşebbüsler sebep olur.

Bâzı oyunlarda bu taklit resm-i geçidi o kadar belli olmaz, hattâ mevcût bile değildir. Nitekim *Kanlı Kavak*'ta komiklik kısa ve müessir bir hâdisenin etrafında toplanır. Bu oyunda saz şâiri Hasan'ın sevgili oğlu, Kanlı Kavak'ın ecinnisi tarafından, kaçırılır. Fakat çocuk, babasının hazin istirhamları üzerine, yine kendisine iâde olunur. Karagöz'ü de evvelâ Kanlı Kavak'taki ecinni çarpar; fakat Hacivad imdâdına yetişir. Tekrar eski hâline dönen Karagöz, ecinniye cezâ olsun diye, ağacı kesmeğe kalkışır ise de, iki orman korucusu arnavudun eline düşer. Arnavutlar Karagöz'ü sopa ile cezâlandırırlar. Bu cezâ Karagöz'e pek pahalıya mal olur; zîra arnavutlar sopaları sayarken, mütemâdiyen yanılırlar ve yeniden başlamağa mecbûr kalırlar. Mamafih bu oyunun teselsüllü bir şekli daha vardır: Kanlı Kavak'ın ecinnisi, Âşık Hasan'ın çocuğundan evvel, bir çok yolcuyu kapıp-götürür. — *Kırgınlar*'da Karagöz Hacivad'ın üç aptal kardeşini öldürür, bir küpe koyar ve üstüne oturur. Hacivad'ın kurnaz çocuğu Karagöz'ü küpten indirmeğe ve cinâyetini meydana çıkarmağa muvaffak olur. Matiz Karagöz'ü kazık ile cezâlandırmak isterse de, nihâyet affeder. Taklitsiz fasılalarda teselsül yoktur.— *Sünnet* oyununda Karagöz, kos-koca adam olduğu hâlde, yeniden sünnet edilir ve bu münâsebet ile oyuna sünnet çocuklarının acısını avutmak için oynatılan mûtâd oyunları sokmak fırsatı hâsıl olur. Nitekim perdede bir Karagöz oyunu bile tertip edilir ve böylece „hayâl içinde hayâl" oynatılır. Kezâ bir orta oyuncusu, bir hokkabaz v.b. da meydana çıkar. — *Câzûlar* oyunu, iki büyücü kadın arasında, bir nevî müsâbaka mâhiyetindedir. Bu müsâbaka imtidadınca Çelebî ile sevgilisi ve bilâhare Karagöz birer hayvan şekline sokulurlar. — *Sahte gelin*'de Karagöz, kız imiş gibi, bir sarhoş ile evlendirilmek istenilir. Bundan maksad sarhoşu artık içkiye tövbe ettirmektir.— *Meyhâne*'de Bekri Mustafa adında meşhûr bir sarhoşun meyhânedeki mâcerâları tasvir olunur.—*Büyük evlenme* bir nevî „revue" şeklindedir. Gelinin cihâzı, uzun bir alay ile, perdeden geçirilir. Oyunun sonu: gelinin zifaf gecesinde şımarık ve hemen doğar-doğmaz müstehcen sözler savuran bir çocuk doğurması *Keçel Pehlivan*'da mütemâdiyen tekerrür eden bir hâdiseyi andırır (Menzel, s. 32). İsimleri zikredilen bu piyeslere, *Tahmisçiler*, *Balık oyunu* ve *Canbazlar* gibi, pek mühim olmayan oyunlar ilâve edilecek olursa, kâr-i kadîm oyunlar tamamlanmış olur. Ramazanın ilk gecesinde *Mandıra* faslı ile başlamak ve son gecesinde de *Meyhâne* faslını icrâ etmek âdet idi.

Bibliyografya: Georg Jacob, *Geschichte des Schattentheaters im Morgen- und Abendland* (2. tab., Hannover, 1925), bu eserde tam bir bibliyografya bulunur. Bibliyografyanın 1929 senesine kadar ikmâli için bk. Georg Jacob ve Paul Kahle: I. Paul Kahle, *Der Leuchtturm von Alexendria, Ein arabisches Schattenspiel aus dem mittelalterlichen Ägypten* (Stuttgart, 1930), s. 77—94 ve bunun devamı (1931'e kadar): *Periodische Bibliographie nebst Nachlese* (Kiel, 1931, makine yazısı); Hellmut Ritter, *Karagös, Türkiche Schattenspiele*: I. *Die Blutpappel* (*Kanlı Kavak*), *Die falsche Braut* (*Sahte gelin*), *Die Blutige Nigar* (*Kanlı Nigâr*), Hannover, 1924; II. *Der Ausflug nach Jalova* (*Yalova sefâsı*), *Der Brunnen* (*Kütahya çeşmesi*), *Die Hexen* (*Câzûlar*), *Das Irrenhaus* (*Timarhâne*), *Das Boot* (*Kayık*), *Der Schreiber* (*Yazıcı*), (*Biblictheca Islamica*, XIII a, İstanbul, Leipzig, 1941; burada mufassal bibliyografya verilmektedir); ayn. mll., *Der Sängerwettstreit* (*Şâirlik*; *Crientalia*, I, 3—66, *Istanbuler Mitteilungen, herausgegebn van der Abteilung Istanbul des Archäologischen Instituts des Deutschen Reiches*, cüz 1, İstanbul, 1933); Herbert Duda, *Fasl-ı Ferhad* (İstanbul, 1931); Selim Nüzhet, *Salıncak safâsı, tam bir hayâl oyunu* (İstanbul, 1931); ayn. mll., *Türk temaşası, Meddâh, Karagöz, Orta oyunu* (İstanbul, 1930; 2. basm., 1942); N. Martinovitch, *The Turkish Theatre* (New-York, 1933); Armenag Bey Sakisian, *Karagöz* (*Bulletin de l'Association française des amis de l'Orient*, nr. 14—15, 1933); Sabri Esad Siyavuşgil, *İstanbul'da Karagöz ve Karagöz'de İstanbul* (Eminönü halkevi neşriyâtı V, İstanbul, 1938); ayn. mll., *Karagöz, Psiko-sosyolojik bir deneme* (İstanbul, 1941); Theodor Menzel, *Meddâh, Schattentheater und Orta Ojunu* (*Eine kritische Übersicht über die Ergebnisse der jüngeren Forschung nebst neuen Beiträgen. Monographien des Archiv Orientalni*, Prag, 1941); Mustafa Nihad Özön, *Kanlı Kavak, Kanlı Nigar, Sahte gelin* (İstanbul, 1941; Ritter'in eserinden almıştır); Mustafa Rona, *Karagöz'ün bekçiliği* (İstanbul, 1944); ayn. mll., *Karagöz'ün gelinliği* (1944); *Karagöz'ün ağalığı* (1944); *Çifte cadılar* (1945); *Karagöz'ün yazıcılığı* (1945); *Karagöz'ün başına gelenler* (*Kütahya çeşmesi*), 1947; *Karagöz'ün âşıklığı*; Hayâlî Küçük Ali, *40 yıl önce Karagöz ve Mandıra safâsı, Tahir ile Zühre* (*Dünya* gazet. 21 mayıs 1952 v. d.). Husûsî ellerde bir çok kıymetli

hayâl mecmuaları var ise de, basılmamıştır. Yunanistan'daki Karagöz için bk. Louis Roussel, *Karagheuz ou un theâtra d'ombres à Athènes* (Atina, 1921); Giulio Caïmi, *Karaghiozi ou la comédie grecque dans l'âme du théatre d'ombre* (Atina, 1935); Atina'da basılmış oyunların bir listesi Ritter'in ikinci kitabında verilmiştir. (H. RITTER.)

KARAGÖZLÜ, Hemedan mıntakasında oturan ve orada vergilerini veren bir türk câmiası (G. Curzon, *Persia and the Persian Question*, London, 1892, II, 270 ve 472). XVIII. asrın ikinci yarısında İran'da vukûa gelen dâhilî kargaşalıklarda bir çok kere bunların adı geçer; krş. J. v. Hammer, *GOR*, 1. tab., VIII, 164; 2. tab., IV, 475; *Târîḫ-i zandîya* (nşr. Beer), Leiden, 1888, s. 33, 42 ve 93. XIX. asrın takriben ilk yarısında Karagözlüler aş.-yk. 12.000 kişi olsa gerektir (Ritter, *Erdkunde*, VIII, 404 ve IX, 78). Fârs'taki türk aşîretinin küçük bir koluna da Karagözlü denilir. Bu kol, İlât-i Ḫamsa aşîret birliğinin 'İnanlu gurubundandır (Tumanskiy, *Ot Kaspiyskago morya k Ḥormuzskomu prolivu i obratno*, Petersburg, 1896, s. 78). Bu isimde, eski Yelisavetpol eyâletinde, Cevanşir kazâsında, bir köy de vardır.

(W. BARTHOLD.)

KARA-ḪALİL. [Bk. ÇANDARLI.]

KARA-HANLILAR (840—1212).

1. SÜLÂLENİN ADI

Kara-Hanlılar tâbiri şarkî ve garbî Türkistan'da huküm süren ilk islâm-türk sülâlesine (840—1212) verilen sun'î bir isimdir. Garp ilim muhitinde, tarihçi ve müsteşrik V. V. Grigorev (1816—1881)'in Mâverâünnehr Kara-Hanlılarına dâir yazmış olduğu makalesinden itibâren (1874), „Karachaniden" tâbiri yerleşmiş ve o zamana kadar ilim muhitince kullanıla-gelen „Türkistan Uygur (Hoeihe veya Hoeihu) hanları" (1756'da Deguignes'den itibâren; Grigorev kendisi de sikkelere dâir 1862'de intişâr eden eserinde bu tâbiri kullanmıştır) tâbirinin yerini almıştır. Kara-Hanlılar tâbiri bu sülâlenin unvanlarında geçen *ḳara* sözünden neş'et etmektedir (krş. msl. *ḳara ḫan, ḳara ḫaḳan, arslan ḳara ḫaḳan, tanġaç buġra ḳara ḫaḳan* v. b.). Son zamanlarda yapılan araştırmalardan anlaşıldığına göre, Altay kavimlerinde, çinlilerde olduğu gibi, dört renk (kara, kızıl, gök, ak) dört cihete işâret etmek için kullanılmıştır. Bundan dolayı türkçe *kara* sözü, eski türklerin cihet tâyininde tekabül ettiği „şimâl" mânasından hareketle, türklerin hukukî rümûzunda büyüklük ve yükseklik ifâde eden bir tâbir olmuş ve böylece *ḳara ḫan, ḳara ordu* v. b. birleşmelerinde „büyük, baş" mânalarında kullanılmıştır (O. Pritsak, *Qara.*).

Bu sülâle için ilmî eserlerde kullanılan diğer bir isim İlek-Hanlar tâbiri olup, sikke mütehassısı C. J. Tornberg (1807—1877, 1848) ve bilhassa B. Dorn (1805—1881) tarafından ileri sürülmüştür (bk. *bibliyografya*). Bu tâbir yazılı kaynaklarda ve bilhassa bu sülâleye âit sikkelerde hukümdar için pek çok kullanılmış olan *ilig* kelimesinin te'siri altında ortaya çıkmıştır. Fakat şimdiki bilgilerimize göre, *ilig* sözü bu sülâle için ayrı bir husûsiyet teşkil etmediği gibi (bu tâbire, unvan olarak, Hun, T'u-chüe, Uygur ve Selçuklularda da tesâdüf edilmektedir), bu sülâlenin bütün mensûpları için kullanılabilecek bir hâlde de bulunmamaktadır. Hakikatte *ilig* unvanı, *ongun* (totem) adları olan *arslan* ve *buġra* ile birlikte (bk. *arslan ilig, buġra ilig*), devletin dört alt-kaganından ancak ikisi tarafından kullanılmıştır (krş. Pritsak, *Oriens*, III/2, 212, not 10). Bundan başka *ilig-ḫan* (*ilek-ḫan*) terkibinin Kara-Hanlılar sülâlesi için kullanılmasında başka mahzûrlar da vardır; çünkü burada her iki unvan (*ilig* ve *ḫan*), birbirinden farklı iki rütbeye delâlet eder: *ḫan* veya *ḫaḳan*, merâtip silsilesi bakımından, *ilig*'den daha yüksek bir rütbeyi hâiz bulunmaktadır. *İlig-ḫan* (*ilek-ḫan*) terkibine Mâverâünnehr'de ilk Kara-Hanlıların muâsırı olan islâm tarihçilerinde (al-'Utbî) de tesâdüf edilir ve bu terkip tuhaf bir karışma neticesi olarak, meydana gelmiştir. Mâverâünnehr'in ikinci ve asıl fâtihi olan *Arslan İlig* Naṣr b. 'Alî (ölm. 403=1012/1013) orada, yanlış olarak, asıl kendisine âit *ilig* unvanını muhâfaza etmekle berâber, kardeşi Abū Naṣr Aḥmed b. 'Alî'nin ismi ve onun *ḫan* unvanı ile zikredilmeğe başlanmıştır. Kara-Hanlıların iki hukümdar esâsına dayanan hâkimiyet sistemi iranlıların devlet görüşüne göre düşünen müslüman komşuları tarafından anlaşılmamıştır. Onların nazarında ancak tek bir hukümdar mevcûttur ve bundan dolayı uzakta, Balasagun'da bulunan ve başka muhitlerce tanınmayan büyük han (*kara-ḫaḳan*) Aḥmed b. 'Alî'nin ismini kendilerinin tanıdığı ve Mâverâünnehr fâtihi olan *ilig*'in şahsiyeti ile birleştirmişlerdir (bk. Pritsak, *Karachan. Studien, Studie*, VII). Muâsır islâm kaynakları bu sülâleye *al-Ḫāḳāniya* ~ *al-Ḫāniya* (Kāşġarī, I, 14; İbn al-Aṯīr, IX, 314: Hilāl al-Ṣābī, *The Eclipse*, III, 374; *Çahār Maḳāla*, nşr. Mīrzā Muḥammed, 46) veya *Mulūk al-Ḫāḳāniya* ~ *Mulūk al-Ḫāniya* (Kāşġarī, I, 30; İbn al-Aṯīr, X, 77; XI, 54; *Avlād al-ḫāniya*: İbn al-Aṯīr, X, 252) yahut *Āl Afrāsiyāb* (msl.

İbn al-Aşîr, XI, 54; *Nabîra-i Afrāsiyāb*: Cuvaynî, II, 88) ismini vermektedirler.

Bu sonuncu tâbir iranlıların şehnâmelerinden gelmekte olup, Āfrāsiyāb'ın türkçe karşılığı, Kāşğarî'ye göre, (Alp Er) Tonğa'dır. *Tonğa* veya *tañа* kelimesi, iştikak bakımından, Kara-Hanlılarda, bir nevî hâkimiyet ifâdesi için, çok sık kullanılan *tamğaç* (∼*tafġaç*∼*tabġaç*∼*tamġaç* ‖ *tonğaç*∼*tofġaç* v. b.) unvanı ile ilgilidir (aslında: *tonğa+ç* veya *tamğa+ç*). Kara-Hanlılarda bu unvana daha 280 (893) yılında tesâdüf edilmektedir (bk. Pritsak, *ZDMG*, 101, s. 289 v. d.). *Tabġaç* ismi, „kuvvetli ve büyük" mânasına gelmek üzere (krş. Kāşğarî, I, 378), içinden şimâlî Çin'de Wei sülâlesinin (385—550) neş'et ettiği bir Altay kavmi (daha doğrusu bir kavmî birlik) tarafından kullanılmıştır. Daha sonraları bu kelime, hem Altaylıların kendileri, hem de çinlilerin vücûda getirdikleri k u v v e t l i birlikler için, bir nevî kavim veya devlet tâbiri olmuştur. *Tabġaç*'ın „uygur veya türk" mânasına kullanılması için bk. Kāşğarî (I, 378) ve Hüan-Tsang (uygurca trc., krş. *Der Islam*, 1949, XXIX, 56) v. b. *Tabġaç* „Çin" tâbiri yerine, X. asırda şimâlî Çin'de başka bir „barbar" sülâlesi olan Liao (Kıtay) sülâlesinin ismi geçmiştir (bk. Pritsak, *Stammesnamen, II*: *Tabġaç und Tonğa*).

2. SÜLÂLENİN MENŞE'İ

Kara-Hanlılar sülâlesinin menşe'i hakkında mevcût kaynaklarda verilen mâlûmâtın çok eksik olması, bu husûsta muhtelif faraziyelerin ileri sürülmesine sebep olmuştur. Bunların en mühimleri şunlardır: 1. Uygur faraziyesi (J. Deguignes 1756, J. H. Klaproth 1826, J. P. Abel Rémusat 1820, Ch. M. Fraehn 1826, J. Reinaud 1848, H. Vámbéry 1870, W. Radloff 1891 ve J. Markwart 1912), 2. Türkmen faraziyesi (J.v. Hammer-Purgstall 1835, G. Weil 1851), 3. Yağma faraziyesi (W. Barthold 1898, V. Minorsky 1937), 4. Karluk faraziyesi (F. Grenard 1900, Ed. Chavannes 1903, M. F. Köprülü 1923), 5. Karluk-Yağma faraziyesi (M. F. Köprülü 1923, 1939), 6. Çigil faraziyesi (W. Barthold 1927) ve 7. T'uchüe faraziyesi (A. Z. Velidi Togan 1939).

Pritsak, kendisinin *Karachan. Studien* (*Studie*, II)'inde, bu husûsta doğru bir neticeye vâsıl olmak için, sülâlenin menşe'i hakkında ileri sürülen her faraziyenin sağlam delillerini kabûl etmek lüzûmuna işâret etmiştir; çünkü bir faraziyedeki delillerin doğruluğu diğerlerindeki delillerin doğruluğunu ber-taraf etmemektedir. Bu garip durumun, yâni aynı zamanda doğru olan yedi muhtelif faraziyenin mevcût olmasının sebebi, meselenin kendisine âit olmayıp, bu faraziyelere esâs teşkil eden ve çok defa tesâdüfî kaynaklara dayanan yedi muhtelif görüş zâviyesinin mevcûdiyetinden ileri gelmektedir. Kara-Hanlılar sülâlesi, T'uchüe A-shi-na hânedanına bağlanmaktadır; Karluk kavmî birliğini vücûda getiren üç kavmin iki en mühim unsurunu Çigil ve Yağma kavimleri teşkil ediyordu. Karluklar 744—840 yıllarında Uygur birliğine dâhil olmuşlar ve aynı zamanda, siyâsî isim olarak, bir de Türkmen ismini taşımışlardır.

3. KARA-HANLILAR TARİHİNİN İLK DEVRİ: BUHARÂ'NIN ZAPTINA KADAR (840—992)

İkinci şarkî T'u-chüe devletinin dağılması (742) ile, boz-kırlardaki hâkimiyet önce Uygur ve Karlukların müttefikı olan Basmıllara ve sonra Uygurlara (744—840/846) geçmiştir. O zamanlar Saysan-nor—Ala-kul—Ulungur-nor müsellesi içinde oturan Karlukların hâkimi, önce „sağ-*yabğu*" (742) ve sonra devletin en yüksek mevkî sâhibi olan „sol-*yabğu*" (744) tâyin edilmiştir. Karluklar, devletin içinde bulunduğu umûmî durumdan (çinliler ile arap ve tibetliler ve araplar ile Türgişler arasındaki harpler v. b.) istifâde ile, Yedi-Su'da garbî Türgiş sâhasına hücûm ederek, bunların merkezleri olan Süyāb (Balasagun) ve Ṭaraz'ın her ikisini de ellerine geçirmişlerdir. Tibetlilerin Çin'e ve Uygurlara karşı mücâdelesi de, VIII. asrın ikinci yarısında Karluklara Kāşğar sâhasını ele geçirmek fırsatını vermiştir. Bütün bu muvaffakiyetlerine rağmen, bunlar 840 yılına kadar Uygur devletine karşı tâbîlik durumunu muhâfaza etmişlerdir. 840 yılında türk devlet sistemi ve kültür muhitinde büyük bir değişiklik vücûda geldi. Kırgızların („asıl Kırgızların") baskısı altında Ötüken'deki Uygur (arap kaynaklarında: Toḳuz-Oğuz) devleti yıkıldı. Kırgızlar türk an'anelerine kıymet vermediklerinden, Uygur devletinin ortadan kalkması, aynı zamanda boz-kır hâkimiyetinin Ötüken ile bağlı olduğu inançının da yıkılmasını intâc etti. Uygurlar nazarında da artık eski an'anelerin bir kıymeti kalmadığından, henüz şamanlıkta kalan ve kendi soyunu kagan A-shi-na sülâlesine (A-shi-na = eski türk-mog. **çinğa*∼*şınğa*>*çınā* v.b. „kurt") bağlayan Karluk *yabğu*'su kendisini boz-kırlar hâkiminin kanunî halefi ilân etti ve büyük kaganın unvanını (*ḳara-ḫaḳan*) aldı. Merkez olarak, Çu boyunda, Balasagun civarında, kaynaklarda *Ḳara-Ordu* veya *Ḳuz-Ordu* ismi ile zikredilen, Ordu (melce) intihap edildi. Devlet, kavimleri yarı-yarıya taksim eden Altay sistemine uygun olarak, iki *ḳaġan* idâresinde (çift hükümdarlık), iki kısma ayrıldı. Şark kısmının hâkimi olan büyük *ḳaġan* Kara-Ordu'da yerleşti. O *Arslan Ḳara Ḫaḳan* unvanını taşıyor ve aynı zamanda, nazarî olarak, bütün Kara-Hanlılar sâhasının en yüksek hâkimi sayılıyordu. Garp kısmının hükümdarı, şerik-*ḳaġan*, önce Ṭaraz da, sonra Kāşğar'da ve daha sonra tekrar Ṭaraz'da yerleşmiştir. Unvanı — *Buġra Ḳara Ḫaḳan* idi. Her iki hayvan ismi, *arslan* ve *buġra*, aslında, Karluk kavmî birliğine dâhil büyük grupların *onġun* (totem)'u idi: Çigillerinki — *arslan* ve Yağmalarınki ise — *buġra* idi. Bu iki baş-hükümdardan başka, hâkimler zümresine, sülâleye mensûp, daha dört alt-*ḳaġan* ile altı hükümdar-vekili dâhil bulunuyordu. Kademe-kademe yükselme esâsına dayanan bu rütbeler muayyen bir sistem teşkil ediyordu. Böylece msl. *arslan-ilig*, mevkii boşaldığı takdirde, *buġra-ḫan* yerine geçiyor ve *buġra-ḫan* da aynı şekilde *arslan-ḫan* yerine geçebiliyordu v. b. Haleflerin tâyini rütbe esâsına göre yapılıyordu. Her rütbenin muayyen bir unvanı bulunduğundan, Kara-Hanlıların bütün türkçe unvanları böylece değişebilen unvanlardır. Değişmeyen bir unsur olarak, islâmiyeti kabûl ettikten sonra, bunların müslüman adları kalmıştır. Mamafih aynı şahıs aynı zamanda bir kaç islâmî fahrî unvan (*alḳāb*) alabilmektedir. Onun için, Kara-Hanlıları mütâlea ederken, ilk önce bunların müslüman adlarının tesbiti, sonra hânedan âilesine mensûp bir şahsın mevkiini tâyin için de bunun rütbesine delâlet eden türkçe unvanı ile lekaplarına işâret etmek zarûrîdir.

Hâkimler zümresi yanında, başta *yuġruş* olmak üzere, nâzırlar hey'eti bulunuyordu. Başlıca mansıp sâhipleri şunlardır: *sü-başı* (başkumandan), *tayanġu* (ar. *ḥācib* „saray nâzırı"). *ılmġa* (bâzan *bitikçi* de denilir), *aġıçı* (mâliye nâzırı). Bütün bu mansıplara hânedan âilesine mensûp bulunmayanlar da getirilebilmektedir.

Sülâleye mensûp hukümdar-vekilleri, *irken* (= *il-ḫan*), *saġun* (bâzan *kül irken*, *kät saġun* ve *ınanç* unvanlarını taşıyorlardı. *Onġun* (totem) ismi olarak burada bilhassa *çaġrı*, *toġrul* ve *payġu* kullanılmıştır.

Kaynağın (al-Ḳarşî) ancak bâzı unvanları (*Bilge Kül Ḳadır Ḫan*) ile zikrettiği ilk *ḳaġan*, 819'dan beri Mâverâünnehr'de hukûm süren ve kendi hâkimiyetlerini durmadan genişleten Sâmânîler ile mücâdele etmek zorunda kalmıştır. Nūḥ b. Asad 225 (840) yılında İsbîcâb'ı ilk Kara-Hanlının (*Bilge Kül Ḳadır Ḫan*) elinden almış idi. *Bilge Kül Ḳadır Ḫan*'dan sonra, onun iki oğlu idâreyi ellerine aldılar: büyük-*kāġan* sıfatı ile, Balasagun'da — Bazır (*Arslan Ḫan*) ve şerik-*ḳaġan* sıfatı ile, Ṭaraz'da — Oğulçak (*Ḳadır Ḫan*). Bu sonuncusu ile daha sonraki diğer garbî Kara-Hanlılar hakkında, eksik de olsa, Kāşğar rivâyetinde (al-Ḳarşî) bâzı mâlûmat mevcûttur; fakat büyük-kaganlar hakkında, X. asrın sonuna kadar, hiç bir şey bilmiyoruz. Oğulçak, kendisi ile bir çok mühim harpler yapmış olan Sâmânîlerden İsmā'îl b. Aḥmed (874—892—907)'in muâsırı olmalıdır. Muharrem 280 (mart—nisan 893)'de İsmā'îl, uzun bir muhâsaradan sonra, şarkî Kara-Hanlıların merkezi olan Ṭaraz'ı zaptederek, *Ḫatun*'u ile 15.000 askerini esir almış idi. Bunun üzerine Oğulçak, merkezini Kāşğar'a nakil ile, Sâmânî sâhasına akınlara (msl. 291=904) başlamıştır. Sâmânîler arasında baş-gösteren kargaşalıklardan istifâde eden ilk Kara-Hanlı da Oğulçak olmuş ve âsî Sâmânîlerden birinin kendi memleketine sığınmasına (Kāşğar civarında: Artuç'ta) müsâade etmiştir. Bu müslüman şehzâde veya islâm-sûfî vâizleri ile karşılaşma, Oğulçak'ın yeğeni Satuḳ'un şahsan islâmiyeti kabûl etmesine ve sonra, bunun amcasına karşı muvaffakiyetle neticelenen mücâdelesini müteâkip, devletin garp kısmında islâmiyetin resmen kabûlüne (X. asrın başlarında) sebep olmuştur. Bu hâdise garbî Kara-Hanlıların durumunu tamâmiyle değiştirmiştir: bu arada *Buġra Ḫan* unvanını taşıyan Satuḳ, şimdi, o zamana kadar sülâlenin düşmanı olan Sâmânî Naṣr II. b. Aḥmed tarafından, Laylā b. al-Nu'mān al-Daylamî'ye karşı mücâdelesinde, kendisini yardıma çağırıyor (308=920/921). Diğer taraftan, çinlilerden boşuna yardım istemiş olan, devletin şark kısmının hâkimi büyük kagana karşı mücâdelesinde, Satuḳ şimdi bir de müslüman gönüllülerine dayanabiliyordu (msl. 330=942/943 Balasagun muhârebesi). Müslüman ismi 'Abd al-Karîm olan Satuḳ 344 (959) yılında ölmüş ve Artuç (Kāşğar'ın şimâlinde)'ta defnedilmiştir.

Satuḳ'un oğlu Mūsā b. 'Abd al-Karîm (türkçe ismi Baytaş), şark kaganını (*Arslan Ḫan*) mağlûp ederek, sülâlenin bu kolunu ortadan kaldırmış ve islâm-sûfî vâizi Abu'l-Ḥasan Muḥammed b. Sufyān al-Kalamātî'nin yardımı ile, bütün devleti islâmlaştırmağa muvaffak olmuştur (349=960). Onun zamanında bir de komşu sâhaların da islâm bayrağı altına sokulmasına başlanmıştır (msl. Hoten, en az 971'den beri). Kardeşi Sulaymān (992 yılında *buġra-ḫan* bulunan şahsın babası)'ın ilk defa *ilig* unvanını kullanmış olduğu kaynaklarda kaydedilmektedir. (Bu kısım için müellifin *Von*

den Karluk zu den Karachaniden adlı yazısı esâs teşkil etmiştir).

4. 382—aş.-yk. 433 (992—1041/1042)
YILLARI ARASINDAKİ DEVİR

Mūsā'nın yerine oğlu Abu 'l-Ḥasan 'Ali b. Mūsā geçmiştir. Bunun hakkında yalnız kendisinin 388 yılı „muharrem sonlarında" (teşrin II. 998) vefat ederek, Kāşġar'da kaganlar mezarlığında defnolunduğunu biliyoruz (al-Ḳarşī, 132). Fakat onun da, babası gibi, şark ve cenûp komşularına karşı cihad açmış ve bu harplerin birinde şehid düşmüş olması muhtemeldir: kendisi hakkında *al-ḥarīḳ al-şahīd* sıfatı kullanılmıştır. Kaynaklarda *arslan-ḫan*, *ḳara-ḫan* ve *tonga-ḫan* unvanları ile zikredilmektedir. Sikkelere göre 247—367 (861/862—977/978) yıllarında hâlâ Sâmânîlerin elinde bulunan Fergana'nın istirdadı da bunun zamanına tesâdüf etmiş olsa gerektir. Sâmânî devleti o zaman umûmiyetle yıkılmak üzere bulunuyordu.

Onun şerik-kaganı (*Ḳılıç Buġra Ḫan*) ve yeğeni Abū Mūsā al-Ḥasan (Hārūn, bu isim için aş. bk.) b. Sulaymān, Sâmânî zâdegânının muvâfakati ile, İsbīcāb'ı zaptetmiş (380 = 990) ve rebiülevvel 382 (mayıs-haziran 992)'de Sâmânîlerin pâyitahtı olan Buhârâ'ya girmeğe muvaffak olmuştur (bk. BUĞRA ḪAN, 2). Kendisi ile Sâmânîlerin Horasan vâlisi Abū 'Alī b. Muḥammed Simcūrī arasında, Sâmânî devletinin taksimi husûsunda yapılmış olan anlaşma bununla tahakkuk etmiş ve böylece Horasan (Mādūna al-nahr) — Abū 'Alī'nin ve Mâverâünnehr — Hārūn b. Sulaymān'ın hâkimiyetine geçmiştir. Az zaman sonra hastalanan Hārūn şehri terke mecbûr olmuş ve Kāşġar'a dönerken, yolda Ḳoçḳar-Başı mahallinde vefat etmiştir. Bu zât *şihāb al-dawla ẓahīr al-daʿwā* lekabı taşıdığını tesbit edebildiğimiz ilk Kara-Hanlı hükümdarıdır; mamafih bu lekap, Bīrūnī'ye göre, halife tarafından verilmiş olmayıp, kendisi tarafından unvanlarına eklenmiş olmalıdır. Çünkü o zamanlarda, Kara-Hanlılar ile sünnî islâm muhiti arasında henüz resmî münâsebet te'sis edilmiş değil idi. Bu durum 382 (992/993) yılında İlāḳ'ta basılan ve bu sülâlenin şimdiye kadar bilinenlerin en eskilerini teşkil eden Hārūn'un sikkeleri ile de te'yit edilmektedir (bk. Markov, *Katalog*, 198, nr. 1). Hilâfet dâvasında da Hārūn, şark islâm ulemâsınca tanınmış olan Abū 'Abd Allāh b. Osmān al-Vāşiḳī tarafını tutmuştur.

'Alī'nin şerik-*ḳaġan*'ı, büyük oğlu Aḥmed b. 'Alī 388 (998)'de, büyük-*ḳagan* sıfatı ile, ona halef olmuştur.

Bundan itibâren Kara-Hanlılar tarihinin bizce az-çok mâlûm olan ilk devri (433 = 1041/1042'ye kadar) başlamakta ve bu devirde sülâlenin her iki kolunun mümessilleri esâs rolü oynamaktadırlar. Bunlardan biri — 'Alī kolu olup, ilk nesli 'Alī b. Mūsā'nın dört oğlu teşkil eder: Aḥmed b. 'Alī (*Togan Ḫan* I.), Naṣr b. 'Alī (*Ilig Ḫan*), Manṣūr b. 'Alī (*Arslan Ḫan*) ve Muḥammed b. 'Alī (şimdiye kadar, yanlış olarak, *Arslan Ḫan*, yâni kardeşi Manṣūr zannedilmiştir), ikinci nesil ise, Naṣr b. 'Alī'nin iki oğlu: Muḥammed b. Naṣr (*ʿayn al-dawla*) ve İbrāhīm b. Naṣr (*Böri-Tigin* veya *Tafġaç Ḫan*)'dan ibârettir. Kolların ikincisi — Ḥasan kolu olup, ilk nesli Hārūn (al-Ḥasan) b. Sulaymān'ın üç oğlu teşkil eder: Yūsuf b. al-Ḥasan (Hārūn; *Ḳadır Ḫan*), Aḥmed b. al-Ḥasan (*Toġan Ḫan* II.) ve 'Alī b. al-Ḥasan (*ʿAlī-Tigin*), ikinci nesil ise, Yūsuf'un üç oğlu: Sulaymān b. Yūsuf, Muḥammed b. Yūsuf, Maḥmūd b. Yūsuf ve 'Alī-Tigin'in oğlu Yūsuf b. 'Alī'den ibârettir.

Abū Naṣr Aḥmed b. 'Alī (388—407 = 998 1016/1017; lekapları: *nāṣir al-ḥaḳḳ wa scyf al-dawla, ḳuṭb al-dawla wa naṣr al-milla*, 406 = 1015/1016'dan itibâren: *şams al-dawla* ve *muʾayyad al-ʿadl*) islâm tarihçileri ile avrupalı âlimlerce başka şahsiyetler ile karıştırılmıştır. Kardeşi Maverâünnehr fâtihi Naṣr (*Ilig Ḫan*) yaşadığı müddetçe, bu onun müslüman ismi zannedilmiştir (yk. bk.). Mamafih sonra Toġan Ḫan olarak meydana çıkmakta (msl. İbn al-Aṣīr, IX, 210), fakat bu defa da Aḥmed b. 'Alī'nin kardeşi olarak kaydedilmektedir ki, bu takdirde kendi kendisinin kardeşi olması icâp eder. Kardeşi Naṣr'ın 403 (1012/1013)'te ölümüne kadar, onun hakkında bildiğimiz, kendisinin, ilk olarak, Abbâsî halifesini tanımış olmasıdır; bu tarihten itibâren (aş.-yk. 390 = 999/1000) Kara-Hanlıların sikkelerinde ön planda halifenin ismi ile çok defa *mawlā amīr al-muʾminīn* şeklinde olan islâm devletlerine mahsus bağlılık ifâdesini görmekteyiz.

Sâmânîler veya bunların tâbîleri ile olan bütün münâsebetler 388—403 (998—1012/1013) arasında (yâni ölümüne kadar) devlette alt-*ḳaġan* (*Arslan Ilig*) mevkiini işgâl eden kardeşi Abu 'l-Ḥasan Naṣr b. 'Alī'ye tevdî edilmiş bulunuyordu. Kendisi Özkend'de otururdu; lekabı *muʾayyad al-ʿadl* idi. Naṣr b. 'Alī önce, Fergana'da *Tıḳa Tigin* olarak ortaya çıkmıştır (386=996). Sâmânî devletindeki karışıklıklardan, bilhassa devletin en yüksek mevkîlerini işgâl eden Fā'iḳ, Abū 'Alī ve Sevük Tigin arasında çıkan dâhilî mücâdeleden istifâde etmiştir. Bilhassa 386 (996) yılında, Fā'iḳ'ın teşvikı ile yapılmış olan Kara-Hanlıların hücûmundan sonra, bu iki devlet arasında bir anlaşmağa varılmıştır. Sâmânîler

adına Gazne vâlisi Sevük Tigin vâsıtası ile yapılan bu anlaşmaya göre, Sâmânîler Sır-Derya sâhasını, Ḳatvān boz-kırına kadar, Kara-Hanlılara terkediyorlar, Fā'iḳ ise, Semerkand vâlisi oluyor. 997'de Buhârâ'nın zaptı, Fā'iḳ'ın hiyâneti yüzünden, akim kalınca, Naṣr b. 'Alī 999'da yeni bir teşebbüse geçmiş, fakat bu defa, Hārūn b. Sulaymān'ın 992 yılında yapmış olduğu gibi, daha önce Mâverâünnehr ulemâsını kendi tarafına celbetmiştir. 23 kânûn I. 999'da mukavemet görmeksizin, Sâmânîlerin pâyitahtını zaptetmiş, sülâlenin bütün mensûpları Özkend'e götürülerek, orada emniyet altına alınmıştır. Naṣr b. 'Alī Buhârâ'da kalmadı. Mâverâünnehr'de kendi vâlilerini yerleştirdikten (Buhârâ'da: Caʿfar Tigin — *Çaġrı Tigin* unvanını taşıyan al-Ḥasan b. Manṣūr olacaktır; Semerkand'da: *Tigin Ḫan* — Manṣūr b. 'Alī olacak) sonra, Özkend'e döndü. Bunu tâkip eden yıllarda (1000—1004), esâretten kaçıp kurtulmuş olan Sâmânîlerden İsmāʿīl Muntaṣir, kendi devletini tekrar ele geçirmek için, muvaffakiyetsiz teşebbüslerde bulundu; onun Yangı-Kent'teki Oğuz *yabġu*'su 'Alī ile yaptığı ittifaḳ (Selçuklular Kara-Hanlıların hizmetine geçiyorlar) da kendisini muvaffakiyete ulaştırmadı ve ölümden kurtaramadı. Bu arada Sevük Tigin'in yerine geçen oğlu Gazneli Maḥmūd, Kara-Hanlılar ile bir *status vivendi* vücûda getirmeğe karar veriyor. Onun elçileri (Abū Ṭayyib Sahl b. Muḥammed Şaʿlūkī ve Saraḫs vâlisi Toġançıḳ) Naṣr b. 'Alī ile yeni bir anlaşma yapmağa muvaffak oluyorlar: her iki devletin hudûdu olarak, vaktiyle Hārūn b. Sulaymān'ın Abū 'Alī ile yapmış olduğu anlaşmada olduğu gibi, Amu-Derya tesbit ediliyor; bundan başka Mahmūd Naṣr b. 'Alī'nin kızlarından biri ile evleniyor (1001). Fakat Naṣr Sâmânîlerin bütün mirâsına konmak istiyordu. Maḥmūd'un Hindistan'da meşgûl olduğu bir sırada, iki koldan Horasan'a nufûz etmek teşebbüsünde bulundu. Bir kol, *Sü-başı Tigin* (sonraki 'Alī Tigin olacak?) kumandasında, Nīşāpūr ve Ṭūs (Naṣr'ın 396 = 1005/1006'da Nīşāpūr'da bastırmış olduğu sikke için bk. Markov, *Katalog*, 202, nr. 49) ve ikinci kol, Caʿfar Tigin kumandasında, Belh üzerine yürüdü. Fakat bu kuvvetler Maḥmūd ile kardeşi Naṣr tarafından hezîmete uğratıldı. Şimdi Naṣr b. 'Alī kendisinin doğrudan-doğruya mâfevki olan ve şimdiye kadar Hoten'i tamâmiyle hâkimiyeti altına almak ve orasını islâmlaştırmakla meşgûl bulunan şerik-*ḳaġan* Yūsuf b. Hārūn („Kadır Ḫan")'un yardımını istemek zorunda kalıyor. Bu birleşmiş kuvvetler de Belh muhârebesinde (398=1008), Maḥmūd'un harp filleri ile techiz edilmiş olan ordusu tarafından hezîmete uğratıldı. Bu aynı zamanda, Horasan'ı ele geçirmek için, Kara-Hanlılar tarafından yapılan son büyük teşebbüs olmuştur. Bu muvaffakiyetsizlik âile kavgalarına sebep oldu. Naṣr b. 'Alī istiklâlini ilân etmek istedi (399—401 yıllarında Fergana, Buhârâ, Semerkand, Uş, Tunkaş'te basılan sikkelerinde büyük-*ḳaġan*'ın ismi yoktur) ve bunun neticesi olarak, büyük-*ḳaġan* Aḥmed b. 'Alī (Gardīzī'ye göre, 1004'te Muntaṣir'a karşı son muhârebeye iştirâk etmiştir), kardeşi Naṣr'a karşı, Maḥmūd ile bir dostluk muâhedesi akdetti. Naṣr'ın, 402 (1011/1012) kışında, Aḥmed'e karşı Kâşgar'a sefer teşebbüsü, şiddetli kar yüzünden, akim kaldı. Sonunda her iki muhâsım, aralarındaki anlaşmazlığı halletmek için, Maḥmūd'a elçiler gönderdiler. Gazneli Maḥmūd bunu kabûl etmekle berâber, kendi sarayının ihtişâmı ile, Kara-Hanlıların elçilerini korkutmayı da ihmâl etmedi. Naṣr b. 'Alī 403 (1012/1013)'te ölünce, yerine, *arslan ilig* sıfatı ile, üçüncü kardeşi Manṣūr b. 'Alī (403 —406 = 1012/1013—1015/1016) geçti.

Hayatının son yıllarında Aḥmed b. 'Alī ağır surette hastalanmış olmalıdır. Bayhaḳī (nşr. Morley, 838)'nin „*ḫan* ile *ilig*" arasında Özkend kapılarında vukua gelen bir muhârebe ve 407 (1016/1017) yılında, Ḫvārizmşāh Maʾmūn'un tavassutu ile yapılan sulh hakkındaki umûmî kaydı bu zamanlara âittir. Durumu ancak sikkelerin yardımı ile aydınlatmak mümkündür. Kara-Ordu (Balasagun)'da basılan sikkelere göre, 406 (1015/1016) yılından itibâren, yeni büyük-*ḳaġan*, şimdiye kadar *Arslan Ilig* olan Manṣūr b. 'Alī'dir. Bundan Manṣūr b. 'Alī'nin, kendisini büyük-*ḳaġan* ilân etmek, devletin pâyitahtını zapt ve bu eyâlette kendi hâkimiyetini kuvvetlendirmek için, kardeşinin hastalığından istifâde etmiş olduğu neticesi çıkarılabilir. Sikkedeki ibârelerden anlaşıldığına göre, 407 (1016/1017) yılında kendisini Ṭarāz, Şāş, Tünkaş ve Ḫocanda eyâletlerinde, büyük-*ḳaġan* olarak, tanıtmıştır. Dördüncü kardeşi Maḥammed b. 'Alī, şimdiye kadar *Yınal Tigin*, yeni *Arslan Ilig*'in mevkiine geçmiştir. Gâsıp hukümdar ve onun yardımcılarına karşı Aḥmed b. 'Alī harekete geçmiş ve sikkelere nazaran, şerik-*ḳaġan* Yūsuf (*Ḳadır Ḫan*) ile 'Alī Tigin ona sâdık kalmışlar. Yūsuf'un bizzat harplere iştirâk edip etmediğini bilmiyoruz; fakat kaynağın (İbn al-Aṣīr, IX, 323) verdiği mâlûmata göre, 'Alī Tigin, tam bu sıralarda Manṣūr b. 'Alī'nin eline esir düşmüş olmalıdır. Ḫvārizmşāh Maʾmūn, her fırsatta Ḫvārizm'i kendi hâkimiyetleri altına almağa çalışan Gaznelilere karşı,

Kara-Hanlılar ile ittifak tarafdarı idi ve Manşūr b. ʿAlī ve Muḥammed b. ʿAlī ile müzâkerelerde bulunuyordu. Bunlar ise, askerî-siyâsî bir ittifaka pek yanaşmıyorlar ve Ḫvārizm ile Gazne arasında aracı rolü ile iktifâ ediyorlardı. Sulh çok kısa sürdü: Maḥmūd nihâyet 407 (1016/1017)'de Ḫvārizm'e karşı harekete geçti ve Maʾmūn'un ölümünden sonra, bu memleketi işgâl etti. Kara-Hanlılar bu durumu kabûl etmek zorunda kaldılar. Kaynaklar (ʿUtbī/Manīnī, II, 220; İbn al-Aṯīr, IX, 209—210), 408 (1017/1018) yılında, 100.000 çadırdan fazla kâfir göçebenin (bunlar arasında bir de Ḳıtayların) Yedi-Su'ya girmiş olduğunu göstermektedir. Balasagun'a 8 günlük mesâfeye yaklaştıkları vakit, Aḥmed b. ʿAlī'nin, yatağından kalkıp, kendilerine karşı gelmekte olduğu haberini aldılar. Büyük-*ḳaġan* 3 ay müddetle onları tâkip etmiş ve tam bir hezîmete uğrattıktan kısa bir müddet sonra, kendisi de ölmüştür.

Aḥmed b. ʿAlī'nin ölümünden sonra, Yūsuf *Ḳadır Ḫan*, büyük-*ḳaġan* olarak, Abu 'l-Muẓaffar Manṣūr b. ʿAlī'yi tanımak istemedi: bu mevkie, hakikatte şimdiye kadar şerik-*ḳaġan* olan kendisinin geçmesi lâzım idi. Manṣūr b. ʿAlī ise, 406 (1015/1016) yılına kadar, ancak *Arslan İlig* mevkiinde bulunmuş idi. Yūsuf, yardım için, Gazneli Maḥmūd'a başvurdu. Maḥmūd sefere çıkmış ve Amu-Derya'yı geçmiş olduğu hâlde, çok kalmadan, geri döndü. Hayâl sukutuna uğrayan Yūsuf, Manṣūr ile müzâkerelere girişti ve Māḥmūd'a karşı onun ile bir ittifak yaptı. Manṣūr b. ʿAlī ile Yūsuf b. Hārūn arasındaki uzlaşma sikkelere de aksetmiştir: o zamanki İsbîcāb ve İtlūḫ beyinin (Muḥammed b. Naṣr olacak; bk. Markov, *Katalog*, s. 196, nr. 41 ve 309—313) sikkelerinde devletin her iki üst-*ḳāġan*'ının, Mānṣūr b. ʿAlī (*Arslan Ḫan*) ve Yūsuf b. Hārūn (*nāṣir al-dawla* veya *malik al-maşrik*) unvanı yazılmıştır. Kara-Hanlıların birleşmiş kuvvetleri Horasan'a sefer yaptılar ise de, Belh civarında mağlûp oldular (410 = 1019 1020). Bu durum karşısında Yūsuf, İbn al-Aṯīr (IX, 210 v. d.)'de kaydedildiği gibi, Maḥmūd ile buluşmak ve barışmak mecbûriyetinde kalmıştır.

Arslan İlig Abū Manṣūr Muḥāmmed b. ʿAlī (lekabı: *Sanāʾ al-dawla*), çok geçmeden, devletin en kuvvetli tâbii hâline geldi. Onun hâkimiyeti şu eyâletlerde tanınmıştır: Ṭarāz, Şāş, İlāḳ, Tūnkaṣ, Binkaṣ, Semerkand, Buhârâ, Uşrusāna, Ḫocand, Fergana ve Özkend. 409 (1018/1019) sıralarında Aḥmed b. al-Ḥasan (ʿAlī Tigin, Yūsuf *Ḳadır Ḫan*'ın kardeşi) onu, *arslan iliğ* mevkiine karşı itiraz ile, önce *Arslan İlig*'in pâyitahtı olan Özkend (409)'i ve bunu müteâkip Aḫsīkaṯ (410 = 1019/1020)'i işgâl etti. Tam bu sıralarda ʿAlī Tigin (ʿAlī b. al-Ḥasan; lekabı: *Bahāʾ al-dawla, Ḫuṭb al-dawla va naṣr al-milla va ʿażūd al-dīn*) Manṣūr b. ʿAlī'nin elinden kurtulmağa muvaffak oldu ve İsrāʾil (Arslan) b. Selçük ile birleşerek, Buhârâ'yı zapt (411 = 1020/1021) ve Muḥammed b. ʿAlī'nin ordusunu mağlûp etti. Bu zamandan itibâren ʿAlī b. al-Ḥasan, *Yıġan Tigin* unvanı ile, Buhârâ'da oturuyor ve kendi mülkünü zamanla Māverâünnehr'in diğer kısımlarına doğru genişletiyor ve *ilig* olarak kendi kardeşi Aḥmed b. al-Ḥasan'ı, büyük-*ḳaġan* olarak ise, Manṣūr b. ʿAlī'yi tanıyordu. Onunla Manṣūr arasında, her hangi bir şekilde, bir uzlaşmaya varılmış olmalıdır. Manṣūr b. ʿAlī çok sofu bir zât olmalıdır; 415 (1024/1025) yılında mevkiinden vazgeçerek, derviş olmuştur (krş. Müneccim-başı, II, 511). 27 yıldan beri şerik-*ḳaġan* olan Yūsuf b. Hārūn (al-Ḥasan) kendisine halef oldu. 415—424 (1024/1025—1032) yıllarında, büyük-*ḳaġan* sıfatı ile, huküm sürmüş ve şu lekapları taşımıştır: *naṣr al-milla, nāṣir al-dīn, nāṣir al-ḥaḳḳ, malik al-maşrik*. Kendisine karşı iki kardeşi Aḥmed ve ʿAlī birleşililer. Abu 'l-Muẓaffar Aḥmed b. al-Ḥasan (lekapları: *muʿizz al-dawla, calāl al-dawla*) kendisini büyük-*ḳaġān* ilân etti (415). Kaynaklarda, *Tiġa Ḫan Toġa(n) Ḫan* veya *Tanġaçḳan* unvanları ile zikredilmektedir.

ʿAlī b. al-Ḥasan ona *arslan iliğ* oldu. Aḥmed Balasagun, Hocend ve bir de Aḫsīkaṯ ile Fergana ve Özkend'i zapta muvaffak olmuştur. Yūsuf tekrar Gazneli Maḥmūd ile bir ittifak yapmak mecbûriyetinde kalmıştır. Maḥmūd yeni komşusu *Arslan İlig* ʿAlī b. al-Ḥasan'a karşı itimat beslemediğinden, bir anlaşmağa varmak Yūsuf için daha kolay olmuştur. Maḥmūd tekrar Amu-Derya'yı geçmiş ve Semerkand yakınlarına kadar gelmiştir. Māverâünnehr'de Yūsuf ile Maḥmūd ikinci defa buluştular. Bu buluşma Gardīzī (nşr. Nāẓim, 81—84)'de mufassal olarak, tasvir edilmiştir. Burada hediyeler teâtîsinden başka, Māverâünnehr'in ʿAlī Tigin'den alınarak, oraya Yūsuf'un ikinci oğlu *Yıġan Tigin* Muḥammed b. Yūsuf'un getirilmesi kararlaştırılmıştır. Bir de iki hânedan arasında evlenme bağlarının kurulması da karar altına alınmıştır; Muḥammed b. Yūsuf — Maḥmūd'un kızı Zaynab ile ve Maḥmūd'un ikinci oğlu Muḥammed b. Maḥmūd — Yūsuf'un kızı ile evleneceklerdir. Önce Maḥmūd ʿAlī Tigin'in müttefiki olan İsrāʾil b. Selçük'ün türkmenlerine karşı hareketle, kendisini, hîle ile, ele geçirerek, Hindistan'da

hapse attırdı. Alī Tigin Buhârâ ve Semerkand'ı bırakıp, boz-kırlara kaçtı. Maḥmūd'un *ḥācib*'i Bilge Tigin, onun ağırlıklarını ele geçirip, karısı ile kızlarını esir aldı. Bundan sonra Maḥmūd, müttefikinin menfâatleri üzerinde fazla düşünmeden, Belh üzerinden, Gazne'ye döndü. ʿAlī Tigin'in tamâmiyle imhâ edilmesi onun planlarına dâhil değil idi. ʿAlī Tigin Semerkand ve Buhârâ'ya geri döndü. Maḥmūd, fırsattan istifâde ile, Ḫuttal, Ṣaġāniyān, Ḳubāziyan ve bilhassa Tirmiz gibi, Belh'e yakın eyâletlerin kendi devletine daha sıkı bağlanmasına çalıştı. Bu eyâletlerin ele geçirilmesi ve Ḫvārizm üzerindeki hâkimiyeti, Maḥmūd'un eski Sâmânî devleti eyâletlerine hâkim duruma gelmesini sağladı. Bunu daha kuvvetlendirmek için, halife ile, Kara-Hanlılar ile olan münâsebetlerin ancak kendi vâsıtası ile yapılmasını sağlayan bir muâhede akdetti. Muḥammed b. Yūsuf, Zaynab ile evlenmek için, Belh'e gelince, redd cevabı aldı; Maḥmūd ona önce düşmanlarını ber-taraf etmesi tavsiyesinde bulundu. Yūsuf *Ḳadır Ḫan* ile oğullarının tâlihleri açılmış idi; 416 (1025/1026)'da Özkend'i zaptettiler ve 417 (1026/1027)'de pâyitaht olan Balasagun'u ele geçirmeğe muvaffak oldular. Nihâyet Aḥmed b. al-Ḥasan mücâdeleden vazgeçerek, sikkelerde de görüldüğü gibi (msl. Aḫsīkaṯ 420 = 1029; bk. Markov, *Katalog*, s. 250, nr. 373,374), Yūsuf'un hâkimiyetini tanıdı. Bayhaḳī (nşr. Morley, s. 655—656)'nin hâşiyeleri, her hâlde bu sulh ile neticelenen hâdiseler ile ilgili olacaktır. 1031 yılının baharında, Masʿūd b. Maḥmūd'un tahta çıktığını haber vermek üzere, başlarında Abu 'l-Ḳāsim İbrāhīm b. ʿAbd Allāh, Huṣayrī ve Ḳāżī Abū Ṭāhir ʿAbd Allāh b. Aḥmed Tabānī olduğu hâlde, Gazne'den büyük bir sefâret hey'eti geldi. Bunlar bir de hânedanlar arasında yeni bağların teessüsü hüsûsunda müzâkerelerde bulunacaklardı; Masʿūd'un arzûsu *Ḳadır Ḫan*'ın kızı Şāh Ḫatun'u almak ve oğlu Mavdūd'u *Buġra Tigin* Sulaymān b. Yūsuf'un kızı ile evlendirmek idi. Fakat aynı zamanda Masʿūd, halifenin Kara-Hanlılar ile kuracağı münâsebet ve yapacağı müzâkerelerin ancak Gazneliler vâsıtası ile olması hüsûsundaki anlaşmayı yeniledi. Gazneliler sefâret hey'eti Kâşgar'da müşkilatla karşılaştı. Yūsuf Gaznelilerin büyük-*ḳaġan*'lık mücâdelesinde takınmış oldukları tavrı affedemiyordu. Fakat Yūsuf muharrem 424 (teşrin I. 1032)'te vefat etti ve Kâşgar'da kaganlar mezarlığına defnedildi. Devletin idâresi 423 yılında da devletin işlerini idâre etmiş olan oğulları Sulaymān b. Yūsuf (*Arslan Ḫan*) ile Muḥammed b. Yūsuf (*Buġra Ḫan*)'a geçti. Masʿūd'un bu münâsebet ile göndermiş olduğu ikinci sefâret hey'etidir ki, mezkûr vazifeyi muvaffakiyetle tamamlayabilmiştir. Şāh Ḫatun Gazne'ye gelmiş ve burada büyük bir tantana ile karşılanmıştır; fakat Mavdūd'un nişanlısı yolda vefat etmiştir. Bu defa Muḥammed b. Yūsuf (*Buġra Ḫan*) Gazne'ye, kendi nişanlısı Zaynab'i almak için, yeni bir sefâret hey'eti göndermiş ise de, bunda muvaffak olamamıştır. Çünkü Masʿūd, Zaynab'in kocası sıfatı ile, Muḥammed'in Gaznelilerin mirasının bir kısmına sâhip çıkmak tasavvurunda bulunduğunu haber almış idi. Muḥammed ile barışmak husûsunda Sulaymān b. Yūsuf (*Arslan Ḫan*)'un tavassutunu ricâ etti ve Kara-Hanlılara yeni bir sefâret hey'eti gönderdi. Sefâret hey'etinin başında çok tecrübeli bir hatîp olan imâm Abū Ṣādiḳ Tabānī bulunuyordu. Bu sefâret hey'eti Masʿūd ile iki kardeş arasında yeni bir anlaşma yapmağa muvaffak olmuştur.

Fakat bu arada (423 = 1031/1032) ʿAlī Tigin kendisini Māverâünnehr'de *Tangaç Buġra Ḳara Ḫaḳan* ilân etmiş bulunuyordu.

5. „ʿALĪ TİGİN" VE DEVLETİN TAKSİMİ (aş.-yk. 433 = 1041/1042)

Maḥmūd'un taarruzundan (415—416 = 1024—1025) sağ-sâlim kurtulmuş olan ʿAlī Tigin, kardeşinin mağlûbiyetinden sonra (417 = 1026/1027), Māverâünnehr'in müstakil hukümdarı olmuştur. Kendisi bu ülke ile 393 (1002/1003)'ten beri sıkı-sıkıya bağlı bulunuyordu. Onun Naṣr b. ʿAlī'nin kumandanları arasında bulunan ve o zamanın kaynaklarında geçen *Sü-başı* Tigin ile aynı şahıs olması pek muhtemeldir. Hiç değilse, onun 405 (1014/1015)'te Buhârâ ve 407 (1016/1017)'de de Semerkand hâkimi olduğu muhakkak gibidir. İkametgâhı Buhârâ veya Buhârâ'nın civarında olup, 417 (1026/1027)'den itibâren sikkelerde Ḫarluḫ (Ḫarluġ)-Ordu ismi ile zikredilen bir ordugâh idi ki, bu onun eski kavmî an'anelere sâdık kalmış olduğunu göstermektedir. Maḥmūd'un ölümü ile Gazne tahtına kimin geçeceğinin pek belli olmadığı sıralarda, Masʿūd ʿAlī Tigin'in yardımını istemiş ve buna mukabil kendisine henüz münâzaalı olan Ḫuttal'i vaad etmiş idi. Fakat Masʿūd, kısa bir zamanda ve kan dökülmeksizin, vaziyete hâkim olunca, vaadini yerine getirmek şöyle dursun, şimdi babasının tasarlamış olduğu Māverâünnehr'i ʿAlī Tigin'den alıp, oraya Maḥmūd b. Yūsuf (*Buġra Ḫan*)'u yerleştirme plânını tahakkuk ettirmek istedi. Vezîrlerinin tavsiyesi üzerine, kendisi bizzat sefere çıkmayıp, ʿAlī Tigin'e karşı yürümesini Ḫvārizmşāh Altuntaş'a emr-

etti. Gaznelilerin yardımcı kuvvetleri tarafından desteklenen Altuntaş 1032 baharında ʿAlī Tigin üzerine yürüdü. ʿAlī Tigin'in saflarında Selçuk türkmenlerinin de iştirâk ettikleri Dabūsiya meydan muhârebesinde, Altuntaş ölüm yarası almış ve ancak şahsî meziyeti sâyesinde, Ḫvārizm için müsâit bir sulh akdedebilmiştir. İki yıl sonra (426 = 1034) Altuntaş'ın halefi Hārūn, Masʿūd'a karşı, ʿAlī Tigin ile bir ittifak yaptı; anlaşmaya göre, Hārūn — Merv ve ʿAlī Tigin — Tirmiz ile Belh'e hücûm edecekti. Fakat kısa bir müddet sonra ʿAlī Tigin öldü. Oğlu ve halefi Yūsuf b. ʿAlī (*Arslan İlig*) tahta çıkışını bildirmek üzere, Masʿūd'a elçi göndermiş olmakla berâber, kendisi de, kardeşi (*Arslan Tigin*) gibi, Ḫvārizmşāh ile yapılmış olan anlaşmaya sâdık kaldı ve Masʿūd'a karşı askerî harekete geçti. Müttefikler Şaġāniyān'ı zaptederek, Tirmiz'i muhâsara altına aldılar. Bu arada vukua gelen Hārūn'un ölümü ve ikinci hücûmun akamete uğraması üzerine, Yūsuf kuvvetlerini geri çekmeğe karar verdi. Bu muvaffakiyetsizlikte ʿAlī Tigin'in oğullarının babaları tarafından tecrübe edilmiş yardımcıları olan Selçukluları kendilerinden soğutmuş bulunmalarının da te'siri olmalıdır. ʿAlī Tigin devletindeki türkmenlerin *ınanç payġu*'su olan Yūsuf b. Mūsā b. Selçuk'un, Yūsuf b. ʿAlī'nin emri ile öldürülmesi, Selçukluların isyânını ve bunu müteâkip bunların kovulmasını intâc etmiştir. Selçuklular önce Ḫvārizmşāh'a iltică ettiler. Eskiden beri Tuġrul b. Mīkā'il (*Togrul Bey*)'e dostluk bağları ile bağlanmış olan Muḥammed b. Yūsuf (*Buġra Ḫan*) da onlara yardım etti. Kısa bir müddet sonra bunlar, dalgalar hâlinde, Horasan'ı istilâ ettiler ve bir kaç yıl sonra (432 = 1040) büyük bir siyâsî âmil hâline geldiler. Yūsuf b. ʿAlī bundan sonra Masʿūd ile anlaşma teşebbüsüne girişiyor. Başında Semerkand *öge*'si bulunan ilk sefâret hey'eti Belh'te oldukça soğuk karşılanmış olmakla berâber (1035), Masʿūd onun itizârını kabûl etmiştir. Bunu, iki hükümdar arasındaki dostluk münâsebetlerini kuvvetlendirmek maksadı ile, başında Alp Tigin ile Buhârâ *ḫaṭīb*'i ʿAbd Allāh Pārsī'nin bulunduğu büyük bir Buhârâ sefâret hey'eti tâkip etmiştir. Yūsuf her iki hânedanın evlenme bağları ile bağlanmasını ve buna mukabil Ḫuttal'den vazgeçmeği teklif ve bir de kendisi ile Kara-Hanlıların başı olan *Arslan Ḫan* Sulaymān b. Yūsuf arasında tavassutta bulunmasını Masʿūd'dan ricâ etmiştir. Bunun neticesinde hânedanlar arasında evlenme bağları husûle gelmiş (Yūsuf — Maḥmūd kardeşi Naṣr b. Sevük Tigin'in kızını almış ve Saʿīd b. Masʿūd da — Yūsuf'un kız kardeşi ile evlenmiştir) ve Masʿūd da Belh *raʾīs*'i ʿAbd al-Salām riyâsetinde, Maverâünnehr'e bir sefâret hey'eti göndermiştir. Yūsuf'un „Türkistan"'daki akrabâları ile uzlaşmağa gayret etmesini, kendisinin Mânerâünnehr'deki durumunu emniyetsiz bir hâle sokan, Mâverâünnehr'in asıl fâtihi „İlig Ḫan"'ın iki oğlunun sebep olduğu yeni hir tehlike ile izah etmek mümkündür. Naṣr b. ʿAlī'nin bu iki oğlu, sikkelere göre, büyük-*ḳaġan* Manṣūr b. ʿAlī zamanında da, eyâlet beyleri olarak, görünmektedirler: Maḥmūd b. Naṣr (Alp Tigin), hiç değilse 411—412 (1020—1022) yıllarında, İsbīcāb ile İtlūḫ ve İbrāhīm b. Naṣr (*Böri Tigin*), hiç değilse 409—411 (1018—1021) yıllarında, İlāḳ'ın hâkimi bulunmuşlardır. Sonra, 415 (1024/1025)'te Maḥmūd b. Naṣr (*ʿayn al-davla*) birden-bire Fergana'da ortaya çıkıyor (metbuu: gâsıp Aḥmed b. al-Ḥasan) ve burada 417 (1026/1027)'de *ilig* rütbesine yükseldiği anlaşılıyor; mamafih 416 (1025/1026)'da Yūsuf *Ḳadır Ḫan* ve bunun oğulları (veya akrabaları), babasının pâyitahtı Özkend'i almışlar ve 423 (1031/1032) yılına kadar ellerinde tutmuşlardır. 424—425 (1032—1034) yıllarında Muḥammed b. Naṣr yine Özkend'de bulunuyor (burada babasının *al-Muʾayyad al-ʿadl* lekabını taşıyor), fakat Ḳadır Ḫan'ın oğulları karşısında, tekrar oradan uzaklaşıyor (426=1034/1035) ve nihâyet 428 (1036/1037)'de Özkend'de sağlam bir şekilde yerleşiyor.

Kardeşi İbrāhīm, bizce mâlûm olmayan bir vak'ada, ʿAlī Tigin oğullarının eline esir düşüyor. 428 (1036/1037)'de bundan kurtularak, Özkend'e, kardeşi Muḥammed (*ʿayn al-davla*)'e iltică ediyor. Oradan Gazneli Masʿūd'a yazdığı mektubuna pek diplomatça yazılmış bir dostluk cevabı alıyor. Özkend'de daha fazla kalamadığından, türk Kumîcileri arasına kaçıyor ve oradan Vaḫş, Ḫuttal, Hulbuk ve Panc nehrine kadar akınlara başlıyor. Bu münâzaalı eyâletlerde Gaznelilerin hâkimiyetine dokunulduğu için, Masʿūd, İbrāhīm'e karşı asker sevkederek, Şaġāniyān'a kadar ilerilemiş ise de, türkmenlerden yardım gören İbrāhīm'i mağlûp edememiş ve geri dönmüştür (430=1038/1039). Şaġāniyān'da bu sırada (431=1039/1040) İbrāhīm'in yeğeni Aḥmed b. Muḥammed sikke kestiriyordu. Türkmenlerin yardımını gören İbrāhīm, ʿAlī Tigin'in oğullarına karşı, askerî harekete geçiyor. 431 (1039/1040)'de Kiş, 432 (1040/1041)'de Soġd ve nihâyet 433 (1041/1042)'te Buhârâ yı zaptediyor. Bu harplerde ona kardeşi de yardım etmiş olmalıdır. ʿAlī Tigin'in oğulları akrabâlarına, yâni Yūsuf *Ḳadır Ḫan*'ın oğullarına, iltică ediyorlar. Artık 432'de

Gaznelilere karşı kazandıkları zaferi bildirmek üzere, Selçukluların elçisi, yalnız „Türkistan hanları" (Sulaymān b. Yūsuf ve Muḥammed b. Yūsuf) ve ʿAlī Tigin'in oğullarına değil, İbrāhīm (*Böri Tigin*) ve Muḥammed (*ʿayn al-davla*)'e de geliyor. Mağlûp edilmiş olan Masʿūd b. Maḥmūd da, Selçuklular ile arasını açmak için, Belh ve Toharistan beratını İbrāhīm'e gönderiyor.

Gâlip kardeşler, kendilerini Yūsuf *Ḳadır Ḫan* (Ḥasan kolu) âilesinden ayırmak için, artık zamanın gelmiş olduğuna hukmediyorlar: Muḥammed — büyük-*ḳaġan* (*Arslan Ḫakan*) ve İbrāhīm şerik-*ḳaġan* (*Tangaç Buġra Ḳara Ḫakan*) unvanlarını alıyorlar. Vaktiyle 581 senesi, T'u-chüe tarihi için, ne kadar büyük ehemmiyeti hâiz idi ise, sikkelere göre, aş.-yk. 433 (1041/1042) yılında husûle gelen bu vâkıa da, Kara-Hanlılar tarihi için, aynı büyük ehemmiyeti hâizdir: bundan itibâren, garbî ve şarkî olmak üzere, iki Kara-Hanlı devleti teşekkül etmiştir.

Şark devleti Mâverâünnehr'in fethinden önceki Kara-Hanlılar memleketini, başta Ṭarāz, İsbīcāb, Şāş, Yedi-Su, Kâşgar olmak üzere, muayyen zamanlar müstesnâ, Fergana'nın büyük bir kısmını içine alıyor. Şark büyük-*ḳaġan*'ının pâyitahtı Balasagun olmakta devam etmiştir. Şark şerik-*ḳaġan*'ı ise, umûmiyetle Kâşgar'da ve nâdir olarak, Ṭarāz'da otururdu. Kara-Hanlı müslümanlarının beşiği olan Kâşgar şehri, bütün bu müddet içinde, sülâlenin dinî merkezi olarak kalmıştır. Sülâlenin âile mezarlığı da orada bulunmaktadır. Daha evvelki büyük-*ḳaġan*'ların bâzıları (msl. sofu Yūsuf b. Hārūn = *Ḳadır Ḫan*), bu eski islâm şehri, eski şaman an'anelerine bağlı olan Balasagun'a tercih etmişler ve bundan dolayı Kâşgar'a Ordu-Kent denilmiştir.

Garp Kara-Hanlılar devleti ise, asıl Mâverâünnehr ile Fergana'nın bir kısmını ihtivâ ediyordu. Fergana'nın dağlık kısmında bulunan Şaġaniyān, Ḳubaziyān, Vaḫş, Ḫuttal ve Tirmiz eyâletleri ise, ekseriyâ hudûtların dışında kalmıştır. Daha çok Belh ile ilgili olan bu eyâletler önce Gazneliler ve sonra (456 = 1064) Selçukluların elinde bulunmuştur. Kara-Hanlıların buralarını ele geçirmek teşebbüsleri, umûmiyetle, devamlı bir netice vermemiştir.

Bu iki Kara-Hanlılar devletinin hudûdu ekseriyâ Hocend idi; mamafih Sır-Derya sâhası (Şāş, İlāḳ) ve Fergana çok defa münâzaa mevzuu olmuş ve tarafların askerî kuvvetleri nisbetinde, sâhibini değiştirmiştir.

Garp büyük-*ḳaġan*'ının merkezi önceleri Özkend, sonra Semerkand olmuş, garp şerik-*ḳaġan*'ı ise, Buhârâ'da oturmuş olmalıdır.

Her iki devlet de eski kültür sâhalarını içine almaktadır. Her iki garp merkezi iran (tâcik)-islâm kültürünün meşhûr merkezleridir. İkinci şark pâyitahtı Kâşgar, Kara-Hanlı müslümanlarının beşiği oluncaya kadar, Çin ve Uygur (buddha-mani) kültürlerinin te'siri altında bulunuyordu. Mâlûm kültür merkezlerinin çoğu Kara-Hanlı vâlilerinin ikametgâhları olmuştur; bunların çoğu darbhânelerin bulunduğu mahaller olarak da mâlûmdur: Aḫsīkaṯ, Barsḫan, Binkaṯ, Binākaṯ, Buḫârâ, Hocend, Dabūsiya, Fergana, Heftdih, İlāḳ, İsbīcāb, İştiḫān, İtlūḳ, Kend, Ḳara-Ordu (Balasagun), Karmīna, Kāsān, Kâşgar, Kiş, al-Kuşānīkaṯ, Marġīnān, Özkend, Riştan, Şaġāniyān, Şāş, Ṭarāz, Tünkaṯ, Uşrusāna, Yārkend.

Bundan dolayı Kara-Hanlılar devletinde yalnız iran-islâm kültürü (bilhassa Maverâünnehr'de) inkişâfını devam ettirmekle kalmamış, bir de, şarkî Kara-Hanlılar sâhasında türk dili edebî dil hâlini almış ve bunun üzerine türk kültürünün bir Kara-Hanlılar devri yaratılabilmiş ve aynı zamanda islâm-türk edebiyatı vücût bulmuştur.

Her iki devlet de boz-kırlarda tatbik edilen eski usûller ile medenî memleketleri idâre eden her sülâle için tipik olan, aynı dâhilî müşkilât ile karşılaşmıştır. T'u-tchüe devletinde — Toḳuz Oğuzlar ve daha sonra Selçuklular devletinde — Oğuzlar (Türkmenler) gibi, Kara-Hanlılarda da askerî kuvvetin temelini Karluklar (yahut bunların mühim bir kavmî birliği olan Çigiller), yâni sülâlenin de neş'et ettiği bir kavmî birlik, teşkil etmiştir. Harpçilik vasıflarını azaltmamak için, bunların merkez şehirler civarında kurulan çadırlarda göçebe hayatı sürmeleri tervic edilmiştir. ʿAlī Tigin merkezinin, Buhârâ civarındaki bir melce'in (*refugium*) Ḫarluḫ-Ordu adını (sikkelere göre) taşıması bu husûsta tipik bir misâl teşkil eder.

Onun için, medenî ülkelerin hâkimi sıfatı ile, gittikçe şehir medeniyetine temâyül eden hukümdarlar ile askerî kuvvetler arasında vukua gelen ve çok defa kanlı münâkaşalara götüren ihtilâfların çıkmasına hayret edilmemelidir. Bundan başka dinî hareketlerin tanzimi de, bilhassa yeni-yeni dinî cereyânlara (bâzan şi'î, bâzan sünnî, bâzan zındık v.b.) sahne olan Mâverâünnehr'de, pek kolay olmamıştır. Kara-Hanlılar tarihi için pek müsâit olmayan diğer dış âmiller yanında, devletin temelini sarsan ve sülâleyi inkıraza sürükleyen esâs sebepler bilhassa bunlar olmuştur.

6. Şarkî Kara-Hanlılar devletî

Bu devletin ilk hukümdarı (büyük *ḳaġan*), *Şaraf al-davla* lekabını taşıyan Abū Şucāʿ

Sulaymān b. Yūsuf'tur (423—448 = 1031—1056/1057). Selçuklular Horasan'da ve Naṣr b. ʿAlī'nin iki oğlu Mâverâünnehr ile Fergana'da esâslı bir şekilde yerleştikten sonra, sülâlenin Ḥasan koluna mensûp mümessilleri, aralarında anlaşarak, birleşmek lüzûmunu hissettiler. 435 (1043/1044) yılında faâliyet sâhalarını tesbit eden bir âile toplantısı yapıldı: Sulaymān b. Yūsuf, büyük-*ḳaġan* sıfatı ile, Balasagun ve Kâşgar'ı kendine bıraktı; Muḥammed b. Yūsuf, *Buġra Han* sıfatı ile, Ṭarāz ve İsbīcāb ve üçüncü kardeş Maḥmūd b. Yūsuf (*Arslan Tigin*) ise, devletin şark eyâletleri ile iktifâ etmek mecbûriyetinde kaldılar; sâbık büyük-*ḳaġan* Aḥmed b. al-Ḥasan (kardeşlerin amcası) — Fergana'nın tamâmını ve Yūsuf b. ʿAlī (kardeşlerin yeğeni) — Mâverâünnehr'i, mülk olarak, tekrar elde edeceklerdi. Bunlar Fergana'nın bir kısmını zapta, hakikaten, muvaffak olmuşlardır (sikkelere göre, Aḫsīkaṯ 440—448 = 1048—1057, Marġīnān 44×). Anlaşıldığına göre, Özkend bile, bir müddet için, bunların eline geçmiştir. Fethedilen Fergana'yı şimdi sikkelerde *Tıġa Tigin* unvanı ile *Calāl al-davla* lekabını kullanan ihtiyar Aḥmed b. al-Ḥasan almış olmalıdır; bunun en yakın metbûu Maḥmūd b. Yūsuf (*Buġra Ḫan*) idi.

Safer 435 (eylûl veya teşrin I. 1043)'te Bulgar ile Balasagun arasında göçebelik eden 10.000 çadırdan ibâret bir türk kavmi islâmiyeti kabûl etmiştir. Tibet'ten „Balasagun hukümdarı Arslan Ḫan"'ın ülkesine gelen ve uysal davranan ikinci bir „sayısız" türk kavmi ise, islâmiyeti kabûlden imtinâ etmiştir. Buna rağmen, bunun Sulaymān'ın devlet hudûtları dâhilinde kalmasına müsâade edilmiştir. Bundan anlaşıldığına göre, Kara-Hanlılar devleti dâhilinde müslüman olmayanlar da yaşayabiliyordu. Sulaymān b. Yūsuf, umûmiyetle, âdil ve müttekî bir hukümdar, âlim ve ülemânın dostu olarak tanınmış idi. „Bundan dolayı onlar her diyârdan onun yanına geliyorlar ve o da onlara ihsanlarda bulunarak, kendi kerem ve lûtfunu gösteriyordu" (İbn al-Aṯīr, IX, 211). Onun için, Sulaymān'ın 448 (1056/1057)'de neden dolayı kendi kardeşi Muḥammed b. Yūsuf'a karşı sefere çıkarak, onun mülkünü zaptettiği ve bununla bir âile fâciasının ortaya çıkmasına sebep olduğu iyice anlaşılmıyor. Muḥammed kendi haklarından vazgeçmemiş, aralarında vukua gelen bir muhârebede Sulaymān mağlûp olmuş ve esir düşmüştür. Muḥammed onu hapse attırmış ve kendisini büyük-*ḳaġan* ilân etmiştir.

Muḥammed b. Yūsuf, lekabı: *Ḳıvām al-davla*, büyük-*ḳaġan* olarak, ancak 15 ay (448 — 449 = 1057—1058) huküm sürmüştür. „Devletini büyük oğlu Ḥusayn" (unvanı: *Çaġrı Tigin*)'e terkederek, onu *Arslan İlig* nasbetti. Bu Ḥusayn b. Muḥammed — dil âlimi Maḥmūd al-Kāşġarī'nin babası olmalıdır. „Fakat Muḥammed'in ikinci bir karısı ve bundan İbrāhīm adında küçük bir oğlu var idi. Ḥusayn'in tâyinine kızan karısı, âilesinin bir çok mensûpları ile birlikte, kocasını zehirledi; kocasının kardeşi Sulaymān'ı boğdurdu, onun etrafındaki mühim adamları öldürttü ve oğlu İbrāhīm'i tahta çıkardı" (İbn al-Aṯīr, *göst. yer.*).

İbrāhīm I. b. Muḥammed (449—451 = 1057—1059)'in, vaziyete hâkim oluncaya kadar, büyük müşkilâtlar ile karşılaşmış bulunması icâp eder. Bu durumdan istifâde eden garp Kara-Hanlılarının büyük-*ḳaġan*'ı İbrāhīm I. b. Naṣr Fergana'yı tekrar zaptetmiş ve şark Kara-Hanlılarının diğer bâzı sâhalarını da (Tünkaṯ, Şāş) eline geçirmiştir. Annesinin teşvikı ile Barsḫan şehrine karşı harekete geçen İbrāhīm b. Muḥammed, kaynaklarda *Yınal Tigin* olarak zikredilen sülâlenin bir mensûbu tarafından mağlûp edilmiş ve öldürülmüştür. Bunun üzerine, o zamana kadar şerik-*ḳaġan* olan, *Ḳadır Ḫan*'ın üçüncü oğlu, Muḥammed b. Yūsuf büyük-*ḳaġan* olmuştur.

Maḥmūd b. Yūsuf (451—467 = 1059—1075) kaynaklarda çok defa *Toġrul Ḳara Ḫan* olarak geçmektedir. Şerik-*ḳaġan*'ı al-Ḥasan b. Sulaymān (*Tabġaç Buġra Ḳara Ḫan*) ile birlikte, şark Kara-Hanlılarının elinden alınmış olan sâhaları devlete iâde etmek maksadı ile, İbrāhīm b. Naṣr'ın ölümünden sonra (460 = 1068), bunun halefi Naṣr b. İbrāhīm üzerine hücûm etmiş ve her iki Kara-Hanlı devleti arasındaki hudûdu tesbit eden bir anlaşma yapmağa muvaffak olmuştur. Buna göre hudût, Sır-Derya'yı tâkip ederek, Naṣr'a bırakılan Hocend'e kadar geliyor ve bütün Fergana şark Kara-Hanlıları tasarrufuna geçiyordu.

Maḥmūd'un yerine geçen oğlu ʿOmar b. Maḥmūd (*Toġrul Tigin*) ancak iki ay (467=1074/1075) huküm sürmüştür. *Buġra Ḫan* al-Ḥasan b. Sulaymān „onu eline geçirmiş ve ʿOmar'in ordusu kendisine sadâkat yemini etmiştir" (İbn al-Aṯīr).

Kāşġarī'nin zikrettiği (bk. bilhassa III, 173) *Arslan Tigin* kumandasında bulunan ve 40.000 müslüman muhâripten teşekkül eden bir ordu tarafından, *Büge Budraç* kumandasındaki 700.000 kâfire karşı kazanılan büyük zafer bu son iki hukümdar devrinde vukua gelmiş olmalıdır. Yabaḳu ve Basmıllar kâfirler safında harp etmişlerdir. Bu seferde islâm ordusu önce İli ve sonra Yama (Emil) nehirlerini geçmiştir.

Abū ʿAlī al-Ḥasan b. Sulaymān (lekabları: *Nāṣir al-ḥaḳḳ va 'l-din* ve *İzz al-dīn*), şerik-*ḳaġan* sıfatı ile (*Tabġaç Buġra Ḳara Ḫaḳan*) Kâşgar'da ikamet ettiği zaman da, bu şehir artık mühim bir kültür merkezi hâline gelmiş bulunuyordu. 462 (1069/1070) yılında ihtiyar saray nâzırı (*tayanġu*) balasagunlu Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib, islâm devrinin türk dilinde yazılmış en eski bir âbidesi olan eseri *Ḳutadġu Bilig*'i al-Ḥasan'a ithâf etmiştir. İmām Abu-'l-Futūḥ ʿAbd al-Ġāfir b. al-Ḥusayn al-Almaʿī (ölm. 486=1093)'nin Kâşgar'ın tarih an'anesini gösteren *Tārīḫ Kāşġar* adlı eseri de bu zamanda kaleme alınmıştır; bunun bâzı kısımları al-Ḳarşī'nin eserinde zamanımıza kadar muhâfaza edilmiş bulunmaktadır. al-Ḥasan b. Sulaymān'ın 466—470 (1073—1077) yıllarında Bagdad'da meşhûr eseri *Kitāb Divān al-luġat al-turk*'ü yazmış olan Maḥmūd al-Kāşġarī (yeğeni olmalıdır) ile olan münâsebeti, maalesef, bilinmemektedir. Son zamanlarda A. Z. Velidi Togan Manisa'da al-Ḥasan'ın oğlu al-Maʾmūn'a ithâf edilmiş olan bir tıp eseri bulmuştur. Ḥasan b. Sulaymān, büyük-*ḳaġan* olarak, 467—496 (1077—1102/1103) yıllarında huküm sürmüştür. 482 (1089)'de, büyük Selçuklulardan Malikşāh, Mâverâünnehr'i zaptedip, Özkend'e gelince, al-Ḥasan onun hâkimiyeti altına girmek mecbûriyetinde kalmıştır. Bundan bir az sonra Ḥasan'ın kardeşi, Atbaşı hâkimi olan Yaʿḳūb b. Sulaymān, Selçuklulara karşı ayaklanan halkın arzusu üzerine, Semerkand tahtına geçmiş ise de, az zaman sonra, Atbaşı'ya kaçmak zorunda kalmıştır (aş. bk.) Ḥasan, Selçukluların tâbii sıfatı ile, ona karşı harekete geçerek, kendisini ele geçirmiş, fakat Malikşāh'a teslim etmemiştir. Malikşāh tekrar Özkend'i zaptedince, Ḥasan onun arzusunu yerine getirmeğa hazır olduğunu bildirmiş ve oğlunu (fakat husûsî tâlimâtlar ile), esir Yaʿḳūb ile birlikte, Özkend'e göndermiştir. Bu arada Kâşgar, sülâlenin başka bir mensûbu *Toġrul-i* (=b.) *Yınal* (al-Ḥasan'ın yeğeni Cibrāʾīl b. ʿOmar olmalıdır) tarafından, zapt ve al-Ḥasan esir edilmiştir. Bunun üzerine Malikşāh, Yaʿḳūb ile bir muâhede yapıp, Toġrul ile mücâdeleyi ona bırakarak, Özkend'i terketmiştir (İbn al-Aṯīr, X, 112—116). Maalesef bizim kaynağımız durumun ne şekilde inkişâf etmiş olduğu hakkında fazla mâlûmat vermemektedir. al-Ḥasan'ın, çok geçmeden, kurtulmuş olduğunu kabûl edebiliriz. Eğer *Toġrul* ile Cibraʾīl b. ʿOmar'in aynı şahıs olduğu doğru ise, kendisinin vatanını terkederek, hayatına mal olan Mâverâünrehr mâcerâsına atılmış olması icâp eder (495=1102; aş. bk.).

al-Ḥasan'ın oğlu ve halefi Aḥmed b. al-Ḥasan, 1105 yılında, halife al-Mustaẓhir billāh'a, başında Maḥmūd b. ʿAbd al-Calīl al-Kāşġarī'nin bulunduğu bir sefâret hey'eti göndermiş ve berât istemiştir. Halife arzusunu yerine gerirmiş ve ona *Nūr al-davla* lekabını tevcih etmiştir (İbn al-Aṯīr, IX, 211). Onun hakkında bir de kendisinin 522 (9128) yılında veya bir—iki yıl sonra, Ḳara-Ḳıtayları (garbî Liao) mağlûp ederek, onların garba doğru hareketlerini, bir müddet için, geciktirmiş olduğunu biliyoruz. Hezîmete uğrayan Ḳara-Ḳıtaylar şimdi Emil boyunda bir şehir kurarak, kendi kavvetlerini bunun etrafında topluyorlar (Cuvaynī, II, 86—87). Aḥmed 522 (1128) ve aş.-yk. 535 (1140) yılları arasında ölmüş olmalıdır.

Oğlu ve halefi İbrāhīm II. b. Aḥmed, kaynağımızda (al-Ḳarşī) büyük-*ḳaġan* (*Arslan Ḳara Ḫan*) unvanı ile zikredilmemiş olan Kara-Hanlıların tek mümessilidir. Emil'deki Ḳara-Ḳıtayları yardıma çağıran Balasagun hukümdarı (Cuvaynī'ye göre) bu olmalıdır. Çünkü o da, devletin garp kısmında sık-sık görüldüğü gibi, kendisinin göçebelerden (Ḳarluḳ ve Ḳañlı) müteşekkil askerleri ile çekişmek zorunda kalmıştır. Ḳara-Ḳıtaylar Balasagun'a gelmişler, fakat bunların hukümdarı *Kür Ḫan*, bu fırsattan istifâde ile, Çu boyundaki göçebelerin an'anevî melceini (Ḳara-Ordu ~ Ḳuz-Ordu) kendi tasarrufuna geçirmiştir. Böylece Balasagun orta Asya'da ortaya çıkan yeni bir kuvvetin, Ḳara-Ḳıtayların, pâyitahtı olmuştur. „*Kür Ḫan* çok kolaylıkla eline geçen saltanat tahtına oturdu; Āfrāsiyāb'ın halefinden *ḫan* mansıbını [büyük-*ḳaġan* mansıbını] alarak, ona *İlig-i Türkmen* [mansıbını] bıraktı" (Cuvaynī, II, 87—88).

Şimdi Ḳara-Ḳıtayların tâbii olan *İlig-i Türkmen*'e pâyitaht olarak, Kâşgar bırakılmıştır. Bu *İlig-i Türkmen* kaynaklarda bir defa daha geçmektedir: garbî Kara-Hanlıların devleti de Ḳara-Ḳıtayların hâkimiyeti altına girdikten sonra, 553 (1158)'te isyân eden Karluk askerlerini te'dip için, oranın hâkimine yardım etmek üzere, *Kür Ḫan* tarafından, Mâverâünnehr'e gönderilmiştir (Cuvaynī, II, 15). al-Ḳarşī, onun için, *al-şahīd* tâbirini kullanıyor ise de, ne zaman şehid düştüğünü tesbit etmek mümkün değildir.

Kendisinin tekrar *Arslan Ḫan* unvanını taşıyan iki halefi Muḥammed II. b. İbrāhīm ile Yūsuf b. Muḥammed hakkında hiç bir mâlûmata tesâdüf edilmiyor. al-Ḳarşī (s. 132)'de bunlardan ikincisinin, Abu 'l-Muẓaffar Yūsuf b. Muḥammed'in, receb 601 (kanun II.-şubat 1205)'de vefat ederek, Kâşgar'da hüküm-

darlar mezarlığına defnolunduğu kaydedilmektedir.

Bu sıralarda oğlu Abu 'l-Fatḥ Muḥammed III. b. Yūsuf, rehine olarak, *Kür Ḫan*'ın sarayında bulunuyordu. Orta Asya'da çok kısa sürmüş olan Nayman devletini kuran Küçlük, son *Kür Ḫan*'ı esir ettiği vakit, Muḥammed III.'i de kurtarıp, Kâşgar'a göndermiştir. Fakat orada bu arada bir zâdegân isyânı çıkmış ve bunun başında bulunan beyler şark Kara-Hanlılarının bu son mümessilini, daha şehre vâsıl olmadan, öldürmüşlerdir (607 = 1210/1211; al-Ḳarşī, 132 v.d.; Cüvaynī, I, 48). Bunun üzerine Küçlük, Kâşgar üstüne yürüyerek, şehri almış ve „bir çok zâdegân ve beyleri katlettirmiştir" (al-Ḳarşī, 133).

7. Garbî Kara-Hanlılar devleti

Muḥammed I. b. Naṣr, sikkelerinin gösterdiğine göre, garp devletinin büyük-*ḳaġan*'ı (*Arslan Ḳara Ḫaḳan*) olduktan sonra da, babasının makarrı olan Özkend'de oturmuştur. Ön sırada müslümanların Buhârâ ve Semerkand ile ilgili olan tarihî kaynaklarında kendisinin hemen-hemen tamâmen meskût geçilmiş olması bununla izah edilebilir. Esâs lekabı, babasının da lekabı olan, *Mu'ayyad al-'adl* olup, bilhassa kardeşi ve şerik-*ḳaġan* İbrāhīm b. Naṣr'ın Buhârâ sikkelerinde ve oğlu Arslan Tigin Abu 'l-Faẓl al-'Abbās'ın, İsfara ırmağının Ḳışlaḳ İsfarā ile Varuḫ arasındaki vâdisinin yan boğazındaki kitâbesinde (433 = 1041 yılına âit) görülür (bk. K. A. İnostrantsev, *K tolkovaniyu nijney nadpisi* ..., 533—556). Muḥammed b. Naṣr hakkında aynı zamanda son kaynak mâlûmatı olan sikke mâlûmatı 444 (1052/1053) yılına âittir. V. asrın 40. yıllarından itibâren kardeşi İbrāhīm b. Naṣr'ın, *Buġra Ḫan* unvanı ile, sikkelerde görülmediğine ve bu zamandan beri âilenin *al-Mu'ayyad al-'adl* esâs lekabını taşıdığına bakılırsa, Muḥammed b. Naṣr'ın bu sıralarda vefat ederek, İbrāhīm b. Naṣr'ın büyük-*ḳaġan* olduğuna hukmedilebilir. İbrāhīm Muḥammed b. Naṣr'a Fergana'da halef olmuştur (krş. İbn al-Aṯīr, IX, 211 ve Özkend sikkesi 458 = 1065/1066). Bundan Muḥammed b. Naṣr'ın oğulları 'Abbās ile Aḥmed'in zürriyetsiz öldükleri veya İbrāhīm'in sülâlenin bu kolunu verâsetten uzaklaştırmış olduğu neticesi çıkarılabilir.

Abū İsḥāḳ İbrāhīm I. b. Naṣr (aş.-yk. 444—460 = 1052/1053—1068) makarrını Özkend'e nakletmeyip, bu zamandan itibâren sülâlenin sonuna kadar, garbî Kara-Hanlılar kaganlığının pâyitahtı olan Semerkand'da kalmıştır. Yazılı kaynaklarda ekseriyâ *Tamġaç Ḫan* olarak görülen İbrāhīm b. Naṣr islâm eserlerinde adı geçen Kara-Hanlıların en meşhûrudur. 'Avfī onu, umûmiyetle, „büyük" diye vasıflandırıyor. 'Avfī'nin naklettiği hikâyelerinde o hakikaten ideal bir hukümdar olarak görünür: âlimdir, devletin esâs idâresine âit kararları bizzat kaleme alıyor; devleti âdilâne tanzim ediyor, hırsızların kökünü kazıyor, ahâlinin menfâatlerini koruyor, kasapların insafsız fiatlarına karşı muvaffakiyetle mücâdele ediyor v.b. İbn al-Aṯīr onun adâletini (fakîhlerin fikrini almadan, hiç bir yeni vergi ihdâs etmemiştir) ve sünnî taassubunu (alevî Abū Şucā' ile olan mâcera: IX, 211 v.d.) bilhassa kaydetmektedir. Sonuncu vasfı İbrāhīm'in, daha şerik-*ḳaġan* (*Buġra Ḫan*) iken, 436 (1044/1045)'da hîle ile Mâverâünnehr'de ismā'īlîleri imhâ etmiş olması ile de te'yit edilmektedir (İbn al-Aṯīr, IX, 358). Barthold bu işi, yanlış olarak, bir başka *Buġra Ḫan* (Muḥammed b. Yūsuf)'a atfetmektedir. Bütün bunlara rağmen, bu dindar hukümdar ile ulemâ arasında bir çok mücâdeleler olmuştur. Msl. bizce mechûl kalan her hangi bir sebepten dolayı, imâm Abū 'l-Ḳāsim Samarḳandī'yi öldürmek mecbûriyetinde kalmıştır. İbn al-Aṯīr (IX, 211)'e göre, İbrāhīm „Ḥasan" kolu içindeki anlaşamamazlıklardan (bu 448—449 = 1056—1058 yılları vâkıaları olmalıdır, yk. bk.) istifâde ederek, onların mülküne tecâvüzde bulunmuştur. Hakikaten hudûd eyâletleri (Şāş, İlāḳ, Tünkaṯ) ile Fergana'nın bâzı kısımlarındaki sikkeler, 440 yıllarında Muḥammed b. Yūsuf (*Buġra Ḳara Ḫaḳan*)'un adını taşıdıkları hâlde, 450 yıllarında (hiç değilse, 451 = 1059/1060'tan itibâren) İbrāhīm b. Naṣr adına kesilmiştir. O bu sikkelerde vaktiyle Yūsuf Kadır Ḫan'ın Ḫotan'ı tamâmen zaptedip, islâmlaştırdıktan sonra, halifeden aldığı unvan olan *Malik al-maşrik va 'l-şīn* unvanını taşıyor.

Hayatının son yıllarında Selçuklular devletinin nasıl büyüdüğüne şâhid oldu. Selçuk devletinin şark hâkimi *Alp Arslan*, İbrāhīm'in, *Börī Tigin* olarak, bir çok yıllar bulunmuş olduğu Ḫuttal ve Şaġāniyān'ı zaptetti ve oradan Selçuk kuvvetleri asıl Kara-Hanlılar sâhasına akınlar yapmağa başladılar. İbrāhīm Bagdad'a bir sefâret hey'eti göndererek, şikâyette bulundu. Fakat halifenin, yeni unvan ve hil'atler vermekten başka, bir yardımı dokunmadı. İbrāhīm'in lekapları: *'Imād al-dawla va tāc al-milla sayf ḫalīfa Allāh, 'Izz al-umma, Ka'b al-muslimīn* ve âilenin lekabı: *al-Mu'ayyad al-'adl* idi.

Nüzûl neticesi vukua gelen ölümünden az önce, hâkimiyeti kaynaklarda *Şams al-mulk*

lekabı ile anılan oğlu (ve her hâlde şeriki) Naṣr I. b. İbrāhīm'e tevdî etti. Fakat o vakta kadar Şāş ve Tünkaṯ vâlisi bulunan *Şu'ayṣ* (veya *Şu'ayb*?, *Tārīḫ-i Buḫārā*/Schefer, 49'da: *Sifes*; İbn al-Aṯīr, IX, 213'te: *Toġan Ḫan* veya *Toġan Tigin*) taht iddiasında bulundu. Hem Semerkand, hem Buhârâ'da İbrāhīm'in ölümüne kadar devam eden bu mücâdele nihâyet Naṣr'ın gelmesi ile sona erdi.

Bu arada bu fırsattan istifâde ile, şarkî Kara-Hanlı hukümdarları (Maḥmud b. Yūsuf ve al-Ḥasan b. Sulaymān) İbrāhīm b. Naṣr tarafından alınmış olan sâhaların zaptına giriştiler. Başlayan harp bir sulh ile sona erdi (yk. bk.).

Abu 'l-Ḥasan Naṣr I. b. İbrāhīm (460—472 = 1068—1080) Selçuklular ile artık doğrudan-doğruya harbetmek zorunda bulunuyordu. 1072 yılının son baharında Alp Arslan, 200.000 kişilik bir ordu ile Mâverâünnehr'e karşı bir sefer tertip etmiş ise de, kendisinin ânî ölümü ile bu sefer inkıtaa uğramıştır. Naṣr bunu bir taarruz ile, karşıladı. Tirmiz'i zaptetti, Amu-Derya'yı geçti ve Belh'e kadar geldi. İki sene süren bir tazyıktan sonra, ancak Naṣr'ın kardeşi (muhtemelen: al-Ḫiżr?) Tirmiz'i Malikşāh'a teslime mecbûr olmuştur (İbn al-Aṯīr, X, 49—53). Malikşāh bu defa Semerkand üzerine yürüdü; Naṣr sulh istedi ve meşhûr vezîr Niẓām al-Mulk'ün tasavvutu ile, sulh akdedildi (İbn al-Aṯīr, X, 63 v.d.). Naṣr, Alp Arslan'ın kızı 'Ā'işa ile evlendi ve amcası 'Īsā (İbn al-Aṯīr, X, 212)'nın kızı al-Calāliya'yi Malikşāh'a verdi.

Naṣr b. İbrāhīm inşâ ettirdiği binâları ile de meşhûrdur: Buhârâ'da Şamsābād sarayının inşâsı ve câmiin tâmiri, biri Ḫarcang yakınında ve diğeri Semerkand ile Hocend arasında bulunan Ak-Kötel'de olmak üzere, iki meşhûr *Ribāṭ-i Malik*. İyi ve âdil hukümdar olarak Naṣr da, babası gibi, ülemâ ile müşkilâta uğramıştır (Buhârâ'da imâm İsmā'īl b. Abī Naṣr al-Ṣaffār'ın idâmı). Naṣr'ın diğer lekapları şunlardır: *Nāṣir al-ḥaḳḳ va 'l-dīn* ve *Malik al-maşrik va 'l-şīn*.

Naṣr'a döndüncü kardeşi Abū Şucā' al-Ḫiżr (472 — aş.-yk. 473 = 1080—1081) halef olmuştur. Onun hakkında kaynaklarda hiç bir mâlûmata tesâdüf edilmiyor. Yalnız Niẓāmī 'Arūżī al-Samarḳandī, *Çahār Maḳāla* adlı eserinde, onu akıllı ve âdil bir hukümdar ve şâirlerin hâmîsi olarak, medhetmektedir. Onun şâirleri halkasına bilhassa *malik al-şu'arā*, Amīr 'Am'aḳ Buḫārī ile Nacîbî Farġānī, Abū Muḥammed 'Abd Allāh Raşīdī Samarḳandī (krş. *Çahār Maḳāla*, 46 v. dd.) dâhil idi. al-Ḫiżr'ın ölümü ile, Niẓāmī 'Arūżī'ye göre, kendisini Selçuklulara karşı muâhedeler ile müdâfaa etmesini bilen garbî Kara-Hanlıların son müstakil hukümdarı gömülmüştür.

Aḥmed b. al-Ḫiżr (aş.-yk. 473—482=1080/1081—1089) çok genç yaşta tahta geçmiştir. Onun ile ulemâ arasında çok çabuk fikir ayrılığı belirdi (*Ḳāżī 'l-ḳużāt* Aḥmed b. Sulaymān al-Kāsānī'yi öldürtmüştür). Nihâyet ulemâ Malikşāh'tan, kendi kaganlarına karşı, yardım istediler. Malikşāh 1089'da Buhârâ'yı aldı ve uzun bir muhâsaradan sonra, Semerkand'ı da zaptederek, Özkend'e geldi (yk. bk.); Aḥmed esir edilip, İsfahan'a götürüldü. Semerkand'a, Malikşāh'ın vâlisi (*nā'ib*) olarak, al-Amīr al-'Amīd Abū Ṭāhir 'Amīd Ḫvārizmī tâyin edildi (İbn al-Aṯīr, X, 113). Kısa bir müddet sonra garbî Kara-Hanlılar ordusunun temelini teşkil eden Çigillerin kumandanı 'Ayn al-Davla Selçuklu hâkimiyetine karşı isyân edip, vâliyi Ḫvārizm'e kovdu ve Atbaşı beyi (şarkî Kara-Hanlılardan, yk. bk.) Ya'ḳūb b. Sulaymān'ı Semerkand'a dâvet etti. Ya'ḳūb icraâtına 'Ayn al-Davla'nın idâmı ile başladı ve bundan dolayı Çigil askerlerinin teveccühünü kaybetti. Malikşāh tekrar Buhârâ'ya gelince, Ya'ḳūb, Fergana üzerinden, Atbaşı'ya kaçmak mecbûriyetinde kaldı. Malikşāh ikinci defa Semerkand'ı zaptetti; vâli olarak, bu defa o zamana kadar mechûl olan Amīr Atsız'ı tâyin etti. Malikşāh tekrar Özkend'e geldi ve sonra Horasan'a döndü. Malikşāh, kısa bir müddet sonra, Aḥmed'in vatanına dönmesine müsâade etti ve ona, kendine tâbî olmak şartı ile, devletini iâde etti. İran'da bulunduğu zaman, Aḥmed *zindīḳ* (bâtınî) deylemliler ile sıkı münâsebette bulunmuş olmalıdır. Ulemâ onu zındıklık ile ithâm etti; hîle ile esir edilerek, ithâmları inkâr etmiş olmasına rağmen, 18 cemâziyelâhır 488 (26 hazîran 1095)'de, alenî bir muhâkemeden sonra, idam edildi. Burada bir ulemâ ve asker ihtilâli ile karşı-karşıya bulunuyoruz; şehir ahâlisi arasında Aḥmed büyük bir şöhret kazanmış olmalıdır. Cabrā'il b. 'Omar (şarkî Kara-Hanlılar kolundan, yk. bk.) ile anlaşarak hareket etmiş olmaları muhtemel bulunan, ihtilâlin ele-başıları, onun şimdiye kadar *Arslan İlig* olan amca-zâdesi Mas'ūd I. b. Muḥammed (bk. A. Ateş, *Oriens*, I, 57, not; İbn al-Aṯīr, IX, 166)'i tahta geçirdiler. Onun idâresi hakkında hiç bir kayıt yoktur. *Macma' al-fuṣaḥā'* (II, 262—267)'da sâdece şâir Şihābī Şihāb al-Dīn Aḥmed'in onun medhinde bir kaç kasîdesi bulunmaktadır. Mas'ūd burada Rukn al-Dīn Kılıç Tamġac Ḫan Mas'ūd şeklinde geçer. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, *Çahār Maḳāla* neşrine eklediği notlarda (s. 155), onun saltanat devrini 488—494 (1095—

KARA-HANLILAR (ĀL AFRĀSİYĀB) ŞECERESİ

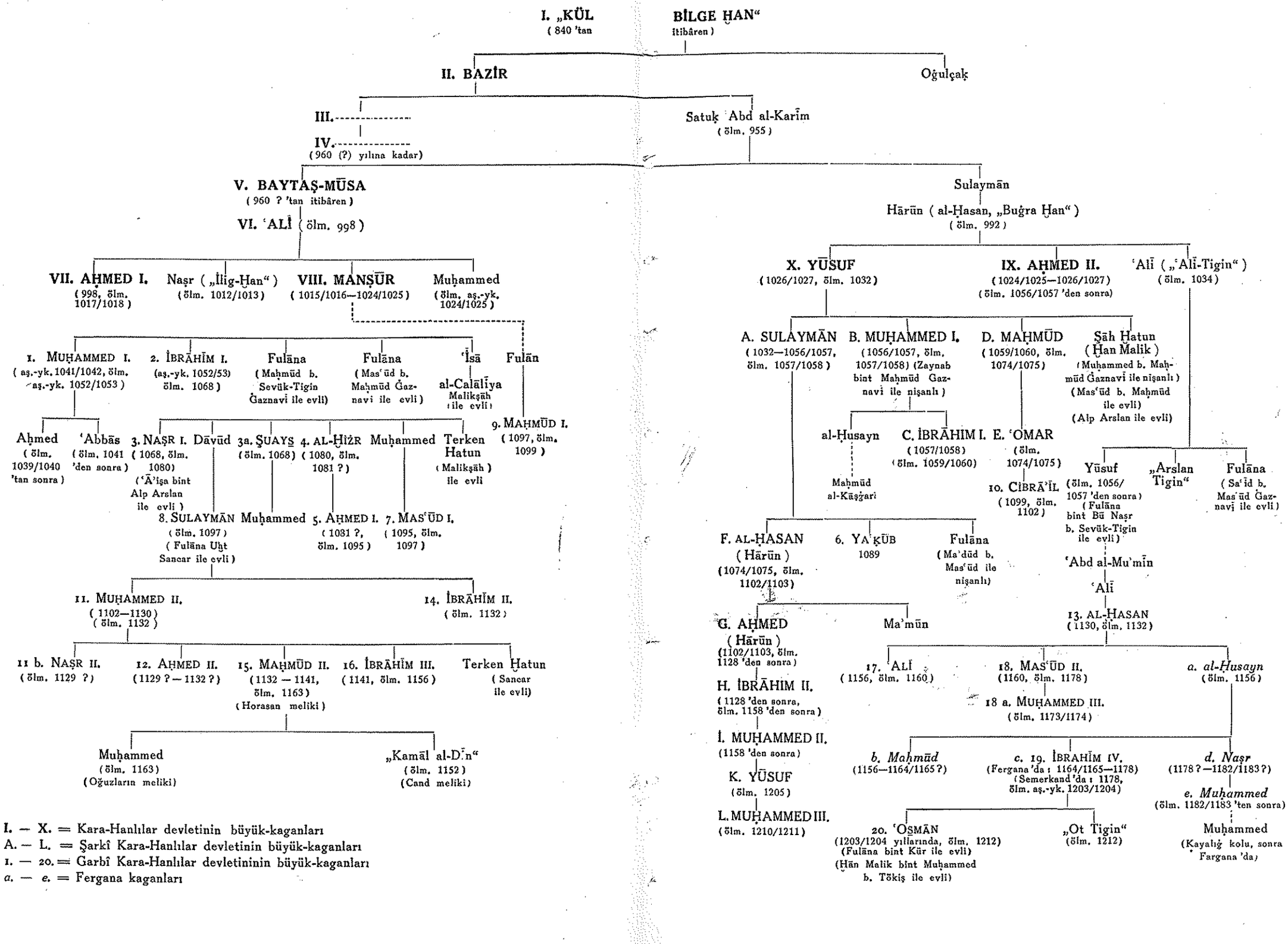

I. — X. = Kara-Hanlılar devletinin büyük-kaganları
A. — L. = Şarkî Kara-Hanlılar devletinin büyük-kaganları
1. — 20. = Garbî Kara-Hanlılar devletininin büyük-kaganları
a. — *e.* = Fergana kaganları

1101) ve Ch. Schefer (*Chrestomathie persane*, I, 54 v. d.) ise, 492—494 yılları arasında göstermektedirler. Fakat Mas'ūd I. b. Muḥammed artık 490 (1097) yılında ölmüş olmalıdır; çünkü bu yılda, İbn al-Aṯīr (X, 181)'e göre, Mâverâünnehr Barḳıyaruḳ idâresine girmiş ve o da, birbiri arkasından, Mas'ūd'un üç halefini, kagan olarak, tahta çıkarmıştır (Bundārī/Houtsma, 258 v.d. = türk. trc. K. Burslan, s. 235). Bundan dolayı, saltanat devri olarak, 488—490 (1095—1097) yılları tesbit edilmelidir.

Barḳıyaruḳ tarafından tahta geçirilen ilk *ḳaġan* Mas'ūd'un amca-zâdesi Sulaymān b. Dāvūd (490 = 1097)'dur. Kendisi kısa bir müddet sonra ölmüştür. Malikşāh'ın kızı ile evlenmiş olup, o zamana kadar Merv'de Selçukluların sarayında yaşamıştır. Kaynaklarda *Büġra Ḫan* unvanını taşıdığına bakılırsa (İbn al-Aṯīr, XI, 121, 147; *İnşā*'/Barthold, s. 33), bir aralık şerik-*ḳaġan* bulunmuş olması muhtemeldir. Kendisine âit bir çok (maalesef tarihleri silinmiş) sikkeler mevcuttur ve burada Sulaymān *Ḳadır Tafġaç Ḫaḳan* adı ile zikredilmektedir (bk. Markov, *Katalog*, 851, nr. 532ª, b,v, g, d, e).

İkincisi—Abu 'l-Ḳāsim Maḥmūd I. (490—492 = 1037—1099)'dur. Menşe'ini tesbit etmek için, İbn al-Aṯīr (IX, 213) bir istinat noktası vermektedir: „büyük babası onların (Kara-Hanlıların) hukümdarlarından olup, dilsiz idi". Barthold (*Turkestan*, ingl. nşr., 318, not 4) bu dilsizliği Maḥmūd'un kendisine atfetmektedir. Bizce, İbn al-Aṯīr bununla hukümdarın menşe'ini daha açık tâyin etmek istemiş ve kendisinin Mâverâünnehr'deki Kara-Hanlılar tarihi esâs kaynağı olan 'Utbī (nşr. Manīnī, II, 227)'de, hukümdarlarda pek sık tesâdüf edilmeyen bir husûsiyeti, yâni büyük-*ḳaġan* (*Arslan Ḫan*) Manṣūr b. 'Alī (ölm. aş.-yk. 415 = 1024/1025, yk. bk.)'nin dilsiz olduğu kaydını bulmuştur. Eğer bizim tahminimiz doğru ise, Manṣūr b. 'Alī'nin Maḥmūd b. Fulān'ın büyük babası olması icâp eder. 490 (1097)'da Buhârâ'da kesilen sikkesi (bk. Fraehn, *Recensio*, 138, nr. 68; ayn. mll., *Nov. Suppl.*, 216, nr. 4), kronolojisi için, tek bir istinat noktasıdır. Burada *Tamġaç Ḫan* unvanını taşımaktadır.

Barḳıyaruḳ'un tahta çıkardığı üçüncü hukümdarın adını Bundārī, Hārūn olarak, kaydediyor. Şarkî Kara-Hanlılarda Hārūn isminin asıl isim ile birlikte kullanıldığına göre, bunun Cibra'īl b. 'Omar ile aynı şahıs olması muhtemeldir. „Hārūn" hücûm ile Maḥmūd'u öldürmüş ve onun devletini ele geçirmiştir (İbn al-Aṯīr, IX, 213). Bu vak'a 492 (1099) yılında cereyân etmiş olmalıdır. Bu tarih Cibra'īl'in, üç seneden beri vazife başında bulunan Semerkand vâlisini kendisinin Horasan seferinden az önce öldürtmüş olması ile de te'yit edilmektedir (aş. bk.). Cibra'īl (Buhârâ'da kesilen; tarihsiz, bir sikkesi mevcuttur), şarkî Kara-Hanlılardan olup, Ṭarāz hâkimi sıfatı ile, şark devletinin şerik-*ḳaġan*'ı bulunmuş olmalıdır. Kendisinin Toġrul b. Yınal ile aynı şahıs olması muhtemeldir (yk. bk., krş. bir de *Tārīḫ-i Buḫārā*/Schefer, 12; burada *Toġrul Beg* ismi ve *Kül Er Tigin* lekabı ile zikredilmektedir). Kaynaklarda umûmiyetle *Toġan Ḫan* veya *Ḳadır Ḫan* olarak geçer. Garbî Kara-Hanlıların devletine hâkim olunca (Semerkand'da, kendisine nâip olarak, alevîlerden Abu 'l-Ma'ālī Muḥammed b. Zayd al-'Alavī al-Baġdādī'yi bırakmıştır; bk. İbn al-Aṯīr, IX, 213), Malikşāh'ın oğulları arasında çıkan karışıklıklardan istifâde ederek, Horasan'ı ele geçirmek istemiştir. O tarihte Horasan vâlisi bulunan Sancar'in adamları arasında kendisine bir yardımcı (Kün-Doğdu) bulmuştur. Fakat Tirmiz için yapılan muârebeden Sancar gâlip çıkmış ve Cibra'īl esir edilerek, idam edilmiştir (2 şâban 495 = 22 mayıs 1102).

Bunu müteâkip Sancar Mâverâünnehr'i, kendi görüşüne göre, teşkilâtlandırmağa koyulmuştur. Merv'de doğup, kendi sarayında büyümüş olan yeğeni (aynı zamanda enistesi ve kayın-pederi) Muḥammed II. b. Sulaymān (495—524 = 1102—1130), büyük-*kaġan* unvanı (*Arslan Ḫan*) ile, Semerkand'a tâyin edildi. Onun bâzı sikkelerinde, ilk defa, bir yabancı hukümdarın ismi (Sancar) geçmektedir (Fraehn, *Recensio*, 139, nr. 70). Muḥammed *Tabġaç-Ḫan* unvanını da taşımıştır; lekabı *'Alā' al-davla* idi. Şerik-*ḳaġan*'ı Sancar'in Buhârâ vâlisi Muḥammed b. Şu'ayş olup, 513 (1119) yılından önce ölmüş olmalıdır; çünkü bu yıldan itibâren, Buhârâ'da büyük bir imar faâliyeti devri başlamıştır; fakat bunun yapıcısı olarak, kendisinin değil, büyük-*ḳaġan* Muḥammed b. Sulaymān'ın adı geçmektedir. Muḥammed'in hâkimiyeti şimdi Sancar'in başka bir enistesi mervli 'Abd al-'Azīz I. b. Māza ile tahdit edilmiş idi. Bu zât, siyâsî bakımdan tehlikeli olduğundan dolayı Merv'e nakledilen İmām Abū İsḥāḳ İbrāhīm al-Ṣaffārī yerine, kendisi için ihdâs edilen yeni *al-sadr* unvanı ile, Buhârâ hanefîlerinin başına getirilmiştir (aş.-yk. 1102; krş. bir de Pritsak, *Āl-i Burhān*). Böylece Mâverâünnehr'de devlet içinde bir devlet vücût bulmuştur. Bununla Sancar'ın her iki âmili biribirinden ayrı müstakil birer âmil hâlinde doğrudan-doğruya kendisine bağlamak suretiyle, Kara-Hanlı hukümdarları ile

ulemâ arasındaki ebedî mücâdeleye bir son vermek gâyesini gütmüş olduğu düşünülebilir. Böylece sükûnet teessüs eder-etmez, sülâlenin başka her hangi bir suretle mâlûm olmayan bir âzası 'Omar Han, Muḥammed b. Sulaymān'ı Semerkand'dan uzaklaştırdı. Fakat 'Omar, „kendi askerinden kaçarak, Ḫvārizm'e gitti ve orada Sancar tarafından mağlûp edilerek, öldürüldü" (İbn al-Aṯīr, IX, 213). İbn al-Aṯīr'de *Saġun Beg* ismi ile zikredilen diğer bir taht müddeîsi ile olan mücâdele daha güç oldu. Barthold (*Turkestan*, ingl. nşr., 319)'un *Sāġır-beg* şeklinde okuyuşu bir matbaa hatâsından ileri gelmiştir. Bu şahıs Ḥasan b. 'Alī olup, 'Alī Tigin'in halefleri koluna mensûp bulunmaktadır (aş. bk.). Mücâdele 8 yıl kadar sürdü. Muḥammed b. Sulaymān bir kaç defa Sancar'in yardımına muhtac kaldı. Önce Ḥasan b. 'Alī, Sancar'in kendisi tarafından Muḥammed b. Sulaymān'ın şerik-*ḳaġan*'ı olarak tanınmış idi; fakat hâkimiyeti eline geçirmek için yaptığı bir kaç teşebbüsten sonra, Muḥammed b. Sulaymān 503 (1109)'te, Sancar'in yardımı ile, kendisini Nahşab'da hezîmete uğrattı (İbn al-Aṯīr, X, 241, 252, 335, 348 v. d.). Ḥasan b. 'Alī, Sancar'in bir mektubundan anlaşıldığına göre (bk, *İnşā*'/Barthold, 25 v. d.; krş. bir de İbn al-Aṯīr, XI, 55), Merv'e götürülmüştür.

Bundārī (nşr. Houtsma, II, 264 = türk. trc. s. 239)'ye göre, Muḥammed b. Sulaymān (Bundārī'de yanlış olarak: Aḥmed), memlûklerden 12.000 kişilik bir ordu teşkil etmiş ve „kâfir" türklere karşı sık-sık akınlar yapmıştır. Bu al-Ḳarşī (nşr. Barthold, s. 132)'nin onun hakkında *al-Ġāzī* demesi ile de te'yit edilmektedir. Muḥammed memlekette sükûneti iâdeye muvaffak olmuş ve medeniyetin ilerilemesi için büyük gayretler sarfetmiştir (krş. msl. yukarıda zikredilen Buhârâ'nın imârı).

Muḥammed b. Sulaymān'a, ömrünün son senelerinde felce uğramış olduğundan, oğullarını, önce Naṣr II. (İbn al-Aṯīr, XI, 54 v. d.)'ı ve bunun ölümünden sonra, Aḥmed II.'i, kendisine şerik yaptı. Sancar ile aralarında yeni bir ihtilâf çıktı. Sancar Semarkand'ı zaptederek, devlet hazînesine el koydu ve Muḥammed'i esir etti (524 = 1130). Muḥammed Merv'de receb 526 (mayıs veya hazîran 1132)'da vefat etti. Sancar'in hâkimiyetini kabûl etmeyen Aḥmed II. b. Muḥammed, hiç değilse 526 (1132)'ya kadar, tutunabilmiştir. İbn al-Aṯīr (X, 480) onun da hakkında „ṣāḥib Māvarā' al-nahr Aḥmed Ḫan" demektedir. Mevcut sikkelerinde (maalesef tarihleri silinmiştir) *Ḳadır Ḫan* unvanını taşıyor (bk. Markov, *Katalog*, s, 275 v. d., nr. 507—514; Fraehn, *Recensio*, s. 141, nr. 75).

Bundan sonra Sancar Merv'de esir bulunan al-Ḥasan b. 'Alī'yi Semerkand'a tâyin etmiştir. Kaynaklarda, umûmiyetle, Ḥasan Tigin ismi ile zikredilir. Onun İbn al-Aṯīr'deki *Saġun Beg* ile aynı şahıs olduğu, Raşīd al-Dīn Vaṭvāṭ'ta al-Ḥasan *Kök Saġun* ismi ile geçmesinden anlaşılıyor (krş. A. Ateş, *Sindbāz-nāma*, 65). Bu *Kök Saġun* unvanını oğlu 'Alīde taşımıştır (aş. bk.). *Sindbāz-nāma* (nşr. Ateş, 8)'de al-Ḥasan bir de *Ḳılıç Kara Ḫan* unvanı ile zikrediliyor. Lekabı *Calāl al-dunyā va 'l-dīn* (Samarḳandī, *A'rāż al-siyāsa*, Ayasofya, 2844, 4ª) idi. Selçuklulardan geçen ve *al-dunyā* ile *al-dīn*'i birleştiren bu yeni lekap şekli Kara-Hanlılarda ilk defa 474 (1081/1082) yılına âit sikkelerde görülmektedir.

Abu 'l-Ma'ālī al-Ḥasan b. 'Alī (524—526 = 1130—1132) sülâlenin başka kir koluna mensûp bulunmaktadır. İbn al-Aṯīr, maalesef, onun ancak iki ceddinin ismini vermektedir: babası — 'Alī ve büyük babası — 'Abd al-Mu'min. Howorth (*JRAS*, 1898, 496 v. d.), *Tārīḫ-i Alfī*'deki bir kayda istinâden, bu kolun 'Alī Tigin (yk. bk.)'den geldiğini kabûl etmektedir. Bu doğru olabilir: bu kol, ileride görüleceği gibi, Fergana ile sıkı bir surette bağlıdır. 'Abd al-Mu'min'in babası — 'Alī Tigin'in Mâverâünnehr ellerinden alınınca, tazminat olarak, kendilerine Fergana'nın verilmiş olması muhtemel bulunan (aş. bk.) iki oğlundan biri ve büyük bir ihtimâl ile Yūsuf b. 'Alī olacaktır.

al-Ḥasan çok geçmeden ölünce (1132), Sancar Muḥammed b. Sulaymān'ın kardeşi Abu 'l-Muẓaffar İbrāhīm b. Sulaymān (lekabı: *Rukn al-davla va'l-dīn burhān al-islām va'l-mu'minīn*)'ı büyük-*ḳaġan* tâyin etmiştir. Bu tarihte Muḥammed b. Sulaymān artık ölmüş bulunuyordu (krş. *İnşā*'/Barthold, 24). İbrāhīm b. Sulaymān hakkında sâdece onun Sancar'in sarayında terbiye görmüş olduğunu ve (her hâlde daha önce) *Tabġaç Buġra Ḫan* unvanını taşıdığını biliyoruz (bk. *İnşā*'/Barthold, 24).

Bunun ölümünden sonra, Muḥammed b. Sulaymān'ın üçüncü oğlu Maḥmūd II. b. Muḥammed (aş.-yk. 526—536 = 1132—1141) büyük-*ḳaġan* olmuştur. Sancar'in yeğeni olan bu hukümdar ona tamâmiyle bağlı idi (krş. bir de sikkeleri: Markov, *Katalog*, s. 277, nr. 515 v.d.) ve sonra da kaderini Selçuklularınkine bağlamıştır. Ḳara-Ḳıtayların istilâsı bunun devrine tesâdüf ediyor. Artık ramazan 531 (1136)'de Maḥmūd onlar ile Hocend yanında

harbetmek mecbûriyetinde kalmış ve muhârebeyi kaybedince, Semerkand'a kaçmıştır (İbn al-Aṯīr, XI, 56). Bir müddet sonra, Maḥmūd ile Karlukları arasında anlaşamamazlıklar çıkınca, Sancar'in yardımını istemiş ve Karluklar da orta Asya'da vücûda gelmiş olan yeni kuvvete, Ḳara-Ḳıtayların *Kür Ḫan*'ına başvurmuşlardır. Böylece Semerkand civarındaki Ḳaṭvān boz-kırında, büyük Selçuklular ile mâlûm ve mühim muhârebe vukû bulmuştur (536 = 1141). Müslümanlar 30.000 kayıp vermişler; Sancar ve onun mahmîsi, Tirmiẕ üzerinden, Horasan'a kaçmağa mecbûr olmuşlardır (İbn al-Aṯīr, XI, 57).

Ḳara-Ḳıtaylar bütün Mâverâünnehr'i istilâ ettiler, fakat mevcut nizâma dokunmadılar. Maḥmūd'un bir kardeşi, muhtemel olarak, *Tamġaç Buġra Ḫan* unvanı ile, şerik-*ḳaġan* bulunan İbrāhīm III. b. Muḥammed, şimdi, Ḳara-Ḳıtayların himâyesi altında, *ḳaġan* oldu (536—551 = 1141—1156). Aynı sene (1141) *Alp Tigin* isminde biri Buhârâ vâlisi tâyin olundu (*Tārīḫ-i Buḫārā*/Schefer, 23; *Çahār Maḳāla*, 22). Fakat *Kür Ḫan*'lar Buhârâ'da asıl kuvveti Burhān âilesinden hanefî *ṣadr*'lara bırakmışlardır. İbrāhīm III. de, kendi Karlukları ile, müşkilâta uğramıştır. Kallābāẕ (Buhârâ yakınında) muhârebesinde öldürülmüş ve cesedi boz-kıra atılmıştır (551 = 1156, İbn al-Aṯīr, XI, 133; al-Ḳarşī/Barthold, 132; Samarḳandī/Barthold, 72).

Maḥmūd b. Muḥammed, âilesi ile birlikte, ömrünün sonuna kadar Horasan'da kalmıştır. İlk defa (1153—1156) — Sancar'in Oğuz esâretinde bulunduğu zaman ve ikinci defa (1157—1162) — Sancar'in ölümünden sonra olmak üzere, iki defa bu memleketin hukümdarlığına seçilmiştir. Bu intihap Selcuklular sülâlesinin başı olan Muḥammed b. Maḥmūd b. Muḥammed b. Malikşāh tarafından da tasdik edilmiştir (Bundārī/Houtsma, 284). Maḥmūd kudretli bir hukümdar olarak, Nīşāpūr'da ikamet etmiş ve Sancar'in ordusu kendisine sâdık kalmıştır. Oğlu Muḥammed b. Maḥmūd Mâverâünnehr'de onun şeriki bulunmuş olmalıdır. Maalesef sikkelerindeki tarihler silinmiştir (bk. Markov, *Katalog*, 277, nr. 517). Belh sâhasında göçebelik eden Oğuzlar 1159'da kendi hukümdarları olmasını (Sancar'in ölümünden sonra) teklif edince, oğlu Muḥammed'i onlara gönderdi (İbn al-Aṯīr, XI, 152—153, 155). Oğuzların yeni hâkimi ve babası, çok geçmeden, müşkil bir duruma düştüler. Bunlar yalnız itâat etmeyen Selcuklu tâbii İl Arslan b. Atsız (Ḫvārizmşāh) ve karışıklık çıkaran Oğuzlar ile uğraşmakla kalmadılar, Sancar'in eski kumandanlarından Nīşāpūr vâlisi Mu'ayyad al-davla Ay Baba'nın Horasan'ı ele geçirmek teşebbüsü ile de karşılaştılar. Bu sonuncusu 558 (1162/1163)'de Maḥmūd ile oğlu Muḥammed'i esir ederek, gözlerine mil çektirdi ve hapse attırdı. Ertesi sene, önce baba ve sonra oğul, her ikisi de öldü.

Maḥmūd'un ikinci oğlu Cand emîri (*malik*) idi. İsmini bilmediğimiz bu zât *Kamāl al-dīn* lekabını taşıyordu. 547 (1152)'de, Ḫvārizmşāh Atsız ile birlikte, kâfir Kıpçaklara karşı sefere çıkarken, kendisinin „müttefiki" tarafından esir edilmiş ve bu esârette ölmüştür (Cuvaynī, nşr. Mīrzā Muḥammed, II, 10 v.d.).

Maḥmūd b. Muḥammed ve onun iki oğlu ile Kara-Hanlıların garp kolu sona ermiştir. Bundan sonra hâkimiyet, tamâmiyle, *'Alī Tigin* âilesinin eline geçiyor. *Ḥasan Tigin*'in oğlu 'Alī b. al-Ḥasan (kaynaklarda, umûmiyetle, eski *Kök Saġun* ve *Çaġrı Ḫan* unvanları ile zikrediliyor) İbrāhīm III. b. Muḥammed'e halef oluyor. Karlukların Mâverâünnehr'den „nihâî" olarak kovulması, İbn al-Aṯīr'e göre, bunun devrine (551—556 = 1156—1160) tesâdüf eder. İbrāhīm III.'in intikamını almak için, önce Karlukların reisi *Payġu Ḫan*'ı öldürdü ve başta bilhassa *Laçın Beg* olmak üzere, oğullarını tâkip etti. Sonra, *Kür Han*'ın isteği üzerine, Karlukları yerleşik hayata mecbûr etmeğe ve askerlikten teeride başladı. Bunun neticesinde onunla Karluklar arasında yeniden kanlı mücâdeleler birbirini tâkip etti. Bu durumun inkişâfı hakkında kaynaklarda (İbn al-Aṯīr ve Cuvaynī) birbirinden farklı iki rivâyet vardır. Ne olursa-olsun, Karlukların tarafında Ḫvārizmşāh İl-Arslan'ın da bulunduğu ve Buhârâ yakınında vukûa gelen muhârebede (553 = 1158) 'Alī gâlip gelmiştir. *Kür Ḫan*'ın teşvikı ile şarkî Kara-Hanlılar ḳaġanı İbrāhīm II. b. Aḥmed (yk. bk.) de yardıma gelmiştir. 'Alī'nin muvaffakiyetinde Buhârâ *ṣadr*'ı Muḥammed I. b. 'Omar'in zekâsı ve hîlesi de mühim bir rol oynamıştır (krş. *Āl-i Burhān*). Ahmed Ateş'in, *Sindbāẕ-nāma* (s. 64 v.dd.)'deki bir parçaya istinâden, tesbit ettiği gibi, 'Alī 556 (1160) yıllarında vefat etmiştir.

Yerine kardeşi Abu 'l-Muẓaffar Mas'ūd II. b. al-Ḥasan (Barthold, *Turkestan*, ingl. nşr. 336'da, yanlış olarak, Mas'ūd II. b. 'Alī) geçmiştir; lekabı *Rukn al-dunyā va 'l-dīn* olup, umûmiyetle *Kılıç Tamġaç Ḫan* ismi ile mârûftur. Tahta geçtiği vakit, *Sindbāẕ-nāma* (nşr. A. Ateş, 9—10, 18—20)'ye göre, memlekette kargaşalık hüküm sürüyordu. Mas'ūd II. kısa bir zamanda bunun önünü almıştır. Sonra, İbrāhīm III.'in intikamını almak için, Nahşab, Kiş, Şaġaniyān ve Tirmiẕ'de Karluklara karşı harekâtte bulunmuştur. Bundan başka Oğuzlar ile de mücâdele etmiştir. Mas'ūd II. imâr hareketleri (bilhassa Buhârâ'da; bk. *Tārīḫ-i Buḫārā*, Schefer, 23, 34 v.d.), san'at ve ilim hâmîliği ile meşhûrdur. Etrafında toplanan şâir ve âlimlerin en mühimleri şunlardır: Muḥammed b. 'Alī Sūzānī al-Samarḳandī ve Muḥammed b. 'Alī al-Ẓahīrī al-Kātib al-Samarḳandī (*Sindbāẕ-nāma*'si ve *A'rāż al-siyāsa fī a'rāż al-riyāsa* adlı eseri ile mârûftur). al-Ẓahīrī, Mas'ūd II.'a ithâf ettiği *Sindbāẕ-nāma*'sinde, bu hukümdar için, şu unvanı kaydetmektedir: *Alp Ḳutluġ Tonga Bilge Ḳılıç Tamġaç Ḫaḳan* (nşr. Ateş, s. 8).

Mas'ūd II.'un şerik-hukümdarı oğlu Muḥammed II. b. Mas'ūd olup, *Rukn al-dunyā va 'l-dīn* ve *Ġiyāṯ al-dunyā va 'l-dīn* lekaplarını taşımış, fakat kendisi, daha babası henüz hayatta iken, 569 (1173/1174)'da ölmüştür (al-Ḳarşī, nşr. Barthold, 132). Kendisi bir de *Ḳılıç Tamġaç Ḫaḳan* ve *Tonġa Ḫan* unvanlarını taşımıştır (*Sindbāẕ-nāma*, 13—14; al-Ḳarşī, 132).

Mas'ūd 574 (1178)'te ölmüş olmalıdır; çünkü Muḥammed b. Zufar, kendisi tarafından kaleme alınan *Tārīḫ-i Buḫārā*'nın yeni şeklinde (nşr. Schefer, 33 v.d.) bu senede ondan, ölmüş bir adam olarak, bahsediyor ve aynı yılda Semerkand'da halefi İbrāhīm b. al-Ḥusayn'in sikkeleri başlıyor.

İbrāhīm IV. b. al-Ḥusayn'in menşe'i şimdiye kadar açık olarak belli değil idi (krş. Barthold, *Turkestan*, ingl. nşr. 353). Fakat al-Ḳarşī'nin bir kaydından (bk. nşr. Barthold, 132), onun 'Alī b. al-Ḥasan ile Mas'ūd II. al-Ḥasan'ın kardeşi olan Fergana hâkimi al-Ḥusayn b. al-Ḥasan'ın oğlu olduğu anlaşılıyor. Buna göre, İbrāhīm IV. selefi Mas'ūd II. b. al-Ḥasan'ın yeğenidir. *Ḳılıç Tamġaç* unvanı yanında, sikkelerinde, büyük-*ḳaġan* unvanı olan, *Arslan Ḫan* veya *Küç Arslan Ḫan* unvanları da kullanılmıştır (bk. Markov, *Katalag*, 287, nr. 587 v.d.). Kendisinin esâs lekabı *Nuṣrat al-dunyā va 'l-dīn* idi. İmām Maed al-Dīn Muḥammed b. 'Adnān al-Surḫakātī, *Tārīḫ-i Turkistān* adlı eserini, İbrāhīm I. b. Naṣr (ölm. 1068)'a değil, bu İbrāhīm IV.'e ithâf etmiştir; bu eserden bize kadar ancak Muḥammed 'Avfī (Maed al-Dīn'in bir yeğeni)'nin *Cavāmi' al-ḥikāyāt*'ında *Ḳara-Ḫan* unvanının menşe'i hakkındaki rivâyet muhâfaza edilebilmiştir (*Çahār maḳāla*/Mīrzā Muḥammed, 185 v.d.; *Lubāb al-albāb*, I, 179; II, 378). İbrāhīm IV. 600 (1203/1204)'de ölmüş olmalıdır; bu seneye âit Buhârâ'da kesilen sikkeleri mevcuttur (bk. Markov, *Katalog*, 925, nr. 595[a]). Safer 601 (teşrin I.—II. 1204) tarihinde de oğlu 'Osmān'ın büyük-*ḳaġan* sıfatı ile, huküm sürmüş olduğunu biliyoruz (bk. İbn al-Aṯīr, XII, 122, 171 v.d.; Cuvaynī, II, 76).

'Osmān I.'ın saltanat devri (600—607 = 1203/1204—1212), Ḫvārizmşāh Muḥammed b. Tekiş'in, bir taraftan islâm dünyasında ve diğer taraftan o zamana kadar Ḳara-Ḳıtayların hâkim bulundukları orta Asya'da hâkimiyet için girişilen mücâdele zamanına tesâdüf eder. Osman kendisinin iyi bir diplomat olduğunu göstermiştir: o zamanlar hâlâ *Kür Ḫan*'ın tâbii olan Ḫvārizmşāh Muḥammed'e Gûrlulara karşı yardım etmek için ve hukümdarı *Kür Ḫan*'ın emri üzerine gelmiş olmasına rağmen, müslüman Gûrluların Ḳara-Ḳıtayların ellerine geçmemeleri için, bütün gayretini sarfetmiştir (İbn al-Aṯīr, XII, 122). *Kür Ḫan* kızını kendisi ile evlendirmeği reddedince, 'Osmān Ḫvārizmşāh ile birleşmiş ve bu da 604 (1207)'te Buhârâ'yı zaptetmiştir. 'Osmān şimdi de Burtana adlı bir Ḫvārizm nâibini kabûl etti. Bu arada Ḳara-Ḳıtaylar gâlip geldiler, fakat 'Osmān'ın sadâkatsızlığı affedildi ve hattâ evvelce istemiş olduğu *Kür Ḫan*'ın kızı ile evlendi (1210). Onun 605 (1208/1209)'te Semerkand'da basılan ve *sulṭān al-a'ẓām uluġ sulṭān al-salāṭīn 'Osmān* unvanını taşıyan sikkesi bu zamana âittir. Bundan sonra 'Osmān tekrar Muḥammed ile bir ittifak yapmağa mecbûr olmuş ve Ḫvārizmşāh'ın kızı Ḫan Malik ile evlenmek ve Ḫvārizm âdetine uyarak, Ḫvārizm'de bir sene kalmağa mecbûr olmuş ve ancak 1211 yılında Semerkand'a dönmesine müsâade edilmiştir. 'Osmān önce Ḫvārizmşāh'ın tâbii olarak kaldı (krş. 607=1210/1211 senesine âit sikkeler; burada kendisi — *al-sulṭān al-mu'aẓẓam*, hâkimi Muḥammed b. Tökiş ise — *al-sulṭān al-a'ẓām* unvanları ile anılmaktadırlar, Markov, *Katalog*, 293, nr. 614), sonra Ḫvārizm nâibinin keyfî hareketlerine şâhid olunca, Ḳara-Ḳıtayların durumunun oldukça ciddî olmasına rağmen, *Kür Ḫan*'a tâbî olmağa karar vermiştir. 1212'de Semerkand'da bir isyân çıktı ve 'Osmān'ın teşvikı ile, bütün Ḫvārizmliler kılıçtan geçirildi. Muḥammed 'Osmān'a karşı harekete geçti ve muhâsaradan sonra, Semerkand'ı eline geçirip, 'Osmān'ı esir aldı; hakarete uğrayan ḫvārizmli karısının teşvikı ile, idam edildi. Semerkand şimdi hakikatte Ḫvārizmşāh Muḥammed'in pâyitahtı oldu. Bununla garbî Kara-Hanlılar devleti sona erdi.

Rehine olarak Ḫvārizmde bulunan, 'Osmān'ın küçük kardeşi, ağabeyisi isyân edince, öldürülmüştür. Kaynaklarda kendisi *Ot-Tigin* unvanı ile anılmaktadır. Aynı unvan sonraları, hukümdarın küçük kardeşi için, moğullar tarafından da kullanılmıştır (krş. N. Poppe, *CRAS.—B*, 1925, 14).

8. FERGANA KAGANLIĞI VE SÜLÂLENİN SONU

Devletin garp kısmı ayrılınca, Fergana bir müddet bunun bir cüz'ünü teşkil etmiş ise de, 440 (1048/1049) yıllarına doğru tekrar şark Kara-Hanlılarının eline geçmiştir. Aḥmed II. al-Ḥasan (*Toġan Ḫan* II., yk. bk.) öldükten sonra, buraya ʿAlī Tigin kolunun hâkim olduğunu (muhtemel olarak, 448=1056/1057) tasavvur etmek için, bâzı sebepler vardır. Bu kolun beyleri burada „kavmî gurupların reisleri" sıfatı ile, *Kök Ṣaġun* unvanını taşımış olmalıdırlar. Bu unvan sonraları sülâlenin Fergana koluna mensûp, garbî Kara-Hanlıların hükümdarı, al-Ḥasan b. ʿAlī için de kullanılmıştır. Anlaşıldığına göre, Ḳara-Ḳıtayların istilâsından sonra (1141), Fergana'da, pâyitahtı Özkend olmak üzere, müstakil bir Kara-Hanlı devleti teşekkül etmiş ve bunun hükümdarları *Toġrul Ḳara Ḫaḳan* unvanını taşımışlardır. Kaynaklarda, ilk hükümdar olarak, Ḥasan Tigin'in üçüncü oğlu al-Ḥusayn b. al-Ḥasan zikrediliyor; bunun iki kardeşi garbî Kara-Hanlılar devletinin büyük-*ḳaġan*'ları olmuşlardır (ʿAlī b. al-Ḥasan ve Masʿūd II. b. al-Ḥasan). Son zamanlarda neşredilmiş olan al-Ḥusayn b. al-Ḥasan türbesindeki kitâbede bunun, *Calāl al-dunyā va 'l-dīn* lekabı yanında, türkçe *Alp Ḳılıç Tonga Bilge Türk Toġrul Ḫaḳan* unvanı da bulunmaktadır (bk. A. Y. Yakubovskiy, *Epigrafika vostoka*, 1947, I, 27—32). Bu Kara-Hanlıların unvanında *türk* kelimesinin kullanılması için yegâne misâl teşkil etmektedir. Türbenin inşâ tarihi (çarşamba, rebiülâhır 547 = temmûz — ağustos 1152), nâşirin iddia ertiği gibi, aynı zamanda al-Ḥusayn'in ölüm tarihi demek değildir. al-Ḥusayn, al-Ḳarşī (nşr. Barthold, 132)'nin kaydından da anlaşıldığı üzere, receb 551 (ağustos—eylûl 1156) tarihinde vefat etmiştir.

Fergana'da kendisini oğlu Maḥmūd b. al-Ḥusayn (*Toġrul Ḫan*) istihlâf etmiş olmalıdır; elimizde onun, *Toġan Ḫan* unvanını taşıyan bir çok sikkeleri mevcuttur (maalesef tarihleri siliktir; fakat bunlar halife al-Muḳtafī bi-amri 'llāh devrine — 530 — 555 = 1136 — 1150 — âittir; bk. Markov, *Katalog*, s. 278, nr. 518).

560 — 574 (1164/1165 — 1178/1179) yıllarında, Özkend (*baldat al-Ūzkand*)'de basılmış, al-Ḥusayn'in ikinci oğlu İbrāhīm b. al-Ḥusayn'e âit ve *Nuṣrat al-dunyā va 'l-dīn* lekabını taşıyan sikkeler mevcûttur (bk. Markov, *Katalog*, 282—284, nr. 557—572, 852). Burada artık İbrāhīm'in, daha sonra hakikaten hâiz olduğu, garbî Kara-Hanlıların büyük-*ḳaġan* mansıbını iddia temâyülü görülmektedir. İbrāhīm'in idâresi altında bulunan Fergana hukümdarı, İbrāhīm'in üçüncü kardeşi Naṣr b. al-Ḥusayn olmalıdır. Bunun 564—568 (1168/1169—1172/1173) yıllarına âit ve *Toġrul Ḫan* unvanını taşıyan sikkeleri bize kadar gelmiştir (tarihleri silinmiş olan bu sikkeler için bk. Markov, *Katalog*, 280 v. d., nr. 533—554; Tavḥid, IV, 29—30, nr. 57—60; Fraehn, *Recensio*, 594, nr. 87; ayn. mll., *Nova Suppl.*, 56, nr. 88).

Fergana'da Naṣr'a oğlu Muḥammed b. Naṣr (*Toġrul Ḫaḳan*; lekabı: *Calāl al-dunyā va 'l-dīn*) halef olmuş olmalıdır; kendisinin 578 (1182/1183) yılında kesilmiş sikkeleri mevcûttur (bk. Markov, *Katolog*, 286, nr. 586 v. d.).

An'anevî Fergana lekabını (*Calāl al-dunyā va 'l-dīn*) taşıyan *Uluġ Sulṭān Ḳadır Ḫaḳan* bunun kardeşi veya oğlu olmalıdır; kendisinin 606—608 (1209/1210—1211/1212) yıllarına âit ve Özkend'de basılan sikkeleri muhâfaza edilmiştir (bk. Markov, *Katalog*, 292 v. d., nr. 607—613). Garbî Kara-Hanlıların son hukümdarı ʿOsmān b. al-Ḥusayn'in idamından sonra, Ḫvārizmşāh Muḥammed b. Tökiş tarafından tebaiyete dâvet olunan „Fergana emiri" (Cuvaynī, II, 125) kendisi olmalıdır. Onun da ʿOsmān'ın âkıbetine uğramış olup-olmadığını bilmiyoruz.

Nasavī (nşr. Houdas, 22 v. d.)'de zikredilen Semerkand hukümdarı ʿOsmān'ın yeğeni Tāc al-Dīn Bilge Ḫan da Fergana koluna mensûp olmalıdır. Kendisi 613 (1216/1217) yılına kadar, 591—595 (1194/1195—1198/1199) yıllarında mâlûm *Ḳayır* veya *Ḳadır Buḳu Ḫan*'ın halefi olarak, Otrār (Fārāb)'da hukûmet sürmüştür (Cuvaynī, II, 34 v. d., 40 v. d.; acabâ bunlar aynı şahıs mıdır?). Daha sonra Nasā'ya sürülmüş ve orada Ḫvārizmşāh'ın emri ile öldürülmüştür.

Yukarıda zikredilenlerden başka, Fergana koluna mensûp diğer şahısların da bulunduğu anlaşılmaktadır. Msl. sikkelere göre, 602 (1205/1206) yıllarında Marġīnān'da hukûmet süren *Ḥusām al-dunyā va 'l-dīn Ḳutluġ Toġa Ḫan* (Markov, *Katalog*, 926, nr. 606[a]) ile VII. asrın başlarında hukûmette bulunan *ʿImād al-dunyā va 'l-dīn Uluġ Ḫan* (Markov, *Katalog*, 291, nr. 603—606) da bu kola mensûp olmalıdırlar.

Moğul istilâsı münâsebeti ile, kaynaklarda Yedi-Su'da bir Karluk devletinden bahsedilmektedir. *Arslan Ḫan* unvanını taşıyan hukümdarın makarrı Ḳayalıġ olup, bunun aynı unvanı taşıyan babası Ḳara-Ḳıtayların tâbiiyetinde bulunmuş ve evlâtlarının kendi yerine geçebilmelerini te'min için, intihar etmiştir (Cuvaynī, I, 56 v.d.). Arslan Ḫan II. da önce Ḳara-

Ḳıtayların tâbii olmuş, sonra 608 (1211)'de *Kür Ḫan*'ın nâibini öldürerek, *Çengis Ḫan*'ın hâkimiyetini kabûl etmiş ve ondan *Sataḳtay* unvanını almıştır (krş. Haenisch, *Geheime Geschichte*, § 235). „Arslan Ḫan II. en az 1221 yılına kadar yaşamıştır (krş. *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, 1004). Moğulların büyük-*ḳaġan*'ı *Möngke* (1251—1259)'nin, „*Arslan Ḫan* II." ın göstermiş olduğu yararlıklara mukabil, onun oğlunu Fergana (Özkend) hâkimi tâyin etmesine bakılırsa, Kara-Hanlılar unvanını taşıyan bu Karluk sülâlesinin Ḫvārizmşāh'ın katl-i âmından kurtularak, Yedi-Su'ya ilticâ eden aynı Fergana Kara-Hanlıları olduğu düşünülebilir. Tarihleri silinmiş olmakla berâber, VII. (h.) asra âit oldukları muhakkak bulunan ve *al-Ḫaḳan al-ʿādil Muḥammed b. Muḥammed Sevinç Ḳutluġ Arslan Ḫaḳan* yazısını taşıyan bir çok sikkeler mevcuttur (bk. Markov, *Katalog*, 290 v.d., nr. 602). Bu Muḥammed b. Muḥammed'in iki Karluk „*Arslan Ḫan*" 'dan biri ile aynı şahıs olması ihtimâl dışında değildir.

Kara-Hanlıların, gerek bu, gerek diğer kollarının bundan sonraki durumları hakkında, mevcut kaynaklarda başka kayıtlara tesâdüf edilmemektedir.

Bibliyografya: Kitâbeler: K. A. İnostrantsev, *K tolkovaniyu nijney nadpisi v Varuḫskom uşçelye* (*Sbornik muzeya antrop. i etnografii*, V, Leningrad, 1917—1925, 553—556); I. I. Umnyakov, *Arḫitekturnıe pamyatniki Sredney Azii* (Taşkent, 1829); A. Y. Yakubovskiy, *Dve nadpisi na severnom mavzolee 1152 g. v Uzgende* (*Epigrafika vostoka*, I, Moskva-Leningrad, 1947, 27—32).

Sikkeler: (tetkikler) B. Dorn, *Über die Münzen der Ileke oder ehemaligen Chane von Turkistan* (*Bulletin de l'Acad. Imp. des Sciences de S.-Pb.*, 1880, XXVI, 542—571=*Mél. As.*, Petersburg, 1881, VIII, 703—744); ayn. mll., *Nachträge zu der Abhandlung über die Münzen der Ileke* v. b., I (*Bulletin* v. b., 1880, XXVII, 151—164 = *Mél. As.*, 1883, IX, 55—77); Richard Vasmer, *Zur Münzkunde der Qarāḫāniden* (*MSOS*, Berlin, 1930, XXXIII, 83 — 104, 4 levha). — (Kataloğlar) Ch. M. Fraehn, *Recensio numorum muhammadorum Acad. Imp. Scient. Petropolitanae* (Petersburg, 1826), 122—141, 589—594; ayn. mll. *Nova Supplementa ad recensionem* v. b. (Petersburg, 1855), 53—57; Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the Britisch Museum* (London, 1876), II, 120—126; (1889), IX, 193—197; A. Markov, *Inventarnıy katalog musulmanskiḫ monet imperatorskago Ermitaja* (Petersburg, 1896—1904), 192—294, 849—852, 883 v. d., 924 v. dd.; Ahmed Tevhid, *Müze-yi Hümâyûn. Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu* (İstanbul, 1321=1903), IV, 1—36.

Vesikalar: 474 (?) yılı Yârkend vesikaları (nşr. Barthold, *BSOS*, III, 151—158; türk. trc. Râgıb Hulûsî, *TM*, I, 223 v. dd.); *İnşā'* (nşr. Barthold, *Turkestan*, I, 23—48); *ʿAtabat al-kataba* (nşr. Mīrzā Muḥammed ve ʿAbbās İḳbāl), Tahran, 1329=1950.

Kronoloji ve şecereler: S. Lane-Poole, *The Mohammedan Dynasties* (Westminster, 1894; 2. tab, Paris, 1925; rusça nşr. Barthold, *Musulmanskiya dinastii*, Petersburg, 1899, s. 110 v. dd.; trk. nşr. Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, İstanbul, 1345=1927, s. 179—182); Ed. v. Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'islam* (Hannover, 1927), s. 206 v.d.

İslâm müellifleri: (arapça) al-Ṭabarī, *Annales...* (Leiden tab.), 1879—1906; Hilāl al-Ṣābī (H. F. Amedroz ve D. S. Margoliouth, *The Eclipse of the ʿAbbasid Caliphate*, Oxford, 1921, III); al-ʿUtbī, *Tārīḫ Yamīnī* (nşr. Manīnī), Kahire, 1286, I—II; al-Samʿānī (*The Kitāb al-ansāb*, faksimile, London, 1912); al-Bīrūnī (nşr. E. Sachau, *Chronologie orientalischer Völker*, Leipzig, 1878); al-Masʿūdī (C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, *Les prairies d'or Texte et traduction*, Paris, 1861—1877, I—IX); M. Kāşğarī, *Kitāb dīvān luġat al-turk* (nşr. Kilisli A. Rifat), İstanbul, 1333—1335 (faksimile, Ankara, 1941); *Marvazī on China, the Turks and India* (nşr. Minorsky), London, 1942; al-Bondārī (M. Th. Houtsma, *Recueil de textes relatifs a l'histoire des Seljoukides*, II, Leiden, 1889; trk. trc. K. Burslan, İstanbul, 1943); İbn al-Aşīr (nşr. C. J. Tornberg, *Chronicon ...*, VIII—XIV, Leiden-Uppsala, 1862—1876); al-Nasavī (nşr. O. Houdas, *Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti*, Paris, 1891); Camāl al-Ḳarşī, *Mulḥaḳāt al-ṣurāḥ* (nşr. Barthold, *Turkestan*, I, 128—152.

(Farsça) *Ḥudūd al-ʿālam* (nşr. V. Minorsky), London, 1937; Abu 'l-Faẓl Muḥammed Bayhaḳī, *Tārīḫ-i Bayhaḳī* (nşr. W. H. Morley, Kalküte, 1862 ve nşr. Saʿīd Nafīsī, Tahran, 1319—1326=1941—1948); Minūçihrī, *Dīvān* (nşr. A. de Biberstein-Kazimirski), Paris, 1886; Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (nşr. Muhammed Nazim), London, 1928; Niẓām al-Mulk, *Siyāsat-nāma* (nşr. Ch. Schefer), Paris, 1891 (frns. trc. Sche-

fer, Paris, 1897; rus. trc. B. Zaḥoder, Moskva-Leningrad, 1949); Niẓāmī Arūżī, *Çahār Maḳāla* (nşr. Mīrzā Muḥammed), Leiden-London, 1910 (ingl. trc. E. G. Brown, London, 1921); Abu 'l-Ḥasan 'Alī Bayhaḳī, *Tārīḫ-i Bayhaḳ* (nşr. Aḥmed Bahmanyār), Tahran, 1317 (1939); al-Kātib al-Samarḳandī (Muḥammed b. 'Alī al-Ẓahīrī), *Sindbāz-nāma* (nşr. A. Ateş), İstanbul, 1948; ayn. mll., *A'rāż al-siyāsa fī aġrāż al-riyāsa* (nşr. Barthold, *Turkestan*, I, 71—72); *Tārīḫ-i Buḫārā* (nşr. Schefer, *Description topographique ... de Boukhara ...*, s. 1—97, Paris, 1892; taş-basm., Buhârâ, 1322=1904 ve Rażavī, Tahran, 1317=1939); al-Rāzī, *Haft iḳlīm* (nşr. Schefer, *Description ...*, s. 243 — 291); Cuzcānī, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (nşr. W. Nassau v. b., Kalküte, 1863—1864 ve ingl. trc. H. G. Raverty, London, 1881); Cuvaynī, *Tārīḫ-i Cihān-guşā*, I—III (nşr. Mīrzā Muḥammed), Leiden-London, 1912—1937; 'Avfī, *Lubāb al-albāb*, I — II (nşr. E. G. Browne ve Mīrzā Muḥammed), London, 1906—1913; ayn. mll., *Cāmi' al-ḥikāyāt* (nşr. Barthold, *Turkestan*, I, 83—101); Muḥammed Niẓām al-Dīn, *Introduction to the Jawāmi' ul-ḥikāyāt* (London, 1929); *Tārīḫ-i Ḥaydarī* (nşr. Schefer, *Description ...*, 230 —243); *Kitāb-i Mullā-zāda* (taş-basm.), Buhârâ, 1321 (1904).

(Türkçe) *Kutadgu Bilig* (faksimile: I. Viyana, II. Fergana nüshası ve III. Mısır nüshaları), İstanbul, 1942—1943; R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* (I. metin), İstanbul, 1947; Müneccim-başı, *Tārīḫ* (tercüme), II (İstanbul, 1285 = 1868/1869).

Edebî eserler: (umûmî bakışlar) R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* (İstanbul, 1947), I, VIII—XX; W. Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya*, I (metin, Petersburg, 1898), II (araştırma, Petersburg, 1900); ayn. mll., *Oçerk istorii Semireç'ya* (Vernıy, 1898; 2. tab., nşr. A. N. Bernştam, Frunze, 1943); ayn. mll., *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927; alm. nşr. Th. Menzel, Berlin, 1935); ayn. mll., *İstoriya kulturnoy jizni Turkestana* (Leningrad, 1927); ayn. mll., *Ilek Ḫāne* (*EI*, II, 496); V. V. Grigor'ev, *Karaḫanidı v Maverannagre po tariḫi Muneccima-başı v osmanskom tekste s perevedom i primeçaniyami* (*Trudı vost. otd. IRAO*, Petersburg, 1874, XVII, 189—258); Sir Henry Hoyle Howorth, *The Muhammadan Turks of Turkestan from the tenth to the thirteenth century* (*The Northorn Frontagers of China*, kısım, IX; *JRAS*, 1898, XXX, 467—502); Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *„Karahanlılar" veya „Hakaniye" devleti 380—609 h.* (*Türkiye tarihi*, İstanbul, 1923, I, 106—120); ayn. mll., *Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1926) I; E. Sachau, *Über die türkischen Fürsten von Transoxanien und Turkistan* (*Zur Geschichte und Chronologie von Khwarizm*, kısım II., *SWAW* (ilâve 1873, s. 319—330); W. Radloff, *K voprosu ob uyguraḫ* (Petersburg, 1893); H. G. Raverty, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (London, 1879), s. 202—220 (notlar); Omeljan Pritsak, *Karachanidische Studien* I—X (Göttingen, 1948), I—II (makine yazısı); A. Z. Velidî Togan, *Umûmî türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), I; G. Weil, *Anhang zum dritten Bande* (*Geschichte der Chalifen*, Mannheim, 1851, III).

(Ayrı meseleler) A. Ateş, *Sindbāz-nāma'nın takdim edildiği Ḳılıç Ṭamġaç Ḫān Ruknaddīn Mas'ūd kimdir?* (*Sindbāz-nāma*, İstanbul, 1948, s. 65—70); Barthold, *'Alī Tegīn* (*EI*, I, 311); ayn. mll., *Arslān Ḫān* (*EI*, I, 480); *Buġrā-Ḫān* (*EI*, 803 v.d.); ayn. mll., *Būrī Tegīn* (*EI*, I, 833 v.d.); ayn. mll., *K skazke o ḫitrosti Didoni* (*Sborn. Muz. Antrop. i Etnog.*, 1917—1925, V, 149 —154); ayn. mll., *The Bughrā-Khān mentioned in the Qudatqu Bilik* (*BBOS*, III, 151—158; türk. trc. Ragıb Hulûsî, TM, I, 221—226); C. Brockelmann, *Altturkestanische Volkspoesie*, I—II (*Asia Major*, Probeband, 3—24; I, 24—44); ayn. mll., *Hofsprache in Altturkestan* (*Donum natalicium Schrijnen*, Nijmegen-Utrecht, 1929, s. 222—227); F. Grenard, *La légende de Satok Boghra Khan et l'histoire* (*JA*, 1900, XIV, 5—79; türk. trc. Osman Turan, *Ülkü*, LXXIV, 145—154); M. F. Köprülü (*Belleten*, 1937, I, 288); ayn. mll., *Eski türk unvanlarına âit notlar* (*THITM*, 1932—1939, II, 17—31; alm. *Zur Kenntnis der alttür. Titulatur*, *KCsA*, 1935—1939, Ergb. I, 327—344); J. Markwart, *Guwainī's Bericht über die Bekehrung der Uiguren* (*SBAW*, 1912, s. 486, 502); O. Pritsak, *Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik* (*A. Z. Velidî Togan armağanı*, İstanbul, 1952); ayn. mll., *Von den Karluk zu den Karachaniden* (*ZDMG*, 1951, CI, 270—300, harita); ayn. mll., *Karachanidische Streitfragen*, 1—4 (*Oriens*, 1950, III/2, 209—228); ayn. mll., *Āl-i Burhān* (*Der Islam*, 1952, XXX/1, 81—96); ayn. mll., *Der Untergang des Reiches des oġusischen Yabġu* (*M. F. Köprülü armağanı*, Ankara, 1952); ayn. mll., *Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker*, I (*Ural-Altaische Jahrbücher*, XXIV/1—2, 49—104; II. kısım yakında çıkacaktır); ayn. mll., *Wer war Maḥmūd al-Kāşġarī* (*TM*, X); Osman Turan, *İlig unvanı hakkında* (*TM*, 1940—1952, VII—VIII, 192—199); A. A. Valitova, *K voprosu o klassovoy prirode karaḫanidskogo gosudarstva* (*Trudı Kirgizsk. filiala Akad. Nauk SSR*, Frunze, 1943, I/1, 127—136.

Arkeoloji: A. N. Bernştam, *Arḫeolog. oçerk severnoy Kirgizii* (Frunze, 1941); ayn. mll., *Pamyatniki starinı Talasskoy dolinı* (Alma-Ata, 1941); ayn. mll., *Trudı Simereçenskoy arḫeologiçeskoy ekspeditsii „Çuyskaya dolina"* (Moskva - Leningrad, 1950); S. V. Kiselev, *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri* (Moskva-Leningrad, 1949).

(OMELYAN PRITSAK.)

KARA-HITAYLAR. Liao hânedanının inkırâzı üzerine, Hıtayların büyük bir kısmı gâlip Cürcenlerin (müslüman kaynaklarında: Çürçit) hâkimiyetini kabûl etmiş ve Yeh-lü Ta-shih idâresi altında bulunan küçük bir kısmı, garbî Moğulistan'daki bir çok kavimleri içine almak ve onlar tarafından desteklenmek suretiyle, Asya'nın merkezi olan Türkistan'da, Kara-Hıtay (Ḫıtay, Ḳıtay; çin. Ch'i-tan, sülâle ismi ile: Hsi Liao) ismi altında, 1124—1211 yılları arasında 88 yıl süren bir imparatorluk kurmuştur. Coğrâfî sâhası ve ictimâî teşekkülü ile çinlilerinkinden tamâmiyle farklı olan bu devlet, moğul istilâsından önceki orta Asya'nın siyâsî, askerî ve kültür durumunu aydınlatması bakımından, mühim bir yer işgâl etmektedir. Çin kaynaklarında Kıtay kavminə VIII. asırdan itibâren tesâdüf edilmektedir. Orhun kitâbelerinde Kıtay (Ḳıtan) kavmi, türk sâhasının şark kısmında yaşayan ve türklerin düşmanı olan bir kavim olarak, müteaddit defalar, zikredilir. Çinlilerin verdiği mâlûmata göre, bunlar Mançurya'nın cenûp kısmında yaşıyorlardı.

X. asrın başlarında Kıtaylar, fâtih olarak, ortaya çıktılar ve Çin'in cenûp kısmını hâkimiyetleri altına alarak, orada Liao ismi ile, bir hânedan te'sis ettiler (916). 840'ta şimâlî Moğulistan'da Uygurların yerine geçen Kırgızlar da bu hânedanın müessisi olan Apaoki'nin hâkimiyetini tanımağa mecbûr olmuşlardır. Bu zât 924'te bizzat Karakurom [b. bk.]'da bulunduğu sırada, bir arap, yânî bir müslüman, sefâret hey'etini kabûl etmiştir (bk. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, London, 1910, I, 265). Bu kayıt müslümanların bu havâliye gelişine dâir ilk mâlûmâtı teşkil eder. Mamafih bu bir sefâret hey'eti olmayıp, sâdece bir tüccar kervanından ibâret de olabilir (Moğulistan müslüman coğrafyacılarının müşâhede sâhasına girmemiştir; onlarca Kırgızlar şimâl-i şarkînin müntehâsında bulunan bir kavimdir). Liao hânedanı 960'tan beri Çin'in cenûbunda başkaldıran millî Sung hânedanına karşı, muvaffakiyetle mukavemet etmiştir. Ancak 1125'te Kıtaylar, diğer bir Tunguz kavmi olan Cürcenler tarafından, mağlûp edilmişlerdir. Daha sonra, Cengiz Han devrinde, bir fırsatını bularak, Cürcenlere karşı ayaklanmışlar ve Moğullara tâbî bir devlet olmak üzere, Kıtay imparatorluğunu ihyâ etmişlerdir. Bu hânedan Cürcenlerden önce ve sonra da Çin kaynaklarınca bir Çin hânedanı gibi telâkkî edilmiş ve adları Çin imparatorlarının lekap ve alâmetleri ile anılmıştır. Yabancı menşe'den olan bu hânedan mümessillerinin birer Çin imparatoru gibi telâkkî edilmesi Çin tarihinin biricik istisnâsını teşkil eder.

Çin'e yerleşmeden önce de Kıtaylar Çin kültürünü, diğer göçebe kavimlere nisbetle, daha çok benimsemiş bulunuyorlardı. Çok mıkdarda şamanizm unsurları ile karıştırılmış olan buddhizm, gerek Liao ve gerek Kara-Hıtaylarda makbûl bir din olmuştur (1134'te Kara-Hıtay sülâlesinin müessisi Yeh-lü Tashih'in, şark seferine çıkarken, bir boz öküz ile bir beyaz at kurban etmesi eski an'anenin devam ettiğini gösterir). Cürcenlerin de daha sonraları yaptıkları gibi, Hıtaylar da, esâsı çin hiyeroglifleri olmak üzere, husûsî bir yazı sistemi vücûda getirmişlerdir (920 yıllarına doğru 1.000 kadar işâretleri var idi). Liao hânedanının resmî vekayinâmesinde (*Liao Shih*), Groot tercümesine göre, bir yabancı âlim olan Tiet-ts'ik tarafından tertip edilen bu yazı sistemi hakkındaki mâlûmat („sayısı az ve yanyana sıralanan küçük harfler"), Marquart (*SPAW*, 1912, s. 500 v. d.) tarafından, menşe' itibârı ile garplı (belki uygur örneğine göre) bir yazı sistemi tarzında tefsir edilmiştir. Bugüne kadar bu yazı ile yazılmış hiç bir vesika bulunamamıştır. Fakat Çin yazısı örnek tutularak vücûda getirilmiş işâretler ile yazılı eserlere mâlik bulunuyoruz (Hıtay diline âit çince bir lugat için bk. P. Pelliot, *JA*, seri 2, IV, 174). — Kara-Hıtay (Chia-la Hsi-t'ai, Ho-la Ch'i-ta, Ha-la Chi-ta-tai ve „kara" Ch'itan) tâbirinin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı mâlûm değildir (*Liao Shih*'te henüz geçmemektedir). Bu tâbirin meydana çıkmasının Kara-Hanlılar devletinin yıkılması ile ilgili olması muhtemeldir. Bu tâbirin, bir taraftan Kara-Hıtayları eski Kıtaylar ile bağlamak ve diğer taraftan bunları şarkî kıtaylardan (ak?) ayırmak üzere, iki vazife gördüğü anlaşılıyor.

Şark kıtaylarında olduğu gibi, Kara-Hıtay imparatorluğu da fütûhat üzerine kurulmuştur. Yeh-lü Ta-shih inkıraza doğru giden Liao'yu terkederken, yanında ancak 80—100 kadar silâhlı bulunuyordu. 1124'te ise, çöl ve boz-kır kavimleri ile anlaşmak suretiyle, 10.000 kadar bir kuvvet toplayabilmiş ve bir de asıl vatanlarını terketmek mecbûriyetinde kalan 16.000 çadır Kıtay kendisine iltihâk etmiştir. *Liao Shih*'te, Kara-Hıtayların asıl memleketleri olan Balasagun ve civarında, 1151 yılı için doğrudan-doğruya bunlara tâbî 18 ve daha fazla yaşta olan 84.500 hâne bulunduğu zikredilmektedir. Kara-Hıtay ordusu umûmiyetle 10.000 civarında olup, Ḳaṭvān muhârebesine 20—25.000 silâhlı iştirâk etmiştir (seferde bir defa 30 ve bir defa da 50.000 asker bulunmuş ise de, bu yardımcı kuvvetler ile birlikte sayılmış olmalıdır; 1134 seferinde 70.000 silâhlı zikrediliyor ise de, ahâli sayısına göre, asıl memleketin müdâfaasız kalması icâp ettiğinden, bu sayının doğru olması pek muhtemel değildir). Kara-Hıtayların askerî muvaffakiyeti, sayıdan ziyâde, o zamana kadar orta Asya'nın bilmediği, bilhassa süvârilerde yeni bir askerî taktiğin kullanılmış olmasından ileri gelmiştir.

Müslüman kaynaklarında 1128 yılı Kara-Hıtayların ilk hücûm senesi olarak kaydedilmekte ve bunların hücûmuna uğrayan bir çok şehir ve sâhalar (müslüman kaynaklarına göre, İmil, Balasagun, Kâşgar ve Hoten) zikredilmektedir. Bunlar, Kâşgar hukümdarı Arslan Han Aḥmed b. Ḥasan tarafından, bu şehirden bir kaç günlük bir mesâfede tam bir hezîmete uğratılmıştır (bk. Barthold, *Turkestan...*, I, 35 ve 37). Bu ilk temâsın hudut kuvvetleri tarafından yapılmış olması muhtemeldir. Kara-Hıtayların asıl hareketi 1130 baharında başlamıştır. Bu sefer hakkında Cuvaynī (*Tārīḫ-i cihānguşā*, nşr. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, II, 86 v.d.; krş. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 441 v.d.; Bretschneider, *Mediaeval Researches...*, I, 225 v.d.) haylı mufassal mâlûmat vermektedir. Buna göre, Kara-Hıtaylar, Yenisey boyundaki Kırgız memleketini geçtikten sonra, cenûb-i garbîye, bugünkü Çügeçek havâlisine gelmişler ve burada İmil şehrini kurmuşlardır. Buradan, mukavemet görmeden, Balasagun [b. bk.] şehrini işgâl etmişlerdir. Zâten bu havâlinin Kara-Hanlı emîri, kendi rakiplerine karşı koymak için, onlardan yardım istemiş idi. Bundan sonra Kâşgar, Hoten ve daha sonraları Mâverâünnehr ile Ḫvārizm işgâl edilmiştir (bu sonuncusunun hukümdarı Atsız kendilerine 30.000 dinar vergi vermeği taahhüt etmiştir). 1137—1141 yılları bunların garbî Türkistan'daki muvaffakiyet seneleridir. Burada cereyân eden muhârebeler hakkında bilhassa İbn al-Aṯīr ile ʿİmād al-Dīn (bk. Houtsma, *Recueil de Textes rel. à l'hist. des Seldjoucides*, II) ve Rāvandī (*Rāḥat al-ṣudūr*, nşr. Muḥammed İḳbāl, s. 172 v.d.)'de mâlûmat verilmektedir (bu mâlzemenin işlenmiş şekli için bk. Barthold, *Turkestan* ve Marquart, *Osttürk. Dialektstudien*). Ramazan 531 (mayıs-hazîran 1137)'de Semerkand hâkimi Maḥmūd Hocend'de mağlûp olmuş ve 5 safer 536 (9 eylûl 1141)'da Maḥmūd'un kudretli metbûu Sultan Sancar, Semerkand'ın şimâlinde, Ḳaṭvān çölünde, aynı âkıbete uğramıştır.

Kara-Hıtay devletinin hudutları hakkında kaynaklardaki mâlûmat birbirinden az-çok farklıdır. 1219'da orta Asya'yı ziyâret etmiş olan Yeh-lü Ch'u-ts'ai bir kaç 10.000 *li*'den bahsediyor. Onun muâsırı olan Ch'ang-Ch'un „her tarafı 10.000 *li*" olarak göstermekte ve daha sonra Ting Ch'ien bunun 6.000 *li* „genişliğinde" ve 7.000 *li* „uzunluğunda" olduğunu tahmin etmektedir. Büyük olduğu işâret edilmek istenilen bu imparatorluğun garp hudûdunu — Amu-Derya (Ḫvārizm, vergi verdiği için, devlete dâhil sayılmıyor), cenûbunu — Belh, Tirmiz ve Hoten tâbî eyâletleri, şarkını — Hsi Hsia devleti (Uygurlar dâhilde kalıyor) ve şimâl hudûdunu — Naymanlar teşkil ediyordu. Buna göre, Kara-Hıtay devleti, merkezi Balasagun olmak üzere, 6.000 *li* (= 2.000 mil) uzunluğunda ve 2.000 *li* (= aş.-yk. 750 mil) genişliğinde bir sâha işgâl etmiştir.

Kara-Hıtay hukümdarları Gūrḫān unvanını taşıyorlardı. Cuvaynī (II, 86 aş.) bunu *ḫān-i ḫānān* olarak izah eder. *Gūr* kelimesinin çince Yeh-lü (Liao imparatorluğunun âile adı)'den tercüme edilmiş olması muhtemeldir. Devletin idâresi Liao idâre teşkilâtına benzer bir şekilde tanzim edilmiş idi. Asıl idâre Balasagun civarında Hu-ssū Ordo'da oturan Gūrḫān'ın etrafında ve onun sarayında merkezleştirilmiş idi. Devletin yüksek me'mûrlarının bir listesi mevcut olmamakla berâber, çinlilerde bu husûsta bâzı kayıtlara tesâdüf edilmekte ve bundan Kara-Hıtaylarda da Liao'lardaki mühim me'mûriyetlerin aynen mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Semerkand muhârebesine iştirâk eden kumandanlardan biri sağnâip mevkiinde bulunuyordu. Daha sonra bu me'mûr nâip olarak görünüyor (Liao devrinde bu unvan cenûp kısmının idâresine bakan yüksek me'mûrların beşincisine veriliyordu). Bundan Kara-Hıtaylarda da bir divan teşkilâtı mevcut olup, bunun başında bir vezîrin bulunduğu istidlâl edilmektedir (müslü-

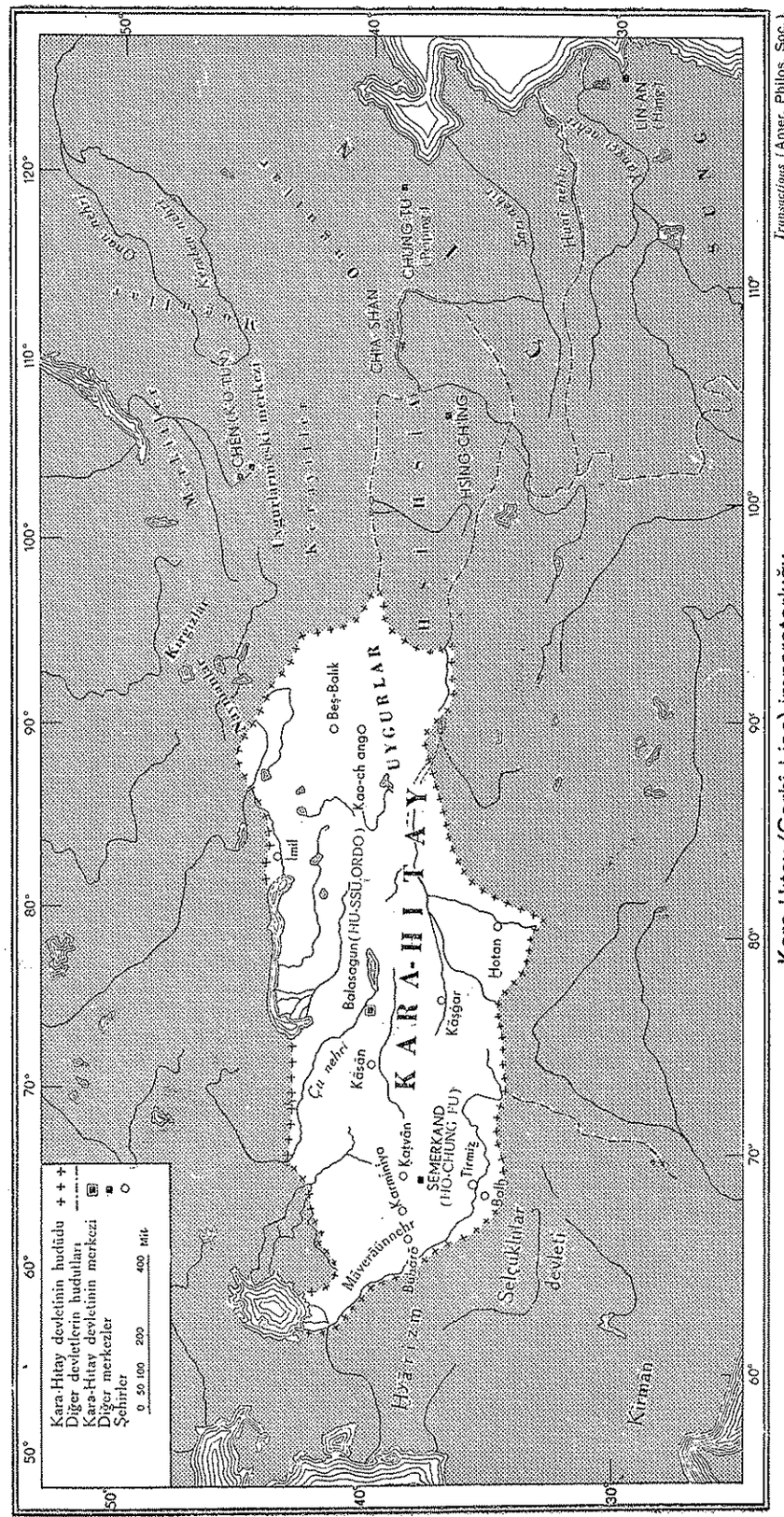

Kara-Hitay (Garbî Liao) imparatorluğu

Transactions (Amer. Philos. Soc.), XXXVI, 658'den alınmıştır

Bir Kara-Hıtay resmi.
(Ming devri eserlerinden *San-ts'ai T'u-hui*'dan alınmıştır.)

manlarda en yüksek me'mûr vezîrdir ve Cuvaynī — II, 89 — 'ye göre, sonuncu Gūrḫān 'ın vezîri Maḥmūd Bay idi). Yeh-lü Ta-shih de, Liao idâresinde olduğu gibi, şimâl ve cenûp sâhalarına âit olmak üzere, idâreyi iki kısma ayırmıştır; fakat bunun Türkistan gibi, çok çeşitli bir manzara arzeden bir ülkede tahakkuku pek kolay olmamış olsa gerektir. Semerkand ikinci bir pâyitaht telâkkî edilmekle berâber, burası tâbî bir devlet muâmelesi görmüştür. Devletin tâbî devletler ile münâsebetinde en mühim cihet mâlî taahhütler olup, bunların vaktinde ve tam olarak yerine getirilmesine nezâret etmek üzere, merkezden bir devlet murâkıbı (*chien-kuo*) ile bir murâkıp muâvini (*shao-chien*) tâyin ediliyordu. İran kaynaklarlarında *şaḥnagān* veya *saḥangān* tâbiri görülmektedir ki, Pelliot 'ya göre, *shao-chien* olması muhtemeldir. Hânedanın sonlarına doğru Kāsān'da bir *pa-ssū-hā* tâbiri geçmektedir ki, bu türkçe *baskak* kelimesinin çinceleştirilmiş şeklinden başka bir şey değildir. Tâbî memleketler, merkezin hâkimiyeti dışarıdan göze görünmemekle berâber, tam ve sıkı bir nezâret altında bulunuyor. Msl. tâbî memleketlerde Kara-Hıtay askeri bulunmaz ve ancak mahallî idârenin mürâcaatı üzerine yardıma gelir. Gurhanlar çinlilerinkine benzer ve bütün devlet dâhilinde geçen husûsî bir Hsi Liao parası kullanmışlar, fakat tâbî devletlerin (msl. Semerkand ve Buhârâ) kendi paralarını kullanmalarına müsâade edilmiştir. Paralarda mahallî hükümdarların isimlerinin bulunmasına da itiraz edilmemiş, ancak yabancı bir hükümdarın paralarda ve hutbede isimlerinin zikredilmesi — isyân sayılmıştır. Kara-Hıtaylar kendileri yarıgöçebe olarak kalmışlar ve iktisâdî meselelerde tebealarının dâhilî işlerine müdâhale etmemişlerdir. Karlukların yerleştirilmesi, iktisâdî olmaktan ziyâde, askerî bir tedbir olarak düşünülmüş olmalıdır. 1175 yılına âit bir kayıtta yerlilerin hukûmete öşür vermekle mükellef oldukları, İbn al-Aşīr'de ise, âile başına bir dinar vergi alındığı yazılmaktadır. Kara-Hıtaylar Türkistan'da kurulmuş bir iktisâdî nizâm bulmuşlar ve bunu değiştirmemişlerdir. Vâhalardaki zirâat sulama ile yapılmakta idi. Zerefşan 'daki sulama tertibâtı ve burada istihsâl edilen hubûbat (buğday ve pirinç), pamuk, şarap, ipek, üzüm, elma, kavun ve soğan v. b. müslüman coğrafyacılar tarafından, mufassalan tasvir edilmiştir. Tuz istihsâli, kuyumculuk ve bilhassa silâh sanâyii ve dokumacılık inkişâf hâlinde bulunuyor ve hayvan yetiştirme (at, deve, öküz ve koyun) mühim bir mevkî işgâl ediyordu. Şehirlerde ticârete her millete mensûp adamlar iştirâk ediyor (1170 'te Hive her taraftan gelen ve her dilde konuşan tâcirler ile dolu idi), kervanlar bütün memleketi dolaşıyor idi (bir kaç bin deveden müteşekkil kervanlar zikredilmektedir).

Müslümanların Kara-Hıtaylar devrinde de hâkim mevkîlerini muhâfaza ettikleri görülüyor (zengin tâcir Maḥmūd Bay 'ın son Gūrḫān 'ın vezîri olması için yk. bk). İslâmiyet bu devirde şarka doğru genişlemiştir. XIII. asrın başlarında İli 'nin şimâlinde iki müslüman emâretinden (biri — bugünkü Yedi-Su 'yun şimâlinde, diğeri — Kulca 'da) bahsedilir. Kara-Hıtaylar ile daha dar ölçüde bunun yerine kaim olan Nayman (Küçlük) devletinin inkırâzından sonra, Kara-Hıtayların Çin murahhası Wu-ku-sun (1220/1221) 'un seyâhatnâmesinde görüldüğü vecihle, bunların bakiyesi müslüman âdet ve kıyâfetlerini benimsemiştir (bk. Bretschneider, *ayn. esr.*, I, 29). Bu devirde Kâşgar 'da bir hıristiyan piskoposu görüldüğü gibi (Assemani, *Bibl. Orient*, III, 2. kısım, s. 502), Çu 'daki eski hıristiyan kitâbeleri de bu zamana âittir (bk. *Zapiski vost. otd. arḫeol. obşç.*, VIII, 26 ve W. Barthold, *Zur Geschichte des Christentums...*, Tübingen, 1901, s. 58).

Kara-Hıtay hânedânı, dâima kendi kavmine ve kültürüne istinat ederek, Liao 'dan getirdikleri an'ane ve âdetler ile oradaki idâre sistemini muhâfaza etmiştir. Bunların idârede mühim yeri olan iki âilesi (Yeh-lü ve Hsiao) kendi aralarında evlenmişlerdir. Beş hükümdardan ikisinin kadın olması ve Kirmān Kara-Hıtaylarında da Tayangu 'nun karısı Kutlug Terken 'in tavsiyelerine göre hareket etmesi ve ölümünden sonra karısının idâreyi eline almış bulunması, kadınların bunlar arasında mühim bir mevkî işgâl ettiğini gösterir.

Müslüman kaynaklarında Kara-Hıtay hükümdarları hakkında mâlûmat az ve eksiktir. Çin ve müslüman kaynaklarında mevcut mâlûmâtın birleştirilmesinden, Kara-Hıtay hükümdarlarının sırası ve saltanat devirleri aşağıdaki şekilde tesbit edilebilmektedir. Yeh-lü Ta-shih daha önce idâreyi eline almış ve Türkistan 'a geçerek, Semerkand 'da düşmanlarını mağlûp ettikten sonra, imparator ilân edilmiştir. Çin kaynaklarınca kendisi 1124 'ten beri hükümdar olarak tanınmaktadır.

1. Yeh-lü Ta-shih (Tê-tsung)	1124—1143 (20 yıl)
2. Kan-t'ien (kadın)	1144—1150 (7 „)
3. İ-lieh	1151—1161 (13 „)
4. Chiêng-tien (kadın)	1164—1177 (14 „)
5. Chih-lu-hu	1178—1211 (34 „)

Gurhanların bir vezîri (Nasavī 'ya göre) veya bir emîri (Ḳazvīnī 'ye göre) Burak tarafından kurulmuş olan Kirmān Kara-Hıtay devleti (çin. Ch'i-li-wan) diğer iki Hıtay devletinden tamâmen farklı bir teşekkül idi. Liao devleti bütün Hıtayları içine almış, Gurhanlar devleti de bu kavmin bir kısmı ile kurulmuş ve devam etmiştir. Kirmān 'da ise, Burak 'ın yanında Hıtaylardan kimsenin bulunduğu mâlûm değildir. Burak hakikaten muvaffak olmuş bir sergüzeştçi olabilir. Marco Polo 1271 ve 1293—1294 yıllarında Kirmān 'ı ziyâret ederken, burasının bir Kara-Hıtay hânedanı tarafından idâre edildiğinin farkına bile varmamıştır [bk. madd. BURĀḲ ḤĀCİB ve KİRMĀN].

Kara-Hıtay imparatorluğunun, bir yandan şarktaki müslüman emîrlerinin taarruzu, öte yandan moğulların ânî istilâ hareketleri ile başlayan çöküşü Chih-ku-lu devrinde de devam etmiştir (bu hâdiseler için bk. Barthold ve Marqart 'ın eserleri ile madd. BURḤĀN, BUHÂRÂ, CENGİZ HAN ve MUḤAMMED B. TÖKİŞ). Başka memleketlerde olduğu gibi, burada da din zıddiyeti kat'î bir rol oynamıştır. Bilâhare müslüman hareketinin başına geçen Hvārizmşāh Muḥammed, saltanatının ilk senesinde, müslüman düşmanlarına, hattâ Buhârâ *ṣudūr* 'una karşı, Kara-Hıtaylara istinat etmiş idi. Semerkand emîri 'Oṯmān 'ın Kara-Hıtaylara karşı ayaklanışı Gūrḫān 'ın kızını kendisine vermek istemeyişi ile izah edilebilir (bk. Cuvaynī, II, 91). Daha sonra 'Oṯmān ile kayın babası Muḥammed arasındaki anlaşmazlıklar bu evlenmeye imkân hazırlamış idi (bk. *ayn. esr.*, II, 124). Mâverâünnehr 'deki müslüman ahâlinin kurtarıcısına karşı isyânı da kanlı bir şekilde bastırılmış idi (609 = 1212). Mamafih bu hâdiselerden bir sene evvel son Gūrḫān, Nayman hukümdarı Küçlük tarafından, tahtından indirilmiş idi. Önce hıristiyan, sonra Kara-Hıtaylı bir kız ile evlenince buddhist olan bu zâtın müslüman ahâliye karşı takındığı tavır hep aynı kalmıştır. Başlangıçta Gūrḫān 'ın müslüman düşmanları ve Kâşgar emîri ile ittifak yapmış (krş. Barthold, Camāl al-Ḳarsī 'den alınan metin), sonra islâmiyetin amansız düşmanı kesilmiştir. Bunun devrinde şarkî Türkistan 'da müslümanlara karşı ilk ve son mezâlim icrâ edilmiştir. Müslümanlara alenen ibâdet men'edildiği gibi, hıristiyanlık ile buddhizmden birini intihap etmek veya hiç değilse, Hıtaylar gibi giyinmek mecbûriyeti yükletilmiştir. Cuvaynī (I, 49 v. d.) bu hâdiseler husûsunda tek kaynaktır. Cengiz Han 'ın Küçlük 'e galebesi bu mezâlime nihâyet vermiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. bilhassa K. A. Wittfogel, Fêng Chia-Shêng ve K. H. Menges, *History of Chinese Society Liao* (907 — 1125), Appendix V, *Qara-Khitāy* (American Philosophical Society, *Transaction*, XXXVI, 619—674, ayrı basım). Mühim kaynaklar zikredilen eserlerde gösterilmiştir.

(W. BARTHOLD.)

[Bu madde R. R. A. tarafından ikmâl edilmiştir].

KARAHİSAR. ḲARA ḤİṢĀR, Anadolu 'da çok tesâdüf edilen coğrâfî isimlerden olup, hemen dâimâ yüksek ve erişilmesi güç bir yerde kurulmuş, ekserisi az-çok harâp kalelere ve bunların yakınında bulunan, köy, kasaba ve şehir gibi, meskûn mevkîlere verilmiştir; nâdir olarak da bu isim, hiç bir yapı bakiyesi mevcût olmaksızın, zemin avârızının bir hisar harâbesini andıran manzarasından neş'et etmiş gibi görünür. Kara sıfatı, ekseriyetle, üzerine hisar yapısının oturtulmuş olduğu sert bazalt veya trakit lâvlarından müteşekkil, yalçın kaya kütlelerinin koyu rengi ile alâkalı olmak icâp eder; bu kütleler, çok defa orman örtüsü tahribe uğramış bir tabiat içinde, bâzan göz kamaştırıcı beyaz renkli kireçli rüsûplar veya volkan menşe'li tüfler arasında genişleyen bir ovanın ortasında yahut kenârında, rengi ile olduğu kadar, civarlarına hâkimiyetleri ile de kuvvetli bir intibâ yaratırlar. Bu gibi hisarlardan bir kısmının menşe'i, şüphesiz, ilk çağa kadar çıkar ve belki de tarihten evvelki devirlere âit iskân nüvelerine bağlanır ise de, bugün mevcût kale harâbelerinin çoğu Bizans ile araplar ve Selçuklular arasındaki harplerde, daha sonra küçük Anadolu beyliklerinin birbirleri ile olan didişmelerinde, ânî baskınlar olunca, civarda yaşayan halka sığınak hizmetini görmek üzere, inşâ ve muhâfaza edilmiş olsa gerektir. Bu hisarlardan bâzıları bir kaç defa tahrip ve yeniden tâmir edilmiş, Osmanlı mülküne ilhâk edildikten sonra, sükûn ve âsâyişin tekarrür etmesi ve hudûdların uzaklaşması yüzünden, terkedilmiş, bakımsız kalıp, çoğu harâp olmuş (mamafih bir kısmı, huzûrsuzluk devrelerinde kullanılmak üzere, nisbeten yakın asırlarda tâmir görmüştür), bâzılarının izleri tamâmiyle silinmiş, fakat adları, civardaki meskûn mevkîlerin isminde, bâkî kalmıştır. Bu kalelere mahallinde umûmiyetle sâdece Karahisar denilmekle berâber, resmî kayıtlarda, tarihî ve coğrâfî eserlerde, bunları birbirlerinden ayırmak için, her birine birer isim eklenmiş olarak zikredilirler. Bu ek isimler bâzan bir bölge, eyâlet veya yakın mârûf şehre izâfe edilmekte, bâzan

coğrâfî bir cihete delâlet etmekte yahut civardan elde edilen bir mahsûlü belirtmektedir; msl. Van Karahisarı, Şarkî Karahisar, Afyon Karahisarı. Anadolu yer isimlerinde bir de Karahisar 'a eklenen mevkî isimlerine rastlanmaktadır; msl. Karahisar Kozlu, Karahisar Tatlısı. Bu isimlerden bâzıları üzerinde sonradan çeşitli kısaltmalar yapılarak, bâzan k a r a sıfatının kaldırıldığı (İsçe Karahisar yerine, İsçehisar), hattâ bâzan yalnız ek ismin bırakıldığı görülmektedir (Afyon Karahisarı yerine, Afyon). Anadolu 'daki muhtelif Karahisar 'ları Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld, IV, 44), Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange, s. 97), Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (II, 384), Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i osmânî* (İstanbul, 1293, 3. tab., 1306, s. 629) ve J. v. Hammer, *GOR* (IV, 619) 'te zikredimekle berâber, hiç birinde bunların tamâmını bulmak mümkün değildir. Son senelerde Türkiye cümhûriyetinde nüfus sayımları vesilesi ile yapılan neşriyâtta bugün hâlâ Karahisar ismini taşıyan meskûn mevkîlerin oldukça tam bir listesini bulabiliyoruz (bk. T. C. Başbakanlık istatistik genel müdürlüğü, *21 ekim 1945 genel nüfus sayımı : il, ilçe, bucak ve muhtarlıklar itibariyle nüfus*, neşriyat sayısı 286, I; İç işleri bakanlığı, *Türkiye 'de meskûn yerler kılavuzu*, Ankara, 1947, II.; bunlardan birincisinde yalnız muhtarlık teşkilâtını hâiz meskûn mevkîler ve ikincisinde ise, ayrıca bunlara bağlı köyler de sayılmaktadır). Diğer taraftan Harita genel müdürlüğü tarafından ilk defa 1934 'te neşredilmiş 1 : 800.000 ve 1946 'da basılmış 1 : 500.000 mikyaslı Türkiye haritaları, bugünkü yer isimleri bakımından, kıymetli birer kaynak teşkil etmektedir. Bunların birincisi üzerinden tertip edilen bir fihristte müteaddit Karahisarlar 'a tesâdüf ediliyor (*1 : 800.000 ölçekli Türkiye haritası yer adları cetveli*, Türkiye coğrafya kurumu yayınları, Ankara, 1946, sayı 2). İkincisi üzerinde yapılacak araştırmaların daha etraflı bir netice vereceği ümit edilebilir.

Anadolu 'da şimdi Karahisar ismini taşıyan meskûn mevkîlerden biri, 30.000 'e yakın nüfuslu bir vilâyet merkezi ve ikisi kaza merkezi olup, yukarıda zikredilen muhtelif kaynaklarda sayısı 20 'ye yakın Karahisar adlı köye (bunlardan biri Trakya 'da) rastlanmakta, ayrıca „Karahisarlı“ ve „Karacahisar„ gibi, az farklı bir kaç şekle de tesâdüf edilmektedir. Bunların başlıcaları, tarihî eserlerde zikredilenler, aşağıda gösterilmiştir:

1. A f y o n - K a r a h i s a r (1), eski resmî adı *Ḳara Ḥiṣār-ı Ṣāḥib*, şimdi kısaltılmış ismi ile: *Afyon*; iç Anadolu 'nun garbında vilâyet merkezi bir şehir olup, suyunu, Akarçay vâsıtası ile, Eber ve Akşehir göllerine boşaltan bir ovanın cenûb-i garbî kenârı yakınında, deniz seviyesinden 1.020 — 1.040 m. irtifâda kurulmuştur. Koyu renkli ve sathı tamâmiyle çıplak bir trakit kayası, şehrin evleri arasından, şâkule yakın dik yamaçlar ile, 1.220 m. irtifâa kadar yükselir ve zirvesinde, şehre ismini vermiş olan hisarın harâbesi bulunur. Yine buna benzeyen bir kaç kaya düz ova üzerinde birer ada gibi yükselir. Ovanın iklimi sert (vasatî suhûnet kânun II.—0°,2, ağustos 22°,2; asgarî—26°, âzamî 38°), yağışları nisbeten az (senelik vasatî yağış 478 mm.) olmakla berâber, toprağı umûmiyetle münbit olup, böyle bir tabiat içinde, müdâfaaya elverişli bir mevkî hazırlayan Karahisar kayası, buranın epeyce eski bir devirden beri insanlar tarafından iskân mahalli olarak seçilmesine vesile olmuştur. Diğer taraftan, coğrâfî vaziyet itibârı ile, Afyon-Karahisar Anadolu 'nun en ehemmiyetli münâkale merkezlerinden biridir ve bugün dört demir yolu burada birleşmektedir. Ege denizi kıyılarından (Efes, İzmir) başlayıp, evvelâ Gediz vâdisini tâkip eden, sonra garbî iç Anadolu yaylasının hafif meyilli kenârına tırmanarak, Dumlupınar eşiğinde iç Anadolu 'ya dâhil olan yol (şimdi İzmir — Manisa — Uşak — Afyon demir yolu) burada Marmara denizi kıyılarından başlayıp, Kütahya önünden geçen cadde (şimdi İstanbul — Eskişehir — Afyon demir-yolu) ile Afyon-Karahisar kayası önünde birleşir; sonra Afyon ovasını garptan şarka kat'ederek, Sultan-dağları eteğini boylayıp, Konya havzasına dâhil olur ve daha ötede, Toros geçitleri vâsıtası ile, Adana ovasına ve oradan şimâlî Suriye 'ye ulaşır. Diğer taraftan, şehrin cenûbunda yayılan dağ kütleleri arasında şimâl-cenûp istikametinde dizilmiş ve nisbeten alçak eşikler ile birbirinden ayrılmış ovaları tâkip eden bir yol, Afyon-Karahisarı 'nı göller bölgesine (Isparta, Eurdur ve oradan Akdeniz kıyısında Antalya) ve Büyük Menderes vâdisi vâsıtası ile Ege denizi kıyısına (İzmir) bağlar ki, İzmir 'den başlayıp, Büyük Menderes vâdisini boylayarak, göller bölgesine (Eğridir) uzanan demir yolu, yakın bir zamanda inşâ edilen Afyon — Sandıklı — Karakuyu hattı ile Afyon-Karahisarı 'na raptedilmiş ve böylelikle burası gerçekten büyük bir münâkale merkezi durumuna yükselmiştir.

Şehre, kendisini diğer Karahisar 'lardan ayırmak üzere, eklenmiş olan Afyon adı, civarında öteden beri geniş ölçüde yapılmakta olan haşhaş zirâatinden gelir. Keyfiyet daha XVI. asır ortalarında buradan geçmiş bulunan seyyah Belon (*Les observations de plusieurs singu-*

laritez et choses memorables, Paris, 1555, 183a) tarafından zikredilmiş ve daha sonra da tekrarlanmıştır. Tavernier (*Les six voyages*, I, 120), şehrin ismini Aphiom Carassar olarak yazar; daha sonraki Avrupa eserlerinde ek isim umûmiyetle Afiun olarak geçer (Texier'de: Aphioum); bu husûsta ayrıca bk. O. Blau, *ZDMG*, XXIII, 280. Buna karşılık, cümhûriyet devrine kadar resmî sâhada kullanılan Karahisar-ı sâhib adı halk arasında yerleşmemiş ve şimdi tamâmiyle terkedilmiştir. Bu son ad, Konya Selçuklularının son devirlerinde yaşamış olan Ṣāḥib 'Aṭā' Faḫr al-Dīn 'Alī Bey (ölm. 687 = 1288/1289)'in ismi ile alâkalıdır; bu zât karamanlıların ve moğulların tecâvüzüne karşı, hazînesi ile, bu kaleye sığınmış ve halefleri, Kütahya'daki Germiyân-oğullarının himâyesi altında, şehir ve civarına hâkim olmuştur (Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, IV, Leiden, 1902, 308, 323, 327, 334; burada şehrin adı Karahisar Devele olarak geçer; krş. İbn Faḍl Allāh, *Masālik al-abṣār*, trc. Quatremère, *NE*, XIII, 350, 354; Ahmed Tevhid, *TOEM*, 1. seri, 363 v.d.); bu isim Naṣrī (*ZDMG*, XIII, 193 = Leunclavius, *Hist. Musul.*, Frankfurt, 1591, st. 141)'de Ṣāḥibiñ Ḳara Ḥiṣārı şeklinde geçtiği gibi, Caterino Zeno (*Commentarii del Viaggio in Persia*, Venedik, 1558, 14b)'da Saibcarascar olarak kaydedilmektedir.

Karahisar'ın yerinde ilk çağa âit meskûn bir mevkî bulunup-bulunmadığı bilinmemekle berâber, Bizans devrinde adı geçen Akroïnos (Akroïnos) kalesinin burası olduğu tahmin edilmektedir: efsâneleştirilmiş kahraman Battal Gâzî, rumlara karşı yaptığı bir akında, 739 senesinde bu civarda şehid düşmüş (Theophanes, *Chronogr.*, nşr. Boor, I, 394, 411), imparator Alexios I. Komnenos 796'da Selçuklu hükümdarı ile burada müzâkerede bulunmuştur (Anna Komnena, *Alexias*, nşr. Reifferscheid, II, 285). Ramsay, belki Battal Gâzî'ye karşı kazanılan zaferden sonra, buraya Nikopolis denilmiş olduğunu kaydeder. Akroinos, Kayser Manuel I.'in İznik (Nicaia) — Konya (Ikonion) seferi sırasında Kinnamos tarafından zikredilir (nşr. Bonn, s. 40). Uzun asırlar boyunca buranın müslüman ve türk akınlarına sahne ve hedef olduğu muhakkaktır. Nihâyet XIII. asırda kale Germiyân-oğullarının eline geçmiştir. Germiyân-oğullarından Süleyman Şahoğlu Hızır Paşa (ölm. 750 = 1349) ile mezkûr sülâlenin diğer uzuvları Karahisar mevlevî tekkesine çelebî olmuşlardır (Gâlib Dede, *Tezkire-i şu'arâ-i mevleviye*, yazm. Viyana millî kütüp., nr. 1257, 54a ve 90a = Ali Enver, *Samā'ḫāna-i adab*, İstanbul, 1309, s. 48 v.d. ve 102). Germiyânlıların 1381'de, pâyitahtları da dâhil olmak üzere, Osmanlılara geniş arâzi terkettikleri sırada kendilerinin Kula veya Karahisar'a çekildikleri söylenir. Yâkub Bey zamanında bütün Germiyân ülkesi Yıldırım Bayezid tarafından istilâ edildi (1390) ve Ankara muhârebesinden sonra Germiyânlılar, kaybettikleri toprakları tekrar ele geçirdiler. Bu sırada (1401) Timur'un bu civarlarda dolaşan kuvvetleri Karahisar'a zarar verdiler (Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī, *Ẓafar-nāma*, *Bibl. Ind.*, Kalküte, 1887/1888, II, 446, 357, 484, 492 = *Histoire de Timur-Bec*, frns. trc. Pétis de la Croix, Delft, 1723, IV, 21, 31, 60, 68; Ducas, *Hist.*, nşr. Bonn, s. 77). 832 (1428/1429) senesinde Karahisar, bütün Germiyân toprakları ile berâber, kaṭ'î olarak, osmanlı mülküne ilhâk edildi ve bulunduğu mevkî Karaman-oğullarının toprağına yakın bir yerde olduğundan, onların istiklâli devam ettiği müddetçe, askerî ehemmiyetini muhâfaza etti. Uzun Hasan seferinin başında (877=1472/1473) şehzâde Mustafa buraya gelip, Karaman-oğullarına karşı sefer açtı (Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1332, s. 177; Sa'd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, I, 524; Caterino Zeno, *göst. yer.*) ve Karahisar, 895 (1489/1490)'te Hersek-zâde Ahmed Paşa tarafından, mısırlılara karşı sefer üssü hizmetini gördü (Sa'd al-Dīn, II, 65). Şehrin adı, XVIII. asırda, bilhassa muhtelif isyânlar vesilesi ile, geçer: 1011 (1602)'de Kütahya'yı muhâsara eden Deli Ḥasan (Celâlî reisi Kara-Yazıcı'nın kardeşi) burayı ele geçirmeğe muvaffak olamayınca, kışlamak üzere, Karahisar'a çekilmiş, bilâhare affedilerek Bosna vâliliğine gönderilmiştir. 1041 (1631)'de burada Baba Ömer adlı bir sergerdenin tegallübü kaydedilmiştir. 1069 (1658)'da âsî Abaza Hasan Paşa'ya karşı harekete me'mûr edilen Murtaza Paşa Ilgus'ta bozularak, Afyon'a çekilmek zorunda kalmış ve burada, Köprülü Mehmed Paşa'dan yardım beklemiştir. Osmanlı hâkimiyeti altında Karahisar Anadolu eyâletine (merkezi Kütahya) bağlı sancaklardan birine merkez olmuş ve 1867 senesinde Hüdâvendigâr vilâyeti (merkezi Bursa) teşkil edilince, Karahisar buna bağlı kalmakta devam etmiş ve nihâyet cümhûriyet devrinde, ayrı bir vilâyet hâline konulmuştur.

Şehrin geçen asırlar boyunca hayatı hakkında yerli ve avrupalı seyyahların tasvirlerinden bilgi edinmek mümkündür (ayrıca bk. Edib Âlî Bâkî tarafından, *Afyon'da eski zamanlarda yaşayış* ismi altında, neşredilen mahkeme-i şer'îye kayıtları, *Taşpınar dergisi*, Afyon). 1082 (1671/1672)'de burayı ziyâret

eden Evliyâ Çelebî kale ve şehir hakkında etraflı mâlûmat verir: kalenin iç kapısı üzerinde 'Alā' al-Dīn Kayḳubād'a âit ve Selim II. zamanında yapılmış tâmiri işâret eden 981 tarihli kitâbeler bulunduğunu söyleyen seyyah, tepedeki iç kalede Selçuklulardan kalma, minâresi zelzeleden yıkılmış bir câmiin musannâ mihrap ve minberini medheder. Burada kimse ikamet etmemekle berâber, buğday anbarları, cephânelikler ve müteaddit sarnıçlar bulunduğunu, şehir eşrâfının kendilerine âit mahzen ve mağaralara kıymetli eşyâlarını sakladıklarını, kale neferlerinden üç kişinin burayı, gece-gündüz nöbet tutarak, beklediklerini, daha aşağıda kale dizdarının ve muhâfızların ikamet ettiği orta hisar ve aşağıda başka bir sûr bulunduğunu söyler. Bir zamanlar siyâsî mücrimlerin de hapsedilmiş olduğu kale (bu husûsta bk. Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 243, 244) müteâkip asırlarda tamâmiyle boş kalmış, yalnız 1802'de Mısır'dan gelen fransız esirleri buraya yerleştirilmiştir. Niebuhr (XVIII. asrın ikinci yarısında), bu kaleye Bek Barān kalesi adı verildiğini yazar. Evliyâ Çelebî'ye göre, XVII. asrın ikinci yarısında, sûrlar dışında, kaleyi hemen her taraftan kuşatacak bir şekilde, yayılmış olan asıl şehirde 42 mahalleye inkısam etmiş 4.600 müslüman ve 1.000 kadar hıristiyan evi var idi ve 2 bedesten, 2.048 dükkân bulunuyordu. Karahisarın mâmûlleri arasında köselesi pek makbûl idi, 100 kadar dabbâghânede çalışan ve husûsî imtiyâzları bulunan dabbâgların sayısı 3.000'e varmakta idi. Ayrıca şehirde yüz kadar şırlagan yağı imâlâthânesi bulunuyordu. 19 hanı mevcut olan şehrin ticâreti faâl idi. Başka bir kaynaktan öğrendiğimize göre, bu hanlardan Acem-Hanı ismini taşıyan birisinde iranlı tüccarlar ikamet etmekte idi. Bununla berâber, Tavernier, Karahisar'ı „kötü bir şekilde inşâ edilmiş büyük bir köy" diye târif eder, buradan geçen kervanların, bütün kervansaraylar harâp vaziyette olduğu için, şehirde durmayıp, bir fersah mesâfede başka bir yerde konaklamayı tercih ettiklerini söyler. Evlerin harâp görünüşü, inşaâta öteden beri esâs itibârı ile kerpiçin hâkim olması ile izah edilebilir. Niebuhr, 1766 senesi sonunda buradan geçerken, şehirde bulunan evlerin sayısını 10.000 kadar tahmin etmekte idi; adı geçen seyyah bu evlerin 400 kadarının ermenilere âit olup, rumların pek az sayıda olduklarını kaydeder. XVII. asra âit bir vesikadan, evvelce burada 100'ü mütecâviz evden mürekkep bir yahudi mahallesi bulunduğu, fakat yahudilerin sonradan şehri terkedip Bursa'ya ve başka yerlere gittikleri anlaşılmaktadır. XIX. asrın ilk yarısına âit bilgiler, bilhassa L. de Laborde (1826), Ch. Texier (1834) ve W. J. Hamilton (1838) tarafından verilmektedir. Seyyahlar öteden beri yapılmakta olan haşhaş zirâatinin başlıca geçim kaynağı olduğunu yazarlar. 1825'e doğru Karahisar'dan takriben 1.800 küfe (her biri 50 okka) afyon ihrâc edilmekte idi. 1832'ye doğru afyon ticâreti inhisâr altına alınmış olup, müstahsilden muayyen bir fiyatla satın alınan afyon, hükûmet tarafından, satılıyordu. O sırada Karahisar'ın sınâî faâliyetleri arasında deri, kürk, halı imâli ve çeşitli dokumalar, abacılık v. b. yer alıyordu. Texier, önceleri meşhûr olan silâhçılığın, kendi zamanında, inhitat hâlinde olduğunu söylemektedir. 1833 senesinde bir aralık Karahisar, mısırlı İbrâhim Paşa tarafından, işgâl edildi. XIX. asrın ikinci yarısında şehir bâriz bir inkişâf göstermemiş idi. E. Reclus'nün Karahisar nüfusunu 42.000 olarak göstermesinde her hâlde bir mübâlega olsa gerektir. Buna karşılık, bu asrın sonuna doğru bu nüfus Cuinet tarafından ve *Ḳāmūs al-a'lām*'da 17.400 olarak kaydedilmiş idi (12.600 müslüman, 4.600 ermeni, 200 kadar rum). Buraya 1902 yılında gelen A. Philippson ise, şehrin nüfusunu 33.000 olarak göstermiş idi (27.000'i müslüman). XIX. asrın sonundan itibâren Afyonkarahisar, bir münâkale merkezi olarak, inkişâf etti. Müstakbel Bagdad demiryolu ile İzmir—Kasaba ve temdidi demiryolu burada düğümlendi; bu suretle Karahisar iç Anadolu ve cenûbî Anadolu ile Marmara ve Ege denizi kıyıları arasında irtibat vâsıtası hâline geldi.

Millî mücâdele yıllarında Afyonkarahisar bir çok mühim askerî hâdiselere sahne oldu. İlk defa yunanlıların 1921 senesi ilk baharı başında yaptıkları taarruz sırasında, kısa bir zaman için, onlar tarafından işgâl edildi (28 mart — 7 nisan); fakat ikinci İnönü muhârebesinde yunanlıların mağlûbiyeti üzerine, düşman kuvvetleri çekilmek zorunda kaldı. Aynı senenin temmûz ayı içinde yunanlıların ikinci bir taarruza geçmeleri üzerine, Afyon-Karahisar türk kuvvetleri tarafından tahliye edildi (13 temmûz 1921) ve bir seneden fazla bir müddetle yunan işgâli altında kalarak, kuvvetle tahkim olundu. Ertesi yıl hazırlanan büyük türk taarruzunun plânı aslî kuvvetleri, yunanlıların Afyon-Karahisar civarında bulunan *sağ* cenâh gurubu çevresinde toplamak ve düşmana bu en hassas cenâhta ânî ve şiddetli bir darbe indirmek gâyesini hedef tutuyordu. Taarruz öyle büyük bir muvaffakiyetle tatbik edilmiş idi ki, başladıktan bir gün sonra, kuvvetli yunan tahkimâtı sukut etmiş ve türk kuvvetle-

ri Afyon-Karahisar'a girmiş bulunuyordu (27 ağustos 1922). Millî mücâdelenin nihâyete erdiği sıralarda Afyon-Karahisar çok harâp bir hâle gelmiş idi. Cümhûriyet devrinde şehirde büyük imar hareketleri kaydedildi, i'vicaclı dar sokaklar yerine geniş caddeler açıldı, bir çok mektepler ve umûmî binâlar ve bu arada büyük bir demiryolu istasyonu inşâ edildi; başta Gedik Ahmed Paşa'nın 878 (1573/1574) tarihinde yaptırmış olduğu câmi olmak üzere, müteaddit eski âbideler tâmir edildi; şehrin merkezinde açılan büyük meydanın ortasına, Afyon'un kızıl trakit taşından bir zafer âbidesi dikildi. Afyon-Karahisar'da ilk çağdan kalma bir âbide yoktur; şehirde rastlanan kadîm eserlerin civardaki şehir harâbelerinden getirilmiş olduğu tahmin ediliyor. Bu harâbelerin başlıcaları Synnada (Afyon-Karahisar'ın cenûbunda şimdiki Şuhut kasabasının yerinde), Dokimion (şehrin şimâl-i şarkîsinde, şimdiki İsçe Karahisar, aş. bk.), Prymnessos (şehrin cenûb-i şrkîsinde, Süğlün köyü yerinde) idi. Kalenin esâs itibârı ile bir orta çağ yapısı olduğu, Germiyânlar zamanında ve Osmanlı hâkimiyetinin ilk devirlerinde tâmir görüp, sonradan kendi hâline bırakıldığı mâlûmdur. Şehrin bugün mevcut câmi, medrese, tekke ve hamam gibi eserleri Selçuklu, Germiyânlı ve Osmanlı devirlerinden kalmadır ve başlıcaları da Ulu câmi, Gedik Ahmed Paşa külliyesi (bunun medresesi bugün müze olarak kullanılmaktadır), Mısrî câmiidir.

Cümhûriyet devrinde ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 senesinde Afyon-Karahisar şehrinin nüfusu 23.422 olarak tesbit edilmiş idi. Müteâkip senelerde bu nüfus tedrîcen artarak, 1950 sayımında 29.826'ya varmıştır. Afyon-Karahisar şehrinin merkez olduğu vilâyet, merkezden başka, Bolvadin, Dinar, Emirdağ (Aziziye), Sandıklı ve Şuhut kazâlarını ve 13.555 km². arâzi üzerinde 372.600 nüfusu ihtivâ etmektedir.

2. İ ş ç e-K a r a h i s a r = İşçehisar, Afyon-Karahisar'ın 22 km. şimâl-i şarkîsinde, Afyon vilâyetinin merkez kazâsına bağlı bir nâhiyeye merkez olan ve 1945 sayımına göre, 2.667 nüfusu bulunan bir köy olup, ismi bir çok eserlerde yanlış olarak kaydedilmiştir: *Eski Karahisar* (Hamilton, Texier, de Laborde ve Ritter), *Itschki K. H.* (Ramsay), *Istya K. H.* (*Mitt.*, VII), *Ischtschi K. H.* (Körte) ve *Ishite K. H.* (Diest). Bugün köy kısaca İscehisar adı ile anılmakta ise de, 1: 800.000 mikyaslı Türkiye haritasında (1934) İsçe Karahisar şeklinin henüz kullanılmakta olduğu görülür. Buranın başlıca kayda değer husûsiyeti, eski çağda Anadolu'nun meşhûr mermer ocaklarından birisinin bulunduğu Dokimion şehrinin yerinde kurulmuş olmasıdır. Sinnada mermeri adı verilmiş olan güzel taşlar buradan bir çok yerlere sevkedilirdi. XX. asrın ilk yıllarında İsçehisar mermer ocakları, bâzı müteşebbisler tarafından, bir aralık tekrar işletilmiş idi (*Bursa sâlnâmesi*, 1325, s. 125).

3. Ş a r k î veya Ş e b i n K a r a h i s a r, şimâlî Anadolu'da Giresun vilâyetine bağlı kazâ merkezi bir şehir olup, orta Karadeniz dağlarının cenûp mâilesinde, deniz seviyesinden takriben 1.300 m. irtifâda kurulmuştur; kendisine ad veren kale harâbesi şehrin şarkındaki münferit bir tepe üzerinde bulunur. Bu kale şehir üzerinde 50 m. kadar yükseldiği gibi, mukabil yamacında Şehir-Suyu (Kelkit ırmağı tâbii) vâdisine 200 m. yüksekten hâkimdir. Şebin Karahisar, Karadeniz kıyısında iskelesi olan Giresun'a 118 ve dâhilde Sıvas demir yolu istasyonuna 189 km. birer şose, Kemah istasyonuna da 141 km. âdî bir yol ile bağlıdır.

Bugünkü Şebin-Karahisar, O. Blau'ın 1865'te bulunmuş bir Bizans kitâbesine istinâden meydana koyduğu gibi, eski ve orta çağların Kolonia (Koloneia, Colonia)'sı yerine kaim olmuştur. Şehrin, Mithridates'i mağlûp eden Pompeius tarafından, te'sis edildiği Prokopios (*De Aedif*, III, nşr. Bonn, s. 253)'ta nakledilmiş ise de, buradaki ilk beşerî iskânın Helen devrine tekaddüm ettiği anlaşılmaktadır. Bugün gayr-i meskûn ve harâp olan kale, esâs itibârı ile, imparator Justinianus tarafından ihyâ edilmiş ve daha sonra müslüman-türk devletlerin vâlileri tarafından tâmir görmüştür. Hisarın garp ucunda yükselen sekiz köşeli küçük kule, Cumont'a göre, bâkî kalan tahkimâtın en eski unsurunu teşkil etmektedir.

Tabi'î olarak korunmağa elverişli bir yerde bu kasabanın te'sisi, civarda zengin şap ocaklarının mevcûdiyeti ile izah edilir. Kerasos (Giresun)'tan ihrâc edilen şap, daha ilk çağda, Plinius zamanında, işletilmekte idi. Şehir asıl ehemmiyetini Justinianus devrinden itibâren kazandı. Kolonia, bu imparator tarafından, kuvvetle tahkim edildi ve bundan sonra devletin şimâl-i şarkî serhadleri üzerinde mühim rol oynadı. Aynı zamanda bir piskoposluk ve mülkî idâre merkezi olan bu kale, St. Basil (*Epist*, 90) tarafından, bütün işlek yollardan uzak bir te'sis olarak, zikredilmiştir. 162 (778) senesinde, müslümanların Karadeniz bölgesine doğru yaptıkları bir akın esnâsında, Yazîd b. Usayd al-Sulamî'nin muvakkaten eline düştü (Ghevond, *Histoire des guerres des Arabes en Arménie*, Paris, 1856, s. 106; krş. Ṭabarî, nşr. de Coeje, III, 493; İbn Ḫurdaẕbeh, *BGA*, VI, 18). Buna karşılık, Eutychius (nşr. Selden ve Pococke, s. 383)'e göre, Sâsânîlerden Şâpûr'un Kapadokya ile berâber aldığı Kalûniya ile Ḥamdânîlerden Sayf al-Davla'nin 335 (= 946/947)'te zaptettiği Ḳalûniya (*ZDMG*, X, 467; Yâḳût, *Mu'cam*, IX, 168), şüphesiz, Colonia Cappadociae olmalıdır ki, burası, Niketas (s. 72 ve 689)'a göre, daha sonra Aksaray olmuştur. Kale XI. asrın ikinci yarısında Malazgirt muhârebesini müteâkip, 1074'den itibâren rumların elinden çıkmış olmalıdır (krş. Mükrimin Halil Yınanç; *Anadolu'nun fethi*, İstanbul, 1944, s. 87). Az sonra buraya Dânişmend-oğulları yerleştiler (Anna Komnena, nşr. Rifferscheid, II, 164). Daha sonra kale Erzurum Saltuk-oğullarının eline geçti (Niketas Chon., *Ann.*, nşr. Bonn, 185, 294). 598 (1201/1102) senesinde Konya Selçukluları bunları şehirden çıkarıp, yerlerine kendilerine tâbî bulunan Mengüç-oğullarını getirdiler. Konya devletinin inkırâzından sonra, buraya Eretna-oğulları ile Sivas hükûmdarı Ḳażî Burhân al-Dîn, Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu hânedanlarına mensûp diğer beyler sâhip oldular (bk. Sa'd al-Dîn, I, 287; ʿĀlî, *Kunh al-aḫbār*, V, 178; Leunclavius, *Hist. Musulm.*, st. 474, 14 v. d.). Timur orduları Anadolu'dan çekildikten sonra Şarkî-Karahisar yürük beyi Gözler-Oğlu'nun taarruzuna uğradı (805 = 1408). Daha sonra (821=1418) buranın beyi Melik Ahmed oğlu Hasan Bey, Kara-Koyunluların Erzincan vâlisi Pîr Ömer Bey tarafından tehdit edildiğinden, Amasya vâlisi şehzâde Murad'dan yardım istedi, fakat imdat kuvvetleri yetişmeden, ona esir düştü. 864 (1659/60)'te Şebin-Karahisar beyliği Uzun Hasan'ın eline geçti. Nihâyet şehir 878 (1473 ağustos)'de Fâtih Sultan Mehmed tarafından, Uzun Hasan'a karşı kazanılan zaferi müteâkip, Osmanlı imparatorluğuna ilhâk olundu (Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 181 ve 378; bu eserde şehre Kemah-Karahisarı denilir; Sa'd al-Dîn, I, 541, 542; Leunklavius, st. 589, 42 v. d.) ve Erzurum (bir aralık Erzincan) eyâletine bağlı bir sancağa merkez oldu. XIX. asırda Sivas'a bağlandı ve nihâyet cümhûriyet devrinde bir aralık vilâyet şeklinde idâre edildikten sonra, Giresun vilâyetine bağlı bir kazâ merkezi hâlini aldı.

Kolonia şehrinin arap tarihlerinde ve vekayinâmelerinde Kalûniya olarak geçen ismi, Selçuklular tarafından, ermeniceki şeklinden alınarak, Kuġûniya şeklinde kullanılmış idi ki, buna İbn Bîbî vekayinâmesinde (Houtsma, *Recueil*... (Leiden, 1902), III, 391/5; IV, 151, 152, 319; Ḥamd Allāh Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulūb*: buradaki Limûniya veya Li'ûniya şekilleri Kiġûiuya olarak tashih edilmelidir) ve Eretna sikkeleri üzerinde (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye*, IV, 439) rastlanılmaktadır. Fakat diğer taraftan Kolonia'nın adı daha XI. asırda Michael Astaliota (nşr. Bonn, s. 125) ve Skylitzes (s. 679)'de Μαυροκαστρον (Mavro-Kastron) olarak geçmektedir ki, bundan, „kara hisar" adının daha o sırada bile kullanılmış olduğu meydana çıkar. Mamafih mezkûr, isim, Kolonia ile berâber, sonradan terkedilmiştir; XVIII. asır rumları şehre, Karahisar'ın bozulmuş bir şekli olmak üzere, Garasaris diyorlardı ve onların Nikopolis (şimdiki Suşehri) metroplidi burada oturuyordu.

Şarkî Karahisar'ın osmanlı hâkimiyeti altına girdiği sıralarda daha ziyâde hristiyanlar ile meskûn bir belde olduğu anlaşılıyor. Filvâkî, nüfus ve tahrir defterlerindeki kayıtlara göre, 935 (1529) senesinde Karahisar'da 84 müslüman hânesine mukabil, 213 hristiyan hânesi gösterilmektedir. 1022 (1710) senesinde şehirde hâlâ 217 müslüman hânesine karşı, 240 hristiyan hânesi var idi: bu sonuncu tarihe âit defter de şehrin adının Kara Hisar-ı Şarkî, nâm-ı diğer Ketûmiyete olarak yazıldığı görülür. Müslüman nüfus nisbeti zamanla artarak, XIX. asır başında hıristiyanlarınkinin takriben dört mislini aşmıştır.

Bu devirlerde Karahisar'ın adı bâzı isyân ve dâhilî harpler vesilesi ile geçer: daha XVI. asır başında, Turhal civarında türeyen Şeyh Celâl adlı bir âsînin, Karahisar civarında 925 (1519)'te Şehsüvar-oğlu Ali Bey tarafından mağlûp edildiğini, Kuyucu murad Paşa'nın, 1017 (1608)'de Şakî Meymun'u bu civardaki Kara-Hasan gediğinde bozguna uğrattığını görüyoruz. XVII. asrın ilk yarısında ise, Erzurum'da devlete karşı baş-kaldıran Abaza Hasan Paşa'nın, Karahisar üzerine yürüyüp, buranın muhâfızı olan Murtaza Paşa'yı kendine iltihak zorunda bıraktığı mâlûmdur (1032 = 1623).

1057 (1647) senesi sonunda buradan geçmiş olan seyyah Evliyâ Çelebî, etrafı uçurum olduğu için, hendeksiz olan kale içinde 70 kadar ev bulunduğunu ve Karadeniz'e yakın köyler halkının, kazak korkusundan, kıymetli mallarını buraya sakladıklarını kaydeder ve kale dışında şehrin 9 mahalleye ayrılmış 1.600 kadar toprak örtülü ev, 750 kadar dükkân ve 42 câmi ve mescid ihtivâ ettiğini söyler. Tamamlayıcı mâlûmâta XIX. asır seyyahlarında rastlanır. A. D. Mordtmann (1858) Karahisar'da bahçeler içinde ahşap 2.000 kadar ev bulunduğunu, bunların 500'ünün ermenilere ve 100'ünün rumlara âit olduğunu kaydetmiş ve hisarın manzarasını „Diyarbekir'den daha güzel" bulmuş idi. Barth şehrin ticârî faâliyetini

inhitat hâlinde olarak göstermiştir. Bununla berâber asrın sonuna doğru Cuinet'nin toplamış olduğu mâlûmâta göre, evlerinin hemen hepsi, birbiri üzerine denecek şekilde, bir dağın yamacına dayanmış olan şehir müteaddit yangınlardan zarar görmüş idi. Karahisar'ın nüfusu bu eserde 11.700 olarak gösterilmiş olup, bunlar arasında ermeniler 2.750 ve rumlar 1.650 kadar (mübâlegalı) ve geri kalanlar ise, müslüman idi. XIX. asrın son senesinde buradan geçen Cumont, şehirdeki ev sayısının 2.000'den fazla olduğunu, dağın yamacına tırmanan dar sokakların görülmeğe değer husûsiyetleri bulunduğunu, ticâret faâliyetinin canlılığını, kışların şiddetine rağmen, bahçe mahsûllerinin iyiliğini kaydetmektedir. Şehrin bağları, çok daha evvel burayı Karassere diye zikreden Schildberger (*Reisebuch*, nşr. Langmantel, s. 57) tarafından medhedilmiştir. Fakat Karahisar'ın asıl şöhreti civardaki mâden ocaklarından çıkan şaptan ileri geliyordu. Burada elde edilen pek makbûl şapa *„allume di rocca di Colonna"* denilirdi. Bu mâden orta çağda Pegolotti (bk. Heyd, *Hist. du commerce du Levant*, II, 566), V. Bellavacensis (XXXI, 143) ve Rubruquis (nşr. Bergeron, s. 147) tarafından da zikredilmektedir. Fâtih Sultan Mehmed şap ocaklarını beytülmâle kaydettirdi (Sa'd al-Dīn, I, 542) ve daha sonra bunlar „iltizama" verilerek, geliri ile kale muhâfızlarının maaşları te'min olundu (*Cihannümâ*, s. 424). XIX. asrın ortalarında civardaki dört şap ocağından 100.000 okka kadar cevher istihrâc edilerek, Giresun'a gönderilmekte idi. Bununla berâber asrın sonuna doğru bu mâdenlerin artık işletilmemekte olduğu anlaşılıyor.

Birinci cihan harbi sırasında, 1916 temmûzunda rusların Karadeniz kıyısında Görele'yi alıp, Harşit çayı vâdisine dayanarak, Kelkit çayının yukarı havzasına girdikleri sırada Şebin-Karahisar muhârebe cephesine epeyce yaklaşmış bulundu ve bu yüzden bir haylı zarara uğradı; nüfusunun bir kısmı Anadolu'nun başka bölgelerine hicret etti. Harpten sonra da, mevkiinin sapa kalması sebebi ile, esâslı bir inkişâf göstere medi. 1927 sayımında 7.091 olarak tesbit edilmiş olan nüfusu 1950'de 7.600'ü bulmuyordu. Bununla berâber, son senelerde, münâkale bakımından, Şebin-Karahisar'ın hayatında esâslı bir değişikliği ümit ettiren bir gelişme olmuş, devlet yolları programına alınan Giresun — Karahisar — Suşehri — Sivas yollarının yapılması ile, burası bir taraftan deniz kıyısına, diğer taraftan demir yolu istasyonuna, motörlü vâsıtaların işlemesine elverişli yollar ile, bağlanmıştır. Şebin-Karahisar kazâsının mesâhası 1.315 km.² olup, 1950 sayımına göre, nüfusu da 24.800 dür.

4. Develi-Karahisar (şimdiki adı Yeşilhisar), Kayseri—Niğde caddesi ve demir yolu üzerinde, Kayseri vilâyeti dâhilinde, 1946 senesine kadar İncesu kazâsına bağlı bir nâhiye merkezi iken, o tarihte kazâ hâline konulmuş ve ismi de Yeşilhisar'a çevrilmiştir. Burası orta çağda da Develi-Karahisar ismi ile tanınırdı (bk. Houtsma, *Recueil des textes relatifs à l'Histoire der Seldjoucides*, III, 104 v. d.; IV, tür. yer.; Neşrî, *ZDMG*'de XV, 341; Leunclavius, *Hist. Musul.*, s. 334). Develi adı şimdi daha şarkta, merkezi Everek kasabası olan bir kazâya tahsis edilmiş olmakla berâber, yakın zamanlara âit muhtelif kaynaklarda Develi-Karahisar'a dâir verilen mâlûmat Everek ile karıştırılmıştır. Burada bahis mevzuu olan Karahisar Eretna-oğullarının (bk. Max van Berchem, *Matériaux . . .*, 3, s. 41, 48), sonra Karamanlıların eline geçmiş, 794 (1391/1392) senesinde ilk defa, Yıldırım Bayezid tarafından, Osmanlı devletine ilhak olunmuş (Neşrî, *ayn. esr.*), 1474'te Karaman ülkesinin Fâtih Sultan Mehmed tarafından zaptı sırasında bu ilhak kat'ileşmiş (Sa'd al-Dīn, s. 550) ve Karaman eyâletine bağlı Kayseri livâsının bir kazâsı olmuş (Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 620), sonraları Kayseri livâsı ile berâber, XIX. asrın son yarısında Ankara vilâyetine bağlanmış idi. Karahisar'ın surlarından bugün pek az eser kalmıştır. Geçen asrın seyyahları, burayı garptan yükselen sırtlar eteğinde, şarka doğru genişleyen bir ova kenârında, geniş meyva bahçeleri içinde, bir kaç yüz evden ibâret bir köy gibi tasvir ederler (J. M. Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, London, 1818, s. 109; J. Hamilton, *Researches in Asia Minor . . .*, London, 1842, II, 284).

Kasabanın 5 km. cenûb-i garbîsinde Kale köyü yakınında Zengibar kalesi adı ile zikredilen harâbeler kadîm Nora (bk. W. F. Ainsworth, *Travels and researches in Asia Minor . . .*, London, 1842; kalenin planı da vardır) veya Cyzistra (Strabon, XII, 537: Cybystra, Peutinger, *Tabula*, 2, X: Cibistra)'nın mevkii olarak teşhis edilmektedir.

Develi-Karahisar'ın son asırlar zarfında inhitatında, Erciyas dağının cenûb-i garbîsinden itibâren, kasaba civârına kadar uzanan geniş bataklıkların (Sultan sazlığı) da te'siri olsa gerektir. Bu inhitat neticesinde, geçen asrın sonlarında kazâ teşkilâtı buradan kaldırılarak, Erciyas'ın cenûp eteklerinde bulunan Everek köyüne nakledilmiş ve Develi-Karahisar ise. Kayseri merkez (dada sonra İncesu) kazâsına, bir nâhiye olarak, bağlanmış idi ve buraya sâdece Karahisar deniliyordu. Sonradan büyük bir kasaba hâline gelen Everek'in (1950'de 11.000 nüfus) merkez olduğu kazâya Develi denilmesi ve bu beldenin yakınında şimdi onun bir mahallesi hâlini almış bulunan Develi isminde bir kasaba (bu husûsta bk. H. v. Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in. d. Türkei*, s. 341) ve bir kale harâbesi mevcut olması, yukarıda işâret edilen iltibaslara meydan vermiştir (Ahmed Vefik, *Lehce-i osmânî* s. 580; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1892, I, s. 320 v. d.).

Muhitinde oldukça geniş ölçüde hubûbat ve pek çeşitli meyva yetişen kasaba şimdi inkişâf hâlindedir; nüfusu 1940'ta 4.763 iken, 1950'de 5.800'e yükselmiş bulunuyor.

5. Karahisar-ı Behramşah (Bayramşah). Ḥamd Allāh Mustavfī'nin *Nuzhat al-ḳulūb* (s. 97)'unda ismi geçen bu mevkii Seydî Reis (XVI. asırda), Sivas'tan Bozok ve Kırşehir'e giderken, ziyâret etmiştir (*Mir'āt al-mamālik*, İstanbul, 1312, s. 96). Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, s. 622) zamanında Sivas eyâletinin bir kazâsı idi. Daha sonra Yozgat'ın Akdağmâdeni kazâsına, bir nâhiye merkezi olarak, bağlanmıştır. Bugün bu nâhiyeye Karamağara denilmekte ve Karahisar ismi kullanılmamaktadır.

6. Karahisar-ı Demirci. *Cihannümâ* (s. 625)'da Çorum vilâyetinin kazâları arasında zikredilen bu mevkî, XIX. asrın ortasına doğru, W. J. Hamilton tarafından, ziyâret edilmiş ve Alaca-Höyük harâbelerinin bir kaç saat şimâlinde olarak gösterilmiştir (*Researches . . .*, I, 379, 381, 403; krş. Ritter, *Kleinasien*, I, 147, 149 v.d.). Daha sonra H. Barth (*Reise von Trapezunt . . .*, s. 42) ve A. D. Mordtmann (*Ausland*, 1863, s. 785; *SB Bayr. Ak.*, 1861, s. 191 v.d.) buradan geçmişlerdir. Kiepert haritasında Karahisar adı Alaca-Höyük'ün bir az şimâlinde, biri harâbe, diğeri köy olmak üzere, bir birine yakın iki yere yazılmıştır. 1:200.000 mikyaslı Türkiye haritalarında 1.250 râkımlı bir tepe üzerinde bir kale ve bunun şimâl-i garbî ve şimâl-i şarkîsinde iki köy (Türk-Kalehisar, Çerkes-Kalehisar) görülmektedir ki, bu Kalehisar'ın Karahisar olması icâp eder. Eski Osmanlı vekayinâmelerinde Şehzâde Mehmed'in 805 senelerinde, Yörük Beyi Gözler-oğlu ile çarpıştığı sâha olmak üzere zikredilen Karahisar belki burasıdır (Sa'd al-Dīn, I, 200; Leunclavius, *Hist. Musul.*, st. 386).

7. Karahisar-ı Teke (veya Karahisar-ı Adalya). Buranın adı *Cihannümâ* (s. 638)'da, Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i osmânî*'sinde ve Ali Cevad'ın lugatinde geçer. Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, IX)'nin yazma nüshalarından birinde burası Teke-Hisarı, bir diğerinde Karahisar olarak zikredilir. Yāḳūt'un *Mu'cam* (IV, 44)'inde Antakya (Antalya olacak)'ya bir günlük mesâfede bulunan bir kasaba olarak gösterilir. İbn Faḍl Allāh zamanında evvelce Antalya beyinin kölesi olan Zekeriya adlı bir şahıs, istiklâlini ilân ederek, üç şehir ve on iki kaleden mürekkep küçük bir ülkeyi idâreye başlamış idi (*NE*, XIII, 372—373). Fâtih Sultan Mehmed devrinden kalma tapu sicillerinde de Karahisar-ı Teke ismine rastlanmaktadır (*TOEM*, II, 76). *Cihannümâ* burayı Antalya sancağına tâbî bir kazâ olarak gösterir; yukarıda adı geçen sicilleri tetkik eden Ahmed Refik'e nazaran, bu Karahisar Antalya'nın Serik kazâsına bağlı bir nâhiye merkezi idi. Köprü suyunun küçük bir sağ tâbii üzerinde bulunan Serik köyü eski Selge olmalıdır (C. Ritter, *Kleinasien*, II, 515 v.d., 653; G. Hirschfeld, *Reise im südwestlichen Kleinasien*, *SB Pr. Ak. W.*, 1875, s. 134). Serik kazâsının merkezi şimdi Antalya-Manavgat yolu üzerinde, Belkis (Aspendus) harâbelerinin garbında bulunmaktadır. Evliyâ Çelebî'nin tasvirinde (İstanbul, 1935, IX, s.. 290) bâzı vuzûḥsuzluklara rastlanır; ona göre, dört köşeli, küçük kalesi olan bu kazâ merkezi Karahisar, Antalya'ya ancak dört saat mesâfede bulunmakta ve buraya Aksu vâdisini geçmeden, varılmakta idi; fakat Evliyâ Çelebî bu Karahisar'ın Serek dağı eteğinde olduğunu söylediğine göre, gerçekte Aksu vâdisinin garbında değil, şarkında ve Antalya'ya dört saatten çok daha fazla bir mesâfede olan eski Serik'i kasdetmiş bulunabilir.

8. Karahisar (Nallıhan). Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i osmânî* (3. tab., s. 629)'sinde Nallıhan kazâsının merkezi olarak gösterilmiştir. Bu isimde bir kaç köye mezkûr kazâ hudûdları dâhilinde rastlanmaktadır (Subaşı muhtarlığına bağlı—Karahisar köyü, merkez nâhiyesine bağlı—Karahisar-Kozlu, Beydilli nâhiyesine bağlı—Karahisar-Gölcük).

9. Hamam Karahisarı. Eskişehir vilâyetinin Sivrihisar kazâsında Günyüzü nâhiyesine bağlı bir köy (443 nüfuslu) olup, kazâ merkezinin müstakim hat ile 17 km. şarkında bulunur. J. H. Mordtmann sâlnâmede adı geçen bu köyün yerinin haritada bulunmadığını söyler ise de, yeni türk haritalarında bu köy gösterilmektedir.

10. Karahisar (Osman'ın İli). Yāḳūt (*Mu'cam, göst. yer.*)'ta zikredilen bu Karahisar, belki ilk Osmanlı pâdişahlarının ülkesi

içinde, Eskişehir yakınlarında, Karacaşehir de denilen Karacahisar'dır ki, eski vekayînâmelerde oranın adı esâsen Karahisar olarak geçer.

11. Karahisar (İbn-i Turgut İli). İbn Fażl Allāh (s. 350)'ta zikredilmiş olan bu mevkiin yeri tesbit edilememektedir. J. H. Mordtmann bunun Manisa vilâyetindeki Turgutlu kasabası olabileceğini işâret eder.

12. Karahisar (Van). Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, IV, 275—276)'nin 1065 (1655) senesinde, Van'dan Kotur'a giderken, uğradığı ve kürtler tarafından Karaca-Kale tesmiye edildiğini söylediği bu Karahisar-ı Ekrâd, şimdi Saray (yeni adı ile Özalp) kazâsı dâhilinde 160 kadar nüfuslu küçük bir köy olarak gösterilmektedir.

Yukarıda sayılanlardan başka, Denizli vilâyetinin Tavas kazâsında Kızılcabölük nâhiyesine bağlı büyük bir köy (1945'te 2.350 nüfuslu) olan Karahisar, Konya vilâyetinin Beyşehir kazâsında, kazâ merkezinin 12 km. şarkında, haritada bir harâbe üzerine yerleşmiş gibi gösterilen Karahisar, Sivas vilâyetinde Gürün kasabasının 7 km. cenûb-i garbîsinde Karahisar köyleri burada zikredilebilir.

Bibliyografya: Metinde zikredilmiş olanlardan başka, bk. Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 424, 641; Evliyâ Çelebî, *Sayahatnâme* (İstanbul, 1935), II, 284 v. d.; IX, 29 v. d.; Ahmed Rifat, *Lûgat-i tarihiye ve coğrafiya* (İstanbul, 1300), V; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1314), V, 3624, 3626 v. d.; *Bursa vilâyeti sâlnâmesi*, 34. (h. 1324); *Sıvas vilâyeti sâlnâmesi* (h. 1325), s. 226, 227; İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya şehri* (İstanbul, 1932), tür. yer.; ayn. mll., *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1947), s. 5, 14; Atatürk, *Nutuk*, tür. yer.; J. B. Tavernier, *Les six voyages ...* (Paris, 1677), I, 120 v. d.; C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Ländern* (Hamburg, 1837), III, 131—134 (şehrin manzara ve plânı ile): P. Lucas, *Voyages ...*, I, 1; XIX, 143; Pococke, *Description of the East* (London, 1745), II/II, 82; W. G. Browne, *Travels in various Countries of the East* (1802): R. Walpole (London, 1820), s. 116 v.d.; Léon de Laborde, *Voyage de l'Asie Mineure* (Paris, 1838), s. 63 v. d.; William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia* (London, 1842), I, 461 v. d.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 429 v. d.; Vincke, Fischer ve von Moltke, *Planatlas von Kleinasien* (Berlin, 1846—1854), levha 4; *Mitt. des Deutschen Arch. Instituts in Athen* (1882), VII, 139 v. d.; E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (Paris, 1884), IX, 572; W. M. Ramsay, *The Historical Geographie of Asia Minor* (London, 1890), s. 7,168 ve tür. yer.; G. Radet, *Rapport sur une Mission scientifique en Asie Mineure* (*Nouv. Arch. des. Miss. scient.*, 1895, VIII, 425 v. d.); E. Naumann (*Globus*, VII, nr. 19); V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), 224 v. d.; Körte, *Anatolische Skizzen* (Berlin, 1896), s. 81 v. d.; Oberhummer, *Bemerkungen zur Route Diner-Afiun Karahissar* (*Pet.-Mitt., Ergz. H*, nr. 125, s. 98); Oberhummer ve Zimmerer, *Durch Syrien und Kleinasien* (Berlin, 1899), s. 390 v. d.; Alfred Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (*Pet. Mitt., Ergz.*, nr. 177, 121 v. d.); C. Ritter, *Kleinasien*, I, 207 v. d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien* (1850—1859), s. 435 v. d.; ayn. mll., *Ausland* (1863), s. 406 v. d.; 414 v. d.; H. Barth, *Reise von Trapezunt ... nach Scutari* (*Pet. Mitt., Ergz.*, 3, 1860, s. 14 v. d., şehrin bir plânı da vardır); O. Blau, *Aphorismen alter und neuer Ortsname Kleinasiens* (*Pet. Mitt.*, 1865, s. 252); Taylor, (*JRGS*, 1868, XXVIII, 293 v. d.); G. le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, s. 147; Franz ve Eugène Cumont, *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie* (Bruxelles, 1906).

(BESİM DARKOT.)

KARAK. [Bk. KEREK.]

KARA-KALPAKLAR. Kara-Kalpakların bugünkü mevcûdunun büyük bir kısmını içine alan ve 12 idârî bölgeye ayrılmış bulunan Kara-Kalpak muhtar cümhûriyeti, orta Asya (Türkistan)'da 41°—44° 10′ şimâl arzları ve 56° 20′—65° 15′ şark tûlleri arasında, Aral gölünün cenûbunda, Amur-Derya'nın aşağı mecrâsının sağ sâhili ile deltası ve buna bitişik çölleri ihtivâ eden bir ülkede kâin olup, şimâl, şark ve garpta — Kazakıstan, garpta — Özbekistan ve Türkmenistan cümhûriyetleri ile hudutlanmıştır. 1924 yılında Kazakıstan cümhûriyetlerine dâhil muhtar bir eyâlet olarak kurulmuş olan bu ülke, 1930'da Kazakistan'dan ayrılmış, 1932'de, muhtar cümhûriyet hâlinde, Rusya birleşik cümhûriyetine idhâl edilmiş ve nihâyet 1936'da, aynı teşkilât ile, Özbekistan cümhûriyetine bağlanmıştır. Ülkenin mesâhası, son hudut tesbitinden sonra, 206.000 km². genişliğinde olup, 400.000 nüfusu içine almaktadır (bunlardan Kara-Kalpaklar — 38, 1%, Kazaklar — 28, 2 %, Özbekler — 27, 6 %, Türkmenler — 3, 2 % v.b.). Nüfusun yayılışı, ülke-

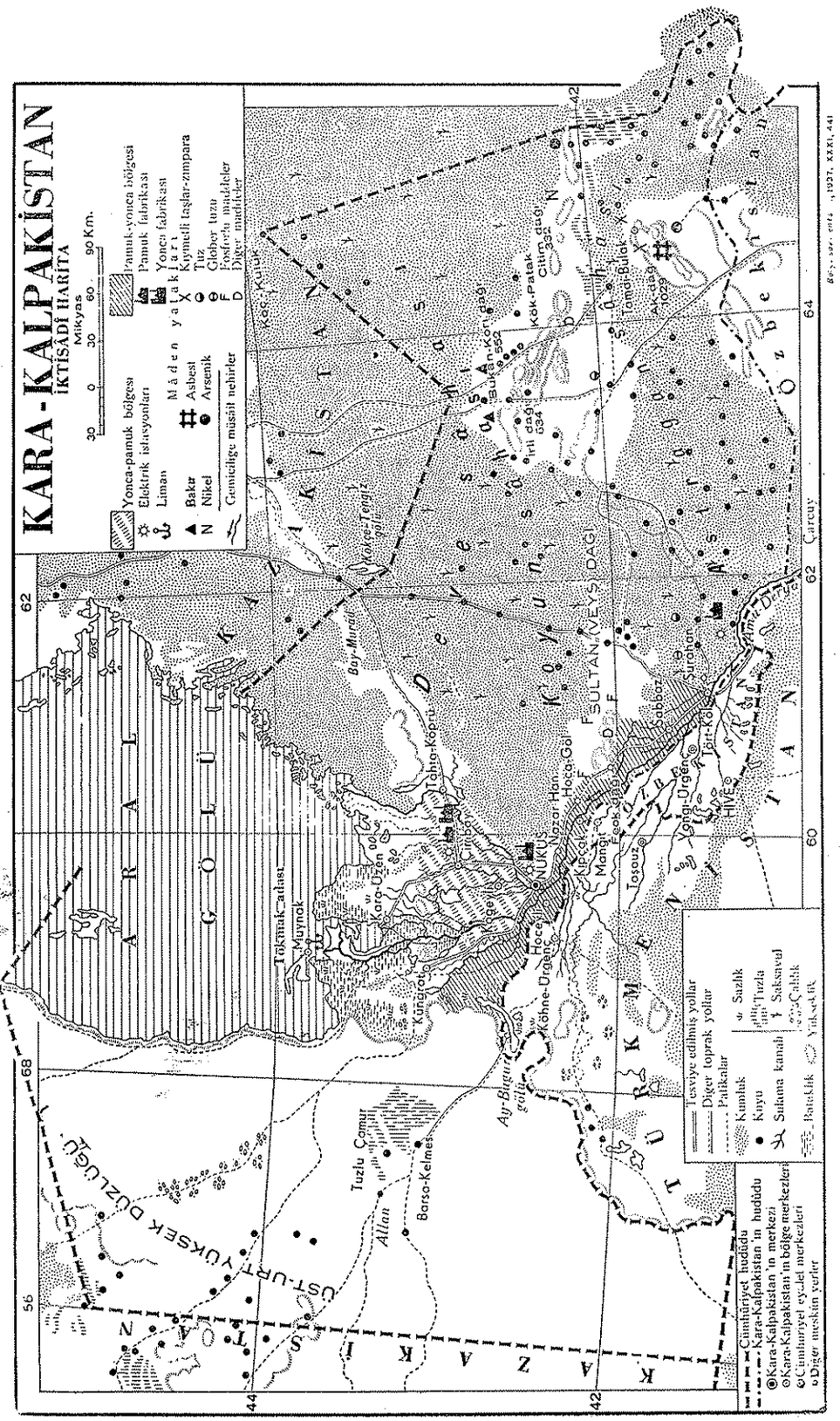

nin tabi'î şartlarına göre, değişik olup, zirâate elverişli yerlerde nüfus kesâfeti 1 km². yerde 200 'ü geçtiği hâlde, ülkenin çöl kısmında bu kesâfet 0,3 'e kadar inmektedir.

Kara-Kalpak ülkesi üç tabi'î kısımdan teşekkül eder: 1. aşağı Amu-Derya vâdisi ile nehrin Aral gölüne döküldüğü yerde vücûda getirdiği geniş delta sâhası, 2. Amur-Derya 'nın sağ tarafındaki Kızıl-Kum çölü ve 3. deltanın sol tarafında bulunan Üst-Urt düzlüğü. Bâriz bir kıt'a iklimine sâhip olan Kara-Kalpak ülkesinde suhûnet ortalama 10°—13° olup, yağış kışın ve baharda 75—100 mm. arasındadır. Baharda güzel otlak hâline gelen çöl mayıs başlarından itibâren kurur ve hayvan sürüleri daha küçük vâhalara doğru göç eder.

Kara-Kalpakların bugünkü hayat tarzı ve meşgûliyetleri arâzi ve iklimin bu tabi'î şartları altında teessüs ve cereyân etmektedir. Amu-Derya vâdisinde, sun'î sulama yolu ile, zirâat yapılmakta, deltanın sulak ve bataklık kısımlarında bilhassa pirinç ekilmektedir. Son zamanlarda hubûbat ekimi gittikçe azaltılarak, bunun yerine pamuk ekimi geliştirilmektedir. Ülkenin ancak 2,2 % 'sini işgâl eden bu zirâat sâhası yanında yonca istihsâli de mühim bir yer tutmaktadır. İstifâde edilebilen sâhanın mühim bir kısmı (47,9 %) mer'alardan ibâret olup, Kara-Kalpakların yarı-yerleşik ve yarı-göçebe hayat tarzını devam ettirmelerinde büyük bir âmil teşkil etmektedir. Bilhassa sığır, at, keçi, deve ve eşek yetiştiren Kara-Kalpaklar, daha ziyâde koyun sürüleri beslerler. 1935 yılında sayısı 100.000 'i aşan koyunların 86 % 'sı astıragan kürk için beslenmektedir. Amu-Derya ve Aral gölü kıyılarında balıkçılık ayrı bir sanâyî şeklinde inkişâf etmekte ve bir de ipekçilik gelişmektedir. El san'atı olarak, kadınların halı ve kilim dokumaları kayda değer.

Kara-Kalpak muhtar cümhûriyetinin merkezi önce Amu-Derya sâhilinde daha cenûpta bulunan Törtkül („dört göl", nüfusu 11.000) iken, 1932 yılında, aynı nehrin daha aşağısında, deltaya yakın bir kısmında ve henüz inşa hâlinde bulunan Nukus 'a nakledilmiştir. Başlıca şehirleri şunlardır: Çimbay (3.3000) Kungrat, Mangıt Şeyh-Abbas-Veli, Caman-Kala, Ak-Kala, Şaruhan, Kük.

Diğer türk kavimleri hakkında olduğu gibi, Kara-Kalpakların isim, kavmî teşekkül ve bunun tarih seyri boyunca geçirmiş olduğu tahavvüller ile siyâsî ve ictimâî tarihleri hakkında da sarîh bilgilere sâhip bulunmuyoruz. Türk kavimleri hakkında şimdiye kadar bu husûslarda ileri sürülmüş olan fikirler, bu sâhalarda ciddî ve etraflı araştırmalar ortaya konuluncaya kadar, birer faraziye olmaktan ileriye gidemeyecektir. Türk millî câmiasının ancak birer cüz'üleri olan kavim ve kabîlelerin tarih seyri içinde birbirleri ile karışma ve kaynaşmaları, eskiden olduğu gibi, gelecekte de millî kültür içinde yoğurularak, bir bütün oluncaya kadar, devam edecektir. Ayrı kavimlerin tarih sahnesinde bırakmış olduğu izlerin araştırılması, kavimlerden ziyâde, türk milletinin iç bünyesindeki gelişmeleri anlamak bakımından mühim ve zarûrîdir.

Kara-Kalpak („siyah serpûş") ismi, bu türk kavminin ırk husûsiyeti ile ilgili olmayıp, bunların yaşayış ve giyiniş tarzları ile alâkalı daha küçük bir zümrenin ayırt edilmesi için kullanılmış olan ve kıyâfetten mütevellit bir isim olmalıdır. Türkler arasında aynı mânaya gelen ve aynı tarzda kullanılan diğer tâbir-isimler için krş. msl. Kara-Papah [b. bk.], Kızıl-Börük („kırmızı kalpak") ve Konur-Börük („kahve rengi kalpak") v. b. (bu son ikisi Kazaklar arasında iki küçük zümrenin ismidir).

Bugünkü Kara-Kalpaklar tarihî kaynaklarda, ilk defa XVI. asrın sonunda, Sır-Derya boyunda oturan bir kavim olarak zikredilmektedir (Sıgnak 'ta velî Ziyâ' al-Dîn türbesine âit arâzinin tahribi münâsebeti ile Buhârâ hanı tarafından 1598 'de verilen yarlık; bk. Velyaminov-Zernov, *Issledov. o kasimovsk. tsaryah*, Petersburg, 1804, s. 339—340). Kara-Kalpakların menşe'i hakkında kendileri arasında mevcut rivâyetlere göre, bunlar Nogaylara bağlanmakta ve eski vatanları olarak, Kazan ile Astırhan hanlıkları arasındaki Volga sâhilleri gösterilmektedir. Buralardan göç etmelerinin sebebi ise, bir rivâyete göre, Timur 'un Bulgar şehrini tahribi ve başka bir rivâyete göre de, Kazan 'ın ruslar tarafından işgâl edilmiş olmasıdır (bk. P. Rıçkov, *İstoriya Orenburgskaya, Soç. i perevodı*, 1759, ağustos, s. 112; ayn. mll., *Topografiya Orenburgsk. gub., ayn. esr.*, 1762, mart, s. 348). Kara-Kalpak ismi ve mevcut rivâyetler, bu meseleye temâs eden âlimleri, türkler ile temâsta bulunan yabancı kavimlerin kaynaklarında bu ismin tercümesinden ibâret olan tâbirlerden hareketle, bu kavmin menşe'ini daha eski devirlerde aramağa ve dolayısı ile bunları Peçenekler ile bağlamağa sevketmiştir (bu fikrin ilk defa ileri sürülmesi için bk. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, Amsterdam, 1834—1852, II, 627, not).

Oğuzlar tarafından, IX. asırda Volga—Yayık arasındaki yerlerinden çıkarılan Peçenekler, cenûb-i şarkî Avrupa boz-kırlarına gelerek, X. asır içinde buradaki macarları ileri itmek sureti ile, Tuna ve Balkan dağlarına

kadar olan sâhayı işgâl etmişler ve Karadeniz kıyılarının hâkimleri sıfatı ile, Avrupa'nın şark-garp ticâret yolunu ve bizans tâcirlerinin rus ve hazarlar ile olan münâsebetlerini kontrolleri altına almışlardır. XI. asırda Oğuzların buralara gelmesi ile Peçeneklerin siyâsî kudreti zayıflamış ve bir müddet sonra yerlerini Kıpçaklara terketmişlerdir. Peçeneklerin büyük bir kısmı yeni gelen kardeşleri ile anlaşmış (msl. Kıpçak-Peçenek birleşmiş kuvvetlerinin 1078—1801'de Edirne'yi muhâsara etmeleri ve 1103'te aynı şekilde ruslara karşı hareketleri), bir kısmı garba Bizans hudutlarına giderek, orada yerleşmiş ve başka bir kısmı da şimâle, bozkırların kenârındaki meskûn sâhaya çekilmiştir. Şimâle gidenler, orada, göçebe hayata elverişli olmayan sâhalarda eski kavmî teşkilâtı devam ettirmek imkânı bulunmadığından, parçalanmışlar ve daha küçük zümreler hâlinde, husûsî isimler ile zikredilmeğe başlamışlardır (msl. *İpat'evskaya letopis*'te Peçenek, Berende, Turpe, Tork, Kovu v.b. adları geçer). Rus vekayinâmeleri bunlar için, toplu bir isim olarak, Çirnii klobutsi (Çernıe klobuki „siyah serpuşlar") tâbiri kullanırlar (ilk defa 1146 yılında). Bunlar, Kıpçaklara karşı hareket ettikleri gibi, bâzan rusları da onlara karşı desteklemişlerdir (msl. 1187 ve 1192 yıllarında rusların Kıpçaklara karşı hareketlerinde muvaffak olamamalarına sebep olarak, „Kara-Kalpakların" Kıpçaklar ile harp etmek istememeleri gösterilmektedir. Vekayinâmelerde, son defa olarak, Peçenekler 1169'da, Kara-Kalpaklar ise, 1192 (Lavrentev vekayinâmesinde 1202)'de zikredilmektedir. Raşîd al-Dîn, *Câmi' al-tavârîḫ*'te, moğulların 1239 yılında cenubî Rusya'ya yaptıkları sefer münâsebeti ile, ruslar ile yan-yana bir de bir *ḳavm-i kulâh-i siyâh*'tan bahseder (krş. nşr. E. Blochet, *Gibb Mem. Series*, XVIII, nr. 2, s. 54). al-Nuvayrî (ölm. 1333) Altın-Ordu'daki Kıpçakların 11 boyu arasında „Kara-börkli" boyunu zikreder. Bundan sonra, XVI. asrın sonuna kadar (yk. bk.), kaynaklarda bu kavmin ismine tesâdüf edilmemektedir.

Anlaşıldığına göre, Kara-Kalpaklar sonraları Nogay gurubuna dâhil olmuşlar ve son devirlere kadar bunlar ile sıkı münâsebetlerini devam ettirmişlerdir. Kendilerinin eski vatanlarına ve eski devirlerde „Nogay sultanlarının" Kara-Kalpak'tan geldiklerine dâir rivâyetler (bk. H. Vambéry, *Das Türkenvolk*, s. 374) ile daha sonraki kayıtlarda, gerek Hive ve Buhârâ ticâret kervanlarına ve gerek rus hudutlarına yapılan hücûmlarda bu iki kavmin yan-yana zikredilmesi buna delâlet eder.

XVII. asrın ilk rub'unda Kara-Kalpakların bir kısmı Sır-Derya vâdisine gelmiş bulunuyordu (Abu 'l-Ġāzî Ḥabaş Sultan'ın Hive'den buradaki Kara-Kalpaklara ilticâ ettiğini kaydeder). Sır-Derya, aşağı mecrâsında kolları bulunmadığından, 1.000 km. kadar bir mesâfede oldukça dar bir şerit hâlinde uzanır. Kara-Tav bir kaç ırmağın başlangıç noktası olmakla berâber, bunlardan hiç biri Sır-Derya'ya ulaşamamakta, fakat Türkistan şehri civarında mühim bir vâha vücûda getirmektedir. Buralarda daha orta çağlarda yerleşik hayat kurulduğu mâlûmdur. Bugünkü Kızıl-Orda şehrinden bir az aşağıda Sır-Derya'dan ayrılan bir kol (Yargı-Derya) Kızıl-Kum'dan geçiyordu. Bugün ancak yağış mevsiminde aş.-yk. 300 km. kadar bir kısmı sulu olan bu nehir yatağı, Kara-Kalpaklar buralarda otururken, henüz akar sulu bir ırmak idi. Daha aşağıda bulunan Kuvan-Derya da eskiden Aral gölüne kadar uzanıyordu. XVII. asra âit sulama tertibâtının izlerine bugün de tesâdüf edilmektedir. Zirâate müsâit olan arâzinin mahdut ve dağınık olması buralarda büyük mıkdarda nüfusun yerleşmesine ve bozkırlardan gelen tehlikelere karşı müessir bir müdâfaa tertibâtı alınmasına imkân vermediğinden, Kara-Kalpakların bir kısmı boz-kırlarda göçebe hayatı sürmek ve bunun icâp ettirdiği tabi'î şartlara uymak mecbûriyetinde kalmışlardır.

XVIII. asırda vukua gelen siyâsî ve ictimâî hâdiseler, muhtelif Kara-Kalpak zümrelerinin farklı şartlar içinde yaşamalarına rağmen, bunların devam eden kavmî birliğini sarsmıştır. 1723 yılında Sır-Derya havzasının Cungarlar tarafından zaptı ve 1743 yıllarında Küçük-Orda hanı Ebü 'l-Hayr'ın hücûmu bunlara büyük ölçüde te'sir etmiştir. Bunlardan birincisi asıl Kazakları hedef tuttuğu ve dolayısı ile Kara-Kalpakları da müteessir ettiği hâlde, ikincisi bunların siyâsî mevcûdiyetine nihâyet vermiş ve neticede Kara-Kalpakları, daha küçük guruplar hâlinde, orta Asya'nın muhtelif kısımlarına dağıtmıştır; bir kısmı — Sır-Derya boyunca daha yukarılara, Taşkend ve bunun garp taraflarına, bir kısmı da — Aral gölüne doğru göç etmiştir. Bunların „yukarı" ve „aşağı" olmak üzere, başlıca iki kısma ayrılmaları bu zamana tesâdüf eder. Birinciler kısmen Cungar ve kısmen Buhârâ hâkimiyetine, ikinciler ise, Küçük-Orda hanları te'siri altına geçiyorlar. Düşmanlarına karşı kendilerini artık müdâfaa edemeyen Kazaklar ile birlikte, Kara-Kalpakların da komşularının himâyesini aramaları ve bu arada rus hâkimiyetine girme teşebbüsleri orta Asya'nın

bu devirde geçirmiş olduğu büyük sarsıntının bir neticesidir. 1754'te Sır-Derya'nın orta kısımlarında bulunan Kara-Kalpaklar (aş.-yk. 6.000 âile) Buhârâ tâbiiyetine geçmiş ve Semerkand civarında Zerefşan vâdisinde yerleştirilmiştir.

Kendi mukadderatlarına tamâmiyle hâkim olamayan, kısmen yerleşik ve kısmen göçebe hâlinde, geniş boz-kırların hudutları boyunda varlıkları için mücâdele eden, daha kuvvetli komşularına karşı bâzan dost ve bâzan düşman vaziyeti alarak, geçinmek zorunda kalan Kara-Kalpaklar tarihlerinde daha yüksek bir hayat seviyesine erişmeğe muvaffak olamamışlar ve geçen asırda üzerlerinde iktisâdî tazyiki hafifletmek gâyesi ile giriştikleri müteaddit isyân hareketleri de umulan neticeyi vermemiştir.

1740 yılında, Kara-Kalpakların isimleri bakımından kısmen Kazak, Özbek ve Başkırtlarınki ile aynı olan, başlıca Kıtay (Hıtay), Kungrat, Keneges, Mangıt, Kıpçak, Uysun, Cabın, Kıyat ve Mitan urugları tesbit edilmiştir. Fakat bunların siyâsî idâresi hakkındaki bilgi çok eksik olup, bunlarda bir hukümdar sülâlesinin mevcut olup-olmadığı dahi, kat'î olarak, mâlûm değildir. 1734 yılına âit bir vesikadan Kara-Kalpak hanı ile Sibirya hâkimi Küçüm Han arasında bir akrabâlık mevcut olduğu anlaşılıyor. Kalmuk hanı Ayuka (ölm. 1724) ile mücâdelede Kara-Kalpakların hanı Küçük ölmüş ve oğlu Başkırtlara ilticâ etmiştir; 1671 yılına âit bir kayıtta Küçük Başkırt hanı olarak görülmektedir ki, her ikisinin aynı şahıs olması muhtemeldir. Astırhan vesikalarına göre, Küçük Han'ın ölümünden sonra, Kara-Kalpakların başına akrabasından İşim Han geçmiştir. 1695 yılında Kara-Kalpak „hâkimi" olarak, Küçük Han ile aynı zamanda, bir de 1696'da, Hive işlerine müdâhale ettiği sırada ölmüş olan, Taburçak Sultan zikredilmektedir. 1790'da Taburçak'ın oğlu Kayb Sultan ile birlikte ismi geçen Başay Sultan'ın oğlu İris Muḥammed (Rısmambet), Küçük Han'ın torunu veya yeğeni olmalıdır. 1722'de Kara-Kalpak hanı olarak zikredilen İşim-Muḥammed'in yukarıda ismi geçen İşim ile aynı şahıs olup-olmadığı tesbit edilememektedir. 1720 yıllarında Kazakların hanı Abu 'l-Ḫayr Kazak ve Kara-Kalpak hanı olarak zikrediliyor. 1725'te Kara-Kalpaklar üç han tanımakta idiler: 1. Abu 'l-Ḫayr, 2. Dansin (?) ve 3. (ismi kaydedilmemiştir). 1733'te ancak bir handan ve 1740'ta ise, iki handan bahsedilmektedir (1. İşim Han'ın oğlu Kayb, 2. Uruskul; bunlar yanında bir de Kayb'ın kardeşi Ubeydullah Sultan mühim bir rol oynamaktadır). Bütün bunlar Kara-Kalpakların son devirlerde hepsini birleştiren tek bir idâreye sâhip bulunmadıklarını gösteriyor. XVIII. asrın ikinci yarısında, Kara-Kalpakların Hive hudutlarına yakın yerlere göçlerinden sonra, Hive vekayinâmelerinde, Hive tahtına geçen Kara-Kalpak hanlarından bir çok defalar bahsedilmektedir. XIX. asırda ise, ancak Zerefşan Kara-Kalpakları hanı zikredilir.

Hive'nin 1873'te, ruslar tarafından mağlûp edilmesinden sonra, Amu-Derya'nın şarkında kalan arâzi Rusya'ya terkedilince, Kara-Kalpakların memleketi de Rusya'ya ilhâk edilmiş oldu ve idâre bakımında Sır-Derya eyâletine bağlandı.

Kara-Kalpak şivesinin daha eski devirlerine âit malzemeye sâhip bulunmuyoruz. Son zamanlarda yapılan araştırmalardan (bk. BİBLİYOGRAFYA) bu şivenin Kazak şivesinin bir kolu olduğu anlaşılmıştır. Burada da, Kazak şivesinde olduğu gibi, *ç* > *ş*, *ş* > *s* ve *y-* > *c-* seslerinin inkişâfı umûmî olup, kelime başındaki *e*, *o*, *ö* ünlülerinin yarı-diftonglaşmasına tesâdüf edilir. Ünlü uyumunda yuvarlaklaşmalar, 2. ve 3. hecelerde tereddütlüdür. Kara-Kalpaklar uzun müddet devam eden temâsların neticesi olarak, komşu türk kavimlerinin bâzı şive husûsiyetlerini benimsemişlerdir. Kelime başındaki *t-* ve *k-* seslerinin bâzan *d-* ve *g-* şekline geçmesi ve isim-fiil şekli olan *-acak*, *-ecek* ekinin kullanılması türkmencenin te'sirini gösterdiği gibi, özbekler ile komşu olanlarda da bu şivenin husûsiyetlerine tesâdüf edilir. Zerefşan vâdisinde yerleşen Kara-Kalpaklarda bu te'sir daha fazladır. Kara-Kalpaklar da aynı zamanda bunlara te'sir etmişlerdir.

Kara-Kalpaklar eskiden, diğer bütün müslüman-türklerde olduğu gibi, arap harfleri kullanıyorlardı. İçinde bulundukları hayat şartları ve devamlı iktisâdî baskı bunların kültür seviyelerine de te'sir etmiş ve bunun neticesinde pek az bir kısmı tahsil görebilmiştir. 1928'de kabûl edilmiş olan lâtin alfabesi 1932'de tekrar bir değişikliğe uğramıştır.

Mânevî ihtiyâcı karşılayan halk edebiyatı, bilhassa Kara-Kalpakların mücadeleler ile geçen hayatlarının bir aksi olan kahramanlık destanları (*ḳıssa*) bakımından zengindir (*Edige*, *Alpamıs*, *Kublan*, *Sayat-Kan*, *Cengiz* v.b. destanlar). Gençler arasında erkekler ile kızların karşılıklı söyledikleri mâniler (*cuvap*) çok yaygın ve orijinal bir nevî teşkil eder. Defin merâsimlerinin bir cüz'ünü teşkil eden mersiye (*coḳlav*) ve ağıt (*cılav*) ile halk toplantılarında eksik olmayan mizah (*külkü söz*), bilmece (*cumbak*), tekerlemeler (*cangılpaç*) ve nihâyet hayat ile tabiat ve tabiat ile hayat

arasında istiâre şeklinde lirik parçalar (*beyit*), diğer türk kavimlerinde de görülen bütün şekilleri ile, Kara-Kalpaklarda da mevcuttur. Ağızdan-ağıza söylenmek suretiyle nesilden-nesile geçen kahramanlık destanlarının mühim bir kısmının XVIII. asırda yaşamış olan halk şâiri Berdi-Murat-Supı (Berdak) tarafından söylenmiş olduğu iddia edilmektedir. Berdak ile XIX. asrın halk şâiri olan Hacı-Niyaz (Acıyaz)'ın eserleri 1925—1926 yıllarında arap harfleri ile, neşredilmiştir. Kara-Kalpakların millî şâiri olan S. Macit'ten başka bugünkü şâirlerden İzbasar Fâzıl, Colmurza Aymurza, tiyatro müellifleri Hasan Begim (*„Korluktan azat“*), Seyid Mahmud, Murzag-Dalı Darıbay, Kasım Avez ve nâsirlerden Zâhirî ile Necim Daykara zikredilebilir.

Kara-Kalpakistan'da 1937'de 559 ilk mektep (43.073 talebe), tam teşkilâtlı 2 lise (2.012 talebe) ve teşkilâtı henüz tamamlanmayan 11 lise (6.033 talebe) ile Çimbay ve Törtkül'de birer muallim mektebi ve olgunluk kursları mevcût idi. 1939'da ilk mekteplerin sayısı 684'e çıkmış ve 6 san'at mektebi açılmıştır.

Mahallî ihtiyâcları karşılamak üzere, cümhûriyetin merkezinde çıkarılmakta olan *Kızıl Kara-Kalpakıstan* adlı gazeteden başka, daha bir kaç vilâyet gazetesi ile ictimâî-siyâsî ve edebî bir kaç mecmua ve mektepler için hazırlanmış olan ders kitapları neşredilmektedir.

Bibliyografya: Kara-Kalpaklar tarihi ile ilgili mâlûmatı mümkün mertebe bir araya toplamak gâyesi ile vücûda getirilen mecmua için bk. *Materialı po istorii Karakalpakov* (*Trudı instituda vostokovedeniya*, VII, Akad. Nauk SSSR, Moskova-Leningrad, 1935); A. N. Samoyloviç'in idâresi altında hazırlanan bu eser 1. Kara-Kalpakların tarihine kısa bir bakış (P. P. İvanov, s. 9—89), 2. XIX. asırda Hive — Kara-Kalpak münâsebetleri hakkında Hive vekayinâmesinden alınan kısımların kısaltılmış tercümeleri (A. N. Samoyloviç, s. 91—134; Şir Muḥammed Mu'nis (doğm. 1778)'in vekayinâmeler tarzında kaleme alınan *Firdavs al-iḳbāl* adlı Hive tarihinden 1714—1820 yılları ile Mu'nis'in yeğeni Muḥammed Riżā Āgahī'nin aynı eserin devamı olan *Riyāż al-davla* adlı eserinden 1825—1842 yılları vukuâtının Kara-Kalpaklar ile ilgili kısımları ihtivâ eder); 3. Seyid Muḥammed Han tarihi (P. P. İvanov, s. 135—143; Muḥammed Riżā Āgahī'nin *Gulşan-i davlat* adlı eserinden 1856—1865 yılları); 4. Kara-Kalpaklar hakkında rus dilinde yazılmış basma ve yazma tarihî mâlûmat (N. N. Palmov ve K. İ. Ponomarev, s. 145—255; 1613—1875 yılları); 5. Kara-Kalpaklar hakkında rus dilinde bibliliyografya mâlzemesi (s. 257—278); 6. fihrist (s. 279—299). — Eski devirler için bk. D. A. Rosovskiy, *O roli Çernıḫ Klobukov v istorii Drevney Rusi* (*Seminarium Kondakovianum*, I, 93—109, Prag, 1927); ayn. mll., *Peçenegi, Torki i Berendei na Rusi i v Ugrii* (*ayn. esr.* 1934, VI, 1—66); ayn. mll., *Rus, Çernıe Klobuki i Polovtsı XII. v.* (Sborn, v. pam. na prof. Peter Nikov; izvest. na bılgarsk. istoriçesk. drujestvo, XVI—XVII, 369—378, Sofya, 1941. — Yeni devir için bk. *K. istorii Karakalpakov, XVIII. veka* (*Krasnıy Arhiv*, XCI, 22—254 ve XCII, 177—214, Moskova, 1938—1939); T. Rıskulov, *Vosstanie tuzemtsev v Sredn. Azii* (Kızıl-Orda, 1927): Begcan Nazar, *Natsional. otnoşen. v Horezme* (*Narodn. hozyaystvo Sredn. Azii*, nr. 2—3, 1924); K. Dosnazarov, *Desyatilet. Karakalpaksk. ASSR* (*Revol. Vostoka*, nr. 6, 1934). — Dili için bk. Baskak-Ulu, *Grammatika Karakalpakskago yazıka* (Moskova, 1934); J. D. Polivanov, *Nekotorıe foneticeskie osobennosti Karakalpaksk. yazıka* (*Trudı Horezmskov ekspeditsii*), Taşkend, 1933; K. H. Menges, *Qaraqalpaq grammar*, I. *Phonology* (*King's Crown Press*, Morningside Heightes, New-York, 1947; S. Wum, *The Kara-Kalpak Language* (*Anthropos*, XLVI, 1951, s. 487—610; ayrı baskı). — Edebiyat için bk. Erman-Ulu, *Adabiyat ḥrestamatyası* (edebiyat müntehabâtı), Moskova, 1934; *Bolş. sovet. entsiklop.*, 1937, XXXI, 448. — Bibliyografya için bk. A. S. Morozova, *Bibliogr. ukazatel Karakalpakskoy ASSR* (Tötkül, 1932); *Bibliogr. Ukazatel Karakalpakii* (Ser. Karakalpak, nr. 8; Akad. Nauk SSSR), Moskova, 1937.

(REŞİD RAHMETİ ARAT.)

KARA-KIRGIZ. [Bk. KIRGIZ.]

KARAKOL. Bugün, umûmî olarak, polis ve jandarmaların vazife gördükleri mahal adı olan „karakol“ mânasında kullanılan bu kelimenin *karagol* ve *karavul* şekillerini de kaydeden Şemseddin Sâmî (*Ḳāmūs-i turkī*, İstanbul, 1317), *karakol* tâbirini „asıl türkçede *kol*, asker manâsına gelmekle, s i y â h a s k e r, yâni g e c e a s k e r i veya askerin s i y â h, yâni g e c e l i k kolu ve bölüğü“ şeklinde izah etmekte ve 1. muhâfaza-i âsâyiş için, gece gezen asker bölüğü, 2. nöbetçi asker ve 3. ordunun muhâfazası için, münâsip noktalarda durdurulan asker mânalarını tesbit etmektedir (*istiṭnat karakolu, ileri karakol, devir karakolu, küçük karakol, nizam karakolu*; *karakol sefinesi* „denizde muhâfızlık vazifesini îfâ eden gemi veya sandal“). *Tanıkları ile tarama sözlüğü* (I, İstanbul, 1943)'ünde *Korkut Ata* (*Dede Korkut*, XIV. asır), *Camaspnâme* (XV. asır), *Şehnâme tercümesi* (XVI. asır) ve Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (XVII. asır) gibi eserlerden alınmış olan *karavul, karavul eri* „gözcü, nöbetçi er, karakol, keşif kolu, piştar“ kaydedilmektedir. Krş. bir de *karavul* ve *ince karavul* (Naimâ, *Tarih*, I, 92 ve Silâhdar, *Tarih*, II, 152—154 ve 258).

Cenûp şivesinde umûmîleşmiş olan *karakol* şekli, diğer bir askerî tâbir olan *kol* kelimesinin şekil ve mânasının te'sisi altında, son zamanlarda ve halk iştikakı yolu ile meydana gelmiştir.

Ḳaraġul, ḳaravul, ḳaraul şekillerinin teşekkülü ve îfâde ettiği mânalar ile buna benzer diğer tâbirleri ilk defa toplu bir tetkike tâbî tutan eser W. Bang'ın *Vom Köktürkischen zum Osmanischen* (*APAW*, 1919, phil.-hist. Kl., nr. 5) adlı eseridir. Burada, diğer meseleler yanında, *-a* ile nihâyetlenen fiillerin sonundaki *-ġu, -gü* eki üzerinde durulmakta (bk. s. 37—55) ve buna eklenmiş olan ayrı bir zeyilde bilhassa mücerret mefhûmların îfâdesinde kullanılan *-aul* (< *-avul* < *-aġul*) şekli tetkik edilmektedir (bk. s. 56—66).

W. Bang önceleri hu nevî tâbirlerin Memlûk sülâlelerinin teşekkülü ile ilgili ve dolayısı ile saray me'mûriyetleri tarihi bakımından, *ḳul* („esir“) kelimesi ile alâkalı olabileceğini düşünmüş ise de, sonra bunların *-a-ġu-l* > *-aul* inkişâfı ile, genişlemiş bir şekilden ibâret olduğu neticesine varmıştır. Bu tâbirlere esâs teşkil eden fiillerin bir kısmının bugün artık kullanılmaması yüzünden, bu izahta bâzı tereddütlü noktaların bulunabileceği âşikârdır. Unvan ve mansıp isimlerinin zamanla aslî mânalarından uzaklaşma temâyülünün de göz önünde bulundurulması icâp eder. *-ġul, -gül* ekine gelince, bunun saray ve ordu teşkilâtı ile ilgili daha eski devirlere âit yabancı bir şekil olması da muhtemeldir.

-ġul, -gül ile nihâyetlenen tâbirlerinin en yaygını ve belki de diğer benzerlerine bir örnek teşkil etmiş olanı *ḳaraġul* kelimesi olup, *kara-* („bakmak, gözetlemek“) fiilinden gelmektedir (krş. Mog. *karamui*, Kow., II, 831a; Bury. *karanam* „bakmak, beklemek“, Manç. *karambi* „yüksekten tarassut etmek, etrafa bakınmak“).

Ḳaraul (Tel., Bar., Kazak, Kazan, Tob.) „nöbet“, (Bar.) „arpacık (tüfekte)“; *ḳaraul* (Raquette, *MSOS*, 1914, 213) „gözetleme karakolu, nöbet“; *ḳarūl* (Tel.) „nöbet, hudut karakolu“; *ḳarōl* (Kırg.) „arpacık (tüfekte)“; *ḳorūl* (Tar.) „nöbet yeri, nöbetçi, hudut karakolu“; *ḳarōl* (Abak., Castrén, 91) „arpacık (tüfekte)“ (krş. *Mél. As.*, IX, 118).— Krş. *ḳaraġul* (Kow., II, 832b) „nöbetçi, bekçi, nöbetçi karakol“; *karun* (Manç.) „ileri kol, nöbetçi, ileri karakol, nöbet“ (< **ḳarūl?*; mahallî bir şekil veya yabancı bir kelime?); *karagulçi* (Kow., 833a) „nöbetçi bekçi“; *karulçin* (Tung. „çoban, bekçi“; *ḳaraulçı* (Kazan, Tob.), *ḳaraulşı* (Kazak) „bekçi“. — Aynı *ḳara-* fiili ile ilgili olan *ḳaraḳçı* v. b. (bk. İbn Muhannā, *ḳaraġçı* „ileri karakol“) bugün umûmiyetle „hırsız, eşkiyâ“ mânasına kullanılmakta olup, aslında „gözetleyici, pusuda veya fırsat bekleyici “mânasınadır (bununla eskiden boz-kır ufuklarında beliren ve avını gözetleyen süvâri tasavvur edilmiş olmalıdır). — *Ḫural* (Çuv.) „nöbet“, *ḫural'z'ı* „nöbetçi, nöbet, muhâfız“.— Seslerin yer değiştirmesi ile *ḳala'ur* (Balkar.) „nöbet“ (krş. Serb.-Horv. *karaula, kalaura* „nöbet kulesi“ ve Ukray. *kalavur* „bekçi“, Berneker, 489). — Efgan. *ḳarāvul*, halk dilinde *ḳarāval* „ileri karakollar, nöbetçi, nöbet“ (Raverty, 762).

W. Bang *-aul* < *-a-ġu-l* v. b. ile nihâyetlenen kelimelerin, bugünkü kullanılışlarına bakılarak, zannedildiği gibi, ism-i fâil olmayıp, türkçedeki *-lıḳ, -lik* eki ile yapılan kelimelere benzer, birer mücerret isim olduğu neticesine varmaktadır.

XV.—XVI. asırlarda *ḳaravul* tâbirinin g ö z e t l e m e, b e k ç i ve askerî ıstılah olarak, ö n c ü, i l e r i k o l, i l e r i k a r a k o l, p o s t a, k e ş i f k o l u v. b. mânalarına kullanılması ve misâlleri için bk. Babur, *Vekayi* (trk. trc. R. Rahmeti Arat, nşr. TTK, Ankara, 1946, II, 615).

761—762 yıllarında yazılmış olan bir mani metninde geçen *ḫaraḳul* (bk. F. W. K. Müller, *Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch*, *APAW*, 1912, s. 880) unvanının (?) bu tâbir ile ilgili olması ihtimâline işâret edilmiş ise de (bk. W. Bang, *ayn. esr.*, s. 56), bu henüz kat'î değildir. *Codex Cumanicus*'ta bu şekil ile ilgili misâllere tesâdüf edilmektedir (bk. msl. K. Gronbech, *Komanisches Wörterbuch, Manumenta linguarum asiae maioris, Subsidia* I, Kopenhagen, 1942, s. 62: *boġavul* „mübâşir“). Saray unvanları ile bilhassa askerî tâbirlerde daha çok moğul istilâsı ve bundan sonraki devirlerde yayılmış olduğu görülmektedir.

Bu şeklin benzer tâbirlerde kullanılması ve seslerin inkişâfı neticesi almış olduğu muhtelif şekilleri için bk. W. Bang (*ayn. esr.*, s. 58—66) ve A. von Le Coq, *Türkische*

Namen und Titel in Indien (*Garbe-Festgabe*, Indo-germ. Seminar, 1927, III, 1—7),

(REŞİD RAHMETİ ARAT.)

KARA-KORUM, orta Asya 'da, Pamir 'in cenûb-i şarkîsinde, garbî Kuen-lun ile garbî Himalaya dağları arasında, 34° 30′ — 36° 30′ şimâl arzları ve 74° 30′—78° şark tûlleri dâhilinde kâin bir sıra dağın adıdır. Kaşmîr ile şarkî Türkistan arasındaki hudûdu teşkil eden garp kısmı—Mustag (Muz-tağ „buz dağı“) adını da taşımaktadır. Sıra-dağlar aş.-yk. 400 km. uzunluğundadır (bir çok coğrafyacılar Kara-Korum 'un Tibet dâhilinde de temâdî ederek, Tangla ve Himalaya ötesi silsilelerini de bu manzûmeye idhâl ederler. 1830 'da Klaproth tarafından ileri sürülen bu fikre, Burrard ve Sven Hedin de iştirâk etmekte ve bu hâlde silsilenin uzunluğu 2.200 km. bulmaktadır).

Dünyanın irtifâda ikinci gelen dağı olan Kara-Korum 'un ortalama yüksekliği 6.000 m. olup, bir çok zirveleri 7 ve hattâ 8.000 m. bulmaktadır (msl. Godwin Austen — 8.620 m., „Geniş“—8.270, Hidden —8.068 m. ve Gascherbrum — 8.035 m.). Geçitlerin en müsâit olanı, Hindistan ile şarkî Türkistan arasında ticâret yolu üzerinde bulunan Kara-Korum boğazı 5.575 m. irtifâda olup, münâkaleye daha az elverişli olan diğerleri daha yüksek irtifâlardan geçer.

Kara-Korum silsilesi başlıca granit, gneys ve kristal slanslardan teşekkül eder. 97 km. genişliğinde olan granit-gneys mıntakasını, 50—60 km. genişliğindeki paleos mıntakası tâkip eder. Kuen-Lun 'a yakın kısımları 60 km. genişliğinde olan kristal slanstan ve Tibet 'e yakın kısımlar ise, kireç ve tebeşir rüsuplarından mürekkeptir. Silsilenin rölyefi Alp karakterini taşır.

Kara-Korum çok bâriz kıt'avî bir iklime sâhiptir; mamafih denizin rutûbetli havası buralara kadar gelebilmektedir. Yağışlar kar hâlinde olup, daha çok silsilenin cenûp tarafına düşer. Kar çizgisi hudûdu şimâlde — 5.920 m. ve cenûpta — 4. 675 m. irtifâdadır. Bilhassa silsilenin cenûp tarafında dünyanın en büyük cümûdiyeleri bulunmaktadır. Himalaya tipinde olan bu camûdiyelerden bilhassa Godwin Austen 'de başlayan Bal-Toro (uzunluğu — 66 km., havzasının genişliği — 1.227 km.²) ile Biafo (uzunluğu — 60 km.) cümûdiyeleri meşhûrdur.

Kara-Korum İndüs ve Tarım havzalarının sularının bölünme hattı olduğu gibi, esâs silsile cenûba doğru akan Şigar ve Nubra nehirleri ile şimâle doğru akan Kaskan-Derya ve Karakaş nehirlerinin menbaını teşkil eder. Nebat bakımından Kara-Korum fakirdir; çam, lübnan çamı ve kayın ağaçları 3.500 m. irtifâa kadar çıkar. Çok seyrek olan ahâlisini moğullaşmış âri kavimler (Balta, Mahona, Dardi) teşkil eder ve başlıca meşgûliyetleri zirâattir (hububâta 3.500 m. yüksekliğe kadar tesâdüf edilir).

Kara-Korum adı türkçe *ḳara* „siyah“ ile *ḳorum* „kaya“ (krş. Kâşgarî, *ḳorum* „kaya“ ve *ḳorumluġ tağ* „taşlı, çakıllı dağ“) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Krş. bir de *Kutadgu Bilig* (I, Metin, beyit 830: *ḳayu ilke tegse mening bu törüm—ol il barça itlür taş erse ḳorum* „benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, ol memleket, ister taş ister kaya olsun, hep nizâma girer), *ḳorum* (Alt., Tel., Leb., Şor.)“ kayaların düşmesinden meydana gelen taş yığını“ (Kırg.) „moloz, kırma taş“ ve bundan *korumna-*, *ḳorumda-*, *korumdat-* ve *ḳorumdū* (< *ḳorumluġ* > *ḳorumlu*) v.b. Bu ad ilk defa Elphinstone 'un 1815 'te neşrettiği bir haritada geçer (Moor Taugh or Karrakoorrum Montains).

Kara-Korum dağ silsilesi hakkında mâlûmat veren ilk seyyah, şarkî Türkistan emîri Mirzā Ḥaydar olup, bu dağlardan 1533 'te Yarkend 'den Leh (Ladak 'ın merkezi) 'e yapmış olduğu seyâhat münâsebetiyle bahsetmiştir. Kara-Korum ancak 1808 'de Elphinstone 'un bu havâliyi ziyâreti ile araştırılmağa başlanmıştır. Asıl büyük irtifâlar ise, 1892 'de Sir Mostin Conway 'in sefer hey'eti tarafından tetkik edilmiş ve bunu diğer hey'etler tâkip etmiştir.

Bibliyografya: M. Elphinstone, *An account of the Kingdom of Caubul* (London, 1815); Cunningham, *Ladak* (1854); G. Bonvalot, *De Paris au Tonkin à travers le Tibet inconnu* (Paris, 1892); H. v. Schlagintweit-Sakünlünski, *Reisen in Indien und Hochasien* (Jena, 1869—1880); ayn. mll., *Die Pässe über die Kammlinien des Karakorum ...* (München, 1874); F. v. Richthofen, *China* (Berlin, 1877—1911); W. W. Rockhill, *Diary of a Journey through Mongolia and Tibet in 1891 and 1892*; Georg Wegener, *Versuch einer Orographie des Kwen-lun* (Marburg, 1891); Martin Conway, *Climbing and Exploration in the Karakoram-Himalaya* (1894); J. L. Dutreuil de Rhins, *Mission scientifique dans la Haute Asie* (nşr. F. Grenard), Paris, 1897 v. d.; Arthur Neve, *Picturesque Kashmir* (1900); O. T. Crosby, *Tibet and Turkestan* (New-York, 1905); S. G. Burrard ve H. H. Hayden, *A Sketch of the Geography and Geology of the Himalaya Mountains and Tibet* (1907); Bullock Workman, *Icebound Heights of Mustagh* (1908); ayn. mll., *The Call of the Snowy Hispart* (1910); ayn. mll., *Two Summers in the Icewilds of the Eastern Karakorum* (1917); F. Frech, *Aus der Vorzeit der Erde* (Leipzig, 1911); Filippo de Filippi, *Karakorum and Western Himalaya* (1912); Aurel Stein, *Ruins of Desert Cathay* (1912); Arthur Neve, *Thirty Years in Kashmir* (1913); Jacot Guillarmod, *Six mois dans l'Himalaya, le Karakorum et l'Hindu-Kush*; Sven Hedin, *Southern Tibet* (1922); Ph. C. Visser, *Naar Himalaya en Kara-korum* (1923); ayn. mll., *Wetenschappelijke Bijlage* (1924); Aimone di Savoia Aosta, *Spedizione nel Karakorum* (Boll. R. Soc. Geogr. italiana), Roma, 1930;

(PH. C. VISSER.)

[Bu makale R. R. A. tarafından ikmâl edilmiştir].

KARA-KORUM. Garbî Mogulistan 'da Orhun nehrinin yukarı kısmında, 47°—48° şimâl arzı ile 101°—102° şark tûlü arasında kâin, muhtelif devirlerde te'sis edilmiş olan iki tarihî şehrin adıdır. Kara-Korum 'un aslında aynı ismi taşıyan iki sehrin adı olduğu fikri önce Jule (*The Book of Marco Polo*, London, 1871, I, 230) tarafından ileri sürülmüş ve bu fikir daha sonraki araştırmalar ile te'yit edilmiştir. Yardrintsev (1889), Fin tetkik hey'eti (1890) ve Radloff (1891) tarafından yapılan incelemeler neticesinde bu şehirlerin yerleri tesbit edilebilmiştir. Uygurlar tarafından te'sis edilen Kara-Korum 'da çince, orhun ve uygur alfabeleri ile yazılan türkçe eserler elde edilmiş olduğu gibi, daha sonra moğullar tarafından te'sis edilen ikinci Kara-Korum'da da yalnız çince ve moğulca eserler meydana çıkmıştır.

Bu şehirlere daha sonra ve halk tarafından verilmiş olduğu anlaşılan Kara-Korum ismi, bir rivâyete göre, Orhun nehrinin bu kısımlarında bulunan Hangay dağ silsilesi için de bir müddet kullanılmıştır. İsmin ifâde ettiği mâna için bk. mad. KARA-KORUM. Şehirlerin bulunduğu sâhanın coğrâfî durumu için bk. W. Radloff, *Atlas der Altertümer der Mongolei* (Petersburg, 1892, levha XXXVI).

I. Bu şehirlerden biri daha şimâlde olup, Orhun nehrinin sol kıyısında Ügeynor gölünün cenûb-i şarkîsindeki Talalḥayn boz-kırında, VIII. asırda uygur hukûmdarı Bügü Han tarafından inşâ edilmiştir. Gök-türk devletinin merkez sâhasında (VIII. asrın ortalarında Bilge Kagan ile Kül-Tigin adına dikilen meşhûr kitâbeler bu şehrin yakınında bulunmaktadır) kurulan ve Ordu-Balık tesmiye edilen bu şehir bir asra yakın bir zaman uygur devletinin merkezi olmuş ve devletin inkırâzını müteâkip, terkedilmiştir. Şehir hakkında ancak Çin kaynaklarında bâzı kayıtlara tesâdüf olunmaktadır. X. asırda şehrin artık harâbe hâline geldiği anlaşılmaktadır. Hıtay (Kıtan) devletinin müessisi olan Apaoki bunun harâbeleri üzerine, kendi zaferlerini te'bit için bir âbide diktirmiştir. Bir zamanlar Mu-Balık („kötü şehir“) ve Kara-Balgasun („kara şehir“) isimleri ile de zikredilen bu şehrin harâbeleri, bugün moğullar tarafından Ḥara-Ḥerem („kara sûr“) tesmiye edilmektedir.

Şehirden bugün ancak sûrların bir kısmı ile yıkılmış bir kulenin temelleri kalmış olup, sûr dışında aş.-yk. 2—3 km. kadar bir sâhada eski şehir sokakları ve binâların yerleri görülebilmektedir.

Şehrin harâbeleri ile uygur hukümdarlarının sarayı yerinde sonradan moğullar tarafından inşâ edilen sarayın 1891 'de tesbit edilen plânı için bk. Radloff, *ayn. esr.*, levha, XXVII.

II. İkinci Kara-Korum birincisinden aş.-yk. 60 km. daha cenûpta ve Orhun nehrinin sağ kıyısında bulunmaktadır. 1220 yılında Cengiz Han tarafından temelleri atılan şehir 1234 'te Ögedey Han zamanında tamamlanmış (bk. *Mengü-yu-mu-dzı*, s. 482—483; Grumm Grjimaylo, *Zapadn. Mongoliya i Uryanhayskiy kray*, Leningrad, 1926, III, 468, not 2), çinli ustaların celbi ile hukümdar sarayı inşâ edilmiş ve şehir 1235 'te bir sûr ile çevirilmiştir.

Uygur devletinin merkezi olan Ordu-Balık 'tan daha küçük olduğu anlaşılan bu şehir, kurulduğu zamanlar, resmen Ordu-Balık ismini taşımış ve nisbeten kısa bir müddet devlet merkezi vazifesini görmüştür. Burada bir çok inşaat yapılmıştır (bk. Grumm-Grjimaylo, *ayn. esr.*, III, 784). Şehir ve civarını tasvir eden çinli Çan-te 'den başka, avrupalı seyyahlar (1248 'de Plano Carpini, 1253 'te Rubruc ve 1275 'te Marco-Polo; bu sonuncusu bizzat şehirde bulunmamıştır) da burasını ziyâret etmişlerdir. Cuvaynī (*Tārīḫ-i ciḥān-guşā*, nşr. Mirzā Muḥammed Ḳazvīnī, I, 169 v.d. ve 192) gibi, Rubruc (lâtince nşr. için bk. *Recueil de voyages et de mémoires*, 1839, IV, 345 v.d., trc. W. W. Rockhill, Hakluyt Soc., 2. seri, IV, bilhassa sahife 220 ve not) da, gerek bizzat şehirde ve gerek civarında, kısmen çinli ve kısmen müslüman mimarlar tarafından inşâ edilen bir çok şatolardan bahseder. Rubruc 'a göre, burası küçük bir şehir olup, iki kısma ayrılmış ve biri — pazar mahalli ve müslümanların ikametine, diğeri ise — çinli esnafa tahsis edilmiş idi. Toprak bir sûr ile çevirili şehirde 12 kadar mecûsî (buddhist) mâbedi, 2 câmi ve 1 hıristiyan kilisesi mevcut idi. Hanın sarayı şehirden bir az dışarıda olup, han ilk ve son baharlarda bir kaç hafta burada ikamet eder-

di. Yazı Orhun'un daha yakınlarındaki yüksek yaylalarda ve kışı ise, şimâl-i şarkîde (belki de Tola nehri karşısında) bulunan ve kar yağmayan bir ovada göçebe ordugâhta geçirirdi.

1259'da Kubılay Han devletin merkezini Pekin civarında Kay-pin-fu'ya nakletmiştir. 1260'ta Arık Buga Kara-Korum'da istiklâlini ilân edince, şehir Kubılay tarafından muhâsara edilmiş ve içinde bulunanlar açlıktan ölmüşlerdir. Çin'de moğul imparatorluğunun te'sisinden sonra, Kara-Korum sâdece Moğulistan vâlilerinin ikamet ettiği bir mahal olmuştur. Çin'de moğul hâkimiyetinin sona ermesi üzerine (1368), Kara-Korum tekrar devlet merkezi olmuş ve hânedanın inkırâzını müteâkip (XV. asır), şehir ehemmiyetini kaybetmiştir.

Kara-Korum'daki eski binâların izleri 2 km. uzunluğunda bir sâhada dağılmış olup, bunlar ahâli tarafından, Keta-ḫotu şehri bakiyesi telakkî edilmektedir. Kara-Korum'da bugün, buddhizmin değişik bir şekli olan lamaizmin moğullar arasında yayılmasına sebep olan Abatay Han tarafından, 1586'da eski han sarayı yerine inşâ edilen Erdeni-dzu manastırı bulunmaktadır (bk. Grumm-Grjimaylo, *ayn. esr.*, III, 396, not 1). Şehrin harâbeleri ile manastırın planları için bk. W. Radloff, *ayn. esr.*, levha 36. (W. BARTHOLD.)

[Bu madde R. R. A. tarafından tevsî ve ikmâl edilmiştir].

KARA-KOYUNLULAR. XIV. asrın ikinci yarısında, Van gölü kıyısındaki Erciş mıntakası merkez olmak üzere, şimâlde — Erzurum, cenûpta — Musul havâlisine kadar uzanan şarkî Anadolu bölgesinde beylik kuran bir türkmen kabîlesinin adı olup, bu ad, sonraki asırda bu kabîlenin etrafında toplanarak, Horasan hâric olmak üzere, hemen bütün İran, Azerbaycan, Irak ve Arrân ülkelerini idâresi altına almak suretiyle, bir imparatorluk kuran büyük bir siyâsî türk câmiasına verilmiştir.

Kara-Koyunlular İran, Irak ve Arrân'da 1,5 asırdan fazla devam etmiş olan moğul hâkimiyetine fi'len nihâyet vermişler ve bu memleketlerde, türkmen nufûzunu yeniden te'sis etmek suretiyle, bilhassa Azerbaycan'ın büyük ölçüde türkleşmesinde mühim bir rol oynamışlar, fakat buna karşılık, XV. asrın başlarından itibâren, muhtelif dalgalar hâlinde Anadolu'dan İran'a vukû bulan büyük göç hareketlerinin öncüleri olarak, husûsiyle bu ülkenin şark taraflarındaki türk unsurunun zayıflamasının ilk müsebbibi olmuşlardır.

Kabîlenin menşe ve teşekkülü. Bugün hâkim olan umûmî kanâate göre, Kara-Koyunlular kabîlesinin adı totemlerinin koyun olması ile alâkalı sayılıyorsa da, eski türklerde de, diğer kavimlerde olduğu gibi, totem ittihâz olunan hayvanın etinin yenmesi memnû olduğuna göre (bk. Raşîd al-Dîn, *Cāmiʿ al-tavārīḫ*, Topkapısarayı, Revân köşkü kütüp., nr. 1518, 14a), bu adın onlara âit sürülerin rengi ile alâkalı olması da mümkündür (bk. Minorsky, *La Perse au XV. siècle entre la Turquie et Venise*, Paris, 1933, s. 4).

Moğul hâkimiyetinin inhitâta başlaması ile berâber faâliyete geçen şark türkmenlerinin en belli-başlı şûbelerinden biri olan Kara-Koyunlu kabîlesinin Oğuz yahut, islâm ülkelerindeki çok daha yaygın adı ile, Türkmen kavmini teşkil eden 24 ana boydan hangisine mensûp olduğu hakkında me'hazlarda bir kayda rastgelinmiyor. Yalnız Şukr Allāh (XV. asır) Kara-Koyunlular hânedanının Deniz Han evlâdından olduğunu bu hânedânın en büyük hükümdarlarından biri olan Cihān-Şāh'tan rivâyet eder (*Bahcat al-tavārīḫ*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3059, 306a). Filhakika Oğuz an'anesine göre, Deniz Han evlâdından sayılan Yıva boyu ile Kara-Koyunlular arasında bir kabîle akrabâlığının mevcût olabileceğine dâir bâzı emmâreler vardır. Moğul hâkimiyetinden önce Berçem adlı bir bey âilesinin idâresi altında bulunan Yıva kabîlesinin oturduğu Hemedan bölgesinde, Kara-Koyunlular zamanında bu devletin dayandığı iki mühim teşekkülden biri olan ve hükümdar âilesi ile doğrudan-doğruya akrabâ olduğu söylenilen Baharlu kabîlesi yaşıyordu. Hattâ bu kabîlenin adı, Bahadurlu (Osmanlı devrinde Haleb türkmenleri arasında bu adda bir kabîle var idi) ile değil, Yıvaların Hemedan civarındaki merkezleri olan Bahar kalesi (şimdi bir köy) ile alâkalıdır (krş. Minorsky, *Taẕkirat al-mulūk*, London, 1943, s. 143). Diğer taraftan kaynaklarda yine Yıvalardan bir kısmının yaşadığı Hoy bölgesine komşu olan Nahçivan mıntakasının başında Kara-Koyunlu hânedanının amca-zâdelerinin bulunduğu Saʿdlu kabîlesinin kadîm yurdu olduğuna bilhassa işâret edilmektedir. Bundan başka Kara-Koyunlu kabîlesinin kışlık yurdu olan Musul ve Erbil havâlisinde de moğul hücûmu sırasında bir Yıva şûbesinin bulunduğu mâlûmdur. Kara-Koyunluların moğul satvetinin çökmesi üzerine mezkûr bölgelerde görülen bizce mâlûm ilk türkmen zümresi olmaları da nazar-ı itibâra alınmak suretiyle, Şukr Allāh'ın kaydına ve bu mekân birliği münâsebetlerine istinâden, Kara-Koyunlular kabîlesinin Yıva boyuna mensûp olduğu iddia olunabilir ise de (Minorsky, Şukr Allāh'ın Kara-Koyunluların kavmî menşei ile alâkalı kaydından haberdar olmamakla berâber, bu kanâattedir), Kara-Koyunluların, moğul hücûmu neticesinde, Azerbaycan ve şarkî Anadolu'ya geldikleri hakkındaki rivâyet (aş. bk.) bu iddiaya karşı yapılacak kuvvetli bir itiraz teşkil edebilir. Kara-Koyunlu hükümdarı Kara-Yusuf ile oğlu Pîr Budak'ın Erzincan'da müştereken kestirilmiş sikkelerinde görülen bir işâret (Ali Kemâlî, *Erzincan tarihi*, İstanbul, 1932, s. 215) Raşîd al-Dîn'in Oğuz boyları cedvelindeki Yazır damgasını andırmaktadır. Lâkin bunu te'yit edecek başka bir delîl olmadığı gibi, esâsen bu işâret bahsi geçen hükümdar ve oğlu ile diğer Kara-Koyunlu hükümdarları nâmına başka yerlerde darbedilmiş paralarda da görülmemektedir. Bugün bâzı âlimler tarafından Kara-Koyunluların mensûp olduğu boy veya kabîlenin adı nazarı ile bakılan *Barān*, *Bārān* kelimesine gelince, bu kelime, fikrimizce, Karakoyunlu kabîlesinin başında bulunan hânedanın (aslında ihtimâl bir şahıs adından gelmektedir), âile veya bu âilenin dâhil olduğu Kara-Koyunlu oymaklarından birinin isminden başka bir şey olmasa gerektir. Kara-Koyunlu kabîlesinin bizzat âilenin emrinde bulunan kısmı, şüphesiz, çok defa olduğu gibi, idâreci bir rol oynamak suretiyle, kabîlevî mâhiyetini kaybetmiştir. XV. ve XVI. asırlarda Anadolu'nun garp ve cenûp bölgelerindeki Kara-Koyunlu, Karaca-Koyunlu gibi adlar taşıyan oymakların bu kabîle ile akrabâlıkları mümkün olmadığı gibi, şarkî Anadolu'da ve Azerbaycan'da bir kısmı zamanımıza kadar gelen aynı addaki teşekküller ile bu tarihî kabîle arasında ancak siyâsî bir münâsebetin mevcûdiyetine işâret edilebilir. Bu sonuncuların bir kısmı kürt menşe'li idi.

Kara-Koyunlu kabîlesi etrafında toplanarak, onu bir siyâsî câmia hâline getiren diğer türkmen şûbelerine gelince, bunların başın da hükümdar âilesinin amca-zâdeleri tarafından idâre olunan Saʿdlu kabîlesi gelir. Bu kabîle eskiden beri Sürmelü (osmanlı müverrihlerinin Sürmelü çukuru, Sürmari), Erivan ve Nahçivan havâlisinde oturuyordu. Tarihlerde sık-sık adı geçen ve Safevîlerin bilhassa Erivan ve mezkûr bölgelerden müteşekkil bir eyâleti olan Çuḫur Saʿd (osmanlı eserlerinde Saʿd yahut Sāʿat çukuru; Feridun Bey, *Munşaʾāt al-salāṭīn*, İstanbul, 1274, I, 405; Peçevî, *Tarih*, I, 394, 396) bu kabîlenin adı ve yurdu ile alâkalıdır. Erzurum ve Bayburt bölgesinde — Duharlu, Gence ve Berda'a taraflarında da — Karamanlu kabîleleri yaşamakta idi. Erdebil mıntakasında Çekirlü (fars. eserlerde Çākirlū) kabîlesi bulunuyordu. Başında meşhûr Bistam Bey ve âilesini gördüğümüz bu teşekkülün türkmen aslından geldiği kat'îyetle mâlûm olmayıp, moğul olmaları ihtimâli vardır. Ali Şeker Bey ve evlâtları tarafından idâre edilmiş olan Baharlu kabîlesi Cihan-Şah devrinde Hemedan bölgesinde oturmakta idi. Müneccimbaşı, Kara-Koyunlu emîr ve reisinin kat'î olarak kabîleyi teşkil eden oymaklardan (aşîretlerden) en büyüğü sayılan Baharlu oymağından olduğunu yazıyor ise de (*Cāmiʿ al-duvel*, Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2103, 628a), bu mâlûmât diğer kaynaklar ile te'yit edilmiyor. Baharlu kabîlesinin bir kısmı, Karakoyunlu devletinin inkırâzını tâkiben, Ak-Koyunlulara tâbî olmak istemeyerek, Horasan'a gitmiş ve orada mâcerâlı bir hayat geçirmiştir. Hind-türk hükümdarı Ekber'in yakınlarından meşhûr Bayram Han, Ali Şeker Bey ahfâdından olduğu gibi, XVI. asırda Dahkan'de bir devlet kuran Sultan Ḳulî de bu kabîleye mensûp idi (Muḥammed Ḳāsim, *Tārīḫ-i Firişta*, Kânpur, 1301, II, 167). Kara-Koyunluların diğer mühim bir teşekkülü de Alpağut kabîlesi idi ki, nerede oturduğu mâlûm değildir. Safevîler zamanında bu kabîlenin Şirvan taraflarında yaşadığı görülüyor. Ayınlu ve Hacılu kabîlelerinin yurtlarının şarkî Anadolu'da olduğu anlaşılıyor. Bunlardan başka Kara-Koyunlular arasında Ağaçeri, Döger ve Avşarlara mensûp şûbeler de var idi. Bütün bu kabîlelerin başlıcaları Kara-Koyunlu devletinin yıkılışından sonra da kabîle teşkilâtını muhâfaza ederek, Ak-Koyunluların ve Safevîlerin hizmetinde bulunmuşlar, lâkin eskisi gibi, birinci derecede bir rol oynamamışlardır. Kara-Koyunlular, ayrıca hizmetlerinde kullanmak üzere, ekserisi belki de hepsi, kürt aşîretlerinden mürekkep 50.000 kişilik bir il vücûda getirmişlerdir ki, buna „kara-ulus“ adı verilmiştir. Bu Kara-Koyunlu devletinin ortadan kalkması üzerine dağılmış, bununla berâber bir kısmı türk topraklarında, diğer kısmı da Safevî hâkimiyetinde yaşayarak, adlarını uzun müddet muhâfaza etmişlerdir.

Tarih. Kara-Koyunluların Anadolu'ya gelişlerine dâir başlıca iki rivâyet vardır: bunlardan birincisine göre, Ak-Koyunluların Argun Han zamanında, kardeş kabîle Kara-Koyunlular ile berâber, Türkistan'dan Azerbaycan'a geldikleri, sonra birincilerin — Diyarbekir havâlisinde, ikincilerin yâni Kara-Koyunluların da — Erzincan ve Sıvas bölgelerinde yurt tuttukları şeklinde Osmanlı müverrihleri tarafından verilen bilginin (Canābî, *Ḥal-ʿAylam al-ẓāḫir*, Süleymâniye kütüp., Reisülküttâb Mustafa Efendi kitapl., nr. 608, 470a; ʿĀlī, *Kunh al-aḫbār*, III, cüz 3, s. 26; ayn. mll., *Fuṣūl al-ḫall*

va 'l-'aḳd, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3399, s. 146 v.d.), hakikatle alâkası yoktur. Mükrimin Halil Yınanç, türkmenlerin Azerbaycan ve şarkî Anadolu'ya Oğuz Han fütuhâtı neticesinde geldiklerini iddia eden bâzı İran müverrihlerinin hurâfe mâhiyetindeki sözlerinin buna esâs olduğunu ve Osmanlı müverrihlerinin Oğuz'u Argun şeklinde yazılmış görmeleri veya okumalarından böyle hatâlı bir fikre düştüklerini söyleyerek [bk. mad. AK-KOYUNLULAR], bu mâlûmâtın yanlış olması îhtimâlinden bahsetmektedir. Filhakika Sam Mirza (*Tuḥfa-i Sāmī*, nşr. Vâḥid Dastgardî, Tahran, h. ş. 1314, s. 17 v.d.), Uzun Hasan Bey'in oğlu Sultan Yâkub'dan bahsederken, Ak-Koyunluların ecdâdının islâmiyetten önce İran'ın ekser vilâyetlerini fetheden Oğuz Han zamanında Diyarbekir taraflarına gelerek, orada yurt tuttuklarını yazmaktadır. Esâsen türkmenlere hiç de dost gözü ile bakmayan moğulların, onların Türkistan'dan Azerbaycan ve şarkî Anadolu'ya muhâceretlerine ve oralarda kendilerinin ihtiyâcı olan yaylak ve kışlaklarda oturmalarına müsâade etmiş olmalarına pek de ihtimâl verilemezdi. XVI. asırda Hindistan'da yazılmış olan İbn 'Abd Allah Maḥmūd Nişābūrî, *Tārîḫ-i Turkmāniya* (London, India office Library, nr. 3022; bu eserin M. H. Yınanç tarafından yapılmış bir kopyası Ankara Maarif kütüphânesindedir)'deki rivâyete nazaran, Kara-Koyunlular, Türe Bey emrindeki reislerinin idâresi altında, Türkistan'dan şarkî Anadolu'ya göç etmişlerdir. Bu rivâyetin esâs itibârı ile doğru olduğu kabûl edilebilir.

Moğulların Hulagu'dan Abū Sa'îd Bahadır Han'a kadar devam eden kuvvetli devirlerinde Kara-Koyunlulara dâir hiç bir mâlûmat yoktur. Bunların da, diğer türkmen kabîleleri gibi, Abū Sa'îd'in ölümünden sonra, moğullar arasında başlayan dâhilî mücâdeleler esnâsında harekete geçmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Nitekim daha 1333/1334 yıllarında Anadolu'yu dolaşan ve bu arada Erzurum'a da uğrayan İbn Baṭṭūṭa, iki türkmen tâifesi arasındaki muhârebeler yüzünden, bu şehrin büyük bir kısmının harâp bir hâle gelmiş olduğunu söyler (*Seyahatnâme*, trk. trc., İstanbul, 1335, I, 328) ki, bunların, Mükrimin Halil Yınanç'ın da dediği gibi, Kara ve Ak-Koyunlular olduklarında şüphe yoktur [bk. mad. AK-KOYUNLULAR]. Abū Sa'îd'in vefatı ile başlayan ihtilâf ve mücâdelelerden istifâde eden Kara-Koyunlular, şüphesiz XIV. asrın ikinci yarısının başlarında, Erciş mıntakasında beyliklerini te'sis etmişlerdir. Kaynakların bugünkü durumunda bunlara âit tarihî bilgiler, reisleri Bayram Hoca ile alâkalı olarak, 1365/1366 yılında başlamaktadır.

1. Bayram Hoca (?—1380). Celâyirlilerden Sultan Üveys 1366 senesi baharında Bagdad'dan hareketle Musul'a gelerek, bu şehrin hâkimi olan Bayram Hoca'nın kardeşini (ihtimâl ki Murad Hoca) esir almış (Ḥâfiẓ Abrū, *Ẕayl cāmi' al-tavārîḫ-i Raşîdî*, nşr. H. Bayānî, Tahran, h. ş. 1317, s. 194) ve oradan Mardin'e gitmiştir. Sultan Üveys'in Mardin'e gelmesi bu şehrin hukümdarı al-Malik al-Manşūr'un ricâsı üzerine olmuş idi; çünkü Bayram Hoca bir az evvel Mardin'i muhâsara etmiş ve hurûc hareketi yapan Artuklu kuvvetlerini de hezîmete uğratmış idi (krş. Kâtib Ferdî, *Mardin mülûk-i Artukiye tarihi*, s. 55 v.d.). Lâkin Sultan Üveys'in Bagdad'dan hareketini duyan Bayram Hoca, Mardin'in muhâsarasını kaldırarak, Muş havâlisine geldi. Kara-Koyunlular çok dar ve sarp olan yolu tuttukları için, Mardin'den ayrılarak, güçlük ile Muş ovasına gelebilen Üveys, burada Bayram Hoca'yı bozguna uğrattıktan, mal ve davarlarını yağma ettikten sonra, Tebriz'e gitmiştir. Bu hâdiseden sonra, Bayram Hoca'nın Celâyir hukümdarına inkıyat ettiği anlaşılıyor. Lâkin Sultan Üveys'in 1374'te vefatı üzerine, Bayram Hoca yeniden Musul ve Sincar'ı ele geçirdiği gibi, Sürmelü, Alakilise, Ḫoy ve Nahçivan havalilerine de hâkim olmuştur. 1375 yılında Musul, adı sarîh olarak okunamayan bir türkmen emîri tarafından, işgâl edilmiş, fakat Kara-koyunlu beyi, Mardin ve Ḥişn-Kayfā hâkimlerinden de yardım görerek, şehri vire ile geri almıştır (İbn al-Ḥacar, *İnbā' al-ġumr*, Süleymâniye kütüp, Yeni câmi kütüp., nr. 814, 18a, 22b; Veliyüddin Ef. kütüp., nr. 2340,2341; Nûruosmâniye kütüp., nr. 3056). Bayram Hoca kızını şehre tegallüp etmiş olan o türkmen emîri ile evlendirmiş ve Musul'u kardeşi Murad Hoca'ya vermiştir (*göst. yer.*). Kara-Koyunlu türkmen emîrinin gittikçe artan faâliyetine bir nihâyet vermek maksadı ile, Celâyir emîrleri, Ucan'da toplanarak, harekete geçmişler, Ala-Dağ havâlisindeki bâzı kaleleri aldıktan sonra, Kara-Koyunlu Kara-Mehmed'in oturduğu Erciş kasabasını kuşatmışlardır. Kara-Mehmed, itâat edeceğini bildirerek, Celâyirlileri oyalamış ve bu müddet esnâsında Erzurum havâlisinde bulunan Bayram Hoca'yı vaziyetten haberdar ettiği gibi, diğer taraftan da Erciş'i hendekle çevirmeğe ve sûrları tahkime çalışmış idi. Neticede Kara-Mehmed'in, bizzat Tebriz'e kadar gelerek, sultana arz-ı ubûdiyet etmek teklifi üzerine, Celâyir beyleri buna muvâfakat gösterip, geri dönmüşlerdir (Ḥâfiẓ Abrū, s. 203 v. d.). Filhakika pek az sonra Kara-Mehmed Tebriz'de görünmüş ve bu hareketi gerek sultan ve gerek emîrler üzerinde iyi bir te'sir yapmıştır. Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan sâhada bir emâret kurmak suretiyle, Kara-Koyunlu kabîlesini siyâsî sâhaya çıkarmış olan Bayram Hoca 1380 yılında ölmüştür. İbn Ḥacar (37b), onun yerine kardeşi Murad Hoca'nın geçtiğini söylüyor ise de, Bayram Hoca'dan sonra Kara-Koyunluların reisi Kara-Mehmed olmuştur. Ḥâfiẓ Abrū ve ondan naklen *Tārîḫ-i Turkmāniya* ve hattâ müverrih 'Aynî (*'Iḳd al-cumān*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2195, s. 329)'ye göre, Kara-Mehmed Bayram Hoca'nın kardeşinin oğludur. Buna mukabil İbn al-Furāt (nşr. K. Zurayḳ, Beyrut, 1938, s. 177), Maḳrîzî (*Kitāb al-sulūk*, Fâtih kütüp., nr. 4385, 292a), Kara-Mehmed ile muâsır İbn Ḥacar (Veliyüddin Ef. kütüp., nr. 2340, 83b) gibi müverrihler başta olmak üzere, bütün arap müellifleri (bu meyânda İbn Taġrîbirdî, *al-Nucūm al-zāhira*, nşr. Popper, Berkeley, 1909—1936, VI, 473), onu Bayram Hoca'nın oğlu olarak gösterirler. Hattâ bizzat 'Aynî de, Kara-Yusuf'tan bahsederken, babası Kara-Mehmed'in Bayram Hoca'nın oğlu olduğunu kaydeder (s. 504). XVI. asır İran müverrihlerinden Yaḥyā Ḳazvînî (*Lubb al-tavārîḫ*, s. 211), Ġaffārî (*Cihān-ārā*, Veliyüddin Ef. kütüp., nr. 2397, 159a) ve Hasan Bey Rumlu (*Aḥsan al-tavārîḫ*, Nûruosmâniye kütüp., 3317, 27b), Bayram Hoca ile Kara-Mehmed arasına Türemiş adını sokarak, birincisini ikincisinin dedesi gibi zikrederler ise de, bu Türemiş'e dâir hiç bir şey söylemezler. Hattâ bundan dolayıdır ki, Kara-Mehmed'i Bayram Hoca'nın oğlu olarak kabûl eden Müneccim-başı, farsça eserlerde gördüğü bu Türemiş kelimesini Kara-Mehmed'in ikinci bir ismi imiş gibi yazmıştır (*Cāmi' al-duval*, 628b).

2. Kara-Mehmed (1380—1389), ülkesinin hâiz olduğu coğrâfî husûsiyet ve bilhassa faâl şahsiyeti sâyesinde, zamanında İran, Elcezîre, Suriye ve şarkî Anadolu'nun muhtelif yerlerinde cereyân eden siyâsî hâdiselere karışmış ve hattâ Timur'un hücûmuna karşı kendisini muvaffakiyetle müdâfaa etmiştir. 1382 yılında Sultan Aḥmed'i kendisine ilticâya mecbûr bırakan Celâyir şeyhzâdelerinden Pîr Ali ve Şeyh 'Ali'yi Nahçivan havâlisinde küçük, fakat iyi teşkilâtlanlandırılmış ordusu ile mağlûp ve ikisini de katlettikten sonra, Aḥmed'in Celâyir tahtına geçmesini te'min etmesi onun ilk başarısı olarak görünüyor (Ḥâfiẓ Abrū, s. 223). Ertesi sene, Musul hacılarının yollarını kesmiş olan Suriye'deki Dögerlerin reisi Sâlim'in üzerine Bozdoğan kabîlesi (belki de Varsaklardan bir şûbe) boy beyi Żiyā' al-Mulk ile birlikte yürüyüp, obalarını yağma ve kendisini de firâra icbâr eden Kara-Mehmed (*al-Sulūk*, 11a), 1384'te kızını ona vermek istemeyen Mardin hâkimi Melik Îsâ'nın ülkesine hücûm ederek, ordusunu bozguna uğratmış ve en sonunda, Mardin hukümdarının kız kardeşi ile evlenmek şartı ile, aralarında sulh yapılmıştır (İbn Ḥacar, 51a, krş. *Mardin mülûk-i Artukiye tarihi*, s. 61). 1385'te Kara-Mehmed'in Mardin ile Musul arasındaki arâzinin hâkimi olan amcası Mısır Hoca, Kahire'ye gelmiş ve sultanın himâyesini ricâ etmiş idi (İbn Ḥacar, 52b; Maḳrîzî, Mısır Hoca'nın Kara-Mehmed'in elçisi sıfatı ile geldiğini söyler, 46b). Bu esnâda Ak-Koyunlulara yenilmiş olan Erzincan hukümdarı Mutahharten Kara-Mehmed'den yardım istemiştir. Kara-Koyunlu beyi, iki türkmen kabîlesi arasında eskiden beri sürüp gelen münâferet ve husûmete binâen, Mutahharten'in isteğini kabûl etmiş ve berâberce Ak-Koyunlular üzerine yürüyerek, onları bozguna uğratmışlar ve bu sebepten Ak-Koyunlular Sivas hukümdarı Kadı Burhān al-Dīn'e sığınmak zorunda kalmışlardır (*Bazm u razm*, İstanbul, 1928, s. 370). Lâkin bu yılın en mühim hâdisesini Kara-Koyunluların bizzat kendi mevcûdiyetlerini tehdit eden büyük bir tehlike karşısında kalmaları teşkil etmiştir. Filhakika 1386'da garbî İran'ı zaptetmiş olan Timur, aynı senenin kışında, Karabağ'da bulunuyor ve şarkî Anadolu'nun istilâsına hazırlanıyordu. 1387 baharında mezkûr kışlaktan ayrılan Timur, Nahçivan yolu ile, Anadolu'ya girerek, Kara-Koyunlu ülkesini istilâya başladı. Timur vekayinâmelerine göre, bu sıralarda Kara-Koyunlular hacc kafilelerini soymak ve müslümanlara zarar vermek ile ittiham olunuyordu. Erzurum'u alan Timur Çapakçur suyu kenârına gelerek, oradan, oğlu Mîrânşāh ve diğer emîrler kumandasında, Kara-Koyunlular üzerine kuvvetler göndermiştir. Lâkin sarp geçitleri tutmuş olan Kara-Koyunlular Timur'un bu kuvvetlerini perîşan etmişlerdir. Ḥâfiẓ Abrū ve Şaraf al-Dīn Yazdî'nin sözlerine göre, Miran-Şah bol ganîmet ile dönmüş ise de (*Zubdat al-tavārîḫ*, Fâtih kütüp., nr. 437, 218a; *Ẓafar-nāma*, Kalküte, I, 418 v.d.), emîr Mehmed kumandasındaki birlikler dağlar arasında perişan edildiği gibi, Şeyh 'Alî ve diğer kumandanlar ile Kara-Mehmed arasında yapılan muhârebelerde de Timur'un emîrleri yenilmişler ve hattâ bunlardan biri maktûl düşmüştür. Timur'un Kara-Koyunlulara karşı gönderdiği Şah Melik adlı emîri de muvaffak olamamıştır. İbn al-Furāt, s. 10; İbn Duḳmāḳ, Ayasofya kütüp., nr. 3172, s. 182; 'Aynî,

s. 328; Maḳrīzī, s. 66). Bu hâdiseden sonra Kara-Mehmed Sultan Barkuk'a karşı kıyâm etmiş olan Malatya nâibi Mintaş ile anlaşmış ve hattâ Mintaş diğer müttefiki Kadı Burhân al-Dīn'e sâhibi bulunduğu Malatya'yı gelip teselüm etmesini, gelmediği takdirde, şehri Kara-Koyunlu beyine vereceğini bildirmiş idi (*Bazm u razm*, s. 345). 1388'de Kara-Mehmed, evvelce arz-ı ubûdiyet için gelmiş olduğu Tebriz'e, bir fâtih sıfatı ile, girmiştir (24 mayıs, Ḥāfiẓ Abrū, s. 244 v. d.). Buradan Mısır sultanı Barkuk'a elçiler gönderen Kara-Mehmed şehirde onun nâmına hutbe okutup, para kestirdiğini haber vermiş idi (İbn al-Furāt, s. 37; İbn Doḳmāḳ, s. 183). Ḥāfiẓ Abrū, az sonra Kara-Mehmed'in Ak-Koyunlular tarafından öldürülmesi üzerine, Tebriz'de bulunan Kara-Koyunluların şehri tahliye edip, çekildiklerini yazar ise de (*göst. yer.*), bu husûs Kara-Mehmed ile rakibi Pîr Hasan arasında başlayan mücâdele ile alâkalıdır. Filhakika İbn Ḥacar (61ª), aynı yıl (790 = 1388) vukuâtından bahsederken, Kara-Mehmed ile Kara-(Pîr) Hasan İbn Hüseyin Bey arasında ihtilâf çıktığını ve bunun şiddetlendiğini kaydetmektedir. 1389 yılı nisan ayında Kara-Mehmed ile Mardin hükümdarının elçileri Mısır'a giderek, metbûlarının Sultan Barkuk'tan kendisine isyân etmiş olan Haleb nâibi Yelboğa al-Nāṣirī ile muhârebe etmesi için müsâade ricâ etmişler, lâkin Barkuk bu teklifi reddetmiştir (İbn al-Furāt, s. 62). Tam bu esnâda Kara-Mehmed'in katli hâdisesi vukû bulmuştur. İbn Ḥacar (108ª)'e göre, Kara-Mehmed aynı senenin nisan ayında Kara-Hasan İbn Hüseyin Bey adındaki türkmen emîri ile yaptığı muhârebede yenilmiş, kendisi de katlolunmuştur (Yeni-câmi kütüp., nüshasında müstensih sehvi olarak Yar Ḥusayn İbn Ḥasan Bey, 65ª ve Mustafa Cenâbî 475ᵇ). Ermeni müverrihi Mezoflu Tomas (s. 24) Pîr Hasan olarak yazdığı bu türkmen beyinin Kara-Mehmed'den başka onun oğlu Bayram'ı da öldürdüğünü söyler. İbn al-Furāt (s. 177) ve 'Aynī (s. 379)'ye göre, Pîr yahut Kara-Hasan Kara-Mehmed'in kardeşinin oğludur.

3. Kara-Yusuf (1389—1420). Pîr Hasan bu galebe neticesinde Kara-Mehmed'in şark türkmenleri arasında hâiz olduğu mevkiini almak istemiş ise de, onların mühim bir kısmı Kara-Mehmed'in oğullarından (gâlibâ en büyüğü) Mısır Hoca'nın etrafında toplanmışlar ve Pîr Hasan ile mücâdele edebilmek için, Mardin hükümdarından ve başkalarından yardım talep etmişlerdi. Mısır Hoca'nın yerine, çok geçmeden, azm ve irâde sâhibi olan kardeşi Kara-Yusuf geçerek, Pîr Hasan ile mücâdeleye girişti. Cereyân eden bir çok muhârebelerden sonra, Suriye'deki Dögerlerin başı Sâlim Bey'in tavassutu ile, iki taraf arasında sulh yapıldı. Kara-Hasan 1391 yılında vefat etmiş ve yerine oğlu Hüseyin Bey geçmiştir. Ak-Koyunlu müverrihi Abū Bakr Ṭahrānī Yusuf Bey'in, Pîr Hasan'ı emâret mevkiinden atmak için, Ak-Koyunlu beyi Kara-Yülük'ten istimdat ettiğini, onun da, oğlu İbrâhim kumandasında yolladığı bir kuvvet ile Pîr Hasan'ı esir ederek, Timur'a gönderdiğini iddia etmektedir (*Kitāb-i Diyārbakrīya*). Bu Pîr Hasan'ın İran müelliflerinin Kara-Koyunlu hânedanının amca oğulları olduklarını söyledikleri Sa'dlu kabîlesi beylerinin ceddi olması ihtimâli vardır. 1391'de yeni Kara-Koyunlu beyi, ilk defa olarak, Tebriz'e geldi ve şehirde bir muhâfız kıt'ası bırakarak, şarkî Anadolu'ya döndü. Bunu fırsat bilen Celâyir ümerâsından Muḥammed Siyāhī Tebriz'i kuşatmış ise de, Kara-Yusuf'un adamları, yaptıkları bir hürûc hareketi ile, onu bozguna uğratıp, firâra mecbûr etmişlerdir (Ḥāfiẓ Abrū, s. 247 v. d.). Ertesi yıl Pîr Hasan oğlu Hüseyn Bey ile harp ederek, hasmının ümerâsından birini öldüren Kara-Yusuf (İbn Ḥacar, 75ª), bunu müteâkip sık-sık el değiştiren Tebriz'e ikinci defa olarak gelmiş ve bir müddet kaldıktan sonra, şehirden ayrılmıştır (Ḥāfiẓ Abrū, s. 243). 1393 yılında Irak-ı Arab'a ilk seferini yapan Timur Bagdad'ı Sultan Ahmed'in elinden almış ve Tekrit'e gelmiş idi. Bu esnâda Musul hâkimi Yâr-Ali ve Erbil emîri Şeyh 'Alī, hediyeler ile, Timur'un huzûruna çıkmışlardır ki (Niẓām al-Dīn Şāmī, *Ẓafarnāma*, nşr. F. Tauer, Praga, 1937, s. 142; Mīrḫvānd, *Rawżat al-ṣafā*, Bombay, 1271, VI, 67), bunlardan Yâr-Ali her hâlde Kara-Yusuf'un aynı addaki kardeşi olsa gerektir. Irak-ı Arab'ın zaptından sonra, Timur etraftaki hâkim ve emîrlere, bu arada Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu beylerine de haberler göndererek, kendisine itâat etmelerini bildirmiş idi (Şaraf al-Dīn Yazdī, s. 658). Musul'dan Mardin'e doğru hareket eden Timur Ra's al-'Ayn e geldiğinde, ordusunun sağ cenâhını sevkederek, o havâlideki Kara-Koyunluları perişan ettirdikten sonra, Mardin ve Diyarbekir bölgelerinde istilâ hareketlerinde bulunmuş ve Muş sahrâsına gelmiş idi. Kara-Yusuf'u tâkip ettiren Timur Mısır Hoca'nın bulunduğu Avnik kalesini kuşatmış ve 43 gün süren bir mukavemetten sonra, zaptetmiştir (Niẓām al-Dīn Şāmī, s. 154—156; Şaraf al-Dīn Yazdī, s. 691—702). Timur Mısır Hoca'yı Semerkand'a yollamıştır ve gâliba onu bir daha salıvermemiştir. Kara-Yusuf Timur'un Kıpçak hukümdarı Tohtamış üzerine yürümesini fırsat bilip, ecdâdının yurduna dönerek, Erciş'i geri almış ve hattâ Timur'un Avnik'te muhâfız bıraktığı Atlamış'ı da esir almağa muvaffak olmuştur. Atlamış Mısır'a gönderilmiş ve orada hapse atılmıştır. Lâkin çok geçmeden Hindistan seferini tam bir zafer ile sona erdiren Timur'un yeniden yakın şarkta görünmesi bütün düşmanlarını telâş ve endişeye düşürdü. Bu sebepledir ki, Kara-Yusuf da, Van gölü şimâlindeki ülkesini terkederek, Musul'a çekilmiştir. Az sonra, Timur'un torunu Emîr-zâde Rüstem kumandasındaki bir kuvvetin Bagdad üzerine gelmekte olduğunu öğrenen Sultan Ahmed Celâyir, hiyânet ettiklerinden şüphelendiği ümerâsından bâzılarını öldürtüp, bu hareketi ile şehirde aleyhine bir hava yarattıktan sonra kendisini emniyette hissetmeyerek, Kara-Yusuf'un yanına gelmiş idi. Kara-Yusuf tarafından iyi karşılanan Ahmed Celâyir, Rüstem'in geri döndüğünü duyunca, Kara-Koyunlu beyi ile birlikte Bagdad'a gitmiş ve hiç bir güçlüğe uğramadan, oraya girerek, vaziyete hâkim olmuştur. Lâkin az bir zaman sonra Timur'un Bingöl yaylağında bulunduğunu ve oradan Sıvas üzerine yürüyeceğini duyan Sultan Ahmed ve Kara-Yusuf, Timurlular tarafından çenber içine alınmaktan korkarak, Memlûk devletine iltiCâya karar verdiler. Fakat Haleb nâibi Demirtaş'ın, yollarını keserek, Suriye'ye girmelerine mâni olmak istemesi Haleb önünde şiddetli bir savaşın vukuuna sebep oldu (18 hazîran 1400) ve Haleb nâibi ağır bir bozguna uğratıldı. Haleb atabegi öldürülmüş ve Hama nâibi de esir alınmış idi (tafsilât için bk. İbn Taġrībirdī, VI, 44 v.d.). Bu hâdise üzerine Mısır sultanına iltiCâ etmek ümidini büs-bütün kesen Kara-Yusuf ile Bagdad hukümdarı Osmanlı pâdişahı Yıldırım Bayezid'in yanına gitmeğe karar verdiler ise de, aralarında çıkan bir anlaşmazlık ikisini birbirinden ayırdı; Kara-Yusuf ülkesine döndü, Ahmed Celâyir, Timurluların baskınına uğrayarak, zevcesini, hemşiresini ve kızını esir verdikten ve bütün ağırlıklarını da kaybettikten sonra, güçlükle Bayezid'in yanına gelebildi. Çok geçmeden Kara-Yusuf da, maiyeti ile birlikte, osmanlı ülkesine ayak basarak, türk hukümdarına mülâkî olmuştur. Yıldırım Bayezid, Sultan Ahmed'e olduğu gibi, Kara-Koyunlu beyine de riâyet göstermiş ve ona Aksaray havâlisini maişet ve ikamet yeri olarak, tahsis etmiştir.

Kara-Yusuf, osmanlı tarihçilerine göre, Türkiye'de 8 veya 9 ay kalmış ve bu müddet esnâsında Bayezid'in Timur ile aralarının açılmasında başlıca müsebbip addettiği Erzincan emîri Mutahharten'e karşı yaptığı seferde bulunmuş ve hattâ zaptolunan şehir osmanlı hukümdarı tarafından kendisine verilmiştir. Bu sıralarda Suriye seferini yapmış olan Timur Azerbaycan'a avdet ederken, Kara-Yusuf'un başlıca şehirlerinden biri olan Musul'u onun hasımlarından Pîr Hasan oğlu Hüseyin Bey'e vermiştir (İbn 'Arabşāh, *'Acā'ib al-maḳdūr*, Kahire, s. 117). Yıldırım Bayezid'in Kara-Yusuf'u ülkesinde misâfir etmesi Timur'un ona karşı açmak istediği harbin başlıca bahânesini teşkil etmiştir. Timur Bayezid'den Kara-Koyunlu emîrinin öldürülmesini, yahut kendisine gönderilmesini, bunlar yapılmadığı takdirde, onu memleketinden kovmasını talep ediyordu (Niẓām al-Dīn Şāmī, s. 248; Yazdī, II, 391, 393, 409). Türk hukümdarının Timur'un bu isteklerine karşı redd cevabı verdiği mâlûmdur. Timur'un osmanlı ülkesine duhûlünden az evvel Anadolu'dan ayrılan Kara-Yusuf, sergüzeştler ile dolu hayatını devam ettirerek, Irak-ı Arab taraflarına gitmiş ve Şaraf al-Dīn Yazdī'nin sözlerine nazaran (II, 453), türkmen ve araplardan bir kuvvet toplayıp, Hît kasabasında karargâhını kurmuştur. Osmanlı ülkesinden daha önce ayrılan Sultan Ahmed bu esnâda Hille'de bulunan oğlu Sultan Tâhir ile ümerâsından bir kısmını kendisine düşman etmiş idi. Oğlundan kurtulmak isteyen Ahmed, Kara-Yusuf'un yardımı ile, bu arzusuna nâil olmuş ise de, bunun akabinde kendisi de, her hâlde vaadlerini îfâ etmemiş olacak ki, Kara-Koyunlu beyinin hücûmuna uğrayarak, Bagdad'dan kaçmak ve Memlûk sultanlığına iltiCâ etmek mecbûriyetinde kalmıştır. Bagdad'a giren Kara-Yusuf, muvakkat bir zaman için, Irak'ın mühim bir kısmına hâkim oldu. Bu hâdiseyi Anadolu seferinden avdeti sırasında öğrenen Timur Bingöl yaylağında iken, torunu Miran-Şah oğlu Ebû Bekr'e Diyarbekir bölgesinden Vâsıt ve Basra'ya kadar uzanan yerleri vererek, onu, maiyetine kattığı ümerâ ile birlikte, Kara-Yusuf'a karşı gönderdiği gibi, Lûristan'da bulunan Emîr-zâde Rüstem'in Hemedan, Nihâvend ve diğer bâzı yerlerin vâlilerini de yanına alıp, sür'atle, Ebu Bekr'e iltihak etmesini emretmiş ve iki şehzâde, Hille civarında buluşarak, Kara-Yusuf'a saldırmışlar ve türkmen beyini, büyük bir şecâat göstermesine rağmen, bozguna uğratmışlardır. Kardeşi (Yâr-Ali) savaşta ölen ve oğulları İskender ve İspend'in anneleri olan zevcesi de Timurlular tarafından esir alınan Kara-Yusuf Suriye'ye doğru kaçtı. Bu muhârebenin 1403 yılı temmûz ayının sonlarında veya ağustos başlarında vukû bulduğu anlaşılıyor. Kara-Yusuf yolda arap emîri Nu'ayr b. Ḥayyār'ın taarruzuna uğramış ve

güçlükle Dimeşk (Şam) 'e gelebilmiştir. Dimeşk nâibi Şayḫ Maḥmūdī Kara-Koyunlu beyine iyi bir kabûl göstermiş, lâkin az sonra Sultan Farac 'den aldığı emir üzerine, onu, Sultan Ahmed ile birlikte, kalede hapsetmiştir. Hattâ Timur 'un tazyikı sebebi ile Mısır sultanı her iki mültecînin öldürülmelerini de yazmış ise de, Dimeşk nâibi bu emri yerine getirmemiştir (İbn Ḥacar, 129b). Bu esnâda vatanına dönmekte olan Timur, Sulṭānīya 'de kendisini teşyie gelen Avnik kumandanına Ahmed Celâyir 'in tâcikleşmiş olması sebebi ile ondan çekinilmemesini, buna mukabil Kara-Yusuf Türkmen 'e dikkat edilmesi gerektiğini tenbih etmiş idi (Yazdī, II, 574). Filhakika istikbaldeki hâdisât Timur 'un bu sözlerinde ne kadar büyük bir isâbet olduğunu göstermiştir. Mamafih Kara-Yusuf ile Sultan Ahmed tam bir yıl hapiste kaldılar ki, İran müverrihlerine göre, burada iki zindan arkadaşı arasındaki eski dostluk yeniden teessüs etmiş ve Azerbaycan — Yusuf Bey 'e ve Irak-ı Arab — Sultan Ahmed 'e âit olmak üzere, aralarında anlaşmışlardır. Hattâ yine bu hapis hayatında iken, Kara-Yusuf 'un bir oğlu dünyaya gelmiş, Pîr Budak ismi verilen bu çocuğu Ahmed Celâyir mânevî evlât edinmiştir. Kara-Yusuf ve Bagdad hukümdarı metbuuna karşı isyân eden Dimeşk nâibi Şeyh tarafından hapisten çıkarılarak (18 şubat 1404), in'am ve ihsanlara nâil olmuşlar ve halâskârlarının aynı yılda yaptığı muvaffakiyetsizlikle sona eren Mısır seferine iştirâk etmişlerdir ('Aynī, *'Iḳd al-cumān*, Veliyüddin Ef. kütüp., nr. 2395—2396, s. 217; İbn Ḥacar, 133b—134a). Ertesi yılın ağustos ayında Kara-Yusuf Şam civarında yaşayarak, beylerinin kurtuluşunu bekleyen sâdık türkmenlerini maiyetine alıp, Câber 'de bulunan Döger emîri Gökçe Mûsâ 'nın yanına uğradıktan sonra, Mardin 'e gelmiştir. Kara-Koyunlu emîri 1405 kışını Musul 'da geçirmiş ve bahar mevsiminde Ak-Koyunlu beyi Kara-Yülük Osman ile Mardin ve Ḥiṣn Kayfā arasındaki bir yerde karşılaşmış ve neticesiz kalan bir çarpışmadan sonra, iki taraf arasında sulh yapılmıştır (*Kitāb-i Diyārbakrīya* ve ondan naklen Hasan Bey Rumlu, 9a). Buradan Van gölü havâlisindeki ecdâdının yurduna gelen Yusuf Bey, Bitlis emîri Şams al-Dīn 'in muâveneti ile, Van ve Hakkâri hâkimi Malik 'İzz al-Dīn 'i itâat altına aldıktan sonra (Mezoflu Thomas, s. 93), her taraftan gelen türkmen ümerâsının başında olarak, Avnik kalesini zaptetmek suretiyle, hâkimiyetini şarkî Anadolu 'daki ülkelerinde tekrar te'sis etmiştir. Bu sırada (1406) Semerkand 'dan memleketine dönmekte olan İspanya elçisi Clavijo Kara-Yusuf 'un 10.000 atlının başında Hoy civarını yağmaladığından ve sonra, Erzincan 'a giderek, burayı kuşattığından bahseder (trk. trc., II, 115 v.d., 118). Kara-Yusuf 'un bütün bu faâliyetlerini haber alan Azerbaycan ve Irak-ı Arab hâkimi Miran-Şah oğlu Ebu Bekr Tebriz 'den hareketle, Nahçivan havâlisine gelmiş ve Aras çayı kenârında kendisini bekleyen Kara-Yusuf 'a hücûm etmiş (14 teşrin II. 1406), fakat bozguna uğrayarak, Tebriz 'e ve oradan da Sulṭānīye 'ye kaçmıştır. Ertesi yıl Ebû Bekr tâze kuvvetler ile tekrar Kara-Yusuf 'un üzerine yürümüş ise de, Şenebi Gâzân civarındaki Sardrūd mevkiinde yapılan muhârebede, ikinci defa olarak, yenilmiş ve babası Miran-Şah da savaş meydanında kalmıştır (21 nisan 1408 salı). Kara-Yusuf kendisini Hille civarında perişan eden Ebû Bekr 'e karşı, üst-üste zaferler kazanmak suretiyle, Azerbaycana 'a kat'î olarak hâkim olduğu gibi, emîrül'ümerâsı Bistam Bey Çekirlü de o zaman İran 'ın en mühim ticâret merkezlerinden birisi olan Sulṭānīya ve Ḳazvīn ile diğer bâzı şehirleri zaptetmiştir. 1408 'de Alıncak kalesini harpsiz alan Yusuf Bey, yanında bir kısım ümerâsı olduğu hâlde, Muş ovasına ve oradan da Diyarbekir şehri civarına gelerek Mardin 'e taarruz etmiş olan Kara-Yülük Osman 'ı bozguna uğratmış ve sonra Mardin 'e gitmiştir.

Kara-Yusuf Mardin 'e emîrlerinden birini tâyin etmiş ve bu şehrin hukümdarı Melik Sâlih 'e kızlarından birini de vererek, Musul 'u ona iktâ etmiş ise de, Melik Sâlih, çok geçmeden, burada ölmüş ve bu suretle 3,5 asırlık Artuklu hânedanının tarihi sona ermiştir. 1410 'da Erzincan 'ı Mutahharten 'in oğlu Şeyh Hasan 'ın elinden alan Kara-Yusuf bu emîre şarkî Anadolu 'daki kendisine âit kalelerden birisini vererek, Erzincan 'a sâdık ve vefâkâr kumandanlarından Pîr Ömer 'i vâli nasbetmiştir. Erzincan 'ın zaptı sırasında ümit etmediği bir haber aldı ki, bu eski dostu ve gurbet arkadaşı olan Bagdad hukümdarı Ahmed Celâyir 'in Tebriz 'e girmesi idi. Kara-Koyunlu hukümdarı ahdine vefâ göstermeyen ve üstelik Suriye 'den dönüşünden sonraki hukümdarlığını da kendisinin muvaffakiyetlerine borçlu olduğu Sultan Ahmed 'in bu hareketine son derecede hiddetlenerek, Azerbaycan 'a gelmiş ve onu Tebriz 'den iki konak mesâfedeki Esed köyünde mağlûp ve esir etmiştir (30 ağustos 1410). Hasan Bey Rumlu 'ya göre, Kara-Yusuf Sultan Ahmed 'in elinden, Azerbaycan 'ı — oğlu Pîr Budak 'a, Irak-ı Arab 'ı da — diğer oğlu Şah Muḥammed 'e tefviz ettiğine dâir menşûrlar aldıktan sonra, hayatını bağışlamak istemiş ise de, emîrlerimin ısrarları karşısında katline muvâfakat

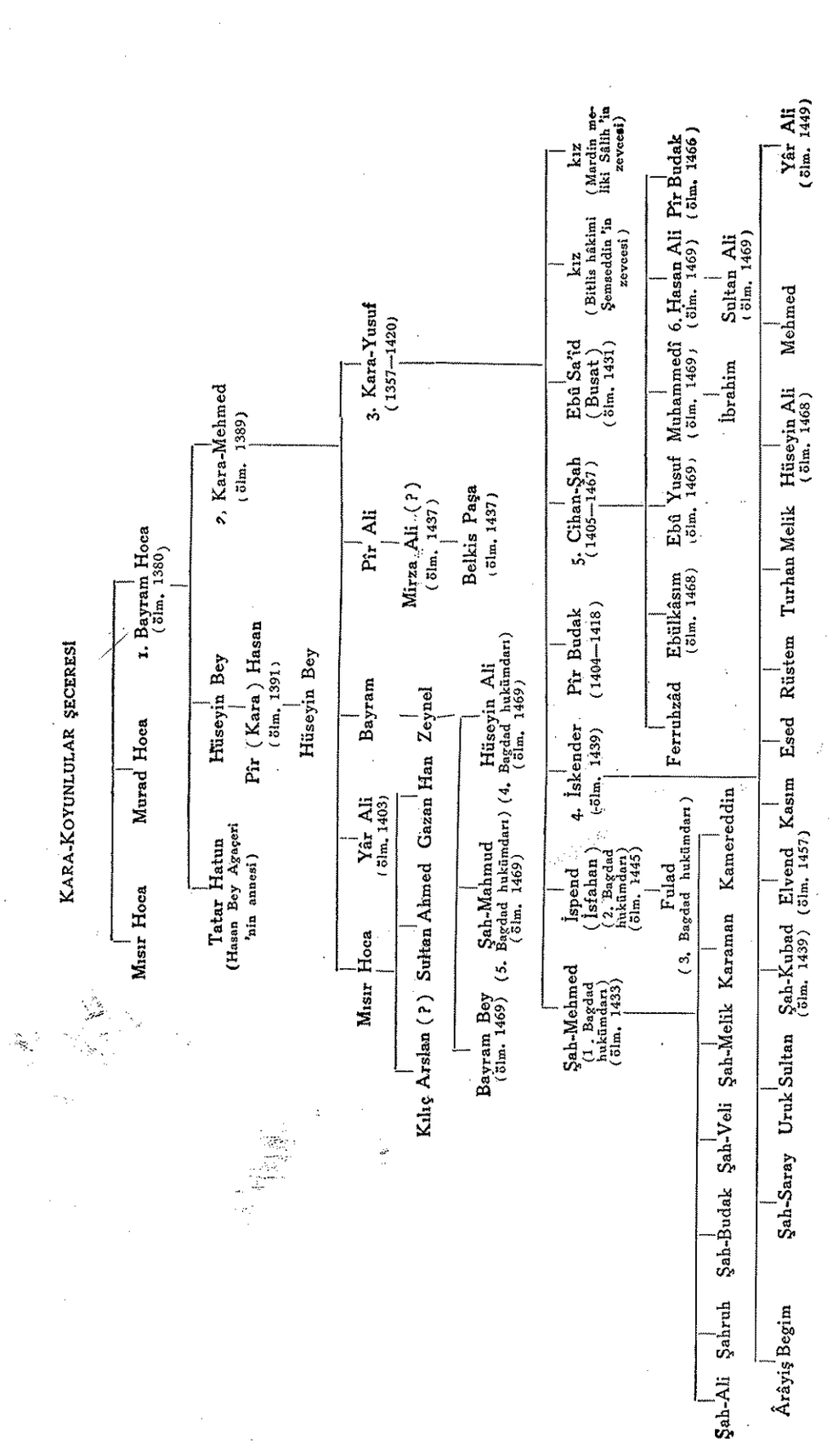

etmiştir. Yine bu sırada, Sultan Ahmed'e yardım için Şirvan hâkimi Şeyh İbrâhîm tarafından gönderilmiş olan ordu da perişan edilmiş ve buna kumanda eden Şirvân-Şâh'ın oğlu esir alınarak, hapsedilmek üzere, Erciş'e yollanmıştır. Bunu müteâkip Kara-Yusuf Irak-ı Arab emîrlerini, oğlu Şah Mehmed ile birlikte, Bagdad'ın fethine göndermiştir.

Ertesi yıl bütün emîrlerini Tebriz'e dâvet eden Kara-Yusuf Sultan Ahmed'in mânevî evlat edindiği oğlu Pîr Budak'ı Ahmed Celâyir'in halefi ilân etmiş ve kendisini de onun vekili telâkkî edip, diğer emîrler ile birlikte, oğluna tâzimde bulunmuştur. Bundan sonra ferman ve menşûrların başına moğul usûlünce: „Sultan Pîr Budak yarlıgıdın Abu'l-Naṣr Yūsuf Bahādır Noyan sözümüz" ibâresi yazılmıştır (Ḥâfiz Abrū, 480b; 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandī, *Maṭla' al-sa'dayn*, nşr. Muḥammed Şafī', Lâhûr, 1946, s. 126). Aynı sene içinde Şah Mehmed Erbil'den ilgarla Bagdad üzerine gelerek, şehre girmiştir (29 nisan). Bagdad'a hâkim olan Şah Mehmed, Celâyir şehzâdelerinin elinde bulunan Irak'taki diğer yerleri de birer-birer zapta başlamıştır. 1412 yılı başında şarkî Anadolu'ya girerek, Çermik'i alıp, Ergani'de Ak-Koyunlu beyi Kara-Yülük Osman'ı, bir daha yenerek, sulhe mecbûr eden Kara-Koyunlu hükümdarı, aynı yılın teşrin II.'inde Şirvān Şāh Şeyh İbrāhîm ve müttefikleri Şeki hâkimi Şeyh İbrāhîm ve gürcü kıralı Köstendil (Kostantin)'e karşı en büyük zaferlerinden birini kazanmıştır. Esir alınan Şeyh İbrāhîm ile kardeşi ve kadısı ağır fidyeler mukabilinde hayatlarını kurtarmışlar ise de, gürcü melikine, bütün aznavurları ile birlikte, aman verilmeyip, derhâl öldürülmüştür.

Ḥâfiz Abrū'ya göre, Kara-Yusuf, 1414'te İsfahan ve Fars'ı yeğeni İskender b. 'Omar Şeyh'in elinden alarak, Horasan'a dönmüş olan Şahruh'a 1415 yılı başında elçi gönderip, Sulṭāniya'nin kendisine âit olmasına mukabil, arz-ı tâzimât edeceğini bildirmiş, lâkin Şahruh bunun ancak oğullarından birini nezdine yolladığı takdirde mümkün olabileceği cevabını vermiştir. Bu cevap üzerine, Kara-Yusuf maksadını silâh ile elde etmeği tercih etmiş ve bunda da muvaffak olmuştur. Bunu müteâkip Kara-Yülük Osman'ın yeniden Mardin'e tecâvüz ettiğini duyan Kara-Yusuf Tebriz'den Âmid'e gelmiş ve Suriye'ye doğru kaçmağa başlayan Ak-Koyunlu beyini tâkip ederek, onu Memlûk toprağındaki Mercidâbık'ta inhizâma uğratarak, ağırlıklarını yağmalamış (20 eylûl 1418) ve Haleb nâibine ilticâya mecbûr etmiştir (İbn Ḥacar, 191a; İbn Taġrîbirdî, VI, 383 v. d.). Muhârebeden sonra Ayıntab'a gelen Kara-Yusuf, burada kısa bir müddet kalarak, geri dönmüş ve Mardin'e muvâsalatında kendisine refâkat etmekte olan oğlu Pîr Budak, ânî olarak, vefat etmiştir (teşrin II.), Kara-Yusuf'un müsâade almadan Memlûk topraklarına ayak basması ve askerlerinin oralarda garetler yapmaları esâsen gergin olan siyâsî münâsebetleri ciddî bir safhaya sokmuş ve hattâ Mısır'da ona karşı harp açmak temâyülleri belirmiş idi (İbn Taġrîbirdî, VI, 410). 1419'da Kara-Yusuf'un Erzincan vâlisi olan Pîr Ömer, Kemah kalesine taarruz ederek, hâkimi bulunan Kara-Yülük Osman'ın oğlu Ya'ḳub'u esir alıp, Tebriz'e göndermiş ve Ak-Koyunlu beyinin muhtemel bir hücûmuna karşı metbûundan yardım istemiş idi. Kara-Koyunlu hukümdarı emîrlerinden bir kısmının kumandasında mühim bir kuvveti ona yardım için yola çıkardığı gibi, kendisi de bir müddetten beri emirlerini dinlememeğe başlamış olan Şah Mehmed'i te'dip etmek maksadı ile, Bagdad'a gitti. İbn Taġrîbirdî'ye göre, Kara-Yusuf, şehri kuşatarak, oğlunu dışarı çıkmağa mecbûr etmiş ve onu tevkif ve mallarını müsâdere ettikten sonra, şehri diğer oğlu İsbahan (İspend)'a vermiştir (VI, 414; krş. İbn Ḥacar, 200a). Fakat bu tâyin keyfiyeti doğru değildir; Şah Mehmed yine Bagdad hâkimi olarak kalmıştır. İran'a dönen Yusuf Bey, Erzincan vâlisi Pîr Ömer'in Kara-Yülük tarafından katledildiğini haber almış ve bu sırada Şahruh kalabalık ordusunun başında üzerine gelmekte olduğu için, amansız hasmına karşı bizzat harekete geçememiş, şehrin muhâfazasına en küçük oğlu Abū Sa'īd'i me'mûr etmiştir. Filhakika Şahruh Ḳazvīn ve Sulṭāniya şehirlerinin teslimi ve kendisini metbû tanıması suretindeki talebinin reddi üzerine, Kara Yusuf'a harp açmış ve 25 ağustos 1420'de pâyitahtı Herat'tan ayrılmış idi. Yine bu esnâdadır ki, Mısır'da da Kara-Yusuf'a karşı belirmiş olan harp arzusu kat'îyet kesbetmiş ve sefer hazırlıklarına bile girişilmiş idi (İbn Taġrîbirdî, VI, 410, 415 v. d.). Lâkin Şahruh'un hareketi bu kararın fi'liyat safhasına intikaline mâni olmuştur. Yusuf Bey, Şahruh'un büyük bir ordu (200.000) ve filler ile üzerine yürüdüğünü duyar-duymaz, derhâl mukabeleye hazırlanmış ve bu esnâda ağır bir surette hastalanmasına rağmen, kendisini bir mahfe içinde taşıttırarak, 50.000 kişilik ordusunun başında Tebriz'den ayrılmış idi. Türkmen ordusunda Tebriz vilâyeti halkından toplanmış piyâde askerleri de var idi ki, İran'da o zamana gelinceye kadar böyle bir usûl mevcût değil idi. Tebriz'in cenûb-i şarkîsindeki Ucan'a iki fersah mesâfede bulunan Sa'īdābād'da

Kara-Yusuf vefat etti (13 teşrin II. 1420). Kara-Yusuf'un beylerbeyisi Emîr Karaman (yahut kısaca Kara) ile kendisine refâkat etmiş olan zevcesi Kadem Paşa onun oğullarından birini hukümdarlık makamına geçirmek istediler. Lâkin bunlardan hiç biri ordugâhta bulunmuyordu. Şah Mehmed — Bagdad'da, İskender — Kerkük'te, İspend — Âdilcavâz'da, Cihan-Şah — Sulṭāniya'de ve Ebû Sa'îd — Erzincan'da idiler.

Türkmenlere hâkim olabilecek bir şehzâdenin o anda bulunmaması sebebi ile Kara-Koyunlu ordusu dağılmış ve ümerânın her birisi kendi başının derdine düşmüştür. Kara-Yusuf'un ölümü Kara-Koyunlu ordusunda o kadar büyük bir perîşanlık husûle getirmiş idi ki, kendilerini zaferden zafere koşturmuş olan bu zâtın hukümdarlara lâyık bir merâsim ile defnedilmesi kimsenin hatırına gelmemiş idi. Vefatının ertesi günü cesedi hemen Tebriz'e nakledilmiş ve oradan Erciş'e götürülerek, ecdâdının merkadi yanına gömülmüştür. (Lâkin mezarı bulunamamıştır; Abdurrahim Şerif, *Ahlat kitâbeleri*, İstanbul, 1932, s. 62). Müneccim-başı (629a, trk. muhtasar trc., III, 151)'ya göre, Kara-Yusuf 65 yaşında vefat etmiştir.

Kara-Koyunlu devletinin asıl müessisi ve şüphesiz en büyük hukümdarı olan Kara-Yusuf, aynı zamanda türk tarihinin de şâyân-ı dikkat simâlarından biridir. Bütün hayatı fâsılasız mücâdeleler için de geçmiş olan bu zât, Ḥâfiz Abrū'ya göre, uzun boylu ve iriyarı bir insan olup, son derecede şecî, kudretli, faâl ve irâde sâhibi idi; aynı zamanda tedbirli, dirâyetli, mert ve cömert bir şahsiyet idi. Hasan Bey Rumlu Kara-Yusuf'un adâlet ile mârûf olduğunu, ülkesinde nizâm ve âsâyişi te'min ettiğini ve zirâatin terakkîsine çalıştığını söyleyerek, onu medheder (27b).

4. İ s k e n d e r (1420—1439). Kara-Yusuf'un vefâtı üzerine, Şahruh Kara-Koyunlular tarafından tahliye olunan Azerbaycan'a girmiş ve kışlamak üzere Karabağ'a gitmiştir. Bu esnâda Kara-Yusuf'un oğullarından İspend, Sa'dlu kabîlesi tarafından hukümdar ilân edilmiş, Erzincan'da bulunan Ebû Sa'îd halk tarafından şehirden çıkarılarak, yerine Mutahharten'in torunu Yâr Ali geçirilmiş ve Cihan-Şah da Bagdad'a ağabeyisi Şah Mehmed'in yanına gitmiş idi. İskender'e gelince, Mardin'e taarruz etmiş olan Kara-Yülük Osman'ın üzerine yürümüş, Nusaybin civarındaki şeyh kendi mevkiinde yapılan kanlı bir savaşta, Kara-koyunlu şehzâdesi âilesinin bu inatçı hasmına karşı ilk muvaffakiyetini kazanmıştır (1421 başlarında). Tâbîlerinden Kara-Yülük Osman'ın mağlûbiyetini haber alan Şahruh, muazzam ordusunun başında Aras'ı geçip, şarkî Anadolu'daki Kara-Koyunlu ülkelerinde bulunan bâzı kaleleri zaptettikten sonra, Eleşkird havâlisindeki Yahşi mevkiinde mevzî alarak, muhârebeye hazırlanmış olan İskender ve İspend mirzalar ile karşılaştı. İki gün devam eden muhârebede (28—29 temmûz, 1420 çarşanba ve perşenbe) Kara-koyunlular, büyük bir kahramanlık ile çarpışarak, kendilerinden en az üç misli fazla olan Şahruh ordusunu hemen mağlûp olacak bir duruma getirmişler ise de, üstün kuvvetler karşısında daha fazla muvaffakiyet gösteremeyerek bozguna uğramışlardır.

İskender bu muhârebede emsalsiz bir şecâat göstererek, kılıcı ile karşısına çıkan fillerin hortumlarını kesmek suretiyle, onlardan bir çoğunu telef etmiştir (Mezoflu Thomas, s. 109; Hasan Bey Rumlu, 29b). İskender ve İspend, savaştan sonra, ecdadlarının Musul ve Mardin arasındaki eski kışlık yurtlarına çekildiler. Şahruh, tezkire sâhibi meşhûr Davlatşāh (Leiden, 1901, s. 390)'ın dediği gibi, Azerbaycan'ın hâkimliğini oğullarına ve büyük ümerâsına teklif etmiş ise de, İskender'den korkularından, bunlardan hiç birisi bu teklifi kabûle yanaşmamıştır. Bu sebepten Şahruh bilmecbûriye, Azerbeycan'ı yine eski sâhiplerine bırakarak, Horasan'a dönmüştür. Bunu tâkiben Tebriz İspend tarafından işgâl edilmiş, fakat Kerkük'te bulunan İskender, sür'atle gelerek, şehri onun elinden almış ve hâkimiyetini Azerbaycan'da te'sis etmiştir. Avnik kalesine çekilen İspend, az bir müddet sonra, Bagdad hâkimi Şāh Mehmed'in yanına giderek, onun hizmetine girmiş ve aşağıda zikrolunacağı üzere, bir kaç yıl sonra, şehri ve Bagdad hâkimliğini onun elinden almıştır. İskender'in ilk saltanat yılları, Şahruh'a arz-ı inkıyat etmiş olan şarkî Anadolu'daki babasının eski metbûları olan kürt hâkimlerini cezâlandırmakla geçmiştir. Bitlis hâkimi emîr Şams al-Dīn'i, bir kısım ümerâsı ile berâber, katleden İskender (krş. *Şaraf-nāma*, s. 449), Van ve Hakkâri meliki Aḥmed b. 'Izz al-Dīn Şīr'i de öldürerek, ülkesini elinden almıştır (Mezoflu Thomas, s. 112—114). Bunu müteâkip İskender'in Delü Ahmed adlı kumandanı, Sulṭāniya civarını yağma edip, ele geçirdiği ganîmetleri Tebriz'e yollamış ise de, hukümdarının yanına mağlûp olarak dönmüştür (*Kitāb Diyārbakrīya*). Müneccim-başı'ya göre, İskender, 1427—1428'de Şirvan'a bir sefer yaptıktan sonra, Sulṭāniya üzerine yürüyüp, Şahruh'un Irak-ı Acem vâlisini mağlûp ve esir alarak, pâyitahtına dönmüştür. Bunu işiten Şahruh, bütün kuvvetlerini toplayarak, Azerbaycan'a yürümüş ve Selmas'ta, 50.000 kişi-

lik ordusu ile, kendini bekleyen İskender ile karşılaşmıştır. Burada iki gün süren (17—18 eylûl 1429 perşembe, cuma) şiddetli bir muhârebede, gerek İskender ve gerek ordusunun sol cenâh kumandanı olan küçük kardeşi Cihan-Şah, yiğitlikler göstermelerine rağmen, Şahruh'a mağlûp olarak, şarkî Anadolu'ya çekildiler. Şahruh, muhârebeden sonra karargâhını kurduğu Karabağ'a gelen Kara-Yusuf'un en küçük oğlu Ebû Sa'îd'e Azerbaycan hâkimliğini tevcih etmiş ve 1430 baharında memleketine dönmüştür. 1431 başlarında, İskender Azerbaycan'a gelmiş ve Türkmenlerin Busat dedikleri Ebû Sa'îd'i yakalayıp, hayatına son vermiştir. Ertesi yıl, idâre ettiği Van bölgesi halkına yaptığı zulümlerden dolayı vâkî şikâyetler üzerine, babası tarafından cezâlandırılacağını anlayan İskender'in oğlu Yâr Ali Şirvan-Şah'a ilticâ etmiş ve onun tarafından Şahruh'a gönderilmiştir. Şahruh, Kara-Koyunlu şehzâdesine ilk önce gâyet iyi muâmele etmiş ise de, pâyitahtı halkının pek yakışıklı bir genç olan türkmen şehzâdesine karşı gösterdiği alâka ve sevgiden hoşlanmayarak, hapsedilmek üzere, Semerkand'a göndermiştir. Bu hâdiseden Şirvan-Şâh Ḥabîb Allâh'a hiddetlenen İskender, 1333—1334'te Şirvan'ı bir kere daha istilâ edip, bol ganîmetler ile, Tebriz'e dönmüştür. Bu esnâda Irak-ı Arab'da da mühim hâdiseler cereyân ediyordu. 1422'den beri ağabeyisi Şah Mehmed'in yanında bulunan İspend, 1425'ten itibâren, ona karşı muhâlefete geçerek, Bagdad etrafındaki nâhiyeleri zapta başlamış ve 1431'de Celâyir hânedanının son âzası olan Hille hâkimi Sultan Ḥusayn b. 'Alā' al-Davla'yi öldürüp, Vâsiṭ taraflarını istilâ ettikten sonra, yaptığı bir gece baskını ile Bagdad'ı almıştır (9 nisan 1433 perşembe). Esir olmaktan güçlükle kurtulabilen Şah Mehmed, bilâhare Bagdad'ı istirdada teşebbüs etmiş ise de, muvaffak olamamış ve İspend'in önünden kaçarken, Ḫânikîn civarındaki Şeyhan mevkiinde Emîr Baba Hacı Hemedânî tarafından öldürülmüş (26 temmûz 1434) ve başı Şahruh'a gönderilmiştir (tafsilât için bk. 'Abbās 'Azzāvî, *Tārîḫ 'Irāḳ*, Bagdad, 1939, III, 88 v.d.).

Şahruh kendisini metbû olarak tanımış olan Şirvan-Şah'ın vâkî istirhâmı üzerine, 1435'te Azerbaycan'a üçüncü ve son seferini yapmıştır. Aynı yılın kışını Rey'de geçirdiği sırada, İskender'in amcası Mısır Hoca'nın oğlu Gazân ile bâzı Kara-Koyunlu beyleri huzûruna geldiler. Şahruh, bunların arzusu üzerine, Van'da bulunan Cihan-Şah'ı yanına çağırmış ve o da maiyetinde Şah Mehmed oğlu Şah Ali ile Ayınlu kabîlesi reisi Bayezid Bey olduğu hâlde, dâvete icâbet etmiştir. Bu vaziyet karşısında, Şahruh'a mukavemetin imkânsızlığını gören İskender, Tebriz'den az evvel Kara-Yülük Osman tarafından hâkimi Pîr Ahmed Bey Duharlu'nun elinden alınmış olan Erzurum'a doğru çekildi. İskender'in kaçacağını evvelden hesaplamış olan Şahruh, Kara-Yülük'e haber gönderip, yolunu kesmesini emretmiş idi. Bu sebeple Kara-Koyunlu hükümdarı, şehrin civarında, kendisininkine çok fâik bir kuvvet ile önüne çıkan Kara-Yülük karşısında şecâat ile dövüşerek, pek çok telefât verdirmek suretiyle âilesinin düşmanı olan bu Ak-Koyunlu beyini ağır bir mağlûbiyete uğrattı; yaralanmış olan Kara-Yülük muhârebeden sonra getirildiği Erzurum'da vefat etti. İskender, tâkipte teallül gösteren Şahruh'un kuvvetleri önünde osmanlı hudûdunu geçip, Tokat'ta Kazova'ya gelmiştir. 1436 kışını Karabağ'da geçiren Şahruh, bahar mevsiminde Ucan'a gelmiş ve burada Cihan-Şah'a al-damgalı nişan ile Azerbaycan ve Arrân ülkelerinin hukümdarlığını verdikten sonra (sûreti için bk. 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandî, *Maṭla' al-sa'dayn*, Fâtih kütüp., nr. 4371, 619a kenârda bir de *Münşaat mecmuası*, Fâtih kütüp., nr. 4012, 466a—b), Horasan'a doğru yola çıkmıştır. Bunu haber alan İskender, osmanlı ülkesinden ayrılarak, 1438 baharında Tebriz'e gelmiş ve az sonra kardeşi Cihan-Şah ile şehrin şimâlindeki Sûfiyân mevkiinde karşılaşmış ve emîrlerinden bir kısmının hiyâneti sebebiyle, yenilenerek, Alıncak kalesine kaçmıştır. İskender burada Cihan-Şah tarafından aylarca süren bir muhâsaraya alınmış bulunduğu esnâda oğlu Şah Kubad tarafından öldürülmüştür (21 nisan 1437). Cihan-Şah, iğfâl ederek, kaleden çıkarmağa muvaffak olduğu Şah Kubad'ı babasının katili sıfatı ile idam ettirmiştir. İskender'in 17 yıl saltanat sürebilmesi de sırf şecâati sâyesinde olmuş ise de, babasının kurmuş olduğu devleti inkişâf ettirememiş ve onun sarsılma ve zayıflamasına mâni olamamıştır.

5. Cihan-Şah (1439—1467). İskender'in ölümü üzerine Cihan-Şah, karşısına diğer bir mâni çıkmaksızın, Irak müstesnâ olmak üzere, bütün Kara-Koyunlu ülkelerinin yegâne hâkimi oldu. Bu hukümdar devrinde Kara-Koyunlu devleti bir imparatorluk mâhiyetini alarak, en parlak devrini yaşamış ve Cihan-Şah'ın ölümü ile de bu parlak devir nihâyet bulmuş ve az sonra Kara-Koyunlu devleti ortadan kalkmıştır.

Cihan-Şah, hukümdarlığının ilk hâricî seferini, Gürcistan üzerine yaparak, muvaffakiyetle neticelendirmiş ve 1444'te bu ülkeye bir kere daha yürümüştür. Ertesi yıl (1445), Bagdad

emîri İspend, 12 yıla yakın bir hâkimlikten sonra, vefat etmiştir (9 mart). Müverrihler arasında bu Kara-Koyunlu şehzâdesi İspend (İsfend)'den başka İsfahan (İsbahan), İspan (İsban) ve hattâ İsfendiyar (Devletşah, *Tazkira*, s. 406) adları ile de zikrolunur. İspend emirliği zamanında hâkimiyetini Basra ve Hüveyze taraflarına da teşmil etmiş idi (tafsilât için bk. 'Abbās 'Azzāvî, *ayn. esr.*, III, 107—123). İspend, tek oğlu Fulad'ın küçük yaşta olmasından dolayı, kendi hizmetinde bulunan yeğeni İskender-oğlu Elvend'in emâret mevkiine geçirilmesini vasiyet etmiş ise de, emîrlerinin ekserisi bu husûsta oğlu Fulad'ı tercih etmişlerdir. Cihan-Şah, buna muhâlif kalarak, kendisine ilticâ eden İspend'in beylerinden bâzılarının teşvikı ile, Bagdad üzerine yürüyüp, 7 aylık bir muhâsaradan sonra, şehri aldı (9 hazîran 1446). 1447'de metbuu Şahruh'un vefatı üzerine, Sultan ve Hakan unvanlarını alan Cihan-Şah, Sulṭāniya ve Ḳazvîn şehirlerini de derhâl zaptetmek suretiyle, bundan fi'len de faydalanmıştır. Cihan-şah, bunu müteâkip kendisine sığınmış olan yeğeni Elvend'i talebi üzerine teslim etmeyen Ak-Koyunluların başı Cihangir'e karşı açtığı harpte, ümit etmediği bir mukavemetle karşılaşarak, kuvvetlerini boşu-boşuna yıprattıktan ve üstelik hiç bir arâzi kazancına nâil olamadıktan sonra, büyük hukümdar Şahruh'un vefatı ile Timurlular arasında baş-gösteren ihtilâf ve münâzaalardan faydalanmasını bilerek, İsfahan ve Fars vilâyetlerini mülküne katmış ve bu muvaffakiyetlerini Kirman'ın fethi ile tamamlamıştır. Kara-Koyunlu hukümdarı hâkimiyetini şark istikametinde genişletmekle meşgûl iken, garpta Ak-Koyunlu âilesi arasında kendisini ve imparatorluğunu mahvedecek olan mühim bir şahsiyet ortaya çıkmış idi. Filhakika Uzun Ḥasan Bey, ağabeyisi Cihangir Mirza'yı emâret mevkiinden atarak, bütün Ak-Koyunlu şehzâde ve beylerini kendisine tâbî kılmış ve kuvvet ve kudretini günden-güne arttırmağa başlamış idi. Cihan-Şah Uzun Ḥasan'ı ezmek için, onun tarafından tazyik edilen birâderi Mardin hâkimi Cihangir'in yardım ricâsından istifâdeye kalkıştı ise de, Rüstem Turhan kumandasındaki ordusu, Mardin civarında Ḥasan Bey tarafından ağır bir bozguna uğratıldı; başta Rüstem Turhan olmak üzere, bir çok güzîde Kara-Koyunlu emîrleri Ak-koyunlulara esir düştü (1457). Cihan-Şah bu bozgundan sonra, Timurlu şehzâdeleri arasındaki husûmet ve münâferet sebebi ile karışıklık içinde bulunan Horasan'ı hâkimiyeti altına almak tasavvurunda da muvaffak olamamış, bilhassa oğlu Ḥasan Ali'nin isyânı sebebiyle, istilâ etmiş olduğu bu ülkeden eli boş olarak dönmüştür. Bir az sonra Fars ve Irak-ı Arab'ı idâresi altında bulunduran diğer oğlu Pîr Budak'ın muhâlefet ve itâatsizliği ile karşılaşan Cihan-Şah oğlunu te'dip edip hayatına son vermiştir; fakat bu onu muvaffakiyetlerinin en kuvvetli desteğinden mahrûm etmiştir. Horasan'dan maada hemen bütün İran, Arrân, Irak ve garbî Anadolu'daki uç bölgelerinin hâkimi olan Cihan-Şah, son seferini Uzun Ḥasan Bey'e karşı yapmış ve bu sefer, bilindiği üzere, kendisinin felâketi ile neticelenmiştir. Ak-Koyunlu beyinin baskınına uğrayan Cihan-Şah (11 teşrin II. 1467 salı), kaçarken öldürülmüş, esir alınan oğlu Muḥammedî ve emîrlerinden bir kısmı da aynı âkıbete mârûz kalmıştır. Bâzı müverrihler (msl. Yaḥyā Ḳazvînî, s. 218), Cihan-Şah'ın 70 yaşında vefat ettiğini yazarlar ise de, 1405'te Mardin'de dünyaya geldiğine göre, ölümü sırasında yaşının 63'ten fazla olmadığı muhakkaktır. Cesedi bilâhare Tebriz'e götürülerek orada yaptırmış olduğu imâretindeki türbesine gömülmüştür (daha fazla bilgi için bk. M. H. Yınanç, mad. CİHAN-ŞAH).

6. Ḥasan Ali (1467—1468). Cihan-Şah'ın katlinden sonra, bir kısım Kara-Koyunlu emîrleri, Makû kalesine gidereḳ, hukümdar yapmak üzere oğlu Ḥasan Ali'yi hapisten çıkardılar. Yine bu esnâda Tebriz'de İskender'in kızları Ârâyiş ve Şahsaray begimler, faâliyete geçerek, kardeşleri Hüseyin Ali'nin saltanatını ilân etmişler ise de, Cihan-şah'ın zevcesi tarafından gönderilen kendi kardeşi Kasım, Hüseyin Ali'yi katl ve her ikisi de şâir olan İskender'in kızlarını hapsederek, şehri ve hazîneyi az sonra gelen Ḥasan Ali'ye teslim etmiştir. Tahta geçer-geçmez Ḥasan Bey'e karşı harp hazırlıklarına başlayan Ḥasan Ali etrafına o kadar kalabalık bir ordu toplamış idi ki, müverrihler 180.000 kişiye maaş (mevâcib) verildiğini yazarlar. Lâkin bu ordu, Ḥasan Ali'nin, babasının emîrlerini istihfaf ile bizzat kendinin Çulî adını verdiği ayak takımından kimseler ile düşüp-kalkmasından ve tahta geçmesinde mühim yardımını gördüğü babasının zevcesi Can Begim ile kardeşlerini öldürtmesi v.s. gibi bir çok kötü hareketlerinden dolayı, Ḥasan Bey'in mıkdarca az kuvvetleri karşısında darma-dağın olmuştur. Ḥasan Ali Berda'a havâlisindeki Karamanlı kabîlesi nezdine kaçmış ve oradan da bu sırada Azerbaycan hudûduna yaklaşmış olan Horasan ve Maveraünnehr hukümdarı Abū Sa'îd'e ilticâ etmiştir. Abū Sa'îd'in az sonra Uzun Ḥasan Bey tarafından mağlûp ve esir edilmesi üzerine, Hemedan havâlisine firâr eden Ḥasan Ali, burada Ak-

Koyunlu tâkip kuvvetleri tarafından yakalanacağı sırada, intihar etmiştir (nisan 1469). Son Kara-Koyunlu hukümdarı olan Hasan Ali aklen malûl ve haris bir insan idi. Cihan-Şah'ın Uzun Hasan tarafından gözlerine mil çekilmiş olan oğlu Ebû Yusuf, Baharlu kabîlesi beylerinin delâleti ile, Fars'ta tutunmak istemiş ise de, muvaffak olamamış ve Ak-Koyunlu şehzâdesi Uğurlu Mehmed'in elinde ölmüştür. Bu suretle Ak-Koyunlular an'anevî düşmanları Kara-Koyunluların siyâsî faâliyetlerine son vermişler ve bütün ülkelerini zaptederek, her tarafta onların yerine kaim olmuşlardır.

Kara-Koyunlular, devlet teşkilâtı husûsunda hemen tamâmiyle Celâyirli ve daha umûmî bir tâbir ile İlhanlı moğul devlet an'ane ve müesseselerine bağlı kalmışlar, hânedan mensûpları kendilerini Celâyir âilesinin halefleri sayarak, noyan, bahadır ve hakan gibi hukümdar unvan ve lekaplarında bile onları taklit etmişlerdir (Kara-Koyunlu devlet teşkilâtı hakkında bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devlet teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 286—312).

Zamanımızdaki bâzı müdekkikler, Kara-Koyunluların şi'î ve hattâ müfrit şi'î oldukları mütâleasında bulunmuşlardır ki, bu mütâlea başlıca eserlerini XVI. asrın sonlarında İran'da yazmış olan şi'î Ḳāżī Nūrullāh Mar'aşī (*Kitāb macālis al-mu'minīn*, Esad Efendi kütüp., nr. 1280, 375a—376a)'nin bütün Kara-Koyunlu hânedanının şi'îliğe muhabbet besledikleri ve Bagdad hâkimi İspend'in şi'îliği açıkça kabûl ettiği ve hattâ on iki imâm nâmına hutbe okutup, para bastırdığı iddiası ile yine aynı asırda Hindistan'da te'lif edilmiş olan *Târîḫ-i Turkmāniya*'deki Kara-Koyunluların şi'î olduklarına dâir sözlerden neş'et etmiştir. Lâkin bu devlet ile muâsır olan kaynaklar ve bunlara dayanan telfikî eserlerde, ki bu ikinciler arasında Yaḥyā Ḳazvînî, Ġaffārî ve Ḥasan Rumlu gibi Safevîler zamanında İran'da yazılmış olan eserler de vardır, paralarında ilk dört halifenin adları bulunan Kara-Koyunlu hukümdarları hakkında böyle bir kayda rastgelinmez. Esâsen *Târîḫ-i Turkmāniya* müellifinin bizce mâlûm olan me'hazlarında da bu husûs ile alâkalı bir söz mevcut değildir. Kara-Koyunlulara dâhil bâzı kabîlelerin, öteden beri, kendi anlayışlarına göre, şi'îlik akîdeleri taşıdıklarını söylemek mümkün ise de, fars, arap ve türk müverrihlerince bu mezhebe karşı temâyülleri ile tanınmamış olan bu hânedana şi'îlik tarihinde yer vermek her hâlde doğru olmasa gerek.

Bugün Erciş, Âdilcavâz, Ahlat ve Avnik'te bulunan ve hattâ Erzurum'un diğer mıntakaları ile Erzincan da da görüldüğü haber verilen ve mezar taşı olarak kullanıldığı bildirilen koyun (koç) heykellerinin (bâzıları hakkında bk. Abdürrahim Şerif, *Ahlat kitâbeleri*, s. 15, 16, 68; ayn. mll., *Erzurum tarihi*, İstanbul, 1936, s. 231—232; İbrâhim Kafesoğlu, *Ahlat ve çevresindeki tetkik seyahati raporu*, *Tarih Dergisi*, Edebiyat Fakültesi, I, 182, 186) Kara-Koyunlular ile alâkalı olduğu düşünülebilir. Oldukça san'atkârâne bir surette yapılmış olan bu koyun heykellerinin ne gibi bir inanç ile mezar taşları olarak kullanıldığı meselesi tetkike değer ve çok dikkate şâyan bir meseledir.

Bibliyografya:— Kara-Koyunlulardan yalnız Cihan-Şah'a âit kitâbelerin Tebriz'de bulunduğu bilinmektedir.— Meskûkât için bk. Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu* (İstanbul, 1321), IV, 446—470. — Cihan-Şah'ın Tebriz'deki hayrâtına dâir vakfiyelerin suretleri için bk. Süleymâniye, Esad Efendi kütüp., nr. 3340, 4a v.d.; yine aynı hukümdarın bir temliknâmesi neşredilmiştir (*Arşiv kılavuzu*, İstanbul, 1940, II, vesika XVI). — Siyâsî muharrerât için bk. *Münşaât* (Fâtih kütüp., nr. 4012); *Hüsâmeddin Efendi mecmuası* (Esad Efendi kütüp., nr. 3673, 59b—66a; *Münşaât* (aynı kütüp., nr. 3333, 33b, 36a, 43b, 45a); *Münşeât* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 4031, 3b—7b). Farsça kaynaklar için bk. Ḥâfiẓ Abrū, *Zubdat al-tavārîḫ*, Fâtih kütüp., nr. 4371; *Ẕayl-i cāmi' al-tavārîḫ-i Raşîdî* (nşr. H. Bayānī), Tahran, 1317; 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandī, *Maṭla' al-sadayn* (Esad Efendi kütüp., nr. 2125, Fâtih kütüp., nr. 4371); Abū Bakr Ṭahrānī, *Kitāb-i Diyārbakrîya*; Ḫvāndmīr, *Ḥabîb al-siyar* (Bombay, 1284); 'Azīz Astarābādī, *Bazm u razm* (İstanbul, 1928); Faẓl Allāh b. Rūzbihān, *Târîḫ-i 'ālam-ārāy-i Amînî* (Fâtih kütüp., nr. 4431, 92a—95b); Yaḥyā Ḳazvînī, *Lubb al-tavārîḫ* (Tahran, 1314), s. 211—218; Ġaffārī, *Cihān-ārā* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2397, 159a — 161b); Muṣliḥ al-Dīn Lārī, *Mir'āt al-advār* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3156); Mu'în al-Dîn İsfizārī, *Ravżāt al-cannāt* (Üniversite kütüp., nr. F 698); Şaraf Ḫān, *Şaraf-nāma* (Kahire, 1930), s. 216, 489, 493—497, 504—505; *Târîḫ-i Sulṭān Muḥammed Ḫuḍbşāhî* (Paris, Bibl. Nat., Suppl. pers., nr. 174, var. 1—20). — Arapça kaynaklar için bk. İbn al-Furāt, *Târîḫ* (Beyrut, 1936—1939); İbn Dokmaḳ, *al-Cavhar al-ṣamîn* (Ayasofya kütüp., nr. 3172, s. 181, 182, 183); İbn 'Arabşāh, *'Aca'ib al-maḳdūr* (Kahire, 1285); Maḳrīzī, *Kitāb al-sulūk* (Fâtih kütüp., nr. 4385); İbn Ḳāżī Şuḥba, *Ẕayl duval islām* (Paris, Bibl. Nat., nr. 1599); ayn. mll., *Ḥavādiṯ al-duhūr* (nşr. Popper), Berkeley, 1930—1932; İbn Bahādur, *Macmū'a fî tavārîḫ turkmān* ve İbn Ācā, *Târîḫ Yaşbak* (aynı cildde, Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 3057); Muṣṭafā Canābī, *al-'Aylam al-zāḥir* (Süleymâniye, Reisülküttap Mustafa Efendi kütüp., nr. 608, 475b—477b); Münecim-başı, *Cāmi' al-duval* (Esad Efendi kütüp., nr. 2103, 628b—630a ve trk. muhtasar trc. İstanbul, 1285; III, 149—154); İbn Taġrîbirdî, *al-Manhal al-ṣāfî* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 2428—2429); al-Saḫāvî, *al-Żav' al-lāmi'* (Kahire, 1353—1355). — Türkçe eserler için bk. Âlî, *Kunh al-aḫbār* (İstanbul), III, 3. kısım, s. 33—38; Muḥammed b. Mu'ammed, *Nuẓbat al-tavārîḫ va-'l-aḫbār* (İstanbul, 1276), s. 44; Âşık Paşa-zâde, *Tavārîḫ-i al-i 'Oşmān* (İstanbul, 1332), s. 246 v. d., 249; Neşrî, *Cihannümâ* (Ankara, 1949), s. 332, 334; Ferdî, *Mardin mülûk-i Artukîye tarihi* (nşr. Ali Emîrî), İstanbul, 1331, s. 55 v. d., 61, 67 v. d.; Thomas de Medzoph, *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schach-Rokh* . . . (nşr. F. Nève), Bruxelles, 1860; Klavijo, trk. trc. *Kadis'ten Semerkand'e seyahat*, s. 115, 116, 118, 119. — Tetkikler için bk. 'Abbās 'Azzāvī, *Târîḫ al-'Irāḳ* (Bagdad, 1357), III. cild: *al-Ḥukūmāt al-turkmānîya* (burada Kara-Koyunlu tarihi için mühim bir kaynak olan 'Abd Allāh b. Fatḥ-Allāh Bagdādī (ölm. XV. asrın sonlarında)'nin *Târîḫ al-Ġiyāṣî*'sindeki mâlûmat aynen alınmıştır); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu devletleri* (İstanbul, 1937), s. 58—62, 74—76.

(FARUK SÜMER.)

KARA-KUM. ḲARA-ḲUM, Türkistan'da, biri Hazer denizi ile Amu-Derya arasında — „büyük" Kara-Kum, öteki de, Sır-Derya'nın şimâlinde — „küçük" Kara-Kum olmak üzere, issız ve çorak iki kum çölünün adıdır.

1. Büyük Kara-Kum, 37°—42° şimâl arzı ile 55°—65° şark tûlleri (Green.) arasında, takriben 400.000 km.², müselles şeklinde geniş bir sâha olup, tabi'î hudûdunu şimâl-i şarkîde Amu-Derya mecrâsı ile cenûb-i garbîdeki Teke-Türkmen dağları teşkil eder. Çöl, şimâlde Amu-Derya deltası ve Üst-Urt yüksek düzlüğü, cenûb-i şarkîde de Merv mâmûr bölgesi ile çevrilmiştir. Kara-kum, cenûptan şimâle doğru, üç bölgeye ayrılır: dağ eteklerinde başlayan ve düzlükten ibâret olan birinci bölge şimâle doğru meyilli olup, Amu-Derya, Murgab ve Tican ırmakları ve Köpet Dağ'dan akan bir çok çaylar ile sulanmaktadır. Bu bölgede zengin yer altı su hazînesi vücûda getiren akar-suların cereyânı ile teşekkül eden ve çölün büyük bir sâhasını içine alan ikinci bölge, hey'et-i umûmiyesi ile, garba, eski Ḫvārizm Özboy'u ırmağı yatağına doğru meyillidir; akar-su yokluğundan ve yağmur azlığından, rüzgârlar ile tahrik olunan kumlar burada bir takım sırtlar ve tepeler vücûda getirirler. Irmaklardan sızan suların tuzlulaştığı bu bölgede kuyuların ve yağmurdan hâsıl olan su birikintilerinin iktisâdî ehemmiyeti çok büyüktür. Kumlar ile çevrilmiş ve „takır" denilen kil sâhalarda, birbirinden 20—30, bâzan da 100 km. mesâfelerde olan bu kuyular çok derin olduğu gibi suları da ekseriyâ acıdır. Şimâlde, 60—80 m. derinlikte çukurlar ile nihâyet bulan ikinci bölgeden sonra, Unguz-ötesi yüksek düzlüğü başlar. Şimâle doğru Hive vâdisine inen ve Üst-Urt ile birleşen bu yüksek düzlüğün şark kısmı kumluk, garp kısmı ise, çakıllık ve taşlıktır.

Kum sırtları arasında muhtelif genişlikte, takır ve şor olmak üzere, iki türlü çukurlar vardır. İlk baharda su ile dolan takırlar bir müddet sonra çamur, yazın ise, kuruyarak çatlaklar haline gelir. Buralarda mahdut mıkdarda kamış ve çalılardan başka nebat bulunmaz. Karakum çölündeki çukurların en büyüklerini teşkil eden Unguz Özboy'u çukuru ve Ḫvārizm Özboy'u yatağı üzerindeki Sarıkamış çukurlarından her biri 20.000 km.² birer sâha teşkil eder.

Jeolojik tasnife göre, kara, deniz ve dere kumu cinsinden olan kumlar, hareketsiz, az hareketli ve seyyar olmak üzere, üç kısma ayrılır ve vücûda getirdikleri sırt, tepe ve dalgalı düzlüklerin şekillerine göre, 5 türlü manzara arzeder. Burğan (Barhan) denilen ve bilhassa şark tarafında bulunan seyyar kum tepeleri, rüzgâra uyarak, cenûba ve cenûb-i şarkîye doğru ağır-ağır bir hareket hâli gösterir. 15—35 kadem irtifaında ve rüzgâra karşı 6°—17°, mukabil taraf ise, 30°—40° meyilli olan bu burganların, yamaçları çıplak olup, vâdilerinde bâzan *saksaul* denilen sahrâlara mahsûs çalılara rastlanır. Burganları kat'eden kurumuş su mecrâları nebat bakımından bir az zengincedir. Çölün bilhassa garp ve şark taraflarında hâkim olan kabarık kum tepeleri nisbeten daha katı kumlardan ibâret olup, aralarında burganlara da tesâdüf edilir. Burada saksauldan başka, plin ve ılgın gibi, nebatlar da vardır. Kara-Kum'un cenûb-i şarkî bölgesindeki büyük bir sâha hafifçe dalgalı kumsal ve düz bir boz-kırdan ibârettir. Burası ilk baharda (mart ve nisan aylarında) zarif bir ot ve çiçek tabakası ile örtülüdür·

Bu çölün adı Kara-Kum olmasına rağmen, nisanın ortalarından itibâren, otlar kuruyunca, boz-kırın kumları hakikaten boz ve sarımtrak bir renk alır. Kara-Kum'un orta bölgelerinde ise, birbirine muvâzî sıralar hâlinde uzun kum sırtları hâkimdir. Aralarındaki mesâfe 30—40 m. olan bu sırtlar, nebat bakımından, daha zengindir. Saksaul çalısı burada küçük bir ağaç hâlinde yükselmektedir. Balhan körfezi ile Etrek ırmağı arasındaki Hazer denizi kıyılarında, 5—10 m. irtifaındaki gayr-i sâbit ve uçar kumlardan teşekkül eden sâhil eksibeleri ise, her türlü nebattan mahrûmdur.

Kara-kum, tabiat ve iklim bakımından olduğu gibi, nüfus bakımından da çok fakirdir. Ortalama hesapla her 2 km.^{2} murabbaına bir kişi isâbet etmektedir. Tamâmiyle türkmenlerden ibâret olan ahâli, bilhassa müsâit yerlerde toplanmış ise de, çölün en ıssız bölgelerinde de türkmenlere rastlanır. Amu-Derya, Murgab, Tican ve başka vâdilerindeki zirâat hayatı istisnâ edilirse, çöldeki ahâli münhasıran koyun ve deve sürüleri beslemekle iştigâl eder. Çölün ıssız vâdilerinde yer değiştirilirken, kuyuların bulunduğu mahaller birer konak vazifesi görürler. Türkmenler bu çölde vaktiyle rus istilâsına karşı şiddetle mukavemet göstermiş ve onlara büyük zâyiat verdirmişlerdi. Kızıl rusların 1919'da vukû bulan istilâları üzerine, Hive'nin son hukümdarı Cunayd Han, kuvvetleri ile berâber, Kara-Kum çölüne çekilmiş, buradan bolşeviklere karsı 1927 senesine kadar akınlar yapmış ve 1928 eylûlüne kadar burada tutunabilmiş idi. Osmanlı devletinin harbiye nâzırı ve baş-kumandanı Enver Paşa dahi, Türkistan'daki faâliyeti sıralarında, Kara-kum'a çekilmek teşebbüsünde bulunmuş idi.

Gerek tarihî kaynaklardan, gerekse hafriyât neticesinde elde edilen eserlerden Karakum'un, milâddan çok daha önceki zamanlardan itibâren, mâmûr ve kalabalık bir sâha olduğu anlaşılmaktadır. Çölün cenûp bölgesinde, Aşkâbâd şehrinin yanındaki Anau harâbelerinde yapılan hafriyât burada milâddan önce 4500, başka bir tahmine göre, 9000 yıllarında bir medeniyet mevcut olduğunu meydana çıkarmıştır (krş. R. Pumkelly ve H. Schmidt, *Exploration in Turkestan*, Washington, 1908). Uzak şark, Hindistan ve yakın şarkın o devirdeki medeniyetleri arasında bir vâsıta ve yahut onların ilk başlangıç merkezi sayılan bu medeniyet, Kara-Kum'un her zaman ıssız ve çorak kum çölünden ibâret olmadığını göstermiştir. Bu sâhadaki medenî hayat ve faâliyet Amu-Derya'nın zaman-zaman mecrâ değiştirmesi ile sıkı surette ilgilidir. Amu-Derya, Kök-türklerden daha evvel, onlar devrinde ve onlardan sonra, X. asra kadar, Kara-Kum çölünü şarktan garba doğru kat'ederek, Unguz Özboyu yatağı ile, Hazer denizine akmakta iken, X.—XII. asırlarda yalnız Aral gölüne akmağa başlamıştır. 1221 tarihinden itibâren ise, Amu-Derya'nın sol kolu, Aral'ın cenûp sâhilinden cenûb-i garbîye dönmüş ve Sarıkamış çukurunu doldurarak, Ḫvârizm Özboy'u yatağı ile, yine Hazer denizine dökülmüştür. 1221'den 1573 yılına kadar, 350 yıl devam eden bu devirde, Amu-Derya Kara-Kum üzerinden 800 km.'lik bir mesâfe kat'ederek, küçük ve büyük Balhan dağları arasından, Hazer denizindeki Balhan körfezine akmıştır. Daha en kadîm devirlerde, seyr-i sefâine müsâit olan Özboy orta Asya ile Kafkasya ve yakın şark memleketleri arasında ticârî ve medenî münâsebetlerin inkişâfına yardım eden bir su-yolu teşkil ediyordu. Bu sâyede Kara-Kum'un medenî çehresi tamâmiyle değişmiş idi. Amu-Derya ve Özboy üzerinde ve onlardan açılan kanal sâhillerinde medenî şehirler te'sis olunmuş idi. XVI. asrın ikinci yarısından sonra ise bu bölgede tabiat ve iklimin yarattığı bir fakru sefâlet meydana geldi, Amu-Derya Ḫvârizm'in pâyitahtı olan Ürgenç'i sulayan sol kolunu kat'îyen beslemez oldu ve bütün suları yeniden Aral gölüne akmağa başladı. Bunun neticesi olarak, Ḫvârizm Özboy'u vâdisindeki ahâli dağıldı, hayat söndü, mâmûreler virâneye döndü. Yeni pâyitaht olarak, Hive şehri ve Amu-Derya deltasında başka yeni şehirler vücûda geldi. Eserini 1578'de yazmış olan osmanlı seyyahlarından Seyfi Çelebî (krş. *Seyahatnâme*, Paris nüshası, Suppl. Turc., nr. 1136) kendi zamanında vukû bulduğunu tasrih ettiği bu felâketi Allahın ḫvârizmlilere gazabı diye izah eder. İngiliz tüccarı Jenkinson'un 1557'de ziyâret etmiş olduğu Özboy vâdisinolarak Vezîr şehri ahâlisi 1681'de yurtlarını terketmek istırarında kaldılar. Şibanlılardan Anuşa, bunlar için Hive vâdisinde Şahâbâd ve Çagatay gibi, yeni şehirler inşâ ettirdi ve her iki şehir yanında Amu-Derya'dan kanallar çıkardı. Kara-Kum X.—XII. asırlarda olduğu gibi, ıssız ve çorak bir çöl hâline geldi.

XVIII. asrın başında, Kafkasya ve Türkistan üzerinden Hindistan'a kolay bir yol arayan rus çarı Petro I. Özboy'a yakın bir alâka göstermeğe başladı. Amu-Derya'nın yeniden Özboy yatağına akıtılabileceği hakkında türkmenlerden aldığı mâlûmâta dayanarak, 1716 tarihli bir emirnâme ile, bir set inşâsı suretiyle, Amu-Derya'nın yeniden Hazer'e akıtılmasını emretti. O zaman akim kalan bu teşebbüs, rus hukûmeti tarafından XIX. asırda yeniden ele alındı. Kara-Kum, Özboy yatağı, Amu-Derya ve Aral bir çok rus

âlimleri tarafından tetkik edildi. 1879—1883 yıllarında general A. İ. Gluḫovskiy riyâsetindeki bir seferî hey'et, Kara-Kum, Amu-Derya ve Özboy mecrâlarını tetkik ederek, bir proje hazırladı. Bu projeye göre, inşâ edilecek setler vâsısası ile Amu-Derya yeniden Özboy yatağına akıtılabilecek ve bu suretle Kara-kum üzerinden Amu-Derya mebdeine doğru, eski tarihî su-yolu ihyâ edilerek, bu sâyede Karakum sahrâsı yeniden canlanmış olacaktı. Sovet Rusya Türkistan'ı işgâl ettikten sonra, Kara-Kum'un canlandırılması meselesi yeniden ele alındı. Türkistan'da silâhlı millî mukavemetin nihâyete ermesi üzerine başlayan faâliyet devrinde burada çalışan alman mühendislerinden W. W. Zinserling (*Oroşeniye na Amudar'i*, Moskova, 1927, s. 550—557)'in vardığı neticelere göre: sâniyede 1.000 sajın^3 (997, 813 m.^{3}) su akıtıldığı takdirde Sarıkamış çukuru 9 yılda dolacak ve bu suretle düuzanın en büyük su mahzeni hâline gelecektir. Bunun neticesinde burada 382.200, sathı düşecek olan Aral gölü sâhillerinde 327.600 ve Özboy'un Hazer'e akıtılması sâyesinde de Karakum'un orta kısmında 578.700 hektar münbit arâzi elde edilebilecekti. Amu-Derya ile Aral'ı Hazer denizine bağlayacak olan Özboy'un seyr-i sefâine müsâit bir hâle gelmesi ise, W. W. Zinserling'e göre, aynı uzunluktaki bir demir yolu inşâsından 4 — 5 defa ucuza mâl olacaktı.

Bütün bu tetkiklere dayanan sovet hukûmeti, ikinci dünya savaşından sonra, Karakum'da fi'len işe girişti. 1950 yılının başlarında Türkmenistan'ın devlet büdcesi görüşülürken ve ondan bir müddet sonra da sovetler birliği ilimler akademisinin Türkmenistan'da bir şûbe açmasına karar verildiği zaman Kara-kum'u kat'edecek „büyük Türkmenistan kanalı" dahi bahis mevzuu oldu (krş. *Bol'shiy raboçiy*, Bakû, 1951, sayı 51). Verilen raporlara göre kanalın haritası yapılmış ve Amu-Derya'nın aşağı mecrâsı üzerinde üç bend ve hidroelektrik istasyonu inşâsına başlanmış olduğu gibi, Özboy yatağının da derinleştirilip-genişletilmesine başlanmıştır. Tahya-Taş, Kazancık ve Sultan Üveys dağı civârında yapılmakta olan bu istasyonlar, Sarıkamış çukurunu doldurmadan, Amu-Derya'yı Özboy yatağına akıtabilecekti. Daha şimdiden Özboy yatağı üzerinde, her 30—40 km. de bir meskûn mahallin kurulduğu ve bu mahaller arasında otomobil yolları yapıldığı görülmektedir (bk. *Pravda*, 28.IX.1952).

Kara-Kum'daki imâr faâliyetinin ikinci bir sâhasını da Kalif ve Unguz özboylarının eski tarihî yatakları teşkil etmektedir. Daha Bîrûnî, Amu-Derya'nın çok eski zamanlarda, Kerki ve Kalif arasında, Kara-Kum çölü üzerinden garba akarak, Balhan dağları yakınında Hazer'e döküldüğüne dâir rivâyetlerden bahsetmiş idi. Bîrûnî, Batlamyus'un eserinde adı geçen Oxus ırmağının işte bu Kalif Özboyu olduğunu kabûl ediyordu. 1928'de, Kerki ve Kalif arasındaki Bassaga kanalı vâsıtası ile, Amu-Derya'nın bu eski yatağa akıtılmasına başlanmış ve son 12 yıl zarfında bu istikamette 50 km. mesâfe kat'eden ırmak, Kara-kum'un cenûb-i şarkî bölgesindeki büyük bir sâhayı imâr etmiştir (*Turkmenevedeniye*, Aşkâbâd, 1931, V, sayı 10—12, s. 25; *Pravda*, 19. IX. 1940).

İlk defa olarak Kaulbars (*Zapiski rus. geograf. obşçestva*, 1886, IX) tarafından Çarcuy [b. bk.] civarında Amu-Derya'dan ayrıldığı ileri sürülmüş olan Unguz Özboy'u yatağının tetkiki için de Sovetler birliği ilimler akademisi, 1930'da, Kara-Kum'a ilmî bir hey'et göndermiş idi (*Trudı Karakumskoy ekspeditsii*, Leningrad, 1934, IV, 135). Kara-Kum'un şimâl ve şimâl-i garbîsi ile cenûb-i şarkîsinde bu sulama faâliyeti devam ederken, bu çölün bilhassa dağlara yakın mahallerindeki mâdenler de işletilmeğe başlanmıştır. Aşkâbâd'ın 250 km. şimâlinde, mevcûdiyeti çoktan mâlûm olan zengin kükürt mâdenlerinin bulunduğu yerde, ocaklar, imalâthâne ve onlara bağlı bir mâden kasabası meydana gelmiştir. Burası, şimdilik, Kara-Kum'un yegâne sanâyî merkezidir. Mâden ocakları ile Aşkâbâd arasında otomobil nakliyâtı te'sis olunmuştur. Karakum'u, şimâlden cenûba doğru kat'eden ve Hive ile Ahalteke vâdilerini birbirine bağlayan eski kervan yolundan başka, Hazer denizi sâhilindeki Kızılsu'dan başlayan demir yolu da cenûp ve cenûb-i şarkîden bu çölü sarmaktadır.

2. Küçük Kara-Kum, Aral gölünün şimâl-i şarkî sâhilinde, Sır-Derya'nın aşağı mecrâsı ile Çalkar-Teñiz ve Çubar-Teñiz gölleri arasında, uzunluğu 375, eni 140 km. ve takriben 200 m. kadar yükselen düzlükten ibâret bir kum çölüdür. Arâzinin umûmî manzarası yeknasaktır. Midye ve istiridye kabîlinden deniz hayvanlarına âit kabuklar ile dolu olan kum nebatlar ile kısmen sâbit hâle gelmiş, kısmen de 8—10 m. yüksekliğinde tepe sıraları ve hendek gibi çukurları hâvî burganlar (barhanlar) hâlinde toplanmıştır. Kumların şarkında boz-kır başlar. Küçük Kara-Kum'da bir çok tuzlu göl ve çamurluklar vardır. Yer-altı suyu, derin değil ise de, muhtelif nisbetlerde tuzludur. Çölün bâzı taraflarında hayvanâtı besleyecek kadar ot ve çalılar bittiğinden, Kazak türkleri burasını bir otlak olarak kullanırlar. Cuvaynî

'nin *Tārīḫ-i cihānguşā*'sında zikredilen Kara-kum, eserin nâşirine göre, Küçük Kara-Kum'dur (krş. Mirza Muḥammed Ḳazvīnī, *GMS*, XVI/I, 69 v. d., XVI/II, 101 v. d.) W. Barthold (*EI*, II, 794)'a göre, yazmalardaki hâşiyelere emniyet edilemez.

Bibliyografya: Metinde adı geçen eserlerden başka bk. bir de W. Barthold, *Svedeniya ob Aralskom more i nizoviyaḫ Amudar'i* (Taşkent, 1902); ayn. mll., *Istoriya oroşeniya Türkestana* (Petersburg, 1914): ayn. mll., *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927), s. 150 v. d., 216 ve tür. yer.; ayn. mll., *Aral gölü* (*İA*, I, 551 v. d.); ayn. mll., *Balḫan* (*İA*, II, 277 v. d.); Zeki Velidi Togan, *Bugünkü türk ili* (*Türkistan*), İstanbul, 1942—1947, I, 2, 15 v. d., 21 v. d. 73, 108 v. d., 155, 178, 181, 183, 183, 199, 260, 436, 470, 473, 582, 614; ayn. mll., *Amu-Derya* (*İA*, I, 419—426); ayn. mll., *Umûmî türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), I, 8 v. d.; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1314), V, 3642; A. Eristov, *Istoriçeskiy oçerk...* (Tiflis, 1871), II; *Entsiklopeçeskiy Slovar* (nşr. F. A. Brokhauz - I. A. Efron), Petersburg, 1895, XIV, 438 v. d.; A. V. Kaulbars, *Drevneyşiye rusla Amu-Dar'i* (*Zapiski rus. geogr. obşçeslva*, Petersburg, 1887, XVIII, cüz 4); A. M. Konşin, *Razyasneniye k voprosu o drevnem teçenii Amu-Dar'i* (*Zap. rus. geogr. obş.*, Petersburg, 1897, XXXIII, cüz I); V. A. Obruçev, *Zakaspiyskaya nizmennost* (*Zap. rus. geogr. obş.*, Petersburg, 1890, XX, cüz 3); S. Neustruyev, *K voprosu o proisḫojdenii priaralskiḫ Kara-Kumov i drugiḫ bugristiḫ peskov Turkestana* (Petersburg, 1915); Franz Mahatschek, *Landeskunde von Russisch-Turkestan* (Stuttgart, 1921), s. 15 v. d., 285 ve fihrist; V. A. Dubinskiy, *Pesçanaya pustıniya. Yugovostoçnıye Kara-Kumı* (Leningrad, 1928); *Sernaya problema v Turkestane* (Leningrad, 1926 ve 1928), cüz I, 2; *Kara-Kumı* mecm. (Leningrad, 1930, 1932, 1934), I—IV. (MİRZA BALA.)

KARAKUŞ. ḲARĀḲŪŞ (? — 1201), BAHĀʾ AL-DĪN B. ʿABD ALLĀH AL-ASADĪ AL-RŪMĪ AL-MALIKĪ AL-NĀṢIRĪ, anadolulu olup, Asad al-Dīn Şīrkūh'un kölesidir ve al-Malik al-Nāṣir Yūsuf (Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī)'un maiyetinde çalışmıştır. Hadım idi. Efendisi Şīrkūh tarafından azâd edilerek, emîr tâyin olundu. Şīrkūh'un ölümünden (564=1169) evvel de haylı nufûz kazanmış bulunuyordu. Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'nin halife al-ʿĀżid tarafından vezîr tâyin edilmesi onun ile kadı ʿĪsā al-Ḥakkārī sâyesinde olmuştur. Saray nâzırı Ḥādim Mu'taman al-Ḫilāfa'nin, efendisi al-ʿĀżid'in ölümünü müteâkip, çıkardığı isyân muvaffakiyetle bastırılınca, Karakuş saray nâzırı oldu. Bu sıfatla müteveffâ halifenin âilesine nezâret etmekle mükellef idi ve söylenildiğine göre, bu vazifeyi büyük bir şiddetle îfâ etti. Halife, âilesinin çoğalmasına mâni olmak için, erkekleri kadınlardan ayırdı. Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī kendisine Kahire etrafına bir kale inşâsını ve Kahire ile Fusṭāṭ'ı birleştirecek şekilde, sûrları genişletmesini emretti. Daha sonraları Akkâ'yı tahkim ve müdâfaa etmek vazifesi yine onun uhdesine verildi. Şehir, bir buçuk sene süren bir muhârebeden sonra, 587 (1191)'de düşünce, Karakuş da esir oldu. Bir kaç ay sonra Ṣalāḥ al-Dīn, 20.000 dinar gibi, büyük bir fidye vermek suretiyle, onu esâretten kurtardı. Karakuş, Ṣalāḥ al-Dīn'in ölümünden (589=1193) sonra, oğlu al-Malik al-ʿAzīz ʿOsmān'ın hizmetine girdi ve sultanın Mısır'dan ayrıldığı vakitlerde ona nâiplik yaptı. Sultan ölümünün yaklaştığını hissedince (595=1198), oğlu al-Malik al-Manṣūr'u kendisine halef gösterdi ve Karakuş'u da nâip tâyin etti. Genç sultan, babasının bu arzusunu yerine getirerek, Karakuş'u, haylı ihtiyar olmasına rağmen, atabeyliğe getirdi. Karakuş bu vazifede pek az bulundu. Zîra emîrlerin bir çoğu ile vezîr İbn Mammātī kendisinin, her hâlde pek yaşlı olduğu için, idâreden âciz olduğuna karar verdiler.

Karakuş'u bu sıfata en ziyâde lâyık sayan taraftarları, Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'nin müşâviri al-Ḳāżī al-Fāżil [b. bk.]'a mürâcaat ettiler. Fakat siyâsî hayattan artık çekilmiş olan bu zât işe karışmak istemedi. Nihâyet emîrler al-Manṣūr'un amcası al-Malik al-Afżal'i niyâbete dâvet ettiler. Bu devirden sonra Karakuş'tan yalnız bir defa bahsedilir. O da 596 (1200)'da iktidar mevkiini eline geçiren sultan al-ʿĀdil'in iki yeğenini Karakuş'un evinde hapsettirmesi dolayısı iledir. Karakuş bir sene sonra vefat etmiştir. ʿİmād al-Dīn al-Kātib al-İṣfahānī gibi, muâsırı olan müellifler ile al-Maḳrīzī, İbn Taġrībirdī ve daha sonraları yetişen müellifler Karakuş'tan takdirle bahis ve bilhassa onun muazzam imâr faâliyetini medhederler. Yukarıda bahsi geçen inşaâttan maada, kendi evi, hipodromu ve Gizeh civârında, Memphis ehramlarındaki taşlar ile yaptırdığı köprü zikre şâyândır.

Bu devirde ahmaklığın müşahhas timsâli olarak şöhret kazanmış bir „Karakuş" vardır. *Kitāb al-fāşūş fī aḥkām Ḳarāḳūş* adındaki eserde bir çok saçma hukümler anlatılır. Kâtib Çelebî'ye nazaran, bu eserin müellifi yukarıda adı geçen İbn Mammātī'dir.

Casanova (bk. *bibliyografya*), Karakuş hakkındaki mufassal tetkikinde üç yazmadan bahseder; 1. *Kitāb al-fāşūş*'tan seçme parçaları ihtivâ eden bir Kahire yazması. Casanova, bunun müellifi olarak, İbn Mammātī'yi gösterir. 2. al-Suyūṭī'ye izâfe edilen Paris yazmasıdır ki, bu isnat yanlış olacaktır; çünkü mukaddimesinde İbn Taġrībirdī'den alınmış parçalar yanlıştır ve bizzat Taġrībirdī bile yanlış bir isim ile zikrolunmaktadır. Hâlbuki al-Suyūṭī'nin bu yanlışları yapmış olması muhtemel değildir. 3. Muahhar başka bir Kahire yazması. Bu eserde Karakuş bir hukümdar olarak gösterilir ve hukümlerinin sayısı arttırılır. Bu eser, ʿAbd al-Salām al-Laḳānī tarafından, 1200 (1786) senesinde yazılmıştır. Bütün bu hukümlerin idâre ile alâkası yoktur. Bunlar diğer milletlerde de eşi bulunan mâlûm hâkim hikâyelerine benzer. Henüz bu nokta üzerinde husûsî araştırmalar yapılmamıştır. Casanova eserin İbn Mammātī'nin bilhassa şiddetinden nefret ettiği Karakuş aleyhindeki bir hicvinden başka bir şey olmadığını isbâta çalışır. İbn Mammātī'nin bütün bu hikâyeleri Karakuş'un sağlığında neşredip-etmediği bilinmiyor. İbn Ḫallikān, pek haklı olarak, bu hikâyelerdeki kadıya benzeyen bir adamın yüksek devlet me'mûriyetlerinde bulunmuş olmasını imkânsız sayıyor. İbn Mammātī ile Karakuş arasındaki şahsî düşmanlığa dâir de, vâzıh mâlûmat yoktur. Yalnız 595 (1189)'te İbn Mammātī'nin pek ihtiyarlamış olan Karakuş'un atabeyliğe tâyinine mümânaat ettiğini biliyoruz. Daha 585 (1189)'te Akkâ'nın muhâsarası sıralarında frenk vak'anüvisleri Karakuş'u, pek ihtiyar bir zât olarak, tasvir ederler. Rivâyete göre, Karakuş Godefroy de Bouillon'un zamanına da yetişmiştir. İbn Ḫallikān'ın kaydından vâzıh olarak anlaşılan cihet İbn Mammātī tarafından neşredilen hikâyelerin Karakuş'a izâfe olunduğudur.

Bibliyografya: Abū Şāma, *Kitāb al-ravżatayn fī aḫbār al-davlatayn* (Kahire, 1287 — 1288), II, 244 (ʿİmād al-Dīn al-Kātib al-İṣfāhānī'nin Karakuş'un ölümüne dâir yazısını ihtivâ eder); İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 554 (trc. de Slane, II, 520 v. d.); ʿAbd al-Laṭīf al-Baġdādī, *al-İfāda va 'l-iʿtibār* (Kahire, 1286), s. 23 (frns. trc. de Sacy, *Relation de l'Egypte*, Paris, 1810, s. 171 v. d., 206—213, tür. yer.); toptan bir hulâsası için bk. Casanova, *Ḳaraḳoûch, sa légende et son histoire* (Institut Egyptien'de verilmiş bir teblig), Kahire, 1892; ayn. mll., *Ḳarâḳouch* (*MMAF*, Paris, 1897, VI, 447 v. dd.); H. Derenbourg, *Ousâma Ibn Mounḳidh* (Paris, 1889), s. 432, not 4.

(SOBERNHEIM.)

KARAM. [Bk. KEREM.]

KARĀMA. [Bk. KERÂMET.]

KARAMAN. ḲARAMĀN, Anadolu'da bir havâlinin ve bir kazâ merkezinin adıdır.

1. Ḳaramān (Ḳaramān-İli) nâmı verilen havâlinin hudûdu haylı değişmiştir. Uzunca bir müddet Karamanlıların arâzisine dâhil bulunan bütün mıntakalara Karaman denildiği vâkidir. Nitekim Lycaonie ve Kilikya Torosları, Antalya'ya kadar, Anadolu'nun bütün cenûp sâhilleri bu nâmı almıştır. Karamanlılar kat'î olarak mağlûp edilince, toprakları bir vilâyet hâline geldi ve Konya da bu vilâyetin merkezi oldu. Daha sonraları İç-İli [b. bk.] sancağı bu vilâyetten ayrıldı. Vilâyetin en geniş parçası olan şimâl tarafına, her hâlde İç-İli'ne mukabil olmak üzere, *Ḫāric* deniliyor (Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 615 v.d.; krş. bir de Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1314 — 1318, III, 20) ve bu kısım, XVII. asırda Aksaray, Akşehir, Konya, Kırşehir, Kayseri ve Niğde sancaklarını ihtivâ ediyordu. 1861'deki idârî islâhâtı müteâkip, vilâyete Konya [b. bk.] vilâyeti denildi. Karaman ahâlisinin ekseriyeti türk idi (d'Ohsson, *Tableau de l'empire othoman*, Paris, 1786—1820, II, 137), hattâ Karamanlılar, daha doğrusu rûm ortodoks kilisesine bağlı olan türkler, rumca bilmezlerdi; yunan harflerini kullanarak, türkçe yazarlardı; hattâ bu tarzda İstanbul'da intişâr eden gazeteleri de var idi. 1919—1923 istiklâl mücâdelesinde Karamanlılar, millî hukûmetin himâyesi ile, İstanbul rûm patrikliğinden ayrılmışlar ve bir müddet kendi patriklerinin idâresinde bulunmuşlardır. Karaman dağlarında Yürükler ve Türkmenler oturur. Mersin ile Antalya arasındaki sâhil mıntakasına artık Karaman denil memektedir. Bu memleket 1812'de, Fr. Beaufort'un *Karamania* adlı kitabında (2. tab., London, 1818) tasvir edilmiştir.

2. Karaman şehri, eski Lāranda (Τα Λάρανδα (krş. Pauly-Wissowa, *Realenz. d. class. Altertumswiss.*, XII, süt. 793)'dir. Konya'nın 57 km. cenûb-i şarkîsinde Toros eteklerine kadar uzanan ovada, sâhilden (Silifke) Torosları aşarak iç Anadolu'ya giden büyük ticâret yollarından birinin üzerindedir. Şehrin, ilk defa olarak, hangi devirde Selçukluların eline geçtiği mâlûm değildir. Fakat Anadolu'nun her yerinde olduğu gibi, burası da çabucak islâmlaşmıştır. Lāranda Dânişmendoğullarının eline geçmiş ve Kılıç Arslan 1165'te şehri bunlardan istirdat eylemiştir (Suriyeli Michael, *Rec. des hist. des Crois., Doc.*

Arm., I, 360). 1190'da Friedrich I. Barbarossa, Kilikya seferi esnâsında, Lâranda'ye girmiş ve şehri 1210'da, Hospitalier tarîkatının talebi üzerine, Ermenistan kıralı Leon II. tarafından zaptedilerek, tekrar hıristiyanların eline düşmüş ise de, kıral burasını 1216'da Sultan 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs'a terketmeğe mecbûr olmuştur (*ayn. esr.* I, 644). Az bir zaman sonra (1230'a doğru) Lâranda müstevlî Ḫvārizmlilere bırakılan şehirler meyânında idi (İbn Bībī/Houtsma, *Recueil de Textes rel. à l'hist. des Seldjoucides*, IV, 191). Bu aralık, Calāl al-Dīn Rūmī'nin babası Bahā' al-Dīn Valad'in Horasan'dan Lâranda'ye gelmesi bu hâdise ile münâsebettardır. Calāl al-Dīn Rūmī 623 (1226)'te bu şehirde evlenmiş ve oğlu Sultan Valad yine bu şehirde doğmuştur (Aflākī, trc. Huart, *Les saints des derviches tourneurs*, Paris, 1918, I, 19, 26, 268).

Şehir Karamanlıların [b. bk.] devrinde büyük bir ehemmiyet kazandı. Bunlar, XIV. asrın başlangıcında, Konya'ya yerleşecek kadar kuvvetli olmadıkları bir devirde, Lâranda'yi pâyitaht yaptılar. Daha sonra bu hânedana mensûp bir çok beyler de burada otururdu. Karamanlılar şehri binâlar ile tezyin ve kaleyi tahkim ettiler. Bu devirde Lâranda, zaman-zaman, Mısır'a da tâbî oldu (İbn Baṭṭūṭa, Paris tab., II, 284; İbn Faḍl Allāh, *Masālik al-abṣār*, bk. *NE*, XIII, 342 v. d). Osmanlılar Karamanlılar ile yaptıkları harplerde burasını müteaddit defalar işgâl ettiler. Her defasında Karamanlılar dağlara ilticâ etmek mecbûriyetinde kalırlardı. Şehir nihâyet, Mehmed II. tarafından, zaptedildi ve 1467'de de Bayezid II. tarafından tamâmen Osmanlı imparatorluğuna ilhâk olundu. Bu devirden itibâren Lâranda, resmî muâmelâtta eski ismini muhâfaza etmesine rağmen, Karaman adını aldı.

XX. asır başlarında Karaman aş.-yk. 5.000 nüfuslu (Banse'e göre, s. 106) bir şehir iken, bugün nüfusu 13.605'i bulmaktadır. Lycaonia yaylasının cenûp kenârında, alçak bir tepe üstündedir. Deniz sathından takriben 1.260 m. irtifâdadır. Tepenin üst (aş.-yk. 100 m. daha yüksek) kısmında, birbirine duvar ile bağlanmış yuvarlak ve dört köşe kulelerden ibâret bir kale harâbesi vardır; dış duvarı, üstünde arapça kitâbelerin bulunduğu daha eski inşaat bakiyesi ile, örülmüştür. Karamanlılar devrinden kalma en mühim âbideler meyânında Amīr Mūsā medresesi vardır. Hânedana mensûp beylerdan bir kaçı buraya defnedilmiştir. Medresenin kubbesi çökmüştür, fakat vaktiyle romalıların inşâ etmiş oldukları mebâniden alınma sütûnları sağlamdır. Bir de Hatuniye medresesi (resmi için bk. van Berchem, *ayn. esr.*, s. 118 ve 126; Woermann, *Gesch. der Kunst*, II, 446) de Karamanlılar devrinin en güzel âbidelerinden biridir. Üstündeki kitâbeye (*TOEM*, nr. 11, s. 711) nazaran, Karamanoğlu 'Alā' al-Dīn (veya 'Alī) ile evlenmiş olan Murad I.'ın kızı tarafından, 783 (1381)'te bina edilmiştir. Bu medreseden bugün pek az bakiye kalmıştır. Bir de bu şehirde 772 (1370)'de, yine 'Alā' al-Dīn tarafından, inşâ ettirilmiş olan bir tekke vardır. Calāl al-Dīn Rūmī'nin annesi burada medfûn olsa gerektir (buraya şimdi Ağa-Tekke denilmektedir; bk. van Berchem, *ayn. esr.*, s. 116). Karaman-oğlu İbrāhīm Bey ile iki oğlunun medfûn bulunduğu bir de türbe vardır. Buranın kitâbeleri bugün artık harâp olmuştur (*TOEM*, nr. 13, s. 831). Türbe, aynı İbrāhīm Bey tarafından, 836 (1432)'da temeli atılan Karamanlılar veya İmâret câmii civarındadır (resmi için bk. van Berchem, *ayn. esr.*, s. 127); süslü güzel bir kapısı vardır ve içindeki çini tezyinâtı da çok zengindir. Bu havâliye hâs olan büyük suhûnet farkları yüzünden, iklim fenâdır. Karaman'da bir kaç kilim ve seccâde dokumahânesi, bir kaç da dıbaghâne vardır. Şehir Konya—Ereğli demir yolu üzerindedir ve Kilikya'ya giden ticâret yolu üstünde, dâimâ mühim bir durak yeri olmuştur.

Merkezi Karaman olan ve aynı adı taşıyan kazâ Konya vilâyetine tâbîdir. XIX. asır içinde büyük bir ekseriyeti müslüman olmak üzere, aş.-yk. 30.000 (Cuinet'ye nazaran 21.417) nüfusu var iken, şimdi 59.604 nüfusa mâliktir. Bu kazânın cenûbuna düşen Toros dağına—Aladağ derler; şimâlde ise, Karadağ vardır. Kireçli toprağı, umûmiyetle dağdan inen seller ile mükemmelen sulandığından, bol mahsûl verir. Toprak mahsûlleri, muhtelif hubûbât ile sebze, meyva (üzüm), pamuk ve afyondan ibârettir. Bu mıntakadan tuz da çıkar. Halı dokumacılığında kullanılan yün, memleket dâhilinde yetiştirilen müteaddit koyun sürülerinden elde edilmektedir.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 615 v.d.; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, V, 3644 v.d.; *NE*, XIII, 375 (burada Quatremère muhtelif menbâlara işâret eder); E. Davis, *Life in Asiatic Turkey* (London, 1879), s. 290 v.d.; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor* (London, 1842), II, 322 v.d.; G. Rosen, Ersch ve Gruber, *Encyclopedie*, II, 33 v.d., 29; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 802, 810; E. Banse, *Die Türkei*[3] (Braunschweig, 1919), s. 106; Max van Berchem, *Arabische Inschriften* (*Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, Leipzig, 1909, s. 114-131); Ali Cevad, *Tarih ve coğrafiya lugati* (İstanbul, 1313), s. 606; Ch. Texier, *Description de l'Asie Mineure* (Paris, 1849), II, 131. (J. H. KRAMERS.)

KARAMÂNÎ MEHMED PAŞA. [Bk. MEHMED PAŞA.]

KARAMANLI, Trablus-garp eyâletini 1711—1835 yılları arasında hüküm ve idâreleri altında bulunduran vâlilerin mensûp oldukları bir türk âilesinin ismidir. Bu âilenin kurucusu Karamanlı Ahmed Bey'in doğum yeri ile senesi ve ne zaman Trablusgarp'a geldiği hakkında, bu sülâlenin tarihine dâir arapça ve türkçe kaynaklarda ve Avrupa'da neşrolunan eserlerde bir bilgiye rastlanmıyor. „Trablusgarp ocağında" hüküm sürmüş dayılardan bir çoğunun lekapları doğdukları memleketlere nisbetle verilmiştir: Sakızlı Osman, İzmirli Hacı Abdullah, Gelibolulu Hacı Mustafa, Ereğlili İbrâhim v. b. gibi. Bu mülâhazaya istinâden Ahmed Bey'in Karaman şehir veya eyâletinde dünyaya geldiği muhakkak sayılabilir. Garp ocakları, Kara ve deniz kuvvetlerini tâzelemek için, İstanbul'dan aldıkları ruhsatnâmeler ile bilhassa Anadolu'dan, zaman-zaman, gönüllü askerler yazdıklarından, Karamanlı Ahmed de bu münâsebetle Trablusgarp'a gitmiş olmalıdır. İbn Ġalbūn lekabı ile mârûf olan trabluslu müverrih Abū 'Abd Allah Muḥammed b. Ḫalīl Ġalbūn, tarihinin mukaddimesinde (*al-Tazkār fī man malaka Ṭrāblus* ..., s. 3) muâsırı olduğu Karamanlı Ahmed Bey'in nesebi, Aḥmed b. Yūsuf b. Muḥammed b. Muṣṭafā şeklinde, kaydedilmektedir.

1711'de Trablusgarp ocağı yeniçerileri arasında çıkan ihtilâflar ve fitneler sebebi ile, Hacı Receb Dayı, divan kâtibi Abū Muvays Maḥmūd Bey, Ḳar Muḥammed, Karamanlı Ahmed Bey gibi ümerâ arasında cereyân eden mücâdeleler neticesinde, Karamanlı Ahmed Bey, yeniçerilerin de muvâfakati ile, vâli intihap olundu (29 temmûz 1711 = 13 cemâziyelâhır 1123; bk. *ayn. esr.*, s. 197 v. d.). Bundan 8 gün sonra, İstanbul'dan beylerbeyilik fermanı almış olan Halil Paşa Mısır'dan Trablus'a gemiler ile çıka-geldi. Karamanlı Ahmed Bey, Halil Paşa kuvvetlerini mağlûp ederek, onu esir almış ve katletmiştir (bk. Başvek. arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 119, s. 55). Karamanlı bundan sonra, Trablus şehrindeki türk me'mûr ve zâbitleri, bir ziyâfete dâvet ile, imhâ ettirdi (bk. M. Nûrî ve M. Nâcî, *Trablusgarp*, s. 140). Bu cinâyetleri tahkik için 1712'de İstanbul'dan gönderilen „Canım Hoca" lekabı ile mârûf Mehmed Reis, tahkikatını derinleştiremeden, dönmek zorunda kaldı. Müsâdere ettiği servetler ile pâdişaha kıymetli hediyeler takdim ve ubûdiyetini arzeden Karamanlı'ya, Ahmed III. bir ferman ile beylerbeyilik tevcih etmiştir.

Yalnız yeniçerilere güvenmemek için, Karamanlı Ahmed Paşa yerlilerden bir milis kuvveti teşkil ve kendisini Trablusgarp korsanlarının hâmîsi ilân etmiştir. 1713'te isyân eden Tâcûre ahâlisi ile Tarhûne kabîleleri ve Ḥamīd b. Cāriya kabîlesi mensûpları şiddetle te'dip edilerek, itâat altına alınmışlardır. Misṭāṭa'da bulunan askerî reislerden İbn Ḥusayn'in isyânını da bastıran vâli, al-Ṣanḥāca kabîlesinden olup, mehdiliğini ilân eden Abū Ḳabīla nâmı ile mârûf 'Alī b. 'Abd Allāh b. 'Abd al-Nabī'nin Cebel'deki tarafdarlarını da te'dip etmiştir. Ahmed Paşa, Bingâzî ve Derne havâlisindeki bedevîleri itâat altına almağa me'mûr ettiği kardeşi Karamanlı Hacı Şâban Bey'in maiyetinde bulunan kumandanlardan Tiryâkî İbrâhim ve Ali Edgâm, harekât muvaffakiyetle tamamlandıktan sonra, isyân ile Trablus'a yürümüşler, fakat mağlûp olarak, kaçmışlardır. 1720—1721'de isyân ederek, Hacı Şâban Bey'i öldüren Banī 'Ulvān kabîlesi mensûpları da mağlûp edilmişlerdir. 1722—1723'te al-Maḥāmīd kabîlesinden ve arap sergerdelerinden bâzıları Aḥmed al-Ra'īs'in idâresinde isyân ederek, Sırt mıntakasına kadar gelebilmişler ise de, mağlûp olmuşlar ve ele geçen Aḥmed al-Ra'īs idâm edilmiştir. Birbirini tâkip eden bu muvaffakiyetlerden sonra, Karamanlı Ahmed Paşa, seleflerinden hiç birinin erişemediği bir nufûz ve iktidâra sâhip olarak, bütün eyâleti hukmü altına almıştır. Karamanlı, evvelce dayılar zamanında Trablusgarp ocağı ile İngitere arasında akdedilen muâhedeye sâdık kalarak, ingilizler ile iyi geçinmek yolunu tutmuş, 1693'te Fransa ile akdedilmiş muâhedeyi de 1720'de yenilemiştir. 1728'de Trablusgarp ocağı ile Fransa arasında ihtilâf çıkarak, harp başladığından, de Grandpré kumandasında bir fransız filosu Trablus şehrini topa tutmuş ise de, 1729'da yeni bir dostluk muâdesi imzâlanmıştır. Ahmed Paşa, deniz tarafından gelebilecek tehlikelere karşı Trablus şehrini korumak için, evvelce ispanyol işgâli zamanında yıktırılan sûrları tekrar inşa ve limanın garbında Burc al-Mandirak adı verilen kaleyi yaptırmıştır. Ayrıca şehirde Munşiya kapısı yanında 'Amr b. al-'Āṣ tarafından inşâ ettirilip, sonradan harâp olan mescidin yerinde güzel bir câmi inşâ ettirmiş (Ahmed Paşa câmii), bitişiğinde bir de medrese yaptırarak, her iki te'sise bir çok vakıflar bağlamıştır. Zamanında yeniçeriler inzibat altına

alınmış ve halk kendisine mutlak bir itâat göstermiş ise de, Karamanlı, askerî ayaklanmaları bastırdıktan ve isyân eden kabîleleri itâat altına aldıktan sonra da, eyâlette bir tedhiş idâresi kurmaktan kendini alamamıştır; bir çok ulemâ ve fuzalâyı idâm ettirmiş, bu arada, yazdığı tarihi kendisine ithâf ile, eserinin hâtimesinde kendisini bir hayli medhetmiş ve dâimâ *amîr al-mu'minîn* diye anmış olan müverrih İbn Ġalbūn'a da 1739'da, büyük bir me'mûrun iftirâsı üzerine, katlettirmiştir (bk. Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, II, 686; Nahîc al-Dîn, *Tārīḫ-i İbn Ġalbūn...*, s. 36). Trablusgarp ahâlisi de, tabasbus maksadı ile, Ahmed Paşa'yı *amîr al-mu'minîn* diye tavsif ettiklerinden, karamanlı vâli bu unvanı hutbelerde zikrettirmiş ve mektupları ile resmî muharrerâtta da kullanmış, halefleri de bu unvanı kullanmakta devam etmişlerdir. Teşrin II. 1745 (6 şevvâl 1158) başında vefat eden Ahmed Paşa yaptırdığı câmiin hazîresinde defnedilmiştir.

Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra, oğlu Mehmed Bey, askerlerin seçmesi, ulemânın fikri ve halkın ittifakı ile, vâli ilân edilmiştir. Vâliliğinin tasdiki için pâdişaha kıymetli hediyeler gönderen Mehmed Bey'e de beylerbeyilik tevcih olunmuştur. Karamanlı Mehmed Paşa, sulh ve sükûn içinde bir eyâlet tevârüs ettiğinden, zamanında isyânlar vukû bulmamıştır. Donanmayı yeni gemiler ile takviye etmiş ve Trablus korsanları Akdeniz'de nâm salmışlardır. Mehmed Paşa Avrupa devletlerine, kendisi ile muâhede akdederek, „hediye ve seneviye" vermeden, ticâret gemilerinin Akdeniz'de selâmetle seferler yapamayacaklarını kabûl ettirmiştir. 1751'de İngiltere ile mer'iyette olan eski muâhede ingilizlerin teşebbüsü ile te'kit ve tevsî olunarak, yeni bir dostluk, ticâret ve seyr-i sefâin muâhedesi imzâlanmıştır (bk. Nahîc al-Dîn, s. 37—43). Mehmed Paşa, Fransa ile olan münâsebetlerine dâir kapudân-ı deryâya yazdığı bir tahrirâtta, fransızların muâhedeye aykırı hareketlerinden şikâyet ile, Osmanlı devletinin Fransa nezdinde tavassutunu ricâ etmiş idi (bk. Başvek. arşivi, *Hatt-ı hümâyûnlar*, nr. 735).

1167 (1753/1754)'de Mehmed Paşa vefat edince, yerine oğlu Karamanlı Ali Bey, mûtad şekilde intihâp olunarak, vâli ilân edilmiş ve İstanbul'dan beylerbeyilik tevcihi fermanını almıştır. Ali Paşa da korsanlığa ehemmiyet vermiş, kendisi ile muâhede akdine tâlip olan bâzı denizci küçük Avrupa devletlerini harâca bağlamıştır. 1763'te Venedik cümhûriyeti ile Trablusgarp ocağı arasında yeni bir dostluk, ticâret ve seyr-i sefâin muâhedesi akdolunmuştur.

Ali Paşa ihtiyarlamağa başlayınca, hukûmet işlerini yüz üstü bıraktığından, yeniçerilerin inzibâtı bozulmuş ve eyâletin vâridâtı azalmıştır. Trablusgarp eyâletinde âsâyiş kalmamış, hırsızlık ve katil vak'aları ile soyguculuk artmıştır. Vâli şikâyetlere ehemmiyet vermediğinden, mücrimler hakkında artık tâkibât yapılmaz olmuştur. Eyâlette ve bilhassa şehirlerde tam bir anarşi huküm sürmeğe başladığından, Trablus şehri âyânı ve bâzı askerî ümerâ toplanarak bu vaziyeti bir mahzar ile İstanbul'a bildirip, Karamanlı âilesinden vâliliğin ref'i ile pâdişah tarafından başka bir vâli nasbını istirhâm etmişlerdir. Vâlinin küçük oğlu Yusuf Bey bunu haber alınca, daha evvel davranıp, bir hukûmet darbesi yaparak, kendini vâli ilân ettirmek için, Trablusgarp eyâletinin en nufûzlu şahsı olan Şeyh Ḫalīfa nâmı ile mârûf, Banī Nuvayr kabîlesi şeyhi Ḫalīfa b. 'Avn al-Maḥmūdī'nin müzâheretini te'min etmiştir (1207 = 1792/1793).

Yusuf Bey, veliahd ilân edilmiş olan büyük ağabeyisi Hasan Bey'i katlederek, Banī Nuvayr'e ilticâ etmiş idi. Şeyh Ḫalīfa ile birlikte, diğer kabîleler ile ve Munşīya ve Sâhil ahâlisi ile de anlaşarak, Trablus şehrini muhâsara altına aldılar (hazîran 1793). Temmûz sonlarında, Osmanlı devleti bayrağını taşıyan 9 gemi ve 500 kadar askeri ile Cezayir ocağı sâbık Yalı vekilharcı Seydî Ali Trablus limanına gelmiş ve beylerbeyilik fermanını göstermek suretiyle, şehrin âyân ve askerî ümerâsı tarafından kabûl edilerek, kaleye yerleşmiştir. Fakat hakikatta Seydî Ali, Trablusgarp ahvâlini ve Karamanlı âilesinin vaziyetini iyi bildiğinden, kapudân-ı deryâ Küçük-Hüseyin Paşa'nın muvâfakati ile Mora'dan, kirâlamak suretiyle, te'min ettiği gemiler ve başına topladığı türk, arnavut ve hattâ yunanlı ücretli askerler ile bu mâceraya atılmış, teşebbüsünde muvaffak olduğu takdirde kendisine beylerbeyilik vaadedildiğinden, tanzim ettiği sahte bir tevcih fermanı ile, Trablus'a girmeğe muvaffak olmuş idi (bk. Başvek. arşivi, *Hatt-ı hümâyûnlar*, 14337, 14514). İsyân ve muhâsara sona ermiş, Karamanlı âilesi, şeyh Ḫalifa ile birlikte, Tunus'a ilticâ etmiştir.

Seydî Ali Paşa, evvelce Trablusgarp'a âit iken, Karamanlı Ali Paşa'nın gevşekliğinden faydalanan tunuslular tarafından işgâl olunan Cerbe adasını da zaptedince, Tunus vâlisi Ḥamūda Paşa adayı geri almak ve Karamanlı âilesini tekrar Trablus'ta hukümrân kılmak için, deniz ve kara kuvvetlerini harekete geçirmiştir (teşrin II. 1794). Şeyh Ḫalifa de, Trablusgarp'a gelerek, bütün kabîlelerin müzâheretini te'min etmiştir. Karamanlı Yusuf ve Ahmed Bey'ler, Munşīya ve Sâhil ahâlisini de bu ittifaka iltihâk ettirmeğe muvaffak olduklarından, Seydî Ali Paşa, mukavemetten vazgeçerek, Mısır'a firâr etmiştir. Karamanlı âilesi tekrar Trablus'a yerleşince, Ali Paşa, oğlu Ahmed Bey lehinde, vâlilikten ferâgat etmiştir. Tunus kuvvetlerinin sefer masrafları karşılığı olmak üzere, 160.000 altın (*maḥbūb miṣrî*) tazminat vermeği kabûl eden yeni vâli, ilk taksit olarak, 20.000 altın te'min edebilmiş ve mütebâkîsi için senet vermiş idi. Ser-asker ve veliahd nasbolunan Yusuf Bey, ağabeyisi vâli Ahmed Bey'den daha fazla tanınmış ve sevilmiş idi; taraftarlarını toplayarak, Tunus'a ödenecek olan bakiye 140.000 altının, şehirler halkı ile kabîlelerden daha çok vergi alınarak, te'diye edileceğini, tazminat senedi Ahmed Bey tarafından verildiğinden, kendisi vâli ilân edilirse, bu senedin hükümsüz kalacağını bildirerek, şeyhlerin ve halkın müzâheretini te'min etti.

Kânun II. 1796 sonlarında (şâban ortaları 1210) vâli Ahmed Bey, kardeşi Yusuf Bey'i de alarak, evliyâ ziyâreti için Tâcûre'ye hareket etmiş idi. Şehirden ayrıldıktan az sonra, bir bahâne ile geri dönen Yusuf Bey derhâl sûr kapılarını kapatarak, vâliliğini ilân ettirmiş idi. Ahmed Bey, yanındaki kuvvetler az olduğundan, mücâdele etmeyerek, Malta'ya sığındı. Bir sene kadar vâlilik etmiş ve henüz kendisine İstanbul'dan beylerbeyilik tevcih olunmamış idi (bk. Aḥmed Beg al-Nā'ib al-Anṣārī, *al-Manhal al-'aẕb...*, s. 316).

1211 (1796/1797)'de İstanbul'dan vâliliğinin tasdiki ve beylerbeyilik tevcihi fermanını alan Yusuf Paşa, bir hukümdara lâyık teşrifât usülleri ihdâs ve akrabâsından Ḥācī Muḥammed Ṣālābī Bayt al-Mâl'i kendisine vezîr nasbetti. Aldığı şiddetli tedbirler ile eyâlette hüküm süren âsâyişsizliği izâle etmiştir. İngiltere muâhedesi hukümlerini tamâmiyle tasdik eden Yusuf Paşa Trablus şehrinin tahkimâtını kuvvetlendirmiş ve korsan filosuna yeni gemiler ilâve etmiştir. Zamanında Trablus şehri yağma edilmiş mallar ile esir düşen hıristiyanları barındıran büyük bir antrepo hâlini almış idi. Avrupa büyük devletleri, fransız ihtilâlinden dolayı çıkan harpler ile meşgûl olduklarından, bu işlere seyirci kalmışlardı. Yusuf Paşa 1798'de İsveç hukûmetini, 60.000 franklık hediye ve 8.000 frank seneviye mukabilinde, kendisi ile muâhede akdine mecbûr etmiştir.

1798'de Bonaparte (Napoléon) Mısır'ı işgâl edince, Bâbıâlinin tazyıkına rağmen, Yusuf Paşa Fransa ile münâsebetlerini kesmemiş, ancak amiral Nelson tarafından Trablus'a gönderilen kuvvetli bir ingiliz filosu vâliyi buna icbâr edebilmiştir. Osmanlı hukûmeti Trablus korsan gemilerini Fransa'nın Mısır ile irtibâtını kesmekle vazifelendirdiği hâlde, Yusuf Paşa korsan reislerine fransız gemilerine dokunmamak emrini vermiştir. Bununla da kalmayan vâli, ilk fırsatta, 21 şubat 1799'da Fransa ile ayrı sulh akdetmiş, Mısır harbinin sonlarına doğru Fransa'ya, Trablusgarp üzerinden, karadan Mısır ile irtibat hakkını bahşederek, metbuu Osmanlı devletine açıkça ihânet etmiştir (bk. Başvek. arşivi, *Hatt-ı hümâyûnlar*, 3651, 14007 C, 15317; Pellissier, *La Régence de Tripoli*, s. 21 v.d.).

Amerika Birleşik devletleri de, Akdeniz'deki ticâret gemilerinin selâmeti için, Trablusgarp ocağı ile 1795'te bir muâhede akdetmiş idi. Yusuf Paşa 1800'de bir ihtilâf vesîlesi buldu: amerikalıların Cezayir dayısı ile Tunus vâlisine verdikleri hediyeler ile seneviyelerin kendisine verilenlerden daha fazla olduğunu ileri sürerek, kendisine diğer garp ocakları ile müsâvî muâmele yapılmasını istedi; Birleşik devletler cümhûr başkanına âdetâ bir ultimatum gönderdikten sonra, harp ilân etti. Amerika hukûmeti, ticâret gemilerini himâye için, 1801'de Akdeniz'e bir filo gönderdi; 1802'de gönderilen ikinci bir filo ile Trablusgarp ocağına harp ilân eden amerikalılar eyâletin sâhillerini abluka altına aldılar. 1803 sonlarında Philadelphia ismindeki amerikan firkateyni Trablus limanı medhalindeki sığ kayalıklara oturarak, 250 mürettebât ve 20 zâbit trabluslulara esir düşmüşlerdi. Bunların arasında David Porter isminde genç bir zâbit, sonraları Amerikan donanmasının en şöhretli kumandanlarından biri ve Birleşik devletlerin ilk İstanbul elçisi (1831—1843) olan Com. David Porter'dir. Bu amerikalı denizciler 1805 hazîranına kadar Trablus'ta esir kalmışlardır (bk. Adm. David Dixon Porter, *Memoire of Com. D. Porter*, fas. II–IV, VI).

Amerikalılar bu harp esnâsında, sâbık vâli Karamanlı Ahmed Bey'i Malta'dan alarak, Derne'ye çıkarmışlar ve ahâli kendisini tehâlük ile kabûl etmiştir. Ahmed Bey, amerikalılardan gördüğü para yardımı ile, Derne havâlisindeki kabîleleri kendisine bağlayarak, vâliliğini ilân etmiş ve Trablus üzerine yürümeğe hazırlanmış idi. Bundan endîşe eden Yusuf Paşa, ingilizlerin tavassutu ile, 4 hazîran 1805'te Birleşik Devletler ile bir dostluk, ticâret ve seyr-i sefâin muâhedesi akdetti. Amerikalılar artık Trablusgarp ocağına hediye ve seneviye vermeyeceklerdi. Muâhede hukümlerine uyan amerikalılar Karamanlı Ahmed Bey'i iğfâl ederek, Derne'den bir gemiye bindirdiler ve Trablus'ta olan âilesi ile çocuklarını

da alarak, Mısır'a götürüp bıraktılar (bk. Nahîd al-Dîn, *Târîḫ*, s. 66 v.d.). 1803—1804'te Girgan ahâlisi Yusuf Paşa'ya isyân etmiş idi; reisleri şeyh ʿAbd al-Vâfî ele geçirilip, idâm olundu. 1805'te kuvvetleri ile Bingâzî'de bulunan Karamanlı Mehmed Bey (Yusuf Paşa'nın büyük oğlu), amerikalılar tarafından tahliye edilen Derne'ye giderek, ahâliyi itâat altına aldı. 1806'da Sırt kabîleleri şeyhi Aḥmed b. Sayf al-Naṣr itâatsizlik ettiğinden, te'dip için gönderilen kuvvetler ile çarpışırken, maktûl düştü; küçük yaşta olan oğlu, esir edilerek, Trablus'a götürüldü (sonraları Banî Sulaymân kabîlesinin şeyhi olan meşhûr ʿAbd al-Calîl b. Ġayṯ b. Sayf al-Naṣr). Evvelce karamanlılara vergi verirken, sonra Tunus'a tâbî olan Ġadâmis ahâlisi 1810'da, te'dip edilerek, tekrar Trablusgarp'a bağlandı. İdrîs Kabîr sülâlesine bırakılmış olan Fizan'ın hâkimi Sultan Şayḫ Muḥammed artık vergi vermez olduğundan, vâli ümerâdan Muḥammed b. Muḳannâ'yı te'dibe gönderdi ve korkunç katl-i âmlar ile Fizan'ı zapteden bu adamı oraya hâkim nasbetti. Cebel Garbî Karamanlıların hâkimiyetinden beri Banî Nuvayr kabîlesine terkedilmiş idi. Ölen şeyh Ḫalîfa'nın oğlu Abu 'l-Ḳāsim, kendisine itâat etmeyen Nâlût ahâlisine karşı, Yusuf Paşa'dan yardım istemiş idi. 1817—1818'de vâli, oğulları ʿAlî ve Aḥmed Bey'ler kumandasında gönderdiği kuvvetler Nâlût'u te'dip ve avdetlerinde babalarını Cebel Garbî'yi işgâle teşvik ettiler. İki sene sonra kararını veren Yusuf Paşa, Trablus'a dâvet ettiği şeyh Abu 'l-Ḳāsim'ı, geceleyin uykuda iken, katlettirdi ise de, derhâl harekete geçmekten çekindi. 1826'da Yusuf Paşa, Cebel Garbî'yi işgâl ettirmek için, yine aynı oğullarının kumandasında kuvvetler gönderdi; fakat bunlar mağlûp olduklarından, Abu 'l-Ḳāsim'ın kardeşi Ġūma'yı Banî Nuvayr'in şeyhi tanımak şartı ile, bir sulh akdedildi. Aynı yıl Bornu'da çıkan isyân, te'dibe me'mûr edilen ʿAbd al-Calîl tarafından, bastırıldı. 1827'de Tarhûne kazâsında mütegallibe arasındaki zıddiyetten doğan karışıklıklar ve, Orfella ile Sırt kabîleleri arasında tekevvün eden mücâdelelerden çıkan isyânlar da bastırıldı. Yusuf Paşa artık ihtiyarlamağa başladığından, oğullarını eyâletin idâresine iştirâk ettirdi ise de, umduğu neticeyi alamadı. Bil'akis mâlî buhran daha şiddetlendi. Vâli kabîleleri tazyik ile daha fazla vergi talebinde bulunduğundan, 1831'de isyân eden Banî Sulaymân kabîlesi şeyhi ʿAbd al-Calîl Fizan'ı zaptetti; bu isyân ve tekrar Girgan'da patlak veren bir isyân bastırılamadı.

Bonaparte (Napoléon)'ın sukutu üzerine, Avrupa büyük devletleri garp ocaklarına karşı cephe aldılar. 1816'da Exmouth'un kumanda ettiği bir filo harekete geçti ise de, Yusuf Paşa kendisi ile muâhedesi olmayan küçük devletlerin ticâret gemilerine karşı korsan harekâtını devam ettirdi. 1819'da muhtelit bir ingiliz-fransız filosu Trablus'u tehdit ederek, hıristiyan esirleri serbest bıraktırdı. 1823'te Osmanlı devleti, Mora isyânı sebebi ile, Trablusgarp'tan yardımcı deniz kuvvetleri istemiş idi. Yusuf Paşa metbuuna, Ömer kaptan isminde birinin kumandasında, 7 hafif harp gemisi göndermiş, bu gemiler 1826'ya kadar osmanlı donanması ile iş-birliği yapmıştır (bk. Başvek. arşivi, *Hatt-ı hümâyûnlar*, 20911). İşte Yusuf Paşa bu vesîle ile korsanlarını tekrar harekete geçirdi. Sardenya ve Napoli kırallıkları, filolarını göndererek, Trablus'u topa tuttular; neticede az bir tazminat vererek, hediye ve seneviyeler kaldırılmak üzere, Yusuf Paşa ile yeni muâhedeler akdine muvaffak oldular. Artık korsanlığın bir vâridat kaynağı olmaktan çıkması üzerine, Yusuf Paşa, bilhassa fransız ve ingiliz tüccarlarından ağır fâizler ile para istikraz etmek, vergileri artırmak, Trablus darbhânesinde mürşuş sikkeler bastırmak gibi tedbirlere mürâcaat etti.

Trablus'taki İngiltere konsolosu Warrington'un dâmâdı olan ingiliz seyyahı Laing'in, 1826'da Timbuktu'dan dönerken katledilmesi hâdisesi üzerine çıkan siyâsî meselede, Yusuf Paşa bir beyânâtında, Trablusgarp eyâleti hudûdları hâricinde işlenen bu cinâyet ile fransız konsolosu Rousseau'nun alâkası olduğunu bildirdi; maksadı İngiltere ile Fransa'nın arasını açmak ve nefret ettiği bir şahıs olan fransız konsolosunu ithâm etmekti. Rousseu, beyânâtını tekzip etmesini vâliden talep etti ise de, bir cevap alamadığından, Trablus'tan ayrıldı. Tahkikatı uzun süren bir ingiliz-fransız muhtelit komisyonu Rousseau'yu suçsuz bulunca, Yusuf Paşa müşkül mevkîde kaldı. Fransız hukûmeti, tarziye talep etmek için, 1830 ağustosu başlarında Trablus'a büyük bir filo gönderdi. Yusuf Paşa tehdit karşısında Fransa ile çok ağır hukümler ihtivâ eden yeni bir muâhede akdetmek zorunda kalmıştır (10 ağustos 1830).

1832 temmûz ayı ortalarında İngiltere Trablus'a bir filo göndererek, ingiliz tebeasının alacaklarının derhâl te'diyesini istedi. Fransız konsolosu da harekete geçerek, 1830 muâhedesi mûcibince Trablusgarp ocağına tahmil edilen tazminâtın henüz ödenmeyen taksitlerini talep etti. Bu talepleri karşılayabilmek için Yusuf Paşa, Trablus şehri halkı ile Munşîya ve Sâhil ahâlisine fevkalâde bir vergi tarhetti. Vâlilere milis kuvvetleri te'min etmek mukabilinde, o zamana kadar her nevî vergi ve âşârdan muâf olan kul-oğullarının meskûn bulundukları Munşîya ve Sâhil bu vergiyi açıkça reddettiler. 26 temmûzda munşîyaliler silâhlanarak, vâliye karşı cephe aldılar. Yusuf Paşa'nın Munşîya'de ikamet eden torunları Mehmed ve Aḥmed Bey'ler ile temâsa geçerek, Mehmed Bey'i vâli ilân ettiler (1821'de babası Yusuf Paşa'ya isyânı neticesinde mağlûp olarak, Mısır'a ilticâ ile orada ölen Karamanlı Mehmed Bey'in çocukları). Sâhil ahâlisi de bu harekete iltihâk etti. Âsîler Trablus'u muhâsara etmişler idi. Yusuf Paşa 5 ağustosta oğlu ʿAlî Bey lehinde vâlilikten ferâgat etti. 1832 hazîranında Yusuf Paşa'nın me'mûriyetinde ibkası fermanını getirmiş olan kapudân-ı deryâ divân kâtibi (Kapıcıbaşılardan) Mehmed Şâkir Efendi isyân esnâsında henüz Trablus'ta idi (bk. Başvek. arşivi, 20242 D).

Bingâzî Ali Bey'e inkıyat etmiş ve şeyh Ġūma de ṣadâkatini bildirmiş, fakat ʿAbd al-Calîl hiç bir tarafı iltizâm etmemiş idi. Mehmed Bey yalnız Munşîya ve Sâhil ahâlisine güvenebiliyordu. Eyâletin diğer bölgeleri Karamanlı âilesine karşı cephe almışlardı. İngiliz ve fransız hukûmetleri tarafsızlıklarını zâhiren muhâfaza ediyorlar ise de, Warrington âsîlere açıkça müzâheret ediyor, fransız konsolosu da Ali Bey'i destekliyordu. 1833 yazında Mehmed Şâkir Efendi, Trablusgarp ahvâlini tahkik için, tekrar geldi. Tarafları anlaştırmağa uğraştı, fakat netice alamadı. Ali Bey'e henüz tevcih fermanı gönderilmemiş idi. 1834 eylûlünde Trablus'a (üçüncü defa olarak) gelen Şâkir Efendi yeni vâliye tevcih fermanı getirmiş idi; âsîlerin Ali Paşa'ya inkıyadını te'mine çalıştı ise de, muvaffak olamadı (bk. Başvek. arşivi 22449, 22457, 22468, 22446 A, 22487 D). Şâkir Efendi, Trablus'a donanma ve asker sevketmekten başka çâre kalmadığını bildiriyordu. Fransız elçisi amiral Roussin, Bâbıâlî nezdinde teşebbüslerde bulunarak, Ali Paşa'ya yardım için kuvvet gönderilmesini te'mine çalışıyordu (bk. J. Serres, s. 117—120).

Osmanlı devleti 1835 şubatında Trablus'a bir filo ile kara kuvvetleri göndermek kararını verdi. Avrupa'nın siyâsî vaziyeti böyle bir teşebbüse müsâit idi. Mısır meselesi de muvakkaten halledilmiş idi. Gönderilecek kuvvetlere Ferik Mustafa Necib Paşa kumandan tâyin edilerek, kendisine geniş salâhiyetler verildi (bk. Başvek. arşivi 22538, 22505, E-1, 22540). Şâkir Efendi filodan evvel yola çıkarılarak, Ali Paşa'ya me'mûriyetinde ibka edildiği fermanı gönderilmiş idi. 26 mayısta 22 gemiden müteşekkil türk filosu Trablus'a vâsıl oldu. Ertesi gün 6.000 nizâmiye askeri, topları ile karaya çıkarak, kaleleri işgâl etti. Necib Paşa, sözde birlikte merâsim ile karaya çıkılmasını istediğinden, vâliyi kumandan gemisine dâvet etti ve Ali Paşa maiyetinden ve akrabâsından 32 kişi ile gelince, hepsini tevkif ettirdi ve karaya yalnız çıkarak, kendisini karşılamağa gelen âyân ile ulemâya, Ali Paşa'nın pâdişah tarafından azledildiğini ve kendisinin vâli nasbolunduğunu bildirdi ve tevcih fermanını gösterdi. İsyân sona erdi. Karamanlı Mehmed Bey intihar ve kardeşi Ahmed Bey Malta'ya firâr etmiş idi. Ali Paşa ve berâber tevkif olunanlar İstanbul'a gönderildiler, ihtiyar ve alîl olan Yusuf Paşa, evinden dışarı çıkmamak şartı ile, istisnâ edilerek, Trablus'ta bırakıldı. Necib Paşa derhâl arz-ı itâate gelmiş olan şeyh Ġūma'yi bir müddet sonra tevkif ettirdiğinden, diğer kabîleler şeyhleri çekingen davranıyorlardı.

7 eylûlde Trablus'a gelmiş olan yeni vâli Mehmed Râif Paşa, Trablusgarp'ta bulunan Karamanlı âilesi mensûplarının İstanbul'a gönderilmeleri emrini alınca, Ali Paşa'nın zevceleri ile çocukları ve hizmetkârlarından müteşekkil 62 kişilik bir kafileyi İstanbul'a gönderdi. Karamanlı Osman Bey, daha evvel davranarak, Malta'ya kaçmış idi (bk. Başvek. arşivi, 22505 A). Osmanlı devleti, mâlî sıkıntılarına rağmen, Fransa ve İngiltere'nin ısrarları üzerine, Yusuf ve Ali Paşa'ların avrupalı tüccarlardan aldıkları borçları ödemek zorunda kaldı (bk. Başvek. arşivi, 22452 A, B, C, 22532 ve 22553). Mehmed Râif Paşa'nın serbest bıraktığı Şeyh Ġūma Cebel Garbî'ye dönmüş idi.

1839 senesinde Şeyh Ġūma ve ʿAbd al-Calîl isyân ederek, hâkimiyetini bütün eyâlete yaymağa çalışan Osmanlı devletini çok uğraştırdılar. 1842'de, Sırt dağlarında yapılan büyük çarpışmalar sonunda, ʿAbd al-Calîl, ele geçirilerek, idâm olundu ve bu suretle, Fizan ve havâlisi merkeze raptedildi. Şeyh Ġūma ise, ancak 1858'de, karargâhına yapılan bir baskında gâfil avlanarak, maktûl düştü. Trablusgarp eyâleti, Karamanlı âilesinin hâkimiyetine son verildikten 23 yıl sonra, tamâmiyle itâat altına alınabilmiş idi (Nahîc al-Dîn, s. 149 v. d.).

Karamanlı âilesi Trablusgarp eyâletinde „dayılar devrinin“ tezebzüp ve anarşisine son vermiş, ocak yeniçerilerini sıkı bir şekilde itâat altına alarak, istikrarlı bir idâre kurmağa muvaffak olmuştur. Sülâlenin müessisi Karamanlı Ahmed Paşa, mevkiini tahkim uğrunda tedhiş siyâsetine mürâcaattan çekinmemiş olmak-

la berâber, az zamanda Trablusgarp ocağını hatırı sayılır bir kudret hâline getirmiştir. Bu sülâlenin sonuncu kudretli vâlisi olan Yusuf Paşa, değişen dünya şartlarına intibak edemeyerek, bir taraftan müthiş zulmü ve israfları, diğer taraftan hudûtsuz ihtirasları ve ölçüsüz hareketleri ile Karamanlı âilesi hâkimiyetini temelinden sarsmıştır.

Bibliyografya: Abū ʿAbd Allāh Muḥammed b. Ḫalīl Ġalbūn, *al-Taẕkār fī man malaka Ṭrablus awḳān bihā min al-aḥbār* (İstanbul Umûmî kütüp., 3423); Muḥammed Nahîc al-Dîn, *Tārīḫ-i İbn Ġalbūn dar bayān-i Ṭrablusġarb* (İstanbul, 1284; İbn Ġalbūn'un muhtasar bir tercümesi ile mufassal bir zeyilden ibârettir); Aḥmed Beg al-Nāʾib al-Anṣārī, *al-Manhal al-ʿaẕb fī tārīḫ Ṭrablus al-ġarb* (İstanbul, 1317); Mehmed Nûrî ve Mahmud Nâcî, *Trablusgarp* (İstanbul, 1330); *Sâlnâme-i vilâyet-i Trablusgarp* (Trablusgarp, 1305), s. 40—42 ve 89—103; Hasan Sâfî, *Trablusgarp tarihi* (İstanbul, 1328), s. 53—84; Aziz Sâmih, *Şimâlî Afrika'da türkler* (İstanbul, 1936), II, 229—252; N. Slousch, *La Tripolitaine sous la domination des Karamanli* (*RMM*, 1908, nr. IX, VI, 58—85, nr. X, 211—232); E. Pellissier de Reynaud, *La Régence de Tripoli* (*Revue de Deux Mondes*, 1855, XII, 5—48); Adm. D. D. Porter, *Memoire of Commodore David Porter, of the United States Navy, Albany* (New-York, 1875), fas. II, III, IV, VI; Jean Serres, *La Politique turque en Afrique du Nord, sous la Monarchie de Juillet* (Paris, 1925) s. 88—125; Jurien de la Gravière, *Les Corsaires Barbaresques* (Paris, 1887); S. Lane-Poole, *The Barbary Corsairs* (London, 1886); Gardner W. Allen, *Our Navy and the Barbary Corsairs* (New-York, 1905); E. Dupuy, *Américains et Barbaresques* (Paris, 1910); Vadala, *Histoire des Caramanlis* (*Revue d'Histoire Coloniale*, 1923). (M. FUAD EZGÜ.)

KARAMANLILAR, orta Anadolu'nun cenûbunda bir Türkmen boyu ve onun kurduğu bir b e y l i k. Karamanlıların Anadolu'ya ne yoldan ve ne tarihte geldikleri hakkında ihtilâf vardır. Raşîd al-Dîn, Karaman ve Eşref-oğullarının, 20.000 çadır kadar kalabalık bir kütle hâlinde, Tuğrul Bey ile birlikte Anadolu'ya geldiklerini ve bu beyin dönmesinden sonra burada kaldıklarını bildiriyor (bk. *Tarih-i oğuz ve türkmen*; bir de Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-aʿşā*, V, 364). Naṣrî (*Cihannümâ*, var. 23) ile Alishan (*Sissauan*, Venedik, 1885, s. 290) bu türkmenlerin moğullardan kaçtıklarını söylüyorlar. Karaman türkmenlerinin husûsî tarihini yazan Yarcānî bunların Şirvan yolu ile geldiğini anlatır. Nāṣir al-Dîn Marġunānî (*Maṣāyiḥ-i turk*)'nin bildirdiğine göre, Anadolu'ya hicretlerinden evvel Amu-Derya yakınındaki Ilyahk adlı mevkî ile bu nehrin garbındaki Balkan dağlarında yaşayan Karamanlılar şekavetleri ile tanınıyorlardı ve Aḥmed Yasavî'nin oğlunu öldürerek, bu şeyhin bed-duâsını almışlardı (bk. Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 311, not 27). Anlaşılıyor ki, Karaman boyu, diğer türkmenler gibi, XIII. asrın ilk yarısından beri devam eden büyük moğul istilâsı sırasında, memleketlerini terkederek (türkmenlerin bu muhâcereti hakkında bk. Nasavî, frns. trc. O. Houdas, *Histoire du Sultan Calâl ed-Din Mankobirdî*, Paris, 1899, s. 264, 371), Azerbaycan, Şirvan taraflarına gelmiş ve bir kısmı burada kalmıştır (Gökçay, Şamahı, Cevanşir ve Cavad kazâlarında „Karamanlu" adlı köyler için bk. M. Fuad Köprülü, *TM*, I, 194, not 1). Burada kalanlar sonraları bir çok siyâsî meselelere karışmışlardır. Nitekim bunlardan Ferhad Han Karamanlu, Ulcaytu'nun samimî dostlarından idi. *Cāmiʿ al-tavārīḫ*'in bir nüshası bunun nâmına istinsah edilmiştir (tarihi 718 = 1318; nr. 2475). Celâyirliler zamanında ismi geçen „Amîr ʿAlî Aḥmed Ḳaramanlu" yu da bu meyânda sayabiliriz. Ayrıca Kara-Koyunlu devletinin kuruluşunda mühim bir rol oynadıklarına şâhid oluyoruz (Kara Yusuf'un *amîr al-umarā*'sı „emîr Karaman" ismini taşıyordu; bk. Hasan Beg Rumlu, *Aḥsan al-tavārīḫ*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3317; Faẓl Allāh Rūzbih Ḫān, *Tārīḫ-i ʿālam-ārāy-i Amînî*, Fâtih kütüp., nr. 4431). Safevîlerin ordu teşkilâtında da, „Karamanlu" aşîret beylerine, sık-sık tesâdüf olunuyor (bk. İskender Münşî, *Tārīḫ-i ʿālam ārāy-i ʿAbbāsî*, Tahran, 1314, I, II, tür. yer.).

Karaman boyunun Anadolu'ya geçen büyük kısmı, ʿAlāʾ al-Dîn Kayḳubād I. tarafından, 1228'de Ḳamar al-Dîn adı da verilen Ermenak [b. bk.] vilâyetine yerleştirildi (bk. Naṣrî ve Alishan). ʿAynî bunların Ermenak civarında „Kamış" mevkiine yerleştirildiklerini tasrih ediyor (bk. *ʿIḳd al-cumān*, trk. trc. Üniversite kütüp., var. 200). Bu mıntakaya yerleşen Karamanlılar, hıristiyan beylerinden çiftçilik yapmak müsâadesini isteyerek, mukabilinde öşrünü vereceklerini bildirdiler (bk. Alishan, *ayn. esr.*, s. 290). Üç-Okların ekseriyeti teşkil ettiği türkmenlerden (bk. Mâliye defteri, nr. 32 „Karaman vilâyetinin Eski-İl, Aksaray v. b. kazâlarının kabâil ve oymaklarının nüfus ve hâsılâtını mübeyyin mufassal defter") bir kısmı Denizli, Hunas, Talamay'dan başka, Kilikya hudutlarındaki uçlara da yerleşmişlerdir. Dağlık olan bu mıntakayı Abu 'l-Fidā' Türkmen dağları olarak adlandırıyor (bk. *Taḳvîm al-buldān*, nşr. Ch. Schier, 1848, s. 37). Uçlara yerleştirilen türkmenlerin ekseriyetini de Karamanlılar teşkil ediyordu (bk. Fuad Köprülü, *Oğuz etnolojisine dâir tarihî notlar*, *TM*, I, 193, not 1 ve A. Naci-H. Nihal, *Anadolu'da türklere âit yer isimleri*, *TM*, II, 353 v. d.).

Karaman boyunun menşe'ine gelince, bu boyu Salur ulusuna bağlamak doğru olamaz. Münecim-başı (III, 24)'nın, İbn Bîbî'nin verdiği mâlûmata istinat ederek, Karaman ismini Ḳamar al-Dîn'e raptetmesi de doğru değildir. Yazıcı-zâde Ali (bk. *Tarih-i âl-i Selçuk*, Topkapı, Revan kütüp., nr. 1390) Karaman boyunun Afşar ulusunun bir kolu olduğuna ilk olarak işâret eder. Bir anonim ermeni vekayinâmesi de Afşar ulusunun Karaman boyunun hâkim olduğu sâhada oynadığı mühim role dâir kıymetli mâlûmat verir. Venedik'teki Mekhitariste'lerin manastırında bulunduğu tahmin olunan bu kıymetli kaynaktan (bk. Cl. Cahen, *Qulques textes négligés concernant les Turcomans de Rûm. au moment de l'invasion Mongole, Byzantion*, 1939, XIV, 133) Alishan (*göst. yer.*) bundan kendi kitabına da nakiller yapmıştır. 1300 senesine doğru yazıldığı anlaşılan bu anonim vekayinâmenin verdiği mâlûmat Yarcānî'yi tamamlıyor. Burada, 1254 senesinde, Gorigos (Cracca)'un Afşar ulusundan İslâm Bey isminde bir türkmenin yağmasına mârûz kaldığı ve mezkûr beyin bir müddet sonra öldüğü kayıtlıdır. İsmi geçen kalenin 4 sene sonra, Sarum isminde diğer bir türkmen tarafından, yağmalandığı aynı yerde zikrediliyor. Karamanlıların muhtelif zamanlarda Gorigos'a yaptıkları taarruzlar burada sık-sık gerçekleşmektir. Böylece XIII. asrın ilk yarısında Afşar ulusunun bu mıntakaya hâkim olduğu ve Karaman boyunun da, bu boyun bir kolu olarak, aynı hareketlere iştirâk ettiği uçlardaki kaleleri zaptettikleri anlaşılıyor. Alınan kale türkmenlere timar olarak verildiği gibi, gönderilen menşûr ile de kendilerine unvan bahşediliyordu. Bu dağlık mıntakadaki şehir ve kasabalarda kömür satmakla geçinen türkmenlere tesâdüf olunduğu gibi, Kosun-oğulları gibi, yüksek dağ tepelerinde yaşamağı tercih edenler de bulunuyordu. Karaman boyu, devlet kuvvetli olduğu sırada, bulunduğu mıntakada kendi hâlinde yaşıyor; göçebelikten çıkarak, toprağı sürüyor ve koyun, keçi, katır, at gibi, ehlî hayvanları yetiştirerek, toprak sâhibi oluyordu. Bâzan da sürülerini otlattığı mer'alara civar kaleler önünde toplanarak, ânî baskınlar ile bu kaleleri eline geçiriyordu. Karamanlıların bu hareketleri XIV. asra kadar devam etmiştir. Bu asırda Karaman ilinden bahseden Ḥamd Allāh Mustavfî — „ora halkı silâhşor, hırsız ve yol kesicidir" — ifâdesini kullanarak, İbn Bîbî'yi takviye eder (bk. *Nuzhat al-ḳulūb*, Fâtih kütüp., nr. 4518, var. 258).

İbn Bîbî, ilk tarihî şahsiyet olarak, Nûre Sûfî'yi zikretmekte ve onun Ḳamar al-Dîn ilinde, dağlardan Lârende'ye kömür taşımakla âilesini geçindiren bir kömürcü olduğunu bildirmektedir (Naṣrî, Houtsma, IV, 321; Sayyid İlyās Kirmānî, *Karaman-nâme*, *Konya* mecm., sayı 64—65, s. 59). Şikārî, Nûre Sûfî'nin babası olarak, Saʿd al-Dîn (Karîm al-Dîn Karaman'ın 699=1300 tarihli vakfiyesinde Aḥmed Saʿd al-Dîn) isminde birinden bahseder. Aynı müellif, Nûre Sûfî'nin, Kamāl al-Dîn ve Ḫayr al-Dîn isminde, iki oğlunu da kaydediyor. Muahhar müelliflerden bir kısmının Nûre Sûfî'yi ermeniden dönme zannetmeleri, Abu 'l-Fidā'daki bir kaydı yanlış anlamalarından ileri gelmiştir. Başta Canābî (*al-ʿAylam al-ẓāhir*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3101—2, var. 157) olmak üzere, Hazārfan (*Tanḳīḥ al-tavārīḫ*, var. 53; *Talḫīṣ al-bayān fī taḫlīṣ al-buldān*, İnkılâp kütüp., M. Cevdet yazm., nr. 185, var. 52), ʿĀlî (*Fuṣūl-i ḥall u ʿaḳd*, Millet kütüp., trk. yazma, nr. 243—245, var. 71) ve Ḳaramānî (*Aḫbār al-duval*, 293) gibi müellifler, Hayrullah Efendi dâhil, aynı yanlışlığı devam ettirmişlerdir. Kirmānî bu yanlışlığı izah ediyor (bk. *ayn. esr.*, s. 58). Nûre'ye Baba İlyās Ḫorasānî'ye intisabından dolayı, Sûfî lekabı verilmiştir (Canābî, var. 157 ve *Ṣaḳā'iḳ* trc.). Karaman emâretinin kurulmasında Babāʾî tarîkatinin rolü büyüktür. 1231'de nübüvvet iddia ederek, kendisine Baba diye ad takan (Abu 'l-Farac, *Tārīḫ*, nşr. Ed. Pocochio, s. 479) İlyās'ı Nûre Sûfî'nin aynı senede ziyâret ettiği anlaşılıyor. Baba İlyās'ın türkmenler arasındaki nufûzu gittikçe artarak, Karamanlıların hâkim bulunduğu sâhaya da yayılmıştır. Bu tarîkatin yayılmasına çalışan Nûre Sûfî ile Muḫliṣ Baba, Kırşehir'in Mâliya ovasında, Babāʾîlerin safında, Selçuklulara karşı dövüştüler. Babāʾîlerin katʿî mağlûbiyeti üzerine, Konya ve Ermenak mıntakasına iltiçâ ettiler. Muḫliṣ Baba (veya Paşa), Nûre Sûfî'nin büyük oğlu Karaman'a da iltifât ederek, onu tarîkatin şeyhlerinden biri yaptı. İsmi geçen anonim vekayinâmede bu husûs te'yit olunuyor. Ancak burada tasrih olunan tarîkat—İsmāʾîliya'dır. Bir şeyh olan Karaman'ın, cesâreti ile kendini tanıttığını, bu yüzden Karaman türkmenlerinden pek çoğunun onun emrine girmiş olduğunu bildiren vekayinâme, bir müddet sonra, Karaman'ın kendini sultan

ilân ettiğini de ilâve ediyor (Alishan, *ayn. esr.*, s. 191). Bu arada Nûre Sûfî'nin, Babâ'î şeyhi olarak, gazâya çıktığını ve Ereğli (eski Cybistra, Şikārī'de Herakl) kalesini zaptettiğini de görüyoruz. Hazārfan (*Talḫīṣ al-bayān*, var. 52), müridleri ile birlikte sefere çıkan Nûre Sûfî'nin, Silifke'ye de taarruz ederek, hâkimini öldürdüğünü bildiriyor. Kilikya kıralı Heytum, Karamanlıların taarruzlarına karşı tedbirler alarak, kardeşi Sempat'ı ordusunun başına getirmiş ve bu sûretle Ereğli mıntakasının bir kısmını geri almağa muvaffak olmuş idi (Alishan, s. 191). Nûre Sûfî'nin hangi tarihte öldüğünü bilmiyoruz. Mezarının Mut kazâsına bağlı Sinanlu nâhiyesinin Değirmenlik yaylasında olduğu mâlûmdur. Halil Edhem'in bu husûstaki şüpheleri (*TOEM*, XI, 70) vakıfnâme ile bertaraf ediliyor (bk. Tapu defteri, nr. 1). İbn Bībī (IV, 322) ile ismi geçen vekayinâmede Nûre Sûfî'nin, Bonsuz isminde, bir oğlu zikrediliyor. İbn Bībī onun, Rukn al-Dīn'in emîr *candâr*'ı olarak, sarayda vazifeli olduğunu bildiriyor. Aḳsarāyī, Nûre Sûfî'nin, Zayn al-Ḥāc isminde, diğer bir oğlundan bahsediyor (bk. *Musāmarat al-aḫbār*, nşr. Osman Turan, s. 71). XV. asrın ilk yarısında Karaman iline bir seyâhat yapan müverrih 'Aynī, Karamanlıların menşe'leri ile de alâkadar olarak, bu husûsta yeni bir fikir ileri sürüyor. Müellif Nûre Sûfî'nin, her biri ayrı yerlerde ayrı sülâleler kuran, Karaman, Oguz Han ve Timur Han isminde, üç oğlundan bahsetmektedir; ona göre, Oğuz Han — 'Alā'iya, Karaman — Konya ve Lârende ve Timur Han — Şam memleketine yerleşmişlerdir (bk. 'Aynī, *İḳd al-cumān*, trk. trc., var. 200). Filvâkî 715 (1315) senesinde Dimaşḳ ve havâlisinde vukua gelen muhârebelerde, „Timur Han b. Karaman" ismi sık-sık geçer (msl. Abu 'l-Fidā', *al-Muḫtaṣar*, IV, 79; Maḳrīzī, *al-Sulūk*, Fâtih kütüp., I, 278). Lekabının Karīm al-Dīn olduğu anlaşılan Karaman Bey 699 = 1300 tarihli Mahmud Bey'in ikinci vakfiyesi, Tapu defteri, nr. 31), vekayinâme ile Şikārī'nin bildirdiklerine göre, Ermenak (Germanicopolis), Mut, Gülnar, Mer'a ve Silifke kalelerine, muhtelif zamanlarda, taarruz etmiştir. Alishan (bk. *Sissouan*, s. 290), vekayinâmeden naklen, Karaman'ın Ermenak'ı zaptederek, „Ermenak beyi" unvanını aldığını kaydediyor. Hazārfan'in, *Talḫīṣ al-bayān* (var. 52)'ında Ermenak'ın zaptı hakkında haylı tafsilât vardır. Karaman panayırda toplanan hıristiyanları bir baskın ile öldürürek, elbiselerini kendi adamlarına giydirmiş ve akşam karanlığından bilistifâde kaleyi ele geçirmiştir. Vekayinâmede, Karaman'ın fevkalâde kuvvetlendiği ve Sultan Rukn al-Dīn'in ona emirlerini dinletemediği, Karaman'ın taarruzlarını eski İzavriya ülkesi ile Silifke'ye kadar uzatarak, ahâlisini esir ettiği kaydolunmaktadır. Karaman, Heytum'un bu mıntakaya yerleştirdiği birlikleri dağıtarak, Sempat üzerine yürümüştür. Sempat'ın Maniaun (Alishan'da Lârende'nin şarkında gösteriliyor; Manan olacak) kalesinin müdâfaasına me'mûr ettiği kumandanlar bizzat muhârebeye iştirâk eden Karaman'a üç sene mukavemet etmişlerdir. Anonim *Tevârih-i âl-i Selçuk*, Karamanlılara Lârende kalesini veren Rukn al-Dīn Kılıç Arslan ile Karaman arasında sıhriyet te'sis edildiğini bildiriyor (bk. Bibl. Nat., Suppl. Pers., nr. 1553, s. 51). Karamanlıların Selçuk-oğulları ile te'sis ettikleri bu iyi münâsebetler, Antalya, Alâ'iye ve Denizli havâlisindeki türkmenlerin Rukn al-Dīn tarafından te'dip edilerek, türkmen reislerinden Mehmed ve İlyās beylerin öldürülmesi üzerine (bk. Baybars al-Manṣūrī, *Zubdat al-fikra*, Brit. Mus., Add. 23325, 55 b; 'Aynī, IV, 135; Ḳalḳaşandī, V, 364 v.d.), bozuldu. Bu te'dip hareketinden kuşkulanan Karamanlılar, daha evvel harekete geçerek, başlarında Karaman, Zayn al-Ḥāc ve Bonsuz olduğu hâlde, 660 (1261) senesi başlarında, 20.000 kişilik bir kuvvet ile, Konya üzerine yürüdüler (Aḳsarāyī, s. 71). Konya büyükleri, Karamanlıları bu yürüyüşe teşvik etmişlerdi. Konya'nın halk tabakasının da Karamanlılara taraftar olduğu görülüyor. Mu'īn al-Dīn Parvāna, Kâvle kalesi önünde, Karamanlıları mağlûp etti. Zayn al-Ḥāc ile Bonsuz, esir edilerek, Konya'da idam edildiler (Aḳsarāyī, s. 73. Ermeni vekayinâmesindeki başka bir rivâyet için bk. Cl. Cahen, *Byzantion*, XIV, 134).

Karīm al-Dīn Karaman ölünce, Ermenak ve Karaman iline Badr al-Dīn Ḫutanī tâyin edildi. Selçuklular Karaman'ın oğullarından Mehmed, Maḥmūd, Ḳāsim ve Ḫalīl beyleri yakalayarak, Kâvle kalesine hapsettiler. Fakat çok geçmeden, Karamanlıların her hangi bir yürüyüşünden korkarak, bu beyleri bıraktılar (İbn Bībī, IV, 322; Anonim, *Tavârih-i âl-i Selçuk*, s. 51). Bir müddet sonra, bunlardan Mehmed Bey Karaman türkmenlerinin başında görülüyor. Lekabının Şams al-Dīn olduğu anlaşılan Mehmed Bey, çok geçmeden, Selçuklulara karşı cephe alarak (bk. *Baybars tarihi*, trc. M. Şerefeddin Yaltkaya, s. 90; Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ*, nşr. K. Jahn, I, 33), devlete isyân eden Ḥaṭīr-oğulları ile birleşti ve türkmenlerini Niğde'ye gönderdi (Aḳsarāyī, s. 102; anonim, 53; İbn Şākir al-Kutubī, *'Uyūn al-tavārīḫ*, arapça yazm., Köprülü kütüp., nr. 1121, XXI, var. 49). Sultan Ġiyās al-Dīn'i

zorla Niğde'ye götüren Ḥaṭīr-oğlu Şaraf al-Dīn, Karaman-oğlu Mehmed Bey'e „Ermenistan ser-leşkeri" unvanını tevcih ettiği gibi, al-Malik al-Ẓāhir Baybars'a da haber göndererek, onu Anadolu'ya gelmeğe teşvik etti. Anadolu'daki moğul tahakkümüne karşı uyanan istiklâl havasına Mehmed Bey de uymuş ve moğul-selçuk ordusu ile üzerine gönderilen Badr al-Dīn Ḫutanī'yi Göksu derbendinde mağlûp etmiştir. Bu arada Karamanlılar sâhiller emîri Hoca Yunus'u da bozdular. Bu sırada Aşraf ve Menteşe-oğullarının Karamanlılar ile iş-birliği yapmakta oldukları görülüyor (bk. Anonim, 57). Karamanlılar Baybars'ın Kayseri'ye kadar ilerilemesini sevinç ile karşıladılar. Baybars şehirde rehine olarak bıraktıkları Mehmed Bey'in kardeşi Ali Bey'i tahliye etti ve Karamanlılara tevkī ve sancaklar vererek, Lârende ve Ermenak'a gönderdi (*Baybars tarihi*, s. 88; İbn Şākir, *'Uyūn al-tavārīḫ*, XXI, var. 55). Baybars Karamanlıları yanına dâvet etti. Anadolu Selçuklularının içinde bulunduğu sıkıntılı vaziyetten istifâde eden Mehmed Bey, Suriye'de Harım'a dönen Baybars'a mürâcaatla, hizmetine girdiğini bildirdi ise de, Baybars tekrar Anadolu'ya girmeği reddetti. Buna rağmen, vaziyeti müsâit bulan Mehmed Bey, nâip Amīn al-Dīn Mikā'il ile sâhiller emîri Bahā' al-Dīn tarafından, gönüllü olarak, müdâfaa edilen Konya'ya karşı bir yürüyüşe karar verdi; yanında Menteşe ve Eşref-oğlu türkmenleri olduğu hâlde, Konya sûrlarının önüne gelerek, Baybars'ın gönderdiği bayrakları açtı ve konyalıları kendisi ile iş-birliğine dâvet etti. Amīn al-Dīn Mikā'il, 'İzz al-Dīn'in İstanbul'da kalmış olan şehzâdelerinden birini getirtmeği dâvet eden Mehmed Bey'e bir müddet karşı koydu. Fakat çok geçmeden, Karamanlıların Cimrī lekabı verilen Ġiyāṯ al-Dīn Siyavuş'u, Selçuklu sultanı olarak, tahta çıkarmalarına mâni olamadı. Sultan-zâde olduğu tahakkuk eden Cimrī (bk. İbn Bībī, IV, 324), Mehmed Bey tarafından yapılan bir hîle ile (bk. *Baybars tarihi*, 90), Selçuklu sultanı ilân edildi. Anonim *Tevârih-i âl-i Selçuk*'ta, mıkdarları 10.000 kişi olarak gösterilen Karamanlılar, şehirdeki ayak-takımı ile birleşerek, Konya'nın Atpazarı ve Çaşnigir kapılarını yaktılar. Ertesi günü kaçmak üzere bulunan nâip, arkadaşı Bahā' al-Dīn ile yakalanarak, katledildi, Konya önünde akdolunan divanda „bugünden sonra divanda, dergâhta, bârgâhta, mecliste ve meydanda türkçeden başka dil kullanmamağa" karar verildi (İbn Bībī, IV, 326). Cimrī'nin vezîrliğini kabûl eden Mehmed Bey konyalılardan, barış vergisi nâmı altında, 40.000 akçe tahsil ettikten sonra, Cimrī ile şehre dâhil oldu (13 mayıs 1277 = 676 zilhicce perşenbe) (son zamanlarda ele geçen Cimrī'nin sikkesi hakkında bk. O. F. Sağlam, *Belleten*, IX, sayı, 35, s. 299).

Mehmed Bey, Cimrī'nin mevkiini kuvvetlendirmek için, ona Rukn al-Dīn'in kızını almak teşebbüsünde bulundu. Konya'daki işlerini yoluna koyduktan sonra da, Değirmen çayında kendisi ile çarpışmağa hâzır Ṣāḥib Ata-oğullarından Tāc al-Dīn Ḥusayn ile Nāṣir al-Dīn Ḥasan kumandasındaki Germiyân türkmenlerini karşılamağa, koştu. Karamanlılar, bir müddet Develi Karahisar'ı da muhâsara ettiler. Dönüşte Kadı Sarāc al-Dīn'in teşvikı üzerine, kendisine Konya kapıları kapatıldığından, Ermenak'a çekilmeğe mecbûr oldu. Konyalılar Karamanlılara karşı harekete geçen moğul ordusunun başında şehre giren *Ṣāḥib* Cuvaynī'yi sevinçle karşıladılar (bk. al-Zakī al-Dīn, *Ravżat al-kuttāb*, Ayasofya kütüp., nr. 4015 44ª). Moğullar ile karşılaşan Mehmed Bey, mağlûp olarak, kardeşlerinden Tanu ve Zekeriyâ ile birlikte, maktûl düştü (bk. Anonim, 59; İbn Bībī, VI, 330). Raşīd al-Dīn ise, ormanlarda saklanan Mehmed Bey'in, bu ormanlar ile birikte, yakıldığını söyler (bk. *Cāmi' al-tavārīḫ*, nşr. K. Jahn, 33; J. v. Hammer, *Geschichte der Ilchane*, I, 298). Ġiyāṯ al-Dīn ile Ṣāḥib Ata, Develi-Karahisar önünde Cimrī'yi de bertaraf etmeğe muvaffak olarak, vaziyete hâkim oldular. Bu meyânda Burgulu (Ulu-Borlu), Turgudlu (Denizli) taraflarındaki türkmenler te'dip edildi ve Karamanlılar ile birleşen türkmenleri te'dip hareketine Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd II. zamanında daha şiddetle devam edildi (krş. bir de Sultan Veled, *Dīvān*, nşr. F. N. Uzluk, s. 224). Güneri Bey'in riyâsetinde, mukabil tedbir alan Karamanlılar, Ġiyāṯ al-Dīn III.'in annesi ile anlaşarak, emâret menşûru aldılar (1283; bk. Anonim, 63 v. d.). Güneri Bey — beylerbeyi ve Eşref-oğullarından Süleyman Bey — nâip tâyin edildi. Bir müddet sonra, Ṣāḥib Ata'ya karşı cephe alan Karamanlılar, Eşref-oğulları ile birlikte, Konya'ya yürüdüler. Ṣāḥib Ata'nın hâdimlerinden Has Balaban'ın, Selçuk askeri ile gelerek, Konya'yı geri almasına rağmen, Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd II.'un Argun'un yanına gitmesini fırsat bilen Karamanlılar tekrar Konya önünde göründüler.

1286'da Tarsus üzerine bir sefer yapan Güneri Bey, Ermenak tekfûru (erm. *tcḳavor*) Leon III. (1269—1289)'un müdâhalesine rağmen, burada büyük bir tahribat yaptı. Leon, Karamanlıları Argun'a şikâyet etti (bk. Çamiçiyan, Ermeni tarihi, Venedik, 1784, III, 76). İlhanlılar gerek Leon ve gerek Mas'ūd II.'un şikâyetleri üzerine, 1286'da, Karaman iline bir ordu

sevkettiler. Moğullar Lârende'yi muhâsara ederek, şehrin harâp olmasına sebep oldular. Güneri Bey dağlara çekildi. Moğulların çekilmesini müteâkip, harekete geçen Karamanlılar intikam almak istediler ise de, muvaffak olamadılar. Bilâhare Tebriz'den avdet eden Mas'ūd II. ile yaptığı bir mülâkat üzerine, barışan Güneri Bey, 1291'de Sayf al-Dīn Türkeri'nin ölümü ile, yeniden muhâsamâta başladı. Karaman iline giren Kayḫātū, bu mıntakada pek çok köy tahrip ettirerek, Lârende'yi de ateşe verdi. Moğul beylerinden Tigin Timur Güneri Bey'in sığındığı dağa hücûm etti (bk. Anonim, 86). Buna rağmen, Anadolu'daki bâzı moğul ümerâsı, Karaman türkmenlerinin dostluklarını aramışlardır. Gazan Han'a isyân eden Baltu Karamanlılar ile anlaştı. Kutlukşah'a mağlûp olarak, uç mıntakasına çekilen Baltu Karamanlılar ile tekrar bozuştu ve Bayçu'nun torunu Sülemiş'e mağlûp olarak, Kilikya'nın ermeni kıralı Heytum'a iltihâlet etti. Bir müddet sonra Sülemiş de isyân ederek, Karamanlılar ile iş birliği yaptı. Memlûklerden Laçın'ın bu husûsta mektupları için bk. Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā*, V, 362, Şihāb al-Dīn al-ʿOmarī, *Masālik al-abṣār*, *Not. et extr.*, XIII, 342, 344; Maḳrīzī, *al-Sulūk*, I, 260). Sülemiş'in, emîr Çoban'a mağlûp olarak, yasaya çarptırılması üzerine (Raşīd al-Dīn, *Dāstān-i Ġāzān Ḫān*, nşr. Jahn, s. 124), Karamanlıların telâşa düştükleri görülüyor. Moğullar Karamanlıların bu son hareketini hoş görmediler. Ġāzān Ḫān „Ben düşmanı şark ve garpta arıyorum, hâlbuki o, benim cübbemin altında bulunan Karamanlılardır" (Şihāb al-Dīn al-ʿOmarī, *eyn. esr.*, nşr. Taeschner, s. 24) — diyerek, hareketlerini takbih ediyordu.

Güneri Bey'in ölümü (28 receb 699) üzerine yerine geçen Mahmud Bey hakkında ihtilâf vardır. Osmanlı müelliflerinin Mahmud Bey'i 678 (1279)'den itibâren Karaman beyi göstermeleri yanlıştır (msl. bk. ʿĀlī, *Fuṣūl-i ḥall u ʿaḳd*, 138; Hazārfan, *Tanḳīḥ al-tavārīḫ*, 32 ve *Talḫīṣ al-bayān*, 52; Naṣrī, var. 24 v. d.; Bu yanlışlık, türklerde umûmiyetle olduğu gibi, Güneri Bey henüz hayatta iken, Mahmud Bey'in mühim faâliyetlerde bulunması (msl. 692=1292 'de Antalya'yı zaptetmesi ve al-Malik al-Aşraf adına hutbe okutması) ile izah edilebilir (bk. Şams al-Dīn al-Cazarī, *Cavāhir al-sulūk*, arapça yazm., Bibl. Nat., nr. 6739, var. 91). Bâzı müellifler Mahmud Bey'in Mehmed Bey'in kardeşinin oğlu olduğunu söylüyorlarsa da, bu yanlış olup, hakikatte Karaman'ın oğlu ve Mehmed Bey'in kardeşidir (bk. Halil Edhem, *TOEM*, XI, 703; von Oppenheim, *Inschriften*, Leipzig, 1909, s. 116, 117, 118, kitâbe nr. 160, 162).

Mahmud Bey'in, beylik müddetini şimdilik bilmiyoruz. Ermenak'taki kitâbe onun 702 (1302) tarihinde henüz hayatta olduğunu gösteriyor. Vefâtı tarihi olarak, Hazārfan'deki 707 (1303) senesini kabûl etmek şimdilik en doğru harekettir. Badr al-Dīn lekabı Mahmud Bey tarafından kullanılmıştır (bk. von Oppenheim, *Inschriften*, 115, 124; *Inventaire des monnaies islamiques des Musées Impériaux Ottomans*, I, *Emirs d'Asie Mineure*, s. 380). Ermenak kadısı ʿAbd al-Karīm b. Maḥmūd'un tanzim ettiği 699 tarihli Mahmud Bey'in ikinci vakfiyesinde de bu lekap sarâhatle görülüyor (Mahmud Bey'in Macd al-Dīn lekabı için bk. Şams al-Dīn al-Cazarī, *oyn. esr.*, var. 91). Mahmud Bey hakkında çok az bir bilgiye sâhibiz. Bu beyin de moğul ve selçuk askerleri ile muhârebelerde bulunduğu tahmin olunabilir. Müneccim-başı'nın onun 719 (1320)'da emîr Çoban ile muhârebesi rivâyeti yanlıştır. Eflâkî'deki bir kayıttan, 707 ile 712 seneleri arasında, Yahşı Han b. Karaman'ın emâretin başında bulunduğu anlaşılıyor (bk. *Manāḳib al-ʿārifīn*, üniversite kütüp., nr. 1231, var. 162, 163). Buna göre, Mahmud Bey'in 699'dan 707 senesine kadar beyliğin başında kaldığı kabûl edilebilir. Şikārī, Mahmud Bey'in Māʾmūriya civarında, ermeni tekfûru ile yaptığı bir muhârebede yaralanarak, vefat ettiğini bildiriyor. Mahmud Bey'in Badr al-Dīn İbrāhīm, Burhān al-Dīn Mūsā, İsā ve Ḫalīl Mīrzā isminde dört oğlu mâlûmdur. Kendisini istihlâf eden Yahşı Han b. Karaman Konya'yı tahkim etmiştir (bk. Kāşānī, *Tarih-i Olcaytu*, Ayasofya kütüp., nr. 3019 var. 207). Yahşı Bey'in bu mıntakadaki moğul tahakkümünü kırması, diğer beyliklere de te'sir etmiş ve her tarafta bir istiklâl havası esmeğe başlamıştır. İlhanlılar emîr Çoban'ı 714 (1314)'te Anadolu'ya göndermek mecbûriyetinde kaldılar. Çoban'ı karşılamağa hemen bütün uç beyleri koştukları hâlde, Karamanlılar gitmediler (Aḳsarāyī, s. 311 v.d.; Kāşānī, 207). Bunun üzerine Konya muhâsara edildi ve 714 (1314) senesi ilk baharında açlıktan teslim oldu. Bunu müteâkip, emîr Çoban Karamanlıları tâkiben, Lârende'ye kadar gitti. Yahşı Bey'in, bu muhâsarayı müteâkip, ölmüş olması muhtemeldir. Yahşı Bey'in Ali isminde bir oğlu vardı. Bununla berâber, ölümü üzerine, yerine Mahmud Bey'in oğlu Badr al-Dīn İbrāhīm Bey geçmiştir.

İbrahim Bey'in Karaman tahtına 719 (1319)'dan evvel geçtiği, Eflâkî (var. 175)'deki bir kayıttan anlaşılıyor. Bundan aynı zamanda Konya'nın, emîr Çoban'ın gitmesini müteâkip, Karamanlıların eline geçtiği de anlaşılmaktadır. Çelebî Ârif kendisinin moğullara temâyülünü Allahın kendilerini değil, moğul askerlerini istediğini söyleyerek, memleketin Selçuklulardan Cengiz Han oğullarına geçmesini arzu ettiği şeklinde izah eylemektedir (bk. Eflâkî, var. 178b). İbrahim Bey'in Timurtaş ile olan iyi münâsebetleri Karamanlıların da parlak bir devrine tesâdüf eder. İbrahim 1318—1319 senelerinde, büyük bir süvâri kuvvetinin başında olarak, Tarşus civarına bir akın yapmış ve Pompeipolis köprüsüne kadar ilerilemiştir. Bu köprü civarında İbrahim Bey'i karşılayan Gorigos kontu Baron Oşin, ermeni müverrihi Sempad'ın rivâyetine göre, Karamanlıları mağlûp etmeğe muvaffak olmuştur (bk. Kronoloji, erm., Paris, 1859, s. 128). İbn Ḫaldūn, Karamanlıların bu seferini h. 720 olarak gösteriyor (bk. *al-ʿİbar*, V, 563). Ertesi sene Timurtaş, yanında pek çok moğul ve yardımcı Karaman askeri olduğu hâlde, Sis mıntakasına girerek, bir çok katl-i âmda bulundu (bk. Abu 'l-Fidā', IV, 93; Sempad, *ayn. esr.*, 130; Samuel d'Ani, 770 senesi = 31 kânûn I. 1320—30 kânûn I. 1321. Timurtaş'ın al-Malik al-Nāṣir Muḥammed ile dostâne münâsebetler te'sis etmesini memnûniyet ile karşılayan Memlûkler, karamanlıları da bu dostluğa teşvik ettiler (bk. Maḳrīzī, *al-Sulūk*, II, 55 v. d.). 1324'te isyân eden Timurtaş'ın, mağlûp olarak, Memlûklere iltîcâsı (1327), Anadolu beylikleri tarihi için, bir dönüm noktasıdır. Timurtaş'ın tazyikından kurtulan beylikler, istiklâllerini elde ederek, bulundukları mıntakalarda yayıldılar. Karamanlılar da Konya ve havâlisine kat'î olarak yerleştiler. Babası gibi Badr al-Dīn lekabını taşıyan İbrahim Bey'i 733 (1333)'te İbn Baṭṭūṭa Lârende'de ziyâret etmiştir (bk. *Tuḥfat al-nuẓẓār*, trc. M, Şerif, I, 324). 1341'de, Şihāb al-Dīn al-ʿOmarī, bu beyi zikrediyor (bk. *Masālik al-abṣār*, *Not. et Extr.*, XIII, 346). İbrahim Bey emâretin adlî işleri ile alâkadar olarak, askerî işleri kardeşi Halil Bey'e terketmiştir. Şūfī lekabı ile tanılan diğer kardeşi Burhān al-Dīn Mūsa ise, müteaddit defalar hacca gitmiştir. Şihāb al-Dīn al-ʿOmarī bunun ismini „Bahā al-Dīn Mūsa" şeklinde yazıyor (*Masālik al-abṣār*, *NE*, XIII, 347; *al-Taʿrīf*, Mısır, 1312, s. 42) ise de, Ermenak'taki kitâbesinde (740), „Burhān al-Dīn Mūsa b. Maḥmūd" şeklinde kayıtlıdır (*TOEM*, 704). Badr al-Dīn İbrahim Bey 733 (1333)'te, kardeşi Halil Bey lehine, emirlikten ferâgat etmiştir.

Halil Bey, Lârende'de bulunduğu bir sırada, Burhān al-Dīn Mūsā da, Ermenak'taki mezkûr kitâbeden anlaşıldığına göre, Ermenak emîri bulunuyordu. Halil Bey hakkındaki bilgimiz şimdilik pek azdır. Şikārī'nin bildirdiğine göre, Dāvūd, İsḥāḳ, Ḫiżr, Sulaymān ve ʿAlāʾ al-Dīn ʿAlī isminde beş oğlu olan Halil Bey'in 17 sene huküm sürdüğü tahmin edilebilir. Van Berchem (*Inschriften*, 116, kitâbe nr. 160, 162, not 2)'in, Halil Bey'in devresini 772 — 786 arasında göstermesi, kitâbelerin yanlış okunmasından ileri gelmiştir. Alāʾ al-Dīn Ḫalīl kitâbede ʿAlāʾ al-Dīn b. Ḫalīl şeklindedir (bk. A. Avcıoğlu, *Konya* mecm., XXXV, 2089). Halil Edhem Bey de bu yanlışı tekrarlamıştır (*TOEM*, 709 v. dd.). Şikārī'de Abu 'l-Fatḥ lekabı ile zikredilen ʿAlāʾ al-Dīn ʿAlī Bey 767 (1366)'de Ermenak'ta bulunuyordu (bk. *al-Taṣḳīf*). Halil Bey'in yerine geçen kardeşi Badr al-Dīn İbrāhīm Bey, ikinci defa olarak, Karaman tahtına geçmiş ve ölümünden sonra, yerine oğullarından Faḫr al-Dīn Aḥmed Bey geçmiştir. Bu sonuncu, 7 zilkâde 850'de karkardeşi Sulaymān ile birlikte, moğullar ile yaptığı muhârebelerin birinde ölmüş (mezar kitâbesinde *şahīd* ve *ġāzī* lekapları yazılıdır), Sulaymān ise, Eretna (Ertana ?)-oğullarına esir düşmüştür. Aynı sene emîr olan diğer kardeşi Şams al-Dīn Bey'in kardeşi tarafından zehirlenmesi üzerine, Karaman beyliğine Burhān al-Dīn Mūsā geçmiştir. Evvelce Lârende ve bir müddet de Ermenak emîrliğinde Burhān al-Dīn Mūsā'yı, Şikārī, müftî, şeyh ve vâʿız gibi sıfatlar ile, tanıtıyor (kşr. Ermenak'teki medrese kitâbesi al-amīr al-kabīr al-ʿālim al-ʿābid al-ġāzī; *TOEM*, 704). Hastalıklı bir adam olduğu anlaşılan Burhān al-Dīn Mūsā, Sayf al-Dīn Sulaymān Bey ile Karaman'ı Lârende'ye göndererek, kendisi Mut'a çekilmiştir. Konya'da Halil Bey'in oğlu ʿAlāʾ al-Dīn ʿAlī Bey, emîr olarak, bulunuyordu. 757'de vefat eden emîr Mūsā'yı, bir müddet Sayf al-Dīn Sulaymān istihlâf etti ise de, bir sûikast neticesi öldüğünden, bütün kudret ve nufûz ʿAlāʾ al-Dīn ʿAlī Bey'in eline geçmiştir. Yarcānī *Şehnâme*'sini Abu 'l-Fatḥ lekabını taşıyan bu ʿAlāʾ al-Dīn ʿAlī Bey'e ithâf etmiştir. ʿAlāʾ al-Dīn ʿAlī Bey zamanında Osmanlılar ile ilk münâsebetler başlamış ve ʿAlī Bey, Avrupa toprağına ayak basan Orhan Bey'e bir müfreze (koşun) göndermiştir (bk. Ferîdûn, *Münşaât*, I, 66). Bir de Orhan'a cevabında amcasını da gazaya göndermek niyetinde olduğunu bildirmiştir (*göst. yer.*, 67). Murad I. idâresinde Rumeli'de yapılan fütuhât, Karaman beyliğinde kıskançlık doğurdu. Karamanlılar Ankara ahîlerine yardım ederek, Osmanlılara karşı bir ittifak hazırladılar (762 = 1361). Bu ittifaka, Ertana-oğlu Mehmed Bey de dâhil olarak, Varsak, Turgut v. b. türkmen oymakları da girdiler. Müttefiklerin Bursa ve İznik önüne gelerek, yapmak istedikleri taarruz, Murad

I.'ın tedbirleri üzerine, akamete uğradı. Sultan Öyüğü ile Ankara zaptolunarak, moğullar dağıtıldı (bk. Naṣrī, var. 45; Şukr Allāh, *Bahcat al-tavārīḫ*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3059, var. 277). Bir müddet sonra, Karamanlıların an'anevî hedefleri olan Gorigos'a ve yeni bir taarruz hazırladıklarına şâhit oluyoruz. 1359'da, babası Hugues IV.'in yerine, Kıbrıs kıralı olan Piere I., cenûbî Anadolu türk emâretleri üzerine taarruza başlamış idi. Kilikya'nın mühim şehirlerinden Tarsus, Adana, Pilerga, Ayas ve bütün sâhil şehirleri Memlûklerin ve bunlar ile birlikte hareket eden türkmenlerin eline düşmüş idi. Müstahkem bir mevki olan Gaban ile Gorigos henüz türkmenlere karşı-koyabiliyor idi. 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey, sâhil emîrlerinin dâveti üzerine, Gorigos'a taarruza karar vermiş idi. Şehirliler, Karaman türkmenlerinin hücûmu üzerine, iç-kaleye (karak) çekilerek, şehirdeki rûmlardan iki murahhası Kıbrıs'a gönderdi (bk. Şikārī; Amadi, *Chronique*, nşr. Mas-Latrie, s. 410; Bustron, *Chronique*, nşr. Mas-Latrie, s. 259). Pierre'in, bu maksatla 1361'de gönderdiği kuvvetler, Ayas ve Alâiye emîrleri ile birlikte hareket eden 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey'in taarruzunu önleyemedi. Gorigos'u elde tutarak, buradan Anadolu'ya taarruz yapmağı tasarlayan Pierre, 119 parçadan ibâret bir filo ile hareket ederek, Satalie yakınında karaya ayak bastı. Kardeşi antakyalı Jean'ı Alâiye'nin zaptına gönderdi. Satalie'nin merkezi olan Antalya Pierre'in eline düştü ise de (24 ağustos, 1361; tarihi tesbit eden kitâbe için bk. S. Fikri, *Antalya livâsı tarihi*, s. 61, 62; bk. bir de F. W. Hasluck, *Annual British School at Athens*, 1908—1909 XV, 207, XVI, 1909, 1910, s. 185), Karamanlıların teşvikı ile toplanan sâhil emîrleri, Jean'ı Alâiye önünde mağlûp ettiler. Müteâkip senelerde Teke (Tacca) emîrinin muvaffakiyeti, Pierre'i Avrupa'dan yardım istemek zorunda bıraktı. Aradaki ihtilâf 1366'ya kadar devam etti. 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey Antalya ve Manavgat emîrleri ile birlikte, harekete başladığı gibi, bir türk donanması da limanlarda toplandı. Bununla müterâfik bir hareket de Memlûkler tarafından hazırlanıyordu (bk. *Arch. de l'or. Latin*, 1881, I, 391). Memlûkler, bu hazırlıklara muvâzi olarak, aynı senede, başta 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey olmak üzere, cenûp Anadolu beylerine de teşvik mektupları gönderdiler (bk. *al-Taṣḳīf*) Alâiye hâkimi Ḥusām al-Dīn Maḥmūd, Balat emîri Mūsā b. İbrāhīm b. Mantaşa ve Eğridir beyi İlyās b. Muṣṭafā b. Bani 'l-Ḥamīd gibi, Aydın-oğlu 'İsa Bey de bu ittifaka girmekte gecikmedi (bk. Ḳalḳaşandī, VIII, 19).

1367 'de 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey doğrudan-doğruya Gorigos'a yürüdü. Deniz tarafı hâric, şehri her taraftan muhâsara eden 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey'i, bu vekayî içinde yaşayan Machaut (*La Prise d'Alexandrie*, nşr. Mas-Latrie, s. 135) „le grand Caraman" şeklinde zikrediyor. Gorigosluların yardımına koşan antakyalı Jean'ın Karamanlılar ile giriştiği muhârebeler 28 şubat—14 marta (1367) kadar devam etmiştir. Machaut, Karaman ordusunu 45.000 (Şikārī'de 40.000) kişi gösteriyor. Kıbrıslıları bir çok defalar mağlûp eden karamanlılar, Yalbuġa al-Nāṣirī [b. bk.]'nin katlini haber alarak, muhâsarayı kaldırmışlar ve yeni hâdiseleri Toros geçidinde beklemeğe karar vermişlerdi. Karamanlıların bu ânî ric'atlerinden istifâde eden Kıbrıslılar da memleketlerine dönmüşlerdir (tafsilât için bk. Strambaldi, *Chronique*, nşr. Mas-Latrie, s. 78; Amadi, 416; Bustron, 265; *Machéras Chronique*, nşr. Sathas, s. 105). 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey, Memlûklerin Kıbrıs'a taarruzdan vazgeçtiklerini görerek, Pierre ile bir anlaşma yaptı. Buna göre, Pierre Karamanlıların Memlûkler ile olan münâsebetlerine karışmayacaktı. 'Alī Bey zamanında Karamanlılar Ertana-oğulları ile olan münâsebeti değiştirerek, Kayseri'ye hücûm etmişler ve bu beyi Sivas'a kaçırtmışlardır. Kadı Burhān al-Dīn'in müdâhalesine rağmen, Karamanlılar emrindeki Samagar ulusunun beyi, Ḫiżr Bey Pîr Boldı, Kayseri'ye bir yürüyüş yapmaktan çekinmemiştir. Mukabil taarruza geçen 'Alī Bey de, Niğde ve Karahisar'a yürüyerek, buralarda tahribat yaptı. Bu sırada Karamanlıları asıl endişeye düşüren, 'Alī Bey'den ziyâde, Osmanlıların Germiyan ve Hamîd-oğulları arâzisinden bir kısmını evlenme ve para ile alarak, kendileri ile hem-hudut olmaları idi (Naṣrī, var. 48; İdrīs, *Haṣt-Bahişt*, Ali Emirî kütüp., nr. 800—807, III, 68). Bu arada Murad I.'ın, kızı Nefise Sultan'ı 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey'e tezvic ederek, bir dostluk te'sis etme teşebbüsü akamete uğradı. Karamanlıların Hamid arâzisine akınları harbe sebep oldu. Karamanlıların Kayseriye beyi Cüneyd'e yardım etmelerinden münfe'il olan Kadı Burhān al-Dīn'in Lârende'ye yürümek teşebbüsü, Murad I.'ın Karamanlılar üzerine hareketi şâyi olur-olmaz, geriye bırakıldı. Osmanlı ve Karaman kuvvetleri ilk defa Konya önünde karşılaştılar (İki ordunun tabyası hakkında bk. Naṣrī, var. 50; L. Amelburnus, *Historiae Musulm.*, 1591, V, 247). Çok şiddetli cereyân eden savaşlarda Timurtaş'ın hücûmuna dayanamayan 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey kaçarak, Konya'ya sığındı. Karamanlılar bu ilk acı tecrübeye rağmen, Murad I.'ın Kosova

muhârebesinde şehit düşmesi ile, yeni bir ittifaka ön-ayak oldular. Aydın, Menteşe ve Eşref-oğullarının büyük mıkyasta iştirâk ettikleri bu ittifak, sür'atle hareket eden Bayezid I. kuvvetleri önünde dağıldı ve osmanlılar Konya önünde göründüler. Taş-İlli'ne sığınan 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey, Kadı Burhān al-Dīn'in ittifak teklifine rağmen, Bayezid I. ile anlaştı. Osmanlılar Konya'yı iâde ederek, Çarşamba suyunu hudut tâyin ettiler (bk. Naṣrī, var. 68; Âşık Paşa-zâde, s. 72; İdrīs, IV, 32; Muhyi Çelebî, Ali Emîrî kütüp., nr. 17, var. 52; Oruç Bey, nşr. F. Babinger, 31). Bayezid I. Karamanlıları Kadı Burhān al-Dīn ile karşı-karşıya bırakarak, Rumeli'deki işleri ile meşgûl olmağı düşünmüştür. Filhakika 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey'in, Kayseri beyi Cunayd ve onun kardeşine yardımı Kadı Burhān al-Dīn'i mukabil tedbirler almağa mecbûr bırakmış, şeyh Mu'ayyad'in kumandasındaki kuvvetler Uçhisar'a taarruz etmiştir. 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey bu hâdiseyi müteâkip, Kadı Burhān al-Dīn ile yaptığı andlaşmayı, Timur'un Sivas'a yürüyeceğini zannederek, bozdu ve Timur'a gönderdiği elçiler ile de, onun himâyesine girdiğini bildirdi. Karaman-oğlu, bu elçileri vâsıtası ile, Timur Şam tarafına yürüdüğü takdirde, oğlu Mehmed Bey'i asker ile göndereceğini, Anadolu ve Osmanlı ülkesine girdiği takdirde, bizzat kendisinin geleceğini vaadetti (bk. Astarābādī, *Bazm u razm*, s. 456). Kadı Burhān al-Dīn, Timur'un Gürcistan'a yürümesini fırsat bilerek, Karamanlılar üzerine yürümüş; Zincirlü, Aksaray ve Sâlime kalelerini zaptetmiştir. Mehmed Bey, mağlûp olarak, babasının yanına kaçtı. 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey müttefiki Şeyh Mu'ayyad'in Burhān al-Dīn tarafından öldürülmesine seyirci kalmıştır. Fakat bu hatasının kefâretini ödemekte gecikmedi. Kadı Burhān al-Dīn, Konya önüne gelerek, Karaman memleketini maiyetindeki göçebelere yağma ettirdi. Karaman-oğlu Konya kalesine sığınmış idi. Bu son hareketini tasvip etmeyen kabîlelerden bir kısmı 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey'i terkederek, Kadı Burhān al-Dīn tarafına geçtiler. Bu meyânda 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey'in birâder-zâdesi emîr Şeyh Hasan (bir *Takvim*'e göre, Süleyman Bey'in oğlu; bk. Bibl. Nat., türk yazm. nr. 180) ile Samagar beyi Hızır Bey Pîrboldı-oğlu Kayseri'ye gelerek, kadının emrine girdiler. Bu hâdiseden sonra kadı ile başa çıkamayacağını anlayan 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey, maiyetindeki oymakları Ankara ve Bursa taraflarına göndererek, osmanlılar ile muhâsamata başlamıştır. Ankara'ya gidenler Anadolu beylerbeyi Sarı-Timurtaş'ı esir ederek, Konya'ya getirdiler. Bayezid I. şimdiye kadar her türlü kusurlarını affettiği bu beyi yok etmeğe karar vererek, kuvvetli bir ordu ile (Schiltberger'de 160.000) harekete geçti. Karaman-oğlunun, Timurtaş'ı alelacele hapisten çıkartarak, bir sefâret hey'eti ile, Bayezid I.'e iâde etmesi bir fayda vermedi. 800 (1397/1398) senesinde Akçay'da yapılan muhârebeyi kaybeden 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey Konya'ya sığınmış, fakat şehirlilerin Bayezid I. ile anlaşmaları üzerine, esir düşmüştür. Osmanlı vekayinâmeleri 'Alā' al-Dīn'in Timurtaş'a teslim edildiğinde ve bu sonuncunun da, eski kininden dolayı, onu astırdığında müttefiktirler (bk. Naṣrī, var. 63; Enverî, *Düstûrnâme*, s. 88). Bayezid I. Konya'nın alınmasını müteâkip, Ali ve Mehmed Bey'ler ile anneleri Nefise sultanın sığınmış oldukları Lârende'yi de 5 günlük bir muhâsaradan sonra zaptetti. Hemşiresinin her iki oğlu da Bursa'ya götürüldü (Schiltberger, *Reisebuch...*, 1885, s. 14 v. d., 19; Cenâbî, var. 157). Ḥamīdī ile bir anonim âl-i Osman tarihinde (Dresden, Mss. or. 108) bu sene içinde 'Alā' al-Dīn Bey'in oğlu Mehmed Bey'in, Bayezid I. tarafından, babasının yerine nasbedildiği ve ertesi sene Mehmed Bey'in isyânı üzerine, Bayezid I.'in yeni bir sefer yaparak, Mehmed Bey'i, kardeşi Ali Bey ile birlikte, esir edip, Bursa'ya hapsettiği yazılıdır. Bayezid I. Konya, Lârende, Develi ve Aksaray gibi, Karaman şehirlerini alarak, sâhile kadar ileriledi (Ḳalḳaşandī, V, 368; İbn Şahna, *Raw̱żat al-manāẓir*, IX, 208; Aḥmedī, *Dāstān*, nşr. Nihad Sâmî Banarlı, s. 82). Ḳalḳaşandī Bayezid I.'in bu sırada Karamanlılardan birinin kızı ile evlendiğini söylüyor (V, 368).

Bayezid'in 1402'de Timur'a mağlûp olması üzerine, Karamanlılar yeniden siyâset sâhasında göründüler. Timur'un emîrlerinden Sultan Hüseyin, İskender, Sulayman Şah, Seyyid Hoca ve Pîr Ali Saldus kuvvetleri Konya, Akşehir, Karahisar, Alâiye'yi işgâl ederek, buradaki osmanlı hâkimiyetine son verdiler. Karaman-oğlu Mehmed Bey Bursa hapishânesinden çıkartılarak, Timur'un yanına getirildi. Timur Karaman vilâyetini kendisine verdi. Bu arada Osmanlılar ile ihtilâf mevzuu olan Akşehir de Karaman memleketine ilâve edilmiştir (bk. Şerefeddin Ali Yezdî, *Zafer-nâme*, II, 458; İbn 'Arabşāh, *'Acā'ib al-maḳdūr*, Kahire, 1305, 134; Naṣrī, var. 69). Bu arada Karaman-oğlu Ali Bey de, kardeşine tâbî olarak, Niğde'ye hâkim oldu (Ak medrese kitâbesindeki kayıt için bk. *Vakıflar dergisi*, II, 45—64). Mehmed Bey, bir çok defalar Timur'u ziyâret etti ve onun nâmına para bastırdı (Ahmed Tevhid, *ayn. esr.*, IV, 363); Osman-

lı şehzâdeleri mücâdelesine de karışarak, Süleyman Çelebî'ye karşı cephe aldı ve bu sonuncusunun önünden kaçan İzmir-oğlu Cüneyd'i Konya'da kabûl etti. Bu münâsebetle 30.000 kişilik Karaman ordusu Menderes sâhillerine gönderildi. Mehmed Çelebî ile ittifak eden Karaman-oğlu 809 (1406)'da Kırşehir'in Mâliye ovasında onun ile görüştü. Ancak Karaman-oğlu Mehmed Bey'in, Germeyan-oğlu Yakub Bey ile muhâsamata girişerek, Kütahya'yı zaptetmesi (*TOEM*, I, 116, st. 2, 3, 4) ve bilâhare Bursa'ya yürüyerek, şehri 31 günlük bir muhâsaradan sonra, ateşe vermesi (*TOEM*, XII, 752; Maḳrīzī, al-Malik al-Mu'ayyad'in, Mehmed Bey'i bu yüzden muahaza ettiğini yazıyor; bk. *al-Sulūk*, IV, 94) Mehmed Çelebî'nin infiâlini mûcip oldu. Osmanlılar Kastamonu hâkiminin oğlu Kasım Bey'in de yardımını te'min ile, Akşehir, Beyşehir ve Seydişehir'i geçerek, 817 (1414)'de Konya önüne geldiler. Orta Çahî mevkiinde tutunmağa çalışan karamanlılar, mağlûp olup, dağıldılar. Bu muvaffakiyet üzerine, Canik'e dönen Mehmed Çelebî, Karamanlıların Beyşehir ve Seydişehir'e yeniden taarruz ettiklerini haber alarak, harekete geçti ise de, hastalandı; tabibi Sinan (Şeyhî)'ın tavsiyesi ile hareket eden Bayezid Paşa, Mehmed Bey'i Konya önünde yakalamağa muvaffak oldu. Mahfûzan Konya önüne getirilen Karaman-oğlu, buraya tahassun eden oğlunu teslim olmağa zorladı (İdrīs, V, var. 50). Gerek Mehmed ve gerek oğlu Mustafa'nın sözlerinden dönmeleri Konya'nın cebren alınmasını intac etmiştir. Karaman-oğlu Mehmed Bey, Varsaklar arasına kaçarak, canını kurtarabildi. Bu son muvaffakiyete rağmen, Osmanlılar Konya'yı muhâfaza edemeyip, Karamanlılara iâde ettiler. Memlûklerin bu hususta Osmanlılar nezdinde yaptıkları teşebbüslerin de te'siri olmuştur. 820 (1417)'de al-Malik al-Mu'ayyad'in tâbiyetine giren Mehmed Bey, Muṣliḥ al-Dīn'i göndererek, Memlûkler nâmına para bastıracağını bildirmiş ve Tarsus'un anahtarlarını teslim etmiştir (Aynî, IV, 744; Maḳrīzī, *al-Sulūk*, IV, 79; İbn Ḥacar, *İnbā' al-ġumr*, Veliyüddin kütüp., nr. 2340—2341, II, 63). al-Malik al-Mu'ayyad bu mürâcaat üzerine, Zayn al-Dīn al-Hoca'yı Karamanlılara göndererek, dostluk te'sis etmekte gecikmedi. Ancak bu samimî münâsebetler, Şâhin'in Tarsus nâipliğine tâyin edilmesi ile bozuldu. Ramazan-oğlu İbrahim Bey'in Şâhin ile yaptığı savaşlara karışan Mehmed Bey Tarsus muhâsarasına iştirâk etti. Karaman-oğlu hastalanarak, çekildi ise de, oğlu Mustafa babasının yerini aldı. Maḳrīzī (*al-Sulūk*, IV, 83) Karamanlıların bu taarruzunu, tarsusluları Şâhin'in zulmünden kurtarmak için yaptıklarını söylüyor. Memlûkler, karamanlılar arasına nifak sokarak, Ali Bey'i Kahire'ye dâvet ettiler. Niğde'den hareket eden Ali Bey, al-Malik al-Mu'ayyad ile buluştu. Memlûkler, Ali Bey'e hediyeler verip, resmen maaş bağladılar ('Aynī, IV, var. 754; İbn Ḥacar, II, 82). Tarsus'u zaptederek, nâibini yakalayan Mehmed Bey'e karşı da bir ordu sevkedildi. Al-Malik al-Mu'ayyad'in oğlu Sayyid İbrāhīm kumandasında hareket eden bu orduya, bütün Suriye nâipleri, kuvvetleri ile birlikte, iştirâk ettikleri gibi, Kayseriye'de Dulkadır-oğlu da katıldı. Memlûk ordusu Niğde, Konya Ereğlisi ve Lârende'ye gelerek, buralarda pek çok tahribat yaptı. Karaman beyliği Ali Bey'e verildi. Dağlara firâr eden Mehmed Bey, Memlûk ordusu döner-dönmez, Kayseri'ye tecâvüz etti ise de, Dulkadır-oğlu Nāṣir al-Dīn Mehmed Bey'e mağlûp olarak, esir düştü. Oğlu Mustafa ise, Dulkadırlılar tarafından öldürüldü. Mehmed Bey'in, Kahire'ye gönderilmesini müteâkip, Ali Bey'in, Konya müstesnâ, bütün Karaman iline sâhip olduğu görülüyor. Karaman iline resmî bir seyahat yapan 'Aynī, Konya'ya geldiği zaman, Ali Bey ile şehrin muhâfızı Sungur'u mücâdele hâlinde buldu. 'Aynī bir kaç defa Sungur ile husûsî görüşmeler yaptı. Mehmed Bey'in esâreti üzerine, oğlu İbrâhim Bey, Çelebî Mehmed'e mürâcaat ederek, onun yardımını te'min etmiş idi. Bu sebeple Konya'ya gelen Ḳoçġar al-Rūmī riyâsetindeki Memlûk hey'eti ile mülâkat eden İbrahim Bey, osmanlı elçisinin müzâkerelere istirâk etmesine mâni olmamıştır. Mezkûr hey'et, Lârende'ye giderek, Ali Bey ile de konuştuktan sonra, gördüklerini bir yazı ile Memlûk sultanına takdim etti. Ali Bey'in sefâhate meyli onu halkın nazarından düşürmüş idi. Bu yüzden İbrahim Bey rakibini kolaylıkla bertaraf etmeğe muvaffak oldu. Ali Bey Niğde'ye çekilmeğe mecbûr kaldı. Osmanlıların, Karaman işlerine müdâhalesini hoş karşılamayan Memlûkler Mehmed Bey'i serbest bırakmakta gecikmediler. al-Malik al-Ẓāhir Sayf al-Dīn Tatar'ın emri ile Karaman iline dönen Mehmed Bey, beyliğin başına geçer-geçmez, Osmanlılara karşı cephe aldı. Hamîd-oğlu Osman Bey ile ittifak ederek, Antalya'ya karşı bir teşebbüse de girişti. Antalya muhâfızı Fīrūz Bey-oğlu Ḥamza Bey, Hamîd-oğlunu öldürdüğü gibi, Karaman ordusunun başına gelen Mehmed Bey'i de, bir top güllesi ile itlâf etti. Bu son savaşa iştirâk eden İbrahim Bey babasının ölüsünü alarak, Lârende'ye çekilmeğe muvaffak olduğu gibi kardeşi 'Alā' al-Dīn Bey de Antalya'ya ilticâ

etti. Antalya muhâsarası 826 = 1423'te vukua gelmiş olmalıdır (Naṣrī, İdrīs ve Sa'd al-Dīn'in gösterdikleri 830 = 1427 tarihi yanlıştır. 'Aynī, 827'de (bk. IV, 776) İbrâhim Bey'i, Karaman emîri olarak, gösteriyor). Mehmed Bey'in lekabının Nāṣir al-Dīn olduğu anlaşılıyor. 824 (1421) tarihli vakfiyesinde ise, bu lekap Ġiyāṯ al-Dīn şeklindedir.

Mehmed Bey'in ölümü üzerine, İbrahim ve İsâ Bey'ler ile çarpışmak zorunda kalarak, emâreti İbrahim Bey'e terkeden Ali Bey, Niğde'ye çekilir-çekilmez, Dulkadır-oğlu Ḥasan b. Nāṣir al-Dīn Mehmed'in hücûmuna mârûz kaldı. Dulkadırlılar taarruzlarını Develi ve Aksaray'a kadar uzattılar ise de, İbrahim Bey'in mukabelesi üzerine, çekildiler. İbrahim Bey, Karamanlıların Memlûkler ile olan an'anevî dostluğuna ehemmiyet vererek, Barsbay'a karşı isyân eden Ramazan-oğlu İbrahim Bey'i, dehâletine rağmen, Kahire'ye göndermekte tereddüt etmedi; fakat kuvvetlenir-kuvvetlenmez, Memlûklerin kendi beyliğindeki nufûzlarına son verdi; müstakil bir siyâset tâkip ederek, bütün zorlukları yendi. Memlûkler, bu mukavemet karşısında, emîr Şâdî Bey'i Tarsus'a göndererek, İsâ Bey'i kardeşine karşı desteklediler. İbrahim Bey İsâ Bey ile çarpıştı ve onu Kahire'ye kaçmağa mecbûr etti (829 = 1426; 'Aynī, IV, var. 792, Abu 'l-Faḍl, *Vaḳāyi'-i turkmāniya*, London, India office Library, fotokrapi Ankara Maarif kütüp., sene 829). Ali Bey, Mehmed Bey gibi, İbrâhim Bey'e de tâbî olmakta tereddüt etmedi. Aynı sene Ali Bey'in kendi türkmenlerini Kıbrıs'a göndererek, adaya karşı taarruza girişen Memlûklere cephe almaktan çekinmedi (bk. Amadi, *Chronique*, s. 504; Weil, *Geschichte der Chalifen*, V, 174). İbrahim Bey'in bu sırada kazandığı kudret, Karaman beyliğinin de en parlak bir devrini teşkil eder. Kilikya Memlûkler ile kendisi arasında dâimî bir ittilâf mevzuu idi. Limisso harbinde Memlûkler ile birleşmesi, Kıbrıs kıralı Janus (1398—1432)'u himâye etmek maksadı ile idi. Bu yüzden Janus'un oğlu Jean II.'nin ilk saltanat günlerinde gönderdiği elçiyi iltifat ile kabûl etti. Meşhûr seyyah Bertrandon de la Broquière (*Voyage*, nşr. Schefer, s. 120) de, elçiye refâkat ederek, 1432'de İbrahim Bey'i Konya'da ziyâret etmiştir. Osmanlılara karşı, müstakil bir siyâset tâkip eden İbrahim Bey, sırp despotu vâsıtası ile, macarlar ile ittifak yaptı. 1433'te, Osmanlıların zaafından istifâde ederek, Beyşehir'i zaptetti. Macarlar ile aynı zamanda hareket eden İbrahim Bey'i dikkatle tâkip eden Osmanlılar, macarların mağlûbiyeti üzerine, ona karşı yürüdüler. Akşehir, Beyşehir, Seydişehir, Said ili ve Konya'yı alan Murad II., bir an, konyalıları Afyonkarahisar'a sürmeği bile düşündü. Murad II., murahhası Şükrullah (ölm. 1460) vâsıtası ile, Karamanlılar ile anlaşmasına rağmen, bir tedbir olmak üzere, sonraları Kayseri'yi zapteden İbrahim Bey'e karşı, Dulkadır-oğlu Nāṣir al-Dīn Mehmed Bey ile anlaştı. İbrahim Bey'in mukavemeti üzerine harekete geçen Osmanlı-Dulkadır kuvvetleri, Kayseri'yi alarak, Osmanlıların hizmetinde bulunan İsâ Bey kardeşinin üzerine sevkedildi. İsâ Bey'in maktûl düşmesi yüzünden, müttefikler bu son teşebbüslerinde muvaffak olamadılar. Bununla berâber, Memlûklerin de müdâhale edeceklerini anlayan İbrahim Bey, onlar teşebbüse geçmeden, Osmanlılar ile anlaştı (1437). 1442'de Mezid Bey'in Hermannstadt'ta şehit düşmesi ile başlayan Macaristan muhârebelerine, kendi cephesinden iştirâk etmek isteyen İbrahim Bey, bir takım ittifaklara girişti. Bizans vâsıtası ile macar kıralına mürâcaat ederek, haçlıları harbe teşvik etti. İbrahim Bey, bu suretle Osmanlıların Dulkadırlılar ile anlaşmalarına mukabele ederek, eski Karaman topraklarını istirdat edebileceğini tahmin ediyordu. Gönderdiği kuvvetler Ankara ve Kütahya topraklarını tahrip ettiler. Murad'ın sür'atli hareketi üzerine geri çekilen Karamanlılar, Sofya'ya kadar inen haçlıları karşılamağa koşan Osmanlıların arkasından, tekrar harekete geçerek, taarruzlarına devam ettiler. İbrahim Bey'in bu son hareketi aleyhinde bir cereyânın uyanmasına sebep oldu. Murad II. din âlimlerine mürâcaat ederek, Karaman beyi hakkında fetvâ istedi (fetvâ sûretleri için bk. *Belleten*, I, 127, nr. 1, 2, 3, 4, 5). Macarlar ile 15 temmûz 1444'te Sekedin muâhedesini akdeden Murad II. Anadolu'ya geçerek, Karaman memleketine bir intikam seferi yaptı. Müşkil duruma düşen İbrahim Bey, sevgend-nâme vermeğe mecbûr kalarak (bk. Yaḥyā b. Muḥammed, *Macmū'a*, Bibl. Nat., Suppl. turc, nr. 660), ağır şartları kabûl etti. İslâm dünyası muvâcehesinde suçlu duruma düşen ve bundan endişe duyan İbrahim Bey oğlunu Osmanlıların emrine vermeği taahhüt ediyordu. Karamanlılar, Varna muhârebesinde bu anlaşmağa sâdık kaldıkları gibi, ikinci Kosova muhârebesine (1448) yardımcı kuvvetler göndererek, Osmanlıların ve dolayısı ile de islâm âleminin dikkatini üzerlerine çektiler. İbrahim Bey, hıristiyanlara karşı yapacağı bir seferin bu fenâ intibaı sileceğini hesaplayarak, henüz kıbrıslıların elinde bulunan Gorigos'a taarruza karar verdi. İbrahim Bey'in 1448'de Grigos'u fethetmesi üzerine (bk. *Rec. Hist. des Crois., Doc. arm.*, I, 638), ro-

doslular Memlûk hukümdarı al-Malik al-Ẓāhir Çakmak'a mürâcaat ettiler. İbrahim Bey'in bu son muvaffakiyetinden endişe duyan Murad II., Ducas (s. 224)'ın ifâdesine göre, oğlu Mehmed'i Dulkadır-oğlu Süleyman Bey'in kızı Sitti Hatun ile evlendirerek, Karamanlılara karşı bir müttefik buldu. 1451'de Mehmed II.'in babasının yerine geçmesi, İbrahim Bey'e yeni ümitler vermiş idi. Fâtihin kendisini hıristiyanların dostu ve hâmîsi gibi göstermesini (bk. Ducas, s. 223) tebeası için tehlikeli bulan İbrâhim Bey, 859 (1456)'da, Sayf al-Dīn İnal'a gönderdiği bir mektupta, Fâtih'i şikâyet ediyordu (bk. İbn İyās, *Badā'i' al-ẓuhūr*, Bulak, 1314, II, 48). İbrahim Bey'in 860'ta Tarsus, Adana ve Külek taraflarını istilâya teşebbüsü üzerine, Memlûkler Ḫoşḳadem al-Nāṣir'ı Karaman iline göndererek, burada tahribat yaptırdılar (İbn İyās, II, 56 v.d.). İbrahim Bey, Memlûklerin Tanıbay al-Yūsufī'yi elçilikle Fâtih'e gönderdiklerini duyunca, Fâtih ile anlaştı ve kızını da vererek, arada bir sıhriyet te'sis etti. Bu sırada Alâiye (Candelore) beyi Lûtfi Bey'in Karamanlıların himâyesinde bulunduğu anlaşılıyor. Lûtfi Bey'in 1450'de Kıbrıs kıralı Jean II. ile akdettiği ticâret muâhedesi, İbrahim Bey'in telkinleri ile yapılmış idi (muâhede hakkında bk. Miklosich-Muller, *Acta et diplom.*, III, 284 v.d.; bir de Mas-Latrie, *Hist. de Chypre*, Paris, 1852, III, 64—66; burada fransızca tercümesi de verilmiştir). Bu ticâret anlaşmasına muvâzî olarak, İstanbul'un zaptı arifesinde, Venedik elçisi Giovaggi Mocenigo Konya'ya giderek, İbrahim Bey ile bir muâhade akdine muvaffak oldu (12 şubat 1453; muâhede: *Mel. hist. coll. des doc. ined.*, III, 209—213). Aslında bir ticâret anlaşması olan bu muâhedede, îmâ edilen müşterek düşman, şüphesiz, Osmanlılardır. İbrahim Bey, muâhede gereğince, Venedik tüccarlarına kolaylık göstererek, bunların vergiden muâf tutulacağını vaadediyor ve venediklilerin istedikleri yerde adlî salâhiyeti hâiz bir konsolos bulundurmalarını da kabûl ediyordu; tüccarlar için bir han açılması da kabûl edilmiştir. İbrahim Bey vefatına kadar (1464) bu muâhedeye sâdık kaldı. Osmanlılar ile her hangi bir ihtilâfa düşmekten çekinerek, Fâtih'in Kastamonu ve Trabzon seferlerinde, oğlu kumandasında, asker gönderdi. İbrahim Bey'in son günleri ıztırap içinde geçmiştir. Daha sağlığında oğulları miras kavgasına düştüklerinden, büyük oğlu İshak Bey ile birlikte, Kavla kalesine kapandı. Oğullarından Pîr Ahmed, Kasım, Karaman, Alâeddin, Süleyman, Nûre Sûfî ve Mehmed birbirleri ile mücâdeleye giriştiler. Pîr Ahmed, Konya âyânını eldeederek, hukümdarlığını ilân etti. İbrahim Bey Kavala'da vefat etti (1464) ve Lârende'de defnedildi (bk. *TTEM*, sene 3, s. 830; mezar kitâbesi, *Belleten*, I, nr. 16).

Kardeşleri ile başa çıkamayarak, Silifke'ye çekilen İshak Bey, Memlûkler ile münâsebâta girişmesine rağmen, Ak-Koyunlu hukümdarı Uzun Hasan Bey'in yanına ilticâ etti. Bu Karaman beyinin tahriki ile Karaman iline giren Ak-Koyunlular burada bir çok tahribat yaparak, yerli halkın İshak'tan nefret etmesine sebep o'dular. İshak Bey bu arada Fatih'e Yâkub-oğlu Ahmed Çelebî'yi göndererek, Karaman memleketi hakkında pazarlığa da girişmiştir. Osmanlılar Bayezid zamanındaki hudutların tanınmasını talep ettiler. Fâtih, fırsattan istifâde ederek, Karaman iline bir ordu sevketmiş idi. Antalya vâlisi Hamza Bey, Ermenak civarında Karamanlıları bozguna uğrattı. İshak Bey, mağlûp olarak, Silifke'ye çekildi. İshak Bey'i rakip gören Pîr Ahmed, Akşehir, Beyşehir ve Ilgın'ı Osmanlılara terkederek, bir anlaşma akdine muvaffak olmuş idi. Pîr Ahmed, bu anlaşmaya rağmen, Ak-Koyunlu ve Venedik devletleri ile yaptığı ittifakı (bk. Daru, *Histoire de Venise*, Bruxelles, 1838, I, 259) Osmanlıları kızdırdı. Fâtih ordusu ile Karaman iline yürüyerek, Pîr Ahmed'in ikametgâhı olan Konya'yı zaptetti. Mahmud Paşa, Lârende önünde İshak Bey'i de mağlûp ederek, Tarsus'a kadar ileriledi. Osmanlılar rastgeldikleri Turgut aşîretini bozarak, bu beyliğin dâimî bir müttefikini dağıttılar. Konya ve Lârende'deki amele ve sanâyî erbâbı İstanbul'a sevkedildi. Mahmud Paşa'yı istihlâf eden Rûm Mehmed Paşa bu tehcir işine daha fazla ehemmiyet verdi. Fâtih Karaman vilâyetini oğlu Sultan Mustafa'ya verdi. Karaman ilinin yerli halkı henüz beylerine sâdık idi. İshak'ın Silifke'ye çekilmiş olan oğlu ile vâlidesi nufûzlarını yürütebiliyorlardı. İshak Bey'in Uzun Hasan yanında vefatından sonra (1465), kardeşi Kasım Bey, hâmîsi Uzun Hasan'ın da yardımı ile, bir takım faâliyetlerde bulunmuştur. Bilhassa Varsakların yardımını te'min ederek, Alâ'iye beyi Kılıç Arslan ile teşrik-i mesâî etti. Fakat hâdisât kendisine yardım etmedi. Rûm Mehmed Paşa'yı yenmesine rağmen, Mut civarında İshak Paşa'ya mağlûp oldu. Bu son vak'ayı müteakip, Aksaray ahâlisi İstanbul'a tehcir olundu (1471). Ertesi sene Gedik Ahmed Paşa Alâ'iye'yi zaptederek, Silifke'ye kapanan İshak Bey'in zevcesi ile oğlunu esir etti. Karaman beyliğinin inkırâza yüz tuttuğu bu sıralarda, Uzun Hasan ile Venedik cümhûriyetinin yapmak istedikleri teşebbüsler, Osmanlıların mukabil

tedbirleri üzerine, akamete uğramıştır. Osmanlılara bir darbe vurmak isteyen Ak-Koyunluların ordusunda Pîr Ahmed ile Kasım Bey de bulunuyordu. Venedikliler, Otluk-Beli muhârebesi sırasında, Karaman sâhillerine bir filo gönderdikleri gibi, Barbaro da acele ile Karaman iline gitmiştir. Venedik ve müttefik donanmalarının Antalya ile İzmir'e saldırmaları, Osmanlıların Karaman ilindeki serî fütuhâtını önleyemedi. Ertesi sene tekrar Karaman sâhillerine gelen Mocenigo, Silifke'yi muhâsara eden Kasım Bey'e yardım ederek, Vitore Soranzo'yu Karamanlıların ordugâhına gönderdi. Venediklilerin Gorigos ve Silifke'yi Karamanlılar nâmına zaptetmeleri Kasım Bey'in memnûniyetini mûcip olmuştur. Osmanlıların Otluk-Beli'nde meşgûl olmalarından istifâde eden Venediklîler, Uzun Hasan'ın mağlûbiyeti üzerine, Karaman sâhillerini terkederek, çekildiler. Sür'atle Karaman iline giren Gedik Ahmed Paşa, Lârende civarında Pîr Ahmed'i bozarak, Ermenak'ı hucûm ile zaptetti. Pîr Ahmed zevcesi ve hazîneleri ile Menan kalesine sığındı ise de, yakalanarak, kalenin sûrlarından aşağı atıldı. Karamanlıların son mukavemet merkezlerinden Silifke Gedik Ahmed Paşa'ya kapılarını açtığı gibi, Develihisar da Karaman vâlisi şehzâde Mustafa'ya teslim oldu. Bu son muvaffakiyetini müteâkip vefat eden Mustafa'nın yerine, Karaman vâliliğine gönderilen şehzâde Cem, şuraya-buraya dağılmış Karaman beyleri ile dostluk te'sis ederek, onların kalbini kazanmıştır, Cem'in, Fâtih'in ölümü ile çıkan ihtilâfta mağlûp olarak, Mısır'a gitmesinden sonra, Karaman beyliğinin son vârisi Kasım Bey Karaman beylerbeyi Hadım Ali Paşa'nın kuvvetlerini Pervâne sahrâsında dağıtmış ve Konya'yı muhâsaraya gelmiş idi (bk. Beauford, *Karamania*, London, 1818, s. 213 v.d.). Kasım Bey, Gedik Ahmed Paşa'nın gelmesi üzerine, Silifke'ye çekilerek, evvelce tanımış olduğu Cem'e haber göndermiş ve onunla birleşmiştir. 6 hazîran 1482'de, Cem ile Kasım Bey'in, Konya önüne gelerek, şehri muhâsara etmeleri bir netice vermedi. Kasım Bey Taş-İli'ne firâr etmek mecbûriyetinde kaldı. Kasım Bey Cem'e, Mûsa Çelebî gibi, Rûmeli vilâyetini kendi lehine kıyam ettirmek üzere, Avrupa tarafına geçmesini tavsiye etti. Bu suretle yabancı bir devletten istifâde kabil olabilirdi. Kasım Bey, Bayezid'in Cem ile uğraşırken, kendisine bâzı tâvizlerde bulunacağını umuyordu. Nitekim Cem'in Rodos'a ilticâsından sonra, Bayezid'in Karaman-oğluna İçel ve Lârende taraflarını verdiği görülüyor. Kasım Bey bundan sonra, Bayezid II. ile yaptığı bir anlaşma gereğince, Osmanlıların hizmâyesinde olarak, vefatına kadar İçel taraflarında hukûmet sürmüştür. Vefatı 1483 senesindedir. Şikârî Kasım Bey'in, üç oğlu ile berâber, Bayezid II. tarafından zehirlendiğini bildiriyor. Onun ölümü ile bu beylik sona ermiştir. Bâzı müverrihler, Karaman-oğulları ile karâbetlerinden dolayı, Turgud-oğlu Mahmud Bey'in üç senelik Karaman vâliliğini Karaman beyliğinin de bir devamı sayarlar. Mahmud Bey, Osmanlı-Memlûk muhârebeleri sırasında, Memlûkler tarafını tutarak, Osmanlıların hücûmuna uğramış, kısa bir vâlilikten sonra, Haleb'e firar etmiştir (1487).

Karamanlıların siyâsî sâhadaki ehemmiyetleri memleketlerinin coğrâfî vaziyeti ile alâkadardır. Şihâb al-Dīn al-'Omarī Karamanlıların, diğer uç türkmenleri gibi, bu yüksek dağlardaki kalelere sâhip olduklarını bildirerek, maiyetlerinde pek çok savaşçı asker bulunduklarını anlatır. Müellif ayrıca, Karamanlıların silâhlarının çokluğundan da bahseder (bk. *Masālik al-abṣār*, nşr. Taeschner, s. 50—52). İlhanlı müverrihleri gibi, osmanlı müellifleri de Karamanlılardan, kâh tatar ile birleşen, kâh yol kesiciler ile iş gören bir bölük harâmiler diye bahseder. Şams al-Dīn Cuvaynī, moğul beyi Kürkey ve Kayhatu'nun, Karamanlılar hakkında şiddet kullanarak, onları ormanlar ile berâber yaktıklarını muâsır kaynaklardan öğreniyoruz. Geçitler ile Konya'ya ulaşan ticâret yollarını kontrol eden Karamanlılar, Ceneviz ve Kıbrıs tâcirlerinden aldıkları vergiler ile mühim bir vâridât te'min ediyorlar, Silifke, Anamur, Lamos ve Manavgat gibi limanlardan gümrük resmi alıyorlardı. Karamanlıların ilk merkezleri Ermenak'tır. Sonradan Lârende (Karaman) ve bir müddet sonra da Konya'yı merkez yapmışlardır. Niğde ile Silifke de bir müddet merkez olarak kullanılmıştır.

Karamanlı devletinde memleketin bütünü baştaki bey ile ve bölgeleri âilenin diğer âzası tarafından idâre olunduğu için, bu devlette hukümranlık âileye münhasır bulunmuştur. Karaman beylerinin resmî ve umûmî bir unvanı yoktur. Kitâbelerde, paralarda ve muhâberâtta *sulṭān-i aʿẓam zi 'l-lullah fi 'l-ʿālam, sulṭān-i aʿẓam şahinşāh-ı muʿaẓẓam mālik rikāb al-umam sayyid salāṭīn al-ʿarab va 'l-ʿacam, al-Badrī, al-maclis al-ʿālī, amīr aʿẓam, amīr kabīr, amīr ʿādil, tāc al-dunyā va 'l-dīn* unvan ve lekapları geçmektedir. Karaman beylerinin davul, nakkare, zurna ve nefîrden ibâret muzika takımları olduğu anlaşılıyor. Karamanlılarda divanın bulunduğu muhakkaktır. Fakat ne şekilde çalıştığına dâir bir kayıt yoktur. İbn Bībī Çimrî hâdisesi sırasında di-

vanın toplandığını bildirerek, alınan kararlardan bahsediyor. Bertrandon de la Broquière, Karaman sarayında gördüğü vazifelileri sıralarken, saray teşrifâtından bahseder. Beylikte kadılar ile kazaskerler bulunuyordu. Kazaskerler arâzi işleri ile de alâkadar olmuşlardır. Emîrlerin, iktâlarına göre, silâhlı kuvvet beslemeleri icâp ediyordu. Bu beyliğe âit defterlerde „sipâhî zâdegân" ismi ile memlekette nesillerden beri sipâhî olan bir takım âilelerden bahsediliyor. Bu âilelerden Yahşı Bey ve Bonsuz-oğulları hakkında mâlûmat verilmektedir. Karaman-oğulları zamanında bâzı iktâlara sâhip bulunan âileler bu imtiyâzı Osmanlılar zamanında da muhâfaza etmişlerdir. Her bey değiştikçe, ismi geçen âilelere, yeni beyliğin tuğrası ile, yeni berâtlar veriliyordu. Bonsuz âilesine en son beratın Karaman-oğlu İbrahim Bey tarafından verildiği görülüyor. Bu defterlerden nakledilen kayıtlardan başka, sipâhî-zâdelerin de isimlerini görüyoruz. Karamanlılarda ordu—beyliğin esâsı idi. Bâzı boy ve oymaklar da Karamanlıların bayrağı altına girmişlerdir. Moğul uluslarından Samagar, Caygazan ve Barımbay ile türk boylarından Bayburd, Turgud, Kosun ve Gögüzlerin Osmanlılara karşı savaştıklarını muâsır kaynaklardan öğreniyoruz. Bu kuvvetlerin kat'î mevcûdu hakkında da sarîh bir bilgimiz yoktur. al-ʿOmarī, 25.000 atlı ve 25.000 piyâdeden bahsediyor (bk. *Not. et. extr.*, XIII, 342, 373). Baybars tarihinde (trc. Şerefeddin Yaltkaya, s. 89; bu kaynaktan naklen Maḳrīzī, *al-Sulūk*, I, 184) mevcutları 20.000 atlı ve 30.000 piyâde olarak gösterilmektedir. Şikārī Gorigos seferi esnâsındaki Karaman kuvvetleri için, 40.000 rakamını veriyor (Machaut'da 45.000). Sanudo, İbrahim Bey zamanı için, ihtiyatları ile birlikte, 60.000 rakamını kabûl ediyor (bk. Murat, *Inschriften Ital.*, XXII, stn. 962).

Eski tapu defterlerinde bu beylikteki toprak idâresi ile toprağı işleyen halk ve köylü tabakası hakkında mâlûmat mevcuttur. Toprak iktâ, vakıf, mülk ve yurt olarak ayrılıyordu. İktâ, mülk ve yurt olarak idâre edilen yerlerin bir kısmı, sonradan kısmen vakfa ve kısmen de hazîneye intikal etmiştir. Selçukluların Şeyh Ṣadr al-Dīn Ḳonavī ve Mavlānā evlâtlarından vergi alınmaması usûlünü Karamanlılar da tâkip etmişlerdir. Osmanlı tahrir me'mûrları, bu beyliğe âit yerleri yazarken, vesikaları görüp, tetkik etmişler ve bu beyliğin arâzi defterlerindeki kayıtlardan istifâde ederek, yeni tahrirlerini çıkarmışlardır (krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 164—166).

Karaman beyliğinde türk san'atı selçuk san'atının bir devamıdır. Bu itibârla osmanlı san'atından ayrılır (Wocrkmann, *Geschichte der Kunst*, Leipzig, 1915, II, 445) ve mahallî bir üslûpta gelişmiştir. XIV. ve XV. asrın başlarında yapı san'atında görülen yenilik, duvar, cephe ve cümle kapılarının mermer levhalar ile kaplanmasıdır. Karaman'daki Hatuniye medresesi (1381—1382), Konya'daki Has Bey Dār al-Ḥuffāẓ'ı (1421) buna bir misâldir (bk. F. Sarre, *Konia*, 20, 23). Ermenak, Karaman, Ereğli ve diğer şehirlerdeki câmilerin ekserisi hemen tamâmen düz bir çatı ile örtülü, basit ve enine uzayan yapılardır. Ermenak'teki Havâsıl câmii ile Karaman civarındaki Keferiyat veya Kasaba câmii gibi, derinliğine uzayan yapılar da yapılmıştır. Selçuklular devrindeki yüksek minârelere Karamanlılarda tesâdüf edilmiyor. Karaman'da Musa Paşa medresesinin şimdi yıkılmış olan minâresi ve İbrahim Bey imâreti minâresi (1433), Karaman devri mimârisinin sâde âbideleridir. XIV. asırda Karamanlılarda meydana çıkan türk mimârî tezyinâtı, iki ayrı sistem olan hendesî örgü şeridi tezyinâtı ile kıvrık dal tezyinâtının bir terkibidir (bk. Oktay Arslanapa, *Karaman devri san'atı*, İstanbul, 1950, s. 207). Ermenak'ta Sipâs câmiinin kapısı ve pencere kapakları, Karaman'da Hatuniye medresesi cümle kapısı ve Konya'da Has Bey Dār al-Ḥuffāẓ'ı bu tezyinî san'atın parlak örnekleridirler. Mimarî tezyinâtında umûmî bir kabalaşma temâyülü vardır (krş. Max Deri ve F. Sarre). Bununla berâber, msl. Ermenak'taki Sipâs câmiinin kapı ve pencere kanatları ile Akça mescidin iç kapısı taş tezyinâtından tamâmiyle farklı bir tezyinât gösterir. Burada eski bir türk kumaş motifinin tekrar kullanılmış olduğu görülüyor (bk. A. von le Coq, *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittel-Asiens*, Berlin, 1925, şekil 253). Karamanlılar devrinde o zamana kadar hüküm süren türk yapı an'anesi ve tezyinâtından uzaklaşılarak, türk ve islâm mimarîsindeki kıvrık dal frizleri yerine, mermerden, tamâmiyle antik basık kabartma hâlinde, yaprak motifleri ile süslenmiş antik profil buluyoruz (msl. Konya'da Nasuh Bey Dār al-Ḥuffāẓ'ın son cemâat yeri harâbesi). Türk mimarîsindeki bu değişme Karamanlılar devrinde meydana çıkmış, XVI. ve XVII. asır büyük osmanlı câmilerine kadar gelen bir mekân san'atı geliştirmiştir (bk. Oktay Arslanapa, *ayn. esr.*, s. 213).

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka kitâbeler için bk. bir de J. H. Löytved, *Konia, Inschriften der seldjukischen Bauten* (Berlin, 1907), s. 79—84; von Oppenheim, *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien* (1844 yılında toplanmıştır), Leipzig, 1909; H. Ethem, *Karaman-oğulları hakkında vesâik-i mahkûke* (*TOEM*, II, III, 821—873). — Vakfiyeler: müceddet Anadolu defterleri, nr. 3, 5, 9 (Ankara evkaf müzesi); küçük Anadolu evkafı (h. 802, 812; 827 ve 848 tarihli vakfiyeler; aynı müze); İ. H. Uzunçarşılı, *İbrahim Bey'in vakfiyesi* (*Belleten*, 1937, I); ayn. mll., *Karaman-oğlu Ali Bey'in vakfiyesi* (*Vakıflar dergisi*, II, 65 v. d.). — Arşiv vesikaları: Başvekâlet arşivinde Fâtih Mehmed ve Bayezid II. devrine âit dosyalar (Vakıf defterleri, nr. 58, 119, 599, 690; Maliye defterleri, nr. 31, 38, 63, 182, 272; Tapu defterleri, nr. 31, 58, 83, 182, 415, 636). — Sikkeler: Gâlib Edhem, *Tarih-i meskûkât-ı Selçuk'ye* (İstanbul, 1309), s. 111 v. d.; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu* (İstanbul, 1321), IV, 359 v. d.; Halil Edhem, *Inventaire des Monaies Islamiques des Musées Imperiaux ottomans*, I, chap. IX, *Emirs d'Asie Mineure* (basılmamış). — Kaynaklar: İbn Bībī, *al-Avāmir al-ʿAlāniya fi 'l-umūr al-ʿAlā'iya* (1192—1261 vukuâtı; Ayasofya kütüp., nr. 2985; Nāṣir al-Dīn Yaḥyā tarafından ihtisar edilen kısım için bk. Houtsma, *Recueil de Textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, Leiden, 1902, IV); *Baybars tarihi* (trc. Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul, 1941; Aḳsarāyī, *Musâmara al-aḫbār* (nşr. Osman Turan), Ankara, 1944; Baybars al-Manṣūrī, *Zubda al-fikra fī tārīḫ al-hicra*, IX (Brit. Mus.); Nuvayrī, *Nihāyat al-ʿarab fī funūn al-adab* (Ayasofya kütüp., nr. 3511—3516); Yarcānī, *Şāhnāma* ('Alā' al-Dīn 'Alī Bey'e ithâf edilmiştir, trc. Şikārī, XVI. asır; nşr. M. Koman, Konya, 1946). — Karaman tarihi için bk. *Tevârih-i âl-i Karaman* (1517'de ʿAbd al-Ḳādir b. Aḥmed b. Sulaymān al-Afsūs tarafından istinsah edilmiştir; nşr. *Konya* mecm., XXX, 1540—1546); ʿĀṣiḳ al-Aflāk Sayyīd İlyās Kirmānī (istinsah tarihi 1161, *Konya* mecm., 64—65, s. 55—74); ʿAzīz b. Ardaşīr Astarābādī, *Bazm u razm* (İstanbul, 1928); J. Schiltberger, *Reisebuch* (Tübingen, 1885), — Mısır müellifleri: ʿAynī, *ʿIḳd al-cumān fī tārīḫ ahl al-zamān* (Cârullah Efendi kütüp., nr. 1588—1591); Maḳrīzī, *al-Sulūk* (Fâtih kütüp., nr. 4377—4382); İbn Taġrībirdī, *al-Nucūm al-ẓāhira* (Ayasofya kütüp., nr. 3494—3499); İbn Ḥacar al-ʿAsḳalānī, *İnbā' al-ġumr* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2340—2341); al-Saḫāvī, *Vacīz al-kalām*

(Köprülü kütüp., nr. 1189). Vr. 85 v. d. — Kıbrıs münâsebâtı: G. Machaut, *La prise d'Alexandrie* (nşr. Mas-Latrie), Cenevre, 1877. Amado, Strambaldi ve Bustron kronikleri (nşr. Mas-Latrie, *Collection de Documents inédits sur l'histoire de France*, 1886, 1891, 1893); Machéras (frns. tercümesi ile birlikte, nşr. C. Sathas ve E. Miller, Paris, 1882); Mas-Latrie, *Hist. de Chypre* (Paris, 1852), III, 64 v.d.; ayn. mll., *L'île de Chypre*, (Paris, 1879), s. 249 v. d.; ayn. mll., *Des relations, bibl. de l'école des charto* (Paris, 1844—1845 ve 1845—1846), II; ayn. mll., *Traités de paix* (Paris, 1865); — İran müellifleri: Raşīd al-Dīn, *Cāmiʿ al-tavārīḫ* (Ayasofya kütüp., nr. 2475; Kāşānī, *Tārīḫ-i Olcaytu* (Ayasofya kütüp., nr. 3019, s. 207 v. d.); Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafarnāma* (Kalküte, 1888), I.—Osmanlı müellifleri: Şukr Allāh, *Bahcat al-tavārīḫ* (frs., Nûruosmâniye kütüp., nr. 3059); Âşık Paşazâde, *Tarih* (İstanbul, 1332), nr. 2081, var. 60 v. d.; Müneccim-başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285), III; ayn. mll., *Cāmiʿ al-duval*, II (Umûmî kütüp., nr. 5019—5020, arap. yazm.). — Bizans müellifleri: Chalkokondylas (nşr. Becker, Bonn, 1843), Ducas (nşr. Becker, Bonn, 1834) da, Karamanlıları Germiyan-oğulları ile karıştırmaktadırlar. — Menâkıbnâme: Aflākī, *Manāḳib al-ʿārifīn va marātib al-kāşifīn* (Üniversite kütüp., nr. 1231, fars. *Ḫāmuşnāma* (mesnevî, Cimrī hakkında mâlûmat vardır; Köprülü kütüp., nr. 1597), var. 100—104. — Münşaât ve takvimler: Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā* (Mısır, 1334 = 1915); Feridun Bey, *Münşaât* (İstanbul, 1274), I; *Taḳvīm* (848 ve 849 yılları; Bibl. Nat., nr. 180 ve Oxford, Donat, 16) ve *Büyük takvim* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3080), var. 49 v. d. — Coğrâfî eserler ve seyahatnâmeler: İbn Baṭṭūṭa, *Tuḥfat al-nuẓẓār* (trk. trc. M. Şerif), İstanbul, 1333—1335; Şihāb al-Dīn al-ʿOmarī, *Masālik al-abṣār* (Ayasofya kütüp., nr. 3415—3439; nşr. Quatremère, *Not. et. extr.*, XIII; F. Taeschner, *al-Umeri's Bericht über Anatolien in seinen Werke Mesâlik al-absâr fi mamâlik al-amsâr*, Leipzig, 1929); ayn. mll., *al-Taʿrīf* (Mısır, 1912); Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (Fâtih kütüp., nr. 4518, fars.); Bertrandon de la Broquière, *Voyage d'outremer* (nşr. Ch. Schefer), Paris, 1892, s. 120 v. d.; Alishan, *Sissanan* (ermen., fransızca tercümesi ile anonym ermeni vekayinâmesinden istifâde etmiştir), Venise, 1885; F. Sarre, *Reise in Kleinasien* (Berlin, 1896),

III, IV, 39,56; fazla mâlûmat için bk. Şihâbeddin Tekindağ, *Karaman beyliği*, Dok. tezi. (M. C. ŞİHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

KARĀMAT. [Bk. KERÂMET.]

KARA-MUSTAFA PAŞA. [Bk. MUSTAFA PAŞA.]

KARA-OSMAN-OĞULLARI. [Bk. DERE-BEYLER.]

KARA-PAPAK (Ḳara-Papaġ, Ḳara-Papaḫ), Azerbaycan câmiasını teşkil eden türk aşîretlerinden biri olup, 1828 tarihine kadar şimâlî Azerbaycan'ın Kazak-Şemşedin hanlığında, Borçalı nehri kıyılarında yaşamakta iken, bugün bakiyelerine kısmen cenûbî Azerbaycan'ın Sulduz [b. bk.] sancağı dâhilinde, kısmen de Türkiye'nin Kars, Çıldır, Arpa-çayı, Sarıkamış, Iğdır, Karaköse ve Sıvas bölgelerinde ve Ermenistan'ın Akbaba nâhiyesinde tesâdüf edilmektedir.

Umûmiyetle kabûl edildiğine göre, Kara-Papaklar, siyah kuzu derisinden sepuş giydikleri için, bu ad ile anılmışlardır (W. Barthold, *EI*). Filhakika *papak*, âzerî türkçesinde kuzu veya koyun derisinden yapılan serpuş mânasına gelmektedir. Bu itibârla *kara-papak* ile aynı mânaya gelen *kara-kalpak* [b. bk.] arasında bir münâsebet aranılacağı gibi, Kıpçaklardan Kara-Börklü (krş. Dimaşḳî'den naklen L. Râşonyi, *Dünya tarihinde türklük*, Ankara, 1942, s. 140 v. d.) aşîretini de Kara-Papaklar ile bir arada mütâlea etmek mümkündür. Âzerî türkçesinde *börk*'ün de, *kalpak* ve *papak* gibi, serpuş mânasına geldiği mâlûmdur. İçlerinde, Kara-Börklülerden başka Borçoğlu aşîretinin de bulunduğu Kıpçakların (krş. L. Râşonyi, *ayn. esr., göst. yer.*) Kafkasya'nın Daryal ve Derbend boğazlarından iki koldan Azerbaycan'a geçtikleri [bk. madd. GÜRCİSTAN, CELÂLEDDİN ḪVĀRİZMŞĀH v.b.] ve Azerbaycan atabeyler sülâlesini kuran İldeniz [b. bk.]'in de bir Kıpçak olduğu mâlûmdur. Daryal'dan geçen Kıpçaklar Kazak, Borçalı, Sıgnak ve Zakatala taraflarında, Derbend'den geçenler de Azerbaycan'ın orta bölgelerinde yerleşmişlerdir. Şarkî Gürcistan'daki Sıgnak Kıpçaklar tarafından te'sis olunduğu gibi, Kazak kazasındaki Kara-Papak köyü (bk. *EI.*) ile Gökçay kazasının Karasu-Bazarı nâhiyesine bağlı Kara-Börklü köyünün (krş. *Kavkazskiy Kalender*, Tiflis, 1855, s. 289) aynı aşîretin muhtelif kolları tarafından kurulduğu da kabûl edilebilir. Kara-Papakların 1828 tarihine kadar kıyılarında yaşadıkları nehrin ve bölgenin adı olan Borçalı ile Kıpçaklardan Borçoğlu aşîretinin adı arasındaki benzerlik de tesâdüfî olmasa gerektir. Gerçi bu Borçoğlu aşîretinin daha Hazarlar devrinde bu yerlere yerleştiğini, hattâ M. Horenatsi'nin Bulgarlar ile berâber geldiklerinden bahsettiği Barsıl (Barsula) türklerinin bunlar olduğunu ileri sürenler de vardır (krş. Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 165, 321).

Bunların sonraları daha cenûba yayıldıkları, İran'ın Fars eyâleti dâhilindeki Kaşgay [b. bk.] türkleri arasında yaşayan ve „külâh-ı siyah" adı altında zikredilen türklerin mevcûdiyeti ile anlaşılmaktadır (krş. Masʿūd Kayhān, *Coġrāfyāy-i mufaṣṣal-i Īrān*, Tahran, 1311, II, 83). Cenûbî Azerbaycan'ın Mişkin ili arasındaki Gön-Papahlar ile yine Fars eyâletinde Baharlu türkleri arasındaki *Külâh-ı pusti*'ler (Masʿūd Kayhān, *ayn. esr.*, s. 86, 108) de aynı zümreye mensûp olsalar gerektir. (1239'da, moğullar ile berâber, şarkî Avrupa seferine iştirâk eden „külâh-ı siyah" kavmi için bk. Raşīd al-Dīn, *Cāmiʿ al-tavārīḫ*).

Kara-Papaklar, 1828 tarihli Türkmençay [b. bk.] muâhedesinden sonra, yurtlarını terkederek, Türkiye ile İran'a hicret etmişlerdir. Mamafih Kazak kazasındaki Kara-Papak köyü bunlardan bir kısmının eski yurtlarında kaldığını göstermektedir. Türkiye'de Kars'ta yerleşen Kara-Papaklar, 1854—1855 ve 1877-1878 harplerinde yeniden muhâceret etmişler, kısmen Karaköse taraflarına, kısmen de Sıvas vilâyetine yayılmışlardır. Cenûbî Azerbaycan'ın Sulduz sancağına yerleşen Kara-Papaklar arasındaki rivâyetlerden bunların ikinci ve daha sonraki muhâceretleri esnâsında buralara geldikleri anlaşılıyor.

Kara-Papaklar 1877-1878 harbinde, Gâzî Ahmed Muhtar Paşa'nın kumandası altında, büyük kahramanlıklar göstermişlerdir. Reisleri Mihr-Ali Bey'in destanlaşmış olan şecâati saz şâirlerinin mevzûunu teşkil etmiştir. Adı bâzı yeni eserlerde, yanlış olarak, Mühür-Ali şeklinde okunan bu kahraman, Kars'ın sukutundan sonra, kuvvetleri ile berâber, Sıvas'a çekilmiştir. 1895'te, şarkî Anadolu aşîretlerinden ibâret olmak üzere, Abdülhamid II. tarafından kurulan askerî teşkilât içinde, bu kuvvetleri, „Kara-Papak Hamidiye alayları" hâlinde görüyoruz. Kara-Papaklar ve reisleri Mihr-Ali hakkında Gâzî Ahmed Muhtar Paşa'nın *Sergüzeşt-i hayatım* ve Mehmed Arif Bey'in *Başımıza gelenler* adlı eserinde mâlûmat vardır (bk. bir de *Servet-i fünûn* mecm., yıl 1313—1314; İsmail Habib Sevük, *Yurttan yazılar*, İstanbul 1943, s. 336—340; burada Mihr Ali Bey'e dâir manzum bir „koçaklama" da vardır.)

Bütün bu muhâceretler neticesinde Kars bölgesindeki Kara-Papakların nüfusu azalmıştır. 1883'te umûmî nüfusun 15 % 'ini teşkil etmek üzere, Kars bölgesinde 21.653 (K. Sadovskiy, *Kratkaya zametka o Karsskoy oblasti*, *Sbʾo material....* *Kavkaza*, III, 315—350), 1893'te ise, 28,366 (N. Aristov, *Zametk. ob etn. scst. türkskiḫ plemen*) kişiden ibâret idi. 1897 sayımına göre, Kars Kara-Papakları 29.897, 1910 yılına doğru ise, 39.000 (*Kavkazskiy kalendar*, Tiflis, 1910)'i bulmuşlardı. Bunlar Kars kazasında — 63, Ardahan'da — 29 ve Kağızman'da — 7 köy hâlinde yaşamakta idiler.

1914-1918 yıllarında harp sahnesi olan Kars, Ardahan ve Kağızman bölgesinde, bütün türkler ile berâber, Kara-Papaklar da büyük nüfus kaybına uğramışlardır. Cümhûriyet devrinde ise, rahata ve refâha kavuşan Kara-Papaklar, aşîret husûsiyetlerini kaybederek, diğer aşîretler ile karışıp-kaynaşmağa başlamışlardır. Zirâat, halıcılık, keçecilik ve hayvan beslemekle iştigâl eden bu türklerde eski göçebelikten eser kalmamıştır.

Rus-İran savaşlarında Azerbaycan orduları baş-kumandanı olan İran veliahdi Abbas Mirza Kaçar [b. bk.] tarafından Kara-Papakların cenûbî Azerbaycan'a tehcir edilen kısmı, rivâyete göre, Mahdī Ḫan'ın reisliği altında ve 800 âileden ibâret idi. Sulduz sancağı bunlara, icâbında 400 süvâri çıkarmak şartı ile, timar olarak verilmiştir. Bundan 30-35 yıl evveline âit eski bir tahmine göre, Sulduz Kara-Papakları 3.000 âile teşkil ediyorlardı. Fakat başlarında duran han ve ağalar, büyük arâzi sâhibi olduklarından, Kara-Papaklar geniş bir sâha işgâl etmekte idiler. Türkiye ile İran arasındaki hudûdun gayr-i muayyen ve münâzaalı olması dolayısı ile 1905'te bu bölge türk kuvvetleri tarafından işgâl edilince, Kara-Papak reisleri, 15 receb 1329 (12 temmûz 1911)'da, hudut tesbit komisyonuna İran hâkimiyeti altında kalmağı arzu ettiklerini bildirdiler. Bir tahrik neticesi olan bu mürâcaatta, türk makamlarının büyük emlâk sâhibi han ve ağalara karşı köylüyü himâye etmekte oldukları ileri sürülmüş idi. Türk kuvvetlerinin, Balkan harbi dolayısı ile, 1912'de buradan çekilmesinden sonra, 4 (17) teşrin II. 1913 tarihli mazbata ile, Kara-Papakların oturduğu bölge İran'a devredildi (V. Minorskiy, *Materialı po izuçeniyu vostoka*, cüz 2, Petersburg, 1915, bk. fihrist).

Zengin ve münbit ovalara ve yaylalara mâlik Sulduz sancağı dâhilinde, müteaddit köyler hâlinde yerleşik olarak yaşayan Kara-Papaklar, zirâat ve hayvan beslemekle iştigâl ederler. Bunlar eski yurtlarını ve soydaşlarını aslâ unutmamışlardır. Fıtraten zekî, çalışkan ve iyi binicidirler. Kadınları hür, âile teşkilâtları mazbut ve sağlamdır. Zengin halk edebiyatları, gerek şive, gerekse muhtevâ bakımından, Gence-Kazak husûsiyetlerini muhâfaza etmektedir. Urmiye gölünün cenûbundan başlayan bir şose yolu arâzilerini kat'etmekte ve kürtler ile âdetâ mahsûr bir hâlde bulunan Kara-Papakların cenûbî Azerbaycan'daki diğer türkler ile irtibatlarını kolaylaştırmaktadır.

Bibliyografya: Metin içinde gösterilenlerden başka bk. bir de *Jivaya starina*, Petersburg, 1896, III—IV, 413; Sulduz Kara-Papakları için bk. C. Ritter, *Erdkunde*, IX, 939, 1018, 1032 (1838'e kadar Frazer ve Rawlinson'a istinâden). (MİRZA BALA.)

KARASİ-OĞULLARI. XIII. asrın sonları ve yahut XIV. asrın başlarında büyük ve küçük Mysia (Balıkesir ve Çanakkale tarafları)'da bir beylik kurmuş olan bir türk âilesinin adıdır. Bu âilenin büyük ceddi, XI. asrın ikinci yarısından sonra, orta Anadolu'da bir devlet kurmuş olan Melik Dânişmend Gâzî'dir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, İstanbul, 1927, s. 43). Dânişmendliler devleti, XII. asrın ikinci yarısı içinde Anadolu Selçukluları tarafından ilhâk edilince, bu âileye mensûp olanlar Selçukluların hizmetini kabûl ederek, bunların ileri gelen beyleri arasında bulunmuşlar ve Bizans hudûdu üzerindeki mahallerde, uç kumandanı olarak, hizmet etmişlerdir. Bunlar arasında Dânişmend hukümdarlarının büyüklerinden Niẓām al-Dīn Yagı-Basan oğullarından Ẓahīr al-Dīn İli, Muẓaffar al-Dīn Maḥmūd ve Badr al-Dīn (veya Sinān al-Dīn) Yūsuf isminde üç kardeş vardır. Bunlar Selçuklu hukümdarı Rukn al-Dīn Sulaymān-Şāh'ın 600 (1203)'de vefatından sonra yerine geçen oğlu Kılıç Arslan III.'a karşı muhâlif cephe alarak, Rumeli imparatorluğuna ilticâ etmiş olan Ġiyāṣ al-Dīn I. Kayḫusrav'in 1204'te ikinci defaki hukümdarlığını te'min etmişlerdir (*Muḫtaṣar İbn Bībī*, nşr. Houtsma, 1902, IV, 24 ve Aḳsarāyī, *Musāmarat al-aḫbār*, nşr. O. Turan, TTK, Ankara, 1944, s. 32 ve Müneccim-başı, *Cāmiʿ al-duval*, Bayezid umûmî kütüp., nr. 5020). Bu üç kardeşten Ẓahīr al-Dīn İli, Ġiyāṣ al-Dīn I. Kayḫusrav zamanında, büyük Selçuk makamlarından olan pervânelikte bulunmuş ve kardeşi ʿİzz al-Dīn I. Kaykāʾūs'a karşı, diğer kardeşi ʿAlāʾ al-Dīn Kayḳubād'ın hukümdarlığı için çalışmış ise de, muvaffak olamamıştır.

XIII. asır sonlarında, Anadolu Selçuklu devletinin iyice çöktüğü tarihlerde, bu âileden olup, uç beyliğinde bulunmakta olan Kalem Bey (Kalemşâh) ile oğlu Karasi Bey (buna Kara İsâ denilmesi yanlıştır), Bizans hudûdunda bulunan diğer uç beyleri gibi, imparatorluğun zararına olarak, garbî Anadolu'ya doğru istilâya başlamışlar ve bu sûretle Mysia kıt'asına girmişlerdir. Bizans tarihçisi Pachymeres (Paris, 1685, s. 563) ile Lamisis ve

Nikophoros Gregoras (trk. trc. Fâzıl Nazmî, s. 62 v.d.)'ın Kalamis dedikleri Kalem Bey oğlu Karasi Bey (Chalcondylas'ta Calam ve oğlu Caras olarak geçiyor, bk. *L'Hist. de la décadence de l'Empire Grec et l'establissement de Celuy des Turcs*, Paris, 1662, I, 7) 'in hangi tarihte Mysia istilâsına başladıkları, sarîh olarak, mâlûm değil ise de, bunun Andronikos II. zamanında ve aş.-yk. 696 (1293) 'da veya az daha sonra olduğu kabûl edilebilir (Le Beau, *Histoire du Bas Empire*, XXIII, 103. bâb, 25. fasıl); çünkü aynı tarihlerde, Germiyan beyi 'Alî Şîr-oğlu (Ya'ḳūb I.) ile Gâzî Osmân Bey'in de faâliyetleri görülmektedir. Kalem Bey ile oğlu Karasi Bey işgâl etmekte oldukları Mysia kıt'asında Balıkesir'i kendilerine merkez yapmışlardır. İbn Baṭṭūṭa, Balıkesir'in Karasi Bey tarafından te'sis edildiğini ve oğlu Demir-Han tarafından oraya bir haylı halk yerleştirildiğini beyân etmektedir. Balıkesir'in bulunduğu yerde veya pek yakınında eski adı Agiros veya Agiraos olan bir şehir bulunmakta olduğundan, arap kaynakları bu beyliği *Mamlakat Agīra* adı ile zikretmektedirler (Şahāb al-Dīn al-'Omarî, *Masālik al-abṣār*, 5. bab, 8. fasıl ve *Ṣubḥ al-a'şā*, V, 344 ve VIII, 16). Karasi beyliğinin ikiye ayrılmasından sonra, ikincisine merkez olan Bergama ve mülhakatı da yine arap (Mısır) kaynaklarında *Mamlakat Marmarā* diye anılmaktadır.

Karasi beyliği, Balıkesir ve Bergama'dan başka, Fırt (Susurluk), Aydıncık, Sındırgı, Bigadiç, İvrindi, Baş-Gelembe (Soma'da), Kemer-Edremit (Burhâniye), Edremit, Ayazmend (Altınova), Bayramiç, Kızılca-Tuzla (Ayvacık, Tuzla ırmağı yakınındadır) Ezine ve Trova mıntakası etrafındaki yerleri ve bir de Balıkesir yakınında Mendehorya'yı ihtivâ ediyordu. *Cāmi' al-duval*, Gördes ile Demirci'yi de Karasi beyliği dâhilinde göstermekte ise de, buralarda Saruhan beyliğine âit eserler görüldüğünden, tarih sâhibi iki beyliğin şehirlerini karıştırmış olabilir. Bunlardan Bergama, Kemer-Edremid ile Burhâniye şehirleri 1302'de rumların elinde bulunuyordu ve henüz Karasi beyliğine geçmemiş idi (Le Beau, XXIII, 59. fasıl, s. 61). Belki Aeolia ve Trova mıntakaları da bu tarihten az sonra işgâl edilmiştir. Bizans imparatoru tarafından yardıma çağırılmış olan ücretli Katalanların 1304'te Artak (Erdek) sâhilinde karşılarında Karasi beyliği kuvvetlerini buldukları şüphesizdir. Karasi Bey, moğullardan kaçarak, ülkesine sığınan ve Dobruca'dan, Ece Halil kumandasında gelmiş olan Sarı-Saltuk türklerini kendi topraklarına yerleştirmek sûretiyle, bu havâlideki türk nüfusunu oldukça çoğaltmıştır.

Kalem Bey ile Karasi Bey'in vefat tarihleri belli değildir. İmparator Andronikos III. 1328'de Kapıdağı'ndaki meşhûr Syzicus (Sizik) şehrine geldiği zaman, Pege kasabasında Karasi-oğlu Demir-Han ile görüşerek, Çanakkale sâhilindeki Bizans şehirlerine taarruz etmemesi için, onunla bir anlaşma yapmıştır. Le Beau, Demir-Han'ı Bergama emîri Yahşı Bey'in oğlu göstermekle yanılmıştır (XXIV, 53. fasıl). Anlaşıldığına göre, Karasi Bey 1328 tarihinden evvel vefat etmiştir. Mordtmann'ın osmanlı tarihlerinde Aclân Bey olarak gösterilen Karasi-oğlunu Yahşı Bey zannetmesi doğru değildir. Mordtmann'ı bu mütâleaya sevkeden Le Beau'nun yukarıdaki yanlış mütâleası olmalıdır. Balıkesir beyi Demir-Han ile Bergama beyi Yahşı Han'ın kardeş oldukları Memlûkler ile olan mükâtebeleri ile mâlûmdur (*Masālik al-abṣār, Ṣubḥ al-a'şā, İcābat al-sā'il*). 731 (1331)'de imparatorun Dimetoka'da bulunduğu sırada, Karasi beyine (Nicéphore Phocas'ta „Trova beyi") âit 70 gemiden mürekkep bir donanma Gelibolu sâhillerine asker çıkardıktan sonra, Enez civarındaki Karecik ve Trayanopolis taraflarını vurmuşlardı ki, bu donanmanın Demir-Han'a âit olduğunda şüphe yoktur (Le Beau, XXIV, 15 ve Hammer, trc. M. Ata, I, 173).

İbn Baṭṭūṭa (trc. Şerif Paşa, I, 338 v. d.), 733 (1333) tarihinde, Anadolu'yu gezdiği sırada, Yahşı-Han'ı — Bergama ve Demir-Han'ı da — Balıkesir sultanı olarak zikrediyor. Mısır divanı münşîsi Şihāb al-Dīn al-'Omarî, *Masālik al-abṣār* ve *al-Ta'rīf bi 'l-muṣṭalaḥ al-şarīf*'te „*mamlakat Agīrā*" sâhibi Demir-Han'dan bahsederken, bunun hem askerinin ve hem elindeki şehirlerin komşusu olan Osmanoğlu Orhan Bey'inkinden daha çok olduğunu ve rumlar ile muvaffakiyetli deniz muhârebesi yaptığını beyân etmektedir (*Masālik al-abṣār*, nşr. F. Taeschner, 5. bâb, 8. fasıl, s. 43 ve Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şā*, V, 334 ve VIII, 16). Gibbons Egira'yı, Akbare ismi ile, zikrederek, 1345'ten az evvel orada Demir-Han'ın hukümdar olduğunu beyân etmektedir (*Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu*, trc. Râgıb Hulûsi, s. 259). İbn Baṭṭūṭa, Demir-Han'ın hayırsız bir adam olduğunu beyân etmektedir ki, osmanlı tarihleri de (burada Demir-Han Aclân Bey'in oğlu olarak gösterilir) aynı mütâleayı kaydederler. Daha aşağıda görüleceği üzere, Demir-Han, Balıkesir de dâhil olmak üzere, elindeki yerlerin bir kısmını Osmanlılara terke mecbûr olmuştur.

Vak'aların cereyânından öğrendiğimize göre, Karasi Bey'in ölümünden sonra memleketin büyük parçası ve devlet merkezi Demir-Han'a geçmiş ve cenûptaki Bergama ve havâlisindeki küçük parça ise, kardeşi Yahşı Bey'in elinde kalmıştır. Bergama emîri Yahşı Han'a gelince, bunun lekabı Şucā' al-Dīn idi (*İcābat al-sā'il ilā ma'rifat al-rasā'il*, Paris, Bibl. Nat., arap. yazm., nr. 4437 ve *Kitāb dīvān al-inşā'*, arap. yazm., nr. 4439). Arap kaynaklarının *Mamlakat Marmarā* sâhibi olarak zikrettikleri Yahşı Han'ın 15 şehri ve o kadar da kalesi ve 20.000 atlı kuvveti ile donanması olduğunu Şihāb al-Dīn al-'Omarî beyân etmektedir ki, bundan Demir-Han'a nazaran şehir ve kasabalarının daha az olduğu anlaşılır. Yahşı Bey'in 1341 ve 1342 senelerinde iki defa donanma ile Gelibolu'ya asker çıkardığını, fakat muvaffak olamayarak, imparator Kantakuzenos ile anlaşmağa mecbûr olduğunu, bizzat imparator, kendi tarihinde, yazar (Kantakuzenos, VII, 382 ve J. v. Hammer, trc. M. Atâ, I, 179). Bu seferinden sonra Yahşı Bey'e âit şimdilik başka bilgimiz yoktur.

Bunden sonra Bizans kaynakları Trova taraflarına sâhip olan Karasi-oğlu Süleyman Bey'den bahsetmektedirler. Balıkesir, Trova ve havâlisinin Demir Han'a âit olduğuna ve bunun yerlerinin bir kısmı Osmanlılara geçtiğine göre, oğlu olması muhtemel bulunan Süleyman Bey'in Trova ve Çanakkale taraflarında bir müddet daha tutunduğu anlaşılıyor. Süleyman Bey'in Yahşı Bey'in oğlu olması da ihtimâl dâhilindedir. Zambaur bu şahsı Demir-Han'ın oğlu olarak göstermiştir. 1343'te, düşmanlarına karşı, dostu Aydın-oğlu Umur Bey'in yardımından mahrûm kalan Kantakuzinos, Karasi-oğlu Süleyman Bey'in Gelibolu'ya gönderdiği yaya ve atlı kuvvetler sâyesinde, durumunu düzeltmiş idi (Kantakuzenos, VII, 625). Süleyman Bey bizans kumandanlarından Vatatzes'in dâmâdı idi. Kendisi bir ara kayın pederi Vatatzes'e de yardımda bulunmuş idi (Mordtmann, bk. *bibliyografya*).

1345'te Aydın-oğlu Umur Bey, Kantakuzenos'a yardım etmek üzere, Rumeli'ye geçmek istediği zaman, donanmasının İzmir limanında latinler tarafından yakılması sebebi ile, karadan Saruhan ve Karasi arâzisinden geçmeğe mecbûr olmuş idi. Bunun için Saruhan Bey ve Karasi-oğlu Süleyman Bey ile anlaşan Umur Bey, Saruhan'ın oğlu Süleyman ve Karasi-oğlu Süleyman Bey'leri de berâberine alarak, Karasi-oğluna âit gemiler ile, Rumeli sâhiline geçmişlerdir (Enverî, *Düstūr-nâme* s. 66 ve mukaddime, s. 60). Karasi-oğlu Süleyman Bey'in 759 (1357) senesinde de yine Trova taraflarının hukümdarı olduğu görülüyor (*Düstūr-nâme*, mukaddime, s. 60, not). Bu kayıtlara nazaran, aşağıda görüleceği üzere, Karasi memleketlerinin Bergama'dan itibâren sâhil kısmından Kemer-Edremid, yâni Burhâniye, Edremid ve Edremid körfezinin şimâlinden Çanakkale boğazına kadar olan kısım, 1345'ten sonra, Osmanlıların işgâline uğramıştır. *Takvîm-i nucūm* (Topkapısarayı, Bagdad köşkü kütüp., nr. 310)'a göre, Karasi beyliğinin zaptı Murad I.'ın cülûsu senesinde, yâni 761 (1359)'de olmuştur ki, yukarıdaki kayıtlar ile tetâbuk etmektedir. Osmanlı tarihlerinin yazdıkları birbirini tutmamaktadır. Osmanlı vekayinâmelerine göre, Karasi Bey'in vefatından sonra, yerine geçen oğlu Aclân Bey iyi bir bey olup, Osman Bey ve oğlu Orhan Bey ile dostça geçinmiş ve Dursun Bey adındaki oğlunu Orhan Bey'in yanına göndermiş idi. İbn Kemâl, daha doğru olarak, bu çocuğun öldürülmekten korkarak, babasının yerine geçen büyük kardeşinden kaçıp, Orhan Bey'e iltiçâ eylediğini beyân ediyor (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3078, var. 50). Aclân Bey, 735 veya 737 (1335 veya 1337)'de vefat etmiş ve yerine büyük oğlu geçmiş idi. Bu yeni hukümdar, hayırsız ve hırçın olduğundan, memleketçe sevilmemiş, Karasi emîrleri, en nufûzlu şahsiyet olan Hacı İl-Beyi vâsıtası ile, Osmanlıların yanında bulunan Dursun Bey'e mürâcaat ederek, onun hukümdarlığını istemişler, Dursun Bey, bu teklifi kabûl ederek, vaziyeti Orhan Gâzî'ye arz ile yardımını istemiştir. Dursun Bey, bu yardıma mukabil, Osmanlılara merkezleri olan Balıkesir'den başka Aydıncık, Bergama, Edremid ve diğer bâzı yerleri terkedeceğini ve kendisinin de Edremid körfezinin şimâlindeki Kızılca-Tuzla ve yine o mıntakadaki Bayramiç ve havâlisi ile, yâni rumların elindeki Biga ve diğer bâzı rum kasabaları hâric olarak, Trova ve Aeolia ile iktifâ eyleyeceğini söyleyerek, mutâbık kalınmıştır (Âşık Paşa-zâde, s. 44; Kramers, Bayramiç yerine Mahram, Behram, yâni Assos şehrini göstermektedir; bu ancak Kızılca-Tuzla olabilir).

Bu anlaşma üzerine Orhan Bey, Dursun Bey'i de berâberine alarak, Balıkesir üzerine hareket etti. Karasi-oğlu Demir Han bunu haber alınca, Bergama kalesine kaçtı. Orhan Gâzî, gûyâ iki kardeşi barıştırmak isteyerek, Dursun Bey'i, Hacı İl-Beyi ile birlikte, Bergama'ya gönderdi; fakat kaleden atılan bir ok ile Dursun Bey maktûl düştü; bundan müteessir olan Orhan Bey Bergama üzerine gelip, burasını muhâsara etti; Bergama ahâlisi, Karasi Bey'ine kaleden çıkmasını, aksi hâlde kendisini tutup, teslim edeceklerini söylediler; o da çıkıp, teslim oldu ve Bursa'ya getirildikten iki sene sonra, vebâdan öldü.

Osmanlı tarihlerine göre, Karasi ve Bergama ile diğer şehirlerin ilhâkı 735 (1335) ve 737 (1337), 750 (1349) ve 755 (1354) olarak gösterilmektedir. Sonuncu tarih Ḥadîdî 'nindir. Bizans kaynakları ile *Düstûr-nâme* 'nin kaydı ve osmanlı kaynaklarının mütâleaları, bir dereceye kadar, te'lif edilebilmektedir. Yahşı Bey 'in 1342 'den sonra kendisinden bahsedilmediğine ve 1345 'te de Aydın-oğlu Umur Bey ve Saruhan kuvvetlerinin Karasi-oğlu Süleyman Bey ile birleşerek, Kantakuzenos 'a yardım etmek üzere, Çanakkale taraflarına geçtiklerine göre, Balıkesir, Bergama ve havâlisinin ilhâkı bu tarihten sonradır; çünkü Bergama bu tarihte Demir Han tarafından işgâl edilmemiş olsa idi, Dursun Bey kardeşinin elinde olmayan bir yeri Orhan 'a teklif edemezdi. Bundan dolayı Orhan Bey, Dursun Bey 'e âit 1345 'ten sonra, Balıkesir, Aydıncık, Bergama, Edremid ve havâlisini elde ederek, büyük oğlu Süleyman Paşa 'ya vermiş ve 1359 tarihlerinde de Murad Hüdâvendigâr Trova, Çanakkale taraflarındaki Karasi topraklarını ve rumların elindeki Biga 'yı alarak, Boğaz 'a kadar olan yerleri elde etmek sûretiyle, Karasi 'nin ilhâkını tamamlamıştır. Karasi beyliğinin bir kısmının Osmanlılara geçmesi üzerine, Demir Han 'ın emîrlerinden Hacı İl-Beyi, Evrenos, Ece Halil ve Gâzî Fâzıl (Hâfız Halil 'in *Menâkib* 'inde simavnalı Şeyh Badr al-Dîn 'in büyük babası 'Abd al-'Azîz 'in kardeşi olduğu kaydedilmektedir) Bey 'ler osmanlı beyliği hizmetine girerek, bu küçük beyliğin Rumeli 'de yayılmasında pek büyük hizmetler görmüşlerdir. Karasi-oğullarına âit şimdiye kadar herhangi bir sikke veya kitâbeye rastlanmamıştır.

KARASİ-OĞULLARI ŞECERESİ

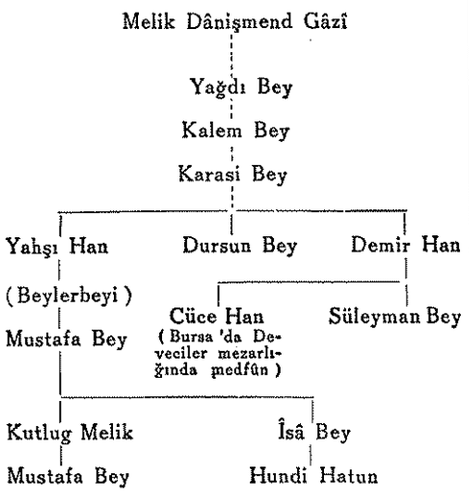

Karasi beyliğinin ilhakından sonra, Çanakkale mıntakası hâric olmak üzere, burası 5 asırdan ziyâde, sancak olarak idâre edilmiştir. İlk osmanlı teşkilâtında Karasi, Anadolu beylerbeyiliğine bağlı sancaklardan olup, sancak merkezi Balıkesir ve kazâları da Mendehore, Bigaviç, Sındırgı, Bergama, Kozakma 'a-Feslegân (Bergama 'da), Baş-Gelembe, İvrindi, Balya, Kemer-Edremid (Burhâniye), Edremid, Ayazmend (Altın-Ova), Fırt (Susırlık) ile Şamlı ve Karacalar olup, 1200 (1786) tarihinden sonra, Ayvalık da buraya bağlanmıştır.

1257 (1841) 'de eyâlet teşkilâtı değiştirildiği sırada, Karasi sancağı, Kocaeli ile birlikte, merkezi Bursa olmak üzere, Hüdâvendigâr (Bursa) vilâyetine, sancak olarak, ilhak edilmiştir. Bugün Balıkesir vilâyetinde bulunan Balya ile Agunya (Koyun-eli) eski teşkilâtta Biga sancağına ve Gönen ile Keysut ve İdincik Bursa sancağına bağlanmış, Bergama kazâsı da 1285 (1868) 'te Karasi 'den alınarak, Manisa 'ya verilmiştir. Az sonra Balıkesir, 1261 (1845) tarihli idârî teşkilâtta, merkezi Manisa olmak üzere, Saruhan ve Karasi sancakları birleştirilerek, vilâyet olmuş ise de, nihâyet Karasi tekrar Hüdâvendigâr vilâyetine bağlanmıştır. 1297 (1880) 'de Biga 'nın ilhakı ile, Karasi vilâyeti teşekkül etmiş, Bursa 'ya bağlı olan Balat (Dursun Bey) nâhiyesi, bu münâsebetle, Karasi vilâyetine alınmıştır. 1305 (1888) 'te, Balıkesir vilâyeti lağvolunarak, Karasi tekrar Hüdâvendigâr 'a bağlanmıştır. Karasi sancağı, 1327 (1909) 'de müstakil mutasarrıflık olmuş ve 1342 (1923) 'de, bütün mutasarrıflıkların vilâyet sayılması ile, ismi Karasi vilâyeti olmuş ve 1926 'da, tarihî hânedanlara mahsûs vilâyet isimlerinin kaldırılması üzerine, Balıkesir vilâyeti adını almıştır.

Bibliyografya: Ahmed Tevhid, *Karasi-oğulları* (*TOEM*, s. 564); Necib Âsım ve Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi*, s. 494; Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1332), s. 43—45; Oruc Bey, *Tevârih-i âl-i Osman* (nşr. Fr. Giese, 1925, s. 16, 90); Hoca Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, I, 47—51; Neşrî, *Cihannümâ* (nşr. F. R. Unat ve M. A. Köymen, 1949, s. 164 v. dd., 190); 'Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, s. 43; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1297), s. 21; Hayrullah Efendi, *Tarih*, II, 77; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*; Müneccim-başı, *Câmi' al-duval*, trk. trc. *Ṣaḥâ'if al-aḫbâr*, İstanbul, 1285, III, 36); *Karasi vilâyetine mahsus sâlnâme* (Balıkesir, 1305), s. 64 v. d.; *Türkiye cümhuriyeti devlet yıllığı* (İstanbul, 1928—1929; Matbuat umum müdürlüğü nşr., 4), IV, 356—362; E. de Muralt, *Essai de chronographie Byzantine* (Petersbourg, 1873), II, 550;

J. Mordtmann, *Über das türkische Fürstengeschlecht der Karasi in Mysien* (*SBPA*, 1911, s. 1—7); E. von Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hannover, 1924), s. 150. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri ve Ak-Koyunlu Kara-Koyunlu devletleri* (nşr. TTK, VIII. seri, nr. 2, Ankara, 1937, s. 33—35); ayn. mll., *Karasi vilâyeti tarihçesi* (1925), s. 71 v. dd. ve 124 v. dd.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

KARAŞTÛN. [Bk. KAPAN.]

KARASU. [Bk. FIRAT.]

KARASU-BAZAR, cenûbî Kırım 'daki Yayla dağlarından Azak denizine akan Karasu ırmağı üzerinde kâin eski bir şehir olup, Ak-Kaya dağının cenûbunda, Akmescid [b. bk.] 'in 45 km. şark-ı şimâlîsinde, tabi'î güzelliğe mâlik münbit bir vâdide bulunuyor. Ak-Yar 'dan Kefe 'ye giden bir şose şehri kat'etmektedir. Adından da anlaşılacağı vecihle, aslında bir ticâret merkezi olarak kurulmuş olan Karasu-Bazar Kefe 'ye, Kerç 'e ve Kırım 'ın diğer merkezlerine ticâret yolları ile bağlı idi. Kırım hanlarından Mengli Giray I. (1467—1515) büyük oğlu Mehmed Giray 'ı 1475 'te, ilk defa olarak, te'sis ettiği *kalgay* [b. bk.] 'lık makamına tâyin ederken, Akmescid ile birlikte, Karasu-Bazar da onun idâresine verilmiş idi. Müteâkip yıllarda Karasu-Bazar müstakil bir kaymakamlık teşkil ediyordu. 1736 'da general Münnih kumandasındaki rus kuvvetlerinin Bahçesaray [b. bk.] 'ı tahrip etmeleri üzerine, Feth Giray II. (1736—1737) Karasu-Bazar 'ı, kısa bir müddet için, pâyitaht hâline getirdi ve karargâhını burada kurdu. Şehir gerek hanlar, gerekse kalgaylar ve Şirin beyleri tarafından çok imâr edilmiş, saray, han, kervansaray, câmi, hamam, medrese v.b. eserler ile süslenmiştir. Kırım hanlarına âit sikkelerin bir kısmı da Karasu-Bazar 'da darbedilmiştir.

Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, VII, 644—649) 'nin „şehr-i azîm ve mâmure-i kadîm belde-i dilcû yâni benderâbâd-ı Karasu" başlığı altında tasvir ettiği Karasu-Bazar, o devirde hanların gümrük emini tarafından idâre olunan ve 27 yük akçe vergi veren 12 nâhiyelik bir merkez idi. Çatır-Dağ 'dan çıkıp, şehri ikiye ayıran Karasu ırmağının üzerinde 8 ahşap köprü ve 100 'ü mütecâviz su değirmeni var idi. Şehrin cenûp tarafındaki bayır üzerinde ermeni mahallesinden başka, garp cihetindeki düzlükte bağlı-bahçeli ve kırmızı kiremit örtülü iki katlı 5.500 ev bulunuyordu. Şehirde imâr ve inşaât devam etmekte idi. Şehrin dört bir tarafında toprak örtülü bir çok binâlardan başka, müteaddit büyük saraylar görünüyordu. Beşi kârgir, kiremit örtülü ve taş minâreli olmak üzere, 28 câmi, 5 medrese, 8 sıbyan mektebi, 4 hankah, 27 sebilhâne, 4 büyük hamam, 1140 dükkân ve ticârethâne, 7 misâfirhâne, 10 kahvehâne, 40 meyhâne ve 8 büyük han mevcut idi ki, bunlardan „vezîr-i âzam Sefer Gâzî Akay hanı" adını taşıyan „Taşhan" çarşı içinde bir kale gibi yükseliyordu. Muhiti 400 adım tutan bu handa 2 demir kapı, dört köşesinde bekçilere mahsûs büyük kuleler, muhâsara vukûunda müdâfaa edilebilmesi için, mazgal delikleri, içinde nefis tatlı su, tüccarlara mahsûs içli-dışlı 120 oda, musannâ bir zâviye, bir hamam ve içeriye girenleri dikkatle murâkabe eden muhâfızlar var idi. Kapıları üzerindeki türkçe manzûm bir kitâbenin dördüncü mısraındaki „binây-ı ağa" tarihinden hanın, vezîr-i âzam Sefer Gâzî tarafından, 1065 (1654/1655) 'te inşâ edildiği anlaşılıyor. 2.000 ermeni cemâatinden başka, 500 rûm, 300 yahudiden ibâret olan gayr-i müslimlere mahsûs evler hâric olmak üzere, Karasu-Bazar 'da, bağsız-bahçesiz eve nâdir tesâdüf olunur.

Gerek Evliyâ Çelebî 'den, gerekse Kırım hanlarının Moskov çarlarına yazdıkları yarlıklardan, Kırım 'ın rus tehlikesine mârûz kalmağa başladığı XVII. asrın sonlarından itibâren, Karasu-Bazar 'ın da sık-sık Don kazaklarının akınlarına uğradığı anlaşılmaktadır. Mamafih Kırımlılar tarafından tard ve imhâ edilen bu kazaklar Karasu-Bazar 'ın inkişâfını durduramamışlardır. Kırım 'ın mühim merkezlerinden biri olan Karasu-Bazar 'da XVII. ve XVIII. asırlarda imâr faâliyetine devam edildiği görülmektedir. Şor câmii (XVII. asır) ve yüksek değerde mimarî bir san'at eseri olan Han câmii tekkesi (1727), bunlardan başka büyük hamam ve kervansaray gibi binâlar bu zamanlarda yapılmıştır. Karasu-Bazar, silâh, demir mâmûlâtı, tezyinatlı bakır kaplar, aba, keçe, deri eşyâ, kuyumculuk ve doğramacılık ile de şöhret kazanmış idi.

1735 senesinin sonlarında Kırım kuvvetlerinin, Osmanlılar ile berâber, İran seferinde bulunmasından istifâde ederek, bu memlekete sokulan ruslar 1736 'da Bahçesaray 'ı ateşe verdikleri zaman, Kefe ile berâber, Karasu-Bazar yalnız osmanlı kuvvetlerinin müdâhalesi sâyesinde masûn kalabilmiş idi. Fakat Bahçesaray 'ın tahribinden sonra pâyitaht hâline getirilen Karasu-Bazar ertesi yıl ruslar tarafından tehdide mârûz kaldı. Ruslar ile berâber gelen kalmuk kuvvetleri, Osmanlı ve Kırım kuvvetleri yetişinceye kadar, etrafı yağma ve tahrip ederken, ruslar da Karasu-Bazar 'ı yakmağa başlamışlardı. Bu esnâda Ak-Or mahallinden top ateşine başlayan osmanlı

kuvvetleri şehri tamâmiyle tahripten kurtarmağa muvaffak olmuşlar ise de, Kalmukların, şehri yağma ederek, binlerce esir ile berâber, çekilmelerine mâni olamadılar. Mamafih onları tâkibe koyulan *kalgay* Arslan Giray yetişerek, karasu bazarlıları esâretten kurtarmağa muvaffak olmuştur. 1771 'de ruslar bir defa daha Karasu-Bazar 'ı yağma ve tahrip ettiler. Şâhin Giray (1777—1783) 'a karşı 1777 'de baş-gösteren umûmî ayaklanmanın merkezini de Karasu-Bazar teşkil ediyordu. Katerina II. 'nın Kırım 'ın Rusya 'ya ilhâkına dâir olan 8 şubat 1783 tarihli fermanı, general Potemkin tarafından, Karasu-Bazar 'da ilân edilmiştir. Bu işgâl ve ilhâktan sonra, şehir ve havâlisi türkleri, ruslar tarafından, tehcire icbâr edilmişlerdir. Bununla berâber, işgâlden takriben 100 yıl sonra, XIX. asrın sonlarında, Karasu-Bazar 15.000 nüfuslu bir türk şehri olmakta devam ediyordu. Karasu-Bazar 'da, duvarlarının bir kısmı 1891 'de yıkılmış olmakla berâber, „Taşhan" hâlâ ticâret mallarına bir depo vazifesini görmekte idi. Şehrin işlek bir çarşısı, bilhassa at v. b. hayvan ticâreti, deri ve yün mâmûlâtı ve etraftan gelen meyva ihrâcâtı var idi. Burada, türklerden başka, bir mıkdar rûm, ermeni, yahudi, aslen türk olan ve türkçe konuşan karaim ve mûsevî olmakla berâber, gerek kıyâfet ve gerek dil itibârı ile türkleşmiş bulunan 2.000 kişilik bir kırımçak cemâati yaşamakta idi. Kırım hanlığının işgâl ve ilhâkından sonra, onun yerinde teşkil olunan Tavrida vilâyetinin Akmescid kazâsına bağlı bir şehir hâline getirilmiş olan Karasu-Bazar, XX. asrın başına doğru, Kırım 'da millî kültür hareketinin merkezlerinden biri olmuş idi. Burada da matbaa kurulmuş ve yeni usûlde mektepler açılmış idi. Kırım türklerinin bilhassa 1905 'ten sonra kuvvetlenen millî uyanış hamlelerinde mühim bir yer işgâl eden *Vatan hâdimi* gazetesi burada intişâr ediyordu.

1917 rus ihtilâli üzerine başlayan dâhilî mücâdelede Karasu-Bazar da çok mutazarrır olmuştur. Sönmeğe yüz tutan şehir, millî Kırım hukûmetinin [bk. mad. KIRIM] ıskatından sonra kurulan „Kırım muhtar cümhûriyeti" dâhilinde, yeni idârî taksimâta göre, bir kazâ merkezi hâline getirilmiştir. 1935 'te Karasu-Bazar 'da 8.200 nüfus var idi. Keçecilik, deri eşyâ, bilhassa ayakkabı gibi, el san'atları çok ilerilemiş idi. Eski şehirde kale sûrları ve tarihî binâlar durmakta idi.

1944 'te Kırım türkleri toptan tehcir ve sürgüne tâbî tutuldukları zaman, Karasu-Bazar da türk ahâliden tahliye edilmiştir. Tarihî bir türk şehri olan Karasu-Bazar, bugün de içindeki tarihî âbideleri ile türk millî hüviyetini muhâfaza etmektedir.

Bibliyografya: Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1928), VII, 644—649; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1314), V, 3634; Edhem Feyzi Gözaydın, *Kırım, Kırım türklerinin yerleşme ve göçmeleri* (İstanbul, 1948), s. 14, 47, 54, 64 v.d. (esere zengin bir bibliyografya eklenmiştir); V. D. Smirnov, *Krımskoe ḫanstvo pod verḫovenstvom Otomanskoy Portı do naçala XIII. veka* (Petersburg, 1887), s. 75, 326 v.d., 353, 562, 575, 585; ayn. mll., *Krımskoe ḫanstvo pod verḫ. Otom. Portı v XVIII. veke* (Odessa, 1889), s. 55—58, 61 v. d., 68, 134 v. d., 179, 187, 223 ve tür. yer.; V. Veliaminov-Zernov, *Materialı dlya istorii Krimskago ḫanstva* (türkçe yarlıg metinleri), Petersburg, 1861, s. 42, 94, 638; A. Badaninskiy, *Karasu-Bazar âsâr-ı atikası* (*İleri* mecm., Akmescid, 1926, sayı 5); *Entsiklapediçeskiy slovar* (nşr. F. A. Brokhauz-İ. A. Efron), Moskova, 1895, XIV, 457 v. d.; *Bolşaya sovetskaya entsiklopediya* (Moskova, 1937), XXX, 465, XXXV, 279—324; Câfer Sayid Ahmed, *La Crimée* (Lozan, 1921); ayn. mll., *Gaspıralı İsmail Bey* (İstanbul, 1932); bk. bir de madd. AKMESCİD, BAHÇESARAY, GİRAYLAR, KALGAY, KIRIM ve Kırım 'a dâir başka maddeler.

(MİRZA BALA.)

KARAŞİ. KARĀÇĪ (garp dillerinde Kurrachee, Karachi, Karatchi), Pakistan devletinin ve Sind eyâletinin merkezi ve Oman denizinde ehemmiyetli bir limandır. Şehrin nüfusu 1941 sayımında 359.492 iken, yeni devletin teşekkülü ve Hindistan 'dan yüz binlerce müslüman muhâcirin gelip-yerleşmesi üzerine, 1950 'de 1.000.000 'u aşmıştır.

Karaşi (Karāçī) adı pek eski değildir; Rācpūt aslından olup, Dōdāī-Balōçlarında Kulāçī kabîlesinden gelmesi muhtemeldir (krş. *Glossary of Penjab Castes*, Lâhûr, 1911). Şimâl-i garbî hudûdunda Dēra İsmāʿīl Ḫān idârî bölgesinde bulunan Kulāçī şehri de ismini aynı kabîleden almıştır. Sind dilinde, mûtad bir kaide icâbı olarak, *l* sesi *r* 'ye tahavvül etmiştir (krş. Kōtlī—Kōtrī).

Karaşi mükemmel bir tabiî liman idi. Bununla berâber, Pottinger 'in anlattığına göre (1808), ingiliz gemicileri, ilk defa olarak, buraya geldikleri zaman, limanda su kesimleri 16 kademi aşan gemilerin girip-çıkmasına mâni olacak bir topuk bulunuyordu. Bu devirde şehrin nüfusu ancak 9.000 kadar olmakla berâber, Karaşi yine Sind 'in ehemmiyetli bir limanı idi. *Imperial Gazetteer of India* (Bombay, II) Karaşi 'nin 1729 senesine doğru, liman olarak tanınmağa başladığını, evvelâ Ḫārak, sonra

da, Şâhbandar limanlarının dolması yüzünden, inkişâf ettiğini iddia eder ise de, bu iddia yersizdir; çünkü Basra körfezinde hollandalıların 1748 'den 1765 'e kadar işgâl etmiş oldukları bir ada üzerinde bulunan Ḫārak 'in Karaşi 'ye te'siri olamazdı; bir de İndüs deltasının şark sâhilinden pek uzak kalan Şâhbandar 'in de bu husûsta bir rolü olmamıştır. Hakikî sebep, İndüs munsabının garp sâhillerindeki Dēval ve Sindī limanlarının (ikisine birden „Diul-Sindī" denilirdi) tedrîcen gayr-i müsâit bir hâle gelmesi oldu. Bu iki liman Thevenot (*Voyages dans l'Inde*, 1687) 'nun zamanında henüz kullanılmakta idi ve Manucci 1655 'te, Hindistan 'a giderken, Sindī limanını ziyâret etmiş idi. XVIII. asırda karalar, denizden yer kazanarak, bu limanları sâhilden uzaklaştırdı; fakat İndüs nehri deltasının dışında kalan Karaşi, böyle bir âkıbete mâruz kalmadı. Karaşi aynı zamanda Sind eyâletinin cenûb-i garbîsinde en mühim şehir olan Tatta 'nın ehemmiyetini de azalttı. Cenûptaki Kalhōra hukümdarları devrinde, şehir Kilât hanlığına terkedildi ve bu hanlığın tâbi'i sıfatı ile, bir müddet, Las *cām* 'ı tarafından idâre olundu. Fakat Kalhōraların sukutunu müteâkip, Tālpur emîri Fatḥ ʿAlī Ḫān 1795 'te Karaşi 'yi aldı ve limanın müdâfaası için, Manōra burnuna bir hisar inşâ ettirdi. Bunu müteâkip, şehirde ticâret ehemmiyetli bir şekilde inkişâf etti. Yukarıda Pottinger 'in 1808 senesine âit seyâhat intibâlarına işâret etmiştik. 1831 'de Burnes, Karaşi 'nin nüfusunu 15.000 olarak tahmin ediyordu.

Sir Charles Napier 1843 'te Karaşi 'yi bir ihrâc noktası olarak kullandı ve bu şehri aynı zamanda hem askerî ve idârî bir merkez, hem de gerek Pencâb, gerek Sind ile ticârete elverişli mühim bir liman hâline getirmeğe çalıştı; onun bu kararı ve uzağı görüşü, Karaşi 'nin XIX. asrın sonunda ve XX. asrın ilk yarısında mazhar olduğu inkişâfın en esâslı sebeplerini teşkil etmiştir. Sir Bartle Frere, 1854 'te, Kiāmārī adasını karaya bağlayan Napier rıhtımını inşâ ettirmek ile limanı bir kat daha mükemmelleştirdi. Manōra dalga-kıranı 1869—1873 'te yapıldı ve liman daha başka şekillerde de islâh edildi ve derinleştirildi. Nihâyet 1883 'te Malir ırmağından buraya su getirildi. İndüs deltası hakkında yazdığı bir eserde general Haig, Karaşi limanını, Nearchos 'un İndüs 'ün garp munsabından kalkıp, garba doğru sefer ederek, varmış olduğu İskender limanı ile bir addeder. Sâhil bu civarda bugünkü delta kadar değişikliğe uğramadığı için, eski eserlerde geçen bâzı mahalleri tâyin ve tesbit etmek imkânı vardır. Nitekim Bibakta adası — Manōra burnu olabilir; Eiro ise — limanın şarkında bulunan ve yakın zamanlarda Clifton adı ile tanınmış olan sırt olsa gerektir. Mamafih bu tesbitlere rağmen, limanı eski devirlerde de bir sığınak hizmetini görmüş olsa bile, şehir olarak, Karaşi 'nin ilk ve orta çağdan kalma bir mâzisi yoktur. Karaşi 'nin zamanımızdaki muazzam inkişâfı, demir yolu ile bağlı bulunduğu İndüs havzasının gelişmesi ile alâkalı olmuş, şehir bu havzanın buğday, pamuk, yağlı tohumlar ve deri ihrâc eden mühim iskelesi mevkiini almıştır. Ayrıca Karaşi 'nin pek işlek bir beynelmilel hava limanı vardır. Karaşi XX. asır içinde çok inkişâf etti. 1891 'de şehir, 98.000 nüfusu ile, Hindistan şehirleri içinde 25. gelirken, 1921 'de 202.000 nüfusu ile 10. sırayı aldı, 1931 'de bu nüfus 248.000 'e, 1941 'de 359.000 'e vardı. Bu sırada şehrin nüfusu, Sind eyâletindeki durumun aksine olarak, hafif bir hindû ekseriyetine sâhip bulunuyordu ve hindûlar ticâret, sanâyi ve banka işlerini büyük ölçüde ellerinde tutuyorlardı; fakat kânun II. 1948 kargaşalıkları sırasında şehrin hindû burjuvazisinin en büyük kısmı, Karaşi 'yi terkedip, Bombay 'a gitti. Bunların yeri, Bombay, Kâtyavâr ve diğer bölgelerden gelen müslüman nüfus tarafından, fazlası ile dolduruldu. Pakistan müessisler meclisi tarafından, 11 ağustos 1947 'de devlet merkezi seçilen şehre müslüman muhâcirlerin gelişi Karaşi 'nin fevkalâde büyümesine, coğrâfî çehresinin değişmesine ve âcil olarak hall edilmesi icâp eden bir çok meselelerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Gelişi-güzel mâlzeme ile alel'acele yapılan inşaât sebebinden, şekilsiz bir kütle hâlinde büyüyen Karaşi 'nin müstakbel inkişâfı, 3 milyon nüfus barındıracak bir şehir ölçüsünde hazırlanmaktadır.

Karaşi idârî bölgesi. Bugün Karaşi ismini taşıyan idârî bölge şehir civarına münhasır bulunmaktadır. Pakistan 'ın kurulmasından evvel ise, bu idârî bölge 11.970 mil² yer kaplıyordu (nüfusu 1901 'de: 607.821). Bu idârî bölgenin sahne olduğu başlıca tarihî hâdiseler aşağıda zikredilmiştir. Burada Karaşi 'den sonra en mühim şehir, cenûbî Sind 'in eski merkezi olan Tatta idi. Bu şehir XVI. asrın iptidâlarında ehemmiyet kazanmağa başladı ve XVII. asırda, idâre ve ticâret bakımından, mühim bir merkez oldu. Nādir Şāh devrinde (1742) hâlâ büyük ve mâmûr bir şehir idi. Ekber 'in zamanından başlayıp, Sind eyâletinin artık imparatorluğun bir parçası olmaktan çıktığı Muḥammed Şāh devrine kadar, bu şehirde devletin mühim bir darbhânesi var idi. Nādir Şāh ile Durrānīler bu darbhâneden istifâde etmediler; zîra Sind 'de kul-

landıkları sikkeler yalnız Bhakhar'da basılıyordu. Nâdir Şâh'ın üstünde Sind kelimesi bulunan ve Tatta'da darbettirdiği zannedilen sikkesi bir istisnâ teşkil eder. Bugün sâhilden hayli uzakta bulunan Tatta, XVI. asırda açık deniz gemilerinin bile girebileceği bir liman idi. Nitekim 964 (1556)'te bir Portekiz filosu buraya gelmiş idi. Portekizliler, büyük bir ihtimâl ile Şâh Ḥusayn Arġūn'un vefatını müteâkip, Tatta'yı eline geçiren Tarhanların reisi 'Isā Tarḫān tarafından dâvet edilmişlerdi; fakat Bhakhar'ı muhâsara etmekle meşgûl olan 'Isā'nın gaybûbeti dolayısı ile, şehrin müdâfaasız bırakıldığını görünce, bunlar silâhlarını müttefiklerine çevirdiler ve Tatta'yı tamâmen yağma ettiler. Bu sırada yağma edilen ve portekizlilerin Bandel dedikleri diğer liman Şâhbandar olsa gerektir (krş. Sayyid Camāl, *Tarḫān-nāma*, bk. Elliot ve Dowson, *Hist. of India*, I, 324 ve Danvers, *Portuguese in India*, I, 408). Tatta şehri bu felâketten çabuk kalkındı. Şehrin nihâî inhitatı, şüphesiz, İndüs deltasında vukûa gelen tabi'î değişmeler yüzünden olmuştur.

Bibliyografya: Pottinger, *Travels in Balochistan and Sinde* (London, 1816); Napier, *Conquest of Scinde* (London, 1845); ayn. mll., *Administration of Sinde* (London, 1851); Postans, *Personal Observations on Sinde* (London, 1843); Burton, *Sind revisited* (London, 1877); Haig, *The Indus Delta Country* (London, 1887); Burnes, *Bokhara and a Voyage on the Indus* (London, 1833); *Imperial Gazetteer of India* (Bombay), II; Thevenot, *Travels* (London, 1867); ayn. mll., *Relation de l'Indostan* (Paris, 1684); Irvine, *Manucci's Storia do Mogor* (London, 1907), 4.

(M. LONGWORTH DAMES.)

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından tashih ve ikmâl edilmiştir].

KARATEGİN. ḲARATEGİN, Amu-Derya'yı vücûda getiren nehirlerden biri olan Vaḫş veya Surḫāb (türk. Kızıl-Su) üzerinde bir memleket ve bir beyliğin adıdır. Arap coğrafyacıları buraya Rāşt derler. Rāşt'ın merkezi (veya kalesi, *al-ḳal'a*, İṣṭaḫrī, s. 340), mevkii itibârı ile, Karategin'in yegâne şehri olan bugünkü Garm (mıntakanın merkezi olup, nüfusu 800'dür) şehrine tekabül etmektedir. Rāşt vaktiyle islâmın serhad memleketlerinden biri idi ve şarkta türklere karşı al-Faḍl al-Barmakī [bk. madd.] tarafından inşâ ettirilmiş olan bir sed ile muhâfaza altına alınmış idi. İlk çağda Asya'nın şarkını garbına bağlayan ve Batlamyus tarafından tasvir edilmiş olan yol bu memleketten geçerdi. Ḳarategin, eskiden „Komid'lerin dağlık memleketi" (Κομηδῶν ὀρεινή); E. Chavannes da bu hatâya düşer, bk. *Documents sur les Turcs Occidentaux*, s. 164; me'hazi ise, Sewertzow'dur: *Bull. de la Soc. de Géogr.*'de 3. trimestr, 1890, s. 420—431) ile karıştırılmıştır; hâlbuki bu Komid (a. Kumīẕ veya Kumāẕ, çin. Kiu-mi-t'o) adı Rāşt'ın aşağısındaki mıntakaya verilmekte idi. Orta çağda ve daha sonraları Vaḫş vâdisinin, ticârî münâkalât bakımından, büyük bir ehemmiyeti hâiz olmadığı görülüyor. Bugüne kadar elde edilen mâlûmata nazaran yalnız, Şāhruḫ tarafından Çin'e gönderilen (1419—1422) sefâret hey'etinin, dönüşte Fergana ile Belḫ arasında, Batlamyus'un tasvir ettiği yoldan geçtiğini biliyoruz.

Amu-Derya'nın yukarı mecrâsında kâin bütün dağlık memleketlerde olduğu gibi, Karategin de, son zamanlara kadar, yerli hükümdarlar tarafından idâre edilmekte idi. Moğullardan evvelki devirde, Rāşt emîri olmak üzere, yalnız Ca'far b. Şamānīkū'nun adı geçer (Gardīzī, bk. Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestiya*, Petersburg, 1878, I, 9; 337 = 948/949 yılı). Timur devrinde ve daha sonra memleketin Ḳayır-Tegin (veya Tigin) tesmiye olunduğu görülür. *Ẓafar-nāma* (I, 189)'nin matbû nüshasında sehven Tīr-Tegīn yazılmıştır. İsmin bugünkü şeklinin ne zaman ve nasıl meydana çıktığı bilinmiyor. *Babur-nâme* (nşr. Beveridge, 33b ve 63b; Ḳarātīgīn, 69b ve 81: Ḳayır-Tigīn)'nin ve *Tārīḫ-i Raşīdī* (trc. D. Ross, bilhassa s. 241)'nin yazma nüshalarında her iki şekilde de rastgelinir. Halk iştikakına göre, *Karategin*, „kara diken" mânasında türkçe bir isim (krş. Radloff, *Wörterbuch*, II, 135) ve yahut buradaki ilk iki Kırgız çiftçisinin adı olacaktır (I. Minayev, *Svedeniya o stranaḫ po verhovyam Amu Daryi*, s. 241). Maḥmūd b. Valī'nin *Baḥr al-asrār* (Ms. India Office, Ethé, *Cat.*, nr. 575, 277a ve 1045 = kânûn I. 1635—kânun II. 1636)'da anlattığına göre, putperest Kırgızlara mensûp 12.000 âile, o zamanları Karategin'den geçerek, Hisar'a gitmişlerdi. Hâlen Kırgızlar, tâcikler ile birlikte (bir mıkdar da özbek vardır), Karategin ahâlisinin bir kısmını teşkil etmektedirler.

XIX. asırda Karategin emîrleri, Bedahşan [b. bk.] emîrleri gibi, büyük İskender'in ahfâdından olduklarını söylemekte idiler. O zamanlar Karategin Hokand hanlarının hâkimiyeti altında bulunuyordu. Memleket her hâlde Muḥammed 'Alī Han (1822—1842) devrinde 1250 (1834)'de itâat altına alınmış idi (Nalivkin, *Kratkaya istoriya Kok. ḫanstva*, s. 134 v.d.). Fakat daha 'Ālim Han devrinde (XIX. asrın başlangıcı) karateginliler, bu hanın vücûda getirdiği dâimî ordunun büyük bir kısmını teşkil ediyorlardı (*Tārīḫ-i Şāhruḫī*, nşr. Pantusov, s. 42 v. d.). Bir de Molla Ḫān (1858—1862) devrinde, 1275 (1858)'te Hokand'dan Karategin'e sefer açıldığı mukayyettir (Nalivkin, *ayn. esr.*, s. 190). O sırada Karategin emîri Muẓaffar Han idi (daha sonraları Muẓaffar Şah da denildi). 1869'da Hisar Buhârâ emîrine teslim olmak mecbûriyetinde kalınca, Karategin de emîrin ordusu tarafından işgâl edildi ve Muẓaffar Han, esir edilerek, Buhârâ'ya götürüldü. Rus askerî vâlisinin hakemliği ile, Buhârâ ile Hokand arasında bu sebepten vukûa gelen ihtilâfa nihâyet verildiği gibi, Muẓaffar Han da tekrar emâretini eline geçirdi. Fakat ölümünde Karategin, kat'î olarak, Buhârâ'ya ilhâk edildi. Karategin, rusların işgâline kadar (1875—1876) Fergana'daki mücâdelelerin dışında kalamamıştır. Karategin beyi Muḥammed Raḥīm Şah, kardeşi Muẓaffar Şah tarafından (bu zâtı yukarıda adı geçen Muẓaffar Han ile karıştırmamak lâzımdır), himâye edilmekte olmalarına rağmen, ordusu ile âsîlerin üzerine yürüdü. Fergana ile Karategin arasında hudut (Kiçik-Karamuk-Su vâdisinin şarkındaki sırtlar), Skobelev ile beyin diğer kardeşi Şūfī Han arasında akdedilen bir muâhede ile, tesbit edildi (28 ağustos/9 eylûl 1876).

Karategin, ilk defa olarak, 1878'de bir avrupalı (W. Oşanin) tarafından gezildi. Bunu müteâkip, on sene içinde vâli Ḥudāy Naẓar Atalık ile halefi Almās Bey, Karategin'de Vaḫş'ın sâğ sâhilinde bir dağ yolu yaptırdılar. Orta Asya'nın en iyi yollarından biri olan bu yol sâyesinde memleketin hâric ile muvâsalası haylı kolaylaşmıştır. Mamafih kışın muvâsala tamâmen kesilir. Gerek Oşanin, gerek ondan sonraki seyyahlar, Karategin'i, müteaddit köyler ve meyva bahçeleri ile münbit bir memleket, Buhârâ emâretinin en zengin eyâletlerinden biri olarak, tasvir ederler. Bütün Karategin ahâlisinin, bilâ-istisnâ, tarla ve bahçelerde çalışarak geçindiği ve bu memlekette mülk sâhibi olmayan hiç kimsenin bulunmadığı, üç sene müddetle tarlasını ihmâl edenin mülkiyet hakkını kaybettiği söylenir (Logofet, *s.* 322 v.d.). Rickmers (s. 340) ise, bil'akis, bir çok köylünün Karategin'den kalkıp, gündelikçi ve hizmetkâr olarak çalışmak üzere, Fergana'ya gittiklerini, biriktirdikleri para ile memlekete döndüklerini ve bu sebeple rus parasını Buhârâ parasına tercih ettiklerini söyler. Karategin'in yegâne şehri Garm'dir. Şehrin nüfusu hakkında verilen mâlûmat, şarkın her yerinde olduğu gibi, gâyet müteâkızdır. Oşanin'e göre, şehirde, 2.300 ev Masalskiy'e nazaran, 4.000 ve Logofet'e göre ise, 15.000 kişi vardır. A. Semenov (1898) bilhassa memleketin idâresi, vergiler v.b. hakkında mâlûmat verir. Halk, vergi mültezimlerinin keyfî hareketleri yüzünden, memnûn olmadıklarını izhâr edermiş.

Bibliyografya: 1878'e kadar bk. bilhassa Abramov, *Izv. russkago geograf. obş.*, VI, 108 v.d. ve Arendarenko, *Voyennıy sbornik* (1878), s. 116 v. d.; Minayev, *Svedniya o stranaḫ...*, s. 196 v. d., 233 v.d.; Oşanin'in seyahatnâmesinden çıkarılan mâlûmat için bk. *Izv. rus. geogr. obşç.* (1880—1881); Kostenko, *Turkestanskiy kray*, II, 197 v.d.; krş. bir de *Proc. R. Geogr. Soc.* (1880), s. 575; krş. bir de W. Geiger, *Ostiranische Kultur*, s. 22. Daha muahhar seyâhatnâmeler için bk. A. Semenov, *Etnograf. oçerki zarafşanskiḫ gor, Karategina i Darwaza* (Moskova, 1903); D. Logofet, *V goraḫ i na ravninaḫ Buḫarı* (Petersburg, 1913), s. 322 v.d.; W. R. Rickmers, *The Duab of Turkestan* (Cambridge, 1913), s. 325 v. dd. (seyâhat 1906'da yapılmıştır); krş. V. Masalskiy, *Turk. Kray*, s. 735 v.d.

(W. BARTHOLD.)

KARAUL. [Bk. KARAKOL.]

KARA-YAZICI (?—1602), asıl adı 'ABD AL-ḤALĪM'dir. XVI. asrın ortalarından beri devam eden ve Türkiye tarihinde pek büyük bir ehemmiyeti hâiz bulunan Celâlî isyânları, 1000 (1592) sıralarında başlayarak, sür'atle genişlemiş ve 1595 yıllarında hakikî bir dâhilî harp hâline inkılâp etmiş idi. 1610 yılına kadar devam eden ve Anadolu'da Türkiye tarihinin büyük tahribâtından birini yapan bu karışıklık bir çok âsî reisleri sivriltti ki, bunların başta gelenlerinden biri Kara-Yazıcı'dır. Bu şahıs ilk Celâlî isyânını çıkarmakla ithâm olunmuştur. Hâlbuki tarih vesikaları üzerinde yapılan tetkiklerden çıkan daha sarîh bilgilere göre, Kara-Yazıcı hâdiselerin başında değil, ancak ortasında ve en şiddetli devrinde türemiş olarak görülmektedir. Hayatı hakkında pek az bilgiye sâhip bulunuyoruz. Hüseyin Hüsâmeddin (*Amasya tarihi*, III, 348) Kara-Yazıcı'nın, „Urfa dâhilinde Kılıçlı aşîreti efrâdından 'Alī adlı birinin oğlu" olduğunu yazıyor. XVIII. asır ermeni müelliflerinden Arakel (bk. Brosset, *Collection d'historiens Armeniens Arakel de Tauriz*, s. 539)'e göre ise, çorumlu bir türkün oğludur. Bu Celâlî reisinin anadolulu ve türk olduğu muhakkak gibidir.

Kara-Yazıcı'nın resmî hüviyeti de tamâmiyle mâlûm değildir. Kendisi ile muâsır olan Ab-

dülkadir Efendi, 'Abd al-Ḥalîm 'in, isyân ettiği sıralarda, Tarsus livâsında sekbân-bölük-başı olduğunu kaydetmiştir (*Vekayinâme*, Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151, var. 73); Kâtib Çelebî (*Fezleke*, I, 289) de, onun beylerbeyileri yanında gâh sekbân-başılık, gâh subaşılık edip durduğunu ifâde ediyor. Solakzâde (*Tarih*, s. 662) de Kara-Yazıcı 'nın Şam kollarından olduğunu yazmaktadır. Bursa kadısı ile Hüdâvendigâr ve Karahisar-ı Sâhib (Afyon-Karahisar 'ı) beylerine hitâben yollanan bir hukm-i hümâyûnda, onun hakkında „yazıcı bölük-başı" tâbiri kullanılmaktadır (Bursa müzesi, Bursa şer'iye sicilleri, B 136/351, var. 108). Başvekâlet arşivinde 1011—1013 yıllarına âit 75 numaralı mühimme defterindeki bir hukümde, Malatya kadısının bir arzı hulâsasında Kara-Yazıcı nâmında bir şahsın muazzam bir isyân şeklindeki ef'âlinden bahsolunmaktadır. Tarihsiz olan bu huküm 1011 (h.) yılından başlayan mühimme defterinde bulunmakla berâber, bir taraftan defterlere geçen huküm sûretlerinde çok vakit tarih sırasına riâyet edilmediği, diğer taraftan, mezkûr hukm-i humâyûnun eski bir arzı hulâsa ettiği düşünülürse, burada bahsolunan şakînin meşhûr Kara-Yazıcı olduğu kabûl olunabilir. İbrâhim Peçevî tarihinde (II, 252) Kara-Yazıcı 'nın Sivas sancaklarından birinde (ihtimâl Malatya 'da) bir mîrlivânın kaim-makamlığını yapmakta iken, sancak başka bir beye verildiğinde, yeni gelen mütesellime sancağı teslim etmek istemeyerek, isyân ettiğini söylüyor ki, bu Solak-zâde 'nin ifâdesi ile birleştirilirse, mezkûr Celâlî reisi hakkında, bahsettiğimiz hukmün verdiği mâlûmâta benzer bir bilgi meydana gelmiş olur.

Vekayinâmelerden ve arşiv vesikalarından elde edilen neticelere göre ve o zaman Anadolu 'da cereyân eden hâdiselere de uygun olarak, Kara-Yazıcı 'nın tarihî şahsiyetini şu şekilde tesbit etmek mümkündür. Bu tanınmış Celâlî reisi önce bir beyin kapısında sekbân yahut bölük-başı olarak bulunuyordu (hattâ 1565 'te Divrik beyi Kasım Bey 'in su-başıları arasında adı geçen Kara-Yazıcı da bu olabilir). Kendisi, Murad III. devrinden itibâren, Anadolu 'da sık-sık görülen hâllerden olarak, „altı-bölük" zümresine yazıldı ve bu sıfat ile de Şam 'a yahut bir hudût kalesine muhâfız tâyin edildi; Celâlî karışıklıkları başladığı sıralarda Malatya taraflarına geldi ve Celâlîlere karşı her tarafta teşkil olunan gönüllü „il erlerinden" (bir nevî milis kuvvetleri) bir veya bir kaç bölüğün başına ağa tâyin olundu. Kapıkulu olması dolayısı ile, bu arada ihtimâl sefere me'mûr olan sancak-beyinin kaim-makamlığını da kabûl ederek, sancağın idâresini eline aldı. O zaman hemen bütün ümerânın maiyet me'mûrları yanlarında levendlerden teşkil olunmuş kalabalık devriye bölükleri bulunduruyorlardı. Kara-Yazıcı da aynı suretle başına pek çok levend (yahut resmî adı ile: sekbân) topladı ve bu yoldan, her hangi bir bahâne ile, celâlî (yâni hukûmetin emirlerine ve pâdişahın fermanlarına âsî) oldu. Hâdisenin bu son safhası 1007 (1598) sıralarına düşüyor. Bu esnâda, Kara-Yazıcı gibi, ümerânın maiyet me'mûrlarından iken, yanlarındaki devriye bölükleri ile birlikte, halkı cebren soymağa çıkmış ve hukûmetin emirlerine itâat etmeyeceğini ilân etmiş yüzlerce Celâlî reisi hareket hâlinde bulunuyordu. Ümerâ maiyet me'mûrlarını (kethüdâ, su-başı, kaim-makam, hazînedar v.b.) bu sıralarda Anadolu 'da pek nufûz kazanmış bir zümre olan „altı-bölük" ileri gelenlerinden seçmekte bulunmaları dolayısı ile, bahsettiğimiz Celâlî reislerinin büyük bir ekseriyeti sipâhî (bilhassa sipâh ve silâhdar bölüğü mensûbu) idi. İşte bütün bu âsî maiyet me'mûrlarının, yâni Celâlî reislerinin, 1599 'da Anadolu 'nun cenûb-i şarkîsine hareket ettiklerini ve Urfa civarında, yine kendileri gibi, âsî olan Kara-Yazıcı 'nın etrafında toplanmış olduklarını görüyoruz. Kara-Yazıcı 'yı kendilerine başbuğ olarak kabûl eden büyük „eşkiyâ" kütlelerinin kimlerden ibâret oldukları meselesine gelince, evvelce reislerin büyük bir ekseriyetinin ümerânın maiyet me'mûrları olduklarını söylemiş idik. Bunların da pek çoğu „altı-bölük halkına" mensûp idi; msl. Arabacı Süleyman, Arnavud Hüseyin, Deli-Zülfikar, Tekeli-Mehmed, Kizir-Mustafa, Dündar, Tepesi-Tüylü, Yıldızlı-İbrâhim ve Kâfir-Murad bunlardan meşhûr olanlardır. Kara-Yazıcı 'nın bu büyük teşekkülü nasıl te'min ettiğini ve Celâlî bayrağını nasıl kaldırdığını tesbit etmek icâp eder. *Selânikî tarihi* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3105, var. 333), bu isyândan bahsederken, Kara-Yazıcı hakkında, „serdâr-ı sûhte" tâbirini kullanıyor. Bundan Kara-Yazıcı 'nın 1595 'te Karaman 'da parlayan medreseli isyânını bastırmağa me'mûr edilmiş bulunduğu mânası çıkar. Hüseyin Paşa da aynı sıralarda yine Karaman 'a „eşkiyâ ve sûhte teftişine" me'mûr olmuş idi. Sözde, Karaman 'daki talebe ve levendlerin çıkardıkları karışıklıkları bastırmağa me'mûr edilmiş olan bu iki âsî serdârın etrafında toplanan sekbân ve levendlerin halkı fevkalâde bizâr ettikleri ve pek çok şikâyetlere, hattâ bir çok zenginlerin İstanbul 'a kaçmalarına sebep oldukları görülüyor. Nihâyet Mehmed III. tarafından, evvelce babası Murad III. 'ın yaptığı gibi, 1598 'de köylülerin levendlere

karşı kendilerini bizzat korumaları hakkında ellerine ferman verildiği zaman, devriye bölüklerine ve yanlarındaki levendlere geçim kapısının kapandığını gören pek çok âsî maiyet me'mûrlarının yolunu tutarak, bu iki şahsın da köylere saldırdıkları muhakkaktır. Kara-Yazıcı 'nın da Celâlî oluşu 1598 'de böyle başlıyor. Abdülkadir Efendi (bk. *Vekayinâme*, var. 73) 'nin ifâdesi ile „Hind ü Yemen 'den firâr eden" (Anadolu 'nun her tarafından) pek çok insan Kara-Yazıcı 'nın idâresinde toplanıp, Maraş taraflarına geçtikleri zaman, âsîlerin yekûnu 20.000 sekbân tahmin olunuyor. Aynı müellif mîr-i mîrân mütesellimleri ile Harput, Malatya, Maraş, Kars (Maraş Kars 'ı) mirlivâlarının birbiri ile haberleşerek, Celâlîlere toplu bir hücûm yaptıklarını ve mağlûp olunca, Kara-Yazıcı 'nın büyük bir şöhret kazandığını, buna dâir İstanbul 'a pek çok arzlar yolladığını da kaydetmiştir. Filhakika Kara-Yazıcı 'nın 1599 'da böyle bir vaziyete erişmesi ve Hüseyin Paşa 'nın da Karaman 'da yaptığı soygunlar ile yarattığı tedhiş havası Anadolu halkında, bilhassa zenginler arasında, ziyâdesi ile telâşı mûcip oldu. XVI. asrın ortalarından beri, ümerânın kapı-ağaları ve onların emrindeki sekbân (levend) bölükleri ancak köyleri soymağa cesâret ettikleri hâlde, Kara-Yazıcı 'nın emrindeki âsî ağalar ilk defa olmak üzere, şehir ve kasabalara dahi hücûm ederek, tehdit ile veya cebren ağır salmalar alıyorlardı. O zamanın servet sâhiplerinin büyük bir ekseriyetini teşkil eden mâzûl kadılar, müderrisler, köylerde yerleşmiş olan kapı-kulları ve nihâyet âyân ve eşrâf, Kara-Yazıcı 'nın ağır salmaları karşısında, ziyâdesi ile heyecâna düşerek, İstanbul 'a kaçtılar. Bu sâyede hukûmet Celâlî isyânlarının ehemmiyetini ve te'sirlerini daha iyi anlamış oldu. Anadolu 'dan pâyitahta hicret edenler, divân önünde sık-sık toplanarak, hukûmetin lâkaydisi aleyhine nümâyiş yapıyorlardı. Şikâyetçiler hukûmet erkânını Celâlîlere yardım etmek ile ithâm etmekte idiler; fakat bu defa Anadolu 'dan İstanbul 'a kaçmış bulunan zenginler, İstanbul halkından olup, Anadolu vakıfları veya mukataa iltizâmı yahut hâs ve zeâmet gibi dirlikleri dolayısı ile, Celâlî karışıklığından zarar gören kimseler ile birleşerek, hukûmeti tazyika başladıklarından, Sinan Paşa-zâde vezîr Mehmed Paşa „Celâlîler üzerine serdâr" tâyin olunmakla, gürültü yatıştırıldı. Vezîr Mehmed Paşa 'nın ordusu da, Kara-Yazıcı 'nınki gibi, ekseriyetle levend ve sekbânlardan teşkil olunmuş idi. Vilâyetlerini Kara-Yazıcı bölüklerinin istilâ etmesi yüzünden, sefere gidemeyen Maraş timarlıları da bu orduya iltihak edeceklerdi. Ayrıca Şam, Haleb beylerbeyiliklerinden ve „ekrâd ve ârâb-ı bâdiyeden" asker tedâriki için de fermanlar yollandı. Mehmed Paşa ordusu Üsküdar 'dan 31 temmûz 1599 'da hareket etti. Konya 'ya yaklaştığında, evvelce celâlîliğini ilân etmiş bulunan sâbık „eşkiyâ müfettişi ve asker sürücüsü" Hüseyin Paşa şarka hareket ederek, bütün kapısı halkı ile birlikte, Urfa 'da Kara-Yazıcı 'ya iltihâk etti; iki âsî bu şehirdeki kalenin dış hisârını mahallî hukûmet kuvvetlerinden kolayca zaptettiler. İç kaleyi sıkıştırdıkları sırada „Celâlî serdârı" Mehmed Paşa Urfa önlerinde ordugâh kurmuş idi; hukûmet kuvvetleri de dış kaleyi sardılar; fakat âsîler, çok geçmeden, iç kaleyi zaptederek, vaziyetlerini kuvvetlendirdiler. Mehmed Paşa bu ilk yazda bir şeye muvaffak olamadığından, bir müddet sonra Diyarbekir 'e kışlağa çekildi; âsîler ertesi yılın yazına kadar Urfa 'da tutundular. 1600 baharında serdâr kaleyi yeniden kuşattı. Muhâsara uzadıkça, İstanbul 'da, Kara-Yazıcı hakkında hukümdarlığını ilân ettiği, bir çok kadıların kendisine tâbî olduğu, Osmanlı divânına ve yeniçeri ocağına benzer teşkilât kurduğu yolunda, bir çok şâyialar dolaşmağa başladı. Nihâyet vezîr Mehmed Paşa, Anadolu hârici sayılan cenûp bölgelerinin aşîretlerinden toplanmış ve levendliğe tamâmiyle yabancı bedevî seciyeli askerler sâyesinde, Kara-Yazıcı 'yı mukavemetten vazgeçmeğe mecbûr etti. Hüseyin Paşa 'nın hukûmete teslim edilmesi şartı ile, âsî reisine Ayıntap beyliği verildi. Hüseyin Paşa İstanbul 'da katlolunduktan sonra, Mehmed Paşa 'nın yeniden Kara-Yazıcı üzerine varması ferman olundu. Tekrar vukua gelen çarpışmada iki taraf da ağır zâyiât verdi; hattâ bizzat Mehmed Paşa da yaralandı; Celâlî reisi Sıvas taraflarına kaçtı. Mamafih Kara-Yazıcı 'nın bu defa da hukûmetçe Amasya sancağına bey tâyin olunduğu görülüyor. Hâlbuki serdâr Mehmed Paşa âsîyi mutlaka ortadan kaldırmak istiyordu ve onun için bahara Amasya 'ya yürümeğe hazırlanmakta idi. Fakat bu sırada Avusturya seferine me'mûr olan Sıvas beylerbeyisi Mahmud Paşa, 1601 baharında İstanbul 'dan geçerken, Kara-Yazıcı hakkında huşn-i şehâdette bulundu; hattâ halkın serdârın levendlerinden çektiklerini Kara-Yazıcı 'nın adamlarından çekmediğini ifâde etti. Mamafih Amasya halkı Kara-Yazıcı 'dan şikâyet etmiyor değildi. Bunun üzerine âsîye bu defa Çorum beyliği verildi. Adı geçen Mahmud Paşa seferden alıkonularak, bu sıralarda İçel 'de şiddetle devam eden „sûhte" isyânını bastırmağa me'mûr oldu ve dürüstlüğüne şehâdet

ettiği Çorum beyi Kara-Yazıcı da kendisine yardım için, maiyetine verildi. Hâlbuki Kara-Yazıcı 'nın kalabalık levendlerinden mütemâdî şikâyet ve feryatlar gelmekte idi. Âsî ise, ihtarlara rağmen, kalabalığı başından dağıtmıyordu. Serdâr vezîr Mehmed Paşa 'nın da etrafında büyük bir sekbân kütlesi var idi ve aynı acı şikâyetler, hattâ ziyâdesi ile, onlar hakkında da geliyordu. Bu esnâlarda Çorum kadısı bulunan ve şeyhülislâm Şun' Allāh Efendi 'nin de yeğeni olan Çelebî Kadı, bir rivâyete göre, amcası adına, Kara-Yazıcı 'dan 30.000 altın alarak, vezîr Mehmed Paşa 'nın Celâlîlerden daha zâlim olduğunu ve Kara-Yazıcı 'nın kimseye bir zarar vermediğini İstanbul 'a yazdı. Bunun üzerine Sinan Paşa-zâde azlolundu ve İstanbul 'a çağırıldı. Kara-Yazıcı 'nın levend (sekbân) bölükleri, „misâfir" olarak, köylerde günlerce oturmakta idiler; Kara-Yazıcı nâmına her taraftan ağır salmalar toplanıyordu; halk İstanbul 'a acı şikâyetnâmeler yollamakta idi. Bunun üzerine hukûmet merkezi Celâlîleri te'dip etmek üzere, bu defa da Bagdad vâlisi Sokollu-zâde Hasan Paşa 'yı serdâr tâyin etti. Bu yeni serdârın da esâs kuvvetini cenûbun aşîret rûhlu kürt ve arap askerleri teşkil ediyordu. Şam, Rakka ve Diyarbekir vâlileri de, vilâyet askerleri ile birlikte, serdâra iltihak ettiler. İstanbul 'dan yollanan kapı-kullarının başına da eski Haleb vâlisi Hacı İbrâhim Paşa getirildi. Fakat bu paşa, orduya iltihak etmeden, Kayseri civarında Kara-Yazıcı kuvvetlerine hücûm etmek hatâsında bulundu ve mağlûp olarak, perîşan oldu. Sekbânları kendisini terkettiler. Bu zaferine rağmen Celâlî reisi, orta Anadolu 'da fazla kalmayarak, Göksun taraflarına geçti. Cenûp aşîretlerinin askerleri ile ordusunun kuvvetlendiğini gördüğümüz serdâr Hasan Paşa âsîyi burada müthiş bir mağlûbiyete uğrattı, Celâlîler 20.000 kişi zâyiat verdiler. Kara-Yazıcı, yanında kalabilenler ile, Canik (Samsun) taraflarına kaçtı; başına Anadolu 'nun dört bir tarafından binlerce sekbân, sipah zorbası (altı-bölük halkı mensûbu) ve ümerânın âsî kapı-ağalarını toplamak suretiyle, iki sene zarfında Türkiye 'yi büyük bir karışıklık içine atmış bulunan bu meşhûr Celâlî reisi, 1602 kışında, Canik dağlarında öldü. Yerine birâderi Deli-Hasan Celâlî reisi olmakla berâber, diğer bir çok Celâlî reisleri kendisine itâat etmeyerek, kalabalık sekbân kütleleri ile Anadolu 'nun dört bir tarafına yayıldılar. Böylece Kara-Yazıcı 'nın ölümü, bir bakıma, Anadolu için felâketin bir az daha büyümesi neticesini verdi. Celâlî karışıklığı bu suretle 1603 baharında yeni bir safhaya girmiş oldu. Kara-Yazıcı 'nın etrafında cereyân eden vak'alar gösteriyor ki, bu tanınmış Celâlî reisi, isyânı sırasında, Rûm (Sıvas) ve Dulkadır (Maraş) vilâyetlerinde dolaşmış, Karaman (Konya) ile Anadolu (Kütahya) vilâyetlerine nufûz edememiştir.

Kara-Yazıcı 'nın idâre ettiği Celâlî kütlelerinin, Üsküdar yakınlarına kadar, bütün Anadolu 'yu nufûzları altına almış oldukları hakkındaki iddialar tamâmiyle mübâlegadır. Ayrıca Kara-Yazıcı 'nın hukümdarlığını ilân ettiği ve bu sıfatla da fermanlar çıkardığı iddia olunmuştur. Hattâ Kâtib Çelebî *Fezleke*'de Kara-Yazıcı 'ya âit olduğunu söylediği bir hukûm sûreti dahi dercetmiştir. Kara-Yazıcı hakkındaki rivâyetleri bu âsî ile tamâmen muâsır olan Selânikî (*ayn. esr.*, var. 340) „hezeyan ve türrahat" olarak vasıflandırmaktadır. İsyân sırasında Kara-Yazıcı ordusuna mensûp olanlardan yakalanan bir çok kimseler üzerinde yapılan araştırmalarda ele geçen kâğıtlar, ferman değil, Kara-Yazıcı 'nın mührünü ve arkadaşlarının imzâlarını taşıyan tezkirelerden ibâret idi; mahkemelere sevkolunan bu gibi kimselerin ifâdeleri arasında Kara-Yazıcı 'nın hukümdarlığını ilân ettiğine dâir hiç bir söze rastlamıyoruz. Esâsen 1550 'den başlayarak, Kara-Yazıcı 'nın ölümüne kadar ve hattâ ondan sonra daha şiddetli bir surette devam eden uzun Celâlî karışıklıklarının gösterdiği safhalar, ayaklanmaların vasfı ve âsî kütlelerin tâbî oldukları gelenek ve hele zamanın ictimâî-siyâsî telakkîsi yakından tetkik edilince, Kara-Yazıcı 'nın hukümdarlık iddia etmiş olamayacağı kolayca anlaşılabilir. Bu âsînin tâyin ettiği söylenen kadılar ve ümerâ, âsî reisi tarafından, tâyin değil, inhâ edilmiş oldukları, Kara-Yazıcı tarafdarı olmaları sebebiyle, bu gibi kimseler hakkında sonradan yapılan şikâyetler de tamâmiyle tasrih olunmuştur. Bu vaziyetler karşısında, Kâtib Çelebî 'nin Kara-Yazıcı 'ya atfettiği „hukm-i Kara-Yazıcı" sûretinin tamâmiyle bir tertip ve düzme olduğunu kabûl etmek icâp ediyor.

Gerek Kara-Yazıcı isyânının ve gerek umûmî evsâfını ifâde ettiğimiz bütün Celâlî ayaklanmalarının şi'îlik veya diğer bir tarîkat ile, daha evvelki tarîkat isyânlarında olduğu gibi, her hangi bir alâkası olmadığı kat'îdir. Çünkü Celâlî kadrolarını teşkil eden şeflerin olsun, levend ve sekbân kütlelerinin olsun, kimlerden ibâret olduklarını ve menşe'lerini bugün elimizde bol-bol bulunan tarihî vesikalardan kolayca anlayabilmekteyiz.

Böylece Kara-Yazıcı isyânı, 1550 'den beri gelişen levend ve kapı-ağası birleşmesinden meydana gelen Celâlî isyânlarının en kabarık

bir hâl almağa başladıkları sırada, bu hâdiselerin en mühim halkalarından birisi olmuş oluyor. Kara-Yazıcı da vilâyetlerden, halk arasından, kapı-kulu kadrolarına geçen ve bu yol ile ümerânın „maiyet me'mûrluğunu" eline alan bir kapı-ağasıdır ve Celâlî reisliğine, bütün diğer Celâlî reisleri gibi, buradan yükselmiştir.

Bibliyografya: Naimâ, *Tarih* (İstanbul, 1280), II; Muḥammed b. Muḥammed Edirnevî, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār* (İstanbul, 1276); Müneccim-başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285); J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (trk. trc. M. Atâ, VII ve VIII, 1332, 1334); Mustafa Nûrî, *Natāyiǵ al-vuḳū'āt* (İstanbul, 1329); Âlî, *Kunh al-aḫbār* (Nûruosmaniye kütüp., nr. 3407); Nev'î-zâde Ataullah, *Zeyl-i Şakayık* (Nûruosmaniye kütüp., nr. 3314); Hasan Bey-zâde, *Talḫīṣ Tāc al-tavārīḫ* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3134); Baş vek. arşivi, Divan kayıt defteri, nr. 133, var. 104; Bursa müzesi, Bursa şer'iye sicilleri, nr. 136/351 B, var. 108. (MUSTAFA AKDAĞ.)

KARḤ. [Bk. KERḤ.]

KARḤA. [Bk. KERḤA.]

KARḤÎ [Bk. KERḤÎ.]

ḲĀRÎ'. [Bk. ḲİRĀ'A, ḲUR'ĀN.]

ḲARÎB. [Bk. KARÎB.]

KARÎB. ḲARÎB, türkler ile iranlılar tarafından kullanılmakta olan ve araplarda *al-munsarid* denilen yeni bir arûz bahri. Taktii *mafā'īlun, mafā'īlun, fā'ilātun.*

Bu veznin başlıca zihafları *ḳabż* [b. bk.] hâlinde *mafā'ilun, ḳaff* [b. bk.] hâlinde *mafā'ilu, ḥabn* hâlinde *fa'ilātun, ḳaṣr* [b. bk.] hâlinde *fā'ilāt* (= *fā'ilān*) ve *ḥaẕf* [b. bk.] hâlinde ise, *fā'ilā* (= *fā'ilun*)'dır. Şunu da ilâve edelim ki, farsçada *mafā'īlun, ḥarm* [b. bk.] hâlinde *fa'īlun* (= *maf'ūlun*) olabilir. Krş. mad. 'ARŪẒ. (MOH. BEN CHENEB.)

KARÎBİYA. [Bk. ḲURAYBİYA.]

KARÎM. [Bk. KERİM.]

ḲARÎN. [Bk. KARÎN.]

KARÎN. ḲARÎN (A.), alelıtlak yoldaş, refik mânasına gelir (*Ṣiḥāḥ*'ta ve *Lisān* XVII, 214 v. d.'da *muṣāḥib*, Bayżāvî 'de ise, *Kur'an*, XLI, 24.'in tefsirinde *ḥidn*). Bu suretle Abū Bakr ile Ṭalḥa ve Abū Bakr ile 'Omar'e „Ḳarînayn" denilmiştir. Şurası da muhakkaktır ki, gerek Peygamber, gerek islâmiyetten evvelki Arabistan ahâlisi, bu kelimeyi insanın dâimâ yanında bulunan mücerret rûh mânasına kullanıyorlardı. Esâsen *Kur'an*'da bu kelime ekseriyetle bu mânada istimâl edilmiştir. Nitekim kelâm ilminde her insanın, *ḳarîn* olarak, bir *şayṭān*'ı ve bir de *malak*'i vardır: biri fenâlığa, diğeri de iyiliğe sevk ve teşvik eder (*Lisān*, göst. yer.). *Şayṭān*'a *cinnî* de denilir ve rûz-i cezâda, tarîk-ı haktan çıkarmış olduğu insan, yoldaşı ile birlikte, ateşe atılmağa mahkûmdur. Demek bu iki *ḳarîn*, yâni mücerret rûh, her insana refâkat edip, iyi veya kötü amellerini zapteden melâikeden (*Kur'an*, LXXXI, 10—12) farklıdır. Bütün bu husûslarda hem *Kur'an*'a, hem de hadîse istinat olunmaktadır. *Ḳarîn* kelimesi *Kur'an*'da sekiz defa geçer. *Kur'an* (XXXVII, 49)'daki *ḳarîn* kelimesini „insan" mânasına almak lâzımdır (*calîs fi'l-dunyā*, Bayżāvî); *Kur'an*, IV, 42'de (mükerrer) ise, *şayṭān* bir *ḳarîn*'dir; XLI, 24'te ise, kelimenin cemi olan *ḳuranā'* vardır ki, metinden ve hassaten *ḳāyyaża* (bk. Bayżāvî) kelimesinden insanı dalâlete sevkeden ervâhın bahis mevzuu olduğu anlaşılıyor. Buna tamâmen benzer diğer bir misâli *Kur'an* (XLIII, 35, 37)'da görüyoruz. Burada *şayṭān*, Cenâb-ı Hak tarafından, *ḳarîn* tâyin ediliyor (*ḳayyaża*). Bayżāvî *Kur'an* (L, 22)'da bahis mevzuu olan *ḳarîn*'in *şayṭān* mı, *malak* mi olduğunda tereddüt göstermekte ise de, *Kur'an* (V, 26)'da geçen *ḳarîn*'in şeytan olduğundan emindir. Bu suretle bütün bu bahse dâir Ṭabarî 'nin *Tafsîr* (XXVI, 93 v.d.)'inde mevcut en eski şerh ve tefsir rivâyetlerine uymuş oluyor. Peygamberlerin de birer şeytanı vardır, fakat Peygamber kendi şeytanını ihtidâ ettirmiştir. Muḥammed 'Abd Allāh al-Şiblî 'nin *Ākām al-marcān* (1326, X. bâb, s. 26 v. d.)'ında bu meseleye dâir bir çok hadîs bulunur. Mesele imam Ġazzālî 'nin *İḥyā'*'sında, cidden düşündürücü bir tarzda ve tamâmen ahlâkî-kelâmî bir bakımdan, tetkik olunmuştur (bk. *Kitāb 'acā'ib al-ḳalb*, şerhli tab'ı *İtḥāf al-sāda*, VII, 264 v. d.; bu eserde hadîsler, bütün tafsilâtı ile, mevcuttur. Bk. bir de D. B. Macdonald, *Religious Attitude in Islam*, s. 274). Meselenin bir de islâm folkloru bakımından izahı vardır. Bu bahis için bk. S. M. Zwemer, *Influence of Animism on Islam*, VI. fasıl. Gerek Peygamberin, gerek devrinin zihniyetinde bu folklor unsurlarından bir çoğunun bulunması çok mümkündür.

Ḳadîm Arabistan 'da *ḳarîn* şâire refâkat eden ve ona şiirler ilhâm eden *cinnî* mânasına da gelmekte idi. İslâmiyette ise, bu kelime Peygambere vahy getiren melek mânasında kullanıldı (*Lisān*, *göst. yer.*; Goldziher, *Abhandlungen zur arab. Philologie*, I, 5 v.d.; D. B. Macdonald, *ayn. esr.*, s. 19 v. d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, I, 385, 397 v. d., 401, 460 ve II, 323 'te bulunan hadîsler; al-Dārimî, *Musnad*, *Riḳāḳ*, 25. bâb; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, *Ṣifāt al-*

munāfiḳîn, hadîs nr. 69 (al-Navavî şerhi ile birlikte, Kahire, 1283, V, 362; İstanbul, 1334, VIII, 138). (D. B. MACDONALD.)

KARKARALI, orta Asya 'da, 49° 21′ şimâl arzı ve 76° 7′ şark tûlü (Greenv.) üzerinde, bir **şehir** olup, yüksek bir düzlükte (820 m.), çam ormanları ile kaplı dağlık bir mıntakada (aynı ismi taşıyan dağlar gurubunun en yüksek irtifâı 1.435 m.), Karkaralı ırmağı ovasında, rusların bu civardaki ilerilemelerinde bir istinât noktası teşkil etmek üzere, müstahkem bir mevkî olarak, 1824 'te te'sis edilmiştir. Eskiden Semipalat eyâletine bağlı ve merkezin 400 km. cenûb-i garbîsinde bir kaza merkezi iken (nüfusu aş.-yk. 3.000 olup, bunun üçte ikisi müslüman idi), Kazakıstan cümhûriyeti kurulduktan sonra, 1928 'den itibâren, mâden (bakır, gümüş ve kurşun) sanâyi bölgesi hâline gelen Karkaralı idârî bölgesinin merkezi olmuştur (bölgenin mesâhası 195.720 km.² ve nüfusu 186.732 (1926) olup, bunun 179.000 (96 %)'i Kazak türklerinden ibârettir).

Binâların çoğu ahşap olduğundan, 1900 yangınında çok zarar gören şehir, tekrar inşâ edilmiş, 1926 'da 1.639 hk. bir sâhayı kaplamış ve nüfusu 5.467 'ye çıkmıştır. Şehrin asıl ehemmiyeti, bunun civarındaki göçebe Kazaklar için uzun müddet, millî, ilmî ve ticârî bakımlardan, bir merkez vazifesi görmüş olmasındadır.

1936 'dan itibâren, bu sanâyi bölgesinin merkezi, Karkaralı 'nın 180 km. garbında, Temir-Tav 'ın cenûbunda, asıl mâdenlerin bulunduğu yerde ve demiryolu üzerinde yeniden te'sis edilen Karaganda şehrine (nüfusu 165.900) nakledilmiş ve bölge de (mesâhası 427.000 km².) Karaganda eyâleti ismini almış ve bunun üzerine Karkaralı, tekrar bir kaza merkezi hâline gelmiştir (1936 'da nüfusu 7.500).

Bibliyografya: *Sibirsk. sovet. entsikl.* (1931), III, stn. 535 v.d. (mad. KARKARALİNSK); *Kazaksk. ḫozyaystvo v ego estestv.-istor. usloviyaḫ* (nşr. NKZ KSSR), 1926. (R. R. ARAT.)

ḲARḲİSİYĀ. [Bk. KARKÎSİYA.]

KARKÎSİYA. ḲARḲİSİYĀ (veya ḲARḲİSİYA), **Elcezire** 'de, Fırat 'ın sol sâhilinde, Ḫābūr kolu yanında, 35° şimâl arzının bir az üstünde bir **şehirdir.** Ḳarḳîsiyā, (τὸ) Κιρκήσιον, (τὸ) Κιρκήσιον κάστρον veya Κιρκίσιον (Κιρκισία, bk. *Notit. episcop.*, nşr. Parthey, s. 87), Circesium, süryân. Kerkusion, asıl latincede — castrum **Circense** („koşu meydanlı şato") kelimesinin arapça şeklinden başka bir şey değildir; krş. Nöldeke (bk. *bibliyografya*), s. 3. Ḥamza al-İṣfahānî (Yāḳūt, IV, 65, 21 v. d.) de kelimenin iştikakını biliyordu. Ḳirkîsiyā 'nın arapçalaşmış şekli olan Ḳarkîsiyā, *Kirkīs* (= arap. *ḥalba* „at meydanı") 'ten gelir. Muhakkak olan bir şey var ise, o da Ḫābūr 'un kavuşak noktasında kâin mevkie Circesium denilmesi buraya bir **roma askerî birliğinin** yerleşmesi ile başlar. Bu da, Dioklétion devrinden evvel vukû bulmuştur. Bu imparatorun burayı imparatorluğun cenûbî Mezopatamya 'daki en ileri hudûdu üzerinde sağlam bir kale hâline getirmesi suretiyle, mevkiin ehemmiyeti pek ziyâde artmış olsa gerektir. Bu mülâhazalardan sonra, Moritz (bk. *bibliyografya*, s. 37) 'in farzettiği gibi, Circesium 'un ârâmîce *ḳarḳā* = şehir [bk. mad. AL-KARḪ] kelimesinin latinceleşmesinden ibâret olduğunu kabûl etmek imkânsızdır; bk. bir de Streck, *ZA*, XXVII, 259.

Ḫābūr 'un kavuşak noktası gibi, mevkii itibârı ile pek müsâit bir mahallin, çok eski devirlerden beri, meskûn bulunması pek tabi'îdir. Fakat burada teessüs eden şehirlerin adı, şarkta sık-sık vukûa geldiği gibi, asırlar boyunca bir çok kere değişmiş olsa gerektir.

İhtimâl buranın ilk adı Charax 'lı İsidor 'da geçen Nabagath (krş. Herzfeld, I, 174)'tır; Chabora, yâni Ḫābūr sâhilindeki şehir, muahhar bir ad olsa gerektir (bk. Streck, Pauly-Wissowa, *bibliyografya*). IX. asır âsûr kıralarının (Tukulti-Ninurta II., Assurnasirpal) kitâbelerinde Sirḳu (Sirḳi) adında bir memlekete rastgelinir ki, Tukulti-Ninurta 'nın târifine göre, Fırat 'ı tâkip eden ve Ḫābūr kavuşağına çıkan yolun garptaki son menzilir. Bu sebepledir ki, Maspero (*De Carchemis oppidi situ*, Paris, 1872, s. 13)'yu tâkiben, bu Sirḳu adı ile Circesium bir tutulmuş ve Circesium 'un bu âsûr kelimesinden çıktığı iddia edilmiştir. Bu nokta-i nazara Sayce (*Proceed. of the Society of Biblic. Archaeology*, XVIII, 174), S. Schiffer (*Die Aramäer*, Leipzig, 1911, s. 109) ve Meissner (*Babylonien u. Assyrien*, Heidelberg, 1920, I, 344) 'de rastgelinir. Scheil (*Annales de Tukulti Ninip* (= Ninurta), Paris, 1909, II, 48) bu husûsta bir az mutereddit davranır. Mamafih bu iddia yersizdir (bk. Streck, *ZA*, XXVII, 289 v. d.; Horn, *ZA*, XXXIV, 150 v. d.). Esâsen Sirḳu 'yu Fırat 'ın sağ sâhilinde aramak icâp eder. Sirḳu 'nun muhtemel mevkii hakkında bk. Forrer, *Die Provinzialeinteilung des assyrisch. Reiches* (Leipzig, 1920), s. 15. Tukulti-Ninurta 'nın târifine göre, Ḫābūr kavuşak mıntakasında ancak Rummunina (kelimenin okunuşu hakkında bk. Horn, s. 151) 'nın bulunması iktizâ eder.

Bir de, yalnız kelimenin âhengine istinat edilerek, uzun bir müddet Circesium ile mühim bir Hitit şehri olan Karkemiş aynı şehir addedilmiştir. Nitekim *Tevrat* 'ın eski müfessirleri ile yahudi seyyahı Tudela 'lı Benyamin, Ritter (X, 15) ve Chesney (bk. *bibliyografya*, s. 250) bu fikirdedirler- Bu faraziyenin esâssızlığı Maspero (yk. bk.) ve Nöldeke (s. 1 v. d.) tarafından isbat edilmiştir. Bundan başka, Karkemiş şehrinin bulunduğu mahal, orta Fırat 'ın sağ sâhilinde, Birecik 'in bir kaç saat aşağısında, Cirbās veya Carābîs harâbelerinin bulunduğu mahal olarak, kat'îyetle tesbit edilmiştir.

IV. (m. s.) asırda Circesium, imparator Jovian (363) 'ın Cezire 'yi istilâ eden iranlılar ile yaptığı muâhede (363) ile İran 'a terkolundu. 'İyâd b. Ġanm 'in gönderdiği Ḥabîb b. Maslama' nin, görünüğüne nazaran, muhârebesiz şehri işgâli, bir çok kaynakların gösterdiği gibi, 16 (637) 'da değil, daha kuvvetli bir ihtimâl ile, 19 (640) 'da vukû bulmuştur (krş. Balāẕurī, *Kitāb al-futūḥ*, nşr. de Goeje, s. 176, 2 ve s. 111, 175, 178, 179; Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 2478; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, II, 409 v. d.; Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 65 v. d.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 82; Caetani, *Annali dell' Islam*, II/III, 402; III/II, 732, 755 v. d., 799). Ḳarḳîsiyā Diyarbekir vilâyetine tâbî Ḫābūr kazasının merkezi oldu. Mevkiinin husûsiyetinden dolayı Ḳarḳîsiyā, hemen-hemen bütün arap coğrafyacıları tarafından, bilhassa nehir mecrâlarının ve güzergâhların tasvirinde zikredilmiştir. Bununla berâber bu coğrafya eserlerinin hiç birinde burasının sahîh bir tasvirine rastgelinmez. Büyük bir ihtimâl ile, Ḳarḳîsiyā müslümanların elinde iken, büyük bir ehemmiyeti hâiz değil idi (bk. Tudela 'lı Benjamin 'in seyahatnâmesi, Frankfurt sur le Mein, 1904, I, 49, 21 v.d. ve II, 47).

İslâm **orta çağı** harp tarihinde Ḳarḳîsiyā 'nın adı sık-sık geçer. 'Abd al-Malik, hilâfet iddia eden 'Abd Allāh b. Zubayr 'in kardeşi ve Bagdad vâlisi Muṣ'ab 'a karşı yürüdüğü zaman, 71 (690) 'de Ḳarḳîsiyā 'ya da gitti; zîra bu şehirde, âdetâ müstakil bir hukümdar gibi, huküm süren ve üzerine gönderilen Ḥimṣ vâlisine muzafferâne dayanan Kaysîlerden Zufar b. Ḥāriṯ bulunmakta idi. Uzun bir muhâsaradan sonra Zufar halife ordusuna teslim olmak mecbûriyetinde kaldı (bu vak'a hakkında bk. İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, IV, 275 v. d.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 431; J. Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, Berlin, 1902, s. 115 v. d., 119 v. d., 126). Ḳarḳîsiyā, Fırat 'ın munsap cihetinde ve bir günlük mesâfede bulunan al-Raḥba şehri ile birlikte, IV. (X.) asırda, Hamdânîler devrinde Mezopotamya 'da vukua gelen muhârebelere sahne oldu (bk. Freytag, *ZDMG*, X, 451 v. d.). Bir çok defalar Mısır hukümdarları üllkelerini Ḳarḳîsiyā 'ya kadar genişlettiler. Bunlar meyânında Tolunlulardan Aḥmed 'i zikredebiliriz. Mamafih halife al-Mu'tamid 'in faâl kardeşi al-Muvaffaḳ 268 (881) 'de şehri Aḥmed 'in elinden aldı (bk. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten zur Zeit der Chalifen* = *Abh. G G W*, 1876, XXI, 3. seri, s. 20). Daha sonra Mısır sultanı Baybars, 663 (1264) 'te moğullardan Ḳarḳîsiyā 'yı alarak, ülkesinin hudûdunu yine Ḫābūr 'a kadar genişletti (bk. Weil, *Gesch. der Chalifen*, IV, 96).

Bugün 30 – 40 kerpiç ev ve kulübeden ibâret, fakir manzaralı bir köy ile civarındaki harâbeler Ḳarḳîsiyā 'nın mevkiini göstermektedir. Buraya hâlen **Busayra** (Beṣēra, türkler yanlış olarak Buṣayra yazarlar) denilir. Eski seyyahlarda, Abū Seray ve buna mümâsil isimlere de rastgelinir. Moritz (s. 37) 'in farzettiği vecihle Busayra her hâlde Abū Seray 'dan müştak olsa gerektir. Busayra 'nin, daha Abu 'l-Fidā' 'nın vekayinâmesinde 732 (1331) senesi vukuâtında geçen ve bugünkü Dēr al-Zōr 'un eski adı olan Basīr 'in bir tasgir şekli olması ihtimâli daha azdır (Herzfeld bu ihtimâli kabûl ediyor). Herzfeld 'e nazaran, bizzat Busaire yerlileri, Ḳarḳîsa şekli altında, eski Ḳarḳîsiyā adını bilmekte imişler.

Busayra, Ḫābūr 'un Fırat 'a karıştığı yerin teşkil ettiği gayr-i muntazam bir dil üzerinde kâin olup, kavuşak noktasından yarım saatlik bir mesâfededir. Kara ile olan muvâsalası bir hendek ile kesilmiş olduğundan burası tam bir yarım-ada hâlindedir. Bugün eski kalenin planını açıkça görmek mümkündür. Bu kale müstatil şeklindedir; en geniş dıl'ı Ḫābūr 'a dayanır; en dar tarafı ise, Fırat 'a müteveccihtir ve bugün nehirden 1 km. kadar uzaktadır. Hâlen oldukça sağlam dört kule ile hisar biçiminde bir binâ (praetorium, seray) göze çarpmaktadır. Moritz (*göst. yer.*) mevkiin bugünkü adı olan Abū Seray (Busayra)'ı bu hisar ile izah etmek ister. İşte eski şehir bu kalenin şimâl-i şarkîsine dayanmakta idi. Mevkii bir çok toprak kabarıklıkları ile bugün de belli olan şehir oldukça geniş bir sâha kaplıyordu. Diğer müellifler meyânında Sachau, Moritz ve Herzfeld bugünkü harâbelere dâir mâlûmat vermektedirler. Sachau ve Herzfeld 'de planlar da vardır (bk. *bibliyografya*).

Vaktiyle Suriye 'den Bâbil 'e ve Âsûriye (Musul) 'den Suriye 'ye giden mühim yolların kavuşağı **bir ticâret merkezi** olarak, Ḳarḳîsiyā 'nın oynadığı rol, zamanında daha geniş ölçüde olmak üzere, Dēr al-Zōr 'a intikal etmiştir. Yukarıda adı geçen **Dēr al-Zōr** [b. bk.] ise, Ḫābūr kavuşağından saatlerce yukarıda, Fırat kenârında bulunmaktadır.

Bibliyografya: *BGA* (bk. fihrist); İbn Serapion (nşr. G. le Strange), *JRAS*, 1895, s. 10, 9, 51; Ṭabarī (nşr. de Goeje), s. 754; al-Bakrī, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), s. 528, 739; İdrīsī, *Nuzhat al-muštāḳ* (trc. v. Jaubert), Paris, 1836 v.d., II, 138, 142, 145, 150; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 65, 21 v. d.; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), XIII, 782 (fihrist); al-Dimaşḳī *Nuḫbat al-dahr* (nşr. Mehren), s. 191, 9; Abu 'l-Fidā, *Tārīḫ* (nşr. Reiske-Adler), I, 235; IV, 51, 509; V, 17; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 273, 281 (trc. II, 49, 57); Ritter, *Erdkunde*, X, 15, 139, 236, 1129; XI, 266—274, 695; Layard, *Niniveh and Babylon* (London, 1853), s. 283 v. d.; Chesney, *Narrative of the Euphrates Expedition* (London, 1868), s. 250; Nöldeke (*Nachr. GGW*, 1876, I, 1 v. d.); Sachau, *Reise in Syrien u. Mesopot.* (Leipzig, 1883), s. 286 v. dd.; Moritz, *Zur antik. Topographie der Palmyrene* (*Abh. Pr. Akad.*, 1889, s. 37—39); G. le Strange, *The Lands of the East. Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 105; Chapot, *La frontière de l'Euphrate* (Paris, 1907), s. 294—297; E. Herzfeld (Sarre-Herzfeld, *Archaeol. Reise im Euphrat- u. Tigrisgebiet*, Berlin, 1911, I, 172 — 174); Weissbach (Pauly-Wissowa, *Realenzykl. der klass. Altert.*, XI, 505 v. d. ve krş. bir de I, 1793, 2627; III, 2017 ve zeyil I, 280, mad. Chabora). (M. STRECK.)

KARLOFÇA (CARLOWİCZ, KARLOWİTZ), 1683 tarihinde, Osmanlı imparatorluğunun orta Macaristan'da hâkimiyet iddiası üzerine, Viyana muhâsarasından sonra Avusturya, Lehistan, Venedik ve Rusya devletlerinin iştirâki ile teşekkül eden ittifâkın devam ettirdiği muhârebeler sonunda, 24 receb 1110 (26 kânun II. 1699)'da imzâ edilen musâlehanâme ile tanınmış olan Sclavonia'nın Sirmiye mıntakasının Varadin (Peterswaradin) muzâfâtından küçük bir kasabanın ismidir. Tuna nehrinin sağ kenârında, Truscká dağının eteğinde, küçük bir liman olan Karlofça'nın ahâlisi hırvat olup, hayvancılık ile geçinirlerdi. Orta çağlarda macar hâkimiyetinde olan kasaba, 927 (1521) seferi esnâsında, Yahya Paşa-zâde Küçük Bâli Bey tarafından, fetholunmuş idi. Osmanlılar zamanında, Sirem sancağına bağlı bir palanka olarak, Budin yeniçerilerinden 50 kadar bekçisi, dizdarı ve kethüdâsı var idi; kazâ işleri Varadin kadılığına bağlı idi (Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1928, VII, 144). 1683 tarihini tâkip eden Macaristan bozgunundan sonra, 12 ağustos 1687'de, osmanlı ordusunun Muhaç'ta mağlûp olması üzerine, avusturyalılar tarafından işgâl edildi (Adlerschwung'dan naklen J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1838, XII, 211) ve Karlofça, muâhedenâmenin 4. maddesi gereğince, avusturyalılara terkolundu. 1128 (1716) Avusturya seferi esnâsında, Karlofça civarında iki taraf öncüleri arasında vukû bulan muhârebeyi Türk Ahmed Paşa kumandasındaki osmanlı ordusu kazanmış ise de, Varadin mağlûbiyeti üzerine, Karlofça'nın vaziyetinde bir değişiklik olmadı (Silâhdar Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, Veliyüddin Ef. kütüp., nr. 2369, 315a). 1739 Belgrad muâhedenâmesinin de Karlofça'nın üzerinde bir te'siri görülmez. Kasaba 1762 tarihinde, büyük kilisenin inşâ edilmesi ile, ehemmiyet kazanmağa başlar. Buna muvâzî olarak, az zaman sonra, Karlofça'da bir piskoposluk da te'sis edilmiştir. Bundan sonra, 1848 macar ihtilâlinde, ehemmiyetli bir yer alan kasabanın XX. asır başında nüfusu 5.000'den fazla olarak tahmin edilmekte idi.

Karlofça kasabasının Avrupa tarihindeki ehemmiyeti, merkezî Avrupa'ya doğru bir buçuk asırdan beri devam etmekte olan osmanlı kuvvetlerinin taarruzî hareketlerinin kaʾîde surette kırıldığını tesbit eden muahedenâmenin orada akdedilmiş olmasındadır. Viyana muhâsarası ile, hıristiyanlık dünyasının bir kere daha Osmanlılara karşı vücûda getirdiği „mukaddes" ittifakın neticesinde, geniş bir muhârebe cephesi ile karşılaşan osmanlı orduları, Almanya hudutlarından Tuna kenârlarına çekilmek mecbûriyetinde kalmışlardı. Bu bozgun üzerine, Osmanlı devlet adamları arasında bâzıları zaman-zaman muhârebeyi durdurmak endişesi ile, ittifakın başında bulunan Avusturya'dan sulh istemişler ise de (Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, I, 480 v.d.; II, 193 v.d.), gâliplerin ağır şartları ve bilhassa Osmanlı imparatorluğu idâresinde muhârebelerin devamı müddetince vukû bulan sadâret ve saltanat tebeddülleri ile, Osmanlılar arasında hâsıl olan intikam ve kaybedilen eyâletlerin kurtarılması gayretlerinden bir neticeye varamamış idi; fakat Sente (Zenta)'de osmanlı ordularının bir kere daha ağırca bir hezîmete uğraması (11 eylûl 1697) sulh arzusunu kuvvetlendirdi. Diğer taraftan Avusturya'nın Fransa ile kavgaları, bu hukûmeti de, bâhusûs İspanya tahtı verâseti meselesinin zuhûrundan sonra, Osmanlılar ile barışmağa sevketti. Venedik hukûmeti ise, son senelerdeki âtıl vaziyetinden dolayı, Avusturya'nın dileklerini kabûl etmek mecbûriyetinde idi. „Mukaddes" ittifakın diğer iki âzası olan Lehistan ve Rusya ise, muhârebeye devam etmek istiyorlardı (J. v. Hammer, *ayn. esr.*, XII, 441). Fakat buna mukabil Avrupa meselelerinde mühim roller oynamakta olan İngiltere ve Felemenk hukûmetleri de cenûb-i şarkî Avrupa'da sulhun teessüsü arzusunda idiler. İşte Sente mağlûbiyetinden sonra, osmanlı idârecilerindeki sulh meylini anlamış bulunan İngiltere'nin İstanbul sefiri Guilliaume Paget ve onun ile hem-fikir olan Felemenk elçisi M. de Colliers eski tekliflerini sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa'ya hatırlatarak, İngiltere kıralı Guilliaume d'Orange nâmına ve Felemenk hukûmeti adına muhâriplere sulh tavassutunda bulunabileceklerini arzettiler. Bunun üzerine sadrâzam Divan-ı hümâyûn tercümanlarından İskerlet-zâde (Scarlat) Alexander Mavrokordato'yu elçiler ile temâsa me'mûr etti ve varılan ilk neticeler üzerine, Kırım hanının da iştirâk ettiği bir mecliste, sulhun prensipleri üzerinde müzâkereleri açmakla osmanlı hukûmetinin, sulhe râzı olduğu tesbit edilmiş oldu. Hüseyin Paşa bu kararı, mutavassıt elçiler vâsıtası ile, Avusturya hukûmetine teblig etti (Râmî Mehmed Paşa, *Vekayi-i musâleha*, Reşid Efendi kütüp., nr. 685, 12a). Bu esnâda Fransa hukûmetinin, elçisi M. de Ferrioles vâsıtası ile, ayrı bir tavassut teklifinde bulunduğu, fakat nâzikâne bir şekilde reddedildiği görülür (Râmî Mehmed Paşa, *ayn. esr.*, 20a). Bir müddet sonra, Avusturya hukûmetinden ilk osmanlı tekliflerine gelen cevapta, Avusturyalıların Osmanlı imparatorluğunun an'anevî sulh prensibini, yâni „alâ hâlihi" (*uti possidetis*) formülünü benimsedikleri ve Avusturya işgâli altında bulunan Erdel (Transilvania) üzerinde hiç bir osmanlı menfâatini kabûl etmedikleri belli oldu. Buna karşılık Amca-zâde Hüseyin Paşa, „alâ hâlihi" formülünü kabûl ettiğini bildirmekle berâber, Erdel'deki osmanlı menfâatlerinin korunmasını ve ayrıca Osmanlılar lehine bir kısım arâzinin boşaltılmasını ve bâzı kalelerin yıktırılmasını ileri sürmekte idi. Bunun üzerine, Avusturya şansolyesi C. de Kinsky tarafından gelen son teklif, Erdel hakkında bir hak talebinden sarf-ı nazar edildiği takdirde, diğer osmanlı isteklerinin kabûl olunabileceğini ve sulhün tek taraflı mayarak, bütün ittifak mensûpları ile birden yapılmasını istilzâm ediyordu. Avusturyalıların Erdel üzerindeki ısrarlarını kabûl etmek zorunda kalan Hüseyin Paşa, diğer şartları mutavassıt elçiler muvâcehesinde, 15 receb 1109 (27 kânun II. 1698) tarihinde, Edirne'de bir protokola bağladı. Bu suretle 16 seneden beri devam eden muhârebelerin hitâmı hakkında mukaddemât-ı sulhiye hazırlamış oldu. Amca-zâde, vaziyetin bu şekilde inkişâf etmesi üzerine, 13 muharrem 1110 (23 temmûz 1698) tarihinde, pâdişah Mustafa II.'dan sulh görüşmeleri hakkında kendisine tam salâhiyet veren fermanı aldığı gibi aynı tarihi taşıyan diğer bir ferman ve „buyuruldı" ile de reisülküttâb olan Râmî Mehmed Efendi'yi baş-murahhas ve A. Mavrokordato Bey'i, büyük elçilik pâyesi ile, ikinci murahhas olarak sulh görüşmelerine me'mûr ettirdi (Râmî Mehmed Paşa, *ayn. esr.*, 25a). Bundan sonra, taraflar arasında müsâleha mahallinin tesbiti meselesine geçildi. Avusturyalıların Viyana veya Debreczin'i ileri sürmelerine karşılık, türkler Salankamin (Slankamen) kasabasını teklif etmişlerdi. Bu husûsta uzun süren mektuplaşmalardan sonra, nihâyet Avusturya imparatoru Leopold I.'ün teklif ettiği Karlofça kasabası, türk teklifine yakın olduğundan, iki tarafça da kabûl edildi. 5 safer 1110 (13 ağustos 1698) tarihinde Sofya'da bulunan osmanlı ordusundan ayrılan türk murahhasları, Hisarcık kasabasına gelerek, burada karşı tarafın hey'etlerini beklemeğe başladılar. Mutavassıt elçiler ise, Belgrad'a giderek, son hazırlıkları tamamlamakla meşgûl oldular. 1698 eylûlünün sonunda Avusturya hey'etinin, C. d'Oettingen, C. de Schlick, C. Marsigli, Til ve Talman olmak üzere, Lehistan murahhası P. de Posnanie Kojeskie Malacowsky, rus elçisi Boganowitsch Wasnitzinow ve Venedik mümessili Ch. Carlo Ruzzini'den müteşekkil olarak, Viyana'dan hareket ettiği haberi gelmekle, evvelâ mutavassıt elçiler ve arkasından 10 rebiülâhır 1110 (16 teşrin I. 1698)'da türk hey'eti Belgrad'dan hareket ederek, 23 teşrin I.'de kendilerine tahsis olunan Korsatolof manastırı civarına gelip yerleştiler. Mutavassıt elçilerin gayretleri ile hey'etler ve bilhassa müttefikler arasında devam etmekte olan teşrifât münakaşaları, bir karara bağlanarak, sona erdirildi. Bu arada umûmî müzâkere salonunun (çerge) nasıl ve kimin tarafından kurulacağı münâkaşası da, Paget'in Osmanlılar tarafını tutması neticesinde, Râmî Mehmed Efendi tarafından kurduruldu (Râmî Mehmed Paşa, *ayn. esr.*, 50 a). Teşrifat gürültülerine meydan vermemek için, çadırın müttefiklere, mutavassıtlara ve Osmanlılara âit olmak üzere, ayrı-ayrı kapıları var idi. Böylelikle bütün hazırlıklar tamamlanmış olduğundan, Râmî Mehmed Efendi, sonuncu defa olmak üzere, avusturyalılara Erdel meselesini bir yazı ile açtı. Fakat avusturyalıların bu husûsta müzâkerelerin inkıtâa uğrayacağını beyân etmeleri ve Paget'in de artık işi mektuplaşma safhasından görüşme safhasına getirmenin yerinde olacağını teklif etmesi üzerine, Râmî Mehmed

Efendi 'nin teklifi cevapsız kaldı ve bir gün önce hazırlanan rûznâme gereğince, 9 cemâziyelevvel 1110 (13 teşrin II. 1698) perşembe günü, kuşluk vakti murahhaslar konak yerlerinde umûmî müzâkere çadırının yanındaki husûsî çadırlarına geldiler. Bu suretle Karlofça konferansı fi'len başlamış oluyordu. İlk defa Paget söz alarak bir açış nutku söyledi. Bilâhare Schlick ve Mavrokordato birer cevâbî nutuk verdiler ve Edirne mukavelenâmesi hükümleri dâhilinde musâlehanâmenin maddelerinin tesbitine başlandı. Ekseriyâ Edirne mukavelenâmesinin türlü-türlü tefsirinden, taraflar arasında ve bilhassa Venedik ve Rusya murahhasları tarafından itirazlar vukû buldu. Bâzan müzâkereler çok şiddetlenmekle berâber, Paget 'in müdâhaleleri ile sükûnet iâde olundu. Fakat bu hâl müzâkerelerin iki buçuk ay kadar uzamasına sebep oldu. İlk müzâkereler Avusturya ile yapıldı ve Erdel meselesi daha önce halledilmiş olduğundan, birinci madde Erdel 'in eski hudutlarının tesbiti ile tamamlandı. Tamşvar (Banat) hudûdu üzerinde Râmî Mehmed Efendi Edirne mukâvelenâmesini gâyet güzel bir şekilde tatbik ettiğinden, eski Eflâk hudûdundan itibâren, Maros ve Tissa suları esâs olmak üzere, eyâlet dâhilinde kalan Lugoş (Lugos), Şebeş (Karansebes), Lipve (Lippa), Çanad (Csanad), Küçük-Kanije (Petit-Kanischa), Bekey (Becsé), Beçkerek (Becskerek) kalelerinin boşaltılmasını te'min etti. Fakat ikinci maddeye ilâve ettirmek istediği Segedin (Szegedin) ve Varadin kalelerinin yıktırılmasını kabûl ettiremedi ise de, Tise (Tissa), Moriş (Maros) ve Tuna nehirlerinde osmanlı tebeasının dahi müsâvî şartlar ile istifâde etmelerini kabûl ettirdi. Üçüncü maddeyi teşkil eden Başka (Beja) taraflarında her hangi bir osmanlı iddiası olmadığından, Tittel mıntakasına geçildi; burada da esâslı bir ihtilâf olmayıp, avusturyalılar Tittel 'in eski hâlinde bırakılmasını kabûl ettiler. Bu mıntakada hudut vazifesi görecek tabi'î bir ârıza olmadığından, hudut Tissa 'nın Tuna 'ya karıştığı mahalden Bossut suyunun Sava nehrine karıştığı mahalle kadar tasavvur olunan müstakim bir hat itibâr edildi ve burada kalan Mitroviçe (Mitrovica) kalesinin, yeniden inşâ edilmemek şartı ile, türklere terkedilmesi tekarrür etti. Bu suretle 13—16 teşrin II. 'de yapılan dört görüşmede Macaristan hudûdu bitirilmiş idi. Bosna hudûdunda Posut (Bossut) munsabından Brot kalesine kadar Sava nehrinin hudut ittihaz edilmesi iki tarafça kabûl edilmekle berâber, Brot (Brod), Dobay (Debej), Yesanofçe (Jasenowac), Dupiçe (Dubica), Kostayniçe (Kostajnica), Novi, Krupa, Bihke kaleleri üzerinde bir çok münâkaşalar cereyân etti. Avusturyalılar, bu kalelerin civarından geçen Unna suyunu hudut hattı kabûl etmekte idilerse de, bu kalelerin boşaltılmasına yanaşmıyorlardı. Nihâyet Kostayniçe 'nin Avusturya 'da kalmasına mukabil, diğerlerinin tahliye ettirilmesi mümkün olabildi. Hudut meseleleri tesbit edildikten sonra, hukûkî, ticârî ve askerî fasıllara geçildi. Bu arada, Osmanlılar safında mücâdele eden Toekeli İmre ve mensûplarının macar hudutlarından çekilmesi teklifini, Râmî Mehmed Efendi mültecî macarların Macaristan 'da kalan tarafdar ve akrabâlarının serbestçe Türkiye 'ye geçebilmeleri şartı ile, kabûl etti. Türkiye 'deki katolik mezhep ve tarîkatleri mensûplarının vicdânî hürriyetleri meselesi, avusturyalılara bir hak verilmemek suretiyle, tekrar te'yit edildi. Nihâyet, Jitva (Jitwa) [b. bk.] ahidnâmesi ile, Osmanlılarca kabûl edilen Avusturya 'nın müsâvî derecede devlet olduğu prensibi bir türlü tatbikata intikal edemediğinden, bir kere daha zikr ve osmanlı hukûmetince taahhüt edildi ve en sonunda bu müsâlehanâmenin 25 sene müddetle mer'î olması ve tecdit şartları da tesbit edildikten sonra, 20. madde ile Avusturya müsâlâhanâmesi tamamlanmış oldu. Avusturya ile müzâkereler cereyân ederken, diğer devletler ile de müsâlehaların tamamlanmasına çalışılıyordu. Bunlar arasında Lehistan ile 22 teşrin II. 'de müzâkerelere başlandı. Osmanlı talepleri, Buğdan 'ın tahliyesine mukabil, Kameniçe (Caminiec) kalesinin tahrip edilerek, Podolya ve Ukrayna ile birlikte, Lehistan 'a bırakılacağı merkezinde idi. Buna karşılık leh murahhası Kırım tarafından gelen akınların durdurulmasını, vergi taleplerinin kaldırılmasını, Caminiec 'in olduğu gibi tahliyesini ve Buğdan 'daki leh işgâlinde olan topraklarda Lehistan hâkimiyetinin kabûl edilmesini ileri sürmekte idi. Osmanlı murahhasları için en müşkil talep Kırım hanlığına âit olan kısımda bulunuyordu ki, bunun için ayrıca sadrâzamdan salâhiyet istedi ve neticede Lehistan müsâlehanâmesi, 11 madde hâlinde tesbit edildi. Osmanlı imparatorluğu Podolya 'yı tahliye etmekte, Ukrayna 'da te'sis ettiği „Kazak hetmanlığını" lağv ve bu topraklardan çekilmekte, Cameniec kalesini tahliye ve tahrip etmekte, Kırım akınlarının durdurulacağına dâir te'minât vermekte ve bunlara karşı Buğdan 'da lehlilerin işgâli altında bulunan Suçeva (Suczawa), Roman, Nemçe (Njamtzo), Soroka (Soroca) ve Kampulek kalelerini geri almakta idi. Karlofça konferansının en uzun ve sıkıcı görüşmeleri venedikliler ile olmuştur. Ruzzini 'nin Edirne mukavelenâmesini tanımamak istemesi 17 teşrin II. 'de başlayan müzâkereleri uzatmış ve zaman-

zaman hukûmetinden salâhiyet talebinde bulunması ise, kesilmesine sebep olmuştur. Bu vaziyet üzerine görüşmelere Avusturya hey'eti de karışmış ise de, müsâlehanâmenin maddelerinin bağlanması 20—23 kânun II. 1699 'da mümkün olabilmiştir. Müzâkerelerin başında Osmanlı hey'eti Ayamora (Archipel) adalarında statuconun muhâfazasını, Korent denizinin şimâl sâhillerini ihâta eden uzun kıyının Osmanlılara bırakılmasını, Mora hudûdunun berzahta bulunan eski Ekşamile (Hexamilion) duvarlarından itibâr edilmesini, Preveze ve Rumili kasteli (Romania) kalelerinin yıktırılmasını, İnebahtı (Lepanto) 'nın tahliye edilmesini, Raguza hudûdunda olan Kataro (Cattaro), Trebinye (Trebinje) ve Zazin kalelerinin türklere iâde ettirilmesini, bunlara mukabil Dalmaçya sâhilindeki Kunen (Knin), Siyne (Sign), Verlice (Verlico), Delovar, Zadvar, Vergoriçe (Vergorac) ve Çiklit (Cyclut) kalelerinin Venedik işgâlinde kalabileceğini ifâde etmekte idi. Bu esâs üzerinde, uzun münâkaşalardan sonra, Dubrovenedik (Raguza) hudûdu hâric, osmanlı arzuları tahakkuk ederek, 16 madde hâlinde Venedik müsâlehanâmesi tanzim edildi.

Rus murahhası ile ilk mükâleme 19 teşrin II. 'de yapıldı. Râmî Mehmed Dnepr ağzında bulunan Togan, Nusret Kirman, Gâzî Kirman ve Kılburun kalelerinin tahliye edilmesini ve Azak ile etrafının Rusya 'ya bırakılabileceğini beyân etti. Fakat rus murahhası Edirne mukavelenâmesini kat'îyen tanımamakta ve aynı zamanda sulh görüşmeleri husûsunda fazla bir salâhiyeti olmadığını ileri sürmekte idi. Avusturya hey'etinin bütün ısrarlarına rağmen, Rusya ile sulh tekarrür edemedi. Nihâyet daha sonra kat'î bir müsâlehaya varılmak şartı ile, 24 kânun II. 1699 'da 5 madde üzerinde, 2 sene müddetle bir mütârekenin tesbit edilmesi mümkün olabildi. Bundan sonra müsâlehanâmelerin başlangıç ve hâtimeleri müştereken hazırlandı ve imzâ merâsiminin günü tesbit edildi.

26 kânun II. (24 receb pazartesi) saat onda, bütün murahhaslar umûmî müzâkere çadırında toplandılar. İmzâ merâsimi bittikten sonra, müzâkere mahallinde, ufak bir tüfenk şenliği yapıldı ve Karlofça 'dan hareket eden haberciler, Viyana, Varşova, Venedik ve Belgrad 'a sulh haberini götürdüler. Karlofça 'da bir mütâreke ile yarım kalan Rusya sulhü, bilâhare İstanbul 'da aynı türk hey'eti ile Rusya murahhası Ukrayntsev arasında, 14 madde hâlinde, 15 temmûz 1700 tarihinde tamamlandı. Bu müsâlehaya nazaran, arâzi husûslarında osmanlı talepleri tahakkuk etmekte, buna mukabil Rusya kırımlıların tecâvüz ve vergi taleplerinden kurtulmakta ve aynı zamanda Rus hukûmeti İstanbul 'da elçi pâyesinde bir sefir bulundurmak hakkını elde etmekte idi. Karlofça muâhedesinin imzâsını müteakip, tatbikatına geçilmiştir (bu tatbik protokolları için bk. *Mecmua-i muâhedât*, İstanbul, 1294, II, 158 v. d.; III, 92 v. d. ve Râşid, *ayn. esr.*, II, 474, 483, 484, 488, 490).

Karlofça müsâlehanâmesi, her ne kadar ittifak mensûpları ile, aynı mahal ve zamanda kararlaştırılmış ise de, her hukûmet kendisine âit meselelerde yalnız başlarına osmanlı hukûmeti ile anlaşmaya vardıklarından, ilk bakışta umûmî bir konferans mâhiyetinde görüldüğü hâlde, aslında ayrı-ayrı müsâlehalar manzûmesidir. Karlofça muâhedesinin merkezî Avrupa ve osmanlı tarihi bakımından ehemmiyeti büyüktür. Bu müsâlehanâme ile Osmanlı imparatorluğu müteârrız durumdan çıkmaktan ve tedâfü'î bir mâhiyet iktisap etmektedir. Gerçi bu iki zıt hüviyet arasında ve bilhassa Karlofça 'nın imzâ edildiği anda intikam şeklinde tezâhür eden bir intikal safhası var ise de, bu safha, Karlofça 'yı imzâ edenlere karşı XVIII. asrın başında açılan muhârebelerin sonunda, ağır mağlûbiyetler neticesinde, sür'atle kapanmıştır. Gerçi bu muhârebeler ile, Rusya ve Venedik 'ten arzu edilen intikam alınmış ise de, Avusturya 'ya karşı girişilen muhârebeler çok talihsiz geçtiğinden, Tamşvar 'ı da kaybetmekle, osmanlı hâkimiyeti merkezî Avrupa 'dan tamâmiyle çekilmek zorunda kalmıştır. Bu suretle Karlofça müsâlehasının hazırlandığı esnâda, osmanlı hukûmetince kabûl edilen kısa vâdeli bir mütâreke fikri bilâhare aynen tatbik edilmiştir. Osmanlı hukûmetini Karlofça muâhedesini akde icbâr eden sebepler pek mütenevvî ve o nisbette girifttir. Fakat bu arada, 16 seneden beri devam eden muhârebeler ile osmanlı ordularının muallem asker ve kumanda hey'eti bakımından düçar olduğu kayıpları, mâlî ve idârî sâhalarda hâsıl olan teşevvüş ve bilhasa Sente 'de ordu mevcûdunun sekizde birini kaybetmesine mukabil, bütün büyük ve seçkin kumandanlarının şehit olması ile, bilâhare önüne geçilemeyecek bir bozgundan çekinildiğini işâret etmek icâp eder. Müsâlehanâmeyi hazırlayanlar arasında Amca-zâde Hüseyin Paşa 'nın meseleyi, başından itibâren, büyük bir dirâyetle sevkettiği ve hukûmet için ağır bir mes'ûliyet taşıyan böyle bir sulhün şartlarını hazırlarken, mes'ûliyeti şahsından ziyâde bütün devlet ricâline teşmil ve müşâvere meclisleri teşkil etmek (Silâhdar Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, 259b) ve husûsiyle saltanat ve hanlık maka-

mını alâkadar eden Erdel ve Rusya ile Lehistan'ın vergilerinin ref'i ve Kırım akınlarının durdurulması meselelerinde son sözü sâhiplerine bırakmak basîretini gösterdiği görülmektedir. Diğer taraftan, osmanlı an'anelerine uygun olarak, fakat ilk defa Türkiye aleyhinde geniş ölçüde tatbik edilmek istenilen „alâ hâlihi" (*uti possidetis*) prensibini (Râmî Efendi, *ayn. esr.*, 27a) C. de Kinsky'ye kabûl ettirdiği bâzı arâzi parçalarının tahliyesi ve bâzı kalelerin yıktırılması maddesi ile, tâdil ettirmek fırsatını elde etmekle ve böyle bir vâsıtayı türk murahhaslarına vermekle müsâlehanâmenin osmanlı menfâatlerine mümkün mertebe muvâfık olabilmesini te'min etmiştir. Türk murahhas hey'etinin reisi bulunan Râmî Mehmed Efendi, konferansın bütün safhalarında soğuk kanlılığı, sabrı, geniş ihâta ve iknâ kabiliyeti ile, en muvaffak murahhas olarak gözükmektedir. Onun, mukaddemât-ı sulhiye safhasından itibâren, her meseleyi en ince teferruâtına kadar tetkik ve mütâlea ederek, konferansa hazırlıklı olarak iştirâk ve bu suretle muârızlarını kolayca ilzâm ettiği, görüşülen her mesele hakkında eski muâhedenâmeleri incelediği ve mütahassıslarından lüzûmlu tavsiye ve raporları aldığı (Hisarcık'taki faâliyeti ve Bosna hudûdu hakkında almış olduğu raporlar için bk. Râmî Mehmed Efendi, *ayn. esr.*, 33a) bilinmektedir. İkinci murahhas Mavrokordato Bey'in faâliyetine gelince, bütün müzâkerelerde ikinci planda ve Râmî Mehmed Efendi'nin direktifleri altında çalışan bu zât, meseleler üzerinde karar salâhiyeti olmadığından, ancak rey ve mütâlea dermeyân ve aldığı emirleri tatbik etmekten daha fazla bir iş görememiştir. Bu sebeple onun bâzı te'sirler ile osmanlı menfâatlerini baltaladığı hakkındaki isnatların bir kıymeti yoktur (Alexandre B. C. Stourga, *L'Europe Orientale et le rôle historique de Maurocordato*, Paris, 1913, s. 54); zîra maddelerin tesbitinde son kararın Râmî Mehmed Efendi'ye âit olduğu sâbittir (Râmî Mehmed Efendi, *ayn. esr.*, tür. yer.). Konferansa iştirâk eden mutavassıt elçilerden Paget'i, ekseriyâ Avusturya menfâatlerine meyyâl olmasına rağmen, böyle bir konferansı hazırlamak ve birbirine çok zıt menfâatler güden hukûmetleri bir muâhede metni etrafında toplayabilmek kabiliyetini gösterdiğinden, takdir etmek icâp eder. M. de Colliers ise, bütün konuşmalar müddetince osmanlı menfâatlerine müzâhir olarak, Râmi Mehmed Efendi'ye büyük bir destek olmuştur. Müzâkerelerin seyri esnâsında, türk hey'eti, muhâsımlarını muhtelif sınıflara ayırmışlar, Avusturya hukûmetini kendileri ile aynı seviyede bir hukûmet muâmelesine tâbî tutmuşlar, Lehistan'a ikinci derecede bir kıymet vermişler, fakat Rusya ve Venedik'e karşı çok haşin bir edâ ile mukabele etmişlerdi. Karlofça müsâlehanâmesinin hey'et-i umûmiyesine gelince, ittifak mensûplarına te'min ettiği menfâatlere mukabil, Osmanlı imparatorluğu için bu tarihten sonraki hâdiseler mütâlea edildiği takdirde, müsâit bir müsâleha addolunabilir. Bilhassa tahrip ve tahliye maddeleri ile osmanlı hudutlarının emniyeti te'min edilebilmiştir. Fakat 16 sene devam eden ağır bir bozgundan sonra, Macaristan'daki türk hâkimiyeti, Tamşvar hâric, sona ermiş, Erdel üzerinde ise, Osmanlılar bir müddet daha ısrar ile durmuşlar ise de, vaziyette bir değişiklik olmamıştır. Karlofça'nın Kırım hanlığını temelinden sarsan hukümleri Kırım'daki türk hâkimiyetinin ufûlüne bir başlangıç telâkkî edilse yeridir.

Bibliyografya: Makalede zikredilen bu eserlerden başka, bk. Defterdar Mehmed Paşa, *Zubdat al-vaḳāyiʿ* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 2382, 346a, 347b, 354a v. d., 366a, 369b, 370a, 371a, 372a, 374a v. d.); Şem'dânî-zâde Süleyman, *Murî al-tavārîḫ*, (Bayezid kütüp., nr. 5144, 290 a); Râgıb Mehmed Paşa, *Telhisât ve müzâkerât-ı sulhiye* (Râgıb Paşa kütüp., nr. 2738/2, 54a); *Münşaât al-salāṭîn* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 4311, 235a yaprağından itibâren); D. Cantemir, *History of the Othoman Empire* (London, 1756, s. 422 v. d. ve 426 v. d.; Mavrokordato hakkında bâzı isnatların husûlüne sebep olmuştur); Ch. de Coeckelberghe, *Histoire de l'Empire d'Autriche* (Wienne, 1847/51), VI, 77 v. d.; C. Dern, *Histoire de Venise* (Bruxelles, 1838), II, 159; M. de Salabery, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1817), III, 27 v. d.; M. Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1771), IV, 15 v. d.; L. Galibert, *Histoire de Venice* (Paris, 1847), III, 433. — Karlofça müsâlehanâmesinin metni için bk. J. v. Hammer, *GOR*, XII, 547 lâtince); F. Schoell, *Histoire abrégée des traités de paix entre les puissances de l'Europe*; s. 356 v. d.; I. de Testa, *Recueil de traités de la Porte Ottoman avec les puissances étrangères* (Paris, 1898, IX, 55 v.d.); G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman* (Paris, 1897), I, 182 v. d. — Bk. bir de Saffet, *Raguza cümhurluğu* (*TOEM*, sayı 17); Ahmed Refik, *Türk hizmetinde kıral Tököli İmre* (İstanbul, 1932); Ahmed Râsim, *Resimli ve haritalı osmanlı tarihi* (İstanbul, 1326), II, 775 v. d.

(İSMET PARMAKSIZOĞLU.)

KARLUKLAR (müslüman kaynaklarında Ḳarluḫ ve Ḫarluḫ, çin. Ko-lo-lu), Orhun âbidelerinde (VIII. asır) Gök-Türklerin hükümdarı Bilge Kagan ve kardeşi Kül-Tigin'in seferleri münâsebeti ile, devletin düşmanları arasında sık-sık zikredilen (Karluk ve Karluk budun) bir türk kavmidir (bk. N. Orkun, *Eski türk yazıtları*, İstanbul, 1936–1941, IV, fihrist). Karluklar o zamanlar bugünkü Saysan—Ala—Ulungor gölleri arasındaki sâhayı işgâl ediyorlardı. T'ang-shu (bk. Biçurin, *Sobranie svedeniy*, I, 437 ve E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux*, Petersburg, 1903, I)'ya göre, Karluklar aslın-Gök-Türklerin bir boyu olup, Altay'ın garbında Biş-Balık'ın şimâl-i garbîsinde, Kara-İrtiş (Pu-ku-chen) ırmağının her iki tarafında bulunuyorlardı. Müslüman müelliflerinden ʿAvfî (bk. Barthold, *Turkestan*, 1898, I, 99 v.d. ve Marquart, *Komanen*, s. 40), buna yakın bir mâlûmat vererek, Karlukların Altay'da oturduklarını ve 9 boydan ibâret bir türk kavmi olup, önceleri Tokuz-Oğuzlara tâbî olduklarını ve sonra bunlara karşı isyân ederek, Türkistan (Türkişān)'ı istilâ ettiklerini ve bir kısmının da islâm memleketlerine geldiklerini kaydeder. Mahmud Kâşgarî (XI. asır) Karlukların göçebe türklerden olup, Oğuzlardan ayrı, fakat onlar gibi türkmen olduklarını (bk. *Dîvān luġat al-turk*, trk. trc. B. Atalay, I, 473, 10) ve Karluk büyüklerinin *Köl-irkin* unvanını taşıdıklarını söyler. Karluk isminin daha sonraları, halk iştikakı yolu ile, izahı için krş. W. Bang ve R. Rahmeti, *Oğuz kagan destanı*, İstanbul, 1936, metin str. 241 — 247 ve izah 245 ve *Die Legende von Oghuz Qaghan* (*SPAW*, 1932, Phil.-hist. Kl., XXV, Berlin).

Gök-Türklerin şark merkezine karşı, Basmıl ve Uygurlar ile birlikte, hareket eden Karlukların hâkimi, 742'de Görk-Türk devletine son verilerek, hâkimiyet Basmıllara geçince, devletin *sağ-yabġu*'su olmuştur. Kısa bir müddet sonra, Karluklar ile Uygurların Basmıllara karşı harekete geçmeleri neticesinde, Basmıl hâkimi çinlilere ilticâ edince, 744'te devletin başına Uygurlar geçmiş ve Karluk hâkimi devletin en yüksek mevkii olan *sol-yabġu* mevkini almıştır [bk mad. KARA-HANLILAR]. Devletin hâricî düşmanlarına karşı yaptığı harplerden istifâde ile daha müstakil bir siyâset tâkip etmeğe başlamış olan Karluklar, orta Asya'daki müslüman kuvvetlerinin çinlilere karşı mücâdelesinde, arapların tarafını tutmuşlar ve bunların meşhûr Talas muhârebesinde (133 = 751) gâlip gelmelerine yardım etmişlerdir (bk. E. Chavannes, *Docments*, 143, 293). Bundan sonra Karluklar Gök-Türk devletinin garp kısmına dâhil Yedi-Su havzasındaki Türgişlerin sâhasına hücûm ile, bunların merkezleri olan Balasagun (Süyāb) ve Talas (Ṭarāz)'ı ellerine geçirmişler (766) ve bunu müteakip hâkimiyetlerini Kâşgar sâhasına doğru genişletmişlerdir. Cāhiz (ölm. 869)'in Tokuz-Oğuzların, Mani mezhebini kabûl edinceye kadar, cesûr ve asker bir kavim olduğu ve Karluklar ile yaptıkları mücâdelelerde, adedleri az bulunduğu vakitlerde bile, onlara dâimâ gâlip geldikler„ hakkındaki sözü bu münâsebetle söylenmiş olacaktır (bk. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 47).

Karluklar 840'ta Uygurlar Kırgızlara mağlûp oluncaya kadar, resmen bu devlete tâbî kalmışlardır. Uygur hâkimiyetinin sona ermesi üzerine, menşe'i eski türk kaganları sülâlesine bağlanan Karluk *yabġu*'su bu sülâlenin meşrû halefi sıfatı ile, kendisini boz-kırların kanûnî hâkimi ilân etmiş ve büyük-kagan unvanını almıştır. Karluk devletinin merkezi olarak, Çu nehri boyundaki Kuz-Ordu (veya Kara-Ordu) intihâp edilmiştir (krş. KARA-HANLILAR, 3).

Karluklar müslüman ülkesinin en yakın komşuları olduklarından, bunlar ile diğer türk kavimlerinden daha önce temâsa girmiş bulunuyorlardı. Ṭabarî daha 119 (737)'da Amu-Derya'nın yukarı mecrâsında, Toharistan'da, bir Karluk *yabġu*'sundan bahseder (II, 1612 *cabġūya al-Ḫarluḫî* ve II, 1604, *cabġūya al-toḫārî*; bugün de Surḫān'ın bir kolu Ḳallık veya Ḳarluḳ adını taşımaktadır; bk. W. Barthold, *Die Alttürkische Inschriften und die arabischen Quellen*, Petersburg, 1899; krş. bir de *Ḥudūd al-ʿālam*, 21b, aş. bk.). al-Yaʿḳūbî (*Tārîḫ*, nşr. Houtsma, II, 479)'de Karluk *yabġu*'sunun 162 (778/779)'de islâmiyeti kabûl etmiş olduğu kaydediliyor ise de, bunun ihtiyatla karşılanması icâp eder; çünkü arap coğrafyacıları Karlukları X. asırda henüz kâfir olarak göstermektedirler. Gardîzî *Cabġūya*'nin 792—793 yıllarında Fergana'ya yaptığı bir akından bahseder (bk. Barthold, *Otçet o poezdke v srednüyü Asiyu*, Petersburg, 1897, metin s. 81 v.d., trc. 104 v.d.; Marquart, *Osttürkische Dialekstudien*, Berlin, 1914, s. 40 v.d.).

İbn Ḥavḳal (943—968 yılları; nşr. de Goeje, II, 7 v.d.)'e göre, Amu-Derya'dan müslüman eyâletlerinin şark hudûduna kadar olan mesâfe—20 gün sürer; oradan Tokuz-Oğuz (Uygur) memleketine ulaşmak için, 30 günlük bir mesâfe kaplayan Karluk memleketini geçmek lâzımdır. *Ḥudūd al-ʿālam* (372 = 982/983'te yazılmış anonim bir farsça coğrafya kitabı,

trc. ve izahı için bk. V. Minorsky, *GMS*, New Series XI, bilhassa s. 286 — 297)'de verilen mâlûmata göre, Karlukların memleketi şarkta — Tibet'in bir kısmı (Tiyan-Şan), Yağma ve Tokuz-Oğuzlar, garpta — Oğuzlar, şimâlde — Tuḥsı, Çigil ve Toğuz-Oğuzlar ve cenûpta — Yağmaların bir kısmı ve Mâverâünnehr ile hudutlanmış, mâmûr bir memleket olup, türk memleketlerinin en güzelidir. Eskiden Karlukların hukümdarlarına *yabġuy* veya *yabġu* derlerdi. Karluklar kısmen av ve çiftçilik ve kısmen de hayvan beslemekle geçinirler; servetleri koyun, at ve çeşitli kürklerdir; muhârip bir kavimdirler. Eserde bunların memleketinde bulunan 19 şehir ve kasaba sayılmakta ve bunların ehemmiyeti tebârüz ettirilerek, buralardaki Karluk boyları zikredilmektedir. Karluklar bu zamanlarda Çu havzası ile Issık-Göl'ün cenûbu ve Aksu vâdisi ile Kâşgar sâhasının şimâl-i şarkî kısımlarını işgâl ediyorlardı.

Kâşgar'da Kara-Hanlılar devleti teessüs edince, Karluklar ile meskûn yerler ve bunlar arasında Çu vâdisi 943'e doğru Kara-Hanlıların hâkimiyetine geçmiştir. Kara-Hanlılar sülâlesinin Karluklar ile olan münâsebeti hakkında bk. mad. KARA-HANLILAR. Bu devletin asıl kuvvetini Karluklar teşkil etmiş olması muhtemeldir ve ilk devirlerde bunlardan bahsedilmemesi bununla izah edilebilir. Daha sonra, Kara-Hanlılar devletinde çıkan dâhilî karışıklıklar münâsebeti ile, Karluklardan tekrar bahsedilmeğe başlanmıştır. Cuvaynī (*Tārīḫ-i cihān-guşā*, nşr. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, London, 1912, II, 87)'de orta Asya'nın Kara-Hıtaylar tarafından zaptına tahsis ettiği fasılda, Kara-Hıtaylar, Karluklara karşı, Balasagun hanının müttefiki olarak gösterilmektedir. 'Alī Tigin (Naṣr b. 'Alī'nin kumandanı *Sü-başı* Tigin, 405=1014/1015'te Buhârâ ve 407=1016/1017'de Semerkand hâkimi) 433 (1031/1032)'te Mâverâünnehr'de Tabġaç Buġra Ḳara-Ḫakan unvanı ile, kendisini garbî Kara-Hanlılar devletinin hâkimi ilân etmiş ve Buhârâ civarında Ḫarluḫ-Ordu'da yerleşmiştir. Selçuklu sultanı Sancar'ın yardımı ile tahta geçmiş olan Maḥmūd II. (1132-1141), devletin askerî kuvvetini ellerinde tutan Karluklar ile arası açılınca, Sancar'dan yardım istemiş ve Karluklar da Kara-Hıtaylara [b. bk.] baş-vurmuşlardır (bk. Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, nşr. Muḥammed İḳbāl, London, 1921, s. 172). Meşhûr Ḳaṭvān muhârebesinde (536=1141) Sultan Sancar'ın mağlûbiyeti bütün Mâverâünnehr'in Kara-Hıtayların eline geçmesini intâc etmiştir. Yeni hâkimlerin himâyesi altında tahta çıkan Maḥmūd II.'un kardeşi İbrāhīm III.'in de Karluklar ile arası açılmış ve kendisi bunu tâkip eden karışıklıklarda öldürülmüştür. Yerine geçen 'Alī Tigin âilesinden 'Ali b. al-Ḥasan (1156—1160) devrinde, İbn al-Aṣīr (nşr. Tornberg, VI, 205; bk. Barthold, *Turkestan*, II, 358)'e göre, Karluklara karşı ciddî tedbirler alınmıştır. İbrāhīm III.'in intikamını almak için, Karlukların reisi Yabġu-Han öldürülmüş ve oğulları tâkip edilmiştir. Karluklar askerlikten tecrit ile yerleşik hayata geçmeğe mecbûr tutulmuş ve neticede kanlı mücâdelelere sebep olmuştur. 'Alī'nin yerine geçen Mas'ūd II. zamanında da bu tâkip devam etmiş ve Naḫşab, Kiş, Sağāniyān ve Tirmiẕ'deki Karluklara karşı harekete geçilmiştir (krş. Barthold, *Turkestan*, I, 71 v.d.).

Moğul istilâsı münâsebeti ile, kaynaklarda Yedi-Su'da, merkezi Ḳayalıġ olmak üzere, bir Karluk devletinden bahsedilmektedir (bk. Barthold, *Turkestan*, II, 434 v.d., 477). Bunların hanı Arslan Han I. Kara-Hıtaylara tâbî bulunuyordu. Onun yerine geçen Arslan Han II. (ölm. 1221) da önceleri Kara-Hıtaylara tâbî olmuş, fakat 608 (1211)'de Gurhan'ın nâibini öldürerek, Cengiz Han'ın hâkimiyetine girmiştir. Moğullar ile birlikte Ḫvārizmşāh Muḥammed'e karşı sefere iştirâk eden Arslan Han II.'a Cengiz Han Sartaktay (KARA-HANLILAR maddesinde, 58 fas., s. 271, stn. a, str. 3'te, matbaa hatâsı yüzünden, *Sataḳtay* basılmıştır) unvanını vermiştir. Mengü Han (1251—1259) Arslan Han II.'ın oğlunu, babasının hizmetlerine mukabil, Fergana (Özkend) hâkimi tâyin etmiştir (Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihān-guşā*, I, 58). Bundan sonra Karluklardan artık bahsedilmez olmuştur.

Karlukların adı bugüne kadar ancak şimâlî Efganistan'da yaşayan Özbeklerin bir boyunda muhâfaza edilmiştir. (R. A.)

KARMATİLER. ḲARMAṬĪ (cem. ḲARĀMIṬA), kelimenin dar mânasında, bu isim Zanc [b. bk.] kölelerin isyânından sonra, 264 (877)'ten itibâren aşağı Mezopotamya'da, esrara ıttılâ ile intisap edilen bir nevi iştirâkiye esâsına göre teşekkül eden âsî arap ve „nabatî" topluluklarına verilmekte idi. Bu gizli mezhep sâlikleri, bilhassa kalabalık rencber ve amele kitleleri arasında, faâl suretle propaganda yaparak, taraftarlar toplamağa muvaffak olmuşlar, Aḥsā'da Bagdad halifeliğinden müstakil, bir devlet kurmuşlar, Horasan, Suriye ve Yemen'de de devamlı hoşnutsuzluk merkezleri meydana getirmişlerdir.

Geniş mânasında ise, *ḳarmaṭ* tâbiri, IX. — XII. asırlar arasında islâm âlemini sarsan bir müsâvâtçılık esâsına dayanan geniş bir ictimâî ıslâhât ve adâlet hareketini ifâde eder. 297 (910)'de Abbâsîlere karşı Fâtımî hilâfetini kuran, muhteris bir sülâle olan İsmā'īlīlerin [bk. İSMĀ'İLİYA, SAB'İYA] ele aldıkları bu hareket muvaffak olamadı ve nihâyet haçlıların mukabil darbeleri altında, bu sülâle ile birlikte, sönüp gitti. Bu hareketin bellibaşlı vasıfları şunlardır: ilim bakımından — arap dilinin yabancı, bihassa yunan (yeni-eflâtuncu sahte hermetik „sâbi" yazıları) menşe'li ıstılâh mûtâlarına tatbikı; siyâset bakımından — hilâfetin 'Alī âilesine âit bulunduğu an'anesinin, yüksek reisinin adı „aslâ ağıza alınmayan" ve son derece gizli bir sû-i kasd cemiyetinin sünnî devletleri yıkma teşebbüsü lehinde, istismârı, dinî ameller bakımından — *Kur'an*'a istinat ettirilen remzî bir akdin bütün dinlere, bütün ırklara ve bütün sınıflara göre uygun bir hâlde tatbikı. Bu akîde akıl, müsâmaha ve müsâvât üzerine müesses olup, dereceli bir sülûk usûlüne ve uhuvvet merâsimine istinat eder. Esnaf birlikleri [bk. ṢİNF] ile üniversitelerin gelişmesini destekliyen bu hareket, garba da te'sir etmiş ve esnaf birlikleri ile farmasonluğun teşkilâtına müessir olmuş görünmektedir.

I. İŞTİKAKI VE İLK DEVRİN TARİHİ

Ḳarmaṭ (*ḳirmiṭ* değil) tâbirinin iştikâkı münâkaşalıdır. İsyân hareketinin ilk reisi olan Ḥamdān Ḳarmaṭ (krş. 'Alī b. Karmaṭ, râfızî; nusayrî müellif Maymūn al-Ṭabarānī'de zikredilir)'ın isminde bir tavsif sıfatı gibi görünmektedir. Vollers bu kelimeyi yunanca (γράμματα) ile münâsebetli görmektedir; fakat bunun Vāsiṭ mahallî ârâmî lehcesinden alınmış bir kelime telâkkî edilmesi daha doğru olacaktır; burada *ḳurmaṭā* bugün hâlâ *mudallis* („gizleyen") mânasına gelmektedir (Mîdānlıların arap-ârâmî lehcesi hakkında bk. Anastase, *Machriq*, 1907, X, 857). 255 (868 yılından itibâren, aynı bölgede *Furātīya* yanında, âsî Zanc birlikleri arasında bir *Ḳurmāṭīya* birliği zikredilmektedir (Ṭabarī, III, 1757; krş. III, 1749: Rāşid Ḳurmāṭī).

Ḳarmaṭ ismi paleografide bir nevî nesih (*naskī*) demektir; bundan başka, son zamanlarda Griffini'nin tetkik ettiği metinlerde kullanılmış olan husûsî ve gizli bir „ḳarmaṭ" alfabesi vardır.

Karmatî isyânı Vāsiṭ civarında Ḥamdān ile başlamıştır. 277 (890)'de Kûfe'nin şarkında, taraftarları için, bir *dār al-hicra* (müstahkem bir melce') te'sis etti; bunların müşterek kasasını, fıtra (*zakāt al-fiṭr*) melce' mahallinden istifâde resmi, gelirin 1/5'ini (*ḫums*) umûmî yemeklere iştirâk (*bulġa* — krş. Nuṣayrī) bedeli beslemekte olup, her kese âit malların müşterek kullanılması (*ulfa*) da usûlden idi. Sünnî kaynaklardan alınmış olan bu mâlûmâtın doğru olması muhtemeldir; müşterek yemeklerde „cennet ekmeği" yeniliyordu. al-Ḥallāc'ın bu hâdiseler ile muâsır olan dâvâsı sırasında tesâdüf edilen ekmeğe âit bu teferruât, ihtimâl, Vāsiṭ'taki Mandeîler (*muġtasila* = *nāṣōrāyā*; krş. Ṭabarī, 278 = 891 yılı vukûâtı, Naṣrânali Ḳarmaṭ Farac b. 'Osmān hakkındaki mâlûmat, buradaki Naṣrāna, Naṣurāya olarak okunabilir) arasında kullanılan takdis olunmuş ekmek (*pehta*) ile alâkalıdır.

Ḥamdān'ın yanında bir de 7 derece ihtivâ eden sülûke dâir bir el kitabının (*Balāġat sab'a*) müellifi olan Ḥamdān'ın kayın birâderi 'Abdān (ölm. 286 = 899) bulunmaktadır. Her ikisi de Savād'ın dışında oturan gizli reislere bağlı görünüyorlar; bunladan biri — *Ṣāḥib al-ẓuhūr* olup, Ḥamdān'ı iş başına getirmiştir; diğeri — *Ṣāḥib al-nāḳa* olup, 'Abdān'ın yerine Ẕikravayh al-Dindānī'yi geçirmiştir. Ẕikravayh 288 (900)'de, Suriye çölünde (Bādiya al-Şām), Banī 'Ulayṣ kabîlesi arasında pek uzun zamandan beri hazırlanmış (Horasan'da 290 = 902 yılında beklenmekte idi) olan umûmî Ḳarmaṭ isyânının ilk işâretini verdi ve *Ṣāḥib al-nāḳa*'yı „Fâtımî" hânedan nisbesi ile birlikte, İsmā'īlī hukümdar unvanı olan Abū 'Abd Allāh Muḥammed ismi ile reis ilân etti. Bu reis 289 (901)'da, Şam muhâsarası esnâsında öldürülünce, yerine kardeşi *Ṣāḥib al-ḥāl* (hukümdarlık adı: Abū 'Abd Allāh Aḥmed) geçti ve yakalanarak, 291 (903)'de Bagdad'da idâm edildi. Aşağı Mezopotamya'da çok kanlı bir şekilde bastırılmış olan Karmatî isyânı, 294 (906)'te Ẕikravayh'in ölümü ile, siyâsî bakımdan, nihâyete erdi.

Bu arada, *Ṣāḥib al-nāḳa*'nın 283 (894)'de Abū Sa'īd Ḥasan b. Bahrām al-Cannābī'yi, mümessili olarak göndermiş olduğu Aḥsā'da bu hareket yeniden patlak verdi. Cannābī, 'Abd al-Ḳays kabîlesine bağlı Rabī' kabîlesinin yardımı sâyesinde, bütün Aḥsā'yı ele geçirdi (286 = 899) ve burayı müstakil bir devlet, Ḳarmaṭ iktidarının kalesi ve Bagdad hilâfetinin belâsı hâline getirdi. Oğlu ve halefi Abū Ṭāhir Sulaymān (301—332 = 914—943) aşağı Mezopotamya'yı istilâ ve tahrip etti; hacc yollarını kesti ve nihâyet Mekke'yi zaptetti (8 zilhicce 317 = 12 kânun II. 930). 6 gün sonra oradan hacer-i esvedi alıp, Aḥsā'ya götürdü. Abū Ṭāhir, babası gibi, gizli teşkilâtın bir mümessilinden Aḥsā'da „dış işlerine bakan bir me'mûrdan" başka bir şey değil idi; beklenen imâmın orada tahta geçirileceği zamana intizâr ederken, bir mümessiller meclisi *sāda* (krş. kabîle şeyhleri)'leri dâhilî siyâsetin idâresi ile vazifelendirdi. Bu teşkilât 422 (1030)'de,

Karmatîlerin askerî iktidarının zevâlinden sonra da, ayakta duruyordu; XVIII. asra kadar mevzi'î bir muhtâriyete sâhip bulunuyordu ki, o devirde yeni bir propaganda canlanmış ve yeni bir İsmâ'îlî sülâlesi (Makramîler) şeklini almış idi. İdâre merkezi Müminîya (Ḥacar'e verilen yeni isim; bugünkü: Hufûf)'de bulunuyordu.

Yemen'de 266 (879)'dan itibâren, Manṣûr al-Yaman (İbn Ḥavşab'in lekabı) tarafından idâre edilen ve *dār al-hicra*'si Adnalā'a yanında bulunan Karmaṭ propagandası, mahallî Zaydî reislerin mukavemeti karşısında, durakladı ve ancak, Ṣan'ā'nın Ṣulayḥîleri ve Nacrān'ın Makramîleri gibi, küçük bir takım sülâle hâkimiyetleri te'sis edildi (krş. Griffini tarafından tetkik edilmiş metinler).

Horasan'daki hareket 260 (873)'ta Rey'de Ḫalaf ile başlıyor, sonra Marv al-Rūẕ ve Ṭālaḳān'a yayılıyor, Cūzcān emîri Karmat sâliki oluyor; sonra Daylam'e sirâyet ederek, burası İsmâ'îlî sülâlesinin [bk. madd. ALAMUT, HAŞŞÂŞÎN] istinat noktalarından birini teşkil ediyor. Nihâyet Muḥammed al-Nasafî al-Barza'î (ölm. 331 = 942) Sâmânî hukümdarların karmatîliğe girmeleri husûsunda teşebbüste bulunuyor, fakat onun idâmı fırkasının siyâsî ümitlerini suya düşürüyor. Şarkî Horasan'daki küçük Karmatî merkezleri, Nāṣir-i Ḫusrav'in eserleri hâricinde, ancak mahdut edebî bir faâliyet göstermiştir (krş. İvanov tarafından tetkik edilmiş metinler).

Suriye'de, gâlibâ, merkez Salamîya idi; fakat bir takım tarafgir sünnî rivâyetler hâricinde, ne 288 (901) isyânı esnâsında orada olupbitenler, ne de ilk Fâtımî halifesi müstakbel 'Ubayd Allāh'ın orada oynadığı rol bilinmektedir. Suriye'deki karmatîlik, hiç bir yayılma hareketi göstermeden ve kendilerinden ayrılmış kardeşleri dürzîler ile münâsebetleri olmaksızın, hâlâ sürüp gitmektedir. Bugüne kadar kalmış olan karmatîlere âit yazmaların (bunların listesi için bk. İSMĀ'ÎLÎYA) bulunduğu mahallî küçük topluluklar, Suriyeli Raşîd al-Dîn Sinān (XIV. asır)'ın yazıları, Hindû Maḥmūd Fānî (Mobed Şāh, XVII. asır)'nin *Dābistān*'ı, hurûfîlerin türkçe ve farsça eserleri (XV.—XVII. asır) dışında, akîde bakımından, hiç bir ciddî faâliyete sahne olmamıştır.

II. KARMATÎLER İLE FÂTIMÎLERİN KARŞILIKLI VAZİYETLERİ

Karmatî akîdesinin umûmî temâyülü 'Alî sülâlesi hilâfetinin meşrû'iyetini, bir gâye olmaktan ziyâde, bir vâsıta gibi telâkkî etmek olmuştur. İmâmet, yânî en yüksek iktidar, bir sülâlede cismânî irsiyet ile intikal etmez. Bu mânevî bir husûsiyet, ilâhî bir nasb, kat'î bir vekâlet (*ṣūrat al-amr*) olup, sâlikler arasında yeni imâma aklın ânî bir ilhâmı ile verilmiştir (*tafwīż*); bu onu selefinin *ḳā'im*'i yahut „mânevî oğlu“ hâline getirir. 'Abd Allāh b. Maymūn'dan Ḥasan 'Alā Ẕikrihi 'l-Salām'a kadar, Karmatî sâlnâmelerinde kaide hâlinde görülen bu sözde-şecere „gasblarının“ dürzî kitaplarında bu suretle bâtınî izah ile haklı gösterilmiştir. İbn Masarra, Ru'aynî, İbn Hānî ve „İḫvān al-Ṣafā“ gibi, bu akîde taraftarlarınca verilmiş olan imâmet târiflerinin mânası böyledir.

Hakikatte *Ṣāḥib al-nāḳa* — 288 (900)'de ve 'Ubayd Allāh—297 (909)'de birer Fâtımî hânedan unvanı aldıkları zaman, ne bu ve ne öteki kendilerinin İsmâ'îlî-'Alî soyuna bağlılıklarını açıkça göstermemişlerdir (Maḳrîzî, *İttti'āẓ al-ḥunafā'*, nşr. Bunz, s. 7—11) ve bu iddia halk muvâcehesinde hasımlarının kanâatına göre, ehemmiyetli idi ise de, gâlibâ bu hakikî mezhep sâliklerini o kadar alâkadar etmemiştir; bunlar, her şeyden evvel, 'Alî âilesine mensûp olsun veya olmasın, aklî sâhada husûsî ilâhî bir tâyine mazhar olmuş olan bir reis bekliyorlardı.

'Ubayd Allāh âilesinin cedleri hakkında, kendi kadısı mâlikî mezhebinden al-Nu'mān b. Abî Ḥanîfa al-Tamîmî (259—363 = 872/873—973/974)'nin kaleme aldığı resmî vesika, bilhassa Büveyhîlere karşı cevap teşkil eden, medih ve yalanlar ile dolu, bir eserdir. 329 (940/941)'da Bagdad'da *Dīvān maẓālim* reisi Muḥammed b. Rizām al-Ṭā'î ile 375 (985)'e doğru ölmüş olan şamlı şi'î Muḥammed Āḅ Muḥassin b. al-'Ābid'in yazdıkları Karmatî aleyhdarı sünnî iki tenkit risâlesi artık pek kıymet ifâde etmemektedir. İbn al-Nadîm, Nuvayrî ve Maḳrîzî gibi, S. de Sacy, Guyard ve de Goeje de bu risâlelere güvenilebileceğini sanmışlardır. Fakat asıl imâmî muhaddislerin ilk Karmatî propagandacılarının büyük bir yer işgâl ettikleri tercüme-i hâl kitaplarında (*Ṭabaḳāt*) bulunan mûtâlar ile mukayesesi bu iki hasmın sözlerindeki fâhiş hatâları meydana koyuyor. En geç 180 (796/797)'e doğru ölmüş olan Maymūn al-Ḳaddāḥ „Bardesān“ mezhebinden değildir; o, Maḫzūm (Ḳurayş) kabîlesinin bir mevlâsı olup, aslen tanınmış mekkeli bir kelâm âlimidir. Beşinci ve altıncı imâm al-Bāḳir ve al-Ṣādiḳ'ın resmî *rāvī*'sidir. Oğlu 'Abd Allāh, Ṣādiḳ'ın resmî *rāvī*'si olup (bu daha önce şâir Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrî'nin istihzâsını celbetmiştir), 250'de değil, en geç „Kûfe'de hapiste, al-Ma'mūn zamanında“ 210 (825/826)'da öldü. Dindān (Zaydān değil) — meşhûr bir imâmî müellifin lekabıdır; bu zât 250 (864) ve 270 (884) sıralarında ölmüş bulunan Aḥmed b. al-Ḥusayn al-Ahvāzî'dir v.b. Bu şerâit içinde yukarıda zikredilmiş olan iki sünnî kaynaktaki 'Abdān'ın katli, 'Ubayd Allāh'ın gayr-i meşrû çocuk olması ve sözde Ẕikravayh „oğullarının“ 288—291 (901—904)'de iktidârı, haksız olarak, ele geçirmelerine dâir tafsilâtı ihtiyatla karşılamak lâzımdır.

Magrib'de Fâtımî hilâfetinin ilânından sonra, Yemen ve Horasan'da olduğu gibi, al-Aḥsā'da da Karmatîlerin vaziyeti bir bekleyiş hâli arzeder. *Ṣāḥib al-baẕr*'in, 'Ubayd Allāh tarafından, katli (297 = 909) — bunu kâfî derece isbat eder. Msl. al-Aḥsā'yı ele alalım: başlangıçtan itibâren, Abū Sa'îd *ḫums*'u *Ṣāḥib al-nāḳa*'ya vermiş idi; Bagdad sarayındaki entrikalar ile pek izah edilemeyen bir çok bahânelerden sonra, Abū Ṭāhir onu al-Ḳā'im'e gönderdi; fakat onun meşrû halife olduğuna o kadar az inancı var idi ki, 319 (931)'da beklenen imâm olarak, muvâzenesiz bir adam olan Abu 'l-Faḍl al-Zakarî al-Ṭammāmî'yi kabûl edip, tahta çıkardı (bu zât bir nevî Heliogabalus olup, az sonra katledilmiştir). Hacer-i esved 340 (951)'ta, Fâtımî halifesi al-Manṣûr'un husûsî emri üzerine, mekkelilere iâde edildi; fakat 360 (970)'ta Karmatî reisi Ḥasan b. Aḥmed, ilk Fâtımî halifesinin gasbettiği dünyevî iktidârı tasdik etmek suretiyle, müttefiki olan Büveyhîlere Şam'da merâsim ile okunmuş olan bir vesika sunarken, bu mezhebe girmek için etmiş olduğu yemini bozduğu kanâatinde değildir. 422 (1030)'de dürzî müellif Muḳtana', Aḥsā Karmatî *sāda*'lerinin Fâtımî halifesi al-Ḥākim'in ulûhiyetini kabûl etmeleri için, boş yere çalıştı.

Buna mukabil, Karmatî akîdesinin Fâtımî sülâlesi tarafından benimsendiğine dâir pek çok delîl vardır. 'Ubayd Allāh halife ilân edilmeden evvel, Magrib'deki karmatî *Ṣāḥib al-baẕr* tarafından te'sis edilmiş olan İkiccān (yahut Guedjal) *dār al-hicra*'sine sığınmış idi. Mu'izz'in, Guyard tarafından, neşredilmiş olan duâları, Kahire'de te'sis etmiş olduğu sülûk mahfilinin (*maḥvil*, bugünkü mason ıstılahı *maḥfil*'dir) programı gibi, tamâmen karmatî üslûbundadır. Dürzî dini bir karmat râfızîliğinden başka bir şey değildir. 'Ubayd Allah tarafından ezanın sonuna *Ṣalāt 'ala 'l-nabī*'nin ilâvesi (İbn Ḥammād, *JA*, 1855, s. 542) Karmatîlerin Peygambere atfettikleri *nāṭiḳ* rolü ile münâsebetlidir.

III. KARMATÎ AKÎDESİ

İlk zamanlarda olduğu gibi, râfızîler hakkında yazı yazan Karmatî aleleyhdarı sünnî müelliflerin verdiği mâlûmâta itimat etmek artık mümkün değildir. Mas'ūdî'nin haklı olarak söylediği gibi, bunlar birbirini nakzetmekte ve bizzat Karmatîler onların eserlerinde kendi akîdelerine dâir hiç bir şey bulamamaktadırlar. Malaṭî (ölm. 377 = 987)'nin *Tanbīh*'indeki bir kaç doğru satır dışında, ciddî bir müellif bulabilmek için, XII. asra kadar gelmek lâzımdır. Bu müellif — al-Şahrastānî olup, bir kısmı çok eski (Maymūn al-Ḳaddāḥ ve Aḥmed al-Kayyāl), mevsûk karmatî eserlerinden bir kaç parçayı, kaydetmediği bâzı asıl kaynaklardan alarak, nakletmiştir. Faḫr al-Dīn al-Rāzî, *Masā'il 'aṣr*'ında, bunların Ḥasan b. al-Ṣabbāḥ'ın *Fuṣūl arḅa'a* (sâbi'îlik hakkında; Kahire, 1317, II, 47—155)'sı ve Abū Ca'far Siczî b. Būya (ölm. 370=980)'nin *Ṣunvān al-ḥikma* (hellenism hakkında; Kahire, 1317, II, 155—193)'si ile aynı olduğunu göstermiştir.

İmâmîlerin tenkidî eserlerini ve bilhassa muhtelif aşırı fırkaların birbirini iknâ etmek için, müşterek ıstılahlarından hareket ederek, yazdıkları müdâfaa mâhiyetindeki risâleleri inceden-inceye tetkik etmek suretiyle, meseleyi daha ziyâde aydınlatmak kabildir. Nihâyet Dieterici'den beri esâslı bir surette tetkik edilmemiş olan *İḫvān al-ṣafā*'nın bir ansiklopedi teşkil eden risâleleri, Karmatî düşüncesinin terkibî bir şekilde anlaşılması bakımından, son derece kıymetlidir.

Onlara göre, âlem zaman-zaman bize aynı dramı temsil ederek, devre-devre tekerrür eden tezâhürât ve hâdiselerin hey'et-i mecmuasıdır. Sayısı değişmeyen akıllar karşısında bunların nurlandırılmaları için verilen bu temsil hislerimiz vâsıtası ile idrâk olunan ve türlü-türlü şekillerde ve geçici bir serâp olan maddî perdenin (*ḥicāb*) yavaş-yavaş zâil olmasından ibârettir. O zaman akıllar ulûhiyetin bizzat kendisi olan zihnî ve saf bir bedâhatin, yegâne ve gayr-i şahsî bir düşüncenin şuuruna ererek, doğar (*ḫalḳ ṣānî*).

Kendi dışında hiç bir şey mevcut olmayan zât ve künh-i ilâhî, yalnız bir fikrin vuzûh ve bedâhatinden ve tefâvütsüz mâkuliyetin tevsikından ibâret ve muhtevâdan ârîdir. Karmatîlerin, Cahmîya'nın *ta'ṭīl*'inden daha sert (sıkı) olan *tanzīh*'i bütün ilâhî sıfatları inkâr eder, cezrî bir zihniyeciliğin mutlak bir tevhidini zarûrî görür.

Hakikî ibâdet, derece derece bir sülûk sâyesinde âlemin Allahın dışındaki yaratıcı tekâmüldeki merhalelerin ne olduğunu bilmekten ibârettir; bu da sâlikinin tersine, irfânî bir aksi-tekâmül vetîresi ile bu merhaleleri unutmasına ve Allahta fenâ bulmasına müncer olur.

a. Yaratıcı tekâmül. İptidâda ve intihâda yalnız olan zât-i ilâhî, yâni *nūr ʿulvî* („ulvî nûr“) vardır. Önce *nūr ṣaʿṣaʿānî* („kıvılcım saçan“) ve *nūr ḳāhir* („muzaffer nur“) sudûr eder; bu da, sonra, küllî aklı (*ʿaḳl kullî*) ve âlemin nefsini (*nafs*) tevlid eder. Bunların, muhtelif tavırlar alarak, beşerî akılları (peygamberlerin, imâmların ve iyi kulların akılları; diğerleri yokluğun tayfından ibârettir) meydana getirir. *Nūr ṣaʿṣaʿānî*'den, ikinci derecede bir *nūr ẓulāmî* („karanlık nûr“) sâdır olur; bu münfail, *maḫhūr* ve sonunda fenâ bulacak olan maddedir; göklerde (*aflāk*) yıldızlar ve yer-yüzünde fânî vücutlar şeklinde tezâhür eder.

b. İrfânî aksi-tekâmül. Peygamber, imâm ve tarafdarlarının akılları, „karanlık nûrun“ yâni kör ve gayr-i şe'nî maddenin, sinesinde sülûk nûrlarının devrî nöbetlerini tâkiben, aynalardaki akisler gibi, ânî olarak parıldayan *nūr ṣaʿṣaʿānî*'nin kıvılcımlarıdır; bu kıvılcımlar parlar, o zaman bütün ferdiyetin kaybolduğu kurtarıcı bir hads içinde Allah ile bir olduklarının şuuruna ererek, şu „beş müstebitten“ halâs olmuş olurlar: „gece ile gündüzü teakub ettiren — gök, arzular ve nedâmetler veren — tabiat, emr ve nehyeden — kanun, murâkabe ve tecziye eden — devlet ve günlük çalışmaya zorlayan — zarûret“.

c. Tefvizin (*nuḳla, tafvīż*) gayr-i maddî teselsülü. Sülûk esnâsında içe doğan nûrlar bir an için ferdîleşen ilâhî birer kıvılcım olan birbirinden ayrı akılları, bir biri ile, bir noktada toplanan dereceli iki seri hâlinde, birleştirir. Mürşidlerin (*nāṭiḳ, ṣāmit, bāb*) nûrları azalır ve sâliklerininki ise (*dāʿī, ḥucca, imām*) çoğalır. Tarihî olarak bu makam sâhiplerinin sayılarının listesi, mahdut mıkdarda devreler hâlinde, tabakalar teşkil eder; değişmez sayıdaki akıllar (devre içinde ferdiyetleri yalnız bir görünüşten ibâret olduğuna göre, „kendi“ ferdiyetlerini „bulmaksızın“) devreden-devreye „göç ederler“.

d. Rûhların göç devirlerinin seyyârelere göre tesmiyesi. Yukarıda zikredilmiş olan devrelere („maddî hicâplar“) *akvār, advār* ve *ḳirānāt* denilir. Bu iyice kavranması icâp eden çok ince bir noktadır. Karmatîler ismiyecidirler (nominalist), ismin şey'e emrettiğine inanmazlar ve seyyârelerin cisimlerinin akıllar üzerinde idâre edici hiç bir te'siri olmadığını müttefikan tâlim ederler; fakat sülûke âit işrâkın nöbetlerini tanzim eden ilâhî emir (*kun*) yıldızların benzerini teşkil eden ve bu işrâk devirlerinin taşıdığı gölgeyi nücûmî devirler ile mukadder olarak aynı zamana tesâdüf ettirir ve akılların bir kısmını teşkil eden tâlî zâirçesini hâsıl eder (ibâdetlerin, *milal*'in, her 960 yılda, imparatorlukların her 240 yılda, hukümdarların her 20 yılda, sârî hastalıkların her yılda, doğum zâirçelerinin her ayda ve her günde değişmesi) bütün fiillerin son duruş ânı (*bikār* = hadîslerde *daycūr, ṣayhūr*) geldiği zaman, yıldızların devirleri ile tekâmülün devirleri hep bir arada nihâyete erecektir.

e. Ferdî sülûkün mertebeleri. Sülûkî işrâk, eskiden yunan ve maniheistlerde, son devirlerde mason teşkilâtlarındaki sülûkler gibi, müride derece-derece nakledilir. Bu reddedilmez ve hatâ yapmaz bir otorite usûlüne göre, ilâhî hukümden sudûr eder (*taʿlīm*; Ġazzālî'nin Karmatîlere verdiği *taʿlīmîya* adı buradan gelir). Sâlik, 4. derecede, sırları meydana çıkardığı (*ifṣāʾ al-sirr*, bu Karmatîlerce *zinā* sayılır) takdirde, gözde zevcesinin talâk-ı selâse ile boş düşeceği (*ṭalāḳ muʿallaḳ*) şartı ile yemin eder. Bu yeminin bir sureti Goldziher tarafından tetkik edilmiştir [bk. mad. SURAYCÎYA]. Bunun Zanc isyânında kullanıldığı görülür (Ṭabarî, III, 1750) ve Usâma „hâtırâtında“ buna telmihte bulunur. Fırak-ı dâlleye dâir eserler yazan sünnî müellifler, 3, 5, 7 (ʿAbdān ve İbn Ḥamdān'da) veya 9 dereceden bahsederler; fakat ʿAbd al-Ḳāhir al-Baġdādî'nin bunlara verdiği isimler şüphelidir: *tafarrus* („münbit“ veya „çorak“) diye tavsif edilen müstakbel sâliki zekâ ile tanıma, *taʿnīs* (alıştırma), *taşkīk* (usûllü şüpheye düşürme), *taʿlīḳ* (beyân mukavelesinin verilmesi), *rabṭ, tadlīs, taʾsīs, ḥalʾ* ve *salḫ*. Yüksek beş (gizli) dereceye tekabül eden program iyi bilinmiyor; Baġdādî'nin tahlil ettiği „ʿUbayd Allāh'ın Abî Ṭāhir'e mektubu“ merakı çeken sahte bir vesika olup (şimdiki masonlar aleyhindeki bâzı eserleri hatırlatır), burada hayâsızca dinsizlik hikmetleri, bunlar arasına orta çağdaki „De tribus impostoribus“ meseli sokulmuştur (bu hususta en eski kayıt budur; bk. *R H R*, 1920); Kahire'deki *maḥvil* hakkında Maḳrīzî'nin yazdıkları (trc. de Sacy ve Casanova), sülûkün, bütün semâvî dinlerin hâricî (*ẓāhir*) ibâdetlerinin sâdece, mukabil ve muâdil temsiller ile sırf menfî ve esrarsız olarak aynı dâhilî mânayı (*bāṭin*; *bāṭinīya* adı buradan gelir, Karmatîler ile müterâdiftir) sakladıklarını isbat etmeğe müncer olduğunu göstermektedir; sülûk, „kanûn“ ve „kanûna riâyet etmeme“, *tavḥīd* ve *talḥīd* gibi [bk. mad. DÜRZÎLER] birbirine zıt mefhûmları, yâni nakîz-i dâvaları amelî olarak birbirinden ayırmadan vaz'eden münhasıran nazarî felsefî bir düşüncenin kullanılmasını öğretmeğe inhisâr eder; fakat bu,

görüldüğü gibi, Karmatîlerin cezrî zihniyeci vahdeticiliklerinin bir görünüşünden başka bir şey değildir.

IV. Karmatîlerin imâmî ıstılahları ve diğer müfrit şi'îleri (ġulāt) tenkitleri

Dinî fırkalara dâir eserler yazan sünnî müellifler, Karmatî mezhebinin müslüman âlemin en münevver çevrelerindeki sür'atli yayılmasından dehşete kapılarak, bunda yabancı dinlerden (mazdeizm, mazdekizm (*ḫurramīya*) veya maniheizm) iranlıları arapların ve Rabîʿa kabîlesini Muzar kabîlesinin karşısına çıkaran (*šuʿūbīya*) müslümanlık aleyhinde ırkî kinden doğan bir taarruz keşf ve ilân etmeğe çalıştılar ve onlar az iknâ edici bir kaç muvâzât zikrettiler.

Yine onların Karmatîlerin sâbi'î menşe'leri hakkında koydukları faraziye daha câziptir. Bu faraziye türlü unsurlardan meydana getirilmiş olup, mezheplerini *Kur'an*'ın zikrettiği bu esrârlı „sâbi'îlerin“ İbrâhîm vâsıtası ile gelmiş mirâsı *ḫalīlīya* olarak göstermek suretiyle sünnî müslüman devleti içinde kendilerine yaşama hakkı te'min etmek gâyesi ile, bizzat Karmatîler tarafından ortaya atılmış görünüyor. Başkaları arasında, al-Şahrastânî'nin Karmatî Ḥasan b. al-Ṣabbāḥ'tan (kaynak zikretmeden) aldığı sahifelerde inkişâf ettirilmiş olan „sâbi'î“ hikâyesinin hâkim fikri budur. Karmatîleri Ḥarrān veya Vâsıt sözde-sâbi'îlerine fi'len bağlamağa gelince, vesikalar buna o kadar imkân vermemektedir.

Filhakika karmatî ıstılahlarının tetkiki, bu akîdenin II. (h.) asrın sonundan önce, Kûfe imâmî çevrelerinde meydana gelmiş olduğunu gösteriyor. Karmatîler kendi sistemleri içinde İsḥāḳîya, Şarīʿîya, Namīrîya (Nuṣayrîya), Ḥasakîya ve Ḥallācîya gibi, başka müfrit fırkalar da bulunan imâmîlere hâs türlü ıstılah guruplarını muhâfaza etmişlerdir. Msl. *nūrānī, nafsānī, rūḥānī, cismānī, ṣaʿṣaʿānī, vaḥdānī, nāmūs, lāhūt, nāsūt, cabarūt, fayż, ḥulūl, ẓuhūr, cavlān, takvīn, talvīḥ, taʾyīd*; 28 harfin, *cafr*'e göre, sırlı mânaları. Karmatî isnatlarında kabûl edilmiş olan son imâmî muhaddisler Mufażżal b. ʿOmar ile Muḥammed b. Sinān al-Ẓāhirî'dir (Nusayrîler tarafından da kabûl edilmiştir).

Açıkça karmatî olan ilk müellif Abu 'l-Ḫaṭṭāb Muḥammed b. Abî Zaynab al-Asadî al-Kāhilî (ölm. 145—147 = 762—764 arasında, Kûfe'de) olup, ilk şi'îlerin „Allahı insana teşbih eden“ *Kur'an* tefsirleri yerine, mücerret temsilî bir tefsir ikame ediyor; tekvinde harflerin yerine (krş. Muġīra) kendilerine tekabül eden (*cafr*'ın esrârlı mânâları) sayı kıymetlerini koyuyor; nihâyet sülûk sırlarının saklanmasını te'min eden „beyân mukavelesini“ de o icât etmiş olacaktır; zîra Abu 'l-Ḫaṭṭāb'ın taraftarları, yâni Ḫaṭṭābîya mezhebi sâliklerinin, Şāfiʿî (*Kitāb al-şahādāt*)'nin bu mezhebin *taḳîya* (akîdeyi gizleyip, başka bir akîdede görünmeyi, yalan şehâdeti bir kaide hâline getirdikleri için, yemin hakkının reddine hüküm vermiştir; yegâne imâmî mezheptir. Abu 'l-Ḫaṭṭāb'dan sonra Abū Şākir Maymūn al-Ḳaddāḥ al-Maḫzūmî (ölm. 180 = 796'ya doğru) Karmatîlerde sudûr ve tecellî fikrine nass şeklini vermiştir; ilk Ġulāt'ın sâni'i olan beş *aytām* (ilâhîleştirilmiş tarihî şahsiyetler) yerine, mücerret ilk unsurları koyuyor. İlâhî zâtın her hangi bir sıfatı olacağını inkâr ve *Kur'an-ı kadîm*'i akıllarda saf bir ilâhî ilhâm olarak târif eder.

Karmatî akîdesi, daha evvelki imâmî sistemleri ile, onların sâfiyâne maddîleştirmeğe (*tacsīm*), teşhise (*taşaḫḫuṣ*) mütemâyil mûtâları ve ʿAlî ile ahfâdına karşı maddî taabbütler ile mukayese edilir ise, yakınlık yanında değiştirmeden husûle gelen bir fark derhâl nazar-ı dikkate çarpar: mûtâlar burada zihnîleştirilmiş, yâni tecrid içinde âfâkileştirilmiştir. Nihâyet Karmatîler ancak hâricî vazîfe ve rütbeyi muhâkeme ederek, Peygamberin ʿAlî'ye karşı tefevvukunu iâde ederler. Onlar da Peygamberi ilâhîleştirmezler; onlar sâdece *azal al-āzāl*'de tesbit edilmiş olan mukadder elçilik (*nāṭiḳ*) işine bakarlar. Daha doğru tâbiri ile, onlar Dūsî ve Naḥaʿî gibi, *Muḥammadīya*'den değil, fakat *ʿaynīya* (*ʿayn* harfi, *cafr*'de aslî mânaya delâlet eder; gizli niyet, *ṣāmit* „sessiz“ iş, ʿAlî'ye çevrilmiş, „zımnen kendine işâret edilmiş olan“ reis bundandır)'ye zıt olarak, *mīmīya* (*mīm* harfi *cafr*'de ada (*isim*), yâni Peygambere çevrilmiş olan *nāṭiḳ* vazifesine delâlet eder)'dendirler.

III. (h.) asra kadar, Kûfe'de imâmî müellifler arasında cereyân eden münâkaşalar esnâsında Ḳarmaṭî müellifler, Abu 'l-Ḫaṭṭāb, Fayyāż ve Nahîkî, *mīmīya*'dendirler; onlar Muḥammed (*nāṭiḳ* = *ʿaḳl* = *ḳāʾim* = *nabî*)'i ʿAlî (*ṣāmit* = *nafs* = *valî* = *vaṣî*)'den üstün görüyorlar. *ʿAynīya* mezhebini, münâkaşanın icâplarına göre, yeniden gözden geçiren nusayrî Ḥasîbî, ʿAlî (*maʿnā* = *imām*)'yi Muḥammed (*ḥicāb* = *ḥucca*) ve Salmān (*ism* = *bāb*)'ın fevkinde tutmaktadır. Muḥammed'in ʿAlî ismini alarak, ilâhî tecellîyi meydana çıkaran *ḥicāb* olduğunu söyleyen nusayrî delîllerine karşı, Dürzîler, tam bir karmatî mantıkı ile, „bir *ḥicāb*, ancak örtmeğe yarar ve Muḥammed sözü ile Allahı, ʿAlî'nin sükûtu ile beyân etmesinden, daha mükemmel bir şekilde beyân etmiştir“ cevabını verirler. Nübüvvet

mevhibesi lehine bâtınî velâyet bertaraf edilmiştir ve ismet ihmâl edilip, onun yerine günâhtan masûniyet konulmuştur.

Maymûn al-Ḳaddāḥ'a ilk iki prensibi birleştirdiği sırayı emreden aynı münâkaşa vaziyeti olmuştur (al-Kayyāl, al-Barẓa'ī, dürzîler ve Ḥasan b. al-Ṣabbāḥ onu bu husûsta tâkip ederler); birincisi — akıl (*'aḳl = nafs nāṭiḳa = avval = sābiḳ = sābiḳ*) ve ikincisi — rûh (*nafs = nafs ḥayavānîya = ṣānî = tālî = lāḥiḳ*). Sonra Allahın müdâhalesinin asıl işâreti olan „ol!" (*kun cadd*) emri gelir; — bu dürzîlerde (*'aḳl* ve *nafs*) ve Ḥasan b. al-Sabbāḥ'ta (*fatḥ* ve *ḫayāl*) birincilerin alel'âde bir tazaufundan ibâret olan esâsların ikinci çiftinden evvel, Karmatîlerin ilk beş esâsı ile, Abū Bakr Rāzī gibi, yunan felsefesini tâkip edenlerin (akl, nefs, madde, mekân ve zaman) esâslarının birleştirilmesi ilk zamanlarda mevcut değil imiş gibi görünmekte ve muahhar iktitafçı bir cehdi göstermektedir.

Rûhiyatta Karmatîler insanı her şahsiyeti muayyen bütün şe'niyetlerden tecrit ederler; vücûdu gayr-i şe'nî bir hicâp telâkkî edilmekle, kabilî olarak, bertaraf edildiğinden, ancak anbe-an bir şahsîleşme esâsı kalmaktadır ki, buna da *rūḥ, nūr, ma'nā* gibi (bu tâbirler ilk imâmîler tarafından kullanılmıştır), bâtinî bir gâiyet icâp ettiren her hangi bir ad vermezler; bunun yerine *'aḳl* tâbirini ikame ederler, bu da hâricde (ab extra) sâde bir illiyete, Allah tarafından baktığı şey üzerinde hâl-i hâzırda hiç bir te'siri olmayan bir müşâhit rolüne delâlet eder.

Rûhların en yüksek gökten (güneş veya ay bunun eşiğidir) düşmüş, sukut etmiş ecrâm olduğuna ve cismânî mekân değiştirme (*tanāsuḫ*) devreleri esnâsında farkedilen ilâhî tecellîler önünde onları secde ettiren bu aynı câzibe ile tekrar oraya çıkması mukadder bulunduğuna inanan ilk *ġulāt*'ın (ve nusayrîlerin) kaba maddiyeciliğini Karmatîler tenkit ederler. O hâlde Karmatîlere göre, hayvanların vücutlarında, hattâ cehennemlikler (onlar ancak tayflardır) için bile, cismânî bir değiştirme mevcut değildir ve güzîdeler için mânevî hakikî bir *tanāsuḫ*'tan de bahsedilemez; çünkü aklın ölmezliği, „kıvılcımlar" hâlinde tatavvur etsin veya etmesin, ancak gayr-i şahsîdir.

Kadınların sülûkünü (ve ölmezliğini) kabûl etmeyen nusayrîlerin aksine olarak, karmatîler kadınları sülûke kabûl ederler (Dürzî mecmuası *Risālat al-nisā'*).

Karmatîler tam bir ismiye mezhebi telkîn ederler: alfabenin harfleri zihnî remizlerden başka bir şey değildir: isim şeyin tezâhürü (nusayrîlerin kanâati) değil, maskesidir; *maḥż* müsülü elde edebilmek için (*taḥṣîl*), her remzin ortadan kaldırılması lâzımdır. — İbâdete dâir ve başka bütün mecbûrî vazifeler, bütün beşerî melekelerin serbestçe hareketi imkânını veren (*ibāḥa*) zâit ve nâfile tavsiyelerden başka bir şey değildir.

V. Yunan felsefesi ile alâka ve münâsebetleri

Karmatîlik menşe' muhitinden, *Kur'an* veya başka yerlerden alınma eski bir iptidâî islâmî tâbirler hazînesini muhâfaza etmiştir; bunların (msl. *amr, ṭūl, 'arż, kun, sam', şāhid, balāġ, ġāya, yaḳîn, istiḳāma, iḫlāṣ, riżā, taslîm*) III. (h.) asırdan mukaddem eski hususîleşmelerini devam ettirmiştir. Yine aynı devirden, ancak İbn al-Ḥakam'den sonra imâmîlerde, al-Naẓẓām'dan sonra sünnîlerde vaz'edilmiş olan ihsasların idrâki, melekesi, uzuvların hareketleri ile kalbin onunla birlikte bulunan niyetlerinin ne sûretle tevâfuk ettiği gibi, bâzı meseleler hakkında bunlarda bilgi yoktur. Karmatîler bu üç nokta hakkında, Cahm'inkine oldukça benzeyen bir nevî kör kaderiyecilik, tesâdüfçülük beyân ederler.

Bununla berâber, başka bir sâhada mûtezilenin yaptığı gibi, onlar, yunan ilmi ile temâsta müslüman felsefî düşüncesinin bütün ilk uyanışını, *'aḳl* kelimesinin, insanı teşkil eden teşahhus prensibini göstermek üzere kullanmaları ile, kaydetmişlerdir. Bu onları, yalnız yukarıda tahlil etmiş olup, cedel yerine mantıkı koyan mücerret temsilî tefsire değil, fakat ilmî temelleri, tabi'î değişmez kanunları doğrudan-doğruya kabûle sevketmiştir: nücûmî takvimin (sünnîlerden farklı yeni aylar) hesap edilmesine imkân hazırlayan riyâzî husûsiyetlerin (3, 5, 7, 9 rakamları), 4 unsur ile „mizacların" (*ṭabā'î*), tıbbın temeli olan husûsî ilâcların (*'aḳāḳîr*) tetkiki.

Karmatîlik, uzaklara gitmeden, *İḫvān al-ṣafā*'nın yapmağı denedikleri üzere, yunan felsefesi „külliyâtı" ile tamâmiyle birleştirmeden, bir çok zekâları onu anlamağa hazırladı. Yunanistan'ın eski filozoflarını Phythagoras, Empedokles, Eflâtûn'u hermetizm üstadlarını (Agathodaimon v.b.) onlara ilâhî peygamberler olarak gösterdi; binnetice sâliklerini bu yabancılardan gelen eserleri *Kur'an* kadar serbestçe okumağa sevketti.

Aynı müsâade, daha az bir derecede, bâzı İran kaynaklarını (Cāmâsp'ın kitapları; „Amşaspand"lar peygamber telakkî ediliyordu) ve çok muahhar olarak, hindû eserlerini okumak husûsunda te'sir yaptı.

VI. İslâmiyetin tekâmülünde karmatîliğin rolü

Karmatî müelliflerin, bilhassa *„İḫvān al-ṣafā'"* risâlelerinin (*rasā'il İḫvān al-ṣafā'*), sünnî veya câferî imâmî mezheplerinden olan muhtelif islâm mütefekkirleri üzerindeki te'siri çok büyük olmuştur.

Felsefede, Fârâbî ile İbn Sînâ'daki idealist imâmlık hakkındaki siyâsî nazariyeyi (daha Rāzî bu husûsta Kayyāl ile münâkaşa etmiştir) ve on *'uḳūl* (İbn Sînā)'ün sudûr fikrini Karmatîlik ilhâm etmiştir. Meşhûr kendi-kendine her şeyi öğrenen insan temsili (Ḥayy b. Yaḳẓān) de Karmatî menşe'li olmalıdır [bk. mad. DÜRZÎLER].

Kelâm ilminde de muhtelif nufûzları vardır; *Kur'an*'ın mücerret temsilî tefsiri, İbn Ḥā'iṭ'in ve İbn Yanūş'taki *tanāsuḫ* ve *nūr Muḥammedî* gibi.

Tasavvufta, Sahl al-Tustarî [b.bk.]'den Suhravardî maktûle (*nūr ḳāhir*) kadar, bu te'sir daha açıktır. Karmatîliğe hücûm eden sûfîler onun lugatçesini kullanıyorlar [bk. madd. ḤALLĀC, TAVḤÎDÎ, ĠAZZĀLÎ]. İbn Taymîya, Endülüs'teki sünnî tasavvuf mektebi eserlerinde, İbn Barracān ile İbn Ḳasyî'de ve bunların talebesi büyük sûfî İbn al-'Arabî [b. bk.]'ye kadar, Karmatîlere mahsûs iddiaların kabûl edildiğine, doğru olarak, işâret etmiştir. İbn al-'Arabî yaratıcı tekâmülün ve irfânîyedeki aksi tekâmülün 5 zamanını (Farġānî'de de aynıdır; 'Abd al-Karîm al-Cîlî 3 zamandır) târif ederken ve *mîsāḳ* ile *mi'rāc* (*ḳāb ḳavsayn*) hakkında *Kur'an*'daki fikirler münâsebeti ile varlığın, esâs bakımından, birliğine (*vaḥdat al-vucūd*) dâir vahdâniyetçi tasvirlerinde rûhun akıl ile aynı olduğunu gösterirken, tâdil ederek, Karmatî tefsirini yeniden ele almaktan başka bir şey yapmıyor.

İslâmiyetteki şâyân-ı dikkat esnaf teşkilâtı ile fütüvve karmatîlikten gelmektedir [bk. ṢİNF].

Bibliyografya: Menbâlar hakkında umûmiyetle bk. L. Massignon, *Oriental studies presented to E. G. Browne* (Cambridge, 1922), s. 329—338. — Bundan başka bk. *Rasā'il İḫvān al-ṣafā'* (Bombay, 1302), II, 60—62, 88—91; IV, 182—217 v.b.; Ḥamza al-Durzî, *Risāla mustaḳîma*; ayn. mll., *Risāla dāmiġa* (dürzî mecmuası içinde); Muḳtana' al-Durzî, *Risālat al-sifr ila 'l-sāda* (dürzî mecmuası içinde); Niẓām al-Mulk, *Siyāsatnāma* (trc. Schefer), 1893, XLVII; Ġazzālî, *al-Mustaẓhirî* (= *Streitschrift gegen die Batiniyya-Sekte*, nşr. Goldziher, 1916); ayn. mll., *al-Ḳisṭās al-mustaḳîm* (Kahire, ts.); S. de Sacy, *Essai sur les Druzes* (Paris, 1838); S. Guyard (*NE*, Paris, 1874, XXII/1); E. Griffini, *Die jüngste ambrosianische Sammlung* (*ZDMG*, 1915, LXIX, 80—88); W. Iwanow (*JRAS*, 1919); de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes du Bahrain* (1. tab., 1862; 2. tab., 1880); ayn. mll., *Fin des Carmathes de Bahrayn* (*JA*, 1895); Asín Palacios, *Abenmasarra y su escuela* (Madrid, 1913).

(L. MASSIGNON.)

KARMİSÎN. [Bk. KİRMÂNŞÂH.]

KARMONA. CARMONA, İşbiliye'nin 40 km. şarkında, bir Endülüs şehridir; bu şehir romalılar zamanındaki Carmo şehridir (bu şehrin yerinde daha evvel Turdetani İberlerine âit bir şehir var idi, fakat şehrin adı, istenildiği gibi, bir kelime oyunu ile finikece *kerem* „bağlık yer" kelimesinden iştikak ettirilemez). Julius Cesar zamanında, uzaktaki ovaya hâkim tepeler müstahkem bir mevkî olarak mühim bir rol oynamıştır; sonraları husûsî sikkeler ve madalyalar darbettirmek hakkını kazandı. 712'de Mūsā b. Nuṣayr tarafından fethedildi ve ismi arapça Ḳarmūna, ispan. Ḳarmōna telâffuz olundu ve bundan bugünkü Carmona adı çıkmıştır. 763'te 'Abd al-Raḥmān I., Abbâsîlerden âsî al-'Alā b. Muġîṯ al-Yaḥṣubî tarafından, Carmona'da iki ay muhâsara edildi; fakat ümitsizliğin sevkettiği cür'etkârâne bir hurûc hareketi ona kanlı bir zafer kazandırdı (Dozy, *Histoire*, I, 365—367). 844'te işbiliyeliler, Normandlar karşısında, Carmona'ya çekildiler. Mürtedlerin Kurtuba emîrlerine karşı isyânları devrinde (IX. asır sonu), Carmona isyânın merkezi oldu. Emevî hânedanının sönmesinden ve Kurtuba halifelerinin düşmesinden sonra (Reyes de Taifas, *Mulūk al-ṭavā'if*), Carmona, şimâlde Quadalquivir (*Vādî al-kabîr*)'e kadar yayılan sâha ile hemen yalnız Carmona ve onun şarkında, Genil üstünde Écija (Astigi, Estidja) kalelerine sâhip olan Banî Birzâl (Birzēl) hânedanı zamanında müstakil idi. Bu hânedan şunlardan ibârettir: Muḥammed b. 'Abd Allāh (1029—1042), onun oğlu İsḥāḳ (1054'e doğru), al-'Azîz al-Mustaẓhir (1067'ye kadar): bu sonuncu tarihte Carmona, İşbiliye 'Abbâdî [b. bk.]'lerinin eline düştü. Carmona, 1091'de — Murâbıtlara — 1147'de ve Muvahhidlere geçti. 1247'de de Kastilya'nın mukaddes kıralı Ferdinand III. tarafından zapt ve iskân edildi.

Bibliyografya: Yāḳūt, IV, 69'da Ḳarmōna, Ḳarmōniya yazılmıştır; Simonet, *Historia de los Mozárabes*, bk. fihrist.

(C. F. SEYBOLD.)

KARNĀL. [Bk. KERNÂL.]

KARNATAK. CARNATİC yahut Karnatak, Hindistan coğrafyasında muhtelif mânalara gelen bir tâbir. Bu tâbir Kanares dili konuşulan memleket mânasına gelmekte olup, ilk defa Vicayanagar hindû hukümdarlığı için kullanılmış idi. Bu hukümdarlık 1565'te müslümanlar tarafından zaptedilince, bu tâbir cenûba doğru uzanan memleketlere teşmil edilmiş ve ingilizlerin Arcot'ta huküm süren Navvab'a da Carnatic ismini, yanlış olarak, vermelerine sebep olmuştur. Hâlbuki burada Kanaresce değil, Tamil dili konuşuluyordu.

(J. S. COTTON.)

KARRĀMİYA. [Bk. KERRÂMİYE.]

KARS. Şarkî Anadolu'da bir vilâyet merkezi olup, 40° 37′ şimâl arzı ile 43° 5′ şark tûlünde ve 1.750 m. râkımında bulunmaktadır. Aras nehri tâbîlerinden Arpa çayının bir kolu olan Kars suyu şehrin garp—şimâl-i garbîsinden geçer. Erzurum'dan — 221 km., huduttan (Ani harâbeleri istikametinde) — 40 ve (Gümrü istikametinde) 55 (yol ile 76) km. mesâfededir.

Kars'ın, eski ve yeni, iki kısımdan mürekkep olduğu şehir planı üzerinde hemen göze çarpar; eski Kars şimâlde bir tepe üstüne inşâ edilmiş olan iç-kalenin etrafında ve eteklerinde yer aldığı hâlde, 1878'den sonra kurulmuş olan yeni mahalleler cenûba doğru ova üzerinde yayılır. Meskenleri umûmiyetle taştan yapılmış olan şehrin eski kısmı dar, iğri-büğrü sokaklar boyunda gelişi-güzel serpilmiş, bakımsız bir ev topluluğu hâlindedir. Bu kısmın esâs nüvesini, mihveri takriben şark-garp istikametinde uzanan eski Kars kalesinin içinde yer alan, „Kale içi mahallesi" teşkil eder ki, şarkta — Bayram Paşa kapısı ile aynı ismi taşıyan eski mahalleye açılır. Cenûpta — yeni Kars'a orta kapı ile birleşir. Garpta da — Kars suyunu aşan „Taş-Köprü" yanındaki Su-kapısı bulunur. Kars'ın manzarasına hâkim bulunan siyah taşlardan (bazalt) yapılma iç-kalesi — bu garp tarafında yükselmektedir. Kars'ın eski „Paşa sarayı" ile birinci cihan harbi sonunda, Kars ermeniler tarafından tahliye edilirken, yakılan Ulu câmi harâbesi de burada yer alır. Daha aşağıda ise, Kümbed ve Evliyâ câmileri (Murad III.) bulunur. 1936'dan itibâren Kars'a çok iyi bir içme suyu te'min eden, şehrin 25 km. kadar cenûb-i şarkîsindeki Borluk menbâlarından demir borular ile getirilen suyun deposu da şehrin şimâlinde „Kale ensesinde" inşâ edilmiştir. Eski Kars kale dışında Kars çayı boyunda cenûb-i garbîye doğru ve dar bir şerit hâlinde devam eder.

Yeni Kars, iç-kaleden itibâren, cenûba doğru ovaya yayılmış olup, esâs kütlesi bu istikamette Sarıkamış — Gümrü demiryolu üzerinde sona ermekle berâber, cenûb-i şarkîdeki istasyon ötelerinde de devam eder (Hâfız Paşa mahallesi). Yeni Kars birbirini dikine kesen taş kaldırımlı sokaklar ve geniş caddeler boyunda sıralanan, sâde, fakat sağlam yapılı binâlardan meydana gelmiştir. Garpta Kars çayı vâdisinin dik yamacı ile tahdid edilen bu kısımda hiç bir eski âbideye tesâdüf edilmemekle berâber, başlıca mülkî ve askerî müesseseler burada bulunmaktadır.

Kars şehri cenûb-i garbî — şimâl-i şarkî istikametinde uzanan bir ovanın orta kısmında yer almıştır. Eski ismi ile „Taht-Düzü" denilen bu ovanın mihverini Kars suyu vâdisi takip eder. Ova hemen her taraftan dağlar ile kuşatılmıştır. Kars ve çevresinde kış mevsiminde (teşrin I. sonları — nisan) zemin, vasatî olarak, dört ay kar ile örtülü kalır. Bu mevsimde sıcaklık derecesi sıfırın altına düşer (son 22 senelik rasadlara göre, kânun II. ayının vasatî suhûneti — 12°.3) ve bu sırada suhûnet sık-sık — 30° den aşağıya düşer. Kars'ta kaydedilen en düşük suhûnet — 37°'dir. Nisanda gelen ilk bahar, buzların çözülmesi ve feyezanların başlaması ile, kendini belli eder. Bundan sonra Kars'ın en fazla yağışlı devresi başlar (senelik vasatî yağış — 528 mm.). Yaz aylarının vasatî suhûnet derecesi yüksek değildir (temmûzda 17°.3, ağustosta 17°.6). Çevresinde zirâate elverişli topraklar bulunmakla berâber Kars, daha ziyâde hayvan yetiştirmek ve hayvanî mahsûller (canlı hayvan, deri, yağ, peynir, yün) ihrâc etmekle geçinen bir bölgenin merkezi vaziyetindedir.

Kars'ın nüfusu 1927 sayımında 13.900 iken, bu sayı 1935'te 21.300, 1940'ta 24.800, 1945'te 22.400 ve nihâyet 1950'de 20.500 olarak görülmektedir. Bugünkü hudutları içinde 18.406 km.² arâzi üzerine yayılan Kars vilâyetinin 10 kazası (Kars, Göle, Ardahan, Posof, Çıldır, Arpaçay, Sarıkamış, Kağızman, Tuzluca ve Iğdır) ve 1950'de 409.000 nüfusu var idi. (BESİM DARKOT.)

Tarih. Şehrin bugünkü ismi, buranın Selçuklular tarafından fethinden bahseden XI.—XII. asır islâm eserlerinde (*Aḫbār al-dawlat al-salçūḳiyya*, trk. trc. s. 25; *Anîs al-ḳulūb, Belleten*, VII, 302) Ḳars, sonraları ve ezcümle 987 (1579)'deki osmanlı imârını gösteren kitâbelerde Ḳarṣ ve daha sonraki çağlarda Ḳarṣ şeklinde yazılmaktadır. Bu ad daha evvel şarkî Roma kayseri Constantin Porphyrogenetus (*De administr. imperio*, 44)'ta geçer. Eserini 788'de bitirmiş olan Gevond, bu şehirden ilk defa 772 vak'aları arasında „Karuts Kalak" („Kars şehri") ismi ile bahseder (bk. frns. trc. G. V. Chahnazarian, Paris, 1856, s. 135). Katolikas VI. Hovhan (ölm. 925) tarihinde, Dvin türk emîri Afşin'in Vanand'da „Karuts" kalesini kuşattığını söyler (nşr. M. J. Saint-Martin, Paris, 1841, s. 166). Buradaki Vanand ismi, Zarşat (Arpaçay kasabası) ile Sarıkamış arasında uzanan eski bir idârî bölgenin adıdır ki, Selçukluların gelişine kadar Kars sancağına alem olmuştur (bk. Zeki Velidi Togan, *Umûmî Türk tarihine giriş*, 1946, I, 161). Bu ad ise, arap kaynaklarında وِلدر yahut وِلند şeklinde kaydedilen ve Hozenli Movses (bk. I, 6; II, 9)'e göre, şarkî Anadolu'nun bir kısmında ilk Part hâkimiyetini kuran Val-Arsak (m. ö. 149—127) zamanında itâat altına alınarak, Dağıstan ovalarından getirilip, Kars bölgesine yerleştirilen Velendur Bulgar türklerinin isminden iştikak etmektedir. Kars şehrinin adı işte bu Bulgar-Vanand türklerinin *Karsak* boyundan kalma olmalıdır. W. Barthold (*EI*, Leiden tab., mad. KARS)'un Kars adının Ermenistan-Gürcistan hudûdu üzerinde bulunması dolayısı ile, gürcüce *kari* („kapı") kelimesi ile alâkalı olan *karis-kalaki* („kapı şehri") tâbirinden geldiği husûsundaki ifâdesi hakikate uygun görülmemektedir.

Aras boyunu ilk defa fetheden Urartu kıralı Menua (m. ö. 810—785) zamanından kalma kitâbelerde, Kars çayı havzası *„Diaueḫi* (Diau sülâlesi)*-yurdu"* olarak geçer (R. Grousset, *Histoire de l'Arménie des Origines à 1071*, Paris, 1947, s. 51, 53) ki, burası üç asır Urartulara tâbî yerli küçük kırallıkların idâresinde kaldıktan sonra, 665 (m. ö.) yıllarında Kür boylarına yerleşmiş olan İskitlerin eline geçmiştir. Bunların yerleşmelerine göre, Cöle'den Tiflis altına kadar uzanan yerlere Gogaren, Bingöl dağından Ağrı Dağına kadar uzanan Aras boylarına Phasian (şimdiki Pasinler), Çoruh bölgesine Taok ve Revan ile Nahcıvan çevresine Sakasen adları verilip, buraları Selçukluların gelişine kadar bu adlar ile tanındı (J. Sandalgian, *Histoire de l'Arménie*, Rome, 1917, I, 153, 364; Zeki Velidi Togan, *ayn. esr.*, I, 159—161).

Şehir hayatından uzak kalan bu atlı-göçebelerin buralardaki hâkimiyeti dört asırdan fazla sürmüş, Kars bölgesi Phasian ilinden sayılmıştır. Selefkî kumandanlarından Artaksias 189 (m. ö.)'da, istiklâl kazanarak, Kars bölgesine de hâkim oldu. 429'da küçük Arsaklı sülâlesine son veren Sâsânîler, Dvin şehrinde kurdukları „merzbânlık" ile, Kars ilinin de dâhil olduğu Ararat eyâletini, iki asır kadar, İran'a tâbî kıldılar. Fakat bu devirde eski derebeyler âilesinin hudut ve salâhiyetlerinde bir değişiklik olmadı.

Kali-Kala (Erzurum)'da bizanslıları bozguna uğratan islâm ordusunun kumandanı Ḥabîb b. Maslama ertesi yıl (25 = 646), Pasinler üzerinden, Dvin'e gelip, eski merzbânlık bölgesini, sulh yolu ile, itâat altına aldı ve Kamsarakanlıları da cizyeye bağladı. Kars ilinin bâzı kısımları Ḥabîb'e itâat etti (Balâzurî, *Futūḥ al-buldān*, Mısır, s. 210). İlk islâm fethi ile başlayan bu cizye usûlü yüzünden, Selçukluların gelişine kadar, Kars bölgesi ahâlisi hıristiyan kaldı. Hazar akınlarından istifâde eden kayser Yustinianus II. 690'da buralara bir umûmî vâli tâyin etti Emevî vâlisi 'Abd Allāh al-Bāhilî'nin Dvin'e hâkim olması ile, 695'ten itibâren islâm idâresi yerleşmiştir. Arap hâkimiyeti zamanında, VIII. asırdan itibâren, Aras boylarında yerleşik şehir hayatı gelişince, Kars'ta da bunun te'siri görüldü. Abbâsîler hizmetine girmek üzere, 772'de Bagaratlı Aşut Pekran (Bagaran) köyünde yerleşti; oğlu Sembad, halife tarafından, „Abu 'l-'Abbās" lekabı ile, *bitrīḳ* tâyin edilerek, Aras boyu hıristiyanlarının başına geçirildi. Sembad'ın oğlu Aşut II. 861'de hıristiyan ahâlinin vergisini toplama imtiyâzını ve 25 yıl sonra da halifeden kıral unvanını aldı. 928'den itibâren Kars, Abbâs II. ile „Kars Bagratlıları"nın merkezi oldu. Bunun oğlu Aşut III. 962'de Ani'yi merkez edinince, kardeşi Muşel (962—984)'e merkezi Kars olan Vanand beyliğini verdi. Kars Bagaratlıları beyliği, Kars merkez kazası ile Kağızman ve Sarıkamış'ın Selim nâhiyesi bölgelerinden ibâret, takriben 6.500 km². bir arâzide bulunup, Yahnı tepeleri ile, „Ani Bagaratlılarından" ayrılıyordu. Abbâs II. Takavor'un 930—937 yılları arasında Kars'ta yaptırdığı kilise (R. Grousset, *ayn. esr.*, s. 472—475), Kale-içi mahallesinde şimdi Künbet-câmii adı ile anılmakta ve çadır üslûbundaki mahrûtî kubbesi ve dış yüzünde 12 pencere aralarındaki havârîleri gösteren taş kabartmaları ile şehrin en eski yapısını temsil etmektedir.

Selçuklulara tâbî Oğuzların akınları Bizans'ı korkutunca, Kayser Monomak, 1045'te Ani Bagaratlıları beyliğine son vererek, Sürmeli-çukur ve Elegez dağı çevresini de içerisine alan bir Ani vâliliği kurdurdu; rum muhâfızları buralardaki kalelere yerleşip, Dvin'deki Şeddâd emâretine saldırdı. Kars beyliği de Bizans'a tâbî oldu. Selçuklu Kutulmış 1049 ve 1053 yıllarında Kars'tan geçmiş, Yakutî Bey 1058'de dış mahalleleri işgâl etmekle berâber, Kars kalesini alamadan, Ani üzerine yürümüştür (M. H. Yınanç, *Selçuklular dev-*

rî, İstanbul, 1944, I, 49,53 v.d.). Alp-Arslan 1068 seferinde Ardahan ile Kars'ı zaptetmiş ise de, ancak oğlu Melikşah zamanında, 1080 yılında Kuel (Kol) muhârebesi ile buralarda Bizans ve müttefiki gürcü-abhaz Bagaratlılarının hâkimiyetine son verilmiştir. Erzurum'da kurulan Saltuklu emîrliği, Kars-Ardahan, Pasinler ve Çoruh boylarını da hudutları içerisine aldı (M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. III, 132, 190). Büyük Selçuklulara (1117'den sonra Irak Selçuklularına) tâbî olan Ani Şeddâdîleri ile Erzurum Saltuklularının hudutları Kısır dağını aşıyordu.

Kıpçak türklerinin Kür boylarına yerleşip, Selçuklu hâkimiyetini yıkarak, Bagaratlı kıralığını canlandırması (1118—1124), Şeddâdîler gibi, Saltukluları da sarstı (W. E. D. Allen, *A. History of the Georgian People*, London 1932, s. 99—102). 1153'te Kıpçak orduları Kars'ı işgâl ve tahrip ettiler. Melik 'İzz al-Dīn Saltuk'un aynı senede Kars'ı geri alıp, şehri imâr ettirdiği, 548 (1153) tarihli arapça kitâbelerinden anlaşılmaktadır (M. Âlî, *Nusret-nâme*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 4350, var. 196 v.d.; Rahimî-zâde, *Zafernâme*, Üniversite kütüp., trk. yazm., nr. 2372, var. 47 v.d.). 1200'de Ani Şeddâdîleri yıkılıp, toprakları Gürcistan atabeyi Zakare ve İvane kardeşlerin eline geçti; Kars şehrini koruyan Ahlat orduları burayı Sokmanlılar idâresine bağladı. Nihâyet 1206'da burası da, hıristiyan atabeyler tarafından, zaptedildi (Abu 'l-Farac, *Tarih*, II, 490; Vardan, LXXXII). Şehirdeki Selçuklu devrine âit eserler bu esnâda yıkılıp, müslüman ahâli Pasinlere kadar gelen Konya Selçukluları hudûdu içerisine göç etti. Cormagon Noyan, 1239'da Ani ile Kars'ı zaptederek, bu bölgeyi Cengiz devletine bağladı. İlhanlılar devrinde Kars ilinin merkezi olan Ani *hâs inçü* sayıldığından, bâzı vergilerden muâf tutuldu. Bölge 1358'de Celâyirlilere ve 1380'de Kara-Koyunlulara geçti. 1386 son baharında Timur Pîrûz-Baht idâresinde müdâfaa edilmekte olan Kars kalesini zapt ve tahrip etti; 1394, 1400 ve 1403 yıllarında tekrar Kars'tan geçip, Çıldır in şarkındaki Miñgöl (Bingöl) yaylaklarında yazı geçirdi (Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafar-nāma*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3266, var. 90; N. Şâmî, *Zafer-nâme*, Ankara, 1949, s. 231—234, 259). Timurlular zamanında Ani vâlilik merkezi oldu. 1406'da buraya yine Kara-Koyunlular hâkim oldu. 1467'de buraları Ak-Koyunlu Uzun Hasan'ın eline geçti.

Safevî devletinin kuruluşuna tekaddüm eden Ak-Koyunlular ile şi'î Erdebilliler arasındaki kanlı mücâdeleler sırasında, Ani, Avnik (Pasinler merkezi) ve Erzurum şehirleri ile berâber, Kars da harâp oldu. Çaldıran savaşı sırasında (1514), „Şürag-el ve Çoban-köprüsü ve Arzenrûm" bölgelerinde Avşarlı Sevindik Han idâresinde Osmanlılara taraftar olan bir türkmen beyliği bulunuyordu (Feridûn Bey, *Münşeât*, I, 393 v. d.). Tebriz'den dönen Selim I., ordusu ile Kars kalesi yakınında konakladığı vakit, burası büyük bir harâbe hâlinde bulunuyordu. Irakayn seferlerinin başlangıcında 940 (1534) hazîranında, Pasinler ile birlikte, Kars da sulh yolu ile Osmanlılara geçti. Süleyman I.'ın 955 (1548)'te tâmir ettirdiği kale ve şehir, Safevîler tarafından, tahrip edildi. 27 temmûz 1579'da Sultan Murad, ordunun yardımı ile, Kars kalesini ve şehri kısa bir müddet içinde imâr ederek, eyâlet merkezi hâline koymuştur (M. Âlî, *ayn. esr.*, 193—238). Şah 'Abbās I. Kars'ı 1604 hazîranında zaptederek, tahrip etti. Sadrâzam Mehmed Paşa Kars kalesini 1616'da imâr ettirdi (*Tevârih-i âl-i Osman*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151, var 182). Revan'ı tekrar Safevîler alınca, Murad IV.'ın emri ile, 1636'da Kars yeniden imâr ve tahkim edildi (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 184). Kasr-ı Şîrîn muâhedesinden (1639) itibâren, şehir bir asır sükûnet içinde yaşadı.

1647'de şehri gezen Evliyâ Çelebî (II, 329—337), burada, sekizi câmi olarak, 47 mescit, 18 sıbyan mektebi, 200 dükkân, 2 hamam ve 3.000 ev bulunduğundan bahsediyor. Kars eyâleti: Kars, Zaruşad, Küçük-Ardahan (Göle), Ḫoçuvan, Keçivan (Kağızman deresi ile Kars arasında), Verişan ve Kağızman adı ile yedi sancaktan ibâret idi. Sonradan Verişan (Sarıkamış ve Selim nâhiyeleri) Keçivan'a bağlanıp, Arpaçayı sağındaki Şüregel bir sancak sayılmıştır. 29 mayıs 1664 günü başlayıp, bir hafta süren büyük zelzelede (Silâhdar, *Tarih*, s. 354) şehirdeki bir çok ev ve câmi yıkılmıştır. Nâdir Han, 1734'te iki defa (3 hazîran, 9 eylûl) Kars kalesinde osmanlı ordusunu kuşattı ise de, alamadan geri çekildi. Şah olduktan sonra da (29 temmûz 1744) burasını muhâsara etmiş ise de, şehri zaptedememiştir. Şehri koruyan Hacı Ahmed Paşa, Ahmed III. zamanından beri işleyen Kars darphânesinde askerler için kendi gümüş takımlarından bile para kestirdi (İ. Gâlip, *Meskûkât-ı Osmaniyye*, İstanbul, 1307, s. 291; Sırrı, *Makale-i Vâki'a-i Muhâsara-i Kars fî sene 1157*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2417, var. 25). 1807'de Tiflis üzerinden gelen rus ordusu, şehrin kenar mahallelerine kadar sokulmuş ise de, bozguna uğratılıp, tardedilmiştir. İranlılar, son olarak Kaçarlar devrinde, 1236 (1821)'dan itibâren, üç yıl Kars eyâletine akınlar yaptılar. 1823 Erzurum muâhedesi ile İran tecâvüzleri sona erdi (Cevdet, *Tarih*, VIII, 270; XII, 3—4). Fakat az sonra rus tehdidi baş-gösterdi. Paskeviç idâresinde gelen rus ordusu, az bir „nizâmiye" kuvveti ile ahâlinin koruduğu şehri 5 temmûz 1828'de ve içkaleyi de 10 gün sonra zaptedebildi. Edirne muâhedesinden 8 ay sonra (nisan 1830) düşman kuvvetleri Kars'ı terkederken, şehrin dörtte üçü harap olmuş, ahâlisi de o nisbette azalmış bulunuyordu. 1843'te şehri gezen Karl Koch (*Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien*, Weimea, 1846, s. 458—460, 462) 1828'deki ilk rus istilâsında tahrip edilen şehirde ancak 12.000 nüfus ile 8 minâre görebilmiştir. 1855'te rus ordusu Kars'ı kuşatmış ve 29 eylûlde büyük bir taarruz yapmıştır; fakat asker ve ahâlinin gösterdiği dâstânî kahramanlıklar ile düşman bozguna uğratılmıştır. Anadolu'da „Kars 1272" tarihini taşıyan ilk şehir madalyası altın, gümüş ve bronz olarak bastırıldı; şehre „Gāzî" unvanı verildi ve şehir ahâlisi 3 yıl vergi ve askerlikten muaf tutuldu. 5 ay sonra şehir, şarta bağlı olarak, ruslar tarafından işgâl edilmiş ise de, 30 mart 1856 tarihli Paris muâhedesi ile boşaltılmıştır. 1293 harbi başlarken Kars'ın nüfusu 20.000 kadar idi; şehirde 25 câmi ve mescid var idi. Altı ay Kars topraklarında kahramanca vuruşup, üç zafer kazanmış olan müşir Gâzî Ahmed Muhtar Paşa idâresindeki türk ordusu, 15 teşrin I. 1877 günü Alacadağ bozgununa uğrayınca, Erzurum'a çekildi. Rus muhâsara ordusu 17—18 teşrin II. 1877'de, cebrî hücûm ile, Kars'ı işgâl etti. Bu üçüncü rus işgâlini müteâkip, şehirde üç gün yağma ve asker katl-i âmı yapıldı. 3 mart 1878 tarihli Ayastefanos muâhedesi ile, Batum, Oltu ve Ardahan sancakları ile birlikte, Kars da „harp tazminatı" yerine çarlığa bırakıldı.

1878'de Kars, Ardahan, Oltu ve Kağızman sancaklarından müteşekkil bir askerî-vilâyet kuran rüslar, 1855 tarihli „Arazi nizamnâmesini" burada tatbik ettiler, toprak mülkiyetini tanımayarak, türk ahâlisini kaçırtıp, yerine gayr-i müslim unsurları getirmeğe koyuldular. 1881 yılına kadar, 11.000'i şehirden olmak üzere, 3 senede Kars'tan 82.000 nüfus Erzurum'a doğru göç etti (*Ansiklopedi. slovar*, 1895, XIV, 599). Türklerden boşalan köylere, ermeni, rum, yezidî, süryânî (âsûrî) gibi, Anadolu ahâlisi ve ukraynalı, malakan, duhobor gibi, henüz tamâmiyle temsil edilmemiş çiftçiler, alman ve estonyalı koloniler, Kafkasya'dan getirilerek, sistemli bir şekilde yerleştirildi ve bunların ruslaştırılması tamamlanmağa çalışıldı. Rusların eline geçtikten 9 ay sonra şehirde 8.672 kişi tesbit edilmiştir. 1897 sayımına göre, vilâyet nüfusunun 51,25% nisbetini (148.000) müslümanlar teşkil ediyordu. 1914'te harp başlarken, şehirde ancak 40 türk evi kalmış idi. Enver Paşa'nın Sarıkamış harekâtında Osmanlılara yardım etmek ve onları iyi karşılamış olmak bahânesi ile, ruslar 1915 yılının ilk haftasından itibâren Kars köylerini 3 ay yağma ve ahâliyi katl-i âm ettiler. Sağ kalan 22.000 harpzedeye Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi 3 yıl yardım etti (*Kardeş kömeği*, Bakû, mayıs 1917 s. 44—49). 3 mart 1918 Brest-Litovsk muâhedesi ile bolşevik Rusya Kars ve Batum vilâyetlerini Türkiye'ye iâdeye râzı oldu. Bu anlaşmaya karşı gelen Taşnak ermeniler, 24 nisanda şehri ateşe verdiler; 25 nisan 1918 akşamı yangından kurtarılan Kars'ta ancak saklı üç müslüman var idi. Altı ay kadar burada kalan türk kuvvetleri Mondros mütârekesi hükümlerine göre, geri çekilmeğe başlayınca, 6 teşrin II. 1918 günü şehirde „Kars İslâm Şûrâsı" adı ile muvakkat yerli bir türk idâresi kuruldu. 17—18 kanûn II. 1919 kongresinde, Batum'dan Nahcıvan'a kadar uzanan yerlerdeki yerli türk ahâlisi ile topraklarını ermeni ve gürcülere karşı koruyan Millî Şûrâya, „Cenûb-i-garbî Kafkas hukûmeti" adı verildi. 12 nisan 1919'da ingilizler bu hukûmet merkezini Kars'ta dağıtarak, ertesi gün buraları ermeni idâresine bıraktılar. Ardahan ile Posof da gürcü ordusu işgâline uğradı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hukûmetinin Kâzım Karabekir Paşa idâresindeki XV. kolordusu, ermeni kuvvetlerini bozarak, 30 teşrin I. 1920'de Kars'ı hücûm ile zaptetti. 23 şubat 1921'de Ardahan, Çıldır ve Posof kazaları da gürcü işgâlinden kurtulunca, 16 mart 1921 tarihli Moskova muâhedesi ile, Sovet Rusya ve 13 teşrin I. 1921 Kars muâhedesi ile de ermeni, gürcü ve Azerbaycan cümhûriyetleri bugünkü hudutları tanıdılar. Kars ilindeki yabancı muhâcirlerden kalan hıristiyan ahâli de, kendi rızâsı ile, çekilip gitti.

Cümhûriyet idâresi Kars'ta en çok maârife ehemmiyet verdi. Bugün şehirde 5 ilk mektep, 1 lise, birer erkek ve kız san'at enstitüsü ile 27 km. mesâfedeki Cılavuz'da 1 köy enstitüsü vardır. (M. FAHREDDİN KIRZIOĞLU.)

KARŞI, „saray" mânasına gelen bu kelimeye daha uygurca metinlerde de tesâdüf edilmektedir; krş. *Türkische Turfan-Texte*, VB, not 31: *bara vayduri erdinin itilmiş ḳarşı* („*bara*-billûr veya *bara* ve billûr ile süslenmiş saray"); *karşı*, A. v. Gabain, *Alttürk. Gram.*'te, Kuça (Tohar B) dilinde aynı mânaya gelen *kerciye* kelimesi ile karşılaştırılmaktadır. Babur'un izahı (aş. bk.) her hangi bir halk etimolojisi ile ilgili olmalıdır.—Tâbirin *Kutadgu Bilig* (nşr. R.

Rahmeti Arat, I, metin, İstanbul, 1947) 'de kullanılması için bk. *ḳarşı* „saray, hükümdar sarayı" (2535, 5181, 5182), *ḳarşı içre* „sarayda" (4122), *ḳarşıḳa bar-* „saraya gitmek" (4895, 6339), *ḳarşıḳa kir-* „saraya girmek" (4118) ve bilhassa *bu begler evi atı ḳarşı durur* „bu beylerin evinin adı *ḳarşı* 'dır" (4246); aynı mefhûmu ifâde eden diğer tâbirler ile birlikte geçmesi için bk. *ḳalır ḳarşı ordu saroylar ḳamuġ — anı bend tutumaz bu öz ay uluġ* (6433) ve *itiglig saray ordu ḳarşı ḳodup — yaġız yir töşenip yaturlar küdüp* „süslü sarayları terkedip, intizar ile kara toprakta yatıyorlar" (6404).— Kâşgarî (trc. B. Atalay, İstanbul, 1939—1941) 'deki misâller için bk. *ḳarşı* „hakan sarayı" (I, 423, 14, 25) ve *mende bulnur sevinç otı ḳadġu atar — ḳarşı körüp saġdıç anı uçmaḳ atar* „bende kayguyu gideren sevinç ilâcı vardır; dostlarım köşkümü görünce, ona cennet derler" (III, 374, 7). Daha sonraki me'hazlaz için bk. Radloff, *ḳarşı* „han sarayı" (çince-uygur. lûgat, 53ª) ve *altın ḳarşı* „Çin imparatorunun sarayı" (*ayn. esr.*, 55ª).

Eski Naḫşab veya Nasaf şehrine bugün Karşı denilmektedir. Şehre bu ismin verilmesi, Çagatay hanlarından Kebek Han (1318—1326) tarafından, şehirden iki fersah mesâfede inşâ ettirilmiş olup, hiç bir iz bırakmadan, çoktan beri ortadan kalkmış bulunan bir köşkten ileri gelmektedir (krş. Şaraf al-Dîn Yazdî, *Ẓafarnâma*, nşr. Muḥammed İlâhdâd, Kalküte, 1887—1888, I, III; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 470 v. d.). Babur hâtırâtında (bk. trk. trc. R. Rahmeti Arat, Ankara, 1943, nşr. TTK, II. seri, nr. 5ª, s. 52) bu ismin buraya Cengiz Han'ın istilâsından sonra verilmiş olabileceğini ve moğulcada „mezara" *ḳarşı* denildiğini ve bunun da moğulca bir kelime olduğunu kaydetmiş ise de, bu izah bir halk iştikakından başka bir şey değildir. Babur 'da „Semerkand 'dan cenûba doğru ve bir parça garba meyille ondan 18 *yıgaç* mesâfede, suyu az, baharı güzel, ekin ve kavunu iyi" olarak tavsif edilen Karşı şehri, eski Buhârâ hanlığının, nüfusunun çokluğu bakımından, Buhârâ 'dan sonra en büyük şehri idi. Memleketin boz-kır kısmında ve aynı adı taşıyan nehrin (Karşı-Derya) sol sâhilinde bulunmaktadır. Şehrin nüfusu hakkında kat'î mâlûmat olmamakla berâber, burada 1.000 'den fazla ev, 16 mescit, 3 kervansaray ve 12 medrese bulunduğuna bakılırsa, 40—50.000 kadar bir nüfusa mâlik olduğu tahmin edilebilir. Karı beyliğinin sarayı kalenin içinde olup, buraya uğradığı zamanlarda, Buhârâ emîri de bu sarayda ikamet etmiştir. Şehrin ticâret bakımından da ehemmiyeti büyüktür (cenûp, cenûb-i şark ve Efganistan 'dan Buhârâ 'ya giden yollar buradan geçer); burası etrafındaki boz-kırlar içiin pazar mahalli vazifesini görmüştür. Halıları, semerleri, bakırdan mâmûl eşyâsı ve tütünü ile meşhûr idi.

(R. RAHMETİ ARAT.)

KARŞŪNÎ. [Bk. KERŞÛNÎ.]

KART. [Bk. KERT.]

ḲARṬĀS. [Bk. ḲİRṬĀS.]

KĀRŪN. [Bk. KÂRÛN.]

KÂRÛN. KĀRŪN, cenûbî İran 'ın en büyük nehri olup, Arabistan 'ın şimâl-i garbî kısmında (Hûzistân), 32° şimâl arzının bir az üstünde Baḫtiyārî silsilesinden olan Zardah-Kūh (Kūh-i Zard; daha XV. asırda Ḥamd Allāh Mustavfî tarafından zikredilmiştir; bk. *bibliyografya*), daha sahîh olarak Kūh-i Rang 'den çıkmaktadır. Yine Baḫtiyārî silsilesine âit bulunan bu dağ cenûb-i garbî İran 'ın en yüksek dağlarından biri olup, takriben 4.000 m. irtifâdadır. Sawyer (*göst. yer.*, s. 486 'da menbaın bir resmi vardır, bk. *bibliyografya*) 'e göre, nehrin asıl menbaı, Ser-i Çeşme-i Kurang tesmiye olunan mahallin aş.-yk. 16 km. ilerisindedir. Yine Zardah-Kūh 'ta, şarka, İsfahan 'a doğru akan Zā'indeh veya Zēndeh-Rūd ve bir de İṣfaḫān-Rūd dahi denilen bu nehrin menbaı vardır; bu akar-su hakkında bk. Ritter, IX, 22; G. le Strange, s. 207 (bir de madd. IṢFAHĀN ve ZĒNDE-RŪD). Kārūn 'un menbaı İsfahan 'dan takriben 150 km. bir mesâfede bulunduğundan, Şāh 'Abbās I., dağı yarmak suretiyle, bu nehrin suyunu Zēndeh-Rūd 'a akıtmağı düşündü. Ölümünde hemen-hemen kuvveden fi'le geçmek üzere bulunan bu teşebbüsü halefleri neticelendirmedi. Bugün dahi bu eserin izleri meydandadır (krş. Layard, s. 50 v.d.).

Kārūn vâdisinin bilhassa yukarı kısmı henüz kâfî derecede mâlûm değildir. Diğerleri meyânında Kinneir, Estcourt Rawlinson, Selby, Ainsworth, Layard, Chesney, Loftus, Houtum-Schindler, Mackenzie, Lynch, Bateman Champain, Wells, Dieulafoy Sawyer ve Graadt van Roggen bu havâlide coğrâfî tetkik ve istikşâflarda bulunmuşlardır.

Kārūn 'un Şuştar yakınında dağdan çıkışına kadar olan kısmı — yukarı mecrâ, Şuştar 'den Ahvāz veya Naṣrîya 'ye kadar Cabal Ḥamr.n 'in son kolları arasından akan kısmı — orta mecrâ ve bu mahalden bütün Kārūn yatağının vücûda getirdiği alüvyonlu ova boyunca giden kısmı da — aşağı mecrâ olmak üzere, birbirinden ayırt edilebilir. Bilhassa yukarı mecrâsında geniş kıvrıntılar yapan Kārūn, menbaından Şaṭṭ al-'Arab 'da döküldüğü mahalle kadar, 740—760 km. bir mesâfe kat'eder. Hâlbuki bu iki nokta birbirinden kuş uçuşu ancak 260 km. bir uzaklıktadır. Yine yukarı mecrâsında Kārūn, 32° şimâl arzı mihver olmak üzere, iki büyük halka resmeder. Menbâdan bu arz dâiresinin bir az üstünde ve bizzat menbaın bir az cenûbunda olan Şuştar 'e kadar olan mesâfe, kuş uçuşu, nehrin o noktadaki uzunluğunun ancak üçte biri nisbetindedir. Kārūn 'un mecrâsı evvelâ cenûb-i şarkî istikametini alır, sonra şarktan garba doğru daha düz bir şekilde akan bir kısım gelir, nihâyet nehir, Sūsan 'a kadar, şimâl-i garbîye yönelir ve burada, cenûb-i garbî istikametinde bir inhinâ ve yeniden şimâl-i garbîye doğru bir tevcihle birlikte, ikinci ve daha küçük bir halka başlar. Nehir bu şimâl-i garbî istikametini Çamani Yorga (Şuştar 'in şimâlinde kuş uçuşu 30 km. mesâfede) 'ya kadar muhâfaza eder ve bu noktadan itibâren, munsabına kadar, bir çok kıvrımtılar yapmakla berâber, hep cenûb-i garbî istikametinde akar.

Şuştar civarında, şehrin bir az üstünde, Kārūn seyr-i sefere elverişli iki kola ayrılır. Bu kollar aş.-yk. 50 km. sonra (bir orta çağ şehri olan 'Askar Mukram 'in yakınında) Band-i Ḳîr civarında yine birleşir ve bu sûretle bir ada teşkil eder. Asıl Kārūn — garptaki koldur. Bu kolun bugünkü adı Āb-i Ṣaṭayṭ (Ṣuṭayṭ 'ın „ırmak" halk telâffuzu; bu bahse dâir bk. DİCLE), bir az daha ileride Āb-i Buzurg-i Şuştar adını alır. Menşe 'i sun'î olan şark kolunun bugünkü adı Āb-i Gerger 'dir. Orta çağ arap coğrafyacıları buna Masruḳān (Maşruḳān) derlerdi. Bu isim Ardaşîr-Kān („Ardaşîr hendeği") kelimesinin muharref bir şekli olarak izah edilmektedir. Bir de Guidi (*Act. du 8e congrès des Oriental.*, Leiden, 1891, s. 32; bu mevzûa dâir bk. Nöldeke, *SB Ak. Wien*, CXXVIII, Abh., IX, 1893, s. 42) tarafından neşrolunan bir Suriye vekayinâmesinde geçen Ardaḫşîragān şeklini de kaydedelim. Gûyâ bu şark kolunu asıl nehre bağlayan Sâsânîlerin ilk hukümdarıdır. XV. asır İran coğrafyacılarına göre, diğerinden daha gür akan garp kolunun adı Çahār Dānga (= 4/6), şark kolununki ise Dū Dānga (= 2/6) 'dir (bk. G. le Strange, s. 236). Layard (s. 27) 'a göre, bu tâbirler bugün de bu havâlide yaşayanlarca mâlûmdur. Şuna da işâret edelim ki, arap kaynaklarına nazaran X. asırda Masruḳān kanalı, 'Askar Mukram civarında asıl Kārūn 'a karışmıyor, fakat ona muvâzî olarak, Basra körfezine doğru akıyordu.

Sābla 'nin bir az üstünde Kārūn 'un deltası başlar. Muḥammara civarında Şaṭṭ al-'Arab 'a karışıncaya kadar, kendi mecrâsını tâkibeden asıl koldan, hepsi cenûptan şarka, Basra körfezine doğru, akan ve senenin bâzı mevsimlerinde bataklık olan körfezcikler (*ḫavr*, *ḫōr*) hâlinde nihâyet bulan üç kol ayrılır. Bunlardan:

1. Şaṭṭ (veya Rūd) al-Ḳadîmî („eski nehir"), Sābla 'den aş.-yk. bir saatlik mesâfede Kārūn 'dan çıkan ve Ḫōr Mūsā (diğer adı ile Ḫōr Möy Allāh; *möy*, Irak arapçasında su demektir) 'yı teşkil ederek geniş-ler. Bu kol Kārūn 'un en eski mecrâsı olsa gerektir.

2. Şaṭṭ al-Amaya (haritalarda ekseriyâ böyle yazılır) yahut al-A'mā („kör ırmak"). Bu şekilde tesmiye olunmasının sebebi yatağının alüvyonlar ile hemen-hemen tıkanmış bulunmasıdır. Ritter (IX, 159, 160, Renouard 'a göre) ve Chesney (*Exped.*, II, 36) 'de bu isim, yanlış olarak, „Wanderer" kelimesi ile tercüme ve izah edilmiştir (Ritter, XI, 1028, 1030 'daki al-Amara şekli muhakkak yanlıştır). Şaṭṭ al-Ḥay 'in bir kolu, Ḳūt al-'Amāra 'nin altında bu ismi alır (bk. Ritter, X, 169; Ainsworth, II, 250 ve haritalar), Dicle 'nin hâlen aşağı mecrâsı hakkında kullanılan buna müşâbih Dicla al-'Avrā tâbiri de göz önünde tutulmalıdır; bk. mad. DİCLA, bir de *Isl.*, XIV, 22 (*'Avrā* kelimesinin başka bir izahı için bk. Reinaud, *JA*, 1861, XVIII, 208), Sağ sâhil boyunca imtidad eden Ḳobān (Gobān) mıntakası yüzünden, bu nehre Şaṭṭ Ḳobān (Gobān) denildiği de vâkîdir. Bu isim, XVIII. asra âit portekiz menbâlarında Rio de Gabão şeklinde kaydedilmiştir (krş. Tomaschek, s. 75 v.d.). Sābla civarında başlayan ve muhtemelen Kārūn 'un Şaṭṭ al-Ḳadîmî 'den sonraki yatağı olan bu kol nihâyet Ḫōr Silic (Kinneir, s. 292 'de Seluge) 'i teşkil ederek, geniş-ler.

3. Şaṭṭ Bamişîr (Bahmişîr, Behemşîr) kolu Sābla 'nin 10 km. altında Kārūn 'dan ayrılır ve denize dökülmeden önce, Ḫōr Bamişîr adında bir bataklık körfez hâline gelir. Kārūn 'un bu üçüncü kolu, diğerlerinden hem daha geniş, hem de daha gürdür. *Persian Gulf Pilot* (s. 284) 'a nazaran, uzunluğu 54 ingiliz milidir (kuş uçuşu 40 mil). Bu kolu hâlen Kārūn 'un tabi'î munsabı addetmek mümkündür. Bamişîr cenûbî Irak 'ta bir haylı kanal inşâ ettirdiği rivâyet olunan ilk Sâsânî hukümdarı Bahman-Ardaşîr 'in isminden muharreftir. Bu mıntakanın deniz kenârında en ziyâde cenûba düşen havâlisinin adı da, tıpkı Dicla al-'Avrā 'nın sol sâhilinde (Basra 'nin şarkındaki) Ubulla 'nın karşısında kâin bir şehrin ismi gibi, Bahman-Ardaşîr 'dir (Şaṭṭ al-'Arab; bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr.

Wüstenfeld, I, 770, 20; bu eserde aynı zamanda arapçalaşmış Bahmanşîr şekli de vardır). Bir de orta çağda Bahmanşîr'in, Dicla al-ʿAvrā'nın farsça mukabili olarak, kullanıldığı da söylenebilir. Rawlinson, Ainsworth ve G. le Strange gibi, bâzı âlimler, daha ileri giderek, Şaṭṭ al-Bamişîr'e (bugünkü Şaṭṭ al-ʿArab'ın zuhûrundan evvel) Fırat veya Dicle'nin eski munsabı nazarı ile bakılabileceği neticesine varmışlardır. Bahmanşîr (Bamişîr) adının, daha muahhar bir devirde Dicla al-ʿAvrā (Şaṭṭ al-ʿArab)'dan şarktaki komşusuna, yâni Kārûn'un üçüncü koluna, intikal etmiş olduğu da farzolunabilir. Bahman-Ardaşîr ve Dicla al-ʿAvrā hakkında bk. bilhassa Reinaud, s. 207 v. d.; Tomaschek, s. 78; Ainsworth, II, 173, 182; G. le Strange, s. 43 ve *JRAS*, 1895, s. 300).

Kārûn'un iki garp kolu, Şaṭṭ al-Aʿmā ve Bamişîr, kendilerine muvâzî akan Şaṭṭ al-ʿArab ile şimâlde — Kārûn'un asıl kolu ve cenûpta — Basra körfezi olmak üzere, iki uzun ada teşkil eder. Şaṭṭ al-Aʿmā (Ḳobān) ile Bamişîr'in ihâta ettiği şarktaki ada, Ḳobān (Goban, Gobban) ismini alır. Bamişîr ile Şaṭṭ al-ʿArab arasında uzanan ada ise, orta çağda olduğu gibi, bugün de umûmiyetle Cazîrat ʿAbbādān tesmiye olunur. Bu isim iptidâda deltanın munsabında bulunması lâzımgelen ʿAbbādān [b. bk.] şehrinden gelmedir. Bu adaya aynı zamanda *Cazîra al-Ḫiżr* da denilir ki, Irak müslüman halkının itikadınca akar-suların pîri addedilen Ḫiżr [b. bk.] peygambere izâfeten verilmiş bir isimdir. Ḫiżr'ın ʿAbbādān civarında türbesi (Chodder Abbadan; Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien...*, Kopenhagen, 1778, II, 206) vardır. Dimaşḳî (*Nuḫbat al-dahr*, nşr. Mehren, s. 97, 18 ve İbn Baṭṭūṭa (nşr. Défremery, II, 19, 3) XIII. ve XIV. asırda bu türbenin mevcûdiyetini kaydederler. Orta çağda ʿAbbādān'dan başka en mühim kasabanın al-Muḥriza (Muḥrizā) olduğu ve adanın bir zamanlar bu isim ile anıldığı zannolunur. Nitekim XVII. asır portekiz menbâlarında ada „ylha Murzique" adı ile geçer (krş. Tomaschek, s. 76 v. d.; Muḥriza hakkında bk. Yāḳūt, I, 502, 13, 712, 13; III, 598, 9; IV, 709, 5; al-Dimaşḳî, s. 97, 6; Ḳazvînî, *Āṯār al-bilād*, nşr. Wüstenfeld, s, 280, 14). İranlılar bu adaya Miyān Rūdān („nehirler adası," Μεσοποταμία) adını vermişlerdir (bk. msl. Yāḳūt, IV, 708, 23 ve G. le Strange, s. 48).

Kārûn'un, muhtemelen çok eski bir devirde, nehrin her hâlde en eski yatağı olması lâzım gelen Şaṭṭ al-Ḳadîmî müstesnâ, Şaṭṭ al-Aʿmā yolu ile denize döküldüğüne daha evvelce işâret etmiştik. Orta çağ arap coğrafyacılarına göre, Ducayl (Kārūn)'in muhtelif kolları Ḫişn al-Mahdî nâmındaki bir mahalde birleşir. İşte tam bu mahalde biten Nahr Sidra („nilüfer nehri") 'ye, Ahvāz'dan itibâren, Kārûn'un asıl kolu nazarı ile bakılıp-bakılamayacağı münâkaşalıdır (krş. G. le Strange, s. 237; Schwarz, s. 306). Bütün akar-suların birleşmesinden teşekkül eden ve Nahr Ḫişn al-Mahdî (bk. Schwarz) adını alan Kārûn bilâhare Sulaymānān civarındaki deniz kenârında hitam bulan kendi halicine (Fayż Ducayl) girer. Ḫişn al-Mahdî ve Sulaymānān hakkında bk. G. le Strange, s. 48, 243 ve *JRAS*, 1895, s. 302; Schwarz, s. 306, 329 v. d. ve 400. Ḫişn al-Mahdî ihtimâl bugünkü Sābla civarında bulunuyordu. Sulaymānān'ı da Ḫōr Silic mantakasında aramak lâzımdır. Bir de orta çağda Kārûn'un aşağı mecrâsı, esâs itibârı ile, bugünkü Şaṭṭ al-Aʿmā'ya tekabül etmekte idi. Bundan başka, yine orta çağda Kārûn'un deltasını teşkil eden daha küçük münferit kollar var idi. Zâten bu gibi topografik tetkiklerde gözden aslâ kaçırılmaması lâzım gelen şöyle bir nokta mevcuttur: büyük nehirlerin munsaplarını ihtivâ eden cenûbî Irak ve Hûzistân arâzisi, asırlardan beri, idrografik bünyelerinde derin değişikliklere mâruz kalmışlardır. İlk çağda Basra körfezi daha ziyâde karaya doğru girmiş bulunuyordu. Öyle ki, Kārûn, Kerḫā, Fırat ve Dicle'nin ayrı-ayrı munsapları var idi. Bu mevzua dâir bk. AL-BAṬĪḤA ve Andreas (Pauly-Wissowa'da, *Realenzykl. d. klass. Altertumswiss.*, I, 1394, 2811). Orta çağda ve zamanımızda da sâhil düzlüğü cenûba doğru genişlemekten hâlî kalmamıştır.

Kārûn'un Sābla'dan Muḥammera'ya kadar olan yatağı sun'î bir kanala benziyor. X. asırda Büveyhîlerden ʿAżud al-Davla [b. bk.], Dicle vâdisi ile Kārûn vâdisini doğrudan-doğruya birbirine bağlamak, daha doğrusu Basra ile Ahvāz arasında irtibat te'sis etmek, için ismine izâfetle ʿAżudî denilen bir kanal açtırdı. Bu devirde Kārûn'un Şaṭṭ al-Aʿmā yolu ile Basra körfezine dökülmesi muhtemel olduğundan, ʿAżudî kanalı da, esâs itibârı ile, Kārûn'un Sābla ile Muḥammara arasındaki bugünkü mecrâsına tekabül etse gerektir. Büveyhî sultanının bu kanalı yeni baştan açtırmış olması pek şüphelidir. Belki sultan, daha ziyâde, harâp olmuş ve rüsûp ile tıkanmış bulunan eski bir kanalı tâmir ettirmiştir. Bundan bir asır evvel arap coğrafyacıları Nahr al-Cadîd nâmında bir kanalın mevcûdiyetinden bahsederler. Bu kanal Ḫişn al-Mahdî (Sābla yakınında?)'den başlayıp, Dicle'ye kadar uzanmakta idi. Buna göre, bunun mecrâsı pek âlâ ʿAżudî kanalının mecrâsına uyabilir. Daha eski bir devirde Bayān kanalı da mevcut idi [bk. mad. DİCLE]. Bu kanalın mecrâsı da, tamâmen veya kısmen, ʿAżudî veya Nahr al-Cadîd kanalına tekabül etmiş olabilir; fakat eski çağlardan (İskender devrinden) beri Kārûn ile Dicle arasında aynı istikamette bir kanalın mevcut olup-olmadığı kat'î olarak kestirilemez. Bu meseleye dâir bk. Andreas, Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*, I, 1394. Son asırlarda Kārûn'un Sābla ile Muḥammara arasındaki mecrâsına Ḥaffār (seyahatnâme ve haritalarda ekseriyâ Ḥafar şeklinde yazılır) adı verildiği görülüyor ki, bu da bize, bizzat nehrin kazdığı değil, insan elinden çıkma bir yatak bahis mevzuu olduğu kanâatini veriyor. Mamafih bu isim bugün Şaṭṭ Bamişîr'in kollara ayrıldığı mahal ile Muḥammara arasında takriben bir saat imtidat eden kısa bir kısma (Kārûn'un bugünkü hakikî munsabı) veriliyor. Bu aşağı Ḥaffār (Stolze-Andreas, s. 48)'ın genişliği — aş.-yk. 500 m. ve derinliği de — 3—4 kulaçtır. Hâlbuki deltanın başlangıcından evvel Sābla civarında Kārûn'un genişliği — 1,5 km. ve derinliği de — 4—5 kulaca varmaktadır. Bir de şunu da kaydetmeli ki, XVIII. asrın ikinci yarısında Kaʿb aşîretinin kûdretli şeyhi Sulaymān (aş. bk.) Sābla civarında Ḥaffār'a bir bend inşâ ettirip, suyu Şaṭṭ al-Aʿmā'ya akıtmak suretiyle, Kārûn ile Şaṭṭ al-ʿArab'ın birbirine karışmasına mâni oldu. Kobān sür'atle büyük bir refâha kavuştu. Fakat Karîm Ḫān [b. bk.]'ın ikinci istilâsı esnâsında Ḥaffār bendi tahrip edildi (bk. Kinneir, s. 90). ʿAżudî, Nahr al-Cadîd, Bayān ve Ḥaffār kanalları vâsıtası ile Kārûn ve Dicle vâdileri arasındaki irtibat hakkında bk. Kinneir, s. 90, 293 v.d.; Layard, s. 55 v.d.; Tomaschek, s. 76 v. d.; Ainsworth I, 174, 184; *Persian Gulf Pilot*, s. 296; G. le Strange, s. 48 ve *JRAS*, 1895, s. 308 v. d.; Schwarz, s. 309, 311, 390.

Dağlık mıntakada Kārûn'a bâzı suları mebzûl kollar da karışır. Ezcümle Süsan'dan evvel sağdan — Āb-i Bāzuft'u, daha ileride, solda — Āb-i Bars (Bors)'i alır. Çamani Yorġa'dan evvel Talak ile birleşir. Bununla berâber, Kārûn'un en mühim kolu, şüphesiz, Dizfūl [b. bk.], Dizfūl-Rūd veya Āb-i Diz adındaki nehirdir. Bugün bu nehrin umûmî bir ismi yoktur. Orta çağlarda da böyle idi. Nitekim arap kaynaklarında bu nehirden Cunday-Sābūr nehri adı ile bahsedilir ki, bunun da Dizfūl'ün cenûb-i şarkîsine düşmesi lâzım gelir (bk. mad. DİCLE ve bir de Schwarz, s. 346 v.d.). Tıpkı Kārûn gibi, Dizfūl-Rūd da mecrâsı boyunca bir çok kıvrıntılar teşkil eder ve küçük Lūristān'da, Burūcird [b. bk.] mıntakasında, iki küçük menbâdan çıkar (krş. Bode, II, 274). Band-i Ḳîr civarında Kārûn ile birleşir. Evvelce bu birleşme noktası bir az daha cenûba düşse gerektir (krş. G. le Strange, s. 239). Belki nehir, bugünkü rivâyetlerde de iddia edildiği vecihle, Kerḫā [b. bk.] nehrine karışmıştır (bk. Layard, s. 65). Hâlen Ḫavîza [b. bk.]'nin altında bataklıklara karışan Kerḫā'ya gelince, arap coğrafyacılarının verdiği mâlûmat ile nehrin bugün de tefrik edilebilen eski yatağını nazar-ı itibâra alırsak, Kerḫā'dan akan suların büyük bir kısmının, Ahvāz şehrinin cenûbunda, bir kaç saatlik mesâfede, Kārûn'a karıştığını kabûl etmek lâzım gelir (bu husûsta bk. Billerbeck, s. 30). Kerḫā'nın asıl kolu olmasına imkân olmayan diğer bir kolu da vaktiyle Ḳurna mıntakasında Şaṭṭ al-ʿArab'a karışmış olabilir (Rawlinson'un kanâati bunun aksidir; bk. Andreas, Pauly-Wissowa, I, 1394).

Yukarı mecrâsında daha sahîh ve dakik coğrâfî tetkikler yapılması iktizâ eden Dizfūl-Rūd'un başlıca kolu Bālā-Rūd'dur. Bu kol ona Dizfūl'un 12 km. cenûb-i garbîsinde karışır. Nehrin diğer mühim bir kolu da Şāvūr (Şāpūr; Shaur ve Shover de yazılır)'dur. Bu kol menbaı Sūs [b. bk.] harâbelerinin bir az yukarısında olan ve Band-i Ḳîr'in takriben (kuş uçuşu) 20 km. garbında Dizfūl-Rūd'a dökülen dar, fakat derin bir sudur. Orta çağda Şāvūr'a da, Kerḫā gibi, Sūs şehrini suladığı için, „Sūs nehri" diyorlardı; şurası da nazar-ı dikkate alınmalıdır ki, bu mahal, Kerḫā, Dizfūl-Rūd ve Kārûn'un birbirlerine en fazla yaklaştıkları yerdir. Şāvūr ile Dizfūl-Rūd, bugün de kısmen olduğu gibi, evvelce de kanallar ile Kerḫā'ya ve Kārûn'a raptedilmişlerdi. Dizfūl-Rūd ve Şāvūr hakkında krş. Ḥamd Allāh Mustavfî, *Nüzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), s. 215, 11, 218, 13, 15; G. le Strange, s. 233, 239 ve *JRAS* (1895), s. 312; Schwarz, s. 303—305; Ritter, IX, 193 v.d.; Layard, s. 56 v.d.; v. Bode, II, 193; Loftus, s. 329, 342, 346; J. Dieulafoy, tür. yer.; Sawyer, s. 490 v.d.

Kārûn, yalnız garpta Dicle ve Kerḫā ile birleşmekle kalmaz, aynı zamanda şarkta Cerrāḥî, Kurdistān-Rūd ve diğer tâbir ile Āb-i Kurdistān (arap coğrafyacılarında Ṭāb bk. G. le Strange, s. 270; Schwarz, s. 5 v.d.; bir de mad. ARRACĀN) ile de birleşir. Nitekim Sābla civarında Şaṭṭ al-Aʿmā'dan başlayıp, Cerrāḥî üzerindeki Davraḳ (Dōraḳ)-Fellāḥîya'ye [bk. mad. DAVRAK] kadar uzanan seyr-ü sefere elverişli bir kanal vardır.

Kārûn boyundaki en mühim beldeler, hâl-i hâzırda nehrin orta mecrâsı üzerinde, Şustar ile Ahvāz arasında bulunur. Bu

kısmın her iki müntehâ noktasında, Hûzistan 'ın orta çağdaki iki merkezi, Ahvāz ile Tustar (Şustar), vardır. Vaktiyle bu mıntakanın hakikî merkezi olan Ahvāz gâyet mühim bir mevkî işgâl eder. Burası — Kārūn 'un kapısıdır. Hakikaten nehir bu noktada karşısına çıkan en son mâniayı, yâni Cabal Ḥamrīn sırtlarını, aştıktan sonra, düz ovaya iner. Kezâ bu nokta, denize kadar mâniasız imtidad eden seyr-ü sefere elverişli kısmın başlangıcıdır. Bu ismi taşıyan ve yeniden teessüs etmiş olan şehir eski şehrin harâbeleri civarındadır. 20 km. daha cenûpta, sür'atle inkişâf etmiş olan Nuşayrīya şehri vardır (krş. Herzfeld, s. 77). Ahvāz hakkında bk. Schwarz, s. 315 v.d.; Graadt van Roggen, s. 202 v.d. (planlar ile); Tustar hakkında bk. mad. ŞUSTAR; mevkii ve bilhassa bu noktada başlayan çatallaşma hakkında bk. Graadt v. Roggen, s. 174 v.d.

Şustar ile Ahvāz arasında, Kārūn üzerinde, şu mahaller vardır: büyük Vā'is köyü — Kārūn 'un kurumuş bir kolu bu civardan şarka yönelir. Bilhassa Band-i Ḳīr (ekseriyâ Ḳīl şeklinde telâffuz olunur) — Kārūn 'un her iki kolu burada yeniden birbiri ile birleştiği ve Dizfūl-Rūd 'un iltisâk noktası olduğu için, büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Band-i Ḳīr harâbeleri — 5 km. şimâlde bulunan orta çağdaki 'Askar Mukram (Leşker de denilir) yerine kaim olmuştur (bk. mad. 'ASKAR MUKRAM; Schwarz, s. 377 v.d.).

Kārūn 'un Ahvāz ile Muḥammera arasındaki aşağı mecrâsında büyük ehemmiyeti hâiz hiç bir şehir veya kasaba yoktur. Mamafih İsmā'īlīya 'nin mevkii nehrin çatallaştığı noktada bulunmak itibârı ile mühimdir. Sābla 'de yukarıda adı geçen Ka'b aşîretinin şeyhi Sulaymān 'ın vaktiyle sık-sık gelip ikamet ettiği bir şatonun harâbeleri vardır (krş. Kinneir, s. 87). Kārūn ile Şaṭṭ al-'Arab 'ın birleştiği noktada bulunan Muḥammera [b. bk.] — haylı ehemmiyetli bir yerdir. Burası, hiç şüphesiz, İran 'ın her mevsimde seyr-ü sefere müsâit mühim bir limanı olup, daha parlak bir istikbâle namzettir. Şurası da dikkate şâyândır ki, Kārūn 'un gerek yukarı, gerek orta mecrâsında zikredilen ehemmiyetli şehir veya kasabalar kâmilen nehrin şark sâhilinde kâindir.

Bugün nehrin dağlık mıntakadaki yukarı mecrâsında zikre şâyân hiç bir şehre tesâdüf edilmez. Eski çağların son devirleri ile orta çağda sağ sâhildeki Sūsan ('Arūc veya 'Arūḥ ve Cābalik da denilirdi; bk. mad. SŪSAN) ile sol sâhilin karşısında kâin İzhac veya Māl-Amīr [b. bk.] nazar-ı dikkati celbetmiş idi. Bugün her iki mahal de Elam ve Sâsânî devrinden kalma dikkate şâyân harâbeleri ile meşhûrdur. Kısmen nehrin yukarı mecrâsını tâkip eden bir yol da vardır. Bu yolun üstünde bugün ekserisi harâbe hâline gelmiş bir çok hisarlar bulunur. Umûmiyetle Kārūn, bütün sâhilleri boyunca her yerde rastgelinen çok eski devirden kalma müteaddit harâbeleri ile, tarihî bakımdan İran 'ın en alâkabahş nehirlerinden biridir.

Nehrin yukarı mecrâsı ile Şustar 'den öteye kadar orta mecrâsı sâhillerinde oturan ahâli Büyük-Lûrların belli-başlı üç kolundan birine mensûp olan Baḫtiyārīler [b. bk.] dir. Orta mecrânın ikinci yarısından itibâren, Basra körfezine kadar, aşağı mecrâ boyunca da, hâkim olan unsur, Ka'b (halk dilinde Ça'b, Ṣa'b ve Ṣa'ab da denilir) adındaki büyük arap aşîretidir. Bu aşîretin şeyhi Davraḳ-Fallāḥīya 'de oturur. XVIII. asırdan beri bu havâlide mühim bir rol oynayan bu aşîrete dâir bk. Kinneir, s. 85—87, 91; Buckingham, *Travels in Assyria, Media and Persia* (London, 1830), II, 195 v.d.; Stocqueler, I, 69 v.d.; Selby, s. 214; Layard, s. 36 v.d.; v. Bode, II, 110—120; Fontanier, *Voyage de l'Inde et dans le Golf Persique* (Paris, 1844), I, 281 v.d.; 362, 377 v.d.; Loftus, s. 285 v.dd.; Ainsworth, II, 205—218; Ritter, IX, 159—160; XI, 1038, 1063 v.d.; L. Pelly, s. 32—41, 114, 124 v.d., 184; Houtum Schindler, s. 167 v.d. Ahvāz 'dan Muḥammera 'ya kadar nehir sâhillerinde Ka'b aşîretine tâbî Bavī ve İdrīs kabîleleri oturur (bk. Selby, *ayn. esr.*).

Orta çağdaki dinî mücâdeleler tarihinde, Kārūn arâzisi, ancak tesâdüfen, muhârebe sâhası olarak geçer. Bu mesele hakkında bk. Schwarz, s. 299 v.d. 1856—1857 'de İran ile İngiltere arasındaki muhârebeler için bk. G. H. Hunt, *Outram and Havelortz' Persian Campaigns* (London, 1858). Umûmî harpte (1914—1918), bilhassa petrol kuyuları yüzünden, bu havâliyi ele geçirmek için, iki taraf da pek uğraşmıştır. Bu mevzûa dâir krş. Schweer, s. 140—144.

Daha Sâsânîler devrinde, Kārūn 'un bilhassa orta mecrâsında, nehir yatağının muhtelif mahallerine sağlam barajlar (*şagravān*) inşa edilmiş idi. Bu barajlar küçük kanallar vâsıtası ile birbirlerine bağlanmış idi. Bütün orta çağ boyunca bu sulama sistemi mükemmelen muhâfaza edildi ve bu suretle sulanan arâzi münbit bahçeler hâline geldi. O zamandan beri hemen-hemen bütün bu inşaât bakımsızlıktan günden-güne harâp olmuş ve evvelce bu memleketin bereketli mahsûl veren geniş sâhaları, tekrar ıssız ve çorak bir hâle gelmiştir. Bütün bu barajların arasında en meşhûru şarkta „acâib-i âlemden" addedilen muazzam Şustar barajıdır. Bu, Sâsânî hukümdarı Şapur I. (241—272) tarafından inşâ edilmiş olmalıdır. Barajın, söylenildiği gibi, Roma harp esirleri tarafından inşâ edilmiş olması pek muhtemeldir. Nitekim bugünkü adı olan Band-i Ḳayṣar de bu rivâyeti takviye eder. Bir hayli tâmirattan sonra, bugün de kısmen işleyen bu Şustar barajı hakkında bk. Ritter, IX, 186 v.d.; Nöldeke, *Gesch. der Arab. u. Perser zur Zeit de Sāsāniden* (Leiden, 1879), s. 33; Justi, *Grundriss der iranischen Philologie* (Strassburg, 1896 v.d.), II, 318; G. le Strange, s. 235; Schwarz, s. 296. Band-i Ḳīr 'in bir kaç saat berisinde kâin Vā'is 'te büyük bir barajın harâbeleri hâlâ mevcuttur (krş. Herzfeld, s. 76). Ahvāz 'da akıntı yerinde eskiden kalma üç katlı bir barajın mühim bakiyelerine bugün de rastgelinmektedir. Band-i Ḳīr ismi buradaki eski bendin mâden zifti (*ḳīr*) ile tutturulmuş olmasından gelmiştir. Bu asrın başlarında İran hukûmeti eski kanal, baraj sistemini ihyâ ederek, Arabistan eyâletine eski şâşaasını iâde eylemek niyetinde idi. Bunun için de işe Şustar ile Band-i Ḳīr arasında Āb-i Şaṭayṭ ile Kārūn ve Āb-i Gerger 'in teşkil ettiği adadan başlamak istenildiğinden, hollandalı mühendis Graddt v. Rogen 'e mahallinde tetkikatta bulunmak vazifesi verildi. Bu zât, araştırmaları ile elde ettiği kıymetli mâlûmâtı bir çok plân ve haritaları ihtivâ eden bir kitap hâlinde neşretmiştir (*Notices sur les anciens travaux hydrauliques en Susiane, Mém. de la Délégation en Perse*, Paris, 1905, VII, 167—207). Müellif bu eserinde Şustar ve Ahvāz 'daki eski sulama kanallarından tafsilât ile bahseder. Maalesef siyâsî rekabet yüzünden, İran hükûmetinin bu büyük projesi bir türlü tahakkuk edemedi.

Kārūn İran 'ın seyr-ü sefere elverişli yegâne nehridir. Basra körfezi ile münâkale Şaṭṭ al-'Arab ve Şaṭṭ Bamişīr yolu ile yapılır. Daha Emevîler devrinde bile gemiler Ahvāz 'a kadar gidebiliyorlardı (krş. Schwarz, s. 300). Kārūn, Şustar 'e kadar seyr-ü sefere elverişlidir. Yegâne mâni Ahvāz 'ın altında nehrin alçı taşı kayaları arasından geçerken hâsıl ettiği akıntılardır ki, buralarda aktarmaya lüzûm vardır (bu akıntılara dâir tafsilât almak için bk. Wells, s. 156 v.d.). Bunun için 1891 'den beri kısa bir demir yolu yapılmış bulunuyor. Āb-i Gerger 'de de seyr-ü sefer mümkündür. Fakat Şilili (Şustar 'in 10 km. altında) 'de yine aktarma lâzımdır. Dizfūl-Rūd 'da ise, gemiler Dizfūl mıntakasına kadar gider (krş. *Persian Gulf Pilot*, s. 298). 1842 'de Selby, Layard ile birlikte, Şustar 'e kadar Kārūn 'un vapur işlemesine müsâit olduğunu bilfiil isbat etti. Daha evvel binbaşı Estcourt, refâkatinde Ainsworth olduğu hâlde, orta büyüklükte bir gemi ile, Ahvāz 'a kadar gidebilmiş idi. 1888 'de Kārūn beynelmilel seyr-ü sefere açıldı. Cihan harbinden evvel bu nehirde, eskiden beri Irak 'ta imtiyâzlara mâlik bulunan Lynch kumpanyasının vapurları ile 1889 'da te'sis edilen Nāṣirī-Company adında bir İran şirketinin gemileri ve bir de İran hukûmetine âit bir vapur dolaşmakta idi. Eğer nehrin mecrâsı mümkün mertebe tanzim edilir ve Şustar ile İsfahan arasındaki kervan yolu da düzeltilirse, Basra körfezinden İran ticâretinin merkezi olan İsfahan 'a giden yolu yarı-yarıya kısaltacak mühim bir ticâret yolu vücûda gelmiş olur. Basra körfezi kıyısını (Bandar-i Şahpūr) Tahran üzerinden Karadeniz 'e bağlayan demir yolu inşâ edilmezden evvel, ticârî münâkalât, hemen-hemen dâimâ, Būşīr 'den başlayarak, Şiraz 'dan geçen sarp bir yol vâsıtası ile yapılmakta idi. Orta büyüklükte vapurlar Ahvāz 'a kadar gidebiliyor ise de, oradan Şustar 'e kadar ancak altı düz küçük gemiler kullanılabilmektedir.

Cenûbî İran 'dan çıkarılan petrolün nakli dolayısı ile bugün Kārūn 'da seyr-ü sefer bir müddetten beri husûsî bir ehemmiyet kazanmıştır. Kārūn vâdisinde, msl. Ahvāz civarında, bir petrol kuyusu vardır. Maydān-i Naftūn (Şustar 'in şarkında) petrol sâhaları bilhassa zengindir. Bu havâli bütün İran 'ın en zengin petrol sâhasıdır (bk. Schweer, s. 22 v.d., 110 v.d., 177 v.d.).

Kārūn 'un muhtelif isimlerine gelince, nehir yukarı mecrâsında Āb-i Kurang adını alır. Bu Kurang ismi (krş. msl. Wells, s. 146; G. le Strange, s. 232) Kūh-i Rang 'den müştaktır. Kūh-i Rang de, yukarıda bahsedildiği vecihle, nehrin menbâlarının bulunduğu dağın ismidir. Bu izahın doğru olup-olmadığı meselesini burada münakâşa etmeyeceğiz. Kurang, Kuran (H. Schindler, s. 41: Kūrūn, Kāreṅ) arap dilinde Kārūn hâline gelmiş tir. XVI. asır portekiz müverrihlerinin eserlerinde aynı isme, Rio Caron şeklinde tesâdüf etmekteyiz (krş. Tomaschek, s. 83). Tabi'î bu eserlerde, nehrin bugün de Kārūn tesmiye edilen yegâne kısmı olan aşağı mecrâsı bahis mevzûudur. Esâsen bu isim orta çağ arap ve İran müelliflerince tamâmen mechûldür. Araplar bu nehri Ducayl („küçük Dicle") tesmiye ederler ki, sebebi Kārūn 'un Dicle yakınında bulunmasıdır. Bu Ducayl adına başka yerlerde de tesâdüf edilir (nitekim Dicle 'nin Sāmarrā civarındaki bir kanalı ile Kûfe yakınındaki bir ırmağa da Ducayl ismi verilmektedir, bk. Schwarz, s. 299, not 6). Bir de Kārūn 'a daha vâzıh bir isim olan Ducayl al-Ahvāz

adı da veriliyor (Hûzistân veya bunun merkezi, bk. mad. AHVĀZ). Yāḳūt'ta Ḥamza al-İṣfahānī (II, 555, 21)'ye göre, Ducayl kelimesi, pehl. *Dīldā kūdak* kelimesinin tercümesidir. Kārūn'a Āb-i Ahvāz veya Āb-i Ḥūzistān da denilir (Āb-i Ahvāz hâlen nehrin Ahvāz şehri civarında bulunan kısmı için müteammim bir isimdir). Bundan başka bu nehre, Hûzistân'ın orta çağdaki ikinci merkezine izâfeten, „Tustar (Şustar) nehri" de denilir. İbn Baṭṭūṭa (II, 24, 1)'da Nahr al-azraḳ tâbiri de bulunur ki, serinlikleri ile meşhûr dağ sularının mâvî renginden gelmektedir. Bu makalede nehrin bâzı mahallerine veya münferit kollarına verilen kısmî tâbirler bahis mevzuu edilmiş idi. Kezâ Şustar ile Band-i Ḳîr arasında ayrılan kolların teşkil ettiği adaya verilen isimler de zikredildi. Şimdi yalnız çivi yazısı kitâbelerinde görülen Ulay (*Ahd-i atîk*'te de mevcuttur), İdidē ve Ḥudḥud gibi şekiller ile yunan-lâtin eserlerinde geçen Aduna, Eulaeus, Hedyphon, Koprates ve Pasitigris tâbirlerinin münhasıran Kārūn'a değil, aynı zamanda bu nehrin, Dizfūl-Rūd ve Şāvūr gibi, kollarına da delâlet ettiğini kaydetmekle iktifâ edelim. Çivi yazısı kitâbeleri hakkında bk. Streck, *Assurbanipal* (Leipzig, 1916), s. CCCXXXIX, 26, 787, 788, 813; Yunan ve Latin vesikaları için bk. Pauly-Wissowa, I, 435 v. d.; 1393; V, 2459; VI, 1661—1663; VII, 2594; XI, 1363.

Bibliyografya: *BGA*, tür. yer., bk. bilhassa madd. (NAHR) DUCAYL ve (NAHR) MASRUḲĀN; İbn Serapion (nşr. de Goeje, *JRAS*, 1895, metin s. 30, 5—9; 32, 1 v. d.; trc. ve şerh s. 307—313); Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), II, 555, 20 v. d.; IV, 527, 11 v. d.; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), s. 195, 19, 215, 3; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery v.b.), II, 23—24; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 207, 232—247; P. Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arab. Geograph.* (Leipzig, 1921), IV, 295—308, 310 v.d.; J. M. Kinneir, *A Geogr. Memoir of the Persian Empire* (London, 1813), s. 87—90, 96—99, 102—105; J. H. Stocqueler, *Fifteen Months' Pilgrimage trough untrodden tracts of Khuzistan and Persia* (London, 1832), I, 60 v. d.; H. C. Rawlinson (*JRGS*, London, 1839, IX, 64 v. d., 73—78, 81, 88 v. d.); Selby (*ayn. esr.*, 1844, XIV, 219-246); Layard (*ayn. esr.*, 1846, XVI, 27 v.d., 44, 50—65); Ritter, *Erdkunde*, IX, 46, 162—204, 219 v. d., 225—227; X, 26, 28, 31; XI, 1024 v. d., 1028—1030; C. A. de Bode, *Travels in Luristan and Arabistan* (London, 1845), II, tür. yer. (bilhassa s. 162 v. d., 193, 273 v. d.); Chesney, *Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris* (London. 1850), II, 195 v. d., 205, 356; ayn. mll., *Narrative of the Euphrates-Expedition* (London, 1868), s. 95—102, 301 v. d., 322 v. d.; W. K. Loftus, *Travels and Researches in Chaldaea and Susiana* (London, 1857), s. 289—293, 298—300, 329, 343, 346, 423—431; L. Pell, *Transact. of the Bombay Geographic. Soc.* (Bombay, 1865), XVII, 32 v. d., 113 v. d.; Fr. Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (Leipzig, 1871), I, 108—111; A. Arnold, *Through Persia by Caravan* (London, 1877), II, 39 v. d.; Houtum-Schindler (*ZG Erdk. Berl.*, 1879, XIV, 38 v. d.), 81 v.d.; H. L. Wells (*PRGS*, London, 1883, V, 138 v. d., 144 v. d. 153 v.d.); Bateman Champain (*ayn. esr.*, 1883, V, 121—138, 146—149, 152 (Fr. Goldsmid ve Mackenzie'nin mütâleaları ile birlikte); Stolze ve Andreas (*Petermann's Geogr. Mitteil.* ilâve fas. 77, Gotha, 1885, s. 48, 56); J. Dieulafoy, *La Perse, la Chaldée et la Susiane* (Paris, 1887); W. Fr. Ainsworth, *A Personal Narrative of the Euphrates Expedition* (London, 1888), II, 168—189, 205 v. d., 219—232; ayn. mll., *The River Karun* (London, 1890); H. B. Lynch, *Karun Valley* (*PRGS*, 1890, XII); Tomaschek, *Küstenfahrt Nearchs* (*SB Ak. Wien.*, 1890, CXXI, Abh. VIII, 73—84); G. N. Curzon, *The Karun River* (*PRGS*, XII, 509—532); Curzon, *Persia and the Persian Question* (London, 1892), tür. yer. (bk. fihrist; bilhassa II, 314 v. d., 330 v. d., 336); Mrs. Bishop, *Journeys in Persia and Kurdistan* (London, 1892); J. de Morgan, *Mission scientif. en Perse*, II (*Étud. Géograph.*, Paris, 1895), s. 154, 174 v. d., 254 v. d.; H. A. Sawyer (*The Geographic. Journal*, London, 1894, IV, 481—501; Lynch ve Mackenzie'nin ilâveleri ile birlikte, s. 502 v. d.); Th. E. Gordon, *Parsia revisited* (London, 1896), s. 100 v. d.; *The Persian Gulf Pilot* (originally compiled by Constable and Stiffe), 4. tab. (London, 1898), s. 284 - 293, 296—299; Billerbeck (*Mitt. VAG.*, III, fas. 2, 1898, s. 29—34, 46—50); Graadt van Roggen (*Mém. de la Délégation en Perse*, Paris, 1905, VII, 167—207); E. Herzfeld (*Petermann's Geogr. Mitteil.*, Gotha, 1907, LIII, 73—79, yol haritası ile birlikte VI ve VII, Kārūn'un Şustar'den Ahvāz-Naṣrīya'ye olan güzergâhı); W. Schweer, *Das türkisch-persische Erdölvorkommen* (Hamburg, 1919; = *Abh. des Hamburg. Kolonialinstituts*, XXX), s. 22, 57—72, 110—117, 140—142, 177—219, bunun için bk. harita 3 (Kārūn havâlisi); Schweer, *ayn. esr.*, s. 153 v. d. ve s. 165 v. d.'da mürâcaat edilecek diğer eser ve haritalar hakkında mâlûmat vermektedir.

(M. STRECK.)

ḲARŪN. [Bk. KARUN.]

KARUN. ḲĀRŪN, *Kur'an*'da bu isme üç yerde tesâdüf edilir (XXVIII, 76—82; XXIX, 38 ve XI, 25). Son iki âyette Ḳārūn, Hāmān ile birlikte, Firʿavn'ın Banī İsrāʾīl'e zulmeden müşrik bir nâzırı olarak, tasvir edilir; Mūsā'ya karşı mütekebbirâne davranır ve onun sihirbaz ve sahtekâr olduğunu söyler. *Kur'an* (sûre XXVIII)'da ise, *Tevrat* (*Aʿdād*, 25)'ta geçen Ḳoraḥ'ın aynıdır ve Mūsā'nın milletine kibir ile muâmele eder; fakat bu kibirli hâlinin sâiki, kendi bilgisi sâyesinde (*ʿalā ʿilmin ʿindī*) edinmiş olduğu muazzam servetidir. Zenginliği ile öğünür-durur ve sarayı (*dār*) ile birlikte, yerin dibine girer. Böylece Ḳārūn'un bu âkıbeti, bu dünyânın fânî servetlerini Cenâb-ı Hakk'ın öteki dünyâda bahşettiği ve sadaka, tevâzû ve doğruluk ile elde edilebilen ebedî lûtfuna tercih edenlere bir misâl teşkil eder. Müfessirler ile *ḳiṣaṣ-i anbiyā* müellifleri buna tamâmen veya kısmen ibrânî âsârından alınmış uzun ve karışık bir efsâne ilâve etmişlerdir. Bu mevzû hakkındaki ibrânî rivayetleri için bk. *Jewish Encyclopedia*, VII, 556 v. dd. Müslüman rivâyetleri için bk. Sale'in *Kur'an* tercümesindeki hâşiyeleri ve Ṯaʿlabī, *Ḳiṣaṣ* (Kahire, 1314, s. 120 v. dd.). Şurası muhakkaktır ki, Hāmān Firʿavn'ın nâzırı olmuştur; zîra ibrânî eserlerinde, zenginlik ve hasislik itibârı ile, kendisi Ḳoraḥ ile bir tutulur. Ḳārūn efsânesi iki ayrı şekilde inkişâf etmiştir: 1. Zenginliği ve bilgisi dolayısı ile Ḳārūn (yk. bk., *Kur'an*, XXVIII, 78) elkimyânın mûcitlerinden biri sayılmıştır (bk. *Fihrist*, elkimyâ bahsi, I, 352). Masʿūdī (*Murūc*, VIII, 177) de buna bir telmihte bulunur. 2. Mısır'da Ḳārūn adı, göl isimlerine karıştırılmıştır. Nitekim Fayyūm'da Moeris gölünün bakiyesine Ḳārūn denilmektedir (Baedeker, *Ägypten*[6], s. 184; Joanne, *L'Egypte*, s. 611; Herodot, II, 149). Kahire'nin cenûbunda Birkat al-Fīl civarında, İbn Ṭūlūn câmii yakınında vaktiyle, hiç şüphesiz, fevkalâde bir efsâneye merbut bir *Birkat Kārūn* var idi. Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, 1325, III, 261 v.d.) bu Birket'i tasvir eder ve rivâyete nazaran, bunun yanı-başına bir ev yaptırmış olan Kāfūr'un cinler tarafından kapı dışarı edildiğini anlatır. Bu Birket Ḳārūn, *1001 gece* masallarının (nşr. Zotenberg) Cudar hikâyesinde (krş. *Not. et Ext.*, XXVIII/1, 167 v. dd.), sihirbazların elinden kurtulmak için, ervâhın sığındığı bir mahal olarak, gösterirler (606—624. geceler). J. v. Hammer bu hikâyenin tercümesine ilâve ettiği bir notta (*Der Tausend und Einen Nacht noch nicht übersetzte Märchen*, v.b., trc. Trébutien, I, 291) Ḳārūn'un Mısır Charon'una bağlanmış olması ihtimâlini ileri sürmüştür.

Bibliyografya: Ṭabarī, *Tafsīr*, XX, 62 v. dd.; ayn. mll., *Tārīḫ* (Mısır), I, 229 v. dd. (nşr. de Goeje, I, 517—528); Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb* (Kahire, 1308), VI, 421 v. dd.; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Kahire, 1301), I, 87 v. dd.; A. Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen*, 2. tab., (Leipzig, 1902), s. 153.

(D. B. MACDONALD.)

KĀRVĀN. [Bk. KERVAN.]

ḲARVĀŞ. [Bk. KARVÂŞ.]

KARVÂŞ. ḲARVĀŞ B. AL-MUḲALLAD ABU 'L-MANĪ, MUʿTAMID AL-DAVLA, ʿUḳaylīlerdendir. al-Muḳallad 391 (1000/1001)'de katledilince, yerine emîr sıfatı ile, büyük oğlu Ḳarvāş geçti. Bu zât 392 (1001/1002)'de o devirde Büveyhîlere inkıyat etmiş olan Madāʾin'e bir ordu gönderdi. Fakat ʿUḳaylîler, bir müddet sonra, çekilmek mecbûriyetinde kaldılar. Ḳarvāş Abu 'l-Ḥasan ʿAlī b. Mazyad idâresindeki Banī Asad ile birleşince, Bahāʾ al-Davla [b. bk.]'nin mümessili Abū Caʿfar al-Ḥaccāc, onun üzerine yürüdü ve Banī Ḫafāca'yi yardıma çağırdı. Aynı senenin ramazanında (temmûz—ağustos 1002) iki düşman birbiri ile karşılaştı. Abū Caʿfar mağlûp oldu ise de, hemen askerini toplayarak, Kûfe civarında ʿUḳaylîleri kanlı bir hezîmete uğrattı. 397 (1006/1007)'de Ḳarvāş Kûfe'ye karşı sefer açtı, fakat, püskürtüldü. Bir kaç sene sonra (401 = 1010/1011) Abbâsîleri bırakarak, halife al-Ḥākim bi-Amri 'llāh nâmına hutbe okuttu. Fakaṭ Bahāʾ al-Davla'nin kumandanı Ḥasan b. Ustāẕ Hormuz'ün kumandası altında bir ordunun harekete geçtiğini görünce, derhâl dehâlet etti. 411 (1020/1021)'de Ḳarvāş, Mazyadîlerin ve halife ordusunun taarruzuna uğrayıp, mağlûp oldu ve ancak halifenin affı sâyesinde, mevkiini muhâfaza edebildi. Mamafih sulh pek kısa sürdü. Banī Ḫafāca bir taraftan Ḳarvāş'a karşı hücûm ederken, diğer taraftan Dubays b. ʿAlī b. Mazyad ile ittifak yaptı (417 = 1026/1027). Bagdad'dan gelen bir ordu da müttefiklere iltiçâ etti. Her iki tarafın öncü kuvvetleri Kûfe civarında karşılaştı. Ḳarvāş kaçtı ve müttefikler, muvakkaten, al-Anbār şehrini ele geçirdiler. Bundan sonra dâhilî harp başladı. Yine ʿUḳaylîlerden Naṣr al-Davla Kāmil b. Ḳurād ile Rāfiʿ b. al-Ḥusayn ve bunlara iltihak eden Naṣībīn emîri ve Ḳarvāş'ın kardeşi Badrān, kuvvetli bir ordu ile, Ḳarvāş'ın üzerine yürüdüler. Şiddetli bir muhârebeye girişildiği sırada, muhârebe meydanında iki taraf hemen

basıştı ve Badrān Naṣībīn'i muhâfaza etti. Bu arada Banī Ḥafāca reisi Manī' b. Ḥassān, Mazyadîlere âit olan al-Cāmi'ayn şehrini yağma ettiğinden, bu keyfiyet Dubays ile Ḳarvāş'ın barışmasına sebep oldu. Manī', al-Anbār şehrini iki kere yaktıktan sonra, Büveyhîlerden Abū Kālīcār [b. bk.]'a dehâlet ederken, Ḳarvāş da al-Anbār ahâlisine şehirlerini tahkim husûsunda yardımdan geri kalmamış idi. Türk beyi Bars-Toğan ile Büveyhîlerden Calāl al-Davla [b. bk.] arasında vukûa gelen muhârebede, Ḳarvāş Calāl al-Davla'yi iltizâm etti. 432 (1040/1041)'de bu defa ikisi arasında muhtelif sebeplerden bir ihtilâf baş-gösterdi ise de, Calāl al-Davla al-Anbār'a bir ordu gönderince, anlaşmazlık zâil oldu ve Ḳarvāş inkıyada mecbûr kaldı. 432 ve 433'te Mezopotamya Ġuzlar (b. bk.; krş. mad. MARVĀNĪ) tarafından istilâ edildi. Ḳarvāş bunları 20 ramazan 435 (21 nisan 1044)'te Ra's al-Ayyil civarında mağlûp etti. Bu muhârebede Ḳarvāş diğer 'Uḳaylîler ve Dubays ile birleşmiş bulunuyordu. Ġuzlar Diyarbekir ve Azerbaycan taraflarına çekilmeğe mecbûr oldular. Ḳarvāş kardeşi Abū Kāmil Baraka ile de harbe tutuştu. Daha 440 (1048/1049)'ta aralarında ihtilâf baş-göstermiş idi. Her ikisinin yeğeni olan Ḳurayş b. Badrān, amcası Ḳarvāş ile mutâbık kalarak, Abū Kāmil'i memleketten çıkardı. 441 muharreminde (hazîran 1049) iki kardeş muhârebeye başladı; fakat Ḳarvāş'ın bir çok taraftarı Abū Kāmil'in tarafına geçtiğinden, bu zât zahmetsizce Ḳarvāş'ı yakalayıp, Musul'a götürdü. Her ne kadar Ḳarvāş ismen emâretin başında bulundu ise de, artık hiç bir siyâsî rol oynayamadı. Hattâ 442 (1050/1051)'de Abū Kāmil fazla serbest telakkî ettiği Ḳarvāş'ı hürriyetinden mahrûm etti. Mamafih kendisine iyi muâmele edildi. Abū Kāmil'in 443 (1052)'te ölümünü müteâkip, yeğeni Ḳurayş emîr oldu. Ḳarvāş da 1 receb 444 (27 teşrin I. 1052)'te Musul civarındaki al-Carrāḥîya kalesinde vefat etti. Menbâlardan birine göre, kendisini Ḳurayş katlettirmiş olacaktır.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, 94—403; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 745 (frns. trc. de Slane, III, 415 v. dd.); İbn Şākir al-Kutubī, *Favāt al-vafayāt*, II, 131 v. d.; İbn Ḫaldūn, *al-'İbar*, IV, 257—264; al-Hilāl al-Ṣābi', *Kitāb al-vuzarā'* (nşr. Amedroz), fihrist; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 50, 52, 68 v. d., 78, 87, 89, 92.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ḲARYA. [Bk. KARYE.]

KARYE. ḲARYA (A.), köy ve yahut küçük kasaba (*balad*). Bu kelime, büyüklük ifâde eden bir sıfat ile birlikte bulunmadıkça, büyük bir şehir (*madīna*) mânasında kullanılmaz; fakat *Kur'an*'da sık-sık geçen bu kelime, yanında bir sıfat bulunmadığı hâlde, Mekke ve Kudüs de dâhil olmak üzere, her hangi bir büyüklükte şehir mânasına gelir. Hâlen *ḳarya*, köy ve Hindistan'daki *mavżi'* kabîlinden, bir kazânın veya idârî taksimâtın başlıca şehri olmayıp, yalnız küçük birer vergi tahsil merkezi bulunan kasabalar hakkında kullanılmaktadır.— Şimâlî Afrika'nın bâzı mıntakalarında ve hassaten Fas'ın şimâl-i garbîsinde, bu kelime bir kabîle reisinin (*ḳā'id*) ve yahut eşrâftan bir âilenin oturduğu kaleye delâlet eder. (T. W. HAIG.)

KĀṢ. [Bk. KÂS.]

KÂS. KĀṢ, Ḫvārizm'in eski idâre merkezi; Yāḳūt (*Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 222)'a göre, bu kelime Ḫvārizm dilinde, çölde duvar (veya sedd, *ḥā'iṭ*) mânasını ifâde eder ki, bunun dâhilinde binâlar bulunması şart değildir. Eski şehir ile Amu-Deryâ'nın, tedricî surette, ortadan kaldırdığı Fīl yahut Fīr hisarı (son bakiyeleri 384=994'te ortadan kalkmış olmalıdır) hakkında en etraflı mâlûmat Bīrūnī [b. bk.]'nin *Kitāb al-āṯār al-bāḳiya* adlı eserinde (bilhassa s. 35) mevcuttur (bk. E. Sachau, *Zur Geschichte und Chronologie von Khᵛārizm, Sitzungsber. der phil.-hist. Cl. d. K. K. Akad. der Wiss.*, Wien, 1873, LXXIII, 489 v. d.). Şehrin IV. (X.) asır coğrafyacıları tarafından tasviri için bk. G. le Strange, *The Lands of The Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 446 v. d.; W. Barthold, *Turkestan v epoḥu mongolskago naṣestviya*, Petersburg, 1900, II, 143 v. d.; en teferruâtlı mâlûmat Muḳaddasī (nşr. de Goeje, 2. tab., 1906, s. 287 v. d.) tarafından verilmiştir. Ḫvārizmliler sülâlesinin 385 (995)'te Cürcâniye (Gurgānc) vâlisi Abu'l-'Abbās Ma'mūn b. Muḥammed'in hücûmları karşısında inkırâzı ile, şehir siyâsî ehemmiyetini kaybetti; bk. W. Barthold, *Turkestan...*, II, 275 v. d. İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, III, 20'de al-Kāt), Kāṣ'ı Ḫvārizm (Ürgenç, eski Gurgānc) ve Buhârâ arasında kâin yegâne meskûn yer olarak zikreder. VIII. (XIV.) asırda Kāṣ ve Hive yerli bir hânedanın Ḫvārizm'de iktidar mevkine gelmesinden evvel, Çağatay devletine tâbî idi (*Ẓafar-nāma*, Hindistan tab., Kalküte, 1887, I, 232) ve 1331'deki Çin'e dâir bir haritada böylece gösterilmiştir (Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, 1910, II). Kāṣ'ın 1372'de, Timur tarafından, tahribi hakkında bk. *Ẓafar-nāma*, I, 237 v. d. Metinde P. Lerch (*Hiva oder Ḫvārizm*, Petersburg, 1873, s. 21)'in ordunun Se-Pāya ve Kāṣ arasında Amu-Deryâ'yı geçtiği ve dolayısı ile de Kāṣ'ın nehrin hemen sol sâhili üzerinde bulunduğu şeklindeki ifâdesini te'yit edecek bir şey yoktur. XI. (XVII.) asırda Kāṣ kuru bir kanalın kıyısında idi; bundan dolayı Hive hanı Anūşa (1663—1687) bizzat kazdırmış olduğu Yarmış kanalının kenarında, nehrin esâs kolunun garbında, yeni bir Kāṣ inşâ ettirdi (W. Barthold, *K istorii oroşeniya Turkestana*, Petersburg, 1914, s. 95, Asiat. Muz., yazm. 590, Hive tarihi, 33ᵃ). Amu-Deryâ'nın şarkında bulunan eski şehrin harâbelerinin yeri, bugün, islâmiyetin ilk devirlerinde yaşamış bir velînin (Şeyh 'Abbās Valī) olduğu rivayet edilen mezara izâfeten, anılmaktadır. Bu harâbeler 1873'te, A. Kuhn (*Materialı dlya statistiki Turk. kraya*, IV, 252) tarafından ziyâret ve tasvir edilmiştir. Velînin türbesinden başka, çini ile tezyin edilmiş bir tek binâ, bir de yarı-yarıya harâp bir minâre ve tamâmen pişmiş tuğladan sûr duvarının bakiyeleri görülür. Bugünkü köy (200 ev, 15 dükkân, mektepler ile 2 câmi) eski şehrin ancak küçük bir parçasını ve kale de eski kalenin yalnız 1/4'ini kaplar. V. Masalskiy (*Turkestanskiy kray*, Petersburg, 1913, s. 749)'e göre, harâbeler Petroaleksandrovsk (ihtilâlden beri Turtkül)'tan — 33 ve Amu-Deryâ'nın şimdiki sağ sâhilinden — 7,5 km. mesâfededir.

(W. BARTHOLD.)

ḲAṢĀB. [Bk. KASÂB.]

KASÂB. AL-ḲAṢĀB, cenûbî Arabistan'da Vādī Bayḥān'da bir şehir. Bu şehirde müstahkem ve kasrı andıran 12 binâ ile, 50'si yahudi mahallesinde olmak üzere, 400 ev vardır. Etrafı koru hâlinde hurma ağaçları ile çevirilidir. Başlıca dört caddesindeki dükkânlarda harâretli alış-veriş olur. Ekseriyetle mal, Bāl-Ḥāf yolu ile, Aden'den gelir. Geniş mikyasta yapılan pamuk zirâati cenûbî Arabistan'da gâyet makbûl olan mükemmel kumaşlar imâline yarar. Çivit istihsâli de mühimdir ve yine cenûbî Arabistan'da pek çok tâlibi olan mâvi boyalı eşyâ buranın müteaddit boyahânelerinden çıkar. Şehirde 7 susam değirmeni vardır. Gâyet münbit olan toprakta, çivit ile pamuktan başka, buğday, arpa, kızıl darı, yaz darısı, hurma, üzüm ve sebze yetişir. Şehirdeki yahudiler, hemen-hemen bütün cenûbî Arabistan'da olduğu gibi, bakırdan kaplar imâl ederler.

Bibliyografya: C. Landberg, *Arabica* (Leiden, 1898), V, 30—34.

(ADOLF GROHMANN.)

KASABA. ḲAṢABA, aslında bir memleketin veya bir şehrin iç kısmına delâlet eder. Böylece bir reisin ve askerlerinin oturduğu müstahkem kaleye, daha sonraları da, bu cinsten bir kalesi olan şehre ve bir kazânın en mühim şehrine de alem olmuştur. Yeni bir kuyuya delâlet ettiği de vâkîdir. — Bu kelime, Hindistan'ın bâzı mahallerinde, *ḳaṣba* şeklinde telâffuz edilir ve bir *pargana* veya *maḥall*'in en belli-başlı şehri ve kaza mal müdürlüğünün en küçük cüz'ü mânasına gelir. Bu sûretle, tam bil mâlî birlik olan *mavżi'*, yâni köy ve küçük şehirden ayrıldığı gibi, *mavżi'*'in âdetâ bir şûbesi olan ve onun sâhası ve muhâsebesi içinde bulunan *mazra'*'dan, yâni küçük köyden, tefrik olunur.

Bibliyografya: *The Imperial Gazetteer of India* (Oxford). (T. W. HAIG.)

Magrib'de bu kelime, esâs itibârı ile, müstahkem şehirlerin, diğer kısımları nazar-ı itibâra alınmaksızın, iç kalesine verilen isimdir. Bu kale, hem şehir müdâfaasının en son hattı, hem de vâlinin ikametgâhıdır. Bâzan, şehrin yanında, ayrı bir şehir teşkil eder. Hattâ şehrin bu iki cüz'ünün, yekdiğerine muhâlif fırkalara tâbî olarak, birbiri ile mücâdele ettiği de vâkîdir. Fas, Tāza ve Rabāṭ tarihinde bu husûsta müteaddit misâller vardır. Magrib'de şehirlerin bu kuruluş tarzı, bilhassa Muvahhidler devrinde (XII. asır) inkişâf etmiştir. Şehir ile Ḳaṣba (kelimenin buradaki şekli) arasında inşâ edilmiş olan muazzam kapılar (ekseriyetle tek kanatlı, şehirlerin çok daha karışık olan dış kapılarından farklı), bu parlak devirden kalma en güzel âbideler arasındadır (bilhassa Rabāṭ'ta Udaya kasabası ile Meṛâkeş'teki Bāb Agnāu kapıları).

Fas'ın Şerîfler devrinde (XVI. asırdan itibâren) ve hassaten Alevîler zamanında (XVII. asırdan zamanımıza kadar) bu kelime, şehir dışında, şerîfin, memleketi nezâret altında bulundurmak için, küçük garnizonlar te'sis ettiği mahallerde yer-yer inşâ edilmiş, tertibâtı gâyet basit küçük kalelere delâlet etmiş ve yahut şehir civarlarında, her biri bir kabîlenin vereceği askere tahsis edilmiş muhtelif sûr ile çevirili yerlere alem olmuştur (Fas'ta Fīlālā ve Şirārda kasabaları v.b.).

Avrupalılar, haklı veya haksız, kelimenin şümûlünü genişleterek, şehir hâricindeki mühim reislerin ikametgâhları ile Atlas'taki müstahkem binâlara ve bâzı şehirlerde (msl. Cezayir'de) arap mahallelerinin hey'et-i umûmiyesine Ḳaṣba adını vermişlerdir.

ḲASAM. [Bk. KASEM.]

KĀSĀNĪ. [Bk. KÂSÂNĪ.]

KÂSÂNÎ. AL-KĀSĀNĪ (?— 1191), ABŪ BAKR B. MAS'ŪD B. AḤMED 'ALĀ' AL-DĪN MALİK AL-'ULAMĀ', ḥanefî fakîhi; yan-

lış olarak al-Kāşānī de denilir; nisbesi — Seyhun'un şimâlinde, Fergana'da „al-Şāş'ın arkasında kâin“ (Ḳuraşī, İbn Duḳmāḳ) olan Kāsān şehrinden gelir (krş. Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 246; Sam'ānī, 417a; Yāḳūt, IV, 227).

'Alā' al-Dīn Muḥammed b. Aḥmed b. Abī Aḥmed al-Samarḳandī (ölm. 539=1144)'nin talebesi idi ve onun *Faḳīha* diye çok meşhûr olan kızı Fāṭima ile evlendi; nişanlısına, nikâh hediyesi olarak, hocasının *Tuḥfa*'sine yazdığı bir şerhi verdi. Önce Selçuklular sarayında bulundu, fakat orada kalamadı; çünkü bir münâkaşa sırasında muhâsımları ile dövüştü. Bu vak'adan sonra, Selçuklu hükümdarı, vezîrinin tavsiyesi üzerine, onu Haleb'e Nūr al-Dīn Maḥmud b. Zangī'nin yanına gönderdi; kendisi orada çok iyi bir şekilde karşılandı (541—544 arasında). Haleb'deki ulemânın isteği üzerine, Nūr al-Dīn onu 543'te inşâ edilmiş olan Ḥalāvīya medresesine, âlimlerinin telâffuz hatâlarından dolayı kendisinden memnûn olmadıkları Razī al-Dīn al-Saraḫsī (ölm. 544=1149/1150)'nin yerine, müderris tâyin etti (İbn Ḳuṭlūbuġā ile Taşköprü-zâde'ye göre, o ancak al-Saraḫsī'nin ölümünden sonra, onun yerine tâyin edilmiştir; fakat bu kayıt yanlıştır; krş. bir de İbn al-'Adīm, *Tārīḫ Ḥalab*, trc. Blochet, *ROL*, 1895, III, 519). Son derecede geniş bilgili sünnî bir âlim idi; mûtezile ve bid'at ehli ile sık-sık mücâdele etmiştir. Şam'da şâfi'î mezhebinden âlimler ile bir münâkaşa yapmak mecbûriyetinde kaldı; şâfi'îlerin sordukları her suâle, cevap olarak, bir hanefî âlim'nin fikrini söylemiş ve onları susturmuştur. 10 receb 587 (3 ağustos 1191) pazar günü Haleb'de öldü ve şehrin dışında Maḳām İbrāhīm al-Ḫalīl'de, zevcesinin yanına, defnedildi. Eyyûbî sultanı al-Ẓāhir Ġāzī onun oğlunun yetişmesi ile meşgûl olmuştur. En mühim eseri fıkha dâir *Kitāb badā'i' al-ṣanā'i' fī tartīb al-şarā'i'* (7 cild hâlinde, Kahire, 1327—1328) olup, tercüme-i hâl müelliflerine göre, hocası 'Alā' al-Dīn al-Samarḳandī'nin Ḳudūrī'nin fikirlerine dayanmakta olan *Tuḥfa*'sinin şerhidir (bk. bir de Kâtib Çelebî, II, 235). Bununla berâber bu eser mûtâd bir şerh husûsiyetini göstermiyor ve bizzat al-Samarḳandī'nin bir „taklidi“ gibi görünüyor. Bu Ġazzālī'nin *Vacīz*'i ve İbn Ruşd'ün *Bidāya*'si gibi, hanefî fıhhına dâir, teferruâta kadar sıkı bir sistem fikri ile yazılmış ilk ve aynı zamanda yegâne eserdir. Müellif, mukaddimesinde, tamâmiyle ilmî (*al-tartīb al-ṣinā'ī*) bir eser meydana getirmek arzusu üzerinde bilhassa ısrâr eder. — Bize kadar gelmemiş başka bir eser daha yazmıştır: *al-Sulṭān al-mubīn fī uṣūl al-dīn* (Ḳuraşī, İbn Ḳuṭlūbuġā; Kâtib Çelebî, nr. 7215). Brockelmann bir de bir tek yazması bulunan bir tefsirini zikreder: *Kitāb al-ta'wīlāt*.

Bibliyografya: Esâs kaynak İbn al-'Adīm'in *Tārīḫ Ḥalab*'i olup, bundan al-Ḳuraşī, *al-Cavāhir al-muḍī'a*, II, 244 v. dd. (krş. II, 129, 278); İbn Duḳmāḳ, *Naẓm al-cumān fī ṭabaḳāt aṣḥāb al-Nu'mān* (Berlin, Pet., II, 24, 14b — 15b); İbn Ḳuṭlūbuġā, *Tāc al-tarācim* (nşr. Flügel), nr. 262; Taşköprü-zâde, *Miftāḥ al-sa'āda* (Haydarâbâd, 1329), II, 135; al-Kaffavī, *Ṭabaḳāt al-ḥanafīya* (Berlin, Sprenger, nr. 301, var. 184; hulâsası için bk. al-Laknavī, *al-Favā'id al-bahīya*, Kahire, 1324, s. 53); G. Flügel, *Die Classen der Hanafit. Rechtsgelehrten* (Leipzig, 1860), s. 316; Brockelmann, *GAL*, I, 375; *Suppl.*, I, 641; Sarkīs, *Dictionnaire de Bibliographie Arabe* (Kahire, 1928), stn. 1540. (HEFFENING.)

ḲAṢAṢ. [Bk. ḲIṢṢA.]

KASB. [Bk. KESB.]

KASEM. ḲASAM (A.), umûmiyetle *yamīn* mânasında kullanılan bir kelime olup, *aḳsama* fiili bundan gelir. *Ḳasama* „bölmek“ mânasına geldiğinden, „kesmek“ ve „karar vermek“ mânaları arasındaki mûtâd intikale burada da rast gelmekteyiz. Böylece yine „yemin etmek“ mânasına gelen *ḥalafa* fiilinin bağlandığı *ḥilf* [b. bk.] kelimesi ancak husûsî hâllerde kullanılırken, *ḳasam* kat'î ve kuvvetli bir mâna ifâde eder (krş. חֶרֶם). Araplarda cemiyet hayatında yemin büyük bir rol oynar ve Zuhayr (*Dīvān*, I, 40) yemini, bir hakem tarafından vaz'olunan suâller ve meselenin arzettiği vuzûh kabîlinden, hakikati belirtmede başlıca çâre olarak, zikreder. Yemin — yemin edenin bütün kuvvetini ihtivâ eden sözdür. Kabîle fertlerine müşterek bir mes'ûliyet yükleten bir nevî mânevî vahdet teşkil ettiğinden, yemin de, ciddî ahvâlde, ekseriyâ bir kabîle yemini olur. *Ḳasāma* denilen bu yemin, kabîleye mensûp 50 kişinin haklı olduklarını yemin ile te'yit etmelerinden ibârettir. Bu yemin, pek âlâ bir şikâyeti izhar makamına kaim olabildiği gibi (Ḥamāsa, nşr. Freytag, s. 25; İbn Hişām, nşr. Wüstenfeld, s. 777 v.d.), bir istiğfâr mâhiyetinde de olabilir (Zayd b. 'Alī, nşr. Griffini, s. 230, 9 v. dd.; Buḫārī, *Manāḳib al-anṣār*, bâb 27). Yemine iştirâk edenler, şâhid sıfatı ile değil (hâdiseye bizzat şâhid olmaları zarûrî değildir), mes'ûl birer şahıs sıfatı ile yemin ederler. Yemin eden kimse söylediği sözlerde bütün varlığını ortaya sürer. Rûhu ve hayatı (*bi-nafsī*, *bi-ḥayātī*, *la-'amrī* veya sâdece *'amrī*), şerefi ve kuvveti veya

zülüfleri, mızrak (*Ḥamāsa*, s. 441, beyit 5) gibi, şerefinin taalluk ettiği bâzı eşyâ üzerine yemin eder; bu yemin kabîle veya akrabâlığa (sûre IV, 1; Ṭarafa, *Dīvān*, nr. 4, beyit 72) veya, ekseriyâ yapıldığı gibi, ecdâda (*va abī*, *va caddika* ...) ve yemin edenin canını elinde tutan Allaha içilen andın tamâmiyle aynıdır. Hicaz'da bilhassa *Manāt*, *al-'Uzzā* ve *al-Lāt* (Wellhausen, *Reste arab. Heident.*², s. 26, 34; İbn al-Kalbī, *Kitāb al-aṣnām*, nşr. Aḥmed Zekī Bāşā, Kahire, 1332=1914, s. 14, 16 v.d., 19) üzerine kasem edilir. İslâm diyârında din üzerine de yemin edilmektedir. Yemin eden kimse bütün varlığının kıymetini öne sürmüş olur. İlk şart olarak yalan ve haksızlığın menfî birer kuvvet olduğu kabûl edildiğinden, yalan yere yemin insanın rûhunu tehlikeye atar ve onun bütün kıymetini izâle eder. Kasem — Allaha karşı bir mükellefiyet kabûl etmektedir (*'ahdu 'llāhi*, *mīṯāḳu 'llāhi*, *ẕimmatu 'llāhi*) ve böyle bir ahde girişen kimse, yalan söyler veya sözünü tutmazsa, hem kendi rûhunu mahvetmiş, hem de Allahı gücendirmiş olur. İşte bu sebeptendir ki, yemin, ekseriyâ, and içenin nazarında en yüksek kıymeti olan şeyden, şarta muallak olarak, ferâğı (*barā'a*) şeklinde ifâde edilir. Msl. *ana barī'un min ḥavli 'llāhi va ḳuvvatihi in fa'altu kaẕā* (krş. Ṭabarī, III, 618, 10, 622, 5, 9 v.d.; Mas'ūdī, Paris, VI, 296; Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, I, 505, v.d., 509 v.d.). Memlûkler ülkesinde muhtelif mezheplere mensûp me'mûrların ettikleri yeminlerde bu nevîden tâbirlere dâimâ rastgelinir (al-'Omarī, *al-Ta'rīf bi 'l-muṣṭalaḥ al-şarīf*, Kahire, 1312, s. 146—164; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*, Kahire, 1337=1918, XIII, 205 v.d.). *Barā'a* yemini, başka bir yemin şekline, yâni şarta muallak olarak nefsini tel'îne, yakındır. Bu yemin aş.-yk. şu şekilde ifâde edilir: — „Seni öldürmezsem, Allah canımı alsın!“; — „Şâyet böyle yapmazsam, kan içeyim!“.— Bâzan şu tarzda da olur: — „Eğer bunu yaparsam (yahut yapmazsam), elim kopsun!“ (bk. msl. Nābiġa, V, 39; İbn Hişām, s. 830, 18). Nitekim İbn al-Fāriż — „İşte şu elim“ (*hāẕī yadī*) nidâsı ile yemin eder (*al-Ta'īya al-kubrā*, Kahire, 1319, V, 264). Peygamber bir gün: — „Haksızlık edersem, sefil ve şâyân-ı istihkar bir insanım!“ (Buḫārī, II, 408, 8; krş. Ḳasṭallānī, VI, 57) — demiş idi. Bu yemin tarzı, sadâkatsizlikleri farzedilen evlilerin, karşılıklı olarak, kasem ettikleri *li'ān* merâsiminde kullanılır (sûre XXIV, 6—9; krş. Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, s. 192). Tel'în bâzan, söylenen sözü kuvvetlendirecek mâhiyette, müsbet bir kıymet alır. msl. *ḳatalaḥu 'llāhu mā aşca'ahu* („Hay Allah canını alsın, ne kadar da cesûr!“) gibi. Bu misâlde tel'în, *Kur'an*, LXXIV, 19, 20'de olduğu gibi (krş. Bayżāvī), taaccüp makamında (*li 'l-ta'accub*) kullanılmıştır. Yukarıda kaydedilmiş olan „elim kopsun!“ bed-duası da ekseriyâ bu makamda kullanılır.

Bir **adak ile birlikte edilen yemin** de, şarta muallak olarak, nefsi tel'îne yaklaşır. Bu tarz yemin araplarda bilhassa bir intikam yemini şeklini alır. Nitekim İmru' l-Ḳays, intikamını almadan önce, ne et yiyeceğini, ne şarap içeceğini, ne koku sürüneceğini, ne bir kadına el süreceğini, ne de başından *canāba* çıkaracağını söyler (*Aġānī*¹, VIII, 68, 17 v.d., krş. 68, 2; IX, 149, 2; XIII, 69, 8; İbn Hişām, s. 980, 3 v.d., 543, 5 v.d. v.b.). Adak (*naẕr*) adamağa *naẕra* denilir. Yemin eden kimse, böylece, kendi nefsi ile yaptığı taahhüdü (*cahd*) takviye etmiş olur. Umûmiyetle savaştan önce yapılan bu gibi kasemlere sık-sık tesâdüf edilir (*Ḥamāsa*, s. 301; 'Antara, XXI, 84 v.b.). Yahut bunun aksine, ahde vefâ edilmediği takdirde, her hangi bir mükellefiyet kabûl etmek suretiyle yemin tavsiye edilir. Tabiatiyle mutlak bir mâhiyet arzetmesi gereken bu mükellefiyet, ekseriyetle, şunlardan ibâret olur: kurban için deve hibe etmek, erkek, kadın esir azat etmek yahut zevcesini boşamak. Bu mükellefiyetler, istenildiği kadar, çoğaltılabilir. Nitekim bütün zevcelerini boşamak ve gerek istikbâlde bütün esirlerini azat etmek (msl. Ya'ḳūbī, s. 505 v.d. 509 v.d. ve Memlûkler ülkesinde me'mûrların yeminleri) şeklinde ahidlerde bulunulduğu vâkîdir ki, bunlar, Şāfi'î'nin takbihine rağmen, haylı revâcdadır (krş. „karısı üzerine yemin etti“, Zayd b. 'Alī, nşr. Griffini, s. 205, 10 v.d.). Yemin edildiği zaman, yemine mutantan ve kutsî bir mâhiyet verilmeğe çalışılır. Nitekim tercihan mukaddes mahallerde yemin edilir. Eski devirlerde de mukaddes taşın civarında veya ilâh sanemi yakınında and içilirdi (*Aġānī*,¹ IX, 9 v.d.). İslâmiyetten evvel ve hattâ sonra, bilhassa Kâbe'nin önünde (İbn Hişām, s. 317, 18; İbn al-Kalbī, s. 19; Ṭabarī, III, 861, 1 v. dd.) ve al-Ḥaṭīm üzerine yemin edilirdi (Ṭabarī, I, 3464, 10). Bu yemin tarzına bugün de bilhassa mürâcaat edilmektedir (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 306; al-Batanūnī, *al-Riḥla al-Ḥicāzīya*, Kahire, 1329, s. 127). Evliyâ kabirlerinin üstüne 1329, s. 127). Evliyâ kabirlerinin üstüne (bk. msl. Jaussen, *Coutumes des Arabes au pays de Moab*, s. 311; Musil, *Arabia petræa*, III, 338, 342) ve hattâ Peygamberin Medine'deki mezarının şimâle bakan pençeresine el basarak yemin edildiği

vâkîdir (*Şibāk al-tavba*, bk. Batanūnī, *ayn. esr.*, s. 246). Câmide ve hassaten minber üzerinde de bu tarzda yemin edilir (bk. msl. Ṭabarī, II, 92, 18 v.d.). Günün bâzı anlarında, msl. ikindi namazını (*Ṣalāt al-ʿaṣr*) müteâkip (krş. Goldziher, *Archiv f. Religionswiss.*, IX, 297 v.dd.), edilen yeminler daha kuvvetli sayılır. Kurban üzerine yemin etmeğe islâmiyetten evvelki devirde rastgeliniyor (Zuhayr, I, 50; *Ḥamāsa*, s. 423, 10). Kurbanlık hayvanlar ve daha mebzûl olarak, kurbanlık hayvanların sâhibi üzerine edilen yeminler de vardır (msl. *Ḥamāsa*, 715, beyit 6). Yemine âit eski an'anevî menâsik meyânında *hāla* yeminini de zikretmek icâp eder. Cavharī'nin *Ṣiḥāḥ*'ta verdiği mâlûmâta göre, bu yemin içine tuz atılan kabîle ateşi üzerine kasem etmekten ibârettir. Mevcûdiyet al-Kumayt (*al-Hāşimiyāt*, nşr. Horovitz, nr. 4, beyit 36) tarafından da te'yit edilen bu âdet henüz kaybolmamıştır (Landberg, *Arabica*, V, 133 v.d.). Hâl-i hâzırda, ateş yerine, ekseriyâ bir dâire kullanılmaktadır. Bâzan boydan-boya hatlar ile bölünmüş olan bu dâireye, ekseriyâ gübre, kül, bez parçası kabîlinden, bâzı şeyler konulur. Dâirenin içine bir kılıç saplandığı ve aynı zamanda karıncalar konulduğu zaman yemin büs-bütün azametli olur. Buna *şamla va namla* yemin denilir. Yahut ele bir odun parçası alınır ve „bu odunun canı üzerine" kasem edilir ki, buna da *dīn al-ʿūd* denilir. Başka halk âdetleri de vardır. Msl. çadırın kazığına el konur ve bu elle bir parça ekmek ve kahve tutulur, kıbleye tevcih olunur v.b. (krş. Musil, Jaussen, Landberg, Burckhardt ve Doughty'nin eserleri). Bâzı hareketler ile yeminin takviyesi islâmiyette, *taġlīẓ al-yamīn* ve ya *taʿẓīm al-yamīn* nâmı altında, resmen tanınmış bulunmaktadır. Nitekim yemin esnâsında göğüse *Kur'an* veya Buḫārī'nin *Ṣaḥīḥ*'i konulur (krş. Goldziher, *Die Ẓāhiriten*, s. 115; Lane, *Manners and Customs*, 3. tab., I, 168, 470). Böyle kuvvetli yeminlere *aymān bāliġa* da denilir (sûre LXVIII, 39; krş. *Cahd aymānihim*, sûre V, 58; VI, 109; XVI, 40).

Yemin tâbirleri yeminin muhtevâsını da ifâde eder. Tel'în veya nezir yemini gibi, yeminin husûsî şekilleri kale alınmadığı takdirde, görülür ki, mûtad tâbir ne üzerine kasem edildiğini gösteren kelimeye yemin edâtını ilâveden ibârettir. En çok kullanılan yemin edâtları *bi*, *ta* ve *va*'dır ki, kâffesi umûm muvâcehesinde içilen andlarda geçer (*va'llāhi va bi'llāhi va ta'llāhi*). *Ta* ve *va bi*'den daha az kullanılır. *bi* edâtı, mâlûm olduğu üzere, „birlikte" mânasına gelir; *ta* ise, *amānata* ve *ḥayāta*'de olduğu gibi, kelimenin sonuna da gelir; *va* da, *la ʿamrī*, *la ʿamruka* („canıma, senin canıma") tâbirinde kullanılan *la* edâtı gibi, bir takviye edâtıdır.

Yemin edâtı olarak, *a* ve *hā* gibi, diğer işâret edâtları da kullanıldığı, yahut sâdece mef'ûl-bih istimâl edildiği de vâkîdir. Bundan başka, *aymanun*'ün, *aymu*, *īmu*, *um*, *mu* gibi, kısaltılmış şekilleri de kullanılır. Yemin edâtlarında bâzı dil husûsiyetlerine de tesâdüf edilir. Nitekim yemini müteâkip, bir nefi kelimesinin hazfedildiği görülür. Yahut bunun aksine, *Kur'an*'da bâzan yeminden evvel, *lā* nefi edâtına rastgelinir ki, sarâhaten, yemini belirtmek husûsunda kullanılmıştır. Yemini kuvvetlendirmek şekillerinden biri de, *la*'dan sonra gelen fiili başa almaktır (bu gramer meseleleri hakkında krş. *al-Mufaṣṣal*, nşr. Broch, s. 163 v.dd.; İbn Yaʿīş, nşr. Jahn, s. 289 v.dd.).

Mukaddes bir mahal yakınında veya kurbanlık bir hayvan yanında yemin edildiği gibi, mahal, kurban veya kurbanlık sâhibi üzerine de yemin edilir. Kâbe ve hacc gibi, Kâbe'ye taallûku olan şeyler üzerine de, her defasında yeni-yeni ifâde tarzları ile, and içilir. Eski araplar, tabiatiyle, ilâhlar ve ecdâd üzerine yemin etmekte idiler. Kâhinler, ekseriyâ, tabiat tezâhürleri üzerine and içerlerdi (İbn Hişām, 11, 4). Yeminin mâhiyeti nazar-ı itibâra alınınca, islâmiyeti müteâkip yalnız Allaha and içilebileceği tabi'î görülmek icâp eder ise de, günlük hayatta ecdâd, evliyâ ve hassaten Peygamber (Peygamberin mezarı, *Aġānī*, VI, 91, 13) üzerine yemin edildiği vâkîdir. Ecdâd üzerine yemin etmeği bilhassa Peygamber takbih etmiştir (Buḫārī, IV, 263). Mamafih icâbında Omar, Abū Bakr (Buḫārī, II, 444, 6) ve hattâ Peygamber bile (Muslim, al-Navavī, IV, 99) ecdâd üzerine yemin etmişlerdir. „Babamın rabbi" (Buḫārī, II, 203, 15) ve yahut Kâbe'nin, „kurbanların rabbi" v.b. üzerine and içilir. Peygamber de saâdeti üzerine (Zayd b. ʿAlī, nşr, Griffini, s. 104, 4) yemin ederdi. Yemin edilirken, „Allah bilir ki, yalan söylemiyorum", „bunu söylediğime Allah şâhittir" v.b. gibi, Allahın şâhit tutulduğu da vâkîdir. Ekseriyâ yeminlerde Allah daha ziyâde târif edilir ve böylece „Muḥammed'i hakikati neşre gönderen" üzerine yemin edilir. Yahudiler de, „Muḥammed" yerine „Mūsā" demek sureti ile, aynı tarzda yemin ederler. Böylece „Muḥammed'i hakikati neşre gönderen" üzerine yemin edilir. Yahudiler de, „Muḥammed" yerine „Mūsā" demek suretiyle, aynı tarzda yemin ederler. Böylece yemin muayyen vaziyetlere intibak edebilir. Bir çok kimseler, diğerlerine tercihan, bâzı yemin tâbirlerini kullanmaktadırlar. Msl. Peygamber „canımı elinde

tutan üzerine "diye yemin ederdi. Tâbiri iki veya üç defa tekrar edilen yemin kuvvet kazanmış olur.

Vaadi tazammun eden yeminden, vaadi yerine getirmek suretiyle, kurtulunur (*abarra* veya *ḥallala yamīnan*). „Yeminden kurtulma" (*taḥillat al-ḳasam*), ancak yeminden kurtulmak için zarûrî olan küçük bir mıkdar veya kısa bir zaman mânasına gelebilir (krş. Buḫārī, I, 316, 11; IV, 265, 12 ve *Kur'an*, XIX, 72; Umayya b. Abi 'l-Ṣalt, nşr. Schulthess, XXIII, 14). Yemin ile kendisine vaadde bulunduğunuz kimse sizi yemininizden kurtarabilir. Hattâ bizzat yemin eden de, bâzı mücbir sebepler dolayısı ile, yemini bozabilir. İslâmiyetten evvelki devirde olduğu gibi, islâmiyette de umûm muvâcehesinde bu nevîden bir beyânatta bulunulurken, elbisenin bâzı kısımları koparılır veya yırtılırdı (Vāḳidī, trc. Wellhausen, s. 197; Ṭabarī, III, 862, 14 v. dd.). Hâlen bedevîlerde kurban kesmek suretiyle yeminden kurtulunur. İsimlerini zikretmek suretiyle başkalarını da yemine bağlamak mümkündür. Bunun tâbiri şöyledir: „Senin için Allahı zikrederim ki, ...!". Fakat bu söyleyenin ağzından çıkan bir yemindir. Yeminde adı geçen kimsenin bu yemine uyup-uymayacağı ise, aralarındaki münâsebete bağlıdır. İşte bunun içindir ki, bu cinsten yemin tâbirlerinde aradaki dostluk veya akrâbalığa işâret olunur (bk. msl. *Lisān*, VI, 428, 7 v.d., *Ḥamāsa*, s. 254). Allahın adı da zikrolunabilir. „Allahın hayırlı kulu — ona derler ki, istiâne edince, Allah onu yeminden halâs eder." (Buḫārī II, 168, 19, 204, 2) Allahtan, onun, msl. Peygamber gibi, sevgililerinden biri vâsıtası ile yapılan istiâne, daha kuvvetli olur (*tawassul bi 'l-nabī*). Maʿruf al-Karḫī tilmizlerinden birine Allahtan kendisi için istiâne etmeği tavsiye etmiş idi (Ḳuşayrī, *Risāla*, Kahire, 1330, s. 9, 23).

Bütün bu gördüklerimizden çıkan netice, islâmiyette ve araplarda yemine müteallik halk âdetleri arasında esâslı hiç bir fark bulunmadığıdır. Mamafih yemin husûsunda, islâmiyete has, bâzı kaideler mevcuttur. *Kur'an*'da ve bilhassa ilk nâzil sûrelerde tabi'î hâdiseler üzerine edilmiş yemin şekillerine sık-sık rastgelinir (LVI, 74; LXXXI, 15—18; LXXXVI, 1; LXXXIX, 1—3; XCI, 1—7 v.b.). Bir de *Kur'an* (XXXVI, 1; XXXVIII, 1; XLIV, 1; L, 1)'a, meleklere (XXXVII, 1), kıyâmet gününe (LXXVII, 1) v.b. kasem edilir (*Kur'an*'da mevcut yeminler hakkında bk. İbn al-Ḳayyim, *Kitāb aḳsām al-Ḳur'ān*, Mekke, 1321). Yemin hakkında *Kur'an*'da mevcut iki âyet bilhassa mühimdir. Sûre V, 91 ile sûre II, 224'te yeminlerde geçen ve mânası olmayan ibârelerin (*laġv*) bozulabileceği veya kefâret ile izâle olunabileceği görülmektedir. Her iki âyet tetkik olununca, yemeğe ve kadına el sürmemek husûsundaki yeminlerin bahis mevzûu olduğu görülür. Kadından uzak kalma husûsunda edilen ve *īlā* tâbir olunan yeminlerin müddeti (II, 224 v.d. ile münâsebettar olarak, II, 226), dört ay olarak, tahdit edilmiştir. Bu müddetten sonra ya kefâret yahut boşama mecbûriyeti vardır. Bu nevîden *ẓihār* denilen bir adak (burada koca: — „sen, benim için, anamın sırtı gibisin (*ka-ẓahri ummī*)" — demektedir), XXXIII, 4 ve LVIII, 2, 4 v.d. âyetleri ile, tamâmen men'edilmiştir (krş. Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, 1910, s. 224 v.dd.; Sachau, *Muh. Recht*, 1897, s. 13, 68 v.dd.).

Peşiman olununca, bütün yeminlerden kefâret ile kurtulma çâreleri yahudilerden geçmişe benziyor (krş. *Mişna*, *Neḏārīm* ve Lev., V, 4 v.d.). Âyet LXVI, 2'de: „Allah size yeminlerinizden kurtulmağı emreylemiştir" deniliyor ki, bu emir, şöyle bir hâdise ile alâkalıdır. Peygamber zevcesi Ḥafṣa'ya, câriye Mâriya'ye tekarrüp etmemek husûsunda, yemin etmiş ve bilâhare bu yemini naksetmek istemiş (krş. Ṭabarī, *Tafsīr*, XXVIII, 90 v.dd.).

Hadîsler meyânında bilhassa şunu zikretmek lâzımdır: „Ben kefâreti olmayan yemini etmem; tâ ki, daha mükemmel olduğunu gördüğüm diğer bir yeminde bulunabileyim". Bu sözde ve Buḫārī'nin, Muslim'in ve hadîs toplayan diğer müelliflerin cem'ettikleri buna mümâsil diğer sözlerde (krş. *Kitāb al-aymān va 'l-nuẕūr*) kefâret, ictinâp hâlleri dışında da, tavsiye edilmektedir. Diğer cihetten, yemini bozmamak ve kasem edilen şeyi yerine getirmek emrolunuyor. Fakat yemin, daha mühim bir mülâhaza karşısında, zâil olur. Bunun içindir ki, istisnâsız (yâni „Allah isterse" demeksizin) bir kasemde bulunulmamalıdır (Buḫārī, IV, 280; Muslim, al-Navavī, IV, 106; Zayd b. ʿAlī, nşr. Griffini, s. 463).

Kur'an ve hadîsteki bu esâslar, fıkıh nazariyesinin esâsını teşkil eder. Bu nazariyeye göre, yemin eden — mükelleftir; serbestçe, bile-bile ve isteye-isteye yemin etmelidir. Günah işlemeğe dâir yemin etmemelidir. Mamafih böyle bir yeminin mûteber olup-olmayacağı hakkında reyler muhteliftir. Gerek zâtına, gerek isim veya sıfatlarından birine olsun, ancak Allaha yemin etmelidir. Peygamber üzerine yemin etmek, yalnız bâzı hanbelîler tarafından kabûl edilmiş, fakat diğerlerince, müttefikan, mûteber sayılmamıştır. Yukarıda bahsi geçen *barā'a* yemini, bu nazariyece kabûl edilmez. Yemini tutmamak (*ḥinṯ*), bâzı

ahvâlde, msl. bir günah işlemeğe yemin edilmiş ise, câiz ve hattâ zarûrîdir. Yukarıda bahsi geçen *īlā'* yemini, koca karısını boşamadığı takdirde, dördüncü ayın hitâmında bozulmalıdır; *ẓihār*'ı müteâkip, kadını derhâl boşamalı ve yahut yeminin kefâretini vermelidir.

Kefâret, *Kur'an*, V, 91'e göre, bir köle azat etmek, on fakiri doyurmak veya giydirmek ve bunları yapmağa kudretleri yetmeyenler için de, üç gün oruç tutmaktan ibârettir. Vecîbeler fıkıh kitaplarında, daha sahîh bir şekilde, târif edilmiştir. *Īlā'*'da da kefâret — diğer yeminlerdeki kefâretin aynıdır. Hâlbuki *ẓihār*'da mü'min bir köle azat etmek, iki ay oruç tutmak veya altmış fakiri doyurmak lâzımdır (*Kur'an*, LVIII, 4—5). Şeri'at gerek te'yit, gerek vaad mâhiyetindeki yeminleri tanımaktadır. Mamafih dâvalarda ancak vaad mâhiyetindeki yeminlere rastgelinir. Yukarıda bahsi geçen eski araplardan kalma *ḳasāma* husûsî bi yer işgâl eder. *Ḳasāma* — katil dâvasına münhasırdır ve bir yahut bir çok kimseler tarafından edilen 50 yeminden ibârettir. Tesbit edilmesi gereken bâzı alâmetler (*lavṣ*) ile ilgili olmak şartı ile, dâvacıya da yemin tahmil edilir. Şâyet dâvacı yemini reddederse, 50 yemin maznûna teklif olunur. Şâyet maznûn da reddederse, tekrar dâvacıya teklif edilir. Bu hâl müstesnâ, şeri'atte dâimâ delîlin dâvacıya ve yeminin ise, maznûna düşmesi esâsı hâkimdir. Umûmiyetle şâhitler yemin etmezler. Yalnız yabancı bir memlekette ölen bir vasiyet sâhibinin vasiyetnâmesini bildiren şâhitler için istisnâ mevcuttur (*Kur'an*, V, 105). Dâvacı mevcûdiyeti zarûrî olan iki şâhitten ancak birini hâkimin huzûruna çıkarabildiği hâllerde, tarafeynden birinin yemini ikinci şâhidin yemini yerine geçebilir (Buḫārī, II, 158 v. d.). Eğer dâvacının mûteber delîlleri yok ise, maznûndan yemin talep edilir. Maznûn yemini reddederse, dâvacıdan yemin istenilir (*yamīn al-radd*). Geçmiş bir hâdise hakkında yalan yere yemine müslüman âlimleri *yamīn-al-ġamūs* derler ki, bu tâbir aslında gâyet şedit bir yemin mânasına gelir. Şâfi'î mezhebine göre, bu nevî yeminler, yalan yere olsa da, yine yukarıda gösterilen tarzda kefârete tâbî olur; fakat diğer müctehidlere göre, bunlar için kefâret mûteber değildir. Şu hâlde kefâret ancak vaad mâhiyetinde olan yeminler için mümkündür.

Usûlün sûrîliği, her çeşit şer'î hîlelere müsâittir. Bu sâyede bir yemin pek âlâ bozulduğu hâlde, harfi-harfine yerine getirilmiş olur. Bu hîleler hakkında mevcut te'lifât hayli inkişâf etmiştir. En mârûf eser için bk. al-Ḫaṣṣāf, *Kitāb al-ḥiyal va'l-maḥāric* (nşr. Joseph Schacht, Hannover, 1923; Kahire, 1314) ve al-Ḳazvīnī, *Kitāb al-ḥiyal fi 'l-fiḳh* (nşr. J. Schacht, Hannover, 1924; krş. *Der Islam*, XV, 211 v.dd.).

Bibliyografya: J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*² (1897), s. 128 v.d., 186 v.dd.; I. Goldziher, *Abhandlungen zur arabischen Philologie* (1896), I, 1—120; G. Jacob, *Altarabisches Beduinenleben*² (1897), s. 174, 219; Th. W. Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes* (1910), s. 192, 225 v.d., 266—270, 315 v.d.; E. Sachau, *Muhammedanisches Recht* (1897), bk. fihrist; Johs. Pedersen, *Der Eid bei den Semiten... sowie die Stellung des Eides im Islam* (1914). (JOHS. PEDERSEN.)

KASF. [Bk. KUSŪF.]

KASIM. ḲĀSİM, arapça „ayırmak" mânasına gelen *ḳsm* kökünden gelir ve Hızır-İlyas ile seneyi iki müsâvî kısma ayıran takvim müddetidir ki, rûmî teşrin II.'in 26. günü başlar ve Hızır-İlyas'ın iptidâsı olan rûmî nisanın 23. günü nihâyete erer. Bu nihâyet buluş eski zamanda Türkiye'de şenlik ile karşılanır, hattâ kasımın çıkması, kışın nihâyet bulduğuna alâmet sayılarak, kurban kesilmek suretiyle kutlanırdı. Eskiden bu kasım mevsimini donanma dâimâ Haliç'te geçirirdi.

KASIM. AL-ḲĀSİM B. 'İSĀ AL-'İCLĪ, (?—841), bir müslüman kumandanı olup, umûmiyetle ABŪ DULAF adı ile anılır. 195 (811)'te halife al-Amīn, 'Alī b. 'Īsā b. Māhān idâresinde, al-Ma'mūn'un kumandanı Ṭāhir b. al-Ḥusayn'e karşı bir ordu yolladığı zaman Abū Dulaf bu harbe iştirâk etmiştir. İbn Māhān maktûl düştükten sonra, Abū Dulaf Hemedan tarafına çekildi ve al-Ma'mūn'a tebaiyet ve inkıyâdı reddeylemesine rağmen, Ṭāhir ona karşı bir harekette bulunmadı. 214 (829/830)'te al-Ma'mūn Rey'e geldiği zaman, kendisini çağırttı. Dostları Abū Dulaf'e buna icâbet etmemesini tavsiye ettiler; fakat o gidip, halifenin huzûruna çıktı ve çok iyi bir kabûl gördü. al-Mu'taṣim'ın devrinde Abū Dulaf yiğitliğini ve talâkatini kıskanan al-Afşīn tarafından [b. bk.] hapsolundu. al-Afşīn tarafından katil ve ihânet ile ithâm ve yalan şehâdetler ile, ölüme mahkûm edildi. Fakat son anda, baş-kadı Aḥmed b. Abī Du'âd [b. bk.]'ın müdâhalesi sâyesinde, kurtuldu. Abū Dulaf'in müşkil durumda bulunduğunu öğrenince, Aḥmed sür'atle gidip, al-Afşīn'i gördü ve halifenin onu hayatta bırakmasını kendisine emrettiğini söyledi. Abū Dulaf serbest bırakıldıktan sonra, Aḥmed halifenin nezdine gitti ve bir mâsumun hayatını kurtarmak maksadı ile, yalandan kendine halifenin elçisi süsü verdiğini itirâf etti. Halife onu affettiği gibi, Abū Dulaf'i de tevecciihüne mazhar kıldı. Abū Dulaf 225 (839/840) veya 226 (840/841)'da Bagdad'da öldü. Bir çok eserler yazmış idi. Halife 'Alī'ye karşı derin bir sevgi ve tâzim beslemekle de mârûf idi. Nesli hakkında bk. mad. DÜLEFÎLER.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, 798, 800, 1153; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), VI, 187; VII, 4—7, 139—142; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VI, 165, 291 v.d., 330, 368; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 31 ve 549 (trc. de Slane, I, 61 v. dd.; II, 502—507); İbn Ḫaldūn, *al-'İbar*, III, 255; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 268 v.d., 332 v.d. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

KASIM. ḲĀSİM B. 'UBAYD ALLĀH. [Bk. SULAYMĀN B. VAHB.]

KASIM AĞA. ḲĀSİM AĞA, KOCA (?—1660). XVII. asır osmanlı tarihinde siyâsî faâliyeti ile de tanınan mimar Mehmed Kasım Ağa arnavut Belgrad (Berat)'ından neş'et etmiştir (bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1928, VIII, 695). Arnavut Belgradı'nın Avlonya sancağı merkezi bulunmasından dolayı, bâzı eserlerde „avlonyalı" olarak gösterilir (bk. Süleyman Şevket'in *Sicill-i osmânî*'ye yapmış olduğu hâşiyeler, Belediye kütüp, o 688/4). Devşirme olarak İstanbul'a gelen Kasım Ağa muayyen kademeleri geçtikten sonra, hâs-bahçeye alınmış ve mimarlığı muhtemelen mimar Davud Ağa'dan öğrenmiştir. Onun ismine, ilk defa, 1005 (1597) tarihinde, Dikilitaş civarındaki Vâlide Sultan hamamının tâmiri münâsebeti ile, tesâdüf edilir (Zarif Orgun, *Hâssa mimarları*, İstanbul, 1939, s. 7). Mimar-başı Hasan Ağa'nın vefatı üzerine, 1032 (1623) tarihinde baş-mimar olan Kasım Ağa (M. Süreyya, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1311, IV, 49)'nın 1049 (1639) senesinde Üsküdar sarayında Baltacılar koğuşunu tâmir ve bu saraya ayrıca ufak bir ahır ilâve ettiğini ve daha sonra şâban 1052 (teşrin II. 1642) tarihinde altı ay devam eden bir inşâ faâliyetinden sonra, Topkapı sarayının en güzel kasırlarından biri olan Sepetçiler kasrını hemen-hemen yeniden binâ eylediğini bilmekteyiz (Naimâ, IV, 35). Kasım Ağa'nın mimarlığı husûsunda daha fazla bir bilgi sâhibi olmamıza rağmen, siyâsî faâliyeti ona büyük bir şöhret te'min etmiştir. Sultan İbrahim zamanında sadrâzam Kara Mustafa Paşa'ya mahrem-i esrâr olacak kadar yaklaşan Kasım Ağa Kara Mustafa Paşa'nın nufûzunun azalmağa yüz-tuttuğu esnâda, onun rakiplerinden kazasker Cinci Hüseyin Efendi'nin dostluğunu da kazanmağa muvaffak olmuş idi (Naimâ, IV, 112 v.d.). Kara Mustafa Paşa'nın katlini müteâkip, diğer Kara Mustafa Paşa adamları arasında Kasım Ağa da emlâkinin müsâdere edilmesi ve o tarihe kadar kayd-ı hayat şartı ile tevcih edilmekte olan mimar-başılıktan muharrem 1054 (mart 1644) tarihinde azledilmesi ve Gelibolu'ya sürülmesi gibi felâketlere uğramasına rağmen, az bir zaman sonra, Cinci Hoca'nın delâleti ile, İstanbul'a avdet etmek imkânını elde ettiği gibi, onun rebiyülâhır 1055 (hazîran 1645) tarihinde ikinci defa halefi mimar-başı Meremmetçi Mustafa Ağa'nın azlini müteâkip, mimar-başı olması mümkün olabildi (Naimâ, IV, 167). Sultan İbrahim'in hal'inden sonra, devlet idâresine ocak-ağalarının tasallut etmesi üzerine, Kasım Ağa bu devre esnâsında kul-kethüdâsının himâyesini te'min etti ve bu vâsıta ile dâmâdı bulunan Surna-zen Mustafa Ağa'yı evvelâ Rumeli beylerbeyiliğine ve bir müddet sonra da defterdarlığa getirtti (Naimâ, V, 10 v.d.). Devlet idâresinin gayr-i mes'ûl ocak ve saray ağalarının elinde bulunduğu bu devre içinde Kasım Ağa'nın da, daha nâfiz olabileceği bir mevkie geçmek üzere, çalıştığı görülmektedir. Bu sebeple bir taraftan Şeyhülislâm Bahâ'î Efendi'yi elde ettiği gibi, diğer taraftan arzusunun husûlü için bâzı nufûzlu şahıslara hediyeler vermekten de çekinmeyerek, Vâlide Sultan kethüdâsı Arslan Ağa'nın vefatı üzerine, vâlide kethüdâlığına tâlip olmuş ise de, Kösem Vâlide'nin Kasım Ağa'yı kabûl etmemesi üzerine, bu arzusuna nâil olamadı (Naimâ, V, 51). Fakat kısa bir zaman sonra, İstanbul'da halkın da iştirak ettiği bir isyânı müteakip, ocak ağaları ile birlikte, ihtiyar Kösem Vâlide de sâhadan çekildi. Bu zümrenin yerine bu defa saray ağaları geçtiler. Kasım Ağa, bunlardan dârüssaâde ağası Sarı Süleyman'a intisap ederek, nihâyet küçük vâlide Turhan Sultan'ın kethüdâlığını zilkâde 1061 (teşrin I./teşrin II. 1651) tarihinde elde etmeğe muvaffak oldu. Böylece Kasım Ağa devlet idâresinde en büyük nüfûza sâhip olan Vâlide Sultan'a yaklaşmakla tasavvur ve arzularını tatbik ettirmek imkânını elde ediyordu. Kasım Ağa kethüdâlığı esnâsında gösterdiği faâliyet ile zamanının diğer nufûz sâhibi şahıslarından farklı bir yol tâkip etmiştir. O şahıs ve zümre menfâatleri yerine, Kara Mustafa Paşa'nın vefatından beri Osmanlı imparatorluğunda devam etmekte olan keşmekeşi giderecek tedbirleri Vâlide Sultan'a göstermeğe ve bilhassa Köprülü Mehmed Paşa'yı ileri sürerek, gerek idârî, gerek askerî sâhadaki aksaklıkları ancak bu ihtiyar paşanın düzeltebileceğini anlatmağa çalışmış

idi. Onun bu faâliyeti hâmîsi olan Süleyman Ağa'nın düşmanlığını celbettiği kadar, sadâret mevkiinde bulunan şahısları da istihdâf ettiğinden, aleyhinde yapılan iftirâlar üzerine, Turhan Vâlide'nin müsâadesi alınarak, muharrem 1062 (kânun I. 1651/kânun II. 1652) tarihinde Vâlide kethüdâlığından azli takarrür etti ve Yedikule'de Kanlıkuyu'ya hapis ile emlâki müsâdere edildi, sonra da Kıbrıs'a sürüldü (Naimâ, V, 179). Bir müddet sonra Turhan Vâlide'nin delâleti ile İstanbul'da ikametine müsâade edildi. Kasım Ağa, bütün bu felâketlere rağmen, gâyesinden şaşmayarak, her fırsatta Köprülü'yü ileri sürmekten çekinmedi. Onun bu devamlı faâliyeti nihâyet Mehmed Paşa'nın sadârete getilmesine ve bu suretlele osmanlı tarihinde Köprülüler devri ismi ile yâdedilen tarihî devrenin açılmasına sebep oldu ve Kasım Ağa'ya büyük bir şöhret te'min etti. Kasım Ağa'nın bu arzusunun tahakkukundan sonra, esâsen çok yaşlı olduğundan, pek fazla yaşamadığı tahmin edilmektedir. Onun 1070 (1659/1660) senesine doğru öldüğünü söyleyen M. Süreyya Bey'in ifâdesi her hâlde hakikate yakındır. Kasım Ağa, yaşadığı zamanın icâplarından olarak, devlet idâresinde re'sen değil ise de, bilvâsıta te'sirlerini duyuran bir şahıs olarak gözükmektedir. Kasım Ağa'nın siyâsî faâliyeti çok kere şikâyeti mûcip olmuştur (krş. Melek Ahmed Paşa'nın şikâyeti, Evliyâ Çelebî, III, 514). Mimarî bakımdan en muvaffak eseri ise, Sepetçiler köşküdür. Kasım Ağa'nın şahsî hayrâtı olarak, memleketi olan Arnavutluk Belgrad'ında iki çeşme yaptırdığı mâlûmdur (Evliyâ Çelebî, VIII, 695).

Bibliyografya: Kasım Ağa'nın hayatı hakkında mâlûmat için bk. Naimâ, *Tarih* (İstanbul, 1281; metinde gösterilen yerlerden başka bilhassa IV, 54, 72; V, 169, 178, 250; VI, 218, 220); 1059—1060 senelerine âit iki vesika (Topkapı sarayı arşivi, E 6972, D 1335); Menâr-zâde'ye atfolunan müsveddeler (Fâtih kütüp, nr. 628/1); Tevkiî Abdurrahman Paşa, *Vekayi'nâme* (Köprülü kütüp., nr. 216,31/a); Beheetî İbrahim Efendi, *Tarih-i sülâle-i Köprülü* (Köprülü kütüp., nr. 212, 4/a; Naimâ'dan naklen); Örfî Mahmud Ağa, *Mafhūm al-tavārīḫ* (Ali Emîrî kütüp., nr., 558, var. 101. ve 126 b); Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar* (İstanbul, 1924), 205 v. d. (krş. *Türk mimarları*, İstanbul, 1937, 34 v.d.). Kasım Ağa'nın Sepetçiler köşkü hakkında bk. Şeref, *Topkapı saray-ı hümâyûnu* (*TOEM*, sayı 5) ve Eremya Çelebî Kömürciyan, *İstanbul tarihi*, (trc. Hrand D. Andreasyan), İstanbul, 1952, 115 v. d.

(İSMET PARMAKSIZOĞLU.)

KASIM HANLIĞI, Altın-Ordu büyük hanlarından olup, sonra Kazan hanlığını kurmuş olan Ulug-Muhammed tarafından, Oka nehri havzasında, 1445 yılında te'sis edilerek, 1681 yılına kadar, 239 yıl sürmüş olan bir türk hanlığıdır. Hanlığın ismi burasının ilk hâkimi olan Kasım b. Ulug Muhammed'e izâfetle verilmiştir. Hanlığın aynı ismi taşıyan merkezi Oka şehrinin sol sâhilinde bir şehir olup, Moskova'nın 250 km. cenûb-i şarkîsinde, Kazan'ın 470 km. cenûb-i garbîsinde kâin bulunmaktadır.

Kasım hanlığının kurulması ve devamı şarkî Avrupa'daki türk devletleri ile islav beylikleri arasındaki mücâdele ve bunların birbirine karşı tâkip etmiş oldukları siyâset ile yakından ilgilidir.

Türk boz-kır devletleri, umûmiyetle, hâkimiyetleri altına almış oldukları memleketlerde umûmî nizâm ve âsâyişin te'mini ile bunların devletle olan münâsebetlerinde muayyen şartların, bilhassa mâlî mükellefiyetlerin yerine getirilmesini istemekle iktifâ etmişler ve bunun dışında ahâliye ve mahallî idârenin dâhilî işlerine karışmamışlardır. Devlet, gâyesini tahakkuk ettirmek üzere, bilhassa merkezden uzakta bulunan eyâletlerde, bu mes'ûliyeti üzerine alabilecek mahallî bir teşkilâtı kuvvetlendirmekte, kendisi için, bir zarar görmediği gibi, böyle bir teşkilâtın bulunmadığı yerlerde de bunları meydana getirmeği faydalı bulmuştur. Hayat şartları ve kavmî bünyeleri birbirinin aynı olan boz-kır kavimleri için tatbik edilen bu idârî tedbir, lüzûmunda kuvvetle müdâhale dâimâ mümkün bulunduğundan, bu memleketlere birer vâli göndermek suretiyle, dâhilî işlerine karışmaksızın, bütün hâkimiyeti elde tutmak imkânını sağlamıştır.

Altın-Ordu devleti boz-kırlarda tecrübe edilmiş olan bu usûlü islâv kavimleri ile meskûn yerleşik sâhalar için de tatbik etmiştir. Âsâyişin te'mini, mâlî ve askerî mükellefiyetlerin yerine getirilmesi, münâkale ve posta yollarının tanzimi mecbûriyeti — hâkimiyetin başlıca şartları idi. XIII. asrın sonlarından itibâren, başta mâlî mükellefiyetler gelmek üzere, bunların mahallî beylerin mes'ûliyetine bırakılmış olması, bu beylerin, devlet otoritesine dayanmak suretiyle, nufûzlarının artmasına yardım etmiş olduğu gibi, zamanla bunlardan bâzılarının daha kuvvetli ve diğerlerine hâkim birer merkez hâlinde inkişâfına da sebep olmuştur. Önceleri ehemmiyetsiz bir beylik olan Moskova beyliği, kısa bir müddet içinde genişleyerek, kuvvetli bir devlet hâline gelmesini, araya giren diğer âmilier ne olursa-olsun, Altın-Ordu'nun bu siyâsetine borçludur. İnsâniyet üzerine ve muhtâriyet esâsına dayanarak kurulan bu siyâset, Altın-Ordu kuvvetli kaldığı müddetçe, devlete bâzı kolaylıklar sağlamış olmakla berâber, devlet merkezinin sarsıldığı zamanlarda kendi aleyhine dönmüş ve nihâyet devletin inkırâzında başlıca âmillerden biri olmuştur. XIV. asrın ortalarında Altın-Ordu'nun, dâhilî kargaşalıklar yüzünden, küçük mahallî hanlıklar hâlinde parçalanmağa yüz tuttuğu sıralarda, islav beyliklerinin birleştirilmesi tamamlanmış ve merkezi Moskova olmak üzere, Avrupa'nın şarkında bir devlet meydana gelmiş bulunuyordu.

Altın-Ordu sâhasında sülâle mensûplarının taht kavgaları üzerine meydana çıkan Kazan, Kırım, Astırhan, Nogay ve Sibirya hanlıkları arasında, şarkî Avrupa'nın mukadderâtında mühim rol oynayanları — Kazan ve Kırım hanlıkları olmuştur. Altın-Ordu'nun son büyük hanlarından biri olup, 1420—1436 yıllarında hüküm süren Ulug-Muhammed (b. Calāl al-Dīn b. Toktamış), türklerin eskiden beri yerleşik hayat sâhası ve eski bir devlet an'anesine sâhip olan Volga Bulgarları memleketinde Kazan hanlığını kurduğu vakit (1437; bk. mad. KAZAN), Altın-Ordu hanı sıfatı ile, şüphesiz, bu devleti yeniden bir merkez etrafında toplamak gâyesini güdüyordu. Bunun için, bir taraftan devletin islav beylikleri ve diğer taraftan türk hanlıkları üzerindeki hâkimiyetini tekrar te'sis etmesi lâzımdı. Ulug-Muhammed bunlardan birincisinde muvaffak olmuş ise de, ikincisini tahakkuk ettirememiş olduğundan, onun kurduğu Kazan hanlığı, vakit-vakit diğer türk sülâleleri ile birleşme teşebbüslerine rağmen, kendi mahdut imkânları içinde hareket etmek mecbûriyetinde kalmıştır.

Ulug-Muhammed, kendi hâkimiyetini tanıtmak üzere, 1439'da ruslara karşı açtığı ilk seferinde Moskova kapılarına kadar ilerilemiştir. 1444'te başlayan ikinci seferde bir kaç mühim hudut şehri işgâl edilmiş, ertesi sene Suzdal civarında asıl rus kuvvetleri ile yapılan muhârebede ruslar ağır bir hezîmete uğratılmış ve rusların büyük-beyi olan Moskova beyi Vasiliy esir edilmiştir. Ulug-Muhammed daha Altın-Ordu hanı iken, 1431'de kendisinin hakemliğine mürâcaat eden, eski büyükbeyin oğlu ve torunu arasındaki kavgada, büyük-beyin torunu Vasiliy lehinde karar vermiş ve onu Moskova'da, elçisi vâsıtası ile, tahta geçirmiş idi. 14 sene sonra, biri — hâkim ve diğeri — esir sıfatı ile, bu iki hükümdar tekrar karşılaştılar. Vasiliy, Ulug-Muhammed tarafından ileri sürülen bütün şartları kabûl etmek suretiyle, serbest bırakıldı. Bu anlaşmanın ne gibi maddeleri ihtivâ ettiği kat'î olarak bilinmemekle berâber, bunun Ulug-Muhammed'in asıl gâyesine uygun olduğunu ve Moskova'ya ağır mükellefiyetler yüklemiş bulunduğunu tahmin etmek güç değildir. Bu anlaşma neticesinde, harp tazminâtı ve senelik vergileri toplamak üzere, bir çok rus şehirlerine türk me'mûrları tâyin edilmiş, bâzı vilâyet ve şehirlerin geliri türk beylerine iktâ edilmiştir.

Bu anlaşmanın mühim neticelerinden biri de, Moskova beyliği hudutları içinde ayrı bir hanlık te'sis edilerek, başına Ulug-Muhammed'in oğlu Kasım'ın geçirilmiş olmasıdır. Ahâlisi Mordva ve Mişer (Meşçera) fin kavimleri ile türklere istinat eden bu hanlık, Altın-Ordu'nun tatbik etmiş olduğu siyâsetten farklı olarak, doğrudan-doğruya rusların dâhilî işlerine müdâhale ile bu nizâmı devam ettirmek ve lüzûmunda hâriçden gelecek hücûmlara karşı Moskova'yı müdâfaa etmek üzere, kurulmuştur. Moskova, Kazan hanlığına olduğu gibi, Kasım hanlığına da kendi hudutları dâhilinde muayyen imtiyazlar vermekle mükellef tutulmuştur.

Sulh şartlarının Moskova'da ilân edilmemiş olmasına rağmen, rus halkı arasında bu anlaşmaya karşı memnûniyetsizlik baş-göstermiş, yer-yer karışıklıklar çıkmış ve türklerin hâkim bulundukları şehirlerde câmilerin yaptırılması da ahâlinin dinî taassubunu galeyâna getirmiştir. Anlaşmanın tatbikından 3—4 ay sonra Vasiliy tahtından indirilerek, gözlerine mil çekilmiştir. Bunun üzerine Kasım, elindeki türk kuvvetleri ile, Vasiliy'i tekrar Moskova tahtına geçirmiş (1447), Vasiliy'in rakibi olan Şemaka'ya karşı müteaddit seferlerde bulunmuş (1449, 1450, 1452) ve rus eyâletlerine hücûm eden Altın-Ordu kuvvetlerini tardetmiştir (1449, 1450). Bütün bu seferler dâhilî (Moskova büyük-beyinin rakiplerine) ve hâricî (Ulug-Muhammed'in rakiplerine) düşmanlara karşı yapılmıştır ki, Kasım hanlığının kurulmasındaki gâyenin tahakkuku ile ilgili bulunmaktadır.

Ulug-Muhammed muvaffakiyetle neticelenmiş olan rus seferinden Kazan'a dönünce, çok geçmeden, vefat etmiş ve yerine büyük oğlu Mahmud (1445—1461) ve sonra Mahmud'un oğlu Halil (1461—1467) geçmiştir. Evlât bırakmadan ölmüş olan Halil'in yerine ise, kardeşi İbrahim (1467—1479) Kazan tahtına çıkmıştır. Bu sırada Kazan beyleri arasında, sebepleri henüz iyice anlaşılamamış olan, bir sülâle meselesi ortaya çıkmış ve İbrahim'e karşı, Ulug-

Muhammed 'in ikinci oğlu ve Kasım hanı Kasım 'ın namzetliği ileri sürülmüştür. Bu vaziyet, Kazan'ın dâhilî işlerine kendi lehinde bir müdâhale imkânı verdiği için, tabi'î olarak, rus hukûmetini yakından ilgilendirmiştir. Çok dikkatli hazırlanmış olan bu planın asıl gâyesi anlaşılmakta gecikmemiştir. Rus yardımcı kuvvetlerinin desteklediği Kasım, İbrahim 'e karşı, harekete geçmiş, fakat ilk karşılaşmada geri dönmek mecbûriyetinde kalmıştır.

Kasım 'ın bu dikkatsiz hareketi Kasım hanlığının kuruluşundaki gâyeyi ve dolayısı ile hanlığın ehemmiyetini hiçe indirmiş ve vaziyeti kökünden değiştirmiştir. Kasım hanlığına artık Kazan hanlığınca devletin mühim bir vazifesini gören bir teşekkül olarak bakılamadığı gibi, bu hanlık ruslar nazarında da, arkasında çok mühim bir kuvvetin bulunduğu bir öncü olmaktan çıkarak, düşmanın dâhilî işlerine müdâhalede kullanılabilecek bir siyâsî âlet hâline gelmiştir. Kasım hanları bundan sonra da unvan ve arâzilerini, hattâ Moskova tarafından kendilerine verilmekte olan „devlet vergilerini" muhâfaza etmekle berâber, diğer rus beyleri sırasına geçmişlerdir. Umûmî merâsimlerde ön safta bulunmaları ve Moskova 'da kendilerine birer müstakil hukümdar muâmelesi yapılması, Moskova 'nın, kendi milletdaşlarına karşı harekette, onların umûmî ve askerî bilgilerinden istifâde ile lüzûmunda türk-islâm devletlerine karşı onları birer siyâsî perde olarak kullanabilmesinden ileri gelmiş olacaktır. Kasım hanlığına tâyin edilen sülâleler de türk memleketlerindeki kuvvet muvâzenesi ve Moskova 'nın bunlara karşı tâkip ettiği siyâset ile yakından ilgilidir.

Kazan 'a karşı muvaffakiyetsizlikle neticelenen seferden sonra ölmüş olan Kasım (1445—1468)'ın yerine oğlu Danyal (Danyar; 1468—1486) geçmiştir. Kendisi 1471 ve 1477 yıllarında Novgorod seferlerine iştirâk etmiş ve 1472 'de Altın-Ordu hanı Ahmed Han 'a karşı sefer açmıştır. Kırım hanı Mengli-Giray 'ın 1475 'te Moskova 'ya yazdığı bir mektubunda, Danyal 'ın Ahmed Han 'a karşı gönderilmesi ve buna mukamil kendisinin Moskova 'nın Lehistan kıralı Kazimir 'e karşı seferinde ruslara yardım edeceği bildirilmektedir. Danyal 'in 1486 'da ölümü ile, Kasım hanlığında Ulug-Muhammed sülâlesi sona ermiştir.

Bundan sonra Kasım hanlığı tahtına, Nûr-Devlet (1486—1491) geçmiştir. Nûr-Devlet Kırım hanı Gâzî-Giray 'ın oğlu olup, kardeşi Mengli-Giray tarafından tahtından indirilince, kardeşi Haydar ile birlikte, önce Litva 'ya kaçmış ve oradan Moskova 'ya gelmiştir. 1480 'de Mengli-Giray 'ın itirâzına karşı, Moskova elçisi bunların „kendisine zarar getirmemeleri için" Moskova 'da alıkondukları cevabını vermiştir. Aynı sözler 1483 ve 1484 yıllarında da tekrarlanmış ve buna bir de „hazineme bu kadar zarar geldiği hâlde" sözleri ilâve edilmiştir. 1480 'de Altın-Ordu hanı Ahmed Han 'ın rus arâzisine hücûmları sırasında, Nûr-Devlet Saray 'a gönderilerek, Altın-Ordu 'nun merkezi ve civarı yağma ettirilmiştir. Bir rivâyete göre, Nûr-Devlet bütün memleketi bir harâbe hâline getirmek istemiş ise de, oradaki beylerden biri ona kendisinin de, diğer bütün türkler gibi, Altın-Ordu 'dan çıktığını hatırlatmış ve bu müşterek vatanı tahrip etmenin büyük bir günah olacağını söyleyerek, bu fikrinden vazgeçirmiştir.

Nûr-Devlet 'ten sonra yerine oğlu Satılgan (1491—1506) geçmiştir. Kaynaklarda kendisinin 1491 'de, Moskova 'nın dostu olan Kırım hanı Mengli-Giray 'a karşı hücûmları durdurmak maksadı ile, Altın-Ordu sâhasına ve 1505 'te Kazan hanı Muhammed-Emin 'e karşı yapılan Murom seferlerine iştirâk ettiği kayıtlıdır.

Satılgan 'dan sonra Kasım hanlığı tahtına geçen kardeşi Canay (Yanay; 1506—1512) hakkında fazla bir şey bilinmemekte ve ancak Litva kuvvetlerine karşı sefere iştirâk ettiği kaydedilmektedir.

Bununla Kasım hanlığında Kırım hanları sülâlesi sona ermiş ve yerine Astırhan hanları sülâlesi geçmiştir. Astırhan hanı Bahtiyar Sultan 'ın oğlu Şeyh Avliyar 1502 yılında Moskova hizmetine girmiş ve 1512 'de Kasım tahtına han tâyin edilerek, 1516 yılına kadar huküm sürmüştür. Kendisi 1512 'de, Kasım hanı sıfatı ile, Smolensk seferine iştirâk etmiştir.

Şeyh Avliyar 'ın ölümünden sonra, yerine oğlu Şah-Ali (1516—1519) geçmiştir. Artık ruslar ile dost geçinmek mecbûriyetinde kalan kazanlılar, Muhammed-Emin Han ölünce, Moskova büyük-beyi Vasiliy III. ile yapılan bir anlaşma neticesinde Şah-Ali 'yi Kazan tahtına çıkarmışlar ve Kasım tahtına Şah-Ali 'nin öz kardeşi Can—Ali (1519—1532) tâyin edilmiştir. Çok geçmeden rus tazyikına karşı cephe alan kazanlılar, kırımlılar ile anlaşarak, Kazan tahtına Sâhib-Gerey 'i dâvet edince, Şah-Ali ruslara ilticâ etmiş ve bunun üzerine Kazan 'a karşı başlayan seferlerde faâl bir rol oynamıştır. Önce Sâhib-Gerey ve sonra onun yerine geçmiş olan yeğeni Safa-Gerey, rus tazyiki altında, Kazan 'ı terkedince, Kazan tahtına 1532 'de Kasım hanı Can-Ali geçirilmiştir. 1533 'te Vasiliy III. ölü'inmünü müteâkip, Kazan 'da çıkan isyânda Can-Ali öldürülmüş ve yerine Safa-Gerey tekrar tahta çıkmıştır.

1532 'de Can-Ali 'nin Kazan tahtına geçmesinden itibâren, 1536 yılına kadar Kasım hanlığı hâkimsiz kalmıştır. 1537—1546 yılları arasında Şah-Ali Kasım hanlığında, ikinci defa, hanlık etmiştir. 1546 'da Şah-Ali, Safa-Gerey 'in yerine, tekrar Kazan tahtına geçirilmiş ise de, orada bir aydan fazla kalamamıştır. 1547—1548 yıllarında rusların Kazan 'a karşı seferlerine Şah-Ali, Kasım hanı sıfatı ile, iştirâk etmiştir. 1551 'de Moskova çarı İvan IV. 'ın kuvvetleri karşısında mağlûp olan kazanlılar, iki defa koğmuş oldukları Şah-Ali 'yi tekrar han olarak kabûl etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Şah-Ali emir üzerine tahta geçmiş olmakla berâber, türklerin kendisine rus uşağı olarak baktıklarını biliyordu. Fakat buna rağmen, rusların Kazan 'ı kendilerine teslim teklifini reddetmiş, fakat başka bir çâre de bulamadığından, avlanmak bahânesi ile şehri terkederek, Züye kalesine sığınmıştır. 1551—1552 arasında boş kalan Kasım hanlığı tahtı tekrar Şah-Ali 'ye verilmiştir.

Kazan tahtına Nogay şehzâdelerinden Yâdigâr geçmiş bulunduğundan, Moskova 'da Kazan 'a karşı bir sefer hazırlanmakta ve müzâkerelere Şah-Ali de iştirâk etmekte idi. Kazan hanlığının rusların eline geçmesinin vahim neticelerini anlamış olan türk devletlerinin birlikte hareket etmek istediklerini gösteren emâreler belirmiş ve Kırım hanı Devlet-Giray ruslara karşı bir sefer açmış ise de, bundan bir netice çıkmamıştır. Şah-Ali başta olmak üzere, içlerinde bütün Kasım kuvvetlerinin bulunduğu rus kuvvetleri Kazan üzerine yürümüş ve Şah-Ali 'nin kaleme aldığı teslim teklifi reddedilince, kazanlıların şiddetli mukavemetine rağmen, şehir zaptedilmiştir. Bunun üzerine Şah Ali Kasım 'a dönmüş ve 1553—1567 yıllarını burada geçirmiştir. Kasımlılar 1553—1554 yıllarında ruslara karşı müteaddit defalar isyân eden kazanlılar ile 1554—1555 'te Çirmişler üzerine yürümüşler, 1555 'te İsveç 'e ve 1556 'da da kırımlılara karşı seferlere iştirâk etmişlerdir. 1557—1558 'de Şah-Ali Litvanya 'ya karşı hareket eden rus kuvvetlerinin baş-kumandanı tâyin edilmiş ve muzaffer olarak dönen kumandan Moskova 'da büyük bir merâsim ile karşılanmıştır. Bundan sonra Kasım hanlığı kuvvetleri Riga (1559), İsveç (1560) Livonya (1561), Lehistan (1562)'a karşı harekete iştirâk etmiş ve 1564 'te Şah-Ali bizzat Livonya 'ya karşı sefere çıkmıştır. Şah-Ali 20 nisan 1567 'de ölmüş ve Kasım 'da defnedilmiştir.

Şah-Ali 'den sonra Kasım tahtına Sayın-Bulat (1567—1573) tâyin edilmiştir. Sayın-Bulat Altın-Ordu hanı Ahmed Han 'ın torunu ve Şah-Ali ile amca çocukları olup, 1562 'de rus hizmetine giren Bik-Bulat 'ın oğludur. Bunun ismi kaynaklarda ilk defa 1570 'te, rus elçisinin Sultan Selim huzûrunda irâd ettiği nutukta geçmektedir („benim hukümdarım islâm dinine düşman değildir; Sayın-Bulat — Kasım 'da hukümdarlık ediyor; şehzâde Kaybulla — Yüryev, İbek — Surojik, Nogay şehzâdesi — Romanov hâkimidir; bunlar hepsi de câmilerde serbestçe namazlarını kılmaktadırlar. Kazan ve Kasım 'da bir çok müslüman me'mûrlar vardır"). 1571 ve 1572 'de İsveç ve Estonya 'ya karşı seferlere iştirâk etmiş olan Sayın-Bulat, 1573 'te hıristiyanlığı kabûl ederek, Semen adını alınca, Kasım tahtından indirilmiştir. İvan IV., kendisine „müdhiş" lekabını kazandıran bir tedhiş sistemi kurarak, memleketin idâresini „opriçina" ve „zemşçina" olmak üzere, iki kısma ayırınca, birincisini „çar ve Moskova beyi" sıfatı ile kendi idâresine almış ve Semen Bik-Bulat 'ı „çar ve bütün Rusya 'nın büyük-beyi" unvanı ile, „zemşçina" 'nın başına geçirmiştir (1575—1577). Daha sonra ona Tver ve Torjok beylikleri verilmiştir. Semen 1616 'da, râhip Stefan olarak, hayata gözlerini kapamıştır.

Sayın-Bulat 'tan sonra Kasım hanlığı tahtına Ahmed Han 'ın torunlarından Mustafa-Ali (b. Ak-Kübek Sultan b. Abdüllah; 1573—1600) geçmiştir. 1584 'te İstanbul 'da rus elçisi: —„siz Rusya 'da islâm dininin tazyik altında bulunduğunu söylüyorsunuz; kimi tazyik ediyoruz? Moskova arâzisinin kalbinde, Kasım 'da, câmiler ve diğer islâm âbideleri var: Şah-Ali, Kaybulla, Sayın-Bulat, şimdi Semen; bu Tver büyük-beyi kendi arzusu ile hıristiyanlığı kabûl etmiştir; onun yerine Kaybulla oğlu Mustafa-Ali tahta geçmiştir" — demektedir. Kaynaklarda Mustafa-Ali 1584, 1585 (İsveç harpleri dolayısı ile), 1586 (Lehistan elçisinin kabûl merâsimi münâsebeti ile), 1594 (Kasım 'daki bir mezar kitâbesinde), 1603 ve 1614 'te (menşûrlarda), Kasım hanı olarak, zikredilmektedir.

Sayın-Bulat 'tan sonra, Kasım hanlığı tahtına, Kazakların hanı olup, 1594 'te Kazakları rus tâbiyetine sokan Tevekkel (Tevkal)'in yeğeni şehzâde Ondan Sultan 'ın oğlu Uraz-Muhammed (1600—1610) geçmiştir. Rus akademisinin Asya müzesinde 1634 tarihini taşıyan bir gümüş *Kur'an* mahfazasında şeceresi şöyle tesbit edilmiştir: Uraz-Muhammed b. Ondan Sultan b. Şıgay Han b. Yadik Han b. Canibek Han b. Barak Han b. Kuyurçuk Han b. Urus Han.

Uraz-Muhammed 1588 'de rusların hizmetine girmiş, 1590 'da İsveç 'e karşı yapılan sefere iştirâk etmiş, 1597 'de Moskova 'da Burggraf Donavskiy 'in kabûl merâsiminde, Kazak şehzâdesi sıfatı ile, bulunmuş 1598 'de Boris Godunov 'un meşhûr Kırım seferine katılmıştır. 15 ramazan 1008 (1600) 'de Kasım hanı tâyin olunmuş ve 1601 'de kırımlılara karşı rus hudûdunun muhâfazasına me'mûr edilmiştir. Moskova 'yı ziyâret ettiği zamanlarda (msl. 1601 'de) hukümdarlara mahsûs bir merâsimle karşılandığı gibi, yabancı elçi ve şehzâdelerin kabûl merâsimlerinde de kendisine müstakil hukümdar muâmelesi yapılmıştır.

Moskova tahtında hak iddiası ile ortaya çıkan düzme Dmitri I. zamanında kasımlıların durumu mâlûm olmamakla berâber, düzme Dmitri II. zamanında Kasım hanı açıkça onun tarafını tutmuş, kendisi ile Moskova 'ya karşı iş-birliği yapmıştır. Uraz-Muhammed 'in 1609 yıllarında bu hareketle ilgili mektupları muhâfaza edilmiştir. Kasımlıların Dmitri II. tarafına geçmekteki maksatları henüz aydınlanmış değildir. Buna karşı bir misilleme hareketine geçen çar Vasiliy Şuyskiy kuvvetleri Kasım şehrini muhâsara etmişler ve şiddetli mukavemete rağmen, şehri zaptederek, ahâlisinin büyük bir kısmını kılıçtan geçirmişlerdir (1609). Dmitri II. 1610 'da Moskova 'yı ele geçirmek için yaptığı muvaffakiyetsiz bir teşebbüsten sonra, Kaluga 'da bulunduğu sırada, Uraz-Muhammed 'in kendisine ihânet niyetinde olduğu hakkında yapılan bir yalan ihbâr üzerine, Uraz-Muhammed 'i avlanmak bahânesi ile bir ormana götürerek, öldürmüş ve kendisi de çok geçmeden, hanlarının öcünü almak için fırsat kollayan kasımlılar tarafından vurulmuştur.

Uraz-Muhammed Kasım 'da defnedilmiş olup, mezar taşı 10 ramazan 1019 (22 teşrin II. 1610) tarihini taşımaktadır.

Uraz-Muhammed 'in ölümü ile Kasım tahtı 1611—1614 yıllarında boş kalmıştır.

Bundan sonra Kasım tahtına, Sibirya hanı Ali (b. Küçüm) 'nin oğlu Arslan (veya Alp-Arslan; 1614—1627) tâyin edilmiştir. Arslan 'ın Kasım hanlığı tahtına tâyininden evvelki hayatı hakkında mâlûmat yoktur. Yalnız 1598 'de Obi nehri boyunda bir muhârebede Küçüm Han 'ın âilesi rusların eline düşerek, bunlardan bâzılarının Moskova 'ya ve bâzılarının da Kasım 'a, Uraz-Muhammed 'in yanına, gönderildiği anlaşılmaktadır. Esirler arasında Küçüm 'ün oğlu Ali 'nin karısı (Nogay beyi Din-Ahmed 'in kızı) ile oğlu Arslan da bulunuyordu. Arslan Kasım 'da yetiştirilmiş olacaktır. Kendisi 1612 'de Litva seferine iştirâk etmiştir. Arslan bir kaç defa (1616, 1617 ve 1623) Moskova 'da çarın huzûrunda bulunmuş ve her defasında hukümdarlara mahsûs bir merâsim ile karşılanmıştır. Bütün bunlara rağmen, Kasım hanlarının artık hukümranlık hak ve sâhalarının daralmış olduğu ve hâkimiyetin de hanlığın ancak türk tebealarına inhisâr ettiği görülüyor. Kasım 'a tâyin edilen rus vâlilerine hanlara nezâret etmek vazifesi veriliyor ve bunların bilhassa dış memleketler ile olan münâsebetleri sıkı bir kontrol altına alınıyordu, Arslan 1627 'de ölmüş ve Kasım 'da Fatıma Sultan türbesine gömülmüştür.

Arslan 'dan sonra Kasım hanlığı tahtına henüz çocuk olan oğlu Seyid-Burhan (1627—1679) geçirilerek, annesi Fatıma Sultan (Kasım 'ın ileri gelen ulemâsından Şahkul âilesinden Seyid Ak-Muhammed 'in kızı) ile büyük babası Ak-Muhammed, vasî olarak tâyin edilmişlerdir. Rus hukûmeti kendisini çarın kızı ile evlendirmek vaadi ile, çocuğun hıristiyanlığı kabûl etmesi üzerinde ısrarla durmuş ise de, annesi bu teklifi, çocuğunun bu husûsta karar verebilecek bir yaşta olmadığını ileri sürerek, reddetmiştir. Çar 1633 'te, Kasım vâlisine gönderdiği bir emir ile, çocuğu Moskova 'ya getirterek, bir müddet yanında alıkoymuştur. Seyid-Burhan 1653 'te tekrar Moskova 'da çar Aleksiy 'i ziyâret etmiş ve çara Moskova silâh müzesinde muhâfaza edilmekte olup, güzel bir san'at eseri olan işlemeli bir kap hediye etmiştir. Seyid-Burhan, çok geçmeden, tanassur ederek, Vasiliy ismini almış, fakat Kasım hanı olarak kalmakta devam etmiştir. Seyid-Burhan 'ın tanassur ettikten sonra da Kasım hanlığında bırakılmış olması, bir taraftan bu hanlığın artık Moskova 'nın dış siyâseti için lüzûmu kalmamış olduğunu ve diğer taraftan da memleket içinde rus olmayan tebeayı hıristiyanlaştırmak sureti ile, ruslaştırma siyâseti tâkip edilmeğe başlandığını göstermektedir. Şamanist olan fin kavimlerine karşı muvaffakiyetle tatbik edilen bu usûl türk ve müslümanlar arasında muvaffak olamamıştır. Bu yolda büyük gayretler sarfeden Ryazan baş-piskoposu Misayil faâliyetini buradaki türk ve müslümanlar ile meskûn sâhalara doğru genişletmek istediği vakit, bu hareket açık bir isyân ile karşılanmış ve 1656 'da kendisi öldürülmüştür. Kasım türbelerindeki bir mezar taşına yazılmış olan şu âyet, bu devirlerde müslümanların mâruz kaldıkları mânevî işkence ve buna karşı halkın aksülamelini göstermesi bakımından, kayda değer (*Kur'an*, III, 52): „Vaktâ ki İsâ onların küfrünü anladı, dedi ki —Allaha (erişmek için) bana kimler arkadaş olacak? Havâriyûn – Bizler — dediler.— Allaha bizler inandık, imân ettik; bizlerin müslüman olduğumuza muhakkak şâhit ol".

Seyid-Burhan (Vasiliy) 1656 'da, çar ile birlikte, Riga 'da isveçlilere karşı harp etmiş ve 1678 'de küçük Rusya 'da türkler tarafından muhâsara edilen Çigirin 'in istirdadına iştirâk etmiştir.

Seyid-Burhan 'ın ölümünden sonra, Kasım tahtına resmen Arslan Han 'ın zevcesi ve Seyid-Burhan Han 'ın annesi Fatıma Sultan Bike (1679—1681) geçmiştir. Fakat bu bir hanlık olmaktan ziyâde, han sülâlesinin son mümessiline gösterilen bir nezâket hareketinden başka bir şey değil idi. Fatıma Sultan Bike 'nin 1681 'de ölümü ile, mühim bir gâye ile te'sis edilen, fakat sonraları türklerin aleyhinde kullanılmış olan bir ileri türk kalesinin 236 yılık tarihi sona ermiştir.

Kasım hanları cedveli

I.	Kazan hanları sülâlesi	
	1. Kasım b. Ulug-Muhammed	1445—1468
	2. Danyal (Danyar) b. Kasım	1468—1486
II.	Kırım hanları sülâlesi	
	3. Nûr-Devlet b. Gâzî-Giray	1486—1491
	4. Satılgan b. Nûr-Devlet	1491—1506
	5. Canay b. Nûr-Devlet	1506—1512
III.	Saray hanları sülâlesi	
	6. Seyid-Avliyar b. Bahtiyar-Sultan	1512—1516
	7. Şah-Ali b. Seyid-Avliyar (1. defa)	1516—1519
	8. Can-Ali b. Seyid-Avliyar	1519—1532
	9. Şah-Ali b. Seyid-Avliyar (2. defa)	1537—1551
	10. Şah-Ali b. Seyid-Avliyar (3. defa)	1552—1567
	11. Sayın-Bulat b. Bik-Bulat	1567—1573
	12. Mustafa-Ali b. Abdullah	1573—1600
IV.	Kazak hanları sülâlesi	
	13. Uraz-Muhammed b. Ondan Sultan	1600—1610
V.	Sibirya hanları sülâlesi	
	14. Arslan b. Ali	1614—1627
	15. Seyid-Burhan b. Arslan	1627—1679
	16. Fatıma-Sultan-Bike (Arslan 'ın zevcesi)	1679—1681

Kasım hanlığının hudutları pek belli değildir. Bunun kuruluş devrinde oldukça geniş bir sâhayı kaplamış olduğu düşünülebilir. Daha sonraları, hanlık Moskova 'nın emrine girince, bu sâhanın etrafındaki eyâletlerin idâresi tanzim edildikten sonra, idârî kayıtlara göre, bunun Kasım, Yılatom, Şatsk ve Temnik kazalarını içine alan bir sâhaya inhisar etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Gerek hanların ve gerek beylerinin, Kasım hanlığı hudutları dışında da, tımar olarak, bâzı şehirlere sâhip oldukları görülmektedir. Şimâlde — Mişer (Meşçera) ve cenûpta — Mordva olmak üzere, Fin kavimleri ile türklerden terekküp eden ahâlisinin sayısı hakkında bir fikir edinmek, şimdilik, imkânsızdır. Eskiden mevcut yerleşik türk ahâlisi, hanlığın kurulmasından sonra, civar türk memleketlerinden buraya gelen türkler ile mühim mıkdarda çoğalmış bulunuyordu. Bozkırlarda cereyân eden karışıklıklarda muvaffak olamayanların daha şimâlde bulunan kavimler arasında göç ettiklerine ve bunların yanlarında bulunanların bu memlekette yerleşerek, yeni bir hayata başladıklarına da sıksık tesâdüf edilir (msl. 1298 'de isyân eden Şirin mirzalarından Hüseyin oğlu Muhammed (Bahmet Useyin) 'in Volga 'yı tâkip ile Meşçera 'ya gelerek, burada yerleştiği ve çocuklarının hıristiyanlığı kabûl ederek, rus beyleri arasına katıldığı mâlûmdur. Fin kavimleri arasında, bunların eski şamanlığı yerine, islâm dini de oldukça geniş bir intişar sâhası bulmuştur.

Kasım hanlığının dâhilî idâresi hakkında devrin kaynaklarına dayanan toplu bir mâlûmata şimdilik sâhip bulunmuyoruz. Fakat dağınık kayıtlardan buradaki idâre teşkilâtının diğer türk memleketlerindeki usûl ve an'aneye uygun olduğu neticesine varmak mümkündür. Msl. Kasım hanlığının 13. han olan Uraz-Muhammed 'in tahta geçme merâsiminin tasvirinden, bunun boz-kır devetlerindekinin aynı olduğu görülmektedir. Handan sonra yer beyler ve mirzalar ile mühim uruğların reisi olan karaçılar, atalık müessesesi ve imıldaşlar v.b. diğer türk devletlerinde olduğu gibidir. Bir çok husûslarda han ile aynı derecede itibâr gören seyid ve onun idâresinde bulunan molla (imam) ve dânişmendler (müderris) cemiyetin mânevî hayatını tanzim ediyorlardı. Kasım hanlığında da âsâyişi te'min eden polis teşkilâtı ve devletin gelir ve masraflarına bakan mâliye me'mûrları ile devlet hazînesi mevcut idi. Kasım hanlığında hanlar nâmına para basılmıştır (Şah Ali tarafından kestirilen 1553 yılına âit gümüş sikkeler bulunmuştur).

Devletin merkezi olan Kasım (Han-Kirman, Kirman, Kirmen, rus vesikalarında çok defa Gorodets ve Meşçerskiy Gerodok şeklinde de zikredilir) şehri Oka nehrinin sol yüksek sâhili yamacında, Oka 'ya dökülen iki küçük ırmağın arasında kâin olup, sâhil boyunca genişlemektedir. Şehrin 1152 'de Suzdal beyi tarafından kurulduğu söyleniyor ise de, burada yapılan hafriyatta elde edilen eşyâdan, burasının çok eskiden meskûn bir mahal olduğu

anlaşılmaktadır. Şehir, müdâfaası için, içerisi toprakla doldurulmuş ve bir kaç burcu olan ahşap bir duvar ile çevrilmiş bulunuyordu ve iki kapısı vardı. Kasım Han burada taştan bir câmi ile bir saray yaptırmıştır. Bunlardan şimdiye kadar ancak câminin kule biçimindeki yuvarlak ve yüksek minâresi muhâfaza edilmiştir (tahrip edilen câmi yerine 1768'de iki katlı yeni bir câmi inşa edilmiştir). Pallas 1768'de burasını ziyâret ederken, eski sarayın harâbeleri henüz yerinde duruyordu. Arap harfi ile yazılmış kitâbeler ile süslenmiş olan zafer kapısı artık mevcut değil idi. Eski binâlardan bugün de mevcut olan büyük hanlar türbesi (Şah-Ali tekyesi) ile daha küçük olan Avgan türbesi, Pallas (1768) ve Velyaminov-Zernov (1863) tarafından, tasvir edilmiştir (eski âbidelerin bir tasviri için bk. bir de N. İ. Şişkin, s. 169—182).

Şehir, yukarıda zikredilen iki âlimden başka, alman elçisi Herberstein (1524), ingiliz seyyahı Jankinson (1557), Adam Olearius (1636) ve K. Berezin (1704) tarafından ziyâret edilmiştir.

Kasım'ın devlet merkezi zamanındaki büyüklüğü ve nüfusu hakkında mâlûmatımız yoktur. Şehir 1778'de, idârî bakımdan, Ryazan vilâyeti hudutları içine alınmıştır. 1897 sayımına göre, şehrin nüfusu 13.454 olup, bundan ancak 1.539'u türk idi. 1909'da 17.075'e mukabil 2.000 türk bulunuyordu. Kasım bugün Moskova eyâletine bağlı bir idârî bölgenin merkezi olup, Oka üzerinde bir vapur iskelesi vardır ve nüfusu 19.800 (1936)'dür.

Kasım türklerinin dili türk dilinin şimâl-i garbî şive gurubuna dâhil olup, daha çok Kazan şivesine yakındır. Bu şivenin en mühim husûsiyeti *ḳ, k, ġ* ve *g* sesleri yerine *hemze* (msl. *'al-* < *ḳal-* „kalmak", *'il-* < *kil-* „gelmek" v.b.) ve kelime kökleri ile teşkil eklerinde *e* yerine *i* (msl. *tirizi* < *tereze* „pencere") kullanılmasıdır.

Bibliyografya: Velyaminov-Zernov, *İzsledovanie o kasimovskih tsaryah i tsarevičah*, I (1863), II (1864), III (1866), IV (1867); N. İ. Şişkin, *İstoriya goroda Kasimova s drevneyših vremen* (1. tab., Ryazan, 1837; 2. tab., 1891) (*Trudı vost. otd. imp. rus. arḫeol. obşçestv.* IX—XII) ve bundan istifâde edilmek suretiyle Howorth, *History of the Mongols*, II, 429 v.d.; N. Lileev, *Simen Bekbulatoviç* (Trèves, 1891); M. Ḫudyakov, *Oçerki po istorii Kazanskogo Ḫanstva* (Kazan, 1923), tür. yer.; A. Aziz, *Tatar tarihi* (Kazan, 1924); Pallas, *Puteşestv. po razn. provintsiyam Rossiysk. impèrii* (Petersburg, 1773). E. D. Polivanov, *Foneticesk. osobennosti kasimovsk. dialekta* (Moskova, 1923); V. A. Gordlevskiy, *Elementi kulturı u Kasimovsk. tatar* (*Trud. obşç. issledov. Ryazansk. kraya, vıp.* 10), Ryazan, 1927; C. Validi, *O dialektaḫ kazansk. tatarsk. yazıkov* (*Vestn. nauçn. obşç. tatarovedeniya*, nr. 6), Kazan, 1927.

(REŞİD RAHMETİ ARAT.)

KASIM PAŞA, GÜZELCE, Süleyman I. devri vezîrlerinden olup, Bayezid II.'in sarayında terbiye görmüş ve Selim I. zamanında rikâb-ı hümâyûn ağalığı ile taşraya çıkmıştır. Haydar Çelebî rûznâmsinde, 1515 senesi şevvâl ayı hâdiseleri meyânında, çavuş Kasım Bey adı geçiyor ki (Feridun, *Münşaât*, İstanbul, 1274, I, s. 472), bu isim bu şahsa âit olsa gerektir. Aynı yılın zilhicce ayında Silistire sancak beyliğinden Bolu'ya nakledilen Kasım Bey (*ayn. esr.*, s. 479) başka bir şahıs olacaktır. Çünkü hiç bir me'hazda Kasım Paşa'nın mezkûr yerlerde sancak beyliği yaptığına dâir bir kayıt yoktur. Kendisi hakkında kat'î olarak bildiğimiz ilk tarihî mâlûmat onun Selim I.'in Mısır seferinde bulunduğuna ve Merc-i Dâbık muzafferiyetini müteâkip, kapılarını osmanlı ordusuna açan Suriye şehirlerinden Hama'ya vâli nasbedildiğine dâirdir (Rüstem Paşa, *Tarih*, Üniversite kütüp., nr. 2438, var. 179b; Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, İstanbul, 1280, II, 340). Kasım Bey'in bu me'mûriyeti Selim I.'in ölümüne kadar devam etmiş ve bu esnâda Şam vâlisi Canberdi Gazzâlî ve Trablus beyi Mustafa Bey ile berâber, osmanlı hâkimiyetine boyun eğmeyen Sayda ve Beyrut taraflarındaki arap emîrlerinden Hafş-oğlu'nun ortadan kaldırılmasında rol oynamıştır (Rüstem Paşa, 179b; Sâdeddin, II, 382 v.d.). Solak-zâde (*Tarih*, İstanbul, 1297, 413)'ye göre, Kasım Bey bu hâdise esnâsında Trablus beyi idi. Süleyman I.'ın cülûsu üzerine, Kasım Bey Anadolu beylerbeyisi olmuştur. Hukümdar 1522'de Rodos adasının fethi maksadı ile İstanbul'dan çıktığı zaman Kasım Paşa, bütün eyâleti askeri ile onu Kütahya sahrâsında karşılamış idi (Feridun Bey, *Rûznâme-i Süleymânî*, I, 529; Celâl-zâde Mustafa, *Ṭabaḳāt al-mamālik*, Üniversite kütüp., nr. 5999, 59a). Mehmed Süreyyâ Kasım Paşa'nın Anadolu beylerbeyiliğinden önce Adana hâkimi olduğunu söylüyor ise de (*Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1308, IV, 47), bu iddia kaynaklarda te'yit edilmiyor. Rodos muhâsarasına iştirâk eden Kasım Paşa Provans burcuna yapılacak hücûmları idâreye me'mûr edilmiş idi (Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, trk. trc., V, 26). Adanın fethini müteâkip, Kasım Paşa, merkeze çağırılan Musfata Paşa'nın yerine, Mısır'a gönderilmiş ise de (Celâl-zâde, 85b; Lutfi Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1341, s. 306), ikinci vezîr Ahmed Paşa'nın bu vâliliğe tâlip olması sebebi ile, bu me'mûriyeti çok kısa (bâzı müelliflere göre, 33 gün) sürmüştür. İstanbul'a dönen Kasım Paşa'ya, Mısır'da isyân eden Ahmed Paşa'nın ber-taraf edilmesi üzerine, 1524'te yeniden Mısır vâliliği verilmiştir. Lâkin Kasım Paşa bu vazifesinde muvaffakiyet göstererememiş, Mısır'da fetihten beri devam ede-gelen karışıklığa son verememiştir. Bir de Ahmed Paşa'nın ortadan kaldırılmasında faâl bir rol oynadığından Mısır defterdarı tâyin edilen Mehmed Bey ile arası açık idi. Bu sebeple Mısır işlerini yoluna koymak için, oraya gönderilen sadr-âzam İbrahim Paşa onu azletmiştir. İstanbul'a döndükten sonra kapudan (bk. Rüstem Paşa, *Tarih*, 189b) olan Kasım Paşa, 1526'da, Macaristan seferi esnâsında, İstanbul muhâfızlığına tâyin edilmiştir. Bu seferden sonra Rumeli beylerbeyiliğine tâyin edilmiş ve 1529 nisanında üçüncü vezîr olmuştur (Celâl-zâde, 145a—b ve Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüp., nr. 5959, 242b'de ikinci vezir olduğu kayıtlıdır). Viyana'nın muhâsarası ile neticelenen Avusturya seferine, üçüncü vezîr olarak, iştirâk eden Kasım Paşa (krş. *Rûznâme-i Süleymanî*, s. 567), ertesi yıl İstanbul'da Atmeydanı'nda yapılan şehzâdelerin sünnet düğününde padişahın sağ tarafında sadrâzam İbrahim Paşa ve ikinci vezîr İyas Paşa'dan sonra mevkî almıştı (Celâl-zâde, 157b; Âlî, *cyn. esr.*, 246b; Solak-zâde, s. 475). Kasım Paşa, yine üçüncü vezir olarak, 1535'te açılan Irakayn seferinde de bulunmuştur (*Rûznâme-i Süleymânî*, s. 592). Bu itibârla Süreyyâ Bey'in onun 1530—1531'de Mora sancak beyliği ile mütekait olduğu hakkındaki sözü (IV, 47) doğru değildir. Kasım Paşa'nın, üçüncü vezirliktên azledilerek, Mora sancak beyliğine tâyininin hangi tarihe tesâdüf ettiği bilinmemekle berâber, bunun İbrahim Paşa'nın 1536 senesinde katli hâdisesinden sonra olduğu muhakkaktır. Fakat bu azlin sebebi mâlûm değildir. Ne Celâl-zâde, ne de diğer müelliflor bu hususta hiç bir şey söylemiyorlar. Mora sancak beyi olan Kasım Paşa (Celâl-zâde, 279b; Âlî, *ayn. esr.*, 269b) 1537'de padişahtan, henüz venedikliler elinde bulunan Mora'daki Anabolu (italyan me'hazlarında Napoli di Romani) şehrinin zaptı emrini almış idi. Bu maksat ile 1537 eylûl ayında Argus'tan çıkarak, Anabolu'yu kuşattı. Lâkin şehir, denize doğru uzanmış bir dil üzerinde inşâ edilmiş ve bir tarafı yalçın kayalıklar, diğer tarafı deniz ile çevrilmiş olduğundan, yapılan bütün hücûmlara rağmen, zaptedilemedi.

Bu yüzden Kasım Paşa üç ay kadar devam eden muhâsarayı kaldırmağa ve sancak merkezine dönmeğe mecbûr olmuştur (tafsilât için bk. Hammer, V, 194 v. dd.). Kasım Paşa muvaffakiyetsizlik ile neticelenen bu hâdiseden sonra, üç yıl daha Mora sancak beyi olarak kalmış ve 1541'de tekaüt edilmiştir (Lutfi, s. 389). Ölüm tarihi hakkında kaynaklarda bir kayda rast gelinmemektedir. Bununla berâber Atâî (*Ḥadâ'iḳ al-ḥaḳā'iḳ*, İstanbul, 1268, 24)'nin bir ifâdesine istinâden, onun 1552'de Mora'da henüz hayatta olduğu söylenebilir. Ayvansaraylı Hüseyin (*Ḥadîḳat al-cavâmi'*, İstanbul, 1281, II, 4) ve Süreyya Bey (*Sicill-i Osm.* IV, 47)'e göre, mezarı Gelibolu'dadır; fakat yeri tesbit edilememektedir.

Kasım Paşa, muâsırları olan büyük ümerânın yanında, oldukça sönük bir şahsiyet olarak görünmektedir. Onun bir kumandan sıfatı ile zikre şayân bir muvaffakiyet kazandığı veya Süleyman I. devrinin şanlı zaferlerinde mühim bir hissesi olduğu kaynaklarda belirtilmemektedir. Bununla berâber devrin vezirleri arasında yer alabilmiş olmasına işâret etmek lâzımdır. Kendisi inşâ ettirdiği hayır müesseseleri ile, zamanındaki bir çok devlet ricâline tekaddüm etmiştir. İstanbul'un en tanınmış semtlerinden biri hâlâ bu vezirin adı ile anılmaktadır. Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, s. 416)'ye göre, Süleyman I. Kasım Paşa (ve sonra Piyâle ve Ferhad paşaları)'yı adını taşıyan semti imâr etmeğe me'mûr etmişti. Kasım Paşa şimdi Câmi-i Kebîr mahallesi denilen mahallede (Muvakkithâne sokağı ile Bahriye caddesi arasındaki yerde) mimar Sinan'a bir câmi yaptırmıştır ki, Evliyâ Çelebî (I, 418), bu câmiin tahta kubbeli, içinde direği olmayan tahtânî ve tek minâreli bir câmi olduğunu söyler. Câmi 1722'de yanmış ve mütevellisi olan Hakîm-oğlu Ali Paşa'nın birâderi Feyzullah Bey tarafından, tecdit edilmiştir (*Ḥadîḳat al-cavâmi'*, II, 4). Câmiin tecdidine dâir olan kitâbede Kasım Paşa'nın câmii 940 (1533/1534) tarihinde, yâni vezîr-i sâlis olduğu zaman, yaptırdığı anlaşılıyor. Lâkin onun mezkûr tarihte kapudan olduğu hakkında aynı kitâbede bulunan ifâdenin yanlışlığı Ayvansaraylı Hüseyin Efendi'nin dikkatini çekmiştir. Evliyâ Çelebî câmiin yanında vaktiyle bir imârethâne bulunduğunu, kendi zamanında bunun hastahâne olarak kullanıldığını yazmaktadır. Kasım Paşa, câmiinin yanında, bir de medrese inşâ ettirmiş (Evliyâ Çelebî, I, 419) ve müderrisliğini elli akçe ile

Sürûrî mahlaslı Mustafa Efendi'ye vermiştir (Atâî, s, 24). Bunlardan başka, yine aynı semtte, Evliyâ Çelebî'nin „atîk, hoş-hava, hûbbinâ ve suyu misâl-i âb-ı zülâl" şeklinde tasvir ettiği bir hamamı vardır. Ayvansaraylı (II, 4) Bozburun'da da Kasım Paşa'ya âit bir câmi bulunduğunu haber vermektedir. Atâî'nin, Sürûrî ile alâkâlı olarak, bahsettiği Bursa'daki Kasım Paşa medresesi, bu Kasım Paşa'ya âit değildir.

Kasım Paşa'nın Nefise Hanım adlı bir kızını tanıyoruz. O da babasının mahallesinde bir mescit ve bir mektep yaptırmıştır. Mezarı inşâ ettirdiği mektebin yanında bulunmaktadır.

(FARUK SÜMER.)

KASIR. [Bk. KASR.]

KAṢÎDA. [Bk. KASÎDE.]

KASÎDE. KAṢÎDA (A.), çok defa *kaṣîd* (cem. *kaṣâ'id*), arapça, farsça ve türkçede uzun manzûme şekillerine verilen ad. Bu isim, „kasdetmek, yönelmek" mânasına gelen ar. *kaṣada* kökünden gelir; çünkü eski zamanlarda, şâirin kabilesinin medhini ve düşmanlarına karşı hücûmunu ve daha sonraları bir şâirin medhiyelerine karşılık hediyelerini ve ihsanlarını açıkça istediği ve umduğu bir şahıs veya âilenin medhini ihtivâ ederdi. *Marṣiya*, en eski zamanlardan beri, gâlibâ aynı târife dâhil bulunmuyordu; fakat hakaret şiirleri (*hicâ'*) hakikî bir kasîdeyi teşkil eden husûsiyetleri ekseriyâ taşımazsa da, eski şâirler bunlara *kaṣîda* derler. Câhiliye devri şiirleri hicretin ilk asrındaki şâirlere örnek olmuş ise de, iyi bir fikir edinmek için, ilk devirden bize kalan şiirler ile başlamayıp, araştırmalarımıza, temel olarak, ikinci devre mensûp müelliflerin manzûmelerini alabiliriz. Tam ve mükemmel bir kasîde üç esâs kısmı ihtivâ etmelidir. İlk önce *nasîb*, yâni aşktan bahseden bir giriş; şâir burada sevgilisinin çadırının bulunmuş olduğu yere yaptığı ziyâreti ve orayı terkedilmiş bulunca, duyduğu ye'si anlatır. Bunu — öğmek istediği şahsın yanına gitmek için yaptığı seyâhatin hikâyesi tâkip eder. Bu ona çölün dehşetlerini tasvir etmek ve devesini muhtelif çöl hayvanlarına benzetmek için, geniş imkânlar hazırlar. Nihâyet şiirin en belli-başlı kısmı gelir ki, bu da kasdedilen şahıs veya kabîle için medhiye veya hicviyeyi ihtivâ eder. Bâzı şâirler arada-sırada kasîdeyi ahlâkî düşünceler ile sona erdirirler.

Bir arap (yahut iran v.b.) kasîdesi, şiir ne kadar uzun olursa-olsun, aynı kafiyenin her beytin sonunda tekrarlandığı, çok sun'î bir terkiptir. Bundan başka, şâirin bütün manzûmenin sonuna kadar çok dikkatle muhâfaza etmek mecbûriyetinde olduğu bir vezne tâbîdir; bundan dolayı çok güzel bir şiir beklenemez. Çölün hayvanları ile dehşetlerinin tasvirî, ilk nazarda, bir câzibe taşıyabilir; fakat aynı tasvirler sayısız şiirlerde, yalnız kelimelerin değiştiği aynı tarz içinde tekrar-tekrar meydana çıkarsa, bu yeknasaklık usanç verici bir hâl alır. Bu güçlük bizzat şâirler tarafından da hissedilmiştir. Yazılması uzun zaman isteyen çok uzun şiirlerin ayrı-ayrı parçalardan terkip edilmiş gibi olması bir husûsiyet teşkil eder. Şâir Ẕu 'l-Rumma, uzun müddet, şimdi meşhûr olan şiirinin (*Dîvân*, nr. 1) ilk beytinden ileriye geçemediğini ve şiirin geri kalan kısmını (basmada 128 beyit) ancak İsfahan'ı ziyâretinden sonra kolaylıkla yazabildiğini söylemektedir (*Asās al-balāġa*, bk. mad. *s-t-l*). Şâir Carîr, al-Rā'ī'nin oğlu Candal'in hicivleri ile rûhunun derinliklerine kadar heyecanlanmış olmasına rağmen, seçt'ği vezin ve kafiyesi arapçanın en kolay vezin ve kafiyesi olduğu hâlde, önce cevabının ancak 80 beytini yazdı ve geri kalan kısmını sonra tamamladı (*Naḳā'iḍ*, nşr. Bevan, s. 432b). Aynı şekilde al-Ṭirimmāḥ'ın Tamîm kabîlesi ile al-Farazdaḳ'a karşı yazdığı çok meşhûr şiirin ancak bir kısmını tamamladığından ve şiirin bu kısmına bâzan eklenmiş bulduğumuz beyitlerin, hakikaten başkaları tarafından yapılmış ilâveler olmayıp, bizzat şâirin eseri olduğundan emin olabiliriz. Bir şâir bir kasîde yazarsa, karşısına çıkan ilk fırsatta onu okur ve tabi'îdir ki, bilhassa buna verilen cevaplar yeni hücûmlara vesile hazırlarsa, şiirine bâzı beyitler ilâve edebildiği gibi, bâzılarını da çıkarabilir. Bir kasîdenin bütün esâslı kısımlarını ihtivâ eden bir şiir yazmağa aslâ muvaffak olamayan bir çok şâirler olmuştur ve eserin ancak her hangi bir kısmı mâlûm olduğu takdirde, şiirin diğer parçalarının kaybolduğunu kabûl etmek doğru değildir. Böyle bir şiir şâir onun daha tamamlamadan yayılmıştır ve bilhassa hiciv şiirleri, şüphesiz, ekseriyâ tamamlanamamıştır. Çok eski şâirler de, en esâs'ı kısmı olan medhiye veya hicviyeyi ihtivâ etmiyen şiirler yazmışlardır ve bunlara da kasîde denilmiştir. 'Omar b. Abî Rabî'a'nın şiiri ile al-Ṭirimmāḥ'ın bâzı şiirleri, bunlara örnek olarak, zikredilebilir. Bu sonuncunun eserlerinden bâzıları sırf tasvir aşkı ile yazılmış olup, tam mânası ile bir kasîde teşkil etmek iddiasını aslâ taşımamıştır. Arap kasîdesi, tabi'î olarak, başka dillerde yazan şâirler tarafından taklit edildi ve İran şâirlerinden Anvarî ile Ḫāḳānî bu nevîde, üstâd olarak, meşhûrdurlar. Kasîde şekli yeni devirlere kadar yaşamalt ı devam etti ve henüz hayatta olan şâirlere âit nümûneler vardır; bunlar Kahire'de yaşayan ve demir yolu veya vapurlar ile seyahat eden şahısların, çölde dolaşmalarına dâir, garip tasvirleri ihtivâ eder.

Bir kasîde, şahıs ve vak'alar hakkında verdiği mâlûmat bakımından, aynı zamanda tarihî bir kaynaktır. Bununla berâber bunlardan ancak son derecede ihtiyatla istifâde edilmelidir; zîra sûiniyet veya cehâletten mütevellit sahte bilgilere sık-sık rastlanır ve bir muhârebenin tarihi zikredilmiş ise, bundan, zarûrî olarak, şâirin bu muhârebede bulunduğu neticesi çıkarılmamalıdır. Yalnız Asad kabîlesi şâirlerinden 'Ubayd ve Bişr b. Abî Ḫāzim misâl olarak zikredilebilir; bunlar, muhtemel olarak, muhârebe olmayan bir devirde yaşamışlardır ve her ikisi de kabîlelerinin al-Nisār ve al-Cifār'da gâlip gelmesi ile öğünürler.

(F. KRENKOW.)

ḲĀSİM. [Bk. KASIM.]

ḲASÎM. [Bk. KASÎM.]

KASÎM. AL-ḲAṢÎM, orta Arabistan'da çöl yaylası üzerindeki bir mıntakanın adıdır. Memleket münbitliğini Vādî Rumma'ya borçludur. Bu vâdinin şimâl-i şarkîye müteveccih olan akıntısı bir çok kum tepeleri ile şimâl-i garbîden cenûb-i şarkîye doğru uzanan 525—630 m. yükseklikteki muvâzî tepeler ile kapanmıştır. Bu suretle ilk bahar ve yaz yağmurlarından mebzûl bir şekilde hâsıl olan su vâdilerin alçak yerlerinde mahfûz durur; zeminin kırmızı veya sarı kumu altında bütün sene, hattâ yağmur itibârı ile fakir devirlerde bile, su bulunur ve zengin bir nebâtî hayatın meydana gelmesi için elzem bulunan şartı te'min eder. Yayla ilk baharda mebzûl otlar ile örtülür ve sayıları pek çok olan küçük baş hayvanlar ile büyük deve ve öküz sürülerine mükemmel bir mer'a te'min eder. Kum tepelerinde ılgın ağaçları (*aṯl*, Tamarix nilotica Ehrbg.) ve Arabistan'a mahsûs akasya nevîleri yetişir (*ḳaraḍ*, Acacia arabica W., *ḳaṭād*, Acacia Senegal W.). Tarlalarda buğday, mısır, darı ve burçak yetişmektedir. Her nevîden meyva ağaçları zengin mahsûl verir. Yāḳūt burada incir, şeftâli, üzüm ve nar yetiştiğini haber vermektedir. En mühim olan ve aynı zamanda en çok yetiştirilen ağaç burada da hurma ağacıdır ve buranın hurması cidden çok nefistir. Sınâî mahsûller arasında mahallî ihtiyâclara yeten pamuğu bilhassa zikretmek lâzımdır. al-Ḳaṣîm'in garp taraflarında kaya tuzu mevcuttur. Hayvan yetiştirenler için pek lüzûmlu olan bu madde şehirlerde, bilhassa Burayda ile 'Anayza [bk. mad. 'UNAYZA]'de satılmaktadır.

Deve husûsundaki zenginliği ve müteşebbis halkı sâyesinde al-Ḳaṣîm arapların kervan ticâretinde mühim bir rol oynar. Palgrave tarafından 25.000 veya 30.000 tahmin edilen nüfusun her hâlde üçte biri, hayvan kirâlayarak yahut hayvanları ile seyâhat eden küçük tüccarların yanına girerek, bu ticâretle meşgûl olur. Kervan ticâreti, Vādî Davāsir ve Vādî Nacrān vâsıtası ile, kendilerini Yemen'e götürür. Oradan da en iyi kahve, Ḫaybar vâsıtası ile, Ḳuvayṭ, Basra, Bagdad, Cebel Şammar, Mekke ve Suriye'ye sevkolunur. al-Ḳaṣîm halkından bir çoğunun, vaziyet icâbı, civardaki havâlide veya zikredilen şehirlerde yerleşmiş bulunmaları tabi'î bir keyfiyettir ve bu kimselerden bâzıları refâha ve zenginliğe erişmiş bulunmaktadır. al-Ḳaṣîm cins at ticâretinde de mühim bir rol oynamaktadır. al-Ḳaṣîm'in eski merkezi al-Carad (Carad al-Ḳaṣîm), Basra yolu üzerinde, 'Anayza'den bir günlük mesâfede olup, A. Sprenger bunun Batlamyus'taki Γορδα olduğunu tesbit etmiştir. al-Hamdānî'nin al-Yamāma'ya bağlı olarak gösterdiği eski mahallerin kâffesi harâbe hâlindedir. Bugünkü başlıca şehirler orta çağ sonlarında kurulmuştur.

Arap kabîlelerinin mücâdele merkezi olan bu mıntaka velveleli bir tarihe sâhiptir. Arapların mühim harplerinden birine adını vermiştir. Zuhayr, Aḫṭal, 'Avs b. Ḥacar ve daha başka şâirler al-Ḳaṣîm'i tanır ve oradan bahsederler. İslâmiyetin başlangıcında bu memleket önce yalancı peygamber Musaylima'ya yardım etmiştir. Fakat islâmiyet taraftarları, ile bunlar arasındaki kat'î mücâdele esnâsında, al-Ḳaṣîm'i *Sayf Allāh* Ḫālid'in yanında buluyoruz. Hilâfet için mücâdelede Nacd ile al-Ḳaṣîm 'Alî'nin tarafını tuttu; fakat Emevîlerin zaferi bütün orta Arabistan'ı kendi hâkimiyetleri altına koymuş ve vaziyet Abbâsîler zamanında da değişmemiştir. Karmatîlerin ihtilâl hareketi esnâsında Nacd Abbâsî hilâfetinden ayrılmıştır. Aslen al-Ḳaṣîm'li olan Dārim Nacd ile Yemen'in büyük bir kısmını XI. asırda zaptetmeğe ve bunları al-Ḳaṣîm ile birleştirmeğe muvaffak oldu. Devleti oğullarına ve onların haleflerine intikal etti; fakat al-Yamāma ve 'Āriż kabîle şeflerinin gittikçe artan nufûzları bu kırallığı mütemâdiyen parçalayarak, neticede yine al-Ḳaṣîm'a münhasır bıraktı. Bu memleket Vehhâbîliğe, bidâyetinden itibâren, kısmen muhâlefet etmiş idi. 'Abd al-'Azîz b. Sa'ūd al-Dar'îya, Burayda ve al-Rass ile Tennūne'yi ele geçirmeğe muvaffak oldu ise de, diğer kasabalar halkı isyân ettiler ve ele geçirebildikleri bütün Vehhâbîleri katlettiler (1772). 1780'de İbn Sa'ūd'a

karşı yeni bir isyân vukua gelmiş ve bu ihtilâl, bir çok gayr-i müsâit safhalar arzetmiş olan mücâdeleler neticesinde, bastırılabilmiştir. Fakat az sonra İbn Saʿūd'un karşısına fevkalâde tehlikeli bir rakip çıktı. Mısırlı Mehmed Ali Bâbıâlî'den Vehhâbîlere karşı yürümek emrini almış idi; oğlu Tosun'u Arabistan'a yolladı ve Tosun bütün garp sâhilini, serî bir harp ile (1811—1813), Vehhâbîlerin elinden aldı [bk. mad. İBN SAʿŪD].

Emîr İbn Saʿūd'un 1814'te vefatından sonra, mısırlıların bu devlet aleyhindeki hareketleri orta Arabistan'ı da istihdâf etmeğe başladı; 1815'te Tosun bu havâliye girdi ve altın kuvveti ile o havâlinin en büyük kısmına hâkim olduktan sonra, al-Ḳaṣīm arâzisi dâhilindeki al-Rass kalesini zaptetti. Fakat Tosun ile ʿAbd Allāh b. Saʿūd arasında akdolunan müsâleha Mehmed Ali tarafından tasdik olunmadı; bil'akis İbrahim Arabistan'ı zaptetmeğe me'mûr edildi. 1817'de al-Rass, Burayda ve ʿAnayza zaptedildi ve bu sâyede al-Ḳaṣīm ele geçirildi. ʿAbd Āllāh b. Saʿūd Darʿīya'ye çekilmek mecbûriyetinde kaldı, orada esir edildi ve 1818'de İstanbul'da idâm olundu. al-Ḳaṣīm Mısır'a tâbî bir memleket hâlinde kaldı ve Mehmed Ali için sağlam bir istinadgâh oldu. Fakat 1822'den itibâren orta Arabistan'ın Mısır işgâlinden kurtulma mücâdelesi başladı ve bu mücâdele 1841'de Mısır-türk kuvvetlerinin mağlûbiyeti ile nihâyet buldu. Bir müddet sonra al-Ḳaṣīm büyük Mekke şerîfinin himâyesi altına geçti. ʿAnayza'de ikamet etmekte olan Zāmil Āl Salīm, İbn Saʿūd tarafından, 1855'te müstakil al-Ḳaṣīm hükümdarı olarak tanındı. Fakat 1861'den itibâren, memleket İbn Saʿūd'a vergi vermek mükellefiyeti altına tekrar düşmüş bulunuyordu. Altı sene sonra, al-Ḳaṣīm istiklâlini yeniden elde edebildi ve 1879'da İbn Saʿūd al-Ḳaṣīm üzerindeki metbûiyet hakkından, Ḥāʾil emîri İbn Raşīd lehine, ferâgat etti. 1891'de Muḥammed b. Raşīd aleyhindeki bir kıyâm felâketle nihâyet buldu ve Zāmil Āl Salīm bu mücâdelede öldü. al-Ḳaṣīm'e sağlam bir surette tekrar yerleşmek için, türkler İbn Saʿūd ile İbn Raşīd arasındaki şiddetli mücâdeleden istifâde ettiler ve bu uzun mücâdelelerden yorulmuş olan ahâli sulha susamış bulunduğu ve İbn Raşīd de düşmanı İbn Saʿūd'un vâlileri yerine, al-Ḳaṣīm'de türkleri görmeği tercih ettiği için, maksatlarına kolaylıkla erdiler. Ahmet Feyzi Paşa 1905'te iç-Arbistan'da ileriledi ve al-Ḳaṣīm'i işgâl etti. Fakat az sonra, vaziyet alelhusus İbn Raşīd de kendi aleyhlerinde mevkî aldığından, türkler için tutunulmaz bir mâhiyet aldı. Türk kuvvetleri al-Ḳaṣīm'i tahliye etmek mecbûriyetinde kaldılar ve Ahmed Feyzî Paşa'nın halefi Sâmî Paşa türk hâkimiyetini iâde etmeğe muvaffak olamadı. 1906'da al-Ḳaṣīm İbn Saʿūd'un hâkimiyeti altına girdi; İbn Saʿūd'a karşı 1911/1912'de ve bilhassa Mekke şerîfi tarafından yeni entrikalar yapıldı. Fakat 1913'ten beri al-Ḳaṣīm İbn Saʿūd kırallığının bir vilâyetini teşkil etmektedir.

Bibliyografya: al-Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-ʿArab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s, 144, 165; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 279, 666; II, 823; III, 78, 617; IV, 127, 610; *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853; II, 426; Bakrī, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, I, 292, 392; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 48, 168, 207; W. G. Palgrave, *Reise in Arabien* (Leipzig, 1867), I, 175, 177, 182—195; Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (London, 1921), II, 310 v. dd., 391; H. S. J. B. Philby, *Southern Najd* (*The Geographical Journal*, 1920, LV, 168; Alois Musil, *Österreich. Monatschr. f. d. Orient.*, XLIII (1917), s. 14 v. d., 17, 49, 81, 166 v. d., 169, 203 v. d., 207 v. dd., 212 v. d., 297—300, 303 (Alois Musil'in şifâhî mâlûmatı ile ikmâl edilmiştir). (ADOLF GROHMANN.)

ḲĀSİM AL-RASSĪ. [Bk. ZAYDİYA.]

ḲĀSİM-İ ANVĀR. [Bk. KĀSİM-İ ENVÂR.]

KĀSİM-İ ENVÂR. ḲĀSİM-İ ANVĀR (1356—1434), MUʿĪN AL-DĪN ʿALĪ, farsça yazmış olan sûfî şâir ve edip olup, Tebriz yakınında Sarāb'da doğmuştur. Davlatşāh (*Taẕkira*, s. 346), Sarāb (Yāḳūt'ta Sarāv) yerine Surḫāb adını vermektedir; bu Surḫāb adı Yāḳūt'ta bulunmuyor, fakat Davlatşāh'ta üç defa *Surḫāb-i Tabrīz*'e rastlıyoruz; bir defa bir kelime oyununda (Kamāl-i Ḥucandī'nin bir rubâisinde, bk. Davlatşāh, *ayn. esr.*, s. 326) görülmektedir. İran lugatçilerine göre, Surḫāb Tebriz civarında bir dağdır (bk. Vullers, *Lexicon*, mad. *Surhāb*[7]). Ḳāsim'in âilesi aslen azerbaycanlı idi. Onun yetişmesinde te'siri olan şeyhler Ṣadr al-Dīn Ardabīlī (Safevîlerin ceddi) ile Avḥad al-Dīn Kirmānī'nin talebesi olan Ṣadr al-Dīn ʿAlī-i Kirmānī'dir. Cāmī (*Nafaḥāt al-uns*, s. 690)'nin bize anlattığı gibi, Ḳāsim'in samimî dostları çevresinden çıkan ve onun *irādat*'i hakkında olan bir yazıda Yamānī'den bahsedilmekte ise de, Ardabīlī zikredilmemektedir. Bu teferruât kabîlindan bilgi, Ḳāsim'in Ardabīlī'nin tâlimine çok daha az kıymet verdiğini farzettirebilir. Fakat Browne, *Hist. of Pers. Lit. under Tartar Dominion* (s. 473)'da anlatılan vak'alar, bu faraziye ile

tezat hâlindedir. Cāmī (*ayn. esr.*, s. 690)'nin dediği gibi, Ḳāsim'in kendi müridleri arasında bir çok serbest ahlâklı kimseler var idi, fakat şeyhin kendisi bu şâibeden ârî idi. Onun hurûfî olduğu isbât edilemezse de, bu tarîkate karşı çok sevgi beslediği bilinmektedir (Browne, *ayn. esr.*, s. 479). Çok seyahat etti; önce Gīlān'da oturdu. Şiirlerinde bâzan Gīlānī lehcesi ile yazılmış cümlelere tesâdüf olunur. Gīlān'dan Horasan'a gidip, orada evvelâ Nīşāpūr'da, sonra Herat'ta yerleşti. Hukümdar Şāhruḫ bir hurûfî tarafından öldürülünce (830 = 1426/1427), Herat'tan kovuldu. Onun kātil ile münâsebeti olduğu, onu evine misâfir ettiği ve sûikasdden haberdar olduğu iddia edildi. Davlatşāh (*ayn. esr.*, s. 346 v.d.) da onun daha evvel bir defa Herat'tan kovulduğuna dâir ayrı bir rivâyet vardır; bâzı kimseler, sözde *murşid*'in etrafına pek çok genç talebeler topladığı ve bu onların ahlâkî düşüncelerine dokunduğu için, hukümdara şikâyette bulundular. Ḳāsim-i Anvār, sözde, Belh ve Semerkand'a gitmiş, fakat sonraları yeniden Herat'a gelmiştir. Bu pek hakikat gibi görünmüyor ise de, her hâlde şeyhin Herat'ta ne kadar şöhretli olduğunu gösterir. Bu devirde sûfîler arasında düşük ahlâklı kimseler bulunmasına rağmen, şehirden kovulmasının ahlâksızlıktan ileri geldiği isbât edilemez. 830'da Herat'tan kovulduktan sonra, Ḳāsim'in Semerkand'da Uluġ Bey'in şahsında bir hâmî bulduğu muhakkak görünüyor. Davlatşāh'ın rivâyetinde Semerkand da zikredilmiş olduğundan, bu hikâyenin hakikî kovulmanın tâlî bir şeklinden başka bir şey olmadığı iddia edilebilir.

Ḳāsim sonraları Horasan'a geldi ve Cām bölgesinde Ḫarcird'de yerleşti. Burada, servet sâhibi dostlar sâyesinde, 837 (1433/1434)'de ölümüne kadar endişeden âzâde bir hayat geçirebildi. Davlatşāh (*ayn. esr.*, s. 348), diğer kaynakların aksine, onun ölüm tarihini 835 olarak gösteriyor. Ḳāsim'in ölüm tarihi hakkında, Rieu, *Catalogue*, s. 636'da bulunanlardan başka, bk. Rosen, *Les Manuscrits persans de l'Institut*, s. 121; bu son eserde, ölümüne dâir, bir Petersburg yazmasından alınmış bir tarih kıt'ası vardır.

Ḳāsim-i Anvār Ḫarcird'de defnedilmiştir. Davlatşāh kendi zamanında, ʿAlī Şīr'in, bir takım inşâat ile, Ḳāsim'ın türbesini güzelleştirmeğe başladığını söylüyor. Davlatşāh, aynı zamanda, Ḳāsim'ın gençliğinde sihhatini bozacak kadar riyâzette ileri gittiğini anlatır. Hayatının sonuna doğru bu husûsta fikrini değiştirmiş ve başkaları arasında, şişmanlığından hayret'ni gizleyemeyen birine, artık âşık olmayıp, fakat mâşuk olduğu, hakikaten bir zamanlar dilenci ve fakir iken, şimdi şah hâline geldiği cevabını vermiştir.

Eserleri. Davlatşāh (*ayn. esr.*, s. 303)'a göre, Ḥāfiẓ'ın şiirlerinin büyük bir takdirkârı olan müellif, gazeller, kıt'alar, rubâîler, sûfîler için manzûmeler ve mesnevîler ihtivâ eden bir *Dīvān* bırakmıştır. Bu parçaların bir kaçı Gīlānī lehcesinde ve bir kaçı da türkçedir. Diğer eserleri, *Anīs al-ʿārifīn* ve *Anīs al-ʿāşiḳīn* (*Risālat al-amāna* de denilir) — tasavvuf hakkında nesir ve nazım ile karışık olarak yazılmış risâlelerdir. Bunu tamamlamak için, *Ḫulāṣa-i Bustān* adlı, Saʿdī'nin *Bustān*'ından yapılmış bir hulâsa zikredilmelidir. Bu eserler basılmamıştır. Browne'da zikredilmiş olan daha az ehemmiyetli eserler ile Davlatşāh'ta bulunan bâzı parçalara (Bland, *Century*'de Ḳasim'in 10 gazeli neşredilmiştir) bakılarak, hukům vermek icâp ederse, Browne'ın „Ḳāsim-i Anvār'ın şiirleri, bir yabancının kendinde hukům vermek imkânını gördüğü nisbette, ancak orta derecede vasıflar, meziyetler gösterir" fikrine iştirâk edilebilir. Onun farsça âhenkli şiirler yazmak kabiliyeti inkâr edilemez, fakat alel'âdenin dışına çıkan ve onun İran edebiyatının büyükleri arasına konulmasına imkân veren husûsiyetler onda yoktur. Eserleri hakkında ancak bunlar neşredildikten sonra hakkaniyetle bir hukům verilebilir.

Bibliyografya: Cāmī, *Nafaḥāt al-uns* (Kalküte, 1859), s. 689—693; Davlatşāh, *Taẕkirat al-şuʿarāʾ* (nşr. Borwne), s. 346 v. dd.; Ethé (*Grundr. der iran. Phil.*, II, 295, 299, 301); Borwne, *History of Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 352, 366, 438, 473—486; Rieu, *Catalogue*, s. 635—637; Sprenger, *Catalogue of the... Manuscripts of the Libraries of the King of Oudh*, s. 532 v. d. (V. F. BÜCHNER.)

KASİMOV. [Bk. KASIM HANLIĞI.]

ḲĀSİYŪN. [Bk. KĀSİYŪN.]

KĀSİYŪN. ḲĀSİYŪN, Ġūṭa [b. bk.]'nın şimâl-i garbîsine ve Şam'ın bir dış mahallesi olan Ṣāliḥiya'ye hâkim ve zirvesi 1.200 m. irtifaı aşan kayalık ve çıplak dağ kütlesinin adıdır. Bu kütle Barāda [b. bk.] ve Ḥalbūn vâdileri arasında bulunur. Barāda'den ayrılan Nahr Yazīd Ḳasiyūn'un etekleri boyunca uzanır. „Barza kasabası civarındaki yamaç üzerinde bulunan bir yer İbrahim'in doğduğu mahal olarak ziyâret edilir. Bu dağ, bütün kadîm devirde, Peygamberin göğe çıktığı ve indiği yer olarak meşhûrdur" (İbn Cubayr). Rivâyete göre, Âdam Ḳāsiyūn'da oturmuştur. Ḳābil Ḥābil'i, bir çok mâbedlerin bulunduğu

„bu kutsî ve mübârek sayılan dağ" (Yāḳūt) da katletti. Ḥābil burada medfûndur. Arap müellifleri ve Şam tarihçileri Bāb al-Farādīs ile Ḳāsiyūn yamacı arasında gömülü bulunan binlerce enbiyâ ve evliyânın hâtıralarını buraya bağlarlar.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 557; II, 588; III, 363; IV, 13—15; İbn 'Asākir, *Tārīḫ* (nşr. 'Abd al-Ḳādir Badrān), Şam, 1329, I, 231—237; İbn Cubayr (nşr. Wright ve de Goeje), s. 273 v.d. (H. LAMMENS.)

KASKAR. [Bk. KESKER.]

KASR. [Bk. KASRA.]

KASR. [Bk. KESİR.]

ḲAṢR. [Bk. KASR.]

KASR. AL-ḲAṢR, saray, ev yahut köşk. Bu isim *Kur'an*'da, bir defa müfret ve iki defa cemi olarak (*ḳuṣūr*), üç defa geçer. İki yerde dünyâdaki sarayları ve bir yerde de mü'minlerin cennette ikametgâhlarını göstermek için kullanılmıştır. Bu kelime umûmiyetle hukümdarın pâyitahtındaki veya vâlinin vilâyet merkezindeki ikametgâhını gösterir. Msl. *Ḳaṣr-i Ḳācār* (Tahran'ın yakınındaki Kacarların sarayı). Bu kelime, harf-i târif ilâvesi ile, ispanyolca *al-cazar* şeklini almış ve oradaki eski saraylara alem olmuştur; msl. Segovia *alcazar*'ı ve Sevilla *alcazar*'ı. Şimâlî Afrika yer isimlerinde bu kelimeye *ḳṣar* şeklinde çok tesâdüf edilir. Başlıca müstahkem kasırlara, köylere ve nâdiren şehirlere bu isim verilir (aş. bk.).

Bibliyografya: E. W. Lane, *An Arabic-English Lexicon*: St. Lane Poole, *The Moors in Spain* („Stories of the Nations"), London. (T. W. HAIG.)

KASR FİR'AVN. ḲAṢR FİR'AVN, şimdiki Meknes (Miknāsa)'in takriben 30 km. kadar şimâlinde, Cabal Zarhūn'un kısa bir vâdisinde kâin, romalıların Volubilis sitesi harâbelerine Fas yerlilerinin verdikleri isimdir. Rdom vâdisinin medhalinde ve zeytin yetişen mıntakadaki Volubilis, romalıların fi'len işgâlleri altında bulunan çevrenin sol cenûbunda kâin olmakla berâber, romalıların iç taraftaki en mühim merkezi idi. Bu şehir IV. asırda hâlâ mâmûr idi. V. asırda Vandallar, kendileri yerleşmedikleri hâlde, romalıların Fas'taki saltanatlarına nihâyet verdiler. Bizanslılar VII. asırda memleketi istirdat ettikleri zaman, şimâl sâhillerinden başka yerlerde, hiç bir fi'lî otorite te'sis etmediler. Bununla berâber pek âlâ tahmin olunabilir ki, kendi hâline bırakılmış olan Volubilis şehrinde, ahâlinin bir yere dağılmadan, şimâlî Afrika'nın başka yerlerinde olduğu gibi, büyük bir kısmı romalılaşmış berberîlerden ibâret olan şehir halkının ve civardaki kabîlelerin berber bir reisin hukmü altında toplanması ile bir nevî devlet te'essüs etmiştir. İki asır içinde, bu havâli Brāneş büyük federasyonunun merkezi oldu. Bu federasyonun o zamanki hâkim kabîlesi Avrāba (Varba) ve islâm istilâsı esnâsındaki reisleri Kusayla idi (bu reisin pâyitahtının Avrās olduğunu bâzı müellifler iddia etmişler ise de, iddiaları kabil-i müdâfaa değildir). Berberîler bu reislerin idâresi altında 'Uḳba b. Nāfi 'e galebe çalarak, arapları orta Afrika'dan tardettiler (63 = 683); fakat beş sene sonra, reislerini kaybeden ve fenâ muâmeleye mârûz kalan berberler Kayravān'ı terketmeğe mecbûr kaldılar ve Valīlī (Ulīlī = Volubilis)'ye döndüler (68 = 688). Bu vak'alar neticesinde Varba'nın kudreti çok azalmış idi. Varbalar bundan sonra kımıldamadılar ve kuvvetlerini yeniden hazırlamakla meşgûl olarak, 122 (740)'de başlayan Hâricîlerin kıyâmına iştirâk etmediler. Nihâyet Faḫḫ muhârebesinden sonra İdrīs b. 'Abd Allāh b. al-Ḥasan b. al-Ḥasan b. 'Alī [bk. IDRĪS I.] Ulīlī'yi işgâl edip, yerleşince, orada Varbaların reisi İsḥāḳ b. Muḥammed tarafından karşılandı (172 = 788/789). Kendisi Varbalar ve sonra ister-istemez civardaki kabîleler tarafından hukümdar olarak tanınmakta gecikmedi. Ulīlī, Atlantik'ten Tlemsen'e kadar uzanan havâlideki devletin makarrı ve Fas'ta ilk islâm imparatorluğunun ve kâfir veya yahudi kalmış hıristiyan veya putperest kabîleler arasındaki müctehitlerin merkezi oldu. Rivâyete göre, İdrīs, Hārūn al-Raşīd'in teşvikı ile, zehirlenerek, burada öldürüldü (177 = 793). Oğlu İdrīs II. [b. bk.] babasının istilâ ve cihâd siyâsetini tâkip ederek, reisleri İsḥāḳ b. Muḥammed'i öldürttü ve Varbaların nufûzundan kurtulmak için, Ulīlī'yi terkedip (192=808), yeni kurduğu Fas'a yerleşti. 213 (828)'te vefatında, eski müverrihlerden bir çoğunun iddialarına göre, babasının yanına, Ulīlī'ye defnedildi. Fakat 841 (1437)'de bâzı siyâsî mülâhazalar ile, Fas'taki Cāmi' al-Şurafā'da müteveffâya âit olan veya âit olduğu söylenilen bir kabir keşfedildi. Bugün bu kabir, İdrīs'in kurduğu şehrin halkı tarafından, en çok ziyâret edilen bir türbedir.

Fas'ın kuruluşundan sonra, Ulīlī siyâsî ehemmiyetini kaybetti. Cabal Zarhūn bir ziyâretgâh oldu. Volubilis harâbelerinden 3 km. mesâfede, Mūlāy İsmā'īl'in iki asır evvel yaptırdığı İdrīs türbesinin etrafında, çok güzel manzaralı bir mevkîde, etrafı tepeler ile muhât iki zirve üzerine kurulan Zahrūn'un Mūlāy İdrīs şehrinde, kısm-ı âzamı İdrīs şerîfleri olmak üzere, 9.000 kişi sâkindir.

Bugün hiç bir eseri bulunmayan İdrīsī Ulīlī şehri, agleb-i ihtimâl, tabi'î bir müstahkem mevkî olan şimdiki kasabanın yerinde kâin idi. 1915'ten beri muntazaman yapılmakta olan hafriyat ehemmiyetli neticeler vermiş, romalıların bu havâlide yerleştikleri zamanın tarihine âit mühim kitâbeler ve değerli san'at eserleri meydana çıkarılmıştır.

Bibliyografya: Tissot, *Recherches sur la géographie comparée de la Mauritanie tingitane* (Paris, 1878); müslüman İdrīsī tarihçileri ve XII. asra kadar olan coğrafyacılar (bk. madd. IDRĪS ve IDRĪSĪ, *bibliyografya*), bilhassa Bakrī, *Kitāb al-masālik*, fihrist; Fournel, *Les Berbers* (Paris, 1885), 1. kısım. (HENRI BASSET.)

ḲAṢR AL-KABĪR. [Bk. KASRÜLKEBİR.]

ḲAṢR AL-ṢAĠĪR. [Bk. KASRUSSAGİR.]

KASRA. [Bk. KESRE.]

KASR-I ŞİRİN. ḲAṢR-İ ŞİRİN, İran'ın garbında, Ardilān [b. bk.] ülkesinin cenûb-i garbî kısmında bir mahal olup, 34,5 şimâl arzı ve 45,5 şark tûlü dâiresi üzerinde, Ḥulvānrūd'un yahut Elvān veya Alvend nehrinin sağ sâhili üzerinde kâindir. Şarktan garba Ḳaṣr-i Şīrīn'e kadar akan bu nehir, orada cenûba dönerek, Diyālā'da Zengābād'a dökülür. Ḳaṣr-i Şīrīn'in cenûb-i garbîsinde heybetli Aġ-Dağ uzanır; cenûb-i şarkîsinde de mühim dağ silsileleri bulunmaktadır. Ḳaṣr-i Şīrīn öteden beri kervanlar için ehemmiyetli konak yeri vazifesi görmüştür. Bilhassa Bagdad'dan İran'ın yüksek yaylasına giden pek eski yol, arap orta çağının *ṭarīḳ Ḫurāsān*'ı, buradan geçer. Ḳaṣr-i Şīrīn, cenûb-i garbîdeki Ḫānikīn [b. bk.] ile şarktaki Sar-i Pul (orta çağda Ḥulvān, Sar-i Pul'ün cenûbunda; bk. SAR-I PUL ZOHĀB) konaklarından aynı mesâfededir. Ayrıca şimâle, şimâl-i garbîye ve cenûb-i şarkîye giden pek mühim olmayan yollar da burada ayrılır.

Bugünkü Ḳaṣr-i Şīrīn (deniz seviyesinden 480 m. yükseklikte) taş ve kerpiç sûr ile çevrili, az ehemmiyetli bir mahaldir. Bu sûrlardan başka, şarkta büyük bir kervansaray bulunmaktadır. Garpta, Aubin (bk. bibliyografya)'e göre, XIX. asırda inşâ ettirilmiş olan asrî bir kale bulunmaktadır ve bu kale, Covān Mīr'in, yakalanıp öldürüldüğü güne kadar, Kerbelâ'ya giden hacıları ve tâcirleri çevirip, soymasına imkân vermiştir. Morgan tarafından şehrin 3.000—6.000 kişi olarak tahmin edilen ahâlisi kürttür. Şāh 'Abbās I. (1587—1628) türk-iran hudûdunu müdâfaa maksadı le, Ḳaṣr-i Şīrīn bölgesine Sancābîlerin (bk. Rawlinson, *JRGS*, IX, 33; bu kabîlenin diğer bir kolu için krş. Rabino, *Les Tribus de Louristan*, Paris, 1916, s. 17) Lurd kabîlesinden 900 âile yerleştirdi. Bir kabîle reisi Ḳaṣr-i Şīrīn'de İran adına vâlilik vazifesini görmektedir. XX. asrın başlarından itibâren, burada aynı zamanda küçük bir gümrük mevkii de vardır. Şehrin karşısında, nehrin sol sâhilinde, Bāġ-i Şāh uzanır. Hurma, nar ve portakal ağaçları ile kaplı olan bu büyük bahçeyi Naṣr al-Dīn Şāh, Kerbela'yı ziyârete gittiği zaman, yaptırmıştır.

Ḳaṣr-i Şīrīn'de en çok dikkate değen ve burayı İran'ın tarih ve arkeoloji bakımından en mühim yerlerinden biri yapan şey, civardaki Sâsânîlere âit büyük harâbelerdir. Ḳaṣr-i Şīrīn („Şīrīn'in kasrı") ismi Sâsânî kırallığının son zamanlarından kalmadır. Bir hıristiyan olan Şīrīn, Ḫusrav II. Parvēz (590—628)'in en gözde zevcesi idi. Bu hukümdar yazlık ikametgâh olarak yaptırdığı büyük kasra zevcesinin adını verdi. Ḳaṣr-i Şīrīn'de ve civarında bir de Şīrīn ile şâhın mimarı Farhād'ın hazîn aşk mâceraları geçmiştir ki, bunlar bir çok iran mesnevîlerine mevzû teşkil etmiştir (krş. mad. FERHĀD ve Justi, *Iranisches Namenbuch*, Marburg, 1895, s. 102b). Msl. Ḳaṣr-i Şīrīn'in cenûbundaki bir kayalıkta oyulmuş olan bir mezarın Ūtāḳ-i Farhād („Farhād'ın odası") olduğu rivâyeti halk arrsında yaşar (Sarre-Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, s. 10). Ḳaṣr-i Şīrīn sarayında, bir zaman Ḫusrav Parvēz'in şahsı etrafında teşekkül eden efsâne dâiresinde esâslı bir rol oynayan, meşhûr çalgıcı Bārbud (bk. Vullers, *Lexic. Persico-Lat.*, I, 168 ve Justi, *ayn. esr.*, s. 63) görülmektedir. Bu san'atkârın şâh için bestelediği 30 makam veya şarkı arasından (listesi için bk. Vullers, *ayn. esr.*, II, 369) birinin adı (Vullers'de nr. 4) *Bāġ-i Şīrīn* („Şīrīn'in bahçesi"), bir diğerininki (nr. 30 ve yine Vullers, II, 1299b) Naḫçīrgānī („av şarkısı")'dir; bu her hâlde Yāḳūt (IV, 113, 12)'taki *Bāġ Naḫçīrgān* olsa gerek. Bu iki şarkı, Sâsânî hukümdarının yazlık ikametgâhı ve av şatosu olan Ḳaṣr-i Şīrīn'e âittir.

Ḳaṣr-i Şīrīn'in parlak devri kısa sürdü. Ḫusrav II.'in ölümünden on sene kadar sonra, Sâsânî kırallığı müslüman hücûmu altında çöktü; islâmiyet devrinde Ḳaṣr-i Şīrīn saraylarının artık meskûn olmadığı sanılmaktadır. Bu saraylar kısa bir zamanda harâp bir hâle geldi; bunda mâlzemenin fenâ oluşunun da te'siri vardır. Ya'ḳūbī (*BGA*, VII, 270) 278 (891) yılında artık harâbelerden bahsetmiştir. İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg, VIII, 388)'in rivâyetine göre, 345 (956)'te Ḳaṣr-i Şīrīn'in sûrları bir zelzelede çatlamış idi. İbn Rusta, Yā-

ḳūt, Ḳazvīnī ve Ḥamd Allāh al-Mustavfī gibi, arap ve iran müellifleri Ḳaṣr-i Şīrīn'in genişliği üzerinde duruyor, salonlar, zâviyeler, hazîneler, muhteşem bahçelerinden ve bu bahçeler içinde serbest-serbest dolaşan nâdir hayvanlardan bahsediyorlar; fakat elimizde bu husûsta etraflı mâlûmat bulunmamaktadır. Yāḳūt ile Ḳazvīnī bilhassa kalenin yapısını anlatırlar. Yāḳūt (*Muʿcam*, IV, 113)'a göre, bu kale dünyanın hârikaları arasında yer almakta idi.

Bugünkü harâbelerin en doğru planını J. de Morgan idâresindeki fransız hafriyat hey'etine borçluyuz. Harâbelerin esâs kısmı bugünkü şehrin şimâl-i şarkîsinde ve yukarı tarafında bulunmaktadır. Bundan sonra, Ḫusrav'in müstatil şeklinde, altı değirmi kuleli sarayı (Ḳalʿa yahut Ḳaṣr-i Ḫusrav veya Ḳalʿa-i Ḫusrav) yükselmektedir. Hukümdarın askerlerine kışla vazifesini gören bu kale, Sâsânî askerî mimarîsinin bugüne kadar kalan en tam örneklerinden biridir. Bu kalenin şimâlinde, eskiden ne oldukları mâlûm olmayan büyük harâbeler bulunmaktadır. Şimâl-i şarkîde aş.-yk. $^1/_2$ km. daha yukarılarda, hukümdarın şahsî sayfiyesini çevreleyen muazzam bahçenin duvarlarına varılır. Oldukça gayr-ı muntazam beyzî şekildeki bu bahçenin büyüklüğü, Morgan'a göre, 120 hk. idi. Aynı zamanda su bendi vazifesini gören ve irtifâı en yüksek kısımlarında 6,5 m. bulan bahçe duvarı da aş.-yk. 6.000 kadem tutmaktadır. Bahçenin sulanmasına lâzım olan su Ḫulvān-Rūd'dan getirilmekte ve yukarıda söylenildiği gibi, muazzam bahçe duvarı boyunca akmakta idi. Bugün bile bu su yollarını, Ḫulvān-Rūd vâdisinde Ḥavş Kurī harâbelerinde kayboluncaya kadar, tâkip etmek mümkündür. Bütün bahçenin ortasında, bugün ʿAmārat-i Ḫusrav yahut Ḥācī Ḳalʿası adı verilen e s â s k a s ı r bulunmaktadır ki, şarktan garba doğru uzanan (uzunluğu — 324 m., genişliği — 187 m.) üzerleri kubbeler ile örtülü salonları ve önünde uzun bir düzlük olan muazzam bir yapıdır. Genişliği ve sütûnlarının azameti ile bugün de heybetli görünmektedir. Kasrın önünde, üzerinde iki köşk bulunan, 560 m. uzunluğundaki su bendinin bir parçası, olduğu gibi, durmaktadır. ʿAmārat-i Ḫusrav'in garbında, kubbeler ile örtülü, dört kapılı ve dört köşe bir büyük salonu olan buna benzeyen, fakat daha küçük bir binâ da bulunmaktadır. Bugün bu binâya *Çuār ḳapu* veya (hâlis farsça olarak) *Çār darvāza* („dört kapı"), aynı zamanda *Ḳalʿa-i çuār ḳapu* („dört kapılı kale") da denilmektedir. Bu binanın ne maksada tahsis edildiği mechûldür (belki divanlara mahsûs idi).

Ḳaṣr-ı Şīrīn'in aş.-yk. 5 km. şarkında daha sonraki devre âit bir başka Sâsânî sarayının harâbeleri vardır. Buna *Ḥavş Kurī* („atlar evi") denilmektedir (bu ismin muhtemel izahıdır: *kur*, farsça *kurreh*, *kureh* „tay" olmalıdır; Rich buna *Ḥavş Kerek* diyor); çünkü halkın kanâatine göre, Ḳaṣr-i Şīrīn sarayına âit atların ahırını ihtivâ etmektedir. 180 m. uzunluğunda bir sarayı, tâlî binaları ve diğer bir bina enkazını içine alan bu harâbeler Ḫusrav Parvēz'e atfedebileceğimiz bugüne kadar mâlûm olan en son Sâsânî saraylarının harâbeleridir.

Ḳaṣr-i Şīrīn'in bu Sâsânî hukümdarının saltanat devrinden çok daha eskiye âit bir şehir olduğu şüphesizdir. Tabiî mevkii bu derece müsâit olan bir yer dâimâ meskûn bulunmuş olmalıdır. Bugüne kadar orada şimdiki şehrin bulunduğu yeri işgâl etmesi lâzım gelen kadîm devre âit hangi şehrin bulunduğunu söylemek mümkün olamamıştır. Burada Dastacird şehrinin bulunduğunu düşünenler olmuştur (Malcolm, Kinneir, Ker Porter), fakat bu şehrin Eski Bagdad harâbelerinde bulunduğunda şüphe yoktur. Buckingham, Rich ve Ritter (IX, 484, 509) bu yanlış fikre itiraz etmişlerdir. Apolloniatis şehri Artemita'nın burada bulunduğunu da düşünenler vardır (msl. Kinneir). Fakat bu şehrin, daha ziyâde, eski Dastacird bölgesinde bulunması muhtemeldir (bk. Herzfeld, Sarre-Herzfeld, *Archaeol. Reise im Euphrat-u. Tigrisgebiet*, Berlin, 1919, II, 78). Herzfeld (*ayn. esr.*, II, 329), ihtiyat kaydı ile, Ḳaṣr-i Şīrīn'i, Tabula Peutingeriana'daki Danas ile aynı farzediyor (fakat krş. Pauly-Wissowa, *Realenzykl. d. klass. Altert.-Wiss.*, Suppl., I, 337, mad. DANAS). Ḫusrav Parvēz'in yaptırdığı büyük bir sarayın bulunduğu Kinkivar yahut Ḳaṣr al-Luṣūṣ ile Ḳaṣr-i Şīrīn'in hiç bir alâkası yoktur (bk. G. le Strange, *ayn. esr.*, s. 188; Schwarz, *Iran im Mittelalter*, s. 494 v. d.); bu yer çok daha şarkta, Kirmānşāh ile Hemedan arasında, bulunuyordu. Böylece Ḳaṣr-i Şīrīn ile Kinkivar'ı aynı yer farzeden Caetani (*Annali dell'Islām*, V, 17; VI, 144)'nin hatâsı meydana çıkmaktadır.

Ḳaṣr-i Şīrīn'in 18 km. şimâlinde K e n d - i Ş ī r ī n diye anılan bir köy vardır. Yarım saatlik bir mesâfede pek mühim olmayan petrol kuyuları bulunmaktadır. Bu husûsta bk. Morgan, *ayn. esr.*, II, 81 v. d. ve Schweer, *Das türkische-persische Erdölvorkommen* (Hamburg, 1919), s. 21, 46, 110, 112, 143 v. d.

1914 harbine kadar, kat'î bir sûrette çizilmemiş olan türk-iran hudûdu Ḳaṣr-i Şīrīn'den tahminen 2 saatlik bir mesâfeden geçiyordu. İran bölgesinde hudûda, içinde bir Sancābî süvâri kıt'asının bulunduğu Kalʿa-i Sabzī hâkim idi (krş. Aubin, *ayn. esr.*); bu yer için bk. Rich, *ayn. esr.*, II, 263 (burada, yanlış olarak, Ḳalʿa-i Salzī yazılıdır; Buckingham bunu Khallet el-Subzey şeklinde yazar). Bundan bir saatlik bir mesâfede türk hudut mevkii olan Ḳalʿa Radifîya bulunmakta idi.

[Ḳaṣr-i Şīrīn'in Osmanlı tarihindeki ehemmiyeti Murad IV. zamanında Bagdad'ın istirdadından sonra, 1639'da Türkiye ile İran arasında, Irak'ın türklerde ve Azerbaycan'ın iranlılarda kalması suretiyle, devamlı bir hudûd tesbit eden eden ve bu yerin adı ile anılan bir muâhedenin yapılmış olmasıdır.]

B i b l i y o g r a f y a : *B G A*, tür. yer., bilhassa VII, 164 (İbn Rusta); Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 112 v.dd.; Ḳazvīnī, *Āṣār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), s. 295—297; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange; *GMS*, XXIII, s. 43); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 63; Pietro della Valle, *Reise-Beschreibung* (Genf, 1674), II, 4 (1617'de buradan geçmiştir); Olivier, *Voyage dans l'empire Cthoman, l'Égypte et la Perse* (Paris, 1807), V, 8; Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire* (London, 1813), s. 305 v.d.; Buckingham, *Travels in Assyria, Media and Persia* (London, 1830), I, 64—78; Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia* (London, 1822), II, 212—219; G. Keppel, *Personal Narrative of Travels in Babylonia, Assyria* (London, 1827), I, 297 v.d.; II, 306 v.d.; Cl. J. Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan* (London, 1836), II, 263—272; Ritter, *Erdkunde*, IX, 483—488, 509; J. B. Fraser, *Travels in Koordistan, Mesopotamia...* (London, 1840), II, 175 v.dd.; Mr. Bishop, *Journey in Persia and Kurdistan* (London, 1891), I, 79; J. de Morgan, *Mission Scientifique en Perse*, II, 81 v.d., 111; IV, 341—359 (harâbelerin umûmî plânı: levha XL ve Ḳaṣr-i Şīrīn'deki 3 sarayın planları: levha XLII, XLVI, XLIX ve Ḥavş Kurī plânı: levha LI; bir de resimler); Justi, *Grundriss der iranisch. Philologie*, II, 540; E. Aubin, *La Perse d'aujourd'hui* (Paris, 1908), s. 350 v.dd.; E. Herzfeld (*Petermann's Geogr. Mitteilungen*, 1907), LIII, 52 v.d.); E. Herzfeld (Sarre ve Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, Berlin, 1910, s. 131, 236—240 ve levha IL); E. Herzfeld, *Die Aufnahme des sasanidisch. Denkmals von Paikūli* (*Abh. Pr. Ak. W.*, 1914, nr. 1, s. 6—8); Mrs. Bishop, *Journey in Persia and Kurdistan* (London, 1891), I, 79. (M. STRECK.)

KASRUSSAGÎR. AL-ḲAṢR AL-ṢAGĪR, Fas'ta bugün mevcut olmayan bir şehirdir ki, Cebelüttârık boğazının cenûp sâhilinde, Sebte'nin 20 km. garbında, Tanca'nın 36 km. şarkında ve gemilerin girebileceği akar-su munsabında bulunuyordu.

İlk çağda burada belki bir Finike ticâret mevkii ve daha sonra bir Roma şehri (Batlamyus'ta: Lissa veya Exilissa) bulunuyordu. Müslüman hâkimiyetinin daha ilk zamanlarında (90 = 708/709) burada bir kale inşâ edildi (bk. **al-**Zayyānī, *Archives marocaines*, VI, 494). Bu kale Maṣmūdaler arâzisi üzerinde kâin olduğu için, *Kitāb al-istibṣār* müellifine ve İdrīsī'ye göre, Ḳaṣr Maṣmūda tesmiye ediliyordu (krş. İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères*, nşr. de Slane, I, 280, 13; trc., II, 134). Bakri ise, burayı al-Ḳaṣr al-Ḳabīr [b. bk.]'den ayırmak üzere, al-Ḳaṣr al-Avval ismi ile kaydeder ve Banī Ṭarīf kabîlesi tarafından iskân edildiğini ve etrafında geniş bahçeler bulunduğunu söyler. Muvahhidler devrinde, İspanya'ya geçiş iskelesi olarak, Marsā Mūsā'nın yerini almış olan bu mevkii muhtelif müellifler Ḳaṣr al-Macāz (Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm*, trc. Reinaud, II/1, 185; İbn Ḫaldūn, *göst. yer.*) yahut Ḳaṣr al-Cavāz (geçiş hisarı; İbn Abī Zarʿ, *Ravḍat al-ḳirṭās*, nşr. Tornberg, s. 138, 143, 146) ismi ile zikrederler.

Muvahhidler burada ehemmiyetli binâlar ve gemi tersâneleri inşâ ettiler; fakat Magrib hukümdarlarının Endülüs'teki toprakları darlaştıkça, şehrin canlılığı azaldı. Orduların geçmesinden elde ettikleri kazançtan mahrûm kalmış olan halk, bu sefer korsanlığa başladı ki, al-Ḳaṣr'ın portekizliler tarafından ilk göz konulmuş şehirlerden biri olması bundandır. 1458'de kıral Alfons V. buraya 80 gemi ve 17.000 askerden müteşekkil bir ordu ile hücûma geçti. İki taarruzu püskürten müslümanlar, hıristiyan topçusunun şiddetli ateşi karşısında, silâh ve eşyâları ile şehirden çıkmak şartını kabûl ettirerek, al-Ḳaṣr'ı portekizlilere terkettiler. 19 teşrin I. 1458'de şehre giren kıral büyük câmii kiliseye tahvil etti; tahkimatı kuvvetlendirdi ve buraya, Don E. de Menecez kumandasında, bir garnizon koydu. Fas sultanı, şehri geri almak için, 1458 ve 1459'da, boş yere iki defa hücûmda bulundu. 1463'te, Ancera kabîleleri Portekiz hâkimiyetini kabûl ettiler. 1471'de Sultan Mūlāy Saʿīd al-Ḳaṣr'ın Portekiz kıralına terkini tazammun eden bir muâhede imzâladı.

al-Ḳaṣr 1540 tarihine kadar hıristiyan hâkimiyeti altında kaldı ise de, bu müddet içinde mıntaka yerlilerin ardı kesilmeyen hücûmlarına hedef oldu. Bu sebeple kıral Johann III.

daha evvel sûrlarını yıktırdığı şehri tahliye etti. Bir kaç sene sonra (1559) Antoine de Bourbon, Fas hükümdarlarına vereceği askerî kuvvete karşılık, şehrin kendisine bırakılmasını kabûl ettirdi ise de, İspanya kıralı Philipp II.'in teşebbüsleri muâhedenin tatbikına imkân bırakmadı. Bu tarihten sonra, şehri ihyâ etmek maksadı ile, hiç bir teşebbüste bulunulmadı. Halk burayı terketmiş olup, kum ile dolan limandan yalnız kaçakçılar faydalanıyorlardı. Şehrin yerinde bugün Portekiz kalesinin heybetli harâbesi, hendekler, yıkılmış sûr parçaları, iç kale ile şehri birleştiren kapı bakiyesi görülmektedir.

Bibliyografya: Bakrî (nşr. de Slane), s. 104 v.d. (trc. s. 243); İdrîsî, *Ṣifat al-Maġrib* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin s. 166—168 (trc. s. 199—201); *Kitāb al-istibṣār* (nşr. Kremer), Wien, 1852, s. 24 (trc. Fagnan, Constantine, 1900, s. 48); Ruy de Pina, *Chronica de Sennor Rey D. Alfonso V*, fasıl LXXXVIII (*Colleciao de livros ineditos de historia portugueza*, I, 454—467, Lissabon, 1790); Pienot Deseilligny, *Traité d'Antoine de Bourbon avec le Chérif de Fez* (Maroes, 1891); Leo Africanus (nşr. Schefer), II, 247; E. de la Primaudaye, *Villes maritimes du Maroc* (*RAfr.*, 1872); Michaux-Bellaire ve Peretié, *El-Qçar eç-Çeghir* (*RMM*, 1916, s. 329 v.dd.).

(G. YVER.)

KASRÜLKEBÎR. AL-ḲAṢR AL-ḲABÎR (ḲṢAR AL-KEBÎR), isp. Alcazar-Quivir, şimâlî Fas'ta Tanca'nın 90 km. kadar cenûbunda, Vādî Lukkos'un sağ kıyısında kâin bir şehir olup, bulunduğu yer ispanyol Fası dâhilinde ve fransız Fası hudûdu yakınındadır. Şehir şarktan tepeler ile kuşatılmış bir ova üzerinde bulunur ve şimâlde — al-Ṣarī'a, cenûpta — Bāb al-Vād mahallelerine ayrılır ki, çarşı (sūḳ) bu ikisi arasındadır. Şehrin ehemmiyetli sayılan eserleri Muvahhidler devrinden evvelki büyük câmi olan Sîdî al-Azmîrî câmii ile inşâsı 1689'da tamamlanmış olan Câmi' al-Sayda'dir. Şehirde ve civarında mahallî evliyâya âit müteaddit türbelere (*ḳubba*) rastlanır. En fazla tâzim edilen Murâbıtlar, menşe'i Endülüs olup, ömrünün sonuna doğru burada ders vermeğe gelmiş ve 568 yahut 573 (1172/1173 veya 1177/1178)'te vefat etmiş bulunan Abu 'l-Ḥasan al-Ḳurşî (Ḳuraşî); Sîdî Ben Aḥmed; halk arasında Mūlāy 'Alî Bū Ġālib tesmiye ve şehrin hâmîsi telakkî edilen Sîdî 'Alî b. Ḥlef Ġālib ve bir de Sîdî Bel 'Abbās'tır ki, bu zât esâsen haham Yuda Yabalay'dan başka bir kimse değildir.

Şehrin nüfusu 10.000 kadar olup, çok gayr-i mütecânistir; XX. asrın başında, ekseriyeti teşkil eden müslümanlardan başka, 2.000 kadar yahudi bulunmakta idi. Evvelce ehemmiyetli olan sanâyi şimdi çok sönük bir hâlde olup, buna mukabil zirâat canlı ve buğday, arpa, bakliyat ile keten ticâreti de faâldir.

Tarih. al-Ḳaṣr'ın mevkiinin daha ilk müslüman istilâları sırasında ortadan kalkmış bulunan eski bir Roma iskân mahalline (Oppidum novum?) tekabül etmiş olması muhtemeldir. Hicretin II. asrında Ketāmalerin bir kolu olan Danhācaler tarafından bu civarda bir kale inşâ edildi ki, buraya Ḳaṣr 'Abd al-Karîm (emîr 'Abd al-Karîm al-Ketānî'nin isminden; İdrîsî, *Ṣifat al-Maġrib*, nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje, s. 89; *Kitāb al-istibṣar*, nşr. Kremer, Wien, 1852, s. 78; trc. Fagnan, Constantine, 1900, s. 140: Ḳaṣr İbn 'Abd al-Karîm, kezâ İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères*, nşr. de Slane, I, 401; trc., II, 323) veya Ḳaṣr Ketāma deniliyordu. Bununla berâber al-Bakrî, „Lukkos suyu kenârında bir câmi ve kalabalık çarşısı bulunan büyük ve muhteşem şehir" diye târif etttiği Sūḳ Ketāma'yi „bir tepe üzerinde kâin hisâr" diye kaydeylediği Ḳaṣr Danhāca'den ayırır; buna mukabil İbn Ḫaldūn (*ayn. esr.*, I, 188 aş., trc. II, 291), Ḳaṣr Ketāmā'yi Danhācaler (bk. *Kitāb al-istibṣār*) ile münâsebetli olarak gösterir. Sūḳ Ketāma, başında İdrîs b. al-Ḳāsim b. İbrāhîm'in bulunduğu devlete pâyitaht oldu. Mukaddasî (*BAG*, III, 219, 7) Sūḳ al-Ketāmî'yi Fas'a bağlı şehirlerden biri addeder. Fas'ın sür'atli inkişâfı karşısında küsûfa uğrayan al-Ḳaṣr ticârî bir ehemmiyet muhâfaza etmiş olacaktır. İdrîsî (*göst. yer.*) orada müşterisi çok pazarlardan bahseder. Bununla berâber şehrin asıl inkişâfı Muvahhidler devrine tesâdüf eder. Ya'ḳūb al-Manṣūr şehri bir sûr ile kuşattı ve burada bir av köşkü ve Ḫarāt al-Mucāvirīn isimli bir hastahâne inşâ ettirdi ki, bu yüzden Leo Africanus ve Marmol, kendisini al-Ḳaṣr'ın bânisi telâkkî eylemektedirler. Şehirde, 620 (1223/1224) tarihinden itibâren hukmü altına girdiği Merînîler devrinde, Abū 'Inān tarafından, bir medrese te'sis edildi ki, X. (XVI.) asırda faâliyette bulunuyordu. Merînîlerin 687 (1288/1289)'de tâyin etmiş oldukları vâli Ra'îs Abu 'l-Ḥasan b. Aṣḳîlūla'nin ahfadı buraya uzun zaman hâkim oldu. Gırnata'daki Banu 'l-Aḥmarlerin müttefiki olan bu hânedanın ortadan kalkması ile, bir takım musîbetler baş-gösterdi. Sâhile yerleşmiş olan portekizliler şehri tehdit ettiklerinden, halk sûrlardan 6 mil uzakta zirâat yapmağa cesâret edemiyorlardı. 1503'te Açila vâlisi Don Juan Menecez burayı ele geçirmeğe boşuna teşebbüs etti. Müteâkip asırda al-Ḳaṣr sâhildeki hıristiyan te'sislerine karşı akınlarda bulunan *Mucāhidîn*'in ileri karakolu hizmetini gördü. Bundan sonra, Filālî hânedanının iktidarı ele almasına tekaddüm eden karışıklık devrinde, şehir bütün garba hâkim olmuş bulunan Ḳa'id Ġīlān'a makar oldu. Bu zât bir aralık, Mūlāy al-Rašīd tarafından, 1078 (1688)'de pâyitahtından kovuldu ise de, emîrin vefatından sonra, şehre yeniden dönerek, Mūlāy İsmā'īl tarafından yenilip, katledildiği tarih olan 1084 (1673)'e kadar burada kaldı. Bundan sonra al-Ḳaṣr, kat'î olarak, Fas sultanının (*şarîf*) hukmü altına girdi ve sûrları onun tarafından yıktırıldı.

Bibliyografya: al-Bakrî (nşr. de Slane), metin, s. 110, trc. s. 250; Leo Africanus (nşr. Schefer), II, 217; Marmol, *Africa*, II; Mouliéras, *Le Maroc inconnu*, II, 358 v.dd.; De Foucauld, *Reconnaissane au Maroc*, s. 14 v.dd.; de Cuevas, *Estudio general sobre geografia del bajalato de Larache* (1882); J. Costa, *El-Ksar el-Acabir* (Tanger, 1887); G. Le Châtelier, *Notes sur les villes et tribus du Maroc en 1890* (Paris, 1902); Budgett Meakin, *The Land of the Moors*, s. 333 v.dd.; Frances Mac Nab, *A Ride in Morocco* (London, 1901), s. 83—110; Michaux-Bellaire ve Salmon, *El-Qçar al-Kebir. Une ville de province au Maroc septentrional* (*A M*, 1904); A. Peretié, *Le raïs el-Khadir Ghaïlan* (*A M*, 1911).

(G. YVER.)

ḲAṢṢA. [Bk. KAÇÇH.]

KASSALA (arapça imlâsı: Kasala ve Kasalā), Mısır Sûdanı'nda bir müdüriyet bölgesi ve bir şehir. Eritrea hudûdundan 25 mil mesâfede bulunan şehir ismini civarındaki Cebel Kassala'dan alır. Bu dağlar, granitten müteşekkil bir bünye olup, 2.791 kadem yüksekliğine vâsıl olur ve civardaki düzlükler ortasında her taraftan görülen, yedi zirveli bir kabarık teşkil eder. Eski eserlerde bu dağ Cebel Kassala al-Lus (Beca dilinde: To-Lus) adı ile geçer. Şimdiki şehrin yeri menşe'i Beca olan Ḫalanḳa kabîlesinin iskân mıntakasına dâhil olup, 1840 senesinde Aḥmed Paşa „Abū Azān" (1839'dan 1844'e kadar Sudan hükümdarı) idâre merkezi ve daha sonra Mısır ve türk askerleri tarafından itaat altına alınan Tāka bölgesinin askerî karargâhı olmak üzere intihap edilmiştir. Şehir Gaş nehrinin mahsûldar deltasının (aş. bk.) en yüksek yerinde ve garbî ve merkezî Afrika'yı Savākin ve Masauva (Masva') limanlarına bağlayan hacc yolu üzerindedir. Şehir ehemmiyetli bir ticâret merkezi olup, 20.000 nüfusa mâliktir. 1858 senesinde, bütün diğer Sudan şehirleri gibi, Kassala dervişlerin, yâni Sûdan mehdisi olan Muḥammed Aḥmed'in eline düştü ve şehir tamâmen tahrip edildi. İngiltere ile İtalya arasında 1891'de yapılan bir anlaşmaya göre, Kassala'nın İtalya tarafından muvakkaten işgâli kabûl edilmiştir ki, İtalya bu yerleri mehdi müridlerinin şiddetli hücûmlarına rağmen, 1894'ten 1897'ye kadar, muhâfaza etmiştir. Bu işgâl Sûdan'ın ingiliz-Mısır kuvvetleri tarafından tekrar fethinden sonraya, yâni Mısır ve İngiltere'nin müşterek hâkimiyeti altında bir Sudan hukûmeti teşekkülüne kadar, devam etmiştir. Yeni, idâre altında şehir, ticâret ve idâre merkezi olarak, eski ehemmiyet ve itibârını kazanmıştır. Bu terakkî Gaş deltasını, pamuk zeriyatı şehrini Nil vâdisine ve Kızıldeniz sâhiline rapteden demiryolunun inşâsı (1924—1927) dolayısı ile son seneler zarfında daha büyük bir inkişâfa mazhar olmuştur. Karışık bir menşe'i olan halk 28.000 kişidir. Bunlar arasında bir çok garbî afrikalılar (Hauca, Fellāta) vardır ki, bunlar ekseriyâ Mekke'ye gidip dönen hacılardır.

Sudan'ın dinî hayatına Kassala Mīrġanîya (yahut Ḫatmîya) tarîkatinin merkezi olmak dolayısı ile ehemmiyet kazanmıştır. Bu tarîkat XIX. asrın ilk senelerinde Hicaz'ın Tâif şehrinden Seyyid Muḥammed 'Osmān al-Mīrġanî tarafından kurulmuştur. Kassala'nın civar mahallelerinden al-Ḫātimîya'de bu müessisin oğlu ve halefi Seyyid Muḥammed al-Ḥasan (ölm. 1869) nâmına türbe ile berâber bir câmi inşâ edilmiştir. Bu zât Sudanevliyâsı arasında mühim bir mevkî işgâl eder. Evliyâya itikadı kabûl etmeyen mehdi dervîşleri tarafından bu zâtın tahrip edilmiş olan kabri, işgâli müteâkip, tekrar tâmir ve ihyâ olunmuştur. Hudutları arada sırada değişen Kassala yalnız idâre nokta-i nazarından bir birlik teşkil eder.

1934 senesinden itibâren, Mısır hudûdundan Habeş hudûduna ve Kızıldeniz'den Tāka nehrine kadar devam eden bu Kassala bölgesinin asıl merkezi Tāka adı ile anılan kıt'a olup, Gaş (Ḳaş) yahut Mareb nehrinin senevî feyezânı ile sular altında kalır. Asmara cenûbundaki dağlardan menbaını alan bu nehir temmûzdan teşrin I.'e kadar gâyet mahsûldar bir delta teşkil eder. Eski çağlardan beri bu bölge Sudan'ın zahîre anbarı olup, Mısır hâkimiyeti esnâsında başlayan ve son senelerde çok inkişâf eden pamuk zirâati bu havâliye büyük bir iktisâdî ehemmiyet kazandırmıştır. Feyezân ıska ameliyatı ile kontrol edilmektedir. 1933 senesinde ekilen arâzi-

nin mesahâsı 41.000 dönümden ziyâdedir ki, darı mahsûlü hâric, senede 42.000 kantar pamuk istihsâl edilmektedir. Arâzinin asıl sâhipleri Beca dili konuşan Ḥalanḳalar ve Hadendoalar ile sayıları daha çok olan Banī ʿĀmir kabîlesidir ki ,bunlar Tigrē dili konuşurlar. Hukûmet ile müşterek sistem içinde çalışan çiftçiler arasında bu kabîle adamları adeden diğerlerine fâiktir. Diğerleri nehir (bilhassa Caʿliyīn) ve garbî Afrika bölgelerinden gelenlerdir. Pamuk tarlalarında çalışma mevsime tâbîdir. Becalar bu çalışmayı kendi çobanlık sanatları ile (bu san'at çok eskiden beri şerefli bir sa'attır) mezcederler.

Kassala vilâyetinin şimâl kısmı (eskiden Kızıldeniz vilâyeti) sâhil boyunca bir şerit gibi Mısır hudûdundan Eritrea hudûduna kadar (Port Sudan ve Savâkin limanları) dağlık hinterlandı ile (Atbai) devam eder. Sâkinleri Hadendoa, Amarār ve Bişārīnlerdir ki, ancak orta çağlarda müslüman olmalarına rağmen, arap menşe'inden olduklarını iddia ederler. Fakat eski dilleri olan hâmi dilini (To-Beżauye) muhâfaza etmişlerdir. Yaşayış ve âdetler bakımından, orta çağ arap müelliflerinin Becalarından pek az farklıdırlar. Mehdilik hareketleri (1883—1898) esnâsında Hadendoalar ʿOsmān Dikna (Digna) [b. bk.] sevk ve idâresi ile harpcûyâne bir karakter kazanmışlardır. Bu kabîleler tarafından iskân edilen memleket tamâmen çöl hâlinde olup, su ve nebâtât ancak dağlar arasındaki vâdilerde bulunur. Bu memleket ancak göçebe devecilerin ve çobanların göçebe hayatına müsâittir; tek istisnâ Savākin 'in cenûbundaki Tokar deltasındadır ki, bu delta Baraka nehrinin senevî feyezanları ile husûle gelmiş olup, iktisâdî ehemmiyeti bakımından, Gaş deltasından sonra gelir.

Vilâyetin garp kısmı Buṭāna ismi altında bir pamuk tarlası hâlinde ova olup, Nil ve Atbara arasında uzanır. Bu bir tipik göçebe bölgesidir; develer, koyunlar için, yağmur mevsiminde güzel bir otlak teşkil eder ise de, ehemmiyetsiz ve pek az devamlı yerleşme mahalli vardır. J. W. Growfoot 'a göre, Buṭāna 'daki meroitik devir harâbelerinin keşfi ile elde edilen delîller mevsimler boyunca, Buṭāna 'da şimdiki göçebe devrinden evvel bir zevâl devri göstermetedir.

Bu devir belki arap muhâceret devrinden daha evvel değildir. Buṭāna kabîleleri (Şukrīya, Kavāhla, Baṭāḥīn, Lahāvīn) arapça konuşurlar ve Sudan 'ın „arapları“ ile mütecânistirler; Beca unsurları bunların arasında değildir. Diğer taraftan Raşā'idaler Arabistan 'dan ancak XIX. asırda hicret etmişler ve gerek kıyâfetlerini, gerek vatanlarının lehcelerini muhâfaza etmişlerdir. Buṭāna 'nın diğerlerinden üstün olan kabîlesi Şukrīya olup, XVIII. asrın nihâyetlerine doğru bu üstünlüğü kazanmıştır.

Buṭāna 'nin cenûp hudûdu gayr-i muayyendir. Rahad ile Atbara nehrinin şimâlî ayakları arasında Habeşistan hudûdu üzerindeki hudut nâhiyelerini ihtivâ eder ki, buralar daha mühim ve daha muntazam yağmurlardan müstefid olarak, zamk-ı arabî, susam ve pamuk mahsûlü verir. XIX. asırdaki mehdî isyânı münâsebeti ile zuhûr eden anarşi ve yağma sebebi ile asıl sâkinlerinin bir kısmı mahvolmuşlar ise de, memleket nüfusunun çoğalması ile bir iktisâdî inkişâfa müsâittir. Ahâli arasında garbî Sudan muhâcirleri mühim bir unsur teşkil ettikleri gibi, Habeş hudûdu üzerindeki Ḳallābāt hudut mevkii (eski Metemma) vaktiyle Takrūrīlerin (Takārna) bir kolonisi idi (Bruckhardt, 1814). Gedaref (Ḳażārif) bölgesinin başlıca şehri eskiden Sūḳ Abū Sinn idi. Bu isim gâyet nufûzlu Şukrīya kabîlesinin isminden gelmektedir.

Şimdi Kassala adı ile anılan kısım ancak XIX. asırda hâricî âlemle temâsa girmiştir. Her ne kadar Tāka ve Buṭāna Habeşistan 'da Nubya (Meroë hıristiyan Nubye ve Sennār Func kırallığı) 'daki hâkim devletlerin nufûzu dâiresinde bulunmuş ise de, Nubya ahâlisi ile olan irtibatı devamlı olmamış, zaman-zaman ve gevşek olmuştur. Savākin 1517 senesinden beri Osmanlı imparatorluğuna âit olup, bir türk vâlisi tarafından idâre edilmiş ise de, bu hâkimiyet sâhilden içeri nufûz edememişti. Habeşlerin bu bölge ile temâslarına delâlet edecek izler az olup, James Bruce 'un bildirdiği bir rivâyete göre, habeşler Susneyos (1605—1632) 'un hukümdarlığı sırasında Beca memleketine hücûm ederek, „çobanlar kıraliçesi“ unvanını taşıyan ve reis olarak tanınan bir kadını esir etmişlerdir.

Bibliyografya: Buṭāna 'nın eski tarihi için bk. J. W. Crowfoot, *The Island of Meroe* (*Archaeological Survey of Egypte, Egypt Exploration Fund*, XIX), 1911; ayn. mll., *Old Sites in the Butana, Sudan Notes and Records* (1920), III, 2. kısım. — Eski avrupalı seyyah J. L. Burkhardt, *Travels in Nubia* (London, 1819). — Mısır hâkimiyeti altındaki vaziyeti için krş. F. Werne, *Feldzug von Sennar nach Taka, Basa und Beni Amer* (Berlin, 1851); Sir Samuel Baker, *The Nile Tributaries of Abyssinia* (London, 1867); H. Dehérain, *Le Soudan Égyptien sous Mehemet Ali* (Paris, 1898). — Göçebe kavimler için bk. Sir H. A. Mac Michael, *History of the Arabs in the Sudan* (Cambridge, 1922) tür. yer.; S. Hillelson, *Historical Poems and Traditions of the Shukriya* (*Sudan Notes and Records*, III, 1920); G. G. ve Brenda Seligman, *Note on the History and Present Condition of the Beni Amer* (*ayn. esr.*, 1930 XIII); G. E. R. Sandars, *The Bisharin* (*ayn. esr.*, 1933), XVI. — Tokar ve Kassala hakkında umûmî bilgiler için bk. G. J. Fleming, *Sud. Notes and Rec.* (1920), III ve (1922), V. — Son devirlerdeki inkişâfı hakkında bk. *Reports on the Andministration, Finances and Condition of the Sudan* (His Majesty's Sitationery Office, London, 1925 'ten itibâren). (S. HILLELSON.)

ḲASṬALLĀNĪ. [Bk. KASTALLĀNĪ.]

KASTALLÂNÎ. AL-ḲASṬALLĀNĪ (1448—1517), ABU 'L-ʿABBĀS AḤMED B. MUḤAMMED B. ABÎ BAKR AL-ḪAṬÎB ŞIHĀB AL-DÎN AL-ŞĀFIʿÎ, bir muhaddis ve kelâm âlimi olup, 12 zilkâde 851 (20 kânun II. 1448) 'de Kahire 'de doğdu; Mekke 'de oldukça uzun süren iki ikameti müstesnâ, bütün hayatını Kahire 'de geçirdi; burada vâizlik vazifesini îfâ etti ve 7 muharrem 923 (31 kânun II. 1517) cuma günü öldü. Müellif olarak şöhretini bilhassa müteaddit yazmalar ve basmalar ile yayılmış olan al-Buḫārī 'nin *Ṣaḥīḥ* 'i üzerine yazdığı *Irşād al-sārī fī şarḥ al-Buḫārī* adlı fevkalâde geniş bilgi veren şerhine medyundur; bu eserin basmalarının en eskisi Bulak 1267, sonra 1869 Luknov basmaları olmalıdır (başkaları *GAL*, I, 159 'da kaydedilmiştir). 1325/1326 Kahire basması Yaḥyā al-Anṣārī 'nin hâşiyeleri, 1279 Kahire basması da Ḥasan al-İdvī (ölm. 1303=1885) 'nin hâşiyelerini ihtivâ eder. *al-Mavāhib al-ladunīya fi 'l-minaḥ al-muḥammadīya* adlı, Peygamberin hayatına dâir eseri de müslüman ülkelerinde çok rağbet kazanmıştır; bunu 15 şâban 899 (22 mayıs 1494) 'da ikmâl etti ve bu münâsebetle Suyūṭī onu intihâl ile ithâm etti. Bu eserin müteaddit yazmaları vardır. Msl. Kahire 1281 basması gibi, bir çok basmaları da yapılmıştır; al-Zurḳānī (ölm. 1122=1710) başta olmak üzere, bir çok defa, şerhedilmiştir. al-Zurḳānī 'nin şerhi Bulak 'ta 1278, 1291 'de, 8 cild hâlinde, basılmıştır. Türk şâiri Bâkî [b. bk.] tarafından türkçeye çevrilmiştir (1261 'de İstanbul 'da basılmıştır). Son zamanlarda, Beyrut mahkemesi reisi olan al-Nabhānī, *al-Anvār al-muḥammadīya min al-Mavāhib al-ladunīya* (Beyrut, 1310—1312) adı altında onun bir hulâsasını neşretti. Nihâyet aynı sâhada, Tirmizī (bk. *GAL*, I, 162) 'nin *Kitāb al-şamā'il* 'ine de bir şerh yazdı. Hadîs ilminden başka, kıraât ilmi ve tasavvuf ile de meşgûl olmuştur.

Bibliyografya: al-Saḫāvī, *al-Żav' al-lāmiʿ*, II, 103); Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, nr. 509; Brockelmann, *GAL*, II, 73; *Suppl.*, II. 78.

(C. BROCKELMANN.)

KASTALLÂNÎ. AL-ḲASṬALLĀNĪ (KESTELÎ), MUṢLIḤ AL-DÎN MUṢṬAFĀ (? — 1496), Osmanlı kelâm âlimi ve hanefî fâkîhi. Mavlānā Muṣliḥ al-Dīn Bursa yakınında Kestel (lat. *Castellum*) kasabasından olup, Kestelī veya genişletilmiş şekli ile, Ḳasṭallānī nisbesini, doğduğu yerin adından almıştır. Gençliğinde Bursa 'da meşhûr kelâm âlimi Hızır Bey 'in derslerini tâkip etti ve kelâm ve fıkıh tahsilini tamamlayınca, Mudurnu, Dimetoka (Oruc Paşa medresesi) gibi yerlerde, müteaddit medreselerde müderrislik yaptı ve nihâyet Fâtih 'in Medâris-i semâniyesinde müderris oldu. Daha sonra, bir müddet için, Bursa, Edirne ve 886 (1481/1482) 'da İstanbul kadısı oldu. Aynı senede, dördüncü vezîr rütbesi ile, Rumeli kazaskerliğine tâyin edildi. O zamana kadar yalnız bir kazaskerlik mevkii mevcut iken, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği isimleri ile, ikiye ayrılmış Ḳasṭallānī— Rumeli ve Hacı Hasan-zâde Mahmud Efendi— Anadolu kazaskerliğine tâyin edilmişlerdir (bk. J. v. Hammer, *GOR*, II 246). Ḳasṭallānī 891 (1486) 'de azledildi. 901 (1495/1496) 'de İstanbul 'da öldü. Mezarı Eyyūb 'dedir. Hanefî mezhebinden olan Ḳasṭallānī arapça bir kaç fıkıh kitabı yazmıştır. Bu arada, Nasafī 'nin *ʿAḳā'id* 'i üzerine al-Taftazānī 'nin şerhine hâşiyeleri (bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, IV, 226 ve bir de Brockelmann, *GAL*, I, 427, bu kısım hakikatte aynı eserin II, 196 'ye âittir; Berlin, nr. 1973 'de ve Leiden, nr. 1998 'de yazmaları vardır); al-Īcī 'nin *Kitāb al-mavāḳif fī ʿilm al-kalām* 'ına al-Curcānī 'nin şerhindeki güç ve şüpheli (*aşkāl*) yedi mesele hakkında bir risâle (bk. Kâtib Çelebî, VI, 240), *Tanfīz al-maʿālim* adlı diğer bir eser (Kâtib Çelebî, II, 442) kıble ciheti hakkında diğer bir risâle (*Risāla fī cihat al-ḳibla*, bk. Kâtib Çelebî, III, 387) ve nihâyet *Yaḳaża ẓavi 'l-i'tibār* (bk. Kâtib Çelebî, VI, 511) adlı bir eseri bulunmaktadır. Doğduğu Kestel kasabasında bir câmi yaptırmıştır.

Bibliyografya: Taşköprü-zâde, *Şaḳā'iḳ al-nuʿmānīya* (trc. Mecdî), İstanbul, 1269, s. 161 v. dd.; *Sicill-i osmânî*, IV, 491 v. d.; Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1332), s. 224. (FRANZ BABINGER.)

KASTAMONU. ḲASṬAMŪNĪ, Anadolu 'nun garbî Karadeniz bölgesinde 41°22′ şimâl arzı ve 33° 47′ şark tûlünde, aynı isimli vilâyetin merkezi olan şehirdir. Kastamonu, Kızılırmak 'ın başlıca kollarından Gök-Irmak 'a kavuşmak üzere, Ilgaz dağı kütlesinin şi-

mâl yamaçlarından inen bir akar-su (Kastamonu suyu veya Kara-Çomak deresi) vâdisi boyunda, zemini deniz seviyesinden 790 m. irtifâda bulunan tekne şeklinde bir düzlüğü işgâl eder ve mahalleleri, bu düzlükten itibâren, vâdinin yamaçlarına doğru tırmanır ki, Kastamonu'nun harâp kalesi de, garptaki yamaç üzerinde yükselmektedir. Kastamonu orman itibârı ile zengin bir bölgede bulunduğu hâlde, şehri üç taraftan kuşatan tepelerin ormanları çoktan beri tahribe uğramış olup, bunların çıplak yamaçları vâdi zemînindeki bahçelerin teşkil ettiği yeşillik ile kuvvetli tezat meydana getirir. Kastamonu'da, 21 senelik rasadların neticelerine göre, yıllık suhûnet vasatîsi 9°.9, en soğuk ayınki — 1°.8, en sıcak ayınki + 22°.3; bu müddet zarfında kaydedilen en düşük ve en yüksek sıcaklık dereceleri — 27° ve + 38° olup, yıllık ortalama yağış 450 mm.

Şehrin ismi, arap coğrafyacıları tarafından, Ḳasṭamūniya (bk. Abu'l-Fidā', Dimaşḳī, bir de İbn Bībī ve meskûkât), Kasṭamūniya (İbn Baṭūṭa) yahut Ḳasṭamūnī (İdrīsī, nşr. Jaubert, II, 312; aynı müellifte bir de Tāmūni) şeklinde kaydedilmiş olup, muahhar Bizans eserlerinde bu isim Kastamon (Καστα μών; Chalkokondylas'ta Καστα μονίη, Καστα μώνη) olarak görülmektedir. Orta çağ garp müelliflerinde de muhtelif şekillerde yazılmaktadır (Albertus Aquensis: *Civitas Constamnes*; Clavijo: *Castamea*; Benedetto Dei: *Chastarmina, Castimana*; Menavini: *Castemol*). XIX. asrın başında Kinneir tarafından Castambul veya Costamani şeklinde yazılmış, rumlar ve geçen asırda avrupalılar tarafından Kastamboli şeklinde zikredilmiştir. Halk arasında bâzan Kastambolu diye adlandırılan şehrin osmanlı eserlerinde umûmiyetle Ḳasṭamonî yazılan ismi, cümhûriyet devrinden itibâren, mahallî telâffuz tarzına uygun olarak, Kastamonu şeklinde tesbit edilmiştir.

Bu ismin nereden geldiği bilinmemektedir; bâzı geçen asır seyyahları (E. Boré, J. M. Kinneir) ve onlara istinâden yazılan eserler (msl. Cuinet) Kastamonu'nun ilk çağ beldesi Germanicopolis yerini aldığını, yanlış olarak, ileri sürerler. Bâzı müellifler ise, mârûf Bizans hânedanı Komnen'lerin buradan türediklerine göre, onlar tarafından yaptırılmış veya tâmir edilmiş olan kaleye Kastra-Komnen(i) denildiğini ve Kastamonu adının bundan geldiğini iddia veya tahmin etmişlerdir (msl. Ainsworth, Reclus, Şemseddin Sâmî) ki, böyle bir tefsire pek güvenilemez; hele Kosta-Pol ("Kosta'nın şehri", bk. *Kastamonu tarihi*, s. 174) iştikakına bir ilmî kıymet verilemez. Kelimenin kökünün 1300 (m. ö.) senelerinde hititler tarafından mağlûp edilmiş bir kavim (Gas veya Gasga) adından türemiş olduğunu isbât edecek bir delil de yoktur. İsmin menşe'ini tesbit hususunda karşılaşılan güçlüklerin başlıca sebebi, şehrin ne klâsik ilk çağlarda, ne de orta çağın ilk yarısına âit eserlerde hiç zikredilmemekte olması ve Kastamonu'dan ancak muahhar Bizans devrinde ve türklerin Anadolu'yu istilâları sırasında bahsedilmekte bulunmasıdır. Bununla berâber, bizzat şehrin içinde bulunan ve Amasya'dakilere benzeyen antik kaya mezarları, bu mevkiin pek eskiden iskân edilmiş olduğunda şüphe bırakmıyor; yalnız bu iskân mevkiinin ismi bilinmediği gibi, ehemmiyet derecesi üzerinde de sarih bir fikir ileri sürülemiyor. Strabon, Paphlagonia'da bulunan şehirler arasında Amnias (şimdiki Gök-Irmak) boyunda yalnız Pompeiopolis'ten bahsediyor ki, bunun mevkii Kastamonu'nun 45 km. kadar şarkında bulunan Taşköprü kasabası ile bir tutulmaktadır. Aynı kaynakta, Paphlagonia'nın Bithynia hudûdu bölgesinde bir Timonitis memleketi ve burada bir Timonion beldesi bulunduğu zikredilir ki, bununla Kastamonu arasında bir isim benzerliği sezilmektedir. R. Leonhard (*Paphlogonia*, s. 348) bu memleketin Kastamonu'dan pek uzak olmayan bir yerde, Araç vâdisinin yukarı havzasında olduğunu kabûl etmektedir. Her ne olursa olsun, Kastamonu'nun yerinde bulunan antik beldenin, ihtivâ ettiği kaya mezarları dolayısı ile, A. D. Mordtmann (*Anatolien*, 228) kadîm bir devlet merkezi mi, yoksa esâs itibârı ile idâre bakımından Pompeiopolis'e bağlı küçük bir kasaba mı olduğu hakkında kat'î bir şey söylemek mümkün olmamaktadır.

Anadolu'nun büyük bir kısmı gibi, Kastamonu havâlisi de Malazkirt muharebesinden (1071) az sonra türklerin hâkimiyeti altına girmeğe başladı. Türk fütûhatının buralarda 1074'te başlamış olması ve bu husûsta bilhassa Dânişmedlilerin rolü bulunması muhtemeldir. 1084'te Sinob'u muhâsara edip, ele geçiren Karategin Bey, o sırada Çankırı ve Kastamonu'yu da ihtivâ eden bir beyliğe sâhip bulunuyordu (bk. Mükrimin Halil Yınanç, *Selçuklular devri*, İstanbul, 1944, I, 87, 103). Fakat Bizans imparatorluğunun başına geçmiş olan Komnen'ler, bir müddet sonra bölgeyi tekrar geri aldılar; bununla berâber, şehri zapteden J. Komnenos'un kaleyi Dânişmendlilerin elinden alamadığı rivâyet edilmektedir. Türkler Kastamonu havâlisini, Anadolu Selçuklu hukümdârı 'Alā' al-Dīn Kaykubād'ın ümerâsından Ḥusām al-Dīn Çoban kumandasında olarak, 1213 tarihine doğru yeniden

zaptettiler ve metbûlarının muvafakati ile, burada XIV. asır başlarına kadar devam etmiş olan bir beylik kurdular. Selçuk imparatorluğunun dağılması sırasında, daha önce Eflani bölgesinde (Kastamonu'nun garbındaki ârızalı bir sâha) yerleşmiş olan Candar-oğullarından Süleyman Paşa b. Şemseddin Candar, son Çoban hukümdarı Mahmud Bey'i katlederek, Kastamonu'yu ele geçirdi (1309) ki, arap seyyahı İbn Baṭṭūṭa'nın şehri ziyâreti (1333'e doğru) bu hukümdarın zamanına rastlar. Aynı hânedandan Bayezid Bey (osmanlı tarihinde Kötürüm Bayezid) zamanında, bunun oğlu Süleyman II. Bey (veya Paşa), Sultan Murad Hudâvendigâr'dan yardım görerek, Kastamonu'da huküm sürmeğe başladı ve Bayezid Bey'in ölümü üzerine, hânedanın Sinob kolu başına İsfendiyar Bey geçti (1385). Kastamonu'da huküm süren Süleyman II.'a gelince, bu zat Yıldırım Bayezid aleyhine Sivas hukümdarı Kadı Burhān al-Dīn ile ittifak ettiği için, 1392'de osmanlı hukümdarı tarafından mağlûp ve katledilerek Kastamonu bölgesi Osmanlı devletine katıldı. Ankara muhârebesinden sonra Kastamonu şehri, Sinop hukûmeti başındaki İsfendiyar Bey'in eline geçti ki, İsâ Çelebî'nin kardeşi Mehmed Çelebî'ye mağlûp olarak, 1404'te bu hukümdara iltică etmiş olduğunu görüyoruz. Bilâhare Çelebî Sultan Mehmed İsfendiyar Bey'i kendisine inkıyâda mecbûr etti ise de, Candar-oğulları devletinin kat'î olarak ortadan kalkması, bunlardan İsmail Bey'in Sinob'u osmanlılara teslim etmesini (865 = 1460/1461) müteakip, Kastamonu'da daha bir sene kadar hukûmet süren kardeşi Kızıl Ahmed Bey'in Fâtih Sultan Mehmed tarafından azledilmesi ile 866 (1461/1462)'de vukua gelmiştir. Bu suretle Osmanlı devletine ilhâk edilen Kastamonu, Anadolu eyâletine bağlı bir sancağa merkez oldu. Bir kaç sene sonra (1468) Fâtih Sultan Mehmed'in şehzâdesi Cem Sultan, 9 yaşında iken, buraya vâli gönderildi ve Kastamonu'da 6 sene kaldıktan sonra, Karaman eyâletine nakledildi.

Eski Kastamonu'ya dâir bâzı tasvirlere, burayı ziyâret etmiş olan seyyahların nakillerinde ve diğer bâzı tarihî eserlerde rastlanır. XIV. asrın ilk yarısında buradan geçen İbn Baṭṭūṭa Kastamonu'yu büyük ve güzel bir şehir olarak tasvir eder. Chalkokondylas (tab., Bonn, s. 260; XV. asır.) burasının "mâmûr ve kuvvetle tahkim edilmiş" olduğunu kaydeder. Şehrin ev sayısına âit ilk esâslı malûmata devlet arşivinde saklanmakta bulunan büyük nüfus ve vergi tahriri defterlerinde rastlanmaktadır. 980 (1572/1573) tarihli defterde şehrin hâne sayısı 46 mahallede 1069 olarak gösterilmekte, 990 (1582) tarihinde ise, 1634 ev kaydedilmektedir. Kastamonu nüfusunun o sırada münhasıran müslümanlardan terekküp ettiği her iki defterden de anlaşılmaktadır. *Cihannümâ*'daki tasvir XVII. asrın ilk yarısına âittir; Kâtib Çelebî, şehrin muhtelif câmi ve medreselerini zikrederek, burayı "Türkmenlerin kaidesi" olarak telakkî eder ve İstanbul henüz müslümanların eline geçmeden, bunların oraya gazâya gittiklerini söyler ve Küre-i Nuhas'tan çıkartılan bakırın burada işlendiğini bildirir. Avrupalı seyyahların şehri ziyâretleri XIX. asırda başlar. Bunlardan J. Macdonald Kinneir, 1814 tarihinde ziyâret ettiği şehrin çukur bir yerde kurulmuş olduğunu ve ortasında yükselen dik yamaç ile kaya üzerinde harâp bir kalesi bulunduğunu, evlerin taştan veya ahşap olarak inşâ edildiğini, şehirde 30 kadar minâreli câmi saydığını, kendisi burada iken, pazarların mal ile dolu olmakla berâber, kar uzun zaman yolları kapadığı takdirde, halkın açlığa mârûz kaldığını yazar; şehrin türk nüfusunu 12.000 civarında tahmin ederek, bunlar dışında ancak 300 rum ve 40 kadar ermeni âilesi bulunduğunu söyler. Daha sonra (1838) fransız seyyahı E. Boré, şehrin dar ve kıvrımlı sokaklarından, ticâretin ehemmiyetini kaybetmiş bulunmasından bahsederek, başlıca san'atın debbağlık olduğunu zikreder. Texier ise, şehir halkının dokumacılık ve bakırcılık gibi, iki türlü işle geçindiğini söyler ve Kastamonu'nun nüfusunu, şüphesiz mübalagalı bir rakam ile, 40.000 olarak gösterir. Ainsworth bu tahminde daha da ileri gider (12.000 ev, 48.000 nüfus). Ona göre, şehirde başlıca ticâret mevzûu yün olup, ayrıca bakırcılık, dericilik ve dokumacılık yapılmakta, basma ve boyacılık atölyeleri bulunmakta idi. Sokakları geniş ve temiz olmayan Kastamonu'da sıtma da şiddetle hüküm sürüyordu. A. D. Mordtmann (1856), ev sayısını 5—6.000'e indirir, Küre'deki bakır işletmesi tâtil edilmiş olmakla berâber, izâbehânelerin henüz olduğu gibi durduğunu ve Kastamonu bakırcılarının iptidâî maddeyi dışarıdan getirttiklerini söyler.

Mahallî sanâyî ve ticâret faâliyetlerinin XIX. asrın sonlarına doğru gerilemiş olması ile berâber, şehrin nüfusunun da azaldığı anlaşılmaktadır. Fakat mûtad olduğu gibi, birbirine yakın tarihler taşıyan eserlerde, ev ve nüfus sayısı husûsunda, oldukça farklı rakamlara rastlanır: Cuinet (1894), şehrin nüfus sayısını 15.000 kadar, 1314 (h.) vilâyet sâlnâmesi de 16.000'den az fazla gösterdiği hâlde, burada 1900 ve 1903'te etraflı müşâhedeler yapmış olan R. Leonhard ev sayısını

6.000 olarak gösterir; şehrin nüfusunu gerek Cuinet'den, gerekse Gotha sâlnâmesinin verdiği 24.000 rakamından daha da fazla bulduğunu söyleyerek, 30.000 kadar tahmin eder. Nüfus sayısı olarak ileri sürülen rakamlar, ne kadar farklı olursa-olsun, bu sayı içinde türklerden başka unsurların pek cüz'î mıkdarda bulunduklarında bütün kaynaklar müttefiktir.

XX. asrın ilk yarısı, Kastamonu'nun kalkınmasına değil, büs-bütün gerilemesine şâhit oldu ve mahallî san'atlar sönükleşti. Yolların bozukluğu, hattâ bâzan emniyetsizliği ve bölgenin sapalığı ticârî faâliyetleri sekteye uğrattı. Uzun harp seneleri içinde çok bakımsız kalan şehir, harâp olmağa yüz tuttu; eski binaların bir kısmı yıkılacak hâle geldi. Millî mücâdele nihâyete erdikten sonra, ilk defa yapılan 1927 nüfus sayımı, şehir nüfusunun 14.590'ı geçmediğini göstermiş, daha yeni sayımlarda bu nüfus artmamıştır (1935'te 13.791, 1940'ta 13.667, 1945'te 13.869, 1950'de „muvakkat rakam" 13.688). Son senelerde şehri Karadeniz kıyısında iskelesi olan İnebolu (91 km.)'ya ve Ankara istikametinde demir yolu istasyonu olan Çankırı (117 km.)'ya bağlayan yollar islâh edilmiş, hattâ İstanbul ile Kastamonu arasında faâl bir sûrette kamyon nakliyâtı yapılmağa başlamış olmakla berâber, şehirde daha ziyâde atölye san'atları mâhiyetinde bulunan işler (dokumacılık, kendircilik, dericilik) dışında büyük endüstri kurulmamış olması yüzünden, Kastamonu'nun iktisâdî hayatında henüz bâriz bir kalkınma görülmemektedir.

Kastamonu'nun eski eserleri arasında en göze çarpanı, eski kalesi olup, bu kalenin inşâsı, şehrin daha eski tarihi bilinmediği için, Komnen'lere atfedilmekte ve bu sûretle yakın orta çağ eseri gibi telakkî olunmaktadır. Bizanslılardan sonra Selçuklular, Candar-oğulları ve Osmanlılar tarafından da tâmir edilmiş olan kale Kastamonu'nun Osmanlı devletine ilhâkından sonra, bir asır kadar müddetle, muhâfızlar ile işgâl olunmuş ise de, sonraları terkedilmiş ve zamanla harâp olmuştur. Kale, Kastamonu vâdisinin zemini üzerinde, 112 m. kadar yükselen kaba kum taşından müteşekkil bir tepenin, Kastamonu suyu ve iki tâbii (Vakıf ve Kerpiçlik dereleri) arasında müdâfaaya elverişli sırtına yerleşmiştir. Kâtib Çelebî'nin „gâyet mürtefî bir kaya üzerinde bir küçük kale" olarak târif ettiği bu iç kaleden başka bir zamanlar orta çağ şehrini kuşatan ve vâdiye kadar inen dış sûrlar mevcut olduğu da tahmin olunmakta ise de, bugün bu sûrlardan eser kalmamış ve tepedeki kale ise, 1943 zelzelesinde daha çok harâp olmuştur. Kastamonu'da eski devirden hiç bir şey kalmamış bulunmasına mukabil, türk hâkimiyeti devirlerine âit bir çok ve çeşitli eserlere rastlanmakta ise de, bunların bir kısmı yangınlar veya bakımsızlık yüzünden harap olmuştur. Kastamonu'da mevcut gayr-i menkûl eski eserlerin bilânçosu ve bugün ne hâlde bulundukları, şehirdeki müze müdürü Ahmed Gökoğlu'nun neşrettiği bir kitaptan anlaşılmaktadır. XIX. asrın ortalarına doğru Ainsworth, Kastamonu'da 36 câmi saymış idi. Asrın sonuna doğru vilâyet sâlnâmesi şehirde 63 câmi ve mescit, 15 hamam, 16 medrese, 2 imâret, 1 tekke, 30 türbe ve 112 çeşme bulunduğunu kaydediyordu. Kastamonu'da zamanımıza kadar kalmış türk eserlerinin en eskisi 671 (1272/1273)'de inşâ edilmiş olan Yılanlı dârüşşifâsı olup, yakın bir devirde kadirî tekkesi hâline getirilmiş olan bu binâ şimdi tamâmiyle harâptır. Aynı devirden kalma en eski câmi 672 (1273/1274) de, muhtemel olarak, Çoban hânedanından Muẓaffar al-Dīn Arslan tarafından yaptırılmış Atabey câmiidir. Eski câmilerden biri de 754 (1353/1354)'te Ḥâcī Nuṣrat b. Murâd (İbn Naccār) tarafından yaptırılmış olan ve şimdi halk arasında „Eli-güzel câmi" ismi ile zikredilmekte olan mâbeddir. Candar-oğullarının son hukümdarı İsmail Bey'in eseri olan ve onun ismin itaşıyan câmi (855 = 1451) güzel mermer bir cümle kapısı ihtivâ eder. Osmanlı devri eserleri arasında kadı Naṣr Allāh b. Ya'ḳūb'un çarşı ortasında inşâ ettirmiş olduğu, önü büyük şadırvanlı Naṣr Allāh câmii (912 = 1516), Ya'ḳūb Ağa (954 = 1547), Ferhad Paşa (967=1559/1560) ve Sinan Paşa (979=1571/1572) câmileri sayılabilir. Diğer eserlerden İsmail Bey ve Ya'ḳūb Ağa imâret ve medreseleri, İsmail Bey hanı (Kurşunlu Han), Deve hanı, Urgan hanı, muhtelif devirlerde tâmir görmüş eserlerdir. Sultan Cem'in Kastamonu vâliliği sırasında yaptırılmış ve sonra bakımsız kalmış olan bedestan, 1951'de tâmir edilmiştir; şimdi meyva ve sebze hali olarak kullanılmaktadır. Şehrin hamamları arasında Çobanlar devrinden kalma Atabey (Vakıf) hamamı Candar-oğullarından kalma İsmail Bey hamamı ile osmanlı çağında XVI. asırda yapılmış Çifte hamam ve Kadı Naṣr Allāh hamamları, Deve hamamı, Ferhad Paşa hamamı ile Yeni hamam (Kara Mustafa Paşa tarafından inşa ettirilmiş) zikredilebilir. Kastamonu'nun eski eserleri arasında, Naṣr Allāh câmii önünde dereyi geçen Naṣr Allāh köprüsü de ehemmiyetli olup, XVI. asırda dört gözlü olarak yapılmış olan bu köprü 1115'te üç gözle tâmir edilmiş bulunmaktadır. Türbeler arasında, Kastamonu'nun halk arasında ötedenberi çok kuvvetle anılan Şâban Veli (ölm. 976=1568/1569)'nin medfûn bulunduğu türbe de kayda değer. Mârûf şuarâ tezkiresi sâhibi Latîfî [b. bk.]'nin kastamonulu olduğu mâlûmdur.

Mülkî taksimât bakımından, Kastamonu uzun müddet Anadolu eyâletine, bir sancak olarak, bağlı kalmıştır. XIX. asrın ikinci yarısımda, te'sis edilen Kastamonu vilâyeti, aş.-yk. şarkî Roma Paphlogonia eyâletine tekabül etmek üzere, Kastamonu merkez sancağından başka Sinob, Çankırı, Bolu sancaklarını da ihtivâ ediyordu. Bilâhare bu sancaklardan bâzıları Kastamonu vilâyetinden ayrılmış ve nihâyet cümhûriyet devrinde takriben eski merkez sancağı hudutları içinde bugünkü Kastamonu vilâyeti teşkil edilmiştir. Bu vilâyetin toprakları 14.221 km.² olup, 1950 sayımına göre, 411.600 nüfusu bulunmakta ve şu kazâları ihtivâ etmektedir: Kastamonu, Daday, Devrekâni, Azdavay, Küre, Cide, İnebolu, Abana, Taşköprü, Tosya ve Kargı.

Kastamonu'da XIX. asırda vâlilik ile bulunan Abdülhalim Gâlib Paşa Kastamonu ağızı ile matbû bir divan neşretmiştir. Divanın tehzil ve taklid kısmındaki galiz parçaları nazar-ı dikkate alınmazsa, Kastamonu ağızı, telaffuz tarzı için, husûsî bir kıymeti vardır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 648; Mehmed Behcet, *Kastamoni âsâr-ı kadîmesi* (İstanbul 1341); Talat Mümtaz Yaman, *Katamonu tarihi* (İstanbul, 1935); Mehmed Akok, *Kastamonu şehri iç kalesi* (Ankara, 1946); Ahmed Gökoğlu, *Paphlagonia gayr-i menkul eski eserleri ve arkeolojisi* (Kastamounu, 1952), I; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1947), I; *Kastamonu vilâyeti sâlnâmesi*, 1314 (19. tab.); Ahmed Rifat, *Lugat-i tarihiye ve coğrafiye* (İstanbul, 1300), VI; *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1314), V, 3661; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), IV, 462 v.d.; İbn Baṭṭūṭa (trc. Mehmed Şerif), İstanbul, 1335, s. 351 v. dd.; John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor...* (London, 1819), s. 28 v.d.; Eugène Boré, *Mémoire d'un voyageur en Orient* (Paris, 1840), s. 273—282; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 617; W. F. Ainsworth, *Travels and researches in Asia Minor* ... (London), s. 80—84; N. K. Chanykoff, *Reise im nördlichen Kleinasien im Jahre 1846* (*Zeitschr. d. Ges. Erdkunde*, Berlin, s. 421); A. D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe* (Hamburg, 1925), s. 228 v. d., 395; C. Ritter, *Kleinasien*, I, 414—419; Elisée Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle*, IX, 565; G. Hirschfeld, *Paphlagonische Felsengräber.* (*Ab. PAW*), Berlin, 1885; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 65 v. d.; Richard Leonhard, *Paphlagonia, Reisen und Forschungen im nördlichen Kleinasien* (Berlin, 1915), s. 72, 132, 348.

(BESİM DARKOT.)

ḲAṢṬİLİYA. [Bk. KASTİLİYA.]

KASTİLİYA. ḲAṢṬİLİYA, arap müellifleri tarafından, Tunus'un Şoṭṭ (Şutt)'lara yakın havâlisine ve bu bölgenin en ehemmiyetli kasabası olan Tavzer (Tozeur)'e verilen isimdir. Sınırlarını tahdit etmek oldukça güçtür. İbn Ḥavḳal ile İdrīsī'nin târifleri yalnız Ḳaṣṭiliya şehrine âittir. Hâlbuki Bakrī şehri ve ülkeyi tamâmen birbirinden ayırır. Yazısında „Ḳaṣṭiliya memleketi, Tavzer, al-Ḥamma ve Nefṭa gibi, bir çok şehirleri ihtivâ eder. Merkez olan Tavzer büyük bir şehirdir..." der. Eserinin başka bir yerinde Tavzer'in Ḳaṣṭiliya ülkesinin şark sınırını teşkil ettiğini kaydeder. 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşī, „Tavzer ile ona bağlı nâhiyelerden teşekkül eden" Ḳaṣṭiliya'yı „Biskra ve mülhakatından ibâret olan" Zāb'a bağlar. İbn Ḫaldūn (*Histoire des Berbères*, nşr. de Slane, I, 646; frns. trc. III, 156) Ḳaṣṭiliya nâhiyelerini Şoṭṭ al-Carīd ve Nefzāva'nin cenûbunda Tavzer'in mülhakatı olarak gösterir. Aynı mâlûmat al-Zarkašī tarafından da verilmiştir. Esâsen İbn Ḫaldūn (*ayn. esr.*, I, 122; trc. I, 192) Ḳaṣṭiliya memleketini Bilād al-Carīd'den ibâret gösterir. Filhakika Bilād al-Carīd şehirleri arasında Nefṭa, Tavzer, Gafsa (Ḳafṣa) ve Nefzāva kasabalarını saydıktan sonra, ilâveten der ki: „bütün bu havâliye Ḳaṣṭiliya ülkesi denilir". Şeyh al-Tīcānī ise, Tavzer'e Carīd'in merkezi vasfını izâfe eder.

XV. asırdan beri, Ḳaṣṭiliya ve Ḳaṣṭiliya memleketi tâbirlerine havâli veya şehir ismi olarak, tesâdüf edilmez. Bugün de olduğu gibi, Tavzer ve Carīd denilir. al-Ḳayravānī'nin Afrika şehirlerinin adlarını tâdâd eden *Kitāb al-muʾnis* (trc. Pelissier ve Rémusat, s. 28)'inde ismi geçen Ḳaṣṭiliya'nin daha evvelki bir muharrirden istifâde edilmiş olması pek muhtemeldir. Hulâsa Ḳaṣṭiliya ülkesinin şimdiki Carīd'e tekabül ettiği kabûl olunabilir (Şoṭṭ al-Carīd'i Şoṭṭ al-Ġarsa'den ve belki Nefzāva'den ayıran bir berzahı ihtivâ eden Nefṭa, Tavzer, al-Udyāna ve al-Ḥamma vâhalarına doğru).

Arap müellifleri Ḳaṣṭiliya ülkesinin zenginliğini öğmekte müttefiktirler. Büyük bir itinâ

ile sulanarak yetiştirilen hurma ve incir ağaçları çok bereketli mahsûl verirdi. Keten, çivit ve kına da yetiştirilirdi. İbn Ḥavḳal'in bildirdiği şeker kamışı zirâati Bakrî zamanında zevâle yüz tutmağa başlamış ve sonra büs-bütün ortadan kalkmıştır. Ticâret canlı ve umûmî refah mevcut idi. Bakrî zamanında bu havâlinin senelik vergisi 200.000 dinar gelir te'min ediyordu.

Ahâlinin büyük bir kısmını berberîler teşkil ediyordu. Bunlardan bir çoğu — hâricî ve Nefṭa gibi yerlerde de — şi'î mezhebine sâlik idiler. Muḳaddasî (*BGA*, III, 243, 12 v. d.) ve Bakrî bunların köpek eti yediklerinden bahsederler. al-Tîcânî'ye göre, bu havâlinin islâmlar tarafından fethinden evvel oralarda yaşayan berberîler ile berâber rûmların ecdadları sâkin idiler. Bu şeyhin Tavzer'i ziyâret ettiği tarihte hıristiyan kiliselerinin harâbeleri görülüyordu. İbn Ḫaldûn (*ayn. esr.*, I, 646 v. d.; trc. III, 156)'da Nefzâva ve Kasṭîliya memleketinde, müslümanların harâcgüzârı olarak, ecdadları Sardunya'dan gelmiş ve frank neslinden, baş vergisi veren ahâlinin mevcûdiyetinden bahsediliyordu.

Bibliyografya: İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 67, 69, 1—3; trc. de Slane (*JA*, 3. seri, 1842, XIII, 243, 248); al-Bakrî (nşr. de Slane), s. 49, 71, 75; trc. s. 117, 151, 175; İdrîsî, *Ṣifat al-Maġrib* (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 104; trc. s. 150; *Kitâb al-istibṣâr* (nşr. Kremer), Wien, 1852, s. 41—44; (trc. Fagnan), Constantine, 1900, s. 76 v. dd.; al-Tîcânî, *Riḥla* (trc. Rousseau, *JA*, 4. seri, 1852, XX, 199 v. dd.); al-Zarkaşî, *Chronique des Almohades et des Hafsides* (trc. Fagnan), Constantine, 1895, s. 64; ʿAbd al-Vâḥid al-Marrâkuşî, *al-Muʿcib* (nşr. Dozy), s. 258; (trc. Fagnan), Cezayir, 1893, I, 304. (G. YVER.)

KAŞ. [Bk. KEŞ.]

KĀŞĀN. [Bk. KÂŞÂN.]

KÂŞÂN. KĀŞĀN (arap müelliflerinde ḲĀŞĀN), İran'ın Irak-ı Acem eyâleti dâhilinde İsfahan'a 3 günlük ve Ḳumm'a 12 fersah mesâfede bulunan eski bir şehir olup, Hârûn al-Raşîd'in zevcesi Zubayda tarafından ihyâ edilmiş olduğu iddia edilir. Sıcaklık yaz mevsiminde pek fazla olmakla berâber, kışlar burada ılık geçer. Bol olmayan suyu, şehrin hâricinde bulunan ve halk tarafından senede bir kere ziyâret edilen Fîn hisârının menbaından kirli bir su yolu vâsıtası ile getirilir. Kāşān'ın kavun ve incirleri makbûldür. Burada sokması tehlikeli siyah akrepler de çok bulunur.

Yerli halk şi'î olup, bu havâli henüz sünnî iken, 12 imâma olan fazla ihtiramları ile göze çarpmakta idi. Beklenilen imâmın (*imâm muntaẓar*) avdetine intizar ederek, her sabah merâsimle kendisini karşılamağa çıkanlar, gelmediğini görünce, ümitleri tamâmiyle kırılmamış olarak dönerlerdi. Ḥilla'de de hâdise hemen-hemen böyle cereyân ederdi. (Cl. Huart, *Hist. des Arabes*, II, 324 v. d.).

Vakîl Karîm Ḫân Zend [b. bk.] zamanında şehir, bir zelzele neticesinde, harâp oldu ise de, bu zât tarafından yeniden imar edildi. Kāşān münbit bir ova ortasında, etrafı müteaddit kuleler ile donanmış bir sûr ve derin bir hendek ile kuşatılmış bulunuyordu; altı kapısı var idi. Her ne kadar pek büyük değil ise de, burası İran'ın en güzel şehirlerinden biri olup, sokakları temiz ve taş kaldırımlı idi. Bakırcılık, sırma ve gümüş işlemeli ipekliler ile bir nevî kadife gibi renkli çizgili kumaşlar dokunması ve altın, gümüş ile çelik işçiliği gibi, san'atlara tesâdüf edilir. Buranın başlıca şöhreti *kāşî* [b. bk.] denilen çiniler imâlinden ileri geliyordu, fakat 1808'de bu çinicilik çoktan ortadan kalkmış bulunuyordu. Şehrin nüfusu o sırada takriben 15.000 tahmin edilmekte idi. Şimdi Kāşān, İran'ın ayrılmakta olduğu eyâletlerden birinin merkezidir ve nüfusu 40.000 olarak tahmin edilmektedir.

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.*, I (İṣṭaḫrî), 197, 7, 10 v. d., 201; II (İbn Ḥavḳal), 259, 16 v.d., 264; III (Muḳaddasî) 390, 392 not *a*; Yâḳût, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 15; Ḥamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulûb* (*GMS*, XXIII, s. 67 v.d., trc. s. 71 v.d.); Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 434 v.d.; Schefer, *Chrest. Persane*, II, 129; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 209; Olivier, *Voyage...* (Paris, 1807), III, 96 v.d.; J. Morier, *A Second Journey through Persia* (London, 1818), s. 161 v. d.; W. Ouseley, *Travels* (London, 1819—1823), III, 86-94; Dieulafoy, *La Perse...* (Paris, 1887), s. 194-212; R. Binning, *Journal of Two Years Travel* (London, 1857), II, 186 v. dd.; E. Aubin, *Rev. du Monde Musulman* (1907), II, 461—464; Chardin, *Voyages* (nşr. Langlès), Paris, 1811, II, 461 v. dd.; III, 1—11.

(CL. HUART.)

KÂŞÂNÎ. [Bk. ʿABD AL-RAZZĀḲ.]

KÂŞÂNÎ. KĀŞĀNÎ, ḤĀCCÎ MÎRZĀ CĀNÎ, Bābî müverrihi olup, kâşânlı bir tâcir idi. Üç kardeşinden, Ḥâccî Mîrzâ İsmâʿîl Ẕabîḥ ve Ḥâccî Mîrzâ Aḥmed adlı ikisi ile birlikte, Bâb Mîrzâ ʿAlî Muḥammed'in eski müridlerinden biri idi. 1847'de Bâb İṣfahân'a, Mâkû hapishânesine sevkedilince, kardeşleri yanındaki muhâfızlarından kendisinin, Kāşān'da iki gün, iki gece misâfirleri olması müsâadesini aldılar. Müteâkip senede Kāşānî, Mâzenderân'da Bârfurûş yakınlarında, şeyh Ṭabarsî Bâbî âsîlerine, Bahâ' Allâh, Ṣubḥ-i Azal ve diğer mühim müridler ile berâber, iltihâk etmeği denedi; fakat şâhın adamları tarafından yakalandı ve bir müddet için, Âmul'de hapsedildi. Kâşânlı iki tâcir tarafından kurtarıldı. „Biz onun, bâzan Bârfurûş'ta, bâzan Meşhed'de ve bâzan'da Tahran'da muhtemelen din gayreti ile hareket ettiğini görüyoruz." 9 temmûz 1850'de Bâb öldürüldü ve Kāşānî bundan sonra iki yılı bu vak'anın tarihini yazmakla geçirdi. O yalnız Bâb ile değil, fakat Ṣubḥ-i Azal Bahâ' Allâh ve hemen-hemen bütün ilk bâbîlik havârîleri ile şahsî münâsebetleri ve bir de bu hareketin ilk sekiz senesi esnâsında bütün vukûât hakkındaki teferruatlı ve doğru bilgileri sâyesinde, böyle bir tarihi yazmak için, lâzım gelen bütün evsafa mâlik idi. Sırrî evsâfı dolayısı ile kolayca anlaşılır bir eser olmayan tarihi (*Nuḳṭat al-kâf* „kâf'ın noktası") doğrudur; fakat kahramanı için kaba ve hemen-hemen taparcasına medh ü senâ ve ona zulmedenlere karşı kaba küfürler ile doludur. Nâşir al-Dîn yeni dinin müntesiplerini tenkil etmek istediği zaman, sığınmış olduğu Tahran'ın takriben 6 mil cenûbunda bulunan Şâh ʿAbd al-ʿAẓîm türbesinden zorla çıkarıldı ve hapse atıldı; hapiste, Bahâ ʿAllâh ile birlikte, aynı hücrede kaldı. 15 eylûl 1852'de Tahran'da, 27 dindaşı ile birlikte, idam edildi. Şah, kendisini ve vezîrlerini intikamdan korumak için, ihtiyat tedbiri olmak üzere, râfızîleri muhtelif cemâatlere öldürttü; Kāşānî de *malik al-tuccâr* („tâcirler reisi") Âḳâ Mahdî'ye teslim edildi. Bir rivâyete göre, boğuldu ve bir başkasına göre, şehrin tâcir ve dükkâncıları onu, ölünceye kadar, dövdüler.

Kardeşlerinden İsmâʿîl Tahran'da öldü ve Bâb'ın ölümünden sonra, ona halef olarak, Ṣubḥ-i Azal'i tanımış olan Aḥmed, Bahâ' Allâh tarafdarı olan bâzı bahâîler tarafından, Bagdad'da öldürüldü.

Bibliyografya: Ḥâccî Mîrzâ Cânî, *Nuḳṭat al-kâf* (nşr. E. G. Browne, *GMS*); Browne, *A Travellers Narrative, written to illustrate the Episode of the Bab* (Cambridge, 1891); ayn. mll., *The Târîḫ-i Jadîd, or New History of Mîrzâ ʿAlî Muḥammed the Bâb* (Cambridge, 1893).

(T. W. HAIG.)

KAŞF. [Bk. KEŞİF.]

KÂŞGAR. KĀŞĠAR, şârkî Türkistan'ın en mühim merkezlerinden biri olup, 39° 24′ 26″ şimâl arzı ve 76° 6′ 47″ şark tûlü üzerinde, deniz seviyesinden 1.304 m. irtifâda, Kızıl-Su (Ala-Tag'dan neş'et ederek, Kök-Çay ismi ile şimâl-i şarkîye ve sonra şarka doğru akar; daha sonra bâzı kısımlarında 23 m. kadar bir genişlik bulan nehir Kızıl-Su adını alır; Kâşgar'ı geçince, Kâşgar-Derya adı ile devam ederek, Yârkend-Derya'ya dökülür ve 130 km. daha aşağıda Hoten-Derya ile birleşerek, Tarım ırmağını teşkil eder)'nun bir kolu olan Tümen'in sağ sâhili üzerinde bulunmaktadır. Kâşgar şehri en eski çin kaynaklarında Su-lēk (Su-le; bunun daha eski Solek veya Sorak şeklinden gelmiş olması muhtemeldir) ismi ile zikredilmekte olup, bu isim son zamanlara kadar resmî çin vesikalarında kullanılmıştır. Daha yeni olduğu anlaşılan Kāşġar ismi Khü-şa şeklinde, ilk önce *Thang-Şu*'da geçer (krş. E. Chavannes, *Documents sur les Toukiue* (*Turcs*) *occidentaux*, Petersburg, 1903, s. 121 v. d.).

Kâşgar şehri birbirinden 5 mil kadar uzaklıkta olan ve aralarından akan Kızıl-Su nehri üzerindeki bir köprü ile bağlanmış bulunan iki kısmdan ibârettir: 1. Köhne („eski")-şehir — Tümen (Tuman, Temen, Taman) ırmağına bakan bir yükseklik üzerinde kurulmuş olup, burclarla takviye edilen bir sûr ile çevrilmiştir. Köprünün bir az ötesinde kadîm Kâşgar şehrinin harâbeleri bulunmaktadır. Tümen ırmağının her iki sâhili üzerinde bulunan kadîm Kâşgar bugünkü şehirden daha geniş bir sâha işgâl ediyor ve genişliği 6 m., yüksekliği 12 m. kadar olan bir sûr ile çevrilmiş bulunuyordu. Burada sık-sık vukua gelen büyük zelzelelerden çok zarar görmüş olan kadîm şehir, Sultan Said Han ile Ebû Bekir mücâdelesi esnâsında (919=1514) tamâmen tahrip edilmiş ve bugünkü Kâşgar, Ebû Bekir tarafından, Tümen ile Kızıl-Su ırmaklarının birleştiği yerde uzanan bir dil üzerinde yeniden kurulmuştur (bk. *Târîḫ-i Raşîdî*, s. 286 v.d., 295). Sâhilin yüksek kısmını işgâl eden şimâl-i şarkî tarafı (*içkeri şehir*), bugünkü şehrin en eski mahallesini teşkil etmektedir. Şehrin merkezinde bulunan ve buradaki câmiye nisbetle ʿId-gâh ismini taşıyan meydanda şehrin dört kapısına giden dört büyük cadde birleşmektedir. Şehrin asıl canlı iş sâhasını teşkil eden bu meydan ve civarının cenûbunda çin me'mûrlarının ikamet ettiği çinliler mahallesi bulunmaktadır. Şehirde muhtelif devirlerden kalma bir çok câmi ve medrese mevcut olup, bunlardan bilhassa Hanlık-Medrese (İsmail Han'a âit eski bina bundan bir müddet evvel yıktırılmış ve yerine yeni bir medrese binası inşa edilmiştir), Yâkûb Han imâretine dâhil ʿId-gâh medresesi, daha sonra yapılmış olan Orda-Aldı („Saray-önü") med-

resesi, Vanlık, Çârsu ve Meyve-Bazarı medreseleri ile şehrin en büyüp câmileri olan İdgâh ve Āzina câmileri mühimdir. Sûr dışında şehrin cenûbundaki Sayyid Calāl al-Dīn Bağdādī, Ḥazrat Pādişāh câmileri zikre değer. Şehrin aş.-yk. 3 km. şimâl-i şarkîsinde, Kâşgar ve civarının en büyük âbidesi olan memleketin evliyâ hukümdarı Hazret Apak (Afak; Hoca Hidāyat Allāh)'ın mâvi ve beyaz çiniler ile süslü, güzel türbesi vardır. Beyaz kavak ağaçlarının gölgesinde bulunan ve mühim bir ziyâretgâh olan bu türbe yanında Yâkub Han (aş. bk.) bir medrese, bir mescid ve bir hankah yaptırmıştır. Gerek bu türbe ve gerek bunun cenûbundaki Bībī Maryam ve Sultan Satuk türbeleri ile şehrin şimâlindeki Ḳuṭb al-ʿĀlam ve Ḳuṭb al-Dīn Hoca türbe, mescid ve medreseleri aynı hukümdar tarafından tâmir ettirilmiş, medrese ve imârethâneleri için vakıflar tahsis edilmiştir. Türbelerin etrafı meyva bahçeleri ve bağlar ile çevrilidir. — 2. Yañı (yeni) -şehir — 1836'da kurulmuş olup, sağlam sûr ve burclar ile tahkim edilmiştir. Sûrun etrafı geniş ve derin hendekler ile çevrilmiştir ve lüzûmunda nehrin suları ile doldurulabilmektedir. Burası şehrin bir iç kalesi mâhiyetinde olup, Yâkub Han'ın sarayı burada bulunmakta idi. Son devirlerde Çin vâlisinin (*amban*) ikametine mahsûs bir yer ve 6.000 kişilik kadar çin garnizonunun bulunduğu müstahkem bir mevkî olarak kullanılmıştır (Kâşgar'ın mevkii ve şehrin planı için bk. Kornilov, *Kaşgariya ili Vostoçn. Turkestan*, Taşnend, 1903, ilâve; yeni-Şehir ile eski şehrin kalesi için bk. bilhassa s. 408 – 414).

Bu asrın başlarında 124 mahalleye taksim edilen 6.468 hâneden ibâret bulunan Kâşgar'ın nüfusu önceleri 32—33.000 olarak gösterilmekte iken, daha sonraları 62.000 (*The Encyclop. Britanica*, XV, 685 v. d.), 70.000 (*Enciclop. Italianna*, XX, 132 v.d.) ve 80.000 *Der Grosse Brockhaus*, 1931, IX, 766 ve *Bolş. sovet. entsiklop.*, XXXII, 47—49) kadar tahmin edilmektedir. Ahâlisinin başlıca meşgûliyeti ticâret olup, burası iç ve dış ticârette şarkî Türkistan'ın en mühim merkezlerinden birini teşkil eder. Nehir havzalarında sulama yolu ile yapılan zirâat (buğday, arpa, yulaf, mısır, darı, pirinç, yağlı tohumlar, pamuk, tütün, çay, afyon v.b.) ile meyvacılık çok inkişâf etmiş durumdadır. Halkın başlıca giyimini teşkil eden keten imâli ile ipekçilik (ham ipek memleketin ihrâcâtında mühim bir yer tutmaktadır), dericilik (ayak-kabı, eyer ve at takımı imâli), halı ve kilim sanâyii, çanak-çömlek ve diğer ev eşyâsı imâli memleketin iktisâdiyâtında mühim bir rol oynar.

Kâşgar şehri, Çin, garbî Türkistan, Efganistan ve Hindistan arasında, yüksek dağgeçitlerinden geçen kervan yollarının kavşak noktasında bulunduğundan, çok eski zamanlardan beri siyâsî ve ticârî büyük bir ehemmiyet kazanmış, bir çok kavimleri kendisine celbetmiş ve o nisbette tarihî hâdiselere, hâkimiyet mücâdelelerine sahne olmuştur. Kâşgar'ın şarkî Türkistan'ın tarihinde ne kadar mühim siyâsî ve iktisâdî bir mevkî işgâl etmiş olduğunu bu ismin zaman-zaman bütün şarkî Türkistan'a teşmil edilmiş olması da açıkça göstermektedir.

Tarih. 102 (m. ö.) yılında Çin imparatoru Vudi'nin Fergana seferi esnâsında şarkî Türkistan, ahâlisi yerleşik ve göçebe olmak üzere, 30 müstakil beyliğe taksim edilmiş bulunuyordu. Kâşgar hakkında ilk esâslı tarihî mâlûmata Han sülâlesinin yükseliş devrinden itibâren tesâdüf edilir. 76 (m. ö.) yılında çinliler, Kâşgar ve Hoten de dâhil olmak üzere, Tiyan-Şan dağlarının eteklerine kadar bütün Tarım havzasını ellerine geçirdiler. 30 (m. ö.) yılına dâir Çin kaynaklarında verilen mâlûmata göre, bugün şarkî Türkistan'da bulunan şehir ve mahallerin hepsi de daha o zamanlar mevcut idi. O tarihlerden itibâren, bu memleket başlıca çinlilerin muhtelif zamanlardaki istilâlarına mâruz kalmıştır. Milâdın ilk senelerinden VII. asra kadar memleket hakkında pek az mâlûmat vardır. Bu civarın kültür tarihi için mühim vak'alardan olan Buddha ve Mani mezhebleri ile hıristiyanlığın (nasturî) buralara nufûzu bu devire tesâdüf eder. Buddhist çinli hacı Hüen-Tsang, Hindistan'dan dönüşünde Kâşgar (Ka-Şa)'dan geçmiştir (Kâşgar'ın islâmiyetten önceki zamanı ve civarındaki Buddha mâbedlerinin harâbeleri için bk. A. Stein, *Ancient Khoten*, Oxford, 1921, s. 80 v. d.).

Mahallî beyliklerin (VII. asırda bunların mühimlerinden 6 beylik mâlûmdur) kendi aralarındaki mücâdelelerinden istifâde eden çinliler 640 yılında Kâşgar'a kadar ilerilemişler ve mühim merkezlere Çin garnizonları yerleştirmişlerdir. Memleket bu zamanda muhtelif idârî bölgelere ayrılmış ve bunların her birine çince isimler takılmıştır. Tibetliler 670'te türklerden Karluk kavmi ile anlaşarak, buradan çinlileri koşmuşlar ise de, 22 yıl sonra burası tekrar çinliler tarafından işgâl edilmiştir.

Tibetlilerin Çin ve Uygurlara karşı mücâdelesinden istifâde eden Karluklar 750 yılında Kâşgar sâhasını işgâl ederek, burada türk ekseriyetine dayanan kuvvetli bir hâkimiyet kurmuşlardır. Karluklar 840 yılına kadar, merkezi Ötüken'de bulunan Uygur devletine tâbî kalmışlar ise de, bu merkezin diğer bir türk kavmi olan Kırgızlar tarafından işgâli üzerine, merkezi önce Çu boyunda Balasagun civarındaki Kara-Ordu (Kuz-Ordu)'da, sonraları 893'te Ogulçak tarafından Kâşgar'a nakledilen ve tarihte Kara-Hanlılar [b. bk.] ismi ile mârûf ilk türk-islâm devletini kurmuşlardır.

Arap orduları Kâşgar'a kadar gelememiştir. 96 (715) yılında Ḳutayba'nin seferi hakkındaki rivâyet ancak bir efsâneden ibârettir (bk. H. A. R. Gibb, *Bull. of the SOAS*, II, 467 v. dd.). Sâmânîler devrinde Togan-Tigin unvânını taşıyan bir Kâşgar *dihḳān*'ı zikrolunmaktadır (bk. İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, VIII, 37) ve âsî emîr İlyās b. İsḥāḳ ona ilticâ etmiştir. Togan-Tigin'in o tarihte islâmiyeti kabûl etmiş olup-olmadığı hakkında bir kayıt yoktur. Kara-Hanlılar sülâlesinden islâmiyeti ilk kabûl eden ve Kâşgar'da ilk türk-islâm devletini kuran zât olarak tanınan ʿAbd al-Karīm Satuḳ Buġra Han'ın gerek şahsı ve gerek islâmiyeti kabûl edişi hakkında, menkıbeler dışında, kat'î bir şey bilinmemektedir. Bu menkıbelerin eskisi ʿAbd al-Ġāfir'in Kâşgar tarihine âit eserinden naklen Camāl Karşī (Abu 'l-Faẓl b. Muḥammed)'nin 681 (1282) yılında Kâşgar'da yazmış olduğu *Mulḥaḳāt al-şuraḥ*'ında kaydedilmiştir. Buna göre, Ogulçaḳ'ın yeğeni Satuḳ Buġra Han, Sâmânîler hânedanına mensûp olup, Kara-Hanlılara ilticâ etmek mecbûriyetinde kalan şehzâde Naṣr'ın te'siri altında, islâmiyeti kabûl etmiş ve bunun tahta çıkması ile islâm dini devletin resmî dini olmuştur. Satuḳ Buġra Han 344 (955)'te ölmüş ve Kâşgar'ın şimâlinde bulunan Artuç (Artış) mahallinde defnedilmiştir (bk. W. Barthold, *Turkestan v epoḥu mongolskago naşestviya*, Perersburg, 1898, I, 130 v. d.). Memleketin islâmlaşması ise, Satuḳ'un oğlu Mūsā b. ʿAbd al-Karīm (trk. adı: Baytaş) ve bunun vezîri Abu 'l-Ḥasan Muḥammed b. Sufyān al-Ḳalamātī zamanında vâkî olmuştur (krş. *İA*, VI, s. 252 v. d.). İbn al-Aṯīr 349 (960)'da kalabalık bir türk kütlesinin islâmiyeti kabûl ettiğini kaydediyor (ayn. mâlûmat için krş. bir de İbn Miskavayh, Mergoliouth ve Amedroz, *The Eclipse of Abbasid Caliphate*, Oxford, 1921, metin II, 181 ve trc. V, 196; bu mâlûmat, şüphesiz, Sābit b. Sinān'a istinâd etmektedir, bk. İbn al-Aṯīr, VIII, 476, 491 ve *The Eclipse* ..., fihrist). Şarkî Türkistan'ın bilhassa Kâşgar ve civarının yakın ve uzak şark arasında bir geçit sâhası teşkil etmesi ve bu mıntakada islâmdan önce yayılmış olan dinlerin tarihi göz önünde bulundurulursa, buraların islâm dünyâsı ile olan münâsebeti bir az daha geriye götürülebileceği gibi, islâmın burada kendi muhitini daha evvelce hazırlamış olduğu da kabûl edilebilir.

İlk türk-islâm devletini kurmuş olan Kara-Hanlılar devrinde (840 — 1212) Kâşgar siyâsî bakımdan olduğu kadar, kültür merkezi olmak itibârı ile de şarkî Türkistan'ın mühim bir şehri idi. Türk kültür tarihinin parlak bir inkişâf merhalesini teşkil eden eski türk-uygur medeniyeti burada, islâm muhiti içinde, kendisine yeni bir inkişâf imkânı bulmuştur. Yūsuf Ḫaṣṣ Ḥācib'in 462 (1069/1070) yılında tamamlayarak, Kara-Hanlıların büyük-kaganı Tavġaç Uluġ Buġra Ḳara Han Abū ʿAlī Ḥasan b. Sulaymān Arslan Kara Han'a ithâf etmiş olduğu *Ḳutadġu Bilig* adlı eseri, türk dili, edebiyatı ve türk düşüncesinin yüksek bir inkişâf devrine delâlet eden muazzam bir eserdir. Yūsuf'un çağdaşı olup, Kara-Hanlılar sülâlesine mensûp (*Kutadġu Bilig*'in ithâf edilmiş olduğu hukümdarın yeğeni olması muhtemeldir; bk. mad. KARA-HANLILAR) Maḥmūd Kāşġarī'nin bize kadar gelmiş olan *Kitāb dīvān luġāt al-turk* adlı eseri, bu muhitin ilim zihniyetini ve görüş zaviyesini gösteren bir âbidedir. Kāşġarī (bk. metin, İstanbul, 1333, I, 3, trc. B. Atalay, Ankara, 1939, I, 3 v. d.), al-Şayḫ al-İmām al-zāhid al-Ḥusayn b. Ḥalaf al-Kāşġarī'den rivâyet edilen bir hadîsi kayıt ile bunu şöyle şerh ve izah etmektedir: „Yüce tanrı: — benim bir ordum vardır, ona Türk adı verdim; onları doğuda yerleştirdim. Bir kavme kızarsam, türkleri bu kavim üzerine musallat kılarım — diyor. İşte bu, türkler için, bütün kavimlere karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı onlara ad vermeği kendi üzerine almıştır; onları yer-yüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara „kendi ordum" demiştir. Bununla berâber, türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sâdelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi, öğülmeğe değer, sayısız iyilikler görülmektedir." — Gerek bu hadîs ve bunun nâkili ve gerek bunu iftiharla ve yerinde kullanmış olan Kāşġarī'nin ifadesi, o devir Kâşgar türk muhitinin kendine ne kadar güvendiğini göstermek bakımından, kayda değer.

Aynı devirde Abu 'l-Futūḥ ʿAbd al-Ġāfir (al-Ġaffār) b. Ḥusayn al-Almaʿī tarafından bir Kâşgar şehri tarihi yazılmıştır. Müellifin babası, al-Samʿānī'ye göre, oğlundan 10 sene sonra, 486 (1093) yılında vefat etmiştir (baba ile oğul ve bu sonuncusunun eseri hakkında bk. al-Samʿānī, *Kitāb al-ansāb*, nşr. Margoliouth, Leiden-London, 1912, 470ª ve 472ª). Aynı müellifin *Muʿcam al-Şuyūḥ* adlı diğer bir ese-

ri de Sam'ānī'de zikredilmektedir. 'Abd al-Ġāfir'in ile eserinden istifâde etmek suretiyle 681 (1282)'de Kâşgar'da Camāl Karşī (Abu 'l-Faẓl b. Muḥammed) *Mulḥaḳāt al-ṣuraḥ* adlı eserini yazmıştır. Babası Balasagunlu olan Camāl Karşī 1230'da Almalık'ta doğmuş ve sonra Kâşgar'da yerleşmiştir. Kâşgar'da yetişenler için bk. bir de Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, mad. KĀŞĠAR.

Kâşgar'da Tümen sâhilinde, hukümdarlar için inşâ edilmiş bir türbe mevcut idi (ar. *al-cumbaẓa al-ḥāḳānīya*). Bu türbeye ilk gömülen hukümdar 424 muharreminde (4 kânun I. 1032 — 7 kânun II. 1033) ve son gömülen hukümdar ise, 601 recebinde (22 şubat — 23 mart 1205) ölmüştür. Ögedey Han zamanında bu kıt'anın vâlisi olan Mas'ūd Bey b. Maḥmūd Yalavaç tarafından XIV. asrın başında yaptırılmış olan Mas'ūdīya medresesinin kütüphânesinde Camāl Ḳarşī'nin istifâde ettiği al-Cavharī'nin *Ṣiḥāḥ*'ı bulunuyordu (bk. E. Sachau ve H. Ethé, *Catal. of the Persian ... Manuscripts of the Bodleian Library*, Oxford, 1889, s. 983).

1128 yılında Kâşgar ile ülkenin diğer şehirleri Kara-Hıtayların [b. bk.] hücûmuna uğramış ise de, düşman Kâşgar'ın hukümdarı Aḥmed b. Ḥasan tarafından ağır zâyiat ile geri püskürtülmüştür. Fakat çok geçmeden, İmil'de yerleşmiş olan Kara-Hıtaylar, dâhilî karışıklıklar esnâsında, Balasagun hâkimi İbrāhīm II. b. Aḥmed tarafından, kendi rakiplerine karşı yardıma çağırılınca, bunlar Balasagun'u işgâl etmişler ve bunu müteâkip, bütün Kara-Hanlı memleketini hâkimiyetleri altına almışlardır (1130). Bu devletin sonlarına doğru, Cengiz'den kaçarak, Kara-Hıtaylara iltica etmiş olan Nayman hanı Küçlük Han, Kaşgar emîri ile yaptığı bir anlaşma sâyesinde, Gurhan'ı tahtından indirmeğe muvaffak olmuş, fakat sonra müslümanların amansız bir düşmanı kesilmiştir. Önce hıristiyan olan Küçlük, Kara-Hıtaylı bir kız ile evlenince, buddhizmi kabûl etmiş ve müslümanları da bu iki dinden birini kabûle zorlamış olduğu gibi, ahâliyi Kara-Hıtay biçimi elbise giymeğe de mecbûr tutmuştur. Bundan dolayı, Cengiz ordusu 1219'da Kâşgar'da bir halâskâr olarak karşılanmıştır. 1227 yılından itibâren Kâşgar ve civarı, bütün Tarım havzası, cenûbî Cungarya ve Mâverâünnehr ile birlikte (asıl Uygur sâhası büyük-kagana tâbî kalıyor), Çagatay ülkesine dâhil oluyor ve burası, karargâhları İli'de bulunan Çagatay hanlarının tâbii sıfatı ile, Duğlatlar tarafından idâre ediliyor. Çagataylılardan islâmiyeti kabûl eden Tuğluk Timur 760 (1359)'ta Cengiz ümerâsından emîr Tölek'i Kâşgar'a vâli nasbediyor ve bu âile aş.-yk. bir buçuk asır Kâşgar'da yarı müstakil bir hâkimiyet te'sis ediyor. XIV. asrın sonlarında Kâşgar Timurluların tasarrufuna geçiyor ve buraya Muḥammed Şāh tâyin ediliyor. 812 (1409)'de Kâşgar bir daha Ulug Bey tarafından zaptediliyor. Muḥammed Şāh'ın torunu Sansız Mirza (ölm. 842 = 1438) şarkî Türkistan hâkimi olunca, bu devirde bir müddet için merkezi ittihaz edilmiş olan Yârkend tahtına geçiyor ve Kâşgar kardeşi Haydar Mirza'ya veriliyor. Sansız Mirza'nın Moğulistan'a gitmesi ile Yârkend'e geçen Haydar Mirza onun oğulları Ebû Bekir ile Ömer'i kendi yanında alıkoyuyor. İleride Ebû Bekir'in Haydar Mirza'ya karşı ayaklanarak, onu memleketten tard ile Kâşgar tahtına geçtiğini görüyoruz (893 = 1488). 1514'te Sultan Ebû Said Han'ın taarruzu esnâsında kadîm Kâşgar'ın tahribi ve yeniden kurulması bunun zamanına tesâdüf eder (yk. bk.). Ebû Said nihâyet 937 (1531)'de Ebû Bekir'i yerinden atmağa muvaffak olmuştur. 1070 (1606) yılında, emîr sıfatı ile, Kâşgar'da Çagatay hânedanına mensûp emîr İsmā'īl'i görüyoruz. Bunun zamanında, XIX. asrın ikinci yarısına kadar sürmüş olan „hocalar hâkimiyeti" ortaya çıkmıştır.

Rivâyete göre, aş.-yk. 815 (1412) yılında Buhârâ ulemâsından meşhûr hoca „Maḥdūm A'ẓam" Kâşgar'a gelip yerleşmiş, medreselerin birinde tedris ile meşgûl olmuş ve oğulları İmām Kalān ile İsḥāḳ Valī de bu işe devam etmişlerdir. Bu iki kardeşin ictihadında görülen bâzı farklar talebeleri arasında iki fırkanın teşekkülüne sebep olmuştur. Bunlardan İmām Kalān tarafdarları — „'İşḳīya" veya „Ak-Tağlık" ve İsḥāḳ Valī tarafdarları ise — „İsḥāḳīya" veya „Kara-Tağlık" olarak meşhûrdurlar.

Şarkî Türkistan'ın bilhassa bu son devirlerinde görülen siyâsî istikrarsızlık, ayrı şehir ve eyâlet hâkimleri arasındaki devamlı mücâdele ve bunun tevlit ettiği iktisâdî durum ahâliyi, ister-istemez, idâre işlerine lâkayıt kalmağa ve selâmeti rûhânî zümreler içinde aramağa sevketmiş ve bu zümre reislerinin halk arasındaki şöhreti hâkimleri ürkütecek bir dereceye gelmiş idi. Emîr İsmā'īl'in, saltanat endişesi ile, Ak-Tağlık fırkasının reisi olan Apak Hoca'yı Kâşgar'dan ihrâc etmesi, bu harekete başlangıç teşkil etmiştir.

Halk arasında büyük nufûz sâhibi olan Apak Hoca'nın teşvikı ile, Cungarya Kalmuklarının hâkimi Galdan 1099 (1688)'da Kâşgar'ı zaptederek, emâreti Apak Hoca'ya vermiştir.

Yeni hâkimlerinden memnûn kalmayan Apak Hoca idâreyi İsmā'īl'in kardeşi Muḥammed İmil'e terkle, onu Kalmuklara karşı isyâna teşvik ediyor. Muḥammed'in öldürülmesi üzerine, Apak Hoca idâreyi tekrar eline alıyor. Apak Hoca'dan sonra idâre Kara-Tağlık fırkasının reisi Hoca Dānyāl'a geçiyor (1133 = 1721) ve bunun vefatı üzerine Kalmuklar Kâşgar ve civarını dörde taksim ederek (Kâşgar, Yarkend, Hoten ve Aksu), her birinin başına Dānyāl'ın dört oğlundan birini getiriyorlar. Hoten hâkimi Yunus Hoca, çok geçmeden, Kâşgar ile Yârkend'i eline geçirerek, buralara kendi oğullarını vâli nasbediyor. Mahallî hukûmetin kuvvetlenmesini istemeyen Kalmuklar bu defa Yunus Hoca'ya karşı, rakibi olan Ak-Tağlık fırkasından Hoca Burhān al-Dīn'i öne sürüyorlar ve bu sonuncusu önce Aksu ve sonra Kâşgar'ı işgâl ediyor.

XVII. asırda şarkî Türkistan'ın şark kısımlarını (Hami ve Turfan) ellerine geçirmiş olan çinliler 1754'te Kalmukları da hâkimiyetleri altına alınca, 1759'da Kâşgar ve civarını da işgâl ederek, merkezlere kendi garnizonlarını yerleştiriyorlar. 1756—1760 yıllarında çinliler Kazakların Orta ve Küçük-Ordaları ile Kokand (Hokand) hanlarını da kendi tâbiiyetlerine sokuyorlar.

Burhān al-Dīn'in sağ kalan oğlu Ṣāliḥ Hoca 1199 (1785)'da Kokand'da yerleşiyor ve Fergana'nın diğer merkezlerinde bulunan „hocalar", memleketlerini çinlilerin elinden kurtarmak için, propagandaya başlıyorlar ve böylece uzun bir müddet hocaların çinlilere karşı kıyâm teşebbüsleri ile geçiyor. 1826'da Ṣāliḥ Hoca'nın oğlu Cihāngīr, Kırgızların yardımı ile Kâşgar'ı ele geçirmeğe muvaffak oluyor ise de, sonra çinlilere esir düşüyor ve demir kafes içinde Pekin'e gönderilerek, orada idâm ediliyor. 1829 ve 1830'da Muḥammed 'Alī Han ile Yüsuf idâresindeki kuvvetler bâzı şehirleri zaptediyorlar. 1847 ve 1854'te Muḥammed Amīn iki defa Kâşgar'ı ele geçiriyor. 1855, 1856 (Kiçik Han Töre) ve 1857 (Valī Han)'de kıyâmlar tekrarlanıyor ve nihâyet 1862'de „döngenlerin" (islâmiyeti kabûl etmiş çinliler) büyük isyânı patlak veriyor.

1863—1864 yıllarında Kırgızların hanı Ṣādiḳ (veya Ṣiddīḳ) Bey, çinlilere karşı müslümanlara yardım etmek üzere, Kâşgar üzerine yürüyor ve şehri zaptediyor. Cihāngīr Hoca'nın hemşiresi ile evli bulunan Ṣādiḳ Bey, kendisinin devamlı olarak Kâşgar'da kalamayacağını anlayınca, Kâşgar'ı Cihāngīr'in oğlu Büzürg Han'a teslim ediyor. Kokand'da bulunan Büzürg Han, başında 1864'te Taşkend ve Çimkend'i ruslara karşı müdâfaa etmiş olan Muhammed Yâkub Bey (sonradan Han)'in bulunduğu bir müfrezenin himâyesinde, Kâşgar'a geliyor. Bu kargaşalıklara bir son vermek maksadı ile hareket eden Yâkub Bey, memleketin idâresini tamâmen eline alarak, kendisini Kâşgar'ın hâkimi ilân ediyor (1866) ve ahâli nazarında itibârı yüksek olan Büzürg'ü vezîr-i âzam tâyin ediyor (fakat hoca işleri karıştırmağa devam ettiğinden, onu ibâdet ile meşgûl olmak üzere, bir yerde ikamete me'mûr ediyor ve nihâyet hacc için Mekke'ye gönderiyor). Çok geçmeden, bir çok kale ve mahaller Yâkub Han'ın hâkimiyetini tanıyor ve Kıpçaklardan 4—5.000 kişilik bir kuvvet Taşkend'in eski hâkimi Mirza Muḥammed idâresinde onun hizmetine giriyor. „Bedevlet" unvânını alan Yâkub Han, bir tarftan, Yañı-Hisar, Yârkend ve Hoten ile Aksu, Kuça, Kara-Şehir, Kurla ve Turfan'ı zaptederek, hudutlarını genişletip, mühim merkez ve kalelere kendi kuvvetlerini yerleştirmek suretiyle, memleketin dâhilî emniyetini sağlarken, diğer taraftan da komşu memleketler ile münâsebetler te'sisine başlıyor.

Rusların orta Asya'daki türk devletlerini teker-teker zaptederek, Hindistan hududuna yaklaşmakta olmaları ingilizleri endişeye düşürmüş ve onları buradaki hâdiseler ile daha yakından ilgilenmeğe sevketmiş idi.

A. Schlagenweit 1857'de, Hoca Valī Han kıyâmında şarkî Türkistan'a gelmiş ve kıyâm eden kuvvetler tarafından öldürülmüş idi. 1863'te W. P. Jonson, Yâkub Bey henüz Büzürg Han'ın hizmetinde iken, Hoten'de Ḥabīb Allāh Pādişāh'ı ziyâret etmiş ve bunu 1285 (1868)'te P. Show tâkip etmiştir (bu sonuncusunun rus. trc. için bk. P. Şau, *Oçerki verḫn. Tatarii, Yarkenda i Kaşgara*, Petersburg, 1873).

Yâkub Han 1869'da, Mirzā Muḥammed Şādi riyâsetinde, Hindistan hukûmeti nezdine bir sefâret hey'eti göndermiş ve 1870'te bu hey'et ile birlikte, F. D. Forsyth riyâsetinde, Show ve Dr. G. Henderson'un da dâhil bulunduğu bir ingiliz sefâret hey'eti Kâşgar'a gelmiştir. Kendileri için daha müsâit bir anlaşma yapmak isteyip de buna muvaffak olamayan rusları kışkırtmamak için, ingilizler ile Kâşgar hukûmeti arasında resmî bir muâhede imzâlanmamış olmasına rağmen, bir çok meseleler üzerinde konuşulduğu ve bunlarda mutâbık kalındığı anlaşılmaktadır. F. D. Forsyth hey'etinin şarkî Türkistan'ın tabiî zenginliklerinin ingilizler tarafından işletilmesi ve buna mukabil hâsılâtın mühim bir kısmı ile silâh altında bulundurulacak askerin silâh, mâlzeme ve elbiselerinin te'min edilmesi hakkındaki

teklifi kabûl edilmemiş olmakla berâber, Kâşgar devletinin Türkiye tâbiiyetine girmesi meselesinde mutâbık kalınmıştır. Saltanat kavgalarında tahta hak iddia etmek için, fi'lî kuvvetinden başka bir istinâdgâhı olmayan Yâkub Han, Türkiye tâbiiyetine girmekle, gerek kendi durumunu kuvvetlendirmek ve gerek devletinin istikbâlini te'min etmek için, mühim bir temel hazırlamış olacak idi. Bu maksat ile 1287 (1870)'de İstanbul'a gönderilmiş olan Yâkub Bey evvelâ Mısır'da ve sonra İstanbul'da çok iyi karşılanmış ve yapılan anlaşmanın bütün şartları mâlûm olmamakla berâber, bunun her iki tarafın arzusuna muvâfık bir şekilde başarılmış olduğu muhakkaktır. Elçi Yâkub Bey'e arzu ettiği top, tüfek, ve harp mâlzemesi verilmiş olduğu gibi, kendisine piyâde, süvâri ve topçu muallimleri (Yusuf, Çerkes Yusuf, İsmail Hakkı, Dağıstan beyzâdelerinden Zaman Bey ve mütekait askerlerden dört gönüllü) ile bir de enderûndan yetişmiş Murad Efendi terfik edilmiş ve Yâkub Han'a bâzı hediyeler ile „birinci rütbeden murassâ nişan-ı osmanî ile seyf ve alem" gönderilmiştir. Elçi Yâkub Bey'e tevdî edilen 7 cemâziyelevvel 1290 (4. temmuz 1873) tarihli nâme-i hümâyûnun bir sûreti için bk. *Kenan Bey âsârı* (İstanbul, ts.), s. 2 — 4. Yâkub Bey dönüşte Hindistan vâlisi Northbrook ile de görüşmüş ve 1872'de Ahrâr Han Töre riyâsetinde Hindistan'a gönderilen sefâret hey'etine karşılık, F. D. Forsyth riyâsetinde, içinde Dr. Bellew'nun da bulunduğu 7 — 8 kişilik bir sefâret hey'eti ve Hindistan müslüman askerlerinden mürekkep bir suvari bölüğü ile Kâşgar'a dönmüştür. 100 pâre top endahtı ile selâmlanan nâme-i hümâyunun Kâşgar'a vâsıl olmasından itibâren, Yâkub Han'ın hâkimiyeti altında bulunan bütün memlekette hutbeler Sultan 'Abd al-Azīz nâmına okutulmağa ve sikkeler de onun nâmına basılmağa başlanmıştır. Yâkub Han'a bu münâsebetle verilmiş olan e m î r unvânının ilânında hazır bulunan ve ingiliz kıraliçesinin nâmesini takdim eden ingiliz sefâret hey'eti husûsî bir merâsim ile karşılanmış ve iki devlet arasında, müsâvî haklar dâhilinde, geniş bir anlaşma yapılmıştır. 15 zilhicce 1290 (1873) tarihinde imzâlanmış olan bu anlaşmanın muhteviyâtı için bk. *Kâşgar tarihi*, s. 384 v. d.; 1873—1874 yıllarında Kâşgar'da ingiliz sefâret hey'eti için bk. bir de *Report of a Mission to Yarkend im 1873 under Command of Sir F. D. Forsyth*, Calcutta, 1875 ve Bellew, *Kashmir and Kashghar* (rus. trc. *Kaşmir i Kaşgar*, Petersburg, 1877).

Sibirya ve garbî Türkistan'da ilerilemekte olan ruslar şarkî Türkistan'ı da devamlı olarak göz önünde bulunduruyorlardı. 1713'te Sibirya vâlisi Gagarin, altın aramak üzere, Truşnikov'u Yârkend'e göndermiş ve 1715'te bunun müsbet raporu Petro I.'ya bildirilmiş idi. 1277 (1861/1862)'de tüccarların serbest dolaşması ve Kâşgar'da bir konsolosluk açılması hakkında Rusya ile Çin arasında bir anlaşma akdedilmiş idi. 1868'de sulh içinde yaşamak arzusu ile bir sefâret hey'eti Kâşgar'ı ziyâret etmiş idi. Garbî Türkistan'daki istilâ gâyelerini tâkip eden ruslar için, Kâşgar'da yeni bir kuvvetin meydana gelmesi ve inkişâf etmesi, tabi'î, pek arzu edilen bir hâdise sayılamazdı. Onun için ruslar Yâkub Han'a karşı menfî bir cephe alarak, onu bir gâsıp telakkî etmeği daha uygun bulmuşlar ve tüccarları vâsıtası ile Kâşgar hukûmeti tarafından Pekin anlaşması şartlarının yerine getirilmesinde isrâr etmişlerdir. Yâkub Han'ın bu talebi reddi üzerine, bir taraftan Çin hukûmetini buraya kuvvet göndermeğe teşvik ettikleri gibi, diğer taraftan da Yâkub Han'a muhâlif olan unsurları desteklemişlerdir. Rus hâriciye nâzırının ingiliz elçisine: — „Yâkub Han bir hukûmet te'sis etmiş ise de, Rusya Çin hukûmeti ile yaptığı muâhedelere bağlı olduğundan, Çin aleyhinde ihtilâl yapmış olan bir âsî ile münâsebete giremez" — şeklindeki beyânâtını sefirin reddetmesi üzerine, bunu „Yâkub Han aleyhinde Rusya tarafından bir husûmet yoktur; bu hususta kendisini te'min etmenizi ricâ ederim. Komşuluk kaidelerine riâyet edildiği takdirde, memnûniyetle bir ticâret anlaşması yaparız. İleride Kâşgar emâreti kat'î olarak teessüs ettiği takdirde, Rusya tarafından da tasdik olunmak üzere, müzâkere olunabilir", şeklinde te'minât vermiştir (bk. *Kâşgar tarihi*, s. 372 v.d.). Bunun üzerine Yâkub Han 1872'de Türkistan vâlisi Kaufman'a bir elçi göndererek, kendisine bir hukümdar muâmelesi yapıldığı ve Kâşgar'a münâsip bir sefâret hey'eti gönderildiği takdirde, ticârî münâsebetlere girmeğe hazır olduğunu bildirmiş ve Kaufman'ın aynı sene Baron Kolbar riyâsetinde bir sefâret hey'eti Kâşgar'a gelerek, bir ticâret anlaşması hazırlamış ve bu muâhede Taşkend'de imzalanmıştır. Bu anlaşma üzerine hudut mıntakaları tesbit edilmiş ve her iki taraf birbirlerine karşı hasmâne hareketlerini durdurmuştur. 1290 (1873) yılında Yâkub Han, husûsî elçisi olarak, Yâkub Hacı Molla Turâb'ı Petersburg'a göndermiştir. Rus sefâret hey'eti âzaları Kâşgar'ı ziyâretleri esnâsında her defasında Yâkub Han ordusunun büyük ölçüde tâlimlerine şâhit olmuşlardır ki, bunlar da her iki devlet arasındaki münâsebetlerin sağlamlaşmasına yardım etmiştir. Kâşgar ile Rusya arasında yapılmış olan bu anlaşma İstanbul gazetelerine, Yâkub Han ile ruslar arasında orta Asya türk devletlerine karşı bir anlaşma şeklinde, yanlış tefsir edilmiş ve Kâşgar'ın İstanbul kethüdâsı Muhammed Ziyâ tarafından 1291 (1874) 26 zilkâde tarihinde bu keyfiyet tashih ve tekzip edilmiştir (bk. *Kâşgar tarihi*, s. 382).

İngiliz sefâret hey'eti ile birlikte Kâşgar'dan hareket eden elçi Yâkub Bey, berâberinde Murad Efendi de bulunduğu hâlde, 1292 (1875) başlarında tekrar İstanbul'a gelmiş ve Yâkub Han'ın hediyeleri ile mektubunu pâdişaha takdim etmiştir (arîzanın arzına dâir tezkire-i sâmiyenin sûreti için bk. *Kenan Bey âsârı*, s. 4—7). Elçiye ve Yâkub Han'ın oğullarına tevdî edilmek üzere nişanlar verilmiştir. Askerî muallimler (topçu mütehassısı — kol-ağası Ali, kapsül imâli mütehassısı — yüzbaşı Ali ve istihkâm inşâsı mütehassısı — yüzbaşı Kâzım) ile silâh gönderilmesi hakkında irâde çıkmıştır (bu defa gönderilen silâhların çeşit ve mıkdarı için bk. *Kâşgar tarihi*, s. 387). Elçiye tevdî edilmiş olan nâme-i hümâyûnda, diğer meseleler arasında, bilhassa Yâkub Han'ın arzusu üzerine, Kâşgar emâretinin babadan büyük oğula geçmesine müsâade edildiği kaydedilmiştir (15 receb 1292 = 17 ağustos 1875 tarihli nâme-i hümâyûnun sûreti için bk. *Kâşgar tarihi*, s. 388 v.d. ve *Kenân Bey âsârı*, s. 9—12). Elçi Yâkub Bey İstanbul'da rus elçisi İgnat'ev ile görüşmüş ve Kâşgar'a Rusya vâsıtası ile hareket ederek, Petersburg'u ziyâret etmiş ve iki devlet rasındaki bâzı meselelerin halli için, bir müddet Taşkend'de Kaufman'ın yanında kalmıştır.

Yâkub Han türk muallimleri nezâreti altında silâh ve tâlim bakımından, o zamanki orta Asya türk devletlerinin hepsinden üstün 40.000 kişilik muntazam bir ordu vücûda getirmeğe muvaffak olmuştur. 1292 (1875) yılında bir rus sefâret hey'eti önünde 10.000 kişilik bir ordunun muntazam tâlimi seyirciler arasında iyi bir te'sir bırakmıştır.

1293 (1876) ortalarında Sultan Abdülhamid'in tahta cülûsu, nâme-i mahsûs ile, Yâkub Han'a bildirilmiştir.

Yâkub Han'ın dirâyet ve sarsılmaz enerjisi ile meydana gelen ve şarkî Türkistan'ın büyük bir kısmını içine alan bu devlet, çinliler hâric, bütün komşuları tarafından tanınmış ve aralarında normal münâsebetler teessüs etmiş idi. Merkezleri olan büyük şehirler etrafında ayrı vâhalardan terekküp eden ve asırlardan beri mahallî hâkimler tarafından idâre edilmekte olan ve o zamanki münâkale şartlarına göre, birbirinden uzak ve dolayısı ile dâhilî işlerinde çok müstakil hareket eden eyâletler ancak vakit-vakit kuvvetli bir merkez etrafında birleştirilebilmiştir.

Asırladan beri bir an'ane hâline gelen şahsî kapris ve entrika havası içinde yetişen, devletin idâresinde lâzım olan esâsların hiç birine vâkıf olmayan ve hâkimiyet prensiplerini bile idrâkten mahrûm bulunan bu küçük bey ve hâkimler, dâhilî ve hâricî inkişâfları takdir edemedikleri gibi, çok defa vatana ihânet derecesine varan düşmanlar ile iş-birliği etmekten de çekinmemişlerdir. Bu durum içinde Yâkub Han'ın bir devlet düşüncesi ile ortaya çıkması ve bunun icâplarına göre hareket ederek, kısa bir zaman içinde memleketin istiklâlini tanıtmış olması büyük bir başarı telâkkî edilmelidir. Fakat onun ömrü de memleketteki zihniyeti değiştirmeğe kâfî gelmemiş, kuvvetli bir irâde karşısında susmak mecbûriyetinde kalan geri ve mes'ûliyetsiz kafalar, bu irâdenin ortadan kalkması ile tekrar faâliyete geçmiş ve uzun seneler boyunca elde edilmiş olan semereyi kısa bir müddet içinde ortadan kaldırmıştır.

Yâkub Han bir sefer esnâsında 16 cemâziyelevvel 1294 (1877)'te Kurla'da, ânî olarak, vefat etmiş ve bir müddet sonra Kâşgar'a götürülerek, Hazret Apak türbesine defnolunmuştur. Kurla'ya en yakın mesâfede bulunan oğullarından Hakk Kulı Bey oraya gelerek, babasının yerine emârete geçmesi lâzım gelen Bey Kulı Bey'e karşı bâzı enterikalara baş-vurmuştur. İdâreyi eline almağa muvaffak olan Bey Kulı Bey mühim merkezlerde kendi hâkimiyetini tanıtmış olmakla berâber, âile içinde başlamış olan bu çöküntü diğer mahallî beylere de sirâyet etmiş olduğundan, taarruz hâlinde bulunan çinlilere karşı müessir tedbirler alınamamış ve nihâyet memleket tekrar çinlilerin eline geçmiştir. Çinlilerin Kâşgar'ı zaptetmeleri üzerine, Bey Kulı Bey ile kardeşi Haydar Kulı Bey Kokand'a ilticâ etmişler, Kâşgar'da kalan kardeşi İşan Kulı ise, çinlilere teslim olmuştur. Önceleri hürmet ve itibâr ile karşılanan bu şehzâde, çok geçmeden, çinliler tarafından katledilmiştir.

Bey Kulı Bey 1298 (1881) yılı sonlarında İstanbul'a gelmiş ve Göksu sarayında misâfir edilmiştir. Sonra pâdişahın yâverlerinden Ali Bey ile birlikte, Hindistan yolu ile, tekrar Türkistan'a gitmiştir. Türkistan'a dönünce, Bey Kulı Bey eski Kâşgar'ı ele geçirmiş ve yeni şehirdeki Çin garnizonunu muhâsara etmiş ise de, yardıma gelen çin kuvvetlerine karşı koyamamış ve Kâşgar'ı terke mecbûr olmuştur.

1888'de Kâşgar'da, Yâkub Han zamanında hukûmet kalem âmiri bulunan Muhyeddin Mahdum'un kardeşi Abdülkadir tarafından bir isyân çıkarılmış ise de, neticesiz kalmıştır. 1900'de çinlilere karşı yapılan son bir kıyâm teşebbüsünden sonra, memleket müthiş bir baskı altında, zâhirî bir sükûnete kavuşmuştur.

Uygur ve Kara-Hanlılar devrinde türk ülkeleri içinde en çok inkişâfa mazhar olan bu memleket, istiklâlini kaybedince, bir daha kalkınamamış ve bugün geri ülkelerden biri durumuna düşmüştür. Milletlerin hürriyeti bahis mevzuu olan bugünlerde bilhassa bu türk ülkesinin tarihinin göz önünde tutulması faydalı olacaktır.

Bibliyografya: Mehmed Âtıf, *Kâşgar tarihi ve bâis-i hayret ahvâl-i garîbesi*, İstanbul, 1300 (Kâşgar'ın bilhassa Yâkub Han devrine âit tarihi için mühim bir eserdir); *Kenan Bey âsârı* (İstanbul, 1271), s. 1 — 15 (altı vesikanın sûretini hâvidir: 1. Kâşgar hâkimi fahâmetlu Yâkub Han hazretlerine yazılan nâme-i hümâyûn, 2. İşbu nâme-i hümâyûna cevâben hâkim-i müşârünileyhten gelen arîzanın arzına dâir tezkire-i sâmiye, 3. Hâkim-i müşârünileyhe bâzı hedâyâ-i seniyye tertip ve tesribi istizânını şâmil tezkire-i sâmiye, 4. Hâkim-i müşârünileyhe gönderilen diğer nâme-i hümâyûn, 5. Hâkim-i müşârünileyhe gönderilen fermân-ı âlî, 6. Makam-ı celîl-i sadâret-i uzmâdan hâkim-i müşârünileyhe yazılan cevapnâme); Show (rus. trc. *Oçerki verhn. Tatarii, Yarkanda i Kaşgara*, Petersburg, 1873); *Report of a Mission to Yarkand in 1873 under Command of Sir F. D. Forsyth* (Calcutta, 1875); Bellew, *Kashmir and Kashghar* (rus. trc. *Kaşmir i Kaşgar*, Petersburg, 1877); D. C. Boulger, *Life of Yakoob Beg* (London, 1878); S. Hedin, *Die Geograph. wissenschaftl. Ergebnis meiner Reisen in Zentralasien 1894 — 1897*; Kornilov, *Kaşgariya ili Vostoçn. Turkestan* (Taşkend, 1903); Mûsâ b. 'Îsâ Sayrâmî, *Târîḫ-i Amanîya* (nşr. N. N. Pantusov), Kazan, 1905. M. Hartmann, *Chinesish-Turkestan* (Halle, 1908), bk. bilhassa s. 45 v. d.; *Der Grosse Brockhaus* (1931), IX, 766; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm*, V, 3809 v. d.; W. Barthold, *EI* (Leiden tab., mad. KĀŞĠAR); *Bolş. sov. entsiklop.*, XXXII, 47—49; *The Encyclop. Britannica*, XV, 685 v. d. (başlıca kaynaklar bu eserde gösterilmiştir).

(R. RAHMETİ ARAT.)

KĀŞÎ. [Bk. KÂŞÎ.]

KÂŞÎ. KĀŞÎ (Yâḳût: ḲĀŞĀNÎ, ḲĀŞÎ; İbn Baṭṭûṭa: ḲAŞĀNÎ), İran'da bulunan Kāşān şehrinin isminden müştak bir isim olup, binaların dış ve duvarların iç tezyinâtında kullanılan dört (bâzan da altı) köşeli çini levhalara delâlet eder. Bu san'at ön Asya'nın (daha önce Âsûrlularda ve sonra da Ahemenîlerde) en eski san'atlarından biri olup, İran'da orta çağda ve gâlibâ bilhasa Kāşān şehrinde muhâfaza edilmiştir. Safevîlerden zamanımıza kadar yeni İran binaları (daha eski olanlar harâbe hâlindedir) üzerleri çividî ve firûze-mâvisi, yeşil ve bir az da kırmızı ve sarı renkler hâkim olan ve uslûplaştırılmış çiçek süsleri bulunan bu çini levhalar ile kaplanmıştır. Bu çini levhalardan kabartma şekilleri ihtivâ edenleri çok nâdir ve kıymetlidir.

Bu san'at iranlı, belki de hıristiyan san'atkârlar (çini levhaların bâzılarında süryânî yazılar vardır) tarafından Şam'a nakledilince, suriyeliler bu çini levhalara *ḳîşânî* (arap imlâsına göre, *ḳāşān*) adını vermişlerdir. Bu san'at kaybolalı aş.-yk. bir asırdan fazla olmuştur. Hâlâ Şam'ın Bâb Şarḳî denilen kapısının dışında bu çinileri yapan imalâthânenin enkazı gösterilmektedir. Bu çiniler Türkiye'de de İznik ve Kütahya'da imâl edilmiştir. İznik ve Kütahya'daki bu son imâlat yeniden canlandırılmakta ise de, tezyinat eski parçaların güzelliği ayârında olmaktan uzaktır. Aynı şekilde İran'da da bugün eski devirlerin güzel modelleri taklit edilmektedir [krş. mad. ÇİNİ].

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 15; İbn Baṭṭûṭa (Paris tab.), I, 415; II, 46, 130, 225, 297; III, 79; Chardin, *Voyage* (Amsterdam, 1735), III, 4; Pétis de la Croix, *Journal* (nşr. Langlès, *Relation de Dourry-Efendi*, Paris, 1810, s. 134); Morier, *Deuxième voyage*, s. 250; A. Kremer, *Topographie von Damaskus*, II (*Denkschr. d. K. Akad. d. Wiss.*, Wien, VI, nr. 9, 1855); Dozy, *Supplément*, II, 295 v. d. (CL. HUART.)

KÂŞÎ. AL-KĀŞÎ, CAMŞĪD B. MAS'ŪD B. MAḤMŪD, ĠIYĀŞ AL-DĪN (? — 1437), aslen iranlıdır. Ulug-Bey'in Semerkand'daki rasathânesinin birinci müdürü olmuş ve onun astronomiye âit zîcinin hazırlanmasında ona yardım etmiştir. al-Kāşî, astronomi ve riyâziyeye âit çalışmaları yanında, tıp ile de uğraştı. Kendisi 840 (1436/1437)'a doğru ölmüştür. Şu eserleri vardır: 1. *Zîc-i Ḫāḳānî*, Naṣîr al-Dîn al-Ṭûsî'nin *Zîc-i İlḫānî*'sinin bir tetimmesi olup, bir nüshası İstanbul (Ayasofya kütüp.)'da bulunmaktadır. 2. *Miftāḥ al-ḥisāb* ("hesap anahtarı"; Berlin, Leiden, Brit. Museum. India Office v.b. kütüphânelerinde nüshaları vardır). Bu kitabın mukaddimesi, F. Woepcke (bk. *bibliyografya*) tarafından, fransızcaya tercüme edildi; 3. *al-Risāla al-kamālîya* (*Sullam al-samā'* "göğün merdiveni" adı da verilir) ecrâm-ı semâviyenin büyüklük ve mesâfeleri hakkında yazılmış olup, nüshaları Oxford, Leiden, Londra (India Office) kütüphânelerinde bulunmaktadır; 4. *Risāla fi 'stiḫrāc cayb daraca vāḥida* v. b. ("bir derecenin sinüsünün hesaplanması hakkında"). al-Kāşî, bu risâlede üçüncü dereceden bir muâdeleyi şâyân-ı dikkat bir takrip yolu ile halleder (krş. aş. Hankel).

Bibliyografya: *Miftāḥ al-ḥisāb*'ın ön sözü, Berlin yazması (Ahlwardt, *Verzeichn.*, V, 344); H. Hankel, *Zur Gesch. der Mathematik im Altertum u. Mittelalters* (Leipzig, 1874), s. 289 v.dd.; F. Woepcke, *Passage relat. à des sommes de séries de cubes* (Roma, 1864); H. Suter (*Abhandl. z. Gesch. der mathem. Wissensch.*, X, 173).

(H. SUTER.)

KÂŞİF. KĀŞİF, MUḤAMMED ŞARĪF B. ŞAMS AL-DĪN (1595—1654?), mahlası KĀŞİF-I KUMAYT olup, XI. (XVII.) asırda yaşamış iranlı bir ediptir.

Hayatı hakkında başlıca mâlûmat *Ḫazān u bahār* adlı eserinin hâtimesinde bulunmaktadır. Şamsâ-i Şîrâzî diye de tanınan Şams al-Dîn Muḥammed, oğlu Kāşif doğduğu sırada, Kerbelâ'da oturuyordu. 1006 (1597/1598) tarihinde, sünnîlerin tâkibinden kurtulmak için, Kerbelâ'yı bırakıp, İsfahan'a geldi. Oğlu Muḥammed o sırada 3 yaşında idi. Buna göre, 1003 (1594/1595) yılında doğmuştur. Şams al-Dîn 1008 (1599/1600) tarihinde Meşhed'e gitti ve yedi aydan fazla bir müddet sonra, İsfahan'a döndü (bk. Rieu, *Catalogue*). Rosen tarafından yapılan Petersburg yazmasının tavsifinden ise, 1006'da müellifin beş yaşında olduğu ve Meşhed'e seyahatin de 1010 (1601/1602) yılına tesâdüf ettiği anlaşılmaktadır. İsfahan'da 23 yıllık bir ikametten sonra, âilesi oradan Rey'e gidip, yerleşti. Babası da 1033 (1625/1626) yılında orada öldü. Muḥammed Şarîf de Rey'de 15 yıl kadılık yaptı.

Taẕkira-i Naṣrābādî (Sprenger, *Catalogue of the... manuscripts of the Libraries of the King of Oudh*, I, 88 v. d., ayrı basım)'de Kāşif ile onun iki kardeşi (İsmâ'îl Munşif ve Muḳîmâ) hakkında kısa bir mâlûmat bulunmaktadır. Müellifin ölüm yılı bilinmiyor ise de, bu tarih 1063 (1652/1653)'ten sonra olmalıdır (krş. *Ḫazān u bahār*'ın Londra'daki nüshasının sonundaki tarih kıt'ası). Müellif, bu hâtimede daha önce yazmış olduğu diğer eserlerinden de bahsetmektedir ve *Ḫazān u bahār* kendisinin son eseri olmalıdır.

Eserleri. Kāşif, bizzat kendisinin söylediğine göre, ciddî bir edebiyat tahsili görmüş ve uzun zaman bu sâhada çalışmıştır. Hem mensur, hem de manzum yazıyordu. Üç mesnevî yazmıştır. Bunların ikisi (*Laylā u Macnūn* ve *Haft paykar*), İran edebiyatında gerileme devrinin bir çok mesnevîleri gibi, Niẓâmî'den beri haylı itibârda olan mevzûlar ele alır. *'Abbās-nāma* adlı üçüncüsü ise, hiç şüphe yok ki, Safevîlerden 'Abbâs II. (?) için yazılmış bir medhiyedir. Bunlardan sonra, kasîde, rubâî v. b. gibi, ehemmiyeti az olan şiirleri gelir. *Sirāc al-munîr*, mutantan bir üslûp ile ve manzûmelerle karışık bir şekilde, Sa'dî'nin *Gülistan*'ından mülhem olarak yazılmıştır. Metin 20 kısma (*lam'a*) bölünmüş olup, fıkralar ile izah edilmek suretiyle, muhtelif fazîletlerden ve ahlâkî vasıflardan bahseder. Londra nüshasına göre, bu eser 1030 (1620/1621) yılında tamamlanmıştır. Fakat bu tarihin, nüshanın istinsah tarihi olması ve bizzat eserin de bu tarihten bir kaç yıl önce yazılmış bulunması muhtemeldir. Son eseri olan *Ḫazān u bahār*, musannâ bir nesir ile yazılmış bir hikâye mecmuasıdır. Kardeşi Munşif onu bu eseri yazmağa teşvik etmiştir. Bu hikâyelerin çoğu Ḥusayn al-Dihistânî'nin eski *al-Farac ba'd al-şidda*'sından iktibas edilmiş ise de, müellif bunlar arasında babası Şams al-Dîn'in başından geçen bir macerâyı da anlatmıştır. Eser bir ön söz, 15 bölüm (*asās*) ve bir hâtimeyi ihtivâ etmektedir. 1294 yılında Tebriz'de, taş-basması olarak, neşredilmiştir. Bundan başka Kāşif'in *Durr-i maknūn* ve *Ḥavāss-i bāṭin* unvanlarını taşıyan iki eseri daha zikredilir.

Bibliyografya: Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscr. in the British Museum*, s. 861 (*Supplement*, s. 250 v. d.); Rosen, *Les manuscrits persans de l'Institue des langues orientales*, s. 285 v. d.; Ethé, *Grundr. der Ir. Phil.*, II, 246, 248, 330).

(V. F. BUCHNER.)

KÂŞİFÎ. KĀŞİFÎ, ḤUSAYN VĀ'IẒ (?—1505), Sultan Ḥusayn Bayḳara [b. bk.]'nın saltanatı sırasında Herat'ta yetişen ve 910 (1505) yılında ölen velûd bir muharrir. En tanınmış eserleri arasında şunlar zikredilebilir: 1. *Aḫlāḳ-i Muḥsinî*, ahlâk hakkında olup, Sultan Ḥusayn Mîrzâ'nın oğlu Abu 'l-Muḥsin'e ithâf edilmiş ve 900 (1495)'de tamamlanmıştır. Bu kitap, ilk defa, 1809'da Kalküte'de basılmıştır. Eser 1867'de Keene tarafından yapılan ingilizce tercümesinden beri, bir çok defalar, yeniden neşredilmiştir. 2. *Anvār-i Suhaylî*, *Kalîla va Dimna* [b. bk.]'nin Naṣr Allāh b. Muḥammed b. al-Ḥamîd [b. bk.] tarafından yapılan ilk

tercümesinin yenileştirilmiş bir şeklidir; eserin yazılması kendisine Niẓām al-Dīn Emīr Şayḫ Aḥmed al-Suhaylī (ölm. 907 veya 908= 1501—1503) tarafından teklif edildiği için, ona bu ismi vermiştir. Eser çok musannâ bir üslûp ile yazılmış olup, belâgatin türlü san'atları ile mahmûl bir hâle getirildiğinden, şarkta çok beğenilmiştir. Yazmaları nâdir değildir ve bir çok defalar basılmıştır. İlk defa 1804 'te Kalküte 'de neşredilen bu eser Ouseley tarafından, Hartfort 'ta 1851 'de tekrar basılmış, Eastwick (1854) ve Jarrett (1880) tarafından ingilizceye tercüme edilmiştir. Diğer eserleri: *Cavāhir al-tafsīr li-tuḥfat al-amīr*, 899 (1493/1494) 'da, Mīr 'Alī Şīr 'in isteği üzerine, *Kur'an* hakkında yazdığı bir tefsirdir. Fakat müellif dört cildden ibâret olacağını tasarladığı bu eserin ancak bir cildini bitirebilmiş ve hâmîsi için, *Mavāhib-i 'alīya* adlı, fakat umûmiyetle *Tafsīr-i Ḥusaynī* diye tanınan daha kısa bir tefsiri yazmak için, bu işten vazgeçmiştir. — *Ravżat al-şuhadā'*, 'Alī ve çocuklarının şehâdetinin tarihi (bu eserin *Dah maclis* ve *Muntaḫab-i ravżat al-şuhadā'* adlı, muhtasarları vardır). — *Badā'i' al-afkār fī ṣanā'i' al-aş'ār*, şiir hatâlarından bahsettiği gibi, belâgatin mecâz ve istiâre v.b. san'atlarından da bahseden bir risâledir. — *Maḫzan al-inşā'* (907 = 1501/1502 yılında te'lif ve Ḥusayn Mīrzā 'ya ithâf edilmiştir) ve *Ṣaḥīfa-i şāhī* adlı, inşâ örneklerini ihtivâ eden iki eseri vardır. — *Kişaş va āşār-i Ḥātim Ṭā'ī* (veya *Risāla-i Ḥātimīya*), 891 (1486) 'de tamamlanmış olup, Ḥātim al-Ṭā'ī [b. bk.] 'nin hikâyesini anlatır. — *Tuḥfat al-ṣalavāt, Risāla al-'alīya fi 'l-aḥādīṣ al-nabavīya* ve *Lubāb-i ma'navī* (Calāl al-Dīn Rūmī 'nin *Maṣnavī* 'sinden müntehabât). Bu son eserden de, *Lubb-i Lubāb* unvânı ile, daha kısa seçmeler yapılmıştır. Yukarıda zikredilen eserlerin bir çoğu türkçeye ve ilk ikisi de ingilizceye tercüme edilmiştir.

Bibliyografya: Ethé, *Grundriss der. Iranischen Philologie* (bk. *Ḥusayn Vā'iẓ*); ayn. mll., *Cat. Pers. Mss., India Office*, nr. 2680. (T. W. ARNOLD.)

KAŞKĀY. [Bk. KAŞKAY.]

KAŞKAY. KAŞKĀY, cenûbî İran 'ın Fars eyâletinde, az bir kısmı yerleşik (*tahta-kapu*) olarak, fakat çoğunluğu göçebe (*il*) hayatı yaşayan bir türk aşîretinin adıdır. Kaşkay vilâyeti (Vilâyat-i Kaşkā'ī) hâricinde aynı eyâletin Hamse vilâyetindeki *ilât-ı hamse* 'den dördü, Küh-i Gelūya vilâyetindeki Ağaçeri, Karagözlü v.b. ile berâber, Kum eyâletinin Halacistan bölgesindeki Halaç [b. bk.] türkleri de, vaktiyle büyük Kaşkay birliğine dâhil olup, aynı adı taşırlardı (bk. Mas'ūd Kayhān, *Coğrafyāy-i mufaṣṣal-i Īrān*, Tahran, 1311, II, 78, 86, 90, 369; *İA*, V, 115).

Kaşkay kelimesi, iştikak bakımından, türlü yorumlara tâbî tutulmuştur. *Kaşka* 'ya nisbetle *Kaşkā'ī* olarak yazılmasına ve bâzı Kaşkay beylerinin de bu telâffuza uymuş olmalarına (bk. T. Kowalski, s. 24 v.d.) rağmen, *kaçmak* („firar etmek") masdarından iştikak ettirilen bu kelimeyi, *Kaçkay* olarak yazanlar da vardır (bk. Mas'ūd Kayhan, *ayn. esr.*, II, 78; Rızâ Nûr, *Türk tarihi*, İstanbul, 1925, V, 249). Avrupalı seyyahlar tarafından sarâhatle *Kaşkay* olarak tesbit edilmiş olduğu hâlde, W. Barthold (*EI*, II, 837, mad. ḲAŞḲĀI) bu kelimenin W. Radloff lugatinde „alnında beyaz nişan olan at" mânasına geldiğine işâret eder.

Fars eyâletinde, yazın ve kışın göçüp-konmağa müsâit çok geniş bir sâha işgâl eden Kaşkay türkleri, yıllık göçlerinde, diğer komşularına nazaran, daha uzaklara giderler. Kışlakları Basra körfezi yakınındaki Cilâhdar 'a kadar uzanır; yaylakları ise, şimâle doğru, Bahtiyarî [b. bk.] aşîreti ile temâsa geldikleri, Kumışa civarına kadar, 350 km. 'yi tecâvüz eder. Kaşkay türklerinin göç ettikleri sâha, 1291 tarihinde İran hukûmeti tarafından, vilâyet-i Kaşka'î adı altında, ayrı bir idârî bölgeye ayrılmış ve tahminen 300 meskûn mahalli içine alan 15 kazaya bölünmüştür. Yerleşik zirâatçı nüfus mecmuu 60—70.000 tahmin edilen bu kazaların çoğu doğrudan-doğruya Kaşkayların idâresi altındadır. Bu vilâyet dâhilindeki Kaşkayların nüfusu Curzon (*Persia and the Persian Question*, London, 1892, II, 112) 'a göre, 1870 'te, harp hâlinde 120.000 suvâri çıkaran 60.000 âileden ibâret idi. 1871—1872 yıllarında vukû bulan kıtlık felâketi neticesinde, Kaşkay nüfusunun 25.000 âileye düştüğü tahmin edilmiştir. Curzon 1889 'daki seyâhati esnâsında bunların sayısını 10—12.000 âile olarak tahmin etmekte idi. 1894 'te buradan geçen Tumanskiy (*Ot Kaspiskago Morya k Hormuzskomu prolivu i obratno*, Petersburg, 1896) 12.000 âile olduklarını Kaşkayların kendilerinden duymuş ise de, bizzat Kaşkay reisleri bunu 24.000 âile olarak göstermişlerdir. B. V. Miller (*Koçeviya plemena Farsistana, Vostaçniy sbornik*, 1916, II, 213—218) 'in verdiği 1906 yılına âit rakamlara göre, 35.000 âile olarak gösterilen Kaşkayların, 1914 'te diğer seyyahlar tarafından, 55.000 âileden ibâret oldukları tesbit edilmiştir. Bunlar aynı senede 20.000 muhârip çıkarmakta idiler. Birinci dünya savaşı sıralarında, kendileri ile harp hâlinde iken yazdığı, bilhassa istatistik bakımından çok noksan olduğuna

şüphe bulunmayan eserinde ingiliz generali Sir Percy Sykes (*İran tarihi*, trc. Mehmed Cemâl, İstanbul, 1341, s. 53) Kaşkayları 130.000 tahmin etmiştir. Cârî örfe göre, her âilenin bir muhârip vermesi gerekirken, bunlar 25.000 muhâribe yetişecek kadar silâha mâlik oldukları hâlde, sırf iâşe darlığı dolayısı ile, bu devirde yalnız 5.000 süvâri çıkarabilmişlerdi. Mamafih 1918 yılının mayısında, ingilizlere karşı yaptıkları savaşta, muhârip Kaşkayların sayısı, general Sykes 'in tahminine göre, 8.000 süvâriyi bulmuş idi. Kaşkayların hakikî sayılarına dâir İran kaynaklarında kat'î bir mâlûmat bulmak zordur. Eski tahminî rakamları tekrarlayan İran kaynakları 90 tâife hâlinde 30.000 âileye yakın olarak gösterilen Kaşkayların milliyetlerini şüphe altına alacak tahriftattan da sakınmamaktadırlar (Mas'ūd Kayhān, *ayn. esr.*, II, 78—85), Birinci dünyâ savaşına tekaddüm edên yıllara âit türk kaynaklarında (msl. bk. *Türk yurdu*, yıl 1327/1328, I, 106—111) Kaşkay türkleri 350.000 olarak gösterilmiştir. Aynı mâlûmata göre, bunlar 40—50.000 süvâri çıkarıyorlardı. Birinci dünya savaşına kadar 9 küsûr milyon tahmin edilen İran 'ın nüfusu, 1930 'a doğru 12.000.000, 1933'e doğru 15.000.000 ve 1947 'ye doğru 17.000.000 olarak gösterildiği için [bk. mad. İRAN] Kaşkayların da o nisbette bir artış göstermeleri icâp eder. 1953 'te, İran baş-vekili Muhammed Musaddık 'ı Şaha karşı müdâfaa için 70.000 süvâri çıkarmaları bu artışa delâlet eder (krş. *Cumhuriyet* gazet., İstanbul 19 — IX — 1953).

Kaşkayların oturduğu vilâyet ile şarktan hudutlanan Hamse vilâyeti dâhilindeki İlât-ı Hamse 'den 4 il, yâni İnanlu, Baharlu, Bâsırî ve Nefer türkleri tahminen 19.500 âileden ibâret olup (Mas'ūd Kayhân, *ayn. esr.*, II, 86 v. d.; T. Kovalski, s. 2), kışın — cenûpta Bender-Abbâs ve Lâr ovalarına, yazın — şimâlde, Nîrîz havâlisindeki yaylaklara göç ederler. Yaradılıştan cengâver olan bu türkler, harp esnâsında 3.000 süvâri çıkarıyorlardı. Sykes (*ayn. esr.*, s. 55) 'e göre, birinci dünyâ savâşı sıralarında, Basra körfezi sâhillerindeki Bender-Abbâs 'tan Kirman 'a ve Yezd 'e giden yol, bu türklerden Baharluların kontrolü altında idi.

Kaşkay vilâyetinin garbına düşen ve şimâlde, Bahtiyârî hudûdundan cenûpta Basra körfezine kadar, geniş bir sâhayı işgâl eden Küh-i Galūya vilâyeti dâhilindeki Ağaçeri türklerini (2.000 âile), Memeseni nâhiyesindeki Karagözlü ve diğer türkler ile berâber, onların garbına isâbet eden Hûzistan [b. bk.] eyâletinde, Dizful ile Şuşter arasındaki, Gündüzlü aşîretini de Kaşkay birliğinden ayrılmış telâkkî etmek mümkündür. Nihâyet Kum eyâletinin 6 idârî bölgesinden birini teşkil eden Halacistan 'daki türkler de vaktiyle Kaşkay câmiasına dâhil bulunuyorlardı. 50 yıl evvelki tahmine göre, 17.500 nüfus teşkil eden ve 77 köy hâlinde yerleşik yaşayan bu türkler de, Hamse türkleri gibi, zirâat ile iştigâl ederler (Mas'ūd Kayhān, *ayn. esr.*, II, 396).

Kaşkayların menşe'i hakkında türlü rivâyatler vardır. Bizzat kendi aralarında zamanımıza kadar devam eden bir rivâyete göre, vaktiyle şarkî Türkistan 'da, Kâşgar civârında otururlarken, Cengiz Han tarafından Azerbaycan 'a getirilmiş ve sonraları, yarleştikleri Sâve Halacistan 'ından Fars eyâletine yayılmışlardır. Bu rivâyete dayananlar Kaşkay ile Kâşgar arasında bir münâsebet aramaktadırlar. Cengiz Han zamanında Türkistan 'da yaşadıklarına ve oradan, Nâdir Şāh [b. bk.] tarafından, İran 'a tehcir ve iskân edildiklerine dâir olan çok zayıf bir rivâyetle berâber, Kaşkayların Anadolu 'dan buraya geldikleri de söylenmektedir. Nâdir Şāh 'a atfolunan rivâyet, Hamse illerinden birini teşkil eden Neferlerin, Nâdir Şāh sarayının nufûz sâhibi türk beylerinden Hacı Hüseyin Han Nefer 'in reisliği altında birleşmelerinden ve ona izâfetle adlanmış olmalarından (Mas'ūd Kayhān, *ayn. esr.*, II, 87) galat olsa gerektir. Vaktiyle buralarını merkezlerinden biri hâline getirmiş olan Selçuklulara mensûp bulundukları ve onlar ile berâber bu havâliye geldikleri hakkındari rivâyet göz önünde tutulursa, Kaşkayların moğullardan çok daha evvel gelmiş olduklarına kanâat getirilebilir. Filhakika Kaşkayların mensûp bulunduğu söylenen Halaç (b. bk.; bk. bir de *BGA*, I, 158, 245) türklerinin Hindistan ve Efganistan ile berâber İran 'a yayıldıklarına dâir daha X. asır müslüman kaynaklarında mâlûmat vardır. Anadolu 'nun 16 vilâyetinde birer (krş. *İA*, V, 1. kısım, s. 115) ve şimâlî Azerbaycan 'da 5 köyün (krş. Mehmed Hasan Baharlu, *Azerbaycan...*, Bakû, 1921, s. 62) Halaç adını taşıması, bu türklerin İran ile berâber Azerbaycan ve Anadolu 'da yayılmış olduklarını göstermektedir. Azerbaycan 'ın Mugan boz-kırında, yâni Halaç köylerinden birinin bulunduğu bölgede, XVII. asrın ortalarında, Adam Olearius (*Puteşestvie v Moskoviyu i Persiyu v 1633, 1636 i 1639 godaḫ*, rus. trc. P. Barsov, Moskova, 1870, s. 950) tarafından bir Halaç türk topluluğuna rastlanmış olması ile, bugünkü Kaşkaylar arasında Halaç, Bayat, Afşar, İgdir, Beydili, Karabagî ve Karabahılu gibi topluluklar ile berâber, bir de ayrıca Muganlu kabîlesinin mevcûdiyeti (Mas'ūd Kayhān, *ayn. esr.*, II, 83, 86,

88) bu türklerin Azerbaycan ile münâsebetlerini göstermeğe kâfîdir. Beydililerin, Timur seferlerini müteâkip, Suriyeden Azerbaycan'a dönen Şamlu Beydililerden bir kol olduğu zannolunmaktadır. Aynı tahmin Baharlular için de vârid görülebilir. Kaşkaylar arasında — iki, İnanlular arasında — bir topluluk teşkil eden Bayatlar, M. Fuad Köprülü (krş. *TM*, İstanbul, 1925, I, 204)'ye göre, Şam Bayatı denilen garptan gelenler olmayıp, esâsen eskiden beri İran'da yaşayan bir türk aşîretinin bakiyesidir. Kaşkaylar arasında bugünkü Türkmen kabîlelerinin adlarını taşıyanlara da rastlanmaktadır. Bütün bunlardan muhtelif sülâleler devrinde, siyâsî ve askerî mülâhazalar ile yapılan tehcir ve muhâceret neticesinde içlerine bir çok başka türk unsurları aldıkları anlaşılan Kaşkayların asıl ana kütlesi, yapılan tahminlere göre, bugünkü yurtlarına Moğul veya Selçuklular devrinde gelmişlerdir (V. Minoskiy, *Halaç türkleri diyalekti*, trc. Ferdâ Güley, *Türk dili ve edebiyatı dergisi*, İstanbul, 1950, IV, sayı 1—2, s. 103). Her hâlde Timur fütuhâtı zamanında Sâve, Kum, Kâşân, Çarrâ, Kara-Rûd (= Karaç-Rûd) tarafları Halaçlar ile meskûn idi (V. Minorskiy, *ayn. esr.*). XIX. asrın başında seyâhat etmiş olan Zayn al-ʿĀbidin Şirvānî (*Bustān-i sayāḥāt*, Tahran, 1315, s. 273) hemen bütün Fars, Irak ve Tahran taraflarını Halaçlar ile meskûn bulmuş idi. Kaşkayların Halacistan'dan Fars'a geldikleri kendilerince de kabûl edilmekte olduğu gibi, içlerinde bugün bile 70 âilelik bir Halaç topluluğu yaşamaktadır (Masʿūd Kayhān, *ayn. esr.*, II, 83).

Kabîle teşkilâtının başında bulunan reisin *ilhan* unvanını taşıması Kaşkayların Cengiz Han'dan geldiğine dâir bir rivâyete yol açmış olabilir. Aynı unvanı Kaşkayların komşusu olan Bahtiyarîlerin reisleri de bugüne kadar taşırlar. İlhanlılar [b. bk.] devrinde bu reislerin böyle bir unvan taşıdıklarına ihtimâl verilemez.

Kaşkay türkleri, *ilhan*'larına çok bağlı olup, merkezden tâyin olunan vâlilere itâat etmezler. Bunlar vergi tahsil me'mûrlarını da tanımadıkları için, İran hukûmeti, Pehlevî hânedanına kadar, *ilhan*'ların yarı-müstakil hükümranlıklarını tanımak zorunda kalmıştır (W. Barthold, *İstoriko-geogr. oçerk İrana*, Petersburg, 1903, s. 101—113). Rizā Şāh Pahlavī [bk. mad. İRAN]'nin Kaşkayları doğrudan-doğruya merkeze bağlamak teşebbüsü silâhlı kıyâmlar ile karşılanmış ve 1929—1930 yıllarında İran'ı epeyce meşgûl etmiştir. Rizâ Şāh'tan sonra yeniden yarı-müstakil hâle gelen Kaşkaylar, birinci dünyâ savaşı sıralarında olduğu gibi, ikinci dünyâ savaşını tâkip eden İran'daki son hâdiselerde de, kendi *ilhan*'ları etrafında, mühim roller oynamağa başlamışlardır.

Kaşkay *ilhan*'ları, irsî olmakla berâber, seçimlerinde asâletten başka, ehliyet, bilhassa cesâret ve kahramanlık gibi, kabiliyetler de aranır. *İlhan*'ın yanında her kabîleden bir *il beyi* vardır. *İlhan* icrâatında bunlar ile istişâre eder. Kaşkay câmiasına dâhil her kabîlenin başında *kelânter* bulunur. *İlhan*'ın hizmetindeki ve sayıları epeyce bir yekûn tutan „ameleler" hâric olmak üzere, takriben yarım asır evvelki mâlûmata göre, Kaşkay kabîlelerinin sayısı 12 olarak kabûl ediliyordu. Bunlar arasında Altı-Bölük — 6000, Dereşuli — 5.000 ve Keşkûlî — 3.000 âilelik kalabalık birer topluluk teşkil etmektedirler. Kaşkay kabîle teşkilâtında kelânterlerden sonra, sırası ile *kethüdâ* ve *aksakallar* gelir.

Büyük koyun sürüleri besleyen ve göçebe olmakla berâber, zirâatle de iştigâl eden Kaşkaylar, aynı zamanda, halıcılık sâhasında da şöhret kazanmışlardır. Kaşkay kadınlarının dokuduğu ve İran halılarından farklı olarak, ayrı bir türk husûsiyetini taşıyan ince ve zarif halılar Avrupa'da da tanınmıştır. Yerleşik hayata geçen İlât-ı Hamse türkleri pamuk, tütün, afyon ve hubûbât yetiştirmekle iştigâl eder ve bu mahsûllerin ticâretinden büyük kazançlar sağlarlar. Suyu bol ve münbit bir arâzide yaşayan Halacistan türkleri buğday, arpa ve darı gibi hubûbât yetiştirirler.

İkinci dünya savaşına tekaddüm eden yıllarda tamamlanan büyük İran demir yolunun Kaşkay arâzisini kat'etmesi sâyesinde, bu türklerin iktisâdî durumlarında bir kalkınma müşâhede edilmeğe başlanmış ise de, ikinci dünyâ savaşı yıllarındaki işgâl ve onu tâkip eden iç kargaşalıklar bu kalkınmanın hızını azaltmıştır.

Kaşkay kadınları hür olup, erkekler ile müsâvî haklara mâliktirler. Ata binerler ve silâh kullanırlar. Âilenin gelir ve gideri, erkeklerin müdâhalesi olmadan, kadınların elinde bulunur. İri yapılı, beyaz tenli ve ekseriyetle sarışın olan Kaşkaylar cesûr ve cengâver, binicilik ve atıcılıkta mahâret sâhibidirler. Bu kabiliyetler, *ilhan*, *il beyi*, *kelânter* v.b. reislerin seçimlerinde de aranan vasıflardandır.

Kaşkayların dili cenûp türkçesi gurubuna dâhildir. Asırlar boyunca iranî ve arap unsurlar ile meskûn bir bölgede yaşayan Kaşkayların dilleri nisbeten az ölçüde yabancı te'siri altında kalmıştır. Mamafih bilhassa yerleşik hayata geçenlerin şivelerinde farsçanın te'siri kuvvetle hissedilmeğe başlamıştır. İran hukûmetinin yerleştirme siyâsetinden güttüğü gâyelerden biri de farslaştırma olduğu için, bu durumun Kaşkaylar aleyhinde bir inkişâf seyri göstereceği anlaşılmaktadır. Kaşkayların türkleşmiş fars oldukları hakkındaki iddialar (bk. Masʿūd Kayhān, *ayn. esr.*, II, 78) bu inkişâfın istikametine işâret etmektedir.

Kaşkaylar, Azerî ve Türkmenler ile olduğu gibi, Anadolu ile de müşterek bir husûsiyet arzeden, zengin halk edebiyatına mâliktirler. Pek yaygın olan *Âşık Kerem Divanı* (krş. T. Kowalski, s. 39 v.d., 41 v.d.) ile *Karaca Oğlan* (krş. İ. Hakkı Akay, *Çepniler Balıkesir'de*, Balıkesir, 1935, s. 73)'ın bâzı kısımları arasındaki benzerlik bilhassa dikkati çekmektedir. Yazılı edebiyat bakımından Azerbaycan'a bağlı kalmakla berâber, Kaşkaylar türkçenin tedrisi yasak sayılan yabancı bir muhitte, yalnız halk edebiyatları ile iktifâ etmek mecbûriyetinde kalmışlardır.

Bibliyografya: A. A. Romaskeviç, *Pesni Kaşkaytsev* (*Sbornik Muzeya Antrop. i Etnogr. pri Ross. Akad. Nauk*, Leningrad, 1925, V, 2, s. 573—610; Farsistan'daki Kaşkay türklerine dâir tarihî ve etnografik geniş mâlûmat ile birlikte, şive husûsiyetlerini tesbite yarayan halk edebiyatından da bâzı örnekler verilmiştir). Tadeusz Kowalski, *Sir Aurel Stein's Sprachaufzeichnungen im Aïnallu-Dialekt aus Südpersien* (Krakow, 1937); H. Elied, *Contributions to the Antropology of Iran*, (Chicago, 1939); Jean ve Franc Shor, *We Dwelt in Kashkai Tents* (*The National Geographie Magazine*, Washington. 1952, CI, nr. 6, s. 803—832; Kaşkayların kabîle teşkilâtını ve menşe'leri hakkındaki rivâyet ve tefsirleri bizzat kendilerinden alan bu yazıya 20'si renkli olmak üzere, Kaşkay hayat ve maişetini tasvir eden 26 resim ilâve edilmiş ve Kaşkay halıcılığı ve biniciliği tebârüz ettirilmiştir); A. Dupré, *Voyage en Perse*, Paris, 1819 (bu eserde Kaçarlar devrindeki resmî kayıtlara inanarak, türk kabîleleri hakkında verilen mâlûmatın yanlışlığı sonraları N. de Khanikoff, *Mémoire sur l'etnographie de la Perse*, Paris, 1866'da kaydedilmiştir); G. Demorgny, *Les Réfor. adm. en Perse, Les tribas du Fars* (*RMM*, 1913, XXII, 92—100); Resûl-zâde M. E., *İran türkleri* (*Türk yurdu*, I, 106—111); F. Şevket, *İran* (İstanbul, 1925). (MİRZA BALA.).

KAŞKŪL. [Bk. KEŞKÜL.]

KAŞMĪR. [Bk. KEŞMİR.]

ḲAṬʿ. [Bk. KATI'.]

ḲĀT. [Bk. KĀT.]

KĀT. ḲĀT, CĀT (A). ÇĀT (amhar., Galla.), ÇĀTŌ (Kaffa), 4 m. kadar yükseklikte, dikensiz ve orta Avrupa'da ancak iğ ağacı nev'ine tesâdüf edilen Celastraceae fasîlesine mensûp bodur bir ağacın adı (*Catha edulis*, *Forskål*; müterâdifi *Methyscophyllum glaucum*, *Ecklon et Zeyher*). Bu ağaca şarkî Afrika'da, Kap arâzisinden başlayarak, Ṭ'ānā (Ts'ānā) gölünün şimâline kadar ve Yemen'de rastlanır. Yapraklarına arapçada *kafta* denilir. Bu yapraklar ve körpe dalların kabuğu *katin* denilen alkaloidi ihtivâ eder ki, bu yapraklar veya kabuklar, ağızda çiğnendiği yahut kaynatılıp içildiği takdirde, bir münebbih te'siri yapar veya sarhoşluk verir. Cenûb-i garbî Arabistan'da olduğu gibi, Habeşistan'da da, *ḳāt*'ın yaprakları ve körpe dalları ağızda çiğnenir; bâzan çay şeklinde yahut habeş bal şarabına (habeş. *t'ecc*) karıştırılmış olarak, içilir. Tâze yaprakların hoş bir lezzete sâhip, muattar ve tatlımsı olan ve tenbih edici bir te'sir husûle getirip, uykuyu kaçırtan, fazla mıkdarda alındığı takdirde, hafifçe sarhoş eden, yumuşak filizleri bilhassa aranır; hâlbuki eski sert yapraklar ağızda nâhoş bir burukluk husûle getirir ve çok kuvvetli te'sir yapar. *Ḳāt*'ın, bilhassa Yemen'de, bütün sınıflar arasında kullanılması âdet hukmüne geçmiş olup, bu madde halkın sıhhatını bozmakta ve iktisâdî bakımdan büyük zararlara sebep olmaktadır.

Ḳāt'ın yaprakları çok mıkdarda istihlâk olunduğundan (Habeşistan'dan ve komşu memleketlerden aş.-yk. 30.000 ton ihrâç olunur), bu ağacın zirâatına büyük bir ehemmiyet verilir. Yemen'de bu zirâatın belli-başlı merkezleri Cabal Şabir, C. Rayma ve Uden'dir. *Ḳāt*'ın dalları, dikildiğinin ancak dördüncü senesinde toplanılıp, nakil için demetler hâline getirilir (arap. *kilvāt*, cem. *kālāvīt*); bu tâze demetleri mümkün olduğu kadar uzun zaman muhâfaza etmek için, etraflarına çok yapraklı yaş dallar ve muz yaprakları sarılır.

Ḳāt'tan, ilk defa 1332/1333 senelerine âit bir eserde, „Habeş kıralı ʿAmda Şeyōn'un müslümanlara karşı harplerinde" bahsedilmiştir; bu kıralın düşmanı Şabr al-Dīn'in — „Ben onun pâyitahtı Marʿādē (arap. Marʿādā)'yi kendime pâyitaht yapmak ve orada *çāt* yetiştirmek istiyorum" dediği nakledilmektedir. Sonra Maḳrīzī (ölm. 846=1442) *cāt*'ı, Avfāt (habeş. İfāt; Şoa (Şaua)'da, şimâlde)'ta bulunan ve yaprakları yenilen bir ağaç olarak, zikrediyor. Eserini 996 (1587)'da yazmış olan Şeyh ʿAbd al-Ḳādir al-Cazīrī, ʿAlī b. ʿOmar al-Şāẕilī (al-Maḥā'ī, ölm. 827=1424)'nin — „Bugün hâlâ Arabistan'ın garbında ve cenûbunda *ḳāt*'tan bahsedilirken, bu vakıta kadar kullanılmış olan *kafta*'nin, yâni *ḳāt* yapraklarının, yerini tutan kahve [b. bk.] Ye-

men'e girdi" — dediğini yazar. İbn Ḥacar al-Haysamī (ölm. 974=1567) kendisine Ṣan'ā ve Zabīd'den gelen suâllere cevap olarak yazdığı risâlede, *ḳāt*'ın te'siri hakkında âlimlerin birbiri ile mütenâkız fikirleri husûsunda bir vaziyet almaksızın, *ḳāt*'ı kaçınılması lâzım gelen *şubūhāt* arasında saymaktadır. Avrupalı seyyahlar arasında Niebuhr ve onun mesâî arkadaşı nebâtatçı Forskål bu nebat ve onun kullanılışı hakkında bize ilk tafsilâtlı mâlûmâtı vermektedirler.

Bibliyografya: Maḳrīzī, *al-İlmām bi-aḫbār man bi-arż al-Ḥabaş min mulūk al-islām* (*Hist. regum islamiticorum in Abyssinia*, nşr. Rinck), Leiden, 1790, s. 11; de Sacy, *Chrestom. arabe*², I, 145 v. d., 419, 462 v. d.; A. Dillmann, *Die Kriegsthaten des Königs 'Amda Ṣion...* (*SBAW, Berlin*, 1884, s. 1012 v. d.); İbn Ḥacar al-Haysamī, *Taḥẓīr al-şiḳāt min akl al-kafta va 'l-ḳāt* (*al-Fatāvī al-kubrā al-fiḳhīya*, Kahire, 1308, IV, 223—234); E. V. Stace, *English-Arabic Vocabulary* (London, 1893), s. 62, 206; Reinisch, *Kafa Sprache*, II, 45; Niebuhr, *Reisebeschreibung*, s. 145; Botta (*Arch. du Mus. d'histoire naturelle* (Paris, 1841), II, 71 v. d.; ayn. mll., *Relation d'un Voyage dans l'Yémen* (Paris, 1841), s. 45 v. d., 83, 90, 98 v. d.; Ritter, *Erdkunde*, XII, 795—798; Maltzan, *Reise nach Südarabien*, s. 213, 347, 400; Barbier de Meynard (*Publ. de. l'École des Lang. orient. viv.*, Paris, 1883, s. 108 v. d.); A. Deflers, *Voyage au Yémen* (Paris, 1889), s. 90, 121 v. d.; ayn. mll., *Journ. de Pharm. et de Chimie* (1890, XXII, 174 v. d.); Beitter, *Pharmocogn.-chem. Untersuchung. der Catha edulis* (Strassburg, 1900, renkli levhalar ile); G. W. Bury, *Arabia Infelix* (London, 1915), s. 113 v. d., 152 v. dd.; Fr. J. Bieber, *Kaffa* (Münster i/W., 1920), 368; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), s. 253—256; diğer eserler için bk. Ritter, Dillmann ve Beitter.

(J. J. HESS.)

ḲAṬABA. [Bk. KA'TABE.]

ḲAṬABĀN. [Bk. KATEBÂN.]

KA'TABE. ḲA'ṬABA, cenûbî Arabistan'da bir şehir. Yemen'de aynı isimdeki çevrenin bu baş şehri Vādī al-Ẓahabān'da Cabal Cihāf ve Cabal Mirays arasında, üzerinde her türlü mahsûl, bilhassa buğday, kahve, ḳāt, tütün, şeftâli, kayısı ve üzüm yetişen münbit bir bölgede kâindir. Takriben 1.500 nüfusu olan bu şehir, 100 kadar kulübe veya umûmiyetle fenâ inşâ edilmiş evden, iki câmi, bir hamam ve bir pazardan ibârettir. Ahâlisi daha ziyâde 'Aden'den getirilen pamuğu dokumakla meşgûl olur,

Bibliyografya: C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 240; H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig, 1873), s. 367—370; R. Manzoni, *el Yémen* (Rom, 1884), s. 59 v. d.; E. Glaser, *Tagebuch*, VII, 19ᵛ (yazm.); W. B. Harris, *A Journey through the Yemen* (Edinburgh, 1893), s. 202, 206.

(ADOLF GROHMANN.)

ḲATĀDA. [Bk. KATÂDE.]

KATÂDE. ḲATĀDA B. İDRĪS (?—1221), milâdî XIII. asrın başlarından itibâren Mekke'de hâkim olan şerîflerin ceddi. Milâdî 1201, 1202 yahut 1203 yıllarında, o zamanlar mevki-i iktidarda bulunan Havāşim sülâlesini mağlûp ederek, bu şehirde hâkimiyet te'sis etti. Banī Hāşim'in son şerîfi, ömrünü sürekli âile kavgaları içinde geçirmiş idi. Bu ara, Ḳatāda (nesebi için bk. Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, şecere I, 24 ve 25 arasında ve şecere II, 74 ve 75 arasında), ülkeşini Yanbu'dan cenûba doğru, Mekke istikametinde, genişletmiş ve bu suretle bu şehre yapacağı hücûmu hazırlamış idi. Mekkeliler, receb 27'de, yâni Mirâc günü, *'umra* için *iḥrām* [b, bk.]'a girmek üzere şehri terkettikleri sırada, fırsattan istifâde ederek, şehre hâkim oldu. Bir diğer rivâyete göre ise, oğlu Ḥanzala şehri zaptetti ve babasının şehre girmesini te'min etti.

Ḳatāda, Hicaz'daki halefleri Banī Hāşim'in aksine olarak, Hicaz müstakil hukümdarlığını kurma fikrini tâkip eden siyâsî dehâya sâhip bir adam idi. Ḳatāda, şehrin harâbe olan sûrlarını tâmir ettirdi, Ṭā'if'i ele geçirdi ve Saḳîf kabîlelerini hâkimiyeti altına aldı. Medine şerîfi ile savaşa devam etti. Yanbu'da bir kale yaptırdı ve ordusunu husûsî bir ihtimam ile teşkilâtlandırdı.

Onun Eyyûbîlere, halka ve Yemen Zaydîlerine karşı takındığı tavrı, esâs siyâsî kanâatinin ışığı altında, gözden geçirmek lâzımdır. Ḳatāda kendi ülkesinde hiç bir yabancı iktidârın belirtisine tahammül edememiştir; öyle ki, münâsebetleri çok zaman gerginleşmiş ve hattâ bâzan açık bir düşmanlık hâlini almıştır. Bununla berâber, bir defa halife onu Bagdad'a dâvet etti. Rivâyete göre, Ḳatāda Bagdad'a doğru yola çıkmış, fakat halife için berâberinde ayakları bağlı arslanlar getiren bir sefâret hey'etine tesâdüf edince, kendi memleketine dönmüştür. Fakat ister rivâyet, ister bir vâkıa olsun, şurası muhakkaktır ki, Ḳatāda „Hicaz'ın tecridi" hakkındaki parlak fikrini, yabancı kuvvetlere karşı menfî duru-

munun husûsî bir delîli olan beyitler ile ifâde etmiştir. İhtimâl Zaydîleri Yemen'i işgâle teşvik edişini de aynı zâviyeden tetkik etmek gerektir.

Ḳatāda, hayatının son günlerinde, Medine'ye karşı bir sefere girişti. Fakat hastalanarak Mekke'ye dönmek zorunda kaldı ve orada, 1221'de tahta akrabâlarından birini geçireceğinden şüphe eden oğlu Hasan tarafından katledildi. Ahfâdı, Ḥusayn'in şerîfliği hukümdarlığa tahvil ettiği 1916 yılına kadar, Mekke'de şerîf olarak hukûm sürdü.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, II, 69, 214, 260 v. dd.; III, 14, 83; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), XII, 134, 169, 261 v. dd.; al-Sincārī, *Manā'iḳ al-karam* (Snouck Hurgronje'ye âit yazm., var. 121 v. dd.); Aḥmed Zēnī Daḥlān, *Ḫulāṣat al-kalām* (Kahire, 1305), s. 23; ayn. mll., *'Umdat al-ṭālib* (Bombay, 1318), s. 121 v. d.; İbn Ḫaldūn, *'İbar* (Bulak, 1284), IV, 104 v. dd.); Abu-'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1286), II, 137; Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 73 v. dd.; ayn. mll., *Qatadah's Policy of Splendid Isolation of the Hijaz* (*A Volume of Oriental Studies presented to E. G. Browne*, Cambridge, 1922, s. 439—444), orada Ḳatāda'nin şiirleri tetkik edilmiştir (= *Verspreide Geschriften van C. Snouck Hurgronje*, III, 355 v. dd.).

(A. J. WENSINCK.)

KATAK. [Bk. KETEK.]

KATANGA, merkezî Afrika'da Belçika'nın Kongo müstemlekesinin en cenûpta bulunan, yer altı servetleri bakımından, zengin ve sanâyi sâhasında çok ilerilemiş olan bölgesidir. 5°—13° 30′ cenûp arzları ile 21° 31′—30° 30′ şark tûlleri arasında bulunan bu memleket şimâlde—Kongo kolonisinin diğer bölgelerine komşu olup, şarkta — Tanganika gölü, kendisini İngiltere'nin Tanganika müstemlekesinden ayırır, cenûp ve cenûb-i şarkîde — aynı devletin şimâlî Rhodesia müstemlekesi ve nihâyet garpta — Portekiz'e âit Angola ile kuşatılır. Katanga'nın bu hudutlar dâhilinde kapladığı sâha 580.000 km². geçer (şimdiki idârî taksimâta göre, Katanga'nın büyük kısmını içine alan ve üç idârî bölgeye ayrılan Elisabethville eyâletinin mesâhası — 484.300 km²., nüfusu — 1945'te 1.133.000). Memleket nüfusunun en büyük kısmını cenûbî Bantular teşkil eder. Beyazlara gelince, bunların sayısı birinci cihan harbini tâkip eden senelerde ancak 5.000 kadar tahmin ediliyordu. Daha yakın yıllarda bu sayı ehemmiyetli nisbette artmıştır.

Katanga irtifâı 1.100 m. geçen bir yayla olup, büyüklüğü sâyesinde, bilhassa 10° arzından daha cenûpta kalan kısımlarında iklimi oldukça serindir. Bol yağmurdan faydalanan memlekette akar-su şebekesi kesif olup, suların hemen hepsi Kongo nehrine dökülür; bunların yukarı kolu olan Laulaba ırmağı memleketi cenûptan şimâle geçerek, Lubudi, Lufira, Luapula, Luvua ve Lovoi kollarını alır ve daha şimâlde Tanganika gölünü boşaltan Lukuga ırmağı ile birleşir. Katanga arâzisinin çalılık manzaralı bodur ve sık ağaçlardan mürekkep bir nebat örtüsü ile kaplı olan zemini Kongo havzasının orta kısmı kadar verimli olmamakla berâber, yer altı servet kaynakları ölçüsüz derecede zengindir ve bu sebeple Katanga, bilhassa son yıllarda, mevkiinin az-çok sapa olmasına rağmen, Afrika'nın en mütekâsif bölgesi hâlini almıştır. Yine bu sâyede burada avrupâî manzaralı bir takım şehirler kurulmuştur ki, başlıcaları, şunlardır (nüfuslar, 1945 sayımına göre — kavis içindeki rakamlar — beyaz nüfusu bildirir): Elisabethville 70.756 (5.359), Jadotville 21.350 (2.219), Kieuchi 10.700 (470), Albertville 6.000 (300).

Katanga'da muhtelif ocaklardan çıkartılan bakır mâdeni Elisabethville ve Jadotville'de eritilir ve tasfiye edilmek üzere, Avrupa ve Amerika memleketlerine ihrâc olunur. Katanga'ya sermâyeyi celbeden, teknik te'sislerin kurulmasına imkân hazırlayan ve ehemmiyetli bir zencî nüfusunun toplanmasını sağlayan ilk âmil bu bakır mâdenleri oldu; fakat bunun yanında bir takım tâlî mâdenler de işletildi: Laulaba ve Tanganika'da kalay, Jadotville'de kobalt; ayrıca krom, demir, altın ve elmas da bulundu. 1922'den itibâren Şinkolibue'de işletilmeğe başlanan çok zengin bir uranium yatağından çıkartılan mâdeni doğrudan-doğruya Belçika'ya ihrâc edilerek, orada radium istihsâlinin başlıca ham maddesi olarak kullanılıyordu. İkinci cihan harbinden itibâren, atom kudreti istihsâli bakımından, bu uranium yataklarının zenginliği dikkati çekmiş ve şimdi burası büyük Amerikan sermâyesinin müdâhalesi ile, fevkalâde ehemmiyet kazanmıştır. Katanga'nın dış âlem ile başlıca irtibâtı 1908'de Elisabethville'e kadar gelen cenûbî Afrika demir yolları ile sağlanır. Daha sonra Angola Portekiz müstemlekesi demir yolları buraya kadar uzatılmıştır. Belçikalılar Katanga'nın iktisâdî faâliyetlerini Kongo limanlarından Maladi'ye çekmek istemişler ise de, şimdiki hâlde demir yolu Katanga'yı Kasai nehri üzerinde Port Francqui'ye bağlamakta ve bundan daha aşağılarda münâkale nehir yolu ile te'min edilebilmektedir. Diğer taraftan memleketin sınâî te'sislerini işletmek üzere, su kuvvetinden elektrik istihsâli husûsunda

birinci cihan harbinden sonra ele alınmış olan program tatbik olunmaktadır. Katanga'nın esâslı bir şekilde tanınması ancak 1890'dan sonraya rastlar. Bu sıralarda ingilizlerin Rhodesia müstemlekesinin bânisi olan Cecil Rhodes'in inşâ ettirdiği demir yolunun şimâle doğru ilerilemesi, o zamanki Kongo hukûmetinin başında bulunanları ikaz etmiş ve memleketin fi'len işgâline ve „Katanga kumpanyası" isimli bir müessese tarafından işletilmesine bu suretle başlanmıştır (1891).

İslâmiyetin zuhûrundan sonra, Afrika'nın Hind okyanusu sâhillerine yerleşen araplar burada, Sofala ve Zengibar sultanlıkları gibi, parlak devirler yaşamış devletler kurdular. Bu sâhillerden içeriye giren tüccarlar, karşılarındaki zayıf kuvvetlerden hiç bir mukavemet görmeyerek, memleketin çeşitli zenginlik kaynaklarını, fil dişinden Amerika'da ve islâm memleketlerinde kârlı bir mal gibi satılan zencî esirlere varıncaya kadar, işletmeğe başladılar. Bu hareket XIX. asrın başlarında Tanganika gölü kıyılarına ulaştı ve Katanga'ya da nufûz etti. Tippo-Tip ile yeğeni Raşîd te'sir sâhası Tanganika'dan Kongo nehri üzerinde, şimdiki Stanleyville civarlarına kadar uzanan, bir arap devleti kurdular. Bunların istilâsı, Livingstone ve Stanley gibi seyyahların tasvirlerinde de anlatıldığı gibi, sonsuz muhârebeler, kıtaller ve göçler yüzünden, yerli halk arasında pek büyük tahribâta sebep oldu. Bu haberler ile heyecana düşen Avrupa'da, Belçika kıralı Leopold II.'un teşebbüsü ile, esir ticâretine karşı alınacak tedbirleri kararlaştırmak üzere, 1899'da bir konferans toplandı. Arap Raşîd, Sefu ve Rumaliza'ya karşı harp açıldı ve bunlar kanlı mücâdelelerden sonra mağlûp edildiler.

Arap hâkimiyetinin te'siri ile bugün Tanganika gölü kıyılarından Kongo nehri üzerindeki Stanley şelâlesine kadar olan sâhada islâmiyeti kabûl etmiş zencîlere rastlanmaktadır ki, bunlara araplaşmış „vangvana" ismi verilir. Arapların, zencîleri müslümanlaştırmak için, ciddî bir gayret sarfetmiş olduklarında şüphe yoktur. Bununla berâber Kongo'nun şark eyâletinde ve Ruanda-Urundi arâzisinde esâslı neticeler vermiş olan bu gayret, Katanga'da fazla müessir olamamıştır; zîra Tanganika gölü kenârlarında ve arapların geçmiş oldukları yollar boyunda araplaşmış zencîlere henüz rastlanıyor ise de, bunların sayısı az ve dinî terbiyeleri iptidâîdir. Her ne kadar beyaz giymekle diğer zencîlere karşı fâikiyetlerini ifâde etmek isterler, Mekke'ye tevecc̈üh ederek, namaz kılar ve ramazanda oruç tutarlar ise de, dine âit daha başka husûsları bilmezler; putperest komşuları gibi, onlar da bâtıl itikatlara ve büyüye inanırlar.

Katanga'da, araplaşmış zencîlerden başka, bir mıkdar da arap vardır ki, sonradan buraya gelmiş müslüman hindliler de bunlara katılmış bulunuyorlar. Bunlar faâl bir şekilde ticâret ile uğraşırlar ve bu sâhada büyük muvaffakiyetler elde ederler. Şarkî Afrika sâhillerindeki Dār al-Salām ve Zengibar'da toplanan ve bilhassa Asya memleketlerinden (Hindistan) gelen eşyâ, arap ve hindli tüccarlar vâsıtası ile, memlekete idhâl olunur. Katanga'ya giren mallar arasında „amerikanî" ve „çader" denilen beyaz pamuklular bilhassa büyük rağbet görür. Tecrübeli adamları vâsıtası ile zencîlerin yaşama sâhalarına sokularak, malların sürümünü teşvik eden müslüman tüccarlar, avrupalı iş adamlarına karşı pek muvaffakiyetli bir şekilde rekabet etmektedirler.

Bibliyografya: *Le Katanga* (*Travaux du groupe d'études coloniales*, Instituts Solvay); A. de Bauw, *Le Katanga* (Brüxelles, 1920); O. Meynier, *L'Afrique noire* (Paris, 1914); A. de Préville, *Les sociétés africaines* (Paris, 1894); P. Daye, *L'Empire colonial belge* (1923); E. van der Straeden, *L'Afrique orientale* (*Bulletin de la Société Belge d'Études Coloniales*, 1924); Sidney Langford Hinde, *La chute de la domination des Arabes du Congo* (*Publications de la Société Belge d'Études Coloniales*); L. Franck, *Le Congo belge* (Bruxelles, 1930). (E. VAN DER STRAETEN.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

ḲAṬAR. [Bk. KATAR.]

KATAR. AL-ḲAṬAR, şarkî Arabistan'ın Basra körfezi sâhilinde cenûp—şimâl istikametinde uzanan bir yarım-ada olup, uzunluğu 180, âzamî genişliği 85 km. ve kapladığı sâha ise, takriben 12.000 km.². Garbında—Baḥrayn körfezi ve bunun devamı (Baḥr al-Salva) ve şarkında—Baḥr al-Banāt körfezi bulunan yarım-ada, şimâlde Rās Rikken ile nihâyetlenir ve ekseriyâ dik, fakat az yüksek sâhiller ile kuşatılır. Deniz bir kaç yerde, sığ ve suyu durgun koylar hâlinde, kara içine sokulur. Buralarda deniz otları ile kaplı geniş bataklık sâhalar bulunur ve sâhil boyunca bâzan da oldukça yüksek eksibelere de tesâdüf edilir. Yarım-adanın iç kısmı alçak ve hafîf tepelik bir memleket hâlinde olup, üçüncü zamanın ikinci yarısına âit, fazla kabil-i nufûz kireçli-kumlu rusûbî ve gevşek yapılı kıvrımlar ile dalgalanmış arâziden müteşekkildir. Ḳaṭar'ın iklimi, bütün şarkî Arabistan

memleketlerindeki gibi, gâyet sıcak, mevsimler arasında suhûnet farkları az ve kurak, yağmurlar gâyet seyrek ve intizamsız olup, yakıcı güneşin şiddetle kavurduğu zemin, hemen her yerde, sert bir kireç kabuğu ile kaplı ve çıplaktır. Su menbâları pek seyrek, vâhaları ehemmiyetsiz olan Ḳaṭar yarım-adasının iç kısımlarının tabiatı, ne esâslı bir şekilde zirâate, ne de hayvan yetiştirmeğe elverişli olmayıp, buraları, iskân bakımından, hemen-hemen boş gibidir. Yalnız topraktan ve hurma dallarından yapılmış kulübelerden meydana gelme ve etrafı Menāṣir ve Āl Murra kabîlesi bedevîlerinin tecâvüzlerine karşı korunmak üzere, kerpiç sûrlar ile kuşatılmış bir kaç müstahkem köye rastlanır. Buna mukabil deniz kıyısında balıkçılık, inci avcılığı ve deniz ticâreti gibi, çeşitli geçim kaynakları bulunduğundan, memleketin 25—40.000 arasında tahmin edilen, hemen bütün nüfusu sâhilde yaşar. Sâhil halkının büyük kısmı, senenin yarısını, inci avlamak üzere, denizde geçirir; geri kalan zamanlarında da balıkçılık ve ticâret yapar. Yarım-adanın merkezi, şarkta bir koy kenârında bulunan al-Bēżā' kasabasıdır. Ḳaṭar'ın diğer beldeleri gibi, bilhassa balıkçı ve dalgıç (inci avcısı) olarak geçimlerini te'min eden nüfusu 6—8.000 kadar tahmin olunur. Kasabanın taştan evleri dar sokaklar boyunda sıralanır. Kayda değer binâlar eski kale ile iki câmiden ibâret olup, çarşısında alış-veriş faâliyeti oldukça canlıdır. al-Bēżā'ın bir az şimâlinde küçük ve derin bir körfez kıyısında, hemen-hemen onun yarısı kadar büyüklükte, Davha kasabası bulunur ki, yakınında yükselen yalçın kayaların dikkati çeken manzarasına mukabil, evleri komşu beldeninkinden daha fakir bir görünüştedir. Buna mukabil daha cenûptaki al-Vakra kasabası, umûmî hey'etiyle, daha varlıklı bir manzara arzeder. Yarım-adanın şimâl-i garbîsinde Zabāra kasabası da zikre şâyân bir merkez olarak kaydedilir.

Basra körfezinde erken başlamış olan deniz faâliyetinde Ḳaṭar yarım-adası, Baḥrayn körfezine hâkim vaziyeti ile, daha ilk çağdan itibâren az-çok ehemmiyet kazanmış idi. A. Sprenger, Plinius (*Nat. hist.* VI, 28, 143) tarafından Cataraei diye zikredilen kavmin Ḳaṭar sâkinleri telakkî edilebileceğini düşünmüştür. Orta çağda yarım-ada 'Omān sultanlığına âit sayılıyordu. XVI. asırda Basra körfezinde Portekiz—Türkiye menfaati çarpıştığı sıralarda, körfezin şark sâhillerini teşkil eden Aḥsā' ülkesi, Ḳaṭar yarım-adası ile berâber, türk hâkimiyeti altına girmiş idi. Daha yakın devirlerde bu havâli fi'len mahallî şeyhlerin idâresi altında kalmış, Vehhâbî vukûâtı sırasında, Sa'ūdîlerin istilâsına uğramış ve her ne kadar bunların tenkili ile türk hâkimiyeti yeniden te'sis edilmiş ise de, Mısır'a sevkedilen işgâl kuvvetlerinin geri çekilmesi üzerine, Vehhâbî hâkimiyeti altında, mahallî muhtâriyet idâresi avdet etmiş idi. XIX. asır ortasında bu sâhillerde ingiliz kontrolünün te'siri hissedildi: Ḳaṭar ile 'Omān arasındaki sâhillere hâkim 5 şeyh ile İngiltere arasında korsanlığın ilgâsı ve mahallî şeyhler arasında muhâsamātın terki husûsunda ayrı-ayrı anlaşmalar imzâsı (1853) ve Hindistan hukûmetine mensûp bir ingiliz vâlisinin Baḥrayn adalarına yerleşmesi (1861) bu devre rastlar. Bagdad vâliliği sırasında bir askerî kuvvet göndererek, 1870'te Aḥsā' diyârında Osmanlı hâkimiyetini yeniden te'sis eden Midhat Paşa, bu hâkimiyetin Ḳaṭar yarım-adasına da teşmiline teşebbüs etti. Kendisinin ölümünden sonra neşredilen hâtırâtında, esâsen devletin hukümranlık hukuku altında bulunan Necd'e tâbî olduğu hâlde, ingilizlerin himâye altına almış bulundukları Baḥrayn adalarına yakın Arabistan topraklarının, hiç münâsebeti yokken, bu adalar mülhakatından sayılmağa başladığını zikrederek, ingiliz nufûzunun daha fazla genişlemesini önlemek üzere, zirâate kabiliyeti az, fakat 4.000'den fazla gemi ve kayığa sâhip halkının inci avcılığı ile geçindiği Ḳaṭar arâzisinde asıl sâhibinin tasarrufunu te'min etmek için, Hindistan hukûmeti ile muhâbereye giriştiğini ve bunun neticesi olarak olarak, Aḥsā' sancağına bir kazâ şeklinde bağlanan Ḳaṭar'ın gerekli yerlerine ve gemilerine osmanlı bayrağı çekildiğini söyler. Yarım-ada üzerinde türk hâkimiyeti 1914'e kadar devam etmiş olmakla berâber, Ḳaṭar'ın al-Ṯānī âilesinden olan emîri, devletin başka âileler ile meşgûl bulunmasından faydalanarak, XIX. asrın sonlarına doğru İngiltere ile bir anlaşma imzâlamış ve bu sûretle mezkûr devletten başkası ile müzâkerede bulunmamak ve arâzi terketmemek gibi, şartları kabûl etmiş idi. Cuinet, türk muhâfızlarının şehirden 3 km. dışarıda bir kışlada, toplu olarak, bulunduklarını ve şeyhin onlara fenâ muâmele ettiğini, garnizona lüzûmlu olan erzak ve eşyânın Aḥsā'dan getirtildiğini kaydeder. Sa'ūdîlerin Aḥsā'yı istilâ etmeleri üzerine, Ḳaṭar'da osmanlı hâkimiyeti sona erdi ve yarım-ada 'Abd Allāh al-Ṯānī'nin idâresi altında Arabistan'ın Britanya nufûz mıntakası içinde yer almış bulundu. Bununla berâber bütün bu arâziyi talep eden Sa'ūdî Arabistan devletine âit al-Aḥsā' ile Britanya nufûz mıntakası arasında şimdiye kadar kat'î

bir hudut tesbit edilememiştir. Ḳatar yarım-adasındaki hâkimiyet meselesi ise, bilhassa son senelerde gâyet zengin petrol yataklarının bulunması ile, husûsî bir ehemmiyet kazanmıştır. Bu yataklar 1949 senesinde işletilmeğe başlanmış ve daha o sene 100.000 tondan fazla petrol istihsâl edilmiştir. Ertesi sene bu istihsâl 1.640.000 ve 1951'de 2.330.000 tona varmıştır. İşletme ve nakil husûsları tanzim edildiği takdirde, Ḳatar yarım-adasında petrol istihsâlinin daha büyük bir sür'atle artacağı anlaşılıyor. Bu suretle, şimdiye kadar yeryüzünün tâlihsiz bir köşesi gibi telâkkî edilen ve denizin te'min ettiği geçim dışında, kendi nüfusuna yaşama imkânları vermeyen Ḳatar yarım-adasının iç kısmında, pek yakın bir âtîde, petrol istihsâlinin yarattığı asrî techizatlı beldeler ve sâhilde mükemmel limanlar kurulacağı muhakkak görülüyor.

Bibliyografya: A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 116; W. Gifford Palgrave, *Une année de voyage dans l'Arabie Centrale* (Paris, 1886), II, 227—280; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 75, 281; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III, 330 v. d.; *Midhat Paşa, Hayât-ı siyâsiyesi, hidemâtı, menfâ hayatı* (İstanbul, 1325), s. 104—124; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien* (*Hamburgische Forschungen*, Braunschweig, 1916, I, 177, 203, 204; *Handbooks prepared under the direction of the historical section of the Foreign Office, Persian Gulf*, nr. 76 (London, 1920), s. 43, 72, 75; L. Massignon, *Annuaire du Monde Musulman* (Paris, 1929), I; ayn. mll. (*RMM*, 1922/1923, LIII, 69; *EI*, mad. AL-ḲAṬAR. (BESİM DARKOT.)

ḲAṬARÎ. [Bk. KAṬARÎ.]

KAṬARÎ. ḲAṬARÎ B. AL-FUCĀ'A (?—698) Azrakî hâricîlerinin [b. bk.] son reisi. Bu âsîlere en dikkate değer imkânlardan birini sağlayan Tamîmlerden Banî Kâbiya b. Ḥurḳûş b. Mâzin (Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, L, 14) koluna mensûp idi. Babasının adı, Fucā'a, bir lekab gibi görünüyor; hakikî adı Ca'vana olsa gerektir. Ḳaṭarî, diğer arap reisleri gibi, iki künye kullanırdı (krş. Goldziher, *Muh. Studien*, I, 267): sulh zamanında, Abū Muḥammed ve harpte Abū Na'āma (Câḥiz, *al-Bayān*[1], I, 131; II, 126). Gençlik devri hakkında yalnız, 'Abd al-Raḥmān b. Samura kumandasında ve bilâhare kendisinin amansız düşmanı olan al-Muhallab b. Abî Ṣufra al-Azdî'nin dâhil bulunduğu diğer bir çok reislerin refâkatinde olarak, 42 (662/663)'de, Sicistân'ın itâate alınması (bk. Balâẕurî, *Futūḥ*, nşr. de Goeje, s. 396; Ḫalîfa b. Ḫayyāt İbn 'Abd al-Barr, *al-Istî'āb*, Haydarâbâd, 1318, s. 405; İbn Ḥacar, *al-Iṣāba*, Kahire, 1325, IV, 161) harekâtına katıldığı biliniyor. O hâlde, 27 sene sonra, Azrakîlerin halifesi ilân edildiği zaman, kâfî derecede olgun bir çağda bulunması icâp eder. O sırada al-Muhallab ve kumandanları tarafından mağlûp edilen Azrakîler çok ağır bir buhran içinde idiler. Sarsılmaz bir kuvvet ve tehlikelere karşı soğukkanlılıkla muttasıf olan Ḳaṭarî, taraftarlarının heyecanlarını kamçılamağı bildi; ordusunun döküntülerini Kirman dağlarına çekti ve yeniden teşkilâtlandırdı. Sonra tekrar Irak'a inerek, Ahvāz'ı işgâl ettı ve Basra üzerine yöneldi. Muhallab'in karşısında başarısızlığa uğramasına rağmen, hattâ Muṣ'ab b. al-Zubayr'in Maskin'deki bozgunluğunu (72 = 691/692) müteâkip, Irak'ın 'Abd al-Malik eline düşmesinden sonra dahi, Ducayl'in sol sâhilinde tutunmağa muvaffak oldu. Nihâyet Irak vâlisi tâyin edilen al-Ḥaccāc b. Yūsuf, Azrakîlere karşı harekâtın idâresini tekrar Muhallab'e tevdî etmeği kararlaştırdı. Muhallab derhâl âsîleri Ducayl'in ötesine attı ve taarruza geçerek, onları huküm sürdükleri Kirman bölgesinin ortalarına kadar tâkip bile etti. Bununla berâber Ḳaṭarî uzun müddet hâl ve mevkiini muhâfaza edebilmiştir (*amīr al-mu'minīn* sıfatı ile, Ḳaṭarî nâmına h. 75'te basılmış pehlevîce-arapça yazılı bir gümüş para bu devre âit bulunmaktadır, bk. *ZDMG*, 1858, XII, 52, nr. 303). Azrakî ordusu içinde araplar ile *mavālî* arasında patlak veren anlaşmazlıklar bu ordunun bölünmesine sebep oldu. Mavâlî, reisleri 'Abd Rabb yahut 'Abd Rabbihi'nin idâresi altında (*mavālî* arasında bu adı taşıyan ve birbirinden *al-kabīr* ve *al-ṣaġīr* lekapları ile ayrılan iki şahıs gösterilmekte ve kaynaklar kumandanlığı kâh birine ve kâh ötekine vermektedirler ve yahut Ḳaṭarî'den biribirini müteâkip ayrılan iki *mavālî* gurubunu zikrediyorlar ki, küçük ve büyük 'Abd Rabbihi'lerden her biri bir gurubun şefi olsa gerektir) Azrakîler ûmûmî karargâhının bulunduğu Cîraft şehrini ellerinde tutmağa devam ederlerken, Ḳaṭarî bu şehri terke ve araplar ile birlikte Taberistan'a sığınmağa mecbûr oldu. Bu bölünüş meş'ûm oldu; çünkü Muhallab *mavālî*'yi müşkilâtsızca ezdi ve reislerini öldürdü. al-Ḥaccāc, Ḳaṭarî'ye karşı Kalb muhâribi Sufyān b. al-Abrad'i gönderdi veya daha doğrusu, Ya'ḳūbî tarafından nakledilen bir rivâyete göre, Ḳaṭarî'nin Taberistan'da aşırı cizye almasından canı sıkılan yerli halk adına *iṣpahbāẕ* (mahallî reis, bk. Siddiqi, *Studien über d. pers. Fremdw. im klass. Arab.*, s. 78, not 4)'ın yaptığı dâveti kabûl edip, harekete geçen bizzat Sufyān olmuştur. Bir dağ geçidinde Sufyān kuvvetlerinin baskınına mârûz kalan Azrakîler kat'î bir hezîmete uğradılar. Atının altına düşen ve adamları tarafından terkolunan Ḳaṭarî, bir yerli tarafından, teşhis edildi; başı Kûfe'ye ve oradan da halifeye gösterilmek üzere, Dimaşk'a götürüldü. Geri kalan Azrakîler, 'Abîda b. Hilâl al-Yaşkurî idâresinde, sığındıkları Ḳūmis civarında, müstahkem Sazavvar kalesinde (Yâḳūt, III, 62), Sufyān tarafından, uzun müddet kuşatıldılar; yiyecekleri bittiği için, ümitsiz bir çıkış yaptılar ve tamâmiyle mahvoldular.

Bu hâdiselerin tarihî sırası kat'î olmaktan uzaktır. Ḳaṭarî'ye 20 yahut hattâ 30 sene kumandanlık atfeden kaynaklar hiç de itimâda şâyân değildir. Wellhausen (bk. *bibliyografya*)'e göre, Ḳaṭarî'nin halife seçilmesi ihtimâl 69 senesinin sonunda, ölümü de 78 veya 79'da vâkî olmuştur.

Ḳaṭarî b. al-Fucā'a uzlaşma bilmez hâricî husûsiyeti ile aynı zamanda yarı kahraman yarı haydut arap *sayyid*'i husûsiyetini temsil eder. Mutaassıbâne din gayreti bakımından ise, o da, diğer Azrakîler gibi, *istî'rāḍ* (hâricîlik akîdesini kabûl etmiyenin, her kim olursa-olsun, katli)'ı telkin ve tatbik ediyor ve *ḳa'ad* (müfr. *ḳā'id*), yâni hâricî akîdesini kabûl ve icrâ etmekle berâber, hasımlara karşı muhârebelere iştirâkten çekinenleri kâfir ilân ediyordu. Diğer taraftan arap kanı taşımakla ve bedevî vasıfları ile müftehir idi. Bir çok meşhûr hâricîler gibi, o da hakikî bir hitâbet ve şâirlik kabiliyetine malik idi. Hitâbelerinden biri Câḥiẓ tarafından nakledilmiştir (*Bayān*, I, 196 v. d., *'Iḳd*[1], II, 195 v. d., bk. bir de *Fihrist*, s. 126, 15). Şiirlerinden biri bize kadar kalan ve aralarında en meşhur olarak *Ḥamāsa* (s. 44; muhtelif değişik şekilleri ile çok kere zikredilmiştir)'de bulunan parçalar, üslûbunun yüksekliği ve ölümü istihkar eden kahramanâne edâsı ile, dikkati çekmekte ve müellifin hâricî şâirlerin ön sırasında mevkî almasını sağlamaktadır.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), II, 764, 823, 829, 944, 1003, 1017—1020, 1032; al-Dînavarî, *al-Aḫbār al-ṭıvāl* (nşr. Guirgass), s. 285—289, 311; al-Mubarrad, *al-Kāmil* (bk. nşr. Wright, fihrist); Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), II, 229 v.d.; al-Balâẕurî, *Ansāb al-aṣrāf* (Anon. Ahlwardt), s. 122,125; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 210; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 126, 12; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, 2. tab., II, 184 v.d. = 3. tab., I, 430 v.d. (nşr. Wüstenfeld, nr. 555); *Ḥizānat al-adab*, IV, 261; al-Şahrastānî, *al-Milal va 'l-niḥal* (nşr. Cureton), s. 89 v.d.; 'Abd al-Ḳāhir al-Bağdâdî, *al-Farḳ bayna 'l-firaḳ* (Kahire, 1328), s. 65 v.d.; R. Brünnow, *Die Charidschiten unter den ersten Omayyaden* (Leiden, 1884), s. 44 v.dd.; J. Wellhausen, *Die religiöspolit. Oppesitionsparteien im alten Islam* (*Abh. G. W. Gött.*, Phil-hist. Kl., N. F., V, 2, 1901), s. 36—41. (G. LEVI DELLA VIDA.)

KATEBÂN. ḲATABĀN, cenûb-i garbî Arabistan'da bir ülke, bir devlet ve bir halkın (kabîle) adı olup, eski cenûbî Arabistan kitâbeleri ile yunan ve Roma muharrirlerinin şehâdetleri, bunların milâttan önce birinci bin yılın ortalarından, milâttan sonra II. asra kadar devam eden bir devrede, mevcut olduklarını göstermektedir. Bize aynı zamanda ülkenin iktisat, teşkilât ve adliyesi hakkında vâzıh ilk bilgileri te'min eden bu husûstaki en eski mâlûmat ancak nisbeten muahhar devirden beri, Eduard Glaser'in ölümünde bırakmış olduğu mebzûl mâlzemeden çıkarılan ve şimdiye kadar (1927) neşredilmiş olan Ḳatabânlılara âit kitâbelerden elde ettiklerimizdir. Oldukça az mıkdarda olmakla beraber, ülkenin tarihinin münferit bâzı teferruâtı bildiren ve bâzı coğrâfî adları tanıtan bu kitâbe şehâdetleri yanında, cenûbî Arabistan kitâbeleri neşredilmeden önceki, Ḳatabān hakkındaki bilgimizin yegâne menbaı olan yunan ve Roma edebiyatlarının mûtâları, aynı şekilde az mıktarda olmakla berâber, muhtevâları sebebi ile, evvelce olduğu gibi, yine kıymetlerini muhâfaza etmektedir. Yalnızca kitâbelerin verdikleri küçük kayıtlara istinâd ederek, ülkenin coğrâfî bakımdan hudutları ve umûmî bir tarzda, cenûbî Arabistan devletlerinin hey'et-i mecmuası hakkında bir fikir edinmek kabil olmazdı.

Bilindiğine göre, yunanlılar Ḳatabān'ı, ilk olarak, cenûbî Arabistan devletlerine dâir en eski yunanca parçada, Theophrast (m. ö. IV. asrın sonu ve III. asrın başı), *Hist. plant.* (IX, 4, § 2)'de zikrederler. Bununla berâber, İskender'in Arabistan sâhilleri üzerinde tertip etmiş olduğu ilmî sefer hey'etlerinin tetkiklerinin neticelerinden istifâde edebilecek olan bu yunan nebâtatcısı, bu parçada, tabi'î olduğu üzere, bize yalnız Arabistan'ın kokulu nebat hazîneleri hakkında bilgi vermekle iktifâ etmiştir; bu parça bize, ancak, Kitibaina (Ḳatabān) ile birlikte, Saba, Hadramyta (Ḥaẓramūt) ülkeleri ve bir de Mamali denilen bir ülkenin cenûbî Arabistan'da bulunduğunu ve bunların günlük, mürr-i sâfî, kâsye ve tarçinin çıktığı memleket olduklarını öğ-

retir. Theophrast rivâyeti, Κιτίβαινα yanında, yazma nüsha farkı olarak, Κατάβαινα şeklini de vermektedir. D. H. Müller'in, Pauly-Wissowa-Kroll tarafından neşredilen *Realenzykl. der klass. Altertumswissensch*'teki Catabanes ve Chatramis maddelerinde Theophrast'ın verdiği Κιτίβανια tâbiri şeklinde tashih etme teklifi lüzûmsuzdur. Glaser (*Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*, Berlin, 1890, II, 6,8), yanlış olarak, Κιτίβαινα (yahut onun yanlış olarak yazdığı gibi "Kittibaina") 'nın Basra körfezinde aranması icâp ettiği farazi-yesini ileri sürmüştür.

Strabo XVI. (nşr. Casaubon, s. 768)'da bulunan Eratosthenes (m. ö. III. asrın sonu) 'ten alınmış parçadaki Ḳatabān hakkındaki bilgi daha az eski ve daha çok öğreticidir. Eratosthenes, Theophrast tarafından istifâde edilmiş olan kaynaklardan başka, gemicilerin ve Mısır'da ve Petra'daki kervan seyâhatlerinin menzil-nâmelerini kullanmak imkânına sâhip olmuştur. Ona göre, Καταβανεῖς (bunlar, şimâlden cenûba doğru giderek, cenûbî Arabistan'ın belli-başlı dört kavmi sayılırken, Minalılar ve Sabalılardan sonra, şarka doğru daha uzaklara giden Chatramotilerden „Ḥaẓramūt sâkinleri" evvel zikredilmişlerdir) Arabistan körfezine girilen boğaza kadar olan sâhalarda oturuyorlardı (πρὸς τὰ στενὰ καὶ τὴν διάβασιν τοῦ Ἀραβίου κόλπου); kırallarının ikametgâhı Τάμνα idi. Strabo'nun mûtâlarından şunlar hatırda tutulabilir: Ḳatabānlılar, Eratosthenes zamanında, Sabalıların garp komşuları olarak, Saba'nın cenûbunda ve Arabistan'ın cenûp sâhillerinin en garp kısımlarında yerleşmişlerdi. Strabo'nun onların memleketleri hakkında verdiği ve Bāb al-Mandab'e dâir bilgilerden Glaser (*ayn. esr.*, s. 19)'in onların devleti için gösterdiği hudutların doğru olmadığı meydana çıkmaktadır. Glaser, Ḳatabānlıları „esâs itibârı ile Cabal Ṣabir'in şarkında" göstermekte ve Ḳatabānlıların garbına Gebanlıları ve bunların cenûbuna da Ḥimyarîleri yerleştirmekte idi. Bu yanlışlık, Ḥimyarîlerin Eratosthenes zamanında müstakil bir devlet teşkil etmeyip [bk. mad. SABA'], Ḳatabānlıların bir kısmından ibâret oldukları vâkıasından daha o zaman istidlâl edilebilirdi; görüş tarzını sonraları esâslı bir şekilde değiştirmiş olan Glaser bile (bk. *Die Abessinier in Arabien und Afrika*, München, 1895, s. 112) bunu kabûl etmeğe mecbûr oldu. Pek muhtemeldir ki, Strabo (XVI, 768)'daki Γαβαῖοι, Plinius (VI, § 153)'taki Gebanitae henüz bu devirde Ḳatabān devletinin bir cüz'ünü teşkil ediyorlardı (bk. *Realenzyklopädie*, mad. *Gabaioi*) ve istiklâllerini, şüphesiz, ancak Plinius zamanında kazanmışlardır. Vâkıa o zaman onlar Ḳatabānlıların komşuları idiler, fakat Glaser'in zannettiği gibi, garpta değil, cenûpta Ḳatabān ile Saba' arasında bulunuyorlardı. Plinius (*Hist. Nat.*, V, § 65)'ta bulunan mûtâlar Eratosthenes'tekilere tevâfuk etmektedir; Plinius'a göre, Ḳatabānlılar „mes'ûd Arabistan" (Arabia felix)'ın cenûb-i garbîsinde yaşıyorlardı. Eratosthenes'in gösterdiği ve hiç bir kaynakta aksine rastgelinmeyen, coğrâfî mevkîden Glaser (*Punt und die südarabischen Reiche*, *MVAG*, 1899, IV/II, 21)'in dört büyük devletin yerine dâir verdiği mâlûmatta müdâfaası imkânsız cihetlerin bulunduğu meydana çıkmıştır. Bu eserde doğru kayıtlar yanlışlara karışmış bulunmaktadır. Glaser'e göre, Ḳatabān kadîm devirde, Saba'nın cenûp ve cenûb-i şarkîsinde kâin olan ülkeye delâlet ediyordu; Ḥaẓramūt'un şimâl-i garbîsindeki mıntaka ile hemhudut idi ve sonra, Ḥimyarîlerin arâzisini ihâta edecek şekilde, Bāb al-Mandab'e kadar uzamıştır; öyle ki daha Theophrast'ta Ḥaẓramūt'un doğrudan-doğruya garp tarafındaki komşusu olarak, görünüyordu. Glaser Theophrast'taki parçada bir metin tashihi de yapıyordu: Σαβά yerine Σαρά (ona göre = Ṣeḥrāt, Ṣeḥr „günlük sâhili"); bu tashih her hâlde bertaraf edilmelidir [bk. mad. SABA']; bundan başka Ḳatabān'ın hudutları hakkındaki evvelki fikrini de değiştirmiş idi (aş. bk.).

Eratosthenes'in Ḳatabān ülkesini Saba' ile Ḥaẓramūt arasına yerleştirmesi ile Glaser tarafından bulunmuş olan bütün Ḳatabān kitâbelerinin, kendi ifâdesine göre (*Abessinier*, s. 111), „Mārib ile Ṣabvat arasındaki mıntakadan" (M. Hartmann, *Die arabische Frage*, *Der islamische Orient*, Leipzig, 1909, II, 169, 1 'deki müşâhede, yâni Glaser 1693 „ru'aynī menşe'li kitâbenin geldiği yerin tesbiti husûsunun bu kayda uymaması, şimdi daha kolay olarak nazar-ı dikkate alınabilir; krş. N. Rhodokanakis, *Ḳatabanische Texte zur Bodenwirtschaft*, *SBAk. Wien*, 2. seri, CXCIII/II, 1922, s. 57 v. dd. 'daki topografik mukayeseler) gelmiş olması, yukarıda zikredilmiş olan Strabo'nun πρὸς τὰ στενὰ...κόλπου ifâdesinin de isbat ettiği gibi, Ḳatabān ülkesinin Saba' ile Ḥaẓramūt arasında kâin bulunan memleket ile tahdit edilmiş olduğu neticesini çıkarmak için, kâfî bir esâs değildir ve şimâlde ve şarkta, Saba' ile çevrilmiş olup, mütemâdiyen büyüyen esâs kısmı Arabistan'ın cenûb-i garbî köşesini içine alan Ḳatabān imparatorluğunun, Eratosthenes zamanında, şimâl-i şarkîye doğru Vādī Ḥarīb (Mārib'in cenûb-i şarkîsinde) ile Vādī Bayḥān al-Ḳaṣāb arasında kâin ülkeye kadar gittiğini farzetmeğe de mâni olamaz; diğer ahvâl de böyle bir faraziyeye engel

olmaktadır. Strabo'nun καθήκοντες πρὸς τὰ στενά... („uzanıp, boğaza kadar ulaşırlar") ifâdesi, Ḳatabān'ın yalnız doğrudan-doğruya sâhil boyunca kâin ülkeyi ihtivâ etmeyip, dâhilde yukarı Yāfi'a'ya doğru da uzandığı faraziyesi ile çok iyi uzlaşabilir. Ḳatabānlıları arap Ḳuḍā'a kabîlesi ile karıştıran A. Sprenger (*Die alte Geographie Arabiens*, Bern, 1875, s. 64, 254 v. d., 264 v. d., 273 v.d.)'in kanâati yanlış idi. Bu tasavvur neticesinde, Ḳatabān ülkesinin Eratosthenes'e göre sınırlandırılmasının „ancak bir dereceye kadar" doğru olacağını iddia ediyordu. J. Halévy ile J. H. Mordtmann'ın o zamana kadar yalnız cenûbî Arabistan kitâbelerinde görülen Ḳatabān ülkesi adı ile yunan ve romalılar tarafından zikredilmiş olan halk ve ülkeye verilen adın aynı olduğunu tesbit ettikleri zamandan beri Ḳuḍā'a ile olan bütün lisânî münâsebetler, Ḳatabān devletinin esâs kısmının çok şarkta (Kavr dağı yakınında) tasavvuru gibi, tabi'î olarak, bertaraf edilmiş idi (krş. bir de D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens*, II [*SBAk. Wien*, XCVII/III, 1881], s. 1028 v. d.). Buna rağmen Sprenger daha sonraları da (bk. *Bemerkungen zu Mordtmanns Anzeige von Glasers Skizze*, *ZDMG*, XLVI, 505, 1) Ḳatabānlılar ile Ḳuḍā'a kabîlesi arasında hakikî bir bağ mevcut olduğunu kabûl ediyordu. Kitâbelerdeki Ḳatabān ismi ile Ḥimyarîlerin muahhar ikametgâhları olan Ẓafār (Yarīm yakınında) civarındaki Ḳatāb adı arasında mevcut olan ses benzerliğine dayanarak, D. H. Müller Ḳatabānlıların „varlıklarının izleri yer adlarında şimdiye kadar kalmış bulunan ve sonraları hâkimiyeti alanların ikametgâhı olan yerlerde hüküm sürmüş" (*ayn. esr.*, s. 1029) olduklarını farzederek, bunların yerlerini tesbite çalışıyordu; krş. Ch. Forster, *Historical geography of Arabia*, London, 1844, I, LXXX ve 84; K. Müller, Strabo neşri fihristinde, s. 769 ve Sprenger, *Bemerkungen*, *göst. yer.*

Strabo'nun eserinden zikrettiğimiz parçada, elyazması nüshaların çoğunda bulunan Καττα-βανεῖς şekli yerine Καταβανεῖς şeklinin konulması lehinde, müteâkip satırlarda okunan ve yazma nüshaların ekserisinde nakledilmiş bulunan, yukarıda meşgûl olduğumuz, Theophraste'ın parçasındaki Καταβανία ülkesi ismi delîl olarak gösterilebilir; bu Plinius'un verdiği (yukarıda zikredilmiş olan) imlâdır, Batlamyus'un farklı nüshası bir tek *t* iledir ve bu nihâyet asıl arapça şeklidir. Yazmalarda bulunan Κατάβανον hatâlı okunuşu ve diğer yazmalardaki Χαβάτανον (ve Καβάτανον) yanlış okunuş şekillerinden (Strabo'da hemen Ḥaẓramūt merkezinin isminin zikrini müteâkip geçer) Groskurd (bu zâttan sonra daha başkaları arasında Kramer, Meineke, K. Müller) Σάβαταν (= kitâbelerde Ṣabvat) şekline çıkarmıştır ki, bu şekil kendisinden evvel geçen Καταβανεῖς şeklinden husûle gelmiştir. İsmin iştikakı hakkında kat'î hiç bir faraziye serdedilemez. Forster (I, LXXVI, 35, 83 v.d., 87, 89, 91 v.d., 105, 115; II, 154) ve bir de K. Müller (*ayn. esr.*) tarafından ileri sürülmüş olan Banī Ḳaḥṭān ile yaklaştırmalar ve bilhassa Forster'in aklına gelen bu ismi Bochart'a göre (I, 83) *scribae* yâhut *notarii* mânasındaki *kataba*'ye yaklaştırmak fikri, boş tecessüsten ibârettir. Ḳatabān'ı, onda Bayḥān al-Ḳaṣāb etrafındaki develerin çokluğu ile her hangi münâsebet görerek, *ḳatab* (deve semeri)'den getiren C. Landberg'in gösterdiği iştikak da o kadar mûhtemel değildir.

Eratosthenes Ḳatabān'ın idâre merkezine Tamna diyor. Ḳatabānlıların, minalılar ve sabalılar ve ḥaẓramūtlular gibi, bir kırallık hâlinde teşkilâtlandırıldıkları cenûbî Arabistan'daki kitâbeler ile de te'yit edilmektedir. Τάμνα'yı Batlamyus, VI, 7, § 37 'deki Θούμνα ile aynı gören ve buna nazaran (s. 268, 300), bu şehri sabalıların ikametgâhı Mariama ile Ḥaẓramūt'un idâre merkezi Sabatha arasında arayan Sprenger (*Geographie*, s. 160), bizzat kendisinin itiraf ettiği gibi (s. 268), Ḳatabānlılar hakkındaki kablî fikirleri neticesinde, asıl ülkeyi bulmakta bâzı güçlüklere mârûz kaldı. İdâre merkezinin mevkii ile alâkalı meselenin halli husûsunda, ilk arayıcılar arasında, ona en çok yaklaşan Glaser'dir. *Skizze*, II, 18 v.d. (*Skizze*, I, 48'in düzeltmeleridir)'da ifâde ettiği ve Tamna'nın „gerek Dumnat Cabā ile, gerekse, daha çok muhtemel olarak, Ṣurra (Rayda) türk gümrük iskelesinden Ta'izz'e giden yol üzerinde, Cabal Ṣabir'in (asıl tepesinin) yakınında, şark cenûb-i şarkîde bulunan... Dumnat Ḥadīr" ile bir olmasını icâp ettiren fikrinin aksine olarak, sonraları (*Abessinier*, s. 112, 115), aynı zamanda Cabal Ṣabir kütlesini Ḳatabān devletinin hudûdu saymaktan da vazgeçerek, Ḳatabānlılara âit kitâbelerdeki Tamna' (Timna') 'ın yalnız Eratosthenes'teki Τάμνα'ya değil, Plinius'taki Thomala'ya ve bir de Batlamyus'taki Θούμνα'ya da tevâfuk eden Vādī Bayḥān al-Ḳaṣāb'daki Tamna' olduğunu söylüyordu. Landberg (*Arabica*, V, 81 v.d. [Ḥarīb ülkesi hakkında], bilhassa s. 110), bu ilk denemeleri şu suretle tavsif etmiştir: Glaser, Tamna''ı bâzan şurada, bâzan burada aradıktan sonra, nihâyet *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Mārib* (*MVAG*, 1897, II/VI, 58) adlı muhtırada Şirvāḥ kitâbesinde (Glaser 1000) zikredilen

Temna' adı ile olan münâsebeti dolayısı ile, „Ḳatabânlıların idâre merkezi Tamna', eski Tamna' veya Thumna Vādī Bayḥān'da bulunmaktadır" dediği zaman onu hemen-hemen bulmuştur. Kitâbelerdeki Tamna' için gösterdiği yerin doğru olduğu kanâatini tereddüt etmeden ifâde eden Glaser (*Abessinier*, s. 12) 'in bu tesbiti, Landberg (s. 107 v.d.) tarafından Ḳatabān'ın eski idâre merkezinin yerini, yânî bugünkü Timna''ı, Ḥarîb ülkesinde, Vādī 'Ayn'ın sol kolu Vādī Ablaḥ yanında bulunan bir ovada, cenûp cenûb-i şarkîde—Roḥama dağı, cenûb-i şarkîde—Ḳavīm Āl Cenāḥ ile sınırlanmış ve ortasında Ḥayd Vażū dağının yükseldiği ovada kâin bulunduğu gösterildiği zaman, tashih edilmiş oldu; Vādī Vażū, ovanın Ṭīn Timna' denilen kısmını sulamaktadır. Hommel (*Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*, München, 1904, s. 137 [656]) buna istinâd ederek, Τάμνα ve kitâbelerdeki şehri „Bayḥān al-Asfal'in bir tâlî vâdisi üzerinde, Mārib'in cenûb-i şarkîsinde bulunan" Timna' olarak gösteriyordu. M. Hartmann (*ayn. esr.*, s. 168), haksız olarak, „Hommel'in tam bir emniyetle ifâde edilmiş olan fikrine rağmen" şehrin Mārib'in cenûb-i şarkîsinde gösterilmesini kabûl etmedi ve Tamna''ı Yarīm'in şarkında aradı ki, bu faraziye her türlü müsbet mûtâlardan mahrûmdur. Vādī Bayḥān'ın sol sâhilinde bulunan Koḥlān (Kaḥlān)'ı 1900'de ziyâret eden G. W. Bury, orada Viyana akademisi tarafından cenûbî Arabistan için teşkil ettiği bir ilmî sefer hey'eti adına, kitabelerin ıstampa ve fotoğraflarını aldı ve harâbelerin yerleri hakkında bir rapor verdi; fotoğraflarını kitâbelerde bulunan zikirler ile tevâfuk ettiren Rhodokanakis (*Die Inschriften an der Mauer von Koḥlān-Timna', SB Ak. Wien*, 1924, CC/II, 8 v. d.), Ḳatabān'ın idâre merkezi Timna''ı Koḥlān ile aynı şehir olarak gösteriyor. Sprenger, sâdece Batlamyus'un Thomna için gösterdiği mevkîlere (Mariama ile Sabatha arasında) dayanarak, Landberg'in teklif ettiği yere oldukça yaklaşmış idi. Ḳatabānlıların yalnız kırallarının ikametgâhının değil, fakat ilk sâhalarının da Saba' hudutlarından uzak olmadığı ve şimdi kitâbeler ile de te'yit edilmiş bulunan Ḳatabān kabîlesinin, bir kıraallık teşkil etmek üzere, cenûb-i garbî istikametinde genişlediği kolaylıkla istintac edilebilir. Daha evvel D. H. Müller (*ayn. esr.*, s. 1028), Mordtmann (*Anzeige von Glaser Skizze*, I, *ZDMG*, XLIV, 184), Glaser (bir az evvel zikredilmiş olan yerlerde ve *Punt*, s. 57) ve Landberg (*ayn. esr.*, s. 109 v. d.) tarafından teklif edilmiş olan Τάμνα ile Plinius (VI, § 153, XII, § 63)'un Gebanlılara âit bir şehir dediği Thomna'nın benzeşmesi, bu iki ismin başlarında bulunan diş seslerinin, fenotik bakımdan ayrılıklarına rağmen, bir dereceye kadar ihtimâl dâhilinde olup, K. Müller (*ayn. esr.*)'in birbirleri ile benzeştiğini söylediği Θούμνα ve Τάμνα şehirleri adlarındaki benzeşmenin aynıdır. Batlamyus'un birbirine benzeyen sesleri ihtivâ eden iki yer ismini bir imiş gibi nakletmiş olması ihtimâlini de düşünmek lâzımdır. Θούμνα ile Thomna'nın birbirinin aynı olması lehinde, Plinius (XII, § 63)'un günlük yolu hakkında verdiği bilgi de ismin şekli yanında hatırlatılabilir. Plinius'ta bulunan benzer sesli şehir isimleri münâsebeti ile burada yalnız şuna dikkat nazarını çekeceğiz: Gebanlılara âit Thomna şehri, Glaser'in iddia ettiği gibi, Plinius(VI, § 154)'un bilhassa bir Saba şehri olduğunu söylediği Thomala şehri ile aynı olamaz ve Thomala, Mordtmann (*Anzeige*, s. 186)'ın zannettiği gibi, Thomna şeklini almamıştır. Bu son müellif (*göst. yer.*), Hommel (*Die altisraellitische Überlieferung*, München, 1897, s. 274) gibi, Ḳatabānlıların idâre merkezinin adı ile, Edomî kabîlesinin Timna' (*Tekvin*, XXXVI, 40)'ı arasında bir yakınlık bulmuştur.

Bunlardan başka Strabo'da bulunan kayıttan, yani Καταβανία (nüsha farkı Καττα-βανία, bizanslı Stephanus'un verdiği şeklin aynı)'nın günlük istihsâl etmesinden, son zamanlarda da, yanlış olarak, Strabo'ya bu bilgiyi verenin fikrine göre, günlüğün cenûbî Arabistan'ın başka mıntakalarında bulunmadığı neticesi çıkarıldı [krş. mad. SABA']. Bu husûsta Strabo'da „açıkça bir karışıklık" bulunduğuna dâir Glaser (*Skizze*, II, 26)'in itirazına karşı, mevsûk bir rivâyete dayanan Plinius (XII, § 69)'un verdiği bilgiler ile Plinius'un mütâlealarını te'yit eden C. Niebuhr (bk. *Beschreibung von Arabien*, Kopenhagen, 1772, s. 283) ve Th. Bent (bk. *Southern Arabia*, London, 1900, s. 77, 91, 254)'inki gibi, muahhar seyyahların verdiği bilgiler ileri sürülebilir. Bizzat Glaser (*ayn. esr.*), „Eratosthenes devrinden beri bâzı Ḳatabānlıların günlük mıntakasında arâzilere sâhip bulunmalarının" mümkün olduğunu kabûl ediyordu (aynı şekilde *Abessinier*, s. 111 v. d.; daha önce Sprenger, *Geographie*, s. 264'te aynı şeyden bahsetmiş idi; krş. K. Müller, *ayn. esr.*); Glaser (bk. *Punt*, s. 46; krş. 50 v. d., 57), günlük mıntakası üzerinde bir Ḳatabān hakimiyetinden bahsetmektedir; Ḳatabān'ın ihtimâl Afrika'nın günlük mıntakalarında topraklara sâhip olduğu ve bütün Azania'nın kendisine âit bulunduğu hakkında vardığı netice (*Abessinier*, 112 v. d.), kat'î olarak, bertaraf edilmelidir.

Plinius Ḳatabānlıların adını iki defa zikrediyor; V, 65'te onları Catabanes (en iyi yazılmış şekli budur, Cattabanes değil) Arabes ve bir de (VI, 153) Catapani şeklinde kaydediyor; bu şekil farkı belki menbâların ayrılığı ile izah edilebilir. İlk parçaya göre (bk. bir de Solin, nşr. Mommsen, Berlin, 1895, § 707), onları „mes'ud" Arabistan (Arabia felix)'ın cenûb-i garbîsinin sâhipleri olarak tasavvur etmek lâzımdır. Glaser, yanlış olarak (*Skizze*, II, 291), Plinius devrinde artık Ḳatabān kabîlesinin mevcut bulunmadığını ileri sürüyordu. İzahı (*Punt*, s. 47) şâyân-ı kabûldür; Ḳatabānlıların, Ḥażramūtlular ile birlikte, cenûbî Mina arâzisinin vârisleri olduklarını ve ancak sabalılara karşı bitmez-tükenmez bir savaş ile hâkimiyetlerinin devam edebileceğini söylüyordu. Juba zamanında Eratosthenes'in dediği gibi, bir Ḳatabān kıraallığı var mı idi? Bunu bilmiyoruz. Glaser (*Abessinier*, s. 114) Ḳatabān kıraallığının Gallus zamanında mevcûdiyetini inkâr ediyor ve 81 (m. ö.) yılına doğru artık mevcut olmadığını (*Punt*, s. 56) ve Ḳatabānlıların takriben I. (m. ö.) asrın ilk yarısında, müstakil bir halk kütlesi olarak „tamâmiyle ortadan kalktığını" düşünüyordu (*ayn. esr.*, s. 48; krş. *Abessinier*, s. 77; daha önce D. H. Müller, *Burgen*, II, 1030 da zikredilen Gallus'un devri için bk. *göst. yer.*). Bu nazariye, sâdece Plinius ve Batlamyus'un ḳatabānlıları zikretmeleri sebebi ile, esâslı bir surette tâdil edilmelidir (bizzat Glaser'in ihtiyatî kayıtları için bk. *Punt*, s. 48, 1). Ḳatabān devletinin sonunu II. (m. ö.) asra (bu kronoloji hakkında bk. Glaser, *Abessinier*, s. 115) yerleştiren Hommel (*Grundriss*, s. 139)'in kanâatine Hartmann (*ayn. esr.*, s. 164; krş. 168) Ḳatabānlıların 80 (m. ö.) senesinden evvel kaybolduklarını itirazında bulundu. Juba'nın devri ile alâkalı olarak, Plinius'taki kayıtların, Ḳatabānlılara taallûk etmediği gibi, inkırâz hâlinde bulunan devlete de taallûk etmediği, muhakkak olarak, kabûl edilebilir. Bununla berâber, çok muhtemeldir ki, milâdî tarihin başladığı devirde, Katabānlılar Ḥimyarî devleti içinde erimiştir (Ḥimyarîler devrinin mefrûz başlangıcı için bk. mad. SABA').

Bu mesele, Ḳatabānlılar ile kitâbelerdeki Gaba'ān'ın aynı olan Geb(b)anlar (Plinius, VI, § 153; XII, 63, 68 v.d., 87 v.dd., 93) arasında bulunan münâsebetler hakkındaki meseleye bağlıdır; ayrıca tetkiki icâp eden Gaba'ān'lar hakkında burada teferruâta girişmemiz kabil değildir. Sprenger (*Geographie*, s. 256, 268, 282)'in Ḳatabānlıların Gebanlardan önce Arabistan'ın cenûb-i garbîsinde yaşamış olduklarını ve Juba devrinde, bunlar tarafından tardedilmiş bulunduklarını müdâfaa eden kanâati, D. H. Müller (*Burgen*, II, 1028) tarafından, tasvip edilmiştir (bk. bir de Glaser, *Punt*, s. 36, 48, 50). *Realenzyklopädie*'nin *Gabaioi* ve *Gebanitae* maddelerinde şu faraziyeyi ileri sürmüştüm: daha Eratosthenes tarafından Γαβαῖοι (Strabo, XVI, 4, § 4) adı altında ve onun tarafından Ḳatabānlıların yanında gösterilmiş olan Gebanlar Ḳatabān'da veya tam hudutta oturuyor gibi bilinmektedir (Sprenger'in başka yanlışları için krş. aynı makale). Glaser (*Punt*, s. 36, 60), Gebanları Ḳatabānlıların bir kolu gibi telakkî ediyordu. Bununla berâber, Juba devrine taallûk eden Gebanları her zaman Ḳatabānlıların komşuları olarak telakkî edip-etmemek lâzım geldiği meselesi bile, kat'î olarak, halledilemiyor. D. H. Müller'in diğer mülâhazaları, başka bir mesele münâsebeti ile, münâkaşa edilmiş idi (krş. *bibliyografya*). Gebanlar da, Ḳatabānlılar gibi, muhtemel olarak, ancak Plinius devrinde, Ḥimyarî devletinin bir parçasını teşkil etmekte idiler. Plinius, XII, § 63'teki *Gebanitae* yerine *Catabanitae*'yi koymak için Hartmann (*ayn. esr.*, s. 420; krş. 22)'ın yapmış olduğu teklif tasvip edilemez. Nesilden nesile olduğu gibi geçtiğinde hiç bir şüphe bulunmayan Plinius'un metni VI, § 153'teki ifâde ile her tâdilâta karşı yeter derecede korunmuştur; üstelik, Plinius, Hartmann'ın farziyesi ile idhâl etmek istediği isim şeklini kullanmamaktadır.

Glaser (*Abessinier*, s. 115)'in Ḳatabān imparatorluğunun kısa sürmüş olmasına dâir kanâatini desteklemek için büyük bir ehemmiyet atfettiği, şüphesiz milâdî 40—45 yılları arasında kaleme alınmış olan *Periplus maris Erythraei* [bk. mad. ṢABA']'nin Ḳatabānlıları zikretmemiş olması vâkıası ve bu aynı *Periplus*'un Minalıları da zikretmemesi, eserini çok daha sonra yazmış olan Batlamyus'un, tıpkı Plinius gibi, Ḳatabānlıları Saba'lılar, minalılar ve Ḥażramūtlular yanında zikretmesi (VI, 7, 24, Κοττα βανοί [nüsha farkı Κοτα-βανοί, umûmiyetle Καττα βανοί]) kadar kuvvetsiz bir delîl teşkil eder; onlar bu hâlde Eratosthenes'ten naklen bildikleri cenûbî Arabistan'ın belli-başlı dört halkını zikrediyorlar. Bu, her hâlde, Ḳatabānlıların Gallus zamanında tarih sahnesinden tamâmiyle kaybolduğunu iddia edenlere karşı bir delîldir; bundan dolayı Glaser başlangıçta bu delîle itiraz etti. Batlamyus'un haritasına göre, Ḳatabānlıların oturdukları yerin, günlük mıntakası ile bugünkü 'Omān arasında bulunması, onların günlük mıntakasında arâzilere sâhip olmaları vâkıası ile izah olunur. Glaser, Batlamyus'un aynı parçasında zikredilmiş ve adını kendisi-

nin, yanlış olarak, „Kittibaner“ (*Skizze*, II, 4, 6, 8, 268 v.d.) yazdığı Κιθιβανῖται'yi, menşe'de, sözde Basra körfezi üzerinde bulunan Theophraste'taki Κιτίβαινα ahâlisi olarak nazar-ı dikkate alıyor ve onları Κοταβανοί gibi, Ḳatabânlılardan az farklı telakkî ediyordu. Bu bahâne sâdece daha Plinius zamanında, artık Ḳatabân kabîlesinin mevcut olmadığına dâir ileri sürdüğü fifri (yk. bk.) desteklemeğe yaramalı idi. Daha sonra (*Abessinier*, s. 111), Ḳatabânlıların Batlamyus'ta mezkûr olmadığı kanâatinden ayrıldı ve hiç olmazsa Ḳatabânlıların Κιθιβανῖται olmaları ihtimâlini kabûl etti (s. 115); böylece mutavassıt bir mevkide kaldı. Ses bakımından isimleri birbirine benzeyen iki halk arasında mevcut münâsebet meselesine kat'î bir hâl çâresi bulmak mümkün değildir. Mordtmann (*Anzeige*, s. 187)'a göre, onlar bir tek halktan ibârettir ve filhakika, Batlamyus (VI, 7, 10)'un bâzan Ἀτραμῖται (nüsha farkı Ἀδραμῖται) ve bâzan (VI, 7, 25 v.d.) Χατραμωτῖται dediği Ḥaẓramūt sâkinleri için yaptığı gibi, Ḳatabânlılardan da iki ayrı isim altında bahsetmiş olması gayr-i muhtemel değildir. Ondaki Θούμνα (Plinius'ta Thomna)'nın Ḳatabân'ın merkezi olduğunu kabûl etmek lâzımdır. Mordtmann, Batlamyus'un yanlış olarak ve mesâfeler hakkında muhtelif olan kayıtlara istinâd ederek, Thumna'yı haritasına iki defa kaydettiğini (31 ve 37) düşünmekle hatâ etmiştir.

Muahhar yunanca eserlerde, Ḳatabânlılar hakkındaki başka kayıtların, kaynak olmak bakımından, hiç bir kıymeti yoktur. Msl. ihtimâl efesli Alexander Lychnus'un coğrafyaya dâir tâlimî manzûmesinden alarak, Ḳatabânlıları ἀγχίγυοι Κλεταβηνοί tâbiri ile gösteren Dionysius Periegetes (nşr. K. Müller, mısrâda 959)'in kaydı böyledir ve filhakika, onlardan hemen evvel zikredilmiş olan Sabalıların komşularıdırlar. Bu yanlış şekil, örnek aldığı eserde bulunan ΚΑΤΑΒΗΝΟΙ'nin hatâlı okunuşundan ileri gelmiştir; bu Periegetes'in latinceye nakillerinde ve Ravennalı coğrafyacıda (nşr. Pinder-Partey, II, 7: Cletabis) bulunmaktadır.

Geçen asrın son yıllarına kadar, cenûbî Arabistan kitâbelerinde Ḳatabân'ın mevcûdiyetinin delîli, içinde Ḳatabân hukümdarının Mina hukümdarları ile muâsır olduğundan bahsedilen Halévy 504 (= sonraları Glaser 1087) gibi Mina kitâbesi ve içinde Saba' ile Ḳatabân arasında bir sulhten bahsedilen Fresnel 56 (= Glaser, 481) kitâbesi gibi, pek az mıkdardaki şehâdetler ile te'min edilebiliyordu. Ḳatabân'ın mâzisi hakkında ilk esâslı bilgiyi, cenûbî Arabistan'daki dördüncü seyâhatinden (1892—1891), aş.-yk. 100 Ḳatabân kitabesinin istampajını getiren Glaser'in zengin kitâbe keşfine borçluyuz: bundan önce hiç bir Ḳatabân kitâbesi mevcut değil idi; bu, onun seyâhat ve araştırmalarının bilhassa dikkate değer muvaffakiyetidir. Bu kitâbeler için Hommel (*Grundriss*, s. 139)'in teklif etmiş olduğu tarihler, „takriben 1009 (m.ö.)'dan Ḳatabân devletinin inkırâzına“ kadar (m. ö. II. asır) olan devreye âit olması, bilhassa başlangıç noktasının tarihi bakımından olduğu kadar, son tarih bakımından da çok uzaklara gitmektedir; ilk tarih Mina kırallığı tarihinden daha eski değildir (bu husûsta krş. mad. SABA'); son tarih için yk. bk. Henüz neşredilmemiş bulunan ve bununla berâber haklarında Glaser'in bir çok öğretici tebligler yaptığı bu metinlerde, Hommel, kendi fikrine göre, aş.-yk. 18 Ḳatabân hukümdarı adı bulunduğunu bildirmekten başka bir şey yapamazdı; Glaser'in bizzat neşretmiş olduğu (msl. *Punt*, s. 58, Glaser [Gl. 1392'nin başları]); *Zwei Inschriften über den Dammbruch*, s. 105 Gl. 1693'ün muhtevâsı hakkında bilgiler) veya dinler tarihine dâir araştırmaları için Hommel'e bildirdikleri (Gl. 1599, 1600 ve 1604), bâzı kitâbe parçaları—yukarıda bahsedilen kitâbeler hâricdir — bu son müellif, Glaser'in bâzı kitâbelerinin birinin yunanlı Kallisperis için (Hommel tarafından neşredilmiştir, *ZDMG*, 1899, LIII, 98 v. dd., bu her kesin istifâde edebileceği bir hâle gelmiş olan ilk Ḳatabân kitâbesidir), diğer üçünün de ʿAden için, yeniden araplar tarafından ıstampaj yapıldığını, bu sonuncuların ʿAden'den Paris'e yollandığını (nşr. H. Derenbourg *Nouveaux textes yéménites inédits*, *RA*, V/IV, 1902, s. 117 v. dd. [nr. II, III, IV; yeniden gözden geçirilmiş ve tashih edilmiş tab'ı için bk. *Répertoire d'Épigr. sem.*, 1903, I, nr. 310 v. dd.]) söylemektedir. Ditlef Nielsen, *Studier over oldarabiske Indskrifter* (Kopenhagen, 1906)'in almancaya nakli olan *Neue katabanische Inschriften* (*MVAG*, XI/IV, 1906)'inde Glaser'den aldığı beş Ḳatabân metnini (Glaser 1600, 1402, 1119, 1581 ve bir parça) tanıttı ve onlara, O. Weber (*Studien zur südarabischen Altertumskunde*, III, *MVAG*, 1907 XII/II, 1—22) münâkaşa ve tenkit notları ilâve etti; aynı zamanda Glaser (*Altjemenische Nachrichten*, München, 1906, s. 60 v. dd. ve 162 v. dd.) bu kitâbelerin birincisini ve Glaser 1606 (Nielsen, nr. 5 bunun bir parçasıdır)'yı neşrediyordu. Weber (s. 23 v.dd.) bir az evvel zikredilmiş olan *Neue südarabische Inschriften* (Landberg, 1—5)'in münâkaşasını devam ettiriyordu (nr. 1'i daha

önce H. Derenbourg, *Nouveaux envois du Yemen* [1903'te gönderilmiş], nr. 3'te tanıtmış idi; Landberg 3, Glaser 1230'un [Glaser, *Altjem. Nachr.*, s. 147] ilk üçte birinin aynıdır).

Glaser'in ölümünden sonra bırakmış olduğu evraktan çıkan ilk tebliglere dayanılarak, Ḳatabân'ın mâzisi ile alâkalı münferit meseleler üzerinde araştırmalara başlandı. Böylece Hommel (*Grundriss*, s. 85 v.d., 140 v.d.), Ḳatabân dini hakkındaki faraziyesini ileri sürdü; Hartmann, bilhassa mühim olan Glaser 1606 kitâbesine nazaran, devletin teşkilâtı ve tarihi meseleleri hakkında fikirlerini söyledi (diğerleri arasında Gl., 1359/1360, 1693 v.b. kitâbelerine nazaran, *ayn. esr.*, s. 430 v.dd.; krş. bir de s. 164 v. dd.). Ḳatabân devletinin şimdi bize kitâbelerde, tıpkı Eratosthenes'te olduğu gibi, Maʿîn, Saba' ve Ḥaẓramūt ile aynı zamanda mevcut olarak görünmesi kayda değer bir vâkıadır. Dil bakımından ise, Ḳatabân dili, sabalıların dilinden ziyâde, minalıların diline yakındır; Hommel, Ḳatabân lehcesini, umûmiyetle „Mina dili“ diye tavsif etmekten çekinmiyordu. Bu dilde görülen Saba' diline âit unsurlar, iki komşu halkın aralarındaki temâslar ile izah olunabilir. Yazıya gelince, Weber (*Studien*, s. 2, 63 v.d.), te'min edebildiği bir kaç kopya ile, daha o zamandan esâslı husûsiyetlerini tesbit etmiş idi. Bilhassa Rhodokanakis tarafından ele alınmış olan Glaser'in bıraktığı evrak arasında bulunmuş olan bu kitâbeleri ihtivâ edecek neşir (krş. SABA') düşünülecek olursa, burada Ḳatabân'ın bu ilk zamanlarına âit eserlerin teferruâtı üzerinde daha fazla durmak faydasızdır. Bu son müellif (*Der Grundsatz der Öffentlichkeit in den südarabischen Urkunden*, *S B Ak. Wien*, 1915, CLXXVII/II, 33 v.d.), Glaser (yk. bk.) ve Hartmann (*ayn. esr.*, s. 431)'ın da daha evvel meşgûl oldukları Glaser 1606 Ḳatabân kitâbesini, izahlar ilâvesi ile, daha önceden neşretmiş, bundan başka *Ḳatabânische Texte zur Bodenwirtschaft* (*S B Ak. Wien*, 1919, CXCIV/II,)'ta o zamana kadar mechul olan Ḳatabânlılara âit kitâbeleri de neşretmişti. Glaser 1601, 1602, 1395 = 1604 = cenûbî Arabistan ilmî sefer heyʾetinin bulduğu kitâbeler kolleksiyonundan, nr. 84, Glaser 1412 = 1612 = SE 81, Gl. 1413 = 1613 = SE 82, evvelce zikredilmiş olan *Ḳatab. Texte*'nin ikinci serisinde şu üç kitâbeyi: Glaser 1396 = 1610 = SE 83, SE 48 (Kallisperis (yk. bk.) kitâbesi bunun bir parçasıdır) ve Glaser 1693, nihâyet yine daha evvel zikredilmiş olan *Die Inschriften an der Mauer von Kohlân-Timnaʿ*, SE 77 = Gl. 1404 = 1614, SE 80, 80ª = Gl. 1397 v.dd. ve Ḳatabânlılardaki *mukarrib* unvanını izah etmek için SE 94 = Gl. 1405, SE 85+SE 60, Gl. 1410 ve ilâve hâlinde SE 86; SE 78—79 = Gl. 1605—1606'nın bir tetkiki *WZKM*, XXXI, 22 v. dd.'da çıkmıştır. Bu neşriyât, yalnız kitâbeler metninin doğru olarak neşirleri ve derinleştirilmiş izahlar ile değil, fakat bilhassa ilk defa olarak Ḳatabân'ın ilk devirleri tarihine müteallik meselelerin teferruâtı ile birlikte, Ḳatabân'ın iktisâdiyâtına, hukukuna ve siyâsî teşkilâtına müteallik meselelere [bk. mad. SABA'] dâir teşebbüs edilen sistemli araştırmalar ile fevkalâde bir terakkî gösteriyor; böylece msl. Glaser 1601 ve 1693 kitâbeleri münâsebeti ile, *Ḳatab. Texte*, I, 26 v. d., 34 v. d. (bu husûsa dâir ilâve ve tamamlamalar *Ḳatab. T.*, II, 98 v. d.)'da bâzı Ḳatabân hukümdar gurupları hakkında kronolojik bir liste tanzim edildi (krş. A. Grohmann, *Ḳatabânische Herrscherreichen Anz. Wien*, 1916, X, 42 v. dd.; daha esâslı denemeler Nielsen, *ayn. esr.*, s. 42; Weber, *Studien*, *ayn. esr.*, s. 9 v. d.; Hartmann, *ayn. esr.*, s. 165 v. dd., 601). Cenûbî Arabistan'ın eski tarihi hakkında bilgilerimiz, bir çok noktalarda, ilk defa olarak neşredilen bu kitâbelerin daha önceden tanınan kitâbeler ile tevâfuk ettirilmesi ile tamamlanmış bulunmaktadır. Ḳatabân ile onunla birlikte bir müddet için büyük bir devlet teşkil eden küçük memleketler arasındaki bağlılık münâsebetlerini tâyin edebiliyoruz. Glaser 1396 kitâbesinde Maʿîn kabîlesinin Ḳatabân'ı idâre eden kabîle ile bağlılığı zikredilmektedir; yukarıda kaydedilmiş olan Halévy 504 kitâbesi Maʿîn'in Ḳatabân'a bağlı olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, Gl. 485 Mina kitabesine göre, Maʿîn Saba'ʾın tâbii olarak görünüyor; Ḳatabân bir müddet için Saba'ʾın düşmanları elinde kalmıştır. Fakat Glaser 418/419 Saba' kitâbesini tâkip eden devirde, Ḳatabân'ın, Maʿîn ile birlikte, Saba'ʾın yendiği düşmanlar arasında sayıldığı devirde, Saba' tarafından zayıflatılmış bulunuyordu. Ḳatabân'ın Saba' tarafında bulunduğu bir Saba' muhârebesini zikreden Şirvâḥlı Gl. 1000 kitâbesi devrinde, bir çok sâhaların siyâsî idâresini kaybetmiş idi (krş. Gl. 1600 ve 1620). Ḳatabân ile Saba' arasında uzun yıllar devam eden bir savaş (Gl. 481 = Fresnel 56, yk. bk., Gl. 1693) bir sulh ile neticelenmiş olup (Rhodokanakis'in faraziyesine göre), iki devlet arasında bu ittifak ile sona ermiştir. Kitâbelerden Ḳatabân'ın Ḥimyarî devleti içinde eridiği vâkıası da anlaşılmaktadır. — Bâzıları ancak nisbî bir kronolojik tertip içine girebilen bütün kitâbeler için, mâlûm bir tarihî vâkıaya göre, mutlak bir tarih tâyin edilemez.

Muallakta kalan meselelerin aydınlatılabilip-aydılatılamayacağını yeni kitâbelerin neşri gösterecektir.

Bibliyografya: Diğerleri arasında, Glaser, Rhodokanakis, Hommel, Derenbourg, Hartmann, Landberg, Weber, D. H. Müller, J. H. Mordtmann ve Sprenger'in kitap ve denemeleleri metin içinde zikredilmiştir; burada yalnız *Saba'* makaleme (*Realenzyklopädie*, b. bk., bilhassa sütûn 1425 v. dd., 1448 v. dd., 1457 v.dd., 1492 v.d.) işâret edeceğim. (J. TKATSCH.)

KATI'. ḲAṬ' (A), k e s m e. Arapça *ḳaṭa'a* fiili, lugat kitaplarında gösterildiği gibi, hakikî ve mecâzî, çok çeşitli mânalara gelir. Burada bu kelime, yalnız din tarihine ve buna benzer medlûllere taaluku bakımından, ele alınacaktır.

Ḳaṭ' kelimesi, masdar olarak, *Kur'an*'da geçmez; fakat fiil olarak, hem hakikî mânada (V, 42: „hırsız erkek ve kadının ellerini kesiniz"; fıkhın mârûf ahkâmından olup, bâzan buna kısaca *ḳaṭ' al-liṣṣ* diye işâret olunur), hem mecâzî mânada (II, 25 ve XIII, 25: „Allahın bağlamasını emrettiğini ayırmak") tesâdüf olunur.

E s k i k a r î l e r, gerek mâna ve gerek başka bir sebeple, *Kur'an*'ı okurken, duraklamağa *ḳaṭ'* veya *waḳf* derler. Sonraları nefes almak için yapılan kısa duraklama ile mâna için yapılan duraklama arasında bir tefrik gözetildi; *ḳaṭ'* kelimesi bâzılarınca birinciye ve bâzılarına göre, ikinciye verilen bir ıstılâh olmuştur.

G r a m e r c i l e r, *hamzat al-waṣl*'ın aksine olarak, bir evvelki kelime ile birleşmeyen hemzeye *alif al-ḳaṭ'* derler [bk. mad. ELİF]. *Ḳaṭ'* tâbiri aynı zamanda bâzı sebepler ile ibârenin nahvî bünyesindeki bağlılığı isteyerek kesmek için de kullanılır; msl. *al-ḥamdu li 'llâhi 'l-ḥamîdi* yerine, *al-ḥamdu li 'l-llâhi 'l-ḥamîdu* (= *va-huva 'l-ḥamîdu*) yahut ... *'l-ḥamîda* (= *'ani 'l-ḥamîda*).

Arûzda *ḳaṭ'* bâzı tef'ilelerin kesilmesine denilir; msl. *fâ'ilun* yerine *fâ'il* = *fa'lun* yahut *mustaf'ilun* yerine, *mustaf'il* = *maf'ûlun*. Bu ihtisâr edilmiş şekle *maḳṭû'* denilir.

R i y â z i y e de bu kelime ile yapılmış *ḳaṭ' al-maḥrûṭ*, *ḳaṭ' zâ'id*, *ḳaṭ' nâḳiṣ*, *ḳaṭ' mukâfî*, *ḳaṭ' mukâfî mucassam* tâbirleri kullanılır.

Heyette *ḳaṭ'*, abscissio = ἀναίρεσις, bâzan müşahhas olarak, χλιμαχτής, büyük tehlike için, kullanılır.

Bundan başka *ḳaṭ'* (*al-varaḳ*)'ın, kâğıdın büyüklüğü mânasında, devlet idâresi tarihinde husûsî bir ehemmiyeti vardır. Arap me'hazlarına göre, *ḳirṭâs* (yânî p a p i r u s ve III. ve-ya IV. asırdan sonra, k â ğ ı t) halifenin kâtipleri tarafından kaleme alınan vesikaları yazmak için, istimâl olunurdu. İlk zamanlardan beri beş muhtelif büyüklükte (*ḳiṭ'a*) kâğıt kullanılırdı: (*ḳaṭ'*) *ṣuluṣay* (*al-ṭûmâr*; buna bilâhare Mısır Memlûkleri zamanında *farḥa* denildi), *niṣf*, *ṣulṣ*, *rub'* ve *suds*. Halifenin Bagdad'daki dâirelerinde, Suriye'dekilerden ayrı olarak, başka kıt'ada kâğıtlar kullanılırdı. Kahire hilâfet merkezi olunca ve orada da Bagdad'daki kâğıt kıt'aları kullanılınca, bunlar da Suriye'deki husûsî kıt'alardan tefrik edildi. Ḳalḳaşandî tarafından, Memlûkler zamanında Kahire sarayındaki kalemlerde ve Suriye vilâyetindekilerde kullanılan kâğıt kıt'aları ve istimâl tarzları hakkında, tam mâlûmat verilmiştir: *al-ḳaṭ' al-baġdâdî al-ḳâmil*, *al-ḳaṭ' al-baġdâdî al-nâḳiṣ*, *ḳâṭ' al-ṣuluṣayn min al-varaḳ al-miṣrî*, *ḳaṭ' al-niṣf*, *ḳaṭ' al-ṣulṣ*, *al-ḳaṭ' al-ma'rûf bi 'l-manṣûrî* (*rub'*), *al-ḳâṭ' al-ṣaġîr* yahut *ḳaṭ' al-'âda* (*suds*), *al-ḳâṭ' al-ṣâmî al-kâmil*, *al-ḳaṭ' al-ṣaġîr* (*min varaḳ al-ṭayr*). Bundan başka aşağıdaki dört Suriye kıt'ası vardır: *al-ḳaṭ' al-Ṣâmî al-kâmil*, *ḳaṭ' niṣf al-ḥamavî*, *ḳaṭ' al-'âda min al-ṣâmî*, *ḳaṭ' varaḳ al-ṭayr*. Küçük kıt'alar — posta güvercinleri için kullanılırdı. al-Ḳalḳaşandî, başka memleketler için, pek az mâlûmat veriyor.

D i n t a r i h i bahsinde, yemin etmek mânasına gelen *ḳaṭa'a yamînan* tâbiri dikkate değer. Pedersen (*Der Eid bei den Semiten*, s. 46; krş. bir de s. 12, nr. 5) bu tâbiri ibrânîcedeki *ḳârraṭ berîṯ*'e benzetir. Belki bu tâbir te'siri iledir ki, *ḳaṭ'* kelimesi, başka sâmî dillerde „kesmek" mânasına gelen fiiller gibi, zamanla „düzenlemek, karar vermek" mânalarını almıştır. Bundan başka, m a n t ı k t a bu kelime „bir şeyi kat'îyetle te'min etmek, birini tamâmen redd ve cerhetmek" v. b. ile daha da tevsî ederek, msl. „bir şeyi tam ve kat'î surette bilmek" (*'alima ḳaṭ'an* yahut *'ala 'l-ḳaṭ'i*) ve „kat'î bir delil" (*dalîl ḳaṭ'î*) gibi mânalara gelir.

Bir küçük ş i ' î f ı r k a s ı *ḳaṭ'îya* ismini almıştır; çünkü Mûsa 'l-Kâẓim'dan sonra, imâmların serisini „keser".

Bibliyografya: Umûmî lugatlerden başka, bk. Dozy, *Supplément*, bk. mad.; M. A'lâ al-Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*. — R i y â z i y e: Ṣâbit b. Ḳurra al-Ḥarrânî, *Fî ḳaṭ' al-maḥrûṭ allaẕî yusamma 'l-mukâfî* (trc. ve izah H. Suter, *S B P M S*, 1916—1917, XLVIII ve XLIX, 65—86). İbrâhîm b. Sinân b. Ṣâbit, *Fî masâḥa ḳaṭ' al-maḥrûṭ al-mukâfî* (trc. ve izah H. Suter, *Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich*, 1918, LXIII, 214—228. — H e y ' e t: C. A. Nallino, *Del Vocabolo qaṭ' nell'astrologia araba* (*RSO*, 1921, VIII, cüz 4, s. 739—743. — İ d â r e: Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şâ*, VI, 189—193; ayn. mll., *Ẓav' al-ṣubḥ*, s. 412—415. — Ḳ a ṭ ' î y a: Şahrastânî, *al-Milal va 'l-niḥal* (nşr. Cureton), s. 127. (WALTHER BJÖRKMAN.)

ḲATIN, ḲADIN. [Bk. HATUN.]

ḲATÎ'A. [Bk. ḲIṬ'A.]

KÂTÎB. [Bk. KÂTİB.]

KÂTİB. KÂTİB, y a z ı c ı ve m ü s t e n s i h, muhtemelen *kitâb* kelimesinden müştaktır ve *kataba* („o yazdı") fiili daha sonra, bu *kâtib* ve *kitâb* kelimelerinden, teşkil edilmiştir. *Kâtib* kelimesi ve yazmak san'atı, şüphesiz, arapların komşuları olan şimâl ârâmîlerinden alınmış idi. Bu kelimeye bize kadar muhâfaza edilmiş en eski şiirlerde tesâdüf ediyoruz; bu yalnız arap yazısını yazanlara delâlet etmez, eski şâirler himyerî kâtiplerinden bahsederler. İslâmiyetten evvel, yazma san'atı Arabistan'ın her tarafında biliniyor idi ise de, bu ancak küçük bir zümrenin imtiyâzı idi ve İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*'ında, her hangi bir sahâbînin yazma bildiğini kaydettiği her defada, o zamanda yazma san'atının pek az yayılmış olduğunu hatırlatmağı kendisine bir vazife ediniyor. Medine'deki sahâbe arasında, kâtip olarak, on kadar şahıs zikredilmiştir: Ka'b b. Mâlik, Aḥmed b. Ḥanbal'in rivâyet ettiği bir hadîste (III, 458) kâtipliği, nâdir bir meziyet olarak, zikrediyor. Daha sonra o Mekke'de ileri gelen bir çok şahısların da kâtip olduklarını söylüyor ve bir de al-Ḥîra sarayında bulunan, 'Adî b. Zayd gibi, kâtiplerin *Naḳâ'iż*'da ve al-Ḥâris b. Ḥilliza'nin *Mu'allaḳa*'sında telmih edilen buyurultuları ve arapça olarak yazılan *ḥilf* mukavelenâmelerini yazmakla vazifelendirildiklerini söyleyebiliriz. İslâmiyet nokta-i nazarından, Peygamberin vahylerini yazan şahıslar (*kâtib al-vaḥy*) çok daha ehemmiyetli idiler. Ubayy b. Ka'b, İbn Mas'ûd ve Zayd b. Ṣâbit bunlardandır. Bu aynı kimseler islâm akîdelerini kabûle dâvet etmek için, Peygamberden Arabistan'ın belli-başlı şahsiyetlerine gönderilen mektupları yazmakla da vazifelendirilmişlerdi. Kâtiplerin vazifeleri çok şerefli idi; ilk dört halife ve Emevîler devri boyunca, silsile-i merâtipte, sonradan vezîrin işgâl ettiği yerde, sâdece *kâtib* sıfatına sâhip olan şâhıslar geliyordu; *vazîr* sıfatı ancak Abu 'l-'Abbâs zamanında kullanıldı. Bu esnâda İran idâre teşkilâtı örnek alındı ve k a r ı ş ı k b i r i d â r e s i s t e m i inkişâf etti. Baş-kâtibe *kâtib al-sirr* („husûsî kâtip") deniliyordu; diğerleri resmî evrâkın ilk kaleme alınması işinde kullanılıyorlardı; onlara *katib al-inşâ'* deniliyordu. Ordunun hesapları askerin maaşının kaydı *kâtib al-cayş* tarafından yapılırdı. Diğer kâtipler hukümdarın büyük emlâkinin teftişine me'mûr idiler. Bütün kâtiplerin umûmî hey'eti *dîvân* [b. bk.]'ı teşkil ediyordu. Bu sınıf hudûtsuz bir kudrete sâhip oldu ve bundan dolayı da en yüksek dereceli me'mûrlar bu sınıftan seçilirdi. Onların diğer âlimler zümresinin dışında kalmış olmaları muhtemeldir; çünkü kâtipler diğer bilgi kollarında, şâir ve muharrir olarak, nazar-ı dikkati celbettikleri hâlde sayısız muhaddis ve kelâm âlimleri arasında isimlerinin zikredildiği vâkî değildir. Kâtiplerden her mevzûda umûmî mâlûmâta sâhip olmaları istenildiğinden, müellifler en eski zamanlardan itibâren, bu sınıfa mensûp kimseler için eserler yazmağa başladılar ve bu vazife ehemmiyetini kaybetmemiş olduğundan, onlar için yazılmış eserlerden müteaddit nüshalar bize kadar gelmiştir. Kâtiplerin yetiştirilmesi hakkındaki belli-başlı eserler İbn Ḳutayba [b. bk.]'nin *Adab al-kuttâb*'ı, İbn Durustavayhi'nin *Kitâb al-kuttâb*'ı, al-Ṣûlî'nin *Adab al-kâtib*'i ve bilhassa Ḳalḳaşandi'nin, büyük hacimdeki eseridir. Bu ilk üç eser bize ilk asırlarda işinin ehli bir kâtipten neler istenildiği hakkında toplu bir mâlûmat veriyor. Ḳalḳaşandî'nin *Ṣubḥ al-a'şâ*'sı bu mevzûda kâtibin amelî olarak, bütün bilmesi lâzım gelen şeyleri ihtivâ ediyor. Kâtibin bütün arap nesrinde yapmış olduğu te'siri adım-adım tâkip edebiliriz; birinci devrenin çok vâzıḥ ve kolaylıkla anlaşılır mektuplarından yavaş-yavaş sonraki asırların şişirilmiş üslûbuna geçiyoruz ki, bu üslûpta, tumturaklı tâbirlerin bolluğu sebebi ile, bir vesîkanın mânasını lâyıkı ile anlamak ekseriyâ güçtür. Fenâlık kâtibin, ifâdesindeki tahayyüllerin zarâfeti ile meslekdaşlarını ve seleflerini geçmek için sarfettiği gayretten ileri geldi. Bir çok faydalı ve şâyân-ı dikkat eserleri müelliflerin, 'eserlerini yazmak için, kendi hesaplarına çalıştırdıkları kâtiplerin gayretine medyûn olduğumuzu söyleyebiliriz. Fakat bu tumturaklı lisan için sarfedilen gayretler bugün ağır gelen şark müellefâtını meydana getirmiştir. Bu İran, Türkiye ve Hindistan kâtipleri tarafından daha fenâ bir hâle konulmuş olabilir. Onlar karanlık tâbirlerin arkasındaki fikri keşfedebildikleri zaman gururlanıyorlardı. Ṣâḥib İsmâ'îl b. 'Abbâd gibi tanınmış bir kâtipten bu zihniyet hakkında bâzı fikirler edinebiliriz; bu kâtip nokta ve harekeleri muntazaman konulup, kendisine gönderilen bir mektuptan dolayı, bunu zekâsına hakaret addettiği için, kızmış idi. Kâtip-

ler her ne kadar yüksek mansıplara erişebilmişlerse de, onlar umûmiyetle entrika yapmasını bilen ve korkak kimselerdi; fakat son on iki asır zarfında saraylarda çok cür'etkârâne hareket etmiş olmalarına rağmen, benim bildiğime göre, hiç biri hukümdarlık pâyesine varmamıştır.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Adab al-kātib* (nşr. Grünert ve bir çok şark tab'ıları, bilhassa al-Baṭalyūsī'nin *al-İḳtiżāb* ismini verdiği şerhi); İbn Durustavayhi, *Kitāb al-kuttāb* (nşr. Cheikho); al-Ṣūlī, *Adab al-kātib* (Beyrut tab.); Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā* (Kahire tab., 14 cild ve *al-Żav'* adını taşıyan hulâsası).

(F. KRENKOW.)

KÂTİB ÇELEBÎ. KĀTİB ÇALABĪ (1609—1658), Ulemâ arasında KĀTİB ÇALABĪ ve divan ehlince ḤACĪ ḪALĪFA unvanları ile tanınan bu zât, XVII. asır türk ilim dünyasının müsbet ve hür düşünceyi temsil eden kuvvetli ve bâriz bir simâsı olup, büyük bir yekûn tutan eserlerinin kıymet ve ehemmiyeti dolayısı ile, gerek bizde, gerekse Avrupa'da büyük bir dikkat ve alâka uyandırmıştır.

Hayatı. Kâtib Çelebî'nin hayatına dâir bilgimiz bilhassa *Sullam al-vuṣūl ilā ṭabaḳāt al-fuḥūl* (bk. Süleymâniye, Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 1877, 271a)'da ve son eseri olan *Mīzān al-ḥaḳḳ fi iḫtiyār al-aḥaḳḳ* (bk. nşr. Ebüzziyâ, İstanbul, 1306, s. 129 v. dd.)'ın sonunda kendi verdiği derli-toplu hâl tercümeleri ve muhtelif eserlerine münâsebet düştükçe serpiştirdiği küçük ve kısa notların bir araya getirilmesi ile elde edilmiştir. Asıl adı Mustafa, babasının adı Abdullah'tır. Annesinin kendisine söylediğine göre, 1017 zilkâdesinde (şubat 1609) İstanbul'da doğmuştur. Evleri de İstanbul'da idi. Babası enderûna dahil olup, saraydan silâhdarlık zümresine mülhak mûtad bir vazife ile çırağ edilmişti. On dört yaşına geldiği zaman babası ona aylığından on dört dirhem harclık bağladı ve kendi yanına aldı. Bu suretle divan kalemlerinden Anadolu muhâsebesi kalemine şâkird oldu (1032 = 1623). Oradaki halifelerden birinden hesap kaidelerini, erkam ve siyakât yazısını öğrendi. Ordu 1033 (1624) yılında, Abaza Paşa isyânını bastırmak üzere, İstanbul'dan ayrıldığı zaman, o da babası ile birlikte Tercan seferine çıktı. O tarihte silâhdar alayında idi. Kayseri civarında Abaza ile savaşın kızıştığı bir sırada (22 zilkâde 1033 = 1624), yüksek bir yerden „bu cengin âhvâlini yakîn ile müşâhede" eylemek fırsatını buldu. 1035 (1625/1626) yılında da Bagdad seferine iştirâk etti (*Fezleke*, II, 83 v. dd.). Orada dokuz ay muhâsarada bir savaşın bütün safhalarını gördü. Kıtlık yüzünden, düşmanın galebesi neticesi, ümitleri kesilerek, geri dönerlerken, herkesle birlikte büyük sıkıntılar çekti (*Fezleke*, göst. yer.). Musul'a geldikleri zaman, 1035 zilkâdesinde (1626) babası öldü ve orada Câmi-i Kebir mezarlığında gömülüdür. Bir ay sonra da amcası Nusaybin civarında Cerrahlu menzilinde öldü. Bunun üzerine Kâtib Çelebî, akrabâsından birisi ile birlikte, Diyarbekir'e geldi ve orada bir müddet kaldı. Babasının arkadaşlarından Mehmed Halife isminde bir zât kendisini süvâri mukabelesine tâyin etti. 1037 (1627/1628)'de Erzurum muhâsarasında bulundu. 70 gün süren neticesiz bir muhâsaradan sonra, bir çok acılara ve sıkıntılara mârûz kaldı (*ayn. esr.*, II, 100). 1038 (1628/1629)'de bir aralık İstanbul'a gelerek, Kadı-zâde'nin derslerine devam etti (bk. *ayn. esr.*, II, 182). Kadı-zâde düzgün ve müessir bir lisana sâhip olduğu gibi, halkı ilme ve cehilden kurtulmağa teşvik ettiğinden, Kâtib Çelebî onun kuvvetli te'siri altında kaldı. Daha önce gördüğü ulûm-i âliyeyi onun ile müzâkereye başlayarak, Husrev Paşa ile tekrar sefere çıkıncaya kadar, Kadı-zâde'nin vaazını ve derslerini dinledi (*Mīzān al-ḥaḳḳ*, nşr. Ebüzziya, s. 130). 1039 (1629/1630) yılında, Husrev Paşa'nın maiyetinde, Hemedan ve Bagdad seferlerine iştirâk etti. Bu sefer esnâsında uğradıkları yahut da zapt ve işgâl ettikleri Gülanber kalesi, Hasanâbâd, Hemedan, Bîstûn gibi şehir ve menzilleri sonradan hem *Cihannümâ* (nşr. Müteferrika, s. 300, 302 v.d.)'da, hem *Fezleke* (II, 118 v. dd.)'de anlatmaktadır. Hemedan seferinden sonra 1040 (1630) yılında, Husrev Paşa ordusu ile Bagdad'a indiği zaman, o da berâber idi. Bagdad'ın 22 safer 1040 (1630)'ta başlayan bu muhâsarasını *Fezleke*'de bütün ordunun metrise yakın gelip konması şeklinde, umûmî kaideye aykırı olarak, verilen emir dolayısı ile, çâresiz herkesin çadırı önüne metris yapıp, çukur kazdığını söyledikten sonra, „Kelek tulumlarını yıkıp, mukabele defterini ardında açar otururduk ve kabir gibi çukur kazıp, gece içinde yaturduk" diye bir kaç canlı çizgi ile tasvir etmektedir (*ayn. esr.*, II, 128 v. dd.). 1041 (1631/1632)'de tekrar İstanbul'a döndü ve yine Kadı-zâde'nin derslerine devam etti; kendisinden tefsir, *İḥyā' al-ʿulūm*, *Şarḥ al-Mavāḳif*, *Durar* ve *al-Ṭarīḳat al-Muḥammadīya* okudu. 1043 (1633/1634)'te, vezîr-i âzam Mehmed Paşa'nın serdarlığında, asker, kışlamak üzere, Haleb'e çekildiği zaman, Kâtib Çelebî Haleb'den Hicaz'a gitti. Mekke'yi ziyâretinden dönüşünde, ordunun Diyarbekir'de bulunduğu sırada, kışı bu şehirde bâzı âlimler

ile sohbet ve münâkaşa ile geçirdi. 1044 (1634/1635)'te Sultan Murad IV. ile Revan seferine gitti. Bu sefere âit müşâhedelerini oldukça tafsilât ile anlatmaktadır (*Fezleke*, II, 164 v.dd.). 10 yıl kadar, ordu ile muhtelif seferlerde bulunduktan ve „Ḥacc ve ġazâ maslahâtı tamam" olduktan sonra, kendisini büs-bütün ilm-i şerîf tahsiline vermek niyeti ile İstanbul'a ve „cihâd-ı asgardan cihâd-ı ekbere" döndü. İstanbul'da kendisine kalan bir küçük mirası tamâmiyle kitaba verdi. Daha ziyâde tarih, tabakat ve vefeyât kitaplarını okumağa tabi'î meyli olan Kâtib Çelebî 1047 (1637/1638)'de akrabâsından zengin birinin ölümü üzerine, kendisine düşen bir kaç yük akçelik mirasın üç yük kadarını kitap almak için sarfetti; geri kalanı ile Fâtih câmiinin şimâl tarafında, Fâtih câmii ile Sultan Selim câmii ortasında bulunan evini (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya, *İlm al-ḥavāṣṣ*, I, 725; *İlm al-ʿazā'im*, II, 1137 v. d.). 1057 (1647) sıralarında, Aḥmed Rūmî oğlu Mavlânā Muḥammed ile kendi oğluna hendeseden *Şarḥ al-aşkāl*'i ve hesaptan Ali Kuşçu'nun *Muḥammediye*'sini okuttuğu gibi, zîceden de takvim istihrâcı kaidelerini gösterdi. 1058 (1648) sonlarında, *Taḳvīm al-tavārīḫ* eseri dolayısı ile, şeyhülislâm Abdurrahim Efendi'nin vezîr-i âzam Koca Mehmed Paşa nezdindeki delâleti üzerine, kendisi ikinci halifeliğe tâyin edildi (bk. *Taḳvīm al-tavārīḫ*, nşr. Müteferrika, s. 247; *Mīzān al-ḥaḳḳ*, nşr. Ebüzziya, s. 140). Abdurrahim Efendi onun yakın dostu ve sırdaşı idi; kendisi ile devlet işlerini konuşur ve muhtelif mevzûlarda istişârede bulunurdu (bk. msl. *Fezleke*, II, 293). Nitekim *Mīzān al-ḥaḳḳ*'ın faydalı bir eser olduğuna dâir bir de fetvâ vermiştir (aş. bk.). Kâtib Çelebî geçimine yetecek olan bu para ile kanâat etti. Bir çok te'liflerini bu son yıllarda vücûda getirdi. Şeyh Muḥammed İḫlāṣī'nin yardımı ile bâzı eserleri de latinceden, bu sırada, dilimize çevirdi. 1067 (1657) yılı sonlarında zilhiccenin 27. cumartesi günü (bk. *Taḳvīm al-tavārīḫ*, s. 136) sabah kahvesini içerken, fenâlık hissederek, fincan elinden düşmüş ve fücceten ölmüştür (bk. *Cihannümâ*, Topkapısarayı kütüp., nr. 1624, 1a). 1138 (1725/1726)'de istinsah edilmiş olan bir *Mīzān al-ḥaḳḳ* nüshasında (Fâtih kütüp., nr. 5335, 44a) ölüm tarihi önce 1067 (1657) yazılmış iken, sonradan silinerek, 1068 (1657/1658) yapılmıştır. Muḥammed 'Ubaydī'nin *Naṭā'ic al-azhār* (İstanbul Üniversitesi kütüp., nr. 3923, 9a ve nr. 3386, 15b) ismini taşıyan eserinde Kâtib Çelebî'yi 1074 (1760/1761)'te ölmüş göstermesi her hâlde yanlış olacaktır. Müstakîm-zâde'nin *Macallat al-niṣāb* (bk. Hâlet Efendi kütüp., nr. 628, 361b v. d.)'ında, öldüğü yerin Edirne ve öldüğü tarihin de 1064 (1750/1751) olarak gösterilmesi tamâmiyle yanlıştır. Esâsen bu yazma, gâyet güzel bir hat ile yazılmış olmakla berâber, müstensihinin arapçayı bilmemesi yüzünden, sayısız yanlışlar ile doludur. Kâtib Çelebî'nin mezarı, Zeyrek câmiine varmadan, mektebin altındaki sebilin bitişiğinde, küçük bir hazîrededir (bk. *Mīzān al-ḥaḳḳ*, yazm., Bayezid Umûmî kütüp., Rahmî Bey kitapları, nr. 17167/17178, 1a). Eski mezar taşının bir fotoğrafı *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Şerefeddin Yaltkaya, mukaddime, st. 18)'da verilmiştir. 1953'te kendisine yeni bir mezar yaptırılarak, A. Adnan-Adıvar tarafından bir de kitâbe yazılmıştır. Ölümü hakkında bugüne kadar zikredilen yegâne kaynak olarak bk. *Mi'yār al-duvel* ve *Misbār al-milal*'in sonundaki

kayıt, Üniversite kütüp., Yıldız kitapları, sayı 21.

Kâtib Çelebî 'nin ölümü hakkında en inanılır kaynak, şüphesiz, yukarıda kaydedilen, Revan yazmaları arasındaki *Cihannüma* nüshasıdır. Yazmanın sâhibi Ḥacî Muḥammed 'İzzetî b. Luṭf Allāh, bunu Kâtib Çelebî 'nin terekesinden 1069 (1658/1659) yılında, yâni onun ölümünden iki yıl sonra, satın aldığını not etmiştir. Kâtib Çelebî 'nin hayatı hakkında malûmat veren kaynakların hepsi, gerek yazmalar (bk. Şayḫî, *Vaḳā'i' al-fużalā*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2361, I, 131b v. d.; Müstakîm-zâde, *Macallat al-niṣāb*, Hâlet Efendi kütüp,, nr. 628, 361b v. d.; Şehrî-zâde Said Efendi, *Tarih-i nevpeydâ*, İstanbul Üniversite kütüp., TY. nr. 3291, 4b v. dd., 12a v. dd.), gerekse basmalar (bk. *Taḳvîm al-tavārîḫ*, 1146, *Manāḳib-i Kātib Çalabî*, mukaddimeyi tâkip eden bölüm; Bursalı Mehmed Tâhir, *Müverrihin-i osmaniyeden Âlî ve Kâtib Çelebi 'nin tercüme-i hâlleri*, Selânik, 1322, s. 18 — 43; ayn. mll., *Osmanlı müellifleri*, 1342, III, 124 v. dd.; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, IV, 395; A. Adnan-Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim*, İstanbul, 1943, 2. tab., s. 105 v. dd.; Curcî Zaydān, *Târîḫ ādāb al-luġat al-'arabiya*, 1931, III, 317 v. dd.; *Kaşf al-ẓunūn*, nşr, Şerefeddin Yaltkaya, mukaddime, str. 17 v. dd.; *ayn. esr.*, nşr. Flügel, X, v. dd.; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke*, Göttingen, 1882, s. 274 v. dd.; F. Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, s. 195 v. dd.; Brockelmann, *GAL*, II, 427 v. d.; Hammer, *GOR*, VI, 45 v. d.) hemen-hemen *Mîzān al-ḥaḳḳ* 'taki hâl tercümesini tekrarlamak veya tercüme etmekle iktifâ etmişlerdir. Şerefeddin Yaltkaya ile Adnan-Adıvar *Sullam al-vuṣūl* 'den de faydalanmışlardır.

Ş a h s i y e t i. Ölümünden iki yıl sonra, terekesinden onun müsveddelerinin ve te'liflerinin çoğunu satın almış olan Muḥammed 'İzzetî İbn Luṭf Allāh 'ın şehâdetine göre, Kâtib Çelebî himmet sâhibi, iyi huylu, az konuşur ve hakîm meşrepli bir zât idi (bk. *Cihannümâ*, Topkapısarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1624, var. 1). Gençliğinde kendisi ile arkadaşlık etmiş olan Uşşakî-zâde 'nin onun hakkındaki mısrâları için bk. Uşşâkî-zâde zeyli (Süleymâniye kütüp., Hafid Efendi kitapları, nr. 242, 131a). Zamanında ve sonradan hemen her kesin takdir ve hürmetini toplamış olan Kâtib Çelebî hakkında yalnız Şeyh Muḥammed Naẓmî isminde biri, 1108 (1696) yılında te'lif ettiği *Hadiyat al-iḫvān va 'ibrat al-ḫullān* adlı kitabında, şüphesiz Kadı-zâde ile Şeyh Sivâsî arasındaki münâferetten dolayı, ikincisinin hâl tercümesini yazarken, Kâtib Çelebî hakkında gâyet ağır bir lisan kullanmaktadır. Hâlbuki Kâtib Çelebî 'nin müsâmahakâr ve tarafsız olduğuna başta *Mîzān al-ḥaḳḳ* olmak üzere, bütün eserleri şâhittir. Vakur tabiatı, hicivden hoşlanmadığı gibi, bâtıl itikatlara da açıkça veya zımnen dâimâ hücûm ederdi (bk. *Cihannümâ*, s. 397; *Sullam al-vuṣūl ilā ṭabaḳāt al-fuḥūl*, var. 567). Mükeyyefâta düşkün olmadığını Uşşâkî-zâde işâret etmekte (bk. *göst. yer.*), tütün içmediğini de kendisi söylemektedir (bk. *Mîzān al-ḥaḳḳ*, nşr. Ebüzziya, s. 52). Çiçek yetiştirmek gibi, bir ince zevki ve merakı olduğundan, katmer salkımlı mâvi bir sünbül yetiştirdiğinden haberdarız (bk. 'Ubaydî, *Natā'ic al-azhār*, İstanbul Üniversite kütüp., nr. 3923, 9a). Kâtib Çelebî hanefî mezhebinde ve işrâkî meşrebinde olduğunu söyler (bk. *Sullam al-vuṣūl*, 271a). O Suhravardî Maḳtūl'ün, *Ḥikmat al-işrāḳ* 'ına, Şîrāzî 'nin meşhûr şerhinden bahsederken, bu şerhte, şerî'ate tatbikı mümkün olmayan sözler bulunduğunu söyleyenlere karşı, onun müdafâasını yapmaktadır (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, I, 684 v.d.). Onun alâkası en ziyâde tarih eserleri üzerinde toplanmıştır. Tevârih, tabakat ve vefeyât kitaplarını okumaktan zevk almış (bk. *Mîzān al-ḥaḳḳ*, s. 134; *Cihannümâ*, Topkapısarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1624, 1b), mechûl bir noktayı aydınlatmak için bir çok kitaplar devretmiştir. Tarihin ehemmiyetini, arapça *Fezleke* 'sinin, tarihin lugat ve ıstılah olarak târifine, mevzûuna ve faydasına ayırdığı ikinci faslında belirtmeğe çalışırken, kendisinden önceki tarihçilerden nakillerde bulunarak ve onların bu noktalardaki fikirlerine iştirâk ile, tarihin mevzûunun peygamber, evliyâ, âlim, hekîm, şâirler ve hükümdarlardan v.b. gelip-gitmiş olan kimselerin ahvâlinden bahsetmek olduğunu söylemektedir. Kâtib Çelebî tarihten başka ilimlere de merak etmiş, coğrafya kitaplarını okudukça, garplıların ve yunanlıların bu mevzûda çok ileri gittiklerini, islâm müelliflerinin bilgisizliğini, mevcut eserlerin hepsinin karışık ve yanlış olduğunu görmüş, şarktaki bu noksanı telâfî için, *Cihannümâ* 'sını meydana getirmeğe karar vermiştir. Müellif kâinattaki hakikatleri anlamak husûsunda hey'etin faydasını belirterek, hey'et ve teşrih bilmeyenin Tanrıyı tanımaktan âciz kalacağını söyleyen bir hadîsi delîl olarak zikretmektedir (bk. *İlhām al-muḳaddas*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 4075, 1b) ve yine dünyânın yuvarlak veya armut şeklinde olduğu hakkındaki nazariyelerin münâkaşasında hey'etin değerini belirtmektedir (bk. *Cihannümâ*, s. 111 v.d.). Kâtib Çelebî 'nin husûsî surette alâkalandığı bu muhtelif ilimler hakkındaki düşünceleri yanında, alelıtlak ilmi, cemiyetin ayakta durmasına ve devamına bir vâsıta olarak gördüğünü, insanda kalp ne ise, cemiyette de âlimleri aynı derecede ehemmiyetli saydığını, bu suretle bilgiye taalluk eden hiç bir şeyi hakir görmediğini bilmekteyiz (bk. *Dustūr al-'amal*, raiyet ahvâlinden bahseden fasıl). Hâdiselerin izahında ilmin rehberliğinden hiç bir zaman ayrılmamıştır (bk. *Cihannümâ*, s. 417, *Cabal-i Namrūd*). Kâtib Çelebî 'nin bu geniş ve müsbet düşünceleri, msl. coğrafya bahsinde olduğu gibi, garp eserlerine bakınca şark eserlerini çok geri bulacak kadar tarafsız hukümleri yanında, millî olduğu kadar, hakikî olan bir gururu da vardır. Bâzı eserlerinden anlaşıldığına göre, türkçe ve arapça eserlerdeki eksikleri tamamlamak için, garp kaynaklarından faydalanmayı Türkiye 'de belki de ilk olarak düşünen bu müelliftir. *Atlas Minor* şeyh Muḥammed İḫlāṣî yardımı ile tercüme olunurken, bir dilden bir dile çevirmelerdeki güçlükleri anlamış ve bu keyfiyeti latin dilinden türkçeye çevrilen diğer eserlerde de bizzat tecrübe ve tesbit etmiş olduğunu kaydetmektedir (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge, I, 684). Bu da gösteriyor ki, Kâtib Çelebî yalnız kendi yazılarında değil, takrir usûlü ile yapılan tercümelerde bile, doğruluğa ehemmiyet verir bir ilim adamı idi. Mühim ve memleketin irfânına nakledilmesini zarûrî gördüğü eserleri yardımlar ile dilimize çevirmekten aslâ çekinmemiştir. Bu cihet aşağıda eserlerinden bahsedilirken görülecektir. Kâtib Çelebî 'nin eserleri arasında zikredilecek olan mâlûm tercümelerinden başka, bir takım tercümeleri daha vardır. Aristo 'nun felsefesinin şerhinden *Meteora* kitabının sekizinci makalesini tercüme ettiği gibi (bk. *Cihannümâ*, s. 73) Jovans 'in *Theatrum orbis terrarum* kitabını (bk. *ayn. esr.*, s. 257), Philippus Cluverius 'un eski ve yeni coğrafya kitaplarına medhal olmak üzere, te'lif ettiği eserini de dilimize çevirmiştir (bk. *Cihannümâ*, Topkapısarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1624, 3b). *Cihannümâ* 'sı için faydalandığı garp kaynakları arasında, yukarıda söylenenlerden başka, Lorenzo 'nun, bâzı yerlerini nakil ve tercüme ettiği, resimsiz *masālik al-mamālik* tarzında ayrı bir eseri de vardır (bk. *Cihannümâ*, yazm., 3b). O bu kaynakları, kudreti ve imkânları nisbetinde, tenkit ve tashih ederek, kullanmıştır. Atlas sâhibinin osmanlı ülkesi hakkında verdiği mâlûmâtı, tercümeye sâdık kalarak, aynen nakletmekle berâber, *Cihannümâ* 'yı yazarken, bunları mümkün olduğu kadar islah ve tafsil etmiştir (*Cihannümâ*, s. 67). *Cihannümâ* mukaddimesinde sıraladığı bu kaynaklar hakkında, mûtadı üzere, kısa hükümler vermek suretiyle, onların mâhiyetini de göstermiştir. Kâtib Çelebî Şeyhülislâm Bahâyî Efendi 'nin yanlış düşüncelerini sert bir lisan ile meydana çıkarmıştır. Bâtıla ve hatâya nerede rastlamış ise (bk. *İlhām al-muḳaddasî*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 4075) onu orada belirtmeyi ve düzeltmeyi hiç bir zaman ihmâl etmediğini bir çok misâller açıkça göstermektedir. Bununla berâber ilim ile dinin teâruz eder gibi göründüğü yerlerde, msl. göklerin yedi tabaka olduğu inanışında, bu ikisini te'lif yolunu araştırmıştır (bk. *Cihannümâ*, basm., s. 71). Tarih ve coğrafya hakkında oldukça doğru fikirlere sâhip olan Kâtib Çelebî tıpta ṭibb-i rūḥānî diye bir tedâvî usûlünü duâ ve *'ilm al-ḥurūf va 'l-asmā'* ya ve *'ilm al-ḫafāyā* ve bilhassa sihre, azâim yolu ile cin ve perilerin itâat altına alınacağına inanırdı. Fakat bütün bunların aksine olarak ilm-i nücûma inanmazdı.

Eserlerini, bilhassa bibliyografya ve biyografyaya âit eserlerini hazırlarken, önce notlarını fişlere aldığı ve ilmî bir usûl ile çalıştığı muhakkaktır. *Sullam al-vuṣūl* 'ün bir çok sahifeleri muhtelif fişlerin birbirine yapıştırılmasından meydana gelmiştir (bk. msl. *Sullam al-vuṣūl*, var. 54 v.dd.). Bâzı kısaltmalar kullandığı da olmuştur (bk. msl. *ayn. esr.*, 136b, 137a). Kaynakları kullanırken, bir metinden iktibaslarda bulunurken, menkıbeleri ve şahsî ihtisasları bir tarafa bırakarak, asıl hâdiselere karşı ciddî bir alâka göstermektedir. Bu sûretle kendinden öncekilerin edebiyatı ve üslûbu ön plâna alan tarih anlayışından ayrılmaktadır. Verdiği mâlûmâtı çerçeveleyen üslûp oldukça kuru ve hattâ bâzan sıkıcıdır. Onun itnabdan hoşlanmayan mizâcı (bk. *Sullam al-vuṣūl*, 271a; *Kaşf al-ẓunūn*, *Risāla fi çūp-i çînî*, I, 858) en canlı ve hareketli tasvirlere elverişli olan yerlerde, msl. sefer hâtıralarında bile, kendisini icâza sevketmiştir. Kâtib Çelebî XVI. ve XVII. asır klâsik türk nesrinin hemen hepsinde müşterek vasıf olan secî'e eserlerinde pek az yer vermiştir (bâzı misâller için bk. *Cihannümâ*, s. 98). *Fezleke* 'de bu secîlere, bir çok müelliflerin hâl tercümelerinde, rastlanmaktadır (bk. msl. I, 49, 58 v.d.). Bâzan bir tarihî hâdisenin secîli bir üslûba büründüğü de vâkîdir (bk. I, 202 v.dd.). Fikirlerini, tasvirlerini, münâkaşa mevzûlarını süslemeğe, işitilmedik tâbirler ve kelimeler kullanmağa özenmeksizin, yâni tasalluf göstermeksizin, açık ve kısa ifâdeler ile anlatmağı seven Kâtib Çelebî 'de, pek nâdir olmakla berâber, cinaslara (bk. *Fezleke*, II, 360) ve teşbihlere de rastlıyoruz.

Kâtib Çelebî, Türkiye'de olduğu kadar, garpta da büyük takdire mazhar olmuş, kendisinden ve eserlerinden âdetâ hayranlık derecesine yükselen bir ifâde ile bahsedilmiş ve Babinger onu Osmanlıların Suyūṭī'si olarak vasıflandırmıştır (bk. F. Babinger, *Ein Türkischer Stiftungsbrief des Nerkesi . . . MOG*, I, 1921/1922, Wien, 1922, 163). Kâtib Çelebî'yi büyük te'siri sebebiyle tâkip edenler olmuştur. Msl. Şehrî-zâde, *Nevpeydâ* (bk. 4b v.dd., 16a v.dd.)'sında tamâmiyle onu tâkip ettiğini söylediği gibi, Naimâ, tarihinin bir çok yerlerinde, ondan aynen iktibaslarda bulunmuştur (fazla tafsilât için bk. F. Taeschner, *MSOS*, 1926, II Abt., 99 v.dd.; F. Babinger, *Geschichtschreiber der Osmanen*, 195 v.dd., 226 v.d.; 245, 268, 295, 297, 306, 399). Kâtib Çelebî'nin hâl tercümesini, *Mîzān al-ḥaḳḳ*'tan alarak, hemen aynen tekrar eden eski eserler bir tarafa bırakılırsa, Türkiye'de ancak son zamanlarda onun ilmî değerini, müsbet görüşünü ve hür düşüncesini belirtmek husûsunda, Bursalı Mehmed Tâhir Bey'in onun hakkında yazdığı müstakil risâlelerinden başlayarak, bâzı neşriyâta tesâdüf edilmektedir: Ali Cânib (*Kâtib Çelebî'de liberallik, Hayat* mecm., II, 927, sayı 20, s. 462 ve *Kâtib Çelebî, Yeni İstanbul* gazetesi, 13. IV. 1950); M. Cevdet (*Muallimler* mecm., 1926—1927, sayı, 39—48); A. Adnan-Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim*, İstanbul, 1943, s. 105 v. dd.; Türkiye'de Kâtib Çelebî ve eserleri hakkında etraflı bilgi bu kitapta bulunmaktadır; *Garba açılan ilk pencere, Kâtib Çelebî, Cumhuriyet* gazetesi, sayı 8678). Mükrimin Halil Yınanç, onun, XVII. asır Avrupa'sındaki fikir adamlarına nazaran basit bir okur-yazar zât sayılabileceğini (bk. Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet hâtıra kitabı*, İstanbul, 1937, s. 555 v.dd.) söyleyerek, bu yolda tefrite düşmüştür. Kâtib Çelebî'nin eserlerinin çoğu birer toplama mâhiyetinde olmakla berâber, onda asıl kıymetli ve mühim olan hakikati arayıp bulmak endişesi, fikirlerini müdâfaa cesâreti, taassubun bütün şiddetiyle huküm sürdüğü bir devirde, ihtilâf ve münâkaşa mevzûlarını, tarafsız bir hâkim gibi, ele alışı, hele Peygamberin ana ve babasının, islâmiyet kendilerinden sonra zuhûr ettiğine göre, kâfir sayılıp-sayılamayacakları meselesi gibi, yalnız o gün için değil, *Mîzān al-ḥaḳḳ*'ın sekizinci bahsi olan bu bölüm eserin sonraki baskısında çıkarıldığına göre, daha çok sonraları bile tehlikeli sayılan bahislere cür'etle temâs etmesi ve garp kaynaklarından faydalanması kendisine verilen yüksek mevkii hak etmesine yeter mesnetlerdir.

Eserleri. 1. *Fazlaka aḳvāl al-aḫyār fī 'ilm al-tārīḫ va'l-aḫbār* (arapça yazm., Bayezid Umûmî kütüp., nr. 10318/436), müellifin „büyük bir tarih" olarak tavsif ettiği (bk. *Taḳvîm al-tavārīḫ* sonunda) bu eser bir mukaddime, üç usûl ve bir hâtimeden ibârettir. *Fezleke* mukaddimesinde kitabın adı *Fazlakat al-tavārīḫ* olarak geçmektedir (aş. bk.).

2. *Fezleke*, yukarıdaki eserin bir zeyli olup, 1000 (1592) senesinden başlayarak, 1065 (1654) tarihine kadar geçen vukuâtı ihtivâ eder. Eserin yazma nüshaları için bk. Babinger, *GOW*, s. 201 ve *İstanbul kütüphâneleri tarih coğrafya yazmaları katalogları*, 1. *Türkçe tarih yazmaları* (İstanbul, 1943, fasikül 1, s. 36—46). Âtıf Efendi kütüp., nr. 1914'te bulunan yazmanın başından 204b'ye kadar olan kısmının bir çok sahifeleri, Kâtib Çelebî'nin el yazısıdır; sahife kenârlarında çıkmalar ve metinden silinmiş yerler vardır ki, çıkmaların bir kısmı matbû metne alınmamıştır.

3. *Tuḥfat al-kibār*, 1055 (1645) yılında başlayan Girid seferi dolayısı ile, eserin yazıldığı 1067 (1656) yılı başlarına (krş. Müteferrika tab., 5b; *Mîzān al-ḥaḳḳ*'ta bu tarih 1066'dır, bk. s. 144) kadar geçen vak'aları anlatmakta ve „mâzide yarar kapudanların ve korsanların deryâ cenklerini ve bâzı umûrdîde ve kârdan ukalânın re'y ve tedbirlerini" naklederek, bizi fütûrdan kurtarmak ve uyandırmak istemektedir. Kitabının sonunda tavsiyelerini vasâyâ faslında (s. 72 v. d.), kırk tavsiye hâlinde, toplamaktadır. İbrâhim Müteferrika tab'ında bâzı tavzihat ilâve edilmiştir (bk. mukaddime).

4. *Taḳvîm al-tavārīḫ*, Âdem'den 1058 (1648) tarihine kadar geçen zamanda tarihlerin zikrettiği vak'aların ve diğer tarih kitaplarının, bilhassa arapça *Fezleke*'sinin (bk. *Mîẓān al-ḥaḳḳ*, s. 140; *Kaşf al-ẓunūn*, I, 469) kronoloji cedveli makamındadır. İsmi mâlûm olmayan bir mütercim tarafından yapılan farsça tercümesinde (Süleymâniye kütüp., Bağdadlı Vehbî Efendi kitapları, nr. 1330), bâzı istinsah hâtaları ile birlikte, bilhassa Safevîlere âit tarihî hatâların tashih edildiği kaydedilmektedir. Arapça tercümesi için bk. Rieu, *Catalog.*, nr. 1253 ve Curcī Zaydān, *Ādāb al-luġat al-'arabîya*, III, 317 v. dd. Garp dillerine tercümeleri ve hulâsaları için bk. Babinger, *Stambuler Buchwesen*, 16 ve *GOW*, s. 197.

5. *Kanun-nâme*, 1064 — 1065 (1654 — 1655) yılları arasında toplanmış bir kanun mecmuası (yk. bk.).

6. *Tarih-i frengî tercümesi*, Johan Carion'un *Chronik* adlı eserinin tercümesi olup, bâzı kısımları *Tasvîr-i efkâr* gazetesinde, 55. nüshadan itibâren, neşredilmiştir. Bunun Chalcondylas tarihinin tercümesi olduğu iddiası yanlıştır (bk. Adnan-Adıvar, s. 129, not 1).

7. *Tārīḫ-i Ḳoṣṭanṭīnīya va Ḳayāṣira* (*Ravnaḳ al-salṭana*), 1579 yılına kadar şarkta geçen hâdiseleri ihtivâ eden, tercüme ve intihap yolu ile meydana gelmiş bir eserdir (bk. *Mîzān al-ḥaḳḳ*, s. 143).

8. *İrşād al-ḥayārā ilā tārīḫ al-yūnān va 'l-rūm va 'l-naṣārā*, islâm tarihlerinde Avrupa memleketleri hakkındaki eksiklik ve yanlışlıkları telâfî etmek üzere, yazılmış küçük bir risâledir (58 var.). Bu eser, *Atlas Minor* ve başka eserlerden nakil yolu ile meydana getirilmiştir. Başlangıcın birinci kısmı avrupalıların dinlerine ve ikinci kısmı ise, bunların âdet ve kanunlarına ayrılmıştır. Burada muhtelif memleketlerin idâre tarzları, demokrasi, aristokrasi, cümhûriyet v. b., intihap usûlleri ve Osmanlılar ile münâsebetleri anlatılmaktadır (bk. Mas'ud Kuman, *İrşād al-ḥayārā, Konya* mecm., 1945, sayı 79, s. 20 v. d.).

9. *Sullam al-vuṣūl ilā ṭabaḳāt al-fuḥūl*, alfabe sırasına göre tertiplenmiş arapça bir tabakat kitabıdır (yk. bk.).

10. *Cihannümâ*, türklerin coğrafya görüşlerinde devir açan mühim bir eserdir. İbrahim Müteferrika'nın tab'ı ile bilhassa mâlûm olan bu eser, hiç biri tam olmamakla berâber, müteaddit defalar Avrupa dillerine tercüme edilmiş idi. Türkiye'de bilhassa XIX. asrın ilk yarısında, coğrâfî mevkîlerin tâyininde bundan istifâde edilmiştir. Bizzat Türkiye'de geniş münevver kütlenin görüş zâviyesini, göze çarpacak derecede, genişletmiş ve coğrafya sâhasında daha başka eserlerin yazılmasına sâik olmuştur (yk. bk.).

11. *Bahriye*, bâzı kaynaklarda, yanlış olarak, zikredilen böyle bir eseri mevcut olmayıp, bundan alınmış gibi gösterilen parçalar *Cihannümâ*'nın Rumeli kısmına âittir.

12. *Lavāmi' al-nūr fī ẓulmat Aṭlas Minor*, G. Mercator ve Lud. Hondios, *Atlas Minor* (Arnheim, 1621)'un tercümesidir. Bu eser, Şeyh Muḥammed İḫlāṣī'nin şifâhî tercümesinin zaptı suretiyle meydana gelmiş ve Kâtib Çelebî, icâp ettikçe, müşkül isimler ile müphem yerleri şerh ve izah etmiştir (bk. *Cihannümâ*, mukaddime).

13. *İlhām al-muḳaddas fī fayż al-aḳdas*, şu üç meseleyi ihtivâ etmektedir: 1. şimâl memleketlerinde namaz ve oruç vakitlerinin tâyini, 2. güneşin aynı cihetten doğup-batmasının dünyânın her hangi bir noktasında mümkün olup-olmadığı ve 3. her ne tarafa tevcih olunsa Kıble olabilecek, Mekke'den başka, bir memleket bulunup-bulunmadığı. Kendisi bu meseleleri doğrudan-doğruya cevaplandırmamış, ancak okuyucuların anlamasını kolaylaştırmak üzere, lüzûmlu hey'et ıstılahlarını izah etmiştir. Eserin sonunda, bu fende fâzıl zannolunan şeyhülislâm Bahâyî Efendi'nin, ikinci mesele hakkındaki fetvâsında görülen hatâyı ve bozukluğu düzeltmektedir (bk. Nûruosmâniye kütüp., nr. 4075, 1b; *Cihannümâ*, s. 375; *Mîzān al-ḥaḳḳ*, 143 v.d.; A. Adnan Adıvar, *ayn. esr.*, s. 124, 128). Yazma nüshalar için bk. Nûruosmâniye kütüp., mecmua, nr. 4075, 36b—45a; Murad Molla, Hamidiye kütüp., nr. 993, var. 40—49; Lala İsmail Efendi, nr. 694, 81a — 86b; Süleymâniye, Mahmud Efendi kütüp., nr. 1938.

14. *Kaşf al-ẓunūn 'an asāmi 'l-kutub va 'l-funūn*, büyük bir bibliyografya kamusu olup, 20 yılda meydana getirilmiştir. Eserin ilk ismi: *Kitāb icmāl al-fuṣūl va 'l-abvāb fī tartīb al-'ulūm va asmā' al-kitāb* (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya, mukaddime, s. 10, not 1). 14.500 kadar kitap ve risâle derecedilmiş olan bu eserde 10.000 kadar müellif ve şârih ismi zikredilmektedir. Eser, Flügel tarafından, 1835—1858 seneleri arasında, arapça metin ve latince tercümesi ile birlikte, ilk iki cildi Leipzig'de ve diğerleri Londra'da olmak üzere, yedi cild hâlinde, basılmıştır. Diğer yazma, basma, tercüme ve hulâsaları için krş. Fr. Babinger, *GOW*, s. 199; Şerefeddin Yaltkaya, mukaddime, s. 12, 14 v.dd.; Flügel, mukaddime, s. I, II ve VI v.d.; Bursalı Mehmed Tâhir, *Müverrih-i osmaniye'den Âlî ve Kâtib Çelebî'nin tercüme-i hâlleri*, Selânik, 1322, s. 31; ayn. mll., *Osmanlı müellifleri*, III, 125 v.dd.; M. Cevdet, *Muallimler mecmuası*, 1926, sayı 43—44, s. 1794.

15. *Tuḥfat al-aḫyār fī 'l-ḥikam va'l-amṡāl va'l-aş'ār* alfabe sırasına göre tertiplenmiş bir muhâzarât kitabıdır. Üç dilde muhtelif eserlerden toplanmış olup, felsefe ve edebiyat ile ilgili fıkralar, âile ve memleket idâresine âit kıssalar, kuşlar, hayvanlar ve otlara dâir meraklı bilgiler, hoş lâtifeler, hikâyeler, sarf ve nahiv bahislerine dâir mâlûmat, şiirler ve ata sözlerini ihtivâ eder (yazmalar için bk. Es'ad Efendi kütüp., nr. 2599 ve Kahire, Hidiv kütüp., nr. 7219).

16. *Durar-i muntaşira va ġurar-i muntaşira*, bir mecmua olup, muhtelif meselelere dâir faydalı bilgileri ihtivâ eder. Yegâne nüshası: Nûruosmâniye kütüp., nr. 4949 (müellif hattı ile).

17. *Dustūr al-'amal fī iṣlāḥ al-ḫalal*, Kâtib Çelebî'nin 1063 (1652/1653) senesinde, devlet bütçesinde gelirin az olup, masrafın çoğalması sebeplerini araştırmak ve gelecek yılın ver-

gisini peşin almayı icâp ettiren bütçe açığına bir çâre bulmak üzere toplanan divâna iştirâk etmiş olması ve seferde ve hazerde tecrübe görmüş bir kimse sıfatı ile yazdığı bir eser olup, bir mukadime, üç fasıl ve bir netice olarak tertiplenmiştir.

18. *Racm al-racîm bi 'l-sîm va 'l-cîm*, 1064/1065 (1653/1654) yıllarında, şeyhülislâm hatlarından garip fıkıh meselelerini, mûdil ve acip fetvâları bir araya toplayan bir eserdir ve kaybolmuş görünmektedir (bk. *Mîzân al-ḥaḳḳ*, s. 144; bir de Şayḫî, *Vaḳāyi' al-fużalā*, Veliyüddin Efendi kütüp., I, 131b),

19. Bayżāvî tefsirinin şerhi. Kâtib Çelebî bu tefsirin ilk kısımlarını hocası Ârec Mustafa Efendi'den görmüş (bk. *Mîzân al-ḥaḳḳ*, s. 135) ve 1052 (1642/1643) sıralarında bunun, Kara Kemâl tarzında, günde bir sahife olmak üzere, şerhini yazmağa başlamıştır (*ayn. esr.*, s. 136) Müellif bu husûsta başkaca bilgi vermediğine göre, bu şerh her hâlde başladığı yerde kalmış yahut da kaybolmuş olmalıdır.

20. *Ḥusn al-hidāya*, akhisarlı âlim Aḥmed al-Rūmî'nin oğlu olan talebesi Mavlānā Maḥmūd'un ricâsı üzerine, Ali Kuşçu'nun *Muḥammadiya*'si üzerine yazılmış bir şerhtir. Cebir ve mukabele lahsine geldiği zaman, talebesi öldüğü için, şerh olduğu gibi bırakılmıştır (bk. *Sullam al-vuṣūl*, 42a; *Mîzân al-ḥaḳḳ*, s. 139 v. d.; A. Adnan-Adıvar, *ayn. esr.*, s. 128; Şehrî-zâde, *Nevpeydâ*, 17b; *Osmanlı müellifleri*, III, 130). Müellifin bu eserine şimdiye kadar tesâdüf edilmemiştir.

21. *Cāmi' al-mutūn min cull al-funūn*, müellifin muhtelif mevzûlara âit okuduğu veya okuttuğu 27 eserin hulâsa ve şerhlerinden meydana gelmiş bir mecmuadır (Topkapısarayı, Emânet hazînesi kütüp., nr. 1763).

22. *Muḫtaṣar cāmi' al-mutūn*, yukarıdaki eserde istifâde edilmiş metinlerin muhtasarlarından 12'sini ihtivâ eden bir mecmuadır (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, I, 572).

23. *Mîzân al-ḥaḳḳ fî 'ḫtiyār al-aḥaḳḳ*, Kâtib Çelebî'nin en son eseri olup, safer 1067 (teşrin II. 1656)'de te'lif edilmiştir (yk. bk.).

Kâtib Çelebî'nin tütün hakkında bir risâlesi vardır (bk. *Mîzân al-ḥaḳḳ*, 5. bahis). *Takmila-i İbn Ḫaldūn* adlı bir eser kendisine isnad olunur ise de, bu bir yanlışlıktan ibârettir. (ORHAN ŞÂİK GÖKYAY.)

KÂTİBÎ. AL-KĀTİBĪ (DABĪRĀN; ?—1294), NACM AL-DĪN 'ALĪ B. 'OMAR AL-ḲAZVĪNĪ, arapça yazmış iranlı bir feylesuf. 675 (1276), bâzılarına göre, 693 (1294)'te vefat etmiştir. Naṣîr al-Dîn al-Ṭūsî [b. bk.]'nin talebesi olmasından başka, hayatı hakkında bir şey bilinmemektedir. *Vācib al-vucūd*'un mevcûdiyetine dâir eski âlimlerin gösterdikleri delîller hakkında Naṣîr al-Dîn al-Ṭūsî ile yaptığı muhâbere, el yazması olarak, London (*Cat. Brit. Mus.*, nr. 429, 1—3)'da ve Escurial (Derenbourg, *Les mss. ar. de l'Esc.*, nr. 703, 8)'da mahfûzdur.

Bir mantık, fizik ve metafiziğe dâir *Cāmi' al-daḳā'iḳ fî kaşf al-ḥaḳā'iḳ* adındaki başlıca eseri pek o kadar tanınmış değildir. Bunun yazma nüshası Paris (de Slane, nr. 2370)'te ve Kahire (*Fihrist*[1], VII, 647)'de bulunmaktadır. Aynı sâhada birbirine bağlı iki eserinden ikincisi daha büyük bir rağbet görmüştür: *'Ayn al-ḳavā'id fi 'l-manṭiḳ va 'l-ḥikma* (yazma nüshaları Leiden, *Cat.*, nr. 1525 ve Escurial, Derenbourg, 668'de mahfûzdur) adlı eseri (*Baḥr al-favā'id*; Leiden, *ayn. esr.*, nr. 1526; Esc., *ayn. esr.*, nr. 665 adı ile bizzat müellif tarafından, şerhedilmiştir), fizik ve metafiziğe dâir *Kitāb ḥikmat al-'ayn* (bunun pek çok yazm. nüshaları vardır) VIII. (XIV.) asırda Mîrak Şams al-Dîn Muḥammed b. Mubārakşāh al-Buḫārî tarafından şerhedilmiştir. Bu şerh, iki cild hâlinde, Kazan'da 1319 ve 1324'te Muḥammed al-Curcānî (ölm. 816 = 1413), Ḳuṭb al-Dîn Maḥmūd b. Mas'ūd al-Şîrāzî (ölm. 710 = 1312), Ḥabîb Allāh Mîrzācān (ölm. 994 = 1586) ve al-Muḥaḳḳiḳ al-Bāġandî'nin hâşiyeleri ile birlikte basılmıştır. Daha önce yalnız al-Curcānî'nin hâşiyesi intişâr etmiş bulunuyordu (Kalküte, 1845).

al-Kātibî'nin asıl şöhreti bir mantık hulâsası olan *al-Risālat al-şamsîya fi 'l-ḳavā'id al-manṭiḳîya* adlı eserinden gelmektedir. Bu eseri İlhanlılardan Hulagu, Abaḳa ve Aḥmed'in vezîri (*ṣāḥib dîvān*) Şams al-Dîn Muḥammed b. Bahā' al-Dîn Muḥammed al-Cuvaynî (683 = 1284)'nin talebi üzerine te'lif etmiştir. Bu eser Kalküte (1816 ve 1827), İstanbul (1263) Luknov (1891) ve bir de *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (*Dictionary of the Technical Terms*)'a zeyil olarak, A. Sprenger tarafından, neşredilmiştir (Kalküte, 1854). Bir çok şerhler arasında, eserin birinci kısmını teşkil eden *Ḳism al-taṣavvurāt* üzerine Ḳuṭb al-Dîn Muḥammed b. Muḥammed al-Rāzî al-Taḥtānî (ölm. 766 = 1364) tarafından yazılan *Taḥrîr al-ḳavā'id al-manṭiḳîya* adlı şerh bilhassa şöhret bulmuştur (bu şerh Kalküte — 1815 ve 1259, Cavnpur — 1288, Luknov — 1263, 1279, 1876, 1886 ve 1889, Kahire — 1293, 1307'de basılmıştır). al-Sayyid al-Curcānî'nin *al-Kūçak* ismi ile yazdığı hâşiyeleri de meşhûrdur (Kalküte, 1240—1261; Dehli, 1309, 1326; Luknov, 1895; Kazan, 1888 ve İstanbul, 1266'da ve *Ḥāşiyat al-Curcānî 'ala 'l taṣavvurāt* adı ile Kahire, 1323—1327, İstanbul, 1293'te basılmıştır). Bu hâşiyelere 'Abd al-Ḥakîm al-Sālikūtî (Siyālkūtî, ölm. 1067 = 1657) tarafından ikinci bir hâşiye yazılmış ve Dehli, 1870, Luknov, 1878, 1308'de ve İstanbul, 1259, 1310'da tab'edilmiştir. Bundan başka 'İṣām al-Dîn al-İsfarā'inî (ölm. 944 = 1537)'nin bir hâşiyesi 1275'te İstanbul'da basılmıştır. Sa'd al-Dîn al-Taftāzānî (ölm. 791=1389)'nin şerhi, al-Taḥtānî'nin eserinde, hâşiye olarak, Ravnaḳ 'Alî'nin hâşiyesi ile Luknov'da 1905'te intişâr etmiştir. Bu eser son zamanlara kadar Hindistan'da dikkat ve ihtimamla tedris edilmiş olup, Mîr Muḥammed Zāhid al-Haravî (ölm. 1101=1689) tarafından, izah edilmiş ve şerhi 1287'de Cavnpur'da, 1302'de Luknov'da ve Ġulām Yaḥyā al-Bavā'î'nin hâşiyesi ile ve Muḥammed 'Abd al-Ḥayy al-Laknavî'nin bu hâşiye üzerine yazmış olduğu hâşiyesi ve bir de mechûl bir müellifin hâşiyesi ile 1287'de Hindistan'da neşredilmiştir. 'Alî al-Laknavî'nin *Ta'lîḳāt*'ı Luknov'da 1292'de basılmıştır. İkinci ve üçüncü kitap hakkında 'Abd al-Ḥalîm al-Laknavî *Şarḥ al-muḫtaliṭāt*'ı 1862'de Luknov'da yazmıştır. Muḥammed al-Sancānî Muftî-zāda, *Faṣl al-taṣdîḳ*'a İstanbul'da 1254'te ve *Faṣl al-taṣavvurāt*'a İstanbul'da 1254, 1259'da hâşiyeler ilâve etmiştir. *Şamsîya*'den yapılmış müellifi mechûl bir hulâsa vardır. *Mîzân al-manṭiḳ* ismindeki bu hulâsa, 1881, 1889'da Cavnpur'da *Macmū'a-i manṭiḳ* içinde basılmış ve 1877'de Cavnpur'da, 1311'de Luknov da basılan *Badî' al-mîzān* ismi ile, 'Abd Allāh b. al-Ḥaddād al-'Oṣmānî al-Tulanbî tarafından, izah ve şerhedilmiştir. Bundan başka, bunun bir de Muḥammed Faẓl al-Îmān al-Ḫayrābādî (Tamasgane, 1286) ve Aḥmed Ḥusayn al-Arrakānî (*al-Kalām al-fā'iḳ*, Cavnpur'da 1317, farsça) tarafından yapılmış izahları vardır.

Nihâyet al-Kātibî Faḫr al-Dîn Rāzî (ölm. 606 = 1209)'nin iki el-kitabına şerhler yazmıştır: *al-Muḫaṣṣal* üzerine *al-Mufaṣṣal* ve *al-Mulaḫḫaṣ* üzerine *al-Munaṣṣaṣ*.

Bibliyografya: Ḥamd Allāh Ḳazvînî, *Târîḫ-i guzîda*, s. 845; Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar* (Bombay, 1857), III, 61; C. Brockelmann, *GAL*, I, 466, 507; *Suppl.*, I, 845 v. dd., 923. (C. BROCKELMANN.)

KÂTİBÎ. KĀTİBĪ (?—1436), ŞAMS AL-DĪN MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH, İran şâiridir. Horasan'da Turşîz'e bağlı bir köy olan Ṭaraḳ Veraveş'te doğmuştur. Nîşāpūr'da tahsil etmiş, Şirvan'da uzun müddet oturmuş, Herat'ta timurluların sarayına gitmiş, orada umduğu hüsn-i kabûlü görememiş, 820 (1417)'de vefat eden Mîrzā Şayḫ İbrāhîm'in himâyesinde Şirvan'da, uzun müddet yaşamıştır. Sonra Azerbaycan'da yerleşmiş, fakat İskandar b. Ḳara Yūsuf'un takdirine mazhar olamamış, daha sonra İsfahan'a giderek, orada kendini tasavvufa vermiş ve 838 ile 839 (1434 — 1436) arasında Astarābād'da vebâdan ölmüştür. Nizâmî ve Amîr Ḫusrav'e nazîre olarak *Ḫamsa*'sini bu son bulunduğu yerde nazmetmeğe başlamış ve ancak *Gulşan-i abrār* ile *Laylā u Macnūn*'u ikmâl edebilmiştir. Bu sonuncunun bilinen tek yazma nüshası Petersburg'da bulunmaktadır. *Dih bāb* („on bölüm") veya *Tacnîsāt* isminde ahlâkî ve tâlimî bir eser yazmıştır. İçinden on gazeli Bland tarafından (*Century*, s. 18—21) tercüme edilen bir *Dîvān*'ı, tasavvufî aşka dâir *Sî-nāma* („otuz mektup")'si, temsilî ve dâstânî *Maṣnavî*'yi muhtevî ve iki muhtelif vezinde okunabilen ve Nāẓir ve Manẓūr adında iki şahsın tasavvufî aşkını tasvir eden *Macma' al-baḥrayn* („iki denizin kavuştuğu yer")'i ve bir de Yemen hukümdarı Ḳobād ile hîlekâr vezîri arasındaki kinâyeli bir hikâye olan *Dil-rubā*'sı vardır. Kātibî lekabı belki hattatlığından gelmektedir. Nîşāpūr'da Mavlānā Sîmî'den hüsn-i hat dersi almış idi. Mavlānā Sîmî sonra kendisine gücenmiştir. Cömert hâmîlerinden aldığı paraları bir kaç gün içinde delice bir israf ile, sarfettiği için, hayatı dâimâ sefâlet içinde geçmiştir.

Bibliyografya: Devletşāh, *Taẕkirat al-şu'arā'* (nşr. Browne), London-Leiden, 1901, s. 381—391; Luṭf-'Alî-Beg Āẕar, *Âteşkada* (Bombay, 1277, 1860), s. 70; Rizā-Ḳulî-Ḫān, *Macma' al-fuṣaḥā'* (Tarhan, 1294), II, 28; J. von Hammer, *Schöne Redekünste Persiens* (Wien, 1818), s. 281; H. Ethé, *GI Ph.*, II, 245 v. d., 297—299, 301; Cl. Huart, *Calligraphes et miniaturistes* (Paris, 1908), s. 214: E. G. Browne, *A Literary History of Persia under Tartar Dominion* (Cambridge, 1920), s. 484—495; *Cat. of the Persian and Arabic Manuscr... at Bankipore*, II, 16 v. dd. (CL. HUART.)

KÂTİB-İ RÛMÎ. [Bk. SEYDÎ ALÎ REİS.]

ḲAṬÎF. [Bk. KAṬÎF.]

KAṬÎF. AL-ḲAṬÎF, şarkî Arabistan'ın Aḥsā ülkesinde bir şehir olup, Basra körfezine doğru geniş bir şekilde açılan ve son yıllarda dünyânın zengin petrol havzalarından birine mahrec olan bir koy kenarında bulunur. Bu koyu Rās Tannūra isimli bir burun ile nihâyetlenen kumluk bir dil şimâlden kapatır ki, bu burunda büyük bir tasfiyehâne kurulmuştur. Bu tasfiyehâne günde 7.000 ton petrol işlemek üzere kurulmuş iken, 1951 senesinde günlük hâsılât 22.700 tonu aşmıştır. Diğer taraftan, al-Ḳaṭîf koyunun cenûp müntehâsında

öteden beri Ẓahrān adı verilen hafif bir kara çıkıntısı ve bunun üzerinde de etrafı gözlemeğe elverişli bir tepe vardır ki, burada bulunan fevkalâde kudretli bir petrol kaynağı sâyesinde, şimdi deniz seviyesinden 100 m. yakın irtifâda ve sâhilden 8 km. içeride, Aramco petrol şirketinin merkezi olan ve 1950'de 13.000'e varan nüfusunun bir kısmını amerikalıların teşkil ettiği Ẓahrān şehri kurulmuştur. Bu kara çıkıntısı önünde Dammān (al-Dammām) adlı bir burun ve eski bir küçük liman var idi ki, şimdi burası Sa'ūdî Arabistan'ın Basra körfezi kıyısında başlıca limanı olarak tanzim edilmekte, ileride Mekke ve Cidde'ye doğru uzatılacak olan ve 1951'de Necd'in merkezi Riyāż (575 km.)'a varmış bulunan bir demir yolunun başlangıç noktasını teşkil eylemektedir. Şimdi 15.000 nüfuslu bir şehir hâline gelmiş olan Dammān'da petrol yüklemeği kolaylaştırmak üzere, denize doğru 11 km. fazla uzayan bir rıhtım inşâsı 1951'de tamamlanmıştır. Koyun önünde suyu bol ve hurmalıklar ile kaplı Tārūt adası vardır ki, öteden beri al-Ḳaṭīf limanına bu ada ile Rās Tannūra arasındaki derin şimâl kanalından girilirdi. Koyun içinde suların derinliği umûmiyetle az olup, deniz bütün sâhayı ancak meddsırasında kaplar; cezir vukua gelince, aralarından kıvrımlı dar kanallar geçen kumsallar, adacıklar, sığlıklar ve deniz nebatlarının teşkil ettiği kümeler meydana çıkar.

Abu 'l-Fidā' (ölm. 1331) zamanında Tārūt karaya bağlı idi ve ancak medd zamanında ada hâline geliyordu. O zamandan şimdiye kadar denizin burada karadan az-çok yer kazanmış olduğuna hukmedilebilir.

Uzun asırlardan beri muhâfaza ettiği manzarayı ikinci cihan harbinden sonra bir kaç yıl içinde değiştiren bu sâhanın ortasındaki al-Ḳaṭīf geniş bir bahçeler kuşağı ile çevrilmiş bulunmaktadır. Burası şarkî Arabistan'ın en geniş vâhalarından biri olup, suyu bol menbâlar ile beslenir. Bu vâhada gâyet iyi gelişen hurma ağaçlarının gölgesi altında hubûbât (buğday, arpa, pirinç) ve her türlü sebze ekildiği gibi, çeşitli meyvalar (incir, kayısı, nar, üzüm, limon v. b.) yetişir. Saatlerce süren hurmalıklar içinde Karmatîler zamanından kalma ve son devirlerde harap olmağa yüz tutmuş kanallar şebekesine rastlanır. Şehir kuleleri de bulunan sûrlar ile çevirilmiştir. al-Ḳaṭīf vâhası içinde ayrıca bir takım köylere rastlanır ki, bâzıları sûrlar ile çevirilidir. Sadlier XIX. asrın başında, şehir ile berâber, sûrlar ile çevrili 9 ve açık 7 köyün nüfusunu 25.000 olarak tahmin ediyordu. Evleri dar ve i'vicaclı sokaklar boyunda sıralanan şehrin nüfusu ise, sûr dışındaki meskenler berâber sayılarak, XX. asrın başlarında 6.000 — 20.000 arasında tahmin edilmekte idi. 1950 senesine doğru, al-Ḳaṭīf vâhasının nüfusu 60.000 olarak tesbit edilmiştir ki, bu sayı Aḥsā'nın merkezi olan al-Hufhūf'un nüfusundan 3.000 kadar eksiktir. Petrol istihsâlinin sebep olduğu büyük değişikliklerden evvel al-Ḳaṭīf, durgun ve harap bir şehir intibâı veriyordu. Koyun meydana getirdiği girinti ortasında ve denizin hemen yanı-başında, rivâyete göre, Karmatîlerden Abū Sa'īd al-Cannābī tarafından inşâ edilmiş ve sonra portekizliler tarafından kullanılmış olan hisar yükselir ki, şehrin başlıca kapısı buraya açılmaktadır. Hisarın cenûb-i garbî köşesinde, bir kısmı harap olmuş ve ortadan kalkmış, bir kısmı ise, tâmir edilerek zamanımıza kadar bâkî kalmış eski Karmatîler sarayı bulunur.

Zamanımıza kadar al-Ḳaṭīf, nemli ve sıcak ikliminin, yakınlarındaki durgun sularının yarattığı fenâ havası ile şöhretli bir sıtma yatağı idi. Diğer taraftan, evvelce büyük gemilerin girebildiği limanın da, çamurla tıkanması ancak medd zamanlarında küçük gemilerin sokulabilmesine imkân bırakıyordu. Tiplerinde, islâmdan evvelki devre kadar çıkan kuvvetli bir iran te'sirinin hissedildiği nüfusu bilhassa inci avcılığı ve ticâret ile meşgûl bulunurdu. al-Ḳaṭīf şimdi, eski görünüşünü muhâfaza etmekle berâber, çevresinde vücûda getirilen yeni te'sisler, tasfiyehâneler, asrî istirahat imkânlarına sâhip şehirler kurulmuş liman, demir yolu kenârında yer almış bulunuyor. Sa'ūdî Arabistan topraklarının nisbeten mahdut bir sâhasında elde edilen ve al-Ḳaṭīf çevresinde toplanarak, ya doğrudan-doğruya sarnıç gemilerine yüklenen, yahut da borular ile Suriye'ye sevkedilen petrol mikdarı 1951'de 36 milyon tonu geçmiştir (1952 senesi mayıs ayında günlük istihsâl 120.000 ton).

(BESİM DARKOT.)

Tarih. A. Sprenger al-Ḳaṭīf'i Plinius (*Nat. hist.*, VI, 28, § 147)'ta geçen Sinus Capeus olarak teşhis eder. İslâmdan evvelki devirde al-Ḳaṭīf, Baḥrayn ile berâber, İran'ın hâkimiyeti altında idi. Şāpūr 320 (m. s.) senesine doğru körfezin Arabistan sâhillerini al-Ḳaṭīf'ten itibâren işgâl etmiş idi. İslâmiyetin ilk yıllarında al-Ḳaṭīf 'Abd al-Ḳayslerin hukmü altında idi. Bütün al-Baḥrayn diyârı, bu şehir ile berâber, müslümanların eline geçti ve buraya, vâli olarak, Medine'den al-'Alā' b. al-Ḥaẓramī gönderildi. Fakat Peygamberin vefâtı üzerine, bu diyarda islâmiyete karşı isyân hareketi baş-gösterdi. Ḥuṭam b. Żubay'a'nın kumandası altındaki âsîler hiceretin 11. (632/633) yılında al-Ḳaṭīf'i işgâl ettiler ise de, az sonra isyân bastırıldı. 67 (686/687) senesinde al-Ḳaṭīf, 'Abd al-Ḳaysler ile Nacda b. 'Āmir al-Ḥanafī arasında, didişmeye sahne oldu. Neticede gâlip gelen Nacda kendisine karşı ayaklanmış olanları hapse attı ve karargâhını burada kurdu. al-Ḳaṭīf 286 (899) yılında Karmatîlerden Abū Sa'īd al-Ḥasan b. Bahrām al-Cannābī tarafından zaptedilmiş ve bu hâdise sırasında bir çok insan telef olmuştur. Ordugâhını bu şehirde kuran Abū Sa'īd, buradan Basra'ya doğru, cür'etli bir akına girişti. O sırada al-Baḥrayn vâlisi İbn Bānū al-Ḳaṭīf'te Karmatîlere karşı savaşa girerek, onları tenkil etti (290 = 902/903) ve büyük kayıplara uğrattı. Abū Sa'īd Basra'ya karşı giriştiği hareketi yarıda bırakıp, geri dönmek zorunda kaldı. al-Ḳaṭīf, hemen bütün al-Baḥrayn diyârı ile berâber, yeniden Karmatîlerin eline düştü. 378 (988/989) yılında Banu 'l-Muntafiḳ'ın bir kısmının başına geçen al-Aṣfar Karmatîlere karşı mücâdeleye girişerek, diğer şehirler ile berâber, al-Ḳaṭīf'i de yağmaladı. İdrīsī ve şark memleketlerini 1169—1170 arasında ziyâret eden Tudelalı Benjamin ile daha sonra İbn Baṭṭūṭa al-Ḳaṭīf'i büyük ve güzel bir şehir olarak târif ederler. 1507'de Hormuz şehrini zapteden portekizli Alfonso d'Alboquerque, al-Ḳaṭīf (Catifa)'i, al-Aḥsā' (Lahaçah)'nın limanı olarak sayar. al-Ḳaṭīf'te erzak ve techizât bol idi ve burada bir çok tüccar vardı. 1521'de Aḥsā'nın emîri portekizlilere, al-Ḳaṭīf ve Baḥrayn (Baḥárem) arâzisi için, vergi veriyordu. Bu sırada 1521 hazîranında Antonio Corréa al-Baḥrayn'i ele geçirdi ve al-Ḳaṭīf, bu ülke ile berâber, portekizlilerin eline düştü. 1550'de kale türkler tarafından işgâl edildi. 1622'de portekizliler, Şāh 'Abbās tarafından, al-Baḥrayn arâzisinden koğulunca, hollandalılar Basra körfezinde, kendi ticâretleri için, istinat yerleri te'min ettiler. XVIII. asrın sonuna doğru Karmatîlerin mirasını ele geçirmek isteyen Vehhâbîlerin hareketi başladı. Sa'ūd b. 'Abd al-'Azīz 1792'de al-Ḥasa (al-Aḥsā') emîrini mağlûp ederek, al-Ḳaṭīf'i de zaptetti ise de, Bagdad eyâleti vâlisi Süleyman Paşa 1796'da kethüdâsı Abū 'Aẕāra 'Alī Paşa ile al-Muntafiḳ, şeyhi Sv̱ēnī b. 'Abd Allāh Āl Sa'dūn'u Vehhâbîlere karşı yolladı. 'Alī Paşa al-Ḳaṭīf'i zaptetti ise de, al-Hufhūf ve Mubarraz'i muhâsara etmekle bir netice alamadı ve Sv̱ēnī de 1798'de bir sûikast neticesinde öldü; al-Aḥsā' diyârı yeniden Vehhâbîlerin eline geçti. Fakat bunların Necd'de İbrāhīm Paşa tarafından mağlûp edilmesi üzerine, al-Ḳaṭīf 1819'da türkler tarafından istirdat edildi ise de, 1823'te yine elden çıktı. 1838'de türkler Basra körfezi sâhillerinde yeniden faâliyete geçtiler. Cidde vâlisi Ḫurşīd Paşa al-Hufhūf'u işgâl ve al-Ḳaṭīf'i tehdit etti ise de, ingilizlerin itirâzı üzerine, al-Baḥrayn'i fethetmekten vazgeçti. Bundan sonra Vehhâbîler yeniden kuvvetlendiklerinden, bunların şeyhleri Faysal 1844'ten itibâren bütün al-Aḥsā' arâzisini, al-Ḳaṭīf ile berâber, yeniden ele geçirmeğe muvaffak oldu ve bir çeyrek asır boyunca buraları Vehhâbîler elinde kaldı. 1869'a doğru, Faysal'ın oğlu Sa'ūd, kardeşi 'Abd Allāh aleyhine isyân ederek, al-Aḥsā'yı zapt ve al-Ḳaṭīf ile berâber diğer kalelere asker ikâme etmiş ve Necd'in merkezi olan Riyāż'a yürümeğe teşebbüs eylemiş ve bunun üzerine 'Abd Allāh b. Faysal, 1868 senesi sonundan beri, Bagdad'da Osmanlı devletinin vâlisi bulunan Midhat Paşa'ya mektup göndererek, kendisinden yardım talep etmiştir. Midhat Paşa ingilizlerin şimdilik mânevî müzâharetini kazanan Sa'ūd Necd'i istilâ edecek olursa, bunun arkasından bir ecnebi himâyesi çıkacağını görerek, Bâbıâlîye mürâcaat edip, harekete geçilmesini talep etmiş ve sadrâzam Âlî Paşa'nın muvâfakati üzerine, beş tabur piyâde ve ayrıca topçu ve süvâri kuvvetlerinden mürekkep bir fırkayı ferik Nâfiz Paşa kumandasında denizden al-Aḥsā'ya yollamış ve askerî kuvvetler te'mini hususunda al-Muntafiḳ şeyhi Manṣūr Paşa'nın ve deniz nakliyâtında da Küveyt şeyhinin yardımını görmüştür. 1871 senesi ilk baharında Rās Tannūra'ye çıkartılan kuvvetler Ḳaṭīf önüne vararak, şehri zahmetsizce zaptetmiş ve az sonra sâhildeki diğer kaleler ile dâhilde al-Hufhūf ve Mubarraz de türk kuvvetlerinin eline düşmüştür. Bizzat al-Aḥsā'ya gelen Midhat Paşa, Şeyh 'Abd Allāh b. Faysal'ı buraya mutasarrıf tâyin etmek istemiş ise de, kendisi buna râzı olmayarak, Necd'e çekilmiş, bunun üzerine al-Aḥsā'da, merkezi al-Hufhūf olmak üzere, bir mutasarrıflık kurulmuş ve al-Ḳaṭīf de, bir kazâ olarak, buraya bağlanmıştır. 1873'te Midhat Paşa Bagdad'dan ayrıldıktan sonra, burada fazla vergi alındığı bahânesi ile çıkan bir isyân al-Muntafiḳ mutasarrıfı Nāṣir Paşa tarafından bastırılmış (1876) ve türk hâkimiyeti al-Ḳaṭīf ile berâber al-Aḥsā' üzerinde 1913 senesi mayısına kadar devam etmiş, bundan sonra memleket 'Abd al-'Azīz b. Sa'ūd'un eline geçmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 21); Mas'ūdī (*BG*, 4, VIII, 392, 394 v. d.); al-Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-'Arab*, (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 47, 136, 168; Abu 'l-Fidā', *Taḳwīm al-buldān* (nşr. Ch. Schier), Dresden, 1846, s. 70 v. d.;

Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 509, II, 453, 907; IV, 143 v. d., 358; *Marâṣid al-iṭṭilâ'* (nşr. E. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 435; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876, I, 53; II, 741; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 1961; III, 2188, 2232; İbn al-Aṣîr, *al-Kâmil*, 281; IV, 166 v. d.; VII, 340 v. d., 364; VIII, 63, 120; IX, 40; *Decada secunda da Asia de Ioão de Barros* (Lissabon, 1628), II, K. 2, III, K. 2, X, K. 7; *Terceira decada* (Lissabon, 1563), VI, K. 3—5; *Decada sexta da Asia por Diogo de Couto*, IX, K. 4, 14; *Decada decima*, I, K. 3, 7; Fernão Lopez de Castanaeda, *Historia do descobrimento e conquista da India pelos Portugueses* (Coimbra, 1553), V. K. 59, 70; Benjamin de Tudela (nşr. Asher), London, 1840 v. dd., s. 137; C. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1846), VIII/I, 387, 395, 398—400, 418—420, 564, 567—569, 594; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 341; G. F. Sadlier, *Accound of a Journey from Katif on the Persian Gulf to Yamboo on the Red Sea* (*Transactions of the Liter. Society of Bombay*, 1823, III, 454—457); W. Gifford Palgrave, *Reise in Arabien* (almanca tab.), Leipzig, 1868, II, 140—145; A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*[2] (Berlin, 1869), III, 374, not, 381, not; ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 116,130, 137; M. J. de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimides* (*Mémoires d'Histoire et de Géographie Orientales*, Leiden, 1886, I, 37, 45, 193); E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 75, 251, 281, 344; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien* (*Hamburgische Forschungen*, Braunschweig, 1916, I, 154, 203 v.d.); A. Musil, *Eben Sa'ûd* (*Österrich. Monatschr. f. d. Orient*, 1917, XLIII, 169 v.d., 205, 208, 302); *Midhat Paşa: Hayât-ı siyâsiyesi, hidemâtı, menfâ hayatı* (nşr. Ali Haydar Midhat), İstanbul. 1325, s. 104—124; K. S. Twitchell, *Saudi Arabia* (2. tab., Princeton, 1953). tür. yer.

(ADOLF GROHMANN.)

[Bu kısım BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

KATİL. ḲATL (A.), öldürme, burada, suç ve ölüm cezâsı olarak, başlıca iki bakımdan ele alınmaktadır.

I. Suç olarak *ḳatl.*

1. *Kur'an*'da haksız yere öldürme, ikinci Mekke devri denilen devirden Medine devrinin sonuna kadar süren zaman içinde nâzil olmuş bir çok âyetler ile, men'edilmiştir. Bu âyetler şunlardır: XVII, 31 (2. Mekke devri) ve „Evlâtlarınızı fakr-u-zarûrete düşmek korkusu ile öldürmeyin... Onları öldürmek büyük bir suçtur... (33). Allahın öldürmesini harâm kıldığı hiç bir nefsi öldürmeyin; meğer ki, hak ile ola. Her kim haksız yere öldürülürse,' onun *valî*'sine salâhiyet verdik. Fakat o da öldürerek, haddi tecâvüz etmesin. Çünkü o himâye görmüştür." XXV, 68 v. dd. (2. Mekke devri): *Raḥmân*'ın kulları ol kimselerdir ki, Allahın katlini men'ettiği nefsi öldürmezler, meğer hak ile ola...; (69) kıyâmet günü azâbı iki kat olacaktır, rüsvâ olarak ilel'ebed kalacaktır; (70) fakat nâdim olanlar, imân edenler ve amel-i sâlihte bulunanların seyyiâtını Allah hasenâta tebdil edecektir..." (burada *ḳatl* ile imânsızlık aynı zamanda nazar-ı itibâre alınıyor; o suretle ki, haksız yere öldürmüş olan mü'minin ne olacağı meselesi bahisten hâric kalır); VI, 151 (3. Mekke devri; XVII, 31, 33'ün aynı): IV, 92 v. d. (aş.-yk. 3.—5. seneler arasında nâzil olmuştur): „bir mü'minin bir mü'mini öldürmesi câiz değildir; meğer ki, hatâ ile yapmış olsun. Bir mü'mini hatâ ile öldürene bir mü'min köle âzât etmek ve öldürülenin âilesine diyet vermek lâzım gelir; meğer ki, âilesi diyeti bağışlaya. Şâyet öldürülen, bir mü'min olduğu hâlde, size düşman olan bir kavme mensûp ise, mü'min olan bir köleyi âzât etmek gerektir. Öldürülen sizinle aralarında muâhede olan bir kavme mensûp ise, mü'min bir köle âzât olunur ve âilesine bir diyet verilir. Buna kudreti yok ise, Allahın rızâsını tahsil için, iki ay oruç tutması lâzımdır..., (93) Bir mü'mini taammüden öldürenin cezâsı — cehennemde ebedî olarak kalmaktır. Allah onu hışmına uğratır, ona lânet eder ve onu müthiş azâba çarpar". (Bunun doğru tefsiri, şüphesiz, şöyledir: taammüden bir müslümanı öldüren bir müslüman ilel'ebed cehennem azâbına dûçâr olur, Allah onun tövbesini kabûl etmez. Bu kanâat İbn 'Abbâs, İbn Mas'ûd, Zayd b. Sâbit ve al-Żaḥḥâk'e atfolunur; âyetin, sırf bir mü'mini öldüren bir *murtadd*'e mâtûf olduğuna dâir olan fikir reddolunmalıdır. Gerek mücâhid ile berâber, „tövbe etmek şartı ile" ilâvesi ile olsun ve gerek, mûtâd olduğu üzere Allah müslümanı cehennemde bırakmaz, hattâ onun cehennem azâbını büs-bütün affeder", denilmekle olsun, bu tefsir, âyetin metnindeki sâde mânasını hafifleten ve umûmiyetle kabûl edilen fikre götüren bir intikaldir. Fakat bu tefsir, sâdece *Kur'an*'ın başka âyetlerini mülâhaza ederek ve onlar ile meze ve te'lif yapılarak, varılan bir neticedir [msl. XI, 106—108; XXXIX, 55] ve bundan dolayı bu tefsir kabûl edilmemelidir); IV, 29 v. d. (aş.-yk. aynı devire âit; IV, 95'in aynı); LX, 12 (şüphesiz al-Ḥudaybîya muâhedesinden bir az sonra; XVII, 31'in aynı). Bu mevzûda iki âyet daha gelir ki, onlarda Allah yahudilere öldürmeği men'eder denilmiştir; II, 84 v. dd. ve V, 32.

Bundan başka, öldürmeyi tamâmiyle men'etmeyen ve fakat az-çok kuvvetle takbih eden ve öldürmeyi kâfirlere mahsûs bir alâmet telâkkî eyleyen ve öldürmeme keyfiyetini mü'minin mümeyyiz vasfı sayan bir çok âyetler de vardır.

2. Birinci Medine devrine tesâdüf eden anlaşmaya göre, bir gayr-i mü'min sebebi ile bir mü'minin diğer bir mü'mini öldürmesi câiz olmadığı beyân edilmiştir. Bundan başka deniliyor ki; „Eger bir kimse bir mü'mini öldürür ve suçlu olduğu sâbit olursa, bunun *ḳiṣâṣ*'ı vardır; meğer ki, *valî* bundan vazgeçe". Agleb-i ihtimâl Peygamber, burada katili gayr-i müslim cemâatin bir uzvu gibi nazar-ı itibâre almıştır. *Bay'a*'da, cemâate intisap edilirken, yeni gelen, diğer şeyler arasında, haksız yere adam öldürmemeği taahhüd etmelidir (*Kur'an*, LX, 13). Peygamber bir defa katli tel'în etti [krş. mad. ḲIṢÂṢ]. 630 yılında ilk hutbede bir de vâzıh surette târif edilmemiş olan *ḳatl ṣabah 'amd* mefhûmu da vardır (bk. nr. 5). Peygamber burada, bir müslüman üzerine yükletilen ve putperestlik zamanından kalma her kan borcunun silinmesi lâzım geldiğini söylemiştir.

3. Hadîslerde, inkikâs eden eski devirdeki en salâhiyetli islâm muhitinin nokta-i nazarlarına göre, bir müslümanın öldürülmesi kat'îyen men'edilmiştir. İslâmiyetin kabûlü ile mal ve can himâyeye mazhar olmuştur. İhtidâ etmekle, mühtedînin evvelce işlediği her cinâyet, ihtidâdan hemen evvel îkâ edilmiş olsa bile, silinmiş addolunur. Ancak bir müslüman ölümle cezâlandırılmağa müstahak bir cinâyet işlediği takdirde, o müslüman öldürülebilir. Taammüden katil en büyük günâhlara, günâh-ı kebâire dâhildir. Ekseriyâ buna, *şirk* ile berâber, en ağır günâh nazarı ile bakılır (msl. Buḫârî, *Diyat*, bâb 1, 2).

Suç, dünyâda olduğu gibi, âhirette de cezâlandırılır. Mücâzâtın kendisine gelince, taammüden katledenlerin çarpıldıkları dâimî cehennem azâbı hakkında bir çok hadîsler vardır; msl. hâksız yere kan döken halâs çâresini bulamaz; bir müslümanın katline, velev bir kelime ile olsun, iştirâk eden bir kimse Allahın mağrifetinden ümidini kesmelidir. Bir çok yerlerde, bir müslümanın taammüden katli imânsızlık ile bir tutulmağa kadar gidilmiştir. İmânsızlığın bâriz alâmeti olduğu için, sâdece katilden ictinâp olunması hakkındaki hadîsler tabiatiyle burada hesaba katılmaz. Zikredilen bu hadîslerden bir çoğu İbn 'Abbâs tarafından nakledilmiştir. Aksi kanâatte olanların mümessilleri bu kabîl hadîsleri, bir çoğunda yaptıkları gibi, sâdece ortadan kaldıramadıklarını „tefsir ve izah" sâyesinde zararsız hâle soktular. İşte böylece taammüden katlin küfür ile bir tutulması, her iki hâlde de, islâm kanunlarının kâtilin ve kâfirin himâyeyesini tekeffül etmemesi ile sâbit olmaktadır. Bununla berâber bu kadarla iktifâ olunmamış ve aksini isbat etmek için, hadîsler vaz'edilmemiştir. Msl. bir çok katil îka etmiş olsa bile, Allah kâtilin tövbesini kabûl eder. Bu hadîslerden birini te'yit için, asılsız bir hikâye de eklenmiştir. Hadîslerden birinde kefâret, bilhassa bir kölenin âzât edilmesi, kâtilin hak ettiği cehennem azâbından kurtulma vâsıtası olarak gösterilmiştir. Aksi kanâatte olanlara karşı girişilen açık münâkaşada, mahşer gününde hiç bir müslümanın cehenneme gitmeyeceği ve bil'akis onların bütün günâhlarının bağışlanacağı ileri sürülmüştür. *Kur'an*'da tesbit edilmemiş olan intihar memnûiyeti hadîste sarîh surette ifâde edilmiş ve intihar eden kimse âhirette dâimî mücâzât ile tehdit olunmuştur.

4. Bir müslümanın kâtilinin âhirette mârûz olacağı cezâ hakkındaki münâkaşa *Kur'an*'ın bir âyetine istinat eder (IV, 93). Bu âyet, bizâtihî kâfî bir esâs teşkil eder ve her hangi bir başka âyet veya hadîse bağlı değildir. Bu münâkaşalar ve umûmiyet itibârı ile *ḳatl* mefhûmu, hâricîler, kaderiyeciler ve mûtezilenin giriştikleri mücâdeleye pek sıkı râbıtalar ile bağlıdır. Bu husûsta daha fazla tafsilât almak için bk. âit oldukları maddeler. Biz yalnız şu meseleleri hatırlatmakla iktifâ edelim. Kebâirden bir günâh irtikâp etmek — bir küfür müdür? İnsan kendi ef'âli ile günâhlarının hâkimi midir, yoksa bunlar kaderin neticesi midir? İnsan kendi teşebbüsü ile, Allahın irâdesine mâni olmak, msl. birini öldürmekle onun ömrü için takdir edilmiş olan eceli tesrî etmek kudretine mâlik midir? Bir çok misâller gösterir ki, bu meseleler *ḳatl*'e tatbik olunmuş ve *ḳatl*'den bahsedilirken, bunlardan isti'âne edilmiştir (krş. msl. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*,[1] s. 98 v. d.; 2. tab., s. 92 v. d.; frns. trc. *Le dogme et la loi d'Islam*, s. 78 v. d.). Bilhassa burada, büyük bir günâh işleyen ve tövbe etmeyen kimsenin çarpılacağı cehennem azâbının ebedîliği hakkında mûtezilenin itikadlarını kaydetmek lâzımdır. Zamaḫşarî, *Kur'an*'ın bu mütâleaya esâs olan âyetlerini, bu nokta-i nazardan hareket ederek, tefsir eyler. Nihâyet, bir müs-

lümanın taammüden katlinin büyük bir günâh olduğu noktasında icmâ-ı ümmet hâsıl olmuştur; fakat eğer kātil tövbe eder ve tevekkül ile cezâya rızâ gösterirse, âhirette artık cezâ görmez ve hattâ tövbe etmese bile, cehennemde ebedî olarak kalmaz.

5. *Ḳatl* hakkında hanefîlerdeki hâkim fikirlerin izâhı. *Ḳatl*, aşağıdaki 5 „kanûnî kategorinin“ biri veya diğeri ile tâyin edilir. Zarûret hâlinde, yâni hayatına karşı haksız yere vâkî olan tecâvüze ve cismânî ve mâlî zararlara karşı başka türlü müdâfaa mümkün olmadığı takdirde, mübahtır. Başka meselelerde ihtilâf vardır. Bir de şu aşağıdaki meselede: bir insan karısının yanında zinâ hâlinde birini yakalar ve öldürürse, bunu yapmağa hakkı var mıdır, yok mudur; bundan bâhis bir hadîs muhtelif surette tefsir edilmiştir.

Ḥarām olan haksız yere katil 5 şekilde vâkî olur: *a. ʿAmd*, yâni bir kimsenin, umûmiyetle, ölümü intâç eden bir fiile bir diğerini kasden mârûz bırakması ve bu fiil neticesinde onun hakikaten ölmesidir. Bâzılarının fikrine göre, öldürmek kasdı *ʿamd* mefhûmuna dâhil bulunmalıdır ve umûmiyetle ölümü intâc eden bir fiilin haksız yere bir kimseye tevcih olunması, taammüd mevcut olduğunu farzettirir. Bu öldürme — günâhtır (*maʾṣam*) ve umûmiyetle *ḳiṣāṣ*'ı veya kātilin ağır bir diyet ödemek vecîbesini ve aynı zamanda öldürdüğü adamın emvâli üzerinde öldüren lehine tahakkuk edebilecek bilcümle miras hukukunun nez'ini istilzâm eder. *b. ḫaṭaʾ* ile, yâni kasd mevcut olmadan, bir başkası üzerine *a*'da izah edilen fi'lî şartlar ile, haksız yere bir fiil tevcih edilir ve fiilin kendisi, istenilerek, yapılır; msl. bir kimse bir diğerini av hayvanı zannı ile öldürürse (burada *ḫaṭaʾ* — kasddadır) yahut bir kimse bir hedefe nişan alarak, bir başka adama o kadar fenâ isâbet ettirir ki, o adam ölür (burada *ḫaṭaʾ* — fiildedir). Bu öldürme — günâh değildir. Fakat kātil tarafından *ʿāḳila* [b. bk.]'ye hafif bir *diyat* ödenmesini (*ḳiṣāṣ* müstesnâ) ve aynı zamanda öldürdüğü adamın emvâli üzerinde kātil lehine tahakkuk edebilecek bilcümle mirâs hukukunun nez'ini ve bundan maada *kafāra* te'diyesini istilzâm eder. *c. ṣabah* (veya *ṣibh*) *ʿamd*, taammüde benzer; yâni bir kimsenin bir diğerini, umûmiyetle ölümü intâc etmeyen ve ancak bâzı hâllerde intâc eden bir fiil mevzuu yapması ve o fiilin de filhâl ölüme sebebiyet vermesi. Bu târife göre, tecrübe ile sâbit olduğu vecihle, öldürmeyen fiilleri kāle almamak icâp eder. Eğer bu yüzden bir adam ölürse, bu ölüm pek fenâ bir tesâdüf eseri vukû bulmuş olur ve bunun cezâî neticeleri yoktur. Bu katil — bir günahtır (*ḳiṣāṣ* hâric) ve kātilin *ʿāḳila*'si tarafından ağır bir diyet ödenmesini ve aynı zamanda öldürdüğü adamın emvâli üzerinde kātil lehine tahakkuk edebilecek bilcümle miras hukukunun nez'i ve kātil tarafından *kafāra* te'diyesini istilzâm eder. Bu keyfiyet hakikaten ölüm vukû bulduğu zaman vâriddir. Yalnız yaralanma bahis mevzuu olursa — ki onlar da tasnife tâbî tutulmuştur — fiile *ʿamd* nazarı ile bakılır. *d. Cārī maʿra ʾl-ḫaṭaʾ* (veya *muʿrā muʿra ʾl-ḫaṭaʾ* yahut *ḳāʾim maḳām al-ḫaṭaʾ*), *ḫaṭaʾ* yerini tutan, yâni fiil kasd ile yapılmamış ise ve binâenaleyh bu fiili bir başkası üzerine haksız yere tevcih etmek kasdı bulunamazsa, *b.* ve *c.*'de izah edilen fi'lî şartlar dâhilinde, msl. bir insan uyurken birinin üzerine düşer ve yahut damdan üzerine düşer ve onu öldürürse, bunun hukukî netâyici *b.*'de olduğu gibidir. *e. Ḳatl bi-sabab* „dolayısı ile birini öldürmek“. Bilhassa birinin üzerine bir fiil tevcih etmeden, ölüme sebebiyet vermek; msl. bir adam bir kuyu kazar ve bir diğeri içine düşer ve bu yüzden ölür. Lâkin dolayısı ile bir başkasının ölümüne sebep olan fiilin taammüden yapılmış olup-olmaması, istenilip-istenilmemesi arasında bir fark yoktur. Hattâ bu fiili kurnazlıkla ve bir başkasının ölümüne sebebiyet vermek kasdı ile tatbik etmek, msl. birinin üzerine bir vahşî hayvan saldırtmak, amelin fi'lî şartlarını kat'îyen değiştirmez. Hukukî netâyici, her hâlde kātilin *ʿāḳila*'sine, hafif bir *diyat*'e inhisâr eder.

Fıkıh kitaplarında iki hâl bilhassa tetkike tâbî tutulmuştur: çocuk düşürmeğe sebebiyet verme ve yalan şehâdetle öldürme keyfiyeti. 1. Eğer çocuk düşürme esnâsında, kabil-i tefrik bir insan şekli iktisâp etmiş olması lâzım gelen cenin, evvelce ölmüş olarak dünyaya gelirse veya doğduktan sonra ölürse yahut vâlidesi ölürse, *ḳiṣāṣ* tatbik edilemez. Ana için, taammüden katil yoktur ve doğum vukû bulmadan, cenin henüz kanunî şahsiyet iktisâp etmemiştir. Fakat cenin için ahvâlin husûsiyetine göre değişen bir para ödemek lâzım gelir. Bundan başka eğer verâset hakkı var ise, o da nez'olunur. 2 Bir adam, aleyhine ölüm cezâsı ile cezâlandırılan bir suç isnâdı neticesi öldürülürse ve şâhidler şehâdetlerini geri alırlarsa yahut başka bir suretle şehâdetlerinin yalan olduğu sâbit olursa, şâhitler *ḳiṣāṣ*'a tâbî olmazlar, yalnız *diyet* ödemek lâzımdır. Yapılan şehâdet kasden yapılmış ise, diyet ağır olur, diğer hâllerde daha hafiftir.

6. Mezhepler arasındaki fikir ihtilâflarında şu noktalara dikkat etmek lâzımdır. Abū Ḥanīfa *ʿamd*'i bir silâh veya silâh gibi uzuvları

kesmeğe yarar bir şey istimâline hasrediyor. İşte bundan dolayıdır ki, bilenmemiş bir taş ile veya bir sopa ve alel'âde öldürmeğe yarar şeyler ile öldürmek Abu Yūsuf, Şaybānī v. b. mezhep fakihleri tarafından *ʿamd* ve Abū Ḥanīfa tarafından *ṣabah ʿamd* telâkkî edilmiş ve bu kavil hanefîler tarafından bilâhare en iyi ictihad olarak kabûl edilmiştir. Mâlikî ve hanefî ictihadlarına göre, *ʿamd* takdirinde *kafāra*'ye lüzûm yoktur. Hâlbuki Şāfiʿī, *ḳiṣāṣ* tatbik olunmadığı zaman, *kafāra* talep eder. İbn Ḥanbal'den her iki ictihad da rivâyet edilmiştir. Hanefî mezhebi dışında *d.* ve *e.* kategorileri *ḫaṭaʾ*'dan ayırt edilmemiştir. Bu da aynı zamanda hanefîlerin en eski görüş tarzlarıdır (*ZDMG*, LVIII, 338). Bu suretle 3 türlü *ḳatl* mevcuttur: *ʿamd*, *ṣabah ʿamd* ve *ḫaṭaʾ*. Burada *ṣabah ʿamd* — *ʿamd* ile *ḫaṭaʾ*'dan mürekkep gibi yer alır. Mālik *ṣabah ʿamd* için *ḳiṣāṣ* kabûl eder. *Ḳatl bi-sabab* de: Mālik, Şāfiʿī ve Aḥmed İbn Ḥanbal, ölüme sebebiyet veren şeyin ihzarı haksız olarak yapılmış ise, aynı zamanda *kafāra* tatbikını da talep ederler. İdâma sebebiyet veren yalan şehâdet, eğer kasden yapılmış ise, Şāfiʿī'ye ve Mālik'in en mârûf ictihadlarına göre, şâhide de *ḳiṣāṣ* tatbik olunur.

II. Ceza olarak ḳatl. Umûmiyet itibârı ile ölüm cezâsı *ḳatl* gibi tavsif edilebilir. *Racm* ve *ṣalb*'e karşılık, *ḳatl*, dar mânada, kılıç ile idâm da demektir (aş. bk.).

1. Yukarıda tafsil edilen haksız katil vak'alarında, maktûlün en yakın akrabâsı (bu sıfatla ona *valī al-dam* derler), mukabele bilmisil maksadı ile, suçluyu öldürmek (fakat bunun için muayyen şartların yerine getirilmiş olması lâzımdır) hakkına mâliktir. Bu cezâya *ḳiṣāṣ* veya *ḳavad* (?) denilir [bk. mad. ḲİṢĀṢ].

2. Hakkında muhtelif ictihadlar mevcut olan sihirbaz (*sāḥir*) için, husûsî kaideler vardır. Mālik ve Aḥmed İbn Ḥanbal sihirbazın, sihri öğrenmek, öğretmek ve tatbik etmek dolayısı ile, kılıç ile öldürülmesini kabûl ederler. Şāfiʿī bu cezâyı, ancak bir kimsenin sihir yüzünden ölümü hâlinde caîz görür. Abū Ḥanīfa'den bu husûsta daha müsâmahakâr iki muhtelif rey rivâyet olunur.

3. Taşlamak ile ölüm cezâsı (*racm*) ve bâzı ahvâlde de kılıç ile ölüm cezâsı (*ḳatl*) tatbik olunur ve buna *ḥadd* tesmiye edilir [bk. mad. ZİNĀ'].

4. Yol kesme (*ḳaṭʿ al-ṭarīḳ*) de bâzan ölüm cezâsı ile cezâlandırılır. Buna mesned olarak, *Kur'an*'dan istişhâd edilir. V. sûre, 37. v. d. (Ḫaybar'in fethinden evvel 6. veya 7. sene): „Allah ile Peygamberine karşı harp eden ve yer-yüzünde fesat çıkaranları cezâsı — öldürülmek, asılmak, çaprazlama elleri ve ayakları kesilmek yahut memleketten sürülmektedir. Bu — onları yer-yüzünde rüsvâ etmek içindir. Onlara âhirette de büyük azap vardır. Yalnız ellerinize düşmeden ve onları yakalamadan, tövbe edenler müstesnâdırlar.“ Kat'îyetle tesbit edilebilir ki, bahis mevzuu olanlar gayr-i mü'minler ve hiç şüphesiz, bilhassa yahudilerdir. Bunlara karşı, aman vermeden, harp edilmek emredilmiştir ve bunların doğru yola gelmeleri — islâmiyeti kabûl etmeleri ile kaimdir. Bu izahın izleri tefsirlerde mündemicdir. Fakat umûmiyetle bu âyeti Peygamberin bir kaç *murtadd*'e karşı olan hareket tarzına yaklaştırırlar (bk. aş. 5). Lâkin bu doğru olamaz; çünkü bu âyette târif edilen usûl düstûrlara tamâmen uymadığı için, muhtelif vâsıtalar ile, yeniden bir ahenk te'sisine lüzûm görülmüştür. Daha sonraki bir târif mûcibince, bu mürtedler, aynı zamanda, yol kesen haydutlar olarak telâkkî edildiler ve işte ancak böylece *Kur'an*'ın bu âyetinde, yol kesen haydutlar için, bir cezâ düstûru bulunabildi. Şeri'atin en mühim hukümleri şunlardır: ancak reşîd olan, aklî melekelerine tamâmen sâhip bulunan ve yolculara karşı tehlikeli olabilecek şahıslarlardır ki, yol kesen haydutlar olarak telâkkî edilirler.

Mālik, *imām*'a cezânın intihabında tam serbestî tanır. Hattâ haydutluk ne şekilde vukû bulmuş olursa-olsun, bu cezâda ictimâ mâhiyeti bulunsa bile. Fakat eğer haydut birini öldürmüş ise (bu mevzûda *ḳiṣāṣ* tatbikını müstelzim bir öldürme kasdedilmiştir), en az kılıç ile idâmı lâzım gelir. Üç imâm, haydutluğun muhtelif vukû tarzlarına göre, onun için artan, bir cezâ vaz'etmiştir: Abū Ḥanīfa'ye göre, öldüren — kılıç ile öldürülür. Eğer fazla olarak hırsızlık da etmiş ise (burada *ḥadd* tatbikını mümkün kılacak hırsızlık anlaşılmalıdır; bk. SĀRIḲ), o zaman bir eli ve bir ayağı çaprazlama kesilebilir ve kılıç ile idâm yerine, *ṣalb* edilebilir; sâdece hırsızlık etmiş ise, çaprazlama bir eli ve bir ayağı kesilir. Şāfiʿī ve Aḥmed İbn Ḥanbal'e göre, öldürmüş ise, öldürülür. Aynı zamanda hırsızlık da etmiş ise, idâmdan sonra, *ṣalb* edilir. Yalnız çalmış ise, çaprazlama bir eli ve bir ayağı kesilir. Sâdece âsâyişi ihlâl etmiş ise, Abū Ḥanīfa, Şāfiʿī ve Aḥmed İbn Ḥanbal'e göre hapse atılır. Abū Ḥanīfa'ye ve Mālik'e göre (ve bâzı şâfiʿîlere göre de; fakat bunların fikirleri mezhepçe reddedilmiştir), *ṣalb* şöyle yapılır: suçlu sağ olarak bir kollu direğe veya bir ağaca yahut buna benzer bir şeye bağlanır ve karnı bir mızrak ile delinerek, öldürülür. Bu, şüphesiz, en eski tarzdır. Şāfiʿī'ye ve Aḥmed İbn Ḥanbal'e göre,

suçlu kılıç ile idâm edildikten sonra, cesedi bik kollu ağaç veya bir ağaç veya buna mümâsil bir şey üzerinde, teşhir edilir. Bütün bu cezâlar *ḥadd*'dir. Bunlar Allahın hakkıdır. İşte bundan dolayıdır ki, *valī al-dam*'in *ḳiṣāṣ*'tan vazgeçmesi, *ḳatl*'in tatbikı kendisine âit olsa bile, te'sirsizdir. Eğer suçlu, hukûmetin eline geçmeden, ihtidâ ederse (burada ihtidâdan ne anlaşılması lâzım geldiği münâkaşa mevzuudur), bu *ḥadd* cezâları sâkıt olur; fakat başkalarının *ḳiṣāṣ* hakkı veya buna benzer hakları sâkıt olmaz.

5. İslâm dininden dönen (*murtadd*) idâm cezâsına mârûz olur. *Kur'an*'daki *munāfiḳ* [b. bk.]'lardan bâhis âyetler bir tarafa bırakılır ise (filhakika *munāfiḳ*'ların idâmı, bâzı şartlar altında, *Kur'an*'da emredilmiştir (bk. IV, 89), *Kur'an*'da *murtadd* hakkında ayrıca bir hüküm yoktur. İctihadlarda, muhtelif rivâyetler ile, şu vak'a nakledilir: Peygamber bir veya bir kaç çobanını öldüren ve develerini götüren bir kaç *murtadd*'i öldürttü. Bu rivâyet, daha sonraki ahkâma uymadığı için, doğru olabilir. Mekke'nin zaptından sonra Peygamber iki *murtadd*'i idâm ettirmiş idi. Üstelik bu iki *murtadd* bir müslümanı öldürmüşlerdi. Din değiştirmekten başka bir kabahat işlememiş olan bir üçüncüsünün de ismi cezâ görecekler listesine yazılmış idi. Fakat süt kardeşi Osman onun için *amān* elde etti. Bundan başka bir hadîs vardır: „Din değiştireni öldürünüz" yahut „Dinini terkeden — ölmelidir"; bu mânada daha başka rivâyetler de vardır. Diğer taraftan, başka bir vak'a nakledilir: Mu'āz b. Cabal bir *murtadd*'i öldürmüş idi; çünkü Allah ve resûlü böyle emretmişlerdi. Peygamber suçluyu evvelce ihtidâ ettirmeğe uğraşmış ve bunun için üç gün mühlet vermiş idi. Bunların doğru olması pek az muhtemeldir. Bunlara, *zekāt*'ı reddeden ve bundan dolayı Abū Bakr tarafından *murtadd* telâkkî edilen *ahl al-ridda* [krş. RİDDA] hakkındaki hadîsleri de ilâve etmelidir.

Burada, daha sonraki telâkkîlere göre, reşîd olan ve aklî melekelerine tamâmiyle sâhip bulunan kimsenin islâmdan ayrılması bahis mevzuudur. İhtidâ ettirmeği tecrübe etmek ile 3 gün olarak tesbit edilen düşünme müddeti hakkında da fikir ihtilâfları mevcuttur. Şâyet *murtadd* ihtidâ etmez ise, başı kesilmek suretiyle, kılıç ile idâm edilir. İşkence ile ve zâlimâne bir surette idâm memnûdur. Şāfi'ī'ye göre, kölenin mücâzâtı — sâhibine bırakılır. Abū Ḥanīfa ve taraftarları ölüm cezâsını erkek *murtadd*'e hasreder. Kadın (küçüklere de aynı ahkâm tatbik edilir) hapse konulur ve ihtidâ edinceye kadar, her 3 günde bir dövülür. Abū Ḥanīfa'ye göre (Abū Yūsuf'un ve al-Ṣaybānī'nin fikirlerine muhâlif olarak), kadın — esir hâline getirilebilir; bunun âdilâne olduğunu bu mezhep kabûl etmiştir. Hukûmet tarafından me'mûr edilmemiş bir kimse, ne sıfatı hâiz olursa-olsun, bir *murtadd*'i öldürürse, *ḳiṣāṣ*'a değil, fakat yalnız *ta'zīr*'e mârûz bırakılır. Aynı ihtirâzî kayıtlar din değiştirmenin tekerrürü hâlinde de varittir. *Murtadd*'e olduğu gibi, *zındīḳ* (yâni hâricen müslüman ve hakikatte gayr-i mü'min olan ve yahut hiç bir dine sâlik olmayan) da cezâ görür (krş. Massignon, *al-Ḥallâj*, I, 186 v.dd.). Bir gayr-i müslimin islâmdan başka bir dine geçmesi, aynı muâmeleye tâbîdir. Ancak islâmiyeti kabûl ederek, cezâdan kurtulabilir. Bütün bunlar için bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 215 v.d.

Gayr-i mü'min ve dolayısı ile *murtadd* olmak şeklinde teferruâtta, bilhassa Allahtan veya peygamberlerinin birinden hürmetsizce bahsetmenin *murtadd*'lik sayılıp-sayılmayacağı keyfiyetinde ictihadlarda ihtilâf vardır. Bilhassa bu son nokta hakkında pek çok husûsî ahkâm vardır. Bu takdirde gayr-i müslimler bile ölüm cezâsına çarptırılır ve müslümanlar için ikrardan rücû hâlinde, bir hadde kadar, cezâ bağışlanmaz [krş. mad. MURTADD].

6. Namazını ihmâl eden bir kimse için (*tārik al-ṣalāt*) *Kur'an*'da huküm yoktur. Bu husûsta tamâmiyle vâzıh bir hadîs de bulunamaz. Şeri'atte aşağıdaki ahkâm vardır: farz olan *ṣalāt*'ı edâ etmeyen kimse, bu farz keyfiyetini inkâr etmeden (bunu inkâr eden *murtadd* olur), velev gayr-i kâfî olsun, bir mâzereti de yok ise, Mālik, Şāfi'ī ve Aḥmed İbn Ḥanbal'e göre, tövbe etmezse, kılıç ile idâm olunur. Abū Ḥanīfa'ye göre, günahkâr, *ṣalāt*'ı tekrar edâ etmeğe başlayıncaya kadar, hapsolunur. Bütün ictihadlar bu kimseye müslüman gibi bakarlar; hâlbuki Aḥmed İbn Ḥanbal'e izâfe olunan ikinci ictihâd onu tamâmiyle gayr-i mü'min ve dolayısı ile *murtadd* addeder. Fakat bütün bu ahkâm din değiştirmeğe âit hükümlerden istinbâd edilmiştir [bk. AHL AL-RİDDA].

Ehl-i sünnet muârızlarına karşı *ḳitāl* (mücâdele)'e girişmek ancak iki hâlde dikkat nazarına alınır. Burada, tabi'î olarak, *ḳatl* başta gelir.

7. Âsîlere (*buġāt*) karşı mücâdele emredilmiştir. *Kur'an* (XLIX, 9; son Medine devri)'da „Mü'minlerden iki tâife mukāteleye girişirlerse, aralarını bulup, barıştırın. İçlerinden biri diğerine tecâvüz ederse, tecâvüz eden tâife ile, Allahın emrine mutâvaat edinceye kadar, vuruşun. Tecâvüz eden tâife Allahın emrine mutâvaat ederse, bu iki tarafın arasını bulup, adâlet ve hakkâniyet dâiresinde uzlaştırın" denilmektedir (bu âyet *anṣār* arasındaki bir ihtilâfa râcîdir). Her hâlde Peygamberin zamanında *buġāt* mefhûmu mevcut değil idi.

Şeri'at, *buġāt* tâbiri ile, imâmın (sünnî cemaatlerin reisi, bk. mad. İMÂM) sultasına mukavemet edecek müdâfaa kuvvetini hâiz olarak, isyân edip, bu isyânlarını, yanlış bile olsa, nassî akîdelere isnad eden bir cemiyete mensûp müslümanları anlamaktadır. Eğer bunlar islâm cemâatine karşı mücâdele etmiyorlarsa, onlara karşı mücâdele etmeğe de lüzûm yoktur; aksi takdirde, onlar ile mücâdele *imām*'ın vazifesidir ve müslümanlar için *farż al-kifāya*'dir [bk. mad. FARZ]. Umûmiyet itibârı ile kaide şudur ki, yalnız mukāteleye iştirâk edenler muhârebe esnâsında öldürülebilir.

8. Cihâd [b. bk.]. Eğer kendileri ile muhârebe edilen gayr-i mü'minler, kendilerinden *cizya* alınabilecek kimseler değilse, onların erkekleri, islâmiyeti kabûl etmedikleri takdirde, katledilebilir. Diğer ahvâlde, islâmı kabûl etmedikleri gibi, *cizya* de vermek istemeyenler ile mukātele câizdir. Silâh taşımağa muktedir olan erkekler, esir edilmedikleri müddetçe, katledilebilirler. Silâh taşıyabilen hür erkekler, esir olunca, *imām*, kendi arzusuna göre, eğer islâmı kabûl etmemişlerse, kılıç ile idâmlarına müsâade eder; dilerse, köle yapar yahut müslüman esirler ile mübâdele eder, fidye mukabilinde veya fidyesiz serbest bırakır.

Cizya ödemeyen ve islâm devleti ile münâsebetleri bir muâhede ile tanzim edilmemiş bir kavme mensûp olan her gayr-i mü'min yahut *musta'min*'in kanı halâldır (*ḥalāl al-dam*) ve *ḳiṣāṣ*'a mahal olmadan, *diyat* ödemek mecbûriyeti bulunmadan veya *kafāra* vermeden, her zaman bir müslüman tarafından öldürülebilir. Bu huküm *cihād* ahkâmının bir neticesidir ve Peygamber de bunu çok defa yapmıştır.

9. Ölüm cezâsının hukmü ve infâzı, tatbikatta şeri'at ahkâmına çok defa aykırı düşüyordu [bk. mad. 'AZĀB]. Müverrihler hakikî tatbikata dâir çok misâller verirler. Bunlardan bir çoklarına da seyâhatnâmelerde tesâdüf olunur. X. asırda halifeler zamanına âit olanlar hakkında krş. Mez, *Die Renaissance des Islâms*, s. 347 v. dd. (bundan başka Massignon, *al-Ḥallâj*, I, bilhassa s. 220 v. dd., 292 v. dd.). XIX. asrın birinci yarısında Mısır'daki ahvâl hakkında bk. Lane, *Manners and Customs of the Madern Egyptians* (*Religion and Laws* bâbının sonu). Aynı devirde İran'daki ahvâl hakkında bk. Polak, *Persien*, I, 328 v. dd. XVIII. asırda Osmanlı imparatorluğunun durumu için bk. Mouradgea d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Othoman*, bilhassa VI. (1824), s. 244 v. dd. Avrupalılardan alınıp, yapılan cezâ kanunlarının tatbikından çok evvel, başlıca islâm memleketlerinde idâm cezâsı hakkında nizâmlar Osmanlı kanunnâmelerinde mevcuttur (krş. *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I, 13 v. dd.; basılmış ve zikri geçen metinler arasında Digeon, II, 245, 262; J. v. Hammer, *Staatsverfassung*, I, 125, 133, 143—150; *TOEM*, (1328), III, ilâve I, 27 v. d.; II, 1—4, 7, 9; *MTM*, I/II, 341 v. d.

Bibliyografya: Fıkıh kitapları ve 'AZĀB maddesinde zikredilen eserler; bilhassa Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, s. 284—309 ve bibliyografya; T. P. Hughes, *A Dictionary of Islam*, madd. *Murder* ve *Execution*; Wensinck, *Handbook of Early Muhammadan Tradition*, madd. *Murder* ve *Punishment*; Schacht. *G. Bergsträsser's Grundzüge des islamischen Rechts*, s. 96 v. dd. (J. SCHACHT.)

KÂTİP. [Bk. KÂTİB.]

ḲATL. [Bk. KATİL.]

ḲAṬRĀN. [Bk. KATRAN.]

KATRAN. ḲAṬRĀN, ḤAKİM, ḲAṬRĀN-I TABRİZÎ (1015?—1089?), Azerbaycan sâhasında yetişmiş farsça yazan eski bir İran şâiri. Kaynaklar, başka bir çok İran şâirleri için olduğu gibi, onun hakkında da birbirini tutmayan bilgiler vermektedir. Müslüman ülkelerinde insan adı olarak aslâ tesâdüf edilmeyen Ḳaṭrān ismi, yalnız bir arap şâirinin lekabı olarak mâlûmdur; o da bir şiirinde bu kelimeyi bugünkü katran mânasında kullanmış olmasından ileri gelmiştir (bk. al-Murtaḍā al-Zabīdī, *Tāc al-'arūs*, X, 500, mad. *ḳṭr*). Bu Azerbaycan şâirinin ismi olarak görülen Ḳaṭrān'ın da onun hakikî adı mı, yoksa ad yerini tutmuş ve onu unutturmuş lekabı mı olduğu belli değildir. Bununla berâber şâirin kendi zamanında bu ad veya lekap ile tanınmış olduğu muhakkaktır. Çünkü bâzı şiirlerinde, kendinden bahsederken, Ḳaṭrān dediği gibi, bir şiirinde de bâzı kimselerin kendini tenkit için, „Ḳaṭrān küçüktür" dediklerini yazar (bk. Badī' al-Zaman Bişrōya-i Ḫorasānī, *Suḫan u suḫanvarān*, Tahran, 1312 h. ş., II, 132, not 1; Kisravî Tabrîzî, *Ḳaṭrān, şā'ir-i Āẕarbaycān, Maḳālāt*, nşr. Y. Zukā, Tahran, 1327 h. ş., s. 126); bu ibâre Ḳaṭrān'ın çağdaşlarının sözünü nakilden ibâret olduğu için, onun zamanında bu ad ile çağırıldığı, kat'î olarak, meydana çıkmaktadır. Nihâyet seyâhati esnâsında şâiri Tebriz'de gören Nāṣir-i Ḫusrav'in ve belli-başlı kaynakların ondan Ḳaṭrān diye bahsettiklerini ilâve ilâve etmek

lâzımdır. Babasının adı bâzı kaynaklarda Manṣūr olarak gösterilir ise de, bu kaydın doğruluğunu te'yit edecek hiç bir delîl yoktur. Ḳaṭrān'a, Acallî, 'Aẓudî, Azdî v. b. gibi, nisbeler verilmekte ise de, bunların neye nisbet olduğu pek belli değildir. Yalnız şu muhakkaktır ki, onun Büveyhîlerden 'Aẓud al-Davla'ye intisâbından dolayı, 'Aẓudî nisbesini almış olacağına dâir ileri sürülen iddialar büsbütün temelsizdir; çünkü 'Aẓud al-Davla 338—372 (949—983) yılları arasında hüküm sürmüştür; hâlbuki Ḳaṭrān bundan en az bir asır sonra yaşamıştır. Ona bir de Abū Manṣūr künyesi verilmektedir. Bu künye, daha ziyâde, hükümdarlar ile büyük emîrlerin aldığı bir künyedir. Onun baba adı, künyesi ve nisbesi olarak verilen tâbirlerin, kendisinin övdüğü emîr veya hükümdarlardan birine âit olması, sonra yanlış olarak kendisine verilmesi daha çok muhtemel görünmektedir (krş. Kisravî Tabrîzî, *ayn. esr.*, s. 127).

Ḳaṭrān'ın doğduğu yeri gösteren nisbeler için de, pek çeşitli kayıtlara tesâdüf olunuyor. Tirmiẕî, Urmavî, Cîlî, Cabalî, Azarbaycânî, Tabrîzî v. b. Onun tirmizli olduğuna dâir rivâyet, yalnız Davlatşāh'ın *Taẕkira* (bk. nşr. E. G. Browne, *Persian Historical Texts*, Leiden, 1901, I, 67)'sinde görülmektedir. Davlatşāh, daha ileri giderek, onun tirmizli olmakla berâber, Belh'te yaşadığını, başta Anvarî olmak üzere, bir çok Belh ve Mâverâünnehr şâirlerinin onun talebeleri olduğunu söyler. Eğer Davlatşāh'ın bu kaydı her hangi bir temele dayanıyor ise, o zaman İran edebiyatında, biri — tirmizli ve diğeri — azerbaycanlı olmak üzere, Ḳaṭrān ad veya mahlaslı iki şâir bulnnduğuna hukmetmek lâzımdır (krş. aş. nr. 3). Çünkü burada bahis mevzuu ve Davlatşāh'ta bulunan şiirlerin sâhibi olan Ḳaṭrān'ın Horasan ve Mâverâünnehr ile hiç bir alâkası yoktur; onun şiirlerinde görülen coğrâfî muhit, yalnız Azerbaycan ve yakın komşularından ibârettir. Bizzat Ḳaṭrān bir şiirinde Şādābād'da doğduğunu söyler. Tebriz yanında küçük bir kasaba ve bugün Tebriz şehri ile tamâmiyle birleşmiş bir kenar mahalle bu adı taşımaktadır. Kendisi, bu iki mahallin birinde doğmuş olmalıdır ve bundan dolayı diğer nisbeler her hâlde yanlıştır.

Ḳaṭrān'ın doğum tarihine dâir hiç bir bilgi yoktur. Ancak bir az ileride anlatılacak olan hâdiselerin tarih sırasına bakılarak, onun 405 (1015) yılında veya buna yakın bir tarihte doğmuş olduğuna hukmetmek mümkündür. Bâzı şiirlerinde âilesinin ve kendisinin dihkanlardan, yâni ziraat ile uğraşan köy ağalarından olduğu anlaşılıyor. Bunun hâricinde Ḳaṭrān'ın âilesi, gençliği ve tahsili hakkında hiç bir şey bilinmiyor. Onun hayatı, ilk olarak, Gence'de, buranın hâkimi olan Şaddādîlerden Abu 'l-Ḥasan 'Alî Laşkarî (425—441 = 1034—1050; bk. Kisravî Tabrîzî, *Şahriyārān-ı gumnām*, Tahran, 1308 h.ş., III, 17 v. dd.)'nin sarayında vâzıh bir şekilde ortaya çıkar. Ḳaṭrān'ın Tebriz'den Gence'ye gönderdiği mesnevî şeklinde bir şiirden anlaşıldığına göre, onu ilk himâye eden ve Laşkarî ile tanıştıran bu hukümdarın kumandanı (sipehdâr) Abu 'l-Yusr'dür. Bu sırada yazdığı bir kasîdede, bâzı akılsız ve kıskanç insanların, yaşı küçük olduğu için, kendini tenkit ettiklerini söylediğine bakılırsa, o zaman, yâni en erken 425 (1034)'ten az sonra, 18—25 yaşları arasında olduğu iddia edilebilir. Ḳaṭrān, bu genç yaşına rağmen, Laşkarî'nin sarayında tutunmağa muvaffak olmuş ve bu hukümdarın gürcü ve abhazlara karşı yaptığı seferleri, onu öğmek için yazdığı kasîdeler ile ebedîleştirmiştir. Buna mukabil Laşkarî de Ḳaṭrān'a karşı pek cömert davranmış, ona çok ihsanlarda bulunmuş ve hil'atler vermiştir. Ḳaṭrān'ın bu hukümdar için yazdığı kâsîdelerin hepsi 16 tânedir. Bunların bâzılarında, Laşkarî'nin Selçuklu devletinden evvel buralara kadar gelmiş olan Selçuklu türkmenleri ile (Ḳaṭrān'ın *Dīvān*'ında *türkmen* kelimesi geçmektedir, bk. Kisravî, *Şahriyārān-i gumnām*, Tahran, 1308 h.ş., II, 63, 11) yaptığı mücâdelelerde anlatılmaktadır. Bu zamanın, Ḳaṭrān'ın hayatı bakımından, mühim olan bir vak'ası da, Tebriz hukümdarı olan Ravvadîlerden Abū Manṣūr Vahsūdān (411-446 = 1020—1054; bk. Kisravî, *ayn. esr.*, II, 54—98) ile Tiflis hâkimi Abu 'l-Faẓl Ca'far'in Gence'ye gelmeleri ve Ḳaṭrān'ın bunlar ile tanışmasıdır. Bir müddet sonra, her hâlde 434 (1042)'ten evvel, Ḳaṭrān, görünüşe göre, sağlam bir mevkie sâhip olmasına ve bizzat Laşkarî'nin kendisinin şiirlerini, bâzı beyitlerini ezberleyecek kadar, beğenmesine rağmen, Gence'den Tebriz'e dönmüştür.

Ḳaṭrān, Tebriz'e döner-dönmez, eski hâmilerine kasîdeler ve şiirler yollamak suretiyle, onlar ile iyi münâsebetlerini devam ettirmeğe çalışmakla berâber, hemen Abū Manṣūr Vahsūdān'ın sarayına intisâp etti ve kendi sözüne göre, orada bulunan şâirlerden daha üstün bir mevkî kazandı. Ḳaṭrān'ın divanında hayatının oldukça uzun bir kısmını işgâl eden bu devirden kalma pek çok kasîdeler vardır. Bunlardan şâiri de yakından alâkadar eden mühim hâdiseleri çıkarmak mümkündür. Umûmiyetle anlaşılan şey, Ḳaṭrān'ın Abū Manṣūr Vahsūdān ve oğlu Abū Naṣr Mamlān (Muḥammed)'ın lutuf ve câizeleri sâyesinde, bağ, bahçe ve

başka emlâk ve akar sâhibi ve itibârlı bir kimse olduğudur. Kasîdelerde akseden diğer mühim bir hâdise de memdûhunun Irak türkmenleri ile yaptığı mücâdelelerdir (bk. Kisravî, *ayn. esr.*, II, 71 v. dd.). Ḳaṭrān Vahsūdān'ı onlara karşı dâimâ muzaffer olarak göstermek yahut kasîdelerinde onun zaferlerini anlatmakla berâber, hukümdarın duyduğu büyük endîşeleri de göstermektedir. Bu hâdiseler cereyân ederken, 434 (1042) yılında, „emniyet, zenginlik ve güzellikte eşi bulunmayan" Tebriz'de, çok şiddetli bir zelzele oldu; şehrin mühim bir kısmı tamâmiyle harâp olduğu gibi, nüfusça da büyük zâyiâta uğranıldı. Ḳaṭrān *lām* kafiyeli uzun bir şiirinde bu zelzeleyi, mufassal olarak, tasvir etmekte ve hâdiseden son derece müteessir olarak, bir müddet içki ve eğlenceyi terkeden Vahsūdān ile oğlunu teselliye çalışmaktadır. Bundan 4 sene sonra, 438 (1046)'de Tebriz'den geçen büyük şâir ve mütefekkir Nāṣir-i Ḫusrav, burada Ḳaṭrān ile görüşmüştür. Onun anlattığına göre, Ḳaṭrān güzel şiir yazıyor, fakat farsçayı iyi bilmiyordu. Ḳaṭrān Daḳîḳî ile Muncîk'in divanlarını ona getirmiş ve bunları kendisine okuyup, anlamadığı yerleri sorarak, mânalarını yazmıştır (bk. Nāṣir-i Ḫusrav, *Safar-nāma*, nşr. M. Ġanî, Berlin, 1341, s, 8).

İran'ı baştan-başa hâkimiyetleri altına alan Selçukların asıl büyük hareketi, hattâ 446 (1054)'da Tuğrul Bey'in bizzat Tebriz'e gelmesi, Ḳaṭrān'ın memdûhları olan Vahsūdān'ı yerinde bırakmakla berâber, oğlu Mamlān'ı rehin olarak alıp-götürmesi gibi, büyük hâdiselerden Ḳaṭrān'ın divanında hiç bir akis görülmez. İhtimâl Ḳaṭrān bu sıralarda Azerbaycan hâkimi olarak gösterdiği ve *Dīvān*'ında hakkında 30'dan fazla kasîde bulunan Abu 'l-Ḥalîl Ca'far'in yanında bulunuyordu. Çünkü yalnız onun Selçuklular ile münâsebetlerinden ve onlara „bâc" vermesinden bahsetmektedir. Ḳaṭrān 450 (1058) yılından sonra, bu tarihte babasının yerine hukümdar olmak üzere, Tebrize gönderilmiş olan Mamlān'ın yanında görülüyor. Bu sırada yazdığı kasîdelerden. Mamlān'ın onu yeniden servet ve itibâra kavuşturduğu anlaşılıyor. Ancak yine kendisini kıskananlar, aleyhinde çalışmağa başladıklarından, Ḳaṭrān bu kasîdelerinde, işlemediği cürümlerden dolayı, özürler dilemektedir. Bu iftirâ daha o asırda meşhûr olmuştur; çünkü Selçukluların ilk büyük şâirlerinden Mu'izzî bundan bahsetmektedir (bk. *Dīvān-i Amîr Mu'izzî*, nşr. 'Abbās İḳbāl, Tahran, 1318 h. ş., s. 13).

Ḳaṭrān'ın divanında 459 (1067)'dan sonra tahta çıkmış olan Gence Şeddâdîlerinden Faẓlūn b. Abi 'l-Suvār (bu şahıs için bk. Kisravî, *ayn. esr.*, III, 46—55) için yazılmış bir çok kasîdeler vardır. Ḳaṭrān, onu medhetmek için, Gence'ye gitmiş ve o da şâiri, diğer cömert memdûhlarından ziyâde, ihsanına gark eylemiştir. Hattâ Cāmî, *Salamān u absāl*'inde, garip bir vak'a olmak üzere, Faẓlūn'un Ḳaṭrān'a ihsanlarını, sonra Ḳaṭrān'ın bu kadar ihsana tahammül edemeyerek, bir gün ansızın ondan kaçtığını anlatır. Bu hâdise ne kadar garip görünürse görünsün, her hâlde doğrudur. Çünkü hemen müteâkip asırda yaşayan azerbaycanlı şâir Ḫāḳānî bundan bahsettiği gibi (bk. *Dīvān-i Ḫaḳānî-i Şirvānî*, nşr. 'Alî 'Abd al-Rasūlî, Tahran 1316 h. ş., s. 574, 2), bizzat Ḳaṭrān da bu şahsa yazdığı bir kasîdede, ihsanlarının çokluğundan dolayı nikris illetine tutulduğunu ve bu illetin sebebinin servet olduğunu söyler. Her hâlde şâir, bu hastalığının hakikaten bu hukümdarın ihsanları neticesi olduğunu zannedip, ondan kaçmış olabilir. Zamanı bir dereceye kadar tesbit edilebilen bir kasîdesinde de, Faẓlūn'un Sultan Malikşāh (465—485 = 1072—1092) tarafından yakalatılıp, Esterâbâd'a götürülmesinden sonra, 481 (1088) yılında oradan dönmesi anlatılır. Ḳaṭrān'ın *Dīvān*'ında, Faẓlūn'un ikinci defa yakalanmasını müteâkip, Gence'de Selçuklular adına idâreyi eline almış olan İmâd al-Davla Sav-Tigin'i medheden iki kssîde vardır. Görülüyor ki, Ḳaṭrān bu sıralarda Gence'de bulunmaktadır. Bu tarihlerde yaşı 80'e yaklaşmış veya bunu bir az geçmiş olan şâir'in divanından daha muahhar bir tarih çıkarılamıyor. Onun, tabi'î olarak, bundan sonra çok yaşamamış olduğuna hukmetmek kabildir.

Kaynaklarda Ḳaṭrān'ın ölüm tarihi olarak 445 (1052) ve daha çok 465 (1072) yılları gösterilmektedir. Ancak yukarıdaki hâdiselerin seyri içinde bu tarihlerin kabûl edilemeyeceği meydandadır. Bundan dolayı Ḳaṭrān'ın ölüm tarihi olarak ancak 482 (1089)'den sonra, fakat bundan pek de geç olmayan bir tarih kabûl edilebilir.

E s e r l e r i. 1. *Dīvān*. Ḳaṭrān'ın aş.-yk. 35 kadar memdûhu için yazdığı kasîde, terkib-i bend, kıt'a ve rubâ'ilerini ihtivâ eden eseridir. Yazmaları oldukça nâdirdir. İkisi British Museum (bk. Ch. Rieu. *Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, Oxford, 1895, s. 141 ve bir de s. 138)'da, ikisi Tahran (bk. Ż. Ḥadā'iḳ, *Fihrist-i kutubḫāna-i Madrasa-i 'ālî-i Sipahsālār*, Tahran, 1318 h. ş., II, 657 v. d.; ayn. mll., *Fihrist-i kutubḫāna-i Maclis-i Şūrāy-i millî*, *Kutub-i ḫaṭṭî-i fārisî*, Tahran, 1320, s. 834 v. d.) ve bir de E. G. Browne'un şahsî kütüphânesinde

(bk. R. A. Nicholson, *A descriptive Catalogue of the Orient. Mss. belonging to the late E. G. Browne*, Cambridge, 1932, s. 219 v. d.) olmak üzere, beş nüshası mâlûmdur. İran'da husûsî ellerde de bâzı yazmalarına tesâdüf edilmektedir. Son zamanlarda Tahran'da meşhûr şâir Anvarî'nin el yazısı ile olduğu iddia edilen 529 (h.) tarihli bir nüsha bulunmuştur (bk. Mahdî Bayânî, *Dîvân-i Ḳaṭrān-i Tabrīzī ba-ḥaṭṭ-i Anvarī-i Abīvardī, Yaġmā*, III, sayı 11, 1329 h. ş., s. 495—474; bir kaç sahifesinin faksimilesi de vardır. Burada müstensih adı 'Alî b. İsḥāḳ olarak görülmektedir; evvelce isbât edildiği üzere, Anvarî [b. bk.]'nin adı Muḥammed b. 'Alî b. İsḥāḳ'tır; burada mahlas zikredilmemiş olduğundan, müstensih meşhûr şâir Anvarî değil, onun babasıdır). *Dîvân* nüshalarının büyüklükleri birbirlerinden çok farklıdır. Son olarak bulunan nüsha ancak 1.600 beyit ihtivâ eder (bk. Bayânî, *ayn. esr.*, s. 469); diğer nüshalarda bu mıkdar 5 — 6.000 beyite varmaktadır. Nihâyet Naṣr Allāh Taḳvā, Tahran'da muhtelif nüshaları karşılaştırmak ve mecmnalarda bulunup da, divan nüshalarında bulunmayan parçaları bir araya getirmek suretiyle, 10.000 beyitlik bir divan nüshası tertip etmiştir. Ḳaṭrān'ın divanı hâlâ basılmış değildir.

Ḳaṭrān divanının nüshaları ekseriyâ İran edebiyatının ilk büyük şâiri Rūdakî (ölm. 329=941)'ye isnad edilmektedir, British Museum'daki nüshalar böyle olduğu gibi. bir nüshası da 1315'te Tahran'da, *Dîvān-i Rūdakî* adı ile taş-basması olarak basılmıştır. D. Ross, haklı olarak, buna „sahte Rūdakî divanı" adını vermiştir (bk. *Rudaki and Pseudo-Rudaki*, *JRAS*, 1924, s. 609 v. dd.). Ḳaṭrān'ın şiirlerinin Rūdakî'ye isnâdının tarihi oldukça eskidir. Bunun ilk örneği 1005 (h.)'te Hindistan'da yazılmış olan *Farhang-i Cihāngīrī*'nin misâl olarak verdiği beyitlerde görülür. Sa'îd Nafîsî (bk. *Aḥvāl u aṣ'ār Abū 'Abd Allāh Ca'far b. Muḥammed Rūdekī Samarḳandî*, Tahran, 1310 h. ş., II, 776 v. dd.), buna bakarak, bu yanlışın ilk defa Hindistan'da yapıldığı iddiasını ileri sürmüş idi. Fakat bu iddia hiç de doğru görünmüyor. Çünkü *Farhang-i Cihāngīrī*'nin yazıldığı zamanlardan hemen bir az sonra, 1040 (h.) tarihinde bir nevî şâirler tezkiresi olan *Mayḫāna* adlı eserini yazan Ḥasan Rāzî b. Luṭf Allāh Ṭahrānî (müellif ve yegâne nüshası British Museum'da bulunan eseri için bk. Ch. Rieu, *Supplement...*, s. 76), 1025'te eserinin Rūdakî'ye âit bölümünü yazarken, muhtelif kütüphânelerde tesâdüf ettiği 20 Rūdakî divanı nüshasında ona âit gibi gösterilen 5 — 8.000 beyit gördüğünü, fakat bunları eski bir Ḳaṭrān divanı nüshası ile karşılaştırınca, çoğunun bu son şâire âit olduğunu anladığını ve bunlar arasında Rūdakî'ye âit ancak bir kaç kasîde bulabildiğini söylemektedir (D. Ross, *ayn. esr.*, s. 619). O hâlde Ḳaṭrān'ın şiirleri XI. (XVII.) yüz yılın başlarından evvel, İran'da Rūdakî'nin şiirleri olarak, tanınmış bulunuyordu.

2. *Luġat-i Fārisī*, Kâtib Çelebî'nin *Kaşf al-ẓunūn* (bk. nşr. M. Ş. Yaltkaya - R. Bilge, I, 426)'unda *Tafāsīr fī luġat al-furs* adı altında zikredilen bu eser, her hâlde, şâirlerin kullandıkları nâdir edebî farsça kelimelerin mânalarını toplamak üzere yazılmış bir lugat kitabı olacaktır. Ḳaṭrān, azerbaycanlı olduğundan, daha ziyâde eski Sâsanî devri yazı dilinin devamı olan (bk. burada mad. İRAN, DİL ve 'ARŪẒ, İRAN) yeni edebî farsçanın, *darî* dilinin, bir çok kelimelerini bilmemesi tabi'îdir. Zâten bundan dolayı da Nāṣir Ḫusrav Tebriz'den geçerken, ona bâzı şâirlerin divanlarını okumuş ve anlamadığı kelimeleri izah ettirmiş idi. O başlangıçta bilhassa kendisi için topladığı kelimeler ile bu lugati meydana getirmiş olmalıdır. Nüshası bugüne kadar gelmemiş görünen bu eser hakkında ilk kayıt, Ḳaṭrān'ın bir muâsırı olup, onunla berâber aynı şahsı, Nahçivan hâkimi emîr Abū Dulaf Şaybânî'yi, öğmüş olan Asadî-i Tūsî'nin *Luġat-i Furs*'ünün mukaddimesinde görülmektedir (bk. nşr. A. İḳbāl, Tahran, 1319 h. ş., s. 1; krş. Sa'îd Nafîsî, *ayn. esr.*, I, 16).

3. *Ḳavs-nāma* („yay kitabı") veya *Ḳūs-nāma* („Ḳūs = Kūş kitabı"), Davlatşāh *Taẕkira* (s. 67)'sinde ve oradan naklen diğer kaynaklarda, Ḳaṭrān'ın Belh vâlisi emîr Muḥammed b. emîr Ḳomāç (bâzı eserlerde, yanlış olarak, Muḥtāc) için, bu adda bir mesnevî yazdığını söyler. Muahhar kaynaklar, bu şahsın Sultan Sancar (511—552=1117—1157) devri emîrlerinden olduğunu tasrih ederler. Eğer bu rivâyet doğru ise, bunun müellifi, Ḳaṭrān Tabrîzî'den, hiç olmazsa, üç çeyrek asır sonra yaşamış olan bir başka Ḳaṭrān olmak icâp eder (yk. bk.). Sa'îd Nafîsî (bk. *ayn. esr.*, II, 781 v. d.), Gobineau'nun yanlış veya müphem bir kaydına dayanarak, bu eserin yegâne nüsha olarak mevcut olduğunu ileri sürmüştür. Gerçekten Gobineau, *Histoire des perses* (Paris, 1869, I, 139 v. dd.)'inde *Koush-name* şeklinde kaydettiği bir eserden Küş-i pil-dandān 'ın mâceralarını nakletmektedir. Sonra bu eseri İran'da bir yahudiden nasıl satın aldığını, yegâne nüsha olduğunu anlatıp, müellifini araştırır (s. 353 v. dd.) ve gâlibâ Davlatşāh'a göre, adını Koutran-İbn-Mansour-Edjli şeklinde yazdığı şâirin eseri olduğunu söyler. Mamafih eserde

buna dâir hiç bir kayıt olmadığını, eserin takdim edildiği şahsın adının da eserde bulunmadığını ilâve eder (s. 356). Gobineau'nun mülkü olan bu nüsha, bugün British Museum da bulunmaktadır (Or. 2780, bk. Ch. Rieu, *Supplement...*, s. 133 v. d. bilhassa s. 136; krş. Ẕabīḥ Allāh Ṣafā, *Ḥamāsa-sarā'ī dar Īrān*, Tahran, 1324, s. 282 v. d.) ve Ḳaṭrān ile hiç bir alâkası yoktur. O hâlde Ḳaṭrān'a izâfe edilen bu eserin adı, mevzuu ve mevsûkiyeti hâlâ bir muammâ hâlinde bulunmaktadır.

Ḳaṭrān'ın eserlerinin edebî değerine gelince, İran edebiyatı tarihi kaynakları bu husûsta onu mübâlega ile öğmektedirler. 'Avfî onun şiirlerini tavsif ederken, — „bütün şâirler damla, o — denizdir; bütün fâzıllar zerre, o — güneştir" — (*Lubāb al-albāb*, nşr. E. G. Browne, *Persian Historical Texts*², Leiden, 1903, II, 214) der. Rūḥî-i Valvālicî bir şiirinde kasîdeye güzel matlâ ile maktâ bulmakta, Farruḫî ile Ḳaṭrān'dan sonra, kendisinin geldiğini söymektedir ('Avfî, *ayn. esr.*, s. 167). Davlatşāh'ın naklettiği ve daha muahhar kaynakların ondan iktibâs ettikleri bir rivâyete göre, Raşîd al-Dîn Vaṭvāṭ, onu zamanındaki bütün şâirlere tercih ediyordu; başka şâirleri, şâirlik ve ilim (her hâlde edebî bilgileri kasdediyor) bakımından, onun derecesinde görmüyordu. Davlatşāh, daha ileri giderek, Belh ve Mâverâünnehr şâirlerinin ekserisinin onun talebesi olduğunu söylüyor ise de, onun bu husûstaki ifâdeleri şüpheli olduğundan, bu fikri ihtiyatla karşılamak lâzımdır. Ḳaṭrān'ın bâzı şiirlerinin, çok erken zamanlardan başlayarak, İran edebiyatının en büyük şâiri sayılan Rūdakî'ye isnad edilmesi de onun İran'da ne kadar çok sevilmiş olduğunu göstermeğe ve şiirlerinin değerini isbâta kâfî bir delîl sayılabilir. Her hangi bir münâsebetle Ḳaṭrān'dan bahseden şâirler arasında yalnız kendinden başka hiç bir şâiri beğenmeyen Ḫāḳānî, bekleneceği üzere, onu küçük görerek — „Ḳaṭrān — benim muhayyilemin denizinden bir damla bile değildir" — demektedir (*Dîvān*, nşr. 'Alî 'Abd al-Rasūlî, Tahran, h. ş. 1316, s. 574).

Ḳaṭrān'ın divanında ilk göze çarpan husûsiyet lafız san'atlarının çok kullanılmasıdır. Her ne kadar Vaṭvāṭ *Ḥadā'iḳ al-siḥr* (nşr. 'A. İḳbāl, s. 7, 9 v. d.)'inde onun şiirlerini yalnız üç yerde cinâs san'atlarına (*tacnīs-i murakkab*, *mukarrar*, *nāḳiṣ*) misâl olarak zikretmiş ise de, bunlar arasında *tarşī'*, *iştiḳāḳ*, *ẕu 'l-ḳāfiyatayn* v. b. (bunlar için bk. al-Rāduyānî, *Tarcuman al-balāġa*, nşr. Ahmed Ateş, İstanbul, 1949) gibi lafız san'atlarının hepsine kolayca pek çok misâl bulmak mümkündür. Fakat Ḳaṭrān bu husûsta aslâ tasannua ve külfete düşmüş değildir; şiirlerinde, bunlara rağmen, tabi'îliği muhâfaza etmeğe muvaffak olmuştur. Teşbih mevzûları, mâşukunun güzelliği, hukümdar, vasıfları ve yakın çevresi dâimâ aynı kaldığından, Ḳaṭrān teşbih ve istiâre husûsunda kendisinden evvel gelmiş olan şâirlerden ayrılmaz. Mazmunlar bakımından, bilhassa 'Unṣurî'nin te'sirinde kaldığı sık-sık görülür. „Şahların günlük vak'alarından böyle haber verilir, çevik elli büyükler böyle hüner yaparlar" (bk. Sa'îd Nafîsî, *ayn. esr.*, s. 765) derken, mazmunu 'Unṣurî'nin „hukümdarların kılıçları böyle eserler gösterir, iş yapılmak lâzım gelince, büyükler böyle yaparlar" (*Dîvān-i 'Unṣurî*, nşr. Yaḥyā Ḳarîb, Tahran, h. ş. 1323, s. 48) beytinden almıştır. Bunun gibi, „o — Tebriz'de, hâlbuki büyük adı — Mısır'dadır; o — Tebriz'de, hâlbuki kılıcının heybeti — Ṭarāz'dadır" (S. Nafîsî, *ayn. esr.*, s. 686) beytindeki mazmunda, 'Unṣurî'nin „senin mevkiinden öyle meşhûr oldum ki, ben — hazardayım, adam ise — seferdedir (*Dîvān*, s. 35,3) beytinden alınmış olmalıdır. Bunun misâllerini çoğaltmak mümkündür (krş. *Suḫan u suḫanvarān*, s. 135, not 2). Bundan başka onun divanında Farruḫî'nin de çok açık bir te'siri görülmektedir. Ḳaṭrān'ın kasîdeleri gâlibâ Navrūz ve Mahragān merâsimleri münâsebeti ile söylenmiş olduğundan, ilk bahar ve son bahar mevsimleri ile başlar. Bu iki mevsimde değişmekte olan tabiat manzaraları ile mâşuk ve memdûh arasında pek çok benzerlikler bulur. Kasîdenin bu kısımlarında Ḳaṭrān mâlzemesini bilhassa görme hassasının te'min ettiği manzaralar tasvir eder. Bunlarda görülen renkler, yâseminler, inciler. kırmızı gül, yâkut v. b. gibi, birbirleri ile zıt ve pek göz alıcı olan renklerdir. Mâşukun tasvirleri ile veya tagazzül ile başlayan kasîdeler de böyledir. Orada birbirine zıt ve parlak renklerden birer resim çizilmiştir. Ayrılığın acıları, kavuşmanın saâdeti v. b. gibi, bu nevî şiirlerde görülen his mevzûları, hemen dâimâ, bir kaç kelime ile ifâde edilerek geçilir. Kasîdelerin asıl öğme kısmına gelince, burada Ḳaṭrān bilhassa memdûhun cömertliğini, kahramanlığını ve misâfirperverliğini över. Bunu yaparken, 'Unṣurî gibi, fikrî münâsebetler bulmağa çalışmaz, yine meselâ „seni öğmekle ağız cevher ile dolar; seni öğmekle dil güzel koku ile yoğrulur" (Nafîsî, s. 722) ve „sen zamanın mehtâbısın, beni yer-yüzünün meş'alesi yaptın; sen yer-yüzünün güneşisin, beni zamanın ayı yaptın" (*ayn. esr.*, s. 751) beyitlerinde olduğu gibi, daha ziyâde görme ve koklama hassalarından alınmış manzaralar canlandırır. Bundan dolayı onun şiirlerinde

hattâ hukümdar ve halk üzerinde o kadar fecî bir te'sir yapan Tebriz zelzelesi münâsebeti ile yazdığı şiirde bile, derin bir his ifâdesi veya geniş bir bilgiden meydana gelmiş olmasa da, hayat tecrübelerinin kazandırabileceği bir felsefeye (hikmet şiirlerine) hemen hiç tesâdüf edilmez. Onun şiirleri sâde ve maddî bir yaşama zevkinin parlak renkler ve hiç bir felâket karşısında kırılmaz bir canlılık ile dolu ifâdesidir. Onun şiirleri, çok kullandığı edebî san'atlar dolayısı ile, Rūdakī'nin şiirlerinden farklı ise de, bu görüş ve ifâde bakımından, hemen tamâmiyle onun aynıdır ve edebiyat münekkitleri, haklı olarak, Ḳaṭrān'a İran edebiyatının en büyük şâirleri arasında yer vermişlerdir.

Bibliyografya: Her şeyden evvel kaydetmek lâzımdır ki, metinde zikredilen Kisravî Tabrīzī'nin makalesinden önceki yazılar kaynaklardaki yanlış bilgileri tekrar etmekten başka bir şey yapmamıştır. Bk. bir de Amīn Aḥmed Rāzī, *Haft iḳlīm* (Üniversite kütüp., FY, nr. 230, 242b v. dd.); Luṭf-ʿAlī Beg Āẕar, *Āteş-kada* (Bombay, 1299), s. 36 v. d.; Riżā-Ḳulī-Ḫān Hidāyat, *Macmaʿ al-fuṣaḥā'* (Tahran, 1270), 466-476; Tarbiyat, *Dānişmandān-i Āẕarbaycān* (Tahran); Ethé, *GI Ph.*, II, 255 v. d.; Ch. Schefer, *Chrestomathie persane*; E. G. Browne, *A literary History of Persia from the earliest Times until Firdawsi* (Cambridge, 1902), bk. fihrist; ayn. mll., *A literary History of Persia from Firdawsi to Saʿdi*, bk. fihrist. (AHMED ATEŞ.)

KATTĀNÎ. [Bk. KETTÂNÎ.]

ḲAVĀLA. [Bk. KAVALA.]

KAVALA. ḲAVĀLA (CAVALLA), Ege denizi sâhilinde, Taşos adası karşısında bir şehir olup, 1912 senesine kadar Osmanlı devletinin Selânik vilâyetinin Drama sancağına bağlı bir kazanın merkezi iken, şimdi Yunanistan'ın Makedonya bölgesinde, yukarıda adı geçen adayı da ihtivâ eden bir vilâyete merkez olmuştur. Mesâhası 2.169 km.² olan Kavala vilâyetinin nüfusu 136.000 olup, şehrin nüfusu 46.738 (1947)'dir. Kavala kadîm çağda Philippi şehrinin iskelesi olan Neapolis'in yerini almıştır. Şimdi ise, burası Drama havâlisinin iskelesidir. Dedeağaç — Selânik demir yolundan Drama'da ayrılan 35 km. bir şûbe hattı Kavala'yı iç memlekete bağlar. Şehrin ilk nüvesi oldukça ince bir berzah ile karaya bağlı bir yarım-ada üzerinde kurulmuş ve etrafı sûrlar ile çevrilmiş olup, bu sûrlar ve orta çağdan kalma, fakat Kanûnî Süleyman zamanında tâmir görmüş olan su kemerleri Kavala'nın manzarasında dikkate şâyan bir unsur teşkil eder. Türkler Kavala'yı Murad I. zamanında bizanslılardan aldılar. Sultan Murad I. Serez'i muhâsara etmeğe sancak beyi Balaban Bey'i göndermiş idi. Az sonra onun yardımına giden Lala Şâhin Paşa Kavala'yı, Drama ve Serez ile berâber, zaptetti. Bu hâdise, mûtad olarak, 775 (1373/1374) senesinde gösterilir (Saʿd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, İstanbul, 1279, I, 91; Hammer, *GOR*, I, 181, bu eserde verilen mâlûmat pek doğru değildir). Her ne kadar Giese'nin neşrettiği anonim bir tarihte (s. 126) Kavala'nın 786 (1385/1386) senesinde zaptedildiği kaydedilmiş ise de, bu fütûhâtın o kadar gecikmesi pek muhtemel değildir. Yine aynı eserde bu havâli ile Vardar ovasına Saruhan türklerinin yerleştirildikleri yazılıdır. Kavala bundan sonra osmanlı tarihinde ehemmiyetli bir rol oynamaz. Sultan Süleyman I., Rodos seferine çıkmadan evvel, burayı tahkim ve su kemerlerini tâmir etmiş, vezîri İbrahim Paşa da burada câmi ve bir çok hayrât inşâ eylemiş idi (bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1328, s. 115 v.d.). Burası Mısır'ın ilk hidivi Mehmed Ali'nin yaşadığı şehir olarak tanınır (Curcî Zaydān, *Maşāhīr al-şarḳ*, Kahire, 1910, I, 1 (bk. Mehmed Arif, *ʿİbar al-beṣar fi 'l-ḳarn al-sālis ʿaşar*, s. 30: „... Mehmed Ali'nin babasının ceddi Konya'dan Kavala'ya gelmiş..."). Kendisi burada mühendishâne-i hayriye isimli iptidâî ve rüşdî dereceli bir mektep ve ayrıca bir medrese ve bunların masraflarını karşılamak için, vakıflar te'sis etmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın evi şimdi burada bir müze olarak muhâfaza edilmekte ve önündeki meydana da kendisinin at üzerinde bir heykeli dikilmiş bulunmaktadır.

XIX. asrın ikinci yarısında Kavala, meşhûr Trakya ve Makedonya tütünlerinin yetişme sâhasına ihrâc iskelesi olarak, ehemmiyet kazandı. Drama, Serez ve İskeçe havâlisinden gelen tütünlerin büyük bir kısmı Kavala'da işlenir ve senenin bâzı aylarında bu iş için civardan gelen 5-6.000 kişi burada toplanırdı.

Tatbik sâhasına konulamayan Ayastafanos muâhedesine göre, Kavala Bulgaristan'a veriliyordu (1878). Birinci Balkan harbi sırasında şehir Bulgarların eline düştü (teşrin II. 1912). Fakat ikinci Balkan harbinde yunan filosu burayı zaptetti (temmûz 1913) ve Bükreş muâhadesi (10 ağustos 1913) ile, bulgarların protestolarına rağmen, burası Yunanistan'a verildi. Birinci cihan harbi sonunda Neuilley muâhadesi müzâkere edilirken, Stroma — Karasu vâdisi boyunca bulgarların inşâ etmiş oldukları demir yolunun, hudut ötesinde temdid edilerek, Kavala'ya kadar uzatılması ve buranın cenûb-i garbî Bulgaristan için bir ticâret limanı hâline konulması teklif edildi ise de, bir neticeye varılamadı. Diğer taraftan, Balkan harplerinden (1912—1913) sonra burada tutunabilmiş olan türk nüfusu Yunanistan'ın diğer bölgelerindeki türkler ile berâber, Anadolu rumları ile mübâdeleye tâbî tutuldu ve garbî Anadolu'ya yerleştirildi. 1941 senesinde Almanya'nın Yunanistan'ı istilâsı sırasında Kavala Bulgaristan'a verildi ve harbin nihâyetine kadar bulgarlar tarafından işgâl edildikten sonra, tahliye olunarak, Yunanistan'a iâde olundu. (J. H. KRAMERS.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından itmâm edilmiştir].

KAVÂR. [Bk. KEVÂR.]

KAVAS. ḲAVVĀS (A.) önceleri okçu, tüfekçi, tüfekli avcı mânasına gelen ve muhâfız mânasında kullanılan bir kelimedir. *Ḳavvāş* şekli (*şād* ile) *Bin bir gece*'de bulunmaktadır (bk. Dozy, *Suppl.*). Bu kelime, bilhassa şarkta, fransızcada *cawas* yahut *janissaires* (çünkü bu askerî teşkilâtın lâğvından evvel, onlar yeniçeriler arasından alınmakta idiler) denilen ve sefâretler ile konsoloslukların muhâfazasına me'mûr edilmiş olan kimselere delâlet ediyordu; sefir veya konsoloslar, resmî veya gayr-ı resmî olarak, şehre indikleri zaman, kavaslar önden giderler ve pazarların ve yolların kalabalığında onlara yer açarlardı. Türkçede bunlara *yasakçı* denilir.

Fransa ve Osmanlı imparatorluğu arasında yapılmış, kâpitülasyon ismi ile mârûf, mukavelenâmelerin 1740'da yenilenen 45. ve 50. maddeleri mûcibince, sefâretler ve konsoloslar istedikleri kavasları kullanabilirler ve kimse onları işlerine gelmeyenleri çalıştırmağa mecbûr edemezdi (T. X. Bianchi, *Nouveau guide de la conversation*, Paris, 1852, s. 273 v. d.). 23 safer 1280 (9 ağustos 1863) nizamnâmesi konsoloslukların imtiyâzlı olarak kullanabilecekleri yerlilerin mıkdarını, baş-konsolosluklar ve eyâletlere bağlı sancak merkezleri için — 4, alel'âde konsoloslular için — 3, konsolos vekillikleri veya konsolos me'murlukları için — 2 olmak üzere, tesbit etti. Bunların tâyinleri bu me'mûrların isimlerini kaydettiren eyâlet mutasarrıflarına resmen teblig edilirdi (Aristaschi Bey, *Législation ottomane*, Constantinople, 1873—1888, IV, 5 v. dd.). [Bu isim, teşkilâtı ile berâber, Lozan sulh muâhedesini müteâkip, Türkiye cümhûriyetinde tamâmiyle lâğvedilmiştir; hattâ sulhün imzâsından evvel kavasların taşıdıkları silâhlara müsâade edilmemiş, sonra şatafatlı unvanları da tarihe karışmıştır].

Bibliyografya: *Descr. de l'Egypte* (Paris, 1822), XVIII, I, 326 v. d.

(CL. HUART.).

KAVİM. ḲAVM (cem. *aḳvām*, *aḳāvim*, *aḳā'im*), kavim, halk. Kelimeye nabatî Palmyra ve Şafâ' kitâbelerinde „halkın desteği" mânasına gelen Şayʿ al-Ḳavm adlı ilâhın isminde rastlanır (Lidzbarski, *Ephemeris für sem. Epigraphik*, I, fihrist).

Bâzı lugatçılara göre, kelime önce yalnız erkekler için kullanılırdı. Bâzı yazılarda *ḳavm* kelimesinin, *nisā'* („kadınlar") kelimesinin zıddı olarak, kullanılması bu mütâleayı haklı gösteriyor. Bu kelime aslında „millet" mânasına gelmez. Bir adamın *ḳavm'i* onun *şīʿa* („taraftar") ve *ʿaşīra* („kabîle")'sidir (*Lisān*). Bu kelimeye bu dar mânada, şu hadîste rastlanır. „*Mavālī*'nin izni olmadan, bir *ḳavm*'e intisâp eden her kimseye Allah, melekler ve peygamberler lânet eder." (Buḫārī, *Fażā'il al-Madīna*, bâb 1). Harf-i târifsiz kullanıldığı zaman, trk. *adamlar*, ingl. *people*, frns. *gens* ve alm. *Leute* kelimelerinin karşılığıdır; bk. msl. *Kur'an*, V, 63'te „anlamayan adamlar"; krş. VIII, 66; IX, 61 (harf-i târif ile XII, 87). Cemi şekli de aynı mânaya gelir. Yine bir hadîste şöyle denilmektedir: „Taifemin kadın ve şarap bâbında geniş serbestî isteyen adamlar (*aḳvām*) bulunacak" (Buḫārī, *Aşriba*, bâb 6). *Kur'an*'da bu kelime bilhassa Peygamberden evvel gelen peygamberler ile birlikte kullanılır: „İbrāhīm'in, Lūṭ'un, Nūḥ'un kavmi" (msl. VII, 146; XI, 91; XXII, 43; XXVI, 105, 160; XXXVIII, 11); yâni imânsız çağdaşları. Bu mânada bizzat Peygamber için de kullanılmıştır. „Kavmin hakikat olanına — yalan diyor" (VI, 66). Kelimeye, aynı mânada, hadîste de rastlanır (Buḫārī, *Anbiyā'*, bâb 19, 31, 54 v. b.).

Bununla berâber *ḳavm*, bugünkü mânasına yakın, yâni halk mânasında da kullanılmıştır. Msl. büyük bayramlardan birine âit hadîslerde şöyle denilmektedir: „Her kavmin bir bayramı vardır; bu da — bizim bayramımızdır" (Buḫārī, *ʿĪdayn*, bâb 3). *al-ḳavm*'in, harf-i târif ile, mübâlegalı bir mânası vardır; msl. Aḥmed b. Ḥanbal'in *Musnad* (V, 72)'inde Ā'işa'nın erkek kardeşlerinden Ṭufayl gördüğü bir rüyâyı anlatır. Gûyâ rüyâsında, bir kaç yahudinin yanından geçerken, onlara şöyle diyor: — „Eğer ʿUzayr Allahın oğlu diye iddia etmese idiniz, siz de bir kavim olurdunuz" — Onlar da şöyle cevap veriyorlar: — „Siz de *Mā-şā' Allāh wa mā şā' Muḥammed* demese idiniz, kavim olurdunuz".

Açe'de bu kelimenin husûsî bir şekli ve kullanılışı vardır. *Ḳavom* — burada, „bir tek

cedden ve yalnız erkek tarafından gelen insanlar" mânasına gelmektedir. Bk. Snouck Hurgronje, *The Achehnese*, fihrist, mad. *kavom*. Kelimenin daha başka husûsî mânaları için bk. Dozy, *Supplément*.

(A. J. WENSINCK.)

KĀVÎN. [Bk. MAHR, NİKÂH.]

KAVİS. AL-ḲAVS (A. „yay"); hendesede — d â i r e k a v s i, hey'et ilminde — k a v i s b u r c u (semâ burçlarının dokuzuncusu. yunan τοξότης, lat. *Arcitenens* veya *Sagittarius*).

(H. SUTER.)

KAVKAB. [Bk. KEVKEB.]

KAVKABĀN. [Bk. KEVKEBÂN.]

ḲAVM. [Bk. KAVİM.]

ḲAVS. [Bk. KAVİS.]

ḲAVS ḲUZAḤ. [Bk. ALÂİMİSEMÂ.]

ḲAVṢAR. [Bk. KEVSER.]

ḲAVṢARA. [Bk. KAVSARA.]

KAVSARA. ḲAVṢARA, Akdeniz'de, Tunus ile Sicilya arasında (Granitola burnunun 96 km. cenûbunda ve Bon burnunun 76 km. şarkında) volkanik küçük bir a d a olup, bugün P a n t e l l a r i a ismini taşımaktadır. Ḳavṣara (yazmalarda bâzan ayrı imlâlar ile yazılmaktadır) eski Cossyra isminden gelmektedir (bk. Pauly-Wissowa, *Realenzycl. der class. Altertumswiss.*, 1503, XI). Arkeoloji bakımından meşhûr olan ada (krş. Orsi, *Pantelleria. Memorii dei Lincei*, 1899, IX, 450—539) Afrika sâhilleri ile Sicilya arasındaki münâsebetler sâyesinde, tâ kadîm çağdan itibâren, ehemmiyet kazanmış olup, araplar Afrika'dan hücûm ettiklerinden, bunların Sicilya'yı zaptederek, bu adada hâkim oldukları devirde mühim bir rol oynamıştır; Ḳavṣara'nın a a p l a r tarafından ilk zaptı ve Mu'āviya hilâfeti zamanında Mu'āviya b. Ḥucayr'in kumandasında Sicilya'ya yapılan sefer ancak geçici bir hâdiseden ibâret kalmıştır (İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar*, I, 211; Yāḳūt, *Muʿcam*, IV, 200, Aġlabî İbn al-Ḳattāʿ'a göre; al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 235'te adadan bahsedilmez). Bizanslılar, çok geçmeden, adayı geri aldılar (Bakrī, *Kitāb al-masālik*, *Bibl. Arabo-Sicula*, s. 13). İbn Taġrîbirdî (nşr. Juynboll, Leiden, 1855, I, 136)'ye göre, halife Alî'nin kātili olan İbn Mulcam Ḳavṣara'ya sürülmüş idi. Halife ʿAbd al-Malik'in kumandanı ʿAbd al-Malik b. Ḳaṭan adayı tekrar geri aldı (Tîcānî, *Riḥla*, *Bibl. Ar.-Sic.*, s. 375). Fakat müslüman hâkimiyeti, devamlı olarak, ancak Aġlabîlerden Ziyādat Allāh zamanında kurulabildi. Bu halifenin mümessili Asad b. al-Furāt Sicilya (210—213=825—828) ile Ḳavṣara'yı (İbn Ḫaldūn, *ayn. esr.*) zaptetti. 220 (835)'de adaya karşı tekrar bir sefer yapmak zarûreti hâsıl oldu (İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, nşr. Tornberg, VI, 239). Müteâkip iki asırda Ḳavṣara kısmen islâmiyeti kabûl etti. Adanın limanı, arap donanması için, bir üss olarak kullanıldı. Arapların gemileri ada civarında sık-sık karaya otururdu. Müslümanların hâkimiyeti zayıflayınca, Ḳavṣara yeniden hıristiyan devletlerinin hücûmlarına uğramağa başladı (msl. 481 = 1088'de pizalılar ve cenevizlilerin hücûmu; İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, IX, 110). Sicilya tamâmen müslümanların elinden çıkınca, adayı 516 (1122/1123)'da sicilyalı Rogers II.'in amirali Antakyalı Georg Mahdiya [b. bk.]'de Zīrī al-Ḥasan'a karşı giriştiği ilk seferde zaptetti; bu şehrin 543 (1148)'te zaptı için, ada kendisine bir üss vazifesini gördü (İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, IX, 82).

Arap coğrafyacıları Ḳavṣara hakkında bize pek az mâlûmat vermektedirler. Sicilya ile Afrika sâhilleri arasındaki mesâfeyi umûmiyetle bir günlük gösterirler; limanı medhederler (İdrīsî). İncir, pamuk ve sakız istihsâlinin sık-sık zikri geçer (Abu 'l-Fidāʾ). Norman istilâsından sonra, müslüman ahâli orada frankların *zimmî*'leri olarak kaldı (al-ʿOmarī, *Masālik al-abṣār*; al-Andalusī). XVIII. asra kadar, Pantellaria adasında arapça konuşulmakta idi. Mahallî italyanca lehcesi üzerinde bu dilin büyük bir te'siri olmuştur (bk. mad. ARABİSTAN, DİL; Gregorio ve Seybold, *Studi glottogici italiani*, 1901, II, 225—238). Amari Pantellaria'ya âit bir mezar kitâbesi neşretmiştir (*Le epigrafi arabiche di Sicilia*, Palermo, 1879, s. 118 v.dd.).

B i b l i y o g r a f y a: M. Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula* (Leipzig, 1887), ital. trc., Torino ve Roma, 1880—1889), bk. fihrist, mad. Pantellaria; ayn. mll., *Storia dei Musulmani di Sicilia*. (J. H. KRAMERS.)

KAVUK, türkçede, külâh biçiminde, oldukça yüksek bir çeşit iç serpuş olup, bâzan bunun etrafına sarık sarılırdı. Bu nevîden bir serpuşun muhtelif şekilleri var idi; bâzan yuvarlak bir uç, bâzan düz bir kısım ile nihâyet bulur ve hattâ bâzı defa yukarısı başa temâs eden kısımdan daha geniş olurdu, Şekli, rengi ve ismi sınıflara göre değişen kavuk ekseriyâ keçeden olup, içi pamuk ile doldurulmuş va yukarıya doğru daralan şâkulî şeritlerden meydana getirildi (bu mevzûda daha esâslı mâlûmat için bk. Mahmud Şevket, *Osmanlı teşkilât ve kıyâfet-i askeriyesi*, İstanbul, 1325, I, 29 v. d.). Husûsî kavuklar bâzı me'mûriyetlere mahsûs kıyâfetin bir kısmını teşkil ederdi; bu cümleden olarak, mollaların, kâtiplerin kavuğu, paşalık kavuğu veya şekline göre, tepeli kavuk v. b. vardır. [Vezîrlerin giydikleri k a l l â v i kavuk, ehram şeklinde, altın

telli uzunca bir kavuktur; h o r a s â n î — düz tepeli, kenarları dikişli, içi pamuklu ve beyaz yahut yeşil sarıklı bir kavuk olup, yüksek rütbeli me'mûrlara mahsûs idi. M ü c e v v e z e — tepesinde ceviz gibi bir parça bulunan bir nevî üstüvânî kavuk ile örme sepet üzerine sarılmış sarıktan müteşekkil olup, ilk defa Bayezid I. tarafından kullanılmış ve sonra divân-ı hümâyûn erkânı ve askerî ümerâ tarafından da giyilmiştir. Dört köşelilerine murabbâ mücevveze denilir. S e l i m î — yanında dilimler bulunan, mücevvezeden daha uzun, düz tepeli, üst ve alt kısmı beyaz bir kavuktur ki, bu kavuk ilk defa Selim I. tarafından kullanılmıştır. Selimî — osmanlı ricâlî ve saray ağaları tarafından, husûsî merâsimlerde giyilirdi. Eski hükümdarların ve ricâlin giydikleri kürevî kavuğa ö r f (*ʿurf*) denilirdi. Kavuğun üzerine sarılan sarıklara da, sarılış tarzlarına ve kavuk şekillerine veya temsil ettikleri sınıfa göre (kâtibî sarık v. b. gibi) muhtelif isimler verilirdi.].

Dalkavuk kelimesi husûsî bir mânaya gelmektedir. Kavuk (cem. *ḳavāvik*) kelimesi arap diline de girmiştir.

Kavuklu tamâmiyle husûsî bir manâda kullanılmakta olup, o r t a o y u n u denilen h a l k tiyatrosundaki iki belli-başlı şahsiyetten biridir. Orta oyunu temsillerinin husûsiyetleri hakkında ancak son asır için bâzı mâlûmata sâhibiz: fakat o r t a v e k a v u k l u tâbirleri her hâlde çok eski olmasa gerektir. [Orta oyununun menşe'i meselesi pek aydınlanmış değildir. Orta oyuncuları bu oyunun ilk defa Süleymâniye darüşşifâsında oynandığını ileri sürmektedirler.

Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, I, 645 v. dd.)'de sâdece taklit yapıp, rakseden kol takımlarından bahsedilmektedir, fakat orta oyununa dâir bir kayıt yoktur. Râşid tarihinde (nşr. Müteferrika, II, var. 6) 1115 vukuâtı arasında, şekli orta oyununa bir az benzeyen ve y a z ı c ı o y u n u ismi verilen bir oyundan bahsedilmektedir. Orta oyununa tamâmen benzeyen bir oyunu Hafız İlyas Efendi (*Vekayi-i letâif-i Enderûn*, s. 187) nakleder. K o l o y u n u ismi verilen bu oyun, aynı eserde kaydedildiğine göre, sonraları daha ziyâde tekâmül etmiş (s. 347—351) ve 1235'e doğru sarayda oynanmıştır. Orta oyunu ismine Güranlı Hızır Efendi'nin 1252'de Abdülmecid ve Abdülâziz için yapılan sünnet düğününü anlatan eserinde (*Surnâme-i hitân*, Üniversite kütüp., Yıldız yazm., TY. nr. 6122, 3a,9 v.d.) tesâdüf edilir. Bu oyun bilhassa sünnet düğünlerinde, esnaf cemiyeti gezintilerinde, peştemal kuşatma merâsimlerinde oynanmıştır.

Orta oyununun eski şeklinden bahseden Rızâ Bey (*İstanbul eğlenceleri*, *Sabah* gazetesi, nr. 13)'in kaydettiğine göre, orta oyununun zûrna, çifte nâra ve davuldan müteşekkil mızikası köçek havaları çalar ve köçekler raksa başlar; bunların arkasından elinde şakşak bulunan ve Posatçı adı verilen bir nekre (komik) meydana çıkar. Sonra başlarında sivri, uzun ve kısa muhtelif şekillerde külâhlar bulunan curcunacılar gelir. Bunların vazifesi taklit yapmaktır. Curcunacıları tâkiben de, dilimli kavuğu, etrafı kürk ile çevrilmiş cübbesi ve çakşırı, ayaklarında mestleri ile pîşekâr ortaya çıkar ve temennâ ettikten sonra, elindeki şakşak ile, zurnacıya çalmasını işâret eder. Oyun esnâsında şahıslar arasındaki anlaşmamazlıkları halletmek pîşekâra düşer. Sonraları curcuna ve köçekler kaldırılmıştır. Abdülhamîd devrinde „kavuklu" tâbiri yerine „nekre" tâbiri kullanılmıştır].

Bâzıları tarafından kabûl edilmeyen bir rivâyete göre, Kavuklu'nun şahsı mümeyyiz vasfı afyon müptelâlığı olup, Nekre adı verilen bir şahsiyetin rolünü yapan ve hakkında başkaca mâlûmat olmayan Şükrü nâmında biri tarafından icat edilmiştir. Kavuklu orta oyununun temsilinde, tam mânası ile, komik bir sîmâdır ve aş.-yk. Gölge oyunundaki Karagöz [b.bk.]'ün rolünü yapar. [Kavuklu'nun rolünde kavuk çok ehemmiyetlidir. Kavuklu kavuğunu yere düşürmeden devirir, binişinin eteklerini beline sokar, arka eteklerini kaldırıp, pabuç sektirerek, sendeler ve düşer gibi görünerek, halkı güldürür]. Orta oyununun ikinci mühim şahsiyeti olan P î ş e k â r, takımı idâre eden oyuncuya konuşma fırsatını vermekle, bir nevî tıyatro rejisörü vazifesini görmektedir; sahnede dâimâ birinci olarak görülür ve aş.-yk. Karagöz oyunundaki Hacivad'ın yerini tutar.

Kavuklu'nun kıyâfeti oynanan oyunlarda kısmen tasvir edilmiştir. Onun bâriz alâmeti başındaki yüksek bir kavuktur. Bu kavuk kenarı olmayan yüksek bir şapka şeklinde, çoğu zaman tepede genişler; birbirine dikilmiş kumaş şeritlerden (dilimli) yapılmıştır ve kırmızı renktedir. Kavuk, mizâhî olarak, ona benzer şekilde olan meşhûr türk ısınma vâsıtası tandır ile mukayese edilir. Kavuğun etrafı „ağbânî" ismi verilen ipekli veya yünlü büyük bir mendil ile sarılmıştır. Kavuklu'nun cübbesi ve pantalonu kırmızı kumaştan, entârisi yünden veya şam-şetâresi yahut altı-parmak denilen yollu ipekli kumaştandır. Basit bir yağlık kemer vazifesini görür. Kavuklu çorabının üstüne umûmiyetle ökçeleri sarı deriden olan mest (çedik pabuç) giyer. Mûtad üzere, onun elinde her renkte parçalardan

yapılmış bir şemsiye vardır. Yeni devirde bu eski kıyâfet hemen-hemen kaybolmuş ve hattâ kavuk dahi yerini uzun püsküllü bir fese terketmişti.

[Orta oyununun diğer mühim şahsiyeti olan Pîşekâr — başına dört ayrı renkten müteşekkil olan dört dilimli bir külâh giyer, arkasında kenarında dışından kaplanmış dört parmak eninde kürk bulunan bir cübbe, bunun altında da aynı renkte bir çakşır, entâri yahut mintan vardır. Ayağında da çedik pabuç bulunur].

Oyunlarda Kavuklu umûmiyetle küçük bir satıcı, bir işçi yahut bir hizmetçidir. O kaba güldürücü te'siri, Karagöz'ün yaptığı şekilde, elde eder. Kavuklu diğer aktörlerin ve bilhassa Pîşekâr'ın sözlerini bizâtihî kelimeler ve mânâ bakımından aksi olarak ele alır; verilen emirleri ahmak tavrı ile yerine getirir; her şeyi kabalaştırır vr her şeye edebe mugâyir bir veche verir. Seçkin bir topluluk içinde nezâketle hareket etmek istediği zaman, o bilhassa dirâyetsiz ve kabadır; fakat kendisinin kabaca muâmele ettiği arkadaşının mübâlegalı teşrifâtını tenkit eder. O çok haris tabiatlıdır. Bize kendisinin mâceralarını anlattığı zaman, ölçüsüz surette öğünür; buna mukabil kendisine takdim edilen hediyeleri, merhametsizce küçümser. Kabahat işlerken yakalanırsa, ekseriyâ bin türlü hîleler ile kendini temize çıkarmağa muvaffak olur. Komikliği husûle getiren ve tercihan kullanılan bir diğer vâsıta da bâzı defâ, kinâye yolu ile, yabancı dilleri ve lehceleri taklittir. Başlangıçta oyuncular her hâlde yabancı idiler ve eski devirde bilhassa bu san'at henüz iyi karşılanmıyordu ve bir müslümanın, hayatını kazanmak için, bu san'atta çalışması hoş görülmüyordu.

İrticâlen bütün bu soytarılıkları yapıvermek oyuncunun vazifesidir. Oyunun ancak takribî bir t a s l a ğ ı mevcuttur. Kavuklu'nun rolü bu rolü yapan kimseden büyük meziyetler ister; bu rolü yalnız bir kaç oyuncu her kesi memnûn edecek şekilde yapmağa muvaffak olmuştur. Geçen asrın sonunda bunların en meşhûrlarından biri Hamdi isminde bir şahıs idi; bu asırda yazılmış mâlûm metinlerin çoğunda, Kavuklu'yu göstermek için, ekseriyâ şâdece Hamdi ismi kullanılır. [Âgâh Efendi, Hakkı Efendi, Abdürrezak Efendi, Kambur Rızâ Efendi, Kel Hasan ve Ali Bey de Kavuklu rolünü muvaffakiyetle yapmış san'atkârlardan sayılırlardı. Bir de son asrın kıymetli pîşekârlarından olan Âsım Efendi'yi burada anmak icâp eder.

Zeki Pakalın medreselerdeki inzibat me'mûrları ile şeyhülislâm kapısındaki hademeye de *kavuklu* adının verildiğini kaydetmektedir].

B i b l i y o g r a f y a: [*San'at ansiklopedisi*'nde, BAŞ KİSVESİ, KAVUK ve kavuk nevîlerine âit maddeler; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1951), fas. XII, 217 v. d.; Emin Cenkmen, *Osmanlı sarayı ve kıyâfetleri* (İstanbul, 1948), s. 30—57, 85—129 ve bir de bu eserde gösterilen bibliyografya. Selim Nüzhet, *Türk temâşâsı* (İstanbul, 1930), s. 99 v. dd.; Hâmid Zübeyr, *Orta oyunu* (*Türk yurdu*, teşrin I. 1928, sayı 10); A. Râsim, *Tarih ve muharrir* (İstanbul, 1329), s. 31—45, 76—89]; Jacob, *Türkische Volkslitteratur* (Berlin, 1901), s. 38 v. dd.; Kúnos, *Orta-Oyounou* (Bndapest, 1888): ayn. mll., *Anatoliai képek* (Budapest, 1891), s. 104; ayn. mll., *Das türkische Volksschauspiel Orta ojnu* (Leipzig, 1908); Horowits, *Spuren griechischer Mimen im Orient* (Berlin, 1905), s. 32 v. d.

(WALTHER BJÖRKMAN.)

[Bu makale NECLÂ PEKOLCAY tarafından ikmâl edilmiştir].

KAVUKLU. [Bk. KAVUK.]

ḲĀVURD. [Bk. KAVURD.]

KAVURD. ḲĀVURD, 'İMĀD AL-DAVLA ḲARA ARSLAN B. DĀVUD ÇAĞRI BEY (?—1073), Kirman Selçukluları devletinin (1041—1183) kurucusu Kavurd'un adı Bar Hebraeus (Abu 'l-Farac, *Tārīḫ*, I, 326)'ta Kaurath ve Karut şekillerinde kaydedilmektedir.

Büyük Selçuklu devletinin başlangıcı olan 1040'taki Dandanekan meydan muhârebesini müteâkip, o zamana kadar zaptolunmuş ve daha sonra zaptedilecek toprakların, türklerdeki hâkimiyet telakkîsine uygun olarak, Selçuklu hânedan âzası arasında taksiminde Kirman bölgesi ve civarı Kavurd Bey'e verilmiş idi (433 =1041). Bu tarihten itibâren, Horasan'ın cenûbu istikametinde ve Kirman sâhasında, oranın hâkimi Büveyhîlere [b. bk.] tâbî kuvvetler ile savaşan Oğuzların (İbn al-Aṯīr, 434, 437 vekayii) Kavurd'a bağlı bulundukları kabûl edilebilir. İlk karşılaşmalarda Oğuzlar geri püskürtülmüşler ise de, 442 (1050)'de bizzat Kavurd'un emrinde başlayan harekât muvaffakiyetle neticelenmiştir. Kavurd maiyetindeki 5—6.000 türk süvârisi ile aynı senenin şâban ayında (1051 başları) Kirman'ın şimâl kısmı olan Sard-Sīr bölgesine girdi. Büveyhîlerden Abū Kālincār [b. bk.]'ın buradaki nâibi Bahrām b. Laşkarsitān müdâfaaya çekilip, Kirman'ın merkezi Bard-sīr'e kapandı ve Şîraz'daki metbûundan yardım istemek zorunda kaldı. Fakat tazyık karşısında, yardım yetişmeden önce, aman dilemeğe ve şehri teslime mecbûr oldu. Anlaşma gereğince, Bahrām kızını Kavurd'a verecek ve Selçuklular ile işbirliği edecekti. Memleketini kurtarmağa gelen Abū Kālincār'ın Ḥannāb kasabasında ölmesi ve maiyetindeki kuvvetlerin türkler ile mücâdeleyi göze alamayarak, çekilmeleri dolayısı ile, başta, pâyitaht Bard-sīr olmak üzere, şimâlî Kirman Selçuklu hâkimiyetine geçti. Kirman'ın cenûp kısmı, yâni Garm-sīr o sıralarda, inhitata yüz tutan Büveyhîlerin âsâyişi muhâfazadan âciz kalmaları yüzünden, yol kesicilik, soygunculuk ile meşgûl Ḳufṣ ve Kūfac (bunlar hakkında bk. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, s. 261—265) gibi, dağlı kavimlerin tegallübü altında idi. Arâzinin sarp ve ârızalı oluşu bunlar ile uğraşmayı zorlaştırıyordü. Kavurd, burayı zaptetmek için, siyâset ve hiyleye baş-vurdu. Evvelâ Ḳufṣların reisine dost görünmüş ve gönderdiği bir menşûr ile onu Garm-sīr mıntakası nâipliğine tâyin ettiğini bildirmiş idi; sonra mûtemed adamları ve câsusları vâsıtası ile, dağlılar hakkında emin bilgi edindi ve Ḳufṣ ile Kūfac reislerinin toplandığı Bārcān dağına, Cīruft yolundan, cebrî yürüyüş ile sokularak, verdiği bir baskın neticesinde, hepsini kılıçtan geçirdi (*Badā'i' al-azmān*, s. 5—8 ve buradan naklen *Tārīḫ-i Selçūḳiyān-i Kirmān*, s. 5—8) ve böylece bütün Kirman'ı almış oldu. Bu muvaffakiyet üzerine, Hürmüz emîri Badr 'Īsā Cāşū'nun kendiliğinden Kavurd'a tâbiyet arzetmesi, Kirman Selçukluları hâkimiyetinin Arabistan yarım-adasının şark ucuna yayılmasını mümkün kıldı. Hürmüz emîri, gemi ve mürettebât hazırlayarak, Selçukluların 'Omān'a geçmelerini sağlamış idi. Kavurd 'Omān'a girdi, vâli Şahryār b. Bāḳīl'i itâate mecbûr etti ve şahne ve yüksek me'mûrları kendi adamlarından tâyin etmek şartı ile, onu yerinde bıraktı. Kavurd 460 (1068)'tan sonra Fārs bölgesine de hücûm ile, burayı Büveyhîlerden Abū Manşūr'un elinden almış olan Faḍlūya Şabānkāra'yi mağlûp etti ve kıt'aya hâkim oldu (*Tārīḫ-i guzīda*, s. 433, 442). Diğer taraftan oğlu Amīrānşāh Sîstân sınırlarında muhârebeler ile meşgûl idi. Kavurd Bey, yerine göre, kuvvet veya siyâset yolu ile hudutları oldukça geniş bir devlet kurmuş idi. Memleketinde müstakil bir hükümdar gibi hareket ediyordu. Hattâ Kirman Selçukluları hakkında mühim ve mufassal kaynak olup, müellifi Afżal al-Dīn Kirmānī'nin ifâdesinden, bu devletin resmî tahrirâtına istinâden yazıldığı anlaşılan *Badā'i' al-azmān* (s. 3,10) adlı esere göre, Kavurd bütün Kirman'a hâkim olduğu zamanlarda, hükümdarlık alâmeti olarak, *çatr* taşımağa başlamış ve bu *çatr* üzerine, büyük Selçuklu sultanları gibi, ok ve yay remizlerini koydurmuş, emirnâmelerinin başına ok ve yay resminden ibâret tuğrasını çektirmiş, adını ve lekaplarını bu tuğranın altına yazdırmış ve yine Kirmānī (*ayn. esr.*, s. 4,9)'ye göre, hâkim bulunduğu her yerde kendi nâmına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır. Fakat dere-beylik şeklinde idâre edilen büyük Selçuklu imparatorluğunda bunlar istiklâl alâmeti sayılmıyordu. Kavurd, anladığımız mânada, tam müstakil değil idi. Dâimâ büyük sultanlara bağlı bir m e l i k olarak kalmış idi. Oğuzların Kirman taraflarında faâliyette bulundukları senelerde, Gazneliler ile mücâdele eden babası Çagrı Bey'in Kavurd kuvvetlerinden bir kısmını Horasan'a çektiğini ve daha sonra, İbrāhīm Inal ayaklanmasında sıkışık duruma düşen Tugrul Bey'in emri ile, Alp Arslan ve Yāḳūtī ile birlikte, İbrāhīm Inal isyânını bastırmağa gittiğini (*Zubdat al-nuṣra*, s. 13; İbn al-Aṯīr 450 vekayii) biliyoruz. İstiklâl peşinde koştuğu muhakkak olan Kavurd Bey'in bu sıralarda henüz hiç bir muhâlefeti yoktur. Ancak kardeşi Alp Arslan'ın sultan olması üzerine, tahta hak iddia etmek fikrinin zihnini işgâle başladığı anlaşılıyor. Bu düşüncenin tezâhürlerini, Sultan Alp Arslan ve oğlu Sultan Malikşāh ile mücâdelelerini nakleden me'hazlarımız onu gayr-i meşrû yollara sapan, inatçı bir âsî gibi tanıtırlar ki, bu her hâlde doğru bir görüş değildir. Çünkü Selçuklu tarihinde taht kavgaları münhasıran hânedan âzası arasındaki geçimsizlik telâkkî edilmiştir. Üstelik kardeşlerinin en büyüğü olan Kavurd'un (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 104 ve *Bada'i' al-azmān*, s. 11) istiklâl tecrübelerini de bu bakımdan mutâlea etmek daha isâbetli olur kanâatindeyiz.

Alp Arslan'ın ilk saltanat yılına rastlayan Kavurd'un birinci ayaklanması (456 = 1064), Kafkasya seferini yarıda durdurup, geri dönen ve ansızın Kirman'da görünen Alp Arslan'dan Kavurd'un af dilemesi ile halledilmiş; ikinci ayaklanması ise, Malikşāh'ın veliahd ilân edilerek, bu husûsta vezîr ve kumandanlardan yemin ile te'minât alındıktan sonra, Kirman da dâhil, bütün imparatorlukta Malikşāh adının hutbelerde zikrinin emredilmesi üzerine vukua gelmiştir (459 = 1067). Bu hâl, kendini büyük Selçuklu tahtına vâris sayan Kavurd'un, Alp Arslan'ı sultan tanımağa mecbûr edilmiş olmakla berâber, Malikşāh'ı tanımak istemediğini gösterir. Kıyâm âmilleri arasında vezîrinin teşvikı de vardır (*Aḫbār al-dawlat al-Salçūḳiya*, s. 28; İbn al-Aṯīr, 459 vekayii). Kavurd istenilen hutbeyi okutmayınca, sultanın kuvvetleri Kirman'a yürüdü. Öncülerin karşılaşmasında askeri mağlûp ve münhezim olan Kavurd Cīruft'ta kapandı ve aman diledi. Alp Arslan onu tekrar affettiği

gibi, kızlarına da para v.b. nev'inden, oldukça mühim bağışlarda bulundu; bu arada Malikşāh'ın veliahdlığını kabûl ettirmiş olduğu şüphesizdir. Lâkin Alp Arslan Kavurd'a yine güvenememiş, ölümü esnâsında, Kirman ile berâber, Fārs kıt'asının Kavurd'da kalmasını, dul kalan karısı ile Kavurd'un evlendirilmesini ve onun merkeze daha yakın bulunan Şiraz'da oturmasını, fakat ülkelerinin sıkı kontrol altında tutulmasını Malikşāh'a vasiyet etmişti (Bar Hebraeus, I, 325 v.d.). Malikşāh'ın büyük Selçuklu tahtına çıktığını haber alır-almaz, Kavurd fethi ile meşgûl bulunduğu 'Omān'dan sür'atle dönerek (*Aḫbār al-davlat al-Salçūḳīya*, s. 39), hazırlandı ve devletin şark sınırlarında Kara-Hanlıların ve Gaznelilerin tecâvüzlere başladığı buhranlı anlarda, büyük merkezlerden Rey şehrini ele geçirmek ve kendini sultan ilân etmek üzere, yola çıktı. Kuvvetine ve tecrübesine güveniyor, 18 yaşındaki genç hükümdarı saltanat işlerinde kifâyetsiz ve çocuk addediyor ve İsfahan'dan yazılan mülâyim edâlı mektuba verdiği cevapta bu noktaları açıkça belirtiyordu. Malikşāh ile vezîri Niẓām al-Mulk, büyük Selçuklu sultanlığına ulaşmak gâyesine mâtûf olduğu için, devletin asıl bünyesine taalluk eden bu ayaklanmanın doğuracağı büyük tehlikeyi ve vahim neticeleri takdir ettiler ve hudut hâdiselerini bir yana bırakarak, bütün kuvvetleri ile Kavurd'a karşı yürüdüler ve onu, daha Rey'den çok uzaklarda iken, Hemedan sınırında Karac mevkiinde karşıladılar (4 şâban 465 = 16 mayıs 1073). Kavurd vaziyetten endişe etmiyordu. Çünkü ordusu kalabalık idi ve Malikşāh ümerâsının bâzılarından dâvetnâmeler ve kendine iltihak edeceklerine dâir mektuplar almış idi. 3 gün süren savaşın başlangıcında Malikşāh ordusu müşkil duruma düştü. Fakat Selçuklulara tâbî olup, o sırada sultanın yanında bulunan Musul hükümdarı Muslim b. Ḳurayş al-'Uḳaylī ile Hille hâkimi Bahā' al-Davla Abū Kāmil Manṣūr al-Mazyadī'nin araplardan ve kürtlerden müteşekkil kuvvetlerinin Selçuklu ordusu sağ-cenah kumandanı emîr Temrek ile iş-birliği yaparak, fedâkârâne çarpışmaları harp tâli'inin değişmesinde mühim rol oynadı. Kirmanlılar bozuldu. Malikşāh askerlerinin bu muvaffakiyete sinirlenen bir kısmı tarafından Muslim ve Bahā' al-Davla kuvvetlerine âit obaların, o meyânda muhârebede hazır bulunan halifenin elçisi Ṭarrād b. Muḥammed al-Zaynabī'ye âit eşyâların yağmalanmasından (İbn al-Aṯīr, 465 vekayii) anlaşılıyor ki, Kavurd hasım ordudaki bâzı kumandanların kendine taraftar olduklarına güvenmekte haksız değil idi. Kavurd yakalanarak, huzûra getirildikten sonra, aynı askerlerin, kazanılan zafer dolayısı ile, maaş ve tahsisatlarının (*nān-pāra va cāmagī*) arttırılmasını tâlep etmeleri, aksi takdirde Kavurd'u tahta çıkarmak tehdidinde bulunmaları da mânidardır. Vezîr Niẓām al-Mulk istekleri sultana bildireceğini ve behemehal arzûlarının is'âf edileceğini söyleyerek, galeyânı yatıştırdı. Fakat hemen o gece Kavurd öldürüldü. Bu haber yayılınca, askerler taleplerini tekrara cesâret edemediler. Kaynaklardan bâzıları Kavurd'un boğdurulduğunu, bâzıları da zehirlendiğini yazarlar. Başta *Badā'i' al-azmān* (s. 13) olmak üzere, diğer mevsûk kaynaklara göre (İbn al-Aṯīr, 465 vekayii; *Zubdat al-nuṣra*, s. 49), Kavurd boğdurulmuştur. Bu ihtimâl daha kuvvetlidir; çünkü türklerde hükümdar âilesinden kimselerin itlâfı, mukaddes sayılan kanlarının dökülmemesi için, hep boğdurma suretiyle olmuştur (bk. F. Köprülü, *Türk ve moğul sülâlelerinde hânedan âzasının idamında kan dökme memnuiyeti*, *Türk hukuk tarihi dergisi* I, 1—9). Bu, tatbikatta umûmiyetle kendi yayının kirişi ile yapılırdı. Kavurd'un da kendi yayının kirişi ile boğulduğuna dâir bir rivâyet vardır (*Vafayāt al-a'yān*, II, 587; *al-Vāfī bi 'l-vafayāt*, XXIV, 50ª; XXVI, 73ᵇ).

Kirman Selçukluları devleti en parlak devrini Kavurd zamanında yaşamıştır. Kavurd Bey iyi bir kumandan ve âdil bir şahsiyet idi. Aynı zamanda muktedir bir devlet adamı idi. Adâleti ve icraâtı ile,halkı memnûn bırakmış idi. Memleketi imâr etti; binâlar, câmiler ve kervansaraylar yaptırdı. Susuz yollarda sarnıçlar ve derbendler inşâ ettirdi; kuyular açtırdı. Âsâyiş bahsinde ehemmiyetle durdu. Ana yollar üzerinde muayyen mesâfelerde, içinde dâimî nöbetçilerin bulunduğu karakol kuleleri te'sis etti. Bu kulelerden biri Fahrac civarında hâlâ mevcuttur (bk. M. Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia*, 1902, 418). Memlekette iktisâdî vaziyet gelişti. Kavurd kestirdiği paraların âyârını muhâfazaya büyük ehemmiyet vermişidi. Afżal al-Dīn Kirmānī zamanında, yâni Kavurd'dan aş.-yk. bir buçuk asır sonra bile, „nakd-i Kavurdî" büyük kıymet taşıyor ve diğer paralara tercih ediliyordu (*Badā'i' al-azmān*, s. 4). Fakat şimdiye kadar Kavurd paralarından hiç biri ele geçmemiştir.

Bibliyografya: Afżal al-Dīn Abū Ḥāmid Kirmānī, *Tārīḫ-i Afżal* veya *Badā'i' al-azmān fī vaḳā'i' Kirmān* (nşr. Mahdī Bayānī), Tahran, 1326; Muḥammed b. İbrāhīm, *Tārīḫ-i Salçūḳiyān-i Kirmān* (nşr. Th. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides* (Leiden, 1886), I; Abu 'l-Farac (Bar Hebraeus), *Tarih* (trc. Ömer Rıza Doğrul, nşr. TTK, Ankara, 1945), I; 'İmad al-Dīn İṣfahānī, *Zubdat al-nuṣra* (trc. Kıvâmüddin Burslan), İstanbul, 1943; Ṣadr al-Dīn al-Ḥusaynī, *Aḫbār al-davla al-Salçūḳīya* (trc. Necati Lugal), Ankara, 1943; Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr* (nşr. Muḥammed İḳbāl; *GMS*, *NS*, II, 1921; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (433, 437, 456, 459 seneleri vekayii); *Tarih-i âl-i Selçuk* (anonym; faksimile nşr. ve trc. F. N. Uzluk), Ankara, 1952, metin s. 15; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Mısır, 1299); Ṣafadī, *al-Vāfī bi 'l-vafayāt* (Topkapısarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2920); Ḥamd Allāh Mustavfī Kazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (*GMS*, 1910, XIV); M. A. Köymen, *Kirman Selçukluları tarihi* (*Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi dergisi*, Ankara, 1943, II, sayı 1, s. 127—134).

(İBRAHİM KAFESOĞLU.)

KAVVĀS. [Bk. KAVAS.]

KAYFĪYA. [Bk. KEYFİYET.]

KAY-ḪUSRAV. [Bk. KEYHUSREV.]

KAYI, Oğuz boylarından birisi olup, türk müverrihlerinden bir kısmına göre, osmanlı hânedanı bu boya mensûptur.

Maḥmūd Kāşġarī (*Dīvān luġāt al-turk*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul, 1331—1335, I, 56; III, 124; trk. trc. Besim Atalay, Ankara, 1939—1941, I, 55 v.d.; III, 166), bu boyun adını Ḳayığ şeklinde yazmaktadır. Eserini XIII. asrın başlarında tamamlayan Faḫr al-Dīn Mubārakşāh'ın türk kavimleri ile bir kısım Oğuz kabîlelerinin adlarından mürekkep olan listesindeki Kayık kelimesi (*Tārīḫ-i Faḫr al-Dīn Mubārak Şāh*, nşr. Denison Ross, London, 1927, s. 47 ve faksimile) bu Oğuz şûbesini ifâde etse gerek. Yine oradaki Gay ve Kay adları başka bir kavme âittir.

Raşīd al-Dīn (*Cāmi' al-tavārīḫ*, nşr. Berezin, Petersburg, 1861, s. 32) ve ondan naklen Yazıcı-oğlu Ali (*Selçuk-nâme*, Topkapısarayı, nr. 1390, s. 21) ve Abu 'l-Ġāzī (*Şecere-i terâkime*, nşr. TDK, 24ᵇ; *Şecere-i türk*, nşr. B. Desmaisons, Petersburg, 1874, s. 28), Kayı adının muhkem mânasına geldiğini söylerler (krş. bir de Mīrzā Abu 'l-Ḳāsim, *Macmū'a*, Tebriz, 1294, s. 410). Marquart (*Über das Volkstum der Komanen*, *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin, 1914, s. 39 v.d., 53, 187 v.d.) Maḥmūd Kāşġarī'nin kitabı ortaya çıkmadan önce, Bīrūnī ve 'Avfī'nin eserlerinde geçen Kay kavmini moğul kabûl ederek, Oğuz Kayı boyunun bu teşekkülden başka bir şey olmadığını ileri sürmüş idi. Lâkin Fuad Köprülü muhtelif eserlerinde (*Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1919, s. 145—147; *Oğuz etnolojisine dâir notlar*, *TM*, I, 185 ve bilhassa *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşe'i meseleleri*, *Belleten*, sayı 28, s. 219—284), Kāşġarī'deki sarih kayıtlara dayanarak, Kaylar ile Kayıların birbirinden tamâmen ayrı kavmî teşekküller olduklarını Marquart ve onu takip eden Z.V. Togan'a karşı isbât etmiştir (bk. bir de Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 96; *EI*, II, 886). Filhakika Maḥmūd Kāşġarī Kayı teşekkülünün Oğuzlardan bir boy (kabîle) olduğunu söyleyerek (*göst. yer*), onları türkçeyi güzel konuşmakla berâber Yabaku, Tatar ve Basmıllar gibi, kendilerine mahsûs bir dilleri olduğunu söylediği Kaylardan (I, 30; III, 118; trk. trc., I, 30; III, 158) tamâmen ayırır. Yalnız bu müellifin Kaylara dâir sözleri, onların Moğul oldukları hakkındaki Marquart'ın fikrini te'yit eder görünmektedir. Bīrūnī (*Kitāb al-tafhīm*, nşr. Wright, London, 1934, s. 145), Marvazī (*Ṭabā'i' al-ḥayavān*, nşr. Minorsky, London, 1942, s. 18) ve bundan naklen 'Avfī (*Cavāmi' al-ḥikāyāt*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3272, 324ª) ve Faḫr al-Dīn Mubārakşāh (s. 47) gibi müelliflerin de bahsettikleri bu Kaylardan Gazneli ve Selçuklu hassa ordularında hizmet ettikleri anlaşılmaktadır (Fuad Köprülü, *göst. yer.* ve *Kay kabilesi hakkında yeni notlar*, *Belleten*, sayı 31, s. 421—425).

1. Oğuz an'anesi. Maḥmūd Kāşġarī (s. 57) ve diğer müelliflere nazaran, bu kabîlenin taşıdığı ad, ceddi Kayı'dan gelmektedir ki, Kayı an'anede Gün Han'ın ve o da Oğuz Han'ın en büyük oğlu sayılmaktadır. Kayı 20 yıl hükümdarlık etmiş ve nesli uzun bir müddet bu makamda kalmıştır. İşte Kayılara 24 boy arasında en şerefli mevkiin verilmesi buradan gelmektedir. Raşīd al-Dīn tarafından nakledilen bir rivâyete göre (bk. Topkapısarayı, Hazîne kütüp., nr. 1653, 389 ve 390ᵇ; ondan naklen Abu 'l-Ġāzī, *Şecere-i terâkime*, 43ª—44ª), ilk defa Ceyhun'u geçerek, Merv ve Serahs hudutlarında yaşamağa başlayan mühim bir Oğuz kütlesine Kayı boyundan Korkut Bey riyâset ediyordu. Tuğrul Bey bu Korkut'un avcı-başısı olup, kazandığı bâzı muvaffakiyetler ile 40.000'e yakın atlı çıkaran bu Oğuz kütlesini başına toplayarak, Selçuklu devletini kurmuştur. Bu rivâyete Kayı — Selçuklu münâsebetlerinin an'anedeki bir delîli olarak bakılabilir. An'anede Gazneli Maḥmūd'un babası Sebük-Tigin'in Kayılardan olduğu da rivâyet edilmektedir (*Cāmi' al-tavārīḫ*, Topkapısarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2935, 323ᵇ; *Şecere-i Terâkime*, 29ᵇ). Lâkin ne bu rivâyet, ne de Ḫvārizmşāhlar hânedanının ceddi Enuş-Tigin'in Beydili boyun-

dan olduğu hakkında yine orada bulunan sözler, kaynaklar tarafından te'yit edilmemekte ve hattâ onların Oğuzlardan oldukları bile söylenmemektedir. Kayıların ve bunlar ile kardeş olan Bayat, Alka-evli ve Kara-evli boylarının müşterek ungunu doğan idi.

Hayvanlarına ve eşyalarına vurdukları damgaları, Kāşġarī, Raşîd al-Dīn, Yazıcı-oğlu ve Abu 'l-Ġāzī tarafından gösterildiği gibi, kendilerini bu boydan sayan Osmanlı hânedanının paralarında ve silâhlarında da görülmektedir.

II. Tarih. Oğuz boylarından, hangilerinin Selçuklu imparatorluğunun kuruluşuna ve Anadolunun fethine iştirâk ettikleri hakkında pek az bilgi vardır. Selçuklular devrinde Anadolu ve İran 'da ancak 3 veya 4 oğuz kabîlesinin adı geçmektedir. XIV. ve XV. asırlara âit eserlerdeki bâzı kayıtlar ile buna bir kaç kabîlenin adı daha ilâve olunabilir. Oğuz boylarından Anadolu 'ya gelenlerin bu ülkenin nerelerinde yerleştikleri ve bunun hangi zamanlarda cereyân ettiği ve ne nisbette olduğu hüsûsunda da fikir serdedebilmek için, bu boylara âit yer adlarına bakmak icâp ediyor. Kayı adını taşıyan yer adlarının Anadolu 'daki mevcûdiyeti ve fazlalığı, Fuad Köprülü 'nün de dediği gibi (*Osmanlı imparatorluğunun etnik menşe'i meseleleri*, s. 248—250, 253, 277), bu boyun Anadolu 'nun türk ülkesi hâline gelmesinde pek mühim bir rol oynadığı kanâatini, kat'î olarak, vermektedir. XV. ve XVI. asırlarda yazılmış olan ve mezkûr asırlardaki bütün meskûn yerlerden bahseden osmanlı arâzi ve vergi nüfus tahrir defterleri, Kayıların, Kınık, Avşar, Eymir ve Çavundur gibi, en fazla yer adlarına mâlik olan boylardan birisi olduğunu gösteriyor. Bugün onlara âit 27 köy ismi bulunmasına mukabil (*Köylerimiz*, İstanbul, 1933, s 440), XVI. asrın başında bunun en az üç misli Kayı yer adı var idi. Bunların büyük bir kısmı, şimdikiler gibi, Anadolu 'nun Kızılırmak 'tan itibâren garpta kalan bölgelerinde bulunmakta idi. Bu Kayı yer adlarına Tekirdağı ve Üsküdar (İşkodra) 'da tesâdüf edilmesi (bk. M. Aktepe, *XIV. ve XV. asırlarda Rumeli 'nin türkler tarafından iskânına dâir*, *TM*, X, 1953, s. 306), bu kabîlenin Rumeli 'nin fetih ve iskânına da katılmış olduğunu ifâde etmektedir ki, Oğuz boylarına âit bilhassa şimdi, fazla olmasa bile, Rumeli cihetinde yer adına rastgelinmesi erder bir vâkıadır. Yine tahrir defterlerine istinâden şunu da ilâve etmek icâp eder ki, Sinob — Mersin hattından Adalar denizi ve Marmara kıyılarına kadar uzanan sâhada yaşayan ve mezkûr hattın şark ve cenûbundaki Türkmenlere karşılık, kendilerine Yörük umûmî adı verilen aşîretler arasında en fazla ve en kalabalık nüfuslu Oğuz boy adını taşıyan teşekküller bu kabîleye mensûp bulunmaktadır. Fazla olarak Kayılar, XVI. asırda Anadolu, Suriye ve Irak 'taki 19 Oğuz boy adlı teşekküller meyânında, Avşar, Beydili, Salur, Eymir ve Çepni teşekkülleri ile berâber, en başta gelmektedir. Yerleşik hayata daha çok intibak etmiş olan Yörüklerden, Anadolu 'nun fetih ve iskânına iştirâk etmiş aşîretlerin türkmenlerden çok daha fazla olduğu muhakkaktır. Bunlardan başka, Semerkand hukümdarı Ali-Tigin ve Cünd emîri meşhûr Şah Melik zamanında (XI. asrın başları) Horasan sınırında yaşayan Oğuzların başında Kayı boyundan Korkut 'un bulunduğu ve Tuğrul Bey 'in de bunun avcı-başısı olduğu hakkındaki rivâyet, Kayı — Selçuklu münâsebetlerinin an'anedeki bir aksi olarak kabûl edilebileceği gibi (yk. bk.), Kāşġarī 'nin, 22 oğuz boyuna âit listesinde Kınıklardan sonra Kayıları zikretmesinin aynı münâsebetle alâkalı olması muhtemeldir. Çünkü bu müellif Selçuklu imparatorluğunun kuruluşunda mühim bir rol oynayan Yıva boyuna (Faruk Sümer, *Yıva oğuz boyuna dâir*, *TM*, IX, 151—166), kendi listesinde dördüncü sırada yer vermiştir. Hâlbuki ensâba göre tanzim edilmiş listelerde bu kabîle 23. sırada gösterilmektedir. Bütün bunlara ilâve olarak, Neşrî gibi, bâzı osmanlı müverrihleri ile XVII. asrın birinci yarısında yaşamış olan Mīrzā Abu 'l-Ḳāsim (*göst. yer.*) 'ın Kayıların yurtlarından Selçuklular ile birlikte ayrıldıklarına dâir sözlerini de kaydetmeliyiz. Mezkûr iranlı müellif, bahsettiği Oğuz kabîlelerinden yalnız Kayıların Selçuklular ile berâber olduklarını yazmakta ve diğerlerinin Hulagu 'nun moğulları arasında İran 'a geldikleri fikrinde bulunmaktadır.

XV. ve XVI. asırlarda Anadolu 'da yaşayan Kayılar, muhtelif şûbeler hâlinde olup, bu şûbeler Konya, Isparta, Denizli, Muğla (Menteşe), Manisa, Afyon, Ankara ve Sis (Kozan) bölgelerinde bulunmakta ve sâbit meskenlerde oturarak, çiftçilik yapmaktadırlar. Bu sebeple onlar, XVII. asrın başlarından itibâren, tam yerleşik hayatın bütün icâplarına uymuşlardır. Konya 'nın şarkındaki Bayburt kazâsında yaşayan Kayı teşekkülü, bir çok mezrâlara yurt sûretinde tasarruf etmekte olup, Selim I. zamanında 680 vergi mükellefi var idi. Bu sayının dışında olarak, onlardan bir çok kimseler dirlik sâhibi, yâni sipâhî zâdegân idiler (Faruk Demirtaş-Sümer, *Osmanlı devrinde Anadolu 'da Kayılar*, *Belleten*, sayı 47). Aynı devirde Konya vilâyetinde Kayı adlı dört köy var idi ki, şimdi bunlardan hiç birisi adını muhâfaza etmemiştir. Isparta 'nın Eğridir mıntakasındaki Kayı şûbesi 118 vergi nüfusuna sâhip idi. Denizli, Uşak ve Alaşehir arasındaki sâhada yaşayan Kayı teşekkülüne gelince, bu teşekkül Anadolu 'daki en büyük Kayı şûbesi olup, Süleyman I. devrinde 35 köyde yurt tutmuş idi. Teşekkülün evli vergi nüfusu 1123, mücerret yâni bekâr nüfusu da 223 idi ve devlete her yıl 42.000 akçe vergi veriyordu (*Kütahya defteri*, Baş-vekâlet arşivi, nr. 438, s. 49 v.d.). Her ev 7 kişi hesap edildiği takdirde bu Kayı şûbesinin Kanunî devrinde 7.000 kadar nüfusu olduğuna hukmedilebilir. Bu Kayıların sâkin oldukları köylerden hiç biri boy adlarını taşımıyor. Cenûpta Köyceğiz ile şimâlde Ayaslug arasındaki muhtelif köylerde sâkin olan Menteşe Kayıları Selim I. devrinde 14 oymağa bölünmüş bulunuyordu ve 892 vergi evleri var idi. 1553 tarihinde ise, vergi evleri 1034 olarak hesâp edilmiştir. Buna göre, bu Kayı şûbesinin XVI. asrın ortalarında, Denizli Kayıları gibi, takriben 7.000 nüfusu olduğu söylenilebilir. Bunların da yurt tuttukları köylerden hiç biri Kayı adını taşımıyor. Lâkin aynı bölgede ve aynı devirde bu adda 8 köy tesbit edilmiştir ki, hâl-i hâzırda bunlardan hiç birisi mevcut değildir. Manisa 'daki Kayılar XVI. asrın ortalarında, Çoban cemâati ile birlikte, Karaman Kayası denilen bir yerde sâkin idiler (Çagatay Uluçay, *Suruhan-oğulları ve eserlerine dâir vesikalar*, İstanbul, 1940, s. 41 v.d.). Bunlara ve aynı yıllarda Afyon 'un Sanduklu kazâsı dâhilinde yaşayan Kayı cemâatine (Ahmed Refik, *Anadolu 'da türk aşiretleri*, İstanbul, 1930, s. 3), tahrir defterlerinde tesâdüf edilmemektedir. Kayıların Ankara havâlisindeki mevcûdiyeti çok zayıf olup, ancak 7 hâne kadardır. Bu küçük oymak Ankara 'nın Murtazaâbâd kazâsına bağlı Kayıcık köyünde oturuyordu. Sis (Kozan) havâlisinde bulunan Kayı adlı cemâatin ancak 29 vergi evi vardı. Orta Anadolu ile garbî Anadolu 'daki Kara-Keçili teşekküllerinin Kayılardan olmaları muhtemeldir. Yukarıda verilen mâlûmata göre, Kayıların tarihine dâir şu umûmî neticeler zikrolunabilir ki, bu kabîle Selçuklu imparatorluğunun kuruluşuna ve Anadolu 'nun fethine kuvvetli bir surette iştirâk etmiş ve buraya gelen Kayılar siyâsî ve iktisâdî sebepler ile, bu ülkenin muhtelif yerlerine dağılmışlardır. Onlardan bir kısım da, moğul hücûmu sebebi ile, İran 'dan şarkî Anadolu bölgelerine gelen ve oradan da Bizans ucuna, mühim bir kısmı da Suriye 'ye göç eden Türkmenler ile berâber bulunmuş olabilir. Yine bu boydan bir şûbenin de Anadolu 'ya gelmeyen Türkmenler arasında kaldığı anlaşılıyor. Hazer ötesindeki Türkmenlerden Göklen ulusu ve Ali-İli aslındaki Gay adını taşıyan oymaklar (A. Burnes, *Voyayages de l'embouchure de l'Indus à Lahur, Caboul, Balhk et Boukhara*, Paris, 1835, III, 199; Mīrzā Abu 'l-Ḳāsim, *Macmū'a*, *göst. yer.*), şüphesiz, bu şûbenin bakiyeleridir.

III. Kayı-Osmanlı münâsebeti. Osmanlı hânedanının Kayı boyundan olduğunu ilk defa söyleyen müellif, XV. asrın birinci yarısında yaşamış ve eserini Murad II. nâmına yazmış olan Yazıcı-oğlu Ali (*Selçuknâme*, Topkapı sarayı, Revan kütüp., nr. 1390, s. 26; nşr. Houtsma, Leiden, 1932, III, 218) 'dir. Aynı müellif, Anadolu Selçukluları devleti hukümdarlarından Giyāṯ al-Dīn Kay-Ḫusrav I. zamanında sağ-kol ordusu beylerbeyisinin Kayılardan Aşut Bey olduğunu (nşr. Houtsma, s. 89) ve 'Alā' al-Dīn-Kayḳubād I. 'ın emîrlerinden Hüsâmeddin Çoban 'ın da bu kabîleye mensûp bulunduğunu (s. 208) yazmakta ve hattâ Selçuklu sultanlarının Oğuz töresine göre icrâ-i hukûmet ettiklerini ve Selçuklu askerî teşkilâtında Oğuz kabîlelerinin birinci derecede bir mevkie sâhip olduklarını bile iddia etmektedir. Lâkin onun kaynağı olan İbn Bībī 'de bu gibi şeylerden bahsedilmemesinden, Yazıcı-oğlu 'nun bunları ilâve ettiği muhakkaktır. Diğer taraftan Ahmedî, Âşık Paşa-zâde, Oruç Bey ve anonim *Tevârih-i âl-i Osman* gibi osmanlı tarihinin en esâslı kaynaklarında osmanlı hânedanının Kayı boyu ile münâsebetinden bahsedilmiyor. Bunlardan başka Kayı damgası Murad II. 'ın seleflerine âit sikkelerde mevcut olmayıp, ancak bu hukümdarın bâzı paralarında görülmektedir. P. Wittek, Murad II. zamanında kavmî bir hissin uyandığını haklı olarak söyledikten sonra, bunun Çelebî Mehmed ve oğlu Murad II. taraflarından göçebe hayat ve an'anesinin kuvvetle devam ettiği Amasya bölgesinden getirildiği mutâleasında bulunmaktadır (*De la défaite d'Ankara à la prise de Constantinople*, *Revue des Études Islamiques*, 1938, I, 27 v.d.). Lâkin bunda XV. asrın başlarından itibâren mühim siyâsî muvaffakiyetler kazanarak, şarkî Anadolu, İran ve Irak 'a hâkim olan Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu türkmenleri başlıca âmil olmalıdırlar. Şukr Allāh (*Bahcat al-tavārīḫ*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3059, 158 b), Enverî (*Düstûr-nâme*, İstanbul, 1928, s. 72—78), Mavlānā Rūḥī (bundan naklen Müneccim-başı, *Ṣaḥāyif al-aḫbār*, İstanbul, 1285, s. 276), Acem Hâmidî (M. H. Yınanc *İA*, mad. ERTUĞRUL GĀZĪ) *Vilâyet-nâme* (Üniversite kütüp., nr. 2471, s. 266), Hasan Bayatî (*Câm-i Cem-âyîn*, İs-

tanbul, 1331, s. 11, 19, 22) ve İdrîs Bitlîsî (*Haşt Bahişt*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3209, 24b)'nin Osmanlıların Kayı Han evlâdından olduklarına dâir ifâdeleri Yazıcı-oğlu'ndan veya kavmî hislerin uyanışı cereyânından gelmektedir. Mezkûr müellifler, bu husûsta verdikleri bilgilerde tenakuzlara ve içinden çıkılmaz hatâlara düşmüşlerdir. Dede Korkut kitabının mukaddimesinde bulunan yine bu mesele ile alâkalı sözler de aynen Yazıcı-oğlu'ndan alınmıştır (krş. Faruk Sümer, *Dede Korkut kitabına dâir bâzı mülâhazalar, Türk folklor araştırmaları*, İstanbul, sayı 30, s. 470). Bütün bunlar ile berâber Osmanlı hânedanının Kayı boyuna mensûp olması imkânsız değildir. Bu kabîleye âit yer adları hâtıraları ve bilhassa XV. ve XVI. asırlarda Anadolu'nun orta ve garp taraflarında kuvvetli Kayı teşekküllerinin yaşaması, Yazıcı-oğlu'nun iddiasını mümkün kılmaktadır. Fakat bu keyfiyet ne olursa-olsun, bir hakikat olarak şunu kaydedelim ki, osmanlı hânedanı kendisini bu boydan addetmeğe çok ehemmiyet vermiştir. Murad II.'ın paralarına kayı damgası konulmuştur (Gâlib Edhem, *Takvîm-i meskûkât-ı Osmaniye*, İstanbul, 1307, s. 31, 33; Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmâniye*, İstanbul, 1334, s. 49, 58, 68). Her ne kadar Murad II.'ın halefleri zamanında paralara damga konulmaktan vazgeçilmiş ise de, harp silâhlarında ve eşyâlarda bu usûl uzun bir müddet devam etmiştir. Süleyman I.'ın toplarında da damga görülmektedir ki, şimdi bunlardan biri Midhat Paşa stadyumunun önünde bulunmaktadır (yk. bk.). Yine XVI. asra âit bugün İstanbul müzelerinde teşhir edilen kılıçlar, miğferler, topuzlar ve dizliklerin bâzıları üzerinde de bu damgaya rastgelinmektedir. Cem Sultan'ın Bayat boyundan Mahmud-oğlu Hasan'a, âilesinin cedleri hakkında, bir risâle yazdırması (*Câm-ı Cem-âyîn*) yine onun büyük oğluna Oğuz Han ve birâderi Bayezid II.'in oğullarından birine de Oğuzların diğer büyük bir efsânevî şahsiyet olan Korkut adının konması, bu cereyânın dikkate şâyân tezâhürlerindendir (krş. bir de Faruk Sümer, *Osmanlı devrinde Kayılar, Belleten*, nr. 47, sayı 47, s. 589—590; Tahsin Paşa, *Abdülhamid. Yıldız hâtıraları*, İstanbul, 1931, s. 25, 104 v. d.).

Kayı damgasının muhtelif şekilleri

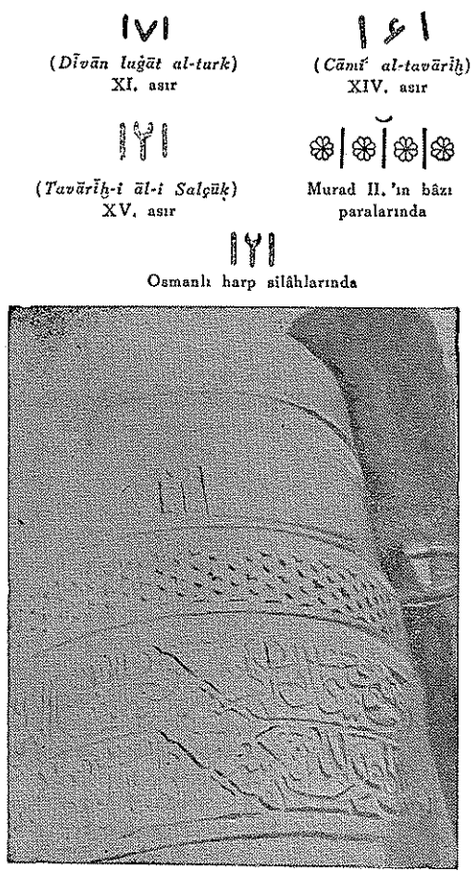

Süleyman I.'a âit (928=1522) top üzerindeki damga

Bibliyografya: Tam bir bibliyografya için bk. Fuad Köprülü, *Belleten*, sayı 28, s. 220—303; Zeki Velidi Togan, *Die Vorfahren der Osmanen im Mittelasien* (*ZDMG*, Leipzig, 1941, 95, 3, s. 365—373; trk. trc. *Konya mecmuası*, sayı 48); ayn. mll., *Umûmî türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), s. 138, 140, 466 v.d.; Minorsky, *Ḥudūd al-ʿālam* (*GMNS*, 1938, s. 284 v.d.); P. Wittek, *The rise of the Ottoman Empire* (London, 1938; trk. trc. Fahriye Arık, Oğuz boyları ve Osman-oğulları şeceresine dâir ilâveler ile, İstanbul, 1946); Eberhard, *Kaylar kabîlesi hakkında sinolojik mülâhazalar* (*Belleten*, sayı 32, s. 567—581); Faruk Sümer, *XVI. asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta yaşayan türk aşiretlerine umûmî bir bakış* (*İktisat Fakültesi mecmuası*, İstanbul, XI, 509—522); ayn. mll, *Döğerlere dâir* (*TM*, X, 139—158).

(Faruk Sümer.)

KAYITBAY, al-Malik al-Aşraf Abu 'l-Naṣr Sayf al-Dîn al-Maḥmūdî al-Ẓāhirî, Mısır ve Suriye sultanı (873—902 = 1468—1495) olup, Barsbay [b. bk.] tarafından köle olarak satın alınmış, sultan Çakmak tarafından azad edilmiş, önce muhâfız, sonra büyük devâdâr [bk. mad. DAVĀTDĀR] dâiresinde *davādār saġīr*, yâni kâtip olmuştur. Inal [b. bk.] zamanında „10 memlûk emîri," sultan Ḫoşḳadam [b. bk.] zamanında *ṭablaḫāna* emîri, „şaraphâne" müfettişi, az sonra da „bin-başı" (*muḳaddam alf*) tâyin edilmiştir. 872 (1467/1468)'de *raʾs nawbat al-nuwwāb* (muhâfız memlûklerinin kumandanı) oldu.

Cemâziyelevvel 872 (kânun I. 1467)'de Temir-Boğa tahta çıkınca, dostu Kayıtbay'ı atabey tâyin etti. Memlûkler arasında pek az taraftarı olduğundan ve yeni taraftar elde edebilmek için de parası bulunmadığından, sultanın henüz hiç bir iktidârı yok idi. Devlet hazînesi bom-boş idi. Ustâdâr Ḫayırbay'ın neticesiz kalan isyânını müteâkip, aynı senenin receb ayında (şubat II. 1468) taht Kayıtbay'a teklif olundu. Kayıtbay, bir az tereddütten sonra, teklifi kabûl etti. Temir-Boğa Dimyat'a çekildi ve orada sâkin bir hayat sürmeğe başladı. Oraya mahbus olarak değil, bir kaç dostu ile birlikte, serbetçe gitti. Diğer memlûk sultanlarının aksine olarak, Kayıtbay saltanatı boyunca, tahtından indirilmiş hükümdarlar ile daha önceki sultanların ahfâdına saygı ve cömertlik ile muâmele etti; onları sık-sık Kahire'ye dâvet ediyor, çevgan oyunlarına iştirâk ettiriyor, Mekke'ye hacca gitmelerine müsâade ediyor ve kendi bulunmadığı zamanlarda bile, bir sûikast yapılmasından en ufak bir endîşe ve şüphe duymaksızın, merkeze girmelerine müsâade ediyordu.

Kayıtbay için başlıca siyâsî mesele, Osmanlılar ile münâsebet meselesi idi. Osmanlılar ile mısırlılar arasındaki rekâbet Anadolu'daki tâbî beylere karşı girişilen savaşta kendini gösterdi. Elbistan [b. bk.] hükümdarı Şâh-suvâr [bk mad. DULKADIRLILAR] Mısır'a [bk. mad. ḪOŞḲADAM] karşı savaş hâlinde idi ve Osmanlılar tarafından gizliden-gizliye destekleniyordu; hâlbuki Kayıtbay, Karaman hükümdarı Ahmed'in safında, Mehmed II.'e karşı cephe almış bulunuyordu. Şâh-suvâr (872—873 = 1467—1469)'a karşı girişilen iki sefer, Mısır kumandanlarının ihmâli, bilhassa Mısır ve Suriye arasındaki rekâbet ve askerlerin disiplinsizliği yüzünden, vahim muvaffakıyetsizlikler ile neticelendi. Daha sonraları Kayıtbay Karamanlı Ahmed'i terkederek, Osmanlıların Şâh-suvâr'a yardımda bulunmamalarını te'mine muvaffak oldu. Bu yüzden kuvveti azalan Şâh-suvâr 876 (1471)'daki nihâî muhârebede atabey Özbek'e yenildi ve Zamanṭū'ya kaçtı. Burada kuşatıldı ve hükümdarın tâbii ve beyliğinin sâhibi kalmak şartı ile, teslim oldu. Fakat yakalanıp, esir edilerek, Kahire'ye götürüldü ve harp hukukuna aykırı olarak, idâm edildi. Kayıtbay zaferden zafere koşan, Diyarbekr'in ve İran'ın bir kısmının hâkimi olan Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın şahsında daha tehlikeli bir rakip buldu. Uzun Hasan önce 872 (1467)'de Kara-Koyunlu hükümdarını ve 873 (1468)'te de Semerkand hükümdarını mağlûp etti; fakat 876 (1471)'da Mehmed II.'e karşı muhârebeye giriştiği zaman yenildi ve bu suretle Kayıtbay için daha az tehlikeli bir hâle geldi. Uzun Hasan 882 (1478)'de öldükten sonra, yerine Yaʿḳūb Bey geçti. Yaʿḳūb'un al-Ruhā (Edessa, Urfa)'daki vâlisi Bayındır ile Kayıtbay'ın kumandanlarından Yaş Bey arasında bir nizâ çıktı; bunun sebebi Bayındır'ın Ḥamā bedevîlerinin reisi Sayf'i himâye etmesi idi. Yaş Bey al-Ruhā önlerine gitti; her bakımdan tatmin edilmesine rağmen, muhâsarayı kaldırmadı. Fakat muhâsaradakilerin ânî bir hücûmu ile tam hezîmete uğrayarak, bir çok kumandanları ile birlikte, kılıçtan geçirildi. Diğer ileri gelen mısırlılar da esir düştüler. Kayıtbay bu mağlûbiyetin intikamını alamadı ve barış akdine mecbûr kaldı; çünkü yeni osmanlı pâdişahı Sultan Bayezid [b. bk.]'in harp açmasından korkuyordu. Ayrıca Elbistan üzerinde hâkimiyet meselesi her iki taraf için de anlaşmazlıklar yaratmakta devam ettiği gibi, Bayezid de kendini tehdit altında hissediyordu; çünkü Kayıtbay, osmanlı tahtına hak iddia eden kardeşi Cem [b. bk.]'i dostça karşılamış ve onu pâdişah ile mücâdeleye teşvik etmiş idi. Bayezid'e, sulhu idâme maksadı ile; gönderilen bir sefâret hey'eti bir netice elde edemedi. Osmanlılar 891 (1486)'de Anadolu'nun cenûp kısmını istilâ ile Tarsus'u ve Adana'yı işgâl ettiler; diğer bir osmanlı ordusu Malatya önünde göründü. Bu iki orduya karşı, mısırlıların giriştiği harekât, bilhassa Elbistan beyi 'Alā' al-Davla'nın Kayıtbay tarafına iltihakı ile, muvaffakiyetle neticelendi. 893 (1488)'te de, Osmanlılar hiç bir muvaffakiyet kazanamadılar. İskenderun [b. bk.] körfezine büyük sayıda asker çıkarma teşebbüsü de akîm kaldı. 895 (1489/1490)'te atabey Özbek Anadolu'da Kayseri (Ḳayṣarîya) civarında, Osmanlıları kat'î bir hezîmete uğrattı; bu muhârebede bir çok osmanlı kumandanları esir düştü. Kayıtbay, Osmanlıların muazzam kaynaklarını bildiği için, akıllı davranıp, sulha yanaştı ve 896 (1491)'da sulh yapıldı. Kayıtbay'ın saltanatının geri kalan zamanı barış içinde geçti; fakat dâhilî vaziyet düzelemedi. Kendi şahsî iktidarı sâyesinde, birbirine düşmüş olan Memlûk fırkaları arasında bir nizâ çıkmamasına muvaffak oldu ise de, şiddet hareketlerine, devamlı olarak, mâni olamadığı gibi, sağlam bir mâlî nizâm da kuramadı.

Kayıtbay, Burcī [b. bk.] hukümdarlarının en mühimidir. Hâricde Memlûkler saltanatının itibârını bir kere daha yükseltmiştir; öyle ki, haklı olarak, kendini islâm hukümdarlarının en büyüğü telâkkî edebilirdi. Giriştiği seferler ve inşâ ettirdiği binâlar için, büyük gelirlere muhtâc idi; fakat iyi teşkilâtlı bir vergi sisteminden mahrûm olduğu için, bunları ancak zorla te'min edebildi. Bu vak'anüvislerin onu şiddetle tenkit etmelerine sebep olmuştur. Muntazam bir vergi teşkilâtının bulunmayışı, Memlûk imparatorluğunu harâbîye sürüklemiştir. Hukümdar, kendine para te'min etmek için, şiddet vasıtalarına baş-vurmak mecbûriyetinde kalıyordu; ya gayr-i meşrû yollardan zengin olan büyük hazîne adamlarını sıkıştırıp, icâbında işkenceler yaparak, para te'min ediyor yahut eyâletlerin büyük şeyhlerini „ziyâret“ edip, onların misâfirperverliklerinden istifâde ile hediyeler topluyordu (bir defasında bu şekilde, 200.000 dinar toplamıştır) yahut da vakıflara veya ferdlere âit gayr-i menkuller (msl. beş aylık kirâ bedeli) üzerinden vergiler tarhediyor ve redif sınıfı olan *avlād al-nās* [krş. mad. İBN İYĀS]'tan ağır vergiler alarak, onları cepheye gitmekten muâf tutuyordu. Tasarlanan sefer açılmadı mı, paraları iâde ederek, herkesi hayrette bırakıyordu. Yahudiler ile hıristiyanlardan mütenâsip bir şekilde vergi alıyordu. Bundan başka, hububât tâcirlerinden çok ağır vergiler tarhetti. Masrafları bunlar ile mütenâsip idi. 872 — 894 (1467 — 1489) senelerinde, ordu için 7.000.000 dinardan fazla sarfetti; bu mikdar, o zaman için, muazzam bir yekûn idi. Yeni inşâ ettirdiği binâlar ve eskilerin tâmiri muazzam paraya ihtiyâc göstermekte idi. Mezarının bulunduğu Kahire kapısındaki câmi, hukümet merkezine yakın aynı ismi taşıyan köydeki *ḫānḳāh*, Haleb kalesi, 881 (1475/1476)'de bir yıldırımın sebebiyet verdiği bir yangında yanan Medîna câmiindeki inşaât meşhûrdur. Kayıtbay, tahta çıktığı zaman 60 yaşlarında olmasına rağmen, saltanatının ilk yıllarında hemen-hemen hummâlı bir faâliyet gösterdi. Yalnız, o zamana kadar cârî olan âdet hilâfına her gün şehir dışına atla dolaşmağa çıkmakla kalmıyor, aynı zamanda ardı-arkası gelmeyen seyâhatler yapıyordu. Mekke'ye hacca gidiyor ve Dicle, hattâ Fırat'a kadar büyük teftişlere çıkıyordu. Kendi memlûklerini, deltadaki âsî bedevîleri ve hattâ Nâbulus ve Ḥamā araplarını da kontrol altında tutmağa muvaffak oldu. Saltanat devri, haleflerininkine nazaran, vak'anüvislere ideal bir devir gibi görünmüştür. Kayıtbay, eşine az rastlanır bir derecede gaddâr ve merhametsiz idi. Kamçı dayaklarında ve işkencelerde hâzır bulunmaktan hoşlanır, bâzan bunlara bilfiil iştirâk ederdi. Oğluna karşı son derece sert idi; bir seferinde, onu cezâlandırmak için, memlûk kışlalarında oturttu ve en âdî işleri görmeğe mecbûr etti. Nikâhlı tek bir karısı var idi; cârîyeleri arasında en meşhûru oğlu Muḥammed al-Nāṣir'in anası olan Āsil-Bay'dır (tercüme-i hâli için bk. Sobernheim, *Zeitschr. des Deutsch. Paläst.-Vereins*, 1905, s. 191).

Bibliyografya: İbn İyās, *Badā'i' al-zuhūr* (Bulak, 1311/1312), II, 90—291; İbn Taġrîberdī, *Ḥavādiṯ al-duhūr* (Berlin yazm. nr. 9462 sonu); Abu 'l-Baḳā' İbn al-Cī'ān, *al-Ḳavl al-mustaẓraf fī safar mawlānā al-Malik al-Aṣrāf* (*Viaggio in palestina e Storia di Kaid Ba...*, nşr. R. V. Lanzone, taş-basm., Torino, 1878); Weil, *Gesch. der Chalifen*, V, 326—359; J. v. Hammer, *GOR* (Pest, 1827—1835), II, 175 v. dd., 290—302. (SOBERNHEIM.)

KAY-KĀ'ŪS. [Bk. KEYKÂVÛS.]

KAY-ḲOBĀD. [Bk. KEYKUBÂD.]

KAYL. [Bk. KEYL.]

KAYLACA. [Bk. KEYLECE.]

KAYMAKAM. ḲĀ'İM-MAḲĀM (A. „nâip“), türkçede kaymakam şeklinde telâffuz edilir ve bir mansıp, bir makam bir ve me'mûriyet ifâde ederdi. Tanzimât islâhâtından önce, bu tâbir sadrâzamın gaybûbetinde, gerek sarayda, gerek hukûmet merkezinde kendilerine vekâlet tevcih olunan me'mûrlara (*rikāb-i humāyūn*) yahut *āsitāna kaymakamı*'na delâlet etmekte idi ki, buna „kaymakam paşa“ denilirdi; sadrâzamın, kendini ordu nezdinde temsil için, tâyin ettiği *ordu kaymakamı*'nı bundan ayrı tutmak lâzımdır (Luṭfī, *Tārīḫ*, IV, 19); aynı zamanda ser-asker yahut kapudan-paşa kaymakamlarına da (kaptan-ı deryânın emri altında olan Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyâleti için Cezâyir kaymakamı) rastlamaktayız; ikinci derecedeki me'mûriyetlerdeki devamlı mümessilleri ifâde için, bugün kullanılmayan *yer* (msl. *kahya yeri*, *kethudâ yeri*) ve bizzat me'mûriyet mahalline gitmeyen kadıların gönderdikleri yahut yardımcı gibi tâyin ettikleri kimseler için ise, *nâib* tâbiri kullanılmakta idi. Mahmud II. ve Ab dülmecid zamanından beri, kaymakam — orduda *bin-başı* rütbesinden sonra gelen rütbeyi (bugün: yarbay) ve sivil idârede ise, kendine bir kazanın idâresi tevdî olunan me'mûruifâde etmektedir.

Bibliyografya: J. v. Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung*, II, 96 v. d., 102 v.d., 286 v. d.; Ahmed Vefik, *Lehce-i osmânî* (Zenker, *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*'da verilen mâlûmat yanlıştır). (J. H. MORDTMANN.)

ḲAYN. [Bk. KAYN.]

KAYN. AL-ḲAYN (B. CASR), umûmiyetle BANİ 'l-ḲAYN yahut-*ni* hecesinin hazfı ile, BALḲAYN, nisbet şekli — *Ḳaynī*, arap kabîlesi. Başlıca arap şecerelerine göre, asıl isminin Nu'mān b. Casr (bk. Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, levha 2,20; İbn Durayd, *al-İştiḳāḳ*, nşr. Wüstenfeld, s. 317; *Tāc al-'arūs*, mad. *ḳyn*; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, nşr. de Slane, mad. *Vaṣīma b. Mūsā*, ortada v. b.) olup, bu itibarla kabîle, belki de haklı olarak, *al-Ḳayn* lekabını taşımakta idi; bu isim „demirci“, „mâden işleyen işçi“, „kılıççı“ v. b. (krş. ârâmîce *ḳēnā'ā*, *ḳaynāyā* „demirci“) ve daha geniş mânada, sâdece „işçi“ (arap lugatlerinde verilen ve Baethgen, *Beiträge zur semit. Religionsgesch.*, s. 152'de istifâde edilen „köle“ mânasına dâir emîn bir delîl bulamadım) mânasına gelmektedir. Bu lekap Bani 'l-Ḳayn'ın hakikaten mâdenci, belki de mâden kuyuları işleten kimseler olmalarından gelmiş olabilir. Msl. meşhûr Sulaym yahut Farān mâdenlerini işleten Farān b. Balī kabîlesine *Bani 'l-Ḳayn* („demircioğulları“) yahut *al-Ḳuyun* („demirciler“) denilmekte idi; bk. Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 865 v. d.; al-Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), s. 20 = Wüstenfeld, *Die Wohnsitze u. Wanderungen der arab. Stämme*, *Abh. d. Gesellsch. d. Wiss. zu Göttingen*, XIV, 28 (Nöldeke, *ZDMG*, XL, 181, nr. 6, bu yeri, yanlış olarak, Bani 'l-Ḳayn ile ilgili gösteriyor); Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, § 419 ve 28, 1 ve Wüstenfeld, *Register zu den Geneal. Tabellen*, s. 162. Bu kabîle aslında elimizde mevcut eski şiir ve tarihî vesikalarda, ictimâî vasıf ve şartları bakımından, tıpkı bir bedevî kabîlesi gibi görünmektedir. Bu itibarla Bani 'l-Ḳayn'ın sınâî faâliyetini ancak çok uzak bir geçmişte arayabiliriz (bk. Sprenger, *ayn. esr.*, § 420). Bununla berâber, Bani 'l-Ḳayn ismini bir başka türlü de izah etmek bana tamâmen imkânsız görünmüyor. al-Ḳayn ve Bani 'l-Ḳayn isimleri bütün işçileri hakîr gören bedevî araplarda hakaret makamında kullanılmaktadır. Krş. *Naḳā'iḍ Carīr va 'l-Farazdaḳ*, mad. *Ḳayn*; Bevan burada hepsi de *Naḳā'iḍ*'den alınma aş.-yk. 60 misâl zikretmektedir; bizzat al-Farazdaḳ'ın kendisi 18 defa „İbn al-Ḳayn“ yahut „İbn al-Ḳuyūn“ ve âilesi de 3 defa „Bani 'l-Ḳayn“ olarak görülmektedir. Ayrıca bk. Ḳays b. al-Ḫaṭīm, *Dīvān* (nşr. Kowalski), nr. ,10 11; Ḥassān b. Ṯābit, *Dīvān* (nşr. Hirschfeld), nr. CXXIX, 4; al-Buḥturī, *Ḥamāsa* (nşr. Cheikho), nr. 1333, 1; ve Ṭirimmāḥ, *Dīvān* (nşr. Krenkow), nr. 19, 5. Bu itibarla bunun, hiç olmazsa, aslında istihkar yerinde kullanılan bir tâbir iken, sonradan bu kabîleye isim olarak takılmış olması ihtimâli vardır.

Bani 'l-Ḳayn, ihtimâl, cenûbî Arabistan menşe'li Ḳuḍā'a kabîlelerinden müteşekkil büyük gurubun bir kolu idi. Bu gurup, tarihî devirde en şimâlde — Suriye'de, Mezopotamya'da ve Irak'ta yarleşmiş olup, büyük bir ihtimâl ile tamâmen, hiç olmazsa ekseriyeti ile, hıristiyanlığı kabûl etmiştir (bk. Wüstenfeld, *Tabellen*; İbn Durayd; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif*, nşr. Wüstenfeld. s. 51; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd*, Kahire, 1305, II, 58 v. b.). *Şiḥāḥ* ve onu tâkiben *Lisān al-'arab*, *Tāc al-'arūs* ve al-Ḥarīrī (*Maḳāmāt*², s. 90) şerhi onları Banī Asad'den addediyorlar ise de, bu sâdece bir dikkatsizlikten ileri gelmektedir; onlar arap ensâbı cedvellerinde al-Ḳayn'ın büyük dedesi olarak görülen Asad (bk. bir de Wüstenfeld, *Tabellen*, levha 2) ile büyük Muzar kabîlesi Banī Asad'e ismini veren şahsı birbirine karıştırmaktadırlar. Banī 'l-Ḳayn'ın Banī Tamīm'e akrabâ oldukları iddiası da aynı derecede mânasızdır (bk. *Tāc al-'arūs*, *göst. yer.*). Bunların aş.-yk. taşlık Arabistan (Arabia Petrea)'a tekabül eden sâhaları Sina yarım-adasından başlayarak, Suriye hudûdu boyunca uzanıp, Ürdün'ün şarkından içerilere doğru devam etmekte idi (bk. Wüstenfeld, *Register zu den Geneal. Tabellen*, s. 371, bâzı yanlışlıklar vardır; Sprenger, *ayn. esr.*, § 420 v. d.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, II, 232; III, 345, 352; Nöldeke, *Über die Amalekiter u. einige andere Nachbarvölker der Israeliten* = Benfey, *Orient u. Occident* II, 635; al-Hamdānī, *Cazīrat al-'arab*, nşr. Müller, I, 131 v. d. = Sprenger, *ayn. esr.* § 32; 'Urva b. al-Vard, nşr. Nöldeke, s. 32 = Abū Tammām, *Ḥamāsa*, nşr. Freytag, I, 228, şerh; *Aġānī*¹, XIV, 124; al-Ya'ḳūbī, *Kit. al-buldān*; *Bibl. Geogr. Arab.*, nşr. de Goeje, VII, 326; Yāḳūt, *ayn. esr.*, III, 459; IV, 413; al-Vāḳidī, *al-Maġāzī*, hulas. trc. s. 315; Sprenger, *Das Leben u. die Lehre des Propheten Mohammed*, III, 295; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil fi 'l-tārīḫ*, nşr. Tornberg, VI, 87 v. d.; Blau, *Arabien im sechsten Jahrhundert*, *ZDMG*, XXIII, 559, harita; Caetani, *Annali del' Islām*, II, 2 ve harita). Bunları saf bir ırk telâkkî etmek güçtür (İbn İsḥāḳ'ta bunlara ve civarlarındaki her türlü kabîlelere *musta'riba* „araplaşmış“ denilmektedir; krş. Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 1611 ve 2347).

Tarih. „Arapların gazâlarına“ ve eski vak'alarına dâir şiir ve rivâyetlerde Bani 'l-Ḳayn'ı bu bedevîlere hâs mücâdelelerde Kalb (*Ḥamāsa*, s. 77; Yāḳūt, III, 241; İbn al-Aṯīr,

I, 370; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, nşr. Sachau, III/II, 27 v.d. = İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, II, 224 = İbn Ḥacar, *al-İṣāba*, II, 45 = Sprenger, *Das Leben u. die Lehre des Propheten Moḥammad*, I, 401 ve bir de Yāḳūt, IV, 49), Bahrā' (al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 283 = İbn al-Faḳīh, *al-Buldān* = *Bibl. Geogr. Arab.*, V, 182 v.d.), Ġassān (Ḥamza al-İṣbahānī, *Tārīḫ*, nşr. Gottwaldt, s. 121, burada *bbny 'l-ḳayn bn* oku: *ybny 'l-ḳbryn*), Ġaṭafān (*Aġānī*[1], II, 194) v.b. kabîleleri ile savaş hâlinde görmekteyiz. Mu'ta'de, Yarmūk (Hieromax)'te ve ihtimâl Fiḥl'de, diğer Kuẕā'a, Laḫm ve Cuẕām kabîleleri ile birleşerek, Suriye hudutlarında göçebe hâlinde yaşayan bütün arap kabîlelerinin az-çok tâbî oldukları Bizanslıların bayrağı altında, müslümanlara karşı muhârebe ettiler (İbn Hişām, *Sīra*, nşr. Wüstenfeld, s. 792; Ṭabarī, I, 1611, 2347; (sahte) Abū İsmā'īl Başrī, *Futūḥ al-Şām*, nşr. Lees, I, 97, 114; Caussin de Perceval, III, 212; Sprenger, *Das Leben u. die Lehre*, III, 292, not 2; Caetani, II/I, 83, III/I, 206 v.b.). Ṭabarī (I, 1872)'ye göre, Sayf b. 'Omar, Peygamberin ölümü ile hemen bütün Arabistan'ı saran irtidâd (*ridda*) dalgasının Bani 'l-Ḳayn'a da sirâyet ettiğini söylemektedir (bk. Caussin de Perceval, III, 345, 352 ve Caetani, II/I, 583, 585). Bu mâlûmattan Bani 'l-Ḳayn'ın, Peygamberin sağlığında, Medine'ye tâbî olduğu neticesi çıkarılabilirse de, bu pek muhtemel değildir. Marvān I. ile 'Abd Allāh b. al-Zubayr arasındaki dâhilî muhârebede, Bani 'l-Ḳayn, cenûp araplarından olmak itibârı ile, tabi'î olarak, birincinin safında (Ṭabarī, II, 478; Mas'ūdī, *al-Tanbīh va 'l-işrāf* = *Bibl. Geogr. Arab.*, VIII, 308 v.b.) ve Bahlūl b. Bişr Kuşāra (119 = 737'de, bk. Ṭabarī, II, 1623 v.d. ve İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil fi 'l-tārīḫ*, V, 156)'nin isyânında, Emevîlerin tarafında bulundu. Hārūn al-Raşīd zamanında, 176 (792) senesinde, Şam'da vâkî olan kargaşalıklarda da, Bani 'l-Ḳayn esâslı bir rol oynamıştır; bu kargaşalıkta Ḳaysī (Nizārī)'ler ile birlikte, yemenlilere karşı savaşmışlardır (İbn al-Aṯīr, VI, 87 v.d.). Bu tarihten sonra, onlar hakkında bir şey bilmiyoruz.

Naşvan, *Şams al-'ulūm*'a göre, Luḳmān, al-Ḳayn b. Casr al-Ḳuẕā'ī'nin kölesi idi (bk. *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Naswāns im Šams al-'ulūm*, nşr. 'Aẕīmuddin Aḥmad, s. 95).

Bu kabîlenin en mâ'rûf şahsiyeti, tahminen milâdî 600 senesinde yaşamış olan şâir Abu 'l-Ṭamahān al-Ḳaynī'dir (bk. Guidi, *Tables alphab. du Kitâb al-Aġânī*, s. 417; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r va 'l-şu'arā'*, nşr. de Goeje, s. 229 v.d.; İbn Durayd, s. 317; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, Bulak, 1299, I, 18 ve *Ḥamāsa*, s. 558; — Wüstenfeld, *Ḥamāsa*'deki kaydı yanlış anlamıştır, bk. *Genealog. Tabellen*, 2. tab., 24 ve *Register*, s. 441.).

H. Ewald (*Gesch. d. Volkes Israel*, I, 337), bütün ihtimâlleri bertaraf ederek, *Ahd-i atik*'teki Ḳayin (= Ḳayn) yahut Ḳēnîlerini (Κεναῖοι, Κ[ε]ιναῖοι) bu Bani 'l-Ḳayn ile aynı telakkî ediyor. Nöldeke, önce alelâde bir tahmin olarak, sonra da daha itimad ve emniyetle onu tâkip ediyor (*Über die Amalekiter, göst. yer.*, s. 634 v. d.; *ZDMG*, XL, 18; Cheyne ve Black, *Encycl. Biblica*, I, 130). Kēnîler kabîlesi de, sonradan Idumaea adını alan eski Negeb'de yerleşmişlerdi. Filhakika burası, aş.-yk. Bani 'l-Ḳayn'ın bulunduğu mıntakadır. Bundan başka Kēnîler de, tıpkı Bani 'l-Ḳayn gibi, göçebe idi (Stade, *Zeitschr. für d. alttes. Wiss.*, XIV, 287 ve Sayce, *Early Israel and the Surrounding Nations*, s. 91 v. d, ve ayn. mll., *Dict. of the Bible* (mad. *Kenites*)'da bunların, isimlerine bakarak, bir demîrciler kabîlesi olduğu kanâatine varmışlardır; fakat tarihin kaydettiği devirlerde Ḳēnîlerin demirci olduklarına dâir delîller göstermeği ihmâl etmişlerdir. Wellhausen (*Die Composition des Hexateuchs*, s. 305) ile hem-fikir olarak, Stade (*ayn. esr.*, s. 285 v. dd.) Ḳēnîler ile Hābîl'in kardeşi Ḳā'in'i aynı telakkî ediyor. Ed. Meyer (*Die Israeliten und ihre Nachbarstämme*, s. 395 v. dd.) ve Procksch (*Die Völker Altpalästinas*, I, fas. 2, *Das Land der Bibel*, s. 37 v. b.) bu nokta-i nazarı kabûl ediyorlar ki, bu Nöldeke (*Encycl. Bibl., göst. yer.*) ile benim için çok şüphelidir. Fakat yukarıda zikredilen birbirine uygun bu iki kanâat, bana henüz Ḳēnîler ile Bani 'l-Ḳayn'ın aynı olduğunu isbâta kâfî görünmüyor. Ḳēnîler (Bani 'l-Ḳayn ile akrabâlıkları kat'î olarak tesbit edilmiş olmayan Rē'āβi'lerden başka) Hurûc ile berâber arap edebiyatından kayboluyor. Tab'îdir ki, yaşamakta devam etmiş olabilirler. Fakat tamâmen müstakil olarak, *Ahd-i atik*'in hir yerinde görünmeyen, böyle küçük bir kabîlenin, daha bin sene devam etmiş olması, bu devir sonunda hâlâ büyük bir kudret ve ikbâle sâhip bulunması, diğer kabîleler ile birleşmek suretiyle bile olsa, bana gelişî-güzel düşünülmüş bir faraziye gibi görünüyor. Ayrıca Ḳayn ismi de öyle ender bir isim değildir (Wüstenfeld, *Register zu den Geneal. Tabellen*, s. 371, Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*, s. 362, Littmann, *Zur Entzifferung d. thamud. Inschriften*, s. 45). Krş. bir de Ed. Meyer, s. 399.

Bibliyografya: Makalede adı geçen eserlerden başka bk. Ṭabarī (nşr. de Goeje), *Aġānī*; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), bk. fihrist; Ed. Meyer, *Die Entstehung des Judentums*, s. 115 v.d. ve Guthe, *Kurzes Bibelwörterbuch*, mad. *Kain*.

(A. FISCHER.)

ḲAYNUḲĀ'. [Bk. KAYNUKÂ.]

KAYNUKÂ. ḲAYNUḲĀ' (BANĪ), Yaşrib (Medîne)'deki 3 yahudi kabîlesinden biri. Bu isim, mûtad arap has isim şekillerinden farklı olduğu gibi, ibrânîce ile de bir ilişiği yoktur. Bu kabîlenin Yaşrib'e muhâcereti hakkında kat'î bir şey bilinmiyor; kabîle efrâdının orada toprakları yok idi ve hayatlarını ticâret ile kazanıyorlardı. Çoğu arapça olan ve bir kısmı *Tevrat*'tan gelen bildiğimiz has isimler onların menşe'i hakkında fazla mâlûmat te'min etmemektedir.

Bu kabîle, Yaşrib'in cenûb-i garbî kısmında, *Muṣallā* civarında ve Vādī Buṭḥān üzerindeki köprünün yanı-başında otururdu. Vādī Buṭḥān'da Yaşrib'in husûsiyetlerinden olan iki kaleleri (*āṭām*) var idi. Diğer meslekler ile berâber bilhassa kuyumculuk yapmakta idiler; Buḫārī (*Farż el-ḫums*, bâb 1) ve Muslim (*Aşriba*, hadîs 1, 2) tesâdüfen Banī Ḳaynuḳā'a mensûp bir kuyumcuyu zikretmektedirler.

Banī Ḳaynuḳā' buradan tardolunduğu zaman, arkalarında silâh ve kap-kaçak bıraktılar; Peygamber beşte bir hissesini aldıktan sonra, geri kalanları müslümanlar aralarında paylaştılar. Silâh ile mücehhez askerlerinin sayısı 400—750 arasında mütehavvil idi.

Eski Yaşrib'de hâkimiyet yahudilerden Banī Ḳayla'ye geçince, Banī Ḳaynuḳā' Banī Ḫazrac [b. bk.] ile birleşti. Peygamberin cemâat teşkilâtında bunlar da, tıpkı Banī Naẕīr [b. bk.] ve Banī Ḳurayẓa [b. bk.] gibi, kabîle isimleri ile zikrolunmakta ve onlara „Naccar, Ḫāriş, Sā'ida ve Cuşam yahudileri" [bk. madd.], diğer tâbir ile, Ḫazraclerin muhtelif kollarının müttefikleri denilmektedir.

Badr gazvesinde (ramażan 2 = mart 624) Peygamber ile yahudiler arasındaki münâsebetler bozuldu. Yahûdiler, hep birden, Peygambere karşı düşmanca bir vaziyet takındılar. Böylece bunlar, din bakımından, bir engel ve siyâsî bakımdan da, islâmiyeti yeni kabûl etmiş olan Medine'de kuvvetli bir yabancı unsur, yânî büyük bir tehlike, teşkil etmekte idiler. Bundan dolayı Peygamber bunları Yaşrib'den çıkarmak istemiş olsa gerektir. Peygamberin bertaraf etmek istediği kimseler, asıl şehrin içinde yaşayan Banī Ḳaynuḳā' idi. Vaziyetin bu şekli, Banī Ḳaynuḳā' üzerine hücûmunun (büyük bir ihtimâl ile 2 şevvâl = nisan 624) 'ten itibâren) sebebini kâfî derecede izah etmektedir. Bâzılarına göre bu sebep bir müslümanın bir yahudi kadınına sataşmasıdır; diğerlerine göre de, Banī Ḳaynuḳā'ın büyük bir küstahlıkta bulunmasıdır. Sûre III, 10 v.dd. ve VIII, 60 v. dd. bu hâdiselere dâirdir. Sûre III, 11 Badr gazvesini, bir ihtâr olarak, göstermekte ve sûre VIII, 60'ta hiyânet etmelerinden korkulan kimselere karşı öçten bahsedilmektedir.

15 günlük bir kuşatmadan sonra, Banī Ḳaynuḳā', muhârebesiz, teslim oldular; erkekler zincire vuruldu. Onlar müthiş bir âkıbet bekliyorlardı; fakat, Banī Ḫazrac ve münâfıkların başı 'Abd Allāh b. Ubayy'in müdâhalesi kaderlerine bir salâh te'min etti; önce Medine'nin şimâlindeki Vādi 'l-Ḳurā'daki yahudi kolonilerine ve oradan da Suriye'de Aẕri'āt'a gittiler.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 383 v. dd., 545 v. dd.; Vāḳidī, *al-Maġāzī* (nşr. Kremer), s. 177 v. dd. (trc. Wellhausen, *Muhammed in Medina*, s. 92 v. dd.); Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1359 v. dd.; Diyārbakrī, *Tārīḫ al-ḫamīs* (Kahire, 1283), s. 408 v. dd.; Ḥalabī, *Sīrā* (Kahire, 1292), II, 273 v. dd.; L. Caetani, *Annali dell'Islam*, I, 520 v. dd.; A. J. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina* (Leiden, 1908), s. 39, 146—151; R. Leszynsky, *Die Juden in Arabien zur Zeit Mohammeds* (Berlin, 1910), s. 60 v. dd. (A. J. WENSINCK.)

ḲAYRAVĀN. [Bk. KAYRAVAN.]

KAYRAVAN. AL-ḲAYRAVĀN (frns. KAIROUAN, alm. KAIRUAN), Tunus'un 167 km. cenûbunda, demir-yolu ile bağlı olduğu Susa'nın 60 km. garbında, Tunus'ta bir şehir olup, 35° 40′ şimâl arzı ve 10° 6′ 9″ şark tûlünde (Green.) kâindir. Nüfusu (1910) 22.000 kişi olup, bunlardan 300'ü fransız ve 500'ü yabancı idi.

Kayravan deniz sathından 75 m. yükseklikte, suları Sebḫa denilen tuz göllerinde kaybolupgiden Vādī Zerūd ve Vādī Mergellil'in kat'ettikleri geniş bir ovanın ortasındadır. Bu nehirler, bâzı defa taşarak, şehrin civarını sûrlara kadar bir göl hâline koyar. Yağmurlar gereği kadar bollaşınca, toprak ekinler ile örtülür; al-Bakrī, Faḥṣ al-Darrāra diye anılan garp kısmında ekinin, bâzı defa yüz misli mahsûl vermekte olduğunu zikreder. Fakat çok defa ağaçtan, ottan, nebattan mahrûm ve üzerleri tuzlar ile örtülü olan arâzi, manzaraya çöl görünüşü vermektedir. Harâret çok değişir (kışın —4° ve yazın +49°); yağmur bol değildir (364 mm.); bundan dolayı akar-sular ve menbâlar azdır; bu suretle

ahâli içecek su bulabilmek için kuyulardan istifâde etmek mecbûriyetindedir.

Kayravan hakikatte iki şehirden teşekkül etmiştir; istinat duvarları, yuvarlak kaleleri ve aynı zamanda *ḳaṣba*'sı bulunan 3.125 m. boyunda tuğladan yapılmış tırtıklı bir sûrun çevirdiği kısım; diğeri ise, şimâl ve şimâl-i şarkîye doğru uzanıp, civardaki bir kabîlenin ismi ile, Zlāṣ (Clāṣ) diye anılan vâsî bir varoş. Sonraları cenûpta da küçük, avrupâî bir mahalle teessüs etti. Şehrin dâhili iğri-büğrü dar sokaklar ile doludur. Kayravan, iktisâdî ehemmiyetini artık kaybetmiş olmakla berâber, ticâreti ve sanâyii hayli faâldir. Zâten evlerdeki 1.000 kadar el tezgâhında imâl edilen halı ve yün örtüler burasının başlıca sanâyiini teşkil eder. Evvelden çok meşhûr olan deri işi (kunduracılık, saraçlık) ve bakırcılık şimdi de bir kaç yüz usta tarafından yapılmaktadır. Kayravan'ın mâzideki ehemmiyeti, bilhassa, burada rastlanan binaların mıkdarı ile sâbittir. Bunlardan en mühimi, inşâsı şehrin ilk kuruluşuna tesâdüf eden ve şimâlî Afrika'nın en büyük âbidelerinden biri olan câmi yahut Sīdī 'Uḳba câmiidir. Diğerleri arasından VII. asra âit, fakat XVI. asırda tâdil edilen ve büyütülen Sīdī Ṣāḥib (halk arasında Ṣaḥab; „berber camii“) câmii, bunun muâsırı Cāmi' Tlāta Bibān („Üç-kapılı câmi“), Sīdī 'Abīd al-Ġaryānī (XVI. asır) câmii ve 1871'de biten Cāmi' 'Amar 'Abbāda („Kılıç câmii“) zikredilebilir. İnşâları için, Hadrumet (Susa) ve hattâ Kartaca'dan gelen mâlzeme kullanılarak yapılan eski câmiler, şark ve Bizans te'sirinin dikkate şâyan bir halitasını arzeder. Bu te'sir, Irak ve Bagdad'dakilerin aynı olan esâs tezyinâtta açıkça görülmektedir. Daha sonraki binâlar, bölmeli tahtadan tavanlar ile, arap ve faslılardan mülhem, demir ile işlenmiş alçıdan nakışlar ile bâzan dikkate değer nümûneler arzeder. XVII. ve XVIII. asırlardaki inşaât, ekseriyâ, avrupalı ve bilhassa italyan mimar ve ustalarının iştirâkini de gösterir.

Tarih. Kayravan'ın te'sisi ilk arap fütûhatı zamanına tesâdüf eder. Filhakika bu şehir, 'Uḳba b. Nāfi' tarafından, 50 (670)'de askerlerine bir hareket ve ikmâl üssünün te'mini ile berberîleri itâat altında tutabilmek için inşâ edilmiş idi. Nuvayrī'ye göre, o —„sonuna kadar islâm için müstahkem bir mevkî (*ḳayravān*) olacak bir şehir inşâ edilmesi tarafdarıyım“ — demiştir (bk. İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères*, trc. de Slane, I, 327). Kayravan bir Roma köyü olan Ḳamūda veya Ḳamūnia'nın yerine veya civarına yapılmış ve bu köyün inşaât mâlzemesi araplar tarafından kullanılmıştır. Sâhilden 2 günlük mesâfede bulunan yeni şehrin mevkii, onu hâlâ sâhil mevzîlerini muhâfaza eden bizanslıların hücûmlarından masûn bulundurmak üzere intihap edilmiş idi. 'Uḳba evvelâ bir câmi ile hukûmet konağı ve askerleri için de mesken ve aynı zamanda 3.600 kulaçlık bir sur inşâ ettirdi. Efsâneler bu kuruluşu garip hikâyeler ile süslemekte gecikmedi. Bunlara göre, Kayravan'ın mevkii, 'Uḳba'nin emri ile, oradan geri çekilen vahşî hayvan ve yılanlar ile meskûn bir çalılık ile örtülü idi. Gözüne görünen bir tayf, fâtihe câmiin kıble ve mihrabının cihetini ve halkın yaşaması için gerekli olan bir menbâın bulunduğunu ifşâ etmiş idi. Çalışmalar nihâyete ermekte iken, 'Uḳba gözden düşmüş ve şarka çağırılmış idi (55=675). Halefi Dīnār Abu'l-Muhâcir, Kayravan'ı hemen yıktırarak, 2 mil şimâlde yeni Takruan veya Takrūn şehrini inşâ ettirdi. Halifenin tekrar gözüne giren ve Afrika'ya gönderilen 'Uḳba Kayravan'ı, yine eski yerinde yeniden yaptırdı.

Bundan sonra Kayravan müslüman Afrika'nın makarrı, arap vâlilerinin merkezi oldu; fakat 'Uḳba'nin ölümünü tâkip eden asır içinde şehir bir çok değişikliklere mârûz kaldı. Kusayla'nin kıyâmında berberîler tarafından işgâl edildi ve 4 sene onların hâkimiyetleri altında kaldı (64—68=684—688). Hâricîlerin isyânı esnâsında Kayravan Vafarcūmaler (139=756/757) tarafından alındı ve yağma edildi; bunlar öyle taşkınlıklar yaptılar ki, ahâli civarlara dağıldı. 14 ay sonra Huvāra'lerin [b. bk.] reisi Ebâdîlerden Abu'l-Ḫaṭṭāb [b. bk.] Vafarcūmaleri kovdu ve şehrin idâresini 'Abd al-Raḥmān b. Rustam (b. bk.; 141=758/759)'e tevdî etti. 145 (762/763)'te hâricîlerden İbn al-Aš'aṯ, muzaffer oldu ve Kayravan'da hukûmet merkezini yeniden te'sis etti. Berberîler tarafından yapılan zararları telâfî etmeğe çalıştı ve şehri yeni bir hücûmdan korumak üzere, etrafını 12 zırâ kalınlığında bir tuğla sûr ile çevirdi. Fakat bu tedbirler, Abū Ḥātim [b. bk.]'in emrindeki Ebâdî kabîlelerinin vâli 'Omar b. Ḥafṣ'ın Ṭobna'dan kaçarak, saklandığı Kayravan'ı muhâsara etmesine mâni olamadı (154=771). Şehri korumak için koşup-gelen vâli 'Omar b. Ḥafṣ'ın muvâsalatı ile Abū Ḥātim ric'ate mecbûr edildi ise de, orta Magrib'in hâricîlerden müteşekkil savaş kuvvetleri ile takviye edilmiş bir ordunun başında yeniden göründü. Muhâsara esnâsında öldürülen 'Omar'den sonra, halefi Casmīl [b. bk.] b. Saḳr, silâhlarını terk ile, kapıları düşmana açtı. Bununla berâber katl-i âm olmadı; ahâli serbestçe çekilebildi ve gâlip istihkâmları tahrip ile iktifâ etti. Zâten hâricîlerin işgâli de az sürdü. 155 (772)'ten itibâren râfızîlere karşı gâlip gelen Yazīd b. Ḥātim, Kayravan'ı tekrar aldı; büyük câmii yeniden inşâ ettirdi, her esnaf için çarşılar yaptırdı ve „şehrin ikinci bânisi“ lekabını kazandı (al-Nuvayrī).

Aġlabîlerin (800—909) idâresinde Kayravan ehemmiyetli bir vüs'at iktisâp etti ve inkişâfının en yüksek mertebesine erişti. Bu hânedanın hukümdarları şehri muhteşem âbideler ile zenginleştirmeği şeref saydılar ve âmmenin menfâati ile alâkadar bir çok eserler vücûda getirdiler. Ziyādat Allāh I. ve İbrāhīm şehrin içme suyunu te'min için, su hazneleri ve havuzlar inşâ ettirdiler; çünkü halife Hişām zamanında bu husûs için te'sis edilen su hazneleri artık kifâyet etmez olmuş idi. al-Bakrī „bu havuzlardan en büyük ve en fâidelisinin, yuvarlak şekilde ve çok cesim“ olduğunu yazıyor. „Ortada dört kapılı bir köşk ile çevrili sekiz dılılı bir kale yükselmektedir. Bir biri üzerine vaz'edilmiş uzun bir sıra kubbe şeklindeki kemerler, bu havuzun şimâl kısmına, müntehî olur.“ Bu su te'sisleri şimdi bile tamâmiyle kaybolmamıştır. Fransız mühendisleri tarafından ihyâ edilen bu havuzlardan biri bu gün de „Aġlabî hayuzu“ diye tesmiye edilmektedir. Büyük câmi baştan-başa tâmir edilmiştir. Vaktiyle 'Uḳba tarafından te'sis edilmiş olan bu ilk binâ Ḥasan b. al-Nu'mān [b. bk.] tarafından yıktırılmış iken, tekrar inşâ edilerek, Kartaca harâbelerinden gelen mermer sütûnlar ile tezyin edildi. Bilâhare dar gelmeğe başlayan câmi 105 (723/724)'te yeniden büyütüldü; sonra Yazīd b. Ḥātim (155=772) zamanında, mihrap hâric, yeni baştan inşâ edildi. Ziyādat Allāh I. yalnız parmaklıklı bir pencereden görülebilecek şekilde iki duvar arasına sıkıştırılmış olan mihrap da dâhil olmak üzere, bütün binâyı yıktırdı ve yerine, bugünkü câmii yaptırdı. al-Bakrī'ye nazaran, bu tamirât için 80.000 miskal sarfolundu. İbrāhīm b. Aḥmed, Ziyādat Allāh'ın eserini tamamladı; asıl binâyı uzattı ve sahnın üstünde olup, mihrâba müntehî Ḳubba Bāb al-Baḥr („köşk kapısının kubbesi“) tesmiye edilen bir kubbe inşâ ettirdi. 220 zırâ uzunluğunda, 150 zırâ genişliğinde, 414 sütûn ile 17 sahna ayrılmış olan büyük câmi, şarkın en meşhûr binâları ile rekabet edebilir. Aynı devirde tâmir edilen diğer dinî binâlar Üç kapılı câmi, Sīdī Ṣaḥab câmii (Berber câmii), Anṣārīler câmii (bir efsâneye göre 'Uḳba'nin gelişinden evvel Peygamerin sahâbesi Ruvayfi' b. Sābit tarafından inşâ edilmiş olmalı), İsmā'īl b. 'Ubayd al-Anṣārī câmii gibi câmiler yine ziyâretçilerin merâkını tahrik etmekte idi.

Şehrin hâricinde emîrin iki ikametgâhı (Ḳaṣr al-Ḳadīm ve al-Raḳḳāda) yükselmekte idi. al-'Abbāsīya diye de anılan Ḳaṣr al-Ḳadīm 184 (800)'te İbrāhīm b. Aġlab tarafından Kayravan'ın 3 mil cenûb-i şarkîsinde inşâ edildi ve İbrāhīm buraya zencî muhâfızlarının himâyesinde yerleşti ve burasını hukûmet merkezi yaptı. Bu Charlemagne elçilerinin kabûl edildiği „Hendekli şato“ dur. Sarayın etrafında hamamları, kervansarayları, pazarları ve 5 kapılı bir sûru ile bir şehir teşekkül etti. Burada 7 kat sütûnlar ile süslü üstüvânî minâresi bulunan bir câmi görülmekte idi. Bir az ötede al-Ruṣāfa diye anılan diğer bir kasır bulunmakta idi. 4 mil cenûb-i garbîde olan al-Raḳḳāda İbrāhīm b. Aḥmed (263=876/877)'in eseri idi. Havasının temizliği dolayısı ile, bu emîr tarafından inşâ edilen bu kasrın etrafında, çarşıları, hamamları bulunan bir şehir kuruldu. Şehrin çevresi 24.000 zirâ idi, ayrıca park ve bahçelerin işgal ettiği geniş sâhaları da var idi. Hürmet edilen mukaddes bir mahal ve kuvvetli bir devletin hukûmet merkezi olan Kayravan, aynı zamanda ticârî bir şehir idi. 2 mil uzunluğunda ve örtülü bir caddenin iki tarafında satıcıların dükkânları sıralanmakta idi Bilhassa Mālikī fıkhının tedris edildiği bir ilim şehri idi. Asad b. al-Furāt [b. bk]', İbn Raşīd ve al-Saḥnūn gibi şöhretli müderrislerin burada bir çok tilmizleri var idi. Burada tıp tahsili de çok parlak idi. Ziyādat Allāh II.'ın tabibi yahudi İsḥāḳ b. 'Imrān ile talebesi İsḥāḳ b. Sulaymān burada hakikî bir mektep kurmuşlardı. Bu feyiz ve ikbâl Aġlabî hânedanın gelmesi ile de kaybolmadı. Fâtımîler ve Zīrîler zamanında da, Mahdī 'Ubayd Allāh, al-Raḳḳāda'de bir müddet hükûmet sürerek, merkezini al-Mahdīya'ye naklettikten sonra da, bu ikbâl devam etti. Şehir ancak Abū Yazīd [b. bk.]'in, „eşekli adamın“, isyânlarından çok müteessir oldu. Nakkārīler şehri zaptedince (333=944), gâliplerin merhametlerini niyâz etmeğe gelen eşrâf ve âlimlerin yalvarmalarına rağmen, onu yağma ettiler. Fakat 334 (946)'te halife İsmā'īl Kayravan'ı istirdat ile, hâricîleri mağlûp ettikten sonra, bir az uzakta Abū Yazīd'e karşı olan zaferinin hâtırası olarak, al-Manṣūrīya ismini verdiği Ṣabra şehrini vücûda getirdi ve hukûmet merkezini burada te'sis etti (337=948). Halefi al-Mu'izz halkın memnûniyetsizliğine rağmen, Kayravan'ın imâlâthâne ve çarşılarını al-Manṣūrīya'ye nakletti. Yeni şehir 5 kapılı bir sûr ile çevrili idi. Bu kapılardan biri Bāb al-Futūḥ („fetih kapısı“) olup, ordusunun başında harbe gittiği zaman hukümdarın geçmesine mahsûs idi. Fakat halk tarafından terkedilip, Nakkārīlerin yarı yıkmış olduğu Raḳḳāda şehri yer ile yeksân edilmiş, yalnız bahçelerine dokunulmamış idi. Bütün bu de-

vir zarfında Kayravan ve al-Manṣūrīya'nin, daha faâl iktisâdî bir hayatı vardır. Halı, yünlü ve pamuklu kumaşlar imâli burada çok ilerilemiş bulunuyordu. Civarda ekili tarlalar ve meyvelikler uzanıyordu. Halkın zenginliği, Fâtımî me'mûrlarının onlardan bir defâda 400.000 dinar talep edebilmeleri hâdisesi ile sâbittir. al-Bakrī'ye göre, her gün al-Mānṣūrīya'nin bir kapısında tahsil edilen vergi 26.000 dirheme yükselmektedir. Bununla berâber Kayravan halkı Fâtımîlerin gaddarlıklarından şikâyet ediyor ve ekseriyetle sünnîliğe merbut kalıyordu. Aralarındaki düşmanlık ilk defa Zīrîler devrinde, kanlı karışıklıklar hâlinde, tezâhür etti. 407 (1017/1018)'deki bir kargaşalıkta 3.000 şi'î katlolundu ve al-Manṣūrīya şehri de halk tarafından yağma edildi. Bunun için al-Mu'izz'in Fâtımîlerden ayrılması, Kayravan halkı tarafından, harâretle karşılandı.

Bu isyân hareketi İfrīḳiya üzerine Hilâlî istilâsını kuvvetlendirdi ve Kayravan da bunun meş'ûm neticelerini çekmekte gecikmedi. Ḫayderân mağlûbiyetinden sonra, al-Mu'izz askerlerine şehrin tahliyesini emretti ki, bunlar yağma etmeden, bir şehri boşaltmıyorlardı; al-Mu'izz, askerleri ile, Manṣūrīya'ya çekildi. Bilâhare Kayravan'ın etrafına yeniden, 22.000 zırâ uzunluğunda bir sûr inşâ ettirdi ve Kayravan ile al-Manṣūrīya'yi bir birinden ayıran yarım millik mesâfede yaptırdığı iki duvar ile bunları birleştirdi (444=1052). Bu tedbirlere rağmen, Hilâlîlerin hücûmları gittikçe tehlikeli olmağa başladı. Kayravan bir kısım halk tarafından terkedildi ve 449 (= 1057)'da al-Mu'izz, al-Mahdīya'ye çekilmek üzere, al-Manṣūrīya'yi tahliyeye karar verdi. Araplar o zaman şehre girerek, burada en korkunç şekilde tahribâta koyuldular. „Kayravan'daki mimârî eserlerinin bütün güzelliklerini, bütün parlaklıklarını tahrip ettiler. Ṣanhāċī emîrlerinin saraylarında bırakılmış olan hiç bir şey bu haydutların hırsından kurtulamadı. Şehirde olan bütün eşyâ götürüldü veya tahrip olundu" (İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, trc. de Slane, *Hist. des Berbères*, I, 37). Ahâli dağıldı:" bâzısı Mısır'a, Sicilya'ya ve İspanya'ya, büyük bir kısmı da Fas'a gitti" ('Abd al-Vāhid al-Marrākuşī, *al-Mu'cib*, nşr. Dozy, s. 259).

İfrīḳiya'nin pâyitahtı bu felâketten sonra hiç bir zaman canlanamadı. 1060'ta Huvāra tarafından yeniden yağma edildi; Zīrîler ile Ḥammādîlerin yardımına dayanarak, müstakil bir emâret ihdasına çalışan vâli Ḳā'id İbn Maymūn arasında münâzaa mevzuu oldu. Kayravan hakikat-i hâlde arapların hâkimiyeti altında kaldı ve müdâfaasız bir surette aşîretlerin zorla vergi toplamalarına terkedildi. „Bunlar her şeye vergi tarhetmişlerdi. Ahâli pek az, ticâret ve sanâyileri de ehemmiyetsiz idi" (İdrīsī, trc. de Goeje, s. 129). Şehri kısmen tâmir eden 'Abd al-Mu'min zamanında bir müddet sükûn avdet etti ise de, halefleri ve Ḥafṣîler devrinde yine, İfrīḳiya'nin sahne olduğu devamlı kargaşalıklar neticesi olarak, inhitat devam etti. XIV. asırda şehir gayr-i meskûn gibi idi; burada ancak melce' arayan bir takım çiftçiler var idi. Bilâhare yine meskûn olmağa başladı. Fakat XVI. asrın başlangıcında vaziyeti henüz çok sefil idi. 922 (1516)'de Kayravan'ı ziyâret eden Leo Africanus: — „Bugün bütün ahâli fakir işçilerden ibârettir. Bâzısı kuzu ve oğlak derisi debâgati ile iştigâl eder, bâzıları da kürkçülük yaparlar. Bunlar da Avrupa yünlü kumaşlarının bulunmadığı Numidia şehirlerinde satılmaktadır. Fakat bütün bu san'atlar ile nâmuskârâne geçinme imkânını bulan bir kimseye rastlanmamaktadır; san'atkârların hayatı sefil ve kendileri çok fakirdirler"— demektedir. Tunus sultanları tarafından fenâ muâmele gören Kayravan halkı, aş.-yk. dâimî bir isyân hâlinde idi. Hattâ Karl V. Tunus'u aldıktan (1535) sonra, ispanyol himâyesini kabûl eden Ḥafṣîlerin hâkimiyetinden kat'î olarak, kurtuldular ve Ṣabbīya kabîlesinin bir dervişi olan Sīdī 'Arfa'yi reis tanıdılar. Mūlāy Ḥasan, ispanyolların yardımına rağmen, arap kabîleleri ile Turgut reis idâresindeki türklerin himâye ettiği Sīdī 'Arfa'nin hakkından gelemedi ve halefi 'Aḥmed Sulṭān da ondan daha fazla tâlihli olamadı.

Kayravan türk hâkimiyeti esnâsında da aş.-yk. XVII. asırda vâkî olan kargaşalıkların te'sirlerini hissediyordu. 1701'de Murād Bey, halkın bir isyânını cezâlandırmak için, sûrları ve evleri tahrip etmiş ve yalnız câmiler ile zâviyelere dokunmamış idi. Buna mukabil Ḥusaynī hânedanının müessisi Ḥusayn b. 'Alī, Kayravan'ı harâbîden kurtarmak için, çok gayret gösterdi; müstahkem sûrları yeniden inşâ ile *al-Maṣra' al-malikī* (frns. trc. V. Serres ve Muḥammed Lasram, Tunus, 1900) adlı vekayinâmenin müellifine göre, 50'den fazla câmii de tamir etti. Ḥusayn b. 'Alī buraya, askerleri Cerīd'in vergisini tahsil etmeğe gittikleri esnâda, ikamet ettiği bir „Bardo"'ya sâhip bulunuyordu. Halk beye olan şükranlarını, onu yeğeni 'Alī Paşa'ya karşı şiddetle müdâfaa suretiyle izhâr etti; 'Alī Paşa Ḥusayn'in sığındığı Kayravan'ı ancak 5 sene muhâsaradan sonra alabildi (1735—1740). Şehir bir defa daha, gâlip tarafından, yer ile yeksân edildi ise de, yeniden yapıldı. Desfontaines'e nazaran, 1784'te Kayravan, Tunus'tan sonra, devletin „en büyük ve hattâ ondan daha iyi inşa edilmiş ve daha temiz bir şehri idi."

Ticâret ve sanâyi oldukça faâl idi ve halk, atalarının Ḥusayn Bey'e olan sadâkatlerinden dolayı, vergiden muaf idi. Kayravan, mukaddes bir şehir olmak hasûsiyetini de muhâfaza etmişti ve ahâli hıristiyanlara karşı düşmanca bir vaziyet gösteriyordu. Az mıkdarda avrupalı, bunlardan yalnız Peyssonnel, Shaw ve Desfontaines, Kayravan'ı ziyâret edebildiler. Halkın taassubu XIX. asrın sonuna kadar bâkî kaldı. Tunus'u Fransa'nın himâyesi altına koyan Bardo muâhedenâmesinin imzasından (1881), sonra Kayravan yerli mukavemetinin merkezlerinden biri olmuştur. General Saussier'in idâresinde 3 bölük Tebessa, Tunus ve Susa'dan hareket ile şehrin duvarları altında toplandı ve şehir 29 teşrin I. 1881'de, harpsiz olarak, fransızlar tarafından işgâl, edildi.

Bibliyografya: İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje), *Bibl. Geogr. Arab.*, II, 69—70; trc. de Slane, *Journ. Asiat.*, 1842; al-Muḳaddasī (*Bibl. Geogr. Arab.*, III, 224—226); al-Bakrī, *K. al-Masālik wa'l-mamālik* (nşr. de Slane), s. 22 v. d. (trc. de Slane), *Description de l'Afrique*, s. 57 v.d.; al-İdrīsī, *Nuzhat al-muştāḳ* (kısmen nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje, metin s. 110, trc. s. 129); al-Nuvayrī, *Şimali Afrika'nın zaptı* (İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères*, trc. de Slane, I, zeyil II); İbn al-Nāċī, *Ma'ālim al-īmān* (Tunus, 1320; 4 cild); Sīdī Maḥmūd Maḳdiş, *Nuzhat al-anẓār* (Tunus, 1321, 2. cild.), I, 33—37; Léo Africanus, *Description de l' Afrique*, 5. kitap (nşr. Schefer), III, 163—169; Dureau de la Malle, *Voyages dans les régences de Tunis et d'Alger de Peyssonnel et Desfontaines* (Paris, 1838), I, 114; II, 59; Th. Shaw, *Travels and observations relating to several parts of Barbary and the Levant* (Oxford, 1738, s. 200 v.d. (frns. trc. Lahaye, 1743), I, 257—259; Pélissier, *Description de la Régence de Tunis* (Paris, 1853); *Explor. scient. de l'Algérie* XVI; V. Guérin, *Voyage archéologique dans la Régence de Tunis* (Paris, 1862, 2 cild), II, 325—328; Maltzan, *Reise in den Regentschaften Tunis und Tripolis* (Leipzig, 1870, 3 cild), II, 48—84; H. Fournel, *Les Berbers* (Paris, 1875—1881), I, 2. kitap, 1. fasıl; E. Rae, *Country of the Moors...* (London, 1877), s. 196—210; R. Basset ve O. Houdas, *Mission en Tunisie*, (Paris, 1882—1883); Dick de Lonlay, *En Tunisie* (Paris 1882), s. 290—326; Foncin, *De Sousse à Kairouan* (*Revue politique et littéraire*, 1883): A. A. Boddy, *To Kairwan the Holy* (London 1885), s. 151—220; P. Fagault, *Tunis et Kairouan* (Paris 1889); H. Saladin, *La mosquée de Sidi Okba* (Paris, 1899); ayn. mll., *Tunis et Kairouan* (Paris, 1908); P. Penet, *Kairouan* (Tunis, 1911). Krş. bir de madd. AGLEBÎLER, FÂTIMÎLER, HAFSÎLER, ZÎRÎLER ve TUNUS bibliyografyaları.

(G. YVER.)

ḲAYS. [Bk. KAYS.]

KAYS. ḲAYS, Basra körfezinde, 54° şark tûlü (Greenw.) ve 26° 30′ şimâl arzı dâiresinde, orta çağ arap coğrafyacılarının „'Omān denizi" dedikleri kısımda **küçük bir ada.** Kişm [b. bk.]'den sonra, bugün Basra körfezindeki İran adalarının en mühimi telâkkî edebileceğimiz Ḳays adası 15 km. uzunluğunda ve 8 km. genişliğindedir; karadan, tahminen, 18 km. genişliğinde, geçilmesi tehlikesiz bir deniz kolu ile ayrılmaktadır. Kayalık bir kaç yeri müstesnâ, adanın sathı tamâmen düzdür; zirâat bakımından, Basra körfezindeki diğer adaların çoğundan daha iyi işlenmiştir. Orta çağın arap ve iranlı coğrafya âlimleri adanın refah içinde olduğunu kaydetmekte, bilhassa ağaç bakımından (hurma ağacı) zenginliğini övmekte ve ekili tarlalarından, bahçelerinden ve sarnıçlarından bahsetmektedirler. Zirâat, gemicilik ve ticâret yanında, o zaman kalabalık olan ada ahâlisi inci avı ile de meşgûl idi; bunun için bk. İbn Ḫurdāẕbeh, Yāḳūt, Dimaşḳī, Ḥamd Allāh Mustavfī ve İbn Baṭṭūṭa (bk. bibliyografya).

Ḳays ismi, farsça Kīs veya Kiş'in arapçalaştırılmış şeklidir (Kās şekline de tesâdüf edilmektedir, bk. Dimaşḳī). XVI. ve XVII. asır Portekiz ve Hollanda müelliflerinde Quixi, Portekiz ve Hollanda müelliflerinde Quixi, Queis, Caez, Queche, Qas, Guess v. b. şekillerine rastlanmaktadır (krş. Vincent ve Tomaschek). Adanın ismi olarak, ekseriyâ, Kenn (Khenn) de kullanılmaktadır; msl. Vincent, Kinneir, Morier (s. 31), Ouseley, Kempthorne, Ritter, Tomaschek, *Selections from the Records of the Bombay Government*, nr. XXIV, 20, 596. Bununla berâber, Ḳays için bilhassa ingilizce kaynaklarda rastlanılan ikinci bir ismin mevcut olduğu faraziyesini kabûl edebileceğimiz şüphelidir (buna karşılık bk. Schläfli, s. 150). Kenn, İbn Ḫurdaẕbeh (s. 62, 1)'in Ḫayn'ı, belki de Ḳays civarında bir başka adanın, belki de Farur (Ḳays'in şarkında)'un eski ismidir; bu husûsta bk. Schwarz (s. 87). Ḳays b. 'Umayra adında bir arap hukümdarının Kīş adasını almış olması (o zamandan beri, adaya bâzan Cazīrat Ḳays b. 'Umayra yahut Banī 'Umayra denilmektedir, bk. Yāḳūt, I, 503, 2; II, 711, 8) eski ismin arapçalaştırılmasına sebep olmuş bulunabilir. Bu isim, İbn Balḫī'nin zannettiği gibi, yukarıda

adı geçen hukümdardan gelmemekte, islâmiyetten önceki bir devre âit bulunmaktadır; çünkü daha Sâsânîler devrinden itibâren, Kīş Persis'teki nastûrîlerin rûhânî bölgelerinin yedi piskoposluğundan biri olarak, zikrolunmaktadır; süryânîce eserlerde Kīş'in VI. asır ortalarına doğru olan istimâli için bk. Guidi, *ZDMG*, XLIII, 413; Chabot, *Synodicon orientale* (Paris, 1902), s. 680; Sachau, *Zur Ausbreitung des Christentums in der Persis* (= *Abh. der. Berl. Akad.*, 1919, nr. 1), s. 58.

Tarih. Kadîm müelliflerde, adanın yalnız iki defa zikri geçmektedir: Arrian (*Indica*, s. 37, 8)'da Καταίη ve Plinius (*Nat. Hist.*, VI, 110)'ta Aphrodisia; bk. Vincent, Ritter, VIII, 774; XII, 458 ve Pauly-Wissowa, *Realenz. der klass. Altertumswiss.*, I, 2727 (bk. mad. Aphrodisia, nr. 7) ve X, 2462 (Καταίη). Belki de Kāş (Kīş) Καταίη veya Κατ'tan gelmektedir.

İslâmiyet devrinde Ḳays Fārs'a tâbî Ardaşīr Ḫurre eyâletinin bir kısmını teşkil etmiştir. Bununla berâber, ada yukarıda da söylediğimiz gibi, cenûbî arabistanlı bir hukümdarın burayı alarak, bir filo kurması ve yavaş-yavaş hâkimiyetini tevsî etmesi ile, büyük bir ehemmiyet kazandı. O zamanlar, İran — Hindistan — Çin arasındaki ticârette büyük bir depo vazifesi görmesi dolayısı ile, büyük bir ikbâle ulaşmış olan Sīrāf'ın işgâlinden sonra, Ḳays arap hânedanı V. (XI.) asrın ilk yarısında, son Büveyhîlerin idâresinde, büyük Basra körfezini tam ve kat'î hâkimiyeti altına almağa muvaffak oldu. Eskiden, ekseriyâ yanlış olarak, Ḳays'a yakın bir sâhil şehri zannedilen bu Sīrāf (hattâ İbn Baṭṭūṭa, II, 244, 2, onu Ḳays ile karıştırıyor) hakikatte çok daha şimâlde bulunmakta idi; bu büyük ticâret merkezinin harâbeleri Ṭāhirī mevkii yakınındadır (Rās Nābend'in şimâlinde, 27° 40′ şimâl arzı ve 52° 20′ şark tûlü (Greenw.) dâiresinde; bk. Schwarz, s. 59 v. d. ve mad. SĪRĀF). Sīrāf, Ḳays hukümdarının idâresi zamanında, git-gide sukut etti; zîra bu hukümdarlar işgâlleri altındaki İran limanının muazzam ticâretini ve gemilerini kendi adalarına naklettiler. Aynı zamanda hâkimiyetlerini Ḳays'in karşısına düşen sâhildeki muhtelif sancaklara da teşmil ettiler. Onlardan önce, bu sâhilleri cenûbî Arabistan kabîlelerinden Banī ʿUmāra ele geçirmiş idi. Yerleşmiş oldukları Sīf ʿUmāra (Banī ʿUmāra sâhili) adındaki topraklar için bk. Schwarz, s. 77 v. d., 76. Bu topraklara tâbî küçük bir şehir olan Huzū'da Ḳays hukümdar sülâlesinin iktidara geçmesinden az önce, Banī ʿUmāra kabîlesine mensûp, bir sülâle hâkim bulunuyordu. Bu sülâleye âit sikkeler bugün hâlâ mevcuttur (krş. von Bergmann, *Numismat. Zeitschr.*, Wien, VIII, 38 v. d. ve Tiessenhausen, *Rev. Numism. Belge*, 1875, s. 337). Ḳays'in karşısına düşen (şimâl-i cenûbî ve şimâl-i şarkî) sâhilde kâin olan Huzū (ihtimâl bugünkü Çīrū) ile Sāviya (okunuşu şüpheli; ihtimal bugünkü Tāvānah), ada hâkimlerinin kara kısmındaki en mühim limanlarıdır. Huzū ve Sāviya için bk. İbn al-Balḫī, *Fārs-nāma*, s. 141; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*, metin s. 120; trc. s. 118; G. le Strange, *The Lands*..., s. 257. Bu iki limanın en mühimi olan Huzū'da Şiraz'dan gelen bir kervan yolu nihâyet bulmaktadır; bk. Ḥamd Allāh Mustavfī, s. 185, 16, 186, 7. Aynı müellif Ḳays ile Basra, Sulṭānīya ve Hormuz tarikı ile Sarandīb (Seylan, Ceylon) adası arasındaki yol ve mesâfeleri göstermektedir (s. 171, 15, 184, 5, 186, 11 v.d.). Ḳays civarındaki ufak adaların çoğu, msl. Yāḳūt (II, 9, 7)'a göre, Ḳays „emîrinin" denizcileri ile meşhûr askerî bir birlik bulundurduğu Cāsak [b. bk.] (ihtimâl Hormuz yol üzerindeki bugünkü Lārek)'te Ḳays hâkimlerinin idâresi altına girmiştir. Ḳays emîrleri, en çok kuvvetli oldukları devirde, arap sâhilinin (ʿOmān ülkesi) karşısındaki sâhile de hâkim idiler; bu sebepten, Yāḳūt ve Dimaşḳī onlara „ʿOmān hâkimleri" demektedirler.

Tudelalı haham Benjamin (XII. asrın ikinci yarısında)'in seyâhati Ḳays'in ikbâl devresine rastlar. Bu zât adanın başlıca Hindistan ve İran'ın tabi'î ve mâmûl mahsûlleri ile dolu, zengin çarşısını övüyor (bk. trc. Grünhut, Kudüs, 1903, s. 77 v. d.). Yahudi seyyah, Kīş diye adlandırdığı adanın genişliğini, yanlış olarak, pek fazla gösteriyor; fakat Kīşm'den değil, (Grünhut, *göst. yer.* ve Asher, 2. tab., II, 175 v. d.' in fikirleri bu merkezdedir), bu Ḳays'ten bahssettiğinde şüphe yoktur. Tudelalı Benjamin adada 500 yahudi âilesi bulunduğundan bahsediyor. Bunlardan başka, tabi'î olarak, bir çok iranlı da orada yaşamakta idi. Her hâlde, bugün olduğu gibi, orta çağda da ahâlinin büyük kısmını iranlılar değil, Basra körfezinin İran tarafındaki adaların çoğunda yerleşmiş başlıca unsur olan araplar teşkil etmekte idi. XIII. asrın ikinci yarısında seyâhat eden Marco Polo Ḳays'i Bâbil'den Hindistan'a giden gemilerin uğrağı Kisi (italyan. imlâsı ile: Chisi) adı ile biliyor (bk. Marco Polo, *Travels*, kitap I, fasıl 7, III, fasıl 44).

Yine bir arap sülâlesine tâbî küçük Hormuz emîrliğinin ticârî inkişâfı Ḳays'in yenilmesine sebep olmuştur. Daha Kirman Selçuklularından Malik Dīnār zamanında (582—591 = 1186 — 1194), Ḳays hukümdarı kara kısmındaki Hormuz topraklarını, senevî bir vergi mukabilinde, bu hukümdardan almağa çalışmış ise de, buna muvaffak olamamış idi (bk. Muḥammed İbrāhīm, *Tavārīḫ-i āl-i Salcūḳ*, nşr. Houtsma, Leiden, 1886, s. 160, 5 v. d.; *ZDMG*, XXXIX, 395). Ḳays ile Hormuz arasındaki muahhar münâsebetler hakkında, bilhassa portekizli Teixeira'nın *Relaciones* (1610)'inde mâlûmat bulunmaktadır. Bu eserde, bir İran kaynağına atfen, Hormuz emîrliğinin oldukça tafsilâtlı bir tarihi yazılıdır (bk. P. Teixeira, *Journey from India to Italy*..., ingl, trc. W. F. Sinclair, Hakluyt Soc. Ser. 2, London, 1902, IX, 161 v. d., 169 v. d., 183 v. d., 259 v. d. ve krş. Schwarz, *ZDMG*, LXVIII, 531 v. d. ve mad. HÜRMÜZ). Teixeira (*ayn. esr.*, LXVIII, 534; krş. Ritter, VIII, 777)'ya göre, Hormuz kıralı, 700 (1300) senesine doğru merkezinin karşısında bulunan Carūn adasını, Ḳays hukümdarı Nu'aym'den satın almıştır; bir kaç sene sonra da, merkezini daha emin bir yer olan bu adaya nakletmiştir. Basra körfezinin en dar yerine yakın olan bu yeni Hormuz, vaziyetinin elverişliliği sâyesinde, çok geçmeden, Ḳays emîrleri ile büyük bir rekabete girdi ve Hindistan ile olan ticâreti git-gide kendine çekti. Bu iki emîrlik arasında, tarihlerinin büyük bir kısmını dolduran uzun mücâdelelere sebep oldu; hattâ Ḳays, bir müddet için, Hormuz'ün hâkimiyeti altına girdi. Ḳays, nihâyet bu mücâdelelerde, büyük bir antrepo olmak bakımından, Basra körfezinde hâiz olduğu üstün vaziyeti tamâmen kaybetti. Bu sâhada Hormuz onun yerini aldı ve Şāh ʿAbbās I. tarafından zaptolununcaya kadar, (1622) dünyâ ticâretinin parlak merkezlerinden biri oldu. Sonra Hormuz'ün yerini Bandar ʿAbbās [b. bk] ve XVIII. asrın ortalarından itibâren de, bu sonuncunun yerini Būşīr [b. bk.] aldı. Bandar ʿAbbās'ın zararına olarak inkişâf aden bu liman bugün Basra körfezinin en mühim ticâret limanıdır. İşte böylece, Basra körfezinde ticâretin sıklet merkezinde orta çağda — şimâlden cenûba (Sīrāf — Ḳays — Hormuz), yakın zamanlarda da — vaziyet itibârı ile pek elverişli olmayan şimâle doğru değiştirdi. Ḳays'in muahhar tarihi hakkında elimizde pek fazla mâlûmat yoktur. Hukümdarlarından memnûn olmayan ada ahâlisi Şiraz vâlisini imdada çağırdı ve bu müdâhale neticesinde, Ḳays devamlı olarak iranlıların hâkimiyeti altına geçti. 1862'de adada 14 gün oturmuş olan Schläfli'ye göre, orada 8 küçük mahal vardır; nüfusu 2.500 — 3.000 (1/10 nisbetinde de Suaheli menşe'li zencî köleler)'dir.

Bibliyografya: *BGA* (nşr. de Goeje), II, 38, not v. d.; VI (İbn Ḫurdāẕbeh), 62, 7 v.d.: İbn al-Balḫī, *Fārs-nāma* (*GM*), s. 114, 136, 141 (krş, *JRAS*, 1912, s. 322 v. d., 330); İdrīsī, *Nuzhat al-muştāḳ* (frns. trc. Jaubert), Paris, 1836—1840, I, 59, 71, 152 v. d., 171; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 503, 1 v. dd.; IV, 215, 20 v. dd., 333, 12 v. d.; Ḳazvīnī, *Āṣār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), II, 161, 17 v. d.; *Marāṣid al-iṭṭilā* (nşr. Juynboll), II, 466, 13 v. d., 529, 1; Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr* (nşr. Mehren), s. 160, 6, 166, 12; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 372 v. d.; frns. trc. Reinaud, I, CXXX v. d.; CCLXXXVI, II/II, 91, 129 v. d.; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), 136, 17 v. dd., 234, 4, 7 v. d.; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), II, 244, 2 (ve II, 456, not), IV, 168, 9; Vullers, *Lexicon Persico-latinum*, II, 935; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 257; Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arab. Geographen* (Leipzig, 1896 v. dd.), s. 88 v. d.; W. Vincent, *Voyage de Néarque* (Paris, 1799), s. 60, 382 — 384; *The Book of Ser Marco Polo*[3] (trc. Yule-Cordier), London, 1903, I, 63 v. d., not., 84; II, 340, 452; *Cornelis Cornelisz. Roobacker's Scheepsjournaal Gamron-Basra* (*1645*), nşr. A. Hotz (*Tijdschr. v. h. Kon. Nederl. Aardrijskkundig Gencotschap.*, 2. ser., 1907, XXIV, 318 v. dd., 357 v.d., 382 v.d.); I. N. Kinneir, *A Geogr. Memoir of the Persian Empire* (London, 1813), s. 17; J. Morier, *A Second Journey through Persia, Armenia*... (London, 1818), s. 31, 33 v. d.; W. Ousley, *Travels in Various Countries of the East* (London, 1819), s. 167 — 173; Kempthorne (*JRGS*, 1835, V, 281) ve ayn. mll. (*Transact. of the Bombay Geograph. Soc.*, N. S., Bombay, 1856, XII, 115); Ritter, *Erdkunde*, VIII, 773 — 777; X, 276; XII, 378, 391, 458 v. d.; *Geographi Graeci Minores* (nşr. Müller, Paris, 1854), I, 360; *Selections from the Records of the Bombay Government*, nr. XXIV, N. S. (Bombay, 1856), s. 20 v. d., 45—48, 596 v. d. (haritalar ile birlikte); A. Schäfli, *Reisen in den Orient* (Winterthur, 1864), s. 149 v. d.; W. Heyd, *Hist. du commerce du Levant* (Leipzig, 1885/1886), I, 164 v. dd.; II, 133 v. dd.; Tomaschek, *Küstenfahrt Nearchs* (*Sitz.-Ber. der Wiener Akad.*, CXXI, philhist. Cl., 8, 1890, s. 52 v. d).

(M. Streck.)

KAYS. AL-ḲAYS, muhtemelen eski bir arap mâbudu. Mâbut olarak, çoktan unutulmuş olmalıdır; zîra Hişām b. al-Kalbī, *Kitāb al-aṣnām*'da ondan bahsetmediği gibi, câhiliye mâbudlarının isimleri geçen arap edebiyatının muhtelif parçalarında da zikrolunmamaktadır. al-Ḳays'in eskiden bir mâbut olduğu, oldukça büyük bir kat'îyetle, aşağıdaki kayıt ve ifâdelerden anlaşılmaktadır: ʿAbd al-Ḳays [b. bk.] kabîlesinin ismi ile meşhûr İmruʾ al-Ḳays [b. bk.] adındaki şahsın ismi (bk. arap. İmruʾ Manāt isimleri, Αμρισαμσος ve Μυρουλλας, bk. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*[2], s. 5 v. d. ve אמראלהי = *Imraʿallāhi* ve אמרא־יגוה = *Imraʾ Yaġūṯ*, bk. Lidzbarski, *Handb. der nordsemit. Epigraphik*, I, 500, bir de ibrânîce Merī-Baʿal, I. *Tevârih*, IX, 40ᵇ ve ʾĀşbaʿal, Septuaginta, Luk., bir defa da Cod. Sin. Ισβααλ, = ʾIş-bşāḏ, I. *Tevârih*, VIII, 33; IX, 39); bir de: „al-Ḳays'in bir mâbut ismi olduğu iddia edilmiştir; bu da, ʿAbd al-Ḳays adını izah etmektedir" (Abū Tammām, nşr. Freytag, I, 85, şerh) ve „başkaları al-Ḳays'in bir mâbud olduğunu düşünmüşlerdir. Bu sebepten, al-Aşmaʿī (İmruʾ al-Ḳays'in *Muʿallaḳa*'sının 14. beyitinde) nesillere *ya-mraʾa-ʾl-ḳaysi fa-ʾnzilī* rivâyetini nakletmekten ictinâp ile tercihan *ya-mraʾa ʾl-lāhi fa-ʾnzilī* nakletmiştir (ʿĀṣim b. Ayyūb al-Baṭalyūsī, *Şarḥ dīvān İmrīʾi ʾl-Ḳays*, Kahire, 1308, s. 3) ve nihâyet al-Ḥicr nabatîlerinin kitâbelerinde rastlanan ve al-Ḳays'in ârâmîce şeklinden başka bir şey olmayan קישו, קישא mâbudun adı (bk. Lidzbarski, *ayn. esr.*, s. 363; Cook, *A Glosssary of the Aramaic Inscriptions*, s. 104; Nöldeke, *ZDMG*, XL, 167; Baethgen, *Beitr. zur semitisch. Religionsgeschichte*, s. 108 v. b.). Nabatîlerin kitâbelerinden, *Corp. Inscript. Semit.*, nr. 209, 9 (= Euting, *Nabat. Inschriften aus Arabien*, nr. 12, 6). Şu anlaşılıyor ki, bu mâbudun al-Ḥicr'de bir mâbedi bulunmakta ve buraya vesikaların birer sûreti konulmakta idi. Fakat bu mâbudun mâhiyeti, nevi ve teʾsir sâhası hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. *Ḳays*'in lûgat mânası sarîh değildir. Arap lugatlerine göre, „felâket, sıkıntı", „kıtlık", „kadîp" ve „mağrur tavır" mânalarına gelmektedir. Fakat bu mânaların hiç biri bir mâbuda uygun düşmemektedir; ayrıca edebiyatta bu mânaya delâlet edecek hiç bir misâle de rastlamış değilim. de Goeje, al-Hamdānī (*Ṣifat Jazīrat al-ʿarab*, nşr. D. H. Müller, I, 3, 9 ve belki de s. 221, 14)'ye atfen, bu kelime için, „rabb" mânasını vermektedir (bk. W. Robertson Smith, *The Religion of the Semiten*, s. 171, alm. trc. R. Stübe, s. 132, not 219). „Rabb", bir mâbud için, tabiʿîdir ki, iyi, hem de pek iyi bir isim olurdu. Fakat D. H. Müller'in *Ṣifat al-ʿarab* adlı eserinin neşrinde kullandığı yazmaların fenâ oluşu ve al-Hamdānī'de iki yerde mevcut kayıtların şüpheli bulunuşu dolayısı ile, bu mâna için „belki mümkündür" diyebiliriz.

al-Ḳays ile sık rastlanan şahıs ve oldukça müteammim kabîle ismi olan Ḳays arasındaki münâsebete gelince, bu husûsta kat'î bir huküm verilemiyeceği gibi (bk. Wüstenfeld, *Register zu den Geneal. Tabellen der arab. Stämme u. Familien*; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*, nşr. Wüstenfeld, bk. fihrist; Ṭabarī, *Tārīḫ*, nşr. de Goeje; Caetani, *Annali dell' Islām*, II/II ve VI, *Naḳāʾiḍ Ǧarīr va ʾl-Farazdaḳ*, nşr. Bevan; Guidi, *Tables alphabét du Kitâb al-Aġânî*; bk. bir de nabatî şahıs ismi olan קישו, Lidzbarski, s 363 ve Cook, s. 104) ve bir şahıs ismi olan ʿAbd Ḳays (*Naḳāʾiḍ Ǧarīr va ʾl-Farazdaḳ*, bk. fihrist.; İbn Durayd, s. 138, 275; Wüstenfeld, *Register*, s. 30; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba* II, 137; İbn Ḥacar, *Iṣāba*, I, 987) arasındaki münâsebete dâir kat'î bir şey söylenemez. Şimdiye kadar olduğu gibi, Ḳays'in muhtemelen „ilâhla ilgili" bir şekli olan İmruʾ al-Ḳays isminde olduğu üzere, kabîle ismi olan ʿAbd al-Ḳays de (nabatî şekli olan קישא, קישה), de olduğu gibi), dâimâ harf-i târif aldığı hâlde, şahıs ve kabîle ismi — Ḳays'in ve şahıs ismi — ʿAbd Ḳays'in dâimâ harf-i târifsiz kullanıldığı göz önünde tutulmalıdır (Şâir ʿAbd Ḳays b. Ḫufāf'ın, *Aġānī*[1], IX, 165, *Ḥamāsa*, s. 352 ve *Lisān al-ʿarab*, II, 206'da ʿAbd al-Ḳays b. Hufāf şeklinde yazılışı bir zuhûl eseri olmalıdır; bk. *Mufaḍḍalīyāt*, nşr. Lyall, nr. CXVI v. d., Kahire, II, 85 v. d. ve *Aġānī*, VII, 148, 152 v. d.). Kanâatimce, mâbut al-Ḳays adına mukabil, Ḳays alelâ'de bir insan ismi olsa gerektir. Wellhausen (s. 8)'e göre, bu — önünden ʿAbd kelimesi kalkmış bir mâbut ismidir. Fakat bu ihtisarda mâbut isminde harf-i târifin de niçin hazfedildiğini söylemiyor (W. Robertson Smith, *Kinship and Marriage in Early Arabia*[2], s. 239, esâs bakımından Wellhausen ile aynı fikirdedir).

Halévy (*Essai sur les inscriptions du Safa*, *JA*, 1882, s. 321), Welhausen (s. 67) ve Gottheil (*On* קישיתו *and* קשא. *Journ. of Bibl. Literature*, XVII, 200) bu ilâhın Edom ilâhı Ḳavs, Ḳōs, Ḳavş, Ḳōş ile aynı olduğu kanâatindedirler (bk. bilhassa Schrader, *Die Keilinschriften und das Alte Testament*, 3. tab., Zimmern ve Winckler tarafından yeniden gözden geçirilmiştir; s. 472 v. d. ve W. Robertson Smith, s. 31). Bence, bu iki mâbudun bir sayılması son derece yersizdir. Ḳays'in, yine Edom mâbudu olan Josephus (yâni ar. Kuzaḥ, bk. Wellhausen, s. 67, 81 v. d.; Nöldeke, *ZDMG*, XLI, 714; Lagarde, *Symmicta*, I, 121, not 1; Gottheil, s. 201 v. b.; bk. Semud dilinde ve nabatîce קוח, Littmann, *Zur Entzifferung der thamudenischen Inschriften, Mitt. d. Vorderasiat. Gesellsch.*, 1904, I, 46; Lidzbarski, s. 362; Cook, s. 104)'un nabatî קוסי (bk. bilhassa Lidzbarski, s. 364; Cook, s. 105), sâmîlerin mâbudu (Ζεύς) Κάσιος (bk. Drexler, = W. Roscher, *Ausführl. Lexikon der griech. u. röm. Mythologie*, st. 970 v. dd.). ve אֶרְקֹשִׁי Nahūm, I, 1 (Vogüé, *Syrie Centrale, Inscriptions sémitiques*, s. 105; H. Derenbourg, *Le poète antéislamique Imrou'ou 'l-Ḳais et le dieu arabe al-Ḳais, Biblioth. de l'École des Hautes Études, Sciences religieuses*, VII: *Études de critique et d'histoire*, 2. seri, s. 122; Gottheil, *ayn. esr.*, s. 201 v. b.) ile mukayesesi de, tabiatiyle, baştan-başa yersizdir. Ḳays ismi ihtimâl קוס (Septuag. Κεις) I. Sam. IX, 1, 3 v. b. ve *Ḳays* has ismi de תישי (Septuag., Cod. Vat. Κεισαιου, Cod. Alex. Κεισαν) I. *Tevârih*, VI, 29 = קתשיה oku: (ישעיהו; Septuag, Cod. Vat. Κεισαίου, Cod. Alex ve Luk. Κισαιου) I. *Tevârih*, XV, 17'de görülmektedir.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilenlerden başka bk. E. Osiander, *Studien über die vorislamische Religion der Araber* (*ZDMG*, VII, 500 v. d.); Nöldeke (W. Robertson Smith, *Kinship and Marriage in Early Arabia*, XI, 166 v. d.) ve Wellhausen, *Muhammed in Medina. Das ist Vakidi's Kitab al-Maghazi in verkürzter deutscher Wiedergabe*, s. 212, not 1.

(A. FISCHER.)

KAYS. ḲAYS B. AL-ḤAṬĪM B. ʿADĪ, Ḥassān b. Sābit [b. bk.] ile berâber, Yaṯrib (sonradan Medîne)'in en mühim şâiri. al-Avs [b. bk.]'ın bir kolu olan al-Nabītlere mensûp Banī Ẓafar âilesindendir. al-Avs'e mensûp iki kabîle ile Ḫazracler arasındaki kıyasiye mücâdelelerde, birincileri sözle ve kılıç ile müdâfaa etti. Sonraki ve çok şüpheli mâlûmâtı bir tarafa bırakırsak, hayatındaki hâdiselere dâir elimizde pek az bilgi bulunmaktadır. Öldürülen babası ile büyük babasının intikamını almış olduğu husûsundaki rivâyet hakikate uygundur; bu hareketi ile sonraki nesiller nezdinde husûsî bir şöhret kazanmıştır. Bu hâdise daha sonraları her çeşit efsânevî unsurlar ile süslendi ki, bunlardan bâzıları Kyros efsânesini hatırlatmakta ve Parzival'in gençliğine âit efsâneye benzemektedir (bk. Singer, *Arab. und europ. Poesie im Mittelalter, Abh. PAW.*, 1918, philhist. Kl., nr. 13, s. 7 ayrı baskı). Şâir hakkında bildiğimiz diğer bir şey de, kabîlesinin siyâsî faâliyetlerine ve giriştiği harplere fiʾlen iştirâk etmiş olmasıdır. *Dīvān*'ında, Banī Avs'in meşhûr harp vakʾalarının cereyânına (*ayyām*) dâir bir çok şiir vardır. Sonraları şarkılarda yer alan Buʿāṯ [b. bk.]'taki nihâî muhârebeye, ihtimâl daha önce almış olduğu bir yara yüzünden, iştirâk etmemiştir. Daha hicretten önce ve bu muhârebeden az sonra, katledilmiştir. Ḳays zamanının bütün Ḥazracî şâirleri ile ve bu meyânda bilhassa Ḥassān b. Sābit ve ʿAbd Allāh b. Ravāḥa [bk. madd.] ile münâkaşalara girişmiştir. Bu iki şâir, kendisinden çok sonra ölmüşlerdir. Peygamberin nübüvvet faâliyetinin başlangıcında daha henüz hayatta olmasına rağmen, *Dīvān*'ında buna dâir hiç bir iz yoktur. Muahhar kaynakların Peygamber ile görüştüğüne dâir rivâyetleri tamâmen uydurmadır. Ḳays'in *Dīvān*'ı bugün İstanbul'da Topkapısarayı kütüphânesinde bulunan eski bir yazmada (419 h. tarihli), Ḥassān b. Sābit'in divanına zeyil olarak bulunmaktadır. Bugüne kadar mâlûm olan Kahire kütüphânesindeki ikinci yazma, gâlibâ, birincinin muahhar bir kopyesidir. Şiirleri İbn al-Sikkīt tarafından toplanmıştır; fakat *Dīvān*'ına son şeklini al-Sukkarī vermiştir. *Dīvān*'ın, şüphesiz, ancak bir parçası elimize geçmiştir.

Ḳays'in şiirlerinde, hayatının iki cephesi, o devirde Arabistan vâhalarında oturanların husûsiyetlerinden olan yerleşik ve göçebe hayatı görülmektedir. Muhârebelere ve kadınlara âit tasvirleri meşhûrdur. Şiirlerinde hayatının, asıl bedevîlik ile alakalı kısımlarından, msl. hecin develeri ile çölde seyâhat ve ava dâir tasvirlerden eser yoktur. Ḳays, belki de şâirlik kabiliyetlerinden ziyâde cengâverâne karakteri sâyesinde, sonraki nesillerin rağbetini kazanmıştır. Onun şiirleri, islâmdan hemen önceki Medîne'nin vaziyetine dâir verdiği mâlûmat bakımından, çok ehemmiyetlidir.

Bibliyografya: *Der Dīvān des Ḳais ibn al-Ḥaṭīm* (nşr. T. Kowalski), Leipzig, 1914; bu eserin tarihî giriş kısmında verilen bibliyografyadan başka, Medîne'nin topografyası ile *Dīvān*'ın anlaşılması husûsunda çok mühim eser olarak bk. bir de al-Samhūdī, *Vafāʾ al-vafāʾ bi-aḫbār dār al-Muṣṭafā* (Kahire, 1326/1327, 2 cild).

(T. KOWALSKI.)

ḲAYS-ʿAYLĀN. [Bk. KAYS-AYLÂN.]

KAYS-AYLÂN. ḲAYS-ʿAYLĀN (*Ḳaysᵘ ʿAylānᵃ*), şimâlî Arabistan'ın büyük ve kudretli eski bir kabîle birliği.

İsim. Ḳays-ʿAylān yerine, ekseriyâ Ḳays b. ʿAylān, fakat daha sık olarak, sâdece Ḳays ismini bulmaktayız (şiirde bâzan sâdece ʿAylān, bk. *Naḳāʾiż Carīr va 'l-Farazdaḳ*, nşr. Bevan, III, fihrist, III, mad. *Ḳays*; Ḳaysīlere, tabiatiyle, al-Ḳaysīyūn, fakat ırkî ve siyâsî bir gurup olarak, daha çok al-Ḳaysīya denilmektedir, bk. Ṭabarī, *Tāriḫ*, nşr. de Goeje, II, 66, 180, 777, 1614, 1663 v.b.; fakat Ḳays-ʿAylān yahut Ḳays b. ʿAylān'ın nisbesi ʿAylānī'dir, bk. al-Samʿānī, *al-Anṣāb*, s. 404ᵇ ve İbn Ḫallikān, Bulak, 1299, II, 128 v.d.). Bu üç şekle, şiirde olduğu kadar, nesirde de rastlanır; fakat ortadaki şekil, yâni Ḳays b. ʿAylān, şiirde şâyân-ı dikkat derecede enderdir (şiirde, Ḳays-ʿAylān: Abū Tammām, *Ḥamāsa*, nşr. Freytag, s. 160, 659; *Naḳāʾiż*, I, 117, 362 v.d., 370, 375, 390; Ṭabarī, II, 486; *Tāc al-ʿarūs*, mad. *ʿyl* v.b.; — Ḳays b. ʿAylān: Zuhayr, *Dīvān*, nşr. Ahlwardt, III, 36; *Naḳāʾiż*, I, 373; Abu 'l-ʿAlā al-Maʿarrī, *al-Luzūmīyāt*, Kahire, 1891, I, 47 ve bir de *Tāc al-ʿarūs*, mad. *ʿyl*; — Ḳays: „ʿAntara, *Dīvān*, nşr. Ahlwardt, XXIV, 3, zeyil, XXI 5; al-Nābiğa, *Dīvān*, nşr. Ahlwardt, zeyil, LXIII, 1; Zuhayr, IX, 17, *Ḥamāsa*, 260, 302, 318, 657—660; *Naḳāʾiż*, I, 374, 376 v.d.; II, 902, 1041, *Ağānī*, XVII, 106 v.b.). Bu üç şeklin hiç birinin önünde *banū* („oğul")'ya rastlamıyoruz (İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil fi 'l-tāriḫ*, nşr. Tornberg, fihrist; Caetani, *Annali dell' Islām*, II, 1422 ve VI, 145 ve Ṭabarī'de, yanlış olarak, *banū* ilâve edilmiştir). — ʿAylān ile ne kasdedildiği pek kolayca anlaşılmıyor. Ḳays b. ʿAylān şeklini kullananların başında nesep âlimleri gelmektedir (bk. *Tāc al-ʿarūs*, madd. *ʿyl* ve *ḳys*); bunların büyük bir kısmı ona Ḳays'in babası nazarı ile bakmakta ve ayrıca Mużar'ın oğlu ve dolayısı ile al-Yas (Ḫindif) b. Mużar'ın kardeşi olduğunu ileri sürmektedirler. Onlara göre, asıl ismi al-Nās (bu isim İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*, nşr. Wüstenfeld, s. 162'ye göre, al-Nāss'tan gelmektedir; al-Vazīr al-Mağribī'ye göre de, *Tāc al-ʿarūs*, mad. *ḳys*, asıl şekli al-Nāss'tır)'tır ve ʿAylān da lekabıdır (İbn Durayd, s. 162, *Tāc al-ʿarūs*, mad. *Ḳys*; İbn ʿAbd Rabbihi, *al-ʿİḳd al-farīd*, Kahire, 1305, II, 51; Abul 'l-Fidāʾ, *Muḫtaṣar tārīḫ al-başar*, kısmî nşr. Fleischer, *Historia anteislamica*, s. 194; Wüstenfeld, *Genealog. Tabellen der arab. Stämme u. Familien*, levha D; Caetani, I, ön söz, § 49 ve bir de al-Samʿanī; Yaʿḳūbī, *Tārīḫ*, nşr. Houtsma, I, 260; Masʿūdī, *Tanbīh va'l-işrāf*, *BGA*, nşr. de Goeje, VIII, 208; Yāḳūt, *Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, III, 908; İbn Ḫallikān, *ayn. esr.*, II, 130; ʿAbd al-Ḳādir b. ʿOmar, *Ḫizānat al-adab*, II, 449; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 192 v.b.). Fakat bu izah, İbn Ḫaldūn (*al-İṣāba*, II, 305) tarafından, doğrudan-doğruya ve başkaları (Ḳays-ʿAylān şeklini kullananlar görüldüğü gibi, ekseriyeti teşkil etmektedir) tarafından bilvâsıta cerhedilmektedir. Bu sonunculara göre, ʿAylān nesep silsilelerinde ayrı bir şahıs olarak görünmüyor: Ḳays-ʿAylān, al-Nās(s) yahut al-Nāss ile aynı olup (onlarca Ḳays-ʿAylān ancak bir lekap olmalıdır; çünkü al-Nās asıl ismidir), Mużar'ın oğlu ve al-Yās'ın kardeşidir. ʿAylān muzâfünileyhini muhtelif şekillerde izah ediyorlar: Ḳays'in meşhûr atının ismi (ona bu ismi vermekle, bizim Ḳays ile, Kubba adında bir atı olan ve aynı şekilde Ḳays-Kubba adını alan Ḳays b. al-Ġavṯ'ten ayırt etmek istenilmiştir; bk. *Tāc al-ʿarūs*, madd. *ḳys* ve *ʿyl* ve İbn Ḫallikān) yahut sâhibi bulunduğu bir yay ve bir köpeğin, yahut bir kölenin veya kendini büyüten diğer bir adamın adı (Ḳays b. ʿAylān şeklinde; bâzan ʿAylān'a bu türlü bir köle nazarı ile bakılmaktadır; bk. ʿAbd al-Ḳādir b. ʿOmar, I, 67; II, 449; — Saʿd (b.) Huẕaym kabîle isminin tamâmiyle aynı olan izah için bk. İbn Ḳutayba, *Kitāb al-maʿārif*, nşr. Wüstenfeld, s. 51; İbn Durayd, s. 319; *Ḳāmūs* ve *Tāc al-ʿarūs*, mad. *hẕm* v.b.) yahut civarında doğduğu dağın adı ve nihâyet tamâmen mechûl ve „fakir, yoksul" mânasına gelen Ḳays'i tavsif eden bir sıfat olarak izah etmektedirler (bu son izahın kabûlü imkânsızdır; zîra Kays-ʿAylān şeklindeki izâfet münâsebetine hiç temâs edilmemiştir, bk. bir de İbn Durayd, *Ṣiḥāḥ*, *Lisān al-ʿarab* ve *Ḳāmūs*, madd. *ḳys* ve *ʿyl*; al-Samʿānī, Abu 'l-Fidāʾ, İbn Ḫaldūn, ʿAbd al-Ḳādir b. ʿOmar, ve *Ḥamāsa*, I, 124; Reiske, *Primae lineae historiae regnorum arabicorum*, nşr. Wüstenfeld, levha V ve VIII, s. 136; Sprenger, *Das Leben u. die Lehre des Propheten Moḥammad*, III, CXXXIX v.b.). ʿAylān'ın Mużar'ın bir lekabı olduğu iddiasına, pek ender olarak, rastlamaktayız (*Ṣiḥāḥ* ve *Lisān al-ʿarab*, mad. *ʿyl*); İbn Ḳutayba (s. 31 ve 38)'nin Ḳays-ʿAylān ile Ḳamaʿa b. al-Yās b. Mużar'ın aynı şahıs olduğuna dâir iki ayrı yerde tekrarladığı iddia, baştan-başa garip ve aynı zamanda bizzat kendisinin gösterdiği vesikalar ile te'lif edilememektedir.

Bu karışık mâlûmât ortaya tam bir muammâ koymuş oluyor. Ben şahsan şu kanâati tervic ediyorum: Ḳays-ʿAylān — yukarıda

bahsi geçen kabîle topluluğunun ilk adıdır ve ilk olarak, ensâb âlimleri bunu Ḳays b. ʿAylān şekline sokmuşlardır. Arap menkıbesinde, ʿAylān adında bir kabîle veya kabîle topluluğundan bahsedildiğine şâhit olmadığım için, bittabî kayd-ı ihtiyatla şu husûsu kabûle mütemâyilim: *Ḳaysᵘ ʿAylānᵃ* terkibi, *Tağlibᵘ vāʾilⁱⁿ* („Vāʾil kabîleler gurubuna dâhil Tağlibler"), *Taymᵘ 'l-ribābⁱ* („al-ribāb kabîleler topluluğuna dâhil Taymler"), *ʿAdīyᵘ 'l-ribābⁱ* („al-Ribāb kabîleleri topluluğuna dâhil ʿAdīler"), „*Carmᵘ Ḳużāʿatᵃ* („Ḳużāʿa kabîleler gurubuna dâhil Carmler"), *Vāʾilᵘ Bāhilatᵃ* („Vāʾil gurubuna dâhil Bāhila kabîleleri") ve bir de *Aʿşā Banī Ḳaysⁱⁿ* („Banī Ḳays'e mensûp Aʿşā"), *Aʿşā Bāhilatᵃ* (Bāhilalere mensûp Aʿşā) v.b. (msl. *Naḳāʾiż*, III, fihrist, III, bk. madd.) örneklerine göre değil, şu örneklere göre izah edilmelidir: *Ḳaysᵘ Kubbatᵃ* „Kubba adlı atın sâhibi Ḳays" (yk. bk.; bu isim dâimâ böyle izah edilmektedir), *Rabīʿatᵘ 'l-farasⁱ* „atlı Rabīʿa", *Anmārᵘ 'l-şātⁱ* „koyunlu Anmār" v.b. (bk. bir de *Naḳāʾiż*, III, fihrist, III ve ayrıca *Tāc al-ʿarūs*). Fakat yukarıda işâret edilen kaynaklara bakarak, *ʿaylān* kelimesinin at, köpek veya başka bir şey ifâde ettiğine hukmetmek doğru değildir. *ʿAylān* kelimesi, bu lugatlere göre, „erkek sırtlan" mânasına gelmektedir (fakat bunu isbat edecek bir delîle rastlamadım). Yine hep yerli lugatlere ve ʿAbd al-Ḳādir b. ʿOmar (I, 67; fakat bk. *Tāc al-ʿarūs*, mad. *ʿyl*)'e göre, isim hâlinde ona başka yerde rastlanmaz. Arap ensâp âlimleri, al-Nās ismini (yk. bk.) al-Yās'ın mukabili olarak uydurmuş olmalıdırlar.

Kabîle gurubunun kolları. Ḳays (-ʿAylān) ve Ḫindif (nesebe âit rivâyetlere göre, al-Yās'ın karısı) bir arada, bütün Mużar'ı teşkil ederler (İbn Ḳutayba, s. 31; Ṭabarī, II, 1298, 1929; Masʿūdī, s. 324; al-Bakrī, *Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, s. 56; Yāḳūt, I, 463; İbn Ḫaldūn, II, 305; Caussin de Perceval, I, 192 v.b.). Bu iki gurup arasında çok eski ihtilâflar mevcuttur (bk. msl. al-Bakrī, s. 56 = Wüstenfeld, *Die Wohnsitze u. Wanderungen der arab. Stämme*, *Abh. d. Götting. Ges. der Wiss.*, XIV, 81). Ḳays-ʿAylān'a şu aşağıdaki büyük kabîleler veya daha doğrusu kabîle-gurupları dâhildir: Ġaṭafān [b. bk.], ʿAbs [b. bk.] ile birlikte, Ẕubyān (b. bk., Ẕubyan'ın başlıca iki kolu: Fazāra ve Murra, bk. madd.) ve Aşcaʿ — Havāzin [b. bk.], Ṯaḳīf (bâzıları bunları Ṯamūd'un ahfâdı sayarlar; msl. *Ağānī*[1], IV, 76) ʿĀmir b. Ṣaʿṣaʿa [b. bk.], Kilāb (b. bk., Haleb Mirdāsī sülâlesi bunlardan neş'et etmiştir), Kulayb, Ḳuşayr, ʿUḳayl (b. bk., Musul ʿUḳaylī sülâlesi bundan gelir), Hilāl [b. bk.] ve Cuşam — Sulaym [b. bk.] — Bāhila [b. bk.] — ʿAdvān — Ġanī [b. bk.] v.b. (Ḳays-ʿAylanların şûbeleri için krş. bilhassa İbn Durayd, s. 162 v.dd.; İbn Ḳutayba, s. 38 v.dd.; İbn Ḫaldūn, II, 305 v.dd.; Abu l'-Fidāʾ, s. 194 v.dd.; İbn ʿAbd Rabbihi, II, 51; Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, levha D. v.dd. ve Reiske, levha VIII—IX, s. 136).

Rivâyete göre, Ḳays-ʿAylānlar ilk olarak Tihāma'nin alçak kısımlarında yerleşmişlerdi (bk. al-Bakrī = Wüstenfeld, *Die Wohnsitze u. Wanderungen d. arab. Stämme*, s. 81 = Yāḳūt, I, 463 v.d.). Peygamber zamanında, büyük sayıdaki kolları ile birlikte, Arabistan'ın orta ve şimâlî kısmındaki geniş topraklara yayıldılar; onlara Tihāma'de (İbn Ḫaldūn, II, 305), sonraları da şuralarda rastlamaktayız: Mekke'nin cenûb-i şarkî ve şimâl-i şarkîsi (Ṯaḳīfler bu bölgede mühim Ṭāʾif şehrine, Sulaym, Hilāl ve ʿUḳaylīler de, her çeşit mâdenlere sâhip idiler; bk. msl. Yaʿḳūbī, *al-Buldān*, *BGA*, VII, 316, 312), Medine toprakları (bk. İbn Ḫaldūn, II, 305 v.dd., 312), Hicaz'ın her tarafı (al-Hamdānī, *Cazīrat al-ʿarab*, nşr. D. H. Müller, I, 50; al-Bakrī, s. 60 = Wüstenfeld, *Die Sitze u. Wanderungen*, s. 84); ʿĀliya (Yāḳūt, III, 688, 697; İbn al-Aṯīr, V, 53); meşhûr Falac'e sâhip oldukları Yamāma (al-Bakrī, *ayn. esr.*, s. 60 = Wüstenfeld, *Die Sitze u. Wanderungen*, s. 84; Yāḳūt, *ayn. esr.*, II, 238; III, 908; İbn Ḫaldūn, II, 312 v.d.; Wüstenfeld, *Baḥrein u. Jemâma*, *Abhdlg. der Götting. Ges. der Wiss.*, XIX, 40; Wüstenfeld, *Register zu den Geneal. Tabellen*, mad. Ka'b ben Rabî'a); Baḥrayn (Ṭabarī, I, 1968) ve tâ Irak ile al-Ḥīra lahmî kırallığı (Masʿūdī, *Murūc*, nşr. Barbier de Meynard, V, 65; Sperber, *Die Schreiben Muḥammads an die Stämme Arabiens = Mitteilg. d. Seminars f. Orient. Sprachen zu Berlin*, XIX/II, 38); bk. bir de Blau, *ZDMG*, XXIII, 583 ve harita, s. 559, Caussin de Perceval, I, 192 ve Caetani, II, harita, s. 376.

Hilâfetin başlangıcındaki büyük arap istilâ harpleri ve bunun neticesi olarak, ön Asya'da ve Afrika'nın şimâlinde vukûa gelen muazzam siyâsî değişiklikler, arap kabîlelerinin bir çoğu gibi, Ḳays-ʿAylānları da eski yerlerinden ayrılmağa sevketti. Fakat görünüşe göre, islâmiyetten hemen önce, bunların büyük kısmı şimâle doğru göçmüş idi. Daha sonraları, ilk halifeler devrinden itibâren, Suriye'nin her tarafında (Haleb, Ḥims civarı, Şam, Ġūṭa, Ḥavrān ve bunun merkezi Boṣrā, Baṯanīya ve merkezi Aẕ-

ri'ât, Cavlân ve merkezi Bâniyâs, Balḳā' ve Filistin) onlara rastlıyoruz (Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 451; İbn Ḥaldūn, II, 312; Abū Ḥanīfa al-Dīnavarī, *al-Aḫbār al-ṭiwāl*, nşr. Guirgass ve Kratchkovsky, s. 183; Ya'ḳūbī, s. 325 v.d., 329; İbn al-Aṯīr, V, 331; Yāḳūt, II, 744 v.b.). Mezopotamya'nın şimâl-i garbîsinde, kendilerine izâfeten, Diyâr Mużar [b. bk.] denilen yerde ve Karḳīsiyā' (Circesium), al-Raḥba, 'Arābān, al-Ḥānūḳa, al-Raḳḳa, Bālis (Barbalissus), Ḥarrān (Carrhae), Cisr Manbic, Sarūc, Tell Mavzan, Sumaysāṭ (Samosata) v.b. gibi, mühim şehirlerde (İbn Ḥavḳal, *al-Masālik va 'l-mamālik*, *BGA*, II, 155; Balāẕurī, 178 = Yāḳūt, IV, 391; Ṭabarī, II, 72 = İbn al-Aṯīr, III, 373; Ṭabarī, II, 1891; İbn Ḥaldūn, II, 310; Caetani, *Studi di Storia orientale*, I, 271 ve Caussin de Perceval, I, 192), Irak'ta, Kûfe ve Basra'da, nüfusun büyük bir kısmını teşkil etmektedirler (Balāẕurī, 451; Ya'ḳūbī, s. 310. Ṭabarī, I, 2986, 3454; II, 777; *Aġānī*[1], III, 52; İbn al-Faḳīh, *Muḫtaṣar kitab al-buldān* = *BGA*, V, 170; Abū Ḥanīfa al-Dīnavarī, s. 183; İbn al-Aṯīr, IV, 116; V, 59), Baḥrayn'de (İbn al-Aṯīr, VII, 341; İbn Ḥaldūn, II, 313) ve hattâ İṣbahān (Ya'ḳūbī, s. 275)'da rastlamaktayız.

İbn Ḥaldūn zamanında (XIV. asır) Arabistan'da, eskiden çok kuvvetli olan Ḳays-'Aylān kabîle topluluklarının ancak döküntüleri kalmış idi. Bu topluluğun en büyük parçaları, cenûbî Afrika'nın muhtelif bölgelerine yerleşmişlerdi; msl. 'Advānī kabîlesi — İfrīḳiya'ye, Sulaymler de yine oraya veya daha garpta Fas civarına (İbn al-Aṯīr, X, 401'e göre — doğru olup-olmadığı ayrı bir meseledir — Muvaḥḥidler sülâlesinin kurucusu 'Abd al-Mu'min Sulaymlerden geldiğini iddia ediyordu), Fazārîler ile Ravāḥîler Barḳa'ya diğer Zubyānîler de Barḳa, Trablus ve Fezzān'a, Aşca'îler Cezâyir ve Fas hudutları civarına, Hilālîler İfrīḳiya'ye ve Bōna'ya, Ḳosanṭīna civarına, Cuşamlar Fas'a ve başka yerlere yerleştiler (İbn Ḥaldūn, II, 305 v.dd.).

Tarih. Bizim için Arabistan bedevî kabîlelerinin çoğunun tarihi, onların („savaş) günleri" [bk. mad. AYYĀM AL-'ARAB] ile başlar. Ḳays-'Aylān için de vaziyet böyledir. Savaşları sayısız derecede çok idi. Bu da, bir çok kolları bulunan bu derece mazzam bir kabîleler gurubu için tabi'îdir. İbn 'Abd Rabbihi, ilk olarak, *'Iḳd al-farīd* (III, 47—93)'in *ayyām 'arab*'a dâir kısmında bunlardan bahseder. Bilhassa tamâmen Ḳays unsurları arasında geçen şu harpleri anlatır: (bk. Reiske, s. 204—252, burada tamâmen İbn 'Abd Rabbihi'yi takip eden al-Nuvayrī'ye göre) Yavm Man'ic (Man'ac, aynı zamanda Yavm al-Radha da denilmektedir; Ġanī ile 'Abs arasında), Yavm al-Nafravāt ('Āmir ile 'Abs arasında), Yavm Baṭn 'Āḳil, Yavm Şi'b Cabala (bir tarafta 'Āmir, 'Abs, Ġanī, Bāhila ile Bacīla ve diğer tarafta Tamīm, Ẕubyān, Asad, Laḫm ve Kinda arasında), o bitmez tükenmez Dāḥis ve al-Ġabrā' savaşları ('Abs ile Ẕubyān arasında), Ẕū 'l-Murayḳib, Ẕū Ḥusā, al-Ya'marīya (Cafr), al-Habā'a, al-Farūḳ, Ḳaṭan „günleri" ve Ġadīr Ḳalyād (?), Yavm al-Raḳam (yahut al-Raḳm, Ġaṭafān ile 'Āmir arasında), Yavm al-Nuṭā'a (al-Baṣā'a?, 'Abs ile 'Āmir arasında), birincisi ve ikincisi Yavm Ḥavza (Sulaym ile Ġaṭafān arasında), Yavm al-Livā (Ġaṭafān ile Havāzin arasında) Yavm al-Ṣal'ā' (Havāzin ile Ġaṭafān arasında). Bir de Ḳaysîler ile Ḳaysî olmayanlar arasında şu çarpışmalar olmuştur: Yavm Raḥraḥān ('Āmir ile Tamīm arasında), Yavm ẕāt al-aṣl (Sulaym ile Tamīm arasında) Yavm al-Kadīd (Sulaym ile Kinâna arasında), Yavm Burza (yahut Buzra?, aynı kabîleler arasında), Yavm al-Ḳīḳā' (aynı kabîleler arasında), Yavm al-Su'bān ('Āmir ile Tamīm arasında), Yavm Aḳrun ('Abs ile Banī Dārim arasında) Yavm al-Marrūt (Bani 'l-'Anbar ile Banī Ḳuşayr arasında) ve Yavm Dārat Ma'sal (Tamīm ile Ḳays arasında), Ya'ḳūbī, *Tārīḫ*, I, 261'de al-Baydā', Fayf al-Rīḥ (Ḫaṣ'am ile 'Āmir arasında), al-Milbaṭ, al-'Urrā „günlerini" de Ḳaysîlere atfediyor. Bk. bir de İbn al-Aṯīr, „câhiliye devrindeki arap günlerinin isimleri" faslı (I, 367—517), s. 411 v. dd., 435 v. dd., 420 v. dd., 482 v. dd., 478 v.d., 473 v.dd.; al-Maydānī, *Macma' al-amṯāl* (fasıl 29) *„ayyām al-'arab*'a tahsis ettiği fasıl, nr. 76, 12, 11, 66, 96, 122, 30, 53, 22, 55 ve *Naḳā'iż*, III, fihrist, IV (mahal isimleri altında). Bu makalenin çerçevesi dâhilinde bu savaşların ve çarpışmaların tarihini ve tarih sırasını, daha sarîh olarak, tâyine imkân yoktur. Arapların destânî telakkî edebileceğimiz *ayyām al-'arab*'a dâir bilhassa efsânevî rivâyetlerin ihtivâ ettiği tarihî nüveyi meydana çıkarmak umûmiyetle güç ve hattâ kısmen de imkânsız bir iştir; yukarıda zikri geçen ve ekseriyâ şiirlerde yer alan *ayyām*'ın en mühimi, muhakkak ki, Şi'b Cabala günüdür (bk. CABALA ve bir de ẔUBYĀN ve Blau, s. 583; *Mufaḍḍaliyāt*, nşr. Lyall, II, trc. s. 251 ve bilhassa *Naḳā'iż*, III, fihrist, IV, mad. *Cabalatu*). Dāḥis va 'l-Ġabrā' muhârebesindeki müsâdemelerin en meşhûru (bk. ĠAṬAFĀN, 'ABS ve ẔUBYĀN) al-Habā'a müsâdemesidir. Yukarıda gördüğümüz gibi, Ḳays kabîlelerinin birbirleri ile devamlı mücâdele hâlinde olduklarına şaşmamalıdır. Büyük kabîleler topluluğunun muhtelif âzaları, muhakkak ki, topluluğun toprakları dâhilinde karşılıklı bir barış kurmağı, esâs olarak, düşünmüyorlardı. İbn 'Abd Rabbihi ve Nuvayrī, al-Ficār muhârebelerini tamâmen Ḳaysîlere mâletmiş olmalıdırlar. Çünkü bunlarda Ḳaysîlerden olan Havāzinler, başlarında Ṯaḳīfler olduğu hâlde, muhârip taraflardan birini teşkil etmekte idiler (bk. FİCĀR ve HAVĀZİN ve bir de İbn al-Aṯīr, I, 439 v.dd.; Mas'ūdī, *Murūc*, IV, 120, 153; ayn. mll., *Tanbīh va 'l-işrāf*, s. 208 v.d.; Diyārbakrī, *Tārīḫ al-ḫamīs*, Kahire, 1283, I, 288, 293; Wüstenfeld, *Chroniken der Stadt Mekka*, *Gesch. der Stadt Mekka*, IV, 51 v.dd.; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, I, 148; Caetani, *Annali*, giriş, § 140; Huart, *Hist. des Arabes*, I, 92 v.b.) Bu harpte Havāzinlerin emeli Mekke ile Kâbe'yi Kinânalerden almak idi (bk. *Aġānī*, XIII, 3 v.d.).

Arabistan'ın merkezindeki diğer büyük bedevî kabîleler gibi, Ḳays-'Aylānlar da, Kinda (b. bk., bir de Ḥamza al-İṣfahānī, *Tārīḫ*, nşr. Gottwaldt, s. 140; Abū Ḥanīfa al-Dīnavarī, s. 54; İbn al-Aṯīr, I, 376, 406; Reiske, s. 98; Caussin de Perceval, II, 287; *al-Mufaḍḍaliyāt*, trc. s. 250) devletine bağlı idiler. Bundan başka, Ḳays-'Aylānların, islâmiyetten önce *Ṣa'rā* (Sirius) yıldızına taptıkları (?, Pococke, *Specimen hist. Arabum*, s. 4; Caussin de Perceval, I, 349; Krehl, *Über die Religion vorislam. Araber*, s. 24) ve 'Advān'ın *İfāża*'yı, yâni Mekke'deki hacc [b. bk.] merâsimi esnâsında 'Arafāt ile al-Muzdalifa arasındaki yürüyüşün idâresini ele aldıkları rivâyet olunmaktadır (bk. İbn Hişām, *Sīra*, nşr. Wüstenfeld, s. 77 v.d.; Ṭabarī, I, 1134; İbn Ḥaldūn, II, 305 v.b.).

Başlangıçta, tabi'îdir ki, Ḳays-'Aylānlar da Peygambere tamâmen düşman idiler. Bilhassa Ġaṭafānlar ile Sulaymler [b. madd.] hicretin 7. yılında Medine için çok nâhoş komşu olduklarını göstermişlerdir. Fakat Ġaṭafānların bir kolu olup, Medine'nin şimâl-i şarkîsinde yerleşmiş bulunan Aşca'lar, „Hendek gazvesinden" sonra, 627'de Peygamber ile, tamâmen siyâsî mâhiyette, bir ittifak akdetmeği uygun buldular (bk. Sperber, *Die Schreiben Muḥammads an die Stämme Arabiens*, s. 9 v.d.) ve çok daha kuvvetli olan Sulaymler, muayyen sayıda Aşca'lar ile birlikte, 630'da Peygamberin safında Mekke'nin zaptına iştirâk ettiler; hattâ az zaman sonra, Ḥunayn civarında, kendi soydaşları ve Medine devletine karşı mukavemet ederek, Peygamberin Arabistan'daki hâkimiyetini kırmak için yapılabilecek son teşebbüsü temsil eden Havāzinlere karşı, müslümanların safında savaştılar (İbn Hişām, s. 810, 828—864; Ṭabarī, I, 1647; al-Vāḳidī, *al-Maġāzī*, kısaltılmış trc. Welhausen, s. 326, 358; İbn Sa'd, *al-Ṭabaḳāt*, nşr. Sachau, II/I, 97, 109; İbn Ḥaldūn, II, 308; Caetani, *Annali*, II, 147, 153, 444 v.b.). Peygamberin vefatı sırasında bütün Ḳays kabîleleri islâmiyeti kabûl etmişlerdi (İbn Sa'd, I/II, 41 v. dd.; Wellhausen, *Skizzen u. Vorarbeiten*, IV, 139 v. dd; Sperber, s. 38 v. dd. v. b.). Peygamberin ölümünden sonra ise, bu kabîlelerin ekseriyeti Arabistan'ı saran irtidâd hareketine az-çok açıkça katıldılar. Bu husûsta Ġaṭafānlar yeniden faâliyete geçtiler. Bir kaç kere islâmiyeti ortadan kaldırmağa teşebbüs ettiler ve sonunda Asadlerin Peygamberi Ṭulayḥa ile birleştiler. Bununla berâber, Arabistan için, artık eski günler nihâyete ermişti; Ṭulayḥa ve askerleri Bir Buzāḫa'da, „Allahın kılıcı" Ḫālid b. al-Valīd (632 sonunda) tarafından, bozguna uğratıldı ve âsî kabîleler, tekrar islâmiyetin hukmü altına girdiler (Ṭabarī, I, 1870, 1885, 1889, 1898 v. dd.; İbn al-Aṯīr, II, 264; Caetani, II, 604 v. dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 174 v. dd. v.b.).

Bu tarihten itibâren, Ḳays-'Aylānları, iyi müslüman olarak görmekteyiz. Onlardan bir çok birlikler, Ḫālid b. Valīd, al-Muṯannā al-Şaybānī ve Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ idâresinde, iranlılara karşı yapılan seferlere iştirâk ettiler (Ṭabarī, I, 2219 v. dd.; İbn al-Aṯīr, II, 347; Caetani, II, 954 v. d.; III, 155, 281 v. dd.). 656 tarihinde Camal vak'asında ve 657 tarihinde de Ṣiffīn'de 'Alī safında dövüştüler (Abū Ḥanīfa al-Dīnavarī, s. 155 v. d.; Ṭabarī, I, 3174, 3224, 3309; İbn al-Aṯīr, III, 189).

İslâmiyetin büyük yayılma devrinde, ihtimâl daha önceleri (yk. bk.), daha şimâle, bilhassa Suriye'ye doğru göç ettiler ve kudretleri öylesine inkişâf etti ki, Emevîler devrinin başlangıcından sonuna kadar, hilâfetin en mühim siyâsî ve askerî unsurlarından biri oldular. Eski Moab ile Palmyra arasındaki bölgede oturan Kuẓā'aların başta gelen kabîlesi Kalb ile devamlı husûmet hâlinde idiler; bu husûmet, ihtimâl, ırk ayrılıklarına dayanıyordu (bk. Wellhausen, *Das arab. Reich u. sein Sturz*, s. 112). Ḳaysler, Ma'addî olmaları dolayısı ile, şimâl araplarından idiler; hâlbuki Kalbler [bk. madd. ḲALB ve ḲAḤṬĀN], bil'akis, yemenli sayılıyorlardı ve binâenaleyh cenûp araplarından idiler. Tamīmler ile Azdler [b. bk.] arasına Basra — Horasan anlaşmazlığı girmesi ile, Mużar ve Yemen arasında bu ikilik umûmî

bir husûmet hâlini aldı. Emevî hukümdarları, bu iki taraf ile aralarında kız alıp-vermeden doğan bir yakınlık dolayısı ile, bâzan Ḳaysîlere, bâzan da Kalblere dayanmışlardır. Bunun neticesinde, msl. 719 ile 745 arasında, yâni 26 senelik bir müddet içinde, fi'lî hukûmet 5 defa bu kabîle gurupları arasında el değiştirmiştir. Bu, tabiatı ile, tahammül edilmez bir vaziyet meydana getiriyordu. Nitekim Muẓârîler ile yemenliler arasındaki bu mücâdele Emevî saltanatının inkırâzının başlıca sebebi olmuştur.

Mu'âviya I. Kalblere istinat etmiş ve annesi Kalb kabîlesinden olan Yazîd I. de bu kabîlenin üstünlüğünü muhâfazaya çalışmış idi. Netice olarak, Ḳaysler anneleri Kalblerden olan Mu'âvîya II. ve Marvân I.'a itâat etmek istemediler ve hilâfet aleyhdarı 'Abd Allāh b. al-Zubayr [b. bk.]'in tarafını tuttular. 684'te Sulaym, 'Âmir ve Ġaṭafân kabîleleri, al-Ẓ̇aḥḥāḳ al-Fihrî'nin idâresinde, Şam'a bağlı Ġūṭa'da Marc Rāhiṭ'ta İbn al-Zubayr tarafında, Marvân'a karşı savaştılar. Bu sonuncunun ordusu Kalbler ve diğer yemenli kabîlelerden müteşekkil idi. Ḳaysler son derece kanlı bir hezîmete uğradılar. Bu Ḳays ve Kalb şâirlerinin şiirlerinde büyük bir yer işgâl etmiş ve araplardaki kan dâvâsı âdetine uygun olarak, bu iki kabîle arasındaki kini ebedîleştirmiştir (bk. AL-ŻAḤḤĀK B. ḲAYS AL-FİHRÎ ve orada gösterilen bibliyografyadan başka bk. bir de Mas'ūdî, *Murūc*, V, 201; ayn. mll., *al-Tanbîh va'l-işrāf*, s. 308 v. dd.; İbn al-Aşîr, V, 204; Yāḳūt, II, 743 v. d.; İbn Badrūn, *Şarḥ ḳaṣîdat İbn 'Abdūn*, nşr. Dozy, s. 184 v. d.; *Ḥamāsa*, nşr. Freytag, s. 260 v. dd., 317 v. dd.; al-Maydānî, II, 338 ve Huart, I, 264 v.d.). Bununla berâber, İbn al-Zubayr'e taraftar kaldılar ve önce büyük bir inatla Mezopotamya'da tutundular; mühim emîr ve reisleri olan Zufar b. al-Ḥāriṯ ile bunun kumandanı 'Umayr b. al-Ḥubāb al-Sulamî, 'Abd al-Malik devrinde, Karḳîsiyā' ve Ra's al-'Ayn (Resaina) kalelerinde uzun bir kuşatmaya dayandıktan sonra, ancak 691'de teslim oldular. Wellhausen, *Das arab. Reich u. sein Sturz*, 115 v. dd.; başlıca kaynak için bk. Ṭabarî, II, 643, 777; İbn al-Aşîr, IV, 188, 192, 242, 259; Dozy, *Gesch. der Mauren in Spanien*, alm. nşr. I, 86, 101 v. dd.; A. Müller, I, 373, 385). 'Umayr b. al-Ḥubāb — Ḳays kuvvetlerinin kumandanı idi. 686'da, Zāb'ın büyük kolu Ḥāzir nehri kıyılarında, 'Ubayd Allāh b. Ziyād'ın kumandasındaki Emevî ordusunda, İbrāhîm b. al-Aştar idâresindeki şi'îler ile savaştılar ve Marc Rāhiṭ gününün intikamını almak için, muhârebeyi en harâretli ânında terkettiler (Abū Ḥanîfa al-Dînavarî, s. 301 v. d.; Ṭabarî, II, 708 v. dd.; İbn al-Aşîr, IV, 215 v. dd.; Mas'ūdî, *al-Tanbîh*, s. 312; al-Maydānî, II, 339; Weil, I, 380 v. dd.; Dozy, I, 100; A. Müller, I, 381; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam, Abhdlg. d. Götting. Ges. d. Wiss.*, Phil-hist. Kl., yeni seri, V, nr. 2, s. 84; Wellhausen, *Das arab. Reich u. sein Sturz*, s. 116). Ḳaysler ile Kalbler arasında mücâdele durmadan devam etti. Önceleri Ḳaysler 'Umayr b. al-Ḥubāb kumandasında muvaffakiyet kazandılar. Bu mücâdele, bir çok *ayyām* şeklinde, bilhassa Samâva'de, yâni Irak ve Suriye arasında uzanan çölde, cereyân etti ve Ḳayslerin en şarkta oturmakta olan kısmını Filistin'de Ġavr'a doğru göçmeğe zorladı. Bu *„ayyām* 'ın en mühimi 692 yahut 693'te, Fazâraler ile Kalbler arasında, cereyân etmiştir. 'Umayrler ile Sulaymler büyük Ḥābūr'a yerleştikleri zaman, şarkî Mezopotamya'da oturan hıristiyan Taġlibler ile ihtilâfâ düştüler ve bilhassa Ḥābur, Balîḫ (Bilechas), Ṣarġār ve Dicle bölgesi kanlı savaşlara sahne oldu. Bu savaşların meşhûr *ayyām*'ı daha zayıf olan Taġlibleri gittikçe müşkül duruma sokan ve 'Umayr'in ölümü ile neticelenen al-Ḥaşşāk (689; *Naḳā'iż*, s. 373, 400, 508'de bu hâdiseyi, Sincar muhârebesine ircâ ediyor) ve Cabal al-Bişr *ayyām*'ıdır (Wellhausen, s. 125—130; *Naḳā'iż*, s. 401, 508, 899, 902, 1038 ve 1041; Yāḳūt, I, 632; al-Bakrî, s. 179; al-Maydānî, II, 329, 339). Bu Ḳaysler ile Taġlibler arasındaki mücâdelenin kanlı neticelerini bir defa da al-Ma'mūn devrinde, 814'te görüyoruz (İbn al-Aşîr, VI, 213).

Ḳayslerin teslîminden sonra, dirâyetli bir devlet adamı olan 'Abd al-Malik, bîtaraf bir vaziyet aldı; Şam'daki sarayına önce Zufar b. al-Ḥāriṯ'i ve sonra da oğullarını celbetti. Ḳayslere tâbî 'Absîlerden Vallâda adında bir kız ile evlendi. Bundan Valîd I. ve Sulaymān ile başka çocukları oldu. Valîd I. her ne kadar kalben Ḳayslere mütemâyil idi ise de, Kalbleri tahrik etmekten çekindi. Sulaymān, yemenli (Azdî) Yazîd b. al-Muhallab'e olan bağlılığına rağmen, hiç değilse, devlet menfâatlerini kabîle menfâatleri üstünde tutmak istemiştir. Onun zamanında, gâyet tabi'î olarak, Ḳaysler Ṣaḳîf kabîlesinin ileri gelenlerinden al-Ḥaccāc [b. bk.] ile Bâhilî (b. bk.; bir de *Naḳā'iż*, III, fihrist III, *Ḳays-'Aylān* kelimesi) kabîlesinde Ḳutayba b. Muslim'in tarafını tuttular. Açıkça bir uzlaştırma siyâseti tâkip eden 'Omar II. zamanında iki kabîle arasındaki anlaşmazlık yatıştı. Diğer taraftan, Azdî Muhallabîler ile yaptığı savaşlarda, tabi'î olarak, Ḳayslere istinat eden Yazîd II. zamanında, Ḳays kabîlesinden müteşekkil bir idâre kuruldu. Kardeşi ve halefi Hişām, Yazîd II.'in Irak'a ve şarka umûmî vâli olarak gönderdiği 'Omar b. Hubayra al-Fazārî'yi geri çağırtıp, onun yerine büyük bir devlet adamı olan Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasrî al-Baclî'yi tâyin ederek, bu teşkilâtı yıkmağa çalıştı. Tamâmiyle Yūsuf b. 'Omar'in te'siri altında olması muhtemel bulunan Valîd II. zamanında, halifenin düşmanları tarafından tahrik edilen ve Valîd II.'in ölmesi Yazîd III.'in halifeliğe geçmesi ile neticelenen bir isyânda yemenlilerin gazabı nihâyet kendini gösterdi. Yeni halife münhasıran yemenlilere, bilhassa Kalblere istinâd etti. Son Emevî halifesi Marvān II. da sırf Ḳayslere istinâd ederek, hilâfet merkezini onların topraklarında bulunan Ḥarrān'a nakletti. Marvān II.'ın, Abbâsîler tarafından, nasıl hilâfetten indirildiği mâlûmdur. Abbâsî ordusuna karşı kânun II. 750'de büyük Zāb üzerinde açtığı muhârebede bile Ḳaysler ile Ḫużā'alar arasındaki düşmanlık tehlikeli bir hâl aldı (krş. Wellhausen, *ayn. esr.*, s. 131 v.d., 140 v.d., 162 v.d., 194 v.dd., 199 v.dd., 203 v.dd., 224 v.dd., 229 v.d., 235 v.dd., 341, kaynaklar gösterilmiştir; A. Müller, *ayn. esr.*, I, 408, 435 v.dd., 445 v.d.; bk. bir de Weil; Dozy; Huart; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline and Fall*). Ḳaysler ile Kabler arasındaki husûmet tarihî te'sirini, yalnız Suriye, Irak ve Horasan'da değil, aynı zamanda muazzam imparatorluğun diğer eyâletlerinde de, bilhassa şimâlî Afrika'da ve İspanya'da göstermiştir. Bu sonuncu yerlerde iki taraf, öldürücü bir kinle, mücâdele etmişlerdir (şimâlî Afrika ve İspanya için krş. bilhassa Dozy, I, 138 v. dd.).

Emevîlerin çok çetin savaşlarında, Ḳaysler bir daha altından kalkamayacakları bir bozguna uğramışlardır. Abbâsîler devri boyunca onlara dâir elde ettiğimiz mâlûmatın pek büyük bir tarihî kıymeti yoktur. Bu mâlûmatın umûmî hatları şöyledir: 750, 792, 796 ve 803 senelerinde, yâni Hārūn al-Raşîd zamanında, Şam ve bölgesinde ezelî düşmanları yemenliler ile bir çok kanlı mücâdele yapmışlardır (Ṭabarî, III, 609, 625, 639 v.dd., 688; İbn al-Aşîr, VI, 87 v.dd., 129; A. Müller, I, 490; bk. bir de AL-ḲAYN B. CASR). Yine Hārūn al-Raşîd devrinde, yâni 794'te ve sonra al-Ma'mūn zamanında, yâni 828'de, Mısır'da yemenliler ile el birliği ederek, isyân ettiler (Ṭabarî, III, 629, 1099; İbn al-Aşîr, VI, 97, 288; Weil, II, 146 v.d.; A. Müller, I, 490). 811'de al-Amîn zamanında, hilâfet iddiasında bulunan 'Alî b. 'Abd Allāh al-Sufyānî'ye karşı, bilhassa damarlarında Kalb kanı olduğundan dolayı, savaştılar (İbn al-Aşîr, VI, 172 v.d.; Weil, II, 187). 842'de al-Mu'taşim'ın ölümünden sonra, Şam'da bir isyân çıkardılar, fakat al-Vāṯiḳ ordusu tarafından, kendilerine zâten felâket getirmiş olan Marc Rāhiṭ (yk. bk.) meydan muhârebesinde kanlı bir bozguna uğratılarak, çar-çabuk itâat altına alındılar (İbn al-Aşîr, VI, 376). Baḥraynli Ḳaysler Ḳarmaṭî hareketinin başlangıcında, yâni 894 ve müteâkip yıllarda bir dereceye kadar bir rol oynamışlardır (İbn al-Aşîr, VII, 341; Weil, II, 508, not 3).

Ḳaysler, Kalblere nazaran, daha vaḥşî, daha gayr-i medenî, daha sert, daha hâin ve daha gaddar idiler. Bu belki çöl hayatına düşmanlarından çok daha yakın bulunmalarından ileri gelmektedir. Asırlardan beri Suriye'deki eski bir medeniyetin topraklarında yerleşmiş olan ve toprakları islâm istilâsından önce şarkın müstahkem bir mevkii vazîfesini görmüş bulunan düşmanları ise, Bizans imparatorluğunun büyük te'sirleri altında kalmışlardır. Öldürücü savaşlara olan istidatları, sâde şiirde olmamak üzere, arada bir övülmüştür (Ṭabarî, II, 1930).

Meşhûr Ḳaysîler (daha önce zikredilenler hâriç olmak üzere). En meşhûr şâirler şunlardır: al-Nābiġa al-Ẕubyānî, 'Antara, Labîd, 'Âmir b. al-Ṭufayl, Ṭufayl b. 'Avf, 'Urva b. al-Vard, al-Şammāḫ, al-Ḫansā', Abū Miḥcan, al-Ḥuṭay'a, Ta'abbaṭa Şarrā, Ẕu 'l-İṣba' al-'Advānî, Durayd b. al-Şimma, al-'Abbās b. Mirdās, Muzarrid, Ḫidāş b. Zuhayr, al-Nābiġa al-Ca'dî v. b. [bk. madd.]. Büyük dilci al-Aşma'î [b. bk.] Bāhilîlerden idi. Adları tarihe geçen diğer Ḳaysîler için bk. İbn Ḫaldūn, II, 305 v. dd.; İbn Ḳuṭayba, s. 38 v. dd.; İbn 'Abd Rabbihi, II, 51 ve Abu 'l-Fidā', s. 194 v. dd.

Ḳays-'Aylān şiveleri. Arap dilcileri, esâs itibârı ile bütün Neced kabîlelerine müşterek olarak, bu gurubun dili hakkında aşağıdaki fonetik ve gramere âit husûsiyetleri göstermektedirler. *Hamza*'yi daha şiddetli olarak telâffuz ediyor ve onu telaffuz esnâsında (kısmen) bir *'ayn* hâline sokuyorlardı. Böylece *'an, anna, 'aslama, 'iẓan* yerine *'an, 'anna, 'aslama, 'iẓan* diyorlar. *İmāla* ve *işmām* 'a temâyülleri var idi ve onlar *ta'lamu, tanṭaliḳu, tastaḥricu* yerine *ti'lamu, tinṭaliḳu, tistaḥricu* v b., *hublā* veya *hublē* yerine *ḥublay* (dâimâ ?), *huva* ve *hiya* yerine (dâimâ ?) *hū* ve *hi* ve *min ladunhu* yerine *min ladunihi* demekte idiler. Krş. Howell, *A Grammer of the Classical Arabic Language*, IV, 930, II/III, 425; IV, 739, 824, 1313, 1476, 4 A, II/III, 11 v. d.; IV,

135 A, 1435 Z. 8, I, 523; IV, 835, I, 780; Sîbavayh (nşr. Derenbourg), II, 168 v. dd., 275 v. dd., 279 v. dd.; al-Zamaḫşarī, *al-Mufaṣṣal* (nşr. Broch), § 527, 580, 643; bk. bir de İbn Ya'îş; al-Suyūṭī, *al-Muzhir*, s. 104, 109; İbn Cinnī, *al-Ḫaṣā'iṣ*, s. 411; al-Ḥarīrī, *Durra* (nrş. Thorbecke), s. 183 v. d.; 'Abd al-Ḳādir b. 'Omar, IV, 495; İbn Hişām, *Şarḥ Bānat Su'ādu*, s. 97; *Lisān al-'arab*, XX, 283; Lane, *Lexicon*, *'an'anatun* ve *taltalatun*; *Lisān al-'arab* ve *Tāc al-'arūs*, *ldn*; De Sacy, *Grammaire arabe*², II, 154, not 1; Sarauw, *Die altarab. Dialektspaltung* (*ZA*, XXI, 31 v. dd.) Schaade, *Sîbawaihi's Lautlehre*, s. 78 v. d.; Ḳayslerin lugat ile alâkalı husûsiyetleri hakkında bk. Freytag, *Einl. in das Studium der arab. Sprache*, s. 87 v. d.; Suyūṭī, I, 109 (*'a'ṭā* yerine *'anṭā*, bk. bir de Landberg, *Arabica*, V, 147, not 1 v. b.); İbn Hişām, *Sîra*, s. 385, 3 v.b. (A. FISCHER.)

KAYSĀN. [Bk. KEYSÂN.]

KAYSĀNİYA. [Bk. KEYSÂNİYE.]

ḲAYṢAR. [Bk. KAYSER.]

ḲAYSĀRİYA. [Bk. KAYSÂRİYE.]

ḲAYṢARİYA. [Bk. KAYSERİ.]

KAYSÂRİYE. ḲAYSĀRİYA (bir de ḲAYṢĀRİYA), cem. *ḳayāṣīr*, satış yapan dükkânları, atölyeleri, depoları ve ekseriyâ hücreleri ile revaklı bir câmi avlusu biçiminde dizilmiş resmî binâların hey'et-i umûmiyesi için kullanılmış olan bir tâbirdir. De Sacy (*Relation de l'Égypte par Abd Allaṭif*, Paris, 1810, s. 303 v.d.) 'ye göre, *Ḳaysārīya*, ihtimâl başlangıçta, *sūḳ* („pazar sokağı") 'tan daha geniş sâhası ile ayrılmakta idi. Çünkü o, üstü açık bir avlu etrafında üstü kapalı bir çok yollardan müteşekkil idi. Hâlbuki *sūḳ*'un bir tek kapalı yolu vardır. *Ḳaysārīya* tâbiri bugün, umûmiyetle, ancak XIV. asırda garbî Asya'da kullanılmağa başlayan farsça *kārvānsarāy* tâbiri ile ve aynı zamanda *ḫān*, *vakāla* (okella), *funduḳ* [b. bk.] ve bedestan (*bazzistān*; b. bk.) gibi, yeni ve benzer tâbirler ile aynı mânaya gelmektedir.

Menşe'i. *Ḳaysārīya* kelimesi, muhakkak ki, yunanca καισάρεια („kırala âit") 'dan gelmektedir. Bu — ἡ καισάρεια ἀγορά („kıral pazarı") 'nın kısaltılmış şeklidir. H. Thiersch 'in isbât ettiği üzere, *agora* 'nın müstatil şeklindeki (hücreli veya hücresiz) dehlizli avlusu, yalnız câmi plânını ilhâm etmekle kalmamış, aynı zamanda (R. Kasdorff, *Haus und Hauswesen im alten Arabien*, Halle, 1914, s. 69 'da ilk islâm câmileri eski arap menşe'li olduğunu söylemektedir) bir bakıma emtia deposu, bir bakıma da han olarak kullanılan *ḳaysārīya* 'yi de ilhâm etmiştir. ἡ καισάρεια tâbiri, bu nevî eski umûmî binâların hükümdarlara âit, yâni devlet müessesesi olduğu kanâatini uyandırıyor; hâlbuki islâmiyet devrinde bunların çoğu husûsî teşebbüs eseri idi (zengin tüccar ve kıral âilesi efrâdı ile zengin me'mûrların kurdukları vakıflar gibi). Thiersch (s. 233) 'e göre, yeni islâm devrine âit bu binaların inşâsını ilhâm eden yer, bilhassa kapalı yollar ve dehlizler ile çevrili meydanlar bakımından zengin olan İskenderiye şehri olsa gerektir. İskenderiye 'de çarşı ve antrepoların kendisine bağlı bulunduğu (Strabo, XVII, 794) Καισάριον (Caesareum), yâni Cesar mâbedinin, yeni islâm devrindeki *ḳaysārīya* için, şekil ve isim bakımından, bir örnek teşkil edip-etmediği meselesi (krş. Vollers, *ZDMG*, LI, 302) şüpheli kalmaktadır. De Sacy 'ye göre, *Ḳaysārīya* kelimesi Filistin şehirlerinden *Ḳaysārīya* [b. bk.] 'den gelmektedir; bu iddia esaslı delillere dayanmıyor. Bu kelime menşe'de yalnız, Suriye, Filistin ve şimâlî Afrika 'nın bâzı kısımları gibi, Bizans idâresi altında bulunmuş olan bölgelerde kullanılmış olmalıdır. Bu mefhûm, ancak çok sonraları başka memleketlere, bilhassa İspanya 'ya ve şarka geçti. İspanyolca ve portekizcede *Ḳaysārīya* kelimesi arapçadan gelmiştir; ispany. *alcaiceria* (*cayceria*, *caeceria*), portek. *alcaçarias*; krş. F. Cañes, *Dic. Español Latino-Arábigo* (Madrid, 1787), I, 69a; Dozy-Engelmann, *Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe*² (Leiden, 1869), s. 73, 79; D. Leopoldo de Eguilaz, *Glos. etim. de las palabras españolas... de orîgen oriental* (Granata, 1886), s. 126.

Kelimenin islâm dünyasındaki kullanılışı hakkında aşağıdaki kayıtlar vaziyeti aydınlatabilir. Kelimenin Mısır 'da, bilhassa Kahire 'de, kullanıldığına dâir elimizde deliller mevcuttur: Maḳrīzī (ölm. 845 = 1441), bu şehri tasvir ederken, çok sayıda *ḳaysārīya* bulunduğunu zikrediyor (krş. *Ḫiṭaṭ*, Bulak, 1270, II, 86—91); E. Reitemeyer, *Die Städtegründungen der Araber im Islam* (1912), s. 117. Daha sonraları yavaş-yavaş bu kelimenin yerini *vakāla* (*akäle*, *okelle*) tâbiri almış idi ve Niebuhr zamanında (1761) Bulak 'ta yalnız *kissarie* denilen bir pazar yeri mevcut idi. Magrib 'de Fas 'ta *ḳaysārīya* kelimesi şehrin diğer mahallerinden duvar ve kapılar ile ayrılan (kumaş, halı, mücevher ve buna benzer eşyâlar satılan) pazar yeri için kullanılmaktadır: krş. Dozy, II, 432; T. William, *Beitr. zur Assyriol.*, III, 583; E. Reitemeyer, s. 148. — Bundan başka, Magrib 'de bu kelime, üstü açık veya kapalı, umûmiyetle kumaş satan dükkânlar ile çevrili, avlular için kullanılmaktadır. — İspanya 'da Gırnata 'da *Alcaceria* bilhassa ham ipek satılan mahalledir (bk. Tollhausen, *Spanisch-deutsch. Wörterb.*, Leipzig, 1888, I, 28b); *Ḳaysārīya* kelimesi Suriye 'de, Beyrut 'ta (bk. Niebuhr, II, 469 ve K. Müller, s. 7) ve Şam 'da (bk. İbn Cubayr, *Riḥla*², nşr. Wright-de Goeje, s. 288, 21, sene 1184 ve Seetzen, *Reisen durch Syrien...*, Leipzig, 1854—1859, I, 269) „toptan ticâret yapılan dükkânlar" mânasına gelmektedir. Diğer taraftan Haleb için bk. İbn Cubayr, s. 252, 13; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 307, 23; İbn Baṭṭūṭa (Paris tab.), I, 151; A. Russel, *The Natural History of Aleppo* (2. tab., London, 1794), I, 36, alm. trc. (Göttingen, 1797), s. 45. Şarkî Arabistan 'da, al-Ḥasā [b. bk.] 'da dükkanların bulunduğu mahalleye *al-Ġayṣarīya* denilmektedir: bk. *Der Islam*, VIII, 32. — Diğer şark memleketlerine gelince, *Ḳaysārīya* adlı meydanların mevcûdiyetine şuralarda rastlanmaktadır: Musul (İbn Cubayr, s. 235, 16); civarında al-Salāmīya (Yāḳūt, III, 113, 21); İrbil (bk. Yāḳūt, I, 186, 22); Bagdad (bk. Massignon, s. 92; bugünkü pazar yeri); Kerbelâ (bk. Massignon) 'da; İsfahan (bk. Ritter, IX, 49; Vullers, *Lexic. Persico-Lat.*, II, 753a; Pietro della Valle, *Viaggi* (Brighton, 1843), II, 8 (alm. trc. Genf, 1674, III, 5); [Dupré], *Voyage en Perse* (Paris, 1819), II, 125 ve W. Ouseley, *Travels in various countries of the East* (1819), III, 16; Tebriz (bk. Ritter, IX, 856); Ḫvārizm (Örgenç; bk. İbn Baṭṭūṭa, III, 4).

Şunu kaydetmek lâzımdır ki, Niebuhr 'un verdiği bibliyografya mâlûmatına göre, XVIII. asrın ortalarında Berberistan (şimâl-i garbî Afrika) 'da, umûmî büyük binâlara *casseries* denilmekte idi. Cezâyir 'de, bugün *ḳaysārīya* kelimesi „kışla" mânasına kullanılmaktadır (bk. Dozy). Bu kelime XVII. asırdan itibâren yeniçeri kışlalarını ifâde için de kullanılmıştır (bk. P. Dan, *Histoire de Barbarie et de ses corsaires*, 1. tab., 1637, s. 97, 2. tab., 1649, s. 88: *Casseries ou Funduques*). — Ḥavrān 'ın harâbe hâlindeki şehirlerinde, eski Roma ve Bizans vâlilerinin sarayları *ḳaysārīya* ismi ile anılmaktadır (Wetzstein, *Reisebericht über Hauran...*, Berlin, 1860, s. 55). Umûmiyetle „pazar yeri" ve buna benzer mânalara gelen *ḳaysārīya* kelimesi, son asırlarda, yerini *ḫān*, *vakāla*, *funduḳ* ve *bazzistān* gibi tâbirlere bırakmış olmalıdır.

Bibliyografya: Niebuhr, *Reisebeschr. von Arabien...* (Kopenhagen, 1774), I, 111, 121; Quatremère (*Not. et Extr. des manuscrits...*, XII, 468); Fleischer, *Diss. critica de glossis Habichtianis* (Leipzig, 1836), s. 39; Zenker, *Türk.-arab.-pers. Handwörterb.*, s. 728c; Fr. v. Schack, *Poesie und Kunst der Araber in Spanien*² (Stuttgart, 1877), II, 327; Dozy, *Suppl. aux dict. arab.*, II, 432; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Camridge, 1905), s. 89; H. Thiersch, *Pharos, Antike, Islam und Occident* (Leipzig, 1909), s. 229—233, 230; L. Massignon, *Mission en Mésopotamie* (Kahire, 1912), II, 92; K. Müller, *Die Karawanserai im vorderen Orient* (Berlin, 1920), s. 7; E. Herzfeld, *Etimologia d' al-Qaisāriyyah* (*OM*, I, 691 ve notlar). (M. STRECK.)

KAYSER. ḲAYṢAR (A.), arapçada Bizans imparatoru için kullanılan bir tâbirdir. Bu kelime, şüphesiz, yunanca Καῖσαρ 'ın aynı olup, ârâmîce vâsıtası ile, araplara geçmiştir (bk. Fränkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden, 1886, s. 278 v.d.). Kelimenin arapçaya geçişi çok eski olmalıdır; çünkü daha sonraları, kelime süryânîcede hemen dâima *ḳesar* şeklinde görülmektedir (bk. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, bk. mad.). Peygamberden bir kaç asır önce, araplar Bizans imparatorluğu ile münâsebetlere girişmişlerdi (bk. A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 10 ve mad. GASSÂNÎLER). Eski arap şâirleri içinde bilhassa İmru' al-Ḳays, hayatında gerçekten büyük bir rol oynamış olan Ḳayṣar 'i sık-sık zikreder (bk. mad. İMRU' AL-ḲAYS). Kelime *Kur'an* 'da geçmemekle berâber, Peygamberin sûresinde ve hadîslerde geçmektedir. Bunlarda Ḳayṣar (has ısım olarak dâimâ harf-i târifsiz kullanılır) devrin hukümdarları arasında umûmiyetle ön plânda zikrolunmaktadır; ondan sonra, İran şâhı ile Habeşistan *negus* 'u gelmektedir (iranlı Hurmuzān 'ın başka kanâatte olmasına şaşmamak lâzımdır, bk.) Buḫārī, *al-Ṣaḥīḥ*, *Cizya*, bâb 1 = nşr. Krehl-Juynboll, II, 292, 5 v.d. aş. Bu husûstaki rivâyetlerde, bilhassa Peygamberin, Diḥya [b. bk.] vâsıtası ile, Boṣrā vâlisine ve onun vâsıtası ile de imparator Heraclius 'a bir mektup gönderdiğinden bahsedilmektedir. İmparator mektubu alınca, o sırada tesâdüfen yanında bulunan Abū Sufyān 'a Peygamber hakkında uzun-uzun sualler soruyor. Peygamberin Gassânîlerden al-Ḥāriṯ b. Abī Şamir (doğruluğu şüphelidir; bk. Nöldeke, *Die Ghassânischen Fürsten...*, *Abhdl. d. Kgl. Preuss. Akad. d. Wiss. zu Berlin*, 1887, phil-hist. Kl., s. 42) 'e gönderdiği sefâret hey'etine dâir rivâyette olduğu gibi, burada da Heraclius Kisrā 'nın aksine olarak, fi'len islâmiyete taraftar olmakla berâber, tebealarından çekindiği için, dinin hak dini olduğunu açıkça ikrar edemeyen bir insan gibi görünmektedir. — Ayrıca bk. Buḫārī, *Tafsīr*,

sûre LXVI, bâb 2 (Kr.-J., III, 360 M). Peygamber, Kisrā ve Kayṣar sarayları ile kendi yoksul hayatını mukayese edip, hâlinden şikâyet eden 'Omar'i tesellî makamında şunları söylüyor: — „Bu dünyanın onlara, âhiretin de bize âit olması sana yetmez mi?“ — *Cihād* (bk. bâb 93, Kr.-J., II, 229 aş.)'da şöyle denilmektedir—: — „Ümmetimden Ḳayṣar'ın şehrine (İstanbul) ilk gazâ edenler mağfirete nâil olacaklardır“—; Peygamber, *Aymān*, bâb 3 (ve Kr.-J., IV, 259, 9)'te şark imparatorluğu ile İran kırallığının, nihâî olarak, sukut edeceğini önceden haber vermiştir.

Muahhar şâirlerin şiirlerinde de, Ḳayṣar, aynı zamanda Kisrā ile birlikte, kudret, servet ve sâmân timsâli olarak, sık-sık geçer. Msl. bilhassa bir nahiv âlimi olarak tanınan İbn Cinnī, İbn Ḫallikān'ın *Vafayāt* (nşr. Wüstenfeld, fasc. IV, 129, 4 aş.)'ında mevcut bir beyitinde kayserlerin ahfâdı olmakla övünmektedir.

Bibliyografya: Buradaki mâlûmat ve bibliyografyayı A. Fischer (Leipzig) ile A. J. Wensinck (Leiden)'e borçluyuz. Bk. bir de Abu 'l-Fidā', *Muḫtaṣar tārīḫ al-baṣar* (kısmî nşr. ve trc. Fleischer, *Abulfedae Historia anteislamica*, s. 132 aş.); Imru' al-Ḳays, *Dīvān* (nşr. Ahlwardt), nr. 13, 4, nr. 20, 21; Buḫārī, *al-Ṣaḥīḥ, Ṣurūt*, bâb 15 (nşr. Krehl ve Juynboll, II, 179); ayn. mll., *Maġāzī*, bâb 82 (Kr.-J., III, 183, 16); İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 971, 11; İbn Sa'd (nşr. Sachau, I/II, 16, 4—15; Buḫārī, *al-Ṣaḥīḥ, Cihād*, bâb 99 (Kr.-J., II, 232, 5), bâb 102 (Kr.-J., II, 233, 2 v. dd.); ayn. mll., *Tafsīr*, sûre III, bâb 4 (Kr.-J. III, 214 yk., 216 M) v.b. Muslim, *al-Ṣaḥīḥ* (Kahire, 1327), II, 79 aş., — 81; Tirmizī, *al-Ṣaḥīḥ* (Kahire, 1292), II, 119 aş. v.d.; Wellhausen, *Skizzen v. Vorarb.*, IV, 98; Caetani, *Annali*, hicrî 6. sene, § 50.

(A. Schaade.)

KAYSERİ, iç Anadolu'da 38° 43′ şimâl arzı ve 35° 30′ şark tûlünde, Erciyas [b. bk.] dağının şimâl eteğinde, Kızıl-Irmağa dökülen Kara-Su (Sarmısaklı suyu) ve Deli-Su'nun geçtiği bir ova kenârında, deniz seviyesinden 1.043 m. irtifâda (istasyon civarı), aynı isimli vilâyetin merkezidir.

Şehre 17 (m. s.) yılına doğru, Kappadokya ülkesini bir Roma eyâleti hâline koyan imparator Tiberius tarafından, Augustus'un hâtırasına izâfeten, Caesarea ismi verilmiş olup, arap müelliflerince Ḳaysārīya veya Kayṣarīya tarzında yazılmış ve bu ikinci tarz, Osmanlı devletinin son devirlerine kadar resmî yazılarda bâkî kalmıştır.

Kayseri havâlisi iç Anadolu'nun en eski iskân sâhalarından biri olup, şehrin şimâl-i şarkîsinde, Kara-Höyük veya Kül-Tepe ismi verilen bir mevkîde, XXV. (m. ö.) asra atfedilebilen çivi yazılarından tabletler bulunmuş ve şehir civarında da Hitit eserlerine tesâdüf edilmiş ise de, tarihte bir şehir olarak, mahalli kat'î bilinen ilk yer, şimdiki şehrin 2 km. kadar cenûb-i garbîsinde, Erciyas dağına doğru yükselen bir tepe üzerinde, ovaya hâkim bir mevkîde bulunmakta idi. Buraya Mazaka (Mazaca) ve Eusebia isimleri verilmiş idi ki, bunlardan birincisi eski mûsevî tarihlerinde Nûh peygamberin bir torununa ve daha sonra, ermeniler tarafından kendi hukümdarlarından birinin adına izâfe edilmiş olmakla berâber, kappadokyalıların ceddi Mosoch'un isminden iştikak ettiği kabûl olunur. İkinci isim ise, adı sikkeler üzerinde görülen Ariarathes Eusebes'e atfolunabilir. Bununla berâber, Roma hâkimiyetinden sonra bile Mazaka ismi, uzun müddet, yalnız veya Caesarea Mazaca şeklinde, devam etti; hattâ bir aralık imparator Julianus tarafından, cezâ mâhiyetinde Caesarea unvânı tayyedilmek istendi. Coğrafyasında şehrin ilk esâslı tasvirini yapan Strabo (Kitap XII, 537 v. d.) burayı yalnız Mazaka adı ile zikreder İmparatorluk devrinde şehir Kappadokya eyâletinin merkezi olmuş ve Valens tarafından bu eyâlet ikiye bölündüğü zamanda da Cappadocia prima'nın merkezi olarak kalmıştır. Strabo, civardaki arâzinin, bir ova şeklinde olmakla berâber, çorak ve susuz olduğunu ve zirâate az elverişli bulunduğunu ve şehrin bir sûr ile kuşatılmadığını zikreder. Kızıl-Irmak (Halys) boylarından, Karadeniz kıyısından ve Toros geçitlerinden gelen yollar üzerinde bir düğüm noktası teşkil eden Kayseri daha o zaman ticâret sâhasında ehemmiyet kazanmış idi. Fakat uzun asırlar zarfında, şarktan gelen tecâvüzlere de açık kaldı. Daha 77 (m. ö.) senesinde ermeni kıralı Tigran II. tarafından tahrip edilmiş olan şehir 260 (m. s.) yılında da Sâsânî hukümdarı Şāpūr'un istilâsına uğradı ve mûsevî rivâyetlerine göre, burada yaşayan yahudilerden 12.000 kadarı onun tarafından imhâ edildi (Ersch ve Gruber, *Allgem. Encycl.*, 2, XXVII, 184, nr. 87). Bu istilâ sırasında Kayseri'nin 400.000 nüfusu olduğu rivâyet edilir. Hıristiyanlık Kayseri'ye erken gelmiş, yavaş-yavaş şehir ve civarına yayılmış olmakla berâber, bilâhare i'tisâfa mârûz kalmış, daha sonra Theodosius'un putperestliğe âit eserleri tahrip ettirmesi yüzünden, eski âbideler büyük zararlara uğramıştır. Nihâyet Justinian zamanında tekrar kalkınmış olan şehrin etrafı

bir sûr ile çevirilmiştir. Sonradan türklerin Eski-şehir ve ermenilerin Zorzot ismini verdikleri bu eski Kayseri'den bugün hemen hiç bir şey kalmamış gibidir; şarkî Roma devrine âit mâbed ve kiliselerin yeri güç tesbit edilebilir. Bâzı künk bakiyeleri, bir hamamın mevcûdiyetine delâlet eder (Barth, s. 57), Yāḳūt'un *Mu'cam*'de Belinus adlı bir hekimin Kayser için inşâ ettirdiğini söylediği bu hamamın kubbe ve külhan yerlerinin kendi zamanında mevcut olduğunu Evliyâ Çelebî kaydeder. Eski Kayseri'nin ne zaman terkedildiği husûsunda kat'î hiç bir şey söylenemez. Bâzı müellifler şimdiki kalenin ve izleri mevcut sûrların, sonra yapılan tâmirler ile berâber, Justinian tahkimâtına tekabül ettiğini farzederler; bir kısmı ise, bunların sonradan yer değiştiren şehir etrafında müslüman-türk hukümdarlar tarafından yaptırılmış olduğunu kabûl ederler. İslâm kaynaklarında Kayseri kalesinin fethinden bahsedilmekle berâber bunun şimdiki kale ve sûr bakiyeleri ile münâsebetini açıklayacak mâlûmâta tesâdüf edilmez.

Kayseri daha VII. asırdan itibâren, bütün şarkî Anadolu ve iç Anadolu şehirleri gibi, arapların tecâvüzüne uğradı. Kostantiniye üzerine sefere giden islâm orduları Kayseri'den geçtiler. Şehir 71 (690/691) tarihinde 'Abd al-Malik, 108 (726/727)'de Maslama, 111 (729/730)'de Sa'īd b. Hişām ve 114 (732/733)'te Sulaymān b. Hişām tarafından, muvakkat bir zaman için, zaptedildi (Ṭabarī, Leiden tab., s. 820, 1491, 1526, 1561; Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 637; Süryânî kronikleri: Dionysius de Tell — Maḥrē, nşr. Chabot, s. 26 v.d.). Kayseri'nin türkler tarafından bizanslılardan ne zaman ve kimin eli ile alındığı hakkında da tam bilgimiz yoktur. Malazgirt muhârebesinden (1071) az sonra burası türk hâkimiyeti altına girmiş bulunuyordu. İlk hâkimlerin Selçuklular veya Danişmendliler olduğu husûsunda rivâyetler muhtelîftir. Hüseyin Hüsâmeddin (*Amasya tarihi*, II, 294, 300 v.d.) Kayseri'nin mücâhidlerden Tursan Bey tarafından fethedilerek, Melik Danişmend Aḥmed Gâzî'nin hukûmetine ilhak olunduğunu, adı geçen beyin Kayseri'de ilk vâli bulunduğunu ve şehâdeti üzerine yerine Kümüş-Tigin Gâzî'nin 487 (1094) tarihinde geçtiğini kaydeder. Fakat Kayseri orta çağ tarihinin en parlak devirlerini Selçukluların hâkimiyeti altında yaşadı ve değerli âbideler ile süslendi. VI. (XII.) asrın sonlarına doğru Kayseri, devletini daha hayatında 12 oğluna taksim etmiş olan Kılıç Arslan II.'ın evlâtları arasında, didişmelere sahne oldu. Kayseri bunlardan Nūr al-Dīn Sulṭān Şāh'ın hissesine düşmüş iken, bu zât, hukümdarın büyük oğlu Ḳuṭb al-Dīn tarafından hîle ile öldürüldü. Daha sonra şehir Kılıç Arslan'ın diğer oğlu Rukn al-Dīn Sulaymān'ın eline geçti (İbn Ḫaldūn, V, 168) ve bunun vefâtında yerine geçen küçük yaşta oğlu, amcası Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I. tarafından, tahttan indirildi. Bu sırada Kayseri'de kendisine yardımda bulunmuş Danişmend hânedanına mensûp Muẓaffar al-Dīn Maḥmūd b. Yağıbasan, ceddi Malik Muḥammed Ġāzī'nin te'sis ettiği Ulu câmii ihyâ etti. Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav'in Bizanslılar ile savaşta vefatı (607 = 1210/1211) üzerine, oğullarından 'İzz al-Dīn Kaykāvus vâli bulunduğu Malatya'dan Kayseri'ye dâvet edilip, tahta çıkartıldı ise de, kardeşi 'Alā' al-Dīn Kayḳubād, küçük Ermenistan kıralı Levon II. ile birlikte, kendisini Kayseri'de muhâsara etti. Şehrin vâlisi Calāl al-Dīn kıral Levon'u, hediye mukabilinde, geri dönmeğe râzı etti. Bunun üzerine yalnız kalan Kayḳubād muhâsaraya devam edemedi. Dokuz sene sonra 'İzz al-Dīn Kaykāvus vefat edince, 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. Selçuk tahtına çıktı. Devletin en namlı hukümdarı olan 'Alā' al-Dīn zamanının büyük bir kısmını Kayseri'de geçirir, bilhassa ilk baharda buraya gelerek, seferlere buradan çıkardı. Daha o zamandan baş-gösteren moğul istilâsı tehlikesine karşı bir tedbir olmak üzere, Kayseri sûrlarını, yeniden inşâ edercesine, tâmir ve ihyâ etti; şehir gerek onun, gerekse halefi Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II.'in zamanında Selçuk mimarlığının en yüksek eserleri ile süslendi. Fakat daha Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II. zamanında Selçuklu devleti siyâsî kudretinden çok şey kaybetti ve 641 (1243)'de Köse-Dağı hezîmetinden sonra, moğullar Bayçu Noyan kumandasında iç Anadolu'ya yayıldılar ve emîr Şamşam al-Dīn'in müdâfaa ettiği Kayseri'yi, muhâsara ederek, ele geçirdiler ve tahrip ettiler. Selçuklu hukümdarlarının İlhanlılara harâcgüzarlığı kabûl etmesi (642=1244/1245) üzerine istilâdan kurtulan şehir, bundan sonra yavaş-yavaş kalkındı. Bunu tâkip eden yıllarda, moğulların zulmünden kaçan bâzı eşrâfın teşvîki ile, Mısır memluk sultanı Malik al-Ẓāhir Baybars moğullara karşı harbe girişti ve onları 675 (1277)'te Elbistan'da mağlûp ettikten sonra, Kayseri'ye dâhil oldu ise de, bir kaç günden fazla kalmayarak, geri döndü. İlhanlıların Anadolu'ya tâyin ettikleri umûmî vâliler, VII. (XIII.) asrın sonundan itibâren, Kayseri'de, metbûları nâmına, sikke bastırdılar. Bir müddet sonra fi'lî hâkimiyet emîr Eretna'nın eline geçti (1343) ve Kayseri şehri bu hukümdarın Sivas'tan sonra pâyi-

tahtı oldu. Seyyah İbn Baṭṭūṭa'nın 1332 tarihine doğru kendisini ziyâreti sırasında henüz İlhanlıların hâkimiyeti sona ermemiş idi ve emîr 'Alā' al-Dīn Eretna bunların Anadolu'da nâibi vaziyetinde idi. Seyyah Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri olarak zikrettiği Kayseri'de İlhanlıların askerleri bulunduğunu söyler. Emîr Eretna'nın kurduğu devlet 1480 tarihine kadar, gittikçe kuvvetini kaybetmek suretiyle, pâyidar olabildi. 777 (1375/1376)'de Eretna'nın torunu 'Alī Bey zamanında Karamanlılar Kayseri'ye hücûm ettiler. Hukümdar Sivas'a çekilerek, şehrin kurtarılmasını Kadı Burhān al-Dīn'e bıraktı. 1480'de küçük yaşta tahta çıkarılan Mehmed Bey'e nâip olan Kadı Burhān al-Dīn b. Şams al-Dīn Muḥammed kendisini hukümdar ilân etti. Bilâhare Kadı Burhān al-Dīn pâyitahtı Sivas'a naklederek, buraya hemşîrezâdesi Şayḫ Mu'ayyad'i vâli tâyin etti ise de, bir müddet sonra kendisine isyân eden şeyhi mağlûp etti ve idâm ettirdi. 800 tarihine doğru Kadı Burhān al-Dīn bir muhârebede vefat edince, şehir osmanlı hukümdarı Bayezid I.'e inkıyad etti (800 = 1398, bk. Weil, *ayn. esr.*, V, 70); fakat Timur istilâsı üzerine bu havâli Karamanlıların eline geçti; Dulkadırlı Nāṣir al-Dīn Muḥammed bunlar ile mücâdeleye girişti ve Memlûk sultanı al-Malik al-Mu'ayyad'in himâyesi altına girdi. Gönderdiği ordu ile şehri zaptettiren sultan tarafından Kayseri, kendisine, zeâmet olarak, verildi (1419). Bundan sonra Kayseri Dulkadırlılar ile Karamanlılar arasında sık-sık el değiştirdi; Dulkadırlılar Karamanlılara karşı Osmanlı devletinden yardım istediler, Murad II. şehri muhâsâra ve zaptederek, Dulkadırlılara verdi (1436). Başka bir rivâyete göre, Murad II.'in Karamanlı İbrahim Bey ile barışmasını müteâkip, Dulkadırlı Sulaymān Bey b. Nāṣir al-Dīn Muḥammed Kayseri'yi, uzun bir muhâsaradan sonra, zaptetti. Bununla berâber, Kayseri kalesinde bulunan 835 (1431/1432) tarihli bir kitâbe Dulkadırlı Nāṣir al-Dīn Bey'e âit ise de, 870 (1465/1466) tarihli başka bir kitâbe Karamanlı Pīr Aḥmed Bey'e âit bulunmaktadır. Ertesi yıl Fâtih Mehmed Konya'yı zaptederek, Karamanlılar devletine son verince, Kayseri'nin Dulkadırlılar eline geçmiş bulunması muhtemeldir. Daha sonra Bayezid II. devrinde, Osmanlı-Memlûk devleti rekabeti sırasında, Mısır ordusu bir aralık Kayseri'yi muhâsara etti ve 1508'de Şah İsmail Safevî kuvvetleri buraya bir akın yaptılar; Dulkadırlıların bu havâlideki faâliyetleri, Sultan Selim'in seferden dönüşte (1515) 'Alā' al-Davla Bey'i, Hâdım Sinan Paşa vâsıtası ile, idâm ettirince, sona erdi. 1600 tarihinde Celâlî sergerdesi Kara-Yazıcı Halim Şah hukûmet kuvvetlerini Kayseri ovasında mağlûp ederek, Hacı İbrahim Paşa'yı kaleye kapanmak zorunda bıraktı. 1624'te âsî Abaza Hasan kuvvetleri, sadrâzam Çerkes Mehmed Paşa tarafından, bu civarda Kara-Su mevkiinde dağıtıldı.

1059 (1649)'da Kayseri'yi ziyâret eden seyyah Evliyâ Çelebî, eski Kayseri'nin dağ eteğinde yüksek bir tepe üzerinde bulunduğunu, yeni Kayseri'nin buradan 8.000 adım kadar uzak bir yerde ve ovada kurulduğunu, kale içinde zahîre anbarları ve 600 hâne olduğunu zikreder. Seyyahın mâmûr bir şehir diye vasıflandırdığı Kayseri'de deri sanâyii çok revâcda idi. Bilhassa Kayseri'nin sarı sahtiyanının şöhretinden, gerek Evliyâ Çelebî, gerekse *Cihannümâ* sâhibi Kâtib Çelebî bahsederler. Pastırma imâli daha o zamanda mevcut idi.

XIX. asırda Kayseri'yi ziyâret eden Moltke ve Naumann gibi seyyahlar, zirvesinden kar eksik olmayan heybetli bir dağın eteğinde geniş bir sâhaya yayılan ve bir takım kasabalar ile temâdî eden şehri Anadolu'nun en güzel beldeleri arasında sayarlar. Fakat umûmî manzaranın yarattığı bu intibâ, şehir içinin tozu, kirliliği, sokaklarının darlığı kaldırımların bozukluğu, üzeri toprak örtülü kerpiç veya volkan tüfünden yapılmış evlerin çoğunun harâp görünüşü ile az-çok tâdile uğruyordu. Bu sıralarda şehrin nüfusu ve nüfusa dâhil unsurların nisbeti muhtelif kaynaklarda birbirinden farklı olarak gösterilir. XIX. asrın başlarında (1813), Kinneir Kayseri'nin nüfusunu 25.000 kadar tahmin ederek, bunun 15.000'inin ermeni olduğunu, rumların 300 ve yahudilerin 150'yi geçmediğini söyler. Texier, kendi ziyâreti sırasında (1834) yapılan bir tahrire dayanarak, müslüman türklerin 10.000 hâne, ermenilerin 1.500, rumların 400 olmak üzere, cem'an Kayseri'de 11.900 hâne bulunduğunu kaydederek, buna göre nüfusun 60.000 kadar olduğunu tahmin eder. Buna mukabil, bir kaç sene sonra Kayseri'den geçen Ainsworth şehrin nüfusunu, Texier'ye nazaran, ancak üçte bir olarak gösterir. Fakat Barth (1858)'ın hâne sayısı Texier'ninkinden az farklıdır (10.000). Nihâyet XIX. asrın sonunda V. Cuinet şehrin nüfusunu 72.000 olarak kaydeder ki, buuun 45.300 kadarı müslüman, 14.400'ü rum ortodoks, 9.000'i ermeni gregoryen, 1.200'ü protestan, 800'ü katolik idi. XIX. asrın ikinci yarısına doğru Kayseri Anadolu içinde bir takım dinî misyonlara merkez olmuş idi. Şehrin mülhakatından Talas'ta amerikan ve cizvit kollejleri ile Zenci-Dere'de

rum tahsil müesseleri var idi ki, bunlar, birinci cihan harbine kadar pâyidâr olmuşlar ise de, daha sonra mübâdele ve hicret sebepleri ile hıristiyan nüfusunun hemen tamâmı Kayseri ve mülhakatını terkedip gittiler. Harpten evvel şehrin ticârî faâliyeti gelişmiş vaziyette idi. Kayseri'de halıcılık (3.300'den fazla tezgâh, 3.800 işçi), dokumacılık, dericilik ve bakırcılık yapılır; şehir civarından çıkartılan küherçile, mahallinde tasfiye edildikten sonra, İstanbul'da Tophâne'ye gönderilirdi. Kayseri halı, çekirdek ve kitre zamkı ihrâc ederdi. Evvelce hâric ile münâsebeti Mersin yolu ile yapılırken, Anadolu demir yolunun Ereğli'ye kadar gelmesi ticâret faâliyetini bu tarafa çekmiş bulunuyordu. Şehir halkı yazın Erciyas eteklerindeki bağlara çıkar ve şehirdeki işlerine buradan gider gelirlerdi.

Birinci cihan harbi sıralarında Kayseri, bütün Anadolu şehirleri gibi, bakımsız kaldı. Millî mücâdele ve bunu tâkip eden senelerde şehir yarı harâp bir hâlde idi. Bununla berâber, cümhûriyetin kurulmasını müteâkip, hemen inşâsına girişilmiş olan demir yolları Kayseri'nin kalkınmasında mühim rol oynadı. Demir yolu 1927 senesi nisanında Ankara'dan Kayseri'ye yetişmiş bulunuyordu. Müteâkip senelerde Kayseri — Sivas — Samsun hattının inşâsı (1930) ile Kayseri Karadeniz sâhillerine, Kayseri (Boğaz-Köprü) — Ulu-Kışla hattının inşâsı (1933) sâyesinde, Akdeniz kıyısına bağlandı ve son olarak da, her türlü motörlü vâsıtaların geçmesine elverişli şoseler inşâsı ile, şehrin muvâsala imkânları geniş ölçüde arttı. İptidâî maddelerin bol mıkdarda gelebilmesi sâyesinde, büyük sanâyi gelişti. Daha 1935'te Kayseri'de büyük bir pamuklu dokuma fabrikası kurulmuş idi; bunu diğerleri tâkip etti. Bu gelişmeler ile muvâzî olarak, şehrin nüfusu da arttı. 1927'de yapılan ilk sayımda 39.134 olarak tesbit edilen nüfus, tedrîcen artarak, 46.181 (1935), 52.467 (1940), 57.864 (1945) ve nihâyet 65.489 (1950)'a varmış bulundu.

Şehrin sınâ'î ve ticârî sâhada gelişmesi ile, manzarasında da esâslı değişmeler olmuştur. Her ne kadar bugün Kayseri kanalizasyon ve içme suyu meselelerini kat'î olarak halletmiş vaziyette değil ise de, eski tozlu sokaklar yerine kaim olan asfalt kaplı geniş caddeleri, mâil damlı kiremit örtülü beton binâları ile başka bir görünüş almış bulunmaktadır. Bugünkü Kayseri, merkezden muhite doğru, 3 kısma ayrılabilir: bunlardan birincisi — ortada yer alan eski nüve olup, şimdi hemen tamâmen ortadan kalkmış bulunan bir sûrun vaktiyle kuşattığı iç şehre tekabül eder. Bu sûrlar, geniş kaidesi cenûpta Erciyas'a bakan dört köşeli bir sâhayı çevirmekte olup, evvelce dışardan hendekler ile tâkip edilmekte ve müteaddit burclar ile tahkim edilmiş bulunmakta idi. Eski Kayseri'nin bir kısım âbidelerini, bu arada Ulu câmi ile kapalı-çarşıyı ihtivâ eden bu sûrların, Evliyâ Çelebî tarafından da kaydedildiği gibi, 5 kapısı var idi ve Kayseri'nin 19 mahallesi bu sâha içinde yer almış bulunuyordu. Bu sûrların şimâl kenârında hâlen mevcut iç kale yükselir. Evvelce içinde bir mahalle bulunan bu kale dâhilinde şimdi mesken bulunmamakta ve burası Kayseri'nin sebze ve meyva hali olarak kullanılmakta olup, iç şehir tarafına bir kapı ile açılmaktadır. Şehrin bu eski nüve etrafındaki ikinci kısmı — Kayseri'nin mahallelerinin en büyük kısmını ihtivâ etmekte olup, bu „dış şehir" hiç bir zaman bir sûr ile kuşatılmamıştır. Kayseri'nin orta çağ âbidelerinden bir çoklarını ihtivâ eden „dış şehir" şimdi bilhassa şimâle ve garba doğru uzanan kollar şeklinde gelişmektedir. Nihâyet Kayseri'nin üçüncü kısmı — belediye hudutları dışında kalan mülhakattır ki, Erciyas eteklerinde hemen-hemen inkıtâsız bir şekilde kilometrelerce uzanmakta ve bâzı sâhalarda asıl şehrin gelişen kısımlarında yeni inşâat ile ona birleşmektedir. Bu mülhakat arasında bilhassa şehrin cenûb-i şarkîsinde — Ali dağının yamacına yaslanmış Talas (5.000 nüfuslu), Zenci-Dere, cenûpta — Hisarcık ve Hacılar (bu sonuncusu 7.000'den fazla nüfuslu) ve garpta — Yılanlı-Dağ eteğinde kurulan bağlar içindeki meskenler sayılabilir. Yukarıda Kayseri şehri için verilen nüfus sayısına bu mülhakatınki de ilâve edilecek olur ise, 90.000'e varan bis rakam elde edilmiş olur ki, bütün bu çevrenin nüfus kütlesi, muntazam otobüs seferleri ile Kayseri'ye gidip-gelir ve şehrin sınâî ve ticârî faâliyetine iştirâk eder. Nihâyet bu faâliyetin tablosunu tamamlamak üzere, bir çok kayserilinin, Türkiye hudutları dâhilinde, İstanbul ve Adana gibi, büyük şehirlerde mevcut sanâyî ve ticâret faâliyetlerine gâyet canlı bir şekilde katılmış olduklarını da hatırlamak yerinde olur.

Şehrin çevresinde zırâî imkanlar, şüphesiz, esâs itibârı ile volkanik arâziden müteşekkil olan zemin tabiatına, bu arazinin suyu tutup-tutmamasına ve iklim şartlarına bağlıdır. Kuru topraklar üzerinde hemen-hemen yalnız hubûbât ekildiği hâlde, sulanabilen sâhalarda çeşitli meyvalar ve sebzeler yetiştirilir. Kayseri'nin iklimi sert ve az yağışlı olmakla berâber, nebâtî hayatın gelişmesine ciddî bir engel teşkil etmez. Kışlar şiddetli geçer ve epeyce uzun sürer: kânun II. ayının vasatî suhûneti

—2°2 olup, kışın termometre sık-sık —10° altına iner (son 20 sene içinde bir defa —33°). Buna mukabil yaz erken gelir ve bu mevsimde gündüz sıcakları teşrin I. ayına kadar devam eder; temmûz ayının vasatî suhuneti 22°5 bulur ve termometre yaz günlerinde gölgede 30° üstüne çıkabilir (bir defa 38°). Yağışların yıllık mecmuu az (vasatî 363 mm.) olup, âzamîsi ilk bahara ve asgarîsi de yaz mevsimine tesâdüf eder.

İdârî bakımdan Kayseri, cümhûriyet devrinden beri, bir vilâyet merkezidir ve Kayseri vilâyetinin 15.772 km.² arazisi üzerinde, 1950 sayımına göre, nüfusu 404.650'ye varmaktadır. Osmanlı imparotluğuna ilhâk edildiği sırada Kayseri Karaman eyâletine bağlı bir sancak idi; Tanzimat devrinde vilâyetler kurulduğu sırada bu sancak Ankara vilâyetine bağlanmış ve meşrûtiyet devrinde de müstakil mutasarrıflık hâline konulmuş idi.

Eski eserler. Kadîm çağlardan beri bir çok tarihî hâdiselere sahne olmuş bulunan Kayseri eski eserler bakımından da ehemmiyetlidir. XIX. asırda şehri ziyâret eden garplı seyyahlar daha ziyâde kadîm eserleri aramış ve bunlar hakkında az-çok mâlûmat vermişlerdir. Bu seyyahların neşriyâtında islâmî eserlere dâir rastlanan mâlûmat eksik ve hattâ çok defa yanlıştır. Adı geçen eserler ilk defa Halil Edhem Bey tarafından ele alınarak, kısaca tasvir edilmiş ise de, bunların, arkeoloji ve mimarlık bakımından, etraflı şekilde tetkik edilmesi ve planlarının alınması ancak yakın senelerde A. Gabriel'in çalışmaları ile mümkün olmuştur. Umûmî olarak denilebilir ki, Kayseri'de bugün ayakta duran bütün eski binâlar hemen münhasıran türk hâkimiyeti devrinden kalmış bulunuyor. Her ne kadar şehrin merkezî kısmını kuşatan ve bugün ancak münferit parçaları kalan sûrlar, ilk olarak, Bizans devrinde inşâ edilmiş ise de, bunlar ve bugünkü şeklinde iç-kale, bir çok ilâveler ve tâmirler ile, daha ziyâde türk devri eseri sayılır. Diğer taraftan garplı arkeologlardan bâzılarının Kayseri'deki bir takım eski câmilerin türk hâkimiyetinden evvelki devir kiliselerinden tahvil edilmiş oldukları şeklindeki iddiaları, A. Gabriel'in tetkiklerinden anlaşıldığı gibi, hiç bir ilmî temele dayanmamaktadır ve olsa-olsa bunların belki eski kiliseler yerinde sonradan yeni baştan inşâ edilmiş bulunmaları muhtemeldir. Daha eski devirlere âit yapıların hemen tamâmiyle ortadan kalkmış olması, Kayseri havâlisini vakit-vakit alt-üst etmiş olan zelzeleler ve sonradan yapılan tahribat, Theodosius devrinde pagan eserlerin yok edilmesi ve eski binâlara âit taşların daha yeni yapılarda kullanılması ile izah edilir. Türk devri eserlerine gelince, bunların en ehemmiyetlileri XII. ve XIII. asırlarda, Dânişmendliler ve Selçuklular zamanında, inşâ edilmiş olup, bunlara osmanlı hâkimiyeti altında yapılan binâlar ilâve edilebilir. Bu tarihî binâların çoğu yakın zamanlara kadar süre-gelen bakımsızlık ve önüne geçilememiş tahribat yüzünden, harâbe hâlini almıştır. İçlerinde hâlâ kullanılan câmilerin henüz ayakta duran bir kısmı, sonradan yapılan acemice tâmirler yüzünden, aslî şekillerini azçok kaybetmiştir. Medreselerin çoğu ve türbeler kendi hâline bırakılarak, yıkılmıştır. Anadolu türk eserleri arasında Kayseri'dekiler, eb'adları bakımından, orta büyüklükte olduğu gibi, Konya ve Sivas'takiler kadar, muhteşem çini ve oyma süsleri de ihtivâ etmez. Tezyinatları daha ziyâde cümle kapısı, mihrap ve pervaz gibi kısımlara inhisar eder. Bununla berâber, gerek eserlerin bünyesine hâkim olan sâdelik, gerek sayılarının çokluğu ve çeşitlilikleri dolayısı ile, tarih ve arkeoloji bakımından, ehemmiyetleri büyüktür.

Kayseri'de Halil Edhem Bey'in tesbit ettiği en eski kitâbe 589 (1193) tarihini taşımakta ve şimdi tamâmiyle harâp olmuş Hoca Hasan medresesine âit bulunmaktadır. Mevcut türk eserlerinin en eskisi Dânişmendliler devrinden kalan Ulu câmidir. Sultan câmii ismi ile de zikredilmiş olan Ulu câmi (Cami-i Kebir) gerçekte 35×50 m. eb'adı ile inşâsı sırasında mevcut mâbedlerin en büyüğü olsa bile, Ḫvānd câmii yapıldıktan sonra bu vasfını kaybetmiş idi. 42 kemer ayağına istinad eden damı düz ve toprak ile örtülü Ulu câmiin kiliseden tahvil edilmiş olması rivâyeti inşâsında kullanılan sütunlardan bir kısmının daha eski binâlardan taşınmış bulunması ve bir kilisenin yerinde te'sis edilmesi ile izah olunabilir. Câmiin kıble tarafında Melik Gâzî medresesi ve bunun içinde adı geçen hukümdara âit olduğu tahmin edilen kitâbesiz bir türbe bulunur. Halil Edhem Bey'e göre, câmi, Dânişmendlilerden Melik Muhammed Gâzî tarafından, VI. (XII.) asrın ikinci yarısında, A. Gabriel'e göre mezkûr asrın ilk yarısında, inşâ edilmiş olup, bugün taşıdığı kitâbe müteâkip asrın başında (602 = 1205/1206) Giyâs al-Dīn Kayḫusrav I.'in Danişmendli ümerâsından Muẓaffar al-Dīn Maḥmūd b. Yaġıbasan tarafından yapılan tâmire âit bulunmaktadır. İç yapısında ve kapılarında tazyinât bulunmayan câmi, şehrin bugünkü zeminine göre, aşağıda kalmış ve 1,5 m. kadar yere gömülmüş bulunuyor. Câmiin garp tarafındaki tuğla minâre, sonradan ilâve edilmiş olmakla

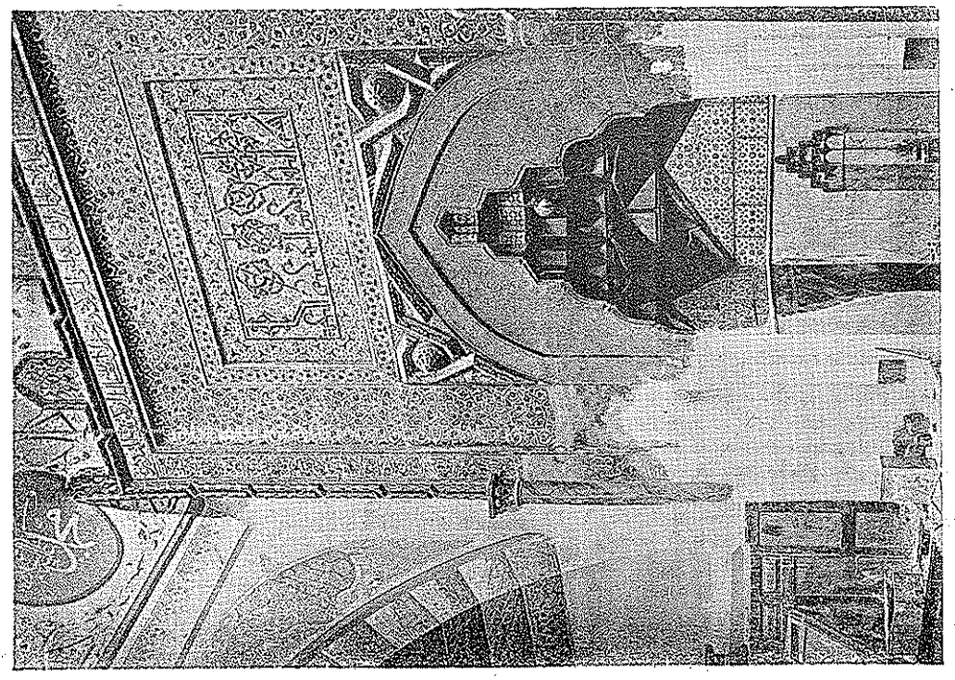

2. KAYSERİ. Kilük câmii Mihrâp.

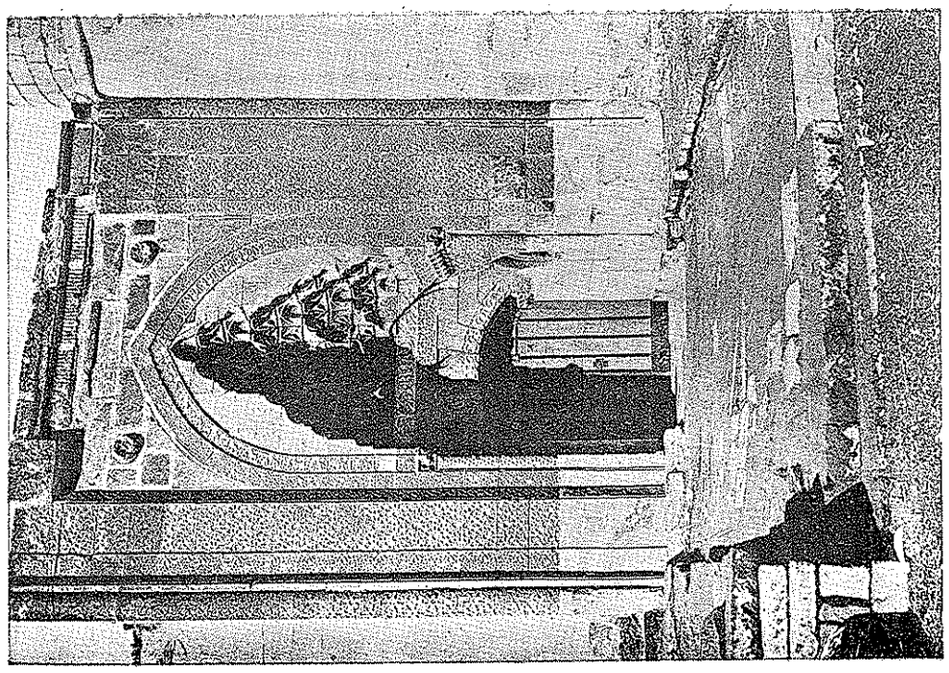

1. KAYSERİ. Halıcı Kılıç câmii Cümle kapısı.

(A. Gabriel *Monuments Turcs d'Anatolie*, Paris, 1931 I, levha IX. ve X.)

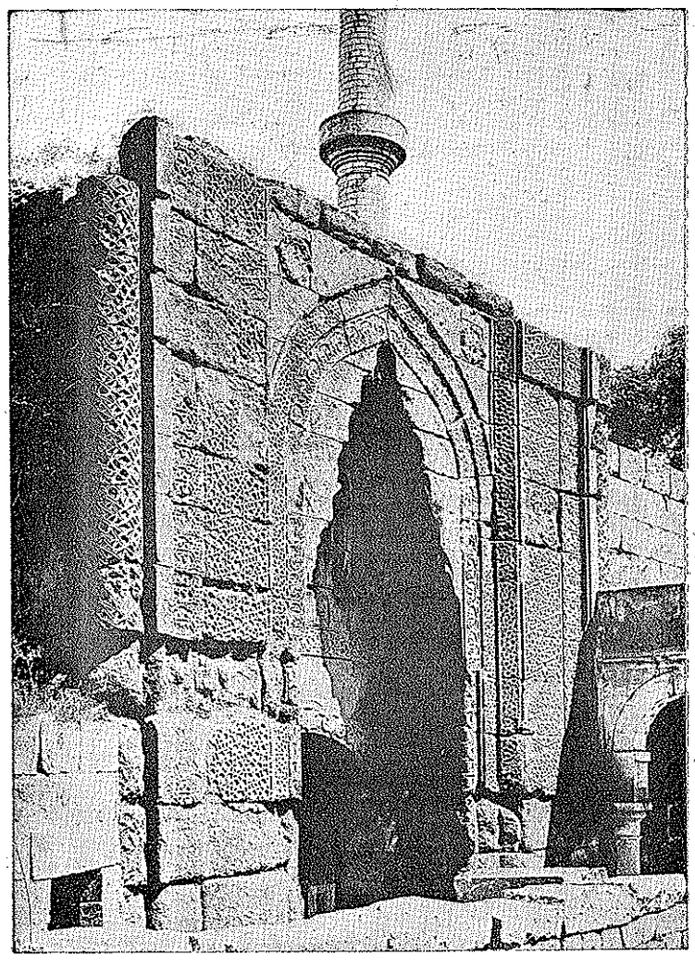

3. KAYSERİ. Ḫvānd medresesi
Cümle kapısı.

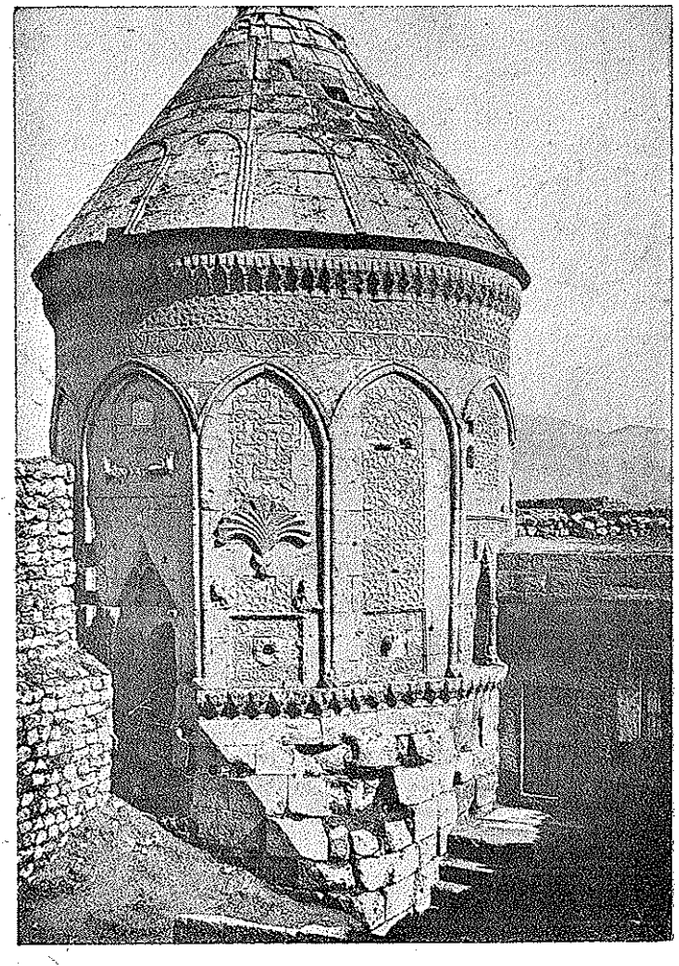

4. KAYSERİ. Döner künbed.

(A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie,* Paris, 1931, I, levha XIII. ve XX.)

berâber, Kayseri minârelerinin en eskisidir. Ulu câmi daha sonraları, ezcümle 1135 (1723) 'te, Ahmed III. zamanında tâmir edilmiş olup, yanında Selim III. reisülküttaplarından Râşid Efendi tarafından vakfedilmiş bir kütüphâne bulunmaktadır.

Kayseri 'nin eski câmilerinden biri de Külük câmii denilen küçük bir câmidir ki, muhtemel olarak, VI. asrın başlarında inşâ edilmiş, daha sonra yukarıda ismi geçen emîr Muẓaffar al-Dīn Maḥmūd 'un kızı Atsız Elti Hatun tarafından, 607 (1210/1211) 'de tâmir ettirilmiştir. Bugünkü ismi ise, daha sonra zelzeleden harâp olmuş bulunan binâyı 735 (1334/1335) senesinde ihyâ eden Külük Şams al-Dīn b. 'Alam al-Dīn 'in adından alınmıştır. Bu câmiin henüz tamâmiyle bozulmamış mihrâbındaki çinilerin sonradan konulmuş olduğu tahmin edilebilir,

Kayseri 'deki türk eserleri arasında, tarih sırası ile, Çifte-Medreseler, Ḫvānd Hatun, Hacı Kılıç ve Sahâbiye medreseleri bilhassa ehemmiyetlidir. Çifte-Medreseler şehrin şimâl tarafında ve sûr dışında birbirine bitişik iki binâdan mürekkep olup, bunlardan birisine Gıyâsiye ve diğerine de Şifâiye denilir. Mezkûr medreseler 602 (1205/1206) tarihinde, hastahâne ve medrese olarak, Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I. tarafından ve kız kardeşinin vasiyeti üzerine, inşâ olunmuştur. Bu binâlar büyük tahribâta uğramış olmakla berâber, bilhassa medhal cephesinde kalan tezyinattan san'at değeri anlaşılıyor. Ḫvānd Hatun medresesine gelince, gerçekte bu binâ medrese, câmi, türbe, hamam ve muhtemelen imârethaneden mürekkep bir manzûme içinde yer alır. İç kalenin şarkında ve sûrların dışında bulunan bu manzûme 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. 'ın zevcesi Mâh-Peri Sultan (Ḫvānd Hatun) tarafından ve oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II. zamanında 635 (1237/1238) tarihinde inşâ edilmiştir. Yapılar daha sonraki asırlarda, tâmir vesilesi ile, değişikliğe uğramış, msl. câmiin orta kısmı evvelce açık iken, sonradan üzerine bir kubbe oturtulmuş ve yanına bir minâre ilâve edilmiştir. Düz ve toprak örtülü dam 56 ayak üzerine yerleştirilmiş kemerlere istinad eder. Medrese ile câmi arasında yer alan türbenin cephesi fevkalâde müzeyyen olup, içinde birisi Mâh-Peri Sultan 'a ikincisi kızı Selçuk Hatun 'a âit tarihsiz üç sanduka bulunur. Şehrin şimâlinde ve sûrlar dışında bulunan diğer bir manzûme Hacı Kılıç câmii ve medresesini ihtivâ eder. 'Izz al-Dīn Kaykāvus II. zamanında 647 (1249/1250) tarihinde inşâ edilmiş bu birbirine bitişik binâların her ikisinin de medhallerindeki istalaktitler ve bunları kuşatan kemerler büyük bir itinâ ile işlenmiştir. Bânisi Abu 'l-Kāsim b. 'Alī al-Ṭūsī olup, Hacı Kılıç adının bu zâta âit bir lekap mı, yoksa daha sonradan binâyı tâmir ettiren zâtın ismi mi telâkkî edilmesi gerektiği hakkında kat'î bir şey şöylenemez. Câmi XVI. asrın ortalarında Kayseri mirlivâsı Hüseyin Bey tarafından tâmir ettirilmiş, fakat fenâ kullanma ve bakımsızlık yüzünden, sonraları tahribâta uğramıştır. Nihâyet Ṣaḥābīya (Ṣāhibīya) medresesi 665 (1266/1267) mârûf Selçuklu vezîri Ṣāḥib Faḫr al-Dīn 'Alī (Ṣāḥib Ata) tarafından yaptırılmış olup, hemen tamâmiyle harâp olmuş ise de, cephesi üzerinde bâkî kalan tezyinat binânın Selçuklu eserleri arasında en güzellerinden sayılmasına imkân verir. Şurası da kayda değer ki, bu son eserler Selçuklu devletinin inhitata uğramasını müteâkip inşâ edilmiş olup, moğul hâkimiyetine rağmen, Kayseri 'de büyük değerli san'at eserleri yapılması mümkün olabilmiştir,

Selçuklu devrini tâkip eden Anadolu beylikleri devrinden de kalma bir takım eserler vardır. Bunlar arasında şehrin cenûb-i şarkîsinde ovaya hâkim, çıplak bir tepe üzerinde, halkın Köşk medrese dediği yapı zikredilebilir. Uzaktan bir kaleyi hatırlatan ve 30×36 m. eb'âdında müstatil şekilli bu binânın avlusu ortasında, dört köşe bir kaide üzerine oturmuş sekiz köşeli bir türbe bulunur. Bu türbenin kitâbeleri ve mermer lâhidleri sökülmüş olmakla berâber, tahripten önce istinsah edilmiş kitâbeleri sâyesinde, Eretna-oğullarına âit mezarları ihtivâ ettiği anlaşılıyor. Asıl binâya gelince, bu da hânedan reisi tarafından, şeyh Avḥad al-Dīn Kirmānī sûfileri için, hankah olarak, te'sis ve daha sonra medreseye tahvil edilmiştir. Nihâyet şehrin sûr ile çevrili sâḥası dâhilinde ve cenûpta yer alan, bugün harâp bir hâlde bulunan Hatuniye medresesi de 835 (1431/1432) 'te Malik al-Nāṣir Muḥammed Bey tarafından, Dulkadır-oğulları devrinde inşâ edilmiştir.

Osmanlı devrine âit yapıların en eskisi kale içinde Mehmed II. tarafından, eski bir mescid yerine kaim olmak üzere, yaptırılmış bir câmi idi. Şehirde bulunan osmanlı eserlerinin en mârûfu „Kurşunlu" adı ile tanınan câmidir. XVI. asırda İstanbul 'da ve Anadolu 'da benzerlerine çok rastlanan bu murabbâ şekilli, tek minâreli câmi sûrlar ile tahdid edilen sâhanın dışında bulunur ki, kapısı üzerindeki kitâbeden 994 (1585) tarihinde Ahmed Paşa (Selim II. zamanında kapudan-ı derya Hacı Ahmed Paşa) tarafından yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu câmiin mimar Sinan tarafından

inşâ edilmiş olduğu kabûl edilir. Evliya Çelebî Kayseri'de büyük mimarın inşâ ettiği binâlar arasında, Hacı Paşa câmiinden başka, Osman Paşa ve Lala Paşa câmilerini de sayar, *Tazkirat al-bunyān*'a göre, mimar Sinan'ın Kayseri'de inşâ ettiği câmiler iki olup, bunlar Osman Paşa câmii ile Hacı Paşa câmiidir. A. Gabriel bu binâlardan Lala Paşa câmiinin yanındaki boş türbenin inşâ tarzına göre, XIII. asra âit bir eser olması lâzım geldiğini ileri sürmekte ve Osman Paşa câmiini bulamadığını, Hacı Paşa câmiinin de Kurşunlu câmii olabileceğini bildirmektedir. Yine aynı müellif şehirde mevcut diğer câmilerin, gerek eb'ad, gerek mimarî tarzı bakımından, dikkate şâyân eserler olmayıp, Evliyâ Çelebî seyahatnâmesinde ismi geçen bir takım câmilerin bugün kısmen adları değişmiş, kısmen de inşâ edildikleri devre âit husûsiyetleri sonraki tâdilât ile ortadan kalkmış bir şekilde pâyidar olabilmelerini muhtemel görüyor.

Kayseri'de mevcut han, hamam ve ev gibi binâlar mimarî bakımından büyük bir ehemmiyet arz etmez ve umûmiyetle osmanlı devrini aşmaz. Hanlardan en mârûfu A. Gabriel'in XVII.—XVIII. asır yapısı olarak tahmin ettiği Vezir-Han ile yine buna benzeyen, fakat daha küçük eb'adlı Pamuk hanıdır; bu sonuncu hanın yakınında 792 (1390) tarihinde inşâ edilmiş eski bir çeşme (Şeyh Müeyyed çeşmesi) bulunur. Sağlam yapılmış olan hamamlar (Kadı hamamı, Salâhaddin hamamı gibi) kayda değer bir husûsiyet taşımaz. Kendi câmiinin yanında bulunan Ḫvānd hamamı XIII. asrın ilk yarısına âit olmakla berâber, zamanla çok değişikliklere uğramış ve bugün harâp bir hâle gelmiştir. Kayseri'nin çarşısına gelince, geçen asır seyyahlarının, gerek inşâ tarzı, gerekse ticâret faâliyeti ile, dikkatini çok çekmiş olan bu yapı şark şehirlerinde görülen emsâlinden farklı olmayıp, ayrıca yakın bir devre kemerler üzerine oturan damının yıkılması ile husûsiyetini kaybetmiş bulunmaktadır.

Kayseri şehrindeki evler, içlerinden bir kısmı dışarıdan eski bir yapı intibâını vermekle berâber, umûmiyetle yakın devirlerde inşâ edilmiştir. Başlıcalarının oturma katları, mağaza, anbar ve ahır vazifesini gören bir zemin katı üzerinde yer alır ve ekserisinin dâhilî bir avlusu bulunur. Bütün evler taştan yapılmış olup, üzerleri toprak örtülüdür. Dışarıdan görünüşleri pek sâde ve çıplak olup, ancak bâzılarında saçak tezyinatı, oymalar ve ahşap desteklere dayanan şahnişler bulunur.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realenzycl. f. klass. Altertumswiss.* (1289), III; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, tür. yer.; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 214, 3 v. dd.; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (Reinaud-de Slane), s. 383 (trc. Reinaud, II/II, 137); Ḳazvīnī, *Āṯār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), s. 371, 27 v. dd.; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (*GM*, XXXIII/1), s. 98,191; İbn Baṭṭūṭa, *Seyahat-nâme* (trc. Mehmed Şerif), İstanbul, 1333 — 1335, s. 325 v. d.; Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1314), III, 186 — 189; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 620; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, V, 3801 v. dd.; Halil Edhem, *Kayseriye şehri, mebânî-i islâmiye ve kitâbeleri* (İstanbul, 1334); *Ankara vilâyeti sâlnâme-i resmîsi* (1325), s. 214 v. d.; ʿAzīz b. Ardaşīr Astarābādī, *Bazm u razm* (İstanbul, 1928), s. 96 v. d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 456; *Recueil des textes rel. à l'hist. des Seldjoucides* (nşr. Houtsma), Leiden, 1902 (İbn Bībī); J. Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenie and Koordistan ...* (1818), s. 95 — 106; W. Ainsworth, *Journal of the Roy. Geogr. Soc.* (1841), X, 308; W. J. Hamilton, *Reisen in Kleinasien, Pontus und Armenien* (Leipzig, 1843), II, 237, 248 v. d., 269; H. Barth, *Reise von Trapezunt ... nach Scutari* (*Pet. Mitt.*, Ergz.-H., 1860, I, 56 — 59); Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor* (London, 1881); E. Naumann, *Vom Goldenen Horn bis zu den Quellen des Euphrat* (1893), s. 205 — 290; E. Chantre (*Nouv. Archives des miss. scient. et litt.*, Paris, 1897); ayn. mll., *Mission en Cappadoce* (Paris, 1898); W. M. Ramsay, *Impressions of Turkey during 12 years' wandering* (London, 1897), s. 232 v. d.; Oberhummer Zimmerer, *Durch Syrien und Kleinasien* (Berlin, 1897), s. 236 — 243; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 307 v. d.; H. Grothe, *Meine Vorderasien Expedition* (1911), I, tür. yer. — Kayseri'de basılan Selçuklu ve İlhanlı meskûkâtı için krş. St. Lane-Poole, *Catal. of Oriental Coins in the British Museum* (London, 1875 v. d.), X, s. CLXXXI (fihrist); İsmail Gâlib, *Takvîm-i meskûkât-ı selçukiye* (İstanbul, 1309), s. 16, 28, 29, 84; Ahmed Tevhid, *Katalog* (İstanbul âsâr-ı atika müzesi), V; Grof. von Schweinitz, *In Kleinasien* (Berlin, 1906), s. 112 v. d.; G. Lejean, *Itinéraire de Iuzgat à Kaisariyeh*, s. 7 v.d.; Berckley, *A ride through Asia Minor and Armenia* s. 142; H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler* (Leipzig, 1908), s. 121 v.d., 155—170, 210 v.d.; G. de Jerphanion, *Mélanges d'archéologie anatolienne*, tür. yer.; A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie* (Paris, 1931), I, Kayseri-Niğde, s. 3—100 + Levha I—XXX. (BESİM DARKOT.)

KAYSERİYE. ḲAYṢĀRĪYA (ḲAYṢARĪYA, ḲAYSĀRĪYA) = Καισάρεια (Caesarea), imparator Augustus ve Tiberius zamanlarında şarkî Roma, şimâlî Afrika ve İspanya'nın bir çok şehirlerine verilen isim olup, bu isimde 17 yer bilinmektedir; bk. Pauly-Wissova, *Realenzykl. d. klass. Altertumswissensch.*, III, 1288 v. dd. Arap müellifleri Ḳayṣārīya isminde yalnız iki şehir biliyorlar ki, şunlardır:

1. Filistin'de bir şehir olup, deniz kenârında 35° şimâl arzında ve Hayfa'nın aş.-yk. 35 km. cenûbunda kâindir. Daha evvelki ismi olan Στράτωνος πύργος (bk. Stark, *Gaza und die philistäische Küste*, 1852, s. 450 v.dd.; Neubauer, 11—15)'un menşe'i pek mâlûm değildir. Aynı isimdeki şehirlerden bilhassa Galila'nın şimâlindeki Caesarea (Caesarea Philippi, Paneas, Bāniyās [b. bk.])'dan ayırt etmek için, bu şehre Caesarea Stratonis, C. Palaestinae, C. Maritima derlerdi. Araplar onu Anadolu (Rūm)'nun aynı isimdeki şehrinden Filistin ilâvesi ile (Filistin Ḳayṣarīya'si) ayırt etmektedirler.

Caesarea'nın menşe'i ve ne kadar eski olduğu mâlûm değildir; fakat II. (m. ö.) asırda mevcut olduğu muhakkaktır. 22 (m. ö.) senesinde (tarih için bk. Pauly-Wissova'da Otto, *ayn. esr.*, ilâve fasikül 2, sütûn 68, not) Herodes I. eski bir şehrin harâbeleri üzerinde güzel bir şehir inşâ ettirdi ve ona, Augustus'a nisbetle, Caesarea adını verdi; ayrıca bir de muazzam liman yaptırdı; yahudilere Akdeniz'i açan bu liman, iktisâdî bakımdan, büyük bir ehemmiyet kazandı. Caesarea çar-çabuk inkişâf ederek, ülkenin en önde gelen bir şehri oldu ve tahminen dört asır bu rolünü muhâfaza etti. Oraya tâ bidâyette ayak basan hıristiyanlar için de Caesarea büyük bir ehemmiyet kesbetti; zîra bu şehir Chalcedon rûhânî konsili zamanına kadar (451) hıristiyan Filistin'inin merkezi oldu. Arap istilâsında Caesarea henüz mâmur bir şehir idi. Müslümanların tazyıkına şiddetle mukavemet etti ve Muʿāviya şehri hücûmla zaptedinceye kadar, müstevlîlerin uzun süren muhâsaralarına göğüs gerdi. Sukutu ve muhâsara tarihi hakkında şark kaynaklarının verdiği mâlûmat biribirini tutmamaktadır; muhâsara 18 (639)'de başlayıp, 19 (640)'da nihâyet bulmuş olmalıdır. Müdâfilerin sayısına âit mâlûmat da biribirinden son derece farklıdır. Şehrin müslümanların eline geçmesi için bk. de Goeje, *Mém. sur la conquête de la Syrie*², s. 166 v.dd.; Caetani, *Annali dell' Islam*, IV, 31 v.dd., 156—162.

Bu tarihten birinci haçlı seferine kadar Ḳayṣārīya müslümanların elinde kaldı. Bir haçlı seferi esnâsında kıral Balduin (Baudouin I.) şehri hücûmla zaptetti (31 mart 1101); bk. Wilken, *Gesch. der Kreuzzüge* (Leipzig, 1807—1832), II, 102—104; R. Röhricht, *Gesch. der Kreuzzüge im Umriss* (Innsbruck, 1898), s. 57. Hıristiyanların bu sırada ele geçirdikleri ganîmet arasında en kıymetli farzedilen eşyâ zümrütten altı köşeli bir kap olup, bunun İsâ'nın havârileri ile birlikte yediği son yemekte kullanıldığı rivâyet olunmakta idi (bu inanç Gral masallarının te'siri ile meydana gelmiş olmalıdır). Bu mukaddes emânet, şehrin üçte bir kısmı ile birlikte, buranın zaptı sıralarında yaptıkları hizmetlere karşılık olarak, Cenevizlilere verildi. Bu kap bugün hâlâ Cenova katedralinde *sacro catino* adı ile muhâfaza edilmektedir; bu husûsta bk. Wilken, *ayn. esr.*, II, 103, 108—111; Mislin, II, 112 v.d.; Fr. Kampers, *Das Lichtland der Seelen und der hl. Gral* (Köln, 1916), s. 85 v.d.

Hıristiyanlar için felâketle neticelenen Ḥaṭṭīn (5 temmûz, 1187) muhârebesinden sonra, Ṣalāḥ al-Dīn Ḳaysārīya'yi kolayca zaptetti; bk. Schultens, *Vita ... Saladini auct. Bohadino I. Sjeddadi* (Leiden, 1755), s. 71 ve fihrist, s. 23. Arslan-yürekli Richard bir kaç sene sonra 30 ağustos 1191'de şehri işgâl ettiği zaman, onu hemen-hemen harâp bir hâlde buldu. Haçlılar şehri 1218'de yeniden inşâ ettiler. Fakat onların ihtiyatsızlıkları neticesi olarak, 1220'de şehri Mısır sultanı al-Malik al-Muʿaddam zaptetti. Fransa kıralı Louis IX. Ḳayṣārīya'yi hıristiyanlara iâdeye muvaffak oldu; şehirde tam bir sene (1251—1252) kalarak, son derece mükemmel bir müdâfaa sistemi, bilhassa şehri çevreleyen sağlam surlar, yaptırdı. Fakat bu Ḳayṣārīya'nin 1265'te, yedi günlük bir kuşatma sonunda, sultan Baybars'a teslim olmasına mâni olamadı. Hıristiyanların son sığınak olan kaleden inatla müdâfaa ettikleri şehir, zaptedildikten sonra, baştan-başa tahrip edildi. Bk. Wilken, III, 296; IV, 408; VI, 158, 303; VII, 474 v.d.; Kugler, *Gesch. der Kreuzzüge* (Berlin, 1880), s. 387; Röhricht, s. 253.

Eski arap coğrafyacıları Ḳayṣārīya'yi güzel, büyük bir şehir ve sağlam bir müstahkem mevkî olarak tasvir ediyor ve orada yetişen nefis meyvaları, ormanları ve akarsuları övüyorlar. Yāḳūt zamanında Ḳayṣārīya sâdece bir köyden ibâret kalmış idi. Abu 'l-Fidā' [b. bk.]'nın buradan bahsettiği

zamanda (721 = 1321) ise, 1265 ve 1291 tahripleri neticesi olarak, bir harâbe hâlinde idi. XVII. asırda burada yalnız bir kaç balıkçı âilesi yaşamakta idi. 1884 'ten itibâren türkler buraya bosnalıları yerleştirdiler. Ḳayṣārīya Ürdün 'ün arap bölgesindeki harâbelerden en mühimlerinden birini teşkil etmektedir. Orada hâlâ eski ve orta çağlarda mevcut olan şehirlere âit bir çok bakiyeler bulunmaktadır. Romalılar devrine âit şehir 150 hk. bir yer kaplamakta, hâlbuki dört köşe bir yer kaplayan orta çağ şehri, sûrları, hendekleri, büyük ve küçük kaleleri ile birlikte, bu sâhanın ancak onda birini işgâl etmekte idi. Liman bugün kullanılmaz hâldedir; fakat eskiden Herod 'un burada yaptırdığı muazzam inşaât Drusus kalesi ile ve yine cenûpta deniz kenârında Herod I. 'un inşâ ettirdiği yarım dâire şeklindeki 20.000 seyirci alan büyük anfiteatr bulunmaktadır. Bir az şimâl-i şarkîde at meydanının bakiyeleri mevcuttur. Su bendleri kısmen muhâfaza olunmuştur. Yüksek bir kalesi bulunan müstatil şekilli orta çağ şatosu türkler tarafından hukûmet konağı ittihaz edilmiş idi. Bugün hâlâ bakiyeleri mevcut olan sûrlar Louis IX. zamanına âittir. Haçlılar zamanına âit büyük bir kiliseden bugün pek az şey kalmıştır. Eski ve orta çağlara âit bir çok mâlzeme asırlarca civar şehirlerdeki yapılar için kaldırılıp, götürülmüştür. Böylece 'Akkâlı Cizzār Paşa (ölm. 1209 = 1804; b. bk.) 'Akkā 'daki meşhûr inşaât, bilhassa yeni büyük câmi için, Ḳayṣārīya ve 'Asḳalan [b. bk.] harâbelerinden taşlar getirtmiştir. Ḳaysārīya aynı zamanda Yafa 'daki fransız manastırının yeniden inşasında bir nevî taş ocağı vazîfesini görmüştür. Harâbeler hakkında bk. bilhassa R. Pococke (1737), *Descr. of the East* (London, 1743—1745), II, 58 v. d., alm. trc. (Erlangen, 1761, II, 85—87; plan için bk. levha Vb); A. V. Prokesch (1829), *Reise ins heil. Land* (Wien, 1831), s. 28 — 34; Wilson (1842), H. Barth (1846), Ritter, *ayn. esr.*, XVI, 599, 604 — 607; C. Hänel (1847), *ZDMG*, IV, 339 v. d.; van der Velde, *Reise durch Syrien und Palästina* (Leipzig, 1855), I 253 — 256; V. Guérin, *Descr. géog... de la Palestine*, 2. kısım (Paris, 1875), II, 321 — 339; Dalman, *Palästinajahrbuch*, V, 15; VIII, 128 v. d.; H. Thiersch, *Zeitchr. d. Deutsch. Palästinavereins* (1914), XXXVII, 62 v. d.

2. Anadolu'da bir şehir. Bk. KAYSERİ.

Bibliyografya: Benzinger (Pauly-Wissowa, *Realenz. der klass. Altertumswiss.*, III, 1291 v. d.); Schürer, *Gesch. des jüd. Volkes*[4], II, 34 v. d., 134, 162; W. Kubitschek, *Zur Gesch. der von Städten des römisch. Kaiserreiches* (*Sitz.-Ber. der Wien. Akad.*, 1916, s. 64 v. d., 71 — 73; A. Neubauer, *La géographie du Talmud* (Paris, 1868), s. 91 — 96; H. Graetz, *Gesch. der Juden*[4] (1908), IV, 286 v. d.: S. Krauss, *Zur Topographie von Caesarea* (*Jaw. Quart. Rev.*, 1902, XIV, 745 — 751); P. Thomsen, *Loca Sancta* (Halle, 1907), I, 74 v. d.; S. Krauss, *Griech-latein. Lehnwörter im Talmud...* (Berlin, 1899), I, 537; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 214; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud-de Slane), s. 239 (trc. Reinaud, II/II 17); Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1286), I, 169; III, 76; IV, 2 (nşr. Reiske-Adler, I, 229; IV, 79; V, 15); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 563; lat. trc. Norberg (Lund, 1818), II, 227; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 474 v. d.; E. Robinson, *Palästina und die umliegenden Länder* (Halle, 1841), II, 241 v. d.; III, 116, 979 ve fihrist; K. Ritter, *Erdkunde*, XVI, 554 v. d., 590, 597, 598—607; N. J. Soetzen, *Reisen durch Syrien...* (Leipzig, 1859), s. 275 v. d., (izah); K. v. Raumer, *Palästina*[4] (Leipzig, 1860), s. 152 v. d.; Mislin, *Die heil. Orte*[2], (Wien, 1860), II, 105—119, 156; Fr. Buhl, *Geographie des alten Palästina* (Tübingen, 1896), s. 125, 212; B. Meistermann, *Nouveau guide de la Terre sainte* (Paris, 1907), s. 496 v. d. (bir plan ile birlikte); Bädeker, *Palästina und Syrien*[7] (Leipzig, 1910), s. 220—222 (bir plan ile); E. Dowling, *Sketches of Caesarea* (*Palestine* (London 1912). (M. STRECK.)

KAYYĀL. [Bk. KEYYÂL.]

ḲAYYİM. [Bk. KAYYÎM.]

KAYYİM. ḲAYYİM (A.), menşe'de „ayakta duran", sonraları *bi*, *ʿalā*, *li* edatları ile yahut sâdece muzaf olarak „bir şeyi deruhde eden", bir şeyin veya bir kimsenin bakımını üstüne alan ve dolayısı ile „bunlar üzerinde âmir olan kimse" mânasına gelmektedir. Nitekim câhiliye şâiri al-Ḳuṭāmī (*Dīvān*, nşr. Barth, Leiden, 1902, nr. 26,1) bir „su ḳayyiminden" yâni hakikatte bu iş ile meşgûl me'mûr, idâreciden ve şâir Bāʿiṯ b. Ṣuraym (bk. Abū Tammām, *Ḥamāsa*, nşr. Freytag, s. 269, beyt 2) de bir kadının „kayyiminden" yâni ona bakan kocasından bahsetmektedir. Birinci mâna (idâreci v.b.), sonraları, her türlü işler için kullanılmakta idi: bir hayır müessesesinin, hamalların müdürü, bir mâbede bakan adam, bir evliyâ türbesinin bekçisi v.b. gibi. Filhakika al-Buḫārī, *al-Ṣaḥīḥ* (nşr. Krehl-Juynboll, IV, 189,6; *Daʿavāt*, bâb 10)'te Peygamberin gece duâlarında, *ḳayyim* tâbiri, yerin ve göğün hâkimi olan Allahı tavsif için kullanılmaktadır. Aynı zamanda bu tâbire, „ḳayyim dini" üzerine yemin eden şâir 'Omar b. Abī Rabīʿa (nşr. P. Schwarz, nr. 91,11)'da da rastlıyoruz. Fakat burada, muhtemelen *Kur'an* 'daki *al-dīnu 'l-ḳayyimu* (aş. bk.) tâbirinin *Baytu 'l-muḳakkaṣi* örneğine göre (belki de vezin icâbı) tahrîfe uğramış bir şekli bahis mevzuudur (bk. Wright, *Grammar*[3], II, § 95 v.d. ve al-Ḳastallānī = al-Buḫārī, *al-Ṣaḥīḥ*, *Ṣavm*, bâb 67, sona doğru). — Bir kadının „bakanı, kocası" mânasına bilhassa kıyâmete dâir hadîslerde sık-sık rastlanmaktadır. Bu hadîslerde, kıyâmetin yaklaşması ile, kadınların sayısı erkeklerinkine nazaran pek çok artacağı ve 50 kadına ancak bir *ḳayyim* düşeceği söylenmektedir.

Sıfat olarak kullanılan „(her hangi bir ilim sâhasına) hâkim" mânâsı belki de „bakan", „âmir" mefhûmlarından iştikak etmektedir; bu mânaya Yāḳūt 'un *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld, II, 225, 18)'inde bir âlime ayırdığı hâl tercümesi mâhiyetindeki yazıda rastlamaktayız. Buna mukabil *ḳayyim* 'in *Kur'an* 'da *al-dīnu 'l-ḳayyim* tâbirinde ve buna benzer diğer terkiplerde tekrarlanan „âdil ve doğru" gibi, sıfat olarak kullanılan şekli, mâna bakımından, bu son medlûlden ayrılmalıdır.

Bibliyografya: al-Buḫārī, *al-Ṣaḥīḥ*, *Vaṣāyā*, bâb 32 (nşr. Krehl-Juynboll, II, 196,2 ve Ḳasṭallānī, bu yerin şerhi); Yāḳūt, *Muʿcam*, III, 856, 13; al-Maḳḳarī, II, 547, 20; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I/II, 814, 11; Ḳazvīnī, *Āṣār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), II, 125, 2 aş. — Koca: al-Buḫārī, *al-Ṣaḥīḥ*, *Nikāḥ*, bâb 110 (nşr. Kr.-J., III, 453, 7 aş.); 'Omar b. Abī Rabīʿa, *Dīvān*, nr. 269, 3; — doğru, hakikî: sûre IX, 36 v.b.; XCVIII, 4 (tefsiri için bk. Ḳasṭallānī — Buḫārī, *al-Ṣaḥīḥ*, *Īmān*, bâb 34 = Kr.-J., I, 19, 16).

(A. SCHAADE.)

ḲAYYŪM. [Bk. KAYYÛM.]

KAYYŪM. AL-ḲAYYŪM (A.), Allahın isimlerinden olup, bâzan kelâm âlimlerine göre, en büyüklerinden biridir (bk. *Tāc al-ʿarūs*, IX, 37, 7 aş.). Kelime aslında, „ebedî" mânasını ifâde etmektedir (krş. Hirschfeld, *New Researches into the Composition and the Exegesis of the Qoran*, London, 1902, s. 69, 12 ve not 89; Brünnow-Fischer, *Arabische Chrestomathie*, Berlin, 1913, Glossar, mad. *ḳwm*). Bu kelime *Kur'an* (II, 256; III, 1 ve XX, 110)'da 3 defa geçer. Hadîslerde (bk. msl. Buḫārī, *al-Ṣaḥīḥ*, *Tavḥīd*, bâb 24, nşr. Krehl-Juynboll, IV, 466, 12 — (Peygamberin gece duâsı) *ḳayyām* şekline de tesâdüf edilir. Arap tefsircileri, aslına bakmayarak, bu kelimeye başka mânalar atfetmişlerdir (krş. *Tāc al-ʿarūs*; Ṭabarī, *Cāmiʿ al-bayān*, Bulak, 1324, III, 5, sûre II, 256 dolayısı ile).

Bibliyografya: A. Fischer'den alınan mâlûmattan başka bk. bir de Levy, *Neuhebr. u. chald. Wörterb.*, mad. קַיֶּמָא ve קַיְמָא; *ZDMG* (1890), XLIV, 168 — 171; al-Abṣīhī, *Kitāb al-mustaṭraf* (Kahire, 1308), I, 5, 14 (1. faslın başı). (A. SCHAADE.)

ḲAẒĀ'. [Bk. KAZÂ.]

KAZÂ. KAŻĀ' (A.), lugat mânası huküm ve karar verme (*ḥukm*, *faṣl*, *ḳaṭʿ*, *tartīb*, krş. İbn Ḥazm, *Milal*, III, 51); fakat bu kelimenin kökü artık *Kur'an* 'da bile birbirinden ayrılan muhtelif mânalarda inkişâf etmiş bulunmaktadır: „emir", „huküm", „tesbit", „ilâm", „tebdîl", „îfâ" (bir vecibeyi) v. b.; bk. al-Rāġib al-İṣfaḥānī, *Mufradāt*, s. 416 ve *Lisān*, XX, 47 v. dd. Istılah olarak, bu kelime aşağıdaki mânalara gelir: *a*. kadılık makamı ve me'mûriyeti; *b*. evvelce ihmâl edilmiş dinî vazifenin yerine getirilmesi (msl. günlük ibâdet veya ramazan orucu gibi); belli zamanda îfâ etmek mânasına gelen *adā'* 'dan farklıdır (Juynboll, *Handb. des islam. Gesetzes*, s. 68, not; Lane, *Lexicon*, s 38[b]); *c*. bütün mevcûdâta nazaran, onların birbirini tâkip etmesinde Allahın ebedî ve küllî takdiri. Kelimenin bu son mânasında ihtilâf noktası, *ḳażā'* 'nın *ḳadar* (*ḳadr* „bir meblâgın ölçü veya mıkdarı, takdiri"), Allahın inâyeti (*ʿināya*), irâdesi (*irāda*) ve bilgisi (*ʿilm*) ile olan münâsebetidir. İhtilâflı noktalardan biri de *ḳażā'* 'nın Allahın zâtî sıfatlarına mı (*al-ṣifāt al-ẕātīya*), yoksa fiilî sıfatlarına mı (*al-ṣifāt al-fiʿlīya*) dâhil olduğu ve *ḳadīm* mi, yoksa *ḥādiṯ* mi bulunduğu keyfiyetidir. Sünnî eş'arîlere göre, *ḳażā'* — Allahın irâdesi (Bayżāvī, *Kur'an*, II, 111 münâsebeti ile) ve eşyâya taallûku demektir; hâlbuki *ḳadar* — Allahın irâdesine tevfiken eşyânın meydana gelişine delâlet eder. *Ḳażā'* — Allahın ebedî ilmi ve bilinen şey ile münâsebetidir ve binâenaleyh Allahın sıfatlarından biri olan *abadī* gibi ebedîdir; *ḳadar* de, Allahta mevcut kudret hassasının münâsebetlerinden biri gibi, zamanla mukayyettir. Bununla berâber başkaları, *ḳażā'* 'nın, Allahın ilmine uygun olarak, geçici şeylerin (*al-kā'ināt*) meydana çıkarılması (*ibrāz*) olduğunu, hâlbuki *ḳadar* 'in, her şeyin husûlünde iyi veya fenâ, fâideli veya zararlı olmasını ezelden tâyin ettiğini tâlim ederler. Bu takdirde *ḳażā'* — zamanla mukayyettir, hâlbuki *ḳadar* — ebedîdir. Bundan başka *ḳażā'* Allahın irâde ve ilminin müterâdifi ise, zâtî sıfatlarından biri olmalıdır; böyle olmayıp da, meydana çıkarmaktan ibâret

ise, bu takdirde Allahın kudret sıfatlarından biridir. Bu hâlde, bu sıfatlar da, eş'arîlere göre, zamanla mukayyettir; fakat mâturidîler bunlara „fiilî sıfatlar“ ismini verirler ve onları ebedî addederlerdi; çünkü bunlar *takvîn* („oldurma“)'e delâlet eder. Fakat eş'arîler bunları bir husûsiyet olarak kabûl etmezlerdi (al-Faẓālī, al-Baycūrī 'nin şerhi ile berâber, Kahire, 1315, s. 55, 61; Nasafī, *ʿAḳā'id*, Taftāzānī 'nin şerhi ile berâber, Kahire, 1321, s. 95); fakat en çok yaygın itikatda göre, *ḳażā'* — Allahın ebedî ve küllî hukmü, *ḳadar* de — Allahın bu hukmünün ferdî teçellîsi yahut bu hukmün zaman içinde tatbikıdır. *Şiḥāḥ*'ta *ḳadar* maddesinde geçen şu tâbir mânidardır: *mā yuḳaddiruhu 'llāh min al-ḳażā'* „Allahın kazâdan takdir ettiği“. al-Razī (*Mafātiḥ*, Kahire, 1308, VI, 527, *Kur'an*, XXXIII, 37, 38 münâsebeti ile), şerr ve beşerî mes'üliyet meslesine kadar, aynı tefriki gözetir. *Ḳadar* ile vukû bulan şey—ârızî ve tesâdüfî olur. İşte bundan dolayıdır ki, dünyâda fenâlıklar (*żarar*) husûle gelir; hâlbuki iyilik (*ḫayr*) *ḳażā'* ile olur. Allah insanı arzu ve gazaba tâbî olarak yaratmıştır ki, aklın ve dinin sevki ile, bunlar ile mücâdele etsin ve mükâfât görsün. Bu bâzı kimseleri günâha sevkeder; her ne kadar onun *ḳadar*'i ile olmuş ise de, Allah neticede husûle gelen bu günâhı kasid ile husûle getirmemiştir. Bundan başka *ḳażā'* ile vukû bulan şey tamâmen aklîdir; çünkü—küllîdir. Onun mütemâdiyen husûl bulduğunu görürüz. Hâlbuki bâzı zayıf akıllılar *ḳadar* ile vukû bulan şeyin sebebini anlamazlar. Bununla berâber bu şeylerin, tabi'î neticeler olup, mûtezilenin *tavlîd* akîdelerine ve yahut eşyâda tabiat (*ṭab'*) bulunduğunu kabûl eden felsefî akîdeye göre, kendiliklerinden husûl bulduğu düşünülmemelidir. Her şey daha ziyâde Allahın serbest seçmesi (*iḫtiyār*) ile husûl bulur ve Allah ancak eşyâda bir nevî *'ādat*'i kabûl eder. Feylesoflar *ḳażā'*yı Allahın ilmi ile veya onun ebedî inâyeti ile karıştırmağa ve hattâ *ḳażā'*'nın mahsus hayatta, bir küll olarak, ele alınan mevcut bütün şeylerin mevcûdiyetini gösterdiğini söylemeğe mütemâyildirler; *ḳadar* ise, onların zâhirî mevcûdiyetini gösterir. Bu mevcûdiyetlerin her biri ayrı-ayrıdır ve bir biri ardı-sıra ortaya çıkar. (B. D. MACDONALD.)

KAZA. ḲAŻĀ (A.), türk idâre hukûku dilinde bir kaymakama [b. bk.] bağlı idârî bir bölgeyi ifâde eder.

KAZAKISTAN. Kazakların büyük bir ekseriyetini içine alan ve 46°—87° şark tûlü ile 40°—56° şimâl arzı arasında, orta Asya'nın geniş bozkırları ile civar mıntakalarında bulunan bir türk cümhûriyetidir. Şimâl-i garbîde — Stalingrad, Saratav, Orenburg ve Çilebi vilâyetleri, şimâlde — Omsk vilâyeti, şimâl-i şarkîde — garbî Sibirya bölgesi, şarkta — şarkî Türkistan, cenûpta — Türkmenistan, Özbekistan, Kırgız türk cümhûriyetleri ve Özbekistan'a dâhil Kara-Kalpak muhtar bölgesi ile hudutlanmıştır. Kazakıstan garptan şarka doğru, Volga nehrinin aşağı mecrâsı ve Hazer denizinin şimâl sâhillerinden şarkî Türkistan'a kadar 2.500 km. uzunluğunda ve şimâlden cenûba doğru aş.-yk. 1.700 km. genişliğinde, 2.853.300 km². bir sâha kaplamakta olup, 1933 sayımına göre, nüfusu 6.855.600'dür. Merkezi memleketin cenûb-i şarkî köşesinde kâin Alma-Ata olan Kazakıstan cümhûriyeti, iktisâdî ve aynı zamanda idârî bakımdan, şu bölgelere ayrılmaktadır: 1. Garbî Kazakıstan (merkezi Uralesk), 2. Cenûbî Kazakıstan (merkezi Çimkent), 3. Şarkî Kazakıstan (merkezi Semipalat), 4. Şimâlî Kazakıstan (merkezi Kızılcar), 5. Ak-Tübe (merkezi Ak-Tübe), 6. Kustanay (merkezi Kustanay), 7. Karaganda (merkezi Karaganda) ve 8. Alma-Ata (merkezi Alma-Ata).

Fizikî coğrafya bakımından Kazakıstan arâzisi umûmiyetle ârızasızdır, ancak memleketin şark ve cenûb-i şarkî kısımları dağlık arâzi manzarası arzeder. Garptan şarka doğru tedricî bir surette yükselen bu arâzinin en alçak kısmını deniz seviyesinden 26 m. aşağıda bulunan Hazer denizi sâhilleri teşkil eder. Bu düz arazi 4. zaman deniz rüsûplarından meydana gelmiş olup, bâzı yüksekliklerde (150 m. kadar; msl. Çap-Çaç, Küçük-Bogdo, İnder, Koy-Kara, İmen-Kara), daha eski tabakalara, alçı-taşı ve kaya tuzuna rastlanır. Şarkta bu düz arâzi nisbeten alçak olan (650 m.) Mugocar dağları ile nihâyet bulur.

Hazer denizinin cenûb-i garbî kısmında, Aral ve Hazer arasında, yüksek Üst-Urt ovasının garp kısmı ile şekil bakımından bunun bir benzeri olan Mangışlak yarım-adası bulunur. Mangışlak'ın şimâl kısmında Kara-Tav ve Ak-Tav silsileleri (556 m.) yer alır. Kazakıstan ovasının orta kısmı — Turan ovasının bir kısmını teşkil eden kumluk sâhadır (büyük ve küçük Barsuk, Kara-Kum ve Muyın-Kum). Turan ovasının cenûb-i şarkî istikametinden gelen Kara-Tav silsilesi Sır-Derya ile Çu nehri havzalarını birbirinden ayırır. Şarkî Kazakıstan ovası daha yüksek olup (Yedi-Su ovası, cenûb-i garbîde, Çu—İli dağları ile, Turan ovasından ayrılır), Balkaş istikametinde alçalır ve cenûb-i şarkî istikametinde Tiyan-Şan silsilesine kadar uzanır. Balkaş'tan garba doğru Bet-Pak-Dala ve bunun şarkından garba doğru, ayrı-ayrı, az yüksek ve kısa dağlardan ibâret olan ve bâzı kısımlarında oldukça mühim irtifâlara çıkan (msl. Kızıl-Ray — 1.470 m., Karkaralı — 1.340 m., Bayan-Aul dağları, Gökçe-Tav, Ulu-Tav v.b.) dalgalı arâzi, geniş bir çember hâlinde, Kazakıstan'ın şark kısmını garbî Sibirya ovasından ayırır. Kazakıstan'a dâhil garbî Sibirya ovasının cenûp kısmındaki çok sayıda ve ekserisi tuzlu olan küçük göller bir husûsiyet teşkil eder. İşim nehrinin her iki sâhili boyunca devam eden bozkır garbî Sibirya ovasına dâhildir. Garpta oldukça geniş, düz hir arazi (Turgay kapısı) Kazakıstan'ın dalgalı kısmını cenûp ovasından ayırır ve garbî Sibirya ile Turan ovalarını birleştirir.

Kazakıstan'ın şark ve cenûb-i şarkî kısımlarını kaplayan dağ silsileleri Altay, Tarbagatay ve Tiyan-Şan dağ sistemine dâhildir. Şimâlde Zaysan gölünden İrtiş nehrinin sağkıyısını tâkip eden Altay'ın bir kısmı ile 3.000 m. Yüksekliğinde, dâimî kar ve buzlar ile kaplı bulunan cenûbî Altay sırtları Kazakıstan'a dâhildir. Zaysan'dan cenûba doğru uzanan Tarbagatay (en yüksek zirvesi Tas-Tav — 2.700 m.) dağları şarkta Savur (en yüksek kısmı olup, dâimî kar ve buz ile kaplı bulunan Mus-Tav — 3.750 m.) ile birleşir ve Kazakıstan ile Çin arasında hudut teşkil eder. Tiyan-Şan silsilesinin küçük bir kısmı Kazakıstan'a dâhil olup, bunun şimâl kısmını teşkil eden Yedi-Su Ala-Tavı iki muvâzî silsile hâlinde, garba ve cenûb-i garbîye doğru uzanır (en yüksek noktası — 4.500 m.). İli nehrinin cenûbunda, aynı istikamette uzanan İli Ala-Tavı (orta kısımlarında 4.775 m. bulur) Kazakıstan ile Kırgız cümhûriyeti arasında hudût vazifesini görür. Memleketin cenûbunda Kırgız (Aleksandrovsk) ve Talas (4.500 m.) silsileleri bulunur. Tiyan-Şan'da sık-sık vukû bulan zelzeleler, buraların henüz, jeolojik bakımdan, tamâmiyle yerine oturmamış olduğunu göstermektedir.

İklim bakımından Kazakıstan'ın durumu kıt'a içindeki mevkii ile ilgili olup, umûmiyet itibârı ile çok kurak ve bâriz bir kıt'a iklimi husûsiyetlerini taşır. Kış ve yaz mevsimleri arasında suhûnet farkı büyüktür. Yıllık ortalama suhûnet derecesi şimâlde 1° ile cenûpta 13° arasında değişir (temmûzda, ortalama, şimâlde 20° ve cenûpta 29°, kânun II.'da şimâlde — 20°, cenûpta — 3° — 4°). Yazın sıcaklar + 40° ve hattâ + 50°'ye çıkar. ve kışın soğuklar — 40°'ye ve bâzan daha aşağıya düşer (Semipalat'ta — 50°). Yağışlar, şimâlde ve şimâl-i şarkîde, aş.-yk. 300 mm. olup, diğer kısımlarda 200 mm. kadardır. Cenûp ve cenûb-i garbîye doğru kuraklık gittikçe artar; Aral gölü ile Sır-Derya'nın aşağı kısımlarında 100 mm. ve hattâ daha azdır. Çöl kısımlarında yazın bir damla yağmur düşmediği zamanlar da olur (burada bâzan yağmurun daha havada iken buhar hâline gelmesi ile hâsıl olan „kuru yağış“ hâdisesine tesâdüf edilir). Memleketin cenûb-i şarkîsindeki dağlarda yağışlar artar (300 mm.), İli Ala-Tavı'nda 500 mm. bulur.

Nehirlerden yalnız İrtiş nehri Obi havzasına dâhil olup, Şimâl Buz denizine ulaşır; diğer bütün nehirler memleketin içindeki göllere (Hazer denizi, Aral, Balkaş v. b.) dökülür. Mühim nehirlerin kaynakları şark ve cenûb-i şarkîdeki yüksek dağlardadır, bir kısmı da cenûbî Ural, Mugocar v. b.'dan doğar. Nisbeten büyük nehirler göl veya denizlere kadar ulaşır; küçük akar-suların büyük bir kısmı kumluk arâzide kaybolur. Kazakıstan'ın başlıca nehirleri şunlardır: Hazer denizi havzasında — Ural ve Emba (Sagız ve Uyıl denize ulaşmaz), Aral havzasında — Sır-Derya, Balkaş'ta — Ayaguz ve „Yedi-Su“'nun en mühimlerinden olan Lepsa, Karatal ve Aksu. İç havzalara dâhil nehirlerin mühimleri şunlardır: Çu, Sarı-Çu, Nora (Korgalcın gölüne dökülür), Seleti (Seleti-Deniz tuzlu gölüne dökülür), Irgız (Çalkar-Deniz tuzlu gölüne dökülür) Şimâlde İşim ve Turgay (İşim'in bir kolu). Şimâlde İşim ve Tobol nehirleri vardır. Ancak cenûptaki nehirlerden sulama işlerinde istifâde edilmektedir. Yukarıda adı geçenlerden başka daha bir çok küçük göller mevcuttur. Bu göllerin büyük bir kısmı tuzlu olup, bunlardan az olmakla berâber, tuz istihsâl edilir (msl. İnder gölü). Tatlı su göllerinden en mühimleri Balkaş ve Zaysan gölleridir. Yer altı suları bilhassa cenûpta, memleketin iktisâdî hayatında mühim yer tutar.

Toprak ve nebatlar, arâzinin şekli ve iklim şartlarına göre, değişir. Yağışları bol olan İşim boz-kırının şimâl kısmı löslü boz-kır manzarası arzeder. Siyah toprak üzerinde adalar hâlinde sıralanan küçük orman ve ağaçlıklar ile kaplı boz-kır — otlak sâhası, şimâlden cenûba doğru, gözle görülür bir şekilde değişir. Kestâne rengini alan toprak yoncalar ile örtülür ve gittikçe yarı-çöl manzarasını alır. Kuru sâhalarda tuzlu toprak lekeleri başlar. Nehir boyları çok defa çalılıklar ile kaplıdır ve bunlar yer-yer büyükçe adalar hâlinde, ağaçlıklara inkılâp ederek, yüksek tepelerin yamaçlarında sık ormanlar hâlini alır. Kazakıstan'ın cenûbu, Hazer denizi civarı, Üst-Urt, Mangışlak ve Turan ovaları ile Balkaş civarı, kum, kil, taş ve tuzlu toprak çeşitleri ile orta

Asya'nın çöl sâhasını teşkil eder. Yazları, nisbeten kısa süren bir zaman için, bol ve çeşitli otlar ile örtülür. Bilhassa kumluk sâhalarda nebatlar çeşitlidir. Saksavul ağaçları ve çalı nev'inden ılgınlar umûmî manzaraya hâkim bulunmaktadır. Sır-Derya gibi büyük nehirlerin vâdilerinde bâzan sık ağaçlık (kavak, söğüt, diş-budak, cid) ve çalılıklara (ılgın, çingil, kendir) tesâdüf edilir. Dağlar, yükseklik derecelerine göre, muhtelif nebatlar ile kaplıdır (dağ boz-kırı, otluk ve orman). Orman, umûmiyetle, azdır. Yüksek yerlerde çam ormanları vardır. Altay dağları Sibirya *tayga*'sı manzarası arzeder. Tiyan-Şan, buraya mahsus çam ağaçları ile kaplı olup, cenûpta ağacımsı *arça* hâkimdir.

Memleket, bozkırlar ve çöllere has muhtelif nevîden kemirici hayvanlar (yer-sincabı, dağ-fâresi, tavşan, yer-tavşanı) ile doludur. Tırnaklı hayvanlardan boz-kır antilopu (*sayga*), çöl hayvanlarından ceylân (*ceyran*) ile yabâni eşek (*kulan*) artık nâdirdir. Yırtıcı hayvanlardan kurt, tilki ve bunun bir nev'i olan karsak, çölde vaşak (karakal), nehir ve göl boyundaki taşlık ve çalılıklarda su samuru, sazlık vaşağı, çöl kedisi ve çakal, Balkaş civarındaki kamışlıklarda bâzan kaplanlara da tesâdüf edilir. Kuş ve sürüngen çeşitleri çok ve boldur. Boz-kırlarda çekirge ve çöllerde zehirli örümcek çeşitleri çoktur. Dağlarda vahşî hayvanlardan — ayı ve pars, tırnaklılardan — dağ koyunu, dağ keçisi ve ormanlarda — geyik ve kır keçisi vardır.

Kazakıstan, tabi'î zenginlikler bakımından, hakikî bir hazînedir. Eskiden ancak bâzı yerlerde ve mahdut ölçüde işletilmiş olan yer-altı servetleri, son zamanlarda geniş bir araştırma mevzuu olarak ele alınmış ve mevcut sanâyi inkişâf ettirilmiştir; 1934 - 1936 yıllarında yapılan araştırmalardan alınan neticelere göre, kömür mevcudu 51,3 milyar ton (50 m. derinlikte bulunan Karaganda bölgesi mühim bir yer işgâl eder) olarak hesaplanmıştır. Zengin petrol sâhası Kazakıstan'ın garbında, Ural—Emba havzasında bulunmaktadır. Bakır mâdeni 9,8 milyon ton olup, bütün Rusya'nın bakır mâden ihtiyâtının 57,4 % 'ünü teşkil eder. Kurşun 2,4 mil. ton (bütün Rusya'dakinin 56,3 % 'ü, bilhassa Altay, Kara-Tav, Ala-Tav ve Tekeli), çinko—4,4 mil. ton (bütün Rusya'dakinin 49,8 % 'i, bilhassa Alma-Ata), demir — 93,3 milyar ton (bilhassa Karkaralı, Balkaş, Cez-Kazgan ve Ata-Su), manganez 33,6 mil. ton (bilhassa Mangışlak, Ulu-Tav ve Ata-Su) tahmin edilmektedir. Bunlardan başka zengin kalay (Altay), nikel (Ak-Tübe), volfram (Obi nehri boyunda Kolbin dağları), molibden (Altay, Cungarya Ala-Tavı), antimuan (Turgay), arsenik (Bustandık bölgesi), boksit (Akmolla) v.b. mâdenler mevcuttur. Kimyevî mâdenlerden bilhassa 706 mil. ton olarak hesaplanan fosforitler ve güherçile mühimdir. Göllerdeki mâden tuzları 1,2 milyar ton tahmin edilmekte olup, bunlardan bilhassa Aral, Caksı-Kılıç, Balkaş ve İrtiş gölleri zikre değer. Kara-Tav dağlarında kauçuk maddesi (kök-sagız, tavsagız) bulunduğu gibi, bir pelin nev'inden istihsâl edilen santanin bakımından da Kazakıstan rakipsizdir. Akar-sulardan elde edilen enerji (bilhassa İrtiş'in yukarı mecrâsı) civardaki mâdenlerin işletilmesinde kullanılır. Başta Altay ve Tiyan-Şan olmak üzere, ağaçlık 28 mil. *ha.* bir sâha kaplar. Saksavullardan bilhassa tarlaları kumlardan muhâfaza için istifâde edilir. Memleket umûmiyetle her nevî inşaât mâlzemesi bakımından zengindir.

Nüfus. Türklerin umûmî sayısı henüz lâyıkı ile tesbit edilememiş olduğu gibi, türk kavim ve kabîleleri hakkında muhtelif vesileler ile verilmiş olan rakamlar da birbirini tutmamakdır. Türk kavimlerini hâkimiyetleri altında bulunduran devletlerin türklerin sayısını mümkün mertebe az ve ehemmiyetsiz bir ekalliyet hâlinde göstermek arzu ve temâyülleri bâkî kaldıkça, umûmî istatistiklere geçen rakamları dâimâ ihtiyatla kabûl etmek icâp eder. Türk kavimleri ile meşgûl olan âlimlerin verdikleri rakamlar da bu nevîden istatistiklere veya gelişi-güzel tahminlere dayanmaktadır. Kazaklara gelince, bu daha güç bir durum arzeder. Münâkale yollarından mahrûm, geniş bir sâhada göçebe ve yarı-göçebe bir hayat süren bir kavmin bütün fertlerinin istatistik cedvelleri içine alınmasına, tabi'î, imkân yoktur. Yabancı idâreye karşı beslenen itimatsızlık havası içinde yapılan nüfus sayımlarının her bakımdan sağlam bir netice vermesi zâten imkânsızdır. Böyle bir durumda nüfus sayımlarında verilen umûmî rakamlar ile daha küçük bölge nüfusunu gösteren rakamlar arasında bâzan ne kadar büyük farklar bulunabileceğine bir misâl olmak üzere, krş. mad. BARABA.

Rusya'da, kavim ve kabîle hâlinde rus olmayan milletleri de göstermek suretiyle ilk ve son defa yapılmış olan 1926 yılı nüfus sayımı, yukarıda işâret edilen husûslar göz önünde bulundurulmak şartı ile, türk kavimlerinin sayısı hakkında bir hareket noktası olarak kabûl edilirse, bütün Kazakıstan için verilen 6.503.000 nüfusun 57,1 %, yâni 3.373.213 'ünü

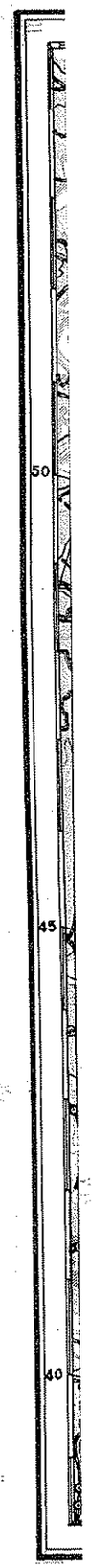

Isl

İslâm Ansiklopedisi

Asya'nın çöl sâhas
beten kısa süren
şitli otlar ile örtülü
nebatlar çeşitlidir
nev'inden ılgınlar
bulunmaktadır. S
hirlerin vâdilerin
vak, söğüt, diş-bu
gın, çingil, kend
yükseklik derece
ile kaplıdır (da
Orman, umûmiye
çam ormanları v
tayga'sı manzara
ya mahsus çam
nûpta ağacımsı *a*

Memleket, boz
telif nevîden k
cabı, dağ-fâresi,
ludur. Tırnaklı
tilopu (*sayga*),
(*ceyran*) ile y
dirdir. Yırtıcı
bunun bir nev'
(karakal), nehi
çalılıklarda su s
disi ve çakal, I
da bâzan kapl
ve sürüngen çe
larda çekirge v
şitleri çoktur. I
ayı ve pars, tı
keçisi ve orm
vardır.

Kazakıstan,
kımından, haki
bâzı yerlerde v
yer-altı serveti
araştırma mev
cut sanâyi inki
larında yapıla
lere göre, k ö
(50 m. derinl
mühim bir yer
Zengin p e t r
da, Ural—Em
k ı r mâdeni
ya'nın bakı
teşkil eder.
Rusya'dakini
Tav, Ala-Tav
(bütün Rusy
Ata), d e m i
karalı, Balka
g a n e z 33,
Ulu-Tav ve
Bunlardan b

Kazakların teşkil ettiği görülür. Buna bir de Kazakıstan'a yakın diğer türk cümhûriyetleri ile komşu eyâletlerde yaşayan Kazaklar (msl. Kara-Kalpakıstan — 87.029, Özbekistan — 105.400, Oyrat muhtar ülkesi — 2.300, Türkmenistan — 49.600, Tacikistan — 16.540, Kırgız cümh. — 41.706, Astırhan — 45.900, Orenburg — 17.500, Omsk — 24.326, Slavgorod — 9.590, Baraba — 5.443, Roptovtsev — 2.049, İşim — 0.921, Kurgan — 1.212) ilâve edilirse, bütün Rusya için verilen 147 mil. nüfusun 2,7 % 'sini teşkil eden Kazak sayısına (3.969.000) tekabül eder. Şarkî Türkistan'ın şimâl kısmında 500.000 kadar tahmin edilen Kazak nüfusu ile birlikte, 4,5 mil. bir rakam elde edilir ki, bunun Kazakların sayısının en aşağı haddi olması icâp eder. 1926 sayımında Kazakıstan içinde „diğerleri" kısmındaki 4,9 % ile Kazakların bir boyu olan Kara-Kalpaklar [b. bk.] da bu birlik içinde hesap edilirse, umûmî olarak, 5 mil. kadar tutar. Kazakların kendileri bunu 6 milyon tahmin ederler (krş. msl. Tınışpay). Çuloşnikov Kazak ve Kırgızların sayısını 8,5 mil. olarak göstermektedir ki, buna göre, Kazakların aş.-yk. 7 veya 7,5 mil. olması lâzım gelir. W. Barthold (bk. *EI*, Leiden tab., mad. KİRGİZEN) 1920 — 1923 yılları arasında Kazakıstan boz-kırlarındaki nüfusun 21,2 % nisbetinde azalmış olduğunu kaydediyor ise de, bu azalma dâhilî harpler ve rusların buralara sokmak istedikleri yeni iktisâdî nizamdan dolayı, ahâlinin bir kısmının şarkî Türkistan'a göç etmesi ile ilgilidir. Bunlar sonradan tekrar eski vatanlarına dönmüşlerdir.

1926 nüfus sayımı neticelerine göre, Kazakıstan'da bir mıkdar Özbek (3,8 %), Kazan türkleri (1,3 %), Tarançı (0,8 %) ve Kırgızlardan (0,1 %) başka, bir de rus (19,8 %), ukraynalı (13,2 %), beyaz rus (0,4 %) ve alman (0,8 %) bulunuyor ve türk olmayanlar nüfusun 34,2 % 'sini teşkil ediyordu (bk. *Sibirsk. sovet. entsiklop.*, Moskova, 1930, II, 429 — 448).

1926 yılından sonraki nüfus sayımlarında Rusya hudutları içinde yaşayan nüfus, hem tabi'î artışı, hem de daha dikkatli kayıtlar neticesinde oldukça çoğalmış gösterilmekte, fakat bu artışın ayrı kavimlerdeki nisbetine artık işâret edilmemektedir. Aynı hayat şartları içinde bulunan kavimlerin artış nisbetleri arasında büyük bir fark olamayacağına göre, bunun Kazaklara da şâmil olduğunda şüphe yoktur.

Son harp esnâsında rusların harp sahnesine yakın bulunan sanâyî merkezlerindeki fabrikalar ile amelenin bir kısmı orta Asya'ya nakledilmiş ve bunların bir kısmı harpten sonra da orada bırakılmıştır. Kazakıstan'da son zamanlarda kurulmuş olan sanâyî müesseseleri de yıldan-yıla pek büyük bir ilerileme kaydetmekte ve Kazaklardan bu sanâyîde çalışacak kâfî mıkdarda amele bulunmadığından (1927'de 66.000 olan amele ve me'mûr sayısı 1935'te 232.000'e ve sanâyîde ise, aynı müddet içinde 3.000'den 26.000'e çıkmıştır), başlıca sanâyî merkezlerinde yeni-yeni rus amele kolonileri vücûda getirilmektedir.

Ahâlinin Kazaklardan teşekkül eden büyük bir kısmı (91,7 %) şehirlerden uzak olup, şehir ahâlisini daha çok muhâcirler teşkil eder.

Kazakıstan'ın i k t i s â d î durumu Kazakların an'anevî yaşayış tarzları ile tâyin edilmiş bulunuyordu. Bu göçebe ve yarı-göçebe türk kavminin asıl geçim vâsıtasını hayvan besleme ve bundan istihsâl edilen maddeler te'min ediyordu. Son zamanlara kadar bu hayat tarzını muhâfaza etmiş olan Kazaklar, bu hayatın insanlara bahşettiği ko'aylıklardan istifâde etmekle berâber, bütün tarihleri boyunca bunun zararlarını da üzerlerinde hissetmişlerdir. Hayvanlar için zarûrî olan geniş sâha ve otlaklar yüzünden çıkan dâhilî kavgalar ve müdâfaasız arâziye kolaylıkla sokulan düşmanların istilâ dalgaları Kazakların ictimâî ve iktisâdî bünyelerini devamlı bir sarsıntıya mârûz bırakmıştır. XVIII. asrın başlarından itibâren, gittikçe derinlere nufûz eden rus istilâsı bu bünyeyi tamâmen değiştirecek bir şekilde inkişâf etmiştir. Başlangıçta rus askerî kolonilerini yerleştirme şeklinde tezâhür eden bu istilâ hareketi sonraları „ihtiyârî" muhâceret ile takviye edilmiştir. Bu muhâcirler için en münbit ve zirâate elverişli arâzileri ellerinden alınmış olan Kazaklar arasında patlak veren isyânlar her defasında yeni askerî kolonilerin te'sisi ile neticelenmiştir. 1854 yılında bütün Kazakıstan arâzisinin hazîne emlâki idâresine geçmesinden sonra, buraların planlı iskân meselesi ele alınmıştır. Rus hukûmeti bir taraftan dâhilî Rusya'daki fazla nüfus için yeni iskân sâhaları hazırlamak ve diğer taraftan orta Asya'yı ruslaştırmak maksadı ile, 1893'te devletçe teşkilâtlandırılan bir muhâceret bürosu vâsıtası ile muhâcirlerin yerleştirilmesine başlanmıştır (iskân planı için bk. *Aziatskaya Rossiya*, 1914, I). 1914 yılına kadar bu şekilde rus muhâcirlerinin eline geçen arâzi 44,7 mil. *ha* bulmuş idi. 1907—1913 yıllarında yalnız Yedi-Su eyâletinde, kanunsuz olarak, Kazaklardan 2,6 mil. *ha* arâzi alınmıştır. 1908'de Yedi-Su ve Sır-Derya eyâletlerini teftiş eden Graf Palen'e göre,

Kazakların kışlak ve câmileri de dâhil olmak üzere, 10,9 bin *ha* sulanmış arâzi ellerinden alınmıştır. Daha çorak çöllere doğru itilmekte olan Kazakların, göçebe hayat tarzını bırakarak, yerleşik hayata geçmeleri arzu edilmekle berâber, kendi mukadderatlarına hâkim o'amadıklarından, bu arzunun fi'liyâta çıkması için lâzım gelen idârî ve mâlî imkânlara sâhip bulunmuyorlardı. En iyi arâzilerin ellerinden çıkması, Kazakların asıl geçim vâsıtası olan hayvanların azalmasına sebep olmuştur. Birinci cihan harbinden önce Kazakıstan'da 35 mil. baş hayvan var idi. 1921'de Rusya'daki umûmî açlık dolayısı ile, Kazakıstan hayvanları da büyük zâyiâta uğramıştır. Fakat sonraları vaziyet bir az düzelmiş ve 1924'te 24 mil., 1925'te 26 mil. ve 1926'da 29 milyona çıkmıştır. 1927 yılında Kazak „zenginlerinin" arâzileri ellerinden alınmış ve 1928'de, yerleşik ahâlinin elindeki hayvan mıkdarı ölçü tutularak, Kazakların „fazla" malları müsâdere edilmiştir. Böylece hayvan sayısı 1934'te 7.880 bine ve 1936'da 6.853 bine düşmüştür.

1913'te ekilen arâzi mıkdarı 4.425.000 *ha* olup, bunun büyük bir kısmı Kazak arâzisine yerleştirilen rus muhâcirlerine âit bulunmakta idi. Harp ve bunu tâkip eden yıllarda ekim sâhası çok daralmış (1922'de 1,781.700 *ha*) ve sonra dâhilî âsâyişin iâdesi ile tekrar artmağa başlamıştır (1924 — 2.262.000 *ha* ve 1926 — 3.060.000, 1935—5.224.500 *ha*). 1935'ten bu yana bu rakamların hayli artmış olması icâp eder. Kazakıstan bilhassa buğday (1926/1927 'de bütün ekilen arâzinin 68 %'i) ve darı ekimi bakımından, Rusya'nın en mühim mıntakalarından birini teşkil eder. Cenûbî Kazakıstan'da, sulama yolu ile, pamuk, pancar, kendir, tütün v. b. ekilmekte ve sulanmış arâzi mıkdarı gittikçe genişlemektedir (1915'te 672.900'e mukabil 1935'te 1 mil. *ha*).

Kazakıstan'ın zengin yer altı servetlerinin işletilmesi ve dolayısı ile büyük bir sanâyiin meydana gelmesi tabi'î idi. Birinci cihan harbinden evvel küçük ölçüde mevcut sanâyî son yıllarda çok inkişâf ettirilmiştir. 1913'te 50,9 milyon ruble olan sanâyî istihsâli 1928'de 135,5 ve 1934'te 331,5 milyona yükselmiştir.

İktisâdî bakımdan Kazakıstan 4 bölgeye ayrılmaktadır: 1. Yerleşik zirâ'î bölge (umûmiyetle buğday, ikinci derecede darı, ay çiçeği ve hardal; hayvanlardan koca-baş hayvan beslenir, süt ve tereyağı istihsâl edilir), 2, Geçiş bölgesi (buğday yerine darı ve cenûba doğru gittikçe koyun çoğalır), 3. hayvan besleme bölgesi (başlıca hayvan koyun olup, cenûp mıntakaları ile Ak-Tübe'de deve ve at yetiştirilir; zirâat bölgelerine yakın yerlerde koca-baş hayvan bulunur; zirâat burada ancak yardımcı mâhiyettedir), 4. sulanmış bölge (burada pamuk, pancar, tütün, kendir, yağlı tohumlar, pirinç, buğday ve darı ekilir. Hayvanlardan koyun ve koca-baş hayvan beslenir).

Geniş boz-kırları içine alan Kazakıstan'ın en mühim meselelerinden birini yol meselesi teşkil eder. Demir yolları 1913'te 2.042 km. iken, 1929'da 3.688 km. ve 1935'te 5.844 km.'yi bulmuştur. Seyr-ü-sefere elverişli su yolları 3.603 km. olup, 1.131 km.'lik bir kısımdan sal için istifâde edilmektedir. Mühim merkezleri birbirine bağlayan hava yolları 1935'te 3.500 km.'lik bir mesâfeyi içine alıyordu.

Tarih. Kazakıstan'da paleolitik devri eserlerine tesâdüf edilmemektedir (Orsk'un cenûb-i garbîsindeki mahallin bu devre âit olması şüphelidir). Henüz iyice tetkik edilmemiş olmakla berâber, Ak-Tübe, Aday, Kazalı, Sagız, Kustanay, Mangışlak ve Türkistan'da mühim mıkdarda neolitik devri eserlerine rastgelinmektedir. Tunç devri daha iyi araştırılmış olup (yarı-göçebe hayata âit mâlzeme, iptidâî zirâat, hayvan besleme, av v. b.), elde edilen mâlzeme, mâhiyeti itibârı ile, Sibirya (Minusin), orta ve aşağı Volga ile Karadeniz'in şimâl kısmındaki aynı devir mâlzemesine benzer. Atlı kavimler kültürüne âit İskit ve Sarmat mezarlıklarına (IV. asır m. ö.) tesâdüf edilir. Nisbeten yeni olan eski türk mezarı tipine daha çok rastlanır (bilhassa cenûpta, İskit-Sarmatların inkırâzı ile türk kavmî teşekkülü devrine âit büyük mezarlar ve taş balballar).

Asya ile Avrupa arasındaki boz-kırlarda bulunan Kazkıstan, asırlardan beri muhtelif kavim ve kabîleler için bir geçit sâhası vazifesini görmüştür. Hunlar (milâdın ilk seneleri), türkler (VI.—VIII. asırlar), türkler ve moğullar (XIII.—XIV. asırlar) buralarda dolaştıkları gibi, daha sonraları burasını kendilerine vatan edinmiş olan türk kavmî birliklerinden Nogaylar (cenûbî Volga, Ural ve Emba boylarından Kafkasya ve K···ım boz-kırlarına) ve Özbekler (Turgay, Irgız ve İşim sâhalarından orta Asya'ya) dışarıya göç etmişlerdir. Kazakıstan boz-kırlarını şarktan—garba ve garptan—şarka doğru dolaşan son yabancı kavim Kalmuklar olmuştur.

Kazakıstan'ın asıl nüfusunu teşkil eden Kazaklar tarihî bir kavim olmayıp, muhtelif devirlerde bu geniş boz-kırlardan göç eden türk kavimlerinin buralarda kalan bakiyelerinin birleşmesi ve sonradan Sibirya kavimleri ile moğul ve Kalmukların bir kısmını içine almak suretiyle, aş.-yk. XV. asırda teşekkül etmiş bir türk kavmidir.

Kazak tâbiri aslında „hür, serbest, bî-hânmân, bekâr, merd, yiğit ve cesûr" ve *kazaklık* „cenk eyyâmı seferde asker ve leşkerin hâli" mânalarına gelir. Ş. Süleyman'ın bu son târifi bu sözün ifâde ettiği mânayı aş.-yk. izah etmektedir. Babur, bu tâbir ile, fetret devresini, yâni bir hukümdarın, hâkim bulunduğu yeri şu veya bu sebeple terkederek, eski mevkiini veya buna mümâsil bir vaziyeti bulunca kadar geçirdiği zaman ve durumu kasdeder (bk. bilhassa trk. trc., s. 78; krş. bir de *kazaklanma* „tecerrüt etme"). Kazak tâbiri bu ilk mânası ile islâv dillerine de geçmiş ve bilhassa hudut boylarında bekçilik vazifesi gören bir nevî imtiyazlı askerî koloni mensûplarına alem olmuştur. Daha sonra, orta Asya'nın dâhilî karışıklıkları zamanında bu tâbir (*kazak* ve *kazakçı*), menfî mâna alarak, „derbeder, serserî, harâmî, haydut, kuttâ-ı tarîk, şakî" *kazaklık* „şakavet" mefhûmları için kullanılmağa başlanmıştır. Kazak uruğ ve boyları ile bunların taşıdıkları adlar için bk. N. A. Aristov, *Zametki ob etniçesk. sostave türkskih plemen i narodnostey* (*Zap. imper. russ. geogr. obşç.*, XXVIII, vıp. II, 1897, s. 76 v. dd. ve *Jivaya starina*, 1894, III—IV). Kazakların menşe'i hakkında kendi aralarında dolaşan rivâyetlerden biri için bk. msl. V. Radloff, *Praben der Volkslitteratur ...*, III, 63 - 68.

Kırgız, Kırgız-Kazak, Kırgız-Kaysak tâbirleri ise, ruslar tarafından, yanlış olarak, Kazaklar için de kullanılmış ise de, Kazakların kendileri, kavmî tâbir olarak, yalnız Kazak ismini kullanmaktadırlar.

Abu 'l-Hayr Han (1412 — 1468; b. bk.)'ın idâresi altında bulunan Özbek uruğlarının bir kısmı, dâhilî anlaşamamazlıklar yüzünden, bilhassa Abu 'l-Hayr Han'ın oğlu Şeyh Haydar zamanında, esâs kütleden ayrılmış ve Cuci sülâlesinden Barak Han'ın oğulları Kirey ile Canibek idâresinde, şarka doğru göç ederek, İsen-Buga Han'a tâbî arâziye yerleşmişlerdir. Daha sonra, diğer bâzı uruğların da bunları tâkip etmesi ile, 1465 yılında 200.000 kişilik bir Kazak topluluğu meydana çıkmıştır. Çok geçmeden, diğer türk boyları ile moğul uruğlarından Nayman, Calayır ve Duglatların da iltihâkı ile, Kazak birliği, bir milyonluk bir kütle hâline gelmiştir. Bunların bir kısmı Canibek'in oğlu Kasım Han'ın idâresinde, Balkaş mıntakasında kalıyor ve diğer bir kısmı ise, Kirey'in oğlu Burunduk Han'ın idâresinde, şimâl-i garbîye doğru Ural'a kadar uzanan arâziye göç ediyor.

Kasım Han, Burunduk'u bertaraf etmek suretiyle, Kazakların hepsini kendi hâkimiyeti altında birleştirmeğe muvaffak oluyor ve 300.000 kişilik bir ordu vücûda getiriyor. Kasım Han'ın 1520'de ölümü ile bir müddet için gevşemiş olan bu birlik, Kasım'ın oğlu Ak-Nazar Han zamanında tekrar kuvvetleniyor (1569'da „müthiş" İvan'ın elçisi Semen Maltsov Ak-Nazar Han'ın Nogaylar üzerine yaptığı bir seferi kaydediyor). Bunun oğlu Şıgay zamanında da bu kuvvetli durum devam ediyor. Şıgay Han'ın oğlu ve halefi olan Tevkel (Tevekkel) Han'ın 1594'te, esir düşen yeğenini kurtarmak için, ruslar ile müzâkereye girişmiş olduğu mâlûmdur. Tevkel zamanında Kazaklar Mâverâünnehr'e muvaffakiyetli bir sefer yapıyorlar. Taşkent'in işgâli ve boz-kırların idâre merkezi hâline getirilmesi bu zamana tesâdüf ettiği gibi, Kazakların üç ordu (*cüz* < *yüz*) hâlinde teşkilâtlandırılması da bu zamanda vâkî olmuştur. Büyük-Ordu (*ulu-cüz*) — şarkta, Balkaş sâhilleri, Çu, Talas, İli ve diğer nehir boyları ile Ala-Tav'a kadar, Tiyan-Şan vâdilerinde dolaşan ve başlıca Calayır, Duglat ve Adban uruğlarını, Küçük-Ordu (*kiçi-cüz*) — garpta, garbî Kazakıstan nehirleri, Hazer denizinin şimâl sâhili, Sır-Derya'nın aşağı mecrâsı ile Ural'a kadar Ak-Tübe ve Kustanay sâhalarında göç eden Alım-Ulı, Bay-Ulı, Cedi-Uruğ uruğları ve Orta-Ordu (*orta-cüz*), Sarı-Su, Çu, Sır-Derya'nın orta mecrâsı, Tobol, İşim ve İrtiş boyları ile Taşkent ve Türkistan şehirleri havâlisinde göç eden Argu, Kıpçak ve Uvak-Kirey uruğlarını, içine alıyordu. Orta-Ordu merkezî bir durumda olup, diğer ordulara hâkim bir vaziyette bulunuyor ve büyük han Taşkent'te ikamet ediyordu.

Tevkel Han'ın kardeşi İşim Han'ın zamanı Kazaklara hücûm eden Cungarlara karşı mücâdele ile geçmiştir. İşim Han'ın kardeşi Cihangir (Yangır Sultan) idâresi altındaki Kazak kuvvetleri Cungar tehlikesini bertaraf etmiştir. Cihangir'in oğlu Tevka Han, her üç ordunun hâkimi sıfatı ile, 1694'te bir rus ve bir kalmuk elçisini kabûl etmiştir. Tevka Han Kazakların idâresini kanûnî esâslara göre tanzim eden bir han olarak tanınmaktadır. Onun zamanında her üç ordunun, yaylak, kışlak ve otlak olmak üzere, işgâl edeceği sâhalar tesbit edilerek, her birine ayrı-ayrı damgalar veriliyor; idâre başına gelecek kimseler için seçim usûlleri ile her sene muayyen bir ay içinde bütün kazak mümessillerinin, toplanarak, devlet işlerini müzâkere etme usûlü (*kurultay*) vaz'ediliyor. Kazakların idâresi beylerin (*türe* „bey", *ak-süyek* „beyaz kemik") elinde olup, hanlar bunlar arasından seçiliyor ve hanların oğul ve akrabâları (*sultan*), han

nâmına, memleketin ayrı kısımlarını idâre ediyorlardı. Han ve beyler yanında, dâvaları örf ve an'aneye göre halleden hâkimler (*biy* < *bey*) ve ayrı kabîle ve boyların başında ise, ihtiyarlar (*ak sakal*) bulunuyordu. Halkın mânevî ihtiyaclarına, çok defa büyük nufûz ve mal sâhibi olan seyyidler (*hoca*) ile işân, şeyh ve imâmlar bakardı. Harp esirleri (*kul*), köle olarak, çalıştırıldıkları gibi, sâhipleri tarafından, başkalarına da satılabilirlerdi. Fakirleşmiş Kazaklar da, mâlî mükellefiyetleri ödeninceye kadar, köle vaziyetine sokulabilirlerdi. Kan dâvası ancak bunun bahasını (*kün*) ödemekle bertaraf edilebilirdi. Evlenirken erkek tarafından kıza verilen mal (*kalım*), evlenenlerin durumuna göre, önceden tesbit ediliyor ve ancak tâyin edilen mıkdar ödendikten sonra evleniliyordu. Gelin erkeğin evine kendisi için ödenmiş olan malı birlikte getirir ve ona kendisi tasarruf eder. Erkeğin ölümü hâlinde, kadının malı ile birlikte âileden ayrılmasını önlemek üzere, onun kocasının kardeşlerinden biri ile evlenmesi (*amenger*) şarttır v. b. Göçebe hayatın nizâmı eski örf ve an'anenin muhâfazasına dayandığından, Kazaklar bunların muhâfazasına çok dikkat ederler.

Tevka Han'ın ölümünü müteâkip, Kazaklar her taraftan komşularının hücûmlarına mârûz kalmışlardır. Kalmuklar 1723'te Sayram, Taşkend ve Türkistan'ı zaptetmişlerdir. Kalmuk hâkimi Galdan-Tseren bütün cenûbî Kazakıstan'ı eline geçirmiş ve bu vaziyet 1758'de bunların çinliler tarafından mağlûp edilmesine kadar, devam etmiştir. Dışarıdan gelen bu hücûm ve yağmalara bir de bu huzûrsuzluğun bir neticesi olan hayvan telefâtı eklenmiştir. Büyük-Ordu Cungar hâkimiyetini kabûl etmiş, Orta ve Küçük-Ordular garba doğru göç ederek, Kalmuk ve Başkırtları geri atmışlardır. Bu iki ordu arasında dâhilî anlaşamamazlıklar çıkmış; bir müddet için, her iki ordunun hanı olarak, Abu 'l-Ḫayr Han seçilmiş ve beyaz at kesilmek suretiyle, ordular arasında bir muâhede yapılmış ise de, bu anlaşma tatbik edilememiş, Küçük-Ordu hanı Abu 'l-Ḫayr ile Orta-Ordu hanı Şemaka arasında tekrar mücâdele başlamıştır.

XVIII. asırda ruslar Asya'da büyük ilerilemeler kaydediyorlar. Sibirya hanlarına karşı muvaffakiyet ile başlayan bu ilerileme ruslara orta Asya ve Hindistan ticâret yolu üzerindeki mahalleri ellerine geçirmek fikrini verdi ve Petro I. boz-kırlara doğru harekete geçti. Daha evvelce Uralsk (1622) ve Guryev (1640) kaleleri inşâ edilmiş ve buralara mühim mıkdarda rus askerî kolonisi (Ural-Yayık kazakları) yerleştirilmiş idi. Bunlara Omsk (1717), Semipalat (1718) ve Yukarı-Kamenegorsk (1720) kaleleri ilâve edildi.

Dış ve iç düşmanları ile başa çıkamayan Abu 'l-Ḫayr ruslardan yardım istedi ve Küçük-Ordu 1731'de rus tâbiiyetini kabûl etti. Bu anlaşma tamâmiyle tatbik edilememiş olmakla berâber, ruslara bir çok mühim yerlere müstahkem mevkîler kurmak imkânını vermiştir. 1734'te Orta-Ordu ve 1738'de de Büyük-Ordu rus tâbiiyetine geçti. Bu tâbiiyet anlaşmaları daha çok o andaki sıkışık durumdan kurtulmak için, bir çâre gibi telâkkî edilmekte ve bilhassa hanların şahsî menfâatleri ile ilgili bulunmakta idi. Kazak halkının büyük ekseriyeti bu anlaşmaları hiç bir zaman tasvip etmemiştir.

1738'de Orta-Ordu hanı Şemaka ölünce, Abu 'l-Ḫayr bunları kendi nufûzu altına almağa muvaffak oldu ve han olarak, kendi oğlu Abu 'l-Muḥammed Sultan'ı seçtirdi. 1739'da yeni han ruslara sadâkatini bildirdi. Fakat Orta-Ordu Kazaklarının mühim bir kısmı ruslardan ayrılarak, Türkistan'a hücûm etti ve başta Cungarlar ve sonra çinliler ile anlaştılar. Abu 'l-Ḫayr ölünce, ruslar yerine oğlu Nûr-Ali'yi geçirmek istediler; Kazaklar ise, kendilerine Kayp Han'ın oğlu Bakay Sultan'ı han seçtiler. Bu karışıklık esnâsında, Kazakların itâat altına alınmasında çok mühim rol oynamış olan Orenburg (1745) kalesi inşâ edildi. 1753'te Ural mıntakasında çıkan isyân (Batır-Şah isyânı) ruslar tarafından bastırıldı ve neticede 50.000 kadar Başkırt, kaçarak, Kazaklara katıldılar. 1772—1775 Pugaçev isyânına bir çok Kazak boyları iştirâk etti; müstahkem mevkîler yakılıp, yıkıldı. 3.000 kadar rus, esir olarak, boz-kırlara götürüldü. Volga havzası ve civarındaki türklerin büyük bir kısmının katılmış olduğu bu isyândan sonra, Katerina II. 1782'de Orenburg'da Küçük-Ordu işlerine bakan ayrı bir idâre kurarak, Kazaklar için bâzı haklar tanıdı; câmiler, kervansaraylar inşâ edildi. Fakat bu tedbirler de boz-kırların teskinine kâfî gelmedi. 1784—1785 yıllarında ruslar iki defa Kazaklara karşı sefer açtılar. Kazakların umûmî kurultayı toplanarak, Nûr-Ali Han'ın düşmanı olan Sarım-Batır reis seçildi ve Abu 'l-Ḫayr neslinden han seçilmemek şartı ile, rus tâbiiyeti kurultayca kabûl edildi. Halkın eski örf ve an'anelerine uygun kanunlar tanzim edildi. 1790'da Nûr-Ali ölünce, halkın muhâlefetine rağmen, ruslar onun oğlu İr-Ali'yi han tâyin ettiler. Halk 1794'te ölen İr-Ali yerine Kayp Han'ın oğlu Abu 'l-Ġāzī'nin han olmasını istedi; fakat ruslar Nûr-Ali'nin oğlu İşim'i tâyin ettiler. Bunun üzerine Sarım-Batır idâresi altında çıkan isyanda İşim Han öldürüldü. Bu isyan bu defa hâricî düşmana karşı mücâdele olmaktan çıkarak, dâhilî bir çarpışma şeklini aldı ve 1801'de Kazakların bir kısmı (7.000 hâne) Ural'a göç ederek, burada yeni bir „Bükey-Ordusı" vücûda getirdi. Bundan sonra ruslar tarafından tâyin edilen Ay-Çorak kendi arzusu ile geri çekildi ve yerine getirilen Can-Türe 1805'te öldürüldü. 1812'de tâyin edilen Şîr-Ġāzî ancak rus silâhlarının himâyesi altında barınabildi ve asıl bozkırlara Nûr-Ali'nin oğlu Karatay hâkim oldu. 1817'de Kazakların bir kısmı Hive tâbiiyetine geçti.

1781'de Ablay Han ölünce, Orta-Ordu tahtına oğlu Veli geçti. Fakat dâhilî anlaşamamazlıklar yüzünden, 1795'te 2 *sultan* ve 17 *ak sakal* ile 130.000 kazak Katerina II.'ya müracaatla Veli Han'ın tahtından indirilmesini istediler. Çin hududu boyunca çin ve rus kalelerinin inşâsı üzerine, artık Kazakların başka gidecek yerleri de kalmamış idi. 1822'de ruslar tarafından hazırlanan bir nizamnâme ile Orta-Ordu'da hanlık büs-bütün kaldırıldı. Esâs idârî birlik olarak, başında bir *sultan*'ın bulunduğu k a z a kabûl edildi. Daha sonra (1867—1870), idârî birlik olarak, k ö y (200 çadır bir köy ve 2.000 çadır bir kaza itibâr edilmiştir) kabûl edilmiştir. Mevcut kazalar iki eyâlette (Karkaralı ve Kökçe-Tav) toplanıyor ve bunların başına, seçim yolu ile, büyük-sultanlar geçiriliyordu. Bunların yanında 3 rus ve 2 kazaktan müteşekkil bir istişâre meclisi bulunuyordu. Adlî işler ise, kazak *biy*'lerine bırakılıyor ve bu münâsebetle mühim yerlere rus askerî kolonileri yerleştiriliyordu. 1824'te Küçük-Ordu için de buna benzer bir nizamnâme tanzim edildi ve burada da hanlık kaldırılarak, memleket 3 merkeze bağlandı.

Çinlilerin kuvvetlerini kaybederek, orta Asya'da bir muvâzene unsuru olmaktan çıkmaları üzerine, kokandlıların baskısı altında kalan Büyük-Ordu da 1845'te resmen rus tâbiiyetini kabûl etti ve 1847'de bunlar için de, diğer ordularda olduğu gibi, bir nizamnâme tatbik edildi. 1834—1838 yıllarında Ulu-Tav ve Ak-Tav'a kadar ilerilemiş olan rus ileri kolları, Kazakları Kırgızlara karşı müdâfaa bahânesi ile, 1854'te Vernıy kalesinin kurulması ile, daha uzaklara götürülmüş oldu.

Kazakların münbit arâzilerinin ellerinden alınarak, buralara rus muhâcirlerinin yerleştirilmesi bir çok mahallî isyânların çıkmasına sebep olmuş ise de (bunların mühimleri 1836—1847 arasında Ablay Han'ın torunu Kenisara Kasım ve bunun 1847'de ölümünden sonra, oğlu Sadık'ın 1873'e kadar devam ettirdiği isyân ile 1838—1857 arasında devam eden İsetay isyânlarıdır), bunlar rus müstahkem mevkîlerinin daha içerilere kadar götürülmesinden başka bir netice vermemiştir. 1854 yılında artık Kazak arâzisinin idâresi rus hâriciye nezaretinden çıkarılarak, hazîne emlâki idâresine verilmiş ve ordular yeni teşekkül eden eyâletlere ayrılarak, vâlilerin idâresine geçmiştir. İdâreyi ruslar tamâmiyle ellerine almışlar, yalnız mahkeme işleri üç sene müddetle seçilen Kazak hâkimlerine (*biy*) bırakılarak, önce vergiden muâf tutulmuş olan *sultan*'lar da 1885'ten itibâren, bu haklarından mahrûm edilmişlerdir.

Rus hukûmetinin güttüğü uzun vâdeli arâzi siyâseti Kazakları gittikçe artan bir iktisâdî tazyik altına alıyordu. Rusya'daki türkler arasında başlamış olan millî hareket, Kazak boz-kırlarını da sardı. Kazak köylerinde ilk tahsil için lüzûmlu tedbirlere baş-vurulduğu gibi, Kazak gençlerinin mühim bir kısmı şimâl türklerinin Ufa, Orenburg, Kazan, Troysk ve başka şehirlerindeki mekteplerine devama başladı. Böylece ilk Kazak münevver-muallimler zümresi meydana geldi. 1905 inkılâbı halka bâzı kolaylıklar getirdi. Birinci ve ikinci Duma (Rusya parlamentosu)'ya Kazak mümessilleri de iştirâk ettiler. 1906'dan itibâren ilk Kazak gazete ve mecmuaları intişâra başladı. Birinci cihan harbi esnâsında, askerî ihtiyaclar için, Kazakların hayvanlarının müsâdere edilmesi ve 1916 yazında, evvelce askerî hizmetten muâf tutulmuş olan Kazakların geri hizmetlere celbi için, alınan kararın tatbikına başlar-başlamaz, boz-kırların sükûneti tekrar bozuldu. Bu isyân mühim askerî kuvvetlerin celbi ile kanlı bir şekilde bastırıldı. Ancak memleketin çöl kısmındaki harekât, Amangeldi İman idâresinde, 1917 inkılâbına kadar tutunabildi.

İnkılâptan sonra ilk seçimlerde her tarafta milliyetçiler kazandılar ve idâreyi ellerine aldılar. 1917'de Ak-Tübe ve Uralsk kongreleri ile Orenburg'da toplanmış olan umûmî Kazak kurultayı memleketin teşkilâtlandırılması hakkında bir çok mühim kararlar aldı ve Kazakların millî partisi olan Alaş partisi teşekkül etti. Dâhilî harp esnâsında Alaş partisi, Alaş-Ordu ismi altında, Sır-Derya ile Yedi-Su eyâletleri hâric, bütün Kazakıstan'ın istiklâlini ilân etti ve Bükeyhan idâresinde Krzakıstan hukûmetini kurdu (ağustos, 1917). Yeni kurulmuş olan bu hukûmetin bir taraftan beyaz ve diğer taraftan kızıl kuvvetlere karşı uzun müddet mukavemet etmesi beklenemezdi. Nihâyet 1919 temmûzunda Alaş-Ordu dağılarak, yerine 20 ağustos 1919'da Kazakıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cümhûriyeti kuruldu. 1921 yılında, 1916 isyânını müteâkip Kazakların

elinden alınarak, ruslara verilmiş olan arâzi eski sâhiplerine iâde edildi. 1924 'te orta Asya 'da millî hudutların tâyini ile bir kısım arâzi Kazakıstan 'a ilhâk olundu. 1925 'te cümhûriyetin merkezi Orenburg 'dan Kızıl-Ordu 'ya nakledildi. 1929 'da ise, merkez daha şarkta olan Alma-Ata 'ya taşındı. 1927—1928 yıllarında Kazakıstan idârî bölgelere ayrılarak, yeni iktisâdî merkezler vücûda getirildi. Kazak „zenginlerinin" elindeki arâzi ve mal müsâdere edildi. Bu yeni iktisâdî ayarlamada Kazakların bütün sınıfları çok büyük sıkıntılara mârûz kaldılar. 1936 'da, Sovetler birliğinin âzası sıfatı ile, Kazakıstan 'a tekrar yeni bir nizâm verilmiştir.

M a â r i f. Kazakların büyük bir kısmının göçebe ve yarı-göçebe hayat sürmesi, geniş boz-kırlarda dağınık bir hâlde ve idâre merkezlerinden uzak olması ve kültür merkezlerine sâhip bulunmaması yüzünden, Kazakıstan tâlim ve terbiye bakımından, diğer türk ülkelerine nisbetle çok geri bulunuyordu. İdâreyi ellerinde bulunduran ruslar başta olmak üzere, Kazaklar, cenûpta — Maverâünnehr ile şimâl-i garbîde — Volga havzası türkleri olmak üzere, komşularının te'siri altında kalmışlardır. Kazan türklerinden Orenburg, Kazan, ve Ufa yüksek mektepleri yanında, bilhassa Troysk şehrinde, eski Nakşbendî tarîkatinin yeni ve milliyetçi şeyhi Zeynullah Resûl 'ün şahsî teşebbüsü ile Kazaklar için açılmış olan Resûliye medresesi, Kızılcar 'da Hüsnüddin Halfe, Veli Ahund ve Azîz Molla medreseleri ile Ârif Toymat tarafından açılarak, Seyyid Abdülcelil ile kardeşi Hasan Panamar tarafından idâre edilen 150 talebelik medrese zikre değer. 1905 'ten sonra Kazakıstan 'da da yeni usûl ile tedrisat yapan ilk mektepler açılmağa başlamıştır. 1935 yılında Kazakıstan 'da 7.005 ilk mektep (484.421 talebe), 652 orta mektep (216.554 talebe) ve 123 lise (93.302 talebe) bulunuyordu. Evvelce pek az olan muallim kadrosu şimâl türk gençleri ile bu mekteplerde okuyan Kazak gençlerinden seçiliyordu. Kazakıstan 'ın teşekkülü ile muallim kadrosunu yüksek tahsil görmüş gençlerden yetiştirme işi ele alınmıştır. 1934 yılı başında Alma-Ata 'da fizik-matematik, kimyâ ve biyoloji fakültelerini içine alan bir devlet üniversitesi açılmıştır. Bundan başka 1935 'te muhtelif sâhalar için 21 yüksek mektep (6.159 talebeden 3.576 'sı kazak), 26 teknik okul (5.855 talebe), iki pedagoji enstitüsü (852 talebe) ve 4 muallim enstitüsü (542 talebe) bulunuyordu. Mevcut 18 araştırma müessesesinin en mühimlerini rus akademisi ile diğer cemiyetlerin Kazakıstan 'daki şûbeleri teşkil etmektedir. 1934 yılında Kazakıstan 'da 178.545 kitabı bulunan 87 kütüphâne var idi. Bunlara bir de göçebe bölgeler için tertip edilen 53 kütüphâne ilâve edilmiştir. Alma-Ata 'da pedagoji mektebinde, kütüphâneciler yetiştirmek üzere, husûsî kurslar açılmıştır.

K a z a k m a t b u â t ı ile Kazak dilinde yapılan neşriyat Kazakların millî hareketleri ile muvâzi bir şekilde inkişâf etmiştir. Kazak dilinde ilk gazete olan *Sirke* (Petersburg) Reşid Kazı İbrahim tarafından, 1906—1907 arasında, neşredilmiştir. 1907 'de bir tek sayısı çıkan *Kazak gaziti* (Troysk) ile misyonerler cemiyeti tarafından çıkarılan *Dala* (Omsk) gazetesi neşredilmiştir. Kazak hayatında çok mühim bir rol oynamış olan *Ay-Kap* (Troysk) mecmuası iki haftada bir nüsha çıkmak üzere, 1916 yılına kadar devam etmiştir. Aynı sene içinde çıkmağa başlayıp, iki senede ancak üç sayısı çıkan *Kazakıstan* (Uralsk) gazetesini müteâkip, 1913 'te Kazakların en ciddî gazetelerinden olan *Kazak* (Orenburg) gazetesinin neşrine başlanmış ve aynı sene kazak ve şimâl türkçesi şivelerinde, haftada üç defa olmak üzere, *İşim Dalası* (Kızılcar) gazetesi neşredilmiştir. 1916—1917 arasında Taşkent 'te haftalık *Alaş* gazetesi çıkmıştır. 1917—1925 yıllarında Kazak dilinde 43 gazete ve mecmua neşrolunmuştur. 1933 'te Kazakıstan 'da çıkan 238 gazetenin 88 'i Kazak dilinde idi. 1931—1933 yıllarında 12.191 kitap (15.038.900 nüsha) neşredilmiş olup, bunun 1.047 'si (12.536.200 nüsha) Kazak dilinde intişâr etmiştir.

K a z a k d i l i türk dilinin bir şivesi olup, türk şivelerinin şimâl-i garbî gurubuna dâhil bulunmaktadır. Türk şive birlikleri arasında en geniş sâha işgâl eden Kazak şivesi, hudut sâhalarında diğer türk şiveleri ile karşılıklı te'sirlerin vücûda getirdiği cüz'î ağız farkları müstesnâ, ses, ek ve kelime hazînesi bakımından, bir birlik teşkil etmektedir. Kazak şivesi, Kazak kavminin hayat şartları içinde, serbest bir inkişâf imkânı bulmuş, ne yazı dili ve ne de yazı kaideleri tazyikına mârûz kalmamıştır. Kazakıstan 'da ahâlinin büyük bir kısmını kendi te'siri altında bulundurabilecek kültür merkezleri teşekkül etmemiş olduğundan, dinî tedrisât küçük bir zümrenin dışına çıkmamıştır ve dolayısı ile arapça ile farsçanın te'siri, orta Asya ve Anadolu ile mukayese edilemeyecek derecede azdır. Kazakçaya geçmiş olan yabancı kelimeler ancak kulak vâsıtası ile girmiş olduğundan, bunlar Kazak ses kaidelerine tamâmiyle uymuş bulunmaktadır. Kazak şivesi, ünlü ve ünsüzlerin uyumu bakımından, yazı dili an'anesine sâhip bütün türk şivelerinden daha fazla inkişâf etmiştir. Telâffuz husûsiyeti olarak, kelime başındaki ünlülerden *e* ve *o* seslerinin yarı diftong *ie* ve *uo* şeklinde, ilk hecedeki *e* sesinin kapalı *ê* hâlinde telâffuzu ile ünsüzlerden umûmî türkçedeki *ş* yerine *s* ve *ç* yerine *ş* ile ünsüzlerin daha çok ünsüz uyumuna mârûz olması zikre değer.

Kazakların yazılı edebiyatı XIX. asrın ikinci yarısından itibâren başlar. O zamana kadar yalnız h a l k e d e b i y a t ı var idi. Bu şifâhî edebiyat, zenginliği ve ve kendisine mahsûs husûsiyetleri ile, çok erkenden dikkati çekmiş ve bunun araştırılmasına, Kazaklar da dâhil olmak üzere, bir çok âlimler iştirâk etmiştir (bk. msl. Çokan Velihan, Divay, Baytursun, Şonan, Kemenger, Radloff, Melioranskiy, İlminskiy, Yudahin, Dereytskiy, Katarinskiy v.b.).

Güzel söz söylemek Kazaklarda bir san'at hâline gelmiştir. Bir çoklarının irticâlen şiir söylemeğe istidadı vardır. Kazak hikâyecileri (*şeşen*) vak'aları dinleyicilerinin durumlarına ve meclistekilerin düşüncelerine uygun bir şekilde anlatmasını da bilirler. Kazakların tarihini, orta Asya, Volga ve Kırım 'daki kavimler ile olan münâsebetlerini canlandıran eski kahramanlık mevzûları — Kazak destanının güzel örneklerini teşkil eder (msl. Koblandı, Edige, Şora-Batır v.b.). Halk edebiyatının daha yaygın olan şekli, büyük bir mahâretle Kazak hayatını tasvir eden ve gençliğin kendi hakları için yaptığı mücâdeleyi aksettiren lirik şiirdir (msl. Kozı-Körpeş men Bayan, Koz-Cibek, Ayman-Şolpan v.b.). Kazak halk edebiyatı, aynı zamanda, Kazakların ictimâî hayatını tetkik bakımından da pek kıymetli mâlzeme vermektedir. Defin merâsimlerinde *baksı* 'ların icrâ ettikleri şaman duâları, düğün şarkıları, gelin uğurlanması v.b. ile iki şâir (*akın*) arasında irticâlen söylenmek suretiyle yapılmakta olan şiir müsâbakası — Kazak halkının keder ve sevinçlerinin asırlar boyunca tercümânı ola-gelmiştir.

Y a z ı l ı e d e b i y a t islâm te'siri ile başlamış ve bunun en yaygın nümûnelerini dinî kahramanların hayatları ile ilgili mevzûlar teşkil etmiştir. Kazakların mâarif tarihi ile ilgili olarak, bu eserlerin mühim bir kısmı şimâl türk mekteplerinde okumuş olan Kazaklar tarafından ve kısmen şimâl türkçesinden tercüme yolu ile vücûda getirilmiş olduğundan, bu eserlerin dili de mühim ölçüde şimâl türkçesi te'siri altında bulunmaktadır. Kazakıstan 'ın istilâsı, iktisâdî ve siyâsî tazyik ve bunların tevlit ettiği isyânlar — bir kavmin ictimâî hünyesini sarsan bu değişiklikler, tabiatiyle, onun edebiyatına da te'sir etmiştir. Bu devrin şâiri olup, Cihangir Han 'a karşı isyânı idâre edenlerden Mehmed Ötemis 'in mücâdele ateşi ile kaleme alınmış olan şiirleri meşhûrdur. Bunu tâkip eden yıllarda, mücâdelenin Kazakların aleyhine dönmesi ile, esâs motif olarak, inkisâr, istikbâle karşı ümitsizlik, eski devrin, eski örf ve âdetlerin ve umûmiyetle eski hayat tarzının idealleşmesi ve düşman ile iş-birliği yapanlara karşı lânet edebiyatta yer alıyor. Armanbet, Şortanbay, Ebûbekir, Şangerey, Murat ve İsetay bu devrin başlıca şâirleridir.

XIX. asrın sonları ile XX. asrın başlarında Kazak millî edebiyatı doğmuştur. Semipalat eyâletinde Cengiz dağlarında göçebe hayatı süren Tobıktı boyunda dünyaya gelen ve Kazak klâsik edebiyatının kurucusu olan şâir Abay (İbrahim) Kunanbay (1845 — 1904) ile başlayan bu millî edebiyat, A. Baytursun Miryâkûb Dulat, Huday-Bergen ve Ömer Karaş ile devam eder. Millî uyanış devri olarak tavsif edilebilecek olan bu devir edebiyatı, yalnız eski hayatı idealleştirmekle kalmıyor, Kazakların içinde bulundukları ağır durumdan kurtulmaları için yeni yollar da gösteriyordu. Bilhassa *Uyan kazak* müellifi M. Dulat, düşmana karşı millî hisleri körükleyen, rus muhâceretine karşı koyabilmek için, Kazakları birleşmeğe dâvet eden kuvvetli bir fikir adamı ve edip olarak ortaya çıkmıştır ki, gerek kendisi, gerek eserleri rus hukûmeti tarafından devamlı olarak tâkip edilmiştir. Bunlara daha genç olanlardan Magcan Cumabay, Sâbit Dönentay, Ahmed Mamet, Sultan Mahmud Toraygır, Beyimbet Meyli ve Saken Seyfulla katıldılar ve milliyetçilik, islâmiyet ve ferdiyet esâsında, ictimâî mevzûlar ve bilhassa Kazakların cehâleti, rusların tazyiki meseleleri ele alındı. Bunlar Kazakları kültüre, birleşmeğe, uruglar arasındaki nizâlardan vazgeçmeğe dâvet ediyorlar ve eski zamanların güzel hâtıraları perdesine umûmî menfaâtleri inikâs ettiriyorlardı. Fikir bakımından bu devirde Dulat ve Baytursun hâkim bulunuyorlar ve milliyetçi münevverlerin başında Kazak edebiyatının rûhunu teşkil ediyorlardı. Diğerleri ise, onlara benzemeğe çalışıyorlardı. Bu inkişâfın en parlak devri — 1917 şubat inkılâbından bolşeviklerin iş başına gelmesine kadar geçen zamandır. Bu devir nâsirlerinden Muhtar Avez (*Kara-Köz, Enlik-Kabek, Tüngi sarın* piyesleri) ve G. Aymaut (*Kartkoca* romanı, *Kızıl-Bike, Eles, Konakeydin cazıgı* hikâyeleri ve *Serniyaz* piyesi) ile şâirlerden M. Cumabay, Toraygır ve Küli zikre değer. Bunlar ve Kazak halkının ağır hayat şartlarından şikâ-

yet ile 1905 inkılâbı ve 1916 isyânını idealleştiren Yusuf Kapey ve Esfendiyar Kobey bolşevik devrinin ilk senelerinde mevcut nizâmı ister-istemez, kabûl etmek zorunda kaldılar. M. Avez resmen bu cepheye geçmiş olmakla berâber, hep milliyet yolunda devam etmiş ve yeni eserlerinde ve tenkidî yazılarında da hep eski destânî kahramanlar, münevver milliyetçileri tasvir ile mevzûlarını inkılâptan önceki devirden almıştır. Aymaut daha başka bir yol tâkip eder; bugünkü mevzûları ele almakla berâber, hep fakir Kazaklar ile münevverleri tasvir eder ve onlar vâsıtası ile milliyetçi fikirleri ileri sürer. 1915 'te *Şura* hikâyesi ile tanınmış olan Beyimbet Meyli son devirde şâir, tiyatro muharriri ve hikâyeci olarak meydana çıkmıştır. Mevzûları eski Kazak hayatı, dâhilî harp ve son devir ictimâî meseleleri olan, 12 piyes yazmıştır (msl. *Amangeldi, Bizdin cigitter* v. b.). Fakat bütün bu çalışmalarda hep idealist milliyetçidir.

Magcan Cumabay açıkça faâl bir milliyetçi olarak kalmıştır. İnkılâbın ilk senelerinde bütün şarkın garba karşı birleşmesini mevzû olarak almış, fakat sonraları, sovyet siyâsetinin cebri ve tazyiki altında tasavvufla karışık bedbinliğe dönmüştür. Hattâ 1927 'de meşhûr „90" adlı („90 'ın hatırı için 10 'u fedâ etmek") şiirini yazmış olmakla berâber, kavminin sarsılmaz ve hür çocuğu kalemini kendi milletine karşı kullanamamıştır. Bunları kalabalık bir genç nesil tâkip eder ki, onlar zamanın icâplarına uyarak, bilhassa Kazak köylüsü ile yoksullar ve işçiler üzerinde durmakta ve millî olmaktan ziyâde, sınıf menfâati veya münâferetini gözetmektedirler.

Bu son devir Kazak edebiyatının mühim bir kısmını rusçadan tercüme eserler teşkil ettiği için, Kazakıstan 'ın kültür manzarasını şimdilik sovet âlemindeki manzaradan pek başka bir nazarla göremeyiz.

Kazak tiyatrosunun temeli Kazak hayatını terennüm eden halk edebiyatı ve folkloruna dayanır. Eski halk şiirinin bir nev'i olup, bütün halk bayramlarında ve toplantılarında eksik olmayan *aytıs* tiyatro unsurları ve dramatik tezatlar ile dolu bulunmaktadır. Sözlerini irticâlen söyleyen şâirlerin müsâbakasına çok defa dinleyiciler de iştirâk ederler. Kazak muhitinde tiyatro yerini tutan bu müsâbakalara asıl Kazak tiyatrosunun bir başlangıcı olarak bakmak mümkündür. Bugünkü mânada tiyatro ise, ancak son devirlerde teessüs etmiştir. Bugün bütün eyâlet merkezlerinde genç kazak sahne severleri tarafından tiyatrolar vücûda getirilmiştir. İlk devlet tiyatrosu 1926 'da Kızıl-Ordu 'da teşekkül etti. Kazakların emektar san'atkârları Şanı, Umurzak, Kuanışbay, Şam, Kocamkul v. b. burada yetişmişlerdir. Tiyatro ile birlikte tiyatro eserleri de meydana getirilmiş ve vaziyet icâbı rusça eserlerden tercümeler de sahneye konulmağa başlanmıştır. 1939 yılında Kazakıstan 'da 26 tiyatro mevcut olup, bunun 14 'ü Kazaklara âit idi.

Devlet tiyatro mektebi yanında, 1933 'te devlet mûsikî mektebi açılmış ve mûsikili tiyatro kısa bir zamanda halk arasında büyük bir rağbet kazanmıştır. Kazak halk motifleri ile vücûda getirilen mûsikili tiyatro ve ses san'atkârları Kazak operasının temelini atmışlar ve 1936 'da Kazak orkestrası refâkatinde, muhtelif merkezlerde *Calbır* ve *Kız-Cibek* piyesleri muvaffakiyetle sahneye konulmuştur.

Kazak hayatı ile kazak mûsikîsi birbirine çok bağlıdır. Yalnız örf ve an'ane ile ilgili düğün, mevlid gibi merâsimlerde değil, hattâ ciddî iş toplantılarında da çok defa mûsikî gösterileri yapılırdı. Lirik şarkılar (*öleñ*), bunu kendisine meslek edinenler (*öleñşi*) tarafından söylendiği gibi, geçmiş vak'aları anlatan parçalar (*cır*) da bunun mütehassısı (*cırşı*) tarafından icrâ edilir, terbiyevî şarkılar (*tarme*) ile bir de irticâlen söyleyen şarkıcıların (*akın*) müsâbakası halk arasında büyük bir rağbet görür ve dikkatle tâkip edilirdi. Şarkı tek ton üzerinde kalır ve geçmeler nâdirdir. Kazak makamlarında ahenk çok çeşitlidir ve ölçü vurgu ile ilgili olup, sık-sık değişir. Mûsikişinaslardan Kurmangazi, Devlet-Kirey, Museralı, Alikey, Taz-Bala, Arcucan v.b. meşhûrdur.

Son zamanlarda Kazak mûsiki eserleri toplanmağa başlanmış ve 1936 'da bunlardan 2.000 parça tesbit edilmiş idi. 1933 'te teessüs etmiş olan Kazak mûsikili tiyatrosunun bunların toplanmasında ve bunlardan tiyatro için istifâde hususûnda çok fâidesi olmuştur. Kazak mûsiki âletlerinin başlıcaları şunlardır: 1. *domra* — 2 telli ve 10 perdeli olup, bununla şarkıcılara refâkat edilir; 2. *kobuz* — 2 telli ve yaylı bir âlet olup, armut biçiminde bir gövde üzerine deve derisi gerilmesi ile vücûda gelmiştir ve 3. *sıbızgı* — bir kaç delikli ağaçtan yapılmış bir kavaldır.

Bibliyografya: Tarih. E. A. Voznesenskiy ve A. B. Piotrovskiy, *Material. dlya bibliogr. po antropol. i etnograf. Kazakstana* (Leningrad, 1929); T. F. Rıskul, *Vosstan. tuzemtsev Sredn. Azii v 1916 godu* (Kızıl-Orda, 1927); G. İ. Broydo, *Vosstan. Kirgiz v 1916 g.* (Moskova, 1925); S. D. Asfendiyar, *İstoriya Kazahstana* (Alma-Ata — Leningrad, 1935), I; ayn. mll. ve P. A. Kunte, *Proşloe Kazahstana v istoçnikah i materialah* ... (Moskova, 1935); A. F. Ryazanov, *Vosstan. İstaya Taymanova 1836—1838* (*Trud. obşç. izuç. Kazahstana*, VIII, vıp. 4), Kızıl-Orda, 1927; ayn. mll., *Sorok let bor'bı za natsion. nezavisimost kazahsk. naroda* (1797 — 1838) c. 1 — 2 (*ayn. esr.*, VII, vıp. 2), Kızıl-Orda, 1926; A. P. Çuloşnikov, *Oçerki po istor. Kazak-kirgizsk. naroda v svyazi s obşç. istoriçesk. sudbami drugih türkskih plemen*, I. (Orenburg, 1924); K. K. Palen, *Otçet o revizii Turkest. kraya*, II. (*Perselençesk. delo v Turkestane*), Petersburg, 1909—1910; P. P. Rumyantsev, *Materialı po obsledov. ... zemlepolzovaniya v Semireçensk. obl.*, I—VIII (Petersburg, 1913 — 1916); Sedelnikov, *Bor'ba za zemlü v stepi* (1907); Tınışpay, *Materialı k istorii kirgiz-kazcksk. naroda*. Dil. W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Leipzig, 1882), tür. yer.; P. M. Melioranskiy, *Kratkaya gram. kazak-kirgiz. yazıka*, I — II (Petersburg, 1894 — 1897); I. Laptev, *Material. po kazak-kirgizsk. yazıke* (Moskova, 1900); T. Şonan, *Samouçit. kazaksk. yaz. dlya russkih* (Kızıl-Orda, 1927); S. B. Arhangelskiy, *Gram. kazcksk. yazıka* (Taşkent, 1927); Kamenger, *Uçebn. kazaksk. yazıka* (Taşkent, 1928); ayn. mll., *Kazaksk.-russk. slovar* (Moskova, 1926). Edebiyat. Radloff, *Proben d. volksl tteratur der türk. Stämme*, III (Petersburg, 1870); A. Divay (Kazak ve Kazan türkleri mecmualarında kazak halk edebiyatı hakkında bir çok makaleleri); *Sbornik kazahsk. skazok i bilin* (*Trudı obşç. izuç. kirgizsk. kraya*, III, Orenburg, 1922, 1924 — 1929); Çokan Veli, *Sborn. soç.* (Petersburg, 1904); S. Mukan, *Kazahsk. literatura XX. veka* (Kızıl-Orda, 1932); S. Seyfulla, *Kazahsk. literatura feodaln. perioda* (1932); S. Togcan, *Poeziya Magcana i krit ka Aymautova* (Moskova, 1925); ayn. mll., *Voprosı kazaksk. literaturı* (1929); Baytursun, *Teoriya slovesnosti* (1926); M. Avez, *Abay Kunanbay* (Moskova, 1945), s. XI — XXXI (hayatı ve san'ati); Cambul, *İzbran. pesni* (rus. trc. Moskova, 1946); M. Cumabay, *Clender* (Taşkent, 1923). Musikî. A. V. Zataeviç, *1000 pesni kirgizsk. naroda* (Orenburg, 1925); ayn, mll., *500 kazahsk. pesni i küyev* (Alma-Ata, 1931); S. Bugoslavskiy (*Peçat i revolütsiya* mecm., VII, Moskova, 1925 ve *İskusstvo narodov SSSR*, Moskova, 1930). San'at. S. Dudin, *Kirgiz. crnament* (*Vostok*, Moskova, 1925, V); ayn. mll., *Kovroviye izdeliya Sredn. Azii* (*Sborn. Muz. antr. i etnograf.* Akad. Nauk, 1928, VII). — Bk. bir de Potanin (*Jivaya starina*, 1926); Haruzin (*Etnograf. obozor.*, 1896, nr. 2); *Rossiya*, XVIII (*Kirgiz. kray*), Petersburg, 1903; *Material. po rayon. Kazakstana*, I — II (Kızıl-Orda, 1928); T. R. Rıskul, *Kazakıstan* (Moskova, 1927); S. R. Svertsov, *Kazaksk. hozyuystvo v ego estestven.-istor. uslov.* (Leningrad, 1925); *Trudı izuçen. Kirgizsk. kraya* (Kızıl-Orda, 1926—1928).

(REŞİD RAHMETİ ARAT.)

KAZĀN. [Bk. KAZAN.]

KAZAN. [Bk. GAZAN.]

KAZAN. İsmini devletin en büyük şehri ve merkezi olan Kazan şehrinden alan Kazan hanlığı türk-islâm muhitinin şimâl-i garbî kısmında, şark dünyası ile şimâl-i şarki Avrupa arasında mühim münâkale yollarından birini teşkil eden Volga nehrinin orta mecrâsında, eski Bulgar devleti sâhası üzerine kurulmuştur. Kazan hanlığı esâs kısmı ile 43°—59° şark tûl daireleri ve 52°—59° şimâl arz dâireleri arasında aş.-yk. bugünkü Tataristan (aş. bk.), Çuvaş cümhûriyetleri, Vot (Udmurt), Mari (Çirmiş) muhtar ülkeleri, eski Simbir ve Penza vilâyetleri ile Başkırdistan cümhûriyeti, Perm, Vyatka, Nijniy-Novgorod, Samar, Sarı-Tav, Sarı-Tin (Tsaritsin), Tambov ve Zıryan vilâyetlerinin bâzı kısımlarını işgâl ediyordu (bk. HARİTA). Kazan hanlığının cenûbunda — Astırhan hanlığı, şarkında ve cenûb-i şarkîsinde — Nogay hanlığı, cenûb-i garbîsinde — Kırım hanlığı, garbında — Moskova beyliği, şimâlinde — Fin kavimleri ile meskûn geniş sâhalar ve şimâl-i şarkîsinde — Sibirya hanlığı bulunuyordu. Asıl ahâlisini, başta Bulgarlar olmak üzere, eskiden beri yerleşik hayat süren türk kavimleri teşkil eden Kazan hanlığı vakit-vakit askerî kuvvetler hâlinde buralara gelip yerleşen, yarı-göçebe türk uruğlarından başka, türkler ile akrabâ olup, islav kavimlerine karşı yaptıkları uzun mücâdelelerinden dolayı türklere kader birliği ile de bağlanmış olan Fin kavimlerinin (Mordova, Çirmiş, Ar v. b.) mühim bir kısmını içine alıyordu (bk. HARİTA).

Kazan devleti 1437 yılında, Altın-Ordu hanlarından Celâleddin (1412) b. Toktamış (1377 — 1395) 'ın oğlu olup, kendisi de 1426 — 1436 yıllarında Altın-Ordu hukümdarı bulunan Ulug Muhammed (1437 — 1445) tarafından kurulmuştur. Toktamış — Timur mücâdelesi esnâsında zayıflamış olan Altın-Ordu Celâleddin zamanında kendisini toparlamağa muvaffak olmuş ve 1426 'da tahta geçen Ulug Muhammed zamanında ise, eski şevketini tekrar elde etmiş idi. Ulug Muhammed 1428—1429 'da Mısır 'a bir sefâret hey'eti göndermiş olduğu gibi, 1431 yılında da, beylik menşûrunu

almak üzere, Saray'a gelen Moskova beyi Dimitri'nin oğlu ile torunu arasında hakemlik vazifesini görmüş ve torunu (Vasiliy) lehine karar vererek, kendisini, elçisi vâsıtası ile, Moskova tahtına çıkarmış idi. Fakat Timur'un Altın-Ordu'ya indirdiği darbe devleti temelinden sarsmış ve memleketin asırlık an'anelere dayanan dâhilî nizâmı bozularak, kavim ve uruğların başında bulunanların için-için kaynayan ihtiraslarının ortaya dökülmesine meydan verilmiş idi. Ulug Muhammed 1436'da patlak veren dâhilî mücâdele esnâsında Altın-Ordu tahtını kaybedince, önce Kırım'a gitmiş ve oradan Moskova beyliği arâzisine girmiştir. Ulug Muhammed'in Moskova tahtına geçirmiş olduğu Vasiliy, Altın-Ordu ile arasının açılmasından korktuğu için, Ulug Muhammed'den arâzisini terketmesini talep ile, ona karşı asker sevketmiştir. Karşılaşmada rusları mağlûp etmiş olmakla berâber, Ulug Muhammed orada kalmamış ve şimâl-i şarkîye doğru ilerileyerek, eski Bulgar ülkesinin yeni merkezi olan Kazan'a gelmiştir.

Ulug Muhammed buraya gelmekle, eski gâyesinden vazgeçmiş değil idi. O kendisini hâlâ Altın-Ordu'nun hukümdarı telâkkî ediyor ve devletine yeni bir nizâm vermek istiyordu. Bunun için kendisinin içte ve dışta devletin hâkimi olarak tanınması lâzım idi. Altın-Ordu'ya tâbî devletlerin, bilhassa Moskova beyliği etrafında birleşmiş olan islav beylerinin, bundan böyle hukümdar olarak kendisini tanımalarını te'min etmek için, 1439 yazında bir sefer hazırladı ve muzaffer ordusunu Moskova kapılarına kadar götürdü. Rus ordusu yenilmiş ve Vasiliy pâyitahtından kaçmış olmakla berâber, beklenilen netice, tam olarak, elde edilemedi. 1444 kışını Nijniy-Novgorod'da geçiren hukümdar, oradan Murom'a kuvvet gönderdi. Bu hazırlıklardan sonra, 1445 baharında esâs harekete geçildi. Oğulları Mahmud, Kasım ve Yâkub beylerin de katıldıkları bu seferde, Ulug Muhammed Moskova topraklarında ilerileyerek, Vladimir'e kadar geldi. Kazanlıları karşılamak isteyen rus ordusu ile Suzdal civarında 7 hazîranda vukû bulan meydan muhârebesinde rus kuvvetleri tam bir hezîmete uğratıldı ve Vasiliy esir edildi.

14 yıl sonra tekrar Ulug Muhammed'in huzûruna çıkan Vasiliy, hâkimi tarafından ileri sürülen bütün şartları kabûl etmek suretiyle, serbest bırakıldı. Sulh şartlarına göre, o zaman için „muazzam" olarak ifâde edilen harp tazminâtından başka, Moskova Altın-Ordu'ya karşı olan mükellefiyetlerini bundan sonra Kazan'a karşı îfâ edecekti. Sulh şartlarının yerine getirilmesine nezâret etmek üzere, gerek rus devlet merkezinde, gerek eyâletlerde kazanlı me'mûrlar tâyin ve bir çok şehirlerin geliri de Kazan beylerine tahsis edilmiş idi. Vasiliy ile birlikte 500'e yakın kazanlı Moskova'ya gelmiş ve mühim idâre âmirliklerine tâyin edilmişlerdi. Bu anlaşmanın en mühim maddelerinden biri, şüphesiz, Moskova nufûzu altında bulunan Oka nehri üzerinde ayrılan arâzide müstakil bir Kasım hanlığının [b. bk.] kurulması olmuştur. Bu hanlığın kurulması ile Ulug Muhammed, kendi oğlu Kasım kumandasında, Moskova'nın iç durumunu yakından tâkip etmek ve lüzûmunda derhâl müdâhale edebilecek bir kuvvet bulundurmak imkânını elde etmiş oluyordu. Buradaki kuvvetlerin masrafını karşılamak üzere, bir çok rus şehirlerinin gelirleri tahsis edilmiş olduğu gibi, Moskova hazînesinden de her yıl muayyen bir mıkdar para ödenecekti.

Ulug Muhammed programının birinci kısmını mükemmel bir şekilde başarmış olduğundan, artık büyük bir emniyetle bunun ikinci kısmının tahakkukuna, yâni Altın-Ordu'nun dağılmakta olan parçalarının tekrar kuvvetli bir merkez etrafında toplanması için harekete geçebilirdi. Akıllı, tedbirli, büyük enerji sâhibi, müteşebbis bir teşkilâtçı ve muzaffer bir kumandan olan, düşmanları eski rus vak'anüvisleri tarafından da „şövalye ahlâkına sâhip bir insan" olarak tavsif edilen Ulug Muhammed, emelini tamâmiyle tahakkuk ettiremeden, son seferinden Kazan'a döner-dönmez vefat etmiştir.

Ulug Muhammed'in ölümünden sonra, Kazan tahtına büyük oğlu Mahmud (1445—1462) geçmiştir. Mahmud, veliahd sıfatı ile, babasının faâliyetine geniş bir şekilde iştirâk ederek, meşhûr Suzdal muhârebesinde Kazan kuvvetlerine kumanda etmiştir. Kardeşleri Kasım, Yâkub ve diğer beylerin sıkı nezâreti altında bulunan Moskova beyliği ile Kazan arasında, sulh şartları çerçevesi içinde, normal münâsebetler devam ettiğinden, bu devir hakkında komşu kavimlerin kaynaklarında kayda değer bir mâlûmâta rastlanmamaktadır. Yalnız 1445 yılında rus kilisesi reisi Moskova metropolidi İon'un, adamlarını hediyeler ile Kazan'daki ahbaplarından bir türk beyine göndererek, kendisinin Mahmud Han nezdinde hatırlatılmasını istemiş olmasından, Kazan'ın Moskova nazarında ne gibi bir otoriteye sâhip bulunduğu anlaşılmaktadır. Mahmud'un Altın-Ordu devletinden ayrılan parçalar ile yakından alâkadar olduğu muhakkaktır; fakat bu yolda ne gibi teşebbüslerde bulunduğu şimdilik açık olarak bilinmemektedir. Büyük oğlu Halil'in Nogay beylerinden Timur'un kızı Nûr-Sultan ile evlenmiş olması bu alâkanın bir delîlidir. Ulug Muhammed'den sonra Saray tahtına çıkanların da devleti yeniden toplama teşebbüsünü ele alacak kudrette insanlar olmadıkları görülüyor.

Mahmud'un zamanı, Kazan devleti için, bir sulh ve refah devri olmuştur. 1445 yılı sulh şartlarının Kazan devletine sağladığı sükûn devresinde kazanlılar memleketlerinin idâresini huzûr içinde tanzim etmek fırsatını elde etmişlerdir.

Altın-Ordu hukümdârı Ulug Muhammed tarafından kurulmuş olduğu için, Kazan devletinin bünyesi, esâs itibârı ile, Altın-Ordunun kine benziyordu. Burasının boz-kır devletlerinden farklı tarafı, bu ülkenin yerleşik hayat kültürüne dâhil bir türk kavmi tarafından işgâl edilmiş olması ve dolayısı ile, yüksek askerî sınıf yanında, bir de Bulgar devrinden kalma, toprağa bağlı mahallî aristokrasinin bulunmasıdır. Devletin başında han ve onun yanında başlıca uruğları temsil eden karaçılar divânı ile idârî, askerî ve rûhânî sınıfların mümessillerini içine alan bir hukûmet bulunuyordu. Bütün memleketi ilgilendiren meseleler için, halkın her sınıfını temsil eden vekillerin teşkil ettiği kurultay toplanırdı.

Diğer türk devletlerinde olduğu gibi, Kazan devletinde de büyük beyler, mirzalar, askerî ve rûhânî sınıflar ile me'mûrlar devletin idâresini elinde tutan tabakayı teşkil eder ve mevkîlerine göre, devletçe mükâfatlandırılırlardı. Bunlardan sonra, iş ve mesleğine göre, muayyen bir vergiye tâbî tutulan asıl halk tabakası ile cemiyete karşı sâhipleri mes'ûl olan kullar gelir; harp esirleri de, tâyin edilen müddet ve şartlar içinde, kullar gibi çalıştırılabilirlerdi.

Kazan devletinin iktisâdî temelini zirâat teşkil ediyordu. Burada yaşayan türkler ile komşu Fin kavimlerinin bütün halk bayramları hep zirâat ile ilgilidir. Zâten Bulgarlar eskiden de islav memleketlerine kendi zirâat mahsûllerini ihrâc ederlerdi (msl. 1006 ve 1229 yıllarında açlık tehlikesine mârûz kalan rus bölgelerine hubûbat gönderildiği kayd edilmektedir). Bundan başka, bâzı meyva çeşitleri ile bal, bal mûmu, bol mıkdarda balık ve çeşitli kürkler iç ve dış pazarlara sevkedilirdi. Son zamanlara kadar Kazan'da istihsâline devam edilen „bulgar" derileri ile deriden mâmûl eşyâ, marangozluk, çanak-çömlek, kapkacak, demircilik, soğuk silâhlar, oymacılık ve kuyumculuk zikre değer.

Kazan devletinin şark ile garbı ve şimâl ile cenûbu birleştiren mükemmel bir nehir nakil şebekesini kontrolü altında bulundurması, burasını mühim ticâret merkezi hâline getirmiştir. Eskiden aynı ticâret yolu üzerinde bulunan Bulgar'ın da islâm memleketleri ile sıkı münâsebetleri var idi ve bundan dolayı burada IX.—X. asırlarda islâm dini ve kültürü yayılmış idi. Kazan devrinde bu ticârî faâliyet daha fazla gelişti ve bununla ilgili olarak da bir çok yeni şehir ve mahaller vücûda geldi. Kazan şehrinde, devamlı olarak, mühim sayıda yabancı tüccar otururdu ve bunlara ayrı bir semt (*biste*) ayrılmış idi. Her yıl 24 eylûlde Kazan şehrinin karşısında, Volga nehri üzerinde bir adada kurulan panayırda her taraftan gelen tüccarlar buluşur, büyük ölçüde alış-veriş yaparlardı. Panayırın adada kurulması nakliye ve bilhassa transit ticâret için büyük kolaylıklar sağlıyordu. Kazanlılar bu durumdan âzamî derecede istifâde etmişlerdir. Kazan, yeni yapılan saraylar ve câmiler ile, mâmur bir duruma geldiği gibi, memleketin ictimâî hayatında mühim rol oynayan rûhânî sınıfa mensûp kimseler ile molla, imâm, dânişmend, hâfız, derviş, hâkim, kadı ve diğer me'mûrların yetiştiği tahsîl müesseseleri de bu devirde kurulmuştur. Diğer ahâlinin bir kısmının da, hiç değilse islâmın en zarûrî emirlerini yerine getirecek kadar, hocanın önünde diz çökmüş olması lâzımdır. Kazan'da bir çok medreselerin bulunduğu ve bunlardan Kul-Şerif medresesi talebelerinin Kazan'ın müdâfaasında şehit düştükleri bilinmektedir. Başka merkezlerde de mektep ve medreselerin bulunduğu şüphesizdir.

Mahmud 1462'de ölmüş ve Kazan'da hanlar türbesine, babasının yanına, gömülmüştür.

Mahmud'un yerine geçen büyük oğlu Halil (1462—1467) nisbeten kısa bir müddet huküm sürmüş ve 1467'de, vâris bırakmadan, ölünce, yerine kardeşi İbrahim geçmiştir. Gerek türkler, gerek kazanlılar ile münâsebette bulunan komşu kavimlerin kaynaklarında bu devre dâir fazla mâlûmat bulunmaması bu zamanda Kazan'ın siyâsî tarihinde mühim bir değişiklik husûle gelmemiş olması ile izah edilebilir.

İbrahim (1467—1479)'in tahta geçmesi ile Kazan devleti tarihi için çok vahim netice verecek olan hukukî bir mesele ortaya çıkmış ve Moskova hukûmeti de gittikçe artan bir dikkat ve ciddiyetle, bu dâvâya müdâhale etmiştir. Vâris bırakmadan ölen Halil'in yerine, Kazan'da Halil'in kardeşi İbrahim tahta çıkarken, diğer bir gurup tarafından, Mahmud'un kardeşi ve Kasım hanlığının kurucusu Kasım'ın nâmzetliği ileri sürülmüştür. Kazan büyükleri arasında bâzı kimselerin (bunların başında beylerden 'Abd al-Mu'mîn bulunuyordu) Kasım'ın nâmzetliğini müdâfaa etmekteki menfaatleri iyice anlaşılmıyor.

Rus kuvvetlerinin yardımı ile de desteklenen kasımlılar Kazan kuvvetleri karşısında geri çekildiler. İvan III. (1462—1505) tarafından gâyet dikkatle tertiplenmiş olan bu ilk müdâhale yalnız iki rakip arasında geçen basit bir taht kavgası şeklinde kalmamış, gerek Kazan ve gerek Kasım hanlıklarının tarihine büyük ölçüde te'sir edecek neticeler doğurmuştur. Bu yüzden Kazan ile Kasım hanlıkları birbirine düşman duruma girmiştir. Kazan, rusların merkezine yakın mühim ve kuvvetli bir istinat noktasını kaybetmiş olduğu gibi, Kasım hanlığı da bundan sonra anavatanın yardımından mahrûm kalarak, Moskova hukûmetinin elinde bir oyuncak hâline gelmiştir. Bu, aynı zamanda, 1445 yılında Kazan ile Moskova arasında ve Kazan lehine akdedilmiş olan sulh devresinin fi'len sona ermesi demekti.

Rusların bu müdâhalesine karşılık olmak üzere, İbrahim bir kış seferi yaparak, Galiç havâlisini yağma ettirmiş, ruslar da Kazan'a tâbî Çirmiş (Mari) ülkesine saldırmışlardır (rusların muhârebe yapmadan muzaffer olan kumandanının burada göstermiş olduğu vahşet Karamzin'in tarihinde tasvir edilmektedir). Bunun üzerine, kazanlılar da rus hudut şehirlerine karşı kuvvet gönderdiler. Ruslar ilk defa, kazanlıları arkadan vurmak maksadı ile, Nukrat (Vyatka) nehrinden Kama nehrine sarkarak, türk kuvvetlerinin gerilerine sokulmuşlardı. Kazan, buna karşı ciddî bir teşebbüsle, Hılın (Vyatka) şehrini ele geçirerek, buraya bir vâli tâyin etmiş ve bir garnizon yerleştirmek suretiyle, ilerîde böyle bir tehlikenin tekrarlanmasını önlemiştir. 1469'da Moskova'nın Kazan'a karşı hazırladığı seferin ruslar için büyük bir mağlûbiyetle sona ermiş olmasında bu mevkiin Kazan'ın elinde bulunmasının büyük yardımı olmuştur. Kazan nehir filosunun rus askerî nakliyat gemilerine karşı muvaffakiyetli hareketi ve bunların yarısını yok etmesi de umûmî duruma te'sir etmiştir. Ruslar aynı yılın eylûl ayı başında, kalan kuvvetlerini toplayıp, yeniden techiz ederek, buna yeni kuvvetler de ekledikten sonra, Kazan'ı kuşatmak istemişler ise de, yapılan bir anlaşma ile geri çekilip gitmişlerdir. Bu anlaşmanın şartları pek belli değildir. Belli olan ancak Kazan'daki rus harp esirlerinin serbest bırakılmış olmasıdır.

Bundan sonra sekiz yıl sulh içinde geçmiştir. 1478'de Kazan kuvvetleri Hılın'ı ele geçirmek isteyen ruslara karşı burasını müdâfaa etmişlerdir. Ruslar bu münâsebetle kazanlıları merkezlerinde vurmak niyeti ile, Kazan üzerine hareket etmişler ise de, rus vak'anüvislerine göre, „yağmur ve fırtına yüzünden", geri dönmek zorunda kalmışlardır. İbrahim 1479'da ölmüş ve ilk karısı Fâtıma'dan—Ali, Huday-Kulı, Melik-Tâhir ve büyük kardeşi Halil'in karısı olup, onun ölümünden sonra İbrahim ile evlenmiş olan Nûr-Sultan'dan—Muhammed Emin ve Abdüllatif olmak üzere, 5 erkek evlâdı kalmıştır.

Türklerin kanûn-i esâsîlerine göre, tahta büyük oğlun terâvüsü gerektiğinden, İbrahim'in yerine Ali (İlhâm; 1479—1484) geçmiştir. İbrahim'in tahta çıktığı vakit görüldüğü gibi, bu defa da Kazan'da iki fırka belirdi. Bunlardan biri — Ali'nin ve diğeri de — İbrahim'in ikinci karısından olan oğlu Muhammed Emin'in etrafında toplanmış idi. Kazan'ın bu devirdeki iç durumu ile devlet idâresinde başlıca mevkî işgâl eden beylerin ictimâî, iktisâdî ve siyâsî esâslarına işâret edebilecek türk kaynakları bulunmadığından, bunların şu veya bu namzetten bekledikleri umûmî veya şahsî menfâatlerin nelerden ibâret olduğu anlaşılamamaktadır. Kazan tahtında vukûa gelen her değişiklik münâsebeti ile hukûmetten iktisâdî ve siyâsî tâvizler koparmak isteyen ruslar, dâimâ daha zayıf ve muhâlefette bulunan fırkaya yardım etmek suretiyle, istifâdeye çalışıyorlardı. Bâzı tarihçilerin, beylerin ticârî menfaatlerden dolayı birini rus taraftarı ve bir diğerini ise, orta Asya taraftarı olarak göstermeğe çalışmaları doğru değildir. Bu ayrılığın başlıca sebeplerini Kazan'ın kendi bünyesinde ve hâkim sınıfın iktisâdî menfaatler ile bağlı olduğu iktidar mücâdelesinde aramak gerekir. Dışarıdan gelen müdâhaleler bu ihtirasları körüklemekten başka bir şey yapmamıştır. Daha sonraları Kazan'da han sülâlelerinin çoğalması ile mütenâsip olarak, beylerin de çoğalmış olması, hâkim sınıf arasındaki mücâdeleyi daha da arttırmıştır. Moskova'nın yetiştirdiği, aslen türk oldukları hâlde, türklük ile ilgileri pek kalmamış olan bâzı beylerin muayyen maksatlar ile bunlar arasına sokulmuş olmaları pek muhtemeldir.

İbrahim'in ölümünden sonra Kazan tahtında arka-arkaya vukûa gelen değişiklikler, bu hanın zevceleri başta olmak üzere, oğulları etrafında toplanan kuvvetlerin aş.-yk. müsâvî olması ile izah edilebilir. Ali tahta çıkar-çıkmaz, henüz 10 yaşında olan Muhammed Emin, kardeşi Abdüllatif ile birlikte, Kazan'ı terkederek, Moskova'ya gitmiş, anneleri Nûr-Sultan Kırım hanı Mengli Giray ile evlenmiştir. Fakat rakiplerinden bir veya ikisinin Moskova'da bulunması, rusla için büyük istifâdeler sağlayabilirdi. Bu karışıklığın yarattığı huzûrsuzluk, tabi'î olarak, yalnız beylere münhasır kalmıyor, bütün memleket bundan zarar görüyordu. Bu durumdan faydalanmak üzere, ruslar 1482'de Kazan'a karşı bir sefer hazırlamışlar ise de, Moskova'nın ileri sürdüğü bütün bahâneler bu defa diplomatik yollar ile halledilmiştir. Fakat 1484'te Ali tahtından indirilerek, rusların da muvâfakati ile, yerine Muhammed Emin (1484—1485) geçirilmiş ise de, memleket ümit edilen huzûra kavuşamamış ve ertesi sene Ali (1485—1487)'nin tekrar tahta geçmesi bu karşılığı daha da arttırmıştır. Kazan'a karşı bir tecâvüz programı tâkip eden ve her vesile ile memleketin iç işlerine müdâhalede bulunan Moskova hukûmeti, Kazan devletinde baş-gösteren her geçici huzûrsuzluğu büyütmek ve derinleştirmek husûsunda elinden geleni yapıyor ve beyler arasındaki şahsî anlaşmazlıkları da durmadan körüklüyordu. Vaziyeti müsâit bulan ruslar 1487'de bir ordu gönderip, nihâyet Kazan'ı kuşatmağa muvaffak oldular. Kazanlıların şiddetli müdâfaaları, şehir içinden sık-sık yapılan çıkışlar ve bilhassa şehir dışına yerleştirilen atlı kıt'aların hücûmları ile yıpranan rus ordusu tam kuşatmadan vazgeçmek üzere iken, Kazan'da yapılan bir hukûmet darbesi ile, kalenin kapıları açılmış ve Ali tahtından indirilerek, âilesi, kardeşleri (Huday-Kulı ve Melik Tâhir) ve annesi Fâtıma ile birlikte, şehre giren ruslara teslim edilmiştir.

Kazan tahtına tekrar Muhammed Emin (1487—1495) getirilmiş; Ali Han taraftarlarının bir kısmı idam edilmiş, bir kısmı da şiddetli cezâlara çarptırılmıştır.

Muhammed Emin'in ikinci defa, yabancı bir kuvvete dayanarak, tahta çıkmış olması ile, Kazan'ın eski şanlı devri kapanmıştır. Kendi unvanları arasına „Bulgar beyi" lekabını da eklemiş olan İvan III.'ın idâresinde bulunan Moskova beyliği, artık Kazan'ın tâbiliğinden çıkmış, hür bir devlet olmuştur. Şimdi görünüşte her iki devlet reisi müsâvî sayılmakla berâber, Moskova gittikçe baskısını arttırmış ve bu defa Kazan'a tâbî bir devlet muâmelesi yapmak istemiştir. Bu devirde Kazan hukûmetinin Moskova ile yaptığı anlaşmalarda ayrıca yer alan Moskova'ya karşı harp etmemek; Moskova'nın muvâfakatini almadan, yeni bir han seçmemek; Kazan devleti dâhilinde rus menfaatlerine halel getirmemek gibi maddeler rusları bir nevî imtiyazlı düşmanlar vaziyetine getirmiştir. Anlaşmalara sâdık kalan Muhammed Emin zamanında kazanlılar, ruslar ile birlikte, Saray hanına karşı bir sefere de katılmışlardır (1490).

Yabancı kuvvete dayanarak iktidara gelmiş olan Muhammed Emin ile hukûmeti, halk tarafından hiç sevilmemiştir. Rusların gittikçe hoyratlaşmasına karşı isyân eden kazanlılardan başlarında beylerden Kel-Ahmed, Orak, Sadır ve Agış'lar bulunan bir gurup, Sibirya şehzâdelerinden Mamuk (Şıban neslinden, merkezi Tümen olan garbî Sibirya hanı Ibak'ın oğlu)'a han olmasını teklif etmiştir. Onun Kazan'a gelmesi üzerine Moskova'ya kaçan Muhammed Emin'in yerine, Mamuk (1495—1496) han ilân edilmiştir. Moskova'ya karşı düşmanlığından başka bir meziyeti olmadığı anlaşılan Mamuk'un, terbiye ve yetiştirilmesi bakımından da, Kazan gibi medenî bir memleketin idâresi ve iktisâdî münâsebetleri hakkında kâfî bilgiye sâhip olmayışı onu dâvet edenlerin bir kısmını da kendisinden soğutmuştur. Mamuk vergileri çoğaltmağa kalkışmış, bir defa da devletin sâdık beylerinden Ar beyine karşı sefer açmıştır. Onun seferde bulunmasından faydalanan aleyhtarları, başta Kel-Ahmed olmak üzere, hanı bir daha şehre sokmamışlar ve yerine Muhammed Emin'in kardeşi Abdüllatif'i dâvet etmişlerdir.

Abdüllatif (1496—1502), rusların da muvâfakati ve desteklemesi ile tahta geçmiştir. 1499'da Mamuk'un kardeşini tahta çıkarmak teşebbüsü akîm kalmıştır. Kazanlıların umûmî temâyüllerini iyi öğrenmiş olan Abdüllatif, bir müddet sonra, Kazan devletinin siyâsî emellerini ön plâna almağa başlamış, fakat rusların müdâhalesi ile, 1502'de tahtından indirilmiştir. Ruslar kendisini, esir olarak, sürgüne göndermişlerdir.

Kazan'daki dâhilî mücâdele ve bunun ruslar tarafından teşvikı neticesinde patlak veren isyân ile idâredeki seri değişiklikler memlekete pahalıya mâl olmakta ve her değişme bir çok kıymetli unsurlar kaybettirmekte idi. Buna mukabil, Moskova garba, şimâle ve şimâl-i şarkîye doğru genişlemekte idi. Bunlara bir de gittikçe intizâmsız hâle gelen ticârî münâsebetlerin memlekete getirdiği iktisâdî zararları eklemek icâp eder. Bu durum karşısında, memleketin bir müddet için sükûna kavuşması bahasına, bâzı fedakârlıklara katlanmak lüzûmunu düşünen zümrelerin ortaya çıkması tabi'î görülmelidir.

Rus dostu olarak tanınan Muhammed Emin (1502—1518) Kazan tahtına tekrar geçti. Kendisi bu defa, şimdiye kadar tâkip etmiş olduğu siyâsetten bam-başka bir yol tâkip etti ise de, bunu iyice gizlemesini bildi. 8 yıldan beri Kazan hukûmetinin başında bulunan Kel-Ahmed idâm edildi. Bir taraftan hukûmette tasfiye yapılırken, diğer taraftan harp hazırlıklarına devam ediliyordu. İvan III. artık ihtiyarlamış ve karısının ölümünden son-

ra, irâdesi büs-bütün zayıflamış idi. 1505'te iki devlet arasında çıkan bir anlaşmazlık birden-bire harp ile neticelendi. Kazan'da sayıları epey yükselmiş olan ruslar tevkif edildi ve Kazan ordusu Moskova'ya karşı harekete geçti. Nijniy-Novgorod'u zapteden türk ordusu Oka nehri boylarına kadar ilerilediği. Ertesi yıl Kazan'a karşı hareket eden rus ordusu ağır hezîmete uğratıldı. Kazanlılar, bu zaferden faydalanarak, Moskova üzerine yürüyebilirlerdi. Fakat arâzi ilhakını gütmeyen Kazan hukûmeti ancak iyi komşuluk münâsebetleri aramış ve rus tazyikına karşı kendini müdâfaa için silâha sarılmış idi. Tekrar sulh akdedildi ve 1512'de de Kazan elçisi Seyid Şah Hüseyin, hukûmeti nâmını, „ebedî sulh" anlaşmasını imzâladı.

Babur'un kaydettiği vecihle, Sultan Hüseyin Mirza devrinin meşhûr bestekâr ve sâzendelerinden Gulâm Şâdî'nin, Şibanî Han tarafından, Kazan'a Muhammed Emin'e gönderilmesi bu zamanlara tesâdüf eder (bk. *Vekayi*, trk. trc. Ankara, 1946, II, 200 v.d.).

1516'da Muhammed Emin ağır surette hastalanınca, vâris meselesi hakkında konuşmak üzere, Moskova'ya bir sefâret hey'eti gönderildi. Kazanlılar Abdüllatif üzerinde duruyorlar, Moskova ise, ona güvenmiyordu. Bu sebepten Abdüllatif rusların siyâsetine kurban gitti ve 1517'de, Muhammed Emin henüz hayatta iken, vefat etti. Muhammed Emin 1518 yılının son baharında, 50 yaşında ölmüştür.

Çocuğu olmayan Muhammed Emin'in ölümü ile Kazan'da Ulug Muhammed sülâlesi sona ermiştir. Kız kardeşi Gevherşad, Kazan'da bulunuyordu. Tahta vâris olmak bakımından, Muhammed Emin'in en yakını Nûr-Sultan'ın Mengli Giray'dan olan çocukları idi. Kırım hukûmeti, nâmzet olarak, Sâhib Giray (Kazan telaffuzu ile Gerey)'ı gösterdi. Fakat Moskova hukûmeti Sâhib Giray'ı redd ile, Kasım hanı Şah Ali'nin nâmzetliğini ileri sürdü.

Kırım'ın itirazlarına rağmen, Kazan tahtına Şah Ali (1519—1521) geçti. Ulug Muhammed'in rakibi olan Küçük Muhammed'in torununun oğlu (Şah Ali b. Şeyh Avliyâr b. Bahtiyar b. Küçük Muhammed b. Timur b. Timur-Kutlug) olup, vechen pek çirkin olan Şah Ali, kaderin bir cilvesi olarak, Ulug Muhammed'in kurduğu devlete vâris oluyordu. O zamanki telakkilere göre, bu tâyin yalnız kazanlılar arasında değil, bütün türkler nazarında rusların çok kaba bir hareketi şeklinde kabûl edilmiş olmalıdır ki, Şah Ali, rusların bütün arzularına rağmen, devamlı surette Kazan'da kalamamıştır. Tahta geçtiği zaman 13 yaşında bir genç olan Şah Ali'nin ruslara karşı silâh kullanması imkânsız idi; memleketi de hanın asıl müşâviri olan rus elçisi idâre ediyordu. İvan III.'ın ölümünden sonra Moskova ile Kırım'ın arası açıldı ve 1515'te Mengli Giray'ın ölümü ile de aradaki ittifak sona erdi. Ruslar zâten anlaşma şartlarına artık pek aldırmıyorlardı. Bu vak'a kazanlılar ile kırımlıları birbirine yaklaştırdı ve Kazan'daki hazırlıkların ilerilemesi üzerine, 1521'de Sâhib Giray, bir muhâfız bölüğü ile, Kazan'a geldi. Hareket gizli tutulduğu için, Şah Ali taraftarları kaleyi müdâfaa edemediler. Rus muhâfızları ya telef oldular yahut tevkif edildiler. Şah Ali geldiği yere, Moskova'ya sığındı.

Sâhib Giray (1521—1524) ile Kazan tahtında Giray (Gerey) sülâlesi başlar. Annesi Nûr-Sultan ile birlikte, 1510—1511'de Moskova ve Kazan'a seyâhat etmiş idi. Sâhib Giray'ın tahta çıkması üzerine, Moskova'ya harp ilân edildi. Kazanlılar bu defa kırımlılar ile birlikte hareket ediyorlardı. Kırım kuvvetleri Oka nehrini geçerek, karşılaştıkları rusları hezîmete uğrattılar. Kazanlılar da Nijniy-Novgorod'u zaptederek, Oka üzerinden Moskova'ya doğru yürüdüler. Kolomna'da müttefik ordular birleşerek, Moskova üzerine hareket ettiler. Vasiliy III. pâyitahttan kaçtı ve şehrin müdâfaasını, kaderin garip bir tecellîsi olarak, dâmâdı Peter (=İbrahim'in oğlu Hudaykulı)'e bıraktı. Ruslar tarafından gösterilen arzu üzerine, müzâkerelere başlanıldı. Moskova Kırım hanına tâbî bir devlet oldu ve eskiden Altın-Ordu ve daha sonra Kazan hanlığına olduğu gibi, bu defa Kırım'a muayyen bir vergi vermeği kabûl etti. Ruslar 1523'te, Şah Ali kumandasında, Kazan'a karşı kuvvet göndermişler ise de, Kazan'a kadar gelmeğe cesâret edememişler ve hudut eyâletlerini yağma ile iktifâ etmişlerdir. Ruslar bundan sonra daha çok müdâfaaya geçerek, hudut boylarına kale ve müstahkem mevkîler inşâ etmişlerdir. Kırım tahtına Saâdet Giray'ın geçmesi rusları cesâretlendirmiş ve 1527'de bir Kırım sefâret hey'eti Vasiliy III. tarafından öldürülmüştür.

Kazan hukûmeti düşman karşısında yalnız kalmamak için, Sultan Süleyman I.'a elçiler gönderdi; iki devlet arasında, Kırım ile yapılan anlaşmaya benzer, bir anlaşma imzâlandı. Buna göre, Kazan devleti Türkiye'nin yüksek hâkimiyetini kabûl edecek, Kazan tahtına han tâyini Osmanlı hukûmeti tarafından yapılacak ve buna mukabil Türkiye Kazan'ın düşmanlarına karşı müdâfaasına yardım edecekti. Türkiye'nin Moskova sefiri İskender, bundan böyle Kazan devletinin Türkiye „yurdu" olduğunu resmen rus hukûmetine bildirdi. Fakat Moskova bu durumu tanımak istemedi ve Kazan'ı kendi himâyesine geçirmek üzere, askerî hazırlıklara girişti. 1524 yılında, tam bu tehlikeli anlarda, Kazan tahtında beklenmedik bir değişiklik vukua geldi. Sâhib Giray, yerine kardeşi Fetih Giray'ın oğlu Safa Giray'ı tâyin ederek, kendisi İstanbul'a hareket etti.

Safa Giray (1524—1531) Kazan tahtına geçtiği zaman 13 yaşında idi. Aynı sene Moskova Kazan'a karşı harekete geçti. 150 veya 180 binden ibâret olan rus ordusunda, rakip han sıfatı ile, Şah Ali de bulunuyordu. Ayrı-ayrı yollardan gelen rus ordusu, atabey Talış ile Oruç Bey'in dikkatli hareketleri sâyesinde, 1469 yılındaki hezîmete yakın bir bozguna uğratıldı. Düşmanın atlı kıt'aları, henüz yolda iken, imhâ edildi. Silâh ve bilhassa topları nakleden rus filosu batırıldı. Kazanlılar bu defa da mukabil taarruza geçmediler ve böylece elde ettikleri zaferden istifâde edemediler. Ruslar, Kazan hanı olarak, Safa Giray'ı tanımakla berâber, bu hezîmeti de unutamadılar, Kazan'a karşı iktisâdî tedbirlere baş-vuran Moskova kendi tüccarlarına Kazan panayırına gitmelerini yasak etmiştir. Devamlı bir anlaşma te'min etmek üzere, bir çok sefâret hey'etleri Moskova'ya gitmiş (msl. zaferi müteâkip — „oğlanlardan" Apay ile Bahtı-Keldi, 1526'da — Gâzî ve Çora Bey'ler ile Tevel Bakşı, 1528'de — Tabay ve Danay Bey'ler ile İbrahim Bakşı, 1529'da — Mamış ve Korat Bey'ler ile Şîr-Mirgen Çora) ve sonunda bir anlaşmaya varılmış ise de, bu anlaşma 1530'da ruslar tarafından tekrar bozulmuştur. Rus ordusu bu defa da ağır hezîmete uğratılmış ve bütün silâhları kazanlıların eline geçtiği gibi, 5 rus kumandanı da öldürülmüştür. Kazanlılardan atabey Talış bu muhârebede şehit düşmüştür. Bunun üzerine yapılan anlaşma da mer'iyete geçmemiştir. Ruslar Moskova'daki Kazan sefâret hey'etini alıkoyarak, Safa Giray'a karşı propagandaya başladılar ve Kazan'da Muhammed Emin'in kız kardeşi Gevherşad etrafında bulunanlara nufûz ederek, onlar vasıtası ile, Safa Giray Kazan'dan uzaklaştığı takdirde, eski esâslara göre, derhâl bir anlaşma yapılacağını telkîn ettiler. Han olarak da Şah Ali ileri sürüldü. 1531 mayısında Safa Giray kayın pederi Nogay beylerinden Mamay'ın yanına gitti ve başlarında atabey Ali, Şah-Kulı ve sibiryalı beylerden Rast Bey olmak üzere, bir çok taraftarları idâm edildi.

Bunun üzerine, Gevherşad, Küçük Ali Mirza ve Bulat Şirin'lerin dâhil bulunduğu muvakkat hukûmet teşekkül etti. Hukûmet rusların ileri sürdüğü Şah Ali'yi reddetti ve nihâyet Şah Ali'nin 15 yaşındaki kardeşi Can Ali (1531—1533) üzerinde anlaştılar. Can Ali Nogay beylerinden Yusuf'un kızı Süyün-Bike ile evlendi. 1533 sonunda Vasiliy'in ölümü Kazan'da da te'sirini gösterdi. Bunun üzerine yapılan hukûmet darbesinde Can Ali öldü ve Moskova taraftarı olarak tanınan beylerin bir kısmı idâm edildi, bir kısmı da hudut dışına kaçtı.

Tahta tekrar Safa Giray (1533—1546) getirildi. 1536'da harekete geçen Kazan ordusu Nijniy-Novgorod'u zaptederek, hücûmunu Moskova'ya kadar genişletti. Rus kuvvetleri mühim zâyiatla püskürtüldü. 1537'de Murom'a taarruz edilerek, bir çok şehir ve kale zaptedildi. 1532'de Kırım tahtına geçen Sâhib Giray kendisinin Kazan ile birlikte hareket edeceğini ilân etti. Bütün bu muvaffakiyetlere rağmen, yüksek zümre arasında tekrar huzûrsuzluk baş-gösterdi ve Safa Giray'a karşı, bir muhâlefet teşekkül etti. Sebebi açıkça bilinmemekle berâber, bunun Kazan'ın dâhilî bünyesinin, bilhassa arâzi mülkiyetinin yeni ihtiyaclara göre tanzim edilmemiş olmasından ileri geldiği anlaşılmaktadır. Rakip hanların değişmesi ile açıkta kalan beyler kendi mâlî durumlarını düzeltmek için, derhâl teşebbüse geçmekten çekinmemiş olacaklardır. Sülâle ve hanların sık-sık değişmesi Kazan'a yeni-yeni beylerin gelip yerleşmesine yol açmıştır ki, bunları, başkalarının hissesine dokunmadan, mevkîlerine uygun bir şekilde taltif etmek ciddî bir mesele teşkil etmiş olabilir. Bu huzûrsuzluktan istifâde etmek isteyen Moskova'nın Kazan'a karşı hareketi Kırım'ın Moskova'ya harp ilânı ile karşılanmıştır. Rusların 1545 seferi Kazan'daki kaynaşmayı hızlandırmış ve nihâyet 1546'da Safa Giray tahtından indirilmiş ve kırımlı beylere karşı da bâzı tedbirler alınmıştır. Başında Seyid Buyurgan, Kadıs Bey ve Çora Tark Bey'lerin bulunduğu muvakkat hukûmet, han olarak, Şah Ali (1546)'yi seçmiş ve kendisini dâvet ederken, eski hesapların sorulmayacağı, şahsının emniyette bulunacağı ve yabancı kuvvetler getirmeyeceği taahhüdü üzerinde bilhassa durmuş idi. Fakat Şah Ali'nin 3.000 kasımlı ve 1.000 rus askeri ile Kazan'a gelmesi, anlaşmayı ilk günden itibâren bozmuştur. Ruslar ile anlaşmakla berâber, kendi vatanının menfaatlerini korumaktan vazgeçmeği düşünmeyen hukûmet bundan memnûn kalmadı. Onun için Şah Ali Kazan'da ancak bir ay kadar kalabildi ve Nogaylar tarafından yardım gören Safa Giray'ın Kazan'a dönmesi üzerine, Moskova'ya kaçtı.

Safa Giray (1546—1549)'ın tahta geçmesi üzerine, ruslar ile anlaşma taraftarı bey-

lerin bir kısmı cezâlandırıldı ve bir kısmı kaçtı. Uzun süren mücâdelelerden sonra, nihâyet Kazan kendi millî vechesini bulmuş idi. Fakat bu mücâdele ve karışıklık senelerinin doğurduğu maddî ve mânevî yıkıntının memlekette bıraktığı yaralar çok derindi. Kazan uzun bir sükûnet devresine muhtac idi. Safa Giray'ın tahta çıkmasını kabûl etmeyen ruslar Kazan ülkesine ordu sevketmişler ise de, Kazan'a kadar gelmeğe cesâret edememişlerdir. Bundan sonra iki devlet arasında, kısa bir müddet için, iyi komşuluk esâsına dayanan münâsebetler kuruldu. XVII. asır Kırım tarihçisi Mustafa Cennâbî Safa Giray'ın büyük ve kudretli hukûmdarlardan biri olduğunu ve onun muzaffer silâhları himâyesinde devletin inkişâf ettiğini kaydetmektedir. Safa Giray 1549'da, 42 yaşında ölmüştür; kendisi Can Ali'nin karısı Süyün-Bike ile evli idi. Diğer oğulları Kırım'da bulunuyorlardı; Kazan'da ise, yalnız 3 yaşındaki oğlu Ötemiş var idi.

Müzâkerelerden sonra Ötemiş (1549—1551) han ilân edilmiş ve henüz çocuk olan hanın yerine, annesi Süyün-Bike memleketin idâresini eline almış idi. Moskova 1548 kışında bir sefer açmış ve içinde Şeyh Ali'nin de bulunduğu cenûp ordusu Kazan'a kadar gelebilmiş ise de, hiç bir şey yapamadan, geri dönmüş idi. 1550'de İvan'ın bizzat iştirâk ettiği rus seferi de, kısa bir muhâsaradan sonra, bir netice elde edilemeden, sona erdi. Kazanlılar bu defa da zaferlerinden istifâde edememişler, iyi komşuluk münâsebetlerini devam ettirme arzusu tek taraflı kalmış ve Kazan'ı ilhaka karar veren ruslara müsâit durumu bekleme fırsatını vermiştir. Moskova bu mücâdeleye dinî bir renk vermiş ve bu husûsta bilhassa metropolit Makariy hukûmeti zamanında (1542—1552) geniş bir propaganda yapılmış idi. Hıristiyanlığı yayma fikrinden başka, bir de müslümanların elinde bulunan rus esirlerini kurtarmak fikri bu propagandanın mühim noktalarından birini teşkil ediyordu. Kazan ile Moskova münâsebetlerini araştıran rus tarihçileri bu sonuncu meseleyi ele alarak, iki devlet arasındaki anlaşmalarda bilhassa Kazan'daki rus esirlerinin serbest bırakılması üzerinde durmaktadırlar. Bunlar için çok büyük rakamlar kullanıyorlar. Hattâ kazanlıların kendilerini müdâfaa için giriştikleri seferleri bile, bunların orta Asya'da yaptıkları esir ticâreti için mal tedâriki gibi göstererek, bunun kutsiyetini perdelemeğe çalışmaktadırlar. O devrin harp şartları içinde her iki tarafın da askerlerinden bir kısmını, ölü, yaralı ve esir olarak, düşmanlarının elinde bırakmış olduğu şüphesizdir. Kazanlıların eline geçen esirler, islâmiyetin tâyin etmiş olduğu şartlar içinde, çalıştırılmakta ve muayyen bir müddet sonra serbest bırakılmakta idiler. Çok defa anlaşma şartlarına göre, daha önce de vatanlarına iâde edilmişlerdir. Kazan'da harp esirlerinin çok iyi şartlar altında bulundukları, bunların, müddetleri dolduktan sonra da, memleketi terketmek istememeleri ile sâbittir. Fakat bu tarafgir tarihçilerin hiç biri, şimdiye kadar, bu harplerde rusların eline geçmiş olan türk-müslüman esirlerin nereye gittikleri hakkında kafa yormamışlardır. Rus vekayinâmelerinde geçen kayıtlardan anlaşıldığına göre, bu türk-müslüman esirler kütle hâlinde öldürülmüş veya hıristiyanlığı zorla kabûl ettirmek ve ruslaştırmak suretiyle, hayatları müddetince maddî ve mânevî işkencelere tâbî tutulmuşlardır.

Kazan devleti için en mühim darbe, rusların 1551'de Kazan'a karşı, Volga'nın sağ sâhilinde, Züye ırmağının Volga'ya döküldüğü yerde bir müstahkem mevkî kurmaları olmuştur. Müsâit bir nehir yolu ile merkeze bağlı olan bu kale rusların silâh ve erzak deposu hâline getirilmiştir. Volga geçitlerini tutmakla devleti iki kısma ayırmak mümkün olduğu gibi, şimâlde bâzı mühim mevkîlerin ele geçirilmesi ile, Kazan kuvvetlerinin gerilerine sarkmak imkânları hazırlanmıştır. Diğer taraftan Kasım kuvvetleri ile kendilerine, timar olarak, şehir ve eyâletler tahsis edilmiş olan muhtelif türk boylarına âit beylerin Kazan arâzisine devamlı hücûmları ile Moskova propagandası yapmaları, zâten iktisâdî hayatı sarsılmış olan ahâlinin mâneviyâtını da bozuyordu. Dağ tarafının Moskova'ya ilhâkı fikri büs-bütün te'sirsiz kalmıyordu; son senelerde alt-üst olan iktisâdî hayatı düzeltmek için, bu bir çâre olarak gösteriliyordu.

Bu durum üzerine harekete geçen Kazan'da eski hukûmet iş başından uzaklaştırıldı; yerine gelen hukûmet, Kazan'ın rûhânî reisi Kul-Şerif ile Beybars'tan ibâret bir hey'eti Züye'ye göndererek, muayyen şartlar altında, Şah Ali'yi dâvet etti (Ötemiş ile annesi Süyün-Bike'nin alınlarının kara-yazısı için bk. H. Atlasî, *Süyün-Bike*, Kazan, Maarif matb.). Bu—kazanlıların memleketin bütünlüğü ve selâmeti nâmına verdikleri son anlaşma kurbanı idi. Ruslar kazanlıların şartlarını kabûl etmiş gibi görünmekle berâber, bunları yerine getirmek niyetinde değillerdi. Şah Ali'ye ancak Volga'nın sol tarafındaki arâziye hâkim olacağı bildirildi. Bu o kadar münâsebetsiz ve isâbetsiz bir karar olarak telâkkî edilmiştir ki, Şah Ali bile bunu, kazanlıların muvâfakati olmaksızın, kabûl etmek istememiştir. Anlaşma yapılmak üzere,

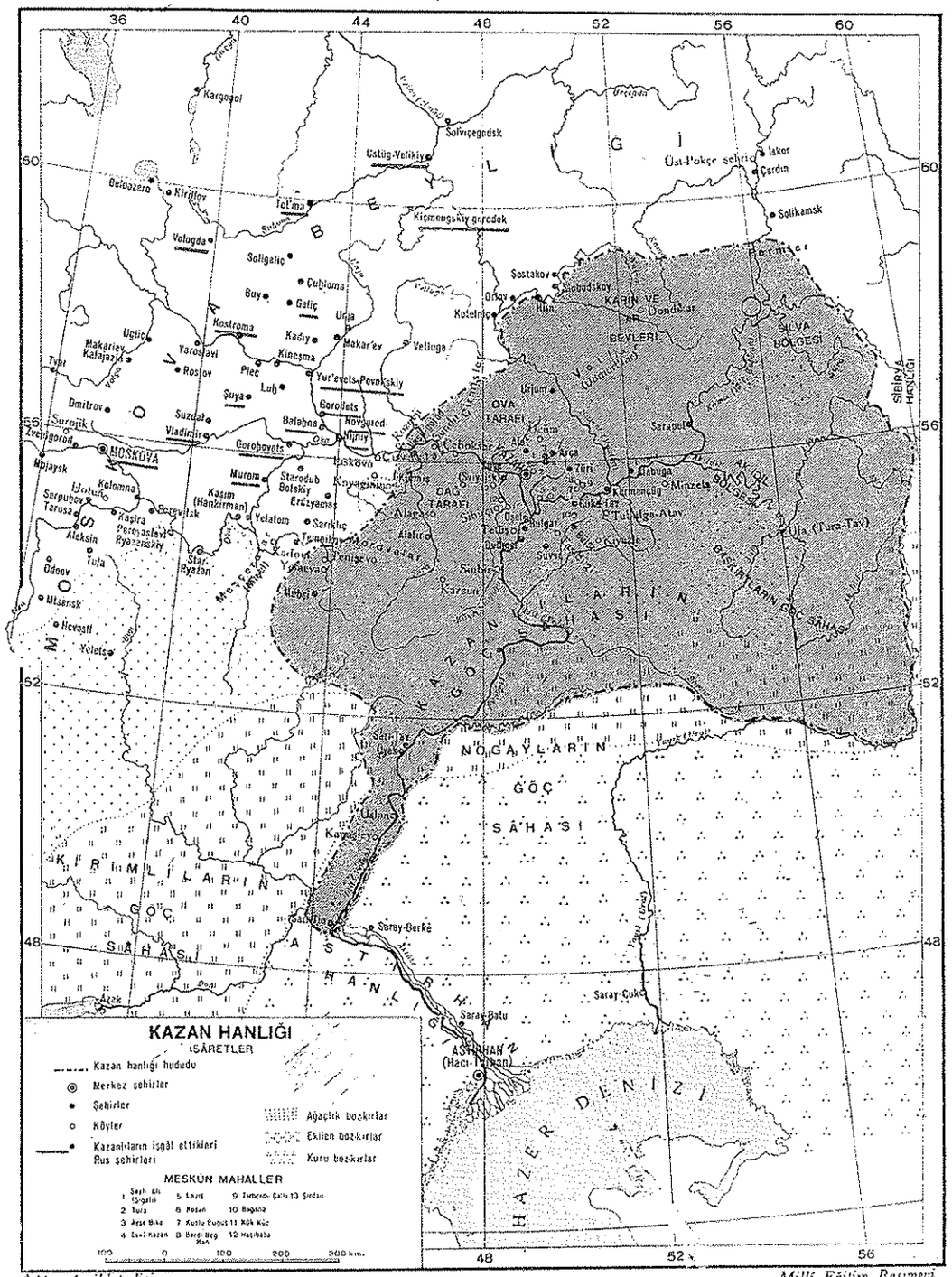

İslâm Ansiklopedisi *Millî Eğitim Basımevi*

her iki tarafın mümessilleri bir araya gelince, Moskova asıl niyetini açığa vurdu. Vatan büyük bir tehlike önünde bulunuyordu. Kazan hey'eti elindeki bütün imkânlar ile buna karşı koymağa çalıştı. Böyle bir teklifi kabûl etmek salâhiyetini kendinde görmeyen Kazan hukûmeti bu meselenin umûmî kurultuyda müzâkeresini istedi. Başka bir çâre bulamayan kurultayca bu teklif kabûl edilince, Şah Ali (1551 — 1552), kasımlı ve rus muhâfızları ile birlikte. üçüncü defa han olarak, Kazan'a girdi.

Devletin aş.-yk. yarı arâzisinin düşmana terki kazanlılara çok ağır gelmiş idi. Ruslara karşı minnettarlığına rağmen, Şah Ali bile bunun, hiç değilse bir kısmının, Kazan devletine iâdesinin mümkün olacağını düşünüyordu. Bu husûsta müzâkerelerde bulunmak üzere, Moskova'ya bir sefâret hey'eti gönderildi. Hey'et ruslardan dağ tarafının Kazan'a iâdesi ile Moskova beyliğinin de, kazanlılar gibi, anlaşmaya sâdık kalacağı hakkında yemin etmesini te'min edecekti. Hey'et muvaffak olamadı. Kendi hayatından korkan Şah Ali'nin muhâfızları çoğaltıldı; muhâlefetleri belli olan milliyetçi ve vatan-sever beylerin bir kısmı hîle ile öldürüldü, bir kısmı da hudut hâricine kaçmak mecbûriyetinde kaldı. Ruslar böylece bütün devlet üzerinde ele geçirdikleri kontroldan istifâde ederek, bütün Kazan devletini Moskova'ya ilhâk ile han yerine bir nâip tâyinini düşünüyorlardı. Bu hâl Kazan ile Moskova arasında, iki müstakil ve müsâvî devletin bir hukümdar idâresi altında birleşmesi gibi gösterilmeğe ve böylece ahâli yatıştırılmağa çalışılıyordu.

1552 şubatında Moskova hukûmetinin mühim bir unsuru olan Adaşev Kazan'a gelmiş ve handan idârenin rus nâibine teslimini istemişti. Şah Ali tahttan vazgeçmeğe râzı olmakla berâber, Kazan'ı ruslara teslim etmeği, kat'î olarak, reddetmiştir. 6 martta Şah Ali, rus kuvvetlerini de yanına alarak, bir bahâne ile şehirden çıkıp, doğruca Züye'ye gitmiştir. Ruslar aynı tekliflerini Kazan hukûmetine bildirdiler. Başında Çapkun Bey bulunan Kazan hukûmeti, kat'î olarak, Kazan'ın harpsiz teslim edilmeyeceği cevabını verdi.

Bir an için bütün dâhilî anlaşmazlıklar durmuş ve vatanın selâmeti fikri halkın bütün tabakalarını birleştirmişti. Hukûmet, ilk iş olarak, devlet reisi seçimi ile meşgûl oldu ve Kazan tahtına o zamanlar Nogaylar arasında bulunan Astırhan şehzâdesi Yâdigâr Muhammed (1552) dâvet edildi. Yâdigâr, Timur Kutlug neslinden olup, Saray hanı Seyid Ahmed'in torunu ve Astırhan hanı Kasım'ın oğlu idi. Bir müddet Moskova'da bulunmuş ise de, orada kalmak istemeyerek, Nogaylara dönmüş idi. Kendisinin 1551 yılında da Kazan tahtına geçmesi bahis mevzuu olmuş ve bu hususta müzâkere cereyân etmiş idi. Yâdigâr'ın gelmesi ile halkın kendisine olan güveni arttı. Çapkun Kazan devletinin ruslar tarafından alınmış olan dağ tarafını, Volga ötesi arâziyi geri almak için, taarruz harbi yapılması taraftarı idi. İlk mağlûbiyetler kazanlıları yıldırmadı; dağ tarafı ruslara karşı ayaklandı ve müstahkem mevkîler hâric, tekrar merkez ile birleşti. Ruslar arasında panik başgösterdi ve orduları intizamsız bir şekilde geri çekilmeğe başladı. Moskova'nın yeni kuvvetler göndermesine mâni olmak maksadı ile, Kırım Moskova'ya karşı bir sefer açtı ve Tula'ya kadar ileriledi. Rus kaynaklarından anlaşıldığına göre, rûhânî sınıf hâric, bu sefer halk tarafından pek iyi karşılanmamıştır. Hukûmet ancak yeni zaptedilecek memlekette kendilerine mühim mıkdarda arâzi verileceği vaadi ile, beylerin iştirâkini te'min edebilmiştir.

Züye müstahkem mevkiine istinat eden ruslar Kazan'ı muhâsara ettiler. Kuvvetler arasındaki fark çok büyük idi. Kâle içindeki 30.000 kazanlı, 3.000 Nogay ve şehir dışındaki 10—15.000 atlıya karşı 150.000 rus askeri ve 150 top ile ingiliz mühendisi Butler kumandasında garplı mütahassıslar bulunuyordu. Kazanlılar bu harbe, âdî olarak, mantıktan ziyâde his ile hareket ederek, ölümü esârete tercih ettiklerinden dolayı karar vermişlerdi. Son devrin mücâdele ile geçen yılları ve nihâyet rus kuvvetlerine istinât eden Şah Ali'nin saltanatı kalenin ancak Moskova'dan ibâret olan düşmanına karşı tam bir şekilde techizine imkân vermemiş idi. Türkler, eskiden de yaptıkları gibi, bu defa da şehir dışında yerleştirilen atlı kıt'aların âdî hücûmları ve kaleden yapılan çıkışlar ile düşmanı yıpratabilirlerdi. Fakat Avrupa harp tekniğine vâkıf garplı mühendislerin ruslar hesabına çalışmaları kazanlıların işini güçleştirmişti. Bunlar tarafından açılan duvar altı lağımlarının barut fıçıları ile patlatılması neticesinde açılan bir kaç gedik büyük fedakârlıklar ile kapatılabildi. Fakat 2 ağustosta açılan büyük gedik kapatılamamış ve düşman buradan şehre girmeğe muvaffak olmuştur. Sokak harbi her iki tarafa da büyük telefat verdirdiği gibi, çıkan yangınlar ortalığı daha çok karıştırmıştır. Mühim çarpışmalardan biri de Kazan'ın büyük câmii olan Kul-Şerif câmii ile medresesi civarında cereyân etmiştir. Başlarında Seyid Kul-Şerif olmak üzere, bütün medrese talebeleri burada şehit düşmüşlerdir. Yâdigâr Han, etrafındaki-

ler ile birlikte, esir edilmiştir. Düşman safını yararak, Kazan ırmağını geçmeğe muvaffak olan bir avuç muhâripten başka, şehrin müdâfilerinden kimse sağ kalmamıştır. Zâten rus askerlerine erkeklerden hiç bir kimsenin esir edilmemesi emredilmiş idi. Vak'aya şâhit olanlar, yalnız erkeklerin değil, kadınlar ve çocuklar da dâhil olmak üzere, bütün ahâlinin kılıçtan geçirildiğini ve hayatta kalan kadınların da rus askerlerine teslim edildiğini yazmaktadırlar. Rusların Kazan'da yapmış oldukları bu müthiş katl-i âm tarihte nâdir görülmüş vak'alardandır. Bu meseleye temâs eden her rus tarihçisi bu vahşet karşısında durmakta ve bunu rus tarihinin en kötü sahifelerinden biri olarak vasıflandırmaktadır. Bu vahşet yalnız kazanlıların hayatına kasdetmekle kalmamış, bu türk ülkesinin asırlardan beri toplanmış ve inkişâf etmiş olan maddî ve mânevî kültür eserlerini de imhâ etmiştir. Şehir ve hazîne yağma ve sancaklar ile top ve diğer silâhlar rus hazînesine mâl edilmiştir.

Kazan'ın zaptı ile istiklâl mücâdelesi sona ermemiş, merkezî teşkilâtın ortadan kalkmış olmasına rağmen, büyük bir azim ile devam ettirilmiştir. Halkın umûmî kıyâmı mâhiyetini alan bu savaşta Kazan devletine dâhil Fin kavimleri de birlikte hareket etmişlerdir. Kazan'dan 15 km. mesâfede bulunan Biyik-Tav'da atlı ordunun bakiyesinin esâs teşkil ettiği bir kuvvet harekete geçerek, düşmana büyük zararlar verdiriyor ve rus hudut şehirlerini devamlı baskısı altında tutuyordu. Meşe ırmağı sâhilinde, Kazan'dan 70 km. bir mesâfede, başka bir hareket merkezi meydana gelmiş idi. Dağlık tarafında hareket eden Sarı Batır ve arkadaşları mühim rus kuvvetlerini hezîmete uğratıyorlardı. Memleket tekrar harp hâline geçmiş ve Mamış-Berdi Bey idâreyi eline alarak, Volga'nın sağ sâhilinde yüksek Sundır tepesi üzerine kurulan Çalım kalesini kendisine merkez ittihâz etmiş idi. Mücâdeleyi teşkilâtlandırmak için, Mamış-Berdi Bey Nogay beyleri ile temâsa geçmiş ve Kazan hanı Süyün-Bike'nin kardeşi Ali Ekrem, han olarak, dâvet edilmiştir. Ali Ekrem (1556)'in Kazan arâzisine gelmesi ile alevlenen hareket bir taraftan intizama konulurken, diğer taraftan diğer türk devletleri ile münâsebete girişilmiş ve Kazan'ın istirdâdı için hazırlıklar yapılmağa başlanmıştır. Nogay beylerinden Yusuf, oğlunu desteklemek üzere, bir ordu toplamış ise de, diğer bir Nogay beyi olan İsmâil, Moskova ile dostluğunu ileri sürerek, buna mâni olmuş ve serbest kalan ruslar, Kazan'a tekrar bir ordu sevki ile, memleketin yeniden zaptına muvaffak olmuşlardır.

KAZAN HANLARI CEDVELİ

I. Ulug Muhammed sülâlesi; II. Sibirya sülâlesi; III. Kasım hanları sülâlesi; IV. Kırım sülâlesi; V. Astırhan hanları sülâlesi; VI. Nogay sülâlesi.

1. Ulug Muhammed b. Celâleddin b. Toktamış (I)	1437 — 1445
2. Mahmud b. Ulug Muhammed (I)	1445 — 1462
3. Halil b. Mahmud (I)	1462 — 1467
4. İbrahim b. Mahmud (I)	1467 — 1479
5. Ali b. İbrahim (I, 1. defa)	1479 — 1484
6. Muhammed Emin b. İbrahim (I, 1. defa)	1484 — 1485
7. Ali b. İbrahim (I, 2. defa)	1485 — 1487
8. Muhammed Emin b. İbrahim (I, 2. defa)	1487 — 1495
9. Mamuk b. İbak (II)	1495 — 1496
10. Abdüllatif b. İbrahim (I)	1496 — 1502
11. Muhammed Emin b. İbrahim (I, 3. defa)	1502 — 1518
12. Şah Ali b. Seyid Avliyar (III, 1. defa)	1519 — 1521
13. Sâhib Giray b. Mengli Giray (IV)	1521 — 1524
14. Safa Giray b. Fetih Giray (IV, 1. defa)	1524 — 1531
15. Can Ali b. Seyid Avliyar (III)	1531 — 1533
16. Safa Giray b. Fetih Giray (IV, 2. defa)	1533 — 1546
17. Şah Ali b. Seyid Avliyar (III, 2. defa)	1546
18. Safa Giray b. Fetih Giray (IV, 3. defa)	1546 — 1549
19. Ötemiş b. Safa Giray (IV; Süyün-Bike)	1549 — 1551
20. Şah Ali b. Seyid Avliyar (III, 3. defa)	1551 — 1552
21. Yâdigâr Muhammed b. Kasım (V)	1552
22. Ali Ekrem b. Yusuf (VI)	1556

Çalım'ın zaptı, Ali Ekrem'in şehit düşmesi ve Mamış-Berdi Bey'in, ele geçirilerek, Moskova'da idam edilmesi ile mücâdele hızını kaybetmiş ve Ahmed Batır, Kabınak Bey, Kurban Ali Bey, Kolay Mirza, Devlet Mirza ve diğer kahramanların hareketi artık mahallî mâhiyette kalmıştır. İslavların eskiden beri tatbik ettikleri türkleri türkler ile imhâ siyâsetini Moskova da kullanmış, Şah Ali ve benzerlerini Kazan memleketine göndererek, türk şehir ve köylerini yaktırmış ve vatanperverleri öldürtmüş idi. Ruslar ânî ayaklanmalardan korktukları için, türklerin Kazan şehrinde oturmalarını, hattâ iş-güç ile olsa bile sûrların içine girmelerini yasak ediyorlar ve kendileri ile anlaşmış olanları bile şehrin civarında bir yere naklettiriyorlardı. Eskiden yalnız yerli nüfusu 40.000'i geçen bu mühim merkezde 1557'de 6.000 rus ve civarında da bir o kadar türk kalmış idi. Rus-hıristiyan taassubu bilhassa islâm müesseselerine karşı kendini gösterdi. Kazan'daki bütün câmi, mescit ve medreseler tamâmiyle tahrip edildi, mezar taşları bile yerlerinden sökülüp atıldı.

Kazan devletinin elindeki arâzi rus beylerine dağıtıldı; han ve türk beylerine âit olanları hazîneye kaydedildi. 1565—1567 yıllarına âit kayıt defterlerine göre, tarla, otluk ve orman olmak üzere, dağ tarafında — 220.000 *ha* ve ova tarafında — 1.478.000 *ha* arâzi rus beyleri ile kilise ve manastırlara verilmiştir. 1552 seferine iştirâk eden rus beyi A. M. Kurbskiy (s. 23; krş. M. Hudyakov, s. 155)'nin geçerken gördüğü köylerin sıklığını ve ahâlinin zenginliğini tasvir edip bitiremediği yerlerde, 1565 yılı kayıt defterlerinde inanılmayacak derecede boş arâzi bulunmaktadır ki, buraları mücâdele esnâsında terkedilmiş veya sâkinleri düşman tarafından imhâ edilmiş köyler olacaktır. Ahâlinin bir kısmı ormanlara, bir kısmı da daha uzaklara, Başkırt, Ural ve Sibirya ülkelerine göç etmiştir. Kazan şehri etrafında 40 km. bir sâhadan türkler tamâmen çıkartılmış olduğu gibi, bunlar nehir ve ırmak boylarından da kovulmuşlardır. Kazan memleketi devamlı bir harp hâlinde tutulmuş ve ahâli bunu her an hissetmiştir. Türkler ile birlikte Fin kavimleri de aynı tazyika mârûz kalmışlardır. Kazan devleti zamanında bunlar devlete bir mıkdar vergi vermekle, dâhilî idârelerinde tamâmiyle serbest bulunuyorlardı. Rus tazyiki bunları türklere daha fazla yaklaştırmış, bir kısmı, baskı altında hıristiyanlığı kabûl etmek suretiyle ruslaştırılmaktansa, müslüman olup, türkleşmeği tercih etmişlerdir. Türk ülkesine (bilhassa Züye civarına) yerleştirilen rus muhâcırlarının türkler ile temâs edenleri arasında türkleşme temâyülü belirince, bir taraftan bu gibi hâdiselere mâni olmak ve diğer taraftan türklerin kendilerini kültür müesseselesinden ayırmak için, 1592'de İvan'ın yerine geçen oğlu Feodor'un emri ile, memlekette mevcut câmi, mescid, mektep ve medreseler yıkılmış olduğu gibi, rusların türklerin hizmetine girmeleri de yasak edilmiştir.

Bütün bu tedhiş siyâsetine rağmen, ruslar kendilerini ancak müstahkem mevkîlerde emniyette buluyorlardı. Bunların inşâ tarihleri, aynı zamanda, Kazan memleketinin zaptı tarihidir (msl. Layış — 1557, Tetiş — 1578, Alatır — 1583 v.b.). XVI. asrın sonu ile XVII. asrın başlarında rus memleketinde vukûa gelen karışıklıkta (düzme Dimitri vak'ası), idârî teşkilâta sâhip bulunan Kasım hanlığı (b. bk.; bilhassa Uraz-Muhammed'in faâliyeti) Moskova aleyhine, faâl bir surette iştirâk etmiş ise de, kazanlılar bundan istifâde imkânını bulamamışlardır. Mamafih rus hâkimiyeti, bu müddet zarfında, yalnız büyük şehirlere inhisar etmiştir. Memleketin tahribi neticesinde vukûa gelen açlık (1601—1602) da bir çok kimsenin ölümüne sebep olmuştur. Seçimine (1613) Kazan bey ve mirzalarının da iştirâk ettiği Romanovlar sülâlesinin Moskova tahtına geçmesi ile rus hâkimiyeti 1628 (bu 1648'de bir daha tekrarlanmıştır)'de türk mirzalarının hıristiyan kul çalıştıramayacakları hakkındaki bir kanun ile, vaktiyle kendisinin mükâfatlandırmış olduğu son Kazan bey ve mirzalarına da bir darbe indirmiştir. 1654—1656 yıllarında memleketin büyük bir kısmını saran kolera salgını yalnız Kazan civarında 48.000 insanın ölümüne sebep olmuştur. 1668—1671 yıllarında Volga havzasını da içine alan Stenka Razin kıyâmı, ruslardan ziyâde, türklere dayanmış ve başlıca yardımcısı olan Hasan Aybulat vâsıtası ile kazanlılara mürâcaat ederek, istiklâl vaadinde bulunmuş, maddî ve mânevî tazyık altında inleyen halk arasında kendisine pek çok taraftar bulmuştur.

XVIII. asra kadar Kazan ülkesi rus vesikalarında Kazan hanlığı olarak geçer. İdâre husûsî bir mühre sâhip bulunan bir nâibin elinde idi ve Moskova'da Kazan ülkesinin işlerine bakan ayrı bir dâire vardı. 1708'de, vilâyetler teşkil edilirken, Kazan, Başkırdıstan ve Terek'e kadar diğer ülkeler dâhil, bir vilâyet hâline getirildi. Moskova iç ve dış gâilelerden kurtulur-kurtulmaz, tekrar türkler ile meşgûl olmağa başlıyor ve bu da her vakit halkın aleyhine alınan kararlar ile neticeleniyordu. Bunlar arasında, türkler için çok ağır olan, 1718'de ihdâs edilen „laşmancılık" ile müslüman ahâliye konulan ağır vergi mükel-

lefiyetleri bilhassa zikre değer. Bu maddî tazyık yanında mânevî işkenceler de tatbik edilmiş ve Kazan kazasında 1742 'de 536 câmiden 418 'i yıktırılmış, türk çocuklarının zorla rus mekteplerine kaydedilmesi istenilmiştir. Kazan türkleri ile ruslar arasında mücâdele düşman tarafından dinî mücâdele şekline sokulmuş olduğundan, türkler için hürriyet mefhûmu, mânevî hürriyetin senbolü olan, din serbestîsi ile birleşmiştir. Rusların bilhassa câmilerin tahribi üzerinde ısrâr etmeleri türk leri en mühim istinatlarından mahrûm etmek için idi.

Kazan 'ın zaptından sonra, yukarıda da işâret edildiği gibi, eskiden büyük arâzi sâhibi olan beyler ve me'mûrlar ile sanâyi mensûpları ve merkezlere yakın çiftçiler, her şeylerini kaybederek, başka taraflara göç etmek zorunda kalmışlardır. Bunların bir kısmı hayatlarını kazanmak için, ticârete atılmıştır. Rus tüccarlarına rakip çıkmamaları için, hukûmet bunları da bir çok kayıtlara tâbî tutmuştur. Ticârette kazandıklarını tekrar eski ve alışık oldukları sanâyie yatıranlar da işlerini ancak ağır şartlar altında yürütebilmişlerdir. XVIII. asır ortalarında bilhassa orta Asya ticâretini teşvik gâyesi ile, Kazan tüccârlarına bâzı kolaylıklar gösterilmeğe başlamıştır. Bunlar arasında 1747 'de Orenburg yakınında Kargalı mahallinin kurulması ve buraya 200 türk tüccarının yerleştirilmesi dikkate değer. Kuruluşundan 50 yıl sonra burada artık 1.800 tüccar bulunuyordu.

Fakat asıl halk kütlesinin ne kadar ağır bir tazyık altında bulunduğunu 1773—1774 'te Pugaçev isyânına iştirâk etmiş olması göstermektedir. Bunun üzerine 1781 'de Kazan 'da, vilâyet yerine, tekrar nâiplik ihdâs olunmuş ve halka bâzı kolaylıklar gösterilmiştir. 1793 'te Kazan şehrinde bir türk belediyesi kurulmuş ve türklerin mahkeme işleri (bilhassa ticârî muhâkeme, miras işleri v.b.) bu belediye idâresine tevdî edilmiştir. Pugaçev isyânı Kazan türklerinin istiklâl için yaptıkları son büyük silâhlı mücâdeleleridir. Bundan sonraki isyânlar, 1877/1878 rus-türk harbi münâsebeti ile çıkan isyân da dâhil olmak üzere, mahallî ayaklanma çerçevesini aşamamıştır (Başkırt arâzisinde muhtelif vesileler ile çıkan isyânlar — msl. 1584, 1651, 1654, 1664—1665 (Said), 1705—1707 (Aldar küçüm; isyânın tenkili neticesinde 19.815 kazanlı memleketlerine iâde olunmuştur), 1735 (Kilmek Abız), 1740 (Kara-Sakal), 1755 (Batırşa), 1773 (Salavat Batır, Pugaçev isyânı münâsebeti ile) v.b. — için bk. A. Battal, s. 100—108, 117—120 ve *Ung. Jahrb.*, VI, H. 1/2, s. 159—161).

Kazan türklerinin hayat mücâdelesi çok ağır şartlar altında devam etmiş ve pek çok maddî ve mânevî varlıkların kaybına sebep olmuştur. Millî, dinî, iktisâdî ve idârî-siyâsî bütün mevcut teşkilât ortadan kalkmış olduğu gibi (rusların ne kadar teferruât ile uğraştıklarını göstermek için, köylülerin zarûrî ihtiyaclarını karşılamak üzere elzem olan en basit demircilik san'atının bile türklere yasak edildiğini ve bunun son zamanlara kadar devam etmiş olduğunu hatırlamak kâfîdir), ahâlinin mühim bir kısmı, eski yerlerini terkederek, şimâlde ve şarkta, daha uzaklara ve daha az münbit sâhalara göç etmek mecbûriyetinde kalmıştır. Moskova, mühim vaadlerde bulunarak, iş-birliği te'minine büyük ehemmiyet verdiği bir kısım Kazan bey ve mirzalarına, ihtiyac ortadan kalkar-kalmaz, dirsek çevirmiş ve ellerindeki imtiyazları teker-teker geri almıştır. Böylece bütün memleket, gündelik hayat kaygusu içinde kendisine bir tesellî ararken, uzun müddet karşısında rûhunu hayat kıvılcımları ile besleyen derdli türkü ve şarkı ile bu kıvılcımları söndürmeğe çalışan tasavvuftan başka bir şey bulamamıştır.

XVIII. asrın sonu ile XIX. asır, Kazan türkleri için, daha evvelki asırlara kıyas ile, nisbeten müsâit şartlar içinde geçmiş ve onlara millî varlıklarını korumak ve inkişâf ettirmek imkânlarını vermiştir. Katerina I. tahta geçtikten sonra, 1767 'de kanunlar mecmuası lâyihası tanzim komisyonu kurulmuş ve bunun çalışmalarına Kazan türklerinden de 27 mümessil iştirâk etmiştir. İleri sürülen istekler içinde bilhassa din serbestîsi, vergilerin azaltılması, mahkemelerde ana-dili kullanma hakkı ve hâkimlerin halk tarafından seçilmesi, ticâret serbestîsi ve türk beylerinin rus beyleri ile aynı haklara sâhip olması bulunmaktadır. 1785 'te islâmiyetin devletçe bir din olarak kabûlü üzerine, câmi, mescid ve bunların yanında mektep ve medreselerin inşâsına müsâade edilmiş, 1788 'de de bir müftünün riyâsetinde 2—3 kadıdan müteşekkil „rûhânî idâre" kurulmuştur. Bu kazanlıların istiklâllerini kaybettiklerinden beri resmen elde ettikleri ilk ictimâî müessese olup, bundan sonraki millî ve kültür hareketleri, bir müddet için, hep bunun etrafında toplanmıştır.

Halkın büyük ekseriyetini teşkil eden çiftçi sınıfının durumunda fazla bir değişiklik meydana gelmemiş olmakla berâber, eski tüccar sınıfı ve sonradan buna iltihâk eden bey ve mirzaların faâliyeti ile bir mıkdar servet birikmiş ve mahallî sanâyiin yeniden kurulmasını kolaylaştırmıştır. XVIII. asrın sonlarında Kazan 'da bir kaç deri fabrikası bulunuyordu

1800 'de bunların sayısı 13 'e ve 1812 'de ise, 18 'e çıkmıştır (burada 94.340 deri işlenmiş olup, bu bütün Rusya 'daki istihsâlin 25,2 % 'sini teşkil ediyordu). Aynı yıllarda 12 sabun (bütün istihsâlin 60 % 'ı), 2 'si Vyatka 'da olmak üzere, 11 pamuklu mensûcât (1819 'da 433.690 m., bütün istihsâlin 75,2 % 'si) ve 2 kâğıt fabrikası var idi (bk. bir de A. Aziz, *Tatarlarda sınıflar tarihi*, XVII., XVIII. asırlar ve XIX. asrın başı, Kazan, 1925). Bulgarlar devrinden beri meşhûr olan deriden el sanâyii şeklinde yapılmağa başlanan işlemeli ayak-kabı, çanta v. b. eşyâ imâli kış günleri Kazan civarındaki köylülerin de buna iştirâkini sağlamıştır ki, bu halkın iktisâdiyatına olduğu kadar, halk san'atının muhâfaza ve inkişâfına da yardım etmiştir. Bütün bunların hukûmetçe teşvik ve yardım gören ve sanâyide esir kuvveti kullanan rusların muhâlefetine ve rekabetine rağmen elde edilmiş olması zikre şâyândır.

Kazan ve diğer merkezlerin zaptından sonra, ahâli ile birlikte medreseler de daha uzaklara taşınmış ve devamlı tazyiklerden dolayı, medreselerin son zamanlara kadar köylerde kurulması bir an'ane hâline gelmiştir (bunlardan bilhassa Ücüm, Satış, Kışkar, Menger, Saba medreseleri meşhûrdur). Kazan tüccarı bu ülkenin diğer memleketler ile, bilhassa orta Asya türk kavimleri ile, olan eski münâsebetlerini yenilemiştir. Volga havzasına çok eskiden gelmiş olan Ahmed Yesevî (ölm. 1166) 'nin *Dîvân-i ḥikmat* 'i ve Rabgûzî 'nin *Ḳiṣaṣ al-anbiyâ'* (1310) 'sı ile Yazıcı-oğlu 'nun *Muḥammadiya* (1449) 'si yanına daha bir çok eserler eklendi. Daha sonra, bir çok gençlerin Türkistan medreselerinde tahsil etmeleri üzerine, memlekette de aynı rûhu taşıyan te'lif ve tercüme eserler meydana gelmeğe başlamıştır (bu devir için bk. bilhassa A. Rahim ve A. Aziz, *Tatar edebiyatı tarihi*, I, 1. ve 2. bölümler, Kazan, 1922). Bu bilgi ve eserler eskiden mevcut dinî-tasavvufî fikrin devamı olmakla berâber, bir boşluğu doldurması bakımından mühim idi.

İktisâdî kalkınma bilhassa tâlim ve terbiye müesseselerinin inkişâfını ve memlekette yeni bir fikir hareketinin doğmasını intâc etmiştir. „Bu dünya kâfire cennet, mü'mine zindan" düstûrunun, fertleri tesellî etmekle berâber, hayat mücâdelesi için kâfî gelmediğini gören ulemâ, asrîleşme şiârını ortaya atmıştır. Bu hareketin başlangıcını teşkil eden Ebünnasr Kursavî (1765—1813), *al-İrşâd li 'l-'ibâd* adlı arapça eseri ile, aklın hürlüğünü ilân etmiş ve ictihâd kapısını açarak, taklide ve „işancılığa" karşı mücâdeleye başlamıştır. Bu mücâdeleyi muvaffakiyetli bir surette sona erdirmek Şihâbeddin Mercânî (1818—1889) 'ye nasip olmuştur. Aynı zamanda bir tarihçi olan Mercânî kendi fikirlerini Kazan 'da açtığı medresesinde tedris yolu ile de yaymak imkânını bulmuştur. Talebesi Hüseyin Feyzhan (1821—1866) ve nev'i şahsına münhasır bir âlim olan Kayyûm Nâsırî (1824—1902) ile bu yenilik hareketi artık yolunu açıkça tâyin etmiştir. İsmail Gaspıralı (1851—1914) tarafından ileri sürülen yeni tâlim ve terbiye usûlü, mektebin programına geçmiş, yenilik ve eskilik taraftarlarını temsil eden usûl-i cedid ve usûl-i kadîm münâkaşası bir çok ictimâî meselelerin halline doğru adımlar atılmasını sağlamıştır. Cemiyetin ictimâî teşekküller etrafında birleşmeğe başlaması ile dünya görüşü ve eski dinî esâslar yerine, millî esâslar kaim olmuştur. Rızâeddin b. Fahreddin, Reşid İbrahim, Mûsâ Cârullah ve başkalarında dinî ve millî cephe henüz birleşmiş bir durumda iken, İsmail Gaspıralı bunu, çok ileri bir görüşle, *Tercüman* (1863) 'da „dilde, fikirde, işte birlik" şeklinde ifâde etmiştir, Yusuf Akçura (1876—1935) bunun siyâsî programını çizmiştir.

Fikir hareketlerinin genişlemesi ve mekteplerin çoğalması, bir taraftan muallimlerin yetiştirilmesi, diğer taraftan ders kitapları ile bunların dili meselesini ortaya çıkarmıştır. Rus istilâsı ve devamlı tazyik yüzünden edebî hayatın inkıtâa uğramış bulunması yazı dilinin normal bir şekilde inkişâfına engel olmuş ve eski yazı dili ile halkın konuşma dili arasında büyük bir fark husûle getirmiştir. Kayyûm Nâsırî, bilhassa talebe ve geniş okuyucu kütlesini göz önünde tutarak, te'lif ve tercüme yolu ile vücûda getirdiği eserleri ve 1871—1897 yılları arasında neşrettiği ve bir nevî mecmua vazifesini gören takvimleri ile yazı dili meselesini de mahallî şive lehine çevirmiştir. İlk mekteplerde tedris dilinin mahallî şive olmasına itirâz etmek güç olmakla berâber, bunun hudutsuz tatbikı türk kavimlerini birbirinden ayıracak ve ortada umûmî bir yazı dili gibi, bunları birbirine bağlayacak millî bir bağ kalmayacak idi. Daha sonraları bu fikir üzerinde durulmuş ve ilk tahsilin her kavmin kendi şivesinde ve orta tahsil bir geçiş devri teşkil etmek suretiyle, yüksek tahsilin umûmî türk dilinde yapılması fikri ileri sürülmüştür.

Kazan türklerinin şivesi üzerine kurulan dil ile bu dili kullanan kavmin ismi de oldukça münâkaşalı bir mesele olmuştur. Gerek Mercânî (*Mustafâd al-aḫbâr*, I, 6), gerek Kayyûm Nâsırî (*Lehce-i tatariye*, 1895, s. 3) „tatar" tâbirinin kullanılmasına taraftar idi-

ler. Fakat bu mesele son zamanlara kadar bir münâkaşa mevzûu olarak kalmakta devam etmiştir (krş. A. Aziz ve A. Rahim, *Tatar edebiyatı tarihi*, I, 2, 3—10 ve A. Battal, *Kazan türkleri*, İstanbul, 1925, s. 6—10). Tatar tâbiri tarihte moğullar için kullanılmış olan bir isimdir. Cengiz Han 1206'da tatarların başına geçtikten sonra, moğul ismi umûmîleşmiş ise de, bunlar temâsa girdikleri islâm ve hıristiyan muhitlerince tatar ismi ile anılmakta devam etmişlerdir. Altın-Ordu'yu kuran moğulların azlığına ve devletin başına geçen sülâlenin artık XIV. asırda tamâmiyle türkleşmiş olmasına rağmen, bu devlet avrupalılar ve ruslar nazarında bir tatar devleti ve ahalisi ile dili de tatar halkı ve dili olarak kalmakta devam etti, ruslar eskiden beri tanıdıkları türkleri hep „tatar" ismi ile zikrettiklerinden, Kazan'ın istilâsından itibâren, XIX. asra kadar ellerine geçirdikleri bütün türk kavimleri için bu tâbiri kullanmışlardır (msl. Kazan, Astırhan, Kırım, Kafkasya, Sibirya, Altay tatarları v.b.). Ancak bu tarihten sonraki türkler kendi kavmî adları ile zikredilmişlerdir (msl. Kırgız, Özbek, Türkmen v.b.). Kazan türkleri, ruslar tarafından takılmış olup, türk ve islâm muhitince düşman telakkî edilen ve kendilerini türk câmiasından ayırdığı hissini veren bu ismi hiç bir zaman benimsememişlerdir. Aynı isim ile adlandırılan diğer türkler (msl. Kırım tatarları yerine, Kırım türkleri veya kırımlılar v.b.) gibi, kendilerine Kazan türkleri (kazanlılar) ve dillerine de türkî veya Kazan türkçesi demeği tercih etmişlerdir. Fakat kazanlıların arzularını dikkat nazarına almayan rusların idârede matbuatta ve ilmî eserlerde kullandıkları „tatar" tâbirinin kullanılış sâhasının genişlemesi tâbi'î idi. 1910—1919 arasında bâzı kimseler tarafından, bu iki cereyânı birleştirmek gâyesi ile, ortaya atılmış olan „türk-tatar" tâbiri de umûmun kabûlüne mazhar olmamıştır.

XIX. asırda başlamış olan fikir hareketlerinin doğurduğu meselelerin çoğu henüz ele alınmış iken, 1905 inkılâbı, daha geniş imkânlar ile birlikte, çok yeni meseleler getirdi. Bunlar arasında dinî-felsefî meseleler, mektep ve medreseler, dil, edebiyat, tarih, tabiat bilgileri, matematik, fizik, matbuât ve siyâsî-ictimâî meseleler, bütün teferruâtı ile ortaya konulmuş ve kısa bir zamanda halledilmesi bekleniyordu. Kazan türkleri 1900—1918 yıllarında, misline bir daha tesâdüf edilmeyen bir tarz ve başarı ile çalışmışlar ve elde ettikleri neticeler ile kendilerinin ne kadar büyük maddî ve mânevî bir kuvvete sâhip olduklarını göstermişlerdir.

1905 inkılâbı ve Rusya millet meclisine seçimler münâsebeti ile bâzı millî isteklere yol açılmıştır. 1905'te Kazan'da toplanan ve başında Gaspıralı, Topçubaşı ve Akçura bulunan müteşebbisler hey'eti 8 nisan 1905'te Nijniy-Novgorod'da Rusya'daki bütün türklerin umûmî kongresini toplamağa karar vermiş ve hukûmetten müsâade istemiştir. Müsâade verilmeyince, Volga'da bir gezinti yapmak bahânesi ile, bir vapur kirâlanarak, müzâkereler vapurda cereyân etmiştir. İkinci kongre 13 — 23 kânûn II. 1906'da Petersburg'da ve üçüncüsü ise, 26 ağustos 1906'da Nijniy-Novgorod'da toplanmış ve „Bütün Rusya müslümanlarının ittifâkı" vücûda gelmiştir. İlk millet meclisine 1905'te 24 (12'si kazanlı), ikincisinde 1906'da 34 (15'i kazanlı) türk mümessili seçilmiştir. Türklerin teşkilâtlandırılması ile meb'us sayısının artması beklenirken, üçüncü millet meclisinde (1907), seçim kanununda yapılan değişiklik yüzünden, ancak 10 (7 kazanlı, 2 kafkasyalı, 1 kırımlı) ve dördüncüsünde ise, 6 meb'us kalmıştır.

1917 inkılâbı kazanlıları, teşkilât bakımından, hazırlıksız buldu. 15 mart 1917'de Petersburg'da toplanan Millî komite bir kongre yapılmasına karar vermiş ve 1—11 mayıs 1917'de, 800 mümessilin iştirâki ile, Moskova'da „bütün Rusya müslümanlarının kongresi" toplanmıştır. Umûmî meseleler üzerinde fikrini bildiren kongre bir Millî merkezî komite seçmiş ve bunun her tarafta mahallî şûbelerinin teşekkülüne karar vermiştir.

21—31 temmûz 1917 tarihinde Kazan'da aynı zamanda üç kongre toplanmış bulunuyordu: 1. Bütün Rusya müslümanlarının ikinci kongresi, 2. ulemâ kongresi ve 3. türk askerî kongresi; bu üç kongrenin 22 temmûzda yapılan müşterek toplantısında „iç Rusya ve Sibirya müslüman türk-tatarlarının millî medenî muhtâriyeti", büyük bir merâsim ile, ilân edilmiştir. Kongrece seçilen „muhtâriyet komitesi" millet meclisi seçimlerini (120 meb'us) idâre etmiştir. Aynı sene 17 teşrin II.—9 kânûn II. tarihinde toplanan Millet meclisi kanun-i esâsîyi kabûl etmiş, fakat mecliste beliren kuvvetli bir cereyânı göz önünde tutarak, „topraklı muhtâriyet", yâni İdil-Ural ülkesi kurulması hakkındaki projeyi müzâkere etmiş ve bunun esâslarını tasvip ederek, bu meseleyi etraflıca işlemek üzere, bir „topraklı muhtâriyet hey'eti" teşkil etmiştir. Millet meclisi, her biri beşer âzadan ibâret, 1. Diyânet işleri, 2. Maârif ve 3. Mâliye nezâretlerinden teşekkül eden bir millî idâre hey'eti seçmiştir. Başında Sadri Maksûdî (Arsal) bulunan millî idâre bolşevikler iş başına gelinceye kadar

çalışmış ve 12 nisan 1918'de, diğer bütün millî teşekküller gibi, ortadan kaldırılmıştır.

Yukarda da işâret edildiği gibi, 1917 sonunda Kazan türklerinin Millet meclisince tetkik edilmiş olan projeye göre, İdil-Ural ülkesi 220.000 km.² mesâha ile aş.-yk. 7 mil. nüfusu içine alacaktı. Bu nüfus içinde türkler 3.936.000 (57.19 %), fin kavimleri ile birlikte 4.351.000 (64 %) ve ruslar ise, 2.706.000 (36 %) olacak idi. (Daha geniş tutulan diğer bir tasarı için bk. A. İshaky, *Idil-Oural*, Paris, 1933). 1918 martında Moskova hukûmeti aynı hudutlar içinde „Tatar-Başkırt cümhûriyeti" ilânına karar vermiş idi. Fakat araya giren hâdiseler yüzünden gecikmiş olan bu teşebbüs 1920 yılında tekrar yenilenmiş ise de, bu defa Başkırt ülkecilerinin buna mâni olmaları üzerine, 27 mayıs 1920 tarihinde Tatarıstan cümhûriyeti ilân edilmiştir.

„Tatarıstan cümhûriyeti" 54° 2′—56° 44′ şimâl arzı ve 47° 6′—54° 14′ şark tûlü (Greenw.) arasında, 62.000 km.² bir sâha işgâl etmekte olup, 3.276.000 nüfusun türkler 54 % (Çuvaş ve Fin unsurları ile birlikte 59 %) ve ruslar 41 % 'ini teşkil ediyordu (bk. A. Battal, *ayn. esr.*, s. 240—242; 1920 yılı hesaplarına istinât ediyor). 1928 yılında neşredilen *Atlas*'ta 68.600 km². sâhadaki 2.594.000 nüfusun türkler 55,5 % 'ini (Fin kavimleri ile birlikte 57 %) ve ruslar 43 % 'ünü; 1940'ta neşredilen *Politik. slovar*'e göre, 67.000 km.², sâhadaki 2.919.400 nüfusun, türkler (Fin kavimleri ile birlikte) 60 % ve ruslar 40 % 'ını teşkil ediyordu.

23 mart 1919'da kararlaştırılmış olmakla berâber, ancak 14 hazîran 1922'de kat'î olarak ilân edilen Başkırdıstan cümhûriyeti, 51° 12′—56° 30′ şimâl arzı ile 53° 18′ — 62° 15′ şark tûlü (Greenw.) arasında, aynı kaynaklara göre, şu sâha ve nüfusu içine almaktadır: 97.681 km.², 1.259.059 nüfus; bundan türkler 57 % (Fin kavimleri ile birlikte 65 %) ve ruslar 35 %; 157.100 km.², 2.695.000 nüfus; bundan türkler 54,1 % (Başkırtlar 23,7 %; kazanlılar 22,3 %, Çuvaşlar 3,2 % v. b.; Fin kavimleri ile birlikte 57 %) ve ruslar 43 %; 140.500 km.², 3.144.700 nüfus [bk. bir de mad. BAŞKIRT].

Eski Kazan hanlığına dâhil arâzide, bunlardan başka, 24 hazîran 1920 tarihinde ahâlisi türk ırkından olan Çuvaş cümhûriyeti kurulmuştur. Tatarıstan cümhûriyetinin garp hudûduna bitişik olan Çuvaş cümhûriyeti 18.000 km.² bir sâha üzerinde 894.500 (1926) nüfusu ihtivâ eder; bu nüfusun 74,6 % (diğer türk ve fin kavimleri ile birlikte 80 %)'sını Çuvaşlar ve 20 % 'sini ruslar teşkil eder. *Polit. slovar* (1940)'de cümhûriyetin nüfusu 1.077.000 olarak gösterilmektedir.

Aynı arâzide bir de fin kavimlerinin iki muhtar ülkesi teşekkül etmiştir; bunlardan biri — 21 kânun I. 1920'de kurulan Mari (Çirmiş) ülkesi olup, 23.000 km.² sâha ile 482.100 (1926) veya 579.500 (1939; bundan Mari 51,4 %, türkler ile birlikte 56,4 % ve ruslar 43,6 %) nüfusu içine alır. İkincisi — 4 kânun I. 1920'de kurulan Vot ülkesi olup, 56° — 58° 30′ şimâl arzı ile 51° 30′ — 54° 15′ şark tûlü arasında, 30.300 km.² sâha ile 786.000 (1926; bunlardan Votyak ve Udmurtlar — 52,3 %, diğer fin ve türkler ile birlikte 57 % ve ruslar 43 %) nüfusu içine alır. Daha sonraları bu ülke Udmurt ülkesi ismini almış olup, 1939'da 39.000 km.² sâha ile 1.220.000 nüfusu içine alıyordu.

Kazan şehrinin bulunduğu yer eskiden beri meskûn idi. Buralarda taş devrine âit iskân izlerine ve şehrin 7 km. civarında tunç devri eserleri ile demir devri başlangıcına âit mezarlara tesâdüf edilmiştir. Bulgarlar devrinde bugünkü Kazan'dan 6 km. uzaklıkta, Kaban gölü boyunda meskûn mahaller bulunuyordu. Burada mevcut eski bir müslüman mezarlığının taşları 1780'de bir manastır binâsının temelleri için kullanılmıştır (bk. Mercânî, *Mustafâd al-aḫbâr*, s. 4). Bir kaç mezar taşı hâlâ mevcut olup, bunlardan biri 27 eylûl 1297 tarihine âittir. Yaygın bir rivâyete göre, eski Kazan, Kazan ırmağının 40—45 km. daha yukarısında olup, Bulgar devrinde kurulmuş idi. Eski Kazan'ın 1361'de Bulat Timur tarafından tahrip edilmiş olan Bulgar yerine, merkez olarak, kurulmuş olması muhtemeldir. *Farhang-nāma*'ye göre, Bulat Timur'un Bulgar'ı tahribi esnâsında ölen 'Abd Allâh Han'ın oğulları Altun ve 'Alîm eski Kazan'ın bulunduğu yere gelerek, orada yerleşmişlerdir. *Bayān dāsitān al-tārīḫ* ile *Dāstān-i Aksak Timur*'da da aynı rivâyet tekrarlanmaktadır. Eski Kazan Rıçkov (1767), Georgi (1775), Rıbuşkin (1834, 1848, 1849), Malov (1855) ve Ponomarev (1904) tarafından tasvir edilmiştir. Eski Kazan'da muhâfaza edilen bir mezarlıkta 3 mezar taşı mevcut olup, bunlardan biri 1486 ve ikincisi 1494 yılına âit bulunmaktadır. Yeni Kazan, yazma eserlerde de kaydedildiği gibi, 1401 yılında kurulmuş olmalıdır.

Kazan Volga'nın sol sâhilinde bir yüksekliğin üç köşe teşkil eden bir kısmını işgâl eder. Şimâl tarafında—Kazan ırmağı, garbında—Volga. cenûb-i şarkîsinde—Volga yüksek düzlüğü bulunur. Bu yüksekliğin Volga tarafında göller vardır ve Bulak ırmağı bunların bir çoğunu birbirine birleştirir. Yükseklik, yağmur suları yüzünden, az-çok değişen bir kaç derin vâdi ile kesilmiştir. Kazan eskiden genişliği 8 m. ve yüksek-

liği 5 — 6,5 m. olup, içi kum ve taşlar ile doldurulmuş bir ahşap sûr ile çevrilmiş, 5'i kapılı olmak üzere, 13 burc ile tahkim edilmiş idi. 1800 m. uzunluğunda olan sûrların dışına geniş ve derin bir hendek kazılmış idi. Kaynaklarda değişik isimler ile zikredilen mühim kapılar şunlardır: 1. Arça, 2. Atalık, 3. Yalabuga, 4. Kabak, 5. Kırım, 6. Nûr-Ali, 7. Nogay, 8. Tümen ve 9. Han kapısı. Mevkii bakımından da mahfûz olan şehri kazanlılar, düşmanlarının da takdirini kazanacak bir şekilde, ustalıkla tahkim etmişlerdi. Kazan'ın iç kalesinde, bugün devlet idârelerinin bulunduğu binânın yerinde, han sarayı bulunuyordu. Ruslar tarafından silâh deposu olarak kullanılmış olan sarayın bâzı kısımları 1730'da henüz duruyordu; yıpranmış ve hiç bir tâmir görmemiş olan binâ 1807'de yıkılmıştır. Bakiyelerini 1840'ta, yerine vâli konağı yapılıncaya kadar, görmek mümkün idi. Kazan'ın en güzel âbidelerinden biri olan Süyüm-Bike minâresi 7 katlı bir kule olup, 75 m. yüksekliğindedir. Temel sâhası 140 m.² yer işgâl eder. İlk 3 katı dört ve 4 katı sekiz köşelidir (bk. A. Battal, *Süyüm-Bike minâresi*, Kazan, 1918). Bunun yanında taş bir câmi vardı. Eski vâli konağı yanında bulunan bu binânın minâresi Süyüm-Bike minâresininkine benziyordu. Bu câmi sonra kiliseye çevrilmiştir (1708 yılına âit bir plânda bu kilisenin câmiden bozma olduğu hakkında kayıt vardır). Hanların türbesi de bu civarda idi. Saray yakınında Kazan'ın eski âilelerinden Şirin beylerinin taştan yapılmış iki katlı sarayı bulunuyordu ve civarındaki kapı, bunlardan Nûr-Ali'ye izâfetle, Nûr-Ali (Murali) ismini taşıyordu.

Kazan'da bir çok câmiler olup, en büyüğü sonradan Kul-Şerif câmii ismini alan, 8 minâreli bir câmi idi ve yanında bir medresesi vardı. Bunlardan başka iç kalede idâre merkezleri ile ilim müesseseleri ve beylerin sarayları bulunuyordu. Han sarayından Kazan ırmağına bir yer-altı yolu var idi ve muhâsara esnâsında buradan şehrin içme suyu te'min ediliyordu. İki tepe arasındaki vâdi — pazar yeri idi. Kazan'ın bu eski kısmında bulunan evlerin bodrum katları ev gibi yapılmış olup, bunlardan bâzıları son zamanlara kadar muhâfaza edilmiştir. Kazan'ın sûrları dışında da bir çok semtler (Kureyş, Beş-Balta v.b.) mevcut olup, bunlar toprak tabyalar ile çevrilmiş bulunuyordu. XVI. asırda Kazan Volga havzasının en güzel ve kalabalık bir şehri sayılıyordu. Etrafı orman ile kaplı olan şehrin iklimi, yabancılar için, pek çekici değil idi; yazı sıcak ve kışı fazla soğuk idi. Yalnız ilk baharda, nehir taştığı zaman, bütün etrafı su altında kalır ve görülmeğe değer bir manzara arzederdi.

Kazan'da, Süyüm-Bike minâresi müstesnâ, eski binâlar artık mevcut değildir. Fakat mevcut tasvirler ile kazılardan çıkan tezyinât parçalarından Kazan mimârisinin Bulgar'ınkinin devamı olduğu anlaşılmaktadır. Kazan devrine âit eski binâların bâzıları Kasım [b. bk] şehrinde muhâfaza edilmiştir. Ruslar Volga boyu türklerinden bâzı devlet müesseselerini (nüfus sayımı, vergi sistemi v. b.) almışlardır (krş. M. N. Pokrovskiy, *Russk. istoriya*, I, 106; Vipper, *Ivan Groznıy*. s. 7, 14 v. d.). Bunlar içinde Kazan devrinden geçmiş olan müesseseler de mevcuttur; msl. ayrı sınıflar ve bunların mensûp bulundukları teşekküller, karaçılar divânına tekabül eden boyarlar duması, kurultay yerini alan zemskiy sobor v. b. Askerî teşkilât, olduğu gibi, türk şekli ile alınmıştır. Bu çeşit te'sirlerin en canlı şâhitleri o zamanlara âit rus kaynaklarında kullanılmış olan sayısız türkçe ıstılahlardır. XVI. asırda ruslar türk elbiselerini taklide başlamışlardır ki, bizanslı Maksim Grek Moskova'dan arkadaşlarına yazdığı mektupta: — „Böyle giderse, moskovalılar belki de sarık sarmağa başlarlar" — demektedir. Bu devirlerde ruslar tarafından 8 köşeli çan kuleleri yapılmağa başlanmıştır. 1529 ile 1562 yılları arasında yapılan bir çok taş kiliseler Kazan mimarîsinden mülhem olmuştur. Bu gibi kiliselerin en mühimi Moskova'da Kazan'ın zaptı münâsebeti ile inşâ edilen Vasiliy kilisesidir ki, İ. E. Zabelin bunun doğrudan-doğruya Kazan mimarîsi te'siri altında yapılan kiliselere benzediğini söylemektedir. Vasiliy kilisesi Mercânî'de kaydedilen 8 minâreli Kul-Şerif câmiini hatırlatmaktadır. Bu kilisede de 8 kule mevcut olup, bunların şark kümdedleri ile nihâyetlenmesi ve bir merkez kümbed etrafında toplanmış bulunması, bu câmiin 8 minâresini taklit olacaktır. Kilisenin mimarı, Kazan alındıktan sonra, kalenin ahşap sûrlarını taşa çevirmeğe me'mûr edilmiş olup, Kazan binâlarını yakından tetkik etmek imkânını bulmuş bir mimardır (bk. Ḥudyakov, s. 290 v. dd.; Kazan türklerinde ahşap binâlar için krş. ayn. mll., *Derevyan. zodçestvo kazansk. tatar. Kazansk. muzeyn. vestn.*, 1923, nr. 1 — 2). Kazan'ın son devirlere âit türk-islâm âbidesi olarak, Mercânî (1766) câmii ile, daha sonra inşâ edilen Apanay ve Yunus câmileri gösterilebilir.

Kazan şehri, Kazan hanlığının merkezi olduğu gibi, bugün de Kazan türklerinin toplu kısmını içine alan Tatarıstan cümhûriyeti ile orta Volga sanâyi mıntakasının merkezidir.

Şehrin nüfusu 1897'de 130.000, 1917'de 192.700 ve 1936'da 290.000 olup, 10,1 mil. m.² bir sâha kaplamaktadır. Evlerin yarısından fazlası tek katlı binâlardan ibârettir. 1814 yılından itibâren bir üniversite ile 2 milyon eseri ihtivâ eden üniversite kütüphânesine mâlik olan Kazan, Kazan türklerinin mühim tahsil müesseselerini de kendinde toplamış idi. 1935—1936 ders yılında Kazan'da 12 yüksek mektep (9.799), 17 teknikum (4.881), 11 işçi fakültesi (3.708), 12 fabrika mektebi (2.107), 23 lise (20.876), 25 orta mektep (10.515), 37 ilk mektep (13.260), 117 büyükler için ilk mektep (10.150), 8 büyükler için orta mektep (4.109), 10 tiyatro, 32 kulüp, 63 kütüphâne, 6 araştırma enstitüsü, bir yüksek zirâat mektebi ve bir etnografya müzesi bulunuyordu.

Bibliyografya: Orta Asya'dan cenûb-i şarkî Avrupa boz-kırlarına yapılan ilk göçlerden son zamanlara kadar, Kazan ülkesi türk dünyâsı ile devamlı temâsta bulunmuştur. Gerek ülkenin tarihi, gerek bu münâsebetlerin aydınlatılması için zarûrî olan eserlerin mühim bir kısmı, ne yazık ki, düşman tarafından yok edilmiştir. Fakat şimdiye kadar ele geçen eserler de memleketin umulmadık köşelerinde bulunmuş olduğundan, ileride, daha dikkatli araştırmalar neticesinde, bunlara bir çok yenilerinin katılacağı şüphesizdir. Bulgar devri kültür faâliyeti ile o devirden kalma mimarî eserler ve en eskisi 642 (1244) tarihli olan mezar taşları için bk mad. BULGARLAR.

Volga havzasının siyâset ve kültür sâhasındaki inkişâfını göstermek bakımından en mühim kaynaklar, şüphesiz, burada tanzim edilen vesikalar ile buralarda yazılan ve yayılan eserlerdir. XIV. asrın başlarında tanzim edilen Koman mecmuası ile Altın-Ordu'nun merkezinde yazılmış olan dinî-tâlimî eserlerden başka, Toktamış (1376 — 1391)'ın bir tarhanlık yarlığı ile 1393'te Litva kıralına yazdığı bir mektubu (uygur harfleri ile) ve Timur-Kutlug'un 1397'de verdiği bir tarhanlık yarlığı (uygur ve arap harfleri ile) mevcuttur. Daha sonra Ulug Muhammed'in, henüz Altın-Ordu hanı iken, 1428'de Murad II.'a gönderdiği mektubu ile Mahmud b. Muhammed'in 1466'da ve Ahmed b. Muhammed'in 1477'de Mehmed II.'e yazdıkları mektupları meydana çıkmıştır (bu sonuncuların metin, tercüme ve izahları için bk. A. N. Kurat, *Yarlıklar ve bitikler*, İstanbul, 1940; Kırım hanlığı ile ilgili vesikalar için bk. H. Feyzhan — Velyaminov-Zernov (Petersburg, 1864) tarafından bir araya toplanmıştır; 1453—1478 yıllarına âit olup, sonradan meydana çıkan mektup ve yarlıklar için bk. A. N. Kurat, *ayn. esr.*). Kazan hanlığı devrine âit vesikalardan şimdiye kadar yalnız Sâhib Giray tarafından 929 (1522) yılında verilmiş olan bir tarhanlık yarlığı bulunmaktadır (metin, tercüme ve izahı için bk. A. Battal, *Sâhib Giray Han yarlığı, TM*, 1928, II, 75—101). Volga havzası ile münâsebette bulunan diğer türk ülkelerinde yazılmış olan eserlerin bu ülkeyi ilgilendiren kısımları ve burası ile en çok temâsta bulunan rus kaynaklarından da istifâde edilebilir. Bunlar arasında türk vesikalarının muhâfaza edilen rusça tercümeleri bulunduğu gibi, rus vak'anüvisleri ile tarihçilerinin eserleri de vardır; yalnız bu sonuncular dan bir kısmının dinî ve millî taassup ile kaleme alınmış olduğu da unutulmamalıdır.

Kazan memleketinde yazılmış olan eserlerin ancak az bir kısmı muhâfaza edilebilmiştir. Bunlardan bilhassa şu eserler dikkate değer: Ḥisām al-Dīn b. Şaraf al-Dīn al-Muslimī, *Tavārīḫ-i Bulġārīya* (1551 — 1582 yılları vak'alarını ihtivâ eden bu eserin daha sonraları da kaleme alınmış olması muhtemeldir), Ḳādir 'Alī, *Cāmi' al-tavārīḫ* tercümesi (Kasım'da Uraz Muhammed zamanında tercüme edilen bu eserin başına ve sonuna, mütercim tarafından, ilâveler yapılmıştır); *'Alīkey vasiyetnâmesi* (Kasım'da 1639'da tanzim edilmiştir), *Çıngız Han ve Aksak Timur* (XVII. asrın ortalarında yazılmıştır), *Vekayinâme* (muhtelif yazma nüshaları mevcuttur), *Seyahatnâme* (ticâret imkânlarını aramak üzere, 1751'de yola çıkan üç kişilik bir hey'et, orta Asya'dan Hindistan'a geçmiş, oradan Hicaz yolu ile Şam'a gelmiştir. Burada arkadaşlarını kaybeden müellif İstanbul'a gelerek, seyâhat intibâlarını, mektup hâlinde, akrabâlarına yazmıştır).

Şihāb al-Dīn Marcānī, *Mustafād al-aḫbār fī aḥvāl Ḳazān va Bulġār* (Kazan, 1885); M. M. Ramzī, *Talfīḳ al-aḫbār va talḳīḥ al-āṯār fī vaḳa'i Ḳazān va Bulġār va mulūk al-tatār* (Orenburg, 1908), I — II; A. Ahmer, *Kazan tarihi* (Kazan, 1910); K. A. Bikkul, *Tatar tarihi* (Kazan, 1911), A. Z. Velidi, *Türk ve tatar tarihi* (Kazan, 1912); H. Atlasî, *Kazan hanlığı* (Kazan, 1913 ve 2. tab., 1920 I,); ayn. mll. *Süyün-Bike* (Kazan, ts.); A. Aziz, *Tatar tarihi* (Kazan, 1924); ayn. mll., *Şah Ali* (Kazan); A. Battal, *Kazan türkleri* (İstanbul, 1925); *İstoriya Tatarii v dokumentaḫ i materialaḫ* (İnst. istor. Ak. Nauk.), Moskova, 1937; N. F. Katanov, *Otrıv. iz odnoy rukopisi o Kazani i Kazansk. ḫanstve* (*Izv. obşç. arḫeol. istor. i etnogr.*, XXI, vıp. 4); A. M. Kurbskiy, *İstoriya knyaza velik. Mos-*

kovsk., s. 23; M. Ḫudyakov, *Oçerki po istorii kazansk. ḫanstva* (Kazan, 1923; eserin 294.—302. sahifelerinde Kazan ile ilgili şark, garp ve bilhassa Rus kaynak ve eserlerinin bir listesi verilmiştir); N. N. Firsov, *Proşloe tatarii* (Kazan, 1926); N. İ. Vorob'ev, *Kazansk. tatarı* (*Matar. po izuçen. Tataristana*, II, Kazan, 1925); G. S. Gubaydullin, *İz proşlogo tatar* (*ayn. esr.*); V. F. Smolin, *Arḫeologiceskiy oçerk Tatrespubliki* (*ayn. esr.*); G. Yusuf, *Tatarsk. epigrafiçesk. pamyatniki* XV. *v.* (*Epigraf. vostoka*, V, 1951); S. P. Singaleviç, *Staraya i novaye Kazan* (Kazan, 1927; A. Aziz, *Tatarlarda sınıflar tarihi* (XVII., XVIII. ve XIX. asır başları), Kazan, 1925; A. Rahim ve A. Aziz, *Tatar edebiyatı tarihi*, I, 1.—3. böl. (başlangıçtan XIX. asra kadar), Kazan, 1922 — 1924 (2. böl., 2. tab., 1925; A. Sâdî, *Tatar edebiyatı tarihi*, Kazan, 1926 (son devir): C. Velidi, *Oçerk istorii obrazovan. i literatur. voljsk. tatar* (Kazan, 1923); *Mercânî* mecmuası (doğumunun 100. yılı münâsebeti ile) Kazan, 1915; *Kayyûm Nâsırî* mecm. (Kazan, 1922); *Âlimcan İbrâhim* mecm. (20 yıllık hizmeti münâsebeti ile), Kazan, 1928; A. İbrahim, *Tatar medeniyeti nindi yul bilen baraçak* (Kazan, 1927); *Tatar tiyatırı*, 1906—1926 (20 yıllık bayramı münâsebeti ile), Kazan, 1926; İ. Remî, *Vakıtlı tatar matbuâtı*, 1905—1925 (Kazan, 1926); G. von Mende, *Der nationale Kampf der Raslandtürken* (Berlin 1936).

(REŞİD RAHMETİ ARAT.)

KĀZARŪN. [Bk. KÂZERÛN.]

KAZASKER. ḲĀḍÎ 'ASKAR, [ordu içinde askerlerin şer'î ve hukukî dâvalarına ve işlerine bakan ve sefer zamanlarında hükümdara refâkat edip, yine ordu mensûplarına âit dâvaları hall ve fasleden kadıdır. Bu unvanı taşıyan kadıların, ilk olarak, Ṣalāḥ al-Dîn Ayyūbî tarafından tâyin edildiği söylenir. Anadolu Selçuklularında *ḳāżî-i laşkar* unvânını taşıyan bir kadı var idi ki, gâlibâ aynı şekilde vazife görürdü. Karamanlılar beyliğinde arâzi işlerine kazasker unvanını hâiz bir kadı bakardı. Ak-Koyunlu devletinde ise, *ḳāżî-i ma'askar* unvanı kullanılmıştır. Mısır'da, Memlûkler devletinde kadılar var idi. Merkezde, yalnız mâlikî, hanefî ve şâfi'î mezhebinden olmak üzere, üç kazasker mevcut idi. Şam, Haleb, Safed'de *nā'ib al-sulṭān*'lar nezdinde, yalnız hanefî ve şâfi'î mezhebinden olmak üzere iki, Hama'da ise, hanefî mezhebinden bir kazasker bulunurdu]. Kazaskerlik Osmanlı imparatorluğu adlî teşkilâtının en yüksek makamlarından biri idi; bu makamda bulunanlar ulemânın reisi olan şeyhülislâmdan bir aşağı rütbeden idiler; *ṣadr* [b. bk.] unvanını taşırlardı; rütbeleri vezîr ve müşirlerinkine muâdil idi: yazılı istidâlarda, onlara *semâhatlû efendim hazretleri* diye hitâp olunurdu. Osmanlılarda, Rumeli kazaskeri ve Anadolu kazaskeri olmak üzere, iki kazaskerlik vardı. Tanzimattan önce Rumeli kazaskeri, Mekke ve Medine'dekiler müstesnâ, bütün vakıf emlâki üzerinde mütevellîlerin ölümü ile mahlûl kalması hâlinde, umûmî bir teftiş hakkına sâhip idi; Tanzimattan sonra, bu vazife evkaf nâzırlığına geçmiştir. Bu unvan 763 (1362)'te, Sultan Murad I. tarafından, kadı Kara Halil Çandarlı [b. bk.] için, ihdâs edilmiştir; bu kadı orduda hükümdar ile berâber bulunur ve ordugâhlarda kadılık vazifesini îfâ ederdi. İstanbul'un fethinden sonra, Manisa-Çelebî'sinin itibârını kıskanan Karamanlı Mehmed Paşa [b.bk.]'nın tavsiyesi üzerine Sultan Mehmed II. bu makamı ikiye çıkardı; Muṣliḥ al-Dîn Ḳaṣṭallānî ile Hacı Hasan-zâde bu makamlara ilk tâyin edilen kadılardır. Şeyhülislâm, yânî en büyük müfti, ancak Kanunî Sultan Süleyman devrinden itibâren, onlara tekaddüm hakkını kazandı. O zaman devletin birbiri arkasına baş şehri olmuş olan Bursa, Edirne ve İstanbul'dakiler hâric, bütün kadı ve müderrisleri tâyin edebilirdi; bu üç şehrin kadı ve müderrisleri ise, vezîr-i âzâm tarafından tâyin olunurdu.

Baş şehre gelince, Rumeli kazaskeri buradaki müslümanların dâva ve işlerine bakmakla mükellef idi; hâlbuki gayr-i müslimlerin dâvalarını Anadolu kazaskeri görürdü; bu mevkîlerden birinin ehemmiyeti ikincisininkini garip bir surette silmiş idi. Mîrî emlâke, devlet itibârına ve hazîne menfâatlerine müteallik dâvalar onun salâhiyeti dâhiline giriyordu; Mahmud I.'un hükümdarlığına kadar, kazâ salâhiyeti şimâlî Afrika vilâyetlerini de ihtivâ ediyordu; Kırım kadıları üzerindeki otoritesi Kaynarca muâhedesi (1775) ve Aynalı-Kavak anlaşması (21 mart 1779) ile tanınmış idi.

Bibliyografya: d'Ohsson, *Tableau général de l'empire othoman*, II, 548; IV, 531; J. v. Hammer, *GOR*, II, 225; Ubicini, *Lettres sur la Turquie* (Paris, 1853), I, 52.

(CL. HUART.)

ḲĀZBĒGÎ. [Bk. KAZBEGÎ.]

KAZBEGÎ. ḲĀZBĒGÎ, bakırdan mâmûl İran parası olup, Chardin'e göre, bir *şāhî*'nin onda biri kıymetindedir. Bugün kullanılmamaktadır. Chardin (IV, 279, Rouen, 1723) bu ismin „hükümdar parası" mânasına geldiğini söylüyor, fakat bk. Hobson-Jobson (tasnif tab.) madd. *Gosbeck* ve *Cosbeague*. Kelimenin diğer bir şeklinin de *ḳazbînî* olması ve bu ismin vaktiyle bu paraların basıldığı Ḳazbîn'den gelmesi muhtemeldir.

(H. BEVERIDGE.)

KÂZERÛN. KĀZARŪN, İran'ın Fars eyâletinde 29° 37′ şimâl arzında ve 51° 43′ şark tûlünde, Basra körfezi ile Şiraz arasında ve bu şehre 90 km. mesâfede, 890 m. irtifâda bulunan bir şehir olup, nüfusu 20.000 kadar tahmin edilmektedir. Memlekette dâimî akarsular bulunmadığından, su kuyulardan ve kanallardan te'min edilir. Sanâyî evvelce canlı idi; *şaṭavî* denilen pamuklu dokuma imâl edilirdi (Yāḳūt, III, 288); pek faâl olan ticâreti ellerinde tutanların şehirde ve civarda muhteşem mesken ve sayfiyeleri var idi ve Büveyhîlerden 'Aḍud al-Dawla, bunlar için bir pazar inşâ ettirmiş idi. Burada *cîlān* denilen bir nevî hurma yetişirdi. Şimdi tütün tarlaları ile çevrili olan şehirde göçebelerin sık-sık alış-veriş ettikleri bir at pazarı da bulunmakta idi. Ulū câmi pazar yeri üzerindeki bir tepede inşâ edilmiş idi. Şehirde bulunan evliyâ türbeleri arasında Hind ve Çin denizi gemicilerinin hâmîsi Şayḫ Abū İsḥāḳ İbrāhīm b. Şahriyār Kāzarūnî bilhassa zikredilirdi ki, denizciler bunun zâviyesine bir çok adaklar getirirlerdi (İbn Baṭṭūṭa, Paris tab., II, 89). 30 km. kadar şimâlde Sābūr [b. bk.] harâbeleri mevcuttur. Kāzarūn'un ehemmiyet kazanması buranın harâp olması ile başlar. Şehrin bulunduğu arâziye *şūl* denilirdi: bu isim şimdiki Şūlistān adında bâkî kalmıştır. Civarda suyu çok tuzlu ve içinde çok balık bulunan ve IV. (X.) asırda Buḥayrat Mūz (yahut Mūrak) denilen bir göl var idi.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 225; Barbier de Meynard, *Dictionnaire de la Perse*, s. 472 ve not 1; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 266; J. P. Morier, *Second Journey* (London, 1818); E. S. Warring, *A Tour to Sheeraz* (London, 1807), s. 22.

(CL. HUART.)

KÂZERÛNÎ. KĀZARŪNÎ, ŞAYḪ ABŪ İSḤĀḲ İBRĀHĪM B. ŞAHRİYĀR, İsḥāḳîya veya Kāzarūnîya denilen tarîkatin bânîsidir. 352—426 (963 — 1034)'da Kāzarūn (Şiraz vilâyeti)'da yaşamıştır ve orada bir türbede medfûndur. Mecûsî olan bir âilenin ahfâdından olup, babası ihtida etmiştir (Cāmî, *Nafaḥāt al-uns*, trk. trc. Lāmi'î, İstanbul, s. 297). Kendisi gayretli bir din nâşiri olmuş ve hiç şüphesiz en az 24.000 mecûsîyi ihtidâ ettirmiştir (Farîd al-Dîn 'Aṭṭār, *Taẕkirat al-avliyā'*, nşr. Nicholson, II, 296). Yine tarîkatinin başlıca vasfı irşâd yolundaki muhârip gayretidir; vaaz verir ve gayr-i mü'minler aleyhine cihâd ve gaza tertip ederdi. İsḥāḳîler tarîkati İran'dan Hindistan'a ve Çin'e kadar yayılmıştır. Buralarda, husûsiyle limanlarda (msl. Kalküte ve Zaytun'da: İbn Baṭṭūṭa, nşr. Defrémery-Sanguinetti, II, 64, 88 — 92; III, 244 — 248; IV, 103) ve Anadolu'da müesseseleri var idi. Tarîkatin bânîsinin, gayr-ı mü'minler ile mücâdele için, Anadolu'ya müridler gönderdiği rivâyet olunur ise de, burada tarîkatin izlerine hakikatte ancâk XIV. asır başlarında tesâdüf olunur (W. Caskel, *Isl.*, XIX, 284 v. d.). İsḥāḳîya tarîkati, muhârip hareketlerinden dolayı, XV. asırda Türkiye'de mühim bir rol oynamıştır. Ba tarîkatin Spandugino'nun risâlesinde (XVI. asır başlangıcı) dört büyük tarîkat arasında zikri geçer (bk. Sansovino, Venedik, 1654, s. 129). Tabiatiyle bu tarîkat Rumeli'ye de yayıldı (Evliyâ Çelebî, III, 454, Edirne'deki tekkeler). Bursa, Konya ve Erzurum'da Abū İsḥāḳ-ḫāna adı ile anılan müesseseleri bulunan bu tarîkat Anadolu'dan Haleb'e geçti (bk. Caskel, *göst. yer.*). Bu tarîkat, şüphesiz, iyi idâre ediliyordu; çünkü idâreciler Kāzarūnî'ye nezirde bulunanlar üzerine senetler tanzim ediyorlardı. Kāzarūnî'nin kabrinden alınan toprak, husûsiyle balık avcıları ve satıcılar nezdinde, tılsımlı sayılırdı. XVII. asırda İsḥāḳîya tarîkati daha yeni tarîkatlere karıştı. Bununla berâber halkın Kāzarūnî hakkındaki itikadı, kısmen son zamanlara kadar, devam etmiştir.

Bibliyografya: L. Massignon, *La Passion d'al-Ḥallāc*, I, 410 v. d.; Köprülü-zâde Mehmed (Fuad ve buna P. Wittek'in ilâveleri), *Isl.*, XIX, 18 v. dd.; [Kāzarūnî'nin menâkipnâmesi şimdi çok güzel bir şekilde neşredilmiştir: Maḥmūd b. 'Oṣmān, *K. Firdaws al-murşidîya fî asrār al-ṣamadîya, Die Vita des Scheich Abū Isḥaq al-Kāzarūnî*, Hrsg. und angeleitet von F. Meier (*Bibliotheca Islamica*. 14), İstanbul, 1943 ve bk. A. J. Arberry, *The Biography of Shaikh Abū Isḥāq al-Kāzarūnī* (*Oriens*, 1950, III, 163 — 182)].

(P. WITTEK.)

ḲAZF. [Bk. KAZİF.]

KAZI MUHAMMED. [Bk. DAĞISTAN.]

KAZI-KUMUK. ḲĀZÎ-ḲUMUḪ ve ĠĀZÎ-ĠUMUḲ (Ḥ), klâsik müelliflerde Leg (bugün Lak) diye anılan ve Dağıstan [b. bk.]'ın etnik câmiasında nev'i kendine has müstakil bir dil gurubu teşkil eden 90—100.000 nüfuslu bir müslüman cemâatidir. Kazı-Kumuklar, Dağıstan'ın orta bölgesinde, cenûptan ve garptan Dülti-Dağ silsilesi ile çevrili ve bilhassa hayvan beslemeğe elverişli yüksek bir yaylada otururlar. Kudsî (*Gülistân-ı İrem*, mukaddime

ve s. 33 v.d.)'nin, daha eski olduğu tahmin edilen, bir *Derbendnâme* nüshasından naklettiği mâlûmata göre, arap istilâsından evvel Dağıstan'ın 7 idârî bölgesinden birini teşkil eden Kazı-Kumuk ülkesi, Akuşa ile berâber, bâzı Avar bölgelerini de içine almakta idi. Kazı-Kumuk adı bunlara ülkenin idâre merkezi olan Kumuk (Kumuḫ ve Kumıḫ) kasabasına izâfetle verilmiştir. Kazı-Kumuk, hâl-i hâzırdaki şekli ile, ilk defa olarak, Timur seferleri tarihinde geçer. Efsâneye göre, arap fütûhâtı sıralarında, islâm mücâhidi olarak temâyüz ettiklerinden, Laklara *ġāzī* unvanı verilmiş ve bu unvan *ġ*'nın *ḳ* olarak telâffuz edilmesi ile, *Kazı* şekline girmiştir. Mamafih *ġāzī* şekli de vardır. Şaraf al-Dīn Yazdī (*Ẓafar-nāma*, Kalküte, 1887—1888, I, 77)'ye göre, Timur'un 1395/1396 seferi esnâsında Kazı-Kumuklar, henüz müslüman olmayan ve Akuşalılar olduğu zannedilen şimâl komşuları Aşkucalara, Timur'a karşı savaşlarında yardım ettiklerinden, Timur tarafından muâhaze olunmuş ve dinin müdâfii olarak kazandıkları şöhreti lekelemekle suçlandırılmışlardır. Buna rağmen, Kazı-Kumuklar XV. asrın sonlarında bile kendilerini müslüman olmayan komşularına karşı islâm mücâhidi saymakta idiler. Reislerinin unvânı, Şaraf al-Dīn Yazdī'de ve eski rus kaynaklarında, *şevkal* yahut *şavkal* idi. *Kitāb-ı Dede Korkut*'un 9. hikâyesinde adı geçen „Demir-kapu Dervendinden ... alaca atlı شوكلى melik"'in *şavkalı malik* olarak okunması doğru ise (krş. Kırzı-oğlu M. Fahreddin, *Dede Korkut oğuznâmeleri*, İstanbul, 1952, I, 56, 81) Kazı-Kumuk hanları bu unvan ile oğuznâmelere de geçmiş sayılabilirler. Bugünkü Kazı-Kumuk (Lak) dilinde emîre veya reise yakın bir mâna ifâde eden *şavkal*, anlaşılan sonraları, çerkeslerde de görüldüğü gibi, araplara bağlanmak gayreti ile, *şamḫal* şekline girmiştir. İddia edildiğine göre, *şamḫal*, Suriye'deki Şam şehri ile bu şehir civarındaki *Ḥal* köyü adlarının terkibinden ibâret bir unvan olup, Suriye'den gelme bir emîre ve yahut, başka bir rivâyete göre, Dağıstan'ın Kumuk kasabasında yerleşen arap vâli Şah Ba'l b. 'Abd Allāh'tan türeyenlere verilmiştir. Adları Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, VII, 773, 775, 781 v.d., 783 v.dd.)'de Şamġal, Şamḫal Han, Hamḫal Sultan, Şamhal Şah ve yanlış olarak (II, 305 ve 312) Miḫal Şah ve Şah Miḫal şeklinde geçen bu reisler kendi hâkimiyetlerini yavaş-yavaş şimâl-i şarkîye doğru, Hazer sâhillerindeki ovalara kadar genişletmeğe muvaffak oldular. Bunlar XVI. asırda kışın sâhil ovasındaki Buynak kasabasında, yazın da Kazı-Kumuk'un merkezi olan Kumuk'ta oturuyorlardı. Kudsî (s. 88)'ye göre, Küre, Avar, Çerkes ve Terek hudutlarından Hazer denizi sâhillerine kadar olan sâha Şamhallara âit idi. Evliyâ Çelebî (II, 305, VII, 787)'nin seyâhati sıralarında Derbend hudûduna kadar olan yerlere sâhip bulunan ve Tarki (Tarhu)'de oturan Şamhallar Dağıstan'ın 7 hanlığına hukmederlerdi. Mamafih o devirde Şamhalların siyâsî vahdeti kalmamış idi. 1578/1579'da Şamhal-Çoban (Kudsî'de: Çoban-Şamhal) ölünce, memleketi 4 oğlu arasında taksim edildi ve bu suretle 4 küçük beylik teşekkül etti. Bunlar 1. Tarki (Tarhu) ve Buynak, 2. Kazanış, 3. Kâfir Kumuk ve 4. Gili 'den ibâret idi. Bunlara, asîlzâde olmayan bir anadan doğduğu için verâset hakkından mahrûm edilen, fakat çerkeslerin yardımı ile hakkını kazanmağa muvaffak olan beşinci kardeş de inzimâm ediyordu. Ayrı beylikler hâlinde bulunmakla berâber, bu kardeşler, XVI. asrın sonunda rusların Tarki civarında yerleşmelerine şiddetle karşı koymuş ve onları çekilmeğe icbâr etmişlerdi. 1639/1640'ta Şamhal Surhay-Mirza'nın ânî ölümü üzerine, Tarki Şamhallarının hâkimiyeti yalnız sâhil bölgesine münhasır kaldı. Dağlarda kalan Kazı-Kumuklar ise, serbestçe seçtikleri ve *Halkalauci* unvanını taşıyan bir reisin idâresinde tamâmiyle müstakil bir beylik hâline geldiler. XVIII. asırdan itibâren *Kazı-Kumuk Han* adı ile irsî bir sülâle te'sîs ettiler. Bu hâdise, İran'da Safevî saltanatının inkırâza yüz tuttuğu ve Kafkasya'da İran nufûzunun temelinden sarsıldığı zamana tesâdüf ediyordu. Bu durumdan istifâde eden kafkasyalı kavimler yer-yer ayaklanmış ve Osmanlı devletinin yardımı ile istiklâllerini geri almağa girişmişlerdi. Dağıstan'daki hareketin ve kıyâmın başında Kazı-Kumuk hanlarından Çulak Surhay Han bulunuyordu. Kafkasya'nın Osmanlı-İran mücâdelelerine sahne olduğu devirde, çok zaman Osmanlı devletinin tarafını iltizâm eden Kazı-Kumuklar, araya rus nufûzu da karışınca, üç devlet arasında siyâset değiştirmek zorunda kaldılar. 1803—1828 İran-Rus savaşları esnâsında iki taraftan birini tutmak mecbûriyetinde kalan rakip Kazı-Kumuk hanlarının birbiri ile çarpıştıklarına da şâhit oluyoruz. Rusya taraftarı Arslan Han'a mağlûp olan Surhay Han, 1811'de Kazı-Kumuk yaylasına çekilmiş ve burasının idâresini oğluna bırakarak, yardım almak üzere, İran'a gitmiştir. Az zaman sonra rus taraftarlarının eline geçen Kazı-Kumuk, Sarhay Han tarafından, yeniden kurtarılmıştır. Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) muâhedeleri ile İran devleti, Dağıstan üzerindeki her

türlü iddialarından ferâgat ettikten sonra, 1859 yılına kadar ruslara karşı devam eden Dağıstan istiklâl savaşı devrinde bile, Kazı-Kumuk'ta rus taraftarları ile rus aleyhdarları arasında mücâdele devam etmiş ve Şeyh Şâmil [b. bk.] mağlûp olunca, bütün Dağıstan ile berâber, Kazı-Kumuk hanlığı da rus idâresine geçmiştir. XIX. asrın ikinci yarısına doğru Dagıstan eyâleti içinde bir kazâ hâline getirilen Kazı-Kumuk'ta, 1886'da 51.000, 1891'de ise, 52.000 nüfus, 104 köyü ihtivâ eden kazâda 56 câmi ve her câmi yanında bir mektep mevcut idi. Kazı-Kumuklar, başta hayvancılık olmak üzere, zirâat ve el san'ati (dokumacılık, dericilik, kunduracılık, demircilik, bakırcılık, kalaycılık, kılıç ve hançer kabîlinden silâh işleri, altın ve gümüş üzerine tezyinî eşyâ imâli) ile iştigâl ederlerdi. Bilhassa silâh ve kemerler için gümüş üzerine işlemecilik inkişâf etmiş idi. Çalışkanlıkta erkeklerden geri kalmayan kadınların dokudukları ve Lezgi şalı adı ile tanınan yünlü kumaşlar bütün Kafkasya'da şöhret kazanmıştır. Deri, yünlü ve ipekli kumaş üzerine altın işlemeleri de meşhûrdur. Kazı-Kumuk'ta keçe imâli de ehemmiyetli bir yer tutar. Zirâate elverişli toprak kıtlığından dolayı ahâlinin mühim bir kısmı başka memleketlerde, bilhassa Azerbaycan'da, iş aramak zorunda kaldığı için, Kazı-Kumukların erkek nüfusu mütemâdiyen azalmaktadır. (1926'da 100 kadına 60 erkek düşüyordu).

Bibliyografya: Metinde ve Kazı-Kumukların (Lak) dil ve edebiyatları hakkında mâlûmatı da ihtivâ eden Dağıstan maddesinin bibliyografyasında gösterilen eserlerden başka bk. bir de Abbas Kulı Ağa Kudsî (Bakûhanlı), *Gülistân-ı irem* (Bakû, 1926): Mirza Hasan Alkadarî, *Âsâr-ı Dağıstan* (Petersburg, 1894/1895); *Kitāb-ı Dede Korkut* (nşr. Kilisli Rifat), İstanbul, 1332, s. 136; A. F. S., *Kazikumuhskiy okrug*, (*Entsikloped. slovar*, Petersburg, 1894, XIII[a], 927); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1308), IV, 2091; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, II (İstanbul, 1314), VII, (İstanbul, 1928); A. T. Vasiliev, *Kazı-Kumuktsı, Etnograf. obozreniye* (Moskova, 1899); S. Gabiev, *Laki, ih proşloye i bıt* (*Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, Moskova, 1906, cüz 36).

(MİRZA BALA.)

KÂZIMEYN. KĀẒİMAYN, Irak'ta şimdiki Bagdad'ın bir mahallesi hâline gelen eski bir **şehir** olup, şi'îlerin en meşhûr ziyâret yerlerinden biridir. Dicle nehrinin bir büklüm çizdiği kıyısından 1 km. az geçen bir mesâfede bulunur ve bahçeler ile nehirden ayrılır. Şehrin hurmalıklar arasında hoş bir görünüşü vardır ve Bagdad istikametinde de hemen-hemen inkıtâsız bahçeler uzanır. Vâliliği sırasında Bagdad'da çok iş yapmış olan Midhat Paşa (1869—1872) burayı atların çektiği tramvay ile Bagdad'a bağlamış idi. Daha yakın zamanda Kāẓimayn Dicle'nin sağ sâhilini tâkip eden Bagdad—Sāmarrā demir yolunun bir istasyonu oldu. Birinci cihan harbinden evvel burası Bagdad sancağı dâhilinde bir kazanın merkezi idi ve kazanın takriben 25.000 nüfusu var idi (5.000'i şi'î). Cuinet yalnız kasabanın nüfusunu 5.000, Aubin (1907) ise, 2/3'si iranlı olmak üzere, 7—8.000 kadar tahmin ediyordu. [1948'de bu nüfus 65.000'e varmıştır]. Şehrin ahâlisi fazla mutaassıp olup, türbelere hıristiyanların girmesi şiddetle memnûdur. Yakın vakte kadar Dicle boyunda, Kāẓimayn civarına kadar, al-Macama' kabîlesi çadırlarda otururlardı (bk. Oppenheim, II, 71).

Şehrin adı, arap gramerinin tesniye kaidesine göre (krş. Wright, *Grammar of the Arabic Language*, 3. tab., I, 190), iki Kāẓim mânasını ifâde eder. Bununla burada gömülmüş 'Alī neslinden iki zât, Mūsā al-Kāẓim (ölm. 186 = 802) ve Muḥammed al-Cavād (ölm. 219 = 834), yâni 12 imâmı tanıyan şi'îlerin 7. ve 9. imâmları kasdedilir (bu hususta bk. İSNĀ 'AŞARİYA). Buraya bâzan sâdece Kāẓim (bâzı seyahatnâmelerde Ghadim) veya Kāẓimiya (Kaẓmiya) denilir. İmâmların türbelerini ziyâret an'anesine daha VII. (XIII.) asırda tesâdüf edilmektedir (bk. İbn Ḫallikān). Şimdi Kāẓimayn, şi'îlerin en büyük dört mübârek ziyâret yerinden biridir. Bilhassa mevkiinin diğer ziyâret yerlerine (şimâlde — Sāmarrā, cenûpta — Kerbelâ ve Nacaf) giden yollar üzerinde ehemmiyetli bir düğüm noktasında bulunması sâyesindedir ki, her sene binlerce şi'î Kāẓimayn'i ziyâret eder ve çok defa burada 25 — 30.000 şi'î ziyâretçi toplanır. Bu toplanma, bilhassa muharrem ayının ilk on gününde, Ḥusayn b. 'Alī'nin ve umûmiyetle 'Alī soyundan gelenlerin anılmasına tahsis edilir. Şi'îlerin en yüksek rûhânî reisleri sayılan dört müctehitten biri Kāẓimayn'de ikamet eder. Kāẓimayn'deki imâret, Irak'ın şi'îlere borçlu olduğu dinî binâların en muhteşem ve en zengin olanlarından biridir; İran ve Hindistan şi'îleri buna milyonlar sarfetmişlerdir. Altın kaplı kubbeleri ve minâreleri ile çölden gelen seyyaha daha uzaklardan görünür. Binânın bugünkü görünüşü, kubbelerdeki çini kaplamalar ile berâber, âilece imâm Mūsā al-Kāẓim'a mensûp telâkkî edilen Şāh İsmā'īl I. Şafavī (908—930 = 1502—1524)'nin eseridir. Massignon (*ayn. esr.*, s. 99) tarafından

nakledilen 926 (1519) tarihli bir kitâbe buna delâlet eder. Şâh İsmâ'îl'in başlayıp, tamâmiyle bitiremediği tâmir işleri 941 (1534)'de Bagdad'a gelen Kanunî Sultan Süleyman tarafından neticelendirildi. 1211 (1796) tarihli bir kitâbeden de anlaşıldığına göre, Kaçar hânedanının kurucusu olan Şâh Ağa Muḥammed Han'ın emri ile ve masrafı kendisi tarafından ödenerek, kubbe altın ile kaplandı. 1870 tarihindeki ziyâreti vesilesi ile, Şâh Naṣr al-Dīn büyük kubbe üzerindeki ve minârelerin külâhındaki altın tabakasını yeniledi. Yanında dört minâre yükselen iki kubbe kendi kemerleri altında iki şahsiyetin medfûn olduğuna delâlet etmektedir. Bunun yakınında ayrı bir türbede imâm Mūsā'nın oğulları olan Ca'far (başka bir rivâyete göre, İsmâ'îl) ve İbrāhīm'in merkadleri gösterilir. Bu binânın kubbesi yeni olup, fırka kumandanı Sâlim Paşa tarafından yaptırılmıştır (bk. Massignon, s. 100). Fırat nehri üzerinde, 'Āna ile Hīt arasında, Ḥadīṣa'de imâm Mūsā'nın oğlu Muḥammed'in türbesi bulunduğu da zikredilmektedir (bk. Herzfeld, Sarre-Herzfeld, II, 321). Ḥamza b. Mūsā al-Kāẓim isimli bir zâtın Ḳaryat al-Bāṣīya'de bulunan türbesi hakkında krş. Massignon, s. 60. Ayrıca, Esterâbâd [b. bk.]'da imâm Mūsā neslinden imâm Kāẓim isimli birisinin defnedildiği bir türbe bulunur (krş. Melgunof, *ZDMG*, XXI, 235 ve *Das südliche Ufer des kaspischen Meeres*, Leipzig, 1868, s. 119 v.d.).

Türbeler ihtivâ eden diğer büyük ziyâret yerlerinde bulunan ibâdetgâhlar gibi, Kāẓimayn'deki türbe de duvar ile çevrili geniş bir avlu (*ṣaḥn*) içinde bulunmaktadır. Farhād Mīrzā isimli zengin bir iranlı, 1298 (1880)'de, vâlinin muvâfakatini alarak, çiniler ve *Kur'an* sûrelerini ihtivâ eden kitâbeler ile süslettiği bu duvarı inşâ ettirdi (krş. Massignon, s. 110). Büyük avlu ve bilhassa duvarın yakınında muhtelif zamanlarda, ziyâretçiler için, geniş binâlar inşâ olunmuştur. 1907'de Aubin türbe civarında 45 pazar yeri ve kervansaray saymış idi. Burada güzel kahvehâneler de bulunmaktadır.

Meşhûr ḥanefî fakîhi Abū Yūsuf (b. bk.; ölm. 182 = 798)'un türbesini ihtivâ eden bir sünnî câmii Kāẓimayn türbesinin duvarına istinat eder; bk. Massignon, s. 57, 100. Buna mukabil G. le Strange (*Baghdad*, s. 161 v.d., 350 v.d.), Hārūn al-Raşīd'in zevcesi Zubayda'nin türbesinin Kāẓimayn arâzisinde olduğunu iddia etmekle yanılmıştır; bu husûsta krş. Massginon, s. 110 v.d. ve Herzfeld, II, 111 ve bk. bir de mad. AL-KARḤ.

Abbâsî halifeleri devrinde Bagdad'ın garbında, Ḥarbīya mahallesi üstünde, büyük mezarlıklar uzanıyordu. 'Alī hafîdlerinin iki mezarı Ḳurayşīler mezarlığında (Maḳābir al-Ḳuraysh) bulunuyordu; bu mezarlığa Şūnīzīya veya Bāb al-Tibn mezarlığı ismi de verilmektedir. Yāḳūt'un eserini yazdığı sırada (623 = 1226) Maḳābir al-Ḳuraysh, sûr ile çevrili, oldukça kalabalık bir dış mahalle teşkil ediyordu. Bir asırdan az sonra Ḥamd Allāh Mustavfī evvelce Bagdad'ın bir kısmını meydana getiren bu mahalli ayrı bir küçük şehir olarak zikretmektedir. Kāẓimayn'de 'Alī sülâlesinin iki uzvu için türbe ve ibâdetgâhı ilk defa kimin inşâ ettirdiği bilinmiyor. Büveyhîler gibi, şi'î temâyüllü hukümdarların bu ibâdetgâha sık-sık atiyeler verdikleri mâlûmdur. Bununla berâber burası, asırlar boyunca, bilhassa pâyitahtta sünnîler ile şi'îler arasında çok defa vukûa gelen çarpışmalar ve diğer sebepler, yangınlar ve yağmalar yüzünden, bilhassa 443 (1051) ve 622 (1225)'de zarar gördü. Bagdad'ın Hulagu tarafından zaptı (656 = 1258) sırasında da Kāẓimayn baştan-başa yakıldı. 1801'de Vehhâbî akınları sırasında Kerbelâ mâbedi hazînelerinin Kāẓimayn'e nakledilmiş olduğu da burada kaydedilmeğe değer; krş. Jacob, (A. Nöldeke, s. 48, not 1).

Kāẓimayn'in karşısında, Dicle'nin sol sâhilinde, buraya kayıklar üzerinde kurulmuş bir köprü ile bağlanmış durumda, al-Mu'aẓẓam dış mahallesi bulunur [bk. BAGDAD] ki, burası sünnîlerin başlıca melce'i ve türklerin bir nevî millî türbe ve ibâdet yeridir. XIX. asır başında 2.000 kadar nüfusu ihtivâ eden bu mahalde islâmiyetin dört büyük sünnî mezhebinden birinin kurucusu olan Abū Ḥanīfa (b. bk.; ölm. 150 = 767)'nin çok tâzim edilen türbesi bulunur (bu türbe husûsunda krş. M. von Oppenheim, II, 241; M. Streck, I, 162; G. le Strange, *Baghdad*, s. 190–192; Langenegger, s. 61 v.d.; Massignon, s. 78). Bu mahallenin ismi Abū Ḥanīfa'nin al-Imām al-A'ẓam veya al-Mu'aẓẓam lekabından iştikak etmiş bulunmaktadır.

Bibliyografya: *BGA*, tür. yer.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 443 (Bāb al-Tibn); IV, 79, 10 (al-Ḳuraysh) ve 587 (Maḳābir al-Ḳuraysh); İbn Baṭṭūṭa (Paris tab.), II, 108; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange, *GMS*, XXIII, s. 35); M. Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen* (Leiden, 1900), I, 156 v. d., 160; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate* (Oxford, 1900), s. 158 — 165, 350 — 352; [Rousseau], *Description du Pachalik de Bagdad* (Paris, 1809), s. 17 v. d.; Rousseau, *Voyage de Bagdad à Alep* (1808), nşr. Le Poinssot (Paris, 1899), s. 7 v. dd.; Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia* (London, 1822), II, 280 v. d.; Ritter, *Erdkunde*, XI, 773, 777, 795; O. de Rivoyre, *Les vrais Arabes et leur pays* (Paris, 1884), s. 85 — 91; J. Dieulafoy, *La Perse, la Chaldée et la Susiane* (Paris, 1887), s. 587 — 591; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III, 142 — 145; M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 239, 241 v. d., 263, 281; E. Sachau, *Am Euphrat und Tigris* (Leipzig, 1900), s. 29 — 31 (s. 30'daki resim Abū Ḥanīfa türbesi değil, Kāẓimayn'dir!); Chiha, *La province de Bagdad* (Kahire, 1908), s. 169, 174 v. d., 177, 179; E. Aubin, *La Perse d'aujourd'hui* (Paris, 1908), s. 361 — 365; A. Nöldeke, *Das Heiligtum al-Husains zu Kerbela* (Berlin 1909 = Türkische Bibliothek, XI), s. 28, 33, 48, 58; F. Langenegger, *Durch verlorene Lande. Von Bagdad nach Damaskus* (Berlin, 1911), s. 4, 61 v. d., 70 v. d.; ayn. mll., *Die Baukunst des Irāq* (Dresden, 1911), s. 93, 106, 109, 114, 121 (ve başlık sahifesi!); L. Massignon, *Missian en Mésopotamie* (Paris, 1912), II, 58, 67, 99 v. d.; E. Herzfeld (Sarre-Herzfeld, *Archaeolog. Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet*, Berlin, 1919; II, 102 v. d., 145 v. d., bk. bir de fihrist, IV, 42) ve mad. BAGDAD. (M. STRECK.)

KÂZIMÎ. KĀẒİMİ, şi'îlerin 7. imâmı Mūsā al-Kāẓim'a izâfetle, Mysore sultanı Tīpū (1197—1213 = 1782—1799) tarafından, 1/16 gümüş rupyaya (1 *anna*) verilmiş olan isim. (J. ALLAN.)

ḲĀḌÎ. [Bk. KADI.]

ḲĀḌÎ 'ASKAR. [Ak. KAZASKER.]

ḲĀḌÎ AL-FĀḌİL. [Bk. KADI FÂDIL.]

ḲĀḌÎ ḤĀN FAḤR AL-DĪN. [Bk. KADI HAN FAHREDDİN.]

ḲĀḌÎ AL-HARAVÎ. [Bk. KADI HEREVÎ.]

ḲĀḌÎ NU'MĀN. [Bk. KADI NU'MÂN.]

KAZİF. ḲAZF (A.), husûsî bir mânada, iftirâ demektir. Filhakika nâmuslu (*muḥṣan*) bir insanı ahlâksızlık ile ithâm edip de, bunu isbât zımnında dört şâhit gösteremeyen kimse, şerî'ate göre, *ḳazf* sebebinden, 80 sopa gibi, muayyen bir cezâya (*ḥadd*) müstahak olur. Bu husûsta, fıkıh eserlerindeki kaide, bilhassa, *Kur'an* (XXIV, 4)'a istinât etmektedir. *Ḳazf* hâlinde, zinâda bulunmamış ve ilâveten mü'min, hür, reşîd ve muhâkemesine sâhip olan erkek ve kadınlar *muḥṣan* telâkkî olunmaktadır. Fakîhlerin çoğuna göre, suçlunun cezâlanmasını istemek hakkı, iftirâya uğrayanın şahsî bir hakkı (*ḥaḳḳ ādamī*) olup, gerek kendisi ve gerek vârisi bu haktan vazgeçmekte muhtardırlar. Hanefîlere göre, *ḳazf*'ten mütevellid *ḥadd* cezâsı bir *ḥaḳḳ Allāh* olup, ne iftirâya uğrayan ve ne de vârisi dâva hakkından vazgeçebilir. Bir koca karısını zinâ suçu ile ithâm eder de, bunu, şeri'atin gösterdiği tarzda, isbât edemez ise, *li'ān* [b. bk.] söylemekle cezâdan kurtulabilir. Aynı şekilde cezâ, *ḳazf*'e uğrayan tarafın baba ve anasına yahut daha uzak akrabâlarına tatbik edilmediği gibi, reşîd olmayanlar ile akıl hastalarına da tatbik edilmez. Bir köle için cezâ — 40 sopadır.

Bibliyografya: Hadîs kitaplarında ve fıkıh eserlerinde *ḥadd* faslı; al-Bācūrī, *Ḥāşiya 'alā şarḥ İbn Ḳāsim al-Ġazzī* (Bulak, 1307), II, 241 v. dd.; Ṣadr al-Şarī'a al-Ṣānī, *Maḫtaṣar al-viḳāya* (Kazan, 1296), s. 167 v. d.; Dimaşḳī, *Raḥmat al-umma fi-'ḫtilāf al-a'imma* (Bulak, 1300), s. 142 v. d.; E. Sachau, *Muhamm. Recht nach schafiitischer Lehre*, s. 810, 826 v. dd.; Th. W. Juynboll, *Handb. des islām. Gesetzes*, s. 303 v. d.; J. Schacht, *Bergsträsser's Grundzüge des islam. Rechts* (Berlin-Leipzig, 1935), s. 99 v. d. (TH. W. JUYNBOLL.)

KĀẒİMAYN. [Bk. KÂZIMEYN.]

KĀẒİMÎ. [Bk. KÂZIMÎ.]

ḲAZVİN. [Bk. KAZVİN.]

KAZVİN. ḲAZVİN (evvelce *Kaş-vīn*), İran'ın Irak-ı Acem eyâletinde, Tahran'dan 150 km. mesâfede, Elbürz [b. bk.] dağlarının cenûp eteğinde ve 1.320 m. irtifâda bulunan bir şehirdir.

Ḳazvīn isminin nereden geldiği hakkında kat'î bir bilgi yoktur. Balāẕurī (s. 321; krş. İbn al-Faḳīh ve Ḳudāma) Kaş-vīn'in „iyice korunmuş hudud“ mânasına geldiğini iddia eder. Her ne kadar bunun „göz ucu ile bakan“ şeklinde izahı mümkün ise de, bu da bir halk iştikakı olsa gerektir. Bu isim ile *Caspius* arasında bir yakınlık bulanlar da olmuştur (Spiegel, *Erân. Altertumskunde*, I, 74, not 1). İbn al-Faḳīh'e göre, Şāpūr I. tarafından te'sis edilerek, Şâh Şāpūr ismi verilen şehri al-Barā' b. 'Āzib 24 (644)'te muhâsara ve zaptetmiştir. Şehrin halkı, cizye vermemek için, islâm dinini kabûl eylemiş idi. Farslar zamanında Daylam dağlılarının akınlarına sed çekmek üzere kullanılmış olan bu kale bilâhare müslümanlar tarafından aynı kavme karşı açılan seferlerde üss hizmetini gördü. al-Ḥaccāc b. Yūsuf'un oğlu Muḥammed burada Mascid al-Ṣavr adı verilen büyük bir câmi inşâ ettirdi. Halife Mūsā al-Hādī, eski şehrin karşısında bir yenisini te'sis ederek, buna Madīnat Mūsā ismini verdi. al-Ma'mūn'un azadlı kölesi Mubārak al-Turkī burada Mubārakīya ismi verilen bir hisar inşâ

ettirerek, içine muhâfızlar koydu. Hârûn al-Raşîd Hemedan'dan geçtiği sırada Ḳazvîn halkı kendisinden, hudud yakınında ikamet ettikleri için, din uğrunda mücâdelede bulunduklarını ileri sürerek, vergilerinin azaltılmasını istediler ve bu istekleri kabûl edildi. Hârûn al-Raşîd burada bir câmi inşâ ettirdi ve sûrların yeniden inşâsına başlattı ki, emîr Abū 'Alī al-Ca'farī'nin 411 (1020/1021)'de devam ettirdiği bu inşâat, Sultan Arslan'ın nâzırı Ṣadr al-Dīn al-Marāġī tarafından, 572 (1176/1177)'de tamamlanmıştır. Moğul istilâsı yüzünden, VII. (XIII.) asır başında tahribe uğrayan Ḳazvîn, Safevîler devrinde yeniden canlandı, Ṭahmāsp I. burada uzun müddet ikamet etti ve 'Abbās I. burayı imar etti. 1723'te şehir halkı efganlıların hücûmlarını defetti.

Tebriz ve Reşt'ten Tahran'a gelen yollar Ḳazvîn'de birleştikleri için, burası daha sonraları da ehemmiyetini oldukça muhâfaza etmiştir. Gîlān ve Şirvan ipeklerinin antreposu olan ve halı dokumacılığı yapılan Ḳazvîn şehrinin nüfusu XX. asır başlarında 25 000 kadar tahmin ediliyordu. [1940'a doğru ise, bu sayı 65.000 olarak gösterilmektedir].

Bibliyografya: *BGA*, I, 196 v. d., 200 v. d.. 211, 214; II, 258, 265, 269, 274; III, 392[a]; V, 254, 279 - 284; VI, 244, 250, 261; VII, 169, 271; Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 321 v. dd.; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), IX, 8 v. dd.: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 88 v. dd., 454 v. d.; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (*GMS*, XXIII), s. 56 — 59 (trc. 62 — 64); ayn. mll., *Tārīḫ-i guzīda* (*GMS*, XIV), I, 829 v. dd.; II, 227 v dd. (trc. v. Barbier de Meynard, *JA*, 5. seri, 1857, X, 257 v. dd.); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Califate*, s. 218 v. dd.; Chardin, *Voyages en Perse* (Paris, 1811), II, 387 — 401; J. Morier, *A second Journey through Persia* (London, 1818), s. 203 v. d.; J. Dieulafoy, *La Perse* (Paris, 1887), s 100 v. d.; A. V. Williams Jackson, *Persia Past and Present* (New-York, 1905), s. 443 v. d.

(Cl. HUART.)

KAZVÎNÎ. AL-ḲAZVÎNÎ, ZAKARİYĀ B. MUḤAMMED B. MAḤMŪD ABŪ YAḤYĀ, hakkında türlü rivâyetler mevcut olan şeceresi, isim ve lekapları için bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. Ş. Yaltkaya, II, 1127 (krş. S. de Sacy, *Chrestom. Arabe*[2], III, 445 v. d.; Reinaud, *Géographie d'Aboulféda* (Paris, 1848), I, CXLVIII v. d.; Wüstenfeld, *GGA*, 1848, I, 347 ve Ḳazvînî tab., II, 111 ve Ahlwardt, *Verzeichn. d. arab. Hss. d. kgl. Biblioth. zu Berlin*, V, 453.

Hayatı hakkında arapça hâl tercümesi kitaplarından ve kendisinin başlıca iki eserinden pek az bilgi edinebiliyoruz. Ḳazvînî 600 (1203)'e doğru Ḳazvîn [b. bk.]'de doğdu. Çoktan beri şarkta yerleşmiş bir arap âilesinden geliyordu. Pek kat'î olarak tâyin edilemeyen bir tarihte, her hâlde arzusu hilâfına, vatanını terketti. 630 (1233)'da Şam'da kaldı ve orada meşhûr sûfî İbn al-'Arabî [b. bk.] ile tanıştı. Halife al-Musta'ṣim (640 — 656 = 1241 — 1248) zamanında Irak'ta yaşadı ve Vāsiṭ ve Ḥilla'de kadılık etti. 682 (1283)'de öldü. Hayatı hakkında sâhip olduğumuz bilgiler için krş. de Sacy, *ayn. esr.*, s. 448 v.d.; Reinaud, *ayn. esr.* I, CXLIII v. d. ve Wüstenfeld, *GGA*, 1848, I 349 v. d.

Ḳazvînî'den elimizde aş.-yk. aynı büyüklükte iki eser var; bunlar birbirinden tamâmen ayrı mevzûlarda olup, biri kozmoğrafya, diğeri bir coğrafyadır. Her ikisi de iktitafî eserlerdir, yalnız tabi'î ilimler hakkında değil, siyâset ilmi ve edebiyat tarihi bakımından da çok çeşitli bilgiler ile doludur. Eserlerinden şunlar zikredilir: 1. *Kitāb taḥrīd al-taḥrīd*, al-Maḥāmilī (ölm. 415 = 1024)'nin aynı ismi taşıyan, fıkha dâir eserinin bir hulâsasıdır; 2. *Ravnaḳ*, al-Maḥamilī, *Lubāb al-fiḳh* (bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, nr. 5702)'ın hulâsası; 3. *Kitāb al-ḥiyal fi 'l-fiḳh* (nşr. J. Schacht, Hannover, 1924) şer'î hîlelere dâir pek az olan şâfi'î eserlerinden bize kadar gelen en eski ve yegâne eserdir. Aynı isim ile neşrolunan hanefî eserlerden al-Şaybānī ve al-Ḥaṣṣāf v. b. tarafından te'lif edilen eserler gibi, şeri'ati maksada uydurmak üzere kullanılmak için değil, belki esâsen memnû olan bu hîlelerin hanefîler tarafından kullanılmasını takbîhe şâyân gören şâfi'î mezhebinde merdûd veyahut memnû olduğunu göstermek için yazılmıştır.

Bibliyografya: Şîrāzī, *Ṭabaḳāt al-fuḳahā'* (Navavī, *Biogr. Dict.*, nşr. Wüstenfeld, s. 688); al-Subkī, *Ṭabaḳāt al-Şāfi-'īya al-kubrā* (Kahire, 1324), IV, 12; Wüstenfeld, *Schafi'iten*, nr. 371 (= *Abh. G. W. Gött.*, 1891, XXXVII). (HEFFENING.)

KAZVÎNÎ. ḤAMD ALLĀH. [Bk. ḤAMD ALLĀH MUSTAVFÎ.]

KAZVÎNÎ. AL-ḲAZVÎNÎ, ZAKARİYĀ B. MUḤAMMED B. MAḤMŪD ABŪ YAḤYĀ, hakkında türlü rivâyetler mevcut olan şeceresi, isim ve lekapları için bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. Ş. Yaltkaya, II, 1127 (krş. S. de Sacy, *Chrestom. Arabe*[2], III, 445 v. d.; Reinaud, *Géographie d'Aboulféda* (Paris, 1848), I, CXLVIII v. d.; Wüstenfeld, *GGA*, 1848, I, 347 ve Ḳazvînî tab., II, 111 ve Ahlwardt, *Verzeichn. d. arab. Hss. d. kgl. Biblioth. zu Berlin*, V, 453.

Hayatı hakkında arapça hâl tercümesi kitaplarından ve kendisinin başlıca iki eserinden pek az bilgi edinebiliyoruz. Ḳazvînî 600 (1203)'e doğru Ḳazvîn [b. bk.]'de doğdu. Çoktan beri şarkta yerleşmiş bir arap âilesinden geliyordu. Pek kat'î olarak tâyin edilemeyen bir tarihte, her hâlde arzusu hilâfına, vatanını terketti. 630 (1233)'da Şam'da kaldı ve orada meşhûr sûfî İbn al-'Arabî [b. bk.] ile tanıştı. Halife al-Musta'ṣim (640 — 656 = 1241 — 1248) zamanında Irak'ta yaşadı ve Vāsiṭ ve Ḥilla'de kadılık etti. 682 (1283)'de öldü. Hayatı hakkında sâhip olduğumuz bilgiler için krş. de Sacy, *ayn. esr.*, s. 448 v.d.; Reinaud, *ayn. esr.* I, CXLIII v. d. ve Wüstenfeld, *GGA*, 1848, I 349 v. d.

Ḳazvînî'den elimizde aş.-yk. aynı büyüklükte iki eser var; bunlar birbirinden tamâmen ayrı mevzûlarda olup, biri kozmoğrafya, diğeri bir coğrafyadır. Her ikisi de iktitafî eserlerdir, yalnız tabi'î ilimler hakkında değil, siyâset ilmi ve edebiyat tarihi bakımından da çok çeşitli bilgiler ile doludur.

Ḳazvînî'nin asıl değeri okuyup öğrendiği bilgileri sadâkatle ortaya koymasındadır; kendi bilgisi ve ilmî araştırmaları pek cüz'îdir. Mevzû icâbı efsâneye ayırdığı kısım nazar-ı itibâra alınmaz ise, bilhassa kozmoğrafyası kıymetli bir eser telakkî edilebilir. Bütün arap coğrafyacıları arasında Ḳazvînî, orta çağın Herodotos'u ve yahut arapların Plinius'u isimlerine en çok lâyık olanıdır; tenkidi ve metodu Plinius'unkinden de üstündür. Bilhassa kozmoğrafyasının şarkta yakın zamanlara kadar itibâr gördüğü yalnız bir çok yazma nüshalarının mevcûdiyetinden değil, aynı zamanda türkçe ve farsça bir çok tercümeleri bulunmasından ve Damīrī [b. bk.]'nin *Ḥayāt al-ḥayavān* adlı eserinde bu kozmoğrafyadan bir çok parçaların yer almış olmasından anlaşılmaktadır.

Ḳazvînî'nin üslûbu klâsik üslûptan hissedilir derecede farklıdır, bir çok zaaf-ı te'liflere rastlanılır. Bu, Ḳazvînî'nin eserini yazmak için kullandığı arap dilinin kendi öz dili olmayışı ile izah edilebilir.

1. Kozmoğrafya. Bu eserin başlığı olan *'Acā'ib al-maḫlūḳāt va-ġarā'ib al-mavcūdāt* Ḳazvînî'nin eserinden 100 yıl önce Aḥmed Ṭūsī'nin yazdığı ve Ḳazvînî'nin faydalanmış olduğu bir eserin de adı idi. Bu adı taşıyan bir çok arapça eserler de var idi. Fakat bunların en maşhûru Ḳazvînî'nin kitabıdır; krş. Pertsch, *Verzeich. der türk. Hss. in Berlin* (1880), s. 197, not 2.

Eser iki kısımdan ibârettir: birincisi gök ile, ikincisi de yer ile alâkalı şeylerden bahsetmektedir. Mufassal bir ön sözden sonra, ay, güneş ve yıldızlar gibi, semâvî cisimler tasvir edilmekte, ardından da göğün sâkinleri (melekler) üzerinde durulmaktadır; birinci kısma takvim bahsi ilâve edilmiştir. İkinci kısım arza âit hâdiselerden ve umûmî olarak, unsurlardan, bilhassa ateş küresinden, hava ve sudan, hayvan, nebat ve mâden gibi, üç kısımda toplanan tabiiyat ve nihâyet insandan bahsetmektedir. Kozmoğrafya coğrâfî bilgileri de ihtivâ etmekte, başlıca dağlar, adalar, deniz, nehir ve kuyuları anlatmaktadır ki, bunların hepsi coğrafyasında, kısmen aynı kelimeler ile, tekrar edilmiştir.

Bu eserin yazmaları birbirinden çok farklıdır; bâzıları mufassal, bâzıları muhtasardır. Az-çok değiştirilmiş nüshaları olduğu gibi, başka başlık taşıyan nüshalarına da rastlanılır. Eserin yazmaları hakkında bk. Pertsch, *Die arab. Hss. der Bibl. zu Gotha*, III, 126 v.d.; *Cat. codd. Arab., Bibl. Lugdun. Batav.*, II, 14'te tamamlayıcı bilgi bulunmaktadır. En eski nüshası olan Cod. Monac. 464, Seybold'a göre, 678 (1280)'de, yânî Ḳazvînî'nin ölümünden üç yıl evvel, yazılmıştır. 1240'a doğru tamamlanmış olan Cod. Sarre de hemen-hemen bunun aynıdır (bk. Taeschner, *Die Psychologie des Ḳazvīnī*, 1912, s. 6; Saxl, *Isl.*, III, 152).

Wüstenfeld (bk. Kazvînî, I, III v.d.) bizzat Ḳazvînî tarafından kaleme alındığını sandığı birbirinden farklı üç nüshadan bahsediyor: birincisi — 661 (1263) yılına, daha mufassal ve bir çok kısımları yeniden yazılmış olan ikincisi — 674 (1276) yılına âittir; nihâyet bize kadar ancak yarım kalmış bir yazma hâlinde ulaşmış olan üçüncü bir nüsha mevcuttur (Gotha, nr. 1508). Wüstenfeld'in kendi tab'ı için esâs aldığı bu üçüncünün iki başlığı vardır: biri eski *Tuḥfat al-ḳā'ināt* olup, biri de yeni *Mir'āt al-ḳā'ināt*'tır. Bunda, bir kısım ilâvelerden başka, çeşitli insan ırkları ve san'atlar hakkında iki yeni bahis bulmaktayız. Fakat Ruska'nın pek mühim olan *Ḳazwīnī-Studien* (*Isl.*, 1913, IV, 14—66, 236—262; araştırmalarının neticesini *Über den falschen und echten Ḳazwīnī. Mitteil. zur Gesch. der Medizin und Naturwiss.*, 1914, XIII, 183 v. dd.) adlı makalesinde hulâsa etmiştir. Wüstenfeld'in ilâveler hakkındaki kanâati pek müdâfaa edilemez. Farsça tercümeler ve arapça yazmalardan bize kadar gelmiş olan antropoloji, mineroloji (bilhassa yağmur taşına dâir madde) bahislerinin metinlerine dayanarak, Ruska, Ḳazvînî'nin kozmoğrafyası için, üç değil, dört şekil kabûl etmek lâzım geldiği neticesine varmıştır. Bunlardan birincisi (Wüstenfeld'e göre, ikinci) ancak iki Gotha yazması ile, ikincisi (Wüstenfeld'e göre, birinci) müteaddit yazmalar — ki içlerinden bir kaçı pek eskidir — ve Damīrī'nin matbû nüshasındaki hâşiye ile muhâfaza edilmiştir. Bu ikinci şekline yukarıda bahsi geçen Ḳazvînî'nin çok eski yazması (Monac. 464) ve Codex Sarre de dâhildir. III. şeklin arapça aslı kayıptır; bunun iki evvelkine nasıl bağlandığını pek bilmiyoruz. Bunun husûsiyeti, san'atlar ve insan ırkları hakkında yedinci ve sekizinci bahisler ilâve edilmiş olmasıdır. Tarihini bilmediğimiz üçüncü şekil her hâlde farsça tercümelere mebde' teşkil etmiş ve dördüncü şeklin tashihinde esâs tutulmuştur. Arapça aslı olmayan bir farsça nüsha ve dolayısı ile dördüncü şeklin farsçadan tercümesi hakkındaki faraziye tamâmen asılsızdır. 1508 numaralı Gotha yazması ile gösterilen ve sonu getirilmemiş bulunan dördüncü şekil, üçüncü şeklin tekrar elden geçirilmiş nüshasıdır. Bu, farsça tercümeden epey farklı olup, mühim değişikliklere uğramış ve bahislere bir çok ilâveler yapılmıştır. Bu nüsha Mi'sar al-Muhalhil [b. bk.]'in seyâhatnâmesinden alınan

ve X. asırdaki türk kabîlelerine İbn Faḍlān [b. bk.]'ın ıslavlar, hazarlar ve ruslara ve başkalarına dâir verdikleri bilgiler ile Ḳazvînî'nin kıymetli taşlara dâir olan kitabından hulâsalar ihtivâ eder. Bu dördüncü şekil (Wüstenfeld III) hiç bir suretle Ḳazvînî'nin eseri olamaz. Bunun 1508 Gotha yazmasının yukarıda işâret edildiği üzere, diğer üç şeklinden farklı bir başlığı olduğu gibi, ayrıca sarîh olarak, Ḳazvînî'nin şerhi olduğu da belirtilmektedir. Bu, her hâlde, eski eserlere iyice âşinâ bir kimse tarafından kaleme alınmıştır. Bundan dolayı Wüstenfeld tarafından neşredilen eser Ḳazvînî'nin değildir. Bu sâdece XVIII. asırda tekrar elden geçirilip, değiştirilmiş bir şekil olsa gerektir. Wüstenfeld'in kitabı hemen tamâmen (s. 73—368) bu şeklin metnini yahut Gotha 1508 yazmasını tâkip etmektedir. Fakat bunlardan bâzı parçalar çıkarılmış ve yerlerine başka yazmalardan alınmış parçalar eklenmiştir; bâzı metin noksanlarını tamamlamak için, başka yerlerde de aynı şekilde hareket edilmiştir. Böylece elimizde Wüstenfeld'in temâmen keyfî olarak hazırladığı bir nüsha bulunmaktadır. Ḳazvînî'nin bu eserinin hakikî metnini bulmak için, en iyi çâre en çok tanınmış olduğu farzedilen en eski ve kısa nüsha olan ikinci şeklini (Wüstenfeld I) seçmek olacaktır. Bu şeklin bir çok nüshaları arasında da esâs olarak en eski yazmayı (Monac. 464) seçmek lâzımdır.

Bu eserin bir çok hulâsaları mevcuttur. Bunlardan biri, *Kitāb al-durar al-muntaḳāt min ʿacāʾib al-buldān* başlığı altında, Paris (Bibl. Nat.)'te bulunmaktadır; krş. de Sacy, III, 449 v. d. ve de Slane, *Cat. des Mss. arabes de la Bibl. Nat.*, nr. 2183; nr. 2419 (3) da böyle bir hulâsadan *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt al-ṣuġrā* adlı, müellifi bilinmeyen ve Paris'te Bibl. Nat.'de bulunan (de Slane, nr. 2181) eserin bu eser ile bir çok müşterek tarafları bulunmaktadır.

Ḳazvînî'nin, muhtevâsı zayıf olmakla berâber, bütün esâs bilgileri ihtivâ eden kozmoğrafyaya dâir eseri orta çağ sonlarında çok rağbet görmüş ve yabancı dillere, farsça ve türkçeye tercüme edilmiştir. Farsça tercümelerin arapça örnekleri ile olan münâsebeti yukarıda belirtilmiş idi. Zâten farsça tercümelerde, birbirleri ve arapça asılları ile olan münâsebetleri bakımından, daha ciddî araştırmaları icâp ettiren iki ve hattâ daha fazla farklı şekilleri birbirinden ayırt etmek gerektir. Bunlardan birinin adı *Tuḥfat al-ġarāʾib* (Viyana yazm., nr. 1438; bk. Flügel, II, 506 v. d., krş. Pertsch, *Verz. d. pers. Hss. . . . zu Berlin*, s. 367). Farsça tercümeler için krş. de Sacy, III, 436; Wüstenfeld, Ḳazvînî, I, XI ve Ruska, *Isl.*, nr. 17, 260. Kısaltılmış tercümelerden bir başkası için bk. London, Brit. Mus. (Rieu, 1883, s. 463, nr. 7). Cambridge'de Ḳazvînî'nin coğrafyasından bâzı parçalar ihtivâ eden bir yazma bulunmaktadır; krş. Browne, *Catal. of the Persian Mss.* (1896), s. 208 v. d. (nr. 126). Ḥamza Āẕarî İsfarāʾinî Calâl al-Dîn (ölm. 866 = 1461), *Ġarāʾib al-dunyā* adı ile, bu eserin ikinci kısmını nazma sokmuştur. Oxford'da Bodleiana (Sachau-Ethé, *Catal.*, 401 v. dd.) ve London'da India Office (Ethé, *Catal.*, nr. 78 ve 191)'te ikişer nüshası bulunmaktadır. Bu manzum hulâsa Āẕarî'nin *Mirʾāt* adı altında yazdığı dört mufassal bahsi ihtivâ eden eserin ikinci kısmından ibârettir.

Aynı zamanda muhtelif t ü r k ç e t e r c ü m e l e r i de vardır. Bunlar için krş. Taeschner, *ZDMG*, LXXVII, 35. Bu tercümelerden biri 977 (1569)'de tamamlanmış olup (bk. Flügel, *Katal. d. Hofbibl.*, II, 508), Ayyūb b. Ḫalîl'e âittir. Bir yazması da Viyana'da bulunmakta ve *Taẕkirat al-ʿacāʾib va tarcamat al-ġarāʾib* adını taşımaktadır. Bir başka tercüme, tanınmış din âlimi Surûrî (ölm. 969 = 1561) tarafından yapılmıştır ve Brit. Mus. (Rieu, s. 107 v. dd.: Add. 7894 ve Add. 24954)'da bunun yazma nüshaları bulunmaktadır. Berlin kütüphânesindeki mütercimi mechûl türkçe tercümesi (bk. Pertsch, *Katal.*, s. 197 v. d., nr. 177), başka bir tercüme olmalıdır. Mütercim metni pek serbest ve keyfî bir şekilde ele almış, bir çok kısımları atmış ve bâzı parçalar ilâve etmiştir. Asıl eser çok kısaltılmış olup, bahislerin sırası da farklıdır. İsmail Paşa tarafından yapılan ve 1109 (1697) tarihini taşıyan bir başka tercümeyi ancak Kâtib Çelebî (bk. Flügel, VII, 554, nr. 14608) vâsıtası ile öğreniyoruz. Berlin ve Londra'da bulunan tercümeler arapça aslından ve hemen-hemen bütün farsça tercümelerinden farklıdır; çünkü yukarıda bahsi geçtiği üzere, Cambridge'deki yazmada olduğu gibi, kozmoğrafyaya coğrafyanın hulâsası ye bir de ülkeler bahsi ilâve edilmiştir. Yazıcı-oğlu Aḥmed Bîcān'ın *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt*'ı Ḳazvînî'nin eserinin serbest bir taklididir; krş. Pertsch, *Katal. d. arab. Hss. zu Gotha*, III, 127 ve Pertsch, *Verz. d. türk. Hss . . . zu Berlin*, s. 199.

Bu eserin ç a ğ a t a y c a b i r t e r c ü m e s i gâlibâ Petersburg kütüphânesinde bulunmaktadır (Ḫanıkov, nr. 108); bk. Pertsch. *Katal. d. arab. Hss. zu Gotha*, III, 127.

2. C o ğ r a f y a. İki ayrı nüsha hâlinde olup, her birinin adı ayrıdır; eskisi, *ʿAcāʾib al-buldān* ve yenisi *Āṯār al-bilād va aḫbār al-ʿibād*'dır. Berlin (bk. Ahlwardt, *Katal.*, V, 370) ve Paris (de Slane, *Catal.*, s. 392) yazmalarının temsil ettiği birinci şekil 661 (1263), daha mufassal ve bâzı kısımları değiştirilmiş olan ikincisi de 674 (1275) tarihlidir. Bu iki şekil ile aralarındaki münâsebet için bk. Wüstenfeld, s. VIII v. d.). Wüstenfeld, kendi tab'ı için, bir çok nüshaları muhâfaza edilmiş olan ikinci şekli esâs tutmuştur. Bunlar hakkında bilgi için krş. Wüstenfeld, IV v.d.; *GGA*, 1848, I, 350 ve Pertsch, *Katal. der. arab. Hss. zu Gotha*, III, 152 v.d.

Bu eserde Ḳazvînî arzı, Batlamyus'un yedi iklim veya tûlânî mıntaka taksimine göre, tasvîr eder (bk. mad. İḲLÎM ve Taeschner, *ZDMG*, LXXVII, 51 v. d.). Muhtelif memleketler, şehirler, dağlar, göller, adalar, nehirler v. b., alfabe sırasına göre, yedi iklim içinde yer almaktadır. Müellif bunların husûsiyetlerini anlatmakta ve ekseriyâ tarihî bilgiler vermektedir. Muhtelif memleketlerde yetişmiş meşhûr adamların hayatına dâir fasıllar hayli yer tutuyor. Böylece kitap, Yâḳūt'un *Muʿcam al-buldān*'ı gibi, biyografik ve tarihî bilgiler ile doludur. Eser, yine Yâḳūt'un eseri gibi, bir coğrafya lugatini andırmaktadır; yalnız şu farkla ki, isimlerin yedi kısma bölünmesi dolayısı ile, bütünü kavramak bir az zor olmaktadır. Msl. muhtelif dağ, göl, nehir v. b. dâir bir çok yazılar ekseriyâ *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt*'ta da aynı kelimeler ile ifâde edilmiştir.

Coğrafyanın da f a r s ç a t e r c ü m e l e r i vardır. Bunların yazmaları Petersburg kütüphânesinde (Ḫanıkov, nr. 107; bk. Pertsch, *Katal. d. arab. Hss. zu Gotha*, III, 153) ve Oxford'da (Sachau-Ethé, *Catal.* stn. 401, nr. 401) bulunmaktadır. Daha önce işâret edildiği üzere, coğrafyanın bir hulâsası, bir de farsça tercümesi (Cambridge nüshası) ve kozmoğrafyanın türkçe bir tercümesinin bir çok yazmaları da vardır.

Ḳazvînî'nin coğrafyasının bir hulâsası 806 (1403)'da ʿAbd al-Raşîd al-Bākuvî tarafından yapılmıştır. Eserin adı *Talḫîṣ al-āṯār va ʿacāʾib al-malik al-ḳahhār*'dır. Aslındaki yedi iklimde geçen isimler alfabe sırasını muhâfaza etmiştir ki, bu pek kullanışlı bir sıra değildir. al-Bākuvî için bk. Kâtib Çelebî, nşr. Flügel, II, 399, nr. 3529; Reinaud, *Géographie d'Aboulféda*, I, CLXI v. d.; Wüstenfeld (Lüdde, *Zeitschr. für vergleich. Erdkunde*, 1842, I, 59)'de ve Ḳazvînî neşrinde, II, VIII; Aumer, *Katal. der arab. Hss. . . zu München*, s. 402; Brockelmann, *G A L*, I, 481; II, 213. De Guignes, bir Paris yazmasını esâs tutarak, *N.E*, II, 386—545'te bu eserin bir tercümesini yapmıştır. Bākuvî'nin yaptığı hulâsa ile Ḳazvînî'nin eseri arasındaki mukayese için krş. bilhassa Juynboll, *Lexic. Geogr. Marasid ul Ittila'*, IV, LXXVII — XCII. al-Bākuvî, umûmiyetle Ḳazvînî'nin eserinde bulunmayan tûl ve arza dâir bilgiler de vermekte ve Ḳazvînî metninde mevcut olan yanlışları düzeltmeğe çalışmaktadır.

Ḳazvînî yazmalarındaki h e y ' e t e â i t ş e k i l l e r ve h a r i t a l a r hakkında bir kaç kelime söylemek gerekir. Yalnız *ʿAcāʾib al-maḫlūḳat*'ın yazmalarında renkli şekiller vardır. Fakat Ḳazvînî eserlerinin asıllarında bir çok renkli resimler ve şekiller bulunduğu muhakkak sayılabilir. Hakikatte hemen-hemen başlıca bütün kozmoğrafya yazmaları bu şekilde resimlenmiştir. Bu çeşit resimli yazmalar gurubuna, içine şekiller yapmak maksadı ile boş bırakılmış sahifeleri olan yazmalar da dâhildir. Bunlardan Gotha'da (nr. 1508; krş. Ruska, *Isl.*, IV, 261), Leipzig (Vollers, *Katal.*, s. 237, nr. 237)'de ve Londra'da India Office (Loth, *Catal.*, s. 209 v. d., nr. 725)'te vardır. Kaba-taslak şekillere şu yazmalarda rastlanmaktadır: msl. Gotha 1507, München 463 ve Wien 1436; Gotha 1506 ve Wien 1437'de daha iyi şekiller vardır; ekseriyetle en iyi olanları Müchen 464 ve Cod. Sarre'de bulunur. Bk. bir de Aumer (München, s. 192 v. d.); Flügel (Wien II, 505 v. d.) ve Pertsch (Gotha, III, 128 v. d.) katalogları. *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt*'ın farsça tercümeleri de ekseriyâ minyatürler ile süslüdür. Msl. iki Berlin yazması (bk. Pertsch, *Katal.*, s. 367 v. d., nr. 345 ve 346) ve Londra (Brit. Mus., Rieu, *Catal.*, stn. 464, nr. 8) böyledir; Londra müzesindeki resimler hind üslûbundadır. Eserlerin yeni tab'ında bu resimler de unutulmamalıdır (krş. Wüstenfeld, *Kosmographie*, s. IV v.d.). Şimdiye kadar yalnız Gotha 1507'nin bir kaç faksimilesi eski Gotha kataloğunda (I, 57), Möller tarafından, basılmıştır. Ḳazvînî'deki minyatürlerden, msl. Saxl'in seyyârelerin tasvirine dâir tarih (*Isl.*, III, 151 v. d.) hakkındaki araştırmalarında olduğu gibi, bir çok mühim meselelerin münâkaşasında faydalanılmıştır. Aynen aldığı şekilleri ve Cod. Monac. 464'teki yedi seyyârenin resimlerini izah etmektedir (levha 4, şekil 1 — 4 ve 5, resim 6 — 8). Cod. Sarre'deki bir az farklı seyyâre resimleri için bk. Sarre, *Münchner Jahrbuch. der bildend. Kunst* (1907, s. 26 — 27, resim s. 23 v. d.).

Ḳazvînî'nin her iki eseri hakkında huküm vermek için, faydalandığı kaynakları bilmek lâzımdır *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt*'ta ismi geçen âlimler listesi Möller tarafından tanzim edilmiştir. Bu liste, iki nüsha hâlinde, Gotha kütüphânesinde bulunmaktadır; krş. Pertsch, *Ka-*

tal. d. arab. Hss ... zu Gotha, III, 131, nr. 1509—1510). Coğrafyada rastlanan kaynaklara gelince, bunlar esâs itibârı ile diğerindekilerin aynıdır ve Wüstenfeld bunları (*G G A*, 1848, I, 351 — 353) kısaca açıklamıştır. Burada, en mühim tarihçi ve coğrafyacıların da dâhil olduğu, tahminen 50 kadar isim zikredilmiştir. İspanya coğrafyası için, bilhassa şunlar zikredilmektedir: Muḥammed b. ʿAbd al-Raḥīm al-Ġarnāṭī (ölm. 563 = 1168; bunun hakkında bk. Wüstenfeld, Lüdde, *Zeitschr. f. vergleich. Erdk.*, I, 43) ve Aḥmed b. ʿOmar al-ʿUzrī (ölm. 476 — 478 arası = 1083 — 1085); bunun hakkında bk. Jacob, *ayn. esr.*, I³, 3 v. dd.). Ḳazvīnī'de *Tuḥfat al-albāb* (bk. Jacob, *ayn. esr.*, III, 69 — 94) isimli bir kozmoğrafyanın müellifi olup, 565 (1169)'te ölmüş olan Abū Ḥamīd al-Andalusī'nin ismi de sık-sık geçiyor. Yukarıda adı geçen Aḥmed al-Ṭūsī'nin farsça kozmoğrafyası da kaynaklar arasındadır. Bu kozmoğrafya için bk. Reinaud, *Géogr. d'Aboulféda*, I, XLVI ve Pertsch, *Die pers. Hss ... zu Berlin*, s. 366). Bir de İbn Sīnā eserleri, yanlış olarak, Aristoteles'e isnat edilen Taşlar kitabı ve Cāḥiẓ'in *Kitāb al-ḥayavān*'ı da kaynaklar arasında zikredilmelidir. İbn Faḍlān ve Miʿsar al-Muhalhil'den daha önce bahsetmiştik. Ḳazvīnī'nin kaynaklarından bir çoğu, msl. al-Cayhānī'nin Afrika seyyahati kaybolmuştur. Bundan başka Ḳazvīnī, msl. Abu 'l-Rabī' Sulaymān al-Multānī gibi, Afrika'yı görmüş kimselerden de şifâhen bilgiler toplamıştır. Ḳazvīnī'nin muhtelif alman ve fransız şehirleri hakkında verdiği ve ispanyalı İbrāhīm al-Ṭarṭūšī (ölm. 477 = 1085)'den aldığı bilgiler, muhtemelen, yazılı değil, şifâhî mâlûmata dayanmaktadır. Onun hakkında bk. Jacob, *ayn. esr.*, I (3. tab'ın başlığı: *Ein arabischer Berichterstatter aus dem 10. Jahrh. über Fulda ...*, Berlin, 1896), IV, 137 v.d. Ḳazvīnī'nin İbrāhīm b. Yaʿḳūb (X. asır) ile olan münâsebeti hakkında bk. Jacob, II, 37; IV, 130 v.d.

Ḳazvīnī'nin bu iki eserinin tab'edilmiş nüshalarına gelince, birincisinin tam ve tek Avrupa baskısı Wüstenfeld neşridir. Coğrafya Göttingen'de 1849'da, *ʿAcā'ib al-maḫlūḳāt* (birinci kısım) aynı yerde 1848'de intişâr etmiştir. Bu eser şarkta, ekseriyâ al-Damīrī'nin *Kitāb ḥayāt al-ḥayavān*'ına hâşiye hâlinde, Kahire'de 1305, 1309, 1311 ve 1330'da neşredilmiştir. Kahire'de 1331 tab'ı için bk. Harrassowitz, *Bericht über neue Erwerbungen*, nr. 2337. Ḳazvīnī'nin bu iki eserinden başka ve daha evvelki tercüme ve tab'ları için bk. de Sacy, III, 431, 435, 450; Wüstenfeld, Lüdde, *Zeitschrift. für vergleich. Erdk.*, 1842, I, 49 ve *Kosmographie*, I, VI; Pertsch, *Katal. der arab. Hss ... zu Gotha* (1881), III, 126. Kozmoğrafyanın kısmî tab'ları arasından şunları göstermek mümkündür: de Sacy, III, 385—516, arapça metin ile birlikte, s. 168—207 (hayvanlar, insanlar ve mâdenler hakkında tercüme ve mufassal notlar); L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, Berlin 1809, s. 373 — 406 (yıldızlar hakkında); Müller, *Catal. Gothan.* (1825), I, zeyil s. 21 v.d.; Volck, *Calendarium Syriacum Arabice Latinumque edidit et notis instruxit* (Leipzig 1859; süryânî aylarına dâir).

Tercümeler arasında *ʿAcā'ib al-maḫlūḳāt*'ın H. Ethé tarafından yapılan tercümesine (birinci kısım, Leipzig, 1869) işâret etmek lâzımdır. Bu, tahminen eserin birinci yarısını ihtivâ eder (Wüstenfeld, I, 1—208). Esere geniş bir izah ilâve edilmiş olup, Fleischer'in metninde yapmış olduğu tashihleri de mühimdir; bundan başka J. Ruska, *Das Steinbuch aus des Kosmogr. des Kazwīnī*, Heidelberg (*Progr. der Oberrealschule*), 1896 (nşr. Wüstenfeld, I, 208—245) ve krş. J. Ruska, *Das Steinbuch des Aristoteles* (Heidelberg, 1912), s. 81 v.d.; J. Ansbacher, *Der Abschnitt über die Geister und wunderbaren Geschöpfe ...*, trc. ve şerh, Erlangen, tez.), 1905 (Wüstenfeld, I, 368—374, 448—451); Taeschner, *Die Psychologie Kazvīnīs* (Tübinger, tez), Kiel, 1912 (Wüstenfeld, I, 301—322).

Müellifin muhtelif küçük bahislerini tercüme ve izah etmiş olan G. Jacob ile E. Wiedemann'ın yazıları Ḳazvīnī şerhi için kıymetli mâlzeme ihtivâ eder. Bk. bilhassa Jacob, *Studien in arabischen Geographen*, cüz 1—4, Berlin, 1891—1892 (1. cüz'ün 3. tab'ı da 1896'da çıkmıştır) ve E. Wiedemann, *Mitt. zur Gesch. der Medizin und Naturw.*, *S B P M S Erl.*; krş. Ruska, *Isl*, IV, 336 (nr. 303), XII, 270 (nr. 76) ve 277 (nr. 129).

Bibliyografya: Yukarıda ismi geçen eserlerden başka bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel), I, 154, nr. 71, 188, nr. 8072; IV, nr. 8061; VII, 1269, nr. 9340; Wüstenfeld (Lüdde, *Zeitschr. für vergl. Erdk.*, 1842, I, 49); Wüstenfeld, *G G A*, 1848, I, 345—355; Reinaud, *Géographie d'Aboulféda* (Paris, 1848), I, CXLIII v.d.; Newbold (*JASB*, 1844, XIII, 632—666; Rieu, *Catal. Codd ... in Museo Britannico* (London, 1871), II, 463 ve *Supplem.* (London, 1894), s. 473; Brockelmann, *G A L*, I, 481 v.d., *Suppl.*, I, 882 v.d. (M. STRECK.)

KEBĪR. AL-KABĪR, Allahın isimlerinden biri. [Bk. mad. ALLAH].

KEBĪR. KABĪR, XV. asırda yaşamış olup, gerek hindûların, gerekse müslümanların kendi dindaşları saydıkları hindli bir mutasavvıftır. Hindû dilinde şiirlerden müteşekkil dolgun bir külliyâtın müellifi addedilirse de, bunların Kabīr'in kaleminden çıkıp-çıkmadığı kat'î sûrette mâlûm değildir ve hattâ efsâneler ile karışık hayatı hakkında da aynı şüpheler vârittir. Rivâyete göre, müslüman bir dokumacının oğlu veya evlatlığı olan Kabīr hocasının, brahmanlar ve sûfîler ile olan ilâhiyat ve felsefe hakkındaki münâkaşalarına iştirâk etmek suretiyle, Benares'teki tedrisâtını tâkip ettiği Vişnu dininin ıslâhatçısı Ramananda'nın talebesi idi. Kabīr'in hayatını dokumacı olarak kazandığı, evli ve âile reisi olduğu zannedilmektedir. Kabīr gerek hindû dininin *yōgī*'lerin mezhep icâbı zühd-ü takvâsına, gerekse islâm dininin sünnîliğine âit kavâid ve ahkâmına pek kıymet vermiş değildir. Vahdet-i vücut hakkındaki kendi tasavvufî nazariyesini beyân husûsunda gösterdiği cür'et ve cesâret hakkında tâkibâtı mûcip olduğu gibi, onun 60 yaşında iken 1495'te Benares'ten kovulduğu ve 1518'de de Bastī kazasında Maghar'da öldüğü rivâyet edilir. Yine rivâyete göre, Kabīr'in hindli ve müslüman tilzimlerinden hindli olanlar naaşı yakmak, islâm olanlar ise, onu gömmek istediklerinden, cenâzesinde kavga ederler; fakat cesedi örten örtüyü kaldırınca, cesedin yerinde bir küme çiçek bulurlar. Hindûlar cesedin yarısını Benares'te yaktılar, müslümanlar ise, diğer yarısını islâm olan Kabīr-Panthīlerin [b. bk.] muhâfazası altında hâlâ mevcut olan kabrin bulunduğu Maghar'da gömdüler. Kabīr'in muâsırlarının da yaptığı gibi, modern âlimler de ona birbirine rakip iki dinî tarîkatten birini isnad ederler. H. H. Wilson (*ayn. esr.*, s. 69, 74) ve R. G. Bhandarkar (*ayn. esr.*, s. 69) Kabīr'in hindû olduğunu iddia ederler; H. G. Westcott ise, bil'akis onu müslüman addeder (*ayn. esr.*, s. 29 v. dd.); fakat G. A. Grierson (*JRAS*, 1907, s. 325, 492)'un Kabīr'in nazariyelerini hıristiyan kaynaklardan aldığı yolundaki ictihâdına gelince, bu ictihâdı hürmet duygusundan mülhem olmaları bakımdan bertaraf edebiliriz. Kabīr'in şiirleri tetkik edilirse, onun herhangi teşkilâtlandırılmış bir dine bağlanmak husûsunda hiç bir arzusu olmadığı açıkça meydana çıkar. — „Bırakınız, eğerim murâkabe olsun ve ayağımı ilâhî aşkın özengisine geçireyim ... — „Yine Kabīr şöyle der: — İşte iyi süvâriler onlardır ki, *Veda*'lardan ve *Kur'an*'dan kendilerini uzak tutarlar". — Kabīr hattâ kendi mefhûm ve telakkîleri üzerine müesses bir dinî veya felsefî sistem ifâde etmeğe dahî çalışmıyordu; onun yapmak istediği, daha ziyâde, o zaman câri olan Vişnu akîdesini halk arasında yaymak idi; fakat bunu husûsî bir şekilde ve şahıslandırmağa meydan vermeksizin yapardı; şöyle ki, msl. Tanrıyı, fark yapmaksızın, kâh Rām veya Hari, kâh ʿAlī veya Allah adı ile anardı. Kabīr mukaddes ip, sınıf farkları, dinin usûle müteallik emirleri v.b. gibi, hindûluğun hâricî timsâllerine aslâ kıymet vermediği gibi, islâmın müesseseleri (msl. *Kur'an*, sünnet merâsimi, hacc, molla, kadı v.b.) hakkındaki mülâhazaları bu mevzûların ekseriyâ inkârına kadar gider. Kabīr Tanrıyı her yerde hâzır ve nâzır şe'niyet olarak gösterirdi; fakat diğer taraftan beşerî rûhun şahsî ferdiyetini de ileri sürer idi ki, bu rûhun Allah ile birleşmesinin ilim yolu ile yahut da ibâdete âit emirlerin yerine getirilmesi ile değil de, ancak ve yalnız aşk yolu ile mümkün olabileceğini iddia ederdi. Kabīr'in nazariyesinin ifâde tarzındaki açıklık ve sâdelik, onun her günkü hayat ile olan sıkı temâsı nazariyelerini tarîkatının sâliklerinin çoğu gibi, tahsilsiz ve ümmî insanlar için bile, kolayca hazmedilir hâle koyuyordu.

Bibliyografya: *Dabistān-i maẕāhib* (Kalküte, 1809), s. 246 v. dd. (trc. Shea ve Troyer), Paris, 1843, s. 186—191; H. H. Wilson, *Essays on the Religion of the Hindus* (London, 1862), I, 68 v.dd.; *Gli scritti de Padre Marco della Tomba*, raccolti ... da A. de Gubernatis (Floransa, 1878), s. 191 v. dd., 205 v. dd.; E. Trumpp, *Bemerk. über den indischen Reformator Kabir* (*Atti del IV. Congr. Internat. degli Orientalisti* (Floransa, 1880—1881), II, 159 v.dd.; *Kabīr-charitra* (nşr. Pandit Wāljī Bēchar), Surat, 1881; G. H. Westcott, *Kabir and the Kabir Panth* (Cawnpore, 1907); M. A. Macauliffe, *The Sikh Religion* (Oxford, 1909), VI, 122 v. dd.; *One Hundred Poems of Kabir* (ingl. trc. Rabindranath Tagore ve Mlle Evelyn Underhill), London, 1914; Ram Chandra Bose, *Hindu Heterodoxy* (Kalküte, 1887), fasıl X; Sir R. G. Bhandarkar, *Vaiṣnavism, Saivism, and minor religious systems* (*Encyclopedia of Indo-Aryan Researsch*, III, VI), Strassburg, 1913, s. 67—73; *The Bijak of Kabir* (trc. Aḥmed Šāh), Hamīrpur, 1917; G. N. Farquhar, *An Outline of the religious Literature of India* (Oxford, 1920), s. 331—335. Kabīr'e isnâdedilen eserlerin henüz bir tenkidî tab'ı çıkmamıştır; bu eserlerin listesi için bk. Westcott, *ayn. esr.*, s. 73 v.d., 169—172. (T. W. ARNOLD.)

KEBĪR-PANTHĪLER. KABĪR-PANTHĪ (hind dilinde „yol, tarîkat" mânasını ifâde eden *panth* kelimesinden gelir), „Kabīr tarî-

katı mensûpları". Kabîr'in tâlim ettiği esâslar tarîkat te'sisi gâyelerini aslâ istihdaf etmiş olmamakla berâber, onun taraftarları bugün ekserisi hindûlardan müteşekkil olan husûsî bir tarîkat teşkil ederler. Bunların teşkilâtının en iyi izah ve târifi G. H. Wescott (*Kabir and the Kabir Panth*, Cavnpore, 1907, fas. V ve VI) tarafından yapılmıştır [krş. mad. KABÎR], 1911 nüfus sayımına göre, merkez eyâletlerde 597.199 ve Birleşik eyâletlerde de 49.605 Kabîrpanthî var idi; diğer eyâletlerde ya hiç yoktur yahut pek azdır.

Bibliyografya: W. Crooke, *Tribes and Castes of the North-Western Provinces and Oudh* (Kalküte, 1896), III, 73—77; R. V. Russell, *Tribes and Castes of the Central Provinces of India* (London, 1916), I, 232 v. dd.; *Gazetteer of the United Provinces* (Allahâbâd, 1907), XXXII, 225 v. d.; *Central Provinces Gazetteers, Bilaspur District* (Allahâbâd, 1910), s. 78 v. dd.

(T. W. ARNOLD.)

KEF. KĀF, arap alfabesinin 22. harfi. *Abcad* [b. bk.] hesâbına göre, adedî kıymeti 20'dir; Sîbavayhi'de de görüldüğü gibi, *kāf*'ın süreksiz patlayıcı ön-damak sessizi gibi telâffuzu bugünkü edebî arapçada hâlâ mevcût bulunmaktadır. Bugünkü halk dilinde (*k* yanında) bâzı değişik şekiller, bilhassa sızıcı ç (< *c'* < *k'*) vardır. Krş. mad. ARABİSTAN, DİL ve Schaade, *Sîbawaihi's Lautlehre*, fihrist.

KEF. AL-KEF (AL-KĀF) Tunus'un 170 km. cenûb-i garbîsinde ve Cezayir hudûduna aşık. 30 km. mesâfede bulunan bir kasabadır. 1936 sayımında nüfusu 8.855 (1.357 avrupalı) kadar idi. Sayısı 800 kadar olan yahudilerin çoğu, evvelce bedevîler arasında dağınık olarak yaşayan ve onların âdetlerini benimsemiş bulunanlardır.

Kef kelimesi „kaya" mânasına olup, şehrin, Cabal Dîr yamacı üzerinde, 750—850 m. yüksekliğinde, meyilli bir satıh üzerine kurulmuş olmasından ileri gelir. Tunus'ta Fransız himâyesi kurulmadan önce, şehir, şimdi kısmen harâp olmuş bulunan, bir sûr ile kuşatılmış idi. Sûrların çevirdiği sâha içinde bir çok binâ harâbeleri ve boş yerler de bulunur. Buna karşılık, sûrun dışındaki ova üzerinde ve şimdi al-Kef'i Tunus'a bağlayan demir yolu istasyonu yakınında, avrupalıların yerleştikleri yeni bir şehir kurulmaktadır. Sûrun eteğinde, halkın mübârek saydığı 'Ayn al-Kef kaynağının bol suyu akar. Cezayir ülkesinden Tunus taraflarına gelen başlıca yollara hâkim vaziyette bulunan al-Kef, uzun zaman bu memleketin en fazla rağbet gören pazar yerlerinden biri idi ve iktisâdî bakımdan bu şehir, Tunus ve Sfax'tan sonra, üçüncü sırayı alıyordu. Fakat Mecerda vâdisini tâkip eden Tunus — Ḳosanṭîna demir yolunun inşasından beri bu durum değişti. Bununla berâber civardaki mâden zenginlikleri istikbâlde burası için bir gelişme unsuru teşkil edecek gibi görünüyor. Bundan başka bu şehir, evvelce olduğu gibi, bugün de dinî bir merkezdir. Tunus diyarında en fazla yaygın olan Ḳādirîya ve Raḥmānîya tarîkatlerinin burada çok ziyâret edilen birer zâviyesi bulunur.

Al-Kef, imparator Augustus zamanında, Roma kolonisi olmuş Pün şehri Sicca Veneria'dır. Milâdın ilk asırlarında çok mâmûr olan bu şehir bizans devrinde Afrika'nın en müstahkem kalelerinden biri olmuş idi. Bir çok harâbeler, sütûnlar, sütûn başlıkları, heykel parçaları, kitâbeler, mâbed, hamam ve hıristiyan kilisesi bakiyeleri hâlâ mevcuttur. İsmi şehrin eski adında bulunan Venüs ile bir tutulan Tanit mezhebi de belki mahallî itikatlarda bâzı izler bırakmıştır.

Sicca VII. (m. s.) asırdaki arap istilâsından sonra pâyidar oldu ve hattâ eski ismi ile uzun zaman Şikḳa Banāriya şeklinde bâkî kaldı; al-Bakrî (nşr. de Slane, s. 33, trc. s. 82)'nin *Kitāb al-istibṣār*'ında ve hattâ İbn Ḫaldūn (nşr. de Slane, *Histoire des Berbères*, I, 220, 256; II, 20; trc. II, 42, 98; III, 209)'da bu isimle zikredilir. Bu şehrin tarihi hakkında XVII. asra kadar olan bilgimiz pek azdır. Yalnız İbn Ḫaldūn buranın VI. (XII.) asır başında 'Iyāż b. Naṣr Allāh tarafından idâre edildiğini ve bu zâtın Hilâlî akınlarına karşı memleketi koruyabildiğini ve oğlunun 554 (1159/1160)'te 'Abd al-Mu'min'e inkıyât ettiğini söyler. Müteâkip asırda Sulaymler bu havâliye yerleşerek, hicretin ikinci asrından beri burada bulunmakta olan Hovāra berberîlerini temsil ettiler. XVI. asır başlarında al-Kef ve havâlisi, Sulaymlerden *Ku'ūb* ile ayrıldıkları iki âileden Muhalhil âilesine bağlanan Banî Şennūf kabîlesinin kolu Ūlād Ṣūla tarafından işgâl edildi.

Osmanlı hâkimiyeti devrinde al-Kef havâlisi, Tunus — Cezayir hudut bölgesi üzerinde, bilhassa 1628, 1685, 1694, 1705, 1746 ve 1756'da ehemmiyetli bir rol oynadı. Tunus beyleri burayı, merkezin yolunu istilâcılara kapayacak derecede, kuvvetli bir kale hâlinde bulundurmak istediler. Muḥammed Bey, Banî Şennūf'u dağıttı ve onların yerine Ūlād Ya'ḳūb aşîretini, muhâfız olarak, yerleştirdi. 'Alî Bey, burada 1675'te yaptırdığı *ḳaṣba* sâyesinde, dört yıl sonra Cezayirlilerin bir taarruzuna karşı dayanabildi. 1739—1740'ta Ali Paşa şehrin etrafını sûr ile çevirdi ve

ḳaṣba'ye hâkim bulunan kaya kitlesini burçlar ile techiz etti. Her ne kadar 1746'da Cezayirliler hücûmlarından bir netice alamadılar ise de, 1756'da Cezayir dayısının kuvvetleri, al-Kef'i on üç günlük bir kuşatmadan sonra, ele geçirdiler. XIX. asır başlarında, Ḥamūda Paşa tarafından, yeni bir *ḳaṣba* inşa edildi (1813). Muhâfızlar, mülkî idâre âmirine (*ḳā'id*) tâbî olmadan, bir *aġa*'nın emri altında bulunuyorlardı. Ḳosanṭîna'nın fransızlar tarafından zaptını (1837) müteâkip, al-Kef'in ehemmiyeti azaldı ise de, burcları daha bir müddet bedevî akınlarını durdurmağa yaradı. Tunus seferi sırasında fransız kuvvetleri, hiç bir mukavemete rastlamadan, 25 nisan 1881'de kaleye girdi.

Bibliyografya: *Kitāb al-istibṣār* (nşr. Kremer), Wien, 1852, s. 51 v.d.; trc. Fagnan, *L'Afrique septentrionale...* (Constantine, 1900), s. 94 v.d.; *Récit d'un voyage de Tunis au Kef éxécuté en 1744* (nşr. G. Dupont); Peyssonnel ve Desfontaines, *Voyages dans les Régences de Tunis et d'Alger* (nşr. Dureau de la Malle), Paris, 1838; Berbrügger, *Itinéraires archéologiques en Tunisie* (*RA*, 1857); Guérin, *Voyage archéol. dans la Régence de Tunis* (Paris, 1862), II, s. 53—72; G. Musset, *Revue de l'Afrique Française* (1888); A. de la Berve, *En Tunisie* (Paris, 1881), s. 41 v.dd.; Espérandieu, *Etude sur le Kef* (Paris, 1889); Cagnat ve Saladin, *Voyage en Tunisie* (Paris 1894); C. Monchicourt, *La Région du Haut-Tell en Tunisie* (Paris, 1913). Bk. bir de mad. TUNUS, *bibliyografya*.

(G. YVER.)

KEFÂLET. KAFĀLA (A.), birinin (*kafîl*) kendisine kefil olduğu şahsa (*makfūl lahu*) karşı muayyan bir mekânda, onun borcunu ödemeği yahut cezâsını çekmeği (*makfūl bihi*) ve yahut, bu taahhütleri îfâ edemediği hâlde, cezâya çarpılmağı taahhüt etmekten ibârettir.

Makfūl bihi tesbit edilen zamanda orada bulunmadığı takdirde, kefil, borclu gelinceye yahut bu sonuncunun (msl. ölümü dolayısı ile) gelemeyeceği sâbit oluncaya kadar, hapsedilir.

Kefilin *makfūl bihi* için para ödemeğe yahut onun cezâsını çekmeğe mecbûr olup-olmadığı meselesinde muhtelif mezheplerin kanâati birbirinden farklıdır. Şâfi'î mezhebine göre, kefil, serâhaten taahhüd etmiş olsa bile, bunları yerine getirmeğe mecbûr tutulamaz.

Bibliyografya: al-Bāǧūrî, *Ḥāşiya 'alā şarḥ İbn Ḳāsim al-Ġazzî* (Bulak, 1307), I, 395 v. d.; E. Sachau, *Muhammedan. Recht nach schafiitischer Lehre*, s. 405 v. dd.; J. Schacht, *Bergsträsser's Grundzüge des islamischen Rechts*, s. 77 v, d.; al-Dimaşḳî, *Raḥmat al-umma fi 'ḫtilāf al-a'imma* (Bulak, 1300), s. 81; A. Querry, *Droit musulman*, I, 483—486.

(TH. W. JUYNBOLL.)

KEFÂRET. KAFFĀRA (A.), asıl mânasında günâhı „örten". Kefâret bilhassa müslüman bir köleyi âzad etmekten, buna imkânları olmayanlar için de 3 günlük (ve hattâ bâzı hâllerde 2 aylık) oruç tutmaktan yâhut, onun yerine, muayyen mıkdar fukarâya (10—60) yiyecek ve giyecek vermekten ibârettir.

Bâzı hâllerde *Kur'an* günahkâra muayyen bir kefâret tesbit etmektedir; msl. taamütlü ve taammütsüz katil için (bk. *Kur'an*, IV, 94), yemini bozmanın kötü neticelerini bertaraf etmek için bk. *Kur'an*, V, 91, karısı ile cinsî münâsebette bulunmamak husûsunda arapça *ẓihār* tâbirini söyleyip, yemin eden bir kimse için bk. *Kur'an*, LVIII, 4—5.

Bu ve bunun gibi diğer hâller (msl. ramazan ayında zinâ suçu işlemek veya gündüz karısı ile münâsebette bulunmak sureti ile orucu bozmak) daha sonraları fakîhler tarafından, sarîh olarak, tâyin ve tesbit edildi ve hepsi muhtelif mezheplerin fıkıh kitaplarında yer aldı.

Bibliyografya: İbn Ḳāsim al-Ġazzî, *Fatḥ al-ḳarîb* (nşr. L. W. C. van den Berg), s. 262, 266, 500, 568, 662; Th. W. Juynboll, *Handb. des islāmischen Gesetzes*, s. 122, 225, 267, 298.

(TH. W. JUYNBOLL.)

KEFE. KAFA yahut KAFFA, bir de AL-KAFA, Kırım yarım-adasının cenûp sâhilinde bir şehirdir; kadîm devirde Theodosia (önce bir millet müstemlekesi) adı ile anılmakta olup, bugün de aynı ismi taşımaktadır. Κάφα, Καφά yahut Καφᾶ ismi, ilk olarak, Konstantinos Porphyrogenetos (*De administr. imperio*, fasıl 53)'ta geçmektedir; IV. asırda Bosphorus kıralı Sauromates V.'in burada Chersonesuslu Pharnaces ile yaptığı karşılıklı mücâdelede öldüğü rivâyet olunur. Bu ismin Strabo (fasıl 312)'da zikri geçen χάβον ile aynı olabileceği kanâati (F. Köppen, *Krimskiy sbornik*, Petersburg, 1837, s. 107) ileri sürülmüştür. Bu istisnâlar dışında, Kefe ismi, XIII. asırdan önce, hiç bir yerde zikredilmemektedir. Kırım'ın cenûp sâhilinde gerek ticâret, gerek gemiler için, liman olarak, hep Suġdāḳ (bugün Sudak)'ı bulmaktayız (bk. *Recueil de Textes rel. à l'Hist. des Seldjoucides*, nşr. Houtsma, III, IV, fihrist). Kefe ancak XIII. asrın ikinci yarısında Ceneviz cümhûriyetinin burayı bir türk beyinden satın alması üzerine, cenevizlilerin Kırım'a yerleşmeleri ile tanınmağa başlamıştır. Umûmî kanâate göre, bu bey Abu 'l-Ġāzî (nşr. Desmaisons, s. 173)

'nin bahsettiği Tuḳay Timur'un oğlu Möngke Timur Han (1266—1280)'ın kendisine Kefe ve Kırım'ı bahşetmiş olduğu Cuci'nin torunu Uran Timur olmalıdır. Bu beyin ismini Abu'l-Ġāzī (s. 178), Öz-Timur, Raşīd al-Dīn (nşr. Blochet, s. 126) de Urang Timur olarak yazmaktadırlar; fakat 1263 tarihinden itibâren bir Kefe konsülünden bahsolunmaktadır. Ancak XIV. asırda Karadeniz sâhillerinde cenevizliler tarafından kurulan ve merkezi Kefe olan „Gazaria" yahut „Gazzaria" kolonisi büyük bir ehemmiyet kazanıyor. Bu koloni Cenova'daki „Officium Gazariae" ve onun nizamnâmeleri ile (1316) kontrol edilmekte idi. İdâre, yerli ahâlinin mahdut bir iştirâki dışında, hukûmet merkezinin elinde kaldı. 1290 ve 1316 tarihli nizamnâmeler para bastırmağı açıkça men'etmiş ise de, hiç değilse fi'liyâtta, XV. asırda buna müsâmaha edilmiş idi; mâdenî paralar (üzerlerindeki latince ve türkçe ibâreler ile birlikte), Cenova arması (müstemlekenin idâresi St. Georges bankasına devrolunduğu tarihten, yâni 1453'ten beri bu velînin tasviri) ile Altın-Ordu damgasını (daha sonraları Giray [b. bk.]'ın damgasını) taşımakta idi. 1318 'den itibâren, Kefe rûhânî dâiresi Volga üzerinde Varna'dan Saray'a ve Karadeniz'den rus prensliklerine kadar uzanan bir katolik baş-piskoposunun makarrı oldu. İbn Baṭṭūṭa (1330'a doğru) Kefe'yi kendi zamanında „dünyanın en meşhûr limanlarından biri" olarak tasvir eder (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, II, 358: *min marāsi 'l-dunya 'l-şahira*); limanda tahminen 200 harp ve ticâret gemisi bulunurdu; orada müslümanların câmileri ve kadıları var idi. Buna mukabil 1380 tarihli muâhede gereğince, türkler ancak şehrin sûrları dışındaki mahallelerde oturabilmekte idiler; fakat daha sonraları gâlibâ bu tahditler kaldırılmıştır. 1449 tarihli nizamnâmelerde, Kefe'de oturan türklerin *titanus seu vicarius*'a, yâni Kırım hanının *tudun*'una, tâbî olmayacakları tasrih edilmiştir. Bugüne kadar kalan istihkâmlar kısmen 1341—1348 (Altın-Ordu hanı Cānībeg'e karşı muvaffakiyetli savaşlar) devresine, kısmen de 1383—1386 (yalnız *burgus*'un, yâni asıl şehrin değil, aynı zamanda *antiburgi*, yâni dış mahallelerin de, müdâfaasına mahsûs sûrların inşâsı) devresine âittir. Şehrin nüfusunun 1470 tarihlerinde 80.000 olduğu söylenilmektedir. Daha 1 teşrin II. 1455 tarihinde, St. Georges bankasının papa Calixtus VI. (1455—1458)'a yolladığı Karadeniz müstemlekelerinin türklerin tehdidi altında bulunduğundan bahseden muhtırada, Kefe bir *non ambitu quidem moenium, sed populorum multitudine Constantinopoli facile praeferenda* olarak tasvir edilmekte idi.

İstanbul (1453)'un ve Trabzon (1461)'un fethinden sonra kaçınılmaz bir mâhiyet alan türk yayılışını, ne hıristiyan latin devletleri, ne de sık-sık imdâda çağırılan Girayların (Kefe bir ceneviz ordusunun Haci Giray tarafından mağlûp edildiği 1434 yılından beri Girayların bir dereceye kadar tâbiiyetleri altında bulunuyordu) kuvvetleri uzun zaman geciktirebilirdi. 1475'te yarım-ada baştan-başa türklere tâbî oldu; Kefe ile birlikte cenûp sâhili tamâmen Osmanlı ülkesine ilhak olundu ve üç kadılığa (Kefe, Manḳūb ve Sudaḳ) taksim edilip, Kefe bir paşanın idâresine verildi. Bayezid II. zamanında (1481—1512), ilk rus elçiliğinin ihdâsında, bu paşalık vazifesi pâdişahın oğullarından şehzâde Mehmed tarafından deruhde edilmiş idi (bu mâlûmâtın türk kaynaklarında bulunmadığı sanılıyor; çünkü bunu Hammer, *GOR*, 2. tab.. Pesth, 1834—1836; I, 646 'da yalnız Karamzin, *Ist. goss. Ros.*, 2. tab., Petersburg, 1818—1829, VI, 169 v. d. = *Gesch. des russ. Reiches*, Riga, 1824, VI, 215'e istinad ederek vermektedir). Kısa bir zaman için, Kefe'nin te'min ettiği gelirler Giraylara terkolundu; Kefe Mengli Giray zamanına (899 906 = 1493 — 1501) kadar ve daha sonraları Şahin Giray'ın 5. ve 6. saltanat yıllarında, yâni 1195 — 1196 (1781 — 1782)'da Girayların para bastırdıkları yer olarak görülmektedir.

Türk hâkimiyetinde Kefe, bir çok kiliselerin mevcûdiyetine rağmen, yavaş-yavaş bir türk şehri manzarası aldı. Şehir hakkında en teferruatlı tasvir XVII. asrın başlarında Kırım'da on yıldan fazla kalmış olan Ascolili Dortelli (1634)'nin eserinde bulunmaktadır (rus. trc. *Zapiski Odesskago obşç....*, s. XXIV; metin nşr. Daşkeviç, *Çteniya v istor. obşç. Nestora letopistsa*, kitap 5); o zaman Kefe'de 70 câmi, 2 havra (biri Rabbânîlere, diğeri Karaitlere âit idi), 15 yunan kilisesi, 28 ermeni kilisesi (Beauplan'a göre, 1660'ta 12 yunan ve 32 ermeni kilisesi) ve bir de katolik kilisesi var idi. Daha sonraları, yâni 1794'te, Pallas (*Bemerkungen auf einer Reise in die südl. Statthalterschaften des russ. Reiches i. d. J. 1793 u. 1794*, Leipzig, 1801, II, 262) tarafından tasvir edilen Ulu Câmi şehrin tam ortasında yükselmekte idi; kubbesinin kutru 20 m. olup, üç tarafında 11 adet ufak kubbe ve 35'er m. yüksekliğinde iki minâresi var idi. Dünya ticâreti kendine başka yollar bulduğundan, Karadeniz sâhilleri artık eski ehemmiyetini muhâfaza edememekte idi; bununla berâber, Kefe türk hâkimiyetinin sonuna kadar Karadeniz'in şimâl sâhillerinin en mühim bir limanı olarak kaldı.

Chardin (*Voyages*, Amsterdam, 1735, I, 46 v. d) Kefe'de kaldığı 40 gün (ağustos—eylûl 1672) zarfında, limana tahminen 400 gemi girip-çıktığını yazıyor. O tarihte bu şehirde 4.000 kadar binâ mevcut olup, bunların 3.200'ü müslümanlara, 800'ü de hıristiyanlara âit idi; cenevizliler zamanından kalma, harâbe hâlinde, 8 kiliseden başka kârgir bina yok idi. XVIII. asırda bile türkler Kefe'yi İstanbul ile mukayese eder ve ona „Küçük-İstanbul" derlerdi.

Kefe 1771'de, ilk defa olarak, ruslar tarafından işgâl edildi ise de, ancak 1783'te nihâî olarak rus imparatorluğuna ilhâk olundu. Ruslar tarafından yapılmış en eski plana göre, o zaman şehirde 29 câmi, 13 yunan, 22 ermeni kilisesi, 694'ü türklere âit olmak üzere, 813 ev var idi. Şehrin yunanca eski ismi (rus. Feodosia) imparatoriçe Katerina'nın 1787'de yaptığı seyâhatın tasvirinde tekrar meydana çıkmıştır; daha sonraları, şehir tekrar Kefe adını aldı ve bu isim ancak 1804'te nihâî olarak yerleşti. Rus hâkimiyetinin ilk yıllarından itibâren osmanlı türkleri zorla, Kırım türkleri de kendi istekleri ile, muhâcerete başladılar; 1794 yılına doğru, Kefe çoktan „meşhûr ve kalabalık bir şehir" olmaktan çıkıp, hemen-hemen „bir taş yığını hâline" gelmiş idi (Pallas). Rivâyete göre, 1802'de, şehrin nüfusu 290 kişiden fazla değil idi. 1897'de yapılan bir nüfus sayımına göre (1894'te nüfus 17.000 idi), şehrin nüfusu 27.238 idi; bunun yalnız 3.200'ü Kırım türkü idi. 1811'de kurulan müze bilhassa cenevizliler zamanından kalma bir çok taş kitâbeler ve başka eski eserler ihtivâ etmektedir.

Bibliyografya: Bk. mad. BAHÇESARAY, Broniewski, Pallas v. b. zikri geçen eserleri; bk. bir de *Zapiski Odesskago obşçestva istorii i drevnestey*, II — XXIV (burada İtalya'da Cenova arşivlerinden alınmış mâlzemeler, *Atti della Societa Ligure di storia patria* v. b.'dan istifâde edilmiştir). Paralar için bk. O. Retovskiy, *Genuezko-tatarskiya moneti goroda Kaffi* (Simferopol, 1897 ve 1898); krş. bir de F. Brun, *Çernomorye* (Odessa, 1879), I, fasıl 11 (*O poseliniyaḥ italyanskiḥ v Gazarii*); J. Kulakovskiy, *Proşloe Tavridi* (2. tab., Kiev, 1914). Husûsî tavsif denemesi için bk. V. K. Vinogradov, *Feodosiya* (*İstoriçeskiy oçerk*, 2. tab., Yekaterinodar, 1902); krş. bir de M. G. Canale, *Della Crimea* (Cenova, 1855) ve Heyd, *Hist. du Commerce du Levant* (Leipzig, 1885/1886), fihrist, mad. *Caffa*. (W. BARTHOLD.)

KEFF. KAFF (A.), bir arûz ıstılahı olup, bir *sabab ḫafîf* [bk. mad. ARÛZ] ile nihâyet bulan bir tef'ilenin 7. sâkin harfinin kaldırılmasına delâlet eder. Bu takdirde: 1. *mafā'ilunī*'yi muhâfaza etmek şartı ile, *mafā'ilu* olur; 2. *fā'ilātun* ve *mustaf'ilun* (bu yalnız *ḫafîf* bahrinde olur), bunlardaki *sabab ḫafîf* tef'ilesi yine bir *sabab ḫafîf* ile tâkip edilirse ve *ḫabn*'a mâruz kalmazsa, *fā'ilātu* ve *mustaf'ilu* olur. *Ṭavîl, madîd, ramal, ḫafîf, hazac, mużārî* ve *muctaṣṣ* bahirlerinde bulunur.

Bibliyografya: Bk. mad. ARÛZ.

(MOH. BEN CHENEB.)

KEFFÂRE. [Bk. KEFÂRET.]

KEFÎL. [Bk. KEFÂLET.]

KEHF. KAHF, *Kur'an*'ın XVIII. sûresinin adı. Bk. bir de AṢḤĀB AL-KAHF.

KEHRÜBÂ. KĀHRUBĀ (yahut KAHRABĀ), fars. „saman çeken" yahut „saman çalan" mânasına gelir. al-Ḳazvīnī'de de olduğu gibi, buna umûmiyetle bu hassa atfedilmektedir; fakat İbn al-Kabīr, bir yere hafifçe sürtüldükten sonra, saman çöpünü derhal ve şiddetle çektiğini kaydediyor. Bu çekme kuvveti, âşıkların birbirlerine karşı duydukları meyli ifâde için, şiirde mecaz olarak, kullanılmaktadır.

Kehrübâ Kazan civarındaki Bulgarlar vâsıtası ile Baltık havâlisinden getirilir ve bir nevî ceviz sakızı (reçine) sanılırdı ve kısmen de İspanya'dan gelirdi. İki çeşit kehrübâdan bahseden al-Ġāfiḳī içinde sinek ölüsü, saman çöpleri v.b. bulunduğuna işâret ediyor.

Şarkta kadîm devre âit kehrübâdan mâmûl ziynet eşyâsı bizlere kadar intikal etmemiştir; bununla berâber, al-Vaṣṣā'—kadın ziyneti olarak, sarı kehrübâdan mâmûl şeylerden al-Cildakī de—kehrübâ üzerine hâkkedilmiş tılsımlı işâretlerden bahsetmektedirler. Yeni zamanlarda kehrübâdan tesbih tâneleri ve sigara ağızlığı yapılmaktadır. İlâc olarak da dâimâ bol mıkdarda kullanılmıştır.

Avrupalılar elektriği nasıl ἤλεκτρον'dan iştikak ettirmişlerse, araplar ve iranlılar da *kahrabā'īya* (= elektrik)'yi *ḳahrabā*'dan iştikak ettiriyorlar.

Kehrübâ, al-Anṭākī'ye göre, saman çöplerini çeken *sandarūs* ile karıştırılmaktadır. Diğer taraftan, bunlar arasındaki farklar tebârüz ettirilmektedir.

Bibliyografya: Krş. G. Jacob, (*ZDMG*, 1889, XLIII, 313 v.dd.; 1891, XLV, 691 v.dd.); Schneider, *ZDMG* (1891), XLV, 239 v.dd.; E. Wiedemann, *Beiträge z. Gesch. der Naturwiss.*, II (*Sitzungsber. der physik.-mediz. Soz. in Erlangen*, 1904, XXXVI, 314 v. dd.) ve *Archiv. f. d. Gesch. d. Naturw. u. Technik* (1909), I, 211. (E. WIEDEMANN.)

KELÂBÂZÎ. AL-KALĀBĀẒĪ, ABŪ BAKR MUḤAMMED B. İSḤĀḲ, eski sûfilik cereyâ-

nının tanınmış şahsiyetlerinden biri olup, muhtemelen 385 (995) yılında Buhârâ'da ölmüştür. Hayatı hakkında fazla bir şey bilmiyorsak da, ʿAbd al-Ḥayy al-Laḥnavî, onu hanefî fakîhleri arasında zikretmektedir; al-Kalābāẕî'nin, Muḥammed b. Faḍl'dan fıkıh okuduğu da söylenilmektedir. Nisbesi, Buhârâ nın bir mahallesi olan Kalābāẕ'dan geliyor. İki büyük eserinden biri *Kitāb al-Taʿarruf li-maẕhab ahl al-taṣavvuf*'tur. 75 fasıldan ibâret olan bu eser, sûfîlerin akîde ve rûhî tecrübelerinden ve tavavvuf ile alâkalı hemen bütün meselelerden bahseder. Bu eser üzerine ilk şerh farsça yazılmış olup, Abū İbrāhîm İsmāʿîl b. Muḥammed al-Mustamlî al-Buḫārî tarafından kaleme alınmıştır (bu şârih belki al-Kalābāẕî ile muâsır idi; bk. ʿAbd al-Ḥayy Ḥabîbî, *Dāniş*, 1331 h. ş. III, 136 v. dd.) ve eseri bir az değiştirilerek basılmıştır (Nevel-Kişor, 1912). Bundan sonra, ʿAlāʾ al-Dîn al-Ḳōnavî (ölm. 729=1329) tarafından şerh edilmiştir. Eserin müellifi mechûl bir üçüncü şerhi de var ki, bu da, yanlış olarak, al-Suhravardî al-Maḳtūl'a isnat olunmuştur. Asıl metin, A. J. Arberry tarafından, 1934'te Kahire'de neşrolunmuş ve ingilizceye çevrilmiştir (Cambridge, 1935). İkinci eseri, *Baḥr al-favāʾid* veya *Maʿāni 'l-aḫbār* adlı olup, 222 [veya 592] seçme hadîs hakkında, sûfî temâyüllü bir şerhtir. Bunda, ilk eserde bulunan şiirler ve meşhûr sözler de yer almıştır (bk. *GAL*², I, 217, *Suppl.*, I, 360). al-Kalābāẕî'nin geniş ölçüde faydalandığı ilk kaynak Fâris'tir; bu, sırf „büyük sûfîlerden biri olmak bakımından" sık-sık, fakat büyük bir ihtiyatla atıflar yaptığı al-Ḥallāc [b. bk.]'dan zikrettiği misâllerin ehemmiyetini arttırmaktadır. al-Kalābāẕî'nin yazı yazmaktan maksadı, al-Ḥallāc'ın ölümü üzerine taraftarları artan sûfîlik ile sünnî akîdelerin arasındaki uçurumu bir dereceye kadar kapamaktır. Bu da, al-Kalābāẕî'nin, sûfîlerin akîdelerine ayırdığı fasıllarda, yanlış olarak, Abū Ḥanîfa'ye isnat olunan ve *al-Fiḳh al-akbar* (II)'deki akîdesine dâir eserinden iktibaslar yapılmasının sebebini meydana çıkarıyor. al-Kalābāẕî'nin eseri, eski sûfîlik tarihi ile alâkalı, birinci derecede bir kaynak olarak, al-Sarrāc, Abū Ṭālib al-Makkî, al-Sulamî ve Ḳuşayrî'nin eserleri yanında yer alır.

(A. J. ARBERRY.)

KELÂM. KALĀM (A.), söz, söyleme, konuşma, kelâm ilmi.

I. Dilciler tarafından, tabiʿî olarak bir mânaya delâlet etmediği hâlde, itibârî olarak bir mâna alan (*vaḍʿ*, nidâlarda olduğu gibi, *ṭabʿ* değil; φύσει değil, θέσει), ayrı-ayrı kelimeler değil de, mürekkep bir bütün teşkil etmek üzere çıkarılan sesler (*lafẓ*) diye târif edilir. Bu *Ācurrūmîya*'nin târifidir; *al-Mufaṣṣal* (§ 1), *kalām*'ın basit, fakat tam bir cümle olması icâp ettiğini söyler ve İbn ʿAḳîl (*Şarḥ al-alfîya*), tafsilât verirken, *kalām* ile *kalim* (= zarûrî olarak tam bir mâna vermesi icâp etmeyen üç veya daha ziyâde kelimeden hâsıl olmuş bir mürekkep şekil) ve *kalima* (itibârî olarak bir mâna kazanan bir tek söz) ile bütün bu mânalara şâmil olan *ḳavl* arasında ayrılıklar tesbit eder. *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (s. 1268 v. dd.), *kalām* ile unsurları hakkında, fonetik, gramer, lugat ve belâgat bakımlarından, tamâmiyle skolastik bir izah verir (bk. bir de de Sacy, *Anthol. gramm.*, arap. metin, s. 73 ve 93 ile notlar). Lugat bakımından *kalām*, kısa veya uzun, her türlü sözler mânasına gelen bir cins ismi (al-Cavharî, *Ṣaḥāḥ* ve *LA*, XV, 428), konuşulan her türlü şey mânasına gelen bir isim, *li-kulli mā yutakallamu bihi* (İbn ʿAḳîl) yahut anlaşılır bir mânaya delâlet eden sesler (*aṣvāt*) silsilesini gösteren bir tâbirdir (al-Fayyūmî, *al-Miṣbāḥ*). Bu kelime kökünün arap dilinde hakikî istimâli budur. Nitekim Allahın Mûsâ'ya söylediği *bi-kalāmî* sözü (*Kur'an*, VII, 41) al-Bayżāvî tarafından (nşr. Fleischer, I, 343 aş.), *bi-taklîmî iyyāka* („seninle konuşmam ile") ile tefsir edilmiştir ve *Kur'an*, XLVIII, 15 münâsebeti ile, al-Bayżāvî *kalām*'ın *taklîm* yerine kullanılmış bir isim olduğunu söyler (II, 268, 10). *Kalām* kelimesinin bulunduğu diğer iki parçada *kalām Allāh* (*Kur'an*, II, 70) iki mânaya gelmekte olup, bunlardan biri Allahın Mûsâ ile hakikî konuşması ve diğeri ise, Allahın şeri'atidir; hâlbuki *Kur'an*, IX, 6'da bu tâbir açıkça islâmiyet mânasına gelmektedir. Fiilin 2. (*tafʿîl*), vezni „biri ile konuşmak" mânasında, *Kur'an*'da sık-sık geçer ve konuşulan şahıs mansûp hâldedir (al-Aşʿarî, *al-İbāna*, Haydarâbâd tab., s. 27'de *taklîm*'in *al-muşāfaha bi 'l-kalām* mânasına geldiğini söyler); 5. (*tafaʿʿul*) vezni *Kur'an*'da dört yerde görülür (XI, 107; XXIV, 15; XXX, 34; LXXVIII, 38) ve fiilin lâzım şeklinde „konuşmak, söz söylemek, münâkaşa etmek" mânalarına gelir; bahsedilen şeyi gösteren mef'ûlün önünde *bi* cer edâtı bulunur; XXIV, 15'te bir az âmiyâne bir mâna alır ve kelime artık yalnız „gevezelik" mânasına gelir (krş. Dozy, *Suppl.*, II, 486 a). Muahhar inkişâfında *kalām* kelimesi, mâkul bir tasdikın beyânı veya böyle bir tasdiki ileri sürmek imkânını veren delîl mânasına geldi ve bir *mutakallim* de bu *kalām*'ları istimâl eden kimse idi; bu kelime, bu mâna ile, *Fihrist*'te sık-sık geçmektedir. al-Masʿūdî (*Murūc*,

Paris tab., VIII, 161)'de *takallum* kelimesi bir sokak hikâyecisinin veya bir meddâhın hikâyelerini ifâde eder.

II. *Kalām*'ın, ıstılah olarak, ilk istimâli gâlibâ, gerek *Kur'an* mânasına, gerek *kalām* denilen Allahın sıfatı (*ṣifa*) mânasına *Kalām Allāh* ibâresindedir. *Kur'an*'ın daha evvel zikredilmiş olan parçaları *kalām* kelimesinin bu yeni istimâlini zâten hissettiriyordu. Fakat onlar meydana çıkarken, tâkip ettikleri sıra ve onları husûle getiren te'sirler, islâm ilâhiyâtının mebde'leri gibi, son derecede karanlıktır ve şimdi, Horten'in *Die philosophischen Systeme der spekulctiven Theologen im Islam* (Bonn, 1912)'ında toplamış olduğu mâlzeme kolleksiyonuna rağmen, inkişâfını taslak hâlinde bile çizmeğe muktedir değiliz. Müslüman mütefekkirlerin umûmiyetle şu te'sirler altında kaldıkları açıkça görülüyor: (1.) geniş ölçüde yunan felsefesi mefhûmları ve cedeli; (2.) daha dar ölçüde şarkî hıristiyan kilisesi ilâhiyatçıları ile şahsî münâsebet ve münâkaşaları ve (3.) belki de hind felsefî mesleklerinin bâzı fikirleri. Son tesir, bir faraziye olarak, bir çok noktalar hakkında Horten'in *Systeme*'inde telkin edilmiştir; fakat o faraziyesini tafsilâtlı hiç bir ictişhâde veya hind eserlerinden yapılmış her hangi bir tercümeye istinad ettirmemiştir; bundan dolayı, hakikata çok yakın görünmesine rağmen, bu faraziye sâdece bir telkin olarak kalıyor (bu husûsta krş. bir de Massignon, *Isl.*, III, 408). Allah meselesini bir *ẕāt*'ın *ṣifat*'ları ile birleşmesi olarak vaz'etmek fikri, gâlibâ, kısmen şahsiyet nazariyelerine tatbik edilmiş kadîm yunan usûllerinden, kısmen, eski şiir üslûbunda olduğu gibi, Allahı vasıflar yardımı ile tasvir eden *Kur'an* belâgatından ve kısmen de aynı şekilde tesliste şahısların münâsebetleri hakkındaki hıristiyan izahlarından gelmektedir. Allahın sıfatları ile zâtı arasındaki münâsebet meselesi, her hâlde, o zamanlar mevcut idi ve şu aşağıdaki ifâdede bir kurtuluş arayan sünnî müslümanlar tarafından nihâyet terkedilmiştir: „sıfatlar — kendisi (yâni bizzat Allah) değildir, onlar ondan başka bir şey de değildir"; bu sıfatlar ile zât münâsebetinin ilâhiyâta âit bir sır olduğu ve insan aklının onu idrâk edemeyeceği kabûl olundu. Bundan başka, bu sıfatlar gayr-ı mahlûk ve ebedî idi; Allahın zâtı, onlar olmaksızın, düşünülemezdi. Fakat akliyeci müslümanlar ve sonraları mûtezile böyle bir sırrı kabûl edemediler ve zât ile zarûrî olarak bir münâsebeti olması bakımından, sıfatları reddetmeğe teşebbüs ettiler. Bu münâkaşalarda „konuşma" sıfatı, belki, en mühim yeri işgâl ediyordu ve burada, hıristiyan ilâhiyatçılarının te'siri kendisini bilhassa hissettiriyordu. Her ne kadar muahhar kelâmcılar, Allahtan bahsederken, *mutakallim* kelimesini sık-sık kullanırlarsa da, bu vasıf *Kur'an*'da bir sıfat ile ifâde edilmemiştir, yâni Allah aslâ *mutakallim* veya *kalîm* („konuşucu") değildir ve yalnız bir tek defa (*Kur'an*, VII, 141) *kalām*, muhakkak olarak, Allahın hakikî konuşması mânasına gelmektedir; fakat Allah bir çok defalar „konuşan" gibi fiiller ile temsil edilmiştir ve al-Aşʿarî (*al-İbāna*, s. 23 v.dd.), ayrılmaz bir şekilde şahsına bağlı sıfat olarak, bir de Allahın sözünün (*kalām*) bu sıfatın tecellîsi olarak, *Kur'an*'ın yaratılmamış (*ġayr maḫlūḳ*) olduklarını kabûl eden telakkînin istinat edebileceği muhtelif ifâde ve tâbirlerin bulunduğu 10 yere işâret etmektedir. Doğrusu bu parçalar, yukarıda zikrolunan ahkâma, tarihî nokta-i nazârdan başka yollardan erişildiği, bu ahkâmın başka sebepler ile vucûda geldiği ve bütün bu delîllerin daha sonradan o ahkâmın *Kur'an*'a istinat ettirebilmek için, arandığı intibaını uyandırıyor. Diğer taraftan akliyeci kelâmcılar bu ebedî kelâm sıfatının maddî ve öyle olduğu hâlde, gayr-i mahlûk olan bir tezâhürü imkânını kabûl etmediler. Böylece ağacın (*şacara*) üzerinden Allah Mûsâ'ya hitap ettiği zaman (*Kur'an*, IV, 162; VII, 139 v.dd.; XX, 8 v.dd.; XXVIII, 30), onlar kelimelerin seslerine *maḥall* vazifesini gören ağaçta yaratıldığını ve netice olarak, bu ağacın bir hâli (*ḥāl*) olduğunu iddia ettiler (krş. Goldziher, *Isl.*, III, 245 v. dd., Faḫr al-Dîn al-Rāzî hakkında). Muahhar eşʿarîler ise, Mûsâ'nın bu sözü, alel-âde işitme tarzı ile duymadığını, belki bütün cihetlerden gelen ve uzuvlarının her biri ile hiss ve idrâk edilecek şekilde, rûhu ile duyduğunu beyân ederek, bu telakkîye muhâlefet ettiler. Bu suretle *kalām* onun şuruna Aristoteles'in *ḥiss al-muştarak* („müşretek duygu") dediği bir his ile erişmiş olmalıdır (al-Bayżāvî, *Kur'an*, VII, 139; XX, 12 münâsebeti ile; nşr. Fleischer, I, 343, 9; 593, 1). Bundan başka al-Aşʿarî (*al-İbāna*, s. 25)'de bu kelâmın, inkıtâsız olarak, tezâhür edebileceğini, çünkü her sıfatın bir kemâl olduğunu ve sükûtun onda bir noksan olacağını kabûl ediyordu. *Kur'an* (XVIII, 109; XXXI, 26) ve hadîsler (*al-İbāna*, s. 25)'de kuvvetli mecazlar ile Allahın ayrı-ayrı sözlerinin (*kalimāt*) sayısız olduğundan, zîra Allahın bütün ebediyet boyunca söz söylemiş bulunduğundan bahseder. Fakat al-Aşʿarî (*ayn. esr.*, s. 41), *Kur'an* bahis mevzuu olduğu zaman, *lafẓ* (ağızdan söz söyleme) tâbirinin kullanılmasına itiraz eder:

bu tâbirin, *Kur'an* tilâvet edildiği zaman bile, kullanılması câiz değildir. *LA* (XV, 427, 17), aynı zihniyetle, *Kur'an*'a *ḳavl Allāh* demek câiz olduğunu söyler. Bizzat al-Aş'arī de muahhar eş'arîlerin nokta-i nazarına, yâni Allahın kelâmının ancak tefekkür olduğu, hiç olmazsa, „rûhî bir söz", *kalām* veya *ḥadīṯ nafsī* olduğu ve böylece harfsiz, sözsüz mevcut olmakta devam edebileceği telakkîsine ulaşmamış görünüyor. al-Aş'arī yalnız *Kur'an*'ı, fânî ve yaratılmış (*maḫlūḳ*) olan ile bir tutmağa karşı, şiddetle müdâfaa etmek istiyordu ve akîdesinin bütün mantıkî neticelerini, vâzıh olarak, görememişti. Allahın sayısız *kalimāt*'ı söz ise de, bizim sözümüz gibi, ağızdan telâffuz edilen söz değildir. Bunlar kısmen yaratıcı fiillerdir, zîra Allah yalnız *kun* („ol!") kelimesi ile yaratmaktadır.

Muahhar sünnî kelâm âlimleri Allahın *kalām*'ının delîlini peygamberlere söz söylediğini ve binnetice *kalām* vasfını hâiz olması icâp ettiğini kabûl eden bütün kavimlerin basit bir *icmā*' [b. bk.]'ına ircâ etmişlerdir (bk. msl. al-Nasafī, *ʿAḳā'id*, al-Taftāzānī şerhi, Kahire, 1321, s. 75 v. dd.). Mâhiyeti yukarıda târif edilmiş idi. Fakat bu sıfatın *Kur'an*'daki *kalām Allāh* ile münâsebeti henüz tâyin edilmemiş idi. Hanbelîler, al-Aş'arī'nin yapmış olduğuna benzer her hangi bir târiften sakınmakta devam ettiler. Onlar Allahın yaratılmamış (*ġayr maḫlūḳ*) ve ebedî kelâmından bahsettiler, fakat bu husûsta daha fazla bir şey söylemediler. Aralarından bâzıları Allahın kelâmının üzerine yazılmış olduğu maddeye bile bu gayr-i mahlûk husûsiyeti teşmil etmeği denediler. Mûtezile için, Allahın kelâmı, Mûsâ'nın kulağına çarpan kelimeler gibi, yaratılmıştır (*maḫlūḳ*). Mâturidîler kelâma âit halledilemeyen meseleler ile meşgûl oldukları zamanlar kullanmak âdetinde bulundukları usûlleri tâkip ettiler; bir hall çâresi aramadan, iki fikri doğrudan-doğruya yan-yana koydular. al-Nasafī (*ʿAḳā'id*, s. 79) diyor ki — „*Kur'an*, Allahın kelâmı, gayr-i muhlûktur; bu *kalām*, hiç birinin içinde bulunmaksızın (*ġayrᵘ ḥallⁱⁿ fīhā*), yazılarımızla yazılmış, kalplerimizde saklanmış, dillerimizle okunmuş ve kulaklarımızla duyulmuştur". al-Taftāzānī, bir eş'arî olmak sıfatı ile, izah makamında şu vâkâyı hatırlatır: „bir kâğıt parçası üzerine yazılmış olan „ateş" kelimesinde ateşin mâlik olduğu yakma hassası yoktur ve kâğıdı yakmaz."

Eş'arîlerin bu münâsebet husûsunda sonraları edindikleri kanâat, al-Fażālī (ölm. 1236 = 1820, bk. mad. AL-FAŻĀLĪ)'nin *Kifāya* (al-Baycūrī şerhi ile birlikte, 1315 tab., s. 50)'sinde şu kelimeler ile izah edilmiştir: „bu mübârek tâbirler (*Kur'an*'ın kelimeleri), ebedîlik sıfatını ifâde edebilmesi mânasında, ebedî sıfatı için, bir kılavuz değildir. Bu tâbirler sâyesinde anlaşılan şey, gözümüzü kapayan perde kalkmış olsa idi ve biz onu duyacak hâlde bulunsa idik, ebedî sıfat sâyesinde ne anlaşılacak idi ise, ona müsâvîdir"; bu hâlde ὁμοούσιος ile ὁμοιούσιος arasındaki tefrika benzer. Böylece *Kur'an*'ın kelimeleri yaratılmıştır (*maḫlūḳ*) ve al-Fażālī'nin bu kelimelerin „levh-i mahfûza", yâni Allaha kadar varıp-varmadığı yahut Cebrâil ve hattâ Peygambere medyûn olunup-olunmadığı husûslarında küçük bir şüphesi bile vardır. Bunun gibi, İbn Ḥazm [b. bk.] bunun kendi zamanındaki eş'arîlerin ve bilhassa al-Bāḳillānī [b. bk.]'nin telakkîsi olduğunu ve fikirlerini şöyle ifâde ettiklerini nakleder (*Milal*, Kahire, 1317, s. 211 aş.): *Kur'an*, yalnız Allahın kelâmı için kullanılan bir tâbir (*ʿibāra*) olması mânasında, Allahın *kalām*'ıdır. Bunun gibi, al-Māturīdī (ölm. 333 = 944)'nin şerhi ile berâber, Abū Ḥanīfa (ölm. 150 = 767)'ye isnat olunan *al-Fiḳh al-akbar*'de, bu „münâsebeti" ifâde eden kelime, o zaman bile *ʿibāra* ve bir de *ḥikāya* („benzetme, aynen meydana getirme") idi (Haydarâbâd, 1321, s. 23). Mükemmel, tahlilî ve âfâkî, fakat tarihî olmayan bir izah, al-Curcānī şerhi ile berâber, al-Îcī'nin *Mavāḳif* (Bulak, 1266, s. 495)'inde bulunmaktadır.

Bu noktada hıristiyan ilâhiyatçılarının te'siri açık ve vâzıh gibi gözüküyor. Yaratılmamış, fakat yaratıcı olan *ʿaḳl* (*logos*), yâni Allahın akıl ve kelâmı ve bunların yer-yüzünde Îsâ'daki tecellîsi ile ebedî bir sıfat, yaratıcı bir fiil, zaman içinde vahy gibi düşünülen *kalām* arasında muvâzât pek kuvvetlidir. Sıfatı hakikatte Allahın düşüncesinden — eş'arîler bunun zaman içinde doğan bizim „düşüncelerimiz" ile karıştırılmasından son derece sakınırlar (al-Fażālī, s. 52) — *logos*'un, aklî tarafı (= ibrânîce חכמה) ilâhî hikmeti (σοφία) hatırlatır. Muhakkak ki, felsefe ve iştikak düşüncelerinden dolayı, Allaha *ʿaḳl*, νοῦς isnat etmeğe cevaz verilmez; krş. *Mavāḳif*, Kahire tab., s. 541, nşr. Sörensen, s. 161, ve al-Bayżāvī, *Kur'an*, II, 41 ve Fleischer, I, 57, 13. Hıristiyan ilâhiyatçılar, tabiî olarak, süryânîce *melleṯā*, ὁ λόγος'u *al-kalām* ile tercüme ediyorlardı. İslâm kelâmında hıristiyan te'siri için krş. bir de Graf, *Die arabischen Schriften des Theodor Abu Kurra* ve Horten, *Philos. Systemen*, s. 626'da zikredilen muhtelif makaleler; bilhassa C. H. Becker, *Christliche Polemik u. islamische Dogmenbildung* (*ZA*, XXVI, 175 v. dd.).

III. *Kalām* = ilâhiyat, kelâm ilmi ve *mutakallim* = ilâhiyatçı, kelâm âlimi istimâllerinin inkişâfında aynı te'sirlerin müessir olduğunu kabûl etmek, çok cesûrâne bir faraziye olmaz. Süryânîce *mallel* (= *takallama*) ve müştakları „*dil*" ve „*akıl*" gibi iki mâna ile yunanca λέγω ve λόγος'a tekabül ediyordu. Nitekim *ᵉmallel allāhāyṯāā*: θεολόγος ve *ᵉlīla*: λογικός mânalarına geliyordu. O hâlde *kalām* = dilden hareket ederek, mâna kolayca kelâmda kullanılan „aklî delîl" mânasını almıştır. al-Taftāzānī'nin gösterdiği sekiz izah (al-Nasafī şerhi, s. 10 v. dd.), müslümanların bu istimâlin menşe'inde ne kadar vuzûhsuz olduklarını göstermektedir: 1. kelâm âlimleri „şu veya bu mezhebin *kalām* (beyân, delîl)'ı şudur ..." diye başlarlar. 2. *Kalām*, en ziyâde, Allahın kelâmı hakkındaki akîde ile meşgûl olur. 3. *Kalām* ilâhiyatta söze — feylezufların mantığa verdikleri ehemmiyeti verir. 4. Söz ile öğretilen ilimlerin en esâslısıdır. 5. fikir bakımından birbirine hasım olanlar arasında söz, okuma ve düşünmeden, daha zarûrîdir. 6. Söz ile öğretilen ilimlerin en çok münâkaşayı dâvet edenidir. 7. Ehemmiyeti dolayısı ile, diğer ilimler değil, yalnız o „beyân ve açıklamadır". 8. Keskin ve nâfiz ilim (*kalm* = *carḥ*). İbn Ḫaldūn (aş. bk.) yalnız iki izah veriyor: 1. bu — *ʿamal*'e değil, yalnız söylenene taalluk eden ilimdir. 2. Yukarıda nr. 2'de verilen ile aynı mâna, krş. bir de al-Şahrastānī, *Milal* trc. Haarbrücker, I, 26 ve II, 388—393, notlar. [*Kalām* ile λόγος arasındaki münâsebet, A. J. Wensinck (*The Muslim Creed*, s. 79) tarafından, münâkaşa edilmiştir. O *kalām*'ın „skolastik ilâhiyet" mânasında menşe'inin arapçanın tâ kendisinde olduğunu isbata çalışıyor].

Fakat *kalām* ancak yavaş-yavaş kelâm ilmi, ilâhiyat mânasına geldi. En önce ilâhiyâtın bütün hadîse müteallik taraflarına delâlet eden *ʿilm*'e mukabil, bütün nazarî taraflarını ve şer'î hukuku göstermek için, *fiḳh* („dirâyet, vukûf") kullanıldı [bk. mad. FIKIH]. O zamanlar ilâhiyâta, Abū Ḥanīfa ve al-Māturīdī'ye isnat edilen ve yukarıda zikredilen eserde görüldüğü gibi, *al-fiḳh al-akbar* („en büyük fıkıh") denildi. Bu eserde (s. 6) *al-fiḳh fi'l-dīn afżal min al-fiḳh fi'l-ʿilm* deniliyor. Bu sonraları şu şekilde ifâde ediliyordu: „*kalām* — *fikh*'tan efdaldir". Bu kitapta *kalām*, Allahın kelâmının bahis mevzuu olduğu zamanlar müstesnâ, ıstılah mânasına kullanılmış değildir; umûmiyetle onun yerini *ḳavl* alır; aynı şekilde al-Aş'arī [b. bk.]'nin *al-Ibāna*'sinde, *kalām* yalnız fasıl başlıklarında görülür. Fakat *al-Fihrist* (yazılış tarihi aş.-yk. 377—400=987—1010)'te *kalām* „beyân" mânasında ve bir de *takallum* ve *mutakallim* gibi, ilâhiyat için, ıstılah olarak, kullanılmıştır; hâlbuki *fiḳh*, sonraları her zaman olduğu gibi, şer'î kanun, fıkıh mânasında kullanılmıştır. Fakat hemen az sonra yeni bir mâna genişlemesi vukua geldi: *kalām* sâdece kelâm ilmi mânasına gelmekle kalmayıp, şâyân-ı hayret bir tarzda, Demokritos ile Epikuros sistemlerini hatırlatan „atomist" bir şekilde skolastik ilâhiyat mânasına vâsıl oldu ve *mutakallim* de, önce mûtezile mezhebinden bir ilâhiyatçıya ve sonraları ilâhiyatın arkasında islâmiyetin felsefeye kazandırdığı en orijinal kazanç olan „atomist" sistem bulunan ehl-i sünnet ilâhiyatçıya delâlet etti. Kâinâtın maddesini devamlı olmayan ve ilânihâye bölünemeyen cüzü'lerden müteşekkil sayan bu akîdenin ehemmiyeti kâfî derecede tebârüz ettirilemez. Avrupa'da XVII. asra kadar, Aristoteles'in fikrî hâkimiyeti yüzünden, gölgede kaldı; fakat bu asırda evvelâ keyfiyetle alâkalı bir şekil altında (Boyle ve Newton) ve daha sonra kemmî bir şekil altında (John Dalton) tekrar meydana çıktı. Bu feylesufların tecrübî araştırmalarını islâmiyetin kablî nazariyeleri ile karşılaştırmak alâka verici olurdu. Nitekim eş'arî sıfatını alan bir *mutakallim*, al-Aş'arī'nin dâhil olduğu muhâfazakâr hadîs taraftarlarını, ilim ve cedelden ziyâde, dinî tecrübelere (*maʿrifa*; *Fihrist*, s. 183, 12'de *ḫaṭarāt* ve *vasāvis*), dayanan sûfîlerden ve bir Aristoteles felsefesi ile yeni-eflâtuncu felsefe halitasına dayanan feylezuflardan (*ḥukamā*') ayırmakta idi; hâlbuki bunların hepsi sünnî akîdesini tâlim ettiklerini iddia edebilirlerdi. Bu, tabi'î olarak, bilgilerimizin son esâslarının akıl olmayıp, dünyanın her tarafında bulunan ve aramamız, kendisine itâat etmemiz icâp eden, hatâdan münezzeh bir rehberin öğretmesi olduğunu kabûl eden *taʿlīm* mezhebi üzerine kurulmuş mûtezilevî bir akliyecilik binâsı olan şi'î sistemini bir tarafta bırakmaktadır (krş. msl. al-Ġazzālī, *Munḳiz*, 1203, s. 21 v. dd. ve Goldziher, *Streitschrift des Ġazālī gegen die Bāṭinijja-Sekte*) ve bu, aynı şekilde, ıstılâhât ve hayâllere müteallik husûsları müstesnâ, hakikatte islâmiyete hiç de uygun olmayan tasavvufun vahdet-i vücûtçu cephesini ber-taraf eder.

Kalām'ın bu mânada kullanıldığını gösteren *al-Fihrist*'in 5. *Maḳāla*'sinin başlangıcının bize kadar gelmemiş bulunması, onunla berâber bu ilmin menşe'i hakkındaki bilgilerin yok olması ve bilhassa ilk *fann*'in bize aynı derecede bozuk bir hâlde vâsıl olması çok teessüfe

şâyândır (Houtsma, *WZKM*, IV, 217—235 'te Flügel neşrini mühim ölçüde tamamlamıştır). Her hâlde müellifin devrinin (IV. asrın sonu) *mutakallim* 'lerini 5 sınıfa ayırdığı muhakkaktır: 1. *mu'tazila*, 2. akaidde imâmî ve zeydî şi'îler, 3. *cabarîya* ve Allahı insan şeklinde tasavvur eden *muşabbiha*, 4. hâricîler ve 5. mutasavvıf zâhidler. Bu tasnif, ihtimâl şi'îlikten ve binnetice müellifin mûtezileden olmasından ileri gelmiştir; fakat ilk *mutakallim* 'ler, muhakkak ki, mûtezileden idiler. Müellif al-Aş'arî 'yi 3. sınıfa koymaktadır ve şüphesiz, mektebinin ehemmiyeti hakkında hiç bir fikre sâhip değildir (s. 181, 16); fakat al-Aş'arî 330 (941) yılına doğru ölmüştür. Müellif 333 (944) 'te ölmüş olan al-Mâturîdî 'yi de zikretmiyor. al-Bâḳillânî 403 (1013) 'te, *al-Fihrist* yazmalarında bulduğumuz en son tarihten (Flügel, mukaddime, s. XII) 4 sene sonra öldü. *al-Fihrist* müellifi, muhakkak ki, istikbali çok yanlış görmüştür; çünkü sünnî müslümanlığı üçüncü sınıfa koymaktadır. Dördüncü sınıfında yalnız İbâżîler [b. bk.] ehemmiyetli olmakta devam ettiler. Aynı şekilde 5. sınıfın nazarî imkânları hakkında hiç bir fikre sâhip değildir.

Şimdilik *mutakallim* 'lerin sistemlerinden esâslı bir surette ayrılan islâmiyetteki atomist nazariyenin devamlı bir tarihini yazmamız mümkün değildir ve bu, ihtimâl, hiç bir zaman mümkün olmayacaktır. Elimizde yalnız bu sistem hakkında ilk defa münâkaşa yapmış olanların kısa kayıt ve iktibasları vardır. al-Aş'arî 'nin bugüne kadar kalan yazıları bile bize yardım edemez ve bize faydalı olabileceği muhtemel olan al-Bâḳillânî 'nin eserlerinden hiç biri, şimdiye kadar, elimize geçmemiştir. Horten, *Philosophische Systeme* 'de, muahhar kayıt ve iktibasları büyük bir itinâ ile toplamış ve tanzim etmiştir ve bu eserden mûtezileden Abu 'l-Huẕayl al-'Allâf (ölm. 235 = 849/850; krş. mad. ABU 'L-HUẔAYL ve Horten, s. 246 v. dd.) 'ın atomist mektebin kurucusu olduğu neticesine varmak mümkündür. Bu mektepte mûtezileden iki zâtın, Hişâm b. al-Ḥakam (ölm. 231 (?) = 845/846; krş. mad. HİŞÂM ve Horten, s. 170 v. dd.) ile al-Naẓẓâm (b. bk.; ölm. 230 = 844/845; Horten, s. 189 v. dd.) 'ın muhâlefeti ile karşılaştı. Nasıl olursa-olsun, bu sistem mûtezile arasında böylece meydana çıktı; fakat onların sisteminin doğru olarak ne dereceye kadar muahhar *mutakallim* 'lerin muhâkemeleri arkasında bulduğumuz ile aynı olduğunu bilemiyoruz. Burada bu sistemi tavsif edip, anlatmak faydasızdır; zîrâ bu, daha evvel, ALLAH maddesinde de yapılmış idi. Bununla berâber bu sistemin Horten 'deki parçalarına bilhassa mürâcaat etmek zahmete değer: s. 22 v. dd., 42 v. dd., 178, 191, 246 v. dd., 263 v. dd., 526 ve 551. Sahife 195, 235 ve 236 'daki bilgiler, zamanın ilânihâye bölünemiyen atomlara bölünmesini pek açık bir şekilde, gösterir ki, bu da zamanın ilânihâye kabil-i taksim olmadığını söylemek olur; bu Achilleus ile kaplumbağa hakkındaki Zeno 'nun garîbesini (paradoks) hatırlatır; bu garîbenin bir halli, hareketi mümkün kılan bir halldir: krş. William James, *A Pluralistic Universe*, s. 228—231. İbn Ḥazm, *Milal* 'de muhâlefeti sebebi ile, bize bilhassa bir çok mâlûmat vermiştir (krş. msl. s. 92 v. dd.). Fakat münâkaşanın mâhiyetine bakılacak olursa, kendilerinden evvelkileri münâkaşa edenlerin, münâkaşalarını yazı ile tesbit etmiş olmaları muhtemel değildir ve onlardan istenildiği vakit, nüshalar istinsah edip, onları yaymağa müsâade etmiş olmaları daha da az muhtemeldir. Elimizde, büyük kelâm âlimi ve mutasavvıf zâhid olup, hakkında hiç bir zaman en ufak bir dalâlete düşme şüphesi varit olmamış, fakat ilâhî hakikati arayanın kendisine dalâlete düşmüş denilmesini beklemesi icâp ettiğini açıkça söylemiş olan al-Cunayd (b. bk.; ölm. 297 = 909) misâli vardır (Goldziher, *Vorlesungen*, s. 175; krş. bir de Ḳuşayrî, *Risâla*, Bulak, 1290, s. 139 v. dd. ve mad. CUNAYD). Talebeleri ile *tavḥîd* meselelerini (Allah 'ın zâtî telâkkîsi) münâkaşa ettiği zaman, bunu gizli yapardı. Bu münâkaşaların, al-Ġazzâlî 'nin *al-Risâla al-ḳudsîya* veya *al-İḳtiṣâd* 'ında yahut hattâ al-Taftâzânî 'nin al-Nasafî üzerine yazdığı şerhte bulunan meseleler ile bir alâkası olduğunu güçlükle tasavvur edebiliriz; onların daha çok derinliklere gitmiş olması, o Allah münkiri *mutakallim* 'leri kapalı kapılarının arkasından çıkaran İbn Ḥazm 'in, kötülük ile dolu bir hakir görme ile, bize bahsettiklerine benzemeleri lâzımdır. Buna mukabil, kâfir muâmelesi gören *mutakallim*, İbn Ḥazm 'in münâkaşalarının mevzuundan bir şey anlamamış olduğunu söyleyerek, onu redd ve cerh edebilirdi. Mûtezile ehl-i sünnet kelâmcılarından önce eserler yazdılar. Eserini 400 (1009) 'e doğru yazmış mûtezileden Abû Raşîd 'in *Masâ'il* 'i bugün elimizdedir (Horten, *Philosophie des Abu Raschid*; Arthur Biram, *Atomistische Substanzenlehre*). al-Ġazzâlî, bir az daha sonra, bu nevî münâkaşaları *al-Maẓnûn* adlı iki eserinde fiilen yazı ile tesbit etti; fakat bu atomizm değil, yeni-eflâtuncu felsefesi zemini üzerindeydi (aş. bk.).

İbn Ḫaldûn (ölm. 808 = 1406) 'un *al-Muḳaddîma* 'sinde, *al-Fihrist* 'ten aş.-yk. 4 asır sonra, bu inkişâfın bir başka icmâlini buluyoruz (nşr. Quatremère, III, 27 — 43; Bulak, 1274, 223—228; trc. de Slane, III, 40—64). Quatremère metninde (s. 44 — 59 = trc. de Slane, s. 64 — 85) bunu *Kur'an* 'ın *mutaşâbih* âyetleri hakkında bir kısım tâkip eder ki, bâzı yazmalarda ve Bulak tab'ında yoktur. İbn Ḫaldûn, bunları, 1. *Kur'an* 'ın bu âyetleri hakkında kendi görüşleri ile kendi nokta-i nazarı için zarûrî olduğunu ve 2. bâzı kelâmî münâkaşa mevzûları ile yeter derecede meşgûl olmadığını idrâk ederek, ilâve etmiş olmalıdır. Hakikatte müdâfaa için kullanılan bir skolastik gibi tasavvur edilen *kalâm* ilminin menşe'ini, başlıca, *Kur'an* 'ın bu karanlık ve türlü mânalara gelebilen âyetlerine çıkarıyor; bu ilim, felsefî bir ihtiyacdan ziyâde, tefsîr ihtiyacından çıkmıştır. Bu fikirde, muhakkak ki, bâzı hakikatler vardır; fakat ilk müslüman kelâm âlimlerinin, kendilerine nufûz eden yabancı fikirlerin te'siri altında, bu fikirlerin islâmiyete girmesini mümkün kılmak için, bu mânası karanlık âyetlerden istifâde etmiş olmaları da muhakkak gibi görünmektedir. Bizzat Peygamberin düşüncelerindeki vüs'at, anlayışındaki genişlik ve fikir hürriyeti bu husûsta onlara çok yardım etti. Bu evsaf Peygamberin büyüklüğüne taalluk eder, o bir metafizikçi değil idi, fakat rûhtan gâyet iyi anlardı. Fakat İbn Ḫaldûn 'un nokta-i nazarını bilhassa temyiz eden ve diğer taraftan da açık ve ilmî temâyüllü düşüncesi ile şiddetli bir tezat teşkil eden husûsiyet, onun da bizzat Aḥmed b. Ḥanbal veya al-Aş'arî kadar her türlü *ta'vîl* 'i, yâni bu *mutaşâbih* âyetlerin izahını, mutlak olarak, kabûl etmemesidir. *Kur'an*, III, 5. âyetini (krş. al-Bayżâvî, nşr. Fleischer, I, 146, 1), mânasını yalnız Allahın bildiğini ve insanın da faydasız her hangi bir izahtan kaçınması icâp ettiğini söyleyerek, izah ediyordu. Bu suretle, msl. cinlerden [b. bk.] bahseden parçalar ile, daha fenâsı, yer-yüzünün insanlar tarafından araştırılmasını tahdit edenleri gibi, kendisinin dünya görüşüne uymayan bütün *Kur'an* âyetlerini te'vil imkânını sağlıyordu.

Kalâm böylece bu müşkülâttan veya bu tefsir imkânsızlıklarından kurtulunca, kelâm mezhepleri *Kur'an* 'ın Allahın *żât* veya *ṣifât* 'ına taalluk eden ve *muşabbiha* tâbirlerine lafzî bir mânada (*taşbîh*, *tacsîm*) yahut bu hâlde lafzî mânadan ayrı ve bizce mâlûm olmayan bir mânası var imiş gibi (*tanzîh*) kabûl edilmelerine göre veyahut bütün bu tâbirlerin müşahhas tasvirlerden ayrı fikirleri ifâde etmeleri itibârı ile, *tanzîh* vasfının Allahı tavsif eden ve mânası bilhassa açık ve mümkün olan diğer tâbirlere de tatbik edilmesine göre, ayrı-ayrı inkişâf etti. Bu son nokta-i nazar mûtezilenin nokta-i nazarı idi; onların mezhebi ile müşebbihe arasında, seleflerin (*al-salaf*) telâkkîsini tâkip eden kelâm mezhebi var idi. Böylece ehl-i sünnet aklî delîller (*adilla 'aḳliya*) kullanmağa sevkedildi ve işte o zaman al-Aş'arî çıkıp, *'aḳl* ile *naḳl* 'i birleştirdi ve „bunların tasavvurlardan ibâret sıfatlar olduğunu" (bilgi, kudret, irâde, hayat) tesbit ederek, *taşbîh* 'i inkâr etti ve *salaf* 'in yapmış olduğu gibi, *tanzîh* 'i tahdit etti. „İşitme" ve „görme" 'nin „rûhta mevcut olan söz" (*al-ḳâ'im bi 'l-nafs*) 'ün ne olduğunu da tesbit etti. Bir de mûtezile ile, bunların ahlâkî nokta-i nazarlarını (*aṣlaḥ*, *taḥsîn*, *taḳbîḥ*), kıyâmete dâir görüşlerini, müstakbel mükâfat ve mücâzât meselesini (*takallama*) ve imâmiye ile de icrâ-i hukûmet esâslarını münâkaşa etti ve bu esâsların imân üzerine değil, fakat halkın kabûl etmiş olduğu bir anlaşmaya istinat ettiğini gösterdi. Bütün bunlar için krş. Goldziher, *Vorlesungen*, s. 119 v. dd. al-Aş'arî 'den sonra en büyük isim — al-Bâḳillânî (ölm. 403 = 1013) ismidir. Bâḳillânî her şeyi bir sisteme ircâ etti, fikrî temelini kurdu ve delîllerini hazırladı. Nitekim atom (*al-cavhar al-fard*) ve boşluğu (*al-ḫalâ'*) târif etti. *Cavhar* 'in, aristocu-yeni-eflâtuncularda olduğu gibi, felsefî mânada fransızcadaki „substance" mânasına geldiğini ve *al-ḫalâ'* 'ın tam Lucresius 'taki *inane* olduğunu, bir *'araż* 'ın diğer bir *'araż* ile kaim olamayacağını ve iki zaman atomunun da birbirini tâkip edemeyeceğini kaydetmek yerinde olacaktır (krş. bir de İbn Ḫaldûn, nşr. Quatremère, s. 114; trc. de Slane, s. 157). Sonra o bu esâslara, imân meselesine nazaran, sâdece tâlî bir ehemmiyet verdi; zîra bir delîlin bâtıl olmasının, mantıkî olarak, isbat ettiği şeyin bâtıl olması ve aksi demek olduğunu da müdâfaa ederdi. Bu esâslar imânın lehinde olan delîller idi; imân — doğru idi, o hâlde bu delîllerin kendileri de, zarûrî olarak, doğru idi. Bedihîdir ki, bu sistemi kurmuş olanların, sûrî mantık ne kadar hünerli olursa-olsun, kuvvetli tarafları değil idi ve bu İbn Ḫaldûn 'un ileri sürdüğü bir mülâhazadır. Şu da âşikârdır ki, İbn Ḫaldûn 'un izâhatının tarihî değeri al-Bâḳillânî ile başlar. O 456 (1064) 'da ölen ve kelâm ilmi sâhasında bir nevî mâcerâcı olan İbn Ḥazm [b. bk.] 'i zikretmiyor; fakat al-Ġazzâlî 'nin hocalarından biri olan İmâm al-Ḥaramayn al-Cuvaynî (b. bk., ölm. 478 = 1085) 'nin eserlerinden ikisinin adını veriyor. Her ne kadar felsefî ayrı herhangi bir inkişâf bu isme bağlanmıyorsa da, bunu yapmasının sebebi, muhtemel olarak, onun büyük şöhretidir. Ondan hemen sonra, sûrî mantık ilmi, bunun felsefe-

nin bir kısmı değil, düşünce için bir âlet olduğunu keşfetmiş olan kelâm âlimleri tarafından yeniden ele alındı. Fakat bu istinat ettikleri esâsların tekrar tetkikine ve aralarından mühim bir kısmının reddedilmesine sâik oldu; öyle ki, bu kelâm âlimleri artık, evvelce al-Bāḳillānī 'nin yapmış olduğu gibi, delîlin butlanından isbat edilen şeyin butlanını istintac etmiyorlardı. Yeni delîllerinin büyük bir kısmı feylesufların „fizik“ ve „metafiziklerinden“ alınmış idi ve bu suretle *ṭarīḳat al-muta'aḫḫirīn* denilen bir usûl te'sis ettiler; bununla berâber, buna felsefî nokta-i nazarlara karşı büyük bir muhâlefet ilâve eylediler; zîra bunlar kendilerine kendi eski dalâletleri ile aynı gibi görünüyordu. Bu yeni mektebin reisleri al-Ġazzālī (ölm. 505 = 1112) ile al-Rāzī (ölm. 606 = 1209; bk. bilhassa Goldziher, *Isl.*, III, 213—247) idi ve bunların eserlerinde eski usûle karşı bir parça muhâlefet var ise de, İbn Ḫaldūn, feylesufların tenkitlerini tâkip etmek için, bir rehbere ihtiyacı olan kelâm ilmi talebesine bunları tavsiye eder. al-Rāzī 'nin, sistemli bir şekilde, *ta'vīl* 'i kullandığını (Goldziher, s. 227) ve İbn Ḫaldūn 'un bunu tasvip etmediğini hatırlatmak lâzımdır. Fakat kelâm ilminde yalnız *salaf* 'in yolunu tâkip etmek isteyen talebenin *mutakallim* 'lerin eski usûllerini almaları kâfî gelirdi. Doğru bir *'ilm al-kalām* bulabilmeleri şartı ile, onlar bilhassa İmām al-Ḥaramayn 'in *al-İrşād* 'ını okumalıdırlar. Bu gâlibâ al-Ġazzālī ile atomistlerin usûlü birdenbire terkedildi ve aristocu-yeni-eflâtunculaların mektebine dönüldü demektir. al-Ġazzālī 'nin eserlerinden açıkça anlaşılan da budur. al-Ġazzālī ile al-Rāzī 'den sonra kelâm ilmi ile felsefe arasındaki mübhemlik gittikçe daha ziyâde arttı; öyle ki, her ikisinin münderecâtına dâhil bulunan bir mevzû artık bir tek mevzû imiş gibi telâkkî edildi. Bununla berâber *mutakallim* 'ler Allah tarafından buyurulan nasları müdâfaa etmek için, zihniyeci bir sistem kullandıkları ve Allah fikri etrafında dönen kendi nokta-i nazarları ile feylesufların fizik ve metafiziğini, kat'î olarak, tefrik ettiler. Bu karıştırmaya misâl olarak, al-Bayżāvī (ölm. 685 = 1286) 'nin *Ṭavālī* 'i gösterilir ve al-Bayżāvī 'nin *Kur'an* tefsirinden istifâde eden herhangi bir kimse bunun ne demek olduğunu açıkça anlayacaktır. al-Bayżāvī 'yi tâkip etmiş olan İran (al-'Acam) âlimleri, eserlerinde aynı usûlleri kullanmışlardı. İbn Ḫaldūn zamanında mevcut olan *kalām* nev'i hakkında iyi bir fikir yoktur; müphemlikleri (*ibhāmāt*) ve umûmîlikleri (*iṭlāḳāt*), hâlikın müdâfaasından ziyâde, ona karşı bir hürmetsizlik idi ve o zaman, artık *kalām* 'a ihtiyac yok idi; bu yine o zaman mevcut olmayan *mulḥida* 'ye ve *mubtadi'a* 'ya karşı bir müdâfaa idi. Fakat sünneti ezbere bilen bir kimsenin kalbinde bulunan imân için bir sebep göstererememesi, hakikaten teessüfe şâyân idi.

Bununla beraber, *kalām* ilmi daha çok uzun müddet devam etmiştir ve daha evvel bahis mevzuu olan al-Faẓālī 'nin kısa risâlesi üzerine al-Baycūrī 'nin şerhi, *mutakallim* 'lerin sisteminin inkişâfı hakkında mükemmel bir fikir vermektedir. Metin ve şerh tamâmiyle yenidir. al-Faẓlī 1821 'de ve al-Baycūrī 1844 'te öldü; bunlar mükemmel skolastik örnekleridir; içinde yalnız âhirette selâmete kavuşmak için zarûrî olan şeyler bulunan metindeki te'kit ve tekrarlı ifâdeler ile kitabın *Kifāyat al-'avāmm fī 'ilm al-kalām* adı, din hakkında sırf zihnî bir görüşü gösterir. Şerh baştan-başa atomist muhâkemelere dayanmaktadır; onun fizik ve metafiziği atomisttir. Metin al-Ġazzālī 'nin benzer adlı *İlcām al-'avāmm 'an 'ilm al-kalām* („avâmın kelâm ilminden men'edilmesi“) risâlesine kasdî bir muhâlefeti hatırlatmaktadır; bununla berâber bu kasıt hiç bir yerde ifâde edilmiş değildir. al-Ġazzālī, bu eserde kalabalığın sâde ve basit imânının zihniyecilerin delîlleri ile bozulmuş olduğuna işâret etmiş ve bugün, devletin layik kudretine istinat eden psikolojik usûller diyebileceğimiz şeyi çok ince bir şekilde müdâfaa etmiş idi. Fakat al-Ġazzālī başlangıçtan itibâren *mutakallim* 'lerin usûl ve sistemlerine muhâlefet göstermiş idi. Bir taraftan, bir rûhiyat vâkıası olarak, biliyordu ki, inancı zorlamakla bir fikir ıslah edilemezdi ve diğer taraftan, felsefe olarak, atomizmi tasvip etmiyordu. O, eserlerinde, atomizmden hiç bahsetmez ve o eserlerde sûrî bir ilim olarak kelâm ilminin bir hulâsasını verdiği yerlerde (msl. *al-Risāla al-ḳudsīya* 'de ve *al-İḳtiṣād* 'da), sırf felsefî bir esâs verecek kadar ileri gitmez. Bu onun için, fikrî bakımdan, imkânsız idi; fakat yukarıda zikredilen iki eserde olduğu gibi, birbirine bağlı nassî cümlelerin takriri kendini haklı gösteriyordu (*Arba'īn*, 1328 tab., s. 25 v.dd.). Onun için, hakikî yegâne felsefe açıkça aristoculuk ile yeni-eflâtunculuğun halitası idi ve o, şimdiye kadar muhâfaza edilmiş olan eserlerinde, şüpheci, fakat hürmetkâr bir rûh ile, bununla meşgûl olmuştur. İhtimâl bizzat kendinin tedris ettiği ve onun gibi bütün islâm ülkelerinde istimâl edilen bir öğretim tarzını tâkip ederek, başka eserlerinde, derin ve yıkıcı bir tenkidi devam ettirdi; bu, al-Ġazzālī 'nin „sırrı“ denilmiş olan esrârengiz telmihleri bize izah edebilir (W. H. T. Gairdner, *Isl.*,

V, 121—153, *Miṣkāt* hakkında). Onun *mutakallimīn* 'e karşı vaziyeti hakkında krş. bir de mad. AL-ĠAZZĀLĪ; *al-Munḳiḏ*, s. 8 v.dd. ve *Miṣkāt al-anvār*, Kahire, 1322, s. 47 v. dd.

İslâmda şimdiki reform hareketlerinin, gâlibâ, atomist felsefe ile alâkalarını kesmiş olması ve rehberlerini bulmak için, İbn Sīnā [b. bk.], İbn Ruşd [b. bk.] ve umûmiyetle aristoculara kadar gitmesi mânalıdır. Camāl al-Dīn Afġānī (b. bk.; E. G. Browne, *The Persian Revolution of 1905—1905*, Cambridge, 1910, bahis I; Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leiden, 1920, s. 322 v.dd.) ve dostu ve talebesi Muḥammed 'Abdūh bu rönesansta en mühim rolü oynadılar ve al-Ġazzālī 'nin o kadar uzun zaman inkıtaa uğramış olan usûlünü ve hattâ öğretim tarzı hakkındaki husûsiyetleri bile yeniden ele aldılar. Atomist sistem tebellür etmiş idi ve en katı ehl-i sünnet itikadı ile de aynı görülebilirdi. Menşe'lerinde mûtezilenin elinde de serbest bir araştırma vâsıtası değil, mukaddes fikir ve kanâatlerin müdâfaası için bir silâh idi. Binnetice tıpkı *Kur'an* 'da bulunan *cinn* telakkisîni müdâfaa etmek için mikroproplardan istifâde edilebilmiş olması gibi (Goldziher, *Koranauslegung*, s. 356), onu son devir garp tefekkürü ile cilâlamak ve ona zâhirî bir hayat vermek her ne kadar mümkün ise de, son devirde islâmiyet ondan hiç bir husûsta istifâde edemezdi. Bununla berâber, unutmamak lâzımdır ki, bu nazariye islâm mütefekkirlerinin felsefeye getirdikleri en orijinal kazançtır.

Bibliyografya: Hemen hepsi makalede verilmiştir ve ALLAH maddesinin bütün bibliyografyası burada kullanılabilir. Şunları da ilâve edelim: Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, bahis III; ayn. mll., *Islamische Philosophie des Mittelalters* (*Kultur der Gegenwart*, I, 5, 302 v. dd.; T. J. de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam* (Stuttgart, 1901), s. 56 v.dd.; Mūsā b. Maymūn (Maimonides), *Dalālat al-ḥā'irīn* (nşr. ve trc. S. Munk, *Le Guide des Égarés*), Paris, 1856—1866; S. Horovitz, *Über den Einfluss der griech. Philosophie auf die Entwicklung des Kalam*, Breslau, 1903 (*Jahres-Ber. des jüd. theol. Sem. Fraenckel'scher Stiftung*); K. Lasswitz, *Geschichte der Atomistik* (Hamburg-Leipzig, 1890), I, 143—152 (ben bu eseri görmedim); S. Pines, *Beiträge zur islamischen Atomenlehre* (Berlin, 1936).

(D. B. MACDONALD.)

KELÂNTER. KALĀNTAR („büyük“ mânasına gelen *kalān* 'ın tafdil şekli), bugün İran 'da bir mahallin, belediye reisi, nâhiye müdürü ve vâli gibi, ileri gelen şahsiyetini ifâde eder. Bu vazîfe seçim ile verilir; seçilen şahsın üst makam tarafından tasvibi lâzımdır. Bu me'mûr bilhassa vergileri toplamakla mükelleftir.

Bibliyografya: Riżā Ḳulī Ḫān, *Farhang-i Nāṣirī*, bk. mad. *kalān*; Raphaël du Mans, *Estat de la Perse en 1660* (nşr. Schefer), s. 36; E. Flandin, *Voyage en Perse*, II, 421; E. G. Browne, *A Year amongst the Persians*, s. 455. (Cl. HUART.)

KELÂT. KALĀT (KELĀT, KİLĀT, ḤELAT).

1. Pakistan devletinin bir cüz'ünü teşkil eden Belûcistan dâhilinde kendi ismini taşıyan hanlığın merkezi ve müstahkem şehri olup, Kalât veya Kilât ismi Hindistan 'da umûmiyetle *kila* şeklinde telâffuz edilen arapça *ḳal'a* kelimesinin muâdilidir. Balūcī dilinde *khilāt* kale mânasında kullanılır. Sikkeler üzerinde ضلت yazılır. Şehir, eski devirlerde, Kalât-i Sēva (efsânevî bir Hindistan hukümdarının adına izâfetle) ve Kalât-i Nicārī (umûmiyetle yerli Brahōī-'lerin en eski kolu telakkî edilen Nicārī kabîlesinin adına izâfetle; bu husûsta bk. mad. BELÛCİSTAN) isimleri ile tanımırdı. Şehir, bugün kullanılan adı ile, ilk arap tarihçileri tarafından bilinmiyordu. Bununla berâber, arap coğrafyacılarının Ḳuṣdār hukümdarlarına makarr olarak zikrettikleri (al-İṣṭaḫrī, *BGA*, I, 176 v.d.; İbn Ḥavḳal, *ayn. esr.*, II, 232, 5 v.d.) Kīzkānān olması mümkündür. Kalât, Sarāvān idârî bölümü dâhilinde, yânî Cahlāvān [b. bk.] hudûdu yakınında olduğuna göre, pâyitahtı Ḳuṣdār (bugün Ḫozdār yazılır) olan eski Turan eyâletinde veyâ hukümdarlığında bulunuyordu.

Balōç kabîleleri, İndus vâdisine gitmek üzere, XV. ve XVI. asırlarda, Brahōī memleketini geçtikleri sırada, Kalât Kambarānī kabîlesi reisinin idâresi altına girdi; buradaki hanlar nesli bunlardan türemiştir. Nādir Şāh [b. bk.] ve Aḥmed Şāh Durrānī [b. bk.] 'nin Hindistan seferleri sırasında, bunların hâkimiyetini kabûl etmiş olan hanların iktidârı yavaş-yavaş arttı. Bunlardan en büyüğü olan Nāṣir Ḫān Dürrânîlerin hâkimiyetinden kurtulmağa çalıştı; Aḥmed Şāh 'a yenildi ise de, 1172 (1758) 'de, Kalât 'ı muhâsara eden bu hukümdar kaleyi ele geçiremeyince, Nāṣir Ḫān elverişli şartlar te'minine muvaffak oldu. Mīrī adı ile tanınan sağlam bir kale inşâ ettirdi ve civardaki kabîleler üzerinde hâkimiyetini kuvvetlendirdi. 1834 'te Şāh Şucā' al-Mulk Kandehar 'da muvaffak olamayınca, Mihrāb Ḫān ile berâber, Kalât 'a ilticâ etti. 1838 'de Mihrāb Ḫān, arkadaşlarının teşvikına kapılarak, Bōlān geçidinden Kandehar 'a doğru ileri-

leyen ingiliz kuvvetleri ile mücâdeleye girişti; Kalât hücûm ile zapt edildi ve han da bu taarruz sırasında öldürüldü. İki sene sonra kale, öç almak için fırsat kollayan Brahōī kabîleleri tarafından, işgâl edildi; ingiliz ajanı Loveday ile seyyah Masson ellerine geçti ve bunlardan birincisi öldürüldü. Bu hâl, yeniden muvakkat bir ingiliz işgâline sebep oldu, fakat hanlar yeniden tahtlarına getirildiler ve otuz sene kadar müddetle hemen-hemen müstakil kaldılar. İngiliz himâyesi altında Kalât hana âit arâzinin pâyitahtı olarak kaldı. Burası 2.260 m. yükseklikte bir yayla üzerinde, nüfusu 2.463 (1941) kişiden ibâret küçük bir şehir idi. Şehre dâir geçen asrın ilk yarısına âit en iyi tasvirler Pottinger (1810) ve Masson (1831 ve 1840) tarafından yapılmıştır.

2. Kalât hanlığı ise, Sarāvān, Cahlāvān, Kaççhī ve Makrān eyâletleri ile Las Bēla ve Ḫārān tâbî devletlerini ihtivâ etmekte olup, yalnız eyâletlere âit arâzi 53.995 mil murabbaı ve nüfusu (1941) 253.305 idi (daha fazla bilgi için bk. mad. BELÛCİSTAN).

Bibliyografya: H. Pottinger, *Travels in Beloochistan* (London, 1816); C. Masson, *Journeys in Balochistan, Afghanistan...* (4 cild, London, 1844); H. W. Bellew, *From the Indus to the Tigris* (London, 1874); T. H. Thornton, *Life of Sir R. Sandeman* (London, 1895); G. R. Tate, *Kalat* (Kalküte, 1896); R. I. Bruce, *The Forward Policy* (London, 1900); J. Marquart, *Ērānšahr* (Berlin, 1901), s. 275 v.d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 332 v.d.; P. M. Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia* (London, 1902), s. 235 v.dd.; *Census Reports Balochistan* (Bombay, 1901 ve 1911 yıllarına âit). (M. LONGWORTH DAMES.)

KELB. KALB, köpek, islâmiyette, bâzı mezheplerde, „'âhir olmıyan" hayvandır (bundan dolayı *kalb*, bilhassa kâfirlere karşı, küfür olarak kullanılır); bunun sebebi evvelâ etinin yenilmemesi (al-Navavī, *Minhāc al-ṭālibīn*, nşr. v. d. Berg, III, 312), sonra da, hadîse göre, bir çok ahkâma mevzû olmasıdır. Msl. köpekler yaladıkları yemekleri necis, abdest almağa maḥsûs suyu da kullanılmaz hâle getirirler (al-Buḫārī, *Wuḍūʾ*, bâb 33). Köpeklerin yaladıkları kaplar bir çok defa temizlenir ve bu arada bir defa da toprakla oğulur. Köpekler bulundukları yeri, bir dereceye kadar, necis hâle sokarlar; çünkü melekler içinde köpek bulunan eve girmezler; Peygamberin kendisi de küçük bir köpeğin saklanmış bulunduğu yeri, Cebrâil kendisine görününceye kadar, bir su ile temizlemek zorunda kalmış idi (Muslim, *Libās*, hadîs 81 v. dd.). — Köpekler namazı (*ṣalāt*) bozar, yâni namaz kılan kimsenin yanına bir köpek gelirse, namazı bozulur. Müellifler (İbn Māca, *Iḳāma*, bâb 30) ay hâli zamanlarında kadınlar için mevcut olan bu hukmü, köpeğin necisliğine de isnat etmeğe mütemâyildirler. Şârihler bunu, namaz kılan kimseyi korkutup, ibâdete vereceği dikkatini çeldiğini söyliyerek, izâh ederler (al-Sindī, İbn Māca'nin zikredilen eseri hakkındaki şerh). Bu huküm bilhassa siyah köpek için mûteberdir; çünkü „ya bu bir şeytandır"; ya bu sözü harfîyen kabûl etmek ve bundan şeytanın bazan siyah köpek şeklinde göründüğü (krş. Faust), yahut da siyah köpeğin umûmiyetle daha tehlikeli olduğu mânasını çıkarmak gerekir. Elhâsıl, köpekler tehlikeli sayılmaktadırlar ve bu sebepten de yok edilmelidirler (al-Nasāʾī, *al-Ṣayd va'l-ẕabāʾiḥ*, bâb 9—14); fakat „Allah hiç bir hikmeti olmaksızın, hiç bir şey yaratmadığı için" (al-Sindī, *ayn. esr.*), bu huküm ancak siyah köpekler hakkında mûteberdir. — Köpeklere sâhip olmağa ancak avlanmak, sürü beslemek, bir de bekçilik yapması için müsâade edilmiştir (al-Nasāʾī, *ayn. esr.*); memnû bir köpeği besliyen, her gün, servetinden bir parçasını kaybeder (krş. *Babyl. Talmud, Ṣabbāt*, 63ª: tehlikeli bir köpeği saklıyan kimse, evinden saâdeti uzaklaştırır). Köpek ticâreti tamâmen men'edilmiştir (Buḫārī, *Buyūʿ*, bâb 25).

Fakat necisliğine ve tehlikesine rağmen, araplar köpeğin meziyet ve faydalarını çok takdir ederler. Bizzat Peygamber, susamış bir köpeğe karşı gösterdiği merhametten dolayı, bir kadına uhrevî mükâfat vâdetmiş idi (al-Buḫārī, *Wuḍūʾ*, bâb 33) ve al-Ḳazwīnī (s. 403) köpeği bilhassa itâatli, çok faydalı, açlık ve gece uykusuzluklarına karşı tahammüllü, sadâkat ve zekâsı türlü şekillerde görünen bir hayvan olarak tasvir eder. — al-Ḳazwīnī kudurma alâmetlerini etraflı bir şekilde anlatır; krş. bu husûsta *Babyl., Talmud Yōmā*, 83ᵇ: „kudurmuş köpeklerde beş alâmet görülür: ağzı açık kalır, salyası akar, kulakları pis kokar, kuyruğu kalça üzerinde gevşek kalır ve duvar kenârlarında ayakları üstünde sallanarak dolaşır".

Yedi Uyuyanların (*aṣḥāb kahf*) köpeğinin (*Kur'an*, XVIII, 17) bir husûsiyeti var idi. al-Bayżāwī'ye göre (nşr. Fleischer, s. 557), bu konuşan bir köpek idi; al-Ṭabarī'nin fikrine göre (*Tafsīr*¹, XV, 141), köpek şekline girmiş bir insan idi, yahut belki de alel'âde bir köpek idi. — Şark şehirlerindeki köpekler için bk. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1889—1900), I, 69 v. dd.

Bibliyografya: Burada zikredilen hadîslerin benzerleri başka hadîs mecmualarında bulunmaktadır; al-Ḳazwīnī, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), s. 403 v. d.; al-Damīrī, *Kitāb Ḥayāt al-ḥayavān al-kubrā* (Kahire, 1275), II, 320—360; (1315), II, 230—259. Şarkta yapılan seyâhatlere âit hikâyeler: msl. bk. Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (Cambridge, 1888), bk. fihrist; A. Musil, *Arabia Petraea* (Wien, 1908), III, bk. fihrist; Julius Euting, *Tagebuch einer Reise in Innerarabien*, II, 53 (köpek adları hakkında). (B. JOEL.)

KELB. AL-KALB, köpek, hey'ette *Ṣūrat al-kalb al-akbar* (Canis major) ve *Ṣūrat al-kalb al-aṣġar* (Canis minor) yahut *Ṣūrat al-kalb al-mutaḳaddim* (προκύων) adları verilen yıldız sûretlerine delâlet eder ve her ikisi de semânın cenûp yarım-kürresinde bulunur. Araplar bunların isim ve şekillerini Batlamyus'un *al-Macasṭī*'sinden almışlardır. Kelb-i ekber sûreti üzerinde 18 yıldız bulunmaktadır ki, *al-Ṣiʿrā* veya *al-ṣiʿrā al-yamānī* yahut *al-ṣiʿra 'l-ʿabūr* (Sirius) ismini verdikleri ve 1. kadirden olarak tesbit ettikleri büyük yıldız bunlardan biridir (kevâkib-i sâbitenin en büyüğü olan *Ṣiʿrā*'nın kadiri, eskilerin takdir ettikleri gibi, 1 değil, 1.6'dır.). Şekil hâricinde ise, 11 yıldız bulunmaktadır. Kelb-i asgar sûretinde yalnız iki yıldız kaydetmişlerdir ki, garplıların Prokyon dedikleri daha parlağını 1. kadirden sayarak (hakikatte ise, 0.5 kadirdendir), *al-Ṣiʿra 'l-ṣāmī* yahut *al-Ṣiʿra 'l-ġumayṣāʾ* (diğerine *al-Murzum*) ismi verilmiştir. 6. kadire kadar olan, yâni gözle görülebilen, sâbitelerin sûretleri, şekilleri ve vaz'iyâtlarını, müslümanlarda ilk defa olarak, tertip ve bir cedvele derceden 'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfī (ölm. 376 = 986) ve Bīrūnī (ölm. 440 = 1048)'dir. Bunlar tamâmiyle Batlamyus'un *al-Macasṭī*'sine istinad ettikleri hâlde, daha sonra Ulug Bey zîcinde, 1437 devresi için, yıldızların vaz'iyâtı doğrudan-doğruya rasad ile tâyin edilmiştir. [Batlamyus, umûm sâbite tûllerinin 100 senede bir derece tezâyid ettiğini (*ricʿat ʿitidālayn*) kabûl etmiş olduğu hâlde, Ṣūfī 88 senede bir dereceye indirmiş ve Bīrūnī de buna yakın bir mıkdar kabûl eylemiştir. Yalnız Ṣūfī kadirlerin ve bilhassa yıldız renklerinin tesbiti üzerinde çok çalışmış ve bugünün fizikî hey'et ilmine bu husûsta mühim istifâdeler te'min etmiştir. Ulug Bey ise, 1018 yıldızın tûl ve arzlarını yeniden tâyin etmiştir ki, Hipparchos'un başladığı ve Batlamyus'un tashih ve ikmâl ederek, *al-Macasṭī*'ye geçirdiği sâbiteler cedveli ancak 13 asır sonra, Semerkand rasadhânesi tarafından, yenilenmiştir. Ulug Bey *ricʿat ʿitidālayn* mıkdarını, Battānī'nin bulduğu gibi, 70 senede bir derece olarak takdir etmiştir. Bugünkü mıkdar 71 senede bir derecedir].

Kalb („köpek") yıldızı tâbirinin Mısır'dan geçtiği tahmin ediliyor. — Kadîm mısırlılar garplıların *Sirius* (σείριος = yakıcı ve parlak) dedikleri *Ṣiʿra 'l-yamānī* (κύων = köpek yıldızı)'ye *Sopdet* derlerdi. Yunanlıların *Sothis* tâbiri bundan alınmış olmalıdır. Bu yıldız isminin esâsen köpek ile hiç bir alâkası yok idi. Şurası var ki, yunanlıların Mısır'da kesretle bulunan kadîm toprak evânîlerinde İsis nâmına takdis edilen bu yıldız ekseriyâ köpekle berâber gösterilmiştir. Bu köpek, L. Borchardt'a göre, Arman (Erment) denilen husûsî bir cinstir. Ayrıca bu yıldız, daha eski toprak evânîlerde yalnız olarak gösterilmiş ve bâzı kere köpeğin başında tersim edilmiştir. Borchardt ilk veya sonraki Ramses sülâlesi mezarlarındaki yıldız tablolarında görülen yıldızın *al-Ṣiʿra 'l-yamānī* olmayıp, *al-Ṣiʿra 'l-ṣāmī*, bugünkü Prokyon olduğuna ihtimâl vermektedir.

Bâbilliler *al-Ṣiʿra 'l-yamānī*'ye „ok yıldızı" nâmını verirler ve köpeğe nisbet etmezlerdi. F. X. Kugler'e göre, bâbillilerce ilk ismi *Kakkab mišrē*, sonraki ismi *Kak kaṣti* (yay silâhı = ok)'dir. [Arap efsânelerine göre, Süheyl = Canopor yıldızının kız kardeşleri olan her iki *Ṣiʿrā*, Suhayl ile berâber, şimdiki *al-Ṣiʿra 'l-ṣāmī*'nin bulunduğu yerde imişler. Süheyl, bunları terkederek, Kehkeşan'dan cenûba doğru geçmiş ve *al-Ṣiʿra 'l-yamānī* de onu tâkip ederek, Kehkeşan'ı atlamış ve bundan dolayı bir nehri, bir yolu atlamak mânasına olan *al-ʿabūr* ismini almıştır. Yalnız kalan *al-Ṣiʿra 'l-ṣāmī*'nin ise, ağlaya-ağlaya gözü çapak içinde kalmış ve ona da „gözü çapaklanan" mânasına *al-ġumayṣā* ismi verilmiştir. Bu efsânenin bâbillilerden gelmiş olması muhtemeldir].

Ḳays-'Aylān'ın *al-Ṣiʿra 'l-yamānī* hakkındaki tâzim ve tebcillerine âit mâlûmat için bk. mad. KAYS-AYLÂN.

Bibliyografya: 'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfī, *Kitāb al-kavākib al-ṣābita* (trc. Schjellerup, *Description des étoiles fixes*, Petersburg, 1874); Bīrūnī, *al-Ḳānūn al-Masʿūdī* (Berlin, Ms. orient. oct. 275, *Verzeichn. d. arab. Handschr.*, nr. 5667, 209ᵇ v. dd.); al-Ḫvārizmī, *Mafātīḥ al-ʿulūm* (nşr. v. Vloten), s. 213; Masʿūdī, *Murūc* (Paris, 1861—1877), III, 316 v.d.; al-Ḳazwīnī, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), s. 39 v.d.; L. Ideler, *Untersuch. über den Ursprung u. die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 238 v.dd.; Ed. B. Knobel, *Ulug Beg's Ca-*

talogue of Stars (Washington, 1917); C. A. Nallino, *Opus astronomicum*, II, 171; nihâyet Sirius'un yılların tanzimindeki ehemmiyeti için bk. F. X. Kugler, *Sternkunde und Sterndienst in Babel* (Münster, 1924), II, 522 v.dd. (C. SCHOY.)

[Bu madde FATİN GÖKMEN tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

KELB. KALB B. VABARA, Suriye'de göçebe arap kabîle birliği olan kudretli Ḳuḍā'a [b. bk.] gurubuna bağlı Kalb kabîlesinin eddidir. Banī 'Uẕra [bk. mad. 'UZRA], bilhassa hicretten sonra edebiyat tarihinde en meşhûr olan Kalb kabîlesi kollarındandır. Kalblerin islâmiyetten önceki tarihi çok mübhem ve yarı efsânevî bir hâldedir. *Mu'ammarūn*, yâni yüz yıldan fazla yaşamış kimseler arasında sayılan ve hemen-hemen sırf efsânevî bir şahsiyet olan Zuhayr b. Canāb [b. bk.] bunların en belli-başlı reislerinden biri olmalıdır. Kalb kabîlesi Arabistan yarım-adasının diğer kabîlelerinden ayrı ve onlar ile devamlı bir münâsebetleri olmaksızın, inkişâf etmiş görünüyor. Lehçelerinin dikkate değer husûsiyetleri var idi. İslâmiyetten önce şâirleri olduğu mâlûm değildir. Hicret sıralarında Suriye'nin en mühim arap gurubunu teşkil ediyordu.

Suriye'nin zaptı ve bilhassa Mu'āviya I.'nin onlar ile yaptığı ve Yazīd I.'in annesi Maysūn [b. bk.] ile evlenmek suretiyle takviye ettiği sıkı birlik onları tarih sâhasına çıkardı. Bu siyâsî ittifak, Kalblerin sarayda ve orduda yüksek idâreye girmelerini te'min etti. Orduya disiplinli askerler ve çok kıymetli kumandanlar verdiler. Hicretin I. asrının ortalarına doğru, sayıları her hâlde çok fazla idi: onlardan 2.000 kişi, *aṣrāf* (asîller)'a tahsis edilen 2.000 dirhemlik (*ṣaraf al-'aṭā'*) maaş alıyordu. Yarı-göçebe, yarı yerleşik bir hâlde, muazzam süvariler ile — çünkü onlar çok iyi hayvan yetiştirirlerdi — Samāva [b. bk.]'de, yâni Suriye ile Irak'ı birbirinden ayıran çöllerde, dolaşırlardı ve bundan dolayı buralara „Kalb Samāva'si" veya „Kalb çölü" denilirdi. Onlar vâhalara ve Ḥavrān'ın cenûbunda, bilhassa Davmat al-Candal [b. bk.], Tabūk ve Vādi 'l-Ḳurā boyunca sıralanmış bir çok yerlere sâhip idiler. Buralardaki hurmalıkları Banī 'Uẕra işletirdi. Suriye'de kendilerine âit olan Salamīya ve Palmyra etrafında guruplanmışlardı. Ḥimṣ (Emesa) ile Ürdün'ün aşağı havzasının bir kısmı da onların arâzisi içinde idi ve Şam Ġūṭa [b. bk.]'sında bir çok kasabalar Kalb'e âit idi. Palmyra ve Davmat al-Candal gibi ticâret merkezlerine sâhip olmaları, bu faâl Suriye kabîlesinin, islâmiyetin I. asrında henüz çok işlek olan bu yollar üzerinde geçen kervanlardan fâide te'min ettiklerini farzettirebilir.

Onlar eski Ġassānī hâkimiyet üstünlüğünü tevârüs etmiş görünüyorlar. Bunlar, başka Suriye arap kabîleleri gibi, hicret sıralarında, kısmen hıristiyan ve gâlibâ İsâ'nın yalnız ulûhiyet mâhiyetini kabûl edenler (monofizit) mezhebinden idiler. Zamanla islâmiyeti kabûl ettiler. Bir gurup Peygambere bir sefâret hey'eti bile göndermiş idi. Bir çok Kalbler (msl. Peygamberin üvey oğlu Zayd b. Ḥāriṣa ile elçisi Daḥya b. Ḫalīfa) Peygamberin maiyetinde mühim mevkîler işgâl ettiler. Emevîler ile sık-sık görülen evlenmelerin (birincisi halife 'Oṯmān [b. bk.]'ın zevcesi Nā'ila'nin izdivacıdır) Kalb kabîlesine diğer kabîleler içinde üstünlük te'min ettiği zamandan itibâren, islâmiyet onların aralarında yayıldı. Yazīd I., annesi Maysūn ile birlikte, gençliğinin bir kısmını Kalb çölünde geçirdi ve bir Kalb birliği te'sis etti. Bu kabîlenin ve meşhûr Baḥdal [b. bk.] âilesinin üstünlüğü, Ḳaysleri kendilerine karşı ayaklandırdı. Mu'āviya II.'yi kabûl etmeyerek, İbn al-Zubayr [bk. madd. 'ABD ALLĀH B. AL-ZUBAYR ve ḲAYS-'AYLĀN] tarafına geçtiler. Bilhassa Kalblerin cesâreti sâyesinde kazanılan Marc Rāhiṭ [b. bk.] zaferi onlar ile Kaysler arasındaki münâsebeti büs-bütün kesti. Kaysler, intikam almak için, her tarafta Kalblere hücûm ettiler ve nihâyet onları Mezopotamya'dan ve Samāva'ye komşu nâhiyelerden sürmeğe muvaffak oldular. Zâten Marvānīlerin tahta çıkması ile, Şam sarayındaki itibarları muvakkaten azalmış, Marc Rāhiṭ günündeki gürültülü zaferleri gölgelenmiş idi. Te'sirleri kendini göstermekte gecikmedi. Emevî idâresinin en sağlam destekleri arasında bulunmakta devam ettiler. Onların verdiği askerler, bir çok defalar, şark âsîlerine karşı Irak'ın yeniden zaptedilmesine te'sirli bir surette yardım etti. Onlar Ḳuḍā'a kabîleleri arasında en cesûrları olarak gösteriliyorlardı. Bir kelime ile, Kalb adı Emevî tarafdarı ile müterâdif olmuş idi. Bu sülâlenin hemen-hemen değişmez siyâseti Kalbler ile olan ittifaka dayanmakta ve onlar vasıtası ile diğer Suriye kabîlelerini bir arada tutmaktan ibâret idi. Bir hadîs Kalblerin Sufyānī [b. bk.]'nin en son taraftarları olacağını gûyâ te'min ediyordu. Bu vaziyet Abbâsîler zamanında şiddetli bir aksül'amel uyandıracak ve Kayslere karşı uzun harpleri, bütün fetih muhârebelerine faâl olarak iştirâkleri ile bir kısmı telef olan Kalblerin inhitatını tâcil edecektir. Bu guruplaşma çabucak dağıldı ve Bagdad hukûmeti için şüphe mevzuu olan *kalbī* sıfatı yavaş-yavaş kayboldu. Ḳalḳaşandī'nin *Nihāyat al-arab*'de zikrettiği İbn Sa'īd'e göre, Kalbler

büyük sayıda „İstanbul boğazında yerleşmiş olup, bunların yarısı müslüman ve yarısı hıristiyan idi".

Bibliyografya: İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*, s. 314 v. dd.; Wüstenfeld, *Register zu den genealogischen Tabellen*, s. 264—267. Diğer kaynaklar için bk. H. Lammens. *Etudes sur le règne du calife omaiyade Mo'āwia Ier*, s. 50 v. d., 65, 286—293, 309—312, 324—326, 418. (H. LAMMENS.)

KELBĪ. AL-KALBĪ, Kûfe'de bir âlimler âilesi. En eski al-Kalbī, ABU 'L-NAẒR MUḤAMMED (B. MĀLIK, İbn al-Kūfī'ye göre, bk. *Fihrist*) B. AL-SĀ'IB B. BIŠR olup, bunun büyük babası, oğulları Sā'ib, 'Ubayd ve 'Abd al-Raḥmān ile birlikte, Cemel vakasına 'Alī'nin safında iştirâk etmiş idi; babası Sā'ib, Muṣ'ab b. al-Zubayr'in yanında şehit düşmüş idi; kendisi de 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed b. al-Aš'aṯ [b. bk.]'ın taraftarı olarak, 82 (101)'de Dayr al-Camācim [b. bk.] muhârebesine iştirâk etmiş idi. Sonraları kendini yalnız dil ve tarih tetkiklerine verdi; Farazdaḳ [b. bk.]'ın *Naḳā'iḍ*'ını bizzat şâirin kendisinden okudu. Kûfe'de tefsir ve tarih dersleri verdi; Sulaymān b. 'Alī'nin teşvikı üzerine, *Kur'an* müfessiri olarak, bir müddet onun Basra'daki evinde kaldı. al-Ṯa'labī (ölm. 427=1036; b. bk.) onun *Kur'an* tefsirinden istifâde etmiştir (bk. *Cat. Codd. mss. or... in Museo Britannico*, II, nr. 821). al-Kalbī 146 (763)'da ölmüştür.

Oğlu ABU 'L-MUNẒIR HIŠĀM, babasının bilhassa tarih sâhasındaki araştırmalarına devam etti; onu bu sâhaya bizzat babası teşvik etmiş idi. Her iki âlim de, hadîs tenkidi mümessillerinin hücûmuna uğramış, hattâ hadîsleri tahrif etmekle suçlandırılmışlar ise de (bk. *Kit. al-Aġānī*[1], IX, 19; XI, 48; XVIII, 161; Goldziher, *Muh. Studien*, I, 186), harâretli taraftarları da eksik değil idi (bk. msl. Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, II, 158). Fakat bugünkü ilmî araştırmalar, dindaşlarının dar görüşlü tenkitleri aleyhine olarak, kitâbelerin tetkiki gibi (bk. Nöldeke, *Gesch. der Araber und Perser*, s. XXVII), gerçekten ilmî usûller kullanarak varmış oldukları iddiaları te'yit etmiştir. Bagdad'da da bir müddet çalışmış olan Hişām, 204 (819)'te, bâzılarına göre de, 206 (821)'da doğduğu şehir olan Kûfe'de ölmüştür.

Hişām'ın 140 eserinden *al-Fihrist*'te zikredilen ve bize kadar gelenler şunlardır: 1. *Kitāb al-Nasab al-kabīr* veya *al-Camhara fi 'l-nasab* (Kâtib Çelebî, *Camharat al-ansāb*), arapların şecereleri hakkındadır; bir yazması Escurial'dadır (bk. Casiri, *Bibl. arabico-hispana*, nr. 1693); Biritish Museum'da bulunan ikinci cildi (bk. *Cat. Codd... mss... in Brit.*, II, nr. 915) hemen-hemen hiç değeri olmayan yeni bir nüshadır ve ihtimâl bir hülâsadan ibârettir; eserin bir parçası gâlibâ bir Paris yazmasında bulunmaktadır (bk. Bibl. Nat., de Slane, *Catal.*, nr. 2047). British Muşeum'da, ilk cildin Abū Sa'īd 'Alī b. Mūsā al-Sukkarī (ölm. 465=1075) tarafından yapılmış, çok kısa bir hülâsası bulunmaktadır; bu bilhassa Muḥammed b. Ḥabīb'in rivâyetine dayanmaktadır, fakat İbn al-A'rābī'nin rivâyetinden de istifâde edilmiştir; aynı zamanda asıl eserden müstakil olarak, başka kaynaklar da kullanılmıştır. Birinci cildi British Museum'da muhâfaza edilmiştir (bk. *Cat.*, nr. 1202 ve 783b.). Yāḳūt'un hulâsası Kahire'de Hidiv kütüphânesinde bulunmaktadır (bk. *Fihrist*, V, 156; Vollers, *ZDMG*, XLIII, 116). 2. *Kitāb Nasab fuḫūl al-ḫayl fi-'l-cāhilīya va 'l-islām* (bk. Hammer, *Denks. der Wiener Akad.*, phil-hist. Kl., VI, 214, nr. 50), Gotha (bk. Pertsch, *Die arab. Hss.*, nr. 2078) ve Escurial (bk. Casiri, nr. 1700,2), yazma nüshaları vardır. [Bilhassa câhiliye devrindeki meşhûr atlar hakkında bilgiler ile onlar için söylenmiş şiirleri ihtivâ eden bu tarihî-edebî eser, önce Levi della Vida tarafından, *K. Nasab al-ḫayl fi 'l-cāhilīya va-'l-islām va aḫbāruhā, Les livres des chevaux* adı altında, Muḥammed b. al-A'rābī'nin aynı mevzûdaki eseri ile birlikte, basılmıştır (Leiden, 1928). (*Publ. de la Fondation „de Goeje"*, 8) bir de Aḥmed Zakī Paşa tarafından bir bası hazırlanmış ve onun ölümünden sonra basılmıştır (Kahire, 1946)]. 3. *Kitāb al-aṣnām*, veya daha doğru olarak *Kitāb al-Ṭankīs al-aṣnām*, Aḥmed Zakī Paşa tarafından neşredilmiştir (İbn al-Kalbī, *Le livre des idoles=Kitāb al-aṣnām*, Kahire, 1914). [Bu metin, notları alınmaksızın, faksimile olarak, almancaya tercümesi ile birlikte, Rosa Klinke-Rosenberger tarafından da neşredilmiştir: *Das Götzenbuch, Kitâb al-Aṣnâm des Ibn al-Kalbî*, Leipzig, 1941 (*Sammlung Orientaslitisher Arbeiten*, Heft 8)]. Görünüşe göre, tam ve eserin bütününün tertibini gösterebilecek bir hülâsası 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī'nin *Ḫizānat al-adab* (III, 242—246)'inde bulunmaktadır. Yāḳūt'ta bulunan çok sayıdaki iktibaslar Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*[2], s. 10—64'te toplanıp, tercüme ve izah edilmiştir (krş. *ayn. esr.*, s. 243). 4. *Kitāb āl-Kulāb*'ının bir hülâsası (bk. *Fihrist*, 97, 18), İbn al-Anbārī tarafından, *Mufaḍḍalīyāt* şerhine konulmuştur, bk. C. J. Lyll, *Ibn al-Kalbī's Account of the first Day of al-Kulāb* (*Orient. Stud. Th. Nöldeke gewidmet* (Giessen, 1906), I, 127—154. [5. *Kitāb maṯālib 'arab* ve 6. *Kitāb asvāḳ al-'arab* için bk. Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 212].

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, VI, 249 v.d.; İbn Ḥacar, *Taḥẕīb al-taḥẕīb* (Haydarâbâd, 1325—1327), IX, nr. 266; İbn al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā' fī ṭabaḳāt al-udabā'* (Kahire, 1294), s. 116—118; Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber*, nr. 26, 42; Nöldeke Schwally, *Gesch. d. Qorāns*, II, 168, 170 v.d.; Brockelmann, *GAL*, I, 138—140.

(BROCKELMANN.)

KELEK, şişirilmiş tulumlar üzerine yerleştirilen ve birbirine bağlı ağaçlardan yapılmış sal olup, eşyâ ve insan taşımak üzere, Elcezîre nehirlerinde, bilhassa Dicle'de kullanılır. Arapçada *aklāk* ve *kalakāt* şeklinde cemilendirilen ve bâzı garplı seyyahlar tarafından, yanlış olarak, *kellek* yazılan bu kelime âsûrî (akad) dilinden gelmekte ve bu dilde *kalaku* şekli ile daha Sargonlar devrine âit bir mektupta görülmektedir (K. 689=Harper nr. 312). Bu husûsta birbirinden müstakil şu eserler karşılaştırılabilir: Johnston (*Amer. Journ. of Semitic Languages*, 1911, XXVII, 187 v.d.); Klauber (*Babyloniaca*, Paris, 1911, IV, 185 v.d.); Zimmern, *Akkadische Fremdwörter* (Leipzig, 1915), s. 45. Süryânîce *kelakʰā* sözü *kalaku*'dan gelmektedir. Kelime, arâmîceden arapçaya *kalak* şeklinde geçmiş olup, Irak'ın halk arapçasında, yeni Suriye lehcesinde, türkçe, kürtçe ve farsçada *kelek* telâffuz olunur (krş. Fränkel, *Die aram. Fremdwörter im Arab.*, Leiden, 1886, s. 220). Moritz (*Verh. d. Ges. f. Erdkunde zu Berlin*, 1888, XV, 192)'e göre, bu kelime, cenûbî Irak'ın bataklık sâhalarında yaşayanlar tarafından, *çilç* telâffuz edilir. Kāẓim al-Dīn Ducaylī tarafından (*Luġāt al-'arab*, I, 473) ileri sürülen iştikak kabûl edilemez. *Kelek*'i kullanana *kelekçi* denilir. Fakat al-Ducaylī'ye göre, *kallāk* şekline de rastlanır. *Kelek*, bir nehrin geçildiği mahalle delâlet etmek üzere, mevkî ismi olarak da bulunur: Birecik cenûbunda Kelekli, Tell Kelekli (msl. krş. Sachau, *Reise in Syr. und Mesopot.*, Leipzig, 1883, s. 175) ve büyük Zāb üzerinde eski Kelek ve yeni Kelek yezidî köyleri (krş. Ritter, *Erdkunde*, IX, 690, 691, 695). Jones (bk. *bibliyografya*) Irak'ın cenûbunda Abū Çellāḳ („sallar babası") adı verilen bir kanal zikreder. Arapçada *kelek* ile aynı mânada ve onun gibi arâmîceden alınma iki kelime daha vardır: *'āma* ve *ṭavf* (halk dilinde *ṭōf*). Bu iki kelime için bk. Freytag, III, 246 ve 79; Fränkel, s. 213, 220; al-Ducaylī, s. 473; *ṭavf* için bk. bir de *BGA*, IV, 292 ve Oussani (*J Am. OS*, XXII[1], 109, not 1 ve *Isl.*, IX, 143).

En doğru bir *kelek* tasviri H. Ritter (*Isl.*, 1919, IX, 141—143; resimler 36—41) tarafından yapılmıştır. *Kelek*'in iskeletini enine ve boyuna bir araya getirilmiş ve aralarına kamış demetleri konulmuş ağaçlar teşkil eder. Bunlar hava ile şişirilmiş ve birbirine ipler ile bağlanmış, sayısı, 50'den 400'e kadar değişen keçi veya koyun tulumları üzerine yerleştirilir. İnsan taşınmasında kullanılan salın üstüne ayrıca kamış ve sazlardan kalın bir yatak serilir. Sal üstüne bir veya iki oda da yerleştirilebilir. *Kelek*'i idâre etmek için, büyüklüğüne göre, 2—6 adam lâzımdır. Seyahat sona erince, bilhassa Dicle üzerinde Bagdad'a varılınca, *kelek*'in ahşap kısmı çok defa ucuz bir fiatla satılır ve kelekçinin asıl kazancını yolculardan alınan ücret teşkil eder. Tulumlar çözülüp, boşaltılır, kurutulur ve bu hâl ile bir buçuk iki sene saklanabilir. Kelekçi bunları bir merkep üzetine yükleyerek, geldiği yere karadan döner. *Kelek*'ler Dicle'den aşağıya doğru inşâat kerestesi ve hubûbât çuvalları gibi, ağır yükler de taşır. XX. asrın ilk senelerinde Bagdad'a hemen her gün daha 1617'de seyyah Pietro della Valle'nin gördüğü gibi, Irak'ın ağaçtan mahrûm bu bölgelerine çok mıkdarda odun getiren *kelek*'ler gelirdi, 1563'te Bagdad'da bulunan Federigo bu türlü sallara rastlamış idi (krş. Ritter, XI, 799). Birinci cihan harbi sırasında (1914—1918) Musul'dan Bagdad'a bir çok askerî nakliyât bu suretle yapılıyordu. Dicle üzerinde *kelek* ile seyahat nehrin yeter derecede suyu olduğu sıralarda, yânî şubat-martta ve teşrin I. ayında pek hoş olabilir. Nehrin en hızlı ve en derin olduğu yerleri tâkip eden *kelek* kendi etrafında da yavaş-yavaş döner. Kelekin başlıca düşmanı, onu kıyıya doğru iten rüzgârdır ki, çok defa yolcuyu nehir kenârında günlerce müsâit hava beklemeğe mecbûr eder. Fakat rüzgâr olmadığı sıralarda, tâlih müsâade ederse, suların kabarık devresinde Musul'dan Bagdad'a 3—4 günde gitmek mümkündür.

Kelek ile nehir nakliyatı bilhassa Dicle üzerinde yapılır ve şimdi bile yapılmaktadır. *Kelek* nakliyâtının menbâ tarafında başlangıç noktası Diyarbekir akış cihetinde, müntehâsı da Bagdad olup, burada daha büyük nakil vâsıtaları onun yerine kaim olur. Diyarbekir'den Musul'a *kelek* ile gitmiş olan Sandreczki (I, 261—316; bk. *bibliyografya*) bu çok garip ve bâzan çok tehlikeli seyahatlerden birinin en doğru tasvirini bize vermektedir. H. v. Moltke de aynı şehirler arasında seyahat etmiş idi; Petermann ve Schläfli Diyarbekir ile Bagdad, Müller-Simonis ve Guyer, Cazîrat b. 'Umar (Cizre) ile Musul arasında *kelek* ile seyahat ettikleri gibi, en çok tâkip edilen Musul-Bagdad seyâhatini yapanlar arasında Kinneir, Rich, Oppert, Ussher, v. Thielmann'ın tasvirleri zikredilebilir. Dicle'nin tâbîleri arasında Diyāla üzerinde (Rich ve Keppel'in tasvirleri; krş. Ritter, *Erdkunde*, IX, 488 ve 511), Büyük-Zāb üzerinde (Buckingham ve Rich'in tasvirleri; Sandreczki, II, 236, 239), Küçük-Zāb üzerinde (Rich; krş. Ritter, IX, 63), bilhassa suyu karşıdan-karşıya geçmek için, *kelek*'lerden faydalanılır; Şuster'de Kārūn'un garp kolu olan Şuṭayṭ (krş. Herzfeld, *Petermann's Geogr. Mitt.*, 1907, s. 75)'ta cenûbî Irak akarsuları üzerinde (Şaṭṭ al-Kahr; Loftus, s. 265) de böyledir. Fırat üzerinde *kelek*'in ancak yukarı mecrâda, Murad suyunda geçen asırda kullanıldığına dâir bâzı kayıtlar vardır: v. Moltke bu suyun akışı istikametinde *kelek*'ten faydalanmış idi (krş. Ritter, X, 712, 720 v.d.; s. 719; Brant'ın seyahatnâmesinden iktibâs edilen not). Fırat'ın aşağı mecrâsı üzerinde, Irak'ta gûyâ tulumları çabucak delen kayaların mevcûdiyeti yüzünden, artık *kelek* kullanılmazmış (H. Ritter, *Isl.*, IX, 141). Bununla berâber Dīvānīya cenûbundaki mıntakada vakit-vakit görüldükleri zikredilir (krş. Loftus, s. 111). Esâsen dört köşe tahta sandık biçimli *şaḫtūr* veya *çaḫtūr*'lar Fırat'ta aynı vazifeyi görürler (krş. Ritter, *Isl.*, IX, 141 ve resimler nr. 34—35).

Tulum üstüne oturtulmuş bu iptidâî sal, en eski devirlerden beri, Mezopotamya'da mevcuttur. Âsûrî kabartmaları üzerinde bunlar görülüyor. Krş. Layard, *The Monuments of Niniveh*, II, 13'teki fotoğraf ve Place, *Ninive et l'Assyrie*, III, 43 ve bir de Dieulafoy, s. 561; krş. v. Opphenheim, II, 194 v.b.; ayrıca krş. Meissner, *Babylonien und Assyrien* (Heidelberg, 1920), I, 252. Herodot (I, 194)'ta bahis mevzuu olan *kelek* olmayıp, bugün hâlâ Dicle ve Fırat boylarında görülen sepet şeklinde sazlardan örülmüş ve ziftlenmiş yuvarlak vâsıtalardır ki, bunlara *ḳuffa* denilir (σκεδία διφθερίναι, διφθέραι). Kadîm çağda *kelek*'e benzeyen, içi kuru ot veya saman doldurulmuş hayvan postlarından yapılma sallar da şurada-burada kullanılırdı. Diodor (II, 11, 4—5) Fırat üzerinde böyle bir saldan bahseder. Arrian, *Anab.*, I, 3, 6'da İster, yânî aşağı Tuna üzerinde hayvan derilerinden yapılmış sallar bahis mevzuu edilmektedir. Büyük İskender Oxus ve Hydaspes nehirlerini böyle sallar üzerinde geçmiş idi (Arrian, *Anab.*, III, 29, 4; Curtius, V, 9, 3; 12, 3). Cenûbî Arabistan sâhillerinde de tulumdan sallar kullanan aşîretler bulunuyordu; yunan ve Roma müellifleri bunlara bu sebeple Arabes askitai („tulum kullanan araplar") diyorlardı (tulum = ἀσκός); krş. Pauly-Wissowa, *Realenzykl. d. klass. Altertumswiss.*, II, 1622, mad. Askitai. Bugün de İndus nehri üzerinde sığır derisinden yapılmış sallar (krş. Ritter, VII, 47) ve Tibet'in şarkında hayvan derilerinden yapılmış gemilere (bk. Cooper, *Reise zur Auffindung eines Überlandweges von China nach Indien*, alm. tab., Jena, 1882, s. 49 v.d.) rastlanıyordu; bunlar Arnavutluk'ta Drin nehri üzerinde de görülmüştür (krş. K. Steinmetz, *Eine Reise durch die Hochländergaue Nordalbaniens*, Wien, 1904, s. 54). Sven Hedin'in Raskain Derya nehri üzerinde böyle bir şeyden bahsettiğine Boissier, *Revue sémitique*'te, işâret eylemektedir (VII, 131). Asya ve cenûb-i şarkî Avrupa hâricinde tulum üzerinde salların cenûbî Amerika'da da kullanıldığı biliniyor. Krş. P. Schmidt, *Zeitschr. f. Ethnol.*, 1913, XLV, 1051.

Ayrıca Elcezîre'de nehirleri münferit olarak geçmek husûsunda hava ile şişirilmiş bir veya iki keçi tulumu da kullanılır. Bu tarzın en eski zamanlarda da tatbik edildiği âsûrî kabartmalarından ve Xenophon'un ifâdesinden anlaşılmaktadır. İranlılar da bunu babylonyalılardan öğrenmişlerdir. Krş. Darius, *Behistun-Inschr.*, § 18 = *Vorderasiat. Biblioth.*, III, 25. *Şāhnāma*'de büyük bir nehri geçmeleri lâzım gelen atların yanlarında şişirilmiş tulumlar bulunuyor; krş. Horn, *ZDMG*, LXI, 845. Dicle ve Fırat'ı yüzerek, tulumlar ile karşıdan-karşıya geçmek husûsunda (bu tarz geçiş halka mâhsûs idi; mühim şahsiyetler vâsıtalar ile nehir üzerinden geçirilirdi) krş. Pietro della Valle, I, 187; Olivier, II, 352, 354; III, 357 v.d.; Rousseau, s. 52 v.d.; Buckingham, s. 36 v.d.; H.v. Moltke, *Briefe über Zustände u. Begebenheiten in der Türkei*, Berlin, 1875[8], s. 287 v.d., 360 v. dd. (ve Ritter, *Erdkunde*, XI, 66); Oppert, I, 81; Sandreczki, II, 47; Petermann, II, 60; v. Thielmann, s. 356; Lehmann-Haupt, I, 340, 523; H. Ritter (*Isl.*, IX, 143, resim nr. 43; krş. bir de Budge, *The Book of Governors*; *the Historica monastica of Thomas of Marga* (London, 1893), II, 651. Nehirleri karşıdan-karşıya bir veya iki tulum ile geçmek tarzından, Mezopotamya'dan başka yerlerde de, msl. Türkistan'da (F. v. Schwarz, *Turkestan*, Freiburg in Br., 1900, s. 392), 'Omān'da ve İndus üzerinde faydalanılmaktadır; krş. Wellstedt, *Reisen in Arabien* (Halle, 1842), I, 59 v.d.; A. Burnes, *Kabul* (1843), s. 87, 93. Bu âdetten ispanyollar (Livius, XXI, 27, 5) ve lusitanyalılar (Caesar, *Bell. Civ.*, I, 48) hakkında ilk çağda da bahsediliyor. Cenûbî Amerika için de krş. *Zeitschr. f. Ethnol.*, XLV, 1051. Bu usûl Fas'ın şimâlinde de vardır.

Bibliyografya; Metinde adı geçen eserlerden başka bk. Pietro della Valle, *Reissbeschreib.* (Cenève, 1674), I, 187, 193;

Olivier, *Reise durch das türkische Reich* (Wien, 1809), II, 347 v. d., 352, 354; III, 357 v. d.; (Rousseau), *Descript. du Pachalik de Bagdad* (Paris, 1809), s. 50 v. d.; [Dupré], *Voyage en Perse* (Paris, 1819), I, 121 v. dd.; J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia* (London, 1827), s. 317 v. d.; Cl. Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan* (London, 1836), II, 128 v. d.; Mignan, *Travels in Chaldaea* (London, 1829), s. 242 v. dd.; M. Kinneir, *Reise durch Kleinasien, Armenien, Kurdistan* (Ukert, Weimar 1821), s. 399 v. d.; Layard, *Nineveh and its Remains* (London, 1849), II, 96 v. d.; Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon* (London, 1853), s. 465 v. d.; F. Jones, *Selections from the Records of the Bombay Governement*, nr. XLIII (Bombay, 1857), s. 68 v. d.; J. Oppert, *Expéd. scientif. en Mésopot.* (Paris, 1863), I, 79 v. dd.; H. Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 52—54; C. Sandreczki, *Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urumia* (Stuttgart, 1857), I, 261—263, 280; II, 236, 239; A. Schläfli, *Reisen in den Orient* (Winterthur, 1864), s. 38—40, 61 v. d.; Ussher, *A Journey from London to Persepolis* (London, 1865), s. 421; *Der Globus*, XIII, 322 (Lejean); XIV, 279; M. v. Thielmann, *Streifzüge im Kaukasus, in Persien u. in der asiat. Türkei* (Leipzig, 1875), s. 345—348, 350; D. de Rivoyre, *Les vrais Arabes et leur pays* (Paris, 1884), s. 82—84; J. Dieulafoy, *La Perse, la Chaldée et la Susiane* (Paris, 1887), s. 562—566; P. Müller-Simonis, *Vom Kaukasus zum Persischen Meerbusen* (Mainz, 1897), s. 254—256; M. Fhr. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 193—196; H. K. Chiha, *La Province de Bagdad* (Kahire, 1908), s. 210 v. d.; Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* (Berlin, 1910), I, 339—341, 523; Langenegger, *Durch verlorene Lande. Von Bagdad nach Damaskus* (Berlin, 1911), s. 101, 143, 188; S. Guyer, *Meine Tigrisfahrt* (Berlin 1923), s. 90—94, 119—124 (Petermann's, *Geogr. Mitteil.*, LXII, 208); H. v. Kiesling, *Mit Feldmarschall von der Goltz-Pascha in Mesopot. u. Persien* (Leipzig, 1922), s. 35 v. d, 38 v. d.; C. Bosch, *Karawanenreisen* (Berlin, 1928), s. 74 v. d. Krş. Fr. Tuch, *De Nino urbe* (Leipzig, 1845), s. 33, not 12; G. Maspéro, *Hist. ancien. des peuples de l'Orient* (Paris, 1895), I, 615, 542; Kāẓim Ducaylī, *Luġat al-ʿarab* (Bagdad, 1912), I, 472 v. d.; (1913), II, 93; H. Kindermann, *„Schiff" im Arabischen* (Bonn, tez, 1934), H. Ritter (*Isl.*, 1919, IX, resim nr. 36—41); Place, *göst. yer.*; Layard, *Discov. in the Ruins of Nineveh and Babylon*, s. 465; *Globus*, XIII, 322; Cholet, *Armenia, Kurdistan et Mésopot.* (Paris, 1892), s. 266; Lehmann-Haupt, I, 347; Guyer, levha X, s. 144. (M. STRECK.)

KELİLE VE DİMNE. KALĪLA VA DIMNA, hükümdarlara mahsûs ahlâkî bir Hind masal mecmuasının („hükümdarlar aynası") adı olup, iki baş-kahramanın, yânî iki çakalın sanskritçe adından, Karataka ve Damanaka (daha eski süryânî tercümesinde isimlerin şekli Kalīlag ve Damnag'dır)'dan teşkil edilmiştir; sanskrikçeden pehlevîceye ve bu dilden arapçaya tercüme edilmiş hıristiyan edebiyatında olduğu gibi, islâmî edebiyatta da büyük bir rağbet görmüştür.

1. Asıl eser. Asıl hindçe eser, Vişnu mezhebinden adını bilmediğimiz bir brahman tarafından, muhtemelen milâdî 300 yılına doğru, Hertel'e göre Kişmir'de, kaleme alınmıştır; bu kanâat lehinde gösterilen başlıca delîl dinarın (*denarius*) *dīnāra* şeklinde yazılması inandırıcı değildir; zîra η'in *i* olarak telâffuzu, Hertel'in zannettiğinden daha eskidir (bk. bir de A. Berriedale Keith, *JRAS*, 1915, s. 505). Eser, bir giriş ile, her biri *tantra*, yânî „insanın zekâsını kullanacağı hâl" adını taşıyan beş kitaptan ibârettir. Kitabın gâyesi mükemmel bir sanskritçe ile yazılmış hayvan masalları ile hükümdarlara hikmet öğretmektir. İlk eserin en eski şekli Hertel tarafından bulunmuş olan *Tantrākhyāyika* (bk. *Tantrākhyāyika, die älteste Fassung des Pañcatantra*, J. Hertel'in sanskritçeden tercümesi, giriş ve notlar ile, Leipzig ve Berlin 1909)'dır. Esâs eserin ikinci bir şekli *Pañçatantra* adını taşır. Hindistan'da bir halk kitabı hâline gelmiş ve sayısız değişik şekilleri meydana getirilmiştir (bk. Hertel, *Pañçatrantra...*, *Harvard Oriental Series*, XI—XIV). Tenkidî notları olmaksızın meydana getirilmiş müşterek bir metin J. G. L. Kosegarten tarafından neşredilmiştir (Bonn, 1848); Th. Benfey'in mukaddime ve notlar ile sanskritçeden yaptığı tercüme (*Pantschatantra, fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen*, 2 cild, Leipzig, 1859) buna istinat eder. Bu eserin mukaddimesinde, Hind masal motiflerinin Avrupa'ya geçişi ilk defa olarak vukufla tetkik edilmiştir.

2. Pehlevî diline tercümesi. *Pañçatantra*'nın eski bir şeklini Ḫusrav Anūşarvān (531—579)'ın isteği üzerine, bu eseri tercüme etmek gâyesi ile Hindistan'a gönderdiği husûsî tabîbi Burzōe tarafından sanskritçeden pehlevî diline çevrildi ve diğer hind kaynaklarından gelen masallardan mürekkep bir ilâve ile genişletildi; bunların ilk üçü (de Sacy basmasında, bölüm 11—13), *Mahābhārata*'nın 12. kitabından alınmıştır (*ayn. esr.*, bölüm 138, 139, 111); diğer beşinin (bölüm 14, 15, 17, 18 ve bu müellifte bulunmayan fâreler pâdişahının hikâyesi, aş. bk.) hind menşe'li olduğu şüpheli değil ise de, onlara henüz hind edebiyatında rastlanamamıştır. Burzōe tercümesinin başına kendi hâl tercümesini ihtivâ eden bir giriş kısmı ilâve etti ve vezîr Buzurcmihr, ona şeref vermek için, bunun altına imzâsını koydu; bk. Th. Nöldeke, *Burzōes Einleitung zu dem Buche Kalila wa Dimna* (*Schriften der Wissensch. Gesellesh. in Strassburg*, cüz 12, Strassburg, 1912).

3. Süryânîceye eski tercümesi. Burzōe'nin Pehlevî diline yaptığı tercümenin kendisi kaybolmuştur. Fakat aş.-yk. daha 570 (m.)'te „Periodeut" Būd tarafından süryânî diline tercüme edilmiş idi. Bu tercüme yegâne nüsha olan bir yazmada muhâfaza edilmiştir. Bu yazma, önce Mardin'de bir manastırda, sonra Musul patriğinin kütüphânesinde muhâfaza edildi; daha sonraları da Paris'te Mgr. Graffin'in eline geçti. Socin'in getirdiği noksan bir yazma Bickell'e eserin ilk neşrini yapmak imkânını verdi (G. Bickell, *Kalilag und Damnag, alte syrische Übersetzung des indischen Fürstenspiegels*, Leipzig 1876, metin ve alm. trc., Th. Benfey'in bir mukaddimesi ile birlikte). Sachau'ın Musul'da yaptırmış olduğu üç yeni kopyeye istinat eden F. Schulthess (*Kalila und Dimna*, Berlin 1911, süryânî metin ve almancaya tercümesi), çok daha sağlam bir metin tesbit edebilmiştir.

4. Arapçaya tercümesi. Aş.-yk. üç asır sonra ʿAbd Allāh b. al-Muḳaffaʿ [bk. mad. İBN AL-MUḲAFFAʿ], Burzōe'nin pehlevî diline tercümesini arapçaya nakletti. Eserine orijinal bir mukaddime ilâve etti. Burzōe'nin yazdığı giriş kısmına, dinlerin kat'îyetsizliği ve inandırıcı olmayışı hakkındaki fikirleri kendisinin soktuğu ileri sürülmüş ise de, bunun aslında mevcut olduğu artık tereddütsüzce kabûl edilmektedir (krş. mad. İBN AL-MUḲAFFAʿ). Nihâyet *Pañçatantra*'nın birinci kitabının sonuna, sırf kendi ilhamından doğmuş olan Dimna'nin muhâkemesi hakkındaki bölümü (de Sacy, nr. 6) sokmuştur ki, bu bölüm bu kitabın ahlâka aykırı dersleri ile hırpalanmış olan adâlet duygusunu, aldatıcının cezâlandırılması sûreti ile, tatmin etmektedir; „Zâhid ile misâfir" (de Sacy, nr. 16) bölümünü de, muhtemel olarak, o ilâve etmiştir. İbn al-Muḳaffaʿ'ın nakli, aslında münevver, bilgili kimselere mahsûs edebiyatın bir eseri idi; fakat muhtevâsı çabucak onu bir halk kitabı hâline getirdi ve müelliften müellife geçerken, şeklini oldukça değiştirdi. Daha *ʿUyūn al-aḫbār*'da bulunan ve bundan alınmış olan bir çok parçalar, artık İbn al-Muḳaffaʿ'ın metnini her zaman doğru olarak aksettirmiyor. Eserin oldukça çok sayıda olan nüshalarının hepsi pek sonralara âittir. de Sacy'nin basması (*Calila et Dimna, ou Fables de Bidpai*, Paris, 1816) diğer yazmalarından alınmış nüsha farkları ile, indî bir şekilde, tashih edilmiş oldukça fenâ bir yazma nüshaya istinat eder (bk. Nöldeke, *Göttinger Gelehrten Anz.*, 1884, s. 676), De Sacy'nin metninde, İbn al-Muḳaffaʿ'ın mukaddimesinden önce, mechûl bir müellifin, Bahnūd b. Saḥvān veya ʿAlī b. al-Ṣāh al-Fārisī'nin bir mukaddimesi vardır ki, burada kitabın Hindistan'daki hikâyesinden bahsedebilir: burada, Buzurcmihr adına isnat edilmiş olup, kendisinin Hindistan'a kitabı aramağa gitmekle vazifelendirildiği zaman, Burzōe'nin oraya gönderilmesine dâir olan bir hikâye de bulunmaktadır; bir çok yazmalar da, bundan sonra, Burzōe'nin hârikalı nebatlar aramağa gönderilmesine dâir ikinci bir hikâveyi ihtivâ eder. Bir kaç yazma (bk. Derenbourg, *Directorium vitae humanae*, s. 323), sonunda iki masal, „Balıkçıl kuşu ile ördek" ve „Güvercin ile tilki ve balıkçıl kuşu" masalları bulunur ki, bunlar henüz mechûl olan başka kaynaklardan gelmiştir. Bu son hikâye de Sacy basmasının şarkta yapılmış olan yeni basmalarının en eskisine (Bulak, 1249) de alınmıştır (Chauvin, *ayn. esr.*, s. 13'e göre, Cambridge üniversitesi kütüphânesinde; bende de bunun bir nüshası vardır); buradan Kahire, Musul ve Beyrut basmalarına geçmiştir ki, bunların Cheikho (aş. bk.)'dan naklen Chauvin tarafından verilmiş olan listesi, s. 13 v. d. henüz tamam değildir. I. Guidi, *Studii sul testo arabo del Libro di Calila e Dimna*, Roma, 1873'te İtalya'daki yazmalara istinat ederek, de Sacy metninin tenkidi için, kıymetli bilgiler toplamıştır. Süryânî metnin Pehlevî dilindeki eserde bulunduğunu gösterdiği hâlde de Sacy'de bulunmayan „Fâreler hukümdarı ile nâzırlarının hikâyesi", metin ve tercümesi ile birlikte, Nöldeke tarafından, *Abhandl. der Königl. Gesellesch. der Wissensch. zu Göttingen*, 1879, XXV, nr. 4'te neşr olunmuştur. Paris'te bulunan 16 yazmanın „Zâhid ile kırık testi hikayesi" için verdiği mâlzemenin bütünü, Zotenberg tarafından (*J A*, 8. seri, 1866, VII, 116—123) neşredilmiştir.

Müteaddit şark basmaları, esâslı husûsiyetleri ile, de Sacy 'nin metnini tekrar ederken, A. N. Tabbara metnin tenkidi için yeni bir kaynak keşfettiğini ileri sürdü (*Kalila et Dimna*, Şam 'da bulunmuş eski bir arapça yazmadan istinsah edilmiş, Beyrut, 1322 = 1904); fakat 1086 (1675) tarihli olan nüshası, yeni bir bilgi vermeyecek kadar yenidir ve bundan başka basma noksandır. Diğer taraftan, L. Cheikho Lübnan 'da, Dayr al-Şīr manastırında 749 (1339) tarihli kıymetli bir yazma nüsha buldu ve mükemmel bir şekilde neşretti: *Lu version arabe de Kalilah et Dimnah d'après le plus ancien manuscrit arabe daté* (Beyrut, 1905). Ḫalīl al-Yāzicī 'nın yeni basmasını (Beyrut, 1908) görmedim; Salīm İbrāhīm Şādir ile Şāhīn 'Aṭīya 'nin basması (Beyrut 1910) talebeler için hazırlanmıştır. Hertel (*ayn. esr.*, s. 393) de Sacy metninin yeni Avrupa dillerine yapılmış tercümelerinin bir listesini vermiştir. Buna M. Moreno, *La versione araba de Kalilah e Dimnah*, (ital. trc., San Remo, 1910; bk. *Riv. d. Studi orient.*, VI, 201) ilâve edilebilir.

5. Arapça manzûm şekli. İbn al-Muḳaffaʿ tercümesi üç defa arapça nazma sokulmuştur. Bu nakillerin ilki, onun bir az daha genç muâsırı olan Abān al-Lāḥiḳī 'nindir (b. bk.; bk. bir de A. E. Krymski, *Abān al-Lāḥiqī, le Zindīq* (*environ 750—815*), *versificateur arabe des recueils des apologues indo-persans. Essai sur sa vie et ses écrits, tiré de l'unique manuscrit de Souli . . .*, *Bibl. Khéd., nr. 594, et d'autres sources primitives. Appendices: a. Barlaam et Joasaph, essai littéraire-historique; b. Texte arabe intact d' al-Awrāq par Souli. éd. en collaboration avec Mirza Abdoullah Ghaffarov* (rusça bir ad ile, rusça olarak da, neşredilmiştir), Moskova, 1913; yazma için bk. Horovitz (*Mitt. des Seminars für Orient. Sprachen*, Berlin, X, 35. Bu manzum şekil kaybolmuştur. İbn al-Habbārīya [b. bk.], 1100 yılına doğru, bu manzûm şekilden istifâde ederek, fakat İbn al-Muḳaffaʿ 'ın metnine dayanmak sureti ile, on gün içinde, *Natāʾic al-fiṭna fī naẓm Kalīla va Dimna* adı altında, dili zarif ve kolay, yeni bir manzum tercüme meydana getirdi; bu 1317 'de Bombay 'da, taş-basması ile, neşredilmiştir (bk. Houtsma, *Orient. Stud. Th. Nöldeke . . . . gewidmet*, I, 91 — 96). Bu kitabın *Durr al-ḥ:kam fī amṣāl al-Hunūd va-'l-'Acam* adını taşıyan üçüncü manzûm tercümesinin müellifi, 'Abd al-Mu'min b. al-Ḥasan b. al-Ḥusayn al-Ṣaġānī 'dir ve tercüme 80 günlük çalışmadan sonra, 20 cemâzielevvel 640 (15 teşrin II. 1242) 'ta tamamlanmıştır; eser yalnız bir tek yazma hâlinde Viyana 'da muhâfaza edilmiştir (bk. Flügel, *Die arab., pers. und türk Hdss. der . . . Hof-bibliothek zu Wien*, I, 469, nr. 480).

6. Muahhar süryânîce tercüme. Bir süryanî papaz, X. veya XI. asırda, bu eseri, İbn al-Muḳaffaʿ 'ın arapça metninden, kilisesinin dili olan ve daha o zamanlar ölü bulunan bir dile çevirdi, kitaba hıristiyan rengi vermeğe çalıştı ve o zamanlar bile, pehlevî diline tercüme edilirken, uzun ve usanç veren ahlâkî bilgiler ile çok değiştirilmiş olan hindce asıl metni genişletti. Bundan başka bir çok mânasızlıklar da yaptı. Fakat örnek aldığı eser asıl metne elimizdeki yazmaların ekseriyetinden çok daha yakın olduğundan, bu tercüme, kusurlarına rağmen, metnin tenkidi için, hâlâ hakikî bir kıymet taşımaktadır; W. Wright tarafından neşredilmiştir: *The Book of Kalilah and Dimnah transl. from Arabic into Syriac*, London, 1884. Aslının tabiʿîliğine taban tabana zıt olarak bu tercümeyi ingilizceye çeviren Keith-Falconer (Cambridge, 1885), onun açık saçık hâlini giderdi. Metin ve tercümesi için krş. Nöldeke (*Göttinger Gelehrten Anz.*, 1884, s. 673 v. dd., 1885, s. 753 v. dd.).

7. Mensûr ve manzûm farsça tercümeler. *Şāhnāma* 'de, Firdavsī 'ye göre (bk. de Sacy, *NE*, 1818, X, 1, 140 v. dd.), İbn al-Muḳaffaʿ 'ın eseri, vezîr Balʿamī [b. bk.] 'nin emri ile, Sâmânîlerden Naṣr b. Aḥmed (914 — 943) zamanında, farsçaya çevrildi; fakat, görünüşe göre, bu tercüme, hiç bir zaman tamamlanmadı. Aynı hükümdarın emri üzerine, şâir Rūdakī (ölm. 304 = 916) eseri, farsça olarak, nazma soktu. Fakat bundan bize yalnız Asadī 'nin zikrettiği (*Luġat-i Furs*, nşr. Horn, s. 18 v. dd.) 16 beyit kalmıştır.

Niẓām al-Dīn Abu 'l-Maʿālī Naṣr Allāh b. Muḥammed b. 'Abd al-Ḥamīd, İbn al-Muḳaffaʿ 'ın eserini, gâlibâ 539 = 1144 senesinden sonra (bk. Rieu, *Cat. of the Persian Mss. in the Brit. Mus.*, s. 745 v. d), nesir ile tercüme ve eserini Gazne hükümdarı Bahrām Şāh 'a [b. bk.] ithaf etti. Naṣr Allāh yeni bir önsözde, belâgatin gösterişli bir nesre ekleyebileceği bütün süsler ile birlikte, kendisine bilhassa kıymetli görünen hikmetler de dâhil, bütün eseri nakletmek tasavvurunu anlatır; yalnız muhtevâsı böylé süslere uymıyan Burzōe 'nin mukaddimesi alelʾâde bir nesirle çevrilmiştir. Bu eser Tahran 'da, 1282 (1868; Chauvin 'in şüphesi böylece bertaraf edilmiştir, s. 46 v. d.), 1304 ve 1305 'te taş basması ile neşredilmiştir; krş. de Sacy, *NE*, X, 1, 96 v. dd.; E. G. Brown, *A Literary History of Persia* (London 1906), II, 349.

Kitabın manzûm bir şekli Sulṭān ʿIzz al-Dīn Kaykāʾūs (641 — 662 = 1244 — 1263) için, Calāl al-Dīn al-Rūmī 'nin muâsırı Aḥmed b. Maḥmūd al-Ṭūsī Ḳānīʿī tarafından, Konya 'da yapıldı; kendisi mogullardan kaçarak, doğduğu şehir olan Ṭūs 'tan buraya gelmiş idi; çok muhtemel olarak, hiç bir yerde zikretmediği Naṣr Allāh 'ın tercümesini esâs almış idi; bk. Rieu, *Cat. of the Pers. Mss. in the Brit. Mus.*, s. 582 v. dd.; E. G. Browne, *A History of Pers. Literature under Tartar Dominion* (Cambridge, 1920), s. 111.

Fakat bu eser, Herat 'ta Ḥusayn Bayḳara [b. bk.] 'nın vezîri Mīr ʿAlī Şīr Navāʾī 'nin saray vâizi olan Ḥusayn Vāʿiẓ Kāşifī (ölm. 910 = 1504, bk. mad. KÂŞİFÎ) 'nin yaptığı Naṣr Allāh tercümesinin islâhı ile tamâmiyle gölgede kaldı. Kitabına, Ḥusayn 'in vezîri Aḥmed Suhaylī 'nin adına izâfetle, *Anvār-i Suhaylī* adını verdi. Eserine başlarken, Naṣr Allāh 'ın belâgatle dolu tasannûlu nesrini daha kolay anlaşılır bir hâle koyduğunu iddia ediyor; fakat, hakikatte, daha ziyâde mânasız şekilde tumturaklı „Timurlular devrinde yetişmiş müelliflerin en çirkin üslûbunun örneği olan mânasız mübâlegalar, muammâlı ve muğlâk kelimeler, boş sıfatlar, uzaktan getirilmiş mecazlar, şişirilmiş ve zevksiz cümleler ile dolu" çirkin bir eser meydana getirdi (E. G. Browne, *ayn. esr.*, s. 503 v. dd., ayn. mll., *A Literary History of Persia*, II, 352). Fakat son zamanlara kadar, bu üslûp İran 'da ve bilhassa Hindistan 'da hâkim bir vaziyette kaldığından, eser eşsiz bir muvaffakiyet kazandı ve İngiltere 'de tab'edildi; burada hind-ingiliz me'mûrlarının farsça imtihanları için metin olarak kullanıldı (ilk tam nşr. Londra, 1836). Bundan başka Hindistan ve İran 'da sık-sık taş basması ve hurûfat ile neşredildi; müteaddit hind lehcelerine, Efgan, Gürcü ve Avrupa 'nın bellibaşlı bütün dillerine tercüme edildi (bk. Chauvin, s. 26— 43). Ḥusayn Vāʿiẓ Kāşifī, İbn al-Muḳaffaʿ 'ın metninin dört mukaddimesi yerine, henüz mâlûm olmayan kaynakların yardımı ile yazılmış olan yeni bir giriş kısmı koydu; de Sacy (*NE*, X,1, 59), al-Ṭurṭūşī 'nin *Sirāc al-mulūk* (Bulak, 1289, s. 97, 22—24,185, 25 v.dd.) 'ünde istifâde etmiş olduğu eski *Cāvidān ḫirad* karşısında olduğumuzu farzediyor. Çin imparatoru Humāyūn-fāl 'in vezîri, ona Hindistan hukümdarı Dabşalīm 'in bir rüyâ te'siri ile, nasıl bir mağaraya gittiğini ve orada bir ihtiyarın kendisine nasıl hazîne verdiğini anlatarak, onu tahttan vazgeçme fikrinden caydırır. Dabşalīm, bu hazîneden, yalnız hukümdarlar için 14 nasîhat ihtivâ eden İran hukümdarı Hōşang 'in vasiyetnâmesini saklamış; bunu Seylan 'a götürdü, burada Bidpay yahut Pilpay adlı brahman bu nasihatlerin her birini kendisine bir hikâye yardımı ile izah etti; bunların her biri kitabın bir faslını teşkil etmektedir.

Anvār-i Suhaylī 'nin tumturaklı ifâdesine aksül'amel olmak üzere, imparator Akbar (1556—1605), vezîri Abu 'l-Faẓl 'ı eseri ıslâh edip, yeniden yazmağa me'mûr etti. Bu eser *ʿIyār-i dānış* adını taşır ve 996 (1578) 'da tamamlanmıştır. Örneğinin bölümlerini muhâfaza etmektedir; fakat İbn al-Muḳaffaʿ 'ın mukaddimeleri ile Burzōe 'nin giriş kısmını yeniden yerlerine koymuştur. Bu eserin kendisi hâlâ neşredilmemiştir; fakat Ḥafīẓ al-Dīn 'in yaptığı *Ḫirad-afrōz* adını taşıyan hindustânî dilindeki bir tercüme, dilinin zarâfeti sebebi ile, Th. Roebuck (Kalküte, 1815) ve Eastwick (Hertford, 1857, Londra, 1867) tarafından neşredilmiştir.

8. Türkçe tercümeler. İbn al-Muḳaffaʿ 'ın eseri, iki defa, Naṣr Allāh 'ın tercümesinden, şark türkçesine çevrildi; Dresden yazmaları için bk. Fleischer, *Cat. Codd. Mss. orient. Bibl. Regiae Dresdensis* (Leipzig, 1831), s. 19, nr. 136 ve Münih yazması için bk. Aumer, *Die pers. und türk. Hdss. des K. Hof- und Staatsbibliothek*, s. 54.

Masʿūd Naṣr Allāh 'ın tercümesini Aydın emîri Umur Bey (ölm. 748 = 1347) için (Ethé 'nin oldukça aldatıcı bir ifâdesine dayanarak, Hertel 'in s. 407 'de dediği gibi, şark türkçesine değil), eski Anadolu türkçesine tercüme etti (Bodleiana 'da bir yazması vardır, Marsh 180). Bu mensûr metin, mechûl bir müellif tarafından nazma sokularak, sultan Murad I. (761 — 792 = 1359 — 1389) 'a ithaf edildi; ancak bir Gotha yazmasında (bk. Pertsch, *Verz. der türk. Handschr. d. Herz. Bibl.*, s. 168, nr. 189) aş.-yk. yarısı bize kadar intikal etti. 955 (1548) tarihli olması icâp eden Anadolu türkçesine mensur bir tercüme, Bodleiana 'da Marsh 61 'de muhâfaza edilen yazmada bulunmaktadır; krş. H. Ethé, *On some hitherto unknown Turkish Versions of Kalilah and Dimnah* (*Actes de 6e Congr. internat. des Orientalistes*, IIe sect., I, 241 v. dd.

ʿAlī Vāşiʿ yahut Ali Çelebî denilen ʿAlī b. Ṣāliḥ, *Anvār-i Suhaylī* 'yi, secîli bir nesir ile, türkçeye tercüme etti ve *Hümāyūn-nāma* adını verdiği eserini sultan Süleyman I. (1512—1520) 'a ithâf etti; Bulak 'ta ve İstanbul 'da bir çok defalar tab'edildi (bk. Chauvin, s. 50). *Humāyūn-nāma* 'nin muhtelif Avrupa dillerine yapılan tercümeleri arasında en meşhûru Galland 'ın fransızcaya tercümesi olup, Gueulette

onun ölümünden sonra, neşretmiştir (Paris, 1724); Gonggrijp tarafından Malay diline çevrildi (Batavya 1866) ve bu tercümeden Kramapravira'nın 1879'da yaptığı Cava diline tercümesi meydana gelmiştir ki, bu da adı bilinmeyen bir müellif tarafından, aynı dilde nazma sokulmuştur. *Humāyūn-nāma*, tumturaklılık bakımından, farsçadaki örneğini geçmiştir ve bu hâl müfti Yahyâ Efendi ile 1139 (1726)'da Kahire'de kadı olarak ölmüş olan Osman-zâde'yi ondan seçmeler yapmağa sevketmiştir (bk. Ethé, *ayn. esr.*, s. 242).

Faẓl Allāh b. 'Īsā Taşkandī, Muḥammed Mūsā Bay Beççe'nin teşvikı ile, gâlibâ *Humāyūnnāma*'den istifâde ederek, *Anvār-i Suhaylī*'yi nesirle yeni şark türkçesine (daha doğru olarak, sonundaki bir kayda göre, Taşkend ve Fergana diline veya kitabın kapağındaki kayda göre, Fergana ve Türkistan diline) tercüme etti; Muḥammed sonraları, nihâyetteki kayda göre, eseri hattat Mīrzā Hāşīm Ḫocandī'ye yazdırarak, 1306 (1888)'da taş-basması olarak neşretti; ilk sahifesindeki kayda göre ise, kitap 1893'te neşredilmiştir.

İbn al-Muḳaffa'ın eseri 'Abd al-'Allām Fayżḫān-oğlu tarafından arapçadan Kazan türkçesine tercüme edildi ve 1889'da Kazan'da (Üniversite matbaası, bk. *Orient. Bibliographie*, III, 1421), aynı yılda Vyaçakov (*ayn. esr.*, IV, nr. 3935)'da ve 1892'de Çirkova (*ayn. esr.*, VI, 167, nr. 3166)'da tab'edildi. Fakat, Hommel'in bana bildirdiği gibi, giriş kısmı *Anvār-i Suhaylī*'den alınmıştır.

9. Moğulca tercüme. Muḥammed Bakrī neslinden olan Malik İftiḫār al-Dīn Muḥammed b. Abī Naṣr'ın Ḳazvīn'de yaptığı moğulca tercüme bugüne kadar gelmemiştir (bk. Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda*, nşr. Browne, *GMS*, XIV, 844 v.d.; Browne, *A History of Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 93; daha o zaman Hammer-Purgstall tarafından, *JA*, 3. seri, I, 580'de doğru olarak gösterilmiş idi). Kâtib Çelebî bu noktada bir hatâ yapmıştır: o, ced olan Muḥammed Bakrī'ye türkçe bir tercüme (*luġat al-turk*) isnat etmektedir (bk. de Sacy, *NE*, X, 175; Ethé, *ayn. esr.*, s. 243; o Hammer'in doğru olan kaydını bilmiyor). Flügel, yanlış olarak, bu parçayı *„in linguam tatarorum“* diye tercüme ettiğinden, Hertel (s. 414), haksız olarak, bu sözde tatarca tercümeyi, yukarıda bahis mevzuu edilmiş olan ve Chauvin (s. 78, not)'in zikrettiği tatarca denilen Kazan türkçesine tercüme ile aynı gibi telakkî etmiştir.

10. Habeşçe tercüme. İbn al-Muḳaffa'ın arapça eserinin bir Mısır metninden gelen ve 1582 tarihli bir tetkikte zikredilmiş olan habeşçe bir tercümesini, şüphesiz, kaybetmiş bulunuyoruz (Wright, *Cat. of the Ethiop. Mss. in the Brit. Mus.*, 82b; bk. bir de Nöldeke, *Göttinger Gelehrte Anzeigen*, 1884, s. 676, not. 5).

11. İbrânîce ve Avrupa dillerine yapılan eski tercümeler. XII. asrın başlangıcında, Rabbi Yō'ēl adında biri iyi, fakat daha o zaman Burzōe'nin vazifesi hakkındaki gayr-ı mevsuk hikâye ile sonuna ilâve edilmiş „Balıkçıl kuşu ile ördek“ ve „Tilki ile balıkçıl kuşu“ hikâyelerini ihtivâ eden bir yazmadan istifâde ederek, İbn al-Muḳaffa'ın eserini ibrânî diline tercüme etti. J. Derenbourg bu tercümeyi, bize kadar gelmiş olan ve baş tarafları oldukça fazla bozulmuş bulunan yegâne yazmadan istifâde ederek, XIII. asıra âit Jacob b. Eleazar'ın tercümesi ile birlikte, neşretmiştir (*Deux versions hébraïques du Livre de Kalîlâh et Dimnâh, Bibl. de l'École des Hautes Études*, cüz 49, Paris, 1881). Jacob'un nakli — Jō'ēl'inkine benzer bir metne istinat etmektedir, fakat çok serbest bir tercümedir; secîli ve *Tevrat*'a âit tâbirler ile dolu, zarif bir nesir ile yapılmıştır. Sonraları vaftiz edilmiş olan yahudi Johannes de Capua 1263 ile 1278 arasında, kardinal Ursinus için, Rabbi Yō'ēl'in naklini, *Directorium vitae humanae* adı altında, latinceye tercüme etti (bk. Johannes de Capua, *Directorium vitae humanae*, nşr. J. Derenbourg, notlar ile, *Bibl. de l'École des Hautes Études*, cüz 72, Paris, 1887; Hilka'nın, son zamanlarda keşfetmiş olduğu yazmalara istinâden, bunu yeniden neşretmesi beklenmektedir). Rabbi Yō'ēl'inkinin aynı olan bir metni, ondan daha sâdık bir tercüme olan eski ispanyolca nakil (bk. Clifford G. Allen, *L'ancienne version espagnole de Kalila et Dimna, texte des mss. de l'Escorial précédé d'un avant-propos et suivi d'un glossaire*, tez, Paris, Macon, 1906) istisnâ edilirse, garbî Avrupa dillerine, yenileri hâric, bütün muahhar tercümeler, Johannes de Capua'nın latince metnine istinât eder (bk. Chauvin, s. 59—72; Hertel, 366—400).

12. Yunanca tercüme. XI. asrın sonuna doğru, Symeon b. Seth, o zamanlar henüz muahhar ilâveleri taşımayan, fakat fâreler kıralı ile veẓîrleri bahsini ihtivâ eden bir yazmadan istifâde ile, İbn al-Muḳaffa'ın eserini, oldukça serbest bir tarzda, yunancaya çevirdi. Eserine Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης adını verdi; zîra *Kalîla* kelimesini arapça *iklīl* ve *Dimna*'yi de „iz“ mânasına gelen arapça bir kelime zannetmiş idi. Bk. Στεφανίτης καὶ Ἰχνηλάτης. *Quattro recensioni della versione greca del Kitāb Kalīlah va-Dimna*, nşr. Vittorio Puntoni, *Pubblicazioni della Soc. Asiat. Ital.*, 1889, II). Bu nakil de latinceye, almancaya ve bir çok islav dillerine tercüme edilmiştir.

13. *Hitopadeśa*'nın farsça tercümesi. *Pañçatantra*'nın daha yeni bir şekli olan *Hitopadeśa*, Tāc al-Dīn adlı biri tarafından, muhtemel olarak Akbar'ın zamanında, *Mufarriḥ al-ḳulūb* adı altında, çok serbest olarak, farsçaya tercüme edildi (bk. de Sacy, *L'électuaire des coeurs, ou traduction persane du livre indien intitulé Hitoupadésa par Tadj-eddin, mss. persan de la Bibl. du Roi, No. 386, NE*, X, 1, 226—264). Çok mûteber hindû müellifi Mīr Bahādir 'Alī Ḥusaynī sonraları 1217 (1802)'de bu eseri ana diline tercüme etti (bk. Garcin de Tassy, *Hist. de la Litér. hindouie ou hindoustanie*2, I, 609 v.dd.). Metin ertesi sene Gilchrist tarafından neşredildi (*Ukhlaqi Hindee or Indian Ethics, transl. from the Version of the celebrated Hitoopades of Salutary Counsel*, Kalküte, 1803; krş. J. Hertel, *Die Akhāq-ē hindī und ihre Quellen, ZDMG*, LXXII, 65—86; LXXIV, 95—117; LXXV, 129—200).

14. Eski Malay diline yapılan tercüme. Malay dilindeki *Hikayat Kalila dan Damina* şekli, İbn al-Muḳaffa'ın eseri ile *Pañçatantra*'nın Tamil dilindeki metninin karışmasından meydana gelmiş bir halitaya istinat eder; ilk olarak, Werndly'nin *Maleische Spraakkunst* (Amsterdam, 1736)'ta zikredilmiş ve 1876'da (ikinci tab. 1892) Leiden'de, Gonggrijp tarafından, basılmıştır; krş. J. J. Brandes, *Feestbundel aan Professor M. J. de Goeje*, Leiden, 1891, s. 77 v. dd. Bu eser sonradan yeniden Cava (Batavia, 1878) ve Madura (Batavia, 1879) dillerine tercüme edildi.

15. *Kalīla va Dimna*'nin taklitleri. *Bin bir gece* masallarında tekrar edilmiş olan hikâyeler bir tarafa bırakılırsa, İbn al-Muḳaffa'ın eseri islâm edebiyatlarında üç defa taklit edilmiştir. İbn al-Habbarīya [b. bk.], *Kitāb al-ṣādiḥ va 'l-bāġim*'in sonuna, bunun manzûm bir taklidini koymuştur (1294'te Kahire'de basılmıştır). Burada yalnız bir hayvan hikâyeleri taklidi bahis mevzuu olduğu hâlde, Muḥammed b. 'Abd Allāh b. Ẓafar al-Ṣaḳalī (ölm. 565 = 1168 veya 568 = 1172) *Sulvān al-muṭā'* adlı eseri ile *Kalīla va Dimna* gibi bir *Naṣā'iḥ al-mulūk* yazmak istemiştir. Bunu, ilk önce, 545 (1159)'te yazdı ve 554 (1159)'te islâh edilmiş bir şeklini Sicilya *ḳā'id*'i Abū 'Abd Allāh Muḥammed al-Ḳuraşī'ye ithâf etti; bu eser, hayvan masalları yanında, tarihî fıkralar da ihtivâ eder. Eser 1278'de taş-basması ile Kahire'de basıldı ve 1279'da Tunus'ta, 1300'de Beyrut'ta hurûfat ile neşredildi; Ḳara Ḫalīl-zāda (ölm. 1168 = 1754) tarafından türkçeye tercüme edilip, 1285'te İstanbul'da basıldı; M. Amari tarafından italyancaya çevrildi: *Solwan almota ossiano Conforti politici di Ibn Zafer, arabo Siciliano del XII secolo*, Floransa, 1851, 1882 (ingl. trc., London, 1852).

Aynı şekilde, içinde hayvan masalları yanında, tarihî fıkraların bilgi vermeğe yaradığı bir *Naṣā'iḥ al-mulūk* hicrî IV. asrın sonlarına doğru, Taberistan meliki İspahbaẕ Marzubān tarafından, memleketinde kullanılan farsça lehcesinde, yazılmıştır. Fakat VI. (XII.) ve VII. (XIII.) asırlarda iki defa edebî farsçaya tercüme edildi. Bunlardan birincisi Anadolu Selçuklularından Sulaymān Şāh (588—600 = 1192—1204)'ın sarayında, vezîri malatyalı Muḥammed b. Ġāzī tarafından yapılmıştır. *Ravżat al-'uḳūl* adını taşıyan eseri, Leiden ve Paris'te bulunan iki yazması ile, bugüne kadar kalmıştır (krş. Houtsma, *Eine unbekannte Bearbeitung des Marzbān-nāmeh, ZDMG*, LII, 359 v. dd.). 607—622 (1210—1225) yılları arasında yazılmış olan Sa'd al-Dīn Varāvīnī'nin *Marzubān-nāma*'si, daha ziyâde tanınmış olup, Mīrza Muḥammed Ḳazvīnī tarafından, basılmıştır (*GMS*, VIII).

Varāvīnī'nin eseri, adı bilinmeyen bir müellif tarafından, Anadolu türkçesine çevrilmiştir. 848 (1444) tarihli bir yazması Berlin'de bulunmaktadır (bk. Pertsch, *Verz. der türk. Hss.*, nr. 444); bu türkçe tercüme sonraları, mechûl biri tarafından, arapçaya çevrildi (Berlin yazması, bk. Ahlwardt, *Verz.*, nr. 8472). Gotha'da bulunan yazmasına (bk. Pertsch, *Die arab. Hss. der Herz. Bibl.*, nr. 2692) bakılacak olursa, aynı şekilde türkçeden gelen bir ikinci arapça tercümenin müellifi İbn 'Arabşāh [b. bk.]'tır; Gotha'dan başka, Paris'te de bir nüshası vardır (bk. de Slane, *Catal.*, nr. 3524) ve 1278'de taş-basması ile Kahire'de basılmıştır. Aynı müellif, yeni hikâyeler de ilâve ederek, *Fākihat al-ḫulafā' va mufāḫarat al-ẓurafā'* sında bunu, tasannûlu bir nesir ile, bir defa daha arapçaya nakletti.

Anadolu türkçesine tercüme edilmiş olup, *Ravżat al-'uḳūl* gibi, Varāvīnī'nin eserinden de *Dar bayān-i ziyādat-i 'umr va davlat va zindagānī kardan bā dōst u duşman* adlı onuncu (ve son) bahis ile aynı rivâyet, adı belli olmayan bir müellif tarafından, Muḥammed Bey-oğlu Sulaymān Bey adlı biri için,

Kazan türkçesine tercüme edildi ve *Kitāb-i dastūr-i şāhī fī ḥikāyāt-i pādişāhī* adı ile, bastırıldı (Kazan, 1864).

Bibliyografya: V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes...*, II, *Kalīlah* (Liège-Leipzig, 1897); J. Hertel, *Das Pañcatantra, seine Geschichte und seine Verbreitung* (Leipzig, Berlin, 1914). (C. BROCKELMANN.)

KELÎM. KALIM (A.), *kallama* („konuşmak") fiilinden yapılmış bir sıfattır. Krş. mad. KELÎMULLAH.

KELÎM. KALÎM (? — 1652), XVII. asır hind-iran şâiri. Tam ismi MİRZĀ ABŪ ṬĀLİB KALÎM HAMADĀNÎ'dir. Önce Kāşān'da yaşadı; bu sebeple onun Hamadānî nisbesinin yanında Kāşānî nisbesi de yer alır. Cihāngīr [b. bk.]'in saltanatının (1014 — 1037 = 1605 — 1627) başlangıcında, Hindistan'a, bu hükümdarın sarayına geldi. Müteâkip senelerde daha büyük bir seyâhata çıkıp, Irak'a gitti; 1028 (1619)'de Hindistan'a döndü ve o zamandan itibâren hind-türk imparatorunun yanında, saray şâiri olarak, yaşadı. Cihāngīr'in halefi Şāh-Cihān (1037 — 1068 = 1628 — 1656) zamanında *malik al-şu'arā* unvanını aldı. Bu son hükümdarı *Şāhānşāh-nāma*, *Şāh-nāma*, *Pādişāh-nāma* gibi, üç ayrı isimle tanınan destânî bir mesnevîsinde medhetti. Kalîm, 1062 (1652)'de Kaşmir'de öldü; 1061 = 1651'de öldüğü iddiası pek mevsuk değildir. *Dîvān*'ı mûtad şiir şekilleri, bilhassa kasîde ve övme maksadı ile yazılmış mesnevîleri ihtivâ eder. *Dîvān*'ının yazmaları çoktur (1878'de Luknov'da, taş basması olarak, basılmıştır); fakat *Şāhānşāh-nāma*'nin ancak seçmeler hâlinde muhâfaza edildiği görülüyor. Kalîm'den kalan şiirlerin hepsi aş.-yk. 24.000 beyit kadardır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel), III, 304, nr. 5636; Ethé (*GIPh.*, II, 238, 309, 311). Yazma kataloglarında daha çok bilgi verilmektedir: Sprenger, *A Cat. of the ... Mss. of the Libraries of the King of Oudh.*, s. 453 v. d.; Rieu, *Cat. of the Persian Mss. in the Brit. Mus.*, III, 686 v. d.; Persch, *Vers. der pers. Handschr.... zu Berlin*, s. 920 v. d.; Sachau-Ethé, *Cat. of the Persian ... Mss. in the Bodleian Library*, s. 692 v.dd. ve bilhassa Ethé, *Cat. of Persian Mss. in the Library of the India Office*, s. 854 v. dd. (orada tezkirelerdeki Kalîm ile alâkalı kısımlar verilmiştir). (H. H. SCHAEDER.)

KELİME. KALİMA (A.) kelime ve söz. Asıl mânası için bk. mad. KELÂM. İster yaratma için olan *kun* („ol!") emri gibi, tek lafız, ister uzun bir tâbir olsun, Allahın her sözü bir *kalima*'dır. Böylece *kalima* sözü *dīn*'in müterâdifidir (Dozy, *Supplément*, 114, 286a): *kalimatan bāḳiyatan* (*Kur'an*, XLIII, 27), islâm dininde kelime-i şehâdetin iki kısmından birincisi olan (Bayżāvî, nşr. Fleischer, II, 237, 25) *tavḥid* mânasında tefsir edilmiştir ve *Bin bir gece*'deki „her iki kelime" (Kalküte tab., 834. gece, IV, 159; Breslau tab., IV, 327'de bunun yerine *fard kalima*), kelime-i şehâdetin iki kısmına delâlet eder. Bu geniş mânada, bir şâirin bütün bir kasîdesi *kalima* olabilir (*Lisān*, XV, 428 aş.; al-Bayżāvî, I, 154, 17; *Kur'an*, III, 34 münâsebeti ile) ve İsâ Allahın kelâmının bir ifâdesi olduğu veya *kun* kelimesi ile vücûda getirildiği ve böylece, Âdem gibi, vâsıtasız dünyaya gelmiş bir mahlûk (Bayżāvî, *göst. yer*; *Lisān*, XV, 430 yk.) olduğu için, ona da Allahın bir *kalima*'si denilip-denilmediği münâkaşa mevzuu olmuştur (*Kur'an*, III, 34, 40). Allahın *kalām*'ı fikrinden, onun *kalimāt*'ının sayısız olabileceği neticesi çıkar. Fakat bütün *mumkināt* Allahın *kalimāt*'ı ile, yâni tekrar edilmiş yaratıcı emirler ile (*kun*), yaratılmıştır; sonradan şe'niyet (*al-ḥaḳḳ*) ifâde eden söz mümkün varlıkların (*mumkināt*) ayniyetini yahut bizzat mümkün varlıkları kendisinde toplar (*nafs a'yān al-mumkināt*; bk. *Kaşf iştilāḥāt al-funūn*, s. 1271 aş.; eserde bu kısmı tâkip eden yarım sahife Allahın *kalām* sıfatı hakkında ehl-i sünnet akîdesi ile yeni-eflâtuncular ve bunlardan çıkan bütün diğer mezhepler arasındaki köprünün bu olduğu gösterilmektedir.

Bibliyografya: Makalede gösterilen eserlerden başka bk. bir de madd. 'ABD AL-RAZZĀḲ ve AL-İNSĀN AL-KĀMİL, bibliyografyalar. (D. B. MACDONALD.)

KELÎMULLAH. KALIM ALLĀH, *kalīm*, arapçada bâzan tesâdüf edilen *fa'īl* = *mufā'il* kaidesine göre (msl. al-Bayżāvî, nşr. Fleischer, I, 445, 20, 583, 13, 595, 7), „birisi ile konuşan kimse" demektir; *Lisān* (XV, 428 aş.)'da verilen mâna da budur; bu eserde ilâve edildiğine göre, Azharî, *Tahẕīb*'de, „kendisi ile konuşulan" mânasına gelir. Bunun neticesi olarak, „Allah ile konuşan kimse" veya *Tahẕīb*'e göre, „Allahın konuştuğu kimse" demek olan *kalīm Allāh* Mûsâ'ya hâs bir lekap olmuştur. Hakikaten *Kur'an*'ın muhtelif yerlerinde Allah ve Mûsâ arasında vâsıtasız bir konuşmadan bahsedilir; bilhassa *Kur'an*, IV, 162: *va kallama'llāhu Mūsā taklīmā*. Bu cümlenin sonunda *taklīm* masdarının kullanılması bu „konuşmayı" mecâzî mânada değil, hakikî mânada kabûl etmek icâp ettiğini göstermektedir, deniliyor (*Lisān*, XV, 429, 1 v. dd.;

al-Aş'arî, *al-İbāna*, Haydarâbâd, 1321, s. 27 aş.). Bu yerlerde dâimâ Allahın Mûsâ'ya söz söylediği görülmektedir; *kalīm*'in *Tahẕīb*'deki mânasını almasının sebebi bu olabilir, *klm*'nin 3. veznine *Kur'an*'da tesâdüf edilmez; fakat sûre II, 254'te, *kālam Allāh* şeklinde değişik, bir kırâat bulunmaktadır ve al-Bayżāvî'ye göre, *kalīm*=*makālim* lekabının menşe'i bu değişik kırâattır. Fakat bu âyette Mûsâ'dan bahis yoktur. Krş. bir de *Kur'an*, XIX, 53'te Mûsâ'ya verilen ve al-Bayżāvî (I, 583, 13)'nin *munāci* ile mukayese ettiği benzer mânada *naci* sıfatı.

Bibliyografya: Bk. mad. KALĀM; Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, s. 174 ve *Kur'an*'ın değişik kırâatları için, *ayn. esr.*, s. 1 — 54; Dozy, *Supplément*, II, 486b. (D. B. MACDONALD.)

KEMĀḤ. [Bk. KEMAH.]

KEMAH (KEMAḤ, KAMḤ, yunan. Κάμαχα), şarkî Anadolu'da Kara-Su (Fırat) vâdisinde bir kasaba olup, Erzincan vilâyetine bağlı bir kazanın merkezidir. Vilâyet merkezinin cenûb-i garbîsinde bulunur ve ona bir şose yolu (53 km.) ve demiryolu (Sivas-Erzurum hattı; istasyon râkımı 1.038 m.) ile bağlıdır. Erzurum'un şimâlindeki dağlardan gelen Kara-Su, Erzincan ovasının geniş düzlüklerinden geçtikten sonra, dar boğazlara girer ki, bunlardan kasabanın şarkında bulunanına Kemah-Boğazı adı verilir. Cenûpta Monzur dağlarının yüksek seddi ile tâkip olunan, ve şimâl tarafında da Karadağ ve devamı ile tahdit edilen Kara-Su vâdisi, 1938 yılı sonlarına, yâni demiryolu inşasına kadar, münâkale bakımından, esâslı hiç bir rol oynamamış ve bu yüzden, Anadolu'yu şarka bağlayan iktisâdî ve askerî ehemmiyeti hâiz yolların mühim bir düğüm noktasını teşkil eden Erzincan'ın yanı başında, Kemah sapa bir mevkîde kalmıştır.

Kemah kasabası, Kara-Su vâdisinin sol kenârında, Monzur dağlarından inen Tanasur (Kiepert haritasında: Tanacur) deresi ağzında, Kara-Su'ya sağdan katılan ve Cengerli nâhiyesi taraflarından gelen Kömür çayı (Manek deresi) kavşağı karşısında kurulmuştur. Bu iki derenin ana nehre katılması, kasabanın hemen yanında sona eren Kemah boğazı ile daha aşağılarda başlayacak olan diğer boğazlar (Atına boğazı gibi) arasında yerleşmeğe oldukça elverişli bir mevkî yaratır. Bununla berâber, Kemah'ın kuruluşu, her şeyden önce, yanı başında yükselen kaleye o derece bağlı bulunur ki, Erzincan yolunu gözleyen bu kale, eski tarih çağlarında, askerî rolünü oynadığı müddetçe, şehir onunla mütenâsip bir ehemmiyet muhâfaza etmiş, kalenin bu rolü ortadan kalktıktan sonra, Kemah da gerilemiş ve sönmüştür. Kemah kalesi, Tanasur deresinin, gerideki dağların üçüncü zamana âit kireçli arâzisi arasında, bıçak gibi kesip, ayırdığı dik yamaçlı bir kaya yığını üzerinde inşâ edilmiş bulunuyordu.

Kemah Arsak hânedanına mensûp kıralların pâyitahtlarından biri olan Ani'nin yerini almıştır. Bu kırallar zamanında, „alınamaz" telâkkî edilen kaleyi inşâ ettikleri gibi, mâbetler yapmışlar, hazîne ve medfenlerini buraya yerleştirmişlerdi. Bu şehre âit tasvirler, Arpa-Çayı üzerinde ve Kars'ın şarkındaki diğer Ani [b. bk.]'ninkilere benzemektedir. Kemah'ın eski adları arasında Darana (bölge adı olarak, Daranalis Taranaghi) da sayılabilir. Orta çağda bu kale, iranlılar (Sâsânî hânedanı) ile şarkî Roma arasında mücâdele sâhası olmuş, mezkûr imparatorlukların birine veya diğerine ilhak edilmiş yahut ikisi arasında, bunların birinden yardım gören ermeni prensleri elinde kalmıştır. İslâmiyetin zuhûrundan pek az sonra, bu bölge islâm mücâhidlerinin akınlarına sahne oldu [bk. madd. ERZİNCAN ve ERZURUM]; 59 (678/679)'da Kemah, 'Umayr b. al-Ḥubāb b. al-Sulamî tarafından, bizanslılardan zaptedildi. Bundan sonra Kemah, halifeler ve bizanslılar arasında elden ele geçti; 133 (750/751)'te imparator Konstantin tarafından kuşatıldı, Abbâsî halifesi al-Manşūr tarafından, Kafkasya'dan gelen Hazarlara karşı tahkim edildi; 177 (793/794)'de, bizanslılar tarafından, tekrar kuşatıldı, sonraki asırlarda bizanslılara, fiilen veya lafzan, tâbî kaldı.

Kemah türklerin hâkimiyeti altına, Malazgirt zaferinden (1071) pek az sonra, geçti. Görünüşe göre, ilk olarak, Alp Aslan'ın kumandanlarından emîr Mengüçek tarafından zaptedildi; bir müddet, Erzincan ile berâber, onun hânedanı elinde kaldı. XIII. asır başlarında Selçuklulara geçen Kemah, bu devletin zayıflaması üzerine, çok geçmeden, İlhanlıların nufûzu altına girdi. XIV. asrın ilk yarısında, bu devletin çökmesi ile, XVI. asrın ilk yarısında Osmanlı imparatorluğuna, kat'î olarak, ilhak edilmesi arasında geçen müddet içinde, Kemah tarihi, bütün Anadolu tarihine hâkim olan kararsızlık ve açık olarak bilinmeyen değişikliklere uğradı. Bir aralık Calayırlılar'in nufûz sâhasına girdi ve daha sonra Eretna beyin ve onun akrabâlarından Burakzâdelerin eline geçti. XIV. asrın son yıllarında, fütûhatını Fırat havzasına kadar genişleten Yıldırım Bayezid, Erzincan'a hâkim olan Mutahharten Bey'in kendisine tâbî olmasını iste-

miş, fakat Mutahharten 'in Timur 'un 803 (1400) Sivas seferine katılması üzerine, bir rivâyete göre, Kara-Koyunlu hukümdarı Kara Yusuf 'un teşvikı ile, Erzincan beyliğini istilâ etmiş, kendisine teslim olan Mutahharten 'i yerinde bırakmış, yalnız Kemah kalesine muhâfızlar koymuştur (1401). Fakat Timur, Yıldırım üzerine harekete geçince, Kemah 'ı kuşatıp, zaptederek Mutahharten 'e vermiş, daha sonra burası Kara-Koyunluların eline geçmiştir. Bu hânedanın meşhûr hukümdarı Uzun Hasan bir müddet bu havâliye hâkim olmuş, Otluk-Beli muhârebesinde yenilmezden önce Fâtih Mehmed tarafından gönderilen Mihal-zâde Ali Bey 'in kuvvetleri Kemah 'a akın etmişlerdi. XVI. asrın ilk yıllarında Kemah, Safevîler tarafından, istilâya uğradı. Nihâyet Yavuz Selim 'in Şah İsmail 'e karşı olan Çaldıran zaferinden sonra Bıyıklı Mehmed Paşa eli ile, 5 rebiülâhır 921 (mayıs 1515)'de uzun bir kuşatmadan sonra, pâdişahın geldiği günü yapılan hücûm neticesinde, zaptedildi. Yıkılan yerleri tâmir edilerek, muhâfızlığına Karaçın-oğlu Ahmed tâyin edildi. Kanunî Süleyman devrinde, bir sancak hâlinde, Diyarbekir eyâletine bağlanan Kemah, sonradan Erzurum eyâletine tahvil edilerek, Erzurum sancağı kazâlarından sayıldı. Nihâyet Erzincan sancağına (cümhûriyet devrinde Erzincan vilâyeti) bağlandı. Osmanlı hâkimiyeti altında Kemah 'ın tarihinde bir takım Celâlî vak'aları ile kasaba ve mülhakatına Dersim ve Koçkiri aşîretlerinin yaptıkları zararlı akınlar (bu sonuncuların en son isyânı millî mücâdele esnâsında, 1921 yılı ilk baharında, vukua gelmiş ve sür'atle tenkil olunmuş idi), XIX. asrın son yıllarında ve XX. asrın başlarında ermeni çetelerinin sebep olduğu karışıklıklar sayılabilir. Birinci dünya harbi içinde, 1916 temmûzunda, rus ordusu Erzincan 'ı istilâ edince, bu cepheyi müdâfaa eden 28. ve 36. osmanlı fırkaları Kemah boğazına çekildiler; kasaba düşman eline düşmedi ise de, harbin son safhasında, iki yıldan fazla bir müddetle, cephe yakınlarında kaldı.

XVII. asrın ortalarında (1648) buradan geçmiş olan Evliya Çelebî, kale hakkında etraflı mâlûmat vererek, buranın 500 asker ile muhâfaza edildiğini, bunların masraflarının nehrin karşı sâhilinde 700 hâneli Kömür-Köyü 'ndeki tuzlanın gelirinden te'min olunduğunu, kale içinde 600 ev bulunduğunu kaydediyor. XIX. asrın ilk yarısında (1830 'a doğru), J. Brant 'ın verdiği mâlûmata göre, Kemah 'ta 430 âile yaşamakta olup, bunun 400 'ü müslüman, 30 'u ermeni idi. *Ḳāmūs al-aʿlām*, geçen asrın sonunda, kasaba nüfusunu 3—4.000 olarak kaydediyor. Cuinet tekmil kazanın 18.900 'e yakın olan nüfusundan 14.500 'ünü müslüman olarak gösterir ki, bunun dışında kalan ermeniler, birinci dünya harbi sırasında, Kemah 'ı terketmişlerdir. Bütün kaynakların verdiği mâlûmattan anlaşıldığı gibi, Kemah, askerî rolünü kaybettikten sonra, devamlı bir gerilemeye uğramıştır. Kasabanın yakın muhitinden oldukça çeşitli (hubûbat, sebze ve meyva), fakat mıkdar itibârı ile kifâyetsiz, toprak mahsûlleri elde edilmektedir. Koyun ve keçi sürüleri ihtiyacı karşılayabilmekte, eski sanâyi faâliyetleri, bir kaç halı tezgâhı müstesnâ, hemen tamâmiyle ortadan kalkmış bulunmaktadır. Hâlbuki eski kaynaklar Kemah 'ın katık peyniri ile berâber çadır bezinin yüksek vasfını överlerdi. Kömür-Köyü ile berâber daha bir kaç yerde tuzlu su kaynaklarından elde edilmekte olan tuz mıkdarı pek azdır. Bu şartlar altında, Kemah 'ın nüfusunda son yıllarda kaydedilen azalma kendiliğinden izah edilmiş olur. 1927 sayımında, 1590 olarak tesbit edilen kasaba nüfusu, 1935 'te, 2.276 'ya varmış iken, daha sonraki yıllarda, yavaş-yavaş azalarak, 1950 'de 1.842 'ye düşmüştür. Kadınların erkeklerden fazla sayıda olmalarından da anlaşılacağı gibi, kasaba erkekleri âilelerinin geçimini te'min edebilmek için, memleketin başka yerlerine gitmek zorunda kalmaktadırlar. „Gurbetçi" lerin bir kısmı, biraz para kazandıktan sonra, vakit-vakit kasabaya dönerlerse de, her yıl bir kaç âilenin, bir daha dönmemek üzere, buradan ayrılarak, bâzılarının Erzincan 'a, daha büyük bir kısmının da Türkiye 'nin uzak şehirlerine gidip yerleştikleri de vâkîdir. Kemahlılar arasında yetişmiş şeri'at ve ilim adamları ile meşhûr kumandanlar vardır.

Bugün 400 kadar evden mürekkep olan Kemah kasabası, toprağın vaziyetine uymak üzere, bir birinden az çok ayrı 10 mahalleye dağılmış bulunmaktadır. Bu mahalleler kısmen Tanasur deresi yamaçlarında, kale tepesinin etrafında ve bu tepe ile Kara-Su arasındaki nisbî düzlüklere yerleşmiştir. Sebze bahçeleri ile meyva, kavak ve söğüt ağaçlarının meydana getirdiği sık bir yeşilliğin kapladığı Tanasur vâdisi zemini ile ağaçtan tamâmiyle mahrûm dağ yamaçları arasında büyük bir tezat göze çarpar. Kemah 'ta bugün ayakta duran ehemmiyetli eski bir eser yoktur. Kalenin eski burçları hemen tamâmiyle ortadan kalkmış olup, duvarları ekseriyetle yıkıntı hâlindedir. Kasabanın ortasında „imârethâne" adı verilen harap bir binâ, nehrin karşı tarafında, Melik Gâzî türbesi denilen, sekiz köşeli bir künbet görülür. Kasabanın başlıca câmii Gülâbî Bey câmii denilen ve sonradan tâmir edilmiş olan bir binâdır. Evliya Çelebî 'nin kale içinde gâ-

yet büyük ve eski tarzda yapılmış olduğunu söylediği kârgir minâreli Bey câmii zamanla harap olmuştur. Kasabada bulunan bir kaç kitâbe henüz esâslı şekilde tetkik edilmemiştir.

Eski ve yeni kaynaklar, Kemah 'tan bahsederken, ilk baharda buraya sürü hâlinde gelerek, halk tarafından tutulan ve salamurası yapılan kuşlardan bahsederler (Evliya Çelebî 'de — Selvi kuşu, *Cihânnümâ* 'da — serçe, Elisée Reclus 'de — keklik) ki, bugün bunlardan eser yoktur.

Erzincan vilâyetine bağlı olan Kemah kazasının satıh ölçüsü 1.713 km.², nüfusu da 19.700 (1950) 'dür.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), III, 434; V, 342 v. dd; XII, 312; al-Yaʿḳūbī, *Tārīḫ* (nşr. Houtsma), II, 447; al-Balāẕurī, *Futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 184 v. dd.; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), III, 800; IV, 304; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange, *GMS*, XXIII, fihrist); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 422 v. d.; Evliya Çelebî, *Seyâhatnâme* (İstanbul, 1314), II, 375 v. d.; *Tāc al-tavārīḫ*, II, 291; Solak-zâde, *Tarih*, s. 375; Halil Edhem, *Kayseriye şehri*, tür. yer; *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1314), V, 3881; Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, tür. yer; *B G A*, II, 129 v. d.; VI, 174; M. Th. Houtsma, *Recueil de Textes rel. à l'hist. des Seldjoucides*, III ve IV, fihrist; G. le Strange, *The Lands of Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 118; J. S. Martin, *Mém. hist. et géogr. sur l'Arménie*, I, 72 v. d.; II, 433, 435; C. Ritter, *Erdkunde*, X, 782 v. d.; Elisée Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle* (Paris, 1884), IX, 363; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), s. 220 v. dd.; Ali Kemâlî, *Erzincan* (İstanbul, 1932), tür. yer,; İller Bankası, Belediyeler yıllığı, II, 358—361.

(BESİM DARKOT.)

KEMÂL BEY. [Bk. NÂMIK KEMÂL.]

KEMÂL HUCENDÎ. KAMĀL ḤUCANDĪ (KAMĀL AL-DĪN MAS'ŪD), İ r a n ş â i r i olup, Mâverâünnehr 'de Ḫucand 'de doğmuştur. Tasavvufa sülûk etti, Mekke 'ye hacca gitti ve dönüşte havasını beğendiği Tebriz 'de yerleşti. Bu şehrin Toktamış Han tarafından zaptı esnâsında, Kamāl Ḫucandī, bu hukümdarın karısının isteği üzerine, Saray şehrine getirtildi ve orada 4 yıl kaldı. Tekrar Tebriz 'e dönünce, Calayırlılardan Sultan Uvays 'in oğlu Sultan Ḥusayn ona bir ev yaptırttı. Kamāl Ḫucandī, aynı zamanda, Timur 'un oğlu ve Azerbaycan vâlisi olan Mīrānşāh 'ın da teveccühüne mazhar oldu ve o onun borçlarını tasfiye etti. Kamāl Ḫucandī, Davlatşāh 'a göre, 792 (1390) 'de ve Ḫvāndmīr 'e göre de, 803 (1400) 'te öldü. Farah-Baḫş mahallesine gömüldü ve mezarı bir ziyâretgâh oldu.

Gazellerinden 10 tânesi, Bland (*Century*, s. 9—12) tarafından, neşredilmiştir. Viyana millî kütüphânesinde, minyatürler ile süslü, şiirlerini muhtevî nefis bir yazma mevcuttur (Flügel, *Die arab., pers. u. türk. Handschr... zu Wien*, I, nr. 581). İstanbul kütüphânelerinde yazmalarının çok iyi nüshalarına sık-sık tesâdüf edilir.

Bibliyografya: Davlatşāh, *Taẕkirat al-şuʿarā'*, s. 325; Luṭf ʿAlī Beg, *Āteşkada* (Tūrān kısmı); Riżā-Ḳulī Ḫān, *Macmaʿ al-fuṣaḥā'*, II, 29; J. v. Hammer, *Gesch. d. schönen Redekünste Persiens*, s. 255; Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*, III, 90; Ouseley, *Biographical Notices of Persian Poets*, s. 192—194; H. Ethé (*Grundriss der iran. Philologie*, II, 304). (CL. HUART.)

KEMÂL PAŞA-ZÂDE. KAMĀL PAŞA-ZĀDA, ŞAMS AL-DĪN AḤMED B. SULAYMĀN (1468—1534), Osmanlı türkleri arasında yetişmiş âlim ve müdekkiklerin büyüklerinden biri olup, 873 (1468/1469)'te Tokat 'ta doğmuştur ve dedesi Kemâl Paşa 'ya izâfetle, KAMĀL PAŞA-ZĀDE veya İBN KAMĀL diye tanınmıştır (Kâtib Çelebî, *Sullam al-vuṣūl ilā ṭabaḳāt al-fuḥūl*, Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 1887, 20ᵇ). Onun doğum yerini edirneliler Edirne 'de (Abdurrahman, *Anīs al-musāfirīn*, Reşid Efendi kütüp., nr. 616, 49ᵇ) ve amasyalılar ise, Amasya 'da göstermekte, hattâ bu şehrin Sevâdiye mahallesinde doğduğunu, bir medhiyesine dayanarak, ileri sürmektedirler (Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, İstanbul, 1927, III, 224). Edirne 'de doğmuş olduğu hakkındaki rivâyetler bu şehirde yetişmesinden ve hemen bütün ömrünü burada geçirmiş olmasından ileri geldiği tahmin edilebilir ise de, âilesinin menşe'i ve bilhassa ana tarafından dedesi İbn Küpeli Muhammed Muhyeddin Efendi 'nin İran 'dan Tokat 'a gelerek, yerleşmiş olması, onun Tokat 'ta doğduğu rivâyetini kuvvetlendirmektedir.

Kemâl Paşa-zâde 'nin annesi Fâtih Mehmed II. zamanı âlimlerinden İbn Küpeli 'nin kızı olup (Müstakim-zâde, *Macalla al-niṣāb*, Hâlet Efendi kütüp., nr. 626, 47ᵃ), bu sebeple teyzesi tarafından âlim Sinan Paşa Yusuf Sinâneddin âilesi ile de akrabâlığı vardır (Mecdî, *Şaḳā'iḳ* tercümesi, İstanbul, 1269, s. 215). Babası Süleyman Bey Fâtih devri kumandanlarından biri olup, İstanbul fethine, Ağa Hızır Paşa maiyetinde, Amasya sancağı askerleri ile birlikte, iştirâk etmiştir. Fethi müteâkip

İstanbul'a ilk sü-başı olarak tâyin edilen Süleyman Bey'in aynı şahıs olup-olmadığı tahkike muhtacdır (Âşık Paşa-zâde, *Tarih-i âl-i Osman*, İstanbul, 1332, s. 142). Onun daha sonraki tarihlerde (879—883 = 1474—1479) Amasya muhâfızı olduğu ve Halimî Çelebî vak'ası üzerine azledildiği (Hüseyin Hüsâmeddin, *ayn. esr.*, III, 230), bundan sonra İstanbul'a gelerek, burada vefat ettiği ve babası Kemâl Paşa'nın eski odalar civarında Kurşunlu medresede yaptırmış olduğu türbesine defnedildiği bilinmektedir (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*; krş. Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, İstanbul, 1281, I, 180). Dedesi Kemâl Paşa'nın tokatlı olduğu ve 851 (1447) tarihinde şehzâde Bayezid Amasya'ya tâyin edildiği zaman, nişancı olarak, yanına verilen ve daha sonra vezîr olan Kemâleddin Ahmed Çelebî ile aynı şahıs olduğu, bilâhare Kemâl Paşa ismi ile tanınarak, 871—875 (1466—1471) senelerinde yine şehzâde Bayezid'e lalalık ettiği ve Uzun Hasan'ın 875 (1470/1471)'te Tokat'ı vurması üzerine (Hüseyin Hüsâmeddin, III, 227), azlini müteâkip, İstanbul'a geldiği ve bu şehirde duyduğu teessür neticesinde vefat ederek, zikri geçen türbeye defnedildiği (Âşık Paşa-zâde, s. 191) vukuâtın cereyânından anlaşılmaktadır.

Baba tarafından cenkçi bir soya ve anne cihetinden ise, ilim ile meşgûl bir âileye mensûp olan Kemâl Paşa-zâde ilk tahsilini baba ocağında yapmış idi. Büyük babası İbn Küpeli'nin 874 (1469/1470) senesinde vefatı sebebi ile, onun tahsiline bir te'siri olmamış ise de, kaynaklar onun kuvvetli bir tahsil gördüğü husûsunda müttefiktirler (Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Fâtih kütüp., nr. 4225, 229b). Delikanlılık çağında âilesinin an'anelerine uyarak, askerliğe intisâp eden Kemâl Paşa-zâde, muhtemelen, aşağı-altı-bölük sipâhîleri zümresine iltihâk etmiş idi. Hayatının ilk safhalarını asker olarak geçirmekte iken, tesâdüfen vukû bulan bir hâdise onun hayat seyrini tamâmen değiştirmiş ve askerliği terk ederek, ilmiye sınıfına geçmesine sebep olmuş idi. Kendisinin anlattığına göre (Taşköprüzâde, *al-Şaḳā'iḳ al-nu'mānīya*, Râgıb Paşa kütüp., nr. 985, 108a), Bayezid II. zamanında, genç bir sipâhî olarak, bir sefer-i hümâyûna iştirâk etmiş ve bu seferde vezîr Çandarlı Halil Paşa-oğlu İbrahim Paşa'nın maiyetinde bulunmuş idi. Ordu Filibe'ye geldiği sırada, İbrahim Paşa'nın huzûrunda yapılan bir toplantıda 30 akçe ile Filibe'de müderris bulunan Molla Lutfî'nin, vezîrin yanına girerek, huzûrunda bulunan paşalara ve beylere hiç ehemmiyet vermeden ve bilhassa cesâret ve kahramanlığı ile osmanlı ordusunda büyük bir şöhreti olan Evrenos-zâde Ali Bey'in üst tarafına geçip oturması, onun üzerinde derin bir te'sir hâsıl etmiş ve alelâ'de bir müderrisin bu kadar büyük beylerden daha yüksek bir yere oturmasına hayret ederek, şahsan ne kadar gayret sarfederse-etsin, Evrenos-zâde'nin kazanmış olduğu şöhreti te'min edemeyeceğini, fakat çalışarak, ikinci bir Molla Lutfî olmasının mümkün olabileceğini anlamış ve bu sebeple askerlikten ayrılıp, ilmiye sınıfına geçmeği düşünmüş idi. Bu hâdisenin tarihini Kâtib Çelebî 906 (1500/1501), Âlî ise, İbrahim Paşa'nın sadâreti esnâsında 903—905 (1498—1500) senelerinde göstermektedirler. Hâlbuki vak'a Filibe şehrinde geçmekle, yukarıda zikredilen tarihlerde pâdişahın kumanda ettiği hiç bir osmanlı ordusunun bu şehre gelmediği sâbit olduğu kadar, rivâyetin ana kaynağı Taşköprü-zâde'nin de İbrahim Paşa'dan vezîr olarak bahsetmesi, onun sadrâzamlığını da tazammun etmiyeceği âşikârdır. Kaldı ki, Molla Lutfî 900 (1495) yılında katledilmiştir (M. Şerefeddin Yaltkaya, *Molla Lutfi, Tarih semineri dergisi*, II, 49). Bundan dolayı hâdisenin 900 yılından önce ve İbrahim Paşa'nın vezîr-i sânîliği zamanında vukû bulan 897 (1492) senesi Arnavutluk seferinde, ordunun Filibe'ye muvâsalatını tâkip eden günlerde geçmiş olması tahmin edilebilir.

Kemâl Paşa-zâde, bu kararından sonra, ordu ile Edirne'ye avdet ettiği zaman Molla Lutfî'yi orada Dârülhadîse tâyin edilmiş buldu ve derhâl kararını tatbik mevkiine koyarak, askerlik ile alâkasını kesip, Molla Lutfî'nin derslerine devama başladı. Derslerinde sür'atle ilerleyerek, arkadaşlarının üstünde bir muvaffakiyet elde etti. Ondan *Şarḥ al-Maṭâli'*i, bu eser üzerine yapılmış olan hâşiyeleri okudu (Mecdî, s. 382). Onun ölümünden sonra, Kestelli adı ile mârûf Muslihiddin Mustafa Efendi'den, Hatib-zâde Muhyeddin Mehmed Efendi'den ve Muarrif-zâde Sinâneddin Yusuf Efendi'den usûl ve tefsir gibi ilimlerden bâzı bahisleri tâkip ederek, tahsilini tamamladıktan sonra, bir medreseye tâyini için, Rumeli kazaskeri Hacı Hasan-zâde Mehmed Efendi'ye mürâcaat etti. Bu tarihte Edirne'de Taşlık ismi ile tanınan Ali Bey'in medresesi münhal ve iptidâ-i hâric pâyesinde bulunmakla, Kemâl Paşa-zâde'ye münâsip ise de, talebeliği esnâsında gösterdiği istidat ve kabiliyetten tedirgin olan kazasker efendi onu, ufak bir kadılık ile, Edirne'den uzaklaştırmak emelinde bulunduğundan, kendisini ancak bir kadılığa gönderebileceğini bildirmiş idi. Bu durum karşısında Kemâl Paşa-zâde baba dostu ve o tarihlerde Anadolu kazaskeri bulunan Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi ile görüştü. Müeyyed-zâde, sözde Rumeli kazaskerinin teklifini kabûl etmiş görünmesini tavsiye ve meselenin divanda halledilmesinin mümkün olacağını bildirerek, onu teskin etti. Filhakika Rumeli kazaskeri Kemâl Paşa-zâde Ahmed Efendi'nin bir kadılığa tâyin edilmesini pâdişaha arzettiği zaman, Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi Kemâl Paşa-zâde'yi, gerek âilesini, gerek bilgi ve istidadını Bayezid II.'e anlatarak, onun alel'âde bir kadılık ile israf edilmemesini ve münhal bulunan Ali Bey'in medresesine 30 akçe ile tâyin edilmesini ricâ etti. Pâdişah lala-zâdesi hakkında bu mâlûmatı aldıktan sonra, arzusu vecihle, Taşlık müderrisliğini ona verdiği gibi, yine Müeyyed-zâde'nin tavsiyesi üzerine, İdrîs Bitlîsî'nin farsça olarak yazdığı osmanlı tarihine (*Haşt Bihişt*) nazîre olmak üzere, türkçe bir osmanlılar tarihi yazmak vazifesini de Kemâl Paşa-zâde'ye verdi ve bu iş için 30.000 akçe ihsan ederek, onu maddî ve mânevî her cihetten tatmin ve taltif etmiş oldu (Mecdî, s. 383). Bu tâyin keyfiyetinin ve Kemâl Paşa-zâde'nin bu şekilde emsâline teveffuk etmesi hâdisesinin tarihini, en erken olarak, Hacı Hasan-zâde'nin Rumeli kazaskerliğine getirildiği 911 (1505/1506) senesinde göstermek icâp eder. Bu sebeple, haklı olarak, Kemâl Paşa-zâde eserinde (*Tarih-i âl-i Osman*, Ali Emîrî kütüp., nr. 32, 3b ve 28a) Abdurrahman Efendi hakkında pek sitâyişkâr ve Hacı Hasan-zâde'den ise, ağırca bir ifâde ile bahsetmektedir. Bir müddet sonra Müeyyed-zâde'nin 917 (1511/1512)'de Rumeli kazaskerliğine getirilmesi üzerine, günlük 40 akçe ile, Üsküp'te İshak Paşa medresesine nakledildi. Burada Sayyid Şarîf al-Curcânî'nin *Şarḥ al-miftâḥ* adlı eserine bir hâşiye kaleme aldı. Müeyyed-zâde'nin himâyesinde olarak, az bir zaman sonra Edirne hâric pâyelilerinden ve altmışlı medreselerinden biri olan Halebiye'ye tâyin edildi. Burada müderris iken, *Risāla al-ḳāfiya*'sini yazmıştır. Bu eserin ismi te'lif tarihini gösterdiğinden, Kemâl Paşa-zâde'nin Halebiye'ye naklinin 918 (1512/1513) tarihinde vukû bulduğu anlaşılmaktadır. Bunu müteâkip Edirne'de üç şerefeli medreselerinde, İstanbul'da sahn-ı semanda bir müddet ders verdikten sonra, o tarihlerde Osmanlı devletinin en yüksek medreselerinden biri olan Edirne'deki Sultan Bayezid medresesi müderrisliğine tâyin edilmiş idi.

Yavuz Sultan Selim'in İran üzerine yaptığı meşhûr seferi açılmadan önce, osmanlı umûmî efkârını iranlılara karşı hazırlamak maksadı ile, şi'îliğin ehl-i sünnet mezheplerince reddedilmiş olduğunu halka telkîn etmek vazifesi osmanlı âlimlerine ve maârif mensûplarına verilmiş idi. Kemâl Paşa-zâde de bunun üzerine kaleme almış olduğu bir risâle ile, şi'îlerin öldürülmelerinin câiz, mallarının halâl, nikâhlarının kıymetsiz olduğunu ve şi'îler ile yapılacak harplerin diğer din ve düşmanları ile yapılan harpler gibi, cihâd sayılacağını anlatmıştır (*Macmū'a*, Pertev Paşa kütüp., nr. 621, 31a v.d.). Bu risâlenin mevzuunun mücerret mefhûmlar üzerine binâ edilmemesi ve eserde doğrudan-doğruya Şah İsmail ve akîdelerinin tenkit edilmesi, ona tarih bakımından büyük bir değer kazandırmaktadır. Şüphesiz Yavuz Sultan Selim'in Kemâl Paşa-zâde'ye sonsuz bir saygı beslemesinde bu risâlenin mühim bir te'siri olmuştur. Nitekim Çaldıran'dan döndükten sonra, 922 (1516) tarihinde evvelâ Edirne kadılığına ve arası çok geçmeden, cemâziyelevvel 922 (haziran 1516)'de Anadolu kazaskerliğine getirilmiş idi. Bu tâyinin Sultan Selim'in Mısır seferi münâsebeti ile İstanbul'dan hareket tarihi olan 4 cemâziyelevvel 922 gününden önce olması icâp etmektedir. Bu suretle Mısır seferine Anadolu kazaskeri olarak iştirâk eden Kemâl Paşa-zâde, sâhip olduğu üstün vasıflar sebebi ile, pâdişahın yanında büyük bir itibâr görmüş ve üç sene kadar süren sefer müddetince ekseri zamanlarını onun huzûrunda geçirmiş idi ki, zamanımıza kadar intikal eden bir çok tarihî hikâyeler bu musâhabet neticesinde meydana gelmiştir. Mısır'ın fethini müteâkip, onun Rumeli kazaskerliğine ve arkasından da Mısır mollalığına getirildiği yazılmış ise de (Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, İstanbul, 1314, I, 345), diğer kaynaklarda böyle bir tâyinden bahsedilmemektedir. Yine Evliyâ Çelebî Mısır'ın, osmanlı kanunlarına göre, tahrir ve mülkî teşkilâtının yapılmasında Kemâl Paşa-zâde'nin, Hayre Bey ile birlikte, me'mûr olduğunu zikretmektedir. Hayre Bey'in, Yunus Paşa'nın irtikâpları üzerine, Mısır vâliliğine getirildiği bir hakikat olduğuna göre, Mısır'da osmanlı idâresinin suhûlet ile te'sisi zımnında Sultan Selim'in ilim ve ahlâkına itimat ettiği Kemâl Paşa-zâde'yi Hayre Bey'e terfik etmiş olması mümkündür. Mısır dönüşünde Şam'da Muḥy al-Dîn İbn al-'Arabî'nin türbesinin yapılmasında Kemâl Paşa-zâde'nin vermiş olduğu fetvânın tesiri olmuştur (*Macmū'a*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3431, 39b). Onun Anadolu kazaskerliğinden ayrılmasına bâzı garezkârlarının sebep olduğu yazılmaktadır (bk. Mecdî, s. 384). Gerçi Kemâl Paşa-zâde 925 (1519) tarihinde Anadolu kazaskerliğinden çıkarılarak, günlük 100 akçe ile, Edirne Dârülhadîsine iâde edil-

miştir. Ancak bu ayrılış keyfiyetini onun Yavuz Selim'in gözünden düşmesi şeklinde mütâlea etmek yanlıştır; zîra onun Mısır'dan avdetinde yine pâdişah ile berâber olduğu, hattâ Sultan Selim'in kendisinin de bulunduğu bir sohbet sırasında şehzâde Süleyman'ı yanına çağırarak, nasihat ettiği ve Kemâl Paşa-zâde'ye de bâzı vasiyetlerde bulunduğu bilindiği gibi (Rıdvan Paşa-zâde, *Tarih*, Fâtih kütüp., nr. 4363, 122a), Sultan Selim'in son seferi olan Edirne yolculuğunda da pâdişaha refâkat ettiği ve pâdişahın Edirne vasfında söylediği bir beyite bir gazel ile cevap vermiş olduğu mâlûmdur (Kemâl Paşa-zâde, *ayn. esr.*, Ali Emirî kütüp., nr. 28, 13a). Bu hâle göre, onun Anadolu kazaskerliğinden kendi rızâsı ile ferâgat etmiş olduğunu söylemek daha mâkuldür. Edirne dârülhadîsinden sonra ikinci defa Sultan Bayezid müderrisliğini aldı. Bu esnâda bir taraftan Kanûnî Süleyman'ın seferlerine iştirâk ediyor ve diğer taraftan ise, eserlerini yazıyordu. Bu devre onun en verimli devri olup, 927 (1521)'de *Aşkâl al-farâ'iż*, 928 (1522)'de *İṣlâḥ al-îżâḥ* ve 931 (1525)'de *Taġyîr al-tanḳîḥ* gibi, en mühim eserleri bu sırada kaleme alınmıştır. Zenbilli Ali Efendi'nin 932 (1525/1526) tarihinde vefatını müteâkip, şeyhülislâmlığa getirilen Kemâl Paşa-zâde, bu mevkîde bulunduğu müddetçe, dâhilî ve hâricî din ve mezhep düşmanlarına karşı fikir ve kalemi ile mücâdele etti. Bu sebeple Sultan Süleyman'ın İran üzerine açacağı seferleri tervic ve onu, babasının vasiyeti üzerine, bu yola soktuğu gibi, pâdişahın bu husûsta Şâh Tahmâsp'a gönderilen mektuplarını da bizzat kaleme almış idi (*Macmû'a*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3431, 128a). Diğer taraftan İstanbul'da Kabız isminde bir müderrisin itikadında vukû bulan halel neticesinde, İsâ'yı Peygamberden üstün görmesi, bu kanâatini ulu-orta her tarafta yayması üzerine, umûmî efkârda hâsıl olan teşevvüşü de Kemâl Paşa-zâde bizzat yapmış olduğu muhâkeme ve yazdığı risâleler ile teskin etmiş, bu suretle Kanûnî Sülayman'ı Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin Kabız'ın karşısında mağlûp olmaları neticesinde duyduğu endişeden kurtarmış idi (Âlî, *ayn. esr.*, 255b v.d.). O bu münâsebet ile üç risâle kaleme almıştır. Bunlardan *Risâla fî afżaliyat al-nabî 'a ayh al-salâm 'alâ sâ'ir al-anbiyâ'* (Yahya Efendi kütüp., nr. 439, 72b v.d.), doğrudan-doğruya Kabız'ın iddialarını tenkîd ve cerh, *Risâla ma'mûla fî taṣḥîḥ lafż al-zindîḳ va tavżîḥ ma'nâhu 'l-daḳîḳ* (Râgıb Paşa kütüp., nr. 1460, 159b v.d.) zındıklığın tarihî seyrinden ve muhtelif şekillerinden ve *Risâla fî taḥḳîḳ lafż al-zindîḳ* (Râgıb Paşa kütüp., nr. 1460, 158b) zındıklığı şer'î cihetten mütâlea maksadını gütmektedir.

Kemâl Paşa-zâde 2 şevvâl 940 (16 nisan 1534) cuma günü vefat etmiştir. Cenâzesi büyük merâsim ile kaldırılarak, namazı Fâtih câmiinde kılındıktan sonra, Edirne-kapısı dışında Mahmud Çelebî hazîresine defnedildi. Kabrini daha sonra talebelerinden Mısır kadısı Pîrî Paşa-zâde Mehmed Bey yaptırmıştır. Onun ölümü tarihini Âşık Çelebî 941 (*Tezkire*, Pertev Paşa kütüp., nr. 440, 55a) tarihinde göstermekte ise de, bu tarih daha zamanında tenkit edilmiştir (Âlî, *ayn. esr.*, 230a). Son zamanlarda ise, onun vefatını J. v. Hammer mütercimi Atâ Bey, 938 olarak, kaydetmiştir (*Devlet-i osmaniye tarihi*, trc., İstanbul, 1330, V, 178). Fakat yukarıda verilen tarih vefatı için düşürülen tarihler ile de (bunların bir listesi için bk. Müstakim-zâde, *Davḥat al-maşâ'iḫ*, Hafid Efendi kütüp., nr. 241, 10b) sâbittir.

Kemâl Paşa-zâde ilmi ve eserleri ile osmanlı âlimleri arasında mümtaz bir mevkî işgâl etmekte olup, onun her ilimde behre sâhibi bulunduğu kaynaklarda zikredilmekte ise de (Meclî, s. 385), daha ziyâde naklî ilimler ile meşgûl olduğu ve bu vâdiye epeyce geç intisâp etmekle berâber, eser vermek cihetinden kendinden önce ve sonra gelen bütün âlimleri geçtiği ve bu zamana kadar intikal eden eserlerinin çoğu risâle olmak üzere, 300 rakamını dahi aştığı görülmektedir Eserlerinin tam bir listesi (Âzam-zâde Cemil, *'Uḳûd al-cavâhir*, Beyrut, 1326, 217 v.d.) mevcuttur. Pek cüz'î bir kısmı basılmış olup, 36 kadar risâlesi, Ahmed Cevdet tarafından, 1316'da *İkdam* neşriyâtı arasında yayınlanmıştır. Basılan eserleri arasında usûlden *Taġyîr al-tanḳîḥ* (1308), kelâmdan *Risâla al-mumayyiza* (1289) ve *Risâla fî avṣâf al-umm al-kitâb* (1264 ve 1310), akaidden *Mufarrica al-kurûb* (1268), lisâniyattan *Ġalaṭât 'avâm* ve nahivden *Falâḥ şarḥ al-marâḥ* (1289 ve 1304) bastırılmış, yalnız *Risâla fî bayân al-vucûd* adlı eseri 1328'de, Midhat Efendi tarafından, türkçeye tercüme edilerek, *Laâli-i ma'ânî* ismi ile, neşredilmiştir. Diğer eserleri yazma hâlinde olup, çoğu mecmualar hâlinde bulunur (bk. Râgıb Paşa kütüp. nr. 1460; Fâtih kütüp., nr. 5337; Kılıç Ali Paşa (Süleymâniye'de) kütüp., nr. 1028; Ayasofya kütüp., nr. 4794, 4797, 4820 ve Vâlide câmii kütüp., nr. 793). Onun mühim eserleri arasında tefsirden *Ṣaffât* sûresine kadar gelmekte olan noksan tefsiri ile, Bayżâvî'ye yaptığı bir hâşiye ve Sayyid Şarîf al-Curcânî'nin *Kaşşâf* şerhine olan hâşiyesi ile *Mulk* ve *An-*

'âm gibi müteferrik sûre tefsirleri, fıkıhtan *İṣlâḥ al-îżâḥ*'tan başka *Hidâya* şerhi, usûlden *Taġyîr al-tanḳîḥ* kadar tanınmış bulunan Taftâzânî'nin *Şarḥ al-talvîḥ*'ine olan hâşiyesi ile *Ṣadr al-Şarî'a*'ya yapmış olduğu hâşiye, hadîsten *Ḥadâ'iḳ al-azhâr* isimli *Maşâriḳ al-envâr* şerhi ile Buḫârî şerhinden başka, *ḥadîṣ-i arba'în* şerhi ve türkçe ve manzûm olarak tertip ettiği 100 hadîs tercümesi, kelâmdan Hoca-zâde'nin *Tahâfut* şerhine bir hâşiye ve bir de *Tacrîd-i tacvîd* adlı eseri *Farâ'iż*'den *Sirâciya* şerhi ile *Aşkâl al-farâ'iż* adlı kitabı, fetvâda kendi fetvâlarını ihtivâ eden mecmuası ve *Muhimmât al-muftî* isimli eseri, meânide muhtelif risâlelerinden başka, *İṣlâḥ al-miftâḥ* ve *Taġyîr al-miftâḥ* isimli, biri hâşiye ve biri şerh olmak üzere, iki eseri ile, *İẓhâr al-iẓhâr 'alâ aşcâr al-aş'âr* adlı metni, lugat sâhasında arapça kelimelerin bozulmasına dâir *Ġalaṭât 'avâm*'ı yanında, farsçanın vasıflarından bahseden *Ḥadâ'iḳ al-ḥaḳâ'iḳ* isimli eseri (bu eser hakkında bk. J. v. Hammer, *Fundgruben des Orient*, Viyana, 1811, II, 47 v.d.) ve arapçadan farsçaya tertip etmiş olduğu *Muḥîṭ al-luġa* adlı kitapları zikre şâyândır. Bunlardan başka edebiyat sâhasında türkçe divanı her ne kadar 1313'te İstanbul'da basılmış ise de, yazma nüshalarına nazaran, çok noksandır. *Gulistân*'a nazîre olmak üzere, farsça yazdığı *Nigâristân*, 939 (1533) tarihinde tamamlandığına göre, belki de onun son eseridir. Bu eser latinceye de tercüme edilmiştir (bk. *Fundgruben des Orient*, I, 403; II, 107). Farsçadan tercüme ettiği *Aşrâr-nâma-i Şayḫ 'Aṭṭâr* ve İbn Yamîn'in kıt'aları tarzında arapça kıt'aları ve mesnevî vezninde yazmış olduğu *Yusuf ve Züleyha* isimli eseri (7777 beyit), Molla Câmî'nin bu isimdeki eserinden istifâde edilerek, kaleme alınmış, hattâ bâzı parçaları aynen tercüme edilmiştir. Tıptan *al-Rucû' al-şayḫ ilâ ṣibâh fi 'l-ḳuvvat 'ala 'l-bâh* isimli, evlilik hayatına dâir eseri ile tarihten İbn Tagribirdi'nin *al-Nucûm al-żâhira fî mulûk Miṣr va 'l-Ḳâhira* adlı kitabı, Yavuz Sultan Selim'in emri üzerine, tercüme etmiştir.

Kemâl-Paşa-zâde'nin en mühim eseri *Tarih-i âl-i Osman*'dır. Bu eserin yazılmağa başlanması hakkındaki hikâye yukarıda zikredilmiş idi. Bu suretle Osmanlı devletinin teşekkülü tarihinden itibâren, Bayezid II.'in saltanatının son yıllarına kadar gelen esere Kemâl Paşa-zâde, sonradan, Kanûnî Süleyman'ın arzusu üzerine devam ederek (Kemâl Paşa-zâde, *ayn. esr.*, 8b v.d.), Yavuz Sultan Selim devrini ilâve ettiği gibi, Kanûnî Süleyman devrinde 933 (1526/1527) tarihine kadar vukû bulan hâdiseleri dercetmiş ve eseri Muhaç zaferini müteâkip Budin'in fethine kadar gelmiştir. Bayezid II. ve Kanûnî Süleyman tarafından tensip edilerek, yazdırtılmış olan bu eser, böylelikle, 699—933 seneleri arasında, 234 senelik vekayii ihtivâ ve 10 defterden terekküp etmektedir. *Tarih-i âl-i Osman*'ın onuncu defterini teşkil eden ve bilhassa Mohaç gazâsı ve neticelerini hâvî bulunan kısmı ötedenberi kütüphânelerde *Tarih-i Engürûs* (Belediye kütüp., nr. O. 103), *Fetih-nâme* (Ayasofya kütüp., nr. 3317), *Zafer-nâme-i Sultan Süleyman* (Selim Ağa, Kemankeş kütüp., nr. 384) isimleri ile zikredilmekte ve onun tarih sâhasında kaleme almış olduğu husûsî bir eser zehâbını vermekte olduğu gibi, bu kısmın fransızca tercümesi ve metni de, notları ile birlikte, M. Pavet de Courteille tarafından türkçe metni *Mohaçnâme* ve fransızca tercümesi, *Histoire de la Campagne de Mohacz* ismi ile, 1859'da Paris'te neşredilmiştir. Yine Kemâl Paşa-zâde'nin *Tarih-i âl-i Osman*'ın İstanbul fethine âit olan faslı da, aynı tarzda metinden çıkarılarak, *Tarih-i feth-i Kostantiniye* ismi ile, kütüphâne (bk. msl. Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 2720) fihristlerine yazıldığı görülmektedir.

Kemâl Paşa-zâde'nin ilmi zamanında o kadar büyük bir şöhret kazanmış idi ki, bir çok müellifler onu büyük şark âlimlerinden, msl. Sa'd al-Dîn Taftâzânî'ye ve Şarîf al-Curcânî'ye tercih edecek derecede beğenmişler, hattâ bu şahısların, mümkün olsa idi, ondan ders tâkip edeceklerine inanmışlardı (Sehî, *Tezkire*, Ali Emîrî kütüp., nr. 768, 73). Zamanında birçok âlimlerin bâzı meselelerde Kemâl Paşa-zâde'ye baş-vurdukları, hattâ bir çoklarının eserlerini, tashih maksadı ile, ona gönderdikleri bilinmektedir (*Macmû'a*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 1017, 96b). Bütün bu şöhret ve eserleri ile Kemâl Paşa-zâde XVI. asrın ilk yarısındaki osmanlı kültürünün en büyük mümessili olarak görülmektedir. Arapça ve farsça üzerindeki derin vukûfundan başka, türkçenin, yazı dili olarak, inkişâfında Kemâl Paşa-zâde'nin rolünü işâret etmek lâzımdır. O gerek şiirde ve gerek nesirde gâyet ağır ve tumturaklı bir ifâde tarzı kullandığından, kendinden sonra gelen münşîlere, türkçe bakımından, iyi bir misâl olmamış ve türk yazı dilinin halk dilinden tecerrüt etmesinde te'siri görülen başlıca müelliflerden biri olmuştur. Tarihini yazarken, kendisine açık ve temiz bir ifâde kullanması tenbih edilmesine rağmen (Kemâl Paşa-zâde, *ayn. esr.*, Ali Emîrî kütüp., nr. 25, s. 28 v.d.), yazı dilinde muğlak ve müseccâ bir ifâde kullanmaktan kurtulamamıştır. Yine nesir san-

'atlarından biri olan muammâ tarih şeklini de türkçede ilk defa Kemâl Paşa-zâde 'nin kullanmış olduğu bilinmektedir. Kendisi şiir sâhasında da iyice bir şâir sayılır. Kemâl Paşa-zâde şeyhülislâm sıfatı ile de büyük bir şöhret kazanmış idi. Hayatı te'lifât ile geçtiği hâlde, her gün, rivâvete göre, bin (?) kadar istiftâyı cevaplandırdığı ve kendisine insanlardan başka, her gün cinlerin (?) de mürâcaat ederek, ondan fetvâ talebinde bulundukları ve bu sebeple mânevî âlemde de büyük bir şöhret ve nüfûzu bulunduğu ve bundan dolayı kendisine *mufti 'l-şakalayn* unvânı verildiği (Bâlî, *Divan*, Üniversite kütüp., nr. 3496, mukaddime) anlaşılmaktadır. Onun Safevî propagandası te'siri ile büyük bir sarsıntı geçirdiği bilinmekte olan XVI. asır osmanlı ehl-i sünnet tefekkürünü bütün gayreti ile müdâfaa ettiği ise, bu yolda kaleme aldığı eserleri ile belli olduğu kadar, Kanûnî Süleyman nezdinde giriştiği teşebbüsler ile de sâbittir. Kemâl Paşa-zâde 'nin husûsî ahvâlinde zarif nükte-pervâz, hoş sohbet ve mizaha meyyâl bir seciyeye sâhip olduğu da görülmektedir. Şurası muhakkaktır ki, onun, askerlikten ayrılırken, tahayyül ettiği ikinci bir Molla Lutfî olabilmek arzusu, gerek ilmi, gerek eserleri ve gerek eriştiği mevkî ve te'min ettiği şöhret ile, ziyâdesi ile tahakkuk etmiştir.

Bibliyografya: Metin içinde zikredilen eserlerden başka bk. Hoca Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ* (İstanbul), II, 585, 615; Mustafa Cenâbî, *Tarih* (Râgıb Paşa kütüp., nr. 986, 369ª v.d.); Peçevî, *Tarih*, I, 50 v.d.; Hasan Bey-zâde, *Tarih* (Râgıb Paşa kütüp., nr. 987, 238ª, 247ᵇ, 264ª, 265ª); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1949), II, 664 v.d.; İbn al-'İmâd, *Şaẕarât al-ẕahab fi aḫbâr man ẕahab* (Kahire, 1351), VII, 238 v.d.; Latifî, *Tezkire* (Fâtih kütüp., 42ª, 425ᵇ v.d.); Hasan Çelebî, *Tezkire* (Reisülküttâb kütüp., nr. 624, 49ᵇ); Beyânî, *Tezkire* (Ali Emîrî kütüp., nr. 757, 18); Kafzâde Fâizî, *Tezkire* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 2726, 2ª); Riyâzî, *Tezkire* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 3871, 14ª); Ahdî, *Tezkire* (Hâlet Efendi kütüp., nr. 107, 28ª); Ayvansarâyî, *Vefeyât* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 1375, 61ª); Hasib, *Vefeyât* (Ali Emîrî kütüp., nr. 620, 50ᵇ); Ahmed Bâdî, *Riyâz-ı belde-i Edirne* (Bayezid umûmî kütüp., nr. 10392, 128 v.d.); Osman Nûrî Peremeci, *Edirne tarihi* (İstanbul, 1939), s. 189; Osman Fevzî Olcay, *Amasya şehri* (Belediye kütüp., nr. B. 2, 37); Mehmed Tevfik, *Kafile-i şuarâ* (İstanbul, 1290), 39; Ahmed Rifat, *Lugat-i tarihiye ve coğrafya* (İstanbul, 1300), 150; Muallim Nâci, *Esâmî* (İstanbul, 1308), 22 v.d.; Hâmid Vehbî, *Meşâhîr-i islâm*, cüz 49; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1308), I, 197; Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1311), s. 6 v.d.; Cemâleddin, *Osmanlı tarih ve müverrihleri* (İstanbul, 1314), s. 19; Mehmed-Ârif (*TOEM*, 44, s. 1411); Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, I, 223; Kemal Paşa-zâdenin el yazısı için bk. *İlmiye sâlnâmesi* (İstanbul, 1334), s. 346 ve kazasker Mehmed Murad kütüp., nr. 381 (*Hadîs-i erba'în* şerhi); *Tarih-i âl-i osman* 'ın nüshaları için bk. *İstanbul kütüphâneleri türkçe tarih coğrafya yazmaları katalogları* (İstanbul, 1944), s. 120 v.d. ve Fr. Babinger, *GOW*, s. 61 v.d.; divanının nüshaları için bk. *İstanbul kütüphâneleri yazma divanlar kataloğu* (İstanbul, 1950), s. 103. Bk. bir de C. Brockelmann, *GAL*, II, 449, 453 ve Sarkis, *Muʿcam al-maṭbūʿāt al-ʿarabîya* (Kahire, 1346).

(İSMET PARMAKSIZOĞLU.)

KEMÂL REİS. KAMĀL RAʾĪS, KAMĀL AL-DĪN AḤMED B. ʿALĪ (? — 1511), türk denizcilerinden olup, meşhûr korsanlardan biri sayılır. Onun mühtedî olduğunu ileri süren Babinger (*EI*, bk. mad.) 'in yürüttüğü lisânî mütâlealar ve Mordtmann (*MSOS As., Zur Lebensgeschichte des Kemal Reis*) 'ın bu yoldaki iddiasına mukabil türk kaynaklarında (Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1343, III, 315) Kemâl Reis 'in karamanlı bir türk âilesinden neş'et ettiği, babasının 'Alî isminde bir zât, kendisinin asıl adının da Ahmed olduğu kaydedilir. Bu itibârla Kamâl al-Dîn unvanının, Barbaros Hayreddin Paşa 'da da görüldüğü vecihle, yaptığı hizmetlere mukabil tevcih edildiğini ve bu unvanın kısaltılmış şekli olan Kemâl Reis yahut da, eski metinlerde olduğu şekilde, Raʾîs Kamâl olarak şöhret bulduğunu söyleyebiliriz.

Kemâl Reis 'in doğum yerinin Gelibolu (Kemâl Paşa-zâde, *Târih-i âl-i Osman*, Ali Emîrî kütüp., nr. 32, 64ª) veya Karaburun ('Âlî, *ayn. esr.*, 160ᵇ) olduğu hakkında kaynaklar arasında ihtilâf var ise de, onun hayat safhaları göz önünde tutulursa, Gelibolu 'da doğmuş olması ihtimâlini kabûl etmek gerekir.

Kemâl Reis Gelibolu 'da deniz piyâdelerinin karşılığı olan azap askeri olarak yetiştirildikten sonra, 1470 senesinde vukû bulan Eğriboz seferine Mahmud Paşa Velî kumandasındaki donanmada, azap askeri olarak, iştirâk etmiş ve adanın fethinden sonra, orada yerleşmiş idi. Zamanla Eğriboz adası azapları reisi olan Kemâl Reis 'in bir müddet sonra bir „kalite" hazırlayarak, venediklilere karşı korsanlık yolu ile mücâdeleye geçtiği görülür ('Âlî, *göst. yer.*). Venedik gemilerine ve topraklarına karşı vukû bulan akınları Kemâl Reis 'e, gerek türkler ve gerek venedikliler arasında büyük bir şöhret te'min etmiş idi (İnebahtı seferi esnâsında vukû bulan Bradano — ağustos 1499 — deniz savaşında venediklilerin hareket tarzı bu şöhrete delâlet etmektedir). 891 (1486) senesinde Endülüs müslümanlarının ispanyollara karşı Osmanlı pâdişahı Bayezid II. 'e mürâcaat etmeleri üzerine (Efdaleddin, *Bir vesikay-i müellim*, *TOEM*, 4) yapılan vaadin yerine getirilmesi husûsunda, 892 (1487) tarihinde Osmanlı hukûmeti tarafından hazırlanan bir korsan filosu ile Kemâl Reis İspanya sâhillerine gönderildi (Mustafa Cenâbî, *Tarih*, Râgıb Paşa kütüp., nr. 986, 339ᵇ). Cenâbî 'nin vermiş olduğu bu bilgi onun İspanya sâhillerindeki faâliyeti hakkında mevcut bir rapor (Topkapı sarayı arşivi, E. 6082), ile de tevsik edildiği gibi iki cihetten büyük bir tarihî kıymeti hâizdir. Kemâl Reis 'in serbest korsanlıktan ayrılarak, Osmanlı hukûmeti hizmetine girdiği tarih olarak iddia ve şimdiye kadar kabûl edilen ve Pîrî Reis 'in vermiş olduğu bir kaydın yanlış bir şekilde tefsirinden neş'et eden 900 (1495) tarihinin bu suretle bir kıymeti kalmamakta (Pîrî Reis, *Kitâb-ı bahriyye*, İstanbul, 1935, s. 11) ve elimizdeki bu tarihî kayıt ve rapor bize Kemâl Reis 'in bütün faâliyetinin Osmanlı hukûmeti nâmına cereyân ettiğini göstermektedir ki, bu da Akdeniz 'deki türk korsanlığının başı-bozuk ve şahsî teşebbüslerden ziyâde, Osmanlı hukûmetinin tensibi ile geliştiğini göstermektedir. Yine Cenâbî 'nin ondan *kâşif vach al-baḥr* (deryâ beyi?) sıfatı ile bahsetmesi Kemâl Reis 'in alel'âde bir korsan değil, rütbe ve mevkî sâhibi bir denizci olduğunu gösterir. Böylece garbî Akdeniz sâhasına intikal eden Kemâl Reis Endülüs sularında bir ispanyol filosunu mağlûp ettikten sonra, Malaka şehrini basarak, tahrip etmiş ve şehri tamâmen yağma eylemiş idi (Cenâbî, *ayn. esr.*) kendisine yeni vazifesinde hareket üssü olarak Cerbe adasını seçtikten sonra faâliyet sâhasını İtalya, Fransa sâhillerine ve orta ve garbî Akdeniz adalarına doğru genişleterek, hıristiyan Avrupa için çok tehlikeli bir düşman hâlini almış idi (Pîrî Reis, *ayn. esr.*). 896 senesinde ise, Bicâye 'ye yapmış olduğu akın ona bütün Akdeniz havzasında unutulmayacak şöhretini te'min etmiş idi (Kâtib Çelebî, *Takvîm al-tavârîḫ*, Müteferrika tab., s. 111). Aynı sene sonunda hareket üssünü Bōna 'ya naklederek, Fransa sâhillerini ve Balear adalarını vurduktan sonra, dönüş esnâsında Malta adasına da bir baskın yaparak, pek çok eşyâ ile birlikte, adanın hâkiminin oğlunu da esir almış idi. Bütün bu faâliyetlerini 897 (1492) senesinde Gelibolu 'ya gelerek, kapudân-ı derya Arnavut Sinan Bey (Güveği Sinan Paşa) vâsıtası ile pâdişaha arzetmiş ve mukabilinde, pek çok hediyeler ile birlikte, „vazifesi" 50 akçaya çıkarılarak, taltif edilmiş idi ('Âlî, *göst. yer.*).

Kemâl Reis 'in Avrupa sâhillerini yakıp-yıkan akınları yanında şimâlî Afrika sâhillerindeki mahallî müslüman emâretlerin işlerine de müdâhale ettiği görülmektedir (Pîrî Reis, *ayn. esr.*, s. 654, 664) bu hâl yarım asır sonra bütün şimâlî Afrika sâhillerini idâresi altında toplayacak olan Barbaros Hayreddin Paşa 'nın hareketlerinin mukaddemâtı hissini vermekte ve bütün bu faâliyetin bir plân mahsûlü olduğu zannını uyandırmaktadır.

Sultan Cem 'in ölümünden sonra, Avrupa siyâsetinde eski faâl rolünü almağa başlayan Osmanlı hukûmeti girişeceği askerî harekâtta donanmasını takviye etmek üzere, Akdeniz 'e salmış olduğu bütün türk korsanlarını ve bu arada Kemâl Reis 'i de 900 (1495) tarihinde İstanbul 'a dâvet etti (Pîrî Reis, *ayn. esr.*, s. 11). Bu tarihten sonra osmanlı donanmasının her faâliyetinde vazife alan Kemâl Reis, 901 (1496) yılında Mısır hukûmeti ile olan anlaşma gereğince, Adana ve Tarsus mıntakasının Ḥaramayn evkafı vâridâtını deniz yolu ile Mısır 'a sevketti. İskenderiye'ye yapılan bu sefer esnâsında Saint-Jean şövalyelerinin Girit sularında almış oldukları düşmanca tertipler bir fâide te'min edememiş idi. Buna mukabil, İskenderiye 'den dönüşte düşmanlarını araştırarak, Rodos civarında yakalayan Kemâl Reis, yapılan muhârebe neticesinde, Rodos amiral gemisini batırdığı gibi, üç parça gemiyi zapt ve Santurlu-oğlu ismindeki rodoslu amirali de esir almış idi (Kemâl Paşa-zâde, *ayn. esr.*, 76ª). Venedik muhârebesinin başlaması üzerine, türk donanmasını hazırlamakta büyük gayretleri görülen Kemâl Reis 'in bu sefere İzmit tezgâhlarında inşâ edilen bir „kukaya" binerek, iştirak ettiğini biliyoruz. İnebahtı kalesini deniz tarafından kuşatmak üzere, 250 'den fazla gemi ve 19.000 kadar asker ile, Davud Paşa-i sânî (II.) kumandasında, 4 temmûz 1499 'da Gelibolu 'dan hareket eden osmanlı donanmasının „temâşâlık mevkiine" kadar olan seyrinde Kemâl Reis tarassut vazifesinde bulunmuş ve Çuka adası civarındaki dört parçadan müteşekkil bir Venedik filosunu firâra mecbûr etmiş idi (Safâî, *Fetihnâme-i Modun ve Koron*, Topkapı sarayı, Revân kütüp., nr. 1271, 41ª). Burak Reis (Bradano) deniz muhârebesinde ise, kıyı tarafında vazife alarak, Venedik ge-

milerinin türk donanmasının gerilerine sızmasına mânî olduğu kadar, sâhilden yapılmakta olan tecâvüzleri de püskürtmüş idi (Safâî, *ayn. esr.*, 47b). İnebahtı seferinde onun en büyük yararlığı 21 ağustos günü vukû bulan Holomiç savaşında görüldü. Bu günün akşamı düşman filosu muhârebe sâhasını terkederken, Kemâl Reis „kukası“ ile en ön safta bulunuyordu ki, sonradan bütün osmanlı gemileri de onun etrafında toplanmışlardı (Safâî, *ayn. esr.*, 54a). Çamlıca deniz savaşında ise, 23 ağustos günü Kemâl Reis osmanlı donanmasının engin tarafını tutmuş idi. Venedikli Pesaro'nun ona karşı giriştiği taarruz ise, bir netice vermemiş idi. 25 ağustosta İnebahtı boğazını kapayan Venedik filosunu yarma plânını serdar Hersek-zâde Ahmed Paşa'ya Kemâl Reis hazırladığı gibi, o gece başlayan ve ertesi gün devam eden Papas-Burnu muhârebesinde düşman hatlarını yarmakta ve donanmadaki kara askerinin ısrârı üzerine muhârebeden çekilmeğe çalışan türk gemilerini ateş hattına sürmekte onun büyük gayretleri görüldü. Bütün bu muhârebelerin seyrinden de anlaşılacağı vecihle, Kemâl Reis'in donanmanın cenâh kumandanlarından biri olduğu ve elde edilen zaferde büyük bir hissesi bulunduğu meydandadır. İnebahtı'nın fethinden sonra, Umur Bey limanında başlayan donanmanın onarılması ile meşgûl olan Kemâl Reis 1500 senesi sefer mevsiminde Kefalonya bölgesini kontrol altına almak işi ile uğraştı. 1501 tarihinde ise, emrine verilen 5 kalita ve 17 fırkatadan müteşekkil bir filo ile Akdeniz adalarını kontrol etmiş ve bu arada Navarin'de yakaladığı bir Venedik filosunu mağlûp ederek, 3 kadırga, 1 kalyon, 1 ağırbar ve 3 kayık ele geçirmiş idi (Pîrî Reis, *ayn. esr.*, s. 311). Kemâl Reis bundan sonra daha ziyâde Rodos şövalyelerine karşı faâliyette bulunmuştur. 1504'te Rodos adasına asker çıkararak, gayr-i müstahkem kasaba ve köyleri yağma ettirdi. 1507 tarihinde ise, ikinci defa Mısır'a giderek, onun Kahire'de, Mısır meliki al-Aşraf Ḳānsūh al-Ġavrī tarafından, izzet ve ikram ile karşılandığını biliyoruz (İbn İyās, *Badā'i' al-ẓuhūr*, İstanbul 1931, IV, 119). 1510 senesinde, Trablusgarp emîrinin talebi üzerine, bu tarafları İspanyol mütecâvizlerinden korumak maksadı ile, lüzûmlu tedbirleri almak üzere, bir filo ile Trablusgarb'a gitti. Kemâl Reis bu seferini İspanya sâhillerine kadar uzanan bir akın ile tamamlamıştır. Dönüşünde Mısır hukûmeti için Alâiye'de hazırlanmış olan mâlzemeyi Rodos şövalyelerinin yağma etmesi üzerine, bunları te'dip etmek maksadı ile, Adalar denizine gönderildi. Zilkâde 916 (1511) tarihinde Gelibolu'dan hareket eden Kemâl Reis, yolda yakalandığı bir fırtına esnâsında, binmiş olduğu firkata ile birlikte, sulara gömüldü. Onun bu şekilde beklenmedik ölümü o zaman kapudan-ı deryâ olan Macar İskender Bey'in çekememezliği yüzünden yapmış olduğu bir hîleye atfedilmiş ise de (Âlî, *ayn. esr.*, 174b), Kemâl Reis gibi, bir deniz kurdunun deryâ kapudânının sözüne aldanarak, çürük bir gemi ile sefere çıkacağını zann ve kabûl etmek bir az güçtür. Bu rivâyet her hâlde Kemâl Reis'in dâsitânî hayatının tasavvur edilmeyen bir tarzda sona ermesinden hâsıl olan aksül'amelin bir neticesi olmalıdır.

Kemâl Reis'in korsanlık devresinde yetişmiş türk denizcilerinin en büyüklerinden biri olduğu muhakkaktır. Onun yalnız cesâret ve kahramanlıklarını hikâye eden akınları onu tebcîl etmeğe kâfî gelirse de (Kemâl Paşazâde, *ayn. esr.*, 65a v.d.) onun bu cephesinden başka, bir denizci olarak, üstün vasıflar taşıdığını da yeğeni olan Pîrî Reis'in yetişmesinden (Pirî Reis, *ayn. esr.*, s. 3) ve bilhassa Pîrî Reis'in büyük eseri *Kitâb-ı bahriyye*'nin meydana gelmesinden anlamaktayız. Burada amcasını ve hâmîsini dâimâ takdir ile anan Pîrî Reis onun denizcilik husûsunda büyük bir vukûfu olduğuna işâret etmiştir (Pîrî Reis, *ayn. esr.*, s. 11). Kemâl Reis'in türk donanmasına getirdiği en mühim yenilik gemilerin uzun menzilli toplar ile donatılması fikri olmuş idi (Safâî, *ayn. esr.*). Bu suretle düşmanı çok uzaklardan karşılamak mümkün olacak idi ki, bizzat Kemâl Reis İnebahtı seferinde bu tabya şeklini tatbik etmiştir. Onun korsanlık yolunda çizmiş olduğu hareket tarzı ise, kendisinden sonra XVI. asır içinde Akdeniz'i bir türk denizi hâline koymuştur.

Bibliyografya: Metinde geçen eserlerden başka bk. *Bayezidnâme* (Topkapı sarayı, Revan kütüp., nr. 1272), var. 20a; Ḥadîdî Frecigî, *Tarih-i âl-i Osman* (Ali Emîrî kütüp., nr. 1317), s. 279; Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1332), s. 250, 255; Hoca Sâdeddin, *Tāc al-tavārīḫ* (İstanbul, 1279), s. 90, 94; Hasan Bey-zâde, *Tarih* (Râgıb Paşa kütüp., nr. 987), var. 168b, 169b, 171b; Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār fî asfār al-biḥār* (Müteferrika tab.), s. 8 v.d.; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmâniye tarihi* (trc. M. Atâ), İstanbul, 1330, IV, 41, 49; Ali Riza Seyfî, *Kemâl Reis ve Baba Oruç* (İstanbul, 1325); Şükrî, *Esfâr-ı bahriye* (İstanbul, 1306), s. 330, 334; Haydar Alpagut, *Denizde Türkiye* (İstanbul, 1937), I, 404, 406, 415, 418, 431, 466; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1949), II, 195 v.d.; Pîrî Reis münâsebeti ile bk. bir de Adnan-Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim* (İstanbul, 1943), s. 67. (İSMET PARMAKSIZOĞLU.)

KEMÂLEDDİN. KAMĀL AL-DĪN AL-FĀRİSĪ (MUḤAMMED B. AL-ḤASAN, ABU 'L-ḤASAN), mühim bir matematik, fizik ve astronomi âlimi olup, 720 (1320)'ye doğru ölmüştür. İbn al-Haysam [b. bk.] ile aynı çapta, orijinallik bakımından, belki ondan daha üstün idi. Ḳuṭb al-Dīn al-Şīrāzī onun dikkatini İbn al-Haysam'in *Kitāb al-manāẓir*'ı üzerine çekmiş idi. Kamāl al-Dīn bu kitabı te'min ederek, eseri mükemmel bir şekilde şerh etti. Buna bir çok parlak risâleler de ekledi. Bunlar daha ziyâde bir küre sathında ışığın aksinden, kırılışından, kavs-i kuzahtan, hâleden, karanlık oda v. b. bahseder. Karanlık oda husûsunda diyebiliriz ki, *camera obscura*'yı ilk olarak kullanan âlim, kanâatimizce, İbn al-Haysam olmuştur. Bu âlim, deliğin karşısına düşen duvar üzerinde, bir küsûf ânında, güneşin hayalini tesbit edip, göstermiş ve hâdiseyi izah etmiştir. Hilâlin hayâlini elde edememiş olması, faraziyelerindeki bir hatâdan değil, bizzat hilâlin uçlarının çok donuk olmasından ileri gelmiştir. Kamāl al-Dīn tam bir nazariye kurmuş ve bunu mâhirâne tecrübeler ile isbat etmiştir.

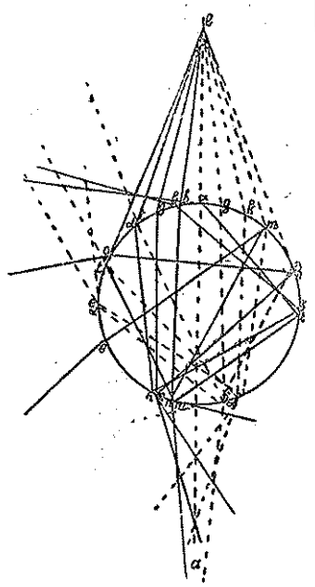

Bir yazmadan alınmış olan bu şekil, *b*'den hareket ederek, kürenin içinde iki defa kırılan şuâların seyrini göstermektedir. Bunlar ikinci kavs-i kuzahı meydana getirmektedir. İlk kırılmada (in'ikâs) esâs kavis elde edilir. Bir kürenin tâlî kavsi kuzahı daha sonra Goethe ile Boisserée tarafından müşâhede edilmiştir.

Önce çok ufak bir delik açmış ve karşısına yarı kırmızı — yarı yeşil bir satıh yerleştirmiştir. Sonra delik ne kadar küçük olursa, o nisbette iyi hayâller elde edilebileceğini ve hayâllerin deliğin şekli ile hiç bir alâkası olmadığını göstermiştir. Delik büyük olduğu nisbette de bu neticeden uzaklaşılır. Şu da kaydedilmeli ki, hayâller tersine teressüm etmektedir. Kamāl al-Dīn bu âletle, aynı zamanda, duvar üzerinde bulutları, bulutların hareketini ve bir kuşun uçuşunu da müşâhede etmiştir. Hayâlin hareketleri, gerçek hareketlere nazaran, tersine teressüm etmektedir. Daha sonraları Levi ben Gerson (Levi de Balneolis; ölm. 1344), husûf hâdiseleri için, karanlık oda kullanmıştır.

Bibliyografya: H. Suter, *Die Mathematiker u. Astronomen der Araber ...* (*Abhandl. z. Gesch. d. mathem. Wissensch.*, Leipzig, 1900, X, nr. 389); E. Wiedemann, *Beitr. z. Gesch. d. Naturwissensch.*, XIX, XXXIX (*Sitzungsber. der physik.-mediz. Sozietät in Erlangen*, 1910, 1914); İbn al-Haysam'in *Kitāb al-manāẓir*'ı için bk. E. Wiedemann, *Arch. f. d. Gesch. der Naturwissennsch. u. Technik* (1912), III; ayn. mll. *Jahrb. f. Photographie* (nşr. J. M. Eder, 1910) ve *Verhandl. der deutsch. physikal. Gesellsch.* (1910), XII, 177; W. Würschmidt, *Monatschr. für den naturwiss. Unterricht* (1911), IV, 98; M. Curtze, *Himmel und Erde* (1905), XIII, 225. (E. WIEDEMANN.)

KEMÂLEDDİN. KAMĀL AL-DĪN İBN AL-'ADĪM (1192—1262), ABU 'L-ḲĀSİM 'OMAR B. AḤMED ... B. ABĪ CARĀDA B. AL-'ADĪM AL-'UḲAYLĪ, Haleb tarihçisi; eşrâftan çok ehemmiyetli bir âile olup, ceddi bir tâ'ûn sebebi ile, 'Uḳayl kabîlesinin diğer fertleri ile berâber, 200 (815) senesine doğru Basra'dan Suriye'ye gelmiş ve tüccar olarak Haleb'e yerleşmiş olan Banî Carāda'ye mensûp idi. Kamāl al-Dīn 588 zilhiccesinde (kânun I. 1192; *Fevât*, yanlış olarak, 586 tarihini gösteriyor) doğmuş ve dört nesilden beri kadılık eden bir hanefî kadısının oğludur. Doğduğu şehir olan Kudüs'te tahsil etti; babası onu 603 (1206/1207) ve sonra 608 (1211/1212)'de Şam, Irak ve Hicaz'a gönderdi; bunu mütecâkip Haleb'de Şādbaḫt medresesine müderris oldu. Daha sonra kadılık mesleğine girdi; Eyyûbîlerden al-Malik al-'Azīz (613—634 = 1216—1236) ile al-Malik al-Nāṣir (634—658 = 1236—1260)'a, vezîr olarak, hizmet etti ve Bagdad ve Kahire'de de elçi sıfatı ile bulundu. Doğduğu şehir, moğullar tarafından, 9 safer 658 (26 kânûn II. 1260)'de zapt ve yağma edilince, al-Malik al-Nāṣir ile birlikte, Mısır'a kaçtı. Hulagu Kamāl al-Dīn'i, kendisine baş-kadılık pâyesini teklif ederek, Suriye'ye çağırdı; fakat o 29 cemâziyelevvel 660 (21 nisan 1262)'ta Kahire'de öldü.

Başlıca eseri, Ḫaṭīb al-Bağdādī [b. bk.] ve İbn 'Asākir [b. bk.]'in eserlerini örnek ittihaz ederek, alfabe sırasına göre, tanzim et.

tiği Haleb şehrinin meşhûr şahıslarının hâl tercümesidir. Bu eser 10 (ve bâzılarına göre, 40) cildi ihtivâ ediyor ve *Buġyat al-ṭalab fî târîḫ Ḥalab* adını taşıyordu. Çok büyük hacımda olması sebebi ile, hiç bir zaman tamâmiyle tebyiz edilememiş ve Timur istilâsından evvel de dağılmış idi; öyle ki, İbn Şiḥna [b. bk.] de zamanında eserin bir cildden fazlasını görmemiş idi (bk. *Cat. Codd. Arab. Bibl. Akad. Lugd.-Bat.*, II, 82); münferit parçalar Paris (Bibl. Nat., de Slane, *Cat.*, nr. 2138), Londra (*Cat. Codd. Mss. Or. in Mus. Brit.*, 2. kısım, nr. 1290) ve muhtemelen İstanbul (Ayasofya kütüp., nr. 3036)'da mahfûzdur (bk. Horovitz, *MSOS*, Berlin, X, 60, nr. 51). Daha sonra kendisi bu eserin, tarih sırasına göre, 641 (1243) senesine kadar getirerek, *Zubdat al-ḥalab fî târîḫ Ḥalab* ismi altında bir hulâsasını yaptı ise de, temize çekilmesini tamamlayamadan öldü. Paris yazmasından (de Slane, nr. 1666; diğer bir yazma da Petersburg'daki ise de, bu her hâlde Paris yazmasının bir kopyasından başka bir şey değildir, bk. V. Rosen, *Not. sommaires des manusc. arabes du Musée Asiat.*, Petersburg, 1881, s. 98, nr. 160) bâzı parçalar neşredilmiştir: G. W. Freytag, *Selecta ex historia Halebi* (Paris, 1819); *Regnum Saahd-aldaulae in oppido Halebi* (Bonn, 1820); *Historiens orientaux des Croisades*, III, 691—732; H. Derenbourg, *Vie d'Ousâma* (*Publ. de l'Ecole des Langes or. viv.*, 2. seri, XII, 1), s. 569—585; E. Blochet, *L'histoire d'Alep de Kamâladdin* (frns. terc. *Rev. de l'Orient latin*, 1896, s. 509—565; 1897, s. 146—235; 1898, s. 37—107; 1899, s. 1—49). Daha geniş bir hulâsası Muḥammed İbn al-Ḥanbalî (ölm. 1564) tarafından, 6 rebiülâhır 951 (28 hazîran 1544)'e kadar gelen bir zeyil ile *Durr al-ḥabab fî târîḫ a'yân Ḥalab* (bk. *Cat. Codd. Mss. Or. in Mus. Brit.*, nr. 334; *Bibl. Bodl. Codd. Mss. Or.*, I, nr. 810—836; krş. II, 597; V. Rosen, *Not. sommaires*, nr. 203) ismi altında yapılmıştır. [Bu eserin metninin tam bir neşri Sâmî Dahhân tarafından hazırlanmış olup, 457 (1064/1065) tarihine kadar kadar gelen ilk cildi basılmıştır: *Zubdat al-ḥalab fî târîḫ Ḥalab = Histoire d'Alep* (Şam, 1951; Institut Français de Damas)].

Esâs eseri olan *Buġya*'ye IX. asırda iki defa zeyil yazılmıştır; 1. 'Alâ' al-Dîn Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Muḥammed b. Ḫaṭîb al-Nâṣirîya (ölm. 843 = 1439), *al-Durr al-muntaḫab fî târîḫ Ḥalab*; bu eser, şehrin bir tasvirinden sonra, 658'den itibâren, tanınmış haleblilerin hâl tercümesini ihtivâ eder (yazmaları için bk. Horovitz, *MSOS*, X, 60 v. d.); 2. Muḥibb al-Dîn Abu 'l-Faḍl Muḥammed b. al-Şiḥna al-Ḥalabî (ölm. 890 = 1485), *Nuzhat al-nawāẓir fîravẓ al-manāẓir*; yazmaları Berlin'de (Ahlwardt, *Verz.*, nr. 9791); 1. cild Londra'da (*Cat. Codd. Or. in Mus. Brit.*, nr. 436, 2); 2. cild Gotha'da (Pertsch, *Verz.*, nr. 1772); 3. cild Paris'te (de Slane, *Catal.*, nr. 2139) bulunmaktadır. İbn al-Şiḥna'nin torunlarından biri 1014 — 1024 arasında bir hulâsa yaparak, buna kendi zamanına kadar bâzı notlar eklemiştir (bu hulâsanın yazmaları için bk. Pertsch, *Verz. d. arab. Hss. zu Gotha*, nr. 1724 ve *Cat. Codd. arab. Bibl. Lugd.-Bat.*, II, 85, nr. DCCCCCLII). Bu hulâsa, Joseph Elias Sarkis tarafından, *al-Durr al-muntaḫab fî târîḫ mamlakat Ḥalab* (Beyrut, 1909) ismi ile, neşredilmiştir. Bu eserin bâzı parçaları için bk. Kremer, *Sitzungsber. d. Wien. Akad.*, phil.-hist. Kl., IV (1850), I, 125 v. dd.

Yâḳût, *Irşâd* (VI, 18 — 35)'ında, Kamâl al-Dîn'in kendi âilesinin tarihine dâir yazdığı *al-Aḫbâr al-mustafâda fî ẕikr Banî Abî Carâda*'den parçalar vermektedir. En meşhûr şiiri Haleb'in sukutu üzerine yazılmış olup, bâzı örnekleri Abu 'l-Fidâ' (*ayn. esr.*)'da bulunmaktadır, O 610 (1213)'da al-Malik al-Ẓâhir'e, oğlu al-Malik al-'Azîz'in doğum günü şerefine, *al-darârî fî ẕikr al-ẓarârî* adını verdiği bir tebrik mektubu yazmış idi; bu mektup Nûruosmâniye (nr. 3790) yazmasından alınarak, *Macmû'a* (İstanbul, 1298)'da neşredilmiştir. Sonra *al-Vaṣla ila 'l-ḥabîb fî vaṣf al-ṭaygibât va 'l-ṭîb* adını taşıyan, muhtelif kokular yapmak için terkipler ihtivâ eden bir kitap te'lif etti (yazmaları için bk. Ahlwardt, *Verz.*, nr. 5463, Ellis ve Edwards, *A descr. List of the Arab. Mss. acquired . . . since 1894*, London, 1912, s. 56, 62, Or. 6388 ve *Cat. of the Arab. and Pers. Mss. in the Orient. Publ. Libr.*, Bankipore, VI, 146, nr. 96). Yâḳût'un meşhûr hattatların yazısına benzettiği yazısından nümûneler Petersburg'da mahfûzdur (bk. *Cat. des Mss. et Xylographes orient. de la Bibl. Imp.*, nr. 147).

Bibliyografya: Yâḳût, *Irşâd al-arîb ilâ ma'rifat al-adîb* (*GMS*, VI), VI, 18 – 46; İbn Şâkir, *Favât al-vafayât* (Bulak, 1299), II, 101; Abu 'l-Fidâ', *Târîḫ*, IV, 634; İbn Ḳutlûbuġâ, *Ṭabaḳât al-ḥanafîya* (*Abh. K. M.*, Leipzig, 1862, II), nr. 143; Weijers, *Orientalia*, II, 248; Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber der Araber*, nr. 345; Brockelmann, *GAL*, I, 332; Sâmî al-Dahhân, *Histoire d'Alep* (Şam, 1951), s. 13—76.

(BROCKELMANN.)

KEMÂLEDDİN İSMAİL. KAMÂL AL-DÎN İSMÂ'ÎL, İṢFAHÂNÎ, İran şâiri. Camâl al-Dîn 'Abd al-Razzâḳ'ın oğlu olup, İsfahan'da kadılık eden ve aynı zamanda siyâsî kuvveti elinde tutan Sâ'idî (aynı zamanda Âl-i Ḥucandî) âilesini öven şâirlerden idi. *Ḫallâḳ al-ma'ânî* („mânalar yaratıcı") lekabı ile anılan Kamâl al-Dîn İsma'îl, şiirlerinin çoğunu kadı Rukn al-Dîn Sâ'id b. Mas'ûd'a, Irak'ta huküm süren Ḫvârizmşâh ('Alâ' al-Dîn Tökiş, oğlu Muḥammed ve torunları Calâl al-Dîn ile Ġiyâṯ al-Dîn) ve aynı zamanda Şiraz'da huküm süren Fars atabeylerine (Sa'd b. Zangî ve oğlu Abû Bakr) ithâf etti. Nihâyet inzivâya çekildi ve şeyh Şihâb al-Dîn 'Omar b. Muḥammed al-Suhravardî'nin irşâdı ile, kendini tasavvufa verdi. Cengiz Han'ın oğlu Ögedey'in ordusu İsfahan'ı zaptettiği esnâda, 2 cemâziyelevvel 635 (21 kânun I. 1237)'te, evinde hazîne bulacaklarını ümit eden moğul askerleri tarafından, katledildi. *Dîvân*'ı Bombay'da neşredilmiştir (ts.). Bunda Ethel Watts Mumford (*Hundred Lave Songs*,, New-York, 1904) tarafından ingilizce nazma konan, Louis H. Gray'a âit kısmı tercümeler ile Salemann-Shukovskiy'nin *Persische Grammatik*'inde neşrettiği 15 rubâinin Theodosis Garrison (*Lippincott's Mag.*, LXV, 783) tarafından yapılmış tercümeler bulunmaktadır.

Bibliyografya: Davlatşâh, *Taẕkirat al-şu'arâ'*, s. 148—154; Luṭf 'Alî Beg, *Âtaş-kada* (Bombay), s. 176; Riżâ-Ḳulî Ḫân, *Macma' al-fuṣaḥâ'* (Tahran), I, 489 — 494; J. v. Hammer, *Gesch. der schönen Redekünste Persiens*, s. 159; Ḥamd Allâh Mustavfı, *Târîḫ-i guzîda* (*GMS*, XIV/1), s. 824; H. Ethé, *Grundriss der iran. Philologie*, II, 269; E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, II, 540 v. dd. (Cl. HUART.)

KEMANKEŞ ALİ PAŞA. KAMÂNKAŞ 'ALÎ PAŞA (?—1624); osmanlı sadrâzamlarından olup, Kara lekabı ile de meşhûrdur. Aslen Hamid ilindendir. Genç yaşında İstanbul'a gelerek, saraya intisâp etmiş, silâhdarlığa kadar yükselmiş, istanköylü Ahmed Paşa-zâde Ali Paşa'nın sadâretinde (1029 = 1620) çırağ edilip, vezâretle Diyarbekir beylerbeyiliğine nasbolunmuştur. Kemankeş Ali Paşa Diyarbekir'e vardıktan kısa bir müddet sonra, bilgili bir adam olarak tanılan mal defterdarı Hacı Ahmed Efendi'yi, merkeze bildirmeden, sebepsiz hapis ve katlettirdiğinden, bu zâtın pek yakın dostu ve Osman II.'ın hocası meshûr Ömer Efendi kısas talebinde bulunmuş, fakat sâbık Diyarbekir beylerbeyi Dilâver Paşa'nın sahâbeti ile, Ali Paşa Bagdad vâliliğine tâyin edilmiş idi.

Ali Paşa, ancak bir sene kadar Bagdad'da kaldıktan sonra azledildiği için, Kayseri havâlisine yerleşmiş ve Ömer Efendi'nin kininden korkarak, İstanbul'a dönmekten çekinmiştir. Sultan Osman II.'ın şehâdetini müteâkip İstanbul'a gelen Ali Paşa, 3. veya 4. vezîr olarak, kubbe altına dâhil olmuş, nihâyet Merre Hüseyin Paşa yerine, şevvâl 1032 (ağustos 1623) tarihinde sadâret makamına yükselmiştir (Muḥammed b. Muḥammed, *Târîḫ*, Lala İsmail Efendi kitapları, nr. 300, 36b, 37a).

Ali Paşa'nın bu makamı elde etmesinde, Murad IV.'ın kız kardeşini alan yeniçeri kethudâsı Bayram Ağa (J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye târihi*, trc. M. Atâ, İstanbul, 1335, X, 27)'nın büyük bir rolü olduğu görülüyor. Sâbık vezîr-i âzam Merre Hüseyin Paşa, ikinci sadâreti esnâsında, kendine muhâlif olan sipâhîlere karşı yeniçerileri tutmak ve yeniçeriler vâsıtası ile sipâhîleri te'dip etmek gibi, bir siyâset tâkip etti (İbrahim Peçevî, *Târih*, İstanbul, 1283, II, 397); hattâ bir defasında yine bu iki zümreyi birbirine düşürmek ve yeniçerilere sipâhîleri tamâmen yok ettirmek istedi. Bu hâdisenin vukûundan önce, Bayram Ağa'nın yeniçerilere tavsiyesine uyarak, yeniçeriler sipâhîler ile birlikte yeni bir vezîr-i âzam nasbettirmeğe karar vermişlerdir (Naimâ, *Târih*, İstanbul, 1280, II, 262). Bunun neticesi olarak, Merre Hüseyin Paşa azledilmiş ve sadârete 4 zilkâde 1032 (30 ağustos 1623)'de Kemankeş Ali Paşa getirilmiştir (Solak-zâde Mehmed Hemdemî, *Târih*, İstanbul, 1297, s. 376).

Ali Paşa'nın sadâretinde yapılan ilk iş, aklen zayıf olduğu bilinen Sultan Mustafa I.'yı tahttan indirip, yerine Murad IV'ı çıkarmak için, teşebbüse geçmek oldu. Başta vezîr-i âzamın bizzat kendisi olmak üzere, şeyhülislâm Zekeriya-zâde Yahya Efendi, Rumeli kazaskeri, Anadolu kazaskeri ve başka ulemâ ile divân erkânı, ocak ihtiyarları ve âyândan müteşekkil bir mecliste, pâdişahın iktidarsızlığı yüzünden, devlet işlerine zaaf geldiği, mâlî, askerî ve idârî meselelerin tamâmen bozulduğu görüşüldü. Bu vaziyetin islâhı için, Mustafa I.'nın hal'i ile Ahmed I.'in oğlu şehzâde Murad'ın tahta çıkarılması kararlaştırıldı. Yahya Efendi Mustafa I.'nın tahttan indirilmesine fetvâ verdi ve 14 zilkâde 1032 (9 eylûl 1623) pazar günü Murad IV.'a biat edildi (Hasan Bey-zâde, *Târih*, Topkapısarayı, Emânet hazînesi kütüp., nr. 1434, var. 481a). Sonraları menfâda bulunan ulemâ ve vüzerâdan bâzı kimselerin İstanbul'a dönmelerine müsâade olunup, yeniçeri kethudâsı Bayram Ağa, Kemankeş'in sadârete gelmesi husûsundaki hizmetine mukabil, yeniçeri ağalığı ile mükâfatlandırıldı (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 38).

Ali Paşa'nın yaptığı ikinci iş ise, şeyhülislâm Zekeriyâ Efendi-zâde Yahya Efendi'yi

meşihat makamından uzaklaştırmak oldu. Pâdişahın tahta çıkmasından sonra, tam mânası ile müstakil hareket etmeğe çalışan ve rüşvet almağa mütemâyil bulunan vezîr-i âzam, bir bayram ziyâreti esnâsında, müfti Yahya Efendi'nin, rüşvet hakkında nasihat yollu bâzı târizlerde bulunmasına tahammül edemedi. Kayın babası Bostan-zâde Mehmed Efendi'nin teşvikına kapılarak, şeyhülislâmı pâdişahın gözünden düşürmenin yolunu aradı. Ali Paşa'nın gâyesi, Rumeli kazaskeri bulunan kayın babasını meşihat makamına getirmek, böylece imparatorluğun en yüksek iki makamını elinde tutmak idi. Bir gün pâdişahın huzûrunda, Yahya Efendi'nin, iclâsı husûsunda rızâsı olmadığını, sâbık vezîr-i âzam Merre Hüseyin Paşa'nın azli bahânesi ile ulemânın Fâtih câmiinde toplandıkları esnâda, gâyeleri Mustafa I.'yı hal'edip, iclâsı bir an önce icrâ olduğu hâlde, Yahya Efendi'nin, Hüseyin Paşa ile ittifak ederek, ulemânın sözünü kırdığını, hâlen dahi Merre Hüseyin ile aynı fikirde olup, mahlûl pâdişahı tekrar iclâs için zorbalar ile iş-birliği yaptığını, Yahya Efendi'nin muhakkak azli lâzım geldiğini pâdişaha anlattı; nihâyet gâyesinde muvaffak olarak, Yahya Efendi'yi azl ile Merre Hüseyin Paşa'yı öldürttü (zilkâde 1032 = eylûl 1623). Kendine rakip gördüğü Gürcü Mehmed Paşa ve Halil Paşa gibi, vezîrleri İstanbul'dan uzaklaştırdı (Naimâ, *Tarih*, II, 265). Fakat kayın babası Mehmed Efendi'yi bir türlü meşihat makamına getiremedi. Bu makama çok itibârlı ve nufûzlu bir zât olan Hoca Sâdeddin Efendi-zâde Mehmed Es'ad Efendi tâyin olundu.

Ali Paşa, devletin hâricî ve siyâsî gâilelerini bir tarafa bırakmış, İstanbul'da mansıp ihtirâsı ile mücâdeleye girişmiştir. Bu hâlin yedi aylık sadâretinin ilk günlerinde değil, son zamanlarında da devam ettiğini görüyoruz. Msl. Osman II. zamanında, bostancı-başı olması hasebi ile, pâdişahın emri üzerine meyhâneleri bastığı için, sipâhîler ile zıt giden Mısır'dan mâzûl (1622) Mehmed Paşa'yı, Budin'e gitmeğe hazırlanırken, sipâhîlerin iftirâsı ve Bostan-zâde Mehmed Efendi'nin tezvirleri ile sarayda boğdurmuş idi (bu vak'anın tafsilâtı için bk. Naimâ, *Tarih*, II, 293—296).

Kemankeş Ali Paşa'nın devlet ricâline karşı yaptığı bu türlü muâmele, rakiplerini imhâ siyâseti, bâzı kimseler ve bilhassa şeyhülislâm tarafından, hoş karşılanmıyordu; hattâ bir defasında Es'ad Efendi, her zaman kendini azletmek üzere fırsat arayan vezîr-i âzamın katli için fetvâ yazarken, küçük kardeşi İstanbul kadısı Sâlih Efendi bu fetvâyı ortadan kaldırıp, büyük birâderinin teşebbüsüne mâni olmuş idi. Ali Paşa aleyhinde bâzı tertipler hazırlanmakta bulunduğunun farkına varmış, kendisinin Abaza seferine gideceği sıralarda İstanbul'da güvendiği bir adamın bulunmasını zarûrî görmüş, bunun için de, Mısır'da menfâda olan dârüssaâde ağalarından meşhûr Elhâc Mustafa Ağa'yı İstanbul'a çağırarak, rebiülevvel 1033 (kânun II. 1624)'te tekrar dârüssaâde ağası yapmış idi (Uşşâkî, *Zeyl-i şakayık*, Murad Molla kütüp., nr. 1432, var. 29a). Fakat Kemankeş'in telhisçisi Kabasakal Ali Ağa'nın itirâzına rağmen, defterdar yaptığı Bâkî Paşa ile mukabeleciliği tevcih eylediği Feridun isimli diğer bir zât ve mezkûr Mustafa Ağa, çok geçmeden, müftî Es'ad Efendi de dâhil olmak üzere, vezîr-i âzamın aleyhine ittifak ettiler. Onun Bagdad, Musul ve Kerkük'ün civarındaki İran muhârebelerinde göstermiş olduğa ihtimâli öne sürüp, katli için teşebbüse geçtiler.

Ali Paşa hakikaten Diyârbekr sü-başısı vak'ası dolayısı ile, Bagdad ve civârında vukû bulan hâdiselere kayıtsız kalmış, Hâfız Ahmed Paşa'nın merkezden yardım istemesine rağmen, alâka göstermemiş idi (Naimâ, *Tarih*, II, 283); hattâ bu yüzden iranlılar ile türkler arasında çıkan anlaşmazlık husûsunu Murad IV. kendine sorduğu hâlde, Bagdad'ın zaptı meselesinin aslı olmadığını, bu türlü rivâyetlerin, düşmanları tarafından uydurulduğunu söylemiş idi. Lâkin bir müddet sonra pâdişah hakikatı öğrenmiş ve Ali Paşa'nın yalanı meydana çıkmış idi. Bir taraftan Abaza isyânı ile Mısır'daki karışıklıklar ve askerin inzibatsızlığı devleti güç bir duruma soktuğu gibi, diğer taraftan paranın kıymetini kaybetmesi ve cülûs bahşişleri yüzünden, pek çok sarfiyat yapılmış olması büyük mâlî sıkıntılar doğurmuş ve İstanbul'da kıtlık baş-göstermiş idi (J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, IX, 28). Bütün bunlar sadrâzamın idâresizliğine ve acizine hamlediliyordu. Nihâyet Murad IV. Kemankeş Ali Paşa'nın ortadan kaldırılmasına karar verdi ve kendisini saraya çağırarak, birgün hapsettikten sonra, 14 cemâziyelâhır 1033 (nisan 1624)'te idâm ettirdi (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 52); bütün serveti de defterdar Abdülbâkî Paşa tarafından hazîne adına müsâdere olundu (bu müsâdere esnâsında Ali Paşa'nın haremine kadar giren Bâkî Paşa'nın, Bostan-zâde'nin kızı olan eski zevcesine tesâdüfü hakkında bk. Kara Çelebî-zâde Abdülâziz, *Ravżat al-abrār*, İstanbul, 1148, 558 v.d.). Kayın-babası Bostan-zâde Mehmed Efendi de Rumeli kazaskerliğinden uzaklaştırıldı.

Kemankeş Ali Paşa Atik Ali Paşa câmii hazîresinde gömülüdür (Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, İstanbul, 1281, I, 150).

Bibliyografya: Metinde zikri geçenlerden başka bk. Topçular kâtibi Abdülkadir Efendi, *Tevârîh-i âl-i Osman* (Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151, var. 229b, 230a, 232a—b); Osman-zâde Ahmed Tâ'ib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1271), s. 72; Tayyar-zâde Ahmed Atâ, *Tarih* (İstanbul), II, 55 v.d.; *Tuġi tarihi* (nşr. Midhat Sertoğlu, *Belleten*, Ankara, 1947, sayı: 43). (M. MÜNİR AKTEPE.)

KEMBAYE. CAMBAY (Kambāya), Hindistan'da Gucarât eyâletinin garp kısmında bir bölge olup, aynı adı taşıyan körfezin ucunda kâindir. [Mesâhası: 392 mil² olup, nüfusu 96.561 'dir]; bu nüfusun aş.-yk. 13 % 'ü müslümandır. Kembaye şehri eskiden Gucarât'ın belli-başlı limanlarından biri idi. 1298'de müslümanlar idâresi zamanında Hindistan'ın en zengin şehirlerinden biri olduğu rivâyet edilmektedir. Fakat XVI. asrın sonunda ticâret bu limandan büyük ölçüde Surate'ye intikal etti. Kembaye, Mas'ûdî, İṣṭaḫrî, İbn Ḥavḳal ve diğer arap coğrafyacıları tarafından zikredilmiştir. Bugün 50 tondan fazla gemi limana girememektedir.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India*; Elliot-Dowson, *History of India* bk. fihrist; arap müelliflerinin verdiği vesikalar için bk. *Gazetteer of the Bombay Presidency*, I, 1. kısım, s. 514 v.d.; *Archaeological Survey of Western India* (London, 1876), VI. (J. S. COTTON.)

KEMİYET. [Bk. MAḲŪLĀT.]

ḲENĀ. [Bk. KENÂ.]

KEN'AN. KAN'ĀN, *Tevrat*'ta Kena'ān, hakkında pek az rivâyet mevcut olup, bunlar da birbirini tutmamaktadır. Bayżāvî (nşr. Fleischer, I, 513) bunu, meşhûr Nimrûd (*Lisān* ve *Tāc*'a göre: Numrûd)'un babası olarak, zikreder; aynı zamanda ona Kan'āniyūn (*Lisān*, X, 191)'un ve berberîlerin (Dimaşḳî, *Nuḫbat al-dahr*, nşr. Mehren, s. 266. İbn Ḫaldūn, *al-'İbar*, VI, 93, 22 v. dd., 97, 11 v. dd.) ceddi de telâkkî edilmektedir. Hakkında pek az şey bilinmektedir. Bir çokları XI, 44 v. d. âyetlerdeki hikâyeyi ona atfederler; bu âyetlere göre, Nūḥ'un oğullarından biri, babasının ısrarına rağmen, onunla birlikte gemiye binmeği kabûl etmemiş ve böylece, imânsızlar ile birlikte, sulara gömülmüştür (Bayżāvî, bu bahis ile ilgili yer al-Ṯa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'*, Kahire, 1324, s. 36 aş.). Ṭabarî (nşr. de Goeje, I, 199) de Nūḥ'un tûfanda ölen Kan'ān adında bir oğlundan bahsediyor, fakat *Kur'an*'daki bahis mevzuu olan âyeti Yām b. Nūḥ (bk. *Tafsîr*, I, 199, 6)'a bağlamakla berâber, onun Kan'ān olduğunu söylüyor.

Hâlbuki Kan'ān burada Nūḥ'un bir oğlu olarak görünüyor ve İbn al-Kalbî de „Şālūm, yâni Kan'ān" 'ı, Nūḥ'un dördüncü oğlu olarak, zikrediyor (bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 311); *Takvîn* (IX, 25)'in muvâzî kısmında ise (bk. Ṭabarî, *ayn. esr.*, s. 212), Hām b. Nūḥ (bk. Ya'ḳūbî, I, 13 v. d., 16,1; Mas'ūdî, III, 240, 294)'un oğlu olarak gösterilmiş bulunmaktadır. Üçüncü bir rivâyete göre (Yāḳūt, *ayn. esr.*), Kan'ān Sām b. Nūḥ'un oğlu ve bir dördüncüye göre de, pek kat'î olmayarak, Kūş b. Ḥām'ın oğlu idi (Dimaşḳî, *ayn. esr.*).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka krş. al-Ya'ḳūbî, *Tārîḫ* (nşr. Houtsma), I, 13, 16; al-Mas'ūdî (Paris tab.), III, 240, 294; İbn Ḫaldūn, *'İbar* (Bulak, 1284), VI, 93, 97. (B. JOEL.)

KEN'AN PAŞA. KAN'ĀN PAŞA (?—1659), Sarı, Topal, Uzun lekapları ile anılan ve kapudan-ı deryalık ile rikâb-ı hümâyûn kaymakamlığına kadar yükselmiş osmanlı vezîrlerindendir. Bâzı eserlerde rus olarak gösterilen (Silâhdar, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 123, 137 ve 155; Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, VI, 236, 379; bu sonuncu müellif onun Bozca-Ada muhâfızı Abaza Ahmed Paşa ile aynı şehirden olduğunu da söyler) Ken'an Paşa'ya bâzan da gürcü (Şehrî-zâde Said, *Zubda al-aḫbār al-mutallaḳa bi 'l-cār*, Üniversite kütüp., nr. 2548, 330a) veya çerkes (Râmiz, *Harita-i kapudan-ı derya*, İstanbul, 1249, s. 65; Tayyar-zâde Ahmed Atâ, *Tarih*, İstanbul, 1291, II, 192) denilmiştir. Ken'an Paşa evvelâ Mısır vâlilerinden Bakırcı Ahmed Paşa'nın hizmetinde bulunmuş, sonra cündîliği dolayısı ile, Murad IV. zamanında saraya alınmıştır (Silâhdar, I, 155; Naimâ, VI, 379). Şehrî-zâde Said (330a) ise, onun Tûtîci Hasan Paşa kölelerinden olduğunu ve efendisinin katli üzerine, Enderûn-i hümâyûna intisap ettiğini yazar.

Ken'an Paşa yakışıklı bir adam olduğundan, az zamanda has odada şöhret bulmuş, kendini katledecek olan Murtaza Paşa ile birlikte, hırka-i saâdet odasında çalışmış (Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1315, V, 244 v.d.) ve nihâyet Sultan İbrahim'in iltifâtına mazhar olarak, rikâbdâr ağalığından, musâhiplik rütbesi ile, vezârete yükselmiş ve Beyhan Sultan ile nikâhlanmak sureti ile (eylûl 1647 = şâban 1057) dâmad olmuştur (Naimâ, *Tarih*, IV, 250 v.d. ve VI, 379; Adnan Giz, *Osmanlı prensesleri*, tarih seminer kütüp., tez, nr. 525; *Sicill-i Osmanî*, I, 51 ve IV, 83 'teki mâlûmat yanlıştır). Ken'an Paşa'nın Beyhan Sultan ile evlenmesine ve Handan Ağa-zâde'nin kızını boşamasına âit tafsilât için bk. Vecihî, *Ta-*

rih, Üniversite kütüp., TY. nr. 2543, 31a, 49b.

Râmiz (*göst. yer.*), Ahmed Atâ (*göst. yer.*) ve Şehrî-zâde Said (*göst. yer.*) gibi, bâzı müellifler Ken'an Paşa'nın silâhdar dahi olduğunu ve bu vazifeden Budin vâliliğine tâyin edildiğini yazarlar ise de, Silâhdar olan Ken'an Paşa yeniçeri ağalığı ile saraydan çıkıp, sonradan vezâretle Budin'e giden ve Köprülü Mehmed Paşa zamanında Erdel seferinde hizmeti görülen Gürcü Ken'an Paşa'dır. Dâmad Sarı Ken'an Paşa ise, 1653 yılı eylûlünde sâbık vezîr-i âzam Murad Paşa yerine, Budin'e tâyin edilmiş (Vecihî, *ayn. esr.*, 49b; Kara Çelebî-zâde Abdülâziz, *Ravżat al-abrār* zeyli, Üniversite kütüp., nr. 1550, 125a. Naimâ, VI, 379'da bu vâlilikten bahsetmekle berâber, V, 354'te 1653 senesinde Budin'e muhâfız olarak giden zâtın Celeb Ken'an Paşa olduğu kaydedilmektedir), iki buçuk yıla yakın bir zaman burada kaldıktan sonra, şubat 1656 (rebiülâhır 1066)'da Siyavuş Paşa'dan münhal kalan Silistre eyâletine tâyin olunmuş idi (Abdî Paşa, *Vekâyiâme*, Üniversite kütüp., TY. nr. 4140 30a; Kara Çelebî-zâde, *ayn. esr.*, 183b). Ken'an Paşa fi'len Silistre vâliliği yapmamış; Silistre'ye vardıktan pek kısa bir zaman sonra, yâni henüz hukûmet idâresini eline almadan, aynı yılın 3 mayısında (9 receb), vezîr Halıcı-zâde Kara Mustafa Paşa yerine, kapudân-ı deryalık kendisine tevcih edildiği için, İstanbul'a doğru hareket etmiştir (Abdî Paşa, *ayn. esr.*, 32b; Naimâ, Ken'an Paşa bu vazifeye ikinci defa getiriliyormuş gibi bir ifâde kullanmakta ise de, onun iki defa kapudan-ı deryalık yaptığına dâir, başka hiç bir kayıt yoktur; bk. Naimâ, VI, 171).

Ken'an Paşa kapudan-ı derya olduktan sonra, 16 hazîran 1656 (23 şâban 1066) tarihinde 50 çektirme, 9 mavna ve 27 kalyondan müteşekkil, 86 parça gemi ile İstanbul'dan Çanakkale boğazına hareket etti. Diğer taraftan Ken'an Paşa'ya, düşman gemilerini boğazdan uzaklaştırması için, hatt-ı hümâyûnlar geliyordu. Elindeki kuvveti ile 26 hazîran 1656'da düşman üzerine yürüdüğü zaman, askerin bir kısmı, bu kadar az bir kuvvet ile muhârebe edilemeyeceğini ileri sürerek, gemileri sâhile çekip, karaya çıktılar (Silâhdar, I, 44 v.d.; Naimâ, VI, 185 v.d.). Bin müşkilât içinde bunları yola getirip, tekrar gemilerine gönderen Ken'an Paşa bu defa da rüzgârın aksi taraftan estiğini görünce, boğazdan dışarı çıkmaktan başka çâre bulamadı. Fakat osmanlı donanması, muhâlefet-i havadan dolayı, bir türlü harp nizâmını alamadı. Bu fırsattan faydalanan Mocenigo, kumandasındaki bir kaç Venedik gemisi ile, türk donanmasına ilk taarruzu yaptı. Osmanlı donanması bir bozguna uğratıldı. Çarpışmada Venedik amirali Marcello ölmüş, Mocenigo'nun bir gözü kör olmuş ve gemisi yanmış (bk. Naimâ, VI, 270; J. v. Hammer, *ayn. esr.*, X, 260 v.d.) ise de, 27 parça gemi ile 1.000 adet top ve 7.000'i aşan rus kürekçisi ve bir hayli müslüman askerini Venedikliler esir aldı. 40 parçadan fazla gemi yakıldı. Bu İnebahtı mağlûbiyetinden sonraki en büyük deniz felâketidir.

Bu savaştan bir müddet sonra venedikliler, boğazın ağzındaki Bozca-Ada ve Limani gibi, bâzı adaları ele geçirmek suretiyle, İstanbul'un Akdeniz ile olan irtibâtını tamâmen kestiler. Diğer taraftan bu mağlûbiyetten sonra, 18 temmûz 1656 (26 ramazan 1066)'da Ken'an Paşa kapudân-ı deryalıktan azledilmiş (bk. Abdî Paşa, 34b; Silâhdar, I, 51), fakat kendisi Kavala'ya kaçmıştır (bk. Naimâ, VI, 185; Mehmed Hafîd, *Safînat al-vuzarā'*, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1952, s. 36) Râmiz (s. 66)'de ve Atâ Bey, *Enderun tarihi* (II, 192)'nde Ken'an Paşa'nın burada öldürüldüğünü yazarlarsa da, bu doğru değildir. Naimâ (VI, 197) Ken'an Paşa'nın vezir-i âzam Boynu İğri Mehmed Paşa'ya 50 kese göndermek suretiyle, ölümden kurtulduğunu ve hiç bir cezâ verilmediği gibi, Eğriboz muhâfızlığına gönderildiğini yazar (bk. bir de Şehrî-zâde Said, *ayn., esr.*, 331a). Bu vazifesinin ne kadar devam ettiğine ve bu arada ne gibi işler gördüğüne dâir bilgimiz olmayan Ken'an Paşa 23 hazîran 1658 (22 ramazan 1068)'de, Köprülü Mehmed Paşa'nın Yanova fethi için, Erdel seferine çıktığı sırada, rikâb-ı hümâyûn kaymakamlığına getirilmiş (Abdî Paşa, 44b), fakat kısa bir zaman sonra, Abaza Hasan Paşa'nın Anadolu harekâtı esnâsında, bu mevkîde kalması uygun görülmediği için, 16 temmûz 1658 (15 şevvâl, 1068) tarihinde Bursa muhâfazasına me'mûr edilmiştir. Ken'an Paşa açıktan-açığa muhâlefet etmemekle berâber, diğer bir kısım vezîrler gibi, Köprülü Mehmed Paşa'nın büyük nufûzuna tahammül edemiyor, eski itibârını kaybetmesinden ve Bursa muhâfızlığına tâyin edilmesinden dolayı, çok üzgün bulunuyordu. Ken'an Paşa bu sebeple Bursa'ya vardıktan sonra, şehrin yakınlarına gelen Abaza Hasan Paşa taraftarları ile temâsa geçmiş ve Bursa'yı muhâfaza için ahâliden toplamış olduğu para, barut, kurşun ve zahîreyi gizlice Abaza tarafına göndermek suretiyle, Celâlîlere yardım etmiş, şehir halkı vaziyetten haberdar olup, kendini yakalamak istedikleri zaman, Hasan Paşa'dan aldığı dâvete uyarak, adamları ile birlikte ona katılmıştır (Silâhdar, I, 137 v.d.; Naimâ, VI, 337 v.d.).

Ken'an Paşa, Abaza seferine Murtaza Paşa'nın, serasker olarak, tâyinine kadar, Bursa bölgesinde kaldı; fakat 1658 yılı sonlarına doğru Köprülü Mehmed Paşa'nın da Erdel meselesini kısmen halledip, İstanbul'a dönmesi ve Anadolu'da hazırlıklara başlanması üzerine, bu bölgeden ayrılarak, Celâlîler orta Anadolu'ya doğru çekildiler. Hukûmet kuvvetlerine kumanda eden Murtaza Paşa, Ilgın savaşında Abaza Hasan Paşa'ya yenilmekle berâber, daha önce Haleb kalesini ele geçirmiş idi. Murtaza Paşa Celâlî reislerini hîle ile Haleb'e çektiği zaman, Ken'an Paşa da onlar ile berâber bulunuyordu. Murtaza Paşa kendisine aralarındaki arkadaşlığı hatırlatan Ken'an Paşa'ya çok iyi muâmele ederek, onu evvelâ ümerâdan Deli-Kurd'un ve sonra kendi evine misâfir etmiş ve pâdişah tarafından affını elde edeceğine söz vererek, İstanbul'a arîzalar göndermiş, diğer taraftan bütün Celâlî reisleri gibi, onun da idâmı için lâzım gelen tertibâtı alarak, 16 şubat 1659 (23 cemâziyelevvel 1069 günü akşamı konağında verdiği bir ziyâfetten sonra, bütün Celâlîler ile birlikte, Ken'an Paşa'yı öldürtmüştür.

Ken'an Paşa'nın İstanbul'a gönderilen başı mart 1659 tarihinde Üsküdar'da Dedeler civarına gömülmüştür (bk. Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât*, Üniversite kütüp. TY., 2539, var. 50a). Atâ (II, 192) ve Râmiz (s. 66) Ken'an Paşa'nın başının kendi hayır eseri olan Kırkçeşme sıbyan mektebi hazîresine gömüldüğünü söylerler ise de, burada gömülü olan zât Koca Ken'an Paşa'dır (bk. Hüseyin Ayvansarâyî, *ayn. esr.*, var. 50). Ken'an Paşa'nın vücûdu ise, Haleb'de Bāb al-Farac hâricinde, Ḥavż denilen mevkie gömülmüştür.

Bibliyografya: Metinde zikrolunanlardan başka bk. Mehmed Halife, *Tarih-i gılmânî* (*TOEM*, İstanbul, 1340); M. Mignot, *Histoire de l'empire Ottoman, depuis son origine jusqu'à la paix de Belgrade en 1740* (Paris, 1773), III; J. M. Jouannin, *Turquie* (Paris, 1840); Rıfat Efendi, *Naḳd al-tavārīḫ* (İstanbul, 1296); Ertuğrul, *Akdeniz hâkimiyeti ve türkler* (İstanbul, 1933); Midhat Işın, *Tarihte Girit ve türkler* (İstanbul, 1945); Ken'an Paşa'nın, Budin'e giderken, Budin eyâletine bağlı Belgrad şehrine vardığı sırada Avusturya-Macaristan hudûdundaki kalelerin durumunu, buradaki askerin vaziyetini ve düşmanın ahvâlini, Erdel ve Eflak seferi dolayısı ile, orta macar ve nemçe askerlerinin birleşerek, Budin ve Eğri civarından bölük-bölük Erdel tarafına geçtiklerini, buralarda eşkiyâlığın arttığını ve diğer husûsları etraflıca bildiren ve 20 safer 1064 tarihinde sadrâzama gelen mektubunun aslı için bk. Topkapısarayı müzesi arşivi, nr. 5762.

(M. MÜNİR AKTEPE.)

KENDÛRÎ. KANDÛRÎ, fars. *kandūra* yahut *kandūrî*, meşin veya bez masa örtüsü mânasına gelir; hindustânîde bu kelime, Fâtima gibi, hürmet edilen bir şahsın şerefine tertiplenen dinî bir toplantıyı ifâde eder. Kelime, bu son mânası ile, Sonda takım-adalarına Hindistan'dan gelmiş olmalıdır. Açe'de kelime bozulmamış; Cava'da hafîf bir değişikliğe uğrayarak, *kenḍuri* yahut *kenḍuren* şeklini almıştır. Şunu da kaydetmek gerekir ki, bugün Cava'da hâlâ en çok kullanılan tâbir arap. *ṣadaḳa*'dan gelme *seḍekah* yahut *siḍekah*'tır; yine arap. *salāmat*'ten gelme *slametan* yahut bir şahsın bir ziyâfette bulunmasına olan lüzûm ve ihtiyac ve dolayısı ile bizzat ziyâfet mânasına gelen arap. *ḥācat*'tir. Bu, umûmiyetle, dinî bir maksat ile yahut hiç değilse, şeri'ate uygun olarak (fıkıh kitaplarındaki *valîma* gibi), yapılan bir toplantıdır. Bu toplantılar bir çok vesileler ile yapılır; msl. anma günleri, âile içindeki istisnâî vak'alar, bilhassa sünnet düğünü, bir çocuğun hatim indirmesi, gebelik, ekimbiçim gibi, bir takım devreler, merhaleler ve seyâhate çıkmak, yeni bir eve göçmek v.b., nihâyet salgın hastalıkları, felâket ve musîbetleri önlemek isteği gibi vesîleler. Yâni şeri'ate göre, her *kandūrî*'nin dinî bir mâhiyeti olmalıdır; yoksullar çağırılmalı ve haram sayılan şeyler yapılmamalıdır. Ama kuvvetli mahallî âdetler (*'ādat*) dâimâ bir takım kaçamak yollar bulmağa meyletmiştir. Tam olan her *kandūrî*'de ve bilhassa ölmüş akrabâ şerefine ve bir velînin ölüm yıl dönümü için yapılanlarda *Kur'an* okunur, zikredilir ve namaz kılınır; bununla berâber, halk arasında cârî olan bâtıl bir inanç bu *kandūrî*'leri ölüye hakîkî yiyecek içecek sunmaktan ibâret saymaktadır. Hemen bütün *kandūrî*'ler bir duâ ile başlar; anma maksadı ile yapılan *kandūrî*'ler ise, bir *do'a ḳubur* ile başlar. Açe'de bâzı aylara *kandūrî* adını verirler ve bu kelime kudsî ziyâfeti teşkil ve yiyecekleri ifâde eden bir diğer kelime ile birlikte, kullanılmaktadır.

Bibliyografya: C. Snouck-Hurgronje, *The Achehnese*, I, 210, 214 v.dd., 236; Th. W. Juynboll, *Hand. des Islam. Gesetzes*, s. 164. (PH. S. V. RONKEL.)

KENÎSE. KANÎSA (cem. *kanā'is*), havra, kilise, ârâmîce *kenîštā* („toplantı

yeri, mektep, sinagog“) 'nın arapçalaşmış şeklidir (J. Levy, *Neuhebr. u. chald. Wörterb.*, II, 359 v. d.). *Peşittā* 'da süryânîce şekil olan *kenūštā*, *İncil* 'deki συναγωγή ve bâzan da ἐκκλησία 'ya tekabül etmektedir (bk. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, I, süt. 1773). Hâlbuki garbî hıristiyan ârâmîlerinin kullandığı *keništā* şekli ise, hem συναγωγή, hem ἐκκλησία (*Peşitta* 'da umûmiyetle *'Îtta*) 'yı temsil etmektedir (bk. Schulthess, *Lex. Syropalaestinum*, Berlin, 1903, s. 95). *Lisān al-'arab* (VIII, 83, 2 v. d.) 'ın daha önce vermiş olduğu doğru bir iştikakı (*kunişt*), al-Ḫafâcî (*Şifâ' al-ġalîl*, Kahire, 1282, s. 195) cerhetmektedir. Ona göre, *kanîsa* tamâmen hıristiyan bir müesseseyi ifâde etmekte ve *kalîsiyā* (ἐκκλησία) 'nın kısaltılmış şekli olan *kalîsa* 'den iştikak ettiğini ileri sürmektedir. al-Bustânî (*Muḥîṭ al-muḥîṭ*, Beyrut, 1286, s. 1847[a]), *kanîsa* 'yi bu yunanca kelimenin arapça şeklinden ibâret saymaktadır.

Arapçada *kanîsa* hem hıristiyan, hem mûsevî mâbedini ifâde eder. Bu vaziyet lugat âlimlerinin tereddütlerinden ileri geliyor. Bu âlimler, *kanîsa* 'yi bâzan hıristiyanlara, bâzan da mûsevîlere atfediyorlar (krş. al-Cavharî, *Ṣaḥâḥ*, Bulak, 1282, I, 473, 1; al-Zimaḫşarî, *Asās al-balāġa*, Kahire, 1299, II, 212, 20; *Lisān-al-'arab*; Yâḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 314, 7). al-Fîrūzābādî (*al-Ḳāmūs*, Bulak, 1272, 1, 549, 1) 'ye göre, *Kanîsa*, hıristiyanların, mûsevîlerin ve putperestlerin ibâdet (*muta'abbad*, bk. *Tāc al-'arūs*, IV, 235 aş.) yeridir.

Eski eserlerde, *kanîsa* 'ye, çok zaman, „kilise“ mânasında rastlanır. Papirus üzerine yazılı 88 (707) yılına âit iki vesikada, Mısır 'da Aşfûh 'un (Munyat) Kanîsat Mārya adı verilen bir manastır kilisesinden bahsedilmektedir (*Papyri Schott-Reinhardt*, I, nşr. C. H. Becker, Heidelberg, 1906, s. 111, g, str. 4; s. 112, str. 4). Carîr 'in bir hicviyesinde Taġlib 'in kiliselerinden bahsediliyor (al-Mubarrad, al-*Kāmil*, nşr. Wright, s. 485, 5). Halife 'Omar 'in veya kumandanlarının bir çok şehirlerin ahâlisi ile akdettikleri muâhedeler, umûmiyetle *kanā'is* 'i alâkadar eden hukümleri de ihtivâ etmektedir (Belâẕurî, *Futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 173 aş.; al-Ya'ḳûbî, *Târîḫ*, nşr. Houtsma, II, 167, 18; Ṭabarî, nşr. de Goeje, I, 2405, 8 v.d., 2588, 7; Eutychius, nşr. Cheikho, 17, 7; İbn 'Asâkir, *al-Târîḫ al-kabîr*, Şam, 1329 v. dd., I, 178; krş. bir de Abū Yūsuf, *Kitāb al-ḫarāc*, Bulak, 1302, s. 80).

Hadîste *kanîsa*, Umm Ḥabîba ile Umm Salama 'nın Peygambere bahşettikleri Habeşistan 'daki bir kiliseyi ifâdede kullanılır (al-Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*, *Ṣalāt*, bâb 48, 54, *Canā'iz*, bâb 70, *Manāḳib al-anṣār*, bâb 37).

Bundan başka *kanîsa*, muhtelif kiliseleri ifâde için kullanılır; msl. Kanîsat Ḥanas (Kahire 'de, Yâḳūt, *ayn. esr.*, I, 257, 22), *Kanîsat al-Ġurāb* (Portekiz 'in cenûbunda, St. Vincent burnunda, Yâḳūt, *ayn. esr.*, I, 377, 19; al-İdrîsî, *Nuzhat al-muštāḳ*, nşr. Dozy ve de Goeje, metin s. 180, trc. s. 218), Kanîsat al-Kaff (yukarı Mısır 'da, 'Îsâ 'nın elinin bir izi ile, Yâḳūt, *ayn. esr.*, II, 591, 10, 596, 23), Kanîsat al-Ḳumāma (Kudüs 'te Kanîsat al-Ḳiyāma 'nin kasden bozulmuş şekli, Mas'ūdî, *Murūc al-ẕahab*, Paris, 1861—1877, I, 111; III, 405; krş. bir de G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, London, 1890, s. 141 v. d., 202 v. dd.), Kanîsat al-Bāġūta (al-Bā'ūṣaḳ; al-Ḥîra 'de, al-Hamdânî *Ṣifat Cazîrat al-'arab*, nşr. D. H. Müller, s. 127, 2) v. b.

Maḳrîzî *kanîsa* kelimesini hem havralar, hem kiliseler için kullanıyor (*al-Ḫiṭaṭ*, Bulak, 1270, II, 464 v. dd., 510 v. dd.).

İspanya 'da ve Magrib 'de *kanîsiya* (belki de *iglesia* kelimesinin te'siri ile) şekli kullanılmakta idi; bu kelime, bugün hâlâ Fas 'ta ve Tunus 'ta kullanılıyor (bk. Dozy, *Supplément*, II, 493).

Bugün konuşma dilinde, Bustânî 'ye göre, *kanîsa* („kilise“) ile *kanîs* („sinagog“) birbirinden ayırt edilmektedir. Bugünkü Mısır konuşma dilinde de böyledir (bk. S. Spiro Bey, *Arabic-English Dictionary*[2], Kahire, 1923, yk. bk.).

al-Kanîsa yahut al-Kanîsa al-Savdā' Suriye 'nin şimâl hudut bölgesinde sağlam bir kalesi bulunan bir şehir idi. Harap olan kaleyi Hārūn al-Raşîd tekrar yaptırmıştır (Yâḳūt, *ayn. esr.*, IV, 314, krş. I, 927, 20; al-İṣṭaḫrî, *BGA*, I, 63, 7, 68, 3; krş. G. le Strange, *ayn. esr.*, s. 477 v. d.). Muḳaddasî (*BGA*, III[2], 453, 9), Arracān 'dan bir günlük mesâfede bulunan Kanîsat al-Macūs diye bir mahalden bahsetmektedir. al-Kanîsa aynı zamanda, Yemen 'in Zabîd bölgesinde Kızıldeniz sâhilinde bir limanı idi (al-Fîrūzābādî ve *Tāc al-'arūs*). — *Tāc al-'arūs* 'a göre, Kunayyisa, Mısır 'da bir çok yer isimlerinde görülmektedir.

Müslümanlarda „kilise“ mânasına gelen diğer kelimeler için bk. mad. NAṢĀRĀ.

Bibliyografya: Yukarıda gösterilen eserlerden başka bk. S. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen* (Leiden, 1886), s. 275. (C. VAN ARENDONK.)

KERÂBİSÎ. AL-KARĀBİSÎ, „elbise tüccarı“ mânasına gelir. Bir çok arap müellifinin nisbesidir.

1. Riyâziyecilerden AḤMED B. 'OMAR. Ölüm yılı mâlûm değildir. Kaybolan eserleri meyânında bir Euklid tercümesi şerhi bilhassa meşhûr idi. Elimizde yalnız *Kitāb misāḥat al-ḫalaḳ* 'ı kalmıştır ki, Oxford (*Bibl. Bodl. codd. Mss. Or.*, I, nr. 913) 'da ve Kahire (*Fihrist al-kutub al-'arabîya fi 'l-kutubḫāna al-ḫidîvîya*, V, 204) 'de mahfûzdur; bk. *Fihrist*, s. 265, 25, 282, 3; İbn al-Ḳıftî, *Târîḫ al-ḥukamā'* (Kahire, 1326), s. 57, 5.

2. Hadîs ve fıkıh âlimlerinden ABŪ 'ALÎ AL-ḤUSAYN B. 'ALÎ B. YAZÎD AL-MUHALLABÎ. İbtidâda *ahl al-ra'y* 'e bağlı iken, imâm Şâfi'î 'nin Bagdad 'a gelmesi üzerine ona iltihak etmiştir. Bundan başka kadere (*cabr*) bütün varlığı ile imân taraftarı idi. Hadîs râvîlerinin tenkidine ve fıkha müteallik eserlerinden hiç biri kalmamıştır. 245 (809) 'te ve bâzılarının rivâyetine göre de, 248 (862) 'de ölmüştür.

Bibliyografya: *Fihrist* (nşr. Flügel), s. 181, 4; al-Sam'ânî, *al-Ansāb* (nşr. Margoliouth), 476[b]; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 180 (Kahire, 1299, I, 181); al-Şahrastânî, *al-Milal* (nşr. Cureton), s. 96; al-Navavî, *Tahẕîb* (nşr. Wüstenfeld), s. 774; al-Subkî, *Ṭabaḳāt* (Kahire, 1324), I, 251—256; İbn al-Aşîr, *al-Kāmil* (Kahire, 1303), VII, 29; Abu 'l-Fidā', *Târîḫ* (İstanbul, 1287), II, 439 (nşr. Reiske-Adler, II, 204); İbn Taġribirdî (nşr. Juynboll), I, 753, 763.

3. Hanefî fakîhlerden AS'AD B. MUḤAMMED (ölm. 570 = 1174). Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel, IV, 419, nr. 9041) 'da bu zâtın eseri olan *Kitāb al-furūḳ fi 'l-furū'* 'u al-Maḥbūbî 'nin *Talḫîḥ al-'uḳūl* 'ü ile karıştırılmaktadır (bk. Brokelmann, *GAL*, I, 380, nr. 34); eser Kahire kütüphânesinde bulunmaktadır (bk. *Fihrist al-kutub al-'arabîya fi 'l-kutubḫāna al-ḫidîvîya*, III, 96. (BROCKELMANN.)

KERÂMET. KARĀMA, bu mânada *karuma* (en geniş mânada kerîmin [*karîm*„âlîcenap, cömert] olmak“) masdarıdır; fakat umûmiyetle *ikrām* ve *takrîm* 'e benzer mânada kullanılır ki, bu, „birine karşı *karîm* görünmek, *karîm* davranmak“ demektir (*Lisān*, XV, 456, 3 v. dd.). Allah ve onun lutuf ve ihsanları hakkında *Kur'an* 'da *karîm* kelimesi sık-sık geçer ise de, *karāma* 'ye tesâdüf olunmaz (al-Rāġib al-İṣfahānî, *al-Mufradāt*, bk. mad.). Bundan dolayı bu kelime müslümanların din dilinde, Allahın bir kimseye cömertliğini, lûtfunu, himâyesini ve yardımını göstermesi mânasını almıştır; msl. al-Bayżāvî 'de *valî* için her kes tarafından zikredilen âyet olan X, 62 münâsebeti ile (nşr. Fleischer, I, 419 yk.) ve *karāmāt* bu âlîcenaplığın husûsî hâlleri demektir. Bu hâlde *karāmāt*, husûsî bir mânada olarak, Allahın velîlerine (*avliyā'*) bol-bol verdiği mûcizeli lûtuf ve ihsanlara delâlet eder. Bu mânalar için *Kur'an* 'da, kapatılmış olduğu mihrâpta Meryem 'e mucizevî bir şekilde gönderilen yemeğe dâir hikâyede (*Kur'an*, III, 32) ve Balḳîs 'in tahtının Sulaymān 'ın adı bilinmeyen bir arkadaşı tarafından, bir anda getirilmiş olması vâkıasında (*Kur'an*, XXVII, 40) bir esâs bulmağa çalışıldı. Gerek Meryem ve gerek Sulaymān 'ın adı bilinmeyen arkadaşı peygamber olmadıklarından, burada tam mânası ile mûcizeler (*mu'cizāt*) bahis mevzuu değildir. Bütün münâkaşa için bk. al-Taftāzânî, *Şarḥ-i 'aḳā'id al-Nasafî* (Kahire, 1321), s. 134 v. dd. Fakat hakikî bir esâs velîlerin hayatında görülen sayısız *karāmāt* hikâyelerinde bulunmaktadır. Bu hikâyelerde, mübâlega edilmiş ve şekli bozulmuş bir hâlde, veced ile dolu dinî hayatın şüphe edilmez vâkıaları in'ikâs eder. Bu vâkıalar, bütün sünnî müslümanlar tarafından, hattâ İbn Ḫaldūn gibi, feylesuf bir tarihçi (nşr. Quatremère, I, 169, 199; trc. de Slane, I, 190, 227) ve İbn Sînā gibi, meşşâ'î bir feylesuf tarafından (*İşārāt*, nşr. Forget, s. 209, 219, 221 v. dd.) kabûl edilmiştir. Feylesuflar, şüphesiz, vâkıaların te'siri altında, henüz halledilmemiş olan tabiat esrârına dâir faraziyeler ileri sürmüşlerdir; krş. Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leiden, 1910, s. 139, not 3. Yalnız tabiatın kendileri için hiç bir sırrı bulunmadığından ve kelâm meselelerine aklı tatbik etmenin kendilerine kâfî geleceğinden emin olan mûtezile, buna itirâz etti ve hattâ bizzat *Kur'an* 'da itirazları için istinat noktaları buldu. Krş. Zimahşarî, *Kur'an*, LXXII, 26. ve 27. âyetlerin tefsiri (*al-Kaşşāf*, nşr. Nassau Lees, II, 1539) ve bütün inkişâf hakkında krş. Göldziher, *ayn. esr.*, s. 144 v. dd. Bu *karāmāt* ile iptidâî hıristiyan kilisesinin χαρίσματα (1 Kor. XII) 'sı arasında mevcut olan ses, teşekkül ve mâna birliği çok açıktır ve tesâdüfî olması güçtür. *Karāmāt* ile χαρίσματα 'nın arkasında bulunan dinî hâdiseler birbirlerinin aynıdır; fakat kelime bakımından olan münâsebetleri vâzıh değildir; süryânî kilisesinin χαρίσματα dediği şey, yalnız *mavhebāṯā*, arapça *mavâhib* („lûtuflar, mevhibeler“) 'dir; bu arapça kelime hakikaten bu mânada kullanılmıştır; süryânîceye girmiş olan yunanca kelimenin arapça kullananlara bizzat kendi *karāmāt* 'ını telkîn etmiş olması mümkündür. Istılah olarak, bir *karāma* harikulâde bir şeydir; çünkü sünnî müslümanlıkta tabi'î kanûn yoktur, ancak ve olsa-olsa Allah tarafından kurulmuş bir „âdet“ vardır (bk. Goldziher, *Vorlesungen*, s. 130). *Karāma*, bir peygamberin peygamberliğini isbât

etmek için, Allahın ona lûtfettiği bir iş, bir *da'vā nubūva* veya *taḥaddī*, bir peygamberlik iddiası veya kâfire karşı meydan okuma ile birlikte olmaması ile *mu'ciza*'den ayrılır. *Ma'ūna* („yardım") 'den farkıdır; çünkü *ma'ūna* 'ye nâil olan husûsî bir dinî tecrübesi olmayan bir müslümandır; *irhāṣ*'tan farklıdır; çünkü *irhāṣ* bir peygamberin peygamber olmadan önce gösterdiği bir mûcizedir. *İstidrāc* ile *ihāna*'den farklıdır; çünkü bunlar mü'min olmayanları şaşırtmak ve mahcûp düşürmek için, onların hâllerinde görülen vâkıalardır (*Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, ingl. trc., I, 444 v. dd.; al-Nasafī, *'Aḳā'id, göst. yer.*, şerhler ile). Bir velî *karāma*'lerini saklamalıdır; hâlbuki bir Peygamberin bunları göstermesi icâp eder; bir velî *karāma*'leri hakkında bir şey bilmeyebilir; fakat Peygamberin kendi mûcizelerini bilmemesi mümkün değildir. Bununla berâber bir velînin *karāma*'si, yanında bulunduğu peygamber için, *mu'ciza* olabilir. Nihâyet bir velî *karāma*'yi mümkün olduğu kadar kıymetsiz bulmalı ve bunları imtiyaz olarak değil, imtihan olarak telakkî etmelidir.

Bibliyografya: al-Ḳuşayrī, *al-Risāla* (Bulak, 1290, şerh ile), IV, 146 v. dd. (krş. R. Hartmann, *al-Ḳuşayrī's Darstellung des Ṣûfitums*); Goldziher, *Muhammed. Studien*, II, 372 v.dd.; al-'Îcī, *Mavāḳif* (Bulak, 1267, al-Curcānī şerhleri ile), s. 578 v. dd., s. 547 v. dd.; al-Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb* (trc. R. A. Nicholson, bk. fihrist); al-Şa'rānī, *al-Ṭabaḳāt al-kubrā*, tür. yer.; Yūsuf al-Nabahānī, *Cāmi' karāmāt al-avliyā'* (Kahire, 1329; pek çok menkıbeler ihtivâ eder); İbn Baṭṭūṭa, *Ṭuḥfat al-nuẓẓār*, tür. yer.; D. B. Macdonald, *Religious Attitude and Life in Islam*, böl. 3—7, 9.

(D. B. MACDONALD.)

KERÂMET ALİ. KARĀMAT 'ALĪ (? — 1873), Hindistan'da bir müslüman yenilik ve islâhat taraftarı olup, Cavnpūr [b. bk.]'da XIX. asrın başında doğmuştur (doğum tarihi kat'î değildir). İslâm hâkimiyeti zamanında *ḫaṭīb* mansıbını işgâl eden bir şeyh âilesine mensûp idi. Babası Cavnpūr vergi dâiresinde *sariştadār* idi. Karāmat 'Alī, devrin meşhûr bir çok hocalarının ve bilhassa Dehli *muḥaddiṯ*'i Şāh 'Abd al-'Azīz'in nezâreti altında, kelâm ve diğer İslâmî ilimleri okudu. Bu zât aynı zamanda Barēlīli Aḥmed Seyyid'in hem hocası, hem taraftarı oldu. 1820 ile 1824 arasında Aḥmed Sayyid Bengâle ve şimâlî Hindistan'ı dolaştı ve bir şâkird zümresi topladı. Karāmat 'Alī onu tâkip edenlerin en sâdıklarından biri oldu. Fakat gâlibâ Karāmat Alī Sayyid Aḥmed'in *sikh* [b. bk.]'lere karşı açtığı mukaddes cihâda iştirâk etmediği gibi, Sayyid Aḥmed'in 1831'de bir muhârebede öldüğü Efganistan'ın hudut bölgelerine de ayak basmamıştır. Sayyid Aḥmed'in yaşlı hocası Şāh 'Abd al-'Azīz, onun halifesi oldu ve Bihār ve Bengâle'de, islâmın yeniden ihyâsı için, faâl bir propagandaya girişti. Karāmat 'Alī, sulh yolu ile yapılan bu propagandayı temsil eden adam oldu; ona bu propagandanın en talîhli havârîsi olarak bakılabilir. Kendisi aynı zamanda bu propagandanın muhakkak ki en parlak bir mümessili idi. XIX. asrın ilk on yılında, şarkî Bengâle'de bir çok ufak islâh hareketleri oldu. Bu hareketleri idâre eden kimseler, bilgili olmaktan ziyâde, gayretli kimselerdi. Bunların arasında bilhassa Ḥācī Şarī'at Allāh [bk. mad. FARĀ'İZĪ] bulunmakta idi. Bu zât 1252 (1836/1837)'de Kalküte'de Karāmat 'Alī ile tanıştı. 1855'e doğru iki mektep bir yaklaşmaya doğru adımlar attı. O tarihlerde Barisal'de yapılan toplantıda Karāmat 'Alī, diğer hareketin mümessili Mavlavī 'Abd al-Cabbār ile, ingiliz Hindistanı'nda *cum'a* ve bayram ('*Īd*) namazlarının meşrûiyeti meselesindeki muhâlefetini kıramadı ve bir defa da onun taraftarlarının nüktedanlığına hitap ederek, reislerinin yenmesi harâm olan çekirge ile yenmesi halâl olan çekirge nev'ini birbirinden ayırt edemediğini isbat etmiştir (*Ḥuccat-i ḳāṭi'a*, 29—32).

Karamāt 'Alī'nin hayatı iki katlı bir mücâdele ile geçti; önce şarkî Bengâle'de islâm dininin tatbikatına girmiş olan âdet ve bâtıl inançlar ile mücâdele etti ve bu inançlara karşı, eserlerinde mevcut bütün hücûmlardan başka, *Radd al-bid'a* adlı bir kitap yazdı; diğer yandan ehl-i sünnet aleyhtarı olan yeni cereyânları, aleyhlerine başarılı bir mücâdele açarak, ehl-i sünnet tarafına geçti. Aynı zamanda bu mevzûda, dâimâ eserlerinde rastlanılan câhillere yaptığı imâlar dışında, *Hidāyat al-rāfiżīn* adı altında, husûsî bir eser yazdı. Bengâle müslümanları ile devamlı bir temâs muhâfaza etti ve kendisine verilen bütün hediyeleri yoksullara dağıttı. İyi bir *ḳārī* ve üstâd bir hattât idi.

Garcin de Tassy (*Hist. de la Littér. hindouïe et hindoustanie*, II, 162)'nin dediğine göre, Karāmat 'Alī, yunanlıların ve arapların Avrupa rönesansı üzerindeki te'sirine dâir Hindistan'da yapılan bir deneme için, Sir Charles Trevelyan'ın teklif ettiği mükâfat müsâbakasına girmiş, fakat eseri kabûl olunmamıştır. Bunun sebebi eserin ingilizceye tercümesinin verilmemiş olmasıdır. Hâlbuki, usûlen, böyle bir tercümenin esere ekli bulunması şart idi. Görülüyor ki, Karāmat 'Alī, muâsır Hindistan *mavlavī*'lerinin aksine olarak, islâmiyetin dünyaya şâmil büyük meseleler ile münâsebetine karşı alâka duymuştur. Kendisi 3 rebiülâhır 1290 (30 mayıs 1873)'da öldü ve islâmiyetin ihyâsı için, bütün ömrü boyunca çalıştığı Rangpūr eyâletinde defnedildi (*Tacallī-i nūr*, II, 136). Oğlu *mavlavī* Ḥāfiẓ Aḥmed (ölm. 1898) ve yeğeni Muḥammed Muḥsin, eserini devam ettirdiler. Karāmat 'Alī'nin taraftarları o kadar çok idi ki, Bengâle'de onun şâkirdi bulunmayan bir köye rastlanamazdı. Bugün hâlâ bu eyâletin bâzı bölgelerinde kuvvetli te'siri devam etmektedir.

Karāmat 'Alī bilhassa *ordu* dilinde yazardı. Raḥmān 'Alī (*Taẕkira-i 'ulamā'-i Hind*, s. 171 v.d.) onun 46 eserinin listesini veriyor. Karāmat 'Alī'nin eserlerinden biri olan *Miftāḥ al-canna*, bir çok defalar basılmış ve Hindistan'da, islâmiyetin umdelerini tam olarak tesbit eden bir eser olarak, kabûl olunmuştur. Eserleri 4 guruba ayrılabilir: 1. *Miftāḥ al-canna* gibi, umûmî mahiyetteki eserleri; 2. *Kur'an*'ın tilâveti ve tefsiri ile namaz ve abdeste dâir eserleri; 3. Hindistan'daki mânevî rehberlik (*pīrī murīdī*) ile sünnî islâmiyetin esâsı hakkındaki eserleri; bu telakkîyi kabûl etmekle, Karāmat 'Alī yavaş-yavaş vehhâbî mezhebine karşı şiddetli bir muhâlefete girişti ve an'anevî dinî tarîkatler ile münâsebete getirdiği *taṣavvuf*'a girdi; 4. Şarī'at Allāh, Dūda Miyān, vehhâbî ve başkalarına karşı yazdığı reddiyeleri.

Karāmat 'Alī'nin vehhâbî olduğuna dâir umûmî rivâyet, *Mukāşafāt-i raḥmat* adlı eserinde etraflıca meydana koyduğu kendi şahsî görüşleri ile bertaraf edilmektedir. Karāmat 'Alī vehhâbîlere âit kitaplardan hiç birini görmemekle berâber, bir takım şifâhî soruşturmalar yapmış ve sonunda vehhâbîlerin kendileri ile aynı fikirde olmayanların hepsini *müşrik* (s. 38 v. d.) telâkkî edecek kadar mutaassıp (*żiddī*) oldukları neticesine varmış idi; Karāmat 'Alī ile taraftarları, islâmiyetin inkârı olan *şirk* ile sâdece bir yanlışlığa düşme (s. 39) olan *bid'a* arasında ciddî bir ayırma yapmakta idiler. *Ḥuccat-i ḳāṭi'a* adlı eserinde, Karāmat 'Alī bir *fāsiḳ* ile bir *kāfir* arasında açık bir tefrik yapıyor ve namaz kılmayıp, *kalima-i şahādat* (s. 21)'i tekrarlayanlara, cenâze namazı kıldırtmak istemeyenlere hücûm ediyordu; ona göre, müslüman olmayanlar müslüman topraklarını ele geçirirlerse, *cum'a* ve iki bayram ('*Īd*) namazı yalnız câiz olmakla kalmaz, aynı zamanda mecbûrî de olur (s. 13). Karāmat 'Alī ekseriyâ ulemânın birbirine verdikleri icâzete istinat etmekte ve kendi nazariyesini hanefî mezhebine mensûp sünnî eserler üzerine kurmakta idi (*Mukāşafāt-i raḥmat*, s. 39). Karāmat 'Alī, 6 sünnî hadîs kitabı (*Ṣiḥāḥ al-sitta*), *tafāsīr*, *uṣūl-i fiḳh* eserleri, *taṣavvuf* ve *pīrī murīdī* nazariyelerini (s. 38,35) kabûl ediyordu ve Sayyid Aḥmed, de, ona göre, Abū Hurayra'den gelen bir hadîse istinat etmekte idi: „Her asırda şeri'ati canlandıran bir fakîh yetişir. İşte Sayyid Aḥmed, XIII. asır için, böyle bir fakîh idi ve XIX. asırda bir başkası meydana çıkıncaya kadar, ona uymak lâzım idi (s. 34). Bütün bunlar vehhâbîlerin fikirlerine doğrudan-doğruya karşı geliyordu ve „islâhât" sâdece hindû merâsim ve âyînlerinin yahut cehâlet neticesi (s. 36) alınmış olan merâsim ve âyinlerin kaldırılmasını ve yahut da kabûl olunmuş sünnî tarîkatlere göre, islâmiyetin ihyâsını istiyordu (s. 50). Sayyid Aḥmed'in hayatının siyâsî te'siri, taraftarlarını iktidar mevkiindeki kimseler ile ihtilâf hâline getirmek oldu; fakat bu tarîkate âit yazılar, Arabistan'daki Muḥammed b. 'Abd al-Vahhāb tarafından kurulan mezhep ile, gerek siyâsî ve gerek nazarî bakımdan, hiç bir bağ olmadığını isbat etmektedir.

Bibliyografya: Karāmat 'Alī hakkında avrupalı müelliflerin yazıları tatmin edici değildir; çünkü bunlar ikinci elden bilgilere dayanmakta ve bu islâhçı tarîkat ile vehhâbî mezhebi arasında bir tefrik yapmamaktadırlar ve bâzan da burada bahsi Karāmat 'Alī ile Cavnpūrlu Mavlavī Sayyid Karāmat 'Alī (1796 — 1876)'yi birbirine karıştırırlar. Bu sonuncu, 1832'den 1835'e kadar Kābul'de, Dōst Muḥammed Ḫān'ın sarayında, ingiliz hukûmetini temsil etmiş ve 1837 — 1876 arasında, Hughlī İmāmbāra'nın mütevelliliğini yapmıştır (bk. *Nineteenth Century*, mayıs 1905, s. 780 v. dd.; W. W. Hunter, *The Indian Muselmans*, s. 114; C. E. Buckland, *Dictionary of Indian Biography*, s. 229; Nūr al-Dīn Zaydī, *Tacallī-i nūr*, II, 139); *Census of India, 1901*, VI, 1. kısım (Bengâle, Kalküte, 1902), s. 174; *JASB*, LXIII, 2. kısım (Kalküte, 1894), s. 54—56; Garcin de Tassy, *Hist. de la Littérature Hindouïe et Hindoustanie* (Paris, 1870), II, 162 (bu eserde adı geçen *Mu'ciza-i raşk-i maşīḥa* (Dehli, 1868)'nın bu makalede zikredilen müellifin eseri olduğu şüphelidir); Sayyid Nūr al-Dīn Zaydī, *Tacallī-i nūr* (Cavnpur, 1900. Cavnpūrlu meşhûr adamların hâl tercümeleri), s. 135 v. d. Karāmat 'Alī'nin fikirlerini doğru bir şekilde değerlendirmek, ancak onun kendi eserlerini tetkik ile mümkündür. Bunların en mühimleri şunlardır: *Miftāḥ al-canna* (Kalküte, 1243; bir çok

defalar basılmıştır); *Kavkab-i durrī* (Kalküte, 1253; arapça az bilenler için *Kur'an*'ın bâzı kısımlarının tercümesi); *Bay'at-i tavba* (Kalküte, 1254; *pīr*'in huzûrunda nedâmet etmenin meşrûluğu ve dinî tarîkatin diğer tatbikatı müdâfaa ediliyor); *Zīnat al-ḳārī* (Kalküte, 1264; *Kur'an* tilâvetinin esâsları hakkında); *Fayż-i ʿāmm* (Kalküte, 1282; burada Şeyh Aḥmed Sarhindī'nin fikirleri tahlil edilir); *Huccat-i ḳāṭiʿa* (Kalküte, 1282; Şarīʿat Allāh ile oğlu Dūda Miyān'ın tarîkatine karşı reddiye; umûmiyetle adı Dūdhu Myān şeklinde yazılan bu sonuncu zâtın adını Karāmat ʿAlī dâimâ Dūda Miyān olarak yazmaktadır); *Nūr al-hudā* (Kalküte, 1286; tasavvuf nazariyeleri ve muhtemelen Barēlīli Sayyid Aḥmed'in yeni tarîkatinden başka bir şey olmayan *Mucaddīya* tarîkati hakkında); *Mukāşafāt-i raḥmat* (Kalküte, 1286?), Barēlīli Sayyid Aḥmed'in hayatını ve eserini tanıtır; vehhâbîlerin akîdelerini ve reddiyelerini münâkaşa mevzuu yapar; *Zīnat al-taḳvā* (Kalküte, 1259; namaz, abdest v. b. hakkında); *Zād al-taḳvā* (Kalküte, 1259; islâmda imân ve ibâdet ile tasavvuf hakkında; tasavvufta Nakşbendî tarîkatini kabûl etmektedir). Karāmat ʿAlī'nin eserlerine âit tam olmayan bir liste için bk. *Taẕkira-i ʿulamāʾ-i Hind* (Luknov, 1884), s. 171; burada kendisinin 46 eseri zikredilmiştir. (A. YUSUF ALİ.)

KERBELÂ. KARBALĀʾ, Irak'ın başlıca şehirlerinden biri (nüfusu 1948'de 61.000) olup, Bagdad'ın 100 km. cenûb-i garbîsinde bulunur ve Peygamberin torunu Ḥusayn'in türbesini ihtivâ eder. Eskiden ziyâret makamı Ḳaṣr İbn Hubayra'nin karşısında bulunuyordu (al-İṣṭaḫrī, *BGA*, I, 85; krş. al-Balāẕurī, *Futūḥ*, nşr. de Goeje, s. 287; Muḳaddasī, *BGA*, III, 121).

Karbelāʾ ismi, muhtemel olarak, ârâmî Karbelāʾ (Daniel, 3, 21) ve âsûrî Karballatu (bir nevî başlık) kelimelerine bağlanır (G. Jacob, *Türkische Bibliothek*, XI, 35, not 2).

Ḫālid b. al-Valīd'in, al-Ḥīra'yi zaptettikten sonra, Karbelāʾ'da konakladığı söylenilir (Yāḳūt, IV, 250). 61 senesinin ʿĀşūrāʾ gününde (10 muharrem = 10 teşrin I. 680) ʿAlī'nin oğlu Ḥusayn [b. bk.], halifelik makamındaki hakkını elde etmek üzere, Mekke'den Irak'a yürürken, Kûfe nâibinin ordusuna karşı savaşta Karbelāʾ ovasında Nīnavā (Ṭabarī, III, 2190; Yāḳūt, IV, 870; bugün, Massignon'a göre, Ḥaymat Ḳāʿa ve Musil'e göre, İşān Nayn̲va) arâzisi dâhilinde şehid düştü ve al-Ḥāʾir'de defnedildi (Yāḳūt, II, 188 v.d.; Ṭabarī, III, 752; E. Herzfeld, II, 234).

Peygamberin torununun başsız cesedinin gömüldüğü Ḳabr al-Ḥusayn ismi verilen yer, çok geçmeden, şi'îler için meşhûr bir ziyâret mahalli oldu (Ḥusayn'in Şam'da Yazīd I.'e gönderilen başı hakkında krş. von Berchem, *Festschrift, Ed. Sachau gewidm.*, Berlin, 1915, s. 298—310). Daha 65 (684/685) senesinde Sulaymān b. Ṣurad, tevâbii ile berâber, Ḥusayn'in kabrine giderek, orada bir gün bir gece kalmış idi (Ṭabarī, nşr. de Goeje, II, 545 v.d.). İbn al-Aṯīr (*Tārīḫ*, nşr. Tornberg, V, 184; IX, 358) 122 (739/740) ve 436 (1044/1045) senelerinde daha başka ziyâretler kaydeder. Ḥusayn'in türbesinin muhâfızları gelirlerini halife al-Mahdī (Ṭabarī, III, 752)'nin annesi Umm Mūsā tarafından kurulan vakıflardan te'min etmekte gecikmediler. Halife al-Mutavakkil 236 (850/851)'da türbeyi ve civarındaki binâları yıktırdı ve toprağı ektirdi; bu gibi makamların ziyâretini ağır cezâlar ile yasak ettirdi (Ṭabarī, III, 1407; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. G. le Strange, s. 32). Bununla berâber İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, s. 166) 977 senesine doğru burada kubbeli bir türbenin mevcut olduğunu ve kendi zamanında bir çok kimseler tarafından ziyâret edildiğini söyler. Bir çok kabîlelerin reisi olan ʿAyn al-Tamr'li Żabba b. Muḥammed al-Asadī'nin, diğer mahaller ile berâber, Maşhad al-Ḥāʾir (Karbelāʾ)'i de tahrip etmesi üzerine, 369 (979/980)'da ʿAyn al-Tamr'e bir sefer yapıldı; Żabba çöle kaçtı (İbn Miskavayh, *Tacārib al-umam*, nşr. Amedroz, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, II, 338, 414). Aynı sene Büveyhîlerden şi'î ʿAżud al-Davla, al-Nacaf'teki Maşhad ʿAlī ile Maşhad Ḥusayn'i imar için, büyük bir himmet sarfetti (İbn al-Aṯīr, VIII, 518; Ḥamd ʿAllāh Mustavfī, *göst. yer.*).

Ḥasan b. al-Faḍl (ölm. 414 = 1023/1024'e doğru) Maşhad ʿAlī'de olduğu gibi Maşhad Ḥusayn'de de türbenin etrafını bir duvar ile çevirtti (İbn al-Aṯīr, IX, 154; İbn Taġribardī, *Nucūm*, nşr. Popper, II, 123, 141). 407 senesi, rebiülevvel (ağustos/eylûl 1016) ayında iki şamdanın düşmesi neticesinde çıkan büyük bir yangın, asıl bina (*al-ḳubba*) ile üstü açık revâkları (*al-arvīḳa*) kül hâline getirdi (İbn al-Aṯīr, IX, 209). Selçuklu sultanı Malikşāh 479 (1086/1087)'da Bagdad'a geldiği zaman, o sırada Maşhadān denilmesi âdet olan ʿAlī'nin ve Ḥusayn'in türbelerini ziyâret etti (İbn al-Aṯīr, X, 103).

İlhanlılardan Ġazan 1303'te Karbelāʾ'yı ziyâret ederek, türbeye büyük hediyeler verdi. Fırat'tan buraya bir kanal ile su getirtenin ya kendisi yahut babası Arġun olduğu rivâyet edilir (A. Nöldeke, *Das Heiligtum al-Ḥusains zu Kerbelā'*, Berlin, 1909, s. 40).

Karbelāʾ'yı 727 (1326/1327)'de ziyâret eden İbn Baṭṭūṭa (II, 99) burayı, hurmalıklar içinde bulunan ve suyunu Fırat'tan alan küçük bir şehir olarak, tasvir eder. Türbe şehrin ortasındadır; yanda büyük bir medrese ve ziyâretçilerin barındırıldığı *zāviya* bulunur. Türbeler ancak kapı muhâfızlarının müsâadesi ile ziyâret edilir. Ziyâretçiler üzerinde altın ve gümüş lambalar asılı bulunan gümüş merkadi öperler. Kapılarda ipek perdeler asılıdır. Şehrin nüfusu, her ikisi de şi'î olmakla berâber, geçimsizleri ile şehrin menfaatlerini bozan Avlād Fāyiz ve Avlād Raḥīk hizblerine bölünmüş idi.

Aynı devire doğru Ḥamd Allāh Mustavfī (*ayn. esr.*) şehrin çevresini 2.400 adım olarak gösterir ve Ḥusayn ile berâber muhârebe sırasında ilk olarak ölen Ḥurr Riyā (b. Yazīd)'nın türbesinin de burada olduğunu söyler.

Şāh İsmāʿīl Ṣafavī (ölm. 930 = 1524) Nacaf ve Karbelāʾ'yı ziyâret etti. Kanûnî Sultan Süleyman iki türbeyi de 941 (1534/1535) senesinsinde ziyâret ederek, Karbelāʾ'daki kanalı (al-Ḥusaynīya) tâmir ettirdi ve rüzgârın kumlar ile örttüğü sâhaları yeniden bahçe hâline koydurdu. Önce Enguşt-i Yār tesmiye edilen Manārat al-ʿAbd 982 (1574/1575)'de inşâ olundu. Murad III. 991 (1585)'de Bagdad vâlisi ʿAlī Paşa b. Alvand vâsıtası ile, Ḥusayn'in mezarı üzerine bir türbe inşâ, daha doğrusu eski türbeyi ihyâ ettirdi. Şāh ʿAbbās zamanında, Bagdad'ın iranlılar tarafından zaptı (1623) üzerine, türbeler muvakkaten İran eline geçti. Nādir Şāh 1743'te Karbelāʾ'yı ziyâret etti. ʿAlī türbesinin üzerini altın ile kaplattığı söylendiği hâlde, bir taraftan Karbelāʾ türbelerine âit atiyyeleri müsâdere etmiş olduğu da rivâyet edilir. Nādir Şāh'ın nedimlerinden ʿAbd al-Karīm'in ziyâreti vesilesi ile, buraların mâmûrluğu ve Karbelāʾ nüfusunun fazlalığı belirtilir. Şāh Ḥusayn (1694—1722)'in kızı Ražīya Sulṭan Begim, Ḥusayn câmiinin tezyini için, 20.000 *nādirī*'lik bir vakıf tahsis idi.

Kacar hânedanının müessisi Âġa Muḥammed Han XVIII. asır sonuna doğru Ḥusayn türbesinin kubbesi ve minâresini altın ile kaplattı (Jacob, Nöldeke, *göst. yer.*, s. 65, not 4).

1801 nisanında, şî'î ziyâretçilerinin Nacaf'e gitmiş oldukları sırada, Şayḫ Saʿūd'un maiyetindeki 12.000 vehhâbî Karbelāʾ'yı istilâ ederek, 3.000'den fazla adam öldürdüler; evleri ve çarşıları baştan-başa harap ettiler. Her şeyden evvel Ḥusayn türbesinin altınlı bakırlarını ve diğer hazînelerini gasbederek, tabutu tahrip ettiler. Fakat bu felâketten sonra, türbeye şi'î âleminin her tarafından, evvelkine nazaran çok daha fazla, servet ve atiye yağdı.

Karbelāʾ'nın iranlılar tarafından kısa bir zaman içinde işgâlini müteâkip, Necib Paşa 1843'te silâh kuvveti ile şehirde türk hâkimiyetini te'sis etti. O sırada eski şehri kuşatan sûrların büyük kısmı yıkıldı. Vâli Midhat Paşa 1871'de bir hukûmet konağı yaptırmağa teşebbüs etti ve pazar meydanını genişletti (A. Nöldeke, *göst. yer.*, s. 35—50).

XX. asır başlarında Karbelāʾ 50.000 nüfusu ile Irak'ın ehemmiyet bakımından ikinci, zenginlik bakımından belki de birinci şehri sayılıyordu. Mâmûrluğu bilhassa Ḥusayn'in türbesini ziyârete gelen çok sayıda ziyâretçiler yüzünden olmakla berâber, ayrıca Necef'e ve Mekke'ye gidecek hacılar için bir hareket üssü, aynı zamanda iç Arabistan ile yapılan ticâret bakımından, çöl serhaddinde mühim bir transit merkezidir. Karbelāʾ Bagdad-Basra demir yoluna al-Ḥilla şimâlinden ayrılan bir şûbe hattı ile bağlı bulunur.

Eğri-büğrü sokaklı eski şehrin etrafı yeni üslûpta kurulmuş mahalleler ile çevrili olup, nüfusun yarıdan fazlasını iranlılar, geri kalanını da şi'î araplar meydana getirir. Bunlar arasında en kuvvetli aşîretler Banī Saʿad, Salālma, al-Vuzūm, al-Tahāmza ve al-Nāṣirīya'dir; en zengin âile Dede âilesi olup, Nahr al-Ḥusaynīya'nin inşâsına mükâfat olmak üzere, Sultan Selim tarafından, bu âileye çok geniş arâzi temlik edilmiştir.

Asıl Karbelāʾ, şehri şark tarafından yarım dâire şeklinde kuşatan hurmalıkların yalnız şark kısmına delâlet eder (Musil, *The Middle Euphrates*, 1. 41). Asıl şehre al-Maşhad veya Maşhad al-Ḥusayn denilir.

Ḥusayn'in makamı 108 × 82,5 m. büyüklüğünde bir avlu (*ṣaḥn*) içinde bulunur. Bu avlunun etrafını *īvān*'lar ve hücreler kuşatır. Duvarları boydan-boya *Kur'an* sûreleri, mâvi zemin üzerine beyaz yazı ile yazılmış olan bir pervaz süsler. „Yaldızlı dehlizden" (resim için bk. Grothe, *Geogr. Charakterbilder*, levha LXXXVIII, 136) geçilerek varılan müstatil şekilli orta kısım, üzeri kemerler ile örtülü bir koridor (bugün *cāmiʿ*) ile kuşatılmıştır ki, ziyâretçiler burada makamı tavâf ederler (Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*², s. 109—112). En ortada aş.-yk. 2 m. yükseklikte, 4 m. genişlikte ve etrafı gümüş *maṣrabī* eserler ile çevrili Ḥusayn'in sandûkası, bunun ayak ucunda berâber bulunan oğlu muhârebe arkadaşı ʿAlī Akbar'e âit daha küçük bir sandûka vardır (Masʿūdī, *Kitāb al-tanbīh*, nşr. de Goeje, *BGA*, VIII, 303).

Türbenin kıble tarafındaki yüzünde gâyet zengin tezyinat vardır. Giriş kapısının iki tarafında iki minâre bulunur. Manârat al-ʿAbd denilen üçüncü bir minâre de *ṣaḥn*'ın şark kenârındaki binâlar önünde yükselir. Cenûpta, aş.-yk. 16 m. geride, avluyu kuşatan binâların cephesine rastlanır. Bu tarafta avluya bitişik, oldukça büyük bir medrese bulunur. Bunun aş.-yk. 26 m. murabbâ şekilli bir avlusu olduğu gibi, husûsî bir câmii de vardır (türbenin bugünkü hâli için krş. A. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 5 — 26, 35 — 66).

Bu türbenin takriben 600 m. şimâl-i şarkîsinde Ḥusayn'in üvey kardeşi ʿAbbās'ın türbesi vardır. Şehirden garba doğru giden yol üzerinde Ḥusayn'in çadırlı karargâhı (*ḫaymagāh*) bulunur. Burada inşâ edilmiş olan binâ çadır şeklini andırdığı gibi, kapısının iki tarafında deve semerlerine benzetilerek yapılmış olan taşlar vardır.

Şehrin garbındaki çöl manzaralı yaylada (*ḥammād*) şi'îlerin mezarları uzanıp gider. Karbalâ' bahçelerinin şimâlinde — al-Bḳēre, şimâl-i garbîsinde — Ḳurra, cenûbunda — al-Ġāzirīya mahalleleri, bahçe ve tarlaları uzanır (Yāḳūt, III, 768).

Halk arasında, Ḥusayn'in türbesi civarında gömülenlerin cennete girecekleri itikadı hâkimdir. Bu sebeple bir çok yaşlı ve sakat ziyaretçi, hayatlarının son günlerini yaşamak üzere, bu türbe civarına gelir veya ölüler buraya nakledilerek, türbe civarında defnedilir.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), fihrist; İbn al-Aṯīr, *Tārīḫ* (nşr. Tornberg), fihrist; İṣṭaḫrī (*BGA*, I, 85); İbn Ḥawḳal (*BGA*, II, 166); al-Muḳaddasī (*BGA*, III, 130); İdrīsī, *Nuzha*, IV, 6 (trc. Jaubert, II, 158); Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), II, 189; III, 695; IV, 249 v.d.; Masʿūdī, *Kitāb al-tanbīh* (*BGA*, VIII, 303); al-Bakrī, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), s. 162, 456, 471; al-Zamaḫşarī, *Lexicon geogr.* (nşr. de Grave, s. 139; Ḥamd Allāh al-Mustavfī al-Ḳazvīnī), *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), s. 32 (trc. s. 39); İbn Baṭṭūṭa, *Taḥfa* (nşr. Defrémery-Sanguinetti), II, 99 v. d.; O. Dapper, *Umständliche und eigentliche Beschreibung von Asia* (Nürnberg, 1681), s. 137; Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien u. a. umliegenden Ländern* (Kopenhagen, 1778), II, 254 v. dd.: J. B. L. J. Rousseau, *Description du pachalik de Bagdad* (Paris, 1809), s. 71 v. dd.; C. J. Rich, *Fundgruben des Orients* (1813), III, 200; J. L. Burckhardt, *Bemerkungen über die Beduinen und Wahaby* (Waimar, 1831), s. 390, 444, 452 v. d.; K. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1844), XI, 837 v. dd., 842; M. v. Teilmann, *Streifzüge im Kaukasus, in Persien und in der Asiatischen Türkei* (Leipzig, 1875), s. 398—401; Nolde, *Reise nach Innerarabien* (Braunschweig, 1895), s. 113 v.d.; M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 274, 278, 281; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905; yeni tab., 1930), s. 78 v. d.; A. Nöldeke, *Das Heiligtum al-Husains zu Kerbelâ* (Berlin, 1909 = G. Jacob, *Türkische Bibliothek*, XI, 30 — 34); H. Grothe, *Geographische Charakterbilder aus der asiatischen Türkei* (Leipzig, 1909), s. XIII ve levha LXXVII — LXXXIV, şekil 136, 138 — 145; L. Massignon, *Misssion en Mésopotamie* (*1907—1908*), Kahire, 1910, I, 48 v. d. (= *MIFAO*, XXVIII); Lamberto Vannutelli, *Anatolia meridionale e Mesopotamia* (Roma, 1911), s. 361 v. dd.: G. L. Bell, *Amurath to Amurath* (London, 1911), s. 159 — 166; Stephen Hemsley Longgrigg, *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxford, 1925), fihrist; A. Musil, *The Middle Euphrates* (New-York, 1927), s. 40 — 42, 279, 351 (= *American Geographical Society, Oriental Explorations and Studies*, nr. 3).

(E. HONIGMANN.)

KERÇ, Kırım yarım-adasının şarkında ve Azak denizini Karadeniz'e birleştiren boğaz (Kerç yahut Yeni-kale boğazı) kenârında bulunan bir **şehir ve kaledir**. Nüfusu 1897 'de 28.982 ve 1939 'da 104.471 idi. Kadîm çağda burada Pantikapaion yunan kolonisi var idi. Daha sonra burası, Bosporos ismi ile, aynı adı taşıyan kırallığın pâyitahtı oldu. VII. asrın sonlarından itibâren, Kırım'ın şark kısmının Hazar vâlisinin makarrı (unvanı Tudun) oldu (o sırada merkez Ḫersonesos olan garp kısmı Bizans imparatorluğuna âit bulunuyordu). Kerç ismi, muhtelif şekillerde yazılmış olarak, ilk defa müslüman kaynaklarında görülmektedir; Marquart Kerç ismini yunanca Κύριξος veya Κόριξος (Kerç civarındaki bir manastırın adı)'tan iştikak ettiren bir takım rus ilim adamlarının (Wassilyevski, Bruun, Kunik, Harkavy) mütâlealarını da kaydeder. Marquart (*Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 506 v. d.)'ta toplanmış olan metinlere (Karz ve al-Karş şekilleri), bir de Rukn al-Dīn Baybars (bk. W. Tiesenhausen, *Sbornik materialov otnosyaşčihsya k istorii Zolotoy Ordı*, Petersburg, 1884, s. 89, 5: Karc)'ı ilâve etmek lâzımdır. Eski rus kaynaklarında şehrin adı Korçev olarak geçer (bk. bir de Karamzin, *Istoriya gosudarstva Ross*„ II, not 120).

1016 'da Hazar kırallığının ruslara müttefik olan bizanslılar tarafından, kat'î olarak, ortadan kaldırılmasından sonra, Kırım'ın şark kısmı, Kerç ile berâber, T'mutarakan rus prensliğine geçti ki, bunun aynı isimli merkezi Kerç'in karşısındaki Taman yarım-adasında bulunuyordu. Yüz sene kadar sonra hâkimiyet steplerde Kıpçaklara veya Komanlara ve limanlarda ise, bizanslılara geçti. İmparator Manuel Komnenos ile Cenova cümhûriyeti arasındaki 1169 tarihli muâhededе zikredilen Ῥωσία şehrinin rusların Korçev'i olması mümkündür. XIII. asırdan itibâren Kırım yarımadası Altın-Ordu devletinin eline geçti; 698 (1298/1299)'de Kerç, Kefe'de ölen torununun intikamını almak üzere, Nogay tarafından, Kırım'ın daha bâzı şehirleri ile berâber, zarara uğratıldı. XV. asırda Kerç osmanlı türklerinin eline geçti. [XVII. asırda Osmanlı türkleri zamanında Kerç'te Bayezid câmii, Mustafa Çelebî câmii var idi ki, bu son câmiin deniz kenârında, akar çeşmeler ortasında harîmi bulunuyordu; bir medrese, bir hamam da mevcut idi (bk. Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, VII, 686 v. d.)]. Deli Petro, Azak kalesini aldıktan sonra, 1698 'de Viyana'da ikameti sırasında, sulh muâhedesi müzâkere edilirken, Kerç'in Osmanlılar tarafından ruslara terkedilmesini istedi ise de, bu istek yerine getirilmedi; o sene imzalanan Karlofça muâhedesi hukmüne göre, Kerç türklerde kaldı. Mustafa II. gittikçe artan rus tehlikesini önlemek üzere, Kerç yakınlarında 1702 'de Yeni-Kale'yi inşâ ettirdi (J. v. Hammer, *GOR*², III, 909; S. Sloviev, *Istoriya Rossii*, III, 1171). 1771 'de ruslar Kerç ile Yeni-Kale'yi, mukavemet görmeden, işgâl ettiler. Yeni-Kâle'yi müdâfaa etmek için, buraya gönderilmiş olan Abaza Paşa Sinop'a döndü (Hammer, IV, 622), Türkler Kerç'in terkedilmesi teklifini, bu defa muâhede konuşmaları sırasında (1773) şiddetle reddettiler (Hammer, IV, 638), fakat Küçük-Kaynarca muâhedesi ile bunu kabûl etmek zorunda kaldılar (1774). O zamandan beri Kerç rusların elinde ikinci derecede bir kale olarak kalmış ve Kırım muhârebesi sırasında, müttefikler tarafından, 1855 mayısında işgâl edilmiş ise de, Paris muâhedesi ile tekrar ruslara iâde olunmuştur.

(W. BARTHOLD.)

KEREK, AL-KERAK, Ürdün topraklarında Lūṭ gölünün şark sâhillerinden 15 km. mesâfede, irtifâı, deniz seviyesine göre, 1.000 m. geçen bir yaylayı yaran kuru vâdi yamacında **müstahkem bir mevkî ve kasabadır**. Bu isim ârâmîce „şehir" mânasına gelen *karḳā* 'dan gelir ki, *Tevrat*'ta Moab ülkesindeki Kîr Mō'āb (Yoil, 15, 1) ve Ḳîr Ḥeres (Ḥereseṯ; Yoil, 16, 7, 11; Erem. 48, 31, 36) şeklinde geçer. Batlamyus (V, bölüm 16, § 4)'ta, Mādaba mozaik haritasında Stephanus, Byzantinus'ta v. b. χαρακμωβα. Gerideki dağa dar bir yol ile bağlı dik yamaçlı kaya çıkıntısı üzerinde kurulmuş olan Kerek tabiattan gâyet müstahkem bir yerdir. Bununla berâber memleketin müslümanlar tarafından fethi sırasında ve onu tâkip eden asırlarda dikkati çekmemiş ve ancak haçlı seferleri devrinde kıral Fulco'nun eski şarapdârı Payan tarafından tahkim edildikten sonradır ki, birden-bire pek büyük ehemmiyet kazanmıştır. Hıristiyanlar burayı kadîm Petra zannederek Petra çölü diye isimlendirmişlerdir. Kale şamlıların hacc yoluna ve Suriye ile Mısır arasındaki ticâret yoluna hâkim bir vaziyette olduğundan, müslümanları çok zarara uğratıyordu. Bu sebeple 565 (1170)'ten itibâren Nūr al-Dīn ve daha sonra Ṣalāḥ al-Dīn tarafından muhâsara edildi ve nihâyet 584 (1188)'te kale muhâfızları, kıtlık yüzünden, Ṣalāḥ al-Dīn'in kardeşi al-Malik al-ʿĀdil'e teslim oldular. Kerek, bundan sonra, muhtelif Eyyûbîlerin hâkimiyeti altında bulundu; hattâ bu hânedanın sultanlarından çoğu ortadan kalktıktan sonra, al-Muġīṯ ʿOmar, Sultan Baybars tarafından idâm edilinceye kadar (661 = 1263), burayı kendi elinde tuttu.

Memlûk sultanı Nāṣir, hakikî bir hukümranlık te'sis etmek üzere, Kahire'den kaçtığı sırada 708 (1309)'de bu kaleye sığındı. O sıralarda al-Kerak, Suriye ve Filistin'in ayrılmış olduğu *mamlakāt*'tan birinin merkezi idi. al-Dimaşḳī, Yāḳūt, al-ʿOmarī ve Ḫalīl al-Ẓāhirī'nin tasvirleri o devirde nüfusunun bir kısmı henüz hıristiyan olan kalenin ne kadar sağlam olduğunu anlatır. XVI. asır başlarında Osmanlı hâkimiyetine giren Kerek zamanla ehemmiyetini kaybetti ve ancak son devirlerde türk hukûmeti buraya kuvvetli bir garnizon yerleştirdi ve burayı Suriye vilâyeti dâhilinde, el-Ṣalt, Maʿan ve al-Ṭafīla kazalarını ihtivâ eden bir sancağa merkez ittihâz eyledi. [Kerek, birinci cihan harbinin sonlarında (22 eylûl 1334), Mısır'dan gelen ingiliz ordusu tarafından işgâl edildi ve bilâhare Ürdün devleti hudutları içine alındı].

Bibliyografya: P. Thomsen, *Loca sancta*, s. 114; al-Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 213; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 262; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 247; R. Hartmann, *Die Geogr. Nachrichten Ḫalīl aẓ-Ẓāhirīs zubdat kaşf al-mamālik* (Tübingen, tez, 1907), s. 44 v. d.; *ZDMG*, LXX, 18; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), XI, 232 ve tür. yer.; XII, 12, 62

v. d., 214, 230, 316; Wilken, *Gesch. der Kreuzzüge*, II, 616; III, 2, 150, 207, 245, 298; Tristram, *Land of Moab*, s. 70 v. dd., 105 v. dd.; Duc de Luynes, *Voyage d'exploration à la Mer morte*, I, 99 v. dd.; II, 106 v. dd.; A. Musil, *Arabia Petraea*, I, 45 = 62 (resimler ve metinlerin hulâsaları ile); R. Hartmann, *Zeitschr. d. Deutsch. Palastina-Vereins*, XXXVI, 194; *Mitt. u. Nachr. des Deutsch. Palastina-Vereins* (1895), s. 68 v. d.; (1896), s. 45. (Fr. BUHL.)

KEREM. BANU 'L-KARAM, 'Aden'de bir sülâle. 476—533 (1083—1138) yıllarında bu sülâlenin iki kolu olan Banī Mas'ūd ile Banī 'Abbās Abi 'l-Zuray' evvelâ müştereken Ṣan'ā Ṣulayḥīleri adına ismā'īlī sultana nâiplik yapmışlardır. Sonra 533—569 (1138—1173) yıllarında Bani 'l-Zī'b („Kurt-oğulları") de denilen Zuray'īler, sırf Fâtımî hilâfetini temsil suretiyle, istiklâl kazandılar ve yalnız başlarına hüküm sürdüler.

Bani 'l-Karam, Hamdān gurubuna dâhil Yām kabîlesinin Cuşam kolundan, yânî Ṣulayḥīlerin [b. bk.] yakın akrabâlarından sayılırlar. Böyle olduğu içindir ki, bu sülâlenin bânisi Fâtımî-ismâilî *dā'ī*'si 'Alī b. Muḥammed ile, oğlu ve halefi al-Mukarram'in yakın himâyesine mazhar olmuşlardır. 'Aden'in fethinden sonra (439 =1047), *dā'ī* tarafından oranın tâbî-sultanlığına tâyin edilmiş olan Banī Ma'n bir müddet sonra isyân edince, al-Mukarram ile kendisine düğün hediyesi olarak 'Aden verilmiş olan zevcesi Sayyida Ḥurra Sultan 476 (1083)'da buranın idâresini Karam'in oğulları Mas'ūd ve 'Abbās kardeşlere tevdî ettiler. Mas'ūd — al-Ḥażrā' kasrı ile deniz sâhili hâsılâtını ve 'Abbās—iç arâzinin hâsılâtı ile al-Ta'ker kasrını (aynı isimdeki Cubla üzerinde ve Canad'den Yarīm'e giden yolun yakınındaki kasır ile karıştırmamalıdır) elde etti. Senelik vergi hâsılâtları 100.000 dinarı buluyordu. Mas'ūd ile 'Abbās'ın halefi ve oğlu al-Zuray', Sayyida'nin kethudâsı al-Mufażżal b. Abi 'l-Barakāt'ın emri altında, Zabīd kapıları önünde tâbiiyet vecîbelerini yerine getirirken, can verdiler. Hukûmetin taksimi aynen kaldı. Mas'ūd'un yerine evvelâ oğlu Abu 'l-Ġarāt, sonra bunun oğulları Muḥammed ile 'Alī ve al-Zuray'ın yerine de Abū Su'ūd ve sonra bunun oğlu Sabā geçtiler. Fakat bu taksim tarzı ikinci kola daha fazla fâide te'min ediyordu. Çünkü bu kol böylece iç tarafa daha kolaylıkla yayılmak ve oralarda her iki âile tarafından zaptına çalışılan müstahkem mevkîleri ele geçirmek imkânını veriyordu. Bahis mevzuu olan daha ziyâde Ma'āfir bölgesinin şimâlindeki dağ silsilesi idi. Ehemmiyetli bir hâdise de, daha 480 (1087)'de al-Zuray'ın, Canad'den gelen yolun dağ ile dirsek yaptığı ve bu yolun en uzak şark noktasını teşkil eden Cabal al-Şilv'deki Dumluva kasrını zaptetmesi olmuştur. Gayretli Sabā'nın idâresi zamanında bu işgâl büyük bir ehemmiyet iktisap etmekle kalmamış, aynı zamanda 'Aden'in aş.-yk. 150 km. garp ve garb-i cenûbîsinde Moḥā ve Zabīd yolu üzerindeki Ẓubḥān'da zaptedilmiştir. Daha babası zamanında, Abu 'l-Ġarāt ile birlik olarak, Sayyida'nin vergiyi evvelâ yarıya ve sonra dörtte bire indirmeğe muvâfakatini te'min etmiş idi. Sabā, dul kadını saran müşkilâttan istifâde ederek, vergiyi kâmilen kaldırtabildi. Kahire'de de vaziyet değişikliği nazar-ı itibâra alındı. Fâtımîlerin on birincisi olan Ḥāfiẓ 'Abd al-Macīd, cülûsundan bir az sonra, Sabā'yı ismā'īliler sülâlesi *dā'ī*'si olarak kabûl etti (525=1131). Dumluva saltanatın makarrı kaldı. Vādī Laḥc'de iki sene süren bir harp iki akrabâ âile arasındaki vaziyeti halletti. Bidâyette 'Alī b. Abi 'l-Ġarāt bir çok muhâriplerin yardımını para ile te'min etti. O iflâs edince, Sabā büyük mal kaynaklarına istikrâz etmiş olduğu 300.000 dinarı da katarak, üstünlük te'min etti. Rivâyete göre, 'Aden'deki müttefiki Bilāl b. Carīr'in bir hücûm ile al-Ḥażrā' kasrını ele geçirdiği gün, o da kat'î bir galebe kazanmış idi.

O tarihten sonra Zuray'īler, yalnız olarak, hüküm sürdüler. Sabā, 'Aden'e girişinin altıncı ayı içinde vefat etti (533 = 1138). Kendisi al-Ta'ker'in eteğinde medfûndur. Ertesi sene oğlu 'Alī al-'A'azz verem hastalığından öldü. Dumluva'da mürebbîsi Anīs ve vezîri Yaḥyā b. 'Alī'nin nezâreti altındaki küçük yaşta oğlunu veliahd tâyin etmiş idi. Fakat 'Aden'de menkûp olarak bıraktığı ve tehdit ettiği Bilāl saltanatı, eski velînimeti Sabā'nın diğer oğlu olup, kardeşi 'Alī al-A'azz'den kaçarak, yukarıda ismi geçen kethudâ al-Mufażżal'ın oğlu Manṣūr'a ilticâ etmiş olan Muḥammed'e verdirdi. Bu Muḥammed b. Sabā'nın 534 — 548 veya 550 (1139 — 1153 veya 1155) yıllarındaki saltanatı Zuray'īlerin yükselme devridir. Kendisi 545 (1150/1151)'te Mas'ūd kolunun en son hükümdarı olan ve mağlûbiyetinden sonra, bâzı âile efrâdı ve az sayıda sâdık adamları ile, dağ kalelerine ve Laḥe'in şimâlinde Cabal Munīf'e sığınarak, oralarda tutunan Abu 'l-Ġarāt'ı öldürttü. 547 (1152/1153)'de Sayyida'nin halefi ve kendisinin eski hâmîsi Manṣūr'dan, içlerinde Cubla ile al-Ta'ker kasrının, şimâl-i şarkîde İbb'i ve cenûb-i şarkîde Ẓū Aşraḳ da dâhil olmak üzere, 28 kasaba ve kasrı

satın aldı. Cülûsundan hemen sonra, *dā'ī* mertebesine çıkmış idi; çünkü bu mertebeyi 'Alī al-A'azz'e tevcih etmek üzere Kahire'den gelen kadı, Muḥammed'i fi'len iktidar makamının hukümrânı olarak, bulmuş idi. Zuray'īlerin tarihi hakkında mâlûmâtımızı bu hukümdara medyûnuz; zîra kendisini ziyâret etmiş olan 'Umāra'nin *Tārīḫ al-Yaman* adlı eserinin bu fasla âit kısmında, yukarıda ismi geçen Anīs ve Bilāl gibi kimseler daha az mâlûmat verdikleri hâlde, en çok kendisi tarafından bilgi verilmiştir. al-Canadī, al-Ḥazracī ve İbn Ḫaldūn da 'Umāra'den iktibâs etmişlerdir. 'Umāra Muḥammed'i çok medheder. Onu bilhassa ilim ve edebiyatın hâmîsi olarak gösterir. Fakat kendisinin koyu bir ismā'īlī olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Muḥammed'in *dā'ī*'lik vazifesini de dinî bakımdan yerine getirip-getirmediğini bilemiyoruz. Aynı şekilde, Mehdî hânedanının bânisi 'Alī b. al-Mahdī'nin, Muḥammed'in ölümünden az evvel kendisi ile yaptığı ve 'Umāra'nin de hâzır bulunduğu mülâkatta Zabīd'e karşı istemiş olduğu yardımı, sırf siyâsî veya askerî bir sebepten mi, yoksa yine dinî sebepler ile mi reddettiği de mechuldür. Yerine geçen oğlu 'İmrān için din meselesi birinci plânda geliyordu. Fi'lî hukümranlık vezîr âilesinden Bilāl'ın eline geçti. Muḥammed zamanında idâreye iştirâk etmiş olan bu adam (hukümdar tahta çıkmak için kendisine yapılan yardımı mükâfatlandırmış idi), saltanatın tebeddülünden az evvel veya az sonra, büyük servet bırakarak, vefat etmiş idi. Yerine evvelâ oğlu Mudāfi' geçti. Bunun da vakitsiz ölümünden sonra, diğer oğlu Yāsir bu mevkii aldı. Yāsir, mutlak hukümdar olarak, hüküm sürdü. Öldüğü zaman, vasiyeti mûcibince, Mekke'de defnedildi. 560 (1164/1165)'ta Yāsir küçük yaşta bulunan üç oğlunu, hadım Abu 'l-Durr Cavhar al-Mu'aẓẓamī'nin nezâreti altında, Dumluva'da hapsettirmiş idi. Zuray'īler kendi adamları tarafından tardolunmaktan kurtuldular. Son darbe dışarıdan geldi: 569 (1173/1174)'da Ṣalāḥ al-Dīn'in kardeşi Türānşāh, 'Aden'i ve aynı zamanda Yemen'in geri kalan kısımlarını zaptetti. Ertesi sene Cavhar Dumluva'yı, bir muâhede ile, teslim etti. Bir sene sonra da Türānşāh, Yāsir'in boynunu vurdu.

Bibliyografya: H. C. Kay, *Yaman, its early Mediaeval History* (London, 1892)'de zikredilen eserler; B. L. Playfair, *A History of Arabia Felix or Yemen* (Bombay, 1859), s. 85 — 88; J. W. Redhouse, *The Pearlstrings ... by ... 'el-Khazrejiyy*, I (*GMS*, III/1, 1906, s. 15, 18 v. dd.); S. Lane Poole, *The Mohammadan Dynasties* (Westminster, 1894), s. 96.

(R. STROTHMANN.)

KERESŪN. [Bk. GİRESUN.]

KERH. AL-KARḪ, Bagdad'ın mühim bir mahallesinin ismi. Karḫ adı ârâmî asıllı (*Karḳā*) olup, yunan-roma müelliflerinde Carcha ve Charax şekillerinde görülmektedir (krş. Pauly-Wissowa, *Realenzykl. d. klass. Altertumswiss.*, *Suppl.*, I, 275, 283) ve „şehir" mânasına gelmektedir; krş. Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 252, 18; Streck, *göst. yer.* (bk. bibliyografya), s. 92, 186; G. le Strange, *Baghdad*, s. 63. Ârâmî kültür sâhalarında, Irak'ta, Hûzistân'da ve Elcezire'de islâmî devirde al-Karḫ isimli bir takım mevkîler ve şehir mahalleleri var idi ki, birbirlerinden, coğrâfî tâbirler (Maysān, Sāmarrā gibi) eklenerek, ayrılıyordu; Yāḳūt (IV, 252 — 257) bu türlü 9 mevkî zikreder; krş. bir de Ṭabarī (nşr. de Goeje), fihrist, s. 762. Burada bahis mevzuu olan Karḫ, sık-sık Karḫ Baġdād şeklinde tasrih edilirdi.

Ârâmî ismin anlattığı gibi, al-Karḫ mahallesi Bagdad'ın al-Manṣūr tarafından te'sisinden (145 =762) evvel de mevcut idi; burası Sâsânî hukümdarı Şāpūr II. (309 — 379 m. s.) tarafından te'sis edildiği rivâyet olunan küçük bir ayrı yer idi ve halifelerin müstakbel pâyitahtı üzerinde mevcut diğer eski iskân mevkîleri gibi, ârâmî hıristiyanların ekseriyet teşkil ettiği bir nüfus ihtivâ ediyordu. Halife al-Manṣūr islâmdan evvelki Karḫ'ı ticârî hayatın merkezi hâline koydu ve az zaman içinde, ticârî vasfı sâyesinde, burası Bagdad şehrinin en canlı mahallelerinden biri oldu. Önceleri al-Karḫ yuvarlak şehir veya al-Manṣūr'un şehri denilen şehrin cenûbunda ve ondan tamâmiyle ayrı bir hâlde iken, sonraları yeni sokaklar ve meydanların inşâsı ile burası pâyitahtın bir parçası hâlini aldı.

al-Karḫ'in suyu Irak'ta Fırat'ın büyük kanallarından en şimâlde olan Nahr 'Īsā ve ondan ayrılan iki kanal Nahr Ṣarāt ve Nahr Karḫāyā tarafından te'min ediliyordu. Bilhassa bu sonuncusu, yânî al-Barāġa civârında al-Muḥavval şehrinin aşağı taraflarında Nahr 'Īsā'dan ayrılan Karḫ kanalı (Karḫāyā = נרבא) kısmen yer altında olan iki kolu ile Bagdad'ın garp kısmının yarısını, yânî tâcirler mahallesini ve civarını suluyordu. Bir çok köprüler münâkaleyi kolaylaştırıyordu. Nahr Karḫāyā ve kanalı sistemi hakkında bk. İbn Serapion, nşr. G. le Strange, *JRAS*, 1895, s. 24, 17—26; s. 286 v. dd.; 292 v. d.; al-Ḫaṭīb al-Baġdādī (nşr. Salmon; bk. *bibliyografya*), s. 66 — 68, 154 v. d.; Yāḳūt, IV, 252; Streck, s. 85 — 90; G. le Strange, *Baghdad*, s. 52 — 56, 63 — 80;

Herzfeld, Sarre-Herzfeld (bk. *bibliyografya*) II, 110.

Bagdad şehrinin tarihinde ve bilhassa Büveyhîler devri tarihinde (X.—XI. asırlar) şi'îliğin mühim bir merkezi sayılan al-Karḫ'in adı sık-sık geçer [bk. mad. BAGDAD]. Pâyitahtın sünnî ve şi'î nüfusu arasında daha evvelce de vukua gelen mücâdeleler bu hânedan zamanında büs-bütün ciddî bir şekil almış idi. Birbirine düşmüş olan iki zıd mezhep taraftarları arasında çok defa yağmalar, ev yakmaları ile berâber, kanlı mücâdeleler hemen her gün vukua geliyordu. al-Karḫ çok defa bu dâhilî mücâdelenin merkezi mevkiinde idi. Mahalle halkı, bilhassa komşu sünnî mahalleler (Bāb aṭ-Baṣra v. b.) ile dâimî savaş hâlinde idiler. Sultan Calāl al-Davla (416 — 435 = 1024 — 1044) zamanında bu türlü hâdiseler çok çetin bir şekil almış ve kendisi bir defa 422 (1031)'de Karḫ'teki şi'î mezhepdaşlarına sığınmak zorunda bile kalmış idi. 445 (1053)'te, bu kargaşalıklar yüzünden, Karḫ'in bir kısmı yanıp kül oldu. Daha önce halife al-Vāṯiḳ (227 — 232 = 842 — 847) devrinde de büyük bir yangın şehre çok zarar vermiş idi.

Geniş mânası ile Karḫ arâzisi üzerinde, yâni Bagdad'ın Dicle garbında kalan kısmının bütün cenûp yarısında, zamanla câmi ve türbeler binâ edildi. Mahallin mübârek şahsiyeti sayılan Maʿrūf b. al-Fayzurān al-Karḫī (ölm. 200—816)'nin türbesi yanında binâ edilmiş olan câmi ile bundan ancak 200 m. mesâfede Hārūn al-Raşīd'in zevcesi Zubayda'ye âit olduğu rivâyet olunan türbe bunların en meşhûrlarıdır. Bu iki türbe zamanımızda da mevcut olup, bunlar eski halifeler şehrinin topoğrafyasını tesbit bakımından, kolaylık sağlamaktadır. Bunlar halife al-Nāṣir (575—622=1180—1225) tarafından yapılan tâmirler ile tâdile uğramış olmakla berâber, daha sonra da tâmir edilmişlerdir. Daha IX. asırdan itibâren, Bagdad'ın en çok ziyâret edilen makamlarından biri hâlini almış olan al-Karḫī'nin türbesi, Abbâsîler devrinde de olduğu gibi, çok şâirâne bir mezarlık ortasında yükselmektedir, krş. Streck, s. 159; G. le Strange, s. 98 v. dd., 350; Massignon, s, 49, 108; Herzfeld, s. 172 v. d. Zubayda'ye atfedilen türbe husûsunda bk. G. le Strange, s. 100, 161 v. d. 350 v. d.; Massignon, s. 108 v. d.: Herzfeld, s. 173. Bagdad'ın garp kısmında bulunan diğer câmi ve türbeler için bk. Massignon, s. 64 v. d. ve 99 v. d.

Karḫ yalnız Bagdad'ın garbındaki en mühim mahallesi değil, aynı zamanda en uzun müddet bâkî kalmış olan mahallesidir. Onun etrafını çeviren mahalleler yavaş-yavaş harâbe hâlini alırken, Karḫ yalnız başına kaldı. Yāḳūt'un zamanında (XIII. asrın başları) vaziyet böyle idi. Bu suretle Karḫ Bagdad'ın kuruluşunun ilk senelerinde olduğu gibi, o zaman henüz meskûn olan Bāb al-Baṣra mahallesinden takriben 1,5 km. mesâfede tamâmiyle ayrı bir meskûn mahal hâlini almış bulunuyordu. Orta çağın yakın devirlerinde (krş. msl. İbn Baṭṭūṭa, XIV. asır) Bāb al-Basra adının garbî Bagdad'da o sırada bâkî kalmış olan bütün mahallere ve bu arada Karḫ'e de teşmil edilmesine sık-sık rastlanılmaktadır; krş. G. le Strange, s. 336; Herzfeld, II, 114 v.d. Ayrıca Yāḳūt'ta Karḫ ve civarı topoğrafyası husûsunda mevcut mâlûmat diğer müelliflerinkine tamâmiyle uymamaktadır. Gâlibâ *Muʿcam* müellifi, eserini yazarken, bahsettiği bu yerleri pek iyi bilmiyordu (Bk. G. le Strange, s. 84 ve 159).

al-Karḫ nâdiren darphâne mahalli olarak da zikredilir; halife al-Muḳtadir ve al-Rāżī zamanlarında, yâni 308, 315, 318 ve 325 tarihlerinde burada basılmış sikkeler mâlûmdur; krş. *Numismat. Zeitschr.* (Wien, 1893), XXXIV, 321. Karḫ'in şarabı da makbûl sayılıyordu; Abbâsîlerin eski devrinde (msl. Abū Nuvās, İbn Muʿtazz'de) buna sık sık-sık telmih olunur; krş. G. Jacob, *Oriental. Studien* (Nöldeke-Festschrift, Giessen, 1906), s. 1065.

Bagdad şehrinden Dicle şehrinin sağ tarafında kalan mahalleler şehrin tekmil sâhasının ancak üçte birini teşkil etmekte ve türkçe bir isim ile „Karşı-Yaka" adını taşımakta idi. Bu da halk arapçasında *Hādak al-Cānib* 'in karşılığıdır ve Karḫ ile bir münâsebeti yoktur; fakat krş. G. le Strange, s. 66. Karşı-Yaka uzun zaman ehemmiyetsiz bir dış mahalle olarak kaldı ve ancak yakın devirlerde kalkındı. Bagdad'ın başlıca istasyonu bu tarafta olduğuna göre, daha da inkişâf edeceği tahmin olunabilir. XVIII. asrın ikinci yarısından itibâren, ʿUḳaylī (ʿOgēl, ʿAgēl) kabîlesine mensûp araplar buraya gelip, yerleştiler ki, bugün Bagdad'ın garp kısmında nüfusun mühim bir unsurunu teşkil etmektedirler. Bu husûsta krş. Çernik hey'eti *Petermanns Geograph. Mitteil.*, Erg.-H. 44 (Gotha, 1875), s. 28, 30; v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 74, 238; Cl. Huart, *Hist. de Bagdad dans les temps modernes* (Paris, 1901), s. XI, 188 v.d.; Massignon, s. 99.

Bibliyografya: *BGA* fihrist; al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), fihrist, s. 762; al-Ḫaṭīb al-Baġdādī (nşr. Salmon, bk. *Introduct. Topograph. à l'hist. de Bagdad*, Paris, 1904, metin s. 20—23, trc. s. 98—102); Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr Wüstenfeld), IV, 254 v.d.; İbn al-Aṯīr, al-*Kāmil* (nşr. Tornberg),

XIII, fihrist, s. 793; al-Ḳazvīnī, *Āṯār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), s. 298 v.d.; Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen* (Leiden, 1900), I, 92—97; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate* (Oxford, 1900), s. 63—80 ve tür. yer. (bk. fihrist); ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 31; L. Massignon, *Mission en Mésopotamie* (1907—1908), cild 31, Paris, 1912, II, 49, 99, 108; E. Herzfeld (Sarre-Herzfeld, *Archaeol. Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet*, Berlin, 1920, II, 105, 110, 112, 114 v.d.). — Bagdad'ın planları için bk. G. le Strange, *Baghdad*, levha III ve VII; Herzfeld, görünüşe göre, haklı olarak, Karḫ'in yeri husûsunda G. le Strange ile aynı fikirde değildir. Bundan başka alman erkân-ı harbiyesinin kartografya servisi tarafından 1917 senesinde neşredilen modern Bagdad planına (1 : 10.000 mikyasında) mürâcaat edilebilir. (M. STRECK.)

KERḪA. KERḪA, İran'ın cenûb-i garbîsinde Hûzistan'da bir nehir olup, menbâları Irak-ı Acem'de Nihāvand'in cenûp ve şarkında bulunur. Kūh Çihil Nabiliğan'dan doğan Çaşm-i Kāżim suyu Kerḫa'nın ana kolu telakkî edilir. Yukarı mecrâsında Gamasāb, daha doğrusu Gamasiāb (bozulmuş şekli Garasiāb) ismini taşıyan nehir evvelâ şimâl-i garbîye ve sonra garba döner. Bîsutūn'a varmadan, Şâcū suyunu, sonra cenûba dönerek, Kirmānşāhān'dan gelen Kara-Su'yu ve daha ötede Āb-i Karind'i alır. Bütün bu tâbîler sağdan gelirler; bunu müteâkip ona karışan Kaşğan ise, sol tâbi'idir. Yine sağdan Laylum ve Āb-i Zāl'i alan ve mecrâsı bir aralık garba, sonra cenûb-i garbîye dönen nehir Kerḫa (Karḫa) ismini ve mecrâsının küçük bir kısmı üzerinde de, eski Şaymara [b. bk.] şehrinin hâtırasına izâfet ile, Āb-i Şaymere adını alır. Daha ötede yeniden cenûba döner ve Pā-i Pul bölgesine varınca, kendisini Āb-i Diz'e ve tâbîlerine birleştiren kanallar başlar. Sūs şehrinin harâbeleri, daha ötede Şavr ismini alan bir şark kolu üzerinde bulunur. Kerḫa Nahr Hāşim'in cenûbundaki bölgede nihâyetlenir. Evvelce nehir buradan şimâl-i garbîde Ḫavîza (Ḫuvayza)'ye doğru uzanıyordu.

Nehrin mecrâsını bir müddet tâkip eden yollar arasında Hamadān'ı Bîsutūn civarında Mezopotamya'ya birleştiren cadde ile Şaymara — Ḫulvān yolu sayılabilir.

Kadîm coğrafyacılar nehre Choaspes derler. Arap coğrafyacılarının te'liflerinde Karḫa adı bulunmaz. Rawlinson'a göre, bu ad XIV. asırda bir farsça metinde geçer; bununla berâber çok daha eski bir devre kadar çıkması muhtemeldir. İbn al-Aṯīr'in 553 (1158)'te bahsettiği Karḫānā, eğer bu nehir ise, isim XII. asra çıkıyor demektir. Umûmiyetle coğrâfî tafsilâttan mümkün mertebe ictinâp eden İbn al-Aṯīr, bu ismi muâsır bir kaynakta bulmuş olmalıdır. Karḫānā kelimesinin ârâmî olması ve Karḫā nehri (Karḫā de Lēḏan) mânasına gelmesi muhtemeldir.

İsmi ile zikredilmemiş olmakla berâber, arap coğrafyacılarının bu nehirden iki defa bahsettikleri muhakkaktır. İbn al-Faḳīh'e göre, Nihāvand yakınında nehrin kıyılarında kiremit inşâsında kullanılan gâyet makbûl bir kil bulunuyordu. İbn Rosteh'in Bîsutūn civarında zikrettiği „büyük nehirin" de Gamasiāb olması icâp eder. Bir inşâ şaheseri telakkî edilen Şaymara ve Ṭarḫān arasındaki köprünün Karḫa üzerindeki Pul-i Ḫusrav'e tekabül etmesi mümkündür. Karḫa çok defa „Sūs nehri" adı ile geçer. İbn Ḫurdāẕbih'te de böyledir. Arap coğrafyacılarına göre, nehir Ahvāz Ducayl'ine dökülüyordu. İbn al-Vāżiḥ'a göre, nehre Hinduvān da denilmiş idi. Muḳaddasī ve Yāḳūt tarafından Başinnā nehri veya Dicla'si adı ile zikredilen akar-suyun da Karḫa olması muhtemeldir.

Bibliyografya: Rawlinson, *JRGS*, IX, 89; Ritter, *Erdkunde*, IX; Reclus, *Nouv. Géogr. Univ.*, IX, 290, 406; Graadt van Roggen (Morgan, *Délégation en Perse*, VII, 168, 190); Herzfeld, *Petermanns Mitt.*, LIII, 49, 60, 73; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), fihrist; Schwarz, *Iran im Mittelalter*, IV, 304 v.d., 393; V, 453, 472, 488, 501.

(P. SCHWARZ.)

KERḪÎ. AL-KARḪĪ, ABŪ BAKR MUḤAMMED B. AL-ḤASAN (veya AL-ḤUSAYN), mühim arap riyâziyecilerinden biridir; kendi-kendine al-Ḥāsib adını vermiştir. Büveyhîlerden Bahāʾ al-Davla [b. bk.] ile oğlu Sulṭān al-Davla Abū Şucāʿ'ın vezîri Abū Ġālib Muḥammed b. Ḫalaf Faḫr al-Mulk zamanında Bagdad'da yaşamakta idi. Ölüm tarihi bilinmiyor; mamafih 410 ile 420 (1019—1029) arasında ölmüş olsa gerektir. Bugün elimizde bulunan iki riyâziye eserinin adları *al-Kāfī fi'l-ḥisāb* ile *al-Faḫrī*'dir (sonuncu eserin vezîr Faḫr al-Mulk'e ithâf edildiği anlaşılıyor). İlk eserin mâlûm yegâne nüshası hâlen Gotha'da ve ikinci eserin nüshaları ise, Paris, Oxford ve Kahire'de bulunmaktadır; metinleri henüz neşredilmemiştir. İlk eserin almanca bir tercümesi vardır (A. Hochheim, *Kāfī fil Hisāb des Abu Bekr Muh. b. Alhussin Alkarkhī*, üç fasikül hâlinde, Halle a/S., 1878—1880). İkinci eserin de fran-

sızca bir hulâsası neşredilmiştir (F. Woepcke, *Extrait du Fakhrî*, Paris, 1853). *al-Fakhrî*, Ḫayyām'ın cebirinden sonra, riyâziyenin bu şûbesinde elimizde bulunan arapça eserlerin en mühimidir. Bu eserde al-Karḫī, yunan riyâziyecisi iskenderiyeli Diophantus'un istinâd ettiği esâslara dayanır. İlk defa olmak üzere, araplarda gayr-i muayyen muâdelelerin bahis mevzuu edildiği eser budur. Bu muâdeleler yunan riyâziyecisinin usûlleri ile halledilmiştir. al-Karḫī, hind usûllerini kasden mi kale almamıştır, yoksa hakikaten bu usûllere vâkıf değil mi idi, bunu kestirmek imkânsızdır. Esâsen eserinde hemen-hemen bütün şark arap riyâziyecilerinin yaptıkları gibi (ʿAlī b. Aḥmed al-Nasavī müstesnâ, takriben 980—1040), hind rakamlarını kullanmamış ve adetleri yazı ile göstermiştir.

Bibliyografya: Bugüne kadar intişâr etmiş olan hiç bir arapça tercüme-i hâl eserinde al-Karḫī'den ayrıca bahsedilmemiştir; ismi, ancak dolayısı ile, şu eserde zikredilir: İbn Ḫallikān (Kahire, 1310), II, 65 (trc. de Slane, III, 279). Krş. bir de M. Cantor, *Vorlesungen über Gesch. d. Mathem.*² II, 718—729; H. Suter, *Abhandl. z. Gesch. d. Mathem. Wissensch.*, X, 84. (H. SUTER.)

KERİM. KARİM (A.), insanlar hakkında istimâl edilince, cömert, müsâmahakâr, muhterem, asîl ve necip, eşyâ hakkında kullanılınca da, bereketli, şâyân-ı hurmet, asîl ve muhteşem mânalarına gelir. *al-Karīm*, Allahın doksan dokuz adından (*Kur'an*, VII, 179) biridir. Fakat *Kur'an*'ın yirmi yedi yerinde geçen bu kelime, ancak iki kere Allaha taalluk eder. Peygamber, melek ve istihzâ tarikı ile müşrikler hakkında kullanılır. Fakat, ekseriyâ, mü'minin beklediği mükâfat ve bereket, *Kur'an*, Saba' melikesi Balḳīs [b. bk.]'e gönderilen mektup, mü'minin cennete girişi, nebatlar, buğday tarlaları, meskenler, ebeveyne hitap tarzı v.b. kabîlinden, eşyâ ve ef'âli tavsif eder. Hadîste bu tâbir, ekseriyâ, *al-Karīm İbn al-Karīm* denilen Yūsuf peygamber için kullanılır (Buḫārī, *Manāḳib*, bâb 13; *Tafsīr*, sûre 12, bâb 1). *al-Karīmatān* „iki göz" mânasına gelir (bk. Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, III, 283).

(T. W. HAIG.)

KERİM HAN ZEND. KARİM ḪĀN ZEND (MUḤAMMED; 1705—1779), Lûr kabîlelerinden birine mensûp, alel'âde bir âilenin çocuğu olmasına rağmen, XVIII. asrın sonlarında İran'ın hakikî hükümdarı olmuştur. Mamafih *şāh* unvanını almayarak, *vakīl* nâmını muhâfaza etti ve bu nâm ile halk arasında şöhret kazandı. Önceleri Nādir Şāh Afşār'ın katlini müteâkip vukûa gelen karışıklıktan istifâde ederek, İsfahan'ı ele geçiren ve Safevî hânedanının en genç rüknü 8 yaşındaki Şāh İsmāʿīl III.'i tahta çıkaran (1164 = 1757) Baḫtiyārî kumandanı ʿAlī Mardān Han'ın muâvinleri arasında bulunuyordu. ʿAlī Mardān'ın katli, Azerbaycan vâlisinin hezîmeti ve Mâzenderan'ı hukmü altına almış bulunan Muḥammed Ḥusayn Han'ın mağlûbiyeti sebebi ile Karīm Han Zend bütün garbî İran'ı ele geçirdi. Fatḥ ʿAlī Han Kacar'ın o sırada İsfahan'ı zaptetmiş olan oğlu Muḥammed Ḥasan tarafından Şiraz'da taarruza uğradı ise de, karşı tarafın ordusu muvaffak olamadı ve dağıldı. Muḥammed Ḥasan da ertesi sene Karīm Han'ın muâvinleri ile yaptığı bir muhârebede öldü. Mamafih Karīm Han Horasan eyâletini bir türlü eline geçirememiş idi. Bu eyâlet, Nādir Şāh'ın ahfâdından kör Şāhruḫ'un hukmü altında kaldı. Karīm Han'ın iki kardeşi, Ṣādiḳ ile Zakī, ordusunun kumandanları idi. Zakī daha sonraları hunharlığı ile şöhret kazandı; Ṣādiḳ ise, Osmanlılara karşı bir sefer açtı. 13 ay müddetle muhâsarada kalan Basra şehri iranlılara teslim oldu (1189 = 1775) ve *vakīl*'in ölümüne kadar, iranlıların elinde kaldı. Karīm Han memlekette âsâyişi te'sis etmek ve zirâat ile ticâreti inkişâf ettirmekle uğraştı. Ümmî olmasına rağmen, kendisini ilmin hâmîsi ilân ederek, sarayına âlimleri celbetti. Kendine pâyitaht edindiği Şiraz'ı, bugün dahi sağlam bir hâlde duran âbideler ile (câmi, kervansaray, hamam) süsledi. Bu meyânda Saʿdī'nin türbesini tâmir ettirdi. Güzel Tebriz mermerinden yaptırdığı Ḥāfiẓ'ın mezarına bu meşhûr şâirin iki kıt'asını hâkkettirdi. Vaktiyle orada oturmuş olan dervîşlerin hâtırasını tâzizen inşâ ettirdiği Heft-Ten, içi dinî tasvirler ve Saʿdī ile Ḥāfiẓ'ın muhayyel resimleri ile süslü bir sayfiye evidir. *Vakīl*'in daha ziyâde Fatḥ ʿAlī Şāh'ın verdiği Cihannümâ adı ile tanınmış olan bahçesi de hemen bu civardadır. Bugün bir bostan hâline gelen „Bağ-i Dil-guşā" da onun devrinden kalmıştır.

Karīm Han 23 safer 1193 (13 mart 1779)'te, 74 yaşında vefat etmiştir. Bundan sonra İran, tekrar karışıklığa düşmüş ve ancak Kacar hânedanının iktidara geçmesi ile bu keşmekeşten kurtulabilmiştir.

Bibliyografya: İbn ʿAbd al-Karīm ʿAlī Riżā Şīrāzī, *Tārīḫ-i Zanadīya* (nşr. Beer), Leiden, 1888, s. 3—6; Malcolm, *Hist. of Persia* (frns. trc.), III, 166—220; Ḥāfiẓ Taniş b. Muḥammed al-Buḫārī, *Şaraf-nāma* (frns. trc. Charmoy), Petersburg, 1868—1875, I, 53; L. Dubeux, *La Perse*, s. 34, 366; P. Horn, *Grundr. der iran. Philol.*, II, 592 v.dd.; Dieulafoy, *La Perse*, s. 412, 415—458; Olivier, *Voyage dans l'Empire othoman* III, 284—341; Cl. Huart, *Hist. de Bagdad*, s. 156 v.d.; Niebuhr, *Reise nach Arabien*, s. 227 v.dd.; W. Franklin, *Observations made on a tour from Bengal to Persia* (trc. von J. R. Forster), Berlin, 1790; Robert Binning, *Journal of two years' travel*, I, 216—251, 268, 276 v. dd.; W. Ouseley, *Travels*, II, 1 v. dd., 192 v. dd.; R. S. Poole, *Coins of the Shâhs of Persia* (London, 1887), s. LIV v. dd., 105 v. dd.

(CL. HUART.)

ḲERḲİNA. [Bk. KERKİNA.]

KERKİNA. ḲERḲİNA (KERKENNA), Tunus ülkesinin şark sâhilinde Sfax karşılarında 34° 35′— 34° ile 34° 50′ şimâl arzları üzerinde bulunan takım adalar olup, büyük gemilerin geçmesine imkân vermeyen sığlıklar ile yer-yer kaplı 40 km. kadar genişlikte bir deniz kolu ile kıt'adan ayrılmıştır. Bunlar iki ada olup, biri şimâl-i şarkîde — Şarḳī (Charki; eski Cercina), diğeri cenûb-i garbîde — Ġarbī (Cercinitis)'dir. Birincinin uzunluğu 25 km. ve genişliği ortalama 7 km.'dir, sâhilleri oldukça girintili-çıkıntılıdır; şimâl tarafında bir kaç adacık bulunur. Şekli daha kütlevî olan ikinci adanın uzunluğu 16 km. ve genişliği 7 km.'dir. İki adayı ayıran boğazın genişliği 1 km.'den fazla olmayıp, eski çağda burada karşıdan-karşıya bir köprü kurulabilmiş idi. Bu adalarda arpa, buğday ve mercimek tarlaları bir az bağ ve *ḥalfa* otu (*lygeum spartum*) ile kaplı geniş sâhalar bulunur. Bâzı yabancı unsurlar ile karışmış bulunan ve şimdiye kadar bir kavmî birlik teşkil etmemiş olan nüfus berberîlerden teşekkül eder. Bu yerliler müteaddit köylerde toplanmış olarak, bilhassa Şarḳī adasında yahut münferit meskenlere dağılmak suretiyle yaşarlar. Zirâat, hayvancılık, ip, hasır ve saz işleri yaparlar; geçimlerini bilhassa balıkçılık ve süngercilik ile te'min ederler.

Şarḳī adasında kadîm binâ izleri bulunduğu gibi, Bysacene piskoposluk kayıtlarında bir „Episcopus Circitanus" geçer. Orta çağda Kerkenna adaları hıristiyanlar ile müslümanlar arasında elden-ele geçti. Sicilya normanları burayı 540 (1145/1146)'ta (İdrīsī'ye göre, 548 = 1153/1154'de) ele geçirdiler ise de, uzun müddet elde tutamadılar. Adalar 1289'da papalık devleti tarafından Roger Doria'ya tevdî edildi ve onun halefleri tarafından Sicilya kıralla-rına verildi ve idâresi Ramon Muntaner'e bırakıldı (1311). Adalar 1335'te hıristiyanlar tarafından, kat'î olarak, tahliye edildi. Sicilyalılar 1424'te buraya bir daha akın yaparak, 3.000 esir almışlardır.

Bibliyografya: İdrīsī, *Nuzhat al-muştāḳ* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin s. 126 v. d.; *Şifat al-Maġrib* ..., metin s. 126 v. d., trc. s. 150; A. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia* (Florenz, 1864 — 1872), III; W. Guérin, *Voyage archéologique en Tunisie* (Paris, 1862), I, bahis 16; v. Maltzan, *Reise in den Regentschaften Tunis und Tripolis* (Leipzig, 1870), II, 349 — 389; de Mas Latrie, *Traités de paix et de commerce* (Paris, 1868), tarihî medhal; Laffitte ve Servonnet, *Le golfe de Gabès en 1888* (Tunus, 1888), s. 87 — 142. Bk. bir de mad. CERBA, *bibliyografya*. (G. YVER.)

KERKŪK. [Bk. KERKŪK.]

KERKŪK. KİRKŪK, şimâlî Irak şehirlerinden biri olup, aynı adı taşıyan idârî bölgenin (*livā*) merkezidir (1948'de nüfusu 30.000). 35° 25′ şimâl arzında ve 44° 25′ şark tûlünde ve deniz seviyesinden 310 m. irtifâda bulunan Kerkük, şimâl-i garbîde — küçük Zāb vâdisi, cenûb-i garbîde — Cabal Ḥamrīn, cenûb-i şarkîde — Diyāla vâdisi ve şimâl-i şarkîde — Zagros dağları ile hudutlanan bir memleketin başlıca şehri olup, eski Bābil imparatorluğunda ve daha sonra Âsûrî devleti çağında şimâl-i şarkîden gelen dağlı kavimlerin akınlarına sık-sık mârûz kalan bu memlekete Sâsânîler zamanında Garmakān (Ḫoren'li Moses) ve süryânî kaynaklarında Bēth Garmē denilirdi. Bu kaynaklarda Karḫā dᵉ Bēth Sᵉlōkh olarak adı geçen şehrin Kerkük olduğunun delîlleri G. Hoffmann tarafından ortaya konulmuştur (*Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*, *Abh. KM*, VII, 3, s. 267 v. dd.). Bu şehrin din azizleri tarihinde (yukarıda adı geçen eser, s. 43 v. dd.), beldenin âsûr hukümdarı Sardanā tarafından Medyalılara karşı koyacak bir kale hizmetini görmek üzere kurulduğu kaydedilmektedir. Daha sonra kıral Seleukos şehrin hisarına bir burc ilâve etmiş, bunun üzerine şehir Seleukos (Sᵉlōkh) ismini almıştır. Hâlbuki hisara Sarbūy yahut Sarbūg deniliyordu (bk. Marquart, *Ērânşahr*, s. 21). Sâsânîler zamanında şehir nastûrîlerin mühim bir şehri oldu: Bēth Garme metropolidi burayı merkez ittihâz etmiş, Yazdigird II. (438—457) zamanında hıristiyanlara karşı, yukarıda ismi geçen eserde zikredilen îtisaflar vukua gelmiş idi.

Hıristiyanların şehri eski süryânî ismi veya arapça adı ile al-Karḫ diye zikrettikleri sırada (Dimaşklı Elīyā: Assemani, *Bibl. Or.*, III/II, s. CCCCXVI; krş. Hoffmann, *ayn. esr.*, s. 272) arapların burayı hangi isimle tanıdıkları iyi bilin-

miyor. İbn Hurdāẕbeh (s. 94; al-Balāẕurī, s. 265; Yāḳūt, IV, 683)'te Musul eyâleti dâhilinde Bācarmā bulunuyor; fakat zikredilen şehirlerden hiç biri Kerkük olarak teşhis edilemiyor. İbn Ḫurdāẕbeh, Bācarmā'da Ḫunyā Sābūr adlı bir şehir tanımaktadır (de Goeje'ye göre; müellif Ṭabarī, I, 840'a da işâret eder). Hoffman (*ayn. esr.*) bunu Yāḳūt (IV, 257)'taki Karḫīnā şehri ile karşılaştırmağı teklif ediyor. Bu hususta neticeye varmağı güçleştiren sebeplerden biri de arap coğrafyacılarının, Bagdad—Musul yolu olarak, dâimâ Dicle suyunu tasvir etmeleri, hâlbuki, bugün de olduğu gibi, Kifri, Ta'ūḳ, Kerkük ve Erbil'den geçen kadîm yolun gâlibâ islâmiyet yerleştikten sonraki ilk asırlarda pek fazla tâkip edilmemiş bulunmasıdır.

VI. (XII.) asırda Kerkük havâlisi pâyitahtlarını Erbil'de te'sis etmiş olan Begtigin hânedanının hâkim olduğu arâzi dâhilinde bulunuyordu. Muẓaffar al-Dīn Kök-Böri'nin 630 (1232)'da ölümünden sonra, bu hânedanın toprakları tekrar Abbâsî halifelerine geçti ise de, az sonra moğul istilâsına uğradı. Kerkük'ün ismi, ilk olarak, Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī'nin Timur tarihinde (trc. Pétis de la Croix, Delft, 1723, II, 259) geçiyor; burada yazıldığına göre, Timur Irak'ı fethettikten sonra, Diyarbekr'e gitmek üzere, Ta'ūk (arap. Daḳūḳa), Carcouc ve 20 kânun I. 1403'te Altun Cupruc (Altın Köprü)'tan geçmiştir. Bunu Ak-Koyunlular devri ve sonra X. (XVI.) asrın ilk senelerinde Irak'ın Şāh İsmā'īl I. tarafından istilâsı tâkip etti. Nihâyet Elcezîre ve Irak osmanlı hükümdarları Selim I. ve Süleyman I.'ın ellerine geçince (türkler ile iranlılar arasında ilk muâhede: Amasya'da 29 mayıs 1555'te), Kerkük şarktan gelecek düşmana karşı tekrar mühim müdâfaa mevzii hâlini aldı. Bu zamanlardan itibâren Dicle kıyılarının ıssızlaşması, Bagdad ile Musul arasındaki eski ticârî ve askerî yolun yeniden ehemmiyet kazanmasına yardım etmiş olmalıdır (böyle olmakla berâber, Evliyâ Çelebî Dicle yolunu tâkip etmiş idi; *Seyahatnâme*, V, 6). 1623'te Bagdad'ın sukutundan sonra, Kerkük de iranlıların eline düştü ise de, Husrev Paşa [b. bk.] tarafından istirdat edildi (1630); 1638'de Murad IV. Bagdad'ı geri almak için çıktığı seferde buradan geçti. Bununla berâber, buralarda asıl nufûz ve kudret Ardalān eyâletinin kürt beylerinde idi (Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 435). Fakat Şehrizūr (veya Şehrizūl) eyâleti paşalarının himmeti ile osmanlı nufûzu yavaş-yavaş burada da teessüs etti. Biri Kerkük olmak üzere, 32 sancak ihtivâ eden Şehrizūr eyâletinde Şehrizūr isimli şehir harâp olduktan sonra, Kerkük'ün bu eyâlete merkez olduğunu *Cihannümâ* kaydeder. 1732 senesinde Nādir Ḳulī (sonra Nādir Şāh) şehri boş yere muhâsara etti; ertesi sene Kerkük civarında vukua gelen büyük muhârebede türkler bozguna uğradılar ve ser-asker Topal Osman Paşa da bu muhârebede öldü. 1743'te Kerkük tekrar iranlıların eline düştü ise de, 1746 müsâlehası ile Osmanlı devletine iâde edilerek, birinci cihan harbi sonlarına kadar, Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. En son olarak, bu şehir Musul vilâyetinin Kerkük sancağının merkezi idi. 1918 senesi ilk baharında Bagdad'dan şimâle doğru taarruza geçen ingiliz kuvvetleri 7 mayısta Kerkük'e girdiler ise de, 24 mayısta mukabil bir taarruz ile püskürtüldüler ve ancak mütârekeye tekaddüm eden günlerde (26 teşrin I.), türk ordusunun şimâle doğru çekilmesi üzerine, burayı tekrar işgâl ettiler. Evvelâ İngiltere'nin, 1920'den itibâren Irak devletinin idâresine giren Kerkük 1926'da Türkiye ile İngiltere arasında yapılan Ankara anlaşması ile, kat'î olarak, Irak'a ilhak edildi.

Şimdiki Kerkük aş.-yk. 40 m. yüksekliğinde bir tepe üzerine yerleşmiş olan kale etrafına yayılır. Kale tek başına küçük bir şehir teşkil eder; cenûp ve şark tarafında ova üzerinde daha büyük bir mahalle uzanır. Şimâl-i şarkîden gelen ve Sāmarrā aşağısında Edhem suyu ismi altında Dicle'ye dökülen bir akarsu (Kazar çayı), şehrin bu semtlerini garptaki bir mahalleden ayırır. Kerkük'ün birinci cihan harbinden az evvel 20.000 kadar tahmin edilen nüfusunun hâkim unsurunu türkler teşkil ediyordu. Bu nüfusun memleket Osmanlılar tarafından fethedilmeden evvel burada yerleşmiş olması muhtemel ise de, menşe'inin halifeler tarafından daha III. (IX.) asırda buraya konulmuş türk muhâfızları mı, yoksa Selçuklu veya Begtiginliler zamanından gelmiş türk muhâcirler mi olduğu, kat'î bir şekilde, söylenemez. Her ne olursa-olsun, Kerkük, Osmanlı imparatorluğu ve kültürü bakımından, kuvvetli bir istinat noktası hizmetini görmüştür (bk. *Türk yurdu*, 1915). Şehrin adının doğru telâffuzu Kerkük olmakla berâber, mahallinde Kirkük denilmektedir. Aynı harpten evvel 350 âile kadar olan hıristiyanlar da türkçe konuşur ve türkçeyi süryânî harfleri ile yazarlar ve bunların hepsi de kalede otururlardı. Bu hıristiyanlar katolik keldânîler (Kerkük bunların bir baş-piskopos yahut *maṭrān*'larının merkezidir) ile nestûrîlerden mürekkeptir; bu sonuncular kendilerini Selçuklular zamanında buraya hicret etmiş sayarlar ise de, aslında eski nestûrîlerin neslindendirler ve 1906'dan beri ayrı bir kiliseleri vardır. Harpten evvel arapçayı bilhassa, sayısı epeyce çok olan, musevîler konuşurlardı ve kürtler de fazlaca bulunurlardı. Irak hukûmetinin kuruluşundan beri, Kerkük'te kürt nüfusu nisbeti, kır nüfusunun ve göçebelerin şehre gelip yerleşmeleri yüzünden, fazla artmış ve arapça ise, mekteplere mecbûrî olarak konulduğu için, geniş ölçüde taammüm etmiştir. Kerkük'ün kale kısmı evvelce bir sûr ile çevrili idi. Burada eski bir kiliseden çevrilme Ulu câmi, ayrıca tepenin yamaçlarında Mār Daniel isimli başka bir câmi vardır.

Kerkük, gâyet zengin bir petrol havzasının merkezi durumuna geçmeden evvel, muhitinin toprak ve hayvan mahsûlleri (hubûbât, canlı hayvan, yapağı v.b.) için ehemmiyetli bir pazar yeri rolünü oynardı. En fazla münâsebette bulunduğu şehirler Bagdad ve Musul olup, bunlardan birincisine — Kifri-Ta'ūḳ ve ikincisine — Altın Köprü — Erbil'den geçen birer yol ile bağlı bulunuyordu. Üçüncü bir yol da Kerkük'ü, Sulaymānīya üzerinden, İran hudûduna bağlıyordu. Kerkük ile Sulaymānīya arasında evvelce şekavetleri ile meşhûr Hamavand kürt aşîretinin arâzisi bulunuyordu. Daha birinci cihan harbi içinde inşâsına başlanmış olan dar hatlı bir demir yolu Bagdad'ı Kerkük'e bağlamış, fakat daha yakın senelerde iyi kara yollarının inşâsı ile birlikte motörlü nakil vâsıtalarının çoğalması bu hattın Musul'a doğru uzatılmasını geciktirmiştir.

Kerkük, coğrâfî vaziyet itibârı ile, şimâlî Irak'ın kâfî derecede yağmur alan, bu bakımdan, hayvancılık ile berâber hubûbât zirâatine elverişli bulunan, arâzisi oldukça ârızalı şark kısmı ile, sulamasız zirâate imkân vermeyecek kadar kurak ve hemen-hemen düz garp kısmı arasında bir geçit sâhası üzerinde yer alır. Kerkük Irak'taki hurmalıkların da şimâl hudûduna tesâdüf eder. Burası aynı zamanda ehemmiyetli bir kavmî hudut da teşkil eder ki, bunun şarkında yerleşik türkler, kısmen yerleşik ve kısmen göçebe kürtler yaşadığı hâlde, garpta arapların yaşama sâhası başlar. Petrole gelince, bütün bu havâlide neft (ham petrol), kükürt ve ziftin mevcut oluşu eski çağdan beri bilinmekte ve bunların arâzi sathına yakın olan bir kaçından gâyet iptidâî bir şekilde, istifâde edilmekte idi. Kerkük'ün pek yakınlarında Baba-Gurgur mevkiindeki zift kaynakları civarında mâvimsi bir alev ile yanan tabi'î gazler intişâr etmekte idi. Birinci cihan harbinin sona ermesi üzerine, şimâlî Irak petrollerinin hemen araştırılmasına geçilmiş ve 1927'de Baba Gurgur'da yapılan bir sondaj, 500 m. kadar bir derinlikte fevkalâde zengin ve arâzi sathına büyük bir tazyık ile çıkan petrole ulaşmıştır. Bunu tâkip eden yıllarda yeni petrol kuyuları açılmağa devam edilmiş, fakat Kerkük petrollerinin esâslı bir şekilde işletilmesi için, Kerkük'ten başlayan ve birisi Lübnan'ın Trablus-Şam ve diğeri Filistin'in Hayfa limanlarında Akdeniz sâhiline varan 30,5 cm. kuturlu iki boru döşenmesini beklemek lâzım gelmiştir. Bu suretle, en büyük kısmı Kerkük yakınlarında bulunan kuyulardan çıkartılan petrol 1934'te bir milyon tonu bulmamış iken, boruların döşenmesi tamamlandığı 1935 senesinde 3.000.000 tonun üstüne çıkmış, ikinci cihan harbine rastlayan bir iki sene hâricinde, istihsâl, petrol borularının taşıma kabiliyeti ile tahdit edilmiş olarak, senede 4,5 milyon ton civarında kalmıştır. Fakat petrol havzasının fazla gelişmeğe istidatlı olması üzerine, ilk defa, evvelce döşenmiş borulara 40,6 cm. kuturlu birer boru daha ilâve edilerek, Akdeniz sâhillerine 8. milyon tonu aşan bir mıkdarda petrol taşımak imkânı elde edilmiştir. Daha sonra petrole olan ihtiyâcın fazlası ile artması, Kerkük civarından başlayıp, Suriye sâhillerinde Baniyas'ta sona eren ve tek başına bir yılda 12—13 milyon ton petrol nakledebilecek bir kabiliyete sâhip olan 75 cm. 'den daha büyük kuturlu bir boru daha döşenmiş, bu suretle son yıllarda Kerkük petrollerinin yıllık işletilme kudreti 22 milyon tona çıkarılmıştır.

Bibliyografya: V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), II, 846, 854 v. dd.; C. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1840), IX, 552 v. dd. (Ritter bilhassa Niebuhr, Shiel, Ker Porter ve Ainsworth gibi seyyahların müşâhedelerine dayanmaktadır); H. Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861); Sarre-Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet* (Berlin, 1920), II, 329 v. dd.; E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in disguise* (London, 1912), s. 119 v. dd.; H. C. Lukas, *Mosul and its Minorities* (London, 1925); *Société des Nations, Question de la Frontière entre la Turquie et l'Irak*, C. 400, M. 147, 1925, VII, s. 38; J. Labourt, *Le Christianisme dans l'Empire Perse* (Paris, 1904).

(J. H. KRAMERS.)

KERKŪR. [Bk. KERKÛR.]

KERKÛR. KERKŪR, taş yığınları, bilhassa mukaddes taş yığınları. İnsanlık tarihinde taş yığınlarına gösterilen tâzim son derece eskidir. Bunun asıl taşa tapma vâkıasından değil, şerrin def'i veya başka bir şeye geçirilmesi ile alâkalı bir merâsimden geldiği sanılmaktadır; fert yerden bir taş alıp, kendini rahatsız eden herhangi bir marazı, vaziyete göre, yorgunluk, beden ve rûh acılarını,

ügnah, mukaddes yerler cıvarında insana musallat olan tehlikeli kuvvetler yahut bütün bunların hepsini ona geçirir ve bu marazı, taş ile birlikte, fırlatarak veya onu massetmeğe elverişli bir yere koyarak, başından atar. Bu kefâret yüklü taşlar birbiri üstüne yığılarak, yollar boyunca, dar geçitlerde ve mâbedlerin giriş yerlerinde yükselen mukaddes taş yığınlarını meydana getirir. Bunların yanında, bir taşın atılması veya konulması veya taştan ufak bir ehrâm meydana getirilmesi, ekseriyâ, ziyâretçilerin riâyet zorunda oldukları merâsimler hâlini almıştır ve bu merâsim, iptidâî vasfını kaybederek, bâzan hakikî bir nezir telakkî edilmiştir (krş. R. Dussaud, *La Matérialisation de la prière en Orient*, *Bull. et Mém. de Soc. d'Anthr. de Paris*, 1906, s. 213—220). *Kerkūr*, ekseriyâ, bir insanın öldürüldüğü veya gömüldüğü yerde yükselir; bu vâkıa rûhu öc almak istidadında olan ölüyü daha derinlere gömmek isteği veya ölüye bir nevî saygı düşüncesi ile izah edilmek istenmiştir ki, bu sonuncu izah pek mâkul görünmüyor. Fakat bu taş atmak hâdisesi daha ziyâde fenâlığın (tehlike, ölüm sirâyeti, endişe verici büyü kuvvetlerinin yakınlığı) def'i menâsiki ile izah edilebilir. *Kerkūr* menşe'inde, gâlibâ, hep temizlenme menâsiki ile ilgilidir.

İslâmdan önceki Arabistan'da, taş atma âdeti ve mukaddes taş yığınları bilinmekte idi. Hacc merâsimi de bu husûsta bâzı izler muhâfaza etmiştir. Minâ'nın taşa tutulması, menşe'inde bu türlü bir âdeti hatıra getirebilir (başkaca izahat için bk. mad. HACC) ve her hâlde, son zamanlarda G. Demonbynes (*Le Pèlerinage à la Mekke*, fas. I) 'in isbat ettiği gibi, *mavāḳīt*'te yükselen, Mekke'nin Harem'ini gösteren taşlar yahut *racam* de orta Asya'dan şimâlî Afrika'ya kadar yollar boyunca, büyük mâbedlerin gözükmeğe başladığı noktalarda yükselen *kerkūr*'e benzerler. Bu türlü âdetlere hıristiyan memleketlerde de rastlanmaktadır.

İslâmiyet, hukmü altına aldığı aş.-yk. bütün ülkelerde, taş yığınları ibâdetine rastladı ve sünnîliğin, tabi'î olarak, fenâ göz ile bakmasına rağmen, uzak bir putperestlikten gelme diğer halk ibâdetleri ile olduğu gibi, buna da göz yummuştur. *Kerkūr* msl. Suriye'nin bâzı bölgelerinde bilhassa çoktur. Fakat bu âdet hiç bir yerde, şimâlî Afrika'da ve bilhassa Fas'ın cenûbundaki kadar, canlı ve gelişmiş değildir. E. Doutté buradaki âdeti, esâslı olarak, tetkik etmiştir. Burada hiç bir geçit, hiç bir boğaz ve gelip-geçenlerin bir taş ilâve etmedikleri hiç bir yol kavşağı yoktur ki, ufak bir taş ehrâmı ve *kerkūr*'ü olmasın. Köylerde taş yığını olmayan hiç bir mâbed yoktur. Hattâ, bâzan, *kerkūr*'ün kendisi, başka hâllerde bir pınar, bir ağaç veya bir kaya gibi, Murâbıtlara hâs bir şekilde islâmlaşmış bir mâbed vücûda getirmiştir. Zâten bir velînin himâyesi altında, bu türlü bir çok müşterek ibâdetleri birleştiren, on iki asırlık islâmlaşmadan sonra, kadîm devir putperestliğine hâs âdetlerin hâlâ, canlı olarak, süregeldiği o garip mâbedlere sık-sık rastlanmaktadır.

Bibliyografya: Mevzuun bibliyografyası çok geniştir. Esâs eserler için bk. Frazer, *Golden Bough*, 3. tab., VI, kısım 1, *The Scapegoat*, s. 8—30 (burada müslüman ülkelere âit bir çok atıflar vardır); frns. trc. *Le bouc émissaire* (Paris, 1925); islâm sâhası için bk. Doutté, *Merrakech* (Paris, 1905), s. 58—108; ayn mll., *Magie et religion dans l'Afrique du Nord* (Cezayir, 1908), fas. X; E. Westermarck, *The Moorish Conception of Holiness* (*Baraka*) (Helsingfors, 1916), s. 25 v. dd. (Fas hakkında). (HENRI BASSET.)

KERMÂN. [Bk. KİRMAN.]

KERMANŞÂH. [Bk. KİRMANŞAH.]

KERMİYAN. [Bk. GERMİYAN.]

KERNÂL. KARNĀL, Hindistan'da bir şehir ve bir bölgenin adıdır.

1. Şehir 29° 41′ şimâl arzı, 76° 59′ şark tûlünde, Camnā ırmağının bir kaç mil garbında kâindir (1901'de 23.559 nüfusu var idi). Bu şehir, Pencâb bölgelerinden birinin idâre merkezi olmasına rağmen, gerek tarihî, garek kavmî bakımdan, Pencâb'dan ziyâde, Hindistan'a âittir. Ahâlinin umûmiyetle kullandığı dil, garp hindû dilinin bir lehcesidir. Burası, hiç şüphesiz, çok eski bir şehirdir ve ismi, rivâyete nazaran, *Mahābhārata*'daki Karna (Karnālaya = Karna'nın meskeni)'dan gelmektedir. Mamafih şehir, Hindistan tarihinin ilk devirlerinde büyük bir ehemmiyet kazanmış olduğu gibi, Maḥmūd Ġaznavî ve Mu'izz al-Dīn'in memleketi istilâsından bâhis eserlerde de zikredilmemiştir. Burası ancak, Fīrūzşāh Tuġluḳ'un himmeti ile, şehri Camnā ırmağına bağlayan kanalın açılmasından sonra, refah ve imâra kavuşmuştur (bk. Şams-i Sirāc, *Tārīḫ-i Fīrūz Şāhī*; Elliot ve Dowson, *Hist. of India*, III, 300). Bundan sonra memleket, mahsûldâr ve münbit olmuş ve şimâlden geçerek, Delhi (Dehlī)'ye varan yolun üstünde bulunduğundan, müstevlîlerin ve âsîlerin dikkat nazarını celbetmiştir. Bu suretle 980 (1573)'de, Ekber'in Gucarât'ta meşgûl bulunduğu sırada, Karnāl, Pānīpat ve Sōnpat, İbrāhīm Ḥusayn Mīrzā tarafından, yağma edilmiştir. Cihāngīr, isyân eden Ḫusrav'i tâkip ederken, 1013'te Karnāl'de tevakkuf etmiştir (Elliot ve Dowson, *ayn. esr.*, VI, 296, bir de trc. Beveridge, *Jahangir's Memoirs*, I). 1120 (1708)'de Bahādir Şāh'ın devrinde, Karnāl âsî Sikhler tarafından hücûma uğramış ve yağma edilmiştir (Elliot-Dowson, *ayn. esr.*, VII, 419). Fakat Karnāl tarihinin en dikkate şâyân hâdisesi, Nādir Şāh'ın 1152 (1739)'de tam şehrin surları önünde Muḥammed Şāh'ı hezîmete uğratmış olmasıdır. Muhârebeden evvel Muḥammed Şāh'ın ordusu kanalın sâhilleri üzerinde bulunuyordu ve Avadh (Oudh) hâkimi Burhān al-Mulk'ün 30.000 süvârisi ile takviye edilmiş idi. Fakat Nādir Şāh'ın ordusunda hem daha mükemmel bir disiplin, hem de daha çok top var idi. Bu yüzden Muḥammed Şāh'ın ordusu birdenbire ve tamâmen inhizâma uğradı. Hind-türk imparatorluğunun bu istilâyı (Aḥmed Şāh Durrānī ve Mahrātta istilâları) müteâkip yıkılmasından sonra, Karnāl ile cıvarı yeniden Sikhlerin eline düştü. Cīndli Gaepat Singh, Sirhind muhârebesinden sonra, 1763'te burasını zaptetti. Fakat şehir 1775'te, Necef Han tarafından, istirdat olundu. Bilâhare Mahrāttalar ile Sikhler, burasını bir türlü paylaşamaz oldular. Cesûr bir mâcerâperest olan George Thomas, Karnāl'i Sikhlerin elinden kurtardı ise de, uzun müddet muhâfaza edemedi ve Lake'in Delhi'de Mahrāttaları mağlûp etmesini müteâkip, 1803'te, Skinner'in kumandasındaki bir ingiliz ordusu tarafından, buradan çıkarıldı.

Bu vak'alardan sonra Karnāl bir ingiliz kazâsının merkezi hâline geldi ve bir hayli sene şimâl-i garbî istikametinin en ileri askerî karakolu oldu. Kısmen havasının sağlam olmayışı, kısmen de ingiliz hudûdunun Satlac'e kadar ilerilemesi yüzünden, Karnāl 1841'de askerî bir mevkî olmaktan çıktı; fakat yine bir kazâ merkezi olmakta devam etti. 1857 isyânı patlak verdiği zaman, Karnāl, Cīnd'in Sikh racası ve şehir müslüman nevvâbının yardımı ile, ingiliz askerleri tarafından müdâfaa olundu ve şehir Pencâb ile Delhi arasındaki muvâsala hattının mühim bir merhalesi olarak kaldı. Şehrin bundan sonraki tarihinde mühim bir hâdise cereyân etmemiştir. Evvelâ Fīrūzşāh'ın açtırıp, bilâhare Şāh Cihān I. devrinde 'Alī Mardān (kanala da bu isim verilmiştir)'ın genişlettiği kanal, ingiliz mühendisleri tarafından, baştan-aşağı tecdit olunmuştur ve hâlen gâyet geniş bir mıntakayı sulamaktadır. Şehrin mühim yegâne âbidesi, evliyâdan Bū 'Alī Ḳalandar'in türbesidir. Mıntaka dâhilinde bu türbenin Ġiyāṯ al-Dīn (muhtemelen Tuġluḳ) tarafından inşâ ettirildiği rivâyet olunmaktadır. Fakat mimârîsi, çok daha sonraları inşâ edilmiş olduğunu gösteriyor. Mamafih Bū 'Alī Ḳalandar 725 (1323)'te ölmüş ve Giyāṯ al-Dīn de ertesi sene vefat etmiştir. Bundan türbeyi ilk yaptıranın Giyāṯ al-Dīn olduğu hakkındaki rivâyetin pek yanlış olmadığı anlaşılıyor. Pānīpat'ta da yine Bū 'Alī Ḳalandar'in bir mezarı bulunduğu iddia edilmektedir.

2. Karnāl Pencâb eyâletinden Hindistan'a ayrılan parçada bir kaza olup, 29° 11′ ile 30° 15′ şimâl arzı ve 76° 11′ ile 77° 17′ şark tûlü arasında bulunmaktadır. Mesâhası 8.166 km². dır. 1901'de nüfus, 241. 412'si müslüman olmak üzere, 883. 225 kişi idi. Şarkta — Camnā ırmağı, şimâlde — Ambāla ırmağı, cenûpta — Delhi kazâsı, garpta da — Paltiāla ve diğer Sikh racalıkları arâzisi ile çevirili idi. Camnā'dan başka şimâl-i şarkîden cenûb-i garbîye akan Çitāng ve Sarasvatī gibi küçük ırmaklar, kazanın bir kısmını kat'eder. Çitāng Camnā'nın garp kanal manzûmesi içine karışır. Sarasvatī ırmağı ise, Ghaghar'a dökülür ve böylece teşekkül eden mecrâ, Rāceputāna çölünde kaybolur. Fakat Sarasvatī daha gür aktığı zamanlarda bu mecrâ meşhûr bir nehir idi ve muhtemelen, Hākra da denilen, Satlac'ın eski mecrâsına karışmakta idi. Sarsuti veya Sirsa şehri ismini bu ırmaktan almıştır. Karnāl kazasının şimâlindeki arâzi, *Mahābhārata* (VI, adhy. 9)'daki Kuruk-Şētra idi [bk. bilhassa *Mānava Dharma çāstrā*, II, 17—19; nşr. Jolly (1887), s. 15 v. d.; trc. Bühler, *The Sacred Books of the East*, 1866, XXV, 32]. Civar ahâlisi hâlâ buraya Kulçhētar derler. Sthānēśvara (bugünkü ismi Thānēsar) mıntakanın belli-başlı şehri idi. VI. asrın sonlarına doğru Karnāl mıntakası kuvvetli bir ülkenin merkezi hâline geldi ve Harşarvardhana 606 (m. s.)'da bu ülkenin hukümdarı oldu. Bu zât, memleketini şimâlî Hindistan'ın Bengâle körfezinden Satlac'a ve Gucerat'a kadar genişletti ve buddhizmi harâretle himâye etti. Hüen-Tsang 635'te kendisini Kanavc'daki ordugâhına gelip gördü. Harşa tarafından kabûl edilmeden evvel, Sthānēśvara'yı ziyâret etmiş idi. Harşa'nın ölümünden sonra, imparatorluğu çabucak yıkıldı ve Thānēśar ehemmiyetini kaybetti. Kaza, Maḥmūd Ġaznavī tarafından, yağma edildi. Mu'izz al-Dīn Muḥammed b. Sām da buradan geçti ve Prithvī-Rāc tarafından hezîmete uğratıldı ise de, 588 (1192)'de Karnāl yakınında, fakat daha cenûpta küçük bir şehir olan Tirāorī'de düşmanını mağlûp etti. Bu mahallin adı vekayinâmelerde Tarāīn ve Talāvarī olarak geçer ise de, hâlen Tirāorī denilmektedir. Bu mevkîde Hind-türk imparatorluğu devrinden kalma ve XVIII. asırda Sikhler tarafından kaleye çevrilen güzel bir saray vardır. Karnāl'den bir kaç mil ötede, Muḥammed Şāh devrinde, Ghorghuşti ahfâdından oldu-

ğunu iddia eden efganlı Nicābat Han tarafından te'sis olunmuş Kunc-Pura adında küçük bir şehir vardır. Bataklığın ortasında bir kale olan bu şehre bânisi Kunc-Pura adını vermiştir ki, „balıkçıl şehri“ mânasına gelir. Bu âilenin bugünkü ismi olan Kuncpuria'nın menşe'i budur. Nicābat Han, bilâhare Nādir Şāh'ın tarafını iltizâm etmiş, fakat Aḥmed Şāh Durrānī ile harbe girişmiştir. 1849'da bunlardan nevvâblık hukukunu nez'edilmiştir. Nevvâb Muḥammed ʿAlī Han 1857 isyânında ingiliz hukûmetine yardım etmiştir. Dâhilî nizâlar ile kuvvetten düşmesine rağmen, bu âile son zamanlara kadar nufûzlu bir mevkî işgâl etmiştir. Karnāl'de Mandal âilesi de nevvâb unvanını taşırdı. Aslen efganlı olduğunu iddia eden bu âile hakikatte cāṭlı [b. bk.] olsa gerektir. Nevvâb Aḥmed ʿAlī Han 1857'de ingiliz hukûmetine hizmette bulunmuş ve mühim mıkdarda *cāgīr*'e nâil olmuştur.

Kazanın cenûp kısmında belli-başlı şehir — Pānīpat [b. bk.]'tır.

Pānīpat'taki müslüman âileleri asîl bir soydan gelmektedir. Bārhā seyyidlerinin bir kolu da bunlar arasındadır. Pānīpat nevvâbı şehrin heratlı Hoca ʿAbd Allāh ahfâdından olan mahallî *anṣārī* reisidir. Hoca ʿAbd Allāh'ın oğlu 639 (1241)'da, ʿAlā' al-Dīn Masʿūd Şāh devrinde, Pānīpat'a gelip-yerleşmiştir. XIX. asrın başlangıcında nevvâb Bakr Allāh Han ile bunun oğlu nevvâb Amān Allāh Han ingiliz hukûmetine hizmette bulunmuşlardır.

Karnāl kazasının diğer mühim müslüman âileleri, Çavhān, Mandhār, Ghōrēvāha ve Curivar kabîlelerinin *rācpūt*'ları idi. Bunlar arasında hâlâ hindû dinine mensûp guruplar da vardır. Umûmiyetle kabûl edilen bir kanâate göre, buranın ahâlisi Fīrūz Şāh Tuğluḳ devrinde islâmiyeti kabûl etmiştir.

Bibliyografya: Ibbetson, *Settlement Report of Karnāl and Pānipat* (Lâhûr, 1883); ayn. mll., *Outlines of Pandjap Ethnography*; Donie, *District Gazetteer of Karnāl* (Lâhûr, 1890); ayn. mll., *Settlement Raport. Karnāl and Ambāla* (Lâhûr, 1891); Vincent A. Smith, *Early Hist. of India* (3. tab.; Oxford, 1915); Oldham, *The Saraswati* (*JRAS*, 1893); Skinner, *Military Memoirs* (London, 1851); Massy, *Chiefs and Families of note in the Panjāb* (Allahâbâd, 1890); Crooke, *Popular Religion Northern India* (Westminster, 1896), I, 219; Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India* (*Orient. Transl. Fund*, XIV, London, 1904, bk. Sthānēswara); Elliot-Dowson, *History of India* (London, 1871), III. [Kurukşētra'nın vaziyeti hakkında bk. *The Cambridge History of India* (1922), I, 47, 116, 263, 289, 308, 316; E. J. Rapson, *Ancient India* (Cambridge, 1916), s. 47, 51, 173].

(M. Longworth Dames.)

KERRÂMİYE. KARRĀMİYA, adını Abū ʿAbd Allāh Muḥammed b. Karrām (veya Karām veya Kirām; krş. *Mīzān al-iʿtidāl*, III, 127 ve daha eski cedleri) için bk. İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, VII, 149)'dan alan bir mezhep. al-Samʿānī, *Anṣāb* (476b, 477a)'da al-Sicistānī denilen bu şahsın hakikaten tam bir hâl tercümesini vermiştir. Buna göre, kendi Banī Nizār'dan idi; Zaranc kasabasında doğdu, Sicistan'da yetişti ve sonra Horasan'a gidip, zâhid Aḥmed b. Ḥarb (ölm. 234 = 848/849)'in derslerini tâkip etti; Belh'te İbrāhīm b. Yūsuf al-Mākiyānī (ölm. 257 = 870/871)'den Merv'de ʿAlī b. Ḥacar (ölm. 244 = 858/859)'den ve Herat'ta ʿAbd Allāh b. Mālik b. Sulaymān'dan hadîs öğrendi ve Aḥmed b. ʿAbd Allāh Cavybārī (ölm. 247 = 861/862) ile Muḥammed b. Tamīm Faryānī'den rivâyetle pek çok hadîs nakletti; „o bu iki şahsı tanımış olsa idi, onları bir tarafa bırakırdı“, zîra bunların ikisi de tanınmış hadîs uydurucuları idiler. Mekke'de 5 sene kaldıktan sonra, Sicistan'a dönüp, oradaki mülklerini sattı; sonra Nīşāpūr'a gitti. Burada vâli Muḥammed b. Ṭāhir b. ʿAbd Allāh tarafından (*Tāc al-ʿarūs*'a göre, iki defa) hapsedildi; 251 (865/866)'de hapisten çıkınca, Nīşāpūr'u terkedip, Kudüs'e geldi ve 255 (868/869)'te orada öldü. Taraftarlarının bu şehirdeki *ḫānḳāh* denilen tekkelerin bir asır sonra Muṭahhar b. Ṭāhir (*Kitāb al-badʾ va ʾl-tārīḫ*, nşr. Huart, V, 149) ve al-Muḳaddasī tarafından zikredilmiştir.

2. Akîde. Bu şahsın fikirleri *ʿAẕāb al-ḳabr* („kabir azâbı“) adlı bir eserde açıklanmıştır; bunun bâzı parçaları *al-Farḳ bayn al-firaḳ* (nşr. Muḥ. Badr, Kahire, 1328; s. 202—214)'ta bulunmaktadır ki, bu eserde bu mezhebin fikirleri en tam bir şekilde beyân edilmiştir ve müellifi bu mezhebin bir çok âzaları ile münâkaşa etmiştir. Mezhebinin müşebbihe arasına sokulmasına sebep olan kelâmî esâs akîdesi zât-i ilâhînin bir cevher (*cavhar*) olduğunu kabûl etmekten ibârettir; taraftarlarının bâzıları, *cavhar* yerine, vücût (*cism*) diyorlardı. Mamafih bu vücûdun, insan uzuvları gibi, uzuvları yoktur. Bu *cavhar* mekân içinde bulunan *ʿarş* ('taht) ile temâs hâlindedir (*mumāssa*; bunun yerine, daha iyi bir tâbir olan *mulāḳāt* konulur); şüphesiz bu akîde *Kur'an*'daki *ʿala ʾl-ʿarşi, stavā*'dan çıkarılmaktadır ve bu kelâmın geri kalan kısımları, hakikatta *Kur'an* metnini Aristo felsefesinin bâzı kısımlarını, bilhassa *cavhar* ve araz arasındaki tefrik ile *dynamis* ve *energeia* arasındaki tefriki uzlaştırmak için, bir cehid imiş gibi görünüyor. Böylece taraftarları Allahın konuşmadan önce, „konuşucu“ olduğunu ve ibâdet edenler mevcut olmadan önce, kendine ibâdet edilmiş olabileceğini müdâfaa edebiliyorlardı. Âlemin kadîm olduğu akîdesi, bir kaç ince fikir oyunu yardımı sâyesinde, *ḫalḳ al-Ḳurʾān* meselesi ile uzlaştırılmış idi; onlarca Allah, irâde, görme, konuşma ve lems gibi, bâzı arazlara mevzû idi; o bu arazlara hâkim ve sâhip idi; fakat o ne âlemin, ne de âlemin ihtivâ ettiği şeylerin hâkimi idi; bunlar onun irâdesi ile değil, *kun* sözü ile yaratılmışlardı. Böylece, gâlibâ, *kun fa-yakūn*'deki zaman hakikî mânasını alıyordu Kelâma dâir eserlerde sık-sık bahsedilen bir başka akîde de imânın (*īmān*) sâdece iki şehâdeti (*şahāda*) söylemekten ibâret olduğu, kalbî tasdik ile amelin lüzûmu olmadığı akîdesidir. Bu görüş, mürcienin esâs iddialarına benzemesine rağmen, daha önce hiç kimse tarafından müdâfaa edilmemiş sayılmaktadır (İbn Taymīya, *Kitāb al-Īmān*, Kahire, 1325, s. 57'de uzun-uzadıya reddedilmektedir). Diğer fikirleri, *al-Farḳ*'ta söylenildiğine göre, daha itidâlli olmalıdır. Msl. peygamberlerin günâh işlemezliği (mâsûmiyeti) bir dereceye kadar tahdit edilmiş idi ve hiç bir peygamberi görüp-duymamış olanların da, buna rağmen, peygamberliğe inanması icâp ettiğini göstermek için (aş.-yk. İbn Ṭufayl tarzında) bir sebep buluyordu; aynı zamanda iki *imāma* bulunabileceği ve bunların birbirleri ile uyuşmazlık hâlinde bile, her birinin taraftarlarından itâat istemek hakkına sâhip olduğu fikrini müdâfaa ederdi. *Furūʿ*'daki yenilikleri şeri'ati daha kolay tatbik edilir bir hâle getirecek mâhiyette idi.

3. Mezhebin tarihi. *Karrāmīya* mezhebi bilhassa Horasan'da yayılmış görünüyor ve *al-Farḳ* müellifi 370 (980/981)'te, Sâmânî vâlisi Muḥammed b. İbrāhīm b. Sīmcūr'un huzûrunda, bu mezhebin bir âzası ile münâkaşa etmiştir. Bu akîde Gazneli Sebük-Tigin tarafından himâye edilmiştir. O bu devirde kerrâmîlerin reisi olan ve 5.000 *zimmī*'yi müslüman eden Abū Bakr İsḥāḳ b. Maḥmaşāz (ölm. 383 = 993/994)'in zühdüne karşı büyük hürmet beslerdi. Oğlu Muḥammed, Maḥmūd b. Sebük-Tigin'i bâtınîleri şiddetle tâkip etmeğe iknâ etti; gâlibâ sûfî Abū Saʿīd (357 — 440=967 — 1049; Zukowski, 1899, I, 84 — 91)'in menâkıbında bu tâkibin bir aksi görülmektedir. Burada İsḥāḳ b. Maḥmaşāz, bir hanefî olan kadı Saʿīd ile, bu evliyâya karşı el birliği yapıyor. Bu devirde Nīşāpūr'daki kerrâmîlerin sayısı 20.000 olarak gösterilmektedir. Bununla berâber, 403 (1012)'te hacca gitmiş ve halife al-Ḳādir'in tevecciihünü kazanmış olan bu kadı, Gazne'de Maḥmūd'a kerrâmîlerin dalâletinden şikâyette bulunmuştur; bunun üzerine Muḥammed b. İsḥāḳ akîdesinden vazgeçti ve buna açıktan-açığa taraftar olanlar cezâya çarptırıldı. Fakat taraftarlardan çoğu Nīşāpūr'da itikatlarında ısrar ettiler; İbn al-Aṯīr, 488 (1095)'de bu şehirde kerrâmîler ile birleşmiş şâfi'î ve hanefî kuvvetleri arasında bir dâhilî harp olduğunu kaydetmektedir; hanefî ve kerrâmîlerin reisleri Maḥmūd devrindeki reislerin neslinden idiler. Yāḳūt [bk. mad. Bicistān] VI. asrın ortasında Nīşāpūr'da halk şöhret kazanmış olan bir kerrâmî vâiz zikreder ve ʿAbd al-Ḳādir Cīlānī (ölm. 561=1165/1166; *Ġunya*, Kahire, 1288, I, 81) bu mezhebin sâliklerinin Horasan'da kalabalık olduklarından bahseder. Faḫr al-Dīn Rāzī (ölm. 606 = 1209/1210; *Asās al-taḳdīs*, Kahire, 1328, s. 96 v. dd.) açıkça hâlâ o zamanda da mevcut oldukları fikrindedir. Bununla berâber Cengiz'in kumandanları Horasan sâkinlerini katl-i âm ettikleri zaman, bu mezhebin ortadan kalkmış olması çok muhtemeldir ve daha muahhar devrin müellifleri bu mezhepten bahsettikleri zaman, (msl. İbn Taymīya ve *Mavāḳif* müellifi) bunun hakkındaki bütün bilgileri, şüphesiz, daha eski eserlerden çıkarmışlardır.

4. Kerrâmiye edebiyatı. *al-Farḳ*'ta mezhebin daha küçük üç kola bölündüğü, bununla berâber, bunların birbirlerine karşı mütekabil bir müsâmaha gösterdikleri söylenilmektedir; bunların adları Ḥaḳḳāḳīya (?), Ṭarāʾiḳīya (?) ve İsḥāḳīya idi. Şahrastānī altısının ismini zikrettiği on iki küçük fırkadan bahseder. İsḥāḳīya (yukarıdaki gibi), ʿĀbidīya, Nūnīya, Zarībiya, Vāḥidiya ve Hayṣamīya. Bu fırkalardan birincisi, hiç şüphesiz, adını yukarıda bahsedilmiş olan İsḥāḳ'tan almaktadır. Hâlbuki sonuncusu adını *Mīzān*'da kendisine mezhebin *mutakallim*'i denilen Muḥammed b. Hayṣam'dan almaktadır. Bu küçük fırka kurucularının içinde fikirlerini izah ettikleri eserler büyük bir şöhret kazanmamış görünüyor. *Bayān al-adyān* müellifi (485=1092/1093; Schefer, *Chrestomathie Persane*, I, 152 metin) Gazne'de yaşadığı hâlde, yalnız asıl mezhebin adını bilmiyor ve ʿAbd al-Ḳādir (*ayn. esr.*) mühim kerrâmî şahsiyetlerini zikrederken, her zaman hatâlara düşmektedir. Kurucunun eseri, *ʿAẕāb al-ḳabr*, gâlibâ, yalnız *al-Farḳ*'ta iktibâs edilen parçalar ile bilinmektedir.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen eserlerden başka krş. al-ʿUtbī, *al-Kitāb*

al-yamīnī (Delhi, 1847), s. 429 v. dd. (Kahire, 1286, II, 315 v. dd.); Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 357; van Vloten, *Actes du XI. Congrès int. d. Orientalistes* (Paris, 1899), 3. kısım, s. 114; M. Horten, *Die philosoph. Systeme*, s. 340 v. dd.; Barthold, *Turkestan...*, s. 306.

(D. S. MARGOLIOUTH.)

ḲERRÎ. [Bk. KERRÎ.]

KERRÎ. KERRĪ, Nil'in sağ sâhilinde, Ḫarṭūm'un 50 mil şimâlinde **b i r k ö y v e i d â r î b ö l g e.** XVI. asırda bu havâliyi teşkil eden vilâyetin idâresi, Fūnc hukümdarı 'Umāra Dunḳās tarafından, Rufā'a arap kabîlesine mensûp 'Abd Allāh Camā'a (1554—1562)'ya verildi. Bunun halefleri olan 'Abd Allāh'lar, yarı müstakil hânedan vaziyetlerini, Māncil veya Māncilak unvanı ile, memleketin Mısır tarafından fethine kadar muhâfaza ettiler; fakat XVIII. asrın sonlarında, Şendī'nin kalkınmasını müteâkip, idâre merkezleri Kerrī'den Ḥalfāyat al-Mulūk'e nakledilmiştir.

B i b l i y o g r a f y a: H. A. Macmichael, *A history of the Arabs in the Sudan* (Cambridge, 1922); C. J. Poncet, *Voyage d'Ethiopie* (Paris, 1713), s. 23; *Travels of James Bruce of Kinnaird* (Edinburgh, 1790), IV, 517.

(H. A. R. GIBB.)

KERŞ. [BK. KERÇ.]

KERŞÛNÎ. KARŞŪNĪ, arapça yazmakta kullanılan **s ü r y â n î** yazısına denilir. Bu tâbirin aslı henüz izah edilememiştir. Bu tâbir ile en son meşgûl olan zât, Tarsus patriki Yūsuf Daryān (*Maşriḳ*, 1904, VII, 785—790)'dır. Bu zât kelimeyi süryânîce *karḵā*'nın ism-i tasgîri olan, fakat hiç bir eserde rastgelinmeyen „küçük ve yuvarlak" yazı mânasına gelen *karḵūnē*'ye raptetmektedir. Bu iştikak imkânsızdır. Nasıl yahudiler, kendilerine misâfirperverlik gösterilen memleketlerin dilini yazmak husûsunda kendi yazılarını kullanmışlar ise ve bu yola, yalnız yazdıklarının gizli kalması için değil, aynı zamanda milliyetlerinin alâmet-i fârikasını göstermek maksadı ile sapmışlar ise, süryânîler de efendilerinin diline alışınca, bunu kendi alfabeleri ile yazmak istemişlerdir. Bu dili yazmak için de, alfabelerinde bulunmayan harfleri, mevcut harflerin üzerine nokta koymak suretiyle, göstermişler ve bu husûsta arap yazısını örnek tutmaktan ziyâde, harflerin çıkardığı sesi nazar-ı itibâra almışlardır. Böylece *ḫā* ve *ġayn* harfleri, ekseriyâ süryânî harflerinden *kāf* ve *rukkāḵā*'lı *gāmal* ile gösterilmiştir. Ya'ḳūbīler, *cim*'i dâimâ bunlardan birini noktalamakla ve nestûrîler ise, harfin altına bir çengel koymakla gösterirler. Nestûrîler *ẓā'* ve *żād*'ı, arap yazısı örneğine göre, *ṭeṯ* ve *ṣāday*'a nokta koyarak yazarlar; hâlbuki Ya'ḳūbīler bu harfleri ekseriyâ, her ikisinin de telaffuzu hemen-hemen aynı olduğundan, *ṭeṯ*'in içine bir nokta koyarak gösterirler. Te'nis lahikası, arap örneğine göre, ekseriyâ, üzerine iki nokta konulan *hī* ile gösterilir. Sâitler kısmen arap örneğine, kısmen süryânî örneğine göre yazılır; fakat *ū* ve *ī* dâimâ *żamma* ve *kasra* ile gösterilir. Yalnız elyazmaları üzerinde yapılacak derin bir tetkik, zamana ve devre göre muhtelif mekteplere hâs kaideler mevcut olup-olmadığını gösterecektir. Hâlen böyle bir tetkikten tamâmen mahrûm bulunmaktayız.

(C. BROCKELMANN.)

KERT. KART, 1245'ten 1389'a kadar **H e r a t**'ta hukûm süren **b i r s ü l â l e n i n a d ı.** Bu sülâlenin müessisi, Ġūrlu Şansabānī hânedanına mensûp, ŞAMS AL-DĪN MUḤAMMED I. KART'tir. Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed ve Mu'izz al-Dīn Muḥammed b. Sām kardeşler de bu hânedana mensûpturlar. Herat havâlisi Cengiz ordularının yaptığı tahribattan kalkınırken, Şams al-Dīn de tedricen hâkimiyetini takviye etti ve 1245 senelerinde *malik* unvanını alarak, hukümdar oldu. Bu unvan bilâhare haleflerine intikal etmiştir. Mengü Han 1251'de imparatorluğunun idâresini yeniden tanzim ederken, Şams al-Dīn Kart'i **H e r a t, S î s t â n, B e l h** ve bu memleketler ile Hindistan hudûdu arasındaki mıntakanın vâliliğinde ibka etti. Şams al-Dīn'in son saltanat yıllarında oğlu RUKN AL-DĪN de tahta şerik oldu ise de, kendisinden evvel, 1283'te öldü. Şams al-Dīn de 1285'te ölünce, yerine Rukn al-Dīn'in oğlu FAḪR AL-DĪN geçti. İran İlhanlılarının devleti inhitata yüz tuttuğu sıralarda, Herat meliki olan Kart hânedanının hukûm ve nufûzu artmakta idi. Faḫr al-Dīn, on dördüncü İlhan Abū Sa'īd Bahadır Han'ın henüz gayr-i reşîd bulunduğu devirde, İran'da niyâbet etmiş olan emîr Çoban ile dost oldu. Emîr Çoban âilesinin hukûm ve nufûzundan kuşku'anan Abū Sa'īd bununla mücâdeleye girişince, emîr Çoban ĠIYĀṮ AL-DĪN'e sığındı. Fakat Giyāṯ al-Dīn, gerek emîr Çoban'ı, gerek bunun oğlu Calav Han'ı hâinâne bir surette idâm ettirdi (1325). Ġiyāṯ al-Dīn de 1328'de ve birbirini tâkiben kendisini istihlâf eden oğulları ŞAMS AL-DĪN II. ile ḤĀFİẒ 1329 ve 1331'de vefat ettiler. Müverrih Ḥamd Allāh Mustavfī, birbiri ardı-sıra vukûa gelen bu iki ölümü, Ġiyāṯ al-Dīn'in emîr Çoban'a karşı ihânetinden mütevellit ilâhî bir cezâ addeder.

Ḥāfiẓ'ın yerine diğer kardeşi MU'İZZ AL-DĪN geçti. Bu zât emîr Mubāriz al-Dīn tarafından pâyitahttan kovulan Kirman emîri Ḳuṭb al-Dīn'e muâvenet maksadı ile, bir ordu gönderdi. Bu ordu mağlûp oldu ve yine Ḳuṭb al-Dīn'e yardım gâyesi ile gönderilen ikinci bir ordu da Kirman'da muhâsara edildi ve 1340 sonlarında teslim olmak mecbûriyetinde kaldı. 1370'te ölen Mu'izz al-Dīn'in iki oğlundan biri olan Muḥammed Saraḫs'ın idâresini ele aldı. Diğer oğlu ĠIYĀṮ AL-DĪN PĪR 'ALĪ ise, Herat'ta mevki-i iktidara geçti. 1380'de emîr Timur, gerek kendisine bi'at etmesini, gerek ordusuna yaptıracağı bir geçit resmine bir mıkdar asker ile gelmesini te'min maksadı ile, Herat'taki Ġiyāṯ al-Dīn'e bir elçi gönderdi. Fakat Ġiyāṯ al-Dīn Pīr 'Alī, bir taraftan bir çok bahâneler icat ederek, elçiyi yanında alıkoyarken, diğer taraftan da şehre erzak yığıyor ve müdâfaaya hazırlanıyordu. Nihâyet elçi Semerkand'a döndü ve uğradığı muvaffakiyetsizliği emîr Timur'a anlattı. Emîr Timur 1380 baharında Herat üzerine yürüdü ve bir kaç gün süren bir muhâsaradan sonra, Ġiyāṯ al-Dīn Pīr 'Alī ve büyük oğlu Pīr Muḥammed ile birlikte, şehri ele geçirdi. Şehrin ileri gelenlerinden bir kaçı Şehr-i Sebz'e sürüldü ve tahkimâtı da tahrip edildi. Mamafih melik ile iki oğlu (en küçüğü gâyet müstahkem bir kale olan İşkalça'yı teslim etmek mecbûriyetinde kalmış idi), affa nâil oldular. Hattâ Ġiyāṯ al-Dīn Pīr 'Alī, tâbî sıfatı ile, Herat'ı muhâfaza etmek müsâadesini de Timur'dan kopardı. Herat, hânedanın inkıraz bulduğu tarihe (1389) kadar, bu vaziyette kaldı.

B i b l i y o g r a f y a: Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihānguşā*; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda* (*Gibb Memor. Series*); Mavlānā Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī, *Ẓafarnāma* (*Bibliotheca Indica. Series der Asiatic Society of Bengal*); Şihāb al-Dīn Aḥmed b. 'Arabşāh, *'Acā'ib al-maḳdūr fī aḫbār Tīmūr* (nşr. Kabīr al-Dīn Aḥmed), Kalküte, 1882; Stanley Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties* (London, 1894).

(T. W. HAIG.)

KERVAN. KĀRVĀN (f.; daha eski şekli *kār-bān* olup, „işi koruyan" mânasına gelir), kelimesi farsçada aslen, soygunculara ve eşkiyâya karşı kendilerini müdâfaa etmek için, bir arada sefer eden bir tüccar topluluğuna, **k e r v a n a** (ar. *ḳāfila*) delâlet eder. Develer, atlar ve katırlar kervanın yük hayvanlarıdır. Ekseriyâ yedişer deveden katarlar teşkil edilir. Deveci, eşeğine binerek, katarın başını çeker. Bir kervan günde yedi saatten fazla yol alamaz. Kervancılar yavaş ve aceleye gelmeyen insanlardır; fakat meslekleri de haylı meşakketli ve yorucudur. Bunlardan her birinin ekseriyâ on—on iki ata baktıkları olur. Hattâ kırk develik kervanların yalnız üç kişi tarafından sevk ve idâre edildiği görülmüştür. Bunların vazifesi, menzile gelince bütün yükleri indirip, hayvanlara bakmak ve yem vermektir. Ancak bu işi bitirdikten sonradır ki, kendi karınlarını doyurabilirler. Orta çağda hareket işâreti kös çalınmak suretiyle verilirdi. Issız yolda kervanlar birlikte getirdikleri çadırları kurarak, gecelerler. Mamafih hayır sâhibi hukümdarlar, kumandanlar, yol boyunca, menzillerde, „kervansaray" denilen binâlar inşa ettirmişlerdir. Kervansaraylar hemen-hemen aynı plâna göre yapılır. Ortada, etrafı duvarlar ile çevirili, dört köşe bir avlu vardır. Bu duvarların üstüne, her birinin bir kapısı ile bir penceresi olan bir çok oda, bâzan da tavansız küçük bölmeler oturtulmuştur. Bunlar tüccar ile emtiâsının geceleyin barınmasına yarar. Yük hayvanları ise, avluda bağlı kalırlar. Bu kervansaraylarda mümkün oldukça akar-su veya, hiç olmazsa, kuyu vardır. İran'da bu cinsten henüz işe yarayabilecek binâlar Safevîlerden kalmadır; hattâ, rivâyete göre, büyük Şāh 'Abbās'ın eseridir. Yalnız bunlarda dört duvardan başka bir eser yoktur ve yolcular kendilerine lâzım olan yatak, yorgan, mutfak takımı v. b. birlikte getirirler. Mamafih şehirlerdeki kervansarayların yanı-başında, seyyahların sevdiği yemekleri dâimâ hazır bulunduran aşçı dükkânları vardır.

B i b l i y o g r a f y a: Olivier, *Voyage dans l'empire othoman*, III, 455—458; H. Binder, *Aus Kurdistan*, s. 319, 330; E. G. Browne, *A Year amongst the Persians*, s. 72; Polak, *Persian*, II, 55.

(CL. HUART.)

KESB. KASB (A.), bu köke ekseriyâ „**e l d e e t m e k, k a z a n m a k v e y a p m a k** (iyilik veya fenâlık)" mânaları ile *Kur'an*'da tesâdüf olunur. Krş. C. C. Torrey, *The Commercial Theological-Terms in the Koran* (Strassburg tezi, Leiden, 1892), s. 27 v. dd. ve buna dâir Nöldeke'nin notu. Her ne kadar *Kur'an*, II, [illegible] dolayısı ile, Bayżāvī (nşr. Fleischer, I, [illegible] 21) aynı âyet hakkındaki Zamaḫşarī'nin mütâleasına uyarak, sekizinci vezinde bir mutâvaat mânası bulunduğunu izaha çalışıyor ise de, birinci ve sekizinci (*ifti'āl*) vezinler müterâdif mânada kullanılmıştır. Bu sebepten *kasb* ve *iktisāb*'ın mânaları birbirine çok yakındır. Bu kelime, ıstılah olarak, iki şekilde kullanılmaktadır:

1. eş'arîlerde *iktisāb* mânasına gelmektedir. „Bir mahlûkun hareketi, Allah tarafından, halk, tevlid ve tekvin edilmiştir; fakat bu hareket, mahlûk tarafından, *maksūb*'dur; yâni o harekette mahlûktan hiç bir te'sir vâkî olmadan ve onun mevcûdiyetinde bir dahli bulunmadan, mahlûk Allahın kudreti ve irâdesi ile münâ-

sebet hâlindedir; çünkü mahlûk sâdece o harekete *maḥall* teşkil etmiştir (al-Îcî, *Mavāḳif*, bk. al-Curcānî, Bulak, 1266, s. 515). al-Gazzālî'nin, ihtimâl kendisinin şahsan kabûl ettiği mânada isrâr ederek, *iḳtisāb*'ı tercih ettiği görülüyor (krş. *İḥyā*, şerḥ al-Murtażā al-Zabîdî, II, 165 v. dd.). al-Rāzî, *Kur'an*'ın ikinci sûresinin 286. âyeti dolayısı ile (Kahire, 1308, II, 388), bu iki tâbir hakkındaki muhtelif fikirlerden bahsetmektedir. al-Sanūsî, *Muḳaddima* (nşr. Luciani, s. 68 v. dd. ve s. 237 not)'de *iktisāb*'ı iki defa ve *kasb* mânasına kullanır; bu izah al-Curcānî'nin verdiği izahın genişletilmiş şeklidir. Bu mesele islâmda *kalām*'ın en mûdil meselesidir (*„adaḳḳ min kasb al-aš'arî"*); fakat al-Aş'arî'nin, intihap serbestîsi şuûruna sâhip olduğumuzu izah etmek istediği, yâni ona göre, bu şuûrun zihinde Allah tarafından husûsî bir şekilde yaradılmış olduğu tahmin edilebilir. al-Aş'arî'ye göre, insan kendi kendine hareket eden makinedir ve şuûr da bu makinenin bir parçasıdır. Son mütekellimler, bilhassa daha ahlâkî olan mâtüridiye mezhebinin te'siri altında, meseleyi başka şekilde ortaya koyuyorlar (krş. bir mâtüridi olan al-Nasafî'nin *'Aḳā'id*'i hakkında al-Taftāzānî'nin şerhi, Kahire, 1321, s. 98 v. dd.).

2. *Kasbî* ve *iktisābî* sıfatları yaradılmış şeylere âit olan ve tâlî sebeplerin (*asbāb*) ihtiyârî olarak tatbiki ile elde edilen *'ilm* için kullanılır: *a.* istidlâlde mukaddimelerin sebep ve mütâleasında, *b.* dinlemek ve bakmak gibi. Bu takdirde ancak aklî muhâkemeye tatbik olunan bu kelimelerin mânaları istidlâlî mânadan daha şümûllüdür. *Żarūrî* bâzan *iktisābî* ve bâzan da *istidlālî*'nin muhâlif mefhûmunu teşkil eder. Bâzı müellifler şöyle izah ederler: yaratılmış bir mahlûkta bilgi iki türlüdür: *a. żarūrî*, *b. iktisābî*. *b*'nin elde edilişinde *asbāb* üç nevîdir: sağlam hâsseler, itimâda şâyân nakil ve akıl ile muhâkeme (*naẓar*). *Naẓar* iki türlüdür: *badîha* ve *istidlāl* (bk. Nasafî, *'Aḳā'id* hakkında al-Ṭaftāzānî'nin şerhi, s. 39 v. d. ve *al-Mavāḳif* hakkında al-Curcānî, s. 16, 21).

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka, bk. bir de F. L. Bakker, *De verhouding tusschen de almacht Gods en de zedelijke verantw. v. d. mensch i. d. Islam* (Diss. Vrije Univ. Amsterdam, 1922). Kullanılışı için krş. bir de *Dict. of Techn. Terms*, s. 1243 v. d. A. J. Wensinck, *The Muslim Creed*, bk. fihrist.

(D. B. MACDONALD.)

KESİR. AL-KASR (k e s i r, p a r ç a), riyâziye ilminde arapça bir ıstılah olup, iki mücerret mıkdarda birbirine olan nisbetini olduğu kadar, uzunluk, mesâha ve büyüklüklerin de münâsebetlerini göstermek için kullanılır. Hendesede *al-kasr* pek az istimâl edilir; umûmiyetle *nisbat* a *ilā* b *ka-nisbat* c *ilā* d $\left(\frac{a}{b}=\frac{c}{d}\right)$ denilir. Arap hey'et âlimleri zâviyelerin sinüslerini 12 veya 60 kısma bölünmüş dâire nısıf kuturlarına nisbet ettikleri hâlde, Bîrūnî nısıf kutra 1 kıymetini verir ve böylece sinüslerin kıymetleri (hakikî) kesirler hâlinde tezâhür eder. *al-Ḳānūn al-Mas'ūdî*'de şöyle deniliyor: *„... va yaḳūmu maḳām al-kisar allatî mahārtcuhā min al-iṯnayni ila 'l-'aṣārati va li-ẕālika sammav tilka 'l-avtār ummahāt kamā sammav hāẕihi 'l-kusūr ru'ūsan"* ve bunlar, muntazam bir sıra hâlinde, kesirleri tâkip ederler; bu kesirler 2 ile 10 arasındaki adedlerden menşe'lerini alırlar ve bundan dolayı âlimler bu veterlere *ummahāt* ve kesirlere de *ru'ūs* derler).

Kesire cebirde daha çok tesâdüf edilir. Mahrecleri 3'ten 10'a kadar olan kesirlere, yâni *ṯuluṯ* ($\frac{1}{3}$), *rub'* ($\frac{1}{4}$), *ḫums* ($\frac{1}{5}$), *suds* ($\frac{1}{6}$) v. b. „kabil-i ifâde" kesirler denilir. Msl. ($\frac{3}{17}$ yerine, başka bir tâbir ile 11'de 3 denilir. Eğer mahrecler mazruplarına ayrılabilirse, şu şekil kullanılır: $\frac{1}{48}$ = 8'de 1'in 6'da 1'i. $\frac{1}{2}$ kesiri *niṣf* (yarım) sözü ile ifâde edilir.

Bibliyografya: J. Ruska, *Zur ältesten arabischen Algebra* (Heidelberg), s. 20 ve 54. (C. SCHOY.)

KESKER. KASKAR, Irak'ta bir ş e h i r dir. Halife 'Abd al-Malik'in Irak vâlisi al-Ḥaccāc [b. bk.] burada vukûa gelen isyânı bastırdığı sırada, bu eyâlette mevcut iki eski arap şehri (şimâlde — Kûfe, cenûpta — Basra) arasında, tam orta yerde bir üçüncü şehir kurmağa karar vermiş idi (83—86 = 702—705). Yeni şehir V ā s i ṭ (*„orta"*) ismini aldı. al-Ḥaccāc, bu şehir için, Dicle üzerinde Kaskar şehri havâlisini seçmiş idi. Bu şehir Sâsânîler zamanında mühim bir rol oynamıştır. Vāsiṭ nehrin şark sâhilinde kurulduğu hâlde, Kaskar garp sâhilinde, onun karşısında bulunuyor ve iki şehri kayıklar üzerinde kurulmuş bir köprü birbirine bağlıyordu. Şimdi bunların ikisi de mevcut değildir. Yakın zamana kadar bunların hakikî mevkîleri bilinmiyordu. Bu mevkîleri tesbit için, Dicle'nin şimdiki, yâni orta ve cenûp Babilonya'daki, mecrâsı ele alınamaz; zîra halifeler zamanında Dicle orta Irak'ta, şimdikine nazaran, çok daha garpta akıyor ve o zamanki yatağı çok yerde şimdiki Şaṭṭ al-Ḥayy [b. bk.]'inkine tekabül ediyordu. Vāsiṭ ve Kaskar'i şimdiki Kūt al-Ḥayy bölgesi içinde bir yerde aramak daha doğru olur. Kont Aymar de Liedekerke-Beaufort'un arkeoloji

bakımından yaptığı bir seyâhatin neticelerine göre (bk. *Babyloniaca*, Paris, 1922, VII, 115), Vāsiṭ'ın çok ehemmiyetli olmayan harâbeleri Ḥayy'in 40 km. kadar garbında, Dicle nehrinin eski Şaṭṭ al-Ḥörder mecrâsı üzerinde bulunuyor. Diğer taraftan Berlin'de, büyük erkân-ı harbiyenin kartografya şûbesi tarafından, 1917'de bastırılan Mezopotamya haritası (Bagdad paftası, 5ª) üzerinde Vāsiṭ, Kūt al-Ḥayy'dan, düz hat ile, aş.-yk. 25 km. mesâfede gösterilmiş idi. Vāsiṭ'ın bugünkü harâbeleri hakkında Massignon'un bir yerliden elde ettiği mâlûmâta (bk. *al-Hallaj, Martyr mystique de l'Islam*, Paris, 1922, s. 23) ve *Ansiklopedi*'de VĀSIṬ maddesine mürâcaat edilebilir.

Kaskar'e gelince, buranın mevcûdiyeti belki Âsûrîler devrine kadar çıkar. Britisch Museum'da bulunan, muhtemelen Asurbanipal'den kalma bir kitâbe parçasında (82, 3—23, 128; bk. Bezold, *Cataloque*, s. 1824) şüphesiz Babilonya şehirlerinden Ka-as-ka-ri isimli biri görülüyor (bk. Streck, *Assurbanipal*, Leipzig, 1916, s. LXXXVIII ve 790). Bu yer belki de Babil Talmud'unda (*Yōmā*, 10ª) da geçiyor (Başkar yerine Kaşkar olacak). Her ne olursa-olsun, süryânî, ârâmî ve hıristiyan arap kaynaklarında Kaskar adı verilen şehir Babilonya'nın en eski hıristiyan şehirlerinden biri idi. Bu şehir bu bölgenin kilise tarihinde mühim bir rol oynamıştır. Orada bulunan piskoposluk makamı nestûrî kilisesinin ikinci piskoposluğu idi. Buranın piskoposu Seleucia-Ktesiphon [bk. MADĀ'İN] patriğinin sağ kolu idi ve bu makam boş kalınca, onu vekâleten idâre ederdi.

Süryânî konsillerinin kararlarını imzâ edenler arasında, 410—790 yıllarında Kaskar piskoposlarını da bulmaktayız; krş. Guidi, *ZDMG*, XLIII, 411 ve Chabot, *NE* (Paris, 1902), XXXVII, 675. „Arbela'nın süryânî vekayinâmesine" göre, III. asrın ilk yarısında Kaskar'de bir piskopos var imiş ve „Seert'in hıristiyan vekayinâmesi" 410'dan önceki devirde bu piskoposluk makamında bir zâtın bulunduğunu kaydediyor. Kaşkar piskoposluğu ve piskoposların listesi için bk. J. Labourt, *Le Christianisme dans l'empire perse sous la Dynastie Sassanide* (Paris, 1904), tür. yer. (bk. fihrist.); Sachau, *Die Chronik von Arbela* (= *Abh. Pr. Ak. Wiss.*, 1915, nr. 6), s. 21; ayn. mll., *Zur Ausbreitung des Christentums in Asien* (= *Abh. Pr. Ak. Wiss.*, 1919, nr. 1), s. 30 v.d.

Kaşkar şehri ve aynı adı alan piskoposluk, VIII. asırda Jeşū'denaḥ'ın yazdığı *Keṯābḥā de Nakpūṯā* (nşr. Chabot, *Mélang. d'Archéol. et d'Histoire de l'École Française de Rome*. Paris, 1896, XVI, 225 v.d.)'dan anlaşıldığına göre, bir çok manastır kurucularının vatanı olmuştur. Büyük Abraham (ölm. 588) bilhassa meşhûrdur; bk. Jeşū'denaḥ, nr. 14; Labourt, *ayn. esr.*, s. 315; A. Baumstark, *Gesch. der syrisch. Literatur* (Bonn, 1922), s. 130. Sâsânî hukümdarı Ḫusrav II. Parvēz (590—628)'in sarayındaki en nufûzlu şahsiyetlerden biri kaşkarlı Āḇā idi; bk. Baumstark, *ayn. esr.*, s. 123. Aynı müellifte (*ayn. esr.*, s. 30, 128, 420) Kaşkar menşe'li süryânî müellifler ('Aḇdīšō', Grīgōr, Eliyā) hakkında başka mâlûmat bulunmaktadır. Bundan başka, Kaşkar'e dâir süryânî kaynaklar için bk. Wright, *Catal. of the Syriac manuscr. in the British Museum* (London, 1870) ve ayn. mll., *Catalogue of the Syriac manuscr. in Cambridge* (Cambridge, 1901), s. 1284; bir de Sachau, *Katal. der syrisch. Handschr. in Berlin* (Berlin, 1899), s. 923. Kaşkar'de bulunan bir manastır için bk. Yāḳūt, III, 724 ve Sachau, *Vom Klosterbuch des Sabusti* (*Abh. Pr. Ak. Wiss.*, 1910, nr. 10) s. 17, 41.

Arşaklılar devrinde Kaskar'de küçük bir k ı r a l l ı k bulunduğu ve ilk Sâsânî hukümdarı Ardaşîr I.'in buna son verdiği tahmin edilmektedir; krş. Nöldeke, *Gesch. der Araber und Perser zur Zeit der Sasaniden* (Leiden, 1879), s. 13, not 5. Sâsânîler tarafından Irak'ta yapılan idârî taksimatta 12 bölümden biri Kaskar'e âit idi; bk. Streck, *ayn., esr.* s. 15, 18. Umûmiyetle islâm devrinde de olduğu gibi, bu idârî bölüm şimâlde aş.-yk. şimdiki Kūt al-Amāra ile cenûpta Dicle munsabına kadar, nehrin şarkında bulunan arâziyi içine alıyordu. Burası bâzan Maysān [b. bk.] memleketine tekabül eder şekilde gösterilir; bu husûsta krş. Schaeder, *Isl.* (1924), XIV, 17 v.d. Kaskar Daylam'in aynı zamanda Dülāb tesmiye edilen baş-şehrinin ismi olarak zikredilir; krş. G. le Strange, *The Lands...*, s. 174; de Morgan, *Miss. scientif. en Perse* (Paris, 1894), I, 376.

Bibliyografya: *BGA*, tür. yer.; al-Balāẕurî (nşr. de Goeje), s. 582; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 274; al-Ḳazvînî, *Āṯār al-bilād* (nşr. Wüstenfeld), II, 299; Ḥamd Allāh Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulūb* (*GMS*, XXIII/1, s. 163, 6); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 39, 43, 80; ayn. mll., *JRAS*, 1895, s. 44 v. dd.; Streck, *Babylonien nach den arab. Geograph.* (Leiden, 1901), II, 318 v.d., 321 v.d.; Marquart, *Ērānṣahr* (*Abh. G W Gött.*, N. F., III, nr. 2, s. 21, 142, 166); Ritter, *Erdkunde*, X, 191. (M. STRECK.)

KESRE. KASRA (A.), „e s r e“, umûmiyetle *kasr* ismi verilen *i* vokaline işâret etmek üzere kullanılan bir yazı işâretidir.

KEŞ. KAŞ, garbî Türkistan'da evvelce Buhârâ hanlığı, şimdi Özbekistan „cümhûriyeti“ dâhilinde bir ş e h i r olup, sonraları civarının münbitliği sebebi ile, ŞAHR-İ SABZ („yeşil şehir“) ismini almıştır. Burası evvelce Semerkand ile Belh arasındaki büyük ticâret yolu üzerinde bulunuyordu. Keş (Çin transkripsiyonunda ismi Khia-şa yahut Kiĕ-shuang-na, veya Khü-şa ve şehir olarak Khi-şe), Çin kaynaklarına göre, VII. (m. s.) asır başlarında kurulmuş olmalıdır; krş. J. Marquart, *Chronologie der alttürkischen Inschriften* (Leipzig, 1898), s. 57; *Ērānşahr...* (Berlin, 1901), s. 304; E. Chavannes, *Documents sur les Touktue* (*Turcs*) *occidentaux* (Petersburg, 1903), s. 146. Yâḳūt (*Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 274)'un İbn Makūlā (ölm. 473 = 1080/1081)'ya istinâden, şehrin isminin bütün Mâverâünnehr'de *Kiss* telâffuz olunduğu husûsundaki ifâdesi şüphe götürür. Daha sonra sık-sık kullanılan *Keş-i Dilkeş* tâbirinde görüldüğü gibi, Keş telâffuzu yer aldı. Buranın araplar tarafından fethine dâir bilgiler bilhassa Marquart tarafından ele alınmıştır (*Ērānşahr*, fihrist). Sâmânîler devrindeki Keş şehri arap coğrafyacıları tarafından tafsilâtı ile tasvir edilmiştir (krş. *B G A*, nşr. de Goeje, I [al-İṣṭaḫrī], s. 324; II [İbn Ḥavḳal], 375 v.d.; III [al-Muḳaddasī], s. 282).

Şehrin uzunluğu ve genişliği o zamanlar 1/3 fersah (takriben 2 km.) idi; eski şehir (*Madīna*, fars. *Şahristān*) ve kezâ iç kale (*Ḳuhandiz*) daha o zaman terkedilmiş bulunuyordu; yalnız dış mahalleler (*rabaż*) meskûn idi. Eski Keş civarında yeni bir şehir inşâ halinde idi. Buna bakarak, şimdiki Keş'in islâm fâtihlerinin bulduğu şehrin yerinde olmadığını farzedebiliriz. Şehrin bundan başka yer değiştirip-değiştirmediğini bilmiyoruz. Moğul istilâsı sırasında şehrin adı bile geçmiyor; bunun sebebi belki moğullara 617 (1220)'de, mukavemet etmeden, teslim olmasıdır. Şahr-i Sabz adı ilk defa VIII. (XIV.) asır ortalarında meydana çıkıyor ve sikkeler üzerinde de bulunuyor. Bu havâliden yetişmiş olan Timur ve muâsırları zamanında Keş'te bir çok binâlar inşâ edildi; bu husûsta krş. W. Barthold, *Zapiski vost. otd. arḫ. obṣç.*, XXIII, 1 v. d. Bunlar arasında bilhassa 782 sonuna (1380 başları) doğru Ḫvārizmli işçiler tarafından inşâ edilmiş olan Ak-saray mârûftur; krş. Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafar-nāma* (Kalküte, 1887/1888), I, 301 v. d. Bundan başka Niẓām al-Dīn Şāmī ve ʿAbd al-Razzāḳ Semarḳandī'den nakilleri için bk. W. Barthold, *Ulug Beg ve Zamanı* (İstanbul, 1928), s. 23. Bugün bu saraydan pek az şey kalmıştır. Kitâbeler husûsunda krş. N. Sitnyakovskiy, *Protokoly türk. krujka lüb. arḫ.*, V, 114 v. d. X. (XVI.) asırda Keş yahut Şahr-i Sabz, Ḥāfiẓ Tāniş (*ʿAbd Allāhnāma*, Asya müzesi yazmaları, 574 age, 87 b) tarafından, hâlâ mühim bir şehir olarak, tasvir edilmektedir. Ona göre, burası umûmiyetle hukümdar âilesinden bir şehzâde idâresinde bulunduğu hâlde, Nasaf veya Karşı [b. bk.] şehirlerinin idâresi bir askerî me'mûra (*daruġa*) bırakılabilmekte idi. Bugün Karşı ile mukayese edilince, Şahr-i Sabz bil'akis ehemmiyetsiz bir şehir durumundadır. Bu hâl XII. (XVIII.) asır hâdiselerinin neticesi olarak izah edilir. [Şahr-i Sabz'in bulunduğu ve aynı adı taşıyan vâdi Özbekistan'ın orta kısmında, Kaşka-Deryâ'nın Ak-Su ile Tang-Ḫavż sularını aldığı mahaldeki 1.000 km.² geniş bir sâhadan ibârettir. Vâdi şimâlden pek yüksek olmayan Hisar, Semerkand ve Şahr-i Sabz dağları, şarktan Yakabağ dağ silsilesi, cenûp ve garptan ise, Orta-Çöl boz-kırı ile çevrili bulunmaktadır. Vâdinin 30.000 hektarlık bir kısmı Kaşka-Deryâ ile kollarından çıkıp, aşağı mecrâsında Çarşanba-Deryâ çayının kolları ile birleşen bir çok arıklar vâsıtası ile sulanmaktadır. Çok münbit olan bu arâzide bilhassa pamuk, keten ve buğday yetiştirilir. Bağcılık ve meyvacılık (bilhassa kayısı ve elma) da inkişâf etmiştir. Vâdinin en mühim meskûn mahalleri Kitab ve Şahr-i Sabz'dir. Kitāb bir demir yolu istasyonudur. Buradan Guzar'a uzanan bir kol Şahr-i Sabz vâdisini Türkistan demir yoluna bağlar. Kitab istasyonunun 4 km. cenûb-i garbîsinde bulunan Şahr-i Sabz bugün bir kaza merkezi olup, 14.200 (1932) nüfusa mâliktir].

B i b l i y o g r a f y a: G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 469 v. d.; W. Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya* (Petersburg, 1900), II, 134 v. d. ve 524'teki düzeltmeler; ayn. mll., *K istorii oroşeniya Turkestana* (Petersburg, 1914), s. 125 v. d.

(W. BARTHOLD.)

KEŞİF. KAŞF (A.), „açma, meydana çıkarma“, ıstılah olarak, iki türlü kullanılır. 1. A r û z d a *mafʿūlātu* tef'ilesinde yedinci hareketli harfin kaldırılmasıdır ki, bu takdirde *mafʿūlā* ve sonra, *vaḳf* ve *kaff* ile birlikte, *mafʿūlun* olur. Bu değişikliğe ekseriyâ *kasf* („kesme“) denilir ve bu tâbir daha mâkuldür; fakat bu kökün yukarıki mânaya okadar uymayan tedâileri vardır (Freytag, *Darstellung der arabischen Verskunst*, s. 87; de Sacy, *Grammaire arabe*², II: *Traité de la prosodie*, levha III; Garcin de Tassy, *Rhétorique et prosodie*, s. 241; al-Curcānī, *al-Taʿrīfāt*, bk. *kasf*). 2. T a s a v v u f t a sırlı şeyleri meydana çıkarma vâkıasına delâlet eden en geniş ıstılahtır. Bu vâkıa, yakından tetkik edilirse, üç fiile bölünür: 1. *muḥāżara*, bunda kat'î delîlin (*burhān*) yardımı ile vâsıta *ʿaḳl*'dır; 2. *mukāşafa*, bunda açıklama (*bayān*) yardımı ile vâsıta *ʿilm*'dir; 3. *muşāhada*, müşahhas ve vâsıtasız tecrübe (*maʿrifa*) vâsıtası ile. Birinci hâlde *aṣḥāb al-ʿuḳūl* („akıl sâhipleri“) *ʿilm al-yaḳīn*'e ulaşır; bu daha akıl sâhasının bir kısmıdır ve bu, gerçek olarak, *kaşf* değildir; ikinci hâlde *aṣḥāb al-ʿulūm* („ilim sâhipleri“) *ʿayn al-yaḳīn*'e ulaşır; üçüncü hâlde ise, *aṣḥāb al-maʿārif* („mârife sâhipleri“) *ḥaḳḳ al-yaḳīn*'e varır; varılan son merhale Allahın, vâsıtasız olarak, görülmesidir ve buna bâzan *muʿāyana* denilir (al-Ḳuşayrī, *al-Risāla*, Zakarîyā al-Anṣārī ve al-ʿArūsī'nin şerhleri ile, Bulak, 1290, II, 79 v. dd.); bu husûsta krş. R. Hartmann, *al-Ḳuschairīs Darstellung des Ṣûfitums* (*Türk. Bibl.*, XVIII), s. 72 v.dd.; al-Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb*, trc. Nicholson, s. 373 v.dd. ve fihrist.

B i b l i y o g r a f y a: Yukarıda verilmiştir; ıstılah olarak bu iki kullanış hakkında şu eseri de ilâve etmek lâzımdır: al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, II, 1254.

(D. B. MACDONALD.)

KEŞİŞ DAĞI. [Bk. ULUDAĞ.]

KEŞKÜL. KAŞKŪL (F.), mâden, ağaç veya hindistan cevizi kabuğundan b e y z î b i r t a s olup, dervişler topladıkları sadaka ve kendilerine verilen gıdâyı bunun içine koyarlar ve bir zincir ile omuzlarına asarlar. Bu kelimenin iştikakı pek belli değildir; iranlıların verdikleri bir halk iştikakı vardır: *kaş* „çek„ (emir) ve *kūl* „omuz“ (bir arada: „omuza çekilen“); eski şâirlerde (Anvarî, Sayf, İsfarangī) *kaçkūl* şekline tesâdüf edildiğinden, bu izah güç kabûl edilebilir görülüyor. Lugatler ilk mâna olarak „dilenci“ ve sonra da „dilenci kâsesi“ mânasını veriyorlar. Onların haklı olup-olmadıklarını söylemek mümkün değildir.

Bu tâbir e d e b i y a t t a muhtelif parçalardan meydana getirilmiş bir m e c m u a y a ve bilhasssa Bahā' al-Dīn al-ʿĀmilī [bk. AL-ʿĀMILĪ]'nin *Kitāb al-Kaşkūl*'üne delâlet eder.

B i b l i y o g r a f y a: *Farhang-i Raşīdī*, bk. *kaçkūl*; *Burhān-i ḳāṭiʿ*, bk. *kaşkūl*; R. Du Mans, *État de la Perse en 1660* (nşr. Schefer), s. 217; Picaut, *État présent de l'empire ottomann* (frns. trc. s. 2 resmi için bk. s. 465; Lane, *Manners and Customs of the modern Egyptians*[1], I, 337; A. von Kremer, *Topographie von Damascus*, II, 4; E. G. Browne, *A Year amongst the Persians*, s. 52.

(CL. HUART.)

KEŞMİR. KAŞMĪR, coğrâfî bir isim olup, t ü r l ü m â n a l a r d a kullanılmaktadır. I. Kaşmīr (arap. eserlerde bir de Ḳaşmīr) adı en eski zamanlardan beri Himalaya'nın şimâl-i garbî kısmı üzerinde 33° 30′—34° 40′ şimâl arzları ve 74°—75° 30′ şark tûlleri arasında bulunan vâdiyi ifâde etmektedir. Bu vâdi şimâl-i garbîden cenûb-i garbîye doğru 135 km. uzunluğunda ve şimâl-i şarkîden cenûb-i şarkîye doğru 32—40 km. genişliğindedir; satıh ölçüsü aş.-yk. 4.940 km.²; Cammū, Rācāvarī ve Pūnç dış dağlarından bâzı zirveler 4.575 m.'den daha yüksek olan Pīr-Pancāl dağı ile ayrılmıştır. Şimâl-i garbîde vâdiye gâyet yakın olan yandağ silsileleri çok yüksek irtifâlara varır; başlıca zirveler Gavş-Brārī (5.429 m.), Amar-Nāth (5.283 m.) ve Haramukh (5.105 m.)'tur. Diğer tarafta geniş bir dağlık bölge uzanır. Bu bölgede Kaşmīr vâdisini Ladākh'a, yüksek İndus vâdisine ve orta Asya'ya bağlayan, geçilmesi güç, seyrek boğazlar vardır. Zācī boğazı (3.446 m.), Ladākh ile Burzil boğazı (4.117 m.) da Astōr ve Skārdū ile başlıca münâkale yolunu teşkil eder. Hindistan ovalarına en kısa geçit Pīr-Pancāl (3.477 m.)'deki Bhimbar yoludur. Fakat geçilmesi kolay ve bütün sene kullanılması mümkün olan yol, Cehlam yahut Behāt nehrinin vâdiden ayrıldığı Bāramulla'dan geçer. Cehlam boğazını tâkip eden ve Marrī'den geçen Rāval-Pindi yolu ile, Kaşmīr'e rahatça varılabilir; fakat Abbottābād'dan geçen yol ile (Cehlam ile Kişangangā'nın birleştiği yerde) Muẓaffarābād önünde birleşen yol, tabi'î, daha rahattır ve eski zamanlarda çok kullanılmıştır. Bu münferit vâdinin coğrafya ve jeolojisi Drew, Lydekker ve Oestreich tarafından etraflı şekilde anlatılmış, tarihî coğrafyası da Cunningham ile Stein tarafından tetkik olunmuştur.

Vâdi Cehlam ile ona akan ve başlıca kolları Sind ile Lidar'ın vücûda getirdiği bir göl yatağıdır. Vâdiyi vaktiyle kaplamış olan göl Bāramulla'nın yolunu kapamış olması muhtemel kaya mânialarının ortadan kalkması neticesinde kurumuştur. Asya'nın bu kısmının yavaş-yavaş ve tamâmen kuruyuşunun bunda bir hissesi olduğu şüphesizdir. Vular gölü kurumamış olan göllerin başlıcasıdır. Bunun yanında küçük Mānasbal gölü ile Srīnagar vâdisini de zikretmek gerekir.

Vâdi, deniz seviyesinden 1.500 ve 1.800 m. yüksektir; hemen tamâmen ârızasız olup, gâyet münbittir; eski tarihlerde feyiz ve refah

içinde bulunmuş olsa gerektir; uzaklığı, varılması güç bir mevkîde bulunması sebebiyle, şimâlî Hindistan üzerinden sel şeklinde geçen istilâların bir çoğundan masun kalmıştır. Kaşmîr ahâlisi şekil ve görünüş itibârı ile yakışıklı iseler de, Hüen-Tsang'dan Abu'l-Faẓl [b. bk.] ve Gulâb Singh'e kadar büsbütün seyyahlar ve hukümdarlar tarafından, umûmiyetle harp kabiliyeti olmayan, korkak ve hîlekâr bir ırk olarak tavsif edilmişlerdir; fakat, Lawrence'in göstermiş olduğu vecihle, bu kusurlar devamlı bir tazyık ve zulüm neticesinde artmıştır. İstiklâlini asırlarca muhâfaza etmiş olan bir ırkın bu kadar korkak olmasına imkân yoktur. Tarihî mâlûmat kadîm devire kadar çıkmağa imkân vermemekle berâber, Kaşmîr, son iki bin yıl için bir çok tarih kaynaklarına mâlik bulunmaktadır. Bunların başında, Kalhana'nın XII. asırda nazmen vücûda getirmiş olduğu vekayinâme gelir ki, Hindistan'da eşine hemen-hemen rastlanmaz. Bu eser, Stein tarafından tercüme edilerek, hâşiyeler ile bastırılmış olup, Kaşmîr hakkındaki bilgilerimizin başlıca kaynağını teşkil etmektedir. Esâs kaynaklar arasında, Kaşmîr'i VII. asırda ziyâret etmiş olan çinli seyyah Hüen-Tsang, XI. asırda Bîrûnî [b. bk.]'nin eseri, Abu 'l-Faẓl'ın *Âîn-i Akbarî*'si, Cihângîr'in rûznâmesi imparator Avrangzîb [b. bk.]'in bu vâdiyi ziyâretinde kendisine refâkat eden fizikçi Bernier başta olmak üzere, modern seyyahların seyahatnâmeleri yer alır. Aynı zamanda, VI. asırdan zamanımıza kadar gelmek üzere, Eftalitler, hind kıralları, müslüman sultanları, Hind-türk imparatorları, efganistanlı Dürrânîler, Sikhler devirlerinden İngiltere'ye tâbî Cammûlu Dogra hindlerinin idâresine kadar, Kaşmîr'in tarihini anlatan tam bir sikke serisi mevcut bulunmaktadır.

Bu tarihin en dikkate değen tarafı bu vâdinin tarihteki büyük fâtihlerin taarruzlarına uğramamış olmasıdır. İskender buraya dokunmadı; Gazneli Maḥmûd burayı ele geçiremedi; Cengiz Han ile Timur gibi, Babur [b. bk.] da buranın yanından geçtiler. Ekber bütün şimâlî Hindistan üzerinde hâkimiyetini kurduktan sonra, Kaşmîr bu hukümdarın eline kolayca düştü; fakat Nâdir Şâh Hind-türk imparatorluğunu hücûmları ile yıktıktan sonra bile buraya dokunmadı. Buna mukabil nizâm ve âsâyişi kalmayan bu ülke, Aḥmed Şâh Durrânî'ye tâbî dağlı efganlıların hücûmları üzerine çabucak yıkıldı; aralarında fitne ve nifak girmiş olan son Durrânîler de, Sikhler tarafından, kolayca yenildiler. Bu vaziyette kendilerine sâdece yağma olunacak insanlar nazarı ile bakılan vâdi ahâlisinin de bir fâtihi diğerine tercih etmesi için, ortada hiç bir sebep yok idi; nitekim bu son mücâdelelere iştirâk etmemiştir.

Batlamyus devrinden önce, kaynaklardan Kaşmîr hakkında bilgi edinemiyoruz; çünkü İskender'in yunanlı tarihçileri buranın adını bile anmamaktadırlar. Milâdın ikinci asrı ortalarında Batlamyus burasını, vâdi hudutlarının ötelerine kadar uzanan çok kudretli bir devlet olarak, târit eder; Kaşmîr'in o tarihte şimâlî Hindistan'da kurulmuş büyük Kuşân kırallığına bağlı bulunmuş olduğu âşikârdır. Batlamyus buraya Kaspeiria adını vermekte ve buranın Bidaspes, Sandabal ve Adris, yâni Vitastâ (Vêhat, Bêhat yahut Cehlam) Çandrabhâga (Çinâb) ve Airavatî (Râvî) menbâlarının yukarı kısmını işgâl ettiğini tasrih etmektedir ki, bu târif tamâmiyle doğrudur.

Her ne kadar elimizde o devire âit bilgi yok ise de, Kaşmîr'in bu devirden önce, milâddan 250 sene evveline doğru Aşôka imparatorluğuna bağlı bulunmuş olduğuna hukmetmek için, bir takım kuvvetli sebeplere sâhip bulunuyoruz. Selefkos'un Çandragupta tarafından bozguna uğratılışı, Maurya hukümdarlarının hâkimiyetlerini şimâle doğru uzatmalarına imkân verdi; ayrıca buddhizmin inkişâfı, Aşôka'nın kendisi de bu dini kabûl edince nufûzunu Kaşmîr içlerine kolayca yaymasına imkân verdi. Vâdide buna dâir bir kitâbeye rastlanmamıştır; fakat Mansêhra kitâbesi Urasâ (Hazara)'ya bağlı bulunan Pakhlî ovasından geçen ve Bâramulla'ya gittiği muhakkak sayılan yol yakınında bulunuyordu; Hüen-Tsang da vâdiye dört *stûpa* dikilmiş olduğunu söylemektedir.

Bu keyfiyet Balḥana devrinde bu rivâyetlerin devam etmekte bulunduğunu gösteren *Râcatarangînî* (I, 104) tarafından te'yit olunmaktadır. Bu vesika Aşôka'yı, bir çok *stûpa*'lar yaptırmış ve Srînagarî şehrini kurmuş bir hukümdar olarak göstermektedir; bu ismi, bugünkü pâyitaht Srînagar muhâfaza etmiştir; bundan 5 km. uzakta bulunan birinci şehrin yerinde ise, Pândrêṭhan (yâni Purânâdhithâna „eski pâyitaht") bulunuyor. Sikke ve kitâbeler vâsıtası ile bilinen Kuşân Kanişka, Vâsişka ve Huvişka'lara tekabül eden kıral Kaniṣka, Cuṣka ve Huṣka'dan bahseden vekayinâmeler o tarihteki rivâyetleri ele alıyor. Kanişka'nın ikinci büyük buddhist dinî kurultayını Kaşmîr'de toplamış olduğunu çinlilerden ve diğer buddhist müelliflerden öğreniyoruz; buddhistlerin bu rivâyeti doğru ise, kurultay Buddha'nın ölümünden 400 yıl sonra, yâni milâddan önce birinci asrın ikinci yarısında toplanmış olmalıdır. Kanişka devri ile Śâka devrini bir telâkkî eden nazariye doğru bile olsa, bu kurultay birinci asırdan daha sonraya mâl edilemez. Büyük Kuşân kırallığının inhitatından sonra da Kaşmîr'in aynı ırka mensûp, küçük hukümdarların idâresi altında kalmış bulunması, bunların da Eftalitler yahut Ak-Hunlar tarafından idâre başından uzaklaştırılmış olmaları muhtemeldir.

Bütün bu eski devir esnâsında, bu şehir için, Kaşmîr veya buna benzer bir isim kullanılmış olsa gerektir. Stein, Batlamyus'daki Kaspeiria'nın Kaspira'dan gelme prâkrit şekline tekabül ettiğini, Kaşmîr dilinde bunun Kaşîr olduğunu, eski sanskritçedeki Kaśmîra'nın ise, bu ülkenin adı olarak, hemen hiç bir değişikliğe uğramadan, Hindistan ve İran'da kullanıldığını söyler. Kaşmîr'in Kâśyapa-pura kelimelerinden geldiği hakkında Wilson ile Lassen tarafından ileri sürülen fikir umûmiyetle kabûl edilmemektedir; Herodot'un Kaspatyros'u da, muhakkak ki, Kaşmîr'e değil, İndus sâhilindeki her hangi bir mevkie tekabül eder. Heredot bu Kaspatyros'u Paktyikê eyâleti dâhilinde gösterir; burası bilâhare Pakhlî denilen İndus ile Cehlam arasında uzanan ve Ekber zamanında Hind-türk imparatorluğunda bir *sarkâr*'a ismini vermiş bulunan dağlık mıntıka olmalıdır. Hekataios da Kaspatyros'u Gandharalıların bir şehri olarak zikreder. VII. asırda Kaşmîr'e Çin seyyahları Ki-Pûi ismini vermişlerdir; fakat Hüen-Tsang Ka-si-mi-lo şeklini de kullanır.

Kaşmîr'in Eftalitler tarafından işgâli Hindistan'a doğrudan-doğruya garptan gelen bir istilâ ile alâkalı görünmemektedir. Eftalitler kıralı Mihira-Gula, Sâkala (Siyâl-Kôt)'ya 520 yılında yerleşmiş olmalıdır; çinli seyyah Sung-Yun bu tarihte onu Kaşmîr'e karşı savaş hâlinde bulur. Bu kıralın nereye kadar varmış olduğu açıkça bilinmemektedir; fakat milâdî 528 yılında orta Hindistan'da yenildikten sonra, Kaşmîr içerilerine çekilmiş ve memleketi yavaş-yavaş hâkimiyeti altına aldıktan sonra, Gandhâra'da tahtını kaybetmiş olan kardeşine buradan hücûm etmiştir. Hindli gâlibi Yaşôdharman'ın kendisinden sonra Kaşmîr'e girdiği ve nâmına sikke bastırdığı zannolunmaktadır. Fakat Mihira-Gula'nın neticede memleketin sâhibi kalmış olması muhtemeldir; zîra selefleri Khingila ve Tôramâna nâmına Kaşmîr üslûbunda sikkeler bulunmuştur. Bundan sonraki asrın başlarında Kaşmîr'i ziyâret etmiş olan Hüen-Tsang, Mihira-Gula'nın bir zâlim olduğunu, budhistlere çok fenâ muâmelelerde bulunduğunu söylüyor. Hüen-Tsang o zamanki kıral tarafından iyi karşılanıyor; kendisinin adını zikretmediği bu kıral Kârkôṭaka hânedanının kurucusu Durlabha olmalıdır. Hüen-Tsang memlekette yüz buddhist manastırının mevcut bulunduğunu görmüştür. Az bir zaman sonra, Kanavc [b. bk.] kıralı Harşa, Budha'nın mukaddes hâtıra olarak saklanılan dişini Kaşmîr'den kaldırmış ise de, memleketi hâkimiyeti altına almamıştır. VIII. asırda Çin ile münâsebetler sıklaşmıştır. Milâdın 713. yılında buraya Çin'den bir sefâret hey'eti gelmiştir. Milâddan 720 yıl sonra Kaşmîr kıralları Çin imparatorları tarafından tanınmışlardır. En son Çin sefâret hey'eti milâdın 759. yılında gelmiştir. O tarihte Kârkôṭaka hânedanı iktidar mevkiinde bulunmakta idi; 713 yılı sefâret hey'eti, ilk defa olarak görülen araplara karşı kıral Candrapîda'nın bir yardım isteğinin bir neticesi olsa gerektir. Sind'in zaptından sonra Muḥammed b. Ḳâsim Himalaya eteklerine kadar ileriledi ise de, daha ileriye gitmedi. Kaşmîr'in son Kuşân hukümdarlarına âit (resimleri gittikçe bozuk görünmekle berâber) muntazam sikkeleri, Kârkôṭakalar ile başlar ve XIV. asırda hindli kıralların müslüman hukümdarların yerini almasına kadar devam eder. Bu hindli kıralların en eskilerinin mülkleri Kaşmîr hudutlarının ötelerine kadar uzanır ve Pakhlî, Pûnç, Râcapuri, Taxila ile „tuz dağlarını" içine alır.

„Tuz dağlarının" eski mâbedlerinde hemen hiç bir değişikliğe uğramamış olan Kaşmîr mimarîsindeki yayılışın bu devreye rastlamış olması muhtemeldir. Hüen-Tsang'a göre, hinduizm ile buddhizm o tarihte yan-yana gelişmekte ve bu keyfiyet Kalḥana'nın vekayinâmesini yazdığı XII. asırda bile devam etmekte idi. Hindû mâbedlerindeki mimarî üslûbunun buddhist *vihâra* mimarî üslûbu ile aynı olması muhtemeldir. Foucher (*L'art gréco-bouddhique*, s. 136—145) bu mimarînin I. ve II. asır Gandhâra mimarîsinin mahsûlü olduğunu isbât ediyor. Bu mimarînin mümeyyiz vasfını teşkil eden çift ehramlı çatı müslüman câmilerinde bugüne kadar devam etmektedir. Srînagar'daki Şâh Hamadân câmii bu şekildedir.

Kalḥana vekayinâmesi de, bu devri anlatırken, Gandhâra Şâhîlerini zikretmeğe başlar ve Çin'de olduğu gibi, islâmiyetin gelişmesini, Gandhâra ile Kaşmîr arasındaki ittifaka sebep olarak gösterir. Sind'de ilerilemeler kaydeden müslümanlar, Gandhâra hudûdu üzerinden, Kâbil'e hücûm ettiler. Ṭabarî daha hicretin 23. yılında 'Âṣim b. 'Amr'in Kandehar (Gandhâra) ile Hindistan hudûduna vardığını ve al-Balâẕurî'ye atfen, al-Manṣûr devrinde (136—158 = 754—775) Sind vâlisi Hişâm b. 'Amr al-Taġlibî'nin Kaşmîr ile Multân'ı fethettiğini, sonra gemi ile Ḳandahâr'a gelerek, burasını ele geçirdiğini söylüyor ki. bu husûs al-

Ya'ḳūbī tarafından da te'yit olunmaktadır. Kaşmīr'in istilâ olunan toprakları, şüphesiz, İndus ile Cehlam arasındaki bölgeye bağlı dış kısımları olup, vâdiye dâhil değil idi. Bu istilâlar Kaşmīr'de devamlı bir te'sir yapmayan, geçici bir akından ibâret kaldı ve hindli kıraller bir kaç asır daha rahatça saltanat sürmekte devam ettiler. Bu kıralların en mühimi milâdî 855'ten 883'e kadar saltanat sürmüş olan Avantivarman'dır. Avantipur'u kurmuş olan bu hukümdarın yaptırdığı mâbedlerin harâbeleri orada hâlâ mevcuttur. Bu hukümdar Cehlam'in mecrâsını büyük gayretler sâyesinde tanzime muvaffak oldu. Şāhīler ile olan ittifak oğlunun devrinde devam etti ve zaman geçtikçe daha sıkı bir şekil aldı. Gopālavarman (902—904)'dan yardım gören Toramāna yahut al-Bīrūnī tarafından Kamalūā denilen Kamaluka pâyitahtını bir âsîden geri aldı; Kşēmagupta (950—958) da Kamaluka'nın halefi olan Bhīma'nın kızının kızı Diddā'yı aldı. Diddā muhtelif hukümdarlar zamanında büyük bir nufûz elde etti ve nihâyet bizzat kıraliçe oldu. Kendisi Pūnç'ta saltanat süren Lōhara hânedanına mensûp idi; nufûz ve kudreti sâyesinde, bu hânedan Kaşmīr'i ele geçirdi. 404 (1013)'te Gazneli Maḥmūd, Şāhīlerin kıralllığını yıktı. Kaşmīr kuvvetlerinin kendisine yardım ettiği son kıral Triloçan-Pāl yenildi ve kaçmağa mecbûr edildi; fakat Kaşmīr'in içerilerine kadar girmek üzere, Maḥmūd tarafından yapılan tecrübe Lōhara (kuvvetli kale olarak tavsif eden Bīrūnī'nin tâbiri ile Lavhūr) önünde durduruldu. Şāhīler kırallığının tahribinden sonra bile bu hânedan prensleri Kaşmīr'de nufûz sâhibi olmakta devam ettiler. Lōhara hânedanı Gazneliler devrinde saltanat sürdü. Kalḥana'ya göre, yarı deli olan kıral Harşa (1089—1101) islâm nufûzu altına girmiş, türk askeri kullanmış, hindû ve buddhist tasvirlerini tahrip etmiştir. „Turuşka" yahut türk askeri kullanması kısmen keşmirlilerin acizlerine atfediliyordu. O devirde bu memleketin fenâ idâreden ileri gelen müteaddit fitne ve ihtilâller içinde bocaladığı muhakkaktır; yabancı kuvvetleri kullanmanın, hukümdarın islâm nufûzu altında bulunmasından ziyâde, dâhilî karışıklıklardan ileri gelmesi ihtimâli daha kuvvetlidir. Kalḥana'nın vakayinâmesi 1149'da nihâyet bulur ve Cōnarāca'nın yaptığı zeyilden işlerin gittikçe daha fenâlaştığı, halkın yavaş-yavaş islâm dinini kabûl ettiği anlaşılmaktadır. Ẓu 'l-Ḳadr Han (Zulzū) zamanında şimâlden gelen bir moğul istilâsında (706 = 1305) Kaşmīr'i tahrip eden ordu, rivâyete göre, şimâle dönerken, karlar ortasında mahvolmuştur; fakat belki de bu askerî harcket, efganlı olması muhtemel bulunan Şāh-Mīr Svātī isimli bir sergüzeştçiye yol açmıştır. Bu adam saltanatı ele geçirmiş, Şams al-A'ẓam unvânı ile, Kaşmīr'i islâm hâkimiyeti altına sokmuştur (735 = 1334). Bu değişikliğin büyük halk kütlesince kolaylıkla kabûl edilmiş olduğu anlaşılıyor; çoğu brehmen olan hindliler içinde dinlerini muhâfaza edenler müsâmaha ile muâmele görmüş ve bunlar resmî mevkîler işgâline devam etmişlerdir. Sikandar Şāh (788—813 = 1386—1410)'ın saltanatı zamanında bir değişme oldu; bu mutaassıp hukümdar şiddetli bir tazyika başladı ve eski mâbedleri bugün de görülen harâbeler hâline soktu. Taşıdığı But-Şikan („put kırıcı") lekabı bu hareketleri hatırlatır. 820—872 (1417—1467) arasında saltanat süren Zayn al-'Ābidīn müsâmaha siyâsetine döndü ve her bakımdan mükemmel bir hukümdar oldu. Saltanat devri her tabakaya mensûp keşmirliler tarafından adâletin huküm sürdüğü bir altın çağ sayılır. Bu hukümdar yollar ve kanallar açtırdı, köprüler yaptırdı, her işte ve her bakımdan memleketin refah ve saâdetine çalıştı. Selefleri zamanında idâre yeniden bozuldu. Lawrence'e göre, Dardistān'dan geldikleri sanılan şi'î Çak'ler büyük bir kudret sâhibi oldular ve neticede meşrû hânedanın son kıral larının yerine geçtiler. Ġāzī Han, Çak adı hâric, hukümdarlık salâhiyetlerinin hepsine sâhip oldu ve Ḥusayn Şāh Muḥammed Alī ile Yūsuf, sikkelerinden de görüldüğü üzere, moğul imparatorları ile rekabete girişerek, kendilerinden önceki kıralların taşıdıkları *sultan* unvanını değil, *bādşāh* unvanını aldılar.

Babur şimâlî Hindistan'ı zaptettikten sonra, imparatorlar gözlerini, serin, suyu bol, bağlık bahçelik bir iklime alışık bir ırk için son derece çekici olan Kaşmīr'e çevirdiler. Bizzat Babur memlekete küçük bir askerî kuvvet gönderdi ise de, bir şey elde edemedi. Humāyūn'un, Şīr Şāh'ın isyânı neticesinde, huküm ve kudretini kaybettiği 947 (1540) senesinde, akrabâsından olup, Kâşgar'da saltanat süren hânedana mensûp, gâyet zekî bir adam ve mârûf bir tarihçi olan Ḥaydār Şāh Duğlat [b. bk. ve mad. HAYDAR MİRZA] onu Kaşmīr'i zaptetmeğe ve bu sâyede düşmanlarına karşı emin bir sığınak te'min etmeğe iknâ etti. Humāyūn bu tasavvuru gerçekleştirmeğe muvaffak olamadı ise de, Ḥaydar Mirza, bir askerî hareketin başına geçti ve memlekette bir çok istinatgâh bularak, Humāyūn adına hukümdar sıfatı ile yerleşti. Mevkiini 958 (1551)'e kadar muhâfaza etti ve o tarihteki bir ayaklanmada öldürüldü. 957'de Kaşmīr'de İslām Şāh tarafından basılmış bir paradan da anlaşılabileceği üzere, bu ayaklanmanın Sūrī kıralları tarafından tertiplenmiş olması muhtemeldir. Ekber vâdiyi istilâ edinceye kadar, Çak'ler saltanat sürmekte devam ettiler. Yūsuf Şāh'ın oğlu Ya'ḳūb Han'ın israrlı muhâlefetine rağmen, bütün mukavemetler 995 (1586)'te kırıldı; Kaşmīr Hind-türk imparatorluğunun bir vilâyeti ve imparatorların sık-sık ziyâret ettikleri yerlerden biri oldu.

Ekber burayı ilk defa 997 (1589)'de Pīr Pancāl geçidinden geçerek, ziyâret etti. Bundan sonraki ziyâreti 1000/1001 (1572)'de olmuştur. *Ṭabaḳāt-i Akbarī* müellifi Niẓām al-Dīn bu sefer hukümdarın yanında bulunmakta idi. Üçüncü ziyâretinde, burada haznedarı Todar Mal'a bir iskân teşkilâtı kurdurdu ve üzerinde bugün Hari Parbat kalesi bulunan Srīnagar tepesini tahkim ettirdi. Ekber devrinde Kaşmīr'in etraflı bir tasviri Abu 'l-Faẓl'ın *Ā'īn-i Akbarī*'sinde mevcuttur. Cihāngīr, veliahd sıfatı ile, babasına Kaşmīr seyâhatinde refâkat eylemekte idi; imparator olduğu zaman, bu memlekete karşı meyil ve muhabbetini açıkça gösterdi. Bir çok yazlık saraylar ve bahçeler yaptırdı; bunların en meşhûrları Dal sâhillerinde Nişāṭ-Bāġ, kayalıklarından Cehlam'in bir kolunun aktığı Açibal ve Vērnāg'dır. Karısı Nūr-Cihān'ı memnûn etmek için, onun vatanı olan İran'dan memlekete çınar ağacını getirttiği söylenir; iki tarafında bu ağaçların yükseldiği muntazam caddeler hâlâ Kaşmīr'in güzelliklerinden birini teşkil etmektedir. Halefi Şāh Cihān dahi bir çok bahçeler yaptırttı ve 'Alī Mardān Ḫān, kendi saltanatı zamanında, Pīr-Pancāl boyunca kervansaraylar inşâ ettirdi. Oğlu Dārā Şikōh [b. bk.] Parī-Maḥall sarayını vücûda getirdi ki, bu sarayın harâbeleri Dal'a hâkim bulunan dağların eteğinde hâlâ mevcuttur. Başka yerlerde olduğu gibi, orada da Avrangzīb'in müsâmahasız siyâseti bir takım karışıklıklara sebep oldu. Avrangzīb vâdiye ancak bir kere geldi. Burada kendi tarafından yaptırılmış bir kaç câmi hâlâ mevcuttur. İmparatorluğun hâricî ihtişâmı o zaman azalmış idi. Adı geçen seyâhatinde, imparatora refâkat etmiş olan Bernier, Kaşmīr'in o tarihteki vaziyetini gâyet güzel anlatıyor.

Son imparatorlar zamanında idâre çok bozuldu. Nādir Şāh'ın istilâsı vâdiye kadar gelmemiş olmakla berâber, anarşi getirdi. *Sūbadār*'ları fi'len müstakil oldular. 1752'ye doğru Aḥmed Şāh Durrānī [b. bk.] memleketi ele geçirdi ve 1756'da Buland Ḫān Sadōzay'ı, Kaşmīr'e *sūbadār* tâyin etti. Bununla berâber 1174 (1760)'e kadar sikkeler imparator 'Ālamgīr II. nâmına basılmakta devam etti. Aḥmed Şāh nâmını taşıyan ilk Kaşmīr sikkesi 1176 tarihlidir (Whitehead'ın anlattığı gibi, Rodgers tarafından zikredilen 1162 tarihli sikkeyi Aḥmed Şāh Durrānī'ye değil, imparator Aḥmed Şāh'a âit saymak icâp eder).

Kaşmīr'in Durrāniler zamanında vaziyeti tamâmiyle bozulmuş idi. Bunlar barbar ve kaba hukümdarlar idi. Vâlileri Kaşmīr'e hırslarına ve zorbalıklarına açık bir sâha nazarı ile bakıyorlardı. Tahta hak iddia edenler ve bilhassa Maḥmūd Şāh ile Şucā' al-Mulk arasındaki dâhilî harplerin akisleri sikkelerde görülür. Fatḥ Ḫān Bārakzay'in, Pancāb'ın Sikh hukümdarı Rancīt Singh'in yardımı sâyesinde, Kaşmīr'i ele geçirdiği 1227 (1812) yılından beri Maḥmūd Şāh, ondan sonra da Ayyūb Şāh ismen hukümdar oldularsa da, hakikî iktidâr Bārakzay'lerin ve bilhassa Muḥammed A'ẓam Şāh'ın elinde idi. Muḥammed (1227—1232 = 1812—1817) adına bastırılan paraları da onun bastırmış olması muhtemeldir. Bir pâdişah adına değil de, oraca meşhûr bir velî olan Nūr al-Dīn nâmına sikke basılışından da anlaşıldığı üzere, 1223—1225 (1808—1810)'te Kaşmīr'de büyük bir karışıklık huküm sürüyordu. Bu vaziyet Kaşmīr'i Sikh kırallığına ilhâk eden Rancīt Singh'in 1234 (1819) tarihli istilâsı ile nihâyet buldu. Sikh idâresi sert ve ezici olmakla berâber, Durrānilerinkinden daha sağlam ve iyi idi. Hari Singh şiddeti ile meşhûr bir vâli oldu. Mīyān Singh bu vâlilerin en âdil ve kudretlisidir. Seyyah Moorcroft bu yıllarda Kaşmīr'e gitmiş, ahâlinin Sikh hâkimiyeti altındaki vaziyetinin fenâ şartlarını tasvir etmiştir.

Rancīt Singh zamanında, Dhiyān Singh, Gulāb Singh ve Suçēt Singh adında üç kardeşten ibâret Dōgra Cammūlu diye anılan bir âile tarih sahnesine çıkar. Bunlar Sikh değil, ortodoks hindû olup, Kaşmīr vâdisi dışında, dış-dağlarda oturan bir Rāçput âilesine mensûp idiler. Dhiyān Singh Sikh devletinin başlıca me'mûrlarından biri vaziyetine geldiği gibi, Gulāb Singh de 1820'ye doğru Rancit Singh tarafından ele geçirilmiş olan Cammū Rāc'ın idâresine me'mûr edilmiş idi; Gulāb Singh dağlık hukûmetleri, Rancit Singh nâmına, birbiri arkasından ilhâk etti; bu suretle de kendi iktidarını arttırıp, Kaşmīr üzerindeki huküm ve nufûzunu çoğaltti. Kiştvār (Kistvar) ile Ladāḫ (Ladah)'ı da Sikh mülküne ilâve etti. Rancit Singh'in 1839'da ölümü ve bunu tâkip eden ihtilâflar esnâsında, Dhiyān Singh'in mevkii, bir müddet için, çok sağlam bulunuyordu; nitekim, onun yardımı ile, Gulāb Singh dağlık mıntakada iktidârını tahkime muvaffak oldu. Dhiyān Singh ile mihrâce Şēr

Singh 'in Sindânvâlialar tarafından 1844 'te öldürülmesi üzerine, Gulâb Singh bir müddet dağlık havâlideki topraklarına sığındı; daha önce, vâli Dhiyān Singh 'in katline sebep olan bir isyânı bastırmak üzere, Kaşmīr içlerine yollanmış idi (1842). Gulâb Singh bu tenkil hareketinde muvaffak oldu; fakat memleket yeniden tam bir anarşiye düştü. Âsî Bombā kabîlesi Sikh ordusunu yendi. 1845 'te Ḫālsa ordusu Britanya hukûmetine karşı harbe girdiği zaman, Gulâb Singh buna karışmayarak, bir kenârda kaldı ve harpten sonraki müzâkerelere genç mihrâce Dalīp Singh 'in mümessili sıfatı ile katıldı. Nihâyet H. Lawrence (Sir Henry Lawrence) 'in tavsiyesi üzerine, Kaşmīr ile İndus ve Rāvī arasında ona bağlı topraklar Pencâb 'dan ayrılarak, ayrı bir hukûmet teşkil etti; vergi ödemek ve Britanya hükümranlığının tanınması karşılığında, Gulâb Singh buraya mihrâce oldu. Bu şartları içine alan muâhede 1846 'da imzâ edildi. Son devrin Cammū ve Kaşmīr devletleri bu tarihten başlar.

Gulâb Singh yeni devletini rahat ve sükûn içinde ele geçiremedi. Vâli İmām al-Dīn âsî Bombālar ile ittifak yaptı. Kuvvetleri yenilen Gulâb Singh nufûzunu ancak Britanya kuvvetlerinin Cammū 'ya girmesi ile sağlamlaştırabildi. Bombālar daha bir çok yıllar mukavemet etmekte devam ettiler; nihâyet bütün âsî kabîleler boyun eğdi. Tek arzuları âsûde bir hayat sürmek ve pek ağır vergilere tâbî kılınmamak olan çiftçi ahâli tarafından bu hareketlere müzâharet gösterilmemiştir. Gulâb Singh 'in idâresi umûmiyet itibârı ile metin ve âdil bir idâre olmuş, memleketin vaziyeti tedricî bir şekilde iyileşmiştir. Bu hukümdar 1857 'de öldü; yerine üçüncü oğlu Rambīr Singh geçti. Kendisi iyi kalpli ve iyi niyet sâhibi bir hukümdar olmakla berâber, babasının azimkâr seciyesine sâhip değil idi. 1877—1879 'daki kıtlık memlekete büyük bir sefâlet getirdi; 1885 zelzelesi de büyük tahribât ve ziyânı mûcip oldu. Ranbīr Singh 'in yerini 1885 'te büyük oğlu mihrâce Partāb Singh aldı. Bu zât dindar ve yeniliklere düşman bir hukümdar idi. 1893 'te, kıtlık ve zelzeleleri eşine rastlanmadık seller tâkip etti. Bu felâketlere rağmen, sulhun devamı ve idâredeki intizâm memleketteki refâhı fevkalâde arttırmış idi. Bunu en çok te'min etmiş olan sebeplerden biri Wingate ile W. Lawrence tarafından 1887—1892 arasında Britanya Hindistanı 'nda kabûl edilmiş olan nizamnâmeleri örnek alarak, muntazam bir toprak vergisi sisteminin konulması olmuştur. Bu nizamnâmeler, sonradan idârî komiser W. S. Talbot tarafından genişletilip, ikmâl edilmiştir. Cehlam vâdisini geçerek, Bāramulla 'ya kadar uzanan iyi bir yolun ve daha sonra Bāramulla 'dan pâyitahta kadar giden araba yolunun inşâsı ile, münâkale vâsıtalarının gelişmesi de memleket için çok faydalı olmuştur.

İdâre bakımından Kaşmīr, cenûbî Kaşmīr, şimâlî Kaşmīr ve Muẓaffarābād bölgelerine ayrılmıştır. İlk iki bölge başlıca vâdi ile bu vâdiye giden küçük vâdilerden ve bu vâdilerin iki tarafındaki dağ eteklerinden mürekkeptir. Üçüncü bölge Bāramulla 'nın ön tarafındaki Cehlam vâdisini ve ona Muẓaffarābād 'da birleşen Kişn-Gangā vâdisini içine alır. Bu bölge en eski zamanlardan beri Kaşmīr 'in bir kısmı sayılmıştır. Şimâlî Kaşmīr vaktiyle — Kāmrāc ve cenûbî Kaşmīr — Marāc adı ile tanınırdı. Kaşmīr dili, Bāramulla ilerisindeki bir mesâfeye kadar yayılmış bulunmakla berâber, Muẓaffarābād 'da yahut Kişn-Gangā vâdisinde konuşulmaz. Bu bölgede kullanılan dil Lahndā 'nın yahut garp *Pancābī* 'sinin bir lehcesidir.

Nüfus 1911 'de 1.295.201 kişi idi (yakın zamanlardaki nüfus için aş. bk.); 94 % nisbetinde müslüman ve 6 % nisbetinde hindûyu ihtivâ eder ve cüz'î mıkdarda Sikh bu 6 % 'ya dâhildir. Meşgûliyetleri ne olursa-olsun, kendilerine umûmiyetle *pandit* denilen hindûlar ekseriyetle brehmen mezhebine sâliktirler. Zirâat ile meşgûl olan yerli ahâli müslüman olmuştur. Kendisine yabancı ırklar az karışmış yahut hiç karışmamıştır ve eski kastlar hâlâ mevcuttur. Fakat bu sınıflar arasında evlenmelere cevâz vardır ve aslında umûmiyetle bir takım lekaplar olan âile isimleri (*kram*) sınıf ve tabaka adlarının yerini bir dereceye kadar almıştır.

Kaşmīr ahâlisi büyük bir san'at kabiliyetine sâhip olup, doğuştan istidatlı zanâatkârlardır. Eskiden te'sis edilmiş bulunup, vaktiyle büyük bir şöhreti hâiz olan şal örmek san'atı hâlen ehemmiyetsiz bir vaziyete düşmüştür. Tibet keçilerinin yünü (*paşm*) ile imâl edilen düz *paşmīna* 'ler aynı madde ile örülen şalların yerini bir dereceye kadar tutmaktadır. Diğer taraftan başka sanâyi gelişmiştir. Büyük bir mıkdarda halı, işlemeli meşin ve örtüler imâl olunmakta ve yontulmuş lake ve boyalı tahtadan ve mukavvadan yapılan eşyâ, gümüş ve bakırdan kap-kacak Avrupa 'da satılmakta ve turistler tarafından çok rağbet görmektedir.

Kalabalık bir sınıf olan kayıkçılar hep gemiler içinde ve nehirler ile göllerde yaşamakta olup, husûsî bir sınıf teşkil etmektedir.

Kaşmīr ötedenberi ziyâretçi celbetmektedir; münâkale vâsıtalarının gelişmesi seyyahların

sayısını arttırmıştır. Burası Hindistan 'da oturan avrupalıların yazın akın ettikleri başlıca yerlerden biri olmuştur; dünyanın her tarafından buraya seyyahlar gelmektedir. Bunlar nehirler üzerinde bulunan bir takım küçük yatlarda yaşarlar yahut denizin sathından 2.600 m. yükseklikte bulunan Gulmary vâdisinde kalırlar. Dağlık vâdilerde büyük, küçük av hayvanları, buraya vaktiyle bir-çok avcı çekerdi; fakat bu hayvanlar hâlen azalmıştır ve av meraklıları Kaşmīr 'i artık nâdiren ziyâret etmektedirler.

Kaşmīrī yahut Kāşur ismi altında tanınan Kaşmīr dili Pancāb şivelerinden pek farklı olan bir prakrit dilidir; fakat Şīnā yahut Dardistān ile aralarında bâzı noktalarda öyle benzerlikler vardır ki, bu dil, Grierson tarafından, Piśāça dilleri arasına konulmuştur.

Kaşmīr hakkında XVII. asırdan evvel yazılmış olup, yukarıda zikredilen eski, mühim kitaplardan başka, mürâcaat edilmesi mümkün olan başlıca seyâhatnâmeler, Ekber 'e Kaşmīr seyâhatinde refâkat eden François Xavier, 1664 'te Avrangzīb 'e refâkat eden François Bernier, 1783 'te ve Timur Şāh Durrānī 'nin saltanatı zamanında George Forster, Rancīt Singh devrinde (1819—1825), Ladāḫ ve oradan Kaşmīr 'e giden Moorcroft ile George Trebeck, 1831 'de Victor Jacquemont, 1835 'te von Hügel ile Vigne tarafından yazılmıştır. Daha yeni devir için en iyi bilgi ve izahat Drew ve Lawrence tarafından verilmiştir ve eski devirler hakkındaki bilgi de Stein 'in eserlerinde mevcuttur.

2. Kaşmīr memleketinin pâyitahtı olan Srīnagar 'a umûmiyetle Kaşmīr adı verilmektedir. İslâm sultanları, Hind-türk imparatorları ve Durrānī Şahları zamanında darbhâne Kaşmīr 'de idi; von Hügel 1835 'e kadar „Kaşmīr şehrinden" bahseder. Kalḫana 'ya göre, Aśoka tarafından verilmiş olan eski Srīnagar adı yeni devirde tekrar kullanılmıştır ve hâlen umûmiyetle kullanılmaktadır.

3. *Census of India* gibi, resmî atlaslarda ve neşriyâtta Cammū ve Kaşmīr mihrâcelerinin geniş toprakları dahi umûmiyetle Kaşmīr adı altında görülmektedir. Bu mihrâcelerin toprakları sâde dış-dağları, Cammū ve Rācāvarī ile Pancāb dağlarının cenûb-i garbîsini ihtivâ etmekle kalmaz, Himalaya 'nın dâhilinde Rancīt Singh adına ve daha yeni zamanda Kaşmīr mihrâceleri tarafından kazanılmış toprakları ihtivâ eylerdi. Bu topraklar 32° — 37° 30′ şimâl arzları ile 73°—80° şark tûlleri arasında uzanır; 219.523 km². mesâhası ve 3.158.126 (1911) nüfusu var idi. Bu nüfustan 2.895.061 'i Kaşmīr ile Cammū 'nun dar bölgelerinde yaşadıkları hâlde, en büyük kısmı dağlardan mürekkep olan dış kısımların cesim sâhası ancak 265.060 nüfusu ihtivâ etmekte idi. Ladāḫ, Skārdū, Baltistān [b. bk.], Çilās, Gilgit [b. bk.], Hunza-Nagar [b. bk.] ve Yāsīn bu sonuncu sâhaya dâhildir. Buraların Kaşmīr 'e bağlanışları tamâmiyle yeni olduğu için, bu yerlerden sırası gelince bahsolunacaktır.

[15 ağustos 1947 tarihinde İngiliz-Hind imparatorluğu, dominyon şeklinde ikiye ayrılarak, Hindistan ve Pakistan devletleri teşkil edilince, Kaşmīr bu iki devlet arasında hâd bir ihtilâfa vesile oldu. Hindû olan mihrâcenin kendi memleketini Hindistan 'a bağlama kararını vermesi, memleken nüfusunun büyük ekseriyetini meydana getiren ve geçen bir asır müddet içinde hindû hâkimiyetine ancak ingilizlerin mevcûdiyeti ile tahammül etmiş bulunan müslümanların şiddetli itirazları ile karşılandı. Kaşmīr müslümanlarını müdâfaa etmeği kendisine vazife sayan Pakistan ile, memleketi hindû câmiası içinde muhâfaza etmeği isteyen Hindistan 'ın askerî kuvvetleri arasında kanlı çarpışmalar başladı. 1949 senesi içinde Birleşmiş milletler, iki devleti bir ateş kesme kararı almağa ve meseleyi kendi tavassutları ile müzâkerelere girişerek, hall yoluna girmeğe râzı ettiler. Memleketin iki devletten birine iltihâkını te'min etmek üzere, halkın re'yine baş-vurulması esâsı, alâkalı hukûmetler tarafından kabûl edildi ise de, bu prensibin tatbikına bir türlü geçilemedi. Bu arada 1949 senesinde Pakistan kuvvetleri tarafından işgâl edilmiş bulunan ve mütâreke hattının Pakistan tarafında kalan „Āzād-Kaşmīr" bölgesi dışında, memleketin Hindistan işgâlinde olan büyük kısmında Hindistan 'a taraftar bir hukûmet kurulmuş, bu hukûmetin dâvet ettiği müessisler meclisi 1952 'de mihrâceliği ilgâ ederek, memleketin Hindistan cümhûriyetine bağlı yarı muhtar bir idâreye tâbî tutulması gibi, bir karara varmış ise de, böyle tek taraflı bir karar Pakistan tarafından kabûl edilmediğine göre, Kaşmīr 'in siyâsî vaziyeti henüz istikrar bulmuş olmaktan uzaktır.

Birleşmiş milletler neşriyâtına (*Demographic Yearbook*, 1952) göre, Kaşmīr-Cammū 'nun 240.795 km.² olarak gösterilmiş arâzisi üzerinde yaşayan nüfusu 1951 senesi martında 4.400.000 olarak tahmin ediliyordu. B. D.].

Bibliyografya: Coğrafya ve umûmî târif. F. Drew, *The Jammoo and Kashmir Territories* (London, 1875); W. R. Lawrence, *The Valley of Kashmir* (London, 1895); F. E. Younghusband, *Kashmir* (London 1909); M. A. Stein, *The ancient Geography of Kaśmīr* (*JASB*, Kalküte, 1899); *Census of India*, XX, *Kash-*

mir (Luknov, 1912); Lydekker, *Kashmir* (*Geological Survey of India*, XXII); Östreich, *Die Täler des nordwestlichen Himalaya* (Gotha, 1907); Sir A. Cunningham, *Ancient Geography of India* (London, 1871); C. E. Bates, *Gazetteer of Kashmir* (Kalküte, 1873). — Tarih. Walters, *Yuan Chwang* (nşr. Roy. As. Soc.), London, 1904; Bîrûnî, *Târîḫ al-Hind* (nşr. ve trc. Sachau); *India* (London, 1910); Kalḥana, *Rādjatarangînî* (trc. ve notlar Stein, 2 cild), Westminster, 1900; Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab* (trc. v. Sprenger), London, 1841; Abu 'l-Faẓl, *Â'în Akbarî* (trc. v. Jarrett), Kalküte, 1891, II; G. Sarkar, *The India of Awrangzēb* (*Ḫulâṣat al-tavârîḫ* 'in tercümesi), Kalküte, 1901; Yule ve Cordier, *Cathay and the way thither* (2. tab., London, 1915, Hakluyt Soc.); Mc. Crindle, *Ancient India as described by Ptolemy* (Bombay, 1885); Sir A. Cunningham, *Coins of Mediaeval India* (London, 1891); Rodgers, *Coinage of Kashmir, Hindu and Muhammadan* (*JASB*), Kalküte 1879; *British Museum* (Lane-Poole), *Catalogue of Indian Coins, Muhammadan States* (London, 1885); Whitehead, *Catalogue of Coins of Mughal Emperors, Lahore Museum* (Kalküte, 1893); H. H. Wilson, *Essay on the Hindu History of Kashmir* (Kalküte, 1885). — Seyâhatnâmeler. *Hajus de rebus Japonicis, Indicis...* (Antwerpen, 1605); F. Bernier, *Voyages*, Amsterdam, 1723—1724 (ingl. trc. A. Constable ve J. A. Smith tarafından yapılan ikinci tab'ı, Oxford, 1916); G. Forster, *A Journey from Bengal to England through... Kashmir* (London, 1808); Moorcroft ve Trebeck, *Travels... in Ladakh and Kashmir* (London, 1841); G. T. Vigne, *Travels in Kashmir, Ladakh...* (London, 1842); V. Jacquemont, *Journey in India* (London, 1835); C. v. Hügel, *Kashmir oder das Reich der Siek* (Stuttgart, 1840 — 1848); ingl. trc.: *Travels in Kashmir and the Panjab* (London, 1845). — Arkeoloji. H. H. Cole, *Illustrations of ancient buildings in Kashmir* (London, 1869); A. Foucher, *L'Art gréco-bouddhique du Gandhāra* (Paris, 1905). — Dil. Grierson, *Kāçmirī Grammar* (London, 1899); ayn. mll., *The Piṣaca Languages of N. W. India*; Roy As. Soc. (London, 1906); Rev. J. H. Knowles, *Dictionary of Kashmiri Proverbs* (Bombay 1885).

(M. LONGWORTH DAMES.)

KETĀMA. [Bk. KETÂME.]

KETÂME. KATĀMA (KETĀMA, KOTĀMA veya ḲUTĀMA), büyük Berberî kabîle birliklerinden biri. Onlar islâmiyetin şimâlî Afrika'ya girdiği sıralarda bugünkü Ḳosanṭîna eyâletinin Avrās [b. bk.] ile deniz arasındaki bütün şimâlî kısmını, yâni İkcân, Seṭîf, Bâǧâya, Ngâus (Niḳâvus), Tigist (Tîkist), Mîla, Ḳosanṭîna (Constantine), Skîkda (Philippeville), el-Ḳull (Collo), Cicellî [b. bk.] şehirlerini, Bellezma'yı ve bir de Cezâyir eyâletindeki Ḳabîliya'yi, yâni garbî Sahel ile Sebau arasındaki mıntakayı içine alan memlekette oturuyorlardı. Millî gururlarını okşayan bir efsâneye göre, onlar buraya İfrîḳos tarafından celbedilmiş olan Himyerîlerden gelmektedirler. Onların ırkının efsânevî atası olan Katâm'ın Bernes'in oğlu olduğu söylenilirdi. Bunun Ġarsen ve İssûda adlı iki oğlu var idi ki, bütün Katâma kabîlesi onların neslinden geliyordu. Bunlar, 'Uḳba'den Aglebîlere kadar, şimâlî Afrika'yı tahrip eden dinî ve dâhilî muhârebelerde bir rol oynamış gibi görünmüyorlar; hâriciler arasında bu âileden olanlara tesâdüf edilmemektedir. 'Ubayd Allāh, *mahdî* olarak, ortaya çıktığı zaman, onun murahhasları Arabistan'da Katâma hacılarına tesâdüf ettiler ve onları ismâilî mezhebine dâvet eylediler. Bu mezhebi kabûl eden başlıca şahsiyet Camîla kolundan Sakyânların reisi Mûsâ olup, onun adı aynı ismi taşıyan bir şehrin ismi olarak muhâfaza edilmiştir. Dayı Abû 'Abd Allāh al-Şî'î [b. bk.] İkcân'da yerleşti; Aglebîlerin gayretlerine rağmen, orada tutunmağa muvaffak oldu. Oradan fütûhâtını genişletmeğe ve Sicilmâsa'de mahbus bulunan 'Ubayd Allāh'ı kurtarmağa muvaffak oldu. Böylece Fâtımîler devleti Katâmalerin yardımı ile kuruldu; Fâtımî devletinin başlıca kuvvetini teşkil eden ve ona Mısır'ı fethetmek imkânlarını hazırlayanlar onlardır. Fakat bu devamlı gayretler onları pek zayıf düşürdü. al-Mu'izz'in idâre merkezini naklinden sonra Magrib'de kalanlar, İbn Ḫaldûn'un da işâret ettiği gibi, mahallî hukümdarlara tâbî olmak mecbûriyetinde kaldılar. XX. asır başlarında Katâmaler bilhassa Curcura'nın Zuvâvaleri, Cicellî ve küçük Ḳabîliya civarı halkı tarafından temsil edilmektedir. Onlarda ismâilî akîdelerinin hangi asırda kaybolduğunu bilmiyoruz; fakat uzun zaman sonra onların bu akîdelere bağlılığı utanılacak bir şey imiş gibi görülmüş idi ve bu sebeple, Katâma menşe'li olan kudretli Sedvîkiş kabîlesi bu âile ile bütün karâbetini inkâr ediyordu. Bugün bu mıntakadaki bütün berberîler sünnîdir.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *Kitâb al-'ibar*, IV, 32 v. dd.; VI, 148—152; *Hist. des Berbères* (trc. de Slane), I, 291—299, II, zeyil, s. 510 v. dd.; Fournel, *Les Berbers*, II, 51 v. dd.

(RENÉ BASSET.)

KETEK. KATAK (CUTTACK), Orissa [b. bk.]'da bir bölgenin adıdır.

KETḪUDÂ. [Bk. KETHUDA.]

KETḪUDA. [Bk. KÂHYA.]

KETTÂNÎ. AL-KATTĀNÎ, MUḤAMMED B. CA'FAR B. İDRÎS, mârûf Kattânîyîn âilesine ve şerîf İdrîsî nesline mensûp, faslı bir muharrir olup, 1275 (1858/1859)'te doğmuştur. Yazdığı muhtelif eserler arasında ceddi İdrîs'e dâir bir kitap vardır (*al-Azhār al-'āṭirat al-anfās bi-ẕikr ba'ż maḥāsin Ḳuṭb al-Maġrib*, Fas, 1314, taş-basm.). Eserlerinin en mühimi *Salvat al-anfās va muḥādaṯat al-akyās mimman uḳbira fi 'l-'ulamā' va 'l-ṣulaḥā' bi-Fās* (3 cild, Fas, 1316 = 1898/1899). Eserinin birinci kısmı *zâviya* ve evliyâların kabirlerini ziyâret etmekle elde edilen fazîletlere ayrılmıştır. Sonra Fas'ta yaşamış veya orada gömülmüş olan meşhûr adamları, mahalle-mahalle saymıştır. Eserin bu kısmında şehrin tarihî topografyasına dâir mühim bilgi vardır. al-Kattânî bir çok eserlere baş-vurmuş ve üçüncü cildin sonunda bunların listesini vermiştir.

Bibliyografya: R. Basset, *Recherches bibliographiques sur les sources de la Salouat al-Anfās* (Cezayir, 1905); Codera y Zaidin, *Considerable numero de libros antiquos y modernos existentes in Marruecos* (*Actes du XIVe Congrès international des Orientalistes* (Cezâyir), III/II, Paris, 1908, s. 587 — 590). (RENÉ BASSET.)

KEVÂR. KAVĀR, Sahrây-i Kebîr'de Trablus'tan başlayıp, Fezzān [b. bk.]'ı geçerek, Çad'ı çeviren ülkeye varan kervan yolu üzerinde Tibesti dağ silsilesinin cenûbunda kâin bir vâha gurubu (en cenûpta bulunan Bilma vâhası 18° 14′ şimâl arzında ve 13° 23′ 9″ şark tûlündedir). Kavār bu yol üzerinde, tam Fezzān ile Kānem arasında kâin olup, birinciden bir *ḫammāda*, ikinciden de kum tepeleri ile ayrılmıştır. Teşekkülünü şimâlden cenûba uzanan, burayı şarktan hudutlayan ve şimâl-i şarkî rüzgârlarının tehdidine karşı koruyan devamlı bir çok yar silsilesine borçludur. Kavār şimâlden cenûba doğru tahminen 80 km. uzunlukta en çok 3—4 km. genişlikte vâhalardan müteşekkil bir geçittir. Su, derin olmamakla berâber, oldukça bol, fakat umûmiyetle acıdır. Bütün vâhaların hepsinde birden 100.000 kadar hurma ağacı vardır; sayısı 3—4.000'i aşmayan ahâli Tubu ırkından olup, büyük ölçüde Kanûrîler ile karışmıştır (müşterek dil kanuri dilidir). Bunlar Tibesti'de yaşayan ırkdaşlarının aksine olarak, yerleşik ve sulh sever insanlardır. Ahâli 9 kadar köye dağılmıştır; bu köylerin başlıcaları Anaî, Aşnuma, Dirku, Bilma'dır. Bu köyler berbat kulübelerden müteşekkildir; fakat her birinin yanında ancak merdiven ile çıkılan birer sığınak yeri vardır; bu tedbir yakın zamanlara kadar lüzûmlu idi. Ahâli, hurma ağaçlarının mahsûlü, elde ettikleri cılız ekin ve bilhassa ticâret ile geçinir. Fezzān'dan geçen Trablus—Çad kervan yolu, geçilmesi zahmetli olmakla berâber, sahrâyı kesen yolların en kısasıdır; bir zamanlar bu yol çok işlek idi ve Kavār bu yolun Zinder ve Agades'ten gelen yollar ile birleştiği yer idi. Ahâlisi, tabi'î olarak, kervancı olmakta idi. Fakat belli-başlı gelirlerini tuzlalarden te'min ediyorlardı. Bilma tuzlaları bilhassa meşhûrdur. Tuzu toprak sathına çıkaran su tebahhur ettirilmekte ve elde edilen gâyet saf tuz topak hâline sokulmakta idi. Bunun bir kısmı aynı zamanda hurma satın almağa gelen Tuareg'lere tuzlalarda satılmakta idi. Geri kalan kısmı ise, bütün Sudan, Nigerya ve Dârfûr bölgelerine ihrâc edilmektedir. Taodeni tuzlaları Timbuktu ve garbî sahrây-i kebir bölgesi için ne derece mühim ise, Kavār tuzlaları da yukarıda adı geçen ülke için o derece mühimdir.

Kavār'ın tarihi çok karanlıktır. Üzerinde bulunduğu kervan yolunun, elimizde kat'î delîller bulunmamakla berâber, kadîm çağda da kullanılmakta olduğu iddia edilebilir. Her hâlde bu vâhalar gurubu şimâlî Afrika'nın istilâ devrinden beri mevcut idi. Arap tarihçilerine bakılırsa, burayı efsânevî fetih kahramanı 'Uḳba b. Nāfi' zaptetmiştir. Rivâyete göre, 'Uḳba b. Nāfi' Kavār kalelerini birbiri ardınca ele geçirmiştir. al-İdrîsî, XII. asırda, bu bölgeler vâsıtası ile yapılmakta olan ticâretten bahsediyor; ayrıca buralarda bitmez tükenmez şap kuyuları olduğunu söylüyor ki, bunların tuz kuyuları olması muhtemeldir. Kavār gâlibâ o devirde müstakil mahallî reislerin elinde bulunuyordu. Daha sonraları, Kānem kıralları hâkimiyetlerini Fezzān'a kadar genişlettikleri zaman, muhakkak ki, Kavār'ı da almışlardı; burası İbn Sa'îd'in ve sonra İbn Ḫaldûn'un tasvir ettiği vaziyettedir; bunun dışında mahallî an'aneler cenûptan yapılan göçlerin hâtırasını muhâfaza etmiştir. Kervan yolunun iki müntehâsındaki sağlam bir kuvvetin bütün yolu kontrol edebileceği şüphesizdir.

XIX. asırda Kavār'ı muhtelif avrupalı seyyahlar ziyâret etmiştir; ilk olarak, 1823 senesinin kânun II. ayında burayı Denham, Clapperton ve Oudney sefer hey'eti ve dolayısı ile Vogel, Barth, Rohlfs, Nachtigal ve en son olarak da Monteil gezmişlerdir. Geçen asrın son yıllarında Kavār aş.-yk. perişan bir hâlde idi. Burası ileri gelenlerin seçtikleri bir reisin (*maî*) sözde-hâkimiyeti altında idi; hakikat-

te ise, her köy kendi kendini idâre ediyordu. Sahrây-i Kebîr'deki ticâretin umûmî olarak düşüşü Kavâr'ı ciddî şekilde sarstı; Çad bölgesinin fransızlar tarafından işgâli belli-başlı ticâret kaynağı olan esir ticâretine son verince, Kavâr daha da sarsıldı. Ahâli muhtemelen Tuareglere vergi vermekte idi; bununla berâber Tuaregler tarafından yağma ve talan edilmekte, Tubu ve Avlâd Slîmânların hücûmlarına uğramakta idi. Bunun üzerine, Kavâr siyâsî ihtirasların merkezi hâline geldi. Sanûsîlerin burada uzun zamandan beri bir zâviyeleri var idi. Nufûzlarını merkezî Afrika memleketlerine yaymağa çalıştıkları ve Sanûsî şeyhi Sahrây-i Kebîr'in iki tarafı ile çevrili, muntazam bir hukûmdarlık te'sis etmeği tasarladığı zaman, burası Sanûsîler için elzem bir mevkî oldu. Türkler, Canet ve Tibesti'de olduğu gibi, Kavâr'da da hâkimiyetlerini kabûl ettirmeğe gayret ettiler. Kavâr'ın Çad bölgesindeki fransız askerleri tarafından temmûz 1906'da işgâli ve orada devamlı bir menzil te'sisi bu gayretlere bir son verdi ve aynı zamanda bu vâha gurubu ahâlisini mütecâviz komşularının harâca bağlanmasına karşı korudu.

Bibliyografya: al-Bakrî, *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* (nşr. de Slane), s. 13 (trc. de Slane), Cezayir, 1913, s. 34; al-İdrîsî, *Ṣifat al-Maġrib* (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), Leiden, 1866, fihrist; Denham ve Clapperton, *Narrative of Travels and Discoveries in Northern and Central Africa* (London, 1826); Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord- und Central-Africa* (Gotha, 1857 v.d.), V, 425 v. dd.; G. Nachtigal, *Saharâ und Sûdân* (Berlin, 1879); III, fihrist, s. 524; Monteil, *De St. Louis à Tripoli par le lac Tchad* (Paris [1895]); Gadel, *Notes sur Bilma et les oasis environnantes* (*Revue Coloniale*, hazîran, 1907); H. Garbou, *La région du Tchad et du Ouadaï* (Paris, 1912), I; E. F. Gautier, *Le Sahara* (Paris, 1923); Prévost ve Mayet, *L'oasis du Kaouar et la préhistoire du Sahara oriental* (*La Nature*, 14 mart, 1925), s. 161—168. Kanûri dili için bk. P. Noel, *Petit manuel français-kanouri* (Paris, 1923; Bilma'da toplanmıştır).

(HENRI BASSET.)

KEVKEB. KAVKAB (A.), yıldız; arap hey'et ilminde, semâdaki parlak cisimleri ifâde için kullanılan umûmî bir tâbirdir. Mâlûm olan 5 seyyâreyi (Utârit'ten Zuhal'e kadar) ifâde için, *al-kavākib al-ḫamsa* (*al-mutaḥayyira*) tâbiri kullanılmaktadır. Sâbit yıldızlara (*al-kavākib al-ṯābita*) mukabil, güneş, ay ve 5 seyyâreyi ifâde için, umûmî olarak, *al-kavākib al-cāriya* yahut *al-kavākib al-sayyāra* (yâni dolaşan yıldızlar) tâbiri kullanılır. *Kavākib ṣamālī* ismi, küçük ayı yıldız gurubunun gök yüzünün şimâl kutbu tarafına en yakın yıldızına verilmektedir. Bu yıldız, msl. al-Bîrûnî'de *ṭarf al-ǧanab*, *va huva cady al-ḳibla* (=kuyruğun ucu ve kıbleyi gösteren küçük teke) ismini taşır. Buna göre, gâlibâ, şimâl kutbunu (şimâl istikameti) bilmek, onun tam aksi istikametinde bulunan ve kıbleyi (*samt al-ḳibla*) gösteren cenûp istikametini tâyine yaramakta idi. Kıbleyi bulmak husûsunda baş-vurulan bu yol ancak Mekke'nin şimâl taraflarındaki bölgeler için mûteberdir (Reinaud, *Géographie d'Aboulféda*, s. CXCV'te şu fikir ileri sürülmektedir: „Mekke Suriye'nin, Mezopotamya'nın ve Mısır'ın (!) bir kısmının cenûbundadır, bu itibârla, kıble bu havâli müslümanları için, cenûbun bir müterâdifi olmuş ve zâten aynı mânada kullanılmıştır"). Bir de α, β ve η Cepheus yıldızlarının, Ulug Bey'e göre, *kavākib al-farḳ* adını taşıdığı da zikredilebilir.

Arap hey'et âlimlerinde pek sık rastlanılan sâbit yıldızların cedveline *cadval al-kavākib* denilmektedir.

Bibliyografya: Bîrûnî, *al-Ḳānūn al-Mas'ūdî* (Berlin arap. yazm., 8°, 275, s. 194a); L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 3 ve 44. Ḳibla için bk. C. Schoy, *Abhandlung von al-Ḥasan Ibn al-Hasan al-Haytam* (*Alhazen*) *über die Bestimmung der Richtung der Qibla* (*ZDMG*, 1921, s. 242—254); ayn. mll., *Abhandlung von al-Faḍl b. Ḥātim an-Nairīzī über die Richtung der Qibla* (arap. yazm., Paris, Bibl. Nat., nr. 2457,17°), *SB Bayr. Ak.*, math.-phys. Kl., 1922, s. 55—68; ayn. mll., *Gnomonik der Araber* (Berlin, 1923), s. 33—44.

(C. SCHOY.)

KEVKEB. KAVKAB (BELVOIR), Calîla (Galilea)'nin cenûb-i şarkîsinde kâin bir haçlı kalesi olup, Şeria vâdisine hâkimdir ve araplar tarafından Kavkab adı ile anılır; bugün de KAVKAB AL-ḤAVĀ ismini taşır. Takriben 1140 yılında kıral Fulko tarafından inşâ edilen hisar, 1168'de Templier şövalyelerinin eline geçmiştir. 584 (1188)'te daha büyük bir mukavemetten sonra, Ṣalâḥ al-Dîn tarafından zaptedilmiştir. Şamlı al-Mu'aẓẓam 'Îsâ, 615 (1219)'te kaleyi yıkmıştır; zîra franklara karşı onu müdâfaa edecek kadar kendisini kuvvetli hissetmiyordu. Kalenin tarihî rolü o zaman nihâyete ermiştir ve artık sâdece ara-sıra coğrafya kitaplarında zikri geçer. Bugün kalenin muhteşem harâbeleri üstünde bir kasaba yükselmektedir.

Bibliyografya: Yâḳūt, *Mu'cam*, IV, 328; *Recueil des Historiens orientaux des Croisades*, IV, 344—349, 386—389; İbn Şaddâd (Leiden, yazm., nr. 1466), s. 227; E. Rey, *Les colonies Franques de Syrie*, s. 436 v.d.; Guérin, *Galilée*, I, 129—132; *Survey of Western Palestine*, *Memoirs*, II, 85, 117 v. dd.

(R. HARTMANN.)

KEVKEBÂN. KAVKABĀN, cenûbî Arabistan'da bir kaç yerin ismi.

1. J. Halévy tarafından kopye edilen 'Aden'deki bir kitâbede adı geçen mukaddes bir mahal. Halévy nr. 686, 3—4 (*Miḥrābān Kavkabān*); bk. bir de F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients* (Leipzig, 1925), II, 707.

2. Nā'iṭ'ın şimâlinde, Ẓafâr yakınlarındaki bir kasrın adı. Dış kısmı gümüş çenberler ile süslü olup, çatısı beyaz döşeme taşları ile, iç kısmı da servi tahtaları ile döşeli ve gece yıldızlar gibi parıldayan akik, zümrüt ve yâkut gibi kıymetli taşlardan müteşekkil mozayıklar ile kaplı olduğundan, buna Kavkabān (iki yıldız) adı verilmekte idi. Bu harikulâde yapı, tabi'î olarak, cinlere atfedilmekte idi. Civardaki Bayt Ġufr'den gelen *Bayt... va-Kavkabān* (Glaser, nr. 238, 3 kitâbe) ile de ihtimâl aynı kasr kasdedilmiştir. Bu kasrın harâbeleri bugün hâlâ mevcut olmalıdır.

3. Ḥacca'nin şimâl-i şarkîsinde Vâdî Salâma'nin sağ tarafındaki muazzam bir kaya üzerinde kâin ufak bir köy olup, Kavkabān-Ḥacca'den ayırt edilmek için, adına sâdece Kavkabān denilmiştir.

4. Bunların en mühimi Yemen'de Ṣan'ā şehrinin şimâl-i şarkîsinde, türk hâkimiyeti devrinde kazâ merkezi olan bir kasabadır. Deniz seviyesinden 2.605 m. irtifâda bulunan kasaba, Cabal Żulā' denilen dağ silsilesinin şimâl-i garbî eteğinde bulunur. Silsilenin bilhassa çok dik olan cenûb-i şarkî kısmı dâhilinde Vâdî Nabhān adı verilen derin ve düz bir vâdi Kavkabān'ın yegâne kapısı (Bāb al-Ḥadîd) yanından geçerek, Şibām'dan Vâdî Na'îm'e kadar uzanır. Bu dağlık sâhada yalnız iki yol bulunur ki, bunlardan biri Nahbān boğazlarından geçerek, kayalık yamaçlarda yontulmuş basamaklardan Şibām'a gider. Daha kolay olan ikinci yol ise, Ḳā'a Żulā'ı geçer ve Vâdî Nabhān'ı Bāb al-Ḥadîd önünde bir köprü ile aşar. Kavkabān kasabası Bāb al-Ḥadîd'den cenûb-i şerkîye doğru uzanarak, kayalık kütlenin kenârına dayanır. Şehrin ortalarında büyük kısmı harâp iki sıra duvar görülür ki, bunların arasında eskiden zahîre anbarı olarak kullanılan dört köşeli çukurlar vardır. Kasaba ekseriyetle kızıl renkli bir taştan itinâlı bir şekilde binâ edilmiş, fakat çoğu harâp görünüşlü evler ihtivâ eder. Şehrin, büyük câmiinden başka, yedi küçük câmii daha vardır. Su ihtiyâcı iyi bir şekilde inşâ edilmiş başlıca iki büyük sarnıç ile te'min olunur. Yahudi mahallesi cenûb-i şarkîde ve şehrin dışında yer alır. Buradaki evler umûmiyetle alçak, dar kapı ve pencereli taş yapılardır.

Kavkabān, burada bulunan kitâbelerden anlaşıldığı gibi, Himyerîler devrinden kalma eski bir şehirdir. Hamdânî'nin Cabal Żuhār üzerinde olduğunu ileri sürdüğü Kavkabān kalesi eski Kavkabān'ın târifine tamâmiyle uyar. Sağlamlığı dolayısı ile karışıklık zamanında sığınak yeri olan Kavkabān (1569'da türkler burayı muhâsara etmiş, fakat ele geçirememişlerdi) asırlar boyunca aynı isimli bir küçük devletin merkezi rolünü oynadı. Ṣa'da'li imâm Hādî neslinden olan imâmlar burada türkler zamanında ve onların 1630'da çekilmesini müteâkip, iktidarda kalabilmişler ve Ṣan'ā'nın hâkimiyeti altına girmemişlerdi. C. Niebuhr (s. 256, bk. *bibliyografya*) Kavkabān prenslerinin ensâp cetvelini bildirir. 1872'de Osmanlı devleti Yemen'de tekrar harekete geçtiği zaman, Kavkabān, yedi aylık çetin bir muhâsaradan sonra, zaptedildi. Kavkabān'ın son hukûmdarı Seyyid Aḥmed b. 'Abd al-Raḥmān bundan sonra Ṣan'ā'da devletin kendisine verdiği bir maaş ile yaşadı.

Kevkabān sonraları hemen tamâmiyle ıssız bir hâle geldi. Evlerinin bütün harâplığına rağmen, hâlâ heybetli bir görünüşü bulunan Kavkabān'da binlerce insana yer var iken, ikinci cihan harbi sıralarında nüfus sayısı 100'ü pek geçmiyordu,

5. Bundan başka, Na'aṭ'ın şimâlinde, Ẓafâr civarında bir kale, Ḥacca'nin şimâl-i şarkîsinde Vâdî Salâma kenârında bir köy, yukarıda ismi geçen Kavkabān kasabasının garbında Kavkabān al-Sbā'a adlı başka bir meykî de aynı adı taşımaktadır.

Bibliyografya: 1. J. Halévy, *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen* (*JA*, 6. seri, 1872, XIX). — 2. D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iklîl des Hamdânî*, I (*SB Ak. Wien*, 1879, XCIV, 354, not 1, 369, not 4, 370, 410 v. d.); Yâḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 422; IV, 327 (burada ve müteâkip eserlerde kasır, yanlış olarak, Ṣan'ā civarında Cabal Kavkabān üzerinde gösterilmiştir); *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1853, II, 523; E. Osiander, *Zur ḥimjarischen Alterthums- und Sprachkunde* (*ZDMG*, 1856, X, 25 v.d.); E. Glaser, *Geograp. Forschungen im Yemen*

1883, 71b (yazma).— 3. C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 252; E. Glaser, *Geographische Forschungen im Yemen 1883*, Bl. 85v (yazma). — 4. Hamdānī, *Ṣifat cazīrat al-ʿarab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 107, 195; D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens*, I, 352, not 2, 353, 355 v.d.; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 437; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 190 v.d., 196 v.d., 252, 255; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien*, VIII/1, XII. kısım, 3. kitap (Berlin, 1846), 711, 728, 734; A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (*Abhandl. f. d. Kunde des Morgenlandes*, III/III, Leipzig, 1864), s. 136, 153; ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 73; Ch. Millingen, *Notes of a Journey in Yemen* (*JRGS*, 1874, XLIV, 123); E. Glaser, *Geographische Forschungen im Yemen 1883*, Bl 8b, 51b—55a, 124a (yazma); ayn. mll., *Meine Reise durch Arḥab und Hâschid* (*Petermanns Mitt.*, 1884, XXX, 173); ayn. mll., *Von Ḥodeida nach Ṣanʿâ vom 24. April bis I. Mai 1885* (1886), XXXII, 43; A. Deflers, *Voyage au Yemen* (Paris, 1889), s. 68—72; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 151; W. B. Harris, *A Journey through the Yemen* (Edinburgh, 1893), s. 20 v.d.; H. Burchardt, *Reiseskizzen aus dem Yemen* (*Zeitschr. d. Gesellsch. f. Erdkunde zu Berlin*, 1902, s. 603); M. Hartmann, *Der islamische Orient, Berichte und Forschungen*, II, *Die arabiche Frage* (Leipzig, 1909), s. 545; H. Krumpholz, *Eduard Glaser's astronomische Beobachtungen im Yemen im Jahre 1883* (*SBAk. Wien*, math.-naturw. Kl., CXX, abt. IIa, 1911, s. 1921 v.d.); F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England* (*Hamburgische Forschungen*, Braunschweig, 1916, I, 71); Aḥmed Rāşid, *Tārīḫ-i Yaman va Ṣanʿā* (İstanbul, 1291). — 5. E. Glaser, *Geographische Forschungen im Yemen 1883*, 54b (yazma). (ADOLF GROHMANN.)

KEVSER. KAVSAR, *Kur'an*, CVIII, 1'de kullanılmıştır ve bu sebepten bu sûreye *Sūrat al-kavṯar* denilir. *Kavṯar* kelimesi *kavṯara*'den gelme bir *fav'al* şekli olup, bu şekle arapçada başka kelimelerde de rastlanmaktadır (msl. *Navfal*, daha başka misâller için bk. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik*, I, 344). Eski şiirlerde de rastlanılan bu kelime (msl. bk. İbn Hişām, nşr. Wüstenfeld, s. 261 ve Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, I, 92) „bolluk, çokluk" mânasına gelmektedir ve bu sebepten, bir çok islâm âlimi, sûre CVIII, 1'deki *al-kavṯar*'i *al-ḫayr al-kaṯīr* olarak tefsir etmişlerdir (bk. İbn Hişām; Ṭabarī, *Tafsīr*, XXX, 180 v.d.). Fakat doğru olan bu izah yanında başka tefsirler de vardır. Bu mâna, hadîslerin te'siri ile, ikinci plana atılmış idi; bu hadîslere göre, Peygamber *Kavṯar*'ı cennette bir nehir olarak, tasvir etmiştir (bk. İbn Hişām, s. 261 aş. ve bilhassa Tabarī, *Tafsīr*, XXX, 179). Yahut Peygamber bunun kendine tahsis edilen bir havuz olduğunu ve Miʿrāc'da kendine gösterildiğini söylemiş idi (Ṭabarī, *Tafsīr*, XXX, 180); bu sonuncu izah Ṭabarī ye daha çok hakikate uygun görünüyor. Daha ilk sûrelerde cenneti sulayan nehirlerden bahsedilir (XLVII, 41; LXXXVIII, 12 v.d.). Fakat bunlar ancak Medine devrinde, daha etraflı olarak, tasvir edilmiştir; msl. bk. bilhassa XLVII, 11'de: „bunlar — suyu fenâ kokmayan ırmaklardır; tadı bozulmayan süttendir; içenler için bir ziyâfet teşkil eden şarap ve süzme bal ırmaklardır". Bu ırmaklar daha önce mûsevî ve hıristiyan âhiret tasvirinin cennete farzettiği yağ, süt, şarap ve bal ırmaklarına tekabül etmektedir (bk. Horovitz, *Das koranische Paradies*, s. 9). Peygamberin ölümünden sonra, CVIII, 1'in „bolluk, çokluğu" âhiret bakımından izaha başlanınca, *al-Kavṯar*'e cennetteki bu ırmaklardan biri nazarı ile baktılar. Ṭabarī'nin *Tafsīr*'inde kaydedilen nakillerden bir kaçında görülen „suları kardan beyaz, baldan tatlı" yahut „suları şaraptan" ifâdelerinde açıkça *Kur'an*, XLVII, 11'in bir mâkesini bulmaktayız. Daha sonraki bir görüşe nazaran (bk. *Aḥvāl al-ḳiyāma*, nşr. Wolff, s. 107), cennetin bütün ırmakları *Ḥavż al-Kavṯar*'e akmaktadır. Buna aynı zamanda *Nahr al-Muḥammed* de denilmektedir; çünkü, yukarıda gördüğümüz gibi, bu ırmak yalnız Peygambere âittir. (J. HOROVITZ.)

KEYFİYET. [Bk. MAḲŪLĀT.]

KEYHUSREV. KAYḪUSRAV, Keyânîler sülâlesinden efsânevî İran hükümdarı. Babası Kay-Kā'ūs'u terkederek, Turan'a iltica etmiş ve orada Afrāsiyāb [b. bk.]'ın kızı ile evlenmiş olan Siyāvaḫş'ın oğludur. Babasının ölümünden sonra doğdu. Turan'da Ḳalū (Bāmiyān yakınında bir vâdi) dağlarındaki çobanlar arasında, parlak menşe'ini bilmeden, yetiştirildi; fakat soyu çok erkenden kendini gösterdi: yedi yaşında kendisi için yaylar yapıyor, 10 yaşında artık ne arslandan ve ne kaplandan korkuyordu. O zaman, Afrāsyāb'ın vezîri Pīrān onu evine aldı. Bir rüyâ, demirci Kāve neslinden olan asîl iranlı Gudarz'e, taht vârisinin düşman topraklarında bulunduğunu öğretti ve o oğlu Gēv'i onu aramağa gönderdi. Gēv ona tesâdüfen rastgeldi ve kolunda Keyânîler fârikası olan siyah işâreti görünce, onu, annesi Faringis ile birlikte, İran'a getirdi.

Orada amcası Fārîborz'u, kendine rakip olarak, buldu; Kay-Kā'ūs meseleyi halletmek için, tahtın Ahriman'in huküm sürdüğü Erdebil [b. bk.] yakınlarındaki Bahmandiz kalesini alana âit olacağını söyledi. Tabi'î, kaleyi semâvî kuvvetlerin yardımı ile, Kay-Ḫusrav aldı ve orada Āẕar-Guşnāsp ateşi şerefine bir ateşkede yaptırdı. İmparatorluğu içinde yaptığı bir seyâhatte turanlıların sebep oldukları tahribâtı görünce, onlardan intikam almağa yemin etti. Asîl zümrenin de yardımı ile, ordular gönderdi ise de, bunların ilki muvaffak olamadı. Fakat tâlih çabucak değişti ve muhârebenin idâresini Kay-Ḫusrav kendi eline aldı. Afrāsiyāb, Çin imparatorunun yardımına rağmen, sonunda kaçmağa mecbûr oldu ve Kay-Ḫusrav onu denizler ötesinde beyhûde yere aradı durdu. Hâlbuki o Azerbaycan [b.bk.]'da bir mağaraya saklanmış idi. Saklandığı yer ancak tabiat üstü çâreler ile meydana çıkarıldı. Afrāsiyāb yakalanarak, başı kesildi. Siyāvaḫş'ın katlinin öcü bu suretle alınmış oldu.

Büyük babası Kay-Kā'ūs'un ölümüne 40 gün ağladıktan sonra, onun yerine geçen Kay-Ḫusrav sükûn içinde huküm sürdü. Onun zamanında, Fars ile İsfahan arasında Kūşid dağında yerleşmiş olan ejderi öldürmekten başka, dikkate değer bir vâkıa yoktur (bk. Ḥamza al-İṣfahānī, nşr. Gottvaldt, s. 36). Hayatının sonunda Allahtan kendisini göğe kabûl etmesini istedi ve kendine halef olarak, Lohrāsp'ı seçtikten sonra, bir dağ yolculuğuna çıktı. Bu sırada bir kaynağın (ebedî hayat kaynağının) suyunda yıkandıktan sonra, kayboldu. Yanında bulunanlar bir kar fırtınasında mahvoldular. Kay-Ḫusrav'in şahsiyetinin hind-iran mitolojisine âit olan Avesta'daki Haosravanh (Ḥusranh) adlı kahramana tekabül ettiği âşikârdır.

Bibliyografya: Firdavsī, *Şāh-nāma* (nşr. Vullers), II, 670—679, 701 v.dd., 710 — III, 1442; trc. ve nşr. Mohl, II, 416—430, 462—465, 475 v.dd.; IV, 273; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 604 v.dd.; al-Ṯaʿālibī, *Ġurar aḫbār mulūk al-Furs va siyarihim* (trc. ve nşr. Zotenberg, *Histoire des rois des Perses*, s. 214, 218—243); Dubeux, *La Perse* (Paris, 1841), s. 248—261; Fr. Spiegel, *Eranische Alterthumskunde*, I, 609, 656 v.dd.; ayn. mll. *Awestâ und Shâhnâme* (*ZDMG*, 1891, XLV, 196); *Grundr. d. iran. Philologie*, II, bk. *Kavi*; Nöldeke, *Das iranische Nationalepos* (2. tab.; Berlin-Leipzig, 1920), s. 1, 3, 5, 12, 45, 49 v.d., 50, 52, 55, 60 v.d. (CL. HUART.)

KEYHUSREV I. KAYḪUSRAV I., ĠIYĀṮ AL-DĪN (? — 1211), Anadolu Selçuklu sultanı olup, Kılıç Arslan II.'ın 11 oğlunun en küçüğüdür. Niketas Khoniates'e göre, hıristiyan olan anası müellifi mechûl *Selçuk-nâme*'de Bizans imparator âilesine mensûp olarak gösterilir.

I. Meliklik devresi. Kılıç Arslan, iç ve dış bütün düşman ve rakiplerini bertaraf ederek, Anadolu'da millî birliği kurup, ihtiyarlık çağına girince, eski türk hâkimiyet an'ane ve telâkkîlerinin son bir tezâhürü olmak üzere, memleketini oğulları arasında taksim ederken (bk. mad. IḲṬĀʿ, IV, 952), Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav'e de Ulu-Borlu (Borgulu = Sozopolis) ve havâlisini vermiş idi. Bu taksimin tarihi kaynaklarda kaydedilmediği için, onun burada, melik olarak, huküm sürmeğe başladığı yılı tesbit etmek mümkün değildir. Bununla berâber, Ulu-Borlu ve Kütahya'ya kadar uzayan memleketlerin fethi, imparator Manuel Komnenos'un ölümünden sonra, 1182'de, vukû bulduğuna göre, bu taksimin bu tarihten sonra ve Sivas'ta hukûmet süren Ḳuṭb al-Dīn Malikşāh'ın 1188'de babası ile mücâdele hâlinde bulunduğuna nazaran da, bu son yıldan önce yapılmış olması gerekir.

Rivâyete göre, bülûğ çağına ve her hâlde 1182 yılına kadar, babasının yanından ayrılmayan Kayḫusrav, bu fetihten sonra Ulu-Borlu'da oturarak, Kütahya'ya (dâhil) kadar uzanan yerlerin meliki oldu. Bâzı kaynakların onun bu devrede Konya'da huküm sürdüğüne veya bu şehrin idâresini de elinde tuttuğuna dâir kayıtları bunların Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav'in, babası ile birlikte, kardeşi Ḳuṭb al-Dīn'i pâyitahttan tardetmeleri hâdisesi ile karıştırmış olmasından ileri gelse gerektir. Kılıç Arslan'ın yüksek hâkimiyeti altında kalmakla berâber, bu taksim neticesinde, oğullarının her biri kendisine ayrılmış olan memlekette huküm sürüyor, kendi nâmına para bastırıyor, inşâ ettikleri binâlar üzerindeki kitâbelerde kendi adlarını hakkettiriyor ve tabi'î babasının adından sonra da, hutbede, melik olarak, isimlerini zikrettiriyordu. Fakat babalarına ve hattâ daha sonra pâyitahtta sultanlık mevkiinde oturan kardeşlerine karşı isyân edip, saltanat iddiasında bulundukları zamanlarda bile melik unvânı ile iktifâ edip, aslâ sultan unvânını kullanmağa cesâret edemeyerek, meşrûiyet kaidelerine ve türk hâkimiyet an'anelerine bağlı kalıyorlardı. İbn Bībī'nin söylediğine göre, idârelerindeki

memleketlerin işlerine âit, büyük-küçük, hiç bir husûs saltanat divanından geçmeyip, tamâmiyle kendi salâhiyet ve tasarruflarında bulunuyor ve sâdece yılda bir defa babalarının huzûruna çıkıp, itâat ve tâbiiyetlerini arzediyorlardı. Filhakika meliklerin kendi başlarına Bizans imparatoru ile savaşmış ve sulh akdetmiş olmaları, bu istiklâllerinin derecesini belirtmek bakımından, ehemmiyetlidir.

Böylece Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav, Ulu-Borlu 'da melik olarak hüküm sürerken, imparator İsaak Komnenos 'a karşı, Alaşehir (Philadelphia) 'de istiklâlini ilân eden Th. Mankaphas mağlûp olarak, önce kendisine sığındığı ve sonra yardım istediği zaman (1189), bunu kendi menfaatine uygun bir müdâhale saydı. Buna rağmen, Bizans imparatoru ile mevcut sulhü bozmağı doğru bulmadığı için, bu mültecîye, uçlarda dâimâ yarı müstakil durumlarını muhâfaza eden göçebe türkmenler arasında, asker toplama müsâadesini verdi. Âsî kumandan, bu türkmenler ile birlikte, Denizli (Laodicaea) ve Honas bölgesinde yaptığı istilâ ve tahriplerden sonra aldığı ganîmetler ile Kayḫusrav 'e döndüğü vakit imparatorun hediyeler ile gelen elçisi sultandan onun teslimini istedi. Melik Kayḫusrav sulhu muhâfaza endişesi ile, hayatına dokunulmamak üzere, bu isteği kabûl etti ki, bu hâdise kardeşleri arasında kendi aleyhinde bir takım dedi-kodulara sebep oldu. Ertesi yıl (1190) güzergâhı kendi topraklarında bulunan 3. haçlı ordusuna karşı Kayḫusrav 'in durumu hakkında kaynaklarda sarîh bir bilgi mevcut değil ise de, Denizli — Ulu-Borlu arasında almanların önüne çıkarak, onlara Akşehir 'e kadar bir haylı zâyiât verdiren uç türkmenlerinin ona tâbî olduğu ve dolayısı ile onun da bunlar ile birlikte mücâdele ettiği muhakkaktır. Kılıç Arslan, haçlı ordusunun geldiği sırada, Konya 'da Ḳuṭb al-Dīn Malikşāh 'ın hukmünde bulunduğuna ve bunu müteâkip Kayseri seferi esnâsında oğlunun tahakkümünden kurtularak, Ulu-Borlu 'da Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav 'e ilticâ ettiğine göre, bâzı kaynakların izahı mümkün olan muhâlif ve zıt ifâdelerine rağmen, diğerlerinden ümidi kesen ihtiyar sultanın Ġiyāṯ al-Dīn 'i bu sıralarda, yâni 1190 'dan sonra, veliahd tâyin etmiş olduğu anlaşılır. İhtiyar babasını çok iyi bir şekilde kabûl eden ve bu sâyede de veliahdlığı kazandığı anlaşılan Giyāṯ al-Dīn Kayḫusrav, babası ile birlikte, önce Ḳuṭb al-Dīn üzerine yürüdü; şehir halkının da müzâhareti ile, Konya 'yı zaptetti ve sonra Aksaray 'ı kuşattı. Bu esnâda Kılıç Arslan, hastalanarak, öldü (1192). O andan itibâren Kayḫusrav 'in meliklik devresi sona erer ve saltanat devri başlar [bk. mad. KILIÇ ARSLAN II.].

II. Birinci saltanatı. Kardeşleri Kayḫusrav 'in sultanlığını tanımamış olmakla berâber, Kayseri 'de 589 (1193) tarihli bir medrese kitâbesinin de gösterdiği üzere, onlar kendilerini sultan ilân edemeyip, melik unvânı ile iktifâ etmişler ve saltanat hukuk ve kaidelerini çiğnemeğe cesâret edememişlerdir. Böylece Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav, sultan olarak, ilk önce babasından ve az sonra ölen en yakın ve kuvvetli rakibi Ḳuṭb al-Dīn Malikşāh 'tan kurtulmuş oldu. Sonra da kendisine rakip olması gereken Ankara meliki Muḥy al-Dīn Mas'ūd 'un Kastamonu taraflarında fütûhatla, Tokat meliki Rukn al-Dīn Sulaymān 'ın da orta ve şarkî Anadolu 'daki kardeşlerini tenkil etmek veya itâat altına almakla meşgûl olmasından ve nihâyet daha sonra da, bu son iki kardeşin birbirlerine girmesinden faydalanarak, bir müddet için, hiçbir güçlüğe raslamadan, Konya tahtını elinde tutabildi. Hattâ bu elverişli vaziyet dolayısı ile, imparator Alexis III. 'e karşı açtığı bir sefer neticesinde fütûhatı Menderes vâdilerine kadar götürdü. Kayḫusrav ile imparator arasında açılan bu muhârebe, Mısır Eyyûbî sultanı al-Malik al-'Ādil 'in, Antalya yolu ile, imparatora gönderdiği atların alıkonulması ve buna karşılık olarak, Bizans hukümdarının Konya—İstanbul arasında ticâret yapan Selçuklu tebeası türk ve rumları hapsetmesi ve mallarına el koyması yüzünden başladı. Mâzereti kabûl edilmeyen ve tebeasının tecâvüze uğradığını gören sultan mevcut muâhedeyi ihlâl edilmiş sayarak, ordusu ile Bizans topraklarına girdi; bir takım şehir ve memleketleri ele geçirerek, Menderes vâdilerine doğru ileriledikten sonra, elde ettiği pek çok esir ve ganîmetler ile geri döndü. Esirleri, âileleri ile birlikte ve beşer bin kişilik kafileler hâlinde, Akşehir 'e sevketti. Akşehir 'de onlara köy, mesken ve arâzi tahsis etti; hayvan, zirâat vâsıtaları ve tohumluk dağıttı. Onları, beş yıl kadar, vergiden muaf tuttu. Hattâ imparator ile sulh akdedilince, memleketlerine dönüp-dönmemekte de serbest olduklarını bildirdi. Lâkin bu yeni vatanlarından memnûn olan hıristiyan muhâcirler eski memleketlerine dönmediler. Rivâyete göre, dâimâ Bizans idâresinden şikâyetçi olan başka kimseler de bu vesile ile daha âdil ve müreffeh olduğunu gördükleri Selçuklu idâresini tercih ederek, buralara göçtüler. Bu hâdise Selçuklu devletinin tâkip ettiğini türlü tezâhürü ile bildiğimiz iskân ve zirâat siyâsetine dâir misâllerden birini teşkil eder. Bu sefer ve iskân hâdiselerinin, sultanın Konya tahtını terkettiği

1197 'den sonra olamayacağı göz önüne getirilirse, Bizans tarihi ile uğraşanların kaydettikleri 1198 tarihinin isâbetsizliği meydana çıkar. Ankara kalesini ele geçirmenin güçlüğünü düşünen ve buranın hâkimi Muḥy al-Dīn Mas'ūd 'un elindeki toprakların bir kısmını alarak, onu tâbî bir duruma sokan Rukn al-Dīn Sulaymān 'ın asıl gâyesi Konya 'yı zaptetmek idi. Rukn al-Dīn Sulaymān artık bu gâyesini gerçekleştirecek bir vaziyette idi. Nitekim hemen bütün kardeşlerini hâkimiyeti altına aldıktan sonra, ordusunu Aksaray 'da toplayan Rukn al-Dīn derhâl Konya üzerine yürüdü. Kayḫusrav ağabeyisinin kudreti ve kuvveti karşısında daha fazla dayanamayacağını anlayınca, nihâyet ona sulh teklifinde bulundu. Fakat saltanat makamına geçmedikçe sükûn bulamayan Rukn al-Dīn redd cevabı verince, Kayḫusrav, maiyeti ile birlikte hayatını kurtaran bir ahidnâme aldıktan sonra, şehri teslime ve tahtı terke mecbûr oldu. Bununla berâber Konya 'dan ayrılırken gösterdiği isticâl ve hele iki oğlu Kaykā'ūs ve Kayḳubād 'ın yolda kendine iltihakları, ahidnâmeye rağmen, kendisini emniyette hissettirmediğine ve oradan kaçtığına delâlet eder. Rukn al-Dīn Sulaymān 'ın, kardeşini babaları Kılıç Arslan 'ı Ereğli 'de zehirlemekle ithâm ettiğine dâir müellifi mechûl *Selçuk-nâme* 'deki ifâde doğru ise, her hâlde bu meşrû sultana karşı girişilen mücâdeleyi mâzûr göstermek ve onun hukûkî durumunu sarsmak maksadı ile ileri sürülmüş bir iddia olması icâp eder. İki kardeş arasında vukû bulan bu saltanat tebeddülünün tarihi hakkında kaynaklar arasındaki fark ve vuzûhsuzluklar, Konya 'da 592 'de Ġiyāṯ al-Dīn ve 593 'te Rukn al-Dīn nâmına basılmış sikkeler ile halledilebilmekte ve hâdisenin 1197 'den sonra olamayacağını meydana çıkarmaktadır [bk. mad. SÜLEYMANŞAH].

Ġiyāṯ al-Dīn, Akşehir yolu ile, İstanbul 'a gitmekte iken, maiyetinin Konya civarında bulunan Lâdik köyünde hakarete uğraması dolayısı ile, Kilikya Ermeni tarafına yöneldi. Yolda küçük yaşta bulunan iki oğlu kendisine iltihâk etti. Ermeni kıralı Leon 'un misâfiri olduktan sonra, oradan sıra ile Elbistan ve Malatya melikleri olan kardeşleri Muġīṯ al-Dīn Tuġrulşāh 'a ve Mu'izz al-Dīn Ḳayṣarşāh 'a ve nihâyet Haleb Eyyûbî hukümdarı al-Malik al-Ẓāhir 'e ilticâ etti. Gittiği bu yerlerde lâyık olduğu itibârı gördü ise de, ümit ettiği hiç bir yardıma mazhar olamayarak, Âmid (Diyarbekir) ve Ahlat melikleri yanında bir müddet misâfir kaldıktan sonra, Trabzon 'a ve oradan da, kendisine tahsis edilen gemi ile, İstanbul 'a hareket etti. İmparator Alexis III. misâfirperverlikte kusûr etmedi; fakat onun da beklediği yardımı yapacak kudreti yok idi. İbn Bībī ve Niketas 'ın birbirini te'yit eden ifâdelerine göre, onun İstanbul 'da geçen bir kaç yıllık hayatı mevkii ile mütenâsip değil idi. Fakat Komnenler âilesine mensûb olduğu anlaşılan Mavrozomes 'in kızı ile evlendikten sonra, onun daha müsâit bir hayata kavuştuğu anlaşılıyor. Latinler 1204 'te İstanbul 'u işgâl edince, Kayḫusrav, kayın babası ile birlikte, onun civarda bulunan bir kalesine gitti.

Kayḫusrav orada iken, Rukn al-Dīn Sulaymān 'ın öldüğünü (600 = 1204) ve kendisinin Selçuklu tahtına dâvet edildiğini haber aldı. Rukn al-Dīn ölünce, yerine henüz küçük yaşta bulunan oğlu Kılıç Arslan III. [b. bk.] geçirilmiş idi. Lâkin Ġiyāṯ al-Dīn 'in taraftarları ve başlarında Danişmendli beyleri bulunan uç türkmenleri, vaktiyle melik olarak tebeası oldukları Kayḫusrav 'i tahta geçirmek için gereken tertibât ve hazırlıkları yaparak, onun eski hâcibi Zakariyā 'yı, nufûzlu devlet adamlarından aldıkları hüccetleri hâmilen, sultana gönderdiler. Fakat Ġiyāṯ al-Dīn İznik devletini kurmağa çalışan Theodor Laskaris 'in, Selçuklu devletini kendi aleyhine tahrik edebileceği endişesi ile, çıkardığı engeller karşısında kaldı. Nihâyet tahta çıktığı takdirde, yeni fethedilmiş olan Denizli ve Honas havâlisinin terkini taahhüt etmek ve bu husûsta te'minat olarak iki oğlunu rehin bırakmak suretiyle, ona geçiş serbestîsi verildi. Böylece sultan uç türkmenleri arazisine vâsıl olup, Konya üzerine yürümeğe hazırlanırken, vazifesini mahâretle başaran hâcib Zekeriyâ, Kaykā'ūs ve Kayḳubād 'ı kaçırmağa muvaffak olarak, ona iltihak etti. Bununla berâber Laskaris 'e terki bahis mevzuu olan yerler sultanın kayın pederi Mavrozomes 'in idâresine verilerek, 1205 'te, bir müddet için oralarda Selçuklulara tâbî bir beylik teşekkül etti ve bilâhare doğrudan-doğruya Selçuklu ülkesine ilhâk edildi.

Bu suretle kuvvetlerini meliklik devresini geçirdiği Ulu-Borlu 'da toplayan Kayḫusrav oradan Konya üzerine yürüyerek, bu şehri bir ay kadar muhâsara etti ise de, mağlûp olup, Ilgın (Āb-i Garm) 'a çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Perişan ve şaşkın bir durumda iken, birdenbire tâlii değişti. Pâyitahta karşı aksaraylıların, an'anevî rekabetleri dolayısı ile, tezâhürâtta bulunarak, vâliyi kovmaları Konya halkını da tahrike vesile oldu ve Ġiyāṯ al-Dīn bu sâyede 601 recebinde (şubat 1205), ikinci defa olarak, Selçuklu tahtına çıktı. Kaynaklarda bâzı farklı kayıtlara rağmen, bu tarihin kat'îyeti paralar ile de sâbit olmaktadır.

III. İkinci saltanatı. Ġiyāṯ al-Dīn kardeşleri tarafından hudutları genişletilen ve Rukn al-Dīn tarafından da vahdeti te'min edilen bir devletin başına geçince, yeğeni Kılıç Arslan'ı, maiyeti ile birlikte, Gâvele kalesine hapis ve diğer muhâliflerini tecziye etti. Bunlar arasında gurbette iken şeri'ate aykırı bir hayat sürdüğüne ve bu sebeple de sultan olamıyacağına dâir bir fetvâ veren ve binâenaleyh Konya muhâsarasının uzamasına âmil olan kadı Tirmiẕī'yi idâm etmesi umûmî efkârda kötü bir te'sir yarattı. Hattâ üç yıl süren kuraklık da bu hâdisenin uğursuz bir neticesi sayıldı. Kayḫusrav'in İstanbul'daki hayatının dinî bakımdan şeri'ate uygun olmadığına delâlet eden kayıtların Bizans kaynaklarında da zuhûr etmesi, İbn Bībī'nin iftirâ olduğuna işâret ettiği bu fetvânın bir esâsa dayandığını, hiç olmazsa, bu mâhiyette bir şâyianın Konya'da mevcûdiyetini meydana koyar. Fakat umûmiyetle Selçuklu sultanlarının dinî bakımdan hür düşünceleri ve serbest hareketleri göz önüne getirilirse, bu husûsta Ġiyāṯ al-Dīn'in bir istisnâ teşkil etmediği anlaşılır (bk. Osman Turan, *Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans*, *Studia Islamica*, I, 65—101). Devlet işleri tanzim ve yeni şahsiyetler tâyin edilirken, eski bir türk an'anesi icâbı, büyük oğlu Kaykā'ūs'u Malatya, ortancası Kayḳubād'ı da, Dânişmend ilini idâre etmek üzere, Tokat'a melik olarak ve yanlarına atabeg ve me'mûrlar katarak gönderdi. Fakat Kılıç Arslan zamanında olduğu gibi, bundan böyle de meliklik, siyâsî hâkimiyetin taksimi mâhiyetini kaybederek, bir nevî vâlilikten ibâret kaldı. Rukn al-Dīn'in karşısında mevkiini muhâfaza edemeyen Malatya meliki Mu'izz al-Dīn Kayṣarşāh, memleketini tekrar elde etmek ümidi ile, sultanı bulduğu zaman, bâzı ikrâmlara nâil oldu ise de, bu arzusu yerine getirilmedi. Yalnız dâimâ itâatkâr bir tavır takınan Muġīṯ al-Dīn Tuġrulşāh Erzurum meliki olarak yerinde kaldı ki, o ve ölümünden sonra oğlu, Kayḳubād [b. bk.] zamanına, 1230 yılına kadar, bu havâlide yarı müstakil durumlarını muhâfaza ettiler. Erzincan, Kemah ve Divrigi taraflarında huküm süren Mengücük âilesi de zâten tâbî bir devlet hâline gelmiş idi.

Selçuklu devleti böylece arâzisinin genişliği, coğrâfî mevkii ve maddî kudreti bakımından, komşu devletler üzerinde nufûzunu göstermeğe başlamış idi. Filhakika şarkta ve cenûpta al-Malik al-'Ādil'e karşı diğer Eyyûbî ve Artuklu melikleri mevcûdiyetlerini muhâfaza edebilmek için, daha önce Rukn al-Dīn Sulaymānşāh ile olduğu gibi, Kayḫusrav ile de anlaşmak ve Selçuklu sultanını metbû tanımak siyâsetlerine sâdık kaldılar. Bu maksat ile Kayseri'ye gelip, itâatlerini arzettikten sonra, al-Malik al-'Ādil yerine, hutbe ve sikkede sultanın adını ikame ettiler. Binâenaleyh Haleb, Sumaysāt Eyyûbî, Mardin ve Harput Artuklu hükümdarları al-Malik al-'Ādil'e karşı Ġiyāṯ al-Dīn'in müttefikleri oldu. Garp tarafında latinlerin İstanbul'u zaptı, başlangıçta Selçuklularda bir istilâ endişesi doğurmuş ise de, neticede Bizans imparatorluğunun parçalanmasına müncer olan bu hâdise Selçuklu devletine emniyet ve yeni siyâsî imkânlar vermiştir. Filhakika İznik'te kurulan yeni Bizans devleti bir taraftan latinlere karşı mevcûdiyetini muhâfazaya çalışırken, öte yandan Karadeniz'in garp sâhillerini ele geçirmeğe uğraşan Trabzon Komnen'leri ile de mücâdele hâlinde idi. Bu vaziyette müşterek menfaat ve düşmanlara sâhip olan Selçuklu ve İznik devletleri dost ve müttefik oldular. Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav, bu ittifak sâyesinde, hudutlarını yalnız İznik devletine karşı değil, haçlıların muhtemel bir istilâları için de emniyet altına alırken, öte yandan Trabzon Komnenlerine karşı da serbest kalmış, şimâlde ve cenûpta fütûhat imkânlarını elde etmiş idi.

Selçuklu devleti Anadolu'da millî birliği kurduktan sonra, bilhassa şark—garp, şimâl—cenûp istikametlerinde Anadolu'da tekâsüf eden milletler-arası ticâret yolları onu bu vaziyete uygun bir iktisâdî ve ticârî siyâset tâkibine icbâr etmiş ve bu sebeple de ilk fetih seferlerini Karadeniz ve Akdeniz limanlarına doğru tevcih etmiştir. Gerçekten Bizans imparatorluğunun parçalanması üzerine, bu iki denizin limanlarına çıkan ticâret yollarının emniyeti sarsılmış idi. Rukn al-Dīn Sulaymān henüz Tokat meliki iken, Samsun (Amisos) da dâhil olmak üzere, Paphlagonia sâhillerinin bir kısmı onun tarafından zaptedilmiş, şimâlde Anadolu'nun bir ihrâcât ve ithâlât limanı olan Samsun'un yakınında türkler yeni bir şehir kurmuşlardı. Burada yerleşen türk kolonisi ile Amisos halkı arasında, ticârî münâsebet ve menfaatler sâyesinde, tam bir âhenk kurulmuş idi. İstanbul'un latinler tarafından işgâli neticesinde, Alexis Komnen, Gürcistan kıraliçesi Thamar'ın yardımı ile, merkezi Trabzon olmak üzere, Karadeniz'in şark sâhillerinde yeni bir devlet kurarken, kardeşi David de garp sâhillerinde yerleşmeğe çalışıyordu. İki Komnen arasında sıkışan Bizans'ın Samsun vâlisi Sabbas da, mevkiini ve istiklâlini muhâfaza edebilmek için, Laskaris'i metbû tanıdı. Fakat onu, bu iki düşman arasında metbûunun müttefiki Ġiyāṯ al-Dīn'den başka,

kimse müdâfaa edemezdi. İşte bir taraftan bu siyâsî kargaşalık dolayısı ile ticâret yolunun kapanması, diğer taraftan Komnenlerin bu sâhillerde yerleşme tehlikesi Selçuklu sultanını bir sefere mecbûr etti. Nitekim İbn al-Aṯīr'in rivâyetine göre, 602 (1206)'de rum, kıpçak, rus v.b. ülkelerden gelen yol karadan ve denizden kesildi; tâcirler Kayḫusrav'in memleketine giremediği için, halk büyük zararlara uğradı; zîra Suriye, Irak, Musul v. b. yerlerden Anadolu'ya giden tüccardan büyük bir kütle, yol kapandığı için, Sivas'ta izdiham hâlinde yığıldı. Bunlardan sermâyesi (*rā's al-māl*) ile dönenler en tâlîlileri oldu. Bu sebeple yapılan sefer neticesinde Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav Alexis'yi mağlûp ve yolun emniyetini te'min etti. Samsun veya Sinop şehirlerinin zaptına dâir bir kayıt mevcut değil ise de, Selçukluların lehinde tecellî ettiği âşikâr olan bu sefer sâyesinde onlara tâbî eski mahallî idârenin ibka edildiği anlaşılmaktadır.

Akdeniz limanlarına varmak ve bu yolun da emniyetini te'min etmek aynı derecede mühim idi. Avrupalı ve mısırlıların Anadolu ve oradan diğer şark ve şimâl memleketleri ile çok gelişmiş bulunan ticârî münâsebetlerinde Antalya limanı birinci mevkii işgâl ettiği için, daha türklerin eline geçmeden evvel, orada bir kaç bin kişilik bir müslüman tüccar kolonisi bulunuyordu. Kılıç Arslan II. 1182'de Ulu-Borlu ve Kütahya havâlisini fethettiği zaman, Antalya'yı da muhâsara etmiş, fakat zapta muvaffak olamamıştır. Latinler İstanbul'u işgâl edince, imparatorluğun diğer bölgelerinde zuhûr eden mahallî sergerdeler gibi, Aldobrandini adlı bir italyan da burada hâkim olmuş ve bu sebeple husûle gelen siyâsî istikrarsızlık ve mücâdeleler bu yolun da emniyetini sarsmış, şehirdeki türkler tazyika uğramış ve hapse atılmış, Mısır'dan gelen horasanlı ve ıraklılardan mürekkep bir ticâret kervanı frenkler tarafından soyulmuş idi.

Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav, ticârî ve iktisâdî bakımdan, memleketin içinde bulunduğu şartları takdir ve buna uygun bir siyâset tâkip ederek, Karadeniz seferini müteâkip, bizzat ordusunun başında Antalya'yı muhâsara etti. Kıbrıs'ta yerleşen franklar, Anadolu sâhilleri ile sıkı bir ticâret yaptıkları ve bilhassa gıdâ maddelerini oradan tedârik ettikleri ve bu sebeple de bu sâhillerde yerleşmek arzusunu besledikleri için, Aldobrandini'nin yardım talebine icâbet ederek, Kayḫusrav'i bu muhâsarayı terke mecbûr ettiler, Lâkin sultan civardaki tepelere, yol ve geçitler üzerine müfrezeler koyarak, şehrin hâric ile muvâsalasını kestirdi. Şehirde sıkışan ve bu yüzden de latinler ile ihtilâfa düşen rum halkı, sultanı şehre dâvet etti. Böylece şehir 603 (1207) martında fethedildi. Mubâriz al-Dīn Er-Tokuş Antalya ve havâlisi sü-başılığına (kumandan ve vâli) tâyin edildi; dinî, ilmî te'sisât ve tâyinler yapılarak, her yeni fethedilen yerde olduğu gibi, oranın da türkleşmesine çalışıldı. Antalya fethi Selçuklu Türkiye'sinin ticârî inkişâfı bakımından mühim bir hâdisedir. Hakikaten, bildiğimize göre, Selçukluların venedikliler ile yaptıkları ilk ticârî muâhede de Antalya fethinden sonra ve Ġiyāṯ al-Dīn zamanında vukû buldu. Bu fetihten sonra şehrin ehemmiyeti büs-bütün arttı ve Selçuklu donanmasının Akdeniz üssü hâline geldi.

Selçuklu tahtında vukûa gelen değişiklik ve müteâkiben de Ġiyāṯ al-Dīn'in meşgûliyetleri ermeni kıralı Leon II.'a bir kaç kere Selçuklu hudutlarına tecâvüz fırsatını verdi. Filhakika son defa Leon II. Türkmenlerin göç sâhalarından biri olan Gök-su havâlisine hücûm ederek, onları esir ve sürülerini zapteyledi; hattâ bu esnâda Elbistan'ı da muhâsara ettiği rivâyet edilmektedir. Ermenilerin bu tecâvüzleri Haleb—Kayseri arasındaki büyük kervan yolunun faâliyetini de sekteye uğrattı. Binâenaleyh Akdeniz ve Karadeniz seferlerini icâp ettiren aynı sebepler burada da mevcut idi. Böylece 605 (1209)'te Kayḫusrav, Kilikya ermeni kırallığı üzerine yürümek maksadı ile, kuvvetlerini Maraş'ta topladı. Haleb hukümdarı al-Malik al-Ẓāhir'in gönderdiği yardımcı kuvvet eriştikten sonra, hudutlar geçildi; bir takım kaleleri zapteden türk ordusu vaktiyle Kılıç Arslan'ın fetih ve bilâhare ermenilerin işgâl ettiği Pertus kalesi önünde karargâh kurdu. Burada cereyân eden muhârebeler neticesinde kalenin hâkimi bulunan Leon II.'un oğlu esir edildi ve kale teslim alındı. Kayḫusrav kıralın, al-Malik al-'Ādil vâsıtası ile, yaptığı sulh teklifini, kardeşinden kaçarken yanında bıraktığı hazîneleri ve müslüman esirlerini iâde etmek, al-Malik al-Ẓāhir'in memleketine hücûm etmemek ve Bagras'ı haçlılara bırakmak şartı ile, kabûl etti ve kışın memleketine döndü. Ertesi yıl, 606 (1209)'da, Haleb, Musul ve Erbil hukümdarlarını ve kardeşi Erzurum meliki Tuġrulşāh'ı ittifakına almak suretiyle, al-Malik al-'Ādil'in şimâlî Suriye ve şarkî Anadolu'daki istilâ teşebbüslerine sed çekti.

Ġiyāṯ al-Dīn Karadeniz, Akdeniz ve Küçük Ermeni kırallığı taraflarında fetihler ile Th. Laskaris de latinler ve Komnenlere karşı mücâdele ile meşgûl olduğu için, Selçuklu ve İznik hukümdarları birbirleri ile dost kalmak mecbûriyetinde idiler. Hattâ Laskaris, karşılaştığı teh-

likeler dolayısı ile, Ġiyāṯ al-Dīn'in kayınbabası Mavrozomes'i Menderes havâlisinde hâkim kılmak ve bu sâyede bu komşusu önünde bir emniyet teşkilâtı kurmak için, bir türk ordusu refâkatinde oraya göndermesi bile bu dostâne münâsebetleri bozmadığı gibi, onun bu havâlideki hâkimiyetini de tanıdı. Sonradan bu memleket doğrudan-doğruya Selçuklu ülkesine ilhâk edildiği zaman, Mavrozomes Komnenos oradan alınmış ve 'Alā' al-Dīn Kayḳubād zamanında beylerbeyi makamına getirilmiştir ki, bâzı muahhar tetkiklerde bu iki isim iki şahsiyet ve hattâ müslüman olmadığı hâlde, sonuncusu Kayḫusrav'in dâmâdı sanılmıştır (msl. bk. Halil Edhem, *Kayseriye şehri*, s. 50; P. Wittek, *Byzantion*, X, 510; XII, 207—211). Diğer taraftan İbn Bībī'yi te'yit eden Pachymeres'in ifâdesine göre, imparator Selçuklu sultanına yıllık bir harâc da ödemekte idi. İki hukümdar arasında bu şart ve esâslara göre devam eden dostâne münâsebetler Kayḫusrav'in kazandığı askerî ve siyâsî zaferlerden ve Laskaris'in de İznik imparatorluğunu sür'atle kurup, kuvvetlendirmesinden sonra bozularak, rekabete inkılâp etti. Filhakika tam böyle bir zamanda, tahtını kaybetmiş olan, Bizans imparatoru Alexis III.'in, Antalya'da iken, gelip sultanı bulması ve İstanbul latin imparatoru Henri'nin de buna müzâhereti muhâsamâtın başlamasına sebep oldu. Bu siyâsî değişiklik Ġiyāṯ al-Dīn'in hem hislerine, hem de menfaatlerine uygun idi. Gurbet hayatında iken misâfirperverliğini gördüğü Alexis'in dâmâdı tarafından tahttan mahrûm edilmesi Selçuklu sultanının beşerî hislerini tahrik ettiği gibi, Konya tahtına dâvet edildiği zaman Laskaris'in çıkardığı güçlüklerin acısını da hatırlıyordu. Diğer taraftan, rivâyete göre, vaziyetini düzelten imparatorun ödemekte olduğu vergiyi kesmiş olması, ilerisi için, bir endişe doğuruyor ve Latin imparatorunun müzâhareti de siyâset değişmesini lüzûmlu kılıyordu. Gerçekten, tahtın hakikî sâhibini himâye etmek suretiyle, bu yeni kuvvetli komşusunu zayıflatmağı ve başına kendisine tâbî eski imparatoru getirmeği menfaatine uygun bulan Ġiyāṯ al-Dīn, Alexis'in mevkiini iâde teklifine redd cevabı alınca, onu yanına alarak, ordusunun başında, Menderes havâlisinden geçip, Alaşehir istikametinde ilerileldi ve kendisine mukabele etmek üzere gelen Laskaris'in ordusu ile karşılaştı. Alaşehir önünde, Bizans kaynaklarına göre, Antakya (Nâzilli—Denizli arası) muhâsarası esnâsında vukû bulan muhârebede rumlar mağlûp olup, kaçmağa başladılar. Bu sebeple Selçuklu ordusunun yağmaya girişmesi neticesinde, sultanın etrafında asker kalmadı ve bu vaziyetten faydalanan mechûl bir düşman askeri, kimse farkına varmadan, yaklaşarak, sultanı şehid etti. İlk çarpışmada, latinlere aksettiği gibi, mağlûbiyetin kendi taraflarında olduğunu kaydeden Bizans kaynakları sultanın şehâdetini bizzat imparator ile vukû bulan mübârezeye atfeder: mübârizinin bir kılıç darbesi ile atından düşen imparator, ayağa kalkarak, sultanın atının ayaklarını kesmek suretiyle bu sefer onu düşürerek, katletmiştir. Bu suretle haber yayılınca, gâlipler birden-bire perişan ve mağlûp vaziyete düştü ve bozguna uğrayan Selçuklu ordusu esir ve ölü olarak, mühim bir zâyiâta uğradı. Alexis ve emîr Sayf al-Dīn Ay-Aba bu esirler arasında idi. Bu hâdise, kaynakları ve husûsiyle kitâbe ve meskûkâttan çıkan neticeleri ile de te'yit ve tasrih eden müellifi mechûl *Selçuk-nâme*'nin kaydına göre, 607 yılının sonunda, yâni 1211'de, vukû buldu. Fakat Alaşehir muhârebesi Selçuk ve Bizans arasındaki eski dostâne münâsebetlerin tekrar kurulmasına bir engel teşkil etmediği gibi, siyâsî hudutlar üzerinde de bir te'sir icrâ etmedi. Filhakika Kayḫusrav'in oğlu Kaykā'ūs tahta çıkınca Laskaris'in, sulhu te'sis maksadı ile, gönderdiği elçilik hey'eti ile Sayf al-Dīn Ay-Aba'yı da iâde etti ve eski dostluk muâhedesi yenilendi. Hattâ N. Gregoras'ın ifâdeleri, bu anlaşmanın yine de Selçuklular lehinde ve bizanslılar aleyhinde bir mâhiyette olduğunu îmâ etmektedir.

Bu muâhede neticesinde muvakkaten Alaşehir'de defnedilen sultanın cesedi oradan Konya'ya nakledilerek, 'Alā' al-Dīn câmii bitişiğindeki sultanlara mahsûs ecdâd türbesine (*kunbad-ḫāna*) merâsim ile gömüldü. Ġiyāṯ al-Dīn uzun boylu, cesûr ve kuvvetli bir insan idi. Diğer kardeşleri gibi, ona da iyi bir tahsil ve terbiye verilmiş ve o da, melik ve sultan iken, kültür faâliyetlerini teşvik ve himâye etmiştir. İkinci defa cülûs ettiği zaman eski dostu şeyh Macd al-Dīn İsḥāḳ'ı Şam'dan dâvet ederken, ona gurbet hayatını canlı bir şekilde yazıp-gönderdiği farsça bir manzûme, tarihî bir vesika olmak itibârı ile hâiz olduğu kıymetten başka, Kayḫusrav'in şiir ve edebiyat ile alâkasını göstermek bakımından da ehemmiyetlidir. Dinî düşünce ve hareketlerinde serbest davranmakla berâber, İstanbul'da menkûp bir hayat geçirirken, ecdâdı Alp Arslan ve Melikşahların neslinden geldiğini, Kılıç Arslan gibi şanlı bir sultanın oğlu olduğunu, şark—garp kavimlerine hâkim ve Bizans imparatorlarını harâca bağlayan bir hânedana mensûp bulunduğunu gururla duyup, etrafına hissettirmesi millî şu'ûr ile ne kadar meşbû

olduğunu meydana koyar. Kadı ve divan eshâbına âit şer'î ve örfî dâvalar dışında, eski hukümdarlar an'anesine devamla, haftada iki defa kurduğu divan-ı mezâlimde bizzat adâleti tevzî ederdi ki, memleketin genişlemesi ve işlerin artması yüzünden, Kayḳubād zamanında bu vazife ümerâya terkedilmiş idi. Memlekette Kılıç Arslan II. zamanında başlayan maddî ve mânevî tekâmül ve imâr faâliyetleri onun kısa süren ikinci saltanat devresinde daha fazla bir hız aldı. Ġiyāṯ al-Dīn başında bulunduğu devletin elde ettiği siyâsî ve iktisâdî imkânları hakkı ile idrâk eden ve buna uygun kiyâsetli bir siyâset tâkip etmesini bilen bir sultan idi. Bu sâyede o düşmanlarını yenebilmiş, devletin nufûz ve kudretini yükseltmiştir. Dâimâ onun dostluğu ve ittifakı aranmış ve hattâ bâzı komşu hukümdarlar ona tâbî olmağı tercih etmişlerdir. Askerî seferlerini, ticâret yollarını emniyet altına alacak, denizlere ve limanlara çıkacak istikametlere tevcih etmesi, ticârî faâliyetleri teşvik ve himâye için venedikliler ile ticâret muâhedesi yapması, korsan ve eşkiyânın tecâvüzü ile zarara uğrayan tüccarın kayıplarını tazmin ederek, ilk defa bir nevî devlet sigortası tatbik etmesi ve nihâyet ticâretin inkişâfı maksadı ile, Antalya'da gümrük ve ticâret vergilerini ilgâ etmesi, onun, devrine göre, sağlam bir iktisâdî görüşe sâhip olduğunu meydana koymaktadır.

Bibliyografya: İbn Bībī, *al-Avāmir al-ʿalāʾīya fi 'l-umūr al-ʿAlāʾīya* (Ayasofya kütüp., nr. 2985, s. 13, 22, 30—58, 76—121, 305); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (1303), XII, 35, 71, 78, 94, 98, 111; ayn. mll., *Histoire des Atabecs de Mosul* (*RHCr. Hist. Or.*, II, 2, 360); Michel le Syrien, *Chronique* (frns. trc. Chabot, III, 405, 410); Abu 'l-Farac (ingl. trc. W. Budge, *Chronography*, s. 350, 360 362); ayn. mll., *Muḫtaṣar al-duvāl*, 362, 388, 397; Niketas Khoniates (frns. trc. Cousin, *Hist. de Const.*, III, 259, 392 v. dd., 477, 478, 502—505, 530 v. dd., 663 v. dd.); N. Gregoras (Bonn tab.), I, 17—21; G. Akropolites (Bonn tab.), s. 16; İbn al-ʿAdīm, *Zubdat al-Ḥalab* (frns. trc. E. Blochet, s. 145, 146); İbn Vāṣil, *Mufarric al-kurūb* (Cambridge üniversitesi kütüp., yazm., nr. Ll. 1. 6, s. 512, 520, 525; Molla Çelebî, nr. 119, 51ᵃ, 53ᵃ—54ᵃ; Baybars al-Manṣūrī, *Zubdat al-fikra* (Oxford yazm. poc. 324, 48ᵇ); Sibṭ İbn al-Cavzī, *Mirʾāt* (Ahmed III. kütüp., nr. 2907, 588 senesi); al-Ẕahabī, *Tārīḫ al-islām* (Köprülü kütüp., nr. 1079, 605 senesi); İbn al-Sāʿī, *al-Cāmiʿ al-muḫtaṣar* (Bagdad, 1934), s. 151, 201; Abu 'l-Fidā' (İstanbul, 1280), III, 88; Nuvayrī, *Nihāyat al-arab* (Köprülü kütüp., nr. 1188, IV, 17ᵃ, —ᵇ); al-ʿAynī, *ʿIḳd al-cumān* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2390, 588, 603 ve 605 seneleri); İbn Şaddād, *al-Aʿlāḳ al-ḫaṭīra* (British Museum, Add. 23334, 64ᵇ); İbn Şiḥna, *al-Durar al-muntaḫab* (nşr. E. Serkis), Beyrut, 1909, s. 192; Hétoum, *RHCr. Doc. arm.*, I, 481 v.d.; Sempad (*ayn. esr.*, I, 642); Aksarâyî, *Musāmarat al-aḫbār* (Ankara, 1944), s. 31 v.d.; Niğdeli Kadı Ahmed, *al-Valad al-şafīḳ* (Fâtih kütüp., 4519, s. 294 v.d.); müellifi mechûl, *Selçuk-nâme* (Ankara, 1952), s. 40—43; Râvandî, *Rāḥat al-ṣudūr* (*GMS*, s. 463, 464); Ḥamd Allāh Ḳazvînî, *Tārīḫ-i guzîda* (*GMS*, s. 483); *Les Gestes des Chiprois* (Genève, 1887), s. 18; İsmail Gâlib, *Meskûkât-ı Selçukiye kataloğu* (İstanbul, 1309), s. 11, 19, 22; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı islâmiye kataloğu* (İstanbul, 1321), s. 119, 121 v.d., 129, 131, 136; Halil Edhem, *Kayseriye şehri* (İstanbul, 1334), s. 2, 17, 31, 50; İ. Hakkı, *Kitâbeler* (İstanbul, 1929), II, 6 v.d.; Cl. Huart, *Épigraphie arabe d'Asie Mineure* (Paris, 1895), s. 35; Ahmed Tevhid, *Antalya sûrları kitâbeleri* (*TTEM*, 86, s. 167); F. Sarre, *Reise in Kleinasien* (Berlin, 1896); J. H. Löytved, *Konia* (Berlin, 1907); Kayḫusrav nâmına Ilgın'a tâbî Mahmud-Hisar köyünde bulunan neşredilmemiş bir kitâbenin taşıdığı 576 tarihi tetkike muhtac bulunuyor; Le Beau, *Histoire du Bas-Empire* (Paris, 1835), XVI, 331, 413; XVII, 13, 14, 27, 235, 257, 287—290; G. Finlay, *History of Greece and Empire of Trebizond* (London, 1851), s. 259, 359, 365 v.dd.; ayn. mll., *Byzantine and Greek Empires* (London, 1854), s. 372—375; Falmerayer, *Gesch. Kaisertum von Trapezunt* (München, 1827), s. 50; W. M. Ramsay, *Phrygia* (Oxford, 1895), I, 23—26; A. Gardner, *The Laskarids of Nicaea* (London, 1912), s. 83; W. Miller, *Trebizond, the last Greek Empire* (London, 1926), s. 17; ayn. mll., *The Cambridge Medieval History*, IV, 480, 482; G. I. Bratianu, *Le Commerce génois dans la Mer Noire* (Paris, 1929), s. 169; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin* (Paris, 1932), II, 186; P. Wittek, *Von der Byzantischen zur Türkischen Toponymie* (*Byzantion*, 1935, X, 23, 43); Mükrimin Halil, *Maraş emîrleri* (*TTEM*, 6, 83, s. 347); Cl. Cahen, *La Syrie du Nord* (Paris, 1940), s. 626; ayn. mll., *Le Commerce Anatolien au debut de XIIIe siècle* (*Mélanges L. Halphen*, Paris, 1951, s. 93); W. Heyd, *Hist. commerce du Levant*, I, 302; L. Brehier, *Vie et mort de Byzance* (Paris,

1947), s. 105 v. d.; Osman Turan, *Selçuk kervanşarayları* (*Belleten*, 1946, XXXIX, 471—476); ayn. mll., *Selçuk devri vakfiyeleri* (*Belleten*, XLIII, 417 ve XLV, 20 v.d.).

(OSMAN TURAN.)

KEYHUSREV II. KAYḪUSRAV II., Ġiyāṯ al-Dīn (?—1246), Anadolu Selçuklu sultanı, 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I.'ın büyük oğlu ve Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I.'in torunudur. Kitâbelerden anlaşıldığına göre annesinin adı Mâh-peri hatundur. Kalonoros (Alâ'iye) hâkimi Kirfard'ın kızı olduğu gözüken bu kadın, oğlunun İstanbul latin imparatoru Baudouin'e yazdığı mektuba göre, kocası Kayḳubād ölünceye kadar hıristiyan dininde kalmış idi. Bıraktığı hayrâttan, sonraları iyi bir müslüman olduğu anlaşılıyor. Kendisinden önce gelen hemen bütün Selçuklu sultanları kudretli şahsiyetler olduğu hâlde, birçok zaaflar ile mâlûl bulunan bu sultanın zamanında memleket istilâ ve felâketlere uğrayarak inhitâta başlar.

I. Meliklik devri. 'Alā' al-Dīn Kayḳubād, 625 (1228)'te, Mengücük'ler ülkesini Selçuklu hudutları içerisine alınca, eski bir türk an'anesine göre, o zaman ancak beş-altı yaşında bulunduğu tahmin edilen oğlu Kayḫusrav'i Antalya sü-başısı Mubāriz al-Dīn Er-Tokuş'u kendisine atabeg tâyin edip, yanına kâfî mıkdarda asker ve idâreci vererek, Erzincan'a gönderdi. Kayḫusrav'in meliklik devresinin başlangıç yılında, maiyetindeki Selçuklu kuvvetleri, Komnen'lere karşı yaptığı sefer neticesinde, Maçka'dan geçerek, Trabzon'u muhâsara etti ise de, zapta muvaffak olamayak döndü. Trabzon imparatorluğu tarihlerinin bu kuvvetlerin başında *melik* unvanı ile Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav'in bulunduğunu kasdettikleri, fakat hakikatte seferin atabegi Mubāriz al-Dīn Er-Tokuş'un kumandasında cereyân ettiği ve onun nâmına izâfe olunduğu şüphesizdir [bk. mad. KAYKUBAD I]. Bu seferden sonra, Er-Tokuş artık hayatta bulunmadığı için, 'Alā' al-Dīn'in ölümünden önce, onun yerine Şams al-Dīn Altun-Aba'yı Kayḫusrav'e atabeg tâyin etti. Kayḳubād'ın Eyyûbî melikesinden doğan oğlu Kılıç Arslan veliahd tâyin edilmiş iken, 1237'de ölümünü müteâkip, Ḫvārizm beyleri ile yerli emîrler arasında haylı zamandanberi mevcut olan rekabette sonuncular ağır basarak, Kayseri'de Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav'i tahta çıkarmağa muvaffak oldular. Böylece alınan sıkı tedbirler sâyesinde, vaktiyle veliahda bi'at ve meşrû'iyet icâbı, onun tahtına çıkmasında isrâr eden Ḫvārizmliler ile diğer devlet erkânı, bu emr-i vâkîyi kabûl etmek mecbûriyetinde kalarak, Ġiyāṯ al-Dīn'e bi'at ettikten sonra, âdet olduğu üzere, tâziye ve mâtem merâsimlerini müteâkip, cülûs şenlikleri icrâ ve keyfiyet memleketin her tarafında ilân edildi. Yeni sultanın cülûsunu te'minde Sa'd al-Dīn Köpek'in başlıca âmil olduğuna dâir çağdaş fransız müellifi Vincent de Beauvais'nin ifâdesi İbn Bībī ve muahhar hâdiseler ile de te'yyüt etmektedir. Ġiyāṯ al-Dīn cülûs ettiği zaman, ecnebî devletlerden gelen ve Kayḳubād'ın bayram şenliklerine ve Kayseri'nin önünde Meşhed ovasında büyük bir sefer için topladığı ordusunun geçit merâsimine iştirâk eden birçok elçileri, bâzıları ile babası arasında yapılmış muâhedeleri tasdik ettikten sonra, memleketlerine gönderdi. Az sonra da babasının ölümü ve kendisinin cülûsu dolayısıile, tâziye ve tebrik için gelen yeni elçileri kabûl ve bir kısmı ile de yeni muâhedeler akdetti. Mûtâd üzere, bu cülûs şerefine de zındanlar açılarak mahbuslar âzad edildi ki, Eyyûbîlere mensûp, 10.000'e bâliġ olduğu söylenen esirler bunlar arasında idi. Kayḳubād'ın al-Malik al-Kāmil'e karşı hazırladığı son seferden, tabiatiyle vazgeçildi ise de, onun Selçukluların himâyesinde bulunan Haleb hukümdarı al-Malik al-Nāṣir'a tecâvüz etmesine müsâade edilmemiş, tâziye ve tebrik münâsebetiyle Kayseri'ye gelen elçisi meşhûr Haleb tarihçisi İbn al-'Adīm ile ittifak muâhedesi yenilendiği gibi, Haleb hukûmetine bir yardımcı kuvvet de gönderilmiş ve bu siyâset icâbı aynı endişe ile mürâcaat eden al-Malik al-Aşraf'in arzusu da is'âf edilmiş idi.

II. Saltanatı ve ilk icrâatı. Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav tahtı ârızasız bir şekilde elde etmeğe muvaffak oldu ise de, küçük kardeşi Kılıç Arslan'ı meşrû vâris sayan Ḫvārizmli ve bâzı yerli beylerin bi'atına itimad edemiyor ve onun bu endişesini mahâretle işleyen Sa'd al-Dīn Köpek'in te'siri ve yardımı ile tehlikeyi bertaraf etmeğe çalışıyordu. Bu sebeple ilk önce Ḫvārizm beylerinin başı bulunan Ḳayır Ḫān (Kırhan okunması yanlıştır), ânî bir baskın ile, sarayın mescidinde tevkif edilerek, Zamandu kalesine hapsedildi. Bundan dolayı kendilerini emniyette hissetmeyen bütün Ḫvārizm emîr ve askerleri hizmeti terk ve yolları üzerindeki köy ve kasabaları yağma ve tahrip ederek Malatya'ya doğru ilerilediler. Bunlar ile iyi münâsebette bulunan ve hattâ veliahdın cülûsuna taraftar olduğu anlaşılan Kamāl al-Dīn Kāmyār, geri dönmelerini te'min için, bir mıkdar asker ile arkalarından gönderildi. O Malatya'ya vardığı zaman Fırat'ı geçmekte olan Ḫvārizmlilere karşı Malatya ve Harput sü-başılarını, Sayf al-Davla Er-Tokuş ve Bayram'ı yola

çıkardı. Fakat Ḫvārizmliler, geri dönme teklifini reddettikleri gibi, vukû bulan çarpışmada sü-başıları esir ve bir rivâyete göre de Bayram'ı katlettiler. Nihâyet Diyār Muzar'a giderek Urfa, Harrân, Rakka, Surûc ve Siverek şehir ve kasabalarını işgâl ve türk feodalizmi usûlüne göre, aralarında taksim ettiler ve uzun müddet Anadolu-Suriye hudutlarında bir âsâyişsizlik unsuru hâline geldiler. Bu teşebbüsteki muvaffakiyetsizlik üzerine, Sa'd al-Dīn Köpek Kamāl al-Dīn Kāmyār'ın nufûzunu kırmağa çalıştı ve faâliyetlerine engel saydığı sultanın ihtiyar atabegi Altun-Aba'yı Kayseri'de öldürdü. Bu hâdisede kendisine yardım eden Tāc al-Dīn Parvāna, nufûz ve kudreti dolayısı ile, artık Sa'd al-Dīn'in hedeflerinden biri hâline geldi. Sıranın kendisine geldiğini sezen Tāc al-Dīn, kendi iktâı olan Ankara'ya kaçtı ise de orada, bir hânende ile gayr-i meşrû münâsebetlerde bulunduğu iddiası ile, recmedilmesine dâir fetvâ alan Köpek'in elinden kurtulamayarak öldürüldü. Bütün bu faâliyetlerde ilk ve zâhirî sebebi saltanatın emniyeti teşkil ettiğinden, Ġiyāṯ al-Dīn, Eyyûbî melikesi olan üvey anasını Ankara kalesine göndererek, eski bir şâmânî inanışı gereğince, yay kirişi ile boğdurduğu (bk. Fuad Köprülü, *Türk hukuk tarihi dergisi*, Ankara, 1944, I, 1—9) gibi, ondan doğan ve birisi veliahd olan iki kardeşini de Borgulu (Ulu-Borlu) kalesinde, kendi evlâdı dünyâya gelinceye kadar haps ve böylece hânedanın nesli kesilmesi endişesi zâil olduktan sonra da imhâ etti.

Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav Selçuklu devletinin şarkta tâkip etmekte olduğu siyâsete devam ile al-Malik al-Kāmil, sonra onun haleflerine karşı, diğer Eyyûbî meliklerini ve bilhassa Haleb hukümdarı al-Malik al-Nāṣir'ı ittifak ve tâbiiyetine aldı. Bu münâsebetlerin takviyesi için de al-Malik Nāṣir'ın hemşîresi ile evlenmeği ve Eyyûbîlerden olan üvey anasından doğan kendi hemşîresi Melike Hâtun'u da al-Malik al-Nāṣir'a vermeği teklif etmek vazifesi ile Tokat kadısı 'İzz al-Dīn'i elçi olarak Haleb'e gönderdi. Haleb'de nikâhın akdinden sonra, gelin alayı ile birlikte Kayseri'ye gelen tarihçi İbn al-'Adīm, şehrin yakınında, Kayḳubādiya sarayında, 16 şâbân 635 (1238 nisan başları)'te başlayan muhteşem düğün ve Haleb hukümdarı nâmına icrâ edilen nikâh şenlik ve merâsimlerini tafsilâtla tasvir eder. Henüz düğün devam ederken Ġiyāṯ al-Dīn, babası zamanında Küçük Ermenistan'dan fethedilen İç-il vilâyetinin vâlisi olduğu için Malik al-Arman unvânı ile anılan Ḳamar al-Din Lala'yı Haleb'e göndererek al-Malik al-Kāmil'in oğluna intikal edip, o esnâda Ḫvarizmlilerin işgâlinde bulunan Diyār Muzar beldelerinden Urfa ve Surûc'u al-Malik al-Nāṣir'a, Sincâr ve Nusaybin'i Mardin hukümdarı al-Malik al-Manṣūr'a, Hâbur'u Humus hukümdarı al-Malik al-Mucāhid'e iktâ etti ve bu hukümdarların ülkelerinde Selçuklu elçilerinin huzûru ile Ġiyāṯ al-Dīn nâmına hutbe okundu, para basıldı ve böylece al-Malik al-Kāmil'in vârislerine karşı sultana tâbî ve müttefik kuvvetli bir cephe kuruldu. Bu taksimler yapılırken Diyarbekir ve Sumaysât ülkelerinin de Selçuklu hukümdarına âit olacağı kararlaştırıldı.

III. Sa'd al-Dīn Köpek'in tahakküm ü. Bu siyâsî durum ve hazırlıklar, sultanın liyâkatsizliğine ve devlet adamlarının karşılıklı entrikalarına rağmen, Selçuklu devletinin Kayḳubād zamanında kazanmış olduğu kudret ve satveti muhâfaza ettiğini göstermektedir. Bu vaziyetten faydalanarak kazanacağı bir zafer ile dâhilî nufûzunu arttırmak ve umûmî efkârı yatıştırmak isteyen Sa'd al-Dīn Köpek, bizzat Selçuklu ordusunun başına geçerek, 635 zilkâdesi sonlarında (1238 temmûzu) Sumaysât'ı fethetti. Dönüşünde bu zaferden kazandığı nufûz sâyesinde Ḥusām al-Dīn Kaymerî ve Kamāl al-Dīn Kāmyār gibi son büyük devlet adamlarını kolaylıkla bertaraf etmeğe muvaffak oldu. Filhakika birincisini Malatya'da hapis, ikincisini de Gâvele kalesinde imhâ etti. Böylece Sa'd al-Dīn Köpek en nufûzlu şahsiyetleri öldürmek ve diğerlerini de azletmek suretiyle Selçuk Türkiye'sinin yegâne hâkimi oldu. Önce sultanı tahta oturtmak, sonra da tahtının emniyetini te'min etmek bahânesi ile onun vehmini istismâr eden, icâbında devlet adamlarını birbirine musallat edebilen bu emîr, hakikatte kendi sonsuz ihtiraslarını tatmin etmek için çalışıyordu. Gerçekten çok genç, eğlence, içki ve kadına düşkün, aklı kifâyetsiz, garip bir tabiata sâhip ve sâdece bir oyuncak olan bir sultan karşısında zekâsı, kudreti ve şimdiye kadar kazandığı muvaffakiyetler ile rakipsiz bir hâle gelen Sa'd al-Dīn Köpek, bu mevkî ile de iktifâ etmeyerek, Selçuklu tahtına çıkmak için gereken tertibat ile meşgûl olmağa başladı. Sultanın zaafları ve kendisinin kudreti ne olursa-olsun, bir kaç asırdan beri azamet ve kutsiyeti kalplerde yerleşen Selçuklu hânedanına nihâyet verecek bir teşebbüs, o zaman için, tasavvuru bile güç bir şey idi. Nitekim Türkiye'yi işgâl eden moğullar dahi, ictimâî muhiti hesaba katarak, buna girişmemişlerdi; Konya'yı işgâl eden Karamanlılar da ancak Selçuklu soyundan geldiğini ileri sürdükleri bir kimse nâmına saltanatı tebdile cesâret edebilmişlerdi. Bu mânevî havayı pek iyi bilen

ve sultan olabilmek için mutlaka Selçuk neslinden gelmenin zarûretini kavrayan Sa'd al-Dīn Köpek de, bu sebeple kendisinin anası Şehnâz Hatun'un Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I. ile gayr-i meşrû münâsebetleri neticesinde doğduğunu yaymağa ve etrafındakileri Selçuklu soyuna mensûp olduğuna iknâa başladı. Bunda muvaffak olsa idi sultanı tahttan atacak ve öldürecekti. Nitekim, neseb iddiasının Sa'd al-Dīn Köpek'e âidiyeti uzak bir ihtimâl olmakla berâber, yukarıda ismi geçen Vincent de Beauvais'nin onun Kayḫusrav'i ip ile boğarak tahtına çıkmak istediğine, fakat bu teşebbüs Mergedac (gâlibâ sultanın hıristiyan kayın birâderi Kir Kedīd) adlı bir emîrin müdâhalesi ile önlediğine ve Köpek'in öldürüldüğüne dâir rivâyeti de bunu te'yit etmektedir. Bundan dolayı bir taraftan bir çok emîrleri azil, hapis ve imhâ etmesi, diğer taraftan da saltanata karşı girişmek niyetinde olduğu tertipler Köpek aleyhindeki faâliyetleri kuvvetlendirdi ve hazırlanan sûikast planına göre, Ḳubād-ābād sarayında (Beyşehir gölü yanında) bulunan sultanın huzûruna çağırılarak öldürüldü, ki bu hâdise Sumaysât (1238) ve Diyarbekir (1240) seferleri arasında vukû bulmuştur.

Bu hüvviyeti dolayısı ile ondan „Köpek aleyhi mā yastaḥiḳḳ" tarzında bir nevî lânet tâbiri ile bahsetmiş olmasına rağmen İbn Bībī, Köpek'in raiyetperver, kuvvetli ve zayıf arasında fark gözetmeksizin âdil, orduyu inzibât altına alan ve iktâ sâhiplerine halktan „bir kuş kanadı" dahi fazla vergi almalarına müsâade etmeyen bir devlet adamı olduğunu da itirâf eder, ki zekâsı ve kudreti yanında bu meziyetlerinin de muvaffakiyetlerinde âmil olduğu muhakkaktır. Konya—Aksaray yolu üzerinde Kayḳubād zamanında olduğu gibi, muhâfaza ettiği kudreti sâyesinde, Selçuklu devleti, hem tâbii Haleb hukûmetini himâye, hem Suriye — Anadolu hudut vilâyetlerinde, Ḫvārizmliler ve türkmenler dolayısı ile, bozulan âsâyişi iâde ve hem de yeni bir fütûhat gâyesi ile mühim bir sefere teşebbüs etti. Gerçekten Ḫvārizmliler Eyyûbî hukümdarlarından bâzan biri ile anlaşarak, diğeri ile mücâdele eder, Selçuklular muvâcehesinde de gâh tâbî, gâh âsî bir durum alır, fakat umûmiyetle yağma ve çapullardan geri kalmazlardı. Esâsen moğul istilâsı neticesi olarak, buralarda türkmen kesâfetinin büs-bütün artması da âsâyişin bozulmasına, çiftçilerin zirâati terketmesine ve bu emniyetsizlik yüzünden, Anadolu—Suriye arasında işleyen milletlerarası kervan yolunun sarsılmasına sebep oldu. Selçuklu devleti, Kamāl al-Dīn Kāmyār'dan sonra da, o taraflarda nizâmı kurmak maksadı ile, Macd al-Dīn Tarcumān (İbn Bībī'nin babası)'ı göndererek, Ḫvārizmlileri tekrar dâvet etti. Ḫvārizmliler, bu kadar hâdiselerden sonra, Selçuklu hizmetine dönmeği mümkün ve doğru bulmamakla berâber, ele geçirdikleri toprakların sultan tarafından kendilerine iktâ edilmesini, buna mukabil de onun nâmına hutbe okutup, para basacaklarını ve icâbında asker göndereceklerini söylediler ve gerçekten de, elçinin huzûrunda, hutbe okutmak suretiyle, tâbiiyetlerini isbât ettiler. Bu sâyede bir müddet âsâyiş kuruldu ve kervanlar yürümeğe başladı ise de, nihâyet yine eski faâliyetlerine devam ettiler.

Ḫvārizmlilerin yağma ve çapul hareketlerinden en fazla müteessir olan Haleb hukûmeti metbûuna şikâyetlerde ve yardım talebinde bulunduğu için, Selçuklu sultanı Malatya sübaşısı Ẓahīr al-Dīn Manṣūr kumandasında Malatya, Harput, Maraş ve Elbistan sü-başılarına mensûp askerleri göndererek, Ḫvārizmlileri mağlûp ve halifenin topraklarına ilticâya icbâr etti. Bu muvaffakiyetten sonra, Âmid (Diyarbekir)'in muhâsarasına giden ordunun takviyesi için, Ġiyāṯ al-Dīn bütün Dânişmend ili askerlerinin Sivas ve Niksar sü-başıları Mubāriz al-Dīn Çavlı ve Mubāriz al-Dīn Yav-Taş kumandasında sevkedilmesini emr-

etti. Muhâsara makineleri ve mancınıklar ile mücehhez bu orduya karşı şehrin müdâfaası imkânsız olduğundan, bir müddet sûrların şiddetle dövülmesinden sonra, Eyyûbî muhâfızları, bir rivâyete göre, 30.000 dinar mukabilinde Diyarbekir'i teslim edeceklerini bildirdiler. Bu vaziyette şehrin ileri gelenleri de kendi hesaplarına müzâkereye girişerek sultandan vergi muâfiyeti, iktâ ve mülkiyeti mutazammın bir takım hüccet ve menşûrlar elde ettiler ki, İbn Bībī'in bu husûsa dâir kayıtları Ulu câmide Ġiyāṯ al-Dīn nâmına konulan bir kitâbe ile teeyyüt etmektedir. Böylece vaktiyle biri babası ve biri kendisi zamanında, iki defa muhâsara edilen Anadolu'nun bu müstahkem ve tarihî şehri, 638 (1240/1241) senesinde, bütün mülhakatı ile Selçuklu hâkimiyetine girdi; Mubāriz al-Dīn 'Īsā sü-başılığına tâyin edildi.

Bu suretle sultanın liyâkatsizliğine ve emîrler arasındaki ihtirâs mücâdelelerine rağmen, Selçuklu devleti, hâiz olduğu hayâtiyet sâyesinde, nufûz ve kudretini geliştirmeğe devam etmiş ve hattâ o yıl Şam'a giden türk elçisi, uzun zaman kendisi ile rekabet hâlinde bulunan al-Malik al-Kāmil'in ülkelerinde, moğulların Erzurum'a taarruzlarına (1242) kadar hutbeyi sultan nâmına okutmuş ve neticede şarkta kendisi ile boy ölçüşecek bir rakip bırakmamıştır. Böylece Kılıç Arslan I.'dan beri Türkiye sultanları için „Meyyâfârîkîn ve Mardin fethedilmedikçe, Selçuk çetirleri dâimâ bağlı kalacaktır" tarzında ifâdesini bulan şark fütûhatı ve büyük Selçuklu imparatorluğuna hâkim olma vaya onu diriltme mefkûresi, Bâbâî isyânı ve moğul istilâsı ile karşılaşmasa idi, gerçekleşecek ve bu sefer son hamleyi teşkil etmiyecekti.

V. Babaîler hareketi. Görünüşteki kudretine rağmen, Bâbâîlerin Selçuklu devletini sarsan hareketi, memleketin bünyesinde bir takım zaafların mevcûdiyetini meydana koymuştur. Ḫvārizmlilerin bir karışıklık âmili oldukları sâhalarda şimdi dinî bir inanış ve iktisâdî zarûretler çok kesifleşen türkmenleri daha kuvvetli bağlar ile birleştiriyordu. Hareketin mihverini teşkil eden Bābā İsḥāḳ adlı bir türkmen şeyhi yetiştiği ve telkinlere giriştiği Sumaysât civarında Selçuklu, Ḫvārizmli ve Eyyûbî kuvvetlerinin sık-sık faâliyetleri dolayısı ile, kendisini emniyette hissedemiyerek oradan uzaklaştı ve bir müddet sonra Amasya taraflarında faâliyete başladı. Yine türkmenlerin, husûsiyle moğol baskısı neticesinde, fazla kesâfet peydâ ettiği bu muhitte kurduğu zâviyesinde bir velî hayatı geçirmeğe başladı. Şöhreti ve mürîdleri arttıkça, halkı Allahın ve hülefây-i râşidînin yolundan ayrılan Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav aleyhine tahrik ve kendisine celbediyordu. Türkmenler arasına, hattâ yaşayış, inanış ve düşünüş bakımından bunlardan farklı olmayan Kayḫusrav'e düşman olan Ḫvarizmlilere gönderdiği mürîdler ile onlara yakında, işâret edeceği bir zamanda, harekete hazır olmalarını bildirdi. Gittikçe artan mânevî nufûzu dolayısı ile, Bābā İsḥāḳ türkmenler için sâdece bir velî değil, artık bir peygamber hüvviyetini iktisâp etti. Filhakika ondan bir kaç satır ile bahseden Sibṭ al-Cavzī ve Ẕahabī müstesnâ, esâs kaynakların türkmenlerin *lā ilāha illa'llāh al-Bābā rasūl Allāh* dediklerini (evvelki iki müellif ise, *al-Bābā valī Allāh*) ittifakla beyân etmeleri ve diğer mâlûmat Bābā İsḥāḳ'ın peygamberlik iddiasında hiçbir şüphe bırakmamakta ve Bābā Rasūl adının (Beauvais'de *Paperissole*) bu suretle vücûda geldiğini meydana koymaktadır. İşte kesif türkmen kütleleri arasında bu imânı yaratan, Tanrının kendilerine zafer ve hâkimiyet vaad ettiğine ve muhârebelerde taraftarlarının ölmeyeceğine inandıran Bābā Rasūl, kuvvetinin kifâyetine ve hareket zamanının geldiğine kanî olarak, mürîdlerini Sumaysât, Ḥiṣn Manṣūr (Adıyaman), Kāhta ve Maraş taraflarına gönderdi. Bunların emri ile mallarını satarak at, silah ve erzak satın alan Türkmenler bütün memleketleri feth, elde edecekleri ganîmetleri taksim etmek ve Bābā'nın peygamberliğini kabûl etmeyenleri ezmek üzere kendilerine hareket zamanı ilân edilince bu inanış ve yağma hırsı ile istîla, tahrip ve kıtale başladılar. Onların aşırı hareketlerini durdurmağa me'mûr olan Malatya sü-başısı Muẓaffar al-Dīn 'Alīşīr'in, Germiyân türkmenleri ve kürtlerden müteşekkil kuvvetler ile ikinci mukavemet teşebbüsü de akamete uğradı. Elbistan'daki Selçuklu kuvvetlerini de bozduktan sonra, Türkmenler, kendilerine iltihak edenler ile berâber, Sivas üzerine yürüdüler; şehrin mukavemetini kırarak, iğdiş-başısı (askerî bir muhâfız teşekkülünün başı) Ḫurramşāh ve diğer bâzı ileri gelenleri öldürerek, pek çok ganîmet elde ettikten sonra, Bābā İsḥāḳ'a kavuşmak için, Tokat ve Amasya taraflarına yöneldiler; ilerledikçe, bu havâlideki türkmenlerin iltihâkı ile, mıkdarları daha da kabardı.

Türkmenlerin bu yürüyüşü memlekette öyle bir dehşet yarattı ki, iktidarsız ve kararsız sultan Konya'da bile emniyet hissedemeyerek kendisini Ḳubādābād'a attı ve Amasya sü-başısı olarak, Mubāriz al-Dīn Armagançāh'ı Babaîlere karşı gönderdi. Onun kuvvetleri, âsîler henüz varmadan, Amasya'yı işgâl ve yakaladıkları Bābā İsḥāḳ'ı idâm etti-

ler. Fakat Bābā 'nın hiçbir fânî tarafından öldürülemeyeceğine inanan türkmenler, kadın ve erkek, kuvvetli bir imân ve taassup ile hücûmlarına devamla, Amasya 'ya girdikten sonra, Bābā Rasūl 'ü bulamayınca, onun göklere çıkmış olduğuna ve meleklerin yardımını getireceğine kail oldular. Beauvais 'nin rivâyetine göre, Bābā İsḥāḳ öleceği vakit yanındakilere Tanrının kendisine vaad ettiği zafer ve hâkimiyetten emin olmalarını, öldükten sonra onun ile bu husûsta konuşacağını söylemiş ve yerine birisini tâyin ederek, bütün Türkiye 'ye hâkim oluncaya kadar, mücâdeleye devam etmelerini bildirmiştir ki, bu ifâdeler Bābā Rasūl ve taraftarlarının inanış ve anlayışları bakımından, çok şâyân-ı dikkattir. Böylece Bâbâîlerin, bu muhârebelerin birinde Armagangāh 'ı şehid ettikten sonra, Amasya 'dan hareketle Kırşehir yolu ile Konya 'ya doğru ilerilemeleri üzerine, büyüyen tehlikeyi önlemek maksadı ile, Ġiyāṯ al-Dīn, moğullara karşı Erzurum ucunu muhâfazaya me'mûr kuvvetlerin derhâl celbi için emir gönderdi. Asîler Kırşehir havâlisinde Malya ovasına vardıkları zaman, Selçuklu kuvvetleri de Kayseri 'ye yetişti. Burada Bābā İsḥāḳ 'ın mânevî nufûzu yalnız türkmenlere münhasır kalmayıp, Selçuklu askerlerine de sirâyet ederek, onun rûhâniyetinden korktuklarına ve bu sebeple hücûma cesâret edemediklerine dâir Abu'l-Farac ve Beauvais tarafından verilen mâlûmat, din tarihi bakımından, üzerinde dikkatle durulmağa değer. Hattâ bu sebeple, öncü olarak gönderilen, ordudaki ücretli frank askerleri bile alınlarına hac işâreti yapmak suretiyle mânen mücehhez olarak saldırdılar; onların ilk muvaffakıyeti sâyesindedir ki, müslüman askerlerine cesâret geldi ve nihâyet kadın, çocuk ve hayvanları ile birlikte savaşan âsîler bozguna uğratılarak, imhâ edildi ve böylece iki buçuk ay süren bu buhran 638 (1240) teşrinlerinde yatıştırıldı. Bu hâdisenin ehemmiyeti dolayısı ile, keyfiyet fetihnâmeler ile etraf memleketlere bildirildi.

Peygamberlik iddiası ile ortaya çıkan bu türkmen babasının hakikî kanâati ile neşrettiği fikir ve akîdeler hakkında bildiklerimiz, maalesef ancak isyân dolayısı ile, vekâyinâmelerin verdiği müteferrik kayıtlara inhisâr etmektedir. Fakat gerek bu kayıtlar ve gerek türkmenlerin dinî düşünce ve psikolojileri ile diğer türkmen babaları ve daha sonraki alevî, bektaşî ve kızıl-baş nâmları ile mârûf zümrelerin akîdelerine dâir bilgilerimiz bize, kıyas yolu ile, Bābā İsḥāḳ ve taraftarları hakkında da sağlam bir fikir vermektedir. Filhakika islâmiyeti henüz sathî bir şekilde kabûl etmiş bulunan Türkmenlerin dinî anlayışlarına uygun olan onun telkinleri islâm zemini üzerinde şâmânî, şi'î ve bâzı yerli akîdelerin karışmasından husûle gelen bir takım inanışlara dayanıyordu. Bābā İsḥāḳ 'ın faâliyeti ve Allaha hitap tarzı da (bir bozgun sırasında: „Tanrım ne yaptın, sanırım ki uyuyorsun!" dediği rivâyeti) onun eski şâmânlara ve Bārāk Bābā, Sarı Saltuk gibi türkmen şeyhlerine benzediğini, yarattığı manevî nufûzun kuvvet ve şümûl derecesi onun da kendisi hakkında samimî olarak bir şeylere inanmış olduğunu meydana koymaktadır. Bununla berâber Bābā 'nın sultanın kötü hareketlerini ve merkezdeki fenâlıkları din nâmına ve kendi hesâbına istismâr etmeğe çalışan, muğber bulunan Ḫvārizmliler ile münâsebetlere girişerek, onları devlete karşı ve kendi dâvası lehinde kullanmağı ihmâl etmeyen, hulâsa zamanın siyâsî, ictimâî ve dinî icâplarına göre hareket etmesini bilen bir şahsiyet olduğu muhakkaktır. Türkmenleri etrafında toplanmağa ve ayaklandırmağa sevkeden âmillerden biri de, şüphesiz, maddî zarûretler idi. Filhakika moğulların önünden kaçarak, bu bölgelerde toplanan Türkmenler otlak darlığı ve geçim sıkıntısı içerisinde bulundukları, şehirli ve köylü müslümanlar ile bunlar arasında ictimâî ve iktisâdî bir zıddiyet mevcut olduğu için, mânevî otoritesini tanıdıktan sonra, onun ganîmet ve hâkimiyet vaad eden telkinlerini kurtarıcı bir işâret saydılar.

VI. Moğul istilâsı. Bâbâîler hareketi, uzun zamandan beri, Selçuk Türkiyesi 'nin göstermekte olduğu kudret ve satveti ilk defa sarsan bir hâdise olmakla berâber, bundan moğullardan başka faydalanacak bir kuvvet yok idi. Filhakika isyânın bastırılmasından sonra bile, 639 (1241) 'da Mardin ve Meyyâfârıkîn üzerine bir sefer yapıldı. Her hâlde Bâbâî hareketinin verdiği fırsattan faydalanan Meyyâfârıkîn meliki Şihāb al-Dīn Ġāzī, ḫvārizmlileri ve Germiyan türklerini hizmetine alarak, Âmid 'i istirdâd maksadı ile, oraya hücûm etmiş idi. Selçuklu kuvvetleri, bu teşebbüsü akamete uğrattıktan sonra, Meyyâfârıkîn 'i de muhâsara etti. Lâkin bu esnâda moğul baskısının şiddetini arttırması ve müslüman devletlerini birleştirmeğe çalışan halifeden gelen elçinin tavassutu, Selçuklu sultanını metbû tanımak şartı ile, sulh akdini gerektiriyordu. Ḫvārizmlilerin Harput havâlisinde yerleştirilmesi kararlaştırıldı. Moğulların Elcezîre taraflarına akınları ve 638 'de Şihāb al-Dīn Ġāzī 'yi itâate dâvet eden yarlığı ona da anlaşmanın zarûretini gösteriyordu. Fakat coğrâfî-siyâsî durum, ilk Selçuklular gibi, moğulları

da Elcezîre 'ye değil, Anadolu 'ya sevkediyordu. Bununla berâber onlar, tabi'î mâniaları ve Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh ile Eyyûbîleri mağlûp eden maddî kudreti dolayısı ile, Kayḳubād Türkiye 'sine hücûm edebilmek için, uzun zaman tereddütte kaldılar; esâsen başka ülkelerdeki istilâları dolayısı ile, bu tarafa büyük bir ordu sevkedecek durumda da değil idiler. Kayḳubād I. ile yaptıkları anlaşma da bu vaziyetin doğurduğu karşılıklı bir saygının ifâdesi idi. Nitekim bir müddet, aynı sebeple, aynı anlayış Kayḫusrav 'e karşı da gösterilmiştir. Lâkin onlar zamanla Ġiyāṯ al-Dīn 'in liyâkatsizliğini ve zaaflarını öğrendikleri gibi, Beauvais 'nin ifâdesi vechile, Bâbâî isyânı Selçuklu devletinin mânen ne kadar zayıf ve sarsılmış olduğunu da meydana koydu ve Türkiye 'ye saldırmaları için mevcut tereddütleri giderdi.

Mugan ve Errân ovalarını kendilerine karargâh yapan moğullar bir kaç defa şarkî Anadolu hudutlarında çapul ve yağma hareketlerinde bulunmuşlar, Babaî isyânından bir kaç ay önce, Ani ve Kars havâlisini zaptederken de Erzurum vilâyeti hudutlarına girmişler ve bu sebeple de Selçuklular, muhtemel bir tecâvüzü karşılamak için, Erzurum 'a mühim kuvvetler yığmışlardı. Bu vaziyette Babaîlere karşı elde kâfî derecede bir kuvvet mevcut değil idi. Bilâhare Erzurum 'dan celp ve sonra da şark seferine sevkedilen askerler bu üssün zayıflamasına sebep oldu. Bu suretle, Babaî isyânından sonra, Cormagon Noyan 'ın yerine tâyin edilen Baycu 'nun kumandasında, mühim mıkdarda gürcü ve ermenilerin de dâhil olduğu, moğul ordusu ilerileyerek, Türkiye 'nin şarkta kilit noktası ve o zaman için zengin ve büyük bir şehri olan Erzurum 'u 1242 kışında muhâsara etti. Şehirde müslüman ve ücretli frank askerlerinden mürekkep ve Sinān al-Dīn Yāḳūt kumandasında bulunan Selçuklu kuvvetleri, 30.000 kişi olduğu rivâyet edilen, düşmanın şiddetli hücûmlarına ve sûrları tahriplerine karşı bir müddet mukavemet gösterdi; şehir halkı da müdâfaada kendine düşen vazifeyi îfâ etti. Lâkin üstün düşman ordusu karşısında mâneviyâtı sarsılan ve sultandan yardım alamayan müdâfîler, şehrin şahnesi bulunan Şaraf al-Dīn Duvaynī 'nin Sinān al-Dīn Yāḳūt ile husûmeti dolayısı ile ve her hâlde, kendisini de kurtarmak maksadı ile, hiyâneti neticesinde, âciz kaldılar. Bu suretle sûrlardan içeri girmeğe muvaffak olan moğullar bu mühim şehri yağma ve tahrip ederek, ahâliyi katlettiler, san'atkârlardan ve genç kız ve çocuklardan maada, herkesi kılıçtan geçirdiler. Erzurum düştüğü sırada sultanın gönderdiği kuvvetlerin henüz Erzincan 'a varmış bulunması Erzurum müdâfaasının ne kadar zorlaştığını gösterir. Moğullar Erzurum 'u zaptedince, bir taraftan kış olduğu, diğer taraftan bunun uyandıracağı aksül'ameli görmek istedikleri için, istilâlarına devamdan vazgeçerek, Mugan 'a çekildiler.

Erzurum felâketi, uzun zamandan beri hissedilen moğul korkusunu fi'lî bir tehlike hâline getirdi. Bu hâdiseden sonra moğulların istilâya devam etmeyerek, dönmüş olmaları Selçuklulara o kış bir hazırlanma imkânını verdi. Filhakika Erzurum 'un bu feci âkıbeti üzerine toplanan saltanat meclisinde bütün Selçuklu kuvvetlerinin seferber edilmesinden başka, müslüman ve hıristiyan tâbî ve komşu hükümdarlardan yardım istenmesi, elçiler vâsıtası ile, onlara tehlikenin büyük ve müşterek olduğunun anlatılması ve ücretli askerlerin de mümkün mertebe arttırılması husûsları kararlaştırıldı. Selçukluların moğul tehlikesine verdikleri ehemmiyeti anlayabilmek için, kendi tâbîlerine karşı yaptıkları fedakârlıkları gözönüne getirmek kâfîdir. Filhakika Eyyûbî meliklerine gönderilen Şams al-Dīn İṣfahānī, yapacağı bir yardım kuvveti mukabili, yalnız Şihāb al-Dīn Ġāzī 'ye 10.000 dinar altın ve 100.000 dirhem gümüşten başka, Kayḳubād 'ın Eyyûbîlerden fethettiği Ahlat 'ın mülkiyet menşûrunu da takdim etti. Öte yandan o taraflardan 20.000 kadar ücretli askerin toplanması maksadı ile yanına milyonlarca dirhem para da almış idi. Ermeni kıralının babasını Kayseri 'ye çağıran sultan ona, tâbî sıfatı ile göndermek mükellefiyetinde olduğu muayyen asker mıkdarından fazlası için, büyük bir meblâğ ve Ereğli 'yi de iktâ olarak (yâni hükümranlık hakkının kendinde kalması suretiyle) vermeği taahhüt etti.

Dışarıdan celbi düşünülen askerler için bu hazırlıklar yapılırken, memleket içinde de bütün iktâ sipâhîleri ve bir kısmı frank, gürcü, rûm ve ermeni ücretlilerinden mürekkep merkez kuvvetleri seferber edildi; savaşlarda kıymetleri tecrübe edilen frankların mıkdarı arttırıldı. Bu suretle 50.000 ile 80.000 arasında tahmin edilen Selçuklu ordusu, başta bizzat sultan olmak üzere, Sivas 'a doğru hareket etti. Orada muhârebenin neticesinden şüpheli oldukları için, taahhütlerine ve aldıkları paralara rağmen, beyhûde yere tâbîlerin iltihâkları beklenildi ve sâdık bir tâbî olan Haleb hükümdarını Nāṣiḥ al-Dīn al-Fāris 'in kumandasındaki 2.000 kişiden başka gelen olmadı. Bu esnâda idi ki, moğulların tahrip ve yağma ederek, Erzincan hudutlarına girdiklerine, halkın kılıçtan geçirildiğine ve ordunun sür'atle

yetişmesine dâir haber vâsıl oldu. Fakat tecrübeli devlet erkânı, mâlzeme ve erzak bakımından, bir üss hâlinde bulunan ve müdâfaası daha müsâit olan Sivas'ta kalarak, yorgun gelecek düşmana karşı muhârebenin kabûlü fikrinde idiler. Fakat sultanın etrafını alan genç ve seviyesiz unsurlar his ve heyecanları tahrik, Keyhusrev'i iknâ ederek, orduyu Erzincan istikametinde sevkettiler. Moğullar Akşehir ovasına geldikleri zaman Selçuklular da bu ovaya hâkim ve Sivas'tan takriben 80 km. şarkta bulunan Kösedağ sırtlarına varmış idi. Keyḳubād I. [b. bk.] ile Ḫvārizmşāh arasında bu civarda cereyân etmiş olan muhârebeye benzer bir karşılaşma vukû buluyordu. Fakat memleketin mukadderâtını tâyin eden bu karşılaşmalardan ikincisi, birincisinin aksine olarak, bir felâketin başlangıcı idi. Gerçekten burada da akıllı devlet adamlarının müdâfaası kolay olan Kösedağ'ın geçit ve sırtlarını tutup, düşmanı bekleme tavsiyeleri yerine, yine gençlerin heyecanları galebe ederek, ovaya inmek ve düşmanın üzerine atılmak kararı verildi ve ciddî emîrlerin, sultanı boş sözlere kapılmaktan alıkoymak için, yaptıkları teşebbüsler neticesiz kaldı. Hakikaten ücretli merkez kuvvetleri ile Haleb askerlerinin dâhil olduğu 20.000 kişilik bir öncü kolu ovaya indi. Fakat eski türk muhârebe tabyası an'anesine göre, sahte bir ric'at manevrasından sonra, moğullar bu öncüleri tamâmiyle perişan ettiler. Bu vaziyet karşısında şaşkın bir hâlde akşama kadar bekleyen sultan, Babaî isyânında gösterdiği aynı korkaklık ile, orduya haber vermeden, geceleyin, Tokat yolu ile, Konya'ya doğru kaçtı. Hattâ rivâyete göre, bu korku ve mizâcı icâbı, Antalya veya Menderes havâlisine kadar kaçarak, tehlikeden uzaklaştı. Öncüleri imhâ eden moğullar Kösedağ sırtlarına çıkınca, karşılarında Selçuklu ordusunu görerek, durakladılar. Lâkin sultanın firârını öğrenen ordu da, aynı rûh hâleti ile, hiç bir muhârebe yapmadan, canını kurtarmak maksadı ile, dağılarak, kaçtı. Sabahleyin yalnız Selçuklu çadırlarını gören düşman, pusu kurulduğu zannı ile, bir kaç gün yaklaşmağa cesâret edemedikleri ordugâha, askerden hiç bir eser kalmadığını anladıktan sonra, girerek, Selçukluların bırakmış olduğu ve kaynakların efsânevî bir şekilde tasvir ettiği altın, gümüş, kıymetli eşyâ, sayısız mâlzeme, silâh, at, katır ve develeri iğtitinam etti.

VII. Kösedağ felâketinden sonra. 1243 yılı temmûz başlarında (11—13 muharrem 641) vukû bulan Kösedağ felâketi, uzun müddet, Anadolu türklerinin hâfızasında acı hâtıralar ile yaşamış, bu sebeple de tarihe „Baycu yılı" ve ondan sonraki zaman da „zillet, feryâd ve inhitat devri" olarak intikal etmiştir. Selçuklu ordusunun maddî üstünlüğüne rağmen (moğullar 30.000—40.000 kişi idi), böylece hiç bir ciddî muhârebe yapmadan, utanç verici bir şekilde hezîmete uğramasında ilk âmil, vezîr Muhaẕẕib al-Dīn 'Alī'nin dediği gibi, şüphesiz, „sultanın gençliği, nâdanlığı ve erâzil ile düşüp-kalkması", yâni liyâkatsizliği idi. V. de Beauvais'ye göre de, „türklerin mağlûbiyetine hayret etmemelidir; zîra sultan muhârebe akşamı tamâmiyle sarhoş idi". Fakat daha kötüsü sefer ve muhârebenin sevk ve idâresinde sultanın ciddî devlet adamlarının düşünce ve tavsiyeleri yerine, câhil ve aşağı kimselerin heyecân ve arzûlarına göre karar vermesi idi. Moğulların dünyanın her tarafında yıllardan beri yaptıkları istilâ ve savaşlarda yenilmez bir kavim olduklarına dâir bir kanâat ve kalpleri dolduran bir korku türklerde de onlara karşı bir aşağılık duygusu yaratmakta idi. Lâkin bu iki esâs âmilin ehemmiyeti ne olursa-olsun koca bir ordunun, toplu veya münferit şeref kurtarıcı bir varlık göstermeden dağılması, daha derin sebeplerin mevcut olması gerektiğini gösterir. Filhakika daha sonraki hâdiselerin açıkça gösterdiği üzere, yüksek idâre mevkîlerinde bulunanların, ihtiras ve menfaat sâikası ile, giriştikleri mücâdele ve entrikalar mânevî bir sukutun açık bir tezâhürüdür. Dâimâ saffet ve hayâtiyetini muhâfaza eden halk kütlesi yanında, yüksek münevverlere ve devlet mekanizmasına ârız olan bu sukut sebepleri, şüphesiz, bir iki asırdan beri tereddî eden acem kültürü ile bu kültür mümessillerinin Tütkiye'de bu muhit ve mevkîlere hâkim olmalarının neticesidir. 'Alā' al-Dīn Keyḳubād'ın bu sebeple tâze Ḫvārizm unsurlarını tercih ederek, bir islâh hareketine başladığı da sezilmektedir ve hattâ ölümünün bile bu teşebbüsle alâkalı olduğuna dâir bâzı alâmetler mevcuttur. Sa'd al-Dīn Köpek'in büyük devlet ricâlini imhâsı da tabiatı ile devlet makinesinin zayıflamasına sebep oldu.

Selçuklu ordusunun bu suretle Kösedağ'dan kaçması üzerine, moğullar sür'atle Sivas'a doğru ilerilediler. Sivas kadısı Kırşehirli Naem al-Dīn, rivâyete göre, vaktiyle Ḫvārizm'de iken, moğul hanından almış olduğu bir yarlığ ile Baycu'ya mürâcaat ederek, şehri tahripten halkını da esâret ve katilden kurtardı. Bununla berâber moğullar bu zengin şehri üç gün yağma ve müteâkiben de Kayseri istikametinde yürüyüşlerine devâm ettiler. Kösedağ'dan kaçan bâzı unsurlar, başlarında Şamṣām al-Dīn Ḳaymāz ve Faḫr al-Dīn Āyāz olduğu

hâlde, burc ve sûrlarını tahkim ederek, Kayseri ile birlikte kendilerini müdâfaaya giriştiler ve oldukça metin bir mukavemet gösterdiler. Lâkin Kayseri iğdiş-başısı Ḥājük-oğlu Ḥusām al-Dīn adlı bir dönmenin ihâneti şehrin düşmesini mûcip oldu. Moğullar Selçuklu devletinin ikinci pâyitahtı olan bu büyük ve zengin şehri yıktı ve yaktılar; halkını Meşhed ovasına sürerek, esir ettikleri san'atkâr, genç kadın ve çocuklar müstesnâ, on binlere bâlig olan halkı kılıçtan geçirdikten sonra, Mugan'daki karargâhlarına doğru yola çıktılar. İstilâ esnâsında zaptetmemiş oldukları Erzincan şehrini, dönüşlerinde şiddetli bir muhâsaradan sonra, yağma, tahrip ve ahâlisini katlettiler. Böylece memleket, iki buçuk ay kadar, hukûmetsiz ve anarşi içinde kaldı; yollar kesildi. Suriye ve küçük Ermenistan'a bir çok insan kaçtı ki, bunlar arasında Kayseri ve Malatya v.b. şehirlerden mühim mıkdarda zenginler var idi. Hattâ moğulların gelmesi bahis mevzuu olmadığı hâlde, Malatya sü-başısı Raşīd al-Dīn'in, hazînelerini toplayarak ve halka haber vermeyerek, bu şehri hukûmetsiz bırakıp, Haleb'e kaçması, umûmî manzarayı göstermek için, dikkate değer. Ermeniler bu mültecî ve yolcuların bir çoğuna tecâvüz ettiler; göçebeler de âsâyişi bozdular.

Kösedağ bozgunundan sonra Amasya'da kalmış bulunan vezîr Muhaẕẕib al-Dīn 'Alī, moğulların dönmesi üzerine, yanına şehrin kadısını ve türlü hediyeler alarak, barış sağlamak maksadı ile, onların arkasından yola çıktı. Erzurum ile Erzincan arasında Baycu'ya mülâkî olarak, onunla birlikte, Mugan'a kadar gitti. Orada Baycu ile müdebbirâne ve vakur bir tarzda müzâkereye girişti. Kösedağ'da ölenlerin üç binden fazla olmadığını, sultanın memleketinde yüz bin kişilik mücehhez bir kuvveti bulunduğunu, mağlûbiyetin ricâl arasındaki ihtilâflar dolayısı ile vukû bulduğunu ve Anadolu halkının Selçuklu sultanlarından başka kimseye inkıyât etmiyecek bir rûhta olduklarını izaha çalıştı; bununla berâber moğullara kendileri için lüzûmlu olan harâcın te'diyesine âmâde olduğunu da bildirdi. Nihâyet yılda 360.000 dirhem (veya dinâr) para, 10.000 koyun, 1.000 sığır, 1.000 at, deve, katır ve ipekli, altın işlemeli kumaşlar, av köpekleri v.b. hediyeler mukabilinde sulh akdedildi. Rivâyete göre, bir moğul noyanı Baycu'ya bu mıkdarın Anadolu gibi zengin bir ülkenin yalnız bir köyünden (*ẕay'a*) alınan bir vergiye tekabül edeceği cihetle, az olduğunu ifâde edince, o „bu mıkdar tekarrür ettikten sonra, diğeri de gelir" tarzında bir cevap vermiş. Hakikaten, bildiğimiz üzere, bu mıkdar sonraları artmış ve Beauvais'ye göre, bu vergiler dışında sâdece Türkiye'ye gelen moğul elçilerinin, Konya'da defterlere kaydedilen iki senelik masrafları 600.000 *hyperpère*'i bulmuş idi. Moğulların Anadolu'nun zaptına verdikleri ehemmiyet için, Raşīd al-Dīn'in rivâyetine göre, bu muvaffakıyet dolayısı ile, Baycu'nun bundan dâimâ gurur ve iftihar ile bahsettiğini kaydetmek yerinde olur.

Selçuklu devletinin, Haleb ve belki de Trabzon'dan başka, diğer tâbîleri Kösedağ muhârebesine iştirâk etmedikleri gibi, mağlûbiyetinden sonra da, tabiatı ile eski metbûlarını terkettiler. Bununla berâber Selçuklu devleti Diyarbekir ve Ahlat havâlisi ile, kargaşalıktan faydalanarak, ermenilerin işgâl ettiği bir kaç hudut kalesi müstesnâ, ciddî bir arâzi kaybına uğramadı. Hattâ garpta zaaf içerisinde bulunan İznik ve İstanbul imparatorları, gerek müşterek tehlikeye ve gerekse birbirlerine karşı, yine de onun ittifakını aradılar. Filhakika 1243'te latin imparatoru Baudouin'in Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav ile anlaşma teşebbüsünden endişelenen İznik imparatoru daha sür'atli ve mâhir davranarak, onun ile Menderes havâlisinde buluşup, eski muâhedeleri (1211) yeniledi.

VIII. Kilikya seferi. Selçuklu devleti, Baycu ile yaptığı muâhedeyi emniyet altına almak için, Şams al-Dīn İṣfahānī'yi, bütün garptaki moğulların başı sayılan Batu Han'a göndererek, bunu tasdik ettirdiği gibi, Selçuklular aleyhinde Kösedağ buhranından faydalanan ermenileri tenkil için, bir müsâadenin de elde edildiği anlaşılıyor. Filhakika Konya'ya dönünce, az önce ölmüş bulunan vezîr Muhaẕẕib al-Dīn 'Alī'nin yerine geçen Şams al-Dīn İṣfahānī derhâl Ermenistan seferine teşebbüs etti. Kösedağ'dan sonraki hâdiseler bu seferi zarûrî kılmış idi; zîra ermeniler, tâbî olarak ayrıca aldıkları para karşılığı kuvvet göndermedikten başka, türk topraklarına tecâvüz ettiler; kendi memleketlerine sığınan ve Haleb'e gitmek isteyen yolcu ve mültecîleri de soydular veya öldürdüler. İslâmiyete ve müslümanlara küfür ve hakaret ettiler; Tarsus'ta sultan nâmına okunan hutbeyi kestiler ve paralardan onun adını kaldırdılar. Fakat hepsinden ağırı, moğulların Kayseri'ye hücûmları esnâsında kırala sığınan sultanın anasını ve hemşîresini, yaranmak maksadı ile, moğullara teslim ettiler. Bu sırada ermeni kıralının ve aynı zamanda kıral ile birlikte sultanın sâdık tâbii Lampron (bugün: Namrun) hâkimi ermeni Kostantin de kıralın kendi ülkesine tecâvüzü dolayısı ile, Selçukluları bir an önce sefere teşvik ediyordu. İşte bu sebepler ile Şams al-Dīn İṣ-

fahānī'nin başında bulunduğu türk ordusu, Ereğli'den geçerek, Ermenistan'a girdi ve bir çok yerleri zaptettikten sonra, ovaya inerek, Tarsus'u muhâsara etti. Yağan şiddetli yağmurların çıkardığı zorluklara ve uzayan muhâsaraya rağmen, şehir düşmek üzere iken, mühim bir hâdisenin vukû bulduğuna ve binâenaleyh orduyu alarak, derhâl dönmesine dâir Şams al-Dīn'e haber geldi. Gerçekten sefer esnâsında 'Alā'iya'de bulunan sultan birden bire ölmüş idi (643 = 1246). Fakat kazanılan zaferlerin hiç bir semeresini emniyete almadan dönmek istemeyen Selçuklu vezîri, haberin duyulmasından önce, kırala sulh teklifi yaptı. Ermenilerin, işgâl etmiş oldukları hudut kalelerinden başka, Bragana kalesini de teslim ve mâhud yıllık harâcı te'diye etmek şartlarını ihtivâ eden bu teklif, kıral tarafından, memnûniyetle kabûl edildi. Bununla berâber az sonra moğullar ile anlaşan ermeniler eski metbûlarını kolaylıkla terkettiler ki, Sis'te Selçuk sultanı nâmına son olarak basılan paranın 641 tarihini taşıması da buna delâlet eder. Böylece ordu bu netice ile iktifâ ederek, sür'atle Konya'ya döndü. Ecdâd türbesine defnedilen Kayḫusrav'in çok sihhatli ve genç bir yaşta bu ânî ölümü, arap kaynaklarındaki bir rivâyete göre, beslediği vahşî hayvanların ısırması neticesinde vukû bulmuştur. Nitekim çağdaş ermeni tarihçisi Sempad'ın 'Alā'iya'de „imdâd, imdâd!" diye bağırarak birden-bire öldüğüne dâir kaydı da buna uygundur. Kaynaklardaki ihtilâfların tahlîli bu hâdisenin, sanıldığı gibi, 644 tarihinde değil, 643'te vukû bulduğunu göstermektedir. Kirfard'ın kızından doğduğuna göre, ölümünde 25 yaşından fazla olamayacağı anlaşılır.

Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav'in liyâkatsizliği ve mânevî zaafları hâdiselerin cereyânında belirmiş bulunmaktadır. Hattâ onun içki, eğlence ve kadına düşkünlüğü yanında aklının kifâyetsizliğine, vahşî hayvanlar ile oynadığına ve bunları insanlar üzerine saldırtmaktan zevk aldığına dâir ifâdeler, onun hüvviyeti ve şahsiyetini meydana koymaktadır. Kırşehir'de babasının verdiği bir iktâda yaşamasına rağmen, eski şarkî Karahisar meliki Muẓaffar al-Dīn Muḥammed'in, ahlâkî düşkünlüğü dolayısı ile, kızını bu sultana vermekten sakınması ve nihâyet müteaddit ısrarlar üzerine, buna muvâfakat etmesi onun mânevî sukutu hakkında dikkate değer bir hâdisedir. Bizim bildiğimize göre, Kayḫusrav beş kadın ile evlenmiş idi. Filhakika Eyyûbî prensesi Ġāziya Hatun ile Muẓaffar al-Dīn Muḥammed'in kızından başka, biri zengin, diğeri papaz olmak üzere, konyalı iki hıristiyanın kızları da onun zevceleri idi. Tahta çıkar-çıkmaz, Kayḳubād ile yapılan anlaşmaya göre, Gürcistan kıraliçesi Rosudan'ın kızını getirtmiş ve ona karşı derin meclûbiyeti dolayısı ile, bastırdığı paralar üzerine, kendisini arslan şeklinde ve karısını da onun üstünde, kadın yüzlü bir güneş ile temsil eden bir tasvir koydurmuştur. Fakat daha çok hayret edilecek bir hâdise bu gürcü prensesi sarayda, memleketinden berâber getirdiği papazlara, dinî tasvirlere, hıristiyan maiyetine ve husûsî bir kiliseye sâhip olarak yaşamış olmasıdır. Anadolu'da Gürcî Hatun adı ile tanılan ve sonra Mu'īn al-Dīn Parvāna ile evlenen bu kadının erkenden müslüman olduğu, âlim ve dervîşler ile sıkı münâsebetlerde bulunduğu ve hayır-severliği ile tanındığı gözükmektedir. Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav İstanbul imparatoru Baudouin ile ittifâk müzâkerelerinde bulunurken, onun akrâbasından bir prensesle evlenme teklifine dâir bir mektupta da bu hıristiyan kızının dinine dokunulmayacağı, hattâ sarayda bir kiliseye ve mensûplarına sâhip olacağı ve ülkesindeki kiliselere de irâdlar bağlayacağı ifâde edilmektedir ki, bu da Gürcî Hatun'a bahşedilen dinî serbestî ve imtiyazların münferit bir hâdise olmadığını göstermektedir. Bununla berâber, bibliyografyada zikrettiğimiz bir makalemizin meydana koyduğu üzere, umûmiyet'le Selçuklu sultanları ve türk ictimâî muhitinin yabancı din ve kavimler muvâcehesinde gösterdiği geniş anlayış göz-önüne getirilirse, bu husûsta Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav bir istisnâ teşkil etmez. Bu sultanın izah edilen zayıf şahsiyetine rağmen, Anadolu Selçuklu devleti bulunduğu şartlar ve almış olduğu inkişâf istikameti sâyesinde, medenî ve iktisâdî ilerileme hızını kaybetmedi. Hattâ moğul istilâsının doğurduğu menfî te'sirlere rağmen, bu gelişme moğulların tam tahakkümüne ve Anadolu'da siyâsî ve ictimâî buhranların zuhûruna, 1276'ya kadar devam etti. Bu sebeple Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav zamanında pek çok ictimâî, ilmî ve dinî müesseseler kuruldu, büyük mimârî âbideler inşâ edildi.

Bibliyografya: İbn Bībī, *al-Avāmir al-'alāniya fi'l-umūr al-'Alā'iya* (Ayasofya kütüp., nr. 2985), s. 359, 363, 423, 456, 464—548, 595, 606; İbn al-'Adīm, *Zubda al-Ḥalab* (frns. trc. E. Blochet), Paris, 1900, s. 196, 199, 200—204, 219 v.dd., 225, 226; İbn Vāṣil, *Mufarric al-kurūb* (Molla Çelebî kütüp, nr. 119), 194a v.d., 196b; Abu'l-Farac, *Chronography* (ingl. trc. E.A.W. Budge), London, 1932, s. 403 — 410; ayn. mll., *Muḫtaṣar al-duval* (nşr. A. Ṣālḥānī), Beyrut, 1890, s. 437—442, 446, 446; G. Akropolites (Leipzig, 1903), s. 69; N. Gregoras, II, 6; G. Pachymeris (Bonn), II, 609; Vincent de Beauvais, *Miroir historial* (frns. trc. J. de Vigny), Paris, 1495, V, kitap XXXI, bahis 139 v.dd., 144—147, 150 v.d., kitap XXXII, bahis 26, 28, 29; *Histoire de la Géorgie* (frns. trc. M. Brosset), Petersburg, 1849, I, 502 v.d., 518 v.dd., 525 v.d.; Genceli Kiragos (frns. trc. E. Dulaurier), *TM*, II, 177, 1179—183, 192; ayn. mll. (frns. trc. M. Brosset), *Hist. Géorgie* I (zeyil), s. 446 v.dd.; ayn. mll. (ingl. trc. R. P. Blake ve R. N. Frye), Harvard, 1949 (*HJAS*), s. 39, 41, 43, 45; Sempad (frns. trc. E. Dulaurier), *RHCr. Doc. arm.*, I, 649, 650; Urfalı Vahram, *RHCr. Doc. arm.*, I, 520; Hayton, *La Flor des Estoires de la Terre d'Orient*, *RHCr. Doc. arm.*, II, 158, 159; Anılı Samuel, *RHCr. Doc. arm.*, I, 461; Vardan, (trk. trc. H. Andreasyan), *Tarih dergisi*, I, 2, s. 228; *The Journey of William of Rubruck* (ingl. trc. W. Rockhill), London, 1900, s. 275; Sibṭ İbn al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān* (Evkaf müzesi kütüp., XV, 638, 641 yılları), Haydarâbâd tab., II, 8, s. 733, 739, 742; Baybars Manṣūrī, *Zubda al-fikra*, Bodleian Poc. 324, 126b, 127a, 130b, 140a; *İskenderiye patrikleri tarihi* (Paris Bibl. Nat. ar. yazm., nr. 301), s. 377, 439 v.d.; İbn al-'Amīd (Lâleli kütüp., nr. 2002), 246b; Abu'l-Fidā, *Tārīḫ* (İstanbul, 1286), III, 180; Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* (nşr. Quatremère), s. 224 (nşr. Berezin, I, 281 v.d.); Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (*GMS*, s. 484); İbn Şaddād, *al-A'lāḳ al-ḫaṭīra* (British Museum, Add. 23334), 59b, 83a; Nuvayrī, *Nihāya al-arab* (Köprülü kütüp., nr. 1188), IV, 18b; Aḳsarāyī, *Musāmara al-aḫbār* (nşr. O. Turan), Ankara, 1944, s. 36 v.d., 45; Niğdeli Kadı Ahmed, *al-Valad al-şafīḳ* (Fâtih kütüp., nr. 4519), s. 296, 300; müellifi mechûl, *Tarih-i âl-i Selçuk* (nşr. F. N. Uzluk), Ankara, 1952, s. 48 v.dd.; Zahabī, *Tārīḫ al-islām* (Ayasofya kütüp., nr. 3013), 254b—255a, Topkapı sarayı kütüp., 2917 (XV), 311a, 312b, 314a, Haydarâbâd tab., II, 108—111; 'Aynī, *'Iḳd al-cumān* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2391 (XIX), s. 208, 209, 258, 363 v.dd.; 2391 (XX), s. 156; Maḳrīzī, *al-Sulūk* (nşr. M. M. Ziyâde), Kahire, 1936, I, 269—272, 275, 307—310, 313; İbn Kaṯīr, *al-Bidāya* (Kahire, 1351), XIII, 156; Eflākī, *Manāḳib al-'ārifīn* (frns. trc. Huart), I, 296; Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1332), s. 46, 199; V. Langlois, *Numismatique de l'Arménie*, s. 55; İsmâil Gâlib, *Meskûkât-i Selçukiye*, s. 48 v.dd.; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-i islâmiye*, 189—224, 229—232; Behzad Butak, *Keyhusrev II.'in görülmemiş iki sikkesi* (İstanbul, 1950); Ducange, *Histoire de l'Empire de Constantinople* (nşr. Buchon), I, 289—291 ve *Le Magasin pittoresque* (Paris, 1845), s. 263 (Kayḫusrav'in Baudouin'e mektûbu); F. Sarre, *Reise in Kleinasien* (Berlin 1896); H. J. Löytved, *Konia* (Berlin, 1907); Halil Edhem, *Kayseriye şehri* (İstanbul, 1334), 71—85; ayn. mll., *TEOM*, XXXIII; *Konya kılavuzu* 1944; İ. Hakkı, *Kitâbeler*, I, II; ayn. mll., *Kütahya şehri*; R. Riefstahl, *Cenûb-i garbî Anadolu'da türk mimârisi*; A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, II; ayn. mll. ve J. Sauvaget, *Voyage archéologique dans la Turquie Oriental* —M. D'Ohsson, *Histoire des Mongols* (Amsterdam, 1834), III, 80—86, 91; M. Saint-Martin, *Mémoire sur l'Arménie* (Paris, 1819), II, 258; Le Beau, *Hostoire du Bas-Empire*, XVII, 411; G. Finlay, *History of Greece* (London, 1851), s. 389; ayn. mll., *Hist. Byzantine and Greek Empires* (London, 1854), s. 386—389; Falmerayer, *Gesch. Trapezunt* (München, 1827), s. 107, 116 v.dd.; A. Gardner, *The Laskarids of Nikea* (London, 1912), s. 21, 181; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire Byzantin* (Paris, 1932), II, 206; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord* (Paris, 1940), s. 695; L. Bréhier, *La Vie et la mort de Byzance* (Paris, 1946), s. 381; Mīrzā Muḥammed, *Tārīḫ-i Cihānguşā*, III, 467, 470; F. Köprülü, *Anadolu'da islâmiyet* (*Edebiyat fakültesi mecmuası*, II, 4, 302 v. dd.); Osman Turan, *Celâleddin Karatay* (*Belleten*, XLV, 25—27); ayn. mll., *Les Souverains Seldjoukides et leur sujets non-musulmans* (*Studia Islamica*, I); ayn. mll., *Selçuk Türkiyesi din tarihine dâir bir kaynak* (*Fuad Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 531—549). (OSMAN TURAN.)

KEYHUSREV III. KAYḪUSRAV III. (1264—1283), ĠIYĀṮ AL-DĪN B. RUKN AL-DĪN KILIÇ ARSLAN, Selçuklu hükümdarı olup, babası Rukn al-Dīn Kılıç Arslan'ın, moğullar hizmetinde bulunan Mu'īn al-Dīn Sulaymān Parvāna [b. bk.] muâveneti ile, moğullar tarafından katledilmesi üzerine, henüz 2,5 ve bir rivâyete göre, 6 yaşında bulunan Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav III. hükümdar ilân edildi. Şarkî Anadolu'nun hakikî hâkimi olan Mu'īn al-Dīn ve diğer Selçuklu emîrlerinin mutâvaati ile Anadolu seferi açmış olan Mısır Memlûk hükümdarı Baybars 1277'de Kayseri şehrini almış idi. Bu muvaffakiyetlerden sonra, Mu'īn al-Dīn Baybars'a itimat etmeyerek, Kayḫus-

rav III. de berâber, Tokat'a kaçmıştır. Fakat bu hareketlerinden dolayı ithâm edilen Mu'în al-Dîn 1279 senesinde moğullar tarafından idâm edilmiştir. Bundan sonra idârede serbest kalan Kayḫusrav III., bâzı ümerânın muâveneti ile, işleri idâre etmeğe çalışırken, 'İzz al-Dîn Kaykā'ūs II.'un oğlu olup, Kırım'da oturan Ġiyāṯ al-Dîn Mas'ūd, Sinop tarikı ile, Anadolu'ya geçmiş ve 1280'de, İlhan Abaḳa'ya arz-ı inkıyâd için, Erzincan'a gitmiştir. Abaḳa Han'ın 680'de vefatı ile, yerine geçen Sultan Ahmed Selçuklu memleketini Kayḫusrav III. ile Ġiyāṯ al-Dîn Mas'ūd arasında taksim etmiş ise de, Kayḫusrav buna râzı olmamıştır. Azerbaycan'a giden Kayḫusrav'in, bir müddet Tebriz'de oturduktan sonra, tekrar Erzincan'a gelmesi üzerine, 1283'te İlhan'ın fermanı ile katolunmuştur. Kayḫusrav III.'in zamanındaki en mühim muvaffakiyeti Karaman emîri Cimri lekabı ile meşhûr Ġiyāṯ al-Dîn Siyāvūş'u Develi-Karahisar önünde Sâhib Ata delâleti ile ele geçirerek, bertaraf etmesidir. Bu vak'adan sonra Güneri Bey'in riyâsetinde mukabil tedbirler alan Karamanlılar Kayḫusrav III.'in annesi ile anlaşarak, 1283'te emâret menşûru elde etmiştir (krş. mad. KARAMANLILAR).

Bibliyografya: Bk. diğer Selçuklu hukümdarları bibliyografyası. (T. H.)

KEYKÂVUS. KAYKĀ'ŪS, Keyânîler sülâlesinden İran'ın efsânevî bir hukümdarı olup, *Avesta*'da Kava-Usa adı ile anılır. Firdavsî onu Kayḳubād'ın oğlu ve diğer kaynaklar ise, torunu olarak gösterirler. Rivâyete göre, muhârip bir hukümdar olup, devlerin oturduğu ve bir gece istilâ ordularını taş yağmuruna tutan beyaz devin (*dîv-i safîd*) koruduğu Mâzenderân'a bir sefer yapmıştır. Zāl'in oğlu Rustam, mahbus olan hukümdarı kurtarmak için, yola koyulur ve yolda başından meşhûr yedi mâcerâ geçer [bk. mad. RUSTAM]. Beyaz dev uykuda öldürülür; kalbinden akan kanlar hukümdar ve ordusuna görme kuvvetini tekrar kazandırır. Bir başka muhârebe hukümdarı İran'ın cenûbundaki Hāmāvarān'a gitmeğe mecbûr eder. Burası Yemen (Ḥimyar) olmalıdır; çünkü oraya, Makrān'dan hareket ederek, gemi ile gider. Mâcerâcı rûhu onu dünyayı kuşatan Kaf [b. bk.] dağına kadar götürür. Hāmāvarān hukümdarının kızı Sūdāba (al-Ṯa'ālibî'de: Sūdāna, ar. Su'dā, Ẕu 'l-Aẕ'ār'ın kızı) ile evlenir ve kayın-babasına yaptığı bir ziyârette, ihânete uğrayarak, deniz kenârında bulunan bir köşke hapsedilir. Onu yine Rustam kurtarır.

Kay-Kā'üs devleri buyruğu altına alıp, kuvvetlerinden istifâde ederek, Alburz'da kendisine kasırlar yaptırır (Ṯa'ālibî, s. 165'e göre, Bâbil kulesini yaptırmıştır; Ḥamza al-İṣfahānî'de de böyledir, bk. nşr. Gottwaldt, s. 35; *Mucmal al-ṭavārīḫ*, *JA*, 3. seri, 1841, XI, 325). Bu angaryaya kızıp, öç almak isteyen devlerden biri ona göğe çıkmak mümkün olduğu fikrini telkin eder. Hukümdar bu maksatla kartal yavruları yetiştirip, bunlardan dördünü tahta bağlayarak, yıldızlara doğru havalanır. Kartallar yorulunca, yere inerler ve hukümdarı Āmul [b. bk.] bölgesinde bir ormanın ortasında yere atarlar; orada hukümdar kendisini aramağa çıkmış olan devlet ricâli tarafından kurtarılır. Hukümdarın bir oğlu Siyāvaḫş (Siyāvaş, Çyāvarşāna), iğvâsına kapılmadığı Sūdāba tarafından, nâmusuna tecâvüz ile suçlandırılır ise de, yanan iki odun yığını arasındaki dar sâhayı, hiç bir şey olmadan geçerek, ateş denemesi ile mâsum olduğunu ispat eder. Bundan sonra genç şehzâde turanlılara karşı muhârebeye gitmek ister ve Belh [b. bk.] civarında onlar ile karşılaşır. Afrāsiyāb [b. bk.]'ın dâmâdı olan Siyāvaḫş'in ölümü Rustam'e İran'a geri dönmek karârını verdirir; bu kahraman bizzat hukümdarın önünde Sūdāba'yi öldürür ve memleketinin öcünü almak için, Turan üzerine saldırır.

Kaykā'üs 150 yıl huküm sürmüştür. Son yıllarını inzivâ içinde geçirmiş ve tahtını Siyāvaḫş'ın oğlu ve kendi torunu Kay-Ḫusrav'e bırakmıştır.

Bibliyografya: Firdavsî, *Şāhnāma* (nşr. Vullers), I, 315; II, 764 (nşr. ve trc. Mohl, I, 486 v. dd.; II, 1–557); Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 597 v. dd.; al-Ṯa'ālibî, *Ġurar aḫbār mulūk al-furs va siyarihim* (nşr. ve trc. Zotenberg, *Histoire des rois des Perses*, s. 153–234); Fr. Spiegel, *Erânische Alterthumskunde*, I, 584 v. dd.; ayn. mll., *Awestâ und Shâhnâme* (*ZDMG*, 1891, XLV, 195); Dubeux, *La Perse* (Paris, 1841), s. 233 v. dd.; J. Darmesteter, *Etudes iraniennes* (Paris, 1883), II, 221 v. dd.: *Grundr. d. iran. Philologie*, II, bk. fihrist ve *Kavi*; Nöldeke, *Das iranische Nationalepos*, 2. tab. (Berlin-Leipzig, 1920), s. 1, 48, 52, 55, 60. (CL. HUART.)

KEYKÂVUS. KAYKĀ'ŪS B. İSKANDAR B. ḲĀBŪS B. VAŞMGĪR 'UNṢUR AL-MA'ĀLÎ (1020 ?—?), Cürcân ve Taberistan hukümdarı olup, Ziyārî [b. bk.] sülâlesine mensûptur. 441—462 (1049—1069) arasında, iki büyük Selçuk hukümdarı Tuğrul Bey ile Alp Arslan'a tâbî bir bey olarak, huküm sürmüştür. Kendisini meşhûr eden *Ḳābūs-nāma*'sının sonunda, 63 yaşında olduğunu ve eseri 475 (1082/1083)'te yazmağa başladığını kaydetmektedir. Bundan, Kaykā'üs'un

410 (1019/1020) yılında doğmuş olduğu, tahta geçtiği zaman aş.-yk. 30 yaşlarında bulunduğu, sonra da ölümünden çok önce saltanat mevkiinden çekildiği neticesini çıkarabiliriz. Onu tahtından uzaklaştıran ve bizce bilinmeyen sebepler, eserindeki sağlam ve isâbetli hikmeti ve inkâr kabûl etmez acılığı izah etmektedir.

Ḳābūs-nāma, farsça olarak, bize kadar gelen hukümdarlara âit terbiyevî kitapların en mühimlerinden biridir. Kaykā'üs bu kitabı, oğlu Gīlān Şāh için, kaleme almış ve esere, hukümdar ve müellif olarak tanınan büyük babası Ḳābūs b. Vaşmgīr [b. bk.]'in adını koymuştur. Bu eser amelî bir felsefenin hulâsasıdır. 44 fasıla ayrılmıştır. En mühim kısmı ahlâka, ev ve âile idâresine ve bir çok mühim esnaf mesleklerinin tahliline ayrılmıştır. Hâlbuki siyâset bir kaç fasıllık bir yer tutmaktadır. Eser hakkında umûmî bir fikir edinmek için krş. E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, 1901, II, 276. Mevzuun işlenişinde, müellifin kısmen yunan ahlâkına dayandığı muhakkaktır. Oradan msl. ahlâkta itidâl (μεσότης) gibi, bâzı esâslı mefhûmlarda alınmıştır. Buna mukabil, izah usûlü ve misâlleri, hemen tamâmen, iran menşe'lidir.

Elimizde henüz eserin tenkitli bir neşri yoktur. Tahran (1275 ve 1285) taş-basmasının yazma nüshalar ile karşılaştırılması lâzımdır. [Kısmen tenkitli yeni bir neşri için bk. Reuben Levy, *The Naṣīḥat-nāma known as Qābūsnāma*, London, 1951]. Eserin üç türkçe tercümesi de (yalnız ikisi muhâfaza edilmiştir) metnin tenkidi için kâfî değildir; çünkü bunlarda bir çok ilâveler ve değişiklikler yapılmıştır. Bu üç tercümenin ilkinin hangi tarihte yapıldığını tesbit etmek imkânsızdır; ikinci tercüme 835 (1432)'te, Mercimek Ahmed b. İlyas tarafından, Murad II. için yapılmıştır (bk. O. Ş. Gökyay, *Kabusname*, İstanbul, 1944); bunun 35. faslı (şiir san'atı), Wickerhauser tarafından, basılmış ve tercüme edilmiştir (bk. *Wegweiser zum Verständniss der Türkisher Sprache*, 1853, metin s. 262—265, trc. s. 287—290). Üçüncü tercüme 1117 (1705/1706)'de, Bagdad vâlisi Hasan Paşa için, Nazmî-zâde Murtaza tarafından yapılmıştır. İkinci ve üçüncü tercümeler ile üç yazmaya göre, H. F. v. Diez bir almanca tercüme meydana getirmiştir ve etraflı bir mukaddime yazmıştır. Farsça aslından, her hâlde 1285 tarihli Tahran taş-basmasından, ilk 22 fasıl Bombay'da 1916'da tekrar basılmıştır (*Quabus Nameh by Ansur Ma'ali, with a copious Glossary by Munshi Khalil-ul-Rahman*). Farsça metnin bütünü, A. Querry tarafından, 1882'de, fransızcaya tercüme edilmiştir (*Le Cabcus Namé*, Paris, 1886).

Bibliyografya: v. Zambaur, *Manuel de Généalogie*, s. 210 (burada bibliyografya verilmiştir); Geiger-Kuhn, *GrI Ph.*, II, 347 v. dd.; Heinr. Fried. v. Diez, *Buch des Kabus* (Berlin, 1811); Plessner, *Der οἰκονομικός des Neupythagoreers 'Bryson'* (1928), s. 55—58 ve 260 v.d. (metnin tenkidi hakkında). (M. PLESSNER.)

KEYKÂVUS I. KAYKĀ'ŪS I., 'İZZ AL-DÎN (? — 1220), Ġiyāṯ al-Dîn Kayḫusrav I.'in büyük oğlu ve Anadolu Selçuklularının büyük sultanlarından biridir.

I. Meliklik zamanı. Ġiyāṯ al-Dîn Kayḫusrav Selçuk tahtını terke mecbûr olarak, İstanbul'a hareket ettiği zaman (1197) Kaykā'üs da, kardeşi Kayḳubād ile birlikte, babasının yanında bulunuyordu. Sayf al-Dîn Aba'nın bu iki şehzâdeyi omuzlarında taşıdığına dâir bir kayıt, onun bu esnâda henüz çocuk olduğunu ve on yaşından yukarı bulunmadığını gösterir. Kayḫusrav Konya'dan ayrıldığı zaman tahta çıkan Rukn al-Dîn Sulaymānşāh yeğenlerini yanında kalmak veya babalarına iltihak etmekte serbest bırakınca, şehzâdeler atabeglerinin tâlimatına göre, iltihak isteklerini belirterek, yolda babalarına kavuştular. Onlar İstanbul'da, berâberlerinde giden atabeg ve muallimlerinin yanında tahsillerine devam etmek ve boş zamanlarını da av ve sporla geçirmek suretiyle yerleştiler. Ġiyāṯ al-Dîn Kayḫusrav [b. bk.] Selçuk tahtına dâvet edilip, Bizans'tan Konya'ya hareket edince, anlaşmaya göre, şehzâdeler, rehine olarak, Th. Laskaris'in yanına bırakılmış, fakat maiyetlerinde kalan Zekeriya Hâcib'in mahâreti ile kaçırılıp, yolda babalarına ulaşmışlardır. Kayḫusrav bu ikinci defa tahta çıkışında Kaykā'üs'u Malatya'ya melik tâyin etmiş ve çok saydığı dostu âlim Macd al-Dîn İsḥāḳ'ı da onun tahsil ve terbiyesini tamamlatmak ve idârî işlerini yürütmek maksadı ile berâberinde oraya göndermiş idi. Bu âlimin Kaykā'üs üzerindeki nufûzunu göstermek için, isyân etmiş bulunan kardeşi Kayḳubād'ın öldürülmesini önlemiş olması ve saltanatını tasdik maksadı ile halifeye onun gönderilmiş bulunması hâdiselerini zikretmek kâfîdir. Babasının ölümüne kadar, yâni aş.-yk. altı yıl, Malatya'da kalmış bulunan Kaykā'üs'un oradaki faâliyetine dâir bir şey bilmiyor isek de, bu zamanda melikler artık, Kılıç Aslan II.'ın memleketi on bir evlâdına taksiminde olduğu gibi, adlarına para bastıran, hutbe okutan ve icâbında kendi başlarına harp ve sulh teşebbüslerine girişen siyâsî bir muhtâriyete sâhip olmayıp, sâdece bir vâli mevkî ve salâhiyeti ile tâyin edildiklerinden, buradaki faâliyetlerine bir ehemmiyet verilemez.

II. Kardeşler arasında saltanat kavgaları. Kayḫusrav Alaşehir seferinde şehid düşünce, Selçuklularda veliahdlik ve saltanat verâseti bir kanunla tesbit edilmediği için, devlet erkânı hangi şehzâdenin tahta çıkarılması gerektiği husûsunda bir toplantı yaptı. Selçuk devletinin sâdık ve nufûzlu bir tâbii olan Maraş emîri Nusrat al-Dīn'in ve an'anenin büyük şehzâdeye verdiği rüchâniyetin te'siri ile, Kaykā ūs'un sultanlığına ittifakla karar verildi. Bu suretle kendisine yapılan dâvet üzerine, süratle Kayseri'ye yetişen ʿİzz al-Dīn Kaykā'ūs orada, mûtat üzere, bi'at, tâziye ve cülûs merâsimlerini yaptı; mansıp ve me'mûriyet menşurlarını yeniledi; devlet erkânına yeni iktâ ve mülkler tefviz etti ve emîrlerin de mertebelerine göre takdim ettikleri hediyeleri kabûl etti. Fakat devlet merkezi Konya'ya hareket etmek üzere iken, kardeşi Tokat meliki ʿAlā' al-Dīn Kayḳubād'ın, kuvvetlerini toplayarak, Kayseri'ye doğru yürümekte olduğu haberi geldi.

Babasının ölümünü öğrenen Kayḳubād, saltanatı elde etmek ihtirası ile, sür'atle askerlerini topladığı gibi, sıkı münâsebetlerde bulunduğu amcası Erzurum meliki Muġīṯ al-Dīn Tuġrulşāh ile de bu husûsta anlaştı; eski uç beylerinden çok nufûzlu bir şahsiyet olan Danişmend oğlu Parvāna Ẓahīr al-Dīn İli'yi kendi tarafına çekti. Her hâlde bâzı mühim vaadler ile, bizzat askerleri başında gelen ermeni kıralının yardımını da te'mine muvaffak oldu. Bu müttefikleri ile birlikte harekete geçen Kayḳubād, nihâyet ağabeyisini Kayseri'de kuşattı. Bu kuşatma esnâsında, yanında az bir kuvvet bulunan ve bu sebeple tahtını kaybetmek tehlikesi ile karşılaşan Kaykā'ūs, bir çıkış hareketi ile, Kayseri'den ayrılarak, Konya'ya sığınmak ve orada, uç beylerinden göreceği yardım ile, kardeşine mukavemet etmek niyetinde idi. Fakat maiyeti erkânı Konya'ya kadar gitmenin bile imkânsızlığı, mağlûbiyetin yolda kendilerini beklemekte olduğu ve bundan dolayı Kayseri'de kalarak, başka tedbirlere baş-vurmak gerektiği mütâleası ile, sultanı iknâ ve hareketten alıkoydular. Böylece, ilk çâre olarak, müttefikleri Kayḳubād'dan ayırmak maksadı ile, Kayseri vâlisi ʿĀlam al-Dīn Ḳayṣar'i, para ve kıymetli hediyeler ile, vaktiyle münâsebette bulunduğu ermeni kıralının karargâhına gönderip, ona şehzâde kavgalarına karışmanın kendisi için bir fayda te'min etmiyeceğini, bu işten vazgeçtiği takdirde sultanın Ermeni kırallığına hücûmda bulunmayacağını ve ayrıca da bin *mud* hubûbat verileceğini bildirdiler. Bu esâslara göre, bir anlaşma imzâlandıktan sonra ermeni kıralı, ordusu ile birlikte kuşatmayı bırakarak, gizlice Develü hudûdundan memlekete geçti.

İbn Bībī'nin naklettiği bu anlaşmada olduğu gibi, diğer selçuk ve arap kaynaklarında da bir arâzi terki bahis mevzuu değildir. Hâlbuki urfalı Vahram, Kayḳubād'a yardım maksadı ile geldiğini zikretmeksizin, kıral Leon II.'un Ereğli'yi zapt ve Kayseri'yi muhâsara ettiğini, şehir düşmek üzere iken, altın mukabili ve muâhede ile bundan vazgeçerek, onun sultana bırakıldığını kaydederek, selçuk tarihçisini ikmâl eder. Nitekim dâimâ türklerin elinde bulunan Lârende (Karaman), Ereğli ve Luluva (Ulukışla) kalelerinin sonradan Kaykā'ūs tarafından yeniden alındığına dâir diğer ermeni ve bâzı arap kaynaklarının rivâyetleri, buraların, bu sıkışık vaziyette terki bahis mevzuu olmasa bile, ermeniler tarafından işgâl edildiğini gösterir. Filhakika Selçuklulara karşı yardımlarını te'min maksadı ile, kıralın bir fermanında Lârende kalesinin Hospitalier şövalyelerine vaad edildiğine dâir bir kayıt da buna delâlet eder. Ermeni kıralının Kayseri muhâsarasını terketmesi üzerine, durumun nâzik ve âkıbeti endişeli bir şekil alması Muġīṯ al-Dīn Tuġrulşāh'ı da, Kayḳubād'ı haberdar etmeksizin, memleketine dönmeğe zorladı. Bu suretle müttefiklerini kaybeden ve her ikisinin de Kaykā'ūs ile gizli bir anlaşma yaptığına kanaat getiren ʿAlā' al-Dīn Kayḳubād, artık muvaffakiyet ümidini kaybederek, askerlerini alıp, Ankara'ya gitti ve oraya sığındı.

Anadolu'da saltanat kavgası dolayısı ile vukû bulan hâdiseler arap kaynaklarına bir az farklı bir şekilde aksederek, onlarda da muhâsara keyfiyeti Tuġrulşāh'a atfedilmekte, Kayseri yerine Sivas, 608 yılı başlangıcı yerine de 609 senesi verilmekte ve Kaykā'ūs'un başarısı da al-Malik al-Aşraf'ten talep ettiği yardım karşısında Tuġrulşāh'ın, bundan korkarak, çekilmiş olması şeklinde izah edilmektedir. Bu hâdiselerde Kayḳubād yerine Tuġrulşāh'ın meydana çıkması, şüphesiz, şarkta bulunması münâsebeti ile, onun hakkında daha fazla bilgi sâhibi bulunmaları ve saltanat kavgası gayesi ile yapılan bu seferin ilk bakışta böyle bir hedefle alâkalı olması gerekeceği mülâhazasından ileri gelen bir hatâ olmak icâp eder. Filhakika Kılıç Arslan'ın zamanında olduğu gibi, hiçbir vakit saltanat ihtirası beslememiş bulunan ve dâimâ Konya tahtında oturan sultana itaat eden Muġīṯ al-Dīn Tuġrulşāh'ın, Kayḳubād gibi ihtiraslı ve kuvvetli bir namzed karşısında, hem de müşterek bir muhâsara esnâsında, kendi hesabına saltanat dâvası ile ortaya çıkması da zâten

vârid olamaz. Bu sebeple sonraki bâzı tetkiklerde kabûl edilen Kayseri'den başka onun tarafından yapılmış bir Sivas muhâsarasının bahis mevzuu olmayacağına işâret etmek yerinde olur. Zâten arap kaynaklarının Kayḳubād'dan yalnız Ankara muhâsarası dolayısı ile bahsetmeleri, diğer taraftan onun yerine ermeni kıralından te'min edilen yardımın Tuġrulşāh'a atfı ve hattâ bunun yeğeni tarafından mağlûp ve maktûl olduğunu söylemeleri hatâlarını göstermeğe kâfîdir. Fakat Kaykā'ūs'un Aşraf'ten tahakkuk edemeyen bir yardım istediğinden şüphe edilemez.

III. Cülûsu ve Selçuk ülkesine hâkimiyeti. ʿİzz al-Dīn Kaykā'ūs, Kayseri'de karşılaştığı bu büyük tehlikeyi, bir hayli zaman uğraşarak (607 tarihli câmi ve kale kitâbeleri buna delâlet eder), bu suretle bertaraf ettikten sonra, Aksaray yolu ile Konya'ya doğru hareket etti.

Asıl cülûs merâsim ve şenlikleri payitahtta oldu. Devlet erkânı an'aneye göre, yeminle kendisine bi'atlerini arz ve hediyeler takdim ettiler. İleri gelenlere hil'atler, yeniden iktâ, emlâk ve mansıp menşûrları verildikten ve eskileri de tasdik edildikten sonra, komşu devletlere, sultanın tahta çıktığını, muhâliflerinin ezildiğini ve memleketin istikrara kavuştuğunu bildiren *ḳāṣid*'ler gönderildi; onlar da hediyeler ile birlikte yolladıkları elçiler ile sultanı tebrik ettiler. Filhakika bunlar arasında, Niğde vâliliğine tâyin edilen Zayn al-Dīn Başāra Kilikya Ermeni kırallığına gitmiş, kıral da altın, gümüş takımları, kıymetli kumaşlar ve atlardan mürekkep hediyeler ile tebriklerini bildirmiş idi. Cülûs münâsebeti ile gelenlerin en mühimi, şüphesiz, halifenin elçisi idi. Filhakika, sultan Sancar ile birlikte Selçuk hâkimiyeti parçalandıktan sonra, diğer islâm hükümdarları gibi, Anadolu Selçuklu sultanlarının saltanatlarını tasdik için, islâm dünyasında, yüksek bir otorite olarak, mânevî hakimiyetin mümessili olan ve al-Nāṣir lidīn Allāh ile de tedrîcen maddî kudretini hissettiren, yalnız Abbâsî halîfeliği kalmış idi. Bu sebeple sultanın cülûsunu bildirmek maksadı ile Macd al-Dīn İsḥāḳ'ın gönderilmesini müteâkip, 608'de halîfeden sultanın tasdik ve teveccühü için gelen menşûrun büyük bir ehemmiyeti vardı. Gerçekten çetr, sancak, siyah amâme, zırhlı elbise, kamçı ve kılıç gibi, saltanat alâmetleri v.b. hediyeler ile birlikte gelen ve İbn Bībī'nin mufassal nüshası ile bize kadar intikal eden bu menşûrun, eskilerine nazaran, bir husûsiyeti de bununla halîfenin, bütün diğer müslüman hükümdarları gibi, Kaykāvus'u da kurduğu Fütüvvet teşkilâtına dâvet ve idhâlden sonra onun esâslarına riâyeti tavsiye ve talep etmesidir ki, bu sebeple bir fütüvvet elbisesi (*şalvar*, *sirvāl*) de gönderilmiştir (Menşûrun 608 ramazan tarihini taşımasına ve 611'de vâkî Sinop fethine dâir bir işâret ihtivâ etmesine rağmen, İbn Bībī'nin bu cülûs menşûrunu mezkûr fethe atıf ve o münâsebetle dercetmesi bu müellifin düzeltilmesi gereken mühim hatâlarından biridir).

İznik imparatoru Laskaris'ten gelen elçi, yalnız sultanın cülûsunu tebrik için değil, Alaşehir muhârebesi ve babasının şahâdeti dolayısı ile iki devlet arasında bozulan dostâne münâsebetleri yeniden kurmak vazifesini îfâ maksadını da güdüyordu. Filhakika İstanbul'da yerleşen lâtinlere ve yeni durum neticesinde hâkimiyetlerini kurmağa çalışan Komnenlere karşı, Bizans'ın vârisi olmak dâvası ile mücâdele eden İznik imparatoru bu cülûsu tebrik vesilesi ile, eski dostluğu ihyâ edebilmek için de, esir bulunan Sayf al-Dīn Ay-Aba'yı serbest bırakıp, kendi elçisi ile ve rivâyete göre 30.000 dinar para ve hediyeler ile birlikte göndererek, babasının şehadeti dolayısı ile teessürlerini beyân ve katilin öldürüldüğünü ifâde ettikten sonra, sulh teklifinde bulundu. Dördüncü haçlı seferi münâsebeti ile İstanbul'un işgâli ve bunun neticesinde siyâsî vaziyet ve muvâzenenin değişmesi [bk. KEYHUSREV I.], şimâl, cenûp ve şark taraflarında yapılması düşünülen seferler ve nihâyet ʿAlā' al-Dīn Kayḳubād'ın henüz, âsî olarak, Ankara kalesinde tahassün etmiş bulunması, böyle bir dostluğu Selçuklu sultanı için de zarûrî ve faydalı kılmış idi. Bu sebeple Bizans elçisini iyi bir şekilde kabûl eden ʿİzz al-Dīn Kaykā'ūs Sayf al-Dīn Ay-Aba riyâsetinde gönderdiği mukabil hey'et ile çok müsâit bir sulh muâhedesi akdedebildi. Nitekim İbn Bībī'nin ifâdesi ve N. Gregoras'ın, türk elçileri bütün istediklerini alamadılar, tarzındaki kaydı, 1211 (1210 değil)'de akdedilen ve maddeleri bildirilmeyen bu muâhedenin Selçuklular lehinde bir mâhiyet taşıdığını meydana koymaktadır.

Elçi hey'eti Alaşehir'de müslüman mezarlığında muvakkaten defnedilmiş bulunan şehit sultanın cesedini de Konya'ya nakletti. Kaykā'ūs babasının cesedini ecdâd türbesine tevdî ederken, dedelerinin mezarlarını ziyâret vazifesini de yerine getirdi; Bizans'tan gelen para da dâhil olmak üzere, cenâzede fakirlere, ilim adamlarına, zâviye v.b. hayır müesseselerine mühim bir meblağ dağıtıldı.

ʿİzz al-Dīn Kaykā'ūs böylece Selçuk tahtına hâkim olmakla, devlet işlerini ve hâricî münâsebetleri tanzim etmekle berâber, Ankara'da

tahassun eden kardeşi, onun için, henüz ciddî bir endişe mevzûu idi. Nitekim Kayḳubād daha Kayseri ric'atini müteâkip bile memleket içerisinde tarafdarlar toplayarak, ağabeyisine karşı mukavemete devam teşebbüsüne girişmiş ve bu maksatla Ẓahīr al-Dīn İli'yi Niğde'ye göndermiş idi. Gerçekten Ẓahīr al-Dīn para ve ihsanlar ile şehir âyânı ve halkını Kayḳubād nâmına ve Kaykā'ūs aleyhinde hazırlamağa çalışmış, fakat o henüz Kaykā'ūs'a mensûp kuvvetler gelmeden maiyetinin rindler (ayak takımı) in tecâvüzüne uğraması üzerine ümidini kırarak Luluva (Ulu-Kışla) yolu ile Suriye'ye kaçmağa mecbûr kalmış idi. Binâenaleyh sultan hâlâ saltanat iddiasında bulunan kardeşini inkıyât altına almak ve bir ân evvel Ankara'yı ele geçirmek zarûreti ile Konya'da topladığı ve muhâsara makineleri ile techiz ettiği ordusu ile o tarafa doğru hareket etti. Bunu öğrenen Kayḳubād da askerlerini hazırladı, sûrları tâmir etti ve verdiği yeni ahidnâmeler ile şehir halkının müdâfaa şevkini arttırdı. Bu sebeple artan mukavemet karşısında, saltanatın mukadderâtı ile alâkalı olduğu için, Kaykā'ūs geri dönmemek ve kışı burada geçirmek kararını vererek, sûrların civarında beylerin ve askerlerin oturması için, barakalar inşâ ettirdi; hattâ muhâsara esnâsında kendisine saray ve şehrin fethi mümkün olursa, büyük vakıflar tahsisini nezretmek suretiyle, bir medrese binâ ettirdi ki, bu onun bu hâdiseye atfettiği ehemmiyeti göstermek bakımından dikkate şâyândır. Nitekim bıraktığı mukabil acı te'sir dolayısı ile de bilâhare Kayḳubād, tahta çıktıktan sonra, bu medreseyi yıkmak ve vakıflarını iptâl etmek hissini yenememiş idi.

Ankara muhâsarasının kış boyunca uzaması ve Kaykā'ūs'un kat'î kararı Kayḳubād'ı, sulh tavassutu için, Haleb hukümdârı al-Malik al-Ẓāhir'e mürâcaata mecbûr etti; o da Şeyh Taḳī al-Dīn 'Alī isminde birini gönderdi ise de, teslimden başka bir hâl şeklini kabûl etmeyen sultan muhâsarada israr etti. Nihâyet bahar gelince, zahîresi tükenen ve sultanın azmine mukabil hiç bir ümidi kalmayan şehir halkı ve ileri gelenleri âkıbetlerinden endişelenerek, Kayḳubād'a, sadâkatlerini ve hizmette kusur etmediklerini beyândan sonra, vaziyeti ve neticenin vahâmetini arzettiler. Kayḳubād da hayatına ve şehir halkına dokunmamak ve mallarını müsâdere etmemek şartı ile, teslim olabileceğini ifâde etti. Sultan Sayf al-Dīn Ay-Aba, Ḥusām al-Dīn Çoban ve Sayf al-Dīn Kızıl gibi, büyük emîrler ile müşâvereden sonra, bu talebi kabûl ederek, ordusu ile şehre girdi. Bayrağı sûrlara çekildi. Ankara'nın ileri gelenleri, mûtâd üzere, sultana hediyeler sunmak ve elini öpmek suretiyle bi'at ettiler. Tahtından indirilen Kayḳubād şehrin iğdişlerinden (hıristiyan çocuklarından yetiştirilen bir askerî muhâfız sınıfı) birinin evinde bir müddet göz hapsine alındıktan sonra, Malatya civarında bulunan Minşār (veya Masara) kalesine nakil ve tahta çıkıncaya kadar hapsedildi. Arap kaynakları, zamanın âdetine göre, Kayḳubād'a mensûp emîrlerin saç ve sakalları tıraş edilmek ve arkalarına kırbaç ile vurulmak suretiyle, sokaklarda gezdirildiğini ve „sultanına hiyânet edenlerin cezâsı budur" diye nidâ edildiğini yazarlar. Hattâ Kaykā'ūs'un, taahhüdüne rağmen, bu esnâda değilse bile, daha sonra (610'da), kardeşini öldürmek istediği, fakat muallimi Macd al-Dīn İsḥāḳ'ın bunu önlediği de anlaşılıyor. Böylece 'Izz al-Dīn Kaykā'ūs, Ankara muhâsarasının 609 (1212)'de sona ermesi ile, dâhilî bir endişe kalmadan, Selçuklu devletine hâkim oldu.

IV. Ticârî siyâset ve yeni fetihler. 'Izz al-Dīn Kaykā'ūs o zamanki dünya şartları icâbı, Türkiye lehinde sür'atle gelişen ticârî faâliyetlere muvâzî olarak, babası tarafından tâkip edilen siyâsete devam etti. Filhakika dâhilî işlerini yola koyar-koymaz, Kıbrıs adası ile Anadolu sâhilleri arasında cereyân eden sıkı emtia mübâdelesini geliştirmek ve tanzim edebilmek için, lâtinler elinde bulunan adanın Lusignan âilesinden gelen kıral Hugues'e, 1213 yılında elçi ve mektup göndermiş, kıralın her iki tarafın tebeası bulunan tâcirlerin birbirlerinin ülkelerine serbestçe girip-çıkacak ve ticâret yapacaklarına dâir 1214 kânun II.'da yazılmış bir muvâfakat cevabını almış idi. Mektupta ayrıca altı yıldan, yâni Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav zamanından beri başlamış olan bir muâhede ve dostluğun mevcûdiyeti de kaydedilmiştir. Bu karşılıklı mektuplaşmadan sonra, 1216 tarihine kadar aynı gâye ve esâslar dâhilinde teâtî edilen mektup ve muâhedenâmelerden beşi zamanımıza kadar gelmiş olup, bunlarda serbest ticâret yapmak ve mûtâd resimleri ödemekten başka, o zamanlarda cârî bir âdete aykırı olarak da, batan gemilere ve ihtivâ ettikleri emtiâya dokunulmayacağı, korsanların tecâvüzüne uğrayan tâcirlere iltiçâ hakkının tanınacağı ve ölen tüccara âit terekenin mensûp olduğu memlekete iâde edileceği, karşılıklı olarak, taahhüt edilmiş idi. Böylece yalnız Kıbrıs adası ile değil, garplı tüccarlara bir konak vazifesini gören bu memleket vâsıtası ile, avrupalılar ile de ticârî münâsebetler tanzim edilmiş oluyordu. Filhakika aynı gâye ve sebeplerle de bir ticâret muâhedesi imzâlamış veya bu maksat ile onlara bir ferman vermiş idi. Dikkate şâyândır ki, kıbrıslıların Antalya'yı işgâlleri (aş. bk.) bu münâsebetlere te'sir etmediği gibi, sultanın bu şehri istirdadından takriben 8 ay sonra, yâni 1216 eylûlünde, akdedilen ve saltanat mührünü taşıyan muâhedenâmede de bu hâdiseye dâir hiç bir işâret mevcut değildir. İntişarları 50 yıla yaklaşan bu mühim rumca vesikalardan son zamana kadar Cl. Cahen'den başka kimsenin haberdar olmamış bulunması da hayret edilecek bir keyfiyettir.

'Izz al-Dīn Kaykā'ūs, Türkiye'nin Akdeniz mahreci ile vukû bulan ticârî münâsebetlerini bu şekilde tanzim ederken, Karadeniz mahrecini de emniyet altına almak mecbûriyetinde idi. Filhakika memleketin yalnız idhâl ve ihrâc limanları olmakla değil, Anadolu'da tekâsüf eden milletlerarası kervan yollarının giriş ve çıkış noktalarını teşkil etmekle, Sinop ve Samsun şehirlerinin türk hâkimiyetine geçmesi, bu ticâret yollarının tam ve devamlı emniyeti için, zarûrî idi. Nitekim Trabzon Komnenleri ile İznik Lâskarîleri arasında bir mücâdele sahnesi hâline gelen bu havâlide emniyet ve âsâyiş sık-sık bozulmakta idi ve Kayḫusrav I. de, bu ticâret yolunun kapanması dolayısı ile, bu tarafa bir sefer yapmış bulunuyordu. Şimdi her ne kadar Selçuklu sultanı ile İznik imparatoru dost ve müttefik idiler ise de, Laskaris'in David Komnen'in elinde bulunan Ereğli ve Amasra limanlarını zaptetmesi, yalnız ticârî değil, siyâsî bakımdan da Selçuklu devleti için endişeyi mûcip idi. İki rum devleti arasındaki rekabetten faydalanmasını bilen ve Laskaris'in memleketin şimâl taraflarını sararak, işgâl etmesini önlemek isteyen Kaykā'ūs daha erken harekete geçmeğe karar verdi. Nitekim şarktan Trabzon imparatoru Alexis de tam bu sırada Sinop'a doğru ilerilemekte idi.

Sinop seferinin bir az da meşrû gösterilmesini güttüğü sezilen İbn Bībī bunun sultanın haracgüzârı olan Cānīt *takfūr*'u (Trabzon imparatoru) Alexis'in Selçuklu ülkesine tecâvüzü sebebi ile başladığını ifâde eder. Kayḫusrav I.'in 1206'da Alexis'in mağlûp ettiğini biliyor isek de, onu harâca bağlamış olduğuna dâir başka bir delîl ve kayıt mevcut değildir. Böylece Laskaris'ten önce davranan Kaykā'ūs, ordusu ile birlikte, Sivas'a ve oradan da Sinop'a doğru hareket etti. Büyük emîrlerin kumandasında ilerileyen Selçuklu ordusu çıkardığı öncü kuvvetleri veya diğer bir rivâyete göre, türkmenler vâsıtası ile, 500 süvâri ile avlanmakta bulunan Alexis'i, haberi olmadan, pusuya düşürerek, esir etti ve sultana götürülerek, Sinop'a doğru yürüyüşe devam etti Üç tarafı deniz ve bir tarafı sûrlar ile çevrili bulunan Sinop kalesinin muhârebe ile değil, ancak muhâsara baskısı ile zaptedilebileceğine karar vermiş bulunan Selçuklular esir Komnen imparatorundan faydalanarak, onun nâmına giden bir kimse ile şehrin teslimini istediler ise de, mahsûrlar buna aldırış etmediler. Anonim Selçuknâmeye göre, Behram isminde bir kumandanın, 1.000 kişi ile deniz tarafının muhâsarası esnâsında, düşman gemilerini ateşe vermesi, 30 kadar rum ve frenk emîrinin esir veya katledilmesi ve nihâyet İbn Bībī'nin rivâyetine göre de, sûrlar önüne götürülen Alexis'in acıklı hâli ve bunun mahsûrlar tarafından görülmesi şehir halkına yakın bir tehlikenin kendilerini beklemekte olduğu kanâatini verdi. Bu sebeple imparatoru memleketine iâde etmek ve kendilerine de serbestçe çıkıp-gitmek müsâadesi verilmek şartı ile, şehri sultana teslim edebileceklerini teklife mecbûr kaldılar.

Bu suretle Sinop şehri kânun I. 1214 (26 cemâziyelâhır 611) başlarında Selçuklu hâkimiyetine girdi. Saltanat sancağının kaleye dikilmesinden bir gün sonra şehre giren 'Izz al-Dīn Kaykā'ūs orada kurduğu divanda derhâl Alexis ile bir muâhedenâme imzâladı; daha doğrusu divan noterleri (*nōtārān-i dīvān-i salṭanat*) tarafından kaleme alınan bir ahidnâme Alexis'e kabûl ve imzâ ettirildi. Devlet arşivine (*ḫazīna*) götürülen ve bir sûreti de bize kadar gelen bu mühim vesikaya göre, hürriyetini ve Sinop ile mülhakatından başka (her hâlde Kızıl-Irmak munsabına kadar) ülkelerindeki hâkimiyetini tekrar kazanan Alexis, buna mukabil, Selçuklu sultanının tam bir tâbii oluyor ve her yıl Selçuk hazînesine 10.000 dinar para, 500 at, 2.000 sığır, 10.000 koyun, 50 yük hediye ve ihtiyac zamanında da gerektiği kadar asker göndermeği taahhüt ediyordu ki, Vincent de Beauvais'nin ifâdesi, gönderilen asker mıkdarının sonradan tesbit edilmiş olup, 200 mızraklı, yâni takriben 1.000 kişiye bâliğ olduğunu gösterir.

Selçuklular, askerî ve ticârî mevkii dolayısı ile, Sinop'un fethine verdikleri ehemmiyeti fethi müteâkip şehrin inkişâfı için gösterdikleri husûsî bir itinâ ile de isbât ettiler. Gerçekten şehre derhâl kadı, imam ve hatipler tâyin ve kiliseler câmiye tahvil edildi; kaleye kütvâl ve muhâfızlar yerleştirildi; şehir ve vilâyete sü-başı ve maiyetine de mühim mıkdarda asker konuldu. Câmi, medrese ve sûrlar inşâ edildi ki, sefere iştirâk eden muhtelif vilâyetlerin sü-başıları tarafından bir yıl için-

de 612'de ikmâl edilen bu inşâat ve fetih sûrlar üzerine konulan kitâbelerde bize hikâye edilmektedir. Mûtâd usûle göre de vilâyetin bütün emlâk ve arâzisi tahrir, dağılan halkı yerlerine dâvet edildi. Lâkin bahis mevzûu olan itinâ ile her fetih sonunda yapıldığını bildiğimiz bu işleri kasdetmek istemiyoruz. Filhakika 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs Selçuklu ülkesinin her tarafına isdâr ettiği fermanlarda tüccar ve zenginlerin, seçilerek, Sinop'a gönderilmelerini, mülk ve akarı dolayısı ile gelmek istemeyenlerin kendi rızâları ile mallarının satın alınıp, *ḫāṣṣ* hâline konulduktan sonra sevkedilmelerini emrediyordu. Bunun üzerine birçok sermâyedar ve iş adamı maiyetleri ile birlikte gelip şehirde yerleştiler. Böylece şehrin hem türkleşmesine, hem de ticârî ehemmiyeti dolayısı ile türk sermâyedarları elinde ticârî müesseseler ile teşkilâtlandırılmasına çalışıldı ki, bu hâdise Selçuklu sultanlarının türlü şekillerde tâkibini gördüğümüz an'anevî ticârî-iktisâdî siyâsetlerinin dikkate şâyân tezâhürlerinden birini teşkil eder. Bu mühim zaferin, Maced al-Dīn İsḥāḳ vâsıtası ile, halîfeye müjdelendiği anlaşılıyor. O zaman cârî bir âdete ve şehrin husûsiyetine göre olduğu gibi, Sinop'a da Cazīrat al-'Uṣṣāḳ unvanı verildi. Gâlibâ Alexis'yi tanımayan ve biraz da isim benzerliğine aldanan arap kaynakları, farklı bir şekilde naklettikleri bu hâdiseyi Laskaris'e karşı kazanılmış bir zafer olarak göstermişlerdir ki, bu cihet bâzı muahhar tarihçileri de bir takım yanlış istidlâllere sevketmiştir.

Kaykā'ūs'un, Sinop'un fethinden takriben bir sene sonra, Antalya seferine mecbûr kalması dikkate şâyân bir hâdisedir. Gerçekten devletin bu kuvvetli zamanında Antalya rumlarının isyânı ve öteden beri gıda maddelerini Anadolu kıyılarından tedârik etmek mecbûriyetinde kalan ve bu sebeple de buralarda yerleşmek isteyen Kıbrıs frenklerinin yardımı ile, ânî bir gece baskını neticesinde, şehri işgâl ve türkleri imhâ etmiş olmaları, yalnız İbn Bībī değil, fetihnâme ve kitâbeler ile de sâbit olan bir hakikattir. Bugünkü kaynak durumuna göre, neden ve nasıl bir cesâret ile vukû bulduğu bilinmeyen bu hâdisenin diğer sâhillere de yayılmasını önlemek maksadı ile Selçuklu sultanı bizzat ordusunun başına geçerek, şehri karadan ve denizden, muhâsara makineleri ve mancınıklar ile bir ay kadar döğdükten sonra, 612 yılı ramazan bayramında (23 kânun II. 1216) zapta muvaffak oldu. İsyân eden rumlar ve Kıbrıs'tan bir kaç gemi ile gelen frenkler öldürüldü. Elde edilen ganîmetlerden başka öldürülenlerin mal ve mülkleri, kısmen *dīvān-i ḫāṣṣ*'a, kısmen iktâlara ilâve olarak, defterlere yazıldı. Şehrin sü-başılığı tekrar Mubāriz al-Dīn Er-Tokuş'a verildi. Bu zafer de, hediyeler ile birlikte gönderilen fetihnâmeler ile, etraf hükümdarlarına ve bu arada da Haleb hukümdarına tebşir edildi ki, bunlardan biri bize kadar gelmiştir. İbn Bībī bu ikinci fetih hakkında, mûtâdı üzere, tarih vermediği gibi, onu Sinop'un fethinden önceki bir fasılda ele aldığı için, bu keyfiyet muahhar tarihçileri tamâmiyle yanıltmıştır. Hâlbuki diğer kaynaklar yanında Antalya sûrlarında bulunan kitâbeler yalnız bu fethin tarihini günü-gününe naklet-mekle kalmaz, isyân, muhâsara ve istirdat hâdiselerinin bir icmâlini de verir; nâşiri de dâhil olmak üzere, bu mühim vesikaların kimsenin dikkatini çekmemiş elduğuna da işâret etmeliyiz. Görünüşe göre, bu isyânın sultanın Kayḳubād ile mücâdele ettiği sıralarda veya sonradan Sinop fethi ile meşgûl bulunduğu bir zamanda cereyân etmiş olması icâp eder. Gerçekten de kitâbeler, sarih bir zaman tâyin etmeden, bunun Ġīyāṯ al-Dīn'in ölümünden sonra olduğunu kaydetmektedir. Lâkin bu takdirde oraya Sinop'tan daha önce sefer yapılması iktizâ ederdi; hâlbuki Sinop'un fethinden bir yıla yakın bir zaman geçmiş olması bu ihtimâli de bertaraf eder. Nitekim İbn Vāṣil, şehir halkının isyânından bahsetmeksizin, frenklerin Antalya'yı işgâl ve müslümanları katilleri ile Kaykā'ūs'un istirdâdını da aynı sene içinde gösterir.

V. Ermeni kırallığına karşı zaferler. Antalya'nın istirdâdından sonra, 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs ordusu ile hemen Konya'ya döndü. Kilikya Ermeni devletine karşı bir sefere girişmek için sebepler var idi ve şimdi de fırsat gelmiş bulunuyordu. Filhakika ermeni kıralı Leon en nâzik bir zamanda gelerek, Kayḳubād ile birlikte, kendisini Kayseri'de muhâsara etmiş ve nihâyet ağır şartlar ile yapılan bir anlaşma mûcibince, memleketine dönmüş ise de, kardeşler arasındaki mücâdeleden faydalanarak, Lârende (Karaman), Ereğli ve Luluva (Ulu-Kışla) kalelerini işgâl etmiş idi. Bu esnâdaki siyâsî durumdan ve mezkûr kalelerin bu işgâli ile Kaykā'ūs tarafından 1216 başlarında istirdâdından habersiz olduğu anlaşılan İbn Bībī, seferin yalnız Maraş taraflarında cereyân eden ikinci safhasından bahsederken, Trabzon komnenleri hakkında olduğu gibi, burada da, sonraki münâsebetleri mâziye teşmil ederek, seferin Ermeni devletinin tâbîlik vazifesini îfâ etmediği, harâcı ödemediği ve Selçuklu *muḫaṣṣil*'lerinin bu şikâyetleri sebebiyle başladığını söyler. Vâkıa Kayḫusrav I. zamanında Küçük Ermeni kırallığı mağlûp edilmiş, fakat sultana tâbî olmamış idi. Bundan daha ilerisi ermeni kıralı, saltanat mücâdeleleri esnâsında, bil'akis Selçuklular aleyhinde bir takım ilhaklar da yapmış idi. Kaykā'ūs'un Antalya seferi ile meşgûl bulunduğu sırada, Leon II. ile haçlılar arasında çıkan bir ihtilâf neticesinde, ermenilerin Antakya üzerine sefer yapmaları sultana derhâl bu kaleleri kurtarma fırsatını verdi. Bu vaziyet karşısında Leon memleketine döndü ise de, onun Bohemond aleyhinde Antakya'da yerleşmesi ve al-Malik al-'Ādil ile dostâne münâsebetlere girişmesi her ikisi tarafından da memleketi için bir istilâ tehlikesinden endişelenen zayıf Haleb hukümdarı al-Malik al-Ẓāhir'i Kaykā'ūs'a yaklaştırdı. Bu sebeple Selçuklu sultanı 1216 hazîranı sonlarında gönderdiği elçi ile Haleb hukümdarına Ermeni kıralı aleyhinde bir ittifak teklifi yaptı; o da cevâben yolladığı mukabil elçi ile, hem bu teklifi, hem de sultana tâbî olmağı kabûl etti; böylece Kaykā'ūs'un Maraş, Haleb hukümdarının da Darbsāk tarafından Ermeni topraklarına girmeleri ve aynı zamanda Bohemond'un da Antakya üzerine hücûmu kararlaştırıldı.

'İzz al-Dīn Kaykā'ūs, bu suretle aynı kış içinde Antalya'yı fetih ve yukarıda mezkûr kaleleri ilhâk ettikten sonra, Kayseri'ye vardı; orada Haleb hukümdarı ile bu ittifâkı yaparak, yazın cenûp ve şark seferlerinde Selçuklu askerlerinin toplandığı ve şark-garp kavimlerine mensûp tâcirlerin iştirâki ile Yabanlu pazarı (panayırı) nın kurulduğu yere, Yabanlu ovasına, hareket etti ve orada uzun bir müddet bekleme devresi geçirdi. Haleb hukümdarı ile yapılmış muâhededen ve ona intizârdan haberdar olmayan İbn Bībī Kilikya'nın sıcaklığı dolayısı ile, bu memlekete taarruzun son bahara te'hir edildiğini söylerken de, ordunun bu kadar erken sefere çıkması sebebini hesaba katmaz. Hâlbuki Kaykā'ūs ile ittifaktan kuvvet alan al-Malik al-Ẓāhir bununla amcası al-Malik al-'Ādil'i tehdit ederek, taleplerini ona kabûl ettirdiği ve oğlu al-Malik al-'Azīz'in veliahdlığını tanıttığı gibi, Kaykā'ūs karşısında sıkışan ermeni kıralı da ona elçi göndererek, bir çok hediye, taahhüt ve vaadler ile, Kaykā'ūs ile yaptığı ittifâkı bozmak için, tekliflerde bulundu. Bu yeni vaziyette endişeleri zâil olan ve bu sebeple de müteredditve kararsız bir tavır takınan Haleb hukümdarı kararlaştırılan zamanda gelmeyince, Kaykā'ūs o sırada Aksaray kadısı ve Anadolu Selçukluları kazaskeri bulunan Avḥad al-Dīn Ḥusayn b. 'Abd al-Karīm'i göndererek, sür'atle harekete geçmesini talep etti. Lâkin taahhütlerine rağmen, yeni vaziyet karşısında kararsızlığını muhâfaza eden al-Malik al-Ẓāhir, bu esnâda Maraş'taki Selçuklu askerlerinin Haleb'e bağlı Balāṭ kasabasına hücûm edip, oradaki ermenileri esir ve katletmelerine dâir aldığı yeni bir haber üzerine, „Hem bizden yardım istiyorsunuz, hem de memleketimizi tahrip ediyorsunuz" hitâbı ile, ahdini îfâ etmemesi için, kendisini mâzûr göstermeğe çalıştı. Kaykā'ūs'un elçisi bu kasaba halkının Selçuklu memleketlerini yağmada kırala yardım ettiklerini, Anadolu'dan aldıkları ganîmetlerin orada bulunduğunu ve bunun türkmenler tarafından keşfedilmesi üzerine, sultanın Maraş emîri Nuṣrat al-Dīn'i, cezâ olarak, buraları yağmaya me'mûr ettiğini söyleyerek, bu hareketin meşrû olduğunu izah etti. Bununla berâber, Haleb hukümdarı durumunu değiştirmedi; lâkin bu tereddüdün verdiği rûhî buhran da onun, 1216 yılı 10 teşrin I. (25 cemâziyelâhır 613)'inde, ölümüne sebep oldu.

Böylece yardımın gelmeyeceği belli olunca, 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs Ermeni devletinin hudûdunu Kösī-dere mevkiinden geçti ve Gökrīn'de kıralın topladığı kuvvetler ile karşılaştı. Mühim muhârebelerden sonra, Çinçin ve Ḥaçin kaleleri (birincisi İbn Bībī'de Kānçin şeklinde olup, Göksun—Maraş arasında, ikincisi bugünkü Sâimbeyli kasabası) zaptedildi. Fakat en şiddetli muhârebeler Maraş'ın şarkında, uzun zaman Ermeni devletinin hudut kasabası ve gümrük teşkilâtının bulunduğu yer olan Keban (Geben)'ın muhâsarası esnâsında cereyân etmiş ve neticede ermenilerden mühim bir mıkdarda asker, bir çok ermeni reisleri, baronlar ve senyörler burada esârete düşmüştür. Keban kalesinden bahsetmeyen İbn Bībī, mezkûr kalelerin fethinden sonra, sultanın bizzat kıral ile savaşmak üzere ilerilediğini, fakat bu maksat ile çıkarılan öncü kuvvetlerden bir keşif kolunun düşmanın baskınına uğradığını, bunların emîr-i meclis tarafından kurtarılmasını müteâkip, muhârebe saflarının tanzim edildiğini, türkçe „atlan! atlan!" kumandası ile başlayan bir hücûm neticesinde düşmanın tamâmiyle mağlûp ve yukarıda mezkûr ermeni reislerinin (iki taraf kaynakları aynen bunların isimlerini verirler) esir edildiğini ve nihâyet kıral Leon'u yakalamak için, ordunun dağ, orman ve ovaları bir hafta kadar yağmaladığını bildirerek, ermeni kaynaklarını te'yit ve ikmâl eder. Bu kaynaklar mağlûbiyeti askerlerin basîretsizlik yüzünden kıralı beklemediklerine, üstün Selçuklu kuvvetleri karşısında Lampron ('Aynī'de ve bugün Namrun) senyörü Kostantin'in yalnız kalmasına atfeder ve bu sebeple çok zâyiât verildiğini, zincire vurulan ermeni reislerinin Keban hi-

sarları önünde sultana götürüldüğünü ve yağmur mevsimi geldiği için, sultanın „bu zaferler bana kâfîdir" diyerek, geri döndüğünü beyân ederler. Böylece bu muvaffakiyetleri te'min ettikten sonra, Selçuklu ordusu, aldığı pek çok esir ve ganîmet ile, Kayseri'ye vâsıl oldu. Öyle ki, orada bir sığır 2, birkaç koyun 1, güzel köle ve câriyeler 50 dirheme kadar düştü. Askerler iktâlarına dağılırken, yararlık gösterenlere ihsanlar ve iktâlar tevdî edildi; esirler hapse atıldı.

Ermeni kıralı, rivâyete göre, bu seferden 16 ay sonra (1218'de) gönderdiği elçiler vâsıtası ile sultan ile sulh akdine muvaffak oldu. Yapılan muâhedeye göre, istirdât edilen kaleler hâric olmak üzere, kıral, baronların ve diğer esirlerin kurtuluş fidyesi olarak, İsauria (Bozkır kazası ve Zengibar köyü yakınında) ve Gülek boğazına yakın veya diğer kasaba civarında bulunduğu tahmin edilen Lauzad kalelerini sultana terketti. Ermeni tarihçisi Hetum ile Sempad Luluva (Ulu-kışla)'yı da bu suretle terkedilen kaleler arasında zikreder. Hâlbuki İbn Vâṣil buranın da, Lârende ve Ereğli ile birlikte, zaptedildiğini söyler. Sonuncu ermeni müellifi Leon, ihtiyar ve kötürüm olduğu için, müslümanlar onun tarafından mârûz kaldıkları mağlûbiyetlerin intikamını almağa karar verdiklerini ifâde ettikten sonra, Kayseri hâdisesini teşmil ederek, bu ilk zaptedilen kalelerin para mukabilinde sultana verildiğini söylemekle hatâ eder. Urfalı Vahram'ın da kıralın Kayseri muhâsarasına iştirâkini bu mağlûbiyetlerinden sonra Kapadokya'ya yapılmış bir hücûm olarak göstermesi hâdiseleri birbirine karıştırmasına delâlet eder ki, bu yanlış kayıt bâzı muahhar tetkiklerde hakikat sanılmıştır. Kıral ile yapılan bu muâhedenin en mühim neticesi, şüphesiz Ermeni devletinin artık Selçukluların bir tâbii hâline gelmesi idi. Filhakika İbn Bîbî, anlaşmaya göre, kıralın sultana her yıl 20.000 dinar para, gerektiği kadar yük, hediyeler ve ihtiyac zamanında da 500 süvârilik bir kuvvet göndermeği taahhüt ettiğini kaydeder. Bu tâbiiyet icâbı Ziyâ' al-Dîn Kara-Arslan vâsıtası ile de kıral için yazılan tevcih fermanı Sis (Kozan)'e gönderildi. Böylece başlayan bu tâbiiyet Kayḳubâd I. ve Kayḫusrav II. [b. bk.] zamanlarında da ve Kösedağ muhârebesine (1243) kadar devam eder. Bu sâyede iki taraf arasında ticârî faâliyetler açıldı; Suriye—Anadolu arasındaki büyük kervan yolu emniyet kazandı; tüccarlara serbestî verildiğine dâir, uç beylerine fermanlar gönderildi.

Ermenilere karşı zaferlerini müteâkip, uzun zaman savaşlar ile uğraşan Kaykā'ūs, kışı geçirmek ve dinlenmek üzere, Antalya'ya çekildi. Bir yıldan fazla süren bu sükûnet devresinde (1216—1218) genç sultan, muhteşem bir düğün yaparak (aş. bk.), ana tarafından Kılıç Arslan II.'ın torunu olan, Erzincan meliki Mengücüklerden Faḫr al-Dîn Bahrāmşāh'ın kızı Selçuk Hatun ile evlendi.

VI. Suriye seferi. Haleb hukümdarı al-Malik al-Ẓāhir'in taahhütlerine rağmen, amcasının müdâhalesi ile Ermeni seferine iştirâk etmemesi ve nihâyet o esnâda, 1215'te ölmesi üzerine, o tarafta cereyân eden hâdiseler Kaykā'ūs'un Eyyûbîlerin işleri ile daha yakından alâkalanmasına sebep oldu. Bu hukümdarın yerine küçük yaştaki oğlu al-Malik al-'Azîz geçince, sultan Haleb'e elçi göndererek, tâziyetlerini bildirirken, metbû sıfatı ile de, küçük hukümdarın terbiyesi ve memleketin muhâfazası için, ordunun da atabegi olarak, Eyyûbî hânedanının en yaşlısı ve kendi müttefiki bulunan Sumaysāt hukümdarı al-Malik al-Afżal'i tavsiye etti. Fakat Haleb emîrlerinin bir kısmı, al-Malik al-'Ādil'in tarafını iltizâm ederek, Şihāb al-Dîn Tuğrul (Kılıç Arslan II.'ın son zamanlarında oraya gitmişti)'u atabeglik makamına geçirince, muhâlif emîrler 'İzz al-Dîn Kaykā'ūs'u dâvet ve al-Malik al-Afżal'in kendisine mutî olup, nâmına hutbe okunacağını, halkın da kendisine mütemâyil olduğunu beyân ettiler. Bu sırada Baḥasnî emîri Altun Boğa ve Darbsāk emîri 'Alam al-Dîn Ḳayṣar'ın, isyân ederek, Kaykā'ūs'a iltihâk etmeleri ve nihâyet al-Malik al-Afżal'in sultanı iltizâm ve teşvik eden mektupları bir sefer yapılmasını zarûrî kılıyordu.

Filhakika yapılan anlaşmaya göre, al-Malik al-Afżal sultan ile birlikte Haleb ve havâlisini zaptederek, kendi hâkimiyetine alacak, buna mukabil, hutbe ve sikkeyi sultan nâmına okutmak ve basmak suretiyle, onun tâbii olacak ve diğer taraftan bu fütûhattan sonra da al-Malik al-Aşraf'in elinde bulunan Urfa ve Harrân havâlisi de zaptedilerek, sultanın idâresine bırakılacak idi. Bu anlaşma neticesinde Kaykā'ūs al-Afżal'i Sumaysāt'tan getirterek çok mıkdarda para, silâh, at, çadır v.b. levâzım vermek suretiyle, onu Haleb seferine hazırladı. Haleb tarihçisi İbn al-'Adîm al-Malik al-Afżal'in sâdece bir âlet olduğunu, bu fırsattan faydalanarak, Kaykā'ūs'un Haleb'i işgâl etmek istediğini açıkça belirtir. İbn Bîbî Eyyûbî meliklerinin birbirlerini tutacakları mülâhazası ile, beylerin sultanı bu seferden vazgeçirmek istediklerini, ve metbû sıfatı ile, yalnız teşrif, sancak ve menşûr göndermekle iktifâ edilmesi tavsiyesinde bulunduklarını bildirir. Bizim müellife âit bu hukmün seferin muvaffakıyetsizliğe uğraması neticesi verilmiş olması ihtimâli yanında hakikaten bâzı emîrlerin böyle bir kanâat izhâr etmiş olmaları vâkıasını da ifâde etmesi mümkündür. Buna mukabil Abu'l-Farac de maiyetindeki emîrlerin sultanı Haleb'in zaptına teşvik etmeleri dolayısı ile seferin başladığını, sarih olarak, söyler.

Bu vaziyette sultan tâbii Maraş emîri Nuṣrat al-Dîn'e ordusu ile geleceğini, asker ve silâhlarını hazırlamasını bildirirken, Sivas, Malatya sü-başılarına (*sar-laşkar*), uç beylerine fermanlar yazarak, sefere gelmelerini emretti. Yabanlu ovasında yaylak yapan emîrlere masraflarının Yabanlu pazarından te'mini için de yazıldı. Böylece 20 gün zarfında toplanan asker Elbistan ovasında birleşerek, Marzbān, Ra'bān ve Tell-Bāşir yolu ile, 615 rebiyülevvelinde (hazîran 1218), Haleb topraklarına girdi. Marzbān'ın zaptından sonra gelen Nuṣrat al-Dîn ve al-Malik al-Afżal'in kuvvetleri ile birlikte, Ra'bān işgâl edilerek, anlaşmaya göre, al-Afżal'e verildi. Fakat sultanın Tell-Bāşir'i kendine alıkoyması, Haleb ülkesini hendi hesabına fethetmek niyetinde olduğuna dâir şüpheleri te'yit ederek, Selçukluları iltizâm eden Eyyûbîlerin muğber olmalarına ve nihâyet al-Afżal'in hiyânet etmesine sebep oldu. Bununla berâber al-Afżal bir müddet niyetini gizleyerek, sultanı Haleb'den önce Manbic ve diğer kasabaların zaptı lüzûmuna iknâ etmek suretiyle, onu hedefinden uzaklaştırdığı gibi al-Malik al-Aşraf'e gizlice mektup yazarak, ona tâbî olacağını ve Haleb'den istediği yerleri alabileceğini ve buna mukabil, askerleri ile harekete geçmesini talep etti. Tell-Bāşir'in fethinden sonra, sultan, ordunun techizât ve iâşesini ikmâl maksadı ile, Malatya ve Elbistan nâiplerine fermanlar göndererek, kalelerdeki erzak ve levâzımdan 200 arabanın yükletilip, sevkini emreyledi. Kayseri muhâsarasında Kayḳubâd tarafında bulunan ve müteâkıben de Niğde'de bir mukavemet hareketi kurmak isteyen Ẓahîr al-Dîn İli'nin, Anadolu'dan kaçarken, Tell-Bāşir'de hastalanıp, öldüğünü öğrenen sultan, orada onun cesedini çıkarıp yakmaktan da kendini alamadı.

Bu suretle Kayka'us Haleb'e gidecek yerde Manbic üzerine yürüyerek, zaptetti. Bu sefer esnâsında haçlılar Dimyāṭ'a hücûm ettikleri için, al-Malik al-'Ādil sultana karşı gelemedi; hattâ Selçuklu sultanının haçlıları Mısır üzerine tahrik ettiğine dâir bir şâyia bile meydana çıkmış idi. Lâkin al-Malik al-Afżal'in dâveti üzerine al-Malik al-Aşraf'in birdenbire harekete geçmesi bu seferin seyrini değiştirdi. al-Aşraf'in Haleb'in şimâl-i şarkîsinde Buzā'a vâdisinde ordugâh kurduğunu ve al-Malik al-Afżal'in askerleri ile ona iltihâk ettiğini öğrenen Kaykā'ūs Mubāriz al-Dîn Bahrāmşāh ve müteâkip olarak Sayf al-Dîn Ay-Aba kumandasında dörder bin kişilik öncü kuvvetlerini çıkardı ve kendisi de, 14.000 kişilik merkez kuvvetleri ile, düşmana doğru ilerledi. Fakat en ileride 1.000 kişilik bir kuvvetin başında düşman ile karşılaşmak üzere bulunan Sivas sü-başısı (veya elli-başılarından) Maḥmūd Alp gibi, seksenlik ve tecrübe görmüş bir askerin tavsiyelerine aldırış etmeyen mağrur Bahrāmşāh'ın, esâs kuvvetler ile irtibat kurmadan ve henüz onlardan uzakta bulunarak, haber vermeden, hemen taarruza geçmesi bu öncü kuvvetlerinin tamâmiyle esir ve imhâ edilmesine sebep oldu. Bu hezîmeti duyan sultan ric'ate karar vererek, Elbistan'a doğru çekildi; onu tâkip eden al-Aşraf de Selçukluların ele geçirmiş olduğu bütün kaleleri istirdâd ve türk muhâfızlarını esir ettikten sonra, Haleb'e, döndü. Bu beklenmedik bozgunluk ile gazaplanan sultan, Elbistan'da, fethedilen yerlerin de âkıbetini öğrenince büsbütün asabî ve rûhî bir buhran içerisine düştü. Bu sebeple öncü Nuṣrat al-Dîn'in birâder ve dâmadını idâm ettirdi ve mağlûbiyetinin sebebini meydana çıkarmak için de, topladığı emîrlerden hiyânetine kânî olduklarını bir eve koyarak, yaktı ki, bu hâdise mağlûbiyetin doğurduğu buhranı göstermeğe kâfîdir.

İbn Bîbî 1218 ağustosunda vukû bulan bu hezîmeti Eyyûbî casuslarının uyandırdığı şüphe ve itimatsızlığa atfeder. Gerçekten ona göre, Anadolu'da oturmuş olduğu için, bütün Selçuklu emîrlerinin isim ve lekaplarını bilen ve çoğunu tanıyan bir kimse Eyyûbîler tarafından elde edilmiş ve onun kaleme aldığı mektuplar gûyâ sultanın emîrleri tarafından yazılmış, cevapları verilmiş, sonra da ele geçen bu sahte vesikalar zihinleri bulandırmağa sebep olmuştur; al-Malik al-Afżal'in kararı da bu husûsta şüpheleri takviyeye vesile olmuştur. Nihâyet askerî hatâlar ve bâzı emîrlerin bu sefere taraftar bulunmamaları sultana bir hiyânete kurban gittiği kanâatini vermiş idi. Bu zamana kadar hep zaferler kazanması ve taşıdığı *ḳāhir* lekabına uygun bir mizâca sâhip bulunması da göz önüne getirilirse, genç sultanın dûçâr olduğu rûhî buhran ve neticelerine dâir âmiller meydana konmuş olur. İbn Bîbî'nin sultanın emîrlere tatbik ettiği bu ağır cezâdan pişman olduğuna dâir ifâdesi anonim *Selçuknâme*'nin emîrlerin yakıldığı evin yerinde bir mescidin (Mascid-i sūḫtagān) inşâ edildiğine dâir kaydı ile teeyyüt etmekte ve bu da mâsûm insanların bu şekilde imhâsının

mağlûbiyetin yarattığı buhranı arttırdığını göstermektedir.

Filhakika bu hezîmetin acısını bir türlü unutamayan Kaykā'ūs derhâl intikam almak için, al-Malik al-Aşraf'e karşı endişede bulunan Âmid (Diyarbekir) Artuklu meliki Naṣr al-Dīn Maḥmūd ve Erbil hükümdarı Muẓaffar al-Dīn Gök-böri ile bir ittifak yaptı ve buna göre, bu hükümdarlar, nâmına para basmak ve hutbe okutmak üzere, onun metbû tanıdılar. Diğer taraftan al-Malik al-'Ādil'in 1218'de ölümü dolayısı ile isyân eden 'Imād al-Dīn Maştūb da al-Aşraf aleyhinde sultanı tahrik etmekte idi. Bu şart ve hazırlıkların bir araya gelmesi neticesinde, Kaykā'ūs al-Malik al-Aşraf üzerine yürümek maksadı ile, ordusu ile Malatya'ya kadar gitti. Lâkin içinde bulunduğu rûhî buhran dolayısı ile, orada şiddetlenen hastalığı daha fazla ileri gitmesine imkân vermeyerek, Sivas'a döndü. Tabipler Sivas suyunun iyi gelmediğini ve Fırat suyu içmesi gerektiğini tavsiye ettikleri için, tekrar Malatya civarında Vîrânşehir'e nakledildi. Lâkin, işâret edilen sebeplerin te'siri ile tutulduğu verem hastalığından kurtulamayarak, orada öldü. Türlü kaynaklardaki farklı kayıtların tahkiki ölüm hâdisesinin 616 şevvâlinde (kânun II. 1220) vukû bulduğu neticesini vermekte ve kronolojik eserlerin buna göre düzeltilmesini gerektirmektedir. Hemen bütün Selçuklu sultanları Konya'daki husûsî türbede medfun bulundukları hâlde, kendisi, vasiyeti üzere, Sivas'ta yaptırdığı Darüşşifâ'daki türbesine gömüldü. Yaşı ancak 30—35 arasında idi. İbn al-Aṯīr ve ondan sonra gelen Abu 'l-Farac'in, ikinci bir rivâyet olarak, nakillerine nazaran, çocukları çok küçük olduğu için, tahtı hapisten çıkarttığı kardeşine vasiyet etmiştir ki, bu çocuklara dâir başka hiç bir kayıt mevcut değildir.

VII. Şahsiyeti ve zamanı. Anadolu Selçuklularının büyük sultanlarından olan 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs sarsılmaz bir irâdeye, tükenmez bir kudrete ve kiyâsetli bir siyâsî görüşe sâhip bir şahsiyet idi. Bu sâyede etraftaki hukûmetler arasında mevcut ihtilâflardan faydalanarak, zaferler kazanmış, memleketinin hudutlarını genişletmiş ve devletinin nufûzunu arttırmış idi. Bunun neticesi olarak, İznik imparatorluğu ile müsâit şartları ihtivâ eden bir anlaşma yapmış, Trabzon Komnenlerini, Ermeni kıralını ve bir kısım Eyyûbî hükümdarları ile Artuklu meliklerini kendisine tâbî bir hâle getirmiş idi. Anadolu'nun, dünyâ ticâreti bakımından, hâiz olduğu ehemmiyeti müdrik bulunarak, buna uygun bir iktisâdî siyâset tâkip etmiş ve seferlerini de ilk önce bu gâyelere yöneltmişti. Venedikliler ile ve Kıbrıs kıralı ile kurduğu münâsebetler ve imzâladığı muâhedenâmeler bu gâye ile vukû bulduğu gibi, memleket dâhilinde kervansaraylar inşâ etmek ve Sinop'un fethinde görüldüğü üzere, icâp eden yerlerde türk sermâyedarlarını toplamak suretiyle de, iktisâdî faâliyetlerin gelişmesine çalıştı. Zamanındaki iktisâdî yükselme ile muvâzî olarak, medrese, kervansaray ve hastahâneler yaparak, memleketi imâr etti ki, bunlar arasında en mühimi, şüphesiz, Sivas'ta, 1217'de inşâ ve te'sis ettiği meşhûr Dârüşşifâ veya Dârüssıhha'sıdır. Bir çok selçuk hastahâneleri gibi, burası da aynı zamanda bir tıp mektebi idi. Bir az bozuk şekilde olmakla berâber, bize kadar gelen vakfiyesi hastahânede 20—30 kadar odanın bulunduğunu, müteaddit tabiplerin, cerrahların ve göz hekimlerinin orada çalıştığını, bir çok köylerden başka, Sivas'ta 70, Ereğli'de 30 dükkânın bu müesseseye vakfedildiğini gösterir ki, bu vesika türlü bakımlardan Selçuklular tarihi hakkında çok mühim bir kaynaktır.

Kaykā'ūs zamanında Türkiye'deki iktisâdî yükselişi anlayabilmek için, onun Mengücükoğlu Bahrāmşāh'ın kızı ile evlenmesi ve düğününde sarfedilen meblağı, bir misâl olarak, göz önüne getirmek yerinde olur. Filhakika sultanın izdivac teklifini memnûniyetle kabûl eden Bahrāmşāh çehizin hazırlanması için üç ay bir mühlet alarak, her taraftan meşhûr terziler ve san'atkârlar celbederek, çalıştırırken, gelen hey'eti de Erzincan kadısı ve ağır hediyeler ile geri gönderdi. Nikâh akdi ve merâsimi Sivas'ta yapıldı. Zamanın âlimlerinden Ṣadr al-Dīn Lihāvarī tarafından kaleme alınan ve bir kopyası zamanımıza kadar gelen bu akidnâme mihrin 100.000 dinar altın gibi, muazzam bir meblâğ tuttuğunu kaydetmektedir. Nikâh şenlikleri esnâsında verilen muhteşem bir ziyâfetin, göçebe devrin bir müessesesi olarak, *ḫᵛān-i yaġma* hüviyetini alması da, ictimâî müesseseler tarihi bakımından, dikkate şâyân bir hâdisedir. Gerçekten eski türk an'anesine göre, burada da bütün dâvetliler ziyâfette buldukları kıymetli eşyayı yağmalamışlardır. Geline hazırlanan altın, gümüş ve mücevherât ile ipekli elbiseler, nefis takımlar düğün alayı ile Erzincan'a gönderilmiş, ona refâkat edecek hatunlar da bu alayın içerisine karışmış idi. Erzincan'da başlayan, hânende ve sâzendelerin sesleri ile revnak bulan düğün 10 gün sürdü. Sultanın emîrlerine ve düğün alayı mensuplarına 300 hil'at ve 30.000 dirhem para ihsân edildi. Orada bu şenlikler devam ederken, sultan da asıl düğün için sarayın ve şehrin tezyinini emretti. Bir hafta süren bu şenliklerden sonra, sultan Erzincan emîrlerine 500 hil'at ve 70.000 dirhem para, 400 at ve katır ve çeşitli elbiseler bağışladı.

Bu maddî gelişme ile mütenâsip olarak, kültür faâliyetleri de yükselmeğe başlamış, ilim ve san'at mensûpları himâye görmüş, cülûsunu kasîde ile tebrik eden şâirler ihsânlara boğulmuştur. Hattâ kendisi de şiir ve edebiyat ile uğraşmış ve ölümünden önce söylediği rivâyet edilen farsça hikmet-âmiz ve güzel bir kıt'ası sandûkasına yazılarak ve İbn Bībī tarafından da dercolunarak, bize kadar gelmiştir. İbn Bībī bu sultanın zamanını bir saâdet devri olarak vasıflandırır ve bu devirde hiç bir kıtlık ve sıkıntının zuhûr etmediğini, âsâyişin mutlak olduğunu, divanından yapılan iktâ ve ihsânların aslâ değiştirilmeden, evlâtlara irsen intikal ettiğini söyler. Kazandığı zaferler dolayısı ile *al-sulṭān al-ġālib* lekabını aldığı, daha evvel bu lekabı taşıdığı için bunun Sinop fethi ile alâkalı olmadığı muhakkaktır. Suriye seferinden sonra, bir şüphe üzerine, bir takım emîrleri öldürmesi, kardeşinin yanında kendisine muhâlefet eden Ẓahīr al-Dīn İlī'nin cesedini çıkartıp yakması, Kayḫubād'ı öldürmeğe teşebbüsü şiddetli mizâcının bâriz misâllerini teşkil eder. Bu sebeplerdir ki, bâzı arap kaynakları, msl. Sibṭ İbn al-Cavzī, onu „cebbâr, zâlim ve kan dökücü" sıfatları ile tavsif etmişlerdir ki, bu hükümde mezkûr müellifler üzerinde Suriye seferinin bir te'sirini düşünmek mümkündür. Bu mizâcına ve Kayḫubād'a karşı kinine rağmen, ölüm döşeğinde saltanatı amcasına veya küçük kardeşine değil, yine ona vasiyet ettiğine dâir bir rivâyet kat'iyet kazanır ise, devletin selâmeti karşısında bu hislerini de yenebilecek bir şahsiyete sâhip olduğu meydana çıkar.

Bibliyografya: İbn Bībī, *al-Avāmir al-'alāʾiyya fi 'l-umūr al-'Alāʾiyya* (Ayasofya kütüp., nr. 2985, s. 38, 58, 82, 93, 111—199, 269); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Mısır, 1330), XII, 121, 130, 131, 134, 136; İbn al-'Adīm, *Zubdat al-Ḥalab* (frns. trc. E. Blochet, Paris, 1900, s. 149—152, 154, 156 v.d.); ayn. mll., *Buġyat al-ṭalab* (Ayasofya kütüp., nr. 3036, 30ᵇ, 79ᵃ); İbn Vāṣil, *Mufarric al-kurūb* (Molla Çelebî, nr. 119, 59 ᵃᵇ, 61ᵃ, 63ᵃ, 64, 64, 69ᵃ, 72, 73, 80ᵃ, 86ᵃ, 91ᵇ, 119ᵃ; Cambridge yazm., s. 535, 536, 539, 543, 561); Baybars Manṣūrī, *Zubdat al-fikra* (Bodleian yazm., Poc. 324, 81ᵃ, 82ᵃ, 86ᵃ); Tarihçi Hetum, Urfalı Vahram ve Sempad (*RHCr. Doc. arm.*, I, 483, 513, 644, 645); Anili Samuel, *Tables chronologiques* (frns. trc. Brosset), Petersburg, 1876, II, 471; N. Khoniates (frns. trc. Cousin, *Hist. Const.*, V, 665 v.d.); G. Akropolites (Bonn), s. 19; N. Gregoras (Bonn), I, 21; Ẕahabī, *Kitāb al-'ibar* (British museum, Or. 6428, 138ᵃ); Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1280), III, 121 v.d., 125, 131; Nuvayrī, *Nihāyat al-arab* (Köprülü kütüp., nr. 1188, IV, 17ᵇ); 'Aynī, *'Iḳd al-cumān* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2390, XVIII, 339, 353; nr. 2391, XIX, 137); Burhān al-Dīn Anavī, *Anīs al-ḳulūb* (bk. F. Köprülü, *Belleten*, XXVII, 468, 484); Aksarāyī, *Musāmarat al-aḫbār* (Ankara, 1944), s. 31, 33, 327; Niğdeli Kadı Ahmed, *al-Valad al-şafīḳ* (Fâtih kütüp., nr. 4519, s. 295, 306); Anonim, *Tevârîh-i âl-i Selçuk* (Ankara, 1952), s. 43 v. dd.; Abū Şāma, *Tarācim ricāl al-ḳarnayn al-sādis va 'l-sābi'* (Kahire 1947), s. 113; İbn al-Vardī, (Kahire, 1285), II, 132, 135; Yāfi'ī, *Mir'āt al-cinān* (Haydarâbâd, 1339), IV, 29; Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* (nşr. E. Blochet); Kaykā'ūs ile Kıbrıs kıralı arasında teâtî edilen mektuplar ve muâhede (rumca) için bk. Sp. Lampros, *Neos Ellenomnemon* V (1908), s. 45—52; Antalya fethi hakkında fetihnâme; için bk. Sarı Abdullah Efendi Müncaât (Es'ad Efendi, kütüp. nr. 3333, 3ᵇ—5ᵃ (bk. A. Erzi, *Belleten*, LVI, 634); Antalya fethine dâir kitâbeler için bk. Ahmed Tevhid, *TTEM*, IX (LXXXVI), 165—176; Sinop'un fethi ve sûrların inşâsına dâir kitâbeler için bk. Mehmed Behcet, *TTEM*, XXI (XCVIII), XXIII (C); Şâkir Ülkütaşır, *Türk tarihi ve arkeologiya dergisi*, V (1949) ve G. Wiet, Sauvaget, *Répert. chron. épigr. arabe*, nr. 376—3774; dârüşşifâ vakfiyesi, Vakıflar umum müdürlüğü arşivi, defter 584, s. 290 v. dd. (kısmî nşr. M. Cevdet, *Ẕayl 'ala 'l-aḥiyyat al-fatayān*, İstanbul, 1932, s. 105—109; diğer kitâbeler muhtelif yerlerde çıkmıştır). Meskûkât için bk., İsmail Gâlib, *Meskûkât-ı selçukiye* (İstanbul, 1309) s. 22—25; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı islâmiye* (İstanbul 1321), s. 139—145; J. Falmerayer, *Gesch. Kaiser. Trapezunt* (München, 1827) s. 94, 96; V. Langlois, *Le Trésor des Chartes d'Armenie* (Paris, 1863), s. 75, 115, 117; Van Berchem ve Halil Edhem, *CIA*, III, 5—10; A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie* (Paris, 1934), II, 146—151; Cl. Huart, *Épigraphie arabe d'Asie Mineure* (Paris, 1895), s. 17 v. dd.; Halil Edhem, *Kayseriye şehri* (İstanbul 1334), s. 33—40; Rıdvan Nâfiz ve İsmail Hakkı, *Sivas şehri* (İstanbul, 1928), s. 49, 101—106; Cl. Huart, *Kaikavus I.* (*EI.*); Cl. Cahen, *La Syrie du Nord* (Pa-

ris, 1940), s. 622, 627; ayn. mll., *Le Commerce anatolien au debut du XIIIe siècle, Mélanges L. Halphen*, s. 93, 94; R. Grousset, *L'Empire du Levant* (Paris, 1946), s. 395 v. d.; Fuâd Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları* (*Belleten*, XXVII, 440, 487); Osman Turan, *Selçuklular zamanında Sivas* (*D. T. C. fakültesi dergisi*, IX, 4, 449, 452).

(OSMAN TURAN.)

KEYKÂVUS II. KAYKĀ'ŪS II., 'İZZ AL-DĪN (1238—1278), Anadolu Selçuklu sultanı olup, Kayḫusrav II.'in oğlu ve Kayḳubād I.'ın torunudur. Kayḫusrav küçük oğlu 'Alā' al-Dīn Kayḳubād II.'ı veliahd tâyin ettiği hâlde, vezîr Şams al-Dīn Muḥammed İşfahānī ve Calāl al-Dīn Karatay gibi, nufûzlu devlet adamları, onun ölümünü (643 = 1246) müteâkip, an'aneye uygun olarak, Kaykā'ūs'u tahta çıkardılar. Fakat Kaykā'ūs henüz çocukluk çağında bulunduğu için, devlet işleri uzun müddet emîrlerin elinde kaldı. Cülûsundan az sonra moğullar, bütün tâbî hukümdarlar gibi, Kaykā'ūs'u da, Güyük Han'ı tahta çıkarmak için hazırlanan kurultayda (644 = 1246) bulunmak üzere, Karakorum'a çağırdılar. Bununla berâber etraftaki ermenî ve rumların tecâvüzleri ileri sürülerek, sultanın yerine, ortanca kardeş olan Rukn al-Dīn Kılıç Arslan gönderildi; bu suretle hem hakikatte sultan ve ona mensûp emîrlerin iktidârı kaybetme endişeleri, hem de Selçuklular için bu şekli ile ağır gelen bir tâbiiyet izhârı bertaraf edilmiş oldu.

Kaykā'ūs'un ilk saltanat devresi (643—647) yüksek mevkîleri işgâl eden emîrlerin ihtirâs mücâdeleleri ile geçti. Vezir Şams al-Dīn İşfahānī, bu mücâdelelerde rakiplerini birbirine düşürmek veya iki gurup hâlinde çarpışmalarından faydalanmak suretiyle, mevkiini kurtardı, nufûzunu arttırdı ve bu sâyede de sultanın anası ile evlendi. Fakat zâten kendisinden memnûn olmayan emîrler, onun bu cür'etkâr hareketini Selçuklu hânedanına karşı bir saygısızlık telakkî ederek, isyân ettiler. Evvelki mücâdelede vezîre yardım eden ve bu sebeple de beylerbeyi makamına getirilen erzincanlı Şaraf al-Dīn Maḥmūd, şimdi ona karşı hareketin idâresini eline alarak, sü-başısı bulunduğu Erzincan'a gitti ve hazırladığı kuvvetler ile Niksâr'a kadar ileriledi. Lâkin vezîrin merkezden Şams al-Dīn Yavtaş kumandasında gönderdiği orduya mağlûp olarak, hayatını da kaybetti (bu mücâdele hakkında oldukça tafsilât veren V. de Beauvais'de vezîr — Losir ve Şaraf al-Dīn de — Salefodin adı ile geçer). Bu suretle bütün rakiplerini ortadan kaldırmağa muvaffak olan Şams al-Dīn İşfahānī tek başına devlete hâkim oldu. Bununla berâber onun diktatörlüğünden memnûn olmayan ve ihtiraslarını tatmin etmek isteyen emîrler fırsat bekleyerek, iki sene sonra onu düşürmeğe muvaffak oldular. Filhakika uç taraflarında Kayḳubād I.'ın oğlu olduğu iddiası ile (zîra, bir rivâyete göre, Kayḫusrav II.'in emrine rağmen, Armağan-Şāh veliahd bulunan kardeşi 'İzz al-Dīn Kılıç Arslan'ı öldürmemiş idi) ortaya atılan Türk Ahmed adlı bir kimse, etrafına topladığı Türkmenler ile, harekete geçmiş ve bir çok yerleri işgâl etmiş idi (Cl. Cahen'i te'yiden gâlibâ Beauvais'nin bahsettiği Coterin). Şams al-Dīn İşfahānī bu isyânı bastırmağa çalışırken, Karakorum'a gitmiş olan Kılıç Arslan, ağabeyisi Kaykā'ūs ve vezîrinin azline dâir bir yarlık ile dönerek, 646'da Sivas'ta istiklâlini ilân etti. Bu vaziyette Selçuklu emîrleri, hanın fermanına uymak zarûreti ile, yalnız vezîri azl ile, iktifâ etmediler, onun hayatına da son verdiler. Bununla berâber Karatay'ın himmeti ile üç kardeşin birlikte saltanat sürmesine karar verilerek, böylece moğul hanının irâdesi ve Selçuklu devletinin istiklâlini koruma arzusu te'lif edildi. İki taraf arasında gidip-gelen elçiler bu esâs üzerinde anlaşıp, iki sultanın, maiyetleri ile birlikte, Aksaray'da buluşmaları kararlaştırılmış, fakat bu buluşma esnâsında Kılıç Arslan taraftarları kararlarından vazgeçerek, yarlık mûcibince, tahtın Kılıç Arslan'a inhisârı ve Kaykā'ūs'un iştirâk etmemesi dâvasına kapıldıkları için, karşılaşma çarpışmaya müncer oldu. Neticede Kılıç Arslan kolaylıkla mağlûp edilerek, yakalandıktan sonra, Karatay üç kardeşin bir tahtta huküm sürmelerini te'min etti ve aralarındaki âhengin muhâfazası için de üçünün birlikte atabeyliğini üzerine aldı.

Bu suretle 647 (1249)'den 652 (1254)'ye kadar, hutbe ve sikkede üç sultanın adı bir arada zikredilmek üzere, Selçuklu tarihinde müşterek saltanat devri denilen bir devre başladı. Bununla berâber bu devreye âit kitâbelerde çok defa, büyük sultan sıfatı ile, yalnız Kaykā'ūs'un adı ile iktifâ edildi. Böylece bu zamanda yüksek insânî vasıfları ile temâyüz eden Karatay gibi nâdir bir devlet adamı sâyesinde, memleketin birliği korunmuş, Kılıç Arslan ile birlikte gelen moğullar geri çevrilmiş ve uçta devam eden göçebe ayaklanması bastırılmış idi. Fakat Kayḫusrav II.'den beri yüksek mevkî, sâhipleri arasında baş-gösteren mânevî sukut emîrleri üç sultan etrafında guruplanmağa, entrikalara ve icâbında da moğulların devletin şeref ve menfaatlerini bozan müdâhalelerini çekmeğe sevketmekten

hâlî kalmıyordu. Bu vaziyetin bir patlak vermemesi için, azim ve fedakârlık ile çalışan Karatay'ın, fazîleti dolayısı ile, vezîrliğe getirmiş olduğu Naǧm al-Dīn Nahçivanī de, bu maddiyatçı ve entrikacı muhite tahammül edemiyerek, Haleb'e gitti. Moğullar da mâlî baskı ve müdâhalelerini arttırdılar. Mengü Han'dan gelen elçilerin israrı üzerine, Kaykā'ūs, hanı görmek üzere, hareket etmek mecbûriyetinde kaldı. Sultan Sivas'a kadar yoluna devam ederken, Karatay'ın ölüm haberini alınca, devlet işlerinin muattal kaldığını, düşmanların memleketine tecâvüz edeceklerini beyân ile, moğullara itizarda bulundu; hakikatte ise, Kılıç Arslan tarafdarlarının galebesinden korkarak, seyahâtten vazgeçti ve yerine küçük kardeşi Kayḳubād II. [b. bk.]'ı Karakorum'a gönderdi (652 = 1254).

Karatay'ın ölümü üç kardeşin bir tahtta oturmasını imkânsızlaştırdı. Üç guruba ayrılan muhteris emîrler, Kayḳubād'ın yolda ölmesi üzerine, iki sultan etrafında toplandılar. Kaykā'ūs tarafdarlarının tahakkümünden kurtulmak isteyenler ile bu sultanın sefih hayatından ve hıristiyan dayılarının devlet işlerine müdâhalelerinden üzülen kimseler Kılıç Arslan IV. [b. bk.]'ı Konya'dan kaçırarak, Kayseri'de tahta çıkardılar ve 652'de orada nâmına para bastırdılar. Devleti ikiye bölmek sureti ile iki sultanı barıştırmak ve Aksaray'da buluşmalarını te'min etmek üzere yapılan müzâkereler müsbet bir neticeye bağlandı. İki sultan, mensûpları ile birlikte, biri Konya'dan, öteki Kayseri'den Aksaray'a hareket ederken, Kılıç Arslan taraftarları kararlarından vazgeçtiler. Bu sebeple Kayseri — Kırşehir arasında, Ahmed-Hisar'da, vukû bulan karşılaşma bir çarpışma hâlini aldı ve sonuncular mağlûp oldu. Kılıç Arslan ermeni kıralına sığınmak üzere kaçarken, Develü'de yakalanarak, önce Amasya ve sonra da Borgulu kalesinde hapsedildi. Bu suretle müşterek saltanat nihâyet bularak, Kaykā'ūs tekrar tek başına sultan oldu. Bu sıralarda Baycu Noyan'dan sık-sık elçiler gelerek, muâhede ile tesbit edilen mıkdardan çok fazla ve devletin tâkatini sarsacak kadar ağır vergi talebinde bulunuyorlardı. Bunu önlemek için, Kaykā'ūs Faḫr al-Dīn 'Alī'yi Batu Han'a göndererek, onun hiddetini çekmiş olmasına rağmen, bu gayr-i meşrû ve aşırı talepler reddedildi ve bu nisbî sükûndan da faydalanarak, bir müddetten beri Malatya, Elbistan ve Adı-Yaman taraflarında yağma hareketlerini genişleten, kervan yollarının işlemesine ve âsâyişe mâni olan Ağaçeri türkleri üzerine asker sevketti. Fakat Baycu'nun Anadolu'ya yaptığı ikinci sefer, ordunun geri dönmesine sebep oldu. Selçuklu devletinin bu meşgûliyetleri dolayısı ile, ermeniler 656'da, bir müddet için, Maraş'ı işgâl ettiler.

Mengü Han kardeşi Hulagu'yu İran'a gönderince, Baycu onun kışlayacağı Mogan ovalarını terkederek, askerleri, âile ve hayvanları ile, Anadolu'ya göçmek zorunda kaldı. Bununla berâber o Erzurum'dan sultana karşı fenâ bir maksatla gelmediğini bildirdiği hâlde, Kaykā'ūs, etrafındaki liyâkatsiz kimselerin te'siri ile, muhârebeye karar verdi. Aksarâyî muhârebe kararında vezîr Kadı 'İzz al-Dīn'in başlıca âmil olduğunu söyler. Baycu'nun artık İran'daki moğulların başı olmadığı ve Hulagu tarafından tardedildiği kanâati Selçuk sultanına muhârebe cesâretini veriyor, topladığı askerlere ve bilhassa Türkmenlere güveniyordu. Böylece moğullar Konya'ya doğru ilerilerken, Selçuklu ordusu da onlara karşı çıktı ve Aksaray civarında, Sultan-Hanı yakınında, karşılaşma vukû buldu. Fakat Kaykā'ūs'un kötü hareketlerinden gücenen bâzı emîrlerin ciddî bir gayret göstermemeleri, husûsiyle ordunun kumandanı olarak düşmanın karşısına gönderilen Arslan-Doğmuş'un, Konya'da sultanın, sarhoş bir hâlde evine girerek, âilesine tecâvüz ettiği haberini alması üzerine, gizlice Baycu ile anlaştı ve Selçuklu ordusunun kolaylıkla yenilmesine sebep oldu (654=1256). Moğullar Konya'ya doğru yürüyünce, büyük bir korku geçiren şehir halkı sûrların kapılarını kapadı. Cuma günü minbere çıkan bir hatibin verdiği heyecanlı bir nutuk her kesi ağlattı; halkın ırz, can ve evlatlarını kurtarmak maksadı ile, topladığı azim bir meblâğ ile Baycu'nun nezdine giden bu hatip, bu para ve Baycu'nun karısı üzerinde icrâ eylediği mânevî bir nufûz sâyesinde, moğulların şehire girmelerini ve binâenaleyh yağma ve tahriplerini önlemeğe muvaffak oldu ise de, sûrlar üzerindeki kulelerin yıkılmasına mâni olamadı.

Ordusunun Sultan-Hanı önünde bozulduğunu öğrenen Selçuklu sultanı, maiyeti ile birlikte, İznik imparatoruna sığındı. Arslan-Doğmuş ve Niẓām al-Dīn Ḫurşīd, Baycu'nun muvâfakati ile, Kılıç Arslan'ı Borgulu kalesinden çıkararak tahta geçirdiler. O kış Aksaray'da kalan Baycu Hulagu'nun Bagdad seferine iştirâk edince, bunu haber alan Kaykā'ūs, Denizli havâlisinin imparatora terki mukabilinde (bu havâlide Türkmenlerin büyük bir kesâfet peydâ ettiği ve İbn Sa'īd'e göre, 200.000 çadıra bâlig olduğu ve 659 = 1261'da onlar tarafından işgâl edildiği için, bu terkin fi'lî bir neticesi olmamıştır), ondan aldığı bir mıkdar yardım kuvveti ile gelip, tekrar Konya tahtını elde etti (655 = 1257). Bunun üzerine

Kaykā'ūs her tarafa fermanlar göndererek, halkı putperest moğullara ve dolayısı ile kardeşine karşı savaşa dâvet etti. Yavtaş kumandasında gönderdiği ordu orta Anadolu'yu işgâl ile Kılıç Arslan ve Bayan Noyan'a mensûp kuvvetleri Sivas—Tokat arasında, Yulduz-Dağı mevkiinde mağlûp ve bunları Erzincan'a firâra mecbûr etti. Filhakika elimize geçen 656 (1258) tarihli bir takım resmî vesika ve kayıtlar orta Anadolu'nun artık Kaykā'ūs'a âit olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Kaykā'ūs, 'Alī Bahādir'ı Malatya taraflarına göndererek, Baycu'nun yapmış olduğu tahribattan ve moğul düşmanlığından faydalanmak ve Ağaçerilerden kuvvet teşkil etmek suretiyle, muvaffakiyetler te'min etti. Nihâyet Erzincan'a giden Kılıç Arslan, Mu'īn al-Dīn Parvāna'nin teşebbüsü ile, Alıncak Noyan kumandasında getirttiği moğul askerleri ile orta Anadolu'ya doğru harekete geçti. Bunlar Niksar'ı işgâl, fakat Tokat'ta ciddî bir mukavemet ile karşılaştılar. Tam bu sıralarda idi ki, Kayḳubād ile birlikte Moğulistan'a giden elçiler döndü. Bunların Mengü Han'dan Selçuklu devletini iki sultan arasında taksim eden bir yarlık ile dönmüş olmaları mücâdeleye nihâyet verdi. Filhakika bu sebeple iki tarafı barıştırmak için, elçiler ve mektuplar (bunlardan biri bize kadar gelmiştir) gidip-geldikten sonra, yarlığa uygun olarak, Kızıl-Irmak (Âb-ı Sivas) nehrinin şarkında kalan memleketlerin Kılıç Arslan'a, garbındakilerin de Kaykā'ūs'a âit olması kararlaştırıldı ve buna dâir ahidnâmeler imzalandı. Bir müddet sonra, 657 (1259)'de, Hulagu iki sultanı huzûruna celbederek, bu esâs dâhilinde yapılmış taksimi kat'ileştirdi.

Buna rağmen, iki sultan arasındaki âhenk uzun sürmedi. Kaykā'ūs Konya'yı terkederek, hıristiyan dayıları ile birlikte, Antalya'ya gitti ve orada sefâhat ile vakit geçirdi. Mu'īn al-Dīn Parvāna bunu sultanın Türkmenlerden kuvvet teşkil ve mısırlılardan yardım te'min etmek suretiyle isyân edeceği tarzında moğullara izah ederek, onları mütemâdiyen Kaykā'ūs aleyhine kışkırtıyordu. Bununla berâber, diğer müslüman türkler gibi, Türkmenler de sultanın sefih hayatı ve hıristiyan dayılarının müslümanlara karşı küstahlıkları dolayısı ile, ona kızmışlar ve hattâ göçebeler, bir müddet sonra isyân ederek, onun gönderdiği kuvvetleri bozguna uğratmışlardı. Moğullar Kılıç Arslan'ın memleketine uğramadan, Kaykā'ūs'a gelerek, Selçuklu devleti nâmına bu iki sultanın yapmış olduğu borçları ve yıllık harâcı istediler. Kaykā'ūs bunu da Mu'īn al-Dīn Parvāna'nin bir tahriki sayarak, moğul elçilerini, önce Kılıç Arslan'a gitmeğe iknâ etti. Parvāna'yi cezâlandırmak için hakerete geçerken, moğulların da müdâhale edeceğini düşünerek, Memlûk sultanı Baybars'a elçi gönderip, yardım istedi ve mukabilinde Diyarbekir ve şarkî Anadolu'dan bâzı yerlerin terkini mutazammın mensûrları da takdim etti. Baybars Hulagu'ya karşı Kaykā'ūs'a yardım karârını verirken, Altın-Ordu hukümdarı Berke Han ile bu hususta bir ittifak yaptı. Fakat bu üçlü ittifak tahakkuk safhasına girmeden, Mu'īn al-Dīn Parvāna daha evvel davranarak, Kılıç Arslan ve onun tarafında bulunan Alıncak Noyan'a mensûp kuvvetler ile Konya üzerine yürüdü. Bu vaziyette hazırlığını ikmâl edemeyen Kaykā'ūs vezîri Faḫr al-Dīn 'Alī'yi bunları oyalamak veya maksatlarını anlamak için, Aksaray'a gönderdi. Fakat onlar Kılıç Arslan'ın vezîrliğini Faḫr al-Dīn 'Alī'ye teklif ettikleri ve o da bunu kabûl ettiği için, bunu öğrenen Kaykā'ūs, artık ümidi kırılarak, Antalya'ya kaçtı. Bununla berâber kendisine mensûp kuvvetlerin âkıbetini öğreninceye kadar, orada bekledi. Gerçekten askerlerini Seferi-Hisar'da toplamış bulunan 'Alī Bahādir'ın Altun-Aba kervansarayı civarında giriştiği şiddetli bir muhârebede mukavemet edemeyerek, uç taraflarına kaçtığını öğrenince, 659 (1261) kışında maiyeti ile birlikte kadırgalara binip, İstanbul'a gitti. Böylece Kaykā'ūs'un müstakil, müşterek ve taksim edilmiş olarak ve bâzı fâsılalar ile birlikte on beş yıl süren saltanatı sona erer ve gurbet hayatı başlar.

İstanbul'u latinlerin elinden henüz kurtarmış bulunan Bizans imparatoru Mihail Paleologos, vaktiyle Konya'ya gidip, Kaykā'ūs'a sığındığı ve orada kendisinden iyi muâmele gördüğü için, Selçuklu sultanını maiyeti ile birlikte, mevkii ile mütenâsip olarak, kabûl etti. Fakat bu vaziyet sür'atle değişti. Filhakika türk ve arap kaynaklarına göre, 662 (1264) yılında Kaykā'ūs, 'Alī Bahādir ve Ugurlu gibi, cür'etli emîrleri ile, imparatorun karşılaştığı güçlüklerden faydalanarak, Bizans tahtını ele geçirmeğe karar verdi. Vukûundan önce bu teşebbüsten haberdar edilen imparator sultanın maiyetinde bulunan emîrlerin gözlerine mil çektirdi; asker ve kölelerini Ayasofya'ya sevkederek, hıristiyanlık veya ölümden birini kabûle icbâr etti. Sultanı da, âilesi ve çocukları ile birlikte, Rumeli'de bir kaleye sürdü. Müslüman kaynaklarındaki bu mâlûmatın bir esâsı olmakla berâber, sultanın mârûz kaldığı bu muâmele Pachymeres'in de rivâyet ettiği gibi, hakikatte imparatorun Hulagu'dan korkması ve ona yaranması maksadı ile vukû bulmuştur. Selçuklu sultanı 668 (1270)

yılına, yâni Altın-Ordu hanının gönderdiği kuvvetler tarafından kurtarılıncaya kadar, hapiste kalmış idi ki, P. Wittek bilhassa türk kaynaklarına ve Sarı-Saltuk an'anesine bağlı rivâyetlere dayanarak, Dobruca'da Gagavuz adı ile mârûf bulunan hıristiyan türklerin (Kaykā'ūs > Gagavuz) menşe'ini de Balkanlara geçmiş olan Kaykā'ūs'a mensûp kuvvetler teşkil ettiği kanâatindedir. Kaykā'ūs Altın-Ordu hanının Kırım'da kendisine verdiği iktâda 1278 yılına kadar yaşadı. Burada ikameti esnâsında Anadolu ahvâli ile alâkadar olmuş, vezîr Faḫr al-Dīn 'Alī'den para yardımı görmüş, Altın-Ordu ve Memlûk devletlerinin Hulagu'ya karşı ittifaklarından faydalanarak, Selçuklu tahtını elde etmek ümidini beslemiş idi. Oğlu Mas'ūd II. [b. bk.] buna muvaffak oldu ise de, bu muvaffakiyetin bu ittifak ile alâkası yoktur.

Kaykā'ūs'un İstanbulda kalan ve „melik Kostantin" nâmını alan küçük oğlu ile bir kızı hıristiyan olmuş idi. Kaykā'ūs, babası ve selefleri gibi, her bakımdan zayıf bir şahsiyet olduğu gibi, bir kaçı müstesnâ, devrin ileri gelen ricâli de umûmiyetle mânen düşük seviyede insânlar idi. Bu sebeple moğul tahakkümünü ve memleketin içine düştüğü inhitatı önlemek mümkün olmadı. Kaykā'ūs'un putperest moğullara karşı mücâdelesinde Anadolu halkı onunla berâber olduğu hâlde, ahlâkî zaafları, Kir-Ḫāya ve Kir-Kedīd adlı hıristiyan dayılarına büyük bir nufûz ve mevkî vermesi ve nihâyet emîrlerin kendi aralarında ve moğullar nezdinde yaptığı entrikalar, bu sultan ile birlikte, Selçuklu devletinin sukutuna sebep olmuştur.

Bibliyografya: İbn Bībī, s. 548—640; Aksarâyî, s. 36—71, 75 v.d.; Baybars Manṣūrī, *Zubdat al-fikra* (British Mus., Add. 23325, 25a—30b, 35b v.d., 52a—53b, 67b ve bundan naklen 'Aynī, *Iḳd al-cumān*, Veliyüddin XIX, 353, 363—365, 377—385, 420, 425, 452, 473, 510); anonim, *Selçuk-nâme*, s. 50—55; Abu 'l-Farac, *Chronography*, s. 412 v.dd., 422, 424, 426, 435, 442; Vincent de Beauvais, XXXII, 26 v.d.; *The Journey of W. of Rubruck* (ingl. trc. Rockhill), s. 280; G. Pachymeres (frns. trc. Cousin, VI, 14, 108—112, 144, 190—198, 969—971); G. Akropolites (nşr. Heisenberg), s. 69; N. Gregoros (Bonn), I, 82, 94, 100, 137, 229; 'Abd al-Ẓāhir, *Sīrat al-Malik al-Ẓāhir* (British Mus., Add. 23331, 40b—42a); *Baybars tarihi* (trk. trc., Şerefeddin Yaltkaya, s. 22, 32); Ẕahabī (660 yılı vak'aları); Nuvayrī (Köprülü kütüp., nr. 1188, IV, 19b v.d., 221a v.d., 226b); Maḳrīzī, *Sulūk* (frns. trc. Quatremère, I, 56, 63, 89, 175, 234, 240); İbn Şaddād, *A'lāḳ al-ḫaṭīra* (British Mus., Add. 23334, 64b); Raşīd al-Dīn (nşr. Quatremère, s. 322 ve nşr. Blochet, 260, 550); *Altın-Ordu devleti tarihine âit metinler* (nşr. İ. H. İzmirli), s. 123, 175, 259, 261, 351; Aflākī, *Manāḳib al-'ārifīn* (trk. trc. Tahsin Yazıcı, İstanbul, 1950; frns. trc. Cl. Huart, I, 136, 331—333, 349; II, 195 v.d.); al-Tarassul (Bibl. Nat., *Suppl. Pers*, 1353, 181a—182a); M. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 92—99; Cl. Cahen, *Les Turcomans de Rûm* (*Byzantion*, 1939, XIV, 131—137); ayn. mll., *Notes pour l'histoire des Turcomans* (*JA*, 1951, s. 335—340); P. Wittek, *Yazıjıoghlu on the Christian Turks of the Dobruja* (*BSOAS*, 1952, XIV/3, 639—668); Osman Turan, *Selçuk devri vakfiyeleri* III, (Belleten, XLV, 27—43); ayn. mll., *II. İzzeddin Kaykâvus'a âit bir temliknâme* (Z. V. Togan Armağanı).

(OSMAN TURAN.)

KEYKUBÂD. KAYḴUBĀD, Kayānī sülâlesine mensûp, efsânevî İran kıralı. *Avesta*'da adı Kavi Kavāta olarak geçerse de, hakkında hiç bir mâlûmat yoktur. Kayḳubād'ın kırallığını yükselttiği ve İran'ın meşrû kıral sülâlesini ihyâ ettiği için, Yazatas'a minnet duyduğu kaydedilmektedir. Kayḳubād hakkındaki tek kaynak Firdavsī'nin *Şahnāma*'sidir. İran topraklarını Turanlı Afrāsiyāb'ın istilâsından kurtarmak için, Rustam'in babası Sīstanlı Zāl, iyice düşündükten ve *mōbeẕ*'ler ile istişâreden sonra, Kayḳubād'ı bu işin başına geçirmeğe karar verdi ve oğlunu gönderip, Alburz (Hare-berezaiti) dağlarında yaşayan Kayḳubād'ı aramağa gönderdi. Rustam Kayḳubād'ı ziyâfet sofrasında, sarhoş arkadaşlar ile çevrili olarak, buldu. Onu selâmladı. Yeni kıral rüyâsında iki beyaz şâhinin başına bir tac giydirdiğini görmüş ve böylece kendisini arayacaklarını anlamış idi. Dünyadan uzakta yaşamak husûsundaki gayretlerine rağmen, kaderin elinden kurtulamamış idi; onu bu dağ başında da bulmuşlardı.

İran ordusunun başına geçen Rustam Afrāsiyāb'ı tamâmen mağlûp etti ve yakaladıkları kemeri kopmamış olsa idi, kendisi de düşmanlarının eline esir düşecek idi. Kazandığı zaferin bir neticesi olarak yapılan bir sulh sâyesinde, İran Amu-Derya üzerindeki eski hudutlarına kavuştu. Kayḳubād kırallığını teşkilâtlandırmak için çalıştı; memleketini dolaşıp, şehirler te'sis etti. Kırallığını yeniden kuran Rustam, Ḳārin ve diğer kahramanlara bol-bol ihsanlarda bulundu. Yüz yıllık bir saltanat devresi sonunda öldü. — Kayḳubād'ın Alburz dağından değil de, Hemedan yakınındaki Elvend dağından geldiğini ileri süren *Mucmal al-tavārīḫ* (*JA*, 3. seri, 1841, XI,

320) ve Ḥamza al-İṣfahānī (nşr. Gottwald, s. 35) sâdece kurduğu şehirlerinden, bilhassa Amu-Derya üzerindeki Ḳubādiyān'dan ve İspahān'ın genişletilmesinden bahsetmektedirler. *Bundahiş* bu kıralın saltanat devresini, 100 yerine, 50 yıl olarak göstermektedir.

Bibliyografya: Firdavsī, *Şahnāma* (nşr. Vullers), I, 290—315 (nşr. ve trc. Mohl, I, 452—484); al-Ṯaʿālibī, *Ġurar aḫbār mulūk al-furs va-siyarihim* (*Hist. des rois des Perses*, nşr. ve trc. Zotenberg, s. 137—140, 144—154); Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 533 v. dd.; Fr. Spiegel, *Erânische Alterthumskunde*, I, 581 v. dd.; ayn. mll. *Avestâ und Shâhnâme* (*ZDMG*, 1891, XLV, 195); Dubeux, *La Perse* (Paris, 1841), s. 233; *Grundr. d. iran. Philol.*, II, 95, 134, 169, 174, 346, 410; Nöldeke, *Das iran. Nationalepos*, 2. tab. (Berlin-Leipzig, 1920), s. 5, 50, 55. — Bk. bir de mad. KAYḤUSRAV.

(CL. HUART.)

KEYKUBÂD. KAYḴUBĀD, MUʿİZZ AL-DİN, Delhi sultanı olup, Bengâle hükümdarı Nāṣir al-Dīn Buġra'nın oğludur. Babası, Dehli Sultanı Giyāṯ al-Dīn Balaban [b. bk.]'ın ikinci oğludur. Büyük oğlu Muḥammed Han'ın moğullar tarafından öldürülmesi üzerine, Balaban, veliaht olarak, o zamana kadar Bengâle'de vâlilik yapan ikinci oğlu Bugra Han'ı seçti; fakat şehzâde, babasının sarayındaki baskıya dayanamadığı için, Bengâle'de oturmakta devam etti. O sırada, yâni 1287'de taht boş kaldı. Emîrler, onun oğlu Kayḳubād'ı sultan ilân ettiler. O zaman ancak 18 yaşında olan Kayḳubād, büyük babası tarafından, sert bir disiplin altında büyütülmüş idi. Böylece birden serbest kalışı, onun başıboş bir hayat sürmesine yol açtı. Muḥammed Han'ın oğlu ve kendi yeğeni olan Kayḫusrav'i öldürttü ve vezîr Ḫaṭīr al-Dīn'i azletti. Bunun azlinden sonra, Delhi *kotvāl*'inin yeğeni ve dâmadı Niẓām al-Dīn bu büyük vazifeyi üzerine aldı. Kayḳubād'ın saltanatının başlangıcında, Hindistan'a giren bir moğul kuvveti yenildi; esirlere korkunç işkenceler yapıldı ve islâmiyeti kabûl etmiş ve Hindistan'da yerleşmiş olan diğer moğullar da kılıçtan geçirildi.

1288 yılında, hükümdarın babası Bugra Han Bengâle'den geldi. Maksadı Delhi tahtına olan haklarını geri almak idi. Kendi haklarının oğlunun kilerden üstün olduğunu ileri sürüyordu. Fakat Kayḳubād ile Ghāgra sâhillerinde karşılaşınca, vaziyeti değişiverdi. Buluşma samimî oldu ve baş-başa bir konuşmada, babası oğluna her türlü takbihe yol açan yaşayışının kötü neticelerini anlattı ve Niẓām al-Dīn'nin ihtirasından sakınmasını tenbih etti. 1288 sonlarında Kayḳubād, sefâhat hayatının neticesi olarak, felce uğradı ve memleket kargaşalıklar içinde kaldı. Az bir müddet sonra, Baran vâliliğine tâyin edilen Calāl al-Dīn Fīrūz Ḫalacī, hukûmet merkezinde nizâmı iâdeye teşebbüs etti ise de, ondan haklı olarak şüphe etmekte olan türk emirleri, Kayḳubād'ın çok küçük yaştaki oğlu Şams al-Dīn Kayümarṯ'i nâip ilân ettiler. İki zümre arasındaki mücâdele devam etti. Nihâyet Fīrūz Ḫalacī düşmanlarını yendi ve tahta çıktı. Zavallı Kayḳubād 1290'da idam edildi ve cesedi Camna nehrine atıldı.

Bibliyografya: Baranī, *Tārīḫ-i Fīrūz-Şāhī* (*Bibl. Ind.*, Kalküte, 1862); Badāʾūnī, *Muntaḫab al-tavārīḫ* (*Bibl. Ind.*, Kalküte, 1868), I, trc. G. S. A. Ranking (*Bibl. Ind.*, Kalküte, 1898); Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (*Bibl. Ind.*, Kalküte, 1913); Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832); *The Cambridge History of India*, III.

(T. W. HAIG.)

KEYKUBÂD I. KAYḴUBĀD I. (?—1237), ʿALĀʾ AL-DİN, Giyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I.'in oğlu, ʿİzz al-Dīn Kaykāʾūs I.'un kardeşi ve halefi olup, Anadolu Selçuklu sultanlarının en büyüklerindendir; zamanı Selçuklu devletinin en kudretli ve mes'ut devrini teşkil eder.

I. **Meliklik devri ve cülûsu.** Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav, Konya tahtını ağabeyisi Rukn al-Dīn Sulaymān'a terke mecbûr olarak, İstanbul'a gittiği vakit, Kayḳubād da, büyük kardeşi Kaykāʾūs ile birlikte, babasının yanında bulunuyordu. Kayḫusrav Bizans'tan dönüp, tekrar tahta çıktığı zaman, Kaykāʾūs'u Malatya'ya ve Kayḳubād'ı da, bütün Danişmend-ili ile birlikte, Tokat'a, melik olarak, tâyin etti. 7 yıl burada kalan Kayḳubād babasının ölümünü (1211) ve yerine Kaykāʾūs'un geçirilmek üzere olduğunu öğrenince, tahtı elde etmek için, derhâl harekete geçti. Fakat bu teşebbüsü kendisinin tahassun ettiği Ankara kalesinde bir muhâsarayı müteâkıp, teslim olması ve Malatya civarındaki Minşār'da, sonra Kezirpert kalesinde hapsedilmesi (609 = 1212) ile neticelendi [bk. mad. KAYKÂVUS]. Ankara'da saltanat dâvasında bulunmasına rağmen, bastırdığı paralar üzerinde al-Malik al-Manṣūr unvânı ile iktifa edip, amcaları gibi, fi'len ve ḥukuken hâiz olmadığı saltanat hukuku an'anesine bağlı kalarak, sultan unvânını kullanamamıştır.

ʿİzz al-Dīn Kaykāʾūs ölünce (616 = 1220), devlet erkânı Kayḳubād'ı mağlûp edip, hapise atılmasında âmil olduklarını düşünerek, intikam alacağı korkusu ile, tahta çıkarılmasında tereddüt gösterdiler ve amcası Tuġrulşāh ile

küçük kardeşi Koylu-Hisar meliki Calāl al-Dīn Kayfarīdūn üzerinde durdular ise de, nihâyet Sayf al-Dīn Ay-Aba'nın te'siri ile, yine de onun saltanatına karar verdiler. Kendisini hapse götürmüş olan Ay-Aba, bu sebepten Kayḳubād'ın intikamına uğramamak için, tahta çıkmak müjdesini bizzat vermiş olmakla berâber, ondan bir ahidnâme almadan, kendisini emniyette hisetmedi. Kayḳubād bu suretle Sivas'a gelerek, kardeşinin nâşını ziyâret ettikten sonra, tahta çıktı. İbn al-Aṯīr ve Abu'l-Farac'in, ikinci bir rivâyet olarak naklettiklerine göre, hastalığı ağırlaşınca, Kaykāʾūs amcası Tuġrulşāh'ı veya Kayfarīdūn'u değil, cülûsundan beri derin hiddetine rağmen, yine de Kayḳubād'ı çağırtarak, saltanatı vasiyet ve emîrlerinin kendisine bi'atini te'min etti. İbn al-Aṯīr ve Nuvayrī gibi bâzı arap kaynaklarının Tuġrulşāh'ın, cülûsu esnâsında, Kayḳubād'a muhâlefet ettiğine dâir vuzûhsuz kayıtları şüphesi Kaykāʾūs'a ait hâdiseyi bununla karıştırmalarından başka bir şey değildir. Ağabeyisi için yapılan mâtem merâsiminde külâhların çıkarılmış olması Şâmânî devre âit an'anelerin devamını göstermek bakımından dikkate şâyân bir hâdisedir, ki bu o devrin Türkiye'sinde oldukça yaygın bir teâmül idi. Halbuki aynı merâsimde millî an'anenin icâbı siyah değil, halîfeliğe bağlılık dolayısı ile beyaz elbiseler giyilmiştir. Bu cülûs üzerine halîfe al-Nāṣir li-Dīn Allāh, islâm dünyasının dinî otoritesi sıfatı ile, ona saltanat menşûru ve sembolleri ile Şihāb al-Dīn ʿOmar b. ʿAbd Allāh al-Suhravardī'yi, gönderdi. O menşûru takdim ve saltanatı tevcih ederken, an'ane icâbı, halîfeden getirdiği asâ ile sultanın arkasına kırk defa vurdu. ʿAlāʾ al-Dīn, tahta çıkar-çıkmaz, Eyyûbî hukümdarı al-Malik al-Aşraf'e elçi göndererek, onunla bir ittifak yaptı.

II. **Dâhilî faâliyetler ve ʿAlāʾīya'nın fethi.** ʿAlāʾ al-Dīn Kayḳubād'ın cülûsu moğul istilâsının orta Asya'yı alt-üst ettiği bir zamana rastladığından, o muhtemel bir tehlikeye karşı, daha o zamandan itibâren, başta Konya, Sivas ve Kayseri olmak üzere, bir çok şehirlerin kale ve sûrlarını inşâ veya tahkim etmiş idi. 618'de mimar, ressam ve işçileri toplayarak yaptığı bu inşâatın masraflarını kısmen saltanat hâslarından, kısmen de, Sinop'ta olduğu gibi, büyük emîrlerin kendi servetlerinden te'min etmiş ve onların iştirâkleri de nâmlarına konulan kitâbeler ile ebedîleştirilmiştir. Yontma taştan inşâ edilen Konya sûrlarının kaynaklarda kayıtlı 12 kapısı ve her kapı üzerinde muhteşem kuleler vardır. Selçuklu devletinde hüküm süren geniş bir dinî müşâmaḥa sâyesinde, bu sûrlar heykeller, resimler ve kabartmalar ile süslenmiştir. Dânişmendliler zamanında ciddî bir sûru olmayan ve Anadolu'nun kilit noktası mevkiinde bulunan Sivas sûrları da aynı şekil ve vâsıtalar ile, 621 tarihinde ikmâl edildi. Devrin kaynakları yanında muhtelif asırlarda gelen seyyahların tasvir ettikleri bu iki şehrin bu sûrlarından bugün hiç bir eser kalmamıştır. ʿAlāʾ al-Dīn Kayḳubād bu inşaat ile meşgûl bulunurken, moğulların Bagdad'a akınlarından endişe eden halîfe, diğer müslüman hukümdarlar gibi, Selçuklu sultanından da askerî yardım istedi. Ona Bahāʾ al-Dīn Kutlugça kumandasında, mükemmel techiz edilmiş seçme askerlerden 5.000 kişilik bir kuvvet gönderildi; fakat moğul hücûmu vâkî olmayınca, türk kuvvetleri Musul'dan geri döndü.

Sultan Kayseri'de iken, taşradaki emîrlere ve uç beylerine fermanlar göndererek, Konya'da toplanmalarını emretti ve kendisi de oraya gitti. Onun bu ilk fetih seferi Akdeniz'de askerî ve ticârî bakımdan mühim bir mevkî olan ʿAlāʾîya'ye müteveccih idi. Güzel iklimi dolayısı ile, rumların Kalonoros, garplıların Candelore (bu iki şekil Selçuklu kaynaklarında da geçer) veya Scandalor adı ile zikrettikleri bu kale, latinlerin İstanbul'u işgâlleri neticesinde, Bizans'a âit memleketlerde diğer bir takım mahallî hâkimler gibi, adından rum olduğu anlaşılan, Kyr Vart nâmında birisinin elinde bulunuyordu. Kış mevsiminde Antalya'dan ilerileyen Selçuklu ordusu, orada fetihten beri henüz 15 yıldan fazla bir zaman geçmediği hâlde, ilk defa kurmağa muvaffak olduğu donanmayı da sevkederek, Kalonoros kalesini karadan ve denizden kuşattı. Yüz mancınığın iştirâk ettiği bu muhâsaraya mukavemetin imkânsız olduğunu anlayan kalenin hâkimi, evvelce komşuluk münâsebeti ile temaslarda bulunduğu Antalya sü-başısı Mubāriz al-Dīn Er-Tokuş vâsıtası ile, anlaşma teşebbüsüne girişti. Nihâyet kalenin teslimi ve kızının sultana tezvici mukabilinde hayatını bağışlamak ve kendisine Akşehir'de iktâ ve bir kaç köyün mülkiyeti bir menşûr ile tefviz edilmek suretiyle Selçuklu kuvvetleri şehre girdi. Bu hâdise ermeni kıralının ölümüne rastladığı için, o taraftan bir müdâhale vukû bulmadı ve böylece türkler sâhilden de küçük Ermeni kırallığı ile sınırdaş oldular. Bir kaç sene sonra şehir ve kalenin yeniden ve muhteşem bir şekilde inşâsının ikmâlinden (623) sonra burası, sultanın ismine nisbetle, ʿAlāʾîya adını aldı ve Kayḳubād ile halefleri-nin, Antalya yanında, kışlık merkezleri hâline geldi. Anonim *Selçuknâme*'ye göre kalenin Konya'nın burçları kadar, burçları var idi. İbn

Bîbî Kayḳubâd'ın 'Alâ'îya'de yaptırdığı sarayın 12 kapılı olduğunu söyler. Fransız tarihçisi Beauvais sultanın hazînelerini burada gösterir. Selçukluların 'Alâ'îya'de inşâ edip zamanımıza kadar kalan tersâneleri öteden beri denize çıkmak için tâkip ettikleri siyâset ve sarfettikleri gayretlerin güzel bir tezâhürüdür. Bu suretle Akdeniz'de Antalya yanında ikinci bir idhâl ve ihrâc limanı ve askerî bir üss elde edildi. Bu fethin tarihini niğdeli Kadı Ahmed 619, Abu 'l-Farac 620 olarak zikreder ki, kış kaydı birinci yılın sonuna, ikincinin başına, yâni 1223 yılına isâbet ettiğini gösterir. Oradan dönüşte yolda kendi adındaki çay üzerinde bulunan Alara kalesi de, hâkimi Kyr Vart'ın kardeşi bu esnâda öldüğü için, müşkilâtsız zaptedildi. O kışı Antalya'da geçiren sultan bu zafer dolayısı ile gelen elçilerin tebriklerini kabûl etti. İbn Bîbî sultanın Ḫvârimşâh'a karşı seferi esnâsında 'Alâ'îya dizdarının, mechûl bir sebepten, kaleyi kıbrıslılara teslim etmek istediğini, fakat derhâl harekete geçilip, öldürüldüğünü yazar.

'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd bu fetihten sonra, geniş ve devamlı bir fütuhat programı tatbik edebilmek için, devletine mutlak bir şekilde hâkim olmak düşünce ve arzusunda idi. Hâlbuki Kaykâ'ûs'u tahta çıkaran emîrlerin gittikçe artan bir şekilde nufûz ve istiklâl kazanmaları bunlar ile sultan arasında ciddî bir gerginlik doğurdu. Kayḳubâd'ın şehir ve kalelerin inşa ve tahkimlerinde emîrlere yüklemiş olduğu ağır mâlî mükellefiyetler ihtilâfı daha şiddetli bir safhaya götürünce, onlar sultanı bertaraf ederek, Calâl al-Dîn Kayfarîdûn'u tahta çıkarmağı tasavvura başladılar. Nihâyet 'Alâ' al-Dîn, iyi hesaplanmış bir plâna rağmen, onlara müşkilât ile galebe etti; emîrlerin saraya silâh ve maiyetleri ile girmeleri usûlünü kaldırdıktan sonra tertip ettiği bir ziyâfette, bunların en büyükleri olan Sayf al-Dîn Ay-Aba, Zayn al-Dîn Beşâre, Mubâriz al-Dîn Bahrâmşâh ve Bahâ' al-Dîn Kutlugça'yı yakalatarak, idâm etti ve sayıları 24 olduğu rivâyet edilen bu emîrlerin kalanlarını nefyetti ki, bilâhare büyük bir mevkî ve kudrete sâhip olan Kamâl al-Dîn Kamyâr da nefyedilenler arasında idi. Bu yüksek ricâlin hâiz olduğu maddî ve mânevî kudreti göstermek için, sultanın mutfağında *ḫâṣṣ* ve *'âm* için günde 30 koyun kesildiği hâlde, Ay-Aba'nın mutfağına 80 koyun girdiğine dâir, İbn Bîbî'nin ifâdesini kaydetmek ve öldürülmelerinden sonra da köle ve maiyetlerinin isyânlarından korkulacak kadar kuvvetli bulunduklarına dâir bir rivâyeti hatırlamak kâfîdir. Filhakika akrâbaları hapis ve kalabalık olan kölelerini silâhtan tecrit etmek ve küçük kölelerden bir kısmı *ṭaşt-ḫana*'ye, diğerleri de *ġulâm-ḫâna* (*köle* yetiştiren mektep)'lere babaların terbiyesine verilmek suretiyle, bu mücâdele sona erdi.

Sultan 'Alâ' al-Dîn ile emîrler arasında vukû bulan bu mücâdelede siyâsî ve mâlî kudretlerinin âmil olması yanında, bunların ağabeyisi hesabına kendisini mağlûp ve hapse atmalarının bıraktığı acı hâtıraların te'sirini unutmak imkânsızdır. Nitekim Kaykâ'ûs'un Ankara muhâsarasında zafer adağı olarak inşâ ettirdiği medreseyi Kayḳubâd'ın yıktırıp, vakıflarını ibtâli bu hatıraların te'sirlerinin nederece devam ettiğini meydana koyan bir hâdisedir. Hattâ son olarak da bunların çoğu onun tahta çıkmasına muârız idi. Nitekim sultan, yakalanınca, Ay-Aba'ya küstahlığının sebebini sorunca, onun: — „Gurbette seni ve kardeşini omuzlarımda taşıyarak besledim; babanın cesedini rum ülkesinden islâm diyarına getirdim; vezîr ve emîrlere rağmen, seni hapisten çıkararak, tahta oturttum; babanın bendelerinden benim kadar kıdemi ve tecrübesi olan yoktur" — tarzındaki cevabı hem bunların nufûzunu, hem de aralarında mevcut itimatsızlığı meydana koymak bakımından, dikkate şâyândır. İbn Bîbî, mûtad olarak, bu hâdisenin de tarihini vermeyerek sâdece 'Alâ'îya'nin fethini müteâkip, kış Antalya'da geçirildikten sonra, Kayseri'ye dönüldüğünü ve yazın vak'anın orada cereyân ettiğini söylemekle iktifâ eder. Filhakika anonim *Selçuk-nâme* de 4 cemâziyelevvel 620 (6 hazîran 1223) tarihini verir. Zâten Zayn al-Dîn Başâre'nin Niğde'de yaptırdığı câmiin kitâbesi 620 tarihini taşıdığından, vak'anın bundan önce olması imkânsızdır. Emîrlerin imhâsı sanıldığının hilâfına olarak, Selçuklu devletinin zayıflamasına değil, mevcut âhenksizliğin giderilmesi, sultanın büyük şahsiyeti ve adam seçmekteki isâbeti sâyesinde, bil'akis kuvvetlenmesine sebep olmuştur.

III. Kırım ve Ermeni krallığına karşı seferler. XIII. asırda Türkiye ile civar memleketler arasında çok kesif bir ticârî faâliyet mevcut idi ve Anadolu milletler arası ticâret yollarının bir güzergâhı hâlıne gelmiş idi. 1219'da ermeni kıralı Leon II.'un ölümü, 1223'te moğulların Kıpçak ülkelerine ve Kırım'a akınları bu ticâret yollarındaki emniyeti sarsmış, eşkiyâ ve korsan faâliyetlerini arttırmış bulunuyordu. Filhakika İbn Bîbî Kıpçak ve Karadeniz'den gelen tüccarların soyguna ve yağmaya uğradıklarını, Haleb'den Kayseri'ye ve deniz yolu ile Mısır'dan Antalya limanına gelen tüccarlara da ermenilerin ve frenk gemicilerinin tecâvüz ettiğini, bunların şikâyetlerini sultana götürdüklerini nakleder. Nitekim İbn al-Aṯîr ve İbn Vâṣil da, moğul hücûmları dolayısı ile, Suğdak'tan bir çok zenginler ve tâcirlerin kıymetli mallarını gemilere koyup, Kayḳubâd'ın memleketine geldiklerini, diğer bir gemi gurubu da limana yaklaşınca gemilerden birinin battığını ve zamanın âdetine göre, kazaya uğrayan gemi ve yükü sâhile hâkim hukümdara âit olduğu için, sultanın bu sâyede pek çok mal ve emtia elde ettiğini yazar. Trabzon kaynakları da Andronikos'un ikinci senesinde, yâni 1223'te, ona tâbî bulunan Kırım'dan aldığı emtia ve vergileri hâmil gemiler Trabzon'a giderken, fırtına te'siri ile Sinop limanına düştüğü için, bu hukukî an'ane icâbı sultanın oradaki donanması baş ermeni Reis Hayton tarafından zapt ve içindekilerin esir edildiğini kaydederler ki, aynı veya mümâsil bir hâdisenin bahis mevzuu olduğu görülüyor. Bir taraftan bu ticâret yolunu emniyet altına almak, diğer taraftan da Selçuklu devletinin tâbii bulunan Trabzon Komnenlerine bağlı olduğu hâlde, moğulların çekilmelerinden sonra, sâhipsiz kalan Suğdak gibi bir ticâret şehrini ele geçirmek maksadı ile, 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd Kastamonu havâlisinde uç beyi bulunan Ḥusâm al-Dîn Çoban'ı bu denizaşırı sefere me'mûr etti. Selçuklu devletinin satvetini ve fetihten henüz 10 yıl geçmeden, Reis Hayton adının da gösterdiği üzere, şüphesiz, hıristiyan gemicilerin yardımı ile, Sinop'ta kurduğu deniz kuvvetlerinin ehemmiyetini göstermek bakımından çok dikkate şâyân olan bu deniz aşırı sefer neticesinde, bu husûsta tek kaynak olan İbn Bîbî'ye göre, türk ordusu yalnız Suğdak şehrini fethetmekle kalmadı, içerilere kadar nufûz ederek, bir takım Kıpçak ve rus beylerini de inkıyâda aldı. Rivâyete göre, Selçuklular burada câmi inşâ edip, kadı, hatip ve müezzinler tâyin eyledikten ve bir mıkdar muhâfız bıraktıktan sonra, gemilere binerek, pek çok ganîmet ile Sinop ve Kastamonu taraflarına döndüler; şehirdeki ileri gelenlerin çocuklarını da, rehin olarak, sultana getirdiler. Bu sefer ve tarihi hakkında pek tatmin edici neticelere varamayan A. Yakubovsky'nin türlü asırlarda mescit ve kilise hâline getirilen bir mâbedin Selçuklu mimarîsi üslûbunda yapılmış olduğunu, mutahassıslara istinâden, söylemesi burada üzerinde dikkatle durulması gereken bir hâdisedir. İbn Bîbî bununla Ermeni kıralığına karşı seferin aynı zamanda vukû bulduğuna dâir bir ifâde kullanır ki, Kırım seferinin 1223 hâdiseleri neticesinde başlaması ve iki seferin birden yapılmasının mahzurları göz önüne getirilirse, müellifin nakil sırasına göre de, Ermeni seferinden önce ve binâenaleyh 1224'te cereyân etmiş olması kabûle şâyân görülür ve bâzı tetkiklerde verilmiş olan isâbetsiz tarihlerin buna göre mütâlea edilmesi icâp eder.

Cenûptan gelen tüccarların tecâvüze uğramaları ve kervan yolunun emniyeti kaybetmesi de Ermenilere karşı bir seferi zarûrî kılıyordu. Fakat seferin yapılmasını teşvik eden asıl sebep Kilikya ermeni kırallığının bu zamanda içinde bulunduğu zaaf idi. Filhakika ermeni kıralının 1219'da ölümü üzerine, yerine kızı Isabelle'in evlendiği Antakya prensi Bohemond'un oğlu geçince, bunun Ermenistan'ı franklaştırma faâliyetleri ermeni baron ve aristokratlarının millî duygularını incitti. Bunların başı bulunan Lampron (türklerce XV. asırdan beri Namrûn) senyörü Kostantin bu durumdan faydalanarak antakyalı Philippe'i hapse attı; Leon'un kızını cebren oğlu Hetum ile evlendirerek, onu kiral ilân etti ve böylece Ermenistan'da Hetum (Hayton) sülâlesi başladı. Buna karşı harekete geçmek kârarını veren Bohemond, bir hıristiyan devlet olduğu için, papadan istediği müsâadeye redd cevabı alınca, Kayḳubâd ile ittifak yaptı. Umûmiyetle seferlerine askerlerini Kayseri'de toplayarak başlayan 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd, bir taraftan bu vaziyet ve sebepler ile ve diğer taraftan da hudutlarda tekâsüf eden göçebe türkmenlere yer bulmak gâyesi ile, sâhilden Antalya sü-başısı Mubâriz al-Dîn Er-Tokuş, şimâlden Mubâriz al-Dîn Çavlı, şarktan emîr Komnenos (analığının babası) kumandasında olmak üzere, Selçuklu ordusunu üç gurup hâlinde Kilikya üzerine sevketti. Er-Tokuş kara ve deniz kuvvetleri ile sâhilden ilerileyerek, Anamur v.b. kaleleri fethetti ve frenklerin Kıbrıs'tan yardım ve ihrac teşebbüslerini de önledi. Kostantin (İbn Bîbî'de hâlâ Leon) Selçuklulara karşı yardım etmeleri için Leon'un Silifke'yi terkettiği Hospitalier ve Tempelier şövalyelerine baş-vurdu ise de, Er-Tokuş sâhilden ilerilerken, Çavlı da şimâlden gelerek, Silifke önlerine kadar bütün Isauria (İçel) kalelerini zaptedip frenkleri mağlûp ettiler; bir kısmı gemilere binerek, Kıbrıs'a kaçtı. Garpta askerî harekât bu şekilde devam ederken, şarkta Maraş tarafından ilerileyen türk askerleri de bir kaç kaleyi ve bu arada vaktiyle Kaykâ'ûs [b. bk.]'un işgâl ettiği Çinçin kalesini ele geçirdiler. Garptaki fütûhattan habersiz olan İbn al-Aṯîr türk ordusunun Suriye tarafından Ermeniye'ye girip bir kaç kaleyi zaptettiğini yazmakla bu harekâtı kasdetmiştir. Ermeniye'ye karşı vukû bulan bu taarruzun halebliler için de bir tehlike teşkil edeceğini ileri süren ermeniler, Haleb atabegi Şihâb al-Dîn Ṭuğrul'a mürâca-

at ederek, onun yardımı ile, Bohemond'un hareketini durdurmağa muvaffak oldular.

Bu mühim fetihlerden sonra kış bastığı, ermeniler arzuya uygun bir muâhedeye râzı oldukları, şarkta zuhûr eden hâdiseler ehemmiyet arzettiği ve nihâyet ermeni tarihçisi Sempad'ın ifâde ettiği üzere, yakınlığı dolayısı ile her zaman Kilikya'yı zaptedebileceğini düşünen Kayḳubād „başka taraflara gidelim ve diğer memleketleri fethedelim" diye karar verdiği için Selçuklu ordusu memlekete döndü. Mûtad üzere tarih veremeyen İbn Bībī bu seferi sâdece 623'te Kahta seferinden sonra (tabi'î yanlış) ve 625'te vâkî olan Erzincan seferinden önce hikâye etmekle iktifâ eder. Hâlbuki mezkûr ermeni müellifi gibi, anonim *Selçük-nâme*'de Kahta'nın ilhâkını Ermeniye seferini müteâkip yaz esnâsında gösterir. Nitekim İbn al-Aṯīr sarâhaten ve Abu 'l-Farac de dolayısı ile 622 (1225) tarihini verirler ki, muahhar tetkikleri buna göre düzeltmek icâp eder. Böylece sefer sona erince, 1226 tarihinde tahta çıkan genç kıral Hetum ile yapılan muâhede ile, İbn Bībī'ye göre, ermeniler sultanın seferlerine 1.000 süvâri ve 500 çarkçı nefer ile iştirâk etmeği, ödenmekte olan yıllık harâcı [bk. mad. KEYKÂVUS I.] bir misline çıkarmağı ve sikkeyi de sultanın nâmına bastırmağı taahhüt ederek, tam bir tâbî hâline geldiler. Çağdaş fransız müellifi Vincent de Beauvais'nin eserine dercettiği muâhedenâme de aş.-yk. bu maddeleri ihtivâ eder. Filhakika ona göre yılda dört ay sultanın hizmetinde bulunmak üzere, kıral 300 mızrak (bir mızrak = iki süvâri ve iki yayaya), Lampron senyörü de 29 mızrak asker göndermek, en büyük şehrinde (Sis) Muhammed'in şeri'atını ilân etmek, yâni orada câmi yapmak, ezan okutmak ve bir tarafında sultanın adını hâvî para basmak mükellefiyetlerini taahhüt ediyordu. Nitekim kıralın Kayḳubād ve oğlu Kayḫusrav II. [b. bk.] nâmlarına müşterek olarak basılmış olan sikkeleri bize kadar gelmiştir. Langlois bu son muâhede metninin 1231'de tanzim edildiğini söyler.

Yeni fethedilen Isauriya bölgesi, her zaptedilen memleket gibi, vilâyet ve kaleleri ile umûmî bir tahrire tâbî tutulduktan sonra, türkmenler tarafından iskân edildi; idâresi de emîr Ḳamar al-Dīn'e verildiği için, bu havâli Selçuklular zamanında Ḳamar al-Dīn-İli adı ile anıldı ki, bu onun orada uzun müddet vâli bulunması ile alâkalıdır ve nitekim 1238'de Haleb'e elçi olarak gönderilen Ḳamar al-Dīn'in Malik al-Arman unvanını taşıdığını İbn al-'Adīm kaydeder. Fakat Karamanlılar zamanından beri bu havâli Türkmenlerce verilen İç-İl adını aldı. Suğdak ve Ermeni seferleri sonunda soyguna uğrayan tüccarların zararları da tazmin edildi.

IV. Şarkî Anadolu fetihleri. Diyarbekir Artuklu hukûmeti ötedenberi Selçukluların tâbii iken şimdi melik Mas'ūd'un Kayḳubād'a karşı, daha uzak ve az tehlikeli olan, Mısır Eyyûbî hukümdarı al-Malik al-Kāmil'i metbû tanıyarak sikke ve hutbeyi onun nâmına değiştirmesi Selçuklu sultanını Ermeni zaferinden sonra derhâl o tarafa bir sefer açmağa mecbûr etti. Şarkî Anadolu'da hüküm süren Eyyûbî ve Artuklu melikleri siyâsî vaziyete ve menfaatlerine göre, sık-sık cephe veya metbû değiştiriyorlardı. Bunlar arasında al-Malik al-Kāmil ile rekabet hâlinde bulunan al-Malik al-Aşraf de bu sebeple daha evvelden itibâren Kayḳubād ile ittifak yapmış idi. Artuklu melik Mas'ūd'un Ḫvārizmşāh Calāl al-Dīn ve al-Malik ve al-Mu'aẓẓam ile de ittifak etmesi al-Aşraf'i Kayḳubād'ı ona karşı sefere teşvik etti. Bunun üzerine sultan 623 (1226) baharında merkez kuvvetleri ile Malatya'ya hareket ederken, sü-başılarına fermanlar göndererek, askerlerin orada toplanmasını emretti. Selçuklu askerleri, ayrı-ayrı kumandanlar idâresinde, manzınık ve *'arrāda* gibi, muhâsara silâhları ile mücehhez olarak, Kahta, Ḥiṣn-Manṣūr (Adıyaman) ve Çemişkezek kalelerini kuşattı. Buraları müdâfaa kudretine mâlik olmayan melik Mas'ūd derhâl al-Malik al-Aşraf'e tâbiiyetini arzederek, yardımını istedi. Bu değişiklik dolayısı ile, Mardin'de bulunan al-Aşraf sultana elçi göndererek, sulh yapmasını ve aldığı yerlerin iâdesini talep etti ise de, şiddetli bir redd cevabı alınca, Şam'a giderek, al-Malik al-Mu'aẓẓam ile Kayḳubād'a karşı ittifak yaptı. Fakat Selçuklu sultanı müttefiklerin gönderdiği kuvvetleri mağlûp, kaleleri fetih (şâban-ağustos ayı) ve mühim mıkdarda esir aldıktan sonra, Kayseri'ye döndü. Melik Mas'ūd'un, elinde kalan yerlere dokunmamak ve buna mukabil eskisi gibi tâbiiyetinde bulunmak şartı ile, ricâ ve niyazdan sonra yaptığı sulh teklifi kabûl olundu.

Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh ile arkasında moğulların teşkil edecekleri tehlikeyi müdrik bulunan bu uzak görüşlü selçuklu sultanı, al-Aşraf'in dostluk ittifakını bozmasına rağmen, Eyyûbîler ile dost kalmanın lüzûmunu düşünerek, Kayseri'de hapsettiği Eyyûbîlere mensûp esirleri ve bu arada 'İzz al-Dīn b. Badr'i ihsanlar ile serbest bıraktı. Dostluğu kurmak ve kuvvetlendirmek maksadı ile, Şams al-Dīn Altın-Aba'yı, al-Malik al-'Ādil'in kızını istemek maksadı ile, Şam'a gönderdi. Gelini karşılamak için, sultan Malatya'ya gitti. Orada

başlayan düğün ve şenlikler yollarda Kayseri, Konya, Antalya ve 'Alā'īya'ye kadar uğradıkları her şehirde tekrarlandı. Bu muazzam düğüne Türkiye'den başka Mısır, Suriye ve Musul'dan da gelen çalgıcı ve oyuncular iştirâk etti. Ne İbn Bībī ve ne de arap kaynaklarının tarihini kaydetmediği bu izdivacın 624 yılında vukû bulduğunu gösteren delîller vardır.

Bu suretle Eyyûbîler ile dostâne münâsebetler kuran 'Alā' al-Dīn Kayḳubād askerî ve siyâsî faâliyetini yine şarka çevirmekle berâber, bu sefer Fırat'ın yukarı mecrâsı istikametini hedef tuttu. Kılıç Arslan I.'ın Musul seferi hezîmetinden sonra, Kutalmış-oğullarının Selçuklu imparatorluğuna hâkim olmak emelleri kırılmış olmakla berâber, onlar bir taraftan siyâsî vahdetsizlik, diğer taraftan müslüman ülkelerine yakınlıktan dolayı medenî ve iktisâdî bakımlardan ileri bir seviyede bulunması sebebiyle dâimâ şarkî Anadolu taraflarında genişleme siyâsetini tâkip ettiler. Fakat 'Alā' al-Dīn'i bu tarafa sevkeden yeni mühim bir âmil daha var idi ki, o da Ḫvārizmşāh ve moğul tehlikelerinin belirmiş olması ve Erzincan'da hüküm süren Mengücük âilesi ile Erzurum'da hâkim bulunan amcası oğlu Cihānşāh'ın bu tarihî istilâ yolunu kapayacak bir kudrette bulunmamaları ve hattâ istilâcı ile iş-birliği yapmaları ihtimâli idi. Erzincan'da takriben 60 yıl hukümdarlık eden Faḫr al-Dīn Bahrāmşāh Selçuklular ile sıhriyet kurmak ve onlara sâdıkane bir tâbiiyet göstermek suretiyle, mevkiini muhâfaza etmiş; fakat 622 (1225)'de ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Dāvudşāh'ın bu tâbiiyetten uzaklaşma temâyülü Kayḳubād'ın Erzincan işlerine müdâhalesini gerektirmiş idi. Dāvudşāh'ın bu siyâsetine uymadığı anlaşılan, emîrlerini hapse atması ve sultanın tazyiki ile bunların serbest bırakılarak, Kayḳubād'ın yanında mevkî kazanmaları bu meliki endişelendirerek, Kayseri'ye gelmesine ve tâbî bir hukümdarın ne yapması lâzımsa, onları yerine getirmesine sebep oldu. Bunun üzerine sultan, Dāvudşāh'ın memleketine tecâvüz etmeyeceğine, o da metbûunun düşmanları ile birleşmeyeceğine dâir bir ahidnâme imzâladılar. Erzincan meliki buna riâyet etse idi, devrin feodal bünyesi icâbı ve aynı Mengücük hânedanının daha uzun zaman Selçuklulara tâbî olarak yaşayan Divrigi kolu gibi, Kayḳubād'ın Dāvudşāh'a dokunması bahis mevzûu olmazdı. Fakat ilim ve edebiyat ile meşgûl bir insan olmasına rağmen, siyâsî mukadderâtını göremeyen Dāvudşāh, Kayseri'den Erzincan'a döndükten sonra, Erzurum meliki Cihānşāh'a mektup yazarak, ülkesinin tehlikede olduğunu ve aynı âkıbetin Erzurum'a da geleceğini, binâenaleyh kış zarfında askerî hazırlıklara girişmeleri gerektiğini bildirdiği gibi, Ahlat'a hâkim bulunan al-Malik al-Aşraf'e ve Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh'a da, yardım etmeleri için, mürâcaat etti.

Antalya'da kışlayan Kayḳubād, bu haber üzerine, Kayseri'de ordusunu toplayarak, hareket etti. Tehlikeye mukavemet edecek bir durumda bulunmayan Dāvudşāh, ümerâsının tavsiyesi ile, bu sefer oğullarını rehin gönderdi ise de, sultanın hareketine mâni olamadı. Zîra 622 (1225)'de Tuğrulşāh'ın ölümü ile yerine geçen oğlu Cihānşāh'ın durumu da aynı şekilde endişe verici idi. Nitekim arap kaynakları da bu seferde asıl gâyenin Erzurum olduğunu söylüyorlar. Kalelerinin işgâl edildiğini ve yolların kesildiğini gören Dāvudşāh teslim olacağını bildirdi. 'Alā' al-Dīn askerleri ile Erzurum seferine iltihâk etmesini talep etti; gelince onu yakaladı ve Erzincan'ı fethetti. Kemah kalesi de, Dāvudşāh'ın emri üzerine, nâibi tarafından teslim edildi. Selçuk ordusu Erzurum üzerine yürümek üzere iken, Cihānşāh'ın derhâl al-Malik al-Aşraf'i metbû tanıması ve onun Ahlat'taki nâibi Ḥusām al-Dīn 'Alī idâresinde yardım göndermesi, ilerisi için Eyyûbîler ile bozuşmak istemeyen Kayḳubād'ın bu seferi te'hir etmesine âmil oldu. Er-Tokuş'u Kögonya (Kolonea, Şebin-karahisar)'da hüküm süren Dāvudşāh'ın kardeşi Muẓaffar al-Dīn Muhammed üzerine göndererek, oraları da Selçuklu birliğine ilhâk etti. İbn Bībī'nin tarihini vermediği bu hâdiseyi arap kaynakları 625'te gösterirler. Nitekim Ḫvārizmşāh'ın Kayḳubād'a yazdığı 10 zilhicce 625 tarihli bir mektubunda Dāvudşah'a yüz vermediğine, kendisi ile Erzincan'da buluşmak istediğine, fakat Erzurum hudûduna gelince, sultanın bir haylı zaman evvel Erzincan'dan döndüğüne dâir ifâdesi bu husûsu tamâmiyle te'yit etmektedir. Sultan Erzincan ve havâlisine oğlu Kayḫusrav'i melik ve Er-Tokuş'u da kendisine atabeg tâyin edip, maiyetlerine kâfî mıkdarda asker ve idâreci bıraktıktan sonra, Sivas'a geçti.

V. Komnenler ile harp ve Trabzon seferi. Ḫvārizmşāh'ın Anadolu hudutlarına gelmesi şarktaki Selçuklu tâbilerinin sadâkatlerinde tereddüt uyandırıyordu. Nitekim Trabzon imparatoru Andronikos (1222—1235)'da, Selçuklu tâbiiyetinden çıkmak emeli ile, bu fırsattan faydalanarak Ḫvārizmşāh'ı metbû tanımakla iktifâ etmemiş, Samsun ve Sinop'a kadar taarruza bile geçmiş idi. Filhakika Sultan 'Alā' al-Dīn Erzincan'da iken komşu rumların, İbn al-Aṯīr'e ve 'Aynī'ye göre, Sinop'a, Ẕahabī'ye göre ise, Samsun'a hücûmlarını

öğrenince, oradan döndükten sonra Sinop ve Erzincan istikametinden, iki cephede taarruza geçti. İbn Bībī v.b. Selçuk kaynaklarının hiç bir işârette bulunmadıkları bu seferin yalnız Sinop ve Samsun cephesinden bahseden arap kaynakları, 625 (1228)'te vukû bulan bu rûm hücûmu üzerine, Kayḳubād'ın Erzincan'dan döndüğünü ve mezkûr limanları istirdat ettiğini kısaca kaydetmekle iktifâ ederler. Muhârebe hakkında oldukça tafsilât veren Trabzon kaynakları, sebep olarak, imparator Andronikos'un ikinci saltanat yılında, yânî 1223'te Kırım'a âit vergileri hâmil gemilerin, Suğdak seferi münâsebeti ile zikrettiğimiz şekilde, Sinop'ta Reis Hayton tarafından müsâdere edilmelerini gösterir. Böylece tarihi verilmeyen muhârebeye müsâderenin sebep olduğuna dâir kayıt iki vak'anın da aynı yılda vukû bulduğu zehâbını uyandırmış ve araştırıcıları da şaşırtarak, meseleyi halledilemez bir hâle sokmuştur. Esâsen aynı kaynakların Kayḳubād'a âit olup, ikinci cepheyi teşkil eden kuvvetlerin Erzincan ve Bayburt taraflarından Maçka yolu ile Trabzon üzerine yürüdüklerine dâir tafsilâtlı hikâyeleri seferin 1223'te değil, ancak buraların zaptından sonra mümkün olabileceğini meydana koymaktadır. Diğer taraftan siyâsî durum da Komnenlerin daha önce metbûlarına karşı hasmâne bir tavır takınmalarına müsâit değil idi.

Filhakika Ḫvārizmşāh'ın sahneye çıkması ve Cihânşāh'ın Eyyûbîler ile anlaşarak, Kayḳubād'ın ilerilemesine set çekmesi hâdiselerinden faydalanan Trabzon imparatoru, hem ağır şartları ihtivâ eden Selçuklu tâbiiyetinden kurtulmak, hem de müsâdere edilen gemiler ile kaybolan mal ve esirleri kurtarmak için, sevkettiği deniz kuvvetleri ile, Samsun ve Sinop limanlarına hücûm etti. Trabzon kaynaklarına ve reis lekabının delâlet ettiği mânaya göre, Selçuklu tâbii bulunan Hayton Sinop'un hâkimi idi. Fakat 1214'te fethinden sonra doğrudan-doğruya Selçuklu idâresinde bulunduğu vekayinâme ve kitâbeler ile sâbit olan Sinop'un, tâbî de olsa, bir ermeniye terki bahis mevzûu olamayacağından, onun sâdece Selçuklu donanmasının reisi veya Samsun hâkimi olduğu istidlâl edilebilir. Nitekim bu zamanlarda doğrudan-doğruya türk idâresinde bulunan Sinop ve havâlisinden başka, Ereğli'den Ünye'ye kadar uzayan sâhiller de Selçukluların himâyesinde bulunuyordu. Trabzon donanmasının yaptığı baskın neticesinde rûmlar limanda Hayton'a mensûp gemilerdeki tayfaları esir ve şehrin sûrlarına kadar, bölgeyi yağma ettiler. Bunun üzerine ve şehir halkının da tazyiki ile, Hayton Trabzon'a âit esirleri ve malları iâde ederek, kendi esirlerini kurtardı; lâkin rûmlar iğtinam ettikleri malları geri vermediler. İşte Kayḳubād'ın Trabzon'a karşı açtığı sefer bu hâdise üzerine başlar. Selçuklu ordusu bu taraftan düşmanı tard ve her hâlde Ünye'ye kadar sâhili fethederken, diğer taraftan denizden ve karadan gönderdiği kuvvetler ile Komnenlerin bizzat pâyitahtına taarruz etti. Bu safhası yalnız Trabzon kaynaklarında mevcut olan bu sefer Erzincan'da bulunan askerler Bayburt ve Maçka'dan geçmek ve Hayton idâresindeki kuvvetler denizden gelmek suretiyle vukû bulmuştur. Selçuklu askerleri ilerilerken, Andronikos da Kafkas hudûdundan Ünye'ye kadar sâhil halkını silâh altına ve müdâfaaya çağırdı.

Selçuklu ordusu Maçka'ya vardığı zaman mukavemet edemeyeceklerine kanâat getiren rumlar Trabzon'un müstahkem sûrlarına çekilerek müdâfaaya başladılar. Muhâsara esnâsında, şimâlden ve cenûptan yapılan iki şiddetli hücûm neticeside mancınıklar ile atılan taşların gürültüleri, kiliselere sığınan halkın duâları ve çan sesleri dehşet veriyor, her kes korku ve heyecan içinde bulunuyordu. Rumlar mukabil bir hücûm ile türklerin sûrlardan çekilmesine ve zâyiât vermelerine sebep oldu ki, Reis Hayton da bunlar meyânında idi. Bunun üzerine karargâhı Aya-Eugenia manastırında bulunan Selçuklu kumandanı geceleyin, kuvvetlerini üç guruba ayırarak, taarruza geçirdi; türk askerleri sûrlar üzerine çıkmağa muvaffak oldu. Lâkin bu esnâda zuhûr eden tûfan gibi fırtına ve yağmurların husûle getirdiği şiddetli seller şehre giren vâdileri doldurdu; gece karanlığının da inzimâmı ile üç gurup asker arasındaki irtibat kesildi. Böylece Selçuklu kuvvetlerinin kemiyet ve keyfiyet üstünlüklerine rağmen, sûrların metâneti, müdâfaa edilen sâhanın darlığı ve nihâyet fırtına ve sellerin umulmayan bir zamanda zuhûru dolayısı ile, türkler bütün ağırlıklarını terkederek, perişan bir hâlde, dağlara ve ormanlara doğru ric'at ettilerr. Maçka ormanlarında firârîlere yetişen Selçuklu kumandanı orada dağlılar tarafından yakalanarak, imparatora götürüldü. Trabzon kaynakları bu kumandandan Melik adı ile ve Kayḳubād'ın oğlu olarak bahsederler. Fakat Erzincan meliki olan Kayḫusrav bu zamanda küçük yaşta olduğundan, seferin onun nâmına Er-Tokuş'un kumandasında yapılmış olması iktizâ eder ve belki Koylu-Hisar meliki Calāl al-Dīn Kayfarīdūn da bahis mevzuudur. Bu muvaffakıyete rağmen, imparator ihtiyatlı hareket ederek, meliki ihtirâm ile karşıladı ve bir müfreze ile sultana gönderdi. Ḫvārizmşāh

'ın tarafını iltizâm eden ve onun Yassı-Çimen'de mağlûbiyetinden (1230) sonra tekrar yalnız kalan Andronikos derhal, Alexis'in Kayḳā'ūs'a bağlı bulunduğu muâhede hukümlerini kabûl ederek, Kayḳubād'ın tâbiiyetine girdi ki, Beauvais de Trabzon imparatorunun sultana hizmet etmek üzere istediği zaman 200 mızrak, yânî takriben 1.000 kişi göndermekle mükellef olduğunu kaydeder [bk. mad. KEYKÂVUS I.]. Bu tâbiiyet Kösedağ hezîmetine kadar (1243) devam etti. Trabzon halkı Selçuklu askerlerinin bu tabi'î âfet neticesinde bozulmasını, nâmına manastır inşâ edilen Aya-Eugenios'un bir mûcizesi sayar.

VI. Kayḳubād-Ḫvārizmşāh ve Erzurum'un ilhâkı. Moğullara karşı giriştiği çetin savaşlardan ve Gürcistan'ı ezdikten sonra, Calāl al-Dīn Mengübirti'nin şarkî Anadolu hudutları üzerinde, garbî İran ve Azerbaycan'da yeni bir devlet kurması Türkiye'nin mukadderâtı için mühim bir hâdise idi. Moğul tehlikesinin ciddiyeti ve âkıbetlerini hakkı ile kavrayan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād Ḫvārizmşah ile ve şarktaki emellerine engel olmalarına rağmen, Eyyûbîler ile de anlaşarak, memleketi ile birlikte islâm dünyâsını müdâfaa etmek için, çok önceden davranmış ve bu gâyenin icâplarını yapmış idi. Filhakika Selçuklu sultanı bu maksat ile göndermiş olduğu ilk elçisi ile Ḫvārizmşāh'a, onun şarkta moğul kâfirleri ile ve kendisinin de garpta hıristiyanlar ile meşgûl olduğunu, ittifakın lüzûmunu ve yardıma hâzır olduğunu, fakat al-Malik al-Aşraf'i ve bilhassa Cihânşāh'ı kasdederek, etrafta fırsat bekleyenlerin bulunduğunu anlatmış idi. Marâga'da yazılan Ḫvārizmşāh'ın cevabı da aynı mâhiyette olup, islâm hudutlarının müdâfaası şarkta kendisine, garpta Selçuklu sultanına terettüp ettiği ve türklük şuurunu müdrik olarak, her ikisinin de aynı cinsten (*ḳarā'in-i cinsiya*) olduğu için, dost ve müttefik bulunmaları gereği belirtilmekte, Erzincan'ın fethinden sonra, 10 zilhicce 625 (11 teşrin II. 1228)'te gönderdiği diğer bir mektupta da aynı dostluk rûhu hâkim bulunmakta ve Erzincan, Erzurum sâhiplerine yüz vermediği ilâve edilmektedir.

İki türk sultanı arasında başlayan bu dostâne münâsebet havası Ḫvārizmşāh'ın o zamanda çok kuvvetli bir türk ve islâm kültürü merkezi hâline gelmiş bulunan Ahlat muhâsarası ile bozuldu. Filhakika bu şehri uzun bir muhâsara ve fecî bir şekilde tahrip ve kıtâle mârûz bıraktıktan sonra, moğullara karşı yaptığı cihâd ve fırsattan faydalanan Gürcistan'ı ezmesi dolayısı ile, islâm dünyâsında kazanmış olduğu sevgi ve hayranlığı nefret ve düşmanlığa kalbeden Calāl al-Dīn, askerî meziyetlerine ve kahramanlığına mukabil, siyâsette görüşü kifâyetsiz bir hükümdar idi. Moğul tehlikesi karşısında Eyyûbîler ile birleşecek yerde, küçük hesapların kurbanı olarak ve bir az da ordusunu beslemek zarûreti ile, müslüman memleketlerini istilâ ve yağmaya girişmesi hem tabi'î müttefiklerini kaybetmeğe, hem de kendi felâketini hazırlamağa sebep oldu. Fakat 'Alā' al-Dīn'i daha yakından alâkalandıran mesele Cihânşāh'ın Calāl al-Dīn'in tâbiiyetine girmesi ve Ahlat muhâsarasında da metbûuna asker ve iâşe maddeleri götürüp, ona yardım ederek, karşılığında da bu basîretsiz hukümdarı Kayḳubād'a karşı tahrik etmesi idi. Bununla berâber, her ne suretle olursa-olsun, siyâsî görüşünün icâplarına uyan Selçuklu sultanı, yine de Ḫvārizmşāh'ın dostluğunu te'min etmek maksadı ile, Altun-Aba'yı 30 katır yükü kıymetli eşyâ, kunduz ve samur kürkleri, 30 atlı köle, 100 at ve 50 katır gibi, ağır hediyeler ile ona gönderdi ve ittifâkın sıhriyetle kuvvetlenmesi için de kızını Kayḫusrav'e istedi. Fakat karârından ve Cihânşāh'ı himâyeden vazgeçemeyen Ḫvārizmşāh muhâsara esnâsında 'Alā' al-Dīn'in elçisini uzun müddet bekletti. Bunun üzerine sultan arkadan Kamāl al-Dīn Kāmyār'ı ültimatum mâhiyetinde olan, fakat aynı zamanda siyâsî ve hakimâne düşüncelerini belirten bir mektup ile gönderdi; zîra İbn Bībī ve onu te'yit eden Nasavī'nin ifâdeleri, artık ümitlerin kesildiğini ve Cihânşāh'ın tahriklerine uyarak, Calāl al-Dīn'in Kayḳubād'a hücûm edeceğini göstermekte ve nitekim bu husûs Ahlat fetihnâmesinde de açıkça belirtilmekte idi. Bu sebeple Kayḳubād ona âlim ve zâhidlerin diyarı olan Ahlat muhâsarasından vazgeçerek, Arrān'a dönmesini, moğullar ile meşgûl olmasını ve bu takdirde kendisine istenildiği kadar askerî yardımlarda bulunacağını bildirdikten sonra, ona siyâsî görüşlerini meydana koyan şu tavsiyeleri yapar: hukemânın dediği üzere, yeni bir devlet kuran ve ilâhî bir kudrete bağlanan bir kavim ile savaşmak akıl kârı olmadığından, derhâl tatarlara elçi gönderip, onlar ile anlaşmak ve hattâ bunu birlikte yaparak, Muḥammed Ḫvārizmşāh'ın hatâlarına dâir ehl-i islâm nâmına özürler dilemek, yumuşak sözler ve hediyeler ile onları teskin etmek lâzımdır; bu sûretle halka yapacağımız iyilik nâmımızı ebediyete götürür; ben müslümanların selâmeti için, onlara elçiler göndereceğim. Artık yağmayı bırakıp, eddaddan Malikşāh ve Sancar gibi büyük sultanların yolunu tutmalı, müfsitlerin sözüne bakmamalıdır; aksi takdirde bir islâm sultanı

sıfatı ile ben vazifemi yapacağım; zîra Allah bana genç yaşta akıllı devlet adamları, hazîneler ve mâmûr bir memleket nasip etti; halkımız bizden memnûn ve itâatkâr, düşmanlarımız da hukmümüz altına alınmıştır. Bir kısmı İbn Bîbî ve iki münşeât kitabı vâsıtası ile üç nüsha hâlinde bize kadar gelen bu mektupların muhtevâsı vekayinâmelerde de yer alır.

Fakat ne bu son mürâcaat, ne de bizzat halîfenin tavassutu ve Eyyûbîlerin teşebbüsleri bir netice vermediği ve Calâl al-Dîn'in kötü niyetler beslediği (mevlevî kaynakları Anadolu halkının da bu kanâatte olduğunu aksettirir) meydana çıktıktan ve bizzat Cihânşâh'a yapılan ricâlar da akamete uğradıktan sonra, Kayḳubâd için, sür'atle hazırlanmaktan başka çâre kalmadı. Filhakika Ahlat muhâsarası henüz devam ederken, Erzincan hudûduna seçme askerlerden 10.000 kişilik bir takviye kuvveti sevkettiği gibi, Ahlat'tan dönen ve muhârebenin mukadder olduğunu söyleyen Kamâl al-Dîn Kāmyār'ı da, derhâl askerleri ile iltihâkları için, Eyyûbîlere gönderdi. Bir rivâyete göre, Kayḳubād'ın al-al-Malik al-Kāmil ve al-Aşraf'e arka-arkaya beş elçi yollaması ve sefere çıkarken, niyâzda bulunmak için, Konya'da Bahâ' al-Dîn Valad'in türbesini ziyâret etmesi rakibine ne kadar ehemmiyet verdiğini ve ne derece ihtiyatlı davrandığını gösterir. Nitekim Kiragos, onun tâbii bulunan Kilikya ermenilerinden başka, Suriye'deki haçlılara bile baş-vurduğunu kaydeder. Zâten Ahlat muhâsarası dolayısı ile Kayḳubād'a ittifak teklifi yapmış olan, al-Aşraf, maiyetindeki diğer Eyyûbî melikleri ve 5.000 süvâri ile, Sivas'ta sultanın 20.000 kişilik süvârisine iltihâk ederek, birlikte Erzincan istikametinde harekete geçtiler. Erzincan'da bulunanlar ile birlikte Selçuklular tarafında bulunan kuvvetlerin 40—50.000 arasında olduğu, Ḫvārizmşāh'ın da, İbn Bîbî'nin mübâlegalı olan 100.000 rakamından sarf-ı nazar, Abu'l-Farac'e göre, 40.000 mıkdarında bulunduğu göz önüne getirilirse, iki rakip müsâvî bir durumda idi. Cihânşāh, müttefikler birleşmeden, Ḫvārizmşāh'ı sür'atle harekete geçirmeğe gayret etti. Ahlat'ın zaptından sonra, ihtiyatsız olarak, bir kısım askerlerini dağıtan Ḫvārizmşāh, eski bir türk an'anesine göre, kumandanlara oklar göndererek (bk. Osman Turan, *Eski türklerde okun hukukî bir senbol olarak kullanılması*, *Belleten*, XXXV, 305—318), ordusunu derhâl topladı ve Erzurum'dan askerleri ile gelen Cihânşāh ile birlikte Harput'ta buluşarak, Sivas istikametinde yürüyüşe geçtiler.

İki ordu Erzincan Akşehir'i ovasında bulunan Yassı-Çimen mevkiinde karşılaştı. Fakat Selçuklu kuvvetlerinin büyük kısmı henüz yetişmeden, Mubāriz al-Dîn Çavlı kumandasında bulunan Erzincan askerleri Ḫvārizmlilerin baskısına uğrayarak, esir ve katledilmek suretiyle, takriben 4.000 kişi kadar bir zâyiâta uğradı. Seçme kuvvetlerinin bu felâketi karşısında cesâreti kırılan 'Alā' al-Dîn Kayḳubād geri çekilmek, boğazlarda müdâfaaya geçmek niyetinde iken, müteâkip öncü müsâdemelerinde bu sefer Ḫvārizmlilerin bozulması üzerine, nihâyet esâs kuvvetler saf hâlinde çarpışmağa başladı. 29 ramazan 627 (10 ağustos 1230)'de Ḫvārizm askerlerinin yüzüne esen şiddetli bir rüzgâr ve Nasavî'nin de itirâfı üzere, bozulan sağ cenâhın bulunduğu tepeyi terki Calâl al-Dîn'e mensûp ordunun müthiş bir inhizâma uğramasına sebep oldu. O şekilde ki, Selçuklu sultanı başlangıçta bir muhârebe hîlesi karşısında bulunduğunu sandı. Yalnız 15.000 kişinin uçurumlardan düşerek, helâk olduğu rivâyet ediliyor. Sayısı pek çok olan firârîlerden yalnız 3.000 kadarı Cānīt dağlarını aşarak, Ḫvārizmşāh'ı metbû tanıyan Trabzon imparatorunun topraklarına sığındı; fakat pek çoğu rum köylüler tarafından öldürüldü. Muhârebeye iştirâk edenlerin hikâye ve mektuplarına dayanan Ẕahabî elde edilen ganîmetlerin çokluğu dolayısı ile, eşyâ fiyatlarının ne derece düştüğüne dâir dikkate şâyân rakamlar verir.

Calâl al-Dîn bu fecî mağlûbiyetten sonra Malazgirt yolu ile Ahlat'a oradan da nakledebildiği her şeyi alıp, Azerbaycan'a çekilerek, daha büyük felâketi bekledi. Kayḳubād, al-Aşraf ve muhârebede esir alınan Cihânşāh ile birlikte, Erzurum'a doğru yürüdü. Erzurum ahâlisi Cihânşāh'ın kardeşi idâresinde müdâfaaya girişti ise de, efendilerinin talebi üzerine ve kendisine zarar vermemek şartı ile, şehri teslim etti. Kayḳubād Erzuruma bağlı bütün kalelerin *kutvāl*'lerini celp ve işleri tanzim ettikten sonra, Ahlat'ı bir menşûr ile al-Malik al-Aşraf'e verip, maiyetine bir kaç bin asker katarak, Altun-Aba ile oraya gönderdi. Cihânşāh ve kardeşine Aksaray ve Eyyûb-Kisar'ı iktâ etti ise de, Nasavî ve Abu'l-Farac'e göre, önce zincire vuruldu ve bilâhare öldürüldü. Bu zaferler fetihnâmeler ile memleket dâhilinde ve hâricinde ilân edildi; zaferlerin kısa bir hikâyesini ihtivâ eden Erbil hukümdarı Muẓaffar al-Dîn Gök-Böri'ye yazılıp, bir nüshası bize kadar gelen bu fetihnâmelerde, moğullara karşı cihâd açtığı için Calâl al-Dîn'in ve Selçuklu soyuna mensûp olduğu için de Cihânşāh'ın mağlûbiyeti dolayısı ile ağır tâbirler kullanmanın ve sevinç izhâr etmenin doğru olamayacağına dâir ikazlar bunları yazan tuğracı Şams al-Dîn İṣfahānī'nin azline sebep oldu. Böylece Saltuk âilesi elinden alındıktan sonra tekrar ayrılma istidâdını gösteren Erzurum doğrudan-doğruya Selçuklu ülkesine ilhâk edildikten sonra, sultan ordusu ile birlikte döndü ve kendisini karşılayan şehrin halkı arasında Kayseri'ye girdi.

VII. Moğullara karşı tedbirler ve yeni fütûhat. Cengiz'in ölümünden sonra, yerine geçen Oktay kagan zamanında moğul istilâ hareketi tekrar başlarken, Cormagon Noyan da İran'a gönderildi. Tehlikenin ehemmiyeti karşısında Ḫvārizmşāh halîfeye, Kayḳubād'a ve al-Aşraf'e ittifak teklifinde bulundu ise de, artık kendisine itimat edilmediği ve zâten elinde ciddî bir kuvvet kalmadığı için, sulh yapmakla iktifâ ettiler ve ona yardımda bulunmadılar. Nihâyet moğullara mağlûp olarak kaçarken, 628 şevvâlinde (1231 ağustos) öldürüldü; böylece 'Alā' al-Dîn uzun zamandan beri endişe ile tâkip ettiği moğullar ile komşu oldu. Filhakika cülûsundan beri memleket dâhilinde kaleler ve sûrlar inşâ etmek, tehlikeyi dâvet edecek küçük komşu devletleri, ittifak ve tâbiiyet bağları ile, zararsız bir hâle sokmak veya ortadan kaldırmak, İznik imparatorluğu ile an'anevî dostluğu muhâfaza etmek hep moğullara karşı alınmış tedbirler idi ve Ḫvārizmşāh'a yazdığı mektuplar onun bu hususstaki düşünce ve endişelerini meydana koyuyordu. Nitekim şimdi Ḫvārizmşā'ı tâkiben moğullar tahribât ve kıtallerini Ahlat, Diyarbekir, Malatya, Harput, Meyâfârikîn'e kadar götürmüşler ve buraların ahâlisi de moğul korkusundan yerlerini terketmiş idi. Efsâneleşen bu korkuya dâir nakledilen bir takım hikâyeler hakikaten hayrete şâyândır. Selçuklu hudutlarında vukû bulan bu hâdiselerden başka, 629 (1232)'da bir moğul müfrezesinin Sivas yakınlarına kadar nufûz etmesi husûsî bir endişe yaratmış idi. Bu sebeple 'Alā' al-Dîn Kayḳubād Kamāl al-Dîn Kāmyār'ı hassa kuvvetlerinin başında gönderdi. Kamāl al-Dîn Erzurum'a kadar ileriledi ise de, moğullara rastlayamadığı gibi, bu akınlarının mâhiyeti ve mıkdarları hakkında da bir fikir edinemedi. Fakat Kamāl al-Dîn Kāmyār ile şark uçlarını muhâfazaya me'mûr Mubāriz al-Dîn Çavlı'ya mensûp mühim kuvvetlerin Erzurum'da toplanmasından faydalanarak, hudutların emniyeti için ileriledi ve bu moğul akınında kıraliçe Rosudan'ın bir tahrikini görerek, onu te'dip maksadı ile, Gürcistan'a girdiler; İbn Bîbî'ye göre, orada bir takım kaleleri zapt ve hatta Ḫāḫ (Gag) kalesini muhâsara ettiler. Bu vaziyette, kıraliçenin talebi üzerine, sulh yapıldı ve kıraliçenin Muğīṯ al-Dîn Tuğrulşāh'ın torunu olan kızının da Kayḫusrav'e tezvici kararlaştırıldı. Anonim *Selçuknâme* gibi Niğdeli Kadı Ahmed'in de bu tâkibi moğulların bir hezîmeti olarak telâkkî etmesi, şüphesiz, Kayḳubād'ın kudretine karşı duyulan itimâdın bir neticesidir.

Calāl al-Dîn Ḫvārizmşāh'a moğullar ile anlaşma çârelerini tavsiye eden Kayḳubād'ın bu vaziyette onlara bir elçi göndermesi zarûrî olduğundan, Abu 'l-Farac'e göre, 630'da giden elçi bir anlaşmaya muvaffak oldu. Moğul hanı 'Alā' al-Dîn'in akıllı ve fikirlerinde isâbetli olduğunu, bizzat kendisi gelirse, memleketine dokunmayacaklarını söyledi. İbn Bîbî'nin, babası Macd al-Dîn Tarcumān'ın moğullara elçi olarak gönderildiğine dâir kaydı bu elçinin mezkûr şahsiyet olabileceğini gösterir. Erzurumlu Ömer nâmında bir tâcire sorduğu sualler üzerine, 'Alā' al-Dîn'in büyük bir sultan olduğunu, memlekette adâletin yaygın, tebeasının müreffeh ve beldelerinin mâmûr bulunduğunu öğrenen moğul hanı bu tâciri altın, gümüş payzalar ve bir yarlıg ile sultana gönderdi. 633 biçin (1236) yılında yazılan ve İbn Bîbî tarafından aynen derceditlen bu vesikada Oktay Kagan, sultanın mezkûr meziyetlerini belirttikten sonra, moğullar bütün kültür ve müesseseler gibi, türklerin cihan hâkimiyeti mefkûresini de benimsediklerinden, „Tanrı dünya hâkimiyetini bize verdiği ve siz de doğru yolda bulunduğunuz için, sizi „il" olmağa dâvet ettik" ibâresini kullanıyordu. Şimdiye kadar aldığı tedbirler ve yaptığı hazırlıklardan anlaşılacağı üzere, kudretleri ne olursa-olsun, moğullar ile anlaşma siyâsetini güden Selçuklu sultanı, tabiatiyle ne şahsiyetinden, ne de memleketinden bir fedakârlık yapacak bir insan olmadığından, derhâl „il olma" tâbirinin mânasını sordu. Elçi bunun moğullarca her yıl hana elçi ve hediyeler göndermek mânasına geldiğini söyledi. Her ne kadar moğullar cihan hâkimiyeti dâvâsını güderek, bunda bir nevî tâbiiyet mânasını kasdettiler ise de, 'Alā' al-Dîn Kayḳubād'ın bunu dost hukümdarlar arasında mûtâd olan elçi ve hediye teâtisi şeklinde telâkkî ettiği seziliyor ve zâten bu realist hukümdar bundan daha ilerisini beklemiyordu. Cihan hâkimiyeti mefkûresi ve kudreti ile tarih sahnesine çıkan moğulların Kayḳubād'a karşı bu istisnâî müsâmaha ve muâmelelerinde, sultanın siyâseti ve şöhreti yanında, Selçuklu devletinin gösterdiği kudret, kazandığı zaferler ve bilhassa Ḫvārizmşāh'ın mağlûbiyeti başlıca âmil olmuştur. Nitekim onun ölümünden sonra, Türkiye'nin arzettiği zayıf manzara

dolayısı ile vâkî olan istilâda moğulların hiç bir tereddüdü olmamış ve her memlekete taarruzları iç bünyelerine göre âyârlanmıştır. Anadolu istilâsının da, bu münâsebetlerden sonra sultanın ölümünü öğrenince, bunu teessür ile karşılayan aynı han zamanında vukû bulduğunu ve mezkûr anlaşmanın tasvibinden sonra, tekrar Selçuklulara gönderilen erzurumlu Ömer Irak'a vâsıl olduğu vakit, moğulların Kösedağ (1243) gâlibiyeti ile Anadolu'ya girdiklerini hatırlamak yerinde olur.

Moğulları uzaktan iyi tâkip eden ve anlayan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād, onlar ile giriştiği münâsebetlerden faydalanarak, hem memleketinin hudutlarını genişletmeğe, hem de yine tatarlara karşı Ḫvārizmşāh'ın istilâsı dolayısı ile şarkî Anadolu'da husûle gelen tahribat ve asâyişsizliği gidererek, oralarda gereken emniyet tedbirlerini almağa devam etti. al-Malik al-Aşraf'in idâresine terkettiği Ahlat tarafları da metrûk ve müdâfaadan mahrûm bulunduğu için, Kamāl al-Din Kāmyār'ı Ahlat, Van, Bitlis, Malazgirt, Adilcavaz taraflarını ve Tiflis hudûduna kadar bütün beldeleri fetih ve ilhâka me'mûr etti. Her yeni fethedilen memleket gibi, bu havâlinin de ilhâkı ile emlâk, akar ve arâzileri tahrir, yurtlarından kaçmış bulunan halk yerlerine dâvet edildikten sonra, kendilerine mal, hayvan ve tohum dağıtıldı; vergilerin bir kısmı affedildi ve kalelere muhâfızlar yerleştirildi. Kalelerin inşâ ve tâmiri için de çalışıldı. Bu suretle bu havâlide emniyet ve refah başladı; ticârî faâliyetler gelişti ve bunun neticesi olarak, Azerbaycan, İran ve Gürcistan taraflarında tekâsüf eden muhâcir türklerin bir kısmı buralara iskân edildi. Bu sefer münâsebeti ile Ahlat, Erzurum ve Erzincan civarında kalan Calāl al-Dīn'e mensûp Ḫvārizmliler de sultanın hizmetine alındı. Bunların önce Erzurum havâlisinde yerleştirilmeleri kararlaştırılmış iken, her hâlde moğullar karşısında mâneviyatları tamâmiyle kırılmış olduğu için, merkeze götürüldüler. Arap kaynaklarında bunların 12.000 kişi olduklarına dâir kayıtlar, Ahlat civarında bulunanlara âit olsa gerektir.

VIII. Eyyûbîler ile mücâdele. 1207'ye kadar Sökmen âilesinin elinde kaldıktan sonra, Eyyûbîlerin idâresine geçen Ahlat'ın 630'da Selçuklular tarafından işgâli Eyyûbîlerin Kayḳubād aleyhinde ittifaklarına sebep oldu. Başta Mısır hukümdarı al-Malik al-Kāmil olmak üzere, 16 melikin idâresinde bulunan bütün Eyyûbî kuvvetleri Türkiye'nin içine girmek ve hattâ bu ülkeyi zaptetmek tasavvuru ile, Anadolu-Suriye kervan yolunu tâkiben yürüyüşe geçtiği zaman, sultan 'Alā' al-Dīn de Kamāl al-Dīn Kāmyār'ı Akça-Derbend'e göndererek, tahkimat yapmağa ve geçitleri kapamağa me'mûr etti ve kendisi büyük kuvvetleri toplayıp yola çıktı. 631 (1234)'de harekete geçen Eyyûbî ordusu Gön-Su (Nahr al-Azrāk)'ya geldiği zaman bütün yol ve geçitlerin Selçuklu askerleri tarafından muhâfaza altına alınmış ve sun'î mânialar ile kapatılmış olduğunu gördü. Kayḳubād'ın bu esnâda vaktiyle ağabeyisini tahta çıkarmakta âmil olan ve yaptırdığı kervansarayın kitâbesine göre, bu zamana kadar 'Alā' al-Dīn'e sâdık kalan Maraş emîri Nuṣrat al-Dīn'i öldürüldüğünü İbn Şaddād yazar. Eyyûbîlerin Duzaḫ-Dere ve Pagnīk istikametindeki geçitleri aşmak teşebbüsleri mağlûbiyetle neticelendi. Bundan başka Suriye dâimâ Anadolu mahsûlâtına muhtac olduğu, hâlbuki gerginlik başladığından beri Selçuklular kervanları ve o tarafa yapılan ihrâcâtı men'ettikleri ve bu sebeple de askerleri iâşe sıkıntısına uğradığı için, müttefikler ric'at etmek mecbûriyetinde kaldılar. Arap kaynakları al-Malik al-Kāmil'in, Anadolu'yu zaptettikten sonra, diğer Eyyûbî meliklerine âit yerleri ellerinden alacağına dâir bir şâyianın mevcut bulunduğunu ve hattâ bundan dolayı gizlice Kayḳubād ile anlaşarak, mağlûbiyete bir âmil olduklarını kaydederler. Daha önce Kayḳubād'ı bırakıp, Kāmil'e tâbiyetini arzeden Harput Artuklu meliki bu ric'atin kendisi için teşkil edeceği tehlikeyi düşünerek, metbûunu kendi ülkesinden Türkiye'ye kolaylıkla girilebileceğine iknâ etti; o da Behesni'ye çekilerek, bir kısım kuvvetlerini Harput'a gönderdi. Bunlar yolda Ḫisn-Mansūr (Adıyaman)'u işgâl ve tahrip ettikten ve bir Selçuklu kolunun taarruzuna uğradıktan sonra Harput'a vardılar. Kayḳubād da ordusu ile derhal Malatya'ya geçti. Harput ovasında vuku bulan çarpışmada bozulan Eyyûbîler kaleye sığındılar ise de, mukavemet edemiyeceğini anlayan Artuklu meliki 631 zilkâdesinde (ağustos 1234) teslim oldu ve kendisine bir iktâ (Akşehir) verilerek, 7 kale ile birlikte memleketi ilhak edildi. Buradan al-Malik al-Kāmil'in bulunduğu Suvaydā (Siverek) ve Sumaysāt üzerine asker gönderildi ise de, onun mağlûp olarak, Mısır'a gitmesi ve kışın basması sebebi ile, esirler serbest bırakıldı ve Kayḳubād Antalya'ya çekildi.

'Alā' al-Dīn kışı burada geçirdikten sonra, Eyyûbîler'i şarkî Anadolu'dan tamâmiyle uzaklaştırmak için, 632 (1235)'de, ordusunu Kayseri'de toplayarak, hareket etti. İbn Bībī'ye göre, 50.000 (Abu 'l-Farac'de 100.000) mıkdarında bulunan bu kuvvetlerin bir kısmı, önce Kamāl al-Dīn Kāmyār kumandasında, bir kaç yıl evvel Artuklulardan alınan Diyarbekir'in muhâsarasına gönderildi. Bu müstahkem şehrin fethi uzun zaman orduyu âtıl bırakacağı düşüncesi ile, harekât Diyār-Mużar taraflarına intikal ettirilerek, bizzat sultanın iştirâki ile, Siverek, Rakka, Urfa ve Harrân şiddetli muhâsaralardan sonra, 1235 hazîranında ele geçirildi ve Selçuklu ordusu buralara muhâfızlar yerleştirdikten sonra döndü. Bu dönüşten 4 ay sonra gelen al-Malik al-Kāmil Urfa ve Harrân'ı zaptedip, intikam hisleri ile, halkın nefretini çeken vahşetler yaptı; buralarda ele geçirdiği Selçuk askerî muhâfızlarını zincire vurarak ve hattâ rivâyete göre, 30 kadarını çuvallara koyarak, Mısır'a sevketti ki, bu esirlerin mıkdarı 1.000 kadar idi. Kayḳubād'ın tâbii olarak hareket eden Mardin Artuklu meliki Nāṣir al-Dīn üzerine yürüyüp, pâyıtahtında câmiden başka her şeyi tahrip, yağma ve halkı esir etti. Bunun üzerine 'Alā' al-Dīn 633'te Diyarbekr'in muhâsarasına bir ordu gönderdi ki, kaynaklarda bu iki muhâsara birbirine karıştırılmaktadır. 'Alā' al-Dīn Kayḳubād al-Malik al-Kāmil'e son darbeyi vurmak ve Eyyûbîleri şarkî Anadolu'dan kat'î bir şekilde atmak maksadı ile, Diyarbekr'in muhâsarası devam ederken, 634 (1237) baharında bütün askerlerini Kayseri'de Meşhed ovasında topladı. Bu zamana rastlayan ramazan bayramı ve ordunun geçit resmi ve şenliklerine bir çok elçi de iştirâk etmiş idi. Sefere çıkmadan önce, devletin mukadderâtı ile alâkalı olarak, bir takım kararlar aldı ve tâyinler yaptı ki, bu arada büyük oğlu Kayḫusrav II. [b. bk.]'i yine Erzincan meliki olarak ibka edip, 'İzz al-Dīn Kılıç Arslan'ı veliahd tâyin ve bunun hukukî bakımdan ikmâli için ümerânın bi'atını temin etti. Diyarbekirlilerin muhâsaranın kaldırılması için tavassut talepleri ve bu sırada moğulların Musul taraflarına akınları dolayısı ile müslüman hukümdarlarını barıştırmak isteyen halifeden, moğullardan, Eyyûbîlerden ve hattâ artık 'Alā' al-Dīn ile başa çıkamayacağını gören al-Malik al-Kāmil'den ve hıristiyan hukümdarlardan gelen bütün elçiler bu esnâda Kuyseri'de toplanmış idi. Eyyûbî hukümdarları arasında mevcut bulunan ve Selçuk sultanları tarafından dâimâ istismâr edilen ihtilâflar bu defa da kuvvetlenerek, bunların al-Malik al-Kāmil'e karşı 'Alā' al-Dīn ile gizli ve âşikâr olarak anlaşmalarına sebep oldu. Türkmenlerin Kangar adlı reislerinin Haleb topraklarına vâkî akınlarının sultanın emri ile yapıldığına dâir şüphelere karşı Haleb elçisine de te'minat verildikten sonra, Malik Nāṣir da gizlice ittifaka girdi. Bütün bu siyâsî ve askerî hazırlıklara rağmen, sultanın bayramın üçüncü günü elçilere verdiği bir ziyâfette zehirlenerek ölmesi, bu son büyük teşebbüsün tahakkukuna imkân vermedi. Zehirlenmesinden az sonra Kayḳubādiya sarayına giden bu büyük sultan Calāl al-Dīn Karatay'a „benim işim sona erdi, Kamāl al-Dīn Kāmyār'ı çağırt, ona memleket işleri hakkında vasiyet edeceğim" dedikten sonra rûhunu teslim etti.

Cesedi Konya'da kendisine nisbet edilen câmiin yanındaki türbeye (Künbed-hâne) defnedildi. İstanbul'a gittiği zaman (1197) 7–8 yaşlarında olduğu gözönüne getirilirse, ölümünde 45'i biraz aşmış olduğu meydana çıkar. Saltanat müddeti 18 yıldan bir mıkdar eksiktir. Bâzı kaynakların bu zehirlenme hâdisesini Kayḫusrav'e isnad etmeleri onun veliahdlıktan düşürülmesi, liyâkatsizliği, sefih ve gayr-i tabi'î hareketleri ile alâkalıdır. Fakat Sultanın henüz genç ve sıhhatli durumu ile veliahd ancak 8–9, Kayḫusrav'in de 15–16 yaşlarında bulunması karşısında böyle bir cinâyetin irtikâbında bu kadar erken davranmanın sebepleri izah edilemez.

IX. Şahsiyeti. Moğul tehlikesinin memleket kapılarına dayandığı bir zamanda bu sultanın genç bir yaşta ölümü, bu hâdiseyi müteakip husûle gelen hâdiselerin meydana koyduğu üzere, Türkiye'nin mukadderâtı bakımından çok ağır bir kayıp teşkil eder. Diğer kaynaklardaki ifâdelerin bir hulâsası olarak, Abu 'l-Farac onu devrin hukümdarları arasında eşsiz, kudretli, düşmanlarına ve mütecâvizlere karşı şiddetli, fakat hukümlerinde âdil olarak vasıflandırdıktan sonra, onun Selçuklu hudutlarını genişleterek, devletin şerefini yükseltdigini, her tarafta onun heybeti karşısında boyun eğildiğini, hukümdarların huzûruna giderek, itâatlerini arzettiklerini ve bu sebeple kendisine *sulṭān al-ʿālam* denildiğini kaydeder. İbn Bībī de müslüman ve hıristiyan bir çok hukümdarların ondan saltanat menşûru aldıklarını, onun adına para basıp, hutbe okuttuklarını, yâni onun tâbii olduklarını söyler ki, bunlar, yukarıda izah edildiği üzere, Eyyûbî, Artuklu, Ermeni ve Trabzon hukümdarlarıdır. Arap kaynakları Ḫvārizmşāh ve al-Malik al-Kāmil'e karşı zaferlerden sonra, 'Alā' al-Dīn'in rakipsiz bir sultan olduğunda ittifak ederler. Mahkûkâtında bizzat kendisi kullandığı gibi, halife de tahrirâtında ona *„al-sulṭān al-aʿẓam"* sıfatını verdi. O yabancı hukümdarlara gönderdiği mektuplarda devletinin kudreti, memleketinin mâmûriyet ve zenginliği, halkının refah ve saâdeti ile gurûr ve iftihar duyduğunu izhar eylerdi. İlim ve san'attan zevk alır, meclislerinde tarih ve siyâsete dâir münâkaşalar yaptırır, Niẓām al-Mulk'ün *Siyāsat-nāma*'si, Ġazzālī'nin *Kimyā-i saʿādat*'i ve Kaykāʾūs'un *Ḳābūs-nāma*

'si çok okuduğu eserler arasında idi. İbn Bîbî'nin eserine dercettiği farsça bir kıt'ası, edebiyat ile alâkasını ve şiirindeki hassâsiyeti göstermek bakımından, dikkate şâyândır. Ermeni tarihçisi Sempad Kayḳubād'ın âlim ve nücûma meraklı bir hukümdar olduğunu kaydeder ki, şöhretini duyduğu Bîbî Munaccima (Selçuk tarihi müellifinin anası)'yi Ahlat'tan Şam'a gitmiş iken, orada buldurup, getirtmesi de bu ifâdeyi te'yit etmektedir. İslâm an'anesine uygun olmamakla berâber, o devir Türkiye'sinde göze çarpan dinî müsâmahanın bir neticesi olarak, Konya sûrları üzerine ve giriş kapılarına koydurduğu heykel ve kabartmalar ile inşâ ettiği Konya ve Ḳubādābād sarayları duvarlarına tersim ettirdiği zarif ve orta Asya te'sirini gösteren kadın ve erkek resimleri Kayḳubād'ın san'ata karşı alâkasına dâir güzel örneklerdir.

Siyâsî, askerî ve idârî yorulmaz gayret ve meşgûliyetlerine rağmen, ilim ve san'at yanında, spor ve eğlenceye de vakit ayırabilmiş idi. Bununla berâber, İslâm sultanı sıfatı ile dinin yükselmesine uğraşır, geceleri *Kur'an* okumak ve ibâdet etmekten de hâlî kalmazdı. İbn Bîbî, hanefî olduğu hâlde, sabah namazını şâfi'î mezhebine göre kıldığını ve şeri'at ilminin onun zamanında en yüce bir mevkie çıktığını yazar. Nitekim Anadolu'da tasavvufun yayılmasında âmil olan Şihâb al-Dîn Suhravardî'nin Nacm al-Dîn Râzî'ye „Ey genç, din-sever, ilimden tam nasîbedâr, ilim ve tasavvuf erbâbına bağlı Kayḳubād'ın himâyesine gir, onu ve halkı faydalandır“ tarzındaki tavsiyesi de buna delâlet eder. Şöhretini duyduğu ilim, edebiyat, tıp ve san'at mensûplarını ısrarla pâyitahta dâvet eder, bunlara ihsanlarda bulunur ve kendileri için, vakıfları ile medrese ve zâviyeler inşâ ederdi. Şâir Ḳānî'î'ye farsça manzum bir şehnâme yazdırması tarih ve edebiyat ile iştigâlinin tabi'î bir neticesi idi. Moğul istilâsından kaçan bir çok âlim ve san'atkârlar Anadolu'ya, onun himâyesine sığınıyor ve bu sâyede de memleket kültürü, maddî yükseliş ile muvâzî olarak, gelişiyordu. Yazları seferlere iştirâk etmediği zamanlarda Kayseri'de Kayḳubādiya sarayında, kışları Antalya ve Alâiye'de geçirir, gidiş dönüş esnâsında da bir müddet Ḳubādābād mâmuresinde dinlenirdi. Sefere çıktığı zaman göçebe kültürünün yerleşik hayata geçmesi neticesi olarak, deriden çadır hamamını (sefer hamamı) berâber götürür idi ki, Ḫvārizmşâhlarda da *çerge* adı ile mâruf olan bu hamam, göçebe türkler vâsıtası ile, Bizans'a da geçerek, imparatorlar bunu seferlerinde kullanmışlardır.

'Alā' al-Dîn'in zamanı Türkiye tarihinin en mes'ut devresini teşkil eder. Bu sebeple müslüman halk gibi hıristiyanlar da memnûn ve müreffeh bir hayat sürmekte idiler. Devlet işlerini tanzim, adâlet ve âsâyişin te'mini ile meşgûl olur ve halkın şikâyetlerini bizzat dinler, Sibṭ b. al-Cavzî'nin dediği gibi, mazlûmun hakkını alıncaya kadar uğraşırdı. Onun âdil ve halkın kendisine duâcı olduğu mevlevî kaynaklarında dikkate şâyân kikâyeler ile in'ikâs eder. Yassı-Çimen dönüşünde Kayseri hıristiyanlarının, zafer şenlikleri yaparak, onu bir günlük mesâfeden karşılamaları ve sultanın da onlar arasında şehre girişi aradaki mütekabil sevginin güzel bir misâlidir. Tarih ve güzel hikâyeler anlatan malatyalı Ya'ḳūbî hıristiyanlarından İbn Kirāyā onun meclislerinde çok itibar görürdü. Zamanında Anadolu'da hastahâneler ve tabâbet çok ilerlediği hâlde, hıristiyan tabipler yine de yanından eksik olmazdı. Calāl al-Dîn Rūmî v.b. türk mutasavvıflarının müslüman ve hıristiyan unsurlar arasında, felsefî esâslara göre, yarattıkları âhenk ancak Kayḳubād gibi Selçuklu sultanlarının hazırladıkları mânevî zeminde inkişâf edebildi (Bk. Osman Turan, *Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans*, *Studia Islamica*, Paris, 1953, I, 65—101). Zamanında Selçuklu ordusu en kuvvetli seviyesine erişmiş idi; Beauvais'ye göre, her birine yılda 1.000 altın sarfedilen 50.000 süvâriye ve merkezde türlü örflere mensûp ücretli askerler ve kölelerden mürekkep 16.000 hassa askerine mâlik idi ki, 100.000 olarak verilen rakamlar mübâlegalı da olsa, bir kaç seferin 50.000 kişi ile yapıldığı sâbittir. Merkezdeki ücretli yabancı unsurlara rağmen, bu ordunun esâsını iktâlarında oturan türk askerleri teşkil ediyordu. Akdeniz ve Karadeniz limanlarında te'sis edilen donanmalar, Alâiye tersânesi ve bunların neticesi olarak, deniz aşırı büyük bir teşebbüs olan Soğdak seferi Selçuklu devletinin artık bir deniz kuvveti hâline de geldiğini meydana koymuştur. Moğullar gibi, cihanı alt-üst eden bir kavmin ona saygı göstermesi bu kudretin neticesidir.

'Alā' al-Dîn Kayḳubād, siyâsî ve askerî zafarleri kadar, zamanın icâplarına uygun ve an'anevî bir mâhiyet alan bir iktisâdî-ticârî politikanın da semerelerini elde etmiş, Soğdak ve Ermeni seferlerinde bu gâyeler başlıca âmil olmuştur. Ticârî faâliyetlerin teşvikı için, babası ve kardeşi gibi, o da 1220 ve 1229 tarihlerinde venediklilere iki ticâret fermanı vermiş, latince tam bir nüshası bize kadar gelen muâhedenâmenin birincisinde Türkiye'ye idhâl edilen altın, gümüş, kıymetli taşlar ve

buğday gümrük muâfiyetine tutulmuş (paraya müteallik bu siyâset beyliklerde de tatbik edilmiştir), diğer maddeler için, ancak 2 % gibi cüz'î bir resim konulmuş idi. Hâricde ve dâhilde alınan emniyet tedbirleri yanında, yollarda eşkiyâ baskınlarına, denizlerde korsan hücûmlarına uğrayan veya gemileri batan tâcirlerin zararları, karşılıklı olarak, tanzim edilmek suretiyle, bir nevî devlet sigortası tatbik ediliyordu. Memleket dâhilinde kervanların emniyet ve istirahati için yapılan ve vakıfları ile yolcuların her türlü ihtiyaclarını meccânen gören kervansarayların en muhteşemleri de bu sultan tarafından inşâ ettirilmiştir. Bu sâyede Türkiye şehirlerinde bir takım ecnebî ticâret müessese ve kolonileri kurulmuş, aralarında vukû bulan dâva kendilerinin kurdukları mahkemelere bırakılmış, yalnız hırsızlık ve öldürme cezâları kadının salâhiyeti dâhilinde bırakılmıştır. Bu umûmî şartların inkişâfı dolayısı ile Kayḳubād devri, imar faâliyetleri bakımından da, bir ihtişam manzarası arzeder. Sûrlar, kaleler ile yeni şehir ve kasabaların inşâsı yanında, kervansaray, câmi, medrese, hastahâne ve köprü gibi, büyük imar faâliyetleri dolayısı ile Aḳsarāyî: — „Kayḳubād'ın hayrât eserleri zamanın sahifeleri üzerinde ve cihânın her tarafında güneş ışığında daha parlaktır“ — diyerek, bu hakikati ifâde eder. Bundan dolayıdır ki, Anadolu halkı eski binâların çoğunu ona izâfe eder. Konya—Antalya yolunda, Beyşehir gölü üzerinde, havasının güzelliği, meyva ağaçları ve av hayvanlarının mebzûliyeti dolayısı ile Kayḳubād'ın beğenip, emîr-i mimar Sâdeddin Köpek'e inşâsını emrettiği Ḳubādābād mâmûresi saray, köşk, kemer, câmi bahçe ve havuzlar ile süslenmiş idi. Vaktiyle tarafımızdan yazılı vesikalar ve daha sonra bulunan kitâbe ve sâir eserler ile mevkii meydana çıkarılan Ḳubābābād ve Konya'daki 'Alā' al-Dîn köşkünden başka, sultanın ismine nisbet edilen bir mâmûre de Kayseri yakınındaki Kayḳubādiya'dır. İbn al-'Adîm'in haşmetinden bahsettiği bu saray (Beauvais'de Couquebat) henüz keşfedilmemiştir. Sultanın 'Ala'iya'da, ovada bir şeker imâlathânesi (şekerhâne) te'sisi de dikkate şâyân bir hâdisedir.

Bu devirde Selçuk Türkiye'sindeki maddî yükseliş bakımından kaydedilmesi lâzım gelen bir hâdise de ilk defa altın paranın Kayḳubād nâmına basılmış olmasıdır. „Sikkey-i Alâî“ veya „Kayḳubādî“ adı ile meşhûr ve itibâr kazanmış olan bu altınlar uzun zaman tedâvülde kalmış ve İskenderiye patrikleri tarihinin ifâdesine göre, Mısır'da çok rağbet kazanmış idi. Anadolu'da husûle gelen bu refah ve zenginlik dolayısı iledir ki, Beauvais, Joinville ve Hayton gibi müelliflerin ifâdeleri Avrupa'da Türkiye'deki servetin efsânevî bir mâhiyette tahayyül edildiğini göstermektedir. Bu hüviyeti dolayısı ile Kayḳubād devri Anadolu türklerinin hâfızasında unutulmaz hâtıralar ile yaşamış ve kendisine haklı olarak Ulug Kayḳubād adı verilmiştir. Ölümünden sonra husûle gelen buhranlar ona ve devrine karşı duyulan hasreti bir kat daha arttırmıştır. Bu sebeple İbn Bîbî, onun ölümünden sonra, „Nuzhat-Ābād“, fakir, zayıf ve san'atkârların sığınağı olan Anadolu dâimî bir inhitat içerisindedir ve kimsenin ağzına tatlı şerbet girmemiştir“ ifâdesi ile bu vaziyeti anlatır. Ona dâir 14 beyitlik bir mersiye bu acı duygu ve hasretin tam bir tezâhürüdür. Niğdeli Kadı Ahmed de bu sultanın ölümü ile nizâm ve âsâyişin sona erdiğini söyler. Eflâkî'nin Kayḳubād'a atfettiği bir rüyâ hikâyesi onun ve haleflerinin zamanlarına dâir umûmî efkârın görüşünü meydana koymak bakımından çok mânalıdır. Türkiye Selçuklu sultanları arasında o ancak Kılıç Arslan II. [b. bk.] ile mukayese edilebilir ve birincisinin Türkiye'yi kurmakta, ikincisinin yükseltmekteki rolleri ve şahsî kudretleri birbirine mu-âdil telakkî olunabilir. Hulâsa 'Alā' al-Dîn Kayḳubād, siyâsî, askerî ve idârî muvaffakiyetleri ile, büyük bir sultan, ilim, san'at ve geniş düşünüş ve anlayışı ile de mükemmel bir insan vasıflarını hâiz bulunmakta ve bu yüksek meziyetlerine uygun müreffeh ve mes'ut bir devrin yaratıcısı ve mümessili olarak tarihte mevkiini almış bulunmaktadır.

Bibliyografya: Kaynaklar. İbn Bîbî (Ayasofya, kütüp., nr. 2985, s. 36, 90—94, 112 v. dd., 117, 119, 133—140, 200—464, 485); İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (Kahire, 1330), XII, s. 136, 150, 171, 177, 180, 185b v.d., 190 v.d., 195; İbn al-'Adîm, *Zubdat al-Ḥalab* (frns. trc. E. Blochet), Paris, 1900, s. 162, 169, 178, 185—188, 194 v. dd., 202; İbn Vāṣil, *Mufarric al-kurūb* (Molla Çelebî kütüp., nr. 119, 88a, 99a, 158b v. dd., 165a, 184b v. dd., 194ab, 196b; Nasavî, *Sîrat al-Sulṭān Calāl al-Dîn Mengubirti* (nşr. ve trc. O. Houdas), Paris, 1891, 1895, s. 20, 110, 155 v.d., 185 v.d., 196—198, 205—209; Baybars Manṣūrî, *Zubdat al-fikra* (Bodleian, Poc. 324, 105b, 123b v. dd., 130b); Bar Hebraeus, *Chronography* (ingl. trc. W. Budge, s. 375, 381, 385, 389, 393—402, 457); ayn. mll., *Muḫtaṣar al-duval* (nşr. Ṣalḥānî), s. 407, 429, 431, 435 v. dd., 444; Vincent de Beauvais, *Miroir Historial* (frns. trc. J. Vigny), Paris, 1495, XXIX, 142; XXX, 145; XXXI, 143, 145; Joinville, *Histoire de St.*

Louis (nşr. N. de Wailly), Paris, 1872, s. 64, 78; Genceli Kiragos, Anili Samuel ve Sempad (frns. trc. E. Dulaurier, *RHCr. Doc. arm.*, I, 429, 460, 645–648); Anili Samuel (frns. trc. Brosset), Petersburg, 1876, II, 469; Genceli Kiragos (frns. trc. E. Dulaurier, bk. *TM*, II, s. 148, 179); Hayton, *RHCr. Doc. arm.*, 132, 145 v.d.; Y. Lazaropulos (nşr. Papadopulos-Kerameus, *Fontes historiae imperii Trapezuntini*, Petersbourg, 1877, s. 116 v.dd., 122–131); M. Panaretos (nşr. Sp. Lampros, *Neos Ellenomneon*, 1907, IV, 266–294); N. Gregoras (Bonn), I, 2, s. 41, 42; Sibṭ b. al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān* (Ahmed III. kütüp., nr. 2907 ve 3348, 627, 629, 631 v. dd. yılları; Haydarâbâd, II, 8, s. 685, 695, 703); Ẕahabī, *Tārīḫ al-islām* (Ayasofya kütüp., nr. 3012, 204b, 231a, 238a; Topkapı sararayı kütüp., ar. 2917 (XV), 290ab, 293b, 295a; Haydarâbâd, s. 96, 100 v. dd., 104); Cuvaynī, *Tārīḫ-i Cihānguşā* (*GMS*, II, 175, 179–182); Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1280), III, 144, 162, 164, 167, 170; İbn al-'Amīd (Lâleli kütüp., nr. 2002, 235a v. dd.; *İskenderiye patrikleri tarihi* (Paris, Bibl. Nat., arap. yazm. nr. 302, s. 364, 365, 373, 377, 439); Nuvayrī, *Nihāyat al-arab* (Köprülü kütüp., nr. 1188, 17b v. dd.); 'Aynī, *İḳd al-cumān*, (Veliyyüddin kütüp., nr. 2391 (XIX), s. 33, 68 v.d., 79, 99–114, 129, 156–160, 188; Cârullah Ef. kütüp., nr. 588, I, 68b); İbn Şaddād, *al-a'lāḳ al-ḫaṭīra* (British Museum, Add. 23334, 64b, 83a) İbn; al-Fuvaṭī, *al-Ḥavādiṯ al-cāmi'a* (nşr. M. Cevad), Bagdad, 1351, s. 91; Aḳsarāyī, *Musāmarat al-aḫbār* (Ankara, 1944), s. 33, 65; Niğdeli Kadı Ahmed, *al-Valad al-şafīḳ*, Fatih kütüp., nr. 4519, s. 295, 296); Anonim, *Tevârîh-i âl-i Selçuk*, (Ankara, 1952), s. 46, 47, 63; Aflākī, *Manāḳib al-'ārifīn* (Ankara, Maarif kütüp., 8b, 13a, 14 ab; frns. trc. Cl. Huart, I, 17, 21, 24 v.d., 34–41, 268; II, 344); Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (*GMS*, s. 484); ayn. mll., *Nuzhat al-ḳulūb* (*GMS*, s. 94, 95, 97, 98); Nacm al-Dīn Rāzī, *Mirṣād al-'ibād*, (Tahran tab.), s. 12, 131, 234; Venedikliler ile yapılmış olan muâhedenâmelerin latince metni için bk. F. Tafel ve M. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig* (Wien, 1856), II, 221–224; A. Marin, *Storia civile e politica del Commercio de Veneziani* (Venegia, 1800), s. 250; L. Méry, *Histoire de la Commune de Marseille* (Marseille, 1841), I, 419 v. dd.; Ermeni Trabzon v. b. hükümdarların tâbiiyetlerine dâir muâhedenâmeler için bk. V. de Beauvais, *ayn. esr.*, XXXI, 144 (V. Langlois, *Le trésor des Chartes d'Armenie*, Paris, 1863, s. 213, 214); Kayḳubād ile Ḫvārizmşāh arasında mektuplar için bk. İbn Bībī, s. 368–373, 377–380; *al-Tavassul ila 'l-tarassul* (Paris, Bibl. Nat., Suppl. pers., 1353, 184b–187a); Sarı Abdullah, *Münşeât* (Süleymâniye kütüp., nr. 3333, 1a–2b; Oktay Kagan'ın Kayḳubād'a yarlığı için bk. İbn Bībī, s. 454–455; Ḫvārizmşāh ve Cihānşāh'ın mağlûbiyeti ve Erzurum'un ilhakı dolayısı ile fetihnâme için bk. İbn Bībī, s. 412 v.d.; Kamāl al-Dīn Kāmyār b. İsḥāḳ'ın Kayseri ser-leşkerliğine (sü-başı) tâyini menşûru için bk. Bibl. Nat., Suppl. pers., 1353, 182b–184a; Konya Dār al-şifā' al-Alā'iya'ye Abū Bakr adlı bir tabîbin tâyini menşûru için bk. *Taḳārīr al-manāṣib*, XLVII. vesika [neşredilmek üzeredir]. Kitâbeler. Van Berchem ve Halil Edhem, *CIA*, III, 15; J. H. Löytved, *Konia* (Berlin, 1907), s. 30, 33 v.d., 37, 39, 79; F. Sarre, *Reise in Kleinasien* (Berlin, 1896), s. 71–90; Cl. Huart, *Épigraphie arabe d'Asie Mineure* (Paris, 1895), s. 11, 37, 46 v. dd.; A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie* (Paris, 1931), s. 121; R. Riefstahl (Wittek), *Cenûb-i garbî Anadolu'da türk mimarîsi* (İstanbul, 1941), s. 69, 75, 77–80; Halil Edhem, *Anadolu'da islâmî kitâbeler* (*TOEM*, XXVII, 149–151; XXVIII, 516); ayn. mll., *Kayseriye şehri* (İstanbul, 1334), s. 43; İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, I, 2, 67, 87, 93; II, 9, 200, 222, 234; ayn. mll. *Kütahya şehri*, s. 21; Ahmed Tevhid, *Antalya sûrları kitâbeleri* (*TTEM*, IX (LXXXVI), s. 171–175; Mükrimin Halil, *Maraş emîrleri* (*TTEM*, VIII (LXXXV), 93); Mübârek Gâlip, *Ankara* (İstanbul, 1928), s. 5; İ. Hakkı Konyalı, *Alanya* (İstanbul, 1946), tür. yer.; Akçakoca, *Denizli tarihi* (İstanbul, 1945), s. 22; F. Sayman ve I. Tongur, *Konya kılavuzu*, s. 32 v. dd., 36, 38, 93, 94, 116, 118; Zeki Oral (*Anıt* mec., Konya, 1949), X, 2, 23, Ḳubādābād'a dâir). — Meskûkât. İsmail Gâlip, *Meskûkât-ı Selçukiye*, 26–37; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîmey-i islâmiye*, 146–183; V. Langlois, *Numismatique de l'Armenie au Moyen-âge*, s. 55.

Tetkikler. J. Falmerayer, *Gesch. Kaiser. Trapezunt* (München, 1827), s. 70; G. Finlay, *History of the Byzantine and Greek empires* (London, 1854), 384–389; W. Miller, *Trebizond, the last Greek Empire*, s. 20; ayn. mll. ve F. Macler, *Cambridge Medieval History*, IV, 174 v.d., 514 v.d.; Mas Latrie, *Relations de l'île de Chypre avec l'Asie Mineure* (*L'île de Chypre...*, Paris, 1879), s. 206 v.d.; W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-âge* (frns. trc. F. Raynaud, I, 298, 302 v.d.); G. I. Bratianu, *Le Commerce Génois dans la Mer Noire* (Paris, 1929), s. 169 v.d., 203; A. Yakubovskiy, *XIII. asır başında Anadolu türklerinin Sudak, Kıpçak ve ruslara karşı yaptıkları sefere dâir İbn Bībī 'nin rivâyeti* (*Vizantiyskiy vremennik*, XXV, 1927, s. 53–75, rusça); R. Grousset, *L'Empire du Levant*, s. 396; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord* (Paris, 1940), s. 634, 644; ayn. mll., *Le Commerce anatolien au debut du XIIIe siècle* (*Mélanges L. Halphen*), s. 95; T. W. Haig, *Kaiḳobād* (*EI*); F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* (Oxford, 1929), II, 377; F. Köprülü, *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları* (*Belleten*, XXVII, 393 v. dd.); Mükrimin H. Yınanç, *Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh* (*İA*); Osman Turan, *Selçuk kervansarayları* (*Belleten*, XXXIX, 479); ayn. mll., *Selçuk devri vakfiyeleri* (*Belleten*, XLII, 198; XLIII, 417 v. dd.; XLV, 21–27).

(OSMAN TURAN.)

KEYKUBÂD II. KAYḲUBĀD II., 'ALĀ' AL-DĪN, Kayḫusrav II.'in oğlu ve Kayḳubād I.'ın torunudur. Anadolu'da Gürcü Hatun adı ile mârûf olan anası gürcü kıraliçesi Rosudan'ın kızı Thamar olup [bk. mad. KAYḪUSRAV II.], bu prensesin babası Selçuklu âilesinden Erzurum meliki Muġīş al-Dīn Tugrulşāh'ın oğludur.

Ġiyāş al-Dīn Kayḫusrav, Gürcü Hatun'a meclûbiyeti dolayısı ile, Kayḳubād doğunca, en küçük oğlu olmasına rağmen, onu derhâl veliahd tâyin etti ve gereken bi'at merâsimini de yerine getirdi. Fakat Kayḫusrav ölünce (1246), devlet erkânı an'ane icâbı onu değil, büyük kardeş bulunan Kaykā'ūs'u tahta çıkardı. Kayḳubād'ın bu esnâda 7 yaşında olduğuna dâir Vincent de Beauvais'nin kaydı babasının Gürcü Hatun ile evlenmesinden hemen bir yıl sonra dünyaya geldiğini gösterir. Kılıç Arslan IV. [b. bk.] Moğulistan'dan ağabeyisi Kaykā'ūs II. [b. bk.]'un azline dâir bir yarlık ile dönünce, Calāl al-Dīn Karatay, hem Selçuklu devletinin itibârını korumak, hem de moğulları tatmin etmek maksadı ile, üç kardeşi birlikte tahta çıkardı. Bu suretle 647–652 yılları arasında Kayḳubād da üç sultandan biri oldu. Kaynak ve tetkiklerde bu üç kardeşin müşterek hâkimiyet devresi çok karıştırılmıştır. Bu müşterek saltanat zamanında hutbede ve sikkede de tabiatiyle üç sultanın adı birlikte zikrediliyordu. Bununla berâber 'Alā' al-Dīn Kayḳubād'ın saltanata iştirâki bir isimden ibâret kalmıştır. Hattâ kitâbeler üzerinde de ekseriyâ, büyük sultan sıfatı ile, yalnız Kaykā'ūs'un adı yazılıyordu.

Kaykā'ūs, Karatay'ın ölümü üzerine, Moğulistan seyâhatinden vazgeçince, bâzı mâzeretler beyân ederek, moğul elçilerini geri çevirirken, Mengü Han'a yazdığı mektupta „şimdi benim gibi bir sultan olan kardeşim 'Alā' al-Dīn'i gönderiyorum" demiş ve hediyeler ile onu 652 (1254)'de yola çıkarmıştır. Kayḳubād'a mensûp emîrler, babası zamanında veliahd olduğunu ileri sürerek, onu tahta çıkarmak ve bu sâyede kendilerine mevkî te'min etmek niyetinde idiler; yol boyunca bu maksatlarını ifâdeden çekinmediler. Aksarâyî'ye göre, Erzurum'a vardıkları zaman Kayḳubād ağabeyisine mektup yazarak, Bayçu Noyan'ın istediği vergilerin ödenmesinde müşkilât çıkarılmamasını tavsiye etmekte ve moğulları memnûn edici bir siyâset tâkip ettiği de gözükmektedir. Fakat memlekette iki sultana mensûp emîrler, saltanatın Kayḳubād'a tevcih edileceği korkusu ile, buna mâni olmak ve kendi dâvalarını müdâfaa etmek için, arkadan kendi adamlarını da gönderdiler. Bu hey'etler yolda Kayḳubād'a mülâkî olarak, Kıpçak yolu ile seyâhate devam ederken, Kayḳubād Batu Han'a varmadan öldü. Üç sultana mensûp beyler, Batu Han'a uğradıktan sonra, Moğulistan'a vâsıl olup, Mengü Han tarafından kabûl edildiler. Bunlar hanın huzûrunda her biri kendi dâvasını kazandırmak maksadı ile, birbirlerini ağır bir şekilde ithâm ettiler; Selçuklu devletindeki teşrifât sırasına göre oturmaları bahis mevzûu olunca, hanın huzûrunda şiddetli münâkaşalar oldu. Hattâ Baybars Manṣūrī'ye göre, beylerbeyi Sayf al-Dīn Toruntay Kayḳubād'ı, câriyesi vâsıtası ile, zehirletmekle ithâm etmiştir. Han huzûrunda cereyân eden muhâkemede bu emîr hakkında yapılan bu ithâm vârid gürülmemiş ise de, Abu 'l-Farac ve Aksarâyî Kayḳubād'ın yolda bu emîrler tarafından öldürüldüğünü tasrih ederler. Hattâ bu sonuncu müellif onun Badr al-Dīn Muṣliḥ Lala vâsıtası ile zehirletildiğini kaydeder. Niğdeli Kadı Ahmed Kayḳubād'ın Erzurum'da medfûn olduğunu söyler ise de, Baybars Manṣūrī cesedinin Erzincan'a nakledilip, orada defnedildiğini beyân eder. Ölümünden sonra basılan paralarda üç sultanın müşterek adına raslanması bâzı âlimleri yanlış istidlâllere sevketmiş ise de, bu, yeni paraların, eski kalıplar değiştirilmeden, basılmasından ileri gelmiştir. Ölümünde Kayḳubād'ın yaşı 16 veya 17'den fazla değil idi.

Bibliyografya: İbn Bībī, s. 607 v.d., 629 v.d.; Aksarâyî, s. 36–39; Baybars

Manṣūrī (British Museum, Add. 23325), 25a — 26b; Abu 'l-Farac, *Chronography* (ingl. trc., s. 422); ayn. mll., *Muḫtaṣar al-duval*, s. 451, 461; 'Aynī, *'Iḳd al-cumān* (Veliyüddin kütüp., XIX, 2391), s. 377—382; Niğdeli Kadı Ahmed, *al-Valad al-şafīḳ*, s. 298; M. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 92—98; Osman Turan, *Selçuk devri vakfiyeleri*, III (*Belleten*, XLV, 27, 28, 42).

(OSMAN TURAN.)

KEYKUBÂD III. KAYḴUBĀD III., 'ALĀ' AL-DĪN B. FARĀMURZ B. 'İZZ AL-DĪN KAYKĀ'ŪS II., İlhanlılar tarafından Hemedan'da alıkonan amcası Sultan Mas'ūd II. [b. bk.] yerine, İlhanlı vezîri Ṣadr al-Dīn Ḫālidī'nin tavsiyesi ile, Ġazan Han tarafından, 697 (1297)'de Anadolu Selçuklu sultanı nasbedilmiştir (Karīm al-Dīn Aḳsarāyī, *Musāmarat al-aḫbār*, nşr. Osman Turan, TTK yayını, Ankara, 1944, s. 235 v.d.; 'Alā' al-Dīn Kayḳubād III. adına 697 (1297)'de Konya'da basılmış sikke için bk. Aḥmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, 4. kısım, 1321, s. 349). Hükümdarlığı Selçuklu ülkesinde moğul tahakkümünün şiddetlendiği, Tebriz'den gönderilen yüksek devlet me'mûrlarının halkı soymakta birbirleri ile yarıştıkları, Anadolu'daki moğul kumandanlarının arka-arkaya İlhanlı devletine karşı ayaklandıkları çok karışık bir devreye rastlar. Ġazan Han'ın Selçuklu vezîri tâyin edip, 'Alā' al-Dīn ile birlikte, Anadolu'ya gönderdiği Şams al-Dīn Aḥmed Lāḫūşī, Tebriz vâlisi iken, uğramış olduğu zararları Anadolu mâliyesinden telâfî etmeği düşünüyor, istifa divanının başında da beceriksiz ve câhil 'Abd al-'Azīz bulunuyordu (Aḳsarāyī, s. 236). Anadolu'daki moğul emîrlerinden olup, Mısır Memlûklerinden gördüğü müzâheret ile 698 yılı başlarında (1298 teşrin I.) İlhan'a karşı isyân eden Sülemiş'in, 'Alā' al-Dīn'in refâkatinde Anadolu'ya gelen „Rum diyarı orduları baş-kumandanı" Boçukur Noyan ile Anadolu moğul umûmî vâlisi Bayancar'ın kuvvetlerini bozguna uğratıp, bu iki kumandanı öldürerek, orta Anadolu'ya hâkim olduğu kış aylarında sultan 'Alā' al-Dīn hiç bir şey yapamamış ve birbirleri ile çekişen moğul orduları arasında sıkışık duruma düşmüş idi. Sülemiş baharda Ġazan Han'ın Emîr Çoban ve Sutay Noyan kumandasında gönderdiği kuvvetler tarafından Erzincan ovasında ezildikten (698 şâbân = 1298 mayıs) sonra, 'Alā' al-Dīn, ihtimâl bu isyân ile alâkası bulunmadığını şahsan ilhana bildirmek üzere giderkon, Erzincan mıntakasında Tebriz'den gönderilen yeni Anadolu vezîri Niẓām al-Dīn Yaḥyā ile karşılaşmış ve bu zât sultanın elinden ilhana sunulacak hediyeleri almış, maiyetindekileri de soymuş idi. Erzincan mağlûbiyetini müteâkip, Suriye'ye kaçmış ve az sonra, şüphesiz Mısır'ın yardım vaidlerine kanarak, tekrar Anadolu'ya girip, Ankara havâlisine kadar sokulmuş olan Sülemiş'in ikinci ayaklanma teşebbüsü esnâsında 'Alā' al-Dīn her hâlde Anadolu'da değil idi. Oğlu Ġiyāṯ al-Dīn'in Selçuklu ülkesinde 6 ay kadar hukümdar olduğuna dâir rivâyet (bk. Ahmed Tevhid, *TOEM*, 1328, I, 199) bu devreye âit olmalıdır. Bu Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd'un Borgulu (Uluborlu)'da kesilmiş 700 tarihli bir sikkesi (A. Tevhid, *ayn. esr.*, 4. kısım, s. 352) de bu ihtimâli kuvvetlendirir mâhiyettedir. Fakat Osmanlı devletinin istiklâlini kazandığı 699 (1299/1300) yılında 'Alā' al-Dīn Kayḳubād III.'ın Selçuklu sultanı bulunduğu, Ankara'da Kızılbey câmii minberine Germeyan-oğlu Ya'ḳūb Bey'in koydurduğu 699 tarihli kitâbede „al-Sulṭān al-a'ẓam 'Alā' al-Dīn b. Farāmurz" ibâresinin zikredilmesi (*TOEM*, I, 113) ve Sultan 'Alā' al-Dīn nâmına kesilmiş 699 tarihli bir sikkenin mevcûdiyeti (A. Tevhid, *ayn. esr.*, s. 344) ile sâbittir. Bundan başka, her ne kadar Feridun Bey'in *Münşaât* (I, 61—64)'ında münderic Osman Gâzî'nin beylik menşûrunun metni tamâmen sahte ve buradaki 'Alā' al-Dīn ismi ve 689 tarihi uydurma ise de (krş. Mükrimin Halil, *TTEM*, XIV, 37—40), Osmanlıların en eski rivâyetlerinden bahseden ilk osmanlı kroniklerinde Osman Gâzî'ye tuğ, davul, kılıç, kaftan v.b. Sultan 'Alā' al-Dīn tarafından gönderildiği bildirildiği gibi (bk. Şükrullah, *Bahcat al-tavārīḫ*, trk. trc. Çiftçioğlu M. Adsız, *Osmanlı tarihleri*, İstanbul, 1947, I, 52; Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i âl-i Osman*, *göst. yer.*, s. 93), bu istiklâl alâmetlerinin 699 yılında gönderilmiş olduğu Nişancı Mehmed Paşa tarihinde (*Tavārīḫ al-salāṭīn al-'oṣmānīya*, trk. trc. Konyalı İ. Hakkı, *göst. yer.*, s. 344 v.d.) ve Ḥasan Bayatî'nin *Câm-ı Cem âyîn* (sâdeleştirilen neşri için bk. F. Kırzıoğlu, *göst. yer.*, s. 395)'inde de tasrih edilmektedir. Bunlara binâen 699'da Anadolu'da Sülemiş'in hâkimiyeti ileri sürülerek, Osman Gâzî'ye emâret fermanının bu âsî moğul kumandanı tarafından gönderilmiş olacağı düşüncesi (bk. Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, I, 321) doğru değildir.

'Alā' al-Dīn Kayḳubād'ın, ikinci Suriye seferinden perişan hâlde dönen Ġazan Han'ı Diyarbekir bölgesinde, sâdık bir tâbî sıfatı ile, istikbâl edişi, moğul hukümdarını fevkalâde memnûn bırakmış ve Ġazan Han aşırı iltifatlarını esirgemediği 'Alā' al-Dīn'e „Erzurum sınırlarından Antalya kıyılarına ve Diyarbekir hudutlarından Sinop sâhillerine" kadar olan memleketi vermiş, ayrıca moğul hânedan âilesinden Hulacu'nun kızını onun ile evlendirmek sureti ile, arada sıhriyet bile te'sis etmiş (Aḳsarāyī, 278 v.d.) ve 'Alā' al-Dīn için yeni bir saltanat yarlığı hazırlatmış idi. Ġazan Han ve 'Alā' al-Dīn adlarına basılmış 700 tarihli müşterek bir sikke (A. Tevhid, *ayn. esr.*, s. 348) 'Alā' al-Dīn Kayḳubād'ın bu ikinci sultanlığının hâtırasıdır. Bu sırada ilhan tarafından Anadolu'ya yeni tâyin edilen vezîr 'Alā' al-Dīn Sāvī, atabey kadı Macd al-Dīn Ḳarahişārī, müşrif seyyid Şaraf al-Dīn Ḥamza ve Mustavfī Nāṣir al-Dīn Muḥammed 'Alā' al-Dīn'in yanında idiler. Tabiatiyle sultanın bunlar üzerinde hiç bir nufûzu yok idi. O halkı koruyacak ve tebeasını himâye edecek yerde, devlet erkânının tecâvüzlerini, zulüm, müsâdere ve haksız mal edinme faâliyetlerini önlemiyor, hattâ bu gibi hareketlere kendisinin iştirâk ettiği zamanlar da oluyordu. Elinde yeni saltanat fermanı olduğu hâlde, Ra's al-'Ayn'den memleketine dönen 'Alā' al-Dīn Harput'a geldiği zaman, başta Şaraf al-Dīn Ḥamza olmak üzere, diğer me'mûrların burada fazîleti ile tanınmış ve devrin sayılı hadîs ve tefsir âlimi kadı Macd al-Dīn'e işkence yapmalarına, parasını almak için, onu öldürünceye kadar dövmelerine, daha sonra Malatya'dan geçerlerken, buranın büyüklerinden Nūr al-Dīn Şihāb Malaṭyavī'yi hırpalamalarına ve ölümüne sebebiyet vermelerine seyirci kalmış, üstelik babası Nūr al-Dīn Şihāb'a yapılan zulüm dolayısı ile isyân ederek, vergi me'mûrlarını tevkif ile ellerindeki paraları müsâdere ve sâhiplerine iâde eden Malatya garnizon kumandanı Ḳuṭb al-Dīn'e karşı yürümüş ve onu on gün Malatya'da muhâsara etmiş (Aḳsarāyī, s. 280 v.d.) ve bu esnâda inzibatsızlık içinde bulunan kuvvetleri Divriği ve civarını yağma etmiştir (700'de; van Berchem, *Matériaux*, s. 91). Sultan 'Alā' al-Dīn ve adamları Sivas'a vardıklarında, ramazan ayı olmasına rağmen, alenî işret meclisleri kurmuşlar, müslüman ahâliye türlü tasallutlarda bulunmuşlardı. Dânişmendiye bölgesine giden Şaraf al-Dīn Ḥamza'nın tazyiki yüzünden, Tokat ve havâlisi halkı hicret zorunda kalmış idi. Ġazan Han bütün bunları öğrenince, sultanı serbest bırakmamak kararı ile, onun Rum ülkesi orduları kumandanı ve umûmî vâlisi Abuşka Noyan'ın hukmü altına girmesini ve Noyan'ın rızâ ve muvâfakati olmaksızın hiçbir şey yapmamasını emretti. Abuşka, sultanı zorla Sivas'tan karargâhının bulunduğu Yabanlu yaylaya getirtti (17 şevvâl 700 = 26 hazîran 1301) ve 'Alā' al-Dīn için bir sultan otağı hazırlatmak, günde beş nöbet çaldırmakla berâber, müşrif Şaraf al-Dīn Ḥamza ile Mustavfī Nāṣir al-Dīn Muḥammed'i yakalatarak, feci şekilde öldürttü. Korkuya kapılan sultan kurtuluş yolunu Konya'ya firarda buldu ve geceleyin, bütün hazînelerini ve kıymetli eşyâsını bırakarak, atına bindi pek az bir maiyet ile kaçtı. Fakat ertesi gün arkasından yetişen tâkipçiler onu Ürgüb mağaralarında ele geçirdiler ve tekrar Abuşka'nın yanına getirdiler. Oradan Tebriz'e sevkedilen sultan ilhan tarafından yargılanarak, idâma mahkûm edildi ise de, Hulacu'nun kızı olan karısının tavassutu ile ölüm cezâsı dayak ve hapse çevrildi ve dövülerek, İsfahan'da hapsedildi. Yerine Hemedan'da bulunduğunu gördüğümüz Mas'ūd II. yeniden Anadolu sultanı nasbolundu (702 başları = 1302 ağustos). 'Alā' al-Dīn Kayḳubād III.'ı az sonra İsfahan'da, maiyetindekilerden biri yaralayarak, öldürmüştür (Aksarâyî, 282 v.d., 291).

(İBRAHİM KAFESOĞLU.)

KEYL. KAYL (A.), hacim ölçüsü için kullanılan en umûmî tâbir. Kelime, sonradan, husûsî bir mânada, zahîre ve hubûbat gibi, kuru maddelerin ölçüsünü ve nihâyet (*kayla* şekli ile) muayyen bir hacim ölçüsünün muhtevâsını (veya muhtevâsının ağırlığını) ifâde için kullanılmıştır. Başka mânaları da şunlardır: tam âyarlı ölçü, resmî ölçü (veya ağırlık). Bu mânada buna mısırlıların cam tartıları üzerinde (msl. *dirham kayl*) ve ayrıca papyrus üzerine yazılı vesikalarda, mütehavvil ve mahallî ölçüyü ifâde eden *ḳanḳal*'in mukabili olan resmî, alenî ve her yerde mûteber bir hubûbat ölçüsü olarak, *kayl al-dīmūs* (μέτρον δημόσιον)'a rastlanır.

Belli bir ölçüyü ifâde için *kayla* tâbiri kullanılmaktadır; fakat hiç bir kullanış farkı olmaksızın, *kayl*'in de kullanıldığını görüyoruz. *Kayla* — eski arap ölçü sistemine âit değildir; fakat diğer dillerde aynı olan bir çok ölçü tâbirleri gibi, pazar yerlerinden resmî dile geçmiştir. Bu sebepten, hiç bir yerde, *kayla*'nin ölçü sistemlerinde organik bir yer tuttuğu görülmemektedir. Daha İlhanlılardan Gazan Han (694—703 = 1295—1304)'ın zamanında *kayla*'yi hubûbat ticâretinde ölçü vâhidi yapmak husûsunda teşebbüse girişilmiş olduğunu görüyoruz. Raşid al-Dīn'in rivâyetine göre, bu hukümdar, Tabrīz *kayla*'sini, resmî ölçü vâhidi olarak, kabûl etmiş ve değerini 2.600 dirhem (8,87 kg.) olarak tesbit etmiştir. Her mahsûl (arpa, buğday, pirinç, nohut, bakla, susam v.b.) için husûsî ölçüleri (bunların hacmı, yukarıda sözü geçen mahsûllerin ağırlığına tekabül etmek zorunda idi) kullanmağı emreden sonraki emirnâmeler, bugün olduğu gibi, eski-

den de bu mahsûllerin alış-verişinin, hacim esâsına değil, ağırlık esâsına göre yapıldığını göstermektedir. Osmanlı imparatorluğunda da *kayla*; „kile“ suretinde telâffuz edilmek üzere hubûbat alış-verişinde resmî ölçü vâhidi idi ve İstanbul Kile'si tahminen 35 litrelik hacimde idi. Bununla berâber, her ticâret merkezinin, ekseriyâ normal *kile*'den çok farklı olan mahallî bir kilesi var idi. Aynı mülâhazalar, *kayla* ile münâsebeti olan aşağıdaki *kaylaca* maddesi için de vâriddir. (E. V. ZAMBAUR.)

KEYLECE. KAYLACA (< *kayla-ça* „küçük keyl“), 0,5 — 2 litre (yahut kg.) arasında değişen, çok mütehavvil bir hacim ölçüsü. Bu kelimeye hicretin III. asrından itibâren rastlanmaktadır (krş. mad. KAYL).

Bibliyografya: Sauvaire, *Matériaux* (*JA*, 8. seri, 1886, VIII, 126 v.d.); St. Lane Poole, *Arabic Glass Weights in the British Museum*, nr. 47, 51; Becker, *Papyri Schott-Reinhardt*, I, 31 ve 72; Ṭabarī (nşr. de Goeje, *Glossar*, s. CDXXXIV ve CDLXII); Behrnauer, *Institutions de Police chez les Arabes* (*JA*, 5. seri, 1860, XVI, 131); al-Ḫvārizmī, *Mafātīḥ al-ʿulūm* (nşr. van Vloten), s. 15. (E. V. ZAMBAUR.)

KEYSÂN. KAYSĀN, ABŪ ʿAMRA, Bacîla [b. bk.] kabîlesinden 'Urayna'nin azadlısı olup, al-Muḫtār [b. bk.] zamanında, Kûfe'deki Mavālī [bk. MAVLĀ]'nin reisi idi. Onu sâdık adamları arasına koyan al-Muḫtār, inzibat birliklerinin (*ḥaras, şurṭa*) başına geçerdi. Aynı zamanda gayretli bir şi'î olan Kaysān, bu yeni sıfatla Ḥusayn'e karşı silâh kullananları öldürmek veya evlerini yıktırmak suretiyle, onun intikamını almağa çalıştı. Msl. al-Muḫtār'ın emri üzerine, Ḥusayn'e karşı gönderilen birliklere kumanda etmiş olan ʿOmar b. Saʿd b. Abī Vaḳḳāṣ'ın kafasını kestirdi. Maẓhār muhârebesinde (67 = 686) Kaysān, *mavālī*'ye kumanda etmekte idi; kendisi bu çetin muhârebede ölmüş olabilir. — al-Kaşşī'ye göre, Kaysān'ın kullandığı usûller Kûfe halkına bir darb-ı mesel ilhâm etmiştir: sefâlete düşen bir kimse için „evine Abū 'Amra girmiş“ denilirdi (krş. al-Dīnavarī, s. 297, 5. — al-Kaşşī, bir beyitinde onu İblis'ten daha da fenâ olarak tasvir eder. — Muḥammed b. al-Ḥanafīya, Kaysânîlerin imâmı olduğu için, bâzan Kaysān'ı onun mevlâsı veya şâkirdi yerine koyarlar. (Bibliyografya için bk. mad. KEYSÂNİYE)

KEYSÂNİYE. KAYSĀNİYA, ihtimâl, bidâyette Kaysān Abū ʿAmra [b. bk.]'nin temsil ve al-Muḫtār'ın himâye ettiği kûfeli şi'î gurubuna, yâni *mavālī*'ye delâlet etmek üzere kullanılırdı. Daha sonraları bu isim, al-Muḫtār'a bağlı şi'îler arasında geniş ölçüde yayılan ve sonradan te'siri devam eden fikir ve kanâatte olan kimselere teşmil edildi. Zâten pek meşhûr olmayan Kaysān ismi yavaş-yavaş unutulunca, bu isme ekseriyâ al-Muḫtār'ın lekabı nazarı ile bakılmağa başlandı. Nitekim en eski Kaysānîya gurubuna da Muḫtārîya denilmektedir. Kaysānîya ismi, aynı zamanda, ʿAlī'nin mevlâlarından olup, Ṣiffīn (Ṭabarī, I, 3293, 10)'de maktûl düşen bir başka Kaysān'dan gelmedir. Rivâyete göre, al-Muḫtār fikirlerini bu zâttan almıştır. *Mavālī*'nin muhârebede kullandığı tahta topuza telmihen, Kaysānîlere Ḫaşabîya [b. bk.] de derler. Bu tahta topuzlara *kāfir-kūbāt* denilir ki, bu isme daha sonraları Abū Muslim'in taraftarında da rastlanmaktadır.

Muâsır Kaysānîler al-Muḫtār'a husûsî bilgiler atfetmekte ve onu aş.-yk. peygamber telakkî eylemektedirler. Bilhassa bir kaç yemenli aşîret tarafından Sabaʾî telâkkî edilen ve ʿAlī'ye âit olduğu ileri sürülen bir kürsüye gösterdikleri tâzimin al-Kaysānîlerde de akisler uyandırmış olması muhtemeldir. Bu kürsü Banī İsrāʾīl'in evâmir-i aşereyi sakladığı sandığa benzetilmekte ve aynı zamanda kehânet işlerinde kullanılmakta idi. Kaysānîlerde Ḥusayn'den sonra, imâm olarak, Muḥammed İbn al-Ḥanafīya kabûl edilmiştir. al-Muḫtār bu zâtı, istediği gibi, idâre ediyordu. Şahrastānī'ye göre, Kaysānîler onun her türlü bilgiye sâhip olduğu ve bütün tasavvufu, remzî ve bâtınî bilgiler ile felekler ve rûhlara dâir bilgileri iki seyyidden (Ḥasan ile Ḥusayn) aldığı kanâatinde idiler. Zamanla Ḥasan ile Ḥusayn'i bertaraf ederek, İbn al-Ḥanafīya'yi doğrudan-doğruya babasının halefi ve imâm telakkî eden Kaysānîler meydana çıktı. Bunlar iddialarını Cemel vak'asında ʿAlī'nin alemi Muḥammed al-Ḥanafīya'ye emânet ettiğini rivâyet eden hadîse istinat ettiriyorlar. Bu kanâat, ihtimâl, imâmî ve zeydîlere karşı koymak gâyesi ile ileri sürülmüştür.

İbn al-Ḥanafīya'nin ölümünü (ihtimâl 81 = 700) müteâkip, Kaysānîler arasına ikilik girdi. Bir kısmı — İbn al-Ḥanafīya'nin oğlu ʿAlī'yi imâm telakkî ediyor, diğer bir kısmı da — babasının gizli bilgilerine tevârüs etmiş nazarı ile baktıkları oğlu Abū Hāşim'i imâm makamına yükseltiyorlardı. Bu sonunculara Hāşimîya denilmektedir; fakat bunlar, Abū Hāşim'in ölümünden (98 = 716/717 veya 99 = 717/718) sonra, imâmlığın intikali meselesinde bir çok kollara ayrıldı. Abbâsîler Abū Hāşim'in, daha hayatta iken, imâmlık hakkını Muḥammed b. ʿAbd Allāh b. ʿAbbās [b. bk.]'a verdiği rivâyetini ortaya attılar.

Fakat bir kısım Kaysānîler, Muḥammed b. al-Ḥanafīya'nin öldüğüne inanmıyorlardı. Onlara göre, o Raḍvā dağında bir mağarada yaşıyordu ve günün birinde, Mahdī [b. bk.] gibi, dünya yüzünde adâleti hâkim kılmak için, meydana çıkıp, adamlarının başına geçecek idi. Muḥammed İbn al-Ḥanafīya'nin bu dağdaki hayatı, şâir al-Kuṣayyir (b. bk.; ölm. 105=723) ile al-Sayyid al-Ḥimyarī (b. bk.; ölm. 173=789)'de tasvir edilmiştir. İbn al-Ḥanafīya'nin gizli (bk. *ġayba*) yaşadığı, tekrar meydana çıkacağı (bk. *racʿa*) kanâati, Abū Karib (Kurayb) adında birine istinat edilmektedir; bu zâtın müridleri sonradan Karibîya (Kuraybîya) adını almışlardır.

al-Şahrastānī'ye göre, Kaysānîler, dinin bir insana itâatten ibâret olduğu kanâatindedirler; gûyâ şeri'at ahkâmı, bir takım *taʾvīl* [b. bk.]'ler ile, böyle bir adama geçmektedir. „Yeni ahvâl ve şerâitin, mukaddem ilâhî bir karârın değişmesine sebep olabileceği“ (bk. *badaʾ*) kanâatini de Kaysānîler inkişâf ettirmiştir. Gizli yaşayan imâmın tekrar meydana çıkacağı nazariyesi yanında, *tanāsuḫ* [b. bk.] nazariyesi de bunlar arasında taraftarlar bulmuştur.

Kaysānîler, İmâmîler [b. bk.] ile Zaydîlerin [b. bk.] yanında tutunamadılar. İbn Ḥazm'e göre, Kaysānîler — vücûdu ortadan kalkmış bir cemâattir. — İbn al-Ḥanafīya'nin gizli yaşadığı ve tekrar meydana çıkacağı husûsunun Zaydîlerin iltizâm ettiği alevîlere isnad edilmesi de, ihtimâl Kaysānîlerin te'siri ile olmuştur. — Karmatîler [b. bk.] akîdesini ihtivâ ettiği rivâyet olunan şâyân-ı dikkat bir vesikanın menşe'ini de, ihtimâl, yine Kaysānîler arasında aramak lâzımdır. Bu vesika da Aḥmed b. Muḥammed b. al-Ḥanafīya, mehdî ve peygamber olarak, görünmektedir (Ṭabarī, III, 2128 v.d.; de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, Paris, 1838, I, ön söz, s. CLXXVII v. dd.). Fakat Muḥammed İbn al-Ḥanafīya'nin oğulları arasında Aḥmed isminde biri bulunmamaktadır (krş. İbn Saʿd, *al-Ṭabaḳāt*, V, 67: Aḥmed b. ʿAlī al-Dāʾūdī al-Ḥasanī, *ʿUmdat al-ṭālib fī ansāb āl Abī Ṭālib*, Bombay, 1318, s. 319 v. dd.).

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, 598 v. dd., bir de 634, 8 v. d., 636, 11 v. d., 662, 8 v. dd., 671, 1 673, 10 v. dd., 702 v. dd., 721, 8 v. d.; al-Dīnavarī, *al-Aḫbār al-ṭiwāl* (Leiden, 1888), s. 298, 300, 305, 308; al-Masʿūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris, 1861 — 1877), V, 180 v. dd., 226, 227, 268, 475; VI, 58; VII, 117; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-maʿārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 300; İbn ʿAbd Rabbihi, *al-ʿIḳd al-farīd* (Kahire, 1293), I, 267 v. d., 269, 6 v. dd.; al-Kaşşī, *Kitāb al-ricāl* (Bombay, 1317), s. 85.; *al-Aġānī*, 1. tab., VII, 3, 19, 4, 15 v. dd., 5, 17, 22, 9, 26 v. dd.; VIII, 32, 8 v. dd., 33; al-Ḫvārizmī, *Mafātīḥ al-ʿulūm* (Leiden, 1895), s. 29 v. d.; ʿAbd al-Ḳāhir al-Bağdādī, *al-Farḳ bayn al-firaḳ* (Kahire, 1328), s. 16 v. d., 27 — 38, 53, 14 v. d.; İbn Ḥazm, *al-Faṣl fi'l-milal va'l-ahvāʾ va'l-niḥal* (Kahire, 1317 — 1321), IV, 94, 2 v. dd., 179, 20 v. dd., 180, 7 v. dd., 182, 7, 17 v. d., 184, 16 — 12; Abu'l-Maʿālī, *Bayān al-adyān*, Schefer, *Chrest. persane*, I (*Publ. de l'Ecole des Langues or. viv.*, 2. seri, VII), 157 v. d.; al-Şahrastānī, *al-Milal va'l-niḥal* (nşr. Cureton), s. 109 v. dd.; al-Makrīzī, *al-Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270), II, 351 v. d.: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 570 (s. 91); İbn Ḫaldūn, *al-Muḳaddima* (Kahire, 1327), s. 219 v. d,; al-Cavharī, *al-Ṣaḥāḥ* (Bulak, 1282), I, 474, 21 v. d.; *Lisān al-ʿarab*, VIII, 86, 16 v. d.; *Tāc al-ʿarūs*, IV, 238, 14: Barbier de Meynard, *Le Seïd himyarite* (*JA*, 7. seri, IV, 1874, 162 v. dd., 240 v. dd.); H. D. van Gelder, *Moḫtar de valsche Profeet* (Leiden, 1888), s. 82 v. dd.; G. van Vloten, *Recherches sur la domination arabe, le Chiitisme ...* (*Verhand. der Kon. Akad. v. Wetensch.*, Afd. Letterkunde, I, nr. 3, Amsterdam, 1894), s. 41 v. dd.; W. Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (*Abhandl. d. Kön. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen*, phil.-hist. Kl., n. F., V, nr. 2), s. 74 v. dd.; E. Blochet, *Le Messianisme dans l'hétérodoxie musulmane* (Paris, 1903), s. 32 v. dd.; Isr. Friedlaender, *The Heterodoxies of the Shiites according to Ibn Ḥazm* (*JAm. OS*, XXVIII, XXIX), fihrist, bk. *Kaysan* kelimesi; H. Banning, *Muḥammad ibn al-Ḥanafija*, tez (Erlangen, 1909), s. 46 — 53; F. Buhl, *Alidernes Stilling til de shi'itiske Bevaegelser under Umajjaderne* (*Oversigt over det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger*, 1910, nr. 5), s. 364 v. dd.: C. van Arendonk, *De opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen* (Leiden, 1919), s. 11 — 13; al-Navbaḫtī, *Firaḳ al-şīʿa* (Bibl. İsl. 4, İstanbul, 1931), fihrist; A. S. Tritton, *Muslim Theology* (London, 1947), bk. mad. *Ḥaşabī*, s. 21 v. dd. (C. VAN ARENDONK.)

KEYYÂL. KAYYĀL (AḤMED AL-KAYYĀL al-ḤAŞĪBĪ), III. (IX.) asır feylesûflarından olup, İsmâiliye ve İrfâniyeye [bk. madd.] temâyül eder. al-Şahrastānī onun arapça ve farsça eserlerinde bahsetmektedir. Bun-

lardan verdiği parçalar *Rasā'il iḫvān al-ṣafā'* 'yı hatırlatmaktadır. Krş. al-Şahrastānī, *Kitāb al-Milal va 'l-niḥal* (Kahire, 1317), II, 17 v.d.

(L. MASSIGNON.)

KIBLE. KİBLA, namaz kılarken, teveccüh edilmesi lâzım gelen Mekke 'nin yahut Kâbe 'nin (yahut Kâbe 'nin garp köşesi ile Mîzāb = Altın-Oluk arasının) istikametidir. [Kâbe 'nin garp köşesi ile Mîzāb arası Kıble istikametinin umûmî târifi dâhilinde değildir. Kâbe 'nin garp köşesi, Hacer-i Esved 'in yakın bulunduğu köşe ve Mîzāb ise, mukabil şark köşesindedir; burası Mekke 'nin cenûp ve cenûb-i şarkî tarafında olup, Makam-ı İbrâhim de bu tarafta bulunmaktadır. Peygamber ekseriyetle Makam-ı İbrâhim 'de namaz kıldıklarından, bâzı kimseler kıble istikameti târifine burasını da ithâl eylemişlerdir].

I. Eski zamanlarda sâmî kavimler arasında duâ ve ibâdet zamanlarında gelişi-güzel bir istikamete teveccüh edilmezdi. Bu bâbda *Tevrat* (*Mulūk*, VIII, 44) 'ta kıbleye dâir bir îmâ vardır. *Tevrat* (*Danyal*, VI, 11) 'tan Danyal 'ın günde üç defa Kudüs istikametine doğru duâ ettiğinden bahsolunur (Kudüs bugüne kadar yahudilerin kıblesi ola-gelmiştir). Aslî cihetlerin isimlerinden anlaşıldığına göre, bütün sâmî kavimler şarka teveccüh ederlerdi. Essenîler doğan güneşe doğru ibâdet ederler ve Suriye hıristiyanları da tamâmen şark istikametine teveccüh eylerlerdi (bk. *Ancient Syriac Documents*, nşr. Cureton, s. 24, 60; *Acta martyrum occid.*, nşr. Assemani, II, 125). Binâenaleyh, şüphesiz, Peygamberin de, an'aneye imtisâlen, namaz için bir kıble te'sis etmiş olduğu kabûl edilebilir. [Peygamber hicretten evvel, Mekke 'de iken, namazı Kudüs 'e yönelerek, kılarlardı. Müslümanlarca Kudüs ile Mekke arz üzerinde iki mukaddes mevkîdir. *Kur'an* (XVII, 1) 'da Kudüs, yâni Mescid-i Aksâ ve havâlisi mübârek olarak tavsif edilmiştir. Peygamberin hicretten evvel Kudüs 'ü kıble ittihâz etmiş olması, ihtimâl ki, kendilerine mahsûs olmak üzere ya bir vahiy (vahiy gayr-i mektup) telâkkî etmiş bulunmasına ve yahut vahiy telâkkî etmediği husûslarda *Tevrat* ahkâmını riâyeti usûl ittihâz etmiş olmasına atfedilir; çünkü kıblenin Kâbe 'ye tahvili için, yâni evvelki emir veya usûlün neshi veya terki için, kendisinin çok arzû gösterdiği ve bu husûsta ilâhî emri beklemekte olduğu açıkça görülmektedir]. Bilâhare kıblenin tahvili, bu bâbdaki rivâyetlere göre, hicretten 16 veya 17 ay sonra, yâni ikinci hicret senesinin receb veya şâbanında olmuştur. Kâbe tâ eskiden beri dinî bir merkez olarak tanınırdı ve müslümanların menâsikine benzeyen hacc usûlünden bahsedilirdi. Kıble 'nin tebdili, şüphesiz, ehemmiyetsiz bir hâdise değildir. Bu hâdise *Kur'an* (II, 141 v. dd.) 'da şu şekilde anlatılmaktadır: „Halktan bir takım sefihler, bunları (müslümanları) kendi kıblesinden çeviren nedir diyecekler. (Onlara) de ki, meşrik de mağrip de Allahındır; kimi isterse, doğrı yola sevkeder ve işte böylece doğru yo'a sevkederek, adâlet üzere yürüyen bir ümmet kıldık ki, insanlara şâhit olasınız ve Peygamber de size şâhit olsun. Kıbleyi evvelce (müteveccih) bulunduğun Kâbe yapmamız ancak Peygambere tâbî olanları, iki ökçesi üzerinde birdenbire dönenlerden ayırabilmemiz içindir. Bu onlara çok ağır gelecek ise de, Allahın hidâyet ettiklerini memnûn eder. Allah imânınızı zâyi edecek değil. Şüphesiz Allah insanlara son derece re'fetli ve merhametlidir. Biz hakikaten senin yüzünün daimâ semâda dolaştığını görüyoruz. Artık seni memnûn edecek bir kıbleye çevireceğiz. Bundan sonra yüzünü Mescid-i Harâm cihetine çevir: siz de (müslümanlar) nerede bulunursanız-bulununuz, yüzünüzü o tarafa çeviriniz ve şüphesiz onlar ki, kendilerine kitap verilmiştir, iyi bilirler ki, bu tebeddül Rabblarından verilmiş haklı bir emirdir; imdi Allah onların yaptıklarından gâfil değildir. Celâlim hakkı için ne kadar bürhan getirirsen-getir, yine senin kıblene tâbî olmazlar." —Peygamberin bizzat bu tebeddüle atfettiği mâna, açıkça anlaşılıyor ki, bu âyetlere bağlıdır (krş. bir de Ṭabarī, nşr. de Geoje, I, 1280). Diğer rivâyetlerde yeni kıble (Kâbe) İbrāhīm kıblesi olarak gösterilir (Ṭabarī, *Tafsīr*, I, 378; II, 13). Burada şu hakikat tezâhür etmektedir ki, o da Peygamberin tâkibe başladığı yeni siyâsî ve dinî tavrı ile bu tebeddül arasındaki münâsebettir.

Bir rivâyette de (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 32; *Tafsīr*, sûre 2, bâb 14) yukarıda geçen *Kur'an* âyetleri, Ḳubā' 'da sabah namazı kılarken, mü'minlere bildirilmiştir.

Diğer bir rivâyete göre, Peygamber bir kısım cemâat ile, Banī Salima mescidinde öğle namazının (farzının) iki rek'atını Kudüs 'e doğru kıldıktan sonra, (vahiy gelerek) diğer iki rek'atını, Mekke 'ye dönerek, kılmışlardır ve bu sebepten bu mescide *Mascid al-Ḳiblatayn* („iki kıble mescidi") denilmiştir (Bayżāvī, II, 139 tefsiri). [Buḫārī 'deki başka bir rivâyete göre, kıble tahvili ikindi namazı kılınırken olmuştur. Cemâatten biri, bir az sonra, Banī Ḥāriş mescidinden geçerken, ikindiyi Kudüs 'e doğru kılmakta olan ve rükû hâlinde bulunan cemâate kıblenin Kâbe 'ye tebdil edildiğine ve Peygamber ile berâber Kâbe 'ye müteveccihen kıldıklarına şahâdet etmiş ve cemâat namazını bozmadan, Kâbe 'ye dönmüşlerdir. *Mascid al-Ḳiblatayn* bu Banī Ḥāriş mescididir. Bu hâdisenin bu suretle cereyân ettiği umûmiyetle kabûl edilmektedir]. Peygamber ile eshâbının hicretten sonraki devrede, namaz kılarken, Kudüs 'e döndükleri kat'îyetle kabûl edilse bile, islâm kıblesinin hicretten evvel neresi olduğu meselesi henüz halledilmiş değildir. Bu husûstaki rivâyetler bu meseleyi iki suretle cevaplandırır; üçüncü bir cevap da her ikisinin tefriki usûlü ile çıkarılır. Cevabın birine göre, Peygamber Mekke 'de Kâbe 'yi Kıble olarak almıştır (Ṭabarī, *Tafsīr*, II, 4; Bayżāvī, II, 138 tefsiri). İkinci cevaba göre, kıble dâimâ Kudüs 'e doğru idi (Ṭabarī, *Tafsīr*, II, 3, 8; Ṭabarī, *Tārīḫ*, nşr. de Goeje, I, 1280; Balāẕurī, *Futūḥ*, s. 2). Üçüncü cevaba göre (İbn Hişām, s. 190 ve 228), Peygamber namazı Kâbe ve Kudüs 'ten geçen müstakim üzerinde her ikisine birden müteveccih olmak üzere kılardı.

Birinci cevabın „din-i İbrahim" den müteessir olduğu âşikârdır. Tabrīzī diyor ki: —"'Abd al-Muṭṭalib Kâbe 'nin, İbrāhīm tarafından, kıble olarak te'sis edilmiş olduğunu biliyordu (*Ḥamāsa*, I, 125). Diğer taraftan Barā' b. Ma'rūr 'un ayrı bir husûsiyeti hâiz olan rivâyeti zikredilmektedir ki, bu da hicrete tekaddüm eden zamanlarda bile Kâbe 'ye doğru arka çevrilmek istenilmemesidir (İbn Hişām, s. 294). Eğer eski kıble (yâni Kudüs) Mekke 'nin kıblesi idi ise, rivâyetin mânası kalmaması lâzım gelirdi. Bu rivâyetler karşısında son senelerde Tor Andrae (*Der Ursprung des Islams und das Christentum*, Uppsala Stokholm, 1926, s. 4, krş. Buhl, *Mohammeds Liv*, s. 212) tarafından ilk kıblenin (Mekke 'nin kıblesi) şarka doğru olduğu hakkında ortaya bir fikir atılmıştır. Andrae bu fikrinde rivâyetlere değil, hıristiyanlığın ve ilk islâmın ibâdetleri arasındaki muvâfakate istinat etmektedir. Schwally bu fikri şöyle izah eder: Mekke 'de Kudüs 'ün kıble olarak kabûl ve te'sis edilmiş olduğu doğrudur. Fakat bunun yalnız yahudi an'anesi olmayıp, yahudi-hıristiyan an'anesi olması muhtemeldir (bk. *Geschichte des Qorāns*, I, 175, not k).

Kıbleye teveccüh yalnız namaza mahsûs değildir ve namazda teveccüh ayak parmakları uçlarının istikameti ile tahakkuk eder (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 28; *Aẕān*, bâb 131; Nisā'ī, *Sahv*, bâb 25; *Taṭbīḳ*, bâb 96). Sonra duâ (*du'ā'*) esnâsında kıbleye teveccüh edilir (Buḫārī, *Da'avāt*, bâb 24). Bir de *iḥrām* 'a girerken (Buḫārī, *Ḥacc*, bâb 29) ve orta *camra* taşları atıldığı esnâda teveccüh edilir (orta cemreden sonra üçüncü *„zāt al-'aḳaba"* cemresi atılırken de, teveccüh lâzımdır; Buḫārī, *Ḥacc*, bâb 140—142). Kurban edilecek hayvanın başı kesilirken, kıbleye teveccüh edilir. Bir de cenâze kabre (sağ tarafına yatırmak suretiyle), yüzü Mekke 'ye teveccüh edilmek üzere konur (Lane, *Manners and Customs*, Paisley ve London, 1899; Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschr.*, IV/1, 243; V, 409). Kazây-ı hâcet esnâsında Mekke 'ye müteveccih olmağı Peygamber men'etmiştir. Fakat bu esnâda arkayı Mekke 'ye çevirip-çevirmemek meselesinde ittifak yoktur (Buḫārī, *Vużū'*, bâb 11; Muslim, *Ṭahāra*, hadîs, 61 v.d.; Nasā'ī, *Ṭahāra*, bâb 18—20 4). Bâzı arap memleketlerinde Kudüs 'e doğru arka dönülür (Buḫārī, *Vużū'*, bâb 14; *Ḫums*, bâb 4; *Ṣalāt*, bâb 29; Muslim, *Ṭahāra*, hadîs, 59, 61 v.d.; Abū Dā'ūd, *Ṭahāra*, bâb 4). Kıbleye doğru tükürmek de câiz değildir.

Eski hadîslerde kıbleye teveccüh, namazın edâsı ve kurban kesilmesi ile birlikte, iyi bir müslümanın kıstası olarak zikrolunur. Peygamber şöyle diyor: — „Allahtan başka Tanrı yoktur" — deyinceye kadar, insanlar ile mücâdele etmek emrini aldım; eğer bizim gibi kelime-i şehâdet getirip, namaz kılar ve kurban keserlerse, can ve malları taarruzdan masûndur" (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 28; krş. *Aẕāḥī*, bâb 12). *Kur'an* 'a sıkı-sıkı bağlı olan islâm cemâatinin vasıflarından biri de *ahl al-ḳibla* 'dır (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 33). Bir çok islâm memleketlerinde kıble, Mekke istikametine göre, aslî cihetlerden biri ile tâyin edilmiştir; bu vecihle Mısır ve Şam 'ın kıblesi cenûptur ve magrib 'inki — şarktır v.b.

Câmilerde kıble, *miḥrāb* delâleti ile gösterilir. İlk hadîslerde bu kelime yoktur; çünkü câmilerde *miḥrāb* sonradan ihdâs edilmiştir. Câmi dışında kılınan namazda kıble cihetî bir *sutra* [b. bk.] ile gösterilir. Mısır 'da bu iş için küçük bir pusula kullanılmaktadır. [Türkiye 'de de „kıblenüma" denilen küçük pusulalar kullanılırdı]. Şuna da işâret etmek lâzımdır ki, eskiden yapılmış câmilerin çoğunun kıble cihetî tamâmiyle doğru olmayıp, tahminî olarak kıble cihetine göre yapılmıştır. Bilâhare bu hatâlar, bir çizgi çizmek veya bir ip germek suretiyle giderilmeğe çalışılmıştır. Bu tashih msl. Hindistan 'ın ve Cava 'nın bir çok câmilerinde yapılmış olup, buralarda namaz kılanlar, mihrâba göre değil, bu yardımcı işâretlere göre, kıbleye dönerler.

Kıbleye müteallik fıkhî hukümler hakkında, çok kısa olarak, şâfi'î mezhebine göre yazılan *Kitāb al-tanbīh* (nşr. Juynboll, s. 20) 'ten bâzı hukümler zikredeceğiz: kıbleye doğru teveccüh namazın sihhati için lâzım olan bir şarttır. Kıble yalnız büyük bir tehlike hâlinde dikkat

nazarına alınmayabilir. Bir de sefer esnâsında, nâfile namazının edâsında da böyledir. Lâkin farzda, gerek yaya, gerek süvâri olup, seferde bindiği hayvana istikamet verecek hâlde ise, rükû ve secdede kıbleye doğru dönmek icâp eder. Kâbe civarındakilerin Kâbe'ye dos-doğru teveccüh etmeleri lâzımdır. Kâbe'den uzak bulunanlar ise, takribî surette, teveccüh ederler. Mekke hârici kasabalarda câmilerdeki mihrâba göre ve câmi dışında itimada şâyân olan adamların gösterdiği cihete göre, istikamet alınır. Issız çöllerde ise, kıble işâretlerine göre teveccüh edilir (Türkiye'de bâzı yol güzergâhlarında ve mesire yerlerindeki namazgâhlarda bu maksatla işâretler dikilmiştir). Fıkhî hukümlere âit daha fazla izâhat için bk. *bibliyografya*.

Bibliyografya: *Kur'an*, II, 136 v. dd. hakkında tefsirler; A. J. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina* (Leiden,

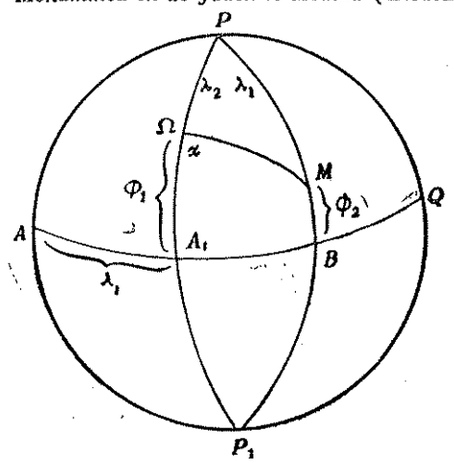

Şekil 1

1908), s. 108 v. dd., 133 v. dd.; Caetani, *Annali dell' Islām*, III, fihrist; Th. W. Juynboll, *Hanleiding tot de kennis van de Mohammedaansche Wet* (Leiden, 1925), s. 67, not 5; al-Navavī, *Minhāc al-ṭālibīn* (nşr. van den Berg), I, 69—73; *al-Fatāvā al-'Ālamgīriya* (Kalküte, 1828), I, 86—89; al-Muḥaḳḳiḳ Abu 'l-Ḳāsim, *Şarā'i' al-islām* (Kalküte, 1255), s. 28—30 (trc. Querry, *Droit Musulman*, Paris 1871, I, 56 v. dd.); al-Ḫalīl, *Muḫtaṣar* (Paris, 1900), s. 16 v.d.

(A. J. WENSINCK.)

II. Arz üzerinde Ω gibi bir noktanın (şekil 1) kıble istikameti bu noktadan *M* ile işâretlenen Mekke'ye bakış istikametidir ki, coğrâfî hey'et bakımından her iki noktadan geçen dâirey-i azîmeye Ω*M*'den resmedilen mümâsın istikametinden ibârettir. Bu istikamet Ω'dan geçen nısfınnehâr ile, yâni $P\Omega A_1P_1$ dâire-i azîmesi ile teşkil ettiği ve garp hey'etşinaslarının şimâl-cenûptan itibâren saydıkları ve cihetine göre, şarkî veya garbî „kıble inhirâfı" (*inḥirāf*) nâmını verdikleri α zâviyesi ile tesbit ve takdir edilir (*P*, P_1 arzın kutuplarıdır). Eğer *AQ* hatt-ı üstüvâ Φ_1 ve Φ_2, λ_1 ve λ_2 her iki Ω ve *M* mevkîlerinin arz ve tûlleri ise, α zâviyesinin tâyininin bir kürevî müselles meselesinden ibâret olduğunu ve her Ω gibi mahallerin coğrâfî vaziyetlerine göre, α'nın tâyin edilebileceğini söylemeğe hâcet yoktur. Bu Mekke istikameti hemen bütün basîte-i şemsiyelerde (*basīta* yahut *ruḫāma*, basîteler mermer üzerine kazıldığından, *ruḫāma* „mermer" ismini alır) mahalline âit kıble hattı adı ile kazılırdı. Arzı, şimâlî ve Mekke arzından büyük mevkîlerin kıble istikameti cenûp, cenûb-i şarkî ve cenûb-i garbîye müteveccihtir. İslâm memleketlerinin büyük bir kısmının kıblesi bu vaziyettedir. Bir mevkîe göre tersim edilen ufkî basîte-i şemsiyenin *miḳyās* yahut *şaḫs* yahut da *şay'* isimleri verilen çubuğun basîte üzerindeki gölgesi istikameti veya çubuğun kaidesi merkezinden mukabil taraftaki istikameti her günün muayyen saatlerinde bir kere kıble istikametine düşer. [Mahallin arzının ve güneşin meylinin Mekke arzından büyük ve küçük olduğuna göre, gölgenin veya istikamet-i muhricesinin kıble istikametine düşeceğini izaha hâcet yoktur. Gölge tam kıble hattına mutâbık olduğu anda, basîteden okunan saat güneşin kıble istikametine geldiği saati verir]. Zaman-zaman *muvaḳḳit* („vakti tâyin eden ve haber veren") bu zamanı haykırarak haber verir. [Bu belki yeniden yapılacak bir câmi veya mescidin mihrâbını tâyin için yapılır ki, nâdirdir. Muvakkithâneler câmi civarında ve minârededki müezzinin görebileceği bir yerde inşâ edilir ve *muvaḳḳit*'ler namaz vakitlerini ses ile veya işâret ile bildirirler. Burada ezan vakitlerine âit verilen işâretlerin kıble istikameti işâreti zannedilmiş olması muhtemeldir. Günlük ibâdetlerimiz zamana bağlı olduğundan, küçük bir zaman rasathânesi demek olan muvakkithâne müessesesi çok eskidir. Meşhûr râşıt İbn Şāṭir Şam'da Emeviyye câmiinin muvakkiti idi]. Kıble istikameti zamanında bütün arza amut bulunanların gölgesi de kıble istikametine düşer. Çubuğun gölgesine, zevâlden evvel ise, *ẓill* ve sonra ise, *fay'* denilir. [Zevâl anındaki gölgeye — *fay' al-zavāl* derler.] Büyük şehirler için (msl. Kahire) islâm hey'etşinasları, ayrıca, kıble istikametine gelen güneşin irtifâını da hesap ederlerdi. [Bu irtifâlar şehirlerin muhtelif yerlerinde inşâ edilecek câmi veya mescid mihraplarının tâyininde

kullanılır. İstanbul için de eskiden hesap edilmiş bu gibi cedveller mevcuttur].

Kıble hesâbı bütün mühim *zīc* (eflâk cedvelleri, farsça *zeh*'ten gelir; arapça *zīḳ* [mimarların kullandıkları çırpı ipi, burada veted mânasınadır; çünkü eski eflâk cedvellerinde ilk kısım veted cedvellerini ihtivâ eder]) 'lerde vardır. [Bir de farsçada *zīḳ* (üzerinde yapılacak binânın plânı bulunan tahta ve bir de mimarların kullandıkları çırpı ipi) ve *zīc* (türlü mânalardan biri nakkaşların nakışlar arasındaki müsâvâtı ve tenâzuru te'min için kullandıkları ip) kelimeleri vardır. Bu iki mânadan herhangi biri alınarak, istiâre yolu ile, eflâk cedvelleri mânasında kullanılmasının muhtemel olduğu da söylenmektedir].

Kıble tâyini hakkında yazılmış arapça eserler azdır. İlk hey'etşinaslar takribî bir usûl kullanmışlardır ki, kıble istikametinin tâyini istenilen mevkî ile Mekke'nin arz ve tûl farkları

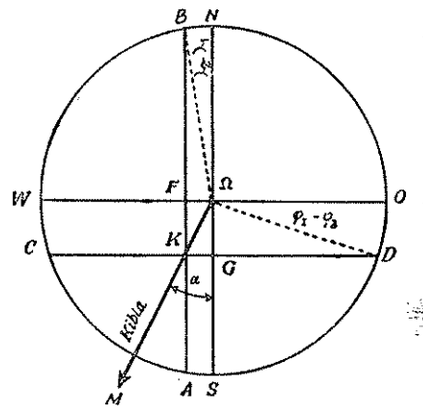

Şekil 2

Lüyük değilse, kâfî derecede doğru netice verir. Bu usûl al-Battānī (929) ve İbn Yūnus (1009) ve daha sonraları başkaları tarafından da kullanılmıştır. Bu usûl şöyledir: bir dâire-i hindiyyede (yâni ufkî bir dâire), cenûp noktası itibâr edilen noktadan, Mekke ile mahallin tûlleri arasındaki fark kadar (eğer mahallin tûlü Mekke'den büyük ise, yâni Mekke mahallin garbında ise), cenûp ve şimâl noktalarından garba doğru dâire muhiti üzerinde *SA* ve *NB* kavisleri alınarak, *A* ve *B* noktaları bulunur ve *A B* hattı çizilir (şekil 2). Aynı vecihle arzlar arasındaki fark kadar da (eğer mahallin arzı Mekke'ninkinden büyük ise, yâni Mekke mahallin cenûbunda ise), garp ve şark noktalarından cenûba doğru *WC* ve *OD* kavisleri alınarak, *CD* noktaları bulunur ve *CD* hattı çizilir. Bu iki hat birbirini *K* noktasında keser. Dâirenin merkezi Ω'dan *K* noktasına çizilen düz bir hat kıble istikametini gösterir. Arap hey'et eserlerinde bu takribî usûl üzerine tatbik edilmiş ve inhirâf zâviyesi adedî olarak tâyin olunmuş iki misâle tesâdüf edilmiştir. Bunlardan biri İbn Yūnus'un Kahire için yaptığı tâyindir:

$\varphi_1 = 30^\circ$; $\varphi_2 = 21^\circ$; $\varphi_1 - \varphi_2 = 9^\circ$;
$\lambda_1 = 55^\circ$; $\lambda_2 = 67^\circ$; $\lambda_2 - \lambda_1 = 12^\circ$;
$KG = \sin(\lambda_2 - \lambda_1)$; $\Omega G = \sin(\varphi_1 - \varphi_2)$;

$$\sin\alpha = \frac{\sin(\lambda_2 - \lambda_1)}{\sqrt{\sin^2(\lambda_1 - \lambda_2) + \sin^2(\varphi_1 - \varphi_2)}}$$

$$\sin\alpha = \frac{12}{15};\ \alpha = 53^\circ,$$

hâlbuki doğrudan-doğruya kürevî trigonometri kaidelerine göre bulduğu mıkdar ise, $\alpha = 53^\circ\ 0'\ 17''$'dir.

Diğeri iranlı hey'etşinâs olan 'Alī Şāh Olay al-Munaccim tarafından Hemedan için aynı usûl ile yapılmış olan misâldir:

$\varphi_1 = 35^\circ\ 10'$; $\varphi_2 = 21^\circ\ 40'$; $\varphi_1 - \varphi_2 = 13^\circ\ 30'$;
$\lambda_1 = 83^\circ$; $\lambda_2 = 77^\circ\ 10'$

böylece: $\lambda_1 - \lambda_2 = 5^\circ\ 50'$. Şekle göre, $\alpha = 23^\circ$, hâlbuki kürevî trigonometri kaidelerine göre, $\alpha = 22^\circ\ 15'$ (tûller için Kanarya adaları = Cazāyir al-Ḫālidāt mebde' alınmıştır).

Görülüyor ki, tûller ve arzlar arasındaki fark küçük ise, bu takribî usûl, basit bir tersim ameliyesi ile, kıbleyi tâyin eder; eğer fark büyük ise, hatâ, ihmâl edilemeyecek derecede, ziyâdeleşir.

İbn Yūnus bu takribî usûlü Mısır için kullanmakla berâber, ayrıca *al-Zīc al-kabīr al-ḥākimī* (Oxford, Hunt. 331)'sinin 28. faslında meselenin, sahih olarak, hallini üç muhtelif tarz ile göstermiştir. Birinci tarz bugünün formüllerine çevrilecek olursa, kürevî trigonometrinin ana düstûruna varılır ki, bu çok mühim bir buluştur. Müellif şu formülü vermektedir:

$$\cos\Omega M = \cos X = \cos\varphi_1 \cdot \cos\varphi_2 \cdot \cos(\lambda_2 - \lambda_1) \pm \sin\varphi_1 \cdot \sin\varphi_2$$

ve

$$\sin\alpha = \frac{\sin(\lambda_2 - \lambda_1) \cdot \cos\varphi_2}{\sin X}$$ (Şekil 1)

Eğer φ_1, φ_2 arzları muhtelif nısıf kürede ise, $\sin\varphi_1 \cdot \sin\varphi_2$ menfî olacağından, α ve binâenaleyh λ şüpheli kalır. İkinci tarz ise, kürevî müsellesi iki kürevî kaim zâviyeye ayırmak tarzıdır.

Abu 'l-Vafā (ölm. 998), *al-Macastī* (Paris, yazma 2494)'sinde Bagdad'ın riyâzî bakımdan çok mühim olan doğru bir kıble inhirâfını vermiştir. Buna göre, $\alpha = 13^\circ\ 49'\ 9''\ 19'''$. Abu 'l-Vafā bu tâyini, „şekl-i zıllî", yâni mümâs düstûrları kullanarak, bulmuştur (şekl-i zıllî, gerek kaim, gerek mâil kürevî müsellesîlerin mümâs düstûrları olup, Abu 'l-Vafā ta-

rafından keşfedilmiştir). Riyâziyeci ve hey'etşinâs Fażl b. Ḥātim al-Nayrīzī (ölm. 922/923), Abu 'l-Vafā'dan evvel ve onun tarzına çok yakın bir şekilde, Bagdad'ın inhirâfını tâyin etmiş ise de, $\alpha = 29^\circ\ 7'$ gibi, çok yanlış bir netice ile karşılaşmıştır.

Meşhûr bir müslüman riyâziyecisi olan Ḥasan al-Ḥusayn b. al-Haysam (ölm. 1039)'in kıble tâyini hakkında tamâmiyle doğru olan bir usûlünü de zikredelim: ufkî bir tahta üzerine, H merkez olmak üzere, gelişi-güzel bir nısıf kutur ile $ABGD$ (şekil 3) dâiresi çizilir. Sonra birbirine amud olarak, AG ve BD kuturları çizilir. A noktasından itibâren, kıblesi tâyin edilecek mahallin ufkunu gösteren bu dâirenin muhiti üzerinde, φ_2 arzına müsâvî AC alınır. Kutrun C mukabil ucundan Ω mahallinin φ_2 arzına müsâvî GR kavsi ayrılır; nihâyet $AN = \lambda_2 - \lambda_1$ ile de her iki mahallin tûl farkları gösterilir. Sonra C noktasından

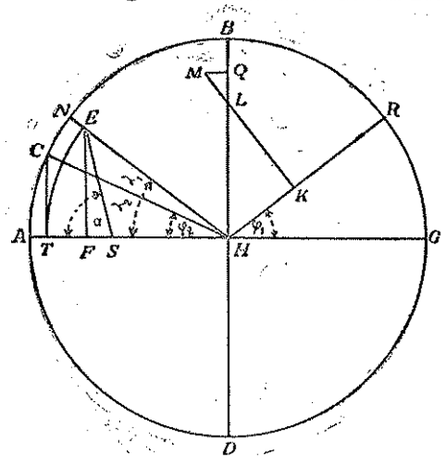

Şekil 3

AH üzerine CT amûdu indirilir ve HT nısıf kutru ile H'dan E'ye NH'yı kat'etmek üzere, bir dâire kavsi çizilir ve E'den AH'ya EF amûdu indirilir; HR nısıf kutru üzerine H'den $HK = CT$ bu'ûdu nakledildikten sonra, K'dan HR'ye çıkarılan amût üzerinde $FH = KM$ alınır ve M'den HB üzerine MQ amûdu indirilir ve bu amûdun tûlü F'den itibâren $FS = MG$ olmak üzere alınarak, S noktası elde edilir ki, $ESF = \alpha =$ aranılan kıble inhirafından ibâret olur.

İbn Haysam meseleyi, kutup — Mekke inhirâfı, aranılan mahâl ile teşekkül eden üçüzlü mücessemin vecihlerine ircâ suretiyle geçen tersimâtı kullanarak halletmiştir: $HA = 1$ olarak alınan, aşağıdaki müsâvât kolayca bulunabilir.

$$HT = \cos\varphi_2;\ FH = \cos\varphi_2 \cdot \cos(\lambda_2 - \lambda_1) = KM,$$

$$CT = \sin\varphi_2 = HK;\ HL = \frac{HK}{\sin\varphi_1} = \frac{\sin\varphi_2}{\sin\varphi_1},$$

$$KL = HK \cdot \operatorname{cotg}\varphi_1 = \sin\varphi_2 \cdot \operatorname{cotg}\varphi_1,$$

$$ML = KM - KL = \cos\varphi_2 \cdot \cos(\lambda_2 - \lambda_1) - \sin\varphi_2 \cdot \operatorname{cotg}\varphi_1$$

$$EF = \cos\varphi_2 \cdot \sin(\lambda_2 - \lambda_1).$$

Birbirine benzer HKL ve LMQ kaim müsselleslerinden şu elde edilir:

$$\frac{MQ}{ML} = \frac{HK}{HL};\ MQ = ML \cdot \frac{HK}{HL}$$

$$MQ = [\cos\varphi_2 \cdot \cos(\lambda_2 - \lambda_1) - \sin\varphi_2 \cdot \operatorname{cotg}\varphi_1] \cdot \sin\varphi_1 .$$

$$= \cos\varphi_2 \cdot \cos(\lambda_2 - \lambda_1) \cdot \sin\varphi_1 - \sin\varphi_2 \cdot \cos\varphi_1 .$$

Nihâyet

$$\operatorname{cotg}\alpha = \frac{FS}{EF} = \frac{MQ}{EF} =$$

$$\frac{\cos\varphi_2 \cdot \cos(\lambda_2 - \lambda_1) \cdot \sin\varphi_1 - \sin\varphi_2 \cdot \cos\varphi_1}{\cos\varphi_2 \cdot \sin(\lambda_2 - \lambda_1)}$$

veya

$$\operatorname{cotg}\alpha = \frac{\sin\varphi_1 \cdot \cos(\lambda_2 - \lambda_1) - \cos\varphi_1 \cdot \operatorname{tang}\varphi_2}{\sin(\lambda_2 - \lambda_1)}$$

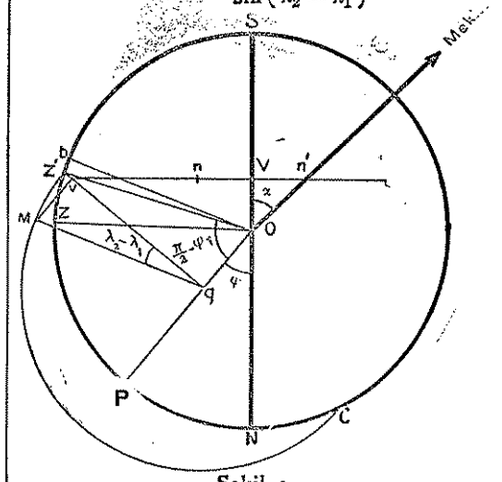

Şekil 4

elde edilir. Bu düstûr şekil 1'deki PM kürevî müsellese tatbik edilmiş kürevî trigonometrinin mâlûm tamâm-ı mümas düstûrundan başka bir şey değildir. Burada Ω mahallinin, Mekke'ye göre, vaziyetinin bütün mümkün hâlleri hakkında tafsilât vermeğe lüzûm görmüyoruz. Usûl sahibi bu bâbda adedî bir misâl vermemiştir.

Bīrūnī (ölm. 1048) de *al-Ḳānūn al-Mas'ūdī*'sinde kıble tâyinini, İbn al-Haysam usûlünün hendesî bünyesine müşâbih olarak, çok kısa bir şekilde göstermiştir [Bīrūnī bir mahalden diğer bir mahallin semtinin kürevî trigonometri ile tâyin edilmesi hakkında izâhat vermiş ve ayrıca Mekke semti için „sınâî usûl" nâmını verdiği tersimî bir usûlü de göstermiştir. İbn al-Haysam'in usûlünden müstakil olan bu tersim şekli şöyledir: O dâiresi ve N, S şimâlcenûbu göstermek üzere, NS kutru çizilir

(şekil 4) ve mahallin arzına müsâvî $NP = \varphi$ ve Mekke'nin tamâm-ı arzına müsavî $PZ' = \frac{\pi}{2} - \varphi'$ terfik edildikten sonra, Z''den OP kutru üzerine $Z'q$ amûdu indirilir ve q'den qZ' nısıf kutru ile $Z'MC$ nısıf dâiresi çizilir. Sonra P'den tûller farkı, tamâmına müsâvî olmak üzere, $Pb = \frac{\pi}{2} - (\lambda_2 - \lambda_1)$ kavsi alınır ve bO kutru ve ona muvâzî veya daha basiti $Z'qM = (\lambda_2 - \lambda_1)$ olmak üzere, qM çizilerek, M noktası bulunur ve M noktasından $Z'q$ üzerine indirilen Mv amûdu ile v noktası bulunarak, bu noktadan NS şimâl-cenûp hattına amût olarak vV hattı çizilir. Nihâyet Mv amûdu kadar V noktasından, eğer mahallin tûlü Mekke'ninkinden küçük ise, vV üzerinden, Vn buudu, büyük ise, çıkış istikametinden Vn' buudu alınarak, On veya On' çizilir ve kıble istikameti, yâni α inhiraf zâviyesi tâyin edilmiş olur.

Bu tersimde mahallin ve Mekke'nin *niṣf al-nahār* ve *mu'addil al-nahār* nısıf dâireleri ve Mekke'den geçen arz dâiresinin nısfı ufuk müstevîsi üzerine devir ve tatbik edilmiştir. Buna göre, şekildeki noktaların hey'î ve hendesî mânaları, şöyle ifâde edilebilir: NCS mahallin ufuk müstevîsi farzedilerek, NS ufuk ile mahal *niṣf al-nahār*'ının fasl-ı müştereki, yâni şimâl-cenûp hattı, P kutup, Z mahallin erresi, q Mekke'den geçen mütevâziyenin merkezi, Z' Mekke'nin erresi (Mekke'den geçen *niṣf al-nahār* dâiresinin devir ve tatbiki ile), $Z'MC$ Mekke'den geçen mütevâziyenin devri, M Mekke'nin erresi (mütevâziyenin devir ve tatbiki ile), b *mu'addil al-nahār*'ın devri ile Mekke *niṣf al-nahār*'ının *mu'addil al-nahār*'ı kat'ettiği noktanın mürtesemi ve n, n''ler, tûl farkının müsbet veya menfi olduğuna göre, Mekke şâkulünün mahallin ufku üzerindeki isirleri. Noktaların bu mânalarına göre, meselâ küre üzerinde düşünülerek, hendese yolu ile isbât edilebileceği gibi, müsellesâtî medlûllerine geçilerek, mâlûm *cotag* düstûru bulunabilir].

Son islâm hey'etşinaslarının, kıbleye taallûk eden husûslarda, orta çağınkinden daha ileriye gidememiş oldukları anlaşılıyor. Maḥmūd b. Muḥammed b. 'Omar al-Çaġmīnī (ölm. aş.-yk. 1345)'nin *Mulaḫḫaṣ fi 'l-hay'a*'sinde kıble tâyini hakkında kullandığı usûl yukarıda izah edilen takribî usûlden başka bir şey değildir. Semerkand'da Ulug Bey kürevî trigonometriden istifâde etmiştir.

Kıble istikameti hakkında XVI. asra âit iki husûsî esere daha vâkıf bulunuyoruz ki, biri Mîrim Çelebî (ölm. 1524/1525)'nin *Risāla fi taḥḳīḳ samt al-ḳibla* (İstanbul, Ayasofya kütüp., nr. 2628) adlı eseridir. Diğeri de Ḫalīl Ġars al-Dīn Aḥmed al-Nakīb al-Ḥalabī al-Ṣāfi'ī (ölm. 1563/1564)'nin *Fi 'stiḫrāc al-ḳibla* (Kahire) adındaki risâlesidir. Her iki eserde *a'māl afaḳīya*, yâni cihât-ı asliye, semt v. b. gibi, ufuk ile alâkadar muhtelif ameliyeler gösterilmiş ve kıblenin müsellesât ile tâyini hesabı da ilâve edilmiştir. Birinci eserde İstanbul kıblesinin, yukarıda geçen takribî usûl ile, tâyini dahi gösterilmiştir.

Son zamanlarda kıble meselesi bir harita mevzuu olarak ele alınmıştır. Msl. I. Craig'in bir çok defalar târif ettiği irtisâm usûli ile her hangi bir noktadan kıble istikametinin doğru olarak hemen tâyini mümkün olabilmektedir. Haritada *niṣf al-nahār*'ların birbirine müsâvî mesâfeli birer müstakimden ibâret olacağı düşünülebilir. Eğer semte âit olan bu hassaya aradaki mesâfenin asgarî olacağı da ilâve edilecek olursa, her mevkiin kıble semtinden maada Mekke'ye olan en kısa mesâfesi de bulunur. C. Schoy murabbaî şekilde bir harita tasarlayarak, neşretmiştir. Tabi'î bu haritanın tûl dâireleri müstakimliğini kaybetmiştir. [Bahis mevzuu harita mâlûm olan ve üç asırdan beri deniz seferlerinde kullanılan haritadır. Arz mütevâziyelerinden bahsedilmemiş ise de, mesâfenin en kısa olması Merkator irtisâmında bir harita olmasında şüphe bırakmaz. Mütevâziyelerin müstakim olduğu meskût bırakılmıştır. Yukarıda kıble istikameti denilen istikamet hey'et-i bahriyede gemilerin Loksodromie denilen seyir yoludur. Bu yol kıble istikameti değildir. Mahal Mekke'den uzak bulundukça ve tûl farkları büyük oldukça, Mekke istikametinden ayrılır. Msl. Mekke arzında bulunan ve tûl farkı 90 derece olan bir mahallin bu haritadan alınan istikameti, hakikî kıble istikametinden 20 dereceden fazla ayrılır. C. Schoy'un harita tasarısına gelince, bu sath-ı arz üzerindeki iki noktadan geçen dâirey-i azîmenin harita üzerindeki mürtesemini, müstakim olmak üzere, tûl ve arz dâirelerinin birer âlî münhaniden ibâret bulunacak olan irtisamlarını tâyin etmek ve birer ifâde-i riyâziyeye rapt etmek demektir ki, böyle bir haritayı meydana getirmekteki müşkilât elde edilecek amelî fâide ile mütenâsip değildir. Bu meselenin en basit şekli âdî bir harita üzerinde inhirâf zâviyesi aynı olan mahallerin tûl ve arzlarını tâyin ederek, inhirâf münhanîlerini resmetmektir. Türkiye için böyle bir inhirâf haritası, rasathâne müdür yardımcısı Hasan Tayşi tarafından hesap ve tersim edilmiştir. Bu harita üzerinden memleket dâhilinde her hangi bir noktanın inhirâf mıkdarı hemen elde edilir].

Gotha'daki arapça yazmalar arasında 1483 tarihli bir eserde bâzı mahallerin kıble inhirâfını münderic bir cedvel bulunmuştur ki, bu da İbn Şâṭir (ölm. 1375/76)'ın *Zîc*'inden alınmış bir parçadan başka bir şey değildir.

Bibliyografya: al-Battānī'de kıble bahsi için bk. C. A. Nallino, *al-Battānī sive Albatenii opus astronomicum* (Milan, 1903), I, fasıl LVI, s. 137; J. B. Delambre, *Histoire de l'astronomie du moyen-âge* (Paris, 1819), s. 57—60; C. Schoy, *Gnomonik der Araber* (Berlin, 1923), s. 40—42; İbn Yūnus'un *Zîc al-kabîr al-ḥākimî*'sinin C. Schoy tarafından tercüme ve şerhi (28. bâb); Abu 'l-Vafā al-Buzcānī, *ayn. esr.*, s. 84—86; al-Nayrīzī'nin kıble istikameti hakkındaki eserinin C. Schoy tarafından tercüme ve şerhi (*Sitz. der Bayer. Ak. d. Wiss.* math.-phys. Kl., 1922, s. 55—68); al-Ḥasan b. al-Haysam (Elhazin)'in kıble tâyini hakkındaki eser üzerine aynı müellifin *ZDMG*'de şerhi, 1921, s. 242—254; Çağmînî'nin *Mulaḫḫaṣ*'ının Rudloff ve Hochheim tarafından *ZDMG*'de 1893 (krş. s. 37)'teki almanca tercümesi; L. Am. Sédillot'nun Ulug Beg'in *Zîc*'ine yazdığı mukaddimede Ulug Bey'in kıble tersimi (tâyini) hakkındaki izâhat: *Prolégomènes des Tables astronomique d'Oloug-Bey* (Paris, 1853), s. 120 v.dd. Bir de 'Alī Şāh'ın usûlü hakkında mâlûmat için bk. *Matériaux pour servir à l'histoire comparée des sciences mathématiques chez les Grecs et les Orientaux* (Paris, 1845—1849), I, 297. Krş. I. Craig, *The Theory of Map-Projections with special reference to the projection used in the Egyptian Survey Department* (Kahire, 1911), ve C. Schoy, *Die Mekka oder Qiblakarte* (*Kartographische und Schulgeogr. Ztschr.*, Vienne, 1917, s. 184); [Ömer Nasûhi Bilmen, *Hukukı islâmiye ve ıstılâhâtı fıkhiye kamusu* (İstanbul, 1949), s. 304]. (C. SCHOY.)

[Bu madde FATİN GÖKMEN tarafından ikmâl edilmiştir].

KIBRIS (arap. Ḳubrus veya Ḳubruṣ, eski yunan. Κύπρος, garp dillerinde Cyprus, Chypre, Cypre, Cipro, Cypern), şarkî Akdeniz'in en büyük adası olup, 34° 33′—35° 41′ şimâl arzları ve 32° 20′—34° 35′ şark tûlleri arasındadır. Sâhillerinin boyu 782 km. bulan ve en fazla uzunluğu Andreas ve Drepano (garpta) burunları arasında — 227, âzamî genişliği ise, Gata ve Kormakiti (şimâlde) burunları arasında — 97 km. varan Kıbrıs adasının mesâhası 9.251 km². 'dır. Kıbrıs'ı en yakın karadan ayıran mesâfe Kormakiti burnu ile Anadolu'nun Anamur burnu arasında 71 km. olup, Suriye sâhillerine olan en kısa mesâfe Andreas burnu ile Lazkiye şimâlinde Ra's İbn Hān arasında 98 km. 'dir. Ada arâzisi, biri cenûpta yüksek ve geniş bir kütle (Troodos dağı, 1.952 m.), diğeri şimâlde dar ve ince bir sırt (Kyrenia Karpas, en fazla yükseklik 1.019 m.) ve bunlar arasında şark-garp istikametinde 100 km. yakın bir uzunlukta ve 15—20 km. genişliğinde bir alçak sâhadan terekküp eder ki, bu alçak sâhaya Mesarya (Mesaoria, türkler tarafından çok defa Mesalya) denilir ve büyük kısmı çıplak ve tepelik arâziden mürekkep olup, yalnız şimâl kısmında ova manzarası gösterir. Ada Akdeniz bölgesine hâs iklim altında bulunur; yazlar sıcak ve kurak (en sıcak ayın vasatî suhûneti 28°, gölgede âzamî 44°, dört yaz ayı içinde yağan yağmurların bütün sene yağışlarına nisbeti 3 % 'ten az), kışlar ise, ılık ve yağışlı (en soğuk ayın vasatî suhûneti 9,5°—12°, asgarî 0°; senelik yağış mecmuu 350—600 mm.) geçer; kar, mûtâd olarak, yalnız dağların yüksek kısımlarına yağar ve oralarda bâzan hazîrana kadar kalır. İlk çağın başlangıcında Kıbrıs'ın yalnız dağlık sahâlarının değil, ovalarının da kesif ormanlar ile kaplı olduğu bilinmektedir (Strabo, XIV, 684). Fakat bir taraftan bakır ve gümüş mâdenlerinin işletilmesi, diğer taraftan gemi inşaâtı ve Mısır gibi ağaçsız memleketlere yapılan odun ihrâcâtı yüzünden, ormanlar büyük tahribâta uğramış, Mesarya ovası ve tepeleri tamâmiyle çıplak bir hâle gelmiştir. Dağlık sâhalardaki ormanlar ise, daha yakın devirlerde yangınlar ve keçilerin verdiği zararlar yüzünden, epeyce eksilmiş olmakla berâber, son 50 yıl içinde tahribâtı durdurmak ve ormanları yeniden ihyâ etmek yolunda büyük gayretler sarfedilmiştir. Bugün Kıbrıs'ta orman sâhası, ada arâzisinin 20 % 'si kadar tahmin edilir. Haleb çamlarının, kara çamların ve Lübnan çamlarının teşkil ettiği asıl orman, dağların yüksek yamaçlarında gelişir; alçak kısımlarda ise, yaz ve kış yeşilliğini muhâfaza eden Akdeniz çalılıkları ve zeytinlikler yer alır. Kısmen sulama yardımı ile Kıbrıs'ta her türlü hubûbât, meyva, sebze ve sanâyîde kullanılan nebatlar zirâati yapılabilir; bağlar da büyük yer tutar ve adanın meşhûr şarabı bu bağların üzümünden istihsâl olunur.

Kıbrıs, Ege denizi kıyıları ile Mısır ve Suriye sâhilleri arasında deniz seferleri başladığı günden itibâren, ehemmiyet kazanmıştır. Burası, bu memleketler arasında, çok elverişli bir uğrak yeri teşkil ediyordu. Diğer taraftan, adaya bugünkü ismini vermiş olan zengin bakır cevheri (Κύπος) de pek eskiden işletilmeğe başlanmış idi. Adanın çok eski devirlerde iskân edilmiş olduğu muhakkaktır. Buranın ismi 1500 (m. ö.)'e doğru Mısır kitâbelerinde Isj yazılmış, daha sonra Alaşia şeklini almış, kadîm ibrânî kaynaklarında Kittim olarak kaydedilmiştir. Yunancada Kypros adına ilk defa Homiros'ta rastlanır.

İlk zamanlarda Kıbrıs'ın bâzan bir idâre altında toplanmış mahallî teşekküller hâlinde muhtar bir hayat sürdüğü anlaşılıyor. Bununla berâber, ada ile Mısır arasında erkenden iktisâdî münâsebetler kuruldu ve bir aralık bu münâsebetler siyâsî mânada tâbi'iyet şeklini de aldı. 715 (m. ö.)'e doğru ada Âsûrî hukümdarı Sargon II. tarafından zaptedildi ve müteâkip asırda, bu devletin sukutu üzerine, yine Mısır'a bağlandı. Daha sonra Kaykā'ūs, tarafından Mısır'ın fethi üzerine, Kıbrıs iranlılara tâbî oldu. Issos muhârebesinden (333) sonra Büyük İskender'in ve daha sonra Mısır Batlamyuslarının hukmü altına girdi ve nihâyet 59 (m. ö.)'a doğru Roma imparatorluğuna ilhâk olundu. Bu zamana kadar adanın merkezi şark sâhilinde Salamis iken, Roma devrinde cenûb-i garbîde Paphos'a geçmiş idi. İmparatorluğun parçalanmasında Kıbrıs adası şarkî Roma'nın hissesine düştü ki, islâmiyet yayılmağa başladığı sırada ada bu devlete tâbî bulunuyordu.

Kıbrıs'a karşı ilk müslüman seferi, halife 'Osmān zamanında, Şam vâlisi Mu'āviya tarafından açıldı. Gerçekte küçük bir akın mâhiyetinde olan bu sefer esnâsında Salamis-Konstantin beldesi tahrip edildi. Arap kaynaklarına göre Kıbrıs, bu zamana kadar Bizans'a verdiği verginin bir muâdilini bundan böyle müslümanlara da vermekle mükellef tutuldu. Bu sefer esnâsında kocası Ubād b. al-Ṣāmita yanında bulunan ve Kıbrıs'ta ölen ensârîlerden Umm Ḥarām'a âit olduğu söylenilen ve Larnaka civarında bulunan bir mezar, bugün de adanın başlıca mübârek makamı olarak gösterilir (bk. *Journ. of the R. As. Soc.*, 1897, s. 81—101). Wellhausen, bu ilk seferin tarihi olarak gösterilen 28 (649) yılını şüphe ile karşılamaktadır. 33 (653/654) tarihinde yapılan ikinci bir sefer, al-Balāẕurī'ye göre, adaya müslümanların yerleşmesi ile neticelendi. Bununla berâber, yine Wellhausen'in doğruluğundan şüphe ettiği müslüman kaynaklı bâzı rivâyetlere göre, Mu'āviya'nin halefi Yazīd, adayı tekrar tahliye etti. Theophanes (Bazz tab., s. 363)'e göre, 'Abd al-Malik b. Marvān ile imparator Justinian II. arasında 69 (688/689)'da yapılan bir anlaşmaya göre, Kıbrıs'tan alınan verginin iki devlet arasında müsâvî surette taksim edilmesi lâzım gelmekte idi. 125 (743)'te halife Valīd II.'in bir takım kıbrıslıları Suriye'ye nefyeylediği rivâyet olunur.

Öyle anlaşılıyor ki, bâzı akınlar neticesinde kısa süren istilâlar bir tarafa bırakılmak şartı ile, Emevîler zamanında Kıbrıs iki rakip devlet arasında nisbî bir muhtâriyet muhâfaza edebilmiş ve yalnız bu devletlere bir vergi bağı ile bağlanmış idi. Abbâsîler devrinde de durum değişmedi. Her ne kadar arap müellifleri msl. Hārūn al-Raşīd zamanında (186=802) ve daha sonra Kıbrıs'a yapılan bir takım seferlerden bahsederler ise de, bunlardan hiç biri adanın kat'î surette işgâli mâhiyetinde olmayıp, her defasında, tabiatiyle ada hıristiyanlarının tarafdarlık gösterdikleri Bizans üstünlük elde etmiştir. Bununla berâber Kıbrıs, hıristiyan âlemi ile olduğu kadar, müslüman memleketleri ile de ticârî münâsebetlerde bulunuyordu. Deniz hâkimiyetinin müslümanların veya bizanslıların eline geçmiş bulunmasına göre, ada bu devletlerden birinin veya ötekinin donanmasına üss hizmetini görüyordu. Bizans hâkimiyeti bilhassa Nikephoros Phokas (963—969)'tan itibâren kat'îleşmiş görünmekte idi.

1191'de İngiltere kıralı Richard I., haçlı seferine katılmak üzere, Kıbrıs yakınından geçerken, adaya uğrayan bir kaç geminin yağma edilmiş olması gibi bir bahâne ile, burada hüküm süren İsaakios Komnenos elinden Kıbrıs'ı alarak, Templier şövalyelerine sattı. Onlar da adayı Guy (Guido) de Lusignan'a devrettiler. Bu zâtın kurduğu frenk krallığı Kıbrıs'ta hemen-hemen dört asır hüküm sürdü. Kıbrıs krallığı hıristiyanlar için denizde esâslı bir istinat noktası teşkil ettiği gibi, Suriye ve Mısır'daki kölemenler devleti için de ciddî bir tehlike kaynağı oluyordu. Bu sebeple daha 669 (1270)'da devletin hakikî kurucusu sayılan Baybars I. Kıbrıs'a karşı bir donanma yolladı ise de, sefer al-Limsun (Limasol) önünde muvaffakiyetsizlik ile neticelendi. Cenevizliler 1373'te Kıbrıs'ı istilâ ederek, kıralı kendilerine vergi vermeğe zorladılar ve te'minat olarak, Famagusta kalesini işgâl ettiler. Bu kale bir asra yakın onların elinde kaldıktan sonra, kıral Jacques II. tarafından geri alındı. Bu arada kıbrıslılar Suriye sâhillerine ve Mısır gemilerine tecâvüze devam ediyorlardı. Makrīzī Anadolu hukümdarı Orhan'ın Mısır sultanına bir elçi göndererek, Kıbrıs kıralına karşı 200 gemiden mürekkep bir donanma ile yardım vaad ettiğini kaydeder ise de, bu arap müellifinin verdiği 767 (1366) tarihi Orhan Gâzî'nin vefâtından sonraya rastlamaktadır. Ne olursa olsun, Kölemenler Kıbrıs'a karşı esâslı şekil de ancak 1420 yılına doğru harekete geçtiler. 827 (1423)'de Sultan Barsbay'ın gön-

derdiği kuvvet, Limasol 'un bir kısmını işgâle muvaffak oldu; ertesi sene daha büyük bir kuvvet al-Māğūsa (Magosa = Famagusta) önünde göründü ve Larnaka civarındaki al-Mallāḥa (tuzlalar) mevkiinde kısa bir çatışmadan sonra, Limasol kalesini tahrip etti. Fakat Lusignan kırallığı en şiddetli darbeyi 829 (1426) 'da yedi. Kölemenler sultanının ordusu Limasol 'u yeniden ele geçirdiği gibi, bu şehir ile al-Mallāḥa arasındaki muhârebede kıral Janus esir düştü. Müslümanlar Stavrovuno (Cabal al-Ṣalīb) mukaddes makamını tahrip ettiler ve Afkosiya (Nikosia = Lefkoşe) 'yı zaptettiler. Böyle olmakla berâber, müslümanlar adada devamlı olarak yerleşmeği henüz düşünmüyorlardı. Kıbrıs 'ı bir vergiye bağlamakla iktifâ ettiler ki, bu verginin tahsili, Kölemen sultanlarının Kıbrıs işlerine müdâhale etmeleri için, bir çok defa vesileler yaratmıştır. Bununla berâber, Kıbrıs kırallığı bâkî kaldı ve fırsatlar çıktığı zaman, hiç değilse, Anadolu sâhillerine tecâvüzden çekinmedi. Msl. 878 (1473) 'de Osmanlılara karşı Ak-Koyunlular ve Karamanlılar ile ittifak eden hıristiyan müttefik donanması arasında Kıbrıs gemileri de var idi ki, bunlar Antalya ve İzmir gibi sâhil şehirlerine tecâvüz ederek, bunları yakıp-yıktılar ve yağmaladılar. Bu sırada venedikliler Kıbrıs işlerine müdâhaleye ve ada sularına donanma göndermeğe başlamışlardı. Caterina Cornaro isminde bir venedikli kadın ile evlenen kıral Jacques II. (Giacomo) 'ın ölümünden sonra dünyaya gelen oğlu kıral ilân edildi ve bunun da bir yaşında ölmesi üzerine ada bir müddet Caterina tarafından idâre olundu ise de, venediklilerin zorlaması üzerine, 1489 'da Caterina Kıbrıs 'ı Venedik cümhûriyetine bırakıp, çekildi. Kıbrıs üzerinde Venedik hâkimiyeti 82 sene sürdü (1489—1571) ve halk için Lusignan kırallığı devrine göre, çok daha ezici oldu. Aynı zamanda şarkî Akdeniz 'de hâkimiyetini genişleten Osmanlı devleti için de kuvvetli bir denizci devletin Kıbrıs 'ta bulunması ciddî mahzurlar yaratıyordu. Venediklilerin Osmanlılar ile sulh hâlinde bulundukları sırada bile, Kıbrıs adası İstanbul ile Suriye ve Mısır sâhilleri arasında işleyen türk gemilerine taarruz üssü oluyordu. Her mürâcaatta venedikliler, bu taarruzun kendi mâlûmatları hâricinde, yabancı korsanlar tarafından yapıldığını iddia etmekte idiler. Bununla berâber Osmanlılara karşı umûmiyetle yumuşak bir politika tâkip ediyorlardı. Her ne kadar daha 1487 'de Osmanlı-Kölemen harbi sırasında, Kıbrıs 'ın Magosa limanında Osmanlıların muvakkat bir deniz üssü talebini, bîtaraflık bahânesi ile, reddetmişler ve harp esnâsında adanın taraflardan biri eline düşmemesi için, buraya Francesco Priuli kumandasında kuvvet yollamışlar ise de, daha sonra Selim I. 'in Mısır 'ı fethetmesi üzerine, derhâl elçi göndererek, hem kendisini tebrik etmişler, hem de son zamanlarda 8.000 duka altını olarak Kölemenlere ödenen Kıbrıs vergisini bundan böyle Osmanlı hazînesine yatıracaklarını vaad eylemişlerdi.

Selim II. 'in daha şehzâdeliğinde, kendisine Mısır 'dan gönderilen atların kıbrıslı korsanlar tarafından gasbedilmiş olması yüzünden duyduğu infi'âl ile, Kıbrıs 'ı fethetmeği tasarladığı rivâyet olunur. Sokullu Mehmed Paşa 'nın Kıbrıs seferine muhâlefetini izah için gösterilen muhtelif sebepler arasında hukümdarın kendisine Kıbrıs şaraplarını medheden yahudi mâcerâ adamı „Nakşa dukası" Yasef Nassi 'ye, fetihten sonra Kıbrıs kırallığını vaadetmiş olması, şüphesiz bir efsâneden ibâret olup, Sokullu 'nun daha ziyâde Kıbrıs seferine şiddetle tarafdar olan Lala Mustafa ve Piyâle Paşa 'ların rekabetinden çekinmiş bulunduğu tahmin edilebilir.

Şeyhülislâm Ebüssu'ûd Efendi 'nin verdiği bir fetvâda, adanın geçen asırlarda fethedilmiş olması dolayısı ile, burada müslümanların tarihî hakları olduğu ve diğer taraftan venediklilerin müslüman gemilerine taarruz etmeleri veya taarruz edenlere karşı tedbir almamaları gibi, başlıca iki sebebe istinat ederek, Kıbrıs seferinin meşrûluğu ileri sürülmekte idi. Venediklilerin Kıbrıs 'ı, kan dökülmeden, terketme isteğini kabûl etmemeleri üzerine, sefer açıldı; serdarlığa vezîr Lala Mustafa Paşa ve donanma kumandanlığına da Piyâle Paşa tâyin olunarak, Osmanlı donanması 977 (1570) baharında İstanbul 'dan hareket etti. Kıbrıs 'a gönderilen donanma 200 kadar harp gemisinden, sefer hey'eti de 50.000 piyâde, 6.000 yeniçeri, bir o kadar süvâri ve istihkâmcı kuvvetlerinden meydana gelmekte idi. Harbin devâmı sırasında ayrıca Anadolu sâhillerinden de nakliye gemileri ile Anadolu eyâlet askerleri taşınmış idi. Kendisine yardıma gelen İspanya, Ceneviz, Savoie filosu ile berâber, 200 'den fazla gemiden mürekkep kuvvetli bir Venedik donanması Kıbrıs 'a doğru yola çıkmış ise de, eylûl sonlarına doğru Meis adasına vardığı zaman Lefkoşe 'nin sukutunu haber aldıklarından, geç kalınmış olması, mevsimin ilerilemiş bulunması bahânesi ile, müttefikler dağılmışlar ve Venedik donanması da Girit 'e çekilmiş idi. Osmanlı donanmasına gelince, daha temmûzun ilk günlerinde Kıbrıs önünde görünmüş, ağır toplar Larnaka civarına çıkarılmış, ilk olarak Lefteri kalesi ve çok geçmeden (9 temmûz), şimâlde Kyrenia (Girine) kalesi teslim alınmış idi. Bu ilk başarılardan sonra, temmûzun ikinci yarısında Lefkoşe kuşatıldı ve ancak 50 gün kadar sonra, eylûl başlarında ele geçirildi. Bu sırada Venedik 'in Kıbrıs vâlisi Nicolo Dandolo maktûl düştü. Lefkoşe 'nin Ayasofya kilisesini câmi hâline sokan Mustafa Paşa buradan, adanın şark sâhilindeki kuvvetli Magosa (Famagusta) kelesine gelerek, burayı da kuşattı. Bu arada donanma, kışı geçirmek üzere, İstanbul 'a dönüyor ve Kıbrıs 'ın Magosa hâricinde bütün belli-başlı kaleleri (Limasol, Larnaka ve Pafo = Baf) de, ehemmiyetsiz mukavemetten sonra, ele geçirilmiş bulunuyordu. Magosa kuşatması 11 ay kadar sürdü ve kalenin 1 ağustos 1571 'de düşmesi üzerine, Kıbrıs seferi fi'len sona ermiş oldu. Teslim şartları arasında kale muhâfızlarının türk gemileri ile Girid 'e kadar götürülmeleri, buna karşılık esir olan 50 kadar türkün, sağ olarak, iâdesi kararlaştırılmış ve taraflarca da kabûl edilmiş iken, türk esirlerinin kendilerini ellerinde tutan venedikli beyler tarafından öldürülmesi üzerine, mukavele bozulmuş, adı geçen beyler ile kale muhâfızı Marcantonio Bragadino idâm edilmiştir.

Osmanlı idâresi altında Kıbrıs 'ta, merkezi Lefkoşe olmak üzere, salyâne ile idâre edilen Girine, Baf ve Magosa sancaklarını içine alan bir eyâlet teşkil edilmiş bu eyâleti kuvvetlendirmek üzere, Alâiye, İçel (Silifke), Tarsus ve Sis sancakları da bu eyâlete bağlanmış idi. Adaya ilk tâyin edilen Osmanlı vâlisi Muzaffer Paşa 'nın yaptırmış olduğu nüfus sayımına göre, Kıbrıs 'ta 120.000 erkek nüfus bulunduğu anlaşıldığından, her birine bir altın cizye tahsis edilmiş idi. Osmanlı hâkimiyeti Kıbrıs yerli halkını Venedik devrindeki şiddetli tazyıktan kurtarmış, arâziye bağlı esâreti kaldırmış, hıristiyanlara geniş bir mezhep muhtâriyeti vermiştir. Bununla berâber, XVII. ve XVIII. asırlar içinde Kıbrıs 'ta çabuk bastırılan bir takım isyân hareketleri de kaydedildi. Adanın fethini müteâkip, Anadolu 'dan buraya hemen muhâcir getirtilip, yerleştirilmeğe başlanmış idi ki, bunlar zamanla yerlilerden temsil ettikleri unsurlar ile berâber, Kıbrıs 'ın bugünkü enerjik ve ana vatana bağlı türk kolonisinin kökünü teşkil eylemektedir.

Adanın türk hâkimiyeti altında kaldığı üç asırlık devre, Akdeniz ticâretinin umûmî olarak gerilediği zamana rastlar ki, bu da Kıbrıs 'ın iktisâdî çöküşünde âmil olmuştur. Kıbrıs 'a eski şöhretini veren mâdenler de çoktan tükenmiş idi. Ada 1832 'de Mısır vâlisi Kavalalı Mehmed Ali 'nin istilâsına uğradı ve ertesi sene idâresi Mısır 'a bağlandı ise de, 1840 'ta Kıbrıs tekrar İstanbul 'dan idâre edilmeğe başlandı.

1878 'de Rusya 'ya mağlûp olan Osmanlı devletinin mukadderâtı Berlin 'de tesbit edilirken, İngiltere Anadolu topraklarını muhtemel bir rus istilâsına karşı müdâfaa edeceğine dâir te'minât veriyor, bu bakımdan bir üss olarak kullanılmak üzere, Büyük Britanya devletinin Kıbrıs 'a yerleşmesini bir anlaşma ile sağlıyordu. 4 hazîran 1878 'de sadrâzam Saffet Paşa tarafından imzâlanan bu anlaşmaya göre, Kıbrıs üzerinde osmanlı pâdişâhının hukümranlığı bâkî kalacak ve her sene Bâbıâlî 'ye 92.800 liralık bir vergi ödenmek şartı ile, adanın idâresi İngiltere 'ye bırakılacak idi. 1914 son baharında Osmanlı devletinin harbe girmesi üzerine, İngiltere 4 teşrin II. 1914 'te Kıbrıs 'ı doğrudan-doğruya ilhâk etti ve ertesi sene, Sırbistan 'ın bulgarlar tarafından taarruza uğraması hâlinde sırplılara yardım etmesi şartı ile, adayı kendisine vereceğini Yunanistan 'a vaad etti ise de, kıral Konstantin hukûmeti bu teklifi kabûle yanaşmadı. Kıbrıs 'ın İngiltere 'ye ilhâkı 1923 'te Lausanne muâhedesi ile Türkiye tarafından da kabûl edilerek, ada İngiltere kırallık tacına bağlı müstemlekeler statüsüne sokuldu (1925). Bundan sonraki yıllarda Kıbrıs 'ın rum nüfusu arasında Yunanistan 'a ilhâk isteği ile bâzı şiddetli ayaklanmalar oldu; hattâ 1931 'de çıkan karışıklıklar sırasında vâlinin ikametgâhı tahribe uğradı. Bundan sonra, İngiltere idâresinin aldığı bir takım tedbirler sâyesinde, Kıbrıs rumlarının hareketlerinin şiddetli bir şekil alması önlendi. İkinci dünya harbi sırasında Girid 'i ve on iki adayı işgâl eden alman kuvvetlerinin tehdidi altına girmekle berâber, istilâya uğramıyan Kıbrıs, yakın şarkta ingilizler için faydalı bir üss hizmetini gördü.

Ada bir ingiliz yüksek komiseri tarafından kıral nâmına idâre edilir. Bu zât Kıbrıs 'ı, âzasının bir kısmı hukûmet tarafından tâyin edilen, diğer bir kısmı halk tarafından seçilen teşri'î meclis, istişârî re'ye sâhip bir de icrâ'î meclis yardımı ile, idâre etmekte idi. 1936 'da teşri'î meclis ilgâ edilerek, salâhiyetleri yüksek komisere devredildi ve yalnız memleketi alâkadar eden meseleler hakkında halkın nokta-i nazarını tesbit etmek üzere, küçük bir danışma meclisi kuruldu ve 1943 'te, erkek nüfusunun seçime iştirâki suretiyle, belediye teşekkülleri ihdâs olundu. İdârî bakımdan ada kaza teşkilâtına muâdil altı bölüme ayrılmış olup, hukûmetin bölge komiserleri ile temsil edildiği bölümler şunlardır: Lefkoşe (Nicosia), Larnaka, Limasol, Famagusta (Magosa), Kyrenia, Paphos.

İngiltere tarafından işgâl edildikten sonra, Kıbrıs'ta yapılan ilk sayım, ada nüfusunu 1881 senesinde 186.173 olarak tesbit eylemiş idi. Bu nüfus sonraki sayımlarda devamlı bir artma göstermiş, birinci cihan harbinden evvel (1911) — 274.108, ikinci cihan harbinden evvel (1931) — 347.959, harpten sonra (1946) —450.114 olmuş ve 1952'de 500.000'i bulmuştur. 1911 sayımındaki nüfusun 78,9 %'u rum-ortodoks (216.300), 20.1 %'i türk (55.213) idi; ayrıca bir mıkdar arap (1.036), ermeni (551), ingiliz (490) ve diğer unsurlar (506) bulunuyordu. Son senelerde Kıbrıs'tan Türkiye'ye bâzı göçler olmuş ve türk nüfusunun gelişmesi bir az tahdide uğramış bulunmakla berâber, şimdi bu sayının 90.000'i aştığı tahmin edilmektedir. Adada ayrıca bir kaç bin kadar menşe'i suriyeli veya mısırlı arap bulunduğundan, müslümanların sayısı bundan bir az daha fazladır.

Adanın merkezi olan ve türklerce dâimâ Lefkoşe diye isimlendirilen Nicosia şehrinin nüfusu 1946 sayımında 34.485 olarak tesbit edilmiş idi. Diğer mühim kasabalar Limasol (23.200), Larnaka (14.900), Magosa (Varosia ile berâber, 16.000)'dır.

Kıbrıs'ın Magosa kalesi bir müddet büyük vatanperver edip Nâmık Kemâl'e zindan olmuş ve edibin bâzı eserleri burada vücûda gelmiştir [bk. mad. NÂMIK KEMÂL].

Bibliyografya: W. H. Engel, *Kypros* (Berlin, 1841), 2 cild; E. Oberhummer, *Die Insel Cypern, Eine Landeskunde auf historischer Grundlage* (München, 1903); ayn. mll., *Kypros* (Pauly-Wissowa, *Realencycl.*, XII, 59 v.d.); C. D. Cobham, *An Attempt at a Bibliography of Cyprus* (Nicosia, 1900), 4. tab.; ayn. mll., *Exerpta Cypria* (Cambridge, 1908), 2. tab.; ayn. mll., *Bibl. of Cyprus* (Cambridge, 1908), 5. tab.; Belâzurî (nşr. de Goeje), s. 152—158; *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), I, 70 v.d.; II, 118—139, 1; III, 184; VI, 225; al-İdrîsî (trc. Jaubert), II, 130; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 612 v.d.; Wellhausen, *Göttinger Nachrichten* (1901), s. 418, 428, 443, 445); Vassiliev, *Vizantiya i Arabi* (Petersburg, 1900); de Mas-Latrie, *Histoire de l'ile de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan* (Paris, 1852—1861), 3 cild; P. Herre, *Europäische Politik in cyprichen Krieg 1570—73* (Leipzig, 1902); Pococke, *Description of the East* (London, 1745), II, 2; A. Drummond, *Travels...* (London, 1754); G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire ottoman...* (Paris, 1807), VI; Ali Bey (Badia y Leblich), *Voyage en Afrique et en Asie* (Paris, 1814), II; Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor...* (London, 1818); L. Cheikho, *Un dernier écho des Croisades* (*Mélanges de la Fac. or. Beyrouth*, I, 303—375); Fyler, *The development of Cyprus* (London, 1899); Luke, *Cyprus under the Turks* (1571—1878); C. W. J. Orr, *Cyprus under British Rule* (1918); R. Storss ve B. J. O'Brien, *The Handbock of Cyprus* (1930).

(BESİM DARKOT.)

KIDEM. ḲİDAM (A.), 1. zaman içinde, başkasına nisbetle daha önce olan (*taḳaddum*, zıddı *ta'aḫḫur*); 2. zamana bağlı olup, yeniden meydana çıkan ve fakat kendinden önce zaman geçmemiş olan; 3. mutlak şekilde, yâni zâtına göre, başlangıçsız olan hakkında kullanılır (*ḳidam*, bu mânada, umûmiyetle *azal*'in ve *azaliyya*'nin müterâdifidir; fakat Cîlî, *al-İnsān al-kāmil*, bâb 30'da, bunlar arasında gâyet ince bir fark bulmağa çalışır). Bu son mânada (3) sünnî akîdeye göre, *al-ḳadîm* sıfatı ancak Allah hakkında kullanılabilir. Allahın (henüz yaradılmamış) dünya ile olan münâsebetinin „basit bir münâsebet" şeklinde mi, yoksa ilm-i ezelîsinin âfâkî muhtevâsı olarak mı ve binâenaleyh dünyanın ezelden beri Allahta olduğu şeklinde mi nazar-ı itibâra alınması lâzım geldiği suâline birbirinden farklı cevaplar verilmiştir.

Felsefede şe'nî âlemin bekasından bahsetmek âdet idi. Dünyanın yaradıldığı inkâr edilmiyorsa da, ezelî hilkatten bahsedilmekte, yâni Allaha ilk illet denilmekte ve dünyanın bütünü ile ezelde halkedilmiş olduğu iddia edilmekte idi. Burada yunan an'anesindeki „ezel ve ebed" mefhûmunun muhtelif mânalarına ve bilhassa Aristo felsefesindeki πρότερον ile ὕστερον (krş. *Kateg.*, 14ª, 26 v.dd. ve *Metaph.*, 1018ᵇ, 9 v.dd.)'an tefrikine işâret edilebilirdi. Nitekim, umûmî olarak, *zamānî* ve *zātî* bir tekaddüm ve teahhur tefriki yapılmakta ve bunların 3—6 nev'i sayılmakta idi; msl. *zāmānî*'den başka *rutba*, *şaraf*, *ṭab'*, *sababîya* ve *'ilm*.

Bibliyografya: al-Tahānavî, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (*Dictionary of the technical terms*), s. 1211 v.dd.; krş. mad. ḤALḲ.

(TJ. DE BOER.)

KIFT. ḲİFṬ (ḲUFṬ, ḲAFṬ, eski Κοπτος), yukarı Mısır'da bir **şehir** olup, bugün ehemmiyetsiz bir yerdir (Baedeker, *Ägypten*'e göre, nüfusu 8.934). Bu şehir Nil'in şark sâhilinde, nehrin Kızıldeniz kıyılarına en çok yaklaştığı noktaya yakın bir mahalde ve 26° şimâl arzında kâindir. Bu vaziyet şehrin kadîm çağdaki ehemmiyetini izah etmektedir; mes'ût Arabistan (Arabia Felix), Punt ve Hindistan'dan getirilen mallar, buradan şimâle sevkolunurdu. Bu ticârî ehemmiyet orta çağlarda henüz tamâmiyle zâil olmamış idi. Yâḳût Hindistan ile olan ticâretinden ve şehri çevreleyen meyva bahçelerinden bahsetmektedir. Şehir arâzisi şeriflerin vakfı olup, ahâlisi de şi'î idi.

Ḳift'ın menşe'i hakkındaki rivâyetler Maḳrîzî, *Mavā'iẓ*'de toplanmıştır.

Bibliyografya: Breasted, *Egypt*, mad. *Coptos*; H. Kiepert, *Lehrbuch der alten Geographie* (Berlin, 1878), s. 202; Abū Ṣāliḥ (nşr. Evetts, *Anecdota oxoniensia*, sem. seri, nr. 7, fihrist); Ya'ḳūbî (*BGA*, VII, 333); İbn al-Faḳîh (*BGA*, V, 73); Mehren, *Manuel de la cosmographie du Moyen-âge* (Kopenhagen, 1874), s. 325, 328; Maḳrîzî, *Mavā'iẓ* (nşr. Wiet, *MIFAO*, XXX, XXXIII, XLII, fihrist); İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār* (nşr. Vollers), Kahire, 1893, II, 32 v.d.; İdrîsî (trc. Jaubert), I, 126 v.d.; Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 110 v.d.; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 152; 'Alî Paşa Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda* (Bulak, 1305), XIV, 104 v.d.

KIFTÎ. AL-ḲİFṬI, **hakikî arap menşe'li bir me'mûr âilesinin nisbesi** olup, bu âilenin bir çok fertleri Eyyûbîler zamanında yüksek mevkîler işgâl etmişlerdir. *al-Ḳāżi 'l-avḥad* lekabı daha önce İbrâhîm b. 'Abd al-Vāḥid'e verilmiş idi. Bu zâtın, sonraları, *al-ḳāżi 'l-aşraf* unvânını alan oğlu **Yûsuf** 1 muharrem 548 (29 mart 1153)'de Ḳift'ta doğmuştur. Doğduğu şehrin idâresinde babasına halef oldu; fakat 572 (1176/1177)'de, saltanat iddiasında bulunan bir Fâtımînin isyânı yüzünden, bu şehri terketmek zorunda kaldı. Yukarı Mısır'da muhtelif mevkîler işgâl ettikten sonra, Kudüs'ün fethini müteâkip, 583 (1187)'te Ṣalâḥ al-Dîn'in vezîri al-Ḳāżi 'l-Fāżil'a yardım etmek için, bu hükümdarın sarayına çağırıldı. Ṣalâḥ al-Dîn ölünce, kardeşi al-Malik al-'Ādil yeğenlerini mirasından mahrûm etti ve 592 (1196)'de Kudüs'ü işgâl edince, al-Ḳifṭî de, diğer me'mûrlar ile birlikte, 598 (1202)'de bu şehri terkederek, Ḥarrān'a gitti. Orada Ṣalâḥ al-Dîn'in oğlu Aşraf'in hizmetine girdi ise de, hacca gitmek bahânesi ile, Suriye'yi büs-bütün terketmeği tercih etti, Mekke'den Yemen'e geçti; orada henüz küçük yaşta olan Eyyûbî Nāṣir'ın atabeyi Sonḳur ona 602 (1205)'de vezîrlik pâyesini verdi. Fakat o, çok geçmeden, bu mansıbı terketti. 624 (1227)'te Yemen'de Żū Cibla'de inzivâya çekilerek, orada öldü.

al-Ḳifṭî'nin rebiyülevvel veya rebiyülâhır 568 (1172 kışı)'de Ḳift'ta doğan oğlu **Alî** atalarının me'mûriyetlerine girdi ise de, o daha ziyâde ilme mütemâyil idi. Doğduğu şehirde ve Kahire'de okuduktan sonra, babası ile birlikte, Kudüs'e gitti ve orada bir çok yıllar ilim yolunda çalıştı. Fakat babası bu şehri terkettikten sonra, o da bu şehirde, Yâḳût (*Irşād*, V, 485, 5)'un da kaydettiği gibi, 608'den daha sonra kalmamış olmalıdır. Haleb'e gitti ve orada Ṣalâḥ al-Dîn'in kardeşi al-Malik al-Ẓāhir Ġāzî tarafından vezîrliğe tâyin edilmiş olan hâmîlerinden Kudüs ve Nâbulus'un eski hâkimi Fāris al-Dîn Maymūn al-Ḳaṣrî onu kâtip olarak, hizmetine aldı. 'Alî de tımar ve zeâmet idâresinde muvaffakiyet göstermek sureti ile, onun memnûniyetini kazandı. Hâmîsinin ölümünden sonra, 13 ramazan 610 (26 kânun II. 1214)'da sultan onu kendisine *ḫāzin* yaptı. Kendini ilmî tetkiklere vermeği tercih etmesine rağmen, çok geçmeden, *Dîvān*'ın yeniden tanzimine me'mûr edildi. al-Ẓāhir 20 cemâziyelâhır 613 (4 teşrin I. 1216)'te ölünce, o da inzivâya çekildi. Fakat 616 saferinde (nisan 1219) yeniden *Dîvān*'ının başına geçti ve bu mevkîde cemâziyelâhır 628 (nisan 1231)'in sonuna kadar kaldı. Daha o zaman mahmîsi Yâḳût, *Mu'cam al-buldān*, IV, 152'de, 624 (1227)'ten evvel yazdığı kısmında kendisinden *al-ḳāżi 'l-akram al-vazîr* olarak, bahsetmektedir. Beş yıllık bir fâsıladan sonra, 633 (1236) tarihinde tekrar vezîrlik işlerini üzerine aldı ve ölüm tarihi olan 13 ramazan 646 (31 kânun I. 1248) tarihine kadar bu vazifede kaldı.

Bütün kuvvetini devlet işlerine hasretmeden evvel, bir çok eserler kaleme almış idi. Yâḳût (*Irşād*, V, 483 v.d.) 620'den evvel yazdığı eserlerin bir listesini verir ise de, o devirde bütün eserleri henüz tamamlanmış değil idi; al-Ṣafadî [b. bk.], *al-Vāfî fi 'l-vafayāt* (nşr. Fleischer, *Abulfedae Historia anteislamica*, s. 234 v.d.)'ına bu listeyi hemen aynen almıştır; al-Kutubî (*Favāt*, II, 96) de, bir çok yanlışlar ile, aynı listeyi nakletmiştir. Tarihe dâir eserleri tamâmiyle kaybolmuştur; bu sonuncular arasında Maḥmūd b. Sebüktigin ile oğullarının (*vabanîhi*, al-Kutubî'de bozularak, *vabaḳîyat* şeklini almıştır ki, bu Süssheim tarafından farkedilmemiştir, bk. *Prolegomena zu einer Ausgabe der im Brit. Mus. zu London verwahrten Chronik des seldschuqischen Reichs*, s. 31, nr. 2) tarihi; ayrıca Selçuklular tarihini başlangıç devirlerinden nihâyete kadar içine alan bir tarihi daha var idi ki, bunun bilhassa ehemmiyetli olması icâp ederdi. Edebiyat tarihi mâhiyetindeki eserlerinden elimizde yalnız Muḥammed ismini taşıyan şâirlere dâir bir eseri, olduğu gibi, bize kadar gelmiştir (bk.

de Slane, *Cat. des mss. ar. de la Bibliothèque Nationale*, nr. 3335). Nahivcilerin hâl tercümelerine dâir eseri (*İnbâ' al-ruvāt 'alā abnā' al-nuḥāt*, Topkapı kütüp., nr. 2858, 3064) al-Ẕahabî (ölm. 748 = 1347)'nin hulâsası için bk. *Cat. codd. ar. Bibl. Acad. Lugduno-Batavae*², nşr. de Goeje ve Th. W. Juynboll, III, 26, nr. MXLVIII. Kıymetli eserlerinden biri de *Kitāb iḫbār al-'ulamā' bi aḫbār al-ḥukamā'*'dır ki, bu kitap gerek müspet ilimlerin tarihi, gerek islâm kültüründe yunan an'anelerini göstermesi bakımından, kıymetli bir kaynak olup, Muḥammed b. 'Alî al-Zavzanî tarafından, 647 (1249)'de yapılan bir hulâsa hâlinde bize intikal etmiştir (krş. *İbn al-Qifṭīs tārīḫ al-ḥukamā', auf Grund de Vorarbeiten Aug. Müllers*, nşr. J. Lippert, Leipzig, 1903 ve Kahire tab., 1326).

Bibliyografya: Yāḳūt, *İrşād al-arīb* (nşr. Margoliouth, *GMS*, VI, 477—494); Ṣafadî (yk. bk.) ve bundan al-Kutubî, *Fawāt al-wafayāt*, Kahire, 1299, II, 97); Suyūṭî, *Buġyat al-vu'āt*, s. 358; ayn. mll., *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 319; Leclerc, *Hist. de la Méd. ar.*, II, 193—198; Steinschneider, *Polemische und apologetische Literatur* (*Abh. für die Kunde des Morg.*, 1877, s. 129, nr. 111); Wüstenfeld, *Geschichtsschreiber der Araber*, s. 331; Brockelmann, *GAL*, I, 325, *Suppl.*, I, 559; A. Müller, *Über das sogenannte Tārīḫ al-ḥukamā' des Ibn al-Qifṭī* (*Actes du 8 e congrès internat. des Orient...*, Leiden 1891, I, 15—36); H. Derenbourg, *L'histoire des Philosophes attribuée à Ibn al-Kifti* (*Opuscules d'un arabisant*, Paris, 1905, s. 37—48).

(C. BROCKELMANN.)

KILIÇ ALAYI. Osmanlı pâdişahlarının tahta çıkmalarını tâkip eden ilk günlerde kılıç kuşanmaları dolayısı ile yapılan m e r â s i m. Eski eserlerde *taḳlîd al-sayf* ve *taḳlîd-i şamşîr* diye geçen bu alaylar kıralların taç giyme merâsimlerine muâdil idi.

Tahta çıkan her pâdişâh, bi'at merâsimini tâkip eden iki—yedi gün içinde, bir sabah, namazdan sonra atına binerek, saraydan çıkar; çok zaman saltanat kayığı ile, deniz yolundan, Eyyûb'de Abū Ayyūb al-Anṣārî'nin türbesine gider, orada kılıç kuşanır, sonra atalarının türbelerini ziyâret ede-ede saraya dönerdi. Yol boyuca pâdişahın yanında vezîr-i âzam, şeyhülislâm, kazaskerler, nakibüleşrâf ve az sayıda diğer me'mûrlar bulunurdu. Pâdişah Eyyûb'e deniz yolu ile gitmiş ise, saraya karadan, kara yolu ile gitmiş ise, denizden dönerdi. Bu alaylarda pâdişah adına kesilmiş yeni paraların saçılması, kurbanlar kesilip, yoksullara dağıtılması âdet idi. Ayrıca kara yolundan dönüşlerde, kapıcılar kethüdâsı ile mîrâhur-ağa türbe kapısından saray kapısına kadar halkın pâdişaha sunulmak üzere verdiği arzuhalleri toplarlardı.

Kılıç kuşanma merâsiminin, resmî bir âdet ve kanun olarak hangi tarihten başladığı, kat'î sûrette, bilinmiyor. Her ne kadar, d'Ohsson'un kaydettiği bir rivâyete göre, ilk defa olarak, Ak-Şemseddin tarafından Fâtih Sultan Mehmed'e Eyyûb'de kılıç kuşatılmış gibi görünüyor ise de, türk kaynaklarında böyle bir kayda rastlanmamaktadır. Yalnız XVI. asır sonu ile XVII. asır başlarından itibâren pâdişahlar atalarının kabirlerini ziyâret etmeği âdet edinmişlerdi. Bu âdete „türbeler ziyâreti" adı verilirdi. Msl. Murad III. pâdişah olunca (1574), Eyyûb'e gittikten sonra, sarayına dönerken, atalarının kabirlerini ziyâret etmiştir (Selânikî, s. 132). Daha sonraları bu „türbeler ziyâreti" Eyyûb'den kara kolu ile dönüşte, yalnız Fâtih Sultan Mehmed'in kabrine münhasır kalmıştır. Türk vak'anüvislerinde kılıç alayı, sarih olarak, Mustafa I.'nın kılıç kuşanma merâsimi dolayısı ile yer almış görünmektedir (Naimâ, I, 320; Peçevî, II, 361). Daha önceki tarihlerde Abū Ayyūb'un türbesini, sonra da Fâtih Sultan Mehmed'in ve diğer pâdişahların kabirlerini ziyâret husûsu sırf dinî bir mâhiyet göstermekte idi.

Kılıç kuşanma âdeti bir kanun mâhiyetini taşımakla berâber, buna uymayan pâdişahlar olmuştur. Msl. Mustafa II. (1695) ve Murad V. (1876) kılıç kuşanmamışlardı (Osman Nûrî, I, 91 v. dd.). Son kılıç alayı 1918 ağustosunda, Mehmed VI. (Vahdeddin)'in tahta çıkışı münâsebeti ile, yapılmıştır.

Daha islâmiyetin ilk devirlerinden itibâren, bilhassa gazâya niyet edilirken, kılıç kuşanmak bir an'ane idi. Abbâsî halifeleri tarafından kılıç kuşanan Mısır memlûklerinin tâkip ettikleri âdetlerin menşe'ini bu an'aneye bağlayanlar vardır (d'Ohsson, I, 306). Türklerde de Murad II. Bey (1421—1431)'in Bursa'da Emîr Şemseddin Buhârî (Emîr Sultan) tarafından kılıç kuşanmış olduğu rivâyet edilmektedir (Âlî, V, 195; Solak-zâde, *Tarih*, s. 139).

Pâdişahlara, umûmiyetle, kılıcı şeyhülislâm kuşatırdı. Msl. Ahmed I.'e şeyhülislâm Abu 'l-Mayāmin, Mustafa Efendi kılıç kuşatmıştır. Mustafa I. ile Osman II.'a da kılıç şeyhülislâmlar tarafından kuşatılmıştır- Süleyman II.'a şeyhülislâm Debbağ-zâde Mehmed Efendi kılıç takmıştır (Naimâ, IV, 328; Silahdar, *Tarih*, II, 309). Fakat bu değişmez bir kaide olmaktan uzak idi. Son asırlarda şeyhülislâmın rolünü başka kimseler almışlardır. Msl. Ahmed III.'e ve Abdülmesid'e nakibüleşrâf kılıç takmıştır. Merâsimin son olarak yapıldığı 1918 ağustosunda ise, son pâdişaha Şeyh Ahmed al-Şarîf al-Sanūsî kılıç kuşatmıştır.

Pâdişahların kuşandıkları kılıcın kime âit olduğu meselesinde kanaatler muhteliftir. J.von Hammer bunun Peygamberin kılıcı olduğunu ileri sürüyor; Ahmed Lütfî ise, halife 'Omer'e âit olduğunu kaydediyor. Fakat bu kanâatler dinî bir efsâneye dayanmakta olup, hakikate uygun değildirler. Pâdişahların kullandıkları kılıçlar, umûmiyetle, saraydaki emânetler arasından, pâdişahın arzusuna göre, seçilirdi. Bunlar arasında Peygambere, 'Omar'e, Osman Gâzî ve Yavuz Sultan Selim'e âit kılıçlar da yer almakta idi.

Bibliyografya: Ahmed Lütfî, *Tarih* (İstanbul, 1302), VI, 51; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 401; Selânikî, *Tarih*, s. 132; Naimâ, I, 320 v. dd.; Peçevî, II 361; Solakzâde, *Tarih*, s. 139; Âlî, *Tarih*, V, 195; *Enderûn tarihi*, I, 35; Silâhdar, *Tarih*, II, 309, 579; Osman Nûrî, *Abdülhamid ve devri saltanatı* (İstanbul, 1327), I, 91 v. dd.; Rûşen Eşref, *İki saltanat arasında* (İstanbul, 1334), s. 37 v. dd.; İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı* (Ankara, 1945), s. 36, 60, not 189 v. dd.; J. H. Kramers, *kilic alayı* (*Encyclop. de l'Islâm*, II, 1064); M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1670), s. 10, 19; al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ*, III, 265 ve 280 (bk. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'Epoque des Mamlouks*, s. XXIV).

(VEDAD GÜNYOL.)

KILIÇ ALİ PAŞA. ḲILIÇ 'ALÎ PAŞA (1500?—1587), XVI. asrın meşhûr t ü r k k o r s a n ve a m i r a l i olup, Calabria'nın Licastelli köyünde, aş.-yk. 1500 yılına doğru, bir balıkçı âilede dünyaya gelmiştir. İlk gençlik çağlarında balıkçılık yapmış ve bir rivâyete göre, papaz olmak üzere, bir gemi ile Napoli'ye giderken, Cezâyir korsanlarından Ali Ahmed Reis tarafından esir edilmiştir. Kadırgalarda kürek çekmeğe mahkûm olan bu balıkçının muhtemelen Luka Galani ismini taşıdığı da ileri sürülmektedir (Defontin Maxange, *Eudj Ali*, Paris, 1930). Esir balıkçı uzun bir korsanlık devrinden sonra, müslümanlığı kabûl etmiş ve reis ona kendi ismini vermiş idi. Eski vakıf kayıtlarında babasının adı da, ekseri mühtedîlerde olduğu gibi, 'Abd al-Mannān, 'Abd Allāh ve Nūr Allāh olarak geçmektedir. Ali bu tarihten itibâren kâh bir korsan ile berâber, kâh kendi hesabına çalışmağa başlamış ve denizcilikteki tecrübe, liyâkat ve cesâreti ile kısa zamanda meşhûr ve zengin olmuş idi. Yabancı tarihlerde Ali Paşa, Uluç Ali tâbirinden muharref olarak, Uludrh, Olushaly, Uchaly, Ochiali, Ulucciali, Lochially, Uluchally, Luchally, Uucciali, Uluzai ve Eudiali isimleri ile anılmaktadır. Şimâlî Afrika sularında müslüman ve hıristiyan ticâretine karşı şiddetle hareket eden ve araplığa nisbeti olmayan korsanlar öteden beri umûmiyetle *uluç* nâmı ile anılmıştır. Hasan ve Câfer Paşa'lar gibi, Ali'nin de *uluç* zümresine katıldığı anlaşılmaktadır (Ali Haydar Emîr, *Kılıç Ali ve Lepanto*, İstanbul, 1931, s. 2). Uluç Ali, şöhreti Akdeniz kıyılarına yayıldıktan sonra, 1548 yıllarında Turgut Reis'e intisap etmiş idi. Mehdiye kalesinin işgâlinde ve müdâfaasında Uluç Ali, Turgut Reis ile berâber, bulunmuş ve Cerbe vak'asında onun muvaffakiyetlerine iştirâk eylemiş idi.

1551 yılında Turgut Reis İstanbul'a geldiği vakit, maiyetinde gemi reislerinden Gâzî Mustafa, Uluç Ali, Hasan, Mehmed, Sancaktar Reis, Câfer ve Kara-Kadı bulunuyordu. Kanûnî Süleyman Turgut Reis'e Karlı-Eli Sancak beyliğini tevcih etmiş, Uluç Ali'ye ve diğer reislere yetmiş — seksener akçe ulûfe bağlamış ve gemilerinde fener taşımak müsâadesini vermiş idi. Uluç Ali Reis'in İstanbul tersânesinde tersâne kapudanı olarak ne kadar zaman hizmet gördüğü bilinmiyor. İhtimâl Turgut Reis ile Trablus fethine, Napoli, Sicilya hareketlerine iştirâk etmiş ve her iki seferden İstanbul'a onunla berâber dönmüş idi. 1553'te Turgut Reis'e Trablus beylerbeyliği unvânı verildiği vakit, Uluç Ali Reis'in onunla Trablus'a gitmiş olduğu da rivâyet edilmektedir (Ali Haydar Emîr, *ayn. esr.*, s. 5). 1560 yılı başlarında berberî şeyhleri ile ispanyollar arasında yapılan bir ittifak neticesinde, Trablus tehlikeye düşmüş idi. İstanbul'dan yardım istemek lüzûmu hâsıl olmuş ve „ol diyar reislerinden Uluç Ali nâm bir yarar reis" İstanbul'a gönderilmiş idi.

Piyâle Paşa kumandasındaki 74 kadırgadan müteşekkil donanma, Uluç Ali de berâber olmak üzere, nisan 1560'ta Akdeniz'e yelken açmış idi. Donanma Akdeniz'de muvaffakiyetli cenkler yaparak, Trablus sularına inmiş ve ispanyolların tahkim ettikleri Cerbe kalesine karşı, kara kuvvetlerinin de iştirâki ile, bir taarruz hareketine girişmiş idi. Piyâle Paşa ve Turgut Reis'in idâre ettikleri bu hareket zafer ile neticelenmiş ve bir filoya kumanda etmiş olan Uluç Ali Reis de Sığala, yâni İzmir sancağına mutasarrıf tâyin edilmiş idi. Uluç Ali Reis 1565'te Piyâle Paşa kumandasında Malta muhâsarasına iştirâk etmiş, Turgut Reis'in ölümü üzerine, kendisine Cezâyir beylerbeyliği verilmiş idi. O yıllarda cezâyirlileri aâl-

kadar eden en mühim hâdise İspanya müslümanlarının mârûz kaldıkları muâmele idi. Muḥammed Manşûr'un reisliğinde isyân eden arapları 1569'da Don Juan kumandasındaki ispanyol ordusu şiddetle bastırmış idi. Müslümanlar Cezâyir eyâletine baş-vurup, yardım istemişler ve silâh ile cephâne almışlardı. Uluç Ali Paşa kendi kuvvetleri ile bu işi başarmağa muvaffak olamayacağından, vaziyeti İstanbul'a bildirmiş idi. Bu esnâda imparatorluk Kıbrıs seferine hazırlanıyor ve donanma kısmen Akdeniz'e çıkmış bulunuyordu. Bu sebeple Uluç Ali Paşa'ya gönderilen hukümde Kıbrıs'ın fetih ve teshiri lüzûmundan bahsediliyordu. Uluç Ali Paşa bu emri aldığı vakit Cezâyir halkı İspanya'da müslümanlara yapılan zulüm haberleri ile galeyanda idi. Beylerbeyi bütün silâh ve cephâneyi yardım olarak vermek isteyen cezâyirlileri teskin etti. Aynı düşman elinde bulunan Tunus'u zapta muvaffak oldu. 5.000 kişilik kuvveti ile ispanyolların istinat noktalarından biri olan Coletta'yı karadan kuşattı. Cezâyir donanması yardıma geldiği vakit, Uluç Ali Paşa, Kıbrıs fethine katılmak üzere, Piyâle Paşa ile birleşmek emrini almış bulunuyordu. Bu sebeple kalenin sukutunu beklemeden, denize açılmış ve 15 temmûz 1570'te Malta filosu ile karşılaşarak, düşmanın dört kadırgasını ele geçirmiş idi. Kadırgaları donatmak ve filosunda hasar gören gemileri tâmir etmek üzere, tekrar Cezâyir'e dönen Uluç Ali Paşa maltalılardan ele geçirdiği bayrakları Kara-Hoca Reis ile Lefkoşa önündeki türk kuvvetlerine göndermiş idi; bunların kale müdâfilerine ve halka teşhiri mâneviyâtı sarsmış idi.

Lefkoşa ve Magosa hisarlarının ele geçirilmesi ile Kıbrıs fethi tamamlanmış, Serdar Pertev Paşa ile kapudan-ı deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa donanma ile Kıbrıs'tan Rodos'a geçmişler, Girid sâhillerini vurmuşlar ve bu esnâda Cezâyir beylerbeyi Uluç Ali Paşa da 20 pâre gemisi ile donanmaya iltihâk etmiş idi. Bu kuvvetler Kefalonya ile körfezdeki adaları vurmuşlar, Rumeli kenârında venediklilerin bâzı hisârlarını zaptetmişlerdi. Bu seferler esnâsında düşman donanmasına rastlanmamış ve kış mevsimi de yaklaşmış olduğundan, levend gemileri deryâ beyleri gemilerinden timar erbâbı az kalıp, birer bahâne ile dağılmışlardı. Cenkçi ve kürekçilerin bir kısmı da ayrılmış, geri kalan askerler ile donanma gemileri İnebahtı limanına gelip, demirlemişler idi.

Türklere karşı papa, İspanya ve Venedik arasında akdedilen taarruzî-tedâfüî ittifak Osmanlı imparatorluğunu kudretinden düşürmeği Akdeniz hâkimiyetine nihâyet vermeği hedef tutuyordu. Müttefik devletlerin kuvvetini 200 kadırga, diğer 100 gemi, 50.000 piyâde, 4.500 süvâri teşkil edecekti. Müttefik donanması 25 eylûl 1571'de Mesina'dan 70 İspanya, 10 Malta, 3 Savoie kadırgası ile yelken açmış idi. Papanın altı kadırgası ile Venedik'in 108 kadırgası ve altı—yedi büyük gemisi de ötekilerine iltihâk etti. 240 kadırga, 40 kalyon ile 20 küçük çektiriden ve cem'an 300 yelkenliden mürekkep olan Osmanlı donanması Lepanto'da yatmakta idi. Serdar Pertev Paşa, kapudan-ı deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa, Cezâyir beylerbeyi Uluç Ali Paşa, Trablus beylerbeyi Câfer Paşa ve Barbaros Hayreddin Paşa'nın oğlu Hasan Paşa ile 15 sancak beyi v.b. ileri gelenler toplanarak, harp vaziyetini gözden geçirdiler. Uluç Ali Paşa donanmanın noksan olduğunu, altı aydan beri denizde dolaşan gemilerin bozgun bulunduğunu ve askerin dağılmış olduğunu ileri sürerek, boğaz hisarlarından düşman donanmasının içeri giremeyeceğini ve dışarı çıkmanın tehlikeli olduğunu ileri sürmüş ve Pertev Paşa da kendisine iltihâk etmiş idi; fakat kapudan-ı derya Müezzin-zâde Ali Paşa bu itirazları mâkûl görmem'iş ve Ali Paşa'nın çıkıldığı takdirde tâkip edilecek harp usûlü hakkındaki mütâleasını da kabûl eylememiş idi. 7 teşrin I. 1571'de 108 pâre gemiden müteşekkil türk donanması İnebahtı boğazından çıkmıştır. Uluç Ali Paşa düşman donanmasının yatış vaziyetine göre, kapudan-ı deryâya bir harp plânı teklif etmiş ise de, bunu kabûl ettirememiş idi. Harp müttefiklerin sol cenâhında başlamış ve müteâkiben bütün hat üzerinde 500 gemi muhârebeye girmiş idi. Bu savaşta kaptan-paşa öldürülmüş ve Pertev Paşa, denize atlayarak, canını kurtarmış idi. Sağ cenâhı tutan Uluç Ali Paşa muhârebeye geç başlamış, manevrası sâyesinde Jean Andrea Dorya'nın gemilerini çevirmeğe muvaffak olup, onu merkezden uzaklaştırmış idi. Harp sâhasında uzağında toplanan beş ispanyol, Venedik ve Malta gemisi üzerine yürümüş, fakat merkez kısmının bozgunu üzerine, yelkenlerini açarak, dört kadırgası müttefik gemilerin ortasından geçip, Motun tarafına doğru uzaklaşmış idi.

Uluç Ali Paşa Lepanto mağlûbiyetini, bir adamı ile, Edirne'de bulunan Selim II.'e bildirmiş ve pâdişah kendisine kaptan-paşalık mansıbını tevcih edip, Uluç lekabını Kılıç'a tahvil etmiş idi. Sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa ile kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa İstanbul tersânesini genişletip, yeni tezgâhlar kurmuşlar ve büyük bir faâliyet ile Lepanto bozgununun kayıplarını telâfîye çalışmışlardı. Bu uğurda hiç bir şey esirgenmediği Sokullu'nun Kılıç Ali Paşa'ya söylediği şu sözlerden anlaşılmaktadır: „Bu devlet-i aliyyenin kuvvet ve kudreti ol mertebedir ki, cümle donanma lengerleri gümüşten, serenleri ibrişimden, yelkenleri atlastan ferman olsa, müyesserdir. Hangi geminin mühimmâtı yetişmezse, bu minvâl üzere benden al". Mağlûbiyetin ertesi senesi Kılıç Ali Paşa'nın kumandasında 250 parçadan müteşekkil büyük bir donanma Akdeniz'e çıkmış idi. Her iki taraf da yeni bir çarpışmayı göze alamamış, Lepanto kayıplarını kısa bir zamanda telâfî eden türk donanması, bir kudret gösterisinden sonra, 1572 eylûlü nihâyetinde İstanbul'a dönmüş idi.

1573 senesinde türk donanması Piyâle Paşa'nın serdarlığında ve Kılıç Ali Paşa'nın kumandasında tekrar Akdeniz'de görülmüş, fakat düşman donanmaları cenge cesâret edemediklerinden, Polya yakaları gâret edilmiş ve o sırada Venedik sulh talep ettiğinden ve mevsim de müsâit olmadığından, geri dönülmüş idi. İspanyolların Tunus'u ele geçirmeleri üzerine, burayı kurtarmak, ispanyol donanmasını imhâ etmek ve İnebahtı hezîmetinin intikamını almak hedefleri ile Kılıç Ali Paşa büyük bir deniz seferine hazırlanmış idi. Donanma 1574 mayısında Sinan Paşa'nın serdarlığında ve Kılıç Ali Paşa'nın kumandasında Akdeniz'e hareket etmiş idi. İtalya ve Sicilya sâhilleri vurularak, cenûba inilmiş, Tunus'a asker çıkartılmış, Kılıç Ali Paşa sâhilleri ablukaya almış idi. 33 gün süren şiddetli bir muhâsaradan sonra, Tunus tekrar zaptolunmuş idi. Bu sefer esnâsında ispanyol donanması yakalanamamış ise de, ele geçirilen kuvvetli üsler ile Akdeniz, türk gemileri için, tamâmen emniyet altına alınmış bulunuyordu.

Kırım hanı Mehmed Giray'ın yerine kardeşi İslâm Giray'ı oturtmak vazifesi ile, Kılıç Ali Paşa 1582 yılında donanma ile Karadeniz'e çıkmış idi.

Kılıç Ali Paşa türk kaptan-paşaları arasında inşaât sâhasındaki başarıları ile yer almaktadır. İstanbul tersânesinin genişlemesi, büyük tip harp gemilerinin inşâsı, 16 senelik kapudan-ı deryâlığı esnâsındaki muvaffakiyetleri arasındadır. 1586'da Yeni-Saray'da pâdişah için bir hamam yaptırmış, Boğaziçi kıyılarında nâmını taşıyan iki câmi inşa ettirmiş idi. Zevcesi Selime Hatun'un da Fındıklı deresinde bir mescidi vardır.

Venedik elçisi Morozini bir raporunda Kılıç Ali Paşa'yı „mizâcı kabadır, hiddetlendiği vakit, insana benzer hâli kalmaz, ifrit kesilir" diye tasvîr etmektedir. Kılıç Ali Paşa'nın melânkolik bir mizâca sâhip olduğu, bâzı günler kimseyi görmeğe tahammül edemediği, insan sesi duymak istemediği ve etrafındakilere sükûnetinin bozulmamasını emrettiği de rivâyet olunur. Kılıç Ali Paşa 27 haziran 1587 (19 receb 995)'de câmiinde namaz kılıp, âdeti üzere, bir çok sadaka dağıttıktan sonra, evine dönmüş ve o gece ânî olarak vefat etmiş idi. Yaşı 90'a yaklaşmış bulunuyordu. Kaptan Paşa altın ve kıymetli taşlar ile dolu büyük bir hazîne ile altmış bin duka bırakmış idi. 500.000 duka tahmin olunan serveti tamâmen hazîneye alınmıştır.

Bibliyografya: Selânikî, *Tarih* (İstanbul, 1281), s. 100—103, 122 v.d., 172, 209, 224; Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), I, 486, 491, 495, 501; J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (trk. trc. Mehmed Atâ), VI, 276 v.d. ve VII, 140 v.d.; Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr fî asfâr al-biḥâr* (İstanbul, 1329), s. 95 v.d.; Saffet, Ali Rıza Seyfî, *Kılıç Ali Paşa'nın tercüme-i ḥâline dâir bâzı tetkikat*, (*Risâle-i mevkûte-i bahriye*, III, nr. 6, nisan 1336). (HALÛK ŞEHSUVAROĞLU.)

KILIÇ ARSLAN I. (? — 1107), Türkiye'nin ilk Selçuklu sultanı olan Süleyman'ın büyük oğlu ve halefidir. Urfalı Matthieu'nün Kılıç Arslan'ın, babasının Antakya seferi esnâsında, yâni 1085'te, doğduğuna dâir kaydı, onun bu tarihten 12 yıl sonra haçlılara karşı yaptığı mücâdeleler ve nihâyet İbn al-Aṯîr ve Abu 'l-Farac'e göre ölümünde 11 yaşında bir evlâda sâhip olması dolayısı ile, hakikate uymaz ve daha önce doğmuş olduğunu meydana koyar. Müslüman kaynakları bâzan onu kendi adı ile değil, İbn Sulaymân ismi ile zikrettikleri gibi, hıristiyan müellifleri de ekseriyâ babasının adını ona izâfe ederler. Abu 'l-Farac Sulaymân'ın Antakya seferine çıkarken Kılıç Arslan'ı pâyitaht yaptığı İznik'te bıraktığını söyler ise de, çağdaş bizanlı müellif Anna Komnena'nın sultanın, yerine Abu 'l-Ḳâsim'ı koyduğuna dâir ifâdesini tercih etmek yerinde olur. Nitekim Sibṭ b. al-Cavzî de bu sırada Antakya'ya gelen Malikşâh'ın Sulaymân'ın âile ve çocuklarını yanına alıp, İsfahan'a götürdüğünü ve onlara Horasan'da iktâ yaptığını bildirir. İbn al-'Adîm buna Sülaymân'ın vezîri ve askerlerini de maiyetine aldığını ilâve eder. Böylece Kılıç Arslan'ın Malikşâh'ın ölümüne kadar (485 = 1092) onun yanında kaldığı bizans ve islâm kaynakları ile teeyyüt etmektedir.

I. Saltanatının ilk devresi. Sibṭ b. al-Cavzî ve bâzı diğer muahhar kaynaklar Malikşâh'ın Kılıç Arslan'ı Anadolu'ya gönderdiğini yazar ise de, A. Komnena'nın bu büyük sultanın ölümünü müteâkip Kılıç Arslan ve kardeşinin kaçarak Anadolu'ya geldikleri kaydı doğrudur. Bununla berâber Sultan Berkyaruk'un müsâ-

adesi ile geldiği şüphesizdir. Birinci kaynağa göre, gelirken maiyetinde Oğuzların Yıva (kaynaklarda Yâvakiya veya Nâvakiya; Faruk Sümer, Yıva okumakta haklıdır; bk. *TM*, IX, 151—156) boyundan büyük bir kütle var idi. İlk istilâ devresinde Anadolu ve Suriye'ye kesif bir hâlde geldiği türlü kaynaklarda meydana çıkan Yıvalardan bir kısmının Kılıç Arslan'a yolda iltihak ettiği anlaşılıyor. Sulaymân'ın İznik'ten ayrılışı ve ölümünden sonra Anadolu türkleri başsız kalmış, zâten feodal bir bünyeye mâlik olan göçebe türkmenler kendi boy beyleri idâresinde daha müstakil bir durum kazanmışlardı. Sulaymân'ın yerinde kalan Abu 'l-Ḳâsim bizanslılara karşı mücâdeleye devam etti ise de, Malikşâh ona karşı Urfa emîri Bozan'ı gönderince, sıkışarak sultana itaat ve icâbet etmek mecbûriyetinde kaldı. Kardeşi Abu 'l-Ġāzî onun yerine bir müddet İznik'i işgâl etti.

Malikşâh'ın ölümü üzerine Kılıç Arslan, kardeşi ile birlikte, İznik'e geldi. İbn Ḳalānīsī küçük kardeşini müphem bir şekilde Dāvūd, Aḳsarāyī ise Kulan Arslan adı ile kaydederler. İki kardeş İznik'e vâsıl oldukları zaman bizanslılar şehre karşı harekete geçmiş bulunuyorlardı. Müdâfaa ile meşgûl bulunan türkler, A. Komnena'ya göre, sultanlarının oğullarını büyük bir sevinç ile karşıladılar, bayram yaptılar. Abu 'l-Ġāzî de derhâl İznik'i saltanat âilesinin vârislerine teslim etti. Kılıç Arslan tahta çıkarak sultan unvanını aldı ve pâyitahta muhârip maiyetinin âile ve çocuklarını getirterek iskân ve şehri imâr etti. Bütün Anadolu'nun sultanı sıfatını hâiz olmakla berâber şarkî ve orta Anadolu'da Saltuk, Mengücük ve Danişmend-oğulları ile garbî Anadolu'da Çaka ve Tangrı-bermiş gibi mahallî türk âile ve hükümdarları tamâmiyle kendilerini müstakil sayıyorlardı. Abu 'l-Ġāzî'nin yerine de Muḥammed isminde birini İznik kumandanı ve beylerbeyi (archisatrape) mevkiine getirdi. Kılıç arslan beylerbeyi mevkiinde bulunan ve İlhan (Elchanès) unvanını taşıyan birisini Bizans'a karşı sefere gönderdi. Unvanı onun ileri gelen türkmen beylerinden biri olduğunu göstermektedir. İlhan'ın kumandasındaki kuvvetler Balıkesir ve Kapıdağ yarımadası havâlisini işgâl ettiler. Fakat imparator Alexis Komnen'in gönderdiği yeni bir ordu karşısında mukavemet edecek bir kuvvete mâlik olmıyan İlhan, teslim olmak mecbûriyetinde kaldı ve hattâ A. Komnena'ya göre, imparatora iltiçâ ederek, vaftiz olmağı kabûl etti. Bu sırada İzmir beyi Çaka'nın, Abydos'u muhâsara ederek, İstanbul'u tehdit etmesi bizans imparatorunu endişelendirdi. Filhakika İzmir'i, devletine merkez yapan Çaka Adalar denizi'nde, rum gemicilerinin yardımı ile, vücûda getirdiği kuvvetli bir donanma sâyesinde bir çok zaferler kazandıktan sonra Balkanlardaki Peçenek türkleri ile de ittifak yaparak, Bizans imparatorluğunu ortadan kaldırıp, onun yerinde bir devlet kurmak tasavvurunda idi. Bu sebeple Çaka bizanslılar için ciddî bir tehlike hâline gelmiş idi. Anadolu'ya gelen Kılıç Arslan bu kudretli türk beyi ile münâsebete girişmiş ve onun kızı ile evlenmiş idi. Anadolu sultanı sıfatı ile kendisine tâbî olması gereken Çaka'nın bu derece kuvvetlenmesi Selçuklu sultanını da endişelendiriyordu. Kılıç Arslan ile Çaka arasındaki durumdan mahâret ile faydalanmasını bilen bizans imparatoru bu husûsta sultana: — „muhteşem sultan Kılıç Arslan, bilesin ki sultanlık sana irsen intikal etmiştir. Binâenaleyh akraban zâhiren Roma imparatorluğuna karşı silâhlanıyor ve kendini basileus tesmiye ediyor; bunun bir bahâne olduğu âşikârdır. Gerçekten büyük bir tecrübeye ve tam bir bilgiye sâhip olan Çaka bizanslıları idâre edecek bir unvanı hâiz olmadığını ve bu kadar geniş bir imparatorluğu zaptetmenin mümkün olamıyacağını da bilir. Onun bütün hazırlıkları size karşıdır. . ." — tarzında yazdığı bir mektup ile onu tahrik ve ittifaka dâvet etti. Nihâyet iki hukümdar, kuvvetlerini toplayarak, Çaka'ya karşı harekete geçtiler. İki taraftan sıkıştığını gören ve aleyhindeki anlaşmadan haberdar olmıyan Çaka inşâ hâlinde bulunan gemileri henüz ikmâl edilmediği ve yanındaki kuvvetler hem imparatora, hem de sultana karşı mücâdeleye kifâyetsiz olduğu için gidip, kendisine doğru ileriyetsiz olduğu için gidip, kendisine doğru ileriyen Kılıç Arslan'ı buldu. Kılıç Arslan kayın babasını görünce onu dostluk ile kabûl etti; fakat ziyâfette fazla sarhoş olunca öldürdü. Sultanın Çaka'yı bertaraf etmeden ve Bizans imparatorluğu ile münâsebetleri emniyete almadan Malatya seferine çıkamıyacağı göz önüne getirilir ise, bu vak'anın 1096'dan önce cereyân ettiği istidlâl edilebilir. Halbuki A. Komnena Kılıç Arslan'ın İznik'te yerleştiğini bildirdikten sonra arada cereyân eden hâdiselere ve geçen zamana işâret etmeden hemen Malatya seferine çıktığından bahseder ki, bunun derhâl vukû bulamıyacağı âşikâr ve muhâsaranın 1096'da vâkî olduğu kat'îdir. Filhakîka Çaka'yı bertaraf etmek ve imparator ile anlaşmak suretiyle garp işlerini emniyet altına alan Selçuklu sultanı ordusu ile Malatya seferine çıktı. Şehir Selçuklu istilâsı zamanında Gabriel isminde bir ermeninin eline düşmüş ve o Selçukluların himâyesinde orada bir beylik kurmuş idi. Dânişmendlilerin, kendisinden önce davranarak, şehri almalarını önlemek maksadı ile, sür'atle yetişen Kılıç Arslan burayı muhâsaraya ve sûrlarını döğmeğe başladı. Muhâsara uzun sürdü; şehrin süryânî hıristiyanları, ortodoks mezhebine intisap etmiş olan Gabriel'i sevmediklerinden, Kılıç Arslan'ın idâresine girmek arzusunda idiler. Kılıç Arslan şehrin teslimi için vezîrini süryânî patriği ile temâsa me'mûr etti. Fakat patriğin Gabriel nezdindeki teşebbüsü redd cevabı ile karşılandı. Bu vaziyette muhâsaranın devâmı ve şehrin muhârebe ile zaptı zarûrî idi ve buna da az bir zaman kalmış idi. Lâkin haçlıların Selçuklu hudutlarına girdiğine dâir haberler sultanı sür'atle dönmeğe ve topraklarını müdâfaaya icbâr etti.

II. Haçlılar ile mücâdele. Türklerin Anadolu'da kendilerine bir vatan kurmak ile uğraştıkları bir zamanda vukû bulan haçlı seferleri bu kuruluş faliyetlerini tehlikeye sokacak derecede sarsıntılara sebep oldu. Haçlı seferlerinin öncüsü mâhiyetinde olan ilk kütleler keşiş Pierre'in maiyetindeki başı bozuk ve disiplinsiz bir insan yığınından başka bir şey değil idi. Alexis Komnenos bu yağmacı barbarları sür'atle Anadolu tarafına geçirdi. Onlar yollarda tahribâta devam ederek, hıristiyan ve müslüman farkı gözetmeden, kıtâle başladılar. Fakat haçlılar İznik'e doğru ilerilerken türkler tarafından, boğaz ve vâdilerde, pusuya düşürülerek imhâ ve işe yarayanları esir edildi (eylûl 1096) ve pek az insan kurtulup İstanbul'a döndü. İbn Ḳalānīsī'ye göre bu ilk mücâdelede selçuklu kuvvetlerinin başında Dāvūd b. Sulaymān, yâni sultanın kardeşi bulunuyordu ki, A. Komnena'nın sultanın onlara karşı gönderdiğini söylediği İlhan ile onun aynı şahsiyet olması ve ikinci kaynakta ona âit unvanın bahis mevzûu bulunması icâp eder. Birinci kaynağa göre o mümkün olduğu kadar Türkmenleri ve kardeşinin askerlerini toplayarak haçlıların yollarını, geçitleri kapadı ve onlardan büyük sayıda insan öldürdü. Bu ilk ve kolay muvaffakiyet türklerin, haçlılar karşısında, kendilerine güvenlerini arttırdı ve gelecekleri de aynı âkıbete uğratacakları kanâatini verdi. Lâkin bu defa intizamsız bir halk yığını yerine asil şövalyelerden, kont ve düklerden müteşekkil hakikî bir ordu geliyordu. İstanbul'da toplanan bu ordunun başındakiler ile A. Komnenos arasında, eskiden Bizans imparatorluğuna âit yerlerin kendisine iâde edileceğine dâir bir anlaşma yapıldıktan sonra imparator küçük bir ordu tertîb ederek haçlıları Anadolu yakasına geçirdi. Haçlılar 1097 baharında İzmit'e doğru ilerilediler. İmparator da, ordu ile pâyitaht arasında irtibâtı te'min maksadı ile, Maltepe'ye geldi. Tek bir kumandan emrinde bulunmıyan haçlı ordularının ilk hedefi 16 yıldan beri Selçuklu pâyitahtı hâline gelen İznik idi.

Türkler haçlı kuvvetlerinin kahir bir üstünlüğü karşısında İznik'e doğru çekilip, orada müdâfaaya hazırlanıyorlardı. Kılıç Arslan keşiş Pierre'in maiyetinde gelen haçlıların kolaylıkla imhâ edilmesini düşünerek bu sefere ehemmiyet vermemiş idi. Fakat Malatya muhâsarası esnâsında ona vaziyetin ciddiyeti bildirilince, muhâsarayı terkederek, sür'atle memleketini müdâfaaya döndü. Haçlılar 1097 mayısında mühim bir mukavemet ile karşılaşmadan gelip İznik'i muhâsara ettiler. Yalnız şehrin göl tarafı serbest kaldığından türkler oradan irtibat te'min ediyor ve yardım alıyorlardı. Fakat türkler sonuna kadar mukavemet edemiyeceklerini anlayınca, haçlıların vahşetinden korkarak, Bizans kumandanı Butumites ile, hayatlarını kurtarmak şartı ile, şehrin teslimini müzâkereye giriştiler. Tam bu sırada idi ki, Kılıç Arslan'ın yaklaşmakta olduğu haberi geldi. Guillaume de Tyr sultanın kuşatılanları cesâretlendirmek için bir mektup yazdığını kaydeder. Bu suretle cesâreti artan türkler bizans kuvvetlerini tardettiler. Selçuklu sultanı ordusunu İznik hisarı önünde, ovada, savaşa soktu; çok şiddetli çarpışmalar oldu ve iki taraf da ağır zâyiât verdi, bir çok haçlı kumandanı öldü. Kılıç Arslan düşmanın bu kadar kuvvetli olacağını aslâ düşünmemiş idi; şehirdekileri de göl tarafından yardım ile takviye ediyordu. Lâkin haçlı kuvvetlerinin kahir üstünlüğü karşısında meydan muhârebesi vermenin tehlikesini gören Kılıç Arslan zâyiâtı azaltmak ve esir düşmemek için sevkülceyşi değiştirdi; İznik'i kendi mukadderâtına bırakarak, düşmanı dağ, geçit ve vâdilerde sıkıştırmak, geçeceği yerlerde iâşe güçlüklerine uğratmak maksadı ile, çekilmeğe karar verdi. A. Komnena sultanın İznik'teki askerlerinin şehri bizans imparatoru kuvvetlerine teslim edeceklerini bilerek, onlara: — „bundan böyle tercih edeceğiniz şeyi yapınız" — tarzında, bir mektup yazdığını söyler. Bu durum karşısında türkler pâyitahtı imparatora teslim için müzâkereye giriştikleri sırada bundan haberi olmıyan haçlılar şiddetli bir hücûma geçtiler. Fakat artık imparatorun başlıca Peçeneklerden terekküp eden ordusu da şehri teslim alıyordu. Alexis Komnenos türk esirlerine iyi bir muâmele yaptı ve fidye ile kurtulmalarına müsâade etti. Esirler arasında Kılıç Arslan'ın Çaka'nın kızı olan karısı da İstanbul'a gönderildi ve orada hürmetle karşılandı. O koçasından kendisi ile nerede buluşacağını

bildiren haberi bekledi. Haçlılar hıristiyanlık tarihinde kutsî bir mevkii ve 16 yıldan beri türklerin pâyitahtı olan İznik'e girdikleri zaman çok sevindiler; şehri bizzat kendileri teslim almadılar ise de, bu haberi, yazdıkları mektuplar ile, memleketlerine ileterek, Avrupa'da heyecan yarattılar ve bu muvaffakiyet onlara ümit ve itimat verdi. Haçlılar ile yapılmış olan anlaşmaya göre, şehir bizanslıların idâresine verildi (26 hazîran 1097).

Kılıç Arslan, böylece yalnız pâyitahtını değil, oradaki asker ve hazînelerini de terkederek, çekilirken haçlılar da Eskişehir (Dorylaeum) istikametinde yollarına devam ettiler. Aslen türk olan Tatikios adlı bir kumandanın emrinde bulunan bir bizans kıt'ası da onların refâkatinde idi.

Kılıç Arslan maiyetindeki askerler ile İznik'i terkedip çekildikten sonra Anadolu'daki türk kuvvetlerini toplamağa ve düşmanı durdurmağa çalıştı. Dânişmend Gâzî ve Kapadokya'da kendi tâbii olan emîr Hasan ile müşterek tehlikeye karşı bir ittifak yaptı. Bu kuvvetlerin iltihakından sonra Kılıç Arslan türk ordusu başında, haçlılara hücûm etmek için, hareket ederek, 30 hazîran günü Eskişehir ovasına çıkan vâdiyi kesti. Haçlılar bir daha böyle büyük bir türk ordusu ile karşılaşacaklarını sanmıyorlardı. Türkler düşmanı mızrak ve ok yağmuruna tutuyor ve eski göçebe taktiklerine göre de ona hücûm ediyor ve gerektiği zaman sür'atle ric'at hareketleri yaparak zâyiât verdiriyorlardı. Bizzat sefere iştirâk eden birinci haçlı seferinin anonim müellifine göre bütün dağ, tepe, ova ve vâdiler türkler ile dolu idi. Eskişehir ovasında temmûz sıcağında vukuâ gelen bu tarihî meydan muhârebesinde iki taraf da kahramanca döğüştü, çok kayıp verildi. Türklerin bu muhârebede gösterdiği kahramanlığa hayran olan müellif „türklerin fetânet, kahramanlık ve muhârebe kabiliyetlerini kim tasvir edebilir?" cümlesi ile başlayarak, „eğer türkler hıristiyan olsa idi kudret ve cesârette, harp san'atında kimsenin onlara müsâvî olamayacağı şüphesizdi" tarzında görüşlerini ifâde eder. Fakat düşmanın kahir üstünlüğü ve husûsiyle türk silâhlarının zırhlı şövalyelere te'sirsizliği karşısında Kılıç Arslan, fazla kayıp vermemek veya düşman tarafından sarılma tehlikesine mârûz kalmamak için, ordusu ile muhârebe sahnesinden ric'at etti ve haçlıların yollarını tahrip ve iâşe imkânlarını bertaraf ederek, çete muhârebelerine girişti. Eskişehir ovasında bırakılan azîm mıkdarda hayvan, para ve mal düşmanın eline geçti. Kılıç Arslan'ın çekilme karârında onların Anadolu'da kalmak niyetinde olmadıkları keyfiyeti de âmil olmuş olsa gerektir.

Haçlılar Eskişehir'de bir iki gün istirahat ettikten sonra, bizanslıların tavsiyesine göre, dağlar ile boz-kırın kenarından Konya istikametinde yola devam ettiler; Emîr ve Sultan dağlarından geçerek, Akşehir'e indiler ve oradan Konya'ya vardılar. Türkler bütün yol boyları gibi Konya'yı da tahliye etmişlerdi. Yaz sıcağı, erzak ve su tedâriki güçlükleri, ara-sıra yapılan baskın ve ric'at hareketleri onlara çok zâyiât verdirdi. Ağustos ortalarında sulak ve yeşillik bir yer olan Merâm'da bir müddet dinlendikten sonra, eylûlün haftasında Ereğli'ye vâsıl oldular. Kılıç Arslan Dânişmend Gâzî ve emîr Hasan ile birlikte, toplayabildiği asker ile, tekrar haçlıların karşısına çıktı ise de, kuvvetlerinin kifâyetsizliğini ve onların henüz kudretli olduklarını görerek, şimâle doğru çekildi. Ereğli'de ikiye ayrılan haçlı ordusunun bir kısmı henüz türklerin elinde bulunan Kilikya'ya girerek yollarına devâm etti. Fakat kısm-ı küllî Kayseri istikametinde şimâle kıvrıldı. Bu yol üzerinde emîr Hasan'ın haçlılara karşı yaptığı mücâdelelerin hâtırası uzun zaman halkın hâfızasında yaşadı. Onun adı *Dânişmend-nâme*'ye girdiği gibi, bu havâlide Selçuklu devrinde Türbe-i Turasan, Meşhed-i Hasan Beg adı ile bir takım türbe, ziyâretgâh ve zâviyeler bu emîrin nâmına izâfe edildikten başka (bk. Osman Turan, *Selçuk Türkiyesi din tarihine dâir bir kaynak*, Köprülü armağanı, İstanbul, 1953, s. 546) Hasan Dağ gibi bâzı dağ adları da yine onun ismi ile alâkalıdır. Haçlı ordusu türkler tarafından boşaltılan Kayseri'ye ve oradan da Göksun ve Maraş yolu ile Antakya'ya doğru ilerileldi.

Haçlı seferi türkleri, hemen tamâmiyle fethettikleri Anadolu'da, geri çekilmeğe ve orta yaylada toplanmağa mecbûr etti. Filhakika bu fırsattan faydalanan bizans imparatoru Alexis Komnenos önce garbî Anadolu'nun istirdadına girişti. İzmir'de Çaka'nın oğlu (Anna'da Çaka) ve Efes'te Tangrı-bermiş v. b. emîrler elinde bir takım beylikler mevcut idi. İmparator önce buraları istirdat etmek için J. Doukas kumandasında İzmir'e kuvvetler gönderdi ve Kılıç Arslan'ın mağlûbiyetini henüz duymayan halkın mâneviyâtını kırmak maksadı ile de sultanın karısını ve diğer esirleri bu kumandana teslim etti. Mukavemet edemiyeceğini anlayan Çaka'nın oğlu, İzmir'i terkederek, orta Anadolu'ya doğru çekildi. Oradan Efes'e yürüyen Doukas'a karşı türkler şehir önünde muhârebe safına geçtiler. Devam eden muhârebenin neticesinden emin olmıyan türkler geceleyin çekildiler. Fakat mühim bir mıkdarda bıraktıkları esirler adalara sevkedildi. Garbî Anadolu'nun bir çok yerlerinden orta Anadolu'ya dönmeğe başlayan türkler, Menderes nehrini geçerek, Bolvadin civârında toplanmağa başladılar. Böylece Türk-Bizans hudûdu İzmit civarı ve Marmara sâhillerine yakın iken, haçlı seferinden sonra tedrîcen Eskişehir-Antalya hattına intikal etti. Bizanslılar şimâlden de ilerilemeğe çalıştılar; Bayburt'u işgâl ettiler ise de burası Dânişmend'in oğlu İsmail tarafından kurtarıldı; Akdeniz sâhilleri de tamâmiyle bizans hâkimiyetine girdi. Kilikya'ya hâkim olan türkler, bâzı mevzii savaşlar yaptıktan sonra, oraları da terkettiler. Toroslara sığınmış bulunan ermeni beyleri yavaş-yavaş buraları bizanslıların elinden alarak Kilikya ermeni kırallığını kurdular. Bu suretle Anadolu türkleri birinci haçlı seferinden (1097) Myriokephalon muhârebesine (1176), yâni Kılıç Arslan II. zamanına kadar, merkez yaylasında sıkışarak, çok buhranlı ve mücâdeleli bir hayat geçirdiler. Bununla berâber garbî Anadolu'da bir çok yerler henüz türklerin elinde idi. Nitekim A. Komnena, Şahinşâh zamanında, 1110'da Alaşehir ve Balıkesir taraflarında türklerin mevcut olduğunu söylüyor.

Kılıç Arslan garptaki müşkiller ile uğraşırken, haçlılar karşısında onun kadar hırpalanmıyan Dânişmend Gâzi bu durumdan faydalanarak, 1100 yılında, mühim bir kuvvet ile gidip, henüz Gabriel'in elinde bulunan ve daha önce Kılıç Arslan tarafından muhâsara edilen Malatya'ya hücûm etti. Gabriel, şehri teslim edeceği vaadi ile, franklardan yardım istedi. Antakya prensi Bohemond Dânişmend Gâzî üzerine yürüdü ise de, ermenilerin yardımı ile, pusuya düşürülerek esir edildi; Sivas'a veya diğer bir rivâyete göre Niksar'a sevkedildi. Onun esâreti türkler arasında ne kadar sevinç yarattı ise, haçlılar arasında da o derece teessür uyandırdı. Bu sebeple 1101'de yeni bir haçlı ordusu, onu kurtarmak maksadı ile, hareket etti. Bu ordunun bir kısmı Sivas istikametinde ilerileyerek, Ankara'yı zapt ve müslümanları katletti. Oradan Kızılırmak vâdisini tâkiben yolları üzerinde rastladıkları köyleri ve ahâlisini, müslüman ve hıristiyan farkı gözetmeden, yağma, tahrip ve katlediyorlardı. Diğer bir kol da birinci haçlı ordusunun yolunu tutmuş idi. Fakat bu defa Kılıç Arslan daha hazırlıklı ve tecrübeli idi. Dânişmendlilere, Suriye Selçuklu hukümdarı Rıdvan'a ve sâir türk beylerine mektuplar yazarak, yardımlarını te'min etti; düşmanın geçeceği yerleri tahrip ederek, erzak ve su tedârik etmelerine mâni oldu. Böylece disiplinden mahrûm olan ve yollarda kâfî derecede tâciz edilerek bitkin bir hâle gelmiş bulunan takriben 300.000 kişilik bir kütle Amasya civarında tamâmiyle imhâ edildi. Bunlardan bir kısmı, bizanslılara sığınmak için, Bafra'ya kadar çekildi ise de, reislerinden başka kurtulan olmadı. Kılıç Arslan cenûp yolunu tâkip edenleri de, Ereğli civarında, aynı şekilde mahvetti. 300.000 kişi rivâyet edilen bu ordudan da pek az insan kurtarabildi. Meselâ Saint-Gilles 400, kont Poitou 300 süvâri ile Antakya'ya varabildi. Urfalı Matthieu Kılıç Arslan'ın Saint-Gilles'in maiyetinde bulunan haçlılara İznik civarında da 100.000 kişilik bir kayıp verdirdiğini yazar. Artık bundan böyle haçlılar, birinci seferde olduğu gibi, bir daha Anadolu'dan muvaffakiyetle geçmek imkânına mâlik olamadılar.

III. Şark fetihleri. Haçlılara karşı kazanılan bu zafer Selçuklulara sarsılan emniyet ve itimâtlarını iâde ettiği gibi, haçlı ve bizanslılara da Anadolu'dan geçmenin zorluklarını gösterdi. Bununla berâber, müşterek düşman karşısında, Kılıç Arslan ile Dânişmend Gâzî arasındaki ittifak da bozuldu. Bunun bir sebebi hâricî tehlikenin ortadan kalkmış olması, diğeri de, süryânî Mihael'in dediği gibi, Kılıç Arslan'ın meşgûliyetinden faydalanan Dânişmend'in Malatya'yı önce muhâsara ve 1101'de haçlıların imhâsından sonra, 1102'de fethetmesi oldu (İbn Şaddâd bu fethi Selçuklu sultanı Sulaymân'ın dayısı olduğunu kaydettiği, Dânişmendli Gümüştigin'e atfeder). Filhakika Kılıç Arslan, haçlılardan kötü muâmele gören Elbistan ermenilerinin dâveti üzerine, orasını istirdat ettikten sonra (1103), Maraş'a ve oradan da Antakya'ya gitmekte iken, Dânişmend Gâzî'nin esir aldığı Bohemond'u 100.000 dinar fidye mukabilinde iâde etmiş olduğunu ve Richard'ın büyük bir meblâğ mukabilinde geri verilmesi için, A. Komnenos ile de müzâkereye giriştiğini öğrendi. Bunun üzerine o hem Anadolu sultanı ve hem de müttefik olmak sıfatı ile Dânişmend'den bu paranın yarısını istedi. Selçuklu sultanı redd cevabı alınca, geri dönerek, Dânişmend üzerine yürüdü ve onu 496 (1103)'da mağlûp etti. Haleb'e elçi göndererek, askerlerine erzak tedâriki için, tâcirlere müsâade verilmesini talep etti ki, haçlılar karşısında onun bu gelişi halk arasında büyük bir memnûniyet yarattı. Dânişmend Gâzî 1104'te ölünce, Kılıç Arslan gidip Malatya'yı muhâsara etti. Muhâsara, 28 hazîranda başlayarak, 2 eylûle kadar sürdü. Sûrların manceniklar ile tahribi dolayısı ile mukavemet edemiyeceğini anlayan Dânişmend'in oğlu Yağısıyan şehri 1106'da Kılıç Ars-

lan 'a teslim etti. Böylece haçlı seferi dolayısı ile kendisinin fazla yıpranması neticesinde, Kılıç Arslan Dânişmendlilerin artan nufûzunu ve rekabetini bertaraf ettiği gibi, şarkta genişleme siyâsetini de gerçekleştirmeğe başlamış oldu.

Kılıç Arslan 'ın şarktaki siyâset ve emellerini gerçekleştirebilmesi garpta bizanslılar ile münâsebetleri düzeltmekle mümkün idi. Gerçekten o A. Komnenos ile bu sefer franklara karşı ittifak yapmış ve hattâ ona gönderdiği bir yardım kuvveti ile de Bohemond mağlûp edilmiş idi. Selçuklu sultanı Malatya 'nın ilhakı ile de şarka yayılmak için, Dânişmendlilerin teşkil ettiği mâniayı kaldırdıktan sonra, İran 'daki amcazâdelerine karşı Selçuklu hâkimiyetini elde etmek emelini beslemeğe başladı. Kılıç Arslan 'ı Kutalmış 'tan beri Selçuklu saltanatını ellerinde tutmak dâvasının bir devamı olan bu emelin gerçekleşmesine sevkeden sebepler var idi; zîra bu zamanda Sultan Berkyaruk ve Sultan Mehmed arasındaki mücâdeleler ve nihâyet birincinin ölümünden sonra Musul taraflarında husûle gelen hâdiseler Kılıç Arslan 'a bu istikamette muvaffakiyetler ümidi vermiş idi. Nitekim İbn al-Agîr 'in ifâdesinden anlaşılacağı üzere, bâtınîlerin Sultan Mehmed 'in askerlerine karşı Kılıç Arslan 'ın Bagdad 'ı zaptettiğine dâir yalan haberler çıkarması onun kudreti ve emelleri hakkında dikkate şâyân bir hâdisedir. Kılıç Arslan gibi, haleflerini de şarkî Anadolu taraflarında fütûhata sevkeden bir âmil daha var idi ki, o da islâm dünyası ile yakınlığı dolayısı ile bu memleketlerin iktisâdî ve kültürel bakımdan ileri durumları idi. Kılıç Arslan Malatya fethini müteâkip Urfa üzerine yürüdü. Bu esnâda idi ki, Berkyaruk tarafında bulunan Musul emîri Çökürmiş sultan Mehmed 'in hücûmuna uğradı ve bunun üzerine onun tarafındaki adamları Kılıç Arslan 'ı dâvet ettiler. Bu sebeple Urfa muhâsarasını terkeden Kılıç Arslan giderek Ḥarrân 'ı teslim aldı. Meyyâfârikîn 'de Melik Dukak nâmına vâlilik eden Ziyâ' al-Dîn Muḥammed de orasını sultana teslim etti. Kılıç Arslan Elbistan 'ı ona iktâ ettiği gibi, onu da kendisine vezîr yaptı. Atabegi ve babasının kölesi Ḥumar-Taş al-Sulaymânî 'yi Meyyâfârikîn 'e vâli tâyin etti. Bu tarafların halkı, haçlılara karşı savaşacağı düşüncesi ile, Kılıç Arslan 'ın buralara hâkim olmasına çok memnûn oldu, Lâkin bu sırada hastalanan Selçuklu hükümdarı Malatya 'ya dönmek mecbûriyetinde kaldı. Kılıç Arslan 'ın şarkta kudretine delâlet eden bu seferden sonra bütün Diyarbekir eyâleti emîrleri onun tâbiiyetine girdiler: Âmid emîri İbrahim, Siirt emîri Kızıl Arslan, Artuk-oğlu Sokman, Şahruh ve Hüsâmeddin. Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Mehmed, Çökürmiş 'in Kılıç Arslan tarafını iltizâm etmesi üzerine, emîr Çavlı 'yı franklara karşı başkumandan olarak tâyin ederken, Musul ve Fırat boylarını da kendisine iktâ etti. Bu münâsebetle Çavlı Musul 'a girdi ve Çökürmiş 'i öldürdü. Bunun oğlu, ümerâsı ve kendisini çok seven Musul halkı, Kılıç Arslan 'a haber göndererek, Musul ve havâlisini kendisine teslim edeceğini bildirdiler. Bunun üzerine Kılıç Arslan, ordusunu alarak, Malatya 'dan Musul 'a doğru ilerîledi; Anadolu 'da kalan ve imparator A. Komnenos 'a gönderilmiş olup, dönmekte olan askerlerinin kendisine iltihak etmesi için de emirler yazdı. Nusaybin 'e varınca Çökürmiş 'in askerleri ve Musul 'un ileri gelenleri gelip kendisine bi'at ettiler. Kılıç Arslan, ordusu ile birlikte, bunlar arasında Musul 'a girdi (1107 martı), tahta çıktı ve sultan Mehmed nâmına okunmakta olan hutbeyi değiştirerek, kendi adını ikame etti; memleketin işlerini nizâma koydu; Çavlı Musul 'dan kaçarak Haleb 'e gitti; Çökürmiş ve dolayısı ile Kılıç Arslan 'ın düşmanı olan Malik Rizvân ve İlġāzî ile ittifak ederek, ona karşı yürüdü. Kılıç Arslan da 11 yaşındaki oğlu Şahinşâh (veya Malikşâh) 'ı melik tâyin edip, anası ile birlikte orada bıraktıktan ve kaleyi Bozmış adında bir kumandanın muhâfazasına terkettikten sonra, bu müttefiklere doğru harekete geçti. İki taraf Habur nehri üzerinde karşılaştı. Kılıç Arslan 'ın, Anadolu' dan çağırdığı kuvvetler henüz yetişmediği için, rakiplerine karşı kuvveti az idi. Bunu fırsat bilen Çavlı derhâl hücûma geçti. İlk çarpışmada Kılıç Arslan 'ın askerleri bir takım küçük muvaffakiyetler kazandılar ise de, Sultan Mehmed 'e karşı istiklâllerini muhâfaza maksadı ile, Anadolu sultanı tarafına geçen şarkî Anadolu ve Elcezîre beyleri şimdi aynı tehlikenin bu taraftan geleceğinden endişe ederek, onun saflarını terkettiler. Bu hâdise Kılıç Arslan 'ın ordusunda bozgunluğa sebep oldu. Bu tehlikeli vaziyete rağmen, Kılıç Arslan muhârebede hârikalar gösterdi. Müthiş yaz sıcağı dolayısı ile iki tarafın atları da helâk olmuş idi. Anadolu sultanı bizzat Çavlı üzerine atıldı ve kılıcı ile muhârebe gömleğini (kezāġand) kesti. Fakat artık ordusu tamâmiyle bozulduğu için, ok yağmuru altında, atı ile birlikte Habur suyuna daldı ve kendisi ile atının zırhları ağırlık teşkil ettiğinden, batarak boğuldu (temmûz 1107). Bir müddet sonra sular cesedini kıyıya çıkardı. Habur civarında Şamsānîya köyünde tabuta konularak, Meyyâfârikîn 'e nakledildi.

Atabegi Mehmed orada ona bir türbe inşâ ettirdi. İbn al-Azrāḳ bunun Ḳubbat al-sulṭān adı ile mârûf olduğunu, oğlu Sultan Mas'ūd 'un 538 (1143/1444) 'de Bahā' al-Dîn Âbā Kâlicâr 'ı göndererek, Konya 'ya götürmek üzere, tabutunu Âmid 'e naklettiğini, fakat gürcülerin akınları dolayısı ile, tekrar Meyyâfârikîn 'e sevkedilerek eski türbesine iâde edildiğini ve 572 (1176/1177) 'de el'an orada medfun bulunduğunu yazar ki, bu husus mu'teber kaynaklarda da kayıtlıdır. İbn al-Azrāḳ Kılıç Arslan 'ın kızı Saide Hatun 'un da 524 'te onun türbesine gömüldüğünü, Naǧm al-Dîn Ġāzî de türbenin yanında Mascid al-amîr 'de defnedildiğini yazar. Çavlı Musul 'u tekrar işġâl etti. Bozmış mukavemet edemeyerek, Kılıç Arslan 'ın karısını alıp Malatya 'ya gitti. Fakat Kılıç Arslan 'ın oğlu Şahinşâh (veya Malikşâh) yakalanarak, Sultan Mehmed 'e götürüldü ve iki yıl sonra serbest bırakılarak Malatya 'ya gelip sultan oldu [bk. mad. MAS'ŪD I.].

Kılıç Arslan 'ın bu kahramanca, fakat feci ölümü türkler arasında unutulmaz acı bir hâtıra bıraktı. Filhakika İbn al-Agîr Atabeyler tarihinde araplar arasında meşhûr olan ölüm vak'aları gibi türkler arasında da Kılıç Arslan 'ın bu ölümünün meşhur olduğunu zikreder. Bu hâdisenin osmanlı hânedânının mensûp olduğu Kayı boyunun hâfızasında bir takım akisler bıraktığı ve menkıbevî cedleri Süleyman Şah 'ın Fırat 'ta boğulması hikâyesine bâzı unsurların buradan girdiği tahmin edilebilir. G. de Tyr de Kılıç Arslan 'ın çok cessur, hakîm ve mâhir bir hükümdar olduğunu kaydeder. Gerçekten onun karşılaştığı müşkiller ve buhran büyük idi. Anadolu 'ya geldiği zaman her tarafta bir takım feodal türkmen beyleri hüküm sürüyordu. O bunları Selçuklu saltanatı etrafında birleştirmeğe ve bizanslılar ile mücâdeleye çalışırken, arkadan gelen büyük haçlı orduları karşısında beşer tâkatini aşan bir irâde ve kudretle vatanını müdâfaaya girişti. Genç hükümdar bu hayat ve ölüm mücâdelesi ile haçlıların geçmesine mâni olamadı ise de, kahir düşman kuvveti karşısında azim ve irâdesi kırılmadı; ihtiyatı elden bırakmadı ve soğukkanlılığını bozmadı. Bir rivâyete göre, Eskişehir mağlûbiyetinden sonra karşılaştığı 10.000 kişilik bir topluluk ona neden muhârebe sahnesinden uzaklaştığını sorunca, sultanın:—„evvelce bütün frankları yendikten sonra zincire vurmağı düşünüyordum. Fakat bütün dağ, tepe, ova ve vâdilerin sayısız bir kavim ile dolduğunu gördüm, kendimizi ellerinden zor kurtardık; sözlerime inanırsanız kurtulursunuz." — tarzındaki cevabı hakikî durumu aksettirmektedir. Buna rağmen sarsılmayan irâdesi sâyesinde, Anadolu 'yu yeni gelenlere mezar yaptıktan sonra, devletinin kudretini iâdeye muvaffak oldu. O maiyeti ve teb'ası tarafından çok seviliyordu. Kılıç Arslan 'ın Anadolu 'ya gelişi nasıl bir bayram neş'esi yaratmış ise, İznik muhâsarasına yetişmesi de öyle bir ümit kaynağı olmuş idi. Kahramanlığı yanında adâleti ve iyi idâresi de teb'asının sevgisini kazanmağa âmil idi. İbn al-Agîr ve Abu'l-Farac sultanın Musul 'a girince adâlet icrâ ettiğini, zulmü kaldırdığını ve „kim bana birisi hakkında iftirâ eder ise öldürülecektir."—şeklinde bir beyânatta bulunduğunu bildirmektedirler. Haçlılar ve bizanslılar ile yaptığı hayat ve ölüm mücâdelesine rağmen, türklere has olan an'aneye uygun olarak, selef ve halefleri gibi, hıristiyanlara karşı şefkat ve müsâmahada kusur etmedi. Bu sebeple Malatya 'nın ilk muhâsarasında şehrin süryânî hıristiyanları Gabriel 'i atıp onun idâresine geçmeği tercih ettiler. Çağdaşı bulunan urfalı Matthieu, Kılıç Arslan 'ın çok âlîcenap ve hayırsever olduğunu ve bundan dolayı ölümünün hıristiyanlar için yas teşkil ettiğini yazar. İran 'daki amcazâdelerine karşı üstünlük dâvası güdecek kadar bir kuvvet kazandı ise de, genç yaşta bu bu şekilde ölümü oğulları arasında saltanat mücâdelelerine, Dânişmendliler ile bizanslıların müdâhalelerine fırsat vererek, Selçuklu devletini tekrar nâzik ve buhranlı bir duruma soktu ki, ancak torunu Kılıç Arslan II. [b. bk.] memleketi bu buhrandan kurtararak, onu komşuları arasında rakipsiz bir hâle getirebildi.

Bibliyografya: Matthieu d'Edesse (frns. trc. E. Dulaurier), Paris, 1858, s. 151, 211, 214, 230, 231, 241—244, 252, 261, 263, 264; Anne Comnène, *Alexiade* (nşr. ve frns. trc. B. Leib), II, 63, 78, 79, 165, 211; III, 8—13, 18, 19, 23—27, 29, 37, 142, 145; *Histoire Anonyme de la première Croisade* (nşr. ve frns. trc. L. Bréhier), Paris, 1924, s. 35—63; Michel le Syrien, III, 185—189, 192, 193; Anonim süryânî vekayinâmesi (ingl. trc. A. S. Tritton, *JRAS*, 1933, s. 74, 89; Guillaume de Tyr, *Texte français du XIIIe siècle* (nşr. M. Paulin), Paris, 1879, I, 45—48, 89—92, 96—108, 327, 328; Albert d'Aix (*HOC*, IV, 331, 340, 357; Foucher de Chartre (Leipzig, 1913), I, X 3, s. 162, 24, s. 437, XIII, 1—5, s. 199—203; Bar Hebraeus Abul 'l-Farac, *Chronography* (ingl. trc. W. Budge), s. 229, 233, 236, 237, 239, 240; 'Azîmî, *Chronique* (nşr. Cl. Cahen, *JA*, 1938, s. 372, 374, 376); İbn al-Ḳalānîsî, *Ẕayl Tārîḫ Dimaşḳ* (nşr. H. F. Amedroz), s. 134, 138, 150, 156—158; İbn al-Azrāḳ, *Tārîḫ Mayyāfārikîn* (İbn Ḳalānîsî hâşiye-

sinde), s. 157, yazm. 158a, 162b, 164a; İbn al-Aşîr, *al-Kāmil* (1303), X, 95, 104, 120, 135, 145, 148—151; ayn. mll., *Histoire des Atabecs de Mosul* (*RHC. Or.*, II, 2, s. 18); İbn al-ʿAdîm, *Buġya* (Bibl. Nat. Ar. yazm. 2138), 111b; Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mirʾāt al-zamān* (Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2097), XIII, 81, 139b, 144a, 150a, 151a; İbn al-Şaddād, *al-Aʿlāḳ al-ḫaṭîra* (British Museum, Add. 23334, 66a); Aksarayî, *Musāmarat al-aḫbār*, s. 21, 27—29; Niğdeli Kadı Ahmed, *al-Valad al-Şafîḳ* (Fâtih kütüp, nr. 4519), s. 292; Ḥamd Allāh Mustavfî, *Târîḫ Guzîda* (*GM*, s. 481); Kılıç Arslan'a atfedilen mektuplar, bk. G. Riant, *Inventaire Critique des lettres historiques des Croisades* (*Archives de l'Orient Latin*, Paris, 1881, I, 134, 148, 168); Michaud, *Bibl. des Croisades*, I, 445; II, 506—512; F. Chalandon, *Essai sur les règne d'Alexis Comnène* (Paris, 1900), s. 40—43, 104, 164—166, 195—198; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord* (Paris, 1940), s. 228, 231, 232, 235; ayn. mll., Le Diyār Bakr (*JA*, 1935, s. 230—232; R. Grousset, *Histoire des Croisades*, I; S. Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge, 1951), I; A. N. Kurat, *Çaka Bey* (İzmir, 1946), 45 sahife.

(OSMAN TURAN.)

KILIÇ ARSLAN II. ʿİZZ AL-DÎN (?—1192), Sultan Masʿūd I.'un oğlu, Kılıç Arslan I.'ın torunudur. Bu büyük Selçuklu sultanının uzun süren hukümdarlığı zamanında (1155—1192) bizanslıların Anadolu'yu ele geçirmek emel ve teşebbüsleri katʿî bir şekilde kırılmış, rakip türk hânedanları ya ortadan kaldırılmış veya tâbî bir duruma sokulmuş ve böylece, birinci haçlı seferinden sonra, Selçukluların karşılaştığı buhran ve tehlikeler bertaraf edilmiştir. Türkiye'de millî birliğin kurulması ile muvâzî olarak gelişen iktisâdî ve medenî yükselme de Kılıç Arslan devrinde başlar.

I. Meliklik devresi. Dânişmendliler arasındaki ihtilâflardan faydalanan Sultan Masʿūd hâkimiyetini Fırat boylarına, cenûp ve şark istikametine doğru genişletirken, Elbistan'ı 1144'te fethederek, oraya büyük oğlu ve veliahdi Kılıç Arslan'ı melik tâyin etti. Kılıç Arslan buradan haçlıların eline geçmiş bulunan Keysün (Coxon, Göksun) ve Maraş bölgelerine akınlar yaptı. Fakat önce bizans imparatoru Manuel I.'in taarruza geçmesi, sonra da ikinci haçlı ordusunun gelmesi bir müddet şarkta fetihlerin duraklamasına sebep oldu. Bu sefere iştirâk eden haçlı ordularının imhâsından sonra, 1149 yılında, Kılıç Arslan, babası ile birlikte, Maraş'ı haçlıların elinden kurtardı; frank şövalyelerine ve papazlara Antakya'ya gitmek müsâadesi verildi. Ertesi yıl Kılıç Arslan, babası yanında sefere iştirâk ederek, franklardan Keysün, Behisni ve Raʿban da fethedildi. Sultan Masʿūd Tell-Başar muhâsarasını terkedip memleketine dönünce, ermeni ve franklardan alınan bu yerleri de Kılıç Arslan'ın idâresine ilhâk etti; bir çok yerlerini kaybeden Urfa kontu Jocelin Sultan Masʿūd'un tâbiiyeti altına girdi. Sultan Masʿūd, Kilikya seferinden döndükten sonra, 1155 güz mevsiminde, hastalandı; öleceğini hissederek üç oğlunu emîrleri huzûrunda topladı. Eski göçebe türk feodal devlet telâkkîsine, yâni saltanatın hukümdarın oğullarına intikali hukûkî an'anesine göre, hâkimiyeti altında bulunan yerleri üç oğluna taksim etti. Bununla berâber, bu taksim yine mezkur an'ane icâbı, büyük oğlu Kılıç Arslan'ı Konya sultanı ve diğerlerini de ona tâbî melik olarak tâyin etmek şartı ile, vukû buldu. Sultan emîrlerin huzûrunda bizzat tahtından inerek, yerine Kılıç Arslan'ı çıkarmak, başına taç koymak ve bütün emîrler önünde eğilmek sureti ile cülûs merâsimi îfâ edildi. Böylece sultan Masʿūd [b. bk.] 1155'te ölünce Kılıç Arslan, doğrudan-doğruya, Konya ve havâlisinin ve dolayısı ile babasına âit bütün beldelerin sultanı oldu. Küçük oğlu Şahinşāh'a Ankara ve Çankırı taraflarının verildiğini biliyorsak da, ortanca oğluna nerelerin düştüğü mâlûm olmadığı gibi, adı da sarih bir şekilde kaydedilmiş değildir. Mâmafih İbn al-Ḳalānîsî ve Sibṭ'ın onun kardeşleri arasında zikrettiği Dolāt'ın ortanca kardeşi olması gerekir. Bundan başka sultan Masʿūd bu taksimi yaparken tâbiiyetinde ve maiyetinde bulunan dâmadı Dânişmend oğlu Niẓām al-Dîn Yağıbasan (bazı kaynaklarda Yaʿḳūb Arslan)'a, esâsen bu âileye âit bulunan, Sivas ve havâlisini, bunun yeğeni diğer Dânişmendli emîrine de Kayseri'yi vererek, onları da oğlunun tâbiiyeti altına soktu.

II. İç ve dış düşmanlara karşı muvaffakiyetler. Kılıç Arslan hukuken bütün bu meliklerin metbuu idi. Lâkin Masʿūd ölünce kardeşler arasında ihtilâf çıktı. Sultan ibtidâdan beri kendine rakip saydığı liyâkatli ve yakışıklı bir kimse olan ortanca kardeşini boğdurmak sureti ile bertaraf etti. Bundan korkan küçük kardeşi Şahinşāh kendisine âit olan Ankara ve Çankırı taraflarına kaçtı. Bu durumdan faydalanan Dânişmend oğlu Yağıbasan Şahinşāh, kendi yeğeni Ẕu 'l-Nūn ve diğer Dânişmendli emîrleri ile Kılıç Arslan'a karşı bir ittifak cephesi kurdu. Büyük bir süvâri kuvveti ile Kayseri havâlisini istilâ ederek, oralardan mühim sayıda hıristiyan halkını memleketine nakletti. Bu haberi alan Kılıç Arslan ordusu ile Yağıbasan üzerine yürüdü. İki ordu karşılaşınca, müslüman kanının akmasına mâni olmak maksadı ile, iki taraf ordusuna mensûp din adamları araya girerek, muhârebeyi önlediler ve iki hukümdar mütâreke yapıp geri çekildiler. Fakat Yağıbasan bir müddet sonra gizlice gidip Elbistan'ı işgâl etti. Kılıç Arslan hiddetle ve sür'atle ona karşı yürüdü. Yağıbasan sultan kendisine yetişemeden o havâliden, yine hürriyetlerine dokunmamak üzere, 70.000 kişiyi sürüp, memleketine getirdi. Onları orada yerleştirdikten sonra, dönüp sultanın karşısına çıktı. Bu sefer yine din adamları sultanın ayaklarına kapanarak, onun gazabını teskine ve savaşa meydan vermemeğe çalıştılar. Nihâyet iki hukümdar arasında her maddesi münâkaşa edilen bir muâhedenâme imzâlandı. Anlaşmanın Kılıç Arslan'ın lehinde bir mâhiyet taşıdığı belirmekle berâber, tehcir edilen halkın iâdesi bahis mevzuu olmadı. Çağdaş ve kulak şâhidi bir müellif olan keşiş Grégoire bu son karşılaşmanın yerini göstermez. İbn al-Ḳalānîsî ve Sibṭ b. al-Cavzî, biraz farklı olarak, Kılıç Arslan'ın Dânişmendlileri, 550 (1155/56)'de, Aksaray'da mağlûp ettiğini söyler ki, aynı hâdisenin bahis mevzuu olduğu âşikârdır.

Kılıç Arslan'ı Yağıbasan ile barışmağa sevkeden asıl sebep şüphesiz memleketinin diğer düşmanları tarafından tecâvüze uğraması idi. Filhakika ermeni kıralı Toros II.'un kardeşi Stefan da, fırsattan faydalanarak, sultanın topraklarına akın yaptı; 1156'da Maraş beyinin bir ermeni köyüne girmesi üzerine Maraş'a giderek tahrip ve yağma etti, hıristiyan halkını esir etti ve katilden esirgemedi. Bunun üzerine, Dânişmendliler ile mücâdeleye nihâyet veren Kılıç Arslan bizzat Keysün bölgesine girdi; yerlerinden kaçmış olan hıristiyan ahâliyi celbederek, onlara çok şefkatli bir muâmele yaptı ve yurtlarında yerleştirdi. Aynı yıl Behisni beyine karşı ayaklanan hıristiyan halkı Stefan'ı dâvet etti. Lâkin yeminini bozan bir hıristiyan keyfiyeti vâliye bildirince, halkın bir kısmı Stefan'ın memleketine göçtü. Bununla berâber, sultan gelince, bu ahâliyi de getirterek yerlerinde iskân etti. Sultan ile mücâdeleyi göze alamıyan Stefan, onunla iyi geçinmek için, Pertus kalesini de ona teslim etti. Hıristiyan müellifleri bizzat tesellüme gelen sultanın adâleti sâyesinde, halkın sükûna kavuştuğunu bildirirler. Kılıç Arslan Suriye ve Elcezire atabegi Nūr al-Dîn Maḥmūd'un da hudutlarına tecâvüz ettiğini gördü; Dânişmendlileri dâima ona karşı tutan ve kışkırtan Maḥmūd, sultan Masʿūd'un dâmadı olmasına ve onun ile franklara karşı bir ittifak muâhedesi yapmış bulunmasına rağmen, sultanın Dânişmendliler ile mücâdelesinden faydalanarak, ona âit olan Ayıntab ve Raʿban'ı işgâl etmiş idi. Bu sebeple Yağıbasan ile mücâdeleye son veren ve Ermenileri de teʾdip eden Kılıç Arslan, böylece durumunu kuvvetlendirdikten sonra, Nūr al-Dîn'e, dostluğa ve aradaki sıhriyete aykırı olan bu hareketini takbih etmek üzere yazdığı bir mektupta: — „Bana âit memleketleri iâde et, babam aramızdaki hudûdu çizdi" — dedi. Fakat Nūr al-Dîn aldırmayınca, Kılıç Arslan Kudüs'e, Antakya'ya ve Toros'a elçiler göndererek, Nūr al-Dîn'e karşı ermeni ve franklar ile dostluk anlaşmaları yaptı ve gâlibâ aynı zamanda Dânişmendli Ẕu 'l-Nūn'u da kendi tarafına çekmeğe muvaffak oldu. Bu müsâit vaziyeti hazırlıktan sonra, Kılıç Arslan, keşiş Grégoire ve onu teʾyit eden Abū Şāma'ya göre 552 (1157)'de, büyük bir ordu ile giderek, Ayıntab'ı muhâsara ve surlarını tahrip etmek sureti ile ele geçirdi; Raʿban üzerine yürüdü. Tam bu sırada idi ki, Kudüs kıralı ile Antakya prensi de Nūr al-Dîn ile mütârekeyi bozarak, onun memleketine hücûm ettiler; o da bu vaziyet karşısında özür dileyip bu yerleri Kılıç Arslan'a iâde ettiğini bildirerek, Haleb'e doğru çekildi. Bâzı muahhar arap kaynakları Nūr al-Dîn'e rûm ve franklara karşı Kılıç Arslan ile Dânişmendliler arasında sulhü teʾsis vazifesini atfederler ki, bunun tarafgirâne ve hakikate aykırı olduğu meydandadır.

III. Kılıç Arslan'a karşı ittifaklar. Kılıç Arslan'ın artan kudreti ve kazandığı muvaffakiyetler düşman ve rakiplerini aleyhinde daha sıkı bir iş birliğine sürükledi. Filhakika ordusu ile Kilikya'ya kadar uzanan imparator Manuel ile Nūr al-Dîn Maḥmūd arasında, 1159'da, Konya sultanı aleyhinde bir anlaşma yapıldığını çağdaş müslüman ve hıristiyan kaynakları naklediyorlar; zîra Selçuklular bizanslılar ile de mücâdele hâlinde idiler. Kinnamos'un bir kaydını teʾyit eden Urfalı Vahram, imparatorun topraklarını işgâl eden Toros'a karşı Kılıç Arslan'ı tahrik ettiğini, o da ordusu ile Anazarba'ya kadar ilerilediğini, Toros'un da mukabil harekete geçtiğini, fakat nihâyet anlaştıklarını ve Sempad'a göre de gizli bir dostluk yaptıklarını yazar. Diğer taraftan Dânişmendli Yağıbasan da Karadeniz sâhillerine kadar ilerileyerek Ünye ve Bafra'yı bizanslılardan aldı. İmparatorun Kılıç Arslan'a gönderdiği Alexis Gifard adındaki elçisi zaptedilen yerlerin iâdesini teʾmin ettiği gibi, 1158'de Yağıbasan ile bir ittifak muâhedesi de akdetti. Bu hâdi-

selerden sonra Manuel Kilikya seferinden dönerken, daha kısa bir yol olması dolayısı ile, Lârende'den geçmek sureti ile, sultanın topraklarına girdi; oradan Akşehir yolu ile Kütahya'ya vardı. Türkmenler bizans ordusuna önce Lârende, sonra da Kütahya civarında mühim bir zâyiat verdirdiler. Bu hâdise imparator ile sultanın arasını gerginleştirdi. Bu sebeple imparator ertesi yıl bizzat ordusu ile türklere karşı çıktı. Eskişehir civarında Türkmenler ile rumlar arasında şiddeti muhârebeler oldu. Büyük ve muntazam ordular karşısında göçebe taktiklerine baş-vuran Türkmenler çete muhârebelerine giriştiler, geceleri baskın yapıyor, gündüzleri çekiliyorlardı. Bu sâyede rumlara, müslüman kaynaklarına göre, on binlerce, hıristiyan kaynaklarına nazaran 20.000 kişi zâyiat verdiler. İmparator, kış bastığı için, İstanbul'a döndü ve intikam almak maksadı ile daha büyük bir hazırlığa girişti. Türkmenler, bu fırsattan faydalanarak, İsparta ve Denizli taraflarını yağma ettiler. İmparator Kılıç Arslan'a karşı Suriye'deki franklardan yardım istediği gibi, Dânişmendli Yağıbasan ve Ankara, Çankırı havâlisinin meliki bulunan sultanın kardeşi Şahinşâh ile de gizli bir ittifak yaptı. Kılıç Arslan'ı atıp yerine Şahinşâh'ı Selçuk tahtına çıkarmak niyetinde olan Yağıbasan önce sultanın tarafına geçmiş bulunan Kayseri emîri Dânişmendli Ẕu'l-Nūn'u ve Malatya emîri Zu'l-Ḳarnayn'i de bu ittifaka soktu. Bu vaziyetten haberdar olan Selçuklu sultanı Bitinya emîri Sulaymān'ı, sulh teklifi için, imparatora gönderdi ise de, redd cevabı aldı. Buna mukabil 1160'ta Elbistan ve havâlisini Yağıbasan'a terketmek sureti ile, onunla sulh yapmak mecbûriyetinde kaldı; imparatora da daha fazla ta'vizler veren yeni bir sulh teklifinde bulundu. Fakat tam bu sırada idi ki, Yağıbasan, Saltuklu âilesinden Erzurum meliki Ṣaltuḳ b. 'Alī'nin Kılıç Arslana'a nikâhlanan kızını getirmekte olan gelin alayına hücûm etti. Cihâzını müsâdere ettiği gibi, gelini de, nikâhlı olduğu için şer'î bir hîle olarak, cebren dininden irtidat ettirdikten sonra, yeğeni Ẕu'l-Nūn'a nikâhladı. Bu ağır tecâvüz karşısında gazaba gelen selçuklu sultanı Yağıbasan üzerine bir sefer yaptı ise de, mağlûp oldu. Her taraftan düşmanlarının ittifakı ile karşılaşarak çok güç bir durumda bulunan Kılıç Arslan bütün siyâsî faâliyet ye entrikaların mihveri olan imparator ile bizzat anlaşmak üzere, İstanbul'a gitmeğe karar verdi. Yanında bulunan Nūr al-Dīn'in kardeşi Naṣr al-Dīn Amīr-i mirān'ı ve bin süvâriyi berâberine alarak yola çıktı. İbn al-Aṯīr gibi islâm kaynakları bu hâdiseyi 560'ta gösterirlerse de daha mevsuk olması gereken keşiş Grégoire ve süryânî Mihael'in verdiği 1162 tarihini kabûl etmek icâp eder.

İmparator Manuel şimdi zayıf bir duruma düşmüş olan Kılıç Arslan'ı tutmak ve bu suretle türk hukümdarları arasında muvâzeneyi kurarak onların birbirleri ile mücâdelelerini devam ettirmek lüzûmunu anlamış bulunuyor ve Bizans'ın düşmanlarını birbirine ezdirmek siyâsetine bağlı kalıyordu. Bu sebeple bizans, ermeni ve süryânî kaynaklarının birbirlerini te'yit eden tafsilâtlı izahlarına göre, imparator misâfirini çok büyük bir nezâket ve tantana ile kabûl etti. İstanbul'da takriben üç ay kalan selçuklu sultanına göz kamaştırıcı merâsimler, ziyâfetler ve eğlenceler tertip etti. O şekilde ki, her gün iki defa kendisine ve maiyetine altın ve gümüş kaplarda yemek gönderiliyor ve bu kıymetli eşyâ ona hediye ediliyordu. Kılıç Arslan, bu ziyâret esnâsında, imparatordan maddî yardım te'min edip, onunla bir muâhedenâme imzâladı. Niketas'a göre sultan Sivas ve havâlisinin imparatora geçmesini kabûl ediyordu. Daha fazla tafsilât veren Kinnamos sultanın imparatorun düşmanları ile düşman olmağı, icâbında kendisine yardım etmeği, ona bağlı şehirlerin kendisine iâdesini, Türkmenlerin bizans topraklarına akınlarına mâni olacağını ve Grégoire'ı te'yiden de, ölümüne kadar imparatora sadâkat gösterip, hiç bir düşmanı ile anlaşmayacağını taahhüt ettiğini beyân ediyor, hattâ yanındaki emîrlerin, sultanın bu anlaşmayı bozması hâlinde, buna mâni olmak için ellerinden geleni yapacaklarına dâir yemin ettiklerini de ilâve ediyordu. Böylece Kılıç Arslan aleyhindeki ittifakı bozarak, kuvvetli bir durumda memleketine döndü.

IV. Nūr al-Dīn ile rekabet ve Dânişmendlilerin kaldırılması. Kılıç Arslan'ın başlıca gâyesi Yağıbasan'dan intikam almak ve saltanatına göz diken kardeşi Şahinşâh'ı bertaraf etmekti. Kılıç Arslan'ın mağlûbiyetinden ve İstanbul'a gitmesinden faydalanan Yağıbasan Artuklulardan dâmadı Faḫr al-Dīn Kara Arslan'ın elinde bulunan Harput ve Çemişgezek'in üzerine sefer yaparak, halkını esir ve Kemah'a doğru sevketti. Kılıç Arslan ertesi yıl, 559 (1163)'da, Dânişmendliler üzerine yürürken, bu vaziyette onun ile müttefik olduğu anlaşılan Kara Arslan, yine diğer Artuklu Mardin emîri Naṣr al-Dīn Alpı, Bitlis ve Erzen emîri Faḫr al-Dīn ile birlikte, Fırat'ı geçerek, Malatya'yı yağma etti. Yağıbasan (Yakub Arslan) memleketinin içlerine çekildi; Artuklular Sivas'a kadar yaklaştılar. İbn al-Azraḳ'a göre, Nūr al-Dīn Maḥmūd, haçlılar ile muhârebelerin şiddetlendiği bir zamanda, müslümanların birbirleri ile mücâdele etmesini doğru bulmıyarak, elçi gönderip, Artuklular ile Yağıbasan'ın arasını buldu. Fakat bu anlaşmanın asıl sebebi kuvvetlerini toplıyan Kılıç Arslan'a karşı bir mukavemet te'mini idi. Bu sebeple Kılıç Arslan'a karşı hazırlanmağa başlıyan Yağıbasan dâmadı ve sultanın kardeşi Şahinşâh ile birlikte hareket etmek için onun yanına, Çankırı'ya gitti. Yağıbasan'ın, bu ziyâret esnâsında, 1164'te ölmesi ve Dânişmendoğulları arasında ihtilâfın gelişmesi Kılıç Arslan'ın işini kolaylaştırdı ve fütûhâtını genişletmeğe imkân verdi. Filhakika kudretli rakibi Yağıbasan'ın ölümünden sonra önce Ẕu'l-Nūn ile müttefik bulunan Kılıç Arslan, 1165'te Elbistan, Dârende ve Gedük havâlisini ve Tohma suyu boyunu zaptetti; Dânişmendlileri tâkibe devam ederek, 564 (1169)'te Kayseri ve Zamantı havâlisini Ẕul'l-Nūn'un elinden alarak, memleketine ilhak etti. Ankara ve Çankırıyı da kardeşinin elinden aldı; Şahinşâh ve Ẕu'l-Nūn Nūr al-Dīn'e sığındılar. Kılıç Arslan Dânişmendliler aleyhinde genişleme faâliyetlerine fasıla vermiyerek, Malatya'da hukûm süren karışıklıklar dolayısı ile, 1171'de, orasını istilâya gitti. Kardeşi tarafından atılan Dânişmendli Muḥammed'in türlü mâceralardan sonra sultana dehâlet etmesi de bu seferi tahrik ediyordu. Kılıç Arslan'a mukavemet edemiyeceğini bilen şehrin hâkimi Afrīdūn da Nūr al-Dīn Maḥmūd'a sığındı. Bu zamanda bizanslılar sultana sulh muâhedesi ile bağlı ve bilhassa garpta meşgûl bulunduklarından Kılıç Arslan'a karşı yegâne rakip Suriye atabegi Maḥmūd idi. O, Malatya Selçuklular eline geçtiği takdirde, ana yolların ve Fırat boylarının tehlikeye düşeceğini hesaba katarak, müdâhale etmek zarûretini anladı. Kılıç Arslan bu vaziyette muhâsarayı terke mecbûr kaldı ve o havâliden 12.000 kişiyi sürgün ederek, Kayseri'ye döndü. Nūr al-Dīn kendisine sığınan Dânişmendli emîrleri, Şahinşâh, Mardin ve Harput Artuklu melikleri ve ermeni kıralı Mleh ile Kılıç Arslan'a karşı bir ittifak vücûda getirdi. Kendisini tehlikede gören Sivas Dânişmendli hukümdarı İsmail de onlara iltihak etti. Kılıç Arslan'a karşı hazırlanan kuvvetler Sivas'ta toplandılar (568=1172). Kayseri'de kalan sultan, yaz esnâsında, Nūr al-Dīn'in temsilcileri ile müzâkereye girişerek, müttefikleri oyaladı. Ondan Şahinşâh'a ve Ẕu'l-Nūn'a âit bütün memleketlerin geri verilmesi, Malatya seferinde esir edilenler ile Şahinşâh'ın yedi çocuğunun iâdesi istendi. Kardeşine yılda 10.000 dinar tahsisi ile esirlerin iâdesini kabûl eden Kılıç Arslan bir karış toprak terkine râzı olmıyacağını bildirdiği gibi, yeğenlerinin talep edilmesine fevkalâde kızarak, bir daha böyle bir istek karşısında kalmamak, diğerlerinin de âkıbetini göstermek maksadı ile, bunlardan birini öldürüp Şahinşâh'a gönderdi.

Bu sırada Sivas'ta hukûm süren bir kıtlık neticesinde, İsmail ve sultanın hemşîresi olan karısı (Yağıbasan'ın zevcesi idi) halk tarafından öldürüldü ve Nūr al-Dīn'in yanında bulunan Ẕu'l-Nūn Dânişmendli tahtına dâvet edildi (1173). Ẕu'l-Nūn ağır bir kış esnâsında, halkın yoldaki karları açmak suretiyle, Nūr al-Dīn'in maiyetine verdiği kuvvet ile birlikte Sivas'a geldi. Kılıç Arslan, bunu önlemek için, Kayseri'den Sivas üzerine yürürken, Nūr al-Dīn'in de sultanın amcası olup, Keysün beyi bulunan Gök Arslan'ı da, tarafına alarak, Merzuban, Behisni, Keysün ve Maraş taraflarını işgâl ettikten sonra, Ceyhan suyunun yukarılarına doğru ilerilediğini öğrendi. Bunun üzerine, sür'atle dönerek, Kayseri yakınında Nūr al-Dīn'e karşı çıktı. İki ordu, 1173 hazîranında, saf halinde, karşılaştı ise de, muhârebeye girişmeğe cesâret edemediler. İki tarafın birbirine saygı gösterecek kadar kuvvetli olması, şiddetli bir kıştan sonra hukûm süren erzak kifâyetsizliği ve hastalıklar anlaşmağı zarûrî kılıyordu; diğer taraftan Nūr al-Dīn haçlıların da bir tecâvüzünü öğrenmişti. Yapılan muâhedeye göre, Nūr al-Dīn işgâl ettiği bütün yerleri Kılıç Arslan'a iâde ediyor, Kılıç Arslan da Ẕu'l-Nūn'un Nūr al-Dīn'in himâyesinde Dânişmend ilinde (Sivas ve havâlisi) hakimiyetini tanıyordu. Kılıç Arslan'a karşı onu emniyete almak için de Nūr al-Dīn Sivas'ta Faḫr al-Dīn 'Abd al-Masīḥ kumandasında bir kıt'a asker bulundurdu. Arap kaynakları Nūr al-Dīn'in, serbest düşüncesi dolayısı ile, Kılıç Arslan'ı zındıklık ile ittiham ederek, elçilerine tecdîd-i imân etmesini, müslümanlar ile değil, hıristiyanlar ile muhârebe etmesini ve franklara karşı kendisine yardım göndermesini bu sulh müzâkerelerinde teklif ettiğini ve nihâyet haçlıların, bir rivâyete göre, Kılıç Arslan'ın tahriki ile, tecâvüz ettikleri haberi üzerine, sulha râzı olduğunu yazarlar ki, tarafgir olan ve birbirini tutmıyan bu ifâdeler karşısında süryânî Mihael'in verdiği mâlûmâtın daha objektif ve mevsuk olduğu muhakkaktır.

Musul ve Suriye atabegi Nūr al-Dīn Maḥmūd'un 1174 yılında ölümü selçuklu sultanını bu kudretli rakibinden kurtardı. Artık onun için, Dânişmendlileri ortadan kaldırarak, Anadolu'da millî birliği kurmak zamanı gelmişti. Bu sebeple

o harekete geçerek, Sivas, Niksar, Tokat ve Komana şehirleri ile bütün Danişmend ilinin fethini 1175 yılında ikmâl etti. Yağıbasan'ın oğulları, Kılıç Arslan ve oğullarının hizmetine girerek, bilâhare garp ucunda onlara tâbî Türkmenlerin beyi oldular. Nūr al-Dīn'in desteğinden mahrûm kalan Ẕu 'l-Nūn ise, bizans imparatoruna ilticâ etti. Sultanın kardeşi melik Şahinşāh (Sanisan) da, İbn al-Azrāḳ'a göre 570 (1174/75)'te önce Meyyâfârikîn'e gidip, dedesi Kılıç Arslan'ın türbesini ziyâret ettikten sonra, oradan sıra ile Ahlat'a, Azerbaycan atabegi İldeñiz'e ve nihâyet Gürcü kıralı Giorgi'ye gidip, misâfir oldu. Onun ikrâmlarını gördükten sonra, Suhum'dan gemiye binerek, İstanbul'a vardı.

V. Selçuklu ve bizans mücâdeleleri. Haylı zamandan beri Avrupa işleri ile meşgûl bulunan imparator Manuel Kılıç Arslan'ın me'mûlün üstünde rakipsiz bir kuvvet hâlinde yükselmesine seyirci kalamazdı. Bu sebeple mültecîleri çok iyi karşıladı. Diğer taraftan bizans hudutlarında ve bilhassa Eskişehir ovasında tekâsüf eden ve sayısı 100.000 kadar gösterilen Türkmenler, feodal durumları icâbı, akınlarına devam ediyor, yer ve mer'a bulmak maksadı ile, rum şehir ve köylerini işgâl ediyorlardı. Türkmenler, cenûpta da Denizli (Laodicaea)'ye kadar ilerilemişler ve hattâ on iki senelik sulhün verdiği sükûndan ve imparatorun Avrupa'da meşgûliyetinden faydalanan göçebelerin akınlarını Kırkağaç (Chliara), Bergama ve Edremit'e kadar götürdükleri göz önüne getirilirse, bizanslılar için endîşenin yerinde olduğu meydana çıkar. Selçuk hudutlarının tabi'î muhâfızı olan ve türk hudutlarını devamlı bir şekilde genişleten bu Türkmenler müstakil hareket ettikleri için, onların yine bu istilâlarında sultanın doğrudan-doğruya bir dahli yok ise de, resmen kendi mes'ûliyeti altında olmıyan bu hareketlerden sultan sâdece memnûn oluyordu. Bununla berâber bizans impratorunun harekete hazırlandığını öğrenen Kılıç Arslan, dâimâ ihtiyatı elden bırakmadı için, Süleyman adlı mâhir bir elçiyi mühim hediyeler ile imparatora göndererek, muâhedeye sadâkatini ve bunu yenilemeği teklif etti. İmparator sultana Türkmenler tarafından işgâl edilen yerlerin iadesini ileri sürdü. Kılıç Arslan buna zâhiren muvâfakat etti ise de, Türkmenlere mukavemet etmelerini bildirdi (1175). Bunun üzerine, Manuel hazırlanmağa ve Türkmenler tarafından yıkılan Eskişehir istihkâmlarını inşaya başladı. Bu zamanda hudûdun Eskişehir ve Seydigâzî'den geçtiğini gösteren yeni mâlûmatı bu sıralarda buraları ziyâret eden Haravî'nin eserinden öğreniyoruz. Filhakika bu müellif İstanbul ve İznik'ten geçtikten sonra, Türk-Bizans hudûdunda bir tepe üzerinde Battal Gâzî'nin mezarına geldiğini, Amuriye'de Mu'taşim ile gelip şehit olanların kabirlerini gördüğünü Sultan-önü (veya Öyüğü)'ne rumların al-Sīrmā tesmiye edip, bunun bir adının da Av-garm (Eskişehir kaplıcaları) olup, burasının kâfir hudûdunu teşkil ettiğini ve hastaların buraya gelip sıcak sularından faydalandığını söylemek sureti ile, bu havâlinin nasıl türkleşmiş olduğunu ve aynı zamanda Seydî Gâzî türbesinin hiç olmazsa bu tarihten itibâren türklerce mâlûm olduğunu ve bir ziyâretgâh hâline geldiğini meydana koyar (bk. P. Witteck, *Byzantion*, 1935, XI, 32). Diğer taraftan imparatorun, W. Ramsay'e göre Sandıklı ovasında bir şehir olan Pentapolis'e hücûm ederek, esir ve ganîmetler aldığına dâir Niketas'ın kaydı da burasının türklerin elinde bulunduğunu göstermektedir ve hudutların nerelerden geçtiği husûsunda bize vâzıh bir fikir vermektedir. Türkler Eskişehir istihkâmlarının inşâsına mâni olmak için akınlarına devam ediyorlardı. Manuel bizzat sefere çıkmadan önce 1175'te Amasya ve Niksar ahâlisinin eski efendileri olan Şahinşāh ve Ẕu 'l-Nūn'u istemeleri üzerine onları o havâliye gönderdi. Bunlar M. Gabros kumandasında buraları zapta giden orduya iltihak edeceklerdi. Fakat Şahinşāh Eskişehir'den Amasya'ya doğru giderken, Kılıç Arslan'ın kuvvetleri tarafından hücûma uğrıyarak geri dönmek zorunda kaldı. Gabros ise Amasya'ya gitti; mamafih Kılıç Arslan'ın yakınında bulunan kuvvetlerinden korkarak, geri çekildi. Kinnamos'un verdiği bu mâlûmata hiç temâs etmiyen süryânî Mihael ise yalnız Ẕu'l-Nūn'un bizans ordusu ile birlikte Niksar'ı muhâsara ettiğini, şehirdeki türklerin, yerli hıristiyanların ağzından rum kumandanına bir mektup yaparak, Ẕu'l- Nūn'un ırkdaşı türkler ile münâsebette olup, imparatora ihânet edeceğini bildirmek sureti ile, bir hîleye başvurduğunu, bundan şüphelenen rumların korkularından kaçmağa başladığını, türklerin onları tâkip ederek çok çok zâyiat verdirdikleri ve pek çok esir aldıklarını beyân eder. İmparatorun yeğeni öldürülenler arasında idi. Ẕu'l-Nūn şimâl taraflarına kaçarak, tekrar imparatora sığındı. Bu suretle sultan Şahinşāh ve Dânişmendlilerin çıkardığı son engeli de ortadan kaldırdı. Fakat aynı zamanda bu muvaffakiyetler onu imparator Manuel ile daha fazla bir hesaplaşma durumuna götürüyordu

VI. 1176 zaferi. Kılıç Arslan'ın Bizans için artık ciddî bir tehlike hâline geldiğini

anlıyan imparator, bizzat ordusunun başına geçerek, harekete karar verdi. Dâimâ ihtiyat ve basîreti elden bırakmıyan selçuklu sultanı, kendisine bir elçi göndererek, sulh muâhedelerinin yenilenmesini teklif etti. Fakat o sultanı yaptığı yardımları unutmakla ve nankörlükle ittiham etti. Kılıç Arslan da onu muâhedelere sadâkatsızlık ile ve bu meyânda Eskişehir ve Sublaion (Ramsay'e göre Menderes nehri kaynaklarında ve Uluborlu'nun şarkında bugünkü Homa) istihkâmlarını inşa etmekle suçlandırıyordu. Bizans kumandanları türk süvârisinin kudretini, Türkmenlerin çete muhârebelerindeki mahâretlerini ve nihâyet ordunun yorgunluğunu nazar-ı itibâra alarak, imparatoru sulhe iknâ için çalıştılar. Fakat intikam almağa ve Kılıç Arslan'ın kudretini yıkmağa karar veren Manuel, bütün kuvvetlerini toplıyarak, sefere çıktı. İbn al-Azrāḳ, mübâlegalı olarak, maiyetinde 700.000 süvâri ve 70.000 araba olduğunu kaydeder. Ordusunda bizanslı muntazam kuvvetlerden başka frank, macar, sırp ve peçenek askerleri de var idi. Bizans kaynakları sultanın şarktaki türk devletlerinden yardım aldığını söylüyorlar ise de, onun kuvvetlerini kendi askerleri ile Türkmenlerin teşkil ettiği muhakkak idi. İmparator ordusu ile Denizli istikametinden ilerileldi; Eskişehir'den geçen tabi'î yolu bırakarak, bu taraftan ilerilemekteki maksadı, sultanı gâfil avlıyarak doğrudan-doğruya selçuk pâyitahtı Konya üzerine varmaktı. Bizanslılar ilerilerken, Kılıç Arslan meydan muhârebesine girişmeden askerlerinin bir kısmını çete hâlinde düşmanın sağ ve solundan çapullar yaptırarak yıpratmağa, köyleri, iâşe imkânlarını tahribe çalıştı, suları içilmez bir vaziyete getirdi „Sayısız“ uç türkmenleri 5—10.000 kişilik birlikler hâlinde düşman ordugâhına ve yürüyüş kollarına saldırıyorlardı. Selçuk sultanının maksadı yıpranmış bir düşman ile dağlık bir yerde karşılaşmaktı.

Filhakika düşman ordusu Denizli'den çıkarak, Menderes kaynağından Homa (Siblia) ve oradan da Myriokephalon'un bulunduğu dar ve sarp bir vâdiye girdi. W. Ramsay burasının bugünkü Düz-bel olduğuna dâir fikrini değiştirerek, daha şarkta Hoyran gölü ile Kumdanlı (Gondam) arasındaki geçit olduğunu meydana koymuştur. Bu suretle türkler, plânlarında muvaffak olarak, 572 (1176 eylûlünde)'de bizans ordusunu pusuya düşürdüler; düşman ordusu tamâmiyle vâdiye girdikten ve Baudouin kumandasındaki geçitte bulunan kuvveti imhâ ettikten sonra, her taraftan hücûma geçtiler; düşman ok yağmuru altında perişan oldu ve müthiş bir zâyiâta uğradı. Bizanslıların ordunun arkasında gezip, henüz vâdiye girmemiş bulunan muhârebe ağırlığı, sayısı 50.000 kişi olarak kaydedilen Türkmenler tarafından, yağmalandı ki, 5.000 araba mıkdarında olan bu ağırlık, silâh, muhârebe makineleri, erzak ve mücevherattan ibâret idi. Her taraf düşman cesetleri ile dolu idi; esir ve ganîmet sayısız idi. Bu fecî durum karşısında imparator Kılıç Arslan'a sulh teklifinde bulundu. Gece karanlığında cereyân eden müzâkereler neticesinde sultan sâdece Eskişehir ve Sublaion istihkâmlarının yıkılması şartı ile, sulh teklifini kabûl etti. İmparatorun İstanbul'a döndükten sonra sultana altınlar gönderdiğine dâir süryânî Mihael'in bir kaydı muâhedenin maddeleri arasında muhârebe tazminâtının da bulunduğunu meydana koymaktadır. Nitekim anonim *Selçuk-nâme*'de imparatorun gönderdiği 100.000 altın, 100.000 gümüş, at vesâir kıymetli eşyâdan bahsedilir. Bizansın bu büyük ordusunu ezen Kılıç Arslan'ın bir hudut genişlemesi bahis mevzuu olmadan böyle hafif bir sulhe râzı olması sebebini bilmiyoruz. Hattâ süryânî Mihael'e göre Türkmenler bu yüzden sultana çok kızmışlardı. Bu, ihtimâl sultanın geceleyin kazandığı zaferin şümûlünü görememiş olması ve imparatorun henüz pusuya düşmemiş kuvvetlerinin bulunduğunu sanması ile izah edilebilir. İmparator sulhü imzâ ettikten sonra, ordusunun bakiyesi ile Honas ve Alaşehir (Philadelphia) yolu ile İstanbul'a döndü. Türkmenlerin taarruzundan korunması için de sultan üç emîrini refâkatine verdi. Buna rağmen her taraftan Türkmenlerin hücûmuna uğradı. Nitekas'a göre, bu hücûmlar sulhün pek hafif bir mâhiyette akdedilmesinden pişman olan sultanın emri ile olmuştur ki, bu onun göçebe Türkmenlerin devlet ile olan münâsebetlerinin feodal bir bağdan ibâret olduğunu anlıyamamasından ileri gelmiş olmalıdır. Nitekim süryânî Mihael'in kaydettiği üzere, imparator yanına katılan selçuklu emîrlerine bu husûsu sorunca, onlar da, Türkmenler için, „Bunlar bize tâbî değildir“ tarzında cevap vermişlerdir.

Myriokephelon zaferi selçuk ve bizans tarihinin mühim dönüm noktalarından birini teşkil eder. Bizanslılar Malazgirt zaferinin kendileri için öldürücü bir darbe olduğunun farkında olmıyarak, dâimâ Anadolu'yu istirdat edecekleri ümidini besliyorlardı. İşte takriben bir asır kadar süren bu ümit ve ona mâtûf mücâdeleler 1176 zaferi ile tamâmiyle kırılmış oldu. Gerçekten ehemmiyet bakımından Malazgird'i tâkip eden bu zaferden sonra, artık selçuk ve bizans tarihlerinin mukadderâtı,

taayyün etti. Bundan böyle Bizans daîmî müdâfaada, türkler de taarruzda bulunacak ve türklerin ilerilemeleri fâsılasız devam edecek ve böylece ilk haçlı seferinin yarattığı buhran ve doğurduğu menfî neticeler bundan böyle bertaraf edilmiş olacaktır. Bu muhârebeden biraz sonra, 1179 'da İstanbul 'u ziyâret eden haçlı müellifi Guillaum de Tyr imparatorun bir daha neş 'e duymadığını, sıhhatının düzelmediğini ve ölümüne kadar sükûn ve huzûrdan mahrûm olarak yaşadığını söylemekle mağlûbiyetinin ilk rûhî te 'sirini belirtmiş olur. Kinnamos imparatorun yeğeninin, evinin duvarlarını Konya sultanının kahramanlıklarını gösteren tasvirler ile süslemiş olduğuna dâir rivâyeti de burada kayda şâyandır. Manuel alman imparatoru F. Barberos 'a ve ingiliz kıralı Henry. II. 'ye gönderdiği mektuplarda bu fecî mağlûbiyetini gizlemeğe ve hattâ onu zafer şeklinde göstermeğe çalışmış ise de, müteâkiben Kılıç Arslan 'ın elçileri hakikati anlatmışlardı. Selçuklu sultanı ise, bu büyük zaferi müteâkip halifeye, komşu hukümdarlara, ganîmetlerden elde edilen hediyeler ile birlikte elçiler göndererek, haberi onlara müjdelemiş idi. Zafer hilâfet merkezinde tarihî ehemmiyeti ile mütenâsip bir bayram te 'siri yarattı. İbn Ta'āvīzī 'nin halife al-Musta'žī 'ye takdim ettiği divanında bu hâdise islâmın büyük bir zaferi olarak tebcil edilmiştir: „Uğurlu haberler geldi, müslümanlar bunu müzik gibi dinlemekte ve hıristiyanlar müteessir olmaktadır. Müslümanları mes'ut eden bu zafer uçta vukû buldu. Mas'ūd 'un oğlu rum hukümdarının başına felâket getirdi ve o hayatını güçlükle kurtardı; hatipler câmilerde bu müjdeyi veriyorlar. Mas'ūd 'un oğlu hudutta muhârebe ediyor; sizin duâlarınız ve hatiplerin duâları ona bu mânevî silâh ile yardım ediyorlar".—'İmâd al-Dīn İṣfahānī Kılıç Arslan 'ın Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī 'ye gönderdiği bir mektupta ona rumlar tarafından artık bir endişe kalmadığını ve sulh yapıldığını bildirdiğini kaydeder. Kılıç Arslan F. Barberos 'a da bir elçi heyeti göndererek, zaferini müjdelemiş ve bu vesile ile de daha evvel dostâne münâsebetlere giriştiği alman imparatoruna ittifak teklifinde bulunmuştur.

VII. Kılıç Arslan ve Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī. Bizans imparatorunu kat'î bir şekilde ezdikten sonra, Kılıç Arslan için artık o taraftan bir endîşe duyulmadan şarktaki emellerini gerçekleştirmek imkânı hâsıl oldu. İlk hedefi Selçukluların eskiden beri ilhâka ve elde tutmağa çalıştıkları Malatya idi. Şehir, kardeşi Afrīdūn 'u öldürerek (1175), yerine geçen Dânişmendli Mehmed 'in elinde idi. Malatya muhâsarası dört ay kadar sürdü. Kışı geçirmek için sultan, askerlerine tuğladan evler, kendisine de taştan ikametgâh yaptırdı. Her tarafta ve bilhassa şehirde hukûm süren kıtlık dolayısı ile, halkın kendisini teslim edeceğinden korkan Dânişmendli emîri sultandan hayatını kurtaran bir ahidnâme alarak, Harput 'a gitti ve böylece şehirde 25 teşrin I. 1178 'te kat'î olarak selçuklu hâkimiyetine girdi ve Dânişmendlilerin bu kolu da ortadan kaldırıldı. Bu vaziyette kendilerini emniyette göremiyen Artuklu emîrleri de Ṣalāḥ al-Dīn 'in himâyesine girdiler. Böylece selçuklu sultanı ile Atabeg Nūr al-Dīn arasında mevcut olan rekâbet bu sefer onun yerine geçen Ṣalāḥ al-Dīn ile başlamış oldu.

Kılıç Arslan 'ın, bizanslılara karşı kazanılan zaferi müteâkip Ṣalāḥ al-Dīn 'e gönderdiği mektup aynı zamanda ona bir nevî satvet gösterme mânasına geliyordu. 575 (1179) 'te Ṣalāḥ al-Dīn 'e yolladığı elçisi ile, kendisine âit olup, vaktiyle Nūr al-Dīn Maḥmūd tarafından işgâl edilen ve şimdi onun tâbî idâresinde bulunan Ra'ban kalesinin iâdesini istedi ve Nūr al-Dīn 'in oğlu Malik al-Ṣāliḥ 'in de buna muvâfakat ettiğini bildirdi. Ṣalāḥ al-Dīn bu talebi gazapla reddedince, Kılıç Arslan, kalenin istirdâdı için 3.000, diğer rivâyete göre, 20.000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Fakat bu kuvvet Ṣalāḥ al-Dīn 'in gönderdiği orduya mağlûp olarak döndü. Ertesi yıl (576 = 1180) selçuklu sultanının Ḥiṣn Kayfā Artuklu meliki Kara Arslan 'ın oğlu Nūr al-Dīn Mehmed üzerine yürümesi iki kuvvetli sultan arasındaki gerginliği büsbütün arttırdı. Bunun zâhirî sebebi Kılıç Arslan 'ın dâmadı olan Nūr al-Dīn Mehmed 'in sultanın kızına fenâ muâmele yapması idi. Fakat onun bu vesîle ile şark hudutlarını genişletmek karârında olduğu muhakkaktır. Filhakika Selçuklu ordusu Artuklu ülkesini işgâle başladı. Nūr al-Dīn Ṣalāḥ al-Dīn 'e sığınarak, müdâhalesini ricâ etti; o da sultana, dâmadını affederek, geri dönmesini bildirdi. Kılıç arslan kızını verdiği zaman ona terketmiş olduğu birkaç hudut kalesini geri almak karârında olduğunu söyledi. Böylece elçilerin aracılığı ve müzâkereler netice vermeyince, Ṣalāḥ al-Dīn, haçlılar ile sulh yaparak, Kılıç Arslan üzerine yürüdü. Vaziyetin ciddiyetini anlıyan Kılıç Arslan vezîri İḫtiyār al-Dīn Ḥasan 'ı Ṣalāḥ al-Dīn 'e gönderdi. Fakat onun karârı kat'î olduğundan, epeyce sert cevap verdi. Buna rağmen, dirâyetli vezîr ne pahasına olursa-olsun, vazifesinde muvaffak olmak ve Ṣalāḥ al-Dīn 'i harpten vazgeçirmek istiyordu. Ona Nūr al-Dīn 'in bir muganniye için sultanın kızına yaptığı fenâlıkları anlattıktan sonra; — „Sen büyük bir sultansın; frenkler

ile sulh yaparak gazâyı bırakıp, bir kahpe için müslüman sultanına karşı gidiyorsun; halbuki sultanın kızını korumak da sana düşer"—sözleri ile Ṣalāḥ al-Dīn 'i teskin ve anlaşmaya iknâ etti. Bu suretle Nūr al-Dīn 'e, alâkadar olduğu muganniyeyi tard ve sultanın kızına hürmet edeceğine dâir yemin ettirdikten sonra, iki sultanın arasında sulh oldu ve haçlılar ile ittifak hâlinde bulunan ermenilere karşı da müşterek bir harekete karar verildi.

İslâmlara mütemâyil bir siyâset güden Kilikya ermeni kıralı Mleh 'in katlinden sonra tahta çıkan kıral Rupen III. (1178—1187), franklar ile ittifak ederek ve Bizans 'ın Kılıç Arslan 'a mağlûp olmasından istifâde ederek, imparatora âit Misis ve Adana şehirlerini zaptettiği gibi, türklere karşı da tecâvüzkâr hareketlere tevesssül etti. Kilikya 'ya giren göçebe Türkmenlerin oralarda oturmaları ve hayvanlarını otlatmaları için onlar ile anlaştığı halde, bilâhare Türkmenlere saldırarak, onlardan bir kısmını esir aldı ve hayvanlarını zaptetti, bir kısmını da öldürdü. Bu vaziyette, yukarıda mezkûr sulh anlaşmasına göre, Kılıç Arslan Eyyûbî hukümdarına ermeni kıralına karşı harekete geçmesini bildirdi. Ṣalāḥ al-Dīn, sultana yardım için, Karahisar ve Göksu (Nahr al-Azraḳ) 'dan geçerek, ermeni topraklarına girdi. İki kuvvetli sultana karşı mukavemet edemiyen kıral türk esirlerini serbest bırakıp, çok mıkdarda para göndererek, sulha tâlip oldu. 576 cemâziyelevvelinde (1180 yazı) kıral ile muâhede yapıldıktan sonra, Ṣalāḥ al-Dīn Mısır 'a, Kılıç Arslan da Malatya 'ya gitti ve şehrin surlarını yeniden inşâ etti.

VIII. Garbî Anadolu 'da yeni fetihler. İmparator Manuel, 1176 hezîmetinden sonra, İstanbul 'a dönünce muâhede ahkâmına tamâmiyle riâyet etmedi. Uluborlu 'nun şarkında kâin Sublaion tahkimâtını yıktı ise de, Eskişehir istihkâmlarının tahribine yanaşmadı. Sultan muâhedenin tatbikını talep edince de ona cebren kabûl ettiği bir muâhedeye riâyet edemiyeceğini bildirdi. Selçuklu sultanı bu sebeple, 1177 'de, Niketas 'ın Atebeg (Atapakos) adı ile zikrettiği bir kumandanın emrinde 24.000 kişilik bir kuvvet göndererek, Menderes vâdisini tahrip etti. Aydın 'a kadar bir çok şehir istilâ edildi; Atabeg 'in sultana deniz suyu ve kumu getirmek için akınlarını deniz kıyısına kadar götürdüğü rivâyet ediliyor. Fakat bu askerler geri dönerken, Menderes suyu geçidinde bizanslıların hücûmuna uğradı. Atabeg askerlerini geçirirken, şehit düştü. Türklerin Bitinya 'da muhâsara ettikleri Çlaudiopolis (Eskihisar) 'i kurtarmak için imparator son bir sefere daha çıktı ve türklerin muvaffakiyetine mâni oldu. Lâkin 1176 zaferinden sonra, türk kuvvetlerini ve hudutlarda tekâsüf eden göçebelerin tazyikını durdurmak için, bu küçük teşebbüsler kâfî değil idi. Filhakika Manuel 'in ölümünden sonra, Kılıç Arslan 578 (1182) 'de bizans topraklarında geniş bir istilâ hareketine girişti. Uluborlu (Sozopolis) ve civarındaki kaleler fethedildi; Kütahya tahrip ve zaptedildi. Niketas 'ın ifâdesi Kütahya ve Eskişehir 'in artık Selçuklu hâkimiyetine geçtiğini ve hudûdun Denizli 'ye yaklaştığını göstermektedir. Antalya da oldukça uzun bir müddet muhâsara edildi ise de, ele geçirilemedi. Bir çok yerlerin halkı kendi arzuları ile sultanın idâresine girdi. 1183 'te Alexis II. 'in ölümü üzerine, Bizans 'ta başlayan dâhilî mücâdele yeni bir türk istilâsını kolaylaştırdı. Filhakika Philadelphia (Alaşehir) 'da bulunan Jean Komnen 'in iki oğlu gelip, sultanı buldular. Sultan bunlar ile birlikte, 40.000 kişilik bir ordu gönderdi ve bir çok yerler işgâl edildi; türk akıncıları deniz kenarına kadar ilerilediler. Kılıç Arslan Malatya patriği süryânî Mihael 'e gönderdiği bir mektupta, artık bizanslıların bir daha baş kaldıramayacağını, denize kadar bir çok yerlerin, 72 kalenin ve bu arada en büyüğü olan Diadion (mevkii bilinmiyor) 'un alındığını ve şimdiye kadar türklerin eline geçmemiş olan bu memleketlerin „saltanat kanunlarına göre idâre" edildiğini gururla ve Allaha şükrederek anlatmaktadır. Ẓahabī 'ye göre, bu zaferler de fetihnâmeler ile müslüman hukümdarlarına müjdelendi. Kılıç Arslan bu zamanda 70 yaşını aşkın fakat sıhhatli idi. Andronikos 'un ölmesi İsak 'ın cülûsu (1185) dolayısı ile Bizans 'ın zaafından faydalanarak, Emîr Sam (?) (Sames) kumandasında gönderdiği yeni bir süvârî kuvveti ile de Alaşehir 'in ötesindeki yerleri yağma etti ve imparator ona yıllık bir vergi vermek mecbûriyetinde kaldı.

Büyük bir türkmen hareketi bu sıralarda Azerbaycan ve Gürcistan 'dan şarkî ve orta Anadolu 'ya, Suriye ve Elcezire taraflarına kadar yayıldı. Anadolu 'nun şimâl, garp ve cenûp uçlarında yarı-müstakil, sultana bağlılıkları müphem ve feodal mâhiyette olan Türkmenler nasıl bizans topraklarını istilâ ve kendilerini idârede serbest idi iseler şarktakiler de hareketlerinde öyle idi. Çadır altında yaşayan bu Türkmenler, hayvanları ile birlikte, kışın sıcak olan Suriye taraflarına, baharda da Anadolu 'daki yayla ve mer'alara çıkarlardı. Bu yıllık göçler esnâsında yollar insanlar ile ve hayvan sürüleri ile dolar, eşkiyâlık ile geçinen kürtler de, fırsat buldukça, bunların

koyun, sığır, at ve develerini çalarlardı. Bu sebeple 1185'te Türkmenler ile kürtler arasında büyük bir düşmanlık ve mücâdele açıldı. Zevzand'da büyük bir türkmen düğününe iştirâk etmek isteyen kürtler ile Türkmenler arasında çıkan bir münâkaşa neticesinde güvey esir ve katledildi. Bu hâdise ile iki unsur arasında başlayan mücâdele yılarca sürdü; iki taraftan on binlerce insan öldü; âsâyiş bozuldu, yollar kapandı ve bir çok yerler harâp oldu. Nihâyet kürtler mağlûp olarak, âile ve malları ile Kilikya hudûtlarına ve Orta Anadolu'ya kadar kaçtılar. Fakat çoğu arkalarından yetişen Türkmenler tarafından imhâ edildi. Türkmenler daha sonra hıristiyanların kürtlere yataklık ettiğini öğrenince de, bunlara kızarak, 26.000 kadarını esir ve katlettiler. Nihâyet türk hükümdarları harekete geçerek, bu mücâdeleyi durdurdular. Bunun neticesinde Türkmenlerin bir kısmı Kilikya ermeni kıralının topraklarına girdi. Bunu Kılıç Arslan'ın yaptırdığına kânî olan kıral selçuk topraklarına bir akında bulundu. Bu Türkmenlerin başında Rüstem adlı bir bey var idi. Gürcü kaynaklarına göre, kıraliçe Thamar (1184—1211)'ın ilk senelerinde Azerbaycan ve İran ovalarında „denizdeki kumlar gibi kalabalık" olan Türkmenlerin başında bulunan Rüstem, Gürcistan'a akınlar yapmış ve nihâyet nüfus kesâfetinin baskısı ile Kilikya hudutlarına kadar gelmiş idi. İşte bunun maiyetinde bulunan Türkmenler 1187'de ermeni kıralının topraklarını istilâ ederek, Sis'e kadar ilerilediler. Tarafımızdan neşredilen iki farsça takvimde Kılıç Arslan'ın Silifke'yi fethettiğine dâir kayıtlar gâlibâ bu istilânın bir in'ikâsıdır.

IX. Kılıç Arslan'ın memleketi evlâdlarına taksimi. Kılıç Arslan uzun ve şerefli bir mücâdele hayatından sonra yorulmuş, ihtiyarlamış ve artık sefere çıkamaz olmuş idi. Babalarının bu hâlini gören oğullarından bir kısmı da veliahd olmak ve saltanatı kendisine sağlamak maksadı ile çırpınıyordu. Bu durum karşısında sultan, babası gibi, memleketini eski türk hâkimiyet telakkîsine göre, 11 evlâdı arasında taksim etti: 1. büyük oğlu Ḳuṭb al-Dīn Malikşāh'a Sivas ve Aksaray'ı; 2. Rukn al-Dīn Sulaymān Şāh [b. bk.]'a, Tokat merkez olmak üzere, Karadeniz sâhillerine kadar olan memleketleri; 3. Muḥy al-Dīn Mas'ūd'a, Ankara merkez olmak üzere, Çankırı ve Eskişehir'e kadar uzayan yerleri; 4. Nūr al-Dīn Maḥmūd (Sulṭanşāh)'a Kayseri ve havâlisini; 5. Muġīṯ al-Dīn Ṭuġrulşāh'a Elbistan'ı; 6. Mu'izz al-Dīn Ḳayṣarşāh'a Malatya'yı; 7 Nāṣir al-Dīn Barkyaruḳşāh'a Niksar ve Koyluhisar'ı; 8. Niẓām al-Dīn Arġunşāh'a Amasya'yı; 9. Sancar Şāh'a Ereğli'yi; 10. Arslan Şāh'a Niğde'yi; 11. en küçük oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav [b. bk.]'e de, merkezi Uluborlu olmak üzere, Konya'nın şarkında kalan ve Kütahya'ya kadar uzayan memleketleri vermiş idi. Kaynaklar bu taksimin tarihini kaydetmiyorlar ise de, Uluborlu Kayḫusrav'e verildiğine ve burası 1182'de fethedildiğine göre, taksimin bu tarihten sonra ve Sivas'ta huküm süren büyük oğlu Ḳuṭb al-Dīn Malikşāh ile babası arasında 1188'de mücâdele olduğuna göre de, bu tarihten önce ve her halde 1185'te vukû bulduğu kabûl edilebilir.

Kılıç Arslan memleketini, melik olarak, evlâtlarına bölmekle berâber, kendisi sultan sıfatı ile Konya'da oturuyor ve metbû hükümdar mevkiinde onlara nezâret ediyor, vezîri İḫtiyār al-Dīn Ḥasan, sultan nâmına, devlet işlerine bakıyordu. Bununla berâber, 11 kardeşten her biri, melik olarak, kendilerine tahsis edilen eyâlette huküm sürüyor, nâmına para basıyor, inşâ ettiği binâlara kendi ismini hakkettiriyor ve hutbede, tabi'î babasının adından sonra da, kendi ismini okutuyordu. Böylece Kılıç Arslan'ın yüksek hâkimiyeti altında memleket 11 tâbî hukûmete bölünmüş idi. Bunlar, sultan unvanını alamayarak, melik sıfatı ile iktifâ etmekle berâber, feodal türk devlet telâkkîsine göre, idârelerinde bulunan memleketlerde tam bir istiklâle sâhip idiler. İbn Bībī'nin ifâde ettiği üzere, meliklerin hukûmet merkezlerinde kendilerine mahsus idâre ve teşkilâtları var idi; maiyetlerinde ordu, saraylarında âlim ve şâirler bulunuyor, vergileri kendi me'mûrları tahsil ediyor, teb'anın işleri bizzat onların divanına bağlı kalıyordu. Bu memleketlerin merkez ile münâsebetleri sâdece meliklerin yılda bir kere Konya'ya gidip babalarına itâat ve tâbiiyetlerini arz etmekten ibâret idi. Hattâ hâricî münânâsebetlerinde de tamâmen müstakil olup, bizanslılar ile ayrı-ayrı harp ve sulh yapıyorlardı. Nitekim Niketas, Kayḫusrav'den başka, Ankara meliki Muḥy al-Dīn Mas'ūd'un Kastamonu taraflarında fütûhat yaptığını, Dadybra (Devrek?)'yı zapt ve türkler ile iskân ettiğini, bu hâdise sonunda imparator ile sulh ve bilâhare de ona Rumeli'deki mücâdelesinde askerî bir yardım kuvveti i'zâm ettiğini, Rukn al-Dīn Sulaymān'ın da Karadeniz sâhillerine kadar fetihlerini genişlettiğini ve Samsun'u bile elde ettiğini söylemekle bu durumu te'yit eder. Selçuklu devleti böylece bu parçalanma devresinde bile, kudretli melikler sâyesinde, şimâl ve garp taraflarında 1176'da artık kuvveti kırılan bizanslılar aleyhinde genişleme hareketlerine devam etti. Yalnız Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra kardeşler arasında çıkan mücâdelelerden faydalanan ermeni kıralı Leon'un Elbistan meliki Muġīṯ al-Dīn Ṭuġrulşāh'ın topraklarına girdiğini ve onu tâbî bir duruma soktuğunu, bir defâsında da Kayseri havâlisinde bir mevkî işgâl ettiğini (1195) süryânî Mihael söylüyor.

Kılıç Arslan, evlâtlarını bu şekilde ayırmak suretiyle, son günlerini sükûn içerisinde geçireceğini umuyordu. Fakat oğullarının saltanat mücâdelesine girişmeleri ihtiyar sultanın huzûrunu kaçırdı. Büyük oğlu Malikşāh bunlar arasında en kudretlisi ve ihtirâslısı idi. Vezîr İḫtiyār al-Dīn Ḥasan Kılıç Arslan'ı bu oğlunun ihtiraslarını dizginlemek için tahrik etti ve nihâyet baba ile oğul arasındaki ihtilâf muhârebeye kadar vardı. Birbirlerine karşı yürüyen iki tarafın kuvvetleri Kayseri civarında karşılaştı (1188). Fakat Malikşāh'ın askerleri ihtiyar sultana karşı silâh çekmekten vazgeçince, Malikşāh Sivas'a döndü. Sultan hiddetinden oğluna iltihak eden 4.000 Türkmenin öldürülmesini emretti. Bu esnâda sultanın dâmâdı ve tâbii olan Mengücük'lerden Erzincan meliki Bahrām Şāh (1168—1225), baba ile oğul arasını bulmak için, fakat hakikatte Malikşāh'ı iltizâm ederek, sultanı, iki tarafın arasını bozan vezîr Ḥasan'ın tardına iknâ etti. Vezîr 200 kadar maiyeti ve âile efrâdı ile birlikte giderken, Malikşāh'a tâbî Türkmenler tarafından Sivas yolunda parçalandı ve cesedi köpeklere atıldı. Nihâyet ahâlinin harekete geçmesi ile Kayseri'de medresesi olan vezîr oradaki türbesine defnedildi. Vezîrin ortadan kalkması Malikşāh'a kolaylıkla Konya'yı işgâl etmek imkânını verdi. Oraya hâkim olunca, babasına tahakküm etti, emîrlerini öldürdü ve kendisini veliahd yapmak için onu icbâr etti. Nihâyet mehcûr vaziyette bulunan babasını yanına alarak, onun nâmına kardeşlerini ortadan kaldırmak veya itâate almak maksadı ile, harekete geçti. İbn al-Aṯīr ve anonim *Selçuk-nâme*'de Kılıç Arslan'ın, pişman olup, Malikşāh'ı veliahd tâyin ederek memleketi tekrar onun etrafında birleştirmeğe çalıştığına dâir kayıtlar şüphesiz bu fi'lî durumun bu kaynaklara bu şekilde in'ikâsından başka bir şey değildir. Sonuncu kaynak tahtı işgâlini 585 ramazanında (1189) ve niğdeli Kadı Ahmed de veliahdlığını 586'da göstermekle bu hâdiselerin hakikî tarihini vermiş oluyorlar. Böylece Malikşāh fi'len babasına ve saltanata hâkim oldu ki, bu sıradaki hâdiseler dolayısı ile, kaynakların baba ve oğuldan müşterek sultan gibi bahsetmelerinin sebebi budur.

X. Üçüncü haçlı seferi ve Kılıç Arslan. Üçüncü haçlı ordusu 1190'da türk topraklarına girdiği zaman, Kılıç Arslan ismen sultan, fakat hakikatta oğlunun elinde mahpus bir durumda idi. Kılıç Arslan haçlı ordusunun başında gelen F. Barberos ile haylı zamandan beri dost idi.; Bizans imparatorluğuna karşı menfaatler iki hukümdarı birleştiriyordu. İlk dostluk tezâhürü alman imparatoru akrabâsından Saksonya dükü Henri'nin 1171'de, Anadolu yolu ile, Filistin'den Almanya'ya dönüşünde gösterilmiştir. Filhakika G. H. Pertz tarafından neşredilen *Arnoldi Chronica Slovarum*'da dercedildiğine göre, sultan dükü, 400 süvâri alayı ile, hududta istikbâl ettirdi. Ereğli'den Aksaray'a gelen misâfiri kabûl etti ve kendisine hil'atlar, atlar, parslar, ipekli kumaşlar hediye ederek yolcu etti. Alman imparatoru, İtalya'da Manuel ile ihtilâfa düşünce, Kılıç Arslan ile münâsebete girişti ve Selçuk sultanı da 1173'te ona kıymetli hediyeler ile elçi gönderdi. Alman kroniğine göre, sultan imparatorun kızı ile izdivacı teklif etmiş, fakat ölümü bunun gerçekleşmesine engel olmuş idi. Bundan dolayı 1176 hezîmetinden sonra, Manuel alman imparatoruna gönderdiği mektupta onu, Selçuklu sultanı ile anlaşma yaptığı için, takbih ediyordu. Haçlı kaynakları F. Barberos'un, eski müttefiki Kılıç Arslan'a bir elçi göndererek, ordusunun Türkiye'den geçmesi için müsâade aldığını, Edirne'ye varınca Kılıç Arslan ve oğlu tarafından gönderilen elçiler ile görüşüp, türk topraklarında kendilerine lâzım olan erzâkı satın almalarına müsâade edileceğini yazarlar. Bu İbn Şaddād ve Abū Şāma'nin sultanın imparator ile gizli bir anlaşma yaptığına dâir ifâdelerine uygundur. Fılhakika bizans imparatoru ile Ṣalāḥ al-Dīn'in alman imparatoruna ve selçuklu sultanına müteveccih bir ittifak muâhedesini 1189'da akdettikleri hakkında islâm kaynaklarındaki kayıtlar ve evvelki münâsebetler göz önüne getirilirse, böyle bir anlaşma vârit görülebilir. Mezkûr muâhedeye göre, İstanbul'da halife ve Ṣalāḥ al-Dīn nâmına hute okunmuş, oradaki müslümanlar onun himâyesi altına konulmuş, buna mukabil Ṣalāḥ al-Dīn de Kudüs'teki ortodoksların dinî haklarına riâyeti taahhüt etmiş idi. Selçuklu sultanının bizanslılara karşı alman imparatoru ile mevcut dostluk münâsebetlerine rağmen, bu dostluğun, haçlı ordusunu kendi topraklarından geçirmek suretiyle, müslüman memleketlerinin tahribine sebep olacak kadar ileri gittiğini kabûl etmek müşküldür. Edirne'ye giden ve rumların hiyâ-

netlerinden bahseden türk elçileri, bu zamanda Bizans zayıf ve Selçuklu devleti parçalanmış olduğu için, bu büyük orduyu oyalamak istemişlerdi. Nitekim Anadolu'da cereyân eden muhârebeler buna delâlet ettiği gibi, haçlı ordusunu durdurmağa muvaffak olamayan Kılıç Arslan'ın nihâyet Konya'da, imparatorun geçmesine müsâade ettiği için, Ṣalāḥ al-Dīn'e özürlerini beyân eden bir mektup gönderdiğini de Sibṭ kaydeder; İbn al-ʿAdīm de müslümanların bütün ümitlerinin uç türkmenleri ile Kılıç Arslan'ın teşkil edeceği sedde dayandığını söyler.

Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'nin haçlıları imhâsı ve Kudüs'ü fethi üzerine harekete geçen üçüncü haçlı ordusu, Alaşehir ve Denizli havâlisinden geçerek, Uluborlu civarında türk topraklarına girdi; imprator Manuel'in Myriokephalon'da (1176) düştüğü tuzağa uğramamak için, bu geçitleri cenûpta bırakarak, şimâle kıvrıldı. Sayısı 200.000 ile 600.000 arasında rivâyet edilen haçlı ordusunun başında bizzat imparator ve Edirne'de huzûruna gelmiş olan türk elçileri bulunuyordu. Rivâyete göre, müttefik bildikleri sultanın topraklarında almanlar endîşeye düşmüşlerdi. Gerçekten Türkmenler başlangıçta yollarından uzaklaşarak dağlara çekildiler ve bir müddet sonra da onlar ile, hayvan ve erzak satmak suretiyle, ticârete giriştiler. Fakat haçlıların soğuk, kar ve erzaksızlıktan karşılaştıkları müşkülâtı görünce, onları çete muhârebeleri vermeğe mecbûr ettiler ve fırsat düştükçe mallarını yağmaya koyuldular. Bu suretle haçlıları, bir aydan fazla, dağlık bölgede tâciz ettiler. Bu gayr-ı dostâne hareketi anlayamayan haçlılara elçiler Türkmelerin yağma ile geçinen ve itâate girmeyen bir kavim olduğunu söylediler. Arap kaynakları ise onları bu harekete sultanın me'mûr ettiğini ileri sürerler. Nihâyet alman ordusu Akşehir e vâsıl oldu. Türkmenlerin şiddetli hücûmları esnâsında Suab dükası yaralandı. Elçiler şehrin vâlisi ile görüşüp, hücûmları durduracaklarını beyân ederek kaçmağa muvaffak oldular. Bu sefer haçlıların karşısına bizzat Malikşāh'ın kumandasındaki selçuklu ordusu çıktı. Haçlı müellifi Tagenon'un ifâdesi bu muhârebeye diğer bâzı selçuklu meliklerinin de katıldığını göstermektedir. Filhakika avusturyalı papaz Ansbert, Galatya meliki, yâni Muḥy al-Dīn Masʿūd'un, 10.000 kişilik bir kuvvetle geldiğini zikreder. Fakat Akşehir'de vukû bulan şiddetli bir muhârebede selçuklu ordusu Konya'ya doğru çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Haçlılar, Konya civarında vücûda getirilen tahkimât, şehrin sûrları ve büyüklüğünden ötürü, oraya uğramadan, Kilikya ermeni kırallığının topraklarına geçmek fikri üzerinde durdular ise de, yolun müsâit olmaması, türk kuvvetlerinin kendilerine yer bırakmıyacağı ve nihâyet erzak sıkıntısı dolayısı ile Konya üzerine yürümeğe karar verdiler. Türkler, Konya önünde mânialar yaparak ve hendek açarak, düşmanı karşılamağa hazırlandılar, ağır silâhlar ile mücehhez bir orduyu ok yağmuru ve bu mânialar ile durdurmağı düşündüler. Almanlar Merâm'da istirahat edip, açlık ve susuzluğu giderdikten sonra, türk ordusu ile karşılaştılar; düşman hücûmları bir kaç defa püskürtüldü. Fakat imparator ovada muhârebe ederken, Suab dükası kumandasındaki kuvvetler sûrlar içine girmeğe muvaffak oldular. Konya muhârebesi hakkında vekayinâmelerin kayıtları yanında bir çok arap kaynaklarında dercedilen Ḳal'a al-Rūm ermeni katolikosunun Ṣalāḥ al-Dīn'e yazdığı mektuba göre, şehre giren haçlılar çarşıları yakıp yıktılar; pek çok insan öldürdüler ve elde ettikleri sayısız ganîmetler ile sıkıntıdan ve açlıktan kurtuldular. Nitekim bu hâdiseden 10 yıl sonra yapılan Altun-Aba vakfiyesinde eski çarşı yanında yeni çarşının mevcûdiyeti bu tahribin bir neticesi olmak icâp eder. Kaleye çekilen sultan ve oğlu Malikşāh imparatora sulh teklifinde bulundular. Bâzı kaynakların Kılıç Arslan'ın mes'ûliyetin oğluna âit olup, kendisinin mağdur bulunduğunu imparatora bildirdiğine dâir ifâdeleri hakikate uygun gelmektedir. Arap müelliflerine göre, F. Barberos sultana, memleketini işgâl için değil, Kudüs'ün intikamını almak için geldiğini ve dostluk muâhedelerine riâyet etmediği cihetle ondan şikâyet ettiğini yazarlar. İmparator nihâyet, verdiği kayıpları, düşman bir memlekette uğrayacağı tehlikeleri ve gâyenin de Kudüs olduğunu düşünerek, sulhe muvâfakat etti. Yapılan anlaşma neticesinde imparator serbest geçişi te'min için, Selçuklu emîrlerinden 25 kadar rehin alarak, Konya'da beş gün kaldıktan ve kendilerine lâzım olan şeyleri aldıktan sonra, Lârende'den ermeni topraklarına geçti. Diğer bâzı kayıtlara uygun olarak, Niketas'ın almanların Konya'ya sâhip olmakla berâber şehre girmeyip, sûrlar dışındaki mahallelerde ikamet ettiklerine dâir ifâdesi yapılan anlaşma sâyesinde esâs kuvvetlerin durdurulup, şehre sokulmadığı ve işgâlin Suab dükasına âit kuvvetlerin ilk girişlerine âit olduğu tarzında anlaşılabilir. Arap kaynakları Malikşāh'ın nefret ettiği emîrleri haçlılara rehin olarak verdiğini, onların da yolda, Türkmenlerin tecâvüzlerine mâni olmadıkları bahânesi ile, Kilikya'ya geçtikten sonra bu emîrleri öldürdüklerini rivâyet ederler. Böylece Kılıç Arslan oğlunun tahakkümü altında bulunduğu ve selçuklu devleti parçalanmış olduğu bir zamanda gelen bu haçlı fırtınası, iki taraftan büyük zâyiâta sebep olduktan sonra, sükûn buldu.

XI. Kılıç Arslan'ın son günleri. Haçlı tehlikesi atlatıldıktan sonra da, Malikşāh babasını tahakkümünde tutmakta devam ederek, onun nâmına, fakat hakikatte memleketi kendi saltanatı etrafında birleştirmek maksadı ile, ihtiyar sultanı kardeşleri ile giriştiği mücâdeleye sürükledi. Orta Anadolu'da bulunan bâzı kardeşlerinin hâkimiyetlerine nihâyet verdiği anlaşılan Malikşāh Malatya melîki Muʿizz al-Dīn Ḳayṣar Şāh'ı tehdit ve Ṣalāḥ al-Dīn'e fırâra mecbûr etti (587=1191); fakat onun Eyyûbî sultanının kızı ile evlendikten sonra memleketine dönmesine mâni olamadı. Bundan daha mühim olarak, babası ile birlikte Kayseri meliki Nūr al-Dīn üzerine yürüyerek, onu muhâsara etti. Kayseri muhâsarası esnâsında, Kılıç Arslan fırsat bularak, Nūr al-Dīn'e kaçtı; Malikşāh da muvaffak olamıyarak geri döndü. Nuvayrī ve zikrettiğimiz Konya takviminin gösterdiği üzere, babasının ölümünden sonra bu kardeşini de bertaraf edebildi. Lâkin gâlibâ Nūr al-Dīn'in babasını kendi lehinde zorlaması dolayısı ile ihtiyar sultan oradan da firâr etti. Kaynaklar onun evlât evlât dolaştığını ve hiç birinde umduğu hürmeti bulamadığını ve nihâyet Uluborlu meliki olan küçük oğlu Kayḫusrav [b. bk.]'e giderek, onun yanında hürmet ve huzûra kavuştuğunu yazarlar. Kayseri muhâsarasından hiddetle dönen Malikşāh da, artık bundan böyle, babası nâmına idâreyi terkederek, doğrudan-doğruya kendisini sultan ilân etmek cesâretini gösterdi. Kılıç Arslan Kayḫusrav'i veliahd tâyin ettikten sonra, onun ile birlikte, Malikşāh'tan intikam almak maksadı ile, Konya üzerine yürüdü. Süryânî Mihael'in kaydına göre, şehir halkının gösterdiği müzâheret sâyesinde, Kılıç Arslan tekrar tahtına kavuştu; Malikşāh Aksaray'a kaçtı. Sultan, Kayḫusrav ile berâber, onu tâkiben Aksaray'ı muhâsara etti. Bu muhâsara sırasında idi ki, bu büyük sultan hastalandı ve Konya'ya dönerken, 588 (1192 ağustosu)'de öldü. Kayḫusrav babasını sultan Masʿūd tarafından inşâ edilen câmiin bitişiğindeki türbeye (künbed-hâne) defnetti. İbn al-Aṯīr'in mevcut kaynaklara aykırı ve diğer bir rivâyet olarak, onun „mel'un" diye hitâp ettiği Kayseri meliki Nūr al-Dīn'e karşı Kayḫusrav ile birlikte, Kayseri'yi muhâsara ederken, öldüğüne dâir ifâdesini tahkik etmek mümkün olmadığı gibi, böyle bir muhâsaranın vukuu da mâlûm değildir. Anonim *Selçuk-nâme*'nin, Kayḫusrav'in medhaldar olarak, sultanın İbn ʿAvāriz adlı birisi tarafından zehirlendiğine dâir kaydı, kardeşini gayr-ı meşrû göstermek maksadı ile, Rukn al-Dīn Sulaymān'in bir ithâmı olsa gerek. Niketas'ın ifâdesine göre, 1185'te 70'ini aşkın bulunduğuna göre, ölümünde 80'lik bir ihtiyar olduğu ve cülûsunda da 40 yaşlarında bulunduğu meydana çıkar.

XII. Kılıç Arslan'ın şahsiyeti ve eseri. Kılıç Arslan siyâsî kudreti, askerî zaferleri, irâde ve enerjisi, geniş görüşü ile tarihin büyük şahsiyetlerinden biridir. Nikeetas'ın kaydına göre, o, vücutça alil, el ve ayaklarından rahatsız bulunmakla berâber, seferlerinden ve gâyelerinden aslâ fedakârlık yapmamış olup, bir çok muhârebelere arabaya binmek suretiyle gitmesi azim ve irâdesini göstermeğe kâfidir. Bu tabiî kusurları dolayısı ile Andronikos'un nükte ve istihzâlarına işâret edilir. Keşiş Grégoire, Kılıç Arslan'ın ortanca kardeşini rakip saymasındaki sebepler arasında onun vücutça kendisinden daha güçlü ve yakışıklı olduğuna da işâret etmekle bizans müellifini te'yit eder. Bununla berâber, Kılıç Arslan'ı Manuel gibi büyük bir bizans imparatoru ile mukayese ederken, sultanın daha akıllı ve basîretli olduğunu, dâimâ büyük bir ihtiyat ile hareket ettiğini ve cessur kumandanları sâyesinde yorgunluklarını giderdiğini söyler ki, onun faâliyetleri bu ifâdenin delilleridir. Sibṭ b. al-Cavzī'nin, yaşlanınca hareket edemez olduğuna dâir, kaydı hastalıklı hâlinin ihtiyarlık devrine âit olduğunu göstermektedir. Böyle olduğu halde, 70 yaşını aştığı bir zamanda bile, sıhhat ve kudretini muhâfaza ederek, seferlerinden geri kalmadığı müşâhede edilmiştir. Arap kaynakları Kılıç Arslan'ın heybeti, azameti, yüksek siyâset ve adâleti ile şöhret bulduğunu ifâdede müttefiktirler. Yukarıda zikredilen ermeni müellifi her tarafta sultanın dehşetinden korktuklarını, bununla berâber, çok akıllı olup, adâletten ayrılmadığını belirtir.

Tarih Kılıç Arslan'ın teb'asına bir baba şefkati ile muâmele ettiğine, selef ve halefleri gibi, türklerde mârûf bir an'anenin en dikkate şâyân bir mümessili olarak, hıristiyan teb'asına çok geniş bir dinî müsâmaha gösterdiğine ve nihâyet hür fikirli ve geniş görüşlü bir hükümdar olarak şöhret kazandığına şahâdet eder. Filhakika meşhûr tarihin müellifi Süryânî Mihael'in, 1181'den itibâren, Malatya'da sultanın huzûrunda cereyân ettiğini bildirdiği dinî ve felsefî münâkaşalar bu büyük hükümda-

rın fikir seviyesi ve hür düşüncesini meydana koymağa kâfîdir. Gerçekten bu Malatya patriğine göre, Kılıç Arslan dâimâ yanında Kamāl al-Dīn adlı bir feylesuf bulunduruyordu. Malatya'ya gidince, patriğe dostâne bir mektup, ruhânî bir asâ ve 20 kızıl dinar göndermiş, ertesi yıl tekrar şehre dönünce, üç emîr idâresinde gönderdiği bir kıt'a asker ile patriği, oturduğu Barsâma manastırından dâvet etmiş ve bizzat kendisi de istikbâline çıkmıştır. İslâmî an'aneye aykırı olmasına rağmen, onu hıristiyan âdetine göre berâberinde *İncil* ve haç olduğu hâlde kabûl edeceğini bildirmiştir. Böylece Mihael ve maiyeti haçları mızraklarının ucunda kaldırarak ve dinî şarkılar söyleyerek sultanın huzûruna çıktılar. Sultan patriğin elini öpmesine müsâade etmedi ve onu kucakladı. Onun ile dinî meseleler ve *Kitâb-ı mukaddes* üzerinde görüştü. Hattâ patriğin rivâyetine göre, sözlerine dinî bahisler karıştırınca, sultanın gözlerinden yaş geldi. Bu karşılaşma merâsiminden çok memnûn olan hıristiyanlar kiliseye giderek sultan ve türk milleti için duâ ettiler. Bir aylık sohbeti esnâsında patriğe muhtelif sualler sormuş, hediyeler göndermiş ve manastırı vergiden affettiğine dâir bir emirnâme vermiştir. Feylesuf Kamāl al-Dīn'in süryânîleri medhetmesi de sultanı çok memnûn etti. Bizanslılara karşı kazandığı zaferleri müteâkip patriğe yazdığı bir mektupta bu zaferleri hikâye ederken de bunları Allahın kendisine patriğin duâları sâyesinde bahşettiğini ifâde edecek kadar geniş düşünceli ve her din mensuplarını dâvâsına hâdim kılacak kadar da siyâsî idi. Yukarıda zikredilen alman dükü Henri ile yaptığı konuşmada ona 'İsā'nın menşe'ine dâir „ilk insanı çamurdan yaratan Allahın 'İsā'yı da bâkireden vücûda getirmiş olmasına inanmak güç değildir" tarzında verdiği cevap onun anlayışı kadar nezâketine de delâlet eden bir mâna taşır. Zamanında Anadolu'nun ortodoks kiliseleri teşkilâtlarını muhâfaza ve İstanbul patriği ile münâsebetlerini serbestçe idâme ediyorlardı. 1173'te hıristiyan nüfusunun tamâmiyle azalması dolayısı ile geçim sıkıntısı çeken Ankara metropolitinin, İstanbul'da toplanan St. Synode meclisine mürâcaat ederek, Giresun evekliği gibi küçük bir makama naklini istediğine dâir bir vesika bu münâsebetle kayda şâyândır.

Kılıç Arslan ve devrinin kültür faâliyetleri hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Yalnız kaynaklara aksedeh bâzı kayıtlar onun din ve dünya münâsebetlerinde de çok hür ve geniş bir düşünceye sâhip olduğunu göstermektedir. Hakikaten sultanın dinî ve hukukî nasları yumuşatarak, islâmın ictihad müessesesinden faydalanmak istediği sezilmektedir. 'Alā' al-Dīn Kāşānī ile al-Şa'rānī arasında yaptırdığı dinî-hukukî bir münâkaşada, ikincisi Abū Ḥanīfa'nin bütün müctehidlerin isâbet ettiğini söylediği iddiasına karşı birincisi imâm-ı âzamın müctehidlerin sevap gibi hatâ da işleyebilecekleri tezini müdâfaa ederken, Kılıç Arslan'ın birinci fikri tuttuğuna dâir İbn al-'Adīm'in *Buġya*'sindeki mâlûmat onun zihniyetini meydana koymak bakımından çok dikkate şâyândır. Kılıç Arslan'ın bu dinî anlayışı, müsâmahası ve felsefî temâyülleri dolayısı ile İbn al-Aşīr „Atabegler tarihinde" anlattığına göre, Musul ve Suriye'nin çok dindar ve mutaassıp hükümdarı Nūr al-Dīn Maḥmūd bu büyük Selçuklu sultanını hakikî bir müslüman değil, zındık sayıyor ve sulh akdi için bu müslüman gâzîsini tecdîd-i imâna dâvet ediyordu. Onun, zarûret hâlinde hıristiyanlar ile ittifak yapmaktan çekinmediğine göre, Kılıç Arslan'a karşı bu davranışında esâs âmilin siyâsî rekabet olduğu âşikâr ise de, bu ithâmların sultanın meydana koymağa çalıştığımız serbest düşüncesi ile alâkalı bulunduğu da şüphesizdir. Saltanatı zamanında Konya'dan geçen Haravî zenginlerin bahçelerinde mermerden kadın ve erkek heykellerine rastlamış, Obruk'ta bulunan bir takım heykellerin müslüman ve hıristiyanlar tarafından ziyâret edildiğini, iki din mensuplarının bu hususta bâzı âkîdelere sâhip olduklarını kaydetmiştir. Bu hüviyeti dolayısı iledir ki, Kılıç Arslan'ın, diğer bâzı Selçuklu sultanları gibi, hıristiyanlığa mütemâyil olduğuna dâir bir takım efsâneler haçlı kaynaklarına intikal etmiştir. Gerçekten Kılıç Arslan'ın anasını Saint Gilles'in hemşîresi olarak kaydeden ve ölümüne kadar hıristiyan kaldığına işâret eden haçlı müellifi Nicola de Treveth'in anası ile muhâveresine dâir verdiği mâlûmata bu bakımdan işâret edilebilir. F. Barberos'un kızı ile izdivacına dâir teklifinde de hıristiyanlığı kabûl edeceğine dâir bir kayıt şüphesiz bu efsânelerden birini teşkil eder. Kılıç Arslan'ın yukarıda mezkûr dük Henri ile mülâkatında anasının asîl bir almanın kızı olduğunu söylediği de rivâyet ediliyor; bu sebeple muâsır ermeni müellifi Grégoire'ın ermenilerin sultanı hâmî ve velinimet telâkkî ettiklerine dâir ifâdesi hıristiyanların görüşünü aksettirmektedir. Hür düşüncesine rağmen, devrin hükümdarları gibi, o da müneccimlere inanıyordu. Zamanın müneccimleri 582 (1286) yılı şâban ayında yıldızların mizan burcunda ictimâ ederek, Nuh tufânı gibi, bir tufânın bütün dünyayı istilâ edeceğini, şiddetli kasırgalar çıkarak her tarafın harâp ve insanların helâk olacağını söylemişlerdi. Kaynaklara göre, Kılıç Arslan diğer hukümdarlardan daha fazla bu kehânete inanmış ve çok para sarfederek, yer altında müstahkem evler inşâ ettirmiş idi. Başka memleketlerde de bir çok insanlar, yiyecek ve su götürerek mağaralara sığınmış idiler. Tâyin edilen gün çok sâkin geçince, sultan müneccimlerin başını çağırarak, neden yalan söylediklerini sormuş, o da yaptığı nükte ile kendini kurtarmış ise de, vazifesinde bırakılmayarak azledilmiştir. Tiflisli Şeraf al-Dīn Ḥusayn, *Kāmil al-Ta'bīr* adlı fârisî tâbirnâmesini Kılıç Arslan nâmına yazmıştır.

Kılıç Arslan'ın bu zihniyeti ve hıristiyanlara karşı bu müsâmahası ve âlicenaplığı ona bir müslüman sultanı olduğunu ve hıristiyan komşular ile sarılı bir memlekette mukadderâtının islâmiyete ve islâm mefkûresine bağlı bulunduğunu unutturmazdı. Filhakika 566 (1170/1171)'da yeniden inşâ ettirdiği Aksaray şehrini askerî bir üss hâline getirirken, orada câmiler, medreseler, kervansaraylar ve pazarlar yaptırarak, oraya Azerbaycan'dan gâzîler, âlim ve tâcirler celbederek yerleştirdi ve bir ordugâh hâline gelen şehirde gazâ rûhunun bozulmaması için, kötü insanlar ile rum ve ermenilerin Aksaray'a girmelerine müsâade etmedi. Ekseriyâ bu şehirde oturup, seferlerine oradan başladığı için, ortaçağ Anadolu'sunun her şehri gibi, Aksary'a da bu hüviyeti dolayısı ile „Dār al-ẓafar", bâzan „Dār al-cihād" veya „Dār al-ribāṭ" unvânı verildi. Gazâ rûhunu canlı tutmak için de ordusunda din adamları bulundururdu. Böylece hıristiyan ahâli için adâlet ve şefkati ile tanınan Kılıç Arslan müslümanlar için de tarihe islâmın gâzîlerinden biri ve „din mücâhidi" olarak geçmiştir.

Kılıç Arslan'ın hukûm sürdüğü memleket, uzun zamandan beri istilâ ve muhârebelere sahne olmuş bulunduğundan, buralarda zirâî hayat sarsılmış, bir çok yerler harâp olmuş idi. Diğer taraftan Anadolu'ya gelen Türkmenlerin büyük bir kısmı da henüz göçebe veya yarı-göçebe bir hayat sürüyordu. Bu sebeple istihsâli arttırmak, nüfusu iskân etmek ve memleketi mâmur bir hâle sokmak için de bir haylı uğraştığı gözükmektedir. Onun Dânişmendliler ile muhârebelerinde, onlar gibi, hıristiyan çiftçileri kütle hâlinde sürüp memleketinde iskân ettiğine dâir mâlûmat, bu iktisâdî görüşün bir neticesi idi. Zamanında yapılan ve ölümünden 10 yıl sonra (598) tescil edilen Altun-Aba vakfiyesinde Konya civârında Gündoğdu, Arpa-Çimen ve Turgut adlı türk köylerinin meydana çıkması bu iskân siyâseti ile alâkalı olmak icâp eder. Bununla berâber, onun zamanında Türkiye'de ve husûsiyle hudutlarda, mıkdarı yüz binlerce çadır halkı olarak gösterilen göçebe bir türkmen nüfusu var idi. Yarı müstakil, feodal devlet anlayışı icâbı çok defa sultanı bile dinlemeyen bu göçebeler devletin hudutlarının muhâfâzası ve genişlemesinde başlıca âmil olmuşlardı. Bu Türkmenlerin müstakil hareketlerinin sebebini anlayamıyan bizanslılar ve haçlılar onların akınlarını çok defa sultanın eseri sanmış ve onu ahdini nakzetmek ile ithâm etmişlerdi. Onun zamanında Anadolu türkleri ve bilhassa göçebeler henüz müslüman olmaktan ziyâde şâmânî idiler. Bununla berâber, şehirlerde tedricen medreseler kurulmuş, âlimler ve edipler celbedilmişti. Aksaray şehrinin inşâsını müteâkip Azerbaycan'dan âlim, tâcir ve gâzîler celbedilmiş idi. Daha Süleyman'dan beri, hiç olmazsa büyük merkezler için, kadılar ve hatipler getirtilmiştir. 565'te Konya'da ölen 'Alī b. Muḥammed al-Buḫārī adlı bir zât, Bagdad'dan gelerek, Konya kadılığına tâyin edilmiş idi. Anadolu'da islâmiyetin bu inkişâfı dolayısı ile buradan Hicaz'a kafile hâlinde hacılar gidiyordu; bilâhare bir hacı kafilesinin Şam'da bir sel felâketine uğradığını biliyoruz.

Kılıç Arslan Dânişmendlileri ortadan kaldırmak suretiyle Anadolu'da millî birliğin temelini attıktan, memleketin içinde âsâyişi te'min ettikten ve 1176'da Bizans imparatorluğunu bir daha baş kaldıramıyacak derecede ezerek hâricî emniyeti kurduktan sonra, memleket siyâsî kudreti ile muvâzî olarak iktisâdî ve kültürel bakımlardan da bir yükselme devrine girdi. Üçüncü haçlı seferine iştirâk edenler Konya'nın büyük ve muhteşem bir şehir olduğunu söyler ve büyüklükçe Kolonya şehrine muâdil bulunduğunu bildirirler. Babası Mas'ūd tarafından inşâsına başlanan ve sonraları 'Alā' al-Dīn Kayḳubād'a izâfe edilen câmi ve Konya sarayının onun tarafından yapıldığını kitâbeler göstermektedir. 'Alā' al-Dīn Kayḳubād zamanında yeniden inşâ edilen Konya sûrlarını da ilk defa o yaptırmış idi. Altın-Aba vakfiyesi Konya'da Kılıç Arslan zamanında, birisi sultana âit olmak üzere, hiç olmazsa iki medresenin mevcûdiyetini gösteriyor ki, birinde medresenin bir kütüphânesi ve ona kitap satın alınması için vakfından tahsisâtı var idi. Merâm'a gelen haçlıların orada ona âit iki güzel sarayı yıktıkları kaydedilmiştir. Onun zamanında şark-garp istikametinde gelişen ve Anadolu'da tekâsüfe başlayan ticâret yolları da Türkiye'nin iktisâdî ve kültürel kalkınmasına yaramış ve sultan da bu ticârî faâliyetleri teşvik maksadı ile, bizim bildiğimize göre, kaynaklarda kendi adına nisbet edilen ilk

selçuklu kervansarayını Aksaray civârında inşâ etmiştir; bir diğeri de emîrlerinden Altun-Aba tarafından yaptırılmıştır. Oğulları da kendilerine tahsis edilen vilâyetlerde ayrı-ayrı imâr faâliyetlerine devâm ederek bir takım âbideler inşâ etmişlerdir. O zaman için henüz bir uç şehri sayılan Ankara'da oğlu Muḥy al-Dîn Mas'ûd'un maiyetinde, şiirleri bize kadar gelen, bir takım şâir ve ediplerin bulunması ve diğer oğulları nâmına bâzı eserlerin yazılması gelişmekte olan kültür faâliyetlerinin tezâhürleridir. Bu kalkınma dolayısı iledir ki, memlekete islâm dünyasından ilim ve edebiyat mensûpları, tâcirler gelmeğe başlamıştır; Altun-Aba vakfiyesinde bu husûsu gösteren kayıtlar vardır. Selçuklulardan ilk defa gümüş para bastıran Kılıç Arslan'dır. Sikkeler üzerinde olduğu gibi, Altun-Aba vakfiyesinde de istisnâî olarak bu paralara dirhem değil, dinar denilmekte idi. Diğer taraftan komşuları Dânişmendliler ile Artuk-oğulları, her hâlde teessüs etmiş iktisâdî an'anelere uyarak, paralarını rumca bastırdıkları hâlde, Selçuklularda buna rastlanmaz. Kitâbelerde rum, ermeni, Efrenç ve Şam memleketleri sultanı sıfatını alır ve hıristiyanlara yazdığı mektuplar „türk, ermeni ve süryânîlerin büyük sultanı" ibâresi ile başlar; zamanında yapılan resmî akidlerde *Abu 'l-Fatḥ*, paralarında *al-Sulṭān al-muʿaẓẓam* lekaplarını kullanırdı. Kılıç Arslan küçük ve tehlikeler ile dolu bir ülkeye tevârüs etti; ölürken düşmanları ezilmiş, iç ve dış emniyeti hâiz olup, hudutları çok genişlemiş, mâddî ve mânevî bakımdan yükselme imkânlarını kazanmış bir memleket bırakarak gitti. Öyle ki, memleketi evlâtlarına taksimine ve aralarındaki mücâdelelere rağmen, Selçuk Türkiye'si uzun müddet hiç bir sarsıntıya uğramıyacak kadar kuvvetli bir bünyeye ve gittikçe artan bir ilerileme hızına sâhip oldu. Bu sebep ile Kılıç Arslan Anadolu'da bir türk vatanının kurucuları arasında çok büyük bir mevkî işgâl eder.

Bibliyografya: Keşiş Grégoire (frns. trc. E. Dulaurier), *Chronique de Matthieu d'Edesse Continuée par Grégoire le Prêtre* (Paris, 1858), s. 330—333, 342—349, 352, 359, 361, 364; Michel le Syrien, *Chronique* (frns. trc. Chabot), Paris, 1905, III, 258, 259, 275, 290, 293, 296, 312, 314, 319, 320, 324, 326, 332, 345—352, 357, 362, 369—373, 382, 388, 390—395, 400—402, 405, 407, 410, 411; İbn al-Azrāḳ, *Tārīḫ Mayyāfārḳīn*, (British Museum, Or. 5803), 175a, 181b, 182b, 186a, 188a, 196a, 200ab; İbn al-Ḳalānīsī (nşr. H. F. Amedroz), Leiden, 1908, s. 333, 335 (ingl. trc. H. A. R. Gibb), London, 1932; Bahā' al-Dīn b. Şaddād, Sirat Ṣalāḥ al-Dīn, Mısır, 1317, s. 43, 57, 106—108, 302; Abū Şāma, *Ravżatayn* (Mısır, 1287), I, 100, 109, 123, 213, 215; II, 9, 17, 73, 74; ʿİmād al-Dīn İṣfahānī, *al-Fatḥ al-Ḳusī* (1322), s. 98, 208, 352—354; ayn. mll., *al-Barḳ al-Şāmī*, Bodleian, Marsh. 425, 574 ve 575 yılları; Niketas Khoniates (Cousin, *Histoire de Constantinople*, Paris, 1675), V, 112, 114, 115, 117—120; 144, 169, 171—176, 180—191, 259—261, 359, 360, 408—411, 477, 478, 514, 530, 540; Y. Kinnamos, *Historia* (Bonn, 1836), s. 176, 188, 190, 191, 194, 199, 200, 204—208, 291—300; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (1303), XI, 119, 146, 165, 173, 175, 176, 199; XII, 19, 30, 35, 36; ayn. mll., *Histoire des Atabecs de Mosul* (*RHC.* Or. II, 2, s. 290—292); İbn al-ʿAdīm, *Zubdat al-Ḥalab* (frns. trc. E. Blochet), Paris, 1900, s. 46, 47, 107; ayn. mll., *Buġya al-ṭalab fī tārīḫ al-Ḥalab*, British Museum, Add. 23354, 2a, Bibl. Nat. Ar. 1666, 184b, Ayasofya 3036, Marzbān mad.; İbn al-Vāsil, *Mufarriḥ al-kurūb*, Cambridge Üniversite kütüp., nr. Ll. 1. 6, s. 140, 210, 221—224, 354—357; Abu 'l-Farac, *Chronography* (ingl. trc. W. Budge), 275, 277, 281, 283, 287, 289, 293, 296, 303, 306, 308—310, 320, 321, 330, 333, 337, 341; Guillaume de Tyr (frns. nşr. Paulin), Paris, II, 379; Sibṭ b. al-Cavzī, *Mirʾāt al-zamān* (Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2907), XIII, 73a, 103b, 163b, 576, 586 ve 588 seneleri; Baybars Manṣūrī, *Zubdat al-fikra*, Bodleian, Poc. 324, 4a, 16a, 24a, 46b, 48b; İbn Şaddād, *Aʿlāḳ al-ḫaṭīra* (British Museum, Add. 23334), 59ab, 64a, 95ab; Ẕahabī, *Tārīḫ al-islām* (Topkapı sarayı, nr. 2917), XIII, 263b; XIV, 3a; XV, 185b, 186a, 201b, 220ab; ayn. mll., *Kitāb al-ʿibār* (British Museum, Or. 6428), 116a, 123a, 125b, 186a; ʿAynī, *ʿIḳd al-cumān* (Veliyüddin kütüp., nr. 2389, 2390, 572, 586, 587 ve 588 yılları); al-Haravī, *Kitāb al-işārāt ilā maʿrifat al-ziyārāt* (nşr. J. Sourdel-Thomine), Damas, 1953, s. 58; İbn al-Ta'āvīẓī, *Dīvān* (nşr. Margoliouth), Mısır, 1903, s. 4; Büyük Vartan, Urfalı Vahram, *Hetum ve Sempad* (*RHC, Docum. arm.*, I., 438, 440, 477, 507, 510, 621, 626, 628); Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 416; Arnoldi Chronica Slavorum (nşr. G. H. Pertz,), 1868, s. 23—25; *Bibliothèque des Croisades*, I, 441; II, 541, 550, 551, 613, 614; IV, 6—10, 28—37, 172—183, 267; İbn Bībī, *al-ʿAvāmir al-ʿalāʾiyya* (Ayasofya kütüp., nr. 2985), s. 22, 137, 138; Aḳsarāyī, *Musāmarat al-aḫbār*, s. 29, 30; Niğdeli Kadı Ahmed, *al-Valad al-şafīḳ* (Fâtih kütüp., nr. 4519, s. 191, 292, 293; Anonim, *Selçuk-nâme* (Ankara, 1952), s. 39—41; *Tarihî takvimler* (nşr. Osman Turan), Ankara, 1954, s. 66, 74, 76; İbn al-Aşīr ve Niğdeli Kadı Ahmed'in belirttiğine göre, Denizli (Lâdik) ve Honas taraflarının ancak Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I.'in ikinci saltanatı esnâsında (602'de) fethedilip, Selçuklulara tâbî olarak sultanın kayın pederi Mavrozomes'e verilmesi de bundan ileride bir fethin mümkün olamıyacağını gösterir. Zâten Ramsay de eis Barida (eis Nikea'dan İznik, eis Nicomedia'dan İzmit gibi)'dan geldiğini söylediği Isbarta adının değişmez bir telâffuz olduğuna işâret eder. Böylece Kılıç Arslan zamanında fethedilen bu memleketin bugünkü Isparta olacağı meydana çıkar. Bu takdirde, İbn Bībī'nin deniz kenarı ifâdesi ile Burdur gölünü kasdetmiş olması icâp eder. Bu fethin Dânişmendli Yağıbasan'ın oğulları idâresinde bulunan Uç türkmenleri tarafından yapıldığı gözüküyor. Kılıç Arslan tahta çıkınca bu türkmen beyleri, vaktiyle o taraflarda beylik yapmış olan ve şimdi Bizans'ta bulunan, Kayḫusrav'i tahta dâvet ettiler. Kılıç Arslan taraftarları Kayḫusrav I. [b. bk.]'e ve Türkmenlere karşı Konya'yı müdâfaa ettiler; hattâ Kayḫusrav yenilerek geri çekilmekte iken, nihâyet Konya halkının müzâhereti ile 601 recebinde (şubat 1205) tahtı elde etmeğe muvaffak olunca Kılıç Arslan ve yakınları Konya civârındaki Gâvele kalesine sürülüp, orada öldürüldüler.

Bibliyografya: İbn Bībī, s. 75, 76, 84—88; Aḳsarāyī, s. 32; İbn al-Aşīr, XII, 74, 76, 77, 78; Niğdeli Kadı Ahmed, s. 294; P. Wittek, *Byzantion* (1935), XI, 25.

(OSMAN TURAN.)

KILIÇ ARSLAN III. ʿİZZ AL-DĪN (?—1205), Rukn al-Dīn Sulaymān Şāh II.'ın oğlu ve halefidir. Babası 600 (1204) yılında öldüğü zaman Kılıç Arslan henüz büluğ çağına ermemiş bir çocuk idi. Nūḥ Alp v.b. devlet adamları Tokat'tan gelip, onu tahta çıkardılar. İbn Bībī Kılıç Arslan'ın bir yıldan az süren saltanatı zamanında İsparta (Sprta) kale ve vilâyetinin fethedildiğini söyler. Türk-Bizans hudutlarının daha ileride olacağını nazar-ı itibâra alan P. Wittek bu fethedilen yerin bugünkü İsparta olamıyacağını ve Tomaschek'e dayanarak, bunun Eşen çayı ağzına yakın Patera'nın bir metatezi olacağını ileri sürer. Bu izah, İbn Bībī'nin Isparta'nın deniz kenarında bir kale olduğuna dâir ifâdesine de uymaktadır. Fakat türkmen kabîlelerinin sık-sık hudutları geçerek bir çok yerleri işgâl ve zaptettikleri vukû buluyor idi ise de, Akdeniz sâhillerinde henüz böyle bir fetih imkânsız gözükmektedir. Antalya fethinden önce sâhillerde yapılmış bir fetih bizans kaynakları tarafından meskût geçilmez idi. İbn Bībī'nin Isparta'dan yalnız bir kale olarak değil, zamanında mârûf bir vilâyet olarak bahsetmesi ve onun için mechul olan Eşen çayı yakınında bir yere bu şekilde temâs etmesi uzak bir ihtimâldir. Türkmen hareketleri ile çok seyyâl bir vaziyette olan hudutların zaman-zaman değiştiği olmuş ise de, Niketas, İbn al-Aşīr ve Niğdeli Kadı Ahmed'in belirttiğine göre, Denizli (Lâdik) ve Honas taraflarının ancak Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I.'in ikinci saltanatı esnâsında (602'de) fethedilip, Selçuklulara tâbî olarak sultanın kayın pederi Mavrozomes'e verilmesi de bundan ileride bir fethin mümkün olamıyacağını gösterir. Zâten Ramsay de eis Barida (eis Nikea'dan İznik, eis Nicomedia'dan İzmit gibi)'dan geldiğini söylediği Isbarta adının değişmez bir telâffuz olduğuna işâret eder. Böylece Kılıç Arslan zamanında fethedilen bu memleketin bugünkü Isparta olacağı meydana çıkar. Bu takdirde, İbn Bībī'nin deniz kenarı ifâdesi ile Burdur gölünü kasdetmiş olması icâp eder. Bu fethin Dânişmendli Yağıbasan'ın oğulları idâresinde bulunan Uç türkmenleri tarafından yapıldığı gözüküyor. Kılıç Arslan tahta çıkınca bu türkmen beyleri, vaktiyle o taraflarda beylik yapmış olan ve şimdi Bizans'ta bulunan, Kayḫusrav'i tahta dâvet ettiler. Kılıç Arslan taraftarları Kayḫusrav I. [b. bk.]'e ve Türkmenlere karşı Konya'yı müdâfaa ettiler; hattâ Kayḫusrav yenilerek geri çekilmekte iken, nihâyet Konya halkının müzâhereti ile 601 recebinde (şubat 1205) tahtı elde etmeğe muvaffak olunca Kılıç Arslan ve yakınları Konya civârındaki Gâvele kalesine sürülüp, orada öldürüldüler.

Bibliyografya: İbn Bībī, s. 75, 76, 84—88; Aḳsarāyī, s. 32; İbn al-Aşīr, XII, 74, 76, 77, 78; Niğdeli Kadı Ahmed, s. 294; P. Wittek, *Byzantion* (1935), XI, 25.

(OSMAN TURAN.)

KILIÇ ARSLAN IV. RUKN AL-DĪN (?—1266), Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II'in ortanca oğludur. İbn Bībī anasının rum cârîyesi olduğunu kaydeder ki, bu husus Abu 'l-Farac'in arapça muhtasarı ve Vincent de Beauvais tarafından te'yit edilmektedir. Yalnız bu sonuncu müellif Kılıç Arslan ile Kaykāʾūs'u birbirine karıştırır. Bunlar arasındaki mücâdeleler esnâsında Konya'dan geçen Guillaume de Rubruck Kılıç Arslan'ın anasını türk gösterir ve ihtilâfı müslüman ve hıristiyan anadan doğmuş olmalarına hamleder. Kaykāʾūs II., Selçuk sultanı sıfatı ile, Güyük Han'ın cülus merâsiminde hazır bulunmak üzere, Moğulistan'da toplanan kurultaya (644 = 1246) dâvet edildiği zaman yerine Kılıç Arslan gönderildi. Kılıç Arslan ve maiyeti oradan dönerek ağabeyisinin azline dâir bir ferman getirdi ve 646'da Sivas'ta istiklâlini ilân etti. Fakat emîrlerin

araya girmesi ile üç kardeşin birlikte tahta çıkmasına karar verildi (647 = 1249). Bununla berâber bu müşterek saltanat uzun sürmeyerek iki tarafa mensûp emîrlerin ihtiras ve tahrikleri neticesinde, Kılıç Arslan Konya'dan kaçarak, 652 (1254)'de Kayseri'de tekrar müstakilen saltanatını ilân etti. Bu münâsebetle vukû bulan muhârebede mağlûp olan Kılıç Arslan önce Amasya, sonra da Borgulu (Uluborlu) kalesinde hapsedildi. Kaykā'ūs 654 (1256)'te moğul kumandanı Baycu Noyan'a mağlûp olunca, Kılıç Arsan hapisten çıkarılarak tahta geçirildi. Lâkin Baycu'nun Anadolu'dan ayrılması üzerine Kaykā'ūs tekrar gelip Konya tahtını işgâl etti. Bunun neticesinde Kılıç Arslan ve müttefiki bulunan moğullar ile Kaykā'ūs arasında mücâdele yeniden başladı. Böylece fâsılalar ile Selçuklu tahtında kâh müşterek olarak, kâh kendi başına saltanat süren Kılıç Arslan nihâyet ümerâsından Mu'īn al-Dīn Parvāna'nin moğulları ve ağabeyisinin maiyetindeki bâzı devlet adamlarını elde etmek suretiyle Kaykā'ūs'u, 659 (1261)'da, kat'î olarak, tahtı terke mecbûr edince bütün Selçuk ülkesinin sultanı oldu (tafsilât için bk. mad. KEYKÂVUS II.).

Kılıç Arslan, Kaykā'ūs'u tardederek saltanatı elde etmekle berâber, önce ağabeyisine mensûp kuvvetler ile uğraştı. Bunlar Konya-Akşehir arasında mağlûp edildikten sonra da, Türkmenlerin isyânı mühim bir gâile teşkil etti. Filhakika moğulların emrindeki bir sultana itâat etmek istemeyen ilk türkmen ayaklanması Denizli havâlisindeki uç türkmenleri tarafından vukû buldu. İbn Sa'īd'in rivâyetine göre bu havâlide tekâsüf eden ve sayısı 200.000 çadıra bâliğ olan bu Türkmenler Dalaman çayına kadar uzayan bütün sâhillere de hâkim idiler; bu sebeple de Denizli civârındaki dağlar Türkmen dağları (Cibāl al-Turkman) adı ile mârûf idi. İmâl ettikleri meşhûr halıları her tarafa gönderen, Mısır'a kereste ihrâc eden bu Türkmenler buralarda yarı-müstakil bir durumda olup, bilhassa Kösedağ bozgunundan sonra (1243), bu havâlide Bizans aleyhinde tecellî eden türk fetihleri bunların eseri idi. Bu sırada Mehmed Bey, İlyas Bey, Ali Bey, Sevinç Bey ve Salur Bey idâresinde bulunan ve Mehmed Bey'i—ki Eflâkî'ye göre göçebelerin giydiği akbörkün mûcididir — baş tanıyan Türkmenler daha önce Hulagu'dan da, yanlarında onun bir mümessilini (*şihna*) bulundurmak şartı ile sancak ve ferman alarak feodal idârelerini meşrûileştirmişlerdi. Bu yüzden bunlar Kılıç Arslan'ın saltanatını tanımadılar ve Konya-Antalya kervan yolunu da kestiler. Eflâkî'ye göre Parvāna'nin dâveti üzerine Mehmed Bey Kayseri'ye gittiği zaman bile Türkmenler konyalı Macd al-Dīn adlı bir tâcirin kervanını soyarak, 50.000 dirhem kıymetindeki kumaşını aldılar. Bu vaziyet üzerine selçuk ve moğul askerleri Türkmenlere karşı gönderildi. Türkmenler Mehmed Bey'in dâmadı Ali Bey'in hiyâneti dolayısı ile Dalaman ovasında mağlûp oldular. Dağlara kaçan Mehmed Bey yemin mukabili teslim oldu ise de, Konya'ya götürülürken Kılıç Arslan tarafından Uluborlu'da öldürüldü. Yerine Ali Bey Türkmenlerin başına geçirildi. Bu suretle 660 (1262)'ta Alâiye'den itibâren bütün sâhiller ve Türkmenler sultana inkıyat etti.

Garptaki Türkmenler isyân ederken, şarktakiler de harekete geçti. Anonim bir ermeni vekayinâmesine göre önce Oğuzların Afşar boyundan İslâm Beg, sonra Sarum Bey'in emrinde bulunan Cracca (sâhilde Korigos ?, bugünkü Çökeren)'ya kadar ermenilerden Silifke havâlisini fetih ve kıral Hetum'u iki defa mağlûp eden Türkmenler bu defa Karaman, Zayn al-Ḥāc, Buñsuz'un idâresinde Kaykā'ūs'a taraftar olarak ortaya atıldılar; Kılıç Arslan'a ve dolayısı ile moğullara isyân edip, Konya üzerine yürüdüler. Mu'īn al-Dīn Parvāna kumandasında gönderilen sultanın kuvvetleri Gâvele kalesi önünde karamanlı Türkmenler ile şiddetli bir muhârebeye tutuştu; Türkmenleri bozguna uğratarak, beylerini ve bu arada Zayn al-Ḥāc ve Buñsuz'u esir edip, Konya sokaklarında dolaştırdılar ve bilâhare de Konya sarayı burçlarında astılar; hâdisenin ehemmiyetine binâen keyfiyet fetihnâmeler ile memleketin her tarafında ilân edildi. İbn Bībī Kılıç Arslan ile Kaykā'ūs arasında vukû bulan son mücâdeleden sonra Kılıç Arslan'ın Karaman'a iktâ ve emirlik vermek suretiyle itâate aldığını, kendilerinde isyân alâmetleri görünce onları siyâsatle idâre ettiğini, nihâyet Karaman öldüğü zaman sultanın Emir candarı bulunan Buñsuz'un kendisine geldiğini, onun ile birlikte Karaman'ın oğullarının Gâvele kalesine hapsedildiğini yazmak suretiyle hâdiseyi vuzûhsuzlaştırmakta ve diğer kaynaklara aykırı bir mâhiyet vermektedir. Yukarıda bahsi geçen ermeni kaynağı Sitifke'yi muhâsara eden Karaman'ın kıralın kuvvetleri gelince geri çekildiğini, bir ormanda pusuya yatarak ermenilerin üzerine atıldığını, kıralın mukabelesi üzerine Karaman'ın ric'at ettiğini, kardeşi Buñsuz ile dâmadının bu çarpışmada öldüğünü, Karaman'ın da memleketine dönünce aldığı yaradan öldüğünü yazar ki, son ifâdeler de Aḳsarāyī'ye uymaz. Ermeni kaynağı ile Aḳsarāyī'ye kıral ile sultan İlhanluların

tâbii oldukları ve bu sebeple kıralın Kılıç Arslan'ın Türkmen seferine iştirâk ettiği şeklinde anlayıp te'lif etmek icâp eder. Nitekim Vincent de Beauvais'nin sultan olmak isteyen Coterin hakkında verdiği mâlûmat da buna uymakta ve bu ismin Karaman'dan bozma olacağını telkin etmektedir. Filhakika ermeni müellifi ile mutâbık olarak, onun sultan olmak istediğini, sultanın ona karşı harekete cesâret edemediğini ve böylece Konya civarında 300 köyü tahrip ettiğini, konyalılara teslim olmalarını bildirdiğini, Alâiye (Candelor)'ye girmek istediğini, nihâyet ermeni Lampron senyörünün yardımı ile, kendisi ve kardeşinin yakalandığını, maiyetinde 20.000 kişi toplandığını (Aḳsarāyī'de de aynı rakam) ve isyânın takriben üç ay sürdüğünü söyler ki, bununla tamâmiyle Karamanlı hareketinin bahis mevzuu olduğu ve onlara karşı ermenilerin de sultan ile birlikte sefere iştirâk ettikleri meydana çıkar. Beauvais'nin Coterin (Cahen bunu İbn Bībī'de geçen türk Ahmed sanıyordu)'in Selçuk neslinden geldiği iddiasına dâir rivâyeti Karamanlıların selçuklu saltanatını elde edebilmek için Cimri hâdisesinden önce de bir teşebbüsleri olduğunu gösterir. Kılıç Arslan ile Karamanlılar arasında vukû bulan bu muhârebenin tarihi kaydedilmemiştir. Bunun ermeni kıralı ile Kılıç Arslan arasında, 662 (1264)'de, vukû bulan anlaşmadan sonra olması yukarıda kaydedilen hâdiselere uygundur. Filhakika kıral Hetum Hulagu'dan dönerken, İlhanî kadısının tavassutu ile, Ereğli'de Kılıç Arslan ile buluşmuş ve karşılıklı takdim edilen hediyelerden sonra bir ittifak yapılmış idi.

İbn Bībī Kılıç Arslan'ın, Kaykā'ūs'a mensûp emîrleri sarayda toplayıp, Alıncak Noyan'a gönderdiğini ve orada şehit edildiklerini, Aḳsarāyī ise Karamanlı isyânını onların tahrikine atfetmekte ve bu sebeple öldürüldüklerini bildirmektedir ki, Karamanlıların Kaykā'ūs taraftarlığı ile ileri atılmaları bu ithâmın bir mesnedi olduğunu gösterir. Bunlar, mühim mevkîleri işgâl eden, müstevfî Nacīb al-Dīn, Muşrif al-mulk, erzincanlı Ḳivām al-Dīn, Kazasker Sivrihisarlı Calāl al-Dīn, Karīm al-Dīn 'Alī Şīr, Ustād al-Dār Amīn al-Dīn Yāḳūt idiler. Bu emîrler bertaraf edilince, Kılıç Arslan devlet makamlarına yeni tâyinler yaptı. İlhanlıların emri ile Tāc al-Dīn Mu'taz vezîrliğe getirildi ve eski vezîr Şams al-Dīn Maḥmūd'un moğullara yaptığı istikrazların ödenmesi için iktâı bulunan Kastamonu'nun irâdı kâfî gelmediği cihetle, Aksaray ve Develi'nin vergileri de bu sebeple kendisine tahsis edildi. Calāl al-Dīn Maḥmūd İşrāf-i mamālik (teftiş nezâreti), Hatir-oğlu Şaraf al-Dīn Beylerbegi, Faḫr al-Dīn 'Alī'nin oğulları uç beyi tâyin edildi ve Kütahya, Sandıklı ve Gorğorūn (Yenişehir havâlisi) ve Akşehir de onlara has olarak verildi. Bahā' al-Dīn Malik al-savāḥil, Amīn al-Dīn Mikā'il saltanat nâibi oldu. Uç Türkmenlerinin yatıştırılmasına, devlet mansıplarının tanzim edilmesine rağmen, memlekette sükûn kurulamadı. Kaykā'ūs'un emîrlerinden Ali Bahadır Konya-Akşehir arası muhârebesinde yenilip, uç taraflarına kaçtıktan sonra, Ankara ve Çankırı havâlisinde tekrar zuhûr etti ve bir müddet kargaşalık unsuru oldu. Kastamonu taraflarında ve Dânişmend ilinde Pusar-i Ḫurmā adlı bir sergerde türedi. Kaykā'ūs'un taraftarlarından Şāh Malik, efendisinin firârından sonra, moğullar nezdinde mevkiini yapmış ve Simre sü-başılığına tâyin edilmiş idi; o da orada ayaklandı ve sığındığı Gedāğra kalesinde yakalanarak, öldürüldü. Mu'īn al-Dīn Sulaymān moğul askerlerinin yardımı ile bu hareketleri bastırabildi.

Kaykā'ūs ve Kılıç Arslan arasında vukua gelen mücâdelelerden ve bunları tâkiben başgösteren dâhilî karışıklıklardan faydalanan Trabzon rumları da Sinop'u işgâl ettiler. İşgâlin tarihi kaydedilmemiş ise de, bu hâdiseler sırasında olduğu şüphesizdir. Nitekim şehrin 1253'te Selçuk sultanına âit olduğunu Rubruck söylüyor. Bu işgâl esnâsında Sinop'ta, Aḳsarāyī'ye göre Gaydān, Yūnīnī'ye göre Gazdrās (Gavras ?) adlı bir rum vâli hüküm sürüyordu. Kılıç Arslan, Mu'īn al-Dīn Parvāna ile berâber, Hulagu'nun ölümü üzerine, İlhanlı tahtına çıkan (663=1265) Abaga'yı hediyeler ile bizzat tebrik ederek, ondan saltanatı için tevcih menşuru aldıktan sonra, Türkiye'ye döndü. Moğullar nezdinde çok nufûz kazanmış olan Parvāna de, onlardan daha büyük salâhiyetler alarak, sultanı tâkiben Anadolu'ya gelince, Sinop'un istirdadı için, Dânişmend ili, Nıksar ve Samsun askerlerini toplayarak, şehri muhâsara etti. Şehirdeki rumlar denizden frenklerden dâimî bir yardım te'min ediyorlardı. Kalenin karadan zaptı mümkün olmayınca, 1.000 kişi kadar silâhlı asker ve mancınıkları ihtivâ eden bir donanma ile muhâsara deniz tarafına da teşmil edildi. Gaydān bizzat savaşa girip, deniz kumandanlarından Tāc al-Dīn Kılıç ile çarpıştı ise de, onun tarafından öldürüldü. Bu suretle, uzun bir kuşatmadan ve bir kaç yıl düşman elinde kaldıktan sonra, Sinop tekrar türklerin idâresine geçti, kiliseye çevrilen câmii eski hâline getirildi. Anonim *Selçuk-nâme* Parvāna'nin Sinop'tan başka 12 kale daha zaptettiğini söyler ise de, Selçuklu ve Türkmenlerin elinde bulunan diğer

sâhillerde türkler aleyhinde bir değişiklik olmadığı için, bu kayda bir ehemmiyet verilemez. Kaynaklar bu istirdâdın tarihini vermiyorlar ise de, Abaga'nın cülûsunu müteâkip olması hâdisenin 663 (1265)'te vukû bulacağını meydana koyar.

Sinop'un fethi Parvâna'nın şöhret ve nufûzunu bir kat daha arttırdı ve sultandan orasının kendisine temliki için de bir menşur elde etti ki, sonraları Sinop'ta Parvâna-oğulları adı ile bir beyliğin kurulması bu suretle başlar. Sinop'tan dönen Parvâna, moğul kumandanı ile buluşmak için, Aksaray'a hareket etmiş ve Kılıç Arslan'ı da oraya çağırmış idi. Onlar Aksaray'da buluşunca, bir müddetten beri aralarında başlıyan gerginlik patlak verdi. İki tarafa mensûp beyler de onları tahrik ediyorlardı; daha önce Kılıç Arslan Abaga'dan ayrıldığı vakit onun yanında bir müddet kalmış bulunan Parvâna İlhan'ı sultan aleyhinde kışkırtmış, Selçuk âilesinin ve husûsiyle Kılıç Arslan'ın Mısır sultanı Baybars ile muhâberede olduğunu ve buna müsâade etmeyeceği için de kendisini öldürmek istediğini söylemiş idi. Bu sebeple Parvâna, moğullardan daha fazla salâhiyet alarak, döndükten ve Sinop'un fethi ile memleket dâhilinde nufûzunu arttırdıktan sonra, Kılıç Arslan ile buluşunca çatışma başladı. Sultan Parvâna'yi saltanatı elinden almağa çalışmakla ithâm ediyor ve Sinop'un mülkiyetini ona verdiğinden pişman olduğunu söylüyordu. Sultanı artık ortadan kaldırmağa karar vermiş olan Parvâna de ona karşı ağır sözler sarfetti. Kılıç Arslan Parvâna'ye:—„İki (eski türkçede ağabey mânasında) sarhoş musun?"—diye sorunca o da—„Evet. Senin kötü hareketlerin beni sarhoş etti; seni Burdur (Uluborlu olacak) kalesinden çıkarıp, tahta ben oturttum" — cevabını vererek, hizmet ve şikâyetlerini saydı ve nihâyet şehir civârında çadırda tertip edilen bir ziyâfette, eski türklerde hânedân mensuplarının kanını akıtmamak akîdesine göre, yay kirişi ile boğduruldu; cesedi Konya'daki sultanlar türbesine nakledildi. Yerine henüz bir kaç yaşında bulunan oğlu Kayḫusrav III. geçirildi. Ölüm tarihi hakkında kaynaklarda ihtilâf vardır. Kayḫusrav III.'in 663'te basılmış bir parası olduğuna ve İbn al-Fuvaṭī'nin de bu yılı kaydettiğine göre, bu tarihi kabûl etmek gerekirse de, Abaga'nın 663'te cülûsu ve bunu tebrik için sultanın oraya gitmesi ve nihâyet döndükten sonra Parvâna'nın uzun müddet Sinop muhâsarası ile meşgûl olması göz önüne getirilirse, paralar üzerindeki rakamların okunuşunu şüphe ile karşılamak icâp eder. Bu vaziyette Aḳsarāyī, niğdeli kadı Ahmed ve neşrettiğimiz *Konya Takvimi*'nin verdiği 664 (1266) yılı üzerinde durmak ve şimdiye kadar yazılanları da buna göre düzeltmek yerinde olur. Abu 'l-Farac de bu hâdiseyi 1266 yılı vak'aları arasında zikretmekle bunu te'yit eder. Bu vaziyette Baybars Manṣūrī, Ẕahabī ve Maḳrīzī tarafından verilen 666 senesinin yanlışlığı âşikâr olarak kendini gösterir.

Ẕahabī Kılıç Arslan'ın ölümünde yirmi sekiz yaşında olduğunu söyler ki, babasının vefâtında yedi veya dokuz yaşında bulunduğuna dâir mâlûmâta uygundur [bk. mad. KEYKÂVUS II.]. Kılıç Arslan güzel, yakışıklı, neş'eli ve vücutça kuvvetli olup, ata binmeğe, mızrak kullanmağa, eğlenceye meraklı ve cessur bir insan idi. Ulemâ ve din adamları ile ve bu arada Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī ile yakın münâsebetleri var idi. İslâmiyeti medrese mensûplarından farklı ve eski türk şâmânî unsurları ile karışık bir şekilde anlayan türkmen şeyhleri ile de alâkası var idi. Aflākī'nin kaydına göre, Buzaği Baba adlı bir türkmen şeyhine intisap ettiği için müteessir olan Mavlānā Kılıç Arslan'a: — „Sen bir baba buldun ise, biz de başka bir oğul buluruz" — diyerek kızgınlığını ifâde etmiştir. Hâdiselerin cereyân tarzı bu sultanın da, babası ve ağabeyisi gibi, mânen zayıf ve iktidarsız bir şahsiyet olduğunu meydana koymaktadır. Saltanatını Parvâna'ye ve onun dayandığı moğullara borçlu olduğu için, Kılıç Arslan ve Selçuklu devleti fiilen gölgede kalmış ve memleket tamâmiyle moğulların arzu ve menfaatlerine göre idâre edilmiş ve şekil almıştır. Moğul askerlerinin Anadolu'da çoğalmaları ve oturmaları dolayısı ile Selçuk devleti gittikçe kendi askerlerinden mahrûm bir hâle gelmiş idi. Bundan dolayı, toprağa bağlı, yâni iktâ sahibi bulunan selçuklu ordusu tedricen ortadan kalkınca, bunların, askerî bir hizmet karşılığı olarak, ellerinde tuttukları arâzi geri alınmış ve böylece selçuklu Türkiye'sinde câgî mîrî toprak sistemi sarsılmıştır. Bu sebeple Kılıç Arslan „Anadolu topraklarının çoğunu mülk hâline getirerek, bu husûsta herkese menşur ve misâller" vermiş idi. İşte Türkiye'de Kılıç Arslan zamanında başlıyan, ondan sonra sık-sık kendini gösteren mahallî isyânlar hep topraklarından atılan ve işsiz-güçsüz kalan iktâ askerlerinin eseridir ve bu mühim noktaya dikkat etmedikçe bu hareketlerin sebebi anlaşılamaz.

Bibliyografya: İbn Bībī, s. 473, 641—650, 687, 688; Aḳsarāyī, s. 71—74, 81—84, 87; Vincent de Beauvais, XXX, 26; XXXI, 151; Abu 'l-Farac, *Muḫtaṣar al-duval*, s. 447; ayn. mll., *Chronography* (ingl. trc. s. 446); G. de Rubruch (ingl. trc. Rockhill, s. 41, 280); Baybars Manṣūrī (British Museum), 53b, 55b, 63b, 190b; Muḥy al-Dīn 'Abd al-Ẓāhir (British Museum) 77b, 78a; Yūnīnī, Oxford, 129ab; Ẕahabī, Ayasofya (XX) 3013, 273b, 299a; İbn Sa'īd al-Maġribī (Bibl. National, Ar. 2234), 97b, 98a; 'Aynī, *'Iḳd* (Veliyüddin kütüp., nr. 2391), s. 475, 508; Niğdeli Kadı Ahmed, s. 297, 298; Anonim, *Selçuk-nâme*, s. 55; Aflākī, I, 114, 115; II, 10, 11; *Tarihî takvimler*, (nşr. O. Turan), s. 78; İbn al-Fuvaṭī, *al-Ḥawādiṯ al-camī'a*, s. 353; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 587; İ. Galip, *Meskûkât-i Selçukiyye*, s. 81; Cl. Cahen, *Les Turcomans de Rûm* (*Byzation*, 1939, XIV, 1333—138); ayn. mll., *Notes pour l'histoires des Turcoman d' Asie Mineure* (*JA*, 1951, s. 337, 341); Osman Turan, *Le Droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie* (*RI*, 1948, s. 555). Kılıç Arslan'ın Kaykā'ūs II. ile mücâdelelerine ait mâlûmat ve bibliyografya orada verilmiştir. (OSMAN TURAN.)

KILİY. AL-ḲİLY, muhtelif nebatların, bilhassa sodalılar ve onlara dâhil fasîle nebatlarının küllerinden elde edilen milhler (kalevî, soda ve potas); ekseriyâ bu külün kendisi veya ondan elde edilen sodalı su. Nebatlar arasında bilhassa *al-ḥamż* zikredilmektedir ki, bu kuzu-kulağı olmalıdır. En iyi kül olarak, sonra *al-uṣnān* diye târif edilen *al-ḥurż*'un külü gösterilmektedir. Başlangıçta *uṣnān* yıkamada kullanılan nebatları ifâde etmekte idi ki, bu kelime bugün, gâlibâ, *Arthrocnemium glaucum* yahut *Anabasis articulata* yahut da *Seidlitzia Rosmarinus*'a tekabül etmektedir. *Ḥurż* ile *uṣnān*'ın umûmiyetle, hattâ eski arapçada bile, cins ismi olması muhtemeldir. Seetzen, *Reisebeschreibung* (msl. III, 68)'un bir çok yerlerinde kalevîlerin hep milhli nebatlardan nasıl elde edildiğini yazıyor ki, burada bahis mevzuu olan sodadır.

Umûmiyetle elde edildiği tarza göre, *al-ḳily* karbonatlı soda mânasına gelir; çünkü milhli nebatlar soda milhi ihtivâ etmektedirler. Bununla berâber, aynı zamanda bir başka karbonat da elde edilmektedir ki, bu potasium karbonatıdır; msl. al-Rāzī, *Kitāb al-asrār*'da meşe külünden elde edilen bir kül milhinden (*milḥ al-ramād*) bahsediyor.

Elkimyacıların yazılarında kavak, hurma v.b. ağaçların küllerinin bahsi geçmektedir. Bunlardan başka, bir *ḳily al-ḥumr* (= *al-ḥumra*)'den şarap tortusu kılyi veya külü vardır; bugün tartar milhinden=potasium karbonatından da bahsedilmektedir (bk. Berggren, *ayn. esr.*, s. 441).

Soda ile potas arasında açık bir tefrik yapmak imkânsızdır. Muhtelif küllerden, ikisine âit muhtelif terkipler, halita elde edilmektedir ki, bunları ancak tatmak ile, o da pek kat'î olmayarak, birbirinden ayırt etmek mümkün olmaktadır. *Mafātīḥ al-'ulūm* (nşr. van Vloten, s. 259) *al-ḳily* yerine *milḥ al-ḳily*'den bahsediyor. Necd'de, J. J. Hess'e göre, *Ẕila*'ye, yâni *ḳilv*'e, tesâdüf olunmaktadır.

al-Ḳily'ın hazırlanmasına gelince, *Tāc*, X, 303'te, bâzı nebatların nemli-nemli yakıldıklarını, külün üzerine su serpildiğini ve sonra bu küllü suyun (ihtimâl tebahhur ederek) tortu bıraktığını ve böylece sulp hâlinde *al-ḳily* elde edildiğini yazmaktadır.

al-Ḳily, yâni küllü su, her şeyden önce çamaşırda kullanılır. Elkimyâcılara göre, buna kireç de ilâve edilebilir. Bu sâyede daha keskin ve bilhassa sabun yapmağa elverişli olur. Eski mısırlılar, yunanlılar ve romalılar, sabun yerine, bu şekilde elde edilen külleri temizlik ve çamaşır işlerinde kullanırlardı (aksi kanâate karşılık olarak krş. Blümner, Pauly-Wissowa, *Realenzyclopaedie*, 2. tab., mad. *Seife*). Buna karşılık, araplar sabun, bilhassa sert soda sabunu yapmış ve kullanmışlardır. Potas ile yapılan sabun yumuşak bir sabundur. Bu kelimeyi ilk olarak, İbn Durayd (321 = 933) kullanmıştır. İbn Abī Manṣūr Muvaffaḳ 968—977'de tamamladığı eczâcılığa dâir eserinde (bk. K. Kobert, *Die pharmakologischen Grundlagen, Historische Studien*, 1893, III, 1—278) ekseriyâ sabundan ve aynı zamanda sert sabundan bahsetmektedir. Raḳḳa'da imâl edilen sabun (*al-raḳḳī*) hakkında al-Mustaʿīnī'den öğrendiğimize göre, bu bal-mumundan (*naḥlī*) yapılmış merhemi andıran sert (oku *caff*) bir sabun idi (bal-mumundan gâyet sert merhemler yapmak mümkündür). Bunları kalıplara döktürürlerdi; bu itibâr ile katı olmaları icâp eder (krş. Dozy, *Suppl.*, I, 847a).

L. Rawolfen Trabulusşam'da sabun imâlini etraflıca anlatıyor (*Eigentliche Beschreibung der Reisse...*, Lauguigen, 1582, s. 38 v.d.). Orada deniz nebatları yakılarak, sert potasium sabunu elde edilirdi; elde edilen bu külçe, ya havan eli ile dövülür yahut da üzerine basılarak, tazyik edilirdi.

al-Ḳily cam imâlinde de kullanılmaktadır; çünkü, rivâyete göre, *al-ḳily* kumu eritmekte, saf hâle sokmakta ve ona hafif bir renk vermektedir. Cam imâlcileri (*al-zaccācūn*) *al-ḳily* kullanmaktadırlar. Cam yapmak için, yalnız sodalı karbonat kullanılabilir; çünkü potasiumlu camlar hem çok serttir, hem güç erimektedir. Kadîm çağdan kalma bir çok camlarda, gâyet tabi'î olarak, pek az potasium bulunmaktadır. *al-Ḥurż*'dan elde edilen *al-ḳily*'yi boyacılar kullanır ki, adına boyacı *al-ḳilyi*'

(*al-ḫurż al-ṣabbāġīn*) denilir. Buna *ṣabb al-'uṣfur* (safran şapı) ve *Tāc*'daki bahsi eklemek lâzımdır; bu öyle bir tânedir ki, safran ile, tıpkı şap ile olduğu gibi, aynı muâmeleye tâbî tutulur. Bunun sebebi şudur: şap bir çok boya maddelerinde bir keskinletici olarak kullanılmaktadır. Kalevî karbonatlarda ise, vaziyet böyle değildir; bunlar fiilen saf suda erimeyen boya maddelerini safran içinde eritmekte kullanılır.

Yukarıda söylenilenlerden açıkça şu anlaşılıyor ki, arapça *al-ḳily*'e nisbetle, *ḳalavî* (soda) demek doğru olmaz. Tıbbî ve diğer istimâl tarzları al-Ḳazvînî, İbn al-Bayṭār v.b.'da münâkaşa edilmiştir. Şunu da ayrıca kaydedelim ki, muhtelif nebat adlarının, nebâtat ilmi bakımından, tâyini son derece güçtür.

Bibliyografya: E. Wiedemann, *Beitr. XXIV, Zur Chemie bei den Arabern* (*SBPMS Erlg.*, 1911, XLIII, 92); ayn. mll., *Beitr. LVI, Über Parfüms und Drogen bei den Arabern* (*ayn. esr.*, 1916, XLVIII, 316 ve 340); al-Ḳazvînî, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), II, 233; J. Ruska, *Aus der Kosmographie von al-Ḳazwīnī* (*Jahresbericht der Oberrealschlue Heidelberg*, 1895/1896, s. 31); Şams al-Dîn al-Dimaşkî, *Nuḫbat al-dahr* (nşr. Mehren), s. 80 v.d., trc. s. 94; İbn al-Bayṭār, *Kitāb al-Cāmi' li-mufradāt*; bk. mad. *al-ḳily*; *Tāc al-'Arūs*, X, 303 (krş. aynı zamanda *ḳily* ve *ḫurż* kelimeleri); J. Berggren, *Guide français et arabe vulgaire* (Upsala, 1844). — Sabun ve çamaşır yıkama için krş. Pauly-Wissowa, *Realencyklopaedie*, Neuburger, *Technik des Altertums* (3. tab., Leipzig, 1922) ve F. M. Feldhaus, *Die Technik* v.b. (E. WIEDEMANN.)

KIMIZ, kısrak sütünden yapılan, keyif verici bir içki olup, göçebe ve yarı-göçebe türk kavimlerinde bugün dahi kullanılmaktadır. Umûmiyetle *ḳımız* şeklinde telâffuz edilen ve yazılan (fakat bk. Sag., Koyb. *ḳumıs* ve *Oguz Kagan Destanı*, 93 *ḳımız* ve 80 *ḳumuz*) bu içki, rus ve garp dillerine *kumıs* şeklinde geçmiştir. Türklerin millî içkileri telâkkî edilmekle berâber, gerek şifâhî ve gerek yazılı edebiyatta buna pek çok tesâdüf edilmemektedir. Orhun âbideleri ile islâmiyetten önceki diğer türkçe eserlerde bu tâbire şimdiye kadar rastlanmamıştır. *Kutadgu Bilig* (bk. nşr. R. Rahmeti Arat, İstanbul, 1947, LIX, beyit nr. 4442)'de hayvan beslemekten elde edilen maddeler arasında zikredilir. Nevâî'de şarap yerine kımız içmekten bahsedilir (krş. Ş. Süleyman, s. 249). *Oguz Kagan destanı* (nşr. W. Bang ve R. Rahmeti Arat, İstanbul, 1936, str. 80)'nda *süt-din ḳumuz bol-* tâbiri geçmektedir ki, mânası pek açık değildir. Kâşgarî'de *ḳımız ḳımızlan-* („kımız sâhibi olmak") 'tan başka, bir de *ḳımız almıla* („ekşi elma") tâbiri geçer. Kazakçadaki bâzı tâbirler için bk. *ḳımızdı bağıt* („kımızlı vakit, kımızın bol çağı") ve *ḳımızdıḳ* (*ḳımız-lıḳ* „kuzu-kulağı" ramex ocetoza).

Kımız, bir nevî içki olarak, türkler ile temasta bulunan diğer kavimler tarafından da zikredilir. Herodot, İskitlerin hayatlarını tavsif ederken, kımızdan bahsettiği gibi, bu Tang sülâlesi (618—907) tarihçilerinde de geçer. Kutubî, *'Uyūn al-tavārīḫ* (krş. Brockelmann, *GAL*, II, 48; yazma nüshası İstanbul, Köprülü kütüp., nr. 1121, 269a)'te, Baybars I.'ın 676 (1277)'da ölümünden önce Şam'daki sarayında bir kaç gün kımız (*al-ḳumiz*) içmiş olduğu kaydedilmektedir. Daha sonraları, XII. (XVII.) asırda Özbek hanlarının saraylarındaki merâsimler sırasında, kımız içme (*āşāmîdan-i ḳumiz*) merâsimi hakkında verilen mâlûmat için bk. İbn Maḥmûd b. Valî, *Baḥr al-asrār fî manāḳib al-aḫyār* (bk. *Grundr. der iran. Phil.*, II, 362; Ind. Off., nr. 575; metin nşr W. Barthold, *Zap. geogr. obşç. po otdel. etnogr.*, 1909, XXXIV, 295 v. dd.).

Kımız süt renginde, mayhoş, hoş kokulu, çok mugaddî ve aynı zamanda keyif verici bir içkidir. Kısrak sütü, inek sütüne nisbetle, daha fazla süt şekeri, fakat daha az yağ ve mâden tuzları ihtivâ eder. İçinde bol mıkdarda C vitamini bulunan kımızın bâzı hastalıklara, bilhassa verem hastalığına çok iyi geldiği tesbit edilmiş ve XIX. asrın ortalarından itibâren kımız sanatoryumları açılmağa başlamıştır.

Kımızın, ekşime derecesine göre, hafif (1 günlük), orta (2 günlük) ve sert (3 günlük) olmak üzere, üç çeşidi olup, bunların en makbûlü orta, yâni 2 günlük kımızdır. Fazla tahammür etmiş olan sert kımız, tâze süt ilâvesi ile, tekrar hafifletilebilmektedir.

Bibliyografya: W. Barthold, *IA*, Leiden tab., mad. ḲUMÎS; *Bolş. Sovet. entsiklop.*, mad. *Kumıs*; Brokhaus ve Efron, *Bolş. entsikl.*, mad. *Kumıs*; *Sibirsk. sovet. entsikl.* (Moskova, 1931), II, 1120—1121; N. T. Uluğtuğ, *Kımız* (Ankara, 1939, Halkevi nşr., nr. 25); V. N. Markov v. b. (trc. F. Laçınay), *Kımız* (İstanbul, 1945); M. P. Multanovskiy, *Kumısoleçenie v Sib. proşlom i nastoyaşçem* (*Kurortnoe delo*, 1923, 3—4); G. H. Udintsev, *Znaçen. issled. kumısa...* (*göst. yer.*); İ. D. Yaḫnin, *Kumısoleçenie* (nşr. Narkom. RSFSR, 1927). (R. R. A.)

KINA. ḤENNÂ', ḤİNNÂ', kına ağacı, *Lawsonia inermis L.*; *Hythrariaceen* fasîlesinden olup, bir çok dalları vardır; 3—4 m. kadar yükselir. Çiçekleri beyaz ve deste şeklinde olup, güzel kokuludur. Yaprakları ise, basit ve tırtıksızdır. Şimâlî Afrika, Mısır, İran ve Hindistan'da toprağın elverişli olduğu yerlerde yetişir.

Çiçekleri ıtrıyat ve kokulu yağ yapmakta kullanılır. Kurutulan yapraklarının tozları ile şark memleketlerinde tırnaklar, avuçlar, ayak tabanları, İran'da şi'a mezhebinde olanlar saç ve sakallarını kırmızı renkte boyamaktadırlar. [Türkiye'de eski zamanlarda erkeklerde sakal boyası olarak nâdiren ve kadınlarda el ve ayak parmaklarına ziynet makamında kına koymak âdeti var idi. Bugün bu âdet şehirlerde nâdirdir, fakat köylerde ekseriyetle cârîdir. Bir zamanlar evlenecek kızlara, zifaftan bir gün evvel çalgı ve eğlence ile tertip olunan kına gecesinde kına yakmak (koymak) âdeti de vardı. Kına koymak dâimâ bir meserret alâmeti olarak telakkî olunurdu]. Bu boya ile koyu renkli saçlar kırmızı, açık renkli saçlar da parlak kırmızı olur. Kına tozu ılık suda hamur hâline getirildikten sonra, yıkanarak, yağlarından temizlenmiş saçlara sürülür ve en aşağı bir saat bırakılır. Koyu siyah renk elde etmek için, *reng* denilen bir çeşit çivit eklenir. Kınanın verdiği parlak rengi elde etmek için ise, *reng* sürüldükten sonra, tekrar saçlara kına konur ve bir çeyrek saat kadar öyle bırakılır. Hükümdarlar atlarının kuyruklarını da kına ile boyarlardı; bu suretle beyaz kıllar açık al rengini alırdı.

Bu nebâtın çiçekleri, meyveleri ve yaprakları tıpta kullanılır.

Bibliyografya: İbn al-Bayṭār (Leclerc, *Notices et Extraits*, I. 469); E. W. Lane, *Manners and customs of the mod. Eg.*, I, 44; Polak, *Persien*, 357; G. Jacob, *Studien in arab. Dichtern*, III, 50. (J. RUSKA.)

KINALI-ZÂDE. ḲİNÂLİ-ZÂDA, 'ALÎ EFENDÎ (1510—1572)'nin babası 1559'da vefat eden Kadı Emrullah Efendi'dir. Büyük babası Abdülkadir Hamîdî Efendi isminde bir zât olup, sakalına kına koyduğu için, onun evlâd ve ahfâdı Kınalı-zâde diye tarihte mârûf bir ulemâ âilesi teşkil etmiştir. Bu büyük babanın Fâtih Sultan Mehmed'e bir aralık hocalık ettiği ve fakat sadrâzam Mahmud Paşa'nın siâyeti ile azledildiği söylenir. Ali Efendi'nin tam ismi ve künyesi, an'aneye tevfikan, 'Alâ' al-Dîn 'Alî b. Amr Allâh İbn al-Ḥinnâ'î olarak, eski hâl tercümeleri eserlerine geçmiştir. Isparta'da 916 (1510)'da doğan bu zâtın hocaları kazasker Kadri, Mâlûl Emir, Sinan, Merhaba, Kara Sâlih ve bilhassa Çivi-zâde Muhiddin Efendi'lerdir. Medrese tahsilini ikmâl ettikten şonra, ilk olarak, meşhûr şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi tarafından, Edirne'de Hüsâmiye medresesine ve sonra Bursa'da Hamza Bey ve Kütahya'da Rüstem Paşa medreselerine ve nihâyet İstanbul'da Süleymâniye medresesine müderris tâyin edilmiş ve Şam, Kahire, Bursa ve İstanbul (1570) kādılıklarında ve 1571 senesinde Anadolu kazaskerliğinde bulunmuş, ertesi sene (1572) Edirne'de nikris illetinden vefat etmiştir (osmanlı tarihinde vefatların pek çoğunda nikris illeti sebep diye zikrolunuyor ise de, bunun romatizma ve onun neticesi olarak, kalp hastalıkları olması daha akla yakındır). Kabri Edirne'de İstanbul yolu üzerinde kâin Nâzır çeşmesi mezarlığındadır. Fazla mâlûmatı fazla sözler ile süsleyip, yazmak merâkında olan eski hâl tercümeleri müelliflerinden Atâ'î'ye göre, Kınalı-zâde Ali Efendi bir yahudi hekimin zehirli bir ilâc ile ağrıyan yerlerini oğması neticesinde ecel-i kazaya uğramıştır. Oğlu Kınalı-zâde Ḥasan Çelebî'nin şu'arâ tezkiresinde babası için yazdığı 20 sahife tutan hâl tercümesinden hulâsa olarak, Ali Efendi'nin tefsir ve hey'et ilminde İbn Sînā'ya fâik (?) fenn-i inşâda pek mâhir olup, kuvvetli bir hâfızaya mâlik olduğu ve bir çok farsça, arapça şiirler ve bilhassa Molla Câmî'nin *Bahāristān*'ını baştan-başa ezber okuduğu anlaşılıyor. Ezberinde bir çok âyetler, hadîsler, şiirler ve nesir parçaları var idi. Bu sebeple eserlerinin hepsinde bunları zikretmek suretiyle, tafsile, itnâba ve sonra da güç anlaşılmak kusuruna düşmüştür. Kendisi güzel konuşur, yâni mîr-i kelâm ve aynı zamanda hatîp imiş. Şam'da kadı iken, magribli bir âlim ve müfti ile mubâhase ve münâkaşadan muvaffakiyetle çıkmış, Mısır'da ise, arapçadaki belâgat ve fesâhatine herkesi hayran etmiştir. Şiire merâkı olduğu ve şiirin muammâ kısmına rağbet ettiği *Dīvān*'ı ile sâbittir. Kınalı-zâde Ali Efendi (Ali Çelebî) şahsan halîm, selîm ve nezih bir zât idi.

Resmî hayatı ve şahsiyeti şu kısa hâl tercümesine sığacak kadar basit olan Kınalı-zâde Ali Efendi, başta *Aḫlāḳ-i 'Alā'î* olmak üzere, büyük-küçük bir çok eser bırakmıştır: meşhûr Molla Ḫusrav'in *Durar-i ġurar*'ine hâşiye, *Hedâye*'nin *Kitāb al-karāha*'sine hâşiye, vakfa dâir iki risâle, *Sayfîya ve Ḳalamîya* risâlesi, *Münşaât*, *Ṭacrîd*'e hâşiye, Ḳaşşâf ve Bayżâvî tefsirlerine hâşiye, *Ṭabaḳāt-i ḥanafîya* ve *Şarḥ-i ḳaṣîda-i Bur'a*.

Bu eserler, isimlerinden de anlaşılacağı üzere, ekseriyâ kısa risâleler ve defâlarca şerh ve tefsir edilmiş büyük eserler üzerine düşülmüş şerh ve hâşiyelerden ibârettir. Yalnız bu zâtın münşaâtı, bâzılarının dediği gibi, mühim bir münşaât mecmuası değil, ancak bir tasan-

nû gösterisi merâkı ile cümlelerde yalnız fiilleri türkçe ve üst tarafı arapça ve farsça kelimeler ile yazılmış, zamanının mutasallif üslûbunun bile üstüne çıkmış küçük bir mecmuadır.

Müellifin ismini garp ve şarkta meşhûr kılan eseri *Aḫlāḳ-i ʿAlāʾī* 'sidir. Bu eser 1564 senesinde Şam 'da Suriye beylerbeyi Ali Paşa nâmına te'lif edilmiş ve ona nisbetle ismi *Aḫlāḳ-i ʿAlāʾī* olarak konulmuştur. Eserin bir çok yazmaları İstanbul ve Avrupa kütüphânelerinde mevcuttur. Asıl yazmanın nerede bulunduğunu bilmiyoruz. F. Babinger tarafından Râgıb Paşa kütüphânesinde bulunduğu zikredilen nüsha, orijinal nüsha değil, belki Derviş Mehmed Aḫlāḳî tarafından, 1007 senesinde 40 kadar nüsha olarak istinsah edilmiş nüshalardan birdir. Bu eser 1248 (1833) tarihinde Bulak 'ta, maateessüf itinâsız bir şekilde, basılmıştır. Eser kısmen garp dillerine de tercüme edilmiştir. Msl. venedikli tercüman Giovanni Medun tarafından yapılan bir tercüme Bonn üniversitesi kütüphânesindedir. Bundan G. B. Toderini 'nin *Letteratura Turchesca* (Venedik, 1787) ve 1850 'de R. Reiper tarafından *Stimmen aus dem Morgenlande* ve bir de Breslau 'da 1848 'de *Das Capitel von der Freigebigkeit* adı ile bahsolunmuştur. Ali Kınalı-zâde 'nin *Aḫlāḳ-i ʿAlāʾī* 'si Türkiye 'de imparatorluğun son zamanlarına kadar liselerde okutulan ahlâk dersi kitaplarına esâs teşkil etmiş, meşhûr bir eserdir. Eser Aristo 'nun *Nicomachos 'a ahlâk* adlı eserinden mülhem olarak, şarkta bilhassa Nāṣir al-Dīn Ṭūsī, sonra Calāl al-Dīn Davvānī ve daha sonraları Ḥusayn Vāʿiẓ tarafından, *Aḫlāḳ-i Nāṣirī*, *Aḫlāḳ-i Calālī* ve *Aḫlāḳ-i Muḥsinī* nâm eserler ile imâm Ġazzālī 'nin *Ayyuha 'l-valad* 'inden ekseriyâ tercüme ve bâzan toplama suretiyle vücûda gelmiş ise de, sâdece tercüme olarak telâkkî edilecek bir eser değildir; çünkü müellif bu tercümeleri ve iktibasları yaparken, ahlâk ilminin bir ilm-i hâl kitabı (emir ve nehyi risâlesi) olmayıp, felsefî bir esâs üzerine kurulmuş bir ilim olduğunu pek âlâ kavramış ve sonra da ahlâk kaidelerini pratik misâller ve hikâyeler ile bir kat daha tezyin ve tavzih etmiştir. Eserin tantanalı bir üslûp ile yazılmış olmak dolayısı ile, değil bugün, hattâ çok eski zamanlarda bile, okuyup-anlaşılması müşkil bir şekil almış olmasını bir tarafa bırakırsak, tercüme ve telfik usûlünde Kınalı-zâde Ali Efendi, bir çok şeyler ilâvesi ile, bunu kendine mâl etmeğe çalışmış ve muvaffak da olmuştur. Denilebilir ki, bu eser *Aḫlāḳ-i Nāṣirī* 'nin tercüme, şerh ve hâşiyesi ile hep birlikte meydana konulmuş yeni bir şeklidir. Böyle tercümelere her vakit te'lif kıymeti vermek doğru olur. Bâb, fasıl ve makam diye birçok fasıllara bölünmüş olan bu eser nefs-i insânî de denilen nefs-i nâtıka hakkında izahât ile başlıyor. Bu faslın baş tarafında nefs-i nâtıkanın vücûdunu isbât için delîl ve bürhâna hâcet olmadığı ve en zâhir olan hakikat insanın kendi varlığı olup, bu varlığın bir an bile gizli ve meçhûl kalmadığı ve uyanık, uykuda, sarhoş, ayık her keste nefsin vücûdu mâlûm olduğu tarzında bir ifâde vardır. İlk bakışta Descartes 'ın meşhûr *cogito ergo sum* düstûrunun bir diğer şekilde ifâdesini andırmaktadır. Ali Efendi 'nin bu eserini tetkik eden Ferid Kam *Edebiyat Fakültesi mecmuası*, IV, 369), Rıza Tevfik (*Ḳāmūs-ı felsefe*, mad. *Apperception*, s. 297) bu derin görüşü doğrudan-doğruya Kınalı-zâde 'ye atfedivermişler ise de, bu *Aḫlāḳ-i Nāṣirī* (Tahran tab., 1883 = 1300, s. 24) 'den aynen alınmıştır. Bu kaydın Nāṣirī 'nin eserine İbn Sînā 'nın *Şifā'* (Tahran, I, 281 v.d.) 'sından geçmiş olması hemen-hemen muhakkaktır. Bu görüşe aynı feylesufun *İşārāt* adlı eserinde de rastlanır (bk. Ḳāsim Ġanī, *İbn Sînā*, İbn Sînâ ve Dekart bahsi, Tahran, 1315 h. ş., s. 62 v.d.).

Eser aş.-yk. *Aḫlāḳ-i Nāṣirī* 'nin taksimâtını tâkip ederek, nefs-i insânî üzerine bir bahisten sonra, nefsânî kuvvetlere ve nefs-i nâtıkanın kemâl ve noksanı ve birinci kitapta ahlâk ilminin târifi, taksimi, faziletler ve rezîletler ve bilhassa adâlet üzerine uzun izahat verilmiş olmakla berâber. bu bahiste Nāṣirī 'den bir çok yerleri almamıştır, Nefsânî vasıfların tedâvîsi ayrıca bir bahis hâlinde toplanmıştır. Velhâsıl *Aḫlāḳ-i ʿAlāʾī* 'nin ikinci kitabı ilm-i tedbîr-i menzil bahsidir ki, bu da yine Nāṣirī 'den ve Calāl Davvānī 'den alınmış ise de, Nāṣirī 'nin ve ondan naklen Ali Efendi 'nin de yazdığı gibi, bu tedbir-i menzil Ebrus (ki bu zâtın ismini Byrson 'dan muharref olduğu muhakkaktır) hâkimin Οἰκονομικος (λογὸς) adlı risâlesinin prensipleri üzerine dayanmaktadır. Diğer bir bahis de ehl ü iyâl terbiyesine hasrolunmuştur. Bunda izdivac ve odalık usûlünden bahsederek, bu son âdetin mahzûrlarını zikretmiştir. Bir de taaddüd-i zevcâtın aleyhinde bulunmak için, „iki bedene bir can olamayağı gibi, iki menzilde de bir erkek olmaz" ve bundan başka taaddüd-i zevcâtın menzilin intizâmını, âilenin refâhının bozacağını izah etmiştir (bk. kitab 2, s. 20). Aynı fikir ve mutâlca *Aḫlāḳ-i Nāṣirī* 'de de zikrolunmuştur (bk. s. 302). Bu noktada da Ferid Kam makalesinde bu fikir ve re'yi doğrudan-doğruya Kınalı-zâde 'ye atf ve isnat ederek, eserin menşe' ve me'hazlarını tetkik edememiş olduğunu gös-

termiştir (bk. *Edebiyat Fakültesi mecm.*, IV, 377).

Bu bâbda eskilerin medîne-i fâzıla, medîne-i gayr-i fâzılası dahi sarâhat ve vuzûh ile tahlil edilmiştir. Gerek burada ve gerek eserin üçüncü ve son kitabı ilm-i tedbirü 'l-medinede reis-i devletin sıfat ve salâhiyeti hakkında tafsilât verirken, haylı tarihî ve gayr-i tarihî hikâye ve misâller getirilmiştir. Eser Eflâtûn 'un ve Aristo 'nun vesâyâsı adı altında mevsûk olmayan bâzı ahkâm ve nasihatler ile bitiyor ve en sonra mülk ile adlin ikisinin birbirine bağlı olduğunu gösterir bir şema veriliyor. Bütün bunlardan müellifin şiddet ve zulüm ile işkenceye karşı fevkalâde muârız olduğu pek âlâ görülmektedir.

Kınalı-zâde Ali Efendi 'nin şiirlerine nümûne olarak verilen bir kıt'a vardır ki, bu kazaskerin mütefekkir bir zât olduğunu, fakat bedbin bir karaktere mâlik, bir az mütevekkil bir mizâca sâhip bulunduğunu gösterir:

Zemin mahall-i belâ ü zaman medâr-ı anâ
budur saray-i cihan nakşına zemin ü zaman
eğerçi hâne-i pür nakşdır saray-i cihan
veli kitâbeleri „küllü men aleyha fân"

Bibliyografya: Kınalı-zâde Hasan Çelebî, *Tezkire* (yazma); Atâ'î, *Zeyl-i Şakayık-i nu'mâniye*, s. 164, 168; Âlî, *Kunh al-aḫbār*; *Sicill-i osmânî*, III, 501; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*; Ferid Kam, *Edebiyat fakültesi mecmuası*, IV, 357; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, I, 400. (ABDÜLHAK ADNAN-ADIVAR.)

KINALI-ZÂDE. ḲİNĀLİ-ZĀDA (1546—1607), HASAN ÇELEBÎ, meşhûr türk âlimi ve şâirler tezkiresi müellifi. 953 (1546/1547) 'te Bursa 'da doğmuştur. Hamza Bey medresesinde müderris olan meşhûr âlim Kınalı-zâde 'Alî Çelebî b. Amr-Allāh 'ın oğludur. Hasan Çelebî, babası gibi, kendini fıkha ve kelâm ilmine vakfetmiş idi. Bursa, Edirne, Haleb, Kahire, Gelibolu, Eyyûb ve Yeni-Zagra 'da müderris ve kadı olarak, faâl bir hayat sürdükten sonra, kadı bulunduğu Mısır 'ın Raşîd kasabasında 12 şevvâl 1012 (14 mart 1604) 'de öldü.

Hasan Çelebî, devrindeki türk âlimlerin âdetlerine uyarak, şiirler de yazmış ise de, bunlar sâdece birer taklitten ibârettir. *Durar va ġurar* 'e hâşiye yazmış ve aynı zamanda bir kaç mühim kelâm eseri ile diğer başka eserlere hâşiyeler ile izah ve kayıtlar ilâve etmiştir. Hasan Çelebî 'nin şöhretini te'min eden asıl eseri, 576 şâirin hâl tercümesini ihtivâ eden *Tazkirat al-şuʿarā'* 'sıdır. Bu eser 994 (1586) 'te tamamlanmış olup, Murad III. 'a ithâf edilmiştir. Verdiği hâl tercümesine âit bilgiler ve sayısız örnekler sâyesinde, bu eser baha biçilmez bir değer kazanmaktadır. Şâirler hakkındaki muhtelif hâl tercümeleri arasında, *Tazkirat al-şuʿarā'* tumtıraklı üslûbunun ibzâle kaçan yapmacıklı kelimelerine ve fıkralarına rağmen, en iyi eser olarak telâkkî edilmektedir. Hasan Çelebî eserini üç kısma bölmüş, birinci kısımda şiir yazan 6 pâdişahtan, ikinci kısımda 5 şehzâdeden ve nihâyet üçüncü kısımda en eski devirlerden başlayarak, 565 şâirden bahsetmiştir. Hasan Çelebî 'nin, bu eserde, bütün âile efrâdını şâir olarak zikretmek husûsundaki zaafını hoş görebiliriz.

Bibliyografya: *Şaḳā'iḳ al-nuʿmāniyya zeyli* (İstanbul, 1269), s. 491 v.d.; Kâtib Çelebî, *Fezleke* (1286), I, 240; Lâtifî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 131; Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), II, 127; J. v. Hammer, *GOR*, 2. tab., II, 575, 593; ayn. mll., *Geschichte der osm. Dichtkunst*, I, 44; III, 131; Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, III, 199 v.d.; Flügel, *Die arab. pers. und türk. Handschriften ... zu Wien* (1865), II, 387; Rieu, *Catalogue of the Turkisch Manuscripts* (London, 1888) s. 77 ve 94. — İstanbul kütüphânelerindeki yazmaları için bk. *İstanbul kitaplıkları Tarih-Coğrafya yazmaları katalogları*, fas. 7 (İstanbul, 1947), s. 588—597. (THEODOR MENZEL.)

KINNESRİN. ḲİNNASRĪN, şimâlî Suriye 'de bir şehir olup, al-Maṯḥ bataklığına dökülen Ḳuvayḳ ırmağının munsabında kurulmuştur. Kadîm devirde Χαλκίς, *Chalcis ad Belum* adını taşımış olup, ἐν μεθορίοις Ἀραβων (= Arabistan hudûdunda; Diodor, *Bibl.*, XXXIII, 4a) 'da kâin idi; arap Μονιμός tarafından kurulmuş olan Chalkis şehrinden bahseden bizanslı Stephanos 'un verdiği mâlûmât, belki de, Ḳinnasrīn 'e dâirdir. Kadîm devrin sonlarına doğru Suriye arap *limes* (= hudud bölgesi) 'lerinin adı το λίμιτον Χαλκίδος (= Halkidos hudutları; Malalas, s. 296, 5) idi. Araplar bu bölgeden daha ilk günlerde Roma topraklarına nüfûz ettiler; *al-Ḥiyār* (daha sonraları *Ḥiyār bani 'l-Ḳaʿḳā'*) civarında Ḳinnasrīn topraklarında 554 yılında Ġassānîlerden al-Ḥāriṯ Laḫmîlerden al-Ḥīra hukümdarı al-Munẕir 'i, kat'î olarak, mağlup etmiştir (Nöldeke, *S B Ak. Berlin*, 1887, s. 18; Herzfeld, *Jahrbuch d. Preuss. Kunstsammlungen*, 1921, XLII, 123 'e göre, al-Ḥiyār bugünkü Ḳaṣr İbn Vardān 'dır). Süryânîce Ḳenneşrīn (aynı zamanda Ḳenneşrīn yazılan Fırat üzerindeki Ḳenneşrē manastırı ile karıştırılmamalı; bk. G. Hoffmann, *Auszüge aus syr. Akt. pers. Märt.*, s. 161 v. d.) kelimesine araplardan önceki devirde süryânîce metinlerde sık-sık rastlanmaktadır (Wright, *Catal. Syr. Mss.*

Brit. Mus., II, 537b, 707b; Antakyalı Severus, *Epist.*, 37, metin s. 117, trc. Brooks, s. 104); aynı zamanda bk. *Talmud* (*Babyl. Talm.*, III, 366, nşr. Goldschmidt: Ḳannişrayyā eyâleti). Şarkî romalılar ile Sâsânîler arasındaki savaşta şehir 573'te ve 608/609'da (Suriyeli Michael, II, 312) iranlılar tarafından ele geçirildi. Daha bu devirde Ḳinnasrîn, Halep, Manbic ve Bâlis civarında arap kabileleri yaşamakta idi (Welhausen, *Skizzen u. Vorarbeiten*, VI, 67; Lammens, *MFOB*, I, 52). 637'de Abū 'Ubayd şehri zaptetti (al-Balāẕurî, *Futūḥ*, 137, 139, 144 v.dd.); bu şehir sonra hukûmet merkezi oldu (al-Balāẕurî, *ayn. esr.*, s. 164, 189 v.d.). Suriye idâresinde yaptığı yeniliklerde halife Yazîd I. daha önce mevcût olan Filasṭîn, al-Urdunn, Dimaşk ve Ḥimṣ askerî bölgelerine (*acnād*) Ḥims cündünden ayırdığı Ḳinnasrîn cündünü beşinci bir bölge olarak ilâve etti (Balāẕurî, s. 132 ve bundan Yāḳūt, *Muʿcam*, III, 742; Lammens, *Le Califat de Yazid Ier*, *MFOB*, 1914—1921, VII, 446 v.d.). Bu cünde pâyitahttan başka Haleb, Antakya ve Manbic de dâhil bulunuyordu. Hārūn al-Raşîd zamanında ʿAvāṣim tekrar Ḳinnasrîn cündünden ayrıldığı vakit (170 = 786), bu cünd hâlâ Ḳinnasrîn bölgelerini, Haleb, Maʿarrat an Nuʿmān, Maʿarrat Maṣrîn ve Sarmîn'i ihtivâ etmekte idi (G. le Strange, *Palestine*, s. 36). Daha sonraları bir çok hudut değişiklikleri olduğu sanılmaktadır; msl. İbn Ḫurdāẕbih (*BGA*, VI, 75; 850'ye doğru) Ḳinnasrîn cündüne, Ḥiyār bani 'l-Ḳaʿḳāʿ ve Martaḥvān gibi, daha önce zikri geçen yerlerden başka, diğer müelliflere göre, 'Avāṣim'e âit olan şimâlî Dulūk ve Raʿbān şehirlerinin de dâhil olduğunu söylemektedir; al-Maḳdisî de bu bölgeye Antakya, Bâlis ve Sumaysāṭ mıntakalarını, iki Maʿarra'yı, Manbic, Bayyās, al-Tînā, Ḳinnasrîn ve al-Suvaydiya'yi dâhil etmektedir (*BGA*, III, 54, 154 v.d. ve bundan faydalanan Strange, s. 39, Gildemeister, *ZDPV*, VII, 147 listeleri tamâmen yanlıştır). Buna karşılık, her ne kadar, al-Ḫunāṣira, İṣṭaḫrî zamanında, Ḳinnasrîn eyâletine (*ʿamal*) dâhil bulunuyorsa da (M. Hartmann, *ZDPV*, XXII, 146), al-Ḫunāṣira ve Kafartāb (Le Strange, s. 40'e rağmen), haklı olarak, Ḥimṣ'a dâhil addedilmiştir. Kadim devirde Beroia'yı ehemmiyetçe son derece aşmış olduğu sanılan Ḳinnasrîn'i, daha sonraları Halep şehri git-gide gölgede bıraktı; arap coğrafya âlimleri bu şehrin eskiden mâmur ve çok müstahkem bir şehir olup, kendi zamanlarında ise, tamâmen gerilemekte ve ahâlisinin azalmakta ve hemen-hemen bir köy hâlini almakta olduğu husûsunda müttefiktirler. Yāḳūt'a göre, ahâli, yunanlıların yaklaşması üzerine (351=962), şehri terketmiş idi; halkın bir kısmı Fırat'ın öte sâhiline kaçmış, geride kalanları da Sayf al-Davla Haleb'e yerleştirmiş idi. 355 (966) yılında Nikephoros Phokas Haleb'e doğru ilerilerken, Ḥamdânîler Ḳinnasrîn'e çekildiler; fakat Nikephoros bu şehri elinde tutamayınca, yakıp-yıktırdı. İmparator Basileios II. zamanında şehir tekrar iskân edildi. Fakat 389 (998)'da yeniden ateşe verildi. Tanūḫ kabilesinden Bani 'l-Buṣayṣ tarafından yeniden yaptırılan şehir tekrar yunanlılar tarafından (422 = 1030) tahrip olundu; Selçuklu Süleyman b. Kutulmış tarafından yeniden inşâ ve tahkim edildi ise de, Tāc al-Davla Tutuş tarafından yine yakılıp-yıktırıldı. Ḳinnasrîn o devirden itibâren tamâmen boşatıldı. Haçlılar zamanında bir çok defalar ordunun levâzım ve mühimmat karargâhı olarak kullanıldı (Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, s. 131, 139 v.d.). Ḳinnasrîn'in adını Canestrine (Guilelm. Tyr., XIV, 7) şeklinde yazan frankların ellerine hiç bir zaman düşmediği sanılıyor. Yāḳūt zamanında burada, sultanın vergi tahsildarları için, yalnız bir han var idi.

Türkçe „eski" Haleb adı ile anılan bugünkü Ḳinnasrîn şehrinde eski muazzam sûrların bakiyeleri ile şehrin şimâl-i garbîsindeki yüksek bir mevkîde bir kale harâbesi bulunmaktadır. Şehrin şimâlindeki tepeler üzerinde içinde XII. asra âit kûfî kitâbeler bulunan Nabî 'Îs'in makamı vardır.

Bibliyografya: İṣṭaḫrî (*BGA*, I, 61); İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 118); al-Maḳdisî (*BGA*, III, 56, 156); al-İdrîsî (nşr. Gildemeister, *ZDPV*, VIII, 142); İbn Cubayr (nşr. Wright), s. 255; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 184; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud-de Slane), s. 267; ayn. mll., *Annales Muslemici* (nşr. Reiske), I, 226; II, 60; III, 312; al-Ṭabarî (nşr. de Goeje), fihrist; al-Balāẕurî, *göst.* yer.; Masʿūdî, *Murūc*, V, 472; VI, 84; Yaḥyā b. Saʿîd al-Anṭāḳî (nşr. Kraçkovskiy ve Vasiliev (*Patrol. Orient.*, 1924, XVIII, 805); nşr. Rosen, *Zapiski Imp. Akad. Nauk*, XLIV, 54, 1, rus. trc. s. 56; krş. s. 252 ve 260'taki notlar; Ḫalîl al-Ẓāhirî, *Zubda* (nşr. Ravaisse), s. 45, 119; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 486 v.d.; Caetani, *Annali dell' Islām*, III, 790 (krş. III—V cildlerin fihristi, s. 46); Kamāl al-Dîn (J. J. Müller, *Historia Merdasidarum*, Bonn, 1829, s. 14, 29, 43, 54, 56, 68, 83); İbn al-Şiḥna, *al-Durr al-muntaḫab fî tārîḫ Ḥalab* (Kremer, *Denkschr. Akad. Wiss. Wien*, 1852, s. 34); Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 30 ve s. 82 v. dd. (al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-Aʿşā' fî kitābat al-inşā'*); Michael Syrus (nşr. Chabot), tür. yer.; (krş. Table générale, s. 61); Tell Nabî 'Îs kitâbeleri için Littmann, *American Archaeol. Exped. to Syria*, IV. kısım (Sâmî kitâbeler, 1905), s. 190; van Berchem, *Beiträge zur Assyriol.* (1913), s. 34 v. d.

(E. HONIGMANN.)

KIPÇAK. Osta Asya boz-kırları ile bunun tabiî bir devamı olan cenûb-i şarkî Avrupa boz-kırları tarihin kaydettiği en eski devirden beri, türklerin yaşadığı bir sâha olmuştur. Burası muhtelif türk kavimlerinin göç ve kaynaşmalarına sahne olduğu gibi, burada bir çok türk devletleri de kurulmuş ve türk kültür merkezleri meydana gelmiştir. Hun devletinin ağırlık merkezinin garba doğru kayması ile, IV. asrın ortalarında Hunların bir kısmı, Alanların yurdunu işgâl ederek, Hazer denizine geldiler ve imparatorluğun merkezi buraya nakledildi. Attila (434 — 453)'nın kurduğu imparatorluk boz-kırların bulunduğu sâhayı çok aşmıştır. VI. asrın ortalarında bunları tâkip eden Avarlar da orta Asya'ya kadar ilerileyerek Hunların yerini almışlardır. VIII. asırda Avarların yerini Kurum Han'ın idâresinde birleşmiş olan Ogur kavimlerinin Bulgar birliği almıştır. Bir müddet Kök-Türk devletine dâhil bulunan bu sâhanın daha çok ticâret yollarının birleştiği Don-İdil-Kafkas müsellesinde Hazarlar hâkim olmuşlardır.

Cenûb-i şarkî Avrupa boz-kırı bundan sonra da bir çok türk kavmini kendine çekmiştir. Bunlar burada bir devlet kurmamışlar ve daha çok kavmî esâslara göre birleşmiş olan birlikler hâlinde kalmışlardır. Hâkim kavmin adı ile adlandırılan bu birlikler daha evvelkileri kendi içlerine aldıkları gibi, daha sonrakiler için de tabiî bir birlik unsuru olmuşlardır. Bunlardan biri — evvelce Kök-Türk devletine dâhil bulunan Peçenekler olup, Yayık nehri havzasında oturuyorlar ve Hazarlara hücûmlarda bulunuyorlardı. Hazarlar, daha şarkta bulunan Oğuzlar (Uzlar) ile anlaşarak, 889'da berâberce Peçenekleri hezîmete uğratmışlardır. Bunu müteâkip, Peçeneklerin büyük bir kısmı garba doğru göç etmiş ve macarları Levedya'dan çıkarmışlardır. Bir kısmı da Oğuzlara dehâlet etmiş olmalıdır. XI. asırda, Maḥmūd Kāşğarî'ye göre, Oğuz kabîleleri içinde Peçenekler de bulunuyordu. Bir kaç sene sonra, Peçenekler, bulgarların müttefiki sıfatı ile, macarları Stelköz'den çıkarmışlardır. XI. asırdaki durumları hakkında bk. Konstantinus Perfirogennetos, *De adm. imp.*) 968'de Kiyef'i muhâsara etmişler ve 972'de Svyatoslav'i Dnepr şelâleleri civarında öldürmüşlerdir. XI. asırda şarktan gelen Oğuzlar ile berâber şimâlden rus baskısı altındakilerin bir kısmı bizans arâzisine göç ediyor, bâzı bölüklerin de ruslar ile iş-birliği yaptığı ve ruslar ile birlikte hıristiyanlığı kabûl ettiği anlaşılıyor.

Garba doğru hareket eden kavimlerden biri Oğuzlar [b. bk.]'ın bir kısmı olan Uzlar (rus. Tork = Türk) olup, Volga nehrinin şarkında oturuyorlardı. XI. asırda Don-Dnepr arasındaki Peçenekleri yerlerinden çıkarıyorlar ve 1065'te Balkanlara, 1068'de de Macaristan'a karşı büyük bir taarruzda bulunuyorlar. Kiyef beyliğinin cenûbunda yerleşenlerin bir kısmı ruslar ile iş-birliği yapmış ve bilâhare ruslaşmıştır.

Oğuzları tâkip eden Kumanlar (yun. Komanen, lat. Kuman, mac. Kun, rus. Polovtsı ve alm. Falben), şimdiye kadar ileri sürülen kanâate göre, ismini renkten („solgun, sarımtrak") almakta ve içlerinde muhtelif kavimlere mensûp unsurlar bulunan bir kavmî birlik teşkil etmekte idiler. V.—VII. asırlarda Amur nehri boyunda oturan Murka kavminin Kım adını taşıyan bir kabîlesi evvelce Uygur devletine dâhil olmuş ve daha sonra ayrı bir teşekkül hâline gelmiştir. 1017'de Kara-Kıtayların tazyiki ile garba doğru göç eden Kumanlar 1050'de artık şarkî Avrupa'ya gelmiş bulunuyorlardı. Karadeniz'in şimâlindeki sâhaları işgâl edince, buradaki Peçenek ve Oğuzların bakiyeleri de bu birliğe dâhil olmuşlardır. Ruslar da evlenme yolu ile sıhriyet peydâ etmek suretiyle, bunların tazyiklarını önlemeğe çalışmışlardır. 1093 ve 1107 yıllarında rus beylerinin Kuman hanlarının kızları ile evlenmiş oldukları mâlûmdur. Türk kavimlerini birbirine düşman etmek suretiyle kendini kurtarmağa çalışan Bizans, Balkanlarda Peçeneklere karşı, Kumanlar ile anlaştı ve 1091'de Levunior muhârebesinde Kumanlar Peçenekleri büyük bir bozguna uğrattılar ve bundan sonra Macaristan'a teveccüh ettiler. 1103'te rus kuvvetleri Kumanları ağır bir mağlûbiyete uğrattılar ve bir çok büyük Kuman kumandanları bu muhârebede öldüler. Taarruz kuvvetleri zayıflamış olan Kumanlar yerlerini şarktan gelen yeni türk dalgasını teşkil eden Kıpçaklara terkettiler.

Kıpçak bir **türk kavmi** ve bu kavmin rehberliği altında kurulan **kavmî birliğin** adıdır. Kelimenin asıl şekli ḳıvçaḳ (< ḳıbçaḳ) olup, daha sonraları seslerin değişmesi ile, Ḳıfçaḳ, Ḳıpçaḳ, Ḫıfçaḳ ve Ḫıfçaḥ şekillerini de almıştır. Diğer bir çok türk kavim adları gibi, Kıpçak adının da menşe'i ve ifâde ettiği mâna henüz izah edilmiş değildir. Uygur vesikalarında (bk.

Radloff-Malov, *Uigur. Sprachdenkmäler*, Leningrad, 1928, fihrist) şahıs adı olarak geçen bu kelime, Maḥmūd Kāşğarī'de Ḳıvçaḳ şeklinde ve 1. türklerden büyük bir bölük, 2. bu bölüğün oturduğu bölge ve 3. Kāşğar yakınında bir mahal adı olarak kaydedilmektedir (bk. bir de *ḳıvçaḳlan-* „Kıpçak kılığına girmek"). *Kutadgu Bilig*'de bu kelime 4 yerde geçmektedir (bk. 2477, 2639, 3407 ve 5133). Vaktiyle Radloff'un da işâret etmiş olduğu gibi, burada *ḳıvçaḳ* kelimesinin bilhassa *ḳovı* (bk. Kāşğarī „içi kof ve çürümüş olan"; krş. *Codex Cumanicus*, nşr. K. Gronbech, Kopenhagen, 1942: *ḳuv*) kelimesi ile birlikte bulunmasından, bu iki kelimenin birbirine yakın mânada kullanılmış olduğu düşünülebilir. Halk iştikakında da *ḳıpçaḳ* kelimesi *ḳovı* ve *ḳovuḳ* kelimeleri ile birleştirilmektedir (bk. Raşīd al-Dīn„ *Cāmiʿ al-tavārīḫ*, nşr. Berezin, *Trud. vost. otd. arḫeol. obşç.*, VII, 23 ve Abu'l-Gāzī, nşr. Desmaison, s. 19 ve trk. trc. Dr. Rıza Nur, s. 23".... çürük bir ağacın içine girip, bir oğlan doğurdu... Oğuz... — benim oğlum olsun — dedi ve adını Kıpçak koydu. Eski türk dilinde *ḳıpçaḳ* „içi boş ağaç" demektir... Oğuz Han Kıpçak'a asker verip, Tın ve İtil ırmakları cihetine yolladı... Kıpçak ili onun neslindendir. Yayık (Ural), İtil (Volga) ve Tın (Don) civarında huküm sürdüler. Bu sebeple oralara Deşt-i Kıpçak derler"). *Oğuz Kagan destanı* (trk. trc. İstanbul, 1936, fihrist)'nda Volga kıyısına gelen Oğuz, suyu nasıl geçeceğini düşünürken, Ulug Ordu Bey, etraftaki ağaçları keserek, bunların üzerine yatıyor ve nehri geçiyor. Oğuz Kagan seviniyor ve ona Kıpçak Bey adını veriyor. Metnin burası zedelenmiş olduğundan, Ulug Ordu Bey'in ağaçlar ile ne yaptığı iyice anlaşılmıyor. Nemeth'e göre, Kıpçak ismi, bugün Sagay şivesinde „hiddetli, kızgın" mânalarına kullanılan *ḳıpçaḳ* sözü ile aynı olmalıdır.

J. Marquart'ın etraflı bir tetkikine rağmen (bk. W. Bang und J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien*, II. *Über das Volkstum der Komanen*, *Abh. d. K. Ges. d. Wiss. zu Göttingen*, 1914, NF, XIII, nr. 1, s. 25—208), Kıpçaklar ve bunlar ile birlikte zikredilen kavimlerin birbirine olan münâsebetleri hakkında henüz sarîh bir mâlûmata sâhip bulunmamaktayız. Gardīzī (metin için bk. W. Barthold, *Otçet o poezdke v Sredn. Aziyu*, s. 82) Kıpçaklardan, İmekler ile birlikte, İrtiş kıyılarında yaşayan Kimeklerin bir kolu olarak bahseder; *Ḥudūd al-ʿālam* (var. 19 a)'de ise, Kıpçakların Kimeklerden ayrıldıkları ve Peçeneklerin şimâlinde oturdukları kayıtlıdır. İbn Ḫurdāzbeh, (nşr. de Goeje, s. 31,9) ve ona dayanan İbn al-Faḳīh (nşr. de Goeje, s. 329)'te Kıpçaklar, Kimekler ile birlikte, ayrı bir kavim olarak zikredilir. Bayhaḳī (nşr. Morley, s. 91 aş.)'ye göre, Kıpçaklar 421 (1030)'de Ḫvārizmlilerin komşuları idiler. Maḥmūd Kāşğarī (I, 273)'de İrtiş boyundaki Yimekler Kıpçakların bir kolu olarak zikredilir ve başka bir yerde (III, 22) de Yemeklerden bahsedilirken, bunların bir türk kabîlesi ve Kıpçaklar ile aynı kavim olduğu söylenir.

Anlaşıldığına göre, X. asırda Kıpçak ismi daha geniş bir sâhaya yayılmış ve bu isim altında, Kimekler de dâhil olmak üzere, bir çok kavimleri içine alan büyük bir kavmî birlik teşekkül etmiştir. Önlerindeki Oğuzları ileri itmek suretiyle garba doğru hareket eden Kıpçaklar, çok geçmeden, hâkimiyetlerini Karpatlara kadar genişletmişlerdir. Bundan dolayıdır ki, eski *Mafāzat al-Ġuzziya* (bk. İṣṭaḫrī, s. 217 v.d.) tâbiri yerine, *Daşt-i Ḳıpçaḳ* (ilk defa XI. asırda, Nāṣir Ḫusrav'in *Dīvān*'ında rastlanır; krş. Browne, *Lit. Hist. of Persia*, I, 227) tâbiri geçmiş ve bu *Daşt-i Ḫazar*'in müterâdifi olarak, cenûb-i şarkî Avrupa bozkırlarına da teşmil edilmiştir (bk. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. G. le Strange, s. 21 ve 238). Daha sonraları Kıpçak adı Altın-Ordu memleketi için de kullanılmıştır.

Kıpçakların rehberliği altında büyük bir kavmî birlik meydana gelmiş olmakla berâber, bunun tam bir siyâsî birlik hâline gelememiş olduğu anlaşılıyor. 1. Orta Asya, 2. İdil-Yayık, 3 Donets-Don, 4. aşağı Dnepr ve 5. Tuna bölgelerine ayrılabilen Kıpçak sâhasındaki ayrı guruplar vakit-vakit müşterek hareket için birleşmişlerdir. Orta Asya'da Kıpçak hâkimiyeti Cengiz'in zuhûruna kadar devam etmiştir. Garpta bu birlik daha zayıf olmuş olmalıdır. Daha evvelce burada bulunan kavimlerin bakiyelerini de içlerine almış olan Kıpçak grupları, ayrı-ayrı çok müessir hamleler yapabilecek kudrette olmakla berâber, bir idâre altında ve muayyen merkezler etrafında toplanamamışlardır (XII. asırda Ḫvārizm ile münâsebette bulunan Kıpçak hanlarından birinin merkezi bugünkü Sunaḳ-Kurgan harâbelerinin yerinde bulunan Suğnaḳ idi). İgor destanı ile İpatius vekayinâmesinden anlaşıldığına göre, Kıpçaklar muhârebe ve yangın makinaları ile ağır maddeleri uzaklara fırlatan âletlere sâhip bulunuyorlardı ve mâden işleme san'atında da haylı ilerilemişlerdi. Boz-kır rüzgârları gibi, her istikamete doğru devamlı hareketle geçen Kıpçak tarihinin başlıca mevzuunu düşmanları ile mücâdele teşkil eder. Ruslara karşı yaptıkları muhârebedeki muvaffakiyetleri İgor destanında derin ifâdesini bulmuştur. Rus vekayinâmelerinde, ilk defa olarak, Tork (Guz, Oguz) ve Polovtsı (Kıpçak) kavimleri 1054'te zikredilir. O devrin başlıca idâre ve kültür merkezi olan Kiyef şehri 1203'te zaptedilmiş ve 1219'da da Macarlar Galiçya'dan çıkarılmıştır; fakat çok geçmeden, şarktan kopan yeni bir dalganın belirtileri kendini hissettirmeğe başlamış ve ilk moğul süvârileri Azak denizi sâhillerine gelmişlerdir. Kıpçak ve rus kuvvetlerinden teşekkül eden ordu, 31 mayıs 1223'te Halka ırmağı boyunda moğullar tarafından ağır bir hezîmete uğratılmıştır.

Arka-arkaya gelen dalgaların var kuvvetiyle çarpışması bir taraftan eskileri hırpaladığı gibi, diğer taraftan yeni gelenlere de haylı pahalıya mal olmuştur. Mağlûp olanların mühim bir kısmı yeni gâlipler ile kalmış olmakla berâber, bunların boyun eğmek istemeyen bir kısmı ileriye göç etmiş, bâzı guruplar da hudut boylarına çekilmişlerdir. Kendi ırkdaşlarına karşı koymak suretiyle hudut muhâfızlığı yapmak üzere kabûl edilen bu guruplar artık mukadderatlarını eski düşmanlarınınkine bağlamışlar ve başta hıristiyanlaşmak ve sonra milliyetlerini kaybetmek suretiyle, nisbeten kısa bir müddet içinde, türk dünyası için tamâmen kaybolmuşlardır. Böylece ilk moğul darbesini müteâkip, Moldavya'da oturanlar Macar hâkimiyetine girmişler ve kütle hâlinde hıristiyanlığı kabûl etmişlerdir. Buraya Cumania ismi verilmiş ve macar kıralı Bèla IV. 1233'te Rex Cumaniae unvanını almıştır. 1238/1239 kışında moğulların ikinci taarruzları Kıpçakların siyâsî mevcûdiyetini tamâmen ortadan kaldırmıştır. 1234'te bunların mühim bir kısmı Macaristan'a göç etmiş ise de, reislerinin öldürülmesi üzerine, Balkanlara çekilmişlerdir. Moğullara karşı yalnız kalan macarlar mağlûp olmuşlar ve Macaristan kısmen boşalmıştır. Nüfusu çoğaltmak gâyesi ile, türkler tekrar celbedilmiş ve memleketin üçte birini teşkil eden orta Macaristan ovası bunlara verilmiştir. 1278 yılı anlaşmasına göre, Kumanlar göçebe hayat tarzını bırakacaklar ve yerleşik hayata geçerek, hıristiyanlığı da kabûl edeceklerdi. Macaristan'dan başka, Kuman-Kıpçaklar Bulgaristan, Romanya, Rusya ve Gürcistan'da mühim rol oynamışlardır. Kıpçaklar moğul imparatorluğunda da mühim mevkîler işgâl etmiş oldukları gibi (msl. Kubılay Han'ın nâzır ve kumandanları arasında bir çok kıpçak zikredilmektedir), bunlar tarafından kurularak, idâme ettirilen Mısır Memlûk sultanlığı da tarihini bu türklere borçludur.

Bugün Özbek ve Kırgızlarda birer büyük kabîle ile Başkırt ve Nogaylarda daha küçük zümreler Kıpçak adını taşırlar.

Kıpçak ve bu isim altında birleşmiş olan türk kabîlelerinden bize bir çok eserler kalmıştır.

1338 yılında fransisken râhibi Pascal de Victoria, kuman dilinin bütün orta Asya'ya yayılan, Çin'e kadar her yerde anlaşılan ve uygur harfleri ile yazılan bir dil olduğunu söylediği vakit, bununla aynı zamanda geniş sâhada yaşayan türkler arasındaki dil ve dolayısı ile kültür birliği hakkında da bir hakikati tekrarlaşmış oluyordu; çünkü cenûb-i şarkî Avrupa'ya gelen türkler de, aynı milletin ve aynı kültürün birer mümessilinden başka kimseler değiller idi.

Türklerin muayyen bir devirde yaşamış oldukları göçebe hayat tarzı ve bunun tabiî bir neticesi olan devamlı yer değiştirme ve mücâdelelerden dolayı, kendileri tarafından kaleme alınan fikir ve edebiyat mahsûlleri, maalesef, bize kadar muhâfaza edilememiştir. Bu vaziyet yalnız Kıpçaklarda değil, bu çeşit bir hayat süren bütün boz-kır kavimlerinde aynıdır. Onun için biz bunların dil ve edebiyatlarını bu kavimlerin boz-kır hudutlarında yerleşik hayata geçmiş olan zümrelerinde yahut bunlar ile temasta bulunan komşu kavimlerin kayıtlarında buluyoruz. Cenûb-i şarkî Avrupa boz-kırlarında oturan kavimler ile Kıpçaklarda da durum böyledir. Avrupa ile Asya'yı birleştiren kara ve deniz yollarının birleştiği sâhayı işgâl eden Kıpçaklar kendi milletdaşlarının yaşadığı Asya ile sıkı kültür münâsebetlerini idâme ettirmiş oldukları gibi, komşu garp kavimleri ile de münâsebetlerde bulunmuşlardır. Bunların kavmî bünye ve husûsiyetlerine dâir, eski rus vak'anüvislerinden, halk edebiyatından ve yukarıda da işâret edilmiş olduğu gibi, destanlarından bir çok mâlûmat çıkarılabilmektedir. Kıpçakların asıl dil ve edebiyatlarına âit mühim kaynaklardan birini Venedik'te St. Marcus kütüphânesinde muhâfaza edilen *Codex Cumanicus* teşkil eder. 1303 yılında yazılmış veya istinsah edilmiş ve 82 varaktan ibâret olan bu eser, biri italya tarafından latin harfleri ile yazılan (55 var.) ve ikincisi bir alman fransisken râhibi tarafından kaleme alınan ve gotik harfler ile yazılan kısımlar olmak üzere, iki kısımdan ibârettir. Eserde türkçe-farsça-latince bir lugat veya kelime ve tâbir listeleri ile kuman dilinin sarf ve nahvine dâir mâlûmat, bu dile çevrilmiş hıristiyan duâları ve *İncil* parçaları ile halk edebiyatına âit türkçe darb-ı meseller, bilmeceler v. b. bulunmaktadır. Bunların muhtelif kimseler tarafından yapılmış ve sonradan bir mecmua hâlinde birleştirilmiş olması muhtemeldir. Bu eserde bir taraftan Kıpçaklar ile ticârî münâsebetlerde kolaylık olmak üzere, en zarûrî dil

bilgisini bir araya getirmek gibi, amelî bir gâye gözetilmiş olduğu hâlde, diğer taraftan türkler arasında hıristiyanlığı yaymak için çalışan misyonerlerin faâliyeti görülmektedir. XIII.-XIV. asırlarda latin harfleri ve gotik alfabe ile tesbit edilen bu metinler, bütün kusurlarına rağmen, türk dili tarihinin inkişâf merhalelerinin tesbitinde büyük istifâdeler sağlayan mühim bir eserdir.

Kıpçaklar Mısır ve civar memleketlerde kurulan memlûk hâkimiyetinin en mühim unsuru olmuşlardır. Arap muhitinde burada hâkim zümreyi teşkil eden türklerin dilini öğretmek maksadı ile yazılmış bir çok eserler mevcuttur ki, bunlar o devir Kıpçak türklerinin kültür durumlarını gösteren birer kaynak mâhiyetindedir. Kıpçak diline dâir İstanbul kütüphânelerinde mevcut yazma eserler için bk. T. Halasi Kun, *Körösi Csoma Archivum* (1940), III, 1, s. 77—83. Bunlardan neşredilmiş olanları için bk. msd. Abū Ḥayyān al-Andulusī, *Kitāb al-idrāk li-lisān al-atrāk* (nşr. ve trk. trc. A. Caferoğlu, İstanbul, 1940); *al-Ḳavānīn al-kulliya fī żabṭ al-luġat al-turkīya* (İstanbul, 1928; bk. S. Telegedi, *Einetürkisch. Grammatik in Arabischer Sprache aus dem XV. Jahrh., Körösi Csoma Archiv.*, 1937); M. Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabischen gessar* (Leiden, 1894); *Kitāb luġat al-Muṣṭāḳ fī luġat al-turkī va 'l-Ḳifçāḳ* (bk. A. Zajaczkowki, *Man. arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks-Epoque de l'Etat Mamlouk*, Varşova, 1938); *al-Tuḥfat al-Zakiya fi'l-luġat al-turkiya* (nşr. ve trc. B. Atalay, Istanbul, 1945).

Bibliyografya: W. Barthold, *İA*, Leyden tab., mad. KIPÇAK; ayn. mll., *Orta Asya tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927); L. Raşonyi, *Dünya tarihinde türklük* (Ankara, 1942); A. N. Kurat, *Peçenek tarihi* (İstanbul, 1937); Golubovskiy, *Peçenegi, torki, polovtsı do naşestviye tatar* (Kiev, 1884); D. Rasovskiy, *Peçenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii* (*Seminarium Kondokovianum*, VI); ayn. mll., *O role çern. klobukov* (*Sem. Kondok.* I); ayn. mll., *Polovtsı* (*Sem. Kondok.*, VII—X; Kuman eserlerine dâir bibliyografya verilmiştir); W. Bang ve J. Marquart, *Osttürkische Dialektstudien* (*Über des Volkstum der Komanen* (Berlin, 1914); Jirecek, *Überreste der Petschenegen und Kumanen* (Prag, 1889); J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903); *Ḥudūd al-'ālam* (trc. ve izah V. Minorskiy, *GMS*, NS, XI.); W. Bang, *Zu der Moskauer Polowzischen Wörteliste* (*Bull. de l'Ac. royale de Belgique*, 1916); ayn. mll., *Turkol. Briefe aus den Berlin Ungar. Instit.* (*Ungar. Jahrb.*, V, 1, s. 41—48); K. Grönbech, *Codex Cumanicus*) faksimile, Kopenhagen, 1936, burada bununla ilgili bibliyografya verilmiştir); ayn. mll., *Kumanischen Wörterbuch* (*Türkischen Wort. zu Co. C.*), Kopenhagen, 1942; A. Aziz ve Rahim, *Tatar edebiyatı tarihi* (Kazan, 1922), I, 2, s. 42—50). (R. R. A.)

KIPTÎLER. ḲİBṬ (cem. AḲBĀṬ), arapların Mısır hıristiyanlarına verdikleri isim. Arap müelliflerine göre, bu kelime Nûh 'un ahfâdından olduğu rivâyet edilen eski Mısır kıralı Ḳibṭ 'ın isminden gelmektedir. Avrupa 'da bu kelimenin menşe'ini *Koptos* şehrinden aldığı yahut da *Jacobites* kelimesinin bozulmuş bir şekli olduğu sanılmıştır. Bir kıbtî yazmasına göre, çocuklarını sünnet ettikleri için, mısırlılara yunanlılar Κόπτοι demekte idiler. Bugün her kes *ḳibṭ* kelimesinin Αἰγύπτιος 'un bozulmuş şekli olduğunda birleşmektedir (Ḳalḳaşandī, I, 222; III, 413; trc. Wüstenfeld, s. 119; Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 69, 82; Vansleb, (*Nouvelle*) *Relation*, s. 6; Quatremère, *Rech(erches sur la lang. et la litt. de l'Égypte*), s. 30 v. dd.; *Égypte* (*Collection*) *Un(ivers) pitt(oresque*), III, 104; Makarios (*Hist. de l'égl. d'Alexandrie*), s. 5 v.d.; *BIE*, 1894, s. 20; Butler, *Copt. Churches*, I, 370; Lane, *Manners* (4. tab.), II, 247; Stern, *Copt. Gramm.*, s. 1; Steindorff, *Kopt. Gramm.*, s. 2; *EI*, alm. nşr., II, 5.

Kıptîler ve arap istilâsı. Araplar 640 'ta Mısır 'ı ele geçirdiler; memleket daha önceleri, on iki asır kadar bir zaman, yabancı hâkimiyeti altında kalmış idi. Mısır, son olarak, Bizans imparatorlarının vâlileri tarafından idâre edilen bir müstemlekesi derekesine düşmüş idi. Mısırlıların efendilerine karşı duydukları kin, bu uzun esâretin acıları ile beslene-beslene, Bizans devrinde yerlilerin kaybettikleri milliyet duygularını canlandıracak kadar artmış idi.

Müslüman rivâyetlerine göre, 'Omar 'in halifeliği zamanında ordu, halifenin arzusu hilâfına olarak, Mısır 'ı ele geçirdi (Maḳrīzī, nşr. Wiet, III, 143—156; V, 14—39; (Caetani), *Chronographia*, s. 219 v.d., 227 v.d., 240; *Rev. historique*, CXIX, 273 v.dd.; *Dict.* (*d'*)*arch.* (*chrét.*), IV, 2474 v. dd.; *EI*, alm., II, 5). Arap kumandanı 'Amr b. al-'Āṣ 'ın halifeyi emr-i vâkî karşısında bırakmak istemiş olduğunu pek kabûl eylememektedir (Caetani) *Annali*, IV, 85 v.d.; yk., I, 412 v.d.; II, 5; aksi görüş için bk. J. Maspero, *Organ.* (*de l'Ég. byzantine*), s. 9; *Rev. historique*, CXIX, 309 v.d. Hakikatte Mısır 'ın zaptı, iki yıl önce Ḳādisīya 'de bozguna uğratılmış olan iranlıların hiç bir saldırışta bulunamıyacakları bir anda vukû bulmuş idi. Aynı zamanda arapların Filistin ile Suriye 'yi işgâl etmeleri yüzünden, Mısır ile irtibatları kesilen bizanslılar da, bu memleketin yardımına koşmamışlardı.

Mısır 'daki yunan ordusu yenildi; çünkü bu ordu dâimâ zâbıta vazifesini görmüş ve harbe hazırlanmamış idi; bir de bu ordunun büyük kısmını Kıptîler teşkil ediyordu; üstelik VI. asırda yüksek me'mûrların bir kısmı da yerli kimselerdendi. Onun için, bizansılıların kötü muâmelelerine mârûz kalmış olan ahâli, bu yeni ihtilâfta onlara müzâhir olmadı ve yunanlılar bu ahâlinin tarafsızlığına bile güvenemediler (J. Maspero, *Organ.*, s. 5, 16, 42 v.d., 49 v.d., 83 v.d., 95; Amélineau, *Actes* (*d. Martyrs*), s. 3; Rouillard, *Admin(istration) civile* (*de l'Égypte byzantine*), s. 15, 164, 193; J. Maspero, *Hist.* (*des*) *Patr(iarches d'Alexandrie*), s. 39). IV. asırda başlayan Mısır 'daki milliyetçilik tezâhürleri, Chalkedon (Kadı-köyü) kolonisini müteâkip, birden genişleyiverdi. Pek açık bir kıptî (jakobit) nassının bulunmayışı dolayısı ile, mısırlıların monofizist olduklarını kabûl etmek zorundayız; çünkü onların piskoposları nazariyeyi kurmuş idi; Aşmūnaynli Severus Chalkedon (Kadı-köyü) 'da alınan kararların bâzı manastırlara nüfûz edemediğini, buna sebep olarak da „oradaki bütün keşişlerin mısırlı olduklarını" yazıyor (*P(atrologia) O(rientalis)*, I, 498; krş. J. Maspero, *Hist. Patr.*, s. 16 v.d., 24 v.d., 49 v.dd., 53; *Annali*, IV, 65—86). Hakikatte mısırlılar arapları âdetâ kurtarıcı olarak karşıladılar. Suriyeli Michael (krş. s. 222; aynı zamanda trc. Chabot, III, 413) şöyle yazıyor: — „romalıların gaddarlığından, kötülüğünden, gazabından, bize karşı gösterdikleri zâlimce hareketlerinden kurtulmak ve kendimizi huzûra kavuşmuş bulmak bizim için az bir kazanç olmadı" (krş. *Annali*, IV, 85; J. Maspero, *Hist. Patr.*, s. 250; Basset, *Mélanges* (*africains et orientaux*), s. 2). O devirden sonra yaşamış olmasına rağmen, bilgi ve vukûfu umûmiyetle sağlam olan aynı müellif (II, 432 v.d.), patrik Benjamin 'in, kıptîlerin (jakobit) kiliselerini yine kendilerine iâde edecekleri husûsundaki vaadleri üzerine, araplara Mısır 'ı teslim ettiğini, sarîh olarak, ileri sürüyor. Anlattığı hâdiselerde dâimâ hakikate gereğince yer veren Nikiu piskoposu yerli reislerden çoğunun, yerlerini-yurtlarını bırakıp, gittiğini kaydediyor. Bâzı askerî birliklerin de müslümanlara karşı çarpışmak istemediklerini, hattâ onlara yardım bile ettiklerini, açık olarak, söylüyor (Nikiulu Johannes, trc. Zotenberg, s. 357, 559—561, 563, 570, 573, 585; krş. İbn 'Abd al-Ḥakam, nşr. Torrey, s. 58 v.d., 73; Eutychius (nşr. Cheikho), II, 24; Abū Ṣāliḥ, var. 80; *P. O.*, XI, 563; Maḳrīzī (Bulak tab.), II, 492; Makarios, s. 231—234; J. Maspero, *Organ*, s. 126, 131 v.d.; Rouillard, *Admin. civile*, s. 220 v.dd.; *Rev. historique*, CXIX, 303 v.d.). Peygamberin müslümanlara kıptîlere iyi muâmele etmelerini tavsiye eden bir çok hadîslerinde bunun için bilvâsıta bir çok delîl bulunmaktadır (Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 99). Tarihî bir roman olan *Futūḥ al-bahnasā* da karşı koyan kuvvetlerin bilhassa yunanlı kuvvetler olduğunu, askerî birliklerin arap-hıristiyan unsurları ihtivâ ettiğini ve yerlilerin ekseriyâ sadâkatsizlik ettiklerini göstermektedir (trc. Galtier, s. 38, 85, 89, 95, 105 v.d., 128 v.d., 154, 161).

Kıptîlerin gururu hareketlerine bir mâzeret bulmalarına imkân verdi. İskender 'e Diocletian ve Theodora 'ya çoktan vatandaş gözü ile bakmağa başlamışlardı; ayrıca bir çok peygambere inanmakla öğünüyor, İsâ 'nın Mısır 'da doğmuş olduğu fikrini müdâfaa ediyor, kiliselerinin velî Markus tarafından kurulduğunu ileri sürüyorlardı (fakat memleketlerinin St. Etienne 'den önce bir din şehidi vermiş olduğu husûsu isbata muhtacdır; J. Maspero, *His. Patr.*, s. 26, 108; Abū Ṣāliḥ, var. 20 v.d. ,47; Maḳrīzī, nşr. Wiet, IV, 2, 126; Amélineau, *Actes*, s. 13 v.d., 30, 38, 163 v.dd.; *JA*, 1887, I, 24 v.dd.; *Dict. arch.*, I, 1098—1101). Rivâyete göre, Peygamber araplara kıptîlere iyi muâmele etmelerini emretmiştir; çünkü İbrahim 'in zevcesi Hācar (Agar) ile Peygamberin müstefrişesi Māriya kıptî idiler (İbn 'Abd al-Ḥakam, s. 2 v. dd.; Suhaylī, I, 12; Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 97 v. dd.; *Muntaḫab Kanz al-'ummāl*, IV, 270, 316; V, 310). Nihâyet Mısır fâtihinin vazifesini mukadderât tâyin etmiş idi; çünkü daha önce yaptığı bir seyâhatte, İskenderiye 'de bir sirk oyununa katılmış, gelişi-güzel atılan ve memleketin müstakbel hâkimini tâyin edecek olan top kendisine isâbet etmiştir (Maḳrīzī, nşr. Wiet, III, 125—128; *Masālik al-abṣār*, I, 241 v.dd. Bu kabil kehânetle alâkalı usûllerin varlığını inkâr etmeyenler için bk. Suriyeli Michael, III, 57; *RMM*, LVI, 85; Huart, *Perse antique*, s. 60).

Diğer bir âmil, yâni Mısır 'a komşu kabîlelerin yardımı da bir rol oynamış ise de, bunun değerini takdir etmek imkânsızdır. Bâzı Garp kabîleleri, Kızıldeniz sâhilini, Sina 'dan Teb (Thebäis) 'e kadar tâkip etmişlerdi ve Strabo da Koptos'u yarı arap şehri olarak tavsif etmiş idi (J. Maspero, *Organ.*, s. 13, 66; Les-

quier, *L'armée romaine*, *MIFAO*, XLI, 426 v.d.; *EI*, II, 7).

İslâmlaştırma; sebep ve tekâmülü. Araplar mısırlılara zorla bir muâhede kabûl ettirdiler ki, Ṭabarî bu muâhedenin asıl metnini kaydettiğini söylüyor (Ṭabarî, I, 2588; krş. Ḳalḳaşandî, XIII, 324; *Bib(liothèque des) Arab(isants)*, II, 168 v. dd.; Lane-Poole, *Egypt* (*in the middle Ages*), s. 7; Clermont-Ganneau, *RAO*, V, 186—194; Butler, *The Treaty of Miṣr in Ṭabarî*), bu metnin diğer bölgelerde akdedilmiş, benzer muâhedeler ile muhakkak karşılaştırılması lâzımdır (Abū Yūsuf, *Kitāb al-ḫarāc*, trc. Fagnan, s. 108 v. dd., 195, 214 v. dd.: Yāḳūt, I, 858; Ḳalḳaşandî, XIII, 357 v. dd.; Sauvaire, *Hist. de Jérusalem et d'Hébron*, s. 36—41; *Annali*, II, 349—352, 792; III, 22—28, 221 v.d., 381 v.d., 562; IV, 40, 43, 354; V, 459 v.d.; VII, 178, 257; *JA*, 1852, I, 101 v.d.; 1894, II, 222 v. dd.; Goldziher, *Dogme et loi de l'islam*, s. 29 v.d. (alm. Heidelbeg, 1910, s. 37 v. dd.); *Mustaṭraf*, Kahire tab., 1285, I, 134 v.d.; *Mach.*, XII, 609—618, 672—682; *BIFAO*, IV, 221; Muir, *Caliphate* (1915), s. 134 v. dd.). Mısır hıristiyanları doğmakta olan arap imparatorluğundaki müslüman olmayan diğer unsurların (*ahl al-ẕimma*) gördüğü muâmeleye tâbî tutulmuşlardı; bunlar şahsî bir vergi olan *cizya* verme ğe mecbûr edilirlerdi; yetişkin erkek başına iki dinar olan bu vergi karşılığında müslümanlara sağlanan te'minattan (*ẕimma*) faydalanmakta idiler. Bu husûs bütün arapça eserlerde yer almıştır. Fakat papiruslar verginin servetle mütenâsip olarak alındığını bildirerek, yukarıdaki vaziyetin doğru olmadığını göstermektedir (*Rev. Historique*, CXIX, 280). Hulâsa bu rejim, başlangıçta, bugünkü himâye sisteminin bir örneğini teşkil etmekte idi. Müslüman idâresi hıristiyanların mal ve canlarını korumakta; hıristiyanlar ise, *dīvān*'larda vazife alamamakta ve askerlik mükellefiyetinden muâf tutulmakta idiler.

Ṭabarî'deki muâhedede diğer muâhedelerdeki iki mühim madde karanlık kalmaktadır; bunlar kıyâfete dâir hükümler ile dinî binâlar meselesidir. Mısır hıristiyanlarının vaziyeti, tarih sırası ile, gözden geçirilecektir; fakat meseleyi açıkça görmek için, bu iki husûsu ayrı-ayrı tetkik etmek gerektir.

Halife 'Omar'e âit olduğu ileri sürülen emirnâmeler, hıristiyanların elbise ve sarıklarının müslümanlarınkinden başka renkte olmasını, ayırt edici bir bez (*ġiyār*) kullanmalarını ve *zunnār* adı verilen bir kemer takmalarını emretmekte idi (*JA*, 1852, I, 111, 115. Butler, *Copt. churches*, II, 103 v.d.). Bununla berâber böyle bir hukmün çok daha sonralara âit olup, ilk olarak Hārūn al-Raşīd zamanında ihdas edildiği sanılmaktadır (*JA*, 1894, II, 175; IV, 781; krş. bir de Lane-Poole, *Egypte*, s. 27). Fakat Mısır tarihçilerinin kaydettikleri en meşhûr emirnâmeyi al-Mutavakkil isdar etmiştir (Ya'ḳūbî, *Hist.*, II, 594; Eutychius, II, 59; Ṭabarî, III, 1389 v. dd.; Abū Ṣāliḥ, var. 52; Ḳalḳaşandî, I, 256; XIII, 366; Maḳrīzî, Bulak tab., II, 494; Renaudot (*Hist. patr. Alex.*), s. 293—300, 608 v.d.; Lane, *Manners*, II, 298; Lane-Poole, *Egypt*, s. 39; Lammens, *La Syrie*, I, 137). Bu tedbirler, bunları şiddetlendiren al-Ḥākim, 479 (1086)'da Badr Camālī; geçici bir şekilde halife Ẓāfir ve nihâyet Şīrkūh tarafından tekrar ele alındı (Yaḥyā (al-Anṭākī, nşr. Cheikho), s. 187, 195, 202 v.d.; İbn al-Aṣīr, s. 398, 411; Ḳalḳaşandî, XIII, 359 v.d.; Yāḳūt, *Irşād*, II, 247; Maḳrīzî, Bulak tab., II, 286 v.dd., 495 v.d., 507; Blochet, *Hist. d'Égypte*, s. 101, not; Quatremère, *Mém.* (*sur l'Égypte*), II, 447; Wüstenfeld, *Fatimiden*, s. 189; Renaudot, s. 460, 519; *ROC*, XIII, 196). Yalnız bir tek Eyyûbî emirnâmesi biliniyor (Renaudot, s. 587), fakat 700 (1301)'de sultan Nāṣir, bir afrikalının teşvikı üzerine, eski emirnâmeleri tekrar mer'iyete koydurdu (Ḳalḳaşandî, XIII, 377—387; Maḳrīzî, Bulak tab., II, 498 v.d.; Quatremère, (*Hist. des sultans*) *Mamlouks*, II, *b*, 117 v. dd.; İbn İyās, I, 143; Renaudot, s. 602 v.d.; Lane, *Manners*, II, 300; Lane-Poole, *Egypte*, s. 301; 'Alī Paşa (Mubārak, *Ḫiṭaṭ*), I, 32; III, 101; J. Maspero, *Hist. Patr.*, s. 378). Bununla berâber kıptîler, yıllık bir mıkdar para ödeyerek, vergiden kurtuldular; fakat bu vaziyet 709 (1309)'da İbn Taymīya'nin gazaba gelmesine sebep oldu (*ZDMG*, LII, 559 v.d.). Bundan dolayı bu emirnâme pek kısa bir zaman için tatbik edildi; çünkü onu 721 (1321), 755 (1356), 820 (1417) ve 854 (1450) yıllarında yenilemek icâp etti [Abdu'l-Maḥāsin, nşr. Popper, VII, 186; İbn İyās, I, 201; Saḫāvī (*al-Tibr al-masbūk*), s. 306; Dozy, *Dict. des noms de vêtements*, s. 28; Quatremère, *Mém.*, II, 246 v.d., 260; *Dict. arch.*, IV, 2479). Bu birbirini tâkip eden tâdillerden, bu hukümlerin çabucak eskidikleri neticesini çıkarabiliriz (Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie*, s. LXXXVIII, XCV). Osmanlı vâlileri onları bir kere daha değiştirdiler ('Alī Paşa, I, 57; Cabartī (frns. trc.), III, 275; IV, 208 v.d.); Muḥammed 'Alī onları, gâlibâ 1807 'de, mer'iyetten kaldırdı; onun maiyetindeki me'mûrlar bu emirnâmeleri 1816—1817 'de tekrar mer'î kılmak istedilerse de, muvaffak olamadılar (*BIE*, 1900, s. 133—139; Cabartī,

IX, 247 v.d., 266. Kıptî keşişleri kara sarık kullanmak âdetini bugüne kadar muhâfaza ettiler.

Dinî binâlar meselesi, müslüman idârecilerini daha fazla meşgûl etti. Halife 'Omar'in emirnâmeleri çok şiddetli idi; hıristiyanların yeni kilise veya manastır yaptırmaları ve harâp olmuş binâları tâmir etmeleri de yasak edilmiş idi (*JA*, 1852, I, 110; Maḳrīzî, nşr. Wiet, V, 117, 3; mad. KENÎSE). Fi'liyatta hıristiyanlar, para vermek suretiyle, kiliselerini ve manastırlarını tâmir ettirdikleri gibi, yeni binâlar yaptırmağa da muvaffak oldular. Müslümanlar memlekete yerleştikleri zaman, kiliseleri câmi hâline sokmuşlardı; bu Emevîler zamanında bütün müslüman ülkelerinde yapılagelmekte olan bir âdet idi (Caetani, *Chronographia*, s. 1065, 1175; van Berchem ve Strzygowski, *Amida*, s. 51 v.d.; Thiersch, *Pharos*, s. 212). Nitekim eskiden Mısır hıristiyanları kiliselerini fir'avun mâbetlerinde kurmuşlardı (*Dict. arch.*, IV, 2455 v.d.). Müslümanlar yeni bir câmi yaptıkları zaman bile, kiliselerin mâlzemelerini, bilhassa sütûnlarını kullandılar (*PO*, X, 512 v. dd.; Maḳrīzî, nşr. Wiet, IV, 6; Derenbourg, *Oumara*, II, trc. s. 151, not 4). Bu, müslümanlara göre, fetih hakkı idi. Bununla berâber, „yeni kiliseler" hukuku nazariyesi ancak II. (VIII.) asırda başlar; çünkü I. asırda hıristiyanlar, istedikleri gibi, kiliseler inşâ veya tâmir ettirebiliyorlardı (Eutychius, II, 41; *PO*, III, 268; V, 24, 42, 119; VII, 399 v.d.; XI, 606; Abū Ṣāliḥ, var. 23, 29, 53; Maḳrīzî, Bulak tab., II, 492; Renaudot, s. 178 v.d., 184; Marcel, *Égypte*, s. 28; Lane-Poole, *Egypt*, s. 26; *BIFAO*, I, 143; *Chronographia*, s. 520, 589, 618, 758, 775, 825 v.d., 939; *EI*, II, 8). Bu resmî müsâmahalı hareket kütlenin duygusuna uymuyordu; nitekim 117 (735) yılında bir inşâ müsâadesi bir ayaklanmaya sebep oldu (Maḳrīzî, nşr. Wiet, V, 91). Son Emevî hukümdarına karşı açılan mücâdelelerde (Abū Ṣāliḥ, var. 60, 78) hıristiyanlara âit birçok binâlar yıkıldı; fakat bunlar harp dolayısı ile işlenen fiillerdir. Halkın tazyiki altında, 170 (786) yılında vâli 'Alī b. Sulaymān fetihten sonra yapılan kiliselerin yıktırılmasını emretti ki, halefi, fakîhler ile görüştükten sonra, bu tedbiri kaldırdı (Kindī, s. 131 v.d.; Abū Ṣāliḥ, var. 23; Maḳrīzî, nşr. Wiet, V, 117 v.d.; Bulak tab., II, 493, 511; Lane-Poole, *Egypt*, s. 32) ve halkın itirazlarına rağmen, yapılar birbirini tâkip etti (Eutychius, II, 58; *PO*, X, 418 v.d., 460; Kindī, s. 554 v.d.; İbn Sa'īd, nşr. Tallqvist, s. 32 v.d.). Fâtımîler ile birlikte, ileride bahsedilecek al-Ḥākim devri müstesnâ, kıptî kiliseleri ve manastırları için bir mâmûriyet devri açıldı; mamafih bunların yapılma karârı hukûmet hizmetlerinde çalışan hıristiyan me'mûrlar tarafından verilmiştir (*PO*, III, 387 v.dd.; XI, 561; Yaḥyā, s. 186, 229, 231 v.dd.; Abū Ṣāliḥ, var. 17, 24 v.d., 27, 30—37, 39, 41 v.d., 44, 48 v. dd., 61 v.d., 66 v.d., 69, 78, 81 v.d.; İbn Muyassar, s. 79; İbn Duḳmāḳ, IV, 78 v.d.; Maḳrīzî, Bulak tab., II, 283; Renaudot, s. 370; Wüstenfeld, *Fatimiden*, s. 131; Lane-Poole, *Egypt*, s. 119, 170). Kıptîlere daha sert davranan Eyyûbîler kiliseleri bir kısım gelirlerinden mahrûm bırakmağa başladılar ve bâzı tâmirlere müsâade etmekle berâber, kendilerini rahatsız eden binâları tahrip etmekte tereddüt göstermediler. Haçlılara karşı savaşlar da bir çok kilisenin tahribine sebebiyet verdi. Manastırların inkırâzı Eyyûbîler devrinde olmuştur (*PO*, XI, 617; Abū Ṣāliḥ, var. 7, 27 v.d., 33, 38 v.d., 45, 59, 81 v.d.; 88, 90; Blochet, *Hist. d'Égypte*, s. 518, 559 v.d., Marcel, *Égypte*, s. 28; Amélineau, *Actes*, s. 222; *EI*, II, 44). Fakat asıl felâket Malik Nāṣir Muḥammed b. Ḳalāvūn devrinde başlar; 700 (1301) yılında kuvveti eline geçiren halk nihâyet 721 (1321)'de bütün Mısır'ın hıristiyan binâlarına saldırdı; 60 kilise tahrip edildi ve müslüman müelliflere göre, bu zamandan sonra bir çok manastırlar boş kaldı (*PO*, XIV, 459; Maḳrīzî, nşr. Wiet, I, 208 v.d., not; Bulak tab., II, 511—517; Quatremère, *Mamlouks*, II, *b*, 179 v.dd.; Saḫāvī, s. 73; 'Alī Paşa, I, 35; III, 98—101; VI, 74 v. dd.; Quatremère, *Mém.*, II, 225—249; Lane-Poole, *Egypt*, s. 301, 310 v. dd.; *R(evue de l') O(rient) C(hrétien)*, XXII, 393; *Dict. arch.*, IV, 2476—2482; Lane, *Manners*, II, 300 v. dd.; *EI*, II, 8). Kiliseler 755 (1354)'te de tahrip edilmiş ve bilhassa gelirlerinin büyük bir kısmı alınmıştır. Zâten IX. (XV.) asırda halife 'Omar'in koyduğu hukümler, rivâyete göre, bir çok defalar resmen değiştirilmiştir (Maḳrīzî, nşr. Wiet, I, 296; Bulak tab., II, 499 v.d.; Saḫāvī, s. 36—40, 124 v.d., 145; İbn İyās, I, 206 v.d.; II, 35; *Bull. Soc. Géogr. d'Égypt*, XIII, 79; 'Alī Paşa, I, 38; *BIE*, 1907, s. 167). Osmanlı hâkimiyeti altında, resmî müslüman fıkıh çevrelerinde XIX. asrın başlarına kadar müsâmahakâr olmayan nazariyelerin müdâfaa edilmesine rağmen, kiliselerin tâmirine, hattâ yeniden inşâsına müsâade edildi ('Alī Paşa, VI, 84 v.d.; Cabartī, IV, 20; V, 218; VIII, 246).

Bu iki husûsu aydınlattıktan sonra, islâmîyet devrinde kıptîlerin hayatındaki hâdiseleri, tarih sırası ile, gözden geçirebiliriz. Halifeliğin belli-başlı gayreti, Mısır idâresinde hiç bir değişiklik yapmamak idi. Halife umûmî bir

vâli seçti; bu vazifeyi bâzan iki kişi görürdü; bunlardan biri siyâsî işleri, diğeri de mâlî işleri idâre ederdi. Siyâsî vâlinin emrinde, polis âmiri ile kadı olmak üzere, iki muâvin var idi. Askerî işgâl Akdeniz sâhilleri ile Delta'nın çöl hudutlarında olmak üzere, bir kaç müstahkem mevkiye (*ribāṭ* yahut *māḥūz*) indirildi, 'Abd al-'Azīz b. Marvān (65—86=685—705) zamanında, buralardaki kuvvetlerin sayısı 30.000 kişi idi. Memleket *kūra* (χώρα) adı verilen bölümlere taksim edilmiş idi; bunların başında *ṣāḥib al-kūra* (= πάγαρχος) var idi; maiyetindeki me'mûrların unvanları yunancadır. Bunlar *casṭāl* (αὐγυστάλιος), menşe'i pek mâlûm olmayan *māzūt* ve *ġ(a)rāfīs* (γραφεύς). Krş. İbn 'Abd al-Ḥakam, *Gloss.*, s. 48, 58; Kindī, 418 v.d.; Maḳrīzī (nşr. Wiet), I, 114, 323; Bulak tab., II, 259; Michael, III, 475; J. Maspero ve Wiet, *Matériaux* (*pour servir à la géogr. de l'Égypte*), s. 170 v.d.; *Dict. arch.*, III, 2836; *Isl.*, II, 254 v.d., 361 v. dd.; XV, 95 v.d.; Bell, *Aphrod. Papyri*, XVII v. dd., XXXV v. dd., 15, 65, 78, 447; *WZKM*, XX, 144; *ZA*, XX, 76; *Klio*, IX, 206—219; *BIF*, XI, 155—161. Arapların kendi usûlleri ile idâre etmelerinin imkânsızlığı papirüslerde kâfî derecede görülmektedir; arap istilâsı Mısır'da bulduğu müesseseleri ipka etti ve Mısır'ı nezâret altındaki zâten uysal olan kıptîlere idâre ettirdi. Papirüslere ve müelliflere göre, istilânın ilk yüz senesinde, tâ Emevîler devrinin sonlarına kadar, büyün eyâlet me'mûrları kıptîlerden idi (*PO*, V, 5, 9 v.d., 12, 18, 48, 57, 64; Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 249, not 3; Michael, II, 475; Lane-Poole, *Egypt*, s. 15; *Annali*, V, 319—455; *Chronographia*, s. 253, 296, 758, 911, 1091, 1112, 1164; Muir, *Caliphate*, s. 167; *Pap. Schott-Reinhardt*, nşr. Becker, I, 21, 27, 37, 42; *Mitt(eilungen) P(apyri) E(rzherzog) R(ainer)*, I, 6 v.d.; Bell, *Aphr. Pap.*, s. XXXIII; *ZA*, XX, 72—75, 77; *Isl.*, II, 245 v.d., 257 v.d., 271, 361, 364 v.d., 381; J. Maspero ve Wiet, *Matériaux*, s. 10—12, 172, 229; Monneret de Villard, *Scultura ad Ahnâs*, s. 23; *EI*, 8, 12—15). Mâlî teşkilât da, müslüman akîdesinin koyduğu kaidelere rağmen, Bizans usûlünü örnek aldı. Hıristiyanlar, ihtiyarlar, kadın ve çocuklar müstesnâ, 40 drahmi ile 4 dinar arasında bir para ödemek, ordunun beslenmesi için, buğday, yağ, bal ve elbise vermek ve her müslümanı üç gün barındırmak zorunda idiler. Kıptî me'mûrlar, Medine üzerine sevkettikleri Annona buğdayı toplamağa devam ettiler (Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 322 v.d.; *Bilbl. d. Arabisants*, II, 178; J. Maspero, *Organ.*, s. 112; Becker, *Beiträge* (*z. Gesch. Ägypt.*), II, 84 v.d.; *Pap. Schott-Reinhardt*, s. 42 v. dd.; Bell, *Aphr. Pop.*, s. XXV v. dd., 5; *Isl.*, II, 251 v.d., 271, 277 v.d., 282, 382, 384; J. Maspero ve Wiet, *Matériaux*, s. 85; *Chronographia*, s. 241; *JA*, 1886, I, 440; Bourdon, *Anc. canaux, anc. sites et ports de Suez*, s. 6 v. dd.; *MI Égypte*, VI, 20).

İlk zamanlarda kıptîler, Bizans hâkimiyetine nisbetle, daha mes'ut idiler; sürgündeki piskoposlar ve patrikler başta olmak üzere, kiliselerine tekrar kavuştular. Öyle bir huzûra eriştiler ki, Mısır müslüman askerlerinin iştirâk ettikleri 'Oṯmān'ın katli hâdisesi, 'Alī ile Mu'āvīya mücâdelesi, İbn Zubayr'in rekabeti gibi, vahim hâdiselerde hiç bir rol oynamadılar. Araplar kimseye, dinî kanâatleri yüzünden, zulmetmediler (*PO*, I, 495 v. dd.; V, 12; Renaudot, s. 160; *BIE*, 1885, s. 340 v.d.; *Annali*, V, 4).

Bununla berâber, bu mülâhazayı Emevîlere teşmil etmek ve bilhassa „insanları dinlerinden döndürmeğe çalışmamış olan" Emevîlerin müsâmahasını Abbâsîlere atfedilen zulm (*Dict. arch.*, III, 2829, 2841) ile mukayese etmek doğru olmaz. Şüphesiz, kıptîler (jakobit) eskiden melkîlerin almış oldukları kiliselere kavuştuklarına sevinmişlerdir; ayrıca islâmiyeti kabûl etmelerine karşılık teşkil etmemekle berâber, bir kıptî olan Ḳurra b. Şarīk'in baş müşâvirinin koyduğu çifte *cizya*'den kurtulmak maksadı ile, bâzı melkîlerin monophysitliği kabûl ettiklerini de kaydetmek lâzımdır (*PO*, I, 341; Quatremère, *Mém.*, II, 39; *Isl.*, II, 364; *Chronographia*, s. 1091). Bununla berâber, sahîh metinlerde, Emevî vâlilerinin kıptîlere karşı dâimâ yumuşak davranmadıkları kaydedilmektedir (*PO*, V, 13 v.dd., 54—57, 60 v.d., 68, 75 v.d., 86, 92, 94 v.d.; XVI, 233 v.d.; Abū Ṣāliḥ, var. 83 v.d.; *Chronographia*, s. 1024, 1091). Burada git-gide sert mâlî tedbirlerin bahis mevzûu olduğunu, yoksa kelimenin dar mânası ile dinî bir zulüm yapılmadığını ilâve etmek gerektir. Zâten kıptîler, kaydedilecek pek nâdir istisnâlar ile, canlarını kurtarmak için, dinleri değiştirmeğe hiç bir zaman mecbûr tutulmamışlardır ve müslüman Mısır'ın bütün tarihinde Diocletian'ın yaptığı zulüm ile mukayese edilebilecek hiç bir tedbire rastlanmaz: „Roma müsâmahasını müslüman taassubuna karşı" göstermek tarihî mûtâları küçük görmek olur (*MFOB*, I, 109; Muir, *Caliphate*, s. 362 v.d.). Nihâyet ilk devre için, hıristiyan vekayinâmelerinin manastırlarda meydana getirildiğini ve keşişlerin, imtiyazlı bir sınıf olarak kalmalarına sed çeken tedbirlere pek âlâ zulüm vasfı vermiş olabileceklerini de zikretmek lâzımdır (Marcel, *Égypte*, s. 33).

Abbâsîler zamanında olduğu gibi, Emevîler zamanında da hıristiyanlar mezhep serbestliğinden istifâde ettiler; vâliler, içlerinde islâmiyete karşı hakaret bulunup-bulunmadığını görmek maksadı ile, sâdece kıptî duâ ve vaazlarını tercüme ettirdiler. Piskoposlar rûhânî meclisler toplayabilirler, vâli bu toplantılara, bilhassa patrik seçiminde, nezâret ettirirdi. Aynı zamanda keşiş sınıfının yabancı bir devlet ile münâsebetlere girişmesinden de endişe ederdi. Hıristiyan müellifler halife Hişām'ın müsâmahalı görüşünü övmekte, fakat iyi kurulmuş olan devletin mâlî idâresinin tatbikatta pek fark gözetmediğini söylemektedirler (*PO*, V, 24, 28 v.d., 34—37, 51, 56, 68, 73 v.dd., 194; X, 371; Renaudot, s. 190; *Chronographia*, s. 825, 864, 952, 1337, 1340, 1472; *Rev. historique*, CXIX, 283 v.d.).

Şimdi alınan tedbirlerin tarih sırası ile izahına geçelim. 70 (689) yılında kiliselerin dış kısmındaki dinî tasvirler tahrip edildi. İlk zamanlarda keşişler cizyeden muâf tutuldukları için, bir çok kıptîler, vergiden kurtulmak maksadı ile, keşiş olmuşlardı ve bu keşişler, bizanslı müelliflere göre, büyük servetlere sâhip idiler. 86 (705) yılından az önce, keşişlerden yılda bir dinar tutan bir vergi alınmağa başlandı (*PO*, V, 51; burada mânasız olan اخصى ile bunun tercümesi „mutile, mutilated" düzeltilmelidir). Hıristiyanların müsâmahakârlığından bahsettikleri 'Omar II. tarafından ısdâr olunan bu hükümler Usāma b. Zayd tarafından, müthiş müeyyideler ile birlikte, tekrar yenilendi. 87 (706) yılında, idârî işlerde, arapça mecbûrî tutuldu. Bir kaç yıl sonra, hıristiyanlar kadar müslümanların da kötüledikleri Ḳurra b. Şarīk kiliseleri o derece fakirleştirdi ki, keşişler mukaddes kapılarını cam ve tahtadan yapmak zorunda kaldılar. Gâlibâ aynı vâli, ikinci derecedeki me'mûrlar kadrosunu da islâmlaştırdı; fakat bu tedbir ancak 100 (718) yılına doğru umûmîleşti. Halife Valīd ile Yazīd II. 95 (714) ve 104 (722) yıllarında, dinî tasvirleri ortadan kaldırma emrini yenilediler. 109 (727) yılında ileride bahsedilecek olan ilk isyânlardan hemen sonra, hukûmet Delta'nın şark bölgesine Ḳays kabîlesinden 5.000 arap yerleştirdi. Nihâyet 112 (730)'de, vergilerden daha iyi bir gelir elde etmek maksadı ile ve müslüman imparatorluğunun diğer bölgelerinde yapılmış olanlar örnek alınarak, umûmî bir sayım yapıldı (Ṭabarī, trc. Zotenberg, III, 229; Abū Yūsuf, trc. Fagnan, s. 64 v.d.; Kindī, s. 69, 76 v.d.; *PO*, V, 24, 62, 64, 67, 70—73, 101 v.d.; XVII, 679; Michael, II, 450; Maḳrīzī, nşr. Wiet, I 335 v.d.; V; Bulak tab., II, 492 v.d.; Renaudot, s. 120, 193, 198; Marcel, *Égypte*, s. 32 v.dd., 37; Butler, *Copt. Churches*, II, 38, 84; Lane-Poole, *Egypt*, s. 27; *Bib. d. Arabisants*, II, 193 v.d.; Lane, *Manners*, II, 297 v.d.; Rouillard, *Admin. civile*, s. 171 v.d.; *BIE*, 1885, s. 342, 347—349; Becker, *Beiträge*, II, 99 v.d., 104, 121, 126 v.d.; *Isl.*, II, 363 v.d., 370 v.d.; *Dict. arch.*, III, 2829; Bell, *Aphr. Pap.*, s. XXXV v.dd.; J. Maspero ve Wiet, *Matériaux*, s. 45, 76; *Chronographia*, s. 527, 826, 1088, 1164, 1265, 1284, 1286, 1310; *Rev. historique*, CXIX, 278 v.d.; J. Maspero, *Hist. Patr.*, s. 55 v.d., 60; *RSO*, VIII, 189; *CIA, Égypte*).

Kıptîler, bütün çârelere baş-vurup, vergiden kurtulmağa çalıştılar. Manastırlara sığınmaları fâide vermeyince, kayıtlı bulundukları köyleri terkedip, tanınmayacakları ve tahsildarlardan kurtulabilecekleri yerlere gitmeğe karar verdiler. Bu „kaçakların" hareketi (φυγάδες = *cāliya*) hemen-hemen umûmî bir mâhiyet aldı; hukûmet, bu hareketi te'sirsiz bırakmak için, bütün çârelere baş-vurdu. Hiç kimse oturduğu yerden, pasaportsuz, başka bir yere gidemiyordu; bu tedbiri, haksız yere, müz'ic olarak vasıflandırdılar; bu tedbire aykırı hareket edenlere kızgın demir ile damga vuruluyordu. (*PO*, V, 64, 69 v.dd.; [Pseudo-] Dionysius, trc. Chabot, s. 123 v.d.; Renaudot, s. 199, 201; Marcel, *Égypte*, s. 37; Rouillard, *Admin. civile*, s. 6, 9, 115, 171; *BIE*, 1880, s. 10 v.d., 100; Lane-Poole, *Egypt.*, s. 27; *Dict. arch.*, III, 2829; *Isl.*, II, 257 v.d., 269 v.d., 273—276, 279, 367—369, 378—380; *Pap. Schott-Reinhardt*, s. 40; Bell, *Aphrod. Pap.*, s. XV, XL—XLI, XLVII, 57; *ZA*, XX, 96 v.d.; XXII, 139 v.dd.; *Chronographia*, s. 1025, 1211; *BIE*, 1908, s. 107; *MFOB*, XI, 159 v.d.).

Kıptîler, nihâyet, hep mâlî sebepler yüzünden, açıktan-açığa baş kaldırmağa karar verdiler. Mısır'da, bilhassa Delta kısmında, bir asırdan fazla bir zaman kan döküldü. İlk baş kaldırma 107 (725)'de oldu; daha sonraları, 121 (739), 132 (750), 135 (752), 150 (767) ve 156 (773)'da isyânlar kaydedilmiştir. Aşağı Mısır kıptîler ile doğrudan-doğruya alâkası olmayan isyânlar ile sarsıldı (bu da, hıristiyan unsurunun sayıca az olduğunu göstermektedir). Bu isyânlar 194'ten 211 (809—826)'e kadar devam etti; bunlar al-Amīn ile al-Ma'mūn arasındaki halifelik için girişilen mücâdelenin bir neticesi idi. İskenderiye'de Kurtuba'dan sürülen ispanyollar ele-başılık ettiler (Kindī, s. 73 v.d., 81, 94, 96, 102, 116, 119; *PO*, V, 76, 188 v.d.; X, 427 v.d.; Michael, II, 500 v.d.; Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 333 v.d.; III, 181 v. dd.; 500 v.d., 201 v. dd.; Bulak tab., II, 492 v.d.; İbn Rāhib,

(nşr. Cheikho, s. 126; Renaudot, s. 226 v. dd.; 251 v. dd.; *Bib. des Arabisants*, II, 191 v.d.; Quatremère, *Rech.*, s. 153 v. dd.; 197 v.d., 201—212; Lane-Poole, *Egypt*, s. 29 v. dd., 35 v.d.; Becker, *Beiträge*, II, 109, 115, 120; *Dict. arch.*, III, 2829; J. Maspero ve Wiet, *Matériaux*, s. 31, 42, 47, 59, 76, 99, 103, 110, 137, 209; *Chronographia*, s. 1107, 1351, 1524; Caetani, *Cron. generale*, I, 65, 88).

Kıptî isyânları Emevîler zamanında başlamıştır ve Abbâsîlere has her hangi bir ağır muâmeleye atfedilemez. Yeni sülâlenin vâlileri yerli ahâliye âsî gözü ile bakmağa meylettiler. Abbâsîler vergi yükünü ağırlaştırdılar ise de, bunu bilhassa kıptîler aleyhine yapmış değillerdir; çünkü 178 (794), 186 (802), 191 (807) ve 214—215 (829—830)'te bu yüzden isyân edenler araplar oldu. 214—215 (829—830)'da aşağı Mısır'ın orta kısmındaki hıristiyanlar (Başmûriler) mücâdeleye katıldılar; tabip İbn Rizvân daha sonraları bu mücâdelenin vahşetini ve mânasızlığını kaydetmiştir. Bunların hareketi, bizzat hıristiyanları bile irkiltti ve kıptî keşişler onların taşkınlıklarını nâfile yatıştırmağa çalıştılar. O zaman Suriye'de bulunan halife al-Ma'mûn Mısır'a gitmeğe zorlandı; geniş fikirli olan halife maiyetinde bulunan patrik Tell-Maḥre'li Dionysius'u âsîleri tatlılıkla yatıştırmağa me'mûr etti. Başmûriler boyun eğmek istemediler; bunun üzerine Afşîn isyânı bastırdı ve bir çoklarını kılıçtan geçirdi; kadın erkek dâhil, hayatta kalanların bir kısmı Bagdad bölgesine nakledildi; orada bâzıları Zuṭṭlara karşı cenk ederek, şan ve şeref kazandılar (Kindî, s. 190 v. dd.; Eutychius, II, 120 v.d.; *PO*, X, 486—502; İbn Rāhib, s. 129; Michael, III, 76—84; Maḳrîzî, nşr. Wiet, I, 203, 334, 337—340; III, 3, not 7, 141, 186; Bulak tab., II, 494; Renaudot, s. 272 v. dd.; 279 v. dd.; Quatremère, *Rech.*, s. 156—161, 170—174; *Bib. des Arabisants*, I, 256 v.d., 263; Lane-Poole, *Egypt*, s. 38; Becker, *Beiträge*, II, 120 v.d.; *Mitt, PER*, I, 96; *ROC*, XIV, 279; J. Maspero ve Wiet, *Matériaux*, 33, 43 v. dd.). Bu kıptîlerin son baş kaldırmaları oldu; „bu tarihten itibâren bütün Mısır topraklarında boyun eğdiler ve kudretleri nihâyet sona erdi; hiç birinin hukûmete ne baş kaldırmağa, ne de karşı gelmeğe gücü kaldı; köylerde müslümanlar çoğunluğu elde ettiler" (Maḳrîzî, nşr. Wiet, I, 334 v.d.; II, 1; Bulak tab., II, 494; Quatremère, *Rech.*, s. 198).

Tell-Maḥreli, Dionysius kıptî keşişleri hakkında çok sert bir hukümde bulunmuştur; o bunların câhilliklerine ve her yerdeki harâm yiyiciliklerine kızmaktadır (Michael, III, 80; *Bibl. d. Arabisants*, I, 257 v.d.). Kıptî piskoposları bunun ağır vergiler veren kilisenin mallarını tekrar elde etmesi için zarûrî olduğunu ileri sürerek, ona itiraz etmişlerdi. İlk Abbâsî vâlilerinden birinin bâzı piskoposları, mukaddes kapları vermediklerinden dolayı, silâhhânelerde çalışmağa mahkûm ettiği bir vâkıadır (*PO*, X, 374). Bununla berâber, asıl mânası ile din bakımından hukûmet müsâmahakâr kalmış idi; hıristiyanlar, kadı huzûrunda bir dâva talebinde bulunmak için, câmiye girebiliyorlardı; 169 (785)'da, Peygambere küfür etmiş olan bir kıptî, ancak Medine'de fikrine mürâcaat olunan İmâm Mālik'in delîlli mütâleası üzerine, katledilmiştir (Kindî, s. 382, 390 v.d.).

Fâtımîlerin iktidâra gelmelerinden önce, üzerinde israrla durulması gereken Tolunlular ile İhşîdîlerin istiklâl teşebbüsleri oldu. Aḥmed b. Tolun patrik Michael III.'i, bir para cezâsını vermediği için, hapse attırdı; burada da, asıl mânası ile, dinî bir zulüm yok idi; çünkü bu sülâle, İhşîdîler gibi, Bagdad'a karşı, istinat ettiği hıristiyan umûmî efkârını hesaba katmakta idi. San'at âşıkı olan Ḫumāravayh [b. bk.]'in manastırları ziyâretten hoşlandığı mâlûmdur; kıptîlerin bundan faydalandıklarını düşünmek de mümkündür. İhşîdîler zamanında, hıristiyan me'mûrların te'siri kendini gösterir. Tabi'îdir ki, Nikephoros Phokas'ın kazandığı haberi üzerine Fusṭāṭ'ta 349—350 (960—961)'de patlak veren kargaşalıklarda idâre sisteminin bir dahli yoktur. Tam tersine, 313 (925) tarihli bir emirnâmesi ile, halife piskoposların, keşişlerin ve yoksul halkın *cizya*'ye tâbî olmayacaklarını karar altına almak suretiyle, bütün müslüman ülkesinde bir yatıştırma teşebbüsüne bile girmiş bulunuyordu. İhşîdîler huzûrları ile hıristiyan bayram şenliklerini şereflendiriyorlardı; bu vaziyet o devirde seyâhat etmiş olan Mas'ūdî'nin tuhafına gitmiş idi (Eutychius zeyil, II, 292; Abū Yūsuf, trc. Fagnan, s. 188; *PO*, XVI, 242; XVIII, 717, 779 v.d., 782 v.d., 799; Abū Ṣāliḥ, var. 49 v.d.; *Masālik al-abṣār*, I, 363; Maḳrîzî, nşr. Wiet, IV, 231; V, Bulak tab., II, 152 v.d., 494; Renaudot, s. 324; Marcel, *Égypte*, s. 83; Schlumberger, *Nicéphore Phocas*, s. 125; Lane-Poole, *Egypt*, s. 66, 85 v.d.; Becker, *Beiträge*, I, 62).

İhşîdî hukûmetinin bu hareket tarzı, bu halk şenliklerini yasak eden ilk Fâtımî halifesi Mu'izz'in emirnâmeleri ile, te'yit edilmektedir. Bu yasak karârı pek sürmedi ve Mu'izz'in halefi 'Azîz iktidara gelince, hıristiyan şenlikleri, eskisinden daha tantanalı olarak, yeniden başladı. Bu vaziyet Fâtımîler zamanında hep böyle devam etti; yalnız Ḥākim zamanı bir istisnâ teşkil etti. Hıristiyanların gördükleri lûtuf, evvelâ patrikliğin Kahire'ye naklinde

görüldü. 'Azîz bir hıristiyan ile evli idi; karısının iki erkek kardeşini Kudüs ve İskenderiye'ye patrik tâyin etti. 'Azîz, müsâmahalı bir hareketle, hıristiyanlar ile müslümanlar arasında munâzaraları teşvik etti ve müslümanlıktan istirdadı cezâlandırmadı. Bu islâm çevrelerinde müthiş bir te'sir yapmış olsa gerektir; bu aksül'amel hıristiyanları, büyümekte olan nufûzlarını kırmak maksadı ile, tâkibâta uğratan Ḥākim'in gazabını izah ve kısmen mâzûr gösterebilir (Maḳrîzî, Bulak tab., II, 31, 495'in sert ifâdesi). Şunu da hatırlamalı ki, Ḥākim merhametsiz ve zâlim idi. Patrik Zacharias'ı vahşi hayvanların önüne attırdı ise de, hıristiyan vekayinâmelerine göre, hayvanlar patriğe dokunmadı; bu hareket, ihtimâl, bir keşişin desîsesi üzerine yapılmış idi. Ḥākim hıristiyanların bayram şenliklerini yasak ve hıristiyanların köle edinmelerini, hizmetlerinde müslüman kullanmalarını men'etti; kiliselerin mallarına el koydu ve muazzam sayıda haç yaktırdı. Sonra kiliseleri yakıp-yıktırmağa başladı; müslüman müelliflerin şüphesiz mübâlegalı rivâyetlerine bakılırsa, 403 ve 405 (1014—1016) yılları arasında, gerek Mısır'da ve gerek Suriye'de 30.000 kilisenin tahribine sebep oldu. Bütün hıristiyanları sürmeğe karar vermiş idi; fakat bu karar, daha tatbik edilmeden, geri alındı; hıristiyan me'mûrların toptan işten çıkarılması için alınan bir tedbir de hiç muvaffak olmadı. Her şeye rağmen, *Synaxarium*'un bir halife hakkındaki hukmü pek bedhah değildir (*PO*, III, 289). Ẓāhir, Ḥākim'in çılgınlığından korkup, islâm olan hıristiyanların kendi dinlerine dönmelerine müsâade ederek, saltanata âdilâne bir tedbir ile başladı (bununla berâber bir idam hukmü için bk. Yaḥyā, s. 238). Halife Mustanşir zamanında, vezîr Yāzūrî hıristiyanları bir çok eziyetlere mârûz bıraktı; kiliselerin kapatılmasını, Nubya kıralını Mısır'a mutâbık kalınan vergiyi vermemeğe teşvik etmesi bahânesi ile, patrik Christodoulos'un yakılmasını emretti. Patriğin ağır bir para cezâsı vermesi ile nihâyet bulan bu hâdiselerin Yāzūrî'nin iktidardan düşmesi ve katli ile bir münâsebeti olsa gerektir. Kahire'nin sayfiyesindeki Yaḥyā manastırı keşişlerinde misâfir olmaktan hoşlanan halife 'Āmir zamanında dinî müsâmahakârlık moda hâlinde idi; hıristiyan âyînleri için, büdceye tahsisat konuldu. Saltanatın sonlarına doğru, Abū Naḥāḥ adında bir keşiş, halifenin yanında bir nevî baş-vekil vazifesini gördü. Büyük bir bey kadar gururlu olan bu zât, câmiye gidip, müslümanlara hakaret etmek cür'etini gösterdi; bu hareket onun ölümüne mâl oldu. Selefi gibi, manastırlarda misâfir kalmaktan hoşlanan Ḥāfiẓ'ın vezîri *Sayf al-islām* lekabını alan Bahrām adında bir hıristiyan ermeni idi ve halifenin müslüman müşâvirleri onun bütün emirlerini yerine getirirlerdi. Kudret ve salâhiyet sâhibi olan Bahrām Mısır'a bir çok ermeni getirtti ve bir çok kilisenin tâmirine yardım etti. Müslümanlar isyân ettiler ve vekili iktidardan attılar; yerine geçen Rizvān hıristiyanlara karşı şiddetli bir aksül'ameli teşvik etti, hıristiyanları me'mûriyetlerinden attı, müsâderelere girişti, hattâ bâzı idâmlara bile hukmetti; fakat memleket, iktidarı silâh ile ele geçirmeğe çalışan vezîrler arasındaki rekabet yüzünden, kargaşalığa uğradı. Hıristiyanlar bu vaziyetten müslümanlar kadar ıztırap çektiler. Dayr al-A'ẓam'da bulunan ve üzerinde 872 (1156) tarihi yazılı dokunaklı bir kıptî vesikası olan testi kitâbesi de bu şekilde anlaşılabilir (*Ann. du Serv. des Antiquités*, I, 117 v.dd.; *BIFAO*, IV, 75; *Dict. arch.*, I, 1707—1710; III, 2866; Crum, *Coptic Monuments*, nr. 8104). Burada anlatılan vâkıayı bir hıristiyan mezâlimi olarak telâkkî edemiyeceğimiz gibi, ilk Abbâsîler ve Fâtımî Mustanşir zamanında Scete manastırının yağma edilmesini ve berberî keşişlerinin katl-i âmını hukûmete isnâd etmeği düşünemeyiz (İbn Rāhib, s. 128; Renaudot, s. 443; Quatremère, *Mém.*, II, 400). Muhârebe edilen her yerde kiliseler ile manastırlar tahrip edildi ve tabi'îdir ki, Şāvar [b. bk.]'in emrettiği Fusṭāṭ yangınında hıristiyan binâları esirgenmedi. Şāvar Ḳūş'ta bir kiliseyi tâmir bile ettirmiştir. Şîrkūh'un berâberindeki Oğuz (Ġuzz) birlikleri Fâtımî, zencî, türk ve ermeni kuvvetleri ile ve sonra da kıptîler ile çarpıştılar; böylece Şîrkūh [b. bk.]'un askerleri Beyaz manastırdaki Şenondi'nin mezarına taarruz ettiler. Patrikler tarihi dinini değiştirmek istemeyen bir keşişin katlini kaydetmektedir. O sırada bunun gibi vâkıalar her hâlde münferit değil idi (Yaḥyā, s. 195 v.dd., 203 v.dd., 235 v.d., 239; İbn al-Ḳalānisî, s. 66 v.dd.; Abū Ṣāliḥ, var. 25, 43, 47, 61—66, 81 v.d.; İbn Rāhib, s. 135 v.d.; İbn Muyassar, s. 71 v.d., 78 v.d., 82, 84; *PO*, III, 288, 386 v.d.; Ḳalḳaşandî, VIII, 260; Maḳrîzî, nşr. Wiet, IV, 226, 228 v.d., 231 v. dd., 240; Bulak tab., I, 357; II, 286 v.dd., 495 v.d., 507; Abu 'l-Maḥāsin, nşr. Popper, II, 63, 101; Renaudot, s. 367 v.dd., 381, 389—395, 399, 430, 505 v. dd.; Quatremère, *Rech.*, s. 247 v. dd.; ayn. mll., *Mém.*, II, 342 v.dd., 347 v.d.; Marcel, *Égypte*, s. 108 v.d.; Wüstenfeld, *Fatimiden*, s. 160, 189; *JA*, 1888, II, 487—490; 1889, I, 63; 1921, II, 105 v.d.; Lane, *Manners*, II, 299; Butler, *Copt. Churches*, I, 125—128, 232; Lane-Poole,

Egypt, s. 119, 126–128, 143 v.d.; 168 v.dd.; Becker, *Beiträge*, I, 62; *ROC*, XIII, 196; XIV, 380 v.dd.; *Dict. arch.*, II, 409; Derenbourg, *Oumara*, tre., II, 266, not 1, 306 v.d., 331, not 2; Monneret de Villard, *Les convents près de Schâg*, I, 28; *CIA, Égypte*, II, şerh, nr. 587).

Eyyûbîlerin idâresi Fâtımîlerinki ile bir tezat teşkil eder; bu dinî müsâmaha bakımından olduğu kadar, diğer siyâsî meseleler bakımından da böyle olmuş olmalıdır. Yeni hukümdarlar artık hıristiyan bayramlarına iştirâk etmez oldular; fakat zulüm yapıldığına inanmak doğru olmaz. Kıptîlerin zulüm ve tazyika mârûz kalmadıklarını iki vâkıa isbâta imkân vermektedir: kiliselerin tâmirine devam edilmiş ve diğer taraftan VII. (XIII.) asır Mısır arap-hıristiyan edebiyatının altın devri olmuştur. 577 (1181)'de Ṣalāḥ al-Dīn onların, kâtiplik ve tabiplik yapmalarına müsâade etmemiş olmakla berâber, saray hıristiyan tabîpler kullanmakta devam etmiş ve me'mûrlar da mevkîlerini muhâfaza etmişlerdir. Frankların Mısır'ı 615 (1218) ve 647 (1250)'de iki defa istilâları, şüphesiz, müslüman müsâmahasını arttırmamıştır. Fakat hayat, Mısır hıristiyanları için, hiç de güçleşmiş değildi; çünkü suriyeli kıptîler, haçlı seferlerinin başlangıcından itibâren, Mısır'a sığınmışlardı. Bundan başka, hukûmetin soğukkanlılığını muhâfaza ettiğini ve tıpkı haçlılar gibi, fakat aksi bir vaziyette bilhassa Melkîler ile Jâkubîler arasında bir fark gözettiğini isbât etmek için, bir hıristiyan müellifin şehâdetine mürâcaat edeceğiz (*Hist. des Patriarches*, bk. Blochet, *Hist. d'Égypte*, s. 555–558). Son Eyyûbî hukümdarlarından Malik Kāmil [b. bk.] müsâmahası ile tanınmış olup, Friedrich II. ile olan münâsebetleri meşhûrdur. Sarayına Assisli St. François'yı da kabûl ettiği mâlûmdur ve bir fransisken rivâyetine göre, din değiştiren sultan Konya'da ölmüştür. Bu menkıbe hukümdarın hıristiyan çevrelerde pek kötü bir hâtıra bırakmamış olduğunu göstermesindedir (İbn Abī Uṣaybi'a, II, 82 v. dd.; Makkarī, Kahire, 1302, I, 21; Blochet, *Hist. d'Égypte*, s. 102, 148, 309, 318, 409, 478; Renaudot, s. 479, 549 v.d.; Marcel, *Egypte*, s. 160 v.d.; *BIE*, 1885, s. 359; *JA*, 1888, II, 477, 481; 1889, I, 61, 72; 1902, I, 439; 1904, I, 31, not 5; *Mach.*, XII, 487, 490; *BIFAO*, I, 115; *CIA, Jérusalem*, II, 115, not 1; *Congr. intern. de géogr.*, Kahire, 1925, V, 141 v. dd.; Chéneau, *Les Saints d'Égypte*, II, 65, 388 v. dd.; *Bull. Comité Art arabe*, XXI, 102; Almagia, *L'opera degli Italiani per la conoscenza dell 'Egitto*, I, 107 v.d.).

Memlûklerin idâresi artık ferdler yığınından başka bir şeyi temsil etmeyen Mısır hıristiyanlarına öldürücü bir darbe vurdu. 648'den 923 (1250–1517)'e kadar uzanan bu devrede kilise ve manastırlar tamâmen harâp olmuş ve kıptî nüfusu bugünkü nisbetine inmiş ve kıptî lisanı ortadan kalkmıştır. Kıptîlerin az sayıda olan münevverleri devamlı olarak yalnız devlet me'mûriyetlerini işgâl etmekle kalmamış, aynı zamanda, Memlûk me'mûrlarının mal ve mülklerini de idâre etmiştir. Bu azınlık işlerin iyi gitmesinde elzem bir unsur idi. Müslüman müellifler, onların gururlarına karşı öfke duymakla berâber, vücutlarının elzem olduğunu kabûl etmektedirler. Halk efkârını tatmin etmek maksadı ile, hukûmet, ara-sıra, kıptî me'mûrların işten atılması yoluna gidiyor, fakat bir müddet sonra, mevcûdiyetlerinden sarf-ı nazar edilemeyen kıptîler tekrar eski mevkîlerine alınıyordu. Devir-devir yapılan bu azil-ler şu tarihlerde vukû bulmuştur: 678 (1279), 682 (1283), 700 (1301), 721 (1321), 755 (1354), 822 (1419), 825 (1422), 852 (1447). Krş. *PO*, XVII, 777; İbn Faḍl Allāh, *Ta'rīf*, s. 63; Ḳalḳaşandī, VIII, 36; Maḳrīzī, nşr. Wiet, II, 88, 93, 110 v.d.; Bulak tab., II, 42, 75, 85, 90, 237, 391, 497 v.d., 507; Quatremère, *Sultans mamelouks*, I, *a*, 231; II, *a*, 8; *b*, 133, 179, 213; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Popper), VI, 398 v. dd., 450, 456, 464, 468, 559, 665, 718, 724, 819 v. d., 823; VII, 160, 269, 272, 277, 587; Saḫāvī, s. 215; İbn İyās, I, 93, 201, 268; II, 48 v.d., 67, 80, 171, 197, 255; 'Alī Paşa, I, 27; VI, 40; Marcel, *Egypte*, s. 173; Quatremère, *Mém.*, II, 223 v. dd., 242, 247, 261 v.d., 288; *BIFAO*, I, 126 v.d., 175, not 4; *ROC*, XIII, 196; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie*, s. CXVII; Wiet, *Les secrétaires de la Chancellerie*, ayrı baskı, *Mél. R. Basset*, s. 22; *CIA, Jérusalem*, I, 334 v.d.; II, 132; madd. BARSBAY, ÇAKMAK).

Hukûmet normal vaziyetlerde kıptî patriği ile nâzikâne münâsebetlerde bulunmakta ve memlûk divan teşkilâtı da patriğe tumturaklı unvanlar vermekte idi. Hukûmet patriğin Habeşistan zencîleri ile gizli münâsebetlere girmesine mâni olmakla meşgûl idi; bu münâsebetle 826 (1423) ve 852 (1448)'de bir çok hâdiseler vukua gelmiştir (*PO*, XIV, 449 v.dd.; Ḳalḳaşandī, XI, 85, 100, 395–405; Saḫāvī, s. 210; Abu 'l-Maḥāsin, nşr. Popper, VI, 572). Aynı zamanda halkın yaptığı tezâhürât hukûmeti memûr azli gibi tedbirlerden daha ağırlarını almağa zorladı. Zâten en sert emirnâmeler bilhassa tâvizler elde etmek gâyesini gütmekte idi; zîra hıristiyanlar bilhassa hukûmetin mâlî buhranları zamanlarında eziyetlere mârûz bırakılıyordu. Bir tek husûsî hâdise dikkati çekmektedir; daha önce sık-sık zikredilmiş olan 700 (1301) senesinde, Memlûk hukûmeti Mısır'daki kiliselerin çoğunu kapattı. İhtimâl yabancı müdâhalesini önlemek maksadı ile, İskenderiye şehrini bu tedbirden muâf tuttu. Bununla berâber, yabancı müdâhalesi vukû buldu; zîra Melkîler de bu tedbirden şikâyetçi idiler ve Bizans imparatoru ile Aragon kıralı tarafından gönderilen iki elçi bâzı kiliselerinden tekrar açılmasını te'min etti (*PO*, I, 567; XII, 356, 477; XIV, 449; Maḳrīzī, Bulak tab., II, 8, 31 v.d., 130, 292, 399; Quatremère, *Sultan mamlouks*, II, *b*, 180; Renaudot, s. 604 v.d.; Quatremère, *Mém.*, II, 223 v.d., 257; İbn İyās, II, 35; Marcel, *Egypte*, s. 163; *JA*, 1887, II, 210; J. Maspero, *Hist. Patr.*, s. 378).

Müslüman müellifler, iyi bir feyezan elde etmek için, Nil nehrine bir bâkirenin atıldığından bahsetmişlerdir ki, bu âdet müslümanlarca yasak edilmiş idi (Saḫāvī, s. 12 v.d.; Lane, *Manners*, 4. tab., II, 229 v.d.; *Bull. soc. Khédiv. de Géogr.*, VII, 158 v.d.; J. Maspero ve Wiet, *Matériaux*, s. 216 v.d.; *Chronographia*, s. 242). Hıristiyanların insan kurban etme âdetini muhâfaza ettiklerine inanmak câiz değildir. Nitekim böyle bir âdetin hiç bir kadîm metinde bahsi geçmiyor (Maspero, *Hist. des peuples de l'Orient*, I, 24, not 2; Frazer, *Adonis, Attis, Osiris*, II, 38 v. dd.; bunun askerî seferleri tâkip eden kurbanlar ile hiç bir alâkası yoktur; Amélineau, *Actes*, s. 80, not 4). Hıristiyanlıkta yalnız feyezân elde etmek için, husûsî bir dinî âyîn mevcut olduğu kaydedilmektedir (*Dict. arch.*, IV, 2561 v.d.). Memlûkler zamanında hıristiyanlar Nil nehrine bir din şehidinin parmağını ihtivâ eden ufak bir sandık atmakta idiler. Suistimâllere meydan veren bu merâsim ilk defa 702'den 738 (1303–1337)'e kadar yasak edilmiş, nihâyet 755 (1354)'te tamâmen kaldırılmış ve bayramın yapıldığı Kahire'nin dış mahallesindeki Şubrā-Damanhūr kilisesi tahrip edilmiştir (İdrīsī, *Descr. de l'Afrique*, tre. s. 178; *Masālik al-abṣār*, I, 361; Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 292–296; Bulak tab., II, 500; Quatremère, *Sultans mamlouks*, II, *b*, 213 v.d.; Renaudot, s. 606; Saḫāvī, s. 12; İbn İyās, I, 206 v.d.; *BIE*, 1907, s. 167 v.d.; *BIFAO*, I, 176).

Kıptî (Yakubî) patrikliği, patrik Kyrill III.'ın Roma ile giriştiği semeresiz bir birlik teşebbüsünden iki yüz sene sonra, 1442'de Floransa konsiline iltihak etti. Kıptî kilisesi Roma ile bir buçuk asır kadar bir müddet bağlılığını muhâfaza etti; fakat bu birleşme gâyet gevşek kaldı ve papalık ile İskenderiye patrikliği arasında mektuplar teâtî edilmesine ve 1582'de Memphis konsilinin toplanmasına rağmen, halkın çoğunun buna pek aldırış etmediği görülüyor. Her hâlde kıptî kilisesi osmanlı vâlilerinin yardımını kazanmak maksadı ile, Roma ile bütün münâsebetlerini kesti (Renaudot, s. 611 v.d.; Makarios, s. 298, 300, 303 v.dd., 323–326, 336; *BIE*, 1904, s. 197–211; *Machr.*, X, 534–540; *Bessarione*, XXXIV, 133–161).

Osmanlı idâresi zamanında mâliye dâiresi kıptîler ile dolu idi. Hıristiyan halk bayramları, bilhassa eyâletlerde, müslüman unsurların müsâadesi, hattâ iştirâki ile kutlanmakta idi. Bu devre Kudüs St. Sauveur manastırı arşivlerinin teferruatı ile mâlûmât verdikleri para sızdırmanın alıp-yürüdüğü devredir (Castellani, *Catalogo dei firmani*, Kudüs, 1922). Kıptîler en ufak bir vesile ile verilen ve hepsi ödenmediği takdirde, kiliselerin kapatılmasına kadar giden bu para cezâlarına çarptırıldılar. İlk vâliler cizyeye tâbî kimselerin ödemeğe mecbûr oldukları vergileri istediler; XII. (XVIII.) asrın ilk yarısında cizyenin mıkdarını bile arttırdılar. Sonra da öyle başı-boş bir devre geldi ki, „artık emîrlerin keyfî muâmeleleri ve tazyikları dışında, kayda değer hiç bir hâdise vukua gelmedi“ (Cabartī, V, 208, 218). Bu karışıklığın bütün Mısır'a zararı dokunan iktisâdî te'sirleri oldu; fakat bilhassa kıptîlerin bundan daha çok zarar gördükleri tahmin edilmektedir (Vansleb, *Relation*, s. 93, 110, 189 v.d.; *Bib. d. Arabisants*, II, 9 v.d., 12 v.d., 19; *Égypte*, s. 234; Cabartī, II, 10, 114 v. dd.; III, 132, 157; IV, 144, 208 v.d., 217–221; V, 13, 23, 217 v.d.; Savary, *Lettres sur l'Égypte*, I, 302; 'Alī Paşa, VI, 84 v.d.; Ch. Roux, *Les origines de l'expéd. d'Égypte*, s. 41 v.dd.; *BIE*, VIII, 166 v.d.).

Ryme, fransızlar geldiği zaman, kıptîlerin yoksul, insaklıktan çıkmış olduklarını ve „en aşağılık işler gördüklerini“ yazıyor; kıptîler vergi tahsildarlığı ve câsusluk yapıyorlar; Memlûklerin ticârî işlerini idâre ediyorlardı (*Égypte, Un. pitt.*, II, 278). Bonaparte, fransızlar karaya çıktıkları zaman, kılıçtan geçirilmek tehlikesi geçiren hıristiyanları müslümanların gözünde koruyor gözükmemek için, elinden geleni yaptı. Halkın dostluğunu kazanmak için, Bonaparte hıristiyanların beyaz sarık sarmalarını ve ramazanda alenen oruç bozmalarını yasak etti. Bununla berâber, Kahire'deki isyânda müslümanlar her zaman tedbirli davranmamış olan hıristiyanları itham etmek istediler. Bir çok tereddütlerden sonra, fransız idâresi „kıptîlerin hemen hepsini hârie bırakan“ bir vergi sistemi koyunca, kıptîler bunun mahzûrlarını göstermek husûsunda yardımda bulundular. Diğer taraftan Kıptîler fransız ordusunda da hizmete alınmışlardır

(*Égypte, Un. pitt.*, II, 148, 152, 189, 193, 199; Cabartî, VI, 15, 26, 36, 40, 56, 58, 93, 95, 97, 119, 151, 175—178, 208, 210 v.d., 214, 216 v.d., 253, 255 v.d., 259, 267, 297, 306; VII, 30, 48, 220 v.d.; *BIE*, VIII, 8).

Fransızların Mısır'dan ayrılışları müslümanların kaçınılmaz bir misillemesine yol açtı; fakat resmî bir sirküler „fransızlar ile birlik olmakta mâzûr olan" hıristiyanlara eziyet edilmemesini emrediyordu. Kıptîler yine vergi tahsildarı olarak kullanıldı; fakat şu da kaydedilmeli ki, hukûmet yine onlardan para çekmesini bildi ve 1230 (1815)'da hâlâ cizye tarhediliyordu (Cabartî, VII, 38, 42, 46 v. dd., 52, 56, 77, 177, 300, 306, 308, 318, 320, 393, 397, 405; VIII, 149, 201, 283; IX, 17, 87 v. dd., 91, 111, 113 v.d., 166 v.d., 180, 184, 297; Makarios, s. 367—372).

Burada görüldüğü gibi, kıptîler çok çabuk islâmlaşmışlardır. İlk isyânların sertçe bastırılması III. (IX.) asırda artık Mısır'da ekseriyette olmayan hıristiyan unsurların mukavemet kuvvetini tüketti. Arap istilâsını takip eden muâhedenin metnine göre, vergiye tâbî, 6 hattâ 8 milyon hıristiyan var idi; kadınlar, ihtiyarlar ve çocuklar vergi dışı tutulduklarına göre, Mısır ahâlisi için en küçük rakam olarak 24 milyon elde edilir ki, bu da çok fazladır. 112 (730) yılındaki nüfus sayımında, rivâyete göre, vergiye tâbî 5 milyon kıptî var idi. Bu rakam da bize hakikatten çok uzak gözüküyor. Gerçekte nüfus başına alınan vergi Mu'âviya (41—60=661—680) zamanında 5 mil. *dînâr* getirmekte idi ki, bu rakam Hârûn al-Raşîd (170—193=786—809) zamanında 4 mil. ve daha sonraları 3 milyona düşmüştür. Ayrıca I. (VII.) asrın sonlarında vâliler hazîneyi fakirleştiren din değiştirme hareketini durdurmak istediler ve halife 'Omar II. buna mânî olmamış olsa idi, yeni-yeni din değiştirenler de cizye ödemeğe mecbûr kalacaklardı. Müslümanlığa geçmeğe can atan kıptîler bâzan arap kabîlelerine bile bağlanmak istiyorlardı; bu husûsta adlî bir rezâlet ortalığı alt-üst etti (Kindî, 397 v. dd., 412 v. dd.). Bununla alâkalı olarak, daha evvelki devirlere bakarsak, az-çok mühim olan her hukûmet tedbirinin kitle hâlinde din değiştirmelere sebep olduğunu görebiliriz: 24.000 kişinin din değiştirmesini mûcip olan Marvân II.'ın fecî neticeler doğuran ziyâretini, Ḥâkim'in o müthiş zulmünü ve Memlûkler zamanında me'mûrların işten çıkarılmasını hatırlayalım; 721 (1321)'de Ḳalyûb şehrinde bir gün içinde 450 kişinin islâm olduğu kaydedilmiştir. Memlûkler zamanında kıptîlerin azaldığını piskoposlukların azlığı açıkça göstermektedir. İskenderiye konsili 320 yılında yüze yakın kıptî piskoposu bir araya getirmiş idi; VII. asrın sonlarında altmıştan fazla piskopos sayılmakta idi; XIV. asırda ise, ancak 40 pispopos kalmış idi (İbn 'Abd al-Ḥakam, s. 70, 87; Eutychius, II, 24; *PO*, V, 34, 52, 75; XVI, 233; Ya'ḳûbî, *Kitâb al-buldân*, s. 339; Abû Ṣâliḥ, var. 12, 22, 26, 92; Michael, II, 489; Maḳrîzî, nşr. Wiet, I, 312, 321, 326; II, 28 v.d., 94 v.d.; Bulak tab., II, 287, 495 v.d.; Renaudot, s. 457 v. d., 509; *Bib. d. Arabisants*, II, 184 v. d.; Quatremère, *Mém.*, II, 258, 444; Amélineau, *Géographie*, s. 571—577; Lane, *Manners*, II, 302; J. Maspero ve Wiet, *Matériaux*, s. 192; Becker, *Beiträge*, II, 106, 111, 116; Becker, *Pap. Schott-Reinhardt*, s. 18; *MI Égypt*, VI, 21 v.d., 77, 114; Lane-Poole, *Egypt*, s. 28; Bell, *Aphr. Pap.*, s. 167 v.d.; *Dict. arch.*, IV, 2430, 2436; *Chronographia*, s. 910, 1226, 1243, 1418; J. Maspero, *Hist. Patr.*, s. 40, not 5, 245; *Rev. d'hist. ecclés.*, XVII, 505 v. dd.; Muḥ. 'Abdû, *Risâlat al-Tawḥîd*, frns. trc., s. 125; bk. mad. MISIR).

Kıptîlerin sayısı hakkında seyyahların verdiği mâlûmât pek doğru değildir (Vansleb, *Relation*, s. 15; *Egypte, Un. pitt.*, II, 26 v.d.; III, 133; Isambert, *Itin. de l'Orient Egypte*, s. 34; Clot Bey, *Aperçu sur l'Egypte*, I, 167, 243 v.d.; Lane, *Manners*, I, 27 v.d.; II, 273). Son üç resmî istatistik cedveli şudur:

	1897	1907	1917
Nüfus (yekûn)	8.971.761	11.189.978	12.743.402
Kıptîler	609.511	706.322	1.026.262

Kıptîlerin büyük bir kısmı yukarı Mısır'da bulunmaktadır:

Nüfus (yekûn)	4.058.296	4.630.760	5.186.872
Kıptîler	487.770	554.282	634.552

Kıptîlerin en çok bulunduğu 4 eyâlet şunlardır:

Asyût	170.662	194.955	216.414
Girgâ	112.562	127.641	141.330
Miniyâ	94.088	114.748	134.753
Ḳenâ	53.777	58.653	68.933

Kıptîlerden bahsederken, arap istilâsından beri yerli nüfusa karışmış bulunan yabancı unsurları kısaca belirtmek gerektir. İlk istilâcılar nüfusun temelini teşkil ederler. Ḳays kabîlesine mensûp araplar II. (VIII.) asır başlarında Delta'nın şark kısmında yerleştiler ve müteâkip asrın başlarında İskenderiye'ye Kurtuba'dan ispanyolların geldiği kaydedilmiştir. Yukarı Mısır'ın da, bilhassa en cenûpta olan kısmında, eski ahâli hemen-hemen olduğu gibi kalmış idi. Tolunlular zamanında, orduda 24.000 zencî ve 40.000 türk var idi; bu sonuncular İḫşidîler zamanında da hâlâ mevcût idi ve berberîleri de askere alan Fâtımîler zamanında da yunanlılar, islavlar, iranlılar, türkler ve ermeniler var idi. Ṣalâḥ al-Dîn zencîler ile ermenileri ortadan kaldırıp, yerlerine oğuzlar ile kürtleri getirdi. Eyyûbî ve Memlûk idâresi, büyük ölçüde, satın alınmış türk ve çerkes köleleri kullandı. Böylece Mısır para ile alınmış yabancı unsurlar ile dolu idi ki, bunlar, rivâyete göre, diğer bölgelerde yerli unsurun saf kalmasına imkân vermemişlerdir. Bu yabancılar isyânlarda sık-sık zâyiâta uğramakta idi; fakat her şeyden önce yabancılar ve bilhassa memlûkler Mısır'da çoğalamıyorlardı. Yabancı kadınlar ile evlendikleri zaman, onlardan çocukları olmuyor yahut çocukları, ergin çağa ermeden, ölüyordu; yerli kadınlar ile olan evlenmelerinde ise, nesilleri nâdiren üç göbekten öteye geçebiliyordu. Kaydettiğimiz bu vâkıanın değeri üzerinde fazla ısrar etmeksizin, bir arap meselinin kıptî kadınlarına husûsî bir döl bereketi atfettiğine işâret edelim. Hulâsa Massignon ve bütün şarkiyatçılar ile birlikte, Mısır nüfusunun 92 %'sinin kıptî olduğu kanâatindeyiz; bu husûsta, Pittard, *Les races et l'histoire* (Paris, 1924, s. 526 v. dd.)'da Mısır'a ayrılan bahis yanlıştır (İdrîsî, *Descr. de l'Afrique*, trc. s. 193; İbn Muyassar, s. 1 v.d., 34, 79; *BIFAO*, II, 34 v. dd.; Ḳalḳaşandî, I, 202 v. dd.; IV, 67—72; İbn Ḫaldûn, *Hist. des Berbères*, I, 9 v.d.; Maḳrîzî, nşr. Wiet, I, 13, not 12, 214, not 13; II, 43—46; III, 251; IV, 33, 83; Bulak tab., II, 4, 12, 14; Quatremère, *Mém.*, II, 84 v.dd., 190—219; Wüstenfeld, *El-Maḳrizi's Abhandlung über. die in Ägypten eingewand. ar. Stämme* (*Göttinger Studien*, 1847, II, 409—492); Blochet, *Hist. d'Egypte*, s. 106—140; Quatremère, *Sultans mamelouks*, I, *a*, 40 v.d.; II, *b*, 187 v. dd.; Abu 'l-Maḥâsin, nşr. Popper, VII, 81 v.d.; Volney, *Voy. en Egypte*, I, 73 v. dd.; Marcel, *Egypte*, s. 234; *Egypte, Un. pitt.*, II, 27 v.d.; III, 47, 103—115; *Bib. d. Arabisants*, II, 24 v.d.; Clot Bey, *Aperçu sur l'Égypte*, I, 158 v. dd.; Lane, *Manners*, I, 32 v.d.; Becker, *Beiträge*, II, 192 v.d.; Lane-Poole, *Egypt*, s. 28 v.d.; *CIA, Egypte*, I, 722 v.d.; d'Harcourt, *L'Egypte et les Egyptiens*, s. 85 v. dd.; *RMM*, LVII, 12, 26, 75—77; bk. mad. MISIR).

Kıptîlerin islâmlaştırılma merhaleleri bir kaç satır ile hulâsa edilir ise, görülür ki, hıristiyanlar III. (IX.) asırda arap istilâsından 200 yıl sonra ekseriyeti kaybetmişlerdi. Onların VIII. (XIV.) asırda, bugün olduğu gibi, ancak Mısır nüfusunun onda birini teşkil ettiklerini kabûl edebiliriz. Nihâyet bir çok defalar kalkınmağa muvaffak olmuş, Decius ve Diocletian mezâliminin boyun eğdiremediği ve bizanslıların da başa çıkamadıkları bir ırkın garip ve seri şekilde din değiştirmesinin sebebini aramak kalıyor. Müslümanların yaptıkları mezâlim, Roma devrindeki mânası ile, son derece ender idi. Şüphesiz sebebi izah olunamayan din kurbanları olmuştur; fakat hukûmetin emri ile yapılan mezâlimin ekseriyeti, üzerinde durulmağa değer husûsî bir vasıf taşımaktadır. Müslümanlar iki nokta üzerinde hiç bir zaman uzlaşmağa yanaşmamışlardır: islâmiyete, alenî olarak, hakaret ve islâmların hıristiyanlaştırılması hâlinde idam cezâsı hukmolunmakta idi. Bu mülâhaza Mısır için, Mısır'da hıristiyanlık yolunda ölmüş olan bütün Avrupa tarîkat mensûplarına da teşmil edilmelidir; ayrıca bunlar hukûmetçe az-çok câsusluk şüphesi altında bulunduruluyordu. Kilisenin bunları din kurbanı olarak tâzim etmesi normal idi; fakat buna zulüm adı vermek yanlış olur. (*PO*, I, 633—636; III, 436; XVI, 203 v. dd.; XVII, 578—580, 754; Abû Ṣâliḥ, var. 84—86; Maḳrîzî, Bulak tab., II, 493; Renaudot, s. 426 v.d., 564 v.d.; Maillet, *Descr. de l'Egypte*, 1735, s. 93 v. dd.; Quatremère, *Mém.*, II, 251—258; *BIE*, 1885, s. 353 v. dd.; *JA*, 1887, I, 113 v. dd.; Lane-Poole, *Egypt*, s. 27 v.d.; *BIFAO*, I, 114, 136 v.d.; IV, 204; *Dict. arch.*, III, 2829; Chéneau, *Les saints d'Égypte*, II, 394—400; *Anal. Bolland.*, XL, 101, 107, 111; bk. mad. KATANGA ve KATARÎ; P. Delahaye, *Constructive Quarterly*, 1921, bu sonuncu makaleye mürâcaat edilememiştir).

Demek oluyor ki, Mısır hıristiyanları bütün iddialara rağmen, zulüm ve tazyıktan kurtulmak için, müslüman olmuş değildirler (Amélineau, *Actes*, s. 1); son zamanlarda, haksız olarak ileri sürüldüğü gibi, kiliselerin dar şekilciliğinden usanmış insanlar üzerinde „yeni dinin yaptığı çekici te'sire" de kapılmamışlardır (Şayḫ Muḥammed 'Abdû, *Risâlat al-tawḥîd*, trc. B. Michael ve Moust. Abd el Razik, s. LXXXIII). Hıristiyanlığın „ırk zihniyetinde hiç bir değişiklik yapmadığına, fertlerin husûsî hayatlarına nufûz edemediğine ve onları samimî olarak ve tamâmen hıristiyanlaştıramadığına" inanmak daha doğru olur (Lefebvre, *Rec. inscr. gr. chrétiennes*, s. XXIV; krş. Gayet, *Coins d'Égypte*, X, 128). Bu inkâr edilemez; fakat din değiştirmenin hakikî sebebi islâm şeri'atinin hıristiyanlara tahmil ettiği mâlî mükellefiyetlerdir (bk. bilhassa Becker, *Isl.*, II, 364; krş. *RMM*, LVII, 77). Kıptîlerin daha başlangıçta dinî bir buhran sebebi ile yahut tazyık görmüş vicdanlarını müdâfaa etmek için değil, mâlî sistemin icâplarından kurtulmak için manastırlara girdiklerini, köylerden kaçtıklarını ve isyânlar çıkardıklarını gördük. Müslüman idâresindeki Mısır kilisesinin tarihi sefilâne bir paracılık tarihidir; zâten öteden

beri rûhânî adaklar ve me'mûriyetler alıp-satan ve Simonie denilen râfızî mezhep kıptî kilisesinin alışa-geldiği bir günahtır (Michael, III, 80; *Bib. d. Arabisants*, I, 257 v.d.; Abū Ṣāliḥ, var. 31; Blochet, *Hist. d'Égypte*, s. 409, 558; Renaudot, s. 160, 325, 373, 379, 384, 396, 432, 510, 572, 578—581, 588, 590 v.d., 593; Quatremère, *Mém.*, II, 444 v.d.; *ROC*, XIV, 381; J. Maspero, *Hist. Patr.*, s. 272 v.d.).

Kadîm devirlerden bugüne kadar mısırlılar paraya düşkünlükleri ve vergi vermemekte inatları ile tanınmışlardır. Ammianus Marcellinus'tan bir parça ve Hadrian'ın bir mektubu buna misâl olarak sık-sık zikredilir. Fakat bu sefil para meselesine gelince, patrik Peter'in kanunlarından birine kâffî derecede dikkati çekmemişlerdir: bu kanunlar tekrar kiliseye intisap etmek isteyen dönmelere mahsûs tövbeler tesbit ediyor. Fakat bunlardan biri „tazyık edilmemek için, para vermiş ve bu şekilde, hiç değilse, paraya ehemmiyet vermediklerini göstermiş olan hıristiyanları her türlü cezâdan muâf tutmak gibi, garip bir hüküm vaz'ediyordu (Aimé-Giron, *Légendes coptes*, s. 1 v.dd.; *Dict. arch.*, I, 1102, 1105; IV, 2425, 2433; J. Maspero, *Organ.*, s. 15, 95; Clot Bey, *Aperçu sur l'Égypte*, II, 287; Rouillard, *Admin. civile*, s. 6, 138, 165 v.dd.). İşte böylece hıristiyanlar, bir mirastan faydalanmak yahut da mallarından huzûr ile istifâde etmek için, müslüman olacaklardır (Abū Ṣāliḥ, var. 39 v.d.).

Kıptîler bilhassa devlet hizmetlerinde zenginleşiyor ve aynı zamanda idâre entrikalarındaki ihtiraslarını tatmin edebiliyorlardı. Müslüman tarihçiler kıptîlerin devletin gelirini yuttuklarını ve hesap işleri bakımından, âmirlerinin sertliğinden şikâyetçi olduklarını söylüyorlar. Müslümanlar onların devlet hizmetinde çalışmalarına karşı diş biledikleri zamanlarda, vazifeden atılmalarına dâir olan karârı âmirlerine rüşvet mukabilinde beıtaraf ettiremediklerini görünce, kârlı vazifelerini kaybetmemek için, müslüman olmağı tercih ediyorlardı (Yāḳūt, *Irṣād*, II, 247; Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 335; II, 24; Quatremère, *Sultans mamelouks*, II, *b*, 179, 221; *Bib. d. Arabisants*, II, 184, 192; J. Maspero, *Hist. Patr.*, s. 140, 178; *CIA, Égypte*, II, nr. 589; *MI Égypte*, VI, 144).

„Yalnız kıptîler baş vergisine tâbî olduğu için, yoksul araplardan öç almış olmaları muhtemel olan" kıptî tahsildarlar, kendilerinden vazgeçilmemesi için, gizli bir muhâsebe usûlü kullandılar. Msl. Bonaparte onların hizmetinden faydalanmak istememiş ise de, buna muvaffak olamamıştır. Muḥammed ʿAlī kıptîlerin bu gizli muhâsebesini, kat'î olarak, ortadan kaldırdı ve aynı zamanda ihtilâslarını da bir az önledi (*Bib. d. Arabisant*, II, 19; Volney, *Voy. en Égypte*, 1825, I, 64, 176; *Égypte, Un. pitt.*, III, 7, 160; Cabarti, VIII, 240, 242 v.d., 248, 275—278; IX, 88 v.d., 121; *BIE*, 1889, s. 285 v. dd.; Makarios, s. 360 v. dd.). Kıptîlerin bu umûmî davranışı müslüman müelliflerin fikirlerine te'sir etmemiş değildir; bunun için tabip İbn Riżvān ile ispanyalı seyyâh Umayya b. ʿAbd al-ʿAzīz'in tarafgîrâne mülâhazalarını görmek kâfîdir. Arap seyyah ve müellifleri de kıptîler hakkında çok serttirler. Kıptî kelimesinin Türkiye'de öteden beri bir küfür olarak kullanıldığını ve bunun çingene mânasına geldiğini de hatırlatmak icâp eder (Nuvayrī, I, 293 v. d.; Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 193, 206 v. d., 213, 215; Bulak tab., I, 340; Ḳalḳaşandī, IV, 43; Quatremère, *Mamelouks*, II, *b*, 247; Clot Bey, *Aperçu sur l'Égypte*, II, 132 v. dd.; Lane, *Manners*, II, 273 v. dd.; Butler, *Copt. Churches*, I, 334—336; Basset, *Mélanges africains*, s. 286 v.d.; *Actes du Congrès de Géogr. du Caire*, IV, 245—247; d'Harcourt, *L'Égypte et les Égyptiens*; Vansleb, *Relation*, s. 41 v. dd.; *RMM*, XX, 125; Isambert, *Itin. d. l'Orient, Égypte*, s. 153, 178—184).

Ortaya son bir mesele çıkıyor: Kıptîlerin bu kitle hâlindeki islâmlaştırılmasının **iktisâdî neticeleri** olmuş mudur?. Sınâî merkezlerin hıristiyanlar ile meskûn olduğu husûsundaki itiraz-kabûl etmez bir müdâfaaya dayanarak, Mısır müslümanlarının istihsâlde bulunmadıkları iddia edilmiştir (*Klio*, IX, 218 v.d.; bk. mad. MISIR). Bu — halli güç bir meseledir. Memlûkler zamanında yerli sanâyiin çoğunun ortadan kalktığını görüyoruz. Bilhassa tarihçilerin ve coğrafyacıların bahsettikleri Aḫmīm, Aşmūnayn, Asyūṭ, Bahnasā, Dabīḳ, Dimyāṭ, Tinnīs ve Tūna'daki dokuma atölyelerinin de yok olduğu kaydedilmektedir. Fakat alel'âde bir din değiştirmenin sanâyîcileri işlerini bırakmağa sevkedeceğine inanılamaz; bu işte, daha ziyâde, Fâtımî halifesi Mustanṣir'ın saltanat devrindeki müthiş iktisâdî buhrandan sonra, Eyyûbîlerin ve bilhassa Memlûklerin aşırı derecedeki vergilerini sebep olarak göstermek icâp eder; aynı zamanda, kıptîler tamâmen kaybolmamış bir ihtisas ile de temâyüz etmişlerdir. Arap istilâsının ilk günlerinde deniz tezgâhları o derece mükemmel işlemekte idi ki, Tunus'ta bir tersâne kurulduğu zaman, Mısır vâlisi ʿAbd al-ʿAzīz b. Marvān oraya 3.000 kıptî gönderdi. Son zamanlarda yapılan bir araştırma, Nil kayıkçılarının kullandıkları dilin eski millî dilden ne kadar

istiânelerde bulunmuş olduğunu göstermiştir (Bell, *Aphr. Papyri*, XVI v. dd., XXXII v.dd.; J. Maspero, *Organ.*, s. 56; *ZA*, XXII, 147 v. dd.; Rouillard, *Admin. civile*, s. 185; Bakrī, trc. s. 84; *BIFAO*, XX, 45 v. dd., 201 v.dd.).

Araplaştırma. Arap istilâsı, bir müddet için, kıptî diline tekrar hayat kazandırdı. Bu kısa ömürlü bir muzafferiyet oldu; çünkü kıptî dili yerini arapçaya terketti. Aşağıda daha etraflı olarak göstereceğimiz gibi, evvelce resmî evrak yunanca olarak yazılmağa devam etti. Fakat coğrâfî isimler sâhasında, oldukça dikkate değer millî bir hâdiseye şâhid olmaktayız: bilhassa Roma devri, idâre merkezlerinin yunanca isimleri tamâmen kaldırıldı ve yerlerine eski isimlerin yunanca traskripsiyonları konuldu. Yunanca adlar, yalnız yunanlıların kurdukları yerlerde (Fusṭāṭ, al-İskandarīya) ibkâ edilmiştir. Kıptîlerin bizanslılardan aldıkları bu intikam nihâî olacaktır; çünkü bugün bir çok yer isimlerinin kökü hâlâ kıptî kelimelerden gelmektedir. Champollion, *L'Égypte sous les Pharaons*, I, 26 v.d., 38 v. dd.). Aynı zamanda, yunanca olarak okunan ve kıptîce izah olunan *Tevrat* ve *İncil* dersleri, arapça tefsirler zarûrî olunceaya kadar, hep kıptîce olarak okundu. Nihâyet VI. asra kadar yunanca olan hıristiyan mezar kitâbeleri de kıptîce yazıldı (Quatremère, *Rech.*, s. 15; *Dict. arch.*, III, 2821).

87 (706) yılında vâli ʿAbd Allāh b. ʿAbd al-Malik resmî evrakın arapça yazılmasını emretti (İbn ʿAbd al-Ḥakam, s. 122; Kindī, s. 58 v.d.; Maḳrīzī, nşr. Wiet, II, 57 v.d.; Quatremère, *Rech.*, s. 32, 290; *Bib. d. Arabisants*, II, 196; Becker, *Beiträge*, II, 130 v.d., *Chronographia*, s. 949, 1024, 1056 v.d.; Chassinat, *Par. médical*, s. 6). Şimdi papirüslerin tetkikinden elde edilen bir kaç tarih verelim: yunanca-arapça olarak, iki dilde yazılı ilk papirüs 22 (643) ve bir başkası 57 (677) yılına âittir; sonuncusu 101 (719) tarihlidir; fakat bu papirüslerin sicilleri, 102 (720) yılına kadar, iki dilde yazılmaktadır. Bunların yanında, tamâmen yunanca papirüsler vardır ki, 164 (780) yılına kadar gelir. Sırf arapça olarak kaleme alınan ilk papirüsün tarihi 90 (709)'tir. Arap hukûmeti kıptîce muhâberâtı kabûl etmiş ise de, muntazaman kullanmadığı sanılıyor (Becker, *Beiträge*, II, 131, 145; ayn. mll., *Pap. Schott-Reinhardt*, s. 28 v.d.; Bell, *Aphr. Papyri*, s. XLVI, 417; *ZA*, XX, 68—104; XXII, 137—154; *Mitt., PER*, I, 6, 50; *Isl.*, II, 245—283 ve 359—384; III, 132—140, 369—373; IV, 87—120, 313 v.d.; *WZKM*, XX, 139 v. dd.; *Chronographia*, s. 254, 899, 911, 951, 1112, 1181, 1226, 1623; *Rev. historique*, CXIX, 276; *Corp. Pap. Raineri*, III, *a*, 22; *b*, C—CI). Mısır'da bulunan ilk arapça kitâbe nümûnesi, Antakya'da bir evde bulunan boyalı bir kitâbedir; tarihi 117 (735)'dir (*CIA, Égypte*, I, nr. 513). Arap ırkından bâzı me'mûrların kıptî dilini öğrendiklerini tahmin etmek yanlış olmaz. Kadı Ḫayr b. Nuʿaym (120—128=738—746) bu husûsta bu dili öğrenmiş tek insan olmasa gerektir (Kindī, s. 349, not; *JRAS*, 1910, s. 778). Patrik Michael vâli ʿAbd al-Malik b. Marvān (132—133=750—751)'a hem arapça, hem kıptîce bir istidâ göndermiştir (*PO*, V, 121; Quatremère, *Rech.*, s. 32 v.d.). Fakat kendisi hiç arapça bilmiyordu; zîra halife Marvān II. ile görüşmek için, bir tercümana lüzûm hâsıl olmuş idi (Quatremère, *Rech.*, s. 33; Chassinat, *Pap. médical*, s. 6). 145 (762) senesinde Fusṭāṭ'ta kıptîce kolaylıkla anlaşılmakta idi (İbn ʿAbd al-Ḥakam, s. 30; Kindī, s. 113). Halife al-Ma'mūn, Mısır'da kaldığı zaman (217 = 832), yanında bir tercüman bulundurmakta idi (Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 340; Quatremère, *Rech.*, s. 33 v.d.). Patrik Joseph (821—850), kendini ithâm eden piskoposlara kıptîce hitâp etmiş ve bâzı müslümanlar sözlerini anlamışlardı (*PO*, X, 525; Quatremère, *Rech.*, s. 34). Râhipler IX. asırda arapçayı iyice öğrenmişlerdi (Quatremère, *Rech.*, s. 34 v.d.). Bu ara, kıptîce ve arapça olan ve 625 (909) tarihli bir hıristiyan dikili-taşın mevcut olduğunu kaydedelim (*Ann. du serv. des Antiquités*, XIII, 285 v.d.). M. Chassinat'nın neşrettiği kıptîce tıbbî papirüslerde *MIFAO*, XXXII) sık-sık kıptîce harfler ile yazılı arapça tâbirler ve bâzı yerlerde de arapça yazılar kullanılıyor. Bu eser IX. ve X. asırlar arasında iki dili de kolayca kullanan bir müellif tarafından yazılmıştır ve bir nottan bu müellifin arapçayı kıptîceden daha iyi bilmekte olduğu da anlaşılmaktadır. Müellif ekseriyâ arapça tâbirleri, yunanca ve kıptîceye tercih etmekte, bir çok arap tabipleri zikretmekte ve yunanca bilmesine rağmen, Calinus'tan verdiği parçaları arapçaya çevirmektedir (Chassinat, *Pap. médical*, s. 4). M. Chassinat, transkripsiyon husûsiyetine bakarak, Stern'in XIII. hattâ XIV. asra âit olduğunu iddia ettiği elkimyâya dâir parçaları da bu zamanlara mâletmektedir (*ayn. esr.*, s. 5). Fakat Muḳaddasī (325 = 985)'ye göre, Mısır hıristiyanları hâlâ kıptîce konuşmakta idiler (Muḳaddasī, s. 203) ve bu iddiayı bu devre âit kıptî halk şiirleri de te'kit etmektedir (*Ann. Bolland.*, XI, 244, not 3). Aşmūnaynli Severus'un şu yazısı meşhûrdur: „Hıristiyanlardan yardım ricâsında bulundum, bana kıptîce ve yunanca olarak okudukları rivâyetleri arapçaya tercüme ettiler; arapça bugün Mısır

'da öyle yaygın bir dildir ki, ahâlinin çoğu yunanca ve kıptîceyi bilmemektedir". Bu iddia, birinci nokta bakımından, tamâmen doğrudur; çünkü elimizde Severus'un harfi-harfine istinsah ettiği patriklere dâir kıptîce hâl tercümeleri bulunmaktadır (*PO*, I, 115; Quatremère, *Rech.*, s. 35; Ladeuze, *Cénobitisme pakhômien*, s. 69; *MFO Beyrouth*, I, 110; Chassinat, *Pap. médical*, s. 6). Böylece IV. (X.) asırdan itibâren, kıptî râhipler, anlaşmak istedikleri zaman, arapça yazmakta idiler. Severus ve Eutychius buna birer misâldir (Becker, *Beiträge*, II, 131; bk. mad. MISIR). Aynı devreye âit kıptî harfleri ile yazılı bir arapça metin bulunmaktadır (*BIFAO*, I, 1 v. dd.; Chassinat, *Pap. médical*, s. 23). Zâten kıptî dili bozulmağa başlamış idi; al-Ḥākim'in mezâlimini anlatan bir vesika buna delîldir (Quatremère, *Rech.*, s. 247 v. dd.). Bununla berâber, XI. asırda, belki daha da önceleri, artık kıptîceyi yazıda kullanmanın ortadan kalkmış olduğunu ileri sürmek aşırı bir iddia olur (*Dict. Arch.*, III, 2821). Coğrafyacı al-Bakrī (ölm. 487=1094), Berberistan'daki Trablus'ta bâzı grupların hâlâ kıptîce konuştuklarını söylüyor (Bakrī, Quatremère, *Rech.*, s. 293'te). Ḳūṣ'lu Athanasius kıptî dili gramerini arapça yazmış ve kendi zamanında Bohayrî ve Saydî lehçelerinin hâlâ kullanılmakta olduğunu tasrih etmiştir (Quatremère, *Rech.*, s. 20 v.d.). Aşmūnaynli Severus'un muâkıbı Mavhūb b. Manṣūr hâlâ kıptîce yazılmış hâl tercümelerinden ilham almaktadır (*ayn. esr.*, s. 37; Renaudot, s.418). 1043 tarihli bir kıptî yazmasından bahseden Abū Ṣāliḥ (var. 41, 45) VI. (XII.) asırda âlim râhiplerin kıptîceyi bildiklerini iddia eder; arapça ve kıptîceyi zarif bir şekilde yazan patrik Kyrill II. (1076—1090) ile patrik Gabriel II. (1132—1145) buna birer misâl teşkil eder (Renaudot, s. 407, 501; Quatremère, *Rech.*, s. 292; Butler, *Copt. Churches*, II, 84). Bu sonuncusu, dua ve âyîn kitaplarını arapçaya tercüme ettirdi (Michael, III, 235; Renaudot, s. 467). Patrik Makarios (1101—1127)'un tâyin emri arapça, kıptîce ve yunanca olarak yazılmıştır (*PO*, I, 231; Renaudot, s. 488). Râfızî Markus b. Ḳaubar (ölm. 1166), nazariyesini yaymak için, mukaddes kitabın kıptîce metnini esâs alarak, onu arapça tefsir etmiştir (Abū Ṣāliḥ, var. 9 v. dd., 14; Maḳrīzī, Bulak tab., II, 496; Quatremère, *Rech.*, s. 36; Graf, *Ein Reformversuch innerhalb der kopt. Kirche im zwölften Jahrh.*, Paderborn, 1923). XII. asır sonlarında dönme bir mûsevî kıptî diline sâhip olmakla büyük bir hüner göstermiştir (Renaudot, s. 525; Quatremère, *Rech.*, s. 36 v. d.). Abū Ṣāliḥ kendi zamanında Esnā'da hıristiyanların (bâzan müslümanların) düğün alaylarının önünden yürüdüklerini ve Saydî kıptî ilâhîleri okuduklarını kaydediyor (Abū Ṣāliḥ, var. 102; Quatremère, *Rech.*, s. 43). Yukarıda 1156 tarihli Dayr al-A'ẓam kitâbesinden bahsedildi; buna al-Asvān'ın karşısındaki mezarlar üzerinde bulunan 1173 tarihli Nubya'da Turan Şah'ın seferine temâs eden kitâbeleri de ilâve etmek lâzımdır (*Dict. arch.*, II, 2879). Bu iki metin, 554 (1159)'te kıptîcenin hâlâ öğrenilmekte olduğunu ileri süren Abū Sāliḥ'in iddiasını desteklemektedir (Abū Ṣāliḥ, var. 45). VII. (XIII.) asrın başlarına âit din şehidi Phanidjoit'li Johannes'in hakkındaki hikâye bir gerileme göstermektedir; çünkü bu metinde bir çok arapça kelimelere rastlanmaktadır (Quatremère, *Rech.*, s. 40; *BIE*, 1885, s. 356; *JA*, 1887, I, 120 v.d.; *BIFAO*, I, 113 v. dd.; Chassinat, *Pap. médical*, s. 6; *An. Bolland*, XL, 245). Sonra mukaddes kitapların tercümesine devam ediliyor ve âyînler hep kıptîce yapılıyor ise de, dersler arapça olarak izah ediliyor (bk. Villecourt, *Observances liturgiques, Muséon*, XXXVI, 49 v.d., 65, 111 v.d.). İhtimâl râhipler artık kıptîce anlamıyorlardı; patrik Michael V. (1165—1166) ne kıptîce ve ne de arapça okumasını biliyordu (Renaudot, s. 514; Quatremère, *Rech.*, s. 37 v.d.). En son kıptîce kitâbeler şunlardır: Beyaz manastır kitâbeleri XIII. asra âittir; ressam Merkur'ünkilerden biri Kırmızı manastırdadır ve 1301 tarihlidir; diğeri de St. Simeon manastırındadır ve tarihi 1318'dir; nihâyet Asvān ile Kūm-Ombo arasında bir kaya üzerindeki arapça ve kıptîce kitâbe 1337 tarihini taşımaktadır (*Dict. arch.*, III, 2870 v.d., 2878 v.d.; *J. of Theol. Studies*, V, 554 v.d.; *MFO, Begrouth*, V, *b*, 133*; *BIFAO*, VI, 3 v.d.; Monneret de Villard, *Les couvents près de Sohâg*, I, 28 v. dd.). 1256'da bir kilise vesikası sırf arapça yazılıyor idi ise, 1363 tarihli başka bir vesika hâlâ arapça ve kıptîce yazılıyordu (*Ann. du service des Antiquités*, XI, 177 — 185; *Proc. of bibl. Archeol.*, XX, 270—276). En son kıptîce yazma 1393 tarihlidir (Stern, *Kopt. Grammatik*, s. 2). Kıptîce tamâmen ortadan kalkmıştır ve „Memlûk hükümranlığının sonlarına doğru kıptî mektepleri kapatılmıştır ve artık kıptî dilini öğretmek yasak edilmiştir" iddiası açıkça yanlıştır (*Égypte, Un. pitt.*, III, 159). Zâten böyle bir tedbir gâlibâ hiç bir zaman alınmamıştır. Burada şunu kaydetmek lâzımdır ki, Habeşistan, garip bir şekilde, „Mısır hıristiyan kıptîlerinin edebiyatı vâsıtası ile, araplaşma te'siri altında kalmıştır" (*RMM*, LVII, 95).

Maḳrīzī'nin eserinde Asyūṭ bölgesindeki manastırların çoğunda yunanca ve kıptîce bilindiğine ve hâlâ kıptîce konuşulduğuna dâir meşhûr parçalar mâlûmdur. Bâzan müellifler, gâyet tabi'î olarak, bu iddiayı mübâlegalı bulmuşlardır. Bizce daha da ileri gitmek lâzımdır; muhtemeldir ki, Maḳrīzī, bu münâsebetle, eski bir müellifin, msl. Şābuştī (ölm. 390 = 999)'nin sözlerini kaydetmiştir; Maḳrīzī'nin, ekseriyâ kaynakları zikretmeyen, bir iktitafçı olduğunu unutmamak lâzımdır (Maḳrīzī, Bulak tab., II, 507; Quatremère, *Rech.*, s. 42; *Dict. arch.*, IV, 2481, 2486; Lane, *Manners*, II, 282; Steindorff, *Kopt. Grammatik*, s. 2; *ROC*, XIII, 192, 194; Ladeuze, *Cénob. pakhômien*, s. 69; Chassinat, *Pap. médical*, s. 6). — M. Chassinat, arapça harfler ile yazılı kıptîce bir metin olan *Theotokia*'nın XIV. yahut XV. asırdan önce olmaması gerektiği kanâatindedir. Kıptîcenin tamâmen ihmâl edildiği de bedihîdir, zîra bu dilin telâffuzunu öğrenmek için, arapça alfabeye mürâcaat etmek lâzım idi (*BIFAO*, V, 91 v. dd.; Chassinat, *Pap. médical*, s. 23 v.d.).

Bâzı kıptîlerin, geçen asır nihâyetlerine kadar, hâlâ eski millî dili kullandıklarını gösteren münferit hâdiselere de işâret etmek lâzımdır (Vansleb, *Relation*, s. 363; Quatremère, *Rech.*, s. 44, 293; *Dict. arch.*, III, 2822; IV, 2486; *RMM*, LVII, 77; *Égypte, Un. pitt.*, III, 117; *Zeitschr. f. aeg. Sprache*, XXXIX, 87). — Kıptî râhiplerin bu yazmaları toplamak husûsundaki ihtimamları için, M. Hyvernat'ın eserine mürâcaat olunabilir (*Rev. biblique*, X, 422—428).

Hulâsa buraya kat'î olarak yerleşen arapların hukûmet dâirelerinde arapçayı mecbûrî tuttukları andan itibâren, millî dile büyük bir darbe indirilmiş oldu. İlk asırdan itibâren kütle hâlinde vukûa gelen ihtidâ hareketi, yeni müslümanları *Kur'an* dilini öğrenmeğe sevketti. Araplar yavaş-yavaş ve askerî işgâl idâresinden müstemleke idâresine geçtiler ve bu, muhakkak ki, araplaşmanın başlıca âmili oldu: kıptîler, şehirler ahâlisi ile ticârî münâsebetlerde bulunmak zarûreti karşısında, arapça konuşmasını, hattâ yazmasını öğrenmek zorunda kaldılar. Kıptîce, her nesilde zayıflamak suretiyle, bir kaç asır dayandıktan sonra, günlük hayattan tamâmen kalktı; yalnız kiliselerde tutundu ise de, hiç değilse VI. (XII.) asırdan sonra, halk tarafından anlaşılmaz bir hâle geldi [bk. mad. MISIR]. G. Maspero'nun bastırdığı *Le Vocabulaire*, ihtimâl, konuşulan kıptîceye âit son vesikadır (*Romania*, XVII, 485—512; Chassinat, *Pap. médical*, s. 36).

Mısır arapçasında bir takım kıptîce kelimelerin bulunması tabi'îdir, fakat kıptîce grameri-nin Mısır arapçasına te'sir ettiği iddiası doğru değildir (*ZDMG*, L, 643—656; Stern, *Kopt. Grammatik*, s. 5 v.d.; *BIFAO*, II, 212—216; *ayn. esr.*, IV, 33—38'de zikredilen müellifler).

Arap-hıristiyan eserleri. Kıptî dilindeki eserler, hemen tamâmiyle dinî eserlerden, *Ahd-i atîk* ve *Ahd-i cedîd* tercümelerinden ve çoğu yunancadan çevrilmiş olan hıristiyan velîleri hayatına âit eserlerden ibârettir. Bu eserler, münevver hıristiyan çevrelerinde yunancanın kıptîceyi bertaraf ettiğini ve Mısır'ın, Bizans hâkimiyeti altında, değerli eserler meydana getirdiğini kabûl eden J. Maspero tarafından, kaba-taslak bir şekilde tetkik edilmiştir. Asıl kıptî edebiyatı gelişmeğe zaman bulamamıştır ve bir müddet tercümeler ile beslendikten sonra, te'lif eserler veremeden, sönüp gitmiştir (J. Maspero, *Hist. Patr.*, s. 17 v.d., 24, 27, 33, 51; *BIFAO*, IV, 194 v.d.).

Duâ ve âyînler ve halkın ahlâkî terbiyesine münhasır olan kıptîce eserler, dinî eserlerden, velîler ile dindar kimselerin hayatlarına dâir rivâyetlerden mürekkep olup, manastırlarda kaleme alınmıştır; bunlardan bahsetmek lâzımdır; zîra bâzılarının arapça tercümeleri veya iktibasları mevcuttur. Bu eserler halk edebiyatının meziyet ve kusurlarını nefsinde toplamaktadır. Rahiplerin, samimî vecheleri ile manastırlardaki yaşayışlarına dâir kısa hikâyeler, muhakkak ki, çok çocukçadır; bu hikâyelerde, sık-sık ve gülünç bir şekilde, şeytan ve hattâ Îsâ'nın araya karıştığı görülür. Dâimâ ahlâk terbiyesini gözeten ve tahsil-terbiye görmüş bir sınıfa hitâp eden bu edebiyatta tabiat üstü insan ve hâdiseler büyük rol oynamaktadır; bu hâdiseler tamâmen safçadır; peygamberlerin yaptıklarının acemice birer taklidi olan mûcizelerin kıptî hikâyelerinde ne kadar müptezel bir hâle düşürüldüğünü görmek insanı hayrette bırakmaktadır (*Dict. arch.*, III, 2820 v.d.; *BIE*, 1885, s. 336; 1886, s. 308 v.d., 356; Chéneau, *Les saints d'Égypte*, II, 142; Gayet, *Coins d'Égypte*, s. 4; J. Maspero, *Hist. Patr.*, s. 57; Ladeuze, *Cénob. pakhômien*, s. 141—145, 217, not 1; *Anal. Bolland.*, XL, 148).

Casanova ile birlikte şu fikirdeyiz: „kıptîce eserlerin arapça tercümeleri, Mısır'da hüküm süren Fâtımîlerin kıptîlere pek müsâadekâr oldukları bir devirde yapılmıştır; bu devirde, hıristiyan edebiyatında bir nevî yenilik, arapça yazılmış bir çok eserlerde görülen bir yenilik olmuş idi." Bütün bu ahlâkî bahislere dâir olan arapça eserler içinde ilk plânda, Şenūdī, Pakhomius, Pisentios ve Romanos oğlu Victor'un hayatları yer alır. Bunlar, vekayinâme ve hâl tercümeleri olmayıp, birer

medhiyeden ibârettir. XV. asırda Malīc'li Michael'in yazdığı ve o tarihlerde düzeltilmiş bir nüshası *al-Amīn al-Ṣādiḳ* adı ile son zamanlarda basılmış olan eseri de bu arada zikretmek lâzımdır. Âyînlere, duâlara ve kiliseye âit bâzı metinlerden bâzı parçalardan Mısır hıristiyanlarının beğendikleri eski müellifleri görebiliriz. Mısır hıristiyanları, St. Athanasius, St. Basilius, suriyeli Ephraem, iskenderiyeli St. Epiphanius'un dinî ahkâmını, vaazlarını ve duâlarını; papa Klemens'in dinî emirlerini, Kudüs'lü Kyrillos'un, Nyssa'lı Gregorios'un Nazyanz'lı Gregorios'un vaazlarını; Johannes Chrysostosomos'un bir çok risâle ve ed'iyelerini, şamlı Johannes'in risâlelerini v. b. arapçaya tercüme ettiler (*BIFAO*, I, 20; Ladeuze, *Cénob. pakhômien*, s. 84 v. dd., 116; *Anal. Bolland.*, XL, 91—113, 127—154; Haase, *Altchristl. Kirchengeschichte*, s. 115).

Kıptîler bize bir kadîm devir tarihi bırakmışlardır. Fakat bunu yazıya nakledenler müslümanlar olmuştur: İbn 'Abd al-Ḥakam (*Futūḥ Miṣr*), Mas'ūdī (*Murūc al-ẕahab* ve bilhassa *Aḫbār al-zamān*), daha sonra da Makrīzī'nin sık-sık zikrettiği İbn Vaṣīf Şāh. Bu menkıbeleri *L'Égypte de Murtadi fils du Gaphiphe* (Murtażā b. 'Afīf) ve müellifi mâlûm olmayan *Abrégé des Marveilles* (*Muḫtaṣar al-'acā'ib*) sâyesinde öğreniyoruz. G. Maspero, bu eserlerin kıptî vesikalarına dayandığını açıkça göstermiştir (*Journ. des savants*, 1899, s. 69—86, 154—172, 277; *Klio*, IX, 210).

Bununla berâber Mısır hıristiyanları müslüman vak'anüvisleri yanında sönük kalmayan değerli tarihçiler yetiştirmiştir. Bunlar vatanlarının tarihi için değerlidirler. Bu yazıda onların eserlerinden geniş ölçüde faydalanılmıştır. Tarih bakımından ilki olup, arapça adı Sa'īd b. al-Baṭrīḳ olan İskenderiye melkî patriği Eutychius (263—328=877—940), tıbba dâir risâlelerden başka, dünyanın yaradılışından kendi devrinin hâdiselerine kadar uzanan bir tarih meydana getirdi. Onun tarihine zeyil teşkil eden eseri de, akrabası Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī yazdı; kendi devrine âit Mısır ve Suriye'de geçen hâdiseleri nakleden bu kitapta 328—425 (940—1034) yıllarının tarihi bulunmaktadır. İlk yâkubî, 985'e doğru Aşmūnayn piskoposu olan Severus b. al-Muḳaffa'dır; kendisi çok velûd bir müellif idi; Abu 'l-Barakāt'ın dediğine bakılırsa, kiliseye dâir ve reddiye mâhiyetinde 26 risâle yazmıştır; „Konsiller tarihi“ ile *Réfutation d'Eutychius* bunlardandır. Fakat bizce en değerli eser, Mavhūb b. Manṣūr (1087'ye doğru)'un devam ettirdiği „İskenderiye patrikleri tarihi“'dir. Ermeni olmakla berâber, Abū Ṣāliḥ'i de bu listeye koymak lâzımdır; zîra yerli hattâ müslüman kaynaklara dayanarak, eserini Mısır'da, vücûda getirmiştir. „Manastırlar tarihi“ adlı eseri, coğrâfî, arkeolojik, tarihî, her türlü mâlûmat ile kiliseye âit bilgiler ihtivâ etmektedir: müslüman eserleri ile mukayese edildikte, bu eser sâyesinde, Fâtımî sarayında hıristiyanların gördükleri itibâr meydana çıkıyor. XIII. asır sonralarına doğru İbn al-Rāhib (Abū Ṣākir Butrus) dünyanın yaradılışından itibâren bütün tarihî vak'aları zamanları itibârı ile tasnif etti: aynı zamanda „Konsiller tarihi“ adlı bir eser ile bir de lugat yazdı. Çağdaşı al-Makīn (Georgius b. Abi 'l-Yāsir), hemen bütün arap müelliflerinin kullandıkları usûl ile, umûmî bir tarih kaleme aldı. Bugüne kadar bu eserin yalnız ikinci kısmı bulunmuştur; baştan itibâren Ṭabarī'yi hulâsa eden bu eser, islâmiyeti tâkip eden hâdiselerden bahsediyor. Birinci kısımda, müellif Eutychius, Manbic'li Agapius'tan ve muhtelif yunan müelliflerinden istifâde etmiştir. Baybars I.'ın sarayında ve Eyyûbîlerin hizmetinde bulunan ve cedleri me'mûr olan al-Makīn, 672 (1274)'de Şam'da öldü. Kiliseye mensûp bir müellif âilesinden olan Mufażżal b. Abi 'l-Faża'il eserini, 750 (1349) yılına kadar devam ettirdi. Nuvayrī'ye çok şeyler borçlu olan vekayinâmesi (*al-Nahc al-sadīd*) kısmen neşrolunmuştur ve Zetterstéen'in *Beiträge zur Geschichte der Mamlūkensultane* 'sinde neşrettiği müellifi bilinmeyen tarihe çok yakındır. Nihâyet, XVIII. asırda, bir kıptî tarihi yazmış olan Abu Ẕaḳn'ı da zikredelim (Graf, *Reformversuch*, s. 2, 17 v.d., 25; *Mach.*, XII, 488—492, 495; Mas'ūdī, *Tanbīh*, s. 154; İbn Abī Uṣaybi'a, II, 86 v.d.; *PO*, XII, 345—354; Haase, *Altchrist. Kirchengesch.*, s. 30 v.d., 33; Graf, *Christ.-ar. Lit.*, s. 40—46; *ROC*, XIV, 383; Renaudot, s. 346—348, 367 v.d.; C. Zaydān, *Tārīḫ al-adab al-'arabīya*, II, 200).

Mısır'daki hıristiyan-arap müellifler arasında, bu tarihçilerin yanında, birinci derecede dilciler de vardır. Bunlar kıptî dilinin günlük hayattan kalkıp, artık kilise adamları tarafından da anlaşılmamak tehlikesi baş-gösterdiği bir zamanda meydana çıktılar. Fakat arap kültürü ile beslenmiş olan bu müellifler, arap gramercilerini örnek aldılar. Bütün bu eserler (gramer veya *scalae*, arap. *sullam*) P. Mallon tarafından vukuf ile tetkik edilmiştir; biz bu tetkikin vardığı neticeleri burada hulâsa edeceğiz. Bu eserlerin ilki, XI. asırda yaşamış olan Ḳūş'lu Athanasius'un yazdığı kıptî grameridir. Bu devirde her hâlde *scalae* var idi; zîra XIII. asır ortalarında, Semennūd'lu Johannes, çok hacimli olan eski *scalae*'nin yerini tutmak maksadı ile, yeni *scalae* yazdı. Âyîn ve duâlara münhasır olan bu eser, kötü bir usûl ile kaleme alınmıştır; çünkü, kelimeleri mukaddes kitaplardaki yerlerine göre sıralamıştır; eserin adı *Sullam kanā'isī*'dir. Johannes, ayrıca, *Muḳaddima* adını verdiği bir gramer de yazdı. Aynı devirde, al-'Assāl'in hepsi de ayrı-ayrı meşhûr olan üç oğlu var idi. Bunlardan Abu 'l-Faża'il „Ahkâm mecmuası“ adlı eseri ile meşhûrdur; diğeri, aynı zamanda bir şârih olan Abu 'l-Farac, usûlü bakımından Semennūd'lu Johannes'in eserine benzeyen bir *Muḳaddima* yazmıştır; üçüncüsü ise *Sullam muḳaffa'* adlı eserin müellifidir; bu *scalae*'de kelimeler, arap lugatlerinde olduğu gibi, kafiyelere göre tertiplenmiştir. Bunlardan başka, elimizde XIII. asrın ikinci yarısında yaşamış oldukları sanılan İbn Kātib Ḳayṣar, Ḳalyūb'lu Johannes b. al-Duhayrī'nin gramerleri vardır. Bunların ardından, daha önce bir tarihçi olarak zikrettiğimiz İbn al-Rāhib gelmektedir. *Muḳaddima*'si değerce daha öncekilerden aşağıdır (*MFOB*, I, 111—136; II, 213—264; IV, 57—90; Quatremère, *Rech.*, s. 20 v.d.; Villecourt, *Observances liturgiques*, *Muséon*, XXXVI, 3 v.d.; Mallon, *Gramm. copte*, s. 5 v. dd.; Makarios, s. 300).

Bu gramerlerin müelliflerî rast-gele kimseler değil idi, fakat zikri geçen bu lugatçiler gurubu içinde, en kuvvetli şahsiyet Abu 'l-Barakāt b. Kabar'dır. *Sullam kabīr* (*scala magna*)'ini neşreden Kircher ve „Zulmet aynası“ adlı eserini „İskenderiye kilise tarihi“ adlı eserine alan Vansleb sâyesinde, avrupalılarca tanınan Mısır hıristiyan müelliflerinin ilki oldu. Bu iki eser, edebî faâliyeti XIV. asrın ilk yarısına tesâdüf eden bu kilise adamının belli-başlı eseridir. Ayrıca Memlûk hukümdarı Baybars al-Davādār'ın kâtibi sıfatı ile, „umûmî tarihin“ kaleme alınmasına yardım etti. „Zulmet aynası“, „kiliseye âit ilimler ansiklopedisi olup, nas olarak, din tarihi, âyîn ve duâlar gibi, bir kıptî râhibinin bilmek isteyebileceği şeyleri ihtivâ etmekte idi.“ Bu eserde gâyet değerli listeler mevcut olup, bunlar 70 tilmize, İskenderiye patriklerine ve kıptî azizlerine dâirdir ve içinde arap hıristiyan müelliflerinin bilhassa değerli hâl tercümeleri vardır (*Dict. de théol cath.*, VIII, 2293—2296).

Arap-hıristiyan eserlerinin büyük bir kısmı, âyîn ve duâ zamanlarında halka okunmak için kaleme alınmıştır; nitekim şekilleri de bunu gösteriyor. Bunlar orta çağın, latinceyi bilmeyen, ümmî bir kütleye hitâp eden ve latin şivesine uydurulmuş hezel üslûbu ile yazılmış vaazlarını andırmaktadır. Şunu da ilâve edelim ki, bu eserler, ekseriyâ yunanca veya kıptîceden kelime-kelime tercüme edilmiştir ve arapça cümleleri acemîcedir. Şurası da hayret edilecek bir noktadır ki, hıristiyan yazmalarını basan tâbîler müslüman ve hıristiyan müstensihlerin yaptıkları imlâ hatâlarını olduğu gibi muhâfaza etmişler ve bunların mes'ûliyetini bizzat müelliflere yüklemişlerdir. Netice, fecî olmuştur ve nâdir istisnâlar dışında, *Patrologia orientalis* ve *Corpus scriptorum christianorum orientalium* tabıları hemen-hemen okunmaz hâldedir. Diğer mahzûr da bu yüzden hıristiyan müellifler hakkında yanlış ve nâhoş fikirler yürütülmesidir (*ZDMG*, LI, 453—471; *BIFAO*, IV, 140; Amélineau, *Actes*, s. 9; *ROC*, XXII, 383 v.d.).

Bibliyografya: Hıristiyan-arap eserleri; *BIFAO*, III, 25—68; IV, 105—221; VI, 179; XII, 47 v.d.; *ROC*, XIII, 81 v. dd., 298—313; XIV, 174—188, 276—281, 337—356; *RSO*, IV, 546 v. dd.; *Dict. arch.*, I, 1200; Basset, *Mélanges africains*, s. 306—310; Galtier, *Mémoires et fragments*, s. 34—134; Hilmy, *Bibliogr. of Egypt*, I, 10, 14, 21, 24, 26 v.d., 35 v.d., 44 v.d., 107, 135, 144, 152, 228 v.d., 251, 329, 337, 364; II, 1, 17, 24, 39, 86, 165, 228, 283 v.d., 296; 'Alī Paşa, VI, 83 v. dd.; Clermont-Ganneau, *Recueil d'archéologie orientale*, VI, 364—372.

[Burada, bir çok esâslı kaynaklar için Noël Aimé-Giron ile H. Munier'den istifâde edilmiştir. Bu makale dolayısı ile uzun ve verimli araştırmalarda bulunan M. Grum'a bilhassa şükranlarımı bildiririm].

(G. W.)

KIRÂAT. ḲİRĀ'AT, *Kur'an*'ın tilâveti, secâvend ve tecvid üzere, okunuş şekli. al-Suyūṭī, İbn al-Cazarī'ye dayanarak, *Kur'an*'ın tilâvet şeklini üç kısma ayırmıştır: 1. kabûl edilmiş kırâat şekilleri ki, bunlar sahâbenin icmâı ve tevâtüre dayanmaktadır; msl. Abū 'Amr b. al-'Alā', Ḥamza, 'Āṣim, İbn 'Āmir, İbn Kaṯīr, Nāfi' ve al-Kisā'ī'ye atfedilen 'Osmān mushafının, İbn Mucāhid (ölm. 324=936)'in tesbit ettiği şekil üzere, yedi türlü okunuşu (*al-ḳirā'āt al-sab'a*); bunun sayısını ona çıkarmak için, bâzan Ya'ḳūb, Ḫalaf ve Abū 'Ubayd de listeye ilâve edilmektedir. 2. *Tavātur*'e dayanmayıp, yalnız *icmā'*'a dayanan *ḳirā'a şāẕẕa*; bunlar İbn Mas'ūd ve Ubayy'in mushaflarıdır; İbn Şannabūẕ'ün 323 (935)'te mahkûm oluşundan sonra, bunların kullanılması yasak edilmiştir. 3. Sırf birer bid'a olan *ḳirā'a şāẕẕa*'dir. Bu bid'a 322 (934)'den itibâren mahkûm edilen hadîs aleyhdarlığının

iddiası olan *iḫtiyār* hakkını ileri süren Ḫalaf, Abū ʿUbayd ve İbn Saʿdān gibi, tenkitçilerin teklif ettikleri sarf ve nahvi alâkadar eden bir takım düzeltmelerden ibârettir (mahkûm olan İbn Muḳsim al-ʿAṭṭār'ın kırâati).

Bibliyografya: Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, tür. yer; Suyūṭī, *Itḳān* (Kahire, 1278), I, 96; ʿAbd al-Masīḥ al-Kindī, *Risāla*, s. 79—83; Yāḳūt, *Irşād* (nşr. Margoliouth), VI, 300 v.d., 499 v.d.; A. Jeffery, *Materials for the History of the Text of the Qur'an* (Leiden, 1937).

(L. MASSIGNON.)

KIRAN. ḲİRĀN (A.), *Mafātīḥ al-ʿulūm*, s. 232'de (krş. bir de E. Wiedemann, *Beiträge, Über die Astronomie nach den Mafātīḥ al-ʿulūm*, *SBPMS Erl.*, 1915, XLVII, 238), tek başına kullanıldığı zaman, Müşteri ile Zuhâl'in birleşmesine [aynı tûlde bulunmasına] delâlet eder. [Müşteri ile Zuhal'in *ḳirān*'ını *ʿulvīyīn* kelimesi ile vasıflandırarak, *ḳirān-i ʿulvīyīn* ve Merih ile Zuhal'inkine *ḳirān-i naḥsayn* denilir]. Bu iki yıldızın yalnız biri dâhil olmak üzere, iki yıldızın *ḳirān*'ı kasdedilince, isimleri açıkça belirtilir. Bīrūnī, *Kitāb tafhīm li-avāʾil ṣināʿat al-tanǧīm* ve bilhassa *al-Ḳānūn al-Masʿūdī* (11. makale, II. bâb)'de, vukuflu bir müneccim olarak, bu *ḳirānāt* hakkında etraflı bilgiler veriyor (ahkâmcılara göre, bu *ḳirānāt* arzımız ve insanlar ile alâkadar bilhassa uzun devirli hâdisât üzerinde müessirdir). Bīrūnī bunun sebebini Zuhal'in sâbitelere ve Müşteri'nin de Zuhal'e yakın olması ile izah eylemiştir.

Seyirleri esnâsında bu iki seyyârenin ilk *ḳirān*'ı Hamel burcunun iptidâsında olmuş ise, ikinci *ḳirān* Kavis burcunda, üçüncü *ḳirān* Esed burcunda ve dördüncü *ḳirān* ise, tekrar Hamel burcunda vukûa gelir (krş. msl. C. A. Nallino, *al-Battānī*, II, 103, Tabula motuum quinque planetarum in singulis annus romanis). Bunların her biri aş.-yk. 20 yıl sürer ki, bu müddet içinde Zuhal sekiz burc kat'etmiş olur ve bu suretle mıntaka üzerinde üç *ḳirān* ile bir teslis teşekkül eder. Fakat bu tamâmen sekiz burc değildir; sekiz burcdan 2,5° fazladır, yâni 242,5°'dir ki, dâire-i husûf üzerinde her *ḳirān*'dan onu tâkip eden sekiz burcdan 2,5° ileriye doğru yer değiştirir. On iki *ḳirān*'dan sonra 30° yâni bir burca bâliğ olur ki, 13. *ḳirān* Sevir burcundan başlayarak, ikinci teslise geçmiş olur; bu da 20 × 12 = 240 yıllık bir devirde tamamlanır. 20 senelik *ḳirān*'a **k ü ç ü k** *ḳirān* denildiği gibi, buna da **o r t a** *ḳirān* denilir. Tekrar *ḳirān* Hamel, Sevr, Cevzâ ve Seretân ile başlayarak, yâni dört müsellesten geçerek, Hamel'de nihâyet bulur ve 4×240 = 960 senelik bir devirde tamamlanır ki, buna da **b ü y ü k** *ḳirān* devresi denilir.

Bu izâhat seyyârelerin arz etrafında devrettiğine göre verilmiştir. Bīrūnī *al-ḳirān* tâbirinin, husûsî olarak, Müşteri ile Zuhal'in Seretân burcundaki iktirânına da delâlet ettiğini söylemektedir. [Seretân'da *ḳirān-i naḥsayn* Merih ile Zuhal'in Seretân burcundaki iktirânına denilir. Bīrūnī de bunu söylemektedir. Merih yerine, Müşteri yazılmış olması zühûl eseri veya kopye hatâsı olsa gerek]. Buraya şunu da ilâve edelim ki, bu husûsa âit hesaplar Bīrūnī tarafından yapılmıştır. [Devirlerin izâhı ve seneleri adedinin hesabı öteden beri mâlûmdur. Bīrūnī bu hesaplar ve izahların müslümanlara İran'dan geçtiğini söylemektedir].

al-İḳtirān ve *al-muḳārana* kelimeleri de aynı kökten gelmektedir (krş. C. A. Nallino, *ayn. esr.*, s. 349). Bīrūnī güneş ile ayın birleşmesi için *al-ictimāʿ* kelimesini kullanmıştır. [Yalnız Zuhal ile Müşteri'nin ve Zuhal ile Merih'in Seretân'da birleşmeleri *ḳirān* kelimesi ile ifâde edilir. Güneşten başka seyyârelerin birleşmelerinde hem *ḳirān* kelimesi, hem *iḳtirān* ve *muḳārana* kelimeleri kullanılır. Kamerden başka seyyârelerin güneş ile birleşmelerine *iḫtirāḳ* ismi verilir. Türkler, seyyâre olsun, sâbite olsun, bütün yıldızların kamer ile birleşmesini ifâde eden occultation'u *iḳtirān* kelimesi ile tercüme etmişlerdir]. *İḫrām*'ın ıstılahı olarak kullanılan *ḳirān* ve *iḳrān* için bk. madd.

Bibliyografya: Bīrūnī, *Kitāb tafhīm*, ahkâm-ı nücûma âit tâbirler arasında; ayn. mll., *al-Ḳānūn al-Masʿūdī* (Berlin, Ahlwardt, *Katalog*, nr. 5667), British Museum, nr. 1997'de bu eserin yalnız *ḳirān*'ın bulunduğu bâbın baş kısmı mevcuttur. [Avrupa'da, biri nâkıs olmak üzere, iki nüshası mevcut olan bu eserin İstanbul kütüphânelerinde 3 nüshası daha vardır ki, bunlardan biri İstanbul, Kandilli rasathâne kütüphânesinde mevcut bulunmaktadır].

(E. WIEDEMANN.)

[Bu makale FATİN GÖKMEN tarafından ikmâl edilmiştir].

KIRAT. ḲİRĀṬ (yun. κεράτιον = küçük boynuz, kabuklu yemiş; keçi boynuzu çekirdeği, Ceratonia Siliqua L.), islâm memleketlerinde, meskûkâtı, eczâ ve kıymetli maddeleri tartmak için, kullanılan **b i r ö l ç ü v â h i d i.**

1. **K ı y m e t l i m a d d e l e r i n ö l ç ü s ü.** İsim ve ölçü, islâmiyetten önce, araplar tarafından, Bizans'tan alınmıştır. Arapların Suriye ve Mısır'da bulup, olduğu gibi muhâfaza ettikleri Konstantin devrine âit ölçü sistemi aşağıda gösterilmiştir (latince tâbirlerin yanında arapçaları da verilmiştir):

libra (*raṭl*)	1	—	—	—	—	—	—	327.45 gr.
uncia (*ūḳīya*) . . .	12	1	—	—	—	—	—	27.288 „
sextula (*miṣḳāl*) . .	72	6	1	—	—	—	—	4.548 „
drachma (*dirham kayl*)	96	8	1⅓	1	—	—	—	3.411 „
obulus (*dānak*) . .	576	48	8	6	1	—	—	0.568 „
siliqua (*ḳīrāṭ*) . . .	1728	144	24	18	3	1	—	0.189 „
granum (*ḥabba*) . .	6912	576	96	72	12	4	1	0.047 „

Bu yedi ölçü, zarûrî bir takım değişiklikler müstesnâ, bugüne kadar devam etmiştir. Bu sistemin değişmez ölçüleri şunlardır: aş.-yk. 1/3 kg. *raṭl*, bunun 1/72'sini teşkil eden ve aş.-yk. 4.55 gr. olan *miṣḳāl*, 1/1728'ini teşkil eden ve aş.-yk. 0.19 gr. olan *ḳīrāṭ*'tır.

2. **E s k i p a r a ö l ç ü s ü.** Halife ʿAbd al-Malik (75 = 694/695)'in para ıslâhı bu sistemi alt-üst etti. Altının Konstantin zamanına âit olan âyârını 4.55 gr.'dan 4.25 gr.'a indirerek (yâni müslümanların Suriye'yi zaptı sırasında düşen âyârın ağırlığı) yeni ufaltılmış *miṣḳāl* meydana getirildi ki, gâlibâ, darbhânelerde buna dayanan yeni bir ölçü sistemi tesbit edildi. *Miṣḳāl*'in öteden beri mevcut olan taksimâtından pek ayrılmamak maksadı ile, *ḳīrāṭ* paranın değeri *miṣḳāl*'in 1/20'si olarak tesbit edildi ve bu yeni *ḳīrāṭ* 4 habbeye değil, 3 habbeye bölündü. Böylece aşağıdaki cedvel elde edilmiştir:

raṭl	1	—	—	—	—	—	306	gr.
ūḳīya	12	1	—	—	—	—	25.5	„
miṣḳāl	72	6	1	—	—	—	4.25	„
dirham	96	8	1⅓	1	—	—	3.186	„
dānak	576	48	8	6	1	—	0.531	„
ḳīrāṭ	1440	120	20	18	3	1	0.212	„
ḥabba	4320	360	60	54	9	3	1	0.071 „

Bununla berâber bu ağırlık taksimâtı içinde yalnız *miṣḳāl*'in (tıpkı *dīnār* gibi) darbedilmiş olduğunu göz önünden ayırmamak lâzımdır. Ayrıca, gümüş dirhemin altın dinara olan nisbetini 7:10 olarak ve dolayısı ile ağırlığını da 2.97 gr. [bk. mad. DİRHEM] olarak tesbit eden hicretin 75. yılına âit para reformu, böylece, gümüş sikke için, yukarıdaki sisteme giremeyen bir ağırlığı kabûl etmiş ve geçer para olarak, 3.186'lık dirhemin darbını imkânsız hâle sokmuştur. Eczâ ve kıymetli maddelere âit iki ölçü sisteminin bir arada bulunması zamanla, kötü neticeler doğurdu ve birbirinden az farklı, fakat ayrı şekilde taksimâtı olan bu iki sistemin ölçüleri için aynı isimlerin muhâfaza edilmesi, ölçüler üzerine yazı yazan arap müelliflerindeki görünüşte birbirini tutmayan takdir ve tahminlere sebebiyet vermiştir.

0.212 gr.'lık para olarak *ḳīrāṭ*'a ekseriyâ kıymet veya fiyat tesbitinde sık-sık rastlanır ise de, anlaşılır şekilde kullanılması için „altın" veya „gümüş" kayıtları ile birlikte bulunması gereklidir. Bu kayıtlar bulunmadığı zaman, dâimâ „altın" kaydını var farzetmelidir. „Altın" olarak ancak istisnâî zamanlarda yâni cülûs, nevruz gibi şenliklerde, halka saçılmak üzere (*niṣār*) darbedilirdi ki, bunlar bir dinarın 1/20'ine tekabül ederdi.

3. Bugün, gerek **h a f i f a ğ ı r l ı k ö l ç ü l e r i** (mücevherler, kıymetli mâdenler, ilâçlar) sisteminde, gerekse meskûkât ölçü sisteminde şarkta, son zamanlara kadar Avrupa'da olduğu gibi, muhtelif ağırlıkta *ḳīrāṭ*'a rastlamaktayız. Msl. birinci sistemde, *ḳīrāṭ*, İstanbul'da 0.2073, Şam'da 0.200, Bagdad'da 0.2103, İran'da 0.1951, Hind adalarında 0.198 idi. Mısır'da bu sistem bütün mallar için bir tek ölçü hâlindedir. Burada *ḳīrāṭ* 0.193 gr.'dır.

(Mukayese için şunları kaydedelim: İngiltere'de [mücevherler için *ḳīrāṭ*] 0.20531, Hollanda'da 0.2059, Fransa'da 0.2055, Almanya'da 0.2055, Avusturya'da 0.2061 gr.'dir).

4. *Ḳīrāṭ*, **a l t ı n ı n h â l i s l i k n i s b e t i n i** tâyin için, islâm memleketlerinde kullanılmamaktadır.

5. **T e d â v ü l d e** kullanılan meskûkât için, *ḳīrāṭ* dâimâ dinarın 1/24'ini ifâde etmektedir (yâni = 0.177 gr. altın); buna Mısır papirüslerinde de rastlanmaktadır.

Bibliyografya: Bk. mad. ḤABBA ve Hofmaier, *Beiträge zur arab. Papyrusforschung* (*Isl.*, IV, 97). (E. V. ZAMBAUR.)

KIRGIZISTAN. Kırgızıstan cümhûriyeti 70°—80° şark tûlü (Greenw.) ile 43° 24′—39° 37′ şimâl arzı arasında, orta Asya'nın cenûb-i şarkî köşesindeki dağlık mıntakada kurulmuş bir türk cümhûriyeti olup, **ş i m â l d e** — İli ötesi Ala-Tavı, Küngey, Kırgız dağları sırtları ve daha ötede, garba doğru Çu nehri, **g a r p t a** — Tiyan-Şan dağ silsilesinin cenûb-i garbî kısımları (en yüksek kısmı 5.000 m.), **c e n û p t a** — İli ötesi dağ sırtları (en yüksek kısmı 7.000 m.), **ş a r k t a** — Tiyan-Şan dağlarının orta kısmı (en yüksek kısmı: Han-Tengri 7.000 m.) ve **c e n û b - i ş a r k î d e** — Kâşgar ve Kök-Şal dağları ile hudutlanır. Tiyan-Şan dağ eteklerinin bir kısmı (Çu ve Talas nehirleri vâdileri) ile Fergana vâdisi buraya dâhildir. 195. 129 km.² sâha işgâl eden Kırgızıstan evvelce 4 bölgeye ayrılmış iken, daha sonra, biri rus muhâcirlerine mahsus olmak üzere, 7 kanton, 53 nâhiye ve 500'e yakın köy

hâlinde teşkilâtlandırılmış ise de, bu (bilhassa köy teşkilâtı) nazarî olarak kalmış ve hakikatte Kırgızlar son zamanlara kadar kavmî bünyelerine uygun hayat tarzlarını muhâfaza ederek, kendi beyleri tarafından idâre edilmekte devam etmişlerdir. 1940'ta Kırgızıstan şu bölgeleri içine almakta idi: Frunze (eski Pişpek), Isık-Köl, Tiyan-Şan, Celâlâbâd ve Oş.

Kırgızıstan'ın **iklimi** çok mütenevvî olup, şimâlde 3.800 m. ve cenûpta 4.100 m. yüksekliğindeki arâzide istifâde edilecek bir nebat çeşidine tesâdüf edilmemektedir. Şimâlde 2.500 m. ve cenûpta 2.800 m. yüksekliğindeki arâziden ancak **otlak** olarak istifâde edilebilir. Daha az yüksek kısımlar zirâate elverişlidir. 1.300 — 1.500 m.'de sıcak iklim nebatları (pancar, mısır, pirinç v. b.) yetişir.

Memleketin başlıca nehir ve **gölleri** şunlardır: 1. Sır-Derya havzası (en çok su taşıyan kolları Narın ile Kara-Derya; bütün mıntakanın 2/3 kısmını içine almaktadır), 2. Çu havzası (orta ve şimâl kısımları), 3. Talas havzası, 4. Amu-Derya havzası (Kızıl-Su), 5. Isık-Köl havzası, 6. Tarım havzası (Sarı-Caş, Üzengegüş, Aksay), 7. Balhaş havzası (Karkara ve kolları) ve 8. Çatır-Köl havzası (182 km.²). Başlangıçlarını karlar ile kaplı olan dağlardan alan bu nehir ve göller münâkale için elverişsiz olup, bu husûsta ancak Isık-Köl'den istifâde edilebilmektedir. Çu, Narın ve Talas nehirlerinden sulama husûsunda istifâde edilir.

Toprak ve nebat çeşitleri memleketin üzerinde bulunduğu dağlık arâzi şartlarına bağlı olup, bunun 2.416.000 *ha* tutan ormanlık kısmı mühim bir servet teşkil eder. **Toprak altı zenginliklerinden**, münâkalât yollarının bulunmaması yüzünden, şimdiye kadar istifâde edilememiştir. Yapılan muvakkat araştırmalardan ehemmiyetli mıkdarda **kömür** (2 milyar ton), **neft** (Cangırtas, Maylis), **radıyum** (Tüye-Moyun), **sürme, civa, kükürt, mışyak** v. b. mevcut olduğu anlaşılmıştır.

Diğer göçebe kavimlerde olduğu gibi, Kırgızlarda da halkın **iktisâdî** temelini **hayvan besleme** teşkil ediyordu. 1914'te 4.755.700 baş olan hayvan mevcûdu inkılâp yıllarında pek azalmış (1923'te bunun ancak 46,5 %'i mevcut idi), 1927'de 5.736.700 başa çıkmış (at — 531.210, büyük baş hayvan — 6.796.000, koyun — 385.800, keçi — 780.700, deve — 46.800) iken, 1935'te tekrar 1.556.900'e düşmüştür.

Zirâate elverişli yerlerin mühim bir kısmı (msl. Pişpek=Frunze civarı, Pişpek—Kara-Köl arası, Isık-Köl'ün şimâl ve garp sâhilleri) rus muhâcirlerine verilmiş olup, Kırgızlar daha az münbit olan dağlık kısımlarda bulunduklarından, zirâat Kırgızlar için ancak yardımcı bir mâhiyet taşımaktadır. Bununla berâber ekilen sâha gittikçe genişlemektedir. Msl. ekilen arâzi sâhası 1914'te 560.400 *ha* iken, son zamanlarda bu haylı artmıştır (sulamalı — 654.500 *ha*, sulamasız — 856.900 *ha*, nadas arâzi 601.700 *ha*). 1935'te 805.400 *ha* buğday, 66.000 *ha* pamuk, 12.200 *ha* pancar v.b. ekilmiştir. Ot sâhası — 383.600 *ha* ve otlak sâhası ise — 11.409.000 *ha* idi.

Kırgızıstan, iktisâdî bakımdan, şu bölgelere ayrılmıştır: 1. Fergana (cenûb-i garbî; pamuk, zirâat ve hayvan besleme), 2. Çu ve Kebin vâdileri ile Ala-Tav etekleri (pancar, zirâat ve hayvan besleme), 3. Talas vâdisi (hayvan besleme, zirâat, tütün), 4. Isık-Köl havzası (hayvan besleme, afyon, hardal) ve merkezî 5. Tiyan-Şan bölgesi (hayvan besleme, zirâat).

Münâkalât yolları yok denilecek derecede azdır. 1924'te Pişpek ve daha sonraları bir kaç kömür mâdeni orta Asya demir yolu şebekesine bağlanmıştır. **Sanâyi** henüz başlangıç devrinde bulunmaktadır. Bugün çalışmakta olan 5 kömür (1934 istihsâli 973.000 ton) ve 3 tuz mâdeninden başka, birer şeker, et, pamuk temizleme fabrikası vardır. Celâlâbâd ve Oş'ta **ipekçilik** hayli inkişâf etmiştir. El sanâyii ancak mahallî ehemmiyeti hâizdir.

Büyük meskûn mahallerin inkişâf etmemiş olması da halkın yaşayış tarzı ile yakından ilgilidir. Memleketin merkezi Çu nehri vâdisinde kâin Pişpek (Frunze) şehri olup, 92.700 (1939) nüfusu ile Kırgızıstan'ın başlıca kültür ve sanâyi merkezini teşkil eder. Bundan başka Oş — 47.500, Tokmak — 27.600, Kara-Köl — 19.300, Celâlâbâd — 19.000, Üzgen — 13.900 ve Narın — 2.300 zikre değer.

Kırgızların **nüfusu** hakkında kat'î bir rakam vermek güçtür. Yol şebekesinden mahrûm, dağlık memlekette aşîret hayatı süren bir kavmin hakikî sayısının tesbitinin kolay olmayacağı âşikârdır. *Entsikloped. slovar* (1895, XXIX, 104)'de Kırgızların sayısı 850.000 olarak gösterilmekte olup, rus tâbiiyetinde bulunanlar için, 300.000 (Fergana'da 150.000, Evliya-Ata'da 47.800 ve kalanları Pişpek, Isık-Köl eyâletinde) rakamı verilmektedir. N. A. Aristov (1897; bk. *bibliyografya*) Kırgızların Oñ (sağ) koluna dâhil Tagay bölümünü 50.164 çadır (Bugu — 15.111, Sarı-Bagış — 8.973, Sulu — 11.638, Çirik — 4.015, Bagış — 3.000, Sayak — 7.427), Adgene bölümünü 18.313 çadır (Adgene — 3.145, Monguş — 1.225, İçkilik - 13.943) ve sol koluna dâhil olanları 9.029 çadır, toptan

77.506 çadır tahmin etmekte ve her çadıra 4 kişi itibâr edilmek suretiyle, Kırgızların sayısını 310.024 olarak hesaplamaktadır. 1926 sayımına göre, Kırgızıstan'ın nüfusu 993.115 olup, bunun Kırgızlar — 66,6%, ruslar — 11,7%, Özbekler — 11,1%, ukraynalılar — 6,4% ve diğer türkler — 4,2%, yâni türkler — 81,9% ve islavlar — 18,1%'ini teşkil ediyordu. 1935 sayımında Kırgız cümhûriyetinin umûmî nüfusu 1.366.000'i ve 1939'da ise, 1.459.300'ü bulmuştur ki, bunun 1.195.116'sı türk ve geri kalan 264.133'ü islavdır. Yukarıda da işâret edilen sebepten dolayı sayım neticelerinin Kırgızların lehinde olmaktan ziyâde, aleyhlerinde tecellî etmiş olduğu kolayca tasavvur edilebilir. Kırgızıstan'ın muhtelif mıntakalarında nüfus kesâfeti birbirinden farklıdır. Bâzı bölgelerde görülen nüfus kalabalığına (msl. Çu vâdisinde 1 km². arâziye 45 ve Fergana'da 35 kişi isâbet eder) mukabil, bâzı bölgelerde pek azalmakta ve ortalama 6,8'i aşmamaktadır.

Kırgızların bir kısmı Özbekistan, Tacikistan, Kazakıstan, şarkî Türkistan, Efganistan ve şimâlî Hindistan'da yaşamaktadır.

Kırgızlar, Çin kaynaklarının verdiği mâlûmâta göre, I.—II. (m. ö.) asırlarda şarkî Tiyan-Şan ile Tannu-Ola arasındaki sâhada, Kien-Kun (Ge-gun, Kik-kun) adı ile zikredilen müstakil bir devlet kurmuşlardı. 201—49 (m. ö.) yılları arasında Hunlara tâbî olarak, bu birleşik devletin garp kısmındaki Usun birliğini teşkil etmişlerdi (bk. *Sobran. sved.*, I, 443). Usunlar Hunlar tarafından Tiyan-Şan'a doğru itilmişlerdir. Milâttan sonra Usun birliği dağılmış ve bu birliği teşkil eden kavimler sırası ile, Kök-Türk, Karluk, Kara-Hıtay ve nihâyet Moğul devletine tâbî olmuşlardır.

VI. asrın sonlarında Kırgızlar, çinliler tarafından, Hakas ismi ile zikrediliyorlar. Asya'nın şimâl-i şarkî kısmında, şarkta—Baykal gölüne ve cenûpta—şarkî Türkistan'a kadar uzanan bir devlet teşkil eden Hakasları çinliler uzun boylu, sarı saçlı, al yanaklı, mâvi gözlü ve oldukça medenî bir kavim olarak tavsif ederler. Bu mâlûmat islâm kaynaklarınca da te'kit edilmektedir. XI. asırda iranlı müverrih Gardîzî, mechûl bir kaynaktan alarak, Kırgızların saçlarının açık renkte olduğunu ve bundan dolayı Kırgızlar ile islavlar arasında bir karâbetin mevcut olduğu zannedildiğini söylüyor. Çin kaynaklarında Kırgızlardan bahsedilmesi, bunların çok eskiden mühim ticârî münâsebetlerin geliştiği mıntakada yaşamış olmalarından ileri gelse gerek. Dinleri şamanlık olan Kırgızlar hayvan besleme ve zirâat ile meşgûl olurlar, altın ve demir işlerlerdi. Dil ve yazıları uygurlarınkine benzerdi. Müslüman memleketlerinden gelen kervanlar da Kırgızlara kadar uzanıyordu. Kırgızların başlıca ihrâcât maddelerini „misk" teşkil ediyordu. XI. asır Azerbaycan şâiri Ḥakîm Ḳaṭran Tabrîzî'nin divanında Kırgızların (Ḫirḫîz) güzel memleketi ve bunun ile ilgili yerler için bk. *Dîvân* (nşr. Muḥammed Naḫçivânî, Tebriz, 1333 h. ş.), s. 137, 170, 179, 346, 438 v.b. İslâm coğrafyacılarının mâlûmatına göre de, Kırgız ülkesinde medeniyet tedricî bir şekilde ilerilemekte idi. Burada Kırgız hakanının oturduğu bir şehirden bahsedilir. Dinleri şamanlık olan Kırgızlar, hayvan beslemekten başka, zirâat ile de meşgûl olurlardı. Bunlar arasında altın ve demir işçiliği inkişâf etmiş bulunuyordu.

Justinian II.'ın elçisi Zemarkhos 569'da Kök-Türk kağanından aslen Kırgız olan bir esiri hediye olarak almış olduğunu kaydeder. Hakaslar çinliler ile 648'de münâsebâta girişmişler ve Tang sülâlesine tâbî devlet sıfatı ile, muhtelif ziyâret hey'etleri göndermişlerdir. Bu sülâlenin tarihinde kayıtlı bir kaç kırgızca kelimeye (msl. *ay* „hilâl") rastlanmaktadır.

Orhun âbidelerinde Kırgızlar, yukarı Yenisey'de, Kem ve Kemçik havâlisinde, Kögmen dağlarının şimâlinde (bugünkü Tannu-Ola) oturan bir kavim olarak zikredilir. Pek sâkin durmadıkları anlaşılan Kırgızlar (*ḳırḳız*) Kök-Türkleri çok uğraştırmışlar (krş. H. N. Orkun, *Eski türk yazıtları*, İstanbul, 1936—1941, IV, 162—163). 758'de Kırgızlar Kök-Türklerin yerine geçen Uygurların hâkimiyetini muvakkat olarak tanımış olmakla berâber, bu pek devamlı olmamıştır. 836—841 yıllarında, çinlilerin müttefiki sıfatı ile, Uygurlara karşı mücâdelede üstün gelmiş ve hattâ Uygur devletinin bir kısmını kendi hâkimiyetleri altına almağa muvaffak olmuşlardır.

XIII. asırda orta Asya'nın moğullar tarafından istilâsı esnâsında Tannu-Ola'nın şimâlinde bulunan Kırgızlar (çin. Ki-li-gi-tzı) da bu devlete tâbî olmuşlar ve Kırgız hukümdarı Urus-Inal (müslüman kaynaklarında böyle zikredilen hukümdar moğul kaynaklarında Oroçiu-şiguşi şeklinde geçer) 1207'de moğul hâkimiyetini kabûl etmiştir. 1217'de vukûa gelen bir ayaklanmanın Cüci tarafından tenkil edilmiş olması hâric, bu durum bütün Yuan sülâlesi boyunca devam etmiştir. Raşîd al-Dîn'e göre, bu devirde Kırgız memleketinde bir çok şehirler kurulmuş ve zirâat inkişâf etmiş idi. Daha sonra Kırgızların bu yeni hâkimlerine karşı da harekete giriştikleri ve kendi rehberlikleri altında bir Oyrat kavmî birliği kurdukları görülüyor. 1399'da Ügeçi-ḫaşiġa, moğulların hanı İlbek'i öldürerek, Moğulistan'ın bir kısmını kendi idâresi altına almıştır.

Şimâl Kırgızları bir taraftan moğullara ve diğer taraftan Sibirya'da ilerilemekte olan ruslara karşı bir asra yakın mukavemet etmişler ise de, nihâyet bunların mühim bir kısmı 1657'de moğul hâkimiyetini tanımış ve bir kısmı da Sagay boz-kırlarında oturan diğer türk kavimleri ile karışmıştır. Arap coğrafyacılarına göre, bu devirde Kırgızların artık kendi hanları yok idi. İki şûbeye ayrılmış olan Kırgızlar kendi reisleri tarafından idâre edilir, fakat bunlar han unvânı taşımazlardı.

Kırgızların Tiyan-Şan'ın garp eteklerine ne zaman geldikleri hakkında sarih mâlûmat yoktur. Bunlar, çin kaynaklarına göre, artık IV. asırda burada bulunuyorlardı. Tang sülâlesi devrine kadar bunların çinliler ile münâsebetlerini devam ettirdikleri anlaşılıyor. V.—VII. asırlarda garbî Tiyan-Şan ve civar boz-kırlarda Kırgızların bir uruğu olan „Nuşibilerin" bâzı oymaklarının oturduğu da kaydedilmektedir. Fakat Timur ve Uluğ Bey'in seferlerine dâir eserlerde Kırgızlar hakkında her hangi bir mâlûmata tesâdüf edilmemektedir. XVI. asırda Yedi-Su eyâletinde bulunan Kırgızlar moğul hanı Ahmed Han'ın oğullarından Halil Sultan'ın idâresinde ve bir kısmı da Kazak hanlarına tâbî bulunuyordu. Türkistan'ın şimâl kısmını hâkimiyetleri altına alan Kalmuklar 1703'te Yenisey Kırgızlarından 3—4 bin çadırlık bir kafileye İli havzasında yerleşme müsâadesini verdiler. 1757'de bu devletin çinliler tarafından ortadan kaldırılması üzerine, bu Kırgızlar toptan Altay'a göç etmek istemişlerse de, buna muvaffak olamamışlardır. Bunların bir kısmı Kazaklar ve Altaylılar ile karışmış ve ancak bir kısmı Yenisey'e, Sagay ve Kaçların yanına dönmüştür. Kırgızların Tiyan-Şan'a göçlerinin X. asırda vukûa geldiğini söyleyen W. Radloff (bk. *JA*, 1863, II, 317; krş. bir de *Ethnograph. Übersicht der nördl. Türkstämme der Mongolei*, Leipzig, 1883, s. 23—24) ile bu göçü XII. asra çıkaran Howorth (*The Kirais and Prester Joh.*, *JRAS*, 1889, XXI)'un mütâleaları tarihî hakikate pek uymamaktadır.

Kırgızların kavmî teşkilâtı bugünkü şeklini aş.-yk. XVII. asırda almış olmalıdır. Eskiden beri göçebe hayatı sürmüş olduklarından, bunların eski kavmî husûsiyetlerinin, büyük bir değişikliğe mârûz kalmadan, son zamanlara kadar muhâfaza edilmiş olduğu düşünülebilir. Kırgızlar Oñ („sağ") ve Sol („sol") olmak üzere, başlıca iki kola ayrılırlar. Bunlardan birincisi Tagay ve Adgene boylarını içine alır. Tagay boyuna şu kabîleler dâhildir: 1. Bugu (Tekes boyu ile Isık-Köl'ün şark tarafı), 2. Sarı-Bagış (Isık-Köl'ün cenûp ve garp tarafları) 3. Solto veya Soltu (Çu nehrinin cenûp tarafı), 4. Çerik veya Çirik (Kokand tarafları), 5. Bagış veya Çoñ Bagış (Kâşgar'ın şimâl ve garp tarafları) ve 6. Sayak. Adgene veya Edigene boyuna şunlar dâhildir: 1. Adgene veya Edigene, 2. Mongus ve 3. İçkilik. Daha az kalabalık olan Sol kol Talas nehri boylarını işgâl etmektedir (W. Radloff bu kola dâhil şu uruğları zikreder: Saru, Beş-Beren, Mundus, Toñtöröp, Kuçu, Kükürön, Yetigen).

Kırgızların umûmiyetle eski, Sayan mıntakasında oturdukları zamanlara âit uruğ adlarını muhâfaza ettikleri anlaşılıyor; ancak bunların az bir kısmı daha sonraki devirlere âit olup, Kırgızların diğer türk kavimleri ile karışmış olduklarını göstermektedir (msl. Oñ kola dâhil İçkilik boyundaki Kıpçak, Nayman ve Argun uruğlarında Kazaklar ve Mongus uruğunda moğullar ile Sol kola dâhil Kıtay uruğunda da Kara-Kıtayların bir kısmı bulunmaktadır).

Kırgızların ayrı cemâatleri kendi muhtarları (*ak-sakal*) tarafından idâre edilirdi. Uruğların müşterek meselelerini halletmek için, muhtarlardan teşekkül eden „uruğ şûrası" toplanır, mühim siyâsî ve iktisâdî meseleler ortaya çıktığı zamanlarda boylardan biri bütün Kırgızların rehberliğini üzerine alarak, diğer boyları birleştirirdi. Kırgızların asıl sâhalarının hudutları kat'î olarak belli olunca, bunlar daha küçük bölümler hâlinde taazzuv etmişlerdir. İdârenin başında boyların hâkimi olan *manap*'lar bulunuyordu. Daha küçük grupların hâkimi bulunan *orta manap* ile bu sonunculara tâbî olan *çala manap*'lar resmen bu büyük *manap*'ın hâkimiyetini tanıyorlardı. Büyük *manap*'ların yanında dâimî askerî kuvvet bulunurdu. Eskiden seçim yolu ile elde edilen *manap*'lık sonradan verâset yolu ile, babadan oğula geçmeğe başlamıştır. Otlaklar yüzünden çıkan münâkaşalar çok defa *manap*'lar arasında kanlı mücâdelelere sebep olurdu. İctimâî meseleler *manap*'lar toplantısında halledilir ve uruğ şûralarının verdikleri kararlar da bunların tasdikından geçerdi. Halk arasında çıkan hukukî meselelere Kırgızların eski âdet ve örflerine göre hukmeden halk hâkimleri (*biy—bütüm*) bakar ve katil vak'alarında suçlu, öldürülenin âilesine, onun ictimâî durumu ile mütenâsip bir diyet (*kun*) vermekle mükellef tutulurdu.

Kırgızlar şarkî Türkistan'ın istikrarsız bir devrini teşkil eden hocalar devri mücâdelelerine de iştirâk etmişlerdir (msl. Cihangir Hoca, 1826, Yedi Hoca 1845, Veli Han Töre 1857). XIX. asırda Kokand hanlığının kurulması ile bu devlete tâbî olan Kırgızlar, Kokand me'mûrlarının nezâreti altında, kendi *manap*'ları tarafından idâre edilmişlerdir. Özbeklerin bu zamanlarda Kırgız arâzisine yerleşmeğe başlamaları bu iki türk kavmi arasında bir çok anlaşmazlıklara sebep olmuştur.

Kırgızlar için asıl felâket XIX. asırda, rusların buralara doğru ilerilemesi ile başlar. Ruslar işgâl ettikleri yerlerde bir çok müstahkem mevkîler kurmuşlar ve buradaki askerlerin himâyesi altında Kırgızların en münbit arâzilerini ellerinden alarak, buralara rus muhâcirleri yerleştirmeğe bağlamışlardır. 1847'de Kopak kalesi ile 1854'te Alma-Ata kuruldu ve Kırgızların şimâlinde bulunan Uzun-Ağaç, Pişpek ve Tokmak mevkîleri zaptedildi ve nihâyet 1861'de Isık-Köl civârı rusların eline geçti. 1867'de Kırgızıstan'ın bir kısmı Yedi-Su eyâletine dâhil edilerek, Türkistan vilâyetine bağlandı; bir kısmı ise, Sır-Derya ve Fergana eyâletleri ile birleştirildi. 1876'da Kırgızıstan'ın cenûp kısmı da rusların idâresine girdi. Bu istilâya karşı başlamış olan kanlı mücâdele Kırgızlar için büyük ölçüde can, mal ve arâzi kaybına sebep olmuştur. Msl. 1913 yılına âit Yedi-Su eyâleti hesaplarına göre, Kırgızıstan'ın şimâl kısmında 4,5 mil. *ha* arâzi rus muhâcirlerine verilmiş idi. Rusların tâkip ettikleri bu siyâset Kırgızları çöl ve dağlık arâziye doğru ittiği gibi, halkın gittikçe fakirleşmesini de intâc etmiştir. Böylece 1903—1913 yılları arasında Kırgızların nüfusu 7—10 % ve malları da 27 % nisbetinde azalmış idi. Halk arasındaki memnûniyetsizlik 1897'de Endican'da bir isyân şeklinde patlak vermiş, 1916'da birinci dünya harbi esnâsında başlayan isyân da bir çok Kırgız boylarını içine almış idi. Çok ağır bir şekilde bastırılmış olan bu ayaklanmalar memleketi her bakımdan çok hırpalamıştır. Bunun neticesinde Kırgız nüfusunun, ölen veya memleketi terkedenler yüzünden, 30—40 % ve mallarının da 60—70 % azalmış olduğu kaydedilmektedir. Ruslar ile Kırgızlar arasında devam eden silâhlı mücâdele 1917 inkılâbı zamanında daha da ciddî bir şekil almış ve bu „basmacılar" hareketi şeklinde, 1924 yılına kadar sürmüştür.

1917 inkılâbı başlarında, diğer türk boylarında olduğu gibi, Kırgızlar arasında da yeni mânada bir teşkilâtlanma hareketi başlamış ve başta Pişpek olmak üzere, bir çok merkezlerde Kırgız ileri gelenleri ile münevverlerini ibine alan „şurâ-i islâmiye" ile „Alaş-Orda" cemiyetleri ve bunların şûbeleri meydana gelmiştir. 17 şubat 1918'de ilk kurultaylarını toplamak ve böylece uzun yıllardan beri ilk defa millî mûkadderatları üzerinde serbest konuşmak ve karar vermek imkânını bulan Kırgızlar kendi millî, medenî, iktisâdî ve bilhassa arâzi meselelerini ele almışlar ve geniş halk kitlesi umûmî durum hakkında tenvir edilmiştir. Kendi haklarını korumak üzere, silâhları ile dağa çıkan „basmacıların" baskısı altında bâzı kolaylıklar elde eden Kırgızlar 23. teşrin I. 1919'da Yedi-Su müslüman fırkası kurultayına iştirâk ile siyâsî isteklerini belirttiler ve nihâyet 4. teşrin II. 1922'de Pişpek'te Kırgızıstan'ın müstakil bir bölge hâlinde teşekkülü meselesi ortaya atıldı. Kânun I. 1924'te ilk defa Kırgızıstan muhtar bir ülke olarak kuruldu. 1926 yılının şubatında bu muhtar ülke, Moskava'ya bağlı, muhtar cümhûriyete çevrildi ve nihâyet orta Asya cümhûriyetlerinin yeni hudutlandırılmasında Kırgızıstan da „müstakil" cümhûriyet oldu.

Dağlık arâzide göçebe hayatı süren ve dolayısı ile kültür merkezlerinden mahrûm bulunan Kırgızlarda, gâyet tabi'î olarak, maârif de pek zayıf idi. Yüksek sınıf ile rûhânîler sınıfı mektep ve medrese tahsillerini şimâlde Kazan mektep ve medreselerinde, cenûpta ise, Kazan ve Özbek mekteplerinde yapıyorlardı. 1923'te Kırgız şivesi husûsiyetleri göz önünde tutularak, arap harflerine bâzı işâretler eklemek sureti ile islâh edilmiş arap alfabesi kabûl edilmiştir. 1926 yılında rusların desteklemesi ile başlayan latin alfabesi cereyânı kuvvetlenmiş, 1928'den itibâren umûmî olarak bu alfabe kabûl edilmiştir. 1941'den itibâren daha kuvvetli bir inkılâp cereyânı neticesinde rus alfabesi kabûl edilmiştir. Bilgiye susamış ilk Kırgız gençlerinin tahsil devresine isâbet etmiş olan bu cereyânlar planlı bir tahsil programının tatbikını güçleştirmiş olmakla berâber, mahallî idârenin resmî dilin kırgızca olmasını da zorlaması ile maârif oldukça ilerilemiştir. 1923'te ilk kırgızca ders kitapları hazırlamak durumunda bulunan Kırgızıstan'da 1924'te 457 ilk mektep (23.118 talebe) ve 2 orta mektep (300 talebe) yerine 1935'te 1.562 ilk mektep (123.467 talebe) ve 106 orta mektep (38.189 talebe) var idi. Bunlara 1 pedagoji enstitüsü (290 talebe) ve 12 teknikum (3'ü pedagoji) eklenmiştir. 1634/1935 ders yılında muallim kadrosu 4.200 (Kırgızlar 2.159)'e çıkmıştır. Aynı yılda 40'a yakın gazete ve mecmua intişâr etmiş ve yekûnu 11.341 olmak üzere, 124 eser neşredilmiştir.

Kırgızca türk dilinin şimâl-i garbî gurubuna dâhil bir türk şivesi olup, en çok kazakçaya yakındır. Kırgız şivesi ünlü ve ünsüzlerin durumu, bunların uyumu ve benzeşmeleri bakımından, çok inkişâf etmiştir. Yuvarlak *o* ve *ö* ünlülerinden sonra (bilhassa 2. hecede) hep yuvarlak ünlü gelir; *u* ve *ü* ünlülerinden sonra ise, *a* ve *e* ünlüleri de bu-

lunabilir. İki ses veya hecenin birleşmesinden meydana gelen uzun ünlülere de sık-sık rastlanmaktadır (msl. *ēr* < *eyer*, *ōr* < *aġır*, *tāp* < *tabıp* v. b.). Kırgız şivesi, şimâl ve cenûp gurupları olmak üzere, başlıca iki guruba ayrılır. Cenûp gurubunda, şimâl gurubundaki 8 ünlüye mukabil, 9 ünlü (*ə* ince *a* sesi) bulunması ve tek heceli kelimelerin sonundaki *-v* sesinin muhâfazası (msl. *tov* > *too* > *tō*, *suv* > *suu* > *sū* v. b.) dikkate değer. Kırgızıstan cümhûriyetinin kurulması ile kırgızcanın yazı dili olarak kullanılması bahis mevzûu olmuş ve daha önceleri mektep dili vazifesini gören Kazan türkçesi ile özbekçenin yerini Kırgız şivesi almıştır.

Kırgız e d e b i y a t ı son zamanlara kadar şifâhî edebiyat şeklinde devam etmiştir. Şekil ve muhtevâ bakımından çok zengin olan bu halk edebiyatı bilhassa kahramanlık destanları (*camak*), türküler (*ır*), çoban türküleri (*şırıldañ*), darb-ı meseller (*makal*), bilmece (*tabışmak*) ve hikâye çeşitleri ile temâyüz eder. Türk destan edebiyatının en güzel nümûnelerini Kırgız destanları teşkil eder. Kırgızlar arasında çok inkişâf etmiş olan ve son zamanlara kadar müsâit bir muhit ve hava içinde, canlı hir şekilde devam eden destanlar, bir taraftan Kırgızların muhtelif devirlerdeki mücâdelelerini tasvir ederken, diğer taraftan dinleyicilerini bugünün ve yarının şartları içinde yapılması zarûrî olan mücâdeleye de hazırlamak suretiyle, bir millî kuvvet kaynağı vazifesini görmüştür. Rus idâresinin her vesile ile her kabile ve hattâ her uruğ mensûpları arasına sokmak istediği düşmanlık hisleri Kırgızlar arasında pek fazla yer bulamamış ise, bunda bu destanların da mühim bir rolü olmuştur.

Kırgızlar bugünkü türk kavimleri arasında, menşe'ce çok eski devirlere çıkmak bakımından, müstesnâ bir mevkî işgâl ederler. Eski türk âbidelerinin bâzılarının Kırgızlara âit olması pek muhtemeldir. Fakat bu âbideler o vakitlerde Kırgızların da kullandıkları, umûmî yazı dili ile yazılmış olduğundan ve kırgızcanın kendisi de henüz bugünkü husûsiyetlerine mâlik bulunmadığından, bunlarda Kırgız dili şekilleri aramak doğru olmaz. Kırgızların y a z ı l ı e d e b i y a t ı son zamanlara âittir. Kırgız şivesinde yazılmış olan ilk eser 1911 'de intişâr eden Kılıç Manurkan 'ın *Zelzele* adlı eseridir. 1913 'te Esenkalı Arabay 'ın alfabesi ve Osmanlı Sâdık 'ın Kırgız tarihi ile 1914 'te Manap Sabdan 'ın tarihi bunu tâkip etmiştir.

Kırgız ictimâî hayatının sarsıldığı ve rus istilâsına tekaddüm eden devirde yaşayan ve eserlerinde, bu çöküntüden dolayı, ümitsizlik hislerine kapılan şâirler (msl. Arslanbek, Kalıgul, Bılık-Ooz v.b.) ile rus istilâsından sonra, eski şanlı günleri idealleştirmek suretiyle, esârete karşı isyân eden, fakat müsâvî olmayan kuvvetler karşısında yeise kapılan şâirlerden (msl. Kılıç, Kalmurza, Toktogul, Sagınbay, Isak v.b.) sonra, edebiyatta Kırgız cemiyetinin yeni esâslara göre tanzimi bahis mevzuu olmağa başlamıştır. Artık kabîle hayatı yerine bir millî cemiyet ve kuvvetli bir devlet mefhûmu ortaya çıkmıştır. Eserlerini kısmen Kazan türkçesinde ve kısmen Kazak şivesinde yazan Sadık Karaç, Cıdık, Kasım Tınıstan ateşli milliyetçi ve türkçü şâirler olup, sonuncusunun ilk şiiri milliyetçi fırka olan Alagu için yazılmış ve Manas 'ın türbesi bu millî dâvayı kavmin mâzisine bağlamıştır. Bu gençlerin ictimâî idealleri Kırgız ve Kazak kavimlerinin birleşerek, düşmanlarına karşı kuvvetli bir millî varlık vücûda getirmeleridir. Kazak şâiri Mâcan Cumabay 'ın kuvvetli te'siri altında bulunan bu şâirleri B. Kenasrin ve Ş. Köken tâkip etmiştir. Tınıstan 1924 'ten sonra Kırgız maârif teşkilâtında mühim yer almış, bir çok ders kitapları hazırlamak suretiyle kırgızcanın mektep dili olarak inkişâfına yardım etmiştir. 1926 'da devlet neşriyâtının vücûda gelmesi, *Kızıl-Kırgızıstan* ile *Erkin-tō* („hür dağ") 'nun intişâra başlaması ve *Cañı madaniyat colunda* („yeni medeniyet yolunda") mecmuasının kurulmasının Kırgız edebiyatının gelişmesinde mühim rolü olmuş ve mevcut isimlere bir çok yenileri eklenmiştir. 1924 'te şiirleri ile ortaya çıkan Tokombay 'ın 1916 Kırgız isyânını canlandıran „Kanlı yıllar" adlı manzûm eseri, aynı mevzûu ele alan Turusbek 'in ilk musikili dramı, Bokombay 'ın *Altınkız*, Elebay 'ın Kırgızların köy hayatını tasvir eden romanı, Sadıkbek 'in *Ken-Su* romanı, Malik 'in çocuk hikâyeleri, Bayalın, Namat, Kırbaş, Campurcın v.b. eserleri Kırgız millî hayatının zengin mevzûlarını işlemeğe çalışan eserlerdir.

Kırgız m u s i k i s i (*küü*), şifâhî halk edebiyatına bağlı olarak inkişâf etmiştir. Âhenk ve âlet bakımından kazaklarınkinden epey farklıdır. Başlıca mûsikî âletleri şunlardır: 1. *kamuş* (kazak. *domra*), 2. *kiyek* (telli ve yaylı bir âlet olup, kazak. *kobız* 'ına yakındır), 3. *surnay* (tahtadan yapılmış, nefesli çalgı), 4. *çoor* (kazak. *sıbızgı*). Tanınmış Kırgız musikişinaslarından Maldıbay 60 'a yakın eser yazmış olup, Turusbek *Acal-Ordun* ile Cantoş, *Kara-Çaç* piyeslerini bestelemiştir.

1926 'da açılan tiyatro stüdyosu 1930 'da Kırgız devlet tiyatrosu şekline sokularak, te'lif ve tercüme bir repertuar hazırlandı. Turusbek, *Acal-Ordun* (1924), K. Cantoş, *Kara-Çaç*

(1935), P. T. Şukurbek, *Beyt arasında* (1934), Tokombay, *Kaygılı-Kakey* (1933) v.b. eserler Kırgız rejisörleri Kutlubay ve Urmambet idâresinde sahneye kondu.

Kırgız s a n ' a t ı, diğer türk kavimlerinde olduğu gibi, gündelik ev eşyasının (halı, keçe) tezyininde görülür. Yalnız son zamanlarda Aytıy ve Akılbek v.b. gibi bir kaç müstait ressam yetişmiştir. Kırgızlarda mimârî eserler yoktur. Mevcut bir çok türbeler arasında en eskisi Manas 'a (XIII.—XIV. asır) âit olup, Talas vâdisinde bulunmaktadır.

B i b l i y o g r a f y a: V. Barthold, *Kirgizi, istoriçeskiy oçerk* (Frunze, 1927); T. R. Rıskul, *Kirgizistan* (Moskova, 1935); A. S. Sıdık, *Rodovoe delenie Kirgiz* (V. V. Barthold armaganı), Taşkent, 1927; V. Pyatnitskiy, *Kirgizı* (*Zemlevedenie*, Moskova, 1932, XXXIV, vıp. 3—4, s. 192—220); *Kırgızıstan* (Kırg. ASSR öndürüş küstörün izüldöp okup bilü birinçi kenperensıyasınıñ emgekteri), Leningrad, 1934; Voznesenskiy ve A. B. Petrovskiy, *Materialı dlya bibliografii po antropol. i etnograf. Kazakiştana i sredneaziat. respublik* (*Akad. Nauk*, Petrograd, 1927); Ç. Velihan eserleri (nşr. N. Veselevskiy), Petrograd, 1904; A. P. Rojdestvenskiy, *Kirgizsk national. spor i igrı* (Frunze, 1928); *Trudı Kazahsk. instituta nationaln. kulturı*, I (Alma-Ata—Moskova, 1935); N. A. Aristov, *Zam. ob etniçesk. sostave...* (1897); W. Radloff, *Proben der Volkslitteratur der nördlichen türkischen Stämme...* (Petrograd, 1885), V; Zabolonkev, *Latinizorovan. kirgizesk. tekstı* (Taşkent, 1927); *Literaturno entsiklop.* (1931), V, 206—212; F. A. Brokhaus ve İ. A. Efron, *Entsiklop. slov.* (1894), XXVI. mad. *Kazaki* ve *Bolş. sovetsk. entsiklop.* (1936), XXXII, 362—388.

(R. RAHMETİ ARAT.)

KIRIM, Karadeniz 'in şimâlinde 44° 25′—46° 15′ şimâl arzları ile 30° 30′—34° 37′ şark tûl (Green.) dâireleri arasında bir yarım-ada, aynı adı taşıyan bir türk hanlığının (1420—1783) ve 1917 'den 1944 yıllarına kadar ilk önce müstakil, sonra da muhtar bir türk cümhûriyetinin adıdır.

Yarım-adanın en geniş yeri şarkta Kafkasya ile Kırım arasındaki Yeni-Kale (eski Kimmerîler) boğazından, garpta Tarhankut burnuna kadar 320 ve şimâlden cenûba doğru ise, 200 km. olup, satıh mesâhası 26. 140 km.² 'dır. 1939 sayımına göre, nüfusu 1.200.000 idi.

Garptan ve cenûptan Karadeniz, şarktan ve şimâlden Azak ve en derin yeri bir buçuk metreyi geçmeyen, sığ Sıvaş denizleri ile kuşatılmış olan Kırım, dört köşesinden biri karaya bağlı, gayr-ı muntazam bir murabbâ manzarası arzeder. Murabbâın yarım-adayı karaya bağlayan ve 9 km. kadar genişliğinde, 30 km. uzunluğunda olan Or-Kapı (Perekop) berzahı, hanlık devrinde vukû bulduğu gibi, su ile doldurulmuş hendekler ile kapatıldığı zaman, Kırım, mahfûz bir kale hâline gelir. Or-Kapı berzahının toprağı son derece tuzlu olduğu için, Kırım kara ile tam bir vahdet te'sis edememiştir. Bu durum Kırım 'a yarım-adadan ziyâde, tabiatca da bir ada husûsiyetini vermiştir. Bu sebep iledir ki, yerli türkler arasında Kırım „Yeşil-Ada" adı ile mârûf olmuştur.

Kırım murabbaının köşelerinden ikincisi garba doğra uzanarak Tarhankut burnunda, üçüncüsü cenûba doğru Ak-Yar (Sivastopol) ilerisinde, dördüncüsü de, Kafkasya dağ silsilesinin garba uzanan ve Kırım 'dan bir boğaz ile ayrılan burnuna doğru açılan Yeni-Kale (Kerç) yarım-adasında nihâyet bulmaktadır.

Kırım 'ın takriben 1.000 km. 'yi bulan girintili ve çıkıntılı sâhilleri seyr-ü sefere müsâit bir çok körfez, koy, liman, iskele ve bunları himâye eden bir çok burun vücûda getirir. Azak denizindeki sâhiller alçak ve çıplaktır. Yeni-Kale berzahında bulunan Arabat kasabasında başlayıp, şimâlde dar bir boğaz ile karadan ayrılan ve aynı adı taşıyan bir kum seddi ve bu sedden Or-Kapı berzahına kadar uzanan sığ Sıvaş denizi Kırım 'ı Azak denizi'nden ayırmaktadır. Sâhil Kafkasya ile Kırım arasındaki boğazın içinde garba doğru oyularak, Yeni-Kale körfez ve limanını vücûda getirir ve Takıl burnundan garba döndükten sonra, Tımtır ve Kiyik-Atlama burunları arasında şimâle doğru bir kavis hâlinde kabaran Kefe körfezini teşkil eder. Karadağ burnundan sonra, Çoban-bastı ve Ayı-Dağı burunları arasında — Sudak ve Aluşta; Ayı-Dağı ve Ay-Todor burunları arasında da—Yalta koylarını meydana getirdikten sonra, tamâmiyle sarp ve dik bir hâlde garba ve şimâl-i garba doğru devam eden cenûp sâhilleri, Sarıç, Laspi ve Aya çıkıntılarını müteâkip, güzelliği ile meşhûr Balaklava limanını, 7 km. kadar karaya dalan Akyar koyunu ve bunlar arasındaki Fiolent, Hersones v.b. burunları meydana getirir. Buradan itibâren alçalmağa başlayan ve Alma burnu ile Sasık gölü arasında karaya doğru geniş bir kavis çizerek, şimâl-i garbîye dönen ve Gözleve körfez ve limanını vücûda getiren sâhil, Tarhankut yarım-adasından itibâren şark-ı şimâlî istikametinde uzanıp, Karkinit körfezinde Or-Kapı koyunda nihâyet bulur.

Kırım sâhillerinin en mâmûr kısmı Kefe ile Akyar arasındaki yalı boyudur. Garpta Aya burnundan şarkta Karadağ 'a kadar uza-

nan ve genişliği 2—8 km. arasında değişen yalı boyu şimâl rüzgârlarına karşı bir duvar hâlinde yükselen Yayla dağları tarafından korunur. Topografik kuruluş itibârı ile hafif meyilli, basamaklı, dik ve sarp inişli çeşitli manzara arzeden bu dağların aksine olarak, şarktaki Yayla dağları bir bütün teşkil etmeyip, aralarında nisbeten genişçe boğazlar bulunan müteaddit dağ yığınlarından ibârettir. Bu bölgede dağlardan denize doğru akan suların pek azı küçük çay evsafını hâiz olup, ekserisi çok zaman kurudur. Yalı boyu ve Yayla dağlarının iki ucunda bulunan Akyar ve Kefe koy ve limanları ise, boz-kır ile dağlar arasındaki bölgeye idhâl edilmektedir. Akyar'dan Kefe'ye kadar 150 km. uzunluğunda ve 50 km. genişliğindeki Kırım Yayla dağ silsilesi, başlangıçta cenûb-i garbîden şimâl-i şarkîye, sonra da garptan şarka doğru uzanmaktadır. Başlıca Kırımyaylası adını taşıyan bu dağ gurubu 1.500 m. irtifâı bulmakta ve çok yakın bulunduğu denize doğru dik, şimâle doğru ise, az meyilli inişler yapmaktadır. Şimâlde Bahçesaray, Akmescid ve Karasu-Bazar [bk. madd.] tarikı ile Akyar'dan Kefe'ye kadar uzanan daha alçak ikinci bir dağ kemeri ile sarılmış bulunan Yayla dağlarını, boz-kır ile bu ikinci dağ kemeri arasında, daha az tebârüz etmiş üçüncü bir kemer kuşatmaktadır. Bir ucu Karadeniz'in dibine kadar inmiş kemer şeklinde bir kabarmanın neticesi telakkî edilen ve en yüksek tepeleri bu kemerin orta kısmına isâbet eden Kırım yaylası Çadır-Dağı (en yüksek tepesi Ekzili-Burun, 1.523 m.) vâsıtası ile, garbî ve şarkî olmak üzere, ikiye ayrılır. Arz dâiresine muvâzî olarak 8 km. uzunluğunda ve 4 km. genişliğinde bir sâha işgâl eden Çadır-Dağını, garpta Buburgan-Yayla (en yüksek tepesi Roman-Koş 1.543 m., Demir-Kapı 1.540 m.)'dan Kebit boğazı ve şarkta Demirci yaylasından (en yüksek tepesi 1.372 m.) da Angar boğazı ayırmaktadır. Şimâlde Tirke dağına inkılâp eden Demirci yaylasının şarkında 1.259 m. irtifâındaki Karabi yaylası başlar. Daha şarkta, dağların boz-kır ile birleştiği yerde, „eski Kırım" [b. bk.]'ın tam tepesinde, Agarmış yükselmektedir. Kefe'ye ve Yeni-Kale boğazına kadar bir sıra alçak tepeler hâlinde devam eden Kırım dağları, bir su altı sırt vâsıtası ile, Kafkas dağları ile birleşir.

Sağlam ve parlak kireçten terekküp eden toprağın üst tabakası yağan yağmur ve eriyen kar sularını emdiği için, Kırım yaylasında akar-suya tesâdüf edilmez. Buna mukabil, çok zaman yer altında ırmak hâlinde akıp giden bu suların daha sert bir tabaka ile nihâyetlenen kireç tabakasının altından münhasıran dağların şimâl eteklerinde, sayısız pınarlar hâlinde, dışarı çıktıkları görülür. Bu suretle zengin bir su hazînesi olan yayla dağları, şimâl-i garbîye ve şimâle doğru akan müteaddit Kırım ırmaklarının (Kazıklı veya Çorgona, Belbek veya Kabarta, Kaça, Alma, Bulganak, Salgır, Burulça, büyük Kara-Su, küçük Kara-Su, şarkî Bulganak, İndol v.b.) kaynağını teşkil eder. Yayla dağlarının şimâl eteklerindeki Bahçesaray, Akmescid, Karasu-Bazar ve eski Kırım gibi tarihî türk mâmûreleri bu ırmakların havzalarında kurulmuştur. Bunlardan şimâle akanlar denize varmadan boz-kırlarda kaybolurlar. Toprağı verimli, rutûbeti bol ve ormanları zengin olan bu bölgede Kırım türkleri üzüm, meyva ve sebze bahçeleri yetiştirmekle iştigâl ederler.

Yayla dağlarını saran birinci ve ikinci kuşaklardan sonra başlayan boz-kır Kırım yarımadasının $^3/_4$'ünü işgâl eder. Orta, garbî (Tarhankut) ve şimâl-i şarkî (Sıvaş boyu) gibi, üç bölgeye ayrılan ve düz bir ovadan ibâret olan boz-kırın orta kısmı şimâle doğru hafif bir iniş meyli göstermektedir. Bu bölgenin dağlardan sonra başlayan kısmı ancak 200 m. irtifâındadır. Tarhankut yarım-adası ise, 176 m. yüksekliğinde dalgalı bir düzlüktür. Sıvaş boyu boz-kırın en alçak kısmını teşkil eder. Tuzlaklar ile zengin olan bu bölgenin çok girintili ve çıkıntılı sâhilleri müteaddit ve sığ limanlar vücûda getirir. Boz-kırın şark, şimâl ve garp kısımlarında, Or-Kapı berzahında, Tarhankut ve Yeni-Kale yarım-adalarında büyüklü-küçüklü sayısız tuz gölleri, tedâvîye yarayan çamurluklar ve mâden suları vardır.

İklim bakımından Kırım, kışın, şarkî Avrupa üzerinden cenûb-i garbî istikametinde, Karadeniz'e doğru esen orta Asya soğuk dalgasının te'siri altındadır. Orta Asya hava tazyikının hafiflediği zamanlar, garptan ve cenûb-i garbîden esen rüzgârların te'siri ile, Kırım'da bol yağmurlu sıcak kış ayları başlar. Yazın Kırım'da kısmen şimâl-i garbî ve kısmen de cenûb-i garbî rüzgârları hüküm sürer. Bu bölgede gündüzleri denizden ve geceleri ise, karadan ve ayrıca dağ boğazlarından gerek şimâle ve gerekse cenûba doğru esen mahallî rüzgârlar da vardır. Pek yüksek olmamakla beraber Kırım'ın iklim değiştirmesi üzerinde kuvvetle müessir olan dağlara çıkıldıkça, hava serinler ve rutûbet artar. Dağlarda kışın yağan bol karın ilk baharda yavaş-yavaş erimeğe başlaması ile yayla bölgesi Kırım'ın nisbeten kuru iklimi içinde bir nevî su adası hâline gelir. Bilhassa Tarhankut ile Yeni-Kale yarım-adası ve Sudak'ın cenûp kısmı başta olmak üzere, boz-kır kısmı susuzluktan muztariptir. Yağmur sularından istifâde etmek için Alma, Kaça, Salgır ve Karasu ırmakları üzerinde büyük su mahzenleri inşa edilmiştir.

En eski zamanlarda buğday anbarı olarak tanınan Kırım yarım-adası nebatların çeşitliliği ve zenginliği ile de temâyüz eder. Kırım nebatları ve hayvanları umûmiyetle: 1. Kırım-Anadolu, 2. Kırım-Kafkasya ve 3. Kırım-Balkanlar cinsinden olmak üzere, 3 guruba ayrılmaktadır. Kırım'ın bu husûsiyeti burasının vaktiyle Kafkasya, Anadolu ve Balkanlar ile coğrâfî bir vahdet teşkil ettiği kanâatini kuvvetlendirmeğe yaramıştır. (krş. Vuef, *Flora Krima*, Simferopol, 1923). Kırım'daki yabâni nebatların çeşidi 2.000'i bulmaktadır. Bozkırın binbir çeşit otlu çayırları, tuzlak, dağ etek ve yamaçları ile ırmak boylarının ve yaylanın çam, meşe ve kayın ormanları ve yüksek dağ otlakları bakımından da zengin olan Kırım'ın bilhassa cenûp sâhillerinde yetişen ve sonradan dışarıdan gelme olduğu için „yabancı" sayılan mütenevvî nebatları da kayda değer. Mevsimlere göre yer değiştiren kuşlar, ilk baharda ve son baharda Anadolu'ya ve Afrika'ya gidip dönerken, Kırım'da konakladıklarından, burası kuş bakımından da zengin bir bölge teşkil eder. Vaktiyle büyük sürüler besleyen göçebe ve yarı-göçe türk boylarına kışlak vazifesini gören bu ova ve boz-kırlar bugün tamâmiyle sürülmüş ve işlenmiş bir hâldedir. Boz-kırlarda bilhassa hubûbat ve pamuk yetiştirilmektedir. Şimâle ve garba bakan dağ eteklerinde bağ ve bahçeler ve tütün zirâatinden başka çeşitli ormanlarda kereste, odun ve kömür hazırlamakla iştigâl edilmektedir. Cenûp sâhillerinde bilhassa üzümcülük, meyvacılık, bahçecilik ve tütün zirâati inkişâf etmiştir. 1935'te 2.588.000 *ha* arâzinin 58 % nisbetini buğday ve pamuk gibi hubûbat ve sanâyîde kullanılan nebatlar zirâati, 2,15% 'ini bağ, bahçe ve üzümlükler, 18% 'ini otlaklar, 10,63 % 'ünü ormanlar, 2% 'sini de meskûn mahaller işgâl ediyordu.

Kırım'da hayvancılık da ihmâl edilmemiştir. Yayla ve boz-kırlarında bilhassa derisi ve yünü ile mârûf cins koyunlar yetiştirilmektedir. 1936'da Kırım'da 786.000 koyun ve keçi, 80.000 at, 260.000 kocabaş hayvan ve 146.000 domuz var idi. 1895 senesine nisbetle sayısı yarı-yarıya inmiş olan bu hayvanlar arasında o zaman 1.000'den fazla olan deve artık kalmamıştır.

Kırım sâhillerinde balıkçılık da inkişâf etmiştir. Yarım-ada tabi'î yer altı servetleri bakımından da zengindir. Bu servetler arasında demir, mâden kömürü, petrol, tuz, inşaat malzemesi, kimyevî maddeler başta gelir. Bu zengin yer-altı ve yer-üstü servetleri üzerine Kırım'da hatırı sayılır bir sanâyî dahi inkişâf etmektedir. Birinci dünya savaşından önce Kırım sanâyiinin 90 % 'ını yerli toprak mahsûlleri teşkil ettiği hâlde, bugün 21 % nisbetini yerli mâdenler teşkil etmektedir.

Sağlam iklimi, bol üzümü, nefis meyvaları, tedâvîye yarayan sayısız tuz ve çamur gölleri, tabiatının güzelliği tâ eski zamanlardan beri Kırım'a, istirahat ve tedâvîye elverişli bir sayfiye yeri olarak, büyük şöhret te'min etmiştir. Muhtelif zamanlarda güzel ve muazzam saraylar, köşkler, konaklar, oteller, sanatoryum ve hastahâneler, bağ ve bahçeler ile tezyin edilmiş olan ve ekseriyâ muhtelif nevîden veremli hastaları celbeden Kırım sayfiyeleri 1936'da 500.000 turist celbetmiştir. 1934'te buradaki tedâvî ve istirahat müesseselerinin sayısı 239 idi. Vaktiyle Kırım hanlarının veliahdlarının oturduğu Akmescid bügünkü Kırım'ın da merkezidir. Kırım türklerinin medeniyet ve irfan merkezi olan Bahçesaray Kırım hanlarının tarihî pâyitahtı idi. Gözleve hubûbat, tuz ve Kefe hubûbat ve mâden kömürü ihrâcâtı yapan birer liman hâline getirilmiştir. Mahdut mıkdarda tuz ihrâcâtı da yapan Kerç limanı bilhassa demir istihsâline lâzım olan kömür ve madenî inşaat mâlzemesi idhâl eder.

Büyük ticâret gemilerinin barınmasına müsâit olan limanları sâyesinde memleketin muhtelif noktalarını birleştiren deniz yolundan başka, Kırım'da demir yolları ve şoseler de inkişâf etmiştir. Akyar'dan başlayıp, Bahçesaray ve Akmescid üzerinden geçen bir hat, eski Sarabuz'da Gözleve'den gelen bir kolu aldıktan sonra, boz-kırın Sıvaş bölgesinde olan Can-Köy'de Kerç'ten ve Or-Kapı'dan gelen hatlar ile birleşir. Buradan şimâle doğru, Sıvaş ve Çongar tarikı ile, 4 km. lik bir doldurma üzerinden, şarkî Avrupa'ya başka bir hat ayrılır. Can-Köy—Kerç hattından, İslâm-Terek kasabasından sonra, Kefe'ye ve Akmanay'da Arabat körfezine birer kol uzanmaktadır. Kırım demir yollarının uzunluğu 589 km.'dir. Son zamanlarda Akmescid—Yalta—Simeyiz elektrikli demir yolunun inşâsına başlanmıştır. Gözleve, Akmescid ve Kefe'yi birbirine bağlayan ve yalı boyundaki sayfiye şehirleri arasında muntazam şose yolları vardır.

T a r i h boyunca muhtelif milletlerin, bilhassa türk ırkına mensûp toplulukların, uğrağı olan Kırım'ın en eski sâkinleri olarak anılan ve İskit kavimlerinden sayılan Taurlar hakkında, adlarına izâfe ile yarım-adanın da Tau-

rîda diye adlandırılmış olmasından, 1250 (m. ö.) 'de Toas adında bir kıralları olduğundan ve aya taptıklarına dâir rivâyetten başka, bir hâtıra kalmamıştır. VIII. (m. ö.) asırda Kırım 'ın bozkır kısmı Asya 'dan gelmiş olan İskit (Saka) göçebeleri tarafından meskûn bulunuyordu. VII.—V. (m. ö.) asırlarda da burada yaşamakta devâm eden bu göçebelere Herodot „hukümdar iskitler" adını vermiştir ki, bunların Barslı veya Barsula (Barsıl, Basıl ve Baslık) türklerinden ibâret oldukları ve hukümdar tâbirinin de yunanca kıral mânasına gelen Vasil veya Vasilikos ile Barsıl veya Basıl arasındaki benzerlikten galat olduğu artık anlaşılmış bulunmaktadır. Şarkî Avrupa iskitlerinin VII. (m. ö.) asrın ortalarında, Kafkasya üzerinden yakın şarka yaptıkları sefer esnâsında, bir kolu Azerbaycan 'da yerleşen bu Barslı türklerinin, daha Hazar imparatorluğu devrinde, İdil kıyılarında yaşadıkları ve Hazar hakanlarının bunların kızları ile evlendikleri mâlûmdur. Yunanlılar tarafından İskitlerin selefleri sayılan Kimmerîler hakkında hemen-hemen hiç bir şey mâlûm değildir. Bunlardan hâtıra olarak yalnız Yeni-Kale (Kerç) boğazına verilen „Kimmerî bosforu" adı kalmıştır. VI. (m. ö.) asırda Kırım sâhillerinde yunan kolonileri kurulmağa başladı. İlk olarak Kimmerî bosforu sâhillerinde, bugünkü Kerç 'in yerinde Pantikapea (573 'te), onu tâkiben V. (m. ö.) asırda bugünkü Akyar 'ın yakınında Ḫersones, daha sonra Gözleve civârında Karkantida ve „Güzel liman" şehirleri te'sis edilmiştir. Mamafih yunanlıların Kırım yaylasını zaptetmek teşebbüsleri akîm kalmış ve Taur veya Taur-İskit adını verdikleri dağlık bölge ahâlisinin şiddetli mukavemeti ile karşılaşmışlardır. Yunanlılar Kırım 'ın boz-kır kısmı ile, çok sonraları, yalnız ticârî münâsebetler kurabildiler. Bu bölge I. (m. ö.) asırdan IV. (m. s.) asra kadar, İskitler gibi göçebe hayatı yaşıyan ve muhtelif ırk ve milletleri içine alan Sarmat câmiasının işgâli altında bulunmuştur. Bu devirde sâhil boylarındaki yunan kolonileri Roma imparatorluğuna dâhil bulunuyordu.

Daha II. (m. s.) asırdan itibâren Kırım uzak şimâlden gelen Got kabîlesinin akınlarına mâruz kalmağa başlamıştır. Bu akınları Hun türkleri durdurabildiler. Büyük Hun hakanı Oktar 'ın oğullarından biri olan Muncuk 'un kumandasındaki Hun orduları, 374 'te, İdil 'i aşarak şarkî Avrupa 'yı istilâya giriştikleri zaman, Kırım 'a hemcivar olan Don, Doneç ve Dneper ırmaklarının aşağı mecrâsı ile Kırım ve Azak sâhilleri Sarmat câmiasına dâhil Alanlar ile meskûn bulunuyordu. Bunlar Kafkasya ve Kırım ile birlikte Oktar 'ın diğer oğlu ve Attila 'nın amcası Aybars hâkimiyeti altına geçmişlerdir. Aybars 'ın Alanlardan ve Hun câmiasına dâhil Akaçeri türklerinden teşkil ettiği süvârileri, bütün Avrupa 'yı istilâya karar veren Attila 'nın emrine vermiş idi (M. Brion, *Attila*, tür. yer.). Alanların bir kısmı ise, dağlara ve deniz sâhiline çekilip, III. asırda kurulan Sudak (Sogdak ve Aradavda (sonraları Feodosia ve daha sonra Kaffa = Kefe) şehirlerini de zaptetmişlerdi. Daha XIII. asırda, yâni Kırım 'ın Altın-Ordu devleti içine girdiği devirde bile, bu ülkenin yayla kısmında bakiyelerine rastlanan Alanlar, aynı bölgeye sığınmış olan Got bakiyeleri ile birlikte, buranın yerli ahâlisi sayılmışlardı. Hun-Türk imparatorluğunun yıkılışından sonra Kuban, Azak ve Don munsablarında muhtelif türk kabîlelerinin, o cümleden Bulgarların oturmakta olduklarını görüyoruz. VI. asrın ortalarına doğru orta Asya 'dan gelen ve içlerinde Avar türklerinin de bulunduğu yeni türk akınlarının baskısı altında üç kola ayrılıp şimâle (orta İdil sâhillerine), garba (Tuna 'ya) ve cenûba (Kafkasya dağlarına) doğru göç etmeğe başlıyan bulgarların Kırım 'da bir kol bırakmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Kafkasya dağlarına doğru çekilip, „kara Bulgarlar" adı ile tanınan bir kolun ahfâdını teşkil eden bugünkü Balkar türkleri arasında Kırım 'dan neş'et etmiş olduklarına dâir bir rivâyetin mevcûdiyeti bu ihtimâli kuvvetlendirmektedir (krş. *İA*, VI, 218, mad. KARAÇAY-BALKAR). Bu devirde sâhil boylarındaki kolonilerin Bizans hâkimiyeti altına geçtiği görülmektedir. Bizans 'ın istinat noktalarını Ḫersones, Sudak ve Kerç teşkil ediyordu. Dağlık Kırım 'ı tarassut etmek için, cenûp sâhillerinde Ḫaraks (Ay-Todor burnu yakınlarında), Gorzuviti ve Aluston (Aluşta) müstahkem mevkîleri inşâ edilmiş idi. Kırım 'ın boz-kır kısmı ise, VII. arasında Hazar türk devletinin idâresine geçmiş bulunuyordu. Gotların dağlara sıkıştırılmaları da aynı tarihe rastlar. Hazarlar Kırım 'ı, büyük Gök-türk devletinde olduğu gibi, *tudun* veya *tuyun* unvânını taşıyan vâliler vâsıtası ile idâre ediyorlardı. Bu vâlilerden Fanagur 'un adı 710 yılı vekâyiinde zikredilmektedir. Gotlar kendi şehirlerinde muhtâriyete mâlik idiler. Hazarlar bu muhtâriyeti yavaş-yavaş kaldırdılar ve 787 'de Gotlara âit olan cenûbî Kırım 'daki Doros kalesini zaptetmekle, onları tamâmiyle hâkimiyetleri altına aldılar. Hazarlar Ḫersones 'i de zapt ve ilhâk etmiş olduklarından, Kırım VIII. asırda Hazar ülkesinin bir vilâyeti hâline gelmiş idi (F. Burun, *Çernomorskie Goti*, *Zap. akad. nauk.*, 1874, XXVI, 25 v.d.; A. A. Vasil'ev, *Goti ve Krimu*, *İzvestiya akademii istorii mater. kulturı*, Moskova, 1921, I; 1927, V).

Büyük Hazar türk devletinin yıkılışından sonra dahi burası Hazaria (veya Gazaria) adı altında küçük bir devlet olarak mevcûdiyetini muhâfaza edebilmiştir. İbn Ḫurdâẕbeh ve onu tâkiben Ḳudâma ve Mas'ûdî daha X. asırda bile Azak denizi ile berâber bâzan Karadeniz 'e de, Hazarlara izâfet ile, Hazer denizi adını vermişlerdir. Hukümdarlarına Arḫon (Orhan ?) denilen ve Azak havzasını da içine alan bu küçük Hazar devleti 1083 tarihinde henüz müstakil bir türk devleti olarak yaşamakta idi. Anadolu Selçuklu emîrlerinden Ḥusâm al-Dîn Çoban 'ın, ticâretin emniyet altına alınması için, 1221 'de yaptığı Kırım seferi esnâsında bu bölge için henüz Hazer tâbiri kullanılmakta olduğu ve bu memlekette Sudak, rus, Saksin ve Kıpçaklar ile harp edildiği görülmektedir (krş. *İA*, mad. HAZARLAR). Kırım 'da hukûm süren Hazar türklerinin Taman yarım-adasında Taman-Tarhan (rus. Tmutarakan), başka adı ile Samkirç şehri var idi. Dneper ve karadeniz yolu ile gelen iskandinavyalı Ros (sonraları rus) korsanları, 1016 'da bu şehri, bizanslıların yardımı ile, Ḫazarlardan almışlardı. Ḥusâm al-Dîn Çoban rusları Taman 'da mağlûp ederek harâca bağladı ve Sudak kalesini de fethetti. Aynı seferde adı geçen Saksinlerin aşağı İdil 'de, belki de Azak 'a ve Kırım 'a kadar olan sâhada, hukûm süren Saksin — Suvar (Suvarin) türkleri olduğundan şüphe edilmemektedir. Maḥmûd Kâşgarî 'nin, Hazarların yerini işgâl eden bir türk kavmi olarak bahsettiği bu türklerin adına Bîrûnî 'de de rastlanmaktadır. Ḥusâm al-Dîn Çoban 'ın seferinde adı geçen Kıpçaklar [b. bk.] ise, Hazarların yıkılışı üzerine ve Peçenek türklerini tâkiben, komşu boz-kırlar ile berâber, Kırım 'ı da zaptederek yerleşmişlerdi. Sudak başta olmak üzere, Kırım 'ın şark sâhillerindeki limanlar da Kıpçakların elinde bulunuyordu.

Mevcûdiyetlerini ve türk kültürüne bağlılıklarını zamanımıza kadar muhâfazaya muvaffak olan Kırım 'daki Karayim türkleri Hazarların ahfâdı sayılmaktadır. Mûsevî dininde olan bu türklerin daha XI. asırda türkçe tevratları var idi.

Bu suretle, XIII. asrın ilk yarısında (1239 'da) Kalka zaferini müteâkip, Kırım 'a giren Altın-Ordu türkleri, sâhil boyu hâric olmak üzere, burasını baştan-başa bir türk memleketi olarak bulmuşlardı.

[Kırım yarım-adası Euroasia 'yı Akdeniz memleketlerine bağlayan bir köprü vazifesini gördüğü için tarihi bu iki bölgeye sıkı-sıkıya bağlıdır ve Kırım 'ın tâlii Karadeniz ve boğazlar meselesi ile yakından münâsebettar olmuştur. Şimâlde Hazar ve Kıpçak imparatorlukları kurulduğu zaman Kırım limanları dahilî muhtâriyetlerini saklamak şartı ile uzun asırlar Bizans 'a tâbî olmuşlardı. İstanbul 'un latinler tarafından işgâlinden sonra (1204) bunlar bir aralık Trabzon rum imparatorluğuna bağlandılar. Aynı tarihlerde en kudretli devrini yaşayan Anadolu Selçuklu devletinin de sıkı iktisâdî bağları olan bu mıntakayı kendi hâkimiyeti altına almak için teşebbüste bulunduğunu görüyoruz. XIII. asır sonlarında Ceneviz kaynakları Kefe 'de pek çok anadolulu tâcirin varlığından bahsetmektedirler. G. de Rubrouck Türkiye ile Sudak arasında mühim ticâret faâliyetine işâret etmiştir (*Voyage*, Paris, 1877, s. 5). Fakat Karadeniz ticâreti çok geçmeden boğazları kontrolü altına alan venediklilerin eline geçti. 1261 'de cenevizliler Mihail Paleolog 'a yaptıkları yardıma karşılık olarak Karadeniz 'de ticâret inhisârını aldılar. Aynı devirde Kırım limanları, Cengiz Han imparatorluğunun kıt'alar arası ticârete sağladığı gelişmeden istifâde etti. 1266 tarihine doğru cenevizliler Altın-Ordu hanı Mangu Timur 'dan Kefe 'de ticâret için yerleşme müsâadesi aldılar. Burasını sûrlar ile tahkim ettikleri gibi zamanla o sâhillerde başka koloniler de kurdular. 1381 'de bir muâhede ile buralarda hâkimiyetlerini Altın-Ordu devletine tasdik ettirdiler; Kefe çok gelişti. XV. asır başında Schiltberger iç şehirde 6.000, dış şehirde 11.000 ve dış mahallelerde 4.000 ev bulunduğunu yazmaktadır. Dâhilde eski Kırım yahut öbür adı ile Salgat Altın-Ordu umûmî vâlilerinin oturduğu merkez olup, Kefe 'den sonra yarım-adanın en mühim ticâret şehri idi. Burası 1476 'da Seyyid Ahmed Han tarafından tahrip olunmuştur (*al-Sabʾ al-sayyār*, s. 79). Bu şehrin imarında Memlûk sultanı Beybars 'ın büyük hizmeti görüldü ve şehir Altın-Ordu 'da islâmiyetin yayılmasında belli-başlı bir merkez hâlini aldı. Kefe 'de ve diğer ticâret limanlarında idâre cenevizlilerin eline geçmiş olmakla berâber buraları resmen hanın ülkeleri arasında sayılıyor ve Kefe 'de han nâmına müslüman ahâlinin işlerine bakan bir Tudun ile bir gümrükçü bulunuyordu. Kırım limanları yalnız uzak şarkın ipeği için değil, Bizans 'a buğday (I. I. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer noire*, Paris, 1929, s. 248) Mısır 'a Kıpçak köleleri, kürk, deri, balık, balmumu ve tuz sevkiyâtına da aracı oluyordu (W. Heyd, *Hist. du Commerce du Levant*, II, s. 175).]

Bununla berâber baştan-başa Ceneviz kolonisi hâline gelen Kırım'ın yalı boyu bölgesi, 1475'te osmanlı hâkimiyetine geçinceye kadar, Hazar türk devletinin bir hâtırası olmak üzere, Hazaria (veya Gazaria) adını muhâfaza etmekte idi.

Bibliyografya: Ethem Fevzî Gözaydın, *Kırım* (İstanbul, 1948; zengin bir bibliyografya ile); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1314), V, 3650—3654; *Entsiklopediçeskiy slovar* (nşr. F. A. Brokgaus — İ. A. Efron), Petersburg, 1895, XVIa, 872—877; 1901, XXXII, 459 v.d., 461 v.dd. (Kırım'ın Tavrida vilâyeti hâlinde olduğu devir); *Bolşaya sovet. entsiklopedia* (Moskova, 1937), XXXV, 279—324; M. Sosnogorova, *Putevoditel po Krimu* (Odesa 1880); tarih ve etnografya için metin içinde gösterilen eserlerden ve Karadeniz (*İA*, VI, 238—246) maddesinin tarih kısmından başka bk. bir de A. İ. Markeviç, *Taurica, opıt ukazàtelya soçineniy o Krıme, İzvestiya tavriçeskoy uçenoy arḥivnoy komissii 1894, 1898, 1902*; *İzvestiya tavriçeskogo obşçestva istorii arheologii* (Moskova, 1927), I; L. Raşonyi, *Dünya tarihinde türklük* (Ankara, 1942); A. Z. Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946), I; Hamdi Giray, *Türk-moğul imparatorluğunun müstakil bir ülkesi olan Altın-Ordu devletinin tarihçesi ve bu devletin bir ülkesi olan Kırım* (İstanbul, 1926; Tez, Türkiyat nr. 11); Grekov-Yakubovskiy, *Zolotaya Orda* (Leningrad, 1937; frns. trc. Paris, 1939); N. Murzakoviç, *İstoriya genuezskiḥ poseleniy v Krimu* (1834); S. Şapşal, *Kırım Karaî türkleri* (*Türk yılı*, İstanbul, 1928); M. N. Bouillet, *Dict. Univers. d'hist. et de géogr.* (Paris, 1884), bk. madd. *Crimée, Khazarie, Taures, Tavride* v.b.

(MİRZA BALA.)

Kırım hanlığı. Kırım Altın-Ordu imparatorluğu içinde mümtaz bir bölge teşkil etmekte idi. XIII. asır sonlarına doğru Nogay [b. bk.] Altın-Ordu hanına karşı Karadeniz şimâlindeki stepler ile Kırım'ı müstakilen elinde tutuyor ve Balkanlar ile Bizans üzerinde siyâsî üstünlüğünü ve himâyesini kurmağa çalışıyordu. Nogay'ın bertaraf edilmesinden sonra da (1300), Kırım geniş salâhiyetli vâliler idâresinde mümtaz durumunu muhâfaza etti (bk. İbn Baṭṭūṭa, *Seyyahat-nâme*, tür. yer.). Kırım'da oturan beyler yarım-ada dışındaki steplerde dolaşan kalabalık muhârip kabîlelere dayanmakta idiler ve cenevizliler ile ihtilâfları eksik olmuyordu.

XIV. asrın ikinci yarısında, Altın-Ordu'da hüküm süren taht kavgaları sırasında, Kırım rakip beylerin ve hanların sığındıkları başlıca bir bölge hâlini aldı. 1380'de Mamay, Toktamış Han'a yenilince, Kırım'a kaçtı. Aynı suretle İdikü (Edike) Toktamış'a karşı mücâdelesinde Kırım'ı üss olarak kullanıyordu. Bu suretle Kırım parçalanmakta olan Altın-Ordu hanlığı içinde müstakil bir siyâsî varlığa namzet görünüyordu. Cengiz Han soyundan prensler, bu bölgeye dayanarak, hanlıklarını ilân etmekte ve sonra Volga üzerinde merkezi ele geçirmeğe çalışmakta idiler. Toktamış Han bunlardan biridir. 1394/1395'e doğru, Toktamış gibi, Cuci'nin küçük oğlu Tokay Timur soyundan olan Baş-Timur Kırım'da sikkeye kendi adını da koyarak, hâkimiyet iddiasında bulundu. Kırım onun atalarının yurtluğu idi [bk. mad. GİRAY, s. 784]. Onun oğulları rakiplere (Ulug Muhammed ve Edike) karşı mücâdelelerden sonra nihâyet Kırım'da ayrı bir hanlık kurmağa muvaffak oldular.

Kırım hanlığının hakikî kurucusu Hacı Giray [b. bk.] sayılır ve adını taşıyan en eski para 845 (1441/1442) tarihini taşımaktadır. XV. asır başlarında Altın-Ordu'da şiddetlenen iç rekabet ve savaşlar sebebi ile bir çok kabîleler orta Asya'ya yahut garba Kırım'a ve Karadeniz şimâlindeki steplere kaçmakta idi. Belli-başlı kabîle beyleri, bu arada Şırın beyi gelip Hacı Giray'a iltihak ettiler. O dâimâ daha çok mıkdarda kabîleyi Volga havzasından kendi tarafına çekmek için çalıştı. Yarım asır sonra dahi Şırın beyi Eminek Mirza bir mektubunda „hep beyliğimiz dahi bu il ile durur" diyordu (bk. A. N. Kurat, *Yarlık ve bitikler*, vesika XI). Hacı Giray Altın-Ordu hanına karşı Moskova ile dostluk ve ittifak münâsebetleri kurarak, durumunu kuvvetlendirdi. İstanbul'un zaptından sonra boğazlara ve Karadeniz'e hâkim olan Osmanlılar ile cenevizlilere karşı ittifak etti ve 1454 yazında müşterek Osmanlı-Kırım kuvvetleri, ilk defa olarak, Kefe'yi muhâsara ettiler. Kefe cenevizlileri osmanlı sultanına ve Kırım hanına yıllık vergi vermeğe râzı oldular (bk. *Kırım'ın osmanlı tâbiliğine girmesi ve ahidnâme meselesi*, *Belleten*, sayı 30, s. 197 v.d.). Hacı Giray, Altın-Ordu hanlarının meşrû vârisi sıfatı ile, Kefe'yi yarlıklarında kendi ülkeleri arasında saymaktadır. Bundan başka Hacı Giray bir tarhanlık yarlığında (A. N. Kurat, vesika VI), Kırım'dan maada, Taman, Kabartay (Kabada) ve Kıpçak bölgelerini de hâkimiyet sâhası içinde göstermektedir.

Altın-Ordu gibi Kırım hanlığının da büyük zaafı irsî kabîle beylerinin devletin hakikî hâkim ve sâhibi olmalarından doğmuştur. Kabîle reisleri yahut han âilesi içinde rekabetler, bu kabîlelerin birbirlerine karşı guruplanarak,

kolayca bir iç harbe sürüklenmesini intâc etmekte idi. Hacı Giray Han'ın ölümünde (1466) oğulları arasında taht kavgası uzun bir kargaşalık devresi açtı. Yenilen rakip yarım-ada dışındaki steplere kaçarak yahut Kefe'ye sığınarak, mücâdeleye devam etmekte idi. Kefe cenevizlileri kendi durumlarını kuvvetlendirmek için, kâh bunun ve kâh ötekinin tarafını tutarak, bu mücâdelelerde mühim rol oynamakta idiler. Esâs mücâdele Nurdevlet ile Mengli Giray arasında idi. Mengli Giray mağlûp olarak, Kefe'ye sığındı. Orada Kefe tudunu olan Şırın kabîlesi beyinin ve cenevizlilerin yardımı ile 1468'de Kırım tahtını tekrar ele geçirdi. Şimdi cenevizliler Mengli Giray'ın Osmanlılara karşı sağlam bir müttefik olduğuna inanıyorlardı. 25 teşrin I. 1469'da Mengli Giray Fâtih Sultan Mehmed'e „karındaşım" hitâbı ile yazdığı bir mektupta Yâkub Bey'in donanma ile gelip, Kırım sâhillerinde iki şehri yakıp yağma etmesinden şikâyet etti. 1475'e doğru Kefe tudunu ve Şırın beyi Eminek, Osmanlılar ile anlaştığı ithâmı altında cenevizlilerin israrları ile, mevkiinden uzaklaştırıldığı zaman beyleri ve kabîlelerini etrafında toplayarak, isyân etti. Mengli Giray'ı kaçmağa mecbûr etti. Mengli Giray cenevizlilere sığındı ise de, onlar Nurdevlet ile anlaşarak, kendisini mevkuf tuttular. Nurdevlet han ile de bozuşan Eminek cenevizlilere karşı osmanlı pâdişahına mürâcaat etti. Fâtih Sultan Mehmed, bunu fırsat bilerek, Gedik Ahmed Paşa [b. bk.]'yı kuvvetli bir donanma ile acele Kırım'a gönderdi (1475). Kefe ile Kırım sâhillerinde cenevizlilere âit bütün limanları zaptettirdi. Gedik Ahmed Paşa tarafından hapisten çıkarılan Mengli Giray ceneviz dostu olan Nurdevlet'in elinden hanlığı almağa muvaffak oldu ve Ahmed Paşa ile bir anlaşma yaptı ve Osmanlı sultanının tâbiliğini kabûl etti. Bir buçuk ay sonra pâdişaha yazdığı bir mektupta tâbiiyetini te'yit etti (A. Kurat, vesika VII). Umûmiyetle iddia edildiği şekilde bir tâbiiyet vesikası (bk. *Kırım'ın tâbiliği*, s. 225) mevcut olmamakla berâber, Ahmed Paşa ile imzâlanan anlaşmada han pâdişahın dostuna dost, düşmanına düşman olmağı ve onun hâmîliğini kabûl etmiştir. 1476'da Altın-Ordu hanı Seyyid Ahmed Kırım'ı istilâ etti. Mengli Giray Kırker (Çufut-Kale)'e sığındı. Altın-Ordu hanı, osmanlı pâdişahının tehdidi üzerine, Canibek adında bir vâlisini bırakarak, memleketine döndü ise de, bu sefer Nurdevlet osmanlı himâyesinde olarak Kırım hanlığını ele geçirmeğe muvaffak oldu. Mengli Giray İstanbul'a getirilerek, mevkûf tutuldu. Bir müddet sonra Kırım kabîle aristokrasisinin başı Eminek, Nurdevlet Han'a karşı kargaşalıklar çıkarıp, pâdişahtan Mengli Giray'ın gönderilmesini istedi (*Eminek Mirza'dan Fâtih Mehmed'e bitik*, nşr. A. Kurat, vesika IX) ve 1478'de Mengli Giray İstanbul'dan gönderilen ilk han sıfatı ile, Kırım tahtını tekrar işgâl etti. Osmanlı vekayinâmelerinde Mengli Giray'ın 1475'te tahta gelişine âit hâdiseler ile 1478'deki hâdiseler birbirine karıştırılmıştır (bk. *Kırım'ın tâbîliği*, s. 217—221). Mengli Giray'ın bu üçüncü saltanatı (1478—1514) esnâsında Kırım hanlığı sağlam bir şekilde teessüs etmiştir. Osmanlı himâyesi hanlıkta otorite birliğini sağlamış, son Altın-Ordu hanlarının birleştirme teşebbüslerine, sonra Moskova'nın genişleme siyâsetine karşı hanlığın varlığını garanti altına almış, hanlık da ilk defa 1484'te Bayezid II.'in Akkerman seferine iştirâk ederek, Osmanlılar ile garpta iş-birliği siyâsetine bağlanmıştır. Nihâyet Yavuz Selim'in kayın pederi olan Mengli Giray yaptığı askerî yardım ile onun osmanlı tahtına geçmesine yardım etmiştir.

1502'de Mengli Giray, Saray şehrini tahrip ederek, Altın-Ordu hanlığına son darbeyi vurduktan sonra, Moskova ile ittifak siyâseti sona erdi. Altın-Ordu'nun sukutu ile meydana çıkan bu iki devlet Altın-Ordu sâhasına hâkim olmak için mücâdeleye giriştiler. Kırım hanlığı Moskova'ya karşı Yagellonlar ile sıkı ittifak siyâsetini kabûl etti (1511). Hanlık Cengiz Han oğullarının beyaz Rusya ve Ukrayna'da tarihî haklarından Yagellonlar lehine vazgeçiyor, fakat merkezî ele geçirmek istiyordu. Mehmed Giray I. (1514—1523) babasının son yıllarında *kalgay* [b. bk.] sıfatı ile, sonra *han* olarak, Moskof beyliğine karşı şiddetli akınlara başladı. Yagellonlar ile ittifakı yeniledi (1520 muâhede metni, bk. Feyzhan-V. Zernov, s. 3 v.dd.). Kardeşi Sâhib Giray Kazan tahtına geçti (1521). Oka nehri üzerinde Belski'nin ordusunu bozguna uğratarak, Moskova önüne kadar geldi ve şehrin etrafını ateşe verdi. Ertesi sene Astırhan'ı zaptetti. Moskof beyi yıllık bir vergi (*tıyış*) vermeği kabûl etti.

Mehmed Giray, hanlığı en satvetli noktasına eriştirdiği bir anda Astırhan seferinden dönerken, Nogaylar tarafından bir baskında katledildi ve eseri de yıkıldı. Bundan sonra Kırım hanlığı moskof devleti ile Volga havzasında Altın-Ordu mirası üzerinde şiddetli bir mücâdeleye girişti. Bu mücâdeleyi iki devreye ayırmak lâzımdır: birincisi 1534'te eski Kazan hanı Sâhib Giray (1532—1551)'ın pâdişahın yardımı ile Kırım tahtında yerleşmesine, ikincisi moskof çarı İvan IV.'ın Volga havzasını hâkimiyeti altına almasına (1552—1556) kadar

gelir. Birinci devrede Kırım'da kabîleler rakip hanlar etrafında Osmanlı hâkimiyetine karşı bir takım iç harplere ve Kazan ile Astırhan'da moskof nufûzunun yerleşmesine sebep oldular. 1532'de moskof beyi, Safa Giray'ı Kazan'dan attırarak, kendi adamı Can Ali'yi han yapmağa muvaffak oldu. Bu esnâda Mehmed Giray I.'ın oğlu Gâzî Giray ve sonra kardeşi İslâm Giray, „Cengiz Han yasasına" göre, kabîlelerin seçtikleri hanlar sıfatı ile tahta çıktılar. İslâm Giray pâdişahın gönderdiği hanlara, Saâdet Giray ve sonra Sâhib Giray'a karşı şiddetli mücâdelelere girdi. İslâm Giray rakibine karşı tutunamadığı zaman, kabîleler ile Or-Kapı (Perekop) berzahı dışındaki steplere çekiliyor ve taarruzlarını devam ettiriyordu. O nihâyet, bağımsız han sıfatı ile, 1532'de hanlık tahtını ele geçirmeğe muvaffak oldu. Fakat sonunda İstanbul ile uzlaşmak zorunda kaldı. Sonra tekrar isyân edince, Sâhib Giray, Kıpçak boz-kırında Nogay beyi Bâkî Bey vâsıtası ile, onu bertaraf etmeğe muvaffak oldu. İki yıl süren bu mücâdeleden sonra Sâhib Giray Kırım tahtında mevkiini sağlamlaştırdı. (1534). Onun ile berâber Kırım hanlığı üzerinde osmanlı metbûluğu ve nufûzu hakikî bir şekilde yerleşti.

İkinci devre Sâhib Giray Han'ın Moskova'ya karşı şiddetli taarruzları ile kendini gösterir. Onun sâyesinde Osmanlılar da moskof tehlikesini görmeğe ve hanı kuvvetle desteklemeğe başlamışlardır. Sâhib Giray Kazan'da tekrar Safa Giray'ı hanlığa getirdi ve 1549'da osmanlı toplarının yardımı ile Astırhan'ı zapta muvaffak oldu. Onun bu kudret derecesine eriştikten sonra Osmanlılardan Közleve iskelesini istemesi ve sadrâzam Rüstem Paşa ile üstünlük münâkaşası endişeler uyandırdı. İstanbul'dan gönderilen Devlet Giray Han onu katlettirdi (1551). Ertesi sene ruslar Kazan'ı ve 4 yıl sonra da Astırhan'ı zapta muvaffak oldular ve şarkî Avrupa'da üstünlüklerini kurdular. Sâhib Giray devrinde hanlığın nufûzu bir sıra seferler ile Kafkasya'da çerkesler üzerinde kuvvetlendirildi ve Kıpçak boz-kırında Yusuf Mirza idâresindeki Kiçi-Nogay kabîleleri Kırım hanının ve pâdişahın tâbiliğini kabûl ettiler. Sâhib Giray atalarının siyâsetine devam ile bir çok kabîleleri Kırım yarım-adasına getirerek, yerleştirdi. Orak, Kasay, Ur-Mehmed (Or-Membet) ve Tokuz (?) kabîlelerinin bir kısmı garba Karadeniz şimâlindeki steplere, Besarabya (Bucak)'ya nakledilmiştir. Umûmiyetle Nogay kabîlelerinin zayıflaması stepleri rus kazaklarına serbest bırakmış ve aynı devirde kırımlılar tarafından sıkıştırılan mühim mıkdarda çerkes gurupları bu kazaklara iltihâk etmiştir. Daha 1559'da, rus kazakları ile çerkesler Azak kalesini muhâsara etmişlerdir. Devlet Giray Han (1551—1577)'dan XVII. asır başlarında Karadeniz sâhillerine mütemâdî rus akınları başlayıncaya kadar kırımlıların moskofları Volga havzasından geri atmak için mücâdele ettiklerini görüyoruz. Bu devirde Karadeniz ve kafkaslar için rus tehlikesine karşı Osmanlıların iş-birliği dikkate değer. Devlet Giray Han 1565 kışında osmanlı topçuları ile takviye olunmuş ordusu ile Rusya üzerine neticesiz bir sefer yaptı. Osmanlı divanı 1563'ten beri şimâlde Astırhan'a bir sefer yapmağı ciddî olarak müzâkereye başlamış idi. Yalnız kırımlılar değil, Kıpçak boz-kırındaki Nogayların bir kısmı (Kiçi-Nogaylar), orta Asya türkleri Ḫvârizm hanı şimdi „halife-i rûy-i zemin" olan pâdişahı rus-kazak ilerileyişlerine karşı yardıma çağırmakta idiler (vesikalar için bk. *Belleten*, sayı 46, s. 368 ve 399—402). Osmanlılar bir ordu göndererek, Don-Volga arasında bir kanal açmak ve Astırhan'ı zaptetmek suretiyle iki taraftan kazanacaklarını düşündüler. Böylece evvelâ moskofları şimâlî Kafkasya ve aşağı Volga havzasından geri atmak ve Kıpçak boz-kırında ve Kırım üzerinde osmanlı nufûzunu takviye etmek imkânı hâsıl olacak, diğer taraftan Mâverây-i Kafkas ve İran'daki fütûhat için ordu sevkiyâtına daha elverişli bir yol açılmış bulunacaktı. 1569'da, Kefe beylerbeyi Kasım Paşa'nın idâresinde, 15.000 kişilik bir osmanlı ordusu Devlet Giray Han'ın ordusu ile birlikte, Don nehri ile Volga'nın en ziyâde yaklaştığı bölgede Altın-Ordu hanlarının harâbe hâlindeki eski pâyitahtı civarına geldi. Kanalın kazılması tamamlanamadı. Ordu cenûba Astırhan'a giderek, moskof askerleri tarafından müdâfaa edilen kaleyi muhâsara etti. Kış yaklaşınca evvelâ hanın askeri, sonra osmanlı ordusu çözülerek büyük zâyiat ile Azak'a geldiler. Kırım hanı Astırhan ve Kıpçak boz-kırında hanlık yerine osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesini istemiyordu ve osmanlı plânını sonuna kadar desteklemedi (bk. *Belleten*, sayı 46, s. 381—384). Divanda Sokullu'ya muhâlif olan yeni pâdişahın adamları da bunu neticesiz bir mâcerâ olarak tasvir ettiler. Ertesi sene çar İvan'ın elçisi Novosiltsev Osmanlılar ile sulhü sağladı. Pâdişah nâmesinde Kırım'da ve çerkesler üzerinde hâkimiyetini te'yit ediyor, Kabartay'da inşâ edilmiş rus kalelerinin yıkılmasını ve Astırhan'dan geçen ticâret yolunun serbestliğini istiyordu. 1571'de Devlet Giray Han'ın Rusya'ya seferinde Kırım kuvvetleri Moskova'ya kadar ilerileyerek, şehrin etrafını bir defa daha yaktılar. Devlet Giray bu büyük muvaffakiyet üzerine „*taht-algan*" unvânını aldı. Pâdişah kendisini „islâmın himâyesinde büyük yararlık gösterdiği için" hususî şekilde tebrik etti (pâdişahın nâmesi için bk. Feridun Bey, II, 480). Fakat Kırım hanı esâs maksadına, Kazan ve Astırhan'ın ruslar tarafından boşaltılmasına muvaffak olamadı. 1592'de osmanlı pâdişahı çardan resmen Kazan ve Astırhan'ın iâdesini istemekle berâber, artık bu mücâdele Kırım için kaybedilmiş sayılabilir. 1583'te Terek üzerinde moskof kuvvetleri Dağıstan'dan Kırım'a gitmekte olan osmanlı ordusuna tâciz hücûmları yaptılar. Şimdi gerek Kırım hanlığı ve gerek Osmanlı devleti için yeni bir devre başlamıştır. Bu devirde esâs mesele moskof imparatorluğunun Kafkasya ve Karadeniz'e doğru genişlemesini durdurmak idi. Zayıflamış olan hanlık Rusya'ya karşı ancak Osmanlı himâyesi sâyesinde varlığını koruyabildi ve akınlarına devam etti. Diğer taraftan kırımlılar yalnız şimâlde değil, İran ve Macaristan cephelerinde Osmanlılar ile gittikçe daha sıkı iş-birliğinde bulundular. Macaristan'a ilk defa 1543'te, *kalgay* Emin Giray kumandasında, bir Kırım ordusu gitmiştir.

Osmanlıların İran ve Avusturya ile uzun savaşlara girişdiği 1578—1606 yılları arasında Kırım kuvvetlerine ihtiyâcı ziyâdesi ile arttı. Kırım'ın rus kazaklarının hücûmlarına açık kalmasına bakılmaksızın, hanların her yıl israr ve tehditler ile sefere çağırılması (İran seferine ilk defa 1578'de *kalgay* Âdil Giray, ertesi sene Mehmed Giray II. iştirâk ettiler), osmanlı serdarlarının hanlara kendi maiyetlerinde bir kumandan muâmelesi yapmak istemeleri Kırım'da ciddî muhâlefetlere sebep oluyordu. Bizzat Osmanlı imparatorluğu bu devirde zayıfladığı için, kırımlılar bu muhâlefeti açık bir isyâna kadar götürdüler. Mehmed Giray II. sâdece isyân yoluna sapmakla kalmadı, aynı zamanda Kefe üzerinde hak iddia etti ve şehri kuşattı. Fakat İstanbul'dan gönderilen yeni han İslâm Giray tarafından katlettirildi (1584). Maktûl hanın oğlu Saâdet Giray, Kıpçak boz-kırından Nogaylar ile gelerek, İslâm Giray'ı kaçırdı ve Kefe önünde osmanlı kuvvetleri ile çarpıştı. Nogaylar ve Don kazakları ile birlikte yaptığı ikinci teşebbüste de muvaffak olamadı. Kardeşi Murad Giray Moskova'ya giderek, Kırım'ı istilâ tehdidinde bulundu. Bu Osmanlıları çok endişelendirdi (vesika, *Belleten*, sayı 46, levha LXV). İslâm Giray II. nihâyet, müessir osmanlı yardımı ile, tahtında yerleşebilmiştir. O, ilk defa olarak, hutbede pâdişahın adını da okutmağa başlamıştır (fakat para dâimâ Giraylar adına basılmıştır). İstanbul Bora Gâzî Giray [b. bk.] şahsında sâdık bir müttefik buldu. O yalnız Macaristan'da Habsburglara karşı imparatorluğu müdâfaa etmekle kalmadı, İstanbul kendisinden Anadolu'da Celâlîlere karşı da yardım istedi. Onun zamanında Kırım'da Osmanlı nufûzu her sâhada kuvvetlenmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun iç kargaşalıklardan kurtulamadığı XVII. asrın ilk yarısında, her tarafta olduğu gibi, Kırım'da da İstanbul'un nufûz ve otoritesi ciddî bir imtihan geçirmiştir. Canbek Giray pâdişaha mutî bir han olarak 1610 ve 1635 arasında üç defa hanlığa getirildi ve dâimâ Mehmed Giray ve Şâhin Giray'ın taarruzlarına uğradı. Bu ikisi Kıpçak boz-kırındaki Nogayların ve rus kazaklarının iş-birliği ile hanlığı zorla ele geçirdikten sonra, babaları rakip han Saâdet Giray ve dedeleri âsî han Mehmed Giray II. gibi, bağımsız harekete kalkışmışlar, imparatorluğun düşmanı Şah Abbâs ile dostça münâsebetlere girişmişler, 1610'da osmanlı kuvvetlerini ve İstanbul'un gönderdiği hanı mağlûp ederek, Kefe'yi zapta muvaffak olmuşlardır. Bu kargaşalık esnâsında şimâlde rus kazakları kuvvetlenerek, Osmanlı ve Kırım topraklarına cür'etli taarruzlara başladılar. 1614'te Sinop'u yaktılar, 1612'de Ahyolı'yı ve 1625'te İstanbul boğazında Yeniköy'ü yağmaladılar. Nihâyet 1637'de Azak kalesini [b. bk.] zapta, Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin taarruzlarına rağmen, 5 sene ellerinde tutmağa muvaffak oldular. XVII. asır boyunca rus kazakları meselesi yalnız Kırım için değil, Osmanlı imparatorluğu için de belli-başlı bir mesele hâlini almıştır.

İslâm Giray III. devri (1644—1654) Kırım hanlığının Osmanlılar ile sıkı iş-birliği hâlinde şimâldeki düşmanlarına karşı harekete geçtiği bir devirdir. O 1644—1647 yıllarında Rusya'ya ve kazaklarına karşı dört büyük sefer yaptı. Zaporog kazaklarını Lehistan'dan ayırarak, kendi tarafına çekmesi en büyük muvaffakiyeti teşkil etmiştir. Hmelnitskiy onun, daha sonra osmanlı pâdişahının metbûluğunu tanıdı. Bu sâyede o 1648—1653 yılları arasında Lehistan'a çok muvaffakiyetli seferler yaptı. Bu memlekete karşı İsveç ile siyâsî münâsebetler kurdu. Fakat o Lehistan ile sulh imzalayınca, kazaklar Rusya'ya yanaştılar (1654).

Köprülüler idâresinde kalkınan Osmanlı imparatorluğu Lehistan'dan Podolya'yı aldıktan sonra, kazaklar üzerinde hâkimiyetini kurarak, Ukrayna'ya yayılmak temâyülünü gösterdi. Bu teşebbüs 1678'de ruslar ile osmanlılar arasında ilk büyük muhârebeye sebep oldu. Mer-

zifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında büyük bir ordu Kırım hanı Murad Giray (1678—1683)'ın ordusu ile Ukrayna'da Çigrin kalesini, çetin bir savaştan sonra, zapt ve tahrip etti. Kazaklar da osmanlı himâyesi altına alındı. Fakat bu çok sürmedi. Viyana bozgunu ile başlayan büyük ric'at esnâsında şimâldeki bütün kazançlar kaybedildi. Ruslar Avrupa'da kurulan mukaddes ittifaka katılarak (1684), Kırım'a ve Azak kalesine taarruzlara başladılar. Moskof çarları bu ana kadar Osmanlı imparatorluğuna taarruzdan çekinirlerdi. Fakat bu tarihten itibâren çarların Kırım ve Karadeniz, Kafkasya ve Balkanlara doğrudan-doğruya taarruzları ve istilâları başlamıştır. Kırım hanlığının Rusya imparatorluğuna iltihâkı ile neticelenen bu devre girmeden önce 1683—1699 harp yıllarında hanlığın Hacı Selim Giray idâresinde (1671—1704 arasında dört defa han) Osmanlılar ile hayatî mâhiyette iş-birliğine temâs etmek gerektir (bu devir için bk. H. İnalcık, Dil tarih coğrafya fakültesi habilitasyon tezi). Bu harpte rusların Kırım'ı istilâ teşebbüslerine karşı kırımlıların muvaffakiyetli müdâfaası ve Besarabya'da leh kuvvetlerinin taarruzlarını bertaraf etmeleri ilk felâketli harp yıllarında Osmanlıları büyük bir endişeden kurtardı. Bundan başka Kırım kuvvetlerinin 1688'de Sırbistan'da Kaçanik boğazında Habsburg ordusunu püskürtmesi harbin gidişinde bir dönüm noktası teşkil etti ve Osmanlılar düşmanı Balkanlardan geri sürmek için fırsat buldular. Hacı Selim Giray harbin sonuna kadar sık-sık değişen sadrâzamlar ve pâdişahlar karşısında uzun zaman mevkiini muhâfaza ederek, İstanbul'da devlet işlerinde üstün bir nufûz kazandı, hâtta bir defa pâdişah sadrâzamını seçerken, onun re'yini aldı. Selim Giray bu sâyede harbin sevk ve idâresinde birlik ve devamlılık sağladı ve şüphesiz imparatorluğun daha büyük felâketlerden korunmasında âmil oldu. Bununla berâber rus çarı 1696'da Azak kalesini zapt ve İstanbul muâhedesi ile (1700) burayı elinde muhâfazaya muvaffak olmuş idi. Yeni han Devlet Giray II., yeni kaleler ve Azak'ta bir donanma yaptıran Petro'nun hummâlı hazırlıklarını bildirerek, İstanbul'u harekete geçirmeğe çalışıyor ve yeni bir harp ile rus tehdidine son verebileceğini düşünüyordu. 1702'de azledildikten sonra, 1708'de tekrar hanlığa getirilince, bu maksadında muvaffak oldu. İsveç kıralı Karl XII. ile birleşerek, Bâbıâliyi çara karşı harp açmağa iknâ etti. Fakat Prut'ta (1711) çarın ezilmesi fırsatını kaçırdığı iddiası ile, Baltacı Mehmed Paşa aleyhinde bulundu (bk. Akdes Nimet Kurat, *Prut seferi*, Ankara, 1954).

Rus kuvvetleri ilk defa 1736'da Münnich kumandasında Kırım yarım-adasını istilâya muvaffak oldu. Bahçesaray zaptedilerek yakıldı; 2.000 ev ile hanların sarayı kül oldu. Bu arada Selim Giray'ın kurduğu zengin kütüphâne mahvoldu. Kalgayların merkezi Akmescid aynı âkıbete uğradı. Ruslar Lascy idâresinde 1737 ve 1738 yıllarında da gelerek, tahribâta devam ettiler. Belgrad muâhedesi ile (1739) ruslar Prut'ta geri verdikleri Azak kalesini tekrar ele geçirdiler. Şimdi Kırım yeni istilâlara açık bulunuyordu. Arslan Giray Han (1748—1756) yarım-adayı müdâfaa eden istihkâmları takviyeye itinâ etti. 1760'ta rus kazakları taarruz ettiler. Kabartay'da yeni rus kalelerinin inşâsı hanlığı bu taraftan da tehdit etmekte idi. Rusların Lehistan'da yerleşmesi ve Kırım hanına âit Balta şehrine sığınmış olan leh konfedere'lerini tâkip ile bu şehri zapt ve tahrip etmeleri, nihâyet osmanlı pâdişahı tarafından harp ilânına sebep oldu.

1768—1774 harbi Kırım için felâket ile neticelenmiştir. 1769 yılı başında Kırım Giray Han'ın Besarabya'dan rus topraklarına muvaffakiyetli bir akınından sonra, rus orduları 1770'te Bucak'ı, 1771'de prens Dolgorukiy idâresinde Kırım yarım-adasını istilâ ettiler. Kırım hanı Selim Giray III. güçlükle kurtulup, İstanbul'a geldi. Bu harp esnâsında Kırımlılar ile Osmanlılar arasında anlaşmazlıklar ve idâresizlikler hakkında osmanlı seraskerinin kâtibi Necâti Efendi'nin hâtıraları dikkate değer tafsilât ihtivâ etmektedir (*Tarih vesikaları*, cild III, sayı 13—15). Bu ümitsiz durumda hanlığı Osmanlılardan tamâmiyle bağımsız bir hâle getirmek isteyen mirzalar kuvvetli bir durum kazandılar. 1772'de rus işgâli altında toplanan kurultayda, Osmanlıların tâyin ettiği Maksud Giray'ı tanımadılar ve Sâhip Giray'ı Kırım'ın müstakil hanı seçtiler. Moskova'ya mirzalardan mürekkep bir hey'et hareket etti. Küçük Kaynarca muâhedesinin (21 temmûz 1774) 3. maddesi ile „Kırım, Bucak, Kuban, Yedisan, Camboyluk ve Yediçkul (Yedicek) tatar ulusları... serbest ve tam mânası ile müstakil tanınacaklar, kendi rızâ ve muvâfakatleri ile Cengiz soyundan seçilecek hanların hukmü altında olacaklar ve han her hangi bir yabancı devleti nazar-ı itibâra almadan, onları kendi kadîm kanun ve âdetlerine göre idâre edecek, bu sebep ile ne Rusya ve ne de Bâbıâli hiç bir suretle mezkûr hanın intihabına ve tahta çıkışına karışmayacaklar... Kendi kendilerini idâre eden ve Allahtan başka kimseye tâbî olmayan bütün diğer devletlere yapılan aynı muâmeleyi yapacaklar; fakat tatarlar müslüman olduklarından ve sultan da islâmın halifesi sayıldığından, bu uluslar kendisine şeri'atın emrettiği şekilde muâmele edecekler, bununla berâber bu, onların yukarıda te'yit olunmuş siyâsî ve mülkî hürriyetlerini tehlikeye düşürmiyecek mâhiyette olacaktır". Pâdişahı müslüman kırımlıların halifesi tanıyan bu madde tenâkuz ihtivâ ediyordu, bu suretle ilerideki güçlüklerin menbaı oldu. Kırım yarım-adası ile Bug ırmağından Kuban ırmağına kadar türklerin oturdukları bölgeler müstakil Kırım hanının idâresinde bağımsız ilân edilmekle berâber, muâhedenin diğer maddeleri ile Rusya mühim sevkülceyş noktalarını, Azak denizi ağzının iki tarafında Yeni-Kale ve Kerç, Dnepr ağızında Kılburun kalesi ve etrafındaki hâlî arâziyi, büyük ve küçük Kabartayları imparatorluğuna ilhâk ediyordu. Bu şartlar altında hanlığın bağımsız bir varlığa sâhip olması imkânı yok idi ve bu ileride yapılacak ilhâkı kolaylaştırmak için, bir siyâset hîlesinden başka bir şey değil idi. Moskova'ya giden bağımsızlık taraftarı mirzalar ve Şâhin Giray Osmanlılara karşı bir âlet olarak kullanıldı. Diğer taraftan Osmanlılar da Özü (Oçakof) kalesini ellerinde muhâfaza ediyorlar ve hilâfet maddesi sâyesinde hanlığın bağlılığını devam ettirebileceklerini umuyorlardı. İki taraf da, istiklâlini te'yit ettikleri devleti himâye altına almak için, kapıyı açık bırakmışlardı. Bu durum Kırım'da korkunç bir iç harp doğurmuş ve memleketin felâketi ile neticelenmiştir.

Kurultay tarafından seçilen Sâhip Giray Han II., Rusya tarafından gelen tehlikeyi görerek, çok geçmeden osmanlı taraftarı guruba tâbî oldu. Müslüman halkın ekseriyeti ve ulemâ, Osmanlılara karşı dâimâ bağımsızlık dâvâsı güden mirzalardan ayrılıyordu. Beyler ayaklanarak, hanı İstanbul'a kaçmağa mecbûr ettiler. Fakat tahta çıkarmak istedikleri Devlet Giray ruslar tarafından desteklenen Şâhin Giray'ın taarruzlarına dayanamadı. Şâhin Giray Taman'da yerleşerek, bir kısım mirzaları kendi tarafına çekmeğe muvaffak olmuş idi. 1776 teşrin II.'de rus kuvvetlerine yardımı ile Devlet Giray'ı mağlûp ve firâra mecbûr etti. Ruslar Or-Kapı'da da yerleştiler. Şâhin Giray rusların bağımsız Kırım hanlığı için vaad ve taahhütlerine inanmış görünmektedir. Rus ordusunda bulunarak, garp medeniyetini oldukça tanımış olan Şâhin Giray osmanlı halifesinden tamâmiyle ayrılmağı ve Rusya örneğine göre bir garp devleti yaratmağı düşünüyordu. Avrupa âdetlerini almak, ordusunu garp usûllerine göre tensik etmek, mirzaların feodal durumuna nihâyet vermek istemesi ve vergileri arttırması umûmî hoşnutsuzluk yarattı. Müslüman ahâli ona rusların ortağı bir kâfir gözü ile bakmağa başladı. Kırım'da ve Kuban'da bulunan ruslardan bir çoğu halk tarafından kat-i âm edildi. Hücûma uğrayan Şâhin Giray yaralı hâlde Bahçesaray'dan kaçıp, hâmîlerinin yanına sığındı. İstanbul'dan tâyin olunan Baht Giray osmanlı yardımcı kuvvetleri ile gelip, tahta çıktı. Çok geçmeden, Şâhin Giray rus kuvvetleri sâyesinde tekrar duruma hâkim oldu. Ruslar Kefe'yi ve diğer Kırım limanlarını işgâl ettiler (1777 kışı). Şâhin Giray'a karşı pâdişahın gönderdiği Selim Giray'ın yaptığı iki teşebbüs de muvaffakiyetsizlik ile neticelendi (1778). Müslüman Kırım halkı şimdi kütle hâlinde Türkiye'ye kaçmakta idi. Ruslar onların yerine bu tarihte 75.000 kişilik bir muhâcir kütlesi getirip yerleştirdiler. Memleket boşalmağa ve harâbîye yüz tuttu (bu tarihe doğru yarım-adanın nüfusu yarım milyon tahmin edilmekte idi; Howorth, *Hist. of the Mongols*, s. 609).

Kırım'da durum Rusya ile Osmanlı imparatorluğu arasında savaşı kaçınılmaz bir hâle getirmiş idi. İki taraf arasında başlayan müzâkereler nihâyet Aynalı-Kavak tenkihnâmesi ile (10 mart 1779) neticelenerek, harp ihtimâlini bir müddet için bertaraf etti; bu anlaşmada Kırım hanının tam istiklâline âit küçük Kaynarca muâhedesinin 3. maddesi açıklandıktan sonra, 3. ve 4. maddelerde ruslar 3 ay 20 gün içinde Kırım ve Taman'ı boşaltmağı ve „hiç bir bahâne ile yeniden bu yerlere asker sokmamağı" taahhüt ettiler. Bâbıâlî de aynı husûsu ve tâyin edilen usûl dâiresinde Şâhin Giray'ı han tanımağı kabûl etti. Ruslar bu şartları kabûle mecbûriyet duydular; zîra pâdişahın tasdıkı olmadıkça, kırımlıların ekseriyeti Şâhin Giray'ı han tanımak istemiyordu. Öbür taraftan Osmanlı devleti de rus işgâlinde bir Kırım görmektense müstakil bir Kırım'ı görmeği tercih ve hanlık üzerinde hâkimiyetin tamâmiyle lafzî bir hâle gelmesini kabûl ediyordu. Fakat aynı anlaşmanın 5. maddesinde Rusya Oçakof şimâlindeki bölge üzerinde pâdişahın hâkimiyet iddialarını kabûl etmesi için, han nezdinde tavassut etmeği vaad ediyordu. Bu kurnazca hazırlanmış bir madde idi. Ruslar, fi'len sâhip oldukları bu arâzi için, han ile pâdişahı ihtilâf hâline sokmak ve kendileri hanın hâmîleri görünmek maksadını beslemekte idiler. Anlaşmayı müteâkip Osmanlı devleti Kuban ve Karadeniz kıyılarındaki Nogaylar ile Çerkesleri, kendi tebe'ası olduğu iddiası ile, Kırım hanlığından ayırmağa çalıştı. Bu suretle Osmanlılar, Kırım kendi kontrollerinden çıktığı için, hiç olmazsa, onun Karadeniz şimâlindeki

tâbî bölgelerini muhâfazaya çalışıyordu. Rusya ise, ileride kendisi yutmak için, bu toprakların hanlığa bağlı kalmasında isrâr ediyordu. Kuban türkleri Şâhin Giray'a karşı ayaklandılar ve gönderdiği kuvvetleri yendiler. Kırım halkı da ayaklandığından, han tekrar Yenikale'ye, ruslara sığındı. Toplanan kurultay pâdişaha mahzarlar gönderdi (eylûl 1782). 5 yıl önce pâdişahın han gönderdiği Baht Giray tekrar ortaya çıktı. Fakat çok geçmeden, Şâhin Giray rus kuvvetleri ile geri geldi. Rus generali Potemkin, çoluk-çocuk ayırt etmeden, 30.000 kırımlıyı katliâm ettirdi (Howorth, 601) ve Kırım, çarlığın bir vilâyeti hâline getirildi (8 nisan 1783). O zaman yeni bir harp açacak durumda olmıyan Osmanlı devleti, 8 kânun II. 1784'te İstanbul'da imzâladığı bir anlaşma ile, Kırım, Taman ve Kuban'ın Rusya'ya ilhâkını tanıdı. Kuban nehri iki taraf arasında hudut sayıldı. 1787'ye doğru Osmanlı devleti için Rusya'ya karşı harp kaçınılmaz bir hâle geldi. Kırım gibi müslüman bir memleketin çarların idâresine terkini kimse hazmedemiyor, bütün Karadeniz şimâl kıyılarında yerleşen bu amansız düşmanın bizzat İstanbul için açık tehditleri (Katerina II. 1787'de Kırım'ı ziyâret etti) tahammül edilmez bir hâl alıyordu. Osmanlılar için yeni savaşın gâyesi Kırım'ı kurtarmak idi. Bu harp esnâsında Şehbaz Giray ve sonra Baht Giray, han unvânı ile, osmanlı ordusunda Bucak türkleri başında ruslara karşı savaştılar. Fakat mağlûp olan Osmanlı devleti Yaş muâhedesi (1792) ile Dnester'e kadar ihtilâflı arâziyi Rusya'ya terketti. Rusya Bucak (Besarabya)'ın da vaktiyle Kırım hanlarına tâbî olduğunu iddia etmekten geri kalmadı. Burasını ancak yeni bir harpten sonra 1812'de Bükreş muâhedesi ile ele geçirdi. Bu suretle vaktiyle Kırım hanlığına tâbî türk müslüman nüfusu ile meskûn bütün memleketler rus hâkimiyeti altına girmiş oldu.

Teşkilât. Hacı Giray I. Han'dan itibâren Kırım hanlığına tâbî yerler Kırım yarımadası, Taman, Kıpçak ve Kabartay bölgelerinden ibârettir. Bu dört bölge hanlığın sonuna kadar ayrılık husûsiyetlerini muhâfaza etmişlerdir. Han Kırım yarım-adasında (bk. coğrafya kısmı) Bahçesaray'da otururdu. 1475'ten itibâren cenûpta Kefe, Sudak ve Mangup limanları civardaki arâzi ile birlikte doğrudan-doğruya osmanlı pâdişahına tâbî oldu ve Kefe'de sancak beyi ve bâzan beylerbeyi rütbesinde bir osmanlı vâlisi yerleşti. Mengli Giray Osmanlı pâdişahı ile yaptığı anlaşma ile bu yerler üzerinde hâkimiyeti resmen terketmiş ise de, sonra gelen bâzı Kırım hanları bu kaleler yahut, hiç olmazsa, civarındaki arâzi üzerinde hak iddia etmekten geri kalmamışlardır. 1539'da Sâhib Giray Han top menzili berisindeki arâzinin hanların hukmünde olduğunu iddia etmiştir (*al-Sab' al-sayyār*, 94). Sonradan kazak ve rus taarruzları karşısında Kırım hanları, Osmanlıların Özü (Dnepr) ırmağı ağızında Özü kalesini ve Kerç boğazında Yeni-Kale'yi inşâ ve muhâfaza etmelerine râzı olmuşlardır. Kırım yarım-adasının şimâl bölgesindeki steplerde muhtelif devirlerde gelmiş yarı-göçebe kabîleler dolaşmakta idiler. Bunlar Kırım'daki askerî kuvvetleri teşkil etmekte olup, Kayalar-Altı denilen ictimâ mevkiinde hak edilmiş damgalara göre, hemen-hemen belli-başlı bütün türk ve moğul kabîlelerini temsil etmekte idiler (bk. Osman Akçoraklı, *Kırım'da tatar damgaları*, Bahçesaray, 1926).

Yarım-ada, şimâldeki berzah yâni Or-Kapı (Perekop) üzerinde, Baron de Tott'un dahi hayranlığını çeken, eski devirlerden kalma sağlam bir istihkâm ile Kıpçak boz-kırından ayrılıyordu. Or-Kapı'nın muhâfazası Or beyine havâle edilmiş idi. Kırım hanlarına tâbî Kıpçak bölgesinin sınırları başlangıçta şimâlde Belgorod'a kadar uzanmakta idi. Fakat Kıpçak sâhası Karadeniz şimâlinde Prut ırmağından Azak'a kadar bütün step bölgesini içine almakta idi. Mengli Giray I. 1484'te, Bayezid II. Akkerman seferine geldiği zaman, Kavşan kasabasını ve havâlisini alarak Besarabya'da hâkimiyetini genişletmiştir. Kıpçak sâhasında Nogaylar [b. bk.] oturmakta idiler. Bunlar 1767'ye doğru, Baron de Tott geldiği zaman, hâlâ büyük kısmı itibârı ile göçebe hayatını muhâfaza etmekle berâber Bucak'ta, Akkerman dolaylarında şehir ve köylere yerleşmişlerdi ve steplerdeki göçebeler de bu zengin topraklarda mühim mıkdarda hubûbat zirâati ile meşgûl olmakta ve mahsûlü Kırım'a ve İstanbul'a sevketmekte idiler. XVIII. asır boyunca İstanbul'da bir çok defa kıtlık tehlikesi bu bölgeden yapılan hubûbat sevkiyâtı ile önlenmiştir.

XVIII. asırda Kıpçak Nogayları, Dnester ile Prut ırmakları arasında Bucak (Besarabya) türkleri, Dnester ve Bug arasında Yedisan türkleri, Bug ve Kırım arasında Camboyluk'lar olarak, üç büyük guruba ayrılmışlardır.

Kırım hanları için başlangıçtan itibâren Kıpçak boz-kırlarındaki Nogayları kontrol altına almak hayâtî bir ehemmiyet taşıyordu. 1523'te Mehmed Giray I. Han'ı katleden Nogaylar Sâhib Giray I. zamanında yarım-adayı istilâ ile tehdit ettiler. Bu han ancak 1546'dan itibâren Nogay-„kırgını" denilen bir sıra kanlı seferler neticesinde bunlara hanlık hâkimiyetini tanıtabildi (*Sâhib Giray tarihi*). Bu devirde Kiçi-Nogay kabîlelerinden bir kısmının

Kırım ile Akkerman arasındaki sâhaya göçürüldüğü yukarıda söylenmişti. XVIII. asır başlarında Kalmuk tazyiki altında Ulu-Nogay kabîlelerinden bâzılarının, Yedisan, Yembulad ve Yediceklerin de Kuban havzasından Karadeniz şimâlinde adları ile gösterilen bölgelere göç ettiklerini görmekteyiz.

Nogayların hana tâbiiyetleri gevşek olup, hanlık müddeîleri ile yahut ruslar ve kazaklar ile birleşerek, Kırım için ekseriyâ çok tehlikeli durumlar yaratmışlar ve bir çok defalar yarım-adayı çiğnemişlerdir. Kırım hanları bunları, daha iyi itâat altında bulundurmak için, zaman-zaman yarım-ada şimâlindeki steplere getirip, yerleştirmek istemişlerdir. Bunlardan Mansur-oğulları hanlık içerisinde çok mühim roller oynamışlardır. Mansur-oğullarından Kantimur 1620'den itibâren Osmanlılar nezdinde kazandığı nufûzdan istifâde ederek, hanlar karşısında müstakil ve mütehakkimâne hareketlere başlamış idi. 1621'de Hotin seferinde temâyüz etmiş ve Osmanlı devleti kendisini Özü beyi yapmış idi. Âsî Şâhin Giray'a ve Mehmed Giray'a karşı mücâdeleleri ile nufûzunu daha kuvvetlendirdi. Onun tahakkümüne tahammül edemeyen yeni han İnâyet Giray, üzerine hücûm ederek, Kantimur'u İstanbul'u kaçmağa mecbûr etti. Orada Kantimur'a Silistre vâliliği tevcih olundu. İnâyet Giray tekrar üzerine yürüyüp, kabîlesini yağma etti ise de, bu hareketi azline sebep oldu (1637). Çok geçmeden İnâyet Giray da Kantimur da Murad IV.'ın emri ile idâm olundular. İstanbul hukûmeti Kırım hanlarını zayıflatarak, daha iyi itâat altında tutmak için, Kantimur'dan itibâren, Nogayları umûmiyetle kendi nufûz ve himâyesi altına çekmeğe çalışmıştır.

Bununla berâber ekseriyeti göçebe olan bu halk osmanlı hâkimiyetini de sevmiyor, zaman-zaman Bogdan'a taarruz ederek, yağmalarda bulunuyorlardı. Bunların cezâlandırılması, malların ve esirlerin iâdesi için, İstanbul'dan han vazifelendiriliyor, bu iş onun ile Nogaylar arasında yeni çarpışmalara sebebiyet veriyordu. XVIII. asırda stepdeki Nogaylar gittikçe daha ziyâde rus nufûzu altına girmeğe başlamışlardır. 1771'de Kırım'ı istilâ eden Dolgorukiy'nin ordusunda Nogaylar çoğunluğu teşkil etmekte idiler. Ruslar bunların tekrar Kuban bölgesine göçmelerini teşvik etmişlerdir (Howorth, II, 1048).

Taman yarım-adası, Kuban havzası ile birlikte, göçebe Nogayların oturduğu ikinci bölgeyi teşkil etmektedir. Daha cenûpta Kabartay'da Çerkes [b. bk.] kabîleleri de Kırım hanlarını metbû tanırlardı.

İlk Kırım hanları Hacı Giray, Mengli Giray ve Mehmed Giray I.'ın yarlıklarından anlaşıldığına göre [bk. mad. GİRAY], Kırım hanlığının teşkilâtı hemen-hemen tamâmiyle Altın-Ordu an'anesinin devâmından ibârettir. Sâhib Giray I.'dan itibâren osmanlı müesseseleri kuvvetle nufûza başlamış, Gâzî Giray II., İslâm Giray II., Canbek Giray ve Hacı Selim Giray zamanlarında osmanlı müesseseleri ve medeniyeti Kırım'da gittikçe daha kuvvetlenmiş, osmanlı divan usûlü, timar sistemi taklit edilmiştir. Fakat devletin Altın-Ordu'dan intikal eden esâs karakteri hiç bir zaman değişmemiştir.

XVI. asırda Bronovius'un hanlık teşkilâtı hakkında bıraktığı tasvir ile XVIII. asrın ikinci yarısında Baron de Tott ve Peyssonel'in tasviri arasında büyük bir fark yoktur.

Kırım hanlığı esâs itibârı ile feodal karakterde bir kabîle aristokrasisine tâbî olmuştur. Altın-Ordu hanlığının son zamanlarında mühim rol oynamış belli-başlı kabîlelerden Şırınlar başta olarak, sırası ile Argınlar, Barınlar ve Kıpçakların beyleri, „dört Karaçı beyi" adı ile, bu aristokrasinin en üst tabakasını teşkil etmekte idiler. XVIII. asır ortalarında kırımlı 'Abd al-Gaffār (*'Umdat al-tavārīḫ*, s. 194)'a göre, dört *karaçı* sırası ile Şırınlar, Mansur-oğlu, Barınlar ve Sicuvut (Sicuut) beyleri idi. Baron de Tott kendi zamanında bunları Şırınlar, Mansur-oğlu, Sicuvut, Argınlar ve Barınlar şeklinde sıralamaktadır (Peyssonel'de Barınlar Argınlardan öncedir). Pallas'ta bu beş âileden Barınlar ikinci sıradadır. Biliyoruz ki, bu dereceleme kabîlelerin han ile münâsebetlerine göre, zaman-zaman değiştirilmiştir. Bahâdır Giray (1637—1641) Mansur-oğullarını, âsî oldukları için, Kırım'dan koğmuş, bir çoğunu katliâma uğratmış idi. Bunlar sonra islâm Giray II. zamanında (1644—1654) geri çağırıldılar ve eski yerlerini aldılar. Kezâ Sicivutların beyi Sâhib Giray I. tarafından dört *karaçı* arasına yükseltilmiş idi (*al-Sab' al-sayyār*, s. 93). Fakat Şırınlar birinci mevkii dâimâ muhâfaza ettiler. Şırın beyi *baş-karaçı* yahut *baş-bey* unvânını taşır, han sülâlesinden kızlar ile evlenirdi. Bu âilenin bir çok âzası, han sülâlesi mensûpları gibi, Giray unvanını taşımakta idi (*'Umdat al-tavārīḫ*, sonda Şırınlara ayrılmış bahis). Şırınların beyi, devlet içinde handan ve hânedana mensûp sultanlardan sonra, en yüksek mevkii işgâl etmekte idi. Şırın beylerinin Altın-Ordu hanı Toktamış zamanında da *baş-karaçı* başka tâbir ile *emîr-i kebîr* olduklarını ve bu sıfat ile sağ-kol başına geçmiş bulunduklarını kaydetmeliyiz. Şırınların Kırım'da mâlikâneleri Karasu ile Kerç arasında idi.

Kaide olarak kabîleler, bey âilesi içinde en yaşlısını bey seçerler ve bu intihâp han tara-

fından tasdik olunurdu. Han onu azledemezdi. Kabîleler, beyleri vasıtası ile, hanın otoritesini tanırlar, yâni bey âsî olduğu zaman, kabîle de âsî olurdu. Devlete feodal husûsiyetini veren bu sıkı kabîle an'anesi hanların otoritesini ziyâdesi ile tahdit etmekte ve iç harpleri kolaylaştırmakta idi. Dört *karaçı* beyleri Kırım 'da en kuvvetli kabîleleri, yâni Kırım kuvvetlerinin büyük kısmını emirleri altında bulundurmakta idiler. Bu dört (sonraları beş) *karaçı* beyi hanın divanında otururlardı ve onların re'yi olmadan, hiç bir mühim mesele hakkında karara varılamazdı. Onlar hanın seçildiği kurultaylarda da esâs rolü oynamakta idiler. *Karaçı* beyleri „Cingiz Han yasasının", daha doğrusu Altın-Ordu an'anelerinin mutaassıp müdâfileri sıfatı ile, bu teşkilâtı bozabilecek her yeniliğe şiddetle karşı koymakta, kendi imtiyâzları husûsunda çok hassas bulunmakta idiler. Umûmiyetle hanların seçimi, pâdişahtan ziyâde onlara, daha doğrusu Şırın beylerine tâbî olmuş ve onların istemedikleri han Kırım tahtında tutunamamıştır [bk. mad. GİRAY]. Beyler ekseriyâ İstanbul 'a beylerden birini bir mahzar ile göndererek, kimi han istediklerini bildirirlerdi. Kendi istedikleri han gönderilmezse, muhâlif vaziyet alırlar, Kayalar-Altı denilen mevkîde toplanarak, kendi seçtikleri han etrafında mücâdeleye girişirler, ekseriyâ yarım-ada şimâlindeki steplere çıkarak, Nogaylar ile birleşirlerdi (bu rakip hanlar Saâdet Giray, İslâm Giray ve Mehmed Giray 'dır). Fakat Şırın beyleri, Eminek Mirza 'dan beri, *baş-bey* sıfatı ile, umûmiyetle İstanbul ile iş-birliği yapmışlar, böylece pâdişah ile çatışma hâline gelmeden, nufûz ve otoritelerini korumağa, hattâ takviyeye muvaffak olmuşlardır. Bu Şırın beylerinin hanlığın osmanlı himâyesi altına girmesinde esâs rolü oynadıkları mâlûmdur. Fakat onlar, sonradan Moskova 'nın entirikalarına uyarak, hanlığın iç savaşlara sürüklenmesinde ve rus istilâsı altına düşmesinde de başlıca rolü oynamışlardır. Ruslar Kırım 'ı ilhâk ettikten sonra, Şırınların beyine 2.000 rublelik bir tahsisât bağlamışlardır. Diğer taraftan Kırım ordusunu teşkil eden kabîleler, askerî yeniliklere, yeni bir ordu teşkili fikrine her zaman şiddetle karşı koyarak, memleketin Altın-Ordu devrindekinden bir adım ileri gitmesine müsâade etmemişlerdir. Bu arada işâret etmek lâzımdır ki, XVIII. asırda, rus istilâlarının bir neticesi olarak, Kırım 'da garba doğru bir alâka uyanmıştır (Kefevî İbrahim, *Tevârîh-i Tatar Han*, nşr. C. Seydahmed Kırımer). 1768 'de Kırım Giray 'ın Baron de Tott (*Mémoires*, II, 178) 'tan Molière 'in tercümesini istediğini biliyoruz. Nihâyet Şâhin Giray Han, Kırım 'ın Petro 'su olmak emelinde idi. Kuvvetli te'siri görülen osmanlı merkeziyetçi sistemi dahi, hanlığın kabîlelere dayanan feodal teşkilâtını değiştirememiştir. Devlet işlerinde doğrudan-doğruya re'y sâhibi olan *karaçı* mirzaları elinde daha bir çok kabîle beyleri, mirzalar vardır ki, bunlar da irsî asîller sınıfına mensûpturlar. Osmanlı kapı-kulu sisteminin yerleşmesinden sonra meydana çıkan bâzı büyük âileler ikinci bir asâlet sınıfı teşkil etmişlerdir. Bunların bir çoğu aslında çerkes kölelerdir. Peyssonel bunlar arasında Kudalak, Avlan, Kemal, Uzic ve Kaya âilelerini saymaktadır. Bunlardan en eskisi Kudalakların en yaşlı âzası, kapı-kulu mirzalarının başı sıfatı ile, kurultaya iştirâk ederdi.

Toprak ve tebe 'a han âilesi ve mirzalar arasında timar olarak, taksim olunmuştur. Timarlara hanın tevcihi ile tasarruf eden mirzalar vergileri kendileri için toplarlardı ve bunun karşılığında bizzat askerî hizmette bulunmağa ve timarına göre muayyen mıkdarda asker götürmeğe mecbûr idiler. Mirzalar kabîle beylerinin husûsî bayrağı altında (büyük kabîleler birden fazla bayrak altında) sefere giderlerdi. Bir kısım işlenmemiş arâzi asîl olmayan kimselere, han tarafından şenletilmek şartı ile, timar olarak verilmiştir. Bunlar *çelebî* unvânı ile anılmakta ve hanın silâhdarının kumandası altında, ayrı bir bayrak olarak, sefere gitmekte idiler. XVII. asırda Evliya Çelebî 'nin müşâhedesine göre, mirzalar topraklarını ekseriyetle hıristiyan esirlere işletirlerdi ve bunların adedi daha bu devirde yüz binlere varmakta idi.

Bütün bu mirzaların üzerinde han ve onun sülâlesinden gelen sultanlar yer almakta idi. Hacı Giray I. hanın yarlığında (1453) oglan unvânı ile anılan bu sultanlardan her biri harpte mevkî ve derecelerine göre değişen büyüklükte bir kuvvete kumanda ederdi. Cengiz Han yasası adı altında gösterilen an'anevî kaidelere göre, han, veliahd makamında olarak, küçük kardeşini *kalgay* (b. bk.; ilk şekli *kagalgay*) seçmek mecbûriyetinde idi. Daha küçük kardeşini yahut ekseriyâ oğlunu ikinci veliahd sayılan *nûreddin* (*nuradin*) lik mevkiine getirirdi. *Kalgay* ve *nûreddin* 'in ayrı sarayları ve divanları var idi. Yabancı hukûmetlere, mâhiyet itibârı ile hanın yarlığı ile aynı olmakla berâber, kendi adlarına yarlık gönderebilirlerdi. Hanlığa yıllık vergi (*tıyış*) gönderen devletler (Moskof çarlığı, leh kırallığı) onların hisselerini göndermezler ise, handan müstakil olarak o devlete karşı hasmâne harekette bulunmakta serbest idiler.

Gâzî Giray II. *kalgay* 'lığa ve *nûreddin* 'liğe kendi çocuklarını getirerek ve diğer sultanları katl-i âm ile tehdit ederek, şüphesiz osmanlı pâdişahı örneğine göre, mutlak hâkimiyetini te'sise çalışmış ise de, sultanlardan bir çoğu Rumeli 'de Çirmen sancağında pâdişahtan aldıkları mâlikânelere sığınmışlardır. Osmanlı pâdişahı veya Kırım aristokrasisi için bunlardan birini hanlığa getirmek her zaman mümkün idi.

Kuban, Bucak ve Yedisan vilâyetlerinin umûmî vâlileri yahut daha doğrusu bu üç bölgedeki Nogayların kumandanları sultanlar arasından seçilirdi ve *ser-asker sultan* unvânı taşırlardı. Bunların da ayrı sarayları ve divanları var idi. Or beyi mevkii ise, umûmiyetle Şırın beylerine verilirdi ve mevkîleri ser-asker sultanlardan sonra gelmekte idi.

Hanlık içinde handan sonra gelen en yüksek bu altı mevkîden maadâsı için Feyzhan-V. Zernov tarafından neşredilen *tıyış* defterleri ile Peyssonel 'in tasvirini mukayese etmelidir. XVI. asırdan itibâren *tıyış* defterlerinde rus çarı veya Leh kıralı tarafından *bölek* gönderilen bütün büyük mevkî sâhiplerinin pâyeleri sırası ile gösterilmiştir. Hanın annesi veya karılarından birine bağlı *ana-bey*, hemşiresine ve kızlarının en büyüğüne bağlı *ulug-hani* mevkîleri, ser-askerlerden sonra, en yüksek sayılmakta olup, husûsî dâire ve gelirleri var idi. Bu kadınlar, kâhyaları vâsıtası ile, kendilerine tahsis olunan köylerin vergilerini toplatırlardı (Baron de Tott, 167). *Tıyış* 'ta mühim payları var idi.

Devlet işleri hanın bizzat başkanlık ettiği bir divan tarafından yürütülmekte olup, âzâları şunlardı: *kalgay*, *nûreddin*, Bucak, Yedisan, Kuban ser-askerleri (Bahçesaray 'da iseler), Şırın beyi, müfti, *ulug-agà* (vezîr) kazasker, hazînedar başı, defterdar, *aktaçı-bey*, kilerci-başı, divan efendisi, kazasker nâibi, Bahçesaray kadısı ve kullar agası.

Kapıcı-başı ve kapıcılar-kethüdâsı, osmanlılarda olduğu gibi, divana dâhil olmayıp, merâsim işlerine bakmakta idiler. Mühim devlet işleri hanın başkanlığında fevkalâde hâllerde toplanan *kalgay*, *nûreddin*, üç ser-asker, vezîr, kazasker ve *karaçı* beylerinin katıldığı bir mecliste kararlaştırılırdı. Bu toplantılarda harp ve sulh gibi hayatî meselelerde *karaçı* beylerinin re'yi kat'î bir mâhiyet taşırdı. Şırın beyi lüzûm görürse, mirzaların başı sıfatı ile, bu fevkalâde meclisi, kurultayı kendi başına toplayabilirdi. Buna umûmiyetle han ile bir ihtilâf çıktığı takdirde baş-vurulur ve toplantı meşhûr Kayalar-Altı mevkiinde yapılırdı. İşlerin yürümesi ve hanın otoritesinin teessüsü için, yalnız onun ile *karaçı* mirzaları arasında değil, İstanbul hukûmeti ile de mütâbakat gerekiyordu. Hanlıkta sükûn ve muvâzenenin devâmı ve mütecânis bir siyâsetin tatbiki fi'len Şırın beyi ile pâdişahın vezîr-i âzamı arasındaki anlaşmanın devamına bağlı kalmıştır. Pâdişahın Kırım hanı arkasında olması, sultanların ve kabîlelerin mücâdelelerini frenlediği ve bu iç rekabetlerden faydalanmak isteyen Moskova 'nın müdâhalelerine set çektiği için, hayatî bir ehemmiyeti hâiz olmuştur. Şüphesiz hanlığın Kazan ve Astırhan düştükten sonra daha iki buçuk asır varlığını koruyabilmesi başlıca bundan ileri gelmiştir. Fakat diğer taraftan Osmanlıların Kırım kuvvetlerini orta Avrupa ve İran 'daki harp sahnelerinde fazlası ile kullanmak istemesi ve kabîle aristokrasisinin hâkimiyetini kurmağa ve Nogayları ayırmağa temâyül etmesi mukavemet hareketleri doğurmuş ve hanlığı zayıflatmıştır (pâdişah ile hanın münâsebetleri hakkında bk. bir de mad. GİRAY).

Baron de Tott 'un baş-vekil diye vasıflandırdığı hanın vezîri, yahut daha eskiden kullanılan unvânı ile *ulug-aga* 'sı menşe' itibârı ile hanın kullarındandır. Vezîrler XVII. asırda Sefer Gâzî ile muvakkat bir zaman için devlet içinde birinci derecede nufûz kazanmış iseler de, bu kuvvetli şahsiyet de bunu ancak *kalgay* 'a karşı *karaçı* mirzaları ile olan ittifakına borçlu idi. 1724 'te han vezîri Subhan Gâzî de, Şırın beyleri ile birleşerek, Saâdet Giray Han 'ı tahtı bırakmağa mecbûr etmiştir. Sefer Gâzî Ağa 'nın ve ondan sonra gelen nufûzlu ağaların Moskof ve Leh baş-vekillerine gönderdikleri mektuplarda kendilerini, osmanlı vezîr-i âzamları tarzında, vekil-i mutlak sıfatı ile anmaları bizi yanıltmamalıdır. XVIII. asır ortalarında, yâni osmanlı merkeziyeti sisteminin en çok yerleşmiş bulunduğu bir devirde dahi Baron de Tott kabîle aristokrasisi karşısında vezîrin ve müftînin Osmanlılarda görülen nufûz ve iktidara hiç bir zaman sâhip olmadıklarına işâret etmiştir (s. 168).

Burada ulemânın devlet içinde büyük mevkiini ve rolünü unutmamak lâzımdır. Kırım 'da islâmî tahsil ve terbiyeye verilen ehemmiyet, medreselerin çokluğu ve şehir ve köy ahâlisinin dindârlığı hemen bütün seyyahlar tarafından (Evliyâ Çelebî, Peyssonel, De Tott) belirtmiştir (Kırım ulemâsı için bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Kırım müellifleri*, İstanbul, 1916). Kırım idârî olarak 48 kadılığa ayrımış olup (bunlardan üç sâhil kadılığı osmanlı idâresine tâbî idi), sivil idâre ve bütün hukukî işler kadıların salâhiyeti dâhilinde idi. Bunların adlî ve idârî faâliyetlerini gös-

teren sicillerden 124 kadarı Leningrad müzesine naklolunmuştur.

Hanın ordusu, yukarıda bahsettiğimiz mirzalara tâbî kabîle kuvvetlerinden başka, Nogaylardan ve kapı kulundan terekküp eder. Kuban, Yedisan, Bucak ser-askerlerinin getirdikleri Nogay kuvvetleri kendi mirzaları kumandasında hareket eden kabîle kuvvetlerinden mürekkeptir. Kapı-kulu, maaşları pâdişah tarafından verilen hanın hassa kuvvetidir. İlk defa 1532'de Sâhib Giray İstanbul'dan tâyin edilen han sıfatı ile Kırım'a gönderilirken, rakiplerine karşı pâdişah tarafından maiyetine 60 topçu, 300 cebeci, 1.000 sekbandan mürekkep bir kuvvet ile 40 müteferrika, 30 çavuş ve 60 timar ve zeâmet sahibi verilmiş idi. Sekban bölüklerinin kumandanı baş bölük-başı divanın toplantılarına nezâret eder ise de, reyini kullanamazdı.

Kırım kuvvetlerinin esâs kısmını teşkil eden atlılar, an'aneye sıkı-sıkıya bağlı olup, ateşli silâhlara rağbet etmedikleri gibi, Osmanlılar da, bilhassa Kefe üzerinde zaman-zaman uyanan iddialar sebebi ile, hanlığın bir topçu kuvvetine sâhip olmasını istememişlerdir. Bununla berâber Kefe'den osmanlı topçu kuvvetleri zaman-zaman Kırım ordusuna katılarak, yardım etmişlerdir. Boronovius, Baron de Tott v.b. tarafından tasvir olunan kırımlıların harp tabiyesi, kollar hâlinde sür'atli çevirme ve baskın usûlleri ile türk-moğul an'anesinin bir devâmından ibârettir. Sefere çift at ile giden Kırım askeri devrin en sür'atli süvârisi idi ve XVI. asırdan itibâren osmanlı ordularının akıncısı hizmetini görmüştür. Kırımlılar rusları baskı altında bulundurmak ve zayıflatmak için, Moskof topraklarına tahripkâr akınlar yaparlardı. Çarlığın buna karşı cenûp hudutlarında inşâ ettiği bir sıra kalelere dayanan müdâfaa sistemi her zaman maksada kâfî gelmemiştir. Rusya'ya ve Lehistan'a bu seferler kışın nehirler donduğu zaman yapılırdı.

XVI. asır başından itibâren hanlık Rusya'yı dâimâ en büyük düşman olarak tanımış, onun Volga havzasına ve Karadeniz'e ilerilemesini durdurmağa çalışmış, XVI. asırda Lehistan ile, XVII. asırda kazaklar ve İsveç ile ittifak münâsebetleri kurmuş, hattâ bir aralık 1760'ta Prusya kıralı ile dostâne müzâkerelere girişmiştir. 1767'de fransız hukûmeti, Lehistan'da rus müdâhalelerini önlemek için Kırım hanlığının Rusya'ya karşı ehemmiyetini takdir ederek, Bahçesaray'a Baron de Tott'u göndermiştir.

Hanlık 1681 tarihine kadar Osmanlı imparatorluğu ile Rusya arasında siyâsî münâsebetlerde aracı olmak iddiasında bulunmuş, osmanlı hukûmeti de Kırım'ın şimâl işlerinde ehemmiyetli mevkiini görerek, siyâsetini umûmiyetle ona uydurmuştur. Rus elçileri, İstanbul'a giderken, mutlaka Bahçesaray'a uğramakta ve şimâle âit meselelerde han hukûmetinin görüşünü öğrendikten sonra, osmanlı pâyitahtına geçmekte idiler.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. mad. GİRAY.

(HALİL İNALCIK.)

Hanlığın sukutundan sonra Kırım. Katerina II., müttefiki Avusturya imparatoru ile birlikte, yeni fethettiği memleketi görmek ve tacını giymek için, 1784'te Kırım'a geldi. Potemkin bu vesile ile Kırım'da, halkı şiddetli baskı altında tutan ve 150.000'i mütecâviz bir ordu toplamış idi. Bu kuvvet aynı zamanda, göz boyamak için, Katerina'nın geçeceği yollar üzerinde muvakkat köyler inşâ etmek suretiyle, harâbeye çevrilmiş olan Kırım'ın ruslar sâyesinde imâr edildiği kanâatini uyandırmak vazifesi ile de muvazzaf bulunuyordu. Bu seyâhati esnâsında Katerina Kırım'ı Novorossiysk eyâletine ilhâk etti. Besarabya, Herson, Yekaterinoslav, Stavropol ve Don vilâyetlerini içine alan bu eyâlet Kırım hanlığının karadaki tarihî hudutlarına aş.-yk. tevafuk etmekte idi (E. F. Gözaydın, s. 25). 1802'de Kırım bu eyâletten çıkarıldı ve Tavrida vilâyeti adı altında, müstakil idârî bir bölge hâline getirildi. Garptan—Oçakov, Dnepr kıyıları, şimâlden—Dnepr dirseği ve Konka çayı, şarktan ise—Berda suyu ile hudutlanan karadaki geniş Nogay boz-kırlarında teşkil olunan Dneprovsk, Melitopolsk ve Berdiansk kazaları da bu vilâyete eklenmiş idi. Bu vilâyet içindeki Kırım yarım-adası ise Or-Kapı, Gözleve, Akmescid, Kefe ve Yalta kazaları hâlinde beş idârî bölgeye ayrılmış idi. On biri şehir olmak üzere, 2.509 meskûn mahalde, 1890 yılına doğru, 400.000'e inmiş olan umûmî nüfustan türkler yayla kısmında 89 %, boz-kırda ise, 50 % nisbeti teşkil ediyorlardı. 1897 nüfus sayımına göre ise, Tavrida vilâyetinin umûmî nüfusu 1.443.566 olup, bunun 538.903'ü Kırım'da yaşamakta idi. Kırım'ın beş kazâsından dördünde türkler ekseriyet teşkil ediyorlardı. Tavrida vilâyetinin karadaki kazaları dâhilinde de türk nüfusu bulunuyordu. Kırım'ın yalı boyundan karaya nakil ve iskân edilmiş olan ve türkçe konuşan Ceneviz ve yunanlı bakiyesi hıristiyan kırımlıların sayısı büyük bir yekûn teşkil etmekte idi. Bu suretle Fransa'nın Kırım sefiri Baron de Tott'un 5.000.000 tahmin ettiği Kırım hanlığı nüfusunun (*Mémoires sur les Turcs et les Tatares*, Amsterdam, 1875, IV) 1770'te 1.500.000'ini barındıran kırım yarım-adasında, XIX. asrın sonuna doğru yalnız 300.000 kadar bir türk nüfusu kalmış olduğu düşünülürse (E. F. Gözaydın, s. 28) rus tehcir, siyâsetinin şumûlü hakkında bir fikir edinilebilir. Rus istilâsı tahrip, müsâdere, tehcîr, kolonizasyon, kölelik rejimi ve ruslaştırma şeklinde kendisini göstermiş idi. Daha işgâl ve ilhâkın ilk yılında Kırım'dan kütle hâlinde muhâceret başlamıştır. Bu devirde muhâceret edenlerin sayısı 300.000 olarak tahmin edilmektedir. Potemkin 1784'te „dağlık ve çöl mıntakalarındaki bütün yerli tatarların yarım-adadan uzaklaştırılması" (Ahmed Özenbaşlı, *Çarlık hâkimiyetinde Kırım fâciası ve yahut tatar hicretleri*, Akmescid, 1925) husûsunda verdiği bir emre göre, Kırım türkleri 24 saat içinde gösterilen yerlerden çıkacaklardır. İlk önce (1785—1788) deniz kıyılarına, iskelelere ve limanlara yakın yerlerde bulunan halk Anadolu'ya ve Osmanlı devletinin Balkan yarım-adasındaki vilâyetlerine çekilmek için, mal ve mülklerini yok bahâsına ellerinden çıkararak, göçmeğe koyuldu. Giray sülâlesinin ahfâdı ile memleketin eşrâfı bunlar arasında da bulunuyordu. Potemkin türklerden boşalan toprakları müsâdere ederek, ordu erkânına, rus asilzâde ve zâdegânına, ortodoks kilisesi mensûplarına, yüksek me'mûrlara ve istilâda ruslara yardımı dokunan Kırım mirzalarına hediye etti. 1796 yılına kadar müsâdere edilen toprakların mıkdarı 288.000 *ha* ve 1802'de ise 381.500 *ha* bulmuş idi. 1784—1790 yıllarında göç fecî bir safhaya girdi. 1800 yılına kadar devâm eden bu göç esnâsında 500.000 Kırım türkü ana yurdunu terketmiş, bunlardan, Bâbıâlî defterindeki kayıtlara göre, ancak 300.000'i Türkiye'ye ulaşabilmiş idi. Göç muâmelesine tâbî tutulmayan türklerin de toprakları ellerinden alınıyordu. Ekserisi rus ve avrupalı olan müşâhidlerin şehâdetine göre, türk köylülerinin toprakları hâkimler, me'mûrlar ve Kırım derebeyleri tarafından da müsâdere ediliyor, topraksız kalan köylüler, geniş ve münbit boz-kırdan bereketsiz yaylaya sığınıyorlardı. Rusya'da huküm süren kölelik nizâmlarına göre, rus köylüsü getiremeyen Potemkin Kırım'dan çıkarılan türklerin yerine başka muhâcirler celbini düşündü. 1784—1787'de Korsika, Livorna, Piza, Cenova ve Almanya'dan muhâcirler celbolundu. Fakat bunların mecmuu 160 kişiyi geçmemişti (*Bol. sovet. entsiklopedia*, XXXV, 308). Göç hareketi 1800 yılından sonra da devâm etmiştir. Öteden beri hür yaşamağa alışan ve toprağın büyük bir kısmı kendisine âit olan Kırım köylüsü, mülkiyeti osmanlı hukümdarlarına, Kırım hanlarına, kalgaylara, beylere, mirzalara ve evkafa âit olan topraklarda bile hür olarak çalışır, hayvan besler, çift sürer ve mütekabil anlaşma üzerine serbest bir surette vergisini öderdi. Yeni istilâ rejimi Rusya'da câhî ve köylüyü eşyâ telakkî eden kölelik nizâmı ile berâber gelmiş idi. Umûmî vâli Mihelson'un fikrine göre, hazîneye geçen topraklardaki köylü „hazîne köylüsü" hâline geliyor ve toprak ile berâber yeni sâhiplerine köle olarak devr ve teslim olunuyordu. Köylü toprağı ve mülkiyet hakkı ile berâber hürriyetini de kaybetmiş bulunuyordu. Bu esâretten kurtulmağa can atan köylüye yegâne kurtuluş yolu olarak Türkiye'ye muhâceret gösterilmekte ve başta müfti olmak üzere, Kırım eşrâfının bu yoldaki teşviklerini çar hukûmeti resmen desteklemekte idi (Ahmed Özenbaşlı, s. 65—67). 1812 Napoleon seferinden sonra göç hareketi yeniden hızlandı. 1828'de 200.000 türk Kırım'ı terketmiş idi (Firdevs, *Tatar hicretleri*, bk. *Yeni dünya*, 1924, sayı 118; Levitskiy, *Emigratsia kırımskih tatar v Turtsiyu*, bk. *Vestnik Evropı*, 1882, s. 606).

1854'ün son baharında harbiye nâzırı, imparatorun fermânına dayanarak, sâhil boylarındaki bütün müslümanların Rusya'nın iç vilâyetlerine göçmelerini emretti. Zâhiren Kırım harbi (1853—1856) dolayısı ile ittihâz edilen bu tedbir hakikatte Kırım'ı türklerden tamâmiyle boşaltmağı istihdâf ediyordu. Göç umûmî bir şekil almış idi. 1860—1862 yıllarındaki göç hareketi şiddetini bir kat daha arttırdı. Resmî mâlûmata göre, yalnız bu iki yıl zarfında 141.667 türk hicret etmiştir. Or-Kapı boz-kırında yaşayan Nogaylar da bu göçe katılmış olduğundan, yine resmî istatistiğe göre, göç edenlerin sayısı 231.177 kişiyi bulmuş idi. Fakat bir çok âile ve kabîleler kaydolunmadan göçtükleri için, göçenlerin hakikî sayısı daha çok idi. Gaspıralı İsmail Bey'e göre (*Muhâceret-i muntazama, Türk yurdu*, II, 706—713), XX. asrın başına kadar Kırım'dan 1.000.000—1.200.000 türk hicret etmiştir. Bu yüzden 1870'te yalnız Or kazasında 320 köyden 287'si boşalmış, bunun 244'ü kimsesiz kalmış idi. Kırım türklerinin terkettikleri köylerin sayısı 687 olup, bunlardan 315'i tamâmiyle boş kalmış ve harâp olmuştur (A. Özenbaşlı, s. 86; *Bolş. sov. ents.*, XXXV, 309). 1895'te Kırım'ın 400.000 nüfusu içinde ruslar 6,28 %, ukraynalılar 16,2 %, almanlar 6,22 %, yahudiler 5,19 %, rumlar 5,0 %, bulgarlar 2,73 %, ermeniler 2,49 %, mütebâkîsini türkler teşkil etmekte idi. Türklerin çoğalma nisbeti de düşmüş idi. 1897—1913 yılların-

da lüteranlar 2,34 %, ortodokslar 2,45 %, yahudiler 1,62 %, nisbetinde bir çoğalma gösterdikleri hâlde, türkler ancak 0,71 % nisbetinde artmışlardır. 1916'da bütün Kırım arâzisinin 68,9 % nisbeti zâdegâna, 12,7 % çar hukûmetine, kiliseye ve me'mûrlara, yalnız 18,4 % nisbeti köylüye âit idi. Eskiden köylünün elinde bulunan 1.672.343 hektar husûsî arâziden yalnız 321.977 *ha* kalmış idi. 28.977 köylü tamâmiyle topraksız idi. Evkafın durumu ise, daha fecî idi; hanlık devrindeki 457.800 *ha* topraktan 1917'de evkafın elinde kalan ancak 87.000 *ha* idi. Bunların da idâresi, başında bir rus me'mûru bulunan, bir komisyona verilmiş, câmilerin imâr ve inşâsına yapılan maddî yardım asgarî bir şekilde tahdit edilmiş, vakıf paralarından mektep ve medreselerin inşâ ve idâresine yardım edilmediği gibi, imâm hatip ve müezzinlere de maaş verilmez olmuş idi.

Kırım türkleri, siyâsî ve iktisâdî hürriyetleri ile berâber, dinî ve millî hars hürriyetlerini de kaybetmişlerdi. Rusya tehcir ve kolonizasyon siyâseti ile yan-yana ruslaştırma ve hıristiyanlaştırma siyâsetini de şiddetle tatbik ediyor ve rus ortodoks kilisesi rehberliği ile rus hıristiyan kültürünü aşılamağa çalışıyor du (Levitskiy, s. 604; A. Kriçinskiy, *Oçerki russkoy politiki na okrainah*, Bakû, 1919, I, 1—290). Daha 1805'te mevcûdu 1558 olan câmilerden 1914'te 700 kadarı kalmış idi. İmam, hatip ve müezzin sayısı da 5.139 'dan 942'ye inmiştir (A. Kriçinskiy, *ayn. esr.*, s. 43). Kırım türklerinin her köy ve kasabada câmilere yakın birer mektep ve her bölgede bir kaç medreseleri var idi. Câmilerin azalması nisbetinde bu irfan ocakları da kapanmış idi. Maâriften gâyenin rus olmayan milletleri ruslaştırma olduğunu ilân eden o zamanın maarif nâzırı yeni mektepler açılmasına ve medreselerin islâhına da mâni oluyor ve türk çocuklarını papazların idâresindeki misyoner mekteplerine girmeğe icbâr ediyordu (*Bolş. sov. ents.*, XXXV, 309 v.d.; Markov, *Oçerki Krıma*, 2. tab., 1884, s. 348—356). Misyoner İlminskiy'nin 1870'te açtığı „Tatar muallim mektepleri" de bu sebepledir ki, hiç bir alâka görmedi. Ruslaştırmağa ilk adım olmak üzere, Finlandiya'da isveççeye karşı finceyi ve XIX. asrın ikinci yarısından itibâren Azerbaycan'da âzerî türkçesini himâye eden misyoner mekteplerinden biri olan bu „Tatar muallim mektepleri" Kırım'da garp türkçesine karşı tatarcayı destekliyordu.

Kırımlılar din hürriyetlerini de kaybetmişlerdi. 1796 ve 1831 tarihli kanunlar ile kurulan dinî idârenin başında duran müftinin seçilmesinde ancak zâdegândan bir kısmının re'yi alınır ve bunlar da çar idâresinin tasvip ve tasdiki ile iş başına gelebilirlerdi. Müftiler mutlaka, çarların kapı kulları hâline gelmiş olan Kırım zâdegânları sınıfından seçilirdi. Kırım müftilerinin bâzıları dinin esâslarını değil, okuyup-yazmağı bile bilmezlerdi.

İşte Kırım türkleri, 1853—1856 Kırım harbini böyle acıklı bir durumda idrâk ettiler. Rusya bu harpten bütün askerî teşkilâtı, devlet sistemi ve kölelik nizâmı ile berâber mağlûp çıkmış idi. Fakat kırımlılar bu durumdan istifâde edemediler. Mamafih Rusya'nın bu mağlûbiyeti Kırım türklerinin mukadderâtı üzerinde te'sirsiz de kalmadı. Daha Napoleon seferlerini müteâkip garbî Avrupa ile temâsa gelen ve Rusya'da orta çağ kölelik uizâmına nihâyet vermek isteyen liberal ve inkılâpçı rus münevverlerinin çar Nikola I.'ya karşı yaptıkları kıyâmın tekerrüründen korkan Alexandre II., kendi tâbiri ile, „yukarıdan aşağıya doğru" esâslı bir islâhata girişmek ihtiyâcını duydu. 1861'de ilân edilen köylülerin hürriyet fermanı bu islâhat hareketlerinden biri idi. Aynı tarihlere (1860—1862) tesâdüf eden Kırım'daki büyük hicretlerin vücûda getirdiği iktisâdî çöküntü ve sefâlet Rusya'yı bu hicretleri durdurmak yolunda tedbirler almağa sevketti. 1874'te Novorossiysk vâlisi S. N. Vorontsov ve 1875'te polis umûm mûdürü Kasagovskiy, tetkikat için, Kırım'a geldiler ve Kırım türklerinin durumlarını düzeltmek maksadı ile islâhat yapılması için, bâzı projeler tanzim ettiler. 1876'da Kırım'ı ziyâret eden çar Alexandr II., Türkiye'ye hicet etmiş olan kırımlıların dönebileceklerine dâir, yalnız sözden ibâret kalan, umûmî bir afv ilân etti ise de, başka hiç bir islâhata yanaşmadı. Buna mukabil, bundan sonra Kırım için geniş ölçüde muntazam bir kolonizasyon devri başladı. Kırım türklerinin cebren ellerinden alınan topraklarına rus, ukraynalı, bulgar, alman v.b. muhâcirler yerleşiyordu.

Bütün bu felâketlere rağmen, Kırım türklüğü bu islâhat devrinden istifâde ederek, kendisini toplamak için, büyük hamleler gösterdi. Bilhassa millî kültürün gelişmesi ve münevver bir zümrenin yetişmesi bakımından büyük ve müsbet neticeler elde edilen bu devrin rehberi, 1868'den 1914 yılına kadar, Gaspıralı İsmail Bey olmuştur. İsmail Bey'in fedakârlığı ve bulduğu amelî usûller sâyesinde, Kırım köy mektepleri oldukça islâh edilmiş ve halkın asrî maârife sarılması sağlanmış idi. İsmail Bey'in bizzat öğrettiği „yeni usûlün" talebelerinden her birisinin iki kişiye bu usûlü öğretmesi kabûl edildiğinden, XX. asrın başlarına doğru, bunların sayısı arttı. Türkiye mekteplerinde okuyanların da, bilhassa 1905 inkılâbının te'min ettiği nisbî hürriyetten faydalanarak, Kırım köylerinde muallimlik edebilmeleri sâyesinde, halk mektepleri verimli bir hâle geldi. Rus liselerine, üniversitelerine ve mekteplerine giden ve Kırım cemiyet-i hayriyeleri tarafından kendilerine yardım edilerek, gönderilen talebelerin sayısı gittikçe arttı ve bunlar sâyesinde Kırım türklerinin millî medenî ve iktisâdî seviyeleri yükseldi. İsmail Bey'in daha kendi zamanında semere veren bu medenî teşebbüsü yalnız maârif sâhasına münhasır kalmadı. Onun 1883 yılına kadar neşrettiği *Tonguç*, *Şafak*, *Kamer*, *Güneş*, *Yıldız* ve *Mirât-ı cedîd* gibi eserleri, türkçe mevkutî neşriyâta müsâade edilmeyen Rusya'da, her ay intişâr eden birer dergi mâhiyetini taşımakta idi. 1883'te çıkarmağa başladığı *Tercüman* gazetesi ise, bir medeniyet meş'alesi olmuştur. 1905'ten sonra artık millî-siyâsî dâvaları ele alan münevver bir gençlik doğmuş idi. Bu münevver gençliğin bir kısmı Kara-Su'da intişâr eden *Vatan hâdımı* (1906—1909) gazetesi etrafında birleşerek, çarlık idâresine karşı rus ihtilâlcileri ile iş-birliği yapıyor, rus inkılâpçılarına güvenmiyenler ise, „Vatan cemiyeti" adlı gizli bir cemiyet kuruyorlardı. Bilhassa Odesa ve İstanbul üniversitelerinde okuyan gençlerin 1909'da kurdukları bu cemiyet 1917 ihtilâlinden sonra „Millî fırka" hâline gelmiş ve Kırım istiklâl hareketinin alemdarı olmuştur.

Kırım millî cümhûriyeti. Çarlığın sukutundan sonra, ilk iş olarak, Kırım'da ortadan kalkan rus devlet müesseseleri yerine kaim olmak üzere, demokratik halk idâre teşkilâtının kurulmasına girişilmiştir. „Vatan cemiyetinin" teşebbüsü ile 7 nisan 1917'de Bahçesaray'da 1.500 mümessilin iştirâki ile toplanan „Kırım müslümanlarının birinci umûmî kongresinde" Kırım'ın medenî muhtâriyetini ilân etmek suretiyle, tarihî bir karar verilmiştir. Kongrede eski dinî idâre ile vakıf heyetinin ilgâsına, yeni müfti ve vakıf heyeti seçilmesine, vakıf toprakları ile gelirinin millet malı ilân edilmesine de karar verilmiş ve yeni müfti Çelebî Cihan'ın riyâsetinde 45 kişilik bir icrâ komitesi teşekkül etmiştir.

Mayıs 1917'de toplanan umûmî Rusya müslümanları kongresinin, millî devlet kurmak husûsundaki karârına uyan icrâ komitesi, millî bir ordu teşkiline, maârifin asrîleştirilmesine, millî matbuâtın te'sisine ve dinî idârenin islâhına girişmiştir. Bir piyâde alayının teşkili, 68 rus-türk mektebinin türkleştirilmesi, 360 halk mektebinin asrîleştirilmesi, Gaspıralı İsmail Bey adına bir muallim mektebi ile Bahçesaray millî müzesinin açılması, Akmescid'de bir medrese te'sisi ve intişâr etmekte olan *Tercüman*'ın yanı-başında *Millet* gazetesi ile bir millî tiyatronun te'sisi de bu devre rastlar. Teşrin I. 1917'de Akmescid'de kadınların da iştirâki ile toplanan Kırım müslüman cemiyetleri kongresi Kırım millî kurultayının (müessisler meclisinin) çağırılmasına karar vermiştir. 7 teşrin II. 1917'de bolşeviklerin tarafından devlet idâresinin ele alınmasını müteâkip, Ukrayna'nın istiklâl ilân etmesi, Rusya'dan tamâmiyle ayrılmış bir vaziyete giren Kırım'da hâdiselerin hızını arttırmıştır. 30 teşrin II. 1917'de Kırım millî süvâri alaylarının memlekete dönmesi türklerin durumunu daha ziyâde kuvvetlendirmiş, silâhlı millî kuvvetlerin merkezi olmak üzere, „Kırım inkılâp erkân-ı harbiyesi" teşkil olunmuştur. Aynı tarihte toplanan millî kurultay 9 kânun I.'da ilk ictimâını yapmış ve 13 kânun I. tarihli ictimâında 18 maddelik bir kanûn-ı esâsî kabûl etmiştir. Buna göre, Kırım bir halk cümhûriyetidir (madde 16). Kurultay kendi salâhiyetini, toplanacak olan Kırım müessisler meclisine terketmek şartı ile (madde 12—14), bir yıl müddet ile meb'usan meclisi hâline getirilmiş (madde 3) ve mes'ûl bir hukûmet (müdürler) intihap etmiştir (madde 10). Bütün sınıf ve zümre unvân ve imtiyâzları kaldırılmış (madde 17) ve erkekler ile kadınlar arasında tam hukukî müsâvât ilân edilerek, bu husûsta bir kanûn yapılmasına karar verilmiştir (madde 18). Başında Çelebî Cihan bulunan yeni hukûmet, Akyar hâriç olmak üzere, bütün Kırım'ı kontrolü altında tutmakta idi. Fakat az bir müddet sonra bolşevikler Kırım'a hâkim oldular. Eski Tavrida vilâyeti dâhilinde aynı adı taşıyan bir sovyet cümhûriyeti ilân edildi. Kırım millî hukûmeti reisi Çelebî Cihan tevkif edilerek, 23 şubatta kurşuna dizildi. Fakat 18 nisan 1918'de alman kuvvetleri Kırım'a yaklaşınca, millî kuvvetler yeniden harekete geçmiş ve vaziyete hâkim olmuşlardır. 8 mayısta kurultayın ictimâa çağırılması ile, Kırım'da millî faâliyet yeniden canlanmış, *Millet* gazetesi ile berâber *Kırım* gazetesi de intişâra başlamıştır. Kurultay hâricî bir şahsiyet olan Sulkeviç'in kurduğu, bütün kırımlıları temsil eden bir koalisyon hukûmeti ile yan-yana Kırım millî kurultayı ve hukûmeti de faâliyetinde devam etmiştir. Bu faâliyet ve siyâsî teşebbüsler neticesinde, Ukrayna'nın Kırım üzerinde hak iddiaları reddedilmiş ve Kırım'ın istiklâli Osmanlı devleti ile Almanya tarafından resmen tanınmıştır. Kurultayın bu ikinci devrede (mayıs—teşrin II. 1918) başardığı işler arasında

Kırım tâbiiyet kanûnunun kabûlü, Kırım topraklarının ecnebîler tarafından satın alınmasının men'i, Kırım adliye teşkilâtı ile yüksek mahkemesinin kurulması, vakıflar kanûnu, devlet müesseseleri, Kırım iktisâdiyât ve mâliyesinin tanzimi ve Kırım'a mahsûs para bastırılması hakkındaki kanûn lâyihası da vardır.

Sovet cümhûriyeti. Almanya mağlûbiyeti üzerine 16 teşrin II.'de çekilen Sulkeviç hukûmeti yerine, türkleşmiş Kırım yahudilerinden Kırımçak Solomon'un riyâsetinde, yeni bir hukûmet kuruldu. Kırım millî kurultayı ve onun hukûmeti bu hukûmete ve onun dayandığı beyaz rus generali Denikin'e karşı mukavemet ederken, Kırım bir aralık ikinci bolşevik istilâsına uğradı. 30 nisan 1919'dan 24 hazîrana kadar Kırım'a hâkim olan bolşevikler, Lenin'in kardeşi D. Ulyanov'un riyâsetinde, Kırım sovet cümhûriyeti kurdular. Bundan daha evvel, 3 kânun II. 1919'da kabûl ettiği bir karar ile Kırım muhtâriyeti üzerinde isrâr edeceğini ilân eden Kırım millî kurultayı, tahaddüs eden yeni durumu göz önünde tutarak, 10 şubat 1919'da, kurultay reisi ve harbiye nâzırı, Câfer Seydahmed Bey'i, Kırım istiklâl dâvasını temsil etmek üzere, salâhiyetli murahhas intihap etti. 24 hazîranda Kırım Denikin tarafından işgâl edildi ve 28 hazîranda millî kurultay ve hukûmeti kanun hârici ilân edilerek, bütün millî matbuât kapatıldı. Fakat beyaz rus işgâl kuvvetleri 1920 yılının teşrin II.'inde mevkîlerini bolşeviklere terkettiler. Bolşevikler başlangıçta yeni bir siyâset kullanarak, Kırım türklerinin teveccühünü kazanmağa çalıştılar. 18 teşrin I. 1921'de bir kararnâme ile Kırım yarım-ada hudutları dâhilinde ve sovet Rusya'nın bir cüz'ü olmak üzere, „Muhtar sovet cümhûriyeti" ilân edildi. Bu suretle Tavrida vilâyet ve cümhûriyeti dâhilinde 13 % gibi ekalliyet teşkil eden türkler Kırım cümhûriyetinde ekseriyet hâline geldiler. Aynı yıl içinde toplanan „Kırım sovetlerinin birinci müessisler kurultayı" türklerin devlet idâresine iştirâkinin te'minine, devlet dâirelerinde resmî dilin türkçe olmasına, toprakların az topraklı ve topraksız köylüler arasında taksimine ve çarlık devrinde tehcir edilmiş olan Kırım türklerinin dahi bu taksimdan faydalanmalarına karar verdi. Mamafih Romanya ve Bulgaristan gibi yakın mahallerde toplu bir hâlde yaşayan Kırım türklerinin yurtlarına dönmesi için, hiç bir teşebbüs yapılmadı. Buna mukabil 1923'ten itibâren Kırım'ın muhtelif bölgelerine yahudi muhâcirlerinin iskân edilmesine başlandı (*Bolş. sov. ents.*, XXXV, 317, 294). Bütün bunlar ile berâber, Kırım sovet cümhûriyeti, 1928 yılına kadar, muhtar bir türk cümhûriyeti karakterini muhâfaza etmiştir. Âzasının ekseriyeti türklerden ibâret olan Kırım sovet hukûmetinin başında da bir türk bulunuyordu. Bu devirde toprak köylülerin mülkiyetine verildiği ve şahsî teşebbüse de müsâade edilmiş olduğu için, Kırım'da iktisâdî ve kültürel bir kalkınma kaydedilmiştir. Türkler tarafından müteaddit mektep, matbuât, tiyatro, müze, kütüphâne v. b. iktisâdî ve ictimâî müesseseler açılmıştır. Türkçe *Oku işleri* ve *İleri* gibi, edebî ve ilmî dergiler, *Yeni dünya* ve *Yaş kuvvet* gibi, günlük gazeteler, yeniden kurulmuş olan diyânet işleri idâresinin neşrettiği aylık *Asrî musulmanlık* mecmuası bu devirde intişâr etmiştir. İlim, edebiyat ve san'at sâhasında da büyük muvaffakiyetler kaydedilmiştir. 1928'de mülkiyete ve şahsî teşebbüse nihâyet verilmesi ve müşterek mülkiyet devrine geçilmesi ile Kırım'ın bu gelişme devri nihâyete ermiştir. Ondan daha önce Kırım'da bir yahudi cümhûriyeti kurmak niyeti ile, yahudi muhâceretine hız verilmiş olması Kırım komünistlerini mukavemete sevketmiş ve bu yüzden, başta Kırım sovet hukûmeti reisi Veli İbrahim olmak üzere, mühim bir münevver zümresi imhâ edilmiş ve 3.500 kırımlı sürgüne gönderilmiştir. 1928—1931 yıllarında müşterek mülkiyete mukavemet yüzünden, 40.000 kırımlı Ural bölgesine tehcir edilmiş ve onu 1931—1934 yıllarının kıtlık ve açlığı tâkip etmiştir. Daha bütün sovetleri saran 1921—1922 kıtlığı sırasında takriben 100.000 insan kaybeden Kırım türk câmiası bu defaki kıtlıktan epeyce sarsılmıştır. Müşterek mülkiyet tatbikatının fi'lî neticesi olarak, faâl ve müteşebbis unsurlarını kaybeden Kırım türkleri, „müşterek sovet kültürü" adı altında yapılan ruslaştırmaya karşı geldikleri için, âlim, mütefekkir, muallim, muharrir ve san'atkâr gibi münevver zümresinin imhâ edildiğine şâhit olmuşlardır.

İkinci dünyâ savaşını bu durumda idrâk eden kırımlılar, alman işgâli esnâsında „şark işçisi" olarak, kafileler ile Almanya'ya sevkolunmuşlardır. Kırım'a cenûbî Tirol almanlarını yerleştirmek kararında olan Almanya'nın bu siyâsetine karşı gelen kırımlılar tedhişe tâbî tutulmuş ve bu arada 128 türk köyü kâmilen tahrip edilmiştir. Buna rağmen almanların çekilmesi üzerine, Kırım'ı yeniden işgâl eden sovetler 1943 yılının sonlarında kabûl, 1944 şubatında tatbik ve 1946 hazîranında resmen ilân ettiği bir kararnâme ile, Kırım sovet cümhûriyetini ilgâ ederek, bütün türk ahâlisini de toptan Sibirya'ya tehcir etmiş ve yerine ruslar getirilmiştir. Şubat 1954'te ise, Kırım'ın Rusya federasyonundan ayrılmasına ve Ukrayna'ya ilhâkına dâir bir kararnâme neşrolunmuştur.

Edebiyat. Menşe'i bakımından çok eski devirlere çıkan Kırım halk edebiyatı, kahramanlık destanları, halk türküleri, masallar, efsâneler, bulmaca, tekerleme ve ata sözleri gibi çeşitli nevîleri ile zengin bir hazîne hâlinde nesilden nesile intikam ederek gelmiş ve bu edebiyattan ilhâm alan muktedir san'atkârlar yetişmiştir (Hasan Çergey, Şâmil Toktargâzî v.b.). Kahramanlık destanlarının başında *Edige*, *Çora Batır* ve *Halim Aydamak* gibi destanlar gelir. Esâs itibârı ile tamâmen tarihî mâhiyette olan *Edige* destanı XIV. ve XV. asırlarda Altın-Ordu sâhasındaki türk kabîlelerinin kahramanlıklarını göstermek itibârı ile, dikkate şâyândır. Kırım'dan Altaylara kadar geniş sâhadaki türkler arasında müşterek olan bu destan bütün kabîleler aynı siyâsî hâkimiyet altında yaşadıkları zaman teşekkül ve siyâsî vahdet bozulduktan sonra, kabîleler ile berâber başka coğrâfî sâhalara intikal etmiştir (bu suretle teşekkül eden muhtelif rivâyetler arasında Edige'nin menşe'ini Kırım'a bağlayan rivâyet için bk. M. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1926, I, 383—386). Altın-Ordu'nun Edige gibi menkıbeler yaratan destan devri, bu sâhada vukûa gelen büyük tarihî hâdiselerin te'siri ile, yeni-yeni halk destanları doğurmuştur. Bunlardan ruslar ile mücâdele devrinin bir mahsûlü olan Çora Batır Kırım'da kuvvetle yaşamaktadır. Çora Batır'ın Kırım rivâyeti Saâdet İshakî (Çagatay) tarafından toplanmış ve 1935'te Krakov'da basılmıştır. Saz şâirleri için husûsî bir mevzû ve tükenmez bir şiir kaynağı teşkil eden *Halim aydamak* destanı Kırım san'atkârları tarafından filme alınmıştır. Rusların „Kırım haydudu Halim" piyesi de bu destandan mülhemdir.

Kırım türklerinin tarihî göçlerini tasvir eden „muhâceret türkülerinde" „keday" ve „akey" denilen saz şâirleri „ak toprağa" karşı duyulan özleyişi ve ana yurttan ayrılmanın doğurduğu ıztırap ve kederi güzel bir surette tasvir ederler. Bu türkülerin bir kısmı son zamanlarda toplanmıştır. İkinci dünya savaşına tekaddüm eden yıllarda masal ve efsânelerin de toplanılmasına girişilmiş ve bunlar bir cild hâlinde neşrolunmuştur. Kırım'ın saz şâirlerinin başında halk kütlesinin çok sevdiği Eşmirza Kart, Mambay ve Kurtam-Bet gelmektedir. Kırım türklerinin halk edebiyatı ile Radloff, Olesnitskiy, Samoyloviç, Konçevskiy, Kondaraki v. b. gibi âlimler yakından alâkadar olmuşlardır (bunların eserleri için bk. *bibliyografya*).

Kırım'ın klâsik edebiyâtı Altın-Ordu türk câmiası içinde gelişmiş ve XV. asırdan itibâren osmanlı edebî te'sirinde inkişâf etmiştir (krş. Hamdi Giray, me'zûniyet tezi, Türkiyat, nr. 11, s. 187 v. dd.). Şimal-i garbî türkçesinin yerini osmanlı türkçesinin işgâl etmeğe başladığı bu ikinci devirde Kırım'da bir çok şâir ve müellifler yetişmiştir. Bunlardan en mühimi ve gazellerinde osmanlı şâirlerinden hiç de geri kalmayan Bora Gâzî Giray [bk. mad. GÂZÎ GİRAY II.] ön safta gelir. Rus hâkimiyeti devrinde „muallim mektepleri" mahallî şiveyi edebî bir dil hâline getirmeğe çalıştı. Bunun neticesi olarak, 1905'ten sonra edebiyat sâhasında mahallî şive ve edebî türkçe olmak üzere, iki cereyânın çarpıştığını görüyoruz (Hamdi Giray, *ayn. esr.*, s. 200 v. dd.).

Müşterek edebî türkçeyi Gaspıralı İsmail Bey, Câfer Seydahmed, Hasan Sabri, Cemil Kermançıklı, Çelebî Cihan (bilhassa nesirde) ve diğerleri temsil etmekte idiler. Sovet hâkimiyeti devrinde bir taraftan Türkiye ile kültür münâsebetlerinin kesilmesi, diğer taraftan da şiddet ve baskı neticesi olarak mahallî şive taraftarları kuvvetlenmiş, millî cümhûriyet devrinde resmî bir dil olarak kabûl ve tatbik edilen ve Sovet cümhûriyeti devrinde de mevcûdiyetini son zamanlara kadar muhâfaza eden, garp türkçesini sıkıştırmağa başlamıştır. Kırım edebiyatının yukarıda adı geçen mümessillerine Gaffar-zâde Şerefeddin, Bekir Çoban-zâde, Ş. Bektor, Odabaş, A. Özenbaşlı ve bu ebedî an'aneyi muhâcerette devam ettiren Câfer Seydahmed (Kırımer)'i ilâve etmelidir. İkinci dünyâ savaşına kadar Romanya'da, intişâr eden *Emel* dergisi (1930—1940) muhâceretteki Kırım edebî hareketinin de organı idi.

Mimârî san'at eserleri bakımından çok zengin olan Kırım'da tezyinî san'atlar da çok inkişâf etmiştir. Eski Kırım ile Bahçesaray civarında 1924/1925'te yapılan hafriyat Kırım'ın san'at bakımından daha XIII.—XIV. asırlarda mühim bir mevkî işgâl ettiğini göstermiştir. Memleketin her tarafına yayılmış olan şehir, kasaba, kale, sur, saray, han, câmi, medrese, türbe, tekke, çeşme, köprü v. b. mimârî eserleri inşaat san'atının çok ileride olduğunun birer delîlidir. Bu eserler üzerinde bilhassa Selçuklu va Osmanlı te'sirleri dikkati çeker. XIV.—XV. asırların eserleri arasında eski Kırım'daki Özbek câmii ve medresesi, Sudak'taki câmi, Bahçesaray'daki eski türbe v.b. Selçuklu te'sirinin birer örneği sayılmaktadır. XV. asırdan itibâren ise osmanlı te'siri başlar. Gözleve'deki Han câmii 1552'de mimar Sinan tarafından yapılmıştır. Kara-

göz kasabasındaki Koleç mescid, Karasu'daki Şor câmii, bir kervansaray ve büyük hamam, Yeni-Kale surları, Kerç'te Evliyâ Çelebî'nin görmüş olduğu Bayezid câmii, Mustafa Çelebî câmii, medrese ve hamam, ecnebî seyyahların Elhamrâ'ya benzettikleri Bahçesaray'daki han sarayı ve o civardaki türbe XVI.—XVII. asırlara âit eserlerdir. Bu şehirdeki Yeşil câmi Kırım mimarlarından Ömer tarafından 1764'te inşâ edilmiştir. Han sarayını yeniden tâmir ve tezyin eden de odur. Hanlık devrinin saray mimârîsini ve tezyinî san'atını canlandıran bu sarayın süslenmiş duvarlarını ruslar kalın ve bayağı bir badana ile kapatmışlardı. Kırım millî hukûmeti bu sarayı millî müze hâline koydu.

Bibliyografya: Metinde adı geçen eserlerden başka bk. bir de O. K. Hâtif, *Gök bayrak altında millî faâliyet* (İstanbul, 1334); *Kırım mecmusı* kolleksiyonu (İstanbul, 1918); Câfer Seydahmed (Kırımer), *La Crimée* (Lausanne, 1921); ayn. mll., *Kırım ve Kırım türkleri* (*Türk yılı*, İstanbul, 1928, s. 553—574); ayn. mll., *Krym* (lehçe), Varşova, 1930; ayn. mll., *Kırım istiklâl dâvası*; *1917 İnkılâbından sonra Kırım istiklâl dâvası*; *Kurultay ve Kırım istiklâl dâvası*; *Alman işgâli ve Kırım istiklâl dâvası*; *Solomon Kırım hukûmeti ve Vrangel devrinde Kırım istiklâl dâvası*; *Bolşevikler devrinde Kırım istiklâl dâvası*; *Kırım istiklâl dâvasının sebepleri ve esâsları*; *Kurultay* (*Emel* mec., 1930—1937); ayn. mll., *Gaspıralı İsmail Bey* (İstanbul, 1934); Abdullah Battal (Taymas), *Rusya'daki türk cümhûriyetleri, VIII. Kırım cümhûriyeti* (*Türk yurdu*, İstanbul, 1927, V, 464—476); Edige Kırımal, *Der Nationale Kamf der Krimtürken* (Emsdetten. Westf, 1952); *Âzerî türk* (mecm., İstanbul, 1928, sayı 16—20); Kırım türklerinin tehciri için bk. Roman Smal-Stotskiy, *The Genocide Convention* (*Ukrainian Quartely*, New-York, 1949, V, nr. 2, s. 144—162); Herbert H. Lehman'ın Amerikan senatosunda 25. VII. 1950'de irâd ettiği nutuk için bk. (81. kongrenin ikinci celsesinin zabıtları); *Azerbaycan kültür dergisi* (Ankara, 1954), yıl 3, sayı 25). Edebiyat ve san'at için bk. Köprülü-zâde Mehmed Fuad (M. Fuad Köprülü), *Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1926), I.; V. V. Radloff, *Proben*... VII (Petersburg, 1896); A. Olesnitskiy, *Pesni krımskih turok* (Moskova, 1910); A. N. Samoyloviç, *Peçat russkih musulman* (*Mir islama*, Petersburg, 1912, IV); ayn. mll., *Pesni krımskih tatar*... (Petersburg, 1915); A. K. Konçevskiy, *Pesni Krıma* (Moskova, 1924); Bekir Çoban-zâde, *Son devir Kırım edebiyatı* (Akmescid, 1925—1928); Hasan Sabri Ayvaz, *Eski, yeni edebî mülâhazalar* (*İleri* mecm., Akmescid, 1926, sayı 4); Lâtif-zâde Abdullah, *Kırım tatar edebiyatının son devri hakkında* (*Oku işleri* mecm., Akmescid, 1928, sayı 4—5); A. Krımskiy, *Literatura krımskih tatar* (Kiev, 1930); Hamdi Giraybay, *Kırım edebiyatına bir bakış* (*Kırım şiirleri*, Köstence, 1935, s. 14—33); Câfer Seydahmed, *Kırım'da dil meselesi* (*Emel* mecm., 1935, sayı 1, s. 27—30); R. B., *İlk teşebbüsünden bugüne kadar tatar tiyatrosu* (*Ana yurt*, Akmescid, 1943, sayı 1); Abdülhakim Hilmî, *Matbuât tarihimize dâir* (*Ana yurt*, Akmescid, 1943, sayı 1—2); H. Badaninskiy, *Kırım islâm sanâyi-i nefisesi tarihinden* (*Kırım* mecm., İstanbul, 1918, nr. 5, s. 8 v.d.); ayn. mll., *Arheologiçeskoe i etnografiçeskoe znaçenie tatar v Krımu* (Akmescid, 1930); *Kırım türkçesi, Kırım edebiyatı ve Kırım san'atı* (*Bolş. sovet. entsikloped.*, Moskova, 1937, s. 318—324); Ethem Fevzi Gözaydın, *Kırım türklerinin kültürü*... (*Kırım*, İstanbul, 1948, s. 48—61).

(MİRZA BALA.)

KIRK-KİLİSE. [Bk. KIRKLAR-ELİ.]

KIRKLAR-ELİ, Marmara bölgesi içinde bulunan Trakya'da Kırklareli vilâyetinin merkezi. Şehir Istranca dağlarının cenûp—cenûb-i garbîsinde, yayla ile ovanın temas sâhasında ve bahis mevzuu dağların garp eteğini tâkip eden eski tarihî yol üzerinde bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 230 m. (Yayla meydanı) kadar yükseklikte olan Kırklareli şehri 41° 44′ şimâl arzında ve 27° 15′ şark tûlündedir (Greenw.). Kırklareli, demiryolu ile İstanbul ve Edirne'ye bağlı olduğu gibi, mükemmel şoseler ile de bu iki şehir ve Trakya'nın diğer kasabaları ile irtibat hâlindedir. Şehir ve civarının iklimi berrîdir; kışlar soğuk ve umûmiyetle yağışlı, yazlar sıcak ve kurak denilecek derecede az yağışlıdır. Şehrin yanı başındaki tepeler ve önündeki ova verimli topraklardan müteşekkildir. Bunlar bağlara, hubûbat, ay-çiçeği ve şeker pancarı zirâatine tahsis edilmiştir.

Kırklareli'nin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu ve eski isminin ne olduğu hakkında kat'î mâlûmâtımız yoktur. Yalnız Kırklareli'nin yakın civarının eskiden beri meskûn olduğu bilinmektedir. Filhakika şehrin cenûbunda Kırklareli—Aslıbey yolunun şarkında „Höyükler mevkii" denilen yerde üç sun'î tepe vardır. Bunlardan başka, yine bu civarda, Aşağı-Pınar mevkii ile Eriklice köyü yakınında, birer höyük daha vardır. Yapılan araştırmalardan (bk. A. M. Mansel, *Trakya'nın kültür ve tarihi*, İstanbul, 1938, s. 15—19) birer „mezar âbidesi" olduğu anlaşılan bu sun'î tepeler Kırklareli civarında eski bir iskânın mevcûdiyetine şehâdet etmektedir.

Şehrin yakın zamandaki ismi olan Kırk-Kilise'nin menşe'ine gelince, buna dâir verilen mâlûmat da sarîh değildir. Bu husûsta kat'î olarak bildiğimiz bir şey var ise, o da şehrin, türkler tarafından fethedilmesinden evvel, Saranta Ecclesies (bk. Leunclavius, *Pendectal historiae turciae*, Paris, 1650, s. 473) adını taşımış olması ve bunun sonradan türkler tarafından tercüme edilmek suretiyle Kırk-Kilise şeklini almasıdır.

J. H. Kramers *kırk* kelimesi üzerinde durmaktadır; ona göre, kırk adedine diğer coğrâfî isimlerde de rastlanmaktadır (msl. Kırk-Ağaç). Diğer taraftan bu kelimenin kullanılışında „müslüman ve hıristiyan coğrâfî tâbirlerde her hangi bir rol oynayan „kırklara" yapılmış bir imâ da olabilir".

Evliyâ Çelebî de Kırklareli'nin eski Edirne vilâyetinin en ehemmiyetli sancağı olduğunu söyledikten sonra, şehrin kısa bir tasvirini yapar. Bundan Kırklareli'nin o vakitler mühim bir yer olmadığı neticesi çıkarılabilir. Bununla berâber, İstanbul, Şumnu (Şumla) ve Pravadi yolu üzerindeki mevkii ona ehemmiyet kazandırmıştır. Kırk-Kilise adı 20 kânun I. 1340 (1924)'ta kabûl edilen bir kanun ile Kırklareli'ye çevrilmiştir.

Şehir Murad I. zamanında, Edirne'nin fethinden bir kaç sene sonra, Bizans'tan alınmıştır. Yalnız fetih tarihi, mevcut bilgimize göre, kat'î olarak tesbit edilememiştir. Kâtib Çelebî'ye göre, Kırklareli'nin zaptı tarihi 769 (1367), Şemseddin Sâmî'ye göre (*Ḳāmūs al-aʿlām*), 768 ve Sadrâzam Cevdet Paşa (*Osmanlılar tarihi*)'ya göre ise, 767—772 tarihleri arasındadır.

Şehir türk hâkimiyetine geçtikten sonra, kısa süren bâzı istilâlara mârûz kalmıştır. 1876—1877 türk-rus harbini müteâkip akdedilen Ayastafanos muâhedesinde muvakkaten Bulgaristan hudutları içine giren Kırklareli, Berlin muâhedesi ile (1878), Osmanlı imparatorluğuna iâde edilmiştir. 1912—1913 Balkan harbi esnâsında bulgarların eline geçmiş (11 teşrin I. 1328) ve 8 temmûz 1913'te türk orduları tarafından geri alınmıştır. İstiklâl harbi esnâsında, kısa bir zaman için, Yunan işgâlinde kalan şehir, 10 teşrin II. 1922'de istirdat edilmiştir.

Kırklareli'nin 1902'ye doğru takriben 18.000 nüfusu var idi. Bunun ekseriyetini rumlar teşkil ediyordu. Bunlardan sonra sırası ile türkler, bulgarlar ve mûsevîler geliyordu. Bugün şehrin nüfusu (1950 sayımına göre, 14.500) hemen kâmilen türklerden müteşekkildir. Yalnız ticâret ile iştigâl eden bir mıkdar mûsevî vardır. Rumların bir kısmı, yunan müstevlîleri memleketi terkettikleri vakit, onlar ile gitmiş ve bir kısmı da mübâdele suretiyle Yunanistan'a gönderilmiştir. Bunların yerine Yunanistan'dan gelen türk nüfusu yerleştirilmiştir. Bunlardan başka muhtelif tarihlerde (1934—1935, 1951—1952) Bulgaristan ve Romanya'dan gelip yerleşmiş olan muhâcirler de vardır ki, bunlar şehir nüfusunun mühim bir unsurunu teşkil etmektedir. Şöyle ki, bugün Kırklareli nüfusunda muhâcirler yerlilerden daha fazladır ve iktisâdî sâhada en mühim mevkii işgâl etmektedirler.

Oldukça geniş bir sâha işgâl eden şehir (belediye hudutları dâhilinde kalan sâha 400 *ha* kadardır) bir yaylanın kenarında kurulmuş olup, önündeki ovaya doğru yayılmıştır. Şehrin hâkim kısmını teşkil eden Yayla mahallesi ile Demirtaş mahallesi yayla kenarında düz tepeler üzerine kurulmuştur.

Şehrin merkezinin eskiden rum ekâbirin oturduğu Yayla mahallesi ile bunun eteğinde olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat bugün şehir, ovaya doğru, bilhassa Karakaş mahallesi istikametinde gelişmektedir. Yeni evler ve fabrikalar (ay-çiçeği yağı fabrikaları ile un değirmenleri) burada bulunmaktadır.

Şehirde ikametgâh mahalleleri ile çarşı oldukça bâriz bir surette birbirlerinden ayrı bulunmaktadır. Şehrin faâliyet merkezi Cümhûriyet meydanı ile buradan muhtelif istikametlerde ayrılan yollar boyunca, bilhassa Edirne caddesi üzerindedir. Çarşıda bütün meydan ve yollar beton ve asfalttandır. Meydan, tarihî binâlar (câmi ve hamam), belediye parkı, dükkân, mağaza ve gazinolar ile süslenmiştir. Yolların iki tarafındaki dükkân ve mağazalar, küçük olmakla berâber, zarif ve içleri umûmiyetle temizdir. Kara-Umur caddesinin nihâyetinde 1953'te bir hal yapılmıştır. Kırklareli, tarihî eserler bakımından, oldukça zengindir. Şehirde 8 câmi (en büyüğü Hızır-Bey câmii), bir hamam ve bir de Bedestan (Arasta) vardır.

1876'dan beri mevcut olan belediye şehirde mühim işler başarmıştır. Şehrin imar plânı yapılmıştır; fennî olmamakla berâber, su te'sisâtı bulunduğu gibi, elektrik te'sisâtı da vardır. Şehirde husûsî idâreye âit 50 yataklı bir hastahâne ile 25 yataklı bir verem dispanseri, bir çocuk yuvası, 5 ilk, 1 orta mektep, biri kız, diğeri erkek olmak üzere, 2 san'at mektebi mevcuttur.

Kırklareli, bütün Trakya şehirleri gibi, muayyen bir bölgenin zirâî pazarıdır. Ayrıca

her sene ilk ve son baharda emtia ve hayvan panayırları kurulur. Halkın ekserisinin geçim vâsıtası zirâattir; bunun yanında hayvancılık da vardır. Filhakika mandıracılık (kaşar ve beyaz peynir), koyunculuk, yumurtacılık, yağcılık, tavukçuluk oldukça inkişâf etmiştir. Buna karşılık sınâî faâliyet mahduttur. Şehirde motör ile müteharrik 5 değirmen, 6 ay-çiçeği ve susam yağı istihsâline mahsus fabrika vardır.

Kırklareli, istirdattan beri, diğer Trakya kasabaları gibi, bâriz bir surette inkişâf etmektedir. İnkişâf, şehrin imârında görüldüğü gibi, ictimâî ve iktisâdî sâhalarda da göze çarpmaktadır.

Bibliyografya: A. M. Mansel, *Trakya'nın kültür ve tarihi* (İstanbul, 1938); A. Rıza Dursun Kaya, *Kırklareli vilâyetinin tarih, coğrafya, kültür ve eski eserleri yönünden tetkik* (Kırklareli, 1948); *Belediyeler yıllığı* (Ankara, 1949) II; Mehmed Oluç, *Trakya zirâat ekonomisi* (İstanbul, 1946); *İstatistik yıllığı* (Ankara, 1952); Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, III; *Edirne vilâyeti salnâmesi* (1319). (AHMED ARDEL.)

KIRK-VEZİR. [Bk. ŞEYH-ZÂDE.]

KIRŞEHİR (eski şekli ile KIRŞEHRİ), iç Anadolu'da Ankara—Kayseri caddesi üzerinde, bu şehirlerden birincisine 195, ikincisine 140 km. ve en yakın demiryolu istasyonuna (Yer-Köy) 80 km. mesâfede, deniz seviyesine göre 970—990 m. irtifâda bir şehir olup, Kızıl-Irmak'ın tâbii ve halkın çok defa sâdece „Irmak" dediği Kılıç-Özü suyu vâdisi boyunda uzanır.

Kırşehir Anadolu'yu baştan-başa kesen eski ve işlek bir cadde üzerinde, ehemmiyetli bir konak yeri rolünü oynamıştır. Marmara denizi kıyılarından Elcezire ve Suriye'ye doğru uzanan bu yol Kızıl-Irmak'ı iki yerde sağlam köprüler ile aşmakta idi ki, Kırşehir işte bu köprüler arasında, hemen-hemen orta vaziyette yer almakta ve münâsip bir durak yeri teşkil etmekte idi. Bugün de aynı derecede işlek olan bu yol üzerinde Kırşehir şimâlde—Yeşil-Irmak havzasına, cenûpta—Kesik-Köprü (Kızıl-Irmak) üzerinden Aksaray ve Konya'ya giden yolların da düğüm noktası rolünü oynuyordu. Fakat eski çağlarda bu noktanın iskânı dâvet etmesi bakımından mühim olan başka bir âmil de kendini hissettirmiş idi ki, o da şehrin yerleştiği noktada vâdi zemininden 30—35 m. kadar yükselen, tahkime elverişli ve üzerine eski kalenin inşâ edildiği bir tepenin varlığıdır. Bu tepe yakınlarında vâdi zemini iki tarafta yükselen basık tepeler (şarta—Kervansaray dağı 1.667 m., garpta—Naldöken-Baranlı dağı 1.504 m.) arasında kendisine sağdan ve soldan kavuşan iki kuvvetli dere ağzında, şehir yerleşmesini kolaylaştıracak şekilde, genişlemiş bulunuyor. İşte bugünkü Kırşehir'in evleri şimdi mevcut olmayan kalenin yerleştiği tepenin meydana getirdiği şehir nüvesi etrafında, sözü geçen vâdi zemininde, şimâlden cenûba bahçeler arasında serpilmiş şekilde, 12 km.'den aşağı olmayan bir mesâfe boyunda uzanmaktadır. Bol su ile sulanan Kırşehir bahçelerinin kavak ve meyva ağaçlarının meydana getirdiği sık yeşillik örtüsü, sulamanın erişemediği kızıl renkli yamaçların tam çıplaklığı ile, kuvvetli bir tezat meydana getirir. Bahçeler arasına dağılmış evler 16 kadar mahalle teşkil eder ve şehir karakteri şimdi üzerinde orta mektep ile Alâeddin câmiinin bulunduğu tepe etrafında eski binâlar, hukûmet dâireleri ve çarşı dükkânları ile ancak kendini belirtir.

Eskiden yerleşilmiş ve tahkim edilmiş olması pek muhtemel görülmekle berâber, Kırşehir'in mâzisi hakkında bilinenler çok değildir ve bu bilgiler de Roma devletinin yakın devirlerinden daha gerilere çıkmamaktadır. O sırada bu bölgeye Chamanene deniliyordu ki, bu ismin Kırşehir şimâl-i garbîsinde bulunan Kaman kazâ merkezinin adında hâlâ yaşamakta olması muhtemeldir. Kırşehir'in bu bölge içinde ismi geçen Parnassos'a halef olmuş bulunması yolunda A. D. Mordtmann tarafından ileri sürülen iddia W. M. Ramsay tarafından cerhedilmiş ve bu beldenin daha garpta Kızıl-Irmak üzerinde olduğu ortaya konulmuştur. W. M. Ramsay Kırşehir'i eski Mocissus (Mokissos) olarak teşhis ediyor ve bu husûsta Mokissos'u „Kayseri civarında ova üzerinde bir kale" olarak tasvir eden Prokopios (de Aedif., kitap 5, fasıl 4)'a dayanıyor. Bu bizanslı müverrih sözü geçen tahrip edilmiş kalenin kendi çağdaşı Justinian tarafından, garpta bir tepe üzerine yeniden inşâ edildiğini söylemektedir.

Kırşehir'in yanı-başında Terme ismi verilen sıcak suların eski Therma olması ihtimâli de bu faraziyeyi kuvvetlendirmektedir. Bununla berâber, Ruge, Mokissos'un Kırşehir olabileceği düşüncesini şüphe ile karşılıyor. H. Kiepert bu noktada Ramsay ile berâberdir; haritalarında Kırşehir'in yerini, Mokissos ile berâber, yine eski devirlerde adı geçen Aquae Saravenae olarak gösteriyor. Justinian zamanında Mokissos bir aralık Justinianopolis ismini taşımış ve Kappadokya içinde ehemmiyetli bir merkez rolünü oynamış idi.

Müslümanlık Arabistan'dan hızla etrafa yayıldığı sırada Kırşehir havâlisinin de vakit-vakit islâm orduları tarafından istilâ edilmiş olduğu muhakkaktır. Oğuz türklerinin burayı 1050 tarihine doğru bizanslılardan aldıkları

ileri sürülmekte olup, Malazgirt muhârebesinden (1071) az sonra, kat'î olarak, türkler eline geçen bu havâli iç Anadolu'nun diğer bir takım bölgeleri gibi, Dânişmendliler ile Konya Selçukluları arasında bir kaç defa hâkimini değiştirmiş olacağı tabi'îdir. Bununla berâber, Kırşehir'in iktisâdî olduğu kadar, fikrî sâhada da inkişâf etmesi ve bugün sağlam veya harâp olmuş bir hâlde bulunan âbideler ile süslenmesi, Anadolu Selçuklu devletinin inhitat devrine ve İlhanlıların hâkimiyet çağına, yâni XIII. asrın ikinci yarısı ile XIV. asrın başlarına rastlıyor. Burada mevcut bir darphânede İlhanlı hukümdarlarından Mahmud Gazan, Hudâbende ve Ebû Said Bahadır Han nâmına 700—733 seneleri arasında basılmış gümüş sikkeler bilinmektedir. Ḥamd Allāh Mustavfī Kırşehir'i „iyi havalı, büyük kârgir binâlar ile süslü, İlhanlı divanına senede 57.000 dinar sağlayan büyük şehir" olarak tasvir etmektedir. Yine bu sıralarda, Kırşehir orta çağ Anadolu tarihinde çok ehemmiyetli bir rol oynamış olan ahîliğin merkezi olmuş, bu teşkilâtın kurucusu sayılan Aḫī Avran buraya yerleşmiş, diğer taraftan babaîliğin kurucusu İlyas Baba buraya gelmiş, onun torunu meşhûr mutasavvıf şâir Âşık Paşa burada yaşamış ve burada ölmüş, Mevlânâ Calāl al-Dīn Rūmī'nin tilmizlerinden Süleyman Türkmânî ve Mehmed Aksarâyî, Kırşehir'e gelerek, Mevlevî tekkeleri kurmuşlardı. Bektâşilik de bu havâlide hemen-hemen aynı zamanda inkişâf etmiş idi ki, bu tarîkatin kurucusu olan Hacı Bektaş Velî dergâhının ve türbesinin, Kırşehir cenûb-i şarkîsinde, onun ismini taşıyan kasabada bulunduğu mâlûmdur. Bütün bunlar Kırşehir'in o sırada ne kadar zengin bir kültür merkezi olmuş bulunduğunu hatırlatır. Bugün Kırşehir cenûbunda bir kazâ merkezi olan Arabsun'a tahsis edilmiş olan Gülşehir (eski şekli ile Gülşehri) adının, Arabsun ile berâber, burası için de kullanıldığı, hattâ bâzan bu yüzden iki şehrin birbiri ile karıştırıldığı da görülmektedir. Gülşehri adının Kırşehir için kullanıldığı ezcümle Aynî tarihinin birinci cildinde, Aḫī Avran şecerenâmesinde ve Hacı Bektaş velâyetnâmesinde açıkça görülmekte, hattâ bu sonuncuda „... ol zaman Kırşehri ulu şehir idi ... on sekiz bin derler evi var idi. Burc-u bārū çevresi hisar idi ...." diye eski parlak hâlini velev ki, şâirâne mübâleğa ile de olsa, tasvir eden manzum satırlara rastlanmaktadır. XIII. asrın ilk yarısında, iç Anadolu'nun şimâl-i şarkîsinde muhtelif kollar hâlinde huküm süren Mengüçek oğullarının hukûmetine Selçuklu hukümdarı 'Alā al-Dīn Kaykubād I. tarafından nihâyet verildiği sırada Kırşehir bunlardan Muẓaffar al-Dīn Bahrām Şāh'a, timar olarak, verilmiş idi ki, halkın şimdi Melik Gâzî türbesi ismini verdiği künbedin ona âit ve vefatından sonra zevcesi tarafından inşa ettirilmiş olduğu anlaşılıyor. Bu türbeye bitişik olan ve bugün Lâle câmii ismi verilen ve kısmen yıkılmış yapıya evvelce Lala câmii denildiği ve böylelikle bu binânın Mengüçek hânedanına mensûp bir lala tarafından inşa ettirilmiş olduğu rivâyet edilmekte, üzerinde her hangi bir tarih bulunmamaktadır. Binânın iptidâi şekli ile, câmi olmayıp, açık mescid veya kervansaray olarak inşa edilmiş olduğu, hattâ XIV. asrın başlarında Kırşehir'de basılmış paraların burada darp edildiği de söylenmektedir.

İlhanlıların Anadolu'ya hâkim olmalarını müteâkip, Kırşehir'e bunlar tarafından, sözde Konya Selçukluları nâmına vâli tâyin edilen Amir Nūr al-Dīn Cabrā'īl b. Caca burada bir takım değerli eserler bırakmıştır ki, bunlardan zamanımıza kadar kalan başlıca binâ, şehrin orta kısmında, çarşı içinde şimdi câmi olarak kullanılan Caca Bey medrasesidir. Bu binânın aslında bir hey'et medresesi olduğu rivâyeti 1947 senesinde tahkik edilmek istenilmiş, fakat teknik imkânsızlıklar yüzünden, bu araştırma kat'î huküm verilecek şekilde bir neticeye ulaşamamıştır. 671 (1272/1273) tarihinde yaptırılan medresenin süslü bir kapısı vardır ve kısmen yıkılmış, kırmızı tuğladan, çini ile süslü bir minâresi bulunmaktadır. Caca Bey'in türbesi câmiin sol tarafında yer alıyor. Mevcut vakfiye suretlerinin tetkiki ile, bu binânın yanında mescid, hankah, imâret ve belki de hamam gibi te'sisler ihtivâ eden bir manzûmenin mevcut olmuş bulunduğuna hukmedilmektedir ki, bugün bunlardan eser görülmüyor.

İlhanlıların inhitatı ile başlıyan karışık devrede Kırşehirin mukadderâtını açık bir şekilde tâkip etmek güçtür. Bununla berâber, şehrin daha bir müddet inkişâfında devam ettiği ve hiç değilse, Anadolu içinde sürüp-giden kargaşalıktan bir zaman için müteessir olmadığı tahmin edilebilir. Bu sırada Âşık Paşa'nın 733 (1333) tarihinde vefatı üzerine, kendisine şehrin dışında, şimâl-i şarkî tarafındaki tepe üzerindeki mezarlık içinde, muhtemelen Sıvas hukümdarı Eretnā Bey'in vezîri 'Alā al-Dīn 'Alī Şāh Rūmī tarafından, şanı ile mütenâsip bir türbe yaptırılmış idi. Asırlar boyunca halka ziyâretgâh olmuş bulunan bu türbe, en son olarak, 1935'te tâmir edilmiş olup, yanında paşanın bazı yakınlarının da mezarları mevcuttur [bk. mad. ÂŞIK PAŞA].

Osmanlıların daha Orhan Gâzî zamanında, XIV. asır ortalarında, Ankara'yı fethettikten

sonra bu havâliye kadar hâkimiyet veya nufûzlarını teşmil etmiş bulunmaları muhtemeldir. Fakat aynı asrın son senelerinde, Osmanlıların Rumeli'ndeki meşgûliyetlerinden istifâde ederek, onların Anadolu'daki kuvvetli rakibi Kadı Burhân al-Dīn'in Kırşehir'i ele geçirmek istediği ve 1398'de buranın Kara-Tatarlar reisi Mürüvvet Bey tarafından zaptedilerek ona teslim olunduğu, kadının da buraya gelip, Kırşehir'in surlarını iyice tahkim ettiği anlaşılıyor (bk. Azīz Astarābādī, *Bazm u razm*). Bununla berâber az sonra Kadı Burhân al-Dīn Ak-Koyunluların şefi Kara-Yülük Osman tarafından öldürülünce, kadının maiyetindekiler Yıldırım Bayezid'i dâvet ile, onun mülkünü kendisine teslim ettiler. Fakat bu Osmanlı hâkimiyeti uzun sürmedi. Bir sene evvel Karaman-oğlunun yağma etmiş olduğu Kırşehir, 1402'de Timur tarafından istilâ edildi ve Ankara muhârabesinden sonra burası, onun tarafından, kendisine yardımda bulunan Karamanlılara verildi. 908 (1406) senesinde Çelebî Mehmed, Kırşehir'in şimâlinde Cemele (Çimeli) kalesinde Karaman-oğlu Mehmed Bey ile buluşarak, aralarındaki arâzi meselesini ve kardeşi Çelebî Süleyman'a karşı iş birliğini görüştü. Osmanlı devletinin bu zayıf zamanında Kırşehir havâlisinin vakit-vakit Karamanlılar ve Dulkadırlılar tarafından istilâya uğradığı, yağma edildiği, eski parlaklığını bu suretle derecederece kaybettiği anlaşılıyor. Vefatı XIV. asrın ortalarına rastlayan Aḫī Avran'in türbesinde, bir tâmir safhasına işâret eden 886 (1481) tarihli bir kitâbe, bu sırada Dulkadırlıların nufûzu mevcut olduğunu göstermektedir.

Osmanlı hâkimiyeti kat'î olarak kurulduktan sonra, Kırşehir'in hayatında kayda değer büyük hâdiseler olmamıştır. Yalnız karışıklık devrelerinde Celâlî yağmacılığının buraya hayli zarar verdiği anlaşılıyor. Kâtib Çelebî'nin „havası güzel bir sahrâda" bulunan Kırşehir'in „üzerinde bir kalesi" bulunduğunu işâret etmesine bakılırsa, kalenin o sıralarda bile şehri dâhilî karışıklıklardan korumağa hizmet ettiği anlaşılır. Bugün ne iç kale, ne de dış surdan hemen hiç bir şey kalmamıştır. Bugün kale tepesi üzerinde bulunan 'Alā al-Dīn câmii, Selçuklu hükümdarı 'Alā' al-Dīn II.'nin XIII. asır ortalarında inşa ettirmiş olduğu câmiin yerine 1312 (1893)'de mutasarrıf Ârifî Bey tarafından hemen tamâmiyle yeni baştan yaptırılmıştır ve şimdi bu yapı, müze deposu olarak kullanılmaktadır.

Bu yeni devre âit diğer bir câmi de Çarşı câmii olup, 1280 (1864)'de Hüseyin Bey isminde bir zât tarafından yaptırılmıştır. 1938 de, harâp olduğu için, yıktırılan bedestanın yerine yapılmış yeni dükkânlara bitişik olan bu minâresiz câmiin tavanı mimarların „kırlangıç tavan" dedikleri tipte olup, gittikçe küçülerek çok kenarlı bir şekil meydana getirecek surette üst-üste konulmuş kirişlerden müteşekkildir. Kırşehir'in bütün bu eski eserleri esâslı bir şekilde tetkik edilmiş olmayıp, başlıca tasvirler mimar Sâim Ülgen ve W. Ruben tarafından yapılmıştır.

Kırşehir, XIX. asrın ortalarında, ehemmiyetini kaybetmiş yollar üzerinde küçük bir durak yeri olmuş idi ve bu sırada nüfusu 3.500 kadar tahmin ediliyordu. Asrın sonuna doğru ise, bu nüfus 8.500 olarak gösterilmekte idi. Kırşehir'in geçiminde hubûbat zirâati, hayvancılık, yapağı ve tiftik ticâreti, meyvacılık ve bağcılık ile berâber, bilhassa halıcılık ehemmiyetlidir. Bugün de şehrin ve civarının halkı bu kaynaklardan geçinmektedir. Son senelerde evlerde bulunan halı ve seccâde tezgâhlarının sayısı 3.000'i geçiyordu.

Osmanlı imparatorluğuna ilhak edildikten sonra, Kırşehir, Karaman eyâletine bağlı bir sancağa merkez olmuş idi. Uzun zamanlar bu suretle idâre edildikten sonra, XIX. asrın ikinci yarısında, vilâyetler ihdas edilince, Kırşehir sancağı Ankara vilâyetine bağlandı ve 1337 (1921) eylûlünde müstakil mutasarrıflık hâline konuldu ve cümhûriyet devrinde, sancak teşkilâtının kaldırılması üzerine, vilâyet şeklini aldı. 1950 nüfus sayımında, Kırşehir vilâyetinin 6.732 km². arâzisi üzerinde 182.141 nüfus tesbit edilmiş idi ve son senelerde vilâyet Kırşehir, Çiçek-Dağı, Kaman, Mucur, Hacıbektaş ve Avanos kazalarına ayrılmış bulunuyordu. 1954 senesi mayısında Kırşehir vilâyeti kaldırılarak, kazaları, komşu Yozgat ve Ankara vilâyetleri ile, yeni kurulan Nevşehir vilâyetine bağlandı ki, Kırşehir merkez kazâsı da bu suretle bu sonuncu vilâyete dâhil olmuş bulunuyor. Şehrin nüfusuna gelince, 1927'de 12.745 olarak tesbit edilmiş ve 1950'de ise, 14.168'e varmıştır.

Bibliyografya: Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (*GMS*, XXIII, I, 99); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 620; Ali Cevad, *Coğrafya lugati*, s. 645; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, V, 3795; W. M. Ramsay, *The historical Geography of Asie Minor*, bk. fihrist; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 323 v.d.; *Ankara vilâyeti salnâmesi* (1325 h.), s. 256 v.d.; W. A. Gordlevski, *Über die Derwische Achi Evrans und die zünfte in der Türkei* (*Bull. Akad. d. So. USSR*, 1927, 1171—1194); E. Chaput, *Voyages d'études...* (Paris, 1936), s. 116; P. Arni, *Kırşehir, Keskin ve Yerköy zelzelesi hakkında, MTA*, B. 1 (Ankara, 1938); Cevad Hakkı Tarım, *Kırşehir tarihi* (Kırşehir, 1938); ayn. mll., *Kırşehir tarih ve coğrafya lugati* (Kırşehir, 1940); ayn. mll., *Tarihte Kırşehri-Gülşehri* (İstanbul, 1948); Sâim Ülgen, *Kırşehir'de türk eserleri* (*Vakıflar dergisi*, 1942, 253—261); W. Ruben, *Kırşehir'in dikkatimizi çeken san'ot âbideleri* (*Belleten*, TTK, Ankara, 1947, 44, s. 603—640, levha 7); W. Ruben ve Aydın Sayılı, *Kırşehir'de Caca Bey medresesi...* (*Belleten*, Ankara, 1947, sayı 44, s. 673—691, levha 10). (BESİM DARKOT.)

KIRTÂS. ḲIRṬĀS, 1. papirüs, 2. parşömen ve 3. daha sonraları paçavradan yapılan kâğıt. Papirüs bilhassa Mısır'ın bütün bölgelerinde ve aynı zamanda Sicilya (Anapo)'da ve Mezopotamya (Babilonya)'da bulunan papirüs (Cyperus Papyrus L., *bardî, abardî*, ispan. *albardin, albardi*, malt. *bordi* yahut *fāfir, babîr, barbîr*) ağaçlarından elde edilir. al-Aʿşā ve Sāʿida b. Cuʾayya gibi arap şâirleri bu ağacı biliyorlardı. Bu ağacın kökünden dallarına ve yapraklarına kadar, her tarafından faydalanılabilir; bundan ip ve halat, hattâ hasır yapılırdı; ayrıca ve bilhassa „saz kâğıdı" (*varaḳ al-ḳaṣab*) denilen kıymetli kâğıt elde edilirdi ki, bu *varaḳ al-abardî* ve *ḳirṭās, ḳarṭās, ḳurṭās, ḳarṭas, ḳirṭas* adları ile de meşhûrdur. Son isim yunanca χαρτης'tan gelmektedir; ispanyolcaya *alcartaz*, portekizceye de *cartaz* şeklinde geçmiştir. *Kur'an* (VI, 7, 91)'da, al-Bīrūnī (*Tārīḫ al-Hind*, s. 81)'nin de işâret ettiği gibi, üzerine yazı yazılmağa mahsûs olan bu maddenin adı geçiyor. *Ḳirṭās* zamanla arap medenî çevrelerinde git-gide daha çok kullanılmağa, bilhassa halifelere bağlı resmî dâirelerde, eyâletlerde, hiç değilse arap eyâletlerinde ve husûsî münâsebetlerde de yer almağa başladı. Bagdad'da ticâret mahallesinde (al-Karḫ) „papirüsler sokağı" (*Darb al-Ḳarāṭīs*) vardır ve milâdî 836'da halife al-Muʿtaṣim bi 'llāh devlet dâirelerine son derece lüzûmlu olan bu madde için, Mısır'a bağlı kalmamak maksadı ile, bir de papirüs imâlâthânesi yaptırdı. Mısır'da papirüs Vasīma, Būra, al-Afracūn, al-Fār ve başka bir kaç yerde ve Sicilya'da Palermo'da elde edilmekte idi.

Abu 'l-ʿAbbās al-Nabātī *ḳirṭās*'ın nasıl yapıldığını anlatır; onun rivâyetine göre, araplar zamanında papirüs imâlindeki usûller değişmiştir. Teknik yenilikler dışında tomar hâline sokulup, bir araya getirilen kâğıtların genişliği son derece artmış, 44,5 cm. bulmuş, boyları da en çok 75 cm. olmuş idi. Araplar zamanında 20 yapraktan ibâret olan tomarın ilk kâğıdı kaba papirüsten idi ve husûsî bir ehemmiyeti var idi; önceleri iki ayrı dilde, lâtince ve yunanca, daha sonraları da yalnız arapça olarak kaleme alınan ve *ṭirāz* [b. bk.] adı verilen metinler meydana getiriliyordu; bu metinlerde, mûtad olan bir mukaddemiden sonra, saltanat sürmekte olan halifenin, metnin yazıldığı mahallin vâlisinin veya haznedarının adı, imâl edildiği yeri ve senesi yazılırdı. Daha sonraki devirlerde tomarın 3 kâğıdını kaplayan bu metinlerin bâzan uzun ve bâzan kısa olarak, değişen şekilleri, san'atkârca ve süslü yazısı bunların imkân nisbetinde taklidine engel olmak gâyesini güdüyordu. Araplar zamanında kadîm devirdekilere benzeyen muhtelif çeşit papirüs mevcut mu idi; mevcut idi ise, her birinin ayrı bir ismi var mı idi; bu kat'iyetle söylenemez. Fakat bir Kahire papirüsüne bakılırsa (P. Cair. B. É., Inv. 1877, str. 4), en iyi papirüs (*ḳirṭās cayyid raḳīḳ*), inceliğinden; bir Viyana papirüsüne göre de (*PER, Jnv. Ar. Pap.*, nr. 6954,5) „donuk-sarı" renginden belli olurdu. Fakat *ḳirṭās*'ın aynı zamanda papirüs ve kese kâğıdı (külâh) gibi, iki ayrı mâna almış olması, araplar zamanında *emporetica*'ya benzeyen bir çeşit kaba sargı kâğıdı yapıldığını göstermektedir. Gerek bütünü, gerek bir kısmı ile $^1/_6$ *ṭūmār* veya daha ufak parçalar hâlinde satılan tomarların fiyatı o devirde çok yüksek idi. En iyi cins *ḳirṭās* milâdî 800 yıllarına doğru $^1/_2$ dinar; en ucuzu da $^1/_3$ dirhem değerinde idi. Bu sebepten, tabiî olarak, bu kıymetli madde idâre ile kullanılıyor, üzerinde yazı bulunanlar siliniyor, tekrar kullanılıyor yahut silinmeden, arkasına yazılıyor ve mektubun hitap ettiği kimseden özür dileniyordu. Papanın me'mûrları uzun zaman Mısır papirüs tomarları kullanmışlardır. Hâlbuki parşömen ve kâğıdın ortaya çıkması ile Mısır'da papirüs hicretin IV. asrından sonra kullanılmaz oldu ve milâdî 950'ye doğru da büsbütün ortadan kalktı; papanın papirüs üzerine yazılan son emirnâmesinin tarihi 1057'dir.

Arap papirüsüne Mısır'ın hemen her tarafında rastlanır; mal. Delta'da. Kōm el-Olsum; Milano üniversitesinin satın aldığı yazmalara bakılırsa, ihtimâl başka yerlerde de bulunmakta idi. En fazla papirüs bulunan yerler al-Fusṭāṭ (eski Kahire), Saḳḳāra ve Mīt Raḥīna (eski Memphis-Menf) harâbeleri; Ehnās, al-Fayyūm, Behnesā, al-Uşmūnayn, Aḫmīm ve Edfū bölgeleri ile Ḳurra b. Şarīk'in mektupları ile meşhûr olan Eşḳav bölgesidir. Bu papirüslerin büyük kısmı devlet idâresini ve medenî hukuku alâkadar eden vesika ve evraklardan ibârettir. Bunlar arasında aynı zamanda mektuplar, bütün sâhalarda, bilhassa hadîs ilmine, şiire ve tıbba âit çok sayıda

edebî eserler bulunmaktadır. En mühim eser, şüphesiz, Abū Muḥammed ʿAbd Allāh b. Vahb b. Muslim al-Ḳuraşī al-Miṣrī (ölm. 197 = 812/813)'nin *Kitāb al-cāmiʿ fī 'l-ḥadīṯ*'idir. 87 sahifeden ibâret olan bu eser, yazısına bakılırsa, hicrî ikinci asra âit olmalıdır. Bu eser Edfū'da bulundu, hâlen Kahire'de Mısır devlet kütüphânesindedir. Bütün arap papirüs koleksiyonlarında yer alan bu sayısız yazmaların ve bâzı Amerika ve Kahire koleksiyonlarının kıymeti şudur: mektup veya resmî evrak, mukavele şeklinde olan bu yazmalar bizi yazıldıkları devire intikal ettirmekte ve araplar zamanındaki Mısır'ın hukuku, medeniyeti, tarihi ve bu memlekette ilk zamanlardan beri beliren edebî faaliyetler hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Yunan papirüsleri nasıl âlimleri ilmin husûsî bir şûbesi olan yunan papirüs ilmini kurmağa sevketmiş ise, arap papirüsleri de müstakil bir ilim şûbesinin meydana gelmesine sebep olmuştur, fakat arap papirüs ilmi henüz tamâmiyle gelişmiş değildir.

Dēr Abū Hormīs (Saḳḳāra, 1825)'te keşfedilen papirüsler üzerinde çalışan de Sacy'nin arap papirüs ilminin esaslarını tesbit etmesinden beri bir çok âlimler çok zaman uzun fâsılalar ile arap papirüslerini basmak ve izah etmek yoluna gitmişlerdir ve bilhassa son yıllarda papirüs üzerindeki tetkiklere husûsî alâka göstermişlerdir. Bu tetkiklerin sayısı gitgide artmaktadır.

Bibliyografya: Papirüs, parşömen ve kâğıt hakkında toplu mâlûmat için bk. A. Grohmann, *Allgemeine Einführung in die arabischen Papyri* (*Corpus Papyrorum Raineri III series arabica*, Wien, 1924, I/1, 22—51, 54—58; 2. kısım, Wien, 1924'te etraflıca bibliyografya mâlûmatı verilmiştir; 1924'e kadar, arap papirüsleri hakkındaki neşriyat için bk. *ayn. esr.*, s. 14—17). Daha sonraki eserler için bk. A. Grohmann, *Probleme der arabischen Papyrusforschung*, I (*Archiv Orientální*, 1931, III, 381—394; II; 1933, V, 273—283; 1934, VI, 125—149, 377—398); ayn. mll., *Griechische und lateinische Verwaltungstermini im arabischen Ägypten* (*Chronique d'Égypte*, nr. 13—14, 1932, s. 275—284); ayn. mll., *Aperçue de papyrologie arabe* (*Études de Papyrologie*, Kahire, 1932, I, 23—95, 9 levha ile); ayn. mll., *Ein Qorra-Brief vom Jahre 90 d. H.* (bir resim ile, *Festschrift f. M. v. Oppenheim*, Berlin, 1933, s. 37—40); ayn. mll., *Arabic Papyri in the Egyptian Library*, I (Kahire, 1934), XV + 277 s. (20 levha); ayn. mll. *Arabische Papyri aus den staatlichen Museen zu Berlin*, I/1 (*Isl.*, 1934, XXII, 1—98, 8 levha); ayn. mll., *Die Papyrologie in ihrer Beziehung zur arabischen Urkundenlehre* (*Münch. Beiträge z. Papyrusforsch. u. antiken Rechtsgeschichte*, München, 1934, XIX, 327—350); ayn. mll., *Texte zur Wirtschaftsgeschichte Ägyptens in arabischer Zeit* (*Archiv Orientální*, 1935, VII, 437—472, 6 levha ile); J. D. Weill, *Papyrus arabes d'Edfou* (*B I F A O*, 1930, XXX, 33—44, 1 levha ile); D. S. Margoliouth, *Catalogue of Arabic Papyri in the John Rylands Library, Manchester* (Manchester, 1933, XIX + 239 s., 40 levha); İ. Kraçekovskiy ve V. A. Kraçkovskaya, *Drevneyşiy arabskiy dokument iz sredney Azii* (*Recueil Sogdien*, Leningrad, 1934, s. 52—90, 1 levha); V. Belyaev, *Arabskie papirusy. Administrativnoe razporyajenie o sbore zemelnoy podati za 767 g. n.e., Egipet* (*Arabische Papyri. Administrative Verordnung über die Einhebung der Grundsteuer für das Jahr 767 neue Ära, Ägypten*; *Vestnik akademii nauk S S S R*, 1934, nr. 11—12, stn. 71—76, bir resim ile).

(Adolf Grohmann.)

KISÂS. ḲİṢĀṢ (a.), *ḳavad*'in müterâdifi, esâsen „müsâvât" mânasına olup, „cinâyette ödeşme, misli ile ceza"'dır. Gerek adam öldürme (*ḳiṣāṣ fi 'l-nafs* „kan intikamı"), gerek ölüme sebebiyet vermeyen yaralara (*ḳiṣāṣ fī mā dūn al-nafs*) şâmildir.

1. Arap câhiliye devrinde mevcut olan kan intikamı, *Kur'an* ile, ilâhî bir müessese hâline gelmiş olup, yalnız suçlunun öldürülebileceği kaydı ile mukayyettir ve mâhiyeti itibârı ile de, her zaman suçlunun kendisine müteveccih olmamakla berâber, tam *ḳiṣāṣ*'ın tatbikından ibâret bulunan hudutsuz kan kavgasından ayrılır; bk. XVII, 33; XXV, 68; VI, 151 (krş. ḲATL, I, 1; ayrıca XVII, 33'te intikamcının suçludan başkasını öldürmesi men'edilmektedir); II, 178 v.d. (hicrî 2. yılın ramazanından önce): „Ey mü'minler, *ḳiṣāṣ*'ta sizlere hür insana karşılık — hür insan, köleye karşılık — köle, kadına karşılık da — kadın öldürmek emredilmiştir; fakat her kim din kardeşinden af elde eder ve insaflı bir tazminat isteği karşısında kalırsa, hüsn-i niyetle ödemelidir. Bu Allahın size bahşettiği bir lûtuftur"... (yâni hür bir insan — hür bir insan için, köle — köle için, kadın da — yalnız kadın için öldürülebilir [bundan hür bir insana karşılık bir köle veya bir kadın öldürülebilir neticesi de çıkmaktadır]. Bundan başka *Kur'an* (II, 179)'da *„ḳiṣāṣ*'ta sizin için hayat vardır" âyeti geçer. Bunun mânası" cinâtlere kurban olacak, bir kısım kimseler tecâvüzlerden kurtulur ve böyle bir cezâ âmmeyi cinâyetlerden men'eder" demek olacaktır. Diğer hâllerde ise, bir tazminat (*diya*) ödemek gerekmektedir. Köleye nazaran hür insanın durumunu eski arap telakkîlerine göre izah etmek mümkün ise de, bu türlü izahı mümkün olmayan kadının durumu yeni bir telakkîye dayanmaktadır. Tefsirciler bu âyeti sonraki gelişmeler ile uzlaştırmakta güçlük çektiler; sonradan tamâmen terkedilen bir izah tarzı bu âyeti doğru olarak tefsir etmekte ise de, V, 45 ile bunun hükümsüz kaldığı ileri sürülmektedir. (Medine yahudileri ile olan ilk anlaşmazlıklardan sonra, fakat açıktan-açığa girişilen mücâdelelerden önce): „ve biz onlara (yahudiler) orada (*Tevrat*'ta) emretmiş idik: cana karşılık can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralara *ḳiṣāṣ*; her kim bundan vazgeçerse, bu onun için (yâni günâhları için) bir kefâret olur"... Hicretin 3. — 5. yıllarında IV. 92 v.d. ile isteyerek adam öldürme ile kaza neticesinde adam öldürme arasındaki fark açıkça beliriyor (bk. ḲATL, I, 1): ikinci hâlde *ḳiṣāṣ* bertaraf edilmiştir.

2. Peygamberin hayatına dâir nakillerden toplanan vâkıalar yukarıda söylenenlere uymaktadır. Medine cemâatinin Medine devrinin ilk zamanlarına âit nizamlarında şu kayıt vardır: bir kimse bir mü'mini öldürür ve bu suçtan dolayı hüküm giyerse, *ḳiṣāṣ* tatbik edilir; meğer ki, intikamcı başka türlü tatmin edilmiş olsun; bütün mü'minler adam öldüren kimseye karşı cephe almağa mecbûrdurlar ve cephe almaktan başka türlü de davranamazlar. Böylece *ḳiṣāṣ* kabîle hayatından dinî ve siyâsî cemâat (*umma*) sâhasına girdi; fakat aynı zamanda şahsî bir intikam olarak telakkî olunmakta devam etti; Medine yahudilerine gelince, hiç kimsenin bir paranın intikamını almaktan men'edilmemesi kabûl edilmekte idi. *Ḳiṣāṣ*'ın *umma* bakımından mâkul olan bir tahdidi şudur: „bir mü'min, bir gayr-ı mümin yüzünden, bir mü'mini öldüremez. Peygamber, kendisi ile anlaşma yapmış olan münkirleri mü'minler öldürünce, „bunlar münkir oldukları için" iki defa *ḳiṣāṣ*'a müsâade etmedi. Kakat tazminâtı kendisi ödedi. İki defa da siyâsî sebepler dolayısı ile, intikamcının *ḳiṣāṣ* istemek hakkı olmasına rağmen, onu tazminat kabûlüne mecbûr etti; fakat bu hâllerden birinde katile lânet etti. Mekke'nin zaptından sonra, Peygamber câhiliye devrine âit ve bir müslümanın aleyhine güdülen kan dâvalarından vazgeçilmesi usûlünü koydu (krş. ḲATL, I, 2). Fakat aynı zamanda *ḳiṣāṣ*'ın tatbikında sert davrandı ve ağırlatıcı sebepler bulunan iki vak'ada intikamcıya *ḳiṣāṣ* ile tazminat arasında bir intihap hakkı tanımadan, katilleri idâm ettirdi. Aynı zamanda *murtadd* (krş. ḲATL, II, 5) olan katiller hakkındaki hükümler ile, idâmın, biribirinden ayrı olarak, göz önünde bulundurulması gerekir. Bütün bunlardan açıkça anlaşılıyor ki, Peygamber *ḳiṣāṣ*'ın tatbikına da nezâret etmekte idi.

3. Hadîsler içinde sahîh olan birine göre, Peygamber gözü önünde bir müslüman câriyenin başını taş ile ezen bir yahudiyi aynı şekilde öldürtmüştür. Daha sonraları sûre II, 178'in (krş. yk. § 1) tefsiri değişince, bu değişmeden bir erkeğin bir kadın için öldürülebileceği mânası çıkarılmak istenildi. *Kur'an*'ın bu hukmü, ilk günlerden beri, türlü-türlü tefsir edilmiştir. Bir erkeğin bir kadın için öldürülemeyeceği fikrini müdâfaa edenler arasında ʿUmar b. ʿAbd al-ʿAzīz, al-Ḥasan al-Baṣrī, ʿAṭāʾ ve ʿİkrima zikredilmektedir; fakat aksi kanâati ileri süren Saʿīd b. al-Musayyab, al-Şaʿbī, İbrāhīm al-Naḫaʿī ve Ḳatāda'nin fikirleri, itirazsız olarak, mezheplerce kabûl edilmiştir. Şurası kayda değer ki, üstün gelen bu fikrin ifâde edildiği hadîslere tesâdüf edilemez.

4. Şeri'ata (*şarīʿa*) göre, *ḳiṣāṣ fi 'l-nafs*. Madde ḲATL, I, § 5 ve 6'da bahsedilen kanuna aykırı olarak, adam öldürme hâlinde, *ḳiṣāṣ* câiz olur; öldürülen kimsenin en yakını, bu vaziyette kendisine *valī al-dam* (intikamcı) adı verilen kimse, bâzı şartlar altında, katili öldürme hakkını elde eder. Bu cezâ umûmiyet itibârı ile, şahsî öcün vasıflarını taşımaktadır; âmme adına cezâ vermek fikrine pek seyrek rastlanır.

Ḳiṣāṣ'ın tatbikı için, aşağıdaki şartların bulunması lâzımdır: 1. öldürülen kimsenin hayatı şeri'at tarafından devamlı olarak korunmuş olmalıdır; müslümanlar ve bir de *musta'min*, *murtadd* ve *ḥarbī*'nin aksine olarak, *ẕimmī* ve *mu'āhad*'ler, *dār al-islām* [b. bk.] ve *dār al-ṣulḥ*'ta bulundukları müddetçe, bu şıkka dâhildirler; bu telakkî ile adam öldürmenin şer'an gayr-i meşrûluğu telakkîsi birbirinden farklıdır; buna rağmen, bu iki telakkînin müşterek tarafları vardır; msl. *musta'min*'in öldürülmesi şeri'ate aykırı olmakla berâber, *ḳiṣāṣ* tatbik edilmez. 2. Öldürülen kimse öldürenin ahfâdı, kölesi veya ahfâdının kölesi olmamalıdır. 3. Diğer taraftan adam öldüren kimse, cinâyet işlerken, reşid olmalı ve bütün aklî melekelerine sâhip bulunmalıdır. 4. Diğer şartlar üzerinde fikir birliği yoktur (aş. bk.). İslâm olmak, daha önceki suçluluğu or-

tadan kaldırır; delilik hâlinde de *ḳiṣāṣ* tatbik olunmazdı. Bir arada adam öldüren bir çok kimselerden biri şu veya bu sebepten öldürülemezse, diğerleri de *ḳiṣāṣ*'tan kurtulurlar. Katil *ḳiṣāṣ* tatbik edilmeden önce ölürse, Abū Ḥanīfa ve Mālik'e göre, intikamcının istekleri dikkate alınmaz. Bu vaziyette al-Şāfi'ī ve İbn Ḥanbal'e göre, para cezâsı istenilebilir.

Mālik, al-Şāfi'ī ve İbn Ḥanbal, *ḳiṣāṣ*'a müsâade etmek için, yukarıda sayılan şartlara ilâveten, öldürülen kimsenin, asgarî olarak, müslümanlık ve hürlük bakımlarından katil ile aynı mertebede olmasını istiyorlar. Hâlbuki hanefîler bunu nazara almıyorlar. Mālik'e göre, katil evlâtlarını ve torunlarını taammütle „keserek öldürmüş ise", öldürülebilir. Bu telakkîyi şâfi'î mezhebi de kabûl etmiştir. Abū Ḥanīfa, Mālik ve al-Şāfi'ī'ye göre, bir kimseyi birlikte öldüren bir çok kimseler öldürülebilir. Şu kadar var ki, tek başlarına hareket etmiş olsalar bile, her birinin oynadığı rol ölüme sebebiyet verecek mâhiyette olmalıdır.

Ḳiṣāṣ, ancak suçluluk hakkında kat'î delîller getirildikten sonra, tatbik olunur. Adam öldürme dâvasında delîllerin isbâtı esas itibârı ile diğer dâvalardakinin aynıdır; fakat *ḳiṣāṣ fi 'l-nafs* için, ayrıca, islâmiyetin devam ettirdiği eski arap hukukî müesseselerinden *ḳasāma* [bk. ḲASAM] vardır. Mālik, İbn Ḥanbal ve al-Şāfi'ī'nin ilk telakkîsine göre, *ḳasāma* vukû bulduğu ve diğer şartlar yerine getirildiği takdirde, suçlandırılan şahsa *ḳiṣāṣ* (Mālik'e göre yalnız bir tek kimseye) tatbik edilir. Abū Ḥanīfa ve mezhebinde büyük bir nufûz kazanan al-Şāfi'ī'nin son telakkîsine göre, yalnız para cezâsı alınır.

Ḳiṣāṣ'ın tatbikı intikamcının isteğine bağlıdır ve Abū Ḥanīfa'ye göre, suçlunun kılıç ile veya buna benzer bir silâh ile kafasının uçurulması suretiyle olur; Mālik ve al-Şāfi'ī'ye göre de, suçlu bâzı kayıtlar ile, öldürdüğü şekilde öldürülür. Bu iki telakkî İbn Ḥanbal'e atfedilmektedir.

Kaide olarak, *ḳiṣāṣ* ancak öldürülenin en yakın akrabâsı (*valī*) veya (eğer kendisi köle ise) sâhibinin isteği üzerine tatbik edilir; aynı zamanda yakın akrabâ olan bir çok intikamcı var ise, o zaman hepsinin arzularını bildirmeleri gerekir; içlerinden birisi *ḳiṣāṣ*'tan vazgeçerse, bu vaziyet hepsine râcî olur.

5. Şeri'at hukümlerine göre, *ḳiṣāṣ fī mā dūn al-nafs*. Eğer bir kimse taammüden (krş. *ʿamd*; ḲATL, I, 5) ve şeri'ate aykırı olarak, birisini vahim olmayacak şekilde yaralarsa ve yaralayanın da aynı şekilde yaralanması kabil ise, yaralanan şahıs *ḳiṣāṣ* isteyebilir (Mālik yaralama fiilini bu işte ihtisâsı olan bir kimsenin yapmasını ister); bunun için *ḳiṣāṣ fi 'l-nafs*'in tatbikını gerektiren şartlar ile şu aşağıdaki husûsların birleşmesi lâzımdır: Abū Ḥanīfa'ye göre, *ḳiṣāṣ fī mā dūn al-nafs* kadın ile erkek ve köle arasında tatbik edilmez; Mālik, al-Şāfi'ī ve Aḥmed b. Ḥanbal'e göre ise, tatbik edilir; ayrıca Abū Ḥanīfa ve Mālik *ḳiṣāṣ fī mā dūn al-nafs*'i hür insanlar ile köleler arasında câiz görüyorlar. Mālik, al-Şāfi'ī ve Aḥmed b. Ḥanbal'e göre de, bu *ḳiṣāṣ* bir şahıs için, bir çok kimselere tatbik edilir; Abū Ḥanīfa'ya göre ise, edilmez.

6. *Ḳiṣāṣ*'a cevaz verilmemesi veya *ḳiṣāṣ* istemeğe hakkı olan kimsenin bundan vazgeçmesi hâlinde bile, zarar-ziyan istenebilir; şeri'ate aykırı olarak adam öldürme hâlinde para cezâsı [bk. DİYA] ölenin vârislerine verilmelidir; ölüm ile neticelenmeyen yaralama için de yaralanan kimseye, vaziyetine göre, gerek tam *diya*, gerek bunun belli bir kısmı, gerek şer'an tâyin olunan bir mıkdar para (*arş*) yahut da hâkim (*ḥukūma*) tarafından tesbit edilen *diya*'nin yüzdesi ödenir. Bütün bu hâllerde öldürülen veya yaralanan şahsın hür bir insan olması gerekir. Yaralanan bir köle ise, paraca değerini veya sakatlığına tekabül eden bir para ödenir. Yaralayan köle ise, sâhibi bu para cezâsını onun hesâbına öder; fakat köleyi teslim etmek suretiyle, bu parayı ödemekten kurtulabilir.

7. Şi'î fıkıh eserlerindeki hukümler arasında (bunlar umûmiyetle sünnîlerinkinin aynıdır) yalnız şunu kaydedelim ki, on iki imam taraftarlarına göre, bir erkek bir kadını öldürürse, kadının *valī*'si erkeğin âilesine mütekabil iki *diya* arasındaki farkı ödemediği takdirde, *ḳiṣāṣ* tatbik edilebilir.

Bibliyografya: Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, s. 186 v.dd.; Procksch, *Über die Blutrache bei den vorislamischen Arabern und Mohammads Stellung zu ihr* (*Zum ältesten Strafrecht der Kulturvölker, Fragen zur Rechtsvergleichung*, gestellt von Th. Mommsen, kısım V—VII); Lammens, *Arabie occidentale avant l'hégire*, s. 181 v.dd. — Wensink, *Handbook*, bk. mad. — Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de mohammedaansche wet* (3. tab.), s. 299 v.dd.; G. Bergsträsser, *Grundzüge des isl. Rechts* (1935); J. Schacht, *Origins of Muh. jurisprudence*, tür. yer; Ömer Nasûhî Bilmen, *Hukuk-ı islâmiye ve ıstılâhât-ı fıkhiye kamusu* (İstanbul, 1951), III, 19—35.

(J. SCHACHT.)

KISMET. ḲİSMA (A.-T.), arapçada „taksim" mânasına gelen ve müterâdifi *iḳtisām* olan bu kelime, sonraları „h i s s e, p a r ç a", son olarak da „her insanın bahtı, nasîbi" mânasını aldı. Bununla beraber, türkçede *kısmet*, dinî akîdelerin kader [b. bk.] ve kaza mefhûmunu ifâde etmediği gibi, kaderin darbelerini tevekkülle kabûl eden fi'lî bir kadercilîği ifâde eder. Aynı duygu iran ve türk şâirlerinde, eflâkin icrâ ettiği kaçınılmaz ve akla uymaz te'sirin ifâdesi olarak, *çarḫ-i falak* tâbiri ile ifâde olunmuştur.

Sultanların kurdukları *avḳāf*'ın teftişi ve idâresi ile mükellef makam mânasına gelen *kismet askeriye* tâbirinde olduğu gibi, türkçede *kısmet* aynı zamanda *ḳassāmlık* denilen şer'i bir makam ile alâkalı bir başka kelimedir (bk. Sāmī, *Ḳāmūs-i turkī*).

Bibliyografya: E. Littmann, *Morgenländische Wörter im Deutschen* (Tübingen, 1924); Else Marquardsen, *Das Wesen des Osmanen* (München, 1916), s. 100.

(J. H. KRAMERS.)

KISSA. ḲİṢṢA (cem. *ḳiṣaṣ*), *Kur'an*'da geçmez. *Kur'an*'da rastlanan ve *ḳ-ṣ-ṣ* kökünden gelen ve ihtimâl bir masdar olan *ḳaṣaṣ* kelimesi beş yerde geçer: III, 55; VII, 175; XII, 3, 111; XXVII, 25; XXVIII. sûrenin ismi. Bu kök, umûmiyetle sanıldığı gibi, yalnız „hikâye anlatmak" mânasına gelmez. Onun aynı zamanda husûsî bir mânası ve kullanılışı vardır ki, bu *ḳiṣṣa*'nın muahhar kullanılış ve mânasını şartlandırmıştır. Bu münâsebeti aydınlatmak için, *Kur'an*'da sık-sık geçen „hikâye" ve „hikâye etmek" mânasına gelen umûmî tâbirleri kısaca gözden geçirmek lâzımdır. Peygamber, risâletinin ilk günlerinde (bu türlü umûmî mülâhazalar için, *Kur'an*'ın tertibi yeter derecede fikir vermektedir) münhasıran *ḥ-d-ṯ* kökünü kullanmıştır; böylece, *ḥadīṯ* (asıl mânası, *ḳadīm*'in zıddı olan „yeni şey", „yenilik ve hâdise") yalnız 23 defa geçmektedir. Msl. LXVI, 3; LXVIII, 44; LXXVII, 50; LXXIX, 15; LXXXV, 17; LXXXVIII, 1; *ḥaddaṯa*, XCIII, 11; XCIX, 4. LXVI, 3'te *ḥadīṯ*, *n-b-*' kökü ile birlikte kullanılmaktadır; buna da ancak iki defa rastlanır: LXXV, 13; LXXVIII, 2. Peygamberin hayatının sonuna doğru, *n-b-*' kökü daha çok kullanılıyor; ikinci vezni (*nabbaʾa*) 46 defa ve dördüncüsü (*ʾanbaʾa*) de, gâlibâ aynı mânada olmak üzere, 4 defa geçiyor; fakat al-Rāġib, *Mufradāt* (s. 499, 5 aş.; Lane, s. 2753a) *nabbaʾa*'nin *anbaʾa*'den daha kuvvetli olduğunu söylüyor; onuncu vezin (*istanbaʾa*) ancak bir defa geçiyor; *nabaʾ* ismi 17 defa müfret ve 11 defa da cemi olarak geçer. *ḫ-b-r* köküne gelince, bunun fiiline rastlanmaz ve isim şekli 52 defa kullanılmış olup, II.—LXVII. sûreler arasına serpilmiş bulunmaktadır; XCIX, 4'te *aḫbār* ve C, 11'de *ḫabīr* gibi, gâlibâ en eski iki ayrı istimâl şekline rastlanmaktadır. 52 defa geçen bu şekillerin 45'i *ḫabīr* şekli olup, „iyi mâlûmatlı" mânasına gelir.

Ḳ-ṣ-ṣ kökü daha güçtür. *Ḳiṣāṣ* [b. bk.]'ı bir tarafa bırakırsak (II, 173, 175, 190; V, 49), esâs mâna XVIII, 63'te (*fa-rtaddā ʿalā āṯārihimā ḳaṣaṣā* „ve ikisi de izlerini tâkip ederek, geri döndüler.") ve XXVIII, 10'da verilmiştir. Bu sonuncu âyette Mûsâ'nın annesi kız kardeşine *ḳuṣṣīhi* („onun izini tâkip et") der. Kelimenin geçtiği sûrelerde hep bu mâna vardır; krş. *t-l-v* kökünün („tâkip etmek, nakletmek, izleri okumak, hikâye (*naba*') etmek") aynı şekildeki tekâmülü (*Ḳur'an*, V, 30; XXVIII, 2 v.b.). Böylece *ḳaṣṣa* „bir kimseye veya bir şeye dâir hâdiseleri adım-adım tâkip etti ve bunları hikâye etti" mânasına gelmektedir. Bütün lugat kitapları *ʿalā vachihā* izahını ekliyorlar; Lane (s. 2526 c) „kendine has bir şekilde" diye tercüme ediyor; belki de „dos-doğru, noktası noktasına" şeklinde tercüme etmek daha iyidir. *Ṣay'an baʿd ṣay ṣay'in*, bk. *Lisān*, VIII, 341, 3 aş.). Böyle bir haber, Allah tarafından (çok defa) Peygambere (*Kur'an*, IV, 162; VI, 57; VII, 699; XI, 102, 121; XII, 3; XVI, 19; XVIII, 12; XX, 99; XL, 78); *Kur'an* tarafından (XXVII, 78); Mûsâ tarafından Midyanlı Şuʿayb'e (XXVIII, 25) hikâye edilmiştir; Yaʿḳub Yûsuf'a rüyâsını kardeşlerine anlatmamasını tenbih ediyor (XII, 5); Allah Peygambere vaziyeti insanlara anlatmasını (*fa-ḳṣuṣi 'l-ḳaṣaṣ*) söylüyor (VII, 175); resûller (*rusūl*) insanlara Allahın âyetlerini (*āyāt*) anlatmışlardır (VI, 130; VII, 33). *Naba*' (mfr. veya cem.) ile birlikte: VII, 99; XI, 102, 121; XVIII, 12; XX, 99; *ḥaḳḳ* ile birlikte: III, 55; VI, 57. Bütün bu hâllerde sâdece „anlatmak, hikâye etmek" ile tercüme mümkündür; fakat bu takdirde fikir ve intibâlar (*Lisān*, 342, 4 aş.) „izleri tâkip etmek" (*ittibāʿ al-aṯar*, *Lisān*, VIII, 341 v. dd.) olan kökün asıl mânası ortadan kalkmış olur. Kelime bâzan *bayān* („açıklama")'ın muâdili olarak verilmektedir; msl. Bayżāvī (nşr. Fleischer, I, 451, 19 v. dd.), *Kur'an*, XII, 3'ü „izleri tâkip etmek" şeklinde tefsir ettiği hâlde (*Lisān*, s. 431, 4 aş. ve s. 432, 5. aş.) bunu *bayān* kelimesi ile izah etmektedir.

Lugat kitaplarında, „anlatmak" mânasının ikinci derecede yer alması ve *ḳiṣṣa* husûsunda bu mânanın bulunmayışı dikkate değer. Kökün esâs mânası ikidir: „kesmek, kırpmak", msl. saçları makasla kesmek (gâlibâ *Kur'an*'da geçmektedir) ve „izleri tâkip etmek"; *Lisān*, *ḳaṣṣa ʿalayhi 'l-ḫabar* („ona haberleri anlattı")

'in kullanılışını izah için, yalnız hadîs zikredip, şiir *şavāhid*'ine baş-vurmuyor. *Miṣbāḥ*'ta *ḳiṣṣa*'ya verilen tek mâna, *ḥadîṯ* veya *ḫabar* olmayıp, *şa'n*, *amr* („mesele, mevzû, hâl")'dir. *Ṣaḥāḥ*'taki mânalar şunlardır: 1. *amr* 2. *ḥadîṯ* ve cem. *ḳiṣaṣ*, yazılı olduğu zaman, *ḳiṣṣa*. *Lisān* (s. 341, 5. aş.)'da *ḳiṣṣa* „mâlûm" (*ma'rūfa*) olarak gösterilmiştir; sonra *fī ra'sihī ḳiṣṣa* („başında bir *ḳiṣṣa* var") „hepsi boş sözden ibârettir" (*al-cumla min al-kalām*) mânasına zikredilmiştir; *'amal* („iş") 'in zıddı *ḳavl* („söz") ile müterâdif olan *ḳaṣṣ* hakkında bk. *Lisān*, s. 343, 2 v. dd.; Lane, s. 2526 c). Yine *Lisān* (s. 342, 7 aş.)'da, *ḳiṣṣa*'ya yeni iki mâna eklenmektedir: *amr* ve *ḥadîṯ* ve *ḳāṣṣ* (her hâlde dinî hikâyeler anlatan, vâiz, aş. bk.) hakkında bir çok hadîs zikredilmektedir. Bunların birinde, *ḳāṣṣ*'ın bir *amîr* olması gerektiği ve vazifesinin de ümmetini *ḫuṭba*'lerinde geçmişe dâir hikâyeler anlatarak, iyiliğe sevketmek olduğu söylenilmektedir — yahut bu şahıs onun me'mûru olur ve her ikisi de bundan bir fayda te'minine çalışmazlar; bir de gerek gurûr, gerek riyâ dolayısı ile bunu yapanlar vardır ki, onlar bundan istifâdeyi düşünürler ve sözleri de bizâtihî bir kıymet ifâde etmez. Bu hadîsin bir çok şekillleri ve onun hakkındaki fikirler için bk. Murtaḍā al-Zabīdī 'nin, Gazzālī 'nin *Iḥyā'* 'sının bir şerhi olan *Itḥāf al-sāda*, I, 153. Bir başka hadîse göre, *ḳāṣṣ* ilâhî bir gazaba (*maḳt*) çarpılabilir; çünkü anlattığı hikâyelere ister-istemez bir şeyler katmakta yahut onlardan bir şeyler kırpmaktadır. Şüphesiz menşe'leri daha muahhar olan bu hadîslerde, *ḳāṣṣ* ile *ḳiṣaṣ* („hikâyeler") arasındaki münâsebetin mevcûdiyeti kabûl edilmiş görünüyor; fakat başka müellifler *ḳāṣṣ*'ın, hikâyelerinde (*kalām*, burada kötü mânada „gevezelik" olsa gerek) bir hikâyeyi bir başkası ile uzattığı için, bu ismi aldığını ileri sürüyorlar (bk. mad. KALĀM; *Lisān*, s. 343, 10). Bütün bu izahlardan *ḳiṣṣa*'nın asıl mânasının ne kadar müphem olduğu açıkça meydana çıkıyor. Lugat bakımından, kelimenin mevcûdiyeti şüphe götürmez ve birer masdar olan *ḳaṣṣ* ile *ḳaṣaṣ* yanında bu kelimenin menşe'de bir *ism nav'* olup, „bir çeşit iz tâkibi" mânasına gelir. Msl. bk. Muslim 'in *Ṣaḥīḥ*'inde, *salām* (*Bāb al-siḥr*), hadîs 44: *sāḳa 'l-ḥadīṯ bi-ḳiṣṣatihī naḥva ḥadîṯ...* hadîsi gibi, hadîsi adım-adım tâkip ederek, nakletti". Muahhar arapçada kelime iki ayrı mânaya geliyor: 1. „hikâye"; ekseriyâ dinî ve ahlâkî mâhiyette olup, aynı zamanda Pedro de Alcala (Dozy, *Supplément*, II, 352, *a,b*, mad. *ḳaṣṣāṣ* ve *muḳaṣṣiṣ*; bir de bk. „tarihçi", Redhouse, *Turkish and English*, *Lexicon*, s. 1458[a])'nin *Vocabulista*'sına güvenilirse, ispanyol arapçasında, daha yaygın olarak, „tarih" mânasına da kullanılmakta idi. 2. Bir üstün makama sunulan „istek", „istidâ", „hak talebi"; Quatremère, *Sultans Mamlouks*, I/1, 236, not 111'de bu mânayı destekleyen bir kaç misâl veriyor; bu dilekleri tetkik ile vazifeli bir me'mûr var idi ki, buna *ḳiṣṣadār* denilmekte idi; bir de bk. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie*, s. XLIV. Bu ikinci mâna, muhakkak ki, hemen tamâmen daha orijinaldir ve lûgat kitaplarındaki *şa'n*, *amr*'i hatırlatmaktadır. *Ḳaṣṣāṣ*'ın da iki ayrı mânası olduğunu kaydetmek gerekir: 1. mesleği bu türlü hikâyeleri nakletmek olan kimse (yukarıda sözü geçen *ḳāṣṣ*) ve 2. polis me'mûru, polis hafiyesi, „izleri tâkip eden adam". İkinci mâna için, Dozy (*göst. yer.*) *„1001 gece"* (Breslav tab., VII, 313, 4 aş.)'yi tavsiye ediyor ki, bu metin, Zotenberg'in bastırdığı Mısır nüshasına dayanan metinden tamâmen farklı olup, De Sacy (Kalküte, 2. tab, II, 246; Bulak, I, 500)'nin verdiği Mısır yazmalarından birine dayanıyor. Gramer ıstılahı olarak *ẓamîr al-ḳiṣṣa* = *ẓamîr al-ṣa'n* kullanılışında *ṣa'n* 'in mânası açıktır; Zamaḫşarī, *Mufaṣṣal*, 54,8 v.dd. 'da başa konulan *huva*'yi, „mesele ve hâdise..." (*al-ṣa'n va 'l-ḥadīṯ*) olarak, izah ediyor.

Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*'in fasıl başlarında, *ḳiṣṣa* bir çok defa yer almaktadır ve gâlibâ dâimâ da *ṣa'n* veya *amr* „mevzû, mesele, vâkıa" mânasında kullanılmaktadır (bk. Bulak, 1314, IV, 182; V, 72, 129, 171 v.d., 174).

Fihrist (h. 400'e doğru)'te gâlibâ *ḳiṣṣa* yoktur; şüphesizdir ki, bütün şümûlü ile „tarih" mânasına gelen *ḳiṣṣa* kelimesi bulunmamaktadır. Orada, *târîḫ*, *ḫabar*, *ḥadîṯ*, *sîra*, *samar*, *ḫurāfa* kelimelerine rastlanıyor; *Fihrist*'te *ḥikāya*, sâdece, kelime-kelime tekrarlama mânasına kullanılmıştır (krş. mad. ḤIKĀYA). Şurası muhakkak ki, *ḳuṣṣāṣ* (dinî hikâyeciler), iki asırdan fazla bir zaman faâliyet göstermişlerse de, çalışmaları ne edebî bir şekil almış ve ne de edebî bir vasıf kazanabilmiştir.

Bir kaç sene sonra, kelime lisanda yerini bulmuştur. *Ḳiṣṣa* kelimesinin husûsî bir şekilde alâkalı olduğu iki kitap vardır. Bunlar al-Kisā'ī [b. bk.] ile al-Ṯa'labī (ölm. 427 = 1035/1036; her iki müellif için bk. Lidzbarski, *De propheticis legendis arabicis*, Leipzig, 1893)'nin eserleri olup, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* adını taşımaktadır. Bununla berâber, birinci kitabın fasıl başlarında *Ḳiṣṣa Hārūt va Mārūt* (nşr. Eisenberg, s. 45) hâric olmak üzere, hep *ḥadîṯ* kelimesi kullanılmıştır; ön sözde *ḳiṣaṣ*'tan

bahsedilmiyor. İkinci kitap şöyle başlıyor: „Bu kitapta, peygamberlerin *Kur'an*'da bahsi geçen kıssaları, şerhli olarak, verilmiştir"; sonra *Kur'an*'dan bir âyet (XI, 121) zikrediliyor: „ve senin için, mesihlere dâir hikâyeler arasından naklettiğimiz (yahut teferruatı ile verdiğimiz yahut izah ettiğimiz, *naḳaṣṣu*) her (bahis) sâyesinde, kalbine metânet veriyoruz" Allahın Peygambere böyle, geçmişe dâir hâtıraları anlatmasına 5 sebep gösteriliyor; zîra bâzı kimselerin *ḳiṣṣa*'ya karşı gösterdikleri alâkayı haklı göstermek gerekiyordu. Bu sebepten, *ḳiṣṣa* fasıl başlıklarında kullanılmağa başlıyor. Ṯa'labī 'nin *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* ile ifâde etmek istediği *Kur'an*'da veya hadîslerde „peygamberlere dâir hâtıralar veya hikâyeler" olsa gerektir. Her ne kadar Ṯa'labī 'ye çok sahîh bir hadîsçi gözü ile bakılamaz ise de (bk. Murtaḍā al-Zabīdī, *Itḥāf al-sāda*, IV, 556; *Kur'an* tefsiri hakkında krş. Ahlwardt, *Katal.*, Berlin, I, 293), onunla meslekten yetişmiş *ḳuṣṣāṣ* arasında dağlar kadar fark vardır. O pervâsız, dine ehemmiyet vermeyen, *asmār* ve *ḫurāfa*'leri ile kitlelerin din sâhasındaki safdilliklerinden istifâde ederek geçinen bu *ḳuṣṣāṣ* hakkında teferruata girişmek abestir; çünkü Goldziher (597 = 1200/1201 'de ölen İbn al-Cavzī 'nin *Kitāb al-Ḳuṣṣāṣ* 'ına dayanarak) daha önce bunlardan *Muhammedanische Studien* (II, 161 v. dd.)'de bahsetmiştir (bk. bir de ayn. mll., *Richtungen der islam. Koranauslegung*, s. 58 v. dd. ve 61). Bunlar, başlangıçta, tıpkı eski zamanlardaki şâirler gibi, islâm ordularında, geniş ölçüde *sec'* yahut secîli nesirden faydalanarak, dinî heyecan yaratmağa çalıştılar. Böylece kendiliklerinden *Kur'an*'ı halka izah eden bir tefsirci ve dinî gâyeler ile halka vaazler veren hikâyeci sıfatını kazandılar. Bu suretle, bu meslek büyük bir hızla gelişti. Bu itibârla muhtelif hikâyecileri etraflıca anlatan *Fihrist*'in sekizinci *maḳāla*'sinin birinci *fann*'inde bunlardan bahsedilmemesi hayret edilecek bir şeydir. al-Maydānī (ölm. 518 = 1124)'nin *Amṯāl*'inde bunların bir defa zikri geçmektedir; o da: „yeni meydana gelmiş (*muvallad*) darb-ı meselde *al-ḳāṣṣ lā yuḥibbu 'l-ḳāṣṣ*—bir *ḳāṣṣ* bir başka *ḳāṣṣ*'ı sevmez" (Kahire, 1310, II, 51; nşr. Freytag, II, 304, nr. 180). Fakat al-Ġazzālī (ölm. 505 = 1111/1112) *İḥyā'*'da bunlar hakkında bilgi vermiştir. *İḥyā'*'nın birinci kitabında, dinî tâbirlerin kötü mânada kullanışına dâir kısımda, *ẕikr* ile *taẕkīr*'in *vu"āẓ* (vâizler) tarafından, *ḳiṣaṣ*, şiir ve *saṯḥ* (b. bk., krş. bir de Macdonald, *Religions Attitude*, s. 173) ve *ṭammāt* („büyük âfet", Dozy, *Supplément*, II, 59[a])'ı ifâde için, nasıl hakikî mânalarından gayri mânalara kullanıldıkları gösteriliyor. *Ḳiṣṣa*'lar bir *bid'a*'dır ve şüphesiz kabûl edilmemelidir. *Ḳuṣṣāṣ* yalnız Ömer 'den sonra, kargaşalık zamanında (*al-fitna*), yânî 'Oṯmān ve 'Alī devirlerinde meydana çıktı. 'Alī onları câmilerden attırdı; fakat rivâyetlerinin (*kalām*) ahlâkî ve dehşet salan husûsiyeti dolayısı ile, *Ḥasan al-Baṣrī*'yi istisnâî bir muâmeleye tâbî tuttu. Peygamberin hadîslerine göre, bir *ẕikr* meclisi *Kur'an*'ın tilâvetinden daha ziyâde ahlâkı yükseltir; fakat bu hadîsler, *ḫurāfa*'lerine *taẕkīr* adını veren ve yalnız münâkaşalara yol açan ve *Kur'an*'ın *ḳiṣṣa*'larından tamâmen farklı olan ve *ḳiṣṣa*'lara yer veren *ḳuṣṣāṣ*'ın meclislerine tatbik edilmemektedir. Msl. al-Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān* (Kahire, 1313, II, 170)'da al-Dacāl 'in adasında hizmetini gören garip hayvan *al-Cassāsa* hakkında, Tamîm al-Dārī 'nin anlattıklarını yazıyor ve Tāmîm için ilk *ḳaṣṣa 'ala 'l-nās* diyor. Böylece dinleyicilerin ahlâkını yükseltmeğe mahsûs *ḳiṣṣa*'lar olduğu gibi, buna zıt gâye güdenleri de vardır. Güçlük bunları birbirinden ayırt etmektedir. Doğru kolaylıkla yanlışa ve faydalı da zararlıya götürebilir. Bu mesele üzerinde Aḥmed b. Ḥanbal etraflı şekilde durmuştur (Murtaḍā al-Zabīdī, *Itḥāf al-sāda*, I, 240 v. dd.). Yine *Ṣalāt* kitabında, dindar kişilerin cuma günleri boş vakitlerini nasıl geçirmeleri lâzım geldiği husûsuna ayrılmış olan kısımda, *ḳuṣṣāṣ* ile düşüp kalkanlara bir ihtar vardır (III, 277 v. dd.). Şunu da kaydetmek gerekir ki, Murtaḍā (ölm. 1205 = 1790/1791), *ḳiṣaṣ*, *aḫbār* ve *ḥikāyāt*'ı, fark gözetmeksizin, kullanmaktadır. Yine İbrāhîm al-Bayeūrī, 1258 (1842)'de Abū Şucā' 'ın eserine yazılmış olan hâşiyede 'Antar ve Dalhama 'nin (Kahire, 1307, I, 131 12) *ḳissa*'sından uydurma *„ḥikāyāt"* diye bahsetmektedir.

Fakat Massignon, *Essai* (s. 141 v.d., 221)'de, bu aleyhteki hukme rağmen, islâm musavvuflarının ve onların arasında *ḳussās*'ın sarfettikleri gayretlerin, islâmiyete bugün mâlûmumuz olan o devamlı tipi kazandırmış olduğunu göstermiştir. Doğrudan-doğruya halka dinî efsâneler ile dolu, âhenkli nesirle verdikleri vaazlardaki samimî hareketleri islâmiyetin ilk müdâfaacısı olmuştur. Bu vaziyet, tabi'î olarak, âlimlerin ve kelâmcıların ve umûmiyetle dinî makamların hoşuna gitmedi. *Ḳussās* samimî idiler ve rollerini son derece ciddîye alıyorlardı. Evinin avlusunda lâfa tutularak, rahatsız edilen 'Ā'işa 'nin haber salıp çağırttığı İbn 'Omar tarafından, iyice dövüldükten sonra, kovulan *ḳāṣṣ*, avrupalıların o gayretli sokak vâizlerine benziyor (*İḥyā'*, III, 279). Her şey insanların karakterlerine bağlı idi. Nitekim 'Alī 'nin Ḥasan al-Baṣrī lehine yaptığı

istisnâ bunu göstermektedir. Ramazanlarda câmilerdeki vaazlar bu karakteri muhâfaza etmişlerdir. Onun için, *ḳissa*'nın „hikâye", bilhassa „dinî efsâne" mânasını alan ve halkın sık-sık kullandığı kelimelerden biri olmasına şaşmamalıdır. Ahlwardt (*Katal.*, X, 493 v.dd.)'ta eserlerin başlıklarını ihtivâ eden fihristte bu kelimeye 216 defa raslanıyor; 27 defa *ḳiṣṣa ġazva*... şeklinde (bu husûsta bk. Buḫārī). Bunlar bilhassa dinî hikâyelerdir; fakat burada, büyük ölçüde, din ile alâkası olmayan, *Bin bir gece* tipinde hikâyeler bulunmaktadır. Aynı *Fihrist*'te *ḥikâya* 48 defa geçiyor, *ḥadîṯ* de, alel'âde „hikâye" mânasına olarak, pek az kullanılmıştır. (D. B. MACDONALD.)

KIST. ḲİSṬ (ξέστης, sextarius, sétier, Sester v.b.) sulu maddeler için kullanılan bir Arab hacim ölçüsü olup, tahminen $^1/_2$ litre hacmindedir. İslâmiyetin ilk zamanlarında, hacim ölçüsü, gâlibâ, daha önceki devirlere nazaran çok daha yaygın bir şekilde kullanılmakta idi; Mısır'daki harâbelerde, üzerlerinde *ḳisṭ* denilen resmî hacim işâreti bulunan bir çok şişe parçaları bulunmuştur. Bir cismin hacmini tâyin etmek için şu mûtâlara baş-vurulmakta idi: bir *ḳisṭ* yağ 18 *ūḳîya*, bir *ḳist* şarap 20 *ūḳîya* ve bir *ḳisṭ* bal da 27 *ūḳîya* çekiyordu. Hafif eşyâlar için bir *once* 27. 288 gr. olduğunu kabûl edersek ve yukarıda bahsi geçen sulu maddelerin izâfî ağırlıklarını hesaba katarsak, eski arap çağındaki *ḳist* için ± 0.54 litrelik bir ölçü elde ederiz (eski fransız ölçüsü sétier = 0.546 l.). Bunun ilk üst derecesi *carra* (amphora) = 48 *ḳisṭ* (aş.-yk. 25 litre). Bk. bir de mad. ḲAFÎZ.

Bibliyografya: Sauvaire, *Matériaux* (*JA*, 1886, VII, 126); S. Lane-Poole, *Catalogue of Arabic Glass Weights in the British Museum* (London, 1891), s. 22 v.d.; Casanova, *Collection Fouquet, M M A F.*, VI/13. (E. V. ZAMBAUR.)

KIT'A. ḲİṬ'A (A.), cem. *ḳiṭa'*, „kesik parça", arap hendesesinde: *a.* bir dâire kıt'ası, yâni dâirenin bir veter ile kesilmiş kısmı; *b.* bir küre kıt'ası, yâni kürenin bir satıh ile kesilmiş kısmı; *c.* her hangi diğer bir hendesî şeklin (kat-ı mükâfî, kat-ı nâkıs v. b.) kesilmiş bir parçası mânasına gelir. Aynı fiilden (*ḳaṭa'a*) üç ayrı hendese tâbiri iştikak etmektedir: *ḳuṭṭâ'* (*Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*, nşr. A. Sprenger v. b.'da bu şekilde) yahut *ḳaṭṭâ'* (*Cod. Leidensis 399*, I, nşr. R. Besthorn ve J. L. Heiberg ve *Mafâtîḥ al-'ulûm*, nşr. van Vloten'de böyle) = bir dâire kıt'ası, yâni dâirenin iki nısıf kutru ve bu iki nısıf kutur arasında bulunan dâire dilimi ile hudutlu parçası; *ḳâṭi'* yahut daha iyisi *ḥâṭṭ ḳâṭi'* = dâireyi kat'eden bir hat; *ḳaṭ'* = maktâ (bir hacim içinde), msl. *ḳaṭ' al-maḫrûṭ al-mustadîr* = mahrut maktâ.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen eserlerden başka bk. *Die Elemente des Euklides* (1594'te Roma'da neşredilen Nâṣir al-Dîn al-Ṭûsî'nin nakli); *Traité du quadrilatère, attribué à Nassiruddin al-Toussy* (İstanbul, 1891; *quadrilatère* tâbiri *al-şakl al-ḳaṭṭâ'*'ın tercümesidir ki, burada *ḳaṭṭâ'* tâbiri *ḳâṭi'*'ın te'kitli şeklidir ve buna göre „bir çok hatt-ı katı'lı şekil" mânasına gelmektedir). (H. SUTER.)

KITÂL. AL-ḲİTÂL, *ḳatala*'nın 3. vezninin masdarıdır. Umûmiyetle *Kur'an*'ın, *sûra Muḥammed* denilen XLVII. sûresinin adlarından biridir.

KITFÎR. ḲİṬFİR, islâm efsânesinde, mukaddes kitaplardaki Potiphar'a verilen isimdir. Potiphar'dan gelen Fiṭfîr yerine Ḳiṭfîr şeklinin geçmesi, Saba melikesi Nikaulis adının Belḳis şekline ve Yûsuf efsânesindeki Muppîm yahut Ḥuppîm, adının 'Aynam yahut Ḥaynam şeklini almasına benzer. Ḳiṭfîr bir de İṭfîr (buna umûmiyetle Ṭabarî ve Ṯa'labî'de rastlanmaktadır) ve İṭfîn (Maḳrîzî) şeklini almış, nihâyet Ḳiṭṭîn (Ṭabarî, nşr. de Goeje, I, 377) ve Ḳiṭṭifîn (Ṭabarî, *Tafsîr*, XII, 98) gibi tanınmayacak bir hâle girmiştir. Buna mukabil al-Kisâ'î'de dâimâ rastlanılan Ḳûṭifar kelimesi (belki bir kalem sürçmesi mâhiyetindedir) doğrudan-doğruya, Potiphar'dan gelmektedir.

Kur'an (XII, 30, 51)'da Yûsuf'u satın alan mısırlının adı geçmez; burada o „satın alan" (XII, 21), „efendi" (XII, 23) tâbirleri ile ifâde edilmektedir. Bir de al-'Azîz ismi geçerse de (XII, 30, 51) bu bir has isim olmayıp, bir şeref unvânıdır. Mânası „kadri bilinen hükümdar" olup, Yûsuf'a da ikbâle erdiği zaman, bu isim verilmiş idi (XII, 78, 88). Filhakika Yûsuf, Mısır'ın baş-hazînedarı olarak, Ḳiṭfîr'in yerine geçiyor; bâzı müelliflere göre, Kiṭfîr'in sağlığında, bâzılarına göre ise, ölümünden sonra, hem mevkii, hem karısını alıyor. Zaman ile al-'Azîz, Abu 'l-Fidâ'nın dediği gibi (nr. Fleischer, s. 28), bir şahıs ismi olmuştur: „ismi al-'Azîz olan Mısır'ın hazînedarı onu satın aldı." Böylece Firdavsî'ye isnat olunan *Yûsuf u Zulayhâ* adlı mesnevîsinde ve onu tâkip eden Şahin'in *Takvîn* kitabında (Bacher, *Zwei jüdisch-persische Dichter, Schahin und Imrâni*, s. 120) ve Moriskos efsânesinde (Grünbaum, *Gesamm. Aufsätze*, s. 574 v.d.) al-'Azîz ismi ile anılır. *Kur'an*'ın nüzûlünden sonraki efsânelerde Ḳiṭfîr'in babası Ruhayb yalnız Rahîb (Ṯa'labî)'den bahseder ve onu müsâit bir hava içinde gösterir. Bu efsâne, Ḳiṭfîr'i, Mûsâ'yı dâvet eden Jethro'nun kızı ile 'Omar'i kendine âlicenapça selef yapan Abû Bakr gibi, en kahramanca, en asilce hareket eden üç insandan, yâni *afras*'ten biri olarak göstermektedir (Ṭabarî, Ṯa'labî). Bk. bir de madd. 'AZÎZ ve YÛSUF B. YA'ḲÛB.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 378, 381 v.d., 391 v.d.,; XII. sûreye âit tefsirler; Ṯa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyâ'* (Kahire, 1325), s. 74 v. dd., 80; al-Kisâ'î (nşr. Eisenberg), s. 161 v.d., 164, 168.

(B. HELLER.)

KITMÎR. ḲİṬMÎR, Aṣḥâb al-kahf [b. bk.]'in yanlarında bulundurdukları köpeğin adıdır. Bu isme *Kur'an* metninde rastlanmaz; kelime, daha ziyâde, hurma çekirdeğinin üzerindeki zar (*lifâf*) mânasına gelir (sûre XXXV, 13; krş. Bayżâvî tefsiri). Köpek ismi olarak *Ḳiṭmîr*, İbn 'Abbâs'ın rivâyet ettiği bir hadîse istinâd ediyor; bu meyânda diğer bir çok isimler de zikrediliyor ki, bunların bâzısı *Ḳiṭmîr*'e benzemektedir (*ḳiṭmâr*, *ḳanṭûr*, *ḳaṭmûn*, *ḥamrân*, *nasîṭ* v.b.). Hadîs, Aṣḥâb kahf'in diğer adlarını aynı kaynağa istinat ettiriyor ki, bunların yunan menşe'li olduğu görülüyor. Köpek *Ḳiṭmîr*, bir çok müslüman milletlerde halk muhayyilesinde büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Msl. İran'da bir kimse köpekten korkunca sûre XVIII, 18'i okur „ve onların köpekleri ön ayaklarını mağaranın ağızına doğru uzattı" (Massé, *Croyances et Coutumes persanes*, Paris, 1938, s. 205). *Ḳiṭmîr* adı bir *baraka* yahut sihirli müdâfaa da te'min eder. Bu sebepten Rusya'daki türkler ve Kafkasya'daki müslümanlar, kaybolmamasını te'min için mektup zarfının üzerine bu kelimeyi yazarlar; bu, o mektubu taahhütlü vermeğe bedel sayılmaktadır (krş. *ZDMG*, LXV, 289). Aynı şeye İndonezya'da rastlamaktayız.

Bibliyografya: al-Ṯa'labî, *'Arâ'is* (Kahire, 1282), s. 462; al-Damîrî, *Ḥayât al-ḥayavân* (Kahire, 1275), bk. *Kalb*, s. 320.

(J. H. KRAMERS.)

KIYÂFET. ḲİYÂFA, „tâkip etmek, iz tâkip etmek, peşi-sıra gitmek" mânasına gelen *ḳ-v-f* kökünün birinci vezninin bir masdarıdır (meslek veya zenâat ismi şekli; bk. Wright[3] I, 114[a]). Bu köke, *Kur'an*'da yalnız XVII, 39 (Bayżâvî)'da, bir kırâat şekli olarak, rastlanır; fakat aynı mânaya gelen, yakın *ḳ-f-ṣ* kökü 5 defa geçer. Eski Arabistan'da, ıstılah olarak, *ḳâ'if* (cem. *ḳâfa*) yalnız yerdeki izleri tâkip eden ve bundan mânalar çıkaran kimseyi değil, aynı zamanda mesleği ferdler arasında benzerliklere, bilhassa ayaklardaki benzerliklere istinâden, akrabâlık derecesini tesbit etmekten ibâret olan kimseleri ifâde için kullanılmakta idi. Bu hüner, bilhassa *al-ḳâfa* adı verilen Mudlic kabîlesine atfedilmekte idi (İbn Ḳutayba, *Ma'ârif*, nşr. Wüstenfeld, s. 32, 11). Nitekim *mudlicî* nisbesi *ḳâ'if* mânasına gelmekte idi. Diğer müterâdifleri şunlardır: *mucazziz*, kelime mânası „koyun kırpıcı" (*Lisân*, XI, 202, 5, bilhassa bk. mad. *ḳiyâfa*; Goldziher (*Muh. Studien*, I, 185), *ḥâzir*, kelime mânası „tahmin eden, falcı" (Goldziher, s. 184, not 9, Aġânî, X, 38, 17'ye atıflar yapıyor), Freytag (*Chrestomathia*, s. 31 v. dd.)'ın Muḥammed al-Anbârî'ye atfen naklettiği bir rivâyete göre, bir *ḳâ'if*, *firâsa* [b. bk.]'si sâyesinde, Peygamberin çocukluğunda, onun bir öksüz olduğunu ve büyüyünce, büyük bir adam olacağını söylemiş; bizzat Peygamberin kendisi hadîste (Buḫârî, *Farâ'iż*, bâb 17; Muslim, *Raḍâ'*, hadîs 36, bâb *al-Valad li 'l-firâş*), bu benzerliğe (*şabah*) dayanarak, akrabalık üzerinde karar veriyor. Aynı yerde başka hadîsler vardır ki, bunlar bu türlü vâkıaları Peygamberce birer kehânet olarak vasıflandırılmakta ve *ḳâ'if*'in müterâdifi olarak, *mudlicî* ve *mucazziz* kelimeleri kullanılmaktadır. Bundan açık olarak şu netice çıkmaktadır: ayak izlerini okuyan bir kavme mensûp olmak itibârî ile, *ḳâ'if* dikkatini bilhassa ayaklar üzerinde topluyordu. *Ḥamâsa* (nşr. Freytag, s. 504)'de, bir şâire sâdece İyâs b. al-Ḳâ'if denilmiş olması, bu mesleğin mûtenâ bir meslek olduğunu göstermektedir. Başlangıçtan beri, bu meslekte bir de sır unsuru var idi: bu, bâzı ferdlerde doğuştan bulunan bir kuvvet yahut bütün bir kabîleye geçen husûsî bir kabiliyet idi. Bu meslek, sonradan mûtezilenin husûsî bir surette dikkatini çekmiş, bu husûsiyete âit bâzı vak'aları kabûl etmeğe temâyül etmişler; fakat prensiplerine göre, kendilerine aklî ve felsefî tefsirler vermesi lüzûmu üzerinde durmuşlardır. Mas'ûdî, *Murûc*'unda, bu kabiliyete ve buna benzer hâdiselere tam bir fasıl ayırır (LI, Paris, III, 333 — 346) ve bu meseleyi daha etraflı olarak ele aldığı diğer eserlerine atıflar yapar. Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld, s. 318)'ında, bu kabiliyetin, bundan faydalanan kimselerin rûhî kuvvetinden geldiğini ileri sürüyor ve „rûhlarını" (*nufûs*) yüksek rûhlar (*nufûs al-fâżila*) sınıfına koyuyor ki, bunlar arasında Peygamberlerin, *valî* ve *kâhin*'lerin rûhu yer almaktadır; bunlarda dâhilî bir vukuf kuvveti vardır. Dinî ahkâmda *ḳiyâfa*, zarûrî olarak, ancak ufak bir rol oynamaktadır. *Ḳâ'if*'e yalnız bir hâlde mürâcaat olunmak mecbûrîyeti var idi; bu da bir câriyeden doğan bir çocuğun, babasının kim olduğu, anasının eski efendisinden mi, yoksa yeni efendisinden mi dünyâya geldiği meselesi

idi (Juynboll, *Handbuch des islam. Gesetzes*, s. 187 v. dd.). Daha fazla mâlûmat için bk. Sachau, *Muh. Recht nach Schaf. Lehre*, s. 89 v. dd.; Bâcûrî, Abû Şucâ'ın metni üzerine, İbn Ḳâsim'in *Şarḥ*'ine *Ḥâşiya*, Kahire 1307, II, 184 (*in amkana kavnuhu minhumâ ʿuriża ʿala 'l-ḳâ'if*); Navavî, *Minhâc al-ṭâlibîn*, nşr. van den Berg, III, 450 v. dd. Bugün folklor dilinde *ḳıyâfa* „el falı ve yüz falı" mânasına gelmektedir ki, buna aynı zamanda *ʿilm al-sîmiyâ'* ve *ʿilm al-asârir* de denilmektedir (Bocthor, *Dictionnaire français-arabe*, I, 154 b; Doutté, *Magie et religion*, s. 317 ve yukarda zikredilen kaynaklar). Bu kelimenin bugünkü Mısır dilinde, tarz, zarâfet, *ṣâḥib ḳıyâfa* (zarif kimse) mânasını almış olması cidden gariptir (Spiro, *Vocabulary of the colloquial Arabic of Egypt*, s. 505'te buna başka bir mâna vermiyor). Burada türkçede ve İran dilindeki „görünüş, şekil, tavır ve kıyâfet" mânasına gelen *ḳıyâfa* ile bir münâsebeti olsa gerektir (Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, s. 1503b; Steingass, *Persian-English Dictionary*, s. 997a).

Bibliyografya: Bu mevzua dâir asıl bilgi için bk. Robertson Smith, *Kinship and Marriage*², s. 169 v. dd.; Goldziher, *Muh. Studien*, I, 184 v. dd.; Doutté, *Magie et religion*, s. 370; Dozy, *Suppl.*, II, 420 a; bu eserlerde diğer kaynaklar gösterilmiştir.

(D. B. MACDONALD.)

KIYÂMET. AL-ḲİYÂMA („kalkma, ayağa kalkma"; *baʿṣ baʿd al-mavt*'te insanlar hakkında) ve *al-sâʿa* („saat, „hesap saati" tâbirleri, islâm kelâm âlimleri tarafından, *al-maʿâd* („geri dönme", yâni ölümden sonra hayata dönme) umûmî tâbiri ile ifâde edilmiştir; kelâmcılar bunu tıpkı peygamberlik (*nubuvva*) veya msl. bu yeniden hayata dönme ve bununla ilgili olan ebedî saâdet ve bedbahtlığın sebepleri, iman ve itâat, küfür ve isyân gibi, kendilerince nübüvvet ile alâkalı olan şeyler ile birlikte, naklî tâlimin esâsı olan *al-samʿîyât* sınıfına idhâl ederler (al-Îcî, *Mavâḳif*, Bulak, 1266, s. 544 v. d.).

Müslümanlıkta kıyâmette vukua gelecek hâdiselerin taslak hâlinde anlatılması. 1. „Sonun", kıyâmetin geldiğini haber veren işâret ve alâmetler, bilhassa al-Daccâl [b. bk.]'in meydana çıkışı; bunlar hemen-hemen bütün insanları dalâlete sürükleyecek ve bundan sonra ʿÎsâ [b. bk.] veya Mahdî [b. bk.] (yahut ʿÎsâ hem ʿÎsâ, hem Mahdî olarak) gelecek ve al-Daccâl'i öldürecek. Bunu bir imân devri tâkip edecek, 2. İlk sûr sesi; yaşayan her şey ölecek. Fâsıla. İkinci sûr sesi; bütün yaşayanları hayata çağıracak ve onları birleşme yerinde (*al-maḥşar*) toplayacak. Orada Allah huzûrunda ve ter (*al-ʿaraḳ*) dökerek, uzun duruş (*al-mavḳif*). 3. Hesap, muhâkeme başlar. Allahın doğrudan-doğruya herkesi sorguya çekmesi. Amel defterleri. Vaziyeti şüpheli olanların amellerinin tartılması. Yapılmış fenâlıkların ödeşilmesi ile insanın insana ve insanın hayvana yaptığı kötülüklerin iâdesi. 4. Cennete doğru cehennem üzerine atılmış köprü (*al-ṣirâṭ*). Şefâat [b. bk.]. Peygamberin havuzu [bk. mad. ḤAVŻ] 5. Cehennem [b. bk.] ateşi (cehennem ve a'râf); cennet [b. bk.] bahçesi; berzahlar (bâzı kelâmcılara göre).— al-Ġazzâlî, *İḥyâ'*, Kahire, 1334, IV, 436—453; *İtḥâf* (*İḥyâ'* şerhi), X, 447—530.

Peygamber için kıyâmet ve hesap günü birinci derecede ehemmiyetli idi ve *Kur'an* bunlar hakkındaki mâlûmat ile doludur. *Maʿâd* kelimesi *Kur'an*'da yalnız bir tek defa bulunur (XXVIII, 85) ve burada şimdiki mânada kullanılmadığı bedihîdir; burada Peygamberin *baʿṣ baʿd al-mavt*'inin yerini yahut hicret ettiği yerden dönüp-geleceği Mekke'yi ifâde edebilir (Bayżâvî, bu âyetin tefsiri). Fakat fiili sık-sık kullanılmıştır; *Kur'an*, X, 4, 35; XXI, 104; XXX, 10, 26; LXXXV, 13'te insanların, Allah tarafından, ölümden sonra diriltilmesi, onun tarafından ilk olarak yaratılması (*abdaʾa*) hakkında; *Kur'an*, LXXI, 16, 17'de Allahın *anbata*'sine zıt olarak; *Kur'an*, XVII, 53'te Allahın *faṭara*'sine zıt olarak; aynı fiil *Kur'an*, XXVII, 65; XXIX, 18'de yaratıcı kuvvetin yer-yüzünde tekrarı için ve *Kur'an*, XX, 57'de ölümünde ve defninde toprağa dönen insanı ifâde için kullanılmıştır. *al-Ḳıyâma* ise, yalnız *yavm al-ḳıyâma* tâbirinde 70 defa bulunmaktadır; msl. II, 79, 107, 169, 208; III, 48, 71, 155; LXVIII, 39; LXXV, 1, 6 (son kullanışlar). *Ḳıyâma* (*ḳıyâm*, mübâlega gösteren müenneslik edâtı ile)'nin mânası için krş. Râġib al-İṣfahânî, *Mufradât*, s. 429, str. 2 v.d. *al-Sâʿat*, umûmiyetle muayyen ifâdeler içinde, 40 defa geçer ve harf-i târif ile berâber kullanıldığı zaman, dâimâ kıyâmet saati mânasına gelir; msl. VI, 31, 40; VII, 186; XII, 107; XV, 85; XLVII, 20; LIV, 1, 46; LXXIX, 42 (son kullanış). al-Ġazzâlî'nin *İḥyâ'* (IV, 440 v.dd.; *İtḥâf*, X, 462—465)'sında kıyâmet saatinin *Kur'an*'da tesâdüf edilen veya *Kur'an*'dan alınan kelimeler ile yapılabilecek adlarının uzun bir listesi bulunmaktadır. Şu tâbirler zikrolunabilir: *al-ḳâriʿa* („vuran", *Kur'an* XIII, 31; LXIX, 4; CI, 1, 2, yalnız olarak); *al-ġâşiya* („örten", *Kur'an*, XII, 107; LXXXVIII, 1, yalnız olarak); *al-ṣâḫḫa* („sağırlaştıran", *Kur'an*, LXXX, 33, yalnız olarak); *yavm al-faṣl* („bölme, ayırma günü", XXXVII, 21; XLIV, 40; LXXVII, 13, 14, 38; LXXVIII, 17, yalnız olarak); *al-vâḳiʿa* („vak'a, hâdise", LVI, 1; LXIX, 15, yalnızca); *al-ḥâḳḳa* („yakîn", LXIX, 1, 2, 3, yalnız olarak); *yavm al-ḥisâb* („hesap günü", XXXVIII, 16, 26, 53; XL, 27); *yavm al-baʿṯ*, („ölümden gönderilme günü", XXX, 56, yalnızca, yalnız *al-baʿṯ*: XXII, 5, yalnız olarak); *yavm al-muḥîṭ* („çevreleyen gün", XI, 84, yalnız); *yavm al-dîn* („hesap, muhâkeme günü", I, 4; LXXXIII, 11 ve çok sık; bir de yalnızca *al-dîn* „hesap ve muhâkeme" mânasında ekseriyâ tekrar-tekrar kullanılıyor; *Kur'an*'da *dîn*'in mânaları için bk. mad. DÎN.

Peygamberin merkezinde Allah bulunan ilâhiyatında, ölümden sonra dirilme ve kıyâmet akîdesi, dünyanın Allah tarafından yaratılması akîdesini hemen tâkip ediyordu. Bu onun zarûrî bir neticesi idi ve onunla isbât edilebilirdi. Yaratıcı olmak itibârı ile Allah, hâkim olmak itibârı ile Allah demek idi; fakat muhâkeme etmek, ölümden sonra dirilme demek idi ve bugün anladığımız mânadaki tabiatın verdiği bütün kıyâslar, hattâ ayrı şartlar içinde, bir geri dönme ve bir hayatın tekrarı imkânını gösteriyordu. Böylece Peygamber, ilk önce, nihâyet harekete geçecek olan Allahın gazabını ve tövbe etmeği ve önceden Allaha teslim olmağı tâlim etti. Devrindeki araplar için, ölümden sonra dirilme, olduğu hâli ile, yaratmaktan daha güç bir akîde idi. Peygamber birini öteki ile isbât ediyordu. O iptidâî bir arap telakkîsinde bunun için kendine bir istinat noktası buluyordu. Bu telakkîye göre, mezarlarında ölülerin bir nevî şuurlu ve devamlı bir mevcûdiyeti var idi (ibrânîlerdeki telakkî hakkında krş. *Tevrat*, Eyyûb, XIV, 20—22. İslâmiyette iki muhâkeme (aş. bk.), mezarda cezâlandırma (*ʿaẕâb al-ḳabr*; bk. mad. MUNKAR VA NAKÎR) ve mezarda saâdet, yâni mezarın bâzıları için bir cehennem veya bir ilk cennet olması akîdesinin temelidir. Her ne kadar bâzı âyetler (VI, 93; IX, 107; XIV, 27; XL, 11, 46; LXXI, 25), kelâm âlimleri tarafından, bu akîdeyi desteklemek için kullanılıyor ise de, bunun *Kur'an*'da emin bir esâsı yokmuş gibi görünüyor (al-Îcî, *Mavâḳif*, s. 591; al-Taftâzânî, al-Nasafî'nin *ʿAḳâ'id*'ine şerh, Kahire, 1321, s. 109; al-Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*, Bulak, 1315, II, 97 v.d., *Canâ'iz*, bâb 87). *Kuran*, XXXV, 22'de buna telmih edilmiş olması mümkündür; burada Peygambere mezarlarında bulunan ölülere (msl. cinlere yaptığı gibi) vaaz etmemesi bildirilmiş gibi görünüyor. Fakat bu meyzû üzerindeki pek çok hadîslere bakılacak olursa, bu akîdenin Peygamber tarafından telkîn edildiği, kat'î olarak, meydana çıkar (Muslim, *Kitâb al-canna*, hadîs 63 v. dd.; Muslim, *Ṣaḥîḥ*, İstanbul, 1329—1334, VIII, 160—169; Buḫârî, *Kitâb al-canâ'iz*, bâb 87 v. dd.; Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*, Bulak, 1315, II, 97—100). Bunun neticesi olarak, *Kur'an*, başından sonuna kadar, kıyâmetin muhakkak olduğu, yakın bulunduğu ve korkunç dehşetleri hakkındaki canlı teferruat ile berâber, muzlim kıyâmet, cehennem ve cennet tasvirleri ile doludur. *Kur'an*'da muhâkeme toplu hâlde kimselere veya dinî cemâatlere değil, ferdlere tatbik olunur. Muahhar an'anelerin ve bilhassa kelâmcıların, bu husûsta islâm icmâı ile mutâbık olarak, bütün bunları değiştirmeleri icâp etmiştir. Az veya çok uzun olan bu pek bol tasvirlere örnek olarak şu yerlere bakmak kâfidir: *Kur'an*, VI, 22—31; XIX, 66—73; XXII, 1—2; XXIII, 99 sonuna kadar; XXXIX, 68 sonuna kadar; LXIX; LXXV; LXXXI—LXXXIV; XCIX—CI. Tabi'îdir ki, en canlı tasvirler en eski sûrelerde bulunmaktadır; cennet tasvirleri de değişmektedir; bk. Josef Horovitz, *Das Koranische Paradies*, Kudüs, 1923 (*Scripta Univers. atque Bibl. Hierosol.*).

Bu tasvirde bâzı işâret ve telmihler vardır ki, (1) an'ane bunları daha büyük bir dikkat ve ihtimamla inkişâf ettirmiştir, (2) sistemli eser yazan kelâm âlimleri kıyâmete dâir verdikleri kısa bilgilerde bunları ihtiyatla kullanmışlardır, (3) fakat dinî bir ahlâk gâyesi ile eser yazanlar bunları müsâmaha edilmez ve mütenâkız bir şekilde teferruat ile doldurmuşlardır. Nitekim 1. *Şirâṭ*, *Kur'an*'da bir tek defa geçer (XXXVII, 23): *ṣirâṭ al-caḥîm*—„cehennem yolu" için alel'âde bir telmih. Bu kelime hadîste, „cehennemin sırtında" diye ihtimamla tasvir edilen „köprüdür" (Muslim, *Ṣaḥîḥ*, İstanbul, 1329—1334, I, 113 v. dd.; *Kitâb al-îmân*; al-Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*, IX, 128, 130, *Kitab al-tavḥîd*). 2. *Mavḳif* tâbiri *Kur'an*'da geçmez; fakat son muhâkeme gününde, Allahın huzûrunda ayakta duran insanlar için dört defa telmihlere tesâdüf olunur (VI, 27, 30; XXXIV, 31; XXXVII, 24). al-Ġazzâlî'nin *Durra*'sinde o kadar geniş bir şekilde inkişâf ettirdiği müthiş sahne (nşr. Gautier, 1878, s. 58, trc. s. 50 v. d.) buradan gelmektedir. 3. *Kur'an*, LXVIII, 42'deki „bacağın (*sâḳ*) açılacağı gün" tâbiri, müfessirlere göre (msl. al-Bayżâvî, nşr. Fleischer, II, 350, 10), kaçmak için yenlerin sıvanacağı bir felâket ve karışıklık günü demektir. Hadîslerde (Muslim, *Ṣaḥîḥ*, hadîs 302; *Fitan*, hadîs 116; *Kitâb al-îmân*; Buḫârî, *Kitâb al-tavḥîd*, bâb 24) *sâḳ* Allaha âittir ve açılması kendisi ile gerçek mü'minler arasında bir işârettir. 4. Ölümden sonra dirilmedeki sûr hakkında *Kur'an*'da daha fazla teferruat vardır. *Kur'an*'daki

tâbir *nufiḫa fi 'l-ṣūr* 'dur (VI, 73; XVIII, 99; XX, 102; XXIII, 101; XXVII, 87; XXXVI, 51; XXXIX, 68; L, 20; LXIX, 13; LXXVIII, 18), yalnız LXXIV, 8 mütesnâ; çünkü burada *nuḳira fi 'l-nāḳūr* 'dur. LXIX, 13 'te bir nefes, *nafḫa vāḥida*, XXXIX, 68 'de iki nefesten bahsolunur; Allahın tâyin ettikleri müstesnâ, birincide yerde ve göktekiler, her kes yıkılıp, ölecek (*ṣa'iḳa*), ikincide hayata çağırılacaklar ve kalkacaklar. Bütün âyetler kıyâmet hakkındaki muahhar tasvirlerin teşekkülünde, şüphesiz, birinci derecede ehemmiyetli olmuşlardır. Hadîste sûrun ilk çalınması kıyâmet gününün alâmetleri arasında sayılmıştır (Muslim, *Kitāb al-fitan va-aṣrāṭ al-sā'a*, hadîs 108 v. dd., 133). 5. „Terâzi" mânasına gelen kelime, *mīzān*, *Kur'an* 'da müfret olarak kullanılmış ise, umûmiyetle adâlet mânasını ifâde eder (XLII, 17; LV, 7, 9; LVII, 25 ve al-Bayżāvī 'nin bu âyetler hakkındaki tefsirleri); fakat *mevāzīn* cemi şekli (VII, 8, 9; XXI, 48; XXIII, 104, 105; CI, 5, 6) yalnız kıyâmette, muhâkeme gününde insanların iyi ve kötü amellerinin tartılmasının bahis mevzuu olduğu muayyen cümlelerde kullanılmıştır. 6. Allah ile her bir insan arasında şahsî bir hesap (*ḥisāb* veya başka tâbirler; krş. C. C. Torrey, *Commercial-theological terms in the Koran*, Leiden, 1892, s. 9 v.d.) ve melekler tarafından yazılmış kitaplar vardır (*ṣafara*, *kātibūn*; LXXX, 11—15; LXXXII, 10—12; LXXXIII, 7, 18). Her insan, kendine âit amellerin yazıldığı bir kitaba mâliktir yahut sâdece kitap vardır (X, 62; XVII, 14, 15; XVIII, 47; LXIX, 19, 20, 25—27; LXXXIV, 7—12); Allah bizzat şâhittir (sıksık *şāhid*), avını gözetleyen avcı gibi, gizli bir yerde durup, onu gözetlemiştir (LXXXIX, 14, *la-bi 'l-mirṣād*) veya *cahannam*, teşhis edilmiş bir hâlde, bir *mirṣād* gibidir (LXXVIII, 21); ancak bu son cümlenin mânası şüpheli olup, müfessirleri çok uğraştırmaktadır. 7. Tekrar *cahannam* (77 defa geçmektedir), müteharrik imiş gibi (LXXXIX, 24) taşınmıştır ve çok büyük bir gürültü çıkarır, kaynar ve vahşî bir hayvan gibi, kudurur bir hâlde, tasvir edilir (LXVII, 7, 8). Bunun hadîste ne şekil aldığı Muslim, *Ṣaḥīḥ*, *Canna*, hadîs 30 v.d.; *Maṣābīḥ al-sunna*, Kahire, 1318, II, 154—156; *Mişkāt al-maṣābīḥ*, Delhi, 1327, s. 428—430 'da görülmektedir. al-Ġazzālī, *Durra*, s. 66, trc. s. 56 v.d. 'da dindar insanları terbiye etmek için, bu fikri daha da inkişâf ettirir. 8. *Kur'an*, XLIV, 10 'da çok karanlık bir ifâde vardır: „o zaman göğün duman (*duḫān mubīn*) getireceği günü bekle". al-Bayżāvī (nşr. Fleischer, II, 245, str. 22 v.d., kıyâmet alâmetlerinden biri olması itibârı ile, dumana işâret edildiğini, mümkün bir tefsir olarak, ileri sürer; onunla alâkalı hadîsler için bk. *CTM*. 9. Kıyâmet alâmetlerinden biri olarak, 'Îsā 'nın gökten inmesi (*nuzūl*) hakkında *Kur'an* 'daki telmih için krş. mad. 'ÎSĀ; oradaki kaynaklara ve Muslim, *Ṣaḥīḥ*, *Īmān*, hadîs 242 v.d.; 273 ilâve edilmelidir. 10. *Kur'an* (XXVII, 84) 'da işâret edilen bir başka kıyâmet alâmeti yer hayvanıdır (*dābbatan mina 'l-arż* krş. *CTM* v.b.); Bayżāvī onu *al-cassāsa* („dikkatle gözetleyen") ile aynı görüyor; Muslim 'in *Ṣaḥīḥ* 'inde bulunan (*CTM* v.b.) ve Tamīm al-Dārī 'den nakledilen bir hadîste her hangi bir adada sahte Masîḥ, al-Daccāl 'ın hizmetinde olarak, tasvir edilmiştir; krş. bir de *Lisān*, VII, 337; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*, Kahire, 1313, II, 170. 11. *Kur'an* 'da aslâ bulunmayan *al-daccāl* için bk. Muslim, *ayn. esr.*, VIII, 161, 194—208 'deki hadîsler; s. 189 'da, kıyâmetten önce yalancı otuz *daccāl* gelecektir; al-Buḫārī, IX, 159 v.d.; krş. bir de mad. DACCĀL; bu kelime, şüphesiz, arapça değil, arâmîceden gelmedir. 12. Peygamberin havzı (*ḥavż*) da (*sūrat al-kavṣar* buna işâret değilse), *Kur'an* 'da zikredilmemiş olduğu hâlde, kıyâmet tasvirinde iyi anlaşılmayan bir rol oynamaktadır. Bilhassa havzın bulunacağı *ṣirāṭ* 'ın nihâyeti husûsunda şüpheler vardır; muahhar hadîs mecmualarında (*Maṣābīḥ*, II, 145; *Mişkāt*, s. 415), şefâat ile birleşmekte ve hesaptan ve günâhların tartılmasından sonraya bırakılmaktadır. Bk. bir de al-Buḫārī, IX, 46. 13. *Kur'an* 'da Ẕu 'l-Ḳarnayn hikâyesinde (XVIII, 82—98), bu şahıs, Yâcūc ile Mâcūc 'dan emin olmak için, büyük bir duvar yaptırır. Fakat bu duvar onları ancak kıyâmet gününe kadar uzakta tutacaktır; o zaman toz hâline gelecek (âyet 98) ve kendileri görünecektir (XXI, 96). Kıyâmet alâmetleri arasında buna dâir hadîsler hakkında bk. Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, IX, 61; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, VIII, 165 v.dd. ve tür. yer.

Böylece kıyâmet gününden önce görünecek olan kıyâmet alâmetleri hakkında *Kur'an* 'da az şey bulunmaktadır; fakat orada bulunan canlı ve ârızî istişhadlardan sonraki inkişâfta istifâde edilmiştir. Sistemli eser yazan kelâmcılar bu husûsta son derecede ihtiyatlı davranmışlardır. al-Nasafī, *'Aḳā'id* 'inde ancak beş kıyâmet alâmeti sayıyor: Deccâl 'in zuhûru; yer hayvanı (*dābbat al-arż*) yahut Yâcūc ve Mâcūc; 'Îsā 'nın gökten inişi; güneşin garptan doğuşu. Taftazānī bu parça üzerine yazdığı şerhte (s. 145) 10 'unu saymaktadır; Deccâl; hayvan (*dāba*); güneşin garptan doğması; 'Îsā, Yâcūc ve Mâcūc—garpta, şarkta ve Arabistan 'da üç güneş tutulması; Yemen 'de çıkacak ve insanları toplanma (*maḥşar*) yerine doğru sürecek olan bir yangın; benzer bir liste için bk. Muslim, *Ṣaḥīḥ*, *Fitan*, hadîs 39. Fakat hadîs âlimleri pek çok iddiâlı teferruât ilâve ettiler. *al-Fitan va-aṣrāṭ* veya *āyāt al-sā'a* (kıyâmet alâmet ve fitneleri) için bir takım hadîsler vardır; Muslim, *ayn. esr.*, VIII, 165—210; Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*, IX, 46—61; *Maṣābīḥ*, II, 128—142; *Mişkāt*, s. 392—410; burada bunların tam tahlilini vermek imkânsızdır. Kıyâmet ve muhakeme hakkında teferruât için bk. Hughes, *Dictionary of Islam*, 539a — 544b. Burada bulunan bilgilerin büyük bir kısmı Sale 'in *Preliminary Discourse*, 4. kısım, s. 76 — 103 (1734 tab.) 'e dayanmaktadır; bu son müellif de Edward Pococke 'un *Porta Mosis* (Oxford, 1654—1655), II, 235—313 'teki ilim ve araştırmalarına çok medyun idi; bu son eser arapça parçaları ve tâbirleri tam olarak vermektedir. Bu teferruat, dinî terbiye ve ahlâk için, müellifler tarafından toplandı ve bunlar sayısız eserlerin temelini teşkil etti. İslâm sûfîleri arasında bile, Allahın gazabından korku ile, tabi'î olarak, din bakımından islâh-ı hâl gelmektedir; bundan dolayı sûfîlerin kitapları ölümün dehşetleri, ölümden sonra dirilme ve muhâkeme hakkında tasvirler ile doludur. al-Ġazzālī 'nin *Iḥyā'* 'sının bütün son kitabının (IV, 361—469) arzettiği manzara böyledir: „ölüm ile ondan sonra olacakların zikri (*ẕikr al-mavt va mā ba'dahu*); bu kitap fâl-i hayr olsun (*'alā sabīl al-tafā'ul*) diye, cennette Allahı görme ve Allahın merhametinin vüs'ati hakkındaki bir kaç sahife ile nihâyet bulmaktadır. Aynı mevzua dâir daha az geniş olan eseri, *al-Durra al-fāḫira*, bu istikamette daha da uzaklara gitmektedir.

Bununla berâber bu hadîs yığını içinde bâzı te'sir ve kelâmî veya tarihî inkişâf cereyânları görünmektedir. Az mühimi şahsın ölümünde ve defnedilmesinde, daha mühimi de, tam mânası ile kıyâmet gününde olmak üzere, iki muhâkemeden bir az önce bahsedilmiş idi. Peygamberin niyetinin bu olup-olmadığını söylemek güçtür; fakat bu, hadîslerde o kadar kuvvetle görünen, kabir azâbı akîdesinin tabi'î bir tekâmülü oldu. Bunun gibi, bizzat cehennemin „mü'minler arasındaki bâzı âsiler için" a'râfın muvakkat bir yeri olacağı akîdesi de tabi'î olarak bundan çıkmaktadır. Bu daha hadîste görülmekte ve kelâmda tesbit edilmiş bulunmaktadır (Taftāzānī, Nasafī 'ye şerhi, s. 114—119). Bütün bu mesele için bk. C. D. Macdonald, *Immortality in Mohamedanism*; E. H. Sneath, *Religion and the the Future Life*, New-York, 1922, s. 311 v.d.; A. S. Tritton, *Muslim Theology* (London, 1947), fihrist. Bu, tabi'î olarak, imân ile amellerin münâsebeti ile büyük ve küçük günâhların münâsebetlerine ve kurtulan mü'minler arasında bile türlü zümrelere ayrılmasına sâik olmaktadır. Bütün mesele için bk. mad. ĪMĀN. Bâzı mü'minler azâba hiç çarpılmadan ve hattâ hesap vermeden cennete girerler; sayıları 70.000 kişi olacaktır (Muslim, *Īmān*, hadîs 370 v. dd.). Bundan sonra şehidler (*şuhadā*) gelir ki, bunların rûhları (*arvāḥ*) gâlibâ şimdiden cennettedir (Muslim, VI, 38) ve mülkünü müdâfaa eden bir insan şehittir [b. bk.] ve katili cehenneme atılacaktır (Muslim, *Īmān*, hadîs 225). Fakat islâm âlemi üzerinde en ağır basan kelâmî mesele, şefâat [b. bk.] meselesi olmuş gibi görünmektedir.

Bu an'anelerde tarihî te'sirler de aynı şekilde açıkça görünmektedir. Bâzıları halkının istikbâli hakkında hiss-i kablelvukûlar ile dolu olan Peygambere kadar gidebilir; zamanlar, iyi olmadan önce, kötü olmalıdır. Hattâ bâzı hadîslere göre, kıyâmet saati ancak dünyada „Allah! Allah!" demeyen bir kimse kalmadığı, imânın vazgeçilmez olacağı bir zamanda gelecektir (Muslim, *Īmān*, hadîs 230 v. dd.). Fakat bâzı hadîsler, meydana geldikleri zamanlardaki iç harpler ile açıkça alâkalıdır. 'Oṯmān 'ın katlini önceden bildiren hadîsler kıyâmet saati hakkında söylenmiş hadîsler hâline gelmiş (Muslim, *Fitan*, hadîs 14 v.dd.) olup, iç harpler büyüyen imânsızlığın dindar kişiler arasında uyandırdığı derin ümitsizlik hislerini gösterir. Bir de İstanbul 'un çabucak zaptı ümitleri boşa çıktığı zaman, bu fethin kıyâmet alâmetlerinden biri olacağı inancı doğdu. Sözde bu şehirde müslümanların zafer sesi duyulur-duyulmaz, orduları Deccâl 'e hücûm için dâvet edilecektir (Muslim, *Fitan*, hadîs 37 v.d.). O zaman Îsâ gökten inecek. Bunun gibi bâzı hadîslere göre, kıyâmetten önce bütün dünya şüphecilik ile dolacak; başkalarına göre de, kıyâmetten önceki devir islâmiyetin zaferi ile tedvic edilecektir.

Kelâm âlimleri bu mâlzemeden kıyâmet gününde vukû bulacak hâdiselerin muhtemel bir hikâyesini çıkarmanın imkânsız olduğunu çok açık olarak görmüşlerdir. Bundan dolayı böyle bir şeye teşebbüsten sarf-ı nazar etmişler ve falan ve filan şey (*sirāṭ*, günâhların tartılması, şefâat havzı v.b.) gerçektir (*ḥaḳḳ*), demekle iktifâ etmişlerdir; ekseri ne türlü bir gerçekten bahsettiklerini de söylemiyorlar. Felsefî bakımdan, türlü-türlü gerçekler olduğunu çok iyi biliyorlardı (Nasafī ve Taftāzānī, s. 110 v. d.; Îcī, s. 592). Böylece onlar kıyâmet tasviri işini, gâyesi vâkıa değil, ahlâkı düzeltme olan dindar yazarlara bırakıyorlardı. Görünüşe göre, fark kafalarında tamâmiyle açık idi ve bu öğretme san'atının esâslı prensibine („insanlar ile akıllarının derecesine göre konu-

şunuz“ — bu söz hem ʿAlī, hem de Peygambere isnad edilmektedir) dönüp, dayanmaktadır ve orta çağdaki çift hakikat akîdesinin ilk kaynağı olmuştur. Bu vaziyet al-Ġazzālī'nin hiç olmazsa, üç veçheli olan usûlü ile aydınlatılabilir. *İḥyā'*'nın son kitabında ve daha ziyâde *Durra*'de, serbestçe dehşete düşürmek gâyesini güder; bu şeyler gerçektir — korkunç gerçeklerdir. Bununla berâber feylesuf vicdanında azap duyar ve *İḥyā'*'da bile (*al-Tavba* kitabı, IV, 20 v. d.) bu dünyanın müşahhas eşyâsına tatbik edilen kelimelerin, dünyanın eşyâları için, ancak mecaz olarak, *amṣāl* gibi, kullanılabileceğini tâlim ve bunu *Kur'an*, XXXIX, 42. âyeti ile müdâfaa eder. Fakat *İḳtiṣād*'ında (Kahire, 1320, s. 96—98) mûtedil bir iskolastik olarak görünür — *mīzān* ve *ṣirāṭ* vahy ile haktır ve akıl bunları inkâr edemez; *Maʿnūn* (Kahire, 1303, kelâmda mütehassıs olanlar için yazılmıştır) adlı eserinde bu fikirlerin felsefî temâyüllerini bir dereceye kadar inkişâf ettirir — şefâat (s. 28), hisap ve *ṣirāṭ* (s. 36), hislerin, muhayyilenin ve aklın hazları (*ḥissī*, *ḫayālī*, *ʿaḳlī*) olan cennet hazları (s. 38 v. dd.). İki *Maʿnūn*'un arkasında daha başka büyük mıkdarda farklar, izahlar ve incelikler olduğu hissini vermektedir ve bu his *Miṣkāt al-anvār*'ı ile kuvvetlendirilmiştir; bu mesele için bk. W. H. T. Gairdner tarafından *Asiatic Society Monographs*, XIX'daki tercümesi. al-Ġazzālī daha ileride gençlik, zihnî noksanlıklar, tarihî ve coğrâfî vaziyet ve muhit sebepleri ile müslüman olamamış ve bundan dolayı inançları neticesinde ıstılâh mânası ile itâat amelleri olmayan kimseler için, bir berzah akîdesini inkişâf ettirmiştir. Onlara karşı yapılacak hiç bir itiraz yoktur ve onları cehennem ateşinde cezâlandırmak haksızlık olurdu; fakat onların mükâfatlandırılmaları için de her hangi bir sebep yoktur. Bunun üzerine *Kur'an*'da geçen *al-aʿrāf* (VII, 45—47)'ta onlar için bir yer buldu. O bunu berzahta bulunanların aynı zamanda göğü ve cehennemi ve sâkinlerini görecekleri „yükseklikler, tepeler“ olarak izah etti. Böyle bir anlayış, şüphesiz, Peygamberin niyetinden çok uzaktır; fakat kelâmî bir uydurma olan al-Ġazzālī'nin gâyesi için kâfî idi. Bunun neticesi olarak meydana çıkan insanın dörtlü bir tasnifi için bk. *İḥyā'*, IV, 20—28; *İtḥāf*, VIII, 548—570; bu husûsî sınıf için bk. al-Ġazzālī, *Fayṣal al-tafriḳa*, Kahire, 1319, s. 75 v. d. ve *İḥyā'*, IV, 27 v.d.; *İtḥāf*, VIII, 564—568'de mevzû hakkında görüşler verilmektedir ve J. D. Luciani'nin *Prolégomènes théologiques de Senoussi* (Cezâyir, 1908, s. 106 v. d.)'de al-Ġazzālī tarafından ileri sürülmüş esâslara karşı bir hücum vardır. Bütün mevzû hakkında krş. Miguel Asín, *La Escatologia musulmana en la Divina Comedia*, Madrid, 1919, s. 99 v.d. al-Iclī'nin *Mavāḳif*'inde kıyâmetten bahsediş tarzı en kuru iskolastik olup, kullandığı canlı mâlzeme ile hayret edilecek bir tezat teşkil eder. Tıpkı al-Ġazzāli gibi, o da kıyâmet alâmetlerinden bahsetmez; bunlar ihtimâl kelâmî felsefeye değil, tarihine âittir. Mevcut olmayan bir şeyin varlığına dönüşünün imkânı ile başlar ve imânı kabûl etmeyen felsefe mektepleri ile sonuna kadar mücâdele eder; birbirini tâkip eden muhtelif unsurlar ona yalnız isbât edilecek naslar telkîn eder ve hattâ Peygamberin şefâati onu ancak mûtezile rafızı ile münâsebetinden dolayı alâkadar eder. Sûfîler ve mutasavvıflar arasında inkişâf eden kıyâmete dâir fikirler için bk. Louis Massignon, *La Passion d'al-Hallâj* (Paris, 1922), II, 664—698.

(D. B. MACDONALD.)

KIYÂS. ḲİYĀS (A.), kıyâs, istikrâ. *Ḳiyās* bilhassa meşşâʾî an'aneye bağlı olan müslüman feylesûfların mantığının [bk. mad. MANTIK] merkezini işgâl eder. Bu kelime yun. συλλογισμός (aş. bk.)'a değil, tam mânası ile ἀναλογία'ya tekabül eder. Bir ḳiyās, dilin alel'âde kullanılışına göre, bir toplama bir sayma, bir birleştirmedir; fakat Aristo bunu, bir netice çıkarılabilen hükümlerin bir araya getirilmesini göstermeğe yarayan bir ıstılah hâline getirdi. Buna (yâni tam ve kat'î bir neticeye, *ḳiyās ḥamlī*, varmak için) üç had (ὅροι, *ḥudūd*) lâzımdır: bir orta had (μέσον, *ḥudūd avsaṭ*) ve iki taraf (ἄκρα *ḥudūd aṭrāf*), msl. fânî, adam, Sokrat; mukaddimeler (*muḳaddimāt*) denilen iki hukûm ile birbirlerine öyle bir şekilde bağlanmışlardır ki, ondan bir netice [b. bk.] çıkar. Bu istidlâl usûlü ile bizce bilinmeyen veya bizce açıkça bilinmeyen şey bildiklerimizden istintâc edilmelidir, binnetice bize doğrudan-doğruya verilmiş olan veya daha önceden kazanmış olduğumuz bilgi genişlemiş ve bir temele istinâd etmiş olur. Aklı doğru bir şekilde kullanmak için, gramer ile arûzun kendi sâhalarında yaptığı gibi, *ḳiyās* mantığı da bâzı kaideler (*ḳavānīn*, müfred *ḳānūn* = yun. κανών) koyar. Fakat mantık sûrî bir doğruluk ile iktifâ etmez; bize gerçek bilginin yalnız *ʿaḳl* (νοῦς) tarafından teessüs ettiğini öğreten bir bilgi nazariyesi de olmalıdır. Gerçekte bilgimizi az veya çok genişletebilecek türlü nevî *ḳiyās*'lar vardır, fakat hakikî ilmi ancak συλλογισμός ἀποδεικτικός veya ἐπιστημονικός (*ḳiyās burhānī*) ile elde ederiz.

Fārābī'den sonraki islâm feylesûfları için mantık ilminin iki mevzuu vardır: 1. târife

(ὁρισμος, *ḥadd*), yahut târif mümkün olmadığı zaman tasvire (ὑπογραφή, *rasm*) götürür ve tasavvurun (*taṣavvur*) nasıl teşekkül ettiğini öğretir; 2. en büyük yakîne (*burhān*, *yaḳīn*) yahut buna ulaşmak imkânsız ise, takribî bir yakîne götüren istidlâl usûlünü (*taṣdīḳ* ve bir de *taḥḳīḳ*, *taḥaḳḳuḳ*) öğretir. *Taṣavvur*, bilhassa kelime ve ibârelerin mânasını araştırmak için ve *taṣdīḳ*, hukümlerin hakikatini bilmek ve ondan neticeler çıkarmak için kullanılır. Mantığın iki kısma bölünmesi, muhtevâ bakımından olduğu gibi, şekil bakımından da, mümkün değildir ve yalnız ikinci *Anālūṭīḳā*'da zarûrî ve burhânî netice nazariyesinden sonra târiften bahseden Aristo'nun maksadına uymaz. Burada müslüman feylesûfların Aristo şerhlerinde buldukları revâkîlere âit bir unsur bulunmaktadır.

Taṣdīḳ telakkîsi (zîra burada bahis mevzuu olan odur) Aristo'nun birinci ve ikinci *Anālūṭīḳā*'larına, *Cadal* (*Mavāżiʿ al-cadal*)'ine ve „Sofistlere reddiyeler“'ine dayanır; bir de muahhar devirlerdeki yunan şârihlerinde olduğu gibi, *Riṭōrīḳā* ve *Abūṭīḳā*'sı ile de alâkalıdır. Bu husûsta, müslümanların ilk önce Calinos'a âit eserleri εἰσαγωγὴ διαλεκτική'sini ve περὶ ἀποδείξεως'ın 15 kitabını tercüme ederek, Aristo'nun isbat hakkındaki nazariyesini tanıdıklarına dikkati çekeceğiz. Calinos gerçekte iktitafcı bir mütefekkir idi; fakat mantık husûsunda revâkîlerden ziyâde Aristo'ya bağlanıyordu.

Süryânîlerin olduğu gibi, müslüman âlimlerinin de, *Organon* hakkındaki bilgileri eski devirde ilk kitap ile birinci *Anālūṭīḳā*'nın ilerisine gitmiyordu. Müslüman feylesûfları, revâkîleri örnek alarak, mantık ile gramer arasında sıkı bir münâsebet kuruyorlardı. Abū Sulaymān'ın „gramer, arapça mantıktır ve mantık da mâkûl bir gramerdir“ (bk. al-Tavḥīdī, *Muḳābasāt 22*, s. 169) sözü, kendi devrinden ziyâde, ilk asırların anlayışını aksettirir.

Ancak bütün *Organon*'un tercümesinden sonradır ki (IX. asırdan X. asrın başına kadar), Fārābī *İḥṣāʾ al-ʿulūm* (Kahire, ts., s. 11—13)'unda, yunan şârihleri ile mutâbık olarak, mantığın kalbinin ikinci *Anālūṭīḳā*'da, yâni burhânî kıyâs (*burhān*) telâkkîsinde olduğunu te'yit edebildi: ondan önce bulunanlar sırf bir giriş, sonra bulunanlar da sırf bir şerhten ibâret idi. Bütün hepsinin gâyesi kat'î, burhânî yakîn, hakikatin bedâhati idi ki, bunun ışığı altında doğru (*ṣidḳ*), mutlak yanlışa kadar, bütün dereceleri ile, tanınır. Böylece *Cadal*, umûmiyetle kabûl edilmiş olan esâslara göre, çoğu zaman doğru olan yahut hiç olmazsa doğruya çok benzeyen düşünceler ile meşgûl olur; *Riṭōrīḳā* (*Ḫaṭāba*), doğru ile yanlışın, aynı derecede, aklı değil, ihtirasları hükümlerimize nasıl hâkim kıldığını gösterir; safsata ve mugalata (*muġāliṭ*) en çok kısmı yanlış olan hukümlere karşı gelir; nihâyet *Abūṭīḳā* (*şiʿr*), bize şâirlerin tahayyülleri ve yalanları hakkında bilgi verir. Fārābī'nin Aristo'nun *Abūṭīḳā*'sını bilip-bilmediği mâlûm değildir; onun üzerine bir şerh yazmamıştır.

O hâlde, kıymetleri umûmî sınıflamasına göre, *cādālī ḳiyās*, *ḳiyās burhānī*'de olduğu gibi, mutlak olarak, *yaḳīn* vermez; fakat bununla berâber, ekser hâllerde amelî olarak kâfîdir (*iḳnāʿī*); hitâbetten çıkarılan netice de, aynı şekilde enfüsî bir inanç şeklinde kabûl edilir ise, kâfî gelir; fakat safsata ve hitâbetten çıkarılan neticeler kıymetsizdir (*fāsid*).

Feylesûf mantıkçılar, kelâm âlimlerinin (*mutakallimūn*), vâızların ve hatîplerin umûmiyetle yalnız cadalî ve ḫatābî isbatlar getirdikleri kanâatindedirler. Kelâmcılar ve başkaları bil'akis bilâvâsıta bilgilerinin ve bilhassa *Kur'an* ve hadîs ile bildirilmiş hakikatin, yakîn bakımından, burhânî kıyastan üstün olduğunu iddia ederler. Fakat hem bunlar, hem ötekiler *şiʿr*'in hiçbir hakikate esâs olamayacağını söylemekte ittifak ederler; onlardan bir çokları şiire İblîs'in *Kur'an*'ı diyorlardı.

Daha önce söylemiş olduğumuz gibi, Fārābī her ne kadar başa burhânî kıyâsı koyuyor ise de, *Organon* üzerine yazdığı şerhte, burhânî kıyastan önce, cedeli ele almıştır. Daha kadîm çağlarda (revâkîler, iktitafçılar ve reybîlerde) burhânî kıyâs yerini cedel ve hitâbete bırakmış idi. Mamafih Fārābī'nin maksadı bu değil idi: hareket tarzını tam Aristoculara yakışan şu ihtar ile mâzûr gösterir: amelî hayatta, her ne kadar zarûrî hakikat bizâtihî daha mukaddem ise de, doğruya yakın, muhtemel, bize zarûrî olarak doğru olan hakikatten daha yakındır.

O hâlde mantığın başlıca mevzuu *ḳiyās burhānī*'dir. Istılâhata âit bir kaç ihtar ile başlayalım. Arapçaya en eski mütercimler, süryânîlerin örneğini tâkip ederek, umûmiyetle yunan kitaplarının adlarını olduğu gibi muhâfaza ve bir çok ıstılahları kabûl etmişler, fakat çok zaman ona arapça bir mâna veya tasvir eklemişlerdir. Bundan dolayı eski çağlara âit yunânî ıstılahlar o sırada çok karışık ve şaşırtıcı idi ve muhtelif mütercimler arap dilinin canlı hazînesinden bir seçme yaptıkları zaman karışıklık daha da arttı. Ancak Fārābī ile İbn Sīnā'nın çalışmaları sâyesinde ıstılahlar az-çok sâbit bir hâle gelmiştir.

Aristo devrini tâkip eden devirde muhtevâlarına bakılarak περὶ συλλογισμοῦ ve ϱ επι

ἀποδειξεως adı ile gösterilen birinci ve ikinci *Anālūṭīḳā* ile iktifâ edelim. *Anālūṭīḳā* kelimesi, bilhassa birinci *Anālūṭīḳā* için, uzun zaman arap dilinde yazılmış eserlerde muhâfaza olundu; milâdî IX. asırdan itibâren, συλλογισμός yerine arapça *ḳiyās* kelimesi kullanıldı. Bununla berâber X. asrın ikinci yarısında „(birinci) *Anālūṭīḳā*'ya *al-Aḳs* denilir; zîra burada hukümlerin ters çevrilmesi (*ḳalb*) bahis mevzuu edilir" (al-Ḥvārizmī, *Mafātīḥ al-ʿulūm*, nşr. v. Vloten, s. 145 v.d.) ifâdesine tesâdüf ediyoruz. *ʿAḳs* ve *ḳalb* müterâdiftirler.

συλλογισμός'u mukayese ve benzetme demek olan *ḳiyās* (cemi. *maḳāyīs*, *ḳiyāsāt*) ile tercüme etmekte nasıl karar kılındı? Ben aşağıdaki faraziyeyi teklif ediyorum: daha ilk meşşâ'îlerde, fakat bilhassa Calinos'un εἰσαγωγὴ διαλεκτική adlı yazısında συλλογισμοὶ κατ' ἀναλογίαν yahut κατὰ τὸἀνάλογίαν zikredilmektedir. Burada benzetme yolu ile elde edilen bir nevî farazî kıyâslardan bahsedilmektedir ki, Aristo sözde bunlara âfâkî büyük bir kıymet vermemiştir. Fakat bu kıyâslar *fiḳh* ve tıbbî eserlere sokulmuştur. Bir cinsi gösteren kıyâsın bütün συλλογισμοί'lar için bir cins ismi olarak kullanılmasını mümkün kılan bu değil midir?

Yukarıda zikrettiğimiz al-Ḥvārizmī, fıkıh hakkındaki bahiste (*Mafātīḥ*, s. 8 v.d.), başkaca hiç bir izah vermeden *ḳiyās al-ʿilla*'yi *ḳiyās al-ṣabah*'ten ayırır; ancak bir çok feylesûfların bu ayırmayı yapmadıklarına dikkati çeker. Eğer Aristo'nun kıyâs nazariyesinden hareket edilir ise, *ḳiyās al-ʿilla* tâbiri vâzıhtır. Aristo, dört illet (*ʿilal*, *asbāb*) hakkındaki umûmî nazariyesini kıyâs nazariyesine tatbik etti: hukümde maddeyi, hadde sûreti, kıyâsta fi'li ve hakikî sebebi ve târifte ise kıyâsî muhâkemenin hedefini görüyordu. O hâlde *ḳiyās al-ʿilla* ile yalnız *ḳiyās burhānī* anlaşılabilir; hâlbuki *ḳiyās al-ṣabah* ile *fiḳh*'ta mutâd olan benzetme ile muhâkemeyi anlamak lâzımdır.

Zarûrî ve kat'î bir netice gösteren *burhān* (ikinci *Anālūṭīḳā*) ıstılâhı da hemen tesbit edilmiş değildir. Yaʿḳūbī (ölm. 897) buna *Kitāb al-bayān va 'l-burhān* denildiğini bize öğretmektedir (nşr. Houtsma, I, 146). Her iki târbirin benzer bir mânası („açık olmak, bedihî olmak") vardır ve yunancaya tekabül eder. Fakat *bayān* kelimesinin çok daha geniş ve çok daha müphem bir mânası vardır. Buna sık-sık kitap adlarında tesâdüf olunur. Meşhûr bir misâli al-Câḥiẓ'in yazılarında bulunmaktadır; arap edebiyatının bir cilvesi olarak, o en karışık eserine *Fi 'l-bayān va 'l-tabyīn* adını vermiş ve burada kendi fikirlerini şâir ve hatîplerden zikrettiği parçalar ile izah etmeğe çalışmıştır.

En sonunda *ḳiyās burhānī*'yi göstermek üzere *burhān* ıstılahı gâlip geldi. Bâzı mutasavvıflar *bayān* ıstılahında *yaḳīn*'in daha yüksek bir derecesini bulmağa çalıştılar. Msl. Ḳuşayrī (376—465=986—1074; bk. mad. KAŞF) *burhān*'ı insanı *bayān* yakînine götüren ve *maʿrifa* ile bilâvâsıta hadse ulaştıran ilk zihnî merhale olarak telakkî eder.

al-Ḥvārizmī (*Mafātīḥ*, s. 145 v.d.)'ye göre *ḳiyās burhānī*'ye *al-īẓāḥ* denilmelidir; çünkü bu gerçek (*ṣaḥīḥ*) kiyâs ile doğru olmayan kıyâs arasındaki farkı bize açıklar. al-Ġazzālī „bedihî olmak" mânasında *vużūḥ* tâbirini tercih etmektedir; o *vużūḥ*'un *taḳlīd* („körü-körüne inanış") ile *burhān*'ın ortasında bulunduğunu söyler (*Mīzān al-ʿamal*, s. 3).

Fakat *burhān* da ekseriyâ biraz müphem bir mâna ile kullanılır. Bundan dolayı kat'î husûsiyeti üzerinde ısrâr edilmek istenilir ise, bir *burhān sāṭiʿ* veya *ḳāṭiʿ* (= mutlak olarak, muhakkak isbât)'den bahsetmek ihtiyâcı hissedilir. Bir de *dalīl ḳaṭʿī* vardır.

Dalīl (cem. *adilla*) ve *dilāla* (cem. *dalāʾil*) kelimeleri de ekseriyâ *ḳiyās burhānī*'nin müterâdifi olarak kullanılmıştır. al-Ġazzālī, başkaları arasında, *Tahāfut*'ünde (nşr. Bouyges, bk. fihrist), aynı mânayı vererek, *barāhīn handasīya* ve *adilla handasīya*'den bahseder. *Dalīl* yunanca σημεῖον („işâret, gösterme") kelimesine tekabül eder. Fakat σημεῖον, *ḳiyās burhānī*'de isbâtın şeklini göstermek için bir cins ismi olarak da kullanılmıştır (Sextus Empericus tarafından; krş. v. d. Berg, *Epitome des Averroes*, s. 154). Yalnız bu sebep *burhān* ile *dalīl*'in, fark gözetmeksizin kullanılmış olmasını izah etmek için kâfî gelir. Fakat Aristo'ya göre σημεῖον, zarûrî olarak doğru değil de, muhtemel sâhasına âit olan yalnız bir işâret ile isbâttır ve müslüman feylesûflar da onu böyle anlamışlardır. al-Ġazzālī, ona bu mânayı vererek (*Miḥakk al-naẓar*, Kahire, ts., s. 8), *ḳiyās dilāla* ile *ḳiyās ʿilla*'yi biribirinden ayırır.

Hastalıkların teşhisinde çok kullanılan *alāma* („hastalık alâmeti, ârâzı") ıstılâhına *dalīl* ile aynı derecede tesâdüf edilmektedir. Alâmetlere işâretlere, ârâza bakarak, bir neticeye varmak (umûmî bir tarzda söylenilebilir), hâricî görünüşlere bakarak bir neticeye varmak, yâni neticelerden illete inmek demektir. Bil'akis gördüğümüz gibi, *ḳiyās burhānī* illetten (esâs şekilden = *taṣavvur*'dan) istidlâlde bulunmalıdır. Umûmiyetle *taʿlīl* ve *istiḳrāʾ* denilen ve insanı ilme ulaştıran iki yol böylece tâyin ve târif edilmiş bulunmaktadır. Orta hadler

üzerinde çok ısrâr ederek (Plato'ya muhalif olarak), küllîden cüz'îye giden *taʿlīl*, bu kıyâs ilminin esâs düşüncesidir. Aristo'nun bütün vâkıaların tam olarak sayılmasını şart koştuğu ve cüz'îden umûmîye giden *istiḳrāʾ* (ἐπαγωγή) tecrübenin (ἐμπειρία, *tacārib*) verdiği vâkıadan hareket eder ve bizim için kıyâsî düşünceye varmak üzere en kısa yol ve zarûrî şarttır. İhsaslar ile alınan idrâk ile ihtimâlî düşünce, bilgimizin mebde'ini teşkil eder; fakat her düşüncenin bedihî esâslarının (msl. küll, kendini teşkil eden cüz'lerin birinden büyüktür) bilâvâsıta anlaşılması ve zarûrî istidlâl ile tezâhür eden yalnız mahz aklın faâliyeti bizi bütün insanlar ve bütün halklar için mûteber olan faâliyete götürür. İstikrâ, zımnî olarak, kıyas değildir ve ancak müşâhede ve tecrid eden müdrik kuvvetin bu faâliyeti, işbirliği yaparak meydana çıktığı derecede, gerçek ilmin kurulması için, bir kıymete sâhip olur. Müslüman feylesûfların Aristo'dan aldıkları ve inkişâf ettirdikleri işte bu kıyâs ilmidir. İstikrâ nazariyesi ekseriyâ kısaca zikredilir; nazarî izahın meyzuunu teşkil etmez ve ekseri mekteplerin iptidâî mantık kitaplarında meskût geçilir. Fakat, âmelî olarak, istikrâ (tıpkı bir hâlden diğerine, yâni cüz'îden cüz'îye giden benzetme ile kıyâs gibi), alâmetler ile muhâkeme ve belâgat örneği (παράδειγμα, *tamṯīl*) hâlinde, her zaman mevcut olarak kalmıştır.

Bu kısa girişten sonra, müslüman felsefesinde kıyâs ilmi tarihinin küçük bir taslağını vermek lâzım gelirdi. Maalesef arapça kaynakların ekserisi basılmamıştır ve basılmış olanların hepsine de bu maddenin çerçevesi içinde yer vermek mümkün değildir.

İḫvān al-Ṣafāʾ'nın *Rasāʾil*'i, muhtevâ bakımından olduğu gibi, ıstılâhât bakımından da eski husûsiyetler göstermektedir. Onlar mantığı, *taṣavvur* mantığı ve *taṣdīḳ* mantığı diye, ikiye ayırmazlar. Aristo'nun eserleri, hiç olmazsa adları, kendilerince mâlûm olduğu hâlde, bunları *Cadal*'den *Ṣiʿr*'e kadar ayrı-ayrı da bahis mevzuu etmezler. Fakat esâslı mesele, birinci ve ikinci *Anālūṭīḳā*'lar burada bulunmaktadır ve ilâvesiz, Aristo'nun görüşüne uygun olarak, anlatılmıştır.

İktitafçı usûllerine uygun olarak, bilgiye götüren müteaddit yolları ayrı risâlelerinde ayrı-ayrı sayarlar. Mâziden an'ane ile, hâlden hasselerin idrâki ile ve istikbalden de *istidlāl* ile (nücûm nazariyesi) bilgi alınmalıdır (Bombay, I, 80). Rûh kendisinden aşağı olan şeyleri, cisimler âlemini, hasseleri ile tanımağı öğrenir; kendi kendini *ʿaḳl* ile tanır ve kendisinden üstün olan şeyleri, rûh âlemini, *burhān* ile tanır (*agn. esr.*, s. 211). O hâlde üç bilgi yolu vardır: 1. insan ile hayvanda müşterek olan hasseler ile idrâk; 2. bütün insanları hayvanlardan ayıran bilâ vâsıta bilgi esâsı olmak bakımından, *ʿaḳl*; 3. *burhān*, bunun ile âlimler (*ʿulamā*) diğer insanların fevkine yükselir (II, 258). Bunun ile ilimlerinin bütün kaynaklarını tüketmiş olmuyoruz.

Rasāʾil 10—14'te „Aristo" mantığından, 13—14'te birinci ve ikinci *Anālūṭīḳā*'dan bahseder ve Aristo'ya hürmet gösterir; fakat Calinos'u tenkit ederler. Birinci *Anālūṭīḳā*'da kıyâslarda hukümlerin doğru olarak birleştirilmesi (*tarkīb*) gösterilir ve feylesûfların, tıpkı Aristo gibi, *ḳiyās burhānī*'yi, hakikatin terâzisi (*mīzān*; muahhar devirlerde bir defa mantığa *ʿilm al-mīzān* adı bile verilmiştir) doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ayırmağa ve *Cadal* ve *Ḫaṭāba* kitaplarında yazılanları reddetmeğe yarayan âlet olarak telakkî etmeleri vâkıası üzerinde ısrâr edilir. İkinci (*ḳaṭʿī*) *Anālūṭīḳā*'da, İḫvān al-Ṣafā' 4 mantık usûlü ayırmakla başlar: 1. *taḳsīm* (διαίρεσις), bölme, yâni cins ve nevîlere göre, sınıflara ayırma; 2. *taḥlīl*, cüz'î varlıklara (*aṣḫāṣ*) kadar tahlil etme; 3. *taḥdīd*, târif için tâkip edilecek yol ve bu münâsebet ile bir târifler mecmuası olan 41. *Risāla*'ye mürâcaat edilmesi söylenilir; 4. *burhān*, 14. *Risāla*'nin mevzuu olan *ḳiyās*'ın hakikî usûlü. Bu risâle A. Nagy, tarafından, *Liber introductionis in artem logicae demonstrationis, collectus a Mahometh discipulo Alquindi philosophi* (*Die philosophischen Abhandlungen des Jaʿqūb ben Isḥāq al-Kindī, Beitr. z. Gesch. d. Philos. im M. A.*, II, 5, Münster, 1897; bu husûsta şu makaleme bk. *Zu Kindi und seiner Schule, Arch. f. Gesch. d. Philos.*, 1899, XIII, 177 v. dd.) adı altında neşr ve orta çağ latincesine tercüme edilmiştir. Bu risâlenin müellif ve kaynakları (Themistios'un veya Philoponos'un Aristo şerhi?) hakkında daha derin bir araştırma arzu edilmeğe değer.

Fārābī *Organon*'u ve bâzı şerhleri arapça tercümeleri ile tanıyordu. Kendisi de (*Ṣiʿr* kitabı müstesnâ) hepsini şerhetmeğe çalıştı. Her ne kadar mantığın yalnız iç kelâma (*logos*) değil, fakat ifâde edilmiş kelâma (*logos*) da âit olduğuna dikkati çekmekte ise de, onu gramerden daha az sûrî olarak ayırmamaktadır. Ona göre, gramerin mevzuu her hangi bir halkın dilidir, yahut ona başka diller alınmış ise, aralarındaki uygunlukları veya ayrılıkları araştırır. Ona göre, mantık bütün halklar için, aynıdır; çünkü aklın prensipleri, msl. tenâkuz prensibini ifâde eden ibâre veya küllün cüüden büyük olduğunu ifâde eden

ibâre, herkes için mûteberdir; bütün insanlarda aynı olan aklın mâhiyeti, bir münâkaşada bu prensiplerin gerçekliği husûsunda hasım ile mutâbık kalınmasını icâp ettirir. Fakat bir de akla inancı, ona tâlilden çıkan neticelerin şaşmaz bir şekilde doğru olduğunu kabûl ettirmiştir; şu kadar var ki, bu tâlilde yalnız *burhânî* usûl tâkip edilmiş olmalıdır.

İbn Sînâ ile İbn Ruşd'ün eserlerinde bulunan Fârâbî eserlerine sayısız atıflar bu feylesûfun eserlerinin müteakip asırlar üzerindeki te'sirini açıkça gösterir. Aşağı-yukarı üç asır sonra Fârâbî'nin *İḥṣâ'*'sında bulunan mantığa dâir bütün bahsi İbn Ruşd'ün talebesi İbn Ṭumlûs, *Madḫal*'ine aynen geçirmiştir ve bu bahsin başında sâdece bir *ḳāla*, „o (üstâd) dedi" ibâresi var idi (bk. *Introducción al Arte de la Lógica*, nşr. M. Asín, Madrid, 1916, arapça metin, s. 15—30).

Fârâbî, İbn Ruşd gibi, münhasıran bir Aristo şârihi değil ise de, yine bir şârih idi; fakat İbn Sînâ muhtelif yazılarında ve hattâ bir defa manzûm olarak, mantığı daha çok müstakil bir tarzda ele aldı ve bunun asırlar boyunca büyük bir te'siri oldu. Bilhassa ansiklopedi tarzındaki *Kitāb al-şifā'* adlı eserinde mantığı en teferruâtlı bir şekilde işledi; *Kitāb al-naǰāt* (Roma, 1593)'ta, sonra *Kitāb al-işārāt* (nşr. Forget, Leiden, 1892)'ında ve *Manṭiḳ al-muşriḳiyyīn* (Kahire, 1910; manzûm mantığı ile birlikte basılmıştır)'inde bunun bir hulâsasını verdi. Umûmî olarak, *taṣavvur* telakkîsini *taṣdîḳ* telakkîsinden daha teferruatlı bir şekilde, ele almıştır.

İbn Sînâ için mantık tetkiki ilmî düşüncenin riyâzetidir (revâkî unsur). Allahın yardımı ile ihtiraslarını, mantık sâyesinde, yenecek ve mahz hakikati keşfetmeğe hazırlanacaktır. Ḥayy b. Yaḳẓān'ın temsilî simâsı gibi, mantığa istinâd ederek, tabiat ve rûh ülkeleri arasında dolaşacaktır. *İstiḳrā'*'ya, tabi'î yalnız kıyâsî düşüncenin her şeyden önce gelen şartı olmak itibârı ile, Fârâbî'nin verdiğinden daha fazla yer verebilir; mahz düşüncenin hazırlayıcı rûhî merhalelerini, yâni eşyâyı idrâk eden, onu zihinde ihzar ve teemmül eden rûhun kuvvet ve faâliyetlerini daha teferruatlı bir şekilde anlatabilir; fakat bütün hâlinde ve bilhassa kıyâs ilmi husûsunda Fârâbî'nin te'siri altında kalmaktadır.

al-Ġazzālī Fârâbî ile İbn Sînâ'nın mantığını tetkik etti ve kısmen onları kendine mâl etti. O, riyâziyecilerin ve mantığın istidlâl usûllerinin dinin leh veya aleyhinde kullanılamıyacağını düşünüyor. Mantık sâyesinde feylesûfların ayrı ıstılahları ile *mutakallimūn*'dan ayrıldıkları fikrindedir; aralarında bulunan gerçek muhâlefet, nazarî felsefe sâhasındadır. Bununla berâber bâzan feylesûfların dili ile konuşuyor gibi görünür ve bu yalnız âfâkî olarak onların iddialarına baş-vurduğu zamanlarda değildir. İbn Sînâ'da olduğundan çok daha fazla, mantık yerini rûhiyâta terkeder. Muhtelif istidlâl usûlleri, âfâkî değerlerinden ziyâde, enfüsî iknâ kuvvetlerine göre kıymetlendirilmiştir; nitekim msl. *İlcām al-avvāmm ʿan ʿilm al-kalām* (Kahire, 1309, s. 39 v.d.)'ında ilk yerde *burhān*'ı ve altıncı ve son yerde de, arzu edildiği için bir şey olarak, inancı (*īmān*) zikreder. Fakat feylesûflar ümide kapılmasınlar; kelâm âlimi ve sûfî olarak al-Ġazzālī, *Kur'an* ve hadîsin şehâdeti (*ḥucca*) ile *ma'rifa* sâyesinde, hakikatin ilhâm edilmesini, aklın faâliyeti ile te'min edilen *burhān*'dan üstün tutar.

Aristo mantığına dâir garp-islâm âleminde yazılmış olan mâlûm ilk eser Abū Ṣalt (460—529=1067/68—1134)'ın *Kitāb taḳwīm al-ẕihn*'i olup, C. A. Gonzalez tarafından basılmıştır: *Rectificación de la Mente* (Madrid, 1915). Müellifi al-Ġazzālī'nin daha genç bir muâsırı olmasına rağmen, eserini Fârâbî ve İbn Sînâ'nın te'sirinde kalmaksızın yazmış görünüyor. Eserini *Ḳiyās burhānī*'nin ilk kitabının sonunda bitirmektedir. Birinci *Anālūṭīḳā*'yı, *ḳiyās burhānī*'den daha mufassal olarak, ele alır ve birinci *Anālūṭīḳā* için muhâkemenin muhtelif şekillerinin (σχήματα, *aşkāl*) cedvel hâlinde bir hulâsasını verir.

Bil'akis İbn Ruşd, türlü şerhlerinde (*Kitāb al-şi'r* dâhil), bütün *Organon*'u ele alır. Eserî tamâm olarak ele almağı, bir de imkân nisbetinde, onun Aristo'ya âit vasfını bütün sâfiyeti ile muhâfaza etmeği kendisine vazife edinmiş idi. İbn Sînâ'nın daha önce farkına varmış olduğu gibi, Porphyrio'nun „Giriş"inin *Cadal*'e dayandığını ve *ḳiyās burhānī*'nin anlaşılması için hiç bir şey vermediğini anladı; fakat bununla berâber onu şerhetmek istedi; çünkü bunu yapmak mutâd hâline girmiş idi. Tercih ettiği *ḳiyās burhānî* idi; *ḳiyās* ve *burhān* olmayınca, insan saâdeti tamamlanmaz. Aristo'nun *ḳiyās* nazariyesine dokunmamak lâzımdır; yalnız anlaşılmaz yunanca kelime ve misâller yerine, iyi bir arapça ile kelime ve misâller koymak câizdir. Ona göre, Fârâbî ile İbn Sînâ Aristo'nun nazariyelerini kâfî derecede yakından tâkip etmemişler ve al-Ġazzālī de *Tahāfut*'te ekseriyâ *cadal* ve *ḫaṭābat*'ten alınmış delîller ile iktifâ etmiştir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de C. Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande* (Leipzig, 1855—1861), I—II; II, 297—396'da skolastiklerin latince tercümelerine zikirlere bakarak, hıristiyan iskolastikleri üzerindeki „arapların te'sirini" tetkik eder. Arap mantığının aslî kaynaklara dayanan iyi bir hulâsası yoktur. Bk. MANṬIḲ, NAẒAR ve UṢÛL.

(TJ. DE BOER.)

Fıkıhta kıyâs. Burada münhasıran fıkhın dört *aṣl* (kaynak)'ından (*uṣūl al-arbaʿa*=*adilla-i arbaʿa*) biri olmak bakımından, *ḳiyās*, yâni *Kur'an* ve *sunna*'den benzetme ve kıyas yolu ile muhâkeme yürüterek, şer'î hükümler çıkarma işi tetkik olunacaktır. Peygamberin ölümü cemâati vahy imkânlarından ve aynı zamanda siyâsî ve dinî meselelerde bir rehberden mehrûm bırakmış idi. Önceleri Allahın kitabına ve Peygamberin hareketlerine uyuluyordu. *Kur'an* ve sünnet, tabi'î olarak, cemâatin birer rehberi oldu. İlk halifeler zamanındaki genişleme yeni doğan kelâmî ve fıkhî düşünce, bütün bu yeni maddî ve mânevî âlem ortaya o zamana kadar bilinmeyen ve halli gâlibâ ne *Kur'an*'da ve ne *sunna*'de bulunan meseleler çıkarıyordu. Bu suretle her kes kendi düşünüşüne göre, kararlar vermek yahut hareketini tanzim etmek mecbûriyetini duyuyordu. Bu türlü hareketlerin başlangıcında şüphesiz hiç bir nazarî mâhiyet yok idi.

Hicretin ilk asrının ikinci yarısında fıkıh, hadîs ile birlikte, gelişmeğe başladı. Bu bir hizâda giden gelişme „tarihçi" ve „akliyeci" mektepler, yâni *ahl al-ḥadīṯ* yahut *ahl al-ʿilm* ile *ahl al-raʾy* arasında ihtilâfa sebep oldu. Mezheplerin en eski reisleri umûmî prensip meselelerine pek ehemmiyet vermeksizin, Abū Ḥanîfa (ölm. 150=767) gibi, şifâhen, Mālik b. Anas (ölm. 179=795 gibi de, yazılı olarak, fıkıh hükümlerini topladılar. al-Şāfiʿī (150—204=767—820) ihtimâl islâmın kelâm ve fıkıh sisteminde *Kur'an*, *sunna*, *icmāʿ* ve *ḳiyās*'ın, *aṣl*'larını (*uṣūl al-fiḳh*), kıymet ve vazifelerini ilk tesbit etmiş olan kimsedir. O „kıyâs, *Kur'an*, *sunna* ve *icmāʿ*'ın temâs etmediği husûslarda tatbik olunur" (*Risāla*, s. 65), diyor. Ona göre, „*ḳiyās* ile *ictihād* aynı fikri ifâde eden iki tâbirdir" (*ayn. esr.*, s. 66). Birbirinin az-çok müterâdifi olan başka kelimelerin mevcut olduğunu da ilâve etmeliyiz. *raʾy*'den daha önce bahsedilmiş idi; bu kelime *ḳiyās*'ın müterâdifi olarak kullanılmakta olup, mahz istidlâl mânasını almıştır. Hâlbuki kıyâs, husûsî bir istidlâl usûlünü ifâde etmek bakımından, dâimâ mahdut mânaya gelmektedir ki, *fiḳh*'ın diğer asıllarına da tatbik edilmesi gerekmektedir. Birbirinin az-çok müterâdifi olan şu kelimeleri de zikretmeliyiz: *istiḥsān*, *istiṣlāḥ* (b. bk.), *mafhūm* (aş. bk.) ve *tamṯīl* (aş. bk.).

al-Şāfiʿī'nin müdâfaa ettiği görüş çok geçmeden büyük münâkaşalara yol açtı. Muârızları arasında, başta, *ḳiyās*'ı tamâmen bertaraf eden, fakat *Ḳurʾān* ve *ḥadīṯ*'in *mafhūm*'u üzerine dayanmak suretiyle *ḳiyās* usûlüne yaklaşan Dāʾūd al-Ẓāhirī'yi zikretmek gerekir.

Kendisi de şâfi'î olan al-Buḫārī, hadis külliyâtına „*Kur'an* ve sünnete bağlı kalmak lâzımdır" başlığı altında bir bahis eklemiştir. 7. bâb şöyle başlamaktadır: „*Raʾy*'in reddine ve *ḳiyās*'ın tatbikına dâir hadîsler". 9. bâb başlığı da mânalıdır: „Peygamber Allahın kendisine bildirdiklerini, cemâate *raʾy*'siz ve *tamṯīl*'siz olarak, bu şekilde anlatırdı". Bu sonuncu kelime al-Ḳastallānī'nin şerhinde *ḳiyās* ile izah olunmuştur.

al-Dārimī, *Sunan*'inde *Kur'an*'ın ve *sunna*'nın halletmediği husûslarda *raʾy* ve *ḳiyās*'ın kullanılmasına tarafdar olmayan hadîsler zikretmektedir (bâb 16, 21 medhal). Bu hadîsler arasında, *ḳiyās*'ın istimâlini İblîs'e kadar çıkaran hadîsi zikredebiliriz (bk. *Kur'an*, VII, 11).

Diğer taraftan *ḳiyās* taraftarlarının dayandıkları hadîs şudur: Peygamber, Yemen'e kadı olarak gönderdiği Muʿāẕ b. Cabal'e „Karşına çıkan bir meseleyi nasıl halledersin?" diye sormuş. Muʿāẕ: — „Allahın kelâmına göre" — diye cevap vermiş. Peygamber: — „Ya Allahın kitabında bir hal çâresi bulamazsan" — diye sormuş — „O zaman Allahın resûlünün sünnetine göre hallederim." — „Ya ne Allahın resûlünün sünnetinde, ne de kitapta hal çâresi yoksa?" — „O zaman da, tereddüt etmeden, kendi kanâatime göre (*actahidu raʾyī*)" — demiştir. Bunun üzerine, Peygamber eli ile Muʿāẕ'ın göğsüne vurarak: — „Peygamberin elçisini Peygamberin hoşuna giden bir cevap vermeğe sevkeden Allaha şükürler olsun" — demiş (Abū Dāʾūd, *Aḳḍiyya*, bâb 11; Tirmiẕī, *Aḥkām*, bâb 3; Dārimī, bâb 19, medhal). Yukarıda bahsi geçen muhâlefete rağmen, *ḳiyās*, usûl ve fıkıhtaki yerini aldı. Bir kaç hadîste (Nasāʾī, *Ādāb al-ḳużāt*, bâb 11) yalnız *Kur'an* ve sünnet değil, aynı zamanda, *uṣūl*'den önce gelen, „sâlih kimselerin âdeti" (*al-ṣāliḥūn*) de yer almaktadır. Burada, „sâlih kimselerin âdeti" umûmiyetle *icmāʿ* [b. bk.]'a verilen yeri almaktadır. Mâlûm olduğu üzere, *icmāʿ* üçüncü, *ḳiyās* da sonuncu *aṣl*'dır.

Kabûl edilmiş olmakla berâber, *ḳiyās*, bir takım tahditlere uğramıştır. Bir kaç misâl verelim; muârızlar *Kur'an*, IV, 62'ye istinât etmektedirler: „Eğer reisleriniz ile aranızda fikir ihtilâfı olursa, Allah ve resûlüne dayanarak, bunları halletmeğe çalışınız." Onlara göre, burada „Allah ve resûlü" *Kur'an* ve

sünneti ifâde etmektedir. Onun için, mezkûr sûre *ḳiyās*'tan bahsetmiyor.

Bayżāvī bu itiraza şöyle cevap veriyor: „İhtilâfların metinlere ircâ suretiyle halli, *tamṯîl* (yk. bk.) ve istidlâl, yâni *ḳiyās* yolu bir yapılır".

Bu âyet dolayısı ile, müfessir Faḫr al-Dīn al-Rāzī ḳiyās husûsundaki tahditleri etraflı surette izah etmiş, *Kur'an*'ın ve sünnetin mutlak surette *ḳiyās*'tan önce geleceği kaidesini ortaya koymuştur. Yalnız bu asılları kullanmak mümkün olmadığı zaman, *ḳiyās*'a baş-vurmak câizdir. Krş. yukarıda tercüme edilmiş olan Mu'āẕ'e dâir hadîs ve Allahın emrine uyacak yerde, kendi muhâkemesini kullanan İblîs (yk. bk.). *Kur'an*'ın metni *tavātur* yolu ile tesbit edilmiştir, hâlbuki *ḳiyās*, *maẓnūn*'dan başka bir şey değildir; *ẓann* (şahsî rey)'ı tâkip etmek ise, *kuffār*'a hâs bir harekettir (bk. *Kur'an*, X, 67). Eğer hadîsleri *Kur'an*'a göre tahkik icâp ederse, *ḳiyās* bu tahkika çok daha muhtacdır. *Kur'an* Allahın kelâmıdır; *ḳiyās* ise âciz insan aklının eseridir. Bk. bir de madd. FIḲH, ŞARĪ'A, UṢŪL.

Bibliyografya: al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (Ḳalküte, 1862), II, 1189 v. dd.; al-Şāfi'ī, *Risāla fī uṣūl al-fiḳh* (Bulak, 1321), s. 65 v. d.; Faḫr al-Dīn al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb* (Bulak, 1289), II, 465; E. Sachau, *Zur ält. Gesch. des muh. Rechts* (*SB Ak. Wien*, 1870, LXV, 699 v. dd.); Snouck Hurgronje, *Nieuwe bijdragen tot de kennis van den Islam* (*BTLV*, IV. seri, VI, 412–418=*Verspr. Geschr.*, II, 50–56; ayn. mll., „Zâhirîler" hakkında mâlûmat (*Litteraturblatt f. orient. Philologie*, 1884, I, 42 v. dd.=*Verspr. Geschr.*, VI, 23; I. Goldziher, *Die Zahiriten*, s. 11 v. dd.; D. B. Macdonald, *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory* (London, 1903), s. 106 v. dd.; Th. W. Juynboll, *Handl. tot de kennis v. d. Moh. Wet* (Leiden, 1925), s. 41–44; G. Bergsträsser, *Anfänge und Charakter des jurist. Denkens im Islam* (*Der Islam*, 1924, XVI, 79); D. Santillana, *Istituzioni di diritto musulmano malichita* (Roma, 1926), I, 36 v. d.

(A. J. WENSINCK.)

KIZ. Bu kelimeye Orhun kitâbelerinde de rastlanmaktadır; bu kitâbelerde *ḳız oġul* („kız evlâd"), *ıdı oġul* („erkek evlâd")'un zıddı olarak, yer alır (W. Thomsen, *IE*, 7, s. 99), Kızkulesi, Üsküdar yakınlarında boğazın medhalinde, bir kaya üzerine inşâ edilmiş ve bugün bir feneri bulunan eski müstahkem bir kuleye verilen isimdir. Avrupalılar buna, yersiz olarak, Leander kulesi demektedirler; Çanakkale boğazından geçen Hero ile Leander efsânesini, yanlış olarak, bu kuleye bağlamışlardır. [Kyzikos muhârebesini müteâkip (m. ö. V. asır) Alkibiades Kız-kulesi'nin bulunduğu kayalığı, Karadeniz'den gelen gemiler için, gümrük mahalli hâline getirmiş, bu vaziyet uzun müddet devam etmiştir. Çok sonraları bu kayalığa Bizans imparatoru Manuel Komnenos tarafından küçük bir kale yaptırıldığı ve ona Arkla („küçük kale") denildiğini bâzı kaynaklardan öğreniyoruz. İcâbında boğazı kapamak için çekilen ve bir ucu Sarayburnu civarında olan zincirin diğer ucu buraya bağlanırdı ve İstanbul'un son muhâsarası esnâsında venediklilerin müdâfaasına bırakılmıştır. Seyyah P. Gylles XVI. asır ortalarında Kız-Kulesi'ni türkler tarafından yeni baştan yaptırılmış ve toplar ile techiz edilmiş olarak görmüştür. Dâmad İbrâhim Paşa'nın sadâretinde (XVIII. asrın ilk yarısı) deniz feneri şekline konulan ve bir yangında ahşap kısımları yanan bu kule receb 1133 (mayıs 1721)'te cam çerçeveleri mermerden olmak ve üstü kurşun kaplı bir kubbe ile örtülmek şartı ile yeniden yapılmıştır (Râşid, *Târiḫ*, İstanbul, 1282, V, 300). Osmanlılar zamanında kale müteaddit defalar şekil değiştirerek, nihâyet bugünkü şeklinde karar kılmıştır.] *Kız-taşı*, İstanbul'daki Marcian sütûnuna verilen isimdir; rivâyete göre, bu kadîm çağ âbidesinin, bâkir kızları bâkir olmayanlardan ayırmak gibi, bir hüneri var imiş (Galland, *Journal*, nşr. Schefer, II, 125).

[*Kızlar-ağası*, Osmanlı imparatorluğu saray teşkilâtında, pâdişahın harem dâiresinin başı olan ve aynı zamanda Dār al-Sa'āda ağası denilen büyük harem ağasına verilen unvandır. Kızlar-ağası, Osmanlı sarayının ve bütün enderûn ve harem-i hümayûn ağalarının en büyüğü idi. Derece itibârı ile kapu-ağası ve silâhdar ağalarından önce, sadrâzam ve şeyhülislâmdan sonra gelirdi. Devlet salnâmelerinde vezîr rütbesi ile mâbeyinin en büyük bir me'mûru olarak görülen bu ağalara, rütbeler ve unvanlar nizâm altına alındıktan sonra, tahrirâtta „Devletlû, inâyetlû efendim hazretleri" diye hitâp edilirdi. Mehmed V.'in cülûsunu (1909) müteâkip, kızlar-ağalığı teşrifattan çıkarılmış ve bu vazifeye tâyin edilenlere artık rütbe tevcih olunmamış, kendilerine sâdece *inâyetlû* denilmiştir.

Başlangıçta asıl vazifeleri sarayın kadınlara âit olan kısmına, yâni harem-i hümâyûna nezâret etmek idi. Pâdişaha en yakın bir vaziyette bulunması dolayısı ile, diğer ağalara karşı olan mânevi üstünlüğü, zamanla maddî bir üstünlük de sağlamıştır. Önceleri

yalnız Haremeyn-i şerîfeyn hazînesine nezâret ederken, sonraları, yâni 1716'da, İstanbul, Edirne, Bursa v.b. yerlerdeki pâdişaha ve hanedan erkânına âit vakıflara, yâni evkaf-ı salâtîn'e de nezâret etmeğe başladılar. XVIII. asırda, hazîne kâhyası veya eski sarayağasının, Dār al-Sa'āda ağası olması kanun idi. Bu şekilde, Dār al-Sa'āda ağalarının nufûzu, bilhassa XVIII. asırda devlet idâresine istikamet verecek derecede arttı. Msl. Ahmed III. ile Mahmud I. zamanlarındaki Hacı Beşir Ağa ve Mahmud I. zamanındaki diğer Beşir Ağa devlet idâresine bile müdâhale etmişlerdi. Sultan Aziz zamanında ölen Mehmed Arif Ağa gibi, sonradan vezâret ile şeyhülharem olarak Paşa unvanını taşımış Dār al-Sa'āda ağası da vardır.

XVI. asrın sonlarına doğru, kızlar-ağası unvanı, ak hadım-ağalara, bilhassa kapu-ağalarına verilmekte idi. Fakat 1582 tarihinde Habeşî Mehmed Ağa, ilk defa olarak, Dar al-Sa'āda ağalığını ak-ağalardan almıştır ve 1594 ten itibâren de bu mevkî müstakil bir ağalık şeklinde ve nihâî olarak habeşî-ağalara verilmiştir.

Kızlar-ağasının, Harem-i hümâyûna ve yukarıda zikri geçen hazîne ve vakıflara nezâretten başka, vazifeleri arasında şunlar da kayda değer: ölmek üzere bulunan pâdişahın son nefesini vermesi üzerine, keyfiyeti sadrâzama bildirmek; tahta geçecek olan şehzadeyi, silâhdar-ağa ile birlikte, koltuklayarak, Bāb al-Sa'āda önündeki tahta oturtup, pâdişah ilân etmek, sultanların nikâhlarında, vekil olarak, bulunmak başlıca vazifeleri arasında yer alırdı (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*, İstanbul, 1945, s. 52 v.d., 159, 163, 172 v. dd., 180)].

[Bu madde VEDAD GÜNYOL tarafından ikmâl edilmiştir].

KIZIL AHMEDLİ. [Bk. İSFENDİYÂR-OĞLU.]

KIZIL-ARSLAN, 'OṢMĀN MUẒAFFAR AL-DĪN (? — 1191), Azerbaycan atabeylerinden olup, meşhûr İldeñiz [b. bk.]'in küçük oğludur. Anası Sultan Tuğrul I.'un karısı ve aynı zamanda Sultan Arslan b. Tuğrul'un anasıdır. İldeñiz 1160 yılında Arslanşah'ı Hemedan'da Selçuklu tahtına oturtup, bütün devlet işlerini eline aldığı zaman, büyük oğlu Pehlivan Mehmed'i sultanın hâcibi ve küçük oğlu Kızıl Arslan'ı da *amîr sipahsālār* (bk. msl. *Aḫbār al-davlat al-Salçūḳīya*, nşr. Muḥammed İḳbāl, Lâhûr, 1933; trk. trc. Necâtî Lûgal, nşr. TTK, s. 111; *amîr silāḥ*) tâyin etmiş idi. Kızıl Arslan babası İldeñiz ve ağabeyisi Pehlivan [b. bk.]'ın atabeylikleri zamanında bu mevkîde kalmış ve Nahcivan'da oturarak, âilesinin iktâ bölgesi olan Azerbaycan'ı idâre etmiştir. 1166 yılında Rey vâlisi Inanç'ın te'dibinde bulunan Kızıl Arslan 1174'te, ağabeyisi ile birlikte, Tebriz'i Arslan Abaoğlu Falak al-Dīn Aḥmed'den almış ve ertesi sene babası İldeñiz'in Gürcistan seferine iştirâk etmiştir. Pehlivan vefâtı sırasında (1186 senesi başlarında) bilhassa Inanç Hatun'dan doğan iki oğluna amcaları Kızıl Arslan'a itâat etmelerini ve onun sözünden dışarı çıkmamalarını vasiyet etmiş idi.

Üvey kardeşi Pehlivan'ın devleti kendi başına idâre etmesinden bıkmış ve usanmış olan Selçuklu sultanı Tuğrul III., Kızıl Arslan'ın atabey olmasını hiç istemiyordu. Lâkin emîrlerin ekserisinin arzu ve temâyülleri karşısında, bunu kabûle mecbûr olmuş ve Azerbaycan'da bulunan Kızıl Arslan'ı Hemedan'a dâvet etmiştir. Kızıl Arslan birçok asker ile Selçuklu pâyitahtına gelmiş ve parlak merâsim ile karşılanmıştır. Muvâsalatından birkaç gün sonra, huzûrda bulunduğu sırada, sultanın hâcibi Karagöz'ün sûikasdına mârûz kalmış, fakat Tuğrul tarafından önlenmiştir. Bu hâdise ile hukümdarın kendisi hakkında iyi niyetler beslemediğine kanî olan Kızıl Arslan, tedbir almakta gecikmeyerek, kendi adamları vâsıtası ile, onun hareketini tâkip etmeğe başlamıştır. Lâkin zâhiren Tuğrul'a büyük bir hürmet gösteriyor ve ona her gün kıymetli hediyeler takdim ediyordu. Bu esnâda Rey'de bulunan Pehlivan Mehmed'in zevcesi Inanç Hatun, eski Rey vâlisi Inanç Bey'in kızı, Kızıl Arslan'ın atabey me'mûriyeti ile devlete ve hukümdara hâkim olmasını ve kendi oğulları Kutlug Inanç ve Ömer Emîran yerine, Pehlivan'ın başka bir türk kadınından doğmuş olan diğer oğlu Abū Bakr'i tercih etmesini çekemeyerek, ona cephe almış idi. Bununla alâkalı olan Inanç Hatun, zevcinin Hemedan'daki nufûzlu memlûklerinden Ay-Aba ve Rus'a haber göndererek, onları yanına çağırmıştır. Bu iki memlûk Inanç Hatun'un çocuklarını da alarak, maiyetlerindeki askerler ile gizlice Hemedan'dan Rey'e gelmişlerdir. Kısa bir zamanda bu şehirde kalabalık bir asker toplanmış idi ki, bunların çoğunu Inanç Hatun'un babası ile Pehlivan'ın askerleri teşkil ediyordu. Bunu zamanında öğrenen Kızıl Arslan, yanında mahbus bir vaziyette bulunan Tuğrul olduğu hâlde, Rey üzerine yürümüş, fakat muhâlif emîrler, onunla karşılaşmağı göze alamayarak, Bistam ve Damgan (Dāmaġān) taraflarına çekilmişler, Inanç Hatun ile oğulları Rey'de kalmışlardı. Atabey onlara iyi muâmele etmiştir. Bu sırada Tuğrul, bir fırsatını bularak, atabeyden kaçıp, Ay-Aba ile Rus'a iltică etmiştir.

Bundan büyük bir endişeye düşen Kızıl Arslan, alel'acele şehri terkederek, Hemedan'a gelmiş ve hükümdarın arkasından gelmekte olduğu zannı ile, oradan Azerbaycan yolunu tutmuş idi. İşte bu hâdiseden itibâren sultan ile atabey arasında açık bir mücâdele başlamıştır. Tuğrul aynı yıl içinde Damgan ve Bistam havâlisindeki ismâilîlere âit bâzı yerleri tahrip ettikten sonra, Rey'e ve bu şehirden, maiyetinden bir çok emîrler olduğu hâlde, Hemedan'a gitmiş ve halk tarafından sevinçle karşılanmıştır. Bu esnâda Kızıl Arslan'ın İsfahan'ı idâre eden yeğeni ve evlatlığı Abū Bakr, vergi yüzünden zulme uğrayan ahâlî tarafından, askerleri ile şehirden kovulmuş idi. Tuğrul bunları esir almak ümidi ile üzerlerine kuvvet göndermiş ise de, pusuya düşen bu kuvvet perişan olmuş ve bâzı Selçuklu emîrleri de öldürülmüştür (1187). Aynı sene içinde Kızıl Arslan, halife al-Nāṣir li-Dīn Allāh'a elçi göndererek, baba ve ağabeyisi gibi, kendisinin de hilâfetin sâdık bir bendesi olduğunu beyân ile, Tuğrul'a karşı yardım ricâsında bulunmuş idi. Oldukça uzun bir müddetten beri Selçuklu devletinin parçalanarak, zayıflaması ve hattâ ortadan kalkması yolunda gayret sarfeden hilâfet makamı Kızıl Arslan'ın bu mürâcaatını memnûniyetle karşılamış ve daha ileriye giderek, ona saltanat menşûru yollamıştır. Kararlaştırılan plâna göre, Kızıl Arslan ve halife orduları birleşerek, Tuğrul'un üzerine yürüyecek idi. Zafer kazanıldığı takdirde, Kirmānşāh havâlisinin hilâfet topraklarına ilhâkı da kararlaştırılmış idi. Fakat Calāl al-Dīn 'Ubayd Allāh b. Yūnus kumandasındaki Bagdad ordusu Hemedan önüne kadar geldiği hâlde, Kızıl Arslan meydanda görünmemiş, buna mukabil karşısında Selçuklu ordusunu bulmuş idi. 1188 yılı baharında (6 mayıs) Hemedan yakınında cereyân eden muhârebede Bagdad ordusu ağır bir bozguna uğramış ve kumandanı esir düşmüştür. Bu zaferi müteâkip Hemedan'a dönen Tuğrul, çok geçmeden, Kızıl Arslan'ın kalabalık bir asker ile Hemedan'a yürüdüğü haberini almış ve mukabeleye hazırlanmış idi. Tam muhârebe vukû bulacağı sırada gâlip gelebileceğinden pek emin olmayan atabey, ordusunu alarak, muhârebe meydanından uzaklaşmış ve Kirmānşāh taraflarına gitmiştir. Kızıl Arslan bu mıntakaya halife ordusu ile birleşmek için gitmiş idi. Bunu anlamakta gecikmeyen sultan, bir taraftan asker tedârik etmek, diğer taraftan Kızıl Arslan'ın Azerbaycan'daki nüfûzunu kırmak için, bu memlekete doğru yola çıkmış idi. Bunu tâkiben Kızıl Arslan, halife askeri ile berâber, Hemedan'a gelmiş ve burada Tuğrul tarafdarlarına karşı şiddetli bir muâmele göstermiştir. Fakat şehirde daha fazla kalamamış; sultanının Tebriz'de bulunmasından endişelenerek, Azerbaycan yolunu tutmuş ve bundan haberdar olan Tuğrul da Hemedan'a gelmiştir. Lâkin çok geçmeden, halifeden gördüğü teşvik üzerine, Kızıl Arslan yeniden Tuğrul'a karşı muhârebe etmek maksadı ile ikinci defa Hemedan'a yürümüştür. Fakat Selçuklu hükümdarı erkân ve ümerâsının fenâ hareketlerinden dolayı, bu defa atabeye mukavemet edemeyeceğini anlayarak, şehirden ayrılmış ve Kıpçaklardan bir ordu vücûda getirmek gâyesi ile Azerbaycan'a gitmiştir. Hemedan'a gelen Kızıl Arslan burada bulunduğu esnâda halifeden, ikinci defa olarak, saltanat menşûru almış ve kendisine hükümdarın arkasının bırakılmaması tavsiye olunmuştur. Bunun üzerine sür'atle Azerbaycan'a giden Kızıl Arslan Tuğrul'un taraftarları olan Kıpçakları perişân etmiş, fakat sultanı ele geçirememiştir. Filhakika sultan bir çok güçlüklere uğramakla berâber, selâmetle Hemedan'a gelmeğe muvaffak olmuş idi. Fakat az sonra bu bedbaht hükümdar hayatının ilk büyük felâketine uğramıştır. Atabey tarafından elde edilmiş olan bâzı ümerâ, Tuğrul'u yakalayarak, Kızıl Arslan'a teslim etmişlerdir. Atabey onu derhâl Dizmar kalesine göndererek, Süleyman-oğlu Sencer'i Selçuklu tahtına oturtmuştur. Bundan sonra İsfahan'a giden Kızıl Arslan burada ağabeyisinin dul zevcesi Inanç Hatun ile evlenmiş ve bu suretle Irak ümerâsını kendisine daha fazla bağlayacağını ümit etmiş idi. Hemedan'a döndüğü zaman Bagdad'dan aldığı yeni bir tavsiyeye binâen Süleyman'ı kaleye gönderip, Selçuklu tahtına oturmuştur. Fakat Kızıl Arslan'ın bu saltanat günleri pek az sürmüştür. Bir az önce evlendiği ağabeyisinin zevcesi Inanç Hatun kendisinden nefret ediyor ve hükümdarlarına hiyânet etmiş olan Irak emîrleri de iktâlarının yakında kesileceğinden korkuyorlardı. İşte bundan dolayı bunlar birleşerek, Kızıl Arslan'ı ortadan kaldırmağa karar vermişler ve bir gece çadırında sarhoş bir hâlde uyumakta olan sâbık atabeyi hançer ile öldürmüşlerdir.

Kızıl Arslan'ın hiç çocuğu olmamış idi. Ağabeyisi Pehlivan'ın oğullarından Abū Bakr'i kendisine veliahd yapması bu sebepten ileri gelmiştir. İbn al-Aṯīr (Mısır, XII, 30) onun kerîm, iyi ahlâklı ve adâleti seven bir insan olduğunu söylemektedir. Şurası muhakkaktır ki, Kızıl Arslan bir çok şâirleri himâye etmiştir. Anvarī, Genceli Niẓāmī, Ḳıvāmī ve Ẓahīr Fāryābī gibi, bir çok büyük şâirler ona kasîdeler yazmışlardır. Hattâ bunlardan ismi geçen Ẓahīr Fāryābī bir medhiyesinde göğün dokuz katlı kürsüsünü Kızıl Arslan'ın ayağı altına koymuş idi ki, bu beyti Sa'dī *Būstān*'ında tenkit mevzuu yapmış idi. Yalnız *Gulistān* ve *Būstān* şârihi meşhûr Sūdī'nin Ẓahīr Fāryābī'yi Kızıl Arslan'ın bir kızgınlık anında öldürttüğüne dâir sözleri doğru değildir.

Bibliyografya: Bundārī, *Zubdat al-nuṣra* (nşr. Houtsma), Leiden, 1889, s. 301 v.d. (trk. trc. Kıvâmüddin Burslan, TKK, s. 268 v.d.); Ṣadr al-Dīn Nīsābūrī, *Aḫbār al-davlat al-Salçūḳiya* (nşr. M. İḳbāl), Lâhûr, 1933, s. 133, 140, 144, 167, 172—175, 178—180 v. dd., 197 (trk. trc. Necâti Lûgal, TTK, s. 94, 98, 101, 117, 120—138); Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr* (*GMNS*, Leiden, 1921, II, 292, 297, 299, 301, 308, 322, 334, 337—340, 342, 345, 347 v.d., 355 v.d., 362 v.d.); İbn al-Aṯīr (Mısır), XI, 100 v.d., 159, 198, 212; XII, 11, 30; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda* (1910), s. 473—475; Muḥammed b. Niẓām al-Ḥusaynī, *al-'Urāża fi 'l-ḥikāyat al-Salçūḳiya* (nşr. K. Sussheim), Mısır, 1326, s. 170 v. dd.; Mīrḫvānd, *Rawżat al-ṣafā* (Bombay, 1263), kısım 17.

(FARUK SÜMER.)

KIZIL-BAŞ, şi'î mezhebinin gulâtından olan bir yolun mensûbu. Kızıl tac ve elbise giymek, pek eski bir kökten geliyor. XIV. asrın başlarında Yemen'deki bâtınî cereyânlarını yakından tâkip eden ve bâtınî mezhebine âit oldukça mufassal bir kitap yazan, şi'a-i zeydîye ulemâsından Muḥammed b. al-Ḥasan al-Daylamī, bâtınîyeye muḥammara („kırmızı elbise giyenler") de denildiğini yazdığı gibi (*Ḳawā'id 'aḳā'id Āl Muḥammed*, nşr. R. Strothmann, İstanbul, 1938, s. 5), bunların seneviyye mezhebini kuran Mazdak'e mensûp olduğunu ve bu yüzden Mazdakîya adı ile de anıldığını ve yine aynı yolun yolcusu olan Bābak-i Ḫurramī'ye mensûp sayıldıklarından bunlara bābakîya de denildiğini (s. 24), Bābak zamanında kırmızılar giydiklerinden „muḥammara" adı ile anıldıklarını kaydediyor (s. 25). XI. asrın ilk yarısında ölen Abū Manṣūr 'Abd al-Ḳāhir al-Bağdādī de *al-Farḳ bayn al-firaḳ*'ında *ḫurramīya* ile islâm zamanında zuhûr eden *ḫurramdīnīya*'ye *bābakīya* ve *mazdakīya* de denildiğini ve iki tâifeye de *muḥammara* adı verildiğini söyler (Mısır, 1910, s. 251 v.d.). Bunlardan başka, diğer din ve mezheplere dâir kitaplarda da bu husûsta aynı bilgiye rastlarız. Hulâsa Sâsânîler devrinde, Zerdüşt dininin mülhidleri tanınan zümre ile islâm devrinde zuhûr eden bâtınîlerin kırmızı elbise kabûl eyledikleri anlaşılmaktadır.

Sonradan şi'anın imâmiye mezhebine mensûp olan ve Safevî devletini kuran Erdebil sûfîlerinin 12 dilimli kızıl tac giydiklerini ve mensûplarının da bu tacı kabûl ettiklerini biliyoruz ki, bu çok eski bir an'anenin devamı olmalıdır.

Ardabīlīya tarîkatinin ilk kurucuları, esâsen şi'î olmadıkları hâlde, bu hânedânın şi'îliği benimsemesi, bu sülâleden ilk saltanat dâvasına kalkışan ve Şafī al-Dīn Ardabīlī'nin torununun torunu, Şeyḫ Şāh İbrāhīm (ölm. 1447)'in oğlu Şeyḫ Cunayd (1460) zamanındadır. Zâten Şeyḫ Cunayd'in, her hâlde Suriye, Anadolu ve Azerbaycan'daki şi'î—bâtınî boyları elde etmek, hattâ Sımavna kadısı oğlu Badr al-Dīn'in yoluna mensûp sûfileri yanına toplamak için, şi'îliği kabûl ettiğini ve bu yüzden Osman-oğulları ülkesinde ve Karaman'da kalamadığını Âşık Paşa-zâde'den öğreniyoruz (*Tarih*, İstanbul 1332, s. 264—267). Şeyḫ Cunayd'in öldürülmesinden sonra, Erdebil sûfîleri tarafından pîr, hattâ „Tanrı'nın zuhûru" tanınan oğlu Şeyḫ Ḥaydar, 12 dilimli kızıl tac giymeğe, kızıl sarık sarınmağa başlamış, müridlerine de, derecelerine göre, aynı tacı, sarıklı veya sarıksız olarak, giydirmiştir. Müstakim-zâde, *Risāla-i tāciya*'sinde, bu taca *ḫaydarī tāc* demektedir. Bu ad, ḳalandarīya'den ḫaydarīya kolunu kuran Ḳuṭb al-Dīn Ḥaydar'ı da hatırlatır ise de, Şeyḫ Cunayd'in oğlu Ḥaydar'a nisbet edildiğinden, bu isim verilmiş olmalıdır. Yine Müstakim-zâde kızıl tacın, „şāhān-i ṣafavīya ecdâdı ḫaydarīya silsilesi tarafından" kullanıldığını ve bu yüzden onlara kızıl-baş denildiğini, ayni tarîkate mensûp olan Hacı Bayram Velî (ölm. 1428)'nin, kırmızıyı beyaz çuhaya ve dâmadı olup, Anadolu'da ḳādirīya tarîkatinin bir şûbesi olan aşrafīya'yi yayan Eşref-zâde (ölm. 1469)'nin de çuhayı keçeye tebdil ettiğini söylüyor.

Kızıl tac kabûl edildikten sonra, İran'daki Safevî şahlarına tâbî olan bu zümreye sünnîler tarafından kızıl-baş denilmiş, aleyhlerine bir çok kötü isnâdlar uydurulmuş ve bu ad muhâlifleri tarafından dâimâ tezyif maksadı ile kullanılmış, buna karşılık kendileri tarafından da kızıl elbisenin ve bilhassa kızıl tacın kudsiyetine âit bir haylı hikâyeler icât edilmiştir. Bunlar Şāh Ṭahmasp zamanında (1524—1576); Bişāṭī adlı birisi tarafından yazılan ve sonradan, Ḥatā'ī mahlası ile şiirler yazan Şāh İsmā'īl Ṣafavī (ölm. 1524)'ye isnât edilen *Manāḳib al-asrār bahcat al-aḫrār*'da ve Otman Baba (ölm. 1478) kolundan gelen ve 901 (1495/1496)'de Otman Baba'ya mensûp alevî-bâtınî zümre tarafından *ḳuṭb* tanınan Ak-

yazılı Sultan mensûplarından Eğribozlu Yamînî'nin *Faẓîlat-nāma*'sinde bulunmaktadır.

Bu zümreye kızıl-baş adından başka, çeşitli adlar da verilmiştir. Anadolu'da ve yine muhâlifleri tarafından bu zümreye, uydurma bir kanâati belirten „Mum söndürenler" denildiği gibi, İran'da da aynı mânaya gelen „çarâğ-kuşān" denilmiştir. Anadolu'da „tavşan-yemezler", Makû'da „Kara-koyunlular", Urmiye'de „Abdal-beyliler", Lûristan'da „Gulyā'î", Tebriz'de „Gūrān", Tebriz muzâfâtından Karadağ'da „Şamlular", Karabağ'da „Milliler", Meşhed tarafında „Ali Allâhîler" denilmektedir. „Tavşan-yemezler" sözü şî'a-i imâmîye'de tavşanın harâm olmasından doğan bir sözdür. „Ali Allâhîler" sözü, 'Alî [b. bk.] hakkındaki müfrit sevgi ve fikirlerinden meydana gelmiştir. Diğer adlar boy adlarıdır ve bu boylar Şâh İsmâ'îl ile babası Ḥaydar'a yardım eden boylardır. Fakat halk arasında bu adlara, halk iştikakçılığından doğan çeşitli mânalar verilmiştir. Msl. „Abdal-beyliler" denilmesinin sebebi, bunların İmâm Ḥusayn'e Ḫân Abdāl demeleridir. „Gūrān" sözü de, reislerinin on ikinci imâm Muḥammed Mahdî'yi görmüş olmasındandır. Kızıl-başlar, İran'da, kendilerine ehl-i Hak [b. bk] derler. Hak, sûfîlerce Tanrı adlarındandır; fakat aynı zamanda bu kelime ebced hesâbında 108 sayısını gösterir. İki noktası da hesaplanırsa 110 eder. 'Alî adı da 110'dur. Bu bakımdan "ehl-i Hak", „ehl-i 'Alî" demektir (bu husûsta, 1882'de İstanbul'da ölen Ḥarîrî-zāda Aḥmed Kamāl al-Dîn'in matbû *Kamāl-nāma-i Āl-i 'Abā*'sında uzun tafsilât vardır. Anadolu'da, kendilerine „Şâh Şafî süreği" derler. Bektâşîler bunlara "Sofu sürekleri" adını verirler ve „yol bir, sürek bin bir", „sürek olsun, çörek olsun Ehl-i beyt'i sever olsun" sözü ile bunların da kendilerince doğru yolda olduğunu ifâde ederler.

Kızıl-başlar, Şeyh Şafî al-Dîn Ardabîlî'yi pîr tanımakla berâber, Ardabîlîya (Ṣafavîya) tarîkatinin kurulduğu ilk devirlerdeki sünnî ve sûfî husûsiyeti ile alâkalı değildirler. Kızıl-başların erkânında bektâşî erkânının büyük te'siri inkâr edilemez; fakat bu mezhebi bektâşilik ile karıştırmamak lâzımdır. Bektâşilik, bir tarîkattir ve her isteyen bu tarîkate girebilir ise de, kızıl-başlığa giremez. Kızıl-baş, erkek olsun, kadın olsun, mutlaka kızıl-baş soyundan gelir. Bu bakımdan kızıl-başlığa bir tarîkat dememize imkân yoktur. Kızıl-başlık, daha ziyâde bir din, bir mezhep mâhiyetini taşır. Bektâşiler, kızıl-başları meydanlarına kabûl etmezler ve onlardan biri, bektâşi olmak isterse, kendilerine yakın saydıkları hâlde, yine de âdetâ „zâhir" denilen ve bektâşi tarîkatine girmemiş olan her hangi bir şahsa nasıl nasip verilir ise, ona da aynı erkân ile nasip verilir. Buna karşılık onlar, çok defa, bektâşileri kendi âyinlerine alırlar.

Son zamanlarda kızıl-başlar, iki mühim kısma ayrılmışlardır: eskiden olduğu gibi, ocaklara bağlı kalanlar, bektâşi çelebîlerine uyanlar. Bu ikinci kısım mensûpları, ocaklara bağlı kalanlara *purut*, ocaklara bağlı çelebîlere uyanlara *dönük* adını takmışlardır.

Bu zümrenin İran'a olan sıkı bağlılığı hakkında tarihlerde ve devlet arşivinde bir çok kayıtlar vardır (bk. Ahmed Refik, *XVI. asırda râfızîlik ve bektâşilik*, İstanbul, 1932, s. 5—13, 20 v. d., 26, 30, 31, 32 v.d., 34 v. d., 37, 39 v. dd.). Safevîlere karşı gösterilen bu bağlılık osmanlı hukûmeti tarafından dâimâ dikkatle tâkip edilmiş ve İran'dan gelen kızıl-başlar ve onlara yardım eden Anadolu kızıl-başları şiddetle cezâlandırılmış, vakit-vakit çıkan isyânları bastırmak için, ciddî tedbirler almak lüzûmu hâsıl olmuştur (bk. msl. Başvekâlet arşivi, mühimme defteri, 7, huküm 1835, 1984, 2021; mühimme defteri, 80, huküm 49). Daha Bayezid II. zamanında (886—918 = 1481—1512), Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa'yı mağlûp edecek kadar kuvvetlenen Şah-kulu (buna Şeytan-kulu da denilir)'nu vezîr-i âzam Ali Paşa, kendisinin de maktûl düştüğü bir muhârebede, imhâ etmiş idi. Kızıl-baş—Safevî münâsebetinin Osmanlı devletini sarsacak derecede vahim bir tehlike olduğunu iyi anlayan Yavuz Sultan Selim, Şâh İsmâ'îl üzerine yürümeden önce, kızıl-başlara şiddetli bir darbe indirmiş, Kanûnî Sultan Süleyman zamanındaki bir kızıl-baş isyânının da sadrâzam İbrâhim Paşa epey güçlükle bastırabilmiştir. Müteâkip devirlerde Anadolu'da çeşitli âmillerin te'siri altında zuhûr eden isyânlarda da kızıl-başlığın mühim bir rolü olduğu muhakkaktır.

Bütün bu tedbirlere rağmen kızıl-başlar Safevî hânedanına karşı bağlılıklarını muhâfaza etmişlerdir. İran şâhı Ṭahmasp zamanında yaşayan ve tertiplediği isyân neticesinde Sivas'ta asılan alevî şâir Pîr Sultan Abdal bir nefesinde mezhebinin zaferini ve şâhının galebesini temennî ettiği gibi, Şâh İsmâ'îl veya Ṭahmasp devrinde yaşadığı zannedilen Pîr Ali adlı diğer bir alevî şâiri de osmanlı türklerine karşı hemen aynı hisleri ifâde eden bir nefes yazmıştır (Abdülbakî Gölpınarlı—Pertev Nâilî Boratav, *Pîr Sultan Abdal*, Ankara, 1943, s. 61 v. d., nefes 28; s. 16, not). Muahhar devirlerde yaşayan Żikrî adlı bir bektâşi şâiri ile XIX. asırda yaşayan meşhûr halk şâiri bektâşi Dertli de mensûp oldukları zümreye kızıl-baş denildiğinden dolayı övünürler. Bu bağlılığın Safevîlerin son zamanlarına kadar sürdüğü bir *Manāḳib* nüshasının sonundaki „gülbang"'dan anlaşılıyor. Anadolu'da yazılan bu metinde Erdebil'de medfûn Şâh Sayyid Şafî ve Sulṭān Ḥaṭā'î anılmakta, tahta geçen evlâdı takdis edilmektedir. Sonundaki „Mürşid-i kâmil Süleyman-ı zaman" Abbâs II.'tan sonra 1077'de Şâh Sulaymān adı ile tahta çıkıp, 1105'e kadar saltanat süren Şâh Şafî II.'dir. Safevî hânedanı bu bağlılığı, Anadolu'ya gönderilen halifeleri vâsıtası ile, arttırmağa muvaffak olmuşlardır (Safevîlik ile kızıl-başlığın alâkası hakkında bk. mad. SAFEVÎLER).

Kızıl-başlık, inancının usûl ve fürûu sistemleşmiş, fikir ayrılıklarının münâkaşası yapılmış bir mezhep değildir ve hiç bir vakit, bu dereceye gelmesine de imkân yotur. Kızıl-başlıkta i n a n ç daha ziyâde göreneğe ve an'aneye dayanır. Bu bakımdan alevîlerin itikatlarını, ya kendileri ile berâber olup duyarak, görerek, anlamak ve yahut mukaddes saydıkları kitaplarından, „deyiş" ve „âyet" dedikleri nefeslerden, yâni dinî ve hece vezni ile söylenmiş, dörtlüklerden meydana gelen şiirlerden istidlâl etmek icâp eder.

Kızıl-başların itikatlarında esâs, 'Alî'yi tanrı tanımaktır. Şehâdetleri olan *lā ilāha illa 'llāh Muḥammed rasūl Allāh 'Aliyyun valî Allāh Valiyyun 'Alî Allāh* sözleri de bunu açıkça bildirir. Mâmafih aralarında dilden-dile nakledilen ve *Manāḳib al-asrār bahcat al-aḥrār* ve *Faẓîlat-nāma* gibi mukaddes kitaplarında, yazılı hikâyelerde, 'Alî'den başka bir Allah da vardır. Fakat kızıl-başlar bunları te'vil ederler. 'Alî, onlarca, bin bir „dondan" (libastan) baş göstermiştir, onun için halkı şüpheye düşürmüştür. Zâten Allah, Muḥammed ve 'Alî, üçü birdir. Tanrı, Muḥammed ve 'Alî sûretinde görünmüştür. Fakat bütün hikâyelerde 'Alî dâimâ Muḥammed'den üstündür. Hattâ onlarca Mi'râc bile Peygamberin 'Alî sırrına ermesidir ve âyîn-i cemleri de (*'ayn al-cam'*) onlarca inanılan bu Mi'râc hikâyesinin temsilinden başka bir şey değildir.

'Alî'yi bir yandan Peygamber'in vasîsi ve ümmetin imâmı tanıyan, bir yandan Muḥammed'in mürşidi sayan, bir yandan da tanrı bilen bu zümre, ibâdetleri te'vil etmek ve mezhepte dereceler kabûl eylemek husûsunda ismâilîyenin te'siri altında kalmakla berâber, 12 imâmı kabûl ettiklerinden dolayı „imâmîye" mezhebinin müfritlerinden addedilebilir. Ancak onlar, 12 imâmın hayatlarına âit mûcizevî menkıbelere inanırlar ve bektâşiler gibi, 12 imâmdan başka, bir „on dört mâsum" kabûl ederler. Bunlar 12 imâmın henüz erginlik çağına girmeden öldürülmüş olan erkek evlâtlarıdır. Hâlbuki şî'a-i imâmîyede 14 mâsum—Peygamber ile kızı Fâṭima ve 12 imâmdır. İmâmiyeye göre, bunlar mâsumdur, yâni küçük ve büyük günah işlemezler. Hâlbuki kızıl-başlar ve bektâşiler, mâsum kelimesinin halk indindeki mânasına bakarak, bilgisizlikleri yüzünden, bu 14 mâsumu icât etmişlerdir ki, bunların çoğu ensâb kitaplarında yoktur ve uydurmadır (14 mâsum için bk. Ahmed Rifat, *Mir'āt al-maḳāṣid fî daf' al-mafāsid*, İstanbul, 1293, s. 225—231).

Manāḳib al-asrār bahcat al-aḥrār ile, yine XVI. asra âit olan ve „dergâh-ı âlîde Seyyid Abdülbâkî Efendi hazretleri evliyâya muhib olan mü'minlere gönderdiği mektuptur" başlığını taşıyan 25 sahifelik risâlede kızıl-başlığın esâsları kayıtlıdır. *Manāḳib*'a göre, bu mezhepte 3 sünnet, 7 farz vardır. Sünnetler dilden tevhid kelimesini bırakmamak, kalpten düşmanlığı atıp, kimseye karşı kibirlenmemek ve kin tutmamak, gönül kırmamak ve kimseye düşmanlık etmemektir. Farzlar sırrını saklamak, mezhepdaşları ile birlikte olmak, yalan ve gıybetten kaçınmak, hizmette bulunmak, mürebbîsine itâat etmek, müsâhibini görüp gözetmek, halifeden tac ve kisvet giyinmektir. Aynı kitapta bu 3 sünnet ile 4 farzdan düşenin, yâni bunları yapmayanların, cezâları da yazılıdır. Bu cezâlar ihvan topluluğunda *ṭarîḳ*, yâni sopa yemek ve halife ile mürşide para cezâsı vermektir. Bu sünnetler ile farzlar ikinci kitapta da uzun-uzadıya anlatılır ve cezâlardan bahsedilir.

Kızıl-başlar ibâdete âit hukümleri te'vil ederler; fakat bu dinî hukümlere karşılık mezhebin hukümlerini yerine getirmede fevkalâde bir taassup gösterirler. Bilhassa *tavallā* ve *tabarrā*'da, yâni 'Alî ile evlâdını sevmede, sevenleri sevmede ve sevmeyenleri sevmemede, sevmeyenleri sevenlere düşmanlık etmede pek ileri giderler ve bu husûsta son iki sünnet ile farzların ikincisini ve üçüncüsünü tutmakta tenâkuza düşerler. Alış-verişte doğruluktan hiç ayrılmazlar. Hattâ terâzinin, bâzı defa insanı yanıltacağına kail olduklarından, terâzi ile satılacak şeyleri satmazlar, tâne ile satılacak şeyleri satarlar. Bu yüzden de bâzı yerlerde haklarında „kızıl-başlar terâzi tutamaz" da denilir. Bu zümrede bıyık ve sakal kesmek yoktur. Mezheplerinde kadın boşamak harâmdır. Boşanmış kadın alan, yahut karısını boşayan zinâ etmiş ve zinâ ettirmiş sayılır ve *düşkün* olur, yâni cemiyet hâricine atılır. Ancak karısını, pek kötü bir vaziyette görürse, dedenin tasvibi ile, bırakabilir ve kadın *düşkün* olur.

Manāḳib'den Seyyid Abdülbâkî'nin mektubundan ve nefeslerden kızıl-başlarda d e r e c e l e r olduğu anlaşılmaktadır. Bu derecelerin yalnız üçü, birer yükseliş derecesi olup, diğerleri doğuştan, atadan elde edilir. Bunlardan biri tesâdüfe bağlıdır. Bu dereceler, sırası ile, şunlardır: — 1. H a l i f e. Son zamanlarda, kızıl-başların arasında halife yok idi. Bu makamı, bektâşi çelebîsi temsil ederdi. Fakat o da halifeliği, Hacı Bektaş tekkesinde oturan ve „Dede baba" denilen mücerret, yâni evlenmemiş bektâşi babasından alırdı. Son halife, millî mücâdelede Atatürk tarafını tutan Ahmed Cemâleddin Çelebî'dir. Tarîkatlerin kaldırılmasından ve tekkelerin kapanmasından sonra, çelebîlerden halifelik alan olmamış idi. Zâten çelebîlerin halifelik almaları da kızıl-başlara karşı nufûzlarını kuvvetlendirmek gâyesi ile değil idi; çünkü kızıl-başlar, bektâşi babalarına ve „dede babaya" bağlı değillerdi. Çelebîler, bektâşilerin en yüksek derecesine yükselebilmek için, bu halifeliği alıyorlardı. Safevîler devrinde halifeler, doğrudan-doğruya, İran'dan gönderilirdi. — 2. D e d e, kızılbaşların dâimî merci'idir. Dedeler, ocakzâdedir, yâni iddialarına göre, Peygamber soyundandır; ancak bu soya, meşhûr bir aziz vâsıtası ile ulaştıklarını söylerler. Ağu-içen (Karadonlu Can baba), Şeyh Bircan, Şeyh Çoban, Gözü Kızıl (Kızıl-Deli), Şeyh Sâmit (Samut), Dede Kargın, Pîr Sultan, Sarı Saltuk, Seyyid Baba, Celâl Abbâs ('Alî'nin oğlu Abu 'l-Faḍl 'Abbâs), İmâm Rızâ (8. imâm), Garip Mûsâ, Ali Seydî Otman (yahut Seyyid Ali, bektâşilerce lekabı Kızıl-Deli), Abdal Mûsâ. Karadonlu Can Baba, Seyyid Ali (Kızıl-Deli Sultan), Dede Kargın, Abdal Mûsâ ve Sarı Saltuk, *Hacı Bektaş velâyet-nâmesi*'nde geçer. Şeyh Sâmit'in adına, *Otman Baba velâyet-nâmesi*'nde rastlıyoruz. Gözü Kızıl ve Ali Seyyidî ocaklarının da aynı olması icâp eder. Bâzı âileler, rivâyetler ile, bu ocaklardan birine mensûp olduğunu söyler ve kızıl-başlar, bu ocak-zâdenin „tâlibi" olduklarını kabûl ederler. Ocakların bir kısmı diğerine tâbîdir. Tâbî olan ocak, mürşid sayılır ve metbû ocak, pîrdir. Fakat bu husûsu da tam olarak tevsik etmeğe imkân yoktur; çünkü bu gelenek de artık kaybolmak üzeredir. Eskiden tâbî ocağa mensûp dedeler, metbû ocaktan, metbû ocak lar da halifelerden izin ve icâzet alarak, kızıl-başların dinî işlerini görürlermiş. Safevî nüfûzunun kalkmasından sonra, yavaş-yavaş bu bağlılık da ortadan kalkmıştır. — 3. M ü r e b b î, dede bulunmadığı zaman, kızıl-başların dinî işlerini görmek, dâvalarına bakmak, iktizâ edince nezir toplamak, kurbanlarını kesmek için, dede tarafından tâyin edilen zâttır ve dede vekilidir. Evvelce bütün kızıl-başlarda umûmî olduğunu nefeslerden ve iki ana kaynaktan anladığımız bu derece, son zamanlarda Elmalı tarafında var idi. Mürebbîye bâzı yerlerde „dikme" denilir. — 4. R e h b e r, âyinlerde muayyen vazifeyi yapan, tâlibi mürşide götüren zâttır. Âyîn esnâsında, „yol" ve „erkân „bilen her hangi bir zât bu vazifeyi görür. — 5. M u s â h i p, kızılbaşlarda ergenlik çağına girip, bir âyin ile tarîkate kabûl edilecek kimsenin yanında bulunan ergen kimseye denilir. Kendi tâbirlerince musâhip kavline giren, ömrünün sonuna kadar müsâhibini görüp-gözetmeğe mecbûrdur. Müsâhibi „düşkün" olan da, onu düşkünlüğe uğratan şeyden men'etmediği için, düşkün olur. — 6. T â l i p, ocak-zâde olmayan, yâni 'Alî soyundan gelmeyen bütün kızıl-başlardır.

Kızıl-başların belli-başlı i b â d e t ve e r k â n ı şunlardır: Muharremde, İmâm Ḥusayn mâtemini anmak için, 12 gün oruç tutarlar. Mutassıpları bu sırada, bektâşiler gibi, su içmezler, et yemezler ve hayvânî gıdaları ağızlarına almazlar. Kışın şubat ayında da üç gün Hızır orucu tutarlar. Hızır onlarca, 'Alî'nin bir görünüşüdür. Kızıl-başlarda ibâdet zamanı kış aylarıdır. Çift ve harman zamanları geçince, dedeler, tâliplerin dinî âyinlerini yapmak için, köy-köy gezmeğe başlarlar. Dede hangi köye gelirse, o köyde bir yer döşenir ve orada cuma geceleri â y î n - i c e m (görgü âyîni) başlar. Bu âyîn, kızıl-başların Mi'râc hikâyesini temsilden ibârettir (tafsilât için bk. *Manāḳib al-asrār bahcat al-aḥrār*).

Görgü âyîni yahut âyîn-i cem yapılacağı gece, köyün dışında ve evin bulunduğu mahallenin civarında, dış gözcüler bulunur. İçeride, kapı dibinde de iç gözcüsü vazife görür. Dede ocak yanına ve tâlipler, yaş sırası ile, iki yana otururlar. Kadınlar arkadadır. Zâkir ve gûyende denilen sazcılar da, dedenin yakınında otururlar. Gece yarısı ferrâş, dedenin emri ile kalkıp, süpürge ve faraşı alır ve sembolik bir tarzda meydanı süpürür. Nakip dedenin önüne bir seccâde yayar. Bundan sonra kadınlar kalkıp, erkeklerin çoraplarını çıkarırlar. Her kes, başına ve beline bir mendil bağlar. Başa bağlanan mendil, bektâşilerin arakiyesine ve tâcına, bele bağlanan da tig-bendine muâdildir. Bu iş de bittikten sonra, bir kadın ile bir erkek kalkar; erkekte leğen ve ibrik vardır, kadının omuzunda bir havlu bulunur. Dededen itibâren önüne leğen konulan, avuçları açık, küçük parmakları birbirine bitişik ve düz, diğer parmakları yumuk olarak, ellerini leğenin üstüne uzatır. İbrikten küçük parmaklara su dökülür.

Kadın, omuzundaki havlu ile, parmakları kurular. Âşık denilen zâkirler, üç „duvâzde imâm", yâni içinde on iki imâmın adı geçen üç nefes okurlar; bunlar okunurken erkekler diz çöker, kadınlar ayağa kalkar. Üç duvâzde imam okunup bitince, demirden yapılma çerağ, çerağcının önüne getirilir. Buna „delîl" de denilir. Delîl, bektâşîlerin „kanun çerâğına" muâdildir. Üstündeki tasta merâsimle kesilen kurbanın iç yağı ve kuyruğundan yapılma fitil vardır. Çerağcı kalkıp, bir parça bez ile çerâğı uyandırır (yakar). Dede, eğer biliyorsa, *Nūr* (XXIV, 35) âyetini okur. Müsâhip kavline girenler ortaya gelip, dedeye karşı yarım dâire teşkil ederler; âşıklar saza başlarlar. Halkadakiler, *lā ilāha illa 'llāh, ḥaḳḳ lā ilāha illa 'llāh, sen 'Alī misin güzel şah, şāh lā ilāha illa 'llāh* diye zikre başlarlar. Bu merâsim esnâsında içi temizlenen, fakat hiç bir kemiği kırılmamış olan kurban, ocakta, büyük bir kazanda kaynamaktadır. Zikir biterken, zikredenler ellerini kaldırıp „ey şâh, ey şâh" diye alkışlarlar ki, buna „tevhid darbı" denilir. Tevhidden sonra âşıklardan biri, tek olarak, Ḥaṭā'î'ye nisbet edilen ve arûz ile yazılmış bulunan *Mi'râc-nâme*'yi okumağa başlar. Bu şiirde, Peygamberin mi'râcda, bir arslana rastladığı, arslanın Peygamberin yolunu kestiği, Cebrā'îl'in sözü üzerine, Peygamberin, arslana yüzüğünü attığı, arslanın yüzüğü yuttuğu, sonra Peygamberin mi'râcını sehâbeye anlatırken, 'Alî'nin, ağzından yüzüğü çıkarıp, Peygambere verdiği ve bütün bunlardan sonra kırklar meclisi zikredilmektedir. Salmân'ın üzüm getirdiği söylenirken, ortaya bir avuç üzüm atılır; şerbet yapılıp, kırkların içtiği söylenirken, halkadakiler birer-ikişer üzüm alırlar, semâa girdikleri söylenirken, semâ havaları ile semâ faslı başlar. Semâdan sonra mi'râclama devam eder. Mi'râclama bittikten sonra, „tarik çi" kalkar, „tarik", „erkân", „serdeste" ve „evliyâ" gibi adlar ile anılan ve ocağın üstünde bir yerde, yeşil bir kılıfın içinde, duran bir metreden kısa kayın ağacından kesilmiş düz bir sopayı, kılıfı ile alıp, dedeye sunar. Dede erkânı kılıfından çıkarır. Kadın, erkek, herkes ayaktadır. Dede „erkânı" öpüp, iki eli ile, ufkî ve düz tutar. Halkadakilerden biri, yere diz çöker. İki kişi gelir, yüz-yüze ve kolları birbirlerinin başları altında, diğer kolları ile birbirlerini kucaklamak suretiyle yatarlar. Bu iki kişi, birbirinin müsâhibidir. Birinin zevcesi diğerinin, onun zevcesi de müsâhibinin ayak ucuna diz çöküp kapanır. Bu sırada rehber, sol eli ile bellerindeki çevreyi tutar, sağ eli ile *tāc-i davlat, kamar-bast, hāk u turāb* diyerek, başlarını, bellerini ve ayaklarını sıvazlar. Bundan önce de ellerini yanlarına getirmiştir. Bu sırada kadınlar, başlarındaki yazmanın ucu ile, su alır, kurular gibi erkeklerin ayaklarına dokunur, niyâz ederler. Bu iki müsâhip, ölmüştür; rehber tarafından da yıkanmıştır. Dede ayakta, „hâl erenler hâlidir, yol erenler yoludur, gâfil olman gâziler, gelen üstâd elidir. *Bi 'sm-i şāh dastūr-i ḥalīfa* der ve „Allah, Muhammed'yâ 'Alî" diyerek, „erkân" ile sırtlarına hafifce üç kere vurur, „Diyelim kalkmasına bir Allah" der. İkisi de kalkar, kadınlar yerlerine geçerler. Onlar ise, kalkarken, dedenin ayaklarını öperler; kalkınca da „erkânı" öpüp, dedenin sağ koltuğu altından arkaya geçip el-ele tutuşarak, tevhide başlarlar. Herkes, böylece „erkândan geçer." Bu merâsim de bitince, dede ile berâber her kes oturur; dedenin önüne bir taş su gelir. Dede „erkânı" yıkar, eli ile sıvazlayıp, kılıfına koyar. Tarîki dededen alıp, öperek, yerine koyar. Zâkirler bir mersiye okurlar. Saka kalır; tası alıp, önce çırağa, parmağı ile bir damla verir, sonra dededen itibâren her kese sunar. Her kes, birer yudumcuk içer ve içen ile berâber bütün meclistekiler Ḥusayn'e selâm verirler, katiline lânet ederler. En sonunda, orta yerde diz çökerek, kendisi de içer, ayağa kalkıp bir avuç sağa, bir avuç sola, bir avuç da ortaya serper, tası götürüp, çırağın yanına koyar; dâra, yâni odanın ortasına gelip, hizmetine karşılık, hayır duâ ister. Dede bir gülbang çeker. Artık merâsim sona ermiştir. Aşçı ortaya sofra serer. Her kese, kaplar ile kurban eti sunar. Bu krbanın etinden düşkünler ve müsâhip kavline girmemiş olanlar yiyemezler. Kemikler atılmaz; toplanır, bir yere gömülür. Yemekten sonra dede ortaya bir mendil yayar, „yerden göğe direk, tarîka terceman gerek" der. Her kes nezrini mendile koyar. Bu para ile her cuma gecesi dede, tarîkın durduğu yüksek bir yerin yanında mum yakacaktır. En sonunda dede, „konup göçene, elsiz, ayaksız, dilsiz, dudaksız varıp geçene rahmet, sırrını fâş edene, gördüğünü diyene lânet" der. Canlar birer-birer niyâz edip dağılırlar. Tarîkın yıkandığı sudan, şişelere doldurup, hastalarına götürenler de olur.

Çarşambayı perşembeye bağlayan gecelerde S o r g u â y î n i denilen bir âyîn yapılır. Bu gecelerde, gece yarısına kadar muhabbet, sohbet edilir; gece yarısı zâkirler, „düvâzdeh imâm" okurlar. Sonra müsâhip kavline girmiş olanlar müsâhipleri ile dâra gelirler. Suçlar yahut birinden şikâyetleri varsa, söylerler. Dede bunlara, icâp ederse, cezâ verir, barıştırır; düşkünleri kaldırır. Yerine göre, suçluları düşürür. Perşembe geceleri sorguları yapılanlar cuma geceleri görgü âyînine iştirâk ederler ve erkândan geçerler.

İki genç sözleşip, müsâhip kavline girmeğe karar verince, dedeye bildirirler. Bir görgü gecesi, çerağ uyandıktan sonra, rehber, bu iki gencin boynuna bir çevre atar; çevrenin ucunu sağ eline dolar; onların da sağ ellerini, baş parmaklarını baş parmağına düz olarak, bitişik vaziyette tutar. Orta yere getirir, bunların müsâhip kavline gireceğini bildirip, izin ister. İki gencin müsâhip kavline girebilmesi için, evli olmaları da şarttır. Rehber bunları çekerken, birinin zevcesi, öbürünün, onun zevcesi de diğerinin eteğine yapışır, gider. Böylece rehber ile berâber beş kişi birden, dedenin önüne varmış olurlar. Rehber izin aldıktan sonra, şeri'at, tarîkat, hakikat ve mârifet erenlerine selâm verip, onları dedeye teslim eder. Dede sağ elini, ellerinin üstüne koyup, öğütte bulunur. Ellerine tek, dillerine pek, bellerine berk olmalarını söyler ve ayağa kalkar. Rehber onları yatırır, görgüdeki gibi ellerini yanlarına getirir, temsilî olarak yıkar ve dede, bellerine on iki tarîk çalar. Böylece iki genç müsâhip olmuş olur.

Manâḳib, meydanda on iki imâma karşılık, on iki hizmet bulunduğunu söyler ve bunları şöyle sıralar: mürşidlik, pîrlik, halifelik, zâkirlik, çerağcılık, gözcülük, tarîkçilik, cemiyet başıcılık, nakîplik, sakalık, ferrâşlık, hâdimlik. — Cemiyet başının hizmeti, mürşid, pîr ve halifeden maada, bütün hizmetleri ehline vermek, yapamayandan o hizmeti almaktır. Nakîp, meydanı açan, dedenin önüne seccâdeyi yayan, tâliplerin bellerindeki çevreden tutan, onları temsilî bir tarzda yıkayan ve müsâhip kavline girenlere rehberlik eden zâttır. Hâdim de muhabbet, yâni âyînden önceki sazlı sohbet meclisinde dedeye ve büyüklere hizmet eden, gündüzün kurbanı meydana getiren, geceleyin lokmayı, yâni yemeği üleştiren, hâsılı icâp eden hizmetleri yapan erdir.

Kızıl-başlar arasında, 52 ve 48 hafta hakkından bahsedilir. Bundan maksat, senenin 52 haftasında, her hafta cuma geceleri görgü âyîni yapılmasıdır. Yılın bir ayı, yâni muharrem ayı, mâtem ayı olduğundan, o ayın dört haftasında mersiyeler okunur, görgü yapılmaz. Bu yüzden 52 haftanın 48 haftası görgüye, 4 haftası mâteme hasredilir. Ancak, evvelce de söylediğimiz gibi, yazın, görgü ve sorgu yapılmaz. Her kes, hattâ dedeler bile, işleri ile uğraşırlar. Kış mevsimi, tâliplerini görmeğe çıkarlar. Âyîn bahara kadar sürer. Nevrûz, yâni martın 21'i, büyük bayramdır. Bektâşîler gibi, onlar da nevrûzu, 'Alî'nin doğduğu gün olarak, kabûl ederler. O gün, Abdal Mûsâ adına bir kurban kesilir ve o akşamki toplantıdan sonra, dede köyüne döner. Bu yüzden aralarında, „çiğdem bitti, dede yitti" sözü bir atalar sözü hâlinde söylenegelmiştir.

Kendilerine „alevî" de diyen kızıl-başların inançları ve âyînleri, İran'da *ehl-i ḥak* diyenler de dâhil olduğu hâlde, bilgi ve görgü ile ayrılan teferruât müstesnâ, hep birdir. Görüldüğü gibi, bu zümrede Hacı Bektaş pek geri bir plânda kalır. Onlarca Hacı Bektaş da, diğer dedeler gibi, bir dededir ve Hacı Bektaş ocağı da, diğer ocaklar gibi, tâlipleri olan bir ocaktır. Yalnız mücerretliği, yâni evlenmemeği kabûl etmediklerinden, Anadolu kızıl-başlarınca bektâşî çelebîsi, Hacı Bektaş'ın bel evlâdıdır, soyundan gelmedir. Hâlbuki bektâşîler bu soyu Hacı Bektaş'ın kerâmetinden meydana gelme sayarlar ve İdrîs Hoca'nın soyu kabûl ederler.

Hacı Bektaş'tan sonra yerine geçenlerden Bâlî (Balım Sultan)'nin mücerretliği ihtiyar ettiği, hattâ mücerretlik âyînini kurduğu söylenir. Bâlî'den sonra Hacı Bektaş tekkesine şeyh olan kardeşi Kalender Çelebî, devlete karşı büyük bir isyân çıkarmış ve 1526'da, sadrâzam İbrahim Paşa'nın kumandasındaki ordu tarafından mağlûp edilip, katlolunmuştur. Bu vak'a üzerine, 1551 yılına kadar, Hacı Bektaş tekkesi bir fetret devri geçirmiş, 1551'de Sersem Ali Baba, Hacı Bektaş tekkesine giderek, mücerret kolunu temsile başlamıştır. Bu tarihten sonra Hacı Bektaş tekkesinde, çelebîden başka, bir de „dede-baba" denilen mücerret bektâşi babası görülmektedir. Bu ikilik, kızıl-başların, esâsen çelebîyi bile ancak bir ocak-zâde tanımaları, yüzünden pek o kadar ehemmiyetli değil ise de, vâridâtın bölünmesi bakımından, mütevellîliği elinde tutan çelebîye zarar vermeğe başlamış ve böylece çelebî — dede baba rekabeti meydana çıkmıştır. Bu rekabet, son zamanlarda pek şiddetlenmiş, çelebîleri, soy evlâdı değil, Hacı Bektaş'ın duâsı ile doğmuş, nefes evlâdı sayan bektâşilere ve dede-babaya karşı, kızıl-başları elde ederek, nufûzunu arttırmak isteyen Ahmed Cemâleddin Çelebî, Anadolu'nun en uzak yerlerine kadar adamlar göndererek, Hacı Bektaş ocağının ser-çeşme olduğunu, o ocağa görülmeden tâlip gören dedelerin yolsuz bulunduklarını, erkân, tarîk, evliyâ, zülfikâr ve serdeste gibi, adlar ile anılan sopanın yezitlik alâmeti bulunduğunu, imâm Ḥusayn şehit edilince, başını takmak için, yezidlerin dal kesmek istediklerini, hangi ağaca giderler ise, ağacın da kaçıp, dal vermediğini, yalnız bu ağacın dal verdiğini telkîn ettirmiş, hâsılı kızıl-başların bir kısmını kendisine bağlamıştır. Mehmed V.'in pâdişâh olduğu yıllarda İstanbul'a gelen, huzûra kabûl edilen, birinci

dünya harbinde asker toplamak için, Tuncelî sınırlarına kadar giden Cemâleddin Çelebî bu seyâhatler ile de nufûzunu sağlamlaştırmış ve kendisine uyanları çoğaltmıştır. Bu zümre her yıl çelebînin mühürlü icâzeti ile gelen vekiller tarafından görülürler. Vekillerin seyyid olmaları şart değildir. Bunlarda da âyîn kışın icrâ edilir. Vekil gelince, toplulukta evvelâ icâzeti okunur, çelebînin mührü ziyâret edilir, yüze göze sürülür. Ondan sonra çerağcı delîli uyandırır. Müsâhip kavline girenler, birer-birer huzûra giderler. Vekil başlarındaki fesi alıp, başlarına giydirir; tekbir eder, sağ eli ile arkalarını sıvazlar. Onlarda da müsâhip kavline girenleri çevre ile çekerler. Yalnız erkânlarında, bektâşi erkânından alınma bir çok şeyler vardır. Bunları vekillere öğreten Cemâleddin Çelebî, ataları gibi, bektâşi tarîkatine girmiş, o tarîkatten babalık icâzetnâmesi ile halifelik de almıştır.

Kızıl-başlardan hacca gidene pek az rastlanır; bunlar da okumuş yazmış, bir münâsebetle bir az medrese görmüş, yarı-yarıya sünnîleşmiş olanlardır. XV. asırdan itibâren Erdebil'e ziyârete giderlerdi (Aşık-Paşa-zâde, s. 264—269). Bu, her hâlde safevîlik nufûzunun geçmesine kadar devam etmiştir. Fakat onların asıl ziyâret yerleri, 'Alî'nin yattığı Necef, Ḥusayn'in yattığı Kerbelâ, Mûsa 'l-Kāẓim ve Muḥammed al-Taḳî'nin yattıkları Kāẓimîya (Kāẓimayn-Bagdad), 'Alî al-Naḳî, Ḥasan al-'Askarî'nin yattıkları ve Mahdî'nin kaybolduğu serdabı muhtevî Sāmarrā ve 'Alî al-Riżā'nın yattığı Meşhed'dir. Bunlardan başka Hacı Bektaş, Abdal Mûsâ, Ḥusayn Gāzî, Sayyid Baṭṭāl v.b. gibi, azizleri de ziyâret ederler. Ayrıca köylerine yakın bir dağ eteğinde ulu bir kaya, yahut dağların birindeki bir kaç çam da ziyâretgâh oluverir. Anadolu içindeki yatırlara yahut bu son kısımdan olan ziyâretgâhlara kurbanları, kapları ve kacakları ile gelirler; kurbanlarını keserler, oyunlar oynarlar, akşama kadar eğlenirler; nezirlerini de yatırı bekleyen varsa, ona verirler, dönüp köylerine giderler.

Kızıl-başlar, dedelerine verdikleri paradan başka, „hakkullah" („ḥaḳḳ Allāh") toplamağa çıkan dedelere, bektâşi babalarına, bektâşi dervişlerine, Hacı Bektaş tekkesinden gelen ve kara kazan (bu kazan bugün etnografya müzesindedir) hakkı toplayan dervişlere ve çelebîlere de para, buğday, arpa, hattâ şarkta cicim, kilim, halı, hâsılı güçleri neye yeterse, verirler.

Kızıl-başlar Edirne ve Kırklareli kırlarında (daha ziyâde Simavna kadısı oğlu Badr al-Dîn sûfileri), Dobruca ve Deliorman'da, Eskişehir ovasında, İzmir'de Narlı-Dere havzasında, Sivas, Çorum, Mecid-Özü, Sungurlu, İskilip, Divrik, Tunceli, Malatya, Erzincan, Erzurum havâlisinde, Balıkesir ovasında, Antalya ve Hatay taraflarında bulunurlar. Ekseriyetle köylerinde kendilerinden başka kimse bulunmaz. Mâmafih sünnîler ile karışık alevî köyleri de vardır. Adana havzasında „arap uşakları" diye anılan Nusayrîler de bu zümreden sayılabilir ise de, Nusayrîlerin âyîn ve inançları Anadolu ve İran kızıl-başlarının âyîn ve inançlarından ehemmiyetli farklar gösterir. İran'ın garbında Lûristan, Kürdistan taraflarında, Azerbaycan'ın Tebriz, Mâkû, Mâverâ-i Kafkas illerinde ve küçük topluluklar hâlinde Hemedan, Tahran, Mazenderan ve Fars illerinde bulunan „ehl-i ḥak" da aynı zümredendir. Tahtacılar ve Anadolu'da „Abdal" denilen ve düğünlerde davul çalarak, başka vakitler seyyar kalaycılık ederek geçinen ve halk tarafından çingene oldukları söylenilen göçebeler de kızıl-baştır. Şehirlerde yerleşen kızıl-başlar mezheplerini gizlerler.

Bibliyografya: Makalede zikredilenden başka bk. bir de 'Abbās al-'Azzāvî, *al-Kākā'îya fi 'l-tārîḫ* (Bagdad, 1368=1949); Abdülbâkî Gölpınarlı, *İslâm ve türk illerinde fütüvvet teşkilâtı ve kaynakları* (*İktisat fakültesi mec.*, İstanbul, 1952, XI, sayı 1—4); Faẓl Allāh b. Rūzbihān, *Tārîḫ-i 'ālam arāy-i amînî* (İstanbul, Fatih kütüp., nr. 4431); Fuzûlî, *Ḥadîḳat al-su'adā* (İstanbul, 1284); Hasan Bey Rumlu, *Aḥsan al-tavārîḫ* (İstanbul, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3317); Ḥusayn Canābadî (Mîrzā), *Ravżat al-Ṣafavîya* (İstanbul, Murad Molla kütüp., Lala İsmail Ef. kitapları, nr. 346); Ḥusayn Pusar-i Şayḫ Abdāl (Pîr-zāde-i Zāhidî), *Silsilat al-nasab al-Ṣafavîya* (Berlin, 1343); Küçük Abdal, *Valāyat-nāma-i şāhî* (*Otman Baba velâyetnâmesi*, Ankara, Maârif kütüp.); al-Ḥammād al-Yamānî, *Kaşf asrār al-bāṭinîya va aḫbār al-ḳarāmiṭa* (Mısır, 1939); al-Kulaynî, *Uṣūl-i kāfî* (Tahran, 1311); V. Minorskiy, *Ehl-i hakk* (*İslâm ansiklop.*, bk. mad.); Mirḫvānd, *Ḥabîb al-siyar* (Tahran, 1271), III; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, (İstanbul, 1332), I; al-Ardabîlî, *Ṣafvat al-ṣafva* (İstanbul, Belediye kütüp., Muallim Cevdet kitapları, O. 1; Ayasofya, nr. 2123, 3099); Walther Hinz-Tevfik Bıyıkoğlu, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd* (T T K, ser. IV, nr. 5, Ankara, 1948); Yamînî, *Fazîletnâme* (nşr. Ahmed Hızır ve Ali Haydar), İstanbul, 1325—1327.

(Abdülbâkî Gölpınarlı.)

KIZILDENİZ (BAḤR AL-AḤMAR, BAḤR-İ AḤMAR, ŞAP DENİZİ). Arabistan ile Afrika arasında bulunan bu denize, Hind okyanusunun ʿAden körfezinden Perim adası ile, şark tarafında dar ve garpta daha geniş olmak üzere, iki kısma ayrılmış olan 27 km. genişliğindeki Bāb al-Mandab boğazı ile geçilir. 438.000 km². sâha işgâl eden uzun bir kat'-ı nâkıs şeklinde olan Kızıldeniz'in cenûp kısmı nisbeten daha geniş (âzamî genişliği Muṣavvaʿ hizâlarında 350 km.) olup, şimâle doğru oldukça darlaşır ve nihâyet 27° 45′ şimâl arzına doğru Sînâʾ yarım-adası ile iki kola ayrılır ki, bu kollardan biri şimâl-i şarkîde Lût gölü istikametine doğru uzanan, nisbeten daha dar ve daha kısa (180 km.), fakat daha derin ʿAḳaba körfezi, diğeri Kızıldeniz'in, kendi mihveri gibi, şimâl-i garbî istikametini tâkip eden daha geniş, daha uzun (315 km.), daha sığ Süveyş körfezidir. Kızıldeniz'in uzunluğu Süveyş körfezinin şimâl ucu ile Bāb al-Mandab arasında 2.250 km. bulur. Vasatî derinliği 488 m. olan Kızıldeniz'in en derin noktası Suakin ile Cidde arasında 21° şimâl arzına doğru, deniz sathından 2.360 m.'ye kadar iner. Kızıldeniz'in karşılıklı sâhillerini boydan-boya hemen-hemen devamlı denilecek bir şekilde, irili-ufaklı, kısmen deniz sathının bir az altında, kısmen üstünde bulunan mercan kayaları tâkip eder ve ayrıca volkanik menşe'li bir takım adalara (Yemen kıyıları önünde — Kamaran ve Farsan adaları, Habeşistan sâhilleri açığında — Dahlak, şimâlde ʿAḳaba körfezi önünde — Tīrān adaları v.b.) tesâdüf olunur. Kızıldeniz'in iki tarafındaki karalar umûmiyetle bu deniz üzerine dik yamaçlar ile inerler ki, bâzan bu yamaç ile sâhil arasında, Hicaz ve Yemen'de Tihāma ismi verilen, dar bir sâhil ovası uzanır. Cenûpta, coğrâfî mevkîleri ve dağlık arâzileri dolayısı ile, senenin bir kaç ayında medârî yağmurlardan istifâde eden Yemen ve Habeşistan bir dereceye kadar istisnâ edilecek olursa, Kızıldeniz'in komşu olduğu memleketler tamâmiyle çöl iklimine tâbî bulunur ve Kızıldeniz'e hiç bir devamlı akar-su dökülmez. Böyle bir vaziyetin neticesi olmak üzere, Kızıldeniz dünyanın en tuzlu ve en sıcak denizleri arasında yer alır. Hattâ cenuptan şimâle doğru artarak, Süveyş körfezinde 0,0404 nisbetini bulan tuzluluk derecesine, okyanuslar ile temâs hâlinde bulunan başka hiç bir denizde tesâdüf edilmez. Harâret derecesine gelince, satıh sularında umûmiyetle 25°'nin üstünde olup, denizin orta kısımlarında 31° yükselir ve derin su kütlesi ise, 500 m. derinlikten dibe kadar, 21.°5 suhûneti devamlı olarak muhâfaza eder.

Eskiden Erythraeum mare ve Mare rubrum adları ile anılan Kızıldeniz bugün de garp ve şark dillerinde umûmiyetle aynı şekilde k ı r m ı z ı rengi ifâde eden isimler taşımaktadır (Baḥr-i Aḥmar, al-Baḥr al-Aḥmar, Mer Rouge, Rotes Meer, Red Sea, Mare Rosso). Bu renk isminin verilmesi hususunda, bâzan denizin kenârındaki mercan kayaları, bâzan güneş ışığının akisleri, bâzan da sâhillerindeki toprağın kızıl rengi sebep gösterilmiş, hattâ suları içinde yaşayan mikroskopik mahlûkların denize böyle renk verebileceği iddia olunmuş, bâzı yunan kaynakları ise, bu ismin Erythras adında bir farslıdan geldiğini zikretmişlerdir (krş. Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie*, VI, 592). Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, s. 78) „kızıl" mânasına gelen bu kelimenin yunanlılar tarafından Eritra nâm pâdişah ismine nisbet edildiği zannolunmak suretiyle verildiğini söyler. Bununla berâber, Kızıldeniz adı evvelce yalnız bugün bu ismi taşıyan denize verilmekle kalmayıp, Afrika'nın şarkında ve Asya'nın cenûbunda bulunan tekmil deniz sâhasına, yâni Hind okyanusuna da teşmil edilmekte idi. Pîrî Reis, *Kitâb-ı bahriye*'sinde, Afrika şarkında uzanan deniz için, Baḥr-i Zanc veya Baḥr-i Zancî tâbirlerini kullanır (s. 29, 66, 71) ve *Cihannümâ*'da ise, Afrika etrafındaki denize Habeş denizi ismi verildiği söylenir. Araplar Baḥr-i Aḥmar'e ekseriyetle Baḥr al-Ḳulzum derlerdi ki, bu isim Kızıldeniz'in şimâl müntehâsında, şimdiki Süveyş şehri civarında bulunan kadîm Klyzma beldesinin adından geliyordu [bk. mad. ḲULZUM]. Pîrî Reis (*Kitâb-i bahriye*, 29, 11, 12, 13) bu ismi Baḥr-i Ḳulzum şeklinde Hazer denizine verir. *Muḥīṭ*'te olduğu gibi, nisbeten yeni eserlerde Baḥr-i Ḥicāz ismi kullanılır. Kâtib Çelebî'ye gelince, *Cihannümâ*'nın Arabistan'ı ihtivâ eden haritasında (s. 482) tekmil Kızıldeniz'i Baḥr-i Suvayş ismi ile gösterir. Hâlbuki *İslâm Ansiklopedisi*'nin Leiden nüshasında C. H. Becker, bu Baḥr Suēs ismi ile yalnız Süveyş körfezinin kasdedildiğini söyler. *Cihannümâ* (s. 74 v.d.)'nın metninde ise, Baḥr-i Aḥmar ismi tekrarlanır. Bu denize Mekke denizi ve Sinus arabicus („arap körfezi") denildiği tasrih olunur. Bu son isim garp kaynaklarında da sık-sık geçer. Bunlardan başka, yakın zamanlarda türkçe bâzı coğrâfî eserlerde bu denize Şap denizi ismi verildiği de görülmektedir.

Eski arap kaynaklarında kullanılan Baḥr al-Ḳulzum, arzı ihâta eden okyanustan (al-Baḥr al-muḥīṭ) ayrılan, Çin veya Hind denizi de tesmiye edilen şark denizinin en garba doğru uzanan kolu idi. Okyanusun diğer kolu olan garp denizi, al-Ḳulzum şehri civarında al-Faramā (Süveyş berzahı)'da şark denizine çok yaklaşmış oluyordu. Baḥr al-Ḳulzum cenûpta, mûtad olarak Bāb al-Mandab'de başlatılmakla berâber, bâzan ʿAden körfezi (buraya, Barbarā kasabasına izâfet edilerek, Ḫalīc al-Barbarī denilirdi) bu denizin medhali gibi sayılırdı. Bir efsâneye göre, Kızıldeniz'in yerinde evvelce mâmûr bir memleket var iken, bir kıral tarafından orada yaşayan rakibini mahvetmek için, burası, Bāb al-Mandab boğazı açtırılmak suretiyle, okyanus istilâsına uğratılmış idi. Baḥr al-Ḳulzum araplar nezdinde, fırtınaları ve gemicilik için pek tehlikeli olan mercan kayaları yüzünden, fenâ bir şöhrete sâhip idi. Bilhassa Sînâ yarım-adasının cenûp ucundan korkulurdu; zîra şimâldeki iki körfezden gelen rüzgârın, burada çatışarak, tehlikeli anaforlara sebep olduğu söylenilirdi. İbrânîlerin Kamışlar denizi (*yam-sūph*) tâbiri, araplar tarafından yanlış olarak, tekmil Kızıldeniz'e teşmil edilmiş idi. Kamışlar denizi, Ḳalḳaşandī (*Ṣubḥ al-aʿşā*, I, 225) ve ʿOmarî (*Taʿrîf*, s. 123)'ye göre, Birket al-Ġarandal olarak zikredilmekte idi ki, hıristiyan hacıların kullandıkları Surandala ve Arandala tâbirleri bununla ilgilidir. Gemiler umûmiyetle kıyı boyunca gündüzleri hareket eder, geceler mercan kayalarının gerisinde demirlemek suretiyle geçirilirdi. Bununla berâber, çok eski devirlerden beri Kızıldeniz üzerinde harâretli bir ticâret faâliyeti vardır. İslâm devrinin başlarında, Nil nehrinin Ḳulzum'e bir kanal ile bağlı olduğu zamanlar, buğday yüklü gemiler bu yolu tâkip ederek, Fusṭāṭ'tan al-Cār (Medine'nin limanı)'a giderlerdi. Mûsevîlerin elinde bulunan Avrupa-Hind ticâreti ise, Mısır'a uğramadan, Süveyş berzahını aşar, daha ötede deniz yolunu tâkip ederdi. Abbâsî hilâfetinin parlak devrinde bahârât ticâretinin ana cereyânı Bağdad istikametine yöneldi ise de, daha sonra, Mısır'ın ehemmiyetinin artması ile, tekrar Nil vâdisine doğru çevrildi. Hind denizinden gelen gemiler, ʿAden'e uğradıktan sonra, mukaddes şehirlerin limanlarına (Cidde = Cudda) ve al-Cār'a, Mısır'ın al-Ḳuṣayr ve Ḳūṣ limanlarına, daha sonraları ise, ʿAyẓāb'a giderlerdi. VIII. (XIV.) asır sonlarından itibâren şimâlde Sînâ dağı eteğinde kâin al-Ṭūr limanı fazlaca ehemmiyet kazandı. Hacc dolayısı ile bir taraftan Ḳuṣayr, ʿAyẓāb ve al-Ṭūr, diğer taraftan da Cidde arasında, kezâ burası ile cenûp limanları arasında sıkı münâsebetler doğmuştur. Esâsen Kızıldeniz'in cenûp yarısında, karşılıklı kıyıların (Yemen, Habeşistan) kadîm medeniyeti ve rüzgâr rejiminin müsâitliği sâyesinde, karşılan-karşıya seyr ve sefer şimâldekine nisbetle çok daha fazla idi. XVI. asırdan itibâren portekizliler, daha sonra hollandalılar ve ingilizler Kızıldeniz'in cenûp medhalinde bâzı teşebbüslerde bulundular; bununla berâber Ümit burnu yolunun keşfi üzerine Kızıldeniz, Avrupa'nın Hindistan ve uzak şark ile olan ticâretinde ehemmiyetini kaybetmiş idi. Bu ehemmiyet ancak XIX. asrın ikinci yarısında, 1869'da, Süveyş kanalının açılması üzerine, yeniden, fakat çok daha büyük ölçüde Kızıldeniz'e döndü ki, böyle bir gelişme bilhassa o sırada buhar kuvvetinin deniz nakliyâtına tatbikına geçilmiş olması ile alâkalıdır. Kızıldeniz'in umûmî şekli ve rüzgârlar rejimi, karşıdan-karşıya küçük yelkenlilerin işlemesine elverişli olduğu nisbette, yalnız rüzgâr kuvvetinden faydalanan gemiler, şimâlden cenûba veya cenûptan şimâle doğru, ancak kıyıyı tâkip ederek, bâzan bir ayda, hattâ daha fazla bir müddette bu denizi geçebilirlerdi. Bu sebeple, buharlı gemiler ortaya çıkmamış olsa idi, kanalın açılmasından hiç bir istifâde beklenemezdi. Buna mukabil kanalın açılması da, henüz gelişmesinin ilk safhasında bulunan buharlı gemi münâkalesine büyük bir teşvik âmili oldu ve Kızıldeniz dünyanın en işlek deniz yollarından biri üzerinde yer aldı. Bununla berâber Kızıldeniz'den geçen büyük vapurlar, ʿAden ile Süveyş arasında, mûtad olarak hiç bir iskeleye uğramadan, bu sıcak denizi mümkün olduğu kadar çabuk geçmeğe çalışırlar. Bununla berâber, Kızıldeniz iskeleleri arasında mahallî ehemmiyeti hâiz olanlar da vardır. Hicâz sâhillerinde, hacc mevsiminde limanı irili-ufaklı deniz vâsıtaları ile dolan Cidde, Yemen'de Ṣanʿāʾnın iskelesi olan Ḥudayda, Eritrea sâhilinde Maṣavvaʿ ve Mısır Sudanı'nda Suakin ve Port Sudan gibi. Bu sonuncu iki liman, bir çift demir yolu ile bağlı bulundukları yukarı Nil havzasının mahreci durumundadır.

Kızıldeniz'i tâkip eden ve Süveyş kanalından geçen deniz yolunun faâliyeti yalnız iki umûmî harp yılları içinde ağırlaşmış ve normal şartların geri gelmesi ile devamlı bir inkişâf göstermiştir. İkinci cihân harbinden sonra bu faâliyet, bilhassa Basra körfezi kıyılarındaki çok zengin petrol havzalarının (Saʿūdî ʿArabistān, Kuveyt, İran) kıymetli mahsûlünü taşıyan petrol gemilerinin katılması ile, misli görülmemiş bir seviyeye varmış idi (Süveyş kanalından geçen gemilerin tonajı 1947'de 36,6 milyon, 1950'de 61,8 milyon). Hindistan ve uzak şark yollarında yolcu nakliyâtında şimdi uçaklar, evvelce hemen-hemen rakipsiz durumda olan deniz yolunun payını azaltmaktadır. Diğer taraftan, Basra körfezi çevresindeki havzaların petrolleri er-geç borular ile

şarkî Akdeniz kıyılarına nakledileceğinden, Kızıldeniz yolundaki izdihamı arttıran petrol nakliyâtının, önümüzdeki yıllarda, bu uzun yolu yavaş-yavaş terkedeceği tahmin olunur. Bununla berâber istihsâl maddeleri ve ihtiyaçları bakımından birbirinden çok farklı olan ve dünyanın en kalabalık ülkeleri durumunda bulunan Hindistan ve uzak şark memleketleri ile Avrupa arasındaki ticârî münâsebetlerin Kızıldeniz — Süveyş kanalı yolunu dâimâ faâl tutacağından şüphe edilemez.

Siyâsî bakımdan, Kızıldeniz sâhillerinde rol oynamış olan devletler zamanla değişmişlerdir. XVI. asırda bu denizin hemen bütün sâhilleri Osmanlı imparatorluğunun hâkimiyeti altına girmiş idi. Her ne kadar daha sonraki asırlarda denizin cenûp medhaline doğru bu hâkimiyet kısmen kuvvetini kaybetti ise de, birinci cihan harbi başlarına kadar Hicaz'da ve harbin sonuna kadar Yemen'de türk nufûzu pâyidâr oldu. Mezkûr harpten sonra Kızıldeniz'in Arabistan sâhilleri tedrîcen Sa'ūdî arap devletinin kontrolü altına geçti ve yalnız cenûpta Yemen, Sa'ūdîlerin müsâleha şartlarını kabûl etmek suretiyle muhtâriyetini muhâfaza edebildi. Denizin garp sâhillerine gelince, burada XIX. asır sonlarına doğru, Mısır'da ve Mısır Sudanı'nda—İngiltere'nin, Eritrea'da da—İtalya'nın nufûzu teessüs etmiş idi. Kızıldeniz'in cenûp medhaline gelince, burada fransızlar Afrika kıyılarında Somali ülkesinin şimâl kısmına yerleşmişler ve karşı sâhilde Şayḫ Sa'îd mevkiini de işgâl hakkını elde etmişler ise de, burada gerçek hâkimiyet Bāb al-Mandab dışında 'Aden kolonisini ele geçirip değerlendiren ve ayrıca boğazın en dar yerinde Perim adasına da sâhip olan ingilizlerin elinde bulunuyordu. İtalyanlar, 1911 'den itibâren, Eritrea sâhilleri karşısındaki 'Asīr'de, hattâ Yemen'de nufûz te'sis etmek husûsunda harcadıkları gayretten bir netice alamadıkları gibi, ikinci cihan harbinden evvel istilâ ettikleri Habeşistan ile berâber Eritrea'yı da terkederek, Kızıldeniz'den çıkıp gitmek zorunda kaldılar. Zamanımızda Kızıldeniz'in en ehemmiyetli düğüm noktaları şimâlde bulunuyor: bugün üç arap devleti, Sa'ūdî Arabistan, Ürdün ve Mısır ile, bu son ikisi arasına kama gibi sokulmuş İsrael devletinin topraklarını ayıran hudut çizgileri 'Aḳaba körfezinin şimâl müntehâsında gâyet kısa bir mesâfede düğümlenmektedir. Fakat 'Aḳaba körfezi kıyılarında ancak siyâsî bir ehemmiyet bahis mevzûu olduğu hâlde, hem siyâsî, hem iktisâdî ehemmiyet Kızıldeniz mihverinin Asya'yı Afrika'ya bağlayan berzahı kestiği Süveyş kanalı üzerinde toplanmış gibidir. Milliyet cereyânlarının serbestçe ve hemen-hemen kontrolsüz tezâhürlerine yeni-yeni sahne olan Mısır'ın istekleri ile İngiltere'nin temsil ettiği Avrupa uzak şark yolunun emniyeti prensibi henüz her kesi memnûn eder bir hal tarzına varmamış bulunuyor.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 503; IV, 158; *BGA*, III, 11; VI, 153 (114); İdrîsî (nşr. Dozy ve de Goeje), 164 (195); Ḳalḳaşandî (trc. Wüstenfeld), s. 169; ayn. mll., *Ṣaw' al-ṣubḥ*, s. 224; Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 16 v.d.; İbn al-Vardî, *Ḫarîdat al-'acā'ib* (Kahire, 1316), s. 96 v.d.; Bittner ve Tomaschek, *Die topographischen Capitel des indischen Seespiegels Mohīt* (Wien, 1897); C. B. Klunzinger, *Bilder aus Oberägypten, der Wüste und dem roten Meere*; von Neimans, *Das Rothe Meer und die Küstenländer im Jahre 1857 in handelspolitischer Beziehung* (*ZDMG*, 1858, XII, 391 v. dd.); Heyd, *Levantehandel*; W. Weber, *Der arabische Meerbusen* (tez, Marburge, 1888); *Expedition S. M. Schiff „Pola" in das Rothe Meer* (*Denkschr. d. Wiener Akademie*, Mathem. nat. Kl., cild LXV, LXIX). *EJ*, bk. mad.

(BESİM DARKOT.)

KIZIL-IRMAK. Anadolu'nun ortasında büyük bir kavis çizerek, Karadeniz'e dökülen bu nehre, memlekette türk hâkimiyeti yerleşmeden evvel, Halys („tuzlu" απο των αλων) deniliyordu ki, bu isim garp kaynaklarında zamanımıza kadar devam etmiştir. Nehrin adı, Bizans eserlerinin tercümelerinde umûmiyetle Halys veya Alis (Alys) olarak geçer; aynı isme orta çağ seyâhatnâme ve vekayinâmelerinde, az-çok değişmeler ile, rastlanır; Lais (Ramuzio) ve Alis (Jornandes). Arapların da nehri eski ismi ile tanımış olmaları muhtemeldir. Abu'l-'Alā al-Ma'arrī'nin bir şiirinde geçen Ālis ile bunun kasdedilmiş olduğu tahmin edilmektedir (S. de Sacy, *Chrestomathie ar.*², III, metin, s. 45). İdrîsî'nin coğrafyasında (bk. trc. Jaubert, II, 305) nehrin adı el-Lein veya Aly şeklinde kaydolunmuştur.

Nehrin gerek eski ismi, gerekse bugün garp kaynaklarında da taammüm etmekte olan türkçe adı, akar-suyun fizikî ve kimyevî vasıfları ile alâkalıdır. Nehir havzasının yayıldığı sâhada, teşekkül yaşı üçüncü zaman ortalarına (E. Chaput'ye göre, esâs itibârî ile oligosen) atfedilen ve içinde alçı taşı ve tuz yatakları bulunan kumlu, kireçli, killi, ekseriyetle k ı z ı l renkli tabakalar pek büyük yer tutar. Nehir havzasında ilk çağdan beri işletilen bir çok kaya tuzu ocakları bulunduğu gibi, ana nehirde değilse bile, bâzı tâbîlerinde, fakirleşme anlarında, yaz sonuna doğru, suların hissedilecek kadar tuzlumsu veya acı bir lezzet alması kadîm çağlarda kendisine verilmiş olan ismi haklı göstermektedir. Diğer taraftan, jeologların jipsli seri adını verdikleri yukarıda sözü geçen alacalı-kızıl tabakaların yağmur ve sel suları ile sürüklenerek, karışması, nehrin sularına feyezan zamanlarında, en ziyâde ilk baharda, artmak üzere, bâriz bir kızıllık vermektedir. Komşu Yeşil-Irmak'ın kendisinden pek farklı olan rengi, onun havzasında jipsli seri'nin az yer tutması ile izah edilebilir.

Zamanımızda Anadolu'nun idârî taksimâtında da kesmen izleri bâkî kaldığı gibi, Kızıl-Irmak öteden beri memleketler arasında ehemmiyetli bir hudut çizgisi rolünü oynamıştır. Anadolu'nun Ege denizi kıyılarından türemiş olan Asya adı şarka doğru sâhasını genişlettikten sonra, Halys, bir yarım-ada şeklinde olduğu bilinen „küçük Asya"'yı Halys ötesi Asya memleketlerinden ayıran sınır olarak kabûl ediliyor; bu sınırın iki tarafında yaşayan kavimler arasında menşe' ayrılığı bulunduğu farzolunuyordu. Herodot (I, 72), Med imparatorluğu ile Kresus'un Lidya devleti arasındaki hudûdun bu nehir olduğunu kaydeder; ona göre, dağlık Armenia'dan çıkan Halys, Kilikya'dan geçmekte, daha ötede şimâle doğru dönerek, Kappadokya, „suriyelilerini" Paflagonyalıların toprağından ayırmakta idi. Strabo (XII, 561), nehrin kaynaklarını Kappadokya ile Pontos arasında Camisene eyâletinde olarak gösteriyordu. Nehir tarih devirleri içinde erken tanınmış, üzerinden veya mecrâsı boyunca ehemmiyetli yollar geçmiş olmakla berâber, bir çok yerlerde yatağı arâzi içine derin gömülmüş dar boğazlar hâlini alan Kızıl-Irmak'ın boydan-boya bilinmesi ancak zamanımızda mümkün olmuştur. Nehrin eski devirlere âit tasvirlerinde hatâ eksik olmadığı gibi, osmanlı devri kaynaklarında da çeşitli hatâlara ve tenâkuzlara rastlanır. Msl. *Cihannümâ* Kızıl-Irmak'ın suyunun, tuzlu olduğundan, içilmediğini kaydeder; Evliya Çelebî ise, bu nehri „faydasız, coşkun cereyân eden... dâimâ kırmızı kan gibi akan tatlı su" olarak tasvir eder ve Karadeniz'e döküldüğü yerde kendisini yüce kayalardan gürültü ile attığını söyler. Haritalar üzerinde Kızıl-Irmak'ın umûmî istikameti hakkında XVIII. asırdan itibâren bir fikir edinilmiş olmakla berâber, teferruâtın tesbiti çok gecikmiştir. İlk olarak XIX. asrın başlarında ırmağın yukarı mecrâsı, Sivas aşağılarına kadar, kâfî bir vuzûh ile haritaya alınmış olup, asrın sonlarına doğru (1893) bir takım alman zâbitleri (v. Flottwell ve arkadaşları) nehrin mecrâsını, Ankara hizâsından itibâren, Karadeniz'e doğru tâkip ederek, haritasını almışlardı. Bundan bir az sonra (1896), Oberhummer ve Zimmerer ırmağın orta mecrâsında Avanos ile Köprü-Köy arasında aynı maksat ile çalıştılar. Fakat R. Kiepert'in Anadolu haritasında bu son iki çalışma sahâsı arasında kalan kısım (Köprü Köy ile Yahşihan arası) ve ayrıca daha aşağıda Gök-Irmak kavşağının gerileri, ancak takrîbî olarak, gösterilmiş bulunuyordu. Bütün Kızıl-Irmak havzasının ve bu arada nehir mecrâsının muntazam bir nirengi şebekesine dayanan istikşâf haritasının alınması, birinci cihan harbinin son senelerinde bu sâhada çalışmış türk topograflarının gayreti ile mümkün olabildi ve elde edilen neticeler 1: 200.000 mikyaslı Türkiye haritasının 1918'den sonra neşredilen paftaları ile daha sonra bu haritalardan iştikak eden daha küçük mikyaslı muntazam haritalar üzerinde gösterildi.

Kızıl-Irmak'ın uzunluğu hakkında ileri sürülen rakamlar zaman ile çok değişmiş, elde muntazam ve oldukça büyük mikyaslı haritataların bulunmayışı yüzünden, nehrin uzunluğu yakın bir devre kadar umûmiyetle gerçeğe nisbetle çok düşük olarak gösterilmiştir. 1838 senesinde Belçika'da neşredilen coğrâfî ansiklopedide ırmağın uzunluğu 220 fersah kaydedildiği gibi, Anadolu'da tetkikler yapmış olan Tchihatcheff mecrânın Zara'dan aşağıda kalan kısmını 228 fersah olarak kabûl ediyordu. Bütün bu kaynaklara göre, Kızıl-Irmak'ın uzunluğu 800—900 km. arasında bulunuyordu. Hattâ *Encyclopedia Britannica*'nın 1949 tab'ında bile bu uzunluk hâlâ 600 mil kadar (965 km.) olarak gösterilmiştir. Fakat 1: 200.000 mikyaslı Türkiye istikşâf haritası üzerinde yapılan ölçüler ırmağın uzunluğunun 1.000 km. 'yi fazlası ile geçtiğini ortaya koydu. „Irmağın uzunluğu şimdiki haritalar üzerinde 1.150—1.200 km. olarak tahmin edilmekle berâber, bölgenin büyük mikyaslı topografya haritaları tamamlandığı takdirde, bu haritalar üzerinde bir az daha farklı bir rakam elde edileceği tabi'îdir. Suyunnu Kızıl-Irmak vâsıtası ile boşaltan havzanın mesâhasına gelince, İbrâhim Hakkı Akyol'un ölçülerine göre, 76.250 km². (Türkiye'nin mesâhasının onda biri kadar) olup, bu ölçülerden Kızıl-Irmak'ın Fırat—Dicle sistemi dışında Anadolu'nun en geniş havzaya sâhip ve en uzun akar-suyu olduğu anlaşılır.

Kızıl-Irmak iç Anadolu'nun şimâl-i şarkîsinde Sivas—Erzincan—Giresun vilâyetleri hudûdu üzerinde 2.950 m. kadar yükselen Kızıl-Dağ kütlesinin cenûp yamaçlarından doğar ve önce irtifâı 1.500 m. civarında tepelik bir sâhada garba doğru akarak, Zara kasabası (de-

niz seviyesinden yüksekliği 1.450 m.) önüne gelir; Kızıl-Irmak burada kalınlığı fazla olan, alçı ve tuz yatakları ihtivâ eden alaca renkli arâzi içinde açılmış yamaçları çıplak, zemini az meyilli geniş bir vâdi içinde yavaş akan ve ekseriyetle kolay geçit veren bir su olmuştur. Vâdinin bu kısmı iç Anadolu'yu Erzurum yaylalarına bağlayan Sivas—Erzincan şosesine geçit teşkil ettiği gibi, Giresun ve Şarkî-Karahisar'dan gelip, Divriği'ye doğru uzanan eski yol da Zara'da bu şoseye düğümlenir. Bundan sonra Kızıl-Irmak vâdisi tedricen cenûb-i garbî istikametini alarak, Hafik kaza merkezinden (1.340 m.) geçip, Sivas önlerine gelir ve şehrin 2 km. kadar cenûbundan akar. Burası pek ehemmiyetli bir yol kavşağıdır; eski çağdan beri büyük münâkale faâliyetine sahne olmuş bulunan Diyarbekir-Harput—Sivas—Samsun caddesi burada şarkgarp istikametli yol ile düğümlendiği gibi, şimdi de iç Anadolu'dan Kafkasya hudutlarına (Ankara—Erzurum) ve Karadeniz kıyısından Elcezîre serhadlerine (Samsun—Diyarbekir) uzanan demiryolları da burada birleşmektedir. Sivas önünde 1.265 m. irtifâda akan ve geniş vâdisinde şimdiki su seviyesinden takriben 20 m. daha yüksek taraçalar görülen ırmak üzerinde Malatya yolunun geçtiği Eğri-Köprü ile Kayseri yolunun aştığı Kesik-Köprü bulunur.

Mecrâsının bu yukarı kısmında başlıca soldan Ulaş (veya Tecer) suyu ile sağdan Kalın ırmağı alan nehir cenûb-i garbî istikametine doğru akışına devam ederek, Erciyas sönmüş yanar-dağı etrafında geniş bir sâhaya yayılmış lavlardan ve küllerden (volkan tüfü) müteşekkil volkanik arâziye dalar ve Kayseri şehrinin 30 km. kadar şimâlinden geçer. Nehrin vâdisi burada, yer-yer genişlemeler göstermekle berâber, yukarı mecrâdakine nisbetle umûmiyetle daha dar ve geçitleri azdır. Bu arada Erciyas kütlesinin şimâl yamaçlarından ve Kayseri havâlisinden gelen suları toplayan Kara-Su (yukarı kısmında Sarmısaklı-Suyu)'yu alan Kızıl-Irmak üzerinde, Kayseri—Yozgat yolunun geçtiği Çokgöz köprüsü ile Kayseri—Ankara caddesinin geçtiği Tekgöz (Birgöz) köprüsüne rastlanır. Demiryolu da bu sonuncu köprünün bir az yukarısında nehri aşar.

Geniş büklümler çizerek, cenûb-i garbî istikametine doğru akmakta devam eden Kızıl-Irmak, bu suretle İç Anadolu'nun kalbine doğru iyice sokulmuş bulunur ve nehir üzerinde bir köprüsü bulunan Avanos (994 m.)'ta en cenûbî arzına vardıktan sonra, tedricen garba ve Arapsun (885 m.) kasabası ötesinde şimâl-i garbîye doğru istikamet değiştirmeğe başlar; granit, siyenit, billûrlu şist ve mermerlerin hâkim olduğu eski arâzi içine dalar ve Kırşehir'in 17 km. cenûbundan geçer ki, burada 13 gözlü ve 150 m. uzunluğunda Kesik-Köprü bulunmaktadır. Bundan sonra istikametini tedricen şimâle doğru değiştiren ırmak yer-yer genişçe ovalardan ve bunlar arasında dik yamaçlı dar boğazlardan geçer ve başlıca iki mevkîde yatağı zemininde meydana çıkan kayaların teşkil ettiği çağlayanlardan atlar. Nihâyet Ankara—Kırşehir (Kayseri) yolu üzerindeki Köprü-Köy köprüsü altından akar ki, ırmağın seviyesi burada denizden 705 m. irtifâdadır. Bundan sonra granit kayalıkları arasında yeniden dar boğazlara giren nehir Ankara—Kayseri demiryolunun geçtiği Yahşihan köprüsüne varır (670 m.); buradan itibâren, sol kıyısındaki Irmak istasyonuna kadar, sözü geçen demiryolu buradan Kalecik aşağılarına kadar da Ankara—Zonguldak demiryolu ile tâkip edilir. Bütün bu sâhada vâdi etrafında ikinci zaman ile üçüncü zamana âit şistler, volkanik ara tabakaları, flyschler görülür. Daha ötede şimâl-i şarkî istikametini alan ırmak yeniden alçı taşı ve tuz ihtivâ eden alacalı (kızıl) arâzi içine girer. Soldan Çankırı suyunu (veya Acı-Su) ve sağdan da Kula köyü yakınında Delice-Irmak'ı alır. Ak-Dağ mâdeni dağlarından doğan ve mecrâsının büyük bir kısmı boyunda Ankara—Kayseri demiryolu ile tâkip edilen Delice-Irmak, 300 km. aşan uzunluğu ile, Kızıl-Irmak'ın başlıca tâbiidir. İskilip — Çorum yoluna geçit veren Kızıl-Irmak burada, sularına kızıl renk veren arâziyi terkederek, üçüncü zamanın başlarına âit eosen devrinin kireçli, kumlu şistleri, flyschleri ve volkanik ara tabakaları arasında, İbik boğazı ismi verilen, dar bir vâdide hızla akarak, nihâyet Osmancık kasabası (irtifâı 450 m.) önlerinde yeniden genişler ve burada, XV. asrın sonlarında inşâ edilmiş müteaddit kemerli güzel bir köprü altından geçer. Bundan sonra Kızıl-Irmak, haritalarda Ada-Dağ ismi ile gösterilen bir dağ kütlesi etrafında büyük bir yarımada teşkil edecek şekilde dolaşır ki, bunun garba bakan ucunda kendisine Aydos dağından doğan ve Ilgaz dağlarının cenûp mâilesindeki suları toplayarak, Tosya ovasından geçen, 170 km. uzunluğunda Devrez çayı karışır. Burada nehrin vâdisi kısmen billûrlaşmış birinci zaman şist ve kalkerleri arasında dar boğazlar ile mahdut sâhalı ovaların nöbetleştiği bir bölgeden, umûmî olarak, şimâl-i şarkî istikametinde akarken, Daday—Kastamonu havâlisinden gelen ve Ilgaz dağının şimâl mâilesinden inen suları toplayan, 190 km. uzunluğunda Gök-Irmak tâbiini alır-almaz, keskin bir dirsek ile,

cenûb-i şarkî ve sonra yine hemen birden-bire şimâl-i şarkî istikametine döner. Nehir burada, irtifaı fazla olmamakla berâber, vâdisini yamaçları ormanlık dar boğazlar hâlinde sıkıştıran ve tebeşir devri arâzisinden müteşekkil bulunan Karadeniz sâhil dağları arasında akar ki, sözü geçen boğazların dik yamaçlarında, daha yukarı taraflarda da görüldüğü gibi, kadîm çağdan kalma müteaddit kaya mezarlarına ve bugün işlek yollar üzerinde bulunmayan köprü yerlerine ve köprü harâbelerine rastlanır. Burada nihâyet şimâl istikametini alan ırmak, tepelik bir sâhadan geçerek, Bafra kasabası önünde düz ve geniş bir ovaya çıkar. Samsun'u Sinop'a bağlayan yol, burada 1937 senesinde yeniden inşâ edilmiş büyük bir köprü üzerinde Kızıl-Irmak'ı aşmaktadır. Bafra civarından başlayarak, Karadeniz sâhilinde, müselles şeklinde bir çıkıntı teşkil eden, üzerinde bir kaç sığ göl de bulunan ova, Kızıl-Irmak'ın Anadolu içlerinden indirdiği çamurların birikmesi ile meydana gelmiş bir deltadan başka şey değildir. Bu deltanın Karadeniz'e doğru en fazla ilerilemiş olduğu noktada (Bafra burnu) başlıca bir tek kol ile denize dökülen Kızıl-Irmak'ın, deltasını gittikçe büyülterek, denizden yer kazandığı söylenir ise de, eski çağlarda bir gerçek olması muhtemel olan bu genişlemenin şimdi hemen-hemen durmuş bulunduğu, deltanın dış kenarının düz şeklinden anlaşılmaktadır. Irmağın getirdiği çamurlar kıyı akıntıları tarafından sürüklenmekte, yâni çamurların gelişi ile bunların süprülüp, götürülmesi arasında bugünkü şartların yarattığı muvâzene, sâhil çizgisini bilfiil sâbit tutmaktadır.

Bütün Anadolu nehirleri gibi, Kızıl-Irmak'ın akış rejimi de çok intizamsızdır. Uzun yaz ayları boyunca yetecek kadar yağmur yağmaması ve tebahhurun şiddeti yüzünden, sıcak mevsimde ırmağın seviyesi fazlası ile alçalır ve hele bu mevsim sonlarında bâzı kesimlerde (yukarı mecrâda) nehir geniş bir çakıl yatağı içinde akan cılız bir dere hâlini alır. Son bahar yağmurları geçici kabartılara sebep olur. Kış mevsiminde yukarı ve orta mecrâda, iç Anadolu'ya düşen yağışların umûmiyetle kar hâlinde olması yüzünden, nehrin seviyesinde fazla bir yükselme kaydedilmez. Bununla berâber aşağı mecrâda, Karadeniz dağlarının şimâle bakan yamaçlarında bu mevsimde yağan yağmurların meydana getirdiği seller yüzünden, ânî feyezanlar görülür ve Kızıl-Irmak deltasının (Bafra ovası) geniş bir kısmı kışın sular altında kalır. İlk bahar da Kızıl-Irmak'ın seviyesinde umûmî bir yükselme kaydedilir; bu yükselme yağmurların ve yüksek dağ yamaçlarında yaz başına kadar devam eden karların erimesi ile meydana gelir ve sıcakların artması ile sona erer; bahar kabartısını yaz alçalması tâkip eder. Bu umûmî gidiş içinde, ayrıca, hemen her mevsimde, mevzii sağnakların sebep olduğu, yer-yer çok şiddetli kabartılar da kaydedilir. Akış rejiminin mevsimler arasında birbirinden çok farklı olması, nehrin, kışın yatağına sığmayacak kadar bol suyu bulunmasına karşılık, yazın pek ziyâde fakirleşmesi, Kızıl-Irmak'tan istifâdeyi tahdit eder. Mecrânın Bafra ile ırmak ağızı arasında mahdut bir kısmında küçük vâsıtalar ile yapılmış ve bugün ehemmiyetini tamâmiyle kaybetmiş olan nakliyat bir tarafa bırakılacak olursa, Kızıl-Irmak'tan münâkale bakımından faydalanmak bahis mevzûu olamaz. Yaz mevsiminde suların azalması, mecrânın bâzı yerlerde dar boğazlarda sıkışması, ova kısımlarında bile çok yerde yatağın arâzi içine gömülü bulunması, tabiî sulama imkânlarını azaltır. Bununla berâber, mümkün olan yerlerde iptidâî şekilde bend ve arklar vâsıtası ile tarlaların sulanmasına hizmet eden Kızıl-Irmak'tan istikbâlde büyük setler inşâ edilerek, hem geniş arâziyi sulamak, hem de elektrik istihsâl etmek suretiyle, faydalanmak kabil olabilecektir.

Kızıl-Irmak kaynaklarının Karadeniz kıyılarına olan mesâfesi 120 km.'den daha fazla değil iken, nehrin sularının bu denize ulaşmak için, on misli daha uzun yol kat'etmesi ile ifâde edilebilen bir durum, öteden beri dikkati çekmiş ve bu dikkat bâzı eski eserlerde Kızıl-Irmak kaynaklarının, Karadeniz'den ziyâde, Akdeniz'e yakın olması şeklinde belirtilmiştir. Yukarı mecrâsında, iç Anadolu kapalı havzasına kavuşacakmış gibi, uzun mesâfeler üzerinde cenûb-i garbîye doğru akması, sonra Karadeniz'e doğru istikamet değiştirmesi bugün geniş bir kavis çizen Kızıl-Irmak'ın mütecânis bir nehir olmadığını kabûl etmek suretiyle izaha çalışılmaktadır. Nehrin yukarı mecrâsı şarkî Torosların birbirine muvâzî sıraları arasındaki tabiî oluğu tâkip ederek, iç Anadolu'ya doğru uzanan eski bir akar-su olduğu gibi, aşağı mecrâsı da, Karadeniz'e dökülen ve Karadeniz kıyı dağ sıraları yükselirken, kısmen onun istikametine uyarak, arâzi içine gömülen başka bir akar-su olarak kabûl edilebilir ki, bunlar daha yakın bir zamanda, bir taraftan müsâit iklim şartlarından faydalanan yukarı Kızıl-Irmak'ın kapalı havzadan taşması, diğer taraftan aşağı Kızıl-Irmak'ın menbâlarını geriletmesi suretiyle, birbirleri ile birleşmiş olabilir. Kızıl-Irmak mecrâsının uzuniuk maktaında meylin menbâdan aşağıya doğru muntazam bir şekilde eksilmemesi ve bu maktâ

üzerinde yer-yer basamaklar müşâhede edilmesi, böyle bir izah tarzını destekler gibi görünmektedir.

Bibliyografya: Herodot, I, 6, 28, 72; V, 52; Strabo, XII, 534, 544, 546, 561; XVII, 840; F. Spiegel, *Eränische Altertumskunde*, I, 183 v.d.; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 622; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, II, 179; Ritter, *Erdkunde von Asien* (1858), XVIII, 236—448; P. de Tchihatcheff, *Asie Minuere*, 1. kıs. (Paris, 1853), S. 168 v.d.; Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 538; Elisée Reclus, *Nouvelle géographie Universelle* (1884), IX, 496—498; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1314); V. Cuinet, *La Turquie d' Asie*, I, 19, 272, 639; IV, 433; von Flotwell, *Aus dem Stromgebiet des Qyzyl-Yrmaq* (*Halys*; *Pet. Mitt., Ergz.* H. 114); bir de. *Verhandl. der Gesellschaft für Erdkunde* (Berlin, 1894), XXI, 69 (harita için bk. *Zeitschr. d. Gesel. f. Erdkunde*, Berlin, 1899, XXXIV); Oberhummer-Zimmerer, *Durch Syrien und Kleinasien* (1899), s. 219 v.d. (harita için bk. *Pet. Mitt.*, 1897, levha 18); Mehmed Cemâl, *Anadolu* (İstanbul, 1337), s. 180 v. dd.; E. Chaput, *Voyages d' Etudes géologiques et géomorphogéniques en Turquie* (Paris, 1936), s. 37, 61, 64 v.d., 114, 119, 123 v. d.; M. Blumenthal, *Bolu civarı ile aşağı Kızıl-Irmak mecrası arasının jeolojisi* (Ankara, 1948); İbrahim Hakkı Akyol, *Türkiye'de akarsu sistemleri ve rejimleri* (*Türk coğrafya dergisi*, 1947, IX—X); ayn. mll., *Türkiye'de akar su rejimleri* (*Türk coğrafya dergisi*, 1949, XI—XII).

(BESİM DARKOT.)

KIZIL-KUM, Türkistan'da, biri Amu-Derya ile Sır-Derya ırmakları arasında (büyük) ve diğeri de Hazer denizinin şark sâhilinde (küçük) olmak üzere, kırmızı renkte kum ile örtülü iki çölün adıdır.

1. Büyük Kızıl-Kum. Kara-Kum [b. bk.]'un şimâl-i şarkîsinde, 41°—45° şimâl arzı ile 60° — 68° şark tûlleri arasında, takriben 300.000 km². ıssız bir çöldür. Çölün tabi'î hudutlarını şimâlde ve şarkta Sır-Derya, şimâl-i garbîde Aral gölü, cenûb-i garbîde Amu-Derya ve cenûpta Pamir-Tanrı dağ silsilelerinin sahrâya uzanan kolları ve bu kolların birer girinti hâlinde vücûda getirdikleri Fergana [b. bk.] ve Zerefşan [b. bk.] ovaları teşkil etmektedir. Sır-Derya ırmağı Kızıl-Kum çölünü şimâlde küçük Kara-Kum'dan ve Şarkta Kara-Tav (Kara-Dağ veya Karaçuk)'dan ve Amu-Derya ise, büyük Kara-Kum'dan ayırır. Vaktiyle deniz olduğu anlaşılan ve adına rağmen, tamâmiyle bir kum çölü olmayan Kızıl-Kum, arâzisinin kuruluşuna göre, muhtelif manzaralar arzeden ve hey'et-i umûmiyesi ile şimâl-i garbîye doğru bir alçalma gösteren bir düzlüktür. En yüksek yeri Nura-Tav eteklerinde 300 m., en alçak yeri ise, Aral kıyılarında, 53 m. 'dir. Kızıl-Kum'un geniş sâhası, tuzlu topraklar ve az-çok hareketli kum kütleleri ile kat'edilen bir boz-kır karakterini taşımaktadır. Çölün şimâl kısmını işgâl eden bu kum kütlelerine mukabil, orta ve cenûp bölgelerinde, Kara-Kum'da tesâdüf edilmeyen, kayalık tepeler vardır. Deniz sathından nisbeten yüksek olan cenûp kısmı ise, çöl manzarası arzetmez. Burada Nura-Tav'dan Amu-Derya deltasındaki Sultan-Uveys dağına doğru, bir zincirin kırılmış halkaları hâlinde, uzanan Bukan-Tav, Arslan-Tav, Altın-Tav, Kulcuk-Tav ve Citim-Tav gibi, her türlü hayat eserinden mahrûm kayalık dağlar sıralanmıştır.

Ana çöllerde ancak bir ovadan ötekine geçerken rastlanan, çok defa suyu acı ve bâzan da çok derin kuyular vardır. Dağ aralarındaki ovalarda, Kara-Kum'da olduğu gibi, az hareketli eksibeler ile hudutlanan bâzı otlaklar bulunur. Çölün en yüksek kısmı olan merkezinden garba ve şarka uzaklaştıkça eksibelerin işgâl ettikleri sâha genişler ve bâzı yerlerde yüzlerce km.'yi bulur. Buradaki kum tepeleri (*barhan*) Kara-Kum'dakilerin tamâmiyle aynıdır. Bunlardan „Adam-Kırılgan" şöhreti ile mârûf olanı, en geniş ve en tehlikelisidir. 1873'te Hive üzerine yürüyen ruslar burada korkunç tehlikeler ile karşılaşmış ve külliyetli telefat vermişlerdi. Mamafih Bayhaḳī (nşr. Morley, s. 858)'nin orta çağlarda Cend'den Ḫvārizm'e karşı Kızıl-Kum üzerinden muvaffakiyetle geçen askerî bir seferden bahsetmesinden, türklerin, her hâlde mevsimlerden istifâde ederek, dağlar kadar çölleri de kolaylıkla kat'etmesini bildikleri anlaşılmaktadır. Kızıl-Kum çölünün orta ve cenûp bölgelerindeki dağ gurupları, göçebe halkın sığınağı olmak itibârı ile, büyük iktisâdî ehemmiyeti hâizdir. Müteharrik kumlara karşı bir sed teşkil eden bu dağların muhâfaza ettikleri otlaklardan başka, aynı zamanda muhtelif mâdenler bakımından da zengin bulunduğu tesbit edilmiştir. Dağsız olan cenûb-i garbî bölgesinde, Kara-Köl havâlisine doğru yavaş-yavaş yürüyen kumlar mâmûr yerleri istilâ etmiş ve buralarda kurulan medenî hayatı söndürmüştür.

Çölün şimâl bölgesi büyük bir kısmı kum ile örtülmüş, yeknasak ve çorak bir düzlüktür. Bâzan yüksek tepeler (*barhan*) teşkil eden kum yığınları arasında tuzlu sâhalar (*şor* ve *takır*) ve kısmen kum altında kalmış boz-kır arâzi vardır. Vaktiyle Sır-Derya'nın, bugünkü Kızıl-Orda ve Cülek'ten garba, Aral'a doğru kollarını teşkil eden Yañı-Derya ve diğerlerinin kurumuş mecrâları da çölün bu kısmındadır.

Kızıl-Kum'un iklimi kışın sert (—40°) ve yazın kuru ve sıcak (+44°,4)'tır. Yağmuru yılda 97—120 mm. geçmez. Nebatları fakirdir. İlk baharda, toprak henüz rutûbetli iken, biten zarif otlar az sonra, sıcağın te'siri ile hemen yanıp gider. Az-çok dâimî nebatları Türkistan boz-kırlarına mahsus çalı ve otlar teşkil eder. Evvelce münhasıran Oğuz türkleri ile msekûn bulunduğu bıraktıkları te'sirler ile hâlâ da hissedilen Kızıl-Kum'un bugünkü ahâlisi Kazak, Kara-Kalpak ve Özbek türklerinden ibârettir. Çöllerin en ıssız olması gereken yerlerinde bile bu türklere rastlanır. Kısmen yerleşik ve kısmen de göçebe olan bu ahâli koyun, keçi, deve, at ve koca-baş hayvan beslemek ile iştigâl eder. Bilhassa derileri çok kıymetli olan astragan (*kara-kül*) koyunları mârûftur. Çölün Amu-Derya ile Sır-Derya'ya bitişik yerlerinde zirâat ile de iştigâl edilmektedir. Son zamanlarda Kızıl-Kum'un iktisâdî ve jeolojik durumu tetkik edilmiş, mâdenlerin işletilmesi, sulama ve yol işleri ele alınmıştır. Çölün cenûb-i şarkî köşesinde Sır-Derya'dan açılan yeni kanallar etrafında pamuk zirâatine başlanmıştır. 30.000 km.² bir sâhayı ihtivâ eden Fergana ovası ve Buhârâ'nın Zerefşan deltasındaki münbit vâdileri zâten eskiden beri Kızıl-Kum'un ve bütün Türkistan'ın insan eli ile imâr edilmiş en medenî bölgeleri idi. Kızıl-Kum çölünü şimâlden cenûba doğru kat'eden tarihî kervan yolu, 1936'dan itibâren, motörlü nakil vâsıtalarının hareketine müsâit bir hâle getirilmiştir. Kızıl-Kum, idârî bakımdan, Kazakıstan, Karakalpakıstan ve Özbekistan arasında taksim edilmiş bulunuyor.

2. Küçük Kızıl-Kum yahut Hazer kıyısı kumları, Türkistan'ın Türkmenistan bölgesindeki Neftedağ'ın garbında ve Hazer denizinin şark sâhilinde yegâne mazbut liman ve demiryolunun başlangıcı olan Kızıl-Su'nun cenûbunda vâkîdir. Daha yakın zamanlara kadar bir körfezden ibâret olan küçük Kızıl-Kum sâhasında, şiddetli fırtına hâlinde esen rüzgârlar hâkimdir. Bu rüzgârların harekete getirdiği eksibeler 50 m. yüksekliğinde tepeler teşkil eder. Bunları deniz sathına kadar inen ve zemini tuzlu topraklardan ibâret olan, uzun ve dar düzlükler birbirinden ayırmaktadır.

Bibliyografya: Kara-Kum maddesindeki umûmî kaynaklardan başka, bk. bir de V. M., *Kızıl-Kum* (*Entsik. Slovar*, Petersburg, 1895, XV, 50 v. d.); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1314); V. Peltz, *Oçerki yujnıḫ Kızıl-Kumov* (Semerkand, 1912); V. Masalskiy, *Turkestanskiy kray* (Petersburg, 1913), s. 23; İ. P. Gerasimov ve P. K. Çiḫaçev, *Geolog. oçerk Kızıl-Kumov* (Moskova—Leningrad, 1931), cüz 82; *Kızıl-Kumı* (Leningrad, 1933), I; *Karakalpakiya* (*Trudı 1. konferentsii...*, I—II, Leningrad, 1934); *Karakalpakiya* (*Trudı ekspeditsii 1931—1932 gg*, IV, Moskova-Leningrad, 1935); *Karakalpakiya, Peski karakalpakskiḫ Kızıl-Kumov* (Moskova-Leningrad, 1936); B. Fedoroviç, *Kızıl-Kumı* (*Bolş. sovet. entsiklopediya*, Moskova, 1936, XXXII, 247 v. d.) *Kızıl-Kum* (*Bolş. sovet. entsiklopediya*, Moskova, 1937, XXXV, 599 v.d.); A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü türk ili* (*Türkistan*), İstanbul, 1942—1947, I, 16, 63 ve tür. yer.

(MİRZA BALA.)

KIZIL-ÖZEN („kızıl ırmak"), cenûbî Azerbaycan'ı iki defa kat'ederek, Gilân'da Hazer denizine dökülen bir ırmaktır. Bu ırmak, Media devrindeki klâsik adı ile Mardi (Mardus) veya Amardi (Amardus), Ḥamd Allāh Mustavfī (*Nuzhat al-ḳulūb*, s. 217) ve Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, s. 304)'ye göre, İlhanlılar devrinde Hülāgu-Muran, Mencil'de Şāh-Rūd ile birleştiği yerden itibâren, farsça Safīd-Rūd veya İspiẕ-Rūẕ (Mas'ūd Kayhān, bk. *bibliyografya*) ve bundan arapça Nahr al-abyaż (Dimaşḳī, trc. Mehren, s. 145), menbaını Kürdistan'da 4.000 m. yükseklikteki Kırk-Bulak, Ḥamd Allāh Mustavfī (*ayn. esr.*)'ye göre, Beş-Barmak dağından alır. Uzunluğu 500 km. kadardır. İlk önce şarka doğru akarak, Gerrus nâhiyesine giren Kızıl-Özen, burada Hemedan'ın şimâl-i garbîsindeki Pence-Ali dağından gelen çayları aldıktan ve şimâle dönerek, Miyaniç bölgesinde Sehend ve Boz-Kuş dağlarının suları ile (Heştrud, Miyaniç, Karanku v.b.) birleştikten sonra, geniş bir kavis ile cenûb-i şarkîye dönerek, Hamse [b. bk.] eyâletine girer. Burada Karavul, Engürân, Ak-Dağ, Tarım, Avşar, Gerrus v.b. dağlardan akan müteaddit çayları, kısmen doğrudan-doğruya kısmen de Zencançayı vâsıtası ile alarak, Gilân dağlarının ve Elburz silsilesinin cenûp yamaçlarını tâkiben, Mencil'e ulaşır. Bu bölgede, Mencil ile Kendelan arasında, şimâl-i şarkî istikametindeki dar Rudbar boğazına girmeden evvel, şarktaki Talkan dağından akıp, aşağı Tarım'ı sulayan Şāh-Rūd ile birleşerek, Safīd-Rūd adını alır. Kızıl-Özen, kışın Hazer denizinden esen şiddetli rüzgârlara mârûz dar Rudbar boğazını kat'ederek, Rustamābād vâdisine girdikten sonra, Gilân'da müteaddit kollara ayrılır ve Gilân'ı iki bölgeye ayıran ana kol Reşt [b. bk.]'in 65

km. şimâl-i şarkîsinde, 25 km. uzamış olan Hasan-Kiyadih burnunda Hazer'e dökülür. Rudbar boğazında suyu bollaşan ve sür'atle akan Kızıl-Özen, zirâate müsâit münbit toprak getirdiği için, bâzı kollarına *Gevher* adı verilmektedir. Bir kısmı Hazer'e, bir kısmı da Enzeli [b. bk.] körfezine dökülen kollarından en mühimleri Ḥumām, Kiyācūy, Ḥişmat-Rūd, Nav-Rūd, Siyāh-Rūd, Gavhar-Rūd v.b. Bunların her birinden açılan müteaddit cedveller Gilân'da tütün ve pirinç zirâatinin inkişâfına yardım etmektedir.

Tarihî ticâret yollarını kat'etmekte olan Kızıl-Özen'in üzerinde kervanların geçmesine müsâit bir çok köprüler inşâ edilmiştir. Bu köprülerin en mühimlerinden biri olan Miyaniç yanındaki taştan yapılma 24 kemerli „Kız-Köprüsü", ikinci dünyâ savaşının sonlarına doğru cereyân eden hâdiseler esnâsında [bk. mad. IRAN] tahrip edilmiştir. Azerbaycan'da Kızıl-Özen üzerindeki mühim eski köprülerden biri de, yine aynı bölgede, Kaplan-Dağ'ın şark yamacında, bulunuyor. Kızıl-Özen ile Şāh-Rūd'un birleştiği yerde, Ṭahrān-Gīlān yolunun geçtiği, bir köprü vardır. Gilân'da Reşt ile Lâhican arasında bulunan 137 m. uzunluğunda 12 kemerli bir köprü bundan 22 yıl evvel yapılmıştır.

Kızıl-Özen'in suyu bol ise de, derinliği az olduğundan, seyr-ü sefere müsâit değildir. Buna mukabil, gerek Azerbaycan'da ve gerekse Gilân'da, zirâatteki rolü büyüktür. Kızıl-Özen'in bilhassa Gilân'dan geçen kısmı çeşitli cins balıklar bakımından da zengindir. Üzerinde kurulmuş olan balıkçılık te'sislerinde havyar dahi istihsâl edilir.

Kızıl-Özen, bu adı taşıdığı noktaya kadar, kesif türk boyları ile meskûn münbit bir arâzi üzerinde cereyân eder.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. Yāḳūt Ḥamavī, *Mu'cam al-buldān* (Mısır, 1906), I, 221; Mas'ūd Kayhān, *Cuġrāfyāy-i mufaṣṣal-i Īrān* (Tahran, 1310—1311, irânî şemsî), I, 16 v.d., 32—35, 47, 58 v.d., 65, 67—69, 80, 113; II, 50, 151, 167, 170 v.d., 263 v.d., 266, 270, 272 v.d., 375 v.d., 378, 446, 449; III, 32, 76, 108, 275, 434, 442; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1314), V, 3658 v.d.; W. Barthold, *Istoriko-geografiçeskiy obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 142, 153, 155, 157, 159; Cl. Huart, *Kızıl-Özen* (*EI*, II, 1115 ve buradaki bibliyografya); M. N. Bouillet, *Dictionnaire Universel d'Hist. et de Géogr.* (Paris, 1884 ve 1914), mad. *Kızıl-Ouzen*.

(MİRZA BALA.)

ḲİBLA. [Bk. KIBLE.]

KİBRİT. [Bk. KİBRİT.]

KİBRİT. AL-KİBRİT, k ü k ü r t. Ḳazvīnī bunu, civa, muhtelif çeşit katran ve amber (kehribar) ile birlikte, yağlı maddeler arasında zikretmektedir. Umûmiyetle, kükürt iki nevî *zurnīḫ* (arsenik sulfürü, sarı zırnık, kırmızı zırnık), amonyak ve civa ile birlikte ruhlar, tebahhur eden uçucu cisimler arasına konulmakta idi.

Daha önce, sahte-Aristo'da olduğu gibi, araplarda da üç çeşit görülmekte ve biribirinden ayırt edilmektedir: ince evsafta kırmızı kükürt, saf sarı kükürt ve beyaz kükürt. Bu sonuncusu, kükürtlü hidrojen kokusu neşreden, yumuşak kükürt denilen madde olsa gerektir. Efsânevî bir mâhiyet taşıyan kırmızı kükürt, rivâyete göre, cenûpta, denize yakın bölgelerde, pek ender olarak, bulunmakta idi. Bu sebepten, eşi emsâli bulunmayan bir insana „kırmızı kükürt" derler. Yanan piritten kükürt çiçekleri elde edilir.

Kükürt eğlence fişenkleri imâlinde ve mâdenlerin renklendirilmesinde çok kullanılır. Kükürt, gümüş ve kurşun gibi, bir çok mâdenleri karartır. Gümüş sulfürü savatçılık v.b. da kullanılır. Kükürt, aynı zamanda, civayı da karartır. Fakat civa ısıtılır ise, kızarır. Kükürt bilhassa tıpta kullanılmaktadır (krş. İbn al-Bayṭār, Ḳazvīnī v.b.).

Kükürt tabiatte üç ayrı şekilde bulunmaktadır ve bunlar araplarca bilinmekte idi.

1. Alçı, kireç v.b. taşlarında topak-topak kükürde rastlanır. al-Ġūr'dan Ürdün ülkelerine kükürt bu şekilde ihrâc olunurdu (al-Muḳaddasī, s. 184). Yine kükürt bu şekilde İran'da, Belûcistan'da ve Sicilya'da bulunmaktadır.

2. Kükürt volkanlar civarında, daha ziyâde faâl volkanlar civarında, bulunmaktadır; msl. Etna ve Damāvand civârında.

3. Kükürt, sulfürlü kaynaklardan da elde edilir. Msl. Hûzistan'da Davraḳ al-Furs'te sıcak sulfürlü sular vardır ki, bunlarda sarı kükürt bulunur (G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, London, 1905, s. 242). Şarkta rastlanılan kükürdün meydana çıkışı hakkındaki teferruât için bk. C. Hintze, *Handbuch der Mineralogie*, 1904, I, 80 ve 87; B. Dammer ve O. Tietze, *Die nutzbaren Mineralien*, 1913, I, 93; O. Stutzer, *Die wichtigsten Lagerstätten der „Nicht-Erze"*, 1911, I, 251).

Elkimyâcılarca kükürdün bir çok gizli isimleri vardır (krş. J. Ruska ve E. Wiedemann, *Beitr.*, LVII, *Alchemistische Decknamen*, *SBPMS Erl.*, 1924, LVI, 17—36). Kükürt sarı, kırmızı, beyaz yahut bal-mumu sarısı nişanlı diye adlandırılmakta idi. Boyama hassası dolayısı ile, „boyayıcı rûh" (*al-rūḥ al-ṣābiġ*) ve yandığı zaman çıkardığı boğucu koku dolayısı ile „boğucu" (*al-ḫannāḳ*) diye anılmakta idi. Kükürde, aynı zamanda „kaçağı tutan bağ" (*ḳayd al-ābiḳ*), yâni katı zencefre elde etmek üzere, kükürt ile birleşen civayı tutan bağ da denilmektedir. Aynı zamanda Şams al-Dīn Dimaşḳī (*ayn. esr.*)'de bir kaç isme daha rastlanılmaktadır; msl. „tavuk ibiği" (*a'rāf al-dīka*), „deniz kuşu" (*ṭayr al-baḥr*), „nar tanesi" (*ḥabb al-rummāna*), „mâyî yâkut" (*al-yāḳūt al-ẓā'ib*) v.b. gibi. Bk. M. Berthelot, *La chimie au moyen-âge*, II; al-Ṭuġrā'ī, *Kitāb al-cavāhir al-nadīr fi ṣinā'at al-iksīr* (Berlin, Ahlwardt, *Katalog*, nr. 18361).

Tabiatçı feylesuflara göre, kükürt, su, hava ve toprak zerrelerinden meydana gelmiştir. Bunlar birbirine karıştırılır ve yüksek bir harârete mârûz bırakılırsa, birbiri ile kaynaşıp, yağ hâlini alır ve soğuyunca da katılaşır.

Elkimyâcılara göre, kükürt ile civa muhtelif cevherlerin ve bilhassa mâdenlerin meydana gelmesinde esâslı bir rol oynamaktadır. Bununla berâber elkimyâ ilminde, kükürt ve civa kelimeleri, alel'âde kükürt ve civa ile alâkası olmayan umûmî tâbir olarak geçer.

Bibliyografya: Ḳazvīnī, *Kitāb 'acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), s. 243; J. Ruska, *Das Steinbuch aus der Kosmographie...* (*Jahresbericht 1895/1896 der Oberrealschule Heidelberg*, s. 42); İbn al-Bayṭār, *Cāmi' al-mufradāt*, bk. mad. *al-Kibrīt*, burada etraflı bilgi vardır); Şams al-Dīn al-Dimaşḳī, *Tuḥfat al-dahr fī 'acā'ib al-barr va 'l-baḥr*, s. 58 ve trc. Mehren, s. 62 v.dd.; J. Ruska, *Das Steinbuch des Aristoteles* (Heidelberg, 1912), s. 101; E. Wiedemann, *Beiträge I: Beiträge zur Geschichte der Chemie* (*SBPMS Erl.*, 1902, XXXIV, 55—58); ayn. mll., *Beiträge XXIV: Zur Geschichte der Chemie* (*ayn. esr.*, 1911, XLIII, 91); E. von Lippmann, *Entstehung und Ausbreitung der Alchemie* (Berlin, 1919); bk. bir de mad. AL-KİMİYĀ, *bibliyografya*.

(E. WIEDEMANN.)

ḲİBṬ. [Bk. KIPTİLER.]

ḲİDAM. [Bk. KIDEM.]

ḲİFṬ. [Bk. KIFT.]

ḲİFṬİ. [Bk. KIFTÎ.]

KİLÂB. [Bk. KİLÂB.]

KİLÂB. KİLÂB B. RABĪ'A, bir a r a p k a b î l e s i olup, 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a kabîleler topluluğunun belli-başlı bir koludur. İlk zamanlar, bugün aş.-yk. Vehhâbîlerin merkezi olan al-Riyāż'ın şimâl ve cenûbundaki ülkeye tekâbül eden Ḥima Żarrīya'de yerleşmişlerdi. Bu bölge orta Arabistan'ın en iyi kısımlarından biri olarak telakkî edilmekte idi. Rivâyete göre, Kilâblar buranın dokuzda birini işgâl ediyorlardı. İslâmiyetten çok zaman önce, şimâle, Suriye hudutlarına doğru göçtüler ve orada Hīt, Haleb ve başka şehirleri ele geçirdiler; bu şehirlerin reisleri Āl Mirdās [b. bk.] adı ile anılmakta idi. Bu büyük Kilâb kabîlesi bir çok küçük kabîlelere bölünmüş idi; mühim guruplarından onu hakkında bilgiye sâhip bulunmaktayız 1. Ca'far b. Kilāb, bunun, Mālik, al-Aḥvaṣ, Ḫalīd ve 'Utba olmak üzere, dört kolu var idi; 2. Abū Bakr b. Kilāb, 'Abd, Ka'b ve 'Abd Allāh adlı üç kolu var idi; 3. Mu'āviya al-Żibāb, 13 kolu bulunmaktadır ki, beşinin adı kertenkele mânasına gelen kelimelerdir: Żabb, Mużibb, Żibāb, Ḥusayl, Ḥisl, 'Amr, Anas, al-A'var, Zufar, Unays, Mālik, Rabī'a ve Zuhayr. Kerbelâ'da Ḥusayn'i öldüren Şamir b. Şurāḥbīl, al-A'var gurubuna mensûp idi. 4. 'Āmir b. Kilāb, bu gurubun dört kolu şunlar idi: al-Aşamm, Ka'b, Ṭarīf (bütün kabîlenin en belli-başlı topluluklarından biri) ve 'Aḳīl; 5. Bucayr, 'Ubayd ve Nufayl; 6. al-Aẓbaṭ b. Kilāb, bütün kolları Vabr'den iştikak eder ve şecere âlimleri bunların yalnız yedisini zikrederler; 7. 'Amr b. Kilāb; bunun, Nufayl, Abū 'Avf olmak üzere, iki kolu vardır; 8. 'Abd Allāh b. Kilāb, 'Āmir, 'Amr ve al-Samūt adlı üç kolu vardır; 9. Ru'ās b. Kilāb; bunun, Bicād, Bucayd ve 'Ubayd adlı üç kolu vardır; 10. Ka'b b. Kilāb; bunun kolları da 'Āmir, Vahb, Rabī'a ve Avs olmak üzere dörttür. İslâmiyetten önceki devirde en ehemmiyetli kabîle Banī Ca'far kabîlesi idi; bu kabîle Ġanī kabîlesini himâyesi altında tutacak ve Banī Żubyān ile mücâdelede 'Abs kabîlesine yardım edecek kadar kuvvetli idi. Kilāb kabîlesine atfedilen en mühim fütûhâtı, Cabala muhârebesinde, Żubyān ve Asad kabîleler topluluğuna indirdiği meşhûr darbe olmuştur; diğer 'Āmir kabîleleri ile birlikte, orada arap müelliflerinin kaydettiği câhiliye devrine âit en büyük üç muhârebeden birini kazandılar. Kilâblara hicretin ilk asırlarında da, eski topraklarında yerleşmiş olarak rastlanılıyor ise de, bu tarihlerde artık Medine veya Şam'dan gönderilen vâlilere tamâmen tâbî bulunuyorlardı. 231 yılında Buġā al-Kabīr içlerinden 1.500 kişiyi esir etmek zorunda kaldı; çünkü Kilâblar bu tarihlerde eski bedevî hayatlarına dönmüş ve civar memleketlere saldırıp, yağmalara başlamışlardı.

Bu kabîleye mensûp mühim şahsiyetlerden şâir Labīd [b. bk.] şüphesiz en meşhûrudur; fakat bunlar arasında hadîsçi ve âlim olarak pek az kimsenin kaydedilmiş olması hayreti mûcip olmaktadır.

Bibliyografya: Nuvayrī, *Nihāyat al-arab* (Kahire), II, 338—340; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā* (Kahire), I, 340; ayn. mll., *Nihāyat al-arab* (Bagdad, 1332), s. 329; *Naḳāʾiż* (nşr. Bevan, tür. yer. bilhassa s. 655 v.dd. ve 662 v.dd.); Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen* ve *Register*, s. 267; Ṭabarī (nşr. de Goeje), tür. yer; İbn al-Aşīr, *Kāmil*, tür. yer. (F. KRENKOW.)

KİLÂT-I NÂDİRÎ. KİLĀT-İ NĀDİRÎ (aslında KALĀT-), Rusya-İran hudûdunda, Meşhed'in şimâlinde ve Sarahs'in şimâl-i garbîsinde bir İran (Horasan) şehri. Kara-Dağ tepeleri üzerinde kâin tabiʿî bir müstahkem mevkîdir. Argun, Teküder Ahmed'in *ilhan*'lığa getirilmesine karşı isyân edip de mağlûp olunca (680=1281), bu kaleye sığındı. Bu kalenin garp kısmındaki medhali Darband-i Arğūn (ihtimâl halk iştikakı ile Arğavān da denilmektedir) adı ile meşhûrdur. Şehri Timur kuşattı (782 = 1380); yaptığı 14 hücûmu neticesiz kalınca, muhâsaraya devam maksadı ile, askerî kuvvetlerini bırakarak, geri çekildi; şehir, vebâ salgını neticesinde, teslim zorunda kaldı. Burası önceleri eşkiyâlık eden Nādir Şāh'ın hareket merkezini kurduğu ilk mevkî oldu. Daha sonraları kendisi burada bir saray yaptırdı ve Delhi'den getirdiği ganîmetleri saklamak için, bir hazîne teʾsis etti.

Bibliyografya: Mīrzā Mahdī-Ḫān, *Tārīḫ-i cihān-guşā-i Nādirī* (Bombay, 1265), s. 18; Vaṣṣāf (bk. d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, III, 594); P. M. Sykes (*JRGS*, kânun I., 1906); ayn. mll. *History of Persia*[1], II, 185, 201, 341, 359 (Nādir Şāh'ın hazînesinin fotoğrafları ile). (CL. HUART.)

KİLÂT-I NÂDİRÎ. [Bk. KİLÂT-I NÂDİRÎ.]

KİLE. [Bk. KEYL.]

KİLİD AL-BAḤR. [Bk. KİLİT-BAHİR.]

KİLİS. KİLLİZ, Türkiye'nin cenûp hudutları yakınında bir şehir olup, Gaziantep vilâyetine bağlı bir kazanın merkezidir. Vilâyet merkezini Kilis'e birleştiren 53 km. yol, şehrin 4 km. cenûbunda Tibil mevkiinde Türkiye-Suriye hudûdunu aşar ve orta çağda Kilis ile idârî irtibâtı bulunan kadîm ʿAzāz (bugünkü Azez)'dan, daha ötede Katma istasyonu civârında Adana-Haleb demir yolu üzerinden geçip, 65 km. sonunda Haleb şehrine varır. Kilis'in deniz seviyesine göre irtifâı 670 m.'dir.

Şehrin mâzisi muhtemel olarak pek eskidir: bir âsûrî vesikasında (çivi yazılı bir mektup: Harper, nr. 1037, Brit. Mus. K. 13073, Obv 3) *Ki-li-zi* isimli bir şehir zikrediliyor. Roma imparatorluğu devrinde ise, buradan *Ciliza sive Urmagiganti* adı ile bahsolunmaktadır (*Itin. Ant.*, nşr. Pinder-Parthey, s. 84). Bundan sonra, orta çağda ismi pek nâdir olarak geçer Tell-maḥrē'de 817 senesinde patrik Dionysius'a karşı vukûa gelen isyân münâsebetiyle zikredilir (*Killiz* Barhebräus'da: *Histor. eccles.*, nşr. Abbeloos-Lamy, I, 339, 342, 7: burada *Kalaz* veya *Şalaz* yerine; ayrıca Michael le Grand, *Chron. syr.*, nşr. Chabot, III, 23: kezâ *Ḫalif* yerine Killiz okunmalı). Yāḳūt, Ḳilliz dediği mevkii ʿAzāz nâhiyesinde bir köy olarak zikreder. Türklerin Kilis dedikleri bu şehre araplar bugün de Killiz derler. Bu havâli daha hicretin ilk asrı başlarında islâm hâkimiyeti altına girmiş, Bizans'a karşı hudut bölgesi (*ʿavāṣım*, b. bk.) içinde yer almıştır. V. (XI.) asrın son yıllarında haçlıların istilâsına uğrayarak, Urfa (Edessa) kontluğu topraklarına katılmış, fakat müteâkip asrın ortalarında burada yeniden islâm hâkimiyeti kurulmuştur [bk. madd. HALEB, AYINTAB]. Bununla berâber bütün bu hâdiselerin cereyânı sırasında Kilis'in adı geçmemekte, daha ziyâde ʿAzāz müstahkem bir mevkî gibi rol oynamakta olup, muhtemelen daha sonraları Timur istilâsında bu sonuncu mevkiin tahribi neticesinde, Kilis bir dereceye kadar ehemmiyet kazanmıştır. Kilis'in asıl ehemmiyeti, XVI. asır başlarında, buraların Yavuz Sultan Selim zamanında osmanlı topraklarına ilhâk edilmesinden sonraya rastlar ki, şehirde mevcut başlıca binâlar bu devirden kalmadır. Diğer taraftan Kilis'in kuruluşundan beri, bugün işgâl ettiği mevkîde bulunduğu da iddia olunamaz. M. Hartmann, eski Killiz'in, hâlâ bâzı büyük yapı taşlarına rastlanan Tarzime Ḫān mevkiinde (şimdiki Kilis'in garp-cenûb-i garbîsinde) bulunmuş olmasını muhtemel görür. Diğer taraftan, Kiepert haritasında Kilis'in 2 km. kadar cenûb-i şarkîsinde bulunan İlizi (İlezî) bahçesi denilen yer eski şehrin yahut onun bir kısmının mevkii olarak gösterilir. Ne olursa-olsun, osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra, Kilis Haleb eyâletine bir sancak olarak bağlanmış ve sonra vâlde sultanlara has olarak verilmiş, bâzan mütesellimler tarafından idâre edilmiştir. Evliyâ Çelebî, Kilis kalesinin harâp olup, dizdar ve neferâtı bulunmadığını, fakat celâlîler ve Cum (yakın vakte kadar Kilis'e tâbî bir nâhiye) kürtlerinin korkusundan şehrin kale gibi yüksek duvarlar ile çevrili olduğunu kaydeder ki, bu müşâhede, o bölgede evleri kerpiç veya taş yapılı bir takım köylerin bugün de göze çarpan dâirevî şekilleri ve dışarıdan bakıldığı zaman âdetâ bir sûr ile çevrili görünüşlerine uyar. Evliyâ Çelebî, şehrin bu tertip tarzı hakkında tafsilât vererek, adı geçen duvarın dört tarafında *tedrîbe* dediği sekiz kapı bulunduğunu, bu kapılar arasında bâzı evlerin dirsek-dirsek kule şeklinde ileriye doğru inşâ edildiklerini ve eğer önlerinde bir de hendek olsa idi, sağlam bir kale teşkil edeceklerini söyler. Bu çevre içinde şehrin 4.660 ev ihtivâ ettiğini yazar ki, bu sayı, XIX. asrın son yıllarında vilâyet sâlnâmelerinin Kilis'teki ev sayısı hakkında verdiği rakamlardan pek az farklıdır (h. 1312 sâlnâmesi: 4.335 ev, 1324 sâlnâmesi 4.721 ev). Aynı seyyah Kilis'te 30 câmi (sâlnâmelerde 37 câmi, ayrıca 14 mescid), 7 medrese (sâlnâme 8), 3 hamam (4), 11 han (15), 2.170 dükkân (sâlnâmelerde 1.459 ve 1.955) sayar. Evvelce olduğu gibi, bugün de Kilis'teki câmilerin en mühimi XVI. asır (h. 961) ortalarında, yâni Kanûnî Sultan Süleyman zamanında, Canbulad Bey tarafından yaptırılmış olan ve bugün Tekke câmii de denilen câmidir. Üzeri kubbe ile kapatılmış olan ve yapısı İstanbul câmilerini andıran bu mâbedin bitişiğinde bir mevlevî dergâhı bulunur. Canbuladoğullarının Kilis'te yaptırmış oldukları eserler arasında Evliyâ Çelebî'nin 970 (1562/1563) tarihli bir kitâbesini kaydettiği hamam ve 100 kadar dükkânı ihtivâ eden bedestan (bugün damı yıkılmış vaziyette) sayılır.

XVII. asır ortalarından XIX. asrın başlarına kadar vakit-vakit mütegallibe ve derebeylerinin hukmüne girmiş olan Kilis 1247 (1831)'de İbrahim Paşa'nın mısırlı kuvvetleri tarafından işgâl edilmiş ve bu işgâl sırasında şehrin garp tarafında halktan alınan ağır vergiler ile büyük bir kışla yaptırılmış ve mısırlılar çekildikten sonra, bu kışla harâp olmuştur. XIX. asrın son yıllarında Kilis Haleb vilâyetinin merkez sancağına bağlı bir kazanın merkezi olarak takriben 20.000 nüfusu ihtivâ etmekte idi. Bu nüfusun büyük ekseriyetini türkler teşkil ediyor, türklerden sonra dil bakımından başlıca ekalliyet araplar, din bakımından ekalliyet de hıristiyan ermeniler tarafından meydana getiriliyordu. Bununla berâber, hemen bütün kaynaklarda açıkça zikredildiği gibi, Kilis iktisâdiyat ve hattâ kültür sâhasında gâlip vasfı ile bir türk şehri husûsiyetlerini taşıyordu.

Birinci cihan harbinin sonunda (mütârekeyi müteâkip) Kilis 6 kânun II. 1919 tarihinde ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl edilerek, onlar tarafından aynı senenin teşrin I.'i sonunda fransız kuvvetlerine bırakıldı ve 20 teşrin I. 1921'de Türkiye ile Fransa arasında Ankara'da imzâlanan anlaşmaya göre, 23 kânun I. tarihinde geri alındı. Ankara itilâfnâmesinde tesbit edilen hudut çizgisi Kilis bahçelerinin büyük kısmını Suriye topraklarına bırakıyordu. 1926 yılında Türkiye ile Suriye arasında yapılan bir hudut tashihi neticesinde bu vaziyet bir dereceye kadar islâh edildi; bahçelerin bir kısmı ile bir kaç köy yeniden Türkiye topraklarına girdi.

Umûmî manzara itibârı ile Kilis, Anadolu'nun cenûb-i şarkî bölgesindeki şehirlere benzer. Evler umûmiyetle yapı taşından inşâ edilmiş olup, sokağa nezâreti yok gibidir. Ekserisi 2 katlıdır ve odalar üstü açık bir avluya açılır. Evlerin üzeri düz damlı ve toprak ile örtülüdür. Bununla berâber son zamanlarda Kilis'te kiremit ile örtülü ve iç taksimâtı bakımından İstanbul tipi denilen evler de yapılmaktadır. Şehrin başlıca caddeleri dışında sokaklar dar ve çapraşık olmakla berâber, h. 1300 tarihlerine doğru, Haleb vâlisi Cemil Paşa zamanında, çalışkan bir kaymakamın himmeti eseri olarak umûmiyetle kaldırılmış ve o vakte kadar pek bozuk ve sağlığı tehdit eden bir hâlde olan lâğım tertibâtı az-çok bir nizâma konulmuştur. Şehrin medenî ihtiyaçlarının tatminine bilhassa cümhûriyet devrinde ehemmiyet verilmiştir. Geçen asırların epeyce şöhretli medreseleri yerine şimdi çeşitli tahsil müesseseleri kurulmuş bulunuyor. Kilisliler arasında yüksek tahsil yapan, memlekette muhtelif faâliyet sâhalarında yüksek mevkîlere erişmiş olanlar çoktur.

İktisâdî bakımdan Kilis, her şeyden evvel, zengin bir zirâat merkezidir. Yazları sıcak ve kurak, kışları mülâyim ve yağışlı geçen, toprakları pek verimli olan Kilis'in etrafı bilhassa geniş bağlar ve zeytinlikler ile çevrilidir. Ayrıca çeşitli meyva ve sebzeler ile hubûbât ekilir, hayvan yetiştirilir. Sanâyî sâhasında zeytin yağı ve sabun imâli, pamuklu ve ipekli tezgâh dokumacılığı ve dericilik sayılabilir. Evvelce bilhassa Haleb ile yapılmaktaolan ticârî münâsebetleri, bu şehrin siyâsî hudut ötesinde kalması yüzünden, şimdi vilâyet merkezi olan Gaziantep ile devam etmektedir.

1927 yılında Türkiye'de yapılan ilk umûmî nüfus sayımında Kilis'in nüfusu 22.700 olarak tesbit edilmiş idi. O tarihten itibâren bu sayı yavaş, fakat devamlı bir artış kaydetmekte ve ve 1950'de 27.690'a varmış bulunmaktadır. Kilis kazasının 1.474 km². arâzisi üzerinde yaşayan nüfus sayısı 62.500'dür.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 158, 229; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. Juynboll), II, 440, 508; Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī (nşr. Rosen), s. 17, 14 (*Zapiski imp. akad. nauk.*, 1883, XLIV, krş. s. 166 ve 171 v.d.); G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (1890), s. 486; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 593 ve 598; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 360 v.d.; M. Hartmann (*Z G Erdk. Berl.*,

1894, s. 485); *Mitteil. d. Vorderasiatischen Gesell.* (1896), s. 106; Barthélémy, *Recueil de travaux rel. à la philol. et à l'archéol. égypt. et assyr.* (1897), s. 37 (burada Kilis kadîm Kyrrhos ile karşılaştırılmıştır); Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (1891), II, 185 v.d.; R. Hartmann, *Geogr. Nachrichten über Palästina und Syrien in Ḫalīl aẓ-Ẓāhirīs Zubdat kašf al-mamālik* (Diss. Tübingen, 1901), s. 63, not 1; Meissner (*ZA*, 1912, XXVII, 266); Cumont, *Études Syriennes* (Paris, 1917), s. 257 v.dd.; *Sâlnâme-i vilâyet-i Haleb* (h. 1312), s. 226 v.d.; h. 1324, s. 257 v.d. (BESİM DARKOT.)

KİLİSE. [Bk. KENİSE.]

KİLİT-BAHİR. Çanakkale boğazının en dar yeri ve oradaki kale. Kilit-Bahir'in karşısında Anadolu sâhilindeki kale hakkında etraflı bilgi için bk. mad. ÇANAKKALE. Kilit-Bahir kalesinin planı ve tahkimâtı 1462/1463 yıllarında Asya kıyısındaki kale ile birlikte Mehmed II.'in emri üzerine, Gelibolu sancak beyi Yâkub Bey tarafından yapılmıştır (Kritobulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sânî*, trc. Karolidi, İstanbul, 1328, s. 165 v.d.,; krş. Chalkokondyles (Chalkondiles), nşr. Bekker, I, 529, 19 ve J. v. Hammer, *GOR*, II, 173). 958 (1551) yılında Kanûnî Sultan Süleyman zamanla harâp olan kaleyi tâmir ettirdi. 1069/70 (1659/60) yıllarında bu kale, Kaley-i Sultâniye [b. bk.] ile birlikte, tamâmen değiştirilerek genişletildi. Kilit-Bahir'in sonradan mâruz kaldığı hâdiseler ondan 1.350 m. bir mesâfede kâin Kaley-i Sultâniye'nin mâruz kaldıklarına çok benzemektedir. Güzel bir mevkîde kâin eski Kilit-Bahir kalesi iki yuvarlak kulesi ve yüksek surları ile sonradan toplar ile mücehhez bir kale, yeni Mecidiye küçük tâbiyesi ve Namazgâh büyük tâbiyesi ile takviye edildi. Kalenin eski kulesinin arka kısmında bir tepenin yamacında aynı ismi taşıyan ehemmiyetsiz bir köy vardır ki, birinci dünya savaşında Çanakkale muhârebelerinde büyük hasâra uğramıştır.

Bibliyografya: Çanakkale maddesinden başka bk. bir de Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, V, 302—304 (tarih beyitleri ile birlikte); Jacob Spon, *Voyage du Levant* (Lyon, 1678), I, 209; G. Wheeler, *Journey* (London, 1682), s. 74; G. A. Olivier, *Voyage dans l'Empire Ottoman* (Paris, 1801), I, 234; Félix de Beaujour, *Voyage militaire* (Paris, 1829), II, 489; d'Anville (*Mémoires de l'Académie des Inscriptions*, 1761, XXVIII, 322) Jean Reinhard, *J. M. Angiolello* (*1452—1525*), 1. kısım (Besançon, 1913), s. 58; resim için bk. Jérôme Maurand, *Itinéraire* (*1544*), nşr. Ch. Schefer (Paris, 1901), levha XIV, resim 2 („Sestos"); *ayn. esr.*, s. 179 v.dd.; *Historia, o sia vero, e distinto Ragguaglio dello Stato presente della Città di Costantinopoli*, IV: *La descrittione... delli Dardanelli* (Venedik, 1686, 36 s.); J. Löwenklau (Leunclavius), *Annales les Sultanorum Othmanidarum* (2. tab., Frankfurt, 1596), s. 122 v.d. (FRANZ BABINGER.)

KİLVA. [Bk. KİLVE.]

KİLVE. KİLVA, Afrika'nın şark sâhilindeki muhtelif mahal ve adaların isminde tesâdüf edilen bir kelime olup, bugün başlıca ve umûmiyetle Tanganyika ülkesinin bir bölgesinin ve bilhassa iki deniz limanının adında bulunmaktadır. Bu limanlar şunlardır: *a.* Dâr al-Salâm'ın 133 mil cenûbunda (8° 45′), Kilva koyunun şimâl sâhilinde, bir deniz limanı olan Kilva Kivinje. Güzel bahçeleri, bir çok Avrupa yapısı binaları bulunan bu liman Nyasa gölüne giden kervan yolunun hareket noktası olup, çoğu Suaheli olan 5.000 kadar nüfusu vardır. *b.* Dâr al-Salâm'ın 150 mil cenûbunda (8° 58′) ve Zangibar'ın 200 mil kadar cenûbunda bulunan Kilva Kisivani. Burası, tarihî bakımdan, çok ehemmiyetli bir mahaldir. Ufak bir ada üzerindeki bu limanın civarında araplardan kalma sûrlar, saraylar, kaleler ve câmiler ile daha yeni olan Portekiz işgâlinden kalma bakiyeler gibi, birçok eski eserlerin izlerine rastlanır. Burayı gezip görmüş olan İbn Baṭṭūṭa şehre Kulvā demektedir. Şehrin bulunduğu yer eski yunan müstemlekesi Rhapta'nın vaktiyle kurulmuş olduğu yere yakındır. Kilva tarihi hakkındaki bilgimiz iki kaynağa dayanmaktadır: *a.* Eski bir *Chronica dos Reys de Quiloa*'ya dayanan ve De Barros'un *Asia*'sında kaydı geçen bir Portekiz vekayinâmesi ve *b.* nüshası British Museum'da bulunan yeni arapça bir yazma kitap (Or. 2666; belki yegâne nüsha). Bunlardan başka, muntazam veya tamamlayıcı bilgileri, XIV.—XV. asırlarda Kilva müslüman hukümdarlarının bastırdıkları paralarda elde etmekteyiz. Kilva adasında yerleşen müslümanlar, rivâyete göre, 122 (739)'ye doğru, Peygamberin torununun oğlu Zayd'in ümmeti *Umma Zaydîya* (De Barros'ta: *Emozaidij*) hâline geldiler. Bunların ahfâdının mülkleri Şîrâzî sülâlesinin kurucuları tarafından istirdât edildi; bu sonuncular (hepsi 49 hukümdar) 1500'de portekizlilerin gelişine kadar Kilva'da hukûm sürdüler. Toprakları, en büyük yayılma devrinde, şimâlde—Zangibar ve cenûpta—Pemba ve Mafia (De Barros'ta: Mōfia) adaları da dâhil Sofāla altın ülkesine kadar uzamakta idi. Böyleçe Kilva, bir bakıma, Zenci imparatorluğu

[b. bk.] merkezi mevkiini işgâl etmekte idi. Ada, karadan muhtemel bir saldırışa karşı korunmak maksadı ile, muhâcir iranlılar tarafından yapılan bir kanal ile ayrılmaktadır. Kilva'nin mâmurluk derecesini, portekizlilerin gelişinde burada 500'den fazla câmi bulunuşu ile, tasavvur etmek mümkündür. 1505 yılında şehir, Kilva sultanı İbrāhîm (De Barros'ta: Mir Habraemo)'in vergi vermek istemeyişi üzerine, Almeydalı Don Francisco tarafından zaptedildi. Araplar ile avrupalı istilâcılar arasında vukû bulan mücâdelelerde, şehir 1512'de tahrip ve bir zaman için terkedildi. XVII. asırda Muskat (Maskaṭ) sultanlarının eline geçti ve 1856'da Zangibar hâkimiyetine girdi. Almanya 1890'da şehri aldı ise de, birinci dünya harbinden beri burası Tanganyika ülkesine bağlı bulunmaktadır.

Bibliyografya: J. de Barros, *Asia*, I, VIII, 4 v.d.; arapça Kilva tarihi (Zangibarlı Şeyḫ Muḥyi 'l-Dîn tarafından toplanmıştır, British Museum, Or. 2665; nşr. S. Arthur Strong, *JRAS*, 1895, s. 385 — 430, notlar ile; bu iki kaynağın mukayesesi ve sikkeler ile alâkalı mûtâlar için krş. J. Walter, *The Coinage of Kilwa* (*Numismatic Chronicle*, 1936); Sir Richard Burton, *Zanzibar*, II, 339 v.dd.; Guillain, *Documents sur l'histoire, la géographie et le commerce de l'Afrique orientale* (Paris, 1856), I, 177 v.dd.; O. Kersten, *Tabellarische Übersicht der Geschichte Ostafrikas* (Leipzig-Heidelberg, 1879), bk. fihrist; J. Strandes, *Die Portugiesenzeit von Deutsch- und Englisch-Ostafrika* (Berlin, 1899) bk. fihrist; C. P. Rigby, *Report on the Zanzibar Dominions* (Bombay, 1861); A. M. H. J. Stokvis, *Manuel d'Histoire* (Leiden 1888), I, 558; Zambaur, *Manuel de généalogie* (Hannover, 1927), s. 309; Rieu, *Cat. Arabic. Mss. Suppl.*, s. 391 v.d.; *Geographical Journal* (1917), s. 118; İbn Baṭṭūṭa (trc. Defrémery ve Sanguinetti), II, 191 v.dd.; Yāḳūt, *Muʿcam*, bk. mad.; G. Ferrand (*JA*, s. 22, 67 v.d., 233; ayn. mll., *Textes relatifs à l'extrême Orient*, s. 336 — 338, 536; W. F. Owen, *Narrative of Voyages* (London, 1833), I, 2 v.d.; C. Conti Rossini, *Atti del Terzo Congr. Geogr. italiano* (Florence, 1899), II, 491—500; C. H. Becker, *Materialien zur Kenntnis des Islam in Deutsch Ost-Africa* (*Isl.*, II, 9); *Hobson-Jobson*, bk. mad. Quiloa; *Admiralty Handbook of German East Africa*, s. 185.

(J. WALKER.)

KİLY. [Bk. KİLİY.]

KİMAR. [Bk. KUMAR.]

KİMEK, X. asırda İrtiş'in orta mecrâsında yaşayan bir türk kavmi. Kimeklerin şark komşuları Kırgızlar ve cenûp komşuları Oğuzlar idi. Garpta Yayık (Ural)'a kadar uzanan arâzi, bir şûbeleri olan Kıpçaklar tarafından işgâl edilmiş idi. Bir kısmı ormanlık ve sazlık olan ülkelerinin çok soğuk bir iklimi var idi. Bunun içindir ki, Kimekler Oğuzlar ile sulh hâlinde oldukları zaman, şiddetli kışlarda hayvanları ile birlikte cenûba göç ederlerdi. Marvazî (*Ṭabāʾiʿ al-ḥayavān*, nşr. Minorsky, London, 1942, s. 20) Kimeklerin, kışın karlı günlerinde samur ve kakım avına çıktıkları zaman, kayak kullandıklarını yazıyor. Kışlık gıdaları kurutulmuş et (*kak*) idi. Yazın ise, bilhassa süt ve kımız içtikleri kaynaklarda belirtilmektedir. Servetleri koyun ve sığır sürülerinden ibâret olup, samur, kakım ve sincap postları başlıca ihrâc maddeleri idi. Bâzı müellifler (Gardîzî, Marvazî) onların tuzu dışarıdan te'min ettiklerini söylerler. *Ḥudūd al-ʿālam* (Tahran, 1352, s. 53) müellifine göre, hukümdarlarına *hakan*, *Muʿcmal al-tavārīḫ* (Tahran, 1318 h. ş., s. 421)'e göre de, *tutuḳ* deniliyordu ki, bu sonuncu unvan, kelime bakımından, Gök-Türkler zamanında kumandan mânasına gelen *tutuk* (V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors, 1896, s. 155; H. N. Orkun, *Eski türk yazıtları*, İstanbul, 1936, I, 44) ile aynı olsa gerektir. Fakat Orhun âbidelerinde ne Kimeklerden, ne de onların en tanınmış kabîleleri olan Kıpçaklardan bahsediliyor. Kimekler bir çok kabîlelere ayrılmışlardı. Gardîzî (nşr. Barthold, s. 82 v.d.) bunlar arasında Kıpçakları, İmekleri (Yimek) ve Bayandurları sayar. *Ḥudūd al-ʿālam* (*göst. yer.*)'de Kimek hukümdarının yazlık ikametgâhı olarak Namkye şehri geçiyor ki, bunun yemek ile alâkalı bulunan Yemkiye olması muhtemeldir. Kāşḡarî (*Dīvān- luġāt al-turk*)'de Kimek adına tesâdüf olunmamaktadır. O yine İrtiş boylarında, bir türk kavmi veya kabîlesi (cîl) olmak üzere, Yemeklerden bahsetmekte ve onların Kıpçaklardan olduğu kanâatinde bulunduğunu, fakat Kıpçakların kendilerini başka bir zümre saydıklarını söylemektedir (nşr. Kilisli Rifat, İstanbul, 1335, III, 22; trk. trc. Besim Atalay, Ankara, 1941, III, 29). Yukarıda verilen bu mâlûmata göre, denilebilir ki, Kimek adı Maḥmūd Kāşḡarî zamanında ehemmiyetini kaybetmiş ve yerine bu kavmin şûbelerinden birinin adı olan Yimek adı kâim olmuştur. Bu Yimekler XII. asırda Sır-Deryâ kıyılarına gelerek, Ḫvārizmşahların hizmetine girmişler ve bu devletin siyâsî muvaffakıyetlerinde mühim bir âmil olmuşlardır.

Bibliyografya: İbn Ḫurdaẕbeh, *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* (nşr. de Goeje) s. 28, 31; İṣṭaḫrī (nşr. de Goeje), s. 9, 27; Mas'ūdī, *al-Tanbīh* (nşr. de Goeje), s. 8, 62, 180 v.d.; *Ḥudūd al-'ālam* (Tahran, 1352), s. 22, 30, 35, 53 v.d.; Mukaddasī (nşr. de Goeje), s. 272; Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (nşr. Barthold), Petersburg, 1897, s. 82—84; Faḫr al-Dīn Mubārakşāh, *Tārīḫ* (nşr. Denison Ross), London, 1927, s. 47; Muḥammed al-Nasavī, *Sīra al-sulṭān Calāl al-Dīn* (nşr. Houdas, Paris, 1891, s. 25, 42 (frns. trc. Houdas, Paris, 1895, s. 44, 72); V. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927), s. 53, 101 v.d.; *Ḥudūd al-'ālam* (nşr. Minosky, *GMNS*, 1937, s. 304 — 310; hâşiyeler); Marvazī, *Ṭabā'i' al-ḥayavān* (nşr. Minorsky), s. 107 v.d.

(FARUK SÜMER.)

KİMİYÂ'. [Bk. ESKİ-KİMYA.]

KİNÂNA. [Bk. KİNÂNE.]

KİNÂNE. KİNÂNA B. ḪUZAYMA B. MUDRİKA B. AL-YÂS B. MUŻAR, büyük bir arap kabîlesinin adıdır. İslâmiyetin ilk günlerinde Mekke'yi çevreleyen topraklarda ordugâhlarını kurmuşlardı: Tihāma (sâhil)'den tâ Mekke'nin cenûb-i garbîsine (burada akraba bir kabîle olan Banī Ḥuzayl'in oturduğu toprakları çevirmekte idiler) ve yine bu şehrin şimâl-i şarkîsine (burada en yakın akrabâları olan Banī Ḫuzayma'den Asad kabîlesine komşu idiler) kadar yayılmışlardı. Kinānaler çok kalabalık idiler ve başlıca ehemmiyetleri, kabîleye mahsus şecere âlimlerine göre, kureyşlilerin ve dolayısı ile Peygamberin bunlardan geldiklerini iddia etmelerinden ileri geliyordu. Bu noktay-i nazarı izah için, Kinānalerin muhtelif kolları ve bu kabîleden geldiklerini ileri süren mühim kimseler hakkında bir çok mâlûmata sâhip bulunmaktayız. Hâlbuki daha sonraki şecere âlimleri umûmiyetle yalnız 6 büyük kabîle zikretmektedirler. İbn al-Kalbī ise, *Camharat al-nasab*'inde Kināna'nin aşağıda adları yazılı olan oğullarını saymaktadır: 1. al-Naẓr, Kureyşlilerin ceddi sayılan Ḳays [b. bk.]; 2. Nużayr; 3. Mālik; 4. Milkān (*Camhara*'de böyle harekelenmiştir; Ḳalḳaşandī ise, Malkān telaffuzu üzerinde ısrar ediyor); 5. 'Āmir; 6. 'Amr; 7. al-Ḥāriṣ; 8. 'Arvān (yahut 'Azvān); 9. Sa'd; 10. 'Avf; 11. Ġanm; 12. Maḥrama ve 13. Carval. Bu 13 kabîlenin hepsinin Tamīm b. Murr'ün kız kardeşi Barra bint Murr'den geldiği tesbit edilmiş ve bu sebepten bu kabîleler ile Tamīm kabîlesi arasında bir yakınlık olduğu meydana çıkarılmıştır. Kināna'nin 'Abd Manāt adını taşıyan 14. oğlu Banī Ḳuẓā'a'dan al-Ẓafrā' bint Hanī b. Balī'nin oğlu idi; bu sebepten bu kabîle çok zaman Ḳuẓā'a'ya bağlı farzedilmiştir. Daha sonraki şecere âlimleri umûmiyetle yalnız al-Naẓr, Mālik, Milkān, 'Āmir, 'Amr ve 'Abd Manāt'ı zikretmekte ve aynı zamanda bütün bunların ufak kollarını da bir bir saymaktadırlar. 'Āmir'in bir kolu olan al-Ḳayn hâriç, Milkān, 'Amr ve 'Āmir'in küçük kollarından bahsetmemektedirler. Hâlbuki kureyşlilerin ceddi sıfatı ile al-Naẓr yalnız kureyşlilerin hakkındaki maddede yer almaktadır. Mālikler Ṣa'laba b. al-Ḥāriṣ b. Mālik kolları ile Firās b. Ġanm b. Ṣa'laba, Muḥdaç b. 'Āmir b. Ṣa'laba ve Fuḳaym b. 'Adī b. 'Āmir kollarını ihtivâ etmekte idi. 'Abd Manātlar ihtimâl hepsinin kalabalığı idi; bunlar muhtelif kollara ayrılmakta idiler: 1. Ġifār; 2. Du'il ve Layṯ kolları ile Bakr; 3. B. al-Ḥāriṣ; 4. Kâhin diye meşhûr olan Mudlicler; 5. Żamra b. Bakr.

Bu isimlerin Kināna'nin oğullarını veya ahfâdını temsil ettiğini kabûl etmek abes olur; fakat islâmiyetin ilk zamanlarında bu isimler müteaddit Kināna kollarının birbirlerini akrabâ saydıkları bir yakınlık bağı olmak bakımından mühim idi ve 'Omar'in tertip ettirdiği *dīvān*'a idhâl edilmişlerdi. Diğer bütün arap kabîlelerinde olduğu gibi, münferit şahısların nesebini doğru olarak tesbit husûsu kısa zamanda güçleşmiş idi ve yalnız islâmiyetin başlangıcında mühim rol oynamış olan şahısların ahfâdı, bir dereceye kadar sahîh olarak, şecerelerini çizebiliyorlardı. Kināna kabîlesinin kolları daha yakın bir devirde, yânî hicretin VI. asrında yukarı Mısır'da İḫmīm civarında yahut deltanın garbında yerleşmiş olup, menşe'leri hakkında hiç bir mâlûmata sâhip değiller idi. Yalnız ilk ana kökten geldiklerini, Mısır'a muhtelif zamanlarda ve son olarak 549—556 (1154—1160)'da Ṭalā'i' b. Ruzzīk'in vezîrliği zamanında göçtüklerini ileri sürüyorlardı.

Mekke'ye yakın sâhalarda oturması itibârî ile Kināna kabîlesi islâmiyetten önceki devirde Mekke şehrinin tarihinde mühim bir rol oynadı ve kabîlenin bu topraklar dışında bulunan âzaları Kureyş kolu Mekke'nin idâresini Ḫuzā'a kabîlesinden zorla aldığı zaman, nihâî kararı verdiler; filhakika reisleri Ya'mar b. 'Avf b. Ka'b b. 'Āmir b. al-Layṯ b. Bakr b. 'Abd Manāt, kureyşliler hakkında kat'î kararı vermek için, seçildi; bu karar sebebi ile al-Şuddāḫ („ezici") unvanını aldı; zîra ihtilâfı ezmiş, ortadan kaldırmış oldu. Bir bütün olarak bu kabîlenin Peygambere karşı takındığı tavır hakkında elde hiç bir kayıt yoktur; bununla berâber kollarından biri olan Banī

Firās Şiffīn'de 'Alī'ye başlıca tarafdarlık etmiş olan kabîledir. Ṭabarī'nin tarihinde, son olarak, bunlardan 230 (h.) yılında bahsedilir; o zaman hâlâ kısmen Mekke civarında çadır hayatı yaşıyorlardı; fakat daha kuvvetli hâle gelen diğer kabîlelerin yağma hareketlerine dayanamayacak kadar zayıf idiler. O devirde bu kabîlenin büyük bir kısmı Ḥavrān'da ve Şarḥad civârında oturuyordu. Bu kabîle kendisi mühim olmamakla berâber, içlerinden hadîs âlimi v.b. olarak bir çok chemmiyetli şahsiyetler yetişmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Kalbī, *Camharat al-nasab* (Brit. Mus., Add. 23297, var. 1b); Nuvayrī, *Nihāyat al-arab* (Kahire tab.), II, 350 v.d.; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā* (Kahire, 1913), I, 350 v.d.; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 105 — 108; Wüstenfeld, *Tabellen*, levha N; Sam'ānī, *K. al-ansāb* (*GMS*, XX), bk. mad.

(F. KRENKOW.)

KİNDA. [Bk. KİNDE.]

KİNDE. KİNDA, aynı zamanda *Kindat al-Mulūk* de denilen, cenûbî Arabistan kabîlelerinden birinin adı. İhtimâl pek kalabalık olmayan bu kabîle hicretin ilk yıllarında Ḥaẓramavt'ın garbındaki ülkede oturmakta idi. Bütün cenûbî Arabistan kabîlelerininki gibi, gâlibâ uydurma olan nesep şecereleri şöyledir: Ṣavr (yâni Kinda) b. 'Ufayr b. 'Adī b. al-Ḥāriṣ b. Murra b. Udād b. Zayd b. Yaşcub b. Zayd b. 'Arīb b. Zayd b. Kahlān b. Saba'. Kinda'nin cenûbî Arabistan kitâbelerinde zikri geçmez. Tarihî kaynaklarda, ilk defa olarak, IV. asırda Kinda'den bahsedilmektedir. Ākil al-Murār lekabını taşıyan Ḥucr b. 'Amr b. Mu'āvīya b. al-Ḥāriṣ al-Aṣġar b. Mu'āviya b. al-Ḥāriṣ al-Akbar b. Mu'āviya b. Kinda, himyerî hukümdarı Ḥassān Tubba'ın üvey kardeşi idi; himyerî kırallarının âdetlerine uyarak, bu şahsın oğlu 'Amr b. Ḥucr'ü sarayında nedim ve rehine olarak alıkoymakta idi. Ḥassān Tubba' orta Arabistan kabîleleri üzerine yürüdü, onları itâat altına aldı ve Yemen'e dönüşte, oraların idâresini üvey kardeşi Ḥucr'e bıraktı. Yamāma'de oturan Cadīs'e karşı açılan bir sefer sonunda, Ḥassān Tubba' kardeşi 'Amr'ın teşvikı üzerine katledildi. 'Amr Ḥassān'ın kız kardeşlerinden birini 'Amr b. Ḥucr ile evlendirdi ve Ḥucr'ün ölümünde, orta Arabistan kabîlelerinin hukümdarı sıfatı ile, onun yerine geçti. Kendine istihzâ makamında al-Maksūr lekabını takmışlardır. 'Amr'in yerine oğlu al-Ḥāriṣ halef olmuştur. Diğeri İran şâhı Ḳubāẕ'ın ölümünde, kısa bir zaman, al-Ḥīra'de hukûm sürdü; bu hukümdarlığı Nūşarvān'ın tahta geçmesi ile kaybetti. al-Ḥāriṣ öldüğü zaman, müstakil olan orta Arabistan hukümdarlığı al-Ḥāriṣ'in oğulları arasında bölündü; oğlu Ḥucr — Asad kabîlesinin hukümdarı olarak kaldı; Şuraḥbīl de Bakr, Ḥanẓala, 'Amr b. Tamīm ve Rabāb kabîlelerinin reisi oldu; Salama ise, Taġlib, al-Namir b. Ḳāsiṭ ve Sa'd b. Zayd Manāt'ın hukümdarı oldu; Ma'dī Karib'e gelince o Ḳays ve Kināna kabîlelerinin reisliğine geçti. Çok geçmeden, kardeşler birbirlerine girdiler; bu kavgalar bütün arap kabîlelerinin katıldığı birinci Kulāb muhârebesine müncer oldu (Kulāb'ın coğrâfî mevkii kat'î olarak bilinmiyor; rivâyete göre, Yemen'den 7 günlük mesâfede, Basra ile Kûfe arasında idi). Çetin bir savaştan sonra, Şuraḥbil maktûl düştü; âilesine Yemen'e dönmek müsâadesi verildi. Muhârebe neticesinde hukümdarların kuvvetleri azaldı; buna mukabil kabîleler istiklâllerini tekrar elde ettiler. Mücâdeleye katılmamış olan Ḥucr Asad kabîlesini zorbalıkla idâre ediyordu; Bizans vekayinâmeleri, V. asır sonlarında, Ḥucr (Ogaros) ve kardeşi Ma'dī Karib'in Bizans imparatorluğu hudut eyâletlerine yaptıkları hücûmlardan bahsetmektedir. Ḥucr kabîlesinden ayrı bulunduğu bir sırada, Asadliler onun hukümranlığını tanımamağa ve vergi vermemeğe kalkıştılar; Ḥucr, ihtimâl kardeşlerinin emri altındaki kabîlelerden topladığı bir ordu ile, Asadlilere karşı hücûm etti. Fakat Asadliler, ansızın, ordugâhını bastılar ve Ḥucr'ü öldürdüler. Oğlu İmru' al-Ḳays kaçmağa muvaffak oldu. Bu vak'a Kinda kırallarının arap kabîleleri üzerindeki hâkimiyetine son verdi. Daha sonraki yıllarda İmru' al-Ḳays, hiç değilse, babasından kalan toprakların bir kısmını ele geçirmeğe çalıştı. Gayretler boşa çıkınca, Bizans imparatorunun yardımını te'min maksadı ile, İstanbul'a gitti. Teşebbüsü bir netice vermedi ve rivâyete göre, Ankara'da, imparatorun murahhasları tarafından, zehirlenerek öldürüldü.

Bu kabîlenin taşıdığı *malik* unvânını yalnız bu âile kazandırmış değili idi. İslâmiyetin meydana çıkışından çok önce, Kindîler sarayda yüksek mevkîlerde bulunmuşlar ve ilk müslümanların dine dâvetlerine uzun zaman mukavemet etmekle temâyüz etmişlerdir. Ḳays b. Ma'dī Karib islâmiyetin başlangıcında meşhûr bir adam idi; al-A'şā'nın şiirleri onun değerine delîl teşkil etmektedir. Oğlu al-Aş'aṯ, islâmiyeti kabûl etmekle berâber, tekrar irtidâd etti ve Abū Bakr'in gönderdiği askerler tarafından esir edildi ise de, halifenin affına mazhar oldu. Ahfâdı Emevîler zamanında yüksek mevkîler işgâl ettiler. Başkaca meşhûr

olan Kindîler arasında yalancı peygamber al-Muḳanna' [b. bk.] ile kadı Şurayḥ vardır. Başkaları da, kabîleden olmadıkları hâlde, onların *mevlâ*'ları sıfatı ile, al-Kindî nisbesini taşımakta idiler; msl. umûmiyetle al-Kindî diye anılan feylesuf gibi. Suriye'nin idârî bir bölgesi kabîlenin adını taşımaktadır; şâir Abū Nuvās Basra'da, Kindî mahallesi denilen bir mahallede doğmuştur.

Sakūn b. Aşras ve al-Sakāsik kabîleleri de Kinde'ye bağlıdır. Mısır'a ilk hicret eden Banî Tucîb, bu birinci kabîleden gelmiştir; bunlar 'Oşmān'a karşı vukû bulan isyânda mühim bir rol oynamışlardır; nitekim bunlardan biri halifenin katili diye anılmaktadır. Banî Tucîb İspanya'da büyük bir nufûz kazanmağa muvaffak oldu. Banî Şumādiḥ—Almeria'da, Banî Ẕu 'l-Nūn — Malaga'da, Bani 'l-Afṭas—Badajoz'da Murâbıtların hâkimiyeti karşısında inkıraz buluncaya kadar, hâkimiyeti ellerinde tutmağa muvaffak oldular.

Bibliyografya: al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şā*, I, 328; Nuvayrî, *Nihāyat al-arab*, II, 331; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (Kahire, 1300), s. 212; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, II, 274 — 277; *Kitāb al-aġānî*, XI, 63 — 66; 'Abîd, *Dîvān* (nşr. Lyall), ön söz; *Mufażżaliyāt* (nşr. Lyall), tür. yer.; Wüstenfeld, *Register* ve *Tabellen*. (F. KRENKOW.)

KİNDÎ. [Bk. KİNDÎ.]

KİNDÎ. AL-KİNDÎ, 'ABD AL-MASİḤ B. İSḤĀḲ, *Risālat ilā 'Abd Allāh b. Ismā'īl al-Hāşimî* adlı hıristiyanlığa dâir meşhûr arapça medhiye muharririnin mefruz adı. 204 (819)'e doğru halife al-Ma'mūn önünde, islâmiyet ile hıristiyanlığın nisbî değeri üzerine yapılan bir münâzaranın hikâyesinden (bk. *Risāla*, 1880 tab., s. 47, krş. s. 2) ibâret olan bu risâlede kelâm ilmine dâir mâlûmat ile ihtimâl 300 (912) yılından sonrasına âit ıstılahlar yer almaktadır; msl. bilhassa hanbelîlerden Barbahārî (ölm. 329 = 940)'nin Peygamberin isminin arş-ı âlânın altına kaydedilmiş olduğu hakkındaki iddiasına karşı Ṭabarî (ölm. 310 = 923)'nin reddiyesine telmih. İslâm kelâm ilmine âit mûtâların hıristiyan ilâhiyâtına tatbikı (*ṣifāt ẕāt* ile *ṣifāt fi'l* arasındaki fark gibi) bu „al-Kindî" nin, İbn Ruşd'den önceki temâyülü gösteren bir yâkubî müellif, msl. Yaḥyā b. 'Adî (ölm. 364 = 974) olduğunu düşündürebilir. Metinden al-Bīrūnî tarafından istifâde edilmiş ve müellifi de bir nestûrî Kindî, „İsḥāḳ oğlu" adı ile, hâşimî bir „İsmā'īl oğlu" 'na hitâp eden bir kimse olarak zikredilmiştir. Ekseriyâ mutaarrız bir edâsı olan bu medhiye, hayret verecek derecede, vesikalar ile doludur; bu eser, bugünkü *Kur'ān* metninin derece-derece teşekkülüne dâir tenkitli tarihin bizce bilinen ilk taslağını ihtivâ etmektedir. Süryânî harfler ile muhâfaza olunan arapça asıl nüshası (Karşūnî yazm., Paris, *Catal. Zotenberg*, s. 204 v.d.; Gotha: *Katalog Möller*, s. 160) Toledo'lu Pierre tarafından önce tahlil, sonra 1141'de latinceye tercüme edilmiş (Paris, Latin. yazmalar, nr. 3393, 3649, Bibliander, *Alcoranus*, 1543, II/I, 20'de tab'edilmiştir) ve XIX. asırda W. Muir tarafından tekrar meydana çıkarılmıştır.

Bibliyografya: Dionysius Caathusiannus (ölm. 1471), *In Alchoran Lib. V* (Köln, 1533), II/I, 70, 255 v.b.; W. Muir, *The Apology of al-Kindy* (London, 1882), 59 s.; P. Casanova, *Muhammad et la Fin du Monde* (Paris, 1913), s. 110—122; Kāşif al-Ġiṭā (şi'î), *al-Dîn va 'l-islām*, 1331, II, sonda; metin, ilk olarak, Ant. Tien tarafından, 1880'de Londra (*Turkisch Mission Aid Society*)'da basılmıştır, 166 s.

(L. MASSIGNON.)

KİNDÎ. AL-KİNDÎ, ABŪ 'OMAR MUḤAMMED b. YŪSUF (897—961), Mısır tarihi yazan bir arap müellifi. 10 zilhicce 283 (17 kânûn II. 897)'de Mısır'ın pek tesbit edilemeyen bir mahallinde dünyaya geldi; daha önce, 'Amr b. al-'Āṣ ile birlikte, bu ülkeye gelmiş bulunan Kinda kabîlesinin bir kolu olan Banî Tucîb'e mensûp idi. İbn Ḳudayd (ölm. 312 = 924) ile al-Nasā'î (ölm. 302 = 914; b. bk.)'den hadîs öğrendi; hayatının sonlarına doğru kendisi de bizzat hadîs okutmuş olmalıdır. Fakat onu her şeyden fazla alâkalandıran şey doğduğu memleketin tarihi idi. Bütün hayatını al-Fusṭāṭ'ta geçirmiş olmalıdır. 3 ramazan 350 (15 teşrin I. 961)'de bu şehirde ölmüştür.

Belli-başlı iki eseri, Mısır vâlilerinin (*tesmiyat vulāt Miṣr*) ile Mısır kadılarının (*el-ḳużāt*) tarihidir. Birinci eser, ümerâ (*umarā' al-ṣalāḥ*) yanında, onların tâyin ettiği polis müdürlerinden (vâli yâhut *ṣāḥib al-şurṭa* yahut *al-ḥarb*) bahsetmekte, fakat diğer büyük idâre me'mûrlarını bir tarafa bırakmaktadır; bu kuru isim listeleri, memleketin iç ve dış tarihine âit kısa mâlûmat ile arada bir inkıtâa uğramaktadır. Müellif Mısır tarihini al-İḫşîd'in ölümüne tesâdüf eden 335 (946)'e kadar yazmış ve ismi bilinmeyen bir şahıs da, bu eseri Fâtımîlerin tahta çıktıkları 362 (972) yılına kadar devam ettirmiştir. Bu eserden bâzı parçalar, K. Tallquist tarafından, İbn Sa'îd'in *Kitāb al-Muġrib* (Leiden, 1899)'ine zeyil olarak ve N. A. König tarafından, *The History of the Governors of Egypt* (New-York, 1908) adı ile, neşredilmiştir. İlk eserini tamamlamak için, al-

Kindî 246 (861)'da Bakkār'ın tâyini zamanına kadar, Mısır kadılarının tarihini kaleme alıyor. Her kadının doğum ve ölüm tarihlerini verdikten sonra, verdikleri mühim kararları da bildiriyor ve böylece bizlere, islâm hukuk tarihi için değerli vesikalar sunmuş oluyor. Sanıldığına göre, al-Kindî eserini bir daha ele alarak, kendi devrine kadar devam ettirmiş ise de, bu çalışma bize kadar intikal etmemiştir. Bunun yerine elimizde al-Kindî'nin eserinin iki zeyli bulunmaktadır ki, bunlardan biri — 366 (977) yılına kadar devam eden Aḥmed b. 'Abd al-Raḥmān b. Burd'ün ve diğeri de — 347 - 424 (959—1033) yıllarını ihtivâ eden mechûl bir müellifin eseridir; bunların ikisi de, tarih sırasına göre, kuru bir şekilde sıralanmış vak'alardan ibârettir. Bu eser R. Gottheil tarafından basılmıştır (*The History of the Egyptian Qadis*, Paris, 1908). Müellifin her iki eseri, Rhuvon Guest tarafından, güzel bir şekilde tab'edilmiştir: *The Governors and Judges of Egypt or Kitâb el-Umarâ (el-Wulâ') wa-Kitâb el-Quḍâh of el-Kindi together with an appendix derived mostly from Raf' el 'Iṣr by Ibn Ḥajar* (*GMS*, Leiden, 1912, XIX).

al-Kindî'nin diğer eserlerini bilhassa al-Maḳrîzî'nin *al-Ḫiṭaṭ*'ından ve İbn Duḳmāḳ'tan öğrenmekteyiz; bunların zikrettikleri eserler şunlardır: *Kitāb al-cund al-ġarbî* yahut *al-Acnād al-ġurabā'* (?), *Kitāb al-ḫandaḳ wa 'l-tavārîḫ* (al-Fusṭāṭ'ın müdâfaası maksadı ile, İbn al-Zubayr'in hizmetinde bulunan vâli İbn Caḥżam'ın kazdırdığı hendekler için mücâdeleye dâir), *Kitāb al-Ḫiṭaṭ*, *Kitāb aḫbār mascid ahl al-rāya al-a'ẓam* ve bir de *Kitāb al-mavālî*. *Sîrat al-Sarî b. al-Ḥakam*'ini yalnız al-Maḳrîzî zikrediyor. Yāḳūt, *İrşād al-arîb* (II, 156)'de al-Kindî'nin 280 (894) yılında başlayan bir eserinden daha bahsediyor ve İbn Duḳmāḳ (IV, 18, 3) da 290 (903) yılına âit bir vak'a münâsebeti ile, onu kaynak olarak zikrediyor. al-Suyūṭî al-Kindî'ye yalnızca *Kitāb faża'il Miṣr* adlı eseri atfediyor ki, bunun oğlu 'Omar İḫşidî Kāfûr (355 — 357 = 966 — 968) için yazmıştır; bu eser J. Oestrup tarafından *Bulletin de l'Académie Royale de Danemark* (Kopenhagen, 1896), nr. 4'te neşredilmiştir (*Umar b. Muḥammad al-Kindîs Beskrivelse af Ägypten, udgivet og oversat*). Fakat Nallino, *Opus Astron. al-Battani* (II, 325)'ye göre, al-Kindî aynı ismi taşıyan mühim bir eser yazmıştır ki, oğlu bir çok defalar bunu zikretmiştir.

Bibliyografya: Zikredilenlerden başka, al-Kindî'nin kısa hal tercümeleri için, bk. bir de Maḳrîzî, *al-Muḳaffā'* ve al-Ẕahabî, *Târîḫ al-islām*.

(C. BROCKELMANN.)

KİNDÎ. AL-KİNDÎ, ABŪ YŪSUF YA'ḲŪB B. İSḤĀḲ, cenûp araplarına mensûp olduğu için, *faylasūf al-'arab* unvanı verilen bir feylesuftur. Muhtemelen babasının vâli bulunduğu Kûfe'de, milâdî IX. asrın başlangıcında doğmuş olup, devrin tahsil merkezi olan Basra ve Bagdad'da tahsil ve terbiye görmüştür. Abbâsîlerin sarayında bilhassa Ma'mūn ile Mu'taṣim zamanında muhtelif yunanca eserlerin mütercimi ve eski tercümelerin islahçısı, Mu'taṣim'ın bir oğlunun mürebbîsi, müneccim v.b. sıfatlar ile muhtelif vazifeler görmüştür. Saray tarafından da kabûl edilen mûtezilenin kelâm ilmine sâdık bulunduğundan, Mutavakkil zamanında vukû bulan mezhep değişikliği ona da te'sir etti; kütüphânesi bir müddet elinden alındı. Karmatîler tarafından tehdit olunan ve bir menhûs kıranın kötü te'sirlerine mâruz bulunan Abbâsî imparatorluğunun 450 yıl daha pâyidar olacağını önceden haber verdiği 256 (870) yılında hâlâ hayatta idi.

al-Kindî „kadîm" denilen ilimleri, yâni bilhassa yunânî ilimleri, imkân nisbetinde, oldukça iyi bir anlayışla kendine mal etmiş ve bütün ömrü boyunca muhtelif yazıları ile bu ilimleri islâm âlemine sokmağa çalışmıştır. X. asırda her tarafta, bilhassa matematik ve tabiat felsefesine dâir eserlerde, al-Kindî'nin te'siri görülür. Bu eserlerden, arapça olarak, elimizde pek azı bulunmaktadır; latince tercümeleri daha fazla olup, bunların arasında Cremona'li Gerhard'ın tercümeleri de vardır. Elimizde bulunan eserler al-Kindî'den alınarak zikrolunan bâzı parçalar, hâl tercümesine ve eserlerine dâir bâzı atıflar, ilmî-felsefî mevkiini takdire kâfî gelmektedir.

Son Hellenism mânasında iktitafçı olan al-Kindî yeni-Fisagorcu matematiğe bütün ilimlerin temeli gözü ile bakmakta ve yeni-eflâtuncular tarzında Eflâtun ile Aristo'nun görüşlerini uzlaştırmağa çalışmakta idi. Matematiği yalnız fiziğe değil, msl. mürekkep ilâçlar nazariyesinde olduğu üzere, tıbba da tatbik etmek istiyordu. Bu ilâçların te'sirini, sıcak, soğuk, kuru yahut yaş gibi, fizik vasıfların ihtilâtındaki hendesî nisbetler ile izah ediyordu. Bu sebepten rönesans filozoflarından Cardan onu on iki en yüksek zekâdan biri olarak göstermekte idi.

al-Kindî orta çağda bir müneccim olarak meşhûr idi; adı nücûm ilminin dokuz üstadı arasında zikrolunmakta idi. Fakat al-Kindî yalnız nücûm ilmi uydurmaları denilen şeyler ile değil, aynı zamanda sahîh hey'et ilmi öl-

çüleri ile de meşgûl olmuştur. Kindî zamanında üzerinde çok çalışılan ve tabîp Râzî'nin al-Kindî'ye karşı müdâfaa ettiği *al-kimyâ'*'ya karşı bizim feylesûf daha ziyâde şüpheci bir tavır takındı. Ona göre, altın ile gümüş yalnız mâdenlerden elde edilir; orada bunları insan aklı değil, tabiat meydana getirmiştir.

al-Kindî optik ile etraflı bir şekilde uğraşmıştır. Gerek şarkta, gerek garpta hayli istifâde edilmiş olan başlıca eseri büyük muâkibi İbn al-Haysam'in eserinden sonra bile, esas olarak, Theon'un hulâsasındaki şekli ile Euklid'in optiklerine dayanmaktadır. al-Kindî bu eserde: 1. ışığın düz hat istikametinde yayılması, 2. doğrudan-doğruya görme, 3. ayna vâsıtası ile görme ve 4. mesâfe ve görüş zâviyesinin görme üzerindeki te'siri ve görme hatâları mevzûlarını tetkik etmektedir. al-Kindî'ye göre, ışığın yayılması zamanla mukayyed değildir ve görme gözden hareket ile mahrut şeklinde dağılıp-genişleyen ve eşyâyı saran ışık huzmesi vâsıtası ile meydana gelmektedir. Diğer dört hasse eşyâdan intibâlar aldıkları hâlde, görme hassesi eşyâyı ânî ve fi'lî bir şekilde kavrar.

Bunlardan başka, elimizde, al-Kindî'nin başlıca eserleri gibi, sırf latinceye çevrilmiş olarak, göğün mâvi renkte oluşunun sebebi hakkında ufak bir risâlesi de bulunmaktadır; bu risâlede mâvi rengin gök yüzüne has hakikî bir renk olmadığı ve göğün koyu rengi ile havada mevcut olan ve güneşin ışıldattığı toz, buhar v.b. zerreler ile karşılaşmasından meydana geldiği ileri sürülmektedir. Yine latince olarak medd ve cezir hakkında elimizde dikkate değer bir eser bulunmaktadır; çünkü müellif tecrübeler ile aslında yanlış olan nazariyesinin dayandığı temelleri isbata çalışmıştır.

Her şeyden önce tabiat felsefecisi olan al-Kindî rûh ve akıl (νοῦς) nazariyesi üzerinde fikir yürütmüştür. Ona göre, heyet-i umûmiyesi ile, dünya ezelî ve ebedî olarak faâl olan bir illetin, faâliyeti birçok şekiller altında yukarıdan aşağıya doğru intikal eden ilâhî bir aklın eseridir. Allah ile bedenler âlemi arasında eflâk âlemini yaratan âlem nefsi vardır. İnsan nefsi bu âlem nefsinden sudûr eder. Bedene bağlı kaldığı müddetçe, bu insan nefsi eflâke tâbîdir; fakat aklî menşe'i ve zâtı itibârı ile, serbesttir; çünkü hürriyet ve ölmezlik yalnız akıl (νοῦς) âleminde vardır. Bu takdirde en yüksek hayıra ulaşmak istersek, aklın ezelî hayırlarına teveccüh etmemiz, Allahtan korkmamız ve kendimizi bilgi ile hayırlı işlere vakfetmemiz gerekir.

al-Kindî'nin Nagy tarafından bastırılan *De Intellectu* adlı risâlesinde, ilk defa olarak, akıl felsefesine rastlamaktayız; bu, yeni-eflâtuncu-aristocu felsefenin islâmdaki tekâmül tarihi bakımından dikkate değer bir mâhiyet taşımaktadır. al-Kindî Aphrodisias'lı Alexander (*de anima*, II)'a dayanarak, dörtlü bir akıl kabûl ediyor: 1. dâimâ bilfiil (*in actu*) olan; 2. rûhta bilkuvve (*in potentia*) olarak bulunan, 3. birinci *'aḳl'*ın rûhta gerçekleştirdiği *intellect* (buraya kadar Alex. Aphr.'ın üçlü νοῦς'una tekabül etmektedir; ποιητικός, ὑλικός, ἐπίκτητος) ve 4. bir de *intellectus demonstrativus*. Bu sonuncu, P. Duhem'in tahminine göre (*Le Système du monde*, Paris, 1916, IV, 405), Alex. Aphr.'ın uzun-uzadıya bahsettiği, fakat νοῦς adını vermediği ve vermeyeceği *anima sensitiva* olsa gerektir. Kindî bana göre tıpkı Aristoteles'in müktesep fazîlete sâhip olmak ile onun tatbik etmek arasında tesbit ettiği, müktesep bilgi ile ilmî faâliyet arasındaki farka benzeterek, dördüncü *'aḳl'*ı üçüncünün hakikî faâliyetinden ibâret saymakta idi. Bu bakımdan ve daha önce arap ıstılah ilmine göre, birinci akıl ile dördüncüyü bir-birinden *'aḳl bi 'l-fi'l* ve *'aḳl fa''āl* diye ayırabiliriz.

Bibliyografya: G. Flügel, *Al Kindi, genannt der Philosoph der Araber* (*Abh. K. M.*, I, 2, Leipzig, 1857); O. Loth, *Al Kindi, als Astrolog* (*Morgenl. Forsch., Festschr. f. Fleischer*, Leipzig, 1875, s. 263 v. dd.); A. Nagy, *Die philosophischen Abhandlungen des Ja'qūb ben Isḥāq al-Kindî* (*Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. M.A.*, II/5; Münster, 1897); T. J. de Boer, *Zu Kindi und seiner Schule* (*Arch. f. Gesch. d. Philos.*, 1900, XIII, 153 v. dd.); ayn. mll. *Geschichte der Philosophie im Islam* (Stuttgart, 1901), s. 90 v. dd. (ingl. trc. s. 97 v. dd.); ayn. mll., *Kindi wider die Trinität* (*Orient. Stud., Festschr. f. Nöldeke*), Giessen, 1906, s. 279 v. dd.; H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (*Abh. z. Gesch. d. math. Wiss.*, Leipzig, 1900, X); *Al-Kindi, Tideus und Pseudo-Euklid, drei optische Werke* (nşr. A. A. Björnbo ve S. Vogl, *Abh. z. Gesch. d. m. W.*, Leipzig ve Berlin, 1912, XXVI, 3); E. Wiedemann, *Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften* (*SBPMS Erl.*, 1904, XXXVI, 347 v. dd. (alchemie), 1910, XLII, 294 v. dd. (astronomi); 1912, XLIV, 35 v. dd. (medd ve cezir); ayn. mll., *Über einen astrologischen Traktat von Al-Kindi* (*Arch. f. d. Gesch. d. Naturwiss. u. d. Technik*, Leipzig, 1912, III, 224 v. dd.); ayn. mll., *Anschauungen von muslimischen Gelehrten über die blaue Farbe des Himmels* (*Arb. aus den Gebieten der Physik u. s. w., J. Elster u. H. Geitel gewidmet*, Braunschweig, 1915, s. 118 v. dd.) (TJ. DE BOER.)

KİNKİVAR. [Bk. KİNKİVER.]

KİNKİVER. KİNKİVAR, KANGAVAR, Hemedan ile Ḳarmîsîn arasında aş.-yk. 30 köyden ibâret, ufak bir idârî bölge. Bölgenin aynı ismi taşıyan merkezinin nüfusu 2.500 kadar olup, civarında Ḳaṣr al-Luṣūṣ yahut Ḳaṣr Dazdān („hırsızlar kasrı") diye anılan meşhûr bir kasır bulunmaktadır ki, bu isim, bu civarda karargâhını kuran ordunun bir çok hayvanlarının çalınmış olması ile alâkalıdır (Ṭabarî, I, 2649; Yāḳūt, bk. mad.)

Bibliyografya: *BGA*, I, 195; II, 256; III; 393; Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 450 v. d.; Flandin, *Voyage*, I, 408 v. dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 188 v.d. (J. RUSKA.)

ḲİNNASRÎN. [Bk. KINNESRÎN.]

ḲİNṬĀR. [Bk. KANTAR.]

KİPEKÎ (*kepki kipki* ve *kebekî*), bir Türkistan sikkesininin, *Babur-nâme*'de geçen adıdır (bk. *Vakâyi, Babur'un hâtırâtı*, trc. R. Rahmeti Arat, Ankara, 1946, II, 203 ve 620; W. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 183 v. d.). Kelimenin, iştikak bakımından, rus *kopek* (*kopeyka*)'i ile bir sayılmasının yanlış olduğunu söyleyen Barthold (bk. *ayn. esr.*, *EI*, mad. KOPAK)'a göre, çagatay hanlarından Kebek (1309 ve 1318—1326)'in idhâl ettiği yeniliklerden biri de han adı ile sikke bastırması olmuştur; İran'da olduğu gibi, Türkistan'da da büyük-küçük gümüş sikkeler, dinar ve dirhemler bastırılmış ve bir dinar 6 dirheme muâdil tutulmuştur. Sonraları hanın adına izâfetle *kebekî* (doğrusu: *kipekî*) denilen bu sikkeler başlangıçta Türkistan'ın Buhârâ, Semerkand, Otrar ve Tirmiz gibi büyük ticâret merkezlerinde basılıyordu. Bunlar arasında, Altın-Ordu devletinde olduğu gibi, üzerlerinde sâdece türkçe olarak uygur harfleri ile *„kutlug bolsun"* ibâresini taşıyan ve adsız olanlarına da rastlanırdı. *Şeref-nâme*'e adı geçen bu *kipekî* dinarların 10.000 tânesi bir *tümen* teşkil ediyordu. Babur (*ayn. esr.*), 912 (1506) vekâyiinden bahsederken, vergi olarak, „300 tümen *kipekî*" toplandığını zikreder. Mamafih burada para mânasında olan *tümen* ve *kipekî* tâbirleri ile, müellifi mechul *İskender-nâme* yazmasının (bk. Barthold, *ayn. esr.*, s. 196) Belh civarında bir cemâat olarak gösterdiği „kipek tümeni" birbirine karıştırılmamalıdır. Bugün İran'da ve cenûbî Azerbaycan'da para mânasında kullanılan *tümen* (*tūman*), XIV. asırda Türkistan'da 10.000 gümüş dinara tekabül etmekte idi. Böyle olmakla berâber, *kipekî* dinarların her zaman gümüş sikke olmadığı da anlaşılmaktadır. Quatremère (*NE*, XIV, 74)'in kaydettiğine göre, P. de le Civis, *kipekî* dinarların, fransız parasının 7.10 değerinde altın dukalar olduğunu söyler. Bu altın *kipekî*'lerin sonradan gümüş, hattâ bakır sikkelere inkılâp ettiği de kabûl edilmektedir.

Bibliyografya: Metinde adı geçenlerden başkka bk. bir de Tavernier, *Hobson-Jobson* ve Murray, *English Dict.*, mad. COPECK. (MİRZA BALA.)

ḲİRĀ'A. [Bk. KIRÂAT.]

ḲİRĀN. [Bk. KIRAN.]

ḲİRĀN. [Bk. İḲRÂM.]

ḲİRĀṬ. [Bk. KIRAT.]

KİRKŪK. [Bk. KERKÜK.]

KİRMAN. KİRMÂN (KARMÂN) İran'da bir eyâlet ve bu eyâletin bugünkü merkezinin ismi. Şehrin ismi sonradan, eyâletin isminden alınmıştır. Arap müelliflerine göre (Yāḳūt, IV, 263), doğru şekli Karmân olmakla berâber, umûmiyetle Kirmân olarak telâffuz edilmektedir; her hâlde bu isim, Strabo (XV, 2, 14)'da rastlanan Καρμανία şekline bağlanmaktadır; bu sonuncu şekil de, rivâyete göre, eski bir merkez olan Καρμανα'dan gelmektedir (Batlamyus, *Géographie*, VI, 8; Ammianus Marcellinus, XXIII, 6, 48). Marquart (*Ērânšahr*, s. 30)'a göre, Καρμανία şekli Ahemenî kitâbelerinde (Beh., III, 23) rastlanan ve Herodot (III, 93)'a göre, on dördüncü satraplıkta olan Οὔτιοι'a tekabül eden Yūtiya isminin yerini almıştır. Pehlevî'de *K-r-m-'n* imlâsına rastlamaktayız. Arap efsânelerinde (İbn al-Kalbî) Kirmân bu bölgede yerleşmiş olan Yâfes'in ahfâdından Kirmân b. Falūc isminden iştikak ettirilmektedir. Daha sonraları halk etimolojisi bu ismi, „yer kurdu" veya „ejder" mânasına gelen *kirm*'e bağlamış ve Haftân-Bōḫt menkıbesinden ve Ardaşîr (bk. Browne, *Lit. Hist. of Persia*, I, 145) romanındaki Kirmân ejderinden iştikak ettirmiştir.

I. Eyâlet. Cogrâfî bakımdan, hudutları muayyen bir bütündür. İran'ın büyük merkezî çölünün cenûb-i garbîsinde (Daşt-i Lūṭ yahut orta çağda Mafâzat-Ḫurâsân) kâin olan eyâlet, şarkta bozkırlar ve Makrān'dan onu ayıran dağlar ile hudutlanmış idi; şimâl-i garbîde Yazd ve garpta Fârs cihetinde ise, yine çöller ve ekilmemiş topraklar ile çevrilidir. Kirmân'ı Fârs'tan ayıran belli-başlı hususiyet, İṣṭaḫrî (s. 163)'nin gösterdiği gibi, Fârs'ın ekilmiş kısmı devamlı bir arâzi oluşudur; buna karşılık Kirmân, daha ziyâde, birbirinden tek-tük köylerin kâin bulunduğu hâlî ovalar ile ayrıl-

mış, verimli ve ekilmiş bölgelerden ibârettir. Bu coğrâfî vaziyetin neticesinde, belli-başlı 5 esâs bölge meydana gelmektedir: şimâlde—Kirmân (eskiden Bardasîr), garpta—Sîrcân, ortada—Cîruft ve şarkta—Bam, Narmâsîr (Maḳdisî, s. 460). Kirmân cenûpta deniz ile hudutlanmıştır. Fakat bu kısım, eyâlet için, pek ehemmiyetli değildir; tek mühim liman olan Hormuz [b. bk.] bâzan Kirmân'a, bâzan da Fârs'a tâbî sayılmıştır. Ayrıca bu liman ekseriyâ içerilerdeki topraklardan ayrı, siyâsî bir rejime tâbî olmuştur. Kirmân hâkimleri yalnız bir defa hâkimiyetlerini 'Omân'ın karşı sâhiline kadar genişletebilmişlerdir. Eyâleti dağ silsileleri şimâl-i şarkîden cenûb-i şarkîye doğru keser. En yüksek dağlar şimâlde olup, Kūhrūd'a dâhil bulunur ve Bam'ın şimâl-i garbîsinde 4.419 m. irtifâını bulan Kūh Hazār gibi, yüksek zirveler ihtivâ eder. Bu dağlar Kirmân ve Sîrcân bölümlerini birbirinden ayırır. Bunların cenûb-i şarkîye doğru devâmına Cabal Pāriz veya Bāriz denilir. Cenûb-i garbîde evvelkilere muvâzî başka dağ sıraları vardır. Orta çağda bu dağlarda, Balūş [bk. mad. BELÛCİSTAN] ve Ḳufs gibi, vahşî kabîleler yaşardı. Bu sonuncular Cîruft cenûbundaki dağlık sâhayı sâhil boyunca Makrān tarafına doğru işgâl ederlerdi. Kirmân eyâletinde mühim akar-sular yoktur; ekili sâhalar sularını dağlardan te'min ederler. Akar-suların en mühimi Cîruft'tan geçen, fakat denize kadar varmayan Ḥalīl Rūd (evvelce Dîv-Rūd)'dur. Görüldüğü gibi, Kirmân eyâleti tekmil İran'a has olan bütün coğrâfî vasıfları nefsinde toplamış bulunuyor.

Arap coğrafyacıları, Ya'ḳūbî'den itibâren, Kirmân'ı ayrı bir coğrâfî bölge (*iḳlīm*) saymışlardır. Arâzinin dörtte üçünü sıcak mıntakalardan (*curūm*) sayarlar. Soğuk mıntakalar (*şurūd*) bilhassa Sîrcân tarafında bulunur (İṣṭaḫrī, s. 165).

Münâkale bakımından Kirmân Fârs'tan Sîstān, Horasan ve Hindistan'a giden büyük yollar ve denizden (evvelce Hormuz, sonra Bender 'Abbās) İran'ın şimâl-i şarkîsine ve daha ötelere giden ticâret ve hacc yolu üzerindedir. Böyle bir vaziyet eyâleti tarih devirleri zarfında her taraftan gelen istilâlara açık tutmuş, siyâsî rejimini sık-sık değiştirmiş ve tabi'î olarak gelişmesine engel olmuştur.

Kirmân'ın çöl tabiatlı kısmı şimdi, eski devirlere nisbetle, daha da genişlemiş bulunmakdadır; işlâmiyetin ilk asırlarında Cîruft civarlarında, içinde arslanlar bulunan ormanlar henüz mevcut idi (Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 140). Bugün ancak büyük mıkdarda hurma ağaçlıklarına şehirler civarında rastlanır. Sulama işleri, yer altı kanalları (*ḳanāt*) vâsıtası ile, çok itinâlı bir şekilde yapılır. Başlıca zirâî mahsûller buğday, arpa ve afyondur. Son baharda yüksek yerlerde darı, pamuk ve pancar yetişir. Sıcak iklimli *curūm* veya *garmsîr* bölgelerinde yazın pirinç ve mısır, Bam ve Ḥabîş taraflarında kına yetiştirilir. Bundan başka her türlü meyva bol bulunur; Kirmân'ın bilhassa hurması meşhûrdur. Hayvânî mahsûllerin başlıcaları yün ve meşhûr şalların imâlinde kullanılan keçi kılıdır (*kurk*). Kirmân'ın mâden servetinden orta çağda istifâde edilirdi. Marco Polo Kirmân fîrûzelerinden bahseder ki, bunların işletilmesi sonradan terkedilmiştir. Dağlarda eskiden silâhçılıkta kullanılmış demir yatakları bulunuyordu. Cîruft'un garbında gümüş var idi. Kubanān civarındaki mâdenlerden de çinko oksidi (*tūtiyā*) istihsâl edilirdi (Maḳdisî, s. 459 ve 470'te *tūtiya al-mızrāzibî*'den bahseder; krş. nşr. de Goeje, *BGA*, IV, 246). Ḳazvînî (I, 172)'nin ifâdesinde gâlibâ mâden kömürüne telmih edilmektedir.

T a r i h. Sâsânîler devrinde Kirmân eyâleti *şāh* unvânını taşıyan bir vâli tarafından idâre olunurdu (İbn Ḫurdāẕbeh, s. 17). Msl. Bahrām V. cülûsundan evvel Kirmān-Şāh [b. bk.] idi. Diğer taraftan Balāẕurī bir Kirmān *marzbān*'ından bahseder (s. 391). Daha işlâmiyetten evvel arap göçebeleri Kirmān'a hicret etmiş olup, Ṭabarī (Nöldeke. *Gesch. der Perser und Araber*, s. 57)'ye göre, Şāpūr I. araplara karşı açtığı seferden avdetinde Bakr b. Vā'il aşîreti mensûplarını buraya zorla nakletmiş idi. Nöldeke böyle bir hâdisenin vukûunu ihtiyatla karşılamakla berâber, işlâmiyetten evvel arapların Kirmān'a hicret etmelerini mümkün buluyor. Sâsânî devri sonlarında eyâletin merkezi Şîracān (Sîrcān) idi.

19—132 (*640—750*). Kirmān'ın araplar tarafından fethine, Balāẕurī (nşr. de Goeje, s. 315, 391 v.dd.)'nin anlattığına göre, halife 'Omar devrinde 638'den itibâren Basra vâlisi olan Abū Mūsā al-Aş'arī'nin gönderdiği al-Rabī' b. Ziyād tarafından başlandı. Bu kumandan Şîracān'ı itaat altına alarak, Bam ve Anadağār ahâlisi ile bir muâhede imzâladı. O sıralarda taarruza geçen Baḥrayn vâlisi de 'Oṯmān b. al-'Āṣ al-Ṯaḳafī, Abarkavān adasında Kirmān *marzbān*'ını katletti. Fakat bütün bunlar muvakkat yatıştırmalar idi. 29 (649/650) yılında hudûmdar Yezdigird, İsfahan'dan halkın ekseriyetinin kendine taraftar olduğu Kirmān'a kaçtı. Bunun üzerine 'Abd Allāh b. 'Āmir b. Ḳurayẓ Mucāşi' b. Mas'ūd al-Sulamī'yi, yanına başka bir kumandan da katarak, onu tâkibe gönderdi. Arap ordusu

Şîracān'a varmadan, Baymand'de kar yüzünden mahvolduğu için, Horasan'a kaçabildi ve orada öldü (*Şāhnāma*'de Dārā'nın Kirmān'a kaçması ve orada ölmesi efsânesi belki de Yezdigird'in firârından mülhemdir; nşr. Wullers, III, 1975). Bunu müteâkip, İbn 'Āmir tarafından, Kirmān vâliliğine tâyin edilen Muçāşi', Ḳufs dağlarına kadar, başlıca şehirleri yeniden itâat altına almağa muvaffak oldu; iranlıların Hormuz tarafından giriştiği bir hücûm önlendi. Bu devre âit fütûhâtın tarihleri kat'î değildir. Bu husûsa dâir daha başka mâlûmat Ya'ḳūbî (*Kitāb al-buldān*, s. 286)'de bulunur. Arapların istilâsı üzerine, nüfusun büyük bir kısmı Sîstān veya Horasan'a kaçtılar yahut dağlara çekilerek, uzun zaman Zerdüşt mezhebine bağlılıklarını muhâfaza ettiler. Dağlılar da daha üç asır kadar müstakil kaldılar. Merkezden epeyce uzak olan bu eyâlet, çok geçmeden, hâricîlerin entrikalarına sahne oldu. Halk arasında *mavālī* olarak hâricîlerin Azraḳī zümresine katılanlar oldu; bunlar 71 (690) senesine doğru, Ḳaṭarī b. al-Fucā'a [b. bk.]'nın sevki ile, Fârs ve Kirmān eyâletlerini ele geçirmişlerdi; merkezleri Cîruft idi. Arap hâricîleri ile ve *mavālī*'den ayrılması yüzünden, zayıf düşmeleri üzerine, 79 (698)'e doğru al-Muhallab bunları bozguna uğrattı. Daha sonraki asırlarda Kirmān, isyân tohumlarının inkişâfına müsâit ve âsîlerin ilticâsına elverişli bir sâha oldu. Msl. al-Ḥaccāc'ın düşmanı olan 'Abd al-Raḥmān b. al-Aş'aṯ [b. bk.], mağlûp olarak (82=701'den sonra), buraya sığındı. Yirmi sene sonra (102 = 720'ye kadar) Kirmān, ġasıp Yazīd b. al-Muhallab [b. bk.]'in ele geçirdiği eyâletler arasında bulunuyordu. Bunu müteâkip, burada müteaddit sikkeler bastırdıkları bilinen Emevîler, esâsen dâhilî harpler yüzünden zayıf düşmüş Kirmān eyâleti üzerinde oldukça kuvvetli bir hâkimiyet te'sis etmişler gibi görünüyor; zîra Ḳaḥṭaba'nın sevki ile Abbâsî tarafdarlarının taarruzlarına karşı koyacak son orduları buradan hareket etmiştir. Bu devrin başlıca kaynakları Balāẕurī, Ṭabarī, Ya'ḳūbî ve Mas'ūdî'dir.

132 — 433 (*750 — 1041*). İlk Abbâsîler çağında Kirmān mühim hâdiselere sahne olmadı. Bu sırada eyâlet Hindistan'dan gelen Zuṭṭ'ların akınına, al-Mu'taṣim zamanında kovulacakları zamana kadar, mârûz kaldı. Abbâsîlerin 165 ve 167 senelerinde Kirmān'da bastırmış oldukları paralar mevcuttur. Az sonra Kirmān eyaleti, muhtelif hânedanların ortaya çıkmasına vesile olan muhtelif İran millî hareketlerinde çok defa ehemmiyetsiz bir rol oynamağa başladı. Bunlardan ilki Ṣaffārîler oldu; Ya'ḳūb b. Layṯ 253 (862)'te Horasan vâlisi Muḥammed b. Ṭāhir'den Kirmān vâliliğini te'min etmiş idi. Ya'ḳūb Cîruft civarındaki dağlıların karşı gelmelerini önlemek zorunda kaldı. Kendisi ve 265 (879)'te onun yerine geçen kardeşi 'Amr bu eyâlette iyi bir hâtıra bırakmış olacaklardır (Sykes, *History of Persia*, II, 16; Afżal al-Dīn'in vekayinâmesinden naklen). Fakat bunların devirleri fazla iz bırakmayacak kadar kısa sürdü. 'Amr'in 289 (902)'da vefatında Kirmān'da Abbâsî hâkimiyeti, daha doğrusu karışıklık tekrar vücûda geldi. 315 (928)'te Kirmān'da iktidarı Horasan'dan gelmiş bulunan ve kendisini Sâmânîlerin tâbii sayan eski bir haydut Abū 'Alī b. İlyās [b. bk.]'ın eline geçti (Maḳdisî, s. 472). Kendisi ile aralarında ihtilâf çıkan Büveyhî hukümdarı Mu'izz al-Davla Aḥmed 323 (935)'te Kirmān'a tecâvüz ederek, Şîracān'ı ele geçirdi ise de, merkez olarak Bardasîr (şimdi Kirmān şehri)'i seçmiş olan İbn İlyās kendisini Büveyhîlere tâbî vâli kabûl ettirdi. Daha sonra İbn İlyās ile oğlu al-Yāsî' arasında çıkan mücâdele her ikisinin de zararına oldu ve eyâlet 357 (968)'de Büveyhîler tarafından işgâl edildi. Bir müddet sonra 'Aẕud al-Davla'nin evlâtları eyâleti kendi aralarında paylaşamadılar ve böylelikle bir karışıklık devri başladı ki, o sırada bir aralık Gaznevîler bile Kirmān'a hâkim oldular (Mas'ūd I. burayı 423 (1032)'te zaptetti; bk. bir de ABŪ KĀLİCĀR). Ḳufs ve Balūş dağlık bölge halkı ile esâslı bir şekilde ilk mücâdele edenler Büveyhîler oldu. Bu devir için şu kaynaklara mürâcaat edilebilir: al-Ṭabarī, al-Ya'ḳūbī, İbn al-Aṯīr, İbn Miskavayh ve Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda*.

433 — 619 (*1041 — 1222*). Selçuklulardan bir kol 433 (1041)'ten 583 (1187)'e kadar devam edecek bir hâkimiyet te'sis edince, eyâlet rahat nefes alabildi. Bu sülâlenin tarihi için bk. mad. SELÇUKLULAR. Hânedanın müessisi Çaġrı Bey'in oğlu Kavurd Kara Arslan Bey idi. Kavurd 440 (1048/1049)'ta eyâletin merkezi olan Bardasîr'i zaptetti ve Ḳufs dağlarını ve Kirmān *garmsîr*'ini bir müddetten beri rahatsız eden bir cenûb-i şarkî kürt kabîlesi olan Şabānkāreleri [b. bk.] itâat altına aldı. Nihâyet Kavurd, Basra körfezinin karşı sâhilindeki 'Omān arâzisini de fethetti. Büyük Selçuklulara (Malik-Şāh ve Alp Arslan) karşı gelmeği iki defa denedi; ikinci teşebbüs hayatına mâl oldu (466 = 1074) ve az kalsın hânedanı da ortadan kalkıyordu. Kirmān bilhassa Arslan-Şah'ın uzun süren hukümdarlık devrinde (495—537=1101—1142) mâmûr oldu. Aynı zamanda Fârs'a da hâkim olan Arslan-Şah'ın oğlu Muḥammed-Şah devri (537—551=1142—1156) de iyi geçti. Son Kirmān Selçukluları dev-

rinde yeniden karışıklık baş-gösterdi ve Horasan'dan gelen Ġuzzlar [b. bk.] eyâletin hâlini büs-bütün perişan ettiler. Bunların bir reisi Malik Dînār 581(1185)'de Kirmān'a hâkim oldu. Bunun merkezi Zarand idi. Bundan sonra Şabānkāralerin devri geldi. Reisleri Ḳuṭb al-Dīn ve Niẓām al-Dīn, 597 (1200/1201)'de, halkın sevinçleri arasında, Bardasīr'i zaptettiler. Fakat Malik Dînār'ın oğlu ʿAcam-Şah'ın sevki ile, Ġuzzlar mukavemete devam ettikleri için, bir kaç sene kargaşalık huküm sürdü ve neticede Fārs atabeyi Saʿd b. Zangī 600 (1203)'de Kirmān'a hâkim oldu. 607 (1210)'de eyâlet Ḫvārizmşāh adına zaptedildi. 619 (1220)'da Kirmān'ın yarı müstakil vâlisi Şucāʿ al-Dīn Zavzanī idi ki, Ḫvārizmşāh Muḥammed'in bozguna uğraması üzerine, moğullardan kaçan oğlu Ġiyāṯ al-Dīn'i nezdine kabûl etmedi. Bu devre âit kaynaklar şunlardır: İbn al-Aṯīr; İbn İbrāhīm; Afżal al-Dīn (bk. *bibliyografya*); İbn al-Balḫī, *Fārsnāma*; Cuvaynī, *Cihānguşā*; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda*; Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*.

619—908 (1222—1502). Az bir zaman sonra 619 (1222)'da — Kara-Hıtay'dan türemiş ve o sırada yukarıda adı geçen Ġiyāṯ al-Dīn'in vezîri olan meşhûr Burak Ḥācib [b. bk.] Şucāʿ al-Dīn'in yerini zorla aldı ve evvelce Ġiyāṯ al-Dīn, sonra Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh ve nihâyet moğullar aleyhine gâyet kurnazca bir politika tâkip ederek, iktidârı muhâfaza edebildi ve bu sâyede Kirmān moğul ordularının şerrinden kurtuldu. Halifeden kutlug han gibi fahrî bir unvan almış bulunan Burak Ḥācib, böylelikle Ḳutluġ-Hanlar ismi verilen bir hânedan kurmuş oldu. Bu hânedân moğulların hâkimiyeti altında 703 (1303) senesine kadar bâkî kaldı. Mezkûr hânedanın mümtaz bir şahsiyeti, Burak Ḥācib'in kızı olan Turhan Hatun'dur ki, 658'den 681 (1258—1282)'e kadar saltanat sürerek, arâziyi sulamağa yarayan kanallar açtırmak suretiyle, memleketin gelişmesine hizmet etti. Marco Polo'nun Kirmān „kırallığını“ ziyâreti onun zamanına rastlar. Onun anlattığından öğrenildiğine göre, bu sıralarda Hormuz beyi de Kirmān sultanının tâbii idi. Bu hânedanın hâkimiyeti, sonuncu Kutlug Han'ın bir itâatsizliği yüzünden, sona erdi (1303). Bu sonuncu Kutlug Han'ı dâmâdı Mubāriz al-Dīn Muḥammed Muẓaffar 741 (1340)'de Kirmān'ı ele geçirinceye kadar, moğullar bu eyâlete vâliler tâyin ettiler. Mubāriz al-Dīn Şīraz'ı zaptederek, 755 (1354)'te Muẓaffarîler hânedanını te'sis etti. Kardeşi ʿİmād al-Dīn 764 (1363)'te ona Kirmān'da halef oldu ki, bu sonuncunun yaptırdığı bâzı binâlar (msl. Kirmān şehrinde Pā Minār câmii) hâlâ bâkîdir. Az zaman sonra eyâlet bu hânedanın muhtelif âzası arasında didişmelere sahne oldu ve nihâyet Muẓaffarîler 795 (1393)'te Timur tarafından ortadan kaldırıldılar. Bâzan itâatsiz vâlileri (811 = 1408'de Şayḫ Uvays) tenkil etmek zorunda kalmış bulunan Timur hânedanı yerine, Kirmān'da 750 (1350)'ye doğru Kara-Koyunlular geçti; bunlar da bir müddet sonra yerlerini Ak-Koyunlulara bıraktılar. Bu sırada Kirmān Uzun Hasan'ın akrabalarından bir vâlinin idâresi altında ekseriyetle Fārs ile birleştirilmiş bulunuyordu. Kaynaklar için bk. Cuvaynī; Nāṣir al-Dīn, *Simṭ al-ʿulā* (bk. *bibliyografya*); Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda*; ʿAlī Yazdī, *Şaraf-nāma*; ʿAbd al-Razzāḳ Samarḳandī, *Maṭlaʿ al-saʿdayn*; Mirḫvānd, *Rawżat al-ṣafā*; Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*.

908—1209 (1502—1794). Ak-Koyunlu hânedânının son hukümdarı Abu 'l-Fatḥ Bey Bayındırî zamanında (908=1502'ye doğru) Şāh İsmāʿīl Kirmān eyâletini zaptetti ve memleket bu andan itibâren Şafavī [b. bk.] hânedanının eline geçmiş bulundu. 915 (1509)'te Özbeklerin yaptıkları bir akının zararı görüldü ise de, Safevîler devrinin sonuna kadar Kirmān'ın sükûn ve âsâyişi bozulmadı. İran'ın her tarafında olduğu gibi, nüfusun büyük kısmı şi'îliğin resmî şeklini (*işnā ʿaşarīya*) kabûl etti. Safevîlerin Kirmān'daki vâlilerinin en mârûflarından biri bir çok çarşı ve kervansaraylar inşâ ettirmiş bulunan Ganc ʿAlī Han (1596 — 1621)'dır. 1133 (1720)'te efganlılar, Maḥmūd Han'ın sevki ile, Kirmān'dan geçerek, İsfahan üzerine yürüdüler ki, bu hareket Safevî hânedanının düşmesine sebep oldu. Bunu Nādir Şāh (1148—1160=1735—1747)'ın saltanat devri ve daha sonra bir kargaşalık devresi tâkip etti. Efgan göçebeleri ve Balūçlar memleketi harâp etmekte idiler. 1172 (1758)'de Karīm Han Zand Kirmān'ı son gâsıbın elinden aldı. Bunun kurduğu hânedanın sukutu, eyâlet ve bilhassa merkez için, Kirmān tarihindeki felâketlerin en dehşetlisi oldu. Karīm Han'ın oğlu Luṭf ʿAlī Han [b. bk.], Kaçar Ağa Muḥammed Han önünde 1209 (1794)'da, nüfusun bir kısmı kendisine sâdık kalmış olan Kirmān'a doğru ric'at etmiş ve her ne kadar Bam'a kaçmağa da muvaffak olmuş ise de, ihânete uğrayarak, Ağa Muḥammed'e teslim edilmiş idi. Kaynakların verdiği mâlûmata göre, nüfusundan 20.000 kadın ve çocuğu köle hâline koyan ve 35.000 erkeğin gözlerini kör eden Kaçar'ın korkunç intikamı, eyâletin bütün kuvvet ve ümrânını yok etti ve ancak bir asır sonra memleket kendine gelmeğe başladı. Kaynaklar için bk. Ḫvāndmīr; Safevîlerin ve daha sonraki hukümdar sülâlelerinin vekayiînâmeleri (bk. *Grundriss d. iran. Phil.*, II, 586 v.d., 592, 594).

1209 (1794)'dan itibâren. Kaçarlar [b. bk.] Kirmān'ı ekseriyetle hanedâna mensûp vâliler ile idâre ettiler. 1839 — 1841 senelerinde Ağa Han isimli bir şahıs eyâleti Kaçarların hâkimiyetinden kurtarmak için, bir kaç defa, planlı teşebbüslere girişti. O zamandan itibâren eyâlette mühim vak'alar olmadı. İran dünya politikasında, pasif de olsa, ehemmiyetli bir unsur hâlini almak yolunu tutunca, Kirmān yavaş-yavaş Büyük Britanya nufûz mıntakasına dâhil oluyordu. Bu vaziyet 1907 ingiliz-rus anlaşması ile neticelendi.

Başlıca şehir ve idârî bölümler. Kirmān eyâleti zamanımızda 19 idârî bölüme ayrılmıştır. Maḳdisī'nin zikrettiği 5 mühim şehirden üçü (Sīrcān, Cīruft ve Narmāsīr) artık mevcut olmayıp, yalnız idârî bölüm adı olarak bâkî kalmışlardır. Eski coğrafyacıların zikrettikleri bir çok şehir ve köyler de ortadan kalkmış olup, henüz yerleri tesbit edilememiştir.

Şimâl kısmında eyâletin merkezi olan Kirmān (aş. bk.) vardır. Kirmān—Yazd yolu üzerinde, çöl kenârında **Kūhbanān** (Marco Polo'da: Cobinan) ve **Rāvar** bulunur. Kirmān'ın şarkında tarihî bir mevkî olan **Ḥabīṣ** hurmaları ile mârûftur. Merkezin cenûb-i şarkîsinde **Māhān** (şimdi Māhūn), Şūfī Sayyid Niʿmat Allāh (ölm. 835=1431)'ın Şāh ʿAbbās zamanında inşâ edilmiş türbesini ihtivâ eder.

Garp tarafındaki başlıca şehir, eski merkez olan ve Fārs eyâleti hudûdu yakınında bulunan **Sīrcān** (çok defa Şīracān) idi. Bu şehir Maḳdisī'nin zamanında Şīraz'dan daha büyük idi. Fakat Timur'un orduları karşısında uzun zaman dayandıktan sonra, 798 (1396)'de tahrip edildi. Şehrin mevkiinde bugün ova üzerinde 100 m. kadar yükselen ve **Ḳalʿa-i Sang** denilen bir kireç kayası bulunur. Eski şehrin iç kalesine tekabül eden bu kale, burada bâzı yazılar bulmuş olan Sykes (*Ten Thousand Miles . . .*, s. 431 v.dd.) tarafından tasvir edilmiştir. Civardaki ova Kirmān'dakinden daha münbit olup, bir çok köyler ihtivâ eder.

Eyâletin şark tarafındaki **Bam** [b. bk.] hâlâ mevcuttur. Sīrcān—Bam yolu **Rayīn** ve **Darzīn**'den geçerdi. Bu sonuncu mevkîden Cīruft'a doğru bir yol ayrılırdı. Bam'ın hemen cenûb-i garbîsindeki **Narmāsīr** (yahut Narmāşīr) evvelce Hindistan ticâretinin mühim bir pazar yeri idi. Bugün sâdece bir idârî bölüm adı olup, bu bölüm içinde yer alan **Fahlac** köyü efganlılar zamanında bir kale rolünü oynamış idi.

Evvelce Kirmān eyâletinin cenûp kısmının merkezi olan **Cīruft** bugün **Şahr-i Dakiyānūs** ismi verilen yerde bulunuyordu. Daha Marco Polo zamanında şehrin yerine, kendisinin Camadi ismini verdiği eski bir dış mahallesi Kumādin kâim olmuş idi. Burası mühim bir pazar yeri idi. Sykes (*ayn. esr.*, s. 445), İdrīsī (trc. Reinaud, s. 423)'nin bir fıkrasına dayanarak, Carmana'nın en eski merkezinin Cīruft ile Fahlac arasında aranması icâp ettiğini kabûl etmektedir.

Nüfus. Kirmān halkı umûmiyetle sıcak yüzünden koyu esmer renkli ve zayıf bünyeli insanlar olarak tasvir edilir (İṣṭaḫrī). Hakikaten *Garmsīr* bölgesinde yazlar çok sıcak ve sıhhate muzirdir (Sykes). Kirmān'ın en eski nüfusu orta çağda, muhtemel olarak, cenûptaki dağlık mıntakada *Ḳufs* adı verilen dağlılar ve Kirmān şehrinin cenûb-i şarkîsinde (bugün de Bāriz Kūh denilen) dağlarda bulunan Bārizler (Herodot, III, 92'de Παρικάνιοι) ile temsil edilmekte idi. Maḳdisī (s. 471), Ḳufs ve Balūşların dilinin anlaşılmaz olduğunu söyler. Bu kavimler geçen asırlarda ya imhâ edilmiş yahut, Büveyhîler ve Selçuklular devrinden beri, iranlı unsurlar ile karışmış olmalıdırlar. Şimâl-i garbîden göç etmiş olan (Ṭabarī ve Balāẕurī bunlardan henüz bahsetmezler) ve Makrān arâzisine VI. (XII.) asırdan itibâren yerleşen Balūşlar hakkında bk. BELÛCİSTAN. Mütemekkin nüfusa gelince, bunun iran ırkından olması muhtemeldir. Daha Strabo (XV, 2, 14) bunların âdet ve dillerinin Med ve Perslere benzediğini söyler. Sâsânîler devrinde nüfusun bir kısmı nastûrî hıristiyan olup, Kirmān piskoposu Fārs metropolitine tâbî bulunuryordu. Bunların islâmiyete geçişi yavaş-yavaş oldu. Ṭabarī'ye göre, dağlıların müslüman olması Abbâsîler devrinde vukûa gelmiştir. Daha sonra şi'îliğe temâyül ettiler (Maḳdisī). Yāḳūt [bk. mad. ḲUFS] bunların, bir dine sâlik olmaksızın, ʿAlī b. Abī Ṭālib'i takdis ettiklerini söyler. İslâm nüfusu râfizî te'sirlere (hâricîlik ve daha sonra ismâ'ilîlik) fazla mârûz bulunuyorlardı. İtikat bakımından Maḳdisī'ye göre, Şīracān halkı *ahl al-ḥadīṯ* ve Cīruftlular ise, *ahl al-raʾy*'e mensûp idiler. Nihâyet Safevîlerin iktidara gelişi ile şi'îliğin resmî şekli olan *işnā ʿaşarīya* mezhebi yerleşti ki, bugün nüfusun en büyük kısmı bu mezhebe sâliktir. XIX. asırda Şayḫī [b. bk.] mezhebi Kirmān eyâletinde büyük mıkdarda taraftar bulmuş ve burası mezkûr mezhebin en mühim merkezlerinden biri olmuş idi; Sykes bunların sayısını 7.000 olarak tahmin eder.

Bābîlerin sayısı bunlarınkinden az eksiktir. Nihâyet Kirmān Zerdüşt dini mensûplarının eski mezheb silsile-i merâtibine tâbî bir cemâat hâlinde tutunabildiği bölgelerden biri olup, Hindistan'a olan büyük göçlerden sonra, Tavernier (1650 senelerinde) Kirmān şehrinde bunların sayısının henüz 10.000'den fazla olduğunu söyler (s. 390). Bunların çoğu yün ticâreti ile meşgûl olurlardı. XVIII. asrın ortalarına kadar Kirmān'da büyük nufûzu olmuş bir *Dastūr* mektebi bulunmuş olmalıdır. Khanikoff'a göre, Kirmān'ın 1794'te Āġa Muḥammed Şāh tarafından tahribinden evvel, 12.000 parsî âilesi de mevcût idi. 1900'e doğru bunların nüfus sayısı, Sykes tarafından, 1700 olarak gösterilmektedir [bk. mad. PARSÎ]. Kirmān parsîleri, Yazd'dekiler gibi, *gabrî* denilen iptidâî bir lehce ile konuşurlar. Bu lehce msl. Houtum Schindler ve Browne tarafından (bk. *Grundriss der Ir. Phil.*, I, 381 v.d.) ve daha yakın zamanda da O. Mann (*Die Mundarten von Kunsar*, yani nşr. K. Hadank, Berlin-Leipzig, 1926) tarafından tetkik edilmiştir. Kirmān'da konuşulan diğer lehceler bugüne kadar hiç tetkik edilmemiştir. Bunlar, msl. Fārs ve Kāşān lehceleri gibi, cenûp lehceleri gurubuna dâhil olsa gerektir (bk. Geiger, *Grundriss*, I/II, 422). Maḳdisî Kirmān dilinin Horasan diline benzediğini kaydediyor.

Kirmān nüfusu içinde kuvvetli bir ekalliyet teşkil eden göçebeler arap, türk ve kürtlerin nesli olabilir.

Eyâletin umûm nüfusu 1900 senesine doğru 750.000 kadar tahmin edilmekte idi (Sykes). Daha sonraki tahminler 500.000 ile 1.000.000 arasında değişmiştir.

II. **Kirmān şehri.** Eyâletin şimâl-i şarkî cihetinde 30° 17′ şimâl arzı ve 56° 59′ şark tûlünde ve deniz seviyesinden 1.730 m. irtifâda bulunan şehrin yeri, kuvvetli bir ihtimâl ile, arap coğrafyacılarının Bardasîr (Yāḳūt: al-Burdasîr) veya Guvāşîr (bk. bir de Maḳdisî, s. 460) dedikleri belde ve bölge olmalıdır. Her iki şekil de, Ḥamza al-İṣfahānî (nşr. Gottwald, s. 46)'nin, Sâsânî hânedanı bânisi Ardaşîr tarafından kurulmuş bir şehir olarak, zikrettiği Beh-Ardaşîr yerini tutmuş olabilir. Şehrin şarkında olan ve orta çağda şehrin kapısının hemen dışında bulunduğu tahmin edilen Ḳal'a-i Ardaşîr'in de Ardaşîr tarafından yaptırıldığı söylenir. Bununla berâber şehir, Bam ve Cîruft'a nazaran, daha yeni telakkî ediliyordu (Sykes, Afżal al-Dîn'den naklen). Kirmān'ın cenûb-i garbîsinde bir idârî bölge hâlâ Bardasîr ismini taşıyor. III. (IX.) asırda İbn İlyās burayı kendisine makar olarak seçtiği sırada henüz pek büyük değil idi ise de, XIII. asırda Yāḳūt bunu eyâletin en büyük şehri olarak zikrediyor. Kirmān adı, aynı isimli eyâletin merkezi olması dolayısı ile verilmiştir. Şehrin resmî unvanı *Dār al-Amān*'dır.

Şehir üç vâdinin birleştiği noktada, Cūpar dağ silsilesinin 20 km. kadar şimâlinde bulunmaktadır. Şehrin civarı hemen tamâmiyle bozkır hâlinde olup, ekili arâzi pek az yer tutar. Yukarıda zikredilen Ḳal'a-i Ardaşîr ile şehir arasında diğerinden daha az yüksek bir hisâr harâbesi görülür ki, Ḳal'a-i Duḫtar denilen bu hisarda gâyet güzel çiniler ve başka eserler bulunmuştur. Sûrlar dışında, şimâl-i garbîde zerdüşt dini mensûplarının mahallesi (Maḥalla-i Gabr) vardır. İç kale şehrin garp tarafında bulunur. Ḥamd Allāh Mustavfî (*Nuzhat al-ḳulūb*, s. 140) 'Omar b. 'Abd al-'Azîz zamanında inşâ edilmiş bir câmiden bahseder ise de, bugün mevcut en eski câmi Selçuklu Turan Şāh (477—490 = 1084 — 1096) zamanında inşâ edilmiş olan Maşcid-i Malik'tir. Daha XVI. asırda harâp olmuş bulunan bir câmi sonradan tâmir edilmiş idi. Ehemmiyetli diğer iki câmiden biri, bir kitâbeye göre, 750 (1349)'de Mubāriz al-Dîn Muẓaffar tarafından inşâ edilmiş olan Maşcid-i Cāmi' ve diğeri de onun kardeşi 'İmād al-Dîn tarafından inşâ edilen Pā-Minār'dır. Üstüvânî şekilli ve üzeri yeşilimsi mâvi mozayıklar ile kaplı bir yapı olan Gunbad-i Sabz, 1896'da zelzele neticesinde, harâp olmuştur. Sykes'in topladığı mâlûmata göre, bu binâ 640 (1242)'ta Ḳutluġ Han sülâlesine mensûp birine âit bir türbe idi. Şehir 1794'te tahrip edildikten sonra, Fatḥ 'Alî Şāh devrinde tekrar ihyâ edildi ise de, ancak 1860'a doğru, vâli Vakîl al-Mulk zamanında, inkişâfa başlamıştır (muâsır şehrin bir plânı için bk. Sykes, *Ten Thousand Miles* . . . , s. 188). Şehrin nüfusu da XIX. asrın ikinci yarısında artmağa başlamıştır. Schindler 1878'de bu nüfusu 41.170 ve Sykes 1900'de 49.120 olarak tahmin ediyordu. Bunun büyük ekseriyeti şi'î olup, daha sonra şayḫî (6.000), bābî (3.000) ve zerdüştîler (1.600) geliyordu. Yahudilerin sayısı 70'i geçmiyordu. 1941 senesinde ise, şehrin nüfusu 50.000 kadardı. Kirmān'ın sınâ'î faâliyetleri arasında şalları pek şöhretli idi. Fakat yün ve ipek halılar dokunması bundan ileri gitmişti. İşçiler hemen tamâmiyle erkektir. Aba imâli de epeyce insanı meşgûl eder.

Bibliyografya: Metinde zikredilen arap coğrafyacılarının verdikleri mâlûmat için bk. P. Schwarz, *Iran im Mittelalter* (Leipzig, 1912), s. 211 v. dd.; Barbier de Meynard, *Dictionnaire de la Perse* (Paris, 1861); J Marquart, *Ērânşahr* (*Abh. G. W. Gött.*, N. F. III, 2, Berlin, 1901, s. 30 v. dd., 179 v. dd.); Tomaschek, *Zur historischen Topographie Persiens* (*S B Ak. Wien*, 1890, CXXI, *Abh.* VIII); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Califate* (Cambridge, 1905), s. 179 v. dd. Başlıca garplı seyyahlar: Marco Polo; H. Pottinger, *Travels in Beloochistan* (1810); N. de Khanikoff, *Mémoire sur l'éthnographie de la Perse* (Paris, 1866); Lovett Smith ve Goldsmid, *Eastern Persia* (London, 1876); A. H. Schindler, *Reisen im südlichen Persien 1897* (*Z G Erd. Berl.*, XVI, 323 v. dd.); ayn. mll., *Itineraries of Marco Polo* ((*JRAS*, N. S. XII); G. Curzon, *Persia* (London, 1892), II, 243 v. dd.; E. G. Browne, *A Year amongst the Persians* (London, 1893); Major P. Molesworth Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia* (London, 1902; 1894'ten 1899'a kadar Kirmān'da Büyük Britanya konsolosu olarak bulunmuş, eyâletin o zamanki durumu için en iyi eseri vermiştir); daha başka coğrâfî tasvirler için bk. Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 256; C. Ritter, *Erdkunde*, VIII; K. Prellberg, *Persien, eine historische Landschaft* (Leipzig, 1891).

Tarihî kaynaklar metinde zikredilmiştir. Vekayinâme karakterini taşıyan üç kaynak vardır: Houtsma, *Recueil de Textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, Leiden, 1886 (ikinci cildinde neşredilmiş bulunan Muḥammed b. İbrāhîm'in Kirmān Selçukluları tarihi); Afżal al-Dîn Aḥmed b. Ḥāmid Kirmānî'nin *'Iḳd al-ulā li 'l-mavḳif al-a'lā* adlı eseri 716 (1316)'da yazılmıştır (bk. *Cat. of the printed Pers. Books in the Brit. Mus.* (London, 1922), s. 90, başka basmaları Tahran, 1293 ve 1311 h. ş.; Nāṣir al-Dîn, *Simṭ al-'ulā li 'l-ḥażrat al-'ulyā* (Tahran, nrş. A. İkbal); E. A. Strandman, *Chuandamir's afhandling om Qarachitaiska dynastin med indledning och anmärkingar* (Helsingfors, 1869); daha teferruatlı bibliyografya için bk. C. A. Storey, *Persien Literature* (London, 1936), s. 357 v. dd.; Sykes'in zikredilen eserinin 48.—71. sahifelerinde Kirmān eyâletine dâir tarihî bir icmâl vardır. Yeni çağlar hususunda ayrıca bk. E. G. Browne, *The Persian Revolution* (Cambridge, 1910); Sir Percy Molesworth Sykes, *History of Persia*² (London, 1921).

)A. H. Schindler, *Die Parsen in Persien* (*ZDMG*, 1882, s. 54—88); Dosabhai Framji Karaka, *History of the Parsis*² (1884); Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (Leipzig, 1871), I; *Grundriss der iranischen Philologie*; E. G. Browne, *A Literary History of Persia* (London, 1902 — 1906), I, 2; ayn. mll., *Persian Literature under Tartar Dominion* (Cambridge, 1920); ayn. mll., *Persian Literature in Modern Times* (Cambridge, 1924); de Gobineau, *Les religions et les philosophies de l'Asie Centrale* (Paris, 1900); Stanley Lane Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the Brit. Mus.* (London, 1875—1890), I, II, III, VI, IX.

(J. H. KRAMERS.)

KİRMÂNÎ. [Bk. HÂCÛY-İ KİRMÂNÎ.]

KİRMANŞAH. KİRMĀNŞĀH, İran yaylasını cenûb-i garbîden çeviren dağlar arasındaki bir ovada, 34° 20′ şimâl arzı ve 47° şark tûlünde bulunan bir şehir olup, aynı isimli eyâletin merkezidir. Cenûb-i şarkî istikametinde akan Kara-Su şehrin şimâl-i şarkîsinde ovadan geçerek, daha cenûpta Gāmāşiyāb (evvelce Gāvmāsā-Rūd) ırmağına kavuşur ki, bu ırmak Kerḫā [b. bk.]'nın bir kolu ve eyâletin en ehemmiyetli akar-suyudur.

Medlerin en eski devletleri belki bu topraklar üzerinde kurulmuş idi (A. Billerbeck, *Das Sandjak Suleimania und dessen persische Nachbarlandschaften*, Leipzig, 1898, s. 162) ve partların Καμβαδηνή ve Μηδία ἡ κάτω eyâletleri bulunuyordu (Charax'lı İsidoros, §, 4, 5); Sâsânîler zamanında ve arap istilâsından sonraki ilk asırlarda Māh (Ḥoren'li Moses'te May) denilen eyâlet burası idi. Eski Kambadene harâbelerinin Kirmānşāh'ın şimâlinde olduğu tahmin ediliyor (de Morgan). Kirmānşāh çok eski olmayıp, Sâsânîler zamanında te'sis edilmiş ve ancak XVI. asırdan itibâren ehemmiyetli bir şehir hâlini almıştır. Eski arap coğrafyacıları burayı Ḳarmîsîn (diğer şekilleri: Ḳirmāsîn, Ḳarmāsîn, Ḳirmāsîn, Ḳarmaşîn) ismi ile tanıyorlardı; Maḳdisî (s. 28) bunun Kirmānşāhān'dan başka bir isim olduğunu söylediği hâlde, Yāḳūt (IV, 69) Ḳarmîsîn'i Kirmānşāhān'ın arapçalaştırılmış şekli telakkî eder (Dimaşḳî aynı mütâleayı ihtiyatla kaydeder ise de, İbn al-Faḳîh birinci şekli ikincisi ile izah eder). Bununla berâber Ḳazvînî (*'Acā'ib al-maḫlūḳāt*, nşr. Wüstenfeld, II, 290) Ḳarmîsîn'in Kirmānşāhān yakınında olduğunu söyler (IX, 374), Ḳarmîsîn'i izah etmek üzere, Tacitus (*Annales*, XII, 13)'ta rastlanan Corma nehrini hatırlatır. Kirmānşāhān ismi IV. (X.) asırda, belki Büveyhîler zamanında, ortaya çıkmış olmalıdır. Ḥamd Allāh Mustavfî (*Nuzhat al-ḳulūb*, s. 108)'nin de zikrettiği çok yayılmış bir rivâyete göre, şehrin bânisi Bahrām IV. (388—399) imiş; Kirmān [b. bk.] eyâletinin vâlisi olarak, Kirmān-Şāh unvânı verilmiş olan bu kıral, tarihçilere göre, gerçekten Kirmānşāh isimli bir şehir kurmuş ise de, bu şehrin Yazd

ile Kirmān arasındaki küçük Kirmānşāh şehri olması daha muhtemeldir (Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber...*, s. 71, Ṭabarī'ye atfen). Hemen bütün coğrafyacıların eserlerinde az-çok mufassal olarak tesâdüf edilen başka bir rivâyete göre, şehrin kurulması Kavāẕ b. Fīrūz (488—531; bk. bilhassa Maḳdisī, s. 257 v. dd.)'a atfedilir. Şehir civarında Sâsânî hükümdarları devrine âit bir çok âbideler var idi ve hâlâ da vardır. Adı geçen hükümdarlar ekseriyâ burada otururlardı; daha sonra halife Hārūn al-Raşīd ile Büveyhî hükümdarı 'Aẓud al-Davla de bunları taklit ettiler ve bu sonuncu hükümdar burada bir saray yaptırdı (Maḳdisī, s. 393). Büveyhîlerin 'Aẓud al-Davla zamanında Kirmān eyâletine hâkim olduklarına göre, bu vak'a ile şehrin yeni ismi arasında bir münâsebet bulunması mümkündür.

Arapların Ḥulvān'ı işgâl etmeleri (640, Balāẕurī, s. 301) üzerine, Ḳarmīsīn mücâdelesiz bunların eline geçti. al-Cibāl eyâletine dâhil Māh arâzisi, bundan sonra, Kûfe ve Basra halkına irad tahsis edildi; arâzinin yukarı kısmı, merkezi Dīnavar olmak üzere, Māh al-Kūfa, aşağı kısmı ise, merkezi Ḳarmīsīn olmak üzere, Māh al-Başra ismini aldı (Balāẕurī, s. 306; Ḳudāma, s. 226). Bununla berâber o sırada Dīnavar [bk. bk.] Ḳarmīsīn'den daha ehemmiyetli bir şehir idi (bk. bilhassa Schwartz, s. 479) ve bu devrin coğrafyacıları burayı Bagdad, Ḥānīḳīn, Ḥulvān, Ḳarmīsīn, Bīsutūn, Hamadān yolu üzerinde, bir konak yeri olarak, zikrederler; ehemmiyetli bir başka yol da Ḳarmīsīn ile Nihāvand arasında uzanıyordu. Şehir bu asırlarda, çok münbit bir ovada hoş bir şekilde kurulmuş olarak tasvir edilir. Kirmānşāh sırası ile Abbâsîlerin, Büveyhîlerin ve Selçukluların hâkimiyeti altına girmiştir. Büveyhîler devrinde, her ne kadar Şaraf al-Dīn tarafından zikredilmemekte ise de, Ḥasanvayh [b. bk.] kürt hânedanına âit arâzi içinde bulunmuş olmalıdır. Moğul devrinde burası bir köyden ibâret kalmış idi (Ḥamd Allāh Ḳazvīnī).

Bilhassa Murad IV.'dan itibâren Elcezîre'ye hâkim olmuş bulunan Osmanlı devletine karşı, Safevîler devrinde Kirmānşāh, bir hudut kalesi olarak, ehemmiyet kazanmağa başladı. Osmanlı-İran harpleri sırasında Kirmānşāh türkler tarafından defalarca zaptedildi ki, bunlardan biri 1630'da Husrev Paşa [b. bk.] seferine rastlar. O sırada şehir tuğladan bir sûr ile tahkim edilmiş idi. Kirmānşāh'ı tasvir eden Evliyâ Çelebî (IV, 353) buranın kuruluşunu Şāh İsmā'īl'e atfeder ki, bundan şehrin belki ilk defa onun tarafından tahkim edilmiş olduğu mânası çıkarılabilir. Safevîlerin sukutundan sonra (1722), Bagdad vâlisi Kirmānşāh'ı zaptetmeğe muvaffak olabildi ise de, şehir Aşraf Han tarafından geri alındı. 1731'de şehri yeniden işgâl eden türkler, müstakbel Nādir Şāh tarafından, buradan çıkarıldılar. 1732 ve 1736 muâhedeleri Kirmānşāh'ı İran'a bıraktı (bk. J. von Hammer, *GOR*, VII, 404 v.dd.). 1754'te Nādir Şāh tarafından buraya vâli tâyin edilen Mirza Muḥammed Taḳī Han daha sonra istiklâlini ilân etti ise de, Karīm Han Zand 1766'da, iki sene muhâsaradan sonra, şehri zaptetti. Kaçar hânedanı devrinde Kirmānşāh'ın ehemmiyeti daha da arttı; 1790'da şehrin 6.000 nüfusu var idi (Beauchamps'a göre, Ritter). Fakat 1810'da buradaki ev sayısı 12.000'i bulmuş idi (Kinneir'den naklen, Ritter). Bilhassa Fatḥ 'Alī Şāh'ın oğlu olan ve hemen tamâmiyle müstakil bir hükümdar gibi burada oturan Muḥammed 'Alī Mirza zamanında şehir Osmanlılara karşı gâyet kuvvetli bir kale hâlini aldı. 1823 Türk—İran sulhünden sonra 'Alī Mirza türklere iâde edilmesi icâp eden geniş Zohab arâzisini kendi eyâletine ilhâk etti. Kaçarlar devrinde 1905 senesine kadar Kirmānşāh vâliliğinde bulunmuş olanların tam bir listesi Rabino'nun eserinde vardır (bk. *bibliyografya*). Son olarak Kirmānşāh 1915 nisanında türkler tarafından işgâl ve 1917 martında tahliye edildi.

Kirmānşāh zamanımızda daha ziyâde eyâletin adı olup, şehre K i r m ā n ş ā h ā n denilmesi tercih olunur. Şehrin nüfusu 1905'e doğru, Rabino tarafından, 60.000 tahmin edilmiş idi. [1941'de bu nüfus 88.600 olarak tesbit edilmiştir]. Şehrin umrânı Bagdad-Hamadān arasındaki büyük ticâret yolu üzerinde bulunmasından ileri gelir (Kirmānşāh bu iki şehirden her birine 165 km. mesâfededir) ve bu sebeple transit ticâreti pek faâldir. Irak'taki ziyâret yerlerine giden şi'î hacılar da bu yolu tâkip ederler. Kirmānşāhān'da eski binâlar yoktur. Sûrlar yıkılmış olup, dikkate şâyân başlıca binâ, aynı zamanda vâlinin ikametgâhı olan ve Top-Maydān tarafında bulunan silâhhânedir. Şehirde bir çok kervansaraylar da vardır. Halıcılık gerilemiş olup, mahallî san'atlar ehemmiyetsizdir. Nüfusun büyük ekseriyeti kürt olup, bunları iranlılar, türkler, yahudiler ve hıristiyanlar tâkip eder. [Gerek şehirde, gerek Kirmānşāh eyâleti dâhilinde bir çok coğrâfî isimlerin aynen veya az-çok tahrif edilmiş şekilde türkçe olması dikkate şâyandır]. Şehir civarındaki ova çok münbit olup, Evliyâ Çelebî ve Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, s. 302) bilhassa safran zirâatini zikrederler.

Şehir aynı isimli e y â l e t i n (mesâhası 27.500 km².) takriben ortasında bulunur. Garp tarafında Kerind ve Ḳaṣr Şīrīn [b. bk.] ve şark tarafında Asadābād, Kangāvar (evvelce Ḳaṣr al-Luṣūṣ), Bīsutūn [b. bk.], Nihāvand [b. bk.] ile Dīnavar [b. bk.] harâbeleri vardır. Eyâlet Ahemenîler ve Sâsânîler devirlerinden kalma ve eski coğrafyacılar tarafından az-çok doğru olarak zikredilen âbideler bakımından zengindir; bunlar arasında, Kirmānşāhān'ın 4 km. şarkında, coğrafyacıların, kıral Ḫusrav'in atının ismi ile, Şabdīz veya Sibdāz diye tanıdıkları meşhûr Ṭāḳ-i Bustān ve Ḫusrav Parvīz'e dünya kırallarının 100 sütûnlu bir divanhânede arz-ı ubûdiyet ettikleri rivâyet olunan bir düzlük (*dukka*) bulunur. Bk. bir de mad. BĪSUTŪN.

XX. asrın başlarında takriben 300.000 nüfusu olan eyâlet, çoğu her birinde yaşayan aşîretlerin ismini taşıyan 19 idârî bölüme (*bulūk* = *bölük*) ayrılıyordu; Rabino eyâlet dâhilinde 44 aşîret zikreder (bk. bir de Curzon, I, 557). Ekseriyeti kürt olan bu aşîretlerin en büyüğü Şaraf al-Dīn tarafından da zikredilen ve cenûb-i garbîde bulunan Kalhūr aşîretidir. Başka bir mühim aşîret de Ḳaṣr Şīrīn'in garbında yaşayan Sincābī aşîreti olup, bunların cenûbî kürt lehceleri, O. Mann tarafından, „Lakkī" adı ile zikredilmiştir (*Die Mundarten der Lurstämme im südlichen Persien*, Berlin, 1910, XXII). Eyâletin cenûp taraflarında Lûr aşîretleri bulunur. Bu yarı-göçebe nüfusun en büyük kısmı 'Alī-ilāhī [b. bk.]'dir. Bu söylenenlerden başka, büyük kürt aşîretlerine dost olan küçük arap ve türk aşîretleri de bulunur.

B i b l i y o g r a f y a: Eski coğrafyacılar *BGA* ve daha başka tabılara göre zikredilmiştir; J. Marquart, *Ērānşahr* (*Abh. G. W. Gött. N. F.*, III, 2, s. 18); P. Schwartz, *Iran im Mittelalter* (Leipzig, 1921), IV, 445 v. dd.; C. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1840), IX, 369 v. dd.; K. Prellberg, *Persien, eine historische Landschaft* (Leipzig, 1891), s. 66; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Califate* (Cambridge, 1905), s. 186 v. dd. Eski avrupalı seyyahlar (Kinneir, Ker Porter, Rawlinson, Beauchamps) Ritter tarafından zikredilmiştir. Ayrıca S. de Sacy, *Mémoire sur les monuments et les inscriptions de Kirmanschah* (*Mémoire sur diverses antiquités de la Perse*, Paris, 1793); G. Curzon, *Persia* (London, 1892), I, 557 v. dd.; A. V. Williams Jackson, *Persia Past and Present* (New York, 1906), s. 230 v. dd.; H. L. Rabino, *Kermanschah* (*RMM*, 1920, XXXVIII, 1—40); M. Sykes, *History of Persia*² (London, 1921). (J. H. KRAMERS.)

KİRMĀSTĪ. [Bk. MUSTAFA-KEMAL-PAŞA.]

ḲİRŞ. [Bk. KURUŞ.]

ḲİRṬĀS. [Bk. KIRTÂS.]

ḲİSĀ'Ī. [Bk. KİSÂÎ.]

KİSÂÎ. AL-KİSĀ'Ī, *Kiṭāb ḳiṣaṣ al-anbiyā'* müellifi olup, Kâtib Çelebî tarafından (IV, nr. 9437) nahivci ve *ḳārī* 'Alī b. Ḥamza [b. bk.] ile bir addedilmiştir. Bu kanâat, önce Herbelot (*Bibl. orientale*, 961b) tarafından benimsenmiş, fakat haklı olarak Lidzbarski ve onun ardından Pertsch ve Ahlwardt tarafından, *De prophetis quae dicuntur legendis arabicis* (Leipzig, 1895, s. 25)'te münâkaşa edilmiş ve tekrar Wellhausen tarafından, I. Eisenberg'in risâlesinde (*Die Prophetenlegenden des Muḥammed ben Abdallah al-Kisâî*, Bern, 1898, V), eserin aslında bu meşhûr âlime âit olmayıp, ona âit olmayıp, ona atfolunduğu ileri sürülerek, kabûl edilmiştir. Fakat bir çok yazmalar bu kanâati çürütmektedir. Bu yazmalarda müellif, bâzan (Abū 'Abd Allāh) Muḥammed b. 'Abd Allāh, bâzan Muḥammed b. Aḥmed, bâzan da Ḥasan Muḥammed (!) olarak zikredilmektedir. Ayrıca bu müellifin, Kâtib Çelebî'nin Abū Ca'far Muḥammed b. 'Abd Allāh al-Kisā'ī adı ile andığı, *Kitāb 'acā'ib al-malakūt* (Kâtib Çelebî, IV, 8075) yahut sâdece *Kitāb al-malakūt* (ayn. mll., V, 10527) adlı eserin müellifi ve yine Kâtib Çelebî'nin aynı isimle anıp, künyesini vermediği (III, 991) *Kitāb bad' al-dunyā* müellifi ile aynı olduğundan şüphe edilemez. Bu sonuncu eser kaybolmuştur, belki de bu, sâdece yazmada *Kitāb bad'* (*ḫalḳ*) *al-dunyā va-ḳiṣaṣ al-anbiyā'* adı dahi verilen asıl eserin ilk kısmının müstakil bir nüshası idi. Müellifin yaşadığı devir hakkında hiç bir yerde mâlûmat yoktur. Eisenberg (Diss., s. IX)'in kanâatinin aksine olarak, ne bu devrin tesbiti, ne de nahiv âliminin bu eserin müellifi olduğu husûsunda Sahl b. 'Abd Allāh al-Tustarī [b. bk.]'nin bir *Muḫtaṣar ḳiṣaṣ al-anbiyā'* yazdığını iddia eden Kâtib Çelebî (IV, 9477)'den bir mâlûmat elde edilememektedir; zîra Kâtib Çelebî bu eserin al-Kisā'ī'nin eserine istinat ettiğini söylüyor. al-Ṯa'labī [b. bk.], al-Kisā'ī'yi zikretmiyor, fakat iki müellifin kaynakları ve birbiri ile olan münâsebetleri henüz tetkik edilmemiş olduğundan, al-Kisā'ī'nin devri hakkında hiç bir şey söylenemez. Bu yazıların umûmî vasfı bakımından, Ahlwardt ile birlikte, müellifi h. V. asra mâl etmek mümkündür. al-Ṯa'labī [b. bk.]'nin eseri *Kur'an* tefsirinden meydana gelmiş ve ilim ile meşgûl çevrelere münhasır olduğu hâlde, al-Kisā'ī, *ḳuṣṣāṣ* sınıfının canlı bir mümessilidir; o, okuyucuya ahlâkî telkinler

yapmak ve bilhassa onu eğlendirmek maksadı ile, menkıbeler nakletmektedir; bu itibârla, hakikati titizlikle arar görünmekle berâber, Ka'b b. al-Aḥbār ve Vahb b. Munabbih gibi, en eski müellifleri zikretmektedir; fakat, bu zikirlerin, edebî tenkit bakımından, en ufak bir değeri yoktur. Bir çok yazmaları bulunan eser de (*GAL*, I 350'de zikredilen yazmalara şunları ilâve edebilir: Gotha, Pertsch, *Verz.*, nr. 1839; Brit. Museum, Ellis ve Edwards, *A descriptive List*, s. 34, Or. 5820; E. G. Browne, *A supplementary Handlist*, nr. 1012; Princeton, Littmann, nr. 28; Kahire, *Fihrist*, V, 113; Şam, Zayyāt, nr. 74, 39) bir halk kitabı mâhiyetinde olduğundan müstensihler tarafından gelişi-güzel ele alınmış ve çok zaman indî olarak kısaltılmıştır. Eser aynı zamanda türkçeye de tercüme edilmiştir, bk. H. L. Fleischer, *Catalogus codd. mss. or. bibl. Dresdensis*, nr. 128.

Bibliyografya: Hottinger, *Promptuarium* (Heidelberg, 1658), s. 209; Lidzbarski, *Diss.* (yk. bk.), s. 20—25; *Vita* (I) *prophetarum auctore Muhammed Ben Abdallah al-Kisa'i e codicibus, qui in Monaco* (I), *Bonna, Lugd. Batav., Lipsia et Gothana* (I) *asservantur edidit*, Isaac Eisenberg (Leiden 1922), I, II, 1923.

(BROCKELMANN.)

KİSÂÎ. AL-KİSÂ'Î, 'ĀLİ B. ḤAMZA B. 'ABD ALLĀH B. BAHMĀN B. FAYRŪZ (?—805?), Banî Asad mevlâsı, nahiveci ve kārî' olup, Kûfe'de doğmuş ve al-Rayy'den pek uzak olmayan Ranbūya'de 189 (805)'a doğru ölmüştür. Aşağıdaki tarihler de onun ölüm tarihi olarak gösterilmiştir: 179, 180, 182, 183, 185, 193 ve 197.

Doğduğu şehirde tahsil gördükten sonra, Basra'ya gidip, al-Ḫalîl b. Aḥmed [b. bk.]'den ders aldı. Bu zât ona Nacd, Hicaz ve Tihāma kabîleleri arasına gidip, arap lisanını tedkik etmesi tavsiyesinde bulundu. al-Kisā'î Basra'ya döndüğü zaman, al-Ḫalîl'in öldüğünü ve yerine nahiv âlimi Yūnus b. Ḥabîb al-Başrî'nin geçtiğini öğrendi. Bu sonuncusu, nahiv üzerine yaptıkları bir çok münâkaşalardan sonra, yerini al-Kisā'î'ye terketti. al-Kisā'î Bagdad'da yerleşti ve orada bilhassa önce üstadı Ḥamza al-Zayyāt'ın usûlüne uygun olarak, sonra da kendi usûlünce *Kur'an*'ın kırâatini tâlim etti; al-Kisā'î yedinci *badr*'dir ve bu münâsebetle yedi *Kur'an* kariinden biri addedilmektedir.

Hārūn al-Raşîd, oğulları al-Amîn ile al-Ma'mūn'un tahsil ve terbiyesini ona tevdî etti. Nahiv sâhasındaki bilgisini ziyâdesi ile öven imâm Şāfi'î'nin kanâati hilâfına olarak, al-Kisā'î bilhassa nahiv bakımından zayıf idi ve taraftarları onun sonradan nahiv ile alâkalandığını itiraf etmişlerdir. Her hâlde al-Kisā'î'nin sayısız düşmanları var idi; bunlardan bilhassa Sîbavayhi, al-Yazîdî ile dürüst ve haklı olmayan bir şekilde bozuşmuştur.

Hocaları arasında şunlar vardır: Abū Ca'far al-Ru'āsî, Mu'āẕ al-Harrā', Sufyān b. 'Uyayna, Sulaymān b. Arḳam, Abū Bakr b. 'Ayyāş.

Talebeleri şunlardır: Abū 'Omar al-Dūrî, Abu 'l-Ḥāriş al-Layş b. Ḫālid, Yaḥyā b. Ziyād al-Farrā', Abū 'Ubayda al-Ḳāsim b. Sallām.

Sayılı eserleri arasında *Risāla fî laḥn al-'amma* ("Avam dilinin hatâları hakkında risâle") vardır ki, bu mevzûda yazılmış en eski bir eser olup, Berlin yazması (nr. 7103) Brockelmann tarafından neşrolunmuştur: *ZA* (1898), XII, 29—46 (bunun için bk. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 111, 115).

Bibliyografya: *al-Fihrist*, s. 29, 65; *al-Aġānî*, V, 46, 54; XI, 106; XII, 23; XVIII, 73; XXI, 106; İbn al-Anbārî, *al-İnṣāf* (nşr. G. Weil), Leiden, 1913, s. 293 v.d. ve fihrist; İbn Ḳutayba, *al-Ma'ārif* (Kahire, 1300), s. 184; İbn Ḥacar, *Tahẕîb al-tahẕîb* (Haydarâbâd, 1326), VII, 313; al-Anbārî, *Nuzhat al-alibbā' fî ṭabaḳāt al-udabā'* (Kahire, 1294), s. 81; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, bk. mad. „Ranbūya"; ayn. mll., *Irşād al-arîb* (Leiden, 1911), V, 183; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 330; al-Diyārbakrî, *Târîḫ al-ḫamîs* (Kahire, 1283), II, 332; Abu 'l-Fidā', *Târîḫ* (İstanbul, 1286), II, 18; al-Sam'ānî, *al-Ansāb* (Leiden, 1912), 482a; al-Suyūṭî, *al-Muzhir* (Bulak, 1282), II, 232; ayn. mll., *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 236; ayn. mll., *al-Aşbāh va 'l-naẓā'ir* (Haydarâbâd, 1317), IV, 15, 18, 44; Flügel, *Die gramm. Schulen d. Araber* (Leipzig, 1862), s. 121; Nöldeke, *Gesch. d. Qorāns* (Göttingen, 1860), s. 291, 297; Brockelmann, *GAL*, I, 115; *Suppl.*, I, 177 v.d.; Huart, *Litt. arabe*, s. 150.

(MOH. BEN CHENEB.)

KİSÂÎ. KİSĀ'Î, ḤAKİM MACD AL-DİN ABŪ İSḤĀḲ (yahut ABU 'L-ḤASAN), IV. (X.) asrın son yarısında yaşamış bir İran şâiri olup, İran şiirinin ilk devresi mümessillerindendir. Merv'de 26 şevvâl 341 çarşanba günü (16 mart 953) doğmuş, bir çok kaynaklara göre, 392 (1002)'de ölmüştür: fakat bir kaynak (Ethé'ye göre, Vālih) çok geçkin bir çağa ulaştığını yazmaktadır. Şiirlerinin ufak bir kısmı muhtelif tezkireler ile bize intikal etmiş, bunlar Ethé tarafından neşredilmiştir (*Die Lieder des Kisâ'î SB Bayr. Ak.*, 1874, s. 133—149).

Bu şiirlerinde devrin diğer bütün İran şâirlerinin mevzûları yer almıştır; bunların en meşhûru, şâirin içinde yukarıdaki şekilde doğum tarihini verdiği *ḳaşîda*'dir ki, bunu 50 yaşında yazdığını söylemektedir; bu *ḳaşîda*, rûh bakımından kötümser ve sûfiyânedir. Tezkireler onu, bir çok şiirlerinde, Peygamber sülâlesini övmüş bir şâir olarak tavsif ediyor (bu türlü bir *ḳiṭ'a*, Ethé'nin makalesinde vardır). Şâirin, Sâmânîler ile Sultan Mahmud Gaznevî için de kasîdeler yazmış olduğu rivâyet edilmektedir. Sâmânîler zamanında, meşhûr bir şâir olması gerekiyor; fakat daha yeni tezkireler (msl. Devlatşāh) adını zikretmemektedirler.

Nāşir Ḫusrav'in *Dîvān*'ının bir çok yerlerinde Kisā'î'den istihfâf ile bahsedilmektedir. Ethé (*Grundriss der Ir. Phil.*, II, 281 v.d.) buna dayanarak, Kisā'î'nin Nāşir (tahminen 431 = 1040) zamanında hayatta ve dolayısı ile hakikaten çok ihtiyar olduğu neticesini çıkarıyor; ayrıca, Ethé iki şâir arasındaki ihtilâfın sebebini dinî akîdelerinde aramak istemiştir; çünkü Kisā'î—şi'î *isnâ aşerîye*'ye, Nāşir Ḫusrav ise—*sab'îya*'ye mensûp idi. Fakat, Browne (*A Literary History of Persia*, II, 160—164), Nāşir Ḫusrav'in hicivlerinin maksadının sırf şâir olarak kendi üstünlüğünü göstermek olduğunu düşünerek, Ethé'nin çıkardığı neticeleri ve hattâ Kisā'î'nin yaşı hakkındaki kanâatini doğru bulmuyor; zîra, Nāşir Ḫusrav'in bir önceki neslin en meşhûr şâirlerinden birini aşmak husûsunda gösterdiği gayretlerde şaşılacak bir şey yoktur.

Bibliyografya: 'Avfî, *Lubāb al-albāb* (nşr. Browne), II, 33—39; *Çahār maḳāla* (*GMS*, XI, 28, 131).

(J. H. KRAMERS.)

KİŞĀŞ. [Bk. KISĀS.]

KİŞMAT. [Bk. KISMET.]

KİSRĀ. [Bk. KİSRĀ.]

KİSRĀ. KİSRĀ, aslında Sâsânîlerden iki Ḫusrav [b. bk.]'in isimlerinin arapça şekli olup, sonradan bütün İran şahlarını ifâde eden bir cins ismi olmuştur; bu ismin mükesser cemi *akāsira*'dir (başka şekilleri için bk. *kusūr, akāsir, kasāsira*). Son zamanlarda bir zelzelede yıkılmadan önce, al-Madā'in (Seleukia-Ktesiphon) şehrinden arta kalmış olan tek âbidenin adı Ṭaḳ-i Kisrā („Ḫusrav'in tâkı" ve aynı zamanda Îvān-i Kisrā „Ḫusrav'in eyvanı" idi (Pietro della Valle, frns. trc., Paris, 1661, II, 64—68; Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, I, 519; Edw. Yves, *Voyage from England to India* (London, 1773), s. 290; Beauchamp, *Journal des Savants*, 1790, s. 797; Olivier, *Voyage dans l'empire othoman*, II, 433 v. dd.; J. Cl. Rich, *Narrative*, II, 159; J. Keppel, *Personal narrative*, I, 122 v. dd.; J. Baillie Fraser, *Travels in Koordistan*, II, 1—9.

(CL. HUART.)

KİŞŞA. [Bk. KISSA.]

KİŞT. [Bk. KIST.]

KİSVA. [Bk. KA'BA, MAḤMAL.]

KİŞİM. KİŞM, Basra körfezinde Lāristān sâhili açıklarında uzun bir ada olup, Hormuz boğazının giriş kısmına ve Bandar 'Abbās'ın karşısına rastlamaktadır. Uzunluğu 115 km. kadardır; karadan genişliği 2 — 10 km. olan ve *Clarence strait* adı verilen bir boğaz ile ayrılmaktadır. Ada kayalık topraklar ve kilsî tepelerden meydana gelmiştir. Garpta bu tepeler yükselip, Kişm-Kūh adı verilen dağları teşkil ederler. Burada nebat az olup, kükürt ve tuz ocakları vardır. Aslen arap olan ada sâkinlerinin sayısı 15.000'e yükselmektedir. Ada 1884'te zelzeleden çok zarar görmüştür. Halk mercan ve inci avcılığı yapar. İdrîsî (bk. Abu 'l-Fidā', *Taḳvîm al-buldān*, nşr. Reinaud, s. 373) denizde büyük bir anafordan bahsetmektedir. Ada bugünkü ismini, garp ucunda kâin 5.000 nüfuslu küçük bir şehir olan idâre merkezinin isminden almaktadır. Burada eski bir Portekiz kalesi bulunmaktadır. Orta çağda ada, sırası ile, şu isimleri taşımıştır: Banū-Kāvān adası (İṣṭaḫrî, s. 107); Barkāvān (İbn Havḳal, s. 183); İbn Kāvān, Abarkāfān, Abarkāvān (Balāẕurî, s. 386) ve Lāft (İṣṭaḫrî, s. 32, 118; Yāḳūt, IV, 341); bu isim bugün hâlâ şimâl sâhilinde mevcut olan bir mahalden gelmektedir. İngilizler Bāsîdū'da, çok sürmeden terkolunan Bassadora kolonisini kurmuşlardı. Diğer meskûn yerler: Guran, Şūsah'tır.

Eskiden bir zaman toharistanlı Yabġū'ya âit olan Amu-Derya'nın yukarı havzasında aynı isimde bir şehir var idi (Ṭabarî, *Târîḫ*, II, 1590, 10); buna Kit-lit-sit-mo adı altında Hüen-Tsang'da rastlanmaktadır. Bu ismin sanskr. *Kṛśma'dan gelmesi muhtemeldir. Bu şehrin, Hvoh'un şarkında Ḳunduz civârındaki Varvālîz olduğu Yule tarafından ileri sürülmüştür (J. Marquart, *Ērānşahr*, s. 70, 231).

Bibliyografya: İbn Havḳal, *BGA*, II, 38; Ḥamd Allāh Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), s. 137, 186, 234; Pietro della Valle, *Voyages* (frns. trc.) 1745, V, 384; VI, 230 v. dd. (Kesem); L. Pelly, *Visit to Lingah* (*JRGS*, 1865) XXXIV, 251 (harita ile birlikte); Dubeux, *Perse*, s. 55; De Bruyn, *Voyages*, s. 322.

(CL. HUART.)

KİŞM. [Bk. KİŞİM.]

KİŞMİR. [Bk. KEŞMİR.]

ḲİṬ'A. [Bk. KIT'A.]

KİTĀB. [Bk. KİTAP.]
KİTĀB AL-CİLVA. [Bk. KİTÂB-ÜL-CİLVE.]
KİTĀBḪANA. [Bk. KÜTÜPHÂNE.]

KİTÂB-ÜL-CİLVE. KİTĀB AL-CİLVA, yezîdîlerin [b. bk.] iki mukaddes kitaplarından biri olup, *Maṣḥaf-reş* ile birlikte, mezheplerinin dinî temelini teşkil eder. Yezîdîlerin ibâdet dili ve bizce mâlûm olan bütün yezîdî duâları kürtçe olduğundan (msl. esâs duâ, sabah duâsı, vaftiz ve sünnet duâsı, ölüler için okunan duâ, *sancak* gelişini müjdeleme sesleri; hattâ bizzat Allah da, *Maṣḥaf-reş*'in gayr-i mevsûk ilâvesine göre, kürtçe konuşur) mevcûdiyetleri uzun zamandan beri bilinen ve asıllarının kopyeleri nihâyet avrupalıların eline geçmiş bulunan yezîdîlerin bu iki mukaddes kitabının arapça yazılmış olması şâyân-ı dikkattir. Bu kitaplar: *Kitāb al-cilva* (*Kitēb-i celve* „vahy kitabı", Şaraf al-Dīn'in yazmalarının kopyesine istinâden verdiği *culuv* şekli, gâlibâ bir müstensih yanlışıdır) ve *Maṣḥaf-reş* („kara kitap") 'tir. „Kara" açıkça mukaddes bir şey mânasına gelmektedir; nitekim Allah „kara dağ" üzerine iner (*Maṣḥaf*, XVI). *Maṣḥaf-reş*'in, yezîdîlerin mukaddes kitabı olarak, *Kur'an*'ın yerini tuttuğuna bakılırsa, bu ismin, üzeri siyah bal-mumu ile sıvalı olduğu söylenilen memnû kelimeler ile izahı doğru olmasa gerektir.

İlk defa olarak bagdadlı P. Anastase Marie, Sincār'daki kitapların muhâfızına para vermek suretiyle, 1904—1906'da iki mukaddes kitabın asıllarının doğru kopyelerini yaptırmağa muvaffak oldu. Asılları muhtemel olarak deri üzerine, eski bir kürt lehcesi ile ve arâmî yazısına benzeyen, oldukça nâdir ve şifreli bir yazı ile yazılmıştır. Bu şifreli yazı ile yazılmış olan metin aslında arap yazısı ile yazılmış bir nüshadan istinsah edilmiş olduğunu, kat'î bir şekilde gösterir. Fakat bu kopye işine esrarlı bir mâhiyet verilmiş olması muhtemeldir; nitekim avrupalı âlimlerin yezîdîlere karşı gösterdikleri alâkanın neticesi olarak, Musul'daki mütehassıslar dâimâ yeni metinler keşfetmek gayretine düşmüşlerdir. Mingana, Alkoş manastırının eski bir râhibi olan ve 1906'da ölen Kerkük metropolitliğinden Şammās Eremia Şāmir'i Browne, Chabot, Giamil ve Isya Joseph taraflarından neşredilen bütün metinleri uydurmakla ithâm ederek, maskesini düşürmeğe çalıştı. Bununla berâber kürtçe metnin mevsûkiyeti, Maxim Bittner'in *Die heiligen Bücher der Yeziden oder Teufelsanbeter* adlı monografisinde *Denkschriften d. Wien. Ak. d. Wiss.* (LV, Wien, 1913)'daki ilâvesinde yaptığı lisânî araştırmalar sâyesinde, reddedilmez bir şekilde, isbât edilmiş oldu.

Metin, Süleymâniye sancağı Bebe kürtlerinin dili olan Mukrī lehcesine yakın bir kürtçenin aslî ve artık kullanılmayan ölmüş bir şeklini göstermektedir ki, her hangi şarklı bir sahtekâr, mahdut imkânları ile, bu dili pek öyle kolay-kolay yeniden te'sis edip, kullanamasa gerektir. Bu kitapların dili, bugün, yezîdîlerin kullandıkları konuşma dilinin aynı değildir.

Bununla berâber, kürtçe metnin, dilinin eskiliğine rağmen, gerçekten arapça metinden daha eski ve bâzı dil husûsiyetlerinin (kürtçede anlaşılmaz görünen kelime oyunları) telkîn ettiği üzere, bunun sâdece arapçadan yapılmış eski ve başka bir tercüme olup-olmadığı meselesi halledilmiş değildir. [Bunların sahte olduğu kanâati için bk. R. Lescot, *Enquête sur les yezidis de Syrie et du Djebel Sindjār*, *Mémoires de l'Institut Français de Damas*, Beyrut, 1938, V, 4 v.d.]. *Kitēb al-celve* ihtimâl aslında kürtçe olarak kaleme alınmıştır; çünkü kürtçe metin bir çok yerlerde arapça metinden daha açık ve mânaca daha zengindir; buna karşılık *Maṣḥaf-reş*'in arapça metni kürtçe metinden daha iyidir. Şaraf al-Dīn'e göre, *Kitāb al-cilva*, bugünkü şekli ile, bir arap tarafından yazılmış olamaz; çünkü dili muahhardır; içinde edebî arapçada kullanılmayan ve buna çok sonraları girmiş olan pek çok kelimeler vardır. Eserin yapısı da kısmen arapçaya uygun değildir. Farkedilmemesi imkânsız olan osmanlı dili husûsiyetlerinin te'sirlerini gösteren *Maṣḥaf-reş*'in arapçası daha da muahhardır.

İki mukaddes kitabın dörtten fazla metni bugün te'min olunabilir: biri O. Parry (1895)'de; biri Isya Joseph'te (*Americ. Journ. of Sem. Lang.*, XXV'te neşredilmiş metinden başka, iki metne daha sâhiptir), geri kalan ikisi P. Anastase Marie tarafından te'min edilmiş olup, bunlardan biri „Sincār metni", 1899'da bir yezîdî dönmesi için sincarlı bir yezidî tarafından istinsah edilmiştir; öteki ise, bir musulluya âit olan aslî bir nüshadan yapılmış kopyeden bizzat P. Anastase tarafından 1904'te istinsah edilmiştir.

Joseph'e göre, asıl nüshası daha 1892'de Bā'adrīya'de Mollā Ḥaydar'ın evinde bulunan ve yılda iki defa şeyh 'Adī'nin mezarına götürülen *Kitēb-i celve* (aynı şekilde *Ktēb-i calve*, *Celoa*) küçük bir eserdir. Kitap şeklinde olup, 109 satır ve 8 sahifeden ibârettir. Bu eser dinin sözde kurucusu olan Şeyh 'Adī (b. bk., ölm. 555 = 1160 veya 557 = 1162)'ye isnâd olunmaktadır. Rivâyete göre, şeyh 'Adī, bunu şeyh Faḫr al-Dīn'e söyleyerek, yazdırmıştır.

Şaraf al-Dīn *Kitāb al-cilva*'nin ne aslen Fırat bölgesinden gelmiş ve umûmiyetle iyi mâlûmat toplamış olan İbn Camīl (Abū Firās 'Ubayd Allāh)'in 725 (1325)'te yazdığı *al-radd 'ala 'l-rāfiża va yazīdiya al-muḫālifīn li 'l-millat al-islāmīyat al-muḥammadiya*'sinde, ne de 817 (1414) senesinde Şeyh 'Adī'nin türbe ve kemiklerinin yakılması ve tahribi rivâyeti münâsebeti ile Maḳrīzī'de zikredilmiş olmadığına bakarak, kitabın en erken 725 (1325) veya 817 (1414) yılında yazılmış olduğunu tahmin etmektedir. Fakat Evliyâ Çelebî'nin de bu eseri zikretmemiş olması, yazılmış tarihinin 1655 yılına kadar çıkarılmasını gerektirecektir.

Zikredilen vâkıalar daha ziyâde yezîdîlerin gâlibâ kitabın esrârını te'sirli bir şekilde muhâfaza edebildiklerini göstermektedir. *Ahl al-kitāb* olmanın sağlayabileceği fâidelere rağmen, onlar dâimâ din kitaplarına sâhip olmadıklarını ileri sürmüşlerdir. Yalnız şeyh Mirān İsmā'īl Beg 'Abdī Beg oğlu Nazli Rehānī Yazīd'in, rus yezîdîleri için yazdığı mezhep akîdelerine dâir eserde, an'anenin kaynağı olarak, „şanlı cilve" *Gyli-azim*'e atıflar yapmaktadır.

Şekil ve metindeki kelimeler bakımından, yüksek gâyesine tamâmiyle cevap veren *Kitēb-i celve*'nin muhtevâsı şudur: Bütün mahlûkattan önce mevcut olan Melek Ṭā'ūs, önce şifâhî emirlerler ile, sonra mezhepten olmayan kimselerin okumaması gereken *Kitēb-i celve* vâsıtası ile, sevgili kullarını, yânî yezîdîleri, doğru yola sevketmek maksadı ile, 'Abṭā'ūs (= 'Abd Ṭā'ūs = Şeyh 'Adī)'u yer-yüzüne gönderdi (mukaddime). Sonra, maksadını birinci şahıs zamiri ile de ifâde ederek, ezelîliğinden ve ebedîliğinden, bütün diğer yaratıcıların ve ilâhların (arapça metinde olduğu gibi, „mahlûkların" değil) hepsinden daha kudretli, her yerde hâzır ve nâzır, tam kudret sâhibi olduğundan, diğer mukaddes kitapların hatâsından ve hayır ile şerrin açıkça fark edildiğinden, kâinâtı idâre ettiğinden ve anlaşılmaz buyruklarından ve bunlar sâyesinde her devirde yer-yüzüne bir büyük insan gönderildiğinden (1. bölüm); lâyık olmayanlara bile lutuflarından faydalanmak imkânını veren mükâfatlandırma ve cezâlandırma iktidarından; hakikî bir yezîdînin ölümünden, rûhların muhâceretinden bahseder (2. bölüm); yalnız kendisinin, dünyadaki mahlûklar ve melekler üzerine tasarruf hakkı olduğunu izah eder (3. bölüm); kendi naslarına muhâlif oldukları nisbette yabancı naslardan ve adları verilmeyen üç şeyden korunulmasını söyler; kendine bağlı kaldıkları zaman ümmetine kudretli himâyesini vaadeder (4. bölüm); kendi menâsik ve emirleri ile, kendine hizmet edenlerin emirlerinin dinlenip, tâkip edilmesini ister (5. bölüm).

Maṣḥaf-reş daha geniştir. Kürtçe yezîdî aslı, 152 satırlı şifreli bir yazı ile yazılmış bir tomar hâlindedir. Bu, daha çok dünveyî, daha âdî ve esâsında *Kitēb-i celve*'den daha anlaşılır hâldedir. Tezatlar ile doludur ve birdenbire kesiliverir. Rivâyete göre, Şeyh 'Adī'den aş.-yk. iki asır sonra (aş.—yk. 743 = 1342) büyük Ḥasan al-Baṣrī [b. bk.] tarafından yazılmıştır. Gûyâ, asıl nüsha, Dicle üzerindeki Semali yakınında Ḳaṣr 'Azz al-Dīn'de Kahāya 'Alī'nin evinde bulunuyordu; fakat şimdi gâlibâ, *Kitēb-i celve* gibi, Sincâr'da bulunmaktadır.

Kâinâtın yaratılması. *Maṣḥaf-reş*, tam bir intizamsızlık içinde, bölümlere ayırmadan, tezatlar ile dolu üç rivâyet hâlinde âlemin yaratılmasını anlatmaktadır. Muhtemelen en en eski olan yaratılış hikâyesine göre, Allah kâinâtı yalnız başına yaratmıştır. Beyaz bir inci yaratıp, kendi yarattığı Anfar (bir çok yazma nüshalarda: Anġar) adlı kuşun sırtına koydu. 40.000 yıl orada hüküm sürdü, sonra sûfî şeyhler ile aynı tutulan yedi ilâhî meleği yarattı.

Allah pazar günü, hepsinin en yüksek reisi olan 'Azrā'īl (Azāzīl, Zazā'īl) = Melek Ṭā'ūs'u; pazartesi günü de Melek Dardā'īl = Şeyh Ḥasan (al-Baṣrī)'ı yarattı; yezidîler arasındaki telâffuzu, esâslı yezidî duâsındaki münâcâtın isbât ettiği üzere, Şēḫüsin (Sycadin Şēḫysin = Saccād al-Dīn Şayḫ Ḥasan'dır; Massignon'un *Essai sur les origines du lexique techn.*, Paris, 1922, s. 178a'da yaptığı üzere, ay ilâhı *Sin* ile mukayese edilen bir sözde *Şayḫ Sinn*'den çıkarılan hukümler tenkide dayanamaz). Salı günü Melek İsrāfa'īl (İsrāfīl) = Şayḫ Şams (al-Dīn)'i yarattı; çarşamba günü Melek Mīkā'īl = Şayḫ Abū Bakr'i; perşenbe günü Melek Cibrā'īl = Saccādīn (Sicādīn, Saccād al-Dīn)'i; cuma günü Melek Şamnā'īl (Ṣatmā'īl, Samansā'īl) = Nāṣir al-Dīn'i; cumartesi günü Melek Ṭūrā'īl (Nūrā'īl) = Faḫr al-Dīn'i yarattı.

Sonra yedi göğü, yeri, güneşi ve ayı yarattı. Bunların ardından, en sonra yaratılmış olan ilâhî melek, Faḫr al-Dīn, tamamlanması icâp eden yaratma işine koyuldu, insan ve hayvanları yarattı.

Allah o zaman, melekler ile berâber, inciden çıktı ve büyük bir gürültü ile onu dört parçaya böldü. Allah, inciden akan sular ile meydana gelmiş olan deniz üzerinde, kendi yarattığı bir gemi içinde, 30.000 sene seyâhat etti. Bir kuş şeklinde yaratılmış olan Cah-

rā'īl, incinin parçalarından güneşi, ayı ve yıldızları, dağları, nebatları, meyva ağaçlarını ve göğü yarattı.

Işığın ışık ile tutuşması gibi, tecellî ile doğmuş olup, aralarında en yüksek Allahın, Hudâ'nın, ancak bir primus inter pares („benzerleri arasında birinci") gibi göründüğü yedi ulûhiyetin bir az müphem olan tasavvuru yukarıda söylenenler ile muvâzî bir şekilde yürür.

ʿAzrā'īl = Melek Ṭā'ūs dinî cemâatinin, yâni Allahın kendileri için (Suriyeli) şamlı Şayḫ ʿAdī'yi Lāleş'e gönderdiği yezîdîlerin yaratılması hakkında verilen bilgiler ayrı-ayrı parçalar hâlindedir; alel'âde insanların ceddi olan Ādam ile Ḥavvā'nın oğlu Şahr b. Safar'in soyu hakkında verilen bilgiler de böyledir. Filhakika Allah, Cabrā'īl'in fi'lî iştirâki ile yarattığı 30.000 meleğin kendisine 40.000 yıl ibâdet etmesinden sonra, dört unsurdan Ādam'i yarattı ve cennete yerleştirip, buğdaydan başka (bir Yazīdī efsânesine göre, üzüm yemek men'edilmiş idi) bütün meyvaları yemesini emretti.

100 sene sonra Melek Ṭā'ūs Ādam'in neslinin çoğalamıyacağını Allaha hatırlatınca, Allah ona tam bir hareket serbestliği verdi. Melek Ṭā'ūs Ādam'i memnû buğdayı yemeğe iknâ etti; bunun neticesinde henüz karnında bir açıklık bulunmayan Ādam, Melek Ṭā'ūs tarafından cennetten kovuldu ve Allah bir kuş gagası ile karnını yardırıncaya kadar, müthiş ıztıraplar çekti. Yeniden geçen bir yüz sene daha sonra, Allah, Cabrā'īl vâsıtası ile, Ādam'in sol koltuk boşluğunun aşağı parçasından Ḥavvā'yı yarattı.

Maṣḥaf-reş'in bir başka parçası şunu anlatır: Kendi yarattığı bir gemi içinde denizlerde seyâhat eden Allah, 40 yıl sonra çatlayıp açılan bir inci yarattı; onun gürültüsünden dağlar, uğultusundan tepeler, buharından gök hâsıl oldu. Allah sonra ışığının tecellîsi ile, yeni altı ulûhiyeti yarattı. Bu ilâhların her biri kendi-kendilerine bir şeyler yarattılar: birincisi göğü yarattı; ikincisi güneş, üçüncüsü ay oldu; dördüncüsü felekleri yarattı, beşincisi sabah güneşini ve altıncısı cevvi yarattı.

Aynı şekilde *Maṣḥaf-reş*'te yezîdîlerin tarih-öncesi hakkında, müphem, fakat dikkate değer pek çok noktaları belirten bâzı bilgilere tesâdüf olunur. Melek Ṭā'ūs Ḥavvā'yı Ādam'e arkadaş olarak verdikten sonra, yere yezîdîlerin yanına indi; bunların, Ādam'in yegâne soyu olmaları hasebi ile, başka insanlar ile hiç bir müşterek tarafları yoktur. O, çok eski devirlerden beri mevcut olan âsûrîler gibi, bunlara hükümdarlar tâyin etti: Naṣrūḥ (Nasrūḫ, âsûrî Nisroch) = Nāṣir al-Dīn, Cambūş (Kāmūş = Kamos) = Melek Faḫr al-Dīn ve Artēmuş (Artīmūs = Artemis) = Melek Şams al-Dīn. Sonra Şābūr (Şāpūr) I. ve II. 150 yıllık bir devirde huküm sürdüler. Büyükleri, bilhassa yezîdî hükümdar âilesi bunun soyundan gelirler. Yezîdîlerin dört hükümdarları var idi. Bunlar daha açık olarak gösterilmemiştir. Emîrlerinden biri, Āḫāb, onlara husûsî bir ad verilmesini emretti (bunun ne olduğu söylenmiyor). İlâh Āḫāb'a, yâni Baʿlzabūb'a şimdi Pīrbūb adı verilmektedir. Bunlar Bâbil'de Buḫtnaṣar (Nabuchodonosor), İran'da Aḫaşveroş (Aḫaşperoş) ve Konstantiniye'de Aġrinḳālūs (Aġrīḳalūs) da yezidî hükümdarlar idiler.

Maṣḥaf'ta, bunlardan başka, yasaklar da vardır. Yiyeceklerden mârul (yaz. *kāhū*, arap. *ḫass*, Ḫāsīsa adlı peygamber veya kadın peygamberin adına benzediği için yasak edilmiştir); bakla (*lōbīā*), balıklar (*māsī* = *māhī*, Yūnān = Yūnus peygamber sebebi ile) ve geyikler (*āsek*) yasak edilmiştir; horoz (*keleşīr*) eti ve kabak (*küleke*) şeyh ile müridleri için yasaktır.

Koyu mâvî, sâbe'îlerde olduğu gibi, bunlarda da memnûdur. Bundan başka ayakta tebevvül, otururak elbise giymek, helâya girmek ve hamamda yıkanmak memnûdur (hamam ve helâlar, şeytanların oturdukları yerler olarak gösterilmiştir). Şu kelimeleri söylemek de memnûdur: *şayṭān* (allahlarının adı), *ḳayṭān* („ip"); *ṣaṭṭ* („sel"), *ṣarr* („fenâlık"); *malʿūn* („lânetli"), *laʿna* („lânet") ve *naʿl* („at nalı").

Şīn ile başlayan kelimeler de, *Maṣḥaf*'ta zikredilmemiş olmalarına rağmen, an'anevî bir şekilde memnû sayılır; bundan başka *saraṭān* („yengeç"), *ḥīṭān* („avlu"), *bustān* („sebze bahçesi"), *baṭṭ* („ördek"), *naṭṭ* („sıçramak") v. b. memnûdur. Okumak, yazmak, tıraş olmak, bıyıkları tamâmiyle kesmek, başkasından alınmış tarak ve ustura kullanmak, yabâni hayvanları terbiye edip, yetiştirmek, gulu-gulu diye ses çıkaran kaplardan su içmek, vakıf (mukaddes) edilmiş ormanlardan odun almak da, an'ane bakımından, memnûdur.

Bibliyografya: Krş. mad. YEZİDÎ; İsmāʿīl Bey Çöl, *al-Yazīdīya ḳadīmᵃⁿ va ḥadīṯᵃⁿ* ... (nşr. Dr. Konstantin Zurayḳ, *American University of Bayrut, Oriental Series*, nr. 6, Beyrut, 1934; krş. R. Strothmann, *Der Islam*, 1935, XXII, 323—324); [M. Şerefeddin Yaltkaya, *Yezidîler* (*Dârülfünûn İlâhiyat fakültesi* mecm., nr. 3, 1926, s. 1—35, bilhassa s. 6—11: *Kitāb al-cilva*'nin metin ve tercümesi ve s. 12—18; *Maṣḥaf-reş*'in metin ve tercümesi)]. (TH. MENZEL.)

ḲİTĀL. [Bk. KITĀL.]

KİTAP. KİTĀB (A., cem. *kutub*). Araplar şimâldeki komşuları sâmî kavimlerden, yazma san'atı ile birlikte, k i t a p ve y a z ı mânalarına gelen kelimeleri almışlardır. Eski ıstılah bilgisinde *kitāb*, sâdece yazılı bir şeyi ifâde eder ve mutlaka kitap mânasına gelmezdi; hakikatte bu kelime, aynı zamanda, alel'âde „mektup" mânasına da gelmektedir. Araplarda *Kur'an*'dan eski bir kitap bulunmadığına ve taş üzerine kazılmış kitâbeler dışında, diğer yazılar eski arap şâirlerinin şiirleri olduğuna göre (bunlara, şiirin hangi münâsebet ile yazıldığını anlatan hikâyeler veya *ḳıṣṣa* [b. bk.]'ları da ekleyebiliriz), şu veya bu kitabın mevcûdiyeti hakkında bir iddiada bulunulamaz. *Kitāb* kelimesine *Kur'an*'da, bir çok mânalarda, sık-sık rastlanır; fakat bunun esâs mânası: Allahın kendine tapan kullarına (*ʿābid*) gönderdiği vahiyleri ihtivâ eden *kitāb*'dır; nitekim islâm dini tarafından tanınan hıristiyanlık ve mûsevîlik gibi, büyük din sâliklerine „ehl-i kitap" (*ahl al-kitāb*) denilmiştir. Birinciler için *Kitāb* tâbiri, *İncîl* yahut *Ahd-i cedîd*'i; mûsevîler için, ihtimâl yalnız ilk beş kitabı („beş sifri") ve Mezâmir'i ifâde etmektedir. *Kur'an* bir başka kitaptan da bahseder: Allah bu kitaba, her insanın kaderini yazmıştır; kıyâmet gününde göreceği mükâfat ve mücâzât için, delîl olmak üzere, bütün hayatı boyunca yaptığı iyi ve fenâ hareketleri, devamlı olarak, buraya yazılmaktadır. Bununla berâber, en mükemmel kitap *Kur'an*'ın kendisidir; hatâdan münezzeh olup, dünyada bir eşi daha yoktur ve Allahın kelâmı olduğu için de, hiç bir kitap onunla mukayese edilemez. *Kitāb* Allahın kelâmı ise de, *Kur'an*'da „Allahın emri" mânasına da gelmektedir; yazılı olan her şey bâkî kaldığına göre, Allah da „yazmıştır", veya insanlara karşı rahîm ve gafûr olmağı kabûl etmiştir. *Kitāb* kelimesi, nihâyet, uzakta bulunan bir kimseye yazılan bir mektup veya pusula mânasına gelmektedir. Kelimenin islâmiyetten önceki arap şâirlerinin şiirlerindeki mânası aranılınca, her ne kadar bizi şüpheye düşürebilir ise de, dâimâ ilâhî vahy mânasına geldiğini görürüz; Peygamberden az bir müddet önce yaşamış olan hıristiyan şâir ʿAdī b. Zayd, *kitāb* kelimesini „kader" mânasına (*Camharat al-aşʿār al-naṣrānīya*, nşr. Cheikho, s. 102) kullanıyor ise de, bu şiirlerin ona, daha sonraları atfedilmiş olması mümkündür. Eski şiirlerde, bir yabancı alfabe ile yazılmış olan eserler hakkında telmihlere sık-sık rastlanılmaktadır ve eski şâirler, tezyinâtlı başlıkları olan yaldızlı yazmalara da muhakkak surette âşinâ idiler; msl. Ṭufayl al-Ġanavî bir şiirinde (X, 3), *Kitāb* adını verdiği bir himâye tezkiresinden bahsetmektedir. Bu kelimenin aynı zamanda, edebî bir mahsûl olarak, kitap mânasına geldiği de sanılmaktadır. Şiir v.b. tâ ilk zamanlardan beri yazılmağa başlanmış olmalarına rağmen, *Kur'an* kitap hâlinde tesbit edilmiş olmakla berâber, diğer eserlerin kâğıt veya parşömen üzerine tesbiti hayli gecikmiştir ve hangi arap eserinin kitap hâlinde yazıldığını söylemek güçtür. Peygamberin hadîslerini toplayanlar, hadîsin ağızdan-ağıza nakledildiğini ileri sürmüşlerdir ve ihtimâl, İbn ʿAbbās'ın *Kur'an* tefsirleri için de vaziyet böyle olmuştur. Bu oldukça akla yakındır ve al-Baġavī, *Maʿālim al-tanzīl*'de kitabı üç ayrı yoldan elde ettiğini söylemektedir. Yine *Maġāzî* hakkındaki kitaplar veya Peygamberin hâl tercümeleri, tâ başlangıçtan itibâren, yazı ile tesbit edildi ve bütün eski eserler, başka eserlere alınmış parçalar hâric, kaybolduğuna göre, bunların birer kitap olduğunu iddia etmek güçtür. Bununla berâber şurası muhakkaktır ki, şâir Labīd *Dīvān*'ı, hicretin ilk asrının sonlarından önce, bir çok yazmalar hâlinde mevcut idi. al-Farazdaḳ (*Naḳā'iḍ*, nşr. Bevan, I, 201, 6) bir şiirinde, bu şâirin bütün şiirlerini ihtivâ eden bir kitaba sâhip olduğunu söylemektedir. Sonraları islâm ülkelerinde, hummâlı bir faâliyet hâlinde, kitap yazılmıştır; tetkikler neticesinde meydana çıkan kaybolmuş binlerce eserin adları bunu isbât etmektedir. Nihâyet bir tek eser, sâdece *al-Kitāb* diye anılmak şerefine erişti; bu basralı Sibavayh'in nahve âit büyük eseridir ki, bunun bize kadar gelen ilk islâm eserlerinin en hacimlisi olduğunda şüphe yoktur.

Arap lugat âlimleri, arapçada bu kelimenin kökünün bir başka mânasına göre, *kitāb* kelimesine bir başka iştikak bulmağa çalışmaktadırlar. Bugünkü lugatlerde bunu kolayca görmek mümkündür. Fakat yazı san'atı ile birlikte, şimâlden gelen bir kelime için, müştak bir mâna üzerinde durmak faydasızdır.

(F. KRENKOW.)

KİTĀRA. [Bk. KİTARE.]

KİTARE. KİTĀRA, KİṮĀRA, g i t a r a. Bu tıpkı bugünkü ispanyol gitarası gibi, ses veren yassı sandûkalı bir mûsikî âletidir. Bu türlü mûsikî âletlerinin VIII. asırda araplarca mâlûm olduğunu Ḳuṣayr ʿAmra (*Ḳuṣejr ʿAmra*, Viyana, 1907, levha XXXIV)'deki duvar resimleri göstermektedir. İran minyatürlerinde aş.-yk. aynı şekilde ses veren bir sandûka ile daha uzun sapı bulunan bir mûsikî âletine rastlamaktayız (Martin, *Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey*,

levha 715). İbn Ġaybī (ölm. 839=1435/1436) ترتار yahut ترتای adı verilen bir mûsikî âletinden bahsetmektedir (krş. Hindistan'da *tuntuni*; Day, *Music and musical Instruments of Southern India...*, s. 130). Bu âletin ses veren sandûkası altı köşelidir ve tek telli uzun bir sapı vardır. Yine İbn Ġaybī'den öğrendiğimize göre, bedevî araplar dört köşe, basık sandûkalı bir mûsikî âleti kullanmakta idiler; İbn Ġaybī bunu orta yeri deri kaplı ve tek telli „tuğla kalıbına" benzetiyor. Buna İran minyatürlerinde de rastlanmaktadır (Arnold, *Painting in Islām*, levha 28). Arapların kavisli rebâbı bugün Mısır, Suriye, Filistin ve Arabistan'da dört köşe yassı sandûkalı bir mûsikî âleti olup, Arabistan'da bâzan Burckhardt (*Travels in Arabia*, I, 398) ve Burton (*Personal Narrative...*, III, 76) kayıtlarına uygun olarak, tıpkı gitara gibi, yay kullanılmadan, çalınmaktadır. Arapların ilk gitarasının ismini bilmiyoruz. Bâzı müellifler bunun *murabbaʿ* olduğunu ileri sürmüşlerdir (bk. Soriano-Fuertes, *Música Arabe-Española*, s. 54; Lavignac, *Encycl. de la musique*, V, 2745). Bu isim şüphesiz, XVIII. asırda yukarıda bahsi geçen *rabāb*'a verilmekte idi (Niebuhr, *Voyage en Arabie*). *Mafātīḥ al-ʿulūm* (s. 236)'da (IV. = X. asır) yunanlıların arapların *ṭunbūr*'una benzeyen ve *ḳītāra* (krş. metin) adı verilen bir mûsikî âletleri olduğunu öğreniyoruz ve al-Masʿūdī aynı asırda 12 telli bizans *ḳīşāra*'sinden bahsetmektedir (*Murūc*, VIII, 91). Müslüman İspanya'da X. asırdan itibâren (yk. bk.) *ḳītāra* veya *ḳīşāra* (*kayşāra*) bulunduğunu biliyoruz ve al-Maḳḳarī (*Anal.*, II, 144)'nin bahsettiği *ṭunbūr*'un al-Şaḳundī (ölm. 1231) tarafından müslüman İspanya'da kullanılan mûsikî âletleri arasına konulmamış olduğundan, pandora ve kitara tiplerinin orada *ḳītārā* yahut *ḳīşāra* (*kayşāra*) adları ile tanındığı çok muhtemeldir (yk. bk., كيثرة = كنثرة). İspanyolca *Tractatus de Apocalypsi Johannis* (XI. asır)'te beyzî sandûkalı bir pandoraya ve aynı zamanda gitara şeklinde bir mûsikî âletine rastlıyoruz. Bu iki tip ispanyol şâiri Juan Ruiz (XIV. asır)'in zikrettiği *guitarra morisco* ile *guitarra latina* olsa gerektir; bununla berâber, bu ikincisi şarktaki *tār*'dan gelmiş olabilir (yk. bk.). *Guitarra* adı muhakkak arapçadan gelmektedir.

Bibliyografya: Bk. mad. ʿŪD.

(H. G. FARMER.)

ḲİṬFİR. [Bk. KITFÎR.]

ḲİṬMĀN. [Bk. TAḲİYA.]

ḲİṬMİR. [Bk. KITMÎR.]

ḲİYĀFA. [Bk. KIYÂFET.]

ḲİYĀMA. [Bk. KIYÂMET.]

ḲİYĀS. [Bk. KIYÂS.]

KOCA RÂGIB PAŞA. [Bk. RÂGIB PAŞA.]

KOCA-ELİ, Türkiye'de bir bölgenin ismi olup, Karadeniz ile Marmara ve Ege denizi arasında garba doğru bir yarım-ada şeklinde devam ederek, İstanbul boğazının karşı sâhilinde, Çatalca yarım-adasına intikal eder. Şarkta Ada-Pazarı ovası ve daha umûmî bir şekilde, Geyve boğazından itibâren, bütün aşağı Sakarya havzası da Koca-Eli ile berâber sayılır. İdârî taksimat mânasında ise Koca-Eli, Osmanlı imparatorluğunun eski bir sancağının ismi olup, bu sancak, hudutlarında az-çok değişmeler ile berâber, zamanımızda, merkezi İzmit olan vilâyete inkılâp etmiştir.

Koca-Eli ismi, XIV. asır başlarında, Osman Gâzî devrinden itibâren, bu havâliyi Konur Alp ve Kara Mürsel gibi arkadaşları ile berâber fethe-teşebbüs eden türk mücâhidi Akça Koca'nın adına bağlanır. Bu mücâhidler, iki buçuk asır daha evvel bahis mevzûu olan memleketi istilâ ederek, İstanbul boğazına kadar dayanan ve Bizans ile Maltepe deresi üzerinde hudut kesen, fakat haçlı seferi sırasında (1097) geri çekilerek, bu toprakları imparator Alexios Komnenos'a bırakan Selçukluların yolundan tekrar ileri yürüyüşe geçtiler. Akça Koca'nın Osman Gâzî devrinde 717 (1317)'ye doğru yaptığı fütûhât belki daha ziyâde bir akın mâhiyetinde idi. Esaslı hareket, Orhan Gâzî'nin ilk hukümdarlık senesinde 726 (1326)'da başladı, o sene Kartal'a yakın Samandıra ve Aydos kaleleri rumlardan alındı. Nikomedya (İzmit) ise, muhâsara neticesinde ele geçirildi ki, buranın fetih tarihi husûsunda türk kaynakları (727 = 1326/1327 veya 731 = 1330/1331) ile bizans kaynakları (1338) arasında mühim ayrılıklar vardır [bk. mad. İZMİT]. Şehr'in fethi sırasında Akça Koca ölmüş bulunuyordu (ölm. 728 = 1327/1328'e doğru). Bu havâli memleketi rumlara karşı müdâfaa edecek arkadaşlarına zeâmet olarak verildi ve bir aralık Orhan Gâzî'nin büyük oğlu Süleyman Paşa Koca-Eli'de yeni fethedilmiş arâzinin başına geçirildi. Timur istilâsı sırasında, onun akıncıları tarafından yağmalanan bölge, osmanlı fetret devrinde, kısa bir müddet için, bizanslıların eline geçti ise de, 822 (1419)'de Hereke, Gebze, Pendik ve Kartal Gâzî Timurtaş-oğlu Umur Bey tarafından yeniden fethedildi.

Osmanlı hâkimiyeti altında Koca-Eli, önceleri Anadolu eyâletine bir sancak olarak bağlanmış iken, XVII. asra doğru Kapudan-Paşa eyâleti içinde yer almış bulunuyordu. Koca-Eli sancağı İstanbul boğazı kıyılarına kadar uzanmakla berâber, Üsküdar ve havâlisi bundan ayrılarak, pâdişah hâsları arasında sayılıyordu. *Cihannümâ*, merkezi İzmit şehri olan Koca-Eli sancağı dâhilinde 19 kazâ sayar.

XIX. asır başında, Koca-Eli sancağını Hüdâvendigâr (Bursa) eyâleti hudutları içinde buluyoruz. 1867'de vilâyet taksimâtına geçildikten sonra, Koca-Eli sancağı, merkezi olan İzmit'in adı ile anılmağa başlamış, bir aralık İstanbul vilâyetine bağlanmış ve 1888 senesinde ise, doğrudan-doğruya dâhiliye nezâretine bağlanan bir müstakil mutasarrıflık (müstakil sancak) olmuştur. O sıralarda sancağın nüfusu, V. Cuinet'ye göre, 223.000 kadar idi (129.000 müslüman, 49.000 ermeni, 41.000 rum, 2.500 mûsevî v.b.). Sancağın Ada-Pazarı, Kandıra, Geyve, İzmit ve Kara-Mürsel adlı 5 kazâsı var idi. Daha sonraları Yalova kazâsı kurulmuş, İstanbul vilâyetinden alınan Gebze kazası İzmit'e bağlanmış, daha yakın senelerde ise, Hendek, Ak-Yazı, Kara-Su ve Değirmen-Dere kazaları kurulmuş ve Yalova kazası İstanbul vilâyetine verilmiştir. Cümhûriyet devrinde Koca-Eli ismi idârî bölgeye yeniden verilerek, İzmit adı merkeze tahsis edilmiş ve sancak da vilâyet olmuştur. 1950 nüfus sayımına göre, Koca-Eli vilâyetinin 8.436 km². arâzisi üzerinde yaşayan nüfusunun sayısı 474.716 olarak tesbit edilmiş idi. 1954'te vilâyetin şark kısmında, merkezi Ada-Pazarı olmak üzere, Sakarya vilâyeti kurulmuş olduğundan, Koca-Eli vilâyeti yalnız İzmit, Gebze, Kandıra, Değirmen-Dere (Gölcük) ve Kara-Mürsel kazalarını ihtivâ etmektedir (4.502 km². arâzi üzerinde, 1950'de 230.000 nüfus).

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrâhim Müteferrika), s. 661 v.d.; Saʿd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, I, 34; Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 39; *Tevârih-i âl-i Osman* (nşr. Giese), s. 13 v.d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, IV, 303 v.d., 371; *Ḳāmūs al-aʿlām*, II, 847 v. dd.; *Die früh-osmanischen Jahrbücher des Urudsch* (nşr. Babinger), s. 16, 89; S. Sölch, *Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen* (*Byzantinisch-neugriechiche Jahrbücher*, Berlin, 1920, I, 263—337).

(BESİM DARKOT.)

KOÇ-HİSAR, Anadolu'da bâzı kasaba ve köy isimleri olup, mânası, Koca-Hisar'dan bozulmamış ise, Koç-Hisarı, Koyun-Hisarı, Toklu-Hisar, Koyul-Hisar, Keçi-Hisarı gibi, benzer yer isimleri ile karşılaştırılabilir. İltibası önlemek için, bu hisarlar çok defa civarında bulundukları vilâyet merkezi olan şehrin adına yahut başka bir kelimeye izâfe edilerek zikredilirler: Çankırı Koç-Hisarı, Şerefli Koç-Hisar gibi. Yine bu maksat ile, son senelerde bâzılarının isimleri büs-bütün değiştirilmiştir: Mardin Koç-Hisarı yerine Kızıl-Tepe, Sivas Koç-Hisarı yerine Hafik ve Çankırı Koç-Hisarı yerine Ilgaz. Bunlardan Anadolu'da birer kaza merkezi olan dördü aşağıda kaydedilmiştir.

1: Şerefli Koç-Hisar, iç Anadolu'da aynı isimdeki gölün şimâl-i şarkî kıyılarından 8 km. mesâfede, Ankara vilâyetine bağlı, kaza merkezi bir kasaba olup, 1950'de nüfusu 4.458 idi (1927'de 2.515). Ankara'yı Adana'ya bağlayan işlek cadde üzerinde, Ankara'ya 147 ve Aksara'ya 84 km. mesâfede, evvelce mühim bir konak yeri olan Koç-Hisar, gölün şark sahiline muvâzî ve zeminden takriben 200 m. yükseklikte, şimâl-i garbî — cenûb-i şarkî istikametinde uzanan düz bir yamacın eteğinde, deniz seviyesinden 930—970 m. irtifaında kurulmuştur. Bu yamacı yarıp, daha gerideki dağlardan gelen bir akar-su, Koç-Hisar'ın çeşitli meyva ve sebze bahçelerini sular. Yamaçların eteğinde de üzüm bağları vardır. Çıplak bir muhit içinde sulama sâyesinde gelişen bu bahçeler ve sık kavak ağaçlıkları, âdetâ bir vâha manzarası gösterir. Yağışların azlığına rağmen, düzlükteki tarlalarda hûbûbat (başta buğday) iyi yetişir. Nadasa bırakılan tarlalarda ve otlaklarda ise, koyun beslenir. Kasabada ve köylerinde kilim ve seccâde dokunur. Kasabanın evleri ekseriyetle kerpiçten yapılmış ve düz damlı olup, nisbeten küçük bir kısmı kiremit örtülüdür. Koç-Hisar kazası evvelce Konya vilâyetinin Aksaray sancağına bağlı idi ve bu kazaya Esb-Keşân ismi verilirdi. Kazanın mesâhası 2.749 km.² olup, nüfusu 46.300 ve köy sayısı 97'dir.

Bibliyografya: C. Ritter, *Erdkunde von Asien*, XVIII, 63, 970; *P. v. Tcshihatscheff's Reisen* (*Pet.-Mitt.*, Ergz. H., nr. 20, 1867); W. F. Ainsworth, *Travels and researches in Asia Minor* (London, 1842); R. Oberhummer, *Druch Syrien und Kleinasien*, 228 v.d.; E. Chaput, *Voyages d' études géologiques et géomorphogéniques en Turquie*, 75 v.d.; Koç-Hisar gölü için bk. mad. TUZ-GÖLÜ.

2. Çankırı Koçhisarı, Çankırı'nın 48 km. şarkında, Tosya—Bolu yolunun Ankara—Kastamonu caddesinden ayrıldığı nokta yakınında, Devrez çayı vâdisinin şimâl kenârında, deniz seviyesine göre, 905 m. irtifaında küçük bir kasaba olup, şimdi Ilgaz ismi verilen kazanın merkezidir ve kasaba da ekseriyetle bu isim ile zikrolunmaktadır (1950'de 1.783 nüfus). Ilgaz adı kazaya, garbî Karadeniz bölgesinin tanınmış dağı (2.550 m.) münâsebeti ile verilmiş olup, Kastamonu yolu, kasaba ya-

kınlarından itibâren, Gökçay vâdisini tâkip ederek, bu dağın sırtında 1.775 m.'ye kadar yükselmektedir. Evliyâ Çelebî, Koç-Hisar'ın Osman Gâzî tarafından 708 (1308)'de feth ve tahrip edildiğini yazar ise de, bu bilgiye daha başka bir türk vekayinâmesinde rastlanmamaktadır. O sırada Kastamonu İsfendiyar-oğullarının elinde idi. XVIII. asırda şehrin dışında bir hisarın mevcûdiyeti biliniyordu. Ilgaz kazasının mesâhası 996 km.², nüfusu 24.800 ve köy sayısı 76'dır.

Bibliyografya: *Cihannümâ*, s. 646, 673; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, II, 178; III, 251; C. Ritter, *Erdkunde*, XVIII, 406; R. Leonhard, *Paphlagonia. Reisen und Forschungen im nordlichen Kleinasien*, tür. yer.; F. Taeschner, *Das anatolische Wegenetz* (Leipzig, 1924), I, levha 26; *Belediyeler yıllığı* (1949), II, 265—268.

3. Sivas Koç-Hisarı, Sivas ile Zara arasında ve Sivas'ın 36 km. şimâl-i şarkîsinde, Kızıl-Irmak vâdisinin şimâl kenârında, deniz seviyesinden 1.340 m. irtifâda bulunan küçük bir kasaba olup, şimdi daha ziyâde Hafik adı ile anılmaktadır (1950'de nüfusu 2.236). Burası ismini izleri belli eski sûr bakiyesinden alır. Civarında eski devirlerde iskân edilmiş bir çok mağara ve suyu alçılı göller bulunur. 1848'de buradan geçmiş olan Tchihatcheff, kasabaya halk arasında „Kocasar" denildiğini ve mevcut 100 kadar evin yarısının ermeniler ile meskûn bulunduğunu söyler. XIX. asır sonunda Cuinet kasabanın nüfusunu 1.000 olarak tahmin eder (600'ü türk). Kazanın mesâhası 3.306 km.² olup, nüfusu 50.700 ve köy sayısı 153'tür.

Bibliyografya: Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 695; F. Taeschner, *ayn. esr.*, II, levha 36; *Cihannümâ*, s. 627.

4. Mardin Koç-Hisarı, cenûb-i şarkî Anadolu'da, Mardin'in 27 km. cenûb-i garbîsinde olup, şimdi Kızıl-Tepe denilen kaza merkezi bir küçük kasabadır (1950'de 2.439 nüfus). Kadîm bir iskân mahalline tekabül etmesi çok muhtemel görünen ve yakınında harâbeler bulunan kasaba, Müneccim-Başı *Tarih*'inde (III, 460), Eski Koçhisar adı ile zikredilir. Burası Yavuz Sultan Selim zamanında Bıyıklı Mehmed Paşa ile İranlı Karahan arasında vukûa gelen muhârebe (1515) sâhası olmakla meşhûrdur. Kasabada eski eser olarak, 601 tarihinde, Artuk-oğulları tarafından yapılmış, bir câmi vardır ki, şimdi bir kısmı yıkık bir hâldedir; bir de kule bulunmaktadır. Kazanın mesâhası 837 km.², nüfusu 24.250 ve köy sayısı 86'dır.

Bibliyografya: J. G. Taylor, *Travels in Kurdistan* ... (*JRAS*, London, 1868 XXXV); J. v. Hammer, *GOR*, II, 433: *Belediyeler yıllığı* (1949), II, 623—625.

(Besim Darkot.)

KOÇİ BEY. XVII. asırda yetişen meşhûr bir türk müellifi (V. D. Smirnov, s. 42). İsmi, muhtelif kaynaklarda Koçi, Koca, Kuçi şekillerinde yazılmaktadır. Rusya'ya kaçan kardeşi Hurrem Bey dolayısı ile rus kaynakları bu zâttan Koçi ve Koçu Bey şeklinde bahsediyorlar (*Antsiklopediçeskiy slovar*, nşr. Brokgauz-Efron, XVI, 31, s. 465; *Russkiy ansiklopediçeskiy slovar*, nşr. Berezin, VIII, 382). Bu kelimenin bir ad değil, lekap olması icâp eder. Bursalı Tâhir Bey'e göre, Koçi Bey bir arnavut devşirmesidir. Arnavutça *kuç* kelimesi kırmızı mânasına gelmektedir (*Osmanlı müellifleri*, III, 119; bk. bir de Babinger, *GOW*, s. 414).

Tâhir Bey, yazma bir nüshaya ve Hidiv kütüphânesi fihristine dayanarak, adının Mustafa Bey olup, kendisinin has odadan çıktığını ileri sürüyor (*göst. yer.*). Hakikaten Koçi Bey'in pâdişah ile görüşebilmesi, sık-sık arzlarını verebilmesi için, hükümdarın husûsî hizmetinde olan kimseler arasında bulunması, yâni has-odalı olması gerekir. Bundan başka adının Mustafa olması ihtimâlini hatıra getiren deliller de vardır. Murad IV. ve Sultan İbrahim devri in'am ve ihsan defterlerinde Koçi adlı bir zâta rastlayamadığımız hâlde, 1045—1055 yılları arasında tanzim edilen in'am ve ihsan defterlerinde: ser-oda Mustafa Ağa, Koca Mustafa Çavuş, Deli Mustafa v.s. gibi, Mustafa adları sık-sık geçmektedir (Topkapı sarayı arşiv., nr. D. 525, 4155, 9591). 1045 (1635)'te bir müddet enderûnda bulunan Evliya Çelebî „musâhib silâhdar-ı sâbık Mustafa Ağa"dan bahsetmektedir (*Seyâhat-nâme*, I, 245) ki, bu şahsın da Koçi bey olduğu düşünülebilir.

Koçi Bey'in hayatından bahsedenler, onun enderûnlu, arnavut devşirmesi ve göriceli olduğunu yazarlar. Bu mâlûmat, muahhar asırlarda yetişen kimseler tarafından, kaynak gösterilmeden, verilmiştir. Böyle olmakla berâber, Koçi Bey'in göriceli olduğunu isbata yarayacak delîller vardır. Bunların arasında karısı ile oğlu Sefer Şâh'ın, Görice'nin içinde, kendisinin de bir köyünde yattığı zikredilebilir. Smirnov (s. 42 v.d.), gümülcineli olduğunu ileri sürüyor ise de, bu iddia asılsız görünmektedir. Koçi Bey'in hangi tarihte devşirildiği, hangi hizmetlerde bulunduğu bilinmiyor. Kendisi Ahmed I.'den Murad IV.'a kadar, enderûnda muhtelif odalarda hizmet görmüş, Murad IV. zamanında has odaya alınmış ve pâdişahın musâhip ve mahrem-i esrârı olmuştur. Bu pâdişaha 1631'de takdim ettiği risâle ile itibârı bir kat daha artmış, pâdişahın musâhipleri arasında ön safta yer almıştır. Bagdad seferine iştirâk etmiş, Murad IV.'ın ölümünden sonra pâdişah olan kardeşi İbrahim'in de musâhip ve mahrem-i esrârı olmuştur. Yeni pâdişahın emri üzerine, ona da bir risâle yazıp, 1640 yılında takdim etmiştir. Koçi Bey, uzun hizmet yıllarından sonra ya bu pâdişah veya Mehmed zamanında tekaüde sevkedilmiş ve yahut, Sultan İbrahim'in adamı olması dolayısı ile, saray dışı bir hizmete tâyin edilmiş, bundan sonra memleketi olan Görice'ye gitmiştir. Görice'nin Plament köyünde gömülüdür (*Osmanlı müellifleri*, III, 119; *Sicill-i osmânî*, IV, 63).

Mehmed IV. zamanında, Koçi Bey'in kardeşi Hurrem Bey Rusya'ya kaçıp, Ukrayna'ya yerleşti; hıristiyan olup, Andrey adını alarak, rus asilzâde sınıfına girdi. Çocukları, çarlık sona erinceye kadar, ehemmiyetli muhtelif mevkîlerde bulundular.

Fakat Görice'deki Koçi Bey ahfâdı münkarîz olmuştur (*Nümûne-i edebiyât-ı osmâniye*, s. 37). Memleketi, şahsiyeti, gördüğü vazifeler ve hattâ hayatı hakkında sağlam ve kat'î mâlûmata sâhip olamadığımız Koçi Bey, risâlelerinde bu husûslara yardım edecek ip uçları vermemektedir. Koçi Bey şöhretini, iki pâdişaha takdim ettiği iki kıymetli risâle sâyesinde elde etmiştir.

1. Koçi Bey ilk *Risâle*'sini Murad IV.'a 1041 (1631) yılında takdim etmiştir. Risâle, arzlardan meydana gelmiş olup, muhtelif mevzûları ihtivâ etmektedir. Koçi Bey bu risâlede, Osmanlı devletinin gerileme ve zayıflama sebeplerini Kanûnî Sultan Süleyman zamanına kadar götürmekte, fakat bu devirde devlet kuvvetli olduğundan, vaziyetin meydana çıkmadığını, ancak Murad III. zamanında belirdiğini yazmaktadır (J. v. Hammer, trk. trc., IX, 293'te Koçi Bey'in tenkitleri ile nasıl islâhât yapılacağı husûsunda yazdıklarının hulâsası vardır). Koçi Bey bu risâlede görüşünü bâzan rakamlara, bâzan hâdiselere dayanmak, arasıra da gâyet sert bir dil kullanmak sûretiyle ifâde ve izah etmiştir. XVII. asırda osmanlı tarihçi ve müdekkiklerinin devlet teşkilâtını tenkidî bir mâhiyette tetkik etmek âdetleri değil iken, Koçi Bey'in bu işi yapmış olduğunu görüyoruz. Bilhassa Murad IV. gibi genç, siyâsî tecrübeden mahrûm, sert bir pâdişaha hukmetmekte olduğu imparatorluğun bütün teşkilâtını tenkit etmesi, islâh yollarını göstermesi, onun cesâretine, devlet teşkilâtı hakkındaki geniş vukûfuna delâlet eder.

Bu risâlenin Murad IV. üzerinde büyük te'sirler yapmış olması kuvvetle muhtemeldir. Murad IV.'ın azimkâr ve cezrî hareketlere girişmesinde devrinin hâdise ve vak'alarının da te'siri olmakla berâber, Koçi Bey risâlesi birinci derecede müessir olmuştur denilebilir. Risâlenin takdim edildiği sene, pâdişahın hayatında büyük tahavvüller olduğunu görüyoruz. O tarihe kadar annesinin sözleri ile hareket eden pâdişah, aynı tarihten itibâren idâreyi re'sen eline alarak, Koçi Bey'in ileri sürdüğü esâslar dâhilinde, islâhata başlar: içkiyi ve tütünü men'eder, yeniçeri ve sipâhî zorbalarının elebaşılarını öldürtür, devlet teşkilâtında vazifeli olanlardan sûiistimal ve ihmâlleri görülenleri sert ve amansız cezâlara çarptırır, sipâhî ve zaimlerin durumlarını düzeltmeğe uğraşır; rüşvet ve iltimas ile mücâdele eder. — Koçi Bey'in Murad IV.'a takdim ettiği bu risâlenin bir çok yazmaları ve basmaları olduğu gibi, başka dillere tercümeleri de vardır (bk. *GOW*, 184, 185, 414; Ali Kemalî Aksüt, *Koçi Bey risâlesi*, İstanbul, 1939).

2. Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e de bir *Risâle* sunduğu, XIX. ve XX. asır kaynaklarında kayıtlıdır. Topkapısarayı arşivinde bulunan sekiz arzdan ikisinde, Sultan İbrahim'in tuğrası (Topkapısarayı arşiv., nr. E. 6097, 10289), birisinde de kardeşi Sultan Murad'ın, Bagdad seferine giderken beylerbeylerine, borç para verdiğine dâir kayıtlar vardır (Topkapısarayı arşiv., nr. E. 10289). Bundan başka risâle ve arzlarda adı geçenler de tamâmen Sultan İbrahim devrinin adamlarıdır.

Bu ikinci risâlenin Koçi Bey'e âidiyetinde ihtilâf var ise de, birincisi ile mukayese edilince, ikinci risâlenin de Koçi Bey'in kaleminden çıktığı neticesine varılabilir. Bizi bu neticeye götüren bâzı sebep ve delîller de mevcuttur. Bunlar her iki risâlenin arzlardan meydana gelmesi, ifâde ve üslûplarının aynı olması, Fâtih Millet kütüphânesi nüshasında Koçi Bey'e âit olduğuna dâir bir derkenar bulunması (Ali Kemalî Aksüt, s. 77); muahhar olmalarına rağmen, J.v. Hammer'den Ali Kemalî Aksüt'e kadar, XIX. ve XX. asır tetkiklerinin, Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e de bir risâle takdim ettiğini kabûl etmeleridir.

Risâle ve arzlarda geçen şahıs adlarından bu risâlenin Sultan İbrahim'e, cülûsunun ilk yılında, verildiği anlaşılıyor: pâdişahın tahta çıktığı yıl Mısır vâlisi Mehmed Paşa idi (Topkapısarayı arşiv., nr. E. 10289). Mehmed Paşa Mısır vâliliğinden 1640 ağustosunda azledildi (Naimâ, IV, 433; Topkapısarayı arşiv., nr. D. 7834). Bundan başka Şâhin Paşa 1639'da Bosna beylerbeyi tâyin edildi; 1640'ta bu vazifeden ayrıldı (Ali Kemalî Aksüt, s. 89, 100; *Sicill-i osmânî*, III, 132). Bunlar ve diğer şahıslara âit vazifelerin tetkiki, bu risâlenin

Sultan İbrahim'e 1640 yılı ağustosundan önce verilmiş olduğunu gösteriyor (Ali Kemalî Aksüt, s. 99—104).

Bu risâle, Sultan Murad risâlesinden muhtelif bakımlardan ayrılır. Koçi Bey, Sultan İbrahim risâlesini, çok sâde bir dil ile, hattâ bâzı kelime ve ıstılahları izah etmek suretiyle yazmağa mecbûr olmuştur (Topkapısarayı arşiv., nr. E. 6918, 10289); çünkü uzun yıllar enderûnda yaşadığı için, pâdişahın aklî durumunu, asabî mizâcını ve bilgisizliğini, en az yakınları kadar, biliyordu. Bu sebepten idârî, mâlî, askerî meseleleri, saray teşkilâtını, teşrifât usûllerini, konuşma şekillerini en basit tarzda yazmak zorunda kalmış idi. Bu risâlede Koçi Bey âdetâ bir hoca, Sultan İbrahim de bir talebe gibi görünmektedir (Topkapısarayı arşiv., nr. E. 6997, 9188, 6772, 6918, 10289). Koçi Bey pâdişaha devlet teşkilâtını öğretir, devlet erkânına nasıl hitap ve muâmele edeceğini, fermanlara neler yazacağını, sâde bir ifâde ile, anlatmağa çalışır ve öğütler verir. Sultan Murad'a verdiği risâlede cesûrâne tenkitlerde bulunan Koçi Bey, bu *Risâle*'de âdetâ talebesinden korkan bir hocadır. Her iki risâlede ayrı husûsiyetlerin bulunuşu, muharrirlerin de başkabaşka kimseler olması ihtimâlini ortaya koyuyor ise de, kanâatimizce bu ikinci risâle de Koçi Bey'in kaleminden çıkmıştır. Koçi Bey'in bu risâlede ayrı bir husûsiyet göstermesinin çeşitli sebepleri vardır. Murad IV. diğer kardeşlerini öldürmüş, yalnız Sultan İbrahim, rivâyete nazaran, annesi Kösem Sultan'ın yardımı ile, kurtulmuş idi. Bu suretle Sultan İbrahim mahbus bulunduğu sırada yıllarca ölüm korkusu geçirmiş, „hafakan ve sevdâ illetine" tutulmuş idi (Sabahaddin Kerimoğlu, *Sultan İbrahim deli miydi? Tarih dünyası*, İstanbul, 1951, sayı 25, s. 1057 v.d.). Bu şartlar içinde tahta çıkan Sultan İbrahim sihhati bozuk ve câhil bir hükümdar idi. Yeni pâdişaha devlet idâresini öğretecek bir mahrem-i esrâra ihtiyaç var idi. Bu da, o sıralarda pâdişahın yakınlarından olan Koçi Bey olabilirdi. Koçi Bey, çok muhtemel olarak, Valde Sultan tarafından çok iyi tanınıyor ve himâye ediliyordu. Kendisi onun tavsiyesi ile Sultan İbrahim'e arzlar sunmağa ve pâdişahın sorularını cevaplandırmağa başladı (Topkapısarayı arşiv., nr. E. 10289). Pâdişah ile Koçi Bey arasında cereyân eden „rik'a-i esrâr" (Smirnov, s. 39) ehemmiyetine ve muhtevâsına binâen gizli tutuluyordu. Koçi Bey Sultan İbrahim'e gönderdiği kâğıtları kimseye göstermemesini ve hemen „paralayıp ateşe atmasını" ricâ ediyordu (Ali Kemalî Aksüt, s. 111). Pâdişah müşkilâta düşünce veya her hangi bir şeyi öğrenmek isteyince, Koçi Bey'den soruyor, fermanları ve beratları gönderiyor, Koçi Bey de bunları gözden geçirerek tashih ediyordu (ayn. vesikalar). Koçi Bey'in pâdişaha gönderdiği arzlar (nr. E. 10289) gözden geçirildikten sonra, pâdişahın arzusuna uygun bir şekilde tashih ediliyordu. Hükümdarın kitabı acele göndermesini emretmesi üzerine, Koçi Bey arzlarını bir araya toplayarak, risâle hâline sokmuş ve iki nüsha hâlinde pâdişaha vermiş ve birisinin pâdişahta, diğerinin de sır kâtibinde kalmasını ricâ etmiştir (Ali Kemâlî Aksüt, s. 123).

Topkapısarayı arşivinde bulunan sekiz arzdan yalnız biri, A. K. Aksüt'ün III, IV ve V numaralı arzlarına (nr. E. 10289), bâzı ufak farklar ile, uymaktadır. Bundan risâle ve müsveddeler pâdişaha sunulduktan sonra, arzlardan bir kısmının muhâfazası uygun görülmemiş, kalanlar ise, ya tamâmen veya kısmen değiştirilmiş olmalıdır. Esâsen Koçi Bey matbû nüshadaki arzlara uygun olanların üzerine „kitâba yazılmıştır" kaydını koymuştur, diğerlerine böyle bir işâret yoktur. Bu arzların hepsinde başlangıç ve hâtime tamâmiyle o devrin telhis ve arz başlangıçlarına ve hâtimelerine uymaktadır. Bunlara nazaran bugüne kadar neşredilen Sultan İbrahim'e verilmiş arzlar gözden geçirilirse, bâzılarının başlangıç ve hâtimelerinin bu şekle uymadığı, müstensihler tarafından arzların tamâmen değil, bâzı kısımlarının istinsah edildiği veya başlangıçlarının karıştırıldığı anlaşılıyor (A. K. Aksüt, s. 78, 86, 90, 93, 99, 114). Bu sebepten her iki nüshanın yeniden ele alınması ve ilmî bir şekilde neşredilmesi icâp eder. Bugün için her iki nüsha da ihtiyâcı karşılayacak hâlde değildir.

Bu risâle, ilk defa W. F. A. Behrnauer tarafından, 1896'da almancaya tercüme edildi (*ZDMG*, XVIII, 699—740; krş. bir de *ZDMG*, XI, 111 ve XVI, 271). Ali Kemalî Aksüt, aynı risâleyi Murad IV.'a verilen risâle ile birlikte, 1939'da, neşretti. Bu neşirde Ali Emîri yazmaları arasında (nr. 474) bulunan nüsha esâs alınmış, fakat bundan bahsedilmemiştir. Daha sonra Faik Reşid Unat, *Tarih vesikaları*'nda *Kemankeş Kara Mustafa Paşa lâyihası* adı ile Koçi Bey risâlesi diye adlandırdığımız başka bir nüshayı neşretti (sayı 6, s. 443—480). Bu nüsha 1110 (1699) yılında istinsah edilmiştir ve Kemânkeş Kara Mustafa Paşa'ya âit olmaması icâp eder; çünkü bu zâtın okuyup yazma bilmediği devrin tarihçileri tarafından kabûl edilmektedir (*Fezleke*, II, 234; Naimâ, IV, 58; Vecihî, *Tarih*, 24b). Bu husûsta herhangi başka bir kayıt da mevcût olmadığından, bunun bir müstensih ve nâşir hatâsı olmak ihtimâli hatıra gelmektedir. Bundan başka bu nüshanın birisi Topkapısarayı kütüphânesinde (Revan köşkü, nr. 1323), diğeri British Museum (nr. 11779)'da olmak üzere, iki nüshası daha vardır ve üzerlerinde yalnız *Kanun-nâme* yazılıdır. Topkapısarayı nüshasının müstensihi belli değildir. Yazı ve kâğıtlarından bunun XVII. asırda yazıldığı anlaşılıyor. Mezkûr arşivdeki arzlar ile bu risâle karşılaştırılınca, bâzı küçük imlâ farkları bir tarafa bırakılırsa, tam bir uygunluk görülmesi bu nüshanın müellif tarafından yazıldığı fikrini kuvvetlendirmektedir (Viyana kütüphâneleri nüshaları için bk. *ZDMG*, XVIII, 690 v.d.; şüpheli nüshaları için bk. *GOW*, s. 415).

Sultan İbrahim, Koçi Bey risâlesinin te'siri altında kalmış ve hatt-ı hümâyûnlarını onunkine benzetmiştir. Leh kıralına ve venediklilere yazılan nâmeler ile Mısır vâlisi Mehmed Paşa'ya gönderilen ferman, risâle ve arzlarındaki şeklin aynıdır. Bundan başka Sultan İbrahim'in „beyaz" veya „telhis" üzerine yazdığı „olsun", „hemen veresün", „verdim", „bir hoşça istikamet üzere hizmet edip, yoksa sen bilürsün" v.b. gibi hatt-ı hümâyun tâbirleri hep Koçi Bey'indir (krş. M. Çağatay Uluçay, *Sultan İbrahim deli mi, hasta mı idi? Tarih dünyası*, İstanbul, 1950—1951, sayı 6—24'teki Sultan İbrahim'in hatları).

Koçi Bey risâleleri, Osmanlı devletinin teşkilât, idâre, teşrifât kısımlarına dâir muhtasar ve faydalı bilgileri ihtivâ etmekle birinci derecede kaynak sayılır. Bu risâleler sâde ve tekellüfsüz bir dil ile yazıldığından, anlaşılması gâyet kolaydır.

Aynı devir osmanlı kaynaklarının Koçi Bey'den bahsetmemeleri bu zâtın risâlelerini doğrudan-doğruya pâdişahların şahıslarına takdim etmesinden, devlet teşkilâtını ya tenkit veya pâdişaha bâzı şeyleri öğretmek gibi çok ciddî ve nâzik mevzûları ele alıp, işlemesinden ileri gelse gerektir. Koçi Bey'in adı ve risâleleri, devrine âit kaynaklarda zikredilmemekle berâber, isminin risâleleri dolayısı ile halk arasında yaşadığından aslâ şüphe edilemez. Eğer böyle olmamış olsa idi, muahhar kaynakların Koçi Bey'den bahsetmelerine imkân olamazdı. Halbuki ölümünden iki asır sonra Şânî-zâde, Şinâsî, Ahmed Vefik Paşa, Bursalı Tâhir ve Mehmed Süreyyâ Koçi Bey'in hayat ve eserleri üzerinde durmuşlar, kısa ve kifâyetsiz de olsa, mâlûmat vermişlerdir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka İsâ İbn Sâlih, *Bosna vâlileri*, British Museum (nr. Add. 7834); Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 232; J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (trc. Mehmed Atâ), IX, 293; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, I, 245, 273; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya şehri*, s. 362; Tayyib Gökbilgin (bk. *İA*. mad. İBRÂHİM); Topkapısarayı arşivinde bulunan vesikalar, nr. D. 525, 4155, 9591, E. 4685, 3305, 10289, 6918, 6097, 9188; Franz Babinger, *GOW* (Leipzig, 1927), s. 184 v.d., 414 v.d.; V. D. Smirnov, *Koçibeg Gümülcinskiy* (Petrograt, 1873); *Ansiklopediçeskiy slovar* (nşr. Brokgauz-Efron, Petersburg, 1895), XVI, 31, 465; *Ruskiy ansiklopediçeskiy slovar* (nşr. Berezin, Petersburg, 1878), VIII, 382; Ahmed Vefik Paşa, *Koçi Bey risâlesi* (London, 1279 ve İstanbul, 1303). (M. ÇAĞATAY ULUÇAY.)

KÖH. [Bk. KÛH.]

KOMANA. [Bk. ELBİSTAN.]

KOMOR ADALARI. COMORES, Madagaskar'ın şimâl-i şarkîsinde dört adadan meydana gelmiş bir takım ada olup (büyük Komor yahut Angazica, Möheli, Anjuān, Māyōta), Fransa'nın hâkimiyeti altında bulunmaktadır. Araplar tarafından bu adalara, Madagaskar da dâhil, Cazîrat ve yahut Cazā'ir al-Ḳumr (ekseriyâ Ḳamar („ay") adaları; bk. Ferrand, *ayn. esr.*, aş. I, 44 v. d.) denilmektedir. Bu adaların islâm dünyası ile, ilk olarak, hicretin ilk asırlarında tüccarlar ve yahut cenûbî Arabistan'dan gelen göçmenler vâsıtası ile, münâsebet kurmuş olması mümkündür. İslâmiyetin burada ne zaman kabûl edildiği, kat'î olarak, bilinmemekte ise de, Afrika'dan yahut Afrika sâhillerindeki adalardan gelmiş olduğu muhakkaktır. XVI. asrın başlangıcında Komor adaları, rivâyete göre, evvelce şarkî Afrika'ya yerleşmiş bulunan Şîrāzî hükümdarların idâresine geçmiştir (krş. C. H. Becker, *Islam*, II, 9). Bu adaların ahâlisi, aynı kökten bir lisan konuşan Suaheliler gibi, şâfi'îdirler. Bununla berâber, muvakkat bir zaman için, İbâdîlerin te'siri altında kalmışlardır. Krş. G. Ferrand, *Les musulmans de Madagascar et aux îles Comores*, I — III (Paris, 1891 — 1902), bilhassa III, 130 v. d.; Gevrey, *Essai sur les Comores* (Pondichéry, 1870).

KONAK, türkçe bir kelime olup (*kon-* „konmak, yerleşmek", *ko-* fiilinden mutâvaat şekli), önceleri bir misâfirhâne, bir kervansaray, bir menzil ve bunun sonunda geceyi geçirmek üzere konaklanan bir günlük mesâfe. Daha sonraları büyük ev, otel ve saray mânasına geldi. Umûmiyetle bu isim altında vilâyetlerde vâlinin oturduğu binâ ve hükûmet dâirelerinin yerleştirildiği yer ifâde edilmiştir,

(CL. HUART.)

KONG, garbî Afrika'da Fransa'nın Fil-Dişi (La Côte d'Ivoire) kolonisinin şimâlinde bir

mevkiin mahallî ismi olan *Kpon*'un tahrife uğramış şeklidir. Burası, muhtemelen çok eski bir zamanda, Falafalalar denilen kabîleden Senufolar tarafından kurulmuş olup, bunlar evvelce olduğu gibi, hâlâ putperesttirler.

Kendilerine bir Sarakolle menşe'i atfeden ve Dyula ismi ile tanınan müslümanlar XV. veya XVI. asırda bu havâliye, küçük guruplar hâlinde, gelip-yerleştiler. Ticâret ile geçinen bu insanlar yerli Senufolar tarafından iyi karşılandılar. XVIII. asrın sonunda Dyulalardan Sēku Vatara adlı bir reis, Kpon veya Kong köyünü zorla ele geçirip, burada bir hukûmet kurdu. Vartaların bu hukûmeti, bir müddet sonra, te'sir sâhasını hayli genişletti. Dyulalar savaşçı bir yaradılışta olmadıklarından, kurdukları devlet ehemmiyetli bir askerî rol oynamadı ise de, siyâsî olduğu kadar, medeniyetin gelişmesi bakımından da, mühim te'sirler icrâ etti. Falafalaların eski köyü 1888 'de seyyah Binger tarafından ziyâret edildiği sırada, 15.000 nüfuslu bir şehir hâline gelmiş idi. Yerlilerin iptidâî kulübeleri yanında Dyulalar Sudan üslûbunda evler, üzerlerinde birer çift ehrâmî minâre yükselen beş câmi inşâ etmişlerdi. Aralarında arapçayı güzelce okuyup-yazanlar epeyce çok idi. Dokumacılık, boyacılık ve saz işleri çok faâl idi. Kong 'un şöhreti Nigerya-Sudanı 'na yayılmış idi. İngiliz Mungo-Park daha birinci Afrika seyâhatinde buranın adını duymuş ve varlığından avrupalılara bahsetmiş idi. Bununla berâber, buraya ilk giren avrupalı, fransız seyyahı Binger oldu (1888 şubat—mart). Aynı senenin kânun I. ayında fransız müstemlekeler me'mûru Treich-Laplène kıral Karamoko-Ule Vatara 'ya Fransa himâyesini kabûl ettiren bir muâhede imzâlattı.

İki sene sonra şehir o sıralarda fransızlar ile mücâdele hâlinde bulunan Samori tarafından istilâ tehlikesi ile karşılaştı. Kıralın isteği üzerine fransızların gönderdiği kuvvet, sayı ve techizâtının azlığı yüzünden, Kong 'a varamadı. Böylelikle serbest kalan Samori istediği gibi öc almak fırsatını buldu. Kıral ve eşrâf ile halkın büyük kısmı Bobo-Dyulaso 'ya kaçtı ve ele geçenler kılıçtan geçirildi veya esir edildi; câmiler yıkıldı ve bu suretle o mâmûr şehirden 1896 'da yalnız bir harâbe yığını kaldı. Burası ancak 1898 'de geri alındı ve Samori aynı senenin eylûlünde, yüz-başı Gourand ve Gaden tarafından, esir edildi.

Âsâyiş yoluna girince, buradan kaçan ahâlinin bir kısmı tekrar geri döndü ise de, eski Kong halkının çoğu Bobo-Dyulaso 'da kaldı. Yeni Kong şehri yavaş-yavaş kalkınmakla berâber, 1925 'te buranın nüfusu 3.000 'i geçmiyordu. Bununla berâber, eski kırallık, başta Vatara âilesinden bir reis bulunmak üzere, bir fransız idârecisinin nezâreti altında, yeniden kuruldu. Bu yeni idâre altında yerli Senufo halkı da hürriyet içinde yaşamaktadır.

Bibliyografya: Binger, *Du Niger au Golfe de Guinée par le pays de Kong et le Mossi* (Paris, 1892), fasıl VI, XIII ve zeyil V 'in sonu; M. Monnier, *France Noire* (Paris, 1894), fasıl IX, X ve XI; A. Mévil, *Samory* (Paris, 1899), fasıl VIII ve X; Salvan, *Cercle de Dabakala* (*La Côte d'Ivoire*, fransız garbî Afrika umûmî vâliliğinin nşr., Paris, 1906, 423—467).

(MAURICE DELAFOSSE.)

KONSOLOS (arap. *ḳonṣul*, frs. *ḳonṣūl*), yabancı bir ticâret şehir veya iskelesinde devletinin ticârî menfaatlerini, vatandaşlarının ve tâcirlerinin haklarını koruyan, ticâret gemilerine nezâret eden ve bulunduğu memleket makamlarınca da tanınmış idârî ve ticârî vazifeleri bulunan me'mûra verilen isim olup, latince *consul* kelimesinin türkçe şeklidir.

Bugünkünden ufak-tefek farklar ile ve başka isimler altında, bâzı eski çağ devletlerinde de mevcut olduğu anlaşılan bu me'mûriyetin menşe'i, daha ziyâde, orta çağda bir kısım İtalya ve cenûbî Fransa şehirlerinde, kara ve deniz ticâreti işlerinde, ihtilâfları halletmek vazifesi ile mükellef ve „tâcirler konsolosu“, „denizciler konsolosu“ gibi isimler ile adlandırılan hâkimlere bağlanmaktadır. Mâmafih, XI. asırda Napoli ve Piza gibi bâzı İtalya şehirlerinde *consul et dux* denilen belediye idârelerindeki âmirler ile de alâkası ileri sürülmektedir. Bu unvân, daha sonra, yabancı memleketlere giden tâcirlere refâkat etmek, deniz ve ticâret ihtilâflarını yerinde görmek için ihdâs edilen ve „deniz aşırı memleketler konsolosları“, „ecnebî memleketler konsolosları“ adını alan temsilcilere de verildi ki, bu sûretle, bu teşkilâtın şark limanlarında ve bilhassa islâm memleketlerinde geniş mikyasta bir ehemmiyet kazandığı görülmektedir.

XII. ve XIII. asırlarda Cenova, Piza, Floransa ve Venedik taraflarından şarkta Filistin, Suriye, Mısır ve İstanbul 'da *potestas* ve *bailo* denilen ilk konsolosluklar ihdâs olundu [bk. mad. BALYOS]. Bu ticâret merkezlerinde, bunlar, tâcirlerin mümessilleri vaziyetinde bulunuyor, onların hukukunu ve mahallî hukûmetler tarafından verilen imtiyâzları koruyorlardı. İstanbul 'dakiler Bizans imparatorları tarafından verilen imtiyâzların muhâfazasına itinâ gösteriyor, cenevizlilerin her sene Kefe 'ye gönderdikleri konsoloslar ise, 14 kişilik bir meclis vâsıtası ile, orayı idâre ediyorlardı.

Diğer taraftan, Sakız adası da, XIV. asır başlarında imparator Andronik II. tarafından, imtiyâzı bir Ceneviz âilesine verildikten sonra, bir konsolos vâsıtası ile, idâre edilen kuvvetli bir ticârî merkez olmuş idi.

Müslüman memleketlerinde bu konsoloslara mensûp oldukları milletin ileri gelenleri arasında seçilmiş birer rehine nazarı ile bakılmakta idi. Bunlar, kendi hukûm ve nufûzları altında bulunan yabancıların hareketlerinden ve akdedilen muâhedelerin icrâ ve tatbikından doğrudan-doğruya mes'ûl tutulurlardı. Bu türlü anlaşmaların, ilk zamanlarda, yabancı hukûmetler ile değil de, bu temsilci konsoloslar ile akdedilmiş olması, her hâlde, böyle bir telâkkîye yer vermiş olsa gerektir.

Haçlı seferleri esnâsında konsolosların ve konsoloslukların ehemmiyeti büs-bütün artmış, bunlar kıymetli bir himâye vâsıtası hâlini almış idi. 1238 'den itibâren venedikli bir konsolos (=balyos) Mısır 'da bulunmakta idi. Saint Louis de şark memleketlerinde konsolosluk te'sis eden ilk Fransa kıralı olmuştur. Bu hukûmdar, biri Trablus-Şam, diğeri İskenderiye 'de, iki konsolos bulundurmak husûsunda, 1251 'de, Mısır Memlûk sultanı ile bir anlaşma yaptı ki, bu konsoloslar sonraları zaman-zaman, napolililerin ve katalonyalıların da konsolosları olmuş idi (krş. Saint-Priest, *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie*, Paris, 1877, s. 277; Francis Rey, *La Protection diplomatique et consulaire dans les échelles du Levant et de Barbarie*, Paris, 1899, s. 108, 113).

Orta çağda konsoloslara verilen salâhiyetlerin mâhiyeti ile hudûdu, bulundukları şehrin ve bunların tâbî olduğu memleketlerin hâllerine göre değişiyordu. Ancak, müslüman memleketlerdeki konsolosların diğer yerlerdekilere nazaran daha geniş bir kazâ hakkına mâlik olduklarına ve bu kazâ hakkının şümûlü derecesinin memleketinde konsolosluk ihdâsına muvâfakat eden hukûmdar tarafından tâyin ve tahdit edildiğine şüphe yoktur. Bu devirde Mısır sultanları ile akdolunan muâhedelere göre, konsoloslar mahallî me'mûrların himâyesi altında bulunmak üzere, bu ülkede serbestçe dolaşabilir, şahıslarına âit eşyâdan gümrük resmi vermez ve yine şahsî dâvalarında mahallî me'mûrlar tarafından muhâkeme edilemezlerdi. Yeni çağda konsolosluk müessesesi, orta çağdaki mâna ve mefhûm üzerine kurulmuş idi. Osmanlı devleti, büyük bir devlet olarak, şarkî Akdeniz ve Karadeniz 'e hâkim olunca, belli-başlı ticâret iskele ve merkezlerindeki Avrupa hukûmetleri konsolosları ile türlü temâs ve münâsebetlerde bulundu, ticâret ve deniz işleri mevzuunda onları alâkadar eden hukûm ve anlaşmalar başladı. Bu cümleden olmak üzere, İstanbul 'un fethinden sonra, 1460 'ta, floransalıların Osmanlı hukûmeti ile bir ticâret anlaşması akdine ve „emîn“ tesmiye edilen konsoloslarını (*bailo*) İstanbul 'da bulundurmağa muvaffak olduklarını, bunun kendi vatandaşları arasındaki ihtilâflarda kazâ hakkını kullanmağa salâhiyetli bulunduğunu misâl olarak zikredebiliriz (Francis Rey, *ayn. esr.*, s, 115; Noradounghian, *Recueil d'Actes internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897, I). Bununla berâber Osmanlı imparatorluğunda, ilk defa, bugünkü mânası ile ve sarâhatle konsolosluk teşkilât ve hukûmlerinin Fsansa ile ve Kanûnî Sultan Süleyman zamanında teessüs etmiş olduğu söylenebilir: Bu husûsta ilk vesika, evvelce Mısır memlûk sultanları ile Fransa arasında kararlaştırılmış olup, İskenderiye 'deki fransızların ve katalonyalıların konsolosuna tanınan hakların 6 muharrem 935 (1528) 'te osmanlı pâdişahı tarafından da tasdikına ve bu keyfiyetin alâkadarlara tebliğine mütedâir bulunan „hukm-i şerîftir.“ Buna göre, konsolos, idâre ve nezâreti altında bulunan vatandaşlarının, her hangi bir zarara uğradıkları takdirde, mahallî makamlara şikâyetlerini aksettirecek, kendi aralarındaki ihtilâfları hall, vasiyetnâmeleri ahkâmını infâz ve metrûk eşyâlarını kabûl ve tesellüm edecek, şahsî yiyecek ve giyeceğini tedârik v.s. gibi husûslarda da tam bir serbestîye mâlik bulunacak idi. Diğer taraftan konsolosluğa tâbî gemiler hiçbir suretle zapt ve müsâdere edilemiyecek, resmî sıfatı hâiz bulundukça hak ve salâhiyetleri tahdit olunamayacak ve kendisi de nezâret altında bulundurulamayacak idi (krş. ve tafsilât için bk. Baron de Testa, *Recuil des traités de la Porte Ottomane*, Paris, 1864, I, 23 v. dd.; *Kapitülasyonlar*, trc. Macar İskender ve Ali Reşad, İstanbul, 1330, s. 49 v.dd.). Sonradan receb 941 (1535) muâhedesinde, Fransa 'nın İskenderiye 'den başka dilediği yerlerde de konsolos bulundurmak hakkı tanınmış ve bunların Fransa kıralının tebeası olan tüccar ve vatandaşların aralarındaki hukuk ve cezâ dâvalarını, kendi kanûn ve âdetlerine göre, rü'yet etmeğe salâhiyetleri kabûl olunmuştur ki, bundan Fransa konsolos ve vatandaşlarının „hâric ez memleket“ sayıldığı mânası çıkmaktadır (konsoloslara âit tesbit edilen diğer hukümler için bk. yukarıda mezkûr eserler ve Charrière, *Négociation de la France dans le Levant*, Paris, I, 285 v. dd.). 1557 'den itibâren, Fransa konsolosları Haleb 'de ve daha başka yerlerde yerleştiler (krş. Saint-Priest, *ayn. esr.*, s. 282). İngiltere ile 1580 'de bir

ahidnâme yapıldığı zaman, bu devletin İskenderiye, Trablus-Şam, Cezâyir, Tunus, Trablusgarp ve diğer yerlere konsolos tâyin edebileceği kararlaştırıldı ve 1583'te, ilk iki ingiliz konsolosu, İskenderiye ve Suriye limanlarında vazife aldılar (bk. Ahmed Refik, *Türkler ve kraliçe Elisabeth*, İstanbul 1932, s. 21; A. N. Kurat, *Türk-İngiliz münasebetlerinin başlangıcı ve gelişmesi*, Ankara, 1953, s. 64). Bu devletin konsoloslarına âit hukümlerin, 1010 cemâziyelâhır sonları (1610) tarihli ahidnâmede, daha ziyâde tafsil ve tasrih edildiğini görüyoruz: Elçinin mâlûmâtı olmaksızın, ingiliz konsoloslarının hapsedilip, evlerinin mühürlenemiyeceği, ingiliz tâcirleri gibi, Flandre tâcirlerinin de ödedikleri konsolosluk hakkına Fransa konsoloslarının müdâhele edemiyeceği, kendi aralarındaki ihtilâfları ingiliz konsoloslarının hall ve fasl edecekleri husûsları bu ahidnâmeye dercedildi (krş. Feridun Bey, *Münşeât*, II, 474 v. dd.). Aynı şekilde Avusturya hukûmeti de, 1606 muâhedesini tâkiben, Akdeniz iskelelerinde konsoloslar bulundurmak müsâadesini talep etti ve 1615 tarihli ahidnâmede (madde 10), bu husûs tesbit edilerek, imparatorun bayrağı altında Osmanlı memleketlerine gelen tâcirlerden bu konsolosların yüzde iki konsolosluk hakkı alacakları kararlaştırıldı (Başvekâlet arşivi, *Nemçelü ahidnâmesi defteri*, 57/1, s. 10 ve F. Rey, *ayn. esr.*, s. 145). Bu husûsta daha vâzıh bir huküm Pasarofça ticâret ahidnâmesinin bir maddesinde (madde 5) derpîş edilmiş, Osmanlı devletinin Akdeniz sâhillerinde ve adalarında diğer devletler konsoloslarının bulundukları iskelelere, Avusturya elçilerinin talebi ile, konsolos tâyininin câiz olup, ellerine sened verileceği ve mahallî makamlara, bunları himâye ve siyânet etmeleri için, tenbihat yapılacağı tasrih olunmuş idi (krş. *ayn. defter*, s. 64).

XVII. arasında, hemen-hemen aynı iskelelerde, bunlardan başka Venedik, Hollanda ve İsveç konsolosları görüldüğü hâlde, Rusya ve Lehistan ile yapılan ahidnâmelerde bu devletlerin Osmanlı memleketlerinde konsolosluk ihdâs etmeleri hakkında bir talep ve teşebbüslerine rastlanmamaktadır. Rusya, bu arzuyu ancak Küçük Kaynarca muâhedesi sırasında (1188 = 1774) izhâr etmiş ve bu ahidnâmenin 11. maddesine göre, Rusya lüzûmlu olan her yerde, bâzı muâfiyetleri hâiz konsolos veya vekillerini bulundurmak hakkını kazanmış idi (Başvekâlet arşivi, *Rusya ahidnâmesi defteri*, 83/1, s. 144). Bu devlet çok geçmeden (1195 = 1781) bir me'mûrunu, bu maddeye dayanarak, Eflâk, Buğdan ve Bucak memleketleri için konsolos tâyin ve bunun Yaş ve Bükreş kasabalarından birinde ikamet etmesini talep etti (*ayn. defter*, s. 157).

İlk zamanlarda her hangi bir devlet konsolosu, başka devlet tüccar ve tebeasının, icâbında iki tarafın muvâfakati ile, vekâleten işini görmekte idi. Bâzan da bir takım sebepler ileri sürerek, o yabancı devlet tebea ve tâcirlerinin ödedikleri konsolosluk hakkının kendine âit olduğunu iddia ediyordu. Öteden beri, Fransa, İngiltere ve Hollanda'nın Ege denizi'ndeki adalar ve iskeleler ile Sakız, Kıbrıs gibi yerlerde bulunan ve Osmanlı devleti tebeasından olan hıristiyanların konsolosluk vazifesi görmeleri keyfiyeti daha uzun müddet devam etti. Buralardaki bir kısım zengin ve mülk sâhibi hıristiyan yerlilerin, bu devletler ve konsoloslarına tanınan hak ve imtiyâzlardan faydalanmak ve onların himâyesine girmek için, bu unvanı almaları türlü yolsuzluklara sebep oluyor, bâzan bu devlet tâcirleri ile yerli konsolos arasında ihtilâf ve şikâyetler zuhûr ediyor, bâzan da onları tanımadıkları görülüyordu (Başvekâlet arşivi, *Fransa defteri*, 26/1, var. 1 ve 4). Bu ve buna benzer mülâhazaların te'siri ile, Bâbıâlî, XVII. asır nihâyetlerinde, Sakız, Kıbrıs ve diğer yerlerdeki fransız, ingiliz ve hollanda konsoloslarının bundan sonra, „kendi milliyetlerine mensûp kimselerden olması" yolunda bir karar almış ve h. 1106 senesinde, bu yerlerin kadı ve muhâfızlarına şiddetli emirler vermiş ve İstanbul'daki elçilerine de bunu bildirmiş idi (Başvekâlet arşivi, *Felemenklü ahidnâmesi defteri*, 22/1, s. 2).

Konsoloslara Osmanlı devletince tanınan ve 1740'ta fransızlar ile yapılan muâhededen örneğini naklettiğimiz ve „kapitülasyon" denilen hak ve imtiyâzlar, konsoloslar ile dâvası olanların divân-ı hümâyûnda dinleneceği, vatandaşlarından birinin vefatı vukûunda malının konsolos mârifeti ile, vârislerine verileceği, Osmanlı memleketlerinde alış-veriş, kefâlet ve diğer husûslarda konsolosların kadıya mürâcaat ile, tescil talep edip, hüccet alabilecekleri, yabancılara âit esirler mevzûunda konsolosun sözünün dinleneceği, vatandaşlarının arasındaki ihtilâfları, kendi kanûnlarına göre, konsolosun halledeceği, konsoloslar ile mürâfaa talep eden Osmanlı tebeasının onların tercümanları ile mürâfaa olabilecekleri, konsolos kapılarının emniyeti için, „yasakçı" istihdâm edebilecekleri, kendi tâcirlerinden konsolosluk hakkı alacakları, harâc ve „kasâbiye"den, örfî tekâlîften muâf olacakları gibi husûslar idi (tafsilât için bk. *Muâhedât mecmuası*, I, 8, 13, 14, tür. yer.; II, 4, tür. yer.; III, 76 ve tür. yer.; Testa, *ayn. esr.*, I, 186; Noradounghian, *ayn. esr.*, I, 70, 277 v. dd.; *Kapitülasyonlar*, s. 240 v. dd.; M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, VII, 506; İ. H. Uzunçarşılı, *Merkez ve bahriye teşkilâtı*, s. 56, 269, 301; Başvekâlet arşivi, *Tercümân-ı düvel defteri*, müteferrik 51).

XIX. asırda, konsolosluk müessesesi daha büyük bir ehemmiyet kazandı ve bir çok ihtilâflara ve müzâkerelere mevzû oldu. Rusya'nın Eflâk ve Buğdan'da konsolos bulundurmak istemesinin mahzûrları düşünülerek ve ahidnâmenin buna dâir maddesinin Rusya ticâretine esâs ve mikyas olacak Fransa ve İngiltere devletlerinin konsolos ikame ettikleri yerler demek olacağı ileri sürülerek, evvelâ reddedilmesi, sonra kabûl zorunda kalınması, daha sonra Avusturya'nın da bu harekete imtisâlen, buraya tâyin ettiği bir me'mûru için, konsolosluk berâtı talep etmekte isrâr göstermesi, buna misâl olarak zikredilebilir (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, II, 144 v.d., 291). Diğer taraftan Avrupa devletleri, ticârî ehemmiyeti hâiz olmayan iskelelerde, yerlilerden konsolos ve konsolos vekilleri bulundurmakta ve bunlara fahrî konsolosluk berâtı verdirmekte devam ettiler. Bu gibi konsoloslar, bir iş yapmadıkları hâlde, hem kendileri, hem mensûpları „mahmî" sıfatı kazanarak, sûiistimâl yoluna saptılar. Konsolosların birbirleri ile rekabet edercesine ve para mukabilinde „mahmî vesikası" vermeleri bu asırda akdedilen muâhedelerde Bâbıâlînin müsâadesi olmadıkça osmanlı tebeasına himâye berâtları verilmiyeceği ve konsolosların bunları gizli veya açık bir şekilde himâye etmiyecekleri husûsu dercedilmesine rağmen, aynı hâlin devam etmesi, 1862'de sadrâzam Âlî Paşa'nın büyük devletler elçilerine bir nota vererek, meseleyi bütün çıplaklığı ile ortaya koymasına sebep oldu. Bunda ecnebî ticâreti mevcut olmayan bir çok yerlerde, sâdece yerlileri himâye için, konsolosluklar teşkil edildiği, konsolos vekili sıfatını ihrâz eden bu adamların mahmîler ve tercümanlar peydâ etmek ve mahallî hukûmet ile bozuşmak suretiyle ehemmiyet kazanmağı vazife addettikleri ve Osmanlı tebeası olmaktan mütevellit bütün tekâliften kurtulmak husûsunda ileri sürdükleri iddiaların bir çok mahzûrlar dâvet ettiği bildiriliyordu. Ertesi sene (23 safer 1280 = 9 ağustos 1863) yapılan konsoloslar nizamnâmesi, bu yolsuzlukları kısmen önleyebildi ve konsolosların kullanabilecekleri müstahdem sayısını tesbit etti ise de, ecnebî imtiyâzlarından faydalanmak isteyen bâzı yerliler, bundan sonra, tâbiiyet değiştirmek yoluna gittiler. Bundan beş sene sonra da (1868), ecnebî devletler baş-konsolosları ile konsolosları ve konsolos vekilleri nâmına, gelecek eşyâ hakkında gümrükçe yapılacak muâmeleyi bildiren bir nizamnâme tertip edildi (tafsilât için bk. Fraşerli Mehdi, *imtiyâzât-ı ecnebiyenin tatbikât-ı hâzırası*, Samsun, 1325, s. 35 v. dd., 147 v. dd., ve tür. yer.). Ahidnâmelerde yabancı bir devlete mensûp iki tebea arasındaki hukukî ve ticârî dâvaların Osmanlı memleketlerinde mevcut konsolos mahkemelerinde görüleceğine dâir hukümler bulunduğu gibi, yine bunlar arasındaki cezâ dâvaları da tatbikatta mensûp oldukları konsolosluğun kazâ hakkına dâhil sayılırdı ki, cezâ işlerinin konsolosluk mahkemelerine havâlesi, hâkimiyet hakkına dokunmak gibi mânevî zarardan başka, memleketin âsâyişini muhâfaza bakımından da, büyük mahzûrlar tevlid eylemiş idi. Diğer taraftan iki ayrı memlekete mensûp yabancı arasında zuhûr eden ihtilâflar da, hakkında dâva açılanın mensûp olduğu konsolos mahkemesinde görülüyordu (tafsilât için bk. Fraşerli Mehdi, *ayn. esr.*, tür. yer.). Konsolosluklara âit bu hukümler son zamanlara kadar aşağı yukarı devam etti (muhtelif devletlere âit konsolosluk şartları hakkında tafsilât için bk. *Resâil-i ahdiye* mecm., İstanbul, 1275; bu asrın sonlarında, Osmanlı devleti nezdindeki baş-konsolosları, konsolos ve konsolos vekilleri için bk. *Sâlnâme-i nezâret-i hâriciye*, İstanbul, 1302). Ancak 1897 Osmanlı—Yunan muhârebesinden sonra akdedilen İstanbul muâhedesinde yeni bir konsolosluk mukavelesi ile, yunan konsoloslarının hâiz oldukları gümrük muâfiyetlerinin tâyin ve tahdidi, hukukî ve ticârî meselelerde Osmanlı mahkemeleri tarafından yunan konsolosları hakkında çıkarılacak ilâmât ahkâmının tenfizi, muhtelit dâvalarda konsolosluk me'mûrları, âit oldukları mahkemeye gitmedikleri hâlde, alınması lâzım gelen şartların tavzihi v. b. gibi meselelerde, bir çok imtiyâzlar hafifletildi (krş. *ayn. esr.*, s. 342). Lozan muâhedesi, adlî kapitülâsyonların ilgâsı ile de, konsolosluk müessesesi milletler arasında cârî normal mâhiyetini iktisâp etti.

Osmanlı devleti konsoloslarına *şehbender* denilmekte idi. XVIII. asır sonlarına kadar, böyle bir müessese kurulmamış, fakat Selim III. devrinde, Avrupa devletleri ile siyâsî ve ticârî münâsebetler artınca, bu ihtiyâc kendini göstermiş idi. 1217 (1802)'de pâdişaha verilen bir takrirde, bu husûs mufassal bir şekilde izah edilmiş, yapılan ahidnâmelerde Osmanlı devletinin icâp eden yerlere şehbender tâyin edebileceği tasrih edildiği cihetle, bir müddeten beri Osmanlı tebeasının Avrupa ticâretine evvelkinden fazla rağbet etmesi ve temâsların

artması göz önünde tutularak, bu türlü tüccar, ziyâretçi ve diğer devlet tebeasının işlerini görmek maksadı ile, ahidnâme hükümlerine tevfikan, Sicilyateyn tarafından şehbender nasbedilmesi lüzûmu belirtilmiş, bu takdirde aynı zamanda bunun elde edeceği havâdisleri gizlice bildireceği anlaşılan bu işi yapabilecek reâyâdan birisi aranmış idi. Venedik mukasemesinden sonra, Akdeniz ticâretinin başka bir şekle girdiğini tebârüz ettiren bu takrirde, bundan sonra Venedik sâhilleri ile Ankona ve Triyeste gibi iskelelere, şehbender ünvânı ile, münâsip me'mûrlar gönderildiği takdirde, ticâretin inkişâf edeceği anlatılmış ve bu keyfiyet pâdişah tarafından da kabûl edilmiş idi (krş. Başvekâlet arşivi, *Şehbenderlik defteri*, I, var. 2). Bunun üzerine Malta'ya şehbender olarak, Todoraki, Marsilya'ya selânikli Dimitrios ve Triyeste'ye de Kiryaki Todori tâyin olunmuş ve kendilerine birer mufassal tâlimâtnâme verilmiş idi. Bu tâlimâtnâme cümlesinden olarak, devletin bayrağı ile seyr-ü sefer eden gemilerin her bakımdan himâye ve siyânetine çalışılması, bu bayrağın şeref ve itibârının korunması husûsunda bütün tedbirlerin alınması, Osmanlı tebeası ile diğer devlet tebeası arasında zuhûr edecek ihtilâflarda şehbenderin Osmanlı tebeasının işini üzerine alması, Avrupa ahvâlini etrafı ile tetkik ederek, elde edeceği havâdis ve mâlûmâtı vaktinde riyâset makamına şifre ile bildirmesi, sanık olarak bulunduğu memleket zâbıtası tarafından hapsedilen Osmanlı tebeası için, Osmanlı topraklarındaki diğer devlet konsoloslarının bu gibi ahvâlde takındıkları tavır gibi hareket ederek, bu kimsenin kendisine teslim olunmasını talep ile, evinde mevkûf bulundurması ve iktizâ ederse te'dibi için İstanbul'a göndermesi gibi husûsları sayılabilir (krş. *ayn. defter*, var. 1). Bu sıralarda, bu şehbenderlere bâzan konsolos da deniliyordu (1218'de Cenova ve Marsilya iskelelerine, 1222'de İspanya'nın Cadix iskelesine konsolos tâyin edildiği hakkında bk. *ayn. defter*, tür. yer.). Ekserisi rum tebeadan olarak, muhtelif yerlere tâyin edilen bu şehbenderlerden başka Osmanlı tebeasından olmayan bâzı yerliler de baş-şehbender, şehbender ve şehbender vekili tâyin olunmakta idi (bk. *ayn. defter*, s. 24, 26, 32 ve tür. yer.). Bâbıâlînin 1839'da İran'ın Erzurum, Trabzon ve Bagdad'da bulundurduğu gibi, Osmanlı devleti tâcirlerinin işlerine bakmak üzere de, Tebriz'e bir şehbender tâyin ettiği ve bu maksat ile lâzım gelen tedbiri alması için şark cânibi ser-askeri vezîr Hâfız Paşa'ya emir verildiği görülüyor (krş. *ayn. defter*, s. 32). Bâbıâlî bu kararı daha sonra Rusya ve Hindistan iskelelerine de teşmil etti ve XIX. asır ortalarından itibâren müslüman tebeadan da şehbender tâyinine başladı. Mâmafih bâzı Avrupa ticâret merkezlerinde, yabancılardan şehbender ve fahrî şehbender tâyini keyfiyeti çok defa talep ve icrâ edilen bir mevzû olarak kaldı (tafsilât için bk. *Şehbenderlik defteri*, II, III, tür. yer.). Bu asrın ikinci yarısında, yeniden ihdâs edilenler arasında Palermo, Sohum, Berlin, Zanta, Münich şehbenderliklerini ve kaybedilen veya istiklâllerini elde eden memleketlerden Tırhala, Podgoritsa, Dubnitsa, Kars ve Yenişehir gibi yerlerdekileri zikretmek mümkündür (tafsilât için bk. *Şehbenderlik defteri*, I, 130; II, III, tür. yer.).

Bibliyografya: K. Kapp-Herr, *Batulus, Potestà und Consules* (*Deutsche Zeitschrift für geschichtewissenschaft*, Freiburg, 1895), I; L. Halphen, *Consul, consul et dux, consul romanorum* (*Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 1906, XXVI); De Laigue, *L'institution consulaire et son passé historique* (*Revue d'histoire diplomatique*, Paris, 1890); G. Salles, *L'institution des Consulats* (Paris, 1897); Cappello, *Les consulats et les bailages de la République de Venise* (*Revue de droit international et de législation comparée*, Bruxelle, 1897); A. Schaube, *Storia del commercio dei populi latini del Mediterraneo sino alle fine delle crociate* (Torino, 1915); Belin, *Des Capitulations et des traités de la France en Orient* (Paris, 1870); Aliotti, *Des Français en Turquie* (Paris, 1900); Régine Pernoud, *Les villes marchandes aux XIV. et XV. siècles* (Paris, 1948), s. 57; F. Barel, *De l'origine et des fonctions des consuls* (Petersburg, 1807); Ch. de Martens, *Le Guide diplomatique* (Leipzig, 1866), s. 200 v.d.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

KONSTANTİN, AFRİKALI (CONSTANTİNUS AFRİCANUS), arapça tıbbî eserleri lâtinceye tercüme eden ilk mütercimlerden. V. (XI.) asrın başlarında Tunus („Carthago") 'ta doğmuş ve 1087 yılında cenûbî İtalya'da Capua civârındaki meşhûr Monte Cassino manastırında keşiş olarak ölmüştür. Hayatı hakkında pek az şey bilinmekte olup, bunları da sırf Petrus Diaconus (daha sonra, 1140'ta vefat etmiştir)'un doğruluğuna pek güvenilmeyen vekayinâmesine borçluyuz. Bu esere bakılırsa, Konstantin müslüman imiş; çünkü Bagdad („Babylonia") 'da nahiv, mantık, tabiiyat ve tıp tahsil etmiş, oradan Hindistan'a, Habeşistan'a (?) giderek, tahsilini Mısır'da tamamlamış imiş. Ömrünün 39 senesini seyâhatlerde geçirdikten sonra, memleketine dönmüş ise de, cihanşümûl ilminden dolayı, orada şüpheli bir adam olarak görülmüş ve hayatı o derece tehlikeye girmiş ki, İtalya'ya kaçmak zorunda kalmış. Önce Sicilya'ya gitmiş olması çok muhtemeldir; çünkü bir eserde ismini Constantinus Siculus şeklinde buluyoruz. Oradan normandiyalı fâtih dük Robert Guiscard ile (1077, belki daha evvel) hıristiyan Avrupa'nın en eski tıp mektebinin bulunduğu Salerno (Napoli civarında) şehrine gitmiş. Konstantin orada ders vermiş olabilir; her hâlde şurası muhakkaktır ki, orada bir çok yunan ve arap eserlerinden, arapçadan latinceye tercümeler yapmış (bu tercümeler ekseriyâ serbest yapılmıştır; çünkü bunların te'lifini kendine atfediyordu) ve bu suretle Salerno'da ve umûmiyetle İtalya'da tıp tahsilinde ilk büyük hamleyi yapmıştır. Bu hamle, XII. asırda İspanya'da (Toledo) te'sire devam etmiş ve hıristiyan Avrupa ortaçağ ilminde „arabisme" devrini yaratmıştır. Konstantin'in ne zaman hıristiyanlığı kabûl ettiğini ve ne zaman keşiş olduğunu bilmiyoruz. Kendisinin, Monte Cassino râhibi tarafından, saygı ile kabûl edildiği ve mütercimlik faâliyetini çok uzun süren ömrünün nihâyetine kadar devam ettirdiği muhakkaktır. Salerno'da talebesi ve halefi olarak, mürted Johannes Afflacius (al-Fāsī ?) Saracenus zikredilmektedir.

Konstantin'in en mühim tercümeleri şunlardır: Ḥunayn b. Isḥāḳ ve talebelerinin yunanca eserlerin arapça tercümelerinin tercümesi; Hippocrates'in „Aphorism"'i (vecizeleri) ile „Prognostik"'i (= inzâr = hastalığın neticesini evvelden tâyin etmek ve had hastalıklarında teşhis ve perhiz), Calinos'un bunlara âit şerhleri; Calinos'un „Megatechne"'si (büyük tedâvi ilmi); Glaukon'un „Michrotechne"si ile sahte Calinos eserleri; Calinos'un „Tedâvi" eserine Ḥunayn b. Isḥāḳ [b. bk.]'ın yazdığı medhal ile ʿAlī b. Riżvān (V. = XI. asrın Mısır tabîplerinden)'ın buna yazdığı şerh.

Arap eserleri arasında Afrikalı Konstantin'in tercüme ettiği eserler şunlardır: göz tedâvîsi hakkında Ḥunayn b. Isḥāḳ'ın *al-ʿAṣar maḳālāt fi 'l-ʿayn* ismindeki eseri („Constantini liber de oculis"); Isḥāḳ b. Sulaymān al-Isrāʾīlī (286=900 tarihine doğru)'nin unsurlar, idrar, növbet ve perhiz hakkındaki eserleri; İbn al-Cazzār (IV. = X. asır)'ın *Zād al-musāfir* adlı eseri („Viaticum"); ʿAlī b. al-ʿAbbās al-Macūsī (İran, IV. = X. asır)'nin *Kāmil al-ṣināʿa al-ṭibbīya* adındaki tıp ansiklopedisi („Pantechne"). al-Rāzī'nin bir takım eserlerini de tercüme etti. Kostantin umûmiyetle tercümelerinde kısaltmalar yapmakta ve anlaşılması güç olan yerleri atlamakta idi. Latincesi iyi olmayıp, tercümelerini aynen naklettiği arapça fennî tâbirler ile doldurmakta idi. Bununla berâber orta çağın başlarında Avrupa'nın çok acınacak hâlde bulunan tabâbetini, bir çok arap ve yunanca eserler ile zenginleştirmek meziyetini göstermiştir.

Bibliyografya: Konstantin'in eserleri 1536—1539'da Basel şehrinde *Constantini Afr. Opera conquisita...* adı altında neşredilmiştir. Bundan başka *Articella*'da ayrı eserler (matbaacılığın yeni çıktığı zamanlara âit bir çok eserler, Venedik, 1478—1500, ile bunların sonraki baskıları) ve diğer basılmış ezerlere zeyil olmak üzere: *Albucasis Methodus Medendi* (Basel, 1541); *Rhazis Opera parva* (Lyon, 1510), *Omnia Opera Ysaac* (Lyon, 1515) v. b. — M. Neuburger, *Geschichte der Medizin* (Stuttgart, 1911), II, 287 v. dd.; F. H. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*[4] (Philadelphia, 1929); G. Sarton, *Introduction to the History of Science* (Baltimore, 1927), I, 769; M. Steinschneider, *Die europäischen Übersetzungen aus dem Arabischen* (*SB Ak. Wien*, cild 149—151); ayn. mll., *Virchow's Archiv*, XXVII, 351—410; Charles Singer, *A Legend of Salerno...* (*Johns Hopkins Hosp. Bull.*, XXVIII, 64—69); Friedr. Hartmann, *Die Literatur von Früh- und Hoch-Salerno* (tez, Leipzig, 1919), s. 9—14; L. Choulant, *Handbuch d. Bücherkunde f. d. ältere Medicin* (Leipzig, 1841), s. 253—256; L. Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science* (New-York, 1922), I, fasıl 32.; Ch. Daremberg, *Notices et extraits des manuscrits médicaux* (Paris, 1853), s. 86; R. Creutz, *Der Arzt Constantinus Africanus von Montecassino* (*Stud. u. Mitt. z. Gesch. d. Benediktinerordens*, yeni seri, 1929, XVI, 1—44; K. Sudhoff, *Konstantin der Afrikaner und die Medizinschule von Salerno* (*Sudh. Arch. f. Gesch. d. Med.*, XXII, 293—298); Herm. Lehman, *Die Arbeitsweise des Const. Afr. u. d. John. Afflacius* (*Archeion*, 1930), XII, 272—281; J. Hirschberg, *Über das älteste arabische Lehrbuch d. Augenheilkunde* (*SB Pr. Ak. W.*, 1903, XXIX).

(MAX MEYERHOF.)

KONYA, iç Anadolu'nun cenûp kısmının başlıca şehri ve vilâyet merkezi olup, aynı ismi taşıyan geniş ovanın şimâl-i garbî kenarında ve garpta Toros sistemine bağlanan dağların etekleri yakınında, 37° 52′ şimâl arzında ve 32° 31′ şark tûlünde, deniz

seviyesine göre, 1027 m. (demir yolu istasyonunun râkımı) irtifâda bulunur. Konya, Anadolu'yu baştan-başa kesen ve kadîm çağlardan beri ehemmiyetini muhâfaza eden büyük cadde üzerinde yer aldığı gibi, demir yolu ile bir taraftan İstanbul (750 km.) ve İzmir (705 km.)'e, diğer taraftan şarkî Anadolu'ya, Irak'a ve Suriye'ye bağlanmakta, son senelerde inşâ edilen 264 km. bir şose sâyesinde, Ankara ile irtibâtı kolaylaştırılmış bulunmaktadır. Şehrin coğrâfî vaziyeti bakımından, münâkale şartları üzerinde dururken, ayrıca garptaki dağları inkıtâa uğratan arzânî bir gedikten göller bölgesine (Beyşehir) ve dolayısı ile Akdeniz kıyılarına (Antalya) ulaşma kolaylıkları da hatırlanmalıdır. Şehrin coğrâfî mevkiine gelince, umûmiyetle yağışları az, tabi'î manzarası bakımından, kurak boz-kır görünüşünde olan bu bölge içinde garptaki volkanik menşe'li dağların eteğinden doğan suyu bol kaynakların oynadığı rol bilhassa dikkati çeker. Bu kaynakların suyu, erişebildiği yerlerde, kavak ağaçlarının hâkim olduğu sık bir yeşillik örtüsü meydana getirir ki, bunlar çıplak dağ yamaçları ve ağaçsız ova içinde gerçekten bir vâha manzarası arzeder. Diğer taraftan, ovanın sözü geçen sulardan faydalanan bir yerinde, kısmen sun'î telâkkî edilebilecek bir tepenin mevcûdiyeti, etrafı hendek ile kuşatılabilecek bir iç kalenin inşâsını kolaylaştırmak suretiyle, müstakbel şehrin kurulmasına âmil olmuş bulunabilir. „Alâeddin tepesi" ismi ile tanınan bu mevkîde, bâzı kalkolitik bakiyelere rastlanması, buranın daha tarihten önce iskân edilmiş olması ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

Klâsik eski çağ kaynaklarında şehrin Ikonion ('Ικόνιον) olarak geçen adı, mûtâd olarak tasvir mânasına gelen ikon (εἰκών) aslına bağlanmakta, bu ise, Deukalion tûfanından sonra Prometeus'un yaptığı insan şekilli kalıplara veya evvelce Danaia adını taşıyan şehre musallat olmuş bulunan ejderin kafasını kesen Perseus'e, şükran ifâdesi olarak, dikilen tasvire bağlanmakta, bu son rivâyet, şehirde basılmış paralar üzerinde Perseus ile ejderin (Gorgo) resminin bulunması ile desteklenmektedirr. Bununla berâber, şehrin bir yol taşı üzerinde Konion şeklinde rastlanan isminin Frikya dilindeki Kawania kelimesinden iştikak ettiği ve bunun grekçe karşılığının Καοανια olduğu da ileri sürülmüştür (krş. Calder, *Journ. hel. Stud.*, XXXI, 161—215). Menşe'i ne olursa-olsun, Konya Anadolu'nun eski çağdan beri aynı ismi taşımakta devam eden şehirlerinden biridir. Bu isim, Roma hâkimiyetinde Iconium, Bizans devrinde Τοκόνιον (Chalkokondylas, Bonn tab., s. 243) şeklinde yazılmış, muhtelif haçlı kaynaklarında Yconium, Conium, Stancona (< 'ς τὰν Εἰκόνα), Cunin, italyan sâhil-nâmelerinde Conia, bâzı eserlerde Cogne veya Cogna şeklinde geçer (krş. W. Tomaschek, *Zur hist. Topographie v. Kleinasien im Mittelalter*, Wien, 1891). Arap kaynaklarında, menşe'den itibâren, Ḳūniya şeklinde görülen ismi, yeni garp eserlerinde Conia, Konieh veya Konia şeklinde yazılmış olup, şimdi türk imlâsı bu eserlerde de kullanılmaktadır.

Çevresinde tarihten evvelki devirlere âit iskân izlerine rastlanan Konya'nın kadîm tarihi hakkında pek az şey biliniyor. Konya havâlisi, iç Anadolu'nun büyük bir kısmı gibi, uzun zaman hititlerin hâkimiyeti altında kaldıktan sonra, frikyalılara geçmiştir. Bir müddet Lidya hâkimiyeti altında kalmış olan Konya, VI. (m. ö.) asrın ortalarından itibâren, Anadolu'nun büyük bir kısmı ile berâber, iranlılar tarafından istilâ edilmiş ve bu imparatorluğa bağlı bir satraplık içinde kalmıştır. Lidya satrabı ve Darius II.'un oğlu olan Kurus'un isyânı sırasında, „On binler" ile berâber, Konya'dan geçen Xenophon, burayı Frikya'nın en şarktaki şehri olarak gösterir ise de, daha sonraki kaynaklarda, Konya hep Likaonya içinde sayılır. IV. (m. ö.) asrın ikinci yarısında, İran hâkimiyetine son veren İskender'in devletine, onun ölümünde Selefkîlere ve daha sonraları Bergama kırallarının eline geçen Konya, bunlardan Attalos III.'un vefatında, bütün toprakları ile berâber, Roma imparatorluğuna ilhak olunmuştur. Strabo (XII, 568), burayı münbit ve kalabalık bir memleket içinde, küçük bir şehir olarak gösterir; Plinius'un ifâdesi ise, şehrin ehemmiyetli bir merkez olduğu fikrini verir. Hıristiyanlığın yayılışı sırasında, havârîlerden Paulus'un ikametinden itibâren ehemmiyeti artmış bulunan Konya, Trajan devrinde, rumlar ve yahudiler ile meskûn bir şehir olarak gösteriliyordu (krş. *Act. apost.*, 13, 51; 14, 1). VI. asır Süryânî vekayiânâmeci Malalas, şehrin eski adının Amandia olduğunu söyler. Bir aralık Claudiconium ismini almış ve belki Colonia aelia Hadriana denilmiş olan Konya'nın bu devirlerdeki tarihine dâir fazla bir şey bilinmez. Bu devirden kalma eserler de yok gibidir. Yalnız Alâeddin tepesinin cenûb-i şarkîsindeki Muhâcir pazarı semtinde yapılan bir hafriyâtın meydana koyduğu binâ temeli ile mozayik, yakın bizans devrinden kalma olarak, teşhis edilmiştir. Konya'da yine eski çağdan kalma bir „yer-altı mezarı" bulunur. Ayakta duran kadîm bir binâ bulunmamakla berâber, Konya'da, lahid, heykel ve

kabartma tezyinât gibi, eserlere rastlanır. XIX. asrın ortalarına kadar Konya'yı ziyâret etmiş olan arvrupalı seyyahlar bu eserlerin çoğunun o zaman mevcut bulunan Selçuklu sûrlarını süslemekte olduğunu görmüşlerdir. Bunlardan bâzılarının resimleri L. de Laborde tarafından yapılmıştır (bk. levha 3,4). Texier, çoğu yine sûrların yapısı içine oturtulmuş 20 kadar mermer arslan bulunduğundan bahsetmektedir (bir kısmı, muhtemel olarak, Hitit eseri). Geçen asrın yarısında, sûrlar yıktırılınca, kabartmalar ile yunan ve Româ kitâbelerini ihtivâ eden taşların bir çoğu silinerek, yeni inşâatta kullanılmış, geri kalanlar ise, heykeller, sütun başlıkları ve diğer taş parçaları ile berâber, Huart tarafından „metrûk bedesten" denilen „toprağa yarı gömülü bir harâbe" içinde saklanarak, zamanımıza kadar bâkî kalmıştır. İplikçi medresesi adı verilen bu binânın câmi kısmı, 1938'den sonra tâmir edilerek, şimdi klâsik eserler müzesi hâline konulmuş, ayrıca, Konya civarında bulunan lahidler, adak taşları, heykel ve keramik parçaları da burada toplanmıştır.

VII. (m. s.) asrın başlarında Anadolu'da vukûa gelmiş olan Sâsânî istilâsı önlendikten az sonra, uzun süren müslüman taarruz ve akınları başladı. Daha o asrın ortalarında Mu'âviya orduları Konya'yı ele geçirmiş, fakat burada fazla durmamışlardı. Aynı hâdise VIII. asrın başında da tekrarlandı. Emevîlere halef olan Abbâsîler de müteâkip asrın ilk yıllarında buradan geçtiler. İstilâlar X. asrın başına kadar devam etti. Bu sıralarda Konya, hudûda nisbeten yakın bulunduğu için, sık-sık müslüman mücâhidlerinin taarruzuna uğradı. Bu suretle, bir çok Anadolu şehirleri gibi, Konya'nın da bu yüzden çok zarar görmüş olduğuna hukmedilebilir. İslâm akıncılarının başlıca üssleri olan Tarsus'un 956'da imparator Nikephoros Phokas tarafından zaptı üzerine, Torosların berisinde kalan topraklar bir asırdan fazla bir müddet içinde istilâlardan uzak kaldı.

XI. asrın ikinci yarısında, bu sefer türk beylerinin idâre ettiği istilâlar yeniden başlayarak, hızla genişledi. 1069'da Konya yağma edildi (krş. M. H. Yınanç, *Selçuklular devri*, I, 67). İmparator Romanos Diogennis'in önleme gayretine rağmen, bu akınlar bir türlü durdurulamadı. Alp Arslan'ın Malazgirt zaferinden sonra, akınlar gerçekten Anadolu'nun fethi mâhiyetini aldı. Selçuklu hânedanından Kutulmuş'un oğlu Süleyman, Konya şehrini (müellifi mechûl bir Selçuklu tarihine göre, Martavkosta isimli bir bizans vâlisi elinden ve yakındaki Gâvele kalesi ile berâber (krş. M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 104) zaptetti. Anadolu'da harbeden beylerden bir kısmı Süleyman Şah'a Konya'da bi'at ettiler; Bagdad'daki Abbâsî halifesi de kendisine, hukümranlık menşûru, sancak ve hil'at göndererek, *Sulṭān* unvânı'e hitap etti (krş. İbn Bībī, nrş. Houtsma, *Recueil de textes...*, III, 2). Adı geçen hukümdar tarafından İznik şehrinin fethine kadar (1080), Konya, Anadolu Selçuklu devletine pâyitaht oldu ve eski çağlarda erişemediği bir gelişme ve umrâna kavuştu. Selçukluların pâyitahtlarını ve umûmî karargâhlarını iç Anadolu'dan Marmara bölgesine taşımaları, hâkimiyetlerini hangi istikamette genişletmek arzusunda olduklarını gösterir. Bununla berâber, maddî kudretten mahrûm olan Bizans imparatorlarının siyâset oyunları ve bununla alâkalı olarak, Anadolu istikametini alan haçlı seferleri, Anadolu Selçuklu saltanatının yeniden iç Anadolu'ya çekilmesi gibi bir netice yarattı ve daha sonraki asırlarda devletin şarktan moğul istilâsı ile tehdide uğraması, hukümdarların gözünü, ister-istemez, garptan şarka çevirdi; böylelikle Konya, 1097'den itibâren, yeniden ve Selçuklu devletinin sonu gelinceye kadar, pâyitaht olarak kaldı. Bu tarihte ikinci haçlı kuvveti Konya önünden geçti ve Merâm bağlarında bir müddet dinlendikten sonra, Toros geçitlerine doğru yoluna devam etti. Haçlıların arkasından, bizanslılar garbî Anadolu'da kaybetmiş oldukları yerleri geri alarak, hemen-hemen bir asır müddetle ellerinde tuttular ve 1177'de Hoyran gölü civarında Myriokephalion geçidinde Kılıç Arslan II. bunları tam bir bozguna uğrattıktan sonra, garbî Anadolu'daki kayıplarını kısmen telâfî etti. Geniş topraklarını 11 oğluna dağıtmış olan bu hukümdar büyük oğlu Ḳuṭb al-Dīn Malikşāh'ın taarruzuna uğramış ve 584 (1188/1189)'te Konya'yı ele geçiren Malikşāh kendisini veliahd yapmağa babasını zorlamış idi. İşte üçüncü haçlı seferi Kılıç Arslan II.'ın büyük oğlu yanında yarı-esir durumunda yaşadığı son demlerine rastlar. Haçlıların baş-kumandanı olan imparator Friedrich (Barbarossa) 1190'da, Konya önüne geldi. Haçlıların esâs kuvvetleri, muhtemel olarak imparator ile berâber, Merâm'da dinlenirken, Schwab dukasının kuvvetleri şehrin sûrlarını zorlayarak, Konya'ya girdi ve çarşıyı yağma ederek, bir çok insan öldürdü (18 mayıs 1190). Bu sırada iç kaleye kapanmış olan Kılıç Arslan ve oğlu, imparatora sulh teklif ettiler. Esâs gâyesi Anadolu'yu fethetmek olmayan ve burada tutunmanın güçlüğünü takdir eden imparator buna râzı oldu ve Konya'da beş gün kaldıktan sonra, ordusu ile berâber, buradan ayrıldı. Ertesi sene Ma-

likşāh Kayseri'de huküm süren kardeşi Nūr al-Dīn'in üzerine yürüdüğü sırada, Kılıç Arslan büyük oğlunun yanından kaçabildi ve sonunda, merkezi Ulu-Borlu olmak üzere, göller bölgesinde huküm süren en küçük oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav'in yanına ilticâ ederek, onunla berâber Konya üzerine yürüdü. Sultanın gelişini gören konyalılar, şehri ona teslim ettiler. Bundan sonra, küçük oğlu ile Malikşāh üzerine yürüyen Kılıç Arslan, Aksaray'ı onun elinden alamadan öldü (588 = 1192). Saltanatı uzun sürmüş olan bu hukümdarın Konya'yı imâr husûsunda büyük gayretler sarfettiği, haçlı seferine iştirâk edenlerin yazılarında Konya'nın Almanya'daki Kolonya şehri eb'âdında büyük ve zengin bir şehir olduğu ifâdesinden anlaşılmaktadır. Bu devirde Konya, Anadolu'yu baştan-başa geçen büyük yol üzerinde, canlı bir ticâret merkezi idi (bu yol hakkında krş. Fr. Taeschner, *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, Leipzig, 1924, I, 77 ve Konya'nın bu yol üzerindeki rolü husûsunda bk. s. 92 v.d., 129 v.d., levha 10.3, bir de İbn Ḫurdaẕbeh, nşr. de Goeje, *BGA*, VI, 100 v.d.).

Kılıç Arslan II.'ın ölümünde Konya tahtına çıkan Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I. burada uzun müddet kalamadı; Tokat'ta hukûmet süren Rukn al-Dīn Sulaymān, Konya üzerine yürüyerek, şehri kuşattı. Büyük kardeşine karşı koyamayacağını anlayan Ġiyāṯ al-Dīn, ondan bir amannâme alıp, maiyeti ve sonradan kendisine katılan iki oğlu ile berâber, Bizans'a çekildi (1197). Rukn al-Dīn Konya saltanatını eline aldı. Yedi sene sonra Ġiyāṯ al-Dīn onun ölüm haberini alınca, kendisini dâvet edenlerin isteğine uyarak, memlekete döndü (600 = 1204). Bu sırada Rukn al-Dīn Sulaymān'ın maiyeti, onun yerine, küçük yaştaki oğlu Kılıç Arslan III.'ı tahta çıkartmışlardı. Ġiyāṯ al-Dīn, Konya'yı bir ay kadar kuşattı ise de, şehri ele geçirmeğe muvaffak olamadan, Ilgın'a çekildi; fakat bu sırada Aksaray halkı, kendisini dâvet ederek, şehirlerinin kapılarını ona açtıkları için, konyalılar da aynı hareketi taklit ettiler. Bu sâyede Ġiyāṯ al-Dīn, Kayḫusrav I. unvanı ile, ikinci defa tahta çıktı (601=1205) ve kendisinin saltanatına muhâlefet etmiş olan kadı Tirmizī'yi idâm ettirdi ve Kılıç Arslan III.'ı da Gâvele kalesinde öldürttü. Bundan sonra Anadolu'da geniş bir fütûhât seferine çıkan, bu arada (1207) Antalya'yı fetheden Kayḫusrav I., bizans imparatoru Laskaris'e karşı giriştiği savaş esnâsında, Alaşehir önünde verilen meydan muhârebesinde öldü (607=1211). Muvakkaten Alaşehir müslüman mezarlığına defnedilen nâşı, bilâhare Konya'ya nakledilerek, 'Alā' al-Dīn câmii yanındaki medfene gömüldü. Kayseri'de kendisine bi'at edilen oğlu 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs I., ilk olarak, saltanat iddiasında bulunan kardeşi 'Alā' al-Dīn (Kayḳubād)'in tecâvüzünü önlemek zorunda kaldı. Ömrünün büyük kısmını seferlerde geçiren ve 1220 yılında genç yaşında ölen bu hukümdarın cenâzesi, diğer Selçuklu sultanları gibi, Konya'ya getirilmeyerek, vasiyeti üzerine, Sivas'ta yaptırmış olduğu türbeye gömüldü ve hapiste bulunan kardeşi 'Alā' al-Dīn, Kayḳubād I. unvânı ile, tahta dâvet edildi. Selçuklu hükümdarlarının büyüklerinden olan 'Alā' al-Dīn zamanında Konya için parlak bir mimârî gelişmesi ile kendisini gösteren bir ümrân devri en yüksek mertebesine varmış bulunuyordu. Konya sûrları onun zamanında tamamlandı, şehirde câmi ve medreseler inşâ olundu.

'Alā' al-Dīn Kayḳubād I.'ın Kayseri ordugâhında ölümü (1237) üzerine tahta çıkan büyük oğlu Ġıyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II. zamanında Konya'nın umrânı devam etti ise de, cülûsundan az sonra Babaîlerin sebep oldukları ayaklanmalar güçlükle bastırıldı ve çok geçmeden, memleket daha büyük bir tehlike ile karşılaştı. Anadoluya saldıran moğullar Selçukluları Köse dağında bozguna uğrattılar (1243) ki, bundan sonra Selçuklu devleti moğul hanlarının keyfî hâkimiyetleri altına girdi. Bu devirde tedbirli idâreleri ile devletin siyâsî inhitâtını geciktirmeğe çalışan iki büyük devlet adamı, aynı zamanda Konya'da feykalâde ehemmiyetli san'at eserleri bıraktılar ki, bunlardan birincisi, Karatay medresesinin bânisi olan emîr Calāl al-Dīn Karatay b. 'Abd Allāh (ölm. 649=1251/1252) ve diğeri de büyük vezîr (*ṣāḥib*) Faḫr al-Dīn b. Ḥusayn (lekabı: Ṣāḥib-'Aṭā'; ölm. 684=1285) olup, bu sonuncunun eserleri İnce-Minâreli mescid ile Lârende mescididir.

Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II.'in ölümünde yerine geçen oğlu 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs II., saltanatını tasdik ettirmek için, moğul pâyitahtına dâvet edildiği zaman, kendisi Konya'da kalarak, yolların emniyetsizliği bahânesi ile, oraya kardeşi Kılıç Arslan'ı göndermiş idi. Kılıç Arslan 1248'de Anadolu'ya dönerek, moğulların yardımı ile Sivas'ta istiklâlini ilân edince, emîr Karatay'ın tedbiri sâyesinde vaziyetin karışık bir dâhilî harp hâlini alması önlenmiş ve 647 (1249)'de 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs II.'un diğer iki kardeşi ile berâber saltanat sürmesi esâsı kabûl ettirilmiş, bu tarihten itibâren 652 (1254)'ye kadar, üç kardeşin adı yazılı para bastırılmış ve müşterek hutbe okunmuş idi. Fakat Karatay'ın ölümünden sonra, çok

geçmeden, ayrılık başladı; bir aralık tek başına saltanat sürmeğe muvaffak olan Kaykā'ūs II., moğul tahakkümünden kurtulmak için, onların Anadolu umûmî vâlisi Baycu Noyan ile harbe karar verdi ise de, Sultan-Hanı savaşında mağlûp oldu (1256) ve Konya moğullar tarafından kuşatıldı. Şehir halkı onlara ağır hediyeler göndererek, yağma ve tahribin önüne geçebildiler ise de, sûrların bâzı kuleleri yıkıldı. Bu aralık Bizans'a kaçmış olan Kaykā'ūs II., bir fırsat bulup, tekrar Konya'ya geldi (1257), Baycu Noyan'ı Yıldız dağında mağlûp etti (1258) ve Selçuklu devletinin Kızıl-Irmak garbında kalan topraklarına sâhip oldu. Fakat Mu'īn al-Dīn Parvāna'nın desteklediği Kılıç Arslan, moğullar ile berâber Konya'ya yürüyünce, Kaykā'ūs II. tac ve tahtını, kat'î olarak, terketmek zorunda kaldı (1261). Moğulların elinde bir oyuncak durumuna düşmüş olan Kılıç Arslan IV.'ın saltanatı uzun sürmedi ve hareketli geçti. Türkmenler memleketin bir çok yerlerini alt-üst ettiler ve Konya civarında yüzlerce köyü yaktılar, hattâ konyalıları kendilerine teslim olmağa dâvet bile ettiler. Bunları Konya'nın garbında Gâvele önünde yenen Mu'īn al-Dīn Parvāna, nihâyet Kılıç Arslan IV.'ı öldürüp, yerine küçük yaştaki oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav III.'i geçirmek suretiyle, memleketin idâresini bizzat eline almak istedi (1266). Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī'nin vefatı, Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav III. devrine rastlar (1273). Bu sırada Anadolu, İlhanlıların dâimî tehditleri altında bulunmakla berâber, Mısır memlûk sultanlarının da müdâhalesine mevzû olmağa başlamış idi. 1277'de Baybars'ın Kayseri'yi işgâl etmesi üzerine, Parvāna, Kayḫusrav III.'i yanına alıp, Konya'dan Tokat'a kaçmış idi. Konya'nın cenûbundaki dağlık bölgede (Ermenâk, sonra Lârende) yarı muhtar huküm süren Karamanlılar, Memlûklerin himâyesine de güvenerek, Mu'īn al-Dīn Parvāna'nin dâhilî rekabetler yüzünden katledilmesinden, sultanın ve Ṣāḥib Faḫr al-Dīn'in Konya'da bulunmasından faydalanarak, bu karışık devrede Konya'yı ele geçirmek istediler. Bunların başında bulunan Mehmed Bey, şehri kuşatarak, konyalıları kendisi ile berâber olmağa dâvet etti. Başında Amīn al-Dīn Mikā'il'in bulunduğu kuvvetler bir müddet Karamanlılara [b. bk.] mukavemet gösterdiler ise de, sonunda teslim oldular. Mehmed Bey Selçuklu âilesine mensûp olduğu anlaşılan ve tarihte Cimri ismi ile tanınan Ġiyāṯ al-Dīn Siyāvuş'u, Selçuklu sultanı olarak, Konya tahtına çıkarttı ve kendisi de onun vezîri oldu (676 = 1277). Fakat Ṣāḥib-'Aṭā' oğullarının kuvvetleri ona karşı çıktı. Mehmed Bey Develi-Karahisar seferinden Konya'ya dönüşünde, Kadı Sirāc al-Dīn'in teşvikı ile hareket eden konyalılar şehrin kapılarını ona açmadılar. Kayḫusrav III.'i destekleyen moğul kuvvetleri Şams al-Dīn Cuvaynī kumandasında Konya'ya gelince, onu memnûniyetle karşıladılar. Mehmed Bey çarpışmada öldürüldü ve Cimri de Develi'de ele geçirildi (J. v. Hammer, *Gesch. der Ilchane*, I, 298; İbn Bībī, VI, 330). Fakat bundan sonra Konya, Karamanlıların sık-sık vukûa gelen tehditlerden kurtulamadı. Bunlar fırsat buldukça Konya havâlisine akın ediyorlar, üzerlerine kuvvet gönderildiği zaman, dağlık sâhalara (İçel) çekilerek, orada yeni bir fırsat bekliyorlardı. XIII. asrın son yıllarında Selçuklu devleti tamâmiyle bir gölge hâlini almış, İlhanlı hukümdarlarının tahakkümü son haddine varmış idi; diğer taraftan Anadolu'daki moğul kumandanları da İlhanlılara karşı isyân eder olmuşlardı. Karaman beyleri, Konya'ya hâkim olmak için, böyle vaziyetlerden de faydalanmağa çalışıyorlardı. Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav III.'in Erzincan'da İlhanlılar tarafından öldürtülmesi (1283) üzerine, bütün memleket sözde Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd II.'un eline geçmiş olmakla berâber, bir müddet sonra, Ġāzān Han'ın onu Hemedan'da alıkoyması üzerine, yerini 'Alā' al-Dīn Kayḳubād III. almıştır (1297). Fakat Ġāzān Han'ın bunu öldürtmesinden sonra, tekrar tahta çıkan Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd II.'un ölümü ile Selçuklu devleti, yarım asırdan fazla sürmüş bir inhitat devrinden sonra, 1308'de, kat'î olarak, ortadan kalkmış idi.

Selçuklu devri Konya'sında mimarlık bakımından büyük değer taşıyan eserler vardır. Konya'da bugün mevcut en kıymetli âbidelerden bir kısmı Selçuklu hukümdarları, bâzıları da onların çağdaşı olan büyük şahsiyetler tarafından yaptırılmıştır. Bu eski yapılar arasında, şüphesiz en geniş yer tutanı, şimdi hiç bir izi kalmamış olan Konya sûrlarıdır. İbn Bībī (III, 251 v.d.; IV, 104 v.d.; trc. M. Nurî Gençosman, *Anadolu Selçukî tarihi*, Ankara, 1941) tarafından çok medhedilen bu sûrların inşâsına 1219'da Selçuklu sultanı 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. karar vermiş, sûrların bâzı kapıları ile burcları hazîneden, diğerleri de memleket büyüklerinin yardımı ile yaptırılmış ve inşaat 618 (1221)'de tamamlanmıştır (Löytved, *Konia*, kitâbe nr. 23). Ḥamd Allāh Mustavfī (*Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. G. le Strange, *GMS*, XXIII, 97) de sûrların eski bir tasvirini yapar. İbn Bībī'nin ifâdesine bakılınca, Konya'nın Kayḳubād'dan evvel sûrdan mahrum olduğu zannedilebilir ise de,

Ḥamd Allāh Mustavfī, iç kaleyi ve buradaki sarayı Kılıç Arslan'ın inşâ ettirdiğini söyler. Burada adı geçen sultanın Kılıç Arslan I. olmasını muhtemel bulan Fr. Taeschner, iç kalenin 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. tarafından ihyâ edildiği ve şehrin de sûrlar ile kuşatıldığı hukmüne varır. Konya sûrları üzerinde bir çok kitâbeler ve kısmen eski, kısmen de çağdaş san'at mahsûlü çeşitli tezyinât var idi. Daha sonraları bir çok savaşlar gören ve harâp olmağa yüz tutan sûrlar Selçuklular, Karamanlılar, hattâ başlangıçta Osmanlılar tarafından tâmir edilmiştir. Osmanlı imparatorluğunda hudutların uzaklaşması sebebi ile, bir zaman sonra sûrların chemmiyeti kaybolmuş ise de, bunlar XIX. asrın ilk yarısında, esâs kısımlarında henüz ayakta duruyordu. Zamanın seyyahları bu sûrları tasvir etmişlerdir. Texier surlar üzerinde, kırkar adım aralıklı, 108 kule bulunduğunu ve her bir kulenin 10 m. kadar bir cephesi ve 8 m. derinliği olduğunu kaydederek, sûrların önünde, o zaman kısmen dolmuş, bir hendeğin varlığını da belirtir. Bu sûrların şehri köşeleri müdevver bir müstatil şeklinde kuşattığını, iç kale etrafında ayrı bir sûr, 8 kule veya burc bulunduğunu da bildirir. 1826 yılı son baharında Konya'yı ziyâret eden ve şehrin o zamanki umûmî manzarası ve sûrları hakkında güzel resimler bırakmış bulunan seyyah L. de Laborde, zamanla tamâmiyle ortadan kalkmış olan eski çağın, burayı küçük bir şehir olarak bulup, tahkim eden ve geliştiren Selçuklular ile kendisine lâyık bir halef bulduğunu Selçukluların burada buldukları san'at eserlerini büyük bir zevk ve saygı ile tanzim ettiklerini hayranlıkla anlatırken, bilhassa sûrların tezyinatı üzerinde durur. Eserine ilâve ettiği levhalarda da görüldüğü gibi, Selçuklu mimarları, toplayabildikleri kadîm heykel parçalarını ve kitâbe taşlarını, bir müze salonunun duvarına yerleştirir gibi yerleştirmişler, en güzel parçaları burcların dışarıya bakan cephesi üzerine koymuşlardır. XIX. asrın ikinci yarısında sûrlar tamâmiyle ortadan kalkmış, taş malzemesi o sırada yaptırılan hukûmet konağı ile Kapı câmii gibi binâlarda kullanılmıştır. Asrın sonunda Konya'da tetkikler yapmış olan Cl. Huart o zaman bunların tamâmiyle ortadan kalkmış olduğunu, ismi kalmış olan Lârende kapısının bile bulunmadığını, yalnız bâzı temel izleri ile bir kaç burcun şekilsiz kalıntılarını gördüğünü, bunlardan birisinin üzerinde 618 tarihli bir kitâbe seçebildiğini söyler.

Anadolu Selçuklu devletinin azamet devrine rastlayan XIII. asrın ilk yarısında saltanat sürmüş hukümdarlar tarafından yaptırılmış diğer yapılar da şimdi 'Alā' al-Dīn tepesi ismi verilen eski iç kalenin çevresi içinde yer almış bulunuyordu. İç kale sâhasında, şüphesiz, daha eski sultanlar da inşaatta bulunmuş olmalıdırlar. Bu eski eserlerden yalnız Sultan 'İzz al-Dīn Mas'ūd I. zamanına âit 550 (1155) tarihli bir kitâbesi olan meşhûr minber kalmıştır ki, bugün 'Alā' al-Dīn câmiinde bulunmaktadır. Ahlatlı bir üstad tarafından yapılmış olan ve ağaç oymacılığının en muhteşem bir eseri sayılan bu abanoz minber, şüphesiz, bir câmi içinde yer almış idi ki, o câmiin mevkiinde bilâhare 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. şimdi kendi adını taşıyan câmii inşâ ettirmiştir. Mevcut kitâbelerden anlaşıldığına göre, bu câmi, 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs I. tarafından, 616 (1219)'da başlanmış, 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. tarafından, 617 (1220)'de tamamlanmıştır. Câmiin mimarı Muḥammed b. Ḥavlān al-Dimaşḳī ve çinileri kaplayan ise, Karīm al-Dīn Ardişāh'tır. F. Taeschner, inşaatın çok kısa sürmüş olmasından, bunun tamâmiyle yeni bir binâ olmayıp, evvelce mevcut bir yapının genişletilerek, tekrar inşâ edildiği hukmüne varmakta, bina plânındaki tenâzursuzluğun da aynı hükmü çıkartmağa yaradığını ilâve etmektedir. Câmiin yanında üzeri ehram şekilli yüksek bir kümbed vardır ki, içindeki sekiz sandûka Selçuklu sultanlarına âittir. Sandûkaların üzeri lâcivert zemin üstüne beyaz kabartma yazılı çiniler ile kaplı ise de, biribirini tâkip eden tâmirler sırasında çini levhalarının gelişi-güzel yerine konması yüzünden, yazılar okunamaz hâle gelmiştir. Fakat İbn Bībī'nin metninden türbede hangi hukümdarların defnedilmiş olduğu anlaşılıyor. Pencerelerden birinin üstünde türbenin Yūsuf b. 'Abd al-Ġaffār tarafından yapılmış olduğunu ve dış kemerlerinin üzerinde de Kılıç Arslan II. tarafından yaptırılmış olduğunu anlatan kitâbeler vardır. Türbede defnedilmiş Selçuklu sultanları şunlardır: Mas'ūd I., Kılıç Arslan II., Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I., 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I., Sulaymān II., Ġiyāṯ al-Dīn, 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs III. ve Mas'ūd III.

'Alā' al-Dīn câmii yanında evvelce Selçuklu sultanlarının sarayı bulunuyordu. Bugün bunun bir kuleyi hatırlatan mahdut bir kısmı kalmıştır. Sarre, Huart ve Löytved, bu saraydan, yarım asır evvel, Texier'nin gördüğüne nazaran, çok daha mahdut bir parçayı görebilmişler ve Kılıç Arslan adına bir kitâbe parçası bulmuşlardır. Sarre kitâbede geçen ismin Kılıç Arslan IV.'a âit olduğuna hukmeder ki, F. Taeschner bunun doğru telakki edilebileceğini, fakat görünüşe bakılırsa, sarayın bâzı kısımlarının daha evvel inşâ edildiğini ve Kılıç

Arslan'a âit kitâbenin, ancak bir tesâdüf eseri olarak, bâkī kaldığını ileri sürmektedir. Löytved'e göre, saray bakiyesinin pencere kemerinin bir yarısı, sözü geçen kitâbe ile berâber, 1905 nisanında yıkılmış olduğundan, bugün 1938'de TTK tarafından imkân nisbetinde tâmir edilmiş olan duvarlar üzerinde yalnız sivri kemerli bir pencere ve balkon payandaları kalmış bulunmaktadır. Bu söylenenlerden başka, iç kale tepesinde, sonradan saat kulesi olarak kullanılmış olan bir hıristiyan kilisesinin bakiyesi ile bir rum ve ermeni kilisesi mevcut idi (krş F. Sarre, *Der Kiosk von Konia*, 1935). Bugün 'Alā' al-Dīn tepesinin sırtı Konya'ya ve civarına hâkim bir park hâline getirilmiş bulunmaktadır.

Eski iç-kale çevresinde yapılmış olan binâlardan başka, şehir içinde yine bu umrân devrinden kalma bir takım eserler mevcuttur. Bunlar arasında Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav zamanında Badr al-Dīn Muṣliḥ tarafından, 640 (1242)'ta yaptırılmış olan Sırçalı medrese bilhassa dikkati çeker. Muḥammed b. Muḥammed b. 'Oṯmān al-Ṭūsī isimli bir mimarın eseri olduğu anlaşılan bu binânın giriş kapısı Selçuklu devri mermer işçiliğinin en mükemmel nümûnelerinden sayılır. İçi fazla harâp olan yapının muhteşem çinileri bilhassa dikkati çeker. Yine bu devirde, fertler tarafından yaptırılmış bâzı eserler de vardır: Camāl al-Dīn İsḥāḳ, Zayn al-Dīn Başāra ve Şeker-furūş mescidleri ile Badr a-Dīn b. Maḥmūd imâreti v. b. (bk. Löytved, *ayn. esr.*, nr. 10, 11, 22, 25).

Moğul istilâsını tâkip eden gerileme devrinde Konya'da her ne kadar Selçuklu hukümdarlarının yaptırdıkları binâlara rastlanmaz ise de, devrin büyük şahsiyetleri o sırada Selçuklu mimârisinin en parlak nümûneleri arasında sayılabilecek eserler bırakmışlardır. Medrese, câmi ve türbe nev'inden olan bu eserlerin umûmiyetle fevkalâde itinâ ile işlenmiş mermer tezyinatlı cümle kapıları ve iç kısımlarında da çiçekler ve kûfî yazılar ile süslü gâyet güzel çini kaplamaları vardır. Uzun asırlar boyunca, vakit-vakit bakımsız kalmış, hattâ yangın yüzünden zarar görmüş olan binâların son çeyrek asırdan beri tâmir ve muhâfazasına çalışılmakta, etrafları açılmakta ve bâzılarının yakın bir gelecekte müze kısımları hâline getirilmesi kararlaştırılmış bulunmaktadır. Bu eserler arasında Karatay medresesi, Sultan 'İzz al-Dīn Kaykā'ūs II. zamanında emîr Calāl al-Dīn Karatay b. 'Abd Allāh tarafından 649 (1251/1252) tarihinde yaptırılmış olup, mimarı belli değildir. Murabbâ şekilli medresenin bir havuz üzerine rastlayan pencereli kubbesi ile dört köşesindeki çini tezyinât bilhassa dikkate değer. Emîr Kara-Tay'ın medfeni, medresenin bir köşesini işgâl eden türbede bulunmaktadır. Ṣāḥib-'Aṭā'nın eserlerine gelince, bunlar Lârende mescidi (yahut Ṣāḥib-'Aṭā' câmii) ile İnce-Minâreli mesciddir. Eski sûrlardan yalnız ismi kalan Lârende kapısı civarında 656 (1258) tarihinde, ismi Kelūl (Kelūk) b. 'Abd Allāh okunan bir mimar tarafından yapılan binâdan, süslü bir cümle kapısı, çiniler ile kaplı bir mihrâp kalmıştır. Binânın arkasında yine mâvili-yeşilli çiniler ile fevkalâde bir şekilde süslenmiş Ṣāḥib-'Aṭā' türbesi (684 = 1285) ve onun ötesinde de hankahı bulunmaktadır. İnce-Minâreli mescide gelince, Karatay medresesi gibi, 'Alā' al-Dīn tepesini kuşatan dâirevî cadde üzerinde, tepenin garp tarafında bulunan ve aslında bir medrese (*dār al-ḥadīṯ*) olarak, 1252—1258 arasında inşâ edilen yapının iki şerefeli, çiniler ile süslü ve dilimli uzun minâresinin üst kısmı 1901'de yıldırım isâbeti neticesinde yıkılarak, şimdi alttaki şerefeden daha aşağıda, kendisine verilen isme uymayan, kalın bir parçası kalmıştır. Yine bu devre âit Konya'da bulunan eski eserler arasında 'Anbar reis mescidi ile 'Abd al-Mu'min'in Maġāriba mescidi, Nalıncı künbedi, Âteşbâz Velî türbesi sayılabilir (bk. Löytved, *ayn. esr.*, nr. 53, 54, 56, 78, 80).

Selçuklu devrinde Konya'nın Türkiye için umûmî olarak tarih ve husûsî olarak da mimarlık tarihi bakımından, Anadolu'da kurulmuş ilk türk devletinin pâyitahtı bulunmak haysiyeti ile taşıdığı ehemmiyeti yanında, bir de mevlevîliğin kuruluş yeri ve kurucusunun makarrı olarak, din tarihi bakımından hâiz olduğu ehemmiyet de işâret edilmeğe değer. Mavlānā'nın babası *Sulṭān al-'ulamā'* Bahā' al-Dīn 1220'de, 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I.'ın dâveti üzerine, Konya'ya gelmiş ve 628 (1231)'de burada ölmüştür. Oğlu ve tarîkatin müessisi Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī [bk. mad. CELÂLEDDİN RÛMÎ], 1273'te vukuâ gelen ölümüne kadar, burada yaşadı ve başta meşhûr *Maṯnavī* olmak üzere, eserlerini burada yazdı. Bugün onun ismini taşıyan bir müze (aş. bk.) olarak kullanılan dergâhı, kendisinin, babasının ve daha sonra tarîkate reislik eden çelebîlerin mezarlarını ihtivâ eder. Meşhûr Şams al-Dīn Tabrīzī'ye atfedilen türbe ile Ṣadr al-Dīn Ḳonavī'nin türbesi de Konya'nın meşhûr ziyâret yerlerindendir.

Selçuklulardan sonra Karaman-oğulları [b. bk.] Konya'ya hâkim oldu. Bunların, Cimri vak'ası (1277; yk. bk.) sırasında, kısa bir müddet için Konya'yı ele geçirdikleri, XIII. asır sonlarında, muhtelif vesileler ile, Konya civarında akınlar yaptıkları mâlûmdur. Bunlardan Yaḫşı Bey XIV. asrın daha ilk yıllarında mo-

ğullara muvaffakiyetle karşı koymuş, Konya'yı ele geçirerek, şehrin harâp olmuş sûrlarını tâmir ettirmiş idi. Fakat 1314'te İlhanlıların Anadolu'ya, emîr Çoban kumandasında, gönderdikleri ordu karşısında burada tutunamadıklarından, kuşatılan şehir, açlık yüzünden, moğullara teslim olmuş idi. Bununla berâber, emîr Çoban kuvvetlerinin çekilmesinden sonra, Karaman-oğullarından İbrahim Bey'in Konya'yı tekrar ele geçirdiği tahmin edilmektedir. Bu zât İlhanlı kumandanı ve emîr Çoban'ın oğlu Timur-Taş ile iyi geçinmiş, onunla berâber Kilikya seferlerinde bulunmuş, 1320'de bu kumandanın Memlûklere temâyül edip, İlhanlılara karşı isyân etmesinden kendi hesabına faydalanmış ve Timur-Taş'ın Mısır'a ilticâsından sonra (1327), tam bir istiklâle sâhip olarak, Konya'ya kat'î şekilde yerleşmiştir. Bununla berâber, pâyitahtları Lârende olan Karamanlılar zamanında Konya artık bir pâyitaht değil, kültür sâhasındaki köklü an'aneleri dolayısı ile, yine oldukça ehemmiyetli bir taşra şehri vaziyetine düşmüş idi. Bu sırada Konya'yı ziyâret etmiş olan İbn Baṭṭûṭa (II, 281) şehri çok medhederek, yapısının pek güzel, sularının bol, bağ ve bahçelerinin geniş olduğunu, çarşısında her san'at için ayrı bir yer ayrılmış bulunduğunu söyler. Bu devirde şehrin adı, Karamanlı-Osmanlı münâsebetleri dolayısı ile, XIV. asrın ikinci yarısında geçmeğe başlar. Murad I. kendi kızı Nefise Sultan'ı Karaman emîri 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey'e tezvic edip, onun dostluğunu kazanmak istediği hâlde, Murad I.'ın Rumeli'deki meşgûliyetinden faydalanmağı düşünen Karaman emîri Hamid-İli'ne tecâvüz etmiş, bunun üzerine hükümdar sür'atle Anadolu'ya geçerek, Karamanlılar üzerine yürümüş, Osmanlı ordusu ilk defa, gâlibâ 1387'de Konya önünde görünmüştür (krş. Neşrî, *Cihân-nümâ*, nşr. TTK, Ankara, 1949, I, 219). 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey'in ilticâ ettiği şehir bir müddet muhâsara edildi ise de, Murad I., kızının şefâati üzerine, hasmını affedip, çekilmiştir. Bir müddet sonra Osmanlı hükümdarının Kosova'da vukûa gelen ölümünü fırsat bilen 'Alā' al-Dīn bu sefer yeniden Osmanlılar aleyhine bir ittifak kurdu ise de, genç hükümdar Yıldırım Bayezid sür'atle Konya'ya gelerek, Karaman emîrini Taş-İli'ne kaçmak zorunda bıraktı. Karaman beyi bu defa da affedilerek, Konya kendisine geri verildi (aşyk. 796 = 1394/1395). Bundan sonra Karaman emîri ile arası açılan Kadı Burhān al-Dīn'in Konya üzerine yürüdüğünü ve memleketi yanındaki göçebelere yağma ettirdiğini görüyoruz. Kadı Burhān al-Dīn ile uzlaşan 'Alā' al-Dīn bunun üzerine tekrar Osmanlı ülkesine tecâvüz etmiş, hattâ Ankara'ya giden kuvvetleri Anadolu beylerbeyi Sarı Timur-Taş'ı esir edip, Konya'ya getirmiştir. Bunun üzerine Karamanlı âilesini, kat'î olarak, oktadan kaldırmak üzere harekete geçen Yıldırım Bayezid, büyük bir ordu ile, düşmanının üzerine yürüdü, 800 (1397/1398)'de Akçay'da hasmını bozarak, Konya'yı muhâsara ve zaptetti, eline geçen 'Alā' al-Dīn'i idâm ettirdi ve oğullarını da Bursa'ya götürerek, Karamanlı ülkesinin büyük kısmını Osmanlı topraklarına ilhâk etti. Fakat Ankara muhârebesinden (1402) sonra Timur, toprakları Bayezid tarafından ellerinden alınmış olan beylere eski yerlerini iâde ettiği gibi, maktûl 'Alā' al-Dīn'in oğlu Mehmed Bey de memleketini ve Konya'yı yeniden ele geçirdi. Bu suretle Karaman-oğulları ile Osmanlılar arasındaki mücâdele, yarım asırlık bir müddet devam etmek üzere, tekrar başladı. Mehmed Bey'in Bursa'ya tecâvüz edip, şehri yağma etmesine karşılık, Çelebî Mehmed I. 817 (1414)'de Konya üzerine yürüyerek, Karamanlı ordusunu dağıttı. Osmanlı hükümdarının ayrılmasından sonra yeniden baş kaldıran Karamanlılara karşı gönderilen vezîr Bayezid Paşa Mehmed Bey'i yakalayıp, Konya önüne getirerek, şehre sığınmış olan oğlunu teslim olmağa dâvet etti. Bu teşebbüs neticelenmeyince, Konya zorla alındı; fakat yine Karamanlılara bırakıldı. Karamanlılardan İbrahim Bey'in zamanı devletin en parlak devrini teşkil eder. O sırada Kıbrıs vâlisi tarafından gönderilen elçiye refâkat eden seyyah Bertrandon de la Broquière 1432'de kendisini Konya'da ziyâret etmiştir. Şehrin ismini Quhongne yazan seyyah, Konya civarını güzel bir memleket diye vasıflandırmakla berâber, şehrin civarına dikili meyva ağaçlarından başka, hiç bir ağaç ve hiç bir akar-su bulunmadığını söyler. Karaman ülkesinin en iyi şehri ve ehemmiyetli bir ticâret yeri olan Konya'nın etrafı hendekli sağlam sûrlar ile kuşatıldığını, ayrıca şehrin bir ucunda ve ortasında birer kale bulunduğunu ve hükümdar sarayının da orada olduğunu anlatır ve buradan ayrılarak, Akşehir'e doğru giderken, çok güzel bir memleketten geçtiğini ilâve eder (*Le Voyage d'Outremer*, nşr. Schefer, Paris, 1892, s. 109 v. d., 121, 123). İbrahim Bey, Murad II.'ın Rumeli'deki meşgûliyetinden faydalanmak isteyerek, 1433'te Beyşehir'i zaptedince, Osmanlı hükümdarı, macarları mağlûp ettikten sonra, Karamanlılar üzerine yürüdü ve Konya'yı aldı. Bununla berâber İbrahim Bey Osmanlılar ile anlaşma yapmağa bir kere daha muvaffak oldu (1437). Fakat 1442'den sonra macarlar ile yeniden harp başlayınca, İbrahim

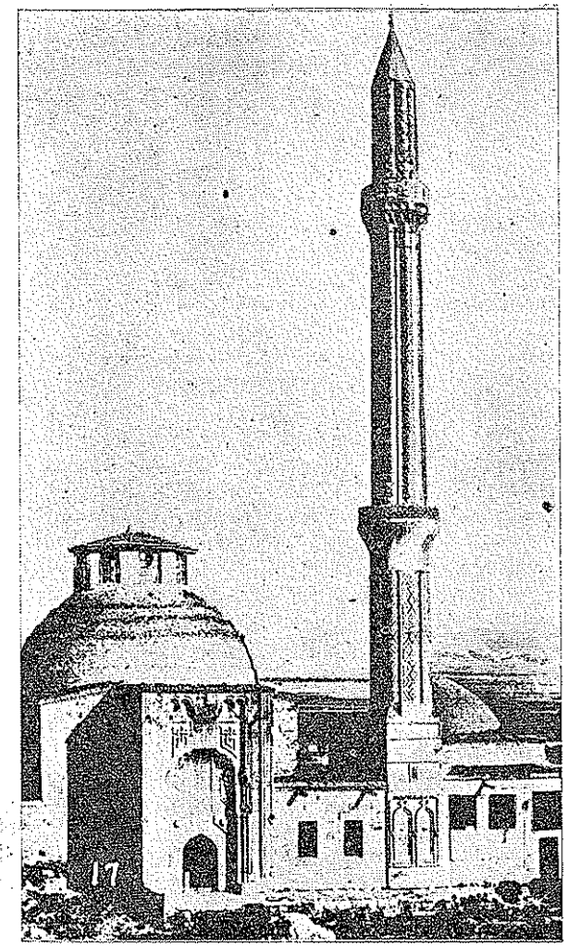

1. KONYA. İnce minâreli mescid.

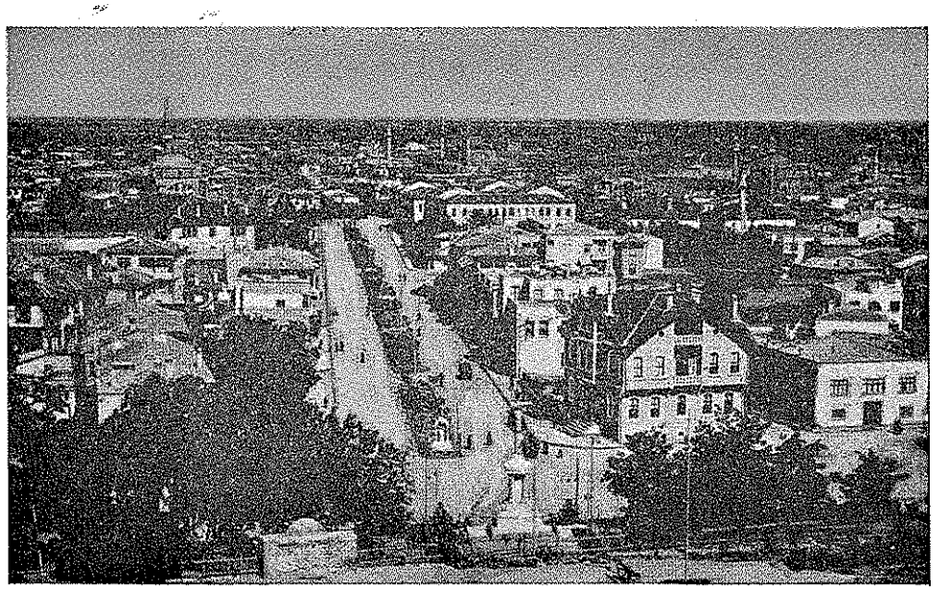

2. KONYA. Şehrin umûmî görünüşü.

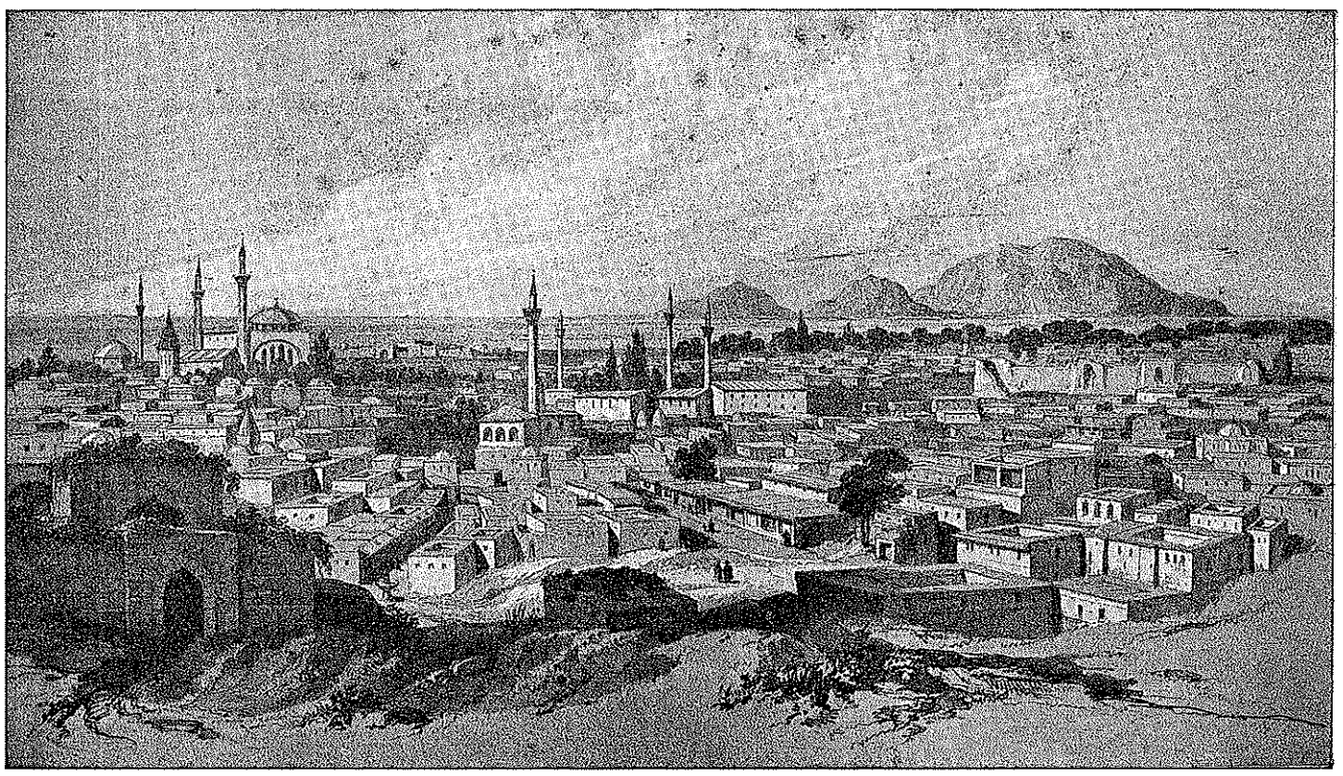

3. KONYA. Şehrin umûmî görünüşü.
(1826'da L. de Laborde tarafından çizilmiştir.)
Voyage de l'Asie Mineure, Paris, 1838.

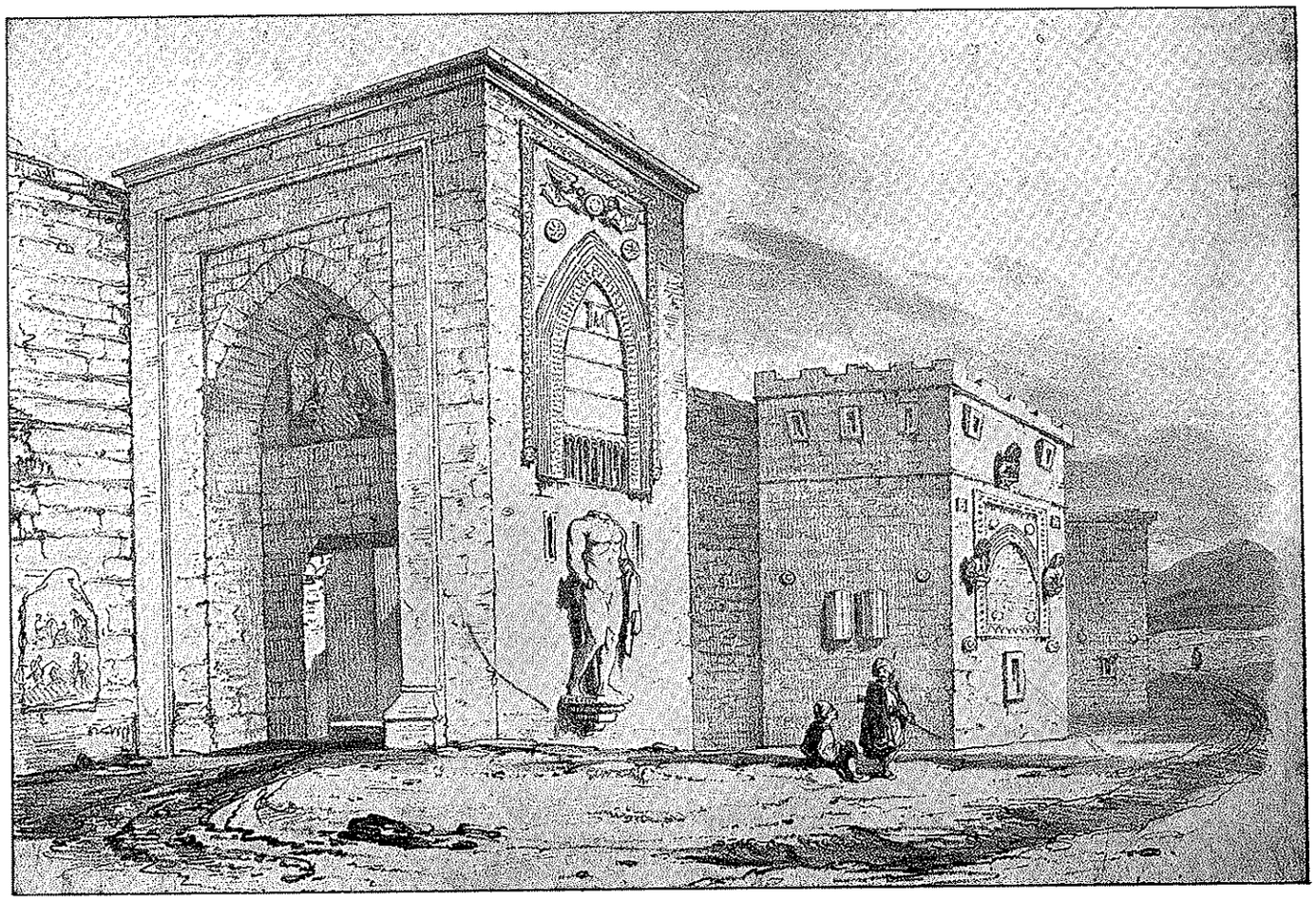

4. KONYA. Şehrin sûr ve kapılarından biri.
(1826'da L. de Laborde tarafından çizilmiştir.)
Voyage de l'Asie Mineure, Paris, 1838.

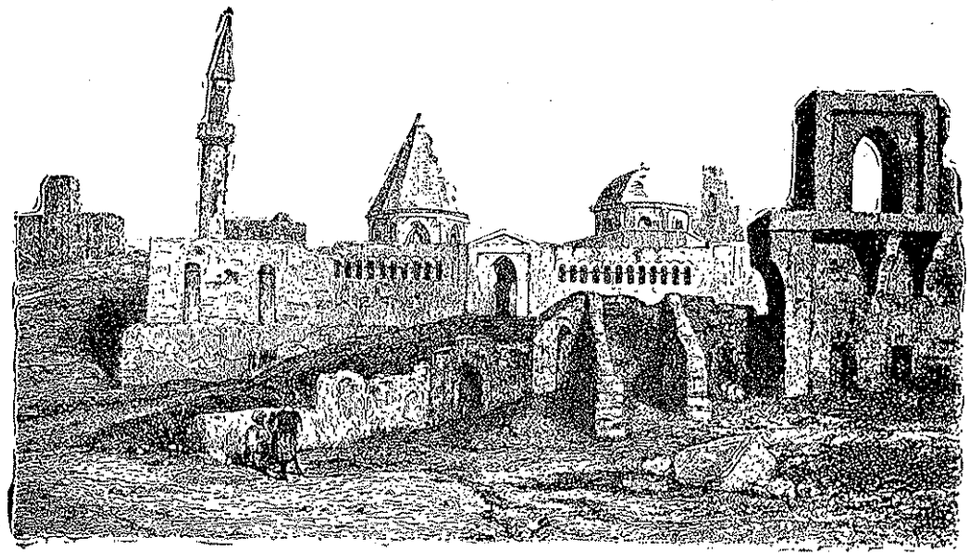

5. KONYA. Saray harâbesi (XX. asrın başlarında).

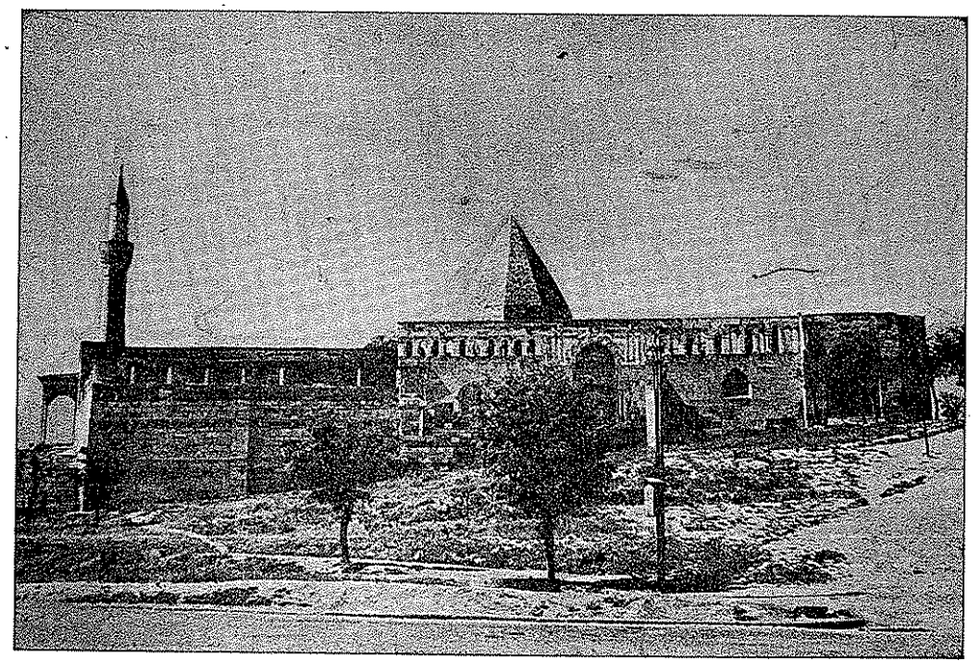

6. KONYA. Sultan Alâ' al-Dîn câmii
(617 = 1220)

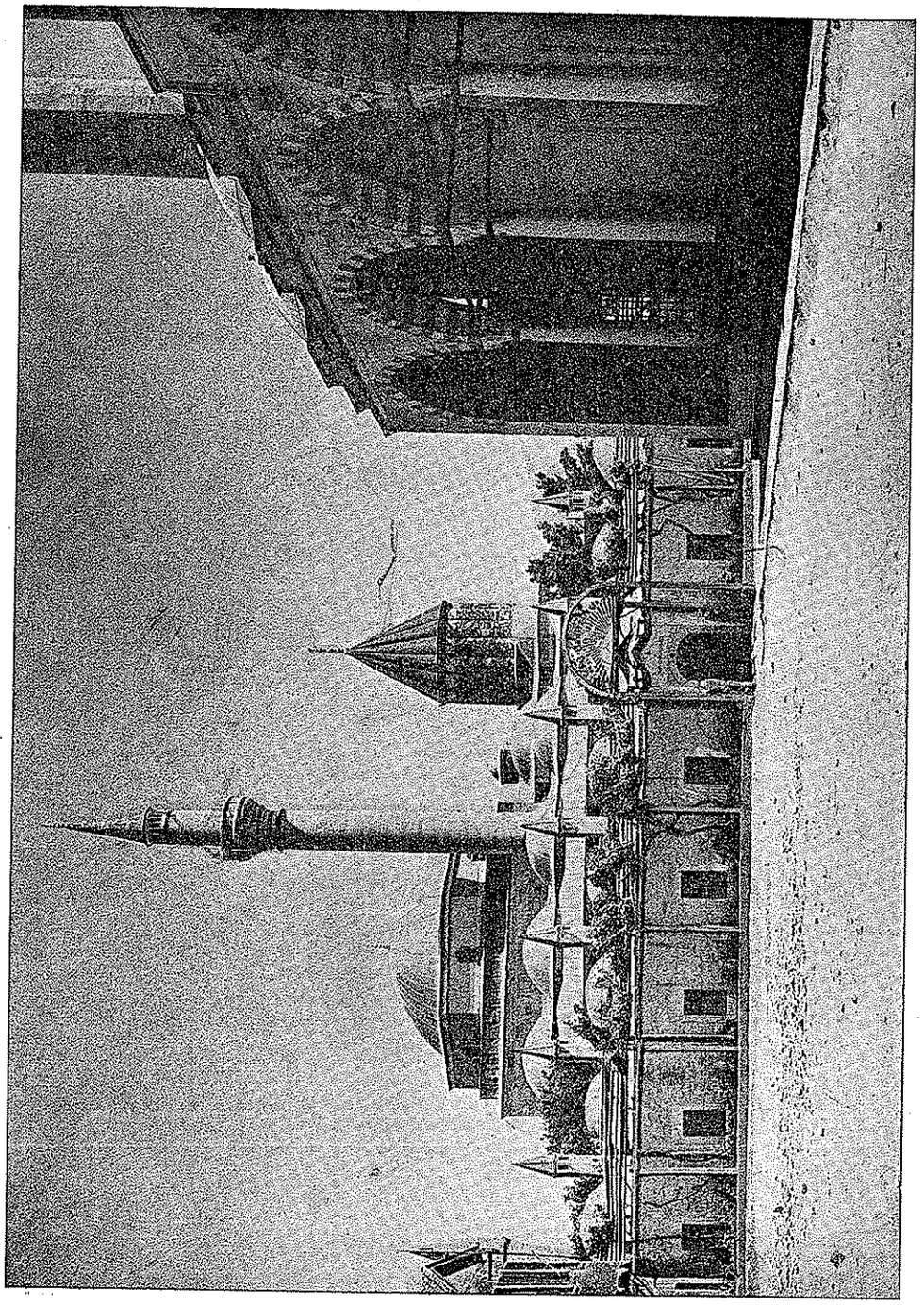

7. KONYA. Mevlânâ türbesi.

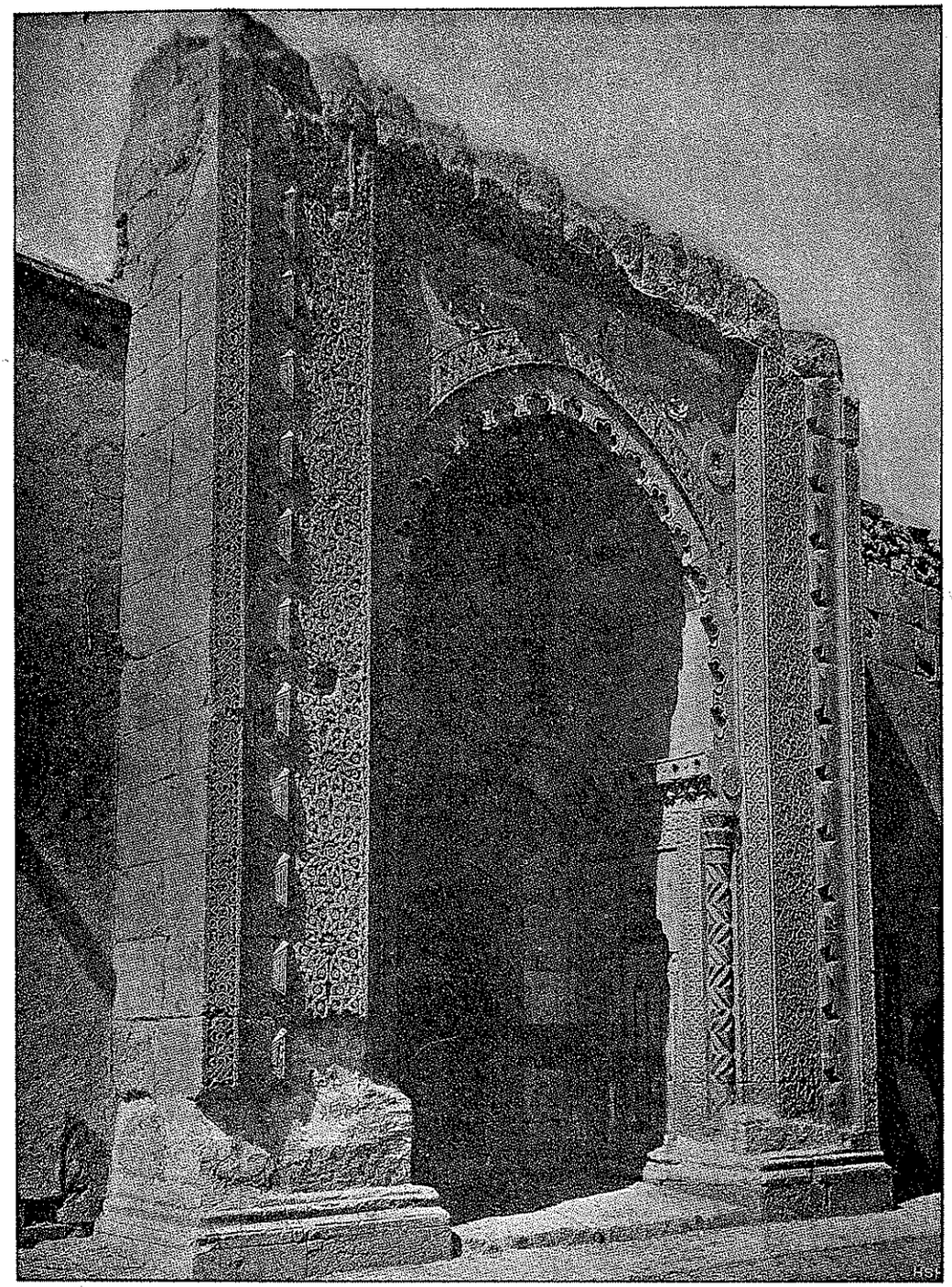

8. KONYA. Sırçalı medresenin kapısı.
(640=1242)

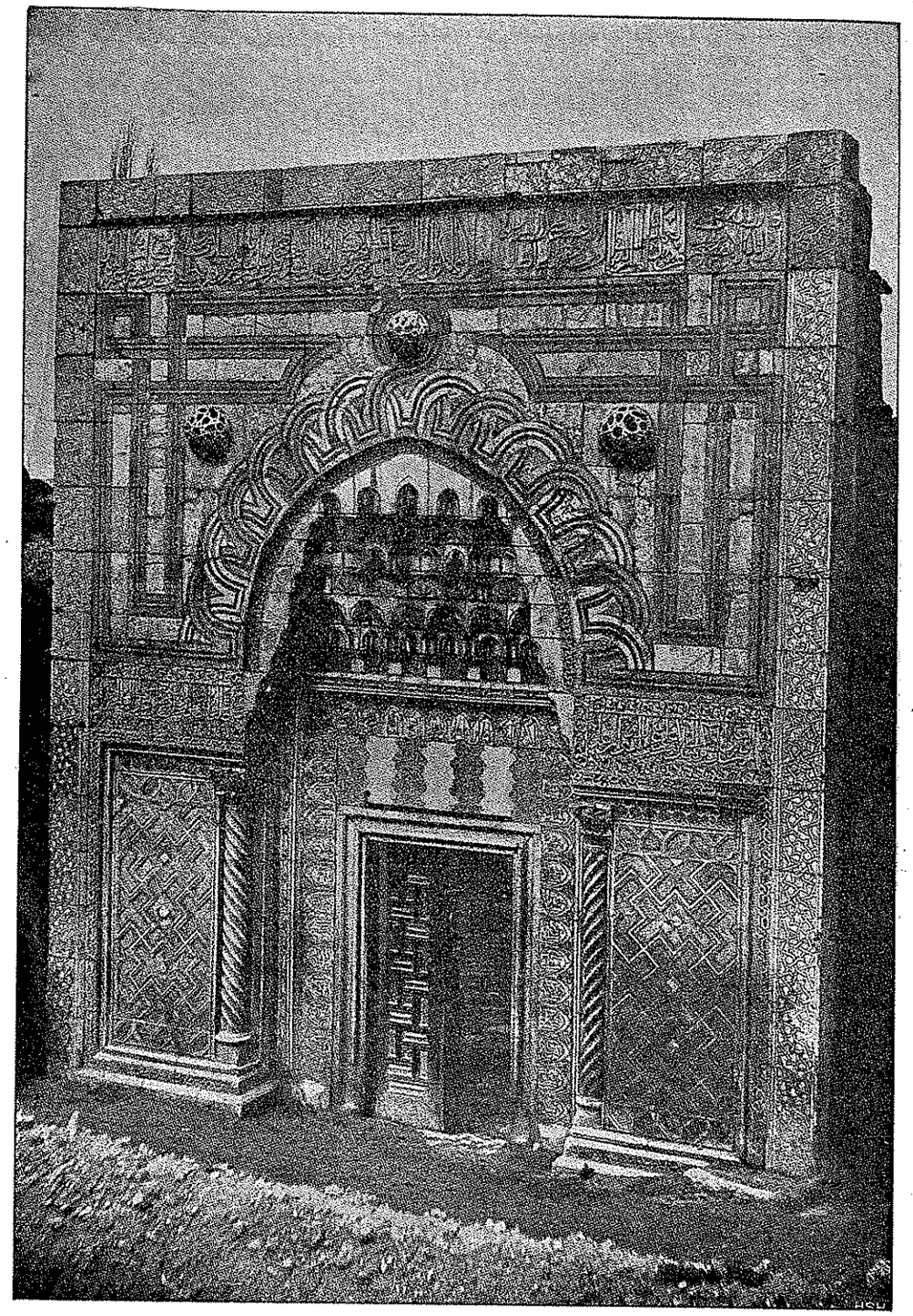

9. KONYA. Karatay medresesinin kapısı.
(649=1251)

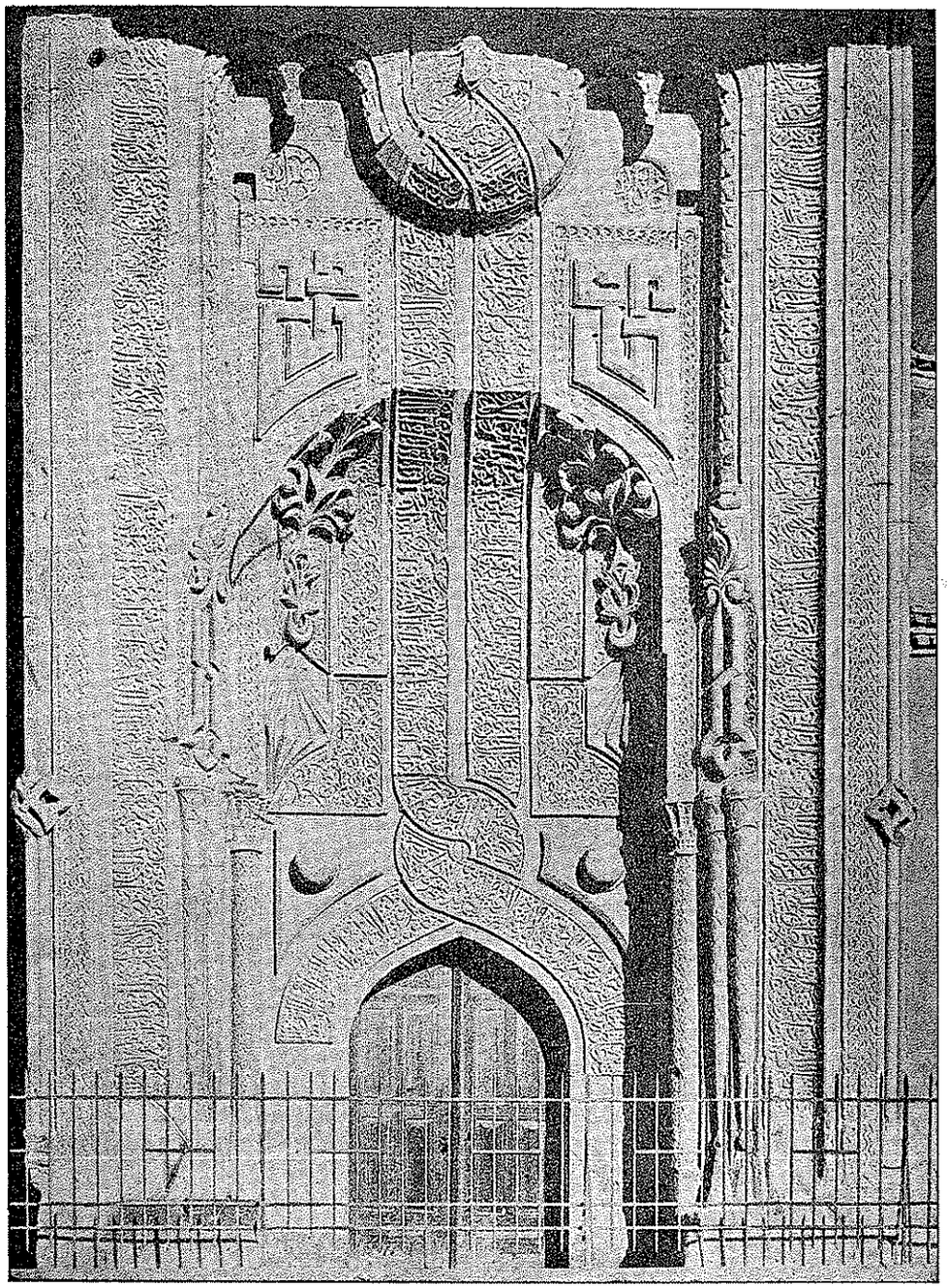

10. KONYA. İnce minâreli mescidin kapısı.
(aş-yk. 656 = 1258)

Bey de Anadolu'daki Osmanlı topraklarına tecâvüze girişti. Bunun üzerine Murad II., Karaman beyi aleyhinde fetvâ alarak, harekete geçti (Sa'd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, I, 372) ve İbrahim Bey'i ağır şartlar kabûl edeerek, sulh istemek zorunda bıraktı (1444). Bundan sonra İbrahim Bey Osmanlılara karşı açıktan-açığa düşmanlık edemedi; yalnız İstanbul'un Fâtih Mehmed tarafından fethinden bir az evvel, Konya'ya gelen venedikli bir elçi ile, görünüşte ticârî mâhiyette, bir muâhede imzaladı (şubat 1453). İbrahim Bey'in 1463'te vukûa gelen ölümünden evvel, oğullarından Pîr Ahmed Bey, konyalıları kendine celbederek, hukümdarlığını ilân etmiş idi. Büyük kardeşi İshak Bey onunla mücâdeleye girişti ve Ak-Koyunlu hukümdarı Uzun Hasan'a ilticâ ederek, onun kuvvetlerine Karaman topraklarını yağma ettirdi. Osmanlılara Beyşehir ve Akşehir'i teslim eden Pîr Ahmed Bey Ak-Koyunlular ve venedikliler ile el altından anlaşmalar yapınca, Fâtih Mehmed Karaman ülkesine bir ordu ile girerek, Konya'yı zaptetti (1465).

Karamanlıların hâkimiyeti altında Konya bir vilâyet şehri durumuna düşmekle berâber, burada zamanın mühim şahsiyetleri tarafından bir takım binâlar yaptırılmış idi (krş. Löytved, s. 79 v. d.). Bunlar arasında en fazla dikkati çekeni, vezîr Ḫāṣṣ Bey'in oğlu Mehmed Çelebî tarafından yaptırılmış medresedir (Ḫāṣṣ Bey Dār al-ḥuffāẓ'ı). 824 (1421)'te inşa edilmiş olan bu binânın mimarlığında, Osmanlı eserlerinden ziyâde, tezyinâtta umûmî bir kabalaşma temâyülü ile Selçuklu san'atının devamı görülür (bk. Oktay Arslan Apa, *Karaman devri san'atı*, İstanbul, 1950). Yine bu devirden kalma bâzı eserler, bu arada Tāc vezîri künbedi, Pîr Hüseyin (İbn Turgut) türbesi, Abū İsḥāḳ Kāzarūnī tekkesi ve Meram hamamı sayılabirlir.

Karaman ülkesinde Osmanlı hâkimiyeti kat'î olarak kurulunca, Konya ve Lârende (Karaman) şehirlerinde yaşayan san'at sâhipleri, âileleri ile berâber, İstanbul'a getirilip, yerleştirildi (Âşık Paşa-zâde, s. 163; J. v. Hammer, *GOR*, II, 86 v.d.). Eyâletin başına da Fâtih Mehmed'in büyük oğlu şehzâde Mustafa ve onun ölümünden sonra genç şehzâde Cem Sultan [b. bk.] getirildi (1474). Cem eyâletin başında kaldığı 7 sene içinde halkın muhabbet ve teveccühünü kazandı. Memleketin Osmanlı devletine bağlarını sağlamlaştırdı (Şikârî, *Karaman-oğulları tarihi*, Konya 1946). Konya eyâletinin başına, Cem'den sonra, Bayezid'in büyük oğlu Abdullah ve onun ölümü üzerine Şehinşah (1483) getirildi. Şehinşah ölünce, oğlu şehzâde Mehmed onun yerini aldı (1511). Selim I. zamanında Karaman vâliliğine Hemdem Paşa getirilmiştir.

Konya Osmanlı imparatorluğuna ilhâk edilince, artık kat'î olarak bir ülkenin pâyitahtı olmaktan çıkıp, bir eyâlet merkezi durumuna düşmüş bulundu. Yalnız mevleviler dergâhı, Mevlānā'nın kurduğu an'aneleri yaşatarak, ehemmiyetli bir edebî hayatı beslemekte devam etti. Bununla berâber, artık Konya ismi vekayinâmelerde hemen-hemen yalnız şarka doğru yapılan seferlerde konaklama münâsebeti ile geçmekte idi. Bu arada Selim I. Mavlānā türbesini tâmir ettirdi, şehre su getirtti ve Karaman eyâletinde esâslı bir arâzi tahriri yaptırmağa teşebbüs etti. Kanûnî Süleyman da, Irakeyn seferi münâsebeti ile, şehre uğradı. Onun da son senelerinde bu bölge şehzâdeler arasında mücâdelelere sahne oldu. 1636'da Murad IV. İran seferi münâsebeti ile Konya'ya uğradı.

Bu sırada Karaman eyâleti, Konya, Aksaray, Akşehir, Beyşehri, Kırşehri, Kayseriye ve Niğde adları ile, 7 sancağa ayrılmış bulunuyordu. Kâtib Çelebî Karaman ismi verilen ülkenin evvelce Akdeniz kıyılarına kadar uzandığını, bu ülke Osmanlı devletine ilhâk edilince, sâhil kısmının İç-El ismi ile ayrıldığını, „hâric" itibâr edilen evvelkinden büyük ve mûteber kısmın Karaman eyâletini teşkil ettiğini söyler ki, XIX. asrın ortalarına kadar Karaman ülkesi (Caramania) adının Antalya ve Mersin körfezleri arasında uzanan ve aynı zamanda içerilere doğru yayılan geniş bir memlekete verilmekte devam olunması bununla alâkalıdır.

Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*'sında Konya'yı mâmûr bir sûru olan, bağlık bahçelik bir şehir olarak tasvir etmektedir. Civarda yetiştirilen debbâg çiçeğinin tohumu ile boyanan meşhûr sahtiyanlar hârice gönderilmekte idi. 1058 (1648) senesinde Konya'ya uğrayan Evliyâ Çelebî de, sûrları medhederek, Selçuklular zamanında mevcut 12 kapıdan bir kısmının sonradan kapatılıp, kendi zamanında dördünün bırakılmış olduğunu, şehirde 11 medrese, 3 dârülhadîş, 40 kadar tekke, 11 imâret, bedestan ile berâber, 900 dükkân bulunduğunu yazar. Konya debbâğlarının mahâretini kaydederek, Merâm bahçelerini de hayranlıkla anlatır.

XVI. asrın ortasında Konya'ya uğrayan Pierre Belon ile XVII. asrın başında bu şehri ziyâret eden Paul Lucas dikkate değer mâlûmat verirler. Her ikisi de ismini Cogne (Lucas'ın bir seyâhatnâmesinde: Cogni) olarak yazdıkları şehrin sûrları üzerinde bilhassa dururlar. Belon, Haleb sûrları gibi, Konya'nın da 8 kapısı olduğunu, şehirde güzel câmi, hamam ve

kervansaraylar bulunduğunu söyler. Lucas, bunlar üzerinde bir çok kitâbeler, arslanlar ve kartallar, insan heykelleri, msl. „adam taşı“ isimli bir sûr kapısı yanında başı kırık azametli bir Herkül bulunduğunu, iç kalenin çok küçük, ehemmiyetsiz ve hemen-hemen harâp bir hâlde olduğunu, sûr dışı semtlerinin yeşillikler içinde güzel bir manzara arzettiğini, buradaki mahallelerin kale içindekilerden nüfusça daha aşağıda kalmadığını kaydeder. Burada sözü geçen başsız Herkül, Belon ve sonra Niebuchr'un zikrettiği ve XIX. asrın başında de Laborde tarafından resmi çizilmiş bulunan heykel olsa gerektir.

Konya, Osmanlı—Mısır mücâdelesi münâsebeti ile, 1832'de tekrar zikredilir. Suriye'yi istilâ ederek, Anadolu'ya giren İbrahim Paşa ordusu Konya'yı işgâl edince, İstanbul'dan Reşid Mehmed Paşa kumandası altında ona karşı gönderilen kuvvetler, Konya önünde bu ordu ile karşılaştılar ve muhârebede mağlûp oldular. Reşid Paşa mısırlıların eline düştü (21 kânun I. 1832). Bundan sonra Kütahya'ya kadar ilerileyen mısırlılar, yapılan anlaşma üzerine, Konya'yı boşaltıp, Torosların gerisine çekildiler.

Bu sıralarda Konya'dan geçmiş olan seyyahlar, şehrin harâplığı ve perişanlığı üzerinde dururlar. Macdonald Kinneir (1813), san'at eserlerinin çoğunun harâp olduğunu, evlerin kerpiçten yapılma, damları kamış örtülü kulübelerden ibâret bulunduğunu, medreselerden yalnız Kapan medresesi ismini verdiği bir medresenin sağlam kaldığını söyler. Konya sûrlarını büyük bir hayranlıkla tasvir eden de Laborde (1826), bu perişanlık içinde, Konya'yı bir devin yatağına yatmış bir cüceye benzetir; çağdaş şehrin eski sûrları içinde âdetâ kaybolmuş bulunduğunu, kadîm iç kalenin yükseldiği tepeden etrafa bakıldığı zaman, basık evlerin çamurdan yapılmış düz damlarından başka bir şey görülmediğini, bu yeknasaklığın yalnız şurada burada harâp bir câmi ve külâhı uçmuş bir minâre ile ihlâl edildiğini söyler. H. v. Moltke (1838)'nin tasviri de onunkine benzer. Şehrin bakımsızlığını, câmilerin harâbe hâline geldiğini, yüz burçlu bir sûrun kuşattığı sâha içinde, boşluklar ve harâbelerden başka hemen-hemen bir şey görülmediğini, zamanındaki Konya'nın sûrlar dışında geniş bir köy gibi uzanarak, bunun yanında eski şehrin âdetâ ortadan silinmiş bulunduğunu, muâsır neslin Konya'da yalnız bir kışla ile kerpiç kulübeler inşâ etmiş olduğunu anlatır. Eski harâbelerin üzerine harâbeler yığılmakta olduğunu söyleyen Texier (1834) hiç bir şey imâl edilmeyen memleketin gün-den-güne sefâlete düştüğünü, İzmir'i Mezopotamya'ya bağlayan kervan yolu üzerinde bulunmasına rağmen, Konya'da ticâretin de ehemmiyetli olmadığına işâret eder. W. J. Hamilton, seyâhati sırasında, iç kaleden hemen-hemen hiç bir şey kalmamış olduğunu, sûrlardan çıkartılan malzemenin yeni inşâatta kullanılmış bulunduğunu söyler. Tchihatcheff Konya hakkındaki intibâını „geniş bir ova ortasında ücrâ, kirli ve çok gerilemiş bir şehir“ olarak kaydeder.

Şehrin nüfusu hakkında XIX. asır kaynaklarının verdiği mâlûmat, birbirini tutmamaktadır. Malte-Brun coğrafyasında şehrin nüfusu, 1800'e doğru, 15—20.000 olarak tahmin edilir. 1838'de neşredilmiş bir coğrafya lûgatinde (bk. *Dictionaire géographique universel*, Bruxelles, IV) bu nüfus 30.000 olarak gösterilir. Tchihatcheff, ilk gelişinde (1848), Konya nüfusunun 8.000'i pek aşmadığını kaydeder ise de, 5 sene sonraki gelişinde (1853), Konya yakınındaki Sille'de 600 rum ve 600 türk evi bulunmasına karşılık, Konya'da 4.500 ev bulunduğunu ve bunlardan yalnız 300 kadarının hıristiyanlara âit olduğunu kaydeder. Bu seyyahın verdiği ev sayısı doğru ise, şehir nüfusunun o sırada 20—25.000 kadar olacağı tahmin edilebilir. Hamilton, yukarıda sözü geçen Sille rumlarının vaktiyle Konya'dan gelmiş olanların nesli bulunduğunu söyler. Ana dilleri türkçe olan ve ibâdetlerini bu dilde yapan rum ve ermenilerin sayısı Konya'da hiç bir zaman fazla olmamıştır. XVIII. asır başlarında Konya'da oturan ermenilerin 400'den fazla olamadıklarını ve rumların ise, onlardan daha az bulunduklarını P. Lucas (*Voyage*, s. 151) bildirmekte idi. XIX. asrın sonlarında (1890'a doğru) Konya nüfusunu 44.000 olarak tahmin eden Cuinet, bu sayı içinde 39.300 müslüman türk, 3.000 ermeni ve 1.500 rum bulunduğunu kaydeder. XX. asrın ilk senelerinde Konya'yı ziyâret etmiş olan R. Delbeuf 1900'de resmî kaynaklara göre, Konya için tesbit edilen 50.000 nüfus sayısını, gerçeğe nisbetle, düşük bulur.

Osmanlı hâkimiyeti altında Konya'da, gerek pâdişahların ve gerekse devlet adamlarının gayretleri Mavlânâ dergâhının tâmir ve tevsii üzerinde toplanmış ve Selçuklu eserleri bakımsız kalmış idi. Bununla berâber, bu devirde bir hukümdar (Selim II.) ile ferdler tarafından inşâ edilmiş câmiler de vardır. Bunlardan Selimiye câmii, Mavlânâ dergâhının hemen yanında iki minâreli bir eser olup, Mimar Sinan üslûbunda inşâ edilmiştir (krş. R. M. Riefstahl, *Selimiyeh in Konia, The Art Bulletin*, XII, nr. 4, 1930). San'at bakımından

kayda değer diğer câmi şehrin orta kısmındaki Şaraf al-Dīn câmii olup, binânın ismi Selçuklu devrinden kalmış bulunmakla berâber, bugünkü şekli ile yapısı 1046 (1636)'ya âittir. Odun pazarı semtinde bulunan Kapı câmii (eski sûrların Atpazarı-Kapısı ve Telli-Kapı arasında olduğu için bu ismi almıştır) Osmanlı devri mâbedlerinin en büyüğü olmakla berâber, üslûptan mahrûm bir yapıdır. İlk olarak 1658'de, sonra 1811'de yaptırılmış, bir yangından sonra 1871'de, kısmen Konya sûrlarının taşları kullanılarak, yeniden inşâ edilmiştir. Aziziye câmii denilen, arap tarzında iki minâreli binâ, daha evvel Kapı câmii gibi, 1867'de yanmış bir câmiin yerine, Sultan Abdülâziz'in yardımı ile, 1872'de yaptırılmıştır.

Konya'nın en mârûf binâsı olup, son asırlar boyunca hemen bütün dikkati kendisine çekmiş bulunanı, şimdi eski eserler müzesi (Mavlānā müzesi) ismini taşıyan mevlevî dergâhıdır. Rivâyet edildiğine göre, vaktiyle burası bir gül bahçesi iken, Sultan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. tarafından Mavlānā'nın babasına verilmiş ve kendisi, 1231'de vefat edince, buraya gömülmüştür. Oğlu Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī buraya yerleşmiş, 1273'te ölümünü müteâkip, İlhanlı Emîr Parvāna tarafından, dört fil ayağına istinât eden ve üzeri çini ile kaplı ehram şekilli bir türbe yaptırılmış, bu türbe etrafına da daha sonraki devirlerde müteaddit kısımlar ilâve edilmiş, osmanlı pâdişahları ve ricâli tarafından esâslı inşaât ve tâmirler yaptırılmıştır. Dervîş odalarının, mutfağın, bugünkü kütüphânenin açıldığı ve müteaddit büyük şahsiyetlerin medfenlerini ihtivâ eden geniş bir avludan geçilerek girilen tilâvet odası şimdi yazı meşheri olarak tanzim edilmşiştir. Buradan, gümüş bir kapı ile, türbe kısmına geçilir ki, ön tarafta bâzıları XIII. asrın ikinci yarısına âit yazmalar teşhir edilir. Sağda sayısı 55'i bulan sandukalarda Mavlānā'nın torunları ve müridleri, daha geride Mavlānā'nın babası ile gelmiş 6 horasanlı ve Mavlānā'nın yakınları medfûndur. Nihâyet ehrâmî künbedin (*ḳubba-i ḫaḍrā*) altına rastlayan kısımda Mavlānā ile oğlu Sultan Veled medfûn olup, bunların arkasında babasının yüksek sandûkası bulunur. Dergâha sonradan eklenmiş olan kubbelerin altında semâhâne ile mescid mevcuttur. Semâhânede bugün mevlevîhâneden alınmış eserler ve mescidler kısmında ise, türk san'at tarihinin dikkate lâyık cild, tezhip ve tezyin eserleri ile kıymetli halılar teşhir olunur.

Mevlānā dergâhından başka, Konya'nın ziyâretgâhları arasında Ṣadr al-Dīn Ḳonavī (ölm. 673 = 1274/1275)'nin yanında küçük bir câmii bulunan türbesi ve Şams al-Dīn Tabrīzī'nin dergâhı kaydedilmeğe değer. 'Alā' al-Dīn caddesinde Kılıç Arslan II. zamanında, vezîr Şams al-Dīn Altun Aba tarafından yaptırılmış olup, daha sonraları tanzim edilen bir vakfiyede idâresi İplikçi Ayas isminde birine verildiğinden, onun ismini almış bulunan câmi şimdi klasik eserler müzesi olarak kullanılmaktadır. Zamanla medrese kısmı tamâmiyle harâp olmuş, câmi ise, 1938'den itibâren tâmir ettirilmiştir. 733 (1333) tarihinde yapılmış eski bir tâmire delâlet eden kitâbesi vardır.

XIX. asrın sonlarında Konya'nın hayatında yavaş, fakat devamlı bir gelişme görülmekte idi. O sırada şehri ziyârat etmiş olan W. Ramsay, suyu bol olan Konya'yı, sebze ve meyva bahçelerinin yeşilliği içinde, etraftaki çıplak ovalar ile, sevimli bir tezat hâlinde görmektedir. Cl. Huart, şehrin kerpiç duvarlar arasında uzanan dolambaçlı ve tozlu sokakları boyunca sıralanan çoğu kerpiç ve düz damlı evlerinin, eski âbidelerdeki ihtişâm ile tam bir tezat hâlinde bulunduğuna şâhit olmakla berâber, çarşı ve pazarlardaki faâliyeti de kaydeder. 1896'da Konya'ya varan ve bir müddet sonra Afyon-Karahisarı'nda İzmir istikametinden gelen hatta da bağlanacak olan demir yolunun şehrin kalkınmasında ehemmiyetli bir rol oynadığı şüphesizdir. Demir yolu idâresi, nakliyâtı arttırmak üzere, hat boyunda, başta patates olarak, yeni zeriyâtın gelişmesine çok gayret ettiği gibi, zirâatin makineleşmesine de ehemmiyet vermiş idi. 1902'de Konya'yı ziyâret eden bir seyyah, o yıl, demiryolu kumpanyasının delâleti ile, Konya'da bir zirâat makineleri sergisi açıldığını, kumpanyanın halka ucuz ve taksitle makine vermeği ve bunların Eskişehir atölyelerinde tâmirini de üstüne aldığını kaydeder ki, bugün Konya havâlisinde çok gelişmiş olan makineli zirâat işlerine ilk adımın yarım asır evvel atılmış olduğu bununla anlaşılmaktadır. Konya'nın XX. asrın başında bütün iç Anadolu'nun en büyük şehri ve en faâl ticâret merkezi olduğunda şüphe yoktur; hattâ Konya'da sözü geçen şehirlerin hiç birinde bulunmayan ve zamanına göre, bir yenilik teşkil eden şehir içi tramvayları bile mevcut idi.

Birinci cihan harbi sırasında, cephelere uzak kalmakla berâber, bütün memleket gibi, uzun süren harbin zararlarını görmekten geri kalmamış olan Konya, mütâreke devrinde devamlı bir ecnebî işgâline uğramadı. Millî mücâdelenin ilk safhalarında Konya'da bâzı mukavemet hareketleri görüldü. Halkın şiddetli muhâlefeti ile karşılaşan vâli Cemâl Bey, şehri terkedip,

İstanbul'a kaçtı (26 eylûl 1919). Bundan sonra, Konya, Heyet-i Temsiliye'nin idâresine inkıyât etti. 5 mayıs 1920'de Konya'da toplanmak isteyen fesatçılar, askerî kuvvetlerin vaktinde müdâhalesi sâyesinde, dağıtıldılar. Aynı sene teşrin I. ayının ilk günlerinde Konya'da daha ehemmiyetli bir isyân vukûa geldi. Etrafına topladığı asker kaçakları ile 2/3 teşrin I. gecesi hukûmet dâirelerini basan ve ertesi gün 'Alâ' al-Dîn tepesinde mukavemet eden vâli ve kumandanı esir eden Deli-Baş adlı bir sergerde Ankara'dan (Refet Bey) ve Afyon'dan (Derviş Bey) gönderilen kuvvetler tarafından mağlûp edildi ve isyân 6 teşrin I.'de bastırıldı. Karaman, Ilgın, Bozkır, Seydişehir ve Beyşehir'deki isyân hareketleri de tenkil edildi. 1922 yazında büyük taarruza tekaddüm eden günlerde Konya cephe gerisinde büyük bir hazırlık merkezi rolünü oynadı (krş. Gâzî Mustafa Kemâl, *Nutuk*, s. 122, 353 ve 481).

Millî mücâdelenin zafer ile neticelenmesinden sonra, Konya büyüdü ve gelişti. 1927'de yapılan ilk nüfus sayımı, Konya'nın, nüfus sayısı bakımından, Türkiye şehirleri arasında altıncı olduğunu gösteriyordu (47.500). Daha sonraki yıllarda, sanâyi ve ticâret bakımından, daha büyük faâliyetlere sahne olan Eskişehir, Gaziantep ve Kayseri kendisini geçmiş olmakla berâber, Konya nüfusunda da devamlı bir artış kaydedildi ve bu nüfus 1940'ta 58.500 ve 1950'de 64.500 oldu. Öteden beri Konya bölgesinin başta geldiği hubûbat zirâatinde son yıllarda görülen kalkınma ve bunun husûle getirdiği büyük ticâret hareketi, tekmil bölge ile berâber, Konya'da hayat seviyesini yükselterek, şehrin büyümesine, ticâret müesseseleri ile mesken inşaâtının misli görülmemiş bir derecede hızlanmasına sebep olduğu gibi, buna muvâzî olarak, belediye faâliyeti de artmış, şehirde geniş ve asfalt döşeli caddeler açılmış ve parklar tanzim edilmiştir. Sanâyi sâhasında da bir gelişme görülerek, öteden beri mevcut bir takım te'sislere (un fabrikaları gibi), 1954'te bir şeker fabrikası ilâve edilmiş ve halıcılık sanâyîleştirilmiştir.

Bugünkü şehrin belediye hudutları içinde kalan sâhası 24 km.² aşmakta olup, bunun yarıdan fazlası meskenler ile işgâl edilmiş bulunmaktadır (1950'de 123 mahalle içinde ev sayısı 21.954'ü bulmakta idi). Şehrin esâs nüvesi, evvelce sûrların kuşatmış bulunduğu beyzî şekilli, takriben 200 hektarlık bir sâhaya tekabül eder ki, garpta Zından-Kale mevkii, cenûpta Ṣâḥib-'Aṭâ' câmii, şarkta Kapu câmii ve şimâlde Hatuniye medresesini içeri alarak uzanır. Konya'nın esâs âbidelerinin hemen tamâmı buradadır. İç kaleye tekabül eden Alâeddin tepesi, bu esâs nüvenin merkezine nazaran, bir az garpta kalmaktadır ve yukarıda sözü geçen Zından-Kale mevkii ise, seyyah Bertrandon de la Broquière'in bahsettiği „şehrin bir ucundaki küçük hisar" yerinde olsa gerektir. Hamilton, Zından-Kale'yi Konya'nın yapıları arasında dikkate lâyık bulur. Geçen asırda vukûa gelen yangınlardan sonra, az-çok muntazam bir plâna göre yapılan inşaât sebebiyle, Konya'nın merkezî kısmındaki bâzı mahallelerde sokak ve caddeler birbirini dik olarak keserler ki, bu caddelerden en mühimi Alâeddin tepesi ile Mavlânâ dergâhı arasında uzanan ve son kısmı yeni açılmış bulunan geniş bulvardır (Alâeddin caddesi). Belediye ve vilâyet konakları ile başlıca ticârethâneler, bankalar ve oteller bu cadde boyunda sıralanmakta, küçük san'at erbâbının atölye ve dükkânları ise, daha ziyâde bu caddenin şark yarısına açılan sokaklar boyunda toplanmaktadır. Konya'nın eski sûrları dışında kalan ve esâs nüveye nisbetle, çok daha geniş yer tutan mahallelerine gelince, bunlar şehrin merkez kısmının bilhassa şimâl-i şarkî ve cenûbuna doğru yayılmışlardır ki, bu kısımların planında sokakların her tarafta umûmî bir intizam göstermeyişi, bunların mühim bir kısmının eskiden kalma olduklarına delâlet eder. Buna karşılık, şehri garptaki demir yolu istasyonuna bağlayan muntazam caddeler boyunca yapılan aralıklı binâlar, Konya'nın yakın senelerde bilhassa bu istikamete doğru olan gelişmesini aksettirmektedir.

Kavak ağaçlarının hâkim olduğu sık bir yeşillik örtüsü, şehrin etrafını hemen tamâmiyle kuşatarak, meskûn sâhayı bir vâha şeklinde, daha dışarıdaki çıplak arâziden ayırır. Aynı yeşillik, daha kesif bir örtü hâlinde, 5 km. ötede, Merâm bahçelerinde garptaki dağların eteğine yayılır. Konya bahçelerinde çeşitli meyvalar yetişir ve üzüm bağları oldukça geniş yer tutar. Ağaçsız sâhalar ise, hubûbat ve bakliyat zirâatine tahsis edilmiştir; toprak mahsûlleri (başta buğday) ile yapağı, tiftik ve deri gibi, hayvânî mahsûller, şehirdeki ticâret müesseselerinin tavassut ettikleri faâl bir ticârete mevzû olurlar.

İdârî bakımdan Konya, bugün Türkiye'nin en geniş sâha kaplayan (48.618 km².) ve nüfusu 1950'de 740.000'i aşmış bulunan bir vilâyetin merkezi olup, bu vilâyet Konya, Akşehir, Beyşehir, Bozkır, Cihanbeyli, Çumra, Ereğli, Ermenak, Hadım, Ilgın, Karaman, Kara-Pınar, Kadın-Hanı, Seydişehir ve Yunak kazalarına ayrılmış bulunmaktadır.

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 204; Dimaşḳî (nşr. Mehren), s. 228; Abu 'l-Fidâ', *Taḳvîm* (nşr. Reinaud), s. 382 v.d.; Ḥamd Allâh Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulûb* (nşr. G. le Strange), *GMS*, XXIII, 97; İbn Bîbî (nşr. Houtsma), *Recueil d. textes* ... (trc. M. N. Gencosman, *Anadolu'da Selçukî devleti tarihi* (Ankara, 1941); Aksarâyî (Karîm al-Dîn Muḥammed), *Musâmarat al-aḫbâr* (Ankara, 1943); Şikârî, *Karamanoğulları tarihi* (Konya, 1946); İbn Baṭṭûṭa, *Seyahatnâme* (trc. M. Şerif), İstanbul, 1335, I, 322 v.d.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri* (Ankara); *Gazi'nin seyahatnâmesi* (*Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1938), sayı 2; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1732, s. 614, 616; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), III, 18 v.d.; Naṣûḥ al-Ṣalâḥî al-Maṭraḳî, *Bayân-i manâzil-i safar-i 'Irâḳayn*, 942, Üniversite kütüp., Y. nr. 5964 (Konya kalesi); *Konya vilâyeti sâlnâmesi* (1305 h.), s. 69 v.d.; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1314), s. 3781 v.d.; Mehmed Yusuf, *Resimli Konya. Âsâr-ı atika müzesi delili* (İstanbul, 1930); F. Sayman ve I. Tongur, *Konya. Eski eserler kılavuzu* (Konya, 1944); Mehmed Önder, *Tarihî-turistik Konya rehberi* (Konya, 1950); Muzaffer Erdoğan, *İzahlı Konya bibliyografyası* (İstanbul, 1952); Pauly-Wissowa, *Realencycl. d. klass. Altertumswiss.* VII, 990—991 (Iconium); XIII, 2258 (Lykaonia); Bertrandon de la Broquière, *Le Voyage d'outremer* (nşr. Schefer), Paris, 1892, s. 109 v.d., 121, 123; Pierre Belon, *Les Observations de plusieurs singularitées* ... (Paris, 1553), fasıl CXII, 167a—b, 168a; P. Lucas, *Voyage* ... (Amsterdam, 1714), s. 149 v.d.; C. Niebuhr, *Reisebeschreibung*, III, 113 v.d. (1776'da çizilmiş bir Konya planı); Kinneir, *Journey through Asia Minor*, (London, 1818), s. 217 v.d.; L. de Laborde, *Voyage de l'Asie Mineure* (Paris, 1836), s. 116, levha LXIII, LXIV; Charles Texier, *Asie Mineure, description géographique, historique et archéologique* (Paris, 1839—1849); Helmuth von Moltke, *Briefe aus der Türkei* (*1835—1839*), 1911, 7, s. 336 v.d.; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor* ... (London, 1842), s. 207 v.d.; Sperling, *Zeitschrift f. allg. Erdkunde* (1864). s. 15; E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (Paris, 1884), IX, 652; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), tür. yer.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 818 v.d.; Friedrich Sarre, *Reise in Kleinasien* (Sommer 1895), Berlin, 1896, s. 28—86; ayn. mll., *Konia. Seldschukische Denkmäler* (Berlin, 1910); Cl. Huart, *Konia. La ville des derviches tourneurs* (Paris, 1897), s. 133 v.d.; Régis Delbeuf, *Deux excursions en Anatolie* (İstanbul, 1902); J. H. Löytved, *Konia. Inschriften der Seldschukischen Bauten* (Berlin, 1907); E. Banse, *Die Türkei* (Braunschweig, 1915), s. 107; J. H. Mordtmann, *Um das Mausoleum des Molla Hunkiar in Konia* (*Jahrbuch der asiatischen Kunst*, 1925, II, 197); E. Chaput, *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie* (Paris, 1936), s. 91 v.d.; *Konya* (şehir planı, 1: 10.000 Basın-yayın ve turizm genel müdürlüğü).

(BESİM DARKOT.)

KOPUZ, eski türk halk şâirlerinin düğünlerde, merâsimlerde veya herhangi bir vesile ile şiirlerini okurken çaldıkları bir m û s i k î â l e t i d i r. Eski şekli ile Altay türklerinde ve Kafkasya'da hâlâ yaşamakta olan kopuzun intişâr sâhası oldukça geniştir. Anadolu Selçuklularında, zafer gününü tâkip eden akşamlarda, ozan ve kopuzcuların o günkü kahramanlık sahnelerini yaşattıklarından bahsedilmektedir (bk. *Muhtasar Selçuknâme-i İbn Bibi tercümesi*, s. 348). Böyle kopuzculara XVII. asırda osmanlı ordularında da rastlanmaktadır. Macaristan seyâhatinden bahseden Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, I, 638) kopuz ve kopuzcular hakkında mâlûmat verirken, bunların 40 kişi olduğunu, Fâtih'in vezirlerinden Hersekzâde Ahmed Paşa tarafından icat edildiğini, Bosna, Budin, Eğri ve Tamşvar gibi serhad ahâlisine mahsûs olduğunu, Anadolu'da benzerini görmediğini, üç telli olup, „şeşhâne" nin yavrusu zannedileceğini söyler. Bu kopuzcular burada 6 fırkaya ayrılan sazcıların sonuncusu olup, şeşhânecilerden sonra gelirlerdi. Evliyâ Çelebî (*ayn. esr.*, VI, 201), Peçuy kalesini tasvir ederken, Rumeli kopuzcularına bir daha temâs eder. Evliya Çelebî'nin ifâdesine rağmen, kopuzun Osmanlı devletinin hemen her tarafında yaygın bulunduğu tarihî kayıtlardan, gazel ve hicivlerden anlaşılmaktadır (bk. M. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatının menşe'i*, *MTM*, İstanbul, 1331, II, 5—63). Kopuzun şekline gelince, Maḥmûd Kâşgarî (*Dîvân luġât al-turk*, İstanbul, 1333, I, 18) bunun uda benzediğini tasrih eder. Âsım (*Burhân-i ḳâṭi'* tercümesi, mad. *barbaṭ*) ve Es'ad Efendi (*Lehcetü 'l-lugat*, s. 638) kopuzu *ud* ile *barbaṭ*'ın müterâdifi olarak alırlar. Kopuzun en eski târifini mûsikî nazariyeleri hakkındaki eserleri ile mârûf 'Abd al-Ḳâdir

Marāġī (b. bk.; ?—1435)'de buluyoruz. Bu büyük türk mûsikî üstâdının, Şafī al-Dīn 'Abd al-Mu'min'in *Kitāb al-adwār*'ına yazdığı şerhte, „kopuz-i ozan" ve „kopuz-i rûmî" adları ile, iki türlü kopuz târif edilir. Ozan kopuzu bütün telli âletlerden daha uzun bir kâseye mâlik olup, üç tellidir; „rûmî kopuz" ise, beş telli olup, daha ziyâde uda benzer bir âlettir. Ozan kopuzuna XIV. — XV. asırlarda sâdece „ozan" dahi denilmekte olduğu *Zubdat al-adwār* adlı bir mûsikî kitabından anlaşılmaktadır. Korkut-Ata hikâyelerinden (*Kitab-ı Dede Korkut*, s. 149) kopuzun belde taşındığı anlaşılıyor. Kırgızlarda bugün takriben 3—3,5 kadem yükseklikte bir nevî keman şeklindedir. Bu kopuzun tutuluş ve çalınışı kemençeye benzer. Kopuzun üzerine, bükülmüş at kılından iki kiriş gerilmiş ve sapına bir çok mâdenî ziller bağlanmıştır; çalgıcı kopuzu kımıldattığı zaman, zillerden mâdenî bir ses çıkar. Kırgızlarda kopuza sihirli bir kuvvet atfolunmaktadır. Kopuza karşı derin bir saygı duygusuna Korkut Ata hikâyelerinde de rastlanır (*s.* 149).

Bir de Kazan türkleri arasında parmak ve ağız ile çalınan bir mûsikî âletine de kopuz denilmektedir. Bunu Halim Sâbit (*Altaylara doğru, Türk yurdu*, İstanbul, VI, s. 2297) şöyle târif etmektedir: „kutru 2—3 cm. kadar olan bir demir dâirenin karşı-karşıya gelen iki ucu, birleşmeğe çeyrek cm. kadar kaldıktan sonra, muvâzî olarak, 4—5 cm. uzatılır. Bunların aralarında, bir ucu dâirenin karşı tarafına raptedilen bakır ve yahut gümüşten mâmûl yassı ve gittikçe incelen tel ağıza yaklaştırılarak, nefes ile ihtizâz ettirilir. İşitilecek âhengin letâfeti, çalanın işâret parmağındaki melekeye göre, olur." Bk. bir de F. Köprülü, *İA*, mad. BAHŞI.

Bibliyografya: Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *İlk mutasavvıflar* (İstanbul, 1919), s. 13; Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i osmânî*, II, 933; Radloff, *Lugat* (Petersburg, 1899), II, 654, 661 v.d.; A. Nâsırî, *Lehce-i tatarî* (Kazan 1896), II, 45; Süleyman Efendi, *Lugat-i Çagatay* (İstanbul, 1298), I, 231; Barbier de Meynard, *Dict. turc-français*, II, 498, 546; V. Radloff, *Das Schamanentum und sein kultus* (Leipzig, 1885), s. 60 v.d.; Cl. Huart, *Document de l'Asie Centrale* (*JA*, seri 11, III); ayn. mll., *EI*, mad. KOPUZ; Pavet de Courteille, *Dict. Turk-Oriental*, s. 422.

(MİRZA BALA.)

KŌRĀ. [Bk. KORA.]

KORA. KŌRĀ, Hindistan'da eski birleşik eyâletlerin Fatḥpūr bölümü içinde, kadîm Allāhābād (İlāhābād) — Āgra yolu üzerinde, 26° 7′ şimâl arzı ve 80° 22′ şark tûlünde **şimdi harâbe hâlinde bir şehirdir.** Dehli sultanları zamanında burası bir eyâlet merkezi ve Ekber devrinde, Allāhābād *sūba*'sı dâhilinde bir *sarkār*'ın umûmî merkezi olmuş idi.

Ekber'in bir tunç parasının Kōrā'da basılmış paralardan olduğu anlaşılmıştır. Burası Rafī' al-Daracāt ve daha sonrakiler zamanında, son Hind-türk imparatorlarının para bastırdıkları yer idi.

Bibliyografya: *District Gazetteer of the United Provinces of Agra and Oudh* (Allahābād, 1906), XX, 154, 157 v.dd., 251 v.dd. (K. B. WHITEHEAD.)

KORAH. [Bk. KARUN.]

ḲOR'ĀN. [Bk. KUR'AN.]

KORDOFĀN. [Bk. KORDOFAN.]

KORDOFAN. KORDOFĀN, şarkî Sudan (Mısır Sudanı)'da bir **eyâlet** [mesâhası 380.505 km.², nüfusu (1947) 1.518.900].

Kordofān yahut memlekette ekseriyetle konuşulduğu ve eski vesikalarda yazıldığı şekli ile, Kordofāl adı, zamanımızca, hiç bir orta çağ arap tarihçisi veya coğrafyacısı tarafından zikredilmez. Umûmiyetle bu ismin al-'Obayd şehrinin 16 km. kadar cenûb-i şarkîsinde bulunan küçük bir tepenin adından geldiği farzolunur ise de, kelimenin mânası, hangi dilden geldiği ve XX. asırdan evvel hangi hudutlar dâhilinde kullanıldığı, kat'î şekilde, belli değildir. *Ṭabaḳāt vad Żayfulla* (1805)'da bu kelimeye XVII. asırda yaşamış üç velînin hâl tercümelerinde rastlanır. Bilgisini bilhassa Şendī tüccarlarından toplamış olan Burckhardt (1814), Kordofān'ı, Dārfūr veya Sennār ile mukayese ederek, sık-sık zikreder.

XVII. ve XVIII. asırlarda bu ismin Nūba cenûbundaki dağlar ile Dār Kabābīş arasında geniş bir sâhaya da verildiği tahmin olunur. 1821'de Mısır'ın idâresine geçtikten sonra, burası Sudan'ın büyük idârî bölgelerinden biri oldu ve bunu tâkip eden 60 yıl zarfında Beyaz-Nil'den yahut bunun yakınlarından garpta Dārfūr ve Dongola eyâletinden, cenûpta Baḥr al-Ġazal ve Baḥr al-'Arab tarafından teşkil edilen hudûda kadar uzanan bir sâhaya delâlet etti. 1899'da Mahdī'nin yenilmesinden bir müddet sonra, Beyaz-Nil eyâletinin ve daha sonra Nūba dağları eyâletinin kurulması üzerine, sâhası daraldı. 1925'te Kordofān'ın nüfusu yarım milyondan az tahmin ediliyor iken, çeyrek asırdan daha az bir zaman içinde bu sayı üç misli artmıştır. Eyâletin merkezi al-'Obayd (66.000 nüfus) olup, başlıca kasabalar şimâlde Bāra ve Sōderi, şarkta Umm Ruāba ve Rahad, garpta Nahūd, Abū Zabad, al-Oẓayya ve Muglad olup, Nūba dağları vilâyetinin merkezi Talōdi'dir.

Bu geniş memlekette zeminin tabiatı, yağmur mıkdarı, hayvanlar ve nebatlar âlemi yeryer çok değişik ve nüfus ise, belki daha değişiktir. Burası hiç bir zaman müstakil bir yerli devlet arâzisi olmadı. Memleketin al-'Obayd'e giden demir yolunun geçtiği orta kısmı, gerek iktisâdî bakımdan, gerekse orta ve garbî Afrika hacılarının güzergâhı olmak bakımından, ehemmiyetli bir geçit yolu oldu.

Mısır'ın idâresine geçmeden önce, bilhassa yapılan esir çocuk ticâreti, daha sonra ordu için Nūba dağlarından esir tedâriki maksadı ile yapıldı. Yine burada asırlar boyunca zamk, fildişi, deve kuşu tüyü ve bir az da altın ticâreti yapıldı ise de, sonraları bu maddelerden yalnız birincisi ehemmiyetini muhâfaza etti; şimdi en makbûl zamk, Kordofān'dan çıkarılarak, her tarafa sevkedilmektedir. Ayrıca cenûb-i garbîde Baḳḳāra bölümünden Mısır'a sığır ihrâc edilmekte ve şark tarafından da Arabistan'a hubûbat yollanmaktadır. Bir demir yolu ve otomobil yolu inşâsı, derin kuyular kazılması memleketin kalkınmasına çok yardım etmiş bulunuyor. Kordofān'ın bu orta kısmına nazaran şimâlde kalan bölgede yağışlar az olduğu için, bâzı tepeler ve Bāra gibi vâhalar zirâate elverişlidir. Yerleşik nüfus ile bunun dışındaki geniş sâhalar, deve sürülerine sâhip, muhtelif kabîleler ile meskûndur. Buna mukabil, Kordofān'ın cenûp kısmını teşkil eden üçüncü bölgede, bilhassa Nūba dağlarında, tabi'î şartlar daha elverişli olup, pamuk da dâhil, çeşitli mahsûller yetişir, sığır ve at beslenir.

Nüfusu teşkil eden unsurlar pek muhteliftir. Şimâlde ve orta kısımda münhasıran arapça konuşulur ve bütün nüfus müslümandır; cenûpta, ticâret yolları boyunca, arapça yayılmakta ise de, tepeler halkı kendi âdet ve dinlerini muhâfaza etmektedirler. İslâmlığı kabûl edişleri epeyce eski olan ve arapça konuşan halkın çoğu kendilerinin arap aslından olduklarını iddia ederler ise de, Sudan'ın şu veya bu bölgesinde yaşayan zümreler içinde ne kadar arap kanı bulunduğunu tesbit etmek mümkün değildir. Araplar memlekete küçük guruplar hâlinde gelmişler ve libyalı, nubyalı, Beca ve daha başka yerli kadınlar ile serbestçe evlenerek, onların âdet ve an'anelerine riâyet etmişlerdir. Msl. Kordofān şimâlinde bulunan ve haklı olarak en fazla arap karakterine sâhip bir kabîle sayılan Kabābīşler, Sudan'ın „fir'avnī" âdetlerine uyarlar ve evlenme merâsiminde Sennār—Dongola mıntakasına has an'aneleri tatbik ederler. Bu kabîle, muhtelif kolları muhtelif arap lehceleri konuşan gayr-i mütecânis unsurların yakın zamanda birbiri ile karışmasından meydana gelmiştir. Diğer taraftan Baḳḳāra kabîleleri, Kabābîşlere nazaran, çok daha fazla araplaşmış sayılamayacakları hâlde, yakın zamanlara kadar, müslüman komşularının an'anelerine tamâmiyle muârız kalmışlardır. Arap mefhûmu Sudan'da ırkî mânada kullanıldığı takdirde, bunun küçük bir kan nisbeti mânasına kullanılması gerekir. Hattâ bu nisbet mefhûmu Nil boyunda olduğu gibi, arapça konuşulan ve islâm dininin yaygın bulunduğu Kordofān'ın orta kısmı ve Nūba tepeleri gibi yerlerde oturan çok daha karışık unsurlar hakkında daha da tebârüz eder. Buradan Nūba tepelerinin putperestlerine geçilecek olursa, yukarıda bahsedilenler kadar gayr-i mütecânis bir âleme girilmiş olur. Bu bölgedeki arapların putperest zencîlere ad olarak kullandıkları *nūba* kelimesi, gerçekte hiç mevcut olmayan bir akrabâlığa delâlet eder. Meinhof, bir araştırmasında Nūba tepelerinde konuşulan 27 dilden bahsederek, bunların menşe'ini tarih öncesi çağına çıkan, birbirinden ayrı üç Afrika diline bağlar. Meinhof'un listesi belki de tam değildir ve muhtelif tepeler halkı kendi aralarında bedenî vasıfları, san'at ve mesleklerinde bilgi ve mahâret dereceleri bakımından, gâyet esâslı bir şekilde, farklıdırlar.

Bibliyografya: Mac Michael, *The Tribes of Northern and Central Kordofan* (London, 1912) ve *A History of the Arabs in the Sudan* (London, 1922) adlı eserlerde eski kaynaklara dâir bibliyografya ve bilhassa arap devrine dâir bir çok mâlûmat bulunmaktadır. Meinhof, *Eine Studienfahrt nach Kordofan* (Hamburg, 1916)'da cenûp dillerine dâir çalışmaları faydalı bir şekilde ele alır ve Nūba gurubuna dâhil bulunan dillerin menşe'inin yeni olduğu fikrini ileri sürer. Bu husûsta, cenûp dil gurubunun nilotik guruptan, hıristiyanlık, yunan ve kıptî asıllı kelimeler katmadan evvel, ayrılmış olduğuna dayanır. Bk. bir de Sudan hukûmetinin resmî neşriyâtı, C. G. ve B. Z. Seligman tarafından yazılan *Harvard African Studies*, 1918 ve Hastings, *Encyclopedia of Ethics*...'de madd. Nuba (*JRAI*, 1910, *Zeitschrift für Kolonialsprachen* (1910) ve Mac Michael, Newbold, Davies, Hillelson, Seligman ve daha başkalarının *Sudan Notes and Records* (1918 v. dd.)'daki raporları.

(J. W. CROWFOOT.)

ḲORḲUD. [Bk. KORKUT.]

KORKUT. ABU 'L-ḤAYR MUḤAMMED ḲORḲUD (1470—1513), Bāyezid II.'in sekiz şehzâdesinden biri olup, babasının vâli bulunduğu Amasya'da doğdu. Bu hükümdarın son

zamanlarında hayatta kalan üç oğlundan ortancasıdır (Lâtîfî, *Tezkire*, s. 66; Nişancı Mehmed Paşa, *Tarih*, s. 181; Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, III, 226; bâzı kaynakların ve onlardan naklen Hammer ile diğer bir kaç müellifin Korkut'u Abdullah'tan sonra, en büyük şehzâde göstermeleri doğru değildir, bk. İbn Kamâl, *Tevârih-i âl-i Osman*, Millet kütüp., nr. 32, var. 23 v.d.). Bu şehzâde, çocukluğunu ve ilk tahsil zamanını İstanbul'da dedesinin yanında geçirdi ve onun ölümüne kadar (1481) Eski-Saray'da kaldı ki (Sehî, *Tezkire*, s. 18), bu vefat dolayısı ile yeniçeriler ayaklandığı ve Cem'e karşı Bayezid'in cülûsunu isteyenler vaziyete hâkim olduğu esnâda, vezîr İshak Paşa'nın bu genç şehzâdeyi babasının yerine saltanat kaymakamlığına getirdiği, onun Amasya'dan İstanbul'a gelmesine kadar, Korkut'un 17 gün bu vazifede bulunduğu, bu sırada yeniçerilerin ulûfesini de arttırdığı görülmektedir. Daha sonra tekrar Amasya'ya döndüğü anlaşılan Korkut, şehzâdelerin sancak idâresine tâyin edildikleri sırada (1491), Saruhan vâliliğine gönderildi. Bu sancak kendisine bâzı hâslar ile verilmiş idi. Fakat o, bu vâridâtın masraflarına kâfî gelmediğini ileri sürerek, yeni taleplerde bulundu ve çeltik hâslarından 50.000 kadar çeltik enhârını hâslarına ilâve ettirdi (Topkapı sarayı arşivi, E. 9689). Osmanlı-Venedik harpleri sırasında, fransız donanmasının Midilli'ye taarruz ve kalesini muhâsara ettiğini öğrenen Manisa vâlisi Korkut, adamlarından 800 kişiyi silâhdar-ağası kumandasında ve Karasi sancak beyinin de refâkati ile, Ayazmend iskelesinden Midilli'ye gönderdi ve Hersek-zâde Ahmed Paşa'nın donanma ile gelmesinden sonra vukû bulan düşmanın firârında başlıca âmil oldu (Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârîḫ*, II, 109). Korkut, bir aralık babasını görmek üzere, İstanbul'a gitmek istemiş ise de, bu arzusu reddedilmiş, havası ile imtizac edemediğini ve her tarafında hastalık bulunduğunu bildirdiği Manisa yerine, Bergama'nın kendisine verilmesi yolundaki talebi de kabûl olunmamış idi (bu husûsta babasına yazdığı mektup için bk. Topkapısarayı arşiv., E. 9689). Bil'akis, her hâlde kardeşi Amasya vâlisi şehzâde Ahmed'in te'sîr ve telkîni ile, vazifesi Saruhan'dan Antalya sancağına naklolundu (1502). Bir az sonra, buna mukabil Hamîd sancağını istediği zaman ise, buradaki 837.091 akçelik hâslarına ilâveten Hamîd-İli sancağı hası (843.363 akçe) ve Lâzkiye zeâmeti (100.721 akçe) tevcih olunarak, ona geniş bir mıntakanın idâresi tevdî edildi (zilkâde 908 = mayıs 1503 tarihli ferman için bk. Topkapısarayı arşivi, E. 6356). Buna rağmen hâlinden memnûn olmayan, babası ile devlet ricâlinin şehzâde Ahmed'e gittikçe daha fazla taraftarlık gösterdiklerini ve onu veliahd yapmak istediklerini gören Korkut, tekrar gitmek istediği Saruhan'ı elde edemediği gibi, ikinci defa sadârete gelen Hadım Ali Paşa (1506—1511) ile de ihtilâfa düştü. Şehzâdenin sancağına yakın ve onun avlandığı bir yer ve bir iskele, şimdiye kadar Korkut'a verilir iken, yeni sadrâzamın buraya tasarruf etmek istemesi şehzâdeyi müteessir etmiş ve Antalya sâhilinde kapısı halkının bir kısmı ile, inzivâya çekilmesini mûcip olmuş idi (muharrem 914 = mayıs 1508; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Universite kütüp., TY. 5959, II, var. 152). Bunun üzerine pâdişah ulemâdan İmâm Ali demekle mârûf Mavlânā 'Alā' al-Dîn'i, ona nasihatçi olarak göndermiş, evvelâ İzmir mukataalarını hâslarına ilhâk etmiş, bunun reddi ve „bana saltanat ve eyâlet gerekmez" cevabı üzerine de, Sakız cizyesinden 550.000 akçe, Rumeli ve Anadolu cizyesinden de 1.550.000 akçenin hâslarına ilâvesi ile vâridâtını 2.502.755 akçeye çıkarmış idi (5 şâban 914=29 teşrin II. 1508 tarihli Korkut'a verilen ferman için bk. Topkapısarayı arşiv., E. 6357). Şehzâdenin sonradan yazdığı mektuplardan anlaşıldığına göre, kardeşleri arasındaki rekabet ve münâferetlerin ve saltanat hırsının gittikçe arttığını müşâhede eden Korkut, Anadolu'da duramayacağını hissedince, huzûr ve sükûn memleketi olarak tahayyül ettiği Mısır'a gitmeği, Kudüs'te veya Şam'da yerleşerek, ilim ve ibâdet ile meşgûl olmağı düşünüyordu. Bu karârını ertesi sene tatbik etti. Babasına hacca gitmek üzere hareket ettiğini bildiren ve kendisini mâzûr görmesi ricâsını ihtivâ eden bir mektup gönderdi. 87 kölesi ve 50 kadar adamı ile Akbaş adındaki reise beş gemi hazırlatarak, Mısır'a müteveccihen yola çıktı (muharrem 915 = nisan 1509). Bu fenâ haberi öğrenen Bayezid, oğlunun vaktiyle kardeşi Cem gibi, düşmanlar eline geçeceğinden korkarak, endişe duydu ise de, Korkut sâlimen Dimyat'a vardı, hüviyetini öğrenen resmî şahıslara, muvâsalatının sultana bildirilmesini, onun müsâadesi olmadıkça, Mısır toprağına ayak basmayacağını söylemesi üzerine, istikbâline gelen Mısır büyükleri tarafından karşılandı. Şehzâde ve maiyeti için gönderilen at ve develer ve muhteşem bir alay ile 29 mayısta Kahire'ye girdi (tafsilât için bk. Âlî, *agn. esr.*, var. 153). Mısır'daki vaziyet hiç de Korkut'un düşündüğü gibi çıkmadı. Döndükten sonra pâdişaha, Ali (Hadım) ve Mustafa (Koca) Paşa'lara gönderdiği mektuplarda, orayı „cündîleri, zaleme ve kefere, şehirlüsü a'vân-ı zaleme bizim gibi hârieden gelen pâdişah-zâdelerin yanlarında itibârları yok, bize riâyet dahi pâdişahın hatırı için idi" şeklinde tasvir ediyordu. Onlar ile mülâkatın da, bidâyette, kendisi ile iftihar ve ondan hazzettiklerini, gitmek istediği yere mâni olmayacaklarını bildirdikleri hâlde, sonradan, bilhassa Antalya sancak beyi İskender Bey'in bir gemisi ile adamı gelip, arzu ettiği şeylerin ona gönderileceği haber verilince, Şam'a gitmesine kat'iyen müsâade etmediklerini, hattâ Şah İsmâ'îl tarafına firâr edeceğinden bile şüphe ettiklerini yazmış, o sırada Mısır askerlerinin Memlûk sultanı aleyhine kıyâm ederek, şehri yağma ettiklerini, kendisine de tecâvüz etmelerinden korktuğunu bildirmiş idi (tafsilât için bk. Topkapısarayı arşiv., 6684 numaralı dosyadaki muhtelif mektuplar).

Diğer taraftan Mısır sultanı, Korkut hakkında Bayezid II.'e gönderdiği mektupta (*göst. yer*, E. 5464), şehzâdeye büyük bir ikrâm ve ihtirâm gösterdiğini, onu çok olgun bulup, bu ziyâretten memnûn kaldığını söyledikten sonra, onun Mısır'da ikamet niyetinde bulunmasını doğru bulmadığını, „oğulun ataya itâati ehemm-i vâcibâttan" olduğunu, kendisi ile bir ay devam eden görüşmeleri sonunda onu iknâ ederek, bu fikri kabûl ettirdiğini bildiriyor. Hazırlattığı gemiler ile misâfirinin sıhhat ve selâmet ile avdete tevecciih ettiğini ilâve ediyor ve oğluna müşfik bir baba muâmelesi yapmasını ve bâzı isteklerinin yerine getirilmesini pâdişahtan istiyordu. Korkut'un telkini ile yapılan ve kendisinin de muhtelif mürâcaatlarında tekrar edilen bu talepler, Antalya kalesinin ona merkez yapılması, Manavgat ile Alâiye kalesinin ve bu sancaktaki bâzı köylerin kendisine verilmesi, Sakız harâcından gelen 12.000 florinin 30.000'e iblâğı, mümkün olmadığı takdirde, bunun İstanbul civarındaki hıristiyanların cizyesinden te'min edilmesi, bu bölgeye ayrıca lala ve defterdar nâmı ile hiç kimsenin gönderilmeyerek, bütün idârenin tam salâhiyet ile Korkut'a tevcihi v.b. şeklinde idi (Sultan Ġūrī ile Bayezid II. arasında teâtî edilen diğer arapça mektuplar için bk. Feridun Bey, *Münşeât*, I 356 v.d.). Şehzâdenin Antalya'ya Alâiye'yi ilâve ettirmekten maksadı avdetinde burada ikameti düşünmesinden ileri geliyordu.

Korkut'un Teke sâhillerine dönüşü (1511 senesi başları) tamâmen hâdisesiz geçmedi. Şehzâdenin yolunu bekleyen ve onu ele geçirmek isteyen Rodos şövalyelerine mensûp gemiler, emellerine muvaffak olamamışlar ise de (J. v. Hammer'in şehzâdenin Rodos bayrağını çekmekten imtinaı üzerine, rodosluların cenge başlamasını bildirmesi, hakikate uymamaktadır, bk. tre. Ata, IV, 69), Antalya limanında Mısır gemilerine hücûm ederek, hepsini ele geçirmişlerdi. Bu hâdise hakkında vezîrlere mâlûmat veren Korkut, Mısır sultanının gemi mâlzemesi talep etmek vazifesi ile, İstanbul'a gönderdiği ve bir çok eşyâ ile bu defa Mısır'a avdet edeceğini duyduğu Saydî Yūnus'un şimdilik hareketini te'hir etmesinin doğru olacağını bildirdi (Topkapısarayı arşiv., 6684 numaralı dosyadaki mektup). Korkut dönüşünde, sıhhatine iyi gelmediği için, Alâiye'de de kalamıyacağını gördü ve yeniden isteklerde bulundu ki, bu defa Aydın diyarına gönderilmesini, Antalya'ya bedel Tire'nin, Alâiye'ye karşılık da Ayaslug, İzmir ve Menemen'in kendisine verilmesini teklif etti. Menemen'de mülk evleri olduğunu ve havasının sıhhate uygun bulunduğunu, mûcip sebep olarak, ileri sürdü (bu ricâlarının is'âfı husûsunda Mustafa ve Ali Paşa'lara yazdığı mektuplar, *göst. yer*, dosya nr. 6684). Bu sırada, onun, zayıf ve hastalıklı bulunduğunu, bir tabibe ihtiyacı olduğunu bildirerek, eskiden beri itimat ettiği nişancısı tabîp Alâeddin'in nezdine gönderilmesini istediğini görüyoruz (vezîrlere bu husûsta gönderdiği mektup için bk. Topkapısarayı arşiv., dosya nr. 6684). Şehzâde gittikçe sabırsızlanmağa başlamış idi. Bu sıralarda, arzlarının pâdişaha iblâğı ricâsı ile enderûn ağalarından Ayas Ağa (Paşa)'ya yazdığı mektup ile hemşîresine gönderdiği diğer bir mektup, bunu açıkça göstermektedir. Babalarının sıhhati ve kendisine hayır duâlarda bulunduğunu bildiren kız kardeşine verdiği cevapta, küçük kardeşi Selim Şah'ın — ki anaları birdir — Saruhan'a tâyin ve kendisinin böyle hastalıklı bir yerde terkedileceğini teessür ile öğrendiğini bildiriyor ve bu karâra mümkün mertebe karşı koyacağını, dört beş güne kadar hareketle Tire'ye gideceğini ilâve ediyor, büyük bir yeis ve ümitsizlik ile, — „benden ziyâde kiçi karındaşımı benden takdim edip, artık mı riâyet etsinler gerek, benim zerre kadar idrâkim yok mudur, buraları fehm etmez miyim? Şimden gerü dahi riâyet etmezler ise, varıp gene Mısır'a mı gideyin yahut Rodos'a mı kaçayın?" — diyordu (*göst. yer*, E. 5587, dosya nr. 6684). Filhakika bir gece ansızın Saruhan'a müteveccihen Antalya'dan ayrıldı (mart 1511). Onun Teke sancağından sür'atle ayrılmasında bir az da şi'ilik hareketlerinin bu havâlide huzûr ve âsâyişi bozacak bir şekil almasının te'siri vardır. Şiiler, bir müddetten beri, Şâh-Kulu dedikleri birisinin serdarlığı altında fa-

âliyette bulunuyorlar, resmî makamlarca da Kızıl-Kaya eşkiyâsı diye tanınıyorlardı. Korkut'un kendi bölgelerinden ânî olarak ayrılmasını, pâdişahın vefatına hamleden ve her hâlde saltanat tebeddülü sarsıntılarından kendi mezheplerinin yayılması lehine istifâdeyi düşünen Teke âsîleri (bunlara Erdebilî dahi denilmektedir) baş kaldırıp, sâhil tarafına birisini, dağlık havâliye (Taş-ili) de diğer bir adamlarını bey tâyin ettikten sonra, şehzâdenin maiyetine ve ağırlıklarına hücûm ettiler; defterdarını ve sü-başısı Hasan Ağa'yı mağlûp ve katleyledikleri gibi, eşyâsını yağma ve kendisini de Manisa kalesine sığınmağa mecbûr ettiler. Âsîler, hukûmet kuvvetlerini Elmalı ve Alaşehir ovalarında ağır mağlûbiyetlere uğrattıktan, girdikleri yerde, müderris ve kadı gibi kimseleri öldürerek, etrafa dehşet saldıktan, hattâ, Anadolu beylerbeyisi Karagöz Paşa'yı da şehit ettikten sonra, daha fazla tehdidkâr bir durum almışlardı. Alâkadarlar bu vaziyeti bir taraftan Hamîd sancağı alay beyi Kasım Bey, Isparta sü-başısı Sinan gibi, civardaki şahsiyetlere, Konya'da şehzâde Mehmed (Şehinşâh'ın oğlu)'e bildirdikleri gibi, Korkut'un lalası İskender Bey doğrudan-doğruya saraya, Bursa kadısı Mavlânā Şams al-Dīn Aḥmed Yagān'ı da 4 safer 917 (3 mayıs 1511) tarihinde, „meded tüfenkçi yeniçeri" göndermesi için, yeniçeri ağasına mürâcaat ettiler (Karagöz Paşa'nın vezîrlere mektubu ve diğer mektuplar için bk. *göst. yer*, dosya nr. 5451, 8413, 6684). Korkut, bundan sonra da, âsîlerin hareketleri hakkında Saruhan'dan mektup göndermeğe devam etti (J. v. Hammer, *ayn esr.*, IV, 77). Vezîr-i âzâm Ali Paşa'nın bu kıyâmı bastırmak üzere bizzat Anadolu'ya geçmesi bunun üzerine olmuştur. Diğer taraftan Korkut şehzâde Selim ile samimî muhâberede bulunuyor ve onun hareketlerinden vaktinde mâlûmat alıyordu. Selim'in Rumeli'ye geçtiği esnâda, Ak-Kirman'a muvâsalatını bildirmesi üzerine, Korkut verdiği cevapta, çocukluğundan beri aralarındaki hakikî bağlılık dolayısı ile her murâdının tahakkukunu temennî ettiğini bildirmiş, fakat rıfk ile hareket etmesini, kızgınlık ve inat yoluna gitmemesini de küçük kardeşine tavsiye etmiş idi (Topkapısarayı arşivi, 6684 numaralı dosyadaki mektup). O, babası ile küçük kardeşi arasında, Rumeli'de cereyân eden hâdiseleri, her hâlde, teessüf ve teessür ile tâkip ediyordu. Şehzâde Aḥmed'in saltanat hırsı ile hareket ve bu yolda haylı gayret sarfettiğini biliyor idi. Onun Maltepe'ye kadar gelerek, askerin isyânı üzerine, geri döndüğünü, Karaman'ı şehzâde Mehmed'in elinden aldığını ve âdetâ bir hukümdar gibi icrâatta bulunduğunu haber alınca, kendi âkıbetinden endîşe duymağa başladı. Pâdişahın yanlış hareketleri sebebiyle, şehzâde Aḥmed'den yüz çevirerek, yeniçerilerin zoru ile de olsa, şehzâde Selim'i veliahd yapmak istediğini gören, bu takdirde onun gazabına ve intikam hislerine mârûz kalacaklarını hesaplayan bir kısım devlet erkânı, eğer saltanat arzusunda bulunuyor ise, derhâl İstanbul'a gelmesini kendisine bildirdikleri zaman, Korkut, üç sâdık adamını yanına alarak ve kıyâfetini değiştirerek, gizlice İstanbul'a geldi ve her hâlde evvelâ askeri kazanmak düşüncesi ile, Yeniçeriler câmiine inerek, onlara misâfir oldu (mart 1512; Sa'd al-Dīn, *ayn. esr.*, II, 196 v.d.). Vaktiyle babasının cülûsunda, ona vekâlet ettiği esnâda, yeniçerilere yaptığı „in'âm" ve „terakkîler" ile kalplerini kazandığını düşünüyor, bu defa da onların yardımı ile, saltanata nâil olabileceğini ümit ediyordu. Bir taraftan şehzâde Aḥmed'in kendi üzerine yürümeği tasarlaması üzerine, kardeş kanı dökülmemek için, İstanbul'a geldiğini söylüyor, diğer taraftan 30 senedir görmediği babasının elini öpmek arzusunu izhâr ediyordu. Selim'i tahta geçirmeğe iyice karar vermiş olan yeniçeriler Korkut'a hürmet ve itibârda kusur göstermediler ise de, tasavvurlarından vazgeçmiyeceklerini bildirdiler ve Selim'in saltanatında kendisine dokunmayacağını taahhüt ederek, babasının huzûruna kabûlünde de ona refâkat ettiler (Sa'd al-Dīn, *ayn. esr.*, s. 199; bu münâsebetle Korkut'un bu sıradaki lalası Hüsâm Bey'e yazılan ve şehzâdeye, vaktiyle 890'da Edirne'ye gelen şehzâde Aḥmed'e yapıldığı gibi, bir ziyâfet verildiğini v.s. anlatan mektup için bk. Topkapısarayı arşivi, E. 6577). Yeniçeriler bundan sonra, Selim'in İstanbul'a muvâsalatına kadar (19 nisan 1512), Korkut'u aziz bir misâfir gibi muhâfaza ettiler. Kardeşini İstanbul'da Yenibahçe'de karşılayanlar arasında bulunan şehzâde Korkut, genç pâdişahtan Midilli adasının da ilâvesi ile, tekrar Saruhan sancağının tevcihini aldı (Sa'd al-Dīn, II, 204) ki, bu ada hakkında bilâhare bâzı mektuplar teâtî edildiği de görülmektedir (Topkapısarayı arşiv., 6684 numaralı dosyadaki mektup). Korkut, kardeşi ile anlaşıp, aralarında, görünüşe göre, iyice itimat teessüs edip de, tekrar eski me'mûriyetine döndükten sonra, dâiresi halkını azaltamamış, masraflarının fazlalığından dolayı ilâveten Aydın, Manisa ve Teke sancaklarını da talep etmiş idi. Fakat bu isteği kabûl edilmeyince, Teke ve Alâiye sancakları ile mütebâkisinin Menteşe ve Hamîd sancaklarının Teke'ye yakın yerlerinden tamamlanması için, mürâcaatta bulundu ve

artık bir köşeye çekilerek, kardeşinin devletinin devâmı için hayır duâda bulunacağını temin etti (vezîrlere gönderdiği mektup, *göst. yer*, aynı dosya).

O zaman merkezî bir vaziyette olan Saruhan'da kalmak istemeyişini izah için: — „Bu diyarlar vasat-ı vilâyet olmağın kat'â huzûrumuz kalmayup, ıztırap ve inkılâp üzereyiz; zîra ne kadar der-i devlete karîb olursavuz, ol mıkdar tâife-i hasedenin nifâk ve galebelerinden halâs müyesser olmamağla" şeklinde izah ediyordu. Aynı zamanda o, kardeşine itâatten ayrılmayacağına dâir sadâkat te'minâtı veriyor (mektubu veya uzun cevabı için bk. Feridun Bey, *Münşaât*, I, 373 v.d.), şehzâde Aḥmed'in Rumeli'ye geçmeğe karar verdiğini, kendisi ile bu husûsta ittifak etmek istediğini, fakat ona cevâbında ihtiyatlı bir lisan kullandığını ve gemilerini de gazâ niyeti ile deryaya göndermek suretiyle aralarındaki „vedâd-ı ezelî ve ittihâd-ı lem-yezelîye" rîâyet ettiğini pâdişaha haber veriyordu (Topkapısarayı arşiv., aynı dosyadaki mektup). Artık bu sırada Yavuz Sultan Selim şehzâdeler meselesinin kat'î olarak halline karar vermiş idi. Aḥmed ve şehzâdeleri gibi, günün birinde onun da itâatten ayrılabileceğini hesaplayarak, Korkut'u yeni bir tecrübeye tâbî tuttu, „derûnunun saltanat havası ile" dolu olduğunu anlayınca, o sırada birâderzâdelerini tenkil için gittiği Bursa'dan, av bahânesi ile çıkarak, sür'atle Manisa'ya yürüdü ve ansızın Korkut'un sarayını muhâsara etti. Tehlikeyi sezen şehzâde ise, buradan bâzı kıymetli eşyâsı ve Piyâle adındaki sâdık kölesi ile, kaçmağa muvaffak olabildi. Şiddetle ve her tarafta arandığı üç hafta zarfında, Bergama civarında yakalanan ve Piyâle'nin adamlarından olan üç kişinin bildirdiklerine göre, Korkut, sakalını beyaza boyamak, eski elbiseler ve külâh giymek, şemle sarınmak suretiyle kıyâfetini değiştirerek (Aḥmed imzâlı bir ihbâr mektubu için bk. *göst. yer.*, aynı dosya), bir mağarada saklandı. Maksadı her hâlde Antalya sâhiline inip, bir gemi ile, Rodos şövalyelerine ilticâ etmek veya Avrupa'ya kaçmak idi. Gizlendikleri yer bir köylü tarafından keşfedilerek, haber verilince, Piyâle ile birlikte yakalandı ve Bursa'ya getirilirken, yolda Eğrigöz mevkiinde, Kapıcı-başı Sinan Bey tarafından, uykuda iken, boğdurulmak suretiyle öldürüldü. Nâşı Bursa'da, Orhan-Gâzî türbesi civarında defnolundu (mart 1513; Sa'd al-Dīn, *ayn. esr.*, s. 230 v. dd. Menteşe mirlivâsı Sinan Bey mârifeti ile 5 muharrem 919 = 13 mart 1513'te tesbit edilen ve aralarında bâzı kitaplar ile kıymetli yüzükler bulunan metrûkâtı listesi için bk, Topkapısarayı arşiv., aynı dosya).

Korkut'un yalnız Ferahşâd isminde bir kızı kaldı. Şehzâde Korkut ilmi ve irfânı ile bilhassa temâyüz etmiş ve bu vasıfları ile mevâlîden addolunmağa liyâkat kazanmış idi. Arapça te'lifleri ve bâzı kitaplara şerh ve hâşiyeleri olduğu gibi, mûsikî sâhasında da mâhir ve her türlü sazı çalmağa muktedir idi. Hattâ kendi icâdı olan „gıdâ-i rûh" adlı bir saz yapmış idi ki, erbâbı nezdinde çok makbûl ve mûteber idi (Sehî, *Tezkire*, s. 18). Aynı zamanda şâir olan Korkut'un, *Ḥarîmî* mahlası ile şiirleri ve *Dīvān*'ı vardır. O, bu mahlası, Harem-i Şerîf ziyâretine niyet ettiği için almış idi (Lâtifî, *Tezkire*, s. 66). Sarayı âlimler, şâirler ve san'atkârların toplandığı bir yer idi ki, bunlar arasındaki Deli-Birâder lekabı ile meşhûr olan Bursalı Gazâlî Mehmed'i tanıyor ve onun şehzâde nâmına yazdığı *Dāfi' al-ġumūm va rāfi' al-humūm* adlı eserini biliyoruz. Korkut'a ithâf edilen eserlere diğer bir misâl olarak da, Yaḥyā Muḥammed al-Gaffārī'nin kıymetli taşlara dâir *Kitāb yāḳūt al-maḥāzin fī cavāhir al-ma'ādin* adlı kitabını zikredebiliriz (Adnan Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim*, s. 49). Şeyh Ḥamd Allāh'tan ders gördüğünü bildiren Müstakimzâde onu hattâtlar arasında göstermektedir (*Tuḥfat al-ḫaṭṭāṭīn*, s. 368). Şehzâde Korkut, kıymetli insanları takdir ettiği gibi, böyle kimselerin yetişmesine de hizmet ve yardım ederdi. Onun Barbaros ile kardeşi Oruc Reis'e yardım ettiği, Rodos şövalyelerinden, para vererek, türk esirlerini kurtardığı da bilinmektedir (Âlî'den naklen Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, II, 232).

E s e r l e r i. 1. *Vasīlat al-aḥbāb* ... müellifin el yazısı ile yazılmış bir nüshası Ayasofya kütüphânesinde bulunan (nr. 3529) bu eserin sonunda 15 safer 915 (4 hazîran 1509)'te te'lif edildiği anlaşıldığı gibi, Mısır'da arapça yazılmış olup, içerisinde Hicaz seferinin sebepleri, haccın fazîleti, ana-babaya itâat etmek icâp ettiği v. b. bâhislerini ihtivâ eden yedi fasıl üzerine tertip edilmiştir. 2. *Ḥall işkāl al-afkār fī ḥill amvāl al-kuffār*. Bir nüshası Ayasofya kütüphânesinde (nr. 1142) bulunan ve harpte düşmandan alınan ganîmetin taksim keyfiyeti, hums-ı şer'î, câriyelerin nikâh ve mübâyaası v.b. gibi bahisleri ihtivâ eden, müellifin Zarkaşī, Taḳī al-Dīn al-Subkī, Abū 'Alī (*Şarḥ al-talḫīṣ*), Abū Muḥammed (*al-Tabṣira*) gibi fakîhlerin muhtelif meselelerdeki nokta-i nazarını da bildirdiği bu eserin başında, müellif kendisinden „Abu 'l-Ḫayr Muḥammed Ḳorḳud al-'Osmānī b. Bāyazīd b. Muḥammed ..." diye bahsetmekte, sonunda da, eserin faydalı bir risâle olduğunu söylemektedir.

3. *Daʿvat al-nafs al-ṭāliḥa ilā al-aʿmāl al-ṣāliḥa* yahut *Radd al-nafs al-cāmiʿa ilā al-aʿmāl al-ṣāliḥa* yahut *Kitāb al-Ḥarīmī fi 'l-taṣavvuf* (R. Yelkenci nüshasındaki adı). Bu eserin Ayasofya kütüphânesinde (nr. 1763) bulunan nüshası yalnız *Kitāb fi 'l-taṣavvuf* adı ile kaydedilmiş bulunmaktadır; içinde *Ḥarīmī* mahlaslı şiirler de bulunduğu için, *Kitāb al-Ḥarīmī* adı ile de tanınmıştır. Kelâm, fıkıh, tasavvuf ve ahlâktan bahseden, bâzı meşhûr şahsiyetlerin arapça ve farsça şiirlerinden başka, şeyh ʿAbd al-Karīm, şeyh Baba Yūsuf gibi şâirlerin türkçe şiirleri ile birlikte müellifin de bir çok şiirlerini ihtivâ eyleyen bu eserin sonlarında, emâreti terketmekten bahsedilirken, Murad II.'ın saltanatından ferâgati ve sonra memleket tedbirleri, halka hizmet için, tekrar saltanata geçtiği meselesine de temâs edilmektedir. 4. *Şarḥ alfāẓ kufr* yahut *Ḥāfiẓ al-insān ʿan lāfiẓ al-aymān*, Ayasofya kütüp. 'de, akaid ve kelâm kitapları arasında (nr. 2289) bir nüshası bulunan bu eser, mukaddimesinden anlaşıldığına göre, halk ağzında ve hattâ ilim müntesipleri arasında bir çok küfür kelimelerinin dolaştığına vâkıf olan ve bunları toplayarak, şerh ve izahına çalışan müellifin, *Bayān al-īmān, bayān muzīl al-īmān, Bayān aḥkām al-irtidād* bahislerine ayırdığı, arapça bir kitaptır. 5. *Korkudiye* yahut *Fetâvâ-i Korkudhâniye* (*Kaşf al-ẓunūn*, II, 1228); 6. *Dīvān* (bunun muahhar bir istinsahı için bk. Millet kütüp., nr. 104.). Bundan başka Kınalı-zâde Hasan Çelebî, *Şarḥ al-Mavāḳif li 'l-Curcānī*'de onun el yazısı ile bâzı mütâlealar gördüğü ve bundan şehzâdenin ilim ve fazlına intikalin mümkün olduğunu söyler (*Tezkire*, 2. fasıl).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, vesikalar için bk. *a.* Mısırlıların Haleb vâlisi Hayırbay'dan Korkut'a, Sultan Ahmed'in Dârende'de bulunduğuna ve Mısır sultanından cevap beklediğine dâir 7 şâbân 918 (18 teşrin I. 1512) tarihli arapça mektup (Topkapısarayı arşiv., E. 7143); *b.* Korkut'un cizyedâr-başısının İstanbul'a gönderilmesine ve nişancılık hizmetine Sorguçlu-oğlu'nun tâyinine dâir arzlar (*göst. yer*, E. 6419, 9690); *c.* Korkut'un harekâtı, gaybûbeti v.b. âit yazı, ihbar mektubu v.b. (*göst. yer*, E. 4744, 6534, 6315, 7644, 7661, 5035, 8327); *d.* Korkut'un saraya pişkeş getiren (909 = 1503) kapıcı-başısı (bk. Tayyib Gökbilgin, *XV.—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası*, s. 471). Lutfi Paşa, *Tevârîh-i âl-i Osman* (İstanbul, 1341); Mehmed b. Mehmed, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār* (İstanbul, 1276); Bursalı Belig, *Güldeste-i riyâz-ı irfân* (Bursa, 1302); Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

KORKUT-ATA, Dede Korkut ve Dedem Korkut şekilleri ile, Oğuzların menkıbevî bilici-ozanı, Oğuz hanlarının vezir-müşâviri olup, Oğuzların destânî hikâyelerini toplayan kitap bu zâta izâfe ile *Kitâb-ı Dede Korkut* diye adlandırılmıştır.

Korkut Ata'nın adına *Dede Korkut Kitabı*'ndan başka, Oğuzlardan, Türkmenlerden ve Osmanlıların ecdâdından bahseden menkıbevî tarihler ile bâzı edebî kaynaklarda ve bâzı türk kavimlerinin halk edebiyatında rastlanır.

Korkut, bir rivâyete göre, Oğuzların Bayat boyundandır; *Dede Korkut Kitabı* (nşr. Gökyay, İstanbul, 1938, s. 1; Raşîd al-Dīn'in *Tārīḫ-i Oğuz u Turkān*'ından naklen, Gökyay, *ayn. esr.*, s. XVIII; Yazıcı-oğlu'nun *Selçuk-nâme*'sindeki rivâyet için bk. M. Cevdet, *Korkut Ata, Dergâh* mecm., İstanbul, 1919, II, sayı 15, s. 337; Faruk Sümer, *Dede Korkut Kitabı'na dâir bâzı mülâhazalar, Türk folklor araştırmaları*, 1952, sayı 30, s. 470). Başka bir rivâyet ise, onu yine Oğuzun boyundan gösterir (Abu 'l-Ġāzî Bahâdur Han *Şecere-i Terâkime*, nşr. TDK, İstanbul, 1937, faksimile 28a—28b). Ufa Başkırtları Korkut'u kendi oymaklarının ilk atası kabûl ederler (Abdülkadir, *Kitab-ı Dede Korkut hakkında, TM*, I, 213—219). Bir rivâyet ise, onun aslının afrikalı olduğunu, ölümden kaçıp, Hindistan'a, oradan da Sır-Derya kıyılarına geldiğini nakleder (M. Cevdet, *göst. yer.*). Korkut üç yerde babasının adı ile zikredilmiştir; bu rivâyetlerin ikisi onu Kara Hoca'nın oğlu (Raşîd al-Dīn, *ayn. esr.*: „pusar-i Ḳara-Ḥvāca", bk. Gökyay, *göst. yer.*, *Şecere-i Terâkime*'nin Gümüştepe nüshası: „Kayı Kara Hoca'nın oğlu", bk. Gökyay, *ayn. esr.*, s. XIV, yânî *„Risāla min kalimāt-i Oğuznāma maşhūr bi-Atalar sözü* adlı metindeki ise „Karmış oğlu Dede Korkut" (bk. Fr. von Diez, *Denkwürdigkeiten von Asien*, Berlin-Halle, 1815, I, 183; Gökyay, s. XXXII) diye göstermişlerdir. *Risāla min kalimāt Oğuznāma*'deki bir ibâreyi (Diez, *ayn. esr.*, I, 182; Gökyay, *göst. yer.*), Dede Korkut'a efsânevî bir doğuş izâfe edildiği şeklinde anlamak mümkündür. Bu metne göre, Korkut kendini „Ala-Göz Dev kızından doğmuş" diye vasıflandırır. *Cam-i Cam Āyîn* adlı Osmanlı pâdişahları silsilenâmesi (nşr. Ali Emîrî, İstanbul, 1331, s. 32) onun Ürgeç Dede adında bir oğlu olduğu rivâyetini nakleder. Raşîd al-Dīn (bk. Gökyay, s. XVIII)'deki ve Abu 'l-Ġāzî (*Şecere-i Terâkime*, 30b)'deki rivâyetler Korkut Ata'yı 295 ve 300 yıl yaşamış gösterir (Gökyay, s. XXXV). Nasıl öldüğü hakkındaki menkıbeler yakın zamanda tesbit edilmiş sözlü Kazak, Kırgız ve Türkmen rivâyetleridir. Bunların anlattığına göre, Korkut Ata rüyâsında mezarının hazırlandığını görmüş; ölümden kaçarak, diyar-diyar gezmiş, her yerde mezarını kazanlara rastlamış. Nihâyet Sır-Derya nehrinin ağzına yakın yere gelip, nehir üzerine hırkasını sermiş (başka bir rivâyete göre, nehrin ağzına yakın bir bir yerde yerleşmiş) ve orada ölmüş (M. Cevdet, *göst. yer.*; Abdülkadir, *göst. yer.*; Gökyay, s. XXXV—XXXVI). Bu rivâyetlerden bir az farklı bir menkıbe Korkut'un rüyâ görmeden önce de mezarının bulunduğu yerdeki yurdunda oturduğunu, rüyâdan sonra kaçtığını, fakat sonunda yine yurduna dönüp, orada öldüğünü anlatır (V. Velyaminov-Zernov, *St. Khorkut's Grave along Syr-Daria, Transactions of the Imperial Russian Archeological Society*, Petrograd, 1859, IV, 283 v.d.; M. T. Czaplika, *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day*, Oxford, 1918; J. Castagné, *Magie et exsorcisme chez les Kazak-Kirghiz et autres peuples turcs orientaux, Revue des Etudes islamiques*, 1930, s. 61 v.d. (bu eserlerdeki mâlûmâtı bize Adnan Erzi vermiştir.). Bugün harap bir türbe hâlindeki mezarı Taşkent'ten Kazalı'ya giderken, Korkut istasyonunda, Sır-Derya'nın Aral gölüne döküldüğü yere yakın bir noktadadır (Gökyay, s. XXXVII). Bu mezar ve mezar münâsebeti ile, yukarıda bahsi geçen ve Korkut'un ölümü ile ilgili bulunan rivâyetler hakkında, Gökyay'ın kitabında istifâde ettiği kaynaklardan çok evvel, *Musavver Türkistan tarih ve sayâhatnâmesi* adı ile, eserin mukaddimesine göre, amerikalı seyyah Shiller (?)'in kitabından türkçeye çevrilmiş ve 1294 (h.)'te İstanbul'da basılmış olan kitapta bilgi verilmiştir; aynı eserde türbenin, henüz harap olmadan evvelki hâli ile, resmi de dercedilmiştir (s. 82 v.d.; türbenin resmi, s. 102—103). Olearius, Korkut'un Azerbaycan'daki Derbend'de bulunan mezarından bahsetmiş ise de, Barthold o bölgeye yaptığı seyâhati esnâsında bu mezarı bulamamıştır (Gökyay, XXXVII; *Muhtasar Azerbaycan edebiyatı tarihi*, Baku, 1943, s. 32; Mirza Bala, *Dede Korkut, Kafkasya—Der Kaukasus*, München, mart 1952, nr. 8). Evliya Çelebî (*Seyahat-nâme*, II, 312) Demir-Kapu'daki ziyâretler meyânında Kırklar-Dağı'nda kâin ve şirvanlıların itikat ettikleri Dede Ḫorḫuṭ ziyâretgâhından bahseder ki, bu Olearius'un bahsettiği mezar olsa gerektir ve Korkut Ata'ya izâfe edilmiş olmalıdır.

Korkut Ata'nın yaşadığı zaman hakkındaki rivâyetler de muhteliftir. *Kitab-ı Dede Korkut* (nşr. Gökyay, s. 1)'un „Resûl aleyhisselâm zamanına yakın..." yaşadığı hakkındaki rivâyetini başka bâzı kaynaklar da kabûl ediyorlar (*Cam-i Cam-Āyîn*, s. 31; Raşîd al-Dīn'deki rivâyet için bk. Gökyay, s. XVIII). *Cām-i Cam-Āyîn* müellifine göre, Oğuz pâdişahı Kara-Han (bu Oğuz'un babası olan Kara-Han değildir) Korkut'u Peygambere elçi yollamış, Korkut Salmān-i Fārisî ile birlikte dönüp, Oğuz kavmini irşâd eylemiş. Raşîd al-Dīn, Oğuz hanlarından Kay-İnal Han'ın, ismi okunamayan iki (?) şahsı Peygambere elçi gönderdiğini ve müslüman olduğunu kaydeder. *Kitab-ı Dede Korkut* mukaddimesinde Peygamber zamanında zuhûr ettiği söylenilen Korkut Ata'nın Peygambere gönderildiği veya gittiği hakkında, mukaddimede olsun, hikâyeler kısmında olsun, her hangi bir kayıt yoktur. Yalnız hikâyelerden birinin içinde, kahramanların tavsifleri sırasında, Büğdüz Emen, „Peygamberi gören, gelip Oğuz'da sahâbesi olan ..." diye vasıflandırılır (nşr. Gökyay, s. 23) ki, bu da mukaddimedeki kaydı te'yit etmekte ve ve *Kitab-ı Dede Korkut* rivâyetlerinin (mukaddime kadar hikâye metinlerinin de) Korkut Ata'yı Peygamberin çağdaşı kabûl ettiğini açıkça göstermektedir. *Dede Korkut* kitabında, gerek Korkut'un, gerek diğer hanların yaşadıkları zaman hakkında başkaca sarîh bilgi yoktur. *Şecere-i terâkime* (nşr. TDK, 38b) Korkut Ata'yı Bagdad'da Abbâsî halifeliği zamanında yaşamış gösteriyor; fakat zamanı hakkında daha fazla mâlûmat vermiyor. Aynı kitabın başka bir yerinde de Salur Kazan'ın Peygamberden 300 yıl sonra (bu tarih Abbâsîler devrine tekabül eder) yaşadığı ve Korkut'un da Salur Kazan ile çağdaş olduğu kaydediliyor. *Şecere-i terâkime*'de Kazan vesilesi ile bir de Korkut'un, Seyyah Korkut mahlası ile, Kazan'ı medheden bir şiiri naklediliyor (nşr. TDK, 47b—48a; Gümüştepe nüshasından alınmış parça, Gökyay, s. XXVII).

Oğuz destânî metinlerinden örnekler ile ilk karşılaşmış olan Fr. von Diez Korkut Ata'yı, *Kitab-ı Dede Korkut*'un değil de, *Risāla min kalimāt Oğuznāma...*'nin müellifi sayarak, *Kitab-ı Dede Korkut* mukaddimesindeki ifâdenin de yardımı ile, onun yaşadığı zamanı tâyin etmek istemiştir: *„Risāla...*'de Korkut ağzından dervişlerden bahsedilmesi vâkıasına dayanan von Diez, Korkut'un 900 yıllarında, yânî Türkistan'da islâmiyetin ve dervişlerin ilk zuhûru devrinde yaşadığı yolunda bir tahmin yürütmüştür (*Denkwürdigkeiten...*, II, 289 v. dd.); bu izâhın sağlam bir mesnedi yoktur. Onun zamanını tâyin etmeği başka deneyen-

ler de olmuştur (M. Cevdet, *Dergâh*, II, sayı 15, s. 337; M. Fahreddin Çelik, *Dede Korkut kitabındaki coğrafî isimler*, *Ülkü*, Ankara 1941, sayı 101). Bu iki müellif, metni yanlış anlama neticesinde, Dede Korkut'u Oğuz Han çağdaşı sanmışlardır. Bütün oğuz geleneği Korkut Ata'yı Oğuz Han'dan çok sonra yaşamış sayar; *Kitab-ı Dede Korkut*'un bu geleneğe aykırı kalamayacağı pek tabi'îdir. F. Babinger'in makalesinde (*EI*, Leiden tab.) zikredilen, Korkut'un Oğuz Han'ın efsânevî müşâviri ve onun için hikmetler ve dersler ihtivâ eden bir kitap te'lif etmiş bir şahıs olduğu hakkındaki rivâyetin de hiç bir me'hazi ve mesnedi yoktur.

Zeki Velidi Togan (*Türk destanının tasnifi, Atsız* mecm., İstanbul, 1931, sayı 3; Gökyay, s. XX) Dede Korkut'un zamanı meselesine de temâs etmiştir; ona göre, Dede Korkut'un Peygamber zamanında yetişmiş diye gösterilmesi, onun Kök-Türkler zamanındaki Oğuz yabguları nezdinde bulunmuş bir hakîm-vezir olarak tâyinine imkân verir; Z. V. Togan bu izâhında, menkıbede Korkut muâsırı olarak zikredilen (Raşîd al-Dîn rivâyeti, Gökyay, s. XVIII) Oğuz hanlarından İnal-Sır Yavkuy (*Şecere-i terâkime*'de İnal Yavı Han, nşr. TDK, 30a; Gümüştepe nüshası, Gökyay, s. XIV)'un adı ile son Türgiş hakanlarını deviren Karluk yabgusu diye Gardîzî'de bahsedilen İlmalsın Cabgu'nun adı arasındaki benzerliği delîl olarak kullanıyor. İnostrantsev'e göre (bk. Gökyay, s. IX), Korkut daha yakın bir çağın tarihî bir şahsiyeti olabilir. Onun Korkut Ata'nın tarihî karşılığı olarak gösterdiği ve İbn al-Aṯîr'de Oğuzların kuvvetli oldukları ve Sultan Sancar ile savaştıkları 1141—1142 yılları hâdiseleri münâsebeti ile adı geçen Bozok aşîreti reisi Korgut b. Abdülhamid ile bizim Korkut Ata'mızın müşterek bir ciheti yoktur.

Kitab-ı Dede Korkut'ta Korkut Ata „Oğuzun bilicisi" diye vasıflandırılır: o ne derse olurmuş, gâipten türlü haber söylermiş, Hak taâlâ onun gönlüne ilhâm edermiş... (nşr. Kilisli, s. 3; Gökyay, s. 1). Buradaki „bilici" kelimesi hem putperest kâhini, hem de müslüman evliyâsı mânasını içine alıyor. Yazıcı-oğlu'nun *Selçuk-nâme* (bk. M. Cevdet, *Dergâh*, İstanbul, 1919, sayı 15; krş. Adnan Erzi, *İA*, mad. İBN BİBÎ; Faruk Sümer, ayn. makale, *Türk Foklor Araştırmaları*, sayı 30, Ocak 1952)'sinde, Ali Şîr Nevâî'nin *Nasâ'im al-maḥabba* (bk. Gökyay, s. XXIX)'sinde de Korkut'un bu kâhinlik vasfına işâret edilmiştir. *Risāla min kalimāt-Oğuz-nāma*'de ise, o kendi ağzından, „Oğuz halkının başına hayır gelesini, şer gelesini dedim..." diye, yine kâhin olarak, tavsif edilmiştir. Ayrıca bu risâlede (bk. Diez, I, 182) Korkut'un ağzından dünyada türlü kötülüklerin ve bid'atların zuhûr edeceğini söyleyen ve kıyâmete yakın günleri tasvir eden sözler nakledilir; bu sözler ile, XV. asırda tasnif edildiğini tahmin ettiğimiz bu risâlede musannifin kendi zamanının bid'atları ve kötülükleri tenkit edilmiş olmalıdır; bilhassa devrin kılık ve kıyâfetinin teferruâtı ile tehzîli bu kanâatı kuvvetlendirir. Osmanlı tarihçisi Edirneli Rûhî ve ondan naklen Müneccim-başı, *Kitab-ı Dede Korkut* mukaddimesindeki, Osmanlı hânedanının kıyâmete kadar süreceğini bildiren ve Korkut Ata'ya izâfe olunan kehâneti kitaplarına geçirmişlerdir (bk. Müneccim-başı, *Tarih*, s. 852; trc. Nedim, İstanbul, 1285, III, 267; krş. M. Cevdet, *Dergâh*; Gökyay, XLIV). Rûhî'ye göre, Korkut Ata'dan naklen geldiğine inanılan bu rivâyetten anlaşıldığı üzere, sonunda saltanatın Kayı nesline geçmesi, Oğuz Han'ın vasiyeti icâbıdır (Müneccim-başı, *ayn. esr.*). Osmanlı hânedanının meşrû'iyetini kuvvetlendirmek gâyesi ile oğuz geleneğine sonradan eklenen (krş. P. Wittek, *Osmanlı imparatorluğunun doğuşu*, trc. Fahriye Arık, İstanbul, 1947, s. 15—17) bu kehânet Korkut Ata'dan başka Muḥy al-Dîn b. al-'Arabî, Mavlânâ Calâl al-Dîn, Kumral-Abdal ve hattâ fetihten önce Serez'deki bâzı hıristiyan keşişleri gibi şahsiyetlere de izâfe edilmiştir (Müneccim-başı, *Tarih*, trc. Nedim, III, 265—267; krş. M. Cevdet, *göst. yer.*).

Hemen-hemen bütün rivâyetler Korkut Ata'nın kerâmet sâhibi olduğunda ittifak ederler; Raşîd al-Dîn (bk. Gökyay, s. XVIII)'de o „sâhib-i kerâmet" diye vasıflandırılır. Abu 'l-Ġāzî Bahâdur Han (*Şecere-i terâkime*, Gümüştepe nüshasından alınmış parça, Gökyay, s. XIV) da „anın kerâmetleri köp erdi" der. Onun, yukarıda temâs ettiğimiz, „geleceği keşfetmek" mânasında bilicilik vasfı şüphesiz putperest oğuz geleneğinin bir bakiyesidir. Türklerin islâm dinine girmelerine dâir rivâyetlerde, putperest biliciler kendilerine yardımcı kuvvet olarak, ona yönelirler; *Tarih-i Dost Sultan*'daki kayda göre, Özbek Han'ın müslüman ulemâsı ile kâfir kâhinler arasında tertip ettiği münâzara sırasında bu sonunculara Korkut'tan yardım istemelerini tavsiye etmesi, onların da bu tedbire baş-vurmaları, bu bakımdan mânalıdır (bk. Abdülkadir, *TM*, *göst. yer.*). Kazak baksılarının onu „ne ölüdür ne diri" diye vasıflandırmaları, yerli halk an'anesinin Sır-Derya'nın suları üzerinde hırkasına oturup, yüz yıl yaşadığı, böylece ölümden kendini kurtarmağa kalkıştığı hakkındaki efsâneleri (Abdülkadir, *göst. yer.*) hep Korkut Ata'nın bir şaman-sihirbaz şahsiyeti ile ilgili olsa gerektir. Korkut, islâm devrinin bir hakîm kişisi hâline getirildikten sonra, pek tabi'î olarak, putperest oğuz bilicisi, kerâmet ehli bir müslüman velîsi olmuştur. *Kitab-ı Dede Korkut*'ta o bu vasfı ile de canlandırılır (nşr. Gökyay, s. 30 v.d.).

Korkut Ata, oğuz menkıbelerinde tasvir edilen çehresi ile bir de eski şark saray geleneklerinde bir çok örneklerine rastladığımız, hükümdarların akıl hocası (bilge-vezir) tipini verir. O, bu cephesi ile, Oğuz Han menkıbesinin, yâni Oğuzların daha eski destânî çağlarının Irkıl-Hoca'sına benzer (krş. *Şecere-i türk*, nşr. Rıza Nur, İstanbul, s. 29 v. dd.). Menkıbevî oğuz tarihinde Irkıl Hoca ve Korkut Ata'dan başka pek çok müşâvir-vezir oğuz kocalarının adları zikredilir. Bunlar çok defa *kengeş* (müşâvir) *begler* diye vasıflandırılır (*Şecere-i terâkime*, nşr. TDK, 27b—28b, 30a—31b; Gökyay, s. XVIII, XXII, XXIV). Gerek Raşîd al-Dîn, gerek Abu 'l-Ġāzî bu müşâvir-vezirlerin hanlık müessesesindeki rollerini belirtirler. Bunların kurdukları hey'et bir nevî saltanat veya niyâbet meclisidir; Kayı-İnal Han'ın, o öldükten sonra han nâibi Erki, daha sonra Tümen ve Kanlı-Yavı hanların saltanatı sırasında, Korkut Ata, hanlık müessesesinin mühim bir rüknü, hanın veya nâiplerin müşâvir-veziri olmuştur (Raşîd al-Dîn 'deki rivâyet için bk. Gökyay, s. XVIII—XIX; *Şecere-i terâkime*, nşr. TDK 30a—34b; Gümüştepe nüshası, Gökyay, s. XXIV—XXVII). Müşâvir-vezirlerin bâzılarında bu vazife ve imtiyâzın babadan oğula geçtiği de oluyor: *Şecere* (27b—28a)'de zikredilen ve hanlara üç batın hizmet görmüş vezirlerden başka *Cām-i Cam Āyîn* (s. 32), Korkut Ata'nın oğlu Ürgeç Dede'nin daha önce mürebbîsi (lalası) bulunduğu hanın maiyetinde babasının vazifelerini devam ettirdiğini kaydetmek suretiyle, bu tipten oğuz vezirlerine yeni bir örnek verir. *Şecere*, Korkut Ata ve onun muâsırı olan hanlardan çok daha sonra da, kâhinlik ve müşâvirlik vazifesini görmüş hakîm Türkmen kocalarını zikrediyor (50b ve tür. yer.).

Dede Korkut kitabında Korkut Ata vezir diye vasıflandırılmıyor, devlet adamı karakteri ile belirtilmiyor. Bu kitapta onu, kelimenin içine aldığı bütün mânalar ile „ozanlar-başı" vazifesinde görüyoruz.

Oğuzlara dâir menkıbevî tarihlerde ve destânî-edebî metinlerde, Korkut Ata'ya izâfe edilen bâzı işler daha vardır; güzel sözler, vecîzeler, hareket düstûru mâhiyetinde hikmetler söylemek; gerek Oğuzların eski çağlarına âit rivâyetleri, gerek kendi zamanında geçmiş hâdiseleri anlatan hikâyeleri inşad etmek; hanların, beylerin medhiyelerini söylemek; eğlence ve merâsim toplantılarında şarkılar çalmak („şadlık çalmak"); iyi insanlara hayır duâlar etmek: „yum vermek", alkış tutmak; kötülere kargış etmek; törenleri kutlamak v.b. Bunlar ozanların başlıca faâliyetleridir ve Korkut bu itibârla an'anevî ozandır.

Dede Korkut kitabının giriş kısmında, oraya derecedilen birçok vecîze ve atasözlerinin Korkut Ata'dan menkul olduğu söylenmiştir. Kezâ, *Risāla min kalimāt Oğuz-nāma*... adlı mecmuadaki bu mâhiyette sözlerin de metinde hep Korkut Ata'nın hikmet ve vecîzeleri diye kabûl olunduğu tasrih edilmiştir. Bu risâledeki sözlerin bir çoğu esâsen *Dede Korkut* kitabında da rastladığımız sözlerdir. Bu edebî kaynakların dışında Raşîd al-Dîn onu „güzel sözler söylemiş bir zât" sayar (bk. Gökyay, s. XXII); Ali Şîr Nevâî de onun „köp mev'iza âmız magazlık sözlerinden" bahsetmek suretiyle, bu cephesine işâret etmiş oluyor (bk. Gökyay, s. XXIX). Nevâî, onu hem geçmiş şeyleri, hem de gelecek olanları bilen bir insan diye vasıflandırarak, „an'anelerin nâkili" olması vasfına da işâret etmiştir. Kul 'Aṭā adlı bir âzerî şâiri, *Leylâ ile Mecnun* mesnevîsinde, Korkut Ata'yı „öğüt verici hakîm bir pîr" olarak zikreder ve meşhûr sözlerinden bâzılarını nakleder (Gökyay, s. XXXIV; krş. ayn. mll., *Ülkü*, Ankara, IX, sayı 55, s. 342), Korkut Ata'nın destânî an'anenin kaynağı, destancı şâir (ozan) olduğuna dâir tam bilgiyi *Kitab-ı Dede Korkut*'ta buluruz. Raşîd al-Dîn'in „Korkut Ata'nın hikâyelerinin pek çok olduğunu" belirten ibâresi de (bk. Gökyay, s. XXII), Korkut'un destânî hikâyelerin nâkili-oğuz destancısı olarak kabûl edilmesi an'anesini te'kit eder mâhiyettedir. Abu 'l-Ġāzî Bahâdur Han (*Şecere*, 48a; Gümüştepe nüshası, Gökyay, s. XXVII—XXVIII) da Korkut Ata'ya izâfe olunan, Salur Kazan'ı medheder mâhiyette, bir şiiri nakletmek suretiyle, onun ozanlık cephesinin bu menkıbevî silsilenâmede de kabûl edilmiş olduğunu anlatıyor. Son zamanlarda tesbit edilmiş sözlü halk an'aneleri ile halk edebiyatı mahsûllerinde de Korkut Ata asıl ozanlık vasıfları ile belirtilmiştir. Kazak ve Kırgızlarca o eşsiz bir halk şâiri, kopuz ve tanburanın mûcidi, baksıların pîridir; baksılar, evliyâlar arasında, ondan istimdad ederler (Abdülkadir, *göst. yer.*). Kazak ve Kırgızların yurtlarında iki dağ, adlarını Korkut Ata'nın tanburasından almıştır (Hamid Hamdî, *TM*, II). Castagné

(*ayn. esr.*), sihirbaz, halk tabîbi, kâhin ve mûsikişinas Korkut hakkındaki menkıbeleri naklederken, onun Kazak-Kırgızlara kopuz çalmasını öğrettiğine, destânî, husûsî bir şarkıyı icat ettiğine dâir bir rivâyete de işâret ediyor. Bu rivâyet *Dede Korkut* kitabında sarâhatle tesbit olunan ve Korkut'u Oğuzların ilk destancısı olarak gösteren an'aneyi te'kit bakımından dikkate değer.

Kitab-ı Dede Korkut'un 1950'ye kadar bir tek nüshası mâlûm idi. Dresden kütüphânesindeki bu nüshadan ilk önce Fleischer (*Cat.*, nr. 86) bahsetmiş, 1815'te Fr. von Diez (*Denkwürdigkeiten von Asien*, II, 399—419) eserin mufassalca bir tahlilini yapmış, Depegöz hikâyesinin de metni ile tercümesini neşretmiş idi (*ayn. esr.*, II, 419—435). Barthold, 1894 ile 1903 arasında, Deli Dumrul, Boğaç Han, Kazan Bey'in evinin yağmalanması ve Bamsı Beyrek hikâyesinin metinleri ile rusça tercümelerini neşretti (*Zapiski vostoçnago otdeleniya* ..., 1894, VIII; 1897—1898, XI; 1900, XII; 1903, XV). 1916'da Kilisli Rifat Dresden nüshasından Diez'in istinsah ettiği ve Berlin'de bulunan (Pertsch, *Cat.*, nr. 203) nüshanın fotoğrafından türkçe tam metni arap harfleri ile neşretti. 1938'de Orhan Şâik Gökyay, Dresden nüshasını esâs tutarak, hâşiyelerde bâzı izahlar, geniş bir giriş, lûgatçe ve fihrist ilâvesi ile eserin lâtin harfleri ile transkripsiyonlu yeni bir neşrini yaptı. 1950'de, Ettore Rossi, Vatican kütüphânesinde *Kitab-ı Dede Korkut*'un altı hikâye ihtivâ eden ikinci bir nüshasını buldu (Ettore Rossi, *Un nuovo manuscritto del Kitab-ı Dede Qorqut*, *Rivista degli Studi Orientali*, Roma, 1950, XXV, 34—43) ve 1952'de bu nüshayı, faksimile hâlinde ve başına mufassal bir giriş, sonuna da lûgatçe ve fihristler ilâve ederek, 12 hikâyenin tercümesi ile birlikte, neşretti (Ettore Rossi, *Il Kitab-ı Dede Qorqut*, Vatican, 1952). Vatikan nüshası metinleri, bâzan eskilikleri hazfetmeğe veya yeni kelime ve tâbirler ile değiştirmeğe kadar varan müdâhalelerden doğmuş nüsha farkları göstermesine rağmen, Dresden nüshasındakilerin aynıdır; istinsah tarihleri XVI. asır olarak tahmin edilen her iki nüsha daha eski bir nüshaya ircâ olunabilir (Dede Korkut mevzuu ile ilgili diğer neşriyât için bk. O. Ş. Gökyay ile E. Rossi'nin zikredilen eserleri; Fahreddin Kırzıoğlu, *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, İstanbul, 1952).

Dede Korkut kitabındaki hikâyeler, Dresden nüshasındaki sıraya göre şunlardır: 1. Derse Han oğlu Boğaç, 2. Salur Kazan'ın evinin yağmalanması, 3. Bay Büre Beg oğlu Bamsı Beyrek, 4. Kazan oğlu Uruz'un tutsak olması, 5. Duha Koca oğlu Deli Dumrul, 6. Kanlı Koca oğlu Kan-Turalı, 7. Kazılık Koca oğlu Yegenek, 8. Basat ile Depe-Göz, 9. Begil oğlu İmren, 10. Uşun Koca oğlu Segrek, 11. Salur Kazan'ın tutsak olması, 12. iç-oğuza taş-oğuzun âsi olması. Bu on iki hikâyeyi, mevzûları itibârı ile, 3 guruba ayırabiliriz: I. Oğuzların komşu kavimleri ile veya aralarında savaşları (8 hikâye): 1., 2., 4., 7., 9., 10., 11. ve 12. hikâyeler; II. aşk mâceraları (2 hikâye): 3. ve 6. hikâyeler; III. mitolojik unsurlar taşıyan kahramanlık mâceraları (2 hikâye): 5. ve 8. hikâyeler. — Görüldüğü gibi, hikâyelerin büyük kısmı menkıbevî bir tarihin hâdiselerine hasredilmiştir. Eserde, eski husûsiyeti taşıyan serbest bir destan nazmı ile yer-yer nazma yaklaşan âhenkli bir nesrin imtizâcı neticesi meydana gelmiş kendine mahsus bir hikâye şekil ve üslûbu hâkimdir; kitap, eski malzemeyi çok defa olduğu gibi alan, fakat bunu yeni unsurlar ile zenginleştiren ve bütün terkibinde büyük bir mahâret gösteren usta bir kalemden çıkmış intibaını verir. Vak'alar, bugünkü Kafkasya Azerbaycan'ı ile, şimâl-i şarkî Anadolu (Kars—Pasinler—Bayburt—Trabzon bölgesini)'yu içine alan bir ülkede geçer; Oğuzların oturdukları yerler Oğuz-İli adı ile gösterilir. „Kâfir illeri" ise Gürcü, Abhaz (Abaza) ve Trabzon rum ülkeleridir. İslâm-öncesi türk âdet ve inanışlarından pek çok izler taşıyan Dede Korkut kitabında bütün teferruâtı ile göçebe Oğuz türesine uygun ictimâî bir nizam içinde yaşayan kahramanların islâm ideali uğrunda savaştıkları noktası üzerinde ısrarla durulmuştur. Destanın başlıca şahsiyetleri: iç-oğuz ve taş-oğuz adı ile iki büyük guruba ayrılan Oğuzların „hanlar hanı" Bayındır Han ile, bu iki gurubun reisleri Kazan Bey ve Alp Arız, bâzıları boy adları ile anılan 24 boy beyleri ve bu boylara her hangi bir şekilde bağlılıkları belirtilmeyen beylerdir; bu adların büyük bir kısmının târihî şahısları göstermekten ziyâde, izâfî şahsiyetler olduğu görülmektedir; bunların çoğuna, Oğuz kabîle adlarında ve Oğuzların yayıldıkları sâhalardaki yer isimlerinde rastlanmaktadır.

Kitapta zikri geçen hâdiselerin tarihî esâsı ve coğrâfî zemini, eserin te'lifi tarihi gibi meseleler, Diez'den beri, bir haylı münâkaşa edilmiştir. Diez, Odissea'daki Cyclopes hikâyesi ile Depegöz hikâyesinin benzerliğine bakarak, Trova'da harbedenler arasında Oğuzların ataları olan kavimlerin de bulunmuş olması ihtimâlini ileri sürmüş idi. Yunan edebiyatının destan ve mitoloji motiflerinden Dede Korkut kitabında tek iz bu değildir; „Ulysse'in yurduna dönüşü" hikâyesinin bir oğuz şekline Bamsı Beyrek hikâyesinde, Alkestis ile Admetos'un mâceralarının bir benzerine Deli Dumrul hikâyesinde rastlarız (bu karşılaştırmalar için bk. Pertev Nâilî Boratav, *Folklor ve edebiyat*, İstanbul, 1939, I, 73, 109 v.d.; ayn. mll., *Halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği*, Ankara, 1946, s. 37; ayn. mll., *Notes sur „Azrail" dans le folklore turc*, *Oriens*, IV, sayı 1; A. Cevat Emre, *Odüsseia*, trk. trc., nşr. TDK, II; Suad Y. Baydur, *Evripides'in Alkestis'i—Dede Korkut'un Deli Dumrul'u, Kafkasya* mecm., Münih, 1952, sayı 4; W. Ruben, *Ozean der Märchenströme*, I, 25: *Erzählungen des Dämons*, Anhang: 12 *Erzählungen des Dede Korkut*, nr. 133, Helsinki, 1944; bu son eserde Dede Korkut kitabındaki diğer bütün mitoloji, destan ve masal motifleri de Anadolu dışındaki türk zümrelerine, başka milletlere ve bilhassa hind edebiyatına âit malzeme ile karşılaştırılmıştır). — Barthold, Dede Korkut metinlerine ilâve ettiği notlarda ve başka bâzı yazılarında, eserin te'lifinin Yıldırım Bayezid (1389—1402) devrinden daha evvele götürülemeyeceği, bunun 1400 yıllarında Ermenistan yaylasında ve Ak-Koyunlular devrinde vukû bulmuş olacağını ileri sürmüştür (bk. Barthold, *EI*, madd. ABKHĀZ ve GHUZZ; krş. O. Ş. Gökyay, *Dede Korkut*, s. VIII, XL). Fuad Köprülü, Dede Korkut hikâyelerini, Oğuzların yayıldıkları yerlerde yaşayan bir destan an'anesinden kopmuş parçalar saymıştır (*Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1926, s. 250). Kitabın te'lif tarihi bahsinde ise, önce Barthold'un fikrini tervic ettiği hâlde, sonradan eserin XIV. asrın başlarında meydana geldiğini kabûl etmiştir (bk. Gökyay, s. XL). Rıza Nur, destandaki vak'aları Selçuklular devri hâdiselerine bağlamak istemiş (*Réponse sur l'Oghouznâmé*, Alexandrie, 1921, s. 4 v.d.; krş. F. Köprülü, Halk Edebiyatı Ansiklopedisi, „Abaza" mad., İstanbul, 1936). Z. V. Togan ise, bunları Oğuzların Anadolu'ya gelmeden önceki tarihleri ile ilgili görerek, Kök-Türklere bağlı Oğuz yabguları devrine çıkarmak istemiştir (bk. Gökyay, s. XXXVIII—XXXIX). Azerbaycanlı Hamid Araslı (*Azerbaycan edebiyatı tarihi*, Kadim devir bölümü, Baku, 1943, s. 32) ve Nihad Sâmî Banarlı (*Resimli Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, nşr. *Yedigün*, s. 120) bu kitabı ferdî bir san'at yaratması mahsûlü değil de, tamâmiyle bir halk destanı addetmişler, buna mukabil Muallim M. Cevdet (*Dergâh* mecm., İstanbul, 1919, II, sayı 15), Ali Ertan (*Edebiyatımızın meşhurları: Dede Korkut* İstanbul, ts. — 1945'ten sonra basılmış olmalı —, s. 4) ve W. Ruben (*ayn. esr.*, s. 193) kitabı, Dede Korkut'un te'lif veya tasnif etmiş olduğunu kabûl etmişlerdir. Son yıllarda bu mevzuu ele alanlardan Ettore Rossi (*Il Kitab-ı Dede Qorqut*, s. 31—35), destanda zikri geçen hâdiselerin Ak-Koyunlular tarihi ile ilgisi üzerinde durmuştur; Faruk Sümer (*Dede Korkut kitabına dâir bâzı mülâhazalar*, *Türk Folklor araştırmaları*, İstanbul, 1952, sayı 30), kitabın tesbit ve tasnif tarihinin, kendilerini Bayındır Han'a nisbet eden Ak-Koyunluların şevket devri, yâni XV. asrın ikinci yarısı olacağını kabûl etmekle berâber, destandaki vak'aların bu oğuz zümresinin tarihi ile ilgisiz ve tamâmiyle IX—XI. asırlarda Oğuzların Sır-Derya'nın şimâlindeki eski yurtlarında kâfir Peçenek ve Kıpçaklar ile mücâdelelerinin hâtıralarından ibâret görmektedir. Nihâyet Fahreddin Kırzıoğlu (*Dede Korkut Oğuznâmeleri*, İstanbul, 1952), Dede Korkut destanlarının coğrâfî sahnesine sıkı-sıkıya bağlı kalarak (Dede Korkut Kitabında zikredilen yer adlarının bir çoklarını isâbetle tesbit etmiştir, bk. *ayn. esr.*, s. 58—120), kitaptaki mâceraları, 200 (m. ö.) ile 400 (m. s.) yılları arasında bu bölgede yaşamış ve huküm sürmüş olan türk aslından kavimlerin veya sülâlelerin (İskitler, Partlar ve Arsaklılar) destanları olduğunu iddia etmiş, buna dâir delîller ileri sürmüştür; bu müellife göre, Dede Korkut hikâyeleri, bu altı asırlık tarihî hâdiselerin devamlı bir destan an'anesi hâlinde yaşadıktan sonra, islâmî bir kisveye bürünmüş şekillerinden ibârettir; sâde yer adlarının değil, bir çok şahıs isimlerinin de bu eski kavimlerin ve onların tarihî kahramanlarının adları ile ayniyetini isbat mümkündür.

Bizim kanâatımıza göre, Dede Korkut destanlarında, türklere (bilhassa oğuzlara) âit tarih, mitoloji ve folklor bakiyelerinin ve diğer milletler-arası destan ve masal motiflerinin yanında, eserin oluşunun incelenmesi bahsinde aynı derecede ehemmiyetle göz önünde tutulması gereken başlıca iki tarihî-menkıbevî tabaka mevcuttur: 1. Oğuzların Sır-Derya şimâlindeki yurtlarında IX.—XI. asırlarda, gerek Peçenek ve Kıpçaklar ile, gerek kendi aralarındaki savaşları, 2.) Ak-Koyunlu Türkmen devletinin Anadolu, İran ve şimâlî Azerbaycan'daki fütûhatı ile, komşu Gürcü, Abaza ve Trabzon rum ülkeleri ile harp ve sulh münâsebetleri. — Dede Korkut destanları, eski şekilleri ile şüphesiz bu son tarihî devirden önce de, herhâlde sözlü an'ane olarak, yaşıyordu. Fakat bunların bir san'at eseri hâlinde te'lif veya tasnifi, XV. asrın ikinci yarısında, belki Uzun Hasan'ın saltanatı sırasında vâkî olmuştur. Kitabı her hâlde eski oğuz destanı an'anesini iyi bilen ve san'at kabiliyeti yüksek

bir ozan tasnif etmiştir. Bu ozan, eski oğuz destanını yeni unsurlar ile zenginleştirerek ve ona yep-yeni, bir şekil vererek, yeniden canlandırmıştır. Kitabın müellifi, belki de her iki yazmanın mukaddimesinde Korkut Ata'dan nakledilen hakîmâne sözlere „...ozan aydur“ (Vatikan nüshasında: „Korkut Ata ağzından ozan aydur“ şeklinde) ibâresi ile kendi hikmetlerini, ismini tasrih etmeksizin, ilâve eden ozandır; bu mukaddime kitaba, müstensih tarafından sonradan eklenmiş değil, destan metinlerini tasnif eden san'atkârın kaleminden çıkmıştır.

Bibliyografya: Mevzû ile ilgili başlıca neşriyat makalede zikredilmiştir. Yukarıda temâs edilen meseleler, „Dede Korkut incelemeleri serisinden“ olarak, *TM*'da çıkacak olan makalemizde etraflı şekilde ele alınacaktır. — *Kitab-ı Dede Korkut*'un Oğuzların tarih ve destanları ile ilgisi hakkında bk. bir de mad. OĞUZ.

(PERTEV NÂİLÎ BORATAV.)

KOROMANDEL. COROMANDEL, Hindistan'ın şark sâhilleri için avrupalı coğrafyacıların kabûl ettikleri isim olup, *Chōramaṇḍalam* („Chora veya Chola imparatorluğu“) kelimesinin tahrif edilmiş şeklidir. Bu kelimeye Tancore'de XI. asra âit tamil kitâbesinde tesâdüf edilmektedir. Bu sâhile müslümanlar tarafından verilen ilk isim Ma'bar [b. bk.]'dir.

(J. S. COTTON.)

ḲOSANṬÎNA. [Bk. KOSANTİNA.]

KOSANTİNA. ḲOSANṬÎNA (frns. CONSTANTİNE), Cezayir ülkesine, Kosantina idârî bölgesinin merkezi olan şehrin arapça ismidir. 36° 22′ şimâl arzı ve 6° 30′ şark tûlünde bulunan bu şehir Alger (Cezayir) şehrinin, demir yolu ile, 489 km. şarkında ve iskelesi olan Philippeville şehrinden 87 km. mesâfededir. Şehrin nüfusu 1906'da 52.247 (bunun 15.779'u avrupalı, 8.427'si mûsevî ve 20.041'i yerli idi) idi. [İkinci cihan harbinden evvel yapılmış olan son sayımda (1936) 113.777'ye varmış (bunun 54.409'u avrupalı, yâni bilhassa fransız ve italyan menşe'liler ve mûsevîler), 1948'de ise, 118.774'e yükselmiştir. Cezayir ülkesinin üç idârî bölgesinden en büyüğü olan ve şarkta bulunan Kosantina idârî bölgesinin mesâhası 87.581 km.², nüfusu (1948'de) 3.102.000'dir].

Kosantina'nın coğrâfî mevkii, bu şehri tabi'î bir kale şekline koymuştur. Bir yayla düzlüğü üzerinde kurulmuş olan şehir hemen her taraftan derin uçurumlar ile çevrili olup, ancak cenûb-i garbî cihetinde, etrafındaki arâziye çok dar bir berzah ile bağlıdır. Yaylanın en yüksek noktasında bulunan iç-kalenin (*ḳaṣba*) râkımı 750 m.'dir. Bu tabi'î kalenin hendekleri farzedebileceğimiz uçurumlardan en şâyân-ı dikkat olanı yaylanın cenûb-i garbî ve şimâl-i garbî cepheleri önünde uzanır ve dibinde Rummel deresi akar. Bu dere gâyet dar ve hakikî „cañon“ şeklinde bir boğaza girer ve bunun şâkulî cidarları 150, hatta 200 m. yüksekliğe varır. Dere burada suların açmış olduğu üç mağaradan geçer, 2 km. sonra çağlayanlar ile buradan çıkarak, nihâyet al-Ḥamma ovasına iner. Bu boğazın üzerine, romalılar arap istilâsından sonra, daha bir kaç asır kalan bir köprü kurmuşlar (Bakrî, *Description de l'Afrique*, trc. de Slane, s. 150; İdrîsî, nşr. de Goeje, s. 111). İlk defa XIII. asırda yıkılmış olan bu köprü XVIII. asırda Ṣâlaḥ Bey'in emri ile, bir ispanyol mühendisin nezâreti altında, tekrar yapılmış, son defa da 1857'de tamâmiyle yıkılmış, yerine Rummel boğazını 157 m. yüksekten aşan demir bir köprü kurulmuştur. Karşı tarafta avrupalıların bulunduğu Manṣûra yaylası ile şehrin cenûb-i garbîsinde mevcut ve Kosantina'ya bu cepheden hâkim olan Kūdayt Aty'in yamaç ve tepesindeki mahalleleri bağlamak üzere, nehrin yukarı kısmında bir köprü daha kurulmuştur. Her ne kadar bu inşaât, şehrin umûmî görünüşünü epeyce değiştirmiş ise de, Kosantina hâlâ kendine has bir çehre arzetmektedir. Kiremit örtülü ev yığınlarından ibâret olan şehrin dar ve dönemeçli sokakları, bâzan merdivenler ile, uçurumun tâ diplerine iner. Ḳābilîyali yahudi ve Mzābîlerden mürekkep bir halk, sokakları ve çarşıları canlandırmaktadır. Zâten büyük bir tarihî kıymeti olmayan bir kaç binâ Kosantina'nın eski tarihini hatırlatmaktadır. Büyük câmi ilk Ḥafṣî hukümdarları (XIII. asır) zamanından kalmadır. Sonradan kilise hâline getirilmiş olan Sūḳ al-Ġazāl câmii ile, Sidi 'l-Aḫżar ve Sidi al-Kattānî câmileri (XVIII. asır) ve fransızların işgâlinden bir kaç sene evvel son türk beyi Ahmed tarafından yaptırılan saray türkler zamanından kalma eserlerdir.

Kosantina'nın menşe'i pek mâlûm değildir. Fakat anlaşıldığına göre, şehrin bulunduğu yer, çok eski bir devirde, yerli halk tarafından iskân edilmiştir. Klâsik metinler bizlere bu yerde Cirta isminde bir şehrin bulunduğunu göstermektedir. Bu isim semitik menşe'li olduğundan (*ḳart* „şehir“), burada kartacalıların bir koloni kurmuş oldukları tahmin edilmektedir. Şu da var ki, Cirta, Kartaca harpleri devrinde Nümidya kırallarının başşehri olarak görünmektedir. M. ö. I. asırda, dâhilî harpler sırasında, P. Sittius Nūcerianus adında bir sergüzeştçi Cirta'yı Cesar adına zaptetmiş, daha sonra Cirta, Colonia

Cirta Julia yahut Cirta Sittianorum ismi altında bir Roma kolonisi olmuştur. Augustus tarafından Nümidya kıralllığının tekrar kuruluşunda burası Juba II.'ya baş-şehir oldu (m. ö. 24—17); daha sonra yedi sene Nümidya „Dört koloni“ cümhûriyetinin merkezi olarak kaldı ve milâdî III. asır başında kurulan Numidia Civilis yahut Numidia Cirtensis vilâyetin merkezi oldu. Fakat Diocletian'ın saltanatı terketmesini tâkip eden dâhilî harplerden sonra, şehrin nüfusu Kartaca'dan kovulan gâsıp Alexsander'in hukümranlığını tanıdı ve kendisine melce' verdi; bu vaziyetten çok hiddetlenen Maxentius (m. s. 311) Cirta'yı zapt ve tahrip etti. Fakat, şehir, 313'ten itibâren, Maxentius'u mağlûp eden Constantine tarafından tekrar inşâ edildi ve bugüne kadar muhâfaza etmiş olduğu ismini aldı. Vandal istilâsı sırasında Kosantina işgâle uğradı, 422 tarihinde Geiserich tarafından imparatora iâde edildi. Garp imparatorluğunun ortadan kalkmasından sonra, Kosantina, Vandalları mağlûp eden bizanslıların şimâlî Afrika'yı kendi hukümleri altına almalarına kadar (533) müstakil ve arapların şimâlî Afrika'ya yayılmasına kadar da bizanslılara tâbî kaldı.

Müslümanların eline hangi tarihte geçtiği husûsunda sarîh bilgimiz yok ise de, Kosantina'nın ilk arap akınlarından masûn kalmış olup, ancak VII. asır sonunda son Bizans kaleleri ile berâber işgâl edilmiş olması muhtemeldir. İfrîḳiya'ye bağlı olan Kosantina, sıra ile Kayravān vâlilerine, Aglebîlere, Fâtımîlere ve hilâfet merkezi al-Mu'izz tarafından Mısır'a nakledildikten sonra da, Zîrîlere tâbî olmuştur. Zîrîler Ḥammādîlerin şarkî Magrib'in bir kısmını almalarından sonra bile, burayı muhâfaza ettiler, fakat Hilālî istilâsında tamâmiyle kaybettiler. Ḥammādîlerden al-Mu'izz, vaziyetin kararsızlığından faydalanarak, şehri aldı ve kendi arâzisine ilhâk etti. al-Mu'izz'in halefleri, emîr al-Nāṣir'in amcası Bel Bar'ın teşvik ettiği bir isyâna rağmen, şehri bir asır müddetle ellerinde tuttular. Bicâya'nin Muvahhidîler tarafından fethinden sonra, bu şehrin son hukümdarı Yaḥyā Kosantina'ya iltica etti; fakat sonradan, mukavemetten vazgeçerek, kendi arzusu ile, 'Abd al-Mu'min'e teslim oldu; bu sonuncunun orduları şehri işgâl etti. 1185 senesinde şehir 'Alī b. Ġāniya tarafından neticesiz bir taarruza uğradı ve 'Abd al-Mu'min'in kurmuş olduğu devlet kat'î surette parçalanıncaya kadar, Kosantina Muvahhidîlere sâdık kaldı.

Bu devirde, Kosantina müreffeh ve mâmûr bir şehir durumunda idi. Bakrî şöyle yazıyor: „Ḳosanṭîna büyük ve eski bir şehir olup, kesif bir nüfusa sâhiptir... bunlar Mîla'da Nefzāva ve Ḳasṭîlîya'de yerleşmiş olan berberî kabîlelerine de mensûpturlar; fakat şehir bâzı Katāmî kabîlelerin elindedir. Şehrin çarşıları zengin, ticâreti de gelişmiş idi“ (Bakrî, *ayn. esr.*, s. 150). İdrîsî de, Kosantina'yı, kalabalık ve ticârî bir şehir olarak zikrediyor ve şunları ilâve ediyor: „Ahâlisi zengindir, araplar ile muâhedeleri vardır, toprağı ekmek ve ekinleri muhâfaza husûsunda birbirleri ile yardımlaşmaktadırlar. Yer-altı mahzenleri buğdayı bozulmadan bir asır müddetle muhâfaza edebilecek kadar mükemmeldir. Çok mıkdarda bal ve tere-yağı istihsâl edilir ve bunlar yabancı memleketlere gönderilir“ (İdrîsî, *ayn. esr.*, s. 111).

Muvahhidîler devleti parçalandıktan sonra, Kosantina Tunus'ta 1230 senesinde istiklâlini ilân etmiş olan Ḥafṣî Abū Zakarîyā'nın hâkimiyetini tanıdı [bk. mad. HAFSÎLER]. Şehrin Ḥafṣî idâresi altındaki tarihi çok karışık olup, sayısız mücâdeleler ile doludur (XIII.—XVI. asırlar). Tunus hukümdarları bu şehre sâhip olmağa çok kıymet vermekte, umûmiyetle idâresini kendi sülâlelerine mensûp kimselere vermekte idiler; fakat, şehri, bir çok defalar, ellerinden kaptırdılar. Nitekim 1282 senesinde, Abū Isḥāḳ'ın saltanatı esnâsında, vâli İbn al-Vazīr, Tunus hukümdarlarına karşı isyân etti ve oğlu Abū Fāris'i gönderip, şehri zorla aldı. 1284 senesinde hukümdarlık iddia eden kosantinalılar Bicāyali Abū Zakarîyā'ya kapılarını açtılar; 1305 senesinde vâli İbn al-Amīr'in tahriki ile Tunus'taki Ḥafṣî emîre teslim oldular ise de, onu hemen terkedip, tekrar Bicāya hukümdarı Abu 'l-Baḳā' 'yı tanıdılar. Bu zât, kendi lehine olarak, Ḥafṣî devletinin birliğini yeniden te'sise muvaffak olup (1309), şarkî Magrib'de bir müddet sükûnu te'min etti. Fakat yeni karışıklıklar çıkmakta gecikmedi. 1312'den 1319 tarihine kadar, Kosantina, vezîr İbn 'Ġamr'in elinde hemenhemen müstakil kaldı. Bu zât, Tunus tahtına, kendi intihap ettiği Abū Yaḥyā'yı geçirtti. 1325'te, İbn al-Ḳālūn isminde diğer bir vezîrin isyânı, şehir halkını, 'Abd al-Vādîlerin netice veremiyen bir hücûmuna mârûz bıraktı. Garbî Magrib'de, Marînîler ile 'Abd al-Vādîler arasında baş-gösteren harpler ile, Tunus hukümdarı Abū Yaḥyā'nın oğlu ve torunu vâli Abū 'Abd 'Allāh ve Abū Zayd'in âkilâne idâreleri sâyesinde, kosantinalılar birkaç sene rahata kavuştular. Fakat büyük güçlükler ile iâde edilmiş olan sükûnet, XIV. asrın başlarında bir kere daha, Marînîlerin seferleri dolayısı ile, bozuldu. Abu 'l-Ḥasan, Kosantina'ya harp etmek-

sizin girip, Ḥafṣīlerin nufûzu yerine kendi nufûzunu ikame etti (1347). Abu 'l-Ḥasan 'ın Ḳayravān 'da uğradığı maağlûbiyet Ḥafṣīler lehinde bir hareket husûle getirdi ve bunlardan biri olan al-Faẓl, fırsattan istifâde ederek, şehri zaptetti ise de, pek kısa bir zaman elinde tutabildi. Abū 'Inān 'ın serbest bıraktığı eski Ḥafṣī vâlisi Abū Zayd Kosantina 'yı tekrar zaptetti ve sonra hâmîsini terkederek, al-Ḥasan 'ın oğullarından Tāşfīn 'i sultan ilân ettirdi. Bundan kısa bir müddet sonra, Abū Zayd 'in asıl kardeşi Abu 'l-'Abbās, onu devirip, yerine Tāşfīn 'i geçirdi. Kendisi de *sulṭān* unvânını aldı ve bir Marīnī kumandanı idâresinde Kosantina 'yı kuşatmağa gelmiş olan Davāvida ve Sedvīkeş araplarını püskürttü (1355) ise de, Abū 'Inān 'ın şehri zaptetmesine mâni olamadı. Fakat şehri 1360 'ta Marīnīlerden tekrar aldı. 1370 'te Tunus sultanı olan Abu 'l-'Abbās, ölümüne kadar, Kosantina vilâyetinde sükûnu te'min etti. Halefi Abū Fāris ise, bil'akis, arap kabîlelerinin yardımı ile, kardeşi Abū Bakr tarafından zaptedilen Kosantina 'yı iki defa geri almak zorunda kaldı.

Kosantina 'nın XV. asırdaki tarihine dâir tam bir bilgiye sâhip değiliz. Anlaşılan Ḥafṣī nufûzuna karşı vâkî olan isyânların sayısı evvelki asra nisbetle azalmış, fakat aynı zamanda da bu hâkimiyet fi'lî olmaktan ziyâde lafzî bir mâhiyet almıştır. Bu devre zarfında Kosantina 'nın hakikî sâhipleri Davāvida arap kabîlelerinin bir kolu olan Avlād Savla reisleri olmuştur. Nitekim Murâbıtlara mensûp olan 'Abd al-Mu'min âilesi reisleri irsî olarak şeyhülislâm ve *amīr al-rakab* (Mekke 'ye giden hacıların kervan emîri) vazifelerini muhâfaza ederlerdi. Ben Bādis âilesi kadılık makamlarını elde etmişlerdi; Ben al-Faggūn (yahut Lefgūn) âilesi de meşhûr fıkıh âlimleri yetiştirmiş idi.

Türklerin şimâlî Afrika 'da göründükleri sırada, 'Abd al-Mu'minlerin Ḥafṣī idâresini idâme ettirmeğe taraftar olmalarına karşılık, Lefgūnların taraftarları türkleri dâvet etmekte idiler. İlk türk işgâli Vayssette 'e göre 1517 'de vukû buldu yahut G. Mercier 'ye göre Ḫayr al-Dīn 'in maiyetinden Ḥasan 1519 veya 1520 'de, kosantinalıları Barbaros 'un hâkimiyetini tanımağa mecbûr etti. Bu hâdise, vukua gelmiş olsa bile, devamlı olmamıştır; çünkü 1526 tarihinde Tunus 'un Ḥafṣī hukümdarının, Kosantina 'da bir mümessili bulunmakta idi. Ancak 1534 senesinde türk muhâfızlarının yerleşmesi, şehrin kat'î surette türkler tarafından işgâl edildiğini göstermektedir. Bununla berâber, türk hâkimiyetinin yerleşmesi kolay olmadı. Ḥafṣīlerin taraftarları, türkleri başlarından atmağa teşebbüs ettiler; 1567—1568 'e doğru, türkleri kılıçtan geçirerek, taraftarlarını kovdular. Sükûnu iâde için, Mehmed Paşa, bizzat Kosantina 'ya karşı açılan seferi idâre etti ve şehir kapılarını açmak zorunda kaldı. 1572 tarihinde zuhûr eden yeni bir isyân şiddetle bastırıldı. İsyân hareketini tahrik etmiş olan 'Abd al-Mu'minler imtiyâzlarından mahrûm bırakıldı; bunlar 1642 tarihinde yine ortaya çıkıp, ḳabîlîyalilerin ve bâzı arap kabîle reislerinin türklere vermekte olduğu rahatsızlıktan istifâde etmek istediler ise de, karışıklıklar çabuk bastırıldı.

XVI. asırda, Kosantina şark beyliğinin hukûmet merkezi oldu ve Farḥat Bey (1637) 'in idâresinden itibâren yarım asırlık bir sükûnet devri geçirdi. Fakat cezayirlilerin Tunus işlerine müdâhale etmeleri, Kosantina 'yı, komşularının misilleme hareketlerine mârûz bıraktı. 1700 senesinde Tunus beyi Murād, Kosantina beyi 'Alī Hoca 'yı iki muhârebede yendikten sonra, şehri 3 ay müddetle kuşattı. Kayalardan ip ile sarkarak, Kosantina 'dan çıkmağa muvaffak olan bir haberci Cezayir dayısını meseleden haberdar etti; dayı da muhâsara altındaki şehre yardım için, bir ordu gönderince, tunuslu kamandan çekilip gitmek zorunda kaldı.

XVIII. asır Kosantina 'daki türk idâresinin en parlak devri idi. O zamanlar beylik mevkiinde faâl ve zekî şahsiyetler bulunuyor, bunlar Cezayir dayısının mümessilleri olmaktan ziyâde, âdetâ müstakil birer hukümdar rolünü oynayorlardı. Bunlar, Kelyān Ḥasan Bey, Bū Kamya (1713—1736), Bū Ḥanek de denilen Ḥasan ben Ḥusayn (1736—1754), Aḥmed al-Ḳolī (1754—1771) ve bilhassa Ṣāleḥ Bey (1771—1792) 'lerdir. Kosantina 'daki bir çok binâları ve âmme te'sislerini bunlar yapmışlardır. Bū Kemya Sūḳ al-Ġazāl câmiini yaptırmış, Bū Ḥanek yeni sokaklar açtırmış, Sidi Laḫḍar câmiini yaptırmış, Ṣālaḥ Bey Rummel köprüsü ile Cebel Vaş 'ın sularını getiren Roma su yolunu tâmir ettirmiştir; ayrıca Sidi al-Kattānī câmi ve medresesini ve İtalya 'dan getirtilmiş çini ve mermer sütûnlar ile, müzeyyen bir saray yaptırmıştır.

Bu parlak devri bir kargaşalık devri tâkip etti. Ṣāleḥ Bey, kendisinden kuşkulanan Cezayir dayısı tarafından azledilince isyân çıkarmağa teşebbüs etti ise de, sonunda hayatını kaybetti. 1792 'den 1826 'ya kadar Kosantina 'yı 17 bey idâre etti. Bunlardan bâzıları iş başında ancak bir kaç ay, hattâ bir kaçar gün gün kaldılar ve hemen hepsi zulüm ve yağmacı kimselerdi. Kosantina bu yüzden çok zarar gördü, ticâret sekteye uğradı. Dâhilî karışıklıklara bir müddet sonra, civar göçebelerin taarruzları inzimâm etti. Türklerin aleyhine harekete geçmiş olan ḳabîlîyali asker gurubu, Murâbıt Bal Areş (İbn al-A'raş) 'in idâresi altında Kosantina kalesi önüne kadar geldi (1804). Slīmān Kāḫyā 'nın kumandasında bulunan bir Tunus ordusu 3 sene sonra şehri kuşattı; şehir 2 ay müddetle (nisan—mayıs 1807) muhâsara altında kaldı. Cezayir 'den sevkedilmiş olan bir yardım kuvvetinin yaklaşması üzerine, tunuslular geri çekildiler ve bütün toplarını kaybettiler.

Kosantina 'nın son beyi olan Aḥmed, zekî, faâl ve kudret sâhibi idi. Bununla berâber, Kosantina 'daki eski Dār al-Bey yerine yaptırdığı sarayın inşâsı sırasında ettiği zulüm ve istibdad yüzünden halkın nefretini kazandı. Cezayir 'in fransızlar tarafından işgâlinden sonra, *ocak* 'ın ortadan kalkmasından faydalanarak, Cezayir ülkesinin şarkında müstakil bir devlet kurdu ve Bâbıâliden de paşalık unvânını aldı. 15 kânun I. 1830 tarihinde, general Clauzel 'in bir emirnâmesi ile azledilmesine rağmen, Kosantina 'ya hâkim olmakta devam etti. Kendiliğinden teslim olması için açılan müzâkereye girmeğe teşebbüs eden fransız hukûmetinin tereddütleri neticesi olarak müzâkereler sürüncemeye uğradı. Nihâyet 1836 senesinde, Cezayir umûmî vâlisi bulunan mareşal Clauzel, Kosantina 'ya karşı bir sefer açmak için hukûmetten müsaâde aldı. 2 teşrin II. 'de Bōna 'dan hareket etmiş olan fransız kıt'aları, şehir civarına müşkilâtsız yaklaşıp, Manṣūra ve Kūdyat tepeleri üzerinde mevkî aldılar; beyin halifesi Ben Aissa (İbn 'Isā) 'nın idâre ettiği kuvvetlerin iki çıkış hareketi püskürtüldü; fakat fransızların 22—23 teşrin II. gecesi yaptıkları iki taarruz da netice vermedi. Bunun üzerine Clauzel, muhâsaradan vazgeçmeğe karar verdi ve fenâ havaların güçleştirdiği bir geri çekilişten sonra Bōna 'ya döndü. Ertesi yıl general Damrémont 'un kumandası altındaki kuvvetler, 6 teşrin I. 1837 tarihinde, Kosantina 'yı yeniden kuşattı. Şehrin cenûb-i garbî cephesinde gedik açabilmek üzere de, Kūdyat-Aty üzerinde bataryalar kuruldu. 12 teşrin I. de general Damrémont öldü, fakat onun yerine geçen general Valée 13 teşrin I. tarihinde şehre hücûm emrini verdi. Şehir, miralay Combe ile Lamoricière 'in kumanda ettikleri kuvvetler tarafından, kanlı bir mücâdeleden sonra alındı. Fransız kıt'alarının yaklaşması üzerine, şehri terketmiş olan Aḥmed-Bey cenûba çekildi ve 11 sene daha fransızlara karşı mücâdeleye devam etti. 1837 senesinde yapılan kuşatma, rivâyete göre, Kosantina 'nın geçirmiş olduğu 90. kuşatmadır.

Fransız işgâlinden sonra, Kosantina 'nın idâresi, askerî makamların nezâreti altında bir *ḥākim* 'e verildi ve şark vilâyetindeki fransız askerî hareket üssünün yüksek kumanda merkezi oldu. Önce askerî bir idâreye tâbî tutulduktan sonra, 1848 'de bir belediyeye sâhip oldu ve 1849 'da da, „département" denilen idârî bir bölüme merkez oldu. O tarihten beri, şehir çok inkişâf etti. Avrupalı unsurların artmasına rağmen, yerliler hâlâ Tlemsen müstesnâ, Cezayir 'in diğer bütün şehirlerine nisbetle, daha mühim bir mevkî işgâl etmektedir. Kosantina, şark kabîleleri için hâlâ bir pazar yeri ve zahîre merkezidir; yerli sanâyî yaşamakta ve civar ahâlinin yün mensûcâtı ile deriden mâmûl eşyâ ihtiyâcını karşılamakta devam etmiştir.

Bibliyografya: Vars, *Cirta-Constantine* (Constantine, 1895); Cherbonneau, *Constantine et ses antiquités* (Paris, 1857); Vayssettes, *Histoire des beys de Constantine* (*Bulletin de la Soc. Arch. de Const.*, 1869); E. Mercier, *Histoire de Constantine* (Constantine, 1903); G. Mercier, *Corpus des inscriptions arabes et turques de l'Algérie. Département de Constantine* (Paris, 1902), bk. bir de mad. CEZÂYİR ve HAFSÎLER, bibliyografya. (G. YVER.)

ḲOSANṬĪNĪYA. [Bk. KOSANTİNA.]

ḲOŞĒR. [Bk. ḲUṢAYR.]

KOSOVA (KOSOVO), Balkan yarım-adasında meşhur bir ovanın adıdır ve bu isim XIX. asrın sonlarına doğru Osmanlı imparatorluğunun bir vilâyetine de verilmiştir.

Kosovo kelimesi, eski islâv, bulgar ve çek dillerinde karatavuk mânasına gelen *kos* 'tan müştak olup, karatavukluk demektir (Kosova isminin, Kosa, Köse-ova ve buna benzer diğer kelimelerden geldiğine dâir rivâyetler hakkında bk. Ali Haydar, *Kosova meydan muharebesi*, İstanbul, 1328, Bursalı Tâhir Bey 'in takrîzi). Âşık Paşa-zâde (*Tarih*, İstanbul, 1332, s. 62 ve 134) ve Neşrî (*Cihânnüma*, nşr. F. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 70, 139, 174) ile Sâdeddin (*Tāc al-tavārīḫ*) 'de bu isim „Kûs ova" şeklinde kayıtlıdır. Bâzı müellifler bunu „büyük davul" mânasına gelen *kûs* ile izah etmişlerse de, doğru değildir. Âşık Paşa-zâde tarihinin nâşiri Âlî Bey bu kelimenin Üsküb 'e bağlı Kuçana lehcesinde „kargalık" mânasına geldiğini söyler (Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 62). Oruç b. Âdil *Tavārīḫ-i āl-i 'Oṣmān* (Hannover, 1925, s. 25) 'ında ise, bu isim „Ḳūs ova" şeklinde görülüyor ki, Osmanlı müellifleri, bu ismin sonundaki *o* harfini *a* gibi okumak sureti ile, bâzan *ḳ*, bâzan *k* ile yazmakla berâber islâvca aslını muhâfaza etmişlerdir.

Coğrafya. Kosova ovası, Balkan yarımadasının ortasında şimâl-i garbîden cenûb-i şarkîye doğru uzanır. En geniş yeri Piriştine arzında 14 km. ve en uzun mesâfesi Kaçanik ile Zveçan arasında 84 km. olup, mesâhası 502 km². 'dır. Kosova ovasını şimâlden Rogozna, Kopavnik silsilesinin kolları, şarktan Zegovats, Proposntsa, cenûptan Üsküp Karadağı ve Şardağ, garptan ise, Çiçavitsa ve Goleş dağları çevirmekte, deniz seviyesinden itibâren yüksekliği de 500—600 m. arasında bulunmaktadır.

Havzanın suları, şimâl ve cenûp olmak üzere, başlıca iki ayrı cihete gider: Cenûp istikametine akan Lepenats (Lepniçe) ırmağı, Kaçanik kasabası civarında, şimâl-i garbîden gelen Neredimka suyunu aldıktan sonra, Kaçanik boğazı'nı geçer ve Üsküb'ün garbında, Selânik körfezine dökülen Vardar nehri ile birleşir. Şimâle giden Sitnitsa suyu ise, esâs Kosova ovasını baştan-başa kat'ederek, sağdan ve soldan aldığı kollar ile birlikte, Sultan Murad türbesi civarından gelen Lab suyu ile birleştikten sonra, Mitrovitsa şehri civarında Morava nehrinin başlıca kollarından olan İbar çayına dökülür ve bu suretle Tuna'ya munsap olur. Kosova ovasının etrafındaki dağlarda ormanlar epeyce yer tutar. Düz yerlerde arâzi çok münbittir. Şimâl ve şark tarafındaki dağları ile Kosova, bugün bile Yugoslavya'nın başlıca mâden mıntakalarından biri sayılan Novo Brdo—Kopavnik mâden havzasına dâhildir.

Kosova ovasının Balkan yarım-adasında merkezî bir vaziyette bulunması, orta çağda ve yeni zamanlarda ticâret yollarının birleştiği mühim bir nokta hâline gelmesine sebep olmuş idi. Adriya denizi sâhilindeki Leş'ten başlayarak, Drin vâdisi boyunca, Prizren — Liplyan'a gelen, buradan da Lab suyu üzerinden Niş'e, Vranya tarîkı ile Sofya'ya giden tarihî Roma yolu Kosova ovasından geçtiği gibi, bunun şimâlinden gelen Podgoritsa — Gusinye-Peç (İpek) — Piriştine yolu ile Üsküb — Kaçanik — Liplyan — Piriştine — Vuçitrn istikametinde cenûptan şimâle doğru uzanan Makedonya—Bosna yolu da Kosova ovasından geçmekte idi. Osmanlı imparatorluğunun merkezini Selânik tarîkı ile Bosna ve yukarı Sırbistan'a bağlayan bu yolun Edirne — Filibe — Köstendil — Kumanova — Üsküp yolu ile de irtibâtı bulunuyordu.

Tarih. Kosova ovası, kavmî bakımdan, Balkan yarım-adasının mukadderâtına bağlı kalmış, ilk çağlardan itibâren bir-çok kavimlerin istilâsına uğramıştır. Milâddan önceki asırlardan beri meskûn bulunan bu bölgenin Büyük Roma imparatorluğunun ikiye ayrılması (395) üzerine, Şarkî Roma hudutları dâhilinde kaldığını görüyoruz. Bu tarihlerde şimâlden gelen ve garbî Avrupa istikametinde ilerileyen Alanlar, Hunlar ve Vizigotlar Kosova bölgesinden geçmiş, VI. asırda Tuna'nın şimâline yerleşen Avarların da bir kısmı daha sonra buraya nufûz etmiş, VII. asrın başında ise, Kosova havâlisine İslavlar yerleşmiş idi. Bir taraftan Bizans'ın tazyiki, diğer taraftan X. asrın ilk yarısında Bulgar istilâsı yüzünden, Kosova bölgesinin muhtelif kısımları, sırplar, bulgarlar ve bizanslılar arasında zaman-zaman el değiştirdi. Garptan da arnavutların Kosova'ya doğru yayıldıkları görülüyordu. Daha sonraları burası vakit-vakit istiklâllerini ilân eden sırp Ban (Juban)'larının hâkimiyetine geçti veya Bizans'a tâbî Banlar tarafından idâre edildi. Orta çağda Kosova havzasını işgâl eden muhtelif banlıkların isimleri ve bulundukları mevkîler hakkında bk. V. Radovanović, *Kosovo Polje, Narodna Enc. Srpsko-Hrvatsko Slovenacka*, Zagreb, 1926, II, 434—438.

1168 senesinde Nemanya'nın Kosova'da bizanslılara karşı büyük bir zafer kazanması üzerine, Sırp devleti inkişâf etti ve nihâyet Kosova ismi, geniş bir sâhaya teşmil olunarak, XIII. asrın başında tamâmiyle Sırp kırallığının hâkimiyetine girdi. Bu hâkimiyet, İstefan (Stevan) Duşan'ın ölümüne (1355) kadar devam etti. Duşan'dan sonra, Sırp kırallığının parçalanması üzerine, Kosova, şimâlî Sırbistan kıralı ve Duşan'ın oğlu Uroş V.'un hâkimiyet sâhasında kaldı. 1389 senesinde ise, sırpların Kosova hezîmeti ile, burası türklere vergi veren sırp prensliğinin eline geçti.

Osmanlılar zamanında Kosova. Osmanlılar devrinde Kosova ovasına ilk mühim hareket Yaralu Doğan Bey tarafından 1388'de yapılmıştır. Ploşnik bozgununu (1387) müteâkip, Murad I.'ın, Candarlı-zâde Ali Paşa'yı Bulgaristan'a gönderdiği ve 1388'de Tuna sâhillerine kadar olan bölgeyi vurdurduğu esnâda, Ali Paşa'nın Kosova tekfuruna da haber göndererek, Osmanlı himâyesini kabûl etmesini bildirdiği mâlûmdur. Fakat tekfur o zaman bu emri dinlemediğinden, üzerine Doğan Bey kumandasında bir kaç bin kişilik kuvvet gönderilmiş, Doğan Bey Kosova tekfurunun idâresi altındaki toprakları baştan-başa yağma edip, aldığı esirler ile dönerken, tekfur, Ali Paşa'ya, esirlere mukabil, elinde bulunan bir kaleyi teslim edeceği vâdi ile, bir elçi yollamış idi. Mâmafih Osmanlı tehlikesi bertaraf olduktan sonra, tekfurun bu sözü tutmadığını görüyoruz (bk. *Tāc al-tavārīḫ*, I, 113). Türkler ise, yukarı Sırbistan üzerine ve dolayısı ile Kosova'ya yapacakları hareketleri bir

sene sonrası için tasarlamış olduklarından, bu akının neticeleri üzerinde pek fazla durmadılar. 1389 senesinde Murad I., yanında oğulları Bayezid ile Yâkub Bey'ler olduğu hâlde, Anadolu beyliklerinden ve Rumeli'de müttefiki bulunan hıristiyan prensliklerinden toplamış olduğu büyük bir kuvvet ile, Sırbistan üzerine yürüdü. Bu ordunun mevcûdu 60.000 kadar tahmin olunmaktadır (Oruç b. Âdil, *ayn. esr.*, s. 25). Öncü kuvvetlerinin başında ihtiyar ve tecrübeli bir kumandan olan Evrenos Bey ile Paşa-Yiğit bulunduğu hâlde, Osmanlı ordusu Filibe, İhtiman, Köstendil, Eğri-Palanka ve Üsküb'ün şimâl-i şarkîsinden geçen yolu tâkiben Kosova ovasının şark yamaçları boyunca, Piriştine'ye doğru yürümüştür (Ali Haydar, *ayn. esr.*, s. 27—32). İki taraf Piriştine'nin şimâl-i garbîsinde, Piriştine—Vuçitrn şosesi üzerinde, Sitnitsa çayının şarkında, bu çaya dökülen Lab suyu etrafında, Lab'ın şimâlinde Sırplar, cenûbunda türkler olmak üzere, yerlerini aldılar (İhsan, *Askerî tarih*, İstanbul, 1341, krokiler). Osmanlılara nazaran daha fazla bir kuvvete sâhip bulundukları söylenilen müttefikler (Solak-zâde'ye göre, beş mislidir; bk. s. 46) karşısında, Murad I. ordunun merkezinde yer almış, sağ cenâha oğullarından Bayezid'i, sol cenâha da Yâkub'u me'mûr etmiş idi. Vezîr-i âzam Ali Paşa ile, Timurtaş Paşa ise, pâdişahın yanında idiler. Müttefiklerin teşkil ettiği karşı tarafın merkezinde sırp despotu Lazar, sağ cenâhında Lazar'ın hemşirezâdesi Vuk Brankoviç, sol cenâhta da Bosna kıralı Tvrtko var idi. Muhârebe, sırp kaynaklarına ve garp eserlerine nazaran, 15 hazîran 1389, türk kaynaklarına nazaran da, 4 ramazan 791 (27 ağustos 1389) tarihinde başladı. Bu vak'anın ihtilâflı olan tarihi hakkında bk. mad. BAYEZİD I. Sekiz saatlik bir çarpışmadan sonra, henüz muhârebenin neticesi alınmamış idi ki, Lazar'ın dâmadı sırp asîlzâdelerinden Miloş Obiliç (Nikola; tafsilât için bk. Dragutin Kostic, *Miloš Kopilić, Obilić, Revue internationale des études balkaniques*, Beograd, 1934—1935, I—II, 232—254), bir mülteci veya elçi gibi, Sultan Murad'a yaklaşarak, bir şey söylemek üzere, yanına gelip, pâdişahı hançerledi. Rivâyete göre, bu hâdiseden sonra Osmanlı pâdişahlarının huzûruna çıkan elçilerin kollarına girmek âdet olmuştur (Solak-zâde, *ayn. esr.*, s. 50). Hıristiyan menşe'li millî halk türkülerinde ise, kahraman on iki gencin döğüşe-döğüşe pâdişahın çadırına kadar gelip, onu karargâhta katlettikleri söylenildiği gibi, bâzı türk kaynaklarında Murad'ın, muhârebe sonunda, mücâdele sâhasını dolaşırken, yaralı bir sırp tarafından öldürüldüğü de rivâyet edilir (Neşrî, *ayn. esr.*, s. 82 v.d.; Hoca Sâdeddin, *ayn. esr.*, I, 122; bu husûstaki diğer rivâyetler için bk. J. v. Hammer, *Devlet-i Osmâniye tarihi*, İstanbul, 1329, I, 251—255). Sultan Murad ağır yaralı olmasına rağmen, sırp despotu Lazar ile maiyetinin esir edilerek huzûra getirilmesine kadar, kumandayı elinden bırakmadı; fakat hayattan ümidini kesmiş olduğu için, oğlu Bayezid'i yanına çağırdı. Bir-az sonra vefat edince, Bayezid Osmanlı pâdişahı oldu. Sırp despotu Lazar ile dâmadının ve diğer sırp asîlzâdelerinin derhal başları kesilerek (AşıkPaşa-zâde, *ayn. esr.*, s. 63), Miloş Obiliç'in Murad'ı yaraladıktan sonra, kaçmağa teşebbüs ettiği ve katlolunduğu yerlere üç taş dikildi (Solak-zâde, *ayn. esr.*, s. 49). Sultan Murad'ın ahşası buraya defnolunmuş, na'şı ise, Bursa'ya nakledilmiş. Ahşanın gömüldüğü yere, sonradan meşhed-i Hüdâvendigâr nâmı ile meşhur olan, türbe yaptırılmıştır. Bu türbe civarına bir kısım müslümanların yerleştirilerek, türbenin bakımına karşılık, bunların bir kısım vergilerden muaf tutulduklarını biliyoruz (bk. Başvekâlet arşivi, nr. 234, *Vuçitrn livası tahrir defteri*, 951 = 1544 yılına âit). Bugün sırpların Muratovo-Tulbe ismini verdikleri bu yere yakın Gâzî Mestan ismini taşıyan bir de tekke mevcut olup, bunun içinde Murad'ın alemdarı Gâzî Mestan Bey'in kabri bulunduğu söylenilmektedir (bk. H. Taub, *Führer durch Jugoslawien*, Zürich, 1929, s. 205; *Kosova vilâyeti sâlnâmesi*, 1305, s. 84).

Birinci Kosova muhârebesinin neticesinde, Osmanlı devleti Balkanlara esâslı surette yerleşmiş ve sırp kırallığı ise, istiklâlini kaybederek, bu ülke XIX. asra kadar osmanlı tâbiiyetinde kalmış idi. Diğer taraftan Yıldırım Bayezid, Karaman-oğulları etrafında toplanan Anadolu Beyleri meselesini halletmek için, Anadolu'ya dönmeden, Rumeli işini düzeltmeğe uğraşmış ve aleyhtar bulunan bâzı ümerâyı kendine celbettikten sonra, sırp kıralı Lazar'ın oğlu İstefan ile müzâkerelere girişmiş, senevî muayyen bir mıkdar harâc vermek, muhârebede bütün askerleri ile birlikte pâdişahın maiyetinde bulunmak ve hemşiresi Maria Despina'yı osmanlı sarayına göndermek şartı ile, sırplar ile bir anlaşma yapmış idi. Bayezid I. bu husûsta yeni sırp prensine sadâkat yemini ettirdi ve sonra Üsküp ile cenûbî Kosova havâlisini uç beyi Paşa Yiğit'e tevdi ederek, Anandolu'ya döndü. Bu bakımdan cenûbî Kosova havâlisinin, ilk olarak, Üsküp sancağına bağlı ve Paşa Yiğit idâresinde bulunduğu söylenilebilir. Bu devirde Üsküp ile civarının Menemen ovasından uzaklaştırılan türkler ve Anadolu'dan gelen tatar muhâcirleri tarafından iskân edilmeğe baş-

ladığını da görüyoruz (bk. Âşık Paşa-zâde, *ayn. esr.*, s. 74).

Piriştine'nin cenûbunda bulunan Novo-Brdo kasabası, yâni orta Kosova civarı, Musa Çelebî'nin 1410 tarihlerinde Rumeli'ye hâkim olduğu sırada muvakkat bir zaman için, tekrar türklere geçmiş bulunuyordu. Musa Çelebî bir aralık büyük kardeşi Süleyman Çelebî'ye tarftar olan ve onunla işbirliği yapan Üsküp sancak beyi Paşa Yiğit'i hapsetmiş, sonra eski vazifesine göndermiş, fakat Paşa Yiğit'in bu defa Mehmed Çelebî hesabına sırplar ile anlaşıp kendi aleyhine ittifak etmesi üzerine, 1413'te yeniden Sırbistan hudûdunu aşmış idi. Fakat bir müddet sonra Çelebî Mehmed'in Rumeli'ye geçtiği, buradaki ümerânın derhal emrinde toplandığı, maiyetindeki kuvvetler ile Kosova sahrâsına giderek, orada karargâh kurduğu ve Sırplar ile birleştiği (Neşrî, *ayn. esr.*, s. 139—141 ve J. v. Hammer, *ayn. esr.*, II, 112), sonradan kardeşi Musa'yı yakalayarak katlettiği (1413) ve bunun neticesinde, orta Kosova bölgesinin tekrar sırplara terkolunduğu biliniyor. Bu vaziyet Üsküp sancak beyi İshak Bey zamanına (1439) kadar devam etmiş, fakat bu tarihte Murad II. tarafından Semendire'nin Brankoviç'ten zaptı üzerine, bütün Sırbistan'ın doğrudan-doğruya osmanlı hâkimiyeti altına girmesi ile, Kosova da osmanlı devleti hudutları içine alınmıştır. Segedin muâhedesi (1444) gereğince, yeniden vücut bulmuş olan yeni Sırbistan beyliği Kosova'yı ihtivâ etmiyordu.

Kosova'nın türk tarihinde ikinci Kosova muhârebesine sahne olmak itibârı ile de ayrıca ehemmiyeti vardır. Varna savaşını müteâkip Hünyadi Yanoş büyük bir kuvvetin başında, 1448 senesinde yeniden Sırbistan'a girmiş ve teşrin I. ortalarında Kosova sahrâsında, birinci Kosova harbinin cereyân ettiği yere gelmiş idi. Sırplar henüz Varna hezîmetini unutmamış olduklarından, Hunyadi ile işbirliği yapmaktan çekindiler. Murad II. kumandasındaki Osmanlı ordusu ise, müttefiklerin Kosova'ya vardıkları sırada, cenûp yolu ile, aynı yere yetişmiş bulunuyordu. Burada müttefiklerin taarruzu ile başlayan çarpışma, 17—19 teşrin I. tarihleri arasında, üç gün şiddetle devam etti (J. v. Hammer, *ayn. esr.*, II, 237 v.d.). Neticede Hunyadi Yanoş firâra mecbûr oldu. Rivâyete göre, mağlûp müttefik ordusu muhârebe sâhasında, aralarında macar asîlzâdeleri de bulunan 17.000 esir, yaralı ve ölü bırakmış idi. Sırplar ikinci Kosova muhârebesinde bîtaraf kaldıkları için, bu muzafferiyete rağmen, onların elindeki topraklara dokunulmadı. Bu sebeple Kosova ovasının hemen-hemen şimâl hudûdunu teşkil eden Vuçitrn havâlisi sırpların elinde kaldı. Mezkûr kasabanın ancak 1455 senesinde ikinci defa zaptedilmiş olması göz önünde tutulur ise, Kosova ovasının şimâl kısmının bu tarihten itibâren devamlı olarak türkler elinde kalmış olduğu ve böylece Fâtih Sultan Mehmed zamanında, coğrâfî mânada Kosova sahrâsının tamâmının türk hâkimiyetine girmiş bulunduğu anlaşılır (Kosta Kostić, *Naši novi gradovi na jugu*, Beograd, 1922).

XV. asrın ortalarından itibâren ehemmiyetli hâdiselere sahne olmayan Kosova ovasının, Fâtih devri sonlarında (aş.-yk. 880 = 1475 senelerinde) tanzim edilen tahrir defterlerine nazaran, Rumeli beylerbeyiliğine bağlı Vuçitrn ve Üsküp vilâyetleri dâhilinde kaldığını ve her vilâyetin muhtelif nâhiyelere ayrıldığını görüyoruz (bk. *Fâtih devri tapu tahrir defterleri*, nr. 4, 9, 16, Başvekâlet arşivi). Bayezid II.'in ilk senelerine âit bulunan 892 (1487) tarihli tahrir defterinden ise, Vuçitrn'in sancak merkezi olduğunu, Kosova bölgesinin mühim bir kısmının bu sancak dâhilinde kaldığını öğreniyoruz (bk. *Vuçitrn livâsı mirliva has defteri*, nr. 22, Başvekâlet arşivi), XVI. asrın ilk yarısında, Kosova bölgesindeki sancak, nâhiye ve köy teşkilâtı ile burada yaşayan ahâlinin nüfus mıkdarı, ictimâî ve iktisâdî meseleleri, verdikleri vergiler hakkında tâbî bulundukları kanunnâmeler için bk. *Vuçitrn livâsı mufassalı*, nr. 133 ve 234, Başvekâlet arşivi.

XVII. asrın başında, Kosova, idârî taksimât bakımından, iki eyâletin sınırları içinde kalıyordu. Şimâlde, Mitrovitsa'dan, Ayruçan'a kadar olan sâha Bosna eyâletine bağlı idi; Kosova ovası boyunca cenûba doğru uzanan Vuçitrn, Priştine ve Kaçanik kasabaları ise, Rumeli eyâletinin Vuçitrn sancağı dâhilinde bulunuyordu. (Ayn Ali, *Kavânin risâlesi*, İstanbul, 1280, s. 12, 41; bk. bir de Hezârfen Hüseyin Efendi, *Talḫîṣ al-bayān fī ḳavānīn-i āl-i ʿOṣman*, Başvekâlet arşivi kütüphânesinde bulunan fotokopi, 57a—58b). Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*'sında, Kosova'nın, Priştine kazasına düştüğünü ve bu kazanın Vuçitrn sancağına bağlı bulunduğunu yazar (bk. Avrupa kısmı, Bayezid umûmî kütüp., nr. 4966, s. 88 v. d.).

1070 (1659/1660) tarihlerinde Kosova ovasından geçen Evliyâ Çelebî, Vuçitrn kasabasının 2.000 hânelik sancak merkezi olduğunu, ahâlisinin türkçe ve arnavutça konuştuğunu, fakat Girid seferi dolayısı ile, bu şehrin canlılığını kaybettiğini kaydeder (*Seyahatname*, İstanbul, 1315, V, 550; Hanya ve Kandiye muhâsaraları dolayısı ile, Üsküp ve Vuçitrn sancak beyleri idâresinde Girid'e sevkolunan kuvvetler hakkında bk. Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, IV, 126—153, 252 v. d.). Evliyâ Çelebî, aynı zamanda, Murad I.'ın türbesine de temâs ederek, Melek Ahmed Paşa'nın türbe etrafına duvar çektirip, içini temizlettiğini ve bir türbedâr tâyin eylediğini söyler (*Seyahatnâme*, V, 551 v. dd.).

Kosova sahrâsı, osmanlı hâkimiyetine geçişinden takriben iki buçuk asır sonra, kısa bir zaman için, Avusturya'nın istilâsına mârûz kalmıştır. 1683 senesinde ikinci Viyana muvaffakiyetsizliği üzerine, Macaristan'ı işgâl eden Avusturya ordusu, 1688—1689 senelerinde Balkanlara girmiş ve Kosova ovasını baştan-başa zaptetmiş idi. Kosova sahrâsı ise, bu esnâda bir celâlînin tahakkümü altında bulunuyordu. Anadolu'daki mezâlimine nihâyet verilemediği için, uhdesine Rumeli beylerbeyiliği tevcih edilmek suretiyle, maiyetindeki 10.000'i mütecâviz zorba ile, Rumeli'ye, Avusturya seferine gönderilen Yeğen Osman Paşa, az sonra Haleb eyâleti ile bu seferin ser-askerliğine nasbedilmiş, lâkin bâzı muvaffakiyetsizlikleri üzerine, etrafındaki zorbalar ile birlikte gelip, Kosova sahrâsına yerleşmiş, bir taraftan civar kasabaları yağma ederken, diğer taraftan kendine mühr-i hümâyûn ile sancak-ı şerîfin yollanması hakkında İstanbul'a adamlar göndermiş idi. Yeniden ser-askerliğe tâyin edilen Osman Paşa'nın, avusturyalılara mağlûp olup, Sofya havâlisine çekildiği esnâda, hukûmet tarafından te'dîbine me'mûr edilen Receb Paşa ile çarpışmak zorunda kaldığı (şubat 1689) ve bu vaziyet karşısında tekrar Kosova sahrâsına ilticâya mecbûr olduğu mâlûmdur (Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar tarihi*, İstanbul, 1928, II, 269 v.d., 351 v.d., 423 v.d.). İşte bu hâdiselerden bir iki ay sonra, Piecolomini kumandasındaki bir Avusturya ordusu Kosova'ya gelerek, sırpların yardımı ile, Kaçanik boğazına kadar inmiş, hattâ merkezi Kumanova olmak üzere, yerli sırp asîlzâdelerinden birine, bu havâlide bir de kırallık kurmağa kalkışmıştır (Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 95—108). Fakat bu topraklar, çok geçmeden, Mora cânibi ser-askeri Koca Halil Paşa ile Selim Giray Han'ın, Kaçanik boğazında ve Kosova ovasında âsîler ile Avusturyalılara karşı kazanmış oldukları zafer neticesinde, 1690 senesi başlarında, düşman istilâsından kurtarılmıştır. Avusturyalılara bu sefer esnâsında yardım eden sırplar ise, patrik Arsenije III. ile birlikte, Avusturya'ya kaçmak zorunda kalmışlardır (Râşid, *ayn. esr.*, II, 109—112; Vladimir Corović, *Kosovo, Narodna Enciklopedija Srpsko-Hrvatsko*, Zagreb, 1926, II, 433 v.d.).

Bu hâdiselerden takriben bir asır sonra, Kosova'da Kara Mahmud Paşa'nın devlet kuvveti ile çarpıştığını görüyoruz. Arnavutluk'un Buşatlı beylerinden olup, babasının yerine İşkodra mutasarrıflığına getirilen Kara Mahmud, Arnavutluk'ta zamanla müstakil harekete başlamış, Rusya—Avusturya harpleri sırasında tamâmen serbest kalmış, Manastır ve Üsküp sancakları dâhilinde, Kosova'nın bir kısım yerlerinde idârî işlere müdâhale etmiş, nihâyet Abdülhamid I. tarafından 1786 tarihinde, fermanlı ilân edilerek, üzerine kuvvet gönderilmiş, fakat sonunda Kara Mahmud, bu kuvvetleri de Kosova ovasında hezîmete uğratmıştır. Ancak Selim III. bu âsî ile anlaşmağı tercih ve kendisine vezâret rütbesi ile Yeni-Pazar sancağı ser-askerliğini tevcih, onu 1790'da Avusturya—Venedik hudutlarında, sefere me'mûr etmek sureti ile, meseleyi teskin etmiştir (Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1273—1275, III—IV, 284 v.d., 294, 356; K. Süssheim, *Arnavutluk*, *IA*, I, 587).

Kosova ovası, bu vak'adan tahminen 40 sene sonra, yine aynı âileden İşkodra vâlisi Mustafa Paşa ile hukûmet kuvvetlerinin karşılaştığı yer olmuştur. 1828—1829 tarihlerinde Bâbıâlî ile Mustafa Paşa arasında çıkan ihtilâf yüzünden, Mustafa Paşa topladığı 15.000 asker ile, Ohri yolunu tâkiben, Kosova sahrâsına gelmiş, Dukakin sancağına tâyin olunan Abdürrezzak Paşa ve maiyetini Priştine civarında yakalayıp, püskürttükten sonra, sadrâzam tarafından gönderilen kuvvetleri de burada hezîmete uğratmış idi. Fakat kosovalılar Mustafa Paşa'ya söz verdikleri hâlde kendine yardım etmediklerinden, Kaçanik ve Üsküp tarafına çekilmek mecbûriyetinde kalmış, nihâyet hukûmet ordusuna mağlûp olarak, Arnavutluk'a firâr etmiştir (Süleyman Gülçe, *Osmanlı tarihinde Arnavutluk*, İzmir, 1944, s. 189—193; Lutfî, *Tarih*, İstanbul, 1290, I, 259—262; II, 38; III, 180—202).

Sadrâzam Reşid Mehmed Paşa'nın kuvvetleri, Mustafa Paşa'dan sonra, Ali Vidaliç ile Kosova'da mücâdele etmiş (İorga, *Osmanlı tarihi 1774—1912*, trc. Bekir Sıdkı Baykal, Ankara, 1948, V, 384); boşnak sergerdesi Hüseyin Kaptan Gradaşçeviç'in askerlerine karşı osmanlı ordusu yine Kosova'da bozguna uğramıştır (Vladimir Corović, *Kosovo, Narodna Enciklopedija Srpsko-Hrvatsko*, Zagreb, 1926, II, 434).

Tanzimat ve islâhat fermanlarının ilânından sonra, büyük devletlerin Osmanlı imparatorluğuna müdâhaleye başladığını, Bâbıâlî'nin Rumeli'de bâzı islâhat ve idârî teşkilâtta yenilik yaptığını, bu arada 1877 Osmanlı-Rus har-

binden biraz önce, merkezi Sofya olmak üzere, Niş ve Priştine havâlisinden mürekkep bir Kosova vilâyeti teşkil ettiğini, harpten sonra vilâyet merkezinin Priştine'ye naklolunduğunu görüyoruz (Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, İstanbul, 1314, V, 3746—3748; Ali Haydar, *Midhat Paşa*, İstanbul, 1325, s. 13—24). Kosova vilâyetinin ilk sâlnâmesinden (sene 1296) anlaşıldığına göre, bu vilâyet, mezkûr tarihte Priştine, Üsküp, Prizren, Yeni-Pazar ve Debre sancaklarından müteşekkil idi. Fakat bu sancaklar dâimâ aynı kalmamış, kaza teşkilâtında, hâlin icâbına göre, vakit-vakit değişiklikler olmuş ve Kosova vilâyeti 5 sancaktan mürekkep kalmakla berâber, bâzı kazaların başka vilâyetlere bağlanması yüzünden, sâha itibârî ile küçülmüş, bâzan da genişlemiştir (bu tebeddüller için bk. *Kosova sâlnâmesi*, sene 1300, 1302, 1311, 1318). Kosova vilâyetinin merkezi 1888'de Üsküp'e nakledilmiş, hudutları da 1314 (1896)'te tekrar genişletilmiştir. Bu vilâyet, aldığı son idârî taksimâta göre, Üsküp, Priştine, Seniçe (Senitsa), İpek, Taşlıca ve Prizren'den ibâret olmak üzere, 6 sancağa ayrılıyordu (M. Rüşdü ve M. Eşref, *Mükemmel ve mufassal atlas*, İstanbul, 1325, s. 21—24; *Sâlnâme-i vilâyet-i Kosova*, sene 1314; Kosta Kostić, *Naši novi gradovi...*, Beograd, 1922).

Kosova vilâyeti, 5 mart 1878 tarihinde akdedilen Ayastafanos muâhedenâmesinin 15. maddesi mûcibince, mahallî ihtiyâclara uygun bir nizamnâme ve ekseri âzası yerli ahâliden mürekkep husûsî komisyonlar ile idâre edilecek, bu komisyonların verecekleri karar tatbik edilmezden evvel, Osmanlı devletine arzolunacak, o da Rusya ile istişâre ettikten sonra tatbikata geçecek idi (*Muâhedât mecmuası*, İstanbul, 1298, IV, 183, 194). Fakat 13 temmuz 1878 Berlin muâhedesinin 23. maddesi gereğince, bu idâre şeklinde tâdilât yapılmış, Osmanlı devletinin Rusya ile değil, şarkî Rumeli için teşkil olunan Avrupa komisyonu ile istişâre etmesi esâsı kabûl olunmuştur (Gabriel Effendi Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman*, Paris, 1903, IV, 183). Diğer taraftan, yine aynı muâhedenâmenin 25. maddesine göre, Bosna ve Hersek eyâletlerini işgâl eden Avusturya devleti, Sırbistan ile Karadağ arasında, Kosova vilâyetine âit Yeni-Pazar sancağının idâresini Osmanlılara bırakmakla berâber, yeni idâre usûlünün tatbik olunup-olunmadığını, muhâberâtın serbestîsi ve emniyetin te'mini için, mezkûr sancağın her tarafında asker bulundurmak, askerî ve ticârî yollar yapmak salâhiyetini muhâfaza ediyordu (*Muâhedât mecmuası*, V, 126). Mâmafih Avusturya'nın fiilî olarak Yeni-Pazar sancağının her tarafını değil, ancak bu sancağın taksimi neticesi Bosna hudûdunda yeni teşekkül etmiş olan Taşlıca sancağını işgâl edebildiğini görüyoruz (bk. Halil Sedes, *Bosna-Hersek ve Bulgaristan ihtilâlleri ve siyâsî olaylar*, İstanbul, 1946, I. kısım, s. 179). Bunlardan başka Gusinye ve Plav gibi mahallerin de, yine aynı muâhede gereğince, Karadağ'a terki, Kosova'da mahallî mukavemetlere yol açtı. Bâbıâlî muâhede ahkâmını yerine getiremedi. Bir taraftan Gusinye'li Ali Paşa'nın, arâzi terkine karşı fi'len protestosunu def' için Mitrovitsa kumandanı Ahmed Paşa, üç tabur asker ile, Kosova'dan te'dibe gönderilirken, diğer taraftan aynı vilâyet dâhilinde arnavutların hukukunu müdâfaa maksadı ile, ittihat kongresi nâmı altında, daha muâhedenin akdinden bir müddet evvel bir birlik vücûda getirilmiş idi. İlk toplantısını 10 hazîran 1878 tarihinde Prizren'de, Bayraklı câmiinde yapan bu cemiyet mensûplarının hazırlamış oldukları esâslara göre, Kosova, merkezi Manastır olmak üzere, Tevhid-i vilâyat adı altında kurulacak ve başına, muvakkaten Gâzî Ahmed Muhtar Paşa getirilecek olan mümtaz bir eyâlet dâhilinde kalıyordu. Berlin muâhedesinin akdi üzerine Tevhid-i vilâyet taraftarlarının faâliyetleri Manastır civarında ciddiyet kesbetti. Bunu diğer şehirlere de teşmil etmek istediklerinden, Priştine mevkî kumandanı Ahmed Paşa derhâl askerî müdâhalede bulundu ve bu iş için Priştine'ye geldikleri takdirde, şehri bombardıman edeceğini bildirdi. Her ne kadar bu tehdit Priştine'yi bir zaman için arnavutların taarruzundan masun kıldı ise de, yerli halk arasında Bâbıâlîye karşı husûmet hisleri uyandı. Nihâyet mezkûr ittihadın bir an evvel tahakkuku için çalışan reislerden Süleyman Vokşi, maiyetindeki arnavut gönüllüleri ile, 1881 kânun II. unun 4'ünde Üsküp'ü, 18'inde Priştine'yi, 21'inde Mitrovitsa'yı zaptetmek suretiyle, Kosova ovasını baştanbaşa işgâl etti. Bunun üzerine Bâbıâlî'nin, Arnavutluğun islâhına yolladığı Dervîş Paşa, 20.000 kişilik bir kuvvet ile, 25 mart 1881'de Üsküp'e geldi. Bir-az sonra da iki taraf kuvvetleri Firzovik civarında toplanmağa başladı. Burada, arnavut ihtilâl hukûmeti veya ittihad ordusunun başında Prizren'deki Sinan-Paşa câmii hatibi Halim Efendi bulunuyordu. 29 nisan 1881'de vukua gelen çarpışma sonunda arnavut ittihadı taraftarları dağıldılar. Abdülhamid II. bir taraftan arnavutlar üzerine asker sevkini emrederken, diğer taraftan onları okşamağa çalışıyordu. Bu siyâset neticesinde şımaran arnavutlar 1883 senesine doğru, Kosova ovasına kadar olan bütün köyleri hukümleri altına aldılar. Şimâle doğru çekilen ahâlinin yerine arnavutlar yerleşmeğe başladılar. Bundan sonra ikinci meşrûtiyetin ilânına kadar bu havâlide epey mühim isyânlar ve çarpışmalar vukû bulmuştur. Abdülhamid II.'in istibdadına son veren 30.000 kişinin toplandığı ve Yıldız'a telgraf ile mürâcaat ettiği bir sâha olan Firzovik, Kosova vilâyetinin Priştine sancağına bağlıdır. Kanûn-i esâsî tekrar mer'iyete girdikten sonra meşrûtiyete ilk muhâlefet hareketinin de yine Kosova'dan çıktığını görüyoruz. Abdülhamid II.'in teveccühünü kazanmış İsâ Boletin, Mitrovitsa civarında bir kuleye kapanarak, nişancı taburları ile mücâdeleye girişmiş ve daha sonra vergi meseleleri yüzünden ayaklanan arnavutların tenkili için, Kosova'ya asker sevkolunup, silâh toplattırılmıştır. Hukûmet tekrar arnavutları okşama siyâsetine avdet ederek, siyâsî mücrimleri affetmek, yıkılan yerlerin bedelini ödemek gibi halka hoş görünecek tedbirlere başvurmuş ve nihâyet 1912 senesinde Mehmed V. Rumeli seyâhatine çıkarak, Kosova'ya kadar gitmiştir. Kosova'da Murad I. türbesi civarında bizzat Mehmed V.'in iştirâk eylediği cuma namazını müteâkip yapılan toplantıda pâdişah nâmına sadrâzam Hakkı Paşa bir nutuk söylemiş ve arnavutları medh ile bâzı müfsitlerin sözlerine inanmamalarını, âsî reislerin tahrikâtından kaçınmalarını tavsiye etmiştir. Fakat bunlardan hiç bir netice alınamadığından, bu defa İstanbul'dan birinci fırka Kosova'ya gönderilmiş, gelen askerler âsîleri te'dip edeceklerine, Yakovalı Rıza Bey'in desiseleri neticesi, Kosova'da arnavutlar ile iş-birliği yaparak, Said Paşa yerine yeni iş başına geçen Gâzî Muhtar Paşa kabinesini meclisi feshettirmeğe çağırmışlardır. Bu sırada Sırp, Bulgar ve Karadağ devletleri çeteleri bir taraftan hudutlarımızda hâdise çıkarıyor, diğer taraftan Rızâ Bey, etrafına toplamış olduğu şakîler ile, Kosova'da isyân etmiş, Üsküp yolu ile Selânik'e doğru geliyordu. Hâricî bir gâilenin baş-göstereceği esnâda, dâhilî bir hâdiseye sebebiyet vermemek için, Bâbıâli müşir İbrahim Paşa'yı bunlar ile temâsa me'mûr etti. Şimalî arnavutluk'ta, Kosova'da yaşayan arnavutların, âdetâ tam bir muhtâriyet şeklini ihtivâ eden talepleri kabûl olundu (ağustos 1328). Mâmafih bu imtiyâzlar henüz kat'îyet kesbetmeden, Balkan harbi zuhûr etti. Sırplar, hiç mukavemet görmeden, hudûdu geçtiler. General Jankovitch emrindeki üçüncü orduları 21 teşrin I. de Lab'ı ve 23 teşrin I. 1912'de hemen bütün Kosova sahrâsını işgâl etmiş bulunuyordu. Osmanlı ordusu cenûba doğru çekilmiş, ancak Priştine şehri mevzii bir mukavemet göstermişti. Sırp kuvvetleri Priştine'den sonra ikiye ayrılarak, bir kısmı Orhâniye ve bir kısmı da Gilân istikametinde ilerliyordu (Boucabeille, *La Guerre Turco-Balkanique 1912, Thrace-Macédoine-Albanie-Épire*, Paris, 1913, s. 101 v.d.). Bu istilâ Kosova ovasını ve vilâyetini, Osmanlı imparatorluğundan kat'î olarak ayırdı.

30 mayıs 1913 Londra muâhedesi ile, Kosova vilâyeti Sırbistan'a terkedildiği esnâda, nüfûsun ekseriyetini Üsküp sancağının cenûb-i şarkî cihetinde müslüman türkler ve bulgarlar, Yeni-Pazar tarafında arnavut ve boşnaklar, Taşlıca sancağında hemen kâmilen boşnaklar, Prizren, İpek ve Priştine sancakları ile Üsküp sancağının şimâl ve garp taraflarında ise, arnavutlar teşkil ediyordu. Müslümanlardan maada, islâv ırkından olan sırp ve bulgarlar ortodoks, bir kısım arnavutlar da katolik idiler. Vilâyet dâhilinde Osmanlı imparatorluğu devrinde, resmî nüfus sayımı olmamakla berâber, 1.000.000 kadar nüfus bulunduğu ve bunun da dörtte üçünün müslüman olduğu tahmin ediliyordu. Arnavutlar, XV. asrın başlarından itibâren, 1912 senesine kadar zaman-zaman Kosova bölgesine muhâceret etmiş olduklarından, XX. asrın başında, Kosova'da hâkim unsuru teşkil etmişler, fakat bu tarihten sonra arnavutların çoğu tekrar Arnavutluk'a dönmüştür.

1941 senesine kadar Yugoslavya hukûmeti, Kosova için bir kolonizasyon programı tatbik etmekte ve Yugoslavya'nın muhtelif bölgelerinden hıristiyan halkı buraya iskân eylemekte idi. Bilhassa şimâlden Toplitsa, Jupa ve Lika'dan sırpları hattâ ortodoks olmayan hırvat ve slovenleri bile buraya yerleştirmekte idi (bk. Radovanović, *Kosovo Polje*, Zagreb, 1926, II, 438).

1913 Londra muâhedesi ile Sırbistan'a ilhâk edilen Kosova bölgesi, Yugoslavya'nın teşekkülünde yine Sırbistan'da kaldı. Eski Yugoslavya'nın en son idârî taksimâtında Kosova'nın bir kısmı Zeta (Karadağ), bir kısmı Morava, diğer bir kısmı da Vardar banlığına isâbet etmiş idi. Bugün ise, Birleşik Yugoslav ve halk cümhûriyetleri dâhilinde ve Sırbistan halk cümhûriyeti içerisinde Kosovo-Metohija (merkezi Priştine) olmak üzere, muhtar bir bölge hâlinde bulunmaktadır.

Bibliyografya: Metinde adı geçen eserlerden başka bk. Jovan Cvijić, *La péninsule Balkanique. Géographie humaine* (Paris, 1918); A. Decei, *Oastea lui Iancu Huniade inainte de batalia de la Kosovo* (Bucureşti, 1946); N. Iorga, *Histoire des états Balcani-*

ques Jusqu'à 1924 (Paris, 1925); De la Croix, *Abrégé chronologique de l'histoire ottoman* (Paris, 1768), I; H. A. Gibbons, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu* (trc. Râgıb Hulûsî), İstanbul, 1928; H. Dugard, *Histoire de la guerre contre les turcs* (1912—1913), Paris, 1913; Lutfi Simâvî, *Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve halefinin sarayında gördüklerim* (İstanbul, 1924); Ahmed Niyâzî, *Hâtırat-ı Niyâzî* (İstanbul, 1326); *Kâmil Paşa'nın âyan reisi Said Paşa'ya cevapları* (İstanbul, 1328); Cemâleddin Efendi (şeyhülislâm), *Hâtırât-ı siyâsiye* (İstanbul, 1336); Hüseyin Şevket, *Kosova sahrâsı* (Selânik, 1327); Kosova sahrâsı mev'izesi (Mehmed V.'in Kosova sahrâsında, cuma namazını kılmadan önce, âyandan manastırlı Hacı İsmâil Hakkı Efendi tarafından irâd edilen mev'ize), Selânik, 1328; Fatma Aliye, *Tarih-i osmânînin bir devre-i mühimmesi: Kosova zaferi—Ankara hezîmeti* (İstanbul 1331); Mükerrem, *Kosova 1389* (İstanbul, 1931); *Kosova vilâyeti maârifi hakkında bir lâyiha* (Üniversite kütüp., yazm. nr. 4331); İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son sadrâzamlar* (İstanbul, 1940), I; Besim Darkot, *Avrupa coğrafyası* (İstanbul, 1949); Übeydullah Es'ad, *İstanbul'dan meşhed-i Hüdâvendigâr'a resimli kitap* (İstanbul, 1327), V, nr. 30, 511—533 (bu makalede Kosova'da Gâzî Murad Hüdâvendigâr türbesi civarında, bizzat Mehmed V.'in iştirâk etmiş olduğu cuma namazına ve sâir husûslara âit resimler vardır); A. d' Avril, *La bataille de Kossovo, Rhapsodie serbe* (Paris, 1868).

(M. MÜNİR AKTEPE.)

KOŞTA B. LÜKA. [Bk. KUSTA B. LUKA.]

KOSTANTİN. [Bk. KONSTANTİN, KOSANTİNA.]

KOSTANTİNİYE. [Bk. İSTANBUL.]

KOŞMA (< *koş-ma*; *koş-* „nazmetmek, şiir söylemek"), Türkiye ve Azerbaycan halk edebiyatlarında, bâzı halk şiirlerine, şekil, mevzû ve müzik bakımından gösterdikleri husûsiyetlere göre, verilen ad (bk. Kowalski, *EI*, Leiden tab., mad. KOŞMA; *Muhtasar Azerbaycan edebiyatı tarihi*, Bakû, 1943, s. 254). Elimizdeki cönklerden birinde, şekil ve mevzû bakımından öteki koşmaların aynı olan *Acem koşması* başlıklı bir şiire de rastladık. Anadolu halk edebiyatında „acem" vasfı, umûmiyetle, Azerbaycan ve bilhassa İran Azerbaycanı'na âit şekil ve makamlar için kullanılır.

Cönklerde *koşma* başlığı altında gösterilen ve halk şâirlerinin malı olan (bâzan bir halk şâirine âidiyeti şüphe götürmeyen metinlerin son kıt'asında şâirin mahlasının bulunmadığı da oluyor) şiirler mevzûları bakımından âşikâne veya hakîmânedir; veziâ itibârı ile 11 hecelidir; dörtlük kıt'alar: *a b c b* (1. kıt'a), *d d d b* (2. kıt'a) v. b. . . veya *a b a b* (1. kıt'a), *c c c b* (2. kıt'a) v.b. . . . şeklinde kafiyelidir. Kowalski (*göst. yer*) *a a b a* şeklinde kafiyelenmiş kıt'alardan da bahsediyor ise de, bu mâni şeklinin kafiye şemasıdır; nazım şekli olarak koşma bu düzen ile vasıflandırılamaz; yine Kowalski'nin işâret ettiği, mısrâ başlarındaki „allitération" da bir kaide olamaz. Kıt'a sayısını sözlü gelenek, belli şâirlerin malı olan eserler için, 3'ten aşağı olmamak üzere, tesbit etmiştir. Cönklerde, kıt'a sayısının asgarî ve âzamî hadleri hakkında kat'î bir fikir edinilememekle berâber, umûmiyetle *koşma* başlığını taşıyan şiirlerin destan adı altında gösterilenlerden kısa olduğu görülür (krş. Rıza Nur, *Les formes de la poésie turque, Türk bilik revüsü*, nr. 1, Kahire, 1931, s. 11—16). Fuad Köprülü (*Saz şairleri* başlıklı makale serisi, nr. 10 ve 11, *İkdam*, 18 mayı ve 24 mayıs 1330; *Koşma tarzı, Yeni mecmua*, sayı 12—78, İstanbul, 1923) asgarî haddi 4 bend, Kowalski (*göst. yer*) 2 kıt'a olarak kabûl ediyorlar. Bâzıları da kıt'a adedinin 3'ten aşağı, 12'den yukarı olmadığını kaydederler. Bununla berâber aynı müellif, Kastamonu çevresinde, kendir tarlalarında ve düğünlerde, irticâlen söylenilen tek kıt'alı koşmalar tesbit etmiştir (*tek kıt'alı halk koşmaları, Ecevit*, sayı 1, Kastamonu, 1944). Rıza Nur (*ayn. esr.*) koşmaların en az 2 kıt'alı olduğunu söyler.

Cönklerde 11 heceli âşikâne ve hakîmâne mevzûlu şiirlerin koşma başlığı altında gösterilmiş olması neticesi olarak, halk şâirlerinin külliyatlarını veya antolojilerini neşredenlerin kitaplarında, destanlar dışındaki 11 heceli bütün halk şiirlerini *koşma* adlı bir bölümde toplamaları âdet olmuştur. Bunların hepsinin halk edebiyatı geleneğindeki koşmayı karşıladığı söylenemez. Nitekim cönklerde, aynı vezinde, aynı nazım şeklinde, aynı mevzûda ve aynı uzunlukta iki şiirden birinin koşma, ötekinin ise, başka bir adla (*türkü, gevherî, kerem, dâğî, türkmenî, bozlak* . . . gibi, mevzua, şâire, şiirin muhitine veya âit olduğu kabîleye göre, aldığı ad ile) gösterildiği olur. Bundan anlaşılır ki, cönklerde koşma kelimesi, diğer başlıklar gibi, bilhassa bir makam adını gösterir; şâir adının da, sâde şiirin sâhibini değil, bir makamı gösterdiği, cönklerde bâzan şiir, msl. *Kerem* başlığı altında görüldüğü hâlde, son kıt'asında Gevherî mahlasının okunmasından anlaşılmaktadır.

Halk müziği ve halk şiiri olarak *koşma*'nın bütün Anadolu ölçüsünde, etraflı bir tetkiki yapılmadığı için, şifâî an'anede bugün bu adla anılan folklor mahsûllerinin doğru bir târifini yapmak imkânsızdır. Mevcût mâlzemeden ve bâzı eksik tetkiklerden elde edilen netice, koşmanın bugünkü bütün türk halk şiiri an'anesine şâmil değişmez ve tek bir karakteri olmadığı, yâni bu adla anılan halk şiiri ve halk müziği çeşidinin, Anadolu'nun muhtelif coğrâfî bölgelerine, kabîle ve mezhep zümrelerine göre, ayrı husûsiyetler gösterdiği merkezindedir. Hele halk müziği ile birlikte müellifi mechûl halk türküleri sâhasına geçince, koşmaların yukarıda işâret edilen nazım şekline ve vezne de bağlı kalmadıkları görülür. Halk şâirlerinin manzûmelerinden muayyen mevzûlarda 11 heceli bütün metinleri göstermek için *koşma* ıstılâhının kullanılması, halk edebiyatı sâhasında çalışanlarca yapıla-gelen muahhar bir tasarruftur.

Köprülü (*göst. yer.*) ve onun görünüşünü kabûl eden Kowalski (*göst. yer.*), bu kelimeyi yerli halk şiiri, hattâ, gerek Azerbaycan'da, gerek Anadolu'da Yunus'tan beri gelen tasavvufî halk şiiri de dâhil olmak üzere, *kayabaşı, deyiş, ezgi, ır, varsağı, türkmenî, nefes*, v. b. gibi, dîvân şiiri dışında gelişmiş nazım çeşitlerinin topunu birden içine alan millî şiir tarzı mânasında kullanmışlardır. Rıza Nur da koşmanın tam bir târifini verememiştir. Tetkikinin neticesi, her hâlde yazılı kaynaklarda rastladığı ve *koşma* adı altında gösterilmiş bulunan şiirlerin, vezin ve kafiye husûsiyetleri ile uzunluklarını gösteren bir nevî istatistik cedvelinin tesbitinden ibâret kalmış gibidir. Fuad Köprülü de (*göst. yer.*) koşmanın müzik ile ilgisine temâs etmiş ise de, bu tarzın müzik husûsiyetlerini belirtmemiştir. Ahmed Tal'at da (*Halk şiirlerinin şekil ve nev'i*, İstanbul, 1928, s. 47 v.d., notlar), bu alâkaya umûmî olarak işâret ettikten sonra, Ankara'da „Ankara koşması", Çankırı'da „topal koşma" adları ile birer raks havası bulunduğunu kaydeder; 5, 6, 7, 8, 10 11 ve heceli koşmalardan örnekler verir (s. 48—54). Ahmed Tal'at, bunlara şekil husûsiyetleri ile mi, yoksa müzik bakımından mı *koşma* denildiğini açık olarak belirtmemiştir; bundan başka onun verdiği metinler sözlü halk edebiyatı an'anesinde mi böyle adlandırılmıştır, yoksa müellifin kendisi mi, şekil bakımından yaptığı bir tasnif denemesinde, vezin bakımından farklı olmakla berâber, kafiyelerin muayyen bir diziliş düzeni ile taayyün eden nazım şekli itibârı ile aynı olan şiirleri *koşma* adı altında toplamıştır; bu husûslar da onun tetkikinde karanlık kalmıştır (biz de, 8 heceli dörtlüklerden mürekkep bâzı şiirlerin sözlü gelenekte, müzik husûsiyeti bakımından koşma diye adlandığını tesbit ettik). Ahmed Tal'at ayrıca *koşma* şeklinin bâzı tâlî çeşitlerine de örnekler vermiştir (bk. *göst. yer.*)

Ahmed Tal'at'tan sonra İhsan Ozanoğlu (*Âşık edebiyatı*, s. 26 v.d.) koşmanın târifi husûsunda yeni bâzı bilgiler daha vermiştir. Onun, her hâlde Kastamonu âşıkları geleneği ile ilgili olarak anlattığına göre, „âşık fasıllarının ikinci kısmı *koşma* ile başlar, *destan* ile biter. Tenevvû ve tevsiminde vezin, kafiye ve şekilden ziyâde mevzû ile ilgili teganni tarzı esâstır. Bu itibârla koşmalara *Kerem, Garip, Köroğlu* gibi isimler verilmektedir ve bunların her birinde beste ile güfte arasında sıhriyet aranmaktadır. 24 tarzda teganni edilen koşmaların inşâdı dîvân ve emsâli hukümlerine tâbîdir." Kars civarındaki âşıkların hikâye anlatma an'anesinde koşma, hikâyeden evvel giriş mâhiyetindeki saz faslında husûsî bir beste ile okunan ve vezni, şekli, mevzûu, uzunluğu bakımından, yukarıdaki tavsiflere uyan parçadır.

Buraya kadar hulâsa ettiğimiz tetkiklerden varacağımız netice şudur ki, koşmayı sâdece mevzû, vezin ve şekil bakımından târife imkân yoktur; ancak müzik husûsiyeti ile birlikte onun tam bir târifini vermek mümkün olur. Fakat bugüne kadar bu görüş ile malzeme toplanıp, böyle bir inceleme yapılmadığı için, koşma da bütün şümûlü ile târif edilememiştir. Gerçekten de koşma üzerinde müzik bakımından hemen-hemen hiç durulmamış denilebilir. Ankara Devlet konservatuvarı halk müziği arşivinde plâklara alınmış mâlzeme vardır. İstanbul konservatuvarınca tesbit edilip, bâzıları plâğa alınmış, bâzıları da notaları ile bu müessesenin neşriyâtı arasında çıkmış bir kaç koşma bulunmaktadır. Krş. *Halk türküleri*, defter 13, nşr. İstanbul konservatuvarı, İstanbul, 1930: *Ankara koşması*; *Anadolu koşması*, defter 7, İstanbul, 1929; *Elpük koşması*; *Yelpük koşması, topal koşma*; Yusuf Ziya Demirci, *Anadolu köylerinin türküleri*, İstanbul 1938, s. 173; *Bayındır koşması*, s. 191'de: *Bülbül koşması*. Bunlardan *Yelpük koşması* adını taşıyan metnin nazım şekli ve vezin bakımından (şekli 7 heceli mânidir), umûmiyetle koşma adı ile adlandırılan manzûmelerin şekline uymadığı görülür. Bunlara ilâve olarak, şu örnekleri de zikredelim: *Sivrihisar koşması* ve *topal koşma* (Kastamonu) adlı oyun havalarının güftesi 11 heceli ikişer mısrâ ile bunlara eklenmiş, mısrâ husûsiyeti göstermeyen nakarat sözlerinden (ikincide sâdece saz ara-nağmesi)

meydana gelmiştir. Ankara Devlet konservatuvarı arşivindeki mâlzeme arasında, *koşma* adı ile kaydedilmiş ve nazım şekli bakımından *dîvânî*'ye tekabül eden bir metne de rastlanır. Bütün bu örneklerde *koşma*, her hâlde, sâdece besteyi vasıflandıran bir kelimedir.

Ahmed Adnan Saygun (*Rize, Artvin, Kars havâlisi türkü, saz ve oyunları*, İstanbul, 1937, s. 32)'un Rize türküleri arasında, koşma adı ile ve melodisi ile birlikte tesbit ettiği bir parça vardır ki, müellifin de işâret ettiği gibi, hem güfte, hem de beste bakımından, başka yerlerin koşmalarından büsbütün ayrı bir husûsiyet gösterir. Bu, kız ile erkek arasında karşılıklı mizâhî bir konuşmadır. Her bendde erkeğin ağzından söylenilen mısrâların sayısı artar. Rize'den başka yerlerde de söylenildiğini bildiğimiz bu parçanın, bu örneğin dışında koşma diye adlandığına rastlamadık. Mahmud Râgıb Kösemihal'in, İstanbul konservatuvarı müzik öğretmeni Ekrem Besim'den naklen verdiği bilgiye göre, koşmanın müzik kuruluşu: saz ara-nağmesi+resitatif+usûllü ve güfteli kısım saz ara-nağmesinden ibârettir (M. R. Kösemihal, *Anadolu halk türküleri ve mûsikî istikbalimiz*, İstanbul, 1928, s. 194. Müellifin bize verdiği şifâhî izâhata göre, bu târif cenûb-i şarkî Anadolu sâhasındaki koşmaya âittir). Ahmed Adnan Saygun'un, görebildiği mâlzemeye dayanarak, bize vermek lûtfunda bulunduğu mâlûmata göre, koşmanın müzik itibârı ile kuruluşu şudur: 1. Ekseriyâ, saz ile, oldukça belirli bir ritme uygun ve daha ziyâde oyun havası karakterinde bir giriş; 2. sözlü kısım: *a.* sözün ritmini yakından tâkip eden kuru bir resitatif 4. mısrâa kadar devam eder, karar perdesine doğru saz ile birlikte daha bâriz bir ritme dönerek, karara varır. *b.* aynı vasıfta bir resitatif melodiyi askıda bırakır ve saz ara-nağmesi (burada giriş melodisidir) melodiyi karara götürür; *c.* sözlü kısım yine resitatif karakterinde, fakat daha geniş bir melodi hattı tâkip eder ve yine askıda kalıp, melodiyi saza bırakır; 3. İkinci ve üçüncü mısrâlar arasında kısa bir saz nağmesi veya *aman, of* gibi kelimeler.

Ayrıca koşmanın müzik bünyesinde şu husûsiyetlerin de görüldüğü oluyor: 1. söze başlarken ve bitişte yine *aman, of, efendim*... gibi kelimeler de gelebilir; 2. bir çok koşmalarda resitatif karakterinin bulunmasına karşılık, bâzılarının da tempo giusto ile söylenilen raks melodileri olduğu vâkîdir (bk. Ahmed Adnan Saygun, *Karacaoğlan*, nşr. Ses ve tel birliği, Ankara, 1952, s. XXXVI: *Cem koşması*); Yukarıda işâret edilen Rize'de tesbit olunmuş koşma tamâmiyle ayrı bir yapıdadır; onu öteki koşmalara bağlayan sâdece resitatif vasfıdır; 3. koşma ekseriyâ mahdut perdeler üzerinde dolaşan bir melodi ile söylenir (ayn. mll., *göst. yer., Cem koşması*); 4. bâzı koşmalarda (msl. Kastamonu'nun *Topal koşması, Sivrihisar koşması*) serbest ritimli ve resitatif vasfındaki söz kısmı bittikten sonra, melodinin bir oyun havasına geçtiği olur. Sözlü kısımda oynayanları durduklarını veyâ ağır hareketler yaptıklarını, bâzan bu kısımları kendilerinin veya seyircilerin söylediklerini görürüz; bu kısım bitip, oyun havası başlayınca, rakıs canlanır. Mâmafih bu karakter sâdece koşmaya has olmayıp, başka oyun havalarında da (bâzı halaylar ile Sepetçioğlu havası gibi) vardır; 5. bâzı alevî zümrelerinde „âyîn-i ceme" bir koşma ile başlanır: dört saz bir araya gelir ki, buna *sazları koşmak* derler; sazlar ile birlikte bir „öğüt demesi" okunur; bu deme *koşma* adını alır.

Koşma'yı nazım şekli ve mevzûu bakımından, tarihî gelişmesi içinde tetkik edenler onu, *Dîvân luġât al-turk* (trc. B. Atalay, I, 376)'te ve *Kutadgu-bilik*'te umûmî olarak şiir veya daha husûsî olarak kasîde mânasında kullanılan *koşuk* kelimesine bağlamak istiyorlar (Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1918, s. 276, not; ayn. mll., *Koşma tarzı* (*Yeni mecmua*, sayı 12/78); Rıza Nur, *Les formes..., Türk Bilik Revüsü*, sayı 1; Kowalski, *EI*, mad. KOŞMA; ayn. mll., *Etudes sur les formes de la poésie des peuples turcs, Mémoires de la Commission orientale de l'acedémie polonaise*, nr. 5, Cracovie, 1922, s. 157 v. d.; Ahmet Tal'at, *Halk şiirlerinin şekil ve nev'i*, s. 47 v.d.; F. Köprülü, *Tuyuġ*, *TM*, II, 9, 17). Köprülü, Rıza Nur ve Kowalski, diğer taraftan *koşma*'yı Altay türklerindeki *kojon* (koşan)'a da bağlamak istemişlerdir. Fakat onlar bu tetkiklerde, bir taraftan *Dîvân luġât al-turk* ve *Kutadgu-bilig*'de, diğer taraftan da 'Abd al-Ḳâdir Marâġî, Navâî gibi, eski müelliflerin tetkiklerinde zikredilen *koşuk* ve altaylıların *kojon*'ları ile Anadolu'daki *koşma* arasında, bu kelimelerin aynı bir *koş-* kökünden gelmiş olmaları vâkıasından başka bir münâsebet kuramamışlardır. *Koş-* kelimesinin „yan-yana koymak, bağlamak, eklemek bir araya getirmek" mânalarını göz önünde tutan tetkikçiler *koşuk—koşma* kelimesini güfteye beste terdif etmek (Köprülü, A. Tal'at), şekil ve muhtevânın sıkı bir muvâzat göstermesi, fikir ile sentaksın baş-başa gitmesi (Kowalski) diye izah etmek istiyorlar. Rıza Nur, koşmayı izah için, *Dede Korkut kitabı*'ndaki „düzdü koştu" ibâresi üzerinde duruyor. Bilindiği gibi, *Dede Korkut* metinlerinde bu söz „oğuznâmeler" (ozanın, aynı zamanda tasnif ve inşâd etmek, yâni destânî bir şekil vermek suretiyle tesbit ettiği kahramanlık maceraları) hakkında kullanılmıştır. Burada *düz* kelimesine „hikâyeyi tanzim etmek, yâni mâcerayı hikâye hâline sokmak" mânasını verirsek, *koş-*belki de inşâd, yâni hikâyeyi dinleyici çevresine ulaştırmak için, ona muayyen bir tebliġ üslûbu vermek mânasına gelir; çok muhtemeldir ki, bu mâna, sözü geçen tetkikçilerin izah ettikleri gibi, söze müzik âleti ve dolayısı ile melodi katmak vâkıasından çıkmıştır. Bu izah doğru ise, *koşma* ve *koşuk*, destânî çağlardan başlayarak, inşâd olunan şiir, yâni sözden başka saz ve melodi ile (veya bir inşâd makamı ve üslûbu ile) zenginleşmiş şiir mânasını almış olabilir. Daha sonraları ise (hiç olmazsa, Anadolu'da), koşma, yukarıda şekil ve müzik bakımından târifini denediğimiz şiirlere denilmiştir. Anadolu dışı halk şiirinde *koşuk-kojon*'ların müzik husûsiyetleri hakkında bilgiye sâhip değiliz; eski kaynaklarda *koşuk* adı ile zikredilen şiirlere örnekler bulunmadığı için, şekil ve vezin itibârı ile de Anadolu koşmaları ile bunları karşılaştırmağa imkân yoktur. Şark türkleri halk edebiyatlarındaki *koşuk* ve *kojon*'lar (bunlara âit mâlzeme için bk. Radlof'un külliyâtı; msl. V, metin, s. 590—602, Kara-Kırgız koşukları) (vezin, kafiye düzeni ve kıt'a yapısı) itibârı ile, bizim koşmalara her hangi bir yakınlık göstermezler. Bunlardan bir kısmı tamâmiyle Kırgızların ve Altaylıların destânî mahsûllerindeki serbest nazım tekniğine uyar. Bir kısmınise, kıt'alar teşekkül etmiştir, ama vezin ve kafiye düzeni bizim koşma şeklinden tamâmiyle farklıdır. Böylece bugün için ancak, Anadolu'daki koşma (burada kelimeyi yalnız muayyen nazım şekli mânasında alıyoruz; yk. bk.) ile, *Dîvân luġât al-turk*'teki dörtlük nazım şekillerinin ve Anadolu dışı halk şiirlerinden bu şekilde yazılmış olanların bir mukayesesi bahis mevzûu olabilir. Yukarıda sözü geçen eserlerinde bu yolda bir tetkiki denemiş olan F. Köprülü'nün *mani* şeklini en eski türk nazım şekli olarak kabûl etmesi ve koşma tipinde çok kıt'alı şiir şekillerinin, *mani* dörtlüklerinin bir araya gelmesi ile meydana çıktığı yolundaki izahı bize yanlış görünüyor. Kanâatimizce *mani*, Fuad Köprülü'nün *tuyuġ* şekli için gösterdiği gelişme safhaları içinde mütâlea edilmek gereken bir şekil olmalıdır ve kafiyeleri ile birbirine bağlı dörtlüklerden meydana gelen *koşma* şeklindeki şiirlerden, menşe' itibârı ile, tamâmiyle müstakildir. Bu bakımdan Kowalski de, *EI*'nin Leyden tab., mad. TÜRKÜ'de, bu ad altındaki halk nazım şekillerinin (bizim burada nazım şekli mânasında aldığımız *koşma* şekli ile çok defa birleşir) menşe'ini izahta hatâya düşmüştür. O, türkü kıt'alarının *a a b a* şemasını gösteren manilerdeki 3. mısraın düşmesi ile meydana geldiği fikrini ileri sürüyor ki, mânide bu 3. mısrâ mâna yükünü taşıyan mısrâ olduğu için, böyle bir tahavvül imkânsızdır; mani kıt'alarında 3. mısrâların düşmesine misâl gösterilemez [bk. mad TÜRKÜ.].

Vezin bahis mevzuu olmadan 1. kıt'a: *a b c b* (veya *a b a b*), 2. v. b. kıt'alar: *d d d b* tipindeki nazım şeklinin menşe'ine gelince, en eski yazılı örneklerini *Dîvân Luġat al-turk*'te gördüğümüz bu şeklin meydana gelmesinde İran edebiyatının (islâmiyetten önce ve sonra) te'siri (Fuad Köprülü'nün *tuyuġ* için ileri sürdüğü ve bizim *mani* için de muhtemel gördüğümüz üzere) bahis mevzûu olup-olmadığı bu nazım şeklinin İran şiirindeki örneklerden daha eskileri türk halk edebiyatında bulunup-bulunmadığı tetkiklerin bugünkü durumunda kestirilemez. İran şiirinden müstakil olarak, kaidesiz epik nazmın türk halk edebiyatının kendi bünyesi içindeki gelişmesi sonunda koşma şeklindeki nazmın meydana gelmiş olması çok mümkündür. Bu şekle XI. asırdan bol örnekler bulunduğu gibi, şark türklerinin sözlü halk edebiyatı an'anelerinde, çok geniş bir coğrâfî sâhaya yaygın olarak, serbest nazmın, kıt'aların teşekkülüne varıncaya kadar, geçirdiği safhaları gösteren geçit şekillerinde de örnekler görüyoruz. Ancak Fuad Köprülü'nün, Yunus ile başlayan Anadolu tasavvufî halk edebiyatında koşma şeklinin eskiliği hakkındaki fikri münâkaşa edilebilir. *Dîvân luġât al-turk*'te örneklerine rastladığımız koşma şeklindeki şiirlerin Yunus zamanında ve daha da eskiden Anadolu'da mevcut olduğu kat'iyete yakın bir ihtimâl ile söylenilebilirse de, Yunus'ta bu şekil hâkim değildir; bu şeklin hele 11 hecelileri ile yazılmış olan şiirlerden Yunus *Divan*'ında raslananların ona âidiyeti şüphelidir. Onun şiirleri, aruz kullanmadığı zamanlar da (ilâhîlerinin ekseriyetini hece veznindekiler teşkil eder) hece ile yazılmış gazel ile koşma dörtlükleri arasında merhaleyi karşılayan bir nazım şekli ile söylenilmiştir. Bâzan aynı şiir içinde hem alel'âde bir gazel beytine, hem ortalarında, durak yerlerinde kafiyelenmiş, yâni sâdece beyit ele alındığı takdirde bir koşma kıt'ası teşkil etmiş, hem de bir mısraı bu şekilde, öteki düz gazel mısraı şeklinde olmak üzere, üç tipten örnekler bulabiliriz

(krş. Abdülbâkî Gölpınarlı, *Yunus Emre divanı*, İstanbul, 1943). Yunus'un, daha muahhar Yunus'lara âit metinlerden ayıklanmış olarak neşredilmiş bu şiirleri arasında 11 heceli koşmalara da rastlanmamaktadır. Yunus'tan sonra yaşamış, dinî-tasavvufî husûsiyetler taşıyan başka şâirlerin nazımlarında da aynı şekil husûsiyetleri bir müddet daha devam ediyor. Abdal Mûsa'da, ancak arûza uydurulması imkânsız, bununla berâber her mısraı 11 heceli ve tamâmiyle gazel tarzında bir metne rastlıyoruz. Kaygusuz'da örneğine uygun koşma tarzında bir iki şiir, üslûp ve edâ bakımından, onun öteki şiirlerine aykırı kalıyor; bu itibârla ona âidiyeti kat'îyetle ileri sürülemez. Hâsılı Anadolu'da 11 heceli ve koşma tarzındaki halk şiirleri örneklerini tam bir kat'îyetle XV. asrın sonlarından daha gerilere götürmek güçtür. Kars bölgesinde yetişmiş eski bir âşıka âit koşma metni (bk. Fahreddin Çelik, *Karslı eski bir âşıkımız: Baykan, Doğuş*, Kars, 1939, sayı 6/47) makale sâhibinin izahına göre, Timur'un Kars'ı istilâsı üzerine yazılmış bir destandır, yâni XIV. asrın sonlarına âittir Bu şiir, zamanı hakkındaki izah doğru ise, tipik koşma şekline bu kadar eski tek örneği teşkil eder; fakat bu örneğin de âzerî sâhasına âit olduğunu kabûl etmek gerekir. (PERTEV NÂİLÎ BORATAV.)

KÖTEL. [Bk. KÖTEL.]

KOYLU-HİSAR. [Bk. KUYUL-HİSAR.]

KOYUL-HİSAR, Yeşil-Irmak'ın başlıca kolu olan Kelkit suyu vâdisinde, Sıvas vilâyetine bağlı bir kazanın merkezidir. Bu küçük kasaba, 147 km.'lik bir yol ile, Köse-Dağ ve Zara üzerinden, vilâyet merkezi ve aynı zamanda en yakın demir yolu istasyonu olan Sıvas'a ve 158 km.'lik bir yol ile de Karadeniz kıyısındaki Ordu iskelesine bağlanır. Bundan başka, Kelkit vâdisini tâkip eden yollar Koyul-Hisar'ı garpta Reşâdiye — Niksar üzerinde Tokat (165 km.)'a ve şarkta Suşehri (Endires) üzerinden Şebin Karahisar (82 km.)'a bağlarlar.

Bâzı garp kaynaklarında Koloneia ile karıştırılmış olan Koyul-Hisar'ın gerçekte bu eski belde [bk. KARA-HİSAR] ile alâkası olmamakla berâber, kasaba civarında bulunan müteaddit kale harâbeleri, şark — garp ve şimâl — cenûp istikametli yolların birbirlerini kestiği yere rastlayan mevkiin öteden beri ehemmiyetini işâret etmektedir. Kasabanın adına gelince, bunun yukarıda sözü geçen Koloneia'dan iştikak ettiğini ileri sürenlerden başka, Kule-Hissar diye yazanlar (P. de Tchihatcheff) olduğu gibi, buna Köylü-Hisar (İnciciyan'dan naklen, Ritter, *Klein Asien*, I, 217) veya Kuyulu-Hisar (A. d. Mordtmann, yukarıdaki şekil ile berâber) mânasını verenler de bulunmuştur. Hâlbuki eski türk kaynaklarında kasabanın ismi bâzan Koyunlu-Hisar ve daha ziyâde Koylu-Hisar (bk. *Cihannümâ*, metin ve Anadolu haritası) şeklinde yazılmaktadır ki, bu sonuncunun evvelkinden iştikak etmiş bir kısaltma olduğundan şüphe edilemez. Geçen asra âit garp kaynaklarında kasabanın adı Köilü Hissar (Barth, Mordtmann), Koily Hisar (veya Koilassar; H. Kiepert), Koïla Hissar (Cuinet), Ḳuilu Ḥiṣār (*IA*, Leiden, Cl. Huart) şekillerinde tesbit edilmiş olduğu da görülmektedir.

Şimdiki Koyul-Hisar, Kelkit suyunun burada epeyce genişlemiş vâdisine şimâlden hâkim bir yamaç üzerinde ve bu vâdiye dökülen küçük bir akar su (R. Kiepert haritasında Boğazlık çayı) boyunda, birbirinden ayrı üç mahalle hâlinde yer almaktadır. Fakat asıl Koyul-Hisar burası olmayıp, geçen asrın ikinci yarısında, kaza merkezi şimdiki yerine (eski Mişaz köyü) nakledilmiştir. Bu yer değiştirmenin, Kelkit vâdisinde sık-sık vukûa gelen ve buradaki kasabaların gelişmemesine sebep olan zelzeleden ileri geldiği tahmin edilebilir ki, bunların en şiddetlilerinden biri de kânun I. 1939'da vukûa gelerek, şimdiki Koyul-Hisar'da büyük zararlara meydan vermiş, kasabanın taş duvarlı, üstü toprak ile örtülü evlerinden bir çoğunu ve iki câmiinden birini yıkmıştır. Zelzeleden sonra evlerin nisbeten daha sağlam zemin üzerinde, tek katlı ve hafif yapılar olarak inşâına gayret edilmektedir.

Eski Koyul-Hisar, muhtemel olarak, şimdiki Yukarı-Ḳale köyünün yerinde, yâni bugünkü kaza merkezinin cenûb-i şarkîsinde, Boğazcık çayının Kelkit'e karıştığı mahal yakınında bulunuyordu ki, eski kalenin harâbesi de köyün gerisindeki çıplak tepe üzerinde yükselmektedir. Peutinger, *Tab.*'da ismi geçen Anniaca'nın bu mevkie tekabül etmiş olması muhtemel görünüyor. Buna nazaran bir kaç kilometre aşağıda, yine Kelkit vâdisinin şimâl yakasında ve kaza merkezinin bir kaç kilometre garbında, Aşağı-Kale köyü ve burada başka bir kale harâbesi bulunmaktadır ki, 1858 son baharında Kelkit'in sol kıyısını tâkip ederek, buradan geçmiş bulunan A. D. Mordtmann ve H. Barth bunun bir az ötesinde Muşal (R. Kiepert haritasında: Muşaz) adlı bir başka köy ve onun yanında orta çağdan kalma bazı harâbeler mevcut olduğunu zikretmektedirler. Bunların karşısında, yâni Kelkit'in cenûp yakasında ise, Sultan Murad Hanı ismi verilen büyük bir kervansarayın harâbesi vardır.

Malazgirt muhârebesinden sonra türklerin eline geçmiş olan bölgenin tarihi için bk. mad.

KARAHİSAR (ŞARKÎ). Bu havâli XV. asrın ortalarında osmanlı hâkimiyeti altına girmiş bulunuyordu. 1461 senesinde Uzun Hasan'ın, Osmanlı devleti hudutlarına tecâvüz ederek, Koyunlu-Hisar'ı zaptetmesi üzerine, Fâtih Mehmed buraya Şarabdâr Hamza Bey'i göndermiş ve daha sonra kendisi gelerek, kaleyi geri almıştır. Osmanlı hâkimiyeti altında Koyul-Hisar Sıvas eyâletinin Şebin-Karahisar sancağına (bir aralık Trabzon eyâletine) bağlı bir kaza iken, sonradan ehemmiyetini kaybederek, nâhiyeye çevrilmiş ve XIX. asrın ikinci yarısında (1864) tekrar kaza hâline getirilmiştir. 1858 yazında Koyul-Hisar'a uğrayan P. de Tchihatcheff burayı 150 evli bir köy olarak gösteriyor. Aynı yılın son baharında buradan geçen Mordtmann ve Barth ise, kasaba civarının yeşillikler içinde güzel görünüşünden ve itinâ ile yetiştirilen üzüm bağlarından ve Kelkit vâdisi boyunda kanallar ile sulanan tarlalardan bahsediyorlar. Asrın sonuna doğru Cuinet Koyul-Hisar kaza merkezinin nüfusunu 1.800 kadar tahmin etmektedir ki, ona göre, bunun yarısı müslüman, 600 kadarı rum ve 300'ü ermeni idi. Bu mıkdar 1927 sayımında tesbit edilen, fakat tamâmiyle türklerden mürekkep bulunan nüfusun (1819) hemen-hemen aynıdır; bu nüfus 1950'de 2.723'e yükselmiştir.

Mesâhası 1.195 km.² olan Koyul-Hisar kazasının 1950 sayımında 28.600 nüfusu, Sisorta ve Naibli isminde iki nâhiyesi ile berâber, 48 köyü vardır. Kasaba ve köylerde halkın geçimi hubûbât ekimine ve biraz da hayvancılığa dayanmakta, dağlardaki ormanlardan bir az kereste çıkartılmakta, ayrıca köylerde kilim ve bez tezgâhları bulunmaktadır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 424; *Ḳāmūs al-aʿlām*, V, 3787; A. D. Mordtmann, *Annatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850—1859)* (nşr. Babinger), s. 448; H. Barth, *Reise von Trapezunt nach Scutari* (Herbst, 1858), *Pet. Mitt.*, Ergz H. nr. 2, 1860, s. 18 v. d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 792 v. dd.; *Belediyeler yıllığı*, II, 645—648.

(BESİM DARKOT.)

KOYUN-BABA. türk velîlerindendir. Hacı Bektaş [b. bk.] ile çağdaş telakkî olunuyor. Rivâyete göre, ağzını açıp konuşmadığı ve günde yalnız beş defa, o da namaz vakitleri, koyun gibi meledîği için, kendisine bu lekap verilmiştir. Velî diye anılan Sultan Bayezid II., Amasya civarında, Osmancık'ta, Koyun-Baba'ya âit olduğu söylenilen mezarın üstüne muhteşem bir türbe ile zengin bir tekke yaptırdı. Evliyâ Çelebî (*Seyâhat-nâme*, II, 180 v. dd.) bu muhteşem Bektâşî tekkesinden etraflıca bahsediyor ve orada hasta gözlerinin iyileştiğini ve tekkeye sülûk ettiğini söylüyor. Bu garip ermişin hayatına ve umûmiyetle tarihî şahsiyetine dâir mâlûmat mevcut değildir. Koyun-Baba'yı Hacı Bektaş'ın çağdaşı ve tilmizi olarak göstermenin hiç bir ehemmiyeti yoktur; zîra osmanlı tarihinin ilk zamanlarına âit bütün diğer velîler için de aynı şey söylenilmektedir. Bizzat tekke hakkında da araştırmalar yapılmamıştır; bununla berâber krş. Maercker, *ZG Erdk. Berl.*, 1899, XXXIV, 376. [1402 yılına doğru Anadolu'ya geldiği rivâyet edilen Otman Baba'nın menkıbelerini bildiren ve dervîşlerinden Küçük-Abdal tarafından yazılan *Otman Baba velâyet-nâmesi*'nde Koyun-Baba'nın adı geçer. Otman Baba (ölm. 1478)'nın Terkos civarında, Arık Çoban'ın sırtına binerek, denizi geçtiğini ve denizin Arık Çoban'ın topuğuna bile çıkmadığını söylediği bildirilmekte ve Arık Çoban diye anılan zâtın, Otmancık'taki Koyun Baba olduğu anlatılmaktadır. Bu kitapta, Osmancık şehrine Otmancık denilmesi de dikkati çeker (Ankara, Maarif kütüp., 1173'te istinsah edilmiş nüsha, V, 11 v.d.) A. GÖLPINARLI].

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 625, 24 (türbesi kısaca zikredilmiştir); Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, II, 180 v. dd. (parçalar için bk. J. v. Hammer, *Gesch. d. osman. Reiches*, I, 230 ve 608); Jos. v. Hammer, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst*, III, 148.

(FRANZ BABINGER.)

KOYUNCUK. ḲOYUNCIḲ, Musul şehrinin karşısında, Dicle'nin şark sâhilinde, Âsûrî imparatorluğuna pâyitaht olmuş Ninua'nın harâbeleri üzerindeki iki tepeden büyük olanının ve burada bulunup, sonradan dağılmış bir köyün ismi. Koyuncuk tepesi şimâlden cenûba 1 km. kadar uzunlukta ve şarktan garba en fazla 600 m. genişlikte, intizamsız beyzî şekilde olup, Ninive'nin hemen-hemen ortasından geçen Ḫōser (orta çağ arap kaynaklarında Ḫavsar, çivi yazılı kitâbelerde Ḫusur) vâdisinin şimâl tarafında 30 m. kadar yükselir. Tepenin şimâl-i şarkî yamacında aynı isimde bir köy mevcut idi ki, Ainsworth (II, 141)'a göre, Yazîdîler ile meskûn iken, 1836'da Rovândüz kürtleri tarafından tahribe uğramış, 1845'te Layard hafriyâta başladığı sırada, yerinde ancak bir-iki kulûbe kalmış idi. Gâlibâ ilk defa Niebuhr tarafından Koinsjug ismi ile ve daha sonra Rich'in seyahatnâmesinde zikredilen bu köyün adı, Jones tarafından, koyun sürülerinin sık-sık buraya gelmeleri ile alâkalı görülmekte, Oppenheim ise, bu adı, XIV. asrın ikinci yarısın-

da bu havâlide hüküm sürmüş olan Kara-Koyunluların isminden iştikak ettirmektedir. Nineve harâbeleri üzerindeki tepelerin büyüğüne evvelce ʿArmūšīya denilirdi. Bundan başka, Koyuncuk tepesini XIX. asra kadar Ḳalʿat Nuniya = Ninua kalesi de denilirdi. Bugün de buraya al-Ḳalʿa denildiği görülmektedir.

Koyuncuk tepesinin 1 km. kadar cenûbunda, takriben onun yarısı büyüklüğünde, kabaca bir müselles şeklinde ikinci bir tepe vardır ki, bugün umûmiyetle Nabī Yūnus ismi ile tanınır. Ortasından geçen bir çukur ile ikiye ayrılan tepenin garp kısmında köy ve câmi, şark kısmında ise mezarlık bulunur. Tepenin ismi Yūnus peygamber kıssasına bağlanır. Orta çağ arap müellifleri bu tepeye umûmiyetle Tall Tavba (Töybe tepesi) derler ve bu son ismi, ninualıların, Peygambere uyarak, tövbe edip, içinde putların bulunduğu mâbedlerini yıkmalarına bağlarlardı (bu ismin süryânî karşılığı Tellā dᵉ Taybūṯā: Barhebraeus, *Chronic. Syriac*, Paris tab., s. 190, 17). İbn Baṭṭūṭa'da tepenin ismi Tall Yūnus olarak geçer. Bununla berâber, mâbedin resmî ismi Nīnavā (krş. H. Rassam, *göst. yer.*, s. 304) olup, bu son isim, bâzan Neynue ve Neynua şeklinde, Nabī Yūnus ile berâber, sık-sık zikredilir.

Bununla berâber, VIII. asırda Yeşūʿ-dᵉnaḥ tarafından yazılmış olan ve şark manastırlarının teʾsisi tarihinden bahseden eserden (*Kᵉṯābhādᵉ Nakpūṯā*, nşr. Chabot, *Mélang. d'Archeol. et d'Hist. de l'École Française de Rome*, Paris, 1896, XVI) öğrendiğimize göre, Yōnan (süryânîce Yōna = Yūnus'un değişik şekli) isimli bir keşiş şimdi Nabī Yūnus ismi verilen tepe üzerinde bir manastır teʾsis etti ve kendisi de sonradan bunun kilisesine gömüldü. 671'de bu manastırda ölen nestûrî katolikosu Ḥenanyeşūʿ I. da buraya defnedildi (bk. Mārī b. Sulaymān, *Aḫbār faṯārikat kursi 'l-maşrik* nrş. Gismondi, Roma, 1899, s. 65; ayrıca bk. ʿAmr b. Mattā, nşr. Gismondi, Roma, 1896, s. 59 v.d.). 850 tarihine doğru buraya, 200 sene kadar evvel ölmüş ve Adyabene'de gömüldüğü manastır tahribe uğramış bir hıristiyan azîzi Mār Yeşūʿ Zᵉkā da gömülmüş idi. Yukarıda adı geçen katolikosun mezarının, ölümünden 650 sene sonra, 1320 senesinde açılarak cesedinin bozulmamış olarak çıktığına dâir bir şâhidin ifâdesine [bk. ʿAMR B. MATTĀ] bakılırsa, manastırın, hiç değilse mezarı ihtivâ eden kilisenin, o sırada henüz hıristiyanlar elinde bulunduğu anlaşılıyor. Halifeler devrinde vaziyetin böyle devam etmesi, belki X. asırda manastır içinde, Sînā'da görüldüğü gibi, müslüman ziyâretçilere bir ibâdet yeri tahsis edilmiş bulunması muhtemeldir; fakat, ne olursa olsun, moğulların hâkimiyeti sırasında bütün dinî teʾsisler müslümanlara geçmiş ve eski hıristiyan mâbedi de câmiye çevrilmiştir.

Yukarıda verilen mâlûmat ile XI. asırdan itibâren Nabī Yūnus'u bir müslüman mâbedi olarak gösteren islâm kaynakları karşılaştırılacak olursa, önce, manastırın bânisi ve kilise azîzi Yōnan'ın, hıristiyanlar, hiç değilse büyük halk kütlesi tarafından, peygamber Yūnus ile çok eskiden beri karıştırılmış olduğunu belirtmek yerinde olur. Hıristiyan tarihçisi ʿAmr b. Mattā eserinin aynı sahifesinde (s. 59, 19, ve 14) hem Dayr Yavnan „Yōnan manastırı", hem de Dayr Yavnan al-Nabī ismini zikreder. Araplara gelince, bunlar mâbedden, sâdece, Dayr Yūnus diye bahsederler. Mûseviler ve müslümanların kadîm manastırı, kendilerince mâlûm yegâne şahsiyet olan peygamber Yūnus'a izâfe etmeleri pek tabiʿîdir. Bugün müslüman ziyâretçilerin çok ehemmiyet verdikleri Yūnus mezarının orta çağ arap kaynaklarında hiç zikredilmemiş olması gariptir. Bu kaynaklarda Peygamberin ninualı hemşehrileri ile berâber gelip, duâ ettiği ve Allah tarafından duâlarının, kabûl edildiği ve mahallin kudsiyeti belirtilmekle iktifâ olunur. İbn Cubayr (1184'e doğru) ve İbn Baṭṭūṭa (1328'e doğru) zamanlarında burada zengin şekilde süslenmiş bir hücre Peygamberin bulunduğu yer, mihrâp ise onun duâ ettiği mahal olarak gösterilmekte idi. Musul halkı buraya bilhassa cuma günleri gelirdi. Bugün de Nabī Yūnus çok rağbet görmekte, asılları uzak memleketten olan bir takım mûtekit müslümanlar, öldükleri zaman, buraya gömülmektedirler. Yūnus'un kabri yalnız müslümanların tâzim ettikleri bir mahal olmakla kalmayıp, Musul civarında yaşayan mûsevîler ve hıristiyanlar da buraya büyük bir kudsiyet izâfe ederler. Şimdiki câmi, Musul'a hâkim geniş bir düzlükte inşâ edilmiş olup, içinde, girilmesine izin verilen üst kısmın ön tarafında, işlemeler ile örtülü ve üzerinde Yūnus peygamber kıssasına bağlı balıktan kaldığı rivâyet edilen bir kılıç balığı kılıcı asılı merkad bulunur. Câmi, yakın asırlarda defalarca tâmir görmüş ve tezyin edilmiştir. Alttaki kısma garplılardan gâlibâ tek giren müellif v. Moltke olmalıdır; fakat bu müellif, buranın „iptidâî bir kilise kalıntısı" olduğunu söylemekle iktifâ eder (H. v. Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, Berlin, 1877, 3. tab., s. 240). Câmiin 1667'de, şiddetli bir zelzele neticesinde, yıkılmış olan kubbesi belki 1404'te Timur tarafından yeniden inşâ ettirilmiş bulunan kubbe-

dir. Yeşil minâre birinci cihan harbi sıralarında yıkılmış, sonra yeniden yaptırılmıştır. Arap kaynakları, mâbedin yakınında bulunan ve suyunun şifâlı hassası ile tanınan bir menbâdan ('Ayn Yūnus) bahsederler ki, müslüman efsânesine göre, Yūnus peygamber duâ için tepeye çıkarken, yanındaki ninualılara burada temizlenmelerini emretmiş idi. Bu menbâ, kükürtlü bir sıcak su ile berâber, Ninua şehrinin şark sûru dışında, hâlâ mevcuttur. Bir kaç basamak ile inilen tabiʿî bir mağaradan su damla-damla çıkmaktadır ve bu sebepten, kaynağa bugün türkçe Damlamaca adı verilmekte ve kaynak şimdi de mübârek sayılmaktadır. Nabī Yūnus köyünün aşağısında, Ḫöser deresinin Dicle'ye kavuştuğu yer yakınında, başka bir kuyu (Biʾr al-banāt = „kızlar kuyusu") daha vardır ki, Yūnus menbaı gibi, geceleyin burada cinler bulunduğu söylenir. Müslüman kıssalarına göre, Yūnus peygamber, balık tarafından, Dicle nehri kenarında, eski Musul harâbelerinin yerine tekâbül eden Balad şehri civarında, karaya bırakılmış olup, orada, peygamberin ismini taşıyan bir câmi bulunmakta idi. Yāḳūt ise, Yūnus'un Ninua'da balık tarafından yutulup, Balad'da çıkarıldığını söyler. Musul halkının itikadınca Ninua'daki tepelerin büyüğünde (Koyuncuk) peygamberin balığının, küçüğünde ise kendisinin mezarı bulunmaktadır.

Sûrları ile yukarıda sözü geçen tepeleri kuşatan Ninua şehri harâbelerinin kapladığı sâha, bugünkü Musul'un sâhasının iki mislinden fazla olup, şimâl-i garbîden cenûb-i şarkîye doğru uzanan ve cenûba doğru darlaşan bir şibh-münharif manzarası gösterir. Bugün tarla ve otlak olarak kullanılan ve arasında Senaherib'in inşâ ettirmiş olduğu kalın duvarların kalıntılarına rastlanan bu sâha, şehri kuşatmış olan sağlam sûrların bakiyesi ile, ovadan, vâzıh surette, ayrılır. Bu sûrların içinde açılan 15 kapıdan çoğunun yeri, bugün sûrların inkıtâʿı şeklinde seçilmektedir. Jones tarafından yapılan ölçülere göre, bu sûrların tekmil çevresi 11,5 km. aşmaktadır. Bunlardan başka, Senaherib tarafından şark sûru önünde, 4,6 km. uzunluğunda bir hendek ile birbirinden ayrılmış ve birbirine muvâzî iki sıra duvar inşâ edilmiş idi ki, bunlar da zamanımızda kolaylıkla seçilmektedir. Şehrin sâhası şarka doğru tedrîcen yükseldiği gibi, bu sâha dâhilinde, yukarıda bahsedilen iki tepe de bulunur: bu tepeleri aslında tabiʿî birer yükselti telâkkî etmek icâp eder; yalnız Âsûrî devrinde bunlar daha ziyâde yükseltilmek ve tesviye edilmek suretiyle üzerlerine saray, mâbet v.b. gibi, hükümdara veya hukûmete âit binâlar inşâ edilmiştir. Orta çağ arap müellifleri, İbn Ḫurdāẕbeh'den itibâren, Ninua'nın mevkiini Nīnavā ismi ile tanırlar (Yāḳūt'un harekelemesi, IV, 785; şimdi Naynavā da denilir). İbn Cubayr, eski surların ve kapı yerlerinin hâlâ belli olduğunu söyler. İbn Baṭṭūṭa da aynı şeyi, hemen-hemen aynı kelimeler ile, tekrarlar. XIII. asırda Nīnavā hıristiyanların oturduğu bir yer idi (Abu 'l-Faraᶜ-Barhebraeus, *Tārīḫ muḫtaṣar al-duval*, nşr. Sālḥānī, s. 393).

Ninua tepeleri, Musul halkı için, inşâ mâlzemesi bakımından, hiç bir zaman tükenmeyen bir kaynak hizmetini görmüştür. Buradaki hafriyâta fransız konsolosu P. E. Botta tarafından, 1842'de başlanmış, daha sonra ingiliz A. H. Layard tarafından 1845—1847 ve 1849—1851 arasında devam edilmiştir. Ninua hafriyâtı ve neticelerine dâir fazla mâlûmat için bk. aş. *bibliyografya*.

Âsûrîye (şimâlî Irak) ülkesinde bulunan bu Ninua'dan başka, bir de Bâbil Ninuası vardır: Kerbelâ'nın da dâhil olduğu bir *nāḥiya*'ye araplar Nīnavā ismini veriyorlardı (Yāḳūt, *Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 470). Bu Nīnavā, hicretin ilk üç asrında vukûa gelen muhârebeler vesilesi ile, sık-sık zikredilir. Bu arada, Kerbelâ vakʿası münâsebeti ile, 61 = 680 yılında (Ṭabarī, Leiden tab., II, 287, 307, 309) daha sonra 122 (739) senesinde ʿAlī taraftarı Zayd b. ʿAlī ile olan mücâdele vesilesi ile (Ṭabarī, II, 1710), onu müteâkip başka bir ʿAlī taraftarı isyânının bastırılması yüzünden 251 (865)'de (Ṭabarī, III, 1620, 1623; İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, nşr. Tornberg, VII, 110), nihâyet Ḳarmaṭ karışıklıkları anlatılırken (Ṭabarī, III, 2190), bahis mevzûu olur. Bu isim kadîm Bâbil kitâbelerinde, Bâbil'e uzak olmayan bir yerin adı olarak geçer (krş. msl. *ZA*, XV, 217). Bu yer, Bâbil ülkesinin cenûp kısmında, kadîm çivi yazılı kitâbelere göre, Lagash (şimdiki Telloh hârabeleri)'ın mülhakatından veya mahallelerinden olduğu bildirilen aynı isimli başka bir mahal ile karıştırılmamalıdır. Çivi yazılı Bâbil kitâbelerinde geçen Ninua hakkında krş. Hommel, *Grundriss der Gesch. u. geogr. des alten Orients*, München, 1904—1926, s. 392 v.d. ve tür yer.; bk. fihrist, mad. Ni-nâ-a, Ninua. Talmud'da ismi geçen Ninua (*Ṣabat* 121ᵇ; *Taʿanîṯ*, 14ᵇ; bk. A. Berliner, *Beitr. zur Geogr. und. Etnogr. Babyloniens in Talmud und Midrasch*, Berlin, 1883, s. 53) ile, o sırada artık harâp olmuş bulunan Âsûriye Ninua'sının değil, Bâbil Ninua'sının bahis mevzûu olduğu düşünülebilir. A. Musil (*The Middle Euphrates*, New-York, 1927, s. 43 v. d)'e göre Nīnavā mevkii Kerbelâ'nın

30 km. kadar şimâl-i şarkîsinde, 32°45′ şimâl arzında, Fırat nehrinden 3 km. kadar şarkta, şimdiki Musayyib kasabasının bir az aşağısında bulunan İşan Nînavā isimli yığma tepeye tekabül etmektedir.

Bibliyografya: Ṭabarī (Leiden tab.), *Glossar*, s. 792; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), II, 92—95; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 145; Muḳaddasī, *BGA*, III, 54, 138—139, 146; İbn Cubayr, *Riḥla* (nşr. Wright ve de Goeje), s. 236; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 866, 888; II, 710; Ḳazvīnī, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), II, 309; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), I, 210; IV, 489; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (*GMS*, XXIII/1, 106); İbn Baṭṭūṭa (Paris tab.), II, 136—138; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145=1732), s. 433; al-'Umarī, *Manhal al-ṣavliyā'* (1201=1784 'te yazılmış Musul tarihi), Berlin kütüp., yazm. nr. 335 (bk. Sachau, *Katalog*, II, 905), 108a—110a, *Sâlnâme-i vilâyet-i Musul* (1308=1890), s. 75 v.d., 171 v.d. ve (1312=1894), s. 237 v.d.; Sulaymān Ṣā'iġ, *Tārīḫ al-Mavṣil* (2. kısım, Kahire, 1923 ve Beyrut, 1928), tür. yer.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 87—89.—Süryânî kaynakları için bk. Payne-Smith, *Thesaurus Syriacus*, s. 2362, 3380, 4048.—J. B. Tavernier, *Les six voyages* (Paris, 1679), I, 194; C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien and anderen umliegenden Ländern* (Kopenhag, 1778), II, 353, 368; J. Macdon. Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire* (London, 1813), s. 258 v.d.; ayn. mll., *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan* (London, 1818), s. 462; Buckingham, *Travels in Mesopotamia* (London, 1827), s. 299—309; Cl. Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan* (London, 1836), II, 26, 29—56, 64, 66, 126; W. Ainsworth, *Travels and Researches...* (London, 1842), II, 137—146; P. E. Botta, *Lettres sur ses découvertes à Ninivé* (Paris, 1843); K. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1844), XI, 221 v. dd.; Fr. Tuch, *De Nino urbe* (Leipzig, 1845); J. P. Fletcher, *Narrative of a two years residence at Nineveh* (London, 1850), I, 173—174, 182—183, 214; A. H. Layard, *Nineveh and its Remains* (London, 1849), I, 131—145; II, 117—149; ayn. mll., *Discoverics in the Ruins of Nineveh and Babylon* (London, 1853), s. 66—76, 96 v.d., 100—123, 135—161, 582—598, 638 v.d., 657—662 ve tür. yer.; ayn mll., *The Monuments of Nineveh*, (2 cild; London, 1849 ve 1853); E. P. Badger, *The Nestorians and their Rituals* (London, 1852), I, 85 v. d.; F. Jones, *Notes on the Topography of Nineveh* (*JRAS*, London, 1855, XV, 297—397); *Selections from the Records of the Bombay Governement*, nr. XLIII, yeni seri (Bombay, 1857), s. 404—500; C. Sandreczki, *Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urmia* (Stuttgart, 1857), II, s. V v. d.; 23—44, 48, 77—82, 91—102, 127 v. d., 145 v. d.; III, 298 v.d.; J. Bononi, *Nineveh and its Palaces*[3] (London, 1857), s. 2—12, 105—121, 363—415 ve tür. yer.; H. Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 181—187; J. Oppert, *Expédition scientifique en Mésopotamie* (Paris, 1863), I, 68—71, 287—292, 304—345; J. Çernik, *Studienexpedition durch die Gebiete des Euphrat und Tigris = Ergänz.-Heft zu Petermanns Geograph. Mitteil.*, nr. 45 (Gotha, 1876), s. 6—7 ve levha 2; G. Smith, *Assyrian Discoveries* (London, 1875), s. 46, 86—103, 135—152; H. Rassam, *Transact. of the Society of Biblical Archaeology* (London, 1880), s. 40 v.d.; ayn. mll., *Asşur and the Land of Nimrod* (New-York, 1897), s. 292 v.d.; Fr. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881), s. 260 v.d.; H. Binder, *Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse* (Paris, 1887), s. 245 v. d.; A. Lincke, *Assyrien und Ninive in Geschichte und Sage der Mit'elmeervölker* (Berlin, 1894 ve bunun bir tamamlayıcısı: *The Imperial and Asiatic Quarterly Review*, 2. seri, (1893/1894), VII, 371—378; F. Müller-Simonis ve Hyvernat, *Du Caucase au Golfe Persique* (Paris, 1892), s. 389 v.d.; A. Jeremias ve A. Billerbeck (*Beiträge zur Assyriologie*, Leipzig, 1894, III, 107—149; Ninua şehrinin topografyası ve tarihi); M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 180 v. dd.; E. Sachau, *Am Euphrat und Tigris* (Leipzig, 1900), s. 107 v.d.; H. Hilprecht, *Explorations in Bible Lands* (Philadelphia, 1903), s. 7—12, 21 v.d., 34 v.d., 65 v.d., 73 v.d., 110 v.d., 117—122, 132—138, 194—198, 210 v. d.; ayn. mll.; *Die Ausgrabungen in Assyrien und Babylonien* (Leipzig, 1904), s. 32, 79, 89, 95, 104 v.d., 110—117, 123—131, 186—191; A. Jouannin, *Une visite aux ruines de Ninive* (*Recueil de Travaux relat. à la Philol. et l'Archéol. Égypt. et Assyr.*, Paris, 1904, XXVI, 175—178); R. Zehnpfund, *Die Wiederentdeckung Ninives* (Leipzig, 1903) = *A O*, V, nr. 3; M. Streck, *Assurbanipal und die letzten assyrischen Könige bis zum Untergange Ninivehs* (Leipzig, 1916), III. Cc.

801 (fihrist, bk. *Niniveh*); R. Buka, *Die Topographie Ninewes zur Zeit Sanheribs und seiner Nachfolger* (Berlin, tez., 1915); E. Herzfeld, Sarre-Herzfeld, *Archaeologische Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet* (Berlin, 1920), II, 205—207; *British Museum, A Guide to the Babylonian and Assyrian Antiquities*[3] (London, 1922), s. 34 v.d. ve fihrist bk. Ḳoyûnjiḳ. Nabi Yûnis ve Nineveh; H. Ch. Luke, *Mosul and its Minorities* (London, 1925), s. 33 v.d.; C. F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* (Berlin, 1926), II/1, 230—236, 242—244, 352—363; E. Unger, *Reallexikon für Vorgeschichte* (Berlin, 1927), VIII, 503 v.d. mad. *Ninive*; R. Campbell Thompson ve R. W. Hutchinson, *A Century of Exploration at Nineveh* (London, 1929). — Ninua harâbelerinin haritaları arasında en eskisi olarak (1766), Niebuhr, *ayn. esr.*, II, 360, levha XLVI. „Musul şehri plânı" zikredilmelidir. İlk iyi plân 1820 'de Cl. Rich, *Narrative*, II, 28 v.d. 'dadır (aynı plân msl. Tuch, *göst. yer.* 'de dercedilmiştir). 1852 'de Fr. Jones, Hindistan hukûmetinin emri ile, Ninua havâlisinin trigonometrik usûl ile haritasını almış, bu çalışma neticesinde 1855 'te Londra 'da Royal Asiatic Soc. tarafından neşredilen *Vestiges of Assyria* isimli üç paftalık esâslı harita meydana gelmiştir. Jones tarafından *JRAS*, XV 'te neşredilen araştırma bu haritanın tefsiri mâhiyetindedir. Buka 'nın plânı da, Jones plânına göre, çizilmiştir. G. Smith 'in daha küçük mikyaslı plânı Hilprecht tarafından da eserine dercedilmiştir. Çernik, *Mosul und Umgebung* (1873) 1:60.000 ve daha büyük olarak; Herzfeld 'in 1917 'de çizdiği 1:20.000 mikyasındaki harita da zikredilmelidir. Daha yeni bir Ninua haritası da Thomson ve Hutchinson 'un eserinde mevcuttur.

[Bu madde *EI* 'deki ḲOYUNDJIḲ (J. H. KRAMERS) ve *EI*, *Supp.* 'daki NĪNAWĀ (M. STRECK) maddeleri birleştirilerek, meydana getirilmiştir. T. H.]

KÖK-BÖRİ. AL-MALİK AL-MU'AẒẒAM MUẒAFFAR AL-DĪN ABŪ NAṢR KÖK-BÖRİ B. ZAYN AL-DĪN 'ALĪ KÜÇÜK B. BEGTİGİN (1154—1232), Erbil atabeyleri âilesi Begtiginlilere mensûp olup, Türkmen zümresinden gelen bu sülâlenin (İbn Ḥallikān, *Vafayāt*, II, 193) en büyük ve meşhûr simâsıdır. Babası Zayn al-Dīn 'Alī Küçük Musul atabeylerinden 'İmād al-Dīn Zangī [b. bk.] 'nin kumandanlarından idi ve onun tarafından Musul vâliliğine tâyin edilmiş idi. 'İmād al-Dīn 'in ölümünü (541=1146) müteâkip, uhdesinde bulunan Erbil 'den başka, Şehrizûr, Ḥakkārī, Takrīt, 'İmādīya, 'Aḳr al-Ḥumaydīya, Sincār ve Ḥarrān kalelerini de kendi hâkimiyetine geçiren, fakat hayatının sonuna doğru, sağırlığı ve körlüğü dolayısı ile, bütün bu memleketleri Zangī 'nin oğlu Musul atabeyi Ḳuṭb al-Dīn Mavdūd 'a bırakarak, 563 (1167) 'te Erbil 'e çekilen babası aynı yılda öldüğü zaman, 14 yaşında bulunan Kök-Böri Erbil atabeyi oldu ise de, 559 (1165) 'dan beri Erbil umûrunu idâre ile vazifeli Mucāhid al-Dīn Ḳaymaz ile arası açıldığından (İbn al-Aṯīr, *Tārīḫ al-davlat al-atabakīya*, s. 244), onun kifâyetsizliğini Bagdad 'a bildirerek, mevkiinden uzaklaştırılması husûsunda halife al-Nāṣir li-dīn Allāh 'ın muvâfakatini almağa muvaffak olan Ḳaymaz tarafından tevkif edildi; yerine küçük kardeşi Yūsuf b. 'Alī Küçük getirildi ve bir müddet sonra da Muẓaffar al-Dīn memleketten çıkarıldı. Hak aramak üzere, Bagdad 'a giden Kök-Böri bir netice alamayınca, Musul 'a geldi, atabeyi Sayf-al-Dīn Ġāzī II. b. Mavdūd 'un hizmetine girdi ve kendisine Harrân şehri iktâ edildi (569=1173 'ten sonra). O sırada Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī [b. bk.] Suriye atabeyi Nūr al-Dīn Maḥmūd [b. bk.] 'un ölümünü müteâkip, başta Dimaşk olmak üzere, Hama, Humus, Baalbek ve civarlarını zaptetmiş, Elcezîre işlerine karışmağa başlamış ve Sincār 'ı kardeşi 'İmād al-Dīn Zangī II. b. Mavdūd 'dan almak isteyen Sayf al-Dīn Ġāzī II. 'yi 570 (1174) 'te mağlûp etmiş idi. Hama yakınındaki ikinci karşılaşmada (571=1175) Halep 'ten çıkarılan al-Malik al-Ṣāliḥ İsmā'īl 'in müttefiki sıfatı ile, Ṣalāḥ al-Dīn 'e cephe almış olan Sayf al-Dīn Ġāzī 'nin maiyetinde Kök-Böri de var idi ve Musul atabeyinin hezimete uğradığı bu muhârebede Kök-Böri bidâyette Ṣalāḥ al-Dīn 'e karşı büyük muvaffakiyet kazanmış idi (İbn Şihna 'dan naklen De Guignes, IV, 397). Sayf al-Dīn Ġāzī 'nin 576 (1180) 'da ölümü üzerine yerine geçen kardeşi 'İzz al-Dīn Mas'ūd I. ile Ṣalāḥ al-Dīn arasında, Halep ve Bīra meseleleri yüzünden, rekabetin şiddetlendiği zamanda, her hâlde 'İzz al-Dīn Mas'ūd 'un Kök-Böri 'ye eskiden beri hasım olan Mucāhid al-Dīn Ḳaymaz 'ı Musul işlerinin başına getirmesi sebebi ile, Muẓaffar al-Dīn 578 (1182) 'de Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī 'ye tâbiiyetini bildirdi ve onu kendi memleketi Harrân 'a dâvet ile kendisine yardımda bulunacağını vaad etti. 'İzz al-Dīn Mas'ūd 'a âit Urfa 'yı muhâsara ve zapt eden Ṣalāḥ al-Dīn, burayı, Harrân 'a ilâveten, Kök-Böri 'ye verdi; sonra Raḳḳa, Ḥābūr ve diğer Elcezîre kaleleri ile birlikte Nusaybin'i ele geçirdi. Kök-Böri Ṣalāḥ al-Dīn 'i Musul üzerine teşvik etmekte idi. Amcasının oğlu Nāṣir al-Dīn Muḥammed b. Şīrkūh 'un da aynı

fikirde olduğunu gören Ṣalāḥ al-Dīn Musul'u kuşattı. Fakat Musul son derece muhkem olduktan başka, Mas'ūd ve Ḳaymaz esâslı müdâfaa tedbirleri almış bulunuyorlardı. Ṣalāḥ al-Dīn muhâsarayı kaldırarak, Harrân'a dönmek zorunda kaldı (zilkâde 578 = 1183 nisan başları). Müteâkiben Sincār'ı ve Ayıntab'ı alan Ṣalāḥ al-Dīn'in 579 başlarında (1183 nisanı) Halep kalesini de ele geçirerek, hudutlarını mütemâdiyen genişletmesine mukabil, rakibi Musul atabeyi 'İzz al-Dīn Mas'ūd'un, 571 (1175)'den beri Musul'da atabey olan Mucāhid al-Dīn Ḳaymaz'ı tevkif ettirmesi (cemâziyelevvel 579 = ağustos 1183) üzerine, yer-yer çıkan isyânlar dolayısı ile, mevkii iyice sarsılmış, bulunuyordu. O zamana kadar Ḳaymaz'ın tedbirli idâresi sâyesinde Musul'a bağlı kalan Erbil sâhibi Zayn al-Dīn Yūsuf b. 'Alī Küçük ile Cazīra İbn 'Omar sâhibi Mu'izz al-Dīn Sancar Şāh b. Sayf al-Dīn Ġāzī II., 'İzz al-Dīn Mas'ūd'a karşı cephe almışlar ve Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'ye tâbiiyetlerini ilân etmişlerdi. Bu arada halife de Daḳūḳa'yı işgâl etmiş idi. Sonra yine halifenin tavassutu ile anlaşma oldu ise de, artık 'İzz al-Dīn Mas'ūd'un Zayn al-Dīn Yūsuf ile hiç bir alâkası kalmamış, böylece Erbil de fi'len Musul atabeyleri idâresinden çıkmış oluyordu. Kök-Böri Harrân'dan ısrar ile Ṣalāḥ-al-Dīn'i dâvet etmekte idi. Zâten atabeylerin memleketine göz dikmiş bulunan Ṣalāḥ al-Dīn 581 (1185)'de tekrar Musul'a yürüdü. Harrân'a geldiği zaman, vaktiyle de Ṣalāḥ al-Dīn şark seferine çıktığı takdirde, ona, askerî yardımdan başka, ayrıca 50.000 dinar vermeği taahhüt eden, fakat Harrân'da bu vaadini yerine getirmeyen Kök-Böri'yi tevkif ettirdi ve iktâlarını elinden aldı. Mâmafih az sonra, bu hareketinden Elcezîre halkının memnûn kalmadığını anlayan Ṣalāḥ al-Dīn, şark ahâlisinin teveccühünü kaybetmemek maksadı ile, Muẓaffar al-Dīn'i serbest bıraktığı gibi (rebiülevvel başı = 1185 haziran başı), Harrân ve Urfa'yı da tekrar ona iâde etti. Ṣalāḥ al-Dīn'in, hemşiresi Rabī'a Hatun ile Muẓaffar al-Dīn'i bu sırada evledirmiş olması icâp eder; zîra Rabī'a Hatun'un eski kocası, Ḳaṣr sâhibi Sa'd al-Dīn Mas'ūd b. Mu'īn al-Dīn, bu sene içinde ölmüştür (İbn Ḫallikān, II, 194). İkinci Musul muhâsarasında Muẓaffar al-Dīn Kök-Böri ile kardeşi, Erbil atabeyi Zayn al-Dīn Yūsuf Ṣalāḥ al-Dīn'in yanında idiler. Musul yine muvaffakiyetli bir müdâfaa gösterdi ve Ṣalāḥ al-Dīn şehre giremedi. Ancak müteâkip yıllardaki haçlılar mücâdelesinde şarktan Ṣalāḥ al-Dīn'e gelen kuvvetler arasında Musul askerlerinin de bulunmasına bakılırsa (İbn al-Aṯīr, 583 vekayii), Musul her hâlde Ṣalāḥ al-Dīn'in hâkimiyetini tanımağa mecbûr olmuş idi. Ṣalāḥ al-Dīn, Ahlat hâkimi Sökmen II.'in vefatı ile kaleyi ele geçiren memlûk Sayf al-Dīn Begtemir'den şikâyetçi Ahlat halkının dâvetini bahâne ederek, Musul muhâsarasını kaldırdı; kendisi Meyyâfârıḳîn'e giderken, amcası oğlu Nāṣir al-Dīn Muḥammed ile Kök-Böri'yi Ahlat üzerine gönderdi; fakat bu hareketlerden netice alınamadı.

Muẓaffar al-Dīn Kök-Böri bir kaç yıl Ṣalāḥ al-Dīn'in yanından ayrılmamış, onun Suriye'de haçlılar ile yaptığı mücâdeleye iştirâk etmiş, frenklere karşı büyük yararlıklar göstermiş ve asıl şöhretini bu vesile ile kazanmıştır. 583 (1187)'te Kerek'i kuşatan Ṣalāḥ al-Dīn, oğlu al-Malik al-Afẓal'ı Akkâ taraflarının yağma ve tahribine me'mûr etmiş idi. O esnâda Kök-Böri Ṣalāḥ al-Dīn'in maiyetindeki şark orduları kumandanı bulunuyordu. Yanında Dimaşk ve Halep kuvvetlerini idâre eden al-Yārūḳī ve Ṣārim al-Dīn Ḳaymaz ile birlikte Saffūrīya'de haçlıları bozguna uğrattı (safer sonları; krş. R. Grousset, *Hist. d. Croix.*, II, 782—785 ve *al-Fatḥ al-ḳussī*, 14, 32; *ayn. esr.*, *Kudüs fetihnâmesi*, s. 104). Ṭabarīya'nin fethinde ve Kudüs kapılarının açılması ve buradaki frenk kırallığının ortadan kaldırılması neticesini veren meşhûr Ḥaṭṭīn savaşında (24 rebiülâhır 583 = 4 haziran 1187; R. Grousset, II, 795 v.d.), İbn Ḫallikān'ın ayrıca işâret ettiği üzere (*Vafayāt*, II, 194), Kök-Böri mühim rol oynamıştır (krş. R. Grousset, II, 799—832). 585 recebinde (1189 ağustos sonları) Akkâ muhâsarasına başlayan üçüncü haçlılar ordusunu çenber içine alarak, şehre girmeğe muvaffak olan Ṣalāḥ al-Dīn'in yanında (R. Grousset, III, 18 v.d.), Urfa ve Harrân kuvvetlerinin başında Muẓaffar al-Dīn de bulunuyordu. Deniz yolu ile muntazam yardım alan frenkleri Akkâ'dan tamâmiyle uzaklaştırmak için, Ṣalāḥ al-Dīn'in dâvet ettiği şark hâkimleri arasında Erbil atabeyi Muẓaffar al-Dīn'in kardeşi, Zayn al-Dīn Yūsuf da gelmiş (586 = 1190) ve Kök-Böri ile birlikte, Ḥarrūba'deki islâm ordusunun sol cenâhına yerleştirilmiş idi. Zayn al-Dīn Yūsuf orada hastalandı ve 28 ramazan 586 (29 teşrin I. 1190)'da öldü. 'İmād al-Dīn İṣfahānī (*al-Fatḥ al-ḳussī*, s. 298) ve berâberindekiler tâziyete gittikleri zaman, Kök-Böri hüzün eseri göstermemiş, yas tutmamış, buna mukabil kardeşinin maiyetindeki emîrleri ve kâtipleri tevkif ederek, onun yerine geçmek için lâzım gelen tedbirleri almakla meşgûl olmuştur. Hattâ Sibṭ İbn al-Cavzī (*Mir'āt*, VIII, 407)'de Zayn al-Dīn Yūsuf'un Kök-Böri tarafından zehirlen-

mek suretiyle öldürüldüğü rivâyeti bile vardır. Kök-Böri Ṣalāḥ al-Dīn'e mürâcaat ile Erbil'in kendisine verilmesini istedi. Uhdesinde bulunan Harrân, Urfa, Sumeysat ve civarını Ṣalāḥ al-Dīn'e bırakıyor, ayrıca ona 50.000 dinar takdim ediyordu. Ṣalāḥ al-Dīn teklifi kabûl etti ve Kök-Böri'ye, Erbil'e ilâveten, Şehrizûr havâlisi ile Kara-Beli derbendini de verdi. Bundan sonra derhâl Erbil'e dönen Kök-Böri, üçüncü haçlı seferleri sırasında frenklerin Akkâ'yı yeniden işgâlleri münâsebeti ile, kendisine, yardıma gelmesi için, iki kere mektup gönderildiği hâlde (*al-Fatḥ al-ḳussī*, s. 353, 365, 378), ne Suriye'ye, ne de Ṣalāḥ al-Dīn'in yanına dönmüştür. Bununla berâber, 587—589 arasında bastırdığı paralarında Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī adının mevcûdiyetinden anlaşılacağı üzere (*British mus.*, III, 232 v.d.; *Num. Mohammedan*, I, 96), Kök-Böri Ṣalāḥ al-Dīn'in metbûu kalmakta devam ediyordu. Zayn al-Dīn Yūsuf'un ölüm haberi Erbil'de duyulunca, halk, Kök-Böri gelmeden önce, Mucāhid al-Dīn Ḳaymaz'ı dâvet etmiş idi. Fakat Musul atabeyi 'İzz al-Dīn Mas'ūd, bir taraftan Ṣalāḥ al-Dīn'den korktuğu ve diğer taraftan vaktiyle tevkif ve emlâkini müsâdere ettiği Ḳaymaz'a tamâmen güvenemediği için, Erbil'e karşı her hangi bir teşebbüste bulunmadı ve Kök-Böri, 586 (1190)'dan ölüm yılı olan 630 (1232)'a kadar, 44 yıl Erbil atabeyi sıfatı ile bölgeye hâkim kaldı.

589 (1193)'da Ṣalāḥ al Dīn'in ölümü ile parçalanan Eyyûbî devletine karşı mutbûluk bağlarını da kıran Muẓaffar al-Dīn (589'dan sonra basılmış sikkelerinde yalnız kendi ismi vardır; bk. *Meskûkât-ı türkmâniye*, s. 138 v.d.; 599 tarihli; *Monete cufiche*, s. 164; Behzâd Butak koleksiyonu, s. 82 v.d.) bundan sonra siyâsetini, kendi durumunu muhâfaza etmek, komşu hükümdarların kuvvetlenmesine mâni olmak, bilhassa Musul atabeylerini mümkün mertebe zayıf düşürmek ve onların kendi aleyhine hareketlerini, civar devletler ile iş-birliği sağlayarak, akamete uğratmak esâsına göre, ayarlamıştır. 600 (1202) senesinde Musul atabeyi Nūr al-Dīn Arslan Şāh I. amcası Sincar sâhibi Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed b. Zangī'nin Eyyûbîlerden Mısır, Elcezîre ve Dimaşk hâkimi al-Malik al-'Ādil Sayf al-Dīn Abū Bakr b. Ayyūb ile anlaşarak, onun adına hutbe okuttuğunu duyunca, Nusaybin'e yürüyüp, burayı zaptettikten sonra (şevvâl sonları = haziran başları) kalenin de düşmek üzere olduğu bir zamanda, Muẓaffer al-Dīn Musul topraklarına girdi, Ninova'yı yağmaladı ve bütün mahsûlâtı yaktı. Acele memleketine dönen Musul atabeyi Muẓaffar al-Dīn'den intikam almağa hazırlanmış idi. O sırada al-Malik al-'Ādil'in oğlu al-Malik al-Aşraf Mūsā'nın Harrân'dan Ra's al-'Ayn'a doğru yola çıktığı haberi geldi; çünkü Muẓaffar al-Dīn Kök-Böri ile Artuklulardan Hısn-Keyfâ ve Âmid sâhibi Nāṣir al-Dīn Maḥmūd ve Cazīra İbn 'Omar sâhibi Mu'izz al-Dīn Sancar Şāh, Meyyâfârıḳîn sâhibi al-Malik al-Avḥad b. al-Malik al-'Ādil, al-Malik al-Aşraf ile, Musul atabeyine karşı ittifak etmişlerdi. Kök-Böri'nin 601 tarihli bir altın sikkesinde al-Malik al-'Ādil ismi bulunuyor ki (British mus., Additions, I, 310), bu ittifakın hâtırası olsa gerektir. Nūr al-Dīn Arslan-Şāh Eyyûbî ordusu karşısında mağlûp oldu ve zorlukla Musul'a kaçabildi (601 başları = 1204 eylûl); Musul havâlisi tahribâta uğradı. 602 (1205) yılında Muẓaffar al-Dīn'in Azerbaycan'a karşı bir teşebbüsü görülüyor. Buna sebep olarak Azerbaycan ve Errân hâkimi İldeñiz-oğullarından Abū Bakr b. Pahlavān'ın, içki ve eğlenceye düşkünlüğü yüzünden, devlet işlerini yüz-üstü bırakması, askeri ve halkı ihmâl etmesi ileri sürülmektedir (İbn al-Aṯīr, 602 vekayii). Erbil hukümdarı ile Merâga sâhibi 'Alā' al-Dīn Ḳara-Sungur Azerbaycan'ı istilâya karar verdiler. Kuvvetleri ile Merâga'ya giden Muẓaffar al-Dīn, 'Alā' al-Dīn ile birlikte, Tebriz'e doğru yürüdü; fakat bu hareket o zaman Rey, Hemedan ve İsfahan bölgelerini hâkimiyetine geçirmiş bulunan Şams al-Dīn Ay-Toğmış'ın müdâhalesi ile durduruldu. Muẓaffar al-Dīn, 'Alā' al-Dīn'i bırakarak, memleketine döndü.

Eskiden beri Elcezîre'ye doğru genişlemek siyâsetini güden Eyyûbîler, Meyyâfârıḳîn sâhibi al-Malik al-Avḥad eli ile, Ahlat'ı zaptederek (604 = 1207), Ermenşahlar hukûmetini ortadan kaldırdıktan sonra, Musul havâlisini de işgâl edebilmek için, bu bölgedeki beyler arasındaki rekabetten faydalanmağa çalışıyorlardı. 606 (1209)'da al-Malik al-'Ādil, kendi oğlunu Nūr al-Dīn'in kızı ile evlendirmek suretiyle sıbriyet kurmuş ve Ḳuṭb al-Dīn ile Mu'izz al-Dīn Sancar-Şāh elindeki toprakların paylaşılması husûsunda anlaşma yapmış idi. al-'Ādil'in, Fırat'ı geçerek, Ḫābūr'u zaptetmesi üzerine, Nūr al-Dīn endişeye düştü ve Musul'un müdâfaası için sıkı tedbirler aldı. al-Malik al-'Ādil Sincâr'ı muhâsaraya ve tazyika başladığı zaman, Ḳuṭb al-Dīn'in halifeden, Nūr al-Dīn'den ve Kök-Böri'den imdat istemesi üzerine, esâsen Musul'da Eyyûbîler gibi köklü ve kuvvetli bir devletin nufûzunu kendi menfaatlerine aykırı gören Muẓaffar al-Dīn, al-'Ādil'e karşı cephe almakta gecikmedi. Bir taraftan al-Ādil'i takviye için kuvvet göndermeğe kalkan Nūr al-

Dīn 'i bu kararından vazgeçirdiği gibi, diğer taraftan Ḳutb al-Dīn 'in, oğlunu Erbil 'e göndererek, al-'Ādil 'in Sincār 'ı serbest bırakması husûsunda tavassutta bulunması ricâsını is'âfa çalıştı. Fakat al-Malik al-'Ādil hiç bir tavassutu kabûl etmeyince, Muẓaffar al-Dīn, vezîri vâsıtası ile, Nūr al-Dīn Arslan-Şāh 'ı kendisi ile iş-birliği yapmağa iknâ etti. Muẓaffar al-Dīn, al-Malik al-Ādil 'e karşı, Halep Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-Ẓāhir Ġāzī ve Anadolu Selçuklu sultanı Kayḫusrav b. Kılıç Arslan ve bunun kardeşi Erzurum hâkimi Muġīṯ al-Dīn Tuġrul-Şāh 'tan mürekkep bir ittifak vücûda getirdi. Bunlar, al-Malik al-'Ādil memleketine dönmediği takdirde, hep birden onun arâzisine girmeği kararlaştırdılar. Ayrıca Kök-Böri halifeden de al-Malik al-'Ādil 'in muâheze edilmesini istemiş idi. Nihâyet al-Nāṣir li-Dīn Allāh 'ın tavassutu ile, o, Sincar 'ı terketmek, fakat zaptettiği yerlerin kendisinde kalması şartı ile, sulha râzı oldu ve Harrân 'a döndü. Muẓaffar al-Dīn bu münâsebet ile geldiği Musul 'da karısı, al-Malik al-'Ādil 'in kardeşi Rabī'a Ḫatun 'dan doğan iki kızını Nūr al-Dīn Arslan Şāh 'ın oğulları 'Izz al-Dīn Mas'ūd ve 'Imād al-Dīn Zangī ile evlendirmiştir. 607 (1210) 'de Nūr al-Dīn Arslan-Şāh 'ın ölümü ile yerine Musul atabeyi olan al-Malik al-Ḳāhir 'Izz al-Dīn Mas'ūd II. Kök-Böri 'nin dâmâdı idi. al-Malik al-Ḳāhir 'in ölüm yılı olan 615 (1218) 'e kadar, Erbil ile Musul arasında dikkati câlip bir vak'a cereyân etmemiştir. 'Izz al-Dīn Mas'ūd yerine, atabeyi Badr al-Dīn Lu'lu' [b. bk.] bunun oğlu Nūr al-Dīn Arslan-Şāh II. 'ı geçirdi ise de, Musul hukûmetinde idâre doğrudan-doğruya kendi elinde idi. Zekî ve dirâyetli bir devlet adamı olan Lu'lu', Musul atabeylerinin hâkimiyetini zedelemeden, muhâfazaya muvaffak olmuş idi; lâkin Nūr al-Dīn Arslan-Şāh II. 'ın amcası olup, Lu'lu' 'ün tahakkümünü çekemeyen ve al-Malik al-Ḳāhir 'in ölümünde Musul hükûmetinin kendisine kalacağını zanneden 'Aḳr al-Ḥumaydīya kalesi sâhibi ve Kök-Böri 'inin dâmâdı 'Imād al-Dīn Zangī 'nin 'Imādīya kalesine el koymasını (615 ramazan = 1318 teşrin II.) destekleyen Muẓaffar al-Dīn aynı zamanda Badr al-Dīn 'in askerî harekâtını önlemek maksadı ile, Musul topraklarına girdi. Lu'lu' 'ün itirazına rağmen (İbn Vāṣil, *Mufarrič*, 79ª), dâmâdına yardımda ısrâr etti. Badr al-Dīn Lu'lu', Kök-Böri 'nin müzâhereti neticesinde 'Imādiya 'den başka, Hakkâri ve Zevzân kalelerinin de 'Imād al-Dīn 'e geçtiğini görünce, Elcezîre mıntakası hâkimi Meyyâfârikîn Eyyûbîlerinden al-Malik al-Aşraf b. Malik al-'Ādil 'i ittifaka çağırdı. O zaman Halep 'te, Mısır 'daki haçlılara karşı kardeşi al-Malik al-Kāmil 'e yardım göndermekle meşgûl bulunan al-Malik al-Aşraf, şimdilik Kök-Böri 'ye tehdit mektubu yazmak ve Artuk-oğullarından, Âmid sâhibi Nāṣir al-Dīn Maḥmūd ile anlaşarak, Lu'lu' 'ü destekler görünmekle iktifâ etti. Fakat Nāṣir al-Dīn Maḥmūd, al-Malik al-Aşraf 'in ittifak teklifini reddettikten başka, Elcezîre 'nin ona bağlı bölgelerini yağmalamış, diğer taraftan Kök-Böri de yine Artuk-oğullarından, Mardin hâkimi Nāṣir al-Dīn Artuk ile anlaşmak imkânını bulmuş idi. Aynı zamada Musul 'a yürümek üzere, 'Aḳr kalesine gelen dâmâdı 'Imād al-Dīn 'e askerî yardım yapmakta idi. Bunun üzerine al-Malik al-Aşraf kuvvetlerinden bir kısmını Lu'lu' 'e göndermek mecbûriyetinde kaldı. Badr al-Dīn ile birleşen al-Aşraf 'in askerleri 'Aḳr önünde 'Imād al-Dīn 'i bozguna uğrattılar (616 = 1219). 'Imād al-Dīn Erbil 'e çekildi. Az sonra, Nūr al-Dīn Arslan-Şāh II. 'ın ölümü üzerine, yine Badr al-Dīn 'in yardımı ile yerine geçen kardeşi Nāṣir al-Dīn Maḥmūd b. 'Izz al-Dīn Mas'ūd II. 'un pek küçük oluşu Kök-Böri ile dâmâdının tekrar harekete geçmelerine vesile teşkil etti. Bunlar Musul civarını yağmaladılar. Sıkışık duruma düşen Badr al-Dīn al-Malik al-Aşraf 'in Nusaybin 'deki ordusundan yardım istedi. Buradaki kuvvetlerin kumandanı Aybek derhâl Musul 'a yollandı (616 receb = 1219 eylûl) ve askerinin azlığı dolayısı ile, taarruza geçmesini uygun görmeyen Badr al-Dīn 'in bütün ricâlarına rağmen, Aybek Dicle 'yi geçerek, Erbil üzerine yürümekte ısrâr etti; Badr al-Dīn de, istemeyerek, ona katıldı. Kök-Böri, 'Imād al-Dīn ile birlikte, Zab suyu kenarındaki karşılaşmada Musul ordusunu perişan etti (20 receb = 2 teşrin I.), kaçanları Ninua 'ya kadar kovaladı. Badr al-Dīn 'in bu mağlûbiyeti Gevaş kalesinin de 'Imād al-Dīn Zangī 'ye geçmesine sebep olmuş idi. Badr al-Dīn kalenin iâdesi husûsundaki teşebbüsünden netice alamayınca, tekrar al-Malik al-Aşraf 'e mürâcaat ile, ondan Kök-Böri 'nin Musul 'a müdâhalelerine bir son vermesini istirham etti. Bu sefer al-Malik al-Aşraf orduları başında bizzat geliyordu. Muẓaffar al-Dīn buna karşı da siyâsî faâliyette gecikmedi ve kısa zamanda büyük bir ittifak şebekesi kurmağa muvaffak oldu: Anadolu Selçuklu Sultanı 'Izz al-Dīn Kaykā'ūs [b. bk.] başta olmak üzere, yukarıda adları geçen Âmid, Hısn-Keyfâ ve Mardin sâhiplerine mektuplar yazarak, al-Malik al-Aşraf 'e karşı müştereken harekete hazır olmanın faydalarını izah etti. Kök-Böri dâhil, bahis mevzuu hukümdarlar 'Izz al-Dīn Kaykā'ūs 'a tâbiiyetlerini bildirdiler. Bundan başka Kök-Böri

doğrudan-doğruya al-Malik al-Aşraf 'in kumandanları ile de muhâbereye girişmiş ve aralarında Aḥmed b. 'Alī b. al-Maşṭūb, 'Izz al-Dīn Muḥammed b. Badr al-Ḥumaydī gibi, haçlılara karşı yararlıkları ile tanınmış kimselerin bulunduğu bâzı ileri gelen emîrleri al-Aşraf 'ten ayırmış idi. Bunlar daha o zaman al-Malik al-Aşraf ordusunun, Musul 'a geçerek, Badr al-Dīn 'e yardımını önlemek için, Mardin hâkimi Nāṣir al-Dīn Artuk ile birleşmek üzere, Dunaysir 'e gelmiş bulunuyorlardı. Fakat tam bu sırada al-Malik al-Aşraf 'in topraklarını istilâ maksadı ile ordusunun başında Malatya 'ya gelen 'Izz al-Dīn Kankā'ūs vefat etti (617 = 1220). Müteâkiben al-Malik al-Aşraf hem Mardin sâhibini, hem de Âmid ve Hısn-Keyfâ hâkimini istikbâle âit toprak vaidleri ile ittifaktan ayırdı. Ayrılan emîrlerden bir kısmı tekrar al-Aşraf 'e dönmek zorunda kaldı. Yalnız İbn Maşṭūb sözünde durdu ve Sincār taraflarında mücâdeleye başladı. Fakat bir—iki muvaffakiyetli hareketten sonra yakalandı ve Musul üzerinden al-Malik al-Aşraf 'e gönderildi. Aleyhindeki ittifakın dağılması üzerine, al-Aşraf Mardin yolu ile Nusaybin 'e ileriledi. Sincar 'da hâkim bulunan 'Imād al-Dīn Şāhānşāh, kendi arzusu ile, Rakka 'ya mukabil, Sincār 'ı al-Malik al-Aşraf 'e teslim etti. Yoluna devam ile, Musul 'a gelen ve orada çok iyi karşılanan al-Aşraf, Musul 'a âit kalelerin iâdesi şartı ile, sulh yaptı. Böylece Kök-Böri 'nin Eyyûbî baskısına karşı tertiplediği büyük ittifak, 50 yıllık Sincār atabeyliğinin nihâyet bulması ve Musul hukûmetinin de Meyyâfârikîn 'e bağlanması ile sona ermiş oldu (617 cemâziyelevvel = 1220 temmūz).

Aynı sene içinde Muẓaffar al-Dīn moğul tehdidine mâruz kalmıştır. Cengiz Han 'ın Sultan Muḥammed Ḫvārizmşāh 'ın tâkibine me'mûr ettiği moğul süvârileri, Merâga 'yı zaptettikten sonra, Erbil 'e doğru ilerilemişlerdi. O sırada Musul 'da bulunan tarihçi İbn al-Aṯīr bu akının akıbetlerinin Musul ve civarındaki halkı nasıl dehşete uğrattığını naklet-mektedir. Muẓaffar al-Dīn mukavemete karar verdi ve Badr al-Dīn Lu'lu' 'e müşterek düşmana karşı birlikte hareket lâzım geldiğini bildirerek, ondan yardım istedi ve derhâl kendisine asker gönderildi. Aynı zamanda halife al-Nāṣir li-Dīn Allāh da Badr al-Dīn 'e ve Kök-Böri 'ye iş-birliği tavsiye etmekte ve Bagdad 'dan yola çıkardığı kuvvetler ile Daḳūḳa 'da birleşip, moğullara karşı müttehit bir cephe kurulmasını arzu etmekte idi. Halife daha ziyâde moğulların dağlık ve yolsuz Musul bölgesinden çekilip, Bagdad 'a doğru inmeleri ihtimâlinden korkuyordu. Bu itibârla al-Malik al-Aşraf 'e dahi ordusu ile bizzat şarka gelmesi için haber göndermiş idi. al-Aşraf haçlılar ile mücâdeleye hazırlandığından, itizar beyân etti. Kök-Böri Daḳūḳa 'da toplanan kuvvetlerin kumandanı idi. Lâkin Bagdad 'dan, halifenin büyük emîrlerinden Cemāl al-Dīn Ḳuştemir idâresinde, gönderilen askerler sayıca az ve harp kabiliyeti bakımından, pek zayıf idi. Muẓaffar al-Dīn İbn al-Aṯīr 'e bundan bahsederken, kendisinin halifeye durumun ciddîliğini tafsilen bildirdiğini, moğulların kuvveti ve muhârebe tarzları hakkında izahat verdiğini, bunun için ondan tâlimli 10.000 asker istediğini, fakat halifenin Daḳūḳa 'ya, muhârebe eri değil, sâdece 800 kadar „tavâşî" göndermekle iktifâ ettiğini söylemiştir (*al-Kāmil*, 617 vekayii). Bununla berâber Kök-Böri yerinden ayrılmadı. Moğulların taarruz etmeden, Hemedan 'a doğru uzaklaşmaları üzerine, islâm kuvvetleri de memleketlerine dağıldılar (618 = 1221 hazîran).

al-Malik al-Aşraf, son gelişinde ele geçirdiği Ahlat 'tan Meyyâfârikîn 'e kadar olan bölgeyi kardeşi al-Malik al-Muẓaffar Şihāb al-Dīn Ġāzī 'ye vermiş idi. 621 (1224) başlarında Şihāb al-Dīn Ġāzī, kardeşi Dimaşk sâhibi al-Malik al-Mu'aẓẓam 'Īsā 'nın teşvikı ile (*Mufarrič*, 114ª; *al-Bidāya*, XIII, 104), al-Malik al-Aşraf 'e isyân etmiş ve ondan ayrılma teşebbüsüne girişmiş idi. al-Malik al-Mu'aẓẓam aynı zamanda oğlu al-Malik al-Nāṣir Ṣalāḥ al-Dīn Dā'ūd 'u Erbil 'e halası Rabī'a Ḫatun 'un yanına göndermek vesilesi ile, Kök-Böri 'yi al-Malik al-Aşraf 'e karşı Musul üzerine teşvik imkânını bulmuş idi. Esâsen Kök-Böri, kendi torunları olan Musul atabeylerinin hâkimiyetlerini hiçe indirerek, Musul ve mülhakatını re'sen idâreye kalkışan ve 'Imād al-Dīn Zangī 'nin topraklarını elinden alan Badr al-Dīn Lu'lu' 'e kin beslemekte olduğu için, bu ittifak çabucak gerçekleşti. Fakat al-Malik al-Mu'aẓẓam 'Īsā, kardeşi Mısır hükümdarı al-Malik al-Kāmil 'den aldığı bir tehdit mektubu üzerine, iş-birliğinden ayrıldı. al-Malik al-Aşraf kalabalık bir kuvvetle âsî kardeşi Şihāb al-Dīn üzerine, Ahlat 'a yürüdüğü sırada, Kök-Böri de Musul 'a hareket etmiş idi. Şihāb al-Dīn Muẓaffar al-Dīn 'i Ahlat 'ta beklerken, o, Musul 'u kuşattığı takdirde, al-Malik al-Aşraf 'in Ahlat 'tan vazgeçeceğini sanıyordu. Hâlbuki Ahlat al-Malik al-Aşraf 'e teslim olmuş, diğer taraftan Muẓaffar al-Dīn muhâsara ettiği Musul 'da başarı elde edememiş idi. Kök-Böri memleketine döndüğü sıralarda (621 şâbân = 1224 ağustos) Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh ile karşılaşması icâp etti. Moğulların önünden Hindistan 'a kaçan Calāl al-Dīn, oradan Irak 'a yönelmiş, Lūr

emîrlerinden kuvvet tedârik ederek, halifeden de yardım almak ümidi ile, Bagdad'a doğru ilerilemeğe başlamış idi. Halife, onun babası Ḫvārimşāh 'Alā' al-Dīn Muḥammed'e olan hıncından dolayı, derhâl hasmâne vaziyet aldı ve yukarıda adı geçen Ḳuştemir kumandasında 20.000 kişilik bir ordu çıkardı ve Muẓaffar al-Dīn'in de 10.000 kişi hazırlayıp, Calāl al-Dīn'e karşı yürümesini istedi. Ḫvārizmşāh'ı iki ordu arasında sıkıştırıp, ezmek fikrinde idi. Fakat Ḳuştemir Erbil kuvvetlerini beklemeden, maksadının istilâ değil, moğullara karşı asker toplamak olduğunu açıkça bildiren Calāl al-Dīn'e taarruz etti ve fena hâlde mağlûp oldu; Bagdad kapılarına kadar kovalandı. Calāl al-Dīn Daḳūḳa bölgesini yağmalamağa başladı. Kök-Böri de onun yanına giderek, tâbiiyetine girmek suretiyle, anlaştı. Fakat Cuvaynī'ye göre (*Cihānguşā*, II, 156), Kök-Böri hazırladığı kuvvetler ile Calāl al-Dīn'i pusuya düşürmek istemiş, bunu sezen Calāl al-Dīn'in baskını neticesinde mağlûp ve esir olmuş ise de, af dilemesi üzerine, memleketine iâde edilmiştir. Bundan sonra Muẓaffar al-Dīn'i yine al-Malik al-Aşraf'e karşı tertiplenen dördüncü büyük anlaşmaya dâhil görüyoruz. Calāl ul-Dīn Ḫvārizmşāh da müttefikler arasında idi. Bunlar al-Malik al-Aşraf'in topraklarını zapt ve aralarında taksimini kararlaştırmışlardı. al-Malik al-Mu'aẓẓam — Hama ve Humus'a, Calāl al-Dīn — Ahlat'a ve Muẓaffar al-Dīn de—Musul'a yürüyeceklerdi. Kök-Böri Musul'a vardı (623 cemâziyelâhır = 1226 hazîran); lâkin Kirman'daki nâibinin isyânı üzerine, sür'atle oraya gitmek zorunda kalan Calāl al-Dīn taahhüdünü yerine getiremedi. Bu arada Badr al-Dīn Lu'lu' Raḳḳa'da bulunan al-Aşraf'ten Musul'u kurtarmasını ricâ etmiş, o da Dunaysir'e gelerek, Mardin havâlisini tahribe başlamış idi. Diğer taraftan Humus'a doğru ilerileyen al-Malik al-Ma'aẓẓam, al-Aşraf'in Mardin ve Halep civarından çekilmesine mukabil, kendisinin Dimaşk'e döneceğini bildiriyordu. Calāl al-Dīn'in harekâta katılamaması ve al-Aşraf'in Mardin'den ayrılması ile bozulan ittifak sonunda Zap suyuna kadar sokulmuş olan Kök-Böri Erbil'e avdet zorunda kaldı. Muẓaffar al-Dīn'in de iştirâk ettiği bu ittifak da sâdece Musul ve Mardin taraflarının tahribâta uğraması ile neticelenmiş idi.

Muẓaffar al-Dīn, ömrünün sonuna doğru, bir moğul tehlikesi daha atlattı. Calāl al-Dīn'i tâkip eden moğullar zilhicce 628 (teşrin I. 1230)'de Azerbaycan üzerinden Erbil bölgesine girmişler, korkunç tahribât ve katl-i âm yapmışlardı. Kök-Böri yine Musul'dan te'min ettiği kuvvetler ile mukabeleye hazırlandı ise de, çarpışma olmadı. Moğullar Azerbaycan istikametine çekildiler, Kök-Böri de yerine döndü.

Muẓaffar al-Dīn Kök-Böri 18 ramazan 630 (29 hazîran 1232)'da Erbil'de öldü. Erkek evlâdı ve halefi bulunmadığı için, memleketine halife al-Mustanşir el koymak istedi. Erbil halifenin Bagdad'dan gelen adamlarına kolayca teslim olmadı. Bunun üzerine al-Mustanşir'in yolladığı Şaraf al-Dīn İḳbāl al-Şarābī kumandasındaki kuvvetler şehri aldılar (631 = 1233, Barhebraeus, II, 533; *al-Faḫrī*, s. 568). Böylece Erbil atabeyleri âilesi tarihe karışmış oldu.

Beytigin ailesinin en büyüğü ve meşhûru Kök-Böri'nin, umûmiyetle türkmen hükümdarlarının paralarına benzer şekilde, çoğunun bir yüzünde insan veya arslan tasviri bulunan ve hepsi de Erbil'de basılmış olan sikkelerinden 609 — 613 arası tarihlerini muhtevî, üç altın para üzerinde al-Malik al-'Ādil Abū Bakr isminin de bulunduğu bildiriliyor (Brit. mus., Addit., s. 311). Kök-Böri'nin ayrıca biri 618 tarihli ve üzerinde al-Malik al-Kāmil adı bulunan (Add., s. 311) ve diğeri ise, 619 tarihli iki altın sikkesi daha vardır (*Meskûkât-ı türkmâniye*, s. 167). Bundan başka bir bakır sikkesi de İlgâzîlerden Ḥusām al-Dīn Yavlak Arslan ile müşterektir (*Meskûkât-ı türkmâniye*, s. 140).

İlk şöhretini Ṣaffūriya ve Ḥıṭṭīn savaşları ile Suriye sâhil şehirlerinin işgâli sırasındaki faâliyetleri ile kazanan Muẓaffar al-Dīn Kök-Böri, dine büyük ehemmiyet vermek, âlimleri, fakîhleri, sûfîleri himâye etmek, ictimâî yardım müesseseleri vücûda getirmek bakımlarından da, devrinin en seçkin şahsiyetlerinden biridir. Erbil'de bir câmi (kitâbesi için bk. *Répertoire*, XI, 39), Dimaşk'ta Ḳāsiyūn'da başka câmiler (*al-Bidāya*, XIII, 136; Répertoire, IX, 242—244; X, 90), Erbil'de bir medrese ve sûfîlere mahsûs iki hankah yaptırmış idi. Ayrıca büyük bir misâfirhânesi de vardır ki, Erbil'e gelen her kes orada günlerce yer, içer ve giderken kendilerine yol paraları verilirdi. Bir hastahâne inşâ ettirmişti. Haftada iki kere muntazaman ziyâret ettiği bu hastahânede yatanların muhtac akrabalarına nafaka gönderirdi. Bir dul kadınlar evi ve bir yetimhâneden başka, kimsesiz çocuklara mahsûs bir yuva yaptırmış ve anasız süt yavrularına süt anneleri tutmuş idi. Aliller ve körler için de ayrıca dört hankahı var idi. Bütün bunların masraflarını karşılamak üzere, zengin vakıflar te'sis etmiş idi. Fakirlere, ihtiyarlara her gün ekmek, mevsime göre, giyecek ve para dağıtırdı. Senede iki defa Suriye sâhil şehirlerine gönderdiği adamları vâsıtası ile, haçlı mücâdelesinde düşman eline düşen müslümanları, fidyelerini ödeyerek, kurtarırdı. Yalnız dindaşlarını değil, kendi topraklarından oralara gitmiş olan gayr-i müslimleri de para mukabilinde serbest bıraktırdığı olmuştur. Msl. Kudüs'ün Ṣalāḥ al-Dīn tarafından fethinde esir edilen 1.000 kadar urfalı süryânî ve ermeninin bu suretle yurtlarına dönmelerine yardım etmiş idi (Barhebraeus, II, 445 v.d.). Her yıl hacc seferleri tertipler, kendi bölgesinden hacca gideceklerin yolda emniyetlerini te'min için, muhâfızlar ayırır ve me'mûrlarına verdiği paraları Haremeyn'deki hasta ve muhtac haclara tevzî ettirirdi. Mekke'de çok hayrâtı var idi. Arafât'a ilk olarak su getirtmiştir (bu te'sislerin 594 ve 605 tarihli kitâbeleri için bk. *Répertoire*, IX, 215 v.d.; X, 28). Buralara her sene külliyetli mıkdarda para harcardı. Hemşehrisi İbn Ḫallikān (*Vafayāt*, II, 195 v.d.)'ın naklettiğine göre, Muẓaffar al-Dīn'in en büyük zevki medrese ve hankahları ziyâret etmek, misâfir olan sûfî ve fakîhlerin münâkaşa ve münâzaralarını dinlemekti. Bu suretle medrese veya hankahlarda gecelediği olurdu. Esâsen yüksek, muhkem bir kale ve büyük bir şehir olan Erbil [b. bk.], onun zamanında islâm âleminin gözde beldelerinden biri seviyesine yükselmiş idi. Kök-Böri sûrları tâmir etmiş, sokakları düzeltmiş, çok binâ yaptırmış ve orayı her kesin uğradığı bir merkez hâline getirmiş idi (Yāḳūt, *Muʿcam*, I, 186 v.d.). Erbil'in tarih boyunca en parlak ve mâmûr çağı Kök-Böri devridir. Kök-Böri'nin bu işleri yanında bâzan zulüm yaptığı da kaydedilmektedir (bk. *Vafayāt*, II, 154; *Muʿcam*, I, 187 ve *Mufarric*, 181a). Müẓaffar al-Dīn, mücâhidliği ve hayır işlerindeki büyük gayretlerinden dolayı olduğu kadar, tertiplediği muhteşem mevlid törenleri ile de ün salmıştır. Peygamberin doğumunu Kök-Böri kalabalık halk kütlelerinin iştirâk ettiği, büyük merâsimler ve umûmî şenlikler ile kutlamak suretiyle, bütün müslümanlarca alâka ile tâkip edilen bir dinî bayram hâline getirmiştir ki, onun ilk olarak başladığı tarzda, eğlenceli ve ziyâfetli merâsim ve anma törenleri zamanla diğer islâm ülkelerinde umûmî âdet hukmüne geçmiştir (tafsilât için bk. Ahmed Ateş, *Vasîlat al-nacāt*, Ankara, 1954, s. 6 v.d.).

Muẓaffar al-Dīn Mekke'de evvelce kendisi için yaptırmış olduğu türbeye gömülmesini vasiyet etmiş idi. 631 yılı hacc mevsiminde yola çıkarılan nâşı, Irak'a doğru Līna mevkiinde hacc kafilesinin bedevî taarruzlarına uğraması dolayısı ile 9 sene Mekke'ye gitmekten vazgeçildiği için, Kûfe'ye götürüldü ve 'Alī'nin kabrinin yakınına defnedildi.

Bibliyografya: İbn al-Aşīr, *al-Kāmil* (Kahire, 1357), IX, 539, 563, 571, 578 — 581, 583, 585 v.d., 595, 600 — 602, 606 v.d., 615, 617, 621, 623, 628 yılları vekayii; ayn. mll., *Tārīḫ al-devlat al-atabakīya mulūk al-Mavṣil* (nşr. ve frns. trc.): *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens orientaux* (Paris, 1876), II, 2. kısım s. 241 v.d., 244, 323 v.d.; 'İmād al-Dīn İṣfahānī, *al-Fatḥ al-ḳussī fī 'l-fatḥ al-ḳudsī* (nşr. Carlo de Landberg), Leiden, 1888, s. 14 v.d., 32, 56, 102, 131 v.d., 143 v.d., 189 v.d., 246, 256, 272, 298 v.d., 353 v.d., 365 v.d., 378; Camāl al-Dīn İbn Vāṣil, *Mufarric al-kurūb fī aḫbār mulūk banī Ayyūb* (Süleymâniye kütüp., Molla Çelebî kitapları, nr. 119), 5a, 44a, 53b — 55a, 78b — 82a, 87a—b, 93b — 95b, 114a — 116b, 124b — 126a, 128a, 159b, 166b, 177b — 181b, 187b; Sibṭ İbn al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān* (Haydarâbad, tb.), VIII, 392, 406 v.d.; Barhebraeus (Abu 'l-Farac İbn al-'İbrī), *Abu 'l-Farac tarihi* (trc. Ö. R. Doğrul, nşr. TTK), Ankara, 1950, II, 405 v.d., 446, 453, 484 v.d., 492 v.d., 504 v.d., 507 v.d., 527, 530, 533; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān* (Mısır, 1299), II, 192—198; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), Leipzig, 1866, I, 186 v.d.; 'Alā' al-Dīn Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihānguşā* (nşr. Muḥammed Mīrzā Ḳazvīnī), Leiden, 1916 (*GMS*, XVI, II, 2, 153 — 156); İbn al-Ṭiḳṭaḳa, *Kitāb al-faḫrī* (frns, trc. E. Amar; nşr. *AM*, XVI, Paris, 1910, s. 51 v.d., 568); İbn al-Kaşīr, *al-Bidāya va 'l-nihāya* (Mısır tab.), XIII, 32, 52, 99, 104, 136 v.d.; De Guignes, *Hunların, türklerin... tarih-i umûmîsi* (trc. Hüseyin Câhid), İstanbul, 1924, IV, 352, 397, 399, 406 v.d., 410 v.d., 416, 425 v.d., 429 v.d.; Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 236; R. Grousset, *Histoire des Croisades* (Paris, 1948), II, 762, 782 — 785, 795 v.d., 802, 809 v.d., 827 v.d., III, 20 v.d.; *Monete cufiche dell' I. R. Museo di Milano* (Milano, 1819), s. 164; *Numi Mohammedani* (Berolini, 1843), I, 96; *Catalogue of oriental Coins in the British Museum* (Turkuman Houses), London, 1877, III, 232 v.d.; *Additions to the Oriental Collection 1876 — 1888*, kısım I. (*Additions to Vols I — IV*) *Catalogue of oriental coins in the Brit. Mus.*, IX), London, 1889, s. 310 v.d.; İsmail Gâlib, *Meskûkât-ı türkmâniye katalogu* (nşr. Müze-i hümâyûn), İstanbul, 1311, s. 137 — 140, 167; Behzad Butak, *XI., XII. ve XIII. yüz yıllarda resimli türk paraları* (İstanbul, 1947), s. 82 v.d.; Et. Comble-J. Sauvaget-G. Wiet, *Repertoire chronologique d'épigraphie*

Arabe (Kahire, 1937), IX, 216 v.d., 242—244; X, 28; XI, 39; ʿAbbās al-ʿAzzāvī, *Āl-i Begtigīn-Muẓaffar al-Dīn Kökböri* (*Macallat al-maǧmaʿ al-ʿilmī al-ʿarabī*, Dimaşk, 1946—1947, XXI—XXII).

(İBRAHİM KAFESOĞLU.)

KÖKÇE. Efganistan'da bir nehir. Bk. mad. BEDAHŞAN.

KÖPRÜ. [Bk. VEZİR-KÖPRÜ.]

KÖPRÜ-HİSAR, Bursa vilâyetinin Yenişehir kazâsı dâhilinde ve kazâ merkezinin 12 km. şarkında bir köy olup, ismini Yenişehir ovasını baştan-başa geçen Gök-Su (veya Gökçe-Su, Huart'da Çürük-Su) üzerinde bulunan köprüden ve evvelce mevcut bir bizans kalesinden alır. Yenişehir'i Bilecik'e bağlayan yolun geçtiği köprünün büyük sivri kemeri, yukarıda adı geçen müellife göre, osmanlı devrinde inşâ edilmiş olup, bunun yanındaki küçük dâirevî kemer daha evvel burada bulunan Roma köprüsünden kalmadır. Köprü-Hisar Osman Gâzî devrinin başlarında Bizanslılardan alınmış idi. Bununla berâber, fetih tarihi hakkındaki rivâyetler 688 (1289) ile 703 (1305) arasında değişmektedir (her hâlde Bilecik'in fethinden sonra). Daha sonraki asırlarda ovanın ortasında Yenişehir'in inkişâf etmesi, bu kenarda kalmış mevkiin gerilemesine sebep olmuştur (1945'te nüfus 388).

Bibliyografya: Cl. Huart, *Konia, La ville des derviches tourneurs* (Paris, 1897), s. 18—21 (köprünün bir resmi vardır); *Ḳāmūs al-aʿlām*, V, 3906; J. v. Hammer, *GOR*, I, 65.

(T. H.)

KÖPRÜLÜLER. Osmanlı devleti hizmetinde vazife almış bir vezîr âilesidir. XVII. asrın ortalarında iktidara geçtikten sonra, imparatorluğun inhitatını uzunca bir müddet durdurmağa, hattâ bâzı ıslâhat hareketlerine ve yeni fütûhata muvaffak olan bu âile, bir çok âzası ile, bu asrın nihâyetine kadar, sadrâzam, serdar, sadâret kaymakamı ve kapudân-ı deryâ gibi, belli-başlı devlet vazifelerinde bulunmuş, müteâkıp asırlarda da yine güzîde devlet adamları yetiştirmiştir. Sülâlenin kurucusu Köprülü Mehmed Paşa adını, zevcesinin memleketi ve kendisinin de ikinci vatanı bulunan ve o zaman Amasya sancağına bağlı olan Köprü (Vezîr-Köprü) kasabasına nisbetle almıştır. Mehmed Paşa'nın hayatında Edirne'de tanzim ettirdiği vakfiyesinde (receb 1070 = mart 1660), memleketini „Arnavud Belgradı (Berat sancağı) kazasına tâbî benim vaṭan-ı aslîm olan Rudnik nâm kariye" diye tasrih etmesi, Köprü kasabasının, sonradan sipâhîlik ile taşraya çıktığı sırada tavattun ettiği bir yer olduğunu göstermektedir. *Amasya tarihi* müellifi, kaynak göstermeksizin, onu Köprü'de tavattun etmiş arnavud Hüseyin Ağa'nın mahdûmu olarak bildirir ki (IV, 69), dedesinin türk olmadığı hakkındaki rivâyetler de bundan ileri gelmiş olsa gerektir. Diğer taraftan onun Rumeli'deki Köprü kazasından Murtaza yahut Mustafa adında bir alay beyinin oğlu olduğu ve dedesinin de zuamâdan bulunduğu hakkındaki kayıtların vakfiyedeki sarâhat karşısında yanlış olması lâzım gelir (krş. Behcetî, *Tarih-i sülâle-i Köprülü*, Köprülü kütüp., Hâfız Ahmed Paşa, nr. 212, s. 2 v.d. ve nr. 268, son varak). Mehmed Paşa Havza'nın Kayacık ahâlisinden Köprü voyvodası Yusuf Ağa'nın kızı olan Ayşe Hanım ile evlenmiş, çocukları (Fâzıl Ahmed ile Fâzıl Mustafa) burada dünyaya gelmiş, konağını ve diğer emlâkini burada yaptırmış ve mâzûliyet zamanlarını da hep burada geçirmiştir. Mâmafih bu kasabaya nisbetle, Köprülü ve bu mevkiin eski ismine göre, Kedegralı (Turhal'da 1069'da yaptırdığı han kitâbesinde *ki nâmı Mehmed Paşa kârdân—Kedagralıdır ol sâhib kerem*—şeklinde geçmektedir; krş. Mustafa Lutfi Bilgen tarafından tesbit edilen kitâbe) lekaplarını almış olması, menşe'inin Arnavud Belgradı olduğunu unutturmamış ve muâsırı olan tarihçiler kendisini aslen arnavud göstermişlerdir. Köprü kasabası sonradan, bu âileye mensûbiyetini ifâde ve bir az da o civardaki Taş-Köprü'den tefrik edilmek için, Vezîr-Köprü tesmiye olundu. Âilenin Köprülü Mehmed Paşa ile başlayıp, oğlu Fâzıl Ahmed Paşa zamanında en yüksek zirvesine vâsıl olan kudret ve ehemmiyeti o devire damgasını vurmuş ve osmanlı tarihinde 30 senelik bir zamana bâzıları tarafından Köprülüler devri denilmesine sebep olmuştur. İlk Köprülülerin fütûhat hareketleri ve devlet bünyesinde vücûda getirmeğe muvaffak oldukları salâh o derece kuvvetli bir te'sir hâsıl etmiş idi ki, Fâzıl Ahmed Paşa'nın iktidar devri ve her seferi için müteaddit ve müstakil eserler, âile hakkında medhiyeler (msl. bk. *Der medh-i hânedân-ı Köprülü*, Köprülü kütüp., Âsım Bey kitapları, nr. 724, var. 285) yazıldığı gibi, XVIII. asırda bu âileden gelen bir vezîr (Hâfız Ahmed Paşa) ecdâdının eserlerini ve fütûhâtını ahlâfa tanıtmak için, *Silsilat al-āṣafiya fī dawlat ḫāḳānīya al-ʿOsmānīya* veya *Tārīḫ-i sulāla-i Köprülü* adı ile, müstakil bir eser yazdırmış idi (yk. bk.). Köprülüler âilesinin başlıca âzası şunlardır:

I. KÖPRÜLÜ MEHMED PAŞA (1575?—1661). Köprülüler âilesine adını veren Mehmed Paşa XVII. asır osmanlı sadrâzamlarındandır. Muâsırı Fındıklılı Mehmed Ağa'nın bildirdiği gibi, ölümü sırasında 86 yaşında ise, 1575'te doğmuş demektir (Mehmed Paşa'nın yaşı hakkındaki diğer tahminler için bk. Ahmed Refik, *Köprülüler*, I, 19; ʿAṭā', *Tarih*; Râşid, *Tarih*, I, 6; Defterdar Mehmed Paşa, *Zübdat al-vaḳāyiʿ*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2382; Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, 410). Kendisi gençliğinde İstanbul'a getirilerek, saraya alındı. 1623 sıralarında matbah-ı âmirede hassa aşçıları neferlerinden idi. Bu esnâda has-odalı Husrev Ağa (sadrâzam Boşnak Husrev Paşa, ölm. 1631)'ya intisap ederek, büyük-odalı zümresine, sonra hazîne-i âmire hademeleri meyânına dâhil oldu ise de, geçimsizliği ve serkeşliği yüzünden, sarayda fazla kalamadı ve sipâhîlik ile taşraya çıktı ki, onun ilk defa bu münâsebetle Anadolu'da Köprü kasabasına gitmiş ve orada yerleşip evlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Hâmîsinin yeniçeri ağalığında tekrar onun hizmetine girdi ve Husrev Paşa sadrâzam olunca, hazînedarlığında, Husrev Paşa'nın katlinden sonra, bâzı voyvodalıklarda ve ağalıklarda bulundu. Bu vazifelerinin de Köprü'de veya ona yakın yerlerde olduğu düşünülebilir. Nitekim 1044'te 8 ay kadar Amasya sancak beyliğinde bulunmuştur (*Amasya tarihi*, IV, 61). Bu me'mûriyetlerden sonra, tekrar İstanbul'a geldi ve burada ihtisap-ağalığı, tophâne nâzırlığı, sipâhîler ağalığı ve Cebeci-başılık gibi, çeşitli vazifeler îfâ etti. Bağdad muhâsarasına Çorum sancak beyi olarak iştirâk etti ve burada yaralandı, aynı zamanda sadrâzam Kemânkeş Kara Mustafa Paşa'ya intisap etti; rikâb-ı hümâyûn kapıcılar kethüdâsı ve sonra mîrâhur oldu. 1053'te 5 ay kadar, ikinci defa, Amasya sancak beyliğinde bulundu. Kara Mustafa Paşa'dan sonra onun yerine geçen Sultan-zâde Mehmed Paşa ona iki tuğ ile Trabzon eyâletini verdi. Kendisinin burada ne kadar kaldığını bilmiyoruz. Ancak azlinden sonra bir müddet Köprü'de ikamet ettiği ve 1647'de pâdişah tarafından yedinci hasekiye, paşmaklık olarak, Şâm eyâleti verildiği zaman, buraya mütesellim olduğu görülmektedir (Silâhdar, I, 225; Naimâ, IV, 243). Bu vazifede iken, o sırada isyân eden ve İstanbul üzerine yürüyen Sıvas vâlisi Varvar Ali Paşa'ya karşı, Karaman beylerbeyi sıfatı ile, sefere me'mûr edildi. Çankırı civarında vukû bulan muhârebede, Kara-Hisar sancağı mutasarrıfı Kör Hüseyin Paşa ile birlikte, Ali Paşa'ya esir düştü ise de, aynı vazife ile hareket eden İbşir Paşa tarafından kurtarıldı (1648; krş. bir de Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, II, 452). Köprülü ertesi sene, Anadolu eyâletinden mâzûl ve Katırcı-oğlu'nu yakalamağa me'mûr iken, reâyâya zulüm dolayısı ile katline hatt-ı hümâyûn sâdır olan Boynu-Yaralı Mehmed Paşa üzerine gönderilmiştir. İyi bir tedbir ile çarpışmağa mahal bırakmayan Köprülü, ona gönderdiği gizli bir mektupta derhâl İstanbul'a giderek, Vâlide Sultan'dan affını istemesini tavsiye etti ve onu bu suretle tehlikeli bir âkıbetten kurtarmış oldu (Naimâ, IV, 459).

Gürcü Mehmed Paşa'nın sadâreti esnâsında (1651/1652) Vâlide kethüdâsı mimar Kasım Ağa, sadrâzamdan memnûn olmayan Vâlide Sultan'a Köprülü'yü tavsiye etmiş idi; fakat bu teveccüh ile ancak bir hafta kadar kubbe altı vezîri olabilen Köprülü, sadrâzamın kıskançlığı sebebiyle, Köstendil sancağına nefyolundu (*Ravżat al-abrār* zeyli, Üniversite kütüp., TY nr. 3272, var. 63; Naimâ, V, 178). Daha sonra azledilmiş (Silâhdar onun bu sıralarda bâzı ehemmiyetsiz mansıplarda süründüğünü ve hattâ mîrî borçlar yüzünden, kapı arasında hapsolunduğunu da bildirir, bk. I, 225 v.d.) ve bir aralık Köprü kasabasında ikamet ediyorken, sadârete getirilmekte olan İbşir Paşa ile Kütahya'da buluşmuş (şubat 1655), yeni sadrâzamdan Trablusşam eyâletinin tevcihini almış idi. Fakat Trablus'a gittiği, oğulları Ahmed ve Mustafa Bey'lerin ağırlık ile babalarını tâkip ettikleri sırada, sadârette yine tebeddül olmuş ve Trablus eyâleti, eskisi gibi, Abdi Paşa'ya tevcih edilince, tekrar Köprü kasabasına avdet eylemiş idi (Naimâ, VI, 22, 125). Kasım Ağa, Köprülü'yü bir defa da sadrâzam Süleyman Paşa'ya tavsiye (şubat 1656) ve onun yardımından faydalanmasını teklif etti ise de, sadrâzam bunu kabûl etmedi (Naimâ, VI, 142). O, birkaç ay sonra, Halep beylerbeyiliğinden sadrâzamlığa tâyin edilen Boynu-Yaralı Mehmed Paşa ile, Eskişehir'de buluşarak, onunla birlikte İstanbul'a geldi. Bir müddet sonra tekrar Trablusşam eyâletine tâyin edildi. Fakat, Kasım Ağa'nın, reisülküttâb Şâmî-zâde Mehmed Efendi gibi kimselerin Vâlide Sultan nezdinde yaptıkları teşebbüsler neticesinde (Köprülü'ye bir sûikastte bulunulmaması için alınan tedbirler hakkında bk. Silâhdar, I, 57 ve Naimâ, VI, 221) kendisine sadrâzamlık tevcih olunan Köprülü, ancak dört şart ile bu vazifeyi kabûl edeceğini bildirdi. Evvelâ Vâlide Sultan'a, sonra pâdişaha ifâde ettiği şartlar şunlar idi: 1. Huzûr-ı hümâyûna yazılacak her hangi bir telhisin mutlaka infâz olunup, hilâfında emir verilmemesi; 2. küçük, büyük her rütbe ve me'mûriyet tâyin ve tevcihlerinde hiç bir te'sir ve müdâhale yapılmaması ve bu suretle devlete en yarar ricâlin istihdâmına imkân verilmesi; 3. vezîrler veya diğer devlet erkânı arasından her hangi birinin fikir ve reyinin

makbûl tutularak, kendi istiklâline halel verilmemesi; 4. kendisi hakkında garezkâr kimselerin sözlerine bakılmaması. Bunları Vâlide Sultan yemin ile kabûl ettiği gibi, ertesi gün pâdişah da onu, bu şartlara riâyet edilmek üzere, sadârete tâyin eyledi (14 eylûl 1656). O zamana kadar büyük bir başarısı bilinmeyen Köprülü 'nün sadâreti, ilk günlerde, büyük bir hayret uyandırmış (Mehmed Halife, *Tarih-i gılmânî* s. 44), fakat çok geçmeden, her kes Köprülü 'nün yüksek iktidarını anlamış idi. Yeni sadrâzam ilk icraâtını kadı-zâdeliler hâdisesinde gösterdi. Murad IV. devrinden beri İstanbul 'da mutaassıp temâyüllü Kadı-zâde Mehmed Efendi ile sûfiye mesleğine mensûp Sivâsî Şemsi Efendi halifesi Şeyh Abdülmecid tarafdarları arasında, bâzı dinî meseleler ve bahisler yüzünden, münâkaşa ve mücâdeleler oluyordu (bu hususta bk. Kâtib Çelebî, *Mîzân al-ḥaḳ fi iḫtiyâr al-aḥaḳ*, İstanbul, 1280; Naimâ, VI, 228 v.dd.; Silâhdar, I, 58 v.d.).

Köprülü 'nün sadârete geçtiğinin 8. günü, Fâtih câmiinde toplanarak, bir hâdise çıkarmak ve aleyhdarlarına karşı şiddet göstermek isteyen kadı-zâdelilere sadrâzam evvelâ nasihat etmiş, bir fayda hâsıl olmayınca da, ulemâyı toplayarak, onlardan, fesad çıkaranların tecziyeleri lâzım geleceğine dâir muvâfakatlerini aldıktan sonra, elebaşılarını Kıbrıs 'a nefyettirmiş idi. Bundan sonra İstanbul 'da nizâm ve âsâyişi te'mine başlayan Köprülü, bir müddet evvel Bozca-Ada muhâfızlığında gayretsizliği görülen ve adayı venediklilere teslim eden Abaza Ahmed Paşa 'yı, „ulûm-i garîbe ve esrâr-ı ilâhiye" dâvası ile bir çok safdilleri etrafına toplayarak, türlü hiyleler ile günde 1.000 akçelik bir maaş te'min eden, geliri lâyık bir hadde indirildiği zaman da sadrâzama karşı küstahça harekette bulunan Şeyh Sâlim 'i ve, Eflâk voyvodasına devlet aleyhinde bir mektubu tutulan ve İstanbul 'daki karışıklıklarda, yeniçeri kıyâfetine soktuğu hıristiyanlar vâsıtası ile, müslüman ahâliyi zarara uğratmayı itiyat edinen, rum patriğini idâm ettirdiği gibi, Bosna eyâletine ve o havâli serdarlığına tâyin edilen Seydî Ahmed Paşa 'nın kaptanlıktan azlini bahâne ile, Atmeydanı 'na toplanıp (18 rebiyülevvel 1067), fitne ve fesat çıkaran sipâhî zorbalarını da te'dibe muvaffak oldu (tafsilât için bk. Naimâ, VI, 246 v.dd.; Silâhdar, s. 12 v.d.; Mehmed Halîfe, *Tarih-i gılmânî*, s. 44). Sadrâzam, bundan sonra, venediklilere karşı ve Bozca-Ada ile Limni 'yi geri almak üzere, sefer hazırlığına girişti. Evvelâ donanmayı takviye ederek, kapudân-ı deryâ Topal Mehmed Paşa 'yı Akdeniz 'e gönderdi. Sonra da kendisi, pâdişah tarafından serdar tâyin edilerek, karadan boğaz seferine çıktı (1 ramazan 1067 = 13 haziran 1657). Köprülü Gelibolu 'ya doğru ilerlediği sırada, venedikliler de Boğaz-Hisarı (Çanakkale) 'nı işgâl etmek üzere, kuvvet çıkarmışlardı. Burânın muhâfızı Çavuş-zâde vezîr Mehmed Paşa bu kuvvetleri mağlûp ve firâra mecbur ettiği gibi, sadrâzam da kuvvetleri ile Gelibolu 'dan Anadolu tarafına geçerek, Çanakkale etrafında karargâhını kurdu (30 haziran). Ancak denizde vukû bulan çarpışmalar osmanlı donanmasının aleyhine neticelendi ve yeniçeriler de, bindikleri çektiriler ile, Rumeli sâhiline çekilip, deniz muhârebesine seyirci kaldılar (5 şevvâl = 17 temmûz). Bu hâl, bu başarısızlıktan fevkalâde hiddetlenen Köprülü 'nün Rumeli sâhiline gitmesine ve firârîler ile gayretsizliği görülenleri şiddetle cezâlandırmasına sebep oldu. 19 temmûzda bizzat Venedik amirali Mocenigo (tarihlerimizde Kör-Kaptan) kalyon, çektiri ve mavnaları ile Kepez burnu önündeki üslerinden ayrılarak, Kum-Burnu önünde, sâhildeki topların himâyesi altında tutunabilen türk baştardesi ve 17 çektirisi üzerine hücûm ettiği sırada, sadrâzam, bu tehlikeli durumu önlemek için, her türlü tedbiri alıyor ve teessüründen de ağlıyordu. Tam bu sırada Kum-Burnu metrislerinden Kara Mehmed adında bir topçunun attığı gülle amiral gemisinin barut mahzenine isâbetle onu berhava ve düşman gemilerini büyük zâyiata uğratarak, darmadağın edince (bk. Mehmed Halîfe, s. 44 v.d.; Naimâ, VI, 279 v.d.; Ricaut, *Histoire des trois derniers empereurs des Turcs*, I, 260), bozulmuş olan kuvve-i mâneviye düzeldi ve osmanlıların galebesini te'min etti. Topçu Kara Mehmed 'i ve yine bu esnâda cansiperâne gayreti ve muvaffakıyeti görülen Alâiye sancak beyi Küçük Mehmed Bey 'i takdir ve taltif eden Köprülü, mes'ûller hakkında da en ağır cezâları tatbik etti. Ferhad Paşa, Sıvas beylerbeyisi Osman Paşa gibi, büyük rütbeli ümerâ da idâm edilenler arasında idi ki, bu şiddetli hareket Köprülü 'nün İstanbul 'daki tarafdarları arasında bile, bir hoşnutsuzluğun doğmasına, yeniçeri ocağının nufûzlularından olan Kara Hasan-zâde Hüseyin Ağa 'nın, sadrâzamı değiştirmek için, harekete geçmesine ve pâdişah nezdinde te'sir yapmağa kalkışmasına sebep oldu. Mamafih bu teşebbüs, muhtelif sebeplerden dolayı, bir netice vermedi (bk. Naimâ, s. 296). Sadrâzam bu esnâda, Bozca-Ada 'yı geri almak üzere, adanın karşısındaki Çaybaşı mevkiine (eski İstanbul = Alexandria Troas) gelmiş idi. Donanmanın bir kısmı ile Midilli 'de bulunan ve sadrâzamın cezâsından korkarak, serdâra iltihakını türlü bahâneler ile geciktiren, hattâ bâzı kaptanlar ile Cezayir 'e kaçmağı düşünen, kapudân-ı deryâ Topal Mehmed Paşa 'yı, te'minat vererek, vazifeye dâvet ettiği gibi, Kurt Paşa kumandasında 33 çektirilik bir kuvveti de adanın Kemer deresi mevkiinde karaya çıkarttı ve amiral gemisinin berhava olmasından sonra, Venedik gemileri ile onlara yardım için gelmiş bulunan Malta ve Floransa gemilerinin sığındıkları bu adadaki düşman kuvvetlerinin mağlûp edilerek, silâhlarını ve Bozca-Ada 'nın kurtarılmasını te'min etti (31 ağustos 1657; sadrâzamın bu hâdise hakkında kızlar ağası Mehmed Ağa 'ya gönderdiği mektup için bk. Mehmed Halife, s. 47; diğer tafsilât için bk. Naimâ, VI, 289 v.dd.; Silâhdar, I, 69 v.d.). İstanbul 'da büyük bir sevinç uyandıran bu hâdiseden sonra, pâdişah sadrâzama gönderdiği bir hatt-ı hümâyûnda, Limni 'yi geri alıncaya kadar o havâlide kalmasını ferman etmiş, mevcut kuvvetlere ilâveten, Bursa sancağı ve diğer sancaklar erbâb-ı timarı da kendisine, takviye olarak, gönderilmiş idi. Köprülü Bozca-Ada 'yı tâmir ettikten ve lüzumu kadar top ve muhâfız kuvveti, vezîr Suhrâb Mehmed Paşa ile, burada bıraktıktan sonra, Topal Mehmed Paşa 'yı, kâfî kuvvet ile, Limni 'ye gönderdi. Denizden ve karadan Limni 'nin sarp kalesini kuşatan kapudân-ı deryâ, 60 gün muhâsaradan ve amiral Mocenigo 'nun kardeşi kumandasındaki müdafiler de kendilerine imdat gelemeyeceğini anladıktan sonra, 15 teşrin II. 'de, kaledekilerin eşyaları ile çekilip gitmeleri şartı ile, kaleyi teslim aldı. Köprülü Mehmed Paşa, boğazı açıp, selefi zamanında venediklilere eline geçen iki adayı da kurtararak, tehlikeli bir vaziyeti bertaraf etmiş idi ki, bu sırada Edirne 'de bulunan pâdişah tarafından yeni ve mühim bir mesele olan Erdel için dâvet olundu ve oraya gitti (25 teşrin II. 1657). 1648 'den beri Erdel beyi olan Rakoczy György II. (daha babasının zamanında Erdel âyânı tarafından prensliğe seçilmiş idi; krş. Szekfü Gyula, *Magyar Történet*, IV, 80 ve pâdişahtan kendisine ahidnâme-i hümâyûn ile sancak, alem, topuz v.b. gönderilmesi hakkında Bâbıâliye mürâcaat edilmiş idi; bk. Topkapı arşivi, E. 5809, 6462), bir müddettir, Osmanlı devleti için olduğu kadar, orta ve şarkî Avrupa memleketleri için de bir huzursuzluk âmili oluyor, kâh macar kıralılık tacını kâh Leh kıralılığını elde etmek için, faâliyetlerde bulunuyordu [bk. mad. ERDEL]. 1657 'de İsveç kıralı ile yaptığı bir anlaşma neticesinde, Erdel kuvvetleri ile Lehistan 'a karşı harekete geçip, Eflâk ve Boğdan beyleri Constantin Basaraba ile Georges I. Etienne 'i de kendisi ile birlikte, metbûlarının arzu ve muvâfakati hilâfına, harekete sevkedince, divân-ı humâyûn, Rákóczy aleyhinde tedbir almak lüzûmunu duymuştur. Ona karşı evvelâ Kırım hanı Mehmed Giray tarafından ve sonra da sadrâzamın serdarlığında bir sefer açılmasına karar verilmiş (tafsilât için bk. Szilagyi Sandor, *Erdély es az Eszakkeleti Hábará*, Budapest., 1891, II, 244 v.dd.), Eflâk ve Boğdan voyvodalarının tebdili cihetine gidilmiş, Miknea III. Eflâk 'a ve Georges II. Ghica Boğdan 'a tâyin edilmişti (N. Iorga, *Histoire des Romains et de la Romanité Orientale*, Bucarest, 1940, VI, 226 v.d.; Naimâ, VI, 321 v.dd.). Sadrâzam, Erdel seferi için, Edirne sahrâsındaki otağından 23 haziran 1658 'de hareketle Belgrad 'a geldi. Kendisine Kırım ve kazak kuvvetleri, Budin beylerbeyi Ken'an Paşa, yeni Silistre vâlisi Kadri Paşa, eyâletleri kuvvetleri ile, iltihâk ettikleri gibi, Leh kıralı da 12.000 kişilik bir kuvvet göndermiş idi. Ordu Erdel 'e girince, sadrâzam, evvelâ, ehemmiyetli bir kilit noktası olarak telâkki edilen ve Kanûnî Sultan Süleyman devrinde zaptedilmiş iken, sonradan elden çıkmış bulunan Yanova (Jenö, bugün Kis Jenö) 'yı almak istedi; evvelâ varoşu yakıldı, sonra kaleyi teslim aldı (31 ağustos 1658). Bir sene evvel Lehistan 'da Kırım hanına mağlûp olup da, ordusunun mühim bir kısmı esir düşen, kendisi de güçlükle kurtulan Rakoczy memleketine dönmüş idi. O zaman, divân-ı hümâyûnun ve Kırım hanının Erdel büyüklerine emirleri ve tavsiyeleri üzerine, aralarından Rhedey Ferenc 'i Erdel kıralı seçmişler ise de, Rokaczy kısa bir müddet sonra bunu çekilmeğe mecbûr etmiş idi (bk. Szilady Aron ve Szilagyi Sandor, *Török-Magyar kori állam-ok mánytár*, Peşte, 1870, III, s. 442 v. dd.; Szekfü, *göst. yer.*, ve mad. ERDEL). Mâmafih Yanova 'nın zaptından sonra, Rákóczy 'yi ele geçirmek üzere, sadrâzam hukûmet merkezi Fehervar (Erdel Belgradı) 'ı da Kırım ve kazak kuvvetlerine yağma ettirdi ise de, onun Avusturya hudûdunda bir kaleye kaçtığı anlaşıldı. Köprülü, Rakoczy 'yi tâkip etmek istiyordu. Fakat Anadolu 'daki isyân ve pâdişahın kendisini dâveti üzerine, buna imkân kalmadı; ancak Erdel âyânından olup, evvelce Erdel beyine defterdarlık ve sonra da Lugos banı olmuş bulunan Barcsay Akos 'u, harâc vermek ve Sebes ile Lugos kalelerinin mülhakatları ve içlerindeki top, cephâne v.b. teslim etmek şartı ile, Erdel beyi nasp ve Budin beylerbeyi Ken'an Paşa 'yı da o tarafların muhâfazasına me'mûr etti (Barasay Akos 'un tâyini için bk. Uzunçarşılı, *Ekoş Barçay*

'ın Erdel kırallığına tâyini hakkında bir kaç vesika, Belleten, 1943, sayı 27; ayn. mll., *Barçay Ekoş'un Erdel kırallığına âit bâzı orijinal vesikaları, Tarih dergisi*, 1953, sayı 7; Naimâ, VI, s. 354 v.dd.; Silâhdar, I, 126 v. dd.).

Yanova'nın fethi müjdesini telhisci Merzifonî Kara Mustafa ağa ile pâdişaha ulaştıran sadrâzam, 12 teşrin I. 1658'de Edirne'ye vâsıl oldu ve otağ-ı hümâyûnda üç gün sonra pâdişahın huzûru ile yapılan ayak divânında bulundu ve Abaza Hasan Paşa'nın te'dibi için şeyhülislâmın verdiği fetvâyı aldı. Pâdişah da ordu ile birlikte İstanbul'a gelince, isyânı bastırmak için, Diyarbekir beylerbeyi Murtazâ Paşa serdarlığında bir te'dip kuvveti gönderdi. Anadolu'nun Köprülü'den evvelki âsâyişsizliği devam ediyordu. Şiddetli icraâtı karşısında, bir takım şüpheli sipâhîler ve ümerâ, cezâdan korkarak, sadrâzamın Anadolu'daki muhâlifleri yanında toplandılar. Bunların başında bulunan Halep beylerbeyi Abaza Hasan Paşa [b. bk.] mâzideki hareketlerinin Köprülü'nün zorbalar kakkında tatbik ettiği ağır cezâlara bir sebep teşkil edeceğini anlamış ve Konya'da toplanan âsîlerin başına geçmiş idi. İçlerinde Şam vâlisi Tayyâr Paşa-zâde vezir Ahmed Paşa, Anadolu beylerbeyi Can Mirza Paşa ve 15 kadar mansup ve mâzûl beylerbeyinin bulunduğu bu ümerâ tecziye olunacaklarını düşünüyorlar ve sadârete Tayyar-zâde Ahmed Paşa'nın geçirilmesini, emniyetleri için, elzem buluyorlardı. Erdel seferine eyâletleri kuvvetleri ile dâvet edilen bu ümerâ, kendilerine sadrâzam ile berâber bulunmaları için te'kiden gelen hatt-ı hümâyûna evvelâ, teahhurlarına askerin toplanmasını beklemelerinin sebep olduğu bahânesi ile, itâatlerini izhâr ettiler, sonra sadâretinden beri pek çok Yeniçeri ve sipâhiyi öldürten Köprülü ile sefere çıkamıyacaklarını bildirerek, açıktan-açığa isyânlarını ilân eylediler (Naimâ, VI, 344 v. dd.). Âsîler, pâdişahın kendilerine, cemiyetlerini dağıtarak, yerli-yerlerine gitmelerini veya Bagdad muhâfazasında bulunmalarını emreden hatt-ı hümâyûnunu dinlememişler ve Bursa civarına kadar gelmişlerdi. İsyânın büyümesi ve Abaza'nın yüksek perdeden konuşması üzerine (Naimâ, VI, 348), Murtaza Paşa'dan sonra, bizzat sadrâzam da sefere çıkmağa lüzûm gördü ve pâdişah ile birlikte, ordunun başında Üsküdar'a geçti (13 teşrin II. 1658). Bu arada Anadolu beylerbeyiliğine tâyin edilen Konakçı Ali Paşa İznik taraflarını eşkiyâdan muhâfazaya çalışıyor, Ankara'ya Neyzen Hasan Paşa gönderiliyor ve Halep vâliliğine tâyin edilen Softa Mahmud Paşa'nın müteselliimi Abaza Hasan'ın dâmâdı ve müteselliimi Hamamcı-oğlunu Halep'ten tardediyor ve serdar Murtaza Paşa da Sıvas'a yaklaşıyordu. Buna mukabil Hasan Paşa Can Mirza Paşa'yı Kütahya üzerine sevkederken, kendisi de Bursa'dan İnegöl yolu ile Eskişehir'e geldi. Yanında bulunan 5.000 kadar sipâhîyi, ulûfelerini almak bahânesi ile, Üsküdar'a göndererek, sadrâzama karşı suikast tertibine girişti. Bu vaziyetten haberdar olan Köprülü âsî sipâhîlerden 7.000 neferin isimlerini defterden çıkarmak ve ele geçenlerden 1.000 kadarını idâm ettirmek suretiyle, bu tertibi akîm bıraktı ise de, bu tedhiş hareketinin orduda hoşnutsuzluk uyandırması üzerine, bizzat sefere gitmekten vazgeçti. Abaza Hasan Paşa Eskişehir üzerine yürüyen Murtaza Paşa ordusunu Ilgın civarında pusuya düşürerek, mağlûp etmekle berâber, Ayıntab'a çekilmeğe ve orada kışlamağa mecbûr kalmış ve bu müddet zarfında serdar da Afyon-Karahisar'da Şam vâlisi Kadri ve yeni Halep vâlisi Tutsak (Konakçı) Ali Paşa'ların iltihâkı ile kuvvetlendikten sonra, Halep'e gelmiş ve Suriye, Sıvas ve Diyarbekir kuvvetleri ile âsîleri sıkıştırıp, onları erzaktan ve diğer ihtiyaclarından mahrûm bırakmış idi. Abaza kuvvetlerinin yavaş-yavaş serdar tarafına kaçması yüzünden, muztar bir vaziyette kalan âsî reisleri, Ayıntab müftisi ve kadısının da teşvik ve tavassutları ile, Halep'e gelerek, hukûmete itâat ettiler ve burada bir tertip neticesinde katledildiler (16 şubat 1659; bk. Mehmed Halîfe, s. 57 v.d.; Silâhdar, I, 132 v. dd; Naimâ, VI, 378 v.d.).

Abaza Hasan Paşa isyânının bastırılmasını müteâkip, Köprülü Mehmed Paşa, Şam'da bir müddettir nizamsız hareketlerde bulunan yerlikulu neferâtının kulluk defterinden ihrâc ile yerlerine İstanbul'dan 5 oda nöbetçi yeniçeri tâyin ve irsâli, Mısır'da istiklâlini ilân eylemek isteyerek, vâli Şah Gâzî Paşa'yı Kahire'yi terke dâvet eden Circe beyi Çerkes Mehmed Bey gâilesi, Antalya'da Kör Bey lekâbını taşıyan Mustafa Paşa isyânı gibi, iç meselelerin halli ile uğraştı. Pâdişah ile birlikte Bursa'ya gelen (19 temmûz 1659) sadrâzam İstanbul'da kaymakam olarak bırakılan İsmail Paşa'yı nezdine celp ile ona, Üsküdar'dan Arabistan'a varıncaya kadar, Anadolu, Karaman, Maraş ve diğer vilâyetleri teftiş vazifesini vererek, Celâlî isyanlarında medhaldar olan gerek yeniçeri, sipâh, zâim, çavuş ve müteferrika gibi askerî şahıslardan, gerek müderris, kadı sâdât ve mevâlî gibi, ilmiye mensuplarından ve ümerâdan bulduklarını yakalayıp, fetvâ mûcibince te'diplerini emretti ve böylece osmanlı ülkesinin büyük bir kısmında geniş bir temizleme hareketine girişti. Ancak bu arada bâzı

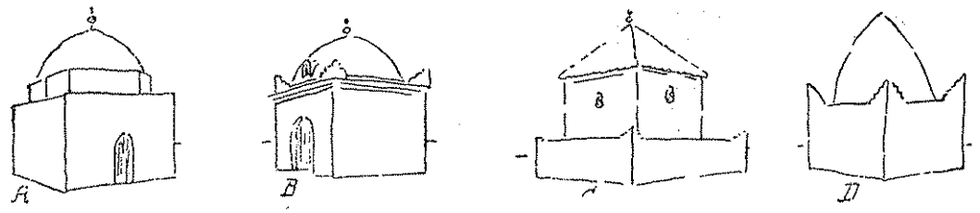

1. Şimâlî afrika'da türbe (*kubba*) çeşidleri.

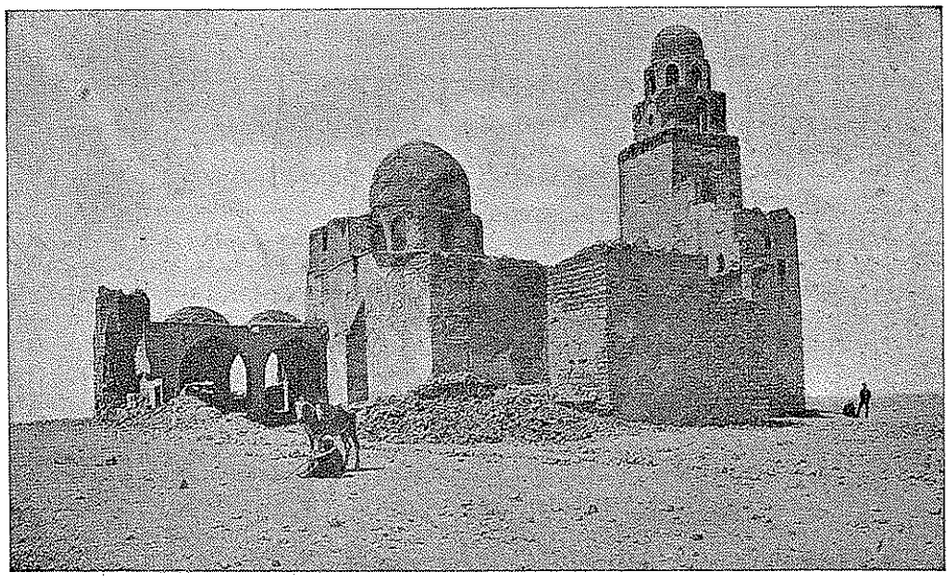

2. KAHİRE. al-Cuyûşî câmii.

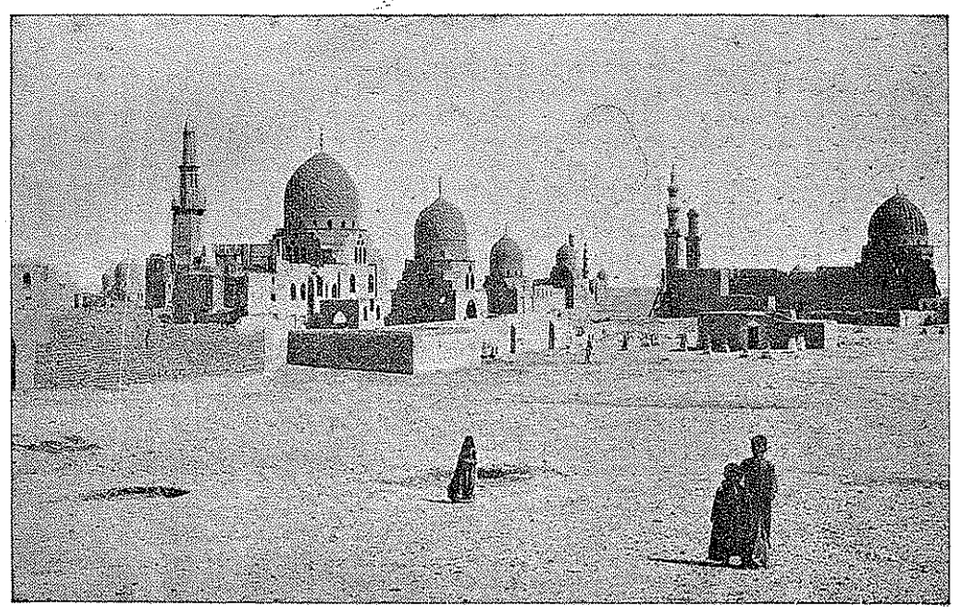

3. KAHİRE. Halife türbeleri.

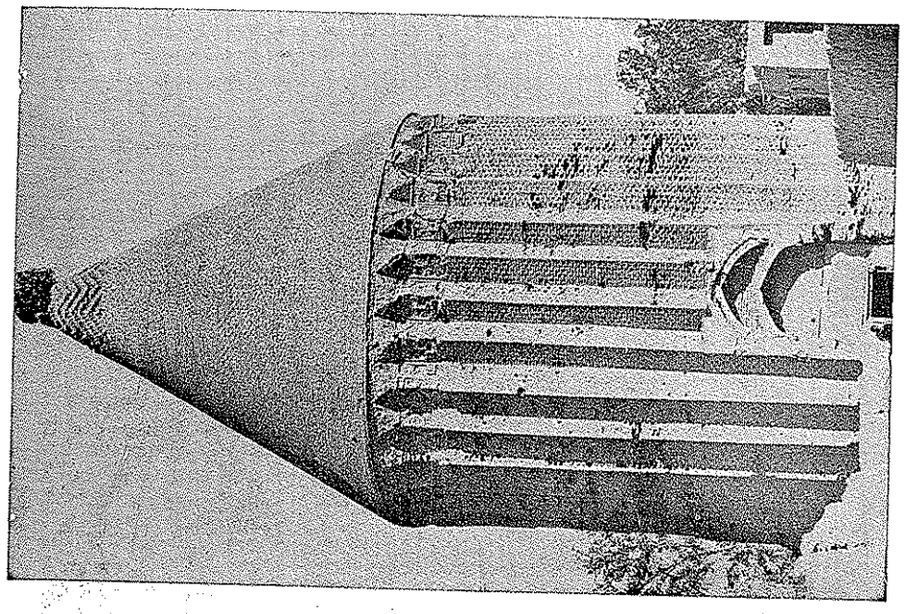

5. WAPĀMİN. Türbe.

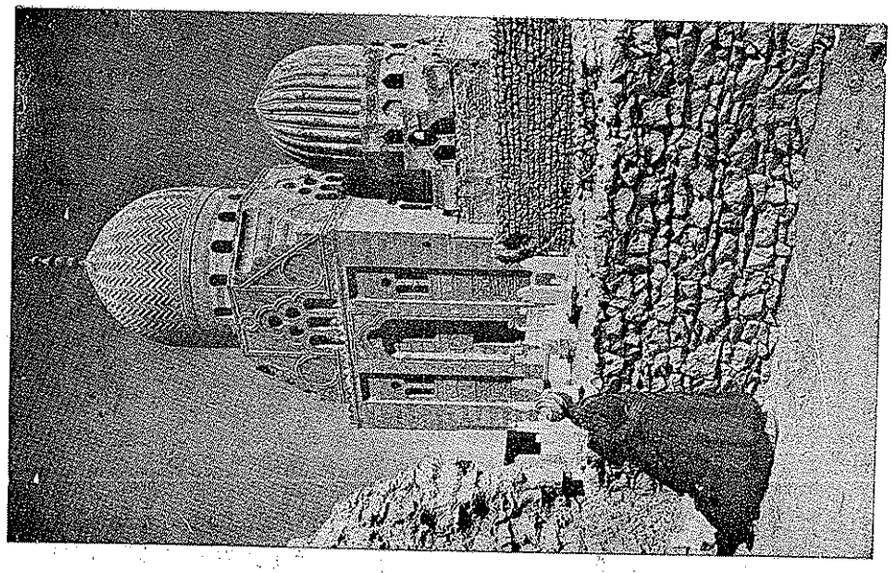

4. KAHİRE. al Ğavrī türbesi.

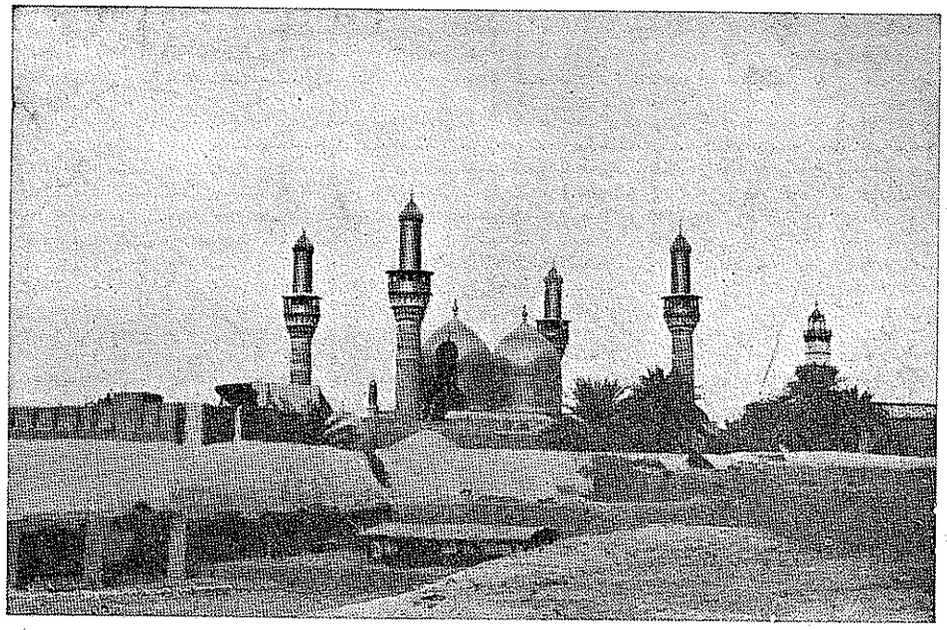

6. Al-KĀẒİMAYN. Altın kubbe.

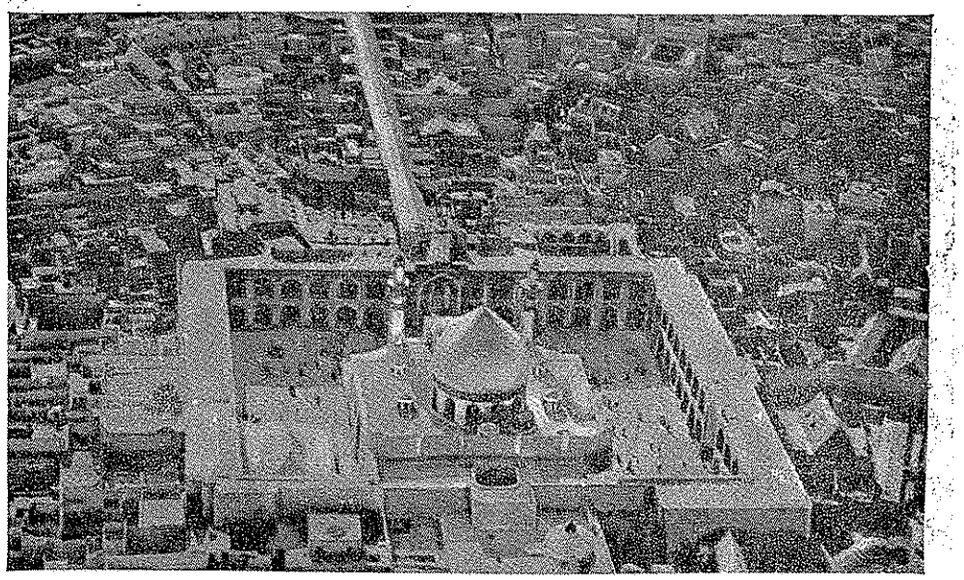

7. NACAF. ʿAlī'nin türbesi.

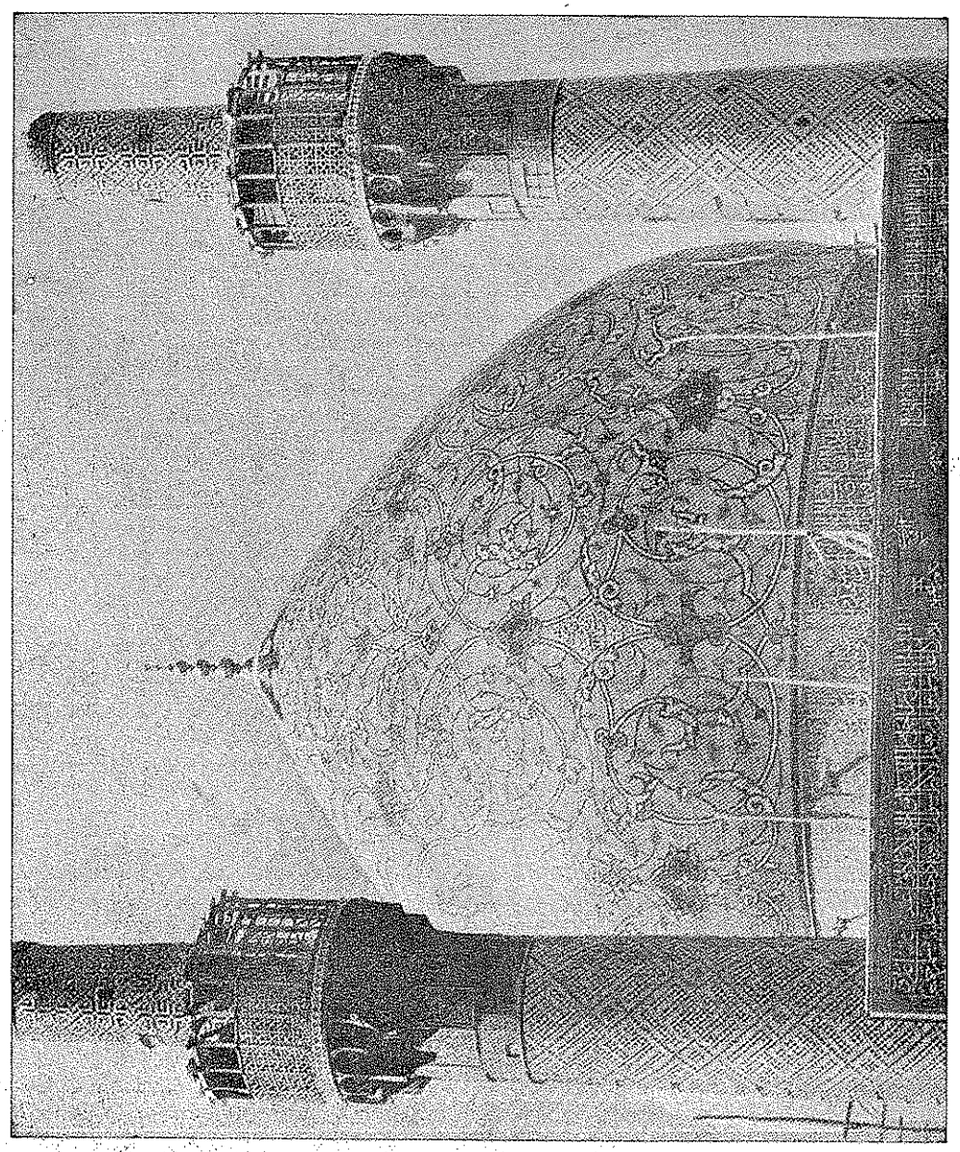

8. İŞFAHĀN. Nādir Şāh medresesi.

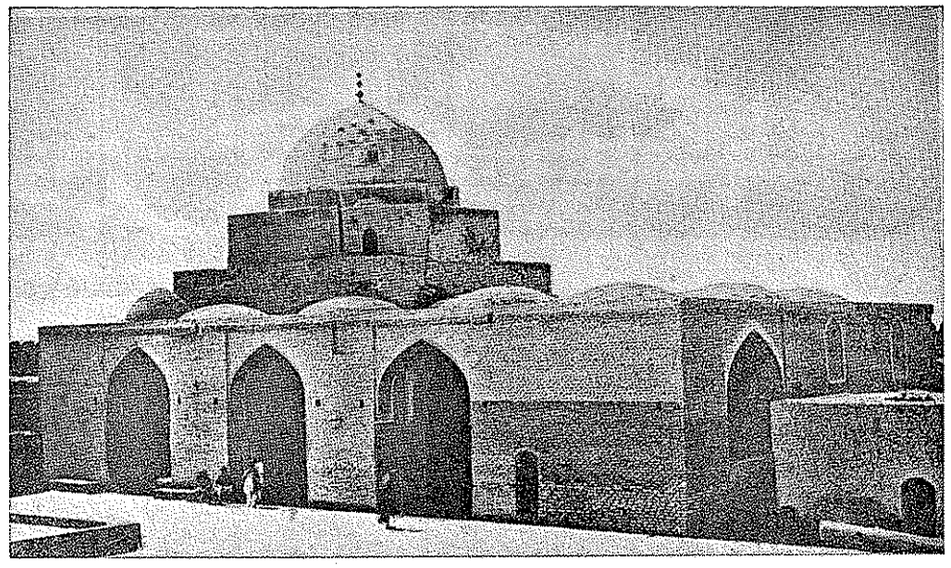

9. SALMĀN PĀK. Salmān Pāk türbesi.

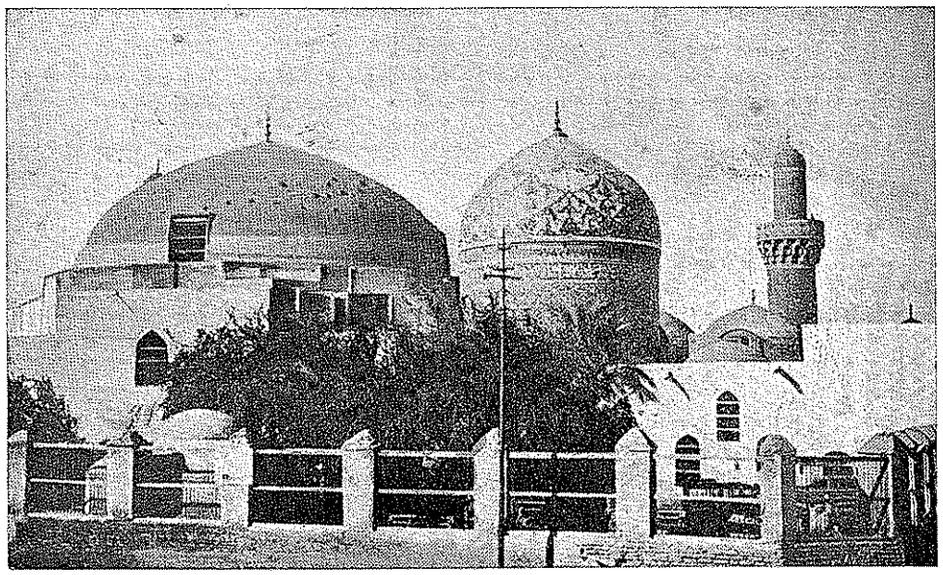

10. BAGDAD. ʿAbd al-Ḳādir Gīlānī türbesi.

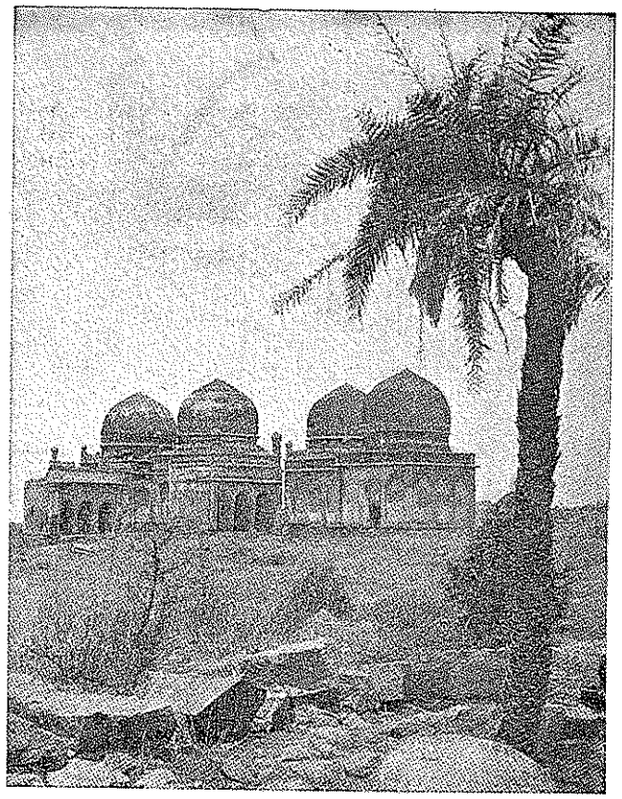

11. GOLKONDA. Çahār kunbad.

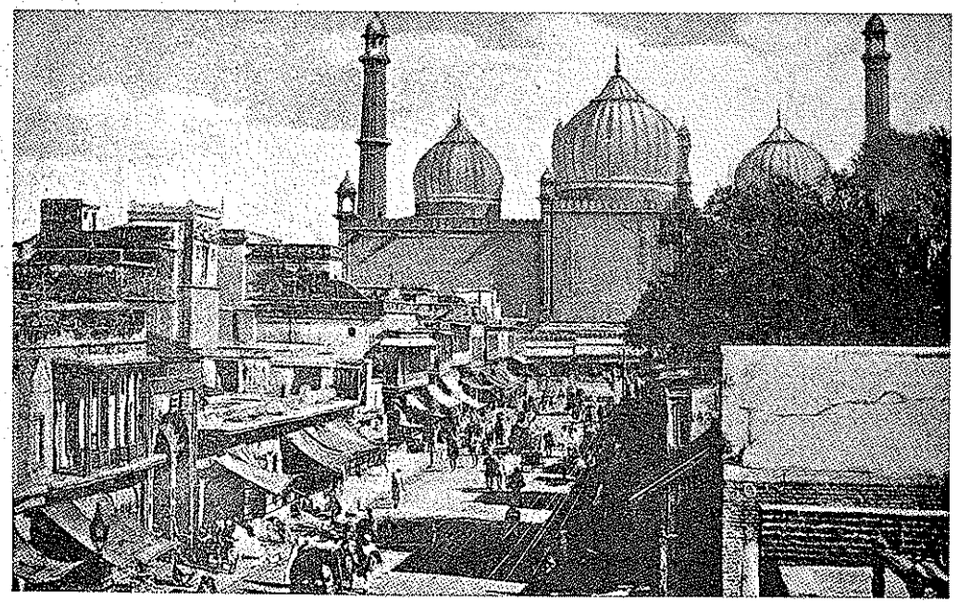

12. DEHLİ. Câmi.

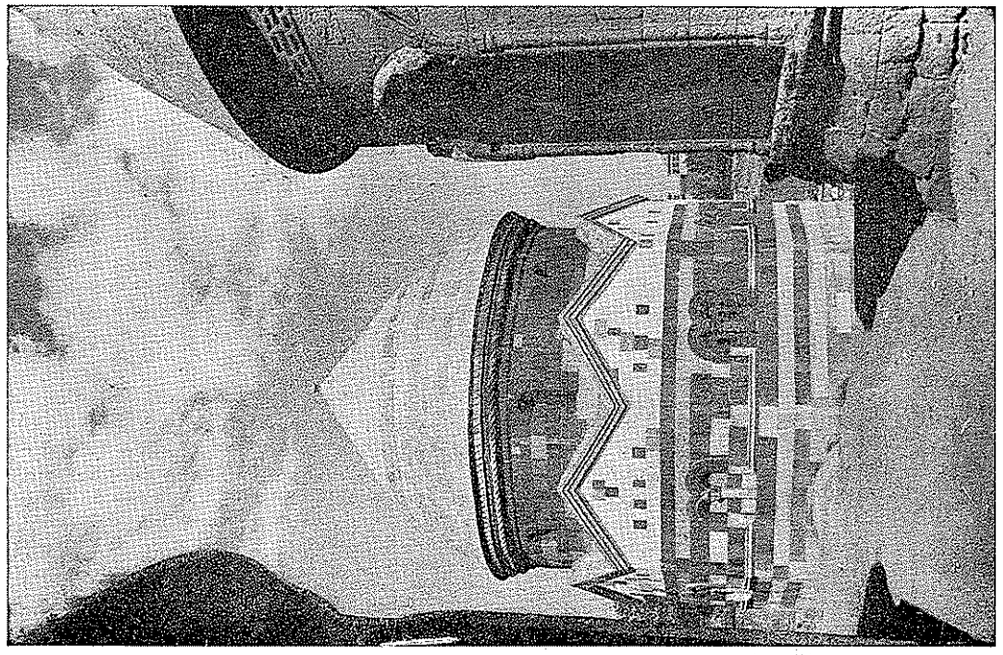

14. ERZURUM. Ḫvānd Ḫatun türbesi. (1253).

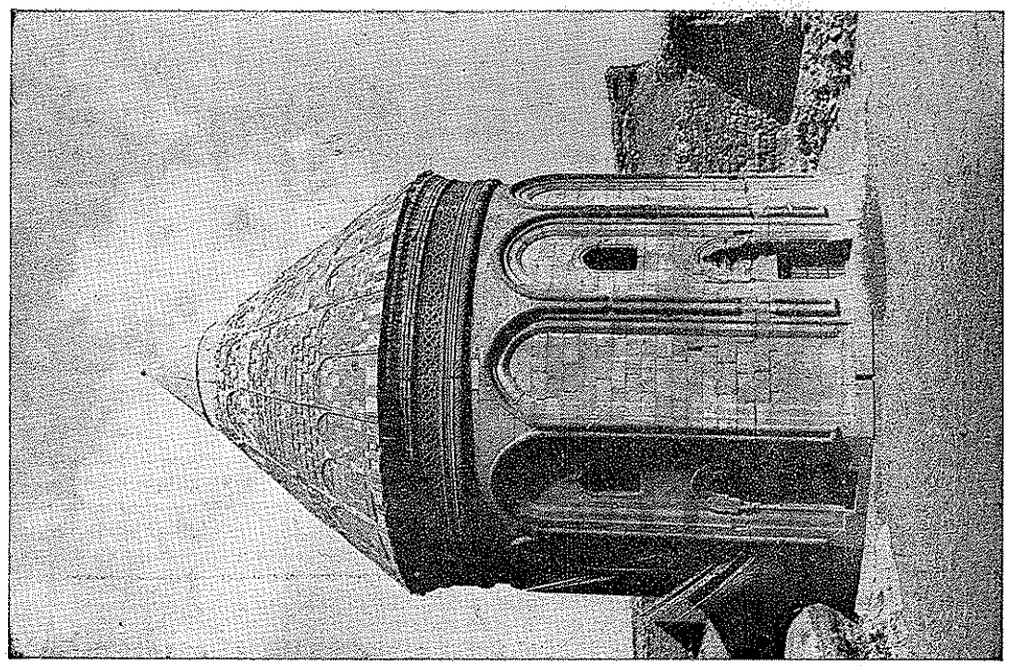

13. ERZURUM. Saltuk b. Ali türbesi (1174).

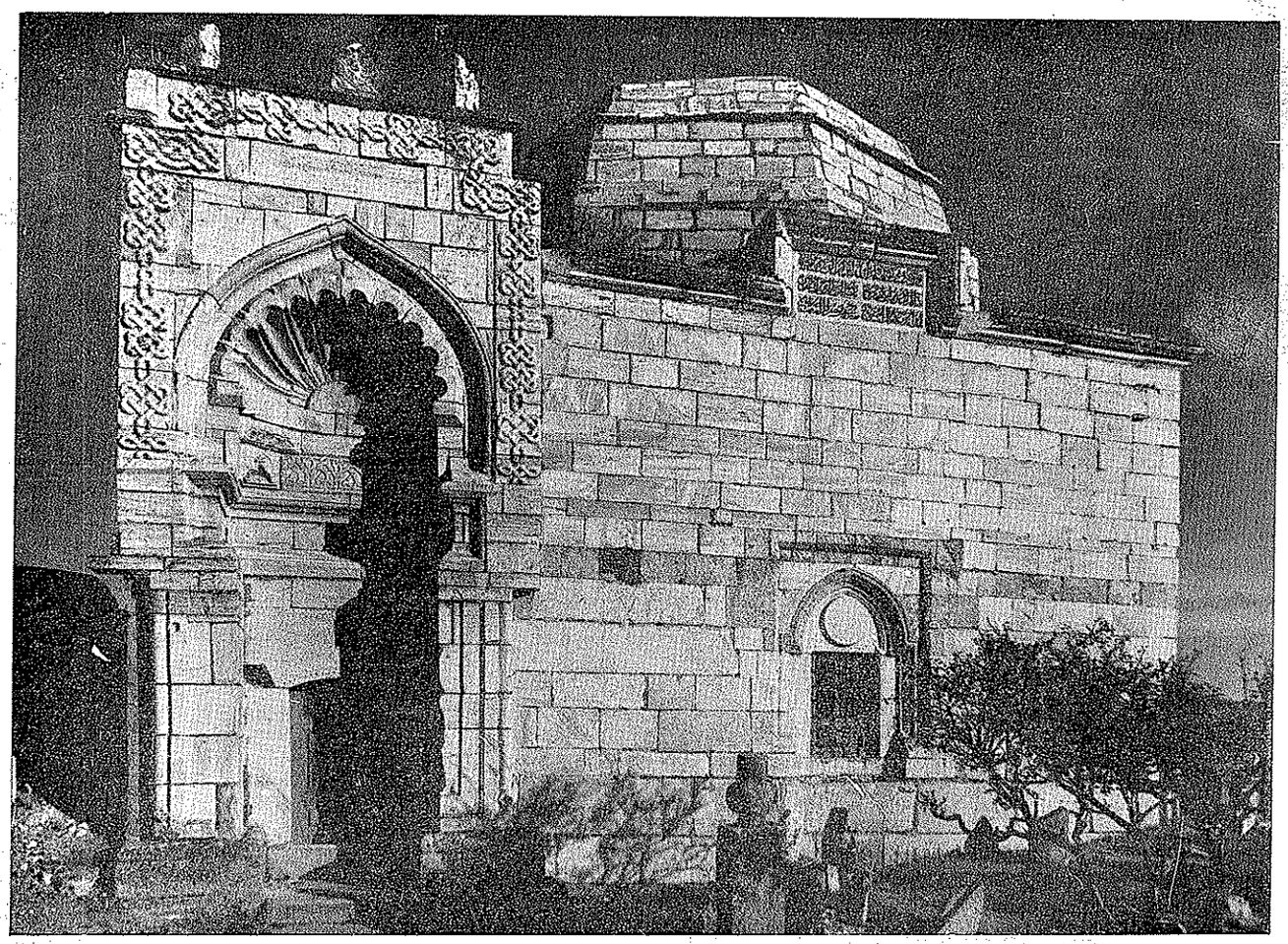

15. KIRŞEHİR ʿĀşik Paşa türbesi (1332).

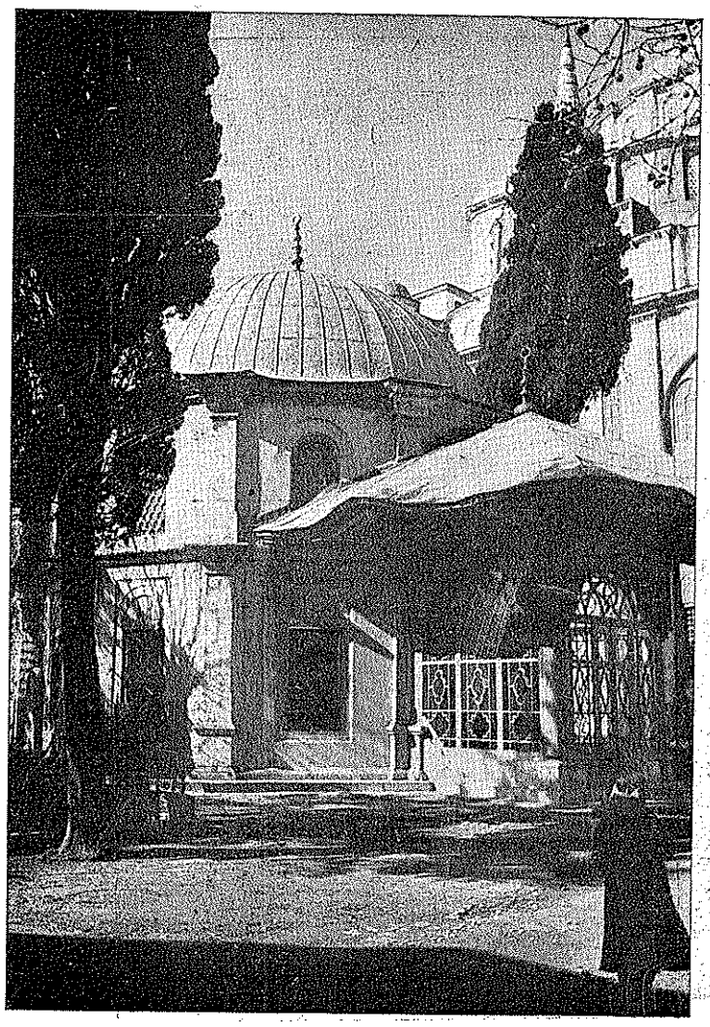

16. İSTANBUL. Fâtih Sultan Mehmed türbesi.

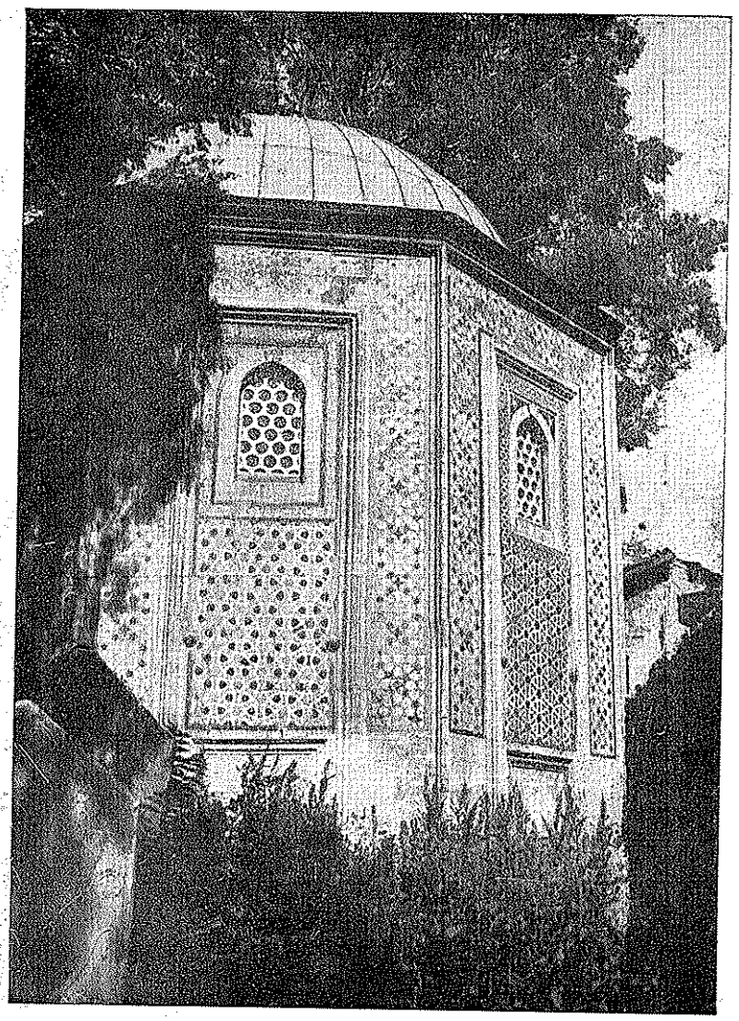

17. İSTANBUL. Mahmud Paşa türbesi.

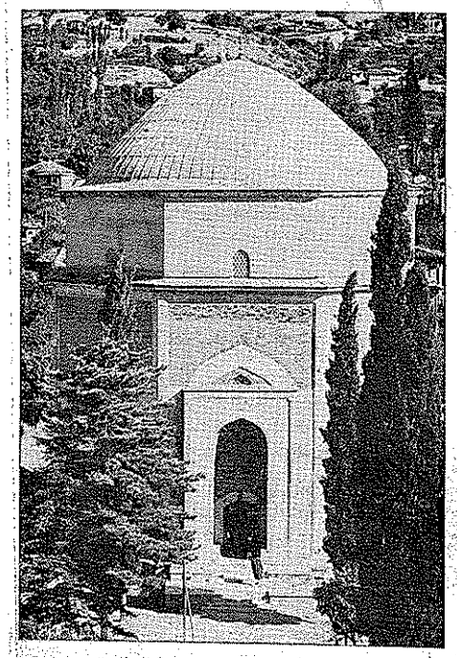

18. BURSA. Yeşil türbe.

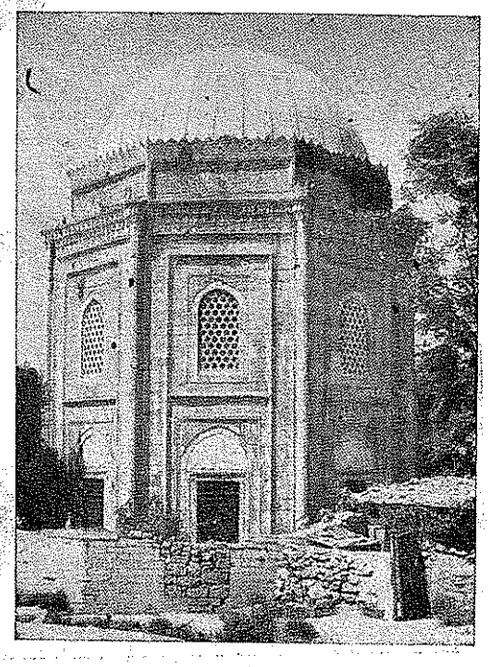

19. İSTANBUL. Hüsrev Paşa türbesi.

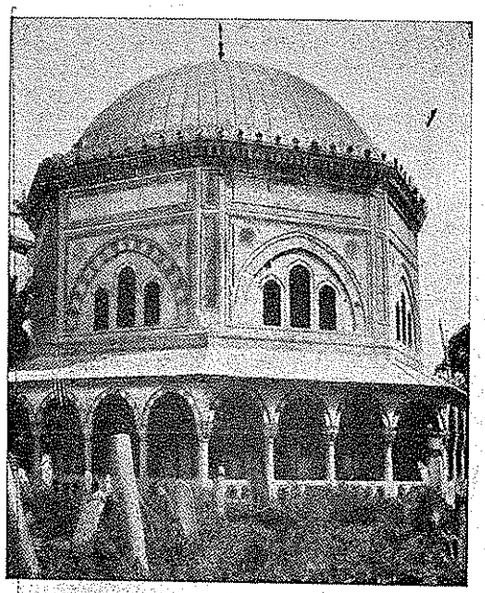

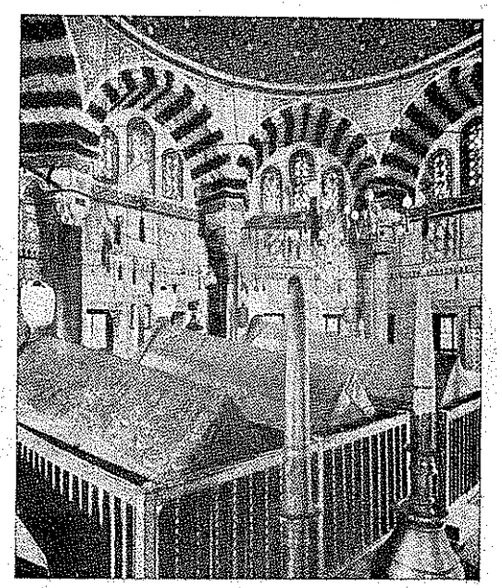

20. İSTANBUL. Kanunî Sultan Süleyman türbesi
(dış ve iç görünüşü).

haksızlıklar da yaptı. Ezcümle meşhûr Deli Hüseyin Paşa'yı, müfti Bolevî Mustafa Efendi'nin muhâlefetine rağmen, sahte şikâyetler tertibi ile idâm ettirmesi buna bir misâl olabilir (Silâhdar, I, 145 v.d., 180; Naimâ, VI, 401 v.dd.). Köprülü Mehmed Paşa pâdişah ile birlikte Bursa'da iken, Avusturya elçisi kabûl edilmiş, fakat Rakoczy'nin tekrar Erdel beyliğine tâyini hakkındaki hukûmetinin ricâsı dinlenmemişti. Bu sıralarda Erdel'de mücâdele devam ediyor ve bu Seydi Ahmed Paşa'nın nezâretine havâle edilmiş bulunuyordu. Köprülü muhârebelerde öteden beri çok yararlığı görülen Seydi Ahmed Paşa'yı bu sıralarda katlettirmiş idi ki, bu da onun haksız hareketlerinden bir diğeridir (Bu devirde Rakoczy'nin mağlûp ve maktûl düşmesi ve Köse Ali Paşa tarafından Verad'ın fethedilmesi için bk. mad. ERDEL).

Köprülü Mehmed Paşa sert ve şiddetli icraâtını fransız elçileri ile münâsebetinde ve Fransa'ya karşı tâkip ettiği siyâsette de gösterdi. İptidâ elçi M. de la Haye'ın kendisini, seleflerine kıyâs ile, mûtâd hediyeyi göndermediğinden fransızların dâimâ Girid'deki Venedik safları arasında osmanlılara karşı harp ettiklerini bildiğinden, haşin bir vaziyet takındı ve Fransa elçisine Girid'den gönderilen şifreli bir mektubu ele geçirdi. Sefir ile oğlu, bu mektupları ifşâ etmediklerinden, Fransa ile münâsebetlerin kesilmesine gidecek kadar ciddi tedbirler aldı (bk. J. v. Hammer, trc. Atâ, XI, 35 v.d.; Lavisse-Rambeaud, *Histoire Générale*, VI, 834; Ahmed Refik, *Köprülüler*, s. 104 v.d.; Marquis de Bonnac, *Mém. hist. sur l'Ambassade de France*, Paris, 1894, s. 18 v. dd.; krş. Ricaut, *Histoire de l'Etad présent de l'Empire Ottoman*, Cologne, 1676, I, 203).

Köprülü, pâdişah ile birlikte, uzunca bir müddet Edirne'de kalmış, kışı burada geçirmiş ve ancak ertesi sene İstanbul'a dönmüş idi (9 teşrin I. 1660). İhtiyarlık ve hastalık kendisini son zamanlarında çok zayıf düşürdüğü için, 9 ay sonra tekrar Edirne'ye hareket sırasında (temmûz 1661) pâdişaha, sadârette halef olarak, oğlu Fâzıl Ahmed Paşa'yı tavsiye etmiş, ve Mehmed IV. de bu hususta vaadde bulunmuştur. Şam'dan derhal getirtilen ve evvelâ İstanbul'da kaymakam olarak bırakılan Köprülüzâde, babasının daha fazla hastalanması üzerine, devlet işlerinin görülebilmesi için, Edirne'ye çağırıldı ve Mehmed Paşa'nın vefatına kadar (31 teşrin I. 1661), 48 gün yerine kaymakamlıkta bulundu. Köprülü Mehmed Paşa'nın nâşı İstanbul'a getirilerek, Çenberlitaş yakınında yaptırdığı dârülhadîsi yanındaki türbeye defnedildi (Silâhdar, s. 219 v.d.).

Köprülü Mehmed Paşa, bütün devlet teşkilâtında karışıklığın hâkim olduğu bir devirde, iktidarda kaldığı 5 sene zarfında şiddetli ve merhametsiz icraâtı ile isyân ve şekavet rûhunu ezmeğe muvaffak olmuş bir vezîr idi. Bu yüzden bâzı tarihçiler ona zâlimlik ve kan dökücülük vasıflarını isnâd etmişlerdir (Silâhdar, I, 226; *Ḥadîḳat al-vuzarā'*, s. 166). Fakat Murad IV'ın ölümünden beri devletin içinde bulunduğu karışıklık düşünülür, sadâretinde yaptığı büyük hizmetler nazara alınırsa, bir kaç haksızlığı müstesnâ, bu şiddetinde onu mâzûr görmek icap eder (Tayyâr-zâde Atâ, *Tarîh*, II, 69 v.d.). Zâten Mehmed Halîfe, Abdi Paşa, Naimâ ve Râşid gibi tarihçiler onu medih ve takdir etmekte müttefiktirler. Sadârete geldiği zaman etrafındakilere devletin kendisinden, gösteriş değil, hizmet beklediğini ifâde eden Köprülü hayatının sonuna kadar bu düstûra sâdık kaldı (krş. Dârüssaâde-ağası kâtibi Durmuş Efendi'den naklen, Râşid, I, 18).

Köprülü Çanakkale [b. bk.] istihkâmlarını yeniden inşâ ettirdi. Bir çok yerlerde hayrât, emlâk ve evkafı vardır. Ezcümle Bozca-Ada'da câmi, mescid, mektep, hamam, dükkânlar, yeldeğirmenleri, Yanova'da câmi, mektep, dükkânlar, Köröş nehri üzerinde değirmen, Rudnik'te câmi, mektep, Turhal'da han, Vezîr-Köprü'de çeşme ve namazgâh, Lefke'de Kara-Oğlan-Beli denilen yerde câmi, mektep, han, Şam eyâletinde Cisr Şugur'da câmi, mescid, mektep, han, Gümüş-Hacı köyünde câmi, mektep ve han, Bolu sancağında Taraklı kasabasında câmi ve mektep yaptırmış ve bunlar için, Limni'de Yanova, Köprü, Osmancık, Merzifon, Akhisar, Bilecik ve daha bâzı yerlerde mülk köylerini, bütün resimleri ve hâsılâtı ile, vakfetmiş idi (tafsilât için bk. Edirne'de 18 receb 1070'te tanzim ettirdiği vakfiye, Köprülü kütüp.; Muzaffer Gökmen me'zûniyet tezi, nr. 385). Bunlardan başka Erdel'de Arad kasabasında bir câmi, Vezîr-Köprü'de su yolu, Hendek ile Sapanca arasında uzun bir köprü yaptırdığını, Hakim-Hanı ve Antalya'da evkafı bulunduğunu biliyoruz (bk. Başbakanlık arşivi, Ali Emîrî tasnifi, Mehmed IV. devri, 1263, 1736, 2103, 284; İbnülemin tasnifi, Evkaf, nr. 2692, 2794, 2542, 4179, 4736, 4779). Zevcesi Ayşe Hanım nâmına Vezîr-Köprü'de bir çeşme vardır. Dâmadları Kıbleli Mustafa Paşa, Kaplan Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Siyavuş Paşa idi ki, bunları da kendisinin ve oğlunun iktidar devrinde devletin yüksek ve salâhiyetli mevkîlerinde görmekteyiz.

II. FÂZIL AHMED PAŞA (Abu 'l-'Abbās; 1635–1676), Köprülü Mehmed Paşa'nın bü-

yük oğlu ve halefidir. 1635 'te Vezîr-Köprü 'de doğdu. Annesi Havza 'nın Kayacık çiftliği ahâlisinden ve Köprü voyvodası Yusuf Ağa 'nın kızı Ayşe Hanım idi (Başbakanlık arşivi, İbnülemin tasnifi, dâhiliye, nr. 1781). 7 yaşında babası tarafından İstanbul 'a getirildi ve devrin belli-başlı ilim adamlarından, evvelâ Osman Efendi 'den, sonra da Kara Çelebî-zâde Abdülaziz Efendi 'den tahsil etti. Babasının da iltiması ile, 16 yaşında iken, evvelâ hâric sonra dâhil müderrisi tâyin edildi. „Paşa-zâde" demekle şöhret aldığı bu devirde dersleri rağbet gördü ve 1657 'de Sahn-ı semân müderrisliğine yükseldi. Mamafih kısa bir zaman sonra bu sâhayı, bir az da ilim adamları arasındaki dedi-kodulardan müteessir olarak, terketti; mülkî ve idârî bir vazife aldı. 1659 'da pâdişah Bursa 'da iken, babasının arzı üzerine, vezâretle Erzurum eyâleti vâliliğine tâyin edildi. Me'mûriyeti bir sene sonra Şam 'a tahvil olundu. Orada, seleflerinin Şam halkından aldığı, bâzan 30—40 yük akçeye kadar yükselen ve *daşîşa* ile *karîba* denilen iki ayrı vergiyi, bu husûsta bir hatt-ı hümâyûn getirterek, kaldırdı ve bununla her kesin muhabbetini kazandı. Yine merkezden aldığı bir emir ile, dürziler üzerine hareket ederek, Şihâb ve Ma'noğullarını te'dip ile, 500 kese vergi vermelerini ve öteden beri yaptıkları şakavetten vazgeçmelerini te'min etti ve bu parayı tahsil etmek üzere, köylerine gönderdiği Şam defterdarı Ali Efendi (Paşa)'ye, o zamana kadar voyvodalık ile idâre edilen Sayda, Beyrut, Safed havâlisi ile Ma'n ve Şihâb-oğullarının bulundukları mıntakayı bir beylerbeyilik yaptırarak, tevcih ettirdi (1660; tafsilât için bk. *Cavâhir al-tavârîḫ*, s. 4; Silâhdar, I, 214 v.d.; krş. mad. DÜRZÎLER). Daha sonra Halep beylerbeyiliğine tâyin edildi ise de, vazifesi başına hareket etmeden, İstanbul 'a, sadâret kaymakamlığına dâvet olundu ve babasının Edirne 'de hastalığının artması üzerine, burada da fazla kalamayarak, Edirne 'ye gitti. Babasının ölümünü müteâkip, sadrâzam tâyin edildi.

İlk olarak bâzı icrâatta bulunan ve bu arada şeyhülislâm Bursalı Mehmed Efendi 'yi de azleden genç sadrâzam, dikkatini Erdel ile Avusturya işlerine çevirdi. Bir an için Erdel 'de vaziyete hâkim olan Kemeny Janos avustryalılardan yardım ve bizzat Montecuculi kumandasında kuvvet aldıktan sonra (Szekfü, IV, 84; *Mémoires de Montecuculi...*, Paris, 1712, s. 332 v. dd.), serdar Ali Paşa tarafından beyliğe getirilen Apafi Mihaly üzerine yürüyünce, Fâzıl Ahmed Paşa Yanova beylerbeyi Küçük Mehmed Paşa 'yı Erdel ve Bâbıâlînin mahmîsini muhâfazaya me'mûr etti ki, Segesvar civarında yapılan harpte Kemeny maktûl düştü (kânûn II. 1662) ve böylece Erdel az-çok sükûnete kavuştu (Eugen Horvath, *Die Geschichte Siebenbürgens*, s. 102; J. v, Hammer, XI, 85 v.d.; Erdel beyinin mektubu için bk. *Török-Magyarkori Történelmi Emlékek, okmány*, VI, 20 v.d.). Bununla berâber Avusturya 'nın hududda bâzı osmanlı kale ve palankalarına tecâvüze devam etmesi mütemâdî şikâyete vesile olduğu için, Edirne 'de Köprülü-zâde 'nin huzûrunda yapılan bir toplantıda evvelce Venedik 'e karşı hareket tasavvur edilmiş iken, bundan vazgeçilerek ve Avusturya 'nın kara hudûdunda daha tehlikeli ve kuvvetli bir düşman olduğu düşünülerek, o tarafa sefere karar verildi ve ordu 5 ramazan 1073 (13 nisan 1663)'te Belgrad 'a müteveccihen Edirne 'den hareket etti. Belgrad 'da, kendisi ile berâber gelen elçi Reninger 'den başka Viyana 'dan gelen yeni elçi Baron de Goes ile ve evvelce Tamşvar 'a Ali Paşa nezdine gönderilen Beris müştereken sadrâzamdan mülâkat ve müzâkerelere yeniden başlanmasını istediler. Belgrad 'da ve iki gün sonra Essek (Öszek)'te yapılan iki toplantıda Fâzıl Ahmed Paşa, imparatorun Erdel 'e tecâvüz ederek, Erdel 'de Szekelyhid kalesini zapt ve Kanije civarında Zrinyivar adında bir kale (Yeni-Kale) yaptırmasından şikâyet ile eski vaziyetin iâdesini ve Kanûnî Sultan Süleyman devrindeki gibi, 30.000 altın verginin ödenmesini talep etti ki, bu Avusturya 'nın Erdel 'den tamâmen elini çekmesi ve 1606 'dan evvelki vaziyetin iâdesi olacak idi (bk. von Sax, *Gesch. des Machtverfalls der Türkei*, Wien, 1903, s. 70). Bu arada Avusturya baş-vekili Duc de Sagan ile de mektuplar teâtî edildi. Elçiler ilk iki şartı yerine getirmeği taahhüt etmekle berâber, imparatorun istenilen vergiyi kabûl edemeyeceğini sadrâzama bildirdiler. Budin 'de Uyvar (Ersekujvar, Neuheusel) 'ın zaptı için hareket edileceği sırada, üçüncü defa divâna celbedilen elçilere Köprülü-zâde, ordunun bu kadar zahmet ve masraf ihtiyarı ile buraya kadar geldikten sonra elbette taleplerin artacağını, ya Kanûnî devrindeki 30.000 altın veya Kuyucu Murad Paşa zamanında kararlaştırılan 200.000 kuruş taahhüd edilmedikçe, seferden vazgeçilmeyeceğini tekrarladı ve tatmin edici cevap alamayınca, orduyu Uyvar üzerine sevketti (30 temmûz 1663; bk. Kâtib Mustafa Zühdi, *Tarih-i Uyvar*, Üniversite kütüp., TY. 2488; Râşid, I, 25 v.dd.; *Cavâhir al-tavârîḫ*, Es'ad Efendi kütüp, nr. 2242). Uyvar kalesini, sadrâzam 17 ağustosta muhâsaraya başladı. Parkan mevkiinde, yanlış bir rapor yüzünden, Ali ve Mehmed Paşa 'lar idâresinde ki kuvvetlere hücûm edip, ağır bir zâyiâta uğrayan Forgacs, yardım almağa muvaffak olduğu için (Montecuculi, s. 370), teslim teklifini reddetti. Ahmed Giray Sultan 'ın ve kardeşi Mehmed Giray 'ın getirdikleri Kırım ve kazak kuvvetleri ve hiyânete hazır bulunan Boğdan voyvodası Ghica 'nın askeri ile kuvvetlenen serdarın ordusu bir taraftan kaleyi zapt için tedbirler alırken, diğer yandan, Kaplan Mustafa Paşa ve Kırım kuvvetleri ile, yardıma gelen düşman birliklerini mağlûbiyete uğratıyordu (Râşid, I, 44 v.d.). Forgacs 24 eylûlde (Montecuculi 'de 22 eylûl) müdâfilerin mal ve canlarına en ufak bir zarar gelmeden, çıkıp gitmeleri şartı ile kaleyi teslim etti (Râşid, I, 48). Bu hâdisenin bütün Avusturya 'da bıraktığı geniş akislerde, bu arada, „Uyvar önünde bir türk gibi" sözünün doğmasındaki âmiller arasında sadrâzamın da hissesi bulunsa gerektir. Ancak bu muhâsara esnâsında, Köprülü-zâde 'nin, kendi aleyhinde bir fesat hareketi çevirdiklerini sezdiği, sadâret makamının dâmadına verilmesi için, pâdişaha gönderilen mektuplarından haberdar olduğu, reisülküttâp Şâmî-zâde ile dâmadı vezîr İbrâhim Paşa 'yı, pâdişahtan sâdır olan hatt-ı hümâyûn mûcibince, idâm ettirdiği görülmektedir ki, bu tasavvurlarının tahakkukundan, hattâ şuyûundan doğacak mahzûrları önlemek maksadı ile yapıldığında müttefik olan osmanlı kaynakları (bu hâdiseye şâhid olan Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, VI; Silâhdar, I, 276 v.d.) hilâfına, bâzı Avrupa menbâlarında bunların sulh tarafdarı olmaları yüzünden katledildikleri bildirilir (krş. J. v. Hammer, s. 105).

Sadrâzam, bunu müteâkip Kaplan Mustafa Paşa ile vezîr Sarı Hüseyin Paşa 'yı o civarda bulunan Neugrad, Nytra ve daha bâzı kaleleri zapta me'mûr etti. Kendisi de Erdel prensi Apafi Mihaly 'yi bu civarda kabûl ettikten ve Budin 'de serbest bırakılan Avusturya elçileri ile Avusturya baş-vekili Duc de Sagan 'a sulh hakkında yeni bir mektup (Râşid, I, 55 v.dd.) gönderdikten sonra, ordu ile kışlak olarak seçtiği Belgrad 'a geldi. Maksadı bu kışı burada geçirerek, ertesi sene ilk baharda Avusturya üzerine yeni bir sefer açmak idi. Fakat kânun II. 1664 'te macar kumandanı Zrinyi, general Hohenlohe ile birlikte, Berzence, Babocsa ve Pécs şehirlerini işgâl etmek suretiyle, kış ortasında sefer mevsimini açınca (Szekfü, s. 168), Köprülü-zâde, bir kısım kuvvetler ile, Öszek 'e doğru Belgrad 'dan ayrıldı ve ancak o havâlide bırakılan ümerânın vaziyete tekrar hâkim olduklarını öğrenince, Belgrad kışlağına döndü (21 şubat 1664). İlk baharda ordu sefere hazırlandığı ve kuvvetler toplandığı esnâda, bir taraftan da sulh müzâkereleri yapılmakta idi. Köprülü-zâde, muhâsara edildiği haber alınan Kanije kalesini muhâsaradan kurtardı ve o civardaki Yeni-Kale 'yi aldı. Uyvar 'ın zaptı Avrupa 'da büyük bir heyecan yaratmış, Avusturya 'ya para ve askerce yardım temâyülleri artmış idi. Bu zaferden sonra artık, türklerin Avusturya 'ya doğru yolunu kesebilecek ehemmiyetli bir kale bulunmadığı hakkındaki kanâate dayanarak, papalık makamı ile ispanyollar, Saksonya ve Brandenburg 'un para ve asker yardımlarından başka, Louis XIV. de 5.000 fransız gönüllüsü göndermiş ve hepsi Montecuculi 'nin kumandası altında 1664 seferine hazırlanmış idi. Ümerâ ile yaptığı bir istişâreden sonra verilen karar mûcibince, Kanije civarındaki Komar (Kiskomorn; tarihlerimizde Komaran) kalesi teslim suretiyle ve Kanije alay beyi Ömer Ağa vâsıtası ile alındı (14 temmûz). Kaplan Paşa ve Kırım askerinin hücûm ettiği Egerseg kalesi zaptolundu. Yine o civardaki Egervár ve Kemendvar palankaları da tahrip edilerek (*Cavâhir al-tavârîḫ*, var. 82 v. dd.), Raab nehri kenarına gelindi. 31 temmûzda iki ordu St. Gotthard köyü civarında, aralarında Raab nehri bulunmak suretiyle, karşı-karşıya gelmiş bulunuyorlardı. Köprülü-zâde, bir taraftan Avusturya elçisi ile sulh müzâkerelerine devam etmekle berâber, netice alınmadığı takdirde, nehri geçmek ve düşmana hücûm etmek kararını verdi. 1 ağustosta piyâdelerin geçmesine mahsus yapılan küçük bir köprüden bir kısım kuvvetler Bosna beylerbeyi İsmail Paşa, Kaplan Mustafa Paşa ve yeniçeri-ağası kumandasında Raab 'ın sol sâhiline geçirildikten ve bâzı toplar da tahşid edildikten sonra, sabahtan başlayan muhârebe, değişik safhalar arzederek, ikindiye kadar devam etti ve umûmiyetle Osmanlılar aleyhine neticelendi (tafsilât için bk. Mentecuculi, s. 416; J. v. Hammer, XI, 125 v.d.; Ahmed Muhtar, *Sen Gotar 'da Osmanlı ordusu*, İstanbul, 1326). O zamana kadar hareket serbestîsini elinde tutan osmanlı ordusu kat'î neticeli sayılmayan bu mağlûbiyetten sonra az-çok müdâfaa hâline geçti (*Cavâhir al-tavârîḫ*, var. 90 v.dd.). Mâmafih sadrâzam, muhârebeden bir gün evvel, Avusturya elçisi ile mutâbakata varılan ve şartları Viyana 'ya bildirilen Vaşvar (Eisenburg) muâhedesini akde muvaffak oldu (10 ağustos 1664) ki, 10 madde üzerine yapılan ve türk isteklerini büyük miktarda tatmin eden bu anlaşma, macar tarihçilerine göre, Avusturya 'nın macarlara karşı yeni bir ihânetinin delîlini teşkil etmekte idi ve muhârebe müttefik orduları tarafından kaybedildiği takdirde bile bundan daha ağır şartlı

bir muâhedinin yapılmasına imkân bulunmazdı (Szekfü, IV, 169; muâhede için bk. Baron de Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottoman* IX, 50 v.d.; *Târîḫ-i ğîlmânî*, s. 90 v.dd.; Râşid, I, 78 v. dd.; Silâhdar, I, 361). Bundan sonra Köprülü-zâde ordu ile bir müddet İstolni Belgrad ovasında kaldıktan sonra, düşmanın Uyvar kalesini muhâsara edeceğinin haber alınması üzerine, Budin — Estergom yolu ile gelip, bu kale civarında karargâhını kurdu. Ümerâ ile yeni bir istişâre yaparak, düşman üzerine yürümek veya Tatra muhâsarasına gitmek şıklarından birini müzâkere ettiği sırada, evvelce yapılan anlaşmanın tasdikli nüshası Viyana'dan geldiği için, Belgrad'a döndü. Akdedilen sulhun tatbikatına nezâret etmek üzere, bu kışı da orada geçirmesi münâsip görüldü ve ancak 15 temmûz 1665'te pâdişahın bulunduğu Edirne'ye avdet edildi. Sadrâzam bu sulh muâhedesi hukümlerine göre, eski Bostancılar oda-başısı Kara Mehmed Ağa (Paşa)'nın Viyana'ya büyük elçi olarak gönderilmesini te'min etti (bk. bir de mad. EVLİYA ÇELEBİ); Çanakkale boğazı istihkâmlarını pâdişah ile birlikte tetkik edip, İstanbul'a döndü. Yeni Nemçe elçisini Bahâî yalısında büyük bir merâsim ve debdebe içinde kabûl ederek, Avusturya ile dostluğa ehemmiyet verdiğini gösterdi. Bir kaç ay sonra (kanun I. 1665), bütün devlet büyüklerini topladığı bir istişâre meclisinde Girid meselesini ortaya atarak, senelerden beri bir çok zâyiâta sebep olan Kandiye kalesinin zaptını teklif etti ve bunun için lüzûmlu hazırlıkların görülmesi, mühimmat ile donanmanın tedârik ve tertibi kararlaştı. Bu kararı duyan ve 12 seneden beri Edirne'de mevkûf tutulan Venedik balyosu Ballarino anlaşma müzâkerelerine tekrar başlamak arzusunu izhâr etti ise de, sadrâzamın kendisine bildirdiği şartları kabûle yanaşmaması bu sefer hakkında bütün şüpheleri dağıttı, Girid'e gitmek ve kuvvet sevketmek için en yakın ve kolay yol olduğunda ittifak edilen Mora'da Benefşe (Monamvasia)'den hareket edilmek kararı ile, Köprülü-zâde mart 1666'da pâdişah ve ordu ile birlikte, İstanbul'dan Edirne'ye geldi. Rikâb-ı hümâyûn kaymakamlığını, evvelce olduğu gibi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya tevcih etti ve 14 mayısta da Edirne'den sefer için ayrıldı. Ordunun toplanmasını bekleyerek, bir kaç ayı Tesalya'da geçiren sadrâzam teşrin I. sonlarında Benefşe limanında donanmaya mülâkî oldu ve 3 teşrin II. 1666'da Hanya'ya çıktı. Kânûn I. ortalarında Hanya'dan hareket ile Kandiye karşısındaki Osmanlı karargâhında ilk teftişini yapan serdara ertesi ay 20 kadar gemiden mürekkep Mısır donanması ve nisan 1667 sonlarında Kaplan Mustafa Paşa kumandasındaki donanma takviye getirdi. Muhâsara ordusunun mevcûdu 70.000'e bâlig olmuş idi. 25 mayısta ordudaki bütün vezîrler, beylerbeyi ve emîrlerin iştirâki ile bir toplantı yapan Köprülü-zâde Kandiye kalesini Vire tabyası (St. André) tarafından muhâsara etmek, Domuz-Damı (Martinengo) ve Yahudi (Bethlehem) tabyaları tarafına da düşmanın muhtemel hücûmlarına karşı sipâhî, silâhdar ve bir kısım timarlıları yerleştirmek kararını aldı (*Cavâhir al-tavârîḫ*, var. 112; Sarı Mehmed Paşa, *Zubdat al-vaḳâyi'*, Es'ad Efendi kütüp, nr. 2382, var. 4 v. dd.; Râşid, I, 164 v.d.). Venedik baş-kumandanı Morosini hazîran sonlarında gelip, kalenin müdâfaasını bizzat ele aldıktan ve kendisine Papalık, Malta donanmalarından kuvvetler iltihâk ettikten, sadrâzam da sonradan gelen Sıvas beylerbeyi ile eski Budin beylerbeyi Hüseyin Paşa kumandasındaki birlikler ile müstahkem mevzîleri takviye eyledikten sonra, muhârebe şiddetlendi. Bütün yaz şiddetle devam ve değişik safhalar arzeden, bir aralık bir tabyaya türk bayrağının dikilmesine de muvaffak olunan muhâsara ameliyâtını, gâzîleri teşci etmek için, muhâsaranın başından beri siperlerde yerleşen Köprülü-zâde, teşrin II. 1667 ortalarında bütün kış mevsimi için, tâtil etti. Bu arada pâdişahtan aldığı hatt-ı hümâyûnlar ile teşvik gören serdar, Venedik mükâleme me'mûrlarını kabûl ediyor, gerek Venedik doju (bk. Râşid, s. 185), gerek Morosini ile sulh ve kalenin teslimi hususlarında muhârebelerde bulunuyor ve icâp eden yerde tertip ve tedbirlerini alıyordu. Şubat 1668 ortalarında Morosini, sadrâzama gönderdiği bir mektup ile, Venedik'e bir ulak gönderilmesinden mütevellit teahhüre mahal bırakmamak üzere, derhâl müzâkerelere girişilmesini teklif etti ise de, sadrâzam ancak, kendisi gibi, kale alıp vermeğe salâhiyetli ve mes'ûliyetli biri ile müzâkereye başlayabileceğini bildirdi (bk. *Cavâhir al-tavârîḫ*, Köprülü kütüp., Hâfız Ahmed Paşa, nr. 231; Râşid, I, 190 v. dd.). Venedik kumandanı Lorenzo Cornaro kumandasındaki bir düşman filosunun Çanak limanı (St. Pélage) ağzında, türk yardımcı kafilelerine mâni olmak için, beklediğini haber alan Köprülü-zâde deniz ümerâsından Memi-zâde Mehmed Paşa'yı bunların üzerine gönderdiği gibi, diğer taraftan da venediklilerin kaledeki topları çapında toplar döktürdü. İlk baharda kapudân-ı deryâ Kaplan Mustafa Paşa kışı İstanbul'da geçirdikten sonra, Fodella limanına girdi. Mısır'dan ve garp ocaklarından yardımcılar geldiği esnâda, papa Clement IX. da Venedik deniz kuvvetlerine Rospigliosi kumandasında ve pâdişahın sözde-kardeşi olarak ilân edilen dominiken râhibi Padre Ottmano'nun refâkatinde harp gemileri gönderiyordu. Sadrâzam 22 hazîran 1668'de tekrar metrislere girdi ve lâğım patlatmak ameliyesi daha büyük bir şiddetle yeniden başladı. Bu defaki hücûmlarda şimâl-i şarkîdeki Sabionera (Kızıl) tabyası da hedef ittihaz edilmiş idi. Bütün yaz aylarını işgâl eden muhâsara esnâsında iki tarafça da türlü harp hîlelerine mürâcaat ediliyordu (tafsilât için bk. *Cavâhir al-tavârîḫ*; Râşid, I, 208 v. dd.; J. v. Hammer, 214 v. dd.). Sadrâzamın ancak Kandiye'nin teslimi şartı ile anlaşma yapacağını anlayan venedikliler Tesalya Yenişehri'ne gelen pâdişah nezdine elçi gönderdiler; pâdişah da sadrâzama, eğer kaleyi zaptetmek mümkün ise, bunu elçiden isteyeceğini, aksi hâlde daha bir sene muhâsara devam ederse asker ve mühimmat yetiştirmek husûsundaki imkânsızlığı bildirdi. Bundan çok müteessir olan sadrâzam vaziyeti muhtelif vâsıtalar ile pâdişaha bildirdi ve bunun neticesi görüldü. 12 kânun I. (8 receb)'da askerî meclisi toplayan sadrâzam Kandiye'nin fethi bu kadar yakın görünürken, muhâsaradan vazgeçmenin doğru olmayacağı kanâatinin herkes tarafından izhârı üzerine, kışı metrislerde geçirmek ve kaptan paşayı, kışlamak için, Eğriboz'a göndermek üzere, lâzım gelen tertibâtı aldı (bk. Râşid, I, 218 v.dd.). Bu sırada çarpışmalar devam ediyor ve muhârebeye yardımcı fransız kuvvetleri de iştirâk ediyordu. Bu arada bir taraftan muhâsara ordusundaki bir kısım silâhdar ve serden-geçtilerin, isyân hareketi görülüyor, diğer taraftan da, Fransa, papalık ve Malta devletleri Kandiye müdâfilerine yardım gönderiyordu. Denizden ve karadan türk muhâsara hattına karşı umûmî bir taarruz yapılacağını öğrenen serdar, aldığı tedbirler ile bütün tehlikeleri önledi. Ağustos 1669 sonlarında Morosini ile fransız kumandanı Duc de Noailles arasında zuhûr eden ihtilâf üzerine, müttefikler donanmasının geri çağırılması venedikllileri güç bir durumda bıraktı. Venedikliler kalenin teslim edileceğini serdara bildirmek mecbûriyetinde kaldılar. İki tarafın murahhasları arasında altı gün devam eden görüşme neticesinde, 18 maddelik sulh ve teslim şartları kararlaştırıldı (5 eylûl 1669; tafsilât için bk. Râşid, I, 240 v.d.; *Muâhedât mecmuası*, II, 141 v.dd.; Noradounghian, *Recueil d'actes...*, I, 132 v. dd.). Üç hafta zarfında tahliye tamâm olunca, sadrâzam Kandiye kalesinin ve şehrin seksen anahtarını teslim aldı (27 eylûl). Kaleyi tâmir etmek ve Akdeniz adalarında yeniden tahrir yaptırmak üzere, Fâzıl Ahmed Paşa bu kışı da Girid'de geçirdi. Aynı zamanda, o sırada isyân hâlinde bulunan Maynotları, gönderdiği bir mektup ile teskin ve bekayâ vergilerini affetti (tafsilât için bk. *Cavâhir al-tavârîḫ*, var. 122 v.d.; Köprülü kütüp., Âsım Bey kitapları, 724 numaralı yazma, var. 231—236; Başbakanlık arşivi, tahrir defterleri; Evliyâ Çelebî, VIII, 498 v. dd.; Silâhdar I, 538). Fâzıl Ahmed Paşa hazîran 1670 nihâyetlerinde, Tekirdağı yolu ile, Edirne'ye gelmiş ve sancak-ı şerîfi pâdişaha teslim etmiştir. Fâzıl Ahmed Paşa, Fransa ile münâsebet husûsunda, babasının tâkip ettiği azimkâr siyâsete devam etmiş, fakat Avusturya ve Venedik harplerinde yardım meselesinden mütevellit gerginliği gidermek üzere gelen fransız sefirine nisbeten daha mülâyim davranmıştır (bk. Chardin, *Voyages...*, Paris, 1811, I, 38 v.dd.; J. v. Hammer, s. 159). Sadrâzam, fransız elçisi de la Haye-Vantelet'nin kapitülâsyonları yenilemek ve Kızıldeniz'den Hindistan'a ticâret yapmak hakkındaki teklifini tasvip ile karşılamadı. Müteferrika Süleyman Ağa'nın Paris'e elçi olarak gitmesini müteâkip, Fransa hukûmeti 1670'te İstanbul'a Marquis de Nointel'i gönderdi ki, bu sefir de, sadrâzam tarafından, lâkaydî ile karşılanmıştır (Edirne'de vukû bulan ilk mülâkatta, şubat 1671, sadrâzamın fransız elçisine verdiği pek meşhur cevaplar için bk. Chardin, s. 58 v.dd.; A. Vandal, s. 60; J. v. Hammer, XI, 235 v.dd.; Lavisse et Rambeaud, *Hist. génér.*, VI, 838).

Bir müddet sonra, sadrâzam elçiden müzâkerâta yarayacak tâlimât alıp-almadığını sormuş (eylûl 1671), Fransa hukûmetinin bir mektubunu hâmilen İstanbul'a gelen d'Arvieux'nün muvâsalatından (nisan 1672) sonra Edirne'de tekrar müzâkereler başlamış, bundan da netice çıkmamıştır. Muâhede ancak 15 safer 1084 (5 hazîran 1673)'te yapılabilmiştir (krş. Chardin, I, 63, 75 v. dd.; de Saint-Priest, *Mém. sur l'Ambassade de France...*, s. 88; Antoine Galland, *Hâtıralar*, trk. tre., s. 9 v.dd.; d'Arvieux, *Mémoires*, IV, 300 v.dd.; 374, 413). Köprülü-zâde, 1670'ten itibâren avusturyalılara isyân eden bir kısım macarların (tafsilât için bk. Szilagyi Sandor, *Magyar Nemzet Törtinete*, VII, 287; J. v. Hammer, XI, 243), Sarıkamış kazakları hetmanı olup, 1669'dan itibâren Osmanlı himâyesine girmiş bulunan Doroşenko'yu himâye için, Lehistan'a karşı sefer açılmasını münâsip gördü ve bu husûsta yanlış hareketi anlaşılan Kırım hanı Âdil Giray'ın azli ile yerine Selim Giray'ın tâyinini te'min etti. Mayıs 1672'de sefere çıkılacağı sırada, Lehistan kıralından gelen ve bu seferin sulha mugâyir olduğunu ileri süren mektuba Köprülü-zâde, rusların iddiasını çürüten bir cevap yazdı (Râşid, I, 261 v. dd.). Ordu da yürüyüşe baş-

ladı. Bu sırada Kırım kuvvetlerinin Doroşenko ile birlikte Zaporog kazaklarına karşı galebe çaldığı da duyuldu (29 temmûz 1672). Pâdişah tarafından Kameniçe kalesinin fethine me'mûr edilen Fâzıl Ahmed Paşa tarafından 9 günlük bir muhâsaradan sonra, 27 ağustosta bu kale (Nâbî, *Tarih-i Kameniçe*, Üniversite kütüp., TY 2418; Elhâc Ali, *Tarih-i Kameniçe*, Lala İsmail Efendi kütüp., nr. 308; Abdi Paşa, *Zubdat al-vaḳāyi'*, var. 12) ve bir az sonra da Bucaş palankası ele geçirildi ve burada lehliler ile bir muâhede akdedildi (18 eylûl). Filhakika Osmanlı ordusunun Lehistan'daki bu serî muvaffakiyeti ve Lemberg'in muhâsarası Leh kıralı Michel Wiesnowiski'yi sulha icbâr etmiş ve Osmanlı hukûmeti buna muvâfakat eylemiş idi (bk. Abdi Paşa, var. 15; Râşid, I, 284 v. dd.; Noradounghian, I, 52). Mâmafih Podolya ve Ukrayna'nın ellerinden çıkmasını, harâc vermek gibi ağır ve istiklâli haleldâr eden bir şartı mutazammın olan bu muâhede, başta J. Sobieski olmak üzere, lehlilere ağır geldi. Diyet meclisi, bu anlaşmayı tasdik etmediği gibi, harâcı göndermeyerek, teslimi lâzım gelen kaleleri de vermekte imtinâ gösterdi. Bunun üzerine, müteâkip senelerde de Lehistan'a karşı seferler yapıldı ki, Köprülü-zâde'nin bu harplerden ilk ikisine iştirâk ettiğini görüyoruz. Filhakika 1673 harekâtında, pâdişah da, ordu ile berâber, hudûda kadar gitmiş, Leh kıralına buradan bir nâme gönderilmiş, fakat Hotin kalesinin muhâsara edildiği öğrenilince, sadrâzam serdar nasbolunarak, o tarafa me'mûr edilmiş, pâdişah da Baba-Dağı kışlağına dönmüş idi. Daha sonra ise, Boğdan ve Eflâk beylerinin de lehliler tarafına geçmesi gibi hâdiseler sebebiyle, bu kale elden çıktı ve serdar da, mevsimin geçmesi dolayısı ile, orduyu kışlağa getirdi. Ertesi sene (1674) yapılan seferi de yine pâdişahın refâkatinde ve ordunun başında idâre eden Köprülü-zâde, Kırım hanı tarafından Hotin kalesinin geri alındığı haberi geldikten sonra, istikametini değiştirerek, kazak hetmanı Doroşenko'ya hücûm ve bâzı palankalarını zapteden ruslara karşı hareketle, Ukrayna'ya girdi. Kopniçe palankası tahrip ve Ladjin gibi bâzı kaleleri zaptedildi. Bu sırada (ağustos 1674), orduya gelmiş olan Leh elçisini kabûl eden sadrâzam, onun hukûmeti nâmına, Podolya ve Ukrayna memleketlerini sulhan istirdâda me'mûr olduğunu anlayınca, bu isteği hayret ile karşılayarak, onu bir mektup ile geri gönderdi. Bir müddet sonra da, sıhhati iyice bozulmuş olan sadrâzam, serhad işlerinin tanzimini lâzım gelenlere havâle ederek, Edirne'ye döndü (22 teşrin I.; bk. Râşid, I, 317 v.dd.). Mâmafih Leh seferleri, bundan sonra da Halep vâlisi vezîr Şişman İbrâhim Paşa (1675) ve onun vefatı ile, Şâm vâlisi vezîr Şeytan İbrahim Paşa (1676)'nın serdarlıkları altında, J. Sobieski kumandasındaki lehlilere karşı ve değişik safhalar ile devam etti. Son zamanlarda, sadrâzamın içkiye düşkünlük te'siri ile hastalığı artmış ve temmûz 1676 sonlarında, Ok-Meydanı'ndaki dîvâna riyâset edememiş idi. Pâdişah ordu ile 12 teşrin I.'de İstanbul'dan Edirne'ye hareket edince, çok hasta bulunan sadrâzam da arkasından yola çıktı ise de, Edirne'ye kadar gitmeğe tahammül edemedi ve yolda Ergene köprüsü civarında (Çorlu ile Karıştıran arasında) Kara-Biber çiftliğinde, 26 şâbân 1087 (3 teşrin II. 1676)'de, 41 yaşında vefat etti (Abdi Paşa, var. 161). Cenâzesi İstanbul'a getirilerek, babasının medfûn olduğu Çemberlitaş yakınındaki türbeye defnedildi. Ölümünün içkiye iptilâsı sebebiyle had bir derecedeki istiska hastalığından ileri geldiği bilinmektedir (Silâhdar, I, 659).

Fâzıl Ahmed Paşa, Sokullu Mehmed Paşa'dan sonra, sadârette en uzun zaman (15 sene) kalmış olan bir zâttır. Kendisi uzun boylu, dolgun vücutlu, iri gözlü, yuvarlak çehreli, muhâtabına hürmet ve itimat telkin eden, vakarlı bir zât olarak tasvir edilir. Babası hakkında o kadar sert hukûm ve mütâlealar yürüten Silâhdar Mehmed Ağa (I, 659), onu, âlim, fâzıl, halîm, âdil, doğru ve açık kalpli, akıllı, cömert bir vezîr olarak tasvir etmektedir. Bu meziyetler Avrupa tarihçileri tarafından da tasdik edilmektedir (krş. M. Brosch, *Geschichten aus dem Leben dreier Grosswesire*, Gotha, 1899; L. v. Ranke, *Die Osmanen...*, Leipzig, 1877, s. 76; David Ogg, *l'Europe du XVIIe siècle*, Paris, 1932, s. 505). Babasının, ölürken, kendisine ettiği üç vasiyeti (Anadolu'daki vakıfları unutmaması, Rumeli'de yarı kalmış han, câmi gibi hayrâtı ile, İstanbul'da Çemberlitaş'taki te'sislerini ikmâl etmesi, emektar adamlarından, o sırada Varad beylerbeyi bulunan Hüseyin Paşa'yı gözetmesi) yerine getiren Köprülü-zâde (*Cavâhir al-tavârîḫ*, var. 14), kendisi de ilme verdiği büyük kıymetin bir delîli olmak üzere, İstanbul'da Ayasofya civarında, İbşir Paşa zevcesi Ayşe Sultan'dan aldığı konağının yakınında bir kütüphâne kurarak (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1951, III, 438), bir çok kitaplar ile bunu zenginleştirmiş, vakfını talebeye tahsis ve burada bâzı ilimler tedrisini şart koşarak, tesbit etmiş idi ki, ölümünden iki sene sonra (1089 = 1678) tanzim edilen vakfiye hâlâ Köprülü kütüphânesindedir (Köprülü âilesine âit vakfiyeler, nr. 4; M. Gökman, *Kütüphânelerimizden notlar*, İstanbul, 1952, s. 52; Şayḫî, *Vaḳāyi' al-fużalâ'*, Üniversite kütüp., TY. 81, s. 691). Fâzıl Ahmed Paşa, müderrisliği ve daha sonraki zamanlarda sâhip olduğu son derecede kıymetli kitapları bu kütüphâneye devretmiştir. Diğer taraftan Kandiye'de te'sis ettiği bir câmi ile (Kandiye'de kendisine verilen arâzinin rebiülâhır 1081 tarihli mülknâme-i hümâyûn sûreti ve diğer hudutnâmeler için bk. Köprülü kütüp., aynı vakfiyeler dosyası) Uyvar'da ve Kameniçe'de ayrıca birer câmii, İzmir'de nâtamam kârgir bir hanı var idi ki, sonradan bu tamamlanmış, fazla kalan bin kese akçesi de iç hazîneye alınmış idi (Silâhdar, I, 659).

Fâzıl Ahmed Paşa ilim ve san'at adamlarının da hâmîsi idi. Mühürdarı ve bütün vesikaların kendisine tevdî edilerek yazılan *Cavâhir al-tavârîḫ* müellifi Hasan Ağa'dan (bunun 1680'de yapılmış latince tercümesi için bk. Viyana imparatorluk kütüp., *Annalium gemma, authore Hasanaga...* başlığı ile, krş. Antoine Galland, trk. trc. N. S. Örik, *Hâtıralar*, s. 197, not) başka, bilhassa Kandiye muhâsarası esnâsında yanından hiç ayrılmayan Mazâḳî, Nâbî, ikinci tezkireci ve *Tarih-i Uyvar* müellifi Zühdî, reisülküttâp Tâlib Ahmed Efendi, takdim ettiği bir kâside ile Köprülü-zâde'nin takdirini kazanan ve Cizye kitâbetine tâyin olunan şâir Fennî'yi bunlar arasında sayabiliriz. Bir çok eserleri ile ve ezcümle *Talḫîṣ al-bayân fî ḳavânîn āl-Oṣmân* adlı kanunnâmesi ile şöhret bulan İstanköylü Hezârfen Hüseyin Efendi de yine Fâzıl Ahmed Paşa'nın himâye ettiği ilim ve fikir adamlarından idi (krş. Safâî, *Tezkire*, Üniversite kütüp., TY. 3215, s. 189 v.d., 242 v.d.; Şayḫî, s. 680—786).

III. FÂZIL MUSTAFA PAŞA (1637—1691), Fâzıl Ahmed Paşa'nın küçük kardeşi olup, Osmanlı sadrâzamlarındandır. 1047'de Vezîr Köprü'de doğan bu zât, büyük kardeşi ile birlikte, medrese tahsiline başlamış ve ilmiye tarîkına girmiş ise de, bir tedris vazifesi aldığı bilinmemektedir. Bütün Kandiye muhârebeleri boyunca, annesi ile birlikte, Girid'de ve ölümü esnâsında da Fâzıl Ahmed Paşa'nın yanında bulunduğu ve sadâret mührünü pâdişaha götürdüğü düşünülür ise (bu sırada kendisine verilen bir zeâmet berâtı için bk. Başvekâlet arşivi, Ali Emirî tasnifi, Mehmed IV. devri, nr. 229), zamanını ekseriyâ büyük kardeşi ile birlikte, seferlerde geçirdiği tahmin olunabilir. 1 cemâziyelâhır 1091 (29 hazîran 1680)'de eniştesi sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa delâleti ile, yedinci vezîr oldu. Aynı senenin teşrin II. iptidâlarında, Vâlide Sultan, şehzâde Süleyman ve Ahmed ile Edirne'ye gittiği sırada, bunların muhâfazası hizmetinde bulundu. Ertesi sene, ruslar ile sulh akdedilip, pâdişah ordu ile İstanbul'a avdet ederken, Edirne'de kalan şehzâdelerin muhâfaza hizmetine, altıncı vezîr olarak, yine o tâyin edildi (rebiülevvel 1092 = mart 1681). Osmanlı — Avusturya harbi başladıktan sonra da, Fâzıl Mustafa Paşa, evvelâ Edirne kaymakamı ve dördüncü vezîr olarak, bir müddet aynı vazifede kaldı; daha sonra Niğbolu'nun ilhâkı ile Silistre eyâletine (Özü muhâfızlığı) tâyin ve Baba-Dağı'na serdar oldu. Ancak ikinci Viyana muhâsarası bozgununu müteâkip, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa azl ve idâm edilip, yerine Kara İbrahim Paşa geçince ve Leh kıralı J. Sobieski'nin Kameniçe ve Boğdan taraflarına tecavüz için, büyük hazırlıklarda bulunduğu dîvân-ı hümâyûna arzedilince, Köprülü-zâde, yerine daha kuvvetli bir serdar gönderilmesi düşünülerek, Özü muhâfızlığından alındı ve mutasarrıf olduğu hasları ile yine kubbe altı vezîrliğine dâvet olundu (mart 1684; Silâhdar, II, 127). Fâzıl Mustafa Paşa, mayıs ortalarında Edirne'ye gelip, dîvân-ı hümâyûnda üçüncü vezîrlik makamını işgâl etti ise de, çok geçmeden, her hâlde yeni sadrâzamın Köprülü âilesine karşı beslediği kinden müteessir olarak, tekaütlüğünü istedi. Bu sûretle vezâreti ref'edildi. Bir sene sonra, venedikliler ile harbin Mora'da şiddetlendiği sırada, Sakız muhâfızlığına gönderildi ve şubat 1686'da, vazifesi Boğaz-Hisarı (Seddülbahr) muhâfazasına tahvil olundu. Müttefiklere karşı harp şiddetlendiği ve dâhilde bir takım karışıklıklar çıktığı sırada, vaziyeti islâh için sadârete getirilen Siyâvuş Paşa (Köprülü'nün dâmâdı), ilk iş olarak, Fâzıl Mustafa Paşa'yı vezîr-i sânîlik makamına getirdi (30 zilkâde 1098 = 2 teşrin I. 1687). Fakat o, evvelce kendisine gadretmiş, sonra da güzel sözler ile gönlünü almış bulunan pâdişaha karşı iğbirârını muhâfaza etmiş ve ordu hal'i meselesini ortaya atınca, bu fikri benimseyip, derhâl faâliyete geçmiş ve 7 teşrin II. 1687'de, Ayasofya câmiinde büyük bir toplantı yapılarak, hal'i kararı yerine getirilmiştir. Bununla berâber ordu, cülûs bahşişi ve terakkî verilmesini men'ederek, zorbaları cezalandırmak istediği bahânesi ile, Fâzıl Mustafa Paşa'nın aleyhine döndü. Kendisi ilk önce pâdişahın şefâatı ile mevkiini muhâfaza edebildi ise de, askerin ısrârı karşısında Seddülbahr muhâfızlığına tâyin edildi ve İstanbul'dan uzaklaştırıldı (7 rebiülâhır 1099 = 10 şubat 1688; Silâhdar, II, 318 v.d.; *Zubdat al-vaḳāyi'*, nr. 2389, var. 87

v.d.; Râşid, II, 25). Az zaman sonra katli için ferman istenilen ve şeyhülislâmın muhâlefeti, pâdişahın da himâyesi ile kurtulan Köprülü-zâde 'nin Hanya, müteâkiben Kandiye, aynı senenin sonunda, ikinci defa olarak, Sakız muhâfızlığına tâyin edildiği görülüyor. Bu sırada harbin çok fenâ bir cereyân alması ve Avusturya ordusunun Belgrad 'ı zaptedip, Üsküp 'e kadar gelmesi üzerine, pâdişâhın 10 muharrem 1101 = 25 teşrin I. 1689 'da yaptırdığı bir toplantıda vaziyeti ancak Fâzıl Mustafa Paşa 'nın düzeltebileceği düşünüldü ve kendisi Edirne 'ye çağırılarak, sadârete tâyin edildi. Yeni sadrâzamın ilk icraâtı, kuvve-i mâneviyeyi yükseltmek ve gönül rızâsı ile askerî hizmete gelecekleri teşvik etmek üzere, bir beyannâme neşretmek, memleketin mâlî siyâsetini ve dolayısı ile reâyânın hâlini düzeltmek oldu. Son zamanlarda halka ağır bir yük olarak tahmil edilen ve bir çok suistimallere sebebiyet veren bir çok vergileri kaldırdı. Bilhassa resm-i hamr ve arak denilen içki üzerinden alınan mevzi'î vergi Rumeli 'deki hıristiyan tebeanın çok zarar görmesine ve ekseriyâ düşmanlar ile birleşmesine sebep olmuş idi (krş. *Zubdat al-vaḳāyi'*, var. 122). Diğer taraftan, ilk baharda yapılacak sefer hazırlıklarını görüşmek üzere topladığı devlet erkânı ve ordu ümerâsına vazifelerinin ciddiyet ve nezâketini hatırlatarak, fazîlet ve adâlet üzerine müesses bir cemiyet nizâmı kurmağa çalıştı. Bu arada asker toplamak, kendi aleyhinde bulunmaları muhtemel kimseleri değiştirmek gibi, faâliyetlerde bulundu. Bu sırada avusturyalıların müzâhereti ile kendini Komanova kıralı ilân eden eşkiyâ reisi Karpos 'u Kırım hanı Selim Giray mağlûp etmiş ve Novobrdo kalesini geri aldıktan sonra, Edirne 'ye gelmiş idi. Onun da iştirâk ettiği meşveret meclisi kararı ile, sadrâzam Macaristan seferine me'mûr edildi. Avusturya 'nın idâresinde siyâsî ve mezhebî hürriyetlerini kaybetmiş bulunan Erdel halkı, Thököly İmre 'nin kırallığa getirilmesi husûsunda, Osmanlı devletinden yardım istiyor ve bunu fransızlar da destekliyordu. Fâzıl Mustafa Paşa, Kırım hanının pek taraftar görünmemesine rağmen, Thököly 'ye kırallık berâtı ve diğer alâmetler gönderdiği gibi, bir mıkdar yardımcı askeri de sevketmiştir (bk. mad. ERDEL; Angyal David, *Thököly Imre*, Budapeşte, 1889, II, 212 v.dd.; Thaly Kalman, *Késmárki Thököly Imre és némely embereinek naplói és emlékezetes iratai „Monumenta Hungaria Historica"*, s. 128 ve tür. yer.). Fransız elçisinin mukaddes makamlar hakkındaki talebine muvâfakat gösteren sadrâzam (*Zubdat al-vaḳāyi'*, var. 77), onun Avusturya ile harbe devam edilmekle berâber, Lehistan ile sulh yapılması ve Guillaume d'Orange 'ın İngiltere kıralı olarak tanınmaması yolundaki taleplerini reddetti (Flassan 'a ve 21 kânûn II. 1690 tarihli rapora atfen J. v. Hammer, *ayn. esr.*, XII, 305; bk. bir de Ch. Schefer, *Mémoires historique sur l'Ambassade de France à Const.*, Paris, 1894, s. 90 v.dd.; de Saint-Priest, *Mémoires sur l'Ambassade de France en Turquie*, Paris, 1877, s. 242 v.d.). Fâzıl Mustafa Paşa, temmûz ortalarında Edirne 'den hareket ile düşman eline geçmiş bulunan Şehir-Köy (Pirot) 'ü muhâsaraya başladı. Avusturya kumandanı Schenkendorf 'u Dragoman 'da mağlûp ettikten sonra, bu kaleyi ve müteâkiben Musa-Paşa palankasını aldı ve avusturyalıların yardıma muvaffak olamadıkları Niş 'i, üç günlük muhâsaradan sonra, ele geçirdi. Mevsimin geçmiş olmasına ve ümerânın muhâlefetine rağmen, Belgrad üzerine yürüyen sadrâzam iki gün Semendere 'de tevakkuf ettikten sonra, 6 günlük muhâsaradan ve kalenin barut mahzeninde vukûa gelen bir infilâktan sonra, bu mühim serhad kalesini geri almağa muvaffak oldu (9 muharrem 1102 = 14 teşrin I. 1690; bk. Silâhdar, II, 501 v.dd.; *Zubdat al-vaḳāyi'*, var. 169, 171, 173; Râşid, II, 131). Müteâkiben Yeni-Palanka, Büğür-Delen, Tuna içindeki ada fetih ve Özsek (Essek) muhâsara edildikten, Belgrad kalesinin tâmiri ve mühimmâtının ikmâli de tamamlandıktan sonra, İstanbul 'a döndü. Fâzıl Mustafa Paşa, avdet esnâsında, orduda bulunan reâyâ esirlerini, ihtiyaclarını mîrîden gördürmek suretiyle, sâkin oldukları yerlere kadar gönderttiği gibi, Niş ile Belgrad arasındaki ahâliden düşmanın Tuna ötesine naklettiği ve bilâhare aman dileyerek, köylerine dönmek isteyenlere, kimsenin rencîde etmemesi için, yanlarına çavuşlar katarak, eşyâ ve hayvanları ile eski mülklerini geri vermek ve zirâate muktedir olmayanlarına da yine mirîden tohumluk buğday ve öküz verdirmek suretiyle, halkı memnûn etti. Diğer taraftan, Erdel 'de, başlangıçta elde edilen başarılar devam etmedi. Avusturya kumandanları bu memleketi ele geçirmeğe muvaffak oldular [bk. mad. ERDEL]. O kışı, Mısır 'da türeyen mağribli İbn Vānî isimdeki şakîyi te'dip ve Kıbrıs 'ta çıkan fesad hareketini halletmek (*Zubdat al-vaḳāyi'*, var. 182) ve daha buna benzer iç meseleler ile ve yeniçeri ocağında, istabl-ı âmirede ve hassa kilerinde tensikat yapmak gibi işler ile geçiren Fâzıl Mustafa Paşa, Selim Giray 'ın hanlıktan affedilmesini istemesi üzerine, büyük bir kadîrşinaslık göstererek, ne zaman isterse, hanlık tahtına dönebileceği ve her kimi dilerse, makbûlü olacağı cevabını verdi ve yerine amcazâdesi Saâdet Giray han tâyin edildi. Yeniden sefer hazırlıkları yapılırken, Fâzıl Mustafa Paşa o sene bütün cephelerin ihtiyâcını tedârik etmek üzere, İstanbul 'da kalmak ve Macaristan 'a başka bir serdar göndermek teklifinde bulundu. Fakat bu seferin de kendi kumandasında olması uygun görüldüğünden, sadrâzam mayıs 1691 'de ordu ile İstanbul 'dan ayrılmıştır. Bu sırada pâdişahın hastalığı artmış ve sadrâzam Mehmed IV. 'in tekrar iclâsı ihtimâlini önlemek için, lâzım gelen tedbirleri alarak, hasta pâdişahı, Mehmed IV. ile oğullarını ve şehzâde Ahmed 'i Edirne 'ye naklettirmiştir.

Fâzıl Mustafa Paşa Edirne 'den ayrılırken, pâdişaha bir hâl olursa, şehzâde Ahmed 'in iclâsını tenbih etmiş, az zaman sonra Süleyman II. ölünce, Ahmed II. hâdisesiz olarak, tahta çıkmış ve yeni pâdişah kendisini sadârette ipka eylemiştir. Sadrâzamın sefer hareketine devam ettiği bu sıralarda Avusturya ordusu Varadin ile Semlin arasında idi. Belgrad 'a gelen ve maiyeti erkânının muhâlefetine ve Kırım ordusu ile eyâlet askerinin henüz gelmemiş bulunmasına rağmen, orduyu Sava nehrinden karşıya geçiren Fâzıl Mustafa Paşa ric'at hâlinde bulunan Avusturya ordusunu tâkip etti ve ihtiyatsız bir hareketle Slankamen palankası önünde yer aldı. Düşman baş-kumandanı, Osmanlı ordusunda Kırım kuvvetlerinin bulunmadığını ve Varadin yolunun da kapanmak üzere olduğunu anlayınca, iki kuvvet arasında kalmamak için, taarruza geçti (20 ağustos 1691). İkindi zamanı düşmanın hücûmu ile başlayan muhârebede Anadolu beylerbeyi vezîr Kemankeş Ahmed Paşa 'nın kumanda ettiği sağ kolda türkmen süvârilerinin düşman ateşinden ürkerek, firâr etmeleri ve bu cenâhtaki sipah ocağı kuvvetlerinin de, yardım edemeyerek, kaçmaları ve böylece bu taraftan düşmanın ordu içine girmek tehlikesinin belirmesi üzerine, Fâzıl Mustafa Paşa elinde kılıç ileri atıldı ve düşman alaylarına umûmî hücûm emretti ki, gerek her taraftan yapılan bu şiddetli hücûmun, gerek sağ kolun uğradığı bozgunluğu ve silâhdar kolunun da kahramanca savaştığını gören Karaman beylerbeyi vezîr İsmail Paşa 'nın kapusu ve eyâleti askeri ile ortaya atılmasının te'siri görüldü; iki kat düşman piyâde ve süvârisi perişan edilmek ve büyük bir zâyiâta uğratılmak üzere iken, düşman tarafından atılan bir kurşun ile serdar alnından vuruldu ve şehid düştü. Serdârın şahâdetinin kethüdâsı tarafından gizlenmeyerek, açığa vurulması birden-bire vaziyeti osmanlı ordusu aleyhine çevirdi ve Slankamen meydan muhârebesi bu suretle kaybedildi. Fâzıl Mustafa Paşa 'nın cesedi, bütün aramalara rağmen, bulunamadı. Düşmanın da ehemmiyetli kayıplara uğradığı bu savaş, Osmanlı—Avusturya harplerinin mühim bir merhalesi oldu ve devlet ise, işleri sâlim bir istikamete yöneltmek üzere bulunan muktedir bir vezîrini kaybetti (tafsilât için bk. Silâhdar, II, 583 v. dd.; *Zubdat al-vaḳāyi'*, var. 184 v. dd.; Râşid, II, 161 v. dd.; J. v. Hammer, XII, 319 v.dd.).

Fâzıl Mustafa Paşa, iki seneden az bir müddet iktidarda kalmış olmasına rağmen, devletin hakikî ihtiyaclarını anlayan ve esaslı islâhat hareketlerini tatbik edebilecek kabiliyet gösteren bir sadrâzam idi. Kuvvetli bir müslüman olduğu ve şeri'at hukümlerinin tamâmiyle mer'î kalmasını istediği hâlde, hıristiyan reâyâyı memnûn etmek ve onların cizye ve mükellefiyet işlerini düzeltmek suretiyle, düşman emellerine sed çekmeği düşünecek derecede siyâsî bir anlayış gösterdi. Vezîr-i âzamlık makamının istiklâlini te'min etmek üzere, kubbealtı vezîrlerinin adedini ve nufûzlarını hududlandırmak yolunu tuttu. Devlet ricâlini bayramlarda pâdişaha vermeleri mûtad olan ve iyiye tesmiye edilen hediyeleri vermek külfetinden kurtardı. Ancak İstanbul 'da ihtiyac maddelerine narh koymak cihetine gitmedi ve şer'iat hukümleri içinde narh usûlü bulunmadığını, alışverişin tarafeynin rızâsı üzerine olması lâzım geldiğini ileri sürerek, bu yolda bir karar almaktan çekindi ki, bunun neticesi de onun zamanında ihtikârın epeyce artmasını mûcip olmuştur. Diğer taraftan, taşrada âyân ve mütegallibenin istibdadlarına meydan vermemek, kadılar ile nâiplerin hukümlerini, muhâkemelerini murâkabe ederek, sûistimâle mâni olmak, âyân ve halk arasında âhengi te'min etmek mülâhazası ile ve divân-ı hümâyûnun bir eşi olarak, her beldede bir meclis-i âyân açtırdı. Tarihlerimiz onu, âlim, müteşerri', kâmil, âlîcenap, vakur, fasih ve âdil olarak, tusvîr etmekte müttefiktirler. Adâlet ve merhametine misâl olmak üzere, kaymakamlığı esnâsında idamları kendisine havâle edilen kimseleri, pâdişah nezdinde tavassut ve ricâda bulunarak, nefyettirmesi gösterilebilir. Hadîs ve lugat ilimlerinde kuvvetli olduğu bilinmektedir. Oğulları Nûman, Abdullah ve Es'ad Paşa 'lardır (Silâhdar, II, 286, 587 v. dd.; *Zubdat al-vaḳāyi'*, var. 187 v. dd.; Râşid, I, 530; II, 115, 148 v.d.; J. v. Hammer, XII, 307; Saint-Priest, *Mém. sur l'Ambassade de France...*, s. 242 v.d.; Şayḫî, *Vaḳāyi' al-fużalā*, II, 3216 v.d.; *Amasya tarihi*, IV, 212).

IV. AMCA-ZÂDE (YEĞEN) HÜSEYİN PAŞA. [Bk. HÜSEYİN PAŞA, AMCA-ZÂDE].

V. NÜMAN PAŞA (1670? — 1719), Fâzıl Mustafa Paşa 'nın büyük oğlu olup, os-

manlı sadrâzamlarındandır. İstanbul 'da doğan, Demir-Kapılı Fâzıl Süleyman ve Kayserili Hâfız el-Seyyid Ahmed Efendi 'ler gibi ulemâdan ders gören bu zât, babasının şehâdetinden sonra, Köprülü evkafının mütevellîsi oldu. Mustafa II., 1696 seferine çıkarken, zengin vakıflara mütevellî olanlar gibi, Nûman Bey 'in de 150 nefer piyâde ile sefere iştirâkini ferman etmiş idi. Amca-zâde Hüseyin Paşa 'nın sadâretinde def'aten altıncı vezir ve aynı zamanda pâdişahın bir kızına nâmzed oldu (Silâhdar zeyli, var. 439). Daha sonra Erzurum beylerbeyiliğine, teşrin I, 1702 (cemâziyelevvel 1114) 'de Anadolu eyâletine tâyin edildi. 1703 senesi ilk baharında padişhın kızı Ayşe Sultan ile yapılması kararlaştırılan düğün, Edirne vak'asının zuhûru dolayısı ile, gecikti (bk. mad. FEYZULLLAH EFENDİ). Köprülü-zâde, vak'ayı müteâkip, kânun II. 1703 'te Eğriboz muhâfızlığına gönderildi. Ertesi senenin (1704) hazîranında Nûman Paşa 'yı Girid adasının hâs, timar ve zeâmetlerinin tahririni de yaptırmak üzere, Kandiye 'de muhâfız olarak görüyoruz (Raşid, III, 137). Bu zâtın vazifesi 10 şubat 1706 (26 şevvâl 1117) 'da Boğaz-Hisar muhâfızlığına nakledilmiş, fakat kendisi burada çok bırakılmayarak, eski yerine iâde olunmuştur. Nûman Paşa ile Ayşe Sultan 'ın nikâh ve düğün merâsimleri nisan 1708 'de yapılmıştır. Nûman Paşa Eğriboz 'a gönderilmiş ve dört ay sonra İstanbul 'a çağırılmıştır. Köprülü-zâde bir müddet sonra, evvelâ Bosna beylerbeyiliğine, sonra Belgrad muhâfızlığına 3 zilkâde 1121 (4 kânûn II. 1710) de tâyin edilmiş ve ancak mart 1710 'da Ayşe Sultan ile fiilen evlenebilmiştir Azli tekarrür eden sadrâzam Çorlulu Ali Paşa, Nûman Paşa 'nın, kendi yerine getirilmek üzere, zifaf vesilesi ile İstanbul 'a çağırıldığını hissedince, onu Eğriboz 'a göndermek istedi; fakat Ahmed III. ruslara karşı yumuşak davrandığını bildiği Ali Paşa 'nın yerine, daha azimkâr olan ve müteci İsveç kralı Karl XII. meselesini münâsip bir şekilde halledeceği memûl bulunan Nûman Paşa 'yı sadârete geçirdi (16 hazîran 1710) (bk. mad. ALİ PAŞA, ÇORLULU; Akdes Nimet Kurat, *İsveç kıralı Karl XII. 'ın Türkiye 'de kalışı ve bu sıralarda Osmanlı imparatorluğu*, İstanbul, 1943, s. 227, 229). Sadâreti umûmî bir hoşnutluk ile karşılanan Nûman Paşa, ilk iş olarak, İsveç kralının mümessili Stanislas Poniatowski ile görüştü. Onun rus emelleri hakkında yaptığı açıklamalara ilâveten, fransız sefiri De Ferriol 'ün rusya aleyhinde sarfettiği gayret, Karl XII. 'ın dâvasına müsâit bir hava husûle getirdi. Bâbıâlînin Balkan ve Mora meselelerini arka plâna atarak, Karadeniz ve Kırım 'ın emniyeti ile Lehistan meselesini ele alması lehinde kuvvetli bir cereyan belirdi. Fakat Köprülüzâde 'nin bu mevzûda bu cereyâna muvâzî bir karar alamadığı görüldü. Bir az da rus elçisi Tolstoy 'un sistemli ve ısrarlı çalışmasının te'siri ile, Nûman Paşa, Rusya ile akdolunan muâhedeye bağlı kalmak isteyerek, Bender 'deki hey'ete, ilk baharda İsveç kıralının büyük bir ordu ile Lehistan içinden memleketine gönderilmesinin kararlaştırıldığını bildirmekle iktifâ etti (bk. Râşid, III, 327; Ahmed Refik, *Memâlik-i osmâniyede Demirbaş Şarl*, İstanbul, 1332, s. 30 v.d.; A. N. Kurat, *agn. esr.*, s. 232 v. dd.; ayn. mll. *XVIII. yüz yıl başı Avrupa umûmî harbinde Türkiye 'nin tarafsızlığı, Belleten*, nr, 26, s. 268 v. dd.; Schefer, *Mémoire historique sur l'Ambassade* ..., s. 120 v.d.).

Bu meselede pâdişahın arzusuna göre hareket edememesi ve Çorlulu Ali Paşa ile reisülküttâp Abdülkerim ve şeyhülislâm Paşmakçı-zâde Ali Efendi 'lerin ifsâdâtta bulunmaları yüzünden, Köprülü-zâde azledilerek (21 cemâziyelâhır 1122 = 17 ağustos 1710), Eğriboz muhâfızlığına tâyin olundu (Silâhdar zeyli, var. 571; Nûman Paşa 'nın sadârete neden tâyin edildiği hakkında bk. Râşid, *Tarih*, III, 331; sadâretten çekilmek istediği hakkında bk. Behcetî, var. 200). Bundan sonra, ölümüne kadar, 9 sene mütemâdiyen impatorluğun muhtelif bölgelerinde idârî ve askerî vazifelerde bulundu; aynı senenin sonlarında Hanya (şevvâl 1122) ve 1711 senesi sonlarında Kandiye (zilkâde 1123) muhâfızı oldu (Silâhdar zeyli, var. 575, 582). 8 teşrin II. 1713 (19 şevvâl 1125) 'te kendisine arpalık olarak Yanya sancağı (*ayn. esr.*, var. 602), ertesi sene Karadağ cânibi ser-askerliği ile Bosna eyâleti verildi. Burada iken, Hersek mutasarrıfı Ebû Bekir Paşa ve İskenderiye (İşkodra) mutasarrıfı kuvvetleri ile, venedikliler den yardım gören Karadağ âsîleri üzerine hareket etti ve onları sığındıkları yerlerde te'dip ve tenkîl ederek, kurtulabilenleri Venedik 'e iltticâya mecbûr bıraktı (teşrin I. 1714; Râşid, IV, 22 v.d.; bu mesele hakkında gönderilen emirnâme için bk. Başvekâlet arşivi, İbnülemin, dâhiliye, nr. 2411).

Buradaki muvaffakiyetini müteâkip, vazifesi o sırada vaziyeti nezâket kesbeden Belgrad muhâfızlığına (kânun II. 1715) naklolundu (Silâhdar zeyli, var. 612). Mâmafih selefi, Halil Paşa zamanında olduğu gibi, kendi idâresinde de bu serhad kalesinde nizamsızlıklar, yerli neferlerden ve kapı-kulu halkından firarlar artmış idi. Bu sebeple 16 nisan 1715 'te azledilerek, vazifesi İçel (Silifke) ve Menteşe sancakları mutasarrıflığına tahvil ve Anadolu 'dakî vezîr ve beylerbeyilerin seferde bulunmalarından istifâde eden haydutların harekâtını tâkip etmek işi ona tevdî olundu (Râşid, IV, 237, 240 v.d.). Eylûl 1716 (şevvâl 1128) 'da Kıbrıs beylerbeyi ve muhâfızı oldu (Silâhdar zeyli, var. 630). Üç ay sonra tekrar Bosna 'ya gönderildi. Avusturya ile muhârebe devam ettiği ve Belgrad 'ın da kaybedildiği bu esnâda, Nûman Paşa, Bosna 'ya hücûm eden düşmanı mağlûp ederek, İzvornik muhâsarasını ref'e mecbûr etti (teşrin I. 1717). Pasarofça muâhedesi akdedilinceye kadar, bu vazifede ve avusturyalıların bundan sonra da tecâvüzlerini karşılamak zorunda kalan (Râşid, IV, 383; Silâhdar zeyli, var. 643; ramazan ortaları 1130 tarihinde gönderilen emirnâme sureti için bk. Başvekâlet arşivi, İbnülemin, dâhiliye, nr. 2436) Köprülü-zâde, ağustos 1718 'de arzusu ile ve dördüncü defa olarak, Kandiye vâliliğine tâyin edildi (Silâhdar zeyli, var. 646). Bosna 'daki zaferlerinden dolayı, pâdişah kendisine murassâ bir kılıç ve samur kürk gönderdiği vakit, bunları getiren kapıcılardan Dâye-zâde Mustafa Ağa vâsıtası ile, Girid eyâletine tâlip olmuş ve arzusu derhâl yerine getirilmiş (Behcetî, var. 201); fakat adaya gelir-gelmez hastalanarak, 16 rebiülevvel 1131 (6 şubat 1719) 'de Kandiye 'de vefat etmiş ve Fâzıl Ahmed Paşa 'nın kendi nâmına te'sis ettiği câmii yanında defnolunmuştur. Cenâzesinde 10 000 kişi „merhûmu rütbe-i velâyetle biliriz" demişlerdir (bk. Behcetî, s. 201; Râşid, V, 127; Silâhdar zeyli, var. 647).

Nûman Paşa dürüst, vakur, riyâ bilmez, doğruluktan ve şeriatten ayrılmaz bir zât idi. De Ferriol (s. 120) onun sadrâzamlıktan ziyâde şeyhülislâmlığa yakıştığını yazmaktadır. Silâhdar İbrahim Ağa 'nın naklettiğine göre, Ahmed III. Nûman Paşa 'nın geldiğini haber alınca dizlerindeki ipek yorganı bir şal yorgan ile değiştirir, onun hazır olduğu bir meclisde „âdâb ve vekar üzere" otururdu. Vâlilikte bulunduğu yerlerde, düşmanlar kendisinden Hoca Paşa diye bahsederlerdi. Memûriyetine âit haslardan hiç bir şey almaz, bütün masraflarını münhasıran babasından intikal eden mülklerinin geliri ile karşılardı (Behcetî, var. 200). Kendisinden bir sene sonra vezîr ve şeyhülislâm Feyzullah Efendi 'ye dâmad olan Abdullah Paşa ile 1718 'de aynı rütbeyi elde eden ve zamanının değerli bir şâiri olan Es'ad Paşa Nûman Paşa 'nın küçük kardeşleri idi. Kendi evlâtları, Köprülü kütüphânesinde bir takım kitapları bulunan, Hâfız (Hacı) Ahmed Paşa ile Abdurrahman Paşa 'dır.

Oğullarından Hâfız Ahmed Paşa, gerek vezâret rütbesi ile tevkiîlikte, Kandiye, Selânik, Bosna, Eğriboz, Halep ve Mısır vâililiklerinde bulunarak, XVIII. asır siyâsî tarihimizde, gerek ilim ve şiir erbâbını himâye ile ecdâdının topladığı kitaplara yenilerini ilâve ederek, kültür hayatımızda ehemmiyetli bir simâ olmuştur (ölm. 1183=1769). Bu âile müteakip asırlarda memleket için kıymetli uzuvlar yetiştirmiştir. Ezcümle beylikçilik, âmedcilik ve sadâret müsteşarlığında bulunduktan sonra, meclis-i vâlâ âzâlığına tâyin edilmiş bulunan İsmail Afif Bey (ölm. 1288 = 1872) ile bunun oğlu Bükreş sefiri Ahmed Ziya Bey ve torunu Fâiz Bey 'i bu meyânda zikredebiliriz. Köprülülerin hayatta bulunan en mühim uzvu, İsmail Fâiz Bey 'in oğlu olup, meşrûtiyet devrinden beri türk ilim ve irfânına sayısız hizmetlerde bulunan, dârülfünun ve üniversitelerimizdeki kıymetli mesâîsi, pek çok te'lifâtı ve yetiştirdiği talebeleri ile bugünkü türk cemiyetinde müstesnâ bir yer işgâl ve hâlâ uhdesinde hâriciye vekilliği bulunan M. Fuad Köprülü 'dür (bk. *Fuad Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953; *Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar* (nşr. TTK ve TDK, Ankara, 1950).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. vesikalar: Topkapısarayı arşivi; Erdel 'de üç millet âyânı tarafından Rakoczy 'ye ahidnâme gönderilmesi husûsunda Mehmed IV. 'e arz ve mahzarlar, E. 5809, 6462; Köprülü Mehmed Paşa 'nın Girid 'e gönderilmesi husûsunda tarihsiz bir vesika, E. 5948; Köprülü Mehmed Paşa 'nın pâdişaha donanmanın Akdeniz 'e hareketi hakkında telhisi (1068 = 1658), E. 5034; Köprülü Mehmed Paşa 'dan Vâlide Turhan Sultan 'a donanma hazılığına dâir telhis, E. 12303; Fâzıl Mustafa Paşa 'nın İsmail Ağa 'ya mektubu (1098 = 1687), E. 11886; Nûman Paşa 'nın sadâreti esnâsındaki masraf defteri (1122 = 1710), D. 3188; Köprülü evkafına âit evrak, E. 7442; Başvekâlet arşivi, Mühimme defteri, nr. 92 (1067), defter numarası 93 (1069), defter numarası 94 (1073), hüküm numaraları 6, 90, 78, 52, 103, 33, 34, 104, 106, 107, 109, 127, 130, 216, 121, 128, 200, 377, defter numarası 95, hüküm numarası 82, 165; İbnülemin, dâhiliye, nr. 1812, 1867 (Kaplan Mustafa Paşa dâiresi masraf defteri); İbnülemin, hâriciye, nr. 50, 52, 82, 87—89; İbnülemin, evkaf, nr. 2542, 2692, 2749, 2820, 3709, 3783, 4179, 4736, 4774, 721, 1263, 2103, 2391; İbnülemin, nâfia, nr. 17—23; Ali Emîrî, Mehmed IV. devri, nr. 229, 280, 284, 622, 624, 752, 775, 1053, 1078, 2086. Yazmalar: Köprülü kütüp., Hâfız Ahmed Paşa, nr. 360, var. 18, 27 v.d.; Köprülü kütüp., Hâfız Ahmed Paşa, nr. 354, var. 27—28; Köprülü Kütüp, Âsım Bey, nr. 713, 724, var. 173, 177 ve

tür. yer., Âsım Bey, nr. 285; Vecihî, *Tarih*, Köprülü kütüp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 225); Abdî Paşa, *Vekayi-nâme* (Hâlet Efendi, nr. 615, Bagdad köşkü, nr. 217); Elhâc Ali, *Tarih-i Kameniçe* (Murad Molla kütüp., Lala İsmail, nr. 308); Osman Zâidî *Tarih-i Fâzıl Ahmed Paşa* (Hamidiye kütüp., nr. 909); *Tarih-i Uyvar*, Üniversite kütüp., Hâlis Efendi, nr. 2230; Ömer Efendi, *Fethiye-i Uyvar* (*Osmanlı müelliflleri*, III, 116); Ahmed Sipâhîzâde, *Vekayi-i gazavât-ı Seydi Ahmed Paşa* (Babinger, *GOW*, s. 216). Basmalar: S. P. Rycaut, *Histoire de l'Etat présent de l'Empire Ottoman* (Cologne, 1676), I—II; ayn. mll., *Histoire des trois derniers Empereurs des Turcs* (1623—1677), Paris, 1683, I—III; Andrea Valiero, *Historia della guerra di Candia* (Venise, 1679); G. Brasoni, *Historia del' ultima guerra trà veneziani e Turchi* (Venise, 1673), I; *Histoire des Grands Vijirs* (Paris, 1676); Baroggi-Berchet, *Relazione delli stati Europei*, I—II; J. Covel, *Early Voyages in the Levant* (London, 1893); C. Magni, *Quanto cli più curioso, e vago ha potuto racorre...* (Parma, 1679); Antonio Gerepoldi, *Bilancia historica-Politica dell'impero Ottomano* (Venise, 1686); *Török-Magyarkori Történelmi Emlékek*, IX, 540; VI, 169, 190; VII, 155 v.d.; Karoly Árpád, *Tököli a legujalıb világitásban* (*Nékány Történelmi emlékek*, Budapest, 1930, 456—481); M. d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman* (Paris, 1788), II; Osmanzâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1271); Mehmed İzzet, *Harita-i kapudan-ı deryâ* (İstanbul, 1249); Demetrius Kantemir (*GOR*, Hamburg, 1745); N. Iorga, *Histoire Roumains* (Bucarest, 1940), VI; Ahmed Refik, *Köprülüler* (İstanbul, 1331), I—II; ayn. mll., *Felâket seneleri* (İstabul, 1332); Atâ, *Tarih*, II. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

KÖR-OĞLU. Bir halk hikâyesi kahramanı, XVI. asırda yaşamış bir celâlî eşkiyâsı ve bir halk şâiri.

1. Kör-Oğlu hikâyeleri, Anadolu'da İran ve Kafkasya Azerbaycanları'nda ve bâzı şark-türk zümreleri arasında, ayrıca tâcikler, ermeniler, gürcüler ve kürtlerin hikâyelerinde (manzûm kısımları türkçe söylenir), sözlü olarak yayılmış, bir çok yerlerde yazı ile tesbit edilmiş ve basılmıştır (bk. Pertev Nâilî Boratav, *Köroğlu destanı*, İstanbul, 1931; ayn. mll., *Halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği*, Ankara, 1946; türkmen rivâyetleri ile basma özbek-türkmen nüshasına benzerlikler gösteren bir kazak rivâyeti için bk. E. G. Brown, *Muh. Mss.*, Cambridge, 1900, s. 332, Add. nr. 3480.

Kör-Oğlu hikâyeleri, „türkülü büyük halk hikâyeleri" diye adlandırılan çeşidin şekil ve üslûp husûsiyetlerini gösterir; vak'alar ile konuşmaların büyük bir kısmı nesir ile, bâzı tek veya ikili, bâzı hâllerde üç veya daha çok kişiler (msl. Maraş rivâyetinde 8 kişi, bk. Boratav, *Köroğlu destanı*, s. 206) arasındaki konuşmalar, vak'anın akışına göre, ifâdenin gerektirdiği yerlerde ve hikâyeci onlara uygun türküler buldukça, nazım ve beste ile ve çok defa saz çalınarak, söylenir. Kör-oğlu kendisi, başka vasıfları yanında, türkülü halk hikâyelerinin başlıca tipi olan „âşık saz şâiri" vasfını taşır. Şarkî Anadolu rivâyeti onun şâirliği üzerinde ayrıca durmuştur: Rivâyete göre, o Bingöl'lerden çıkıp, Şat (veya Aras) nehrinin suları ile sürüklenip gelen üç köpüğü içince, şâirlik kudretini kazanmıştır (Boratav, *Halk hikâyeleri*, s. 200, 250 v. d.; ayn. mll., *İzahlı halk şiiri antolojisi*, 1943, s. 215). Koza Kör-Oğlu kollarından bir kaçında, ikinci derecedeki şahıslardan olmak üzere, kahramanlara aracılık ve elçilik eden, onların meclislerini şenlendiren ve çok defa hikâyeye mizâhî bir ifâde kazandıran bir âşık tipi, çeşitli adlar ile (Âşık Cünûn, Âşık Aydın v.b.) yer almıştır; bu tipe, başlıca kahramanın arkadaşı veya akıl hocası rolünde, başka halk hikâyelerinde de rastlanır (bk. Boratav, *Körcğlu destanı*, s. 78—88).

Diğer taraftan, Kör-Oğlu hikâyelerinin bâzılarında masal motiflerine tesâdüf edilir. Msl. Koca-Bey kolu, „Hezârân-Bülbül" adlı masalın (krş. Eberhard-Boratav, *Typen türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden, 1953, nr. 206) ve Silistre kolunun Kır-At'ın çalınması vâkıası ise, „Âhiretten selâm" adlı masalın (krş. *ayn. esr.*, nr. 331, III ve nr. 339) değişik şekilleridir. Silistre kolunda, Kör-Oğlu'nun karşısına çıkarılan kahraman, türk masallarının çok sevilen meşhûr tipi Kel-Oğlan'dır; o Azerbaycan ve Tobol rivâyetlerinde Keçel Hamza adını alır (daha etraflı karşılaştırmalar için bk. Boratav, *Halk hikâyeleri...*, s. 71—80).

Kör-Oğlu'nun kendisinin ve kır atının (bâzı rivâyetlerde iki atının) zuhûrunu anlatan ilk kolda, öteki kollarda da, gerek kahraman ile atının, gerek adamlarından bir çoğunun fevkalâde vasıflarını belirten bâzı anlatma parçaları ile türkülerde, nihâyet, Kör-Oğlu ile kır-At'ın dünya sahnesinden çekilmelerini ve Çamlıbel'in dağılışını izah eden son-kolda bir çok mitoloji unsurlarına rastlarız. Bunlardan başka, Kör-Oğlu hikâyelerine destan damgasını vuran iki ana unsur gösterilebilir; birincisi babası (veya yakınları) büyük bir zulme, haksızlığa uğradığı için baş kaldıran, dağları mesken edinen, kendisi gibi haksızlığa uğrayanları veya türlü sebepler ile kanun-dışı olanları yahut yiğitliğine hayran olarak, ona katılmak isteyenleri etrafına toplayan, halkın sevdiği ve tuttuğu bir haydudun zamanın hâkimleri ile büyük bezirgânlara ve şehirlilere karşı giriştiği savaş. Kör-Oğlu hikâyeleri bu cephesi ile, XVI.—XVII. asırlar Anadolusu'ndaki celâlî hareketlerini, İran ve bugünkü Türkmenistan bölgelerinde ise, yine aynı asırlarda ve daha sonraki çağlarda, devlet otoritesine durmadan baş-kaldırmış, huzûrsuzluk unsuru olmuş, çok defa da kendi aralarında boğuşmuş göçebe türkmen aşîretlerinin devamlı savaş ve çapuculuklarını ifâde eder. — İkinci ana-unsur, gerek göçebelerin, gerek celâlî tipindeki âsî ve eşkiyâların, kendi törelerini yürütecek şartları ortadan kaldıran ateşli silâhların müessir bir hâle gelmesi karşısında baş eğmeleridir; bu sonuncusu, birinci kadar, işlenmemiş, üzerinde fazla durulmamış olmakla berâber, hikâyelerde açık bir iz bırakmıştır (krş. Boratav, *Köroğlu destanı*, s. 104—111 ve *Halk hikâyeleri*, s. 94 v.d.). Başka bir tarihî-dâstânî unsur, özbek ve türkmen rivâyetleri ile bâzı Anadolu metinlerinde belirirse de, ilk ikisi kadar yaygın ve hâkim değildir; bu Kör-Oğlu'nun, sünnî bir kahraman olarak, şi'îlere karşı savaşları diye vasıflandırılabilir; bu İran ve Horasan'daki türkmenlerin iç-savaşları ile Osmanlı-İran harplerinin hikâyelerdeki izi olsa gerektir. Hikâyelerin alevî zümreler arasında gelişmiş şekillerinde Kör-Oğlu alevî-şi'î bir kahraman olarak belirir. Onun celâlî olan aslının osmanlı hâkimiyetine karşı baş-kaldırmış olması, menkıbesinin alevîlerce benimsenmesini kolaylaştırmıştır (krş. Boratav, *Halk hikâyeleri...*, s. 106 v.d.). Anlatılış tarzları ile ise, hikâyeler, eski türk destan an'anesinin yeni şartların getirdiği değişiklikler ile, bir devamı sayılabilir (bk. Boratav, *Köroğlu destanı*, s. 57—88 ve *Halk hikâyeleri...*, s. 68—70).

Kör-Oğlu hikâyelerinin vak'aları bakımından ve bir anlatma bütünü olarak birbirinden müstakil, yalnız başlıca kahramanların adları ile onların durakları olan Çamlıbel ve efsânevî Kır-At gibi unsurların hepsinde müşterek olması itibârı ile birbirine bağlanan vak'alarına şimâl-i şarkî Anadolu hikâye an'anesinde Kör-Oğlu kolları denilir. Bilinen Kör-Oğlu kolları, Türkiye'de ve Türkiye dışında, bugüne kadar tesbit edilmiş uzun veya kısa hikâye metinlerine ve muayyen bir şekil almamış, rivâyet hâlinde anlatmalara göre, şunlardır:

I. İlk-kol, Kör-Oğlu'nun babasının mâcerâları, Kır-Atın bulunması ve terbiyesi, Kör-Oğlu'nun Çamlıbel'e yerleşmesi (Anadolu, Azerbaycan, Türkmenistan, Türkmen-Özbek, Tobol rivâyetleri); II. Kör-Oğlu ile sazcı ustası (Anadolu ve Türkmenistan rivâyetleri); III. Kör-oğlu — Deli Hasan savaşı (Azerî rivâyeti); IV. Köroğlu ile Revan hanının savaşı (Âzerî rivâyeti); V. Reyhan-Arap — Köroğlu savaşları (Özbek-Türkmen ve Anadolu rivâyetleri); VI. Ayvaz'ın kaçırılması (Anadolu, Azerbaycan, Özbek-Türkmen ve Türkmenistan rivâyetleri); VII. Köse Kenan (Anadolu rivâyeti) veya VII A. Köse Sefer (Türkmenistan ve Maraş rivâyetleri); VIII. Koca-Bey (Anadolu rivâyeti); IX. Ayvaz'ın esir olması: Turna-Teli = Cığa kolu (Anadolu, Âzerî ve Türkmenistan rivâyetleri); IX A. Bagdad — Ferman kolu, Genç-Osman vak'ası ile (Anadolu rivâyeti; bu Turna-Teli kolu ile karıştırılmaktadır); X. Demirci-oğlu'nun Köroğlu beylerine katılması (Anadolu ve Âzerî rivâyetleri); X A. Demirci-Oğlu — Telli Nigâr (X. devamı, Anadolu ve Âzerî rivâyetleri); X. B. Demirci-Oğlu — Halep kolu (Erzurum rivâyeti, X. devamı ve X A. ile karıştırılıyor); XI. Kizir-oğlu Mustafa Bey (Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan rivâyetleri); XII. Silistre — Hasan Paşa kolu. Kır atın kaçırılması (Anadolu, Âzerî, Türkmen, Tobol, ermeni ve gürcü rivâyetleri); XIII. Dağıstan — Hasan Bey kolu (Âzerî ve Anadolu rivâyetleri); XIII A. Hasan Bey'e kız kaçırılması — Beyşehir kolu (XIII. devamı ve bâzı Anadolu rivâyetleri); XIV. Bolu Bey'i kolu (Anadolu, Âzerî, Türkmen, Tobol ve ermeni rivâyetleri); XV. Ayvaz'a kız kaçırılması — Gürcistan kolu (Anadolu ve Türkmen rivâyetleri); XVI. Kayseri kolu (Erzurum rivâyetleri); XVII. Âşık Cünûn veya Âşık Aydın (Âzerî, Türkmen ve Anadolu rivâyetleri); XVIII. Bezirgânlar ile savaş (Anadolu, Âzerî ve Türkmen rivâyetleri); XIX Mehdi Paşa'nın kızı ile Kör-Oğlu'nun mâcerâları: Rum seferi (Âzerî rivâyeti); XIX A. Köroğlu'nun Nigâr Hanım'ı kaçırması (Âzerî, Anadolu ve Türkmen rivâyetleri); Demirci-oğlu—Telli Nigâr kolu ile karışıyor.), XX. Köroğlu'nun Peri kızı ile evlenmesi (Türkmenistan ve Özbek-Türkmen rivâyetleri); XXI. Tercim Beyi — Nazar Celâlî (Âzerî rivâyeti); XXII. Ayvaz'ın kızıp kaçması (Anadolu, Âzerî, Türkmen rivâyetleri); XXIII. Harbendelü kolu (Türkmenistan ve Maraş rivâyetleri); XXIV. Bezirgân'ın kız kardeşi Ay Sultan'ın düşmanı Kara Han ile Kör-Oğlu'nun savaşı (Türkmenistan rivâyeti); XXV. Çukurovalı Deli Hoylu ile Kör-Oğlu (Maraş rivâyeti); XVI. Kör-Oğlu'nun Cerit-Afşar güzellerini ka-

çırması (Maraş rivâyeti). XXVII. Şam seferi (Maraş rivâyeti); XXVIII. Çin-Maçin seferi (Maraş rivâyeti); XXIX. Nalıhan seferi (Maraş rivâyeti), XXX. Frenk ile savaş (Âzerî ve Maraş rivâyetleri); XXXI. Son-kol: Kır atın ve Kör-oğlu'nun dünyadan çekilmesi, Çamlıbel'in dağılması (Anadolu, Âzerî ve Türkmen rivâyetleri). Kör-Oğlu hikâyelerine ek vak'alar veya onu devam ettiren hikâyeler: XXXII. Ayvaz'ın Çamlıbel'e Sultan olması (Özbek-Türkmen rivâyeti); XXXIII. Celâlî Bey—Mehmed Bey kolu (Anadolu rivâyeti); XXXIV. Kirmanşah hikâyesi: Kör-oğlu'nun eski beylerinden Koca Arap'ın Mogan çölünde mâcerâları (Anadolu rivâyeti).

Maraş rivâyetinde tek kalan epizodlar hakkındaki bilgimiz, buradaki metinler başı sonu belli bir hikâye hâlinde anlatılmamış olduğu ve manzûmeler ile başlık mâhiyetinde kısa notlardan ibâret kaldığı için, etraflı şekilde anlatılmış olan öteki rivâyetlerdeki epizodların değişik şekilleri midir, yoksa onlardan ayrı yeni epizodlar mıdır, bu husûsun tâyini güçtür. Esâsen öteki rivâyetler için de bu güçlük bir dereceye kadar vârittir; çok defa, bir rivâyette bir şahıs veya yer adı ile tâyin edilen bir epizodun, başka bir rivâyette, şahıs ve yer adları değiştirilmiş olmakla berâber, vak'anın akışı ve başlıca motifler bakımından mühim bir fark göstermeksizin anlatıldığı oluyor. Msl. *Silistre — Hasan Paşa kolu* diye meşhûr olan *Kır-At'ın çalınması* epizodu, Himmet Ali-zâde'nin ve Holuflu'nun Âzerî rivâyetlerinde Silistre yerine Tokat'ta, Chodzko'nun Âzerî rivâyetinde Hınıs'ta, İstanbul rivâyetinde Bolu'da, Tobol rivâyetinde İstanbul'da, Haksthausen'in Âzerî rivâyetinde Türkmen sultanının memleketinde, Ata Govşut'un türkmen rivâyetinde Nişabur'da geçer. Kör-Oğlu kollarının sayısını, yerli geleneklerdeki adlandırmalara bakarak, tâyin hatâlı olur. Bu itibârla, bizim halk hikâyeleri derlediğimiz Kars bölgesinde adlarını tesbit ettiğimiz ve yerli geleneğe göre, ayrı epizodlar olması gereken 9 kolun (krş. Boratav, *Halk hikâyeleri* ..., s. 22) yeni epizodlar veya bilinenlerin değişik şekilleri olduğu ancak bunların tam metinleri tesbit edildikten sonra anlaşılacaktır. Bundan başka, tesbit edilmiş epizodlar da karşılaştırılıp incelenince, her hâlde yukarıdaki liste bir hayli kısalacak ve Kör-Oğlu hikâyeleri geleneğinin gelişmesi neticesi olarak hangi kolların hangilerinden çıktığı tâyin edilebilecektir.

Bu hikâyeler ve rivâyetler halk hikâyeciliğinin canlı ve zengin olarak yaşadığı yerlerde uzun meclisler hâlinde anlatılır: Kars bölgesinde, anlatılması 3, 5, hattâ 7 gece süren Kör-Oğlu kolları vardır. Hikâyeler, bu halk edebiyatı çeşidinin bünyesine uygun türlü unsurlar ile süslenerek, bilhassa saz ile türkü çağırılmasına anlatmanın belli yerlerinde mühim bir pay ayrılarak, genişletilir. Bu san'atın gelişmediği, veya eskiden revaçta olduğu hâlde sonradan söndüğü yerlerde ise, anlatıcının kabiliyetine göre, kısa veya uzun parçalar hâlinde, çokluk manzûm parçalar bozulmuş ve eksilmiş olarak, anlatılır. Yukarıki listeye esâs olan ve bugüne kadar tesbit edilmiş bulunan metinler arasında her iki vasfı gösterenler vardır.

Kör-Oğlu şiirleri, hikâyelerin belli vak'aları ile ilgisi gösterilmeksizin dahi, hâfızalarda türkü veya oyun havası şeklinde, yahut cönklerde ve mecmualarda halk şiiri örneği olarak, zamanımıza kadar gelmiştir. Bir halk şâiri olduğunu tahmin ettiğimiz Kör-Oğlu'nun kendi şiirleri ile, sonradan ona izâfe edilen ve hikâyeyi genişletmek maksadı ile anlatıcı san'atkârlar tarafından epizodların uygun yerlerine eklenen şiirler bir çok hâllerde birbirinden ayrılmayacak şekilde karışmıştır.

2. Kör-Oğlu türküleri ve oyun havaları türk halk mûsikîsinin zengin bir çeşidini teşkil eder. Kör-Oğlu oyunları, şarkî Anadolu barları (oyunları) arasında, hareketleri ve âhengi bakımından, bir husûsiyet gösterir. Türküler, hikâyeler içinde saz ile çağırıldığı gibi, hikâye an'anesinden müstakil olarak da, saz fasıllarının programına girer. Ahmed Râsim, hâtıralarını anlatırken, İstanbul gazinolarından birinde Kör-Oğlu havalarını çağırmakla meşhûr ermeni saz şâiri Serkis'i zikrediyor (*Fuhş-ı atîk*, İstanbul, 1340, II, 213). Son 25—30 yıl içinde, Anadolu'da folklor derlemeleri yapılırken, bir çok Kör-Oğlu melodileri de tesbit edilmiştir. Anadolu dışında, Kör-Oğlu'nun hikâye ve menkıbelerinin yayıldığı ülkelerde onun adına bağlı halk havalarına örnekler derlenip yayınlanmıştır (Sırrı Nûman, *Erzuram oyunları ve oyun havaları*, İstanbul, 1929; *Köroğlu destanı*, s. 129—133; Chodzko, Kör-oğlu tercümesinde, türkülerden bâzılarının notasını yayınlamıştır; Rıza Nur, *Türk bilik revüsü*, nr. 7, İskenderiye, 1937'de XVII. asra âit ve başka halk şâirleri ile birlikte, Kör-Oğlu'ndan bâzı türkülerin notalarını ihtivâ eden bir yazmadan bahsediyor; Ahmed Baha, *Köroğlu, Bartın gazetesi*, Bartın, 1931, sayı 280—291, 305 v.d., Sâdi Yâver Ataman, *Memleket havaları*, İstanbul, 1951, s. 7, 40 v.d., 121 v.dd.; Muzaffer Sarısözen, *Yurttan sesler*, Ankara, 1952, s. 14, 16, 28 v.dd., 55 v.dd. Ankara devlet konservatuvarının müzik folkloru arşivinde görebildiğim Kütahya, Maraş, Adana, Aydın, Gaziantep, Afyon, Dinar ve Uşak'tan derlenip, plâklara alınmış 12 Kör-Oğlu havası vardır).

3. Kör-Oğlu'nun gerçek hüvviyeti ve hikâyelerin târihî temeli. Kör-Oğlu ve hikâyelerini garp âlemine ilk tanıtan Alexandre Chodzko (*Specimens of the Popular Poetry of Persia as Found in the Adventures and improvisations of Kurroghlu, the Bandit Minstrel of Northern Persia*, London, 1842; daha 1846'da Georges Sand kahramanımızın menkıbesi ile ilgilenmiş, *Le Meunier d'Angibault* adlı romanının sonunda onun hikâyesinin bir hulâsasını vermiştir) olmuştur.

Chodzko, halk rivâyetlerine dayanarak, kahramanı şimâlî Horasan'da doğmuş, İran şahlarından Abbâs II. (1617—1648) zamanında İran Azerbayâcanı'nda yaşamış, Hoy—Erzurum yolu üzerinde eşkiyâlık etmiş Teke boyundan bir türkmen sayıyordu. Azerbaycanlı Mirza Veli-zâde ise, Kör-Oğlu'nu Kafkasya hanlarından birine isyân etmiş bir haydut sanıyordu; onun bu kanaâti de, şüphesiz, yerli halk geleneklerine dayanır. Anadolu ve Azerbaycan'da seyâhat etmiş olan müdekkikler (A. D. Mordtmann, Çirikov, von Haksthausen, Leonhardt, F. Dubois de Montpéreux v.b.) halkın bu hikâye kahramanı hakkında söylediğini tekrarlamışlar ve onu, kimisi Azerbaycan'da, kimisi Anadolu'da, ismine izâfe edilen dağ, geçit veya kalelerin bulunduğu yerlerde yaşamış, bâzıları ise, tamâmiyle efsâneye mâl olmuş bir kahraman saymışlardır. Kör-Oğlu hikâyelerini yayınlamış ve incelemiş bâzı müdekkikler de (msl. Kunos ve Meszaros), Chodzko'nun kanâatine katılmışlar ve kahramanı, Anadolu halk edebiyatı an'anesine İran'dan gelmiş sanmışlardır; Meszaros, daha ileri giderek, Kör-oğlu hikâyelerini, sonradan türkçeleşmiş bir İran menkıbesi sayar. Bu yanlış kanâat bâzı garplı âlimler tarafından yakın zamanlara kadar, tekrarlanmıştır. Çeşitli milletlerde at kültünü inceleyen Alexandre H. Krappe (*La genès des myihes*, Paris, 1936, s. 203 v.d.), Kör-oğlu menkıbelerinin İran aslından olduğunu, kat'î bir dil ile, ifâde eder. Aslında Kafkasya rivâyeti olan bir Kör-Oğlu hikâyesini neşreden ermeni müellifi Ağayan (*Köroğlu'nun hayatı ve mâceraları*, erm. nrş. Purat K., İstanbul, 1924; krş. Boratav, *Köroğlu destanı*, s. 55—57)'ın kanâatine göre ise, Köroğlu ermenidir. Kör-oğlu'nun gerçek şahsiyeti hakkında ilk bilgi veren türk müellifi Evliya Çelebî'dir. Ona göre, Kör-Oğlu Anadolu'nun şimâl-i garbî bölgesinde bir zamanlar eşkiyâlık etmiş idi (Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme*, İstanbul, 1315, V, 18; krş. Fuad Köprülü, *XVI. asır sonlarına kadar türk saz şâirleri*, İstanbul, 1930, s. 52 v.d.). Evliyâ Çelebî'nin bu kaydını, sonradan tarihî vesikalar da te'yit edecektir. Türkiye'de millî edebiyat ve folklor mevzûlarına ilgi uyanmağa başladıktan sonra, Kör-Oğlu'nun aslı hakkında da fikir yürütenler oldu. Ziyâ Gökalp, Kör-Oğlu'nun nedimi veya evlâtlığı Ayvaz'da, IX. asır türk hukümdarı Gazneli Mahmud'un nedimi Ayaz'ı görmek istemiş ve Kör-Oğlu'nun da bu hukümdarın halk destanlarında aldığı şahsiyeti temsil ettiğini ileri sürmüştür; fakat bu izah üzerinde hiç durulmamıştır. Z. V. Togan Kör-Oğlu menkıbelerini, garp Kök-türklerinin Ḫvârizm-Astarâbâd hudûdunda muhâfızlığını yapan Oğuz ve türkmenlerin Sâsânîler ile savaşlarının hâtırası saymış ve büyük Kök-türk destanı dâiresine bağlamıştır; Fuad Köprülü (bk. *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1926, s. 68) de, türk destanlarının tasnifi bahsinde, bu faraziyeyi benimsemiştir. Köprülü (*ayn. esr.*, s. 52) daha sonra bu mevzûda yayınladığı tetkikinde Kör-Oğlu ile menkıbelerinin aslı ve menşe'leri üzerinde durmamış, yalnız Kör-Oğlu adlı bir halk şâirinin XVI. asrın sonunda yaşamış olması, gerek onun, gerek Ayvaz — Kör-oğlu mevzuunu işleyen şiirlerin XVII. asra âit mecmualarda yer alması vâkıaları üzerine dikkati çekmiştir. Rıza Nur (*Türk bilik revüsü*, nr. 7, s. 105—110) kahramanımızın yaşadığı zaman hakkında, Chodzko'nun verdiği bilgiye ve şiirlerin karşılaştırılmasına dayanarak, Kör-Oğlu'nun, XVI. asır sonlarında yaşamış olan aynı adda halk şâiri ile aynı şahıs olduğu neticesine varır; İstanbul rivâyetindeki bir türküde onun Dağıstan aslından olduğuna dâir kaydı, Bolu taraflarında zuhûr ettiğine dâir olan rivâyetler ile uzlaştırmağa çalışarak, babasının Dağıstan'dan Bolu'ya hicret etmiş olacağını tahmin eder. Georges Dumézil (*Les légendes de „fils d'aveugles" en Caucase et autour du Caucase, Revue de l'histoire des religions*, Paris, 1938, CXVII, 50—74, nr. 1) en yaygın Kör-Oğlu vak'alarından biri olan Bolu beyi kolunun en eski şeklini tarihçi bizanslı Faustus'un eserinde uzun boylu anlatılmış olan yarı menkıbevî bir rivâyette tesbit ediyor. H. Berberyan (*Arşag II yev Köroğlu, Abaka* mecmuasından ayrı baskı, Paris, 1938/1939)'ın yaptığı etraflı bir karşılaştırmada esâs olan bu ermeni rivâyetleri, bizim Bolu beyi kolu — Kör-Oğlu'nun esir edilmesi va'kasından başka, kahramanımızın babasının gözünü kör eden şahıs ile savaşa ne sebep ile başladığına dâir noktalarda, yâni ilk-kol motiflerinde de müşterektir. Ermeni tarihçisi Khorenli Moses'te de anlatıldığı üzere, ermeni Arşag II. (351—367)'ın babası

Tiran (340—350)'ın gözlerini Sâsânî hükümdarı Şapur II. (veya onun vezîri) çıkartmıştır ve Arşag ile iranlılar arasındaki savaş böylece başlamıştır. Dumézil, makalesinde Kafkasya kavimlerinde, gözleri kör edilen bir kahramanın oğlunun bu zulmün intikamını alma yolundaki savaşlarını anlatan menkıbeleri de incelemiştir. Dumézil, VI. (m. ö.) asırda, Herodot'un naklettiği bir rivâyette, İskitler ile onlar tarafından babalarının gözleri kör edilmiş esirlerinin savaşlarına âit hikâyelerde bu motifin ilk şeklini görmektedir. Dumézil, böylece, Kör-Oğlu hikâyelerinin ilk mevzuunu VI. (m.ö.) asırdan başlayarak, şarkî Anadolu ve Kafkasya bölgelerinde ve çok defa tarihî hâdiselerin çerçevesi içine yerleştirilmek suretiyle, devamlılığını tesbit etmiş oluyor; fakat o bu hikâyelerin bugünkü şekli ve hâkim karekteri ile menşe'i ve Kör-oğlu'nun türk an'anesindeki çehresi ile, gerçek tarihî aslının ne olacağı meselesi üzerinde durmayor.

M. H. Tahmasp (*Azarbaycan edebiyatı muhtasar tarihi*, Bakû, 1943), Kör-Oğlu hikâyelerini XVII. asır hâricî ve dâhilî mücâdelelerinin ve celâlî isyânlarının ifâdesi olarak kabûl eder; hikâyelerin bu yönden tahlilinde, aşağıda üzerinde duracağımız XVII. asır ermeni tarihçisi Tebrizli Arakel'in Celâlîler hakkında verdiği bilgilere dayanır. Bununla berâber o, XVIII. asırda tesbit edilmeğe başladığını sandığı Köroğlu hikâyelerinin baş kahramanının daha önceki ve daha sonraki tarihî hâdiselere, bu arada IX. asırda Azerbaycan'ı arapların istilâsı sırasında, bu ülkedeki Bâbekîlerin isyân hareketlerine âit hâtıraları kendi şahsı etrafında toplamış olacağını tahmin eder. Ona göre, Kör-Oğlu, gerek Bâbek'in, gerek daha önce baş kaldırmış olan Câvidân'ın bir çok vasıflarını taşımaktadır. Bâbek'in gözleri çıkarılmış bir ananın oğlu olması, Câvidân'ın Bâbek'i kaçırması gibi hâdiselerin Kör-oğlu hikâyelerine benzerleri vardır (*ayn. esr.*, s. 247 v.d.). F. Ç. Kırzıoğlu, Kör-Oğlu mevzûuna temâs ettiği bâzı makalelerde, bu kahramanın ve hikâyelerinin tarihî temellerini ve kahramanın gerçek şahsiyetini yakın çağlarda aramağı hatâlı bulur; zîra, hikâyelerdeki „askerî ve idârî nizâm" en eski türk türesine uymaktadır ve bu itibârlı Kör-Oğlu „çok eski bir destan kahramanıdır" (bk. *Kars ili Köroğlu anlatmalarında eski düzen ve türelerimiz*, *Çınaraltı*, sayı 27, İstanbul, 1942; *Folklor postası*, II, sayı 18, 19, İstanbul, 1946). Ermeni Arsaklı soyunun *Dede Korkut kitabı*'ndaki Oğuz destanlarını ilk meydana getiren Oğuzlar aslından olduğunu kabûl eden bu müellife göre, Kör-Oğlu V. (m. s.) asırda yaşamış „eski Oğuzlardan tarihî bir şahsiyettir" (bk. *Dede Korkut oğuznâmeleri*, İstanbul, 1952, s. 4).

Hikâyelerdeki Kör-oğlu ile bâzı arkadaşlarının, Anadolu Celâlî eşkiyâları ile müşterek vasıflarına, Celâlî isyânlarının osmanlı tarihçileri tarafından nakledilen bâzı safhaları ile Kör-Oğlu hikâyelerinin bâzı teferruâtındaki benzerliklere, nihâyet, gerek hikâye metinlerinde, gerek dağınık rivâyetlerde, halk an'anesini Kör-Oğlu'nu celâlî saydığına dâir kayıtlar mevcuttur (bk. Boratav, *Kör-oğlu destanı*, s. 99 v.d.). Hikâyelerin menşe'i meselesine gelince, bunların, son şekilleri ile, ilk defa türkmen zümreleri arasında meydana gelmiş ve onlardan öteki türk zümrelerine yayılmış olması ihtimâlini ileri sürmüştük (*ayn. esr.*, s. 154 v.d.). 1942'de bu mevzûu yeniden ele alarak, Tebrizli Arakel'in kitabında Anadolu celâlîleri hakkında verdiği bilgilerden, hikâyelerdeki Kör-Oğlu ile bâzı arkadaşlarının tarihî hüvviyetini tesbit husûsunda, istifâde edilmiştir (bk. Boratav, *Folklor ve edebiyat*, Ankara, 1945, II, 103—109). 1602—1662 yılları arasındaki vak'aları nakletmiş olan bu tarihçi Köroğlu ile hikâyelerde de aynı adlar ile anılan Koca Bey, Köse Sefer, Kiriz-oğlu Mustafa Bey'in, XVI. asrın sonları celâlîleri arasında adlarını vermekte, bunlardan sonuncusunun Kör-oğlu'nun arkadaşı olduğunu ayrıca tasrih etmektedir; bundan başka, Arakel Kör-Oğlu mâceralarının, âşıklar tarafından, saz ile anlatıldığını da ilâve etmektedir.

1942'den sonra bu mevzû ile ilgili yeni bâzı vesikalar meydana çıktı. Bunlar 987 ile 1016 tarihleri arasında yazılmış ve İstanbul'da Başvekâlet arşivindeki mühimme defterlerinde sûretleri bulunan, Anadolu'daki celâlî reislerinin tenkiline dâir „hükümlerdir" ve Kör-Oğlu'nun hüvviyeti hakkında Arakel'in verdiği bilgileri tamamlamaktadır. Bir kısmı Bolu Beyi'ne ve Gerede kadısına hitap eden bu vesikalardan öğrendiğimize göre, h. 988 yıllarında Bolu taraflarında Kör-Oğlu Ruşen adında bir eşkiyâ zuhûr etmiş, bir genci dağa kaldırmış, başka eşkiyâlara da baş olmuş; Bolu beyi onun ve yardımcılarının cezâlandırılmasında gevşeklik gösterdiği için, merkezin muâhezesine uğramış. Bundan başka bu vesikalardan 1011—1013 tarihli defterde bulunanı, Kör-Oğlu'nu isyân etmiş olan Hısn-Keyfâ sancak beyinin maiyetindeki celâlîler arasında gösterir; aynı vesikada sayılan celâlîlerin adları, hikâyelerdeki Çamlıbel beylerinden bir kısmına uyar; nitekim Kör-Oğlu'nun adı da, yukarıda işâret ettiğimiz vesikada olduğu gi bi, bir çok Anadolu ve Anadolu dışı halk rivâyetlerinde de Ruşen veya Ruşen Ali'dir.

Ayrıca bir „hüküm", Arakel'in de, Kör-Oğlu'nun arkadaşı diye gösterdiği Kirizoğlu Mustafa Bey adlı celâlî'nin 993'te Sivas taraflarında eşkiyâlık ettiğinden, 987—989 tarihlerine âit başka bir vesika ise, hikâyelerin başlıca kahramanlarından Demirci-Oğlu'nun adını taşıyan şahsın Saruhan taraflarını kasıp-kavurduğundan ve tedbir alınmadığı takdirde, yakında celâlî olması mukadder olduğundan bahseder (bu vesikaların tahlili için bk. Boratav, *Köroğlu'nun tarihî şahsiyeti*, *Tebligler kitabı*, nşr. TTK, 1948, s. 124—130; ayn. mll., *Halk hikâyeleri*, s. 193—203).

Sâde Kör-Oğlu ile bâzı arkadaşlarının değil, onun savaştığı ve münâsebette bulunduğu bâzı devlet ve idâre adamlarının tarihî hüvviyetini tesbit etmek de, ileride bu mevzûda incelemeler geliştikçe, mümkün olacaktır. Sırrı Nûman Bilge, Erzurum rivâyeti Kör-oğlu hikâyelerine âit basılmamış bir araştırmasında bunlardan ikisinin (Gürcü Mehmed Paşa ile Câfer Paşa) tarihî hüvviyetlerini tâyin etmiştir; her ikisi de XVI. asır sonları ricâlindendir. Câfer Paşa, Kars anlatması Kör-oğlu hikâyesinde, Cevher Paşa adı ile zikredilir. Bu zât, hikâyelerin de anlattığı gibi, 1585'te Erzurum'da vâli idi (bk. Boratav, *Halk hikâyeleri*, s. 201 v.d.).

Bütün bu kitabî kaynaklar ile onları te'yit eden arşiv vesikalarının verdikleri bilginin ışığı altında, Kör-oğlu ile arkadaşlarından bir kısmının hikâyelerdeki adları ile, XVI. asır sonları ve XVII. asır başlarında Anadolu'da eşkiyâlık etmiş, celâlî sıfatına hak kazanacak kadar, devleti uğraştırmış gerçek şahıslar oldukları neticesine varıyoruz. Kör-Oğlu'nun mâcerâlarını anlatan şiir ve hikâye'er XVII. asır ortalarından itibâren söylenmeğe başlamıştır. Hikâyeler ilk defa Türkmenler arasında çıkmamış olsa bile, onlar arasında, belki asılları türkmen olan bâzı celâlîlerin Kör-Oğlu ile münâsebetleri sebebi ile, çok rağbet kazanmış, Kör-Oğlu ile beylerinden bir çoğu sür'atle „türkmenleşmiştir". Rivâyetlerin Türkmenistan'a, oradan da daha şarkta veya şimâldeki türk zümrelerine yayılması böyle izah olunabilir. Ama hikâyelerin yayıldıkları bu uzak ülkelerde de, Çamlıbel, Bolu beyi ve Ruşen gibi, Kör-Oğlu'nun Anadolu aslından olduğunu gösteren adların aynen kalmış olması dikkate değer. Arakel'in bahsettiği celâlî Kör-Oğlu ile, osmanlı arşiv vesikalarının zikrettikleri Köroğlu'nun aynı şahıs olduğu da kabûl edilebilir. Arakel, celâlîlerin bir yerde durmayan, İstanbul'dan İran hudûduna kadar, çok geniş sâhada hareket hâlinde bulunan unsurlar olduklarına işâret etmiştir. Kör-Oğlu'na izâfe edilen yerlerin Anadolu ve Azerbaycan'da bu kadar çok oluşu bu vâkıa ile izah olunabilir.

XVI. asrın sonları saz şâiri Kör-Oğlu ile hikâyelerin kahramanı ve celâlî eşkiyâsı Kör-Oğlu'nun aynı şahıs olduğunu da, aksini isbat edecek vesikalar çıkmadıkça, kabûl edebiliriz. Bir defa halk an'anesi onu şâir diye kabûl eder; vesikaların verdiği bilgiler de, Özdemir-Oğlu Osman Paşa'nın maiyetinde bulunmuş, belki onun savaşlarına katılmış, Tebriz'de ölümüne ağıt söylemiş şâir Kör-Oğlu'nun vesikalarda adı geçen celâlî olduğunu kabûle engel olacak mâhiyette değildir. Biliyoruz ki, celâlîler zaman-zaman hukûmete dehâlet ediyorlar ve bilhassa sefer hâlinde bulunan orduda vazife alıyorlardı. Kör-Oğlu'nun tenkilini isteyen vesikalar 987 ile 989 yılları arasına ve 1011'den sonraya âit olduğuna göre, 992 (Özdemir-Oğlu'nun Tebriz'i zaptı) ve 993 (ölümü) tarihlerinde Kör-Oğlu'nun osmanlı ordusunda Osman Paşa'nın maiyetinde bulunmuş ve bu hâdiselere dâir şiirler söylemiş olacağını kabûl edebiliriz (bk. Boratav, *Halk hikâyeleri*, s. 193 v.d.).

Kör-Oğlu XVI. asır celâlî reislerinin en ileri gelenlerinden değil idi; ondan yalnız Evliyâ Çelebî bahsetmiştir. Böyle olduğu hâlde, onun şahsı etrafında bütün bir menkıbeler ve hikâyeler dâiresinin meydana gelmesinin hikmetini, her şeyden önce, adında aramak gerektir. Yukarıda üzerinde durduğumuz, „babası kör edilmiş ve bu zülmün intikamını almak için, zâlimlere karşı ayaklanmış" daha eski kahramanlara dâir, Anadolu, Azerbaycan ve Kafkasya'da söylene-gelen rivâyetlerin yeni bir mâna kazanıp, yeni hâdiseler ile zenginleşerek, bu celâlînin adı etrafında toplanması, yeni kahramanın adı Kör-Oğlu olduğu için, güç olmamıştır. Bütün bu menkıbelerin, bir hikâye hâlinde gelişmesine, her hâlde, onun şâir oluşu veya bir şâir Kör-Oğlu ile karıştırılması büyük ölçüde yardım etmiştir. Kör-Oğlu kendisi, eşkiyâ olarak, ilk önce Bolu çevrelerinde şöhret kazanmış olmakla berâber, hikâyesi, destan ve hikâye an'anesinin öteden beri daha kuvvetli olduğu Anadolu-Kafkasya ve İran Azerbaycanları bölgesinde gelişti. XVI. asrın celâlî reisi Kör-Oğlu'ndan başka, ondan önce ve ondan sonra, bu adda eşkiyâlar veya türkmen sergerdeleri de türemiş ve bunların türlü mâcerâları Kör-Oğlu'nun gerçek ve hayâlî mâcerâlarını zenginleştirmiş olabilir. İran şahları Ṭahmāsp (1524—1576) ve Şâh 'Abbâs I. (1587—1628) zamanlarında Kirman ve Kiluye dağlarında yaşayan bâzı türkmen Afşar kabîlelerinden birinin reisi Hüsrev Sultan Kör-oğlu idi (bk. Boratav, *Köroğlu destanı*, İstanbul,

1931, s. 96); Abdülhamid II.'in saltanat yıllarında Kör-oğlu adında bir eşkiyânın Erzurum taraflarında ün saldığını da biliyoruz (bk. Nedim Ulusakul, *İstibdat aleyhinde türk ulusunun ilk hareketi: Erzurum ihtilâli*, Ankara, 1937). Kör-oğlu hikâyelerinin bâzı şekilleri, onunla aynı adı taşıyan bâzı eşkiyâların zuhûr ettiklerine, bunların haksız işler yapıp, asıl „Kör-Oğlu'nun adını kirlettiklerine" işâret eder (bk. Boratav, *Halk hikâyeleri*, s. 252). Halk an'anesi Kör-Oğlu'nu fakirlerin koruyucusu ve haksızlığa baş kaldırmış bir kahraman olarak görmek istemiştir.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. X. V. Kondaraki, *V pamyat stoletiya Krima* (*Etnografya Tavridi*, Moskova, 1883, II, 2. bölüm: *Tatar türküleri*, s. 6 v. dd.); Robert Bleichsteiner, *Eine georgische Erzählung über den Räuberhauptmann Köroğlu* (1911), VI, 60—70; P. N. Boratav, *Anadolu'da ve türkmenler arasında Köroğlu hikâyesinin izlerine dâir yeni notlar* (*TM*, İstanbul, 1935, V); Fevziye Abdullah, *XVII. asır saz şâirlerinden Köroğlu* (*Ülkü*, Ankara, 1941, sayı 95); Ata Govşut, *Göroğlı, Türkmen halk eposı* (Aşkâbâd, 1941, 12 bölümlük bu türkmen rivâyeti; bugüne kadar yayınlanmış olanların en zenginidir); Himmet Alizâde, *Köroğlu* (Bakû, 1941), s. 168; Hamid Araslı *Halkın kahraman cğlı* (Bakû, 1942), s. 36; Irgas Cuman Bulbuloğlu, *Ruşan Han Köroğlu'nun hikâyesi* (*Şark yıldızı*, mecm., 1946); Boratav, *Doğu Anadolu'da folklor araştırmaları* (*Ankara Dil ve Tarih-Cografya fakültesi dergisi*, 1946, IV, nr. 1, s. 85—95); ayn. mll., *Folklor arşivinin bugünkü durumu* (*ayn. mec.*, Ankara, 1947, V).

(PERTEV NAİLİ BORATAV.)

KÖSE-MİHAL, Osmanlı devletine büyük hizmetleri olan ve Mihalli akıncıları diye şöhret bulan akıncıların reisi Mihal-oğullarının büyük ceddidir; kendisi de bu devletin aşiret hayatından çıkmak üzere, teşekküle başladığı XIV. asır başlarında pek mühim hizmetlerde bulunmuş, değerli ve tecrübeli bir şahsiyet olup, tarihlere göre, islâmiyeti kabûlden sonra da, Abdullah Mihal adını almış, aslen rum bir kale beyi idi.

Kaynaklarda Bizans imparatorluğu ile türk hudûdu üzerindeki *Harman-Kaya* beyi olarak tanıdığımız Köse-Mihal'ın bulunduğu bu kale, zannedildiği gibi, Uludağ eteğindeki Harmancık taraflarında olmayıp, Sögüd'ün şimâl-i şarkîsinde ve Sakarya nehrinin sağ tarafında bugün Mihal-Gâzî dediğimiz nâhiye dâhilinde bulunup, eski haritalarda Göl-Pazar veya Göl-Hisar denilen kazâ dâhilinde idi (bk. 917=1511 tarihli ve 116 numaralı tahrir defteri, s. 64; Neşrî, s. 76'da Mihal-oğullarının, mâlikâne sûretiyle, Harman-Kaya mıntakasına sâhip olduklarını yazar; Gâzî Osman Bey'in, Köse-Mihal'ın teşviki ile, Taraklı, Göynük ve Mudurnu taraflarına akın ederek, dönüşte Harman-Kaya'ya uğradıktan sonra, Karaca-Hisar'a gelmiş olması da, Harman-Kaya mevkiinin Sakarya nehri civarında bulunduğunu göstermektedir).

Osmanlı tarihlerinde Köse-Mihal hakkında epey mâlûmât vardır. Bu kaynaklara göre, Osman Gâzî, Eskişehir ile Söğüt arasındaki İt-Burnu mevkiinde oturan ahî şeyhlerinden Edebâlî'nin kızını almak istemiş, fakat aynı kıza Eskişehir (Sultan-önü) beyine tâbî, Eski-Hisar beyi de tâlip olmuş (Neşrî s. 74) ve bu yüzden arada münâferet husûle gelmiş, maiyeti olan Eski-Hisar beyini müdâfaa etmek isteyen Eskişehir beyi Harman-Kaya hâkimi Köse-Mihal ile ittifak ederek, Osman Bey ile çarpışmış, Osman Gâzî bunlara galebe çalarak, Köse-Mihal'ı esir etmiş ve yiğitliğine bakarak (her hâlde kuvvetli te'minat ile), kendisini serbest bırakmış ve o da bundan sonra bütün hareketlerinde Osman Bey'e sâdık bir dost ve yardımcı olmuştur. Bu hâdise Ertuğrul Bey'in son zamanlarında (1282 ve 1288 seneleri arasında) geçmiş olmalıdır.

Köse-Mihal 1292'de Osman Gâzî'yi Harman-Kaya hudûdu üzerinde bulunan Taraklı, Göynük ve Mudurnu taraflarına akına teşvik ile, ona kılavuzluk etmiş ve avdetinde Osman Bey Harman-Kaya'ya uğrayıp, bir kaç gün misâfir kaldıktan sonra, Karaca-Hisar'a gelmiştir (Âşık Paşa-zâde, s. 13; Neşrî, s. 92; Âlî, V, 31 ve M. Arif ve N. Âsım, *Osmanlı tarihi* (nşr. *TOEM*, s. 585).

Osman Gâzî'nin muvaffakıyetlerinden endişe eden Bilecik ve Yar-Hisar rum beyleri ittifak ederek, bir düğün vesilesi ile, Osman Gâzî'yi tuzağa düşürmek istemişler ise de, bunlara müzâhir gibi görünen Köse-Mihal'ın, sûikastten Osman Bey'i haberdar etmesi neticesinde, tedârikli bulanan Osman Gâzî Bilecik beyini yenmiş ve kaleyi (1299) elde etmiştir (Le Beau, *Hist. du Bas-Empire*, Paris, 1835, XVIII bu hâdiseyi 1296'da gösterir).

Osmanlı kaynaklarına göre, Köse-Mihal'ın, Osman Bey'in teklifi ile, islâmiyeti kabûlü Mekece, Akhisar, Geyve, Lûblûce (eski tahrir defterinde لبلجى) seferine tekaddüm eden günlerde ise de, bu seferin yapıldığı sene hakkında ihtilâf vardır ve muhtelif kaynaklara göre, Köse-Mihal'ın müslüman olması 1308 ile 1318 arasında tahmin olunuyor (*Ravżat al-abrār*, s. 341'de: 1317 ve *Tāc āl-tavārīḫ*, I, 24'te: 1318).

Köse-Mihal, Osman Gâzî'nin son zamanlarına doğru, Orhan Gâzî ile berâber, seferlere iştirâk etti. Osman'ın Geyve ve Akhisar seferini yapacağı sırada, Köse-Mihal da, Orhan ile berâber, Karaca-Hisar'da bulunarak, orasını Germeyan beyliğine tâbî Çavdar tatarlarının taarruzundan muhâfaza etmeğe me'mûr oldu. Daha sonra Orhan ile berâber Atranus (Orhan-İli) kalesinin ve daha sonra da 1326'da Bursa'nın fethine iştirak etti; hattâ muhâsara esnâsında, kalenin teslimi için, murahhaslık ile, Bursa kumandanına gönderildi ve bu suretle Bursa kalesi sulhen alındı (nisan 1326).

Bundan sonra Köse-Mihal'ı tarih sahnesinde görmüyoruz. Vefatının 1326'dan sonra olduğu anlaşılıyor. Kabri Harman-Kaya mıntakasında Ermeni-Köyü yanındadır (türbesinin tâmiri tâmiri için 1302 senesinde çekilen telgraf, yıldız evrakı, nr. 360).

Le Beau, Gâzî Mihal'ın, Osman'ın teveccühünü kazanmak ve menfaat te'min etmek için, din değiştirdiğini ve rumları kendisine ittibâ ettirmek üzere çalışmış olduğunu beyân etmektedir.

Köse-Mihal Bey'in yeni kurulmağa başlayan Osmanlı devletindeki hizmeti pek büyüktür; Harman-Kaya mıntakası kendisine, mâlikâne olarak, verilmiş ve daha sonra oğulları tarafından da mülkiyet üzere idâre edilmiştir. Göl kasabasında bir zâviyesi ile bir hamamı var idi (*Tahrir defteri*, nr. 116, s. 64 ve 453). Köse-Mihal-oğullarının şeceresine göre, Mihal Bey'in Aziz Paşa, Yahşı ve Mehmed isimlerinde üç oğlu vardır (Yahşı ve Mehmed Bey'lerin Aziz Paşa'nın veya diğer bir oğlunun çocukları olması muhtemeldir). Bunlardan Aziz Paşa 806 (1403) senesinde ve onun oğlu ikinci Mihal Bey de, osmanlı ümerâsından olarak, 839 (1435)'da vefat etmişler ve Mihal Bey Edirne'de yaptırmış olduğu câmiin hazîresine defnedilmiştir. Mihal-oğulları bu ikinci Mihal Bey'den gelmektedir.

Gâzî Mihal Bey'in diğer iki oğlundan Yahşı Bey 1413'te vefat etmiş olup, Çelebî Mehmed'in hizmetinde bulunmuştur. Mehmed Bey ise, Mûsâ Çelebî'ye beylerbeyi olmuş, Çelebî Mehmed'in cülûsundan sonra, Tokat kalesine hapsedilmiş ve Murad II.'ın cülûsunda tekrar hizmete alınarak, akıncı kumandanlığında çalışmıştır. Mehmed Bey, Murad II. ile berâber, İstanbul muhâsarasında bulunduğu sırada, şehzâde Küçük Mustafa Çelebî'nin saltanat iddiası ile ortaya çıkarak, İznik'i zaptı üzerine, akıncı kuvvetleri ile, o tarafa gönderilmiş ve İznik'e girmiş ise de, Mustafa Çelebî'nin beylerbeyisi Tâceddin-oğlu Mahmud Bey tarafından öldürülmüştür (1423).

Mihal-oğulları, sancak beyi olarak, akıncı kumandanlığında bulunmuşlardır. Bunlar, İhtimanlı, Plevneli olarak, osmanlı akıncı kuvvetlerinin sağ kolunu teşkil etmişlerdir. Mihal-oğulları âilesi zamanımıza kadar gelmiştir. İlk Köse-Mihal âilesinin şeceresi şudur:

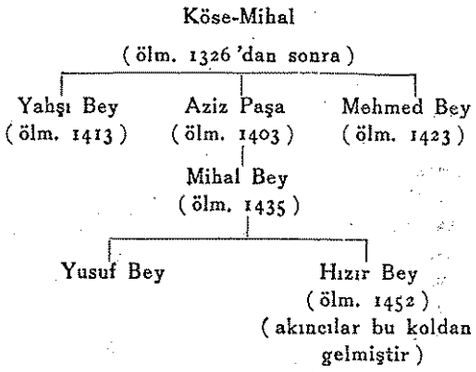

Bibliyografya: Âşık Paşa-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1332); Oruç Bey, *Tarih* (nşr. Babinger, 1925); Neşrî, *Tarih* (nşr. TTK); Lutfî Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1341); Müneccim-Başı, *Şaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285); Hayrullah Efendi, *Tarih* (İstanbul, 1271); J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (trk. trc. Mehmed Ata, 1329); Mehmed Zeki, *Köse Mihal, Mihal Gâzî aynı adam mıdır* (*TTE* mecm., sene 15); Mehmed Nüzhet Paşa, *Ahvâl-i Gâzî Mihal* (İstanbul, 1315); Peremeci, *Edirne tarihi*; Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası* (İstanbul, 1952).

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

KÖSEM SULTAN (1589?—1651), osmanlı hânedanına pâdişah haremi sıfatı ile intisap etmiş ve iki oğlu ile torunu zamanında senelerce devlet idâresini elinde tutmuş pek mârûf vâlide sultandır.

Mâh-Peyker ismini taşıyan bu kadının menşe'i ve ilk zamanları hakkında ileri sürülmüş iddialar, kat'iyet irâde etmediği gibi, ilk adı da mâlûm değildir. Ahmed Refik (*Kadınlar saltanatı*, İstanbul, 1332, s. 147 v.d.)'in, Guer (*Moeurs et usages des Turcs*, Paris, 1747, II, 474)'den naklen, ona saraya girişinden önce Anastasya ve bu ismin kısaltılmış şekli olan Nasya denildiğini söylemesi bir dikkatsizlik eseri olmalıdır; zîra Guer, Nasya ismini başka bir hasekiye izâfe etmektedir (kezâ bk. Pétis de la Croix, *Abrégé chronologique de l'Empire Ottoman*, Paris, 1768, II, 74). Mâh-Peyker, aynı müelliflere göre, Bosna vâlilerinden birinin eline geçmiş, sonra kızlar-ağası vâsıtası ile, saraya verilmiş ve ekseri garp me'hazlarında, güzelden ziyâde, zarif, şuh, câzibeli ve yol-erkân bilir

bir kız diye, tavsif edilmiştir. Kendisine daha hasekiliği zamanında Kösem denildiğini Pietro della Valle, 1614'te yaptığı şark seyâhatine dâir eserinde, söylemiştir. Bu italyan seyyahı, „sürüler önünde, rehber vaziyetinde giden" mânasındaki Kösem lekabının ona, diğer hasekileri geçtiğinden veya, daha kuvvetli bir ihtimâl olmak üzere, „köse" tâbiri ile izah ederek, tüysüz ve düzgün bir cilde mâlik bulunduğundan dolayı verildiği fikrindedir (Pietro della Valle, *Voyages*, Rouen, 1645, I, 94). Şimdi de hemen aynı mânaya kullandığımız *kösemen* kelimesinin başka şekli olup, saraya girdiği sıralarda verildiği anlaşılan Kösem lekabını, bu kadının kendinden sonrakilere cedd olacak bir pâdişahın (Sultan İbrahim) annesi, yâni osmanlı hânedanının reisi, en ileride gideni bulunduğu keyfiyeti ile aynı zamanda düşünürsek, hâl ve şânına pek uyan bu lekabın niçin Mâh-Peyker ismini unutturacak kadar tutunduğunu kolayca anlarız (*Kösem* kelimesinin izahı için bk. Hüseyin Kâzım, *Türk lûgati*, İstanbul, 1940, IV, 181. B. Kerestedjian, *Quelques matériaux pour un dictionnaire étymologiqiue de la langue Turque*, London, 1912, mad. *keusemen* ve *keusen*; divan şiirinde, koyun sürüsüne müteallik bir mazmunun ifâdesi sırasında „kösem gibi önüne düştü..." cümlesine tesâdüf edilmiştir, Servet Efendi, *Divan*, TY, şahsî nüsha; Radloff, *kösem* ve *kösemen* için, osmanlıcadaki: 1. sürü önünde giden koç, 2. hür, müstakil, kaygusuz; 3. gözü pek mânalarından başka, kazakçada *kösöm* kelimesinin bir cemâat veya bir çete reisi mânasına geldiğini de söylemektedir; yine *kösöm* kelimesinden yapılmış fiil şekli için krş. *kösömsü-* ve *kösömsürö-* „reis veya baş olmak").

Kösem Sultan'ın milliyetinden bahsedenler onu bir rum papazının kızı olarak gösteriyorlar ve Pietro della Valle bu papazı İstanbul'dan 200 mil uzakta bir kasabaya mâl ediyor. Guer gibi müellifler ise, Kösem Sultan'ın bosnalı olması ihtimâlini hatıra getirecek bir ifâde kullanmışlardır. Me'hazlarda onun doğum tarihi de kayıtlı değildir. Öldürüldüğü zaman, eğer yer gösterilmeden söylendiği gibi, 62 yaşında ise, doğduğu senenin 1589 olması ve bu suretle Mâh-Peyker Sultan'ın Ahmed I.'den bir yaş büyük bulunması icâp eder. Ricaut (*Histoire de l'état présent de l'Empire ottoman*, Paris, 1670, s. 68)'nun dediği gibi, onun seksenini aşmış olmasına maddeten imkân yoktur ve bu eseri kaynak tutarak yazılan *Anecdotes historiques de la Maison ottoman* (Amsterdam, 1711, IV, 78)'da seksenin yetmişe indirilmesi de hiç bir esâsa dayanmaz (ayrıca bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1951, III, 260).

Kösem Sultan, Ahmed I.'in derhâl dikkatini çekmiş ve bu sâyede kendisinden kıdemli hasekilere tefevvuk ederek, sarayın en nufûzlu kadını olmuş, genç pâdişahtan Murad, Süleyman, İbrahim ve Kasım adlı şehzâdeler ile (J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, trc. M. Atâ, İstanbul, 1335, VIII, 186) Ayşe ve Fâtıma (?) sultanları dünyaya getirmiştir (bilâhare kaptan-ı derya Hasan Paşa ile evlendirilen Fâtıma Sultan'ın annesinin Kösem olması ihtimâli için bk. J. v. Hammer, IX, 103 ve not 4; Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, III, 67 v.d.).

Kızı Ayşe Sultan sadrâzam Nasuh Paşa ile evlendirilen Kösem Sultan'ın Ahmed I. zamanında büyük işlere, Osmanlı devletinin siyâsî meselelerine karıştığını iddia etmek mümkün değil ise de, onun çok defa sözünü yerine getirdiği, mâmafih bâzan istemediği hâdiselerin cereyân ettiği söylenebilir (Pétis de la Croix, *ayn. esr.*, II, 124—130. Kösem Sultan'ın Ahmed I.'den sonra, büyük oğlu Osman'ın değil, an'ane hilâfına, kardeşi Mustafa I.'nın iclâsı suretiyle, osmanlı saltanatında istihlâf usûlünün değiştirilmesi ve bu suretle kendi oğullarına da hukümdarlık nöbetinin gelmesinin te'mini husûsundaki rivâyete dâir bk. İsmail Hâmi Dânişmend, *İzahlı osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul, 1950, III, 270). Ahmed I.'in ölümü (22 teşrin II. 1617) üzerine, âdet olduğu vecihle, Eski Saray'a gitmek zorunda kalan Kösem Sultan, Mustafa I. ve Osman II. devirlerinde tamâmiyle silik kalmadı. Pâdişahların bu saraya gitmeleri mûtâd olmadığı hâlde, Osman II., üvey annesi Kösem'in verdiği ziyâfet vesilesi ile, Eski-Saray'da üç gün misâfir oldu ki, bu küçük hâdise onun muhitine yaptığı te'sire kâfî bir misâldir (17 nisan 1619 tarihli Venedik raporundan naklen J. v. Hammer, VIII, 186, not 4). Mustafa I.'nın ikinci saltanat devrinde ise, meczupluğu artık tahtta kalmasına imkân bırakmamış o'an bu pâdişahın hal'i ile yerine şehzâde Murad'ın iclâsı husûsunda Kösem Sultan tarafından epey gayret sarfedildiği anlaşılmaktadır (Ricaut, *Histoire de l'Empire ottoman*, La Haye, 1709, I, 1; Pétis de la Croix, *ayn. esr.*, II, 262 v.d.; du Verdier, *Abrégé de l'histoire des Turcs*, Paris, 1665, III, 443 v.d.).

Murad IV. tahta çıkınca (10 eylûl 1623), Mâh-Peyker, vâlide sultan oldu ve henüz devleti idâre edecek yaşta bulunmayan oğlu adına hukûm sürmeğe başlayarak, imparatorluğun mercii diyebileceğimiz bir mevkie yükseldi. Cülûs sırasında yeniçeriler bahşiş istemeyeceklerini vaad etmelerine rağmen, bir müddet sonra, sözlerinde durmayarak, ayaklandıkları zaman, hazînenin sıkıntısı dolayısı ile, saraydaki kıymetli evâniden para bastırılıp dağıtılarak, isyân mukaddimesinin önüne geçilmesinde Kösem Sultan'ın da âmil olduğu muhakkaktır. Bâzı garp müellifleri hâdiseyi naklederken, ayaklanma esnâsında yeniçeriler tarafından Vâlide Sultan'ın başı istendiği söyleniyor ise de, türk kaynaklarında buna dâir şimdiye kadar bir kayda tesâdüf edilemedi. Aynı müelliflerin Kösem Sultan'ı büyük paralar vermek sâyesinde kurtulmuş göstermeleri, iç hazînedeki evâninin sikke hâline getirilmesinden mütevellit olmalıdır (Du Verdier, *ayn. esr.*, III, 469; Mignot, *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 1771, s. 34; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 38; Naimâ, *Tarih*, II, 262; Hammer, IX, 10; Chalcondyle, *Histoire des Turcs*, zeyil, Paris, 1662, II, 91). Mâh-Peyker Sultan'ın büyük nufûz ve iktidarı, azim sâhibi ve tehdidini yerine getirecek yaradılışta bir adam olan Murad IV.'ın idâreyi tamâmen eline aldığı devreye (Kâtib Çelebî, II, 220; Murad'ın ilk zamanlarında bütün kudretin Vâlide Sultan'da olduğuna dâir bk. bir Venedik raporundan naklen Hammer, *ayn. esr.*, IX, 9, not 2) kadar sürmüş, fakat genç pâdişah hukmü tam mânası ile ele aldıktan sonra da, uzun müddet te'siri altında yaşadığı annesine karşı dâimâ itimat besleyerek, onun fikrine ekseriyâ kıymet vermiştir. Kösem Sultan bilhassa pâdişah İstanbul'dan uzak bulunduğu zamanlar pâyitaht ahvâlini muhakkak yakından tâkip ediyor ve devlet erkânının şüpheli hareketlerini oğluna bildiriyordu. Buna misâl olarak, şeyhülislâm Ahîzâde Hüseyin Efendi vak'ası gösterilebilir. Murad IV.'ın Bursa'ya seyâhati esnâsında yolda pek haksız yere astırdığı İznik kadısının fecî âkıbeti İstanbul'da ilmiye ricâli arasında büyük bir galeyan uyandırmış, Ahî-zâde Hüseyin Efendi, Vâlide Sultan'a bu meseleye dâir tezkire gönderdiği gibi, bir ziyâfette ulemânın hâdise hakkında fikir teâtî ettikleri işitilmiş idi. Kösem Sultan, ulemânın hal' tasavvurunda bulunmalarından kuşkulanarak, pâdişaha, şeyhülislâmın tezkiresini leffettiği bir mektup yazdı. Bu ihbâr neticesinde İstanbul'a dönen Murad IV., osmanlı tarihinde ancak üç defa vukû bulan bir harekete tevessül ile, şeyhülislâmı idâm ettirdi (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, II, 160; Naimâ, *ayn. esr.*, III, 183). O sırada Murad IV.'ın yerine geçmesi icâp eden büyük şehzâde Bayezid, kendi oğlu olmadığından, Vâlide Sultan'ın her bakımdan telâş etmekte haklı olduğu meydandadır.

Kösem Sultan, pek kan dökücü bir pâdişah olup, erkek kardeşlerini birer-birer öldürmeğe başlayan Murad IV.'ın Süleyman ve Kasım'ı katlettirmesine mâni olamamış, fakat aklen zayıf olduğu için bidâyette pek ehemmiyet verilmeyen İbrahim'i, rivâyete göre, tamâmen âciz ve saltanat sürmek iktidarından külliyen mahrûm bir şehzâde gibi göstermek sâyesinde, siyânet edebilmiştir (Sagredo, *Histoire de l'Empire ottoman*, Amsterdam, 1732, VI, 417). Murad IV.'ın son zamanlarında, İbrahim'i de öldürterek, osmanlı tahtına Kırım hanının geçmesini te'min etmek istediği ve bu yoldaki hazırlıkları Vâlide Sultan'ın bertaraf ettiği yolundaki rivâyet (Vanel, *Abrégé nouveau de l'histoire générale des turcs*, Paris, 1689, III, 545; *Histoire des grands vizirs*, Paris, 1676, s. 34) bir tarafa bırakılsa bile, her hâlde İbrahim'in Kösem Sultan tarafından muhâfaza edildiği, bu suretle osmanlı hânedanının inkırazdan kurtarıldığı şüphe götürmez (Du Loir, *Voyages*, Paris, 1654, s. 117; Hammer, *ayn. esr.*, IX, 187. Son saatlerinde Murad IV.'ın evvelâ kardeşi İbrahim'i sonra annesini çağırarak, helallaştığı hakkındaki kayıt için bk. Solak-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1297, s. 766; bu rivâyet doğru olunca, Murad IV.'ın vefatından sonra, İbrahim'in buna bir türlü inanmadığı, hattâ cenâzeyi gördüğü hâlde tereddüdünün güç zâil olduğu haberini izah kabil değildir; bk. Naimâ, III, 426 v.d.).

Saltanatının son yedi senesinde memleketi tam bir istibdat ile idâre eden (Naimâ, *ayn. esr.*, III, 429) Murad IV.'ın ölümünden (8 şubat 1640) ve İbrahim'in cülûsundan sonra, Kösem Sultan'ı devlet idâresinde en faâl bir şahsiyet olarak görüyoruz. Zihnî zaafından ve tecrübesizliğinden istifâde ettiği oğlunu avutmak ve hânedanı inkıtâ tehlikesinden kurtarmak için, pâdişaha dâimâ yeni câriyeler takdimini usûl ittihâz eden Vâlide Sultan, devletin yegâne hâkimi olmak emelinde idi. Fakat mıkdarları günden-güne artan haseki ve gözdelerin masrafı hazînenin kaldıramayacağı kadar ağır bir yük teşkil ediyor (Kâtib Çelebî, II, 309 v.d.), bu kadınlardan başka bir takım musâhibler ve nedimler, kazandıkları nufûzu devlet işlerine karışarak, irtikâb, irtişâ ve mansıb alım satımı gibi gayr-i meşrû yollarda kullanıyorlardı. Geçirdiği ölçüsüz hayat neticesinde muvâzenesi büs-bütün bozulan ve en mânasız sebepler ile vezîr idâm ettiren Sultan İbrahim, artık kimseyi dinlemez olmuş, Kösem Sultan ise, bir az da kendi sebebiyet verdiği bu vaziyet karşısında eski nufûzundan çok kaybetmiş idi. Fazla şımaran saray kadınları arasında Vâlide Sultan'a kafa tutacak

kadar ileri gidenler olduğunu ve bunlardan Şeker-Pâre'nin küstahca bir hareketine karşı Kösem Sultan'ın onu şiddetle dövecek kadar gazaba geldiğini biliyoruz (Naimâ, IV, 276).

Sultan İbrahim'e verdiği nasihatlerden hiç bir netice çıkmadığını görüp üzülen ve artık sık-sık sözünün kırıldığını gören Vâlide Sultan, saraydan (Saray-ı Cedid-i Âmire) uzaklaşarak, Topkapı dışındaki sayfiyesinde yaşamağa başladı. Mâmafih pâdişah muhitinden uzakta bulunmakla berâber, yine devlet işleri ile alâkadar olduğu ve hukûmet erkânının yine ara-sıra onun fikrine mürâcaat ettiği görülüyordu. Hattâ sadrâzam Sâlih Paşa, İbrahim'in tahammül olunmaz bir hâl aldığını ve devlet işlerinin pek karıştığını görmüş, Vâlide Sultan'a gizlice haber gönderip, pâdişahı hal' ile yerine oğlu şehzâde Mehmed'i geçirmek lâzım geldiğini bildirerek, bu husûsta mütâleasını ve yardımını istemiş idi. Sâlih Paşa'nın bir gün pek haksız yere idâm edilmesi pâdişahın bu haberleşmeyi öğrenmesinden ileri geldiği gibi (Vecihî, *Tarih*, İstanbul, Üniversite kütüp., TY nr. 2543, 29b), Kösem Sultan'ın İskender Çelebî bahçesine (Florya) nefyedilmesi de belki bu yüzdendir (*ayn. esr.*, 32b).

Naimâ (IV, 317)'ya göre, Sultan İbrahim, hasekilerin telkini ile, annesini Rodos'a sürdürmek istemiş, sonra bunun önüne geçilmiş idi. Bu vaziyet karşında Vâlide Sultan'ın sadrâzam Ahmed Paşa (Hezârpâre)'ya hayatından emin olmadığını bildirdiği ve İbrahim'i hal' etmek teklifinde bulunduğu söylenir (Ahmed Refik, *Samur devri*, İstanbul, 1927, s. 171). Dâhilî ve hâricî vaziyetin gün geçtikçe fenâya gittiğini ve israf ve sefâhatin dayanılmaz bir derecede arttığını, pâdişahın da artık tamâmen çığırından çıktığını gören devlet adamları ve yeniçeri ocağının büyükleri, hal' keyfiyetini zarûrî telâkkî ediyorlardı. Bu sırada Venedik donanmasının Çanakkale'yi abluka etmiş olması da İstanbul ahâlisini heyecâna düşürmüş idi. Başta Kara Murad Ağa ile Muslihiddin ve Bektaş Ağa'lar bulunduğu hâlde ocak ileri gelenleri, evvelâ sadrâzam Ahmed Paşa'nın azline, sonra da Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesine karar verdiler. Azledildikten sonra parça-parça edilen Ahmed Paşa (Hezârpâre)'nın yerine getirilen Sofu (Koca) Mehmed Paşa ile şeyhülislâm Abdürrahim Efendi ve bütün erkân, Sultan İbrahim'in hal'i için, Kösem Vâlide'nin muvâfakat göstermesi lâzım geldiğini biliyorlardı. Binâenaleyh bir müddetten beri saraya dönmüş bulunan Vâlide Sultan nezdine ulemâdan Es'ad ve Uşakî-zâde Fasîhî Efendi'ler gönderildi ve kendisine pâdişahın tahttan indirilerek, yerine şehzâde Mehmed'in geçirilmesine karar verildiği ve şehzâdeyi Orta câmiine yollaması gerektiği bildirildi ise de, Vâlide Sultan câmide cülûs âdet olmadığını söyleyerek, bu işe karar verenleri saraya dâvet etti. Başta şeyhülislâm olmak üzere, bütün erkânının Topkapı sarayına gelişi, dehliz kapısı önünde Kösem Sultan'ın başında siyah bir ipekli örtü, yanında yelpaze sallayan bir harem ağası ile, zuhûr etmesi Naimâ (*Tarih*, IV, 314 v.d.)'da canlı bir sûrette tasvir edilmiştir. Vâlide Sultan, muğber bulunduğu oğlunun artık saltanat sürmek imkânını kaybettiğini bilmekle ve hal'e belki kalben tarafdar olmakla berâber, Hanefî Efendi, Kara Çelebî-zâde Abdülâziz Efendi ve Muslihiddin Ağa gibi zâtlar tarafından ileri sürülen kuvvetli delillere mâkul cevaplar bulmaktan, münâzara âdâbı mûcibince bahse tutuşup, itirazları def'edecek mukabelelerde bulunmaktan âciz kalmamış (Naimâ, *ayn. esr.*, IV, 319), fakat sonunda ilzâm olunmuş görünerek, torununu cülûsa hazırlamak üzere dâiresine çekilmiştir (Kara Çelebî-zâde Abdül'âziz Efendi, *Ravzatü'l-ebrâr* zeyli, Üniversite kütüp., TY nr. 2635, s. 9 v.d.; Naimâ, *göst. yer.*; Mehmed Halîfe, *Tarih-i gılmânî*, İstanbul, 1340, s. 21 v.d.; Murad Bey, *Tarih-i Ebü'l-Fâruk*, İstanbul, 1329, IV, 48'de Kösem Sultan tarafından oğlu İbrahim'in yarım-ağızla müdâfaa edildiğini söylüyor ise de, bu eserdeki hemen bütün mütâlealar gibi, bunun da pek fazla bir değeri yoktur). Kara Çelebî-zâde Abdül'âziz Efendi, hâdiseyi naklederken, Vâlide Sultan'ın münâkaşayı müteâkip büyük bir hiddetle kalkıp gittiğini ve bir az sonra şehzâde Mehmed'i getirip, — „Muradınız bu mudur? İşte şehzâde, işte siz!"— diyerek, infi'âlini belirttiğini söylüyor (*Ravzatü'l-ebrâr* zeyli, s. 10). Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi ve yerine büyük oğlu 7 yaşındaki şehzâde Mehmed (Avcı Sultan Mehmed)'in iclâsı bu toplantıda verilen karar üzerine tahakkuk etmiştir (18 receb 1058 = 8 ağustos 1648).

Mehmed IV. pâdişah olduktan sonra Kösem Sultan, büyük vâlide olarak (kendisine, vâlide-i muazzama, koca vâlide, ümmülmü'minin, sâhibetülmakam, vâlide-i atîka, vâlide-i kebîre gibi vasıflar da verildiğini biliyoruz. Bunun için bk. Vecihî, 44 b; Kâtib Çelebî, II, 367, 376; Naimâ, IV, 276, 290, 315, 317—319, 415, 418, 450; V, 108) devleti idâreye başladı. Saltanat tebeddüllerinde eski vâlide sultanların Saray-ı Atîk'a taşınmaları âdetini göz önünde tutan Kösem Sultan, İbrahim'in hal'inden sonra, bu an'aneye uyulmasını istemiş ise de, bunda sâmimî olmadığı ve Mehmed IV.'in annesi Turhan Sultan'ın gençliği ve tecrübesizliği ileri sürülerek, kendisinin Saray-ı Cedîd'de kalması resmen te'min etmek gâyesini tâkip ettiği açıkça görülmektedir. Mâmafih bâzılarının bu muhteris kadını Topkapısarayı'ndan uzaklaştırmak istedikleri, msl. Kara Çelebî-zâde Abdülaziz Efendi'nin Sofu Mehmed Paşa'ya bu tavsiyede bulunduğunu da öğreniyoruz (Kara Çelebî-zâde, *Ravzatü'l-ebrâr* zeyli, s. 56, 91).

Bütün deliliklerine rağmen, gerek sarayda ve gerek hâricde lûtfunu görmüş bir hayli tarafdarı olduğu için, Sultan İbrahim'i tekrar tahta çıkarmak isteyenler var idi. Onun karanlık mahbesinde gece gündüz feryâd-ü figân etmesi, Enderun halkını pek müteesir ediyor, bedbaht hükümdarı tekrar tahta çıkarmak gerektiği ileri sürülüyordu. Hattâ hal'den bir kaç gün sonra, İbrahim'in hapisten kurtulduğu haberi şâyî olup, şehirde büyük bir heyecan uyandığı zaman, Kösem Sultan esâsen zindandan farkı olmayan bu mahbesi mezara çevirterek, bir dehlize nâzır olan pencereleri ile kapısını ördürmüş ve ancak yemek verilecek bir delik bıraktırmış idi. Mahlû' pâdişahın diri-diri gömülmesi şeklinde tefsir edilen bu hâdisenin husûle getirdiği teessür umûmîleşince, artık onu izâleden başka çâre kalmadığını görenlerin başında, belki saltanat hırsından ziyâde can kaygusuna düşen, Kösem Sultan bulunuyordu. Abdül'aziz Efendi'nin nakline göre, devlet erkânına bir an evvel davranmaları lâzım geldiğini, aksi takdirde iş işten geçeceğini bildirdiğine bakılırsa, meselenin pek ciddî bir mâhiyet almış bulunduğu anlaşılır (*Ravzatü'l-ebrâr* zeyli, s. 27—29). Hal' günü, hırka-i saâdetin bulunduğu tarafa dönerek, oğlunun dünyâ mihnetlerinden halâs olması için duâ eden Kösem Vâlide, Sultan İbrahim'in feci bir sûrette öldürülmesini müteâkip (28 receb 1058 = 18 ağustos 1648), tâziyet etmek üzere huzûra çıkanlara ağlayarak, — „Bu adam acabâ kimin bedduâsına uğradı" — demiş, Abdülaziz Efendi de mâhud duâyı hatırlatmaktan kendini alamamıştır (*Ravzatü'l-ebrâr* zeyli, s. 30).

Kösem Sultan'ın evlâd katli gibi ağır bir töhmetin azâbı içinde kıvranıp, nefsini bu suçtan tebri'e etmeğe çalışarak, hiç bir meselede garezi olmadığını, — „iyidir" dediklerine riâyet edip, — „fenâdır" dediklerine sahâbet göstermediğini, saltanata lâyık görülmediği için hal'ine muvâfakat eylediği oğlu İbrahim'in, katline lüzûm görüldüğü zaman, buna da râzı olduğunu, bütün bu hâdiselerin devlet erkânının tensibi üzerine cereyân ettiğini bir gün her kes muvâcehesinde ifâde etmiş idi. (*Ravzatü'l-ebrâr* zeyli, s. 57 v.d.).

Mehmed IV.'in ilk senelerinde eski mevkiini muhâfaza ederek, „vâlide-i muazzama" diye hürmet ve riâyet gören Kösem Sultan, yeniçeri ocağına dayanıp, bir hükümdar gibi saltanat sürmüş ve devrin azillerinde, nasıplarında, hâsılı tekmil icraâtında birinci derecede müessir olmuştur. Mâmafih çok şımarıp, sefâhat âlemlerine dalan ve istedikleri zaman saraya giderek, Vâlide Sultan ile görüşebilecek bir serbestî elde eden ocak ağalarının nufûzu göz önünde tutulursa, Büyük Vâlide'nin iktidarda pek de müstakil olmadığı anlaşılır. Bu ağalardan Kara Murad Ağa (Paşa) sadârate yükselmiş; Bektaş Ağa İstanbul'un ticâretini avucunun içine aldığı gibi, taşraya da el uzatarak, azîm bir servet sâhibi olmuş, ocağın „ser-çeşmesi" vaziyetindeki Koca Muslihiddin Ağa her istediğini yaptıracak bir kudret kazanmış, bunlardan başka Kara Çavuş, Kethüdâ Bey, Sarı Kâtib gibi kimseler ile avenelerinin tegallübü aşırı bir hâl almış idi. Kösem Sultan iktidarının mesnedini teşkil eden ağalara müdârâ etmek ve devletin dürüst ricâline de bu yolda tavsiye ve telkinlerde bulunmak mecbûriyetinde kalıyordu. Zaman geçtikçe, ağalar arasında da anlaşmazlıklar baş-göstermiş idi (Naimâ, V, 34 v.d.). Murad Paşa'nın sadâretten istifâsından ve Muslihiddin Ağa'nın ölümünden sonra, en nufûzlu şahsiyet Bektaş Ağa olduğundan, Kösem Vâlide her meselede onun ile istişâre ediyordu. Diğer taraftan Kösem Sultan'a Mehmed IV.'in annesi Turhan Sultan'ın şahsında kuvvetli bir rakip peydâ olmuş idi. Turhan Sultan kaynanasının tahakkümünü çekemiyor, vâlide sultanlık sırasının kendisine geldiğine göre, artık Büyük Vâlide'nin bir kenara çekilmesi icap ettiğini düşünüyor, kendi adamlarından da bu husûsun te'mini için her hâlde teşvik görüyordu. Yavaş-yavaş devlet işlerine müdâhaleye başlayan Turhan, Kösem ile bir nevî muvâzene te'sis etmek üzere, Kethüdâ Bey'i tutuyor vâlideler arasında artan imtizaçsızlık saray ağalarına da sirâyet ederek, iki tarafın birbiri ile mücâdelesi yüzünden, Dârüssaâde alt-üst oluyordu (Naimâ, *ayn. esr.*, V, 7). Vâlide sultanların nufûz mücâdelesine giriştiği, devlet adamları ile ocak ağaları arasında türlü entrikalar döndüğü bu devirde, sefâlet ve mâlî müzâyakadan, umûmî bir hoşnutsuzluk doğmuş, Anadolu'da yer-yer isyânlar baş-göstermiş ve Girid harbine lâyıkı vechile ehemmiyet verilememiş idi. Nihâyet ocak ağalarının mâlî sıkıntı yüzünden askere ulûfe vermek için gereken yardımı te'min husûsunda buldukları tedbir, esnafın ayaklanmasına sebep oldu. Ağalar, topladıkları çürük parayı bedestânda zorla sağlam paraya tebdil ettirip, bu suretle hasıl olacak farktan ulûfe tevzî etmeği düşünmüşlerdi. Fakat 4 rmazan 1061 günü esnaf, İstanbul'da bütün dükkânları ka-

pandıktan sonra, şeyhülislâm Abdül'azîz Efendi'yi önlerine düşürüp, saraya giderek, muhdes vergileri kaldırttı ve fırsattan istifâde ederek, ocak ağalarının idâmını da istedi ise de, Kösem Sultan ağaları siyânet etmiş, fakat sadâret mührünün, edilen tavsiye hilâfına, Kara Çavuş'a değil, Siyavuş Paşa'ya nasib olması ocağın infiâline sebebiyet vermiştir.

Büyük Vâlide'nin yeniçeri ocağını tutması ve eğer „ağayân" giderse, devlet nizâmının bozulacağını sanması, bâzılarınca onun za'fına delil şeklinde izah edilmiş ise de (Kâtib Çelebî, II, 375 v.d.), Şârihü 'l-Menâr-zâde'den ve Abdül'aziz Efendi'den naklen Naimâ (*ayn. esr.*, V, 102), bu mütâleayı tekrar ettikten sonra, başlıca kaynaklarından Ma'n-oğlu'nun düşüncesine hak veriyor. Naimâ'ya göre, Vâlide Sultan'ın ağaları siyânet ederek, öldürülmelerine mâni olması, hâdise günü hayırhâh birinin, âsîler tarafından ileri sürülen bu istek kabûl edildiği takdirde, bundan sonra artık bir daha isyanların önüne geçilemiyeceği yolundaki telkininden doğmuş, Siyavuş Paşa ve Müfti vâsıtası ile, halkın dağıtılması bu ikazın bir neticesi olmuştur. Ertesi gün ise, yeniçeriler icâp eden tedbirleri aldıklarından, çarşılıların tekrar toplanması mümkün olamamış, ocak ağaları da, Kösem Sultan sâyesinde, bu gürültüyü atlatmışlardı. Turhan Sultan gibi tehlikeli bir rakip karşısında, kendine mesned olan yeniçeri ocağını kuvvetten düşürmemeğe çalışmasını Büyük Vâlide'nin dirâyetine bir misâl olarak zikretmek lâzımdır.

Bu sırada Turhan Sultan'a mensûp baş-lala Süleyman Ağa, pâdişah muallimi Hoca Reyhan Ağa, Müsâhip İsmail Ağa (bu harem ağalarının dört olduğu söylenildiği hâlde yalnız üçünün ismi üzerinde ittifak edilir, bk. Naimâ, V, 107; bâzı karînelere göre, dördüncü ağanın İbrahim Ağa veya, daha yakın bir ihtimâl ile, Ali Ağa olduğuna dâir bk. Naimâ, V, 109; *Ravzatü 'l-ebrâr* zeyli, s. 168) gibi tevâşîler, sarayda küçük görülemiyecek bir nufûz peydâ ederek, Kösem Sultan'ın adamlarına ehemmiyet vermez olmuşlardı. Her iki vâlide sultan mensûplarının ziddiyeti bâzan vuruşmağa kadar varıyor, saray içinde huzûrsuzluk artmış bulunuyordu. Diğer taraftan Sadrâzam Siyavuş Paşa ile ocak ağalarının arası açık idi ve ocağın, on binlerce adam ile, İstanbul civarına yaklaşan İbşir Mustafa Paşa ve daha bâzı serkeşlere karşı yeniden asker yazıp göndermek teklifini Siyâvuş Paşa reddetmiş idi. Bu vaziyet karşısında ocak ağaları da, can korkusuna düşen Vâlide Sultan da işin esâsından halledilmesi lâzım geldiğini anladılar ve Turhan Sultan'ı bertaraf etmek için Mehmed IV.'i tahttan indirip, yerine kardeşi Süleyman'ı çıkarmağa karar verdiler; zîra Süleyman'ın annesi Dilâşub Sultan, „safdil ve meczûb meşreb" bir kadın olduğundan, „vâlidelik makamının hukmünü sürmek sevdâsında" bulunamazdı. Kösem Sultan'ın adamları olan bostancı-başı Ali ağa, kapı-oğlanı ve kireççi-başı gibi saray adamları faâliyete geçtiler ve Büyük Vâlide yeniçeri ağalarına mâhut dört harem ağasını öldürmek üzere istemelerini tavsiye eder mâhiyette bir mektup yazdı (Kâtib Çelebi, II, 376; Naimâ, V, 107). Bu esnâda gece sarayın demir kapısı ve bâzı uğrun kapıları açık bırakılacak, yeniçeri ağaları, adamları ile birlikte saraya girip, şehzâde Süleyman'ı iclâs ettikten sonra, Turhan Sultan ile tarafdarlarını götüreceklerdi. Bundan başka Kösem Sultan'ın, veya sâdece ona bağlı şahısların, işi gürültüsüzce, „kıtal ve cidâle hâcet" kalmadan bitirmek için, Mehmed IV.'e içirmek üzere helvacı-başı Üveys Ağa'ya iki kavanoz zehirli şerbet verdikleri, fakat Büyük Vâlide'nin câriyelerinden olduğu hâlde, Turhan Sultan ile de münâsebette bulunan Melekî'nin bu hazırlıktan Vâlide Sultan'ı haberdar ettiği, Helvacıbaşının da korkup-kaçarak, teşebbüsün akîm kaldığı da söylenmiştir (Naimâ, V, 108). Hammer, Kösem Sultan'ın, ahlâkî meziyetlerini göz önünde tutar ve hiç bir delîle müstenit görmediği bu teşebbüsü tereddüt ile karşıladıktan sonra, eğer teşebbüs hakikaten vâkî olmuş ise, mes'ûliyetini Büyük Vâlide'ye değil, adamlarına atfetmek gerektiği mütâleasında bulunur (*Devlet-i osmaniye tarihi*, X, 184, 190). 16 ramazan 1061 (3 ağustos 1651) akşamı, ocak ağaları tarafından gönderilen ve dört harem ağasının katline dâir olan tezkirenin pâdişaha sunulduğu ve zehirleme şâyiası da ortaya çıktığı zaman, Turhan Sultan'ın kayın vâlidesini öldürtmek için, derhâl harekete geçtiği görülüyor (Kâtib Çelebî, *göst. yer.*; Naimâ, V, 101 v.d.). Pek zekî ve dirâyetli bir adam olan baş-lala Uzun (Dev) Süleyman Ağa ile arkadaşları, bir şeyden haberdar değil imişler gibi, önce ortalığı iskandil ettiler ve Kösem Sultan tarafında gizli bir faâliyet sezerek, zülüflü baltacı'arı (bunların adedi 120 idi) ocağın tahakkümünden dilgir olan ve kendilerine bir türlü mansıp ve dirlik verilmeyen has-odalıları, hâsılı büyük vâlide kahvehânesinde bulunanlar müstesna bütün saray ağalarını, kendi taraflarına çekmeğe muvaffak oldular. Has-odalılar, Mehmed IV.'in can düşmanı olduğuna inandıkları Vâlide Sultan'ı öldürmek üzere, — „Pâdişah elden gitti" — feryâdı ile, kılıç kuşanmışlardı (Naimâ, *ayn. esr.*, V, 110).

Süleyman Ağa, terâvihten bir iki saat sonra, giriştiği bu hazırlıkları tamamlarken, silâhlanmış 300 kadar adamı Vâlide Sultan'ın dâiresi önünde nöbet bekliyordu. Kapı-ağası, geç vakıt mûtat hilâfına olan bu kaynaşmayı duyunca, Turhan Sultan tarafdarlarının yanına giderek, ne istediklerini sormuş, — „Büyük vâlideyi isteriz" — sesleri ile mukabele görünce, vaziyeti derhâl pâdişahın annesine arzetmiş idi. Hünkârın her kesin yerli-yerine dağılması irâdesine — „Elbette Büyük Vâlide'yi isteriz veyahut cümlemiz kırılırız" — (Naimâ, *ayn. esr.*, V, 111), diye ayak direyen ağalar, ortalığı yatıştırmağa çalışan Has oda-başını parça-parça ettiler. Lala Süleyman Ağa, yalın kılıçlı ve tepeden tırnağa silâhlı adamları ile, Büyük Vâlide'nin dâiresi önüne geldi. Müsellâh ağaların başında dâireyi müdâfaa eden Kapı-oğlanı öldürüldü, diğerleri de firâra mecbûr edildi. Bu sırada Kösem Sultan, gürültüyü duyup, açık bıraktırdığı kapılardan ocak ağalarının geldiğini zannederek, yüksek ses ile nöbetçilere — „Geldiniz mi" — dedi; henüz kapı dehlizlerine girmiş bulunan Lala Süleyman Ağa'dan tasdik cevabı alınca, vaziyeti kavrayarak, can havli ile odadan odaya kaçtı, „nihanhânelerin birine girip, dolap üzerinde bir mahfî gurfeye" gizlendi (Naimâ, V, 111). Diğer taraftan Süleyman Ağa ve adamları odalara sel gibi yayıldılar, Kösem Sultan'ı saklandığı hücrede (onun dolap içine değil, dolap üstünde bulunan bir hücreye gizlendiği anlaşılıyor) bulup, eteklerinden, ellerinden ve ayaklarından tutarak, aşağı aldılar. Vâlide-i Muazzama'nın celladı zülüflülerden Küçük Mehmed adlı biri oldu. Bu şahıs, üstüste şiddetli darbeler indirdikten sonra, pencere perdelerinden birinden kestiği kordon ile, Kösem Sultan'ı boğdu. Büyük Vâlide'nin ağzından ve burnundan boşanan kanlar cellâdın ellerini ve üstünü başını kıp-kırmızı etmiş idi (bu Küçük Mehmed'in ismi bâzan Kuşçu Mehmed olarak geçtiği gibi, Ricaut onu Deli-doğancı lekabı ile zikretmiştir; bk. Ricaut, *ayn. esr.*, s. 63; Naimâ, V, 109, 112, 137; Hammer, *ayn. esr.*, X, 186, 191, 280; Ahmed Refik, bu şahsı bâzan Kuşcu, bâzan Küçük lekabı ile göstermiştir).

Katil ile yardımcıları, bu fecî cinâyeti irtikâp ettikten ve büyük vâlide dâiresini yağmaladıktan sonra, çekilip-gittiler. Topkapısarayı'nda da 1076 (1665) senesinde zuhûr eden yangın bu hâdisenin geçtiği yerleri tahrip ettiğinden (Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 384), Kösem Sultan'ın hangi odada öldürüldüğüne dâir tahmin yürütülemiyor. Harem-i hümâyûn kapısı yanındaki küçük kapıdan girilince, kuşhâne meydanına medhal teşkil eden penceresiz aralıkta bulunan parmaklıklı mahal onun makteli olarak gösterilmiş ise de, burası katilden sonra cenâzenin bir müddet bırakıldığı yer olmalıdır (bk. Abdürrahman Şeref, *Topkapı saray-ı hümâyunu*, *TOEM*, sene 2, İstanbul, 1327, s. 483).

Kösem Sultan vak'asını anlatan ikinci rivâyet, Ricaut (*ayn. esr.*, 57—68)'nun her hâlde saray ile alâkalı birinden dinlediği daha mufassal ve daha hâilevî olmakla berâber, bâzı kısımları hakikate uymadığı için, ihtiyat ile karşılanması gereken hikâyedir. Muahhar müellifler, bilhassa romanvârî tarih yazanlar, bu hikâyenin baş taraflarını, msl. o sırada sadrâzam ile şeyhülislâmın pâdişah huzûrunda bulundukları, Büyük Vâlide'nin idâmına karar verildiği ve şeyhülislâmdan fetvâ alındığı gibi fıkraları bir tarafa bırakarak, yalnız katil vak'asını almışlardır. Hâlbuki bu kısımda da kabûlü güç noktalar vardır. Vâlide Sultan'ın, bir ağustos gecesinin pek geç saatlerinde, küpeler, yüzükler, bilezikler ile süslü olması, sırtında ağır kürkler bulunması, ceplerinden avuç-avuç paralar çıkarıp, ortaya saçması, üzerine saldıran dört katilinden kurtulduktan sonra, tekrar yakalanıp, yalnız iç çamaşırı ile bırakılacak kadar soyulması gibi teferrüât, bu rivâyete fazla kıymet verilmemek lâzım geldiğini gösteriyor.

Hâdisenin başlangıcı esnâsında sadrâzam Siyavuş Paşa saraya gelerek, huzûra bir telhis göndermiş, fakat Enderun ağalarını yalın kılıç, taşkınlık hâlinde görünce, dışarıya güç fırlamış, ocak erkânı ise, uzaktan seyrettikleri sarayın pencerelerinde her zamankinden fazla ışıklar fark edip, telâşlandıkları sırada, Kösem Sultan'ın öldürüldüğü haberi gelmiştir (Naimâ, *ayn. esr.*, V, 115 v.d.).

Mâh-Peyker Sultan'ın cenâzesi, Saray-i Âmire'den çıkarılıp, Eski Saray'a götürülerek, techiz ve tekfin edilmiş ve zevci Ahmed I.'in türbesine gömülmüştür (Vecihî, 45a). Bu hâdiseyi yeniçeri ocağı ağalarının katli tâkip ettiğini, onların yerine harem ağaları nufûzunun başladığını, vâlide sultanlıkta da Turhan Sultan'ın nihâyet müstakil kaldığını biliyoruz.

Büyük Vâlide'nin câriyeleri Eski Saraya naklolunmuş, her biri malından, âzamîsi 10.000 akçe olmak üzere, nakid para ve ikişer sandık eşyâ ile çırağ edilerek, hâllerine uygun birer kimse ile evlendirilmiş idi (Naimâ, V, 134).

Pietro della Valle ile Guer'in dediklerine göre, gençliğinde zarif, şâhâne edâlı, iyi rakş-

eden, pervâsız (yk. bk.) bir genç haseki, Ricaut'nun işittiği doğru ise, son zamanlarında şişman ve dişsiz bir büyük vâlide olan ve te'lifi güç vasıfların bir mecmuası gibi görünen Kösem Sultan, kuvvetli bir irâde, devlet işlerinde uzun tecrübelerin arttırdığı bir meleke ve kabiliyet ile temâyüz etmiş, hayatının hakikî bir fâcia neticesinde sona ermesinden dolayı, dâimâ alâka ve merak uyandırmış bir simâdır. Kösem ismi, osmanlı tarihinin takriben yarım asrına yayılmış ise de, onu hükümdar kudretiyle, o da fasılalı olarak, 20 küsûr sene iş başında bulunmuş kabûl etmek yanlış olmaz. Bâzı muahhar müellifler, Şârihü 'l-Menâr-zâde'nin Naimâ tarafından nakledilen ve Mâh-Peyker Sultan'ı 50 sene bilâfâsıla hüküm sürmüş gösteren fıkrasını, müverrihin kastettiği mânâda değil, olduğu gibi kabûl etmekle hatâya düşmüşlerdir (bk. Naimâ, V, 106). Karıştığı işlerin tabi'î bir neticesi olmak üzere, bir çok dost ve hayli düşman kazanan bu muhteris kadın, iktidarı sım-sıkı elde tutmak gayreti ile, en tehlikeli teşebbüslere girişecek ve gâyesi uğruna en yakınlarını fedâ edebilecek bir yaradılışta idi.

Kösem Sultan'a dâir kat'î bir hükme varmak husûsunda eski, yeni hemen bütün tarihçilerin ekseriyâ tereddüde düştükleri görülür. Saltanat sevdâsı ile oğlunu öldürtmek, hiç değilse bu cinâyeti müsâmaha ile karşılamak gibi, te'vili müşkil bir katı yüreklilik ile ithâm edilen ve nufûz ve kudretini takviye için paraya, mal ve mülke karşı nihâyetsiz bir temâyül besleyen Mâhpeyker Sultan'ın bu tarafı, dindarlığı, hayırperverliği, düşkünlere karşı şefkat ve merhameti ile birlikte düşünüldüğü zaman, bu kararsızlığın sebebi kolayca anlaşılıyor. Naimâ, Şârihü 'l-Menâr-zâde tarafından Kösem Sultan'ın hayır işleri hakkında, hazînenin o devirdeki müzâyikasını, reâyânın fenâ vaziyetini göz önünde tutarak, ileri sürdüğü itirazlara karşı, eğer Vâlide Sultan muhitindeki muhtaclara yardım etmese ve hayrât vücûda getirmese idi, acaba devletin irâdı mütegallib ağalar elinden kurtulup da, mahalline sarfolunacak mı idi, suâlini soruyor ve Kösem'in lehinde düşündüğünü belirten bir ifâde kullanıyor (Naimâ, *ayn. esr.*, V, 114). Müelliflerin çok defâ vâlide-i şehide de dedikleri (bâzan da vâlide-i maktûle denildiği hakkında bk. M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire ottoman*, Paris, 1788, II, 512) Kösem Sultan'ı Hammer de fazla muâtep tutmamış, gerek Sultan İbrahim'in öldürülmesinden, gerek Mehmed VI.'ı zehirleme teşebbüsünden onu mes'ul addetmek cihetine gitmemiştir (*Devlet-i osmaniye tarihi*, X, 184).

Vâlide-i Muazzama'nın pek büyük bir servet bıraktığı muhakkaktır. Şârih el-Menâr-zâde'den naklen Naimâ (*ayn. esr.*, V, 112), onun diğer avâidinden başka Menemen, Zile, Gazze, Kilis ve Ezdin'de 5 adet hâssı olduğunu, bunlardan, iltizâm yolu ile, senede cem'an 250.000 riyal hâsılât toplandığını, cibâyet işlerinde vâlide kethüdâlarının pek ziyâde şiddet gösterdiklerini nakleder. Kara Çelebîzâde Efendi (*ayn. esr.*, s. 20) ise, onun hâslarını 300.000 kuruşa maktû göstererek, bu kadar hâslı vâlide sultan görülmediğini bildirir. Kösem'in mallarını tahrire me'mûr Kahveci Mehmed Halîfe terekeden, hepsinin kıymeti 50.000 kuruşa bâlig 2.700 şal zuhûr ettiğini ve diğer çeşit-çeşit eşyânın da buna kıyas edilebileceğini söylemiştir. Diğer taraftan onun Vâlide hanında 20 sandık florini, 50 seneden beri toplanmış pek çok mücevherâtı vardı ki, bunların hepsi devlet hazînesine alınmıştır (Naimâ, *ayn. esr.*, V, 112).

Kösem Sultan'a bütün bu malları sırf tamahkârlık yüzünden saklamış bir cimri denilemez. Yoksullara derin bir merhamet ile yardıma koşan Koca Vâlide, muhitindeki insanlara bir daha kimseye muhtac kalmıyacakları şekilde muâvenet etmiş ve bu yüzden pek çok kimsenin muhabbetini kazanmış idi. Muâsırları üzerinde ölümünden mütevellit teessürün sebebini burada aramalıdır. Kendisi her senenin recep ayında, kıyâfet değiştirip, araba ile, hapishânelere gider, borç yüzünden hapse uğrayanları, borçlarını ödemek sûretiyle, kurtarır, katiller müstesnâ, bütün mahkûmları şefkatinden mahrûm bırakmaz ve bu kabil işleri, maiyetindekilere emniyet etmiyerek, bizzat yapardı. Sâdât ulûfesi adı ile ihdas ettiği sure sâyesinde, sâdâttan 200'ü mütecâviz erkek ve kadın geçinirdi. Hizmetindeki câriyeleri, iki üç sene çalıştırdıktan sonra, âzâd edip, her birini kabiliyet ve istidadına göre çehizler, bir mıkdar mücevher ve bir kaç kese de akçe verir, onları ya saray emektarlarından veya taşradan, uygun bir mansıb ile kayırdığı biri ile evlendirirdi. Vâlide Sultan çıraklarını hiç unutmaz, kendilerine muntazaman yıllık bir yardımda bulunurdu. Yetim ve kimsesiz kızları araştıran, varlığı olmayanları, çehiz ve ev eşyâsı hazırlayarak, kocaya veren bu insâniyetli kadının Haremeyn fukarâsı ve surre için de mühim te'sisleri vardır (Naimâ, V, 113 v.d.; Ayvansarâyî Hüseyin, *Hadîkatü 'l-cevâmi*, İstanbul, 1281, II, 186).

Kösem Sultan'ın inşâ ettirdiği hayır eserlerinin başında, Üsküdar'da Çinili câmi adı ile mârûf olup, 1050'de tamamlanan ve yanında mektep, çeşme, dârülhadîs, çifte hamam

ve sebil bulunan câmi (*Hadîkatü 'l-cevâmi*, II, 184 v.d.; Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul, 1314, s. 130 v.d.) bulunmaktadır. Bundan başka, Boğaziçi'nde Anadolu Kavağı, Sultan Selim civarında Vâlide medresesi mescidleri ile bu sonuncunun ittisâlindeki çeşmenin ve Vâlide hanı mescidinin bânisi de odur (*Hadîkatü 'l-cevâmi*, II, 144; I, 215 v.d., 218). Kösem Sultan'ın İstanbul'da, Çakmakçılar yokuşunda, vaktiyle Cerrah Mehmed Paşa sarayının bulunduğu mahalde, hâlâ ehemmiyetini muhâfaza eden ve Evliyâ Çelebî (*Seyâhatnâme*, İstanbul, 1314, I, 325) tarafından „çâr kûşe cihânnümâ kulesi... eflâke ser çekmiş" diye târif edilen Vâlide hanını inşâ ettirmiştir ki, o zamanın büyük servet sâhipleri para ve kıymetli eşyâlarını burada saklarlardı. Vâlide hanı ecnebîlerin inmesine de çok müsâit idi (Thévenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Paris, 1664, s. 49). Topkapı dışında bir de bahçesi bulunduğunu bildiğimiz (Naimâ, IV, 290) Büyük Valide'nin, bir vakıf defteri fihristindeki „evkaf-ı Mâh-Peyker Sultan" başlıklı kaydından anlaşıldığına göre, Anadolu ve Rumeli eyâletlerinin muhtelif kazâlarında, İstanbul'da, Galata'da Eyyüb'de, Eğriboz, Midilli ve Kıbrıs adalarında evkafı var idi.

Bibliyografya: Başlıca me'hazlar metin içinde gösterilmiştir. Osmanlı tarihçilerinin hemen hepsinde, bilhassa XVII. asra âit olanlarda, yerli ve yabancı terâcim-i ahvâl kitaplarının ekserisinde, Kösem Sultan'dan bahsedilmektedir. Çok dikkate şâyân bir şahsiyet olduğu ve me'hazlarda da haylı tafsilât bulunduğu için, bu mâruf Vâlide Sultan romanvârî tarihlere ve hikâyelere de mevzû teşkil etmiştir.

(M. CAVİD BAYSUN.)

KÖSEM VÂLİDE. [Bk. KÖSEM SULTAN.]

KÖSKÜN. [ELBİSTAN.]

KÖŞK (frs. *küşk*), bu kelime, anlaşıldığına göre (bk. Arnold Steiger, *Aufmarschstrassen des morgenlandischen Sprachguts*, Bern, 1950, son kısım), *köşk* şeklinde türkçeye ve bundan da tekrar farsçaya ve Avrupa dillerine geçmiştir; *köşk*'ün arapça şekli olan *cavsaḳ* ancak kelimenin *gōṣaḳ*, *gōṣa* („köşe, zâviye") şeklinden gelebilir. Köşk kır ve açıklık yerlerde veya bahçe içinde bulunan münferit ev demektir; ayrıca bir saray veya konak bahçesinde, müstakil olarak yapılan süslü küçük binâlara da bu ad verilir; msl. Topkapı Sarayı hudutları içindeki Bagdad köşkü, Revan köşkü, Sünnet köşkü ve Kara Mustafa Paşa köşkü. Bir de şu yapılara da köşk denilir: 1. Binâların üst kısımlarında veya güzel manzaralı, yüksek yerlerde çardak şeklinde yapılan, cihannümâ kabilinden, odalar ve kuleler; 2. „camlı köşk" adı verilen etrafı ve üstü cam ile örtülü taraçalar; 3. binâların damına ilâve edilen güzel manzaralı küçük köşkler (tepe köşkü); 4. yangın köşkü; yangın kulelerinin üst kısmında, etrafı gözetleyip, yangını haber vermek için yapılan dört bir tarafı camlı kısım (bk. Celâl Arseven, *San'at ansiklopedisi*, mad. KÖŞK; M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, İstanbul, 1952, XIII). Türkçedeki „köşklü" (vaktiyle İstanbul'da yangınlar görüp, haber vermek için, yangın köşklerinde veya başka yerlerde bulundurulan adamlar) tâbiri buradan gelmektedir. Rivâyete göre, ilk yangın me'mûrluğu, osmanlı pâyitahtının Bursa'da bulunduğu sıralarda ihdas edilmiştir. Cümhûriyet devrinden önce, yakın zamanlara kadar, Bayezid kulesinde 20, Galata kulesinde 18, İcâdiye'de 3, Üsküdar karakolunda 6 ve Eyüb'de 5 köşklü bulunmakta idi. Bunlar, *baş* ve *ikinci* ünvanını alan âmirler ile, çavuş ve erlerden mürekkep teşkilâtlı bir birlik idi. *Baş* ve *ikinci*'ler kılıç taşırlardı. Köşklüler bellerine tokalı kemer takarlar, ellerinde harbe taşırlardı. Yangın olduğu zaman köşklüler mahallelere gider, sokak başlarında nâra atarlar, fakat yangının nerede olduğunu soranlardan bekçilerden başkalarına cevap vermezlerdi. Onlara sâdece „uğurlar ola" demek âdet idi. Köşklülerin giyecek ve yiyeceklerini, önceleri, kısmen ser-askerlik, sonra da zaptiye nezâreti te'min ederdi. Bunlar kuleleri ziyâret edenlerden bir ücret aldıkları gibi, yangını haber verdikleri zengin âilelerden de âidât toplarlardı. Kuleler şehir emânetine devrolunduktan sonra, maaş ve masraflarını belediye te'min etmeğe başlamıştır (Daha etraflı bilgi için bk. M. Z. Pakalın, *ayn. esr.*, s. 304).

Arapça *cavsaḳ* ismi, msl. Sāmarrā'daki Cavsaḳ al-Ḫāḳānī'de olduğu gibi, halifenin şehirdeki evlerine karşılık olarak, kır köşklerine verilmiştir. *Cavsaḳ* al-Ḫāḳānī'nin planı için bk. Ernest Herzfeld, *Mitteilungen über die Arbeiten der zweiten Kampagne von Samarra*, *Islam*, V, 203. Aynı zamanda *ḳaṣr* (cem. *ḳuṣūr*) da denilen bu köşklere Kahire'de Ḳarāfa mezarlığında çok sayıda rastlanmakta idi (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 452); bu iki tâbir İbn Baṭṭūṭa (III, 212)'da görüldüğü üzere, birbirinin müterâdifidir (Bk. Cl. Huart, *EI*, Leiden tab., mad. KÖŞK). (VEDAD GÜNYOL.)

KÖTEL. KÖTEL (ârâmîcede *kōṣal*, „duvar", Fraenkel, *Aram. Fremdwörter*, s. 223), farsçada dağlar arasında bir geçit, iki zirve arasında bir boğaz mânasına gelir. Hiç bir fars lûgat kitabında bulunmaz. Bu keli-

me şark türkçesine de geçmiştir (bk. *Baburnâme*, nşr. R. Rahmeti Arat, *Vekayi*, TTK, Ankara, 1946, II, 214 ve 504; nşr. *İlminskiy*, s. 99, 23; 100, 1, 172, 18, 166, 22); krş. Radloff, *Opıt*, II, stn. 1277; Pavet de Courteille, *Dict. turk-oriental*, s. 463. (CL. HUART.)

KÖY (< fars. *kūy* ve *kū* „mahalle, semt", civar, etraf, sokak, yol") tâbiri türkçede meskûn yerlerin en küçüğüne verilmiş bir isim olup, Selçuklular devrinin sonlarından itibâren, Anadolu'da bir çok yer adlarında da rastlanmaktadır (krş. msl. Boğaz-Köy, Eren-Köy, Çengel-Köy ve Kadı-Köy (< Köyü), Arnavut-Köy (< Köyü).

Köy ile birlikte kullanılmış veya kullanılmakta olan diğer tâbirler için bk. *köylü* („köylü, çiftçi, kaba"), *köylük* (bir kaç köyün bulunduğu yer"), *köydeş* („aynı köyde oturan"), *köy kâhyası*, *köy subaşısı* (*subaşçısı*), *köy muhtarı*; *köy sâhibi*; *köy evi*, *köy hayatı*, *köy geziri* v.b.

Bu tâbir bu mânası ile daha çok cenûp şivesinde kullanılmakta olup, diğer şivelerde, bilhassa farsça te'siri altında bulunan orta Asya şivelerinde, asıl farsçadaki mânası ile kullanılmaktadır (bk. Babur, nşr. A. S. Beveridge, var. 76ª str. 5; trk. trc. R. Rahmeti Arat, s. 80).

Diğer türk şivelerinde bu mânada en yaygın tâbir *ağıl* ve bunun değişik şekilleridir. XI. asrın ikinci yarısında *ağıl* kelimesi „ağıl, koyun yatağı" ve Oğuz türklerinde ise, „koyun pisliği" mânalarında kullanılmıştır (bk. Maḥmūd Kāşğarī, *Dīvān lūġāt al-turk*, fihrist): bunun ilk mânasından gelmek üzere „çit, hayvanların bir arada kalması için etrafı çit ile çevirilen mahal" (*koyun ağılı*, *deve ağılı* ve bundan *ay ağılı* „ay hâlesi", *güneş ağılı* „güneş hâlesi", krş. bir de *ağıl* „ağıl", *ağıllan-* ve *ağullan-* „etrafı çevrilmek, hâlelenmek, *Tan. tar. söz.*, I, 1943). Sonraları bir kaç evi ve ağılları içine almak suretiyle bir arada bulunan evlerin umûmî hey'etine alem olmuş ve böylece k ö y mânasını almıştır. Son zamanlara kadar göçebe hayat tarzını muhâfaza etmiş olan türk kavimlerinde sâdece e v, k e ç e d e n y a p ı l m ı ş e v (bk. *ayl*, Alt.; *ayıldın törü* „evin baş köşesi") ve bu gibi evlerin bir arada toplanması (bk. *aul*, *avl*, Kazak.) mânasına gelmiş ve nihâyet yerleşik hayatta en küçük meskûn m a h a l , k ö y (Kazan, Kırım, Kom., Kazak, Kırg., Tel.) mânasını almıştır. Bununla ilgili tâbirler için krş. *avl* (*avıl*, *aul*, *ağıl*) *kişisi*, *a. halkı*, *a. kartı* („köy ihtiyarı"), *a. başı*, *a. ağası* (köy muhtarı).

Türk şivelerinin cenûb-i garbî bölümünde bu türkçe tâbirin yerleşmeyip, yerine farsça bir kelimenin geçmesinin asıl sebebi, *agıl* kelimesinin Maḥmūd Kāşğarī'nin tesbit ettiği gibi, Oğuz boylarında aldığı ikinci mânası ile ilgilidir.

Orta Asya'daki türkler arasında köy mânasına gelen ve birlikte bulunduğu kelimeye göre, kalın veya ince telâffuz edilen *kent* (*kend* ve *kand* skr. *kanthā*, sogd. *kanḍ* „şehir") tâbiri kullanılmaktadır. Bu tâbire, „şehir, kale" v.b. mânalarda kullanılan *balık* ve *toy* kelimeleri yanında, eski türkçe metinlerde de rastlanmaktadır (bk. mad. BALIK).

Bibliyografya: Bittner, *Der Einfluss des Arabischen und Persichen auf das Türkische* (*SB Ak. Wien*, CXLII, nr. III, s. 103); Vullers, *Lexicon persico-latinum*; *Burhān-i Ḳāṭı'*, s. 159; Radloff, Zenker, Şeyh Süleyman v.b. (R. RAHMETİ ARAT.)

ḲRĀN. [Bk. TÜMĀN.]

ḲRIM. [Bk. KIRIM.]

KROYA. [Bk. AKHİSAR.]

ḲUBĀ'. [Bk. MADĪNA.]

KUBA, şimâlî Azerbaycan'da Bakû ile Derbend [bk. madd.] arsında kaza merkezi bir şehirin ve vaktiyle şarkî Kafkasya siyâsî tarihinde mühim rol oynamış bir türk hanlığının (1747—1837) adıdır. Şehir, muntazam bir şose ile bağlı bulunduğu Bakû—Derbend demiryolu üzerindeki Ḥaçmaz istasyonundan cenûb-i garbîye doğru 28 km. mesâfede, Şahdağ'ın eteğinde, Kudyal-Çay sâhilindedir. Kuba'nın, aynı zamanda, yerli halkın dilinde, Kudyal-kale, Kudyal-şehir ve yahut sâdece Kudyal adlarını da taşıdığını kaydeden İ. Berezin (*Puteşestvie po vostoku*, Moskova, 1850, I, *Puteşestvie po Dagestanu i Zakavkazyu* 2. kısım s. 72) ile 'Abbās Ḳulī Aḳa Bakihanlı „Ḳudsī" (krş. *Gulistān-i iram*, Bakû, 1926, s. 16), kelimenin iştikakı hakkında hiç bir şey söylemedikleri gibi, şehrin kuruluş tarihini de tasrih etmiyorlar. Mehmed Hasan Baharlı'nın *Gulistān-ı iram* (s. XII) müellifinin hâl tercümesinden bahsederken, kaydettiği bir rivâyetten, Kuba'nın Nâdir Şah (1736—1747)'ın emri üzerine, Gülitān-i iram mevkiinde kurulduğunu ve adının da çadırının üzerindeki kubbeden alındığını istihrâc etmek mümkündür. Fakat Nâdir'in henüz şah olmadan, 1735 teşrin II.'de, Dağıstan'a sefer ederken, bu bölgede uğradığı Gilyar köyünün *Gulistān-ı iram*'in farsca yazmasında (s. 118) Kuba olarak zikredildiğini bildiğimiz gibi, Kuba adına Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, s. 402)'de de rastlıyoruz. Bununla berâber, *Rusya şehirleri hakkında tetkikler* eserinin müellifine istinâden Kuba'nın moğullar devrinde kurulduğunu zikreden İ. Berezin (*ayn. esr.*, s. 65 v.d.), 1842

'de Kuba'da iken orada bulunan Bakihanlı'dan edindiği mâlûmata dayanarak, bu şehrin, Nâdir'in ölümü (1747) üzerine istiklâlini ilân eden Hüseyin Ali Han (aş. bk.) tarafından 1747—1758 arasında te'sis olunduğunu da iddia etmektedir. Hâlbuki Bakihanlı aynı yıllarda yazmakta olduğu *Gulistān-i iram* (s. 127, 11)'de o şehrin kurulmasından değil, Nâdir'in ölümü üzerine, Kuba kalesinin Ḫudād'dan Kudyal sâhillerine naklolunmasından ve Gülistān-i iram bağının da Şabran vâdisinde bulunduğundan bahsetmektedir ki, bu da, Kuba'yı Ḥaçmaz'dan Derbend'e giden yol üzerinde iki menzillik mesâfede (Ḫudād'da) gösteren Kâtib Çelebî'nin verdiği mâlûmata tamâmiyle uymaktadır.

Başta A. Olearius ve Evliya Çelebî olmak üzere, buraları ziyâret etmiş bulunan seyyahların bir çoğunun Kuba'dan bahsetmemelerinin, gerek şehrin ve gerek Kudyal-Çay'ın muhtelif zamanlarda, başka-başka adlar taşımasından ileri geldiği kanâatinde olanlar da vardır. (*Azerbaycan yurt bilgisi*, I, 39). Yāḳūt (*Muʿcam*, bk. mad. *Fīrūz-ḳubād*)'un bu bölgede gösterdiği Fīrūz-Ḳubād şehrini gerek kelimenin ve gerek şehrin men'şei olarak kabûl edenler için Şirvānşāhlardan Kā'ūs b. Kayḳubād (1346—1373)'ın Kuba yakınındaki güzel bir türbesi de bu fikri te'yit eder mâhiyette görülüyor (*Gulistān-i iram*, s. 71). Mâmafih, Şirvan bölgesi dâhilinde Kubalı adını taşıyan dört köy (bk. *Kavkazskiy kalendar na 1856 g.*, Tiflis, 1855, s. 276 v.d., 311 v.d.) ile, Derbend'in garbındaki Kubaçı kasabasının da Kuba ile ilişiği olsa gerektir. Daha Masʿūdī (bk. *Murūc*, II, 40)'de, farsçaya tercümesinden alınarak, Zirikeran (= Zirihgarān) şeklinde zikrolunan bu Kubaçı'nın, zırh yapan mânasında türkçe *köbeçi*'den geldiği kabûl edilmektedir (krş. mad. DAĞISTAN). Bu Kubaçıların, XIV. asırda Timur'a kendi işleri olan zırhlı gömlekler takdim ettikleri de mâlûmdur (krş. Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafar-nāma*, I, 782). Bunların *Agvanlar tarihi* (krş. rus. trc. K. Patkanyan, Petersburg, 1864, XXVII. bahis ve hâşiyeler) müellifi M. Kagankatvatsi'nin, araplardan evvelki Azerbaycan'ın Kanık (Alazan) sâhillerinde gösterdiği Kapiçan (Strabo'da—Kambizone, Ḫorenli Moses'te—Kanbican) vilâyeti halkından olduğu, aynı mânaya gelen ve birbirine benzerlikleri bulunan adlarından da, anlaşılmaktadır. Savaş elbiseleri yapan ve adları gibi kendilerinin de türk oldukları kuvvetle muhtemel bulunan bu Köbeçilerin Şeki — Borçalı bölgesinden Samur havzasına gelmelerinin, Evliyâ Çelebî (*Seyâhatnâme*, İstanbul, 1314, II, 291)'nin Şeki ile Şirvan arasında gösterdiği Kaytakların Dağıstan'a göç etmeleri ile sıkı bir münâsebeti olsa gerektir. Esâsen Kuba hanlığı, Dağıstan'dan cenûba inen bir kısım Kaytakların reisleri tarafından kurulmuş olduğu gibi (W. Barthold, *İA*, III, s. 454), Köbeçi veya Kubaçi de onların bölgesinde bulunmaktadır.

Kuba, XIX. asrın ortasına doğru, tuğladan bir sûr ile kuşatılmış 2.000 nüfuslu bir kasaba idi. Kâmilen tahtadan yapılmış 660 ev, 160 dükkân, 3 büyük câmi, bir kaç mescid, bir ermeni ve bir rus kilisesi ve işlek bir çarşısı var idi. Güzel ve mâmûr meyva bağları ile kuşatılmış olan ve iyi elma yetiştiren şehirde halıcılık da inkişâf etmiş idi (İ. Berezin, *ayn. esr.*, I, 2. kısım, 61 v.d., 69 v.d., 72 v.dd.). Zengene, Ḫalillu, Kengerlu, Osallu, Arşalu, Ustacanlu, Kancar, Bayat v.b. türk boyları ile meskûn bulunan kazânın Kuba, Tip, Müskür, Şâbrân (Şaburân) ve diğer nâhiyelerinde, ahâli türkçe konuşmakta idi (*Gulistān-i iram*, s. 13 v.d., 16). XIX. asrın ortalarında Kuba rus ordusunun hareket üslerinden birini teşkil etmekte idi. Kuba, kaybetmiş olduğu istiklâlini geri almak için, 1837'de son hamlesini yapmış, fakat kılıçtan geçirilmek ve tehcire mârûz kalmak suretiyle bu hamle tenkil edilmiş idi.

Çok zaman Derbend'i de içine alan ve Kür munsabına kadar uzanan Kuba hanlığının temeli Safevîlerin son devirlerinde atılmış idi. XVII. asrın ortalarına doğru, iki fırkaya ayrılmış olan Kaytakların Usmi âilesinden Hüseyin Han, İsfahan'da Safevîlere sığınmış, orada şi'îliği kabûl ederek, nufûzlu Kaçar beylerinden birinin, güzel, zekî ve aynı zamanda şâir olan kızı Zehra Hanım ile evlendikten sonra (Zehra Hanım'a atfolunan türkçe manzûmeler için bk. *Gulistān-i iram*, s. 100, 184), merkezi Ḫudād olmak üzere, Kuba bölgesine han tâyin olunmuş, Kür üzerindeki Salyān bölgesi de onun idâresine verilmiş idi Hüseyin Han burada, Dağıstan'da babadan kalma addettiği emlâkini elde etmeğe çalışırken, yerine oğlu Ahmed Han'ı bırakarak öldü. Ahmed Han babasının emellerini gerçekleştirdi ise de, bir müddet sonra ele geçirdiği yerleri ve hayatını kaybetti. Oğlu Hüseyin Ali Han'ın idâresi, Kafkasya'nın en buhranlı bir zamanına tesâdüf etmiştir. Safevîlerin sukutundan istifâde eden rus çarı Petro I., İran'a doğru yayılmak üzere, Dağıstan'a ve Azerbaycan'a girmiş ve Osmanlı devleti de buna karşı harekete geçmiş idi. Hüseyin Ali Han, Petro tarafını iltizâm etmek suretiyle, bu vaziyetten istifâdeye çalıştı. Fakat Osmanlı devletinin tarafını iltizâm eden Kazı-Kumuk hanı Surhay ile Şirvanlı Hacı Dâvud'un birleşmesi

buna mâni oldu (*Gulistān-i iram*, s. 74—124). Hacı Dâvud'un idâresinde eski Şirvânşâhlar devletini ihyâ eden 1724 tarihli osmanlı-rus anlaşması (krş. *Muâhedât mecm.*, İstanbul, 1297, III, 237—244) yarı müstakil Kuba hanlığına da nihâyet vermiş idi; fakat, Petro'nun ölümü, Osmanlıların ve rusların Kafkasya'dan çekilmesi ve Nādir'in her iki devlete karşı kazandığı muvaffakiyetler, Kuba hanlığını yeniden canlandırdı. Nādir Salyān'ı da Hüseyin Ali Han'a bırakmış idi. Nādir'in ölümünden sonra, Azerbaycan'da müteaddit müstakil türk hanlıkları kurulurken, Hüseyin Ali Han da, kendisini tamâmiyle müstakil ilân ederek, idâre merkezini Ḫudād'dan Kudyal-Çay sâhillerine nakletti ve Şâbrân ile Külhan bölgelerini de ilhâk eyledi (*Gulistān-i iram*, s. 125 v. dd.). Hüseyin Ali Han 1758'de Kuba'da öldü. Henüz 22 yaşında iken idâreyi eline alan oğlu Feth-Ali Han, ilk iş olarak, Şirvan hanını mağlûp etti; bütün nâiplerin ve küçük derebeylerinin salâhiyetlerini tahdit ederek, kuvvetli bir merkeziyet vücûda getirdikten sonra, komşu hanlıkların işlerine müdâhale edecek kadar ileriledi; fakat 1774'te Dağıstan ve Azerbaycan hanlarının birleşik cephesi karşısında mağlûp olunca, Kuba'yı Kazı-Kumuklu Mehmed Han'a terkederek, Salyān'a çekildi. Derbend'de cesâret ve güzelliği ile tanınmış olan karısı Tutı-Bike hukûmet sürüyordu. Feth-Ali Han Şabrân ve Müskür üzerinden Derbend'e gitti ve orada kuvvetlerini toplamağa başladı. Bu arada, rusların kendi lehindeki müdâhalelerinden de faydalanan Feth-Ali Han Kuba ve Salyān'da hâkimiyetini yeniden kurmağa muvaffak oldu. Nādir Şāh'ın ölümünü müteâkip, İran'da devam eden saltanat kavgalarının şiddetlendiği bir sırada, ruslardan teşvik ve müzâheret gören Feth-Ali Han hudutlarını genişletmeğe başlayarak, Şirvan'ı zapt ve ilhâk etti. Eniştesi Bakû hanı Hacı Melik Mehmed, 1781'de onu küçük yaşta olan oğlu Mehmed Han II. (*Gulistān-ı iram* müellifinin babası) üzerinde vâsî tâyin ederek halife 'Alī'nin mezarını ziyârete gitmiş ve Irak'ta ölmüş idi. Bu suretle Bakû da onun idâresine geçmiş idi. 1784'te Karabağ üzerine yürüdü, 1788'de Erdebil'i aldı ve Karadağ ile Tebriz'e hukmedecek duruma geldi. Feth-Ali Han'ın nufûzu Gürcistan'a kadar ulaşmış idi. Onun müdâhalesi iledir ki, Gürcistan kıralı İrakli, Şemsedil bölgesini Gence hanına iâde etmiş idi. Yine onun talebi üzerine, Gürcistan kıralının da iştirâki ile, Şemkir'de, bütün hanlar bir ictimâa dâvet olunmuş idi. Bu ictimâdan sonra bastalanan Feth-Ali Han hemşîresi Hacı-Bike'nin yanına, Bakû'ya döndü ve 22 mart 1789'da orada öldü.

Feth-Ali Han'ın siyâsî ve askerî eseri selefleri zamanında ortadan kalktı. Yerine geçen oğlu Ahmed Han ancak iki sene tahtta kaldı ve onu 1791'de 13 yaşındaki kardeşi Şeyh Ali Han istihlâf etti. Rusların önce Kafkasya'dan çekildikleri ve bir müddet sonra istilâ hareketlerine yeniden devam ettikleri, Kaçarların İran'da kuvvetlendiği ve Kafkasya'nın Rus-İran harplerine sahne olduğu bir zamana rastlayan hâkimiyeti devrinde, Şeyh Ali Han, büyük babasının hilâfına olarak, ruslar ile mücâdeleden bir an geri kalmadı. Rusların müdâhalesi ile hanlık ikiye ayrılmış ve Kuba kardeşi Hasan Han'a verilmiş idi. Hasan Han 1799'da ölünce, Derbend ile Kuba'yı yeniden birleştiren Şeyh Ali Han, 1820'ye kadar ruslara büyük güçlükler çıkartmakta devam etti. Ruslar 1806'da Derbend ile Kuba'nın Rusya'ya ilhâkını ilân ettiler; fakat Şeyh Ali Han memleketine yeniden sâhip olmasını bildi. 1809'da Kuba, Rusya'nın himâyesinde, Şeyh Ali Han'ın yakın akrabâlarından Bakû hanı Mehmed Han II.'ın idâresine verildi. Fakat Şeyh Ali Han, Kuba şehrinden başka, bütün havâliye yeniden sâhip olunca, Rusya ona karşı tâze kuvvetler sevkine mecbûr kaldı. Âilesini terkederek, önce Kazı-Kumuk'a, oradan da Akuşa'ya çekilen Şeyh Ali Han mücâdelesinden vazgeçmedi. 1813 yılı teşrin I. de akdolunup, 14 eylûl 1814'te teâtî edilen Gülistan muâhedesi [b. bk.] ile, Derbend, Bakû, Şirvan, Şeki, Gence, Karabağ ve Talış hanlıkları ile berâber, Kuba dahi rus hâkimiyetinde ilân edildi ise de, diğer Azerbaycan hanları gibi, Şeyh Ali Han dahi bunu tanımadı. 1819'da dağlardan inen Şeyh Ali Han kuvvetleri ile ruslar arasında kanlı ve çetin bir savaş vukû buldu. Bu savaştan muzaffer çıkan ruslar Kuba hanlığında intikam hareketine geçerek, ahâliyi büyük kafileler hâlinde Rusya'ya tehcir eylediler.

1826—1828 İran-rus savaşları yıllarında, başka hanlıklar ile berâber, yeniden ayaklanan Kuba, 1837'de kendisine ayrı bir han dahi intihap etti ise de, yeni silâhlar ile mücehhez fâik rus kuvvetleri karşısında uzun müddet müstakil kalamadı (Kuba'nın hanlık devri ve istiklâl mücâdelesi için bk. *Gulistān-i iram*, s. 127—161; İ. Berezin, *ayn. esr.*, I, 2. kısım, s. 66 v. dd.).

Bir hanlık olarak tasfiyesinden sonra Kuba, önce Şamahı, sonra da Bakû vilâyeti dâhilinde bir kazâ hâline getirildi. Şimâlde — Samur ırmağı mecrâsı, şarkta — Hazer denizi, cenûb-i şarkîde — Bakû kazâsı, cenûpta — Kafkas dağ silsilesinin cenûp sırtları (Şahdağ 4.241 m., Babadağ 3.619 m.), garpta ise — Dağıstan'a bağlı Samur sancağı ile hudutlanmış olan Kuba kazâsı 7.000 km.² bir sâha dâhilinde, 1896 yılına doğru, 94 % 'ü türk ve müslüman olan 175.000 nüfusa mâlik idi. Ekalliyetler arasında başta gelen ve Kuba şehrinde toplu bir hâlde yaşayan iranlılaşmış mûsevîlerin Hazer türklerinden kalma olduklarına dâir kuvvetli emâreler vardır (bu husûsta bk. A. Samoyloviç, *K voprosu o nasledn:kah Ḫazar i ih kulturı*,—*Die bulgarisch-turkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* — *MSFO*, 1912, XXX, 209).

Kuba şehrin'n nüfusu, XIX. asrın sonlarına doğru, 2.000'den 13.000'e yükselmiş, bağcılık, bahçecilik, ipekçilik, dokumacılık, debbağlık ve halıcılık merkezi haline gelmiş idi. Şehrin nüfusu müstakil Azerbaycan cümhûriyeti (1917—1920) devrinde 16.000'e kadar yükselmiş ve ikinci dünya savaşı arifesinde 21.000'i bulmuş idi. Bugün şehirde 4 fabrika ve Kudyal-Çay üzerinde inşâ edilmiş bir hidro-elektrik merkezi vardır. Kuba, bağcılık ve meyvacılık bakımından, cenûbî Kafkasya'nın mühim bölgelerinden biri sayılır. Burada halı, deri ve yünden mâmûl giyim ve koşum eşyâsı ve mobilya imâl edilmekte ve bunlar ihrâc olunmaktadır.

Kuba kazası dâhilinde tarihî ehemmiyeti hâiz eserlerin başında, adını bir köye ve bir nâhiyeye vermiş bulunan Şabran harâbeleri gelmektedir. Efsânevî türk kahramanı Afrāsyāb'ın da pâyitahtı olarak gösterilen bu şehir, daha Şamahı, Şirvan [bk. bk.]'ın merkezi hâline gelmeden, mühim bir ticâret şehri idi (bk. Maḳdisī, s. 376). Milâdî 305'te Derbend boğazından Azerbaycan'a geçen Sabır türklerinin kurduğu bu şehrin adı Şirvan kelimesinin de menşe'i sayılmaktadır. Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, II, 305) Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın fütûhatı esnâsında „sancak beyine tahtgâh" olduğundan bahsettiği Şabran'da kendi zamanında 70 mihrâb ve 70 mahalle tasvir etmektedir ki, bunlar arasında Uzun-Hasan câmi'i, bir san'at âbidesi olarak, tebârüz ettirilir. Şehir harâbelerinin bugün bulunduğu Külhan (rus. Gilgin) ırmağı sâhillerinde denizden Babadağ'a kadar uzanan tarihî bir sûrun enkazı göze çarpmaktadır. Burada bir nâhiye merkezi bulunan Bermek'in adını Abbâsî devletinde yüksek mevkîler işgâl etmiş türk âilelerden biri olan Bermekîlerden [b. bk.] aldığı söylenilmektedir (*Gulistān-i iram*, s. 13). Adam Olearius (*Puteşestvie* ..., Moskova, 1870, s. 511, 517) ile Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, II, 292 v.d.)'nin bahsettikleri Kudyal-Çay munsabındaki Niyāzābād (rus. Nizovaya) limanı rus istilâsı esnâsında mühim rol oynamıştır.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. A. Zeki Velidi, *Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası* (*Azerbaycan yurt bilgisi*, İstanbul, 1932, yıl 1, sayı 1, s. 39 v.d.); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1314), V, 3710; *Bolşaya sovet. entsiklopediya* (Moskova, 1937), XXXV, 347; *Aktı kavkazskoy arheograficeskoy komissii* (Tiflis, 1866), I—XII, Derbend-Kuba bahsi; bk. bir de madd. DAĞISTAN, DERBEND, ŞİRVAN, KAZI-KUMUK v.b. (MİRZA BALA.)

KUBAN. ḲUBAN (nogay. Kuman, çerkes. Phşit), Kafkasya'nın dört büyük nehrinden (Rion, Kura, Terek, Kuban) biridir. Nehir 700 km. uzunluğunda olup, menbaını aş.-yk. 4.200 m. yükseklikte, Elbürs yakınından almaktadır. Başlangıcını teşkil eden üç kolu (Ḫurzuḳ, Ulu-Ḳam ve Uç-Ḳulan) Kuban'ın düzlüğe (deniz seviyesinden 326 m.) çıktığı dar geçidin önünde kendisi ile birleşir. Nehir önce ormanlık dağ eteklerini geçer ve sonra, kıyıları ağaçlıklar ile örtülü bulunduğu hâlde, bozkırdan garba doğru akar. Kuban'ın sol tâlî kolları şunlardır: Da'ut, Teberda, Zelençuk, Urup, Laba, Belaya, Pşiş, Psekups, Afips, Adagum v. b. Kuban'ın iki kolundan biri (Protoka) — Azak denizine ve diğeri (asıl ırmak) — Karadeniz'e dökülür (bu sonuncunun Azak denizine dökülen bir tâlî kolu da vardır). Kuban'ın aşağı mecrâsı sık-sık istikamet değiştirmektedir. Daha XV. asırda suyun büyük bir kısmı Azak denizi'ne dökülmekte idi. Kuban ile bunun tâlî kolları 50.000 km². bir sâhayı içine almaktadır.

Kuban idârî bölgesi (1918'den önce Kuban kazakları eyâleti) bir de daha şimâlde bulunan Baysuğ, Çelbası, Sasıka havzaları ile Yeya ırmağının sol sâhilini ihtivâ ediyordu ki, bunlar kısmen Azak denizine ve kısmen göl ve bataklıklara dökülmektedir. Kafkasya ile deniz arasında bulunan bu mıntaka şimâlde Don kazakları ve şarkta Terek kazakları eyâletlerine kadar uzanır. Yedi nâhiyeye (Yeya, Temrük, Kavkazski, Ekaterinodar, Maykop [trk. „yağı çok"], Laba ve Battal-Paşinsk) ayrılmış olan bu büyük eyâletin mesâhası aş.-yk. 85.000 km². tahmin edilmektedir.

Klaproth, *Tableau du Caucase* (Paris, 1827), s. 89'da Kuban eyâletinde yaşayan kavimlerin sayısını aş.-yk. 100.000 âile tahmin etmiş idi. Rus ansiklopedisine göre ise, burada 1861'de asıl yerli ahâlinin sayısı 200.000 kadar olup, bunların kitle hâlinde muhâcerete icbâr edilmeleri yüzünden, bu sayı 1883'te 90.471'e düşmüştür. 1861 yıllarında buraya rus muhâ-

cirleri yerleştirilmeğe başlanmış olup, 1894 'te bunların sayısı 1.500.000 'e varmış bulunuyordu. 1916 'da, resmî istatistiklere göre, bu eyâletin nüfusu 3 milyonu aşmakta idi. „Dağlılar" ile „sünnîlerin" (umûmî yekûna dâhil) sayısı da artmış ve 139.000 'e çıkmış idi. Yerli ahâli, bu resmî, fakat pek kat'î olmayan mâlûmata göre, Çerkes bakiyeleri, Abazalar (Abhazlar ile akrabâ) ile Karaçay türklerinden teşekkül eder. Karaçay türkleri, Kuban nehri menbaında Ḳart-Curt, Uç-Ḳulan, Ḥurzuḳ v.b. köylerde (*aul*) yaşarlar ve türkçenin şimâl-i garbî gurubuna dâhil bir şive konuşurlar. Evvelce Kabarda çerkes beylerine bağlı olan Karaçay türkleri, 1822 'de rusların hâkimiyeti altına girmişlerdir.

1920 'den sonra Kuban eyâleti, kavmî esaslara göre, yeniden tanzim edilmiş, Ḳabarta-Balḳar eyâleti (Terek boyunda) yanında, Kuban 'da daha iki muhtar bölge vücûda getirilmiş idi: 1. Karaçay-Çerkes gurubunun şimâlinde olan bu bölgenin merkezi Battal-Paşinsk şehri olup, aş.-yk. 150.000 nüfus (bunun 45 % 'ini türkler, 25% 'ini çerkesler ve 13 % 'ünü ruslar teşkil eder) ihtivâ eder; 2. Adığe, Kuban ve Laba boyunca uzanan şerit hâlinde bir sâha olup, merkezi Toḫtamukay ve nüfusu aş.-yk. 70.000 çerkesten ibârettir.

Kuban havzası bakır devrinden beri meskûn bir sâhadır. Maykop 'ta bulunan en eski mezarlar XX. (m. ö.; Rostovsev 'e göre, XXX.) asra kadar çıkmaktadır. IV.—VI. (m.ö.) asırlara âit İskit mezarları (Kelermes, Voronejskaya) ile II. (m. ö.) — I. (m. s.) asırlara âit Sarmat mezarlarına çok tesâdüf edilir.

Kuban eski yunanlılarda Hypamis, Vardanes ve Anticites adları ile zikredilir. Bizans müelliflerinde Κοῦφις, Κῶφις (Marquart, *Osteurop. Streifzüge*, s. 32) ismi geçer. Mahallî efsânelere göre, Adığeler (Çerksler) arasında hıristiyanlığın yayılması imparator Justinian (527—565) zamanında başlar; bk. Şora Nogmov, *İstoriya adıgeyskago naroda* (Tiflis, 1861), s. 43.

Araplar bu mıntakayı pek az biliyorlardı. Marquart 'ın cür'etkâr bir tahmine göre, Kuban nehri Dūbā (Kūbā) nehri olmalıdır ki, bu Gardīzī 'ye göre (Cayhanī 'den naklen; aş.-yk. 301 = 914), Macārların (Madyar) cenûp hudûdunu teşkil etmekte olup, bunun cenûbunda (nehrin sol sâhilinde) muhtemelen bir Alān kavmi olan Ṭvlās (İbn Ruste, s. 139) kavmi, bulunmakta idi (krş. cenûbî Oset kavmi olan Tual-te ve Alanların mâlûm adı olan As). Diğer taraftan, Mas'ūdī (*Murūc al-ẕahab*, II, 45 v.d.) 'ye göre, Kafkasya ile Karadeniz arasında oturan Kazaklar doğrudan-doğruya Alānların komşuları bulunuyorlardı. Kazaklar (diğer bir şekli olan al-Kāsakiya için bk. Mas'ūdī, *al-Tanbīh*, s. 157) ise, rus vekayinâmelerinde Kasogı tesmiye edilen Çerkesler olup, Tmutarakan rus beyliği (XI.—XIII. asırlarda, Taman yarım-adasında) bunlar ile devamlı münâsebette bulunmuştur.

Kuban mıntakasının daha sonraki tarihi ruslar ile Osmanlılar, bilhassa Kırım hanları arasında Azak denizinin cenûb-i şarkî tarafındaki münbit düzlüğü ele geçirmek için devam eden rekâbet ve bir de rusların Kuban 'ın sol sâhilindeki cengâver kabîlelere karşı mücâdelesi ile doludur.

XVI. asırda „müthiş" İvan 'ın Kabarda prensesi Maria b. Temrük ile evlenmesinden (1561) dolayı, Moskova 'nın şimâlî Kafkasya 'ya olan alâkası arttı. Çok geçmeden, Sultan Selim II. Astırhan 'a Kasım Paşa 'yı gönderdi ve Devlet Giray Kırım 'dan Kabarda 'ya bir akın yaptı.

1589 yılında rus kazakları 880 (1475) 'de Osmanlıların hâkimiyetine geçmiş olan Azak kalesi önüne geldiler. Azak [b. bk.] ve Kabarda Çerkes beyliğini (Kuban 'ın şarkında, Terek 'in orta mecrâsının her iki tarafında) ele geçirmek için, uzun süren mücâdeleye başlandı. XVIII. asrın başlarında Kırım hanları mühim muvaffakiyetler kazandılar ve 1717 yıllarında çerkeslerin islâmlaştırılması tamamlandı. 1739 türk-rus muâhedesi mûcibince, her iki taraf Kabarda devletinin muhtâriyetini tanıyacak ve burası „her iki devlet arasında bir müdâfaa duvarı" vazifesini görecek idi. Küçük-Kaynarca muâhedesinin (1774) 21. maddesine göre, Büyük- ve Küçük-Kabarda, istiklâli tanınmış olan Kırım hanının (mad. 3) hâkimiyeti altına girmiş idi. 1782 'de türkler Taman 'ı zaptettiler, fakat 8 nisan 1783 'te Katerina II. Kırım, Taman ve Kuban 'ın Rusya 'ya ilhak edilmiş olduğunu ilân etti. 28 kânun I. 1783 'te Bâbıâlî Kuban nehrini iki devlet arasında hudut olarak kabûl etti. 1787—1791 yılları arasında garbî Kafkasya 'da dinî reislerden şeyh Mansûr 'un idâre ettiği isyân ruslara oldukça mühim müşkülât çıkarmış ise de, Yaş 'ta imzalanan türk-rus muâhedesi 1783 hudûdunu tekrar tasdik etmiştir. 1829 muâhedesi (mad. 4) bunu St.-Nicolas (Poti ile Batum arasında) limanına kadar, daha cenûba aldı; fakat bu iki hudut arasındaki arâzinin fi'lî işgâli, 32 yıl sonra, Kuban kabîlelerinin çok şiddetli ve kahramanca mukavemetlerinin kırılması ile ancak mümkün olabildi. Şimâlî Kafkasya tahkim bölgesini de içine alan Kafkasya müstahkem hattına imparatoriçe Anna (1730—1740) zamanında başlanmıştır. 1777 'de bu hat, Azak kalesinden başlayarak, Stavropol, Georgievsk ve Ekaterinograd (Terek) üzerinden geçiyordu. 1792 'de ise, Anapa 'nın şimâlinde bulunan Buğaz 'dan başlıyor, bir parça Kuban mecrâsını tâkip ederek, önce (1794) Georgievsk ve sonra (1798) Ekaterinograd 'da sona eriyordu (harita için bk. *Aktı kavk. arheolog. kommissii*, Tiflis, 1866, I). 1834 'te general Viliaminov Kuban 'ın sol yakasında Karadeniz sâhilinde Gelencik 'te bir müstahkem hat vücûda getirdi. 1838 'de eski bir türk müstahkem mevkii olan Sucuk-Kale yerine Novorosiysk (Tsemes) kuruldu. Kırım seferi esnâsında müttefiklerin hareketlerinden dolayı çıkan isyânlardan sonra, general Evdokimov 1861 'de, dağlı ahâlinin düzlüklere inmesini teşvik ve tâbî olmak istemeyenleri sâhile doğru sıkıştırmak suretiyle, bunların Türkiye 'ye göçlerini istihdaf eden gizli bir manevra tatbik etti. Mahallî kaynaklara göre (bk. H. Bammate, *Revue politique internationale*, 1918), 1864 'te 75.000 kadar muhâcir Kafkasya 'yı terketmiştir; 1871—1884 yılları arasında, rus kaynakları 13.586 muhâcirin ayrıldığını kaydetmektedir. 1864 yılında ruslar garbî Kafkasya dağ geçitlerine ulaşmış bulunuyorlardı.

Bibliyografya: Krş. madd. ABAZALAR, AZAK ve ÇERKES. Arkeoloji: Minns, *Scythians and Greeks* (Oxford, 1913), s. 634—638 (burada mufassal bibliyografya verilmektedir); Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia* (Oxford, 1922). Eski devir müelliflerinin Kafkasya 'ya dâir eserleri için bk. B. Latyschev, *Scythica et caucasica e veteribus scriptoribus graecis et latinis* (*Zapisk. russk. arkeol. obşç.*, 1890—1906). Arap coğrayacılarının eserlerinden yapılan tercümeler için bk. N. Karaulov, *Sbornik materialov ... Kavkaza*, Tiflis, XXIX, XXXI, XXXII, XXXIII (harita). Umûmî kaynaklar için bk. Myansarov, *Bibliographia caucasica et transcaucasica* (Petersburg, 1874—1876) ve Dubrovin (*İstoriya voyni na Kavkaze*, Petersburg, 1885—1888, III/1). Türk-rus harpleri ve coğrafî mâlûmât için krş. Brockhaus ve Efron, *Bolş. russk. entsiklop.* Resmî neşriyatın 1916 yılı istatistikleri için bk. *Kavgazskiy kalendar* (1917). 1923 'ten sonraki durum için bk. *Soviet Russia, A description of the various Political Units* (London, 1924) ve *Bolş. sov. entsiklop.* (Moskova, 1926), I, mad. Adığe (N. F. Yakovlev). Çerkesçe için bk. N. S. Troubetzkoy, *Langues caucasiques septentrionales* (*Les Langues du Monde*, nşr. A. Meillet, Paris, 1924, s. 336, 341) ve N. Yakovlev, *Tables phonétiques de la langue cabarde* ve *Glossaire des exemples* (*Travaux de la section des langues du Caucase Septent. de l'institut Oriental*, Moskova, 1923, I, II). Karaçayca için bk. W. Pröhle, *Karatschaisches Wörterverzeichnis* (*KS*, 1911, X). (V. MINORSKY.)

Kuban ile kollarının işgâl ettiği geniş ve münbit sâhanın tarih boyunca hâkim nüfusunu teşkil eden çerkeslerin ve onlar ile berâber, bilhassa Kuban 'ın şimâlinde, bugün rus kazaklarının işgâl ettiği boz-kırlarda yaşayan Nogay türklerinin tarihî mukadderâtı ve millî fâciaları hakkında çerkesler maddesinde tafsilât verilmiştir (krş. *İA*, İstanbul, 1944, III, 375—386). Rusya bu bölgeye hâkim olduktan sonra, Dnepr munsabından getirdiği ukraynalı kazaklardan ibâret olarak kurulan Kuban eyâletine yalnız Karaçay türkleri ile garbî Adığeler (çerkes) dâhil edilmiş idi. Birinci dünya savaşından sonra, Rusya ihtilâli üzerine, Hazer denizi ile Karadeniz arasında kurulan şimâlî Kafkasya türk ve müslüman cümhûriyetinin, garbî Kafkasya 'daki şimâl hudûdunu Kuban 'ın aşağı mecrâsı teşkil etmekte idi. Irmağın bu bölgedeki şimâl sâhilleri tamâmiyle kazaklaşmış ve yahut ukraynalılaşmış bulunuyordu. Rus ihtilâlinin iç savaşları sırasında (1917—1920) Rusya tarafından istiklâli resmen tanınmış olan bu cümhûriyet (krş. *Şimâlî Kafkasya* mecm., Paris, 1933, sayı 45), çar tarafdarı kuvvetler mağlûp olur-olmaz, kızılların istilâsına uğradı. Şimâlî Kafkasya cümhûriyeti, Dağıstan ve Gorskaya („Dağlı") cümhûriyeti adı altında, Rusya 'ya tâbî, iki idârî bölgeye ayrıldı. Kuban havzasının aşağı kısımlarında bulunan çerkes ve türk kabîleleri bu iki taksimâtın da hâricinde bırakılmışlardı. 1922 'de Gorskaya cümhûriyetinden, Kuban havzasında bulunan Kabartay-Balkar ve Karaçay-Çerkes vilâyetleri ile Çeçenistan muhtar bölgesi tefrik edildi; aynı zamanda Kuban ırmağının orta mecrâsında Adığe muhtar eyâleti kuruldu. 1924 'te Dağlı cümhûriyeti tamâmiyle ilgâ edilerek, onun yerinde İnguşistan ve Osetiya muhtar vilâyetleri teşekkül etti. 1928 'de Kuban havzasındaki Karaçay-Çerkes muhtar vilâyeti de ikiye ayrılıp, doğrudan-doğruya Moskova 'ya bağlandı. Kuban 'ın sağ ve sol sâhilleri üzerinde 2.645 km.² muhtar Adığe vilâyetinin nüfusu 1931 yılına doğru 126.500 'ü bulmuş idi. Cenûptan şimâle doğru, Kuban ırmağı ve onun kollarından büyük ve küçük Zelençuk çayları ile kat'-edilen Çerkes muhtar vilâyeti 3.383 km². bir sâha üzerinde, 80.800 nüfusu ihtivâ ediyordu. Bunlar Karaçaylar ile berâber iken, 12.000 km.² bir arâzi dâhilinde 200.000 nüfus var idi. Yarı çerkes ve yarı türk Kabartay-Balkar

muhtar cümhûriyeti ise, 15.560 km.² bir sâhada, 1935 'te 301.000 nüfusa mâlik idi. Bunların 152.000 'i Kabartay çerkesi olup, mütebâkîsi türk idi.

1934 'te yapılan yeni idârî taksimâta göre, şimâlî Kafkasya 'da, „Azak-Karadeniz" adı altında, kahir ekseriyeti rus kazaklarından ibâret, yeni bir vilâyet teşekkül etti ve Adığe muhtar vilâyeti ile Armavir, Maykop ve Karadeniz sancakları da bu vilâyete idhâl edildi. Daha sonra, ikinci dünya savaşının sonlarına doğru, şubat 1944 'te, Kabartaylar haric, gerek Kuban üzerindeki çerkes bakiyeleri, gerek Karaçay ve Balkar türkleri ile İnguş ve Çeçenler toptan tehcîre tâbî tutuldular (bu hususta tafsilât için bk. madd. KALMUKLAR ve KARAÇAY-BALKARLAR). Kuban bölgesinden sürülenler arasında Karaçay-Balkar türkleri 200.000, daha şarktan sürülen İnguş-Çeçenler ise 800.000 nüfusa mâlik idiler. (MİRZA BALA.)

ḲUBBA. [Bk. KUBA ve KUBBE.]

KUBBE. ḲUBBA. [İslâm memleketlerinde başlıca türbelerin çoğu kubbe ile örtülü olarak inşa edildiği gibi, arapçada *ḳubba* kelimesinde üstü kürevî bir tavan ile örtülü binâlar mânası da mevcut olduğu için, bu kubbe maddesinde ancak türbe binâlarından bahsedilmiş olduğunu belirtmek lâzımdır. T. H.]

Maksat ve mâna. *Ḳubba*, islâm âleminde, üstü kubbe ile örtülü mezarların arapça bir ismi olup, hem binlerce evliyâ ve şeyhe âit basit mezarlar, hem de âbidevî türbeler için kullanılmaktadır. Kubbeli mezarlar için kullanılan *ḳubba* ismi, küll yerine cüz' kaim olmak sûretiyle kısaltılmış bir kelime hâlini almıştır ve yalnız bu gibi mezarlara inhisar etmektedir. Yapının plânına ve içinde medfûn şahsa göre, muhtelif memleket ve lisanlarda mezarlara verilen husûsî isimlerin hepsi *ḳubba* zümresine girer. *Ḳubba* kelimesi, arapçada yazı dilindeki *turba* 'nin yerini almış ise de, sonradan türkler, *turba* (türbe) 'yi tekrar halk diline mal etmişlerdir. Azerbaycan ve İran 'da *ḳubba* yerine *kunbad*, *turba* yerine de, *turbat* kelimesi kullanılmaktadır. San'at tarihinin iştigâl mevzûu olan hükümdar türbeleri, memleketlere göre isim alıp, çok defa muayyen bir merâtip silsilesini gösterir. Bu bakımdan, iştikakına göre, bir şehidin gömülü bulunduğu yer mânasını taşıyan *maşhad* en başta gelir. *Maşhad*, umûmiyetle, husûsî bir saygı gösterilen din şehidlerinin, ilâhî tecellîye ermiş velîlerin gömülü bulunduğu yerdir. Fakat *maşhad* sâdece bir mezar olmayıp, aynı zamanda tıpkı bir ziyâretgâh (*mazār*) gibi, geniş bir ziyâretçi kütlesi cezbeden ve muayyen bâzı menâsike tâbî olup, kelimenin geniş mânası ile, bir hâtırayı devam ettiren husûsî bir âbidedir. Buna göre, *maşhad* sâdece her hangi bir müslümanın mezarı değil, aynı zamanda hem bir velî medfeni, hem de bir ibâdet yeridir" (van Berchem, bk. Diez, *Churasanische Baudenkmäler* [kısaltılmış şekli: *Ch. Badkm.*], s. 89). Şi'î ülkelerinde evliyâ mezarlarına umûmiyetle verilen isim *imāmzāda* veya *şah-zāda* 'dir. Arapça konuşulan memleketlerde ise, bu kubbeli mezarlara *marbūṭ*, *şayḫ*, *valī*, *nābī* ve şâyet mezar bir ziyâret yeri ise, *maḳām* adı verilir.

Şekil, tekâmül ve tertip. Başlangıçta kubbe, üstü kubbeli dört köşe bir yapıya verilen âbidevî mâhiyet ile, çöl sâkinlerinin kubbeli evlerinden ayırt edilmiştir. Bu işe önce evlerin dört köşe duvarlarının üstünü örten bir nevî yassı küre takyesini yükseltmekle başlandı. Basık kemerin alîkalı kubbeye bu istihâlesi, 8 köşeli mutavassıt bir kat olan kasnağın ilâvesini, ayrıca dört köşeden kubbenin yuvarlak şekline geçilmesine imkân veren intikal unsurlarının kabûlünü zarûrî kılarak, bütün islâm kubbelerinin mimarî ve tezyinî câzibesini teşkil etti (Diez, *Kunst d. islam. Völker*, 1. tab., I, 79, alîkalı kubbe resimleri). Bu değişiklik önce iptidâî destekler, sonra da kürevî köşe alîkaları veya basit hücreler ile başladı; nihâyet her memlekete hâs bir takım şekiller meydana çıktı ki, bunlardan ileride bahsedilecektir. Magrib 'de başlayarak, Asya 'nın şark steplerine ve Hindistan 'a kadar yayılan bu tipik ve tabi'î kubbe şekli yanında, türklerin fethettikleri memleketlerde, şimâlde İran 'da, Mâverâünnehir ve Kafkas ülkelerinde, Anadolu 'da ve Türkistan 'da daha başka şekilli kubbeler meydana çıkmıştır. Bu memleketleri birer-birer ele aldığımız zaman, bunlardan bahsedeceğiz. Yapıların tertibâtı, yapı mâlzemesine ve aynı zamanda muhtelif memleketlerin tezyinât usûlüne bağlı kaldı. Tuğla yapıların hâkim olduğu yerlerde, devâmları müddetince, şüphesiz başlangıçta hemen dâimâ renkli alçı dekorlar mevcut idi. Bunlara Azerbaycan ve İran 'da ve istisnâî olarak da, Anadolu 'da yavaş-yavaş alçının tamâmen yerini alan düz ve yassı levhalar ilâve olundu. Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında, Suriye ve Mısır 'da olduğu gibi, Anadolu ve Kafkasya 'daki taş yapılarda te'siri rengâ-renk ve kabartma tabakaların tekerrüründe arıyorlardı. Kahire 'deki türbelerin hendesî geçmeler ile kaplı taş kubbeleri, çok renkli cilâlı çiniler ile süslü Azerbaycan ve İran kubbeleri ile boy ölçüşebilir.

Muhtelif memleketlerde kubbe şekilleri ve bunların gelişmesi. Magrib 'de *ḳubba* veya *marabūṭ* 'ların hangi devirden olduğunu tâyin etmek çok zaman imkânsızdır. Muhtelif tarzların devrini tâyin de ekseriyâ çok müşküldür. Tarihleri tesbit olunabilen mimarî şekiller ve bilhassa büyük câmilerin tezyinâtı ile mukayese bâzan bu husûsta bir ip ucu vermektedir. Burada resimlerini çizdiğimiz muhtelif tiplerden dördünün (Marçais, *Manuel*, II, 797) menşe'i eski halk mezarlarıdır. A. Tunus tipi, 8 köşeli kasnaklarını, büyük mimarî eserlerden almıştır. B. Cezâyir tipi, yuvarlak şekilli iptidâî şekil ile sonradan çıkan murabbâî şeklin terkibinden doğmuş olup, Afrika halk mimarî tarzına hâs mazgalları hâvîdir. C. İspanya 'da rastlanan, garp tipinde kubbe, ahşap inşaâtta olduğu gibi, ehram şeklinde bir çatı altında gizlidir. Bu sonuncusu ormanlı vâdilerin mevcûdiyetine bir delîl teşkil etmekte ve aynı şekilde türbelerin göründüğü Hazer denizi 'nin cenûp sâhillerindeki Mâzenderân 'da bulunan yapılar ile bir benzerlik arzetmektedir. D. tipi, göçebeler ile meskûn Cezâyir yüksek yaylasında yaygın bir şekilde mevcut olup, yumurta biçimi kubbesi ve gittikçe daralan kaidesi, bu yerlerde rastlanan kerpiç bedevî binâlarından ilhâm almıştır.

Kubbelerin menşe'ini halk mimarîsinden aldığı şüphe götürmez bir hakikattır. Bu vaziyet karşısında, Palermo 'daki Cubola gibi, dört ayak üzerine oturtulmuş açık kubbe tipinin Magrib 'deki en eski kubbe tipi olduğu husûsundaki umûmî kanaati (Marçais, *ayn. esr.*, s. 532) pek kolay kabûl edemeyiz. Marçais 'ye bakılırsa, Kayravân mezarlığındaki bir çok kubbeler, büyük câmi kubbeleri ile aynı devre âittir (bk. Marçais, *ayn, esr.*, resim 17). Monastir 'deki milâdî XII. asra âit olduğu sanılan Sidi el-Mazeri 'nin türbesi (kubbe) de aynı guruba dâhil olsa gerektir.

Cezâyir 'de Tlemsen civarındaki al-'Ubbād al-Sufli 'deki Merinî devrinden (yâni milâdî 1195) önceye âit bir kaç türbe vardır ki, bunlar tuğla ve kerpiçten yapılmış olup, dört ayak üstünde, at nalı şeklinde kemerler, kaburgalı nısıf kemer alîkalar ve 8 köşe kubbe ile inşâ olunmuştur (Marçais, *ayn. esr.*, resim 310). Duvarların üst kısmında tâc veya köşelik şeklinde mazgallar bulunmaktadır. Tlemsen önlerindeki eski Sîdî Ya'ḳūb mezarlığında, „Sultan mezarının", 9 parçalı tonozu dolayısı ile, VII. (XIII.) asra âit olduğu emniyetle söylenebilir. Burada sekiz köşeli kasnak alîkalara lüzûm bırakmamıştır. Fas civarında al-Ḳulla 'deki Ḳbibat Banī Marīn (Merinîlerin mezarları) bahsettiğimiz Tlemsen tipine bağlanmaktadır. Bu mezara 763—801 (1361—1398) 'de Abu 'l-Ḥasan 'Alī 'nin dört halefi gömülmüştür. Bu türbelerden birinin at nalı şeklinde 4 kemer ile bölünmüş 4 köşeli bir kasnağı ve 12 takyeli bir kubbesi vardır. Alîkaları da yarım sivri kemer şeklindedir. Merinîlerin en güzel türbesi sayılan Abu 'l-Ḥasan türbesinin de 4 köşe kasnağı ve üç tarafında pencereleri olup, at nalı şeklindeki kemeri şeklini değiştirmiş bir hâldedir (H. Basset ve E. Lévi-Provençal, *Chella, une nécropole mérinide, Hespéris*, 1922; Marçais, *ayn. esr.*, s. 497). Yukarıda bahsettiğimiz bu açık türbeler yanında, sayıları daha çok olan kapalı kubbeler vardır. Bunların bir tek kapısı var ise de, içerilerinde kapı şeklinde üçer kör hücre bulunmaktadır. Meşhûr mutasavvıf endülüslü Sidi Bu Madyan 'in daha VIII. (XIV.) asırda mevcut bulunan ve milâdî XVIII. asırda baştan-başa tâmir görmüş bir şehir olan Tlemsen 'deki türbesi de böyledir. Kubbe, iç kısmında, kalem ile yapılmış geçme şeritler ile, 12 dilime ayrılmıştır. Bugün Tlemsen 'de Sidi Brāhīm denilen türbe, Sultan Abū Hammū Mūsā II. (753—788 = 1352—1386) 'nın emri ile yapılmıştır. Hücreli iç duvarlar taş kaplamalarını ve renkli alçı tezyinâtını hâlâ muhâfaza etmektedir. 8 köşeli kubbe umûmiyetle Magrib 'de rastlanan 3 köşe yarım sivri kemer şeklindeki alîkalara oturmaktadır. Bahsettiğimiz bu son iki türbede ziyâretçilere mahsûs sütunlu revâk vardır. Diğer memleketlerde olduğu gibi, Magrib 'de ve bilhassa Tunus 'ta, câmiler ve medreseler, birer türbe kubbesi ilâvesi ile, husûsî bir alâka kazanmaktadır (Marçais, *ayn. esr.*, s. 860).

Mısır. Kahire 'de türbe tipine dâhil olan en eski yapılar Fâtımîler devrinden kalmadır. Bunların en eskisi, Muḳaṭṭam civarındaki al-Cuyūšī 'nin *maşhad* 'idir ki, ikinci duvar ile kapılarını da yaptırtan Badr al-Camālī 'nin ve oğlu al-Afżal 'in emri üzerine inşâ edilmiştir. Badr 'in unvânı *amīr al-cuyūš* idi. Kitâbenin üzerindeki tarih 478 (1085) 'dir (van Berchem, *Notes d'archéologie arabe*, *JA*, 1891). Binâ mustatîlî olup, sekiz köşeli bir kasnak üzerinde oturan alîka şeklinde bir kubbe ve beş çapraz tonoz ile örtülüdür. Önünde üçlü bir revak ve kenarında bir minâre bulunan ufak bir avlusu vardır (resim için bk. Glück-Diez, *Kunst d. islam. Völker*, *Propyl. Kunstgeschichte*, s. 159; M. S. Briggs, *Muhammadan Architecture in Egypt and Palestine*, resim 35—38). Türbenin sol tarafında, yerlilerin Sidi Cuyūšī dedikleri ve senenin muayyen günlerinde ziyâret ettikleri mechûl bir velînin mezarı bulunmaktadır. Van Berchem bunun bizzat Badr 'in mezarı olmasını muhtemel görüyor (*Notes*, ayrı basım, s. 78; bk. ayn. mll., *Une mosquée du temps des Fatimides*, *MIFAO*, II). Üstü kubbe ile örtülü namaz

yerinin güzel mihrâbı renkli alçıdandır. Dört köşeden sekiz köşeye geçiş, Eyyûbîler devrine kadar, Kahire'de kullanılan basit kürevî alîka ile te'min edilmiştir. Ḳarâfa'de, Muḳaṭṭam'ın eteğinde bulunan Câmi' al-Cuyūšī'nin hemen altında, plan ve yapısı Muḳaṭṭam'daki *maşhad*'i hatırlatan bir binâ vardır ki, adına *Câmi' iḥvat Şîdnā Yūsuf* („Hazret-i Yūsuf'un kardeşlerinin câmii") diyorlar. Câmiin avlusu ve minâresi şimdi yoktur. Fakat bunun da kemerlerinde Fâtımîler devrine hâs şekiller göze çarpıyor. Türbe için de aynı şey vâriddir. Bu bina da bir câmi olmayıp, bir türbedir. Bu devre âit dört küçük türbe de, yine Ḳarâfa'de, Sîdî 'Uḳba türbesine yakın bir yerde bulunmaktadır; bunlara halk tarafından *al-Sab'a Banāt* („yedi kızlar") adı takılmıştır (v. Berchem, *Notes*, s. 78). Bunlar, 8 köşe kasnaklı kubbeleri olan 4 köşe küçük yapılardır; aslında sayılarının 7 olduğu, Maḳrîzî tarafından zikredilmiştir. Hakkında kat'î bilgilere sâhip olduğumuz Cuyūšī bir tarafa bırakılırsa, bu yapılardan kaçı bugüne kadar kalmıştır ?. Buna cevap vermek için mahallinde tetkikte bulunmak lâzımdır (krş. Kreswell, *Early Muslim Architecture*, II).

Abbâsî halîfelerinin mezarlarını ihtivâ eden, Kahire'nin cenûbunda Sayyida Nafîsa'nın tâmir edilen türbesinin arkasında bulunan bir kubbe, Eyyûbîlerin üslûbuna yol açan alâmetler göstermektedir (van Berchem, *Notes*, II, *JA*, 1892, ayrı basım, s. 20 v. dd.). 640 (1243) tarihli kitâbesi bize mümkün olan en geç tarihi vermektedir ki, bu, yazı üslûbu dolayısı ile, Eyyûbî devri başlarından daha sonraya âit olamaz. 4 köşeden 8 köşeli kasnağa geçiş iki sıra diş ile gerçekleştirilmiştir ki, bunda türk te'siri olduğu görülüyor. Bununla berâber, bu kubbe, tuğla yapısı ve alçı tezyinâtı ile, yine Fâtımî an'anesini devam ettirmektedir. Kubbenin makta'ı hâlâ Azerbaycan ve İran tarzını muhâfaza etmektedir ve van Berchem'e göre, Kahire'nin bu üslûbun bütün husûsiyetini muhâfaza eden tek kubbesidir (*Notes*, II, 21). Ayrıca Eyyûbîler devrine âit olan Sulṭān Ṣāliḥ Naǧm al-Dīn Ayyūb (647—648 = 1249—1250) ile onun dul karısı Şaǧarat al-Durr (tarihi 648 = 1250) adını taşıyan türbeler vardır. Bunlar, dört köşe yapılar olup, sekiz köşe kasnaklara oturan mustatil şeklinde sekiz pencereli ve ince cidarlı beyzî birer kubbe ile örtülüdür. Binanın 4 esâs cephesinde yüksek 3 pencere ve üstlerinde bir müsellesin köşelerine yapılmış 3 yuvarlak pencere vardır. Bu kubbelerin cepheleri, Aḳmar (519 = 1125) câminde ve diğer Fâtımî yapılarında olduğu gibi, dilimli kemer, yassı kabartma hücreler, main şekilleri ve alçı tezyinatlı çenberler ile süslüdür. İçeride 4 köşeden 8 köşeye geçiş, alîkalar ve istalaktitler ile te'min edilmiştir; mihrapların alçıdan zengin tezyinâtı vardır ve yukarı kısmında dilimli kemerler ve yelpâze biçiminde dizilmiş istatalaktitler ile çerçevelidir (resim için bk. Comité de Conservation..., Devonshire, *Some Cairo Mosques*, resim 32 ve M. S. Briggs, *MAE*, resim 72—75). Bahriye Memlûkleri zamanında (1250—1390), Sultan Ḳalā'ūn (678—689 = 1279—1290) âilesinin 20 sene evvelineye kadar duran türbe harâbelerinde görüldüğü üzere, kasnağı yükseltmek sûretiyle, kubbenin irtifâı arttırılmıştır (bk. Diez, *Kunst d. isl. Völker*, resim 187 ve 153). Medreseler ile birleştirilen iki kubbe, dört köşeli taş binalara, Ḳalā'ūn ve Nāṣir Muḥammed türbelerinde olduğu gibi, sekiz köşeli kasnaklar vâsıtası ile, istinat etmekte idi. Kubbelerin ikisi de yıkılmış ise de, biri tâmir edilmiştir. Kasnakların dâhilinde, içlerinde sütûnlar bulunan kademeli hücrelerden başka süs yok idi. Taş duvarların alt kısmındaki tuğladan sivri kemerli pencerelerin kenarları, alçı süsleri hâvî yivler ile, çevirili idi. Suriyelilere hâs taş yapı tekniği ile mısırlıların tuğla inşaâtı birbirine karışmış bulunuyordu. Bu harâbeler ile birlikte, Bahriye Memlûkleri devrinin son bakiyeleri de ortadan kayboldu. Bununla berâber, bu devirde Ḳalā'ūn'un Kudüs'teki Ḳubbat al-Ṣaḫra'yı örnek tutarak yaptırdığı ve bu sebepten Mısır mimarîsinin gelişmesi dışında kalan kendi türbesi mevcuttur. Bu türbenin kubbesi de çöktüğünden, yerine tahta bir kubbe yapılmıştır; Bahriye Memlûkleri devrinde kavun şeklindeki kubbeler de Kahire'de görülmeğe başladı. 697 (1298) yılında yapılmış olan Banî Umayya âilesinden ve sûfî şeyhlerden Zayn al-Dīn Yūsuf'un türbesi Kahire'nin en güzel türbelerindendir; ne yazık ki, iç kısmı, bir yangın neticesinde, harâp olmuştur. Cephede alîkaların dış tarafı mâil ve kademeli bir tertip ile inşâ olunmuştur. Kasnak çok pencereli olup, zengin tezyinat taşıyan bir yazı kuşağı vardır; bunun üstüne çok dilimli, kavun şeklinde bir kubbe istinat etmektedir. Bütün bölmeler ve pencereler alçıdan kabartma şeritler ile çevrilidir. Kasnağın iç kısmı baştan-başa tezyinatlı ve eskiden boyalı istalaktitler ile yapılmış idi (resim için bk. Briggs, *ayn. esr.*, s. 73). Bu kasnak üzerinde oturan 28 dilimli kubbenin düz kaburgaları kabartma yapraklar ile süslü olup, anahtar ve üzengisinde de yazı göbek ve şeritleri vardır (resim, Devonshire, *ayn. esr.*, s. 42). Orta Asya türk üslûbunun kavun şeklindeki kubbelerde kendini hissettiren te'siri kubbe mimârîsinde ve yükselmesinde git-gide daha açık olarak kendini göstermektedir; bu kubbelerin kasnakları, artık basit alîkalar ve bu usûlden doğan istalaktit sistemine istinat etmeyip, müsellesî müstevîlerin terkibinden doğan tertiplerin petek veya daha mütekâmil olan istalaktit ile değişik terkiplerine dayanmaktadır. Bu mücessem şekiller vâsıtası ile elde edilen dâhilî intikal sistemi dış kısımda da kasnak köşelerinin müsellesvârî şivlendirilmesi ile te'min edilmiştir. İç kubbe miğfer şeklinde olup, kasnak üzerine de bir miğfer gibi oturtulmuştur. Bu kubbelerin taş üzerine kabartma olarak işlenmiş muhtelif müşebbek motifler ile yapılmış olan dış tezyinâtı Kahire mimarîsinin husûsiyetlerinden birini teşkil etmektedir. „Memlûk mezarları" adı verilen en eski mezarlar ile „halife mezarları" denilen en yenileri, hep ikinci Memlûkler devrine âit olup, birbirinin aynıdır.

Creswell (*A brief Chronology*, *BIFAO*, XVI) ve Devonshire (*ayn. esr.*, s. 123 v.dd.) Kahire'deki kubbelerin listesini vermektedirler.

Suriye. Wulzinger'in yaptığı listeye göre, bugün, yalnız Şam ve civarında, bu bölgede *turba* ve *valî* denilen ve umûmiyetle küçük medreselere veya câmilere bağlı yüzden fazla türbe vardır. Umûmî şekil, her yerde rastlanan şekildir: dört köşe bir binâ, bir alîka ve bir pencereler sırası ve kubbe. Emevîler devrinden hiç bir şey kalmamıştır. Ancak Zengîler ve onların halefi Eyyûbîler zamanında mimarî bir gelişme devresine kavuşmuştur. Bununla berâber, Nūrîya medresesindeki mezarın istalaktitli kubbesinde görüldüğe üzere, bina mimarîsi, Nūr al-Dīn b. Zangî devrinde, diğer memleketlerin te'sirinde kalmış ve Mezopotamya mimarîsinin şekillerini taklit etmiş idi (Wulzinger ve Watzinger, *Damaskus*, levha 4 b). 'Azîziya medresesinin üzerindeki Ṣalāḥ al-Dīn türbesinin, ağır kaidesine nisbetle, çok küçük bir kubbesi vardır. Bahriye Memlûkleri devrine, VII. ve VIII. asırlara (1250—1390) âit bir çok türbe mevcuttur ki, bunlar Wulzinger ve Watzinger tarafından tesvir edilmiştir. Suriyeliler haçlılardan binalarda yontma taş kullanmasını öğrendiler. „Baybars zamanında, hattâ ondan 50 yıl önce, Mısır'da olduğu gibi, san'at, fikir ve estetik sâhasında gotik tarzının te'siri kendini gösterdi. Artık dış kubbe göğe daha fazla bir cür'etle yükseldi; kasnak irtifâı ve umûmî görünüşü daha çok heybet kazandı. Fakat bilhassa kapı tâkı daha yüksek ve daha nârin bir hâl aldı (Wulzinger ve Watzinger, s. 7). Binaları göklere kadar yükseltmek gâyesini güden bu temâyüle uygun olarak, 621 (1224) tarihlerinde yapılmış ve bir mescide bağlı olan Rukn al-Dīn türbesinin 4 köşe kaidesi üzerinde, biri kafesli alîkalı, 8 köşeli, diğeri 16 satıhlı ve pencereli olmak üzere, iki kat yükseldi; nihâyet bu katların üstüne, kavun şeklinde, bir kubbe oturtuldu (Wulzinger ve Watzinger, resim 42, levha 8c ve 9b). 626 (1228/1229) yılına âit 'Izz al-Dīn türbesi ve diğer bir çok türbeler tamâmen birbirinin aynıdır (Wulzinger, levha 9a, resim 34, 35; levha 7b, 10a). Bir medreseye bağlı olup, Sayf al-Dīn Kılıç al-Nūrî için, 645 (1247)'te yapılan, Ḳılıcîya türbesi daha mütevâzî bir şekildedir. Bu türbenin, Suriye'de sık-sık görüldüğü üzere, birbirine bir eyvan kemeri ile bağlı iki kubbesi var idi; fakat bugün garp tarafındaki kubbeden eser kalmamıştır. Burada bir tek alîka kâffi idi; çünkü alîkalar ile doğrudan-doğruya müstatilden 12 köşeye geçilir; kasnaktaki 12 sivri kemerli pencerenin kavislerine dayanan müselles, 12 konsol vâsıtası ile, kubbenin dâirevî kaidesi te'min edilirdi (Wulzinger ve Watzinger, resim 10—12; bk. bir de resim 47).

VII. (XIII.) asırda kemerli dört kapısı olan açık türbelere de rastgelinmiştir (Wulzinger ve Watzinger, levha 7c). Bu asra âit al-Ṣāliḥîya, iç tezyinâtı bakımından zengin bir örnek teşkil eder (Wulzinger ve Watzinger, levha 12). Mısır'da olduğu gibi, Suriye'de de, çerkes Memlûkler zamanında, mimarî hatlar zayıfladı ve onun yerine tezyinatta incelik aranıldı (Wulzinger ve Watzinger, s. 10). Yapının dış manzarası, Kahire'de olduğu gibi, muhtelif renkli taşların tekrarı ile, ferah bir hâl aldı; bu usûl tezyinât için de kullanıldı. Kubbe gitgide daha da yükselme temâyülleri göstermekte devam ediyordu. 784 (1382) yılına âit Ṭūšîya, dıştan tamâmen birbirinin aynı olan üst-üste iki kat pencereleri ile, mimarî san'atının yaratıcılık bakımından ne derece zayıf düştüğünü göstermektedir (Wulzinger ve Watzinger, levha 22b). 828 (1424/1425) yılına âit Ḳubba al-Turizî'de görüldüğü üzere, içeride, 4 köşeden 8 veya 16 köşeye geçişte, hiç bir değişiklik olmamaktadır (Wulzinger, ve Watzinger, levha 28a). Suriye'de, Mısır'daki gibi, istalaktitli zengin kubbeler yoktur; bu unsur artık kapı tâklarından başka bir yerde kullanılmamaktadır. Şam hâricinde, 924 (1518) tarihli olup, aynı zamanda Şayḫ 'Alî ve Ḳayıtbay türbesi adı ile anılan halepli Ḫayrbay'ın çifte kubbesini de zikretmek gerekir (Glueck—Diez, *Kunst d. isl. Völker*, s. 189 ve Devonshire, *ayn. esr.*, s. 106).

Bu sâhalardaki Osmanlı türbelerinin, milâdî 1517'den itibâren, Mısır'da olduğu gibi, artık dikkate değer bir tarafı bulunmamakta ve bun-

larda pek az değişiklik göze çarpmaktadır. 987 (1579) tarihli Derviş Paşa türbesinde görüldüğü üzere, türbeler umûmiyetle 8 köşelidir, kasnakları iki kattır, alt kasnakta, süs motifi olarak, artık vazifesi kalmamış bulunan köşeli hücreler vardır (Wulzinger ve Watzinger, levha 55).

A n a d o l u. Selçuklular devrinde Anadolu'da türbeler medrese ile bir arada bulunduğu gibi, münferit türbelere de sık-sık rastlanmaktadır. Kayseri, Konya, Amasya, Sıvas, Aksaray gibi şehirlerde, açık medreselerde olduğu kadar, avlusunun üstü kubbe ile örtülü olan medreselerde de, dipteki *ḳibla-īvān*'ın iki yanında, kubbeli birer mahal vardır; bunlardan biri umûmiyetle mezar, diğeri dershâne vazifesini görür; istisnâî olarak, iki oda aynı zamanda, mezar vazifesini de görür (İnce Minâreli; bk. mad. MESCİD). Kubbeye geçiş, bazan köşelere konulan müsellesî birer müstevî, bâzan bunların terkibinden doğan mücessem bir kuşak, bâzan da girinti ve çıkıntılar yapan aynı konsolların tezyinatlı saçakları vâsıtası ile yapılmaktadır (Ḳara-Tay, 649 = 1251/1252; İnce Minâreli, 650—684 = 1252—1284; Sırçalı Medrese, 640 = 1242/1243). Önceleri ağır olan bu kuşak, gelişe-gelişe, daha dar ve daha tezyinî şekiller almıştır. Köşelerin mücerret, aynı zamanda mücessem şekilde giderilmesi tarzını, orta Asya'da ahşap inşaat ile yoğurulmuş olan oralı türk mimarları getirdiler. Niğde ve Kayseri'de olduğu gibi, daha da şarkta bulunan Anadolu şehirlerinde, kubbeyi yerleştirmek için, umûmiyetle Azerbaycan, İran ve Suriye'de kullanılan sistem, yâni kemer halkalar sistemi, ender olarak, kullanılmıştır. Yukarıda adları geçen türbelerin yanında, Konya'daki Ṣāḥib ʿAṭā' Faḫr al-Dīn ʿAlī türbesini de zikretmek lâzımdır. (bk. Sarre, *Konia*, ayrı baskı, *Pers. Bdkm.*). [Burada câmi, hankah ve türbe mevcut olup, türbenin tarihi, kitâbeye göre, 682 (1283), sâhibinin vefatı tarihi 684 (1285)'tür. Türbede çiniden mâmûl pek güzel kafesler ve kaplamalar vardır. Konya'da Selçuklular ve Karamanlılar devrinden kalma şu türbeler de zikredilebilir: Kılıç Arslan II. zamanında, 551 (1156)'den evvel, 10 köşeli, ehrâmî külâhlı mühim türbe ʿAlā' al-Dīn câmii yanındadır; kâmilen çiniden mâmûl beş sandukada bânî ve halefleri yatar. Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī türbesi, müteaddit tevsîler geçirmiş olmakla berâber, eski duvar ve ayaklarını, bilhassa külâhını muhâfaza eder. Dört köşeden sekize geçiş pahlı iri bâdemler ile yapılmış olup, üzerine 16 kavaldan mürekkep, üstüvânî ve dilimli gövde ve aynı şekilde dilimli mahrûtî külâh yerleştirilmiştir. Gövde ve külâh kâmilen firûze çini ile kaplı olup, *Āyat al-kursī*'yi ihtivâ eden bir kuşak gövde kornişini dolaşır. Türbe ve hânkahın sâir kısımları ve iç tezyinâtı Osmanlı devrine âittir. Bunlardan başka, tarih sırası ile, 4 köşe bedenli, kasnağı pencereli ve kürevî kubbeli Ḫvāca Faḫīh (618=1221); 8 köşe, kesme taş beden, tuğla ehrâm külâhlı Ateşbâz Dede (684=1285); Tāc al-Vazīr (688=1283) ve 6 adet, tarihsiz, aynı şekillerde, türbe vardır. Karamanlılar devrinden 4 köşe beden, kubbeli Pīr Ḥusayn (835 = 1431), dört köşeden, saçak hizâsına konulmuş iri bâdemler ile, sekize geçen ehrâmî külâhlı Faḫīh Dede (860 = 1455) türbeleri bulunmaktadır].

Umûmiyetle *turba* veya *gunbad* ve aynı zamanda *minâreli* denilen müstakil türbe, merkezî ve şarkî Anadolu'da, çadırdan mülhem husûsî bir gurup teşkil eder; bunlar umûmiyetle, taştan yapılar olup, orta Anadolu'da ekseriyâ çok köşeli, şarkta ise, daha ziyâde ehrâm veya mahrut şeklinde çatılı yuvarlak binâlardır. En mühim, hiç değilse, bu güne kadar bilinen türbeler şunlardır: K a y s e r i'de çifte künbed (645 = 1247); Döner künbed (675 = 1276); Sırçalı künbed (750 = 1349); ʿAlī Caʿfar (750 = 1349); Amīr ʿAlī (751 = 1350). Bunların hepsi taştan olup, 8 köşelidir, çatıları ehrâm şeklindedir; yalnız sonuncu türbe 4 köşelidir (bk. Albert Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, I). Bunlarda çok köşeli bedenden yuvarlak kubbe şekline, sivri kemer dizileri ile, geçilmektedir. Aynı şehirdeki Köşk medrese (740 = 1339/1340)'nin avlusunda, sekiz köşeli bir türbe ile, Lala Paşa câmiinin bitişiğinde, VIII. asra âit 8 köşeli bir türbe vardır. [Kayseri'de, bunlardan başka Ḫvānd (Mah-Peri) Hatun'un câmiinin hareminden ayrılmış ufak avlu içindeki 4 köşe mahzen katı, 8 köşe gövdeli türbesi (635 = 1237) güzel eserlerdendir. Kaide üstünde ve saçakta istalaktitli korniş, köşelerde gâyet kalın kaval-sütunlar olup, kitâbeler tezyinâtsız, yanlar serâpâ oymadır. Kubbe müsellesler sistemi ile oturur. Çifte medresedeki türbe (602=1205) çatı seviyesinden yukarıya, sekiz köşe olarak, yükselir; her yüzde birer mazgal siperi çıkıntısı vardır ki, buna başka hiç bir yerde rastlanmaz. Daha fazla bilgi için bk. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Antolie*, I]. Niğde'de Sunkur Bey câmiine, 620 = 1228 [ihtimâl 637 = 1239/1240] tarihinde bir türbe eklenmiştir. Şehrin garbında 8 köşeli Ḫudāvand Hatun (712 = 1312/1313) türbesi bulunmaktadır. [Bu sonuncu türbe yanında, biri 725 = 1324 tarihli, diğeri tarihsiz 4 köşe iki türbe vardır]. Sivas'ta 8 köşeli Ḥusayn b. Caʿfar türbesi ile, 4 köşeli Şayḫ Ḥasan Bey (Güdük minâre, 748 = 1347) vardır (bk. van Berchem, *CIA, Asie Mineure*, I, 17 ve 39, levha II). [Sivas'ın en ehemmiyetli türbesi, Kaykāʾūs I.'un Dār al-Şifā (inşası 614 = 1217)'daki, müstatil bir hücre üstüne yapılan 12 yüzlü türbesidir. Kitâbesi 617 (1220) tarihlidir. Külâhı yıkılmış olup, 12 yüzde, kör hücreler yapılmış, taş sıvama olarak, hendesî tezyinat ile, bezenmiştir. Avludaki türbe cephesi gâyet câzip bir sûrette çini kaplamalar ile müzeyyendir; kitâbe de çinidir; bk. A. Gabriel, *ayn. esr.*, II]. Divrigi'de sekiz köşeli Amīr Şāhān-şāh (Sayyid Malik; 529 = 1134/1135) türbesi ile isimsiz bir türbe vardır (van Berchem, *ayn. esr.*, s. 94, levha XLI). [D i v r i g i'de, Kemān-Keş (638=1240), Amīr Ḳamar al-Dīn ve Sittī Malak türbeleri (ikisi de 592 = 1196), oldukça müzeyyen, 8 köşe binâlardır, bk. A. Gabriel, *ayn. esr.*, II]. Zara—Divrigi civarındaki T e k k e köyünde, tarihi belli olmayan Şayḫ Marzubān türbesi bulunmaktadır. Beyşehir'de Aşraf Rūmī câmiine eklenmiş olan mahrûtî çatılı türbe [701 = 1301]de burada zikredilebilir. Bu taştan türbelerin dış kısımları şerit hâlinde kabartmalar ve giriş kapısı da istalaktitler ile süslüdür. A k ş e h i r türbeleri arasında Sayyid Maḥmūd Ḫayrān [667 = 1268] türbesi anılabilir (Sarre, *Kleinasien*, s. 22; Cl. Huart, *Epigraphie arabe d'Asie Mineure, Revue sémitique*, 1894—1895). [Bu son türbe 4 köşe kaide üstünde, 16 dilimli, üstüvânîdir. Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī türbesine yakın senelerde yapılmıştır ve ona çok benzer. Yıkılan külâhı, ahşap olarak, tecdit olunmuştur.] Van gölü kenarında, Ahlat'ta, alâka uyandıran türbelere rastlanmaktadır. Bunlar, bir çok Anadolu türbeleri gibi, üstüvâne şeklindedir; [bu türbeler, bir çok Selçuk binâları gibi, moloz taşından duvarların kesme taş ile kaplanması suretiyle inşâ olunmuştur]. Bu 4 köşeli odaların üstleri kubbelidir ve medhalleri gizlidir. Kubbesi sivri kemerli olan iç odalara, seviyeleri yüksek olduğundan, merdiven ile çıkılır ve içlerinde ibâdet edilir. Kapılar istalaktit ile süslüdür. [Daha evvel Kayseri, Konya, Erzurum ve Amasya'da tatbik olunduğu gibi, bu türbelerde mezar mahzenleri vardır. Ahlat türbeleri arasında mahzensiz olanlara da tesâdüf olunur. Bu türbeler, Anadolu'nun diğer Selçuklu eserlerine nisbetle bir başkalık göstermezler]. XIII. asrın sonlarına âit 3 Ahlat türbesinin en küçüğü 862 (1457/1458) tarihli olup, Vastan (Gevaş) türbesi 736 (1334/1335) ve [Üstâd Şâkird türbesi 678 (1279)] yılında yapılmıştır (bk. Bachmann, *Kirchen und Moscheen...*; Diez, *Kunst d. isl. Völker*, resim 156 v.d., 118 v.d.). [Ahlat türbeleri eskiden daha çok sayıda idi; bugün sağlam ve harâbe, hepsi 12 adettir. En mühimi Bayındır türbesi olup (890 = 1485), 8 tam, 2 yarım tıknaz direğe oturan mahrûtî külâhlı, dâirevî bir binâdır. Şimâlde, yarıya yakın bir kısmı, pencereli bir duvar ile kapalıdır. Bu şekli ile benzeri olmayan bir türbedir. 673 (1274) tarihli Hasan Pâdişah türbesi, altı 4 köşe üstüvânî olup, ayrıca 12 yüzlü isimsiz iki türbe de bulunmaktadır (bk. A. Gabriel, *Voyage archéologique en Turquie Orientale*, I, II). Yukarıda ele alınan şehirlerden başka, Selçuklular ve aynı üslûp zümresine giren İlhanlılar, Karaman, Menteşe, Aydın, Sâhib Ata, Saltukoğulları v.b. gibi tevâif-i mülûke âit türbeler şunlardır: Birgi'de — Aydın-oğulları türbesi (734 = 1333), 4 köşe kaide, 8 yüzlü beden, ehrâmî külâh ve kesme taştan; Sultan Şah türbesi (710 = 1310), altı köşe taş beden üstüne kubbeli; Milâs (Beçin)'ta — Menteşe-oğullarından Gâzî Ahmed Bey türbesi (793 =1390), önü açık kemer, üstü kubbe; Eğridir'de — Dede Sultan türbesi (759 = 1357) 8 köşe beden, ehrâmî külâh; Afyon-Karahisar'da — Sâhib Atâ-oğulları türbesi (714 = 1314) dört köşe duvar üstüne kubbe (bunlar için bk. İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, İstanbul, 1929). Antalya'da — Zincir-Kıran künbedi (779 = 1377), sekiz köşe, ehrâmî külâh, kesme taştan (bk. Riefstahl-Wittek, *Cenûb-i garbî Anadolu'da türk mimârîsi*, İstanbul, 1941); Karaman'da — Karaman-oğulları türbesi, câmiinin yanında (câmiin tarihi 836 = 1432), mahzenli, dört köşe beden, sekiz köşe kasnak ve ehrâmî külâh (bk. Tongur-Soyman, *ayn. esr.*). Eskişehir Sivrihisar'ında, İlhanlı beylerinden Malik Şah türbesi (728 = 1327), alt kısmı mahzenli, kâmilen mermerden, 8 köşe kasnağa iri mâil pahlar ile geçilir; kasnak bunun devamı şeklindedir. Külâhın altta menşûrî bir kaidesi olup, üstü ehrâmîdir, pencere ve kapılar müzeyyendir. Bu türbe, bu devirde Anadolu'nun yegâne sivri mermer külâhlı künbedidir. Kırşehir'de bir de Âşık Paşa türbesi var ise de, külâhlı değildir. Aynı şehirdeki Caca Bey türbesi (671 = 1272), Medrese câmii medhalinin sonundaki köşeyi işgâl eder. Bina, murabbaî olarak, pencere üst seviyelerine kadar devam ettikten sonra, şivli müsellesî pahlar ile 16 köşeye geçilir. Pahların bitiminde, aynı adet dılı'da, ufak bir kasnaktan sonra, silme ile 16 yüzlü külâha geçilir. Câmiden basamaklar ile çıkılan türbenin içi zengin çini kaplamalar ile müzeyyendir; kitâbesi de çini üstüne yazılmıştır. Türbenin tek penceresi gâ-

yet geniş istalaktitli zengin bir çerçeve içinde olup, yanlarında başlıkları „akant“ yapraklar ile süslü mudallaî sütûnlar ve bunlar üstünde istalaktitli bir yaşmak vardır. Bu suretle asıl pencere derin bir hücre içine alınmış olmaktadır. Bina kâmilen kesme taştan yapılmıştır. Fâtıma Hatun künbedi (686 = 1288) 4 köşe kaide, 8 köşe gövdeli basıkça bir binâdır. Malik Ġāzī künbedinde (aş.-yk. 644 = 1246) murabbâî bir kaideden 8 köşeye geçilmekte olup, mahzen tonoz ile, sandûka mahalli kürevî kubbe ile örtülüdür. Ucu 8 dıl'ın her birinden başlamak üzere muhaddeb kürevî müselles şeklinde kabartmalar yapılmış olup, bunların başlangıcından itibâren, binânın cephesi de şâkulden hafifçe içeriye yatırılmış, yukarıda söylenilen müselles-i kürevîlerin çıkıntıları da üstte azaltılarak, bir yedirme yapılmış ve 8 köşe gövde yukarıda tamâmen dâirevî hâle kalbedilmiştir; bu suretle külâh tam mahrut olabilmiştir. Mâkta'ı dâirevî olmayan bir binâda yuvarlak külâha bu suretle geçiş rastlanmayan bir hâl tarzıdır.

Büyük mutasavvıf Âşık Paşa'nın türbesi (733 = 1332), üstü köşeli sivrice bir kubbe ile örtülü esâs türbe ile tonozlu bir medhal dehlizinden mürekkeptir; 8 köşenin binâya oturtuluşu da mûtaddan başka bir şekildedir ve bir fasl-ı müştereki tam cephe ortasına gelir. Basık kemerli kapıyı çerçeveleyen tâk pek câlib-i dikkattir. Buradaki tâc boşluğu, oluklu istiridye kabuğu şeklinde bir şemse olup, XV. asır Osmanlı mimarîsinde hücre yaşmaklarının ilk nümûnesidir. Binâ kâmilen mermerden yapılmıştır (bk. Ali Sâim Ülgen, *Kırşehir'de türk eserleri, Vakıflar dergisi*, II, 253 v.d.). Amasya'da bu devre âit şu türbeler vardır: Burmalı câmide (634—644 = 1236—1246) bânîleri Ferruh ve Yusuf'a âit 8 köşeli türbe; Gök medrese câmiine bitişik tarihsiz, çok güzel bir türbe; Halîfet Gâzî türbesi (belki 606 = 1209 veya 540 = 1145), 8 yüzlü olmakla berâber, dışarıdan bu şekil farkedilemez; Turumtay (677 = 1278), müstakil ve mustatilî bir binâ olup, arka cephede hâricî bir merdiven ile sandûkalar hücresine girilir; dışında 6 büyük payandası vardır. Binanın duvarları ile payandalar kuvvetli silmeler ile, mimarî bünyeyi tebârüz ettirecek şekilde, bağlanmıştır. Bu binâ Amasya'nın en çok dikkati çeken türbelerinden biridir. Sultan Mas'ūd türbesi (aş.-yk. 600—650), denilen mahzenli, müstatil bir beden üstüne cepheye amûd tonoz ile örtülü türbe de eşi görülmemiş bir terkiptedir (A. Gabriel, *Mon. turc d'Anatolie*, II). Kastamonu'da, İsmail Bey câmii yanında ve Sinop'ta Ulu câmi avlusunda İsfendiyar-oğullarına âit türbeler için bk. Ahmed Behcet, *Kastamonu âsâr-ı kadîmesi*, 1341 ve Hüseyin Hilmî, *Sinop kitâbeleri*, 1339). Tokat'ta bu devre âit mühim türbeler şunlardır: Gök medresede VI. = XII. asrın ortası) 20 sandûkalı büyük türbe, Abu 'l-Ḳāsim türbesi (631 = 1233), Sefer Paşa künbedi (649 = 1251); Sünbül Baba künbedi; şehir hâricinde Nūr al-Dīn Santimur (713 = 1313), Niksar'da Melik Gâzî künbedi, Kulak türbesi (578 = 1182), Kırk-Kızlar türbesi vardır (bk. A. Gabriel, *agn. esr.*, II). Ḥiṣn Kayfā'da Zeynel türbesi (IX. = XV. asrın sonları), Anadolu'da görülmeyen, şekilce at nalına yakın bir kubbe ile örtülüdür; üstüvânî beden kâmilen sırlı tuğla ve cilâlı çiniler ile kaplıdır; bu türbe, o sırada Azerbaycan'da icrây-i hukûmet eden Uzun Hasan tarafından, o havâli mimârîsine göre, inşâ ettirilmiş olmalıdır (bk. A. Gabriel, *Voy. arch. dans la Turquie orientale*, I, II). Erzurum'da birbirine yakın üç türbe olup, büyüğü Saltuk'a âittir (tarihi belki 570 = 1174); bedeninin üstünü geniş, ufkî bir silme tamamlar; külâh tam mahrûtî olmayıp, dışarıya doğru şişkindir; frontonların genişlik kazandıkları yerlerde kartal, yılan, tavşan, yarasa ve öküz boynuzu ortasında insan başı kabartmaları ve nebatlar hakkolunmuştur. Bunun yanındaki iki türbe, on ikişer yüzlü olup, köşeleri üstten birbirine kemer ile bağlı kavallar ile tebârüz ettirilmiştir. Birinin saçak silmesi üslûplaştırılmış bir burma halat şeklinde olduğundan, âdetâ kumaş ve iplerden kurulan bir çadırın taşa çekilmiş nümûnesini vermektedir. Bu iki türbenin Saltuk'un oğulları Nāṣir al-Dīn Muḥammed (ölm. aş.-yk. 590 = 1193) ve Malikşāh (ölm. 598 = 1200)'a âit olması muhtemeldir. Ḫvānd Hatun künbedi (1651 = 1253) Çifte-Minâre medresesinin avlusu nihâyetindedir. Sanduka odasında istalaktitli bir mihrâbı vardır. Yüzlerin köşelerine çift kavallar işlenip, daha içeride yapılan birer diş ile derin kitâbeler çıkarılarak, biri sağır bırakılmış, diğerinde altlı-üstlü pencereler açılmıştır. Kitâbelerin üstü kör kemerler ile çevrili olup, daha üstte geniş silmeler, kavallar ortasında oyma geniş bir saçak kuşağı dolaştırılmıştır. Külâh 12'ye, sonra 24'e taksim edilerek, kitâbeler işlenmiştir. Bu şehirde yıkık, fakat bakiyesinden ihtişâmı belli olan 8 köşeli Râbia Hatun künbedi, 12 yüzlü Gümüşlü künbed ve Karanlık künbed (708 = 1308) Ḫvāca Yāḳūt (710 = 1310) gibi, türbeler de vardır. Tercan'da Mama Hatun türbesi çok dikkate değer bir tertibe mâliktir. Kabristan ortasında olan bu türbe, tamâmen kesme taştan dâirevî bir sûr içine alınmış olup, yan taraflarının tezyinâttan ârî olmasına mukabil, kapı

tâkı son derece müzeyyendir. İstalaktitli yaşmağın bâdemleri büyük mahâret ile oyulmuş hendesî şekiller ve bir geçme halat sırası ile biter; altında kûfî ve selçuklu sülüsü yazılı bir kuşak dolaşır. Sûrun ortasındaki türbe de dikkate değer. Süsten ârî cepheleri muhaddeb 8 dâire kavsinden teşekkül etmiş olup, çukurda kalan fasl-ı müştereklerine, sütûn kalınlığında üstüvânî kavallar yerleştirilmiş, üstte de ufkî olarak dolaştırılmıştır. Bunun üstünde ve saçak altında, kabartma dilimli çift asabadan sonra, bir silme daha yapılmıştır. Bedenin dalgalarını daha ufak mikyasta tâkip eden külâh, cephe yüzünden taşkın bir damlalık teşkil etmektedir ki, benzeri hiç bir türbede görülmez. Külâhın üst sathı evvelâ 8, sonra üçer-üçer olmak üzere, 24 kabartma kitâbeye ayrılmıştır. Kapıya yer te'min etmek üzere, o dılıda, dâirenin şişkinliği bir irtifâa kadar müstevîleştirilmiş olduğundan, yuvarlak bedenin bakiyesi kapı kemeri üstünde bir cumba teşkil etmiştir. Türbe bu hâli ile bir yalçın kaya manzarası arzeder. Kime âit olduğu bilinmeyen bu türbenin mimarı Abu 'l-Mayāmin al-Ḥalāṭī al-Bannā'dır].

I r a k, İ r a n v e T ü r k i s t a n. Irak'ta ve İran'da normal kubbe tipinden önce yerli türbe tipleri var idi. Bunlar Irak'ta, üstleri iptidâî istalaktitli kubbeler ile kaplı çok köşeli yapılar olup, en meşhûrları, Bagdad civarındaki Sayyida Zubayda türbesidir. Şu türbeleri de zikredebiliriz: al-Naqmī, al-Asiba, İmām Dār, İmām-zāda Tuil v.b. Bu biçim yapılar Ḳumm'da da bulunmaktadır (resim, Sarre-Herzfeld, *Archäeol. Reise im Euphrat- u. Tigrisgebiet*, Sarre, *Pers. Bdkm.*; Diez, *Kunst d. isl. Völker*, s. 100—102 yahut 20, 72—74 ve bk. mad. MUḲARNAS). Ḳumm, II. (IX.) asırdan beri İran'ın mukaddes şehirlerinden biri olmak itibârı ile, bugün ayakta duran kubbeli 16 türbesi ile, bu tipin İran'daki en zengin örneklerini muhâfaza etmektedir. Bunların hemen-hemen hepsi 8 köşelidir ve içten kubbeli olup, dıştan çadır şeklinde çok köşeli bir çatı ile kaplıdır. Bir tek istisnâ ile, hepsi kırmızı tuğladan yapılmıştır; çatıları cilâlı mâvi çini ile kaplıdır. Yapıldıkları tarih VI.—X. (XII.—XVI.) asırdır. Bu türbeler şunlardır: Safevîler devrinde aynı şekilde Ḫvāca Rabī' türbesine örnek teşkil eden Selçuklu yapısı 8 köşe kubbeli, 8 yüksek ve derin hücreli şehzâde İbrahim türbesi ki, aynı biçimde olan Safevî yapısı (Ḫvāca Rabī') tipinin Selçuklu mübeşşiri sayılıyor; Kāşān kapısı civarındaki 805 (1402)'te tâmir edilen 721 (1321) tarihli Şehzâde İbrahim türbesi, Şehzâde İsmail (776 = 1374), 'Alī b. Ca'far 740 (1339); Kāşān kapısı yanında 761 (1359) tarihli 'Alī b. Abi 'l-Ma'ālī; Kāşān kapısı civarında 792 (1389) tarihli, Ḫvāca 'Imād al-Dīn; Kāşān kapısı civarında Ḫvāca Camāl al-Dīn; Rey kapısı dışında Çahār İmām-zāda; 707 (1307) tarihli Şehzâde Ca'far; Şehzâde Aḥmed (Ḫāk-i Farac); Şehzâde Aḥmed Ḳāsim; 905 (1499) tarihli Çihil Aḫtarān; Şehzâde Ḥamza; Şehzâde 'Abd Allāh (bk. A. U. Pope, *Preliminary report on the Tombs, of the Saints at Qumm, Bull. of the Amer. Inst. for Persian Art and Archaeology*, IV, nr. 1.1935; Farajollah Bazl tarafından rölöveleri yapılmıştır). İsfahan'ın şarkında, Buzūn'da kâin 528 (1134) tarihli İmām-zāda Karrār, Myron, B. Smith ve E. Herzfeld tarafından neşrolunmuştur (*Arch. Mitteil. aus Īrān*, VII, 1935). Bu türbede alçıdan hârikulâde tezyinât vardır. Şimâlî İran'da Elbürz silsilesi boyunca, X.—XIII. asırlarda, normal *ḳubba* yerine, umûmiyetle *mīl* ve yahut *gunbad* adı verilen, tuğladan üstüvâne şeklinde türbelere rastlamaktayız. Curcān, Rey, Radkān, Damġān, Demāvand, Kişmar, Varāmīn, Nahçivan, Marāġa, Bisṭām v.b. (resim, Sarre, *ayn. esr.*; Diez, *Chur. Bdkm.* ve *Kunst d. isl. Völker*). Bu tipe, ufak-tefek değişiklik ile, İran'dan ötelerde, Türkistan (eski Ürgenç)'da rastlanmaktadır. Bu kuleler, orta Asya'da step halkının bâzan göçebe, bâzan yerleşik olan reislerine veya hukümdarlarına yaptıkları iptidâî mezarların orta çağa erişen halefleridir. Bu mezarların silueti göçebe türk hukümdarlarının çadırını andırmaktadır; hattâ bâzan bu çadırların kumaşı bile taklide çalışılmıştır (bk. Diez, *Persian, Islam. Bkst. i. Persien*, s. 51—55, 73 v. dd.). Normal kubbe tipine daha fazla yaklaşan husûsî bir tip, Hazer denizi'nin cenûp sâhilinde, Mâzenderan eyâletinde gelişmiştir. Bunlar 4 veya çok köşeli tuğladan yapılar olup, kulelerini örten çatılar ehram şeklindedir; hemen hepsi milâdî XIII.—XIV. asra âittir ve mahallî çok eski tahta yapı tiplerinden geldiğinde şüphe yoktur (resim, Sarre, *Pers. Bdkm.*; Diez, *Kunst. d. isl. Völker*, resim 98, 99 yahut 73). Tam mânası ile türbe, yâni mezarın aslı, murabbâî maktâlı gövde üzerine oturan kürevî alîkalı, kubbeli binâların bünyesinde gizlidir. Bununla berâber, menşe'ini burada aramamak lâzımdır. Sâsânîler zamanından kalma bu nevî kubbeli bir kaç yapı, çok daha eski İran ev tipinin birer büyük örneğinden başka bir değildir şey (bk. şarkî İran'da Sâsânîler zamanına âit Ribāṭ Safīd adlı kubbeli yapı; Diez, *Persien ...*, resim 1). Türbe cinsinden olan kubbeli binâların islâmdan önceki devirlerde ateş mâbedleri olduğu sanılıyor.

Herzfeld'in verdiği tarihe bakılırsa, Irak'ın en eski türbesi, Sāmarrā'dakī halife Mustanṣir

'in türbesi olmalıdır; bu türbe, içinde üç mezar bulunduğuna göre, al-Mu'tazz ile al-Muhtadī'nin de orada gömülü olmaları ihtimâli bulunan Ḳubbat al-Ṣulaybiya'dır; iç kubbesi 4 köşedir ve koridor şeklindeki 8 köşeli geçit yeri dışarıdan dört yanını mâilen kesmektedir. Yıkılmış olan iç kubbenin bağlantısı eskiden hücreli 8 köşe bir alîka ile te'min edilmiş idi; bugün bu türbeden, karşılıklı dört kapı açıklığından başka, eser kalmamıştır. Bu yapı Kudüs'teki Ḳubbat al-Ṣaḫra'yi ve ondan önceki hıristiyan yapılarını örnek almıştır (bk. E. Herzfeld, *Erster Bericht... von Samarra*, Berlin, 1912, s. 28—31; Sarre-Herzfeld, *Arch. Reise im Euphrat- u. Tigrisgebiet*, Berlin, 1911, I, 83—86).

Turan ve İran'da hâlâ mevcut olan en eski türbeler III. (IX.) asra âit olup, Sâsânî kubbelerine nazaran, mimarî gelişmelere imkânlar veren yenilikler göstermektedir. Duvar köşeleri, huni şeklinde hakikî alîkalar ile değil, dilimli kemerler ile kesilmiştir; bu kemerler, Sengbest kubbesi gibi, ufak yapılarda motifli tuğlalar ile örülebiliyor ve daha büyük yapılarda, arka kısımdan mahfillere götüren yola açılıyordu. Böylece, Fāristān'daki büyük Sâsânî kubbelerinde, alîka katında duvarlar arasında bulunan geçit gizlilikten kurtularak, haremin tertibi ve cephenin teşkili husûsunda bedi'î bir rol oynayordu. Bugün hâlâ mevcut olan en eski türbe 296 (907) tarihli İsmā'īl türbesi Buhârâ'da, yâni Turān'dadır. Yāḳūt'un zikrettiği en meşhûr ve en büyük türbe Selçuklu sultanı Sancar (511—552 = 1117—1157)'in Marv'deki türbesidir. Yapı muazzamdır; 4 köşe kaidenin duvarları 6 m. kalınlığında, muhiti 27 m., yüksekliği de 14 m. olup, dıştan 5,5 m. yüksekliğinde bir geçit dış maksûre ile nihâyetlenmekte, bunun arkasında, aslında mâvi çini ile kaplı, aş.-yk. 30 m. yükseklikte kasnak ve kubbe yükselmektedir. Kasnakta, hâlâ, hücreli duvar kaplaması izleri belli olup, bu boş hücrelerin içinde Buddha heykelleri olsa idi, Balḫ'teki benzeri gibi, bir *stupa*'yı andırırdı. Kubbenin bu dış tezyinâtı ile, aynı âbidevî hüviyette olan stupa'lar arasında doğrudan-doğruya bir münâsebet bulunduğu âşikârdır. Maksûre tuğla ve alçıdan kabartma tezyinât ile süslenmiştir. İçeride duvarlar kalem ve üst kısımları kûfî yazı kuşağı ile süslüdür. Köşelerin dilimli kemerleri haremi geçit yerine birleştirmektedir. Her cephenin ortasında kemerleri dilimli ve istalaktitli pencereler açılmıştır; bunun üstünde yükselen kubbe geçmeler ile ve yelpâze şeklinde tertip edilmiş plâstik kaburgalı kemerler ile süslüdür. Bu suretle daha sonraki yapılarda boyalı zengin salkım motifler ile süslü bir küre elde edilmiştir (Diez, *Persien, Isl. Bk. i. Ch.*, s. 93 v.d.; Cohn-Wiener, *Das Mausoleum des Sultan Sandjar, Jb. d. As. Kunst*, XI/I, 1925; ayn. mll., *Turan, Islāmische Baukunst in Mittelasien*, Berlin, 1930).

Harirūd civarındaki eski Saraḫs (garbî Türkistan)'ta aynı mimarî tipinde, fakat daha küçük ölçüde bir türbe bulunmaktadır (Jukovskiy, *Rasvalini starago Merva*, resim 33). Murġāb ve Zarafşān vâhaları bölgesinde, Buhârâ'da Talḫatan Baba ile Mazār-i Sulṭān İsmā'īl isminde VI. (XII.) asırdan iki türbe vardır (Jukovskiy, *ayn. esr.*, resim 30—32). Alîkaları, Sâsânî türbelerinde olduğu gibi, huni şeklindedir ve galerileri yoktur. Sancar türbesi gibi bunların husûsiyetleri de tuğladan tezyinât olup, Merv—Buhârâ vâhalar bölgesinde rastlanan tamâmen tuğladan, mahallî kunt bir üslûbun örneklerini teşkil etmektedir. Cohn-Wiener kitabında bunlardan örnekler vermiştir. Maşhad civarındaki eski Sengbest *ribāṭ*'ının zengin tezyinâtlı küçük kubbesi bu mimarî tarzının yüksek Horasan yaylasındaki son örneğidir (Diez, *Churasanische Bdkm.*, s. 52 v.d., levha 14—18; Glück-Diez, *Kunst. d. isl. Völker, Prop. Kg.*, s. 292 v.d.). Sancar türbesi XIII.—XVII. asır Turan — İran türbelerinin başında gelir. Yeni mimarî tarzın ilk merhalesi, kasnakların kubbe bedeninden müstakil mutavassıt bir kat teşkil etmeleri ise, ikinci merhalesi de, dış maksûre katının alîka bölgesinden ayrılmasıdır. Harirūd'un İran tarafındaki sâhilinde kâin ve XIV. asırda tecdit olunmakla berâber, aslı VII. (XIII.) asra âit olması muhtemel yeni Saraḫs türbesinde bu hâli görmekteyiz (Diez, *Chur. Bdkm.*, s. 62 v.dd., plan 20—22; Glück-Diez, *Kunst. d. isl. Völker, Prop. Kg.*, s. 291). Burada maksûre katı beden ile birleşmiş, bu sâyede de hem beden, hem kubbe yükselmiştir. Kubbe, köşe kemerleri ile elde edilen 8 köşeli bir kasnak vâsıtası ile, 4 köşe kaide duvarları üzerine oturtulmuştur. Bununla berâber, bu mutavassıt kat, artık, yapı nizâmında mühim rol oynamamaktadır. Saraḫs türbesinin hemenhemen çağdaşı olan Ṭūs türbesinde bile bu kat ortadan kalkmıştır (Diez, *Chur. Bdkm.*, s. 55, plan 19—20; ayn. mll., *Kunst. d. isl. Völker*, renkli resim; ayn. mll., *Persien, Bauk. in. Chur.*, resim 40; Glück-Diez, *Kunst. d. isl. Völker, Prop., Kg.*, s. 291). Ṭūs türbesinde, murabbaî bedenin dört hücresi geniş yapılmış ve artık hücreler daha da genişlemiş ve yükselmiş olup, üst katın (maksûre katının) hücrelerine müşterek bir çerçeve ile bağlanmıştır (bk. ayn. mll., *ayn. esr.*,

resim 26, maktâ). Alîkaları tâkiben murabbâdan 8 köşeye geçişi te'min eden köşe kemerleri şimdi artık binanın esâs kütlesine müşterek bir çerçeve ile bağlı olduğundan, eskisi gibi müstakil mutavassıt bir kat teşkil etmeyerek, asıl binada 4 köşeden 8 köşeye geçişi te'min ediyor. Şekil bakımından, her biri ayrı-ayrı te'sirler bırakan münferit unsurların imtizâcı ile karşı-karşıyayız; bu, iç sâhanın, süs bakımından, islâmlaşmasına doğru bir adımdır.

Maksûre katının, yapıya iç şeklini verme bakımından gösterdiği gelişme burada sona ermiştir. Ṭūs türbesinin, tarihi belli olmadığı için (VIII. = XIV.?), garbî İran'da Sulṭāniya'deki Sultan Muḥammed Ulcaytū Ḫudābanda (703—716 = 1304—1316) türbesi ile aynı çağa âit olup-olmadığını kat'îyetle tâyin edemiyoruz. Bu türbede, maksûreleri dışarıya almak gibi, bir yenilik yapılmıştır. Bu temâyül Sancar türbesinden beri sezilmekte idi. Bu bina 8 köşeli tarzın başka bir şekli olup, Texier'nin daha önce işâret ettiği gibi, Hindistan'dan gelen ve Azebaycan'da taklit edilen değişik bir şekil idi. Dâirevî bir geçit teşkil eden iç dehliz yerine, burada alt taraftaki 8 giriş kapısının şekil ve cesâmetçe aynı olan müstakil pencereler geçmiştir; öyle ki, iç kısımda birbirinin aynı iki kat elde edilmekte, bu da, heybetli ve âhenkli bir te'sir husûle getirmektedir. Buna mukabil, duvarların içindeki bir merdiven ile, pencereler katının üstünde bulunan, yalnız hârice bakan bir koridora çıkılmaktadır; artık bu koridora mahfil gözü ile bakmak mümkün değildir. Yine kubbe etrafını boş bırakmayıp, bu suretle de mezarı takviye etmek maksadı ile, çatıdaki düzlüğe konulmuş olan minâre şeklindeki sekiz ayak, eşine rastlanmadık bir husûsiyet arzeder (bk. resim ve desenler: Dieulafoy, *Kunst. d. isl. Völker* ve Sarre, *Pers. Bdkm.*). Hindistan'dan bahsederken, bu tip kubbeye tekrar temâs edeceğiz. Kendi nev'inde tek olan bir başka türbe, Kirmān civarındaki Cabal-i Sang olup, 8 köşeli kerpiç duvarları, tuğladan kasnak ve kubbesi ile Suriye türbelerini andırmaktadır (Diez, *Persien, Bkst. i. Chur.*, s. 97 ve resim s. 79; Cereswell, *Persian Domes before 14000 A. D., Burlington Mag.*, 1915, XXIII, 208, levha II). Azerbaycan'da kubbe, Ulcaytū türbesinde 50 m. gibi mühimce bir yüksekliğe erişmiş idi.

Bu türbe mimarîsinin gelişmesi yanında, daha Selçuklular zamanında doğmuş olmak ihtimâli bulunmakla berâber, Timurlular devrinde meydana çıktığı muhakkak olan başka bir mimarî gelişme kendini göstermiştir. Bu gelişme hareketi de kubbeyi yükseltmek gâyesini gütmekle berâber, çifte cidarlı kubbe ve kasnak gibi, başka bir nizâm ile bu yüksekliği te'mine muvaffak oldu. Her iki hâlde de hareket noktası, kubbenin iç yüzünü yükseltmekten ziyâde, binânın dış kısmına bir kule biçimi vermekti; çünkü kubbenin iç takyesi yüksekliği daha az bir hacmi örttüğü hâlde dışı daha yüksekte kalıyordu. Kirmān'daki Ḳubba-i Sabz bu çeşit türbelerin en eskisidir ve en geç, XIII. asra âittir (Diez, *Kunts. d. isl. Völker*, resim 115). Mimarları, kule şeklindeki bu kubbeleri yapmağa sevkeden örnekler bilhassa Efganistan'da ve Tarım havzasındaki kule şeklinde *stupa*'lar olup, kubbeleri birbirinden boşluklar ile ayrılmış kat-kat cidarlardan meydana gelmiştir. İnşâ bakımından Ḳubba-i Sabz'e benzeyen, Semerkand'daki 808 (1405) tarihli Gūr-i Amīr (Timur) türbesi, tarih bakımından, buna en yakın olup, bu nev'in bize kadar gelen bir örneğidir. Ondan sonra Semerkand civarındaki Timurlulardan Şāh Zinda'nin türbesi ile Herat ve Türkistan'da bulunan başka türbeler gelir (Diez, *Kunst. d. isl. Völker*, resim 116, 119). Gūr-i Amīr'in her ne kadar yüksek maksûresi var ise de, bu artık, duvar kalınlığı içine açılmış hücre ile kemerler yerine, duvarın kitâbeleri üzerindeki parmaklıklı pencerelerden binanın içine bakmaktadır; bu da, iç sâhanın tertip ve tanzimi bakımından, tam bir yeniliktir. Herat ve civarında, eskiden bir çok türbe bulunmakta idi. Bugün bunlardan yalnız ikisi kalmıştır (Niedermayer-Diez, *Afghanistan*, resim 163, 164); Herat'ın şarkında daha başkaları da vardır (resim 182—184).

İran'ın mimarî bakımdan gelişmesi Safevîler zamanında son merhalesine vardı. Maşhad civarında birbirine çok benzeyen 1030 (1621) tarihli Ḫvāca Rabī' ile Nīşāpūr'un şarkındaki 1091 (1680) tarihli Ḳadam-Gāh türbesi, dışa 4 adet köşe hücresi ile açılan yüksek maksûreli ve 8 köşe türbelerdir. Bu yapıların menşe'ini gâlibâ İran'a has bahçe içindeki köşklerde aramak gerektir; nitekim İsfahan'daki Haşt-Bihişt ile yapılan mukayese bunu göstermektedir. Fakat bir köşkten bir türbe yapmak fikri de Hindistan'dan gelmiştir. Burada ayrıca Turbat-i Şayḫ Cām'daki bir avlulu câmi ve medresenin rüknü olan Şayḫ Cām türbesini zikretmek lâzımdır; Efganistan hudûdu civarında bulunan bu türbe büyük eb'adlı mezar örneğidir (Diez, *Chur. Bdkm.*, s. 78 v.dd., levha 35—37). Bu türlü ziyâret yerlerinin en büyüğü Maşhad'deki İmām Rizā harîmi türbesidir (Diez, *Persien, Bk. i. Chur.*, resim 44—56). Efganistan'da, Belh'teki Ḫvāca Akaşi mezarları ile Mazāri-

Şarîf türbelerini zikretmek lâzımdır (Niedermayer-Diez, *Afghanistan*, s. 64 v. dd.).

H i n d i s t a n. Yalnız Hindistan'da hüküm süren ilk islâm hükümdar sülâlesi, Muḥammed Ġūrî tarafından Delhi'ye vâli tâyin edilen ve efendisinin ölümü üzerine, istiklâlini ilân eden (602 = 1206) eski köle Ḳuṭb al-Dīn Aybek'in sulbünden gelmekte idi. Delhi'nin bu memlûk sultanları zamanında, Hindistan'da islâm üslûbunda binâlar yapılmağa başlandı. Çoğu dayanıksız mâlzemeden yapılmış olan eski yapılardan hiç bir şey kalmamış olmalıdır. Fakat XIII. asırdan itibâren türbe mimarîsi Hindistan'ın islâm ülkelerinde büyük bir rol oynamıştır ve burada islâmiyet geniş ölçüde yayılmış olduğu için, bugün hâlâ Hindistan'da, diğer islâm ülkelerinden çok daha fazla, türbe (kubbe) bulunmaktadır. Yarım-adanın içerilerinde birbiri ile çatışan muhtelif te'sirler var idi; bu itibârla, Hindistan'daki islâm mimarîsinin bütünü için olduğu kadar, kubbe inşaâtında da, önce, en mühim yaratıcı âmil olarak yerli ve yabancı an'anelerin, yâni arap-türk-iran ve hind an'anelerinin müşterek te'sirini göz önünde tutmak gerekmektedir. Bu iki an'anenin mâlzeme seçiminde, yapı tekniğinde, siluet ve şekilde görülen imtizâc, o çeşit-çeşit hind kubbe tiplerini doğurmuştur. Umûmî gelişme devresi içinde tahminen on muhtelif mimarî tarzı, daha doğrusu, on tip yerli kubbe mimarîsi bulabiliriz (buradaki „yerli" kelimesini kullanırken, Hindistan'ın genişlik mikyası göz önünde tutulmalıdır). A. Cunningham (*Arch. Survey of India*, III, IV) şu „üslûpları" birbirinden ayırt etmektedir: 1. H i n d-P a t h ā n t a r z ı, memlûk sülâlesi ile birlikte, sivri omurga ve tabakaların kademe-kademe taşmasından doğan çok dilimli kemerler ile ufkî çıkıntılar, Hindistan'da başladı; bu tarz hâlâ eski Hindistan'ın taş kabartmalar ile süslü kubbe tekniğine uygundur: Delhi'deki Sultan İl-Tutmış türbesi (*K. d. i. V.*, resim 228, 187). 2. ikinci sülâle olan (1290—1320) H a l a ç l a r ı n m i m a r î ü s l û b u, bâzan dilimli, bâzan at nalı biçiminde kemerlerin çuâ şeklinde tabakalarından doğan zengin tertibatlı Pathān tarzı. 3. T u ğ l u k ī ü s l û b u ki, adını üçüncü Pathān sülâlesinden almıştır (1320—1412); bu tarzın bâriz vasfı, çok kalın ve meyilli duvarlar ile dilimli, sivri nal şeklinde kemerlerdir. Kubbeler oldukça basık kasnaklar üzerine oturtulmuş, kırmızı kalker duvarlar da beyaz mermer ile çerçevelenmiştir; bu nevî türbelere örnek olarak Tuġlukābād'daki Tuġluḳ Şāh türbesi (*ayn. esr.*, resim 226, 168) ve çiniler ile kaplı tuğla yapıdara örnek olarak da Multān daki Rukn al-Davla türbesi gösterilebilir. Bu tarz, daha sonraları çinisiz, fakat süslü ve boyalı olmaları muhtemel bulunan kabartma alçı kaplı, kalın duvarlar şekline inkılâp etmiş olup, Fīrūzābād'daki Fīrūz türbesi bunların bir örneğidir. 4. Adını Efgan sülâlesinden (1414—1554) alan E f g a n ü s l û b u n d a duvarlar yeniden şâkūlleşmiştir; Şīr Şāh'ta olduğu gibi, umûmiyetle 8 köşeli ve revâklı türbeler (*ayn. esr.*, resim 224, 173); renkli alçı tezyinât ve cilâlı alçı kuşaklar ile süslü, Chirak-Delhi civarındaki Behlûl Lodi türbesi, eski-Ḫayrpur'daki 8 köşeli İskender türbesi, Mubārakpur-Kotila ve Ḫayrpur'daki diğer türbeler bu üslûptandır. Daha sonraları alçı yerine, renkli taş kaplama tercih edildi; Sahsarām'daki Şīr Şāh ve Ḥusayn Ḫān türbeleri gibi. 5. Bengâl'de P a t h ā n m ü s t a k i l m a h a l l î ü s l û b u, tuğladan, bodur yapılar olup, ufacık çiniler ile kısmen süslenmiştir; Ḫazrat Pandua (1368) ve Gaur'da, çatıları âdî kiremit ile kaplı türbeler gibi. 6. Cavnpūr (1394—1500)'da Ş a r ḳ ī l e r i n P a t h ā n m a h a l l î üslûbu olup, 1. ve 2. numaralarda bahsi geçen tarzlara benzer. Cavnpūr'daki türbeler gibi. 7. İ p t i d â î t ü r k-h i n d ü s l û b u Ekber ve Cihāngīr (1556—1628) zamanında yapılan binâları içine alır. Türkistan te'siri 1572'de inşası sona eren Humāyūn türbesi ile kendini gösterir. Ekber (1613) türbesinde ise yerini tekrar hind üslûbuna, hattâ en eski Vihārā tipine bırakır. Fakat Lâhur civarındaki Cihāngīr türbesinin, hiç değilse çini tezyinâtında (1630'a doğru) yeniden meydana çıkar. Bu yapılar için tercihen kırmızı kum taşı kullanılmıştır. 8. İ l k d e v i r t ü r k-h i n d ü s l û b u ki, Şāh Cihān (1628—1659) zamanında Tāc Maḥall'de en parlak bir şekilde temsil edilmiştir; bu yapıda türk ve hind an'aneleri birbiri ile sıkıca kaynaşmıştır. Bu listeye şunu da eklemek lâzımdır. 9. D e k k a n ü s l û b û, bize göre, Dekkan yaylasında, eski baş-şehir ve civarındaki bir çok türbeleri içine almakla berâber, yapıldıkları yerlere göre birbirinden farklı olup, şimâlî Hindistan'daki Efgan sülâlelerine âit türbelerin birer değişik şeklinden başka bir şey değildir; çünkü bu sülâleler Dekkan'de hüküm sürmüşlerdir. Burada ilk olarak (milâdî 1294'te) yerleşen delhili ʿAlāʾ al-Dīn Muḥammed olmuştur. Bundan 50 yıl sonra Behmânîler Dekkan'in şimâl yarısını hâkimiyetleri altına almağa muvaffak olarak (1347—1526), Kulbarga şehrini idâre merkezi yaptılar. XV. asrın sonlarında, Dekkan yeniden 5 sülâle arasında taksime uğradı. Berar'da — ʿİmād Şāh (1484—1572), Aḥmednagar'da — Niẓām Şāh (1490—1595); Bidar'da — Barīd Şāh (1492—1609); Bicāpūr'da

— ʿĀdil Şāh (1489—1686), Golkonda'da — Ḳuṭb Şāh (1512—1687) sülâleleri. En ehemmiyetli türbelerin bulunduğu yerler şunlardır: en eski hukûmet merkezi olan Kulbarga, sonra Bicāpūr, Bidar ve Golkonda. Binâların kıymeti ve ehemmiyeti bakımından, bütün diğer şehirleri gölgede bırakan ve „Dekkan'in Palmira'sı" olan şehir — Bicāpūr'dur. Burada bütün türbeler, umûmiyetle Hindistan'ın şimâlinde olduğu gibi, kubbeli birer dört köşe binâ şeklindedir. İbrāhīm II. (1579—1626) ile Bicāpūr'da ʿĀdil Şāhîlerin sonuncusu olan Alī II.'nin tamamlanmamış türbeleri, geniş revaklı kat-kat sofalar ortasında bulunmaktadır. Dekkan'in hemen bütün eski yapıları kesme taştan olduğu hâlde, Bicāpūr ve daha bir çok yerlerde koyu-kırmızı bazalttan yapılmıştır. Dört köşeden kubbeye geçmek için, burada köşe kemerli mutavassıt sâhadan vazgeçilmiştir. Alîka kemerlerini birbirleri ile karşılaştırmak sureti ile, bir nevî şişkin duvar kıvrımı meydana getirilir ve böylece, kubbenin murabbâ kaidesini elde etmek için, mutavassıt sâhaya ihtiyâc kalmamış olur. Bu türbelerin en büyüğü, hattâ dünyanın en büyük türbesi Muḥammed ʿĀdil Şāh (1626—1660)'ın Bicāpūr'daki türbesi olan G ö l G u m b ā z'dır (bk. *Kunst. d. isl. Völker.*, s. 223 ve 171; *Prop. Kg.*, s. 319 v. b.). Bu 4 köşe bir yapıdır; boyu içeriden 45 m. olup, 33 m. olan Pantheon'dan 12 m. daha büyüktür. Bu açıklık, murabbaî bir kaide teşkil eden kemer alîkalar sistemi ile, yukarıya doğru daralmaktadır; bu değirmi kaide üstünde bir boşluk mevcut olup, ondan sonra aş.-yk. 40 m. kutrundaki kubbe başlamaktadır; kubbenin yüksekliği içeriden 60 ve dışarıdan 66 m.'dir. Kubbenin darası, içeriye doğru kemerler sâyesinde, taksim ve tevzî olunmuştur; öyle ki, dışarıdan kalın duvarlar ile payandalamağa hâcet kalmamıştır.

1347'den 1514'e kadar Behmânîlerin hukûmet merkezi olan K u l b a r g a'da bu sülâleye mensûp ilk hükümdarlara âit sâde türbeler vardır; bunlardan bilhassa sülâlenin kurucusu Ḥasan Gangu ʿAlāʾ al-Dīn (1347—1358)'in türbesi zikre değer. Aḥmed Şāh Valī (1421—1435)'den sonra hüküm süren Behmânîlere âit türbeler Bidar yakınlarındadır; bunlar çok daha büyük ve süslüdür; bunlardan bilhassa Aḥmed Şāh'ın türbesi ehemmiyetlidir. 4 köşe bedenden dâireye geçiş, köşelere yerleştirilen dilimli kemerler ile te'min edilmiştir. İç duvarların her birinde yassı 3 hücre mevcut olup, şimâl — cenûp mihveri üstündeki ikisi kapı vazifesini görmektedir. Garptaki orta hücre — mihrap şeklindedir. Hücrelerin iki yanında hind usûlü pilastr'lar vardır. İç kısmın nakışları, şüphesiz, daha sonraki devirlere âittir; fakat eski motifler kısmen muhâfaza edilmiştir. Kubbe içinin nakışları ve yazı kuşağı da Ḫvāca Rabīʿ (Horasan, yk. bk.)'ye benzemektedir. Maḥmūd Şāh II. (1482—1518)'ın türbesi hemen-hemen yukarıda tasvir ettiğimiz türbe kadar büyüktür; fakat içerisinde tezyinât yoktur. Bunlardan başka bir de tamamlanmadığı tahmin olunan 8 köşeli kubbesiz bir türbe vardır. Sulṭānīya (Azerbaycan)'deki Ḫudābanda Şāh türbesine benzeyen bu binâ, üstad Aḥmed Şāh Bahmān'ın oğlu, tasvir aleyhdarı ve meczup Şāh Ḫalīlullāh Ḥusayn'in hâtırası için yapılmıştır. Behmânileri tâkip eden Barīdilerin mezarları da sütûnlar üzerinde açık türbelerdir.

Golkonda'daki muhteşem Ḳuṭb Şāhī mezarlığı, şehrin dışında, etrafı duvarlar ile çevrili büyük bir bahçe içindedir; sülâlenin son hukümdarlarından ʿAbd Allāh (1635—1672)'ın ve hind-türk hukümdarlarının esiri iken ölen Abu 'l-Ḥasan (1672—1687)'ın türbeleri yalnız kubbelerine kadar inşâ edilmiş olup, duvarların dışındadır. Türbe bedenleri mik'ab şeklindedir ve etrafları da, Bicāpūr'da olduğu gibi, revaklar ile çevrilidir. Şişkin, heybetli türbeler lotus şeklindeki halkaların içinden yükselmektedir (bk. resim). Bütün civar ileri gelen âilelerin ve velîlerin türbeleri ile doludur; msl. resmini verdiğimiz *Çahār Gumbad* bunlardan biri olup, aynı tipe dâhildir. Son ve büyük gurup olarak, şunu ilâve edelim: 10. G u c a r ā t ü s l û b u. Hukûmet merkezi, Gucarāt hukümdarlarının ikincisi Aḥmed Şāh I. (milâdî 1411—1443) tarafından kurulmuş olan Aḥmedābād'dır. Aḥmed Şāh I.'in ahfâdı 1552 yılına kadar huküm sürmüştür. Şehrin ortasında ve câmiin yanındaki Aḥmed Şāh türbesi, muhiti 27 m. olan 4 köşe bir yapıdır; yüksekliği 11 m. olan kubbeli harîm ve sütûnlu dehlizler ile bağlı 4 köşe odalardan ibârettir. Bu mimarî zevkine hâs olan ince oyma tezyinat iptilâsı mermer lahidlerde ve pencerelerin içinde kendini göstermektedir. Şehir dışındaki türbeler de, msl. aş.-yk. 1453 senesine âit Daryā Ḫān türbesi, yine türk-iran karması mutavassıt bir sâha olup, içinde köşe kemerleri yüksek bir maksûre mahfil ve ufkî tabakalar ile inşâ olunmuş birer kubbeden mürekkeptir (*Kunst. d. isl. Völker*, resim 214 ve 182).

[Osmanlı türbeleri mimarîsinde, diğer mimarî eserlerinde de olduğu gibi, tezyinat ve şa'şa'a ikinci plana atılmıştır. Türbe mimarî eserlerinin en sonunda gelen bir nevîdir. Bundan dolayı Kanûnî Sultan Süleyman'ın türbesi küçük Anadolu beyliklerinden birinin bir emîrine âit

türbeden daha ehemmiyetli değildir. İçlerinden Sultan Murad II. kendisine türbe yapılmamasını ve üstünün Allahın rahmetine açık bırakılmasını bile vasiyet eylemiş idi. Aradaki aykırı misâller ancak umûmî kaidenin istisnâsından başka bir şey değildir. İlk sadrâzamların ve ricâlin kabirleri yalnız zarif taşlardan, bâzan da bütün-bütün yazısız dikmelerden ibâret idi. XV. asır ortalarından itibâren türbeler hâricen sâde, fakat câmilerin aksine olarak, dâhilen çok müzeyyen yapılmıştır.

İlk Osmanlı türbeleri hakkında pek az mâlûmat vardır. Ertuğrul Gâzî (ölm. 680 = 1281) 'nin Söğüd 'deki türbesi XVII. asırdan daha evvele âit değildir. Osman ve Orhan Beyler 'in Bursa 'daki türbeleri de 1285 (1868) 'te yeniden yapılmıştır. Murad I. 'ın Bursa 'da Çekirge 'deki türbesinin oğlu Bayezid tarafından yaptırıldığı mâlûm ise de, 1154 (1741) 'te ehemmiyetli bir tâmir geçirdiği kitâbeden anlaşılmaktadır. Bugünkü binâda XIX. asırda yapılmış tezyinât ve inşâ'î unsurlar bulunduğundan yeni baştan ihyâ edildiği zannolunmaktadır. Bununla berâber, Murad II. türbesinde olduğu gibi, murabbâî plandaki duvarlara muvâzî yerleştirilmiş 8 direğe dayanan bir orta maksûre ile yan sofalar bulunması, daha evvel bunun aynı şekilde yapıldığına da ihtimâl verdirmektedir. Bursa 'da Yıldırım Bayezid (ölm. 802 = 1399) türbesi, murabbâî planda olup, sekizli kubbe kasnağı, müselles dilimli bir korniş vâsıtası ile, kürevî alikalara oturur. Ön tarafta binânın kat kornişini aşıp, iki yığma ayak ile iki yekpâre sütûna dayanan üçlü bir revâk vardır. Binâ cephesi, XIX. asırda sıvanmış olmakla berâber, aslını muhâfaza ediyor ise de, Murad I. türbesi ile berâber, Osmanlı türbelerinin ilk nümûnesini teşkil etmektedir. Bu türbede, an'anevî sivri külâh terkedilerek, artık Osmanlı türbelerinin örtüsünü teşkil edecek kubbe örülmüştür. Bursa 'da Yeşil 'in altında Devlet Hatun türbesi (816 = 1413), yığma 8 ayak üstüne, sivri kemerlerden müteşekkil murabbâî gövde 16 yüzlü, çok yüksek bir kasnağa dayanan sivri külâhtan ibârettir ve etrafı açıktır. Bu binâ Osmanlılar devrinde yapılan yegâne ehemmiyetli sivri külâhtır (Kâzım Baykal, *Bursa ve anıtları*, Bursa, 1949, s. 142); Yeşil türbe (824 = 1421) Osmanlı türbelerinin en süslüsüdür ve ancak çinileri ile dikkati çekmektedir [bk. mad. ÇİNİ].

On bir türbeyi ihtivâ eden Murâdiye manzûmesinde en eski binâ Fâtih'in annesinin türbesi (853 = 1449) olup, tuğla ve taştan yapılmıştır. Murâdiye türbesine 855 (1451), içten 11 m², ortasına dördü yığma ve dördü mermer direkli bir orta sahn yapılarak, Sultan Murad 'ın üstü toprak basit mermer sandûkası yerleştirilmiştir. İçerisi tamâmen düz sıva ile kaplıdır; bir de basit mihrâbı vardır. Sultan Murad 'ın vasiyeti mûcibince kubbenin ortası açık bırakılmıştır.

Mustafa-i Atîk türbesi (879 = 1474), tuğla ve taş sıraları ile yapılmış, pek yüksek olmayan bir beden ve bir kasnak üstüne oturtulmuş kubbeden ibârettir; yalnız medhale, yanları pencereli, sivri kemerli mermer bir sundurma ilâve olunmuştur (Sultan Cem de burada medfûndur. Bu türbeler için bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih devri mimarisi*, İstanbul, 1953, s. 431 — 441, resim 458 — 476). Şehzâde Ahmed türbesi (919 = 1513), evvelkine çok benzer; yalnız medhal revakı üçlü Bursa kemeri ile yapılmıştır, çini kaplamaları pek güzeldir. Mustafa-i Cedîd türbesi (952 = 1560), hâricen diğerlerine benzer. Murâdiye 'de, bunlardan başka, Gülşah Hatun (892 = 1486), Mükrime Hatun (923 = 1517), Şehzâde Mahmud (913 = 1507), Gülrûh Sultan (908 = 1502), Şirin Hatun ve Ebe Kadın 'ın açık türbesi bulunmaktadır (Kâzım Baykal, *ayn. esr.*, s. 41 v.d. ve Memduh Turgut, *İznik ve Bursa tarihi*, Bursa, 1935, s. 150—152). Hadice Sultan türbesi (900 = 1495 'ten sonra) murabbâî gövde üstüne 16 yüzlü kasnaklı bir kubbeden ve üçlü bir revaktan ibârettir. Kubbe tepesine sonradan bir çıkıntı daha yapılarak, meyil azaltılmış ve bu suretle kiremit ile örtülmesi mümkün olmuştur. Göynük 'te Ak-Şemsüddin türbesi (868 = 1463) tamâmen kesme taştan 6 köşe bir binâdır. Ankara 'da Hacı Bayram Velî türbesi (833 = 1429) mermerden işlenmiş murabbâî plân üstüne kubbeli bir binâ olup, tek penceresinin ve kapısının kenarı istalaktitler ile süslüdür.

İstanbul 'un fethinden sonra, şehidlikleri müteâkip, yapılan ilk türbe Ebâ Eyyûb Ensârî 'nin 863 (1459) 'te, yâni vefatından sekiz asır sonra yapılan makberesidir. Tamâmen kesme köfekî taşından yapılmış 8 köşeli binâya 1136 (1723) 'da geniş bir dehliz eklenerek, XVI. asır çinileri ile içten ve dıştan kaplanmıştır. İlk hâlinde önünde bir tek medhal kubbesi olduğu tahmin olunmaktadır (Ekrem Hakkı Ayverdi, s. 219 v.d.). Binâ tuğla ve taş sıraları ile yapılan türbelerden kesme taş İstanbul örneğine geçişin esâslı bir nümûnesidir.

Mahmud Paşa türbesi (878 = 1473) 8 köşe kesme taştan olup, asıl husûsiyeti, alt sıra pencerelerin üst seviyesinden itibâren, kitâbe zeminlerindeki taş kaplamaya kakma olarak yerleştirilen lâcivert ve fîrûze renkli çinilerin âhengidir.

Fâtih türbesinin aslının (875 = 1470) mermerden olduğu mâlûmdur. XVIII. asırda zelzeleden yıkıldıktan sonra, aynı temel üstüne yapılan yeni türbe (1180 = 1766) de tamâmen mermerden olup, kasnaksız bir kubbesi vardır (bu türbe için bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, s. 164 v.d., resim 105; s. 182—187, resim 122—128; s. 218, resim 168). Buna 1199 (1784) 'da kapı ve saçak ilâve olunmuştur. Bayezid II. türbesi (916 = 1510), gâyet zengin silmeler ile süslü olup, tamâmen kesme taş olan cephelere mütenaddit renkli taş şeritleri gömülmüştür.

Yavuz Sultan Selim türbesi (929 = 1522), dilimli kubbeli 8 köşe bir binâ olup, tamâmen kesme köfekî taşındandır. Kapı yanlarındaki sarı, yeşil, lâcivert ve beyaz renkler ile terkip edilmiş güzel iki çini levha dikkati çekmektedir.

Şehzâde Sultan Mehmed türbesi (950 = 1543) de Şehzade câmiinin mihrâp cihetinde, her cephede altlı-üstlü ikişer pencereli 8 köşe bir binâdır. Bu türbenin dışı fazla süslü olmakla berâber, içinde çok âhenkli bir tezyinat vahdeti görülmektedir.

İstanbul 'da Yenibahçe 'de ikinci vezîr Bosnalı Husrev Paşa türbesi (951 = 1544), nisbetleri ve tezyinâtı birbirine pek uygun, son derece zarif ve nârin bir türbedir. Sultan Süleyman türbesinin kitâbesi yoktur (câmi tarihi 964 = 1556). Türbe dıştan üst kısımda, içten de bütün irtifâda 8 büyük, 8 küçük dılı 'dan terekküp etmektedir. Binâ kesme köfekî taşından yapılmış, yer-yer renkli hereke taşı da kullanılmıştır. Türbenin içi halılar ve sedirler ile döşenmiştir; burası hâfızların mütemâdiyen Kur'an okuyup, salavât getirdiği ferah bir oda manzarası arzetmektedir.

Ayasofya 'da Sultan Selim II. türbesi (984 = 1576), murabbâ şekilli olup, çift kubbelidir. Binâ kâmilen mermer levhalardan yapılmıştır. İçi güzel çiniler ile kaplıdır. Kapının yanındaki çini levhalardan biri bugün Louvre müzesinde bulunmaktadır.

Ayasofya 'daki Murad III. türbesi (ölm. 1003 = 1594) olup, Selim II. türbesinden daha küçüktür. Onun da 8 mermer direk üstünde bir iç ve duvarlar üstünde bir dış kubbesi vardır. Mehmed III. türbesi (1012 = 1603) de bunlara benzer, yalnız çinileri kırmızılı olmayıp, düz koyu yeşildir.

Eyûp 'ta Zâl Mahmud Paşa türbesinin (tarihi 958 = 1551) planı başka bir tertiptedir; dıştan tam bir 8 köşe olduğu hâlde, içten köşeleri çift dişli bir murabbâdır. Yine Eyûp 'ta Sokullu türbesi (ölm. 987 = 1579) medresenin sokak tarafında olup, 8 köşedir ve kubbesi kasnaksızdır. Eyûp 'ta Siyavuş Paşa türbesi (996 = 1587 'den evvel) 16 dılı 'lı olup, kitâbeli cephelerinden biri sağır, diğeri altlı-üstlü iki pencerelidir. Türbe Sinan tarafından, oğulları için, yapılmış iken, 1101 (1602) 'de Siyavuş Paşa da buraya gömülmüştür. Kapısında tek kubbeli revâkı vardır. Türbe kasnaksız olup, iç kutru 12 m². dır. Ferhad Paşa türbesi (Eyûp 'ta; 1004 = 1595), 16 yüzlü, köşeleri iri kavallı, her yüzde altlı-üstlü iki pencere bulunan pek zarif bir binâdır. Bunlardan başka Mustafa Paşa 'nın açık türbesi (1000 = 1591), Münşaatcı Feridun Bey 'in dört köşe türbesi (991 = 1583), Mehmed Paşa 'nın 8 köşe türbesi (997 = 1588), Nakkaş Hasan Paşa 'nın süslü türbesi (1032 = 1622), Bostan iskelesinde Selim III. 'in annesi Mihrişah 'ın türk rokokosu üslûbunda, kırmızı sütûnlu türbesi (1209 = 1694) v. b. bulunmaktadır.

Üsküdar 'da deniz kenarında Şemsi Ahmed Paşa türbesi (988 = 1580) câmiye bitişik beşik örtüsü tonoz ile kapanmıştır. Kılıç Ali Paşa türbesi (câmi tarihi 988 = 1580), kısmen Zâl Mahmud türbesine benzer.

Çarşıkapı 'da Sinan Paşa (ölm. 1004 = 1595) türbesi 12 dılı 'lı güzel bir binâ olup, bir kubbesi miğfer şeklindedir.

Haseki 'de sadrâzam Bayram Paşa türbesi (1048 = 1638) bir murabbaın üç yüzünde yarım kubbe ile örtülü üç büyücek çıkıntı bulunan değişik bir tertiptedir.

Sultan Ahmed I. türbesi (1028 = 1618) 4 köşe bir kısım ile geride tonoz ile örtülü müstatîl bir çıkmadan ve önünde geniş bir revaktan müteşekkildir; Sultan Selim II. türbesi gibi, mermer levhalar ile örtülüdür. İçi çini ile kaplı ve yanındaki câmi gibi, çok pencerelidir.

Yeni câmi arkasındaki Turhan Vâlide türbesi (1094 = 1682) Sultan Ahmed türbesine benzer. Bütün duvarlar ve kubbe zarif kalem ile süslüdür.

Lâleli 'de cadde üstündeki Mustafa III. türbesi (1087 = 1676), türk rokokosu üslûbunda 8 köşe bir binâdır. İçi XVI. asrın kırmızı renkli çinileri ile kaplıdır.

Sirkeci 'de Abdülhamid I. türbesi (1204 = 1789) köşeleri yuvarlak murabbâî olup, tamâmen mermerdendir.

Divanyolu 'nda Mahmud II. türbesi (1255 = 1839) 8 köşeli ve geniş pencereli, türk ampir tarzında mermer bir binâdır. Sultan Mecid türbesi (1277 = 1860) Sultan Selim câmii hazîresinde 8 köşe basık bir binâdır.

Eyûp 'ta Mehmed V. türbesi (1912), 8 köşe bir binâ olup, fazla tasannûlu neoklâsik bir üslûpta yapılmıştır.

Rumeli tarafında da yıkılmaktan kurtarılan türbelerden, Üsküp 'te 925 (1519) tarihli Mustafa Paşa, 979 (1571) tarihli tezkire sâhibi

Âşık Çelebî türbeleri, Saraybosna'da Bayezid II.'in torunu Gâzî Husrev Bey (948 = 1542), Gâzî Murad Bey (952 = 1546) 8 köşe kesme taş binâlardır. Bunlardan başka Prusac'da — Şeyh Hasan Kâfî (1025 = 1612), Travnik'te — 1162 (1748) tarihli sadrâzam Muhsin-zâde Abdullah Paşa'nınki gibi bir çok türbeler daha zamanımıza intikal etmiştir.

Bibliyografya: Bk. mad. MİNÂRE, bibliyografya. Husûsî eserler bu maddenin içinde zikredilmiştir. *EI* 'de verilen kısaltmalara dışında şunlar ilâve edilmelidir: *K. d. i. V.*, p. x. (ilk tab'ı için), p. y. (ikinci tab'ı için) = E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker* (*Hdb. d. Kw.*); *Chur. Bdkm.* = Diez, *Churasanische Baudenkmäler*; *Islam. Bakst. i. Chur.* = Diez, *Persien, Islamische Baukunst in Churasan* (Folkwang nşr., 1923); *K. d. I., Prop. Kg.* = Guleck-Diez, *Die Kunst des Islam, Propyläen Kunstgeschichte*; Sarre, *Pers. Bdkm.* = F. Sarre, *Persische Baudenkmäler*; Briggs, *M. A. E.* = M. S. Briggs, *Muhammadan Architecture in Egypt and Palastine* (Oxford, 1924); Marçais, *Manuel* = G. Marçais, *Manuel d'Art Musulman*; *L'architecture. Tunisie, Algérie, Maroc, Espagne, Sicile*, 2 cild (Paris, 1927). — Bir de krş. Wetzel, *Islamische Grabbauten in Indien*; *Archaeological Survey of India*. [E. Egli, *Sinan* (Zürich, 1954), s. 49, resim 8; s. 50, 52; Gurlitt, *Die Baukunst des Konstantinopels* (Berlin, 1907), levha 2, 16; Mustafa Ayaşlı, *Mahmud Paşa türbesi* (*Güzel san'atlar mec.*, İstanbul, 1949, sayı 6, s. 148); Ali Sâim Ülgen, *Cenâbî Ahmed Paşa câmii ve türbesi* (*Vakıflar dergisi*, II, 222); Halil Edhem, *Trabzon'da osmanlı kitâbeleri* (*TOM*, 48. cüz, s. 339—343); Wilde, s. 63, 78 v.d. ve 74 v. dd.; Sedat Çetintaş, *Türk mimârî âbideleri, Osmanlı devri* (İstanbul, 1952), fasikül 2, levha 1, s. 30, levha 27; M. Kural, *Çelebi Mehmed'in Yeşil türbesi* (*Güzel san'atlar mecm.*, İstanbul, 1944, sayı 5, s. 50)]. (E. DİEZ.)

[Bu madde EKREM HAKKI AYVERDİ tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir. Mâruf mânası ile kubbeler için, islâm âleminin meşhur âbidelerinin isimlerine bakılabilir.]

KUBBET-üs-SAHRA. ḲUBBAT AL-ṢAḪRA, Kudüs'te çok zaman, yanlış olarak 'Omar câmii denilen ve Bayt al-ḥarām'ın bulunduğu sâhaya serpili kubbeli yapılara benzeyen, mukaddes emânetleri muhâfazaya mahsûs bir türbe veya mescîddir. Sonra, 'Omar tarafından değil, beşinci Emevî halifesi 'Abd al-Malik b. Marvân tarafından yaptırılmıştır. Mûsevîler, hıristiyanlar ve müslümanlar, hep birden dünyanın „göbeği" itibâr ettikleri bu mukaddes kayayı mübârek sayarlar. Aynı zamanda, buranın cennete herhangi bir yerden 18 mil daha yakın olduğu da rivâyet edilmektedir. Müslümanlar, mukaddes yerler merâtibinde, Ḳubbat al-ṣaḫra'yı Ka'be'den hemen sonra sayarlar.

Ahd-i atîk'te *Ṣaḫra*'nın husûsî bir şekilde bahsi geçmemekle berâber, Talmud ve Targum'da buna telmihler vardır. İbrâhîm burada kurban kesti; Ya'ḳûb'un Bayt al-laḥm'i ve Yebusi Aravna'nın harman yeri burada idi (Mülûk-i sânî, XXIV, 16 v.dd.); Dâ'ūd Tanrıya burada ibâdet etti; Sulaymān'ın, Zerubbabel'in ve Herod'un mihrâbı burada idi. Fakat müslüman an'anesi bütün bu efsâne mâlzemesini mübâlegalı bir şekilde süsleyip güzelleştirmiştir. Gûyâ, melekler, Âdem yaratılmadan 2.000 yıl önce, kayayı ziyâret etmişler, Nūḥ'un gemisi de, tufandan sonra bunun üzerine oturup kurtulmuştur. Rivâyete göre, Ḳubbat al-ṣaḫra, cennetteki kayalardan biri olup, maḥşer günü İsrâfîl, son defa olarak, sûrunu bu kaya üzerinde çalacaktır. Yine rivâyete göre, bu kaya bir hurma ağacına dayanmaktadır; bu ağacın gölgesinde Fir'avn'ın karısı Âsiya ile Mûsâ'nın kız kardeşi Miryam, mü'minlere, cennetteki nehirlerin birinden alınmış, harâret kesen sular vereceklerdir. Dünyanın bütün tatlı suları gûyâ kaynaklarını bu kayanın herhangi bir tarafından almaktadır. Başka rivâyetlere göre, bu kaya mûcize kabîlinden, yer ile gök arasında asılı durmaktadır. Fakat, bu, insanların gözü önünde uzun zaman duramayacak derecede şâyân-ı dikkat bir hârika olduğundan, etrafına yapılan binâlar ile kasden gizlenmiştir. Kayanın altında bir mağara vardır; üzerine ayak ile vurulunca, altında bir mağara, ihtimâl „rûhlar kuyusu (*Bi'r al-arvāḥ*)" denilen bir kuyu, bulunduğuna delâlet eden boğuk sesler gelmektedir ki, rivâyete göre, ölmüşlerin rûhları haftada iki defa burada toplanırlarmış. Duvar içindeki boşluklar ve yer altındaki mağara, havada asılı durduğu hakkındaki efsâneyi doğurmuş olmalıdır. An'aneye göre, Muḥammed devrine kadar gelen bütün peygamberler, her gün 70.000 meleğin nöbet beklediği bu kayaya gelip, duâ ederlerdi (Ali Bey, *Travels*, II, 220). Rivâyete göre, Allah Mûsâ'ya *Ṣaḫra*'yı kıble ittihâz etmesini emretmiş, Peygamber de, Mekke'deki Ka'be'yi kıble olarak seçmek emrini almadan önce, bir müddet burayı kıble ittihâz etmiş idi. Kıble'nin Ka'ba'ye çevrilmesi hicretin 2. yılında vukua geldi.

'Omar, Kudüs'ü zaptettiği zaman, yahudi iken müslüman olan Ka'b al-Aḥbār delâleti ile, *Ṣaḫra*'yı, dört bir yanını çöp ile dolu bir hâlde, buldu. Bunların Nabatîler tarafından

kaldırılmasını emretti ve üç şiddetli sağnak kayayı ter-temiz hâle sokunca, 'Omar orada namaz kıldırmağa başladı (G. le Strange, *Palestine under the Moslims*, s. 139 v. dd.). 69—72 (688—691) yıllarında, 'Abd al-Malik b. Marvān, Ḳubbat al-ṣaḫra'yı yaptırdı. Bu teşebbüsün başlıca sebebini, o devirdeki siyâsî durumda aramak gerekir. Halifelik iddiasında bulunan rakibi 'Abd Allāh b. al-Zubayr, Ḥaramayn (Mekke ve Medine) ahâlisinin gözüne girmiş bulunuyordu. Ka'be'ye hacca giden filistinli tebealarının âsî bir rûh ile dönmelerinden korkan 'Abd al-Malik, hacılarını Mekke'den vazgeçirip, Kudüs'e çekmeğe karar verdi. Bir takım tâmimler göndererip, niyetini açıkladıktan ve kuvvetli bir destek sağladıktan sonra, gâyesini tatbike, yâni Kudüs'ü güzelleştirmeğe başladı. Bunun üzerine milletine (de Vogüé, *Le Temple de Jérusalem*, s. 75) „Bu kaya (*Ṣaḫra*) Ka'beniz olmalıdır" (Ya'ḳūbî, II, 311) dedi. Yapının masrafları için, Mısır'dan alınan vergilerin yedi yıllık tutarına müsâvî bir para ayırdığını bildirdi ve bu serveti saklamak için, kendi plânına göre, civarda, bugün *Ḳubbat al-silsila* („Zincir kubbesi") diye anılan binânın yapılmasını emretti. Rivâyete göre, bu binâyı o kadar beğendi ki, Ḳubbat al-ṣaḫra'nın da bu örneğe göre yapılmasını istedi. *Ṣaḫra*, abanostan bir kafes ve dibâdan perdeler ile çevrili idi. O tarihlerde, kıymetli bir inci, İbrâhîm'in koçunun boynuzu ve Ḫusrav'in tâcı kubbenin ortasında sarkan bir zincire takılı idi; fakat bunlar, Abbâsîlerin gelmesi üzerine, Ka'be'ye nakledildi (Palmer, *Jerusalem*, s. 86). O günlerde, binâ öylesine günlük kokuları içinde idi ki, üzerine sinen kokudan her hangi bir kimsenin oraya gitmiş olduğu anlaşılıyordu. al-Muḳaddasî, 'Abd al-Malik'in Ḳubbat al-ṣaḫra'yı yaptırmasına bir başka sebep gösteriyor. Ona göre, „Ḳumāma kilisesinin (Anastasis (hıristiyan kilisesi, adının arapçası olan *ḳiyāma* („kiyâmet") kelimesi *ḳumāma* („çöplük") şeklinde bozulmuştur) büyüklüğü ve ihtişâmı karşısında heyecâna gelen halife, müslümanların gözünü kamaştırmasından korkmuş ve Ṣaḫra'nın üzerine bugünkü kubbeyi yaptırmıştır" (G. le Strange, *Pal. Explor. Fund's Q.*, 1887, VIII, 103). Uzun zaman, Ḳubbat al-ṣaḫra'nın hakikî kurucusu ve yapıcısı hakkında münâkaşalar olmuştur; çünkü bu, arapların yapamayacağı kadar hârikulâde bir eser telâkkî ediliyordu. Ferguson, bunun Constantin devrindeki Bizans mimarları tarafından Marḳad-i 'Īsā'nın bulunduğu yerde inşâ edilmiş olduğunu iddia etmiştir. Conder, bu iddiaya itiraz eden başlı kimse idi. 'Abd al-Malik'in, binâyı yaptırırken, bizanslı mimarları çalıştırdığı muhakkaktır; ayrıca, o civarda, iranlılar tarafından tahrip edilen kilise harâbelerinde bir çok yunan sütunları, sütun başlıkları bulunmakta idi ki, bunlar, binâ yapılırken, pek âlâ kullanılmış olabilirdi. Ferguson'un iddiası yalnız yanlış değil, aynı zamanda, arap tarihçilerinin verdikleri delîllere de aykırıdır.

Ḳubbat al-ṣaḫra'nın 'Abd al-Malik tarafından yaptırıldığını, kubbenin kaidesini çevreleyen pervazların üstündeki meşhûr sarı-mâvi tuğla ile yazılmış şu kûfî kitâbe de isbât etmektedir: „Bu kubbe, Allahın kulu 'Abd al-Malik tarafından, hicretin 72. yılında yaptırılmıştır. Allah kabûl etsin." 831 yılında, Abbâsî halifesi al-Ma'mūn burasını tâmir ettirdiği ve sekiz köşeli duvarları yaptırdığı vakit, kitâbenin bâzı kısımları kaldırılıp, boş kalan kısımlara, 'Abd al-Malik'in adı yerine, kendi ismini yazdırmıştır. Fakat bu sahtekârlık kolayca farkedilmektedir; çünkü, yeni tuğlalar daha koyu mâvi, isimdeki harfler ise birbirine çok daha yakındır (de Vogüé, *ayn. esr.*, levha XXI: renkli taş-basması bir resmi).

Milâdî 846 yılında, bir gece yarısı vukû bulan bir yer sarsıntısında, bekçiler, Ḳubbat al-ṣaḫra'nın ikiye ayrıldığını, bu ayrılan yerden yıldızlar göründüğünü ve yağmur girdiğini ileri sürmüşlerdir. Gûyâ, gâibden bir ses, sâkin sâkin: — „Kubbeyi eski hâline getir" — demiş; kubbe de eski hâlini almış. 407 (1016)'de vukû bulan bir diğer yer sarsıntısında kubbe Ṣaḫra'nın üstüne düşmüştür (İbn al-Āṯīr, *Kāmil*, IX, 209). Bundan altı yıl sonra, kubbe, Ḥākim tarafından eski hâline konulmuştur (krş. de Vogüé, *ayn. esr.*, levha XXXVII). İç kısımda 418 (1027) tarihini taşıyan tuğla üzerinde, daha sonraki tâmirleri gösteren (levha XXIII) bir kitabe vardır. *Muṯīr al-Ġarām* („arzuyu tahrik eden", yâni Kudüs'ü ziyâret etmek arzusunu) müellifi şöyle yazıyor: „452 (1060) yılında, Ḳubbat al-ṣaḫra'da asılı büyük avîze (*tannūr*) yere düştü: içerisinde beş yüz lâmba vardı." Bu düşme uğur sayılmadı (G. le Strange, *ayn. esr.*, s. 130); 1099'da haçlılar Kudüs'e girdiler ve Baudouin II.'in kendilerine bağışladığı mâbed, *Templum Domini*, Templier şövalyelerinin kilisesi oldu. Mâbedin içi de, dışı gibi, hıristiyan azîzlerinin resimleri ve hıristiyan tasvirleri ile süslendi. Ṣaḫra üzerinde, mermerden bir mihrap yapıldı ve kubbenin üzerine altından büyük bir haç konuldu; sütunlar ile iç avlu arasına, fransız eseri olan dört kapılı geniş bir demir bölme konuldu. alttaki mahzen ufak bir kilise hâline sokuldu. Bunu, azîzlerin azîzi telâkkî edip, adını da

Confessio koydular (Johannes Phokas, *PPTS*, s. 20). Bununla berâber, binâ, Avrupa'da yapılan „Tempelier" kiliselerine örnek oldu. Kubbe, bu tarîkatin remzi ve reisinin mührünü temsil etmekte idi. Ḳubbat al-ṣaḫra örneğine uygun çok köşeli bir binâ tipi Raffaello'nun *Bâkirenin düğünü* adlı tablosunda, mûsevî mâbedi olarak, görülmektedir (de Vogüé, *ayn. esr.*, s. 78, not).

1187 yılında Ṣalâḥ al-Dîn Kudüs şehrini geri aldı. Kubbenin altın salibi, müslümanların sevinç tezâhürleri arasında, yere indirildi ve bütün mekruh şeyler, msl. Ṣaḫra üzerine kaplanmış mermerler, sökülüp atıldı. Alttaki mahzende Ṣalâḥ al-Dîn'in de iştirâki ve Şam kadısı imâmeti ile namaz kılındı (bu devre âit mâlûmat için bk. İbn al-Aṯîr, *ayn. esr.*). Johann Würzburg'un kopye ettiği uzunca kitâbeler bu devirde yok edilmiş olmalıdır; çünkü bugün ortada bunlardan hiç bir eser mevcut değildir. Bugün, bunların yerinde, Ḳubba'nin iç tarafında, Ṣalâḥ al-Dîn tarafından yaptırılan tâmirâtı gösteren kitâbeler vardır (metin için bk. de Vogüé, *ayn. esr.*, s. 91 v. d.). O tarihten sonra başka tâmirler de yapıldı. 1447'de çatının bir kısmı yandı. Rivâyete göre, yangın bir kaç kişi-zâde delikanlının yanan mum ile burada güvercin avlamasından çıkmıştır. Kanûnî Sultan Süleyman zamanında (1520—1566), binâ baştan-başa tâmir edildi. Yakın bir tarihe kadar, zamanın tahribâtını önleyecek pek az şey yapılmıştır (*Ordinance Survey of Jerusalem*, 1865, s. 32). Zamanımızda resmî makamlar, binâyı mâzisinin parlaklığına lâyık bir hâlde tutmağa çalışmaktadırlar.

Yapının kendisi âhenkli bir tenâsübe mâlik olup, daha az ehemmiyetteki diğer binâlar ile birlikte, 10 kadem yüksekliğinde ve kireç taşları ile döşeli gayr-i muutazam bir düzlükte yükselmektedir. Ṣaḫra hemen-hemen bu taş döşeli yer ile aynı seviyededir ve en yüksek noktası da burayı ancak 5 kadem aşmaktadır. Düzlüğe çıkaran 6 basamak, zarif sütunlar veya kemerler ile nihâyet bulmaktadır ki, bunlara *Mevâzîn* („terâziler") denilmektedir; zîra, mahşer sabahı, her şey burada adâlet terâzisine vurulacaktır. Binâ sekiz muntazam köşeli olup, her köşesinin uzunluğu 66 kademdir. İç kutru 152, kubbenin kaide kutru da 66 kademdir. 99 kadem yükseliğinde olan kubbe ahşap olup, dışı kurşun ile kaplıdır ve iç kısmı alçı, mermer ve kireç harcı ile sıvalı olup, gâyet nefis şekilde yaldızlı ve süslüdür. Dış kısım, önceleri mermer ile kaplı idi. Bunların bir kısmının yerine 1561'de, Kanûnî Sultan Süleyman tarafından, çini levhalar konulmuştur. Binâ, XVI. asırda, baştan-başa tâmir edilip, güzelleştirilmiştir. Duvarların dış kaplamaları, hârikulâde renkli pencere camları ve bir çok süs motifleri tamâmen türk hususiyetlerini taşımaktadır. *Kur'an*'dan âyetler, birbirlerine girift harfler ile, hârikulâde bir şekilde hakkedilmiş olarak, binânın dört bir tarafını çeviren bir saçak meydana getirmiştir. Renklerin seçiminde fevkalâde bir âhenk göze çarpmaktadır. Pencereler bilhassa dikkate değer; husûsiyle garp kapısı tarafındaki çok güzeldir. İç kısımda, pencerelerin aralarına düşen kalın duvarlar ile 12 sütun Ṣaḫra'yı ortada çevreler. Kubbe, bunların üzerine istinat eder. 8 kemer payandası ile 16 sütunun teşkil ettiği 8 köşeli bir bölme, bir diğer destek gurubunu meydana getirir; 6 köşeli payandalar arasında ikişer sütun yer almaktadır. Bu şekilde iç kısım müşterek merkezli üç kısma bölünmüştür. 8 köşeli dış kanadın genişliği 13, iç kanadın da 20 kademdir. Kapılar dört cihete açılır. Şimâlde *Bâb al-canna* („cennet kapısı"); cenûpta *Bâb al-ḳibla* („kıble kapısı"); şarkta *Bâb al-Nabî Dâ'ûd* („Dâvud peygamber kapısı") yahut *Bâb al-silsila* („zincir kapısı"); garpta *Bâb al-ġarb* („garp kapısı"). Sac (*sâc*) ağacından yapılmış olan kapılarda san'atkârâne kilitler vardır. Bu kapılar, bronz ile kaplı olup, üzerlerinde kûfî yazılar bulunmaktadır (216=831 senesine âit). Binâ, yukarıda bahsedilen kapıları ile birlikte (16 kadem yüksekliğinde), bir zemin katından, her köşesinde 7 değirmi kemer bulunan (20 kadem yüksekliğinde) taş duvarlı bir kattan mürekkeptir. Bu kemerlerin 38'inde pencere delikleri olup, geri kalanları kapalı ve karanlıktır. Nihâyet, binânın üstünde, hârikulâde mütenâsip bir kubbe vardır. Döşeme, birbirlerine kurşun ile raptedilmiş köşebend'er ile bağlı mermer mozayiklerdendir.

Tahminen 56 kadem uzunluğunda, 42 kadem genişliğinde olan Ṣaḫra, hemen-hemen yarım dâire şeklinde olup, değirmi köşesi şarka, düz ve yüksek olan köşesi de garba meyillidir. Jeolojik bakımdan, Kudüs yaylasının en sert tabakalarına âit olup, asırlar boyunca, olduğu gibi kalmıştır. Ṣaḫra'yı ziyâret ederken, dindar ziyâretçi, Ka'be tavâfında olan şeklin aksine olarak, bu mukaddes kayayı sağ tarafına almağa dikkat etmelidir. İbn 'Abd Rabbihi (*'Iḳd al-farîd*, kısmen trc. G. le Strange, bk. *Pal. Quart. Stat.*, 1887, s. 99) de şöyle diyor: „Ṣaḫra'ya girdiğin zaman, ayrı-ayrı üç köşede ibâdet et. Aynı zamanda ṣa'ṣa'a bakımından Ṣaḫra'nın kendisi ile boy ölçüşen döşeme taşları üzerinde namaz kıl; zîra burası cennet kapılarından birinin üzerindedir." Bu döşeme, *Bâb al-canna*'ye yakın olan taş döşemelerin bir kısmı olup, bâzı müelliflere göre, İlyâs peygamberin ibâdet için diz çöktüğü yerdir; başka müelliflere göre ise, Sulaymân'ın mezarının (*Ḳabr Sulaymân*) bulunduğu yerdir. Bununla berâber, bütün müellifler, bu döşemenin menşe'inin cennette olduğunu iddia ediyorlar ve umûmiyetle ona *Balâṭat al-canna* („cennet döşemesi") diyorlar. Bir rivâyete göre, Peygamber buraya 19 altın çivi çakmıştır ki, bunlar devir-devir düşecekler, gûyâ bu çivilerin hepsi düştüğü zaman kıyâmet kopacaktır; şeytan bu çivilerin hepsini söküp almağa muvaffak olmuş ise de, Cabrâ'îl tam zamanında yetişip müdâhale etmiş. Bugün, üç çivi yerli-yerinde durmakta ise de, bir tânesi bir az fazla içeri kaçmıştır. Burayı ziyârete gelen dindar ziyâretçi, çivilerden biri düşüp de kıyâmetin bir an önce kopmasına sebebiyet vermemek için, bu mukaddes yer üzerinde ağır adımlar ile yürür.

Ṣaḫra'nın cenûb-i garbîsindeki bir mermer sütun parçası üzerinde Peygamberin göğe çıkmak üzere *Burâḳ* adlı atına bindiği gece husûle gelen ayak izini (*ḳadam Muḥammed*) görmek mümkündür. Haçlı seferleri sırasında, hıristiyanlar Ḳubbat al-ṣaḫra'yı ele geçirdikleri vakit, bu ayak izini İsâ'ya mâl etmek istediler. Kayanın ortasındaki yuvarlak deliği gûyâ Peygamber göğe çıkmak için vücûdu ile delmiş idi. Bunun yanı-başındaki bir çok mermer parçaları *Burâḳ*'ın semeri olarak gösterilmektedir. Aynı zamanda, Ṣaḫra'nın garp köşesinde Cabrâ'îl'in elinin izini (*kaff sayyidinâ Cibrîl*) gösterilmektedirler ki, gûyâ bu iz, Peygamber ile birlikte göğe yükseleceği zaman, Ṣaḫra'yı tuttuğu yer idi. Bunun tam karşısında, Peygamber ile 'Omar'in bayrakları ve Ḥamza'nın kalkanı bulunmaktadır. Mukaddes emânetleri ihtivâ eden sandıklar toz içindedir. Yılda bir kere, bu tozlar toplanır ve mûcizevî kuvveti olan bir devây-i kül gibi azar azar satılır. Ṣaḫra'nın şark köşesindeki taş döşemelerde göze çarpan hafif bir çöküntü İdrîs'in ayak izi olarak gösterilmektedir. Şimâl-i garbî köşesinde, *ḳiblat al-anbiyâ'* („peygamberler kıblesi") adı ile anılan mihrâb vardır. Burada, aynı zamanda, bir çok eski Kur'anlar ve *Taḳlîd sayf 'Alî* adı ile anılan ufak bir mücevher muhâfazası bulunmaktadır.

Ṣaḫra altındaki mağaraya, kayanın cenûb-i şarkî köşesindeki *Bâb al-maġâra* ile girilir. Ziyâretçiler büyük bir tevâzû ile 11 basamağı inerken, „Sulaymân'ın duâsı" diye anılan şu duayı okurlar: — „Ey ulu Tanrı, buraya gelen günahkâr kullarını affet ve haksızlığa uğrayanlara yardım et!" — Mağaranın vasatî yüksekliği 6 kademdir ve tavanında Peygamberin başının izi görülmektedir. Zemin mermer ile döşelidir ve mağaranın duvarları kireç ile badana edilmiştir. Bu mağaranın 62 insan ihtivâ edebileceği rivâyet olunmaktadır (İbn al-Faḳîh, *BGA*, V, 100). Ṣaḫra'nın çıkık olan bir kısmına *Lisân al-Ṣaḫra* („kayanın dili") denilmektedir ki, rivâyete göre, bir münâsebet ile, 'Omar'i selâmlamıştır. Burada Ṣaḫra'yı altından tuttuğu söylenen ince bir sütun da göze çarpar. Sağda *Miḥrâb Sulaymân*; solda *Maḳâm al-Ḫalîl* (*İbrâhîm*), şimâl köşesinde *Maḳâm al-Ḫiżr* ve karşısında *Miḥrâb Dâ'ûd* bulunmaktadır.

Ṣaḫra'nın cenûb-i şarkîsinde kubbeye çıkan bir merdiven vardır; kubbeye varınca tepedeki hilâle dokunulabilir. Muḳaddasî'nin medhiyesi (*PPTS*, IV, 46) bugün için de doğrudur: „Şafak vakti, güneşin ışıkları, önce kubbeye çarpıp da, kubbenin iç ve dış kısımları ışıyınca, bu binâ hârikulâde bir manzaraya, bütün islâm ülkelerinde eşine rastlamadığım bir manzaraya bürünür.".

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. R. Hartmann, *Der Felsendom in Jerusalem* (Strassburg, 1909); Warren ve Conder, *Jerusalem* (London, 1884); C. M. Watson, *The Story of Jerusalem*; Schick, *Beit el-Makdas*, bk. fihrist; Sepp, *Die Felsenkuppel, eine Justinianische Sophienkirche* (München, 1882); Ferguson, *The Temple of the Jews* (London, 1878); Conder, *The High Sanctuary at Jerusalem* (Institute of British'te okunmuş ve Ferguson'un fikirlerini cerhetmiş olan vesika) ve *Tent Work in Palestine* (London, 1879), II, 320 v. dd.; H. Lewis, *The Holy Places of Jerusalem* (1888), fasıl II; E. Pierotti, *Jerusalem Explored* (London, 1864), fasıl III; Wolf, *Der Tempel von Jerusalem* (Graz, 1887), s. 20, 50, 76; A. Goodrich-Freer, *Inner Jerusalem* (London, 1904), fasıl XV; W. M. Thomson, *The Land and the Book* (yeni tab., 1913), s. 699 v. dd.; Baedeker ve Murray; Hughes, *Dict. of Islam*, bk. mad.; *Palest. Quart. Stat.*, fihrist; *P(alest). P(ilgrims') T(ext) S(ociety)*, fihrist; *JRAS*, XIX, 258 v. dd.; al-Ya'ḳûbî, *Târîḫ* (nşr. Houtsma), II, 311; Mucîr al-Dîn, *İns al-Calîl* (kısmî trc. için bk. H. Sauvaire, *Histoire de Jérusalem et d'Hébron*, Paris, 1876); İdrîsî (nşr. J. Gildemeister, *ZDPV*, 1885, VIII, 7; S. Guyard, *Géographie d'Aboulféda*, II, 3 v. dd.; İbn Baṭṭûṭa, *Riḥla* (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), I, 120 v. dd.; İbn Ḫallikân, *Vafayât* (trc. de Slane), IV, 521; Regensburg'lu Rabbi Petachia *Tour du Monde* (Paris, 1831), s. 98 v.d.

Tudela'lı Benjamin, *Itinerary* (trc. A. Asher), London, 1840, I, 70; Zimmermann, *Karten und Pläne zur Topographie des alten Jerusalem* (Basel, 1864); Ch. Diehl, *Manuel d'Art Byzantin* (Paris, 1910); Fulcheri Carnotensis, *Historica Hierosolymitana* (nşr. Hagenmeyer), Heidelberg, 1913, I, fasıl XXVI, 7 v. dd.; Strzygowski, *Felsendom u. Aksamoschee* (*Isl.*, 1911, II, 79 v. dd.); Herzfeld, *Die Qubbat al-Ṣakhra, ein Denkmal frühislanischer Baukunst* (*Isl.*, 1911), II, 235 v. dd.; K. A. C. Creswell, *The Origin of the plan of the Dome of the Rock* (British School of Archeology in Jerusalem, supp. papers, nr. 2, London, 1924); E. T. Richmond, *The Dome of the Rock* (Oxford, 1924); Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, s. 60 v.dd.; Mariti, *Histoire de l'Etat présent de Jérusalem* (Paris, 1853), s. 249 v. dd.; Nāṣir Ḫusrav, *Sefer Namah* (nşr. Schefer), s. 89 v.dd.; Muḥammed al-Batanūnī, *al-Riḥlat al-ḥicāziya* (Kahire, 1329), s. 162 v. dd.; van Berchem, *CIA*, s. III, V, 267, 754; *ZDPV*, XLIV, 34 v.d.; Finn, *Stirring Times*, II, 250; Robinson, *Biblical Researches in Palestine* (London, 1841), I, 440 v. dd.; Conder, *The City of Jerusalem*, s. 236 v. dd.

(J. WALKER.)

KUBILAY (KUBLAY, arap. imlâsı ile ḲŪBĪLĀY, ḲŪBİLĀY, ḲŪBİLĀ; 1214—1294), Cengiz'den sonra, moğul imparatorluğu tahtına çıkan büyük kağanların en meşhurlarından biridir. Cengiz (1206—1227), Ögedey (1234—1241), Küyük (1246—1248) ve Mengü (Mönge, 1251—1259)'den sonra tahta geçen Kubılay (1259—1294) bu hânedânın beşinci hükümdarıdır. 1225 yılında garbî Asya seferinden Moğulistan'a döndüğü zaman, 11 yaşında olan genç Kubılay, avda ilk defa bir hayvan vurmuş ve moğul âdeti üzre, Cengiz Han kendi eli ile onun baş parmaklarına et ve yağ sürmüştür (bk. Raşīd al-Dīn, nşr. Berezin, *Trud. vost. otd. arḫeol. obçş.*, XV, 141, metin). Büyük kardeşi Mengü'nün hukümdarlığı zamanında Kubılay Çin'in Şen-Si ve Honan eyâletlerinin hâkimi bulunuyor ve Sung hukümdarının idâresinde bulunan Çin'in fethi ile uğraşıyordu. 1253'te bir Thay devleti olan Nan-Çan (Yünnan)'ı ortadan kaldırmıştır.

1258'de, Kubılay henüz Çin'de Sung sülâlesine karşı seferde iken, büyük kagan Mengü'nün ölüm haberi gelmiş ve âilenin büyüğü sıfatı ile kendisinin tahta çıkması icap ederken, kardeşlerinin en küçüğü olan Arık-Buğa'nın buna tâlip olduğunu öğrenmiş idi. Bunun üzerine, Sung imparatorluğu ile, moğul hâkimiyetini kabûl etmek ve bir mıkdar vergi ödemek şartı ile bir anlaşma yaparak, Moğulistan'a dönmüştür. Kendisini tutanlar tarafından kagan intihap edilmiş olan Arık-Buğa'ya karşı Kubılay da 4 hazîran 1260'ta, kendi tarafdarlarınca kagan ilân edilmiş ve 1261'de Gobi çölü kenarında vukû bulan bir karşılaşmada Arık-Buğa hezîmete uğratılmıştır. Arık-Buğa bir iki defa daha tâlihini denemiş ise de, bunda muvaffak olamamıştır. Aynı iddia ile ortaya çıkan, Ögedey'in torunu Kaydu da bunun âkibetine uğramıştır (1268).

Kubılay hâkimiyeti eline alır-almaz, devletin idâresini tanzim etmiş ve Moğulistan ile İran kuvvetlerinin başına—Hulagu'nun oğlu Abaka'yı, Cuci ulusuna—Batu'nun torunu Mengü Timur'u ve Çagatay ulusuna—Kara Hulagu'nun oğlu Mübârekşah'ı tâyin etmiştir.

Kubılay, imparatorluğun merkezini eski Çin sülâlelerinin pâyitahtı olan Yen-kin şehri yakınında ve buradan geçen ırmağın karşı tarafında kurmuş olduğu Han-Balık (çin. T'ay-tu „saray"; asıl adı Şun-tiyen-fu, bugünkü adı ile Pekin „şimâl sarayı") 'a nakletmiştir. Îâşesi denize kadar açılan bir kanal vâsıtası ile te'min edilen bu şehirde devletin merkezî idâresi yerleştirilmiş olduğu gibi, hukümdar da kış aylarını burada geçirmekte idi ve tâcirler için, şehrin etrafında 12 sayfiye inşâ edilmiş idi.

Kubılay, Çin'in fethini tamamlamak üzere, 1268'de tekrar harekete geçmiş ve uzun bir muhâsaradan sonra, Sung hânedânının mühim kalelerinden olan Siang-Yang'ı zaptetmiş (1273) ve hânedan âilesi ile sarayın zengin hazânesi gâlip'erin eline geçmiştir (1274). Bunu Wu-Çang, Nanking, Cang-Cou şehirlerinin zaptı (1275) tâkip etmiş ve nihâyet 1276'da, Sung imparatoriçesi de esir edilerek, böylece Kubılay bütün Çin'in yegâne hâkimi olmuştur.

320 yıl süren Sung hânedânını ortadan kaldıran Kubılay artık 1271 yılında Çin'in büyük bir kısmına hâkim olmuş ve Yu-an (Ngüan: çin tarihinde Şutszu) adı ile yeni bir sülâle kurmuştur. Bütün Çin'i hâkimiyeti altına almış ilk yabancı olan Kubılay, moğul imparatorluğunun diğer kısımlarının (Kıpçak, şarkî ve garbî Türkistan, İran ve Moğulistan) idâresini de kendi elinde tutmuştur. 1274 ve 1281 yıllarında, Japonya'ya karşı iki defa harekete geçmiş ise de, bu seferler muvaffakiyetle neticelenmemiştir (bir defasında 900 gemi iştirâk etmiş, fakat tam sâhillere yaklaşırken, gemiler fırtınaya uğrayarak, batmıştır). 1281—1287'de yapılan Annam ve Çampa seferleri kuvvetli mukavemetle karşılaşmış, fakat 1277, 1283, 1284 ve 1287 Birmanya seferleri muvaffakiyetle neticelenmiştir

1292'de Cava'ya bir sefer açıldığı gibi, Hind denizindeki büyük adaların bir kısmı da harpsiz olarak itâat altına alınmıştır.

Kubılay'dan sonra yerine Timur Olcaytu (1295—1307) geçmiştir. Bundan sonraki hukümdarlar, mevkîleri için, lâzım geldiği şekilde hazırlıklı bulunmamışlar ve 1351'de çıkan dâhilî karışıklıklar çok geçmeden, Nanking'de millî çin inkılâbı şeklini almış (1356) ve bu hareket bir müddet sonra Pekin'e kadar yayılmıştır. 1368 yılında, kuruluşundan takriben 100 yıl sonra, halkın ayaklanması ile Yu-an sülâlesi yıkılmış ve sülâlesinin son imparatoru olan Togan-Timur (ölm. 1370) memleketi terke mecbûr kalmış ve yerine çinli Ming sülâlesi geçmiştir.

Kubılay 35 yıl saltanat sürmüş ve 1294 yılının şubatında, 80 yaşında ölmüştür. Çok iyi bir tahsil ve terbiye görmüş olan Kubılay, medeniyeti takdir, ilim ve edebiyatı himâye eder ve sarayı ilim ve edebiyat mensupları ile dolup-taşardı. Bu imparator ömrünü Çin muhitinde geçirmiş olmakla berâber, kendi milliyetine bağlı kalmıştır. Eedâdının hâtırasını anmak üzere, Cengiz Han'ın babasından başlayarak, bunların adına mâbetler inşâ ettirmiştir. En güzel çince eserleri moğulcaya tercüme ettirdiği gibi, bu dili devlet idâresinde resmî dil hâline getirmiştir. Bir çok mektepler açtırarak, bunları himâyesine alan Kubılay, buddhizmi kabûl ve onun yayılmasını te'mine çalışmıştır. Her milletin ayrı bir alfabesi olduğunu ve moğulların da bir alfabesi olması lâzım geldiğini söyleyen Kubılay 1260'ta celbettiği buddhist lama Pakba'ya murabbâ şekilli bir alfabe yaptırmış (1269) ve bu alfabe, Yu-an sülâlesinin hâkimiyeti müddetince, devletin resmî yazısı olarak kullanılmıştır. Mâlûm olduğu üzere, moğullar, gerek devlet idâresinde ve gerek ilim ve terbiye sâhasında muallimleri olan uygurların alfabesini Cengiz zamanında olduğu gibi, daha sonra da kullanmışlar, hattâ bugün de kullanmaktadırlar. Kubılay, buddhist olmakla berâber, diğer mezheplere, bilhassa müslümanlara karşı çok müsâmahalı davranmıştır. Müslümanlar, vezir Ahmed'in öldürülmesi üzerine, 1282—1289 yılları arasında kendilerine karşı alınan çok ağır tedbirler hâric, çok itibar görmüşlerdir. Hıristiyanların da Pekin'de bir patrikleri var idi.

Memleket idâresinde çok tedbirli hareketleri ile temâyüz etmiş olan Kubılay bir çok faydalı islahat yapmış ve memleketin imârına çalışmıştır. Bu hukümdar zamanında imparator kanalı açılmış, yeni ceza kanunu tanzim edilmiş ve bir akademi kurulmuştur. Cenûpta — Ganj ve Basra körfezi, garpta— Mısır, Karadeniz ve Akdeniz kıyıları, şimâlde —orta Rusya ve Baykal gölü, şarkta— Çin ve Kore sâhilleri ile bir çok adaları içine alan muazam bir sâhanın idâresini tanzim ile, biri Kore, ikincisi Selenga ve geri kalan onu Çin'de olmak üzere, 1291'de memleketi 12 kısma ayırmış ve her birinin başına ayrı hey'etler getirmiştir. Bölgeler arasındaki idârî ve ticârî yolları emniyet altına almış ve memleketin her tarafını posta teşkilâtı ile birbirine bağlamıştır. 1290 yılında Çin'de umûmî nüfus sayımı yapılmış ve 59 milyon âile olan nüfustan vergi alınabilecek 13 milyon âile tesbit edilmiştir. Altın ve gümüş yerine geçmek üzere, kaganın mührünü hâvî kâğıt paralar tedâvüle çıkarılmıştır. Mühim ve mes'üliyetli vazifelerde tecrübeli vayancıları tercih etmiş (msl. mâliye nâzırlığını önce buhârâlı Seyid Ecel (ölm. 1270) ile Ahmed Benâketi (1270—1282) ve sonra uygurlardan Sanga idâre etmişlerdir) ve bu usûlü Çin hey'etlerine de tatbik eylemiştir. Moğul kumandanları, eskiden olduğu gibi, artık istedikleri şekilde hareket eden birer müstebit olmaktan çıkmış ve büyük bir imparatorluğu idâre eden nizâmın bekçileri olmuşlardı.

Bibliyografya: En mufassal kaynak için bk. Raşīd al-Dīn (nşr. Blochet), s. 350—580 ve bir de Vaṣṣāf (Bombay tab.), 1269, s. 16 v.dd.; d'Ohsson, *Histoire de Mongols* (Haag ve Amsterdam, 1834), II, 275 v.dd., 338 v.dd. (trk. trc. M. Rahmi, *Moğul tarihi*, İstanbul, 1342, s. 260—288); Howorth, *History of the Mongols*, I, 187 v.dd., 216 v.dd.; *Zap.*, XXII, 160 v.dd.; W. Barthold, *Enzyklop. des Islām*, mad. KUBILAY; Brockhaus ve Efron, *Ensikl. slov.*, mad. ḤUBILAY; *Der grosse Brockhaus*, mad. CHİNA.

(REŞİD RAHMETİ ARAT.)

KUBU, İndonezya'da, Borneo adasının garp tarafında, Pontianak eyâletinde bir bölge olup, Kapuas nehri deltasının cenûp kısmında bulunur. Arap asıllı hukümdar âilesinin ilk reisi olan Sayyid Aydrus al-Aydrus, 1780'e doğru buraya gelmiş ve memleketi korsanlardan korumak üzere, bir takım tahkimât (malayca: *kubu*) inşâ etmiş ve bu sebeple bilâhare pâyitahtı ve kırallığı Kubu ismini almıştır. Şarkî Hind Kumpanyasının himâyesine giren Aydrus'un toprakları çok yerde bataklık ve ekserisi müslüman olan nüfusu ise, pek seyrektir.

(W. H. RASSERS.)

ḲUBŪR. [Bk. KUBÛR.]

KUBÛR. ḲUBŪR (A.), *ḳabr* kelimesinin cem'i olup, mûtad „mezar" mânası yanında, hiç bir lugatte bulunmamakla berâber, „mahfaza, kılıf" mânasına da gelmektedir; krş.

Abū Yūsuf, *Kitāb al-ḫarāc*, s. 17. Şimâlî Afrika 'da, *ḳabra*, cem. *ḳubūr* („tabanca kuburu") 'a rastlanmaktadır (Beaussier). Bu cemi, osmanlı türkçesine müfred olarak alınmış ve çok sonraları Afrika araplarının lehcelerine geçmiştir (*ḳubūr*, cem. *ḳubūrāt*, „tabanca kayışı" [Beaussier]). Mahfaza ve kılıf mânasına, ok kılıfı mânasını da ekleyebiliriz; umûmiyetle halk arapçasında *davāya* (yazı dilinde *davāt*), farsçada *kalem-dān* denilen, açılmış kalemleri koymağa mahsus kalemlik mânasına gelmektedir (resimler için bk. Huart, *Calligraphes*, s. 16; Lane, *Modern Egyptians*, I, 288). (CL. HUART.)

KŪÇAK. [Bk. KÛÇEK.]

ḲUÇAN. [Bk. KUÇAN.]

KUÇAN. ḲUÇAN, İran 'da, Horasan eyâletinin şimâl tarafında, Atrek ırmağının yukarı mecrâsında bulunan bir şehir olup, ismi eski arap coğrafyacılarında Ḫabūşān, daha sonraları Ḫūcān (Muḳaddasī, *BGA*, III 319,3 ve Bayhaḳī, nşr. Morley, s. 761; bk. bir de Yāḳūt, I, 243,20; USTUVĀ, Samʿānī ye göre, bk. *GMS*, XX, 31ª) olarak geçer; Yāḳūt (II, 487,21) 'a göre, o zamanki mûtad telâffuz şekli Ḫūşān idi. Raşīd al-Dīn, Ḳuçan telâffuzunu moğullara götürür (Quatremère, s. 183). Eski Ḫabūşān 'ın harâbeleri, daha sonra kurulmuş olan ve XIX. asırda bir kaç zelzele yüzünden harâp olan şehrin üç fersah kadar garbında bulunuyordu (kadîm şehrin yerinde hâlâ bu isimde büyük bir köy vardır). VII. (XIII.) asrın sonuna doğru, İlhanlılardan Ġāzān 'ın Horasan vâlisi bulunduğu sırada, burada bir budhist mâbedi inşâ ettirdiği söylenir (C. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, 1834–1835, IV, 148, Raşīd al-Dīn 'e göre). Şāh 'Abbās I. zamanında Kuçan 'da Zaʿfarānlū kabîlesi tarafından bir beylik kuruldu. İran 'ın bütün büyük şehirlerinde olduğu gibi, Kuçan 'da da bir İmām-zâdenin (Meşhed 'de gömülü olan ʿAlī b. Mūsā 'nın oğlu İbrāhīm b. ʿAlī) türbesi bulunmakta idi. Nādir Şāh, Kuçan yakınında bugün Nādir-Tepe denilen bir yerde 1160 (1747) 'ta ölmüş idi. Şehir, 1833 'te, 'Abbās Mīrzā [b. bk.] tarafından mahallî isyân bastırılırken ve ayrıca 1852, 1871, 1893 ve 1895 zelzelelerinden çok zarar gördü. G. Curzon 'un seyâhati sırasında (1889) nüfusu 12.000 'den az idi; bununla berâber, 1893 zelzelesinde burada 12.000 can kayıbı olduğu ve geriye 10.000 nüfus kaldığı da rivâyet edilir. Şimdiki Kuçan, son zelzeleyi müteâkip, eski şehrin takriben 12 km. şarkında kurulmuştur.

Bibliyografya: W. Tomaschek, *Zur historischen Topogrphie von Persien* (1883), I, 85 (*SB Ak. Wien*, CII, 227); J. B. Fraser, *Narrative of a Journey into Khorasan* (London, 1825), s. 555 v.dd.; Curzon, *Persia and the Persian Question* (London, 1892), I, 94 v. dd.; C. E. Yate, *Khurasan and Sistan* (Edinburg ve London, 1900), s. 174 v. dd., 297 v. d.; W. Barthold, *Istoriko-geografiçeskiy obzor Irana* (Petersburg, 1903) s. 672 v. d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 393 v. d.; [Nāṣir al-Dīn Şāh 'ın seyâhatnâmesi, ilk yaprağı olmayan bir İran taşbasması: ilk seyâhat 1283–1284 tavşan yılı (1867), taş basm. 1296, s. 316 v. dd.; ikinci seyâhat 1300 koyun yılı (1883), taşbasm. 1306 tavşan yılı (1888), s. 116 v. dd. ve 124]. (W. BARTHOLD.)

KÛÇEK. KÛÇAK (MĪRZĀ) VIṢĀL (?–1846), Şiraz 'da doğmuş ve 1262 (1846) 'de ölmüş olan XIX. asır İran şâirlerinden Muḥammed Şāfiʿī 'nin mahlasıdır. Aynı zamanda usta bir hattat ve mûsikîşinas olan bu zâtın bir çok şiirleri yanında (*Dīvān*, Tahran, taş-basm., 1275), *Bazm-i Viṣāl* adlı eseri vardır. Kūçak ayrıca, Vaḥşī 'nin *Farhād u Şīrīn* (Tahran, taş-basm., 1263) 'ini tamamlamış, Zimaḫşarī 'nin *Aṭvāḳ al-ẕahab* („altın gerdanlıklar") 'ini de farsçaya tercüme etmiştir. Oğulları Vikār, Maḥmūd Ḥakīm (tabîp), Abu 'l-Ḳāsim Farhang, Dāvarī, Yazdānī ve Himmat babalarının hüner ve mârifetlerini tevârüs etmişlerdir.

Bibliyografya: Riżā-Ḳulī Ḫān, *Riyāż al-ʿārifīn*, s. 337–350; *Macmaʿ al-fuṣaḥā'* (Tahran, 1295), II, 528–548; E. G. Browne, *Hist. of Persian Literature in Modern Times* (Cambridge, 1924), s. 316 v.d. ve levha IX (s. 300, müellifin el-yazısı). (CL. HUART.)

KUDÂA. ḲUŻĀʿA, bir kabîle topluluğu. İslâmiyetin zuhûrunda, arap ırkının Mużar Maʿadd, Rabīʿa ve Yemen olmak üzere, nesep bakımından, üç esâs kısma bölünüşü tamam olmuş idi. Şâirler buna, kabûl edilmiş bir nazariye olarak, işâret ederler. Ḳużāʿa adı verilen müşterek bir cedden geldiğini ileri süren dördüncü bir gurup husûsunda ihtilâf vardır. Bu gurup şimâlî Hicaz 'da yerleşmiş olan ve Arabistan, Irak, Suriye ve Mısır arasında göçebe hâlinde yaşayan bir çok mühim kabîlelerden müteşekkil idi.

Ḳużāʿa Yemen gurubuna sokulmalarına itiraz etmemiş idi. Wellhausen (*Das arabische Reich*, s. 113) bu guruplaşmanın eski olmadığını söylüyor. Bu mülâhaza çok doğru olmakla berâber, bir neticeye varamamaktadır. Ḳużāʿa Yemen gurubuna dâhil olmuş ise, bunun sebebi, menfaatlerinin yemenlilerinki ile aynı olmasında idi. Sufyānī halifelerinin Banī Kalb [b. bk.] 'den kız alıp-vermeğe dayanan ittifakları arap kabîleleri arasında siyâsî muvâzeneyi bozmamış olsa idi, Ḳużāʿa ihtimâl bu kadarla kalacaktı. Kalb kabîlesi Ḳużāʿa 'nın esâs nüvesini teşkil etmekte idi ve eski nesep efsânesi de kendisine Suriye 'deki Yamanī kabîlelerinin kayıtsız-şartsız yardımını sağlayacak idi. Her ne pahasına olursa-olsun, Ḳużāʿa—Yemen birliğini parçalamak lâzım geliyordu. Bir çok Ḳużāʿa kabîleleri uzun zamandan beri Mużar kabîlesi ile komşu olup, onlar ile muvakkat ittifaklar yapmış idi. Bu vaziyeti istismar etmek mümkün idi. Bu münâkaşalara atfedilen ehemmiyetin delîli bunların Peygamberin huzûrunda ortaya atılmış olmasıdır.

Hiç bir şey, bedevî kabîlelerin guruplaşmaları kadar, kararsız değildir. Emevîler zamanına kadar ve Dīvān 'ın teessüsüne rağmen, Ḳużāʿaların kan akrabalıklarından gelme bağlılıkların ne derece mütehavvil olduğunu anlamak için, *Naḳāʾiż Carīr va 'l-Farazdaḳ* 'taki 104. parçayı (mısrâ 23/24; krş. Cāḥiż, *Ḥayavān*, IV, aş. 107) okumak kâfîdir. Fermanları çıkarmağa yanaşmadıkları gibi, iddialarını tarihî vesikalara bağlamağa da muktedir olamamışlardır. Mübhem an'aneler ve bilhassa şiirlere istinât edilmekte idi. Şiir *Dīvān al-ʿarab* („Arabistan 'ın arşivleri") 'i ihtivâ etmiyor mu idi? Bu münâsebetle, *Aġānī* müellifi (VII, 77 v.d.), yemenliler gurubuna mensûbiyeti harâretle arzulayan Ḳużāʿaların nazmettikleri şiirlerden bahsetmektedir. Sahte ve uydurma şiirler, bütün islâm öncesi arap tarihinin baş belâsıdır. Bu sâhada muazzam, fakat meş'ûm bir faâliyet gösterilmiştir. Bunun suçunu yalnız Ḳużāʿa nesep âlimlerine yüklelemek doğru olmaz. Hakikatte en az şüpheyi çeken Ḳużāʿa 'lardır; çünkü Emevîler zamanında bunlar, diğer kabîlelerden ziyâde, ittifaktan uzak kalmak imkânına mâlik idiler. Suriye 'de Ḳużāʿa mensûplarına sağlanan üstünlük onları Mużarlar ile ittifak etmekten alıkoymakta idi; diğer taraftan Ḳayslere karşı husûmet beslemekte idiler. Nitekim, çok geçmeden, onlar ile açıkça mücâdeleye girişmişlerdir. Farazdaḳ ile Carīr şiirlerinde Tamīm ile Kalb arasındaki eski bir ittifakı zikretmektedirler. Bu sonuncu kabîle bu ittifakın mevcûdiyetinden habersiz görünmekte, fakat büyük Mużar kabîlesi Tamīm 'in en iyi şâirleri ağzından kendi ehemmiyetlerinin belirtilmesinden gurûr duymaktadır. Bu kabîlenin dostluğunu Ḳays kabîlesi de büyük bir şeref telâkkî etmektedir.

Ḳużāʿalar Mısır 'da pek az sayıda idiler. 102 (720/721) yılında Kalb kabîlesine mensûp bir Mısır vâlisi, eyâlet dâhilindeki Mużar ve Yemen kabîleleri içinde dağınık bir şekilde bulunan muhtelif Ḳużāʿa guruplarından ayrı bir topluluk meydana getirdi. Kalb ile ona bağlı sayısız ufak kabîleler dışında, Ḳużāʿa 'ya dâhil belli-başlı kabîleler şunlardır: Ṣalīḥ (Suriye 'deki Ġassānların selefleri), Tanūḫ, Carm, Balī, Cuhayna, Ḳayn (Banu 'l-Ḳayn yahut Balḳayn), Bahrāʾ, Mahra ve Ḥuşayn (al-Kindī, s. 71: Ḥusayn). Suriye hudûduna yakın olmaları yahut Suriye 'de yerleşmeleri, hıristiyanlığın bu kabîleler arasına nüfûz etmesini kolaylaştırmıştır; nitekim arap istilâsı devrinde, önceleri bizanslıların tarafını tutmuşlardır.

Bibliyografya: İbn ʿAbd Rabbihi, *al-ʿIḳd al-farīd*, II, 71 v. dd.; İbn Durayd, *İştiḳāḳ*, s. 313 v. dd.; Yaʿḳūbī, *Historiae* (nşr. Houtsma), s. 229 v.d., 233 v.d., 254 v.d.; al-Kindī, *The Governors and Judges of Egypt* (nşr. Guest), s. 70 v.d.; *Aġānī*, XI, 160; XIX, 25; Hamdānī, *Cazīra* (nşr. Müller), s. 94, 113, 170, 172, 206, 220, 251; Wüstenfeld, *Register z. d. genealog. Tabellen*, s. 137, 444; H. Lammens, *Le Califat de Yazid Ier*, s. 274–277 (*MFOB*, V², 593 v. dd., ayrı basım). (H. LAMMENS.)

ḲUDĀMA. [Bk. KUDÂME.]

KUDÂME. ḲUDĀMA B. CAʿFAR ABU 'L-FARAC AL-KĀTİB AL-BAĠDĀDĪ, arap müellifi. Hıristiyan olarak doğan bu zât, halife al-Muḳtafī zamanında (289–295 = 902–906) islâmiyeti kabûl etti ve Bagdad 'da merkezî idârede bir vazifeye girerek, 297 yılında, vezîr Abu 'l-Ḥasan b. al-Furāt zamanında, *maclis al-zimām* vazifesini derûhte etti. Ölüm tarihi kat'î olarak bilinmiyor. Müelliflerin çoğu (İbn Taġrībirdī, nşr. Juynboll, II, 323; Reinaud, *Géographie d'Aboulféda*, LX, LXXXIV; de Goeje, *BGA*, VI, 22; Dérenbourg, *Mss. de l'Escurial*, II, X) ölüm tarihi olarak 337 (958) yılını gösteriyor. Yāḳūt (*Irşād al-arīb*, VI, 204) 'a göre, bu mâlûmat, bu husûsta güvenilmesi câiz olmayan İbn al-Cavzī 'den alınmıştır. Ḳudāma 'nın 320 'de hâlâ hayatta olduğu kat'îyetle bilinmektedir; zîra Ḳudāma mezkûr yıl Abū Saʿīd al-Sīrāfī ile mantıkçı Mattā arasındaki münâkaşada hazır bulunmuş idi. Bizim için en mühim olan ve 316 yılından az bir zaman sonra meydana getirildiği sanılan *Kitāb al-ḫarāc* adlı eserini me'mûriyet hayatına borçluyuz. Bu eserin yalnız ikinci cildi İstanbul 'da Köprülü kütüphânesindedir; de Goeje bu eserden bâzı kısımları *BGA* (VI) 'da neşretmiştir. Bu eser önce devletin eyâletlere taksiminden ve posta teşkilâtından bahsetmekte ve her bölgenin vergi mıkdarını göstermektedir. Müellif bu mâlûmata civar

yabancı memleketler hakkında kısa bilgiler eklemekte ve sonra, etraflı bir şekilde, mâliye ve vergi teşkilâtından ve idâre hukukundan bahsetmektedir. Arap istilâları tarihini al-Balāẕurī'den, hulâsa olarak, nakletmiştir. Ḳudâma boş vakitlerini edebiyata hasretmiş, üslûp ve belâgate dâir şâkirdi Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Ayyūb tarafından kaleme alınan *Ḳitāb naḳd al-naṯr al-ma'rūf bi-Kitāb al-bayān* ile şiire dâir *Kitāb naḳd al-şi'r* adlı eserleri yazmıştır. Bu iki eserde, Escurial yazmalarında (Derenbourg katal., nr. 242) muhâfaza edilmiştir; sonuncu eser aynı zamanda Köprülü kütüphânesinde (I, 445, 2) mevcut olup (bk. Rescher, *MSOS As.*, XIV, 17), bu yazma esâs tutularak, 1902 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Bibliyografya: İbn al-Nadīm, *al-Fihrist*, s. 130, 20 v.dd.; Yāḳūt, *Irşād al-arīb* (nşr. Margoliouth), VI, 203 v.dd.; de Slane, *Notices sur Codama et ses écrits* (*JA*, 5. seri, XX, 185 v. dd.); Brockelmann, *GAL*, I, 228; *Suppl.*, I, 406 v.d.

(C. BROCKELMANN.)

ḲUDS. [Bk. KUDÜS.]

ḲUDSI. [Bk. KUDSÎ.]

KUDSÎ. ḲUDSÎ (?—1646), Ḥācī Muḥammed Han'ın mahlası olup, bunu Meşhed'de doğduğu için almıştır. Şāh Cihān'ın 5. saltanat yılında (1631/1632) Hindistan'a gitti. *Bādşah-nāma* (I, 351)'de, bir kaç şiiri ile birlikte, kendisi hakkında mâlûmat bulunmaktadır. *'Amal-i ṣāliḥ* müellifi tarafından son derece övülmekte ve Ḳudsī'nin „Tavus tahtı" için yazdığı şiirler verilmektedir (bk. bir de *Bādşāhnāma*, I/II, 80). Ḳudsī bir manzûm *Şāh-Cihān-nāma* ile Keşmir için bir kasîde yazmıştır. 1056 (1646)'da Lâhûr'da ölmüştür. Rieu (II, 684b), yanlış olarak, Keşmir'de öldüğünü söylemektedir (krş. *Bādşāhnāma*, II, 504). Ḳudsī, gazeller, rubâîler ve aynı zamanda mesnevîler de yazmıştır. Şāh Cihān için yazdığı bir kasîde dolayısı ile, kendi ağırlığında rupya ile taltif olundu.

Bibliyografya: Muḥammed Ṣāliḥ, *'Amal-i ṣāliḥ*; 'Abd al-Ḥamīd Lāhūrī, *Bādşāhnāma*, I/I, 444, 530; I/II, 19, 21, 50, 80, 142, 351; *Haft asmān*, s. 143.

(H. BEVERIDGE.)

KUDUMMUL. [Bk. KÜDÜMMÜL.]

ḲUDŪRÎ. [Bk. KUDÛRÎ.]

KUDÛRÎ. AL-ḲUDŪRÎ (972—1037), ABU 'L-ḤASAN (veya al-ḤUSAYN) AḤMED B. MUḤAMMED B. AḤMED B. CA'FAR B. ḤAMDĀN AL-BAĠDĀDĪ AL-ḲUDŪRÎ, hanefî fakîhi olup, 362 (972)'de doğmuş ve 5 receb 428 (24 nisan 1037)'de Bagdad'da ölmüştür. Muḥammed b. Yaḥya al-Curcānī'den fıkıh ve Muḥammed b. 'Alī Suvayd al-Mu'addib ile 'Ubayd Allāh b. Muḥammed al-Cavşanī'den hadîs okudu. Talebeleri arasında meşhûr muhaddis ve tarihçi al-Ḫaṭīb al-Baġdādī [b. bk.]'yi zikretmek muvâfık olur. al-Ḳudūrī mensûp olduğu hanefî mezhebini müdâfaa etmek için, muâsırı şâfi'î fakîhi Abū Ḥāmid al-İsfarā'inī ile pek çok münâkaşalarda bulunmuştur.

Kendisinin şu iki eseri bugüne kadar intikal etmiştir: 1. *al-Muḫtaṣar*, son derecede vâzıh bir fıkıh el-kitabı, gâlibâ oğlu Muḥammed için yazılmıştır ve 12.500 mesele ihtivâ eder: *a* izdivac bahsi, G. Helmsdörfer tarafından, tercüme edilmiştir (Frankfurt, 1832); *b. siyar* bahsi, Rosenmüller tarafından, latince tercümesi ve notlar ile basılmıştır (*Analecta arabica*, Leipzig, 1825—1826). *al-Muḫtaṣar* 1847'de Dehli'de, 1291'de, 1309'da İstanbul'da ve 1880'de Kazan'da basılmıştır.

2. *Kitāb al-tacrīd*, hanefîler ile şâfi'îler arasındaki farkları göstermek için yazılmış bir risâle; bk. Brit. Mus., *Cat.*, nr. 1194; Hidiv kütüp., *Fihr.*, III, 17.

Bibliyografya: *al-Muḫtaṣar* (İstanbul, 1309)'ın başında bulunan hâl tercümesi; İbn Ḳutlūboġā, *Ṭabaḳāt*, s. 5, nr. 13; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 21; al-Sam'ānī, *al-Ansāb* (Leiden, 1912), 444b; Muḥammed 'Abd al-Ḥayy al-Laknavī, *Kitāb al-favā'id al-bahīya fī terācim al-ḥanafīya* (Kahire, 1324), s. 20; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1286), II, 169; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-Ẓunūn* (nşr. Flügel), V, 451, nr. 11625 ve fihrist nr. 3635; Brockelmann, *GAL*, I, 173 v. dd.; *Suppl.*, I, 295 v.d.

(MOH. BEN CHENEB.)

KUDÜS. AL-ḲUDS (garp dillerinde Jerusalem, ital. Gerusalemme). [Filistin'in kadîm ve meşhûr şehri olup, 31° 46′ şimâl arzı ve 35° 15′ şark tûlünde, deniz seviyesine nazaran, aş.-yk. 750 m. irtifâda (istasyon 747 m., Harem-i Şerîf 744 m., Zeytin-Dağı 818 m.) olup, Akdeniz kıyısına müstakim bir hat ile 52 km. mesâfededir (Kudüs—Yafa demir yolunun uzunluğu 87 km., Kudüs—Tel Aviv—Yafa şosesi 72 km.). Kudüs, şimâle doğru tedricen yükselen ve genişleyen, sathı dalgalı, fazla kabil-i nufûz kireçli bir yaylanın cenûp kenarında kurulmuş olup, bu yaylanın etrafını kuşatan alçak arâzi, kısmen şehir içinde de devam eder. Kudüs eski şehir ile dış mahallelerden müteşekkildir. Aş.-yk. 12 m. yüksekliktе, 4 km. kadar uzunlukta bir sûr, dört köşemsi bir sâha işgâl eden eski şehrin etrafını kuşatır. Şimâldeki Şam kapısı ile garptaki Yafa kapısından başlayan iki ana cadde,

şehrin takriben ortasında birbirini keserek, eski Kudüs'ü dört kısma ayırır: şimâl-i şarkîde—müslüman mahallesi, cenûb-i şarkîde—mûsevî mahallesi, şimâl-i garbîde—frenkler ile rumların yerleştikleri mahalle ve cenûb-i garbîde—ermeni mahallesi. Mûsevî, hıristiyan ve islâm dinlerinin mukaddes saydığı makamlar eski Kudüs'ün şark kenarında, şehirden duvarlar ile ayrılmış ve zemini yükseltilmiş 300×480 m. genişliğinde bir sahanlık üzerinde yer alır ki, buraya Ḥaram al-Şarīf (Harem-i Şerîf yahut sâdece Ḥaram) ismi verilir (aş. bk.). Başlıca caddeler hâricinde, eski Kudüs'ün sokakları dar ve dolambaçlı, evler umûmiyetle taştan yapılmış olup, odalar zemininde umûmiyetle bir sarnıç bulunan merkezî bir avluya açılır. Kudüs'ün dış mahalleleri bilhassa şimâl-i garbî ve garp istikametinde yayılır. Bu mahalleler 1860'tan itibâren mûsevî muhâcirler tarafından kurulmağa başlamış olup, bilhassa 1920'den sonra çok gelişerek, gerek sâha ve gerek nüfus bakımından, eski Kudüs'ü fazlası ile aşmıştır. XX. asır başlarında Kudüs'ün nüfusu 70.000 ile 100.000 arasında tahmin ediliyordu (70.000 nüfustan 45.000 kadarı mûsevî, 15.000 hıristiyan ve 10.000 müslüman). Bu nüfus 1946 senesinde 164.400'e varmış bulunuyordu (99.900 mûsevî). Bu tarihten sonra Kudüs'ün durumunda epeyce bir değişiklik oldu. 1947 senesi sonlarında, Birleşmiş milletler tarafından, Filistin'in bir arap ve bir mûsevî devleti arasında taksim edilmesi ve bu arada Kudüs'ün de milletler arası bir idâreye tâbî tutulması yolunda bir karara varılması, Filistin vahdeti fikrine taraftar olan arapları harekete geçirdi. Bunlar komşu arap devletlerinden yardım görerek, mûsevî devletini, daha kurulmadan, ortadan kaldırmak ve Kudüs şehrini ele geçirmek istediler ve bu maksat ile 1948 nisanında şehri muhâsara altına aldılar. Vaziyetin bu şekilde karışması, İngiltere'nin 30 yıla yakın bir zamandan beri devam etmekte olan kontrolünü ve askerî işgâlini bir an evvel sona erdirmek husûsundaki kararını tâcile zorladı. İngilizler 1948 mayısında Filistin'i terkettiler. Bunun üzerine, Filistin'in mûsevî ekseriyeti ile meskûn kısmında kurulan İsrael müstakil devleti, bütün hudutları üzerinde Mısır, Suriye, Lübnan ve Ürdün kuvvetleri ile mücâdeleye girişti. Kudüs şehri de bu sırada harp cephesi üzerinde bulunuyordu. Araplar bir aralık yeni mahalleleri topa tuttular ise de, muhâsaraya devam edemediler. Arap-mûsevî çarpışması, sonuncular lehine gelişti. Neticede 1949 son baharında mütâreke imzalandı ve Birleşmiş milletlerin iştirâki ile kurulan muhtelit mütâreke komisyonu Kudüs şehrini ikiye bölerek, eski Kudüs (0,85 km.²)'ü Ürdün kırallığına ve yeni şehiri (28 km.²) de İsrael cümhûriyetine verdi. Şehrin şimâl-i şarkî tarafında Scopus dağı üzerinde 1925'te kurulmuş olan Kudüs ibrânî üniversitesi ile Hadassa hastahânesinin, aynı karara göre, Ürdün toprakları arasında gayr-i askerî bir sâha meydana getirmesi lâzım geliyordu. Vaziyet henüz kat'î şeklini almamış ise de, Kudüs'ün arap ve İsrael devletlerinden ayrı bir idâreye tâbî tutulması husûsunda evvelce verilmiş olan karar, daha tatbikına imkân hâsıl olmadan, fi'len ortadan kalkmıştır. 1950 senesinin ilk ayında İsrael cümhûriyeti, bu emr-i vâkii kat'îleştirmek üzere, pâyitahtı Tel Aviv'den Kudüs'e nakletti. Hâlen şehrin İsrael elinde bulunan yeni kısmı ile araplar elinde kalan ve mukaddes makamları ihtivâ eden eski kısmı arasında, bu şehrin birinden diğerine geçmek isteyenlere sıkı bir hudut kontrolü tatbik edilmektedir. [1952'de Kudüs'ün İsrael'e âit kısmının nüfusu 170.000 idi ve Ürdün'e âit kısmın, nüfusu ise, 1948'de 65.000 olarak tahmin ediliyordu].

Tarih. Arapların muayyen bir zamandan beri al-Ḳuds ismini verdikleri bu şehre eski müellifler umûmiyetle Bayt al-Maḳdis (bâzılarına göre, Bayt al-Muḳaddas; krş. Gildemeister, *ZDMG*, XXXVI, 387 v.d.; Fischer, *ayn. esr.*, LX, 404 v. dd.) tesmiye ederlerdi. Bu isim ibrânîce Bēthammiḳdaş kelimesinin tercümesi olup, mâbed (Sulaymān'ın mâbedi) mânasına geliyordu (msl. İbn Hişām, nşr. Wüstenfeld, s. 263, 2); sonra şehir için kullanıldı. Eskiler İliyā' (< Aelia; aş. bk.) adını da sık-sık kullanmışlardır. Şehrin eski adı Jerusalem'i de biliyor ve Urişalim (yahut Urişalam) şeklinde yazıyorlardı (farklı şekiller için bk. Yāḳūt, nşr. Wüstenfeld, I, 402). Muḳaddasī'nin te'lifinde ayrıca al-Balaṭ ismi de görülmektedir ki, muhtelif mânaları olan bu kelime *„palatium"* 'dan gelmekte ve şüphesiz „ikamet yeri, makarr" karşılığını taşımaktadır. Daha seyrek olarak kullanılmış diğer isimler hakkında krş. Gildemeister, *göst. yer.*

İmparator Titus'un askerleri, uzun ve çetin bir muhâsaradan sonra, 70 yılı eylûlünün nihâyetlerinde şehre tamâmiyle hâkim oldukları sırada, muhteşem mâbed yanmış bulunuyordu. Sulpice Severe'e göre, Titus'un emri ile, diğerlerine göre ona rağmen (Willamowitz, *Kultur der Gegenwart*, I/VIII, 170; Windisch, *Theol. Tijdschr.*, 1914, 519 v.dd.), muhâsaranın son günlerinde şehir bir alev deryası hâlini almış idi. Bununla berâber, fethedilen Jerusalem'i yer ile bir edilmiş bir şehir telakkî etmek doğru olmaz. Şehrin bir kısmı yıkılma-

mış olduğu gibi, Herod sarayının sûrları ile üç heybetli kulesi, Roma karargâhını yerleştirmek maksadı ile, Titus tarafından muhâfaza edilmiş idi. Eski evlerden bir kısmı da kalmış olmalı idi.

Jerusalem'in sukûtunu tâkip eden yarım asır zarfında tâlihsiz şehrin vaziyeti hakkında hiç bir vesikaya sâhip değiliz. Şehir etrafında bütün memlekette sık-sık ayaklanmalar oluyordu. Fakat bu sırada merkezde neler olduğu bilinmiyor. Hadrian devrinin başında sükûn iâde edildi ise de, daha sonraları, 132 'den 135'e kadar, imparator sünnet olmayı yasak edip, Jerusalem harâbeleri üzerinde yeni bir şehir kurmak niyetini izhâr edince, tekrar isyân çıktı. Bunu güçlük ile bastıran imparator, niyetini yerine getirerek, Colonia Aelia Capitolina adlı bir şehir kurdu. Bu şehir şimâl tarafında üçüncü sûrun tâyin ettiği sâhayı muhâfaza etmekle berâber, kadîm şehrin cenûp yarısı ve cenûb-i garbîde yüksek şehrin bir kısmı ortadan kaldırılmış oldu ki, bu durum, Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī zamanına rastlayan kısa bir inkıtâ hâricinde, olduğu gibi kaldı. Yeni şehirde çeşitli umûmî binâlar, hamamlar, tiyatrolar, mâbedler... yapıldı (krş. *Chronicon paschale* ve bu husûsta Vincent ve Abel, *Jérusalem*, II, 6 v. dd.) ve şehir, her biri bir müdür tarafından idâre edilen, 7 kısma ayrıldı. İmparator, her şeyden evvel, kadîm mâbedin yerinde, başlıca ilâh olan Jupiter için bir ibâdetgâh yaptırdı. O yerde bulunan enkazdan, bu bina için, bol yapı mâlzemesi sağlandı (krş. Eusebius, *Dem. evangel.*, VIII, 3). Daha sonra, yerinde Konstantin'in Marṣad-i 'Īsā kilisesi inşâ edilecek olan Afrodit mâbedine geiince, bu Jupiter mâbedindekinden halli daha güç meseleler ortaya koymaktadır. Yeni şehire yahudilerin girmesi, ölüm cezâsı ile, yasak edilmiş idi. Antoninus zamanında yahudiler için sünnet yasağı kaldırıldığı hâlde, bu yasak olduğu gibi bâkî kalmış idi. Putperestlikten hıristiyanlığa geçenler hakkında böyle bir yasak olmadığı için, bunların sayısı Hadrian devrinden sonra artmış olmalıdır. Bu sırada Filistin'e ve bilhassa Jerusalem'e yapılan hacı ziyâretleri gittikçe artmağa başladı (krş. Windisch, *ZDPV*, LXIII, 145 v. dd.). Hacılar her memleketten geliyorlardı; Konstantin hıristiyanlığı kabûl ettikten sonra, karşılaştıkları tehlikeler ortadan kalktı. Bu sırada (333'e doğru) Kudüs'ün vaziyetini Bordeaux hacısı diye tanınan ziyâretçinin yazdıklarından öğreniyoruz. Açıkça anlaşılamamakla berâber, o sırada Jupiter mâbedi belki henüz mevcut idi; fakat böyle olsa bile, imparator kiliseler inşâsına başladıktan sonra, bu mâbed yıkılmış olmalıdır. Üzerinde yahudilerin ağlamalarına ve senede bir defa üstüne yağ sürmelerine müsâade edilen taş (*lapis pertusus*), hiç şüphesiz, kurbanlar mihrâbının temelindeki kaya olup, o sırada açıkta bulunmuş olsa gerek. Hıristiyanlar 'Īsā'nın sözlerine hürmeten (*Matth.*, XXIV, 2), Sulaymān mâbedini yeniden inşâ etmek husûsunu tamâmiyle reddettiklerinden, burası müteâkip asırda Eucharius (*Itinera Hierosyl. latina*, I, 52)'un şâhit olduğu tam bir harâplık ve perişanlığa uğramış idi. Bununla berâber böyle bir hâl, hiç değilse 348'e doğru, mevkiin dış çevresi için vâkî olmamalı ki, o sırada Kyrill (*Patr. Gr.*, XXXIII, 889) bunu mevcut olarak zikreder. Şehrin garbında Herod sarayının üç heybetli burcundan yalnız biri kalmış idi. 350 tarihine doğru buraya verilen ve Epiphanius tarafından zikredilen „Dā'ūd burcu" ismi Dā'ūd sarayının yerinin yanlış tesbit edilmiş olması ile izah edilebilir.

İmparator Konstantin'in inşâ ettirdiği büyük binalar yalnız hıristiyanlık hâtıraları ile alâkalı idi. Zeytin-Dağı üzerinde Bordeaux hacısının zikrettiği baş kilise yanında imparatorun inşâ ettirdiği başlıca binâ 'Īsā'nın çarmıha gerildiği yerde yapılan ve 335 senesinde tamamlanan büyük ve muhteşem kilise idi. İmparator, hıristiyanlık için, mükemmeliyeti ve ihtişâmı ile bütün diğer mâbedleri geçecek bir ibâdetgâh kurmak istiyordu. Eusebius bu kiliseden metnin anlaşılmasını gerçekleştiren musannâ tâbirler ile bahseder. İmparator bir mûcize sâyesinde meydana çıkan 'Īsā merkadini gâyet güzel sütûnlar ile ve zengin bir şekilde süslemiş idi. Bu mahallin şarkında zemini kaldırımlanmış ve üç tarafı revaklar ile kuşatılmış bir meydan var idi. Bu meydanın şarkında heybetli kilise yükseliyordu. Şarka doğru, kiliseden çıkınca, çarşı sokağına kadar uzanan sütûnlu medhalden geçiliyordu. Eusebius merkad üzerinde yapılmış bir binâdan bahsetmemektedir. Öyle görünüyor ki, evvelâ merkadin üstü açık idi ve ancak Konstantin'in oğulları Anastasis denilen yapıyı bunun üzerinde inşâ ettiler. Buna âit tasvirde hıristiyanlığın başlıca mukaddes yâdigârı olan hakikî salibin bakiyesinden bahsedilmez ise de, 15 sene sonra, bir sarnıç kazılırken, tahta parçaları bulunmuştur. Bunlar daha sonra gümüşten bir çerçeve içine alınarak, baş kilisenin cenûb-i şarkî köşesinde muhâfaza olundular. Konstantin'in devrinde yahudiler bir dereceye kadar ferahladılar; zîra muayyen bir günde şehre girerek, mâbedin yerinde bulunan taş üzerinde ağlamalarına müsâade ediliyordu. Julian devrinde mâbed

inşâ etmelerine bile izin verildi ise de, imparatorun ölümünden sonra eski vaziyete dönüldü. Bu yatışma devrinde Kudüs hıristiyanları dinî meseleler üzerinde münâkaşalarda bulunmak imkânını elde ettiler ve Kayseriye'nin hâkimiyetinden de kurtuldular; zîra Chalcedon rûhânî meclisi (451—453) Jerusalem piskoposluğunun müstakil bir patriklik olduğunu kabûl etti. İmparator âilesi şehri güzelleştirmeğe devam etti: 460'ta Kudüs'ü ziyâret eden imparatoriçe Eudoxia tarafından Stephan şerefine Siloah havuzu yanında başka bir kilise inşâ edildi. Justinian devri daha da parlak oldu. Yapıcılığı seven bu imparator memleketin her tarafında kiliseler ve hastahâneler yaptırdı (krş. Kyrill, *ZDPV*, XXXVI, 305). Bundan başka şehirde muhteşem bir Theotokos kilisesi inşâ ettirdi ki, 560'a doğru Prokopius tarafından tasvir edilmiştir (*De aedificiis Justiniani*, V, 6).

İranlıların 614'teki tahripkâr istilâsı, bu sükûn devrine birden-bire son verdi. Muhâsara âletleri yardımı ile şehre giren iranlılar, kadınlar, ihtiyarlar ve çocuklar arasında korkunç bir katl-i âma giriştiler. Kiliseler yakılıp-yıkıldı. Vaziyet ancak Kayser Heraklius'un İran topraklarında ilerilemekle neticelenen seferi sâyesinde değişti. Babasının katlinden sonra, 628'de tahta çıkmış olan Kavāẕ Şeroë II. sulha tâlip oldu. Bizans imparatorluğuna âit toprakları İran orduları boşalttı; iâde edilen mukaddes haç eski yerine konuldu (629). Heraklius Suriye topraklarını müdâfaa edebilmekten ümidini kestiği için, mukaddes haç 633'te Bizans'a götürülmüş idi. Bununla berâber bunun bir parçasının Kudüs'te kalmış olduğu rivâyet edilir (Vincent ve Abel, *ayn. esr.*, II, 227).

Her ne kadar Kudüs Peygamberin mûtad düşünce ufuklarının dışında bulunmuş ise de, *Kur'an*'ın bir kaç yerinde ismi geçmekte idi. İbâdet esnâsında Kudüs şehrine teveccüh edildiği sırada, burası Peygamberin nazarında husûsî bir ehemmiyet almış bulunuyordu. Müslümanların birinci kıblesinin Kudüs olduğu ve bu kıblenin Peygamber tarafından, daha Mekke'den ayrılmadan evvel, kabûl edildiği muhakkak olup, sonra kıblenin Mekke'deki Kâbe'ye tevcih edildiği mâlûmdur. Buna göre, Peygamber daha erkenden Kudüs'ü dinî merkez olarak telâkkî etmiş oluyordu. Diğer taraftan, mûtad tefsir tarzına göre, *Kur'an* (XVII, 1)'da „al-Mascid al-Aḳṣā" tâbiri delâleti ile, Kudüs Peygamberin mîrâcda gece seyâhatinin hedefi olarak gösterilmekte, fakat orada adı geçen mescid ile, sonra bu ismi alan câmi değil, eski Sulaymān mâbedinin yeri kasdolunmaktadır. Bununla berâber, bâzı tefsirlere göre, bu isim ile semâda bir makamın kasdedilmiş olduğu da belirtilmektedir (bk. mad. MUḤAMMED; krş. Schrieke, *Isl.*, VI, 1 v.dd.; Horowitz, *Isl.*, IX, 159 v.dd.). Fakat mûtad olan tefsir tarzında Kudüs'ün kabûl edilmiş olması bu şehre pek büyük bir ehemmiyet verdirtmiş, Kudüs'ün ibâdet makamları arasında en mübârek olan üç yerden biri, hattâ bâzan en mübâreği sayılması da bundan ileri gelmiştir.

Peygamberin ölümünden sonra Arabistan hudutlarından dışarıya taşan orduların bir hedefi Fırat havzası ise, başka bir hedefi de Filistin idi. 634 senesi temmûzunda vukûa gelen Aknādayn [b. bk.] muhârebesi, Bizans imparatorluğu nufûzunun bu memlekette gerilediğine alâmet olmuştur: bu muhârebede bozguna uğrayan kumandan Aretion Kudüs'e ilticâ etti. 636 ağustosunda vukûa gelen Yarmük muhârebesinde bizans nufûzu tamâmiyle ortadan kaldırıldı ve bütün müstahkem şehirler birbiri arkasından gâliplere teslim oldu. Kudüs'ün fethi husûsunda birbirinden farklı iki rivâyet vardır. Bunlardan en yaygın olanına göre, arap kumandanı Abū 'Ubayda, 17 (638) yılında, kudüslülerin, bizzat halife tarafından bir muâhede imzâlanmak şartı ile, teslim olmağı kabûl ettiklerinden bahsederek, halife 'Omar'i Cābiya [b. bk.]'deki umûmî karargâhına çağırmıştır. De Goeje (*Mémoire sur la conquête de la Syrie*, 1864, s. 110 v. dd.)'nin, haklı olarak tercih ettiği diğer rivâyete göre, halife fethedilen memleketleri bir nizâma bağlamak üzere, kendiliğinden Cābiya'ye geldi ve Balāẕurī (nşr. de Goeje, s. 139)'ye göre, Ḫālid b. Ṣābit'i Kudüs'ü muhâsaraya gönderdi. Onun şehir halkı ile teslim olma husûsunda tâyin ettiği şartlar sonra halife tarafından kabûl edildi. Muhtelif kaynaklarda (msl. Ṭabarī, I, 2404 v.d.; krş. Balāẕurī, s. 139; Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, II, 167; krş. de Goeje, *ayn. esr.*, s. 122 v.d.) kaydedilen bu şartlar haylı mülâyim idi. Hıristiyan nüfusun can ve malları, kiliseleri, mukaddes haçları emniyet altına alınıyor, yahudilerin bunlar arasına girmemeleri te'min ediliyor, kiliselerin mesken olarak kullanılmaması ve yıkılmaması, hıristiyanların din hürriyeti kabûl ediliyor, buna karşılık cizye ödemeleri ve bizanslılar ile haydutların memleketten kovulmasına yardım etmeleri icâp ediyordu. Kudüs'ün fethi tarihine gelince, bu husûsta kaynaklar arasında ittifak yoktur. Ṭabarī (I, 2408)'ye göre, bu tarih 16 (637) yılının rebiülâhır ayına rastlar.

Bir takım hıristiyan ve müslüman tarihçileri halife 'Omar'in Kudüs'ün fethi sırasındaki

hareket tarzı hakkında bâzı tafsilât verirler. Eserini VIII. asır sonlarına doğru yazmış olan Theophanes (*Chronographia*, nşr. de Boor, I, 339)'in anlattığına göre, hıristiyanlar için elverişli şartlar ihtivâ eden muâhede neticelendikten sonra, halife mukaddes şehre paçavralar içinde girmiş, kendisini kadîm mâbedin yerine götürmelerini istemiş, orayı kendi dini için ibâdet yeri hâline koymuş idi. X. asırda mısırlı hıristiyan Eutychius (*Annales*, nşr. Pococke, II, 285 v. dd.; Vincent ve Abel, *Jérusalem*, II, 243) bir az daha tafsilâtlı olarak, halifenin namazı Ḳiyāma kilisesi dâhilinde kılmaktan çekinip, medhaldeki merdivenler üzerinde kıldığını, bunu müslümanların kendisine uymaları ve kiliseyi câmiye çevirmek arzusundan vazgeçmeleri için yaptığını söylediğini ve, bunu te'yit etmek üzere, baş-patrik Sophronius'a bir yazı verdiğini anlatır. İsteği üzerine patrik, kadîm mâbed mahallinin boş bırakılan kısmında, mescid inşâ edilecek yer olmak üzere, moloz ile örtülü kayanın yerini göstermiş, bunun üzerine halife hemen enkazı kaldırmağa başlamış, müslümanlar da kendisini taklit ettikleri için, az sonra kaya meydana çıkmış. Halife, mescid yapılırken, kayanın namaz kılanlar önünde değil, arkasında kalması husûsunda da tâlimât vermiş. Kolayca anlaşılacağı gibi, bu hikâye hıristiyanların kiliselerini muhâfaza etmek haklarını, büyük halifenin kudretli şahsiyeti ile geri alınmaz bir mâhiyette te'yit etmek maksadını gütmektedir. Müslüman müelliflerde, tabiatiyle, böyle bir temâyül görülmez. Bunlar arasında XI. asır müellifi al-Muṭahhar ve esâslı her noktada ona mutabık bulunan Şihāb al-Dīn al-Maḳdisī, Şams al-Dīn al-Suyūṭī ve Mucīr al-Dīn (aş. bk.) hıristiyanların durumunu bu derece müsâit göstermiyorlar. Onlara göre, halife kendisine Dā'ūd mescidinin yerinin gösterilmesini istediği zaman, patrik onu kandırmak isteyerek, önce Merkad kilisesine, sonra da Sion kilisesine götürmüş, fakat Peygamber mîrâc esnâsında gördüğünü kendisine anlatmış olduğu için, halife her defasında yalanı meydana çıkartmış, nihâyet mâbedin bulunduğu yere gelince, onu kendiliğinden tanımış. Ṭabarī (I, 2408)'de bulunan başka bir rivâyete göre, müslümanlığa geçmiş yahudi Ka'b al-Aḥbār [b. bk.] dolayısı ile bu hikâyede yahudiler aleyhine bir taraf bulunuyor: 'Omar mâbedin yerine varınca, Ka'b'i çağırtarak, mescid yerinin seçilmesi husûsunda fikrini sormuş; Ka'b namaz yerinin kaya gerisinde (şimâlde) seçilmesini teklif edince, halife buna göre hareket edilir ise, kıble eski mâbedin istikametine düşeceği ve mûsevîlerin dinî temâyüllerine uyulacağı düşüncesi ile, bu teklifi reddetmiş.

Bu rivâyetler yakından tetkik edilince, kadîm mâbedin yerine, halifenin bir müslüman ibâdetgâhı yaptırmış olduğu noktasında ittifâk bulunduğu anlaşılır. Piskopos Arculfus, 670 tarihine doğru, bu mescidi çok basit, fakat 3.000 kişi alabilecek eb'adda tasvir eder. Hakikatte halifenin hareket tarzı, Kudüs'ün fethi ile ortaya çıkan duruma uymuş oluyordu. Hıristiyanlar kadîm mâbedin yerinde kilise yaptırmak istemediklerine göre, halife onlar ile ihtilâfa düşmeden, mukaddes mahalde (Ḥaram) kendisine bir yer te'min etmiş bulunuyordu. Bundan başka, halifenin namazını kilise basamakları üzerinde kılmasına dâir Eutychius tarafından hikâye edilen rivâyetlerin müslümanları ileride bu sâhaya tecâvüz ettirmemek için, husûsî maksat ile icât edilmiş, tarihî temelden mahrûm bir dedi-kodudan ibâret olduğu da aşikâr idi. Eutychius kendi zamanında, yâni X. asrın ilk yarısında, müslümanların 'Omar'in emirlerini ayak altına alarak, halifenin namaz kıldığı yerde, 'Omar mescidi adını verdikleri bir mescid yaptırmak üzere, Konstantin kilisesi medhalinin yarısına kadar tecâvüz eylediklerini söyler.

Emevîler zamanında vukûa gelen siyâsî hâdiseler Kudüs'ün mânevî itibârını ziyâdesi ile arttırdı. Bunlar Arabistan'ın mukaddes şehirlerine yapılması icâp eden hacc ziyâretleri herhangi bir sebep yüzünden güçlükle karşılaştığı takdirde, bu şehirleri bir tarafa bırakmak ve böyle bir hâl zuhûrunda *Kur'an* (XVII, 1)'ın mûtâd tefsirine göre, bizzat Peygamber tarafından kudsiyeti tasdik edilen Kudüs'ü onların yerine ikame etmek uygun görünüyordu; bâhusus ki, böyle bir durumda Kudüs, Mekke veya Medine'ye nisbetle, Şam'a daha yakın ve daha kolay varılabilir bir yer idi. Mu'āviya, saltanatını Kudüs'te ilân etmek suretiyle, bu şehrin itibârını yükseltmeğe bizzat hizmet etti. Nöldeke tarafından neşredilen süryânî bir metin (*ZDMG*, XXIX, 90), Selefkî takviminin 971 yılı temmûzunda (milâdî 660=40 safer/rebiülevvel), Kudüs'te bir takım arapların kendisini hükümdar yapmak için toplandıklarını ve o zaman Mu'āviya'nin Golgatha'ya çıkıp, duâ ettikten sonra, Gethsemane'den inip, Meryem'in mezarında da duâ ettiğini kaydeder. Arap kaynakları (Ṭabarī, II, 4 v.d.; Mas'ūdī, V, 14; İbn al-Aṯīr, III, 388) da Mu'āviya'ye Kudüs'te 40 senesinde ihtirâmât arzedildiğini kaydetmekle berâber, bunu 'Alī'nin vefatını (17 ramazan) müteâkip vukûa gelmiş gösterirler ise de, bu kayıt süryânî metnindekine nisbetle daha az muhtemel görünür. 'Abd al-Malik, Kudüs'ü yükseltmek husûsunda, Mu'āviya'den daha ileri gitmiştir. Halifelik dâvacısı İbn Zubayr Mekke'ye hâkim olunca, 'Abd al-Malik hacca giden suriyelilerin, gönül rızâsı ile veya zorla, ona katılmasından korktuğu için, bunları Mekke'ye gitmekten men'etti ve Mekke'ye gitmenin farzolduğu söylenince, onların Mekke yerine Kudüs'te hacer-i mukaddesi ziyâret etmelerini tavsiye etti ve bu mütâleayı desteklemek üzere, mârûf muhaddis al-Zuhrī'yi şâhit gösterdi ki, ona göre, Peygamber hacc makamı olarak Mekke, Medine ve Kudüs'ü aynı değerde saymış ve hattâ hadîsin muhtemelen asîl şekline göre, Kudüs'ü ötekilerden üstün bir seviyeye çıkarmış bulunmakta idi (krş. Ya'ḳūbī, II, 167; Balāẕurī, s. 143; Yāḳūt, II, 818; İbn al-Aṯīr, II, 390; Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 35 v.d.). 'Abd al-Malik, bu şehre karşı olan hürmetine müşahhas bir delîl olsun diye, rivâyete göre, Peygamberin ayağı ile basmış bulunduğu taş üstüne bir binâ [bk. mad. KUBBAT-ÜS-SAHRA] yaptırıp, bir kubbe ile örttü ki, hacc tavâfı bunun etrafında icrâ edilecek idi. Daha muahhar müelliflere (İbn Taġrıberdi, 'Ulaymī v. b.) göre, 'Abd al-Malik câmiin yanında, ismi *Kur'an* (XVII, 1)'da geçen Mascid al-Aḳṣā'yı inşâ ettirdi; eğer bu câmi Justinian kilisesi ile ilgili ise (yk. bk.), müelliflerin ifâdeleri doğru olduğu takdirde, halife 'Abd al-Malik tarafından 'Omar'in vaadinin nakzedilmiş olduğu anlaşılır. Her ne olursa-olsun, hıristiyanlar Kudüs'te Sion kilisesi, Gethsemane kilisesi (araplar bunun ismini "al-Cismānīya" yapmışlardır) ve bilhassa al-Ḳiyāma kilisesini (araplar bu ismi, tezyif makamında, al-Ḳumāma „süprüntü" şekline sokmuşlardır) muhâfaza etmişlerdir. Arculfus'un zamanında bu kilisenin yanında Meryem'e ithâf edilmiş, müstatil şekilli bir kilise var idi ki, sonradan izi kalmamıştır. Son Emevî halifesi Marvān II., Filistin'de 128 (746)'de vukûa gelen bir isyândan sonra, Kudüs sûrlarını yıktırdı, iki sene sonra şehir bir zelzeleden zarara uğradı ve arkadan bir ikincisi daha vukûa geldi ki, bu sırada Abbâsîler iktidarı yeni ele almış bulunuyorlardı. Halife al-Manṣūr câmiin uğramış olduğu hasarı 140 (758) veya 154 (771)'te tâmir ettirdi. Arkadan yeni bir zelzele vukûa geldi ki, bu yüzden çok harâp olan câmii, al-Mahdī devrinde, belki 163 (780) tarihinde yeniden esâslı bir şekilde, tâmir etmek icâp etti. Bu vesile ile halife binâyı genişletip, kısalttırdı. Bu seneler zarfında Ṣaḥra câmiinin tâmiri bahis mevzuu olmakta ise de, daha sonra halife al-Ma'mūn (198—218=813—833) zamanında böyle bir tâmir yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Abbâsîlerin kudreti yavaş-yavaş çökmeğe yüz tutunca, Filistin de siyâsî karışıklıkların te'sirine kapıldı ve, eski çağda olduğu gibi, memleket Mısır ve garbî Asya hukümdarları arasında elden-ele geçti. 265 (878)'te Tulunlular devletinin, 292 (905)'de Fâtımîlerin hâkimiyeti altına girdi. Bu zamana kadar müslümanlar ile hıristiyanlar arasında şöyle-böyle süre-gelmiş olan münâsebetler bu sırada bozuldu. Yukarıda görüldüğü gibi, 'Omar'in yaptığı uzlaşma hilâfına, müslümanlar 936'da bir mescid yapmak suretiyle Marḳad-i 'İsā kilisesi medhalinin yarısını kapatmışlardı. Antakyalı Yaḥyā 355 (966) senesinde vukûa gelen şiddetli bir taassup hareketinden bahseder (Vincent ve Abel, II, 243). Aralarına yahudiler de katılmış olan müslümanlar al-Ḳiyāma kilisesinin kapısını ateşe verdiler, bunun neticesinde kubbe yıkıldı. Mutaarrızlar içeriye girerek ellerine geçen her şeyi yağmaladılar, sonra da Sion kilisesini tahrip ettiler. Bir yere saklanan patrik ele geçirilerek öldürüldü ve cesedi yakıldı. Tahribe uğrayan kiliseler daha sonraki patrikler zamanında tâmir edildi ise de, az sonra bunların daha kötü bir âkıbet ile karşılaşmaları mukadder idi; esrârengiz Fâtımî halifesi al-Ḥākim, 400 senesi sefer ayında (1009 teşrin I.; İbn al-Aṯīr'e göre, 398=1008), bütün hıristiyanlığın o kadar tâziz ettiği mukaddes mihrâbın yıkılmasını emretti. Bu emir, binânın sağlamlığının imkân verdiği nisbette, yerine getirildi ise de, bilâhare patrik Nikephoros halifeyi yumuşatmağa muvaffak olarak, hıristiyanların kilise harâbesi üzerinde âyînlerini icrâ etmelerine müsâade aldı. al-Ḥākim'in halefi al-Ẓāhir Bizans imparatoru Romanos III. ile sulh imzâlamak zorunda kaldı ve bu suretle imparatorun, masrafı kendi tarafından ödenerek, al-Ḳiyāma kilisesini tâmir ettirmesine müsâade etti. 1034'te yeni bir zelzele yüzünden tekrar harâp olan kilise, 1048'de imparator Konstantin Monomachos'un cömertliği ile tâmir görünceye kadar, o hâlde kaldı. Fakat yalnız al-Ḳiyāma kilisesi tâmir edildi; hâlbuki Konstantin kilisesinden yalnız hakikî haçın bulunmuş olduğu aziz Helena ibâdetgâhı bâkî kaldı. 407 (1016)'de vukûa gelen başka bir zelzele yüzünden, Ṣaḥra câmii çok zarar gördüğünden, halife al-Ẓāhir bunun kubbesini yeniden yaptırdı.

447 (1055)'de Bagdad'da saltanatı tasdik edilen Tuğrul Bey'in kurduğu Selçuklu devleti Fâtımîlerin Filistin'deki hâkimiyetine son verdi. Türk kumandanı Atsız 463 (1070)'te Kudüs'ü, Ramla'yı ve havâlisini zaptetti. Sel-

çuklular halifeliğin koruyucusu vaziyetinde olduklarından, Abbâsî halifelerinin isimleri, uzun bir fâsıladan sonra, Kudüs câmilerinde okunan hutbelerde tekrar geçmeğe başladı. Çok geçmeden, Kudüs şehri yeniden baş kaldırdığı için, Atsız burayı 469 (1076/1077)'da tekrar kuşatmak zorunda kaldı ve şehri ele geçirdikten sonra, şiddetli bir kıtâl vukûa geldi. Yalnız Ṣaḫra câmiine sığınan'lar canlarını kurtarabildiler. Hâlbuki Aḳṣā câmiine kaçanlar kılıçtan geçirildi (İbn al-Aṯīr, X, 46, 61, 68 v.dd.). Fakat Atsız Şam Selçuklu hükümdarı Tutuş tarafından idâm ettirilerek, Kudüs 484 (1091)'te bir türkmen zâbitinin oğlu olan Sukman'a tevdî edildi. 489 (1096)'da Fâtımî sultanı al-Musta'lī şehri ele geçirmeğe ve ertesi yıl Tutuş'un oğlu Riżvān'a karşı muhâfaza etmeğe muvaffak olabildi. Bununla berâber, Fâtımîlerin zaferi uzun sürmedi; bir kaç sene sonra haçlılar gelip, 15 temmûz 1099'da şehre girdiler.

X. ve XI. asırlar hakkında Kudüs'e ve mâbedlerine dâir arap müellifleri tarafından yapılmış tasvirlerden mürekkep kıymetli bir takım vesikalar mevcuttur. Daha IX. asır sonunda, coğrafyacı ve vekayinâmeci Ya'ḳūbī'nin çok kısa tasviri elimizde bulunuyor; bu müellif daha ziyâde idâreye ve nüfusa âit meseleler ile meşgûl olmaktadır (*BGA*, VII, 328 v.d.). Bundan sonra eserini 290 (903)'da yazmış olan İbn al-Faḳīh gelir; Kudüs'e dâir efsâneleri ve hadîsleri zikrettikten sonra, bu müellif Ḥaram'in kapıları ve mâbedleri, bu arada Ṣaḫra va Aḳṣā câmileri husûsunda etraflı tasvirler yapar. Ölçüleri, kısmen bugünkülere uyması bakımından, bilhassa dikkati çeker (*BGA*, V, 94 v.dd.). Ondan az sonra İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1331, IV, 274 v.d.)'de, Ṣaḫra câmii hakkında, bir çok husûslarda selefininkine uyan, fakat bâzı rakamlarda ondan ayrılan bir tasvir yapar (s. 328). Kaybolmuş eski bir eserden istifâde eden al-İṣṭaḫrī (340 = 951/952'ye doğru)'de bu bahis çok kısa geçilmiştir. İbn Ḥavḳal (367 = 977/978)'in aynı eserden yaptığı iktibâs da böyledir. Burada 'Aḳṣā ve Ṣaḫra câmii, bunun altındaki mağara ve Dā'ūd mihrâbı bahis mevzuu edilir (*BGA*, I, 57; II, 112). Kudüs'te doğmuş mümtaz bir coğrafyacı olan al-Muḳaddasī ve yahut al-Maḳdisī (375 = 985/986) bütün bunların hepsinden üstündür. Eseri Kudüs'ün kayda şâyân vasıfları, burada ömür sürmenin fazîletleri, aynı zamanda bu husûsta mevcut mahzûrların zikredilmesi ile başlar. Bundan sonra yukarıda söylenen zelzeleyi müteâkip ihyâ edilmiş olan ve yeni kısımları eskilerinden açıkça farkedilen Aḳṣā câmiini tasvir eder. Bunun şimâl tarafında 15 ve şark tarafında ise 11 kapısı olduğunu, şimâlde Ṭāhirī hükümdarı 'Abd Allāh (ölm. 230 = 844)'ın inşâ ettirdiği mermer sütûnlu bir cümle-kapısı bulunduğunu, binânın orta kısmının güzel bir kubbe ile örtüldüğünü kaydeder. Bundan sonra haremin ortasındaki sahanlığı, Ṣaḫra câmii ile berâber tasvir eder ki, söyledikleri, esâs itibârı ile, İbn al-Faḳīh'inkine uymaktadır. Bu câmi 8 köşeli bir yapı olup, her birine birer merdiven ile çıkılan dört kapısı bulunuyordu ve içerisi, mermer sütûnlara dayanmak suretiyle, birbiri içinde üç kısma ayrılıyordu. İçeride dâirevî şekilde bir sıra sütûn ile etrafından ayrılmış Kaya (*Ṣaḫra*) var idi. Aşağıda 69 kişi alabilen mağara bulunuyordu. Bu tasvirdeki teferruâtın çoğu Ṣaḫra câmiinin bugünkü şekline uymakta, böylelikle 413 (1022)'te câmi ihyâ edilirken, daha eski şeklinin muhâfaza edilmiş bulunduğu da anlaşılmaktadır. al-Muḳaddasī haremin uzunluğunu 1.000 ve genişliğini 700 zırâ olarak gösterir. Sütûn sayısı 700, kurşun levhalar 45.000, kapı adedi 20 idi (*BGA*, III, 166 v.dd.). Arap müelliflerinin bu tasvirlerine Kudüs'ü 438 (1047)'de ziyâret etmiş olan iranlı Nāṣir-i Ḫusrav'in tasviri de ilâve edilebilir. Nāṣir arâzinin tabiatından, mevcut nebatlardan, şehrin nüfusundan (yalnız erkeklerin sayısı 20.000), çarşılardan, binâların mimârî tarzından, hastahânenin mükemmelliğinden, sûrlar yakınındaki mezarlıktan, Sulaymān havuzlarından gelen su yolundan bahseden iyi bir müşâhiddir. Harem ve mâbedler hakkında tafsilât kaydetmekle berâber, verdiği bilgi pek doğru görünmüyor ve bizi aydınlatmaktan ziyâde, kararsızlığa düşürüyor. Msl. al-Muḳaddasī'ye göre, Aḳṣā'nın şimâl tarafında 15 kapı var iken, Nāṣir 5 kapı, buna karşılık şark tarafında 10 kapı zikreder (*Safar-nāma*, nşr. Ch. Schefer, 1881, s. 67—99). XI. asırda ayrıca al-Muṣarraf'in tasviri de vardır (*Kitāb al-fażā'il bayt al-Maḳdis va 'l-Ṣām*, yalnız Tübingen'de bulunan bir yazma içinde mevcuttur; krş. Seybold, *Die arabischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Tübingen*, 1907, I, 62 v. dd.). Burada, Kudüs'ün eski tarihi gözden geçirildikten sonra, şehrin halife 'Omar tarafından fethi anlatılmakta, 'Abd al-Malik'in Harem üzerindeki inşaâtı tasvir edilmekte, şehrin vasıf ve meziyetleri, Kudüs'te ibâdet sâyesinde varılacak mertebeler hakkında bilgi verilmektedir. Daha sonraki müellifler bu eserden çok faydalanmışlardır.

Frenkler Kudüs'e girişlerini, halife 'Omar'in şehri fethettiği sırada göstermiş olduğu itidalli harekete karşı tam bir tezat hâlinde olarak, müthiş bir kıtâl ile kutladılar. Ṣaḫra

mâbedindeki kıymetli hazîneler yağma edildi. Kudüs bir kırallığa merkez oldu. Godefroy de Bouillon, „Merkad-i İsâ hâmîsi" sıfatı ile, bu kırallığın ilk nâibi tâyin edildi; fakat bir sene sonra (1100 senesi 18 temmûzunda) ölünce, yerine kardeşi Baldouin geçti. Rum rûhânî riyâseti yerine, latin riyâseti kaim oldu. Haçlılar şehrin kiliselerini, tabiatiyle, ilk şekillerinde ihyâ etmek istiyorlardı. Gayretlerini hıristiyanlığın baş mâbedi telakkî edilen Merkad-i İsâ üzerinde topladılar. Ḳiyāma kilisesi eski dâirevî şeklini muhâfaza etti; fakat Konstantin kilisesi eski planına göre ihyâ edilecek yerde, Ḳiyāma'nin şark kenarı ile temâs hâlinde olarak, yakın romen üslûbunda, fazla kısaltılmış bir kilise inşâ olundu (krş. Dalman, *Palästina-Jahrbuch*, III, 39 v.d.). Kudüs kıralları 1149'da ibâdete açılan bu kilisede gömüldüler. Sion yahut Havârîler kilisesi de tâmir edilenler arasında idi. Marḳad-i 'Īsā kilisesinin cenûbunda, çok büyük ve haçlılar üslûbu bakımından husûsiyeti olan bir binâ inşâ edildi. Burada Amalfi tâcirleri Santa Maria Latina kilisesi yanında, muhtac hacıların sığınacağı bir tâbhâne yapmışlardı. Bu kilise sonradan vaftizci Yaḥyā'ya nisbet edildi ve yaralılar ile hastaları tedâvî etmekten başka, mukaddes makamları müdâfaa ve din düşmanları ile mücâdele etmeği vazife edinen St. Jean şövalyeleri tarîkati kuruldu. Kudüs'ün zaptından sonra, burada 1.000'den fazla yataklı bir hastahâne ve muhteşem bir kilise inşâ olundu. Fakat haçlılar hıristiyan mâbedlerini ihyâ etmekle kalmadılar; halife 'Omar hıristiyanların kendi kiliselerinde serbestçe ibâdet etmelerine müsâade etmiş ve müslümanlar eski mâbedin yalnız bir kısmından faydalanmışlar iken, haçlılar Kudüs'teki bütün câmileri kiliseye çevirmişlerdir. Tarihi iyi bilinmediği için, *Templum Domini* adı takılan Ṣaḫra câmii binâsı esâslı değişikliklere uğramadı; kubbesi üzerine altın bir haç dikilmekle iktifâ olundu ve o zamana kadar açıkta duran Kaya (*Ṣaḫra*) mermer ile örtülerek, üzerine bir mihrâp oturtuldu. Buna mukabil *Templum Salomonis* veya *Palatium Salomonis* adı verilen Aḳṣā câmiinde büyük değişiklikler yapıldı; çünkü önce latin kırallarına mesken olarak kullanılmış olan bu binâ, o sırada kurulan Templier şövalyelerine verildi ve onlar da burada ikametgâhlar ile zahîre anbarı ve abdesthâne olarak kullanılan bir takım yerler inşâ ettiler (İbn al-Aṯīr, XI, 364 v.d.; İdrīsī, *ZDPV*, VIII, 125). Diğer taraftan câmi içinde ve câmiye bitişik olarak, bir haçlılar kilisesi inşâ etmeğe başladılar ise de, bu binâ tamamlanmadı (krş. Johann v. Würzburg, fasıl 5). Bu değişiklikler bir tarafa bırakıldığı takdirde, frenklerin elindeki Kudüs, umûmî hatları ile, evvelki görünüşünü muhâfaza etmiş sayılabilir. Şehrin etrafı, önünde çok yerde derin hendekler bulunan bir sûr ile çevrilmiş idi. Şehrin hâric ile irtibâtı, aslî cihetlere göre istikamet alan dört kapı ve bunlar arasında daha başka kapılar ile te'min ediliyordu.

Kudüs'ün frenk hâkimiyeti altında bulunduğu devre âit tasvirler arasında İdrīsī [b. bk.]'nin, Sicilya kıralı Roger'ye takdim etmek üzere, 1154'te tamamladığı meşhûr kitapta bulunan, gerçekte kısa olan tavsifini bilhassa kaydetmek gerekiyor. İdrīsī 4 esâs kapıyı, Marḳad-i 'Īsā kilisesini, Ṣaḫra câmii ile berâber, Ḥaram'i, Aḳṣā câmiini, Gethsemane'yi, Sion kilisesini ve şehir civarındaki bâzı kiliseleri tasvir eder. Görünüşe bakılırsa, kendisi bizzat gitmemiş olduğuna göre, verdiği mâlûmat Roger tarafından gönderilen adamların anlattıklarına dayanmaktadır. Bir müddet sonra 1173'te 'Alī al-Haravī Filistin'i ziyâret etti; son zamanlarda tab'edilmiş olan [*K. al-iṣārāt* ..., nşr. J. Sourdel-Thomine, Damas, 1953, bunun için bk. *Tarih dergisi*, İstanbul, 1954, VI, 193 v. dd.] tasvirleri, daha önce Schefer (*Archives de l'Orient*, 1886, I, 587—609) tarafından tercüme edilmiş olup, kendisi Ṣaḫra ve Aḳṣā câmilerini, Sulaymān'ın ağıllarını, İsâ'nın beşiğini, *Kur'an*'da zikredilen mihrâb ile berâber Dā'ūd burcunu, Siloaḥ ve Merkad-i İsâ kilisesini tasvir etmektedir. Bundan başka bir çok ziyâretçinin yazıları vardır ki, yalnız bâzıları burada zikredilebilir. 1102 ve 1103'te, yâni Kudüs'ün zaptından az sonra, burada bulunan anglo-sakson Saewulf'un kısa bir seyâhat hikâyesi vardır (*Recueil de voyages et de mémoires, Société de Géographie*, 1839, IV, 839—846) ki, bunda Kudüs'ün başlıca kiliseleri, eski mâbedin yeri, Zeytin-Dağı tavsif edilir. Rus râhibi Daniel'in 1106'daki seyâhati değerlidir (trc. Leskien, *ZDPV*, VII, 23 v.dd.). Daniel, bölgenin ve binâların canlı tasvirlerini yapmakta, başkalarının nâdir olarak zikrettikleri her türlü teferruâtı görebilmektedir. Vekayinâmeciler arasında en mühimleri Johann v. Würzburg (*Descriptiones terrae sanctae ex saec., VIII, XI, XII et XIV*, nşr. Tobler) ve Theodorich (*Theodorici Libellus de locis sanctis*, nşr. Tobler, 1865)'tir. Mûsevîler arasında Tudela'lı Benjamin (1165)'in zikredilmesi icâp eder; fakat bu müellif hıristiyan ibâdetgâhlarından bahsetmemektedir.

Haçlılar devri hıristiyanlık tarihinin en acınacak safhalarından biridir. Sefil bir şekilde

sona erişi, başlangıçtaki büyük şevk ile tam bir tezat teşkil eder; bu başlangıç bile Kudüs'ün zaptı sırasındaki merhametsiz kıtaller ile lekelenmiş bulunuyor. Haçlıların ilk safhada eriştikleri muvaffakiyetler, kendi değerlerinden ziyâde, halifeliğin siyâsî zaafından doğuyordu; çok geçmeden, Kudüs kırallığı öyle bir karışıklığa uğradı ki, bunun içinde şahsî menfaatler her şeyin önüne geçti; hıristiyanlar kendi aralarında didişmeğe daldılar ve bu iş için müslüman rakipleri ile anlaşmalar yapmaktan çekinmediler. Fakat düşmanları arasında, 'Imâd al-Dīn Zengī ile oğlu Nūr al-Dīn gibi, kudretli şahsiyetler çıkınca ve bilhassa Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī gibi, mümtâz bir varlık 1169'da Mısır'a hâkim olup da, Nūr al-Dīn'in vefatında Suriye'ye de hâkim olmağa başlayınca, Filistin hıristiyanlarının âkıbeti üzerinde artık şüpheye düşülecek bir taraf kalmadı. Hıristiyanlar için neticesi çok vahim olan Ḥiṭṭīn [b. bk.] muhârebesi Kudüs'ün Ṣalāḥ al-Dīn'in eline geçmesi imkânını sağladı. Ṣalāḥ al-Dīn ordusu ile Kudüs'ün önüne gelince, kumandayı Balian de Nāblus'a tevdî etmiş olan şehirliler, ileri sürülen müsâit şartları reddederek, sonuna kadar dövüşmeği kararlaştırdılar. Fakat Ṣalāḥ al-Dīn, ordugâhını kalenin en zayıf olan şimâl tarafına nakledip, oraya yerleştirdiği harp makinaları sûrları tahribe başlayınca, cesâretleri kırılan müdâfiler kendisi ile müzâkereye girişmek çârelerini aradılar. Gönderdikleri elçiler Ṣalāḥ al-Dīn tarafından bir kaç defa geri çevrildi. Bunun üzerine Balian, teslim olmaları reddedilecek olursa, şehir halkının, içlerinde muhârebeye iştirâk etmeyenleri ve bu arada müslüman esirleri tamâmiyle öldüreceklerini, her şeyi yakıp-yıkacaklarını, mukaddes mâbedin bulunduğu yerdeki bütün ibâdetgâhları tahrip edeceklerini haber verdi. Bu ifâde Ṣalāḥ al-Dīn ile maiyeti üzerinde öyle bir te'sir icrâ etti ki, kalenin teslimine râzı olundu (1187). Şehir halkı, şahıs başına bir vergi ödemek şartı ile, Kudüs'ü terkedebileceklerdi. Ṣalāḥ al-Dīn bu vergiyi azaltmak ile kalmayarak, bir çok fakir kimselerin vergi ödemeden şehirden çıkmalarına muvâfakat edecek kadar itidalli hareket etti. Bâzı bölgelerde hıristiyanlar topraklarından kendi mezhepdaşlarının geçmesine müsâade etmez iken, Ṣalāḥ al-Dīn şehri terkedenlerin tecâvüze uğramalarını önlemek üzere, onların yanına silâhlı kuvvetler kattı (krş. İbn al-Aṯīr, XI, 361—366; Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, s. 451 v. dd.). Şehri terkedenler bilhassa latin menşe'li hıristiyanlar oldu; hâlbuki suriyeli veya süryânî denilen şark (rum) menşe'li hıristiyanlar, esir durumuna düşmeksizin, şehirde kalmak müsâadesini aldılar. Çeşitli kanallardan elde ettiğimiz bilgiye dayanarak, Kudüs'ün istirdâdından sonra bile, bu şehirde ve Filistin'de yaşayan hıristiyanlardan bir çoğunun yerlerinde kaldıklarına hukmedebiliyoruz (krş. Rotermund, *ZDPV*, XXXV, 24 v.d.). Fakat Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī Kudüs'ü aldıktan sonra, hıristiyan işgâli devrinin izlerini ortadan kaldırmağa çalıştı. Ṣaḫra mâbedi üzerindeki altın salip indirilip, yerine uçları birbirine yaklaştırılmış bir hilâl (alem) konuldu. Ṣaḫra'nın üzerindeki mermer döşeme kaldırıldı. Bir kitâbeden anlaşıldığı gibi, Ṣalāḥ al-Dīn kubbenin altın yaldızını yeniledi (de Vogüé, *Le Temple de Jérusalem*, s. 91 v.d.). Fakat binânın diğer kısımları olduğu gibi kaldı. Aḳṣā câmiinin ihyâsı daha fazla emek istedi. Templier şövalyelerinin inşaâtı yüzünden binânın uğradığı değişiklikleri ortadan kaldırmak lâzım geldi. Binânın cenûb-i garbî kısmında bulunan şövalyelerin silâhhânesi tâdil edilerek, „Kadınlar câmii" ismini aldı. Hukümdar, Halep'te bulunan ve Nūr al-Dīn tarafından Aḳṣā câmii için yüksek bir san'at eseri olarak yaptırılmış bir minber getirtti. Bütün başka kiliselerde olduğu gibi, Merkad-i İsâ kilisesi üzerinde bulunan salip de kaldırıldı ve çanlar kırıldı. Ṣalāḥ al-Dīn bu kiliseye dokunmadı ve hıristiyanların girmesini men'etti ise de, bu yasak 1192'de kaldırıldı. Büyük St. Jean hastahânesi, vakıf olarak, 'Omar câmiine tahsis edildi ve kilise daha sonra „Muristān" isimli bir hastahâneye çevrildi. Sainte Anne kilisesi yakınında, içindekiler tarafından terkedilmiş olan kadınlar manastırı, zengin gelirli bir mektep hâline getirildi. al-Ṣalāḥiya ismi verilen bu müessese, Kudüs frenkler tarafından işgâl edilmeden evvel de zâten mektep olarak kullanılmış idi (Tobler, *Topographie von Jerusalem*, I, 429). Patriğin Merkad-i İsâ kilisesinin şimâl-i garbîsindeki ikamethâhı mukaddes makamın ziyâretçileri için bir melce' (*ḫānḳāh*) hâline getirildi. Kudüs'ün muhâsara esnâsında zarar görmüş olan surları doğrudan-doğruya Ṣalāḥ al-Dīn'in nezâreti altında tâmir edildi ve bu sûrlar önüne de derin bir hendek kazıldı. Ṣalāḥ al-Dīn ayrıca sütûnlu kapı ile garp tarafındaki mihrâp kapısı arasında burçlar inşâ ettirdi (Muǧīr al-Dīn, s. 338). O zamana kadar sûr dışında kalmış olan garp tepesinin bir kısmı bu sebep ile şehrin sûrları içine alınmış oldu (krş. Rotermund, *ayn. esr.*, s. 21).

Ṣalāḥ al-Dīn'in vefatında (589 = 1192) kardeşi, hukümdarın oğullarını tahttan uzaklaştırarak, devleti kendi eline aldı; fakat daha

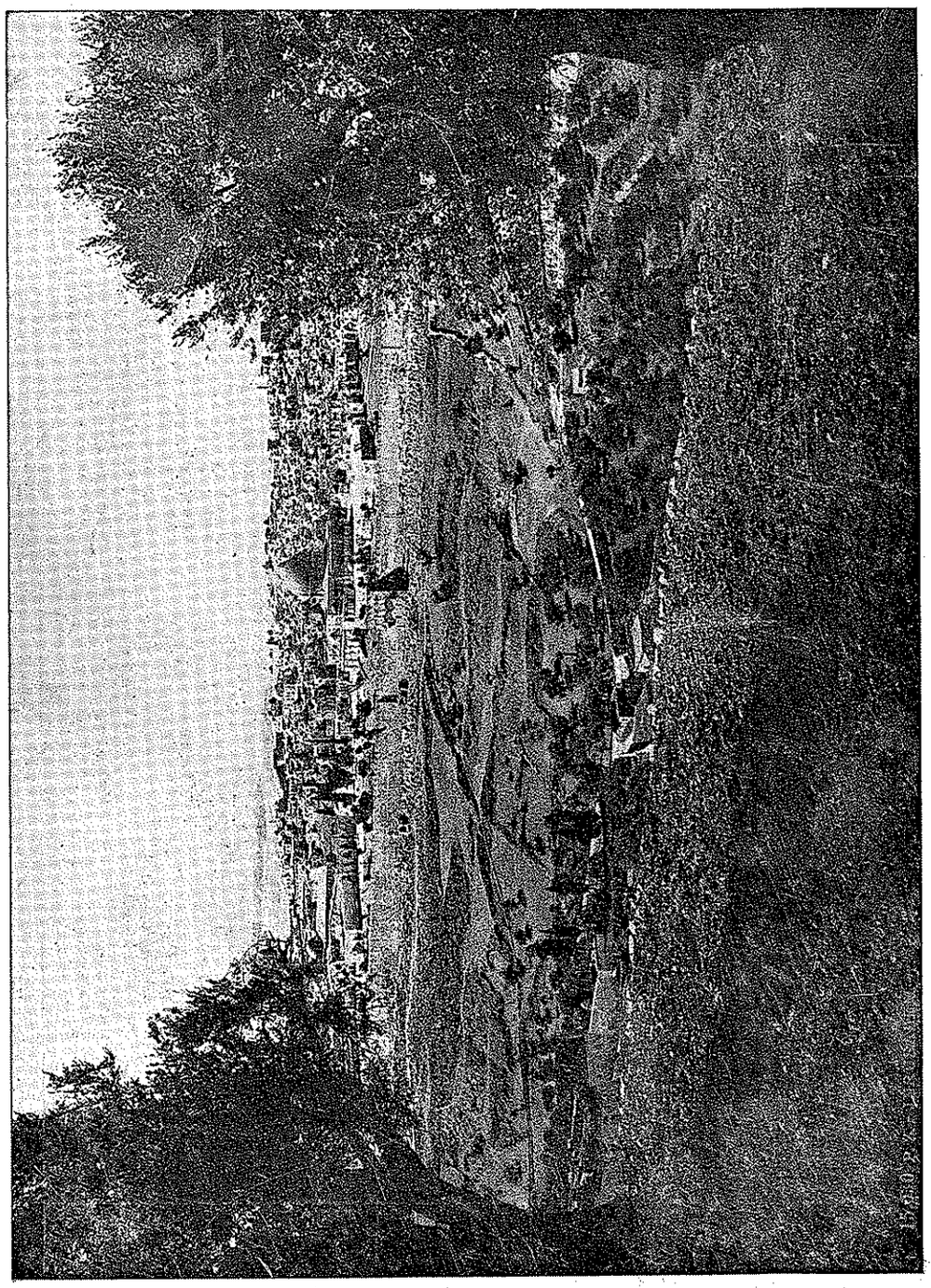

1. Kudüs. Şehrin umûmî görünüşü.

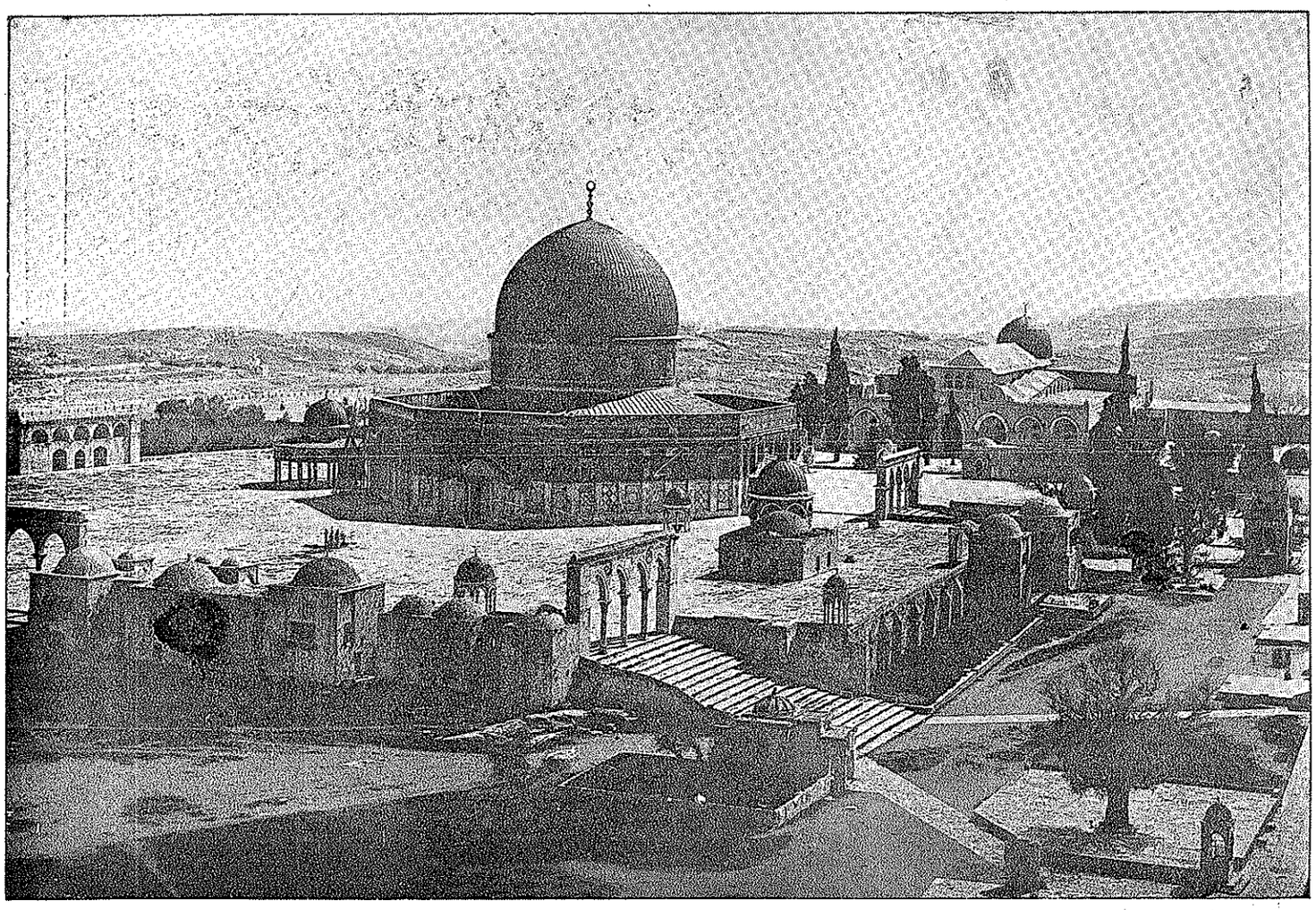

2. KUDÜS: Ḳubbat al-Ṣaḫra 'nın dış görünüşü

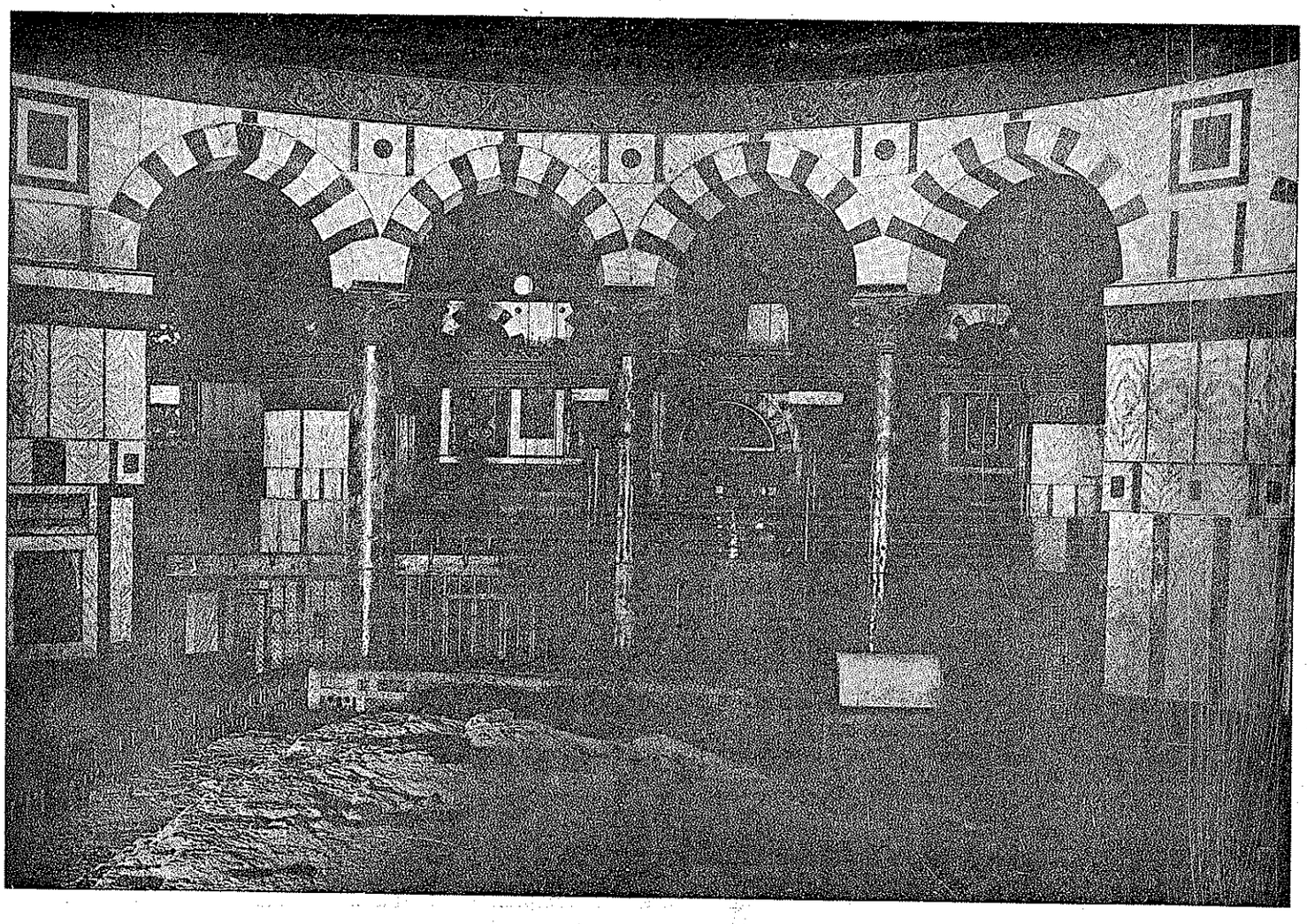

3. KUDÜS. Ḳubbat al-Ṣaḫra 'nın iç görünüşü.

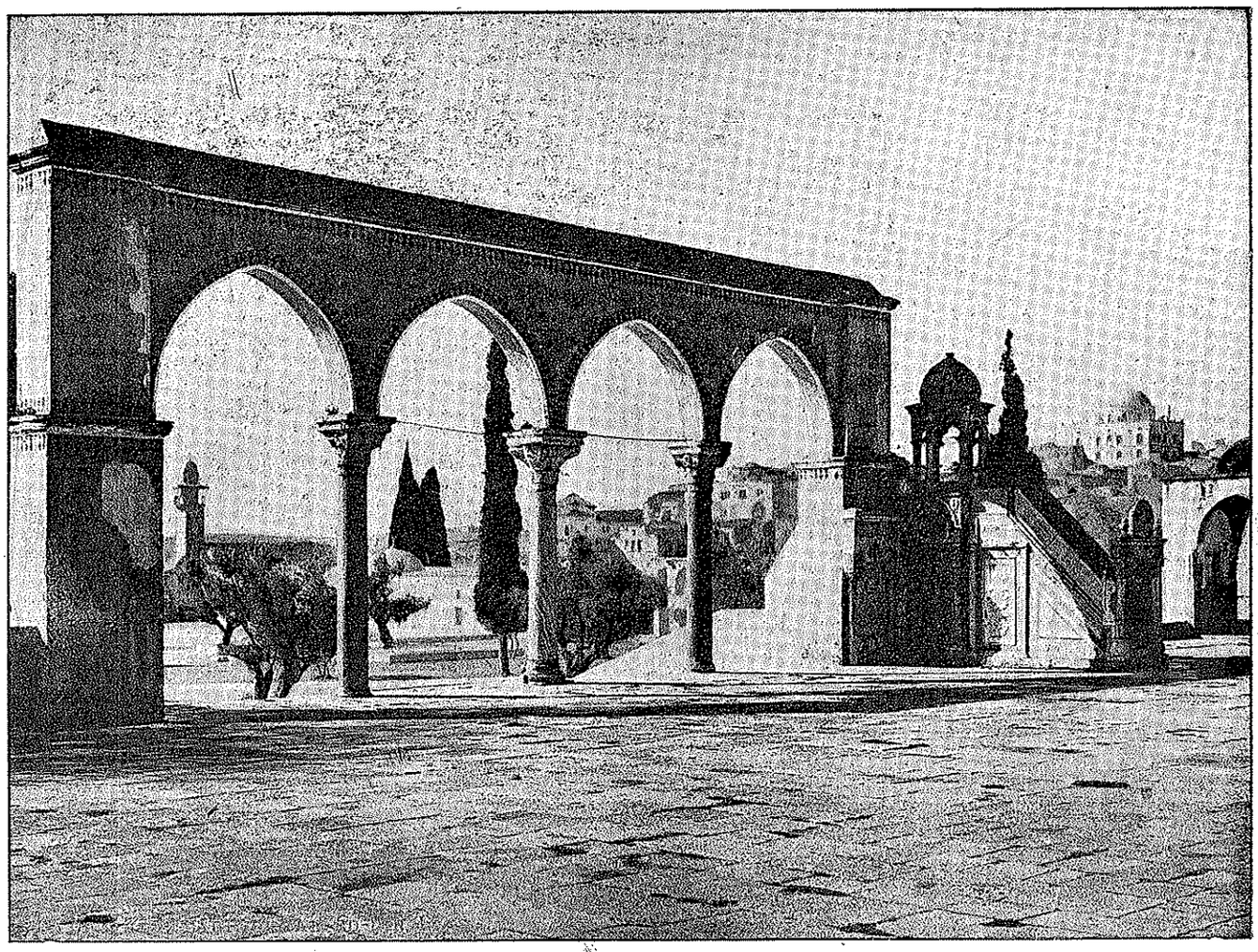

4. KUDÜS. Ḳāżi Burhān al-Dīn minberi.

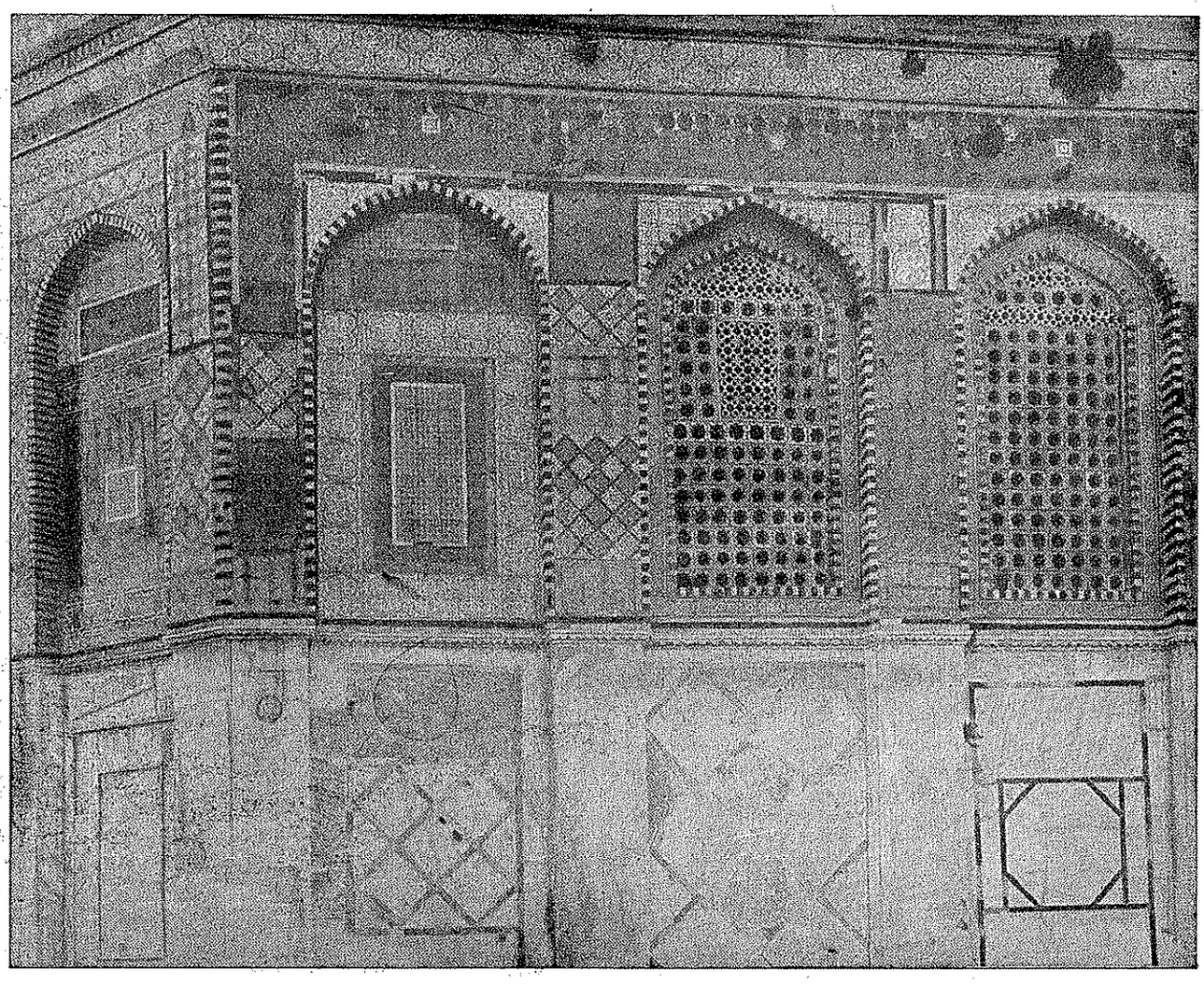

5. KUDÜS. Ḳubbat al-Ṣaḫra 'nın çini kaplamalarından örnek.

6. KUDÜS. Mascid al-Aḳsā.

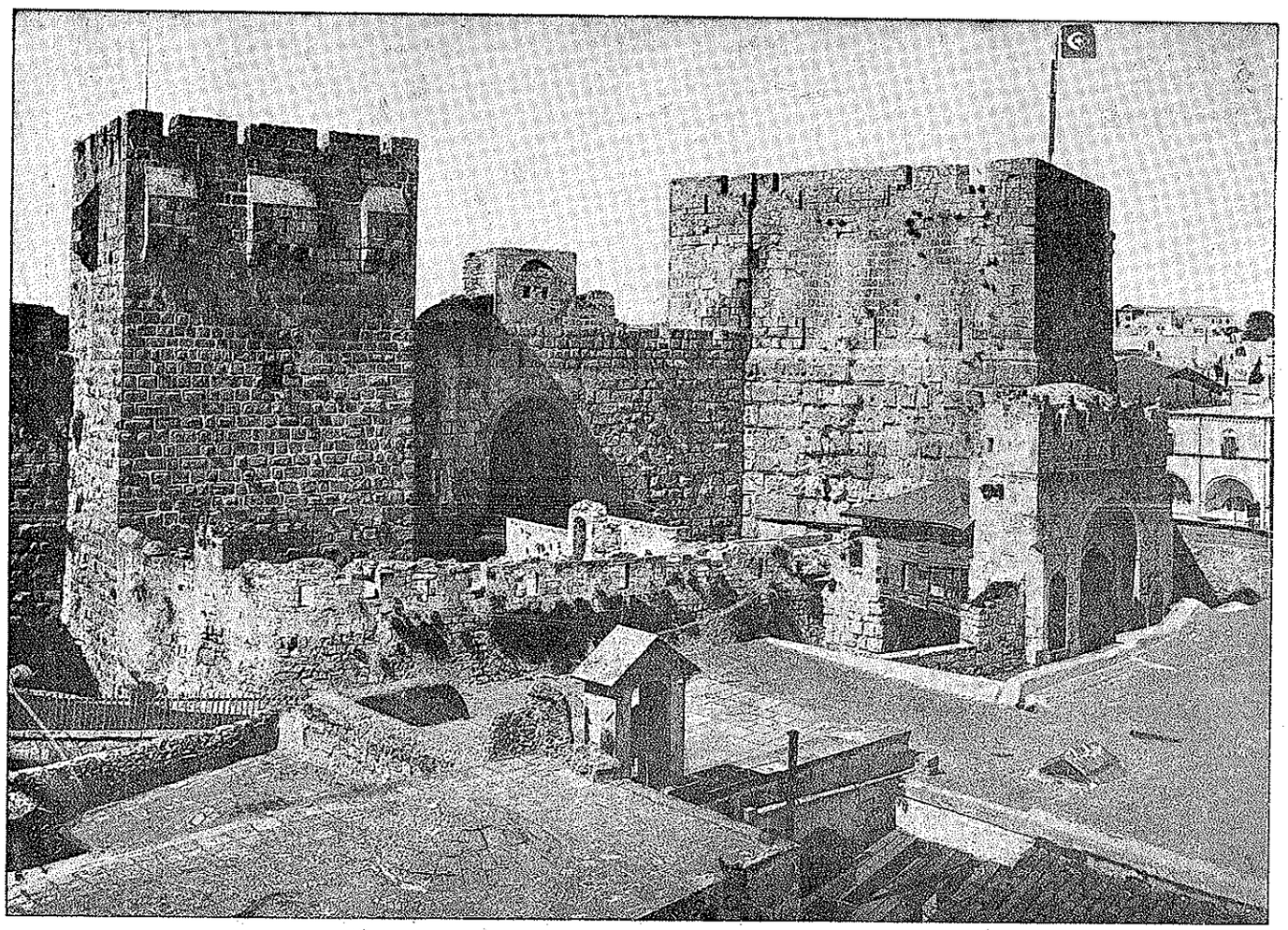

7. KUDÜS. Dā'ūd kulesi.

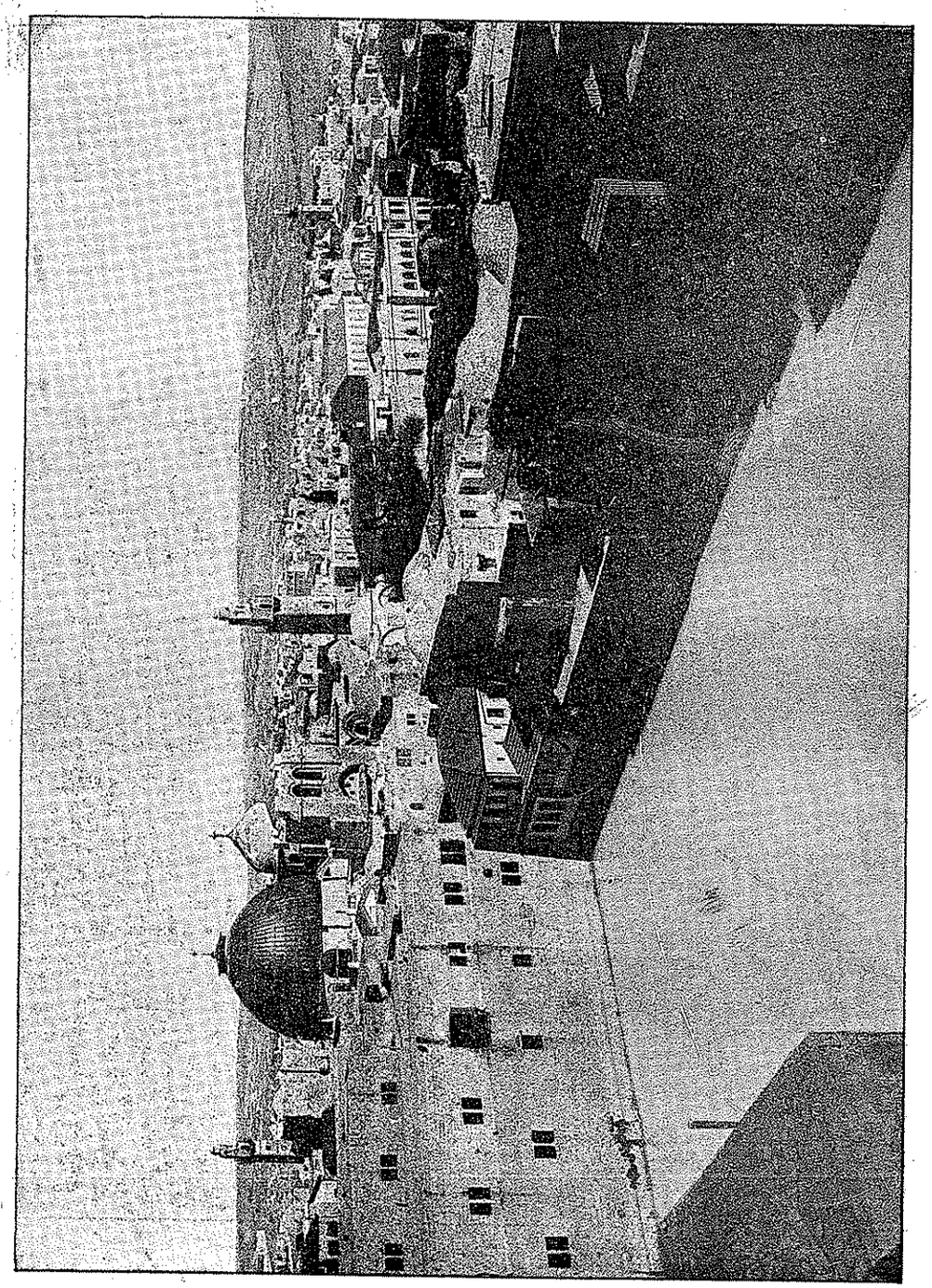

8. Kudüs. Hizkiyā havuzu.

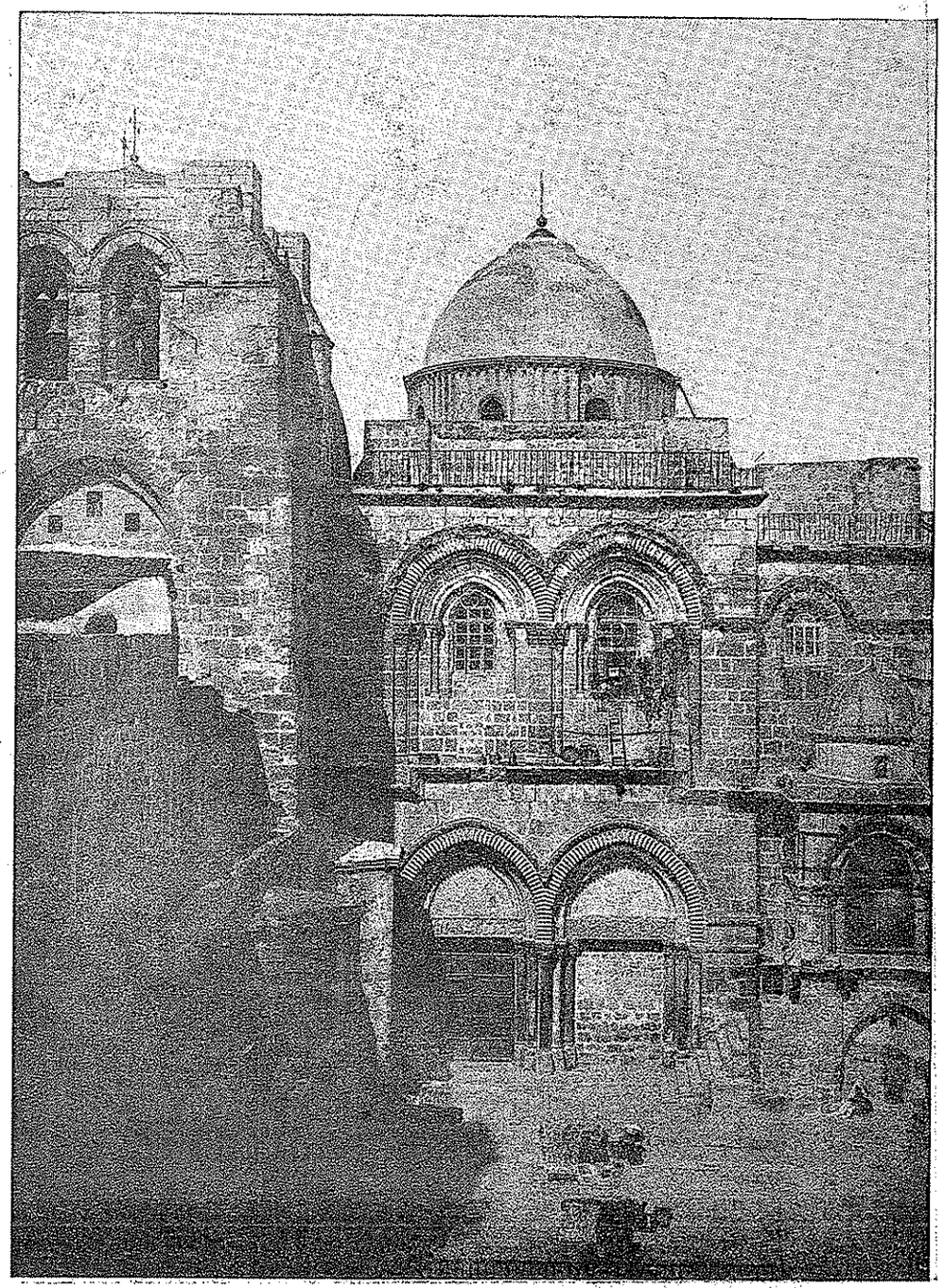

9. Kudüs. Kiyāma kilisesinin kapısı.

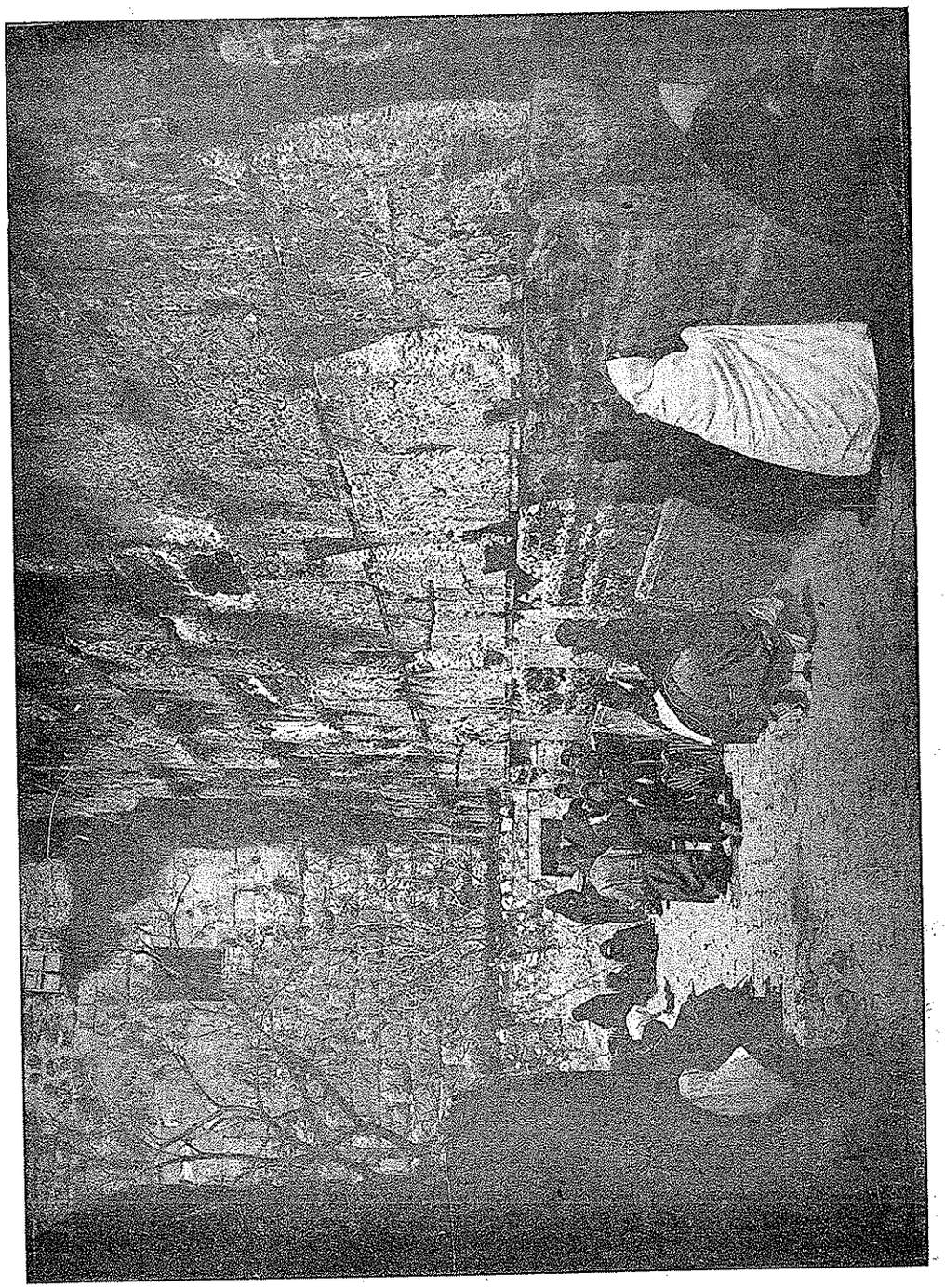

10. Kudüs. Müslümanların ağlama duvarı.

sonra oğulları arasında taksim etti. Şam ve Filistin bunlardan al-Muʿaẓẓam'ın payına düşüyordu. Hıristiyanlara düşman olan bu hükümdar, bunların Kudüs'ü ellerine geçirmelerinden endişe ederek, 1219'da buranın tahrip edilmesini emretti. Bu emir tam bir surette yerine getirildi; yalnız Merkad-i İsâ kilisesi, Dāʾūd burcu ve Ḥaram üzerinde bulunan câmiler tahripten kurtulabildi. Buna mukabil Ḥaram'deki ibâdetgâhlara ziyâdesi ile riâyet ederek, Aḳṣā câmiine yeni ahşap kuleler ilâve ettirdi ve Ṣaḫra câmiinin cenûp tarafındaki kemerlerini yeniden yaptırdı. Aḳṣā'nın şimâl tarafındaki revâk da onlar tarafından yaptırılmış olmalıdır (krş. de Vogüé, *ayn. esr.*, s. 103 ve bu yapı hakkında bk. R. Hartmann, *ZDPV*, XXXII, 204). al-Muʿaẓẓam ayrıca bu câmiin yakınında, ḥanefîler için bir medrese te'sis etti. Onun vefatından sonra, o sırada afaroz edilmiş bulunan imparator Friedrich II., haçlıların silâh kuvveti ile elde edemediği bir şeyi diplomatik sâhadaki becerikliliği ile te'min etti. al-Muʿaẓẓam'ın kardeşi al-Kāmil ile 626 (1229)'da akdettiği bir muâhedeye göre, Ḥaram üzerindeki mâbedler hâric tutulmak üzere, Kudüs ve burayı denize rapteden ince bir arâzi şeridi, 10 sene müddetle, kendisine veriliyordu. İmparator, hiç bir râhibin yardımı olmadan, Merkad-i İsâ kilisesinde kendi kendine tac giydi. Bu suretle latinler, kısa bir müddet için, şehre sâhip oldular. On senelik mühletin sona ermesine az bir zaman kaldığı sırada, al-Muʿaẓẓam'ın Kerak'te huküm süren ve onun gibi hıristiyanlardan nefret eden bir oğlu Kudüs'e taarruz etti; iç kaleyi tahrip ederek, halkı teslime zorladı. Bu sırada Şam ve Mısır Eyyûbîleri arasında vukûa gelen şiddetli mücâdelelerin hıristiyanlara çok faydası dokundu; zîra birbirine rakip vaziyette olan hukümdarlar, onları kendilerine çekmek için, türlü vaadlerde bulunuyorlardı. Hıristiyanlar Şam'daki Ṣāliḥ İsmāʿîl ile ittifakı tercih ettiler ve bu sâyede mukaddes şehri 1244'te bir defa daha tamâmen ele geçirmiş oldular. Bunun üzerine Mısır Eyyûbî hukümdarı al-Ṣāliḥ Nacm al-Dīn'in yardıma çağırdığı Ḫvārizmliler Suriye'yi baştan-başa yakıp yıkarak, Kudüs'ten kaçan bir çok insanı öldürdüler ve şehri yağmaladılar, Merkad-i İsâ kilisesinde kıralların mezarlarını tahrip ettiler; daha başka kiliseler de zarara uğradı. Bu suretle serbest kalan Mısır hukümdarı kendine karşı gelen emîrleri Gazze civarında bozguna uğrattıktan sonra, Kudüs'ü zaptetti ve bundan sonra şehir müslümanlar elinde kaldı. Böylelikle haçlı seferleri sona ermiş bulundu ve bu seferler, müslümanlar ile hıristiyanlar arasında, şiddetli bir kin ve nefret şeklinde ifâde edilebilecek siyâsî neticeler husûle getirdi. Bir müddet sonra, Eyyûbî devletinin yerini Mısır'da Memlûkler aldı. 1260'ta Kutuz, ʿAyn Cālūt muhârebesinde müstevlî moğulları püskürtmek suretiyle, pek büyük bir hizmette bulunduktan sonra, Suriye ve Filistin, Memlûk devletinde birer eyâlet vaziyetini aldı.

Bir zaman garbın dikkatini kendine çekmiş olan Kudüs, Memlûkler devrinde tekrar gölgeler içine daldı. Şehrin bu devre âit tarihi hakkında bildiklerimizi bilhassa Mucīr al-Dīn ʿUlaymī'ye borçluyuz. Bu toplayıcı müellif, şehrin daha evvelki devre âit tarihini devam ettirerek, muhtelif Memlûk sultanlarının şehirde neler yaptıklarını da anlatır. Kudüs'teki mâbedlerin muhtâc olduğu tâmirler, bu hukümdarların dinî müesseselere karşı gösterdikleri alâkayı ortaya koymağa vesile teşkil etmiş idi. Bilhassa Ṣaḫra câmiinin dış yüzünde rüzgâr ve yağmura mârûz bulunan mozayiklerin ihyâ edilmesi gerekiyordu. Kaynaklardan öğrendiğimize göre, sultanlar şehrin ödemesi icâp eden vergileri azalttılar; içlerinden bâzıları da câmilere kıymetli *Kur'an* nüshaları hediye ettiler. Kudretli hukümdar Baybars I. [b. bk.], Aḳṣā'yı tâmir ettirerek 662 (1263)'de şehrin şimâl-i garbîsinde, fakirleri barındırmak üzere, bir han yaptırdı. al-Manṣūr Ḳalā'ūn (678—689 = 1274—1290), Mescid-i Aḳṣā'nın Kadınlar câmii yanındaki kısmı üstündeki tavanı tâmir ettirdi. al-Manṣūr Laçın (696—698 = 1296—1299) Dāʾūd mihrâbını ihyâ etti. Üçüncü defa iktidar mevkiine gelen al-Nāṣir Muḥammed (709—741 = 1309—1340) Mescid-i Aḳṣā'nın arka kısmını mermer ile kaplattı, mihrâbın yanlarına iki pencere açtırdı, Ḥaram'in yükseltilmiş kısmının şimâl tarafındaki sütûnları ve pamukçular kapısını ihyâ etti ve Ḥaram'deki iki mâbedin kubbelerini yaldızlattı. Bu işler o kadar itinâlı yapıldı ki, tarihçi Mucīr al-Dīn zamanında, yâni takriben 180 sene sonra, kubbeler henüz yeni gibi görünüyordu. Havuzlardan şehre gelen suyun yolu da yine bu hukümdar zamanında yenilendi. 851 (1447/1448)'de Ṣaḫra câmiinin kubbesi, bir yıldırım yüzünden yanarak, kısmen harâp olduğu için, Sultan Çakmak (842—857 = 1438—1453) tarafından tâmir edildi. Hıristiyanlara düşman olan bu hukümdar Sion ve Merkad-i İsâ kiliselerindeki bütün yeni inşaâtın tahribine emir verdi ve Dāʾūd'un mefrûz mezarını ve kezâ kilise an'anelerine göre, *rūḥ al-ḳuds*'ün inmiş bulunduğu yeri râhiplerin elinden aldı; Merkad-i İsâ kilisesindeki bir parmaklığı oradan kaldırtıp, Aḳṣā câmiine naklettirdi. İmparatorluğundaki mâ-

bedler ile çok alâkalanan Sultan al-Aşraf Kayıtbay (873–901=1468–1495), bir kitâbeden de anlaşıldığı gibi, Ḥaram'in yüksek kısmı ile bunun garp duvarı arasında bir çeşme yaptırdı; Mascid-i Aḳṣā'nın zincirler kapısı yanında kendisine izâfe edilen bir medreseyi tevsî ve şehrin su yollarından bâzılarını da tâmir ettirdi (Mucīr al-Dīn, s. 387 ve s. 621, 655, 661 v.d.).

Eyyûbî ve Memlûkler devrine âit coğrafya eserleri arasında başta gelmek üzere, Yāḳūt tarafından 619 (1222)'da başlanan ve daha eski kaynaklardan çok istifâde eden büyük eser, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld, 1866–1873) zikredilebilir. Yāḳūt, Kudüs'e dâir esâs makalede (IV, 590 v. dd.), şehrin sularından, ikliminden, toprak mahsûllerinden ve Ḥaram'deki ibadetgâhlardan bahseder ve burada yaşamış olan büyük adamları sayar. XIV. asırda, Dimaşḳī (*Cosmographie*, (nşr. Mehren, 1866) ve Abul 'l-Fidā' (nşr. Reinaud ve de Slane, 1840)'nın coğrâfî eserleri ve İbn Baṭṭūṭa'nın *Seyahatnâme* (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, 2. tab., 1869–1879)'si ortaya konuldu. Ḫalīl al-Ẓāhirī (ölm. 872=1468)'nin elimizde iki nüshası bulunan Filistin ve Suriye'ye dâir eseri, XV. asırda yazılmıştır (R. Hartmann, *Die geographischen Nachrichten über Palästina und Syrien in Ḫalīl al-Ẓāhiris Zubdat kaşf al-mamālik*, 1907). Bunun Kudüs'ten bahseden yerinde bu şehrin ismi geçen âyetler, Kudüs'e dâir an'ane ve rivâyetler, mâbedler, vakıflar, çarşı ve medreseler, hanlar, hamamlar ve Ḳiyāma kilisesi zikredilmektedir. Yine bu devre âit kaynaklar arasında yukarıda zikredilmiş al-Muşarraf'ten iştikak etmiş Kudüs'e dâir husûsî eserler sayılabilir. 752 (1351)'de İbn Hilāl Camāl al-Dīn al-Maḳdisī tarafından yazılmış olup, henüz neşredilmemiş bulunan *Muṣīr al-ġarām ilā ziyārat al-Ḳuds*. de XIV. asra âittir. G. le Strange (*JRAS*, yeni seri, 1887, XIX, 297–305) bu eserden halife 'Omar'in Kudüs hakkında muâmelesi ve 'Abd al-Malik'in buradaki inşaâtı hakkında bâzı parçalar vermiştir. Şams al-Dīn al-Suyūṭī, 875 (1470)'te yazdığı *Itḥāf al-aḫiṣṣā' bi-faḍā'il al-Mascid al-Aḳṣā* adlı eserde bundan, bâzı yerlerde, aynen metin iktibasları suretiyle faydalanmıştır. G. le Strange (*ayn. esr.*, s, 258 v. dd.) bu eserin içindekiler hakkında umûmî bir icmâl yapmış ve muhtelif yerlerini tercüme etmiştir. Bu eser bir takım topografya mâlûmâtı ile değersiz rivâyetlerden mürekkep bir halitadır. Mucīr-al-Dīn al-'Ulaymī'nin 1495 senesinde yazdığı *al-Uns al-calīl bi-tārīḫ al-Ḳuds va 'l-Şām* (Kahire'de 1283'te neşredilmiş olup, kısmî tercümeleri için bk. H. Sauvaïre, *Histoire de Jérusalem et de Hébron*, 1876) daha ehemmiyetlidir. Burada bir takım efsânelerin arkasından, 'Omar ve 'Abd al-Malik hakkında seleflerinden iktibâs edilmiş mâlûmat gelmekte ve daha sonra, geriye doğru bir bakış ile, Merkad-i Îsâ kilisesinin al-Ḥākim tarafından tahrip edilmesinden, Kudüs'ün frenkler ve Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī tarafından zaptedilişinden ve 1244'e kadar geçen devreden bahsedilmektedir. Bunu tâkip eden fasılda Ḥaram mâbedlerinin ve kapılarının, medreselerin, ekserisi eski çağ bakiyeleri üzerine inşâ edilmiş evlerin, kiliselerin, şehir sokaklarının ve kapılarının, mezarlıkların tasviri, şehre iyilikte bulunmuş Memlûk sultanlarına dâir bir icmâl ve burada çalışmış olan yüksek me'mûrların cedveli vardır. Aḳṣā ve Ṣaḫra câmileri husûsunda yaptığı sâde ve açık tasvirden, bu binâların, esâs itibârı ile, bugünkü şekline uygun olduğu anlaşılıyor. Bize verilen ölçüler bugünkülere uymaktadır. Ziyâretçilerin bu devirden kalma yazıları da çoktur (krş. Röhricht, *Bibliotheca geographica Palestinae*, nr. 41–172). Fakat bunlar bize çokluk yeni bir şey öğretemezler. Bunlar arasında en mühimleri: Burchardus, Ricoldus ile Willbrant von Oldenburgd'dur; krş. Rotermund, *ZDPV*, XXXV, 1 v. dd.), Felix Fabri 1480 ve 1483 (C. D. Hassler, *Fratris Felicis Fabri Evagatorium*, 1843–1849; krş. Bernhard v. Breitenbach, *ZDPV*, XXIV, 129 harita) ve bohemyalı M. Kabátník 1491 (trc. *ZDPV*, XXI, 47 v.dd.). P. Durrieu, Merkad-i Îsâ kilisesinin takriben 1436 senesine âit, dikkat çekici bir resmini neşretmiştir (bk. *Florilegium dedié à M. de Vogüé*, s. 197 v.dd.).

Osmanlı hukümdârı Selim I. 1517'de Memlûkler saltanatına son verdi; Kudüs de, tekmil Suriye ile berâber, osmanlı türklerinin eline geçti. Kanûnî Süleyman (1520–1566), harp sâhasında olduğu kadar, binâ inşaâti sâhasında da büyük bir faâliyet gösterdi ve Kudüs de bundan faydalandı. Ṣaḫra câmiinin dış duvarındaki mozayik kaplamasını, sık-sık tâmirlere ihtiyâc gösterdiği için, kaldırtarak, yerine çini döşetti ki, yeşil ve sarı ile karışık bu mâvi çini kaplama, binâya bugünkü husûsiyetini vermektedir. Duvarın alt kısımlarına mozayik yerine, mermer koydurttuğu gibi, yukarıda üzerine beyaz harfler yazılı koyu mâvi bir şerit ile binâyı kuşattı. Pencerelere alçı yuvalar içine yerleştirilmiş renkli camlar taktırttı. Bundan başka, şehrin sûrlarını tâmir ettirerek, bunlara bugünkü şeklini verdi. Bu vesile ile garptaki tepenin bir kısmı yeniden sûrlar dışında bırakıldı. Süleyman I. devrinde,

1545 senesinde, Merkad-i Îsâ kilisesinin içinde çan bulunmayan çan kulesi göçtü. 1555'te Ḳiyāma kilisesinin müdevver kısmında, mezar üzerindeki küçük binâ yerine, muntazam şekilli bir yenisi konuldu. Kilise birbirlerini çekemeyen muhtelif mezhepler arasında taksim edilmiş idi. Bu ayrılıklar binânın kubbesinde ve çan kulesinde yapılması zarûrî olan tâmiri geciktiriyordu. Yapı işine ancak 1719'da başlanıldı. Bu tâmirler sırasında, hukûmetin emri ile, mevcut şekiller muhâfaza edildi ve Ḳiyāma kilisesindeki yenilik denemelerinden vazgeçildi. 1808'de ermeni kilisesinde çıkan bir yangın, binânın garp kısmını hemen tamâmiyle tahrip etti. Rumlar tâmir işlerini kendi üstlerine almağı sağladılar. Bir ferman ile rumlara bu müsâadeyi veren Mahmud II. (1808–1839) olup, ayrıca mevcut bir kitâbeye göre, Ṣaḫra câmiinin yaldızlarını da o tâzeletmiş ve câmii dışarıdan tâmir ettirmiştir. Eğer mezhepler arasında uçurumlar bulunmasa idi, Merkad-i Îsâ kilisesinin etrafındaki zevksiz yeni inşaât ve eski duvarları örten tezyinât çoktan kaldırılır ve hâlâ mevcut bakiyeleri kullanmak suretiyle haçlılar devrinin kilisesi meydana çıkartılırdı.

XIX. asırda Filistin'i içinde bulunduğu sükûn devresinden çıkartan sarsıntılar oldu. Mısır'da mahsûr kalan Napoléon Bonaparte, Filistin'e taarruz ederek, Akkâ'yı kuşattığı gibi, bu muhâsara esnâsında bir kısım fransız kuvvetlerini Kudüs üzerine sevketti. Fransızlar Yizre'el (Marc İbn 'Āmir) önünde türk kuvvetleri ile çarpıştılar ve geri dönmek zorunda kaldılar (Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1309, VII, 21). Daha sonra Kudüs, kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın istilâsına uğradı (1831) ve bu şehir Mısır meselesinin halline kadar Mehmed Ali'nin hukmü altında kaldı. Abdülmecīd'in cülûsunu müteâkip, büyük devletler, bilâhare Fransa'nın da iştirâk ettiği bir anlaşma (1840) ile mısırlıları tazyik etti; bilhassa ingilizler ile avusturyalıların fi'lî yardımı sâyesinde Mehmed Ali Filistin'i tahliyeye mecbûr oldu ve Kudüs Osmanlı hâkimiyetine döndü. [Bu vaziyet birinci cihan harbine kadar devam etti. Harbin son safhasına kadar Osmanlı hâkimiyetinde kalan Kudüs, 8 kânun I. 1333 (1917 sonu) tarihinde ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl edildi. Türk devrinin son safhalarında müstakil bir mutasarrıflığa merkez olan Kudüs, harp sona erince, milletler cemiyeti tarafından idârî vekâleti (mandat) İngiltere'ye tevdî edilen Filistin'in mukadderâtına iştirâk etti ve 1948 senesine kadar bu vaziyette kaldı.]

XIX. asır zarfında Kudüs'te yeni bir hayat belirmeğe başlayarak, şehrin kurûn-ı vustâî vasfını yavaş-yavaş değiştirdi. İbrahim Paşa'nın getirdiği yenilikler sonra da devâm ederek, medenî bakımdan, bir takım terâkkîler kaydedildi ve âsâyişin tekarrürü ile ziyâretçilerin sayısı arttı ve bir çok avrupalılar Kudüs'e gelip-yerleştiler. Kudüs'te kurulan Avrupa konsoloslukları, kapitülâsyonların yardımı ile, ecnebîlerin adlî sâhada himâyesini te'min ediyordu. Kadîm mâbed yerinin müslüman olmayanlar tarafından ziyâret memnûiyetinin Kırım muhârebesinden sonra kaldırılması ve Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī zamanından beri yasak olan çanların konulmasına müsâade edilmesi, yeni devrin başlıca husûsiyetlerinden biri oldu. Memlekete posta ve telgraf ile daha başka medeniyet eserleri girdi ve daha sonra Yafa ile Kudüs arasında bir demir yolu inşâ edildi ve medenî ihtiyaclara cevap veren oteller açıldı. Evvelâ şehirde, sonra civarda eski evler yerine yenileri yapıldı. Mektepler, hıristiyan hacılara mahsus tâbhâneler, cüzamlılar için bir hastahâne, bir yetimhâne v.b. kuruldu. Bir çok yeni kiliseler inşâ edildi ve eskileri — bu arada 1856'da Sultan Abdülâziz tarafından Napoléon III.'a verilen Sainte Anne kilisesi ile 1869'da Prusya kırallık hânedanına verilen ev Müristān üzerinde bulunan Redempteur kilisesi esâslı bir tâmir gördü. Daha 1881–1891 arasında sayısı hemen-hemen iki misline varmış olan mûsevîler (*ZDPV*, XVI, 196), birinci cihan harbinden sonra, ziyâdesi ile arttılar (yk. bk.). İbrahim Paşa'nın bunlara verdiği sinagog inşâsı müsâadesi daha sonra da devam etti ve böylece bir çok sinagoglar ve bunların yanında mûsevî rûhânî mektepleri kuruldu. Mûsevîler, bir üniversiteye nüve olmak üzere, tıp fakültesi için bir binâ inşâ ettirdiler. Son senelerde Kudüs'te yapılan hafriyat, bilhassa en eski şehrin tarihini aydınlatmakta olduğundan, burada bahis mevzûu edilmesi icâp etmez. Yalnız Filistin rus cemiyetinin yaptırmış olduğu Konstantin inşaâtı bakımından mühim olan hafriyâtı zikredebiliriz.

Şehre üzücü bir hâl veren, bilhassa ziyâretçilere te'sir eden keyfiyet, muhtelif din ve mezhep mensûpları için mukaddes bir şehir olan Kudüs'te, bu din ve mezhepler arasındaki çekişmelerdir. Müslümanlar, hıristiyanlar ve mûsevîler arasındaki az-çok düşmanca tavırlar bir tarafa bırakılırsa, bizzat muhtelif hıristiyan mezhepleri kendi aralarında rakip durumda olup, her biri diğeri zararına üstün vaziyete geçmeğe çalışır. Ortodoks rumların haçlı seferlerine kadar, Kudüs'te

başlıca hıristiyanlık nüvesini teşkil ettikleri ve latinler Kudüs'ten kovulduktan sonra, yine eski imtiyâzlarını elde ettikleri yukarıda görülmüş idi. Bunlar muhtelif müslüman hükümdarların tebeası olmakla berâber, kendilerine mahsûs bir idâre cihazları var idi. Patriklerini kendileri seçerlerdi (bununla berâber İstanbul'un türkler tarafından fethinden sonra, ortodoks kilisesi İstanbul patriğinin hükmü altına girmiş idi). 1808'de yanmış bulunan Merkad-i İsâ kilisesinin tâmirine me'mûr edilişleri bunlara üstün bir ehemmiyet kazandırmakla berâber, o derece büyük masrafları da icâp ettirdi ki, bu yüzden güç bir duruma düştüler. Bunları bu güçlüklerden ruslar kurtardı ve bunun neticesi olarak, rus çarlığı ve rus kilisesi, gittikçe artan bir hâkimiyet kazandı; bu hâkimiyet düşkünlere mahsûs ikamet yerleri ve muhteşem kiliseler inşâsı suretiyle, XX. asır başlarına kadar büyüdükçe büyüdü. Haçlıların buraya getirdikleri Roma'ya bağlı olan latinler Ṣalāḥ al-Dīn'in Kudüs'ü fethinden sonra memleketten kovulmuşlar, latin patrikliği 1291'de ilgâ edilmiş ve sarayları da müslümanlar tarafından müsâdere olunmuş idi. 1305'te Sicilya kıralı Robert Merkad-i İsâ kilisesine ve yemek odasına müştereken sâhip olmak hakkını satın almış olmakla berâber, mâbed rumların elinde kalmış idi. Yalnız fransiskenler, Sion manastırından 1551'de kovulduktan sonra bile, yerlerini muhâfaza edebildiler. Fransa, bilhassa Louis XIV. zamanında, mukaddes topraklar üzerinde bir himâye hakkı te'sisine çalıştı ise de, elde ettiği imtiyâzlar bu husûsa hiç alâka duymayan Napoléon Bonaparte zamanında ortadan kalktı.

Latin patrikliği ancak 1848'de kuruldu ve bundan sonra Roma'nın Kudüs üzerinde nufûzu arttı. Protestanlara gelince, bunların mevkîlerini sağlamlaştırmak üzere, 1841'de, Friedrich Wilhelm IV.'in teşvikı ile, bir anglo-alman piskoposluğu kuruldu ise de, bunun sonu gelmedî ve 1887'de bu piskoposluk büs-bütün kaldırıldı.

Bibliyografya: Yukarıda gösterilen eserlerden başka bk. Robinson, *Palaestina* (1841), II. 195 v. dd.; T. Tobler, *Zwei Bücher Topographie von Jerusalem* (1853), I; V. Guérin, *Jérusalem, son histoire, sa description, ses établissements religieux* (1889); Besant ve Palmer, *Jerusalem, the City of Herod and Saladin*, 1871 (2. tab., 1889); Ch. W. Wilson, *Jerusalem, the holy City* (1888); Vincent ve Abel, *Jérusalem*, II, fasikül 1—2, 1914, fasikül 3, 1922; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (1890); C. Schick, *Die Baugeschichte der Stadt Jerusalem* (*ZDPV*, XVII, 165—179, 251—276); Volz, *Das Jerusalem der Kreuzfahrer* (*Palästina-Jahrbuch*, III, 57 v. dd.); *Palestine Pilgrims' Text Society*'de hacca âit yazıların tercümeleri; Hayter Lewis, *The Holy Places of Jerusalem* (1888); De Vogüé, *Le Temple de Jérusalem* (1864); C. Schick, *Bait el-makdas oder der alte Tempelplatz zu Jerusalem, wie er jetzt ist* (1887; krş. Riess, *ZDPV*, XI, 197 v. dd.); Gildemeister, *Die arabischen Nachrichten zur Geschichte der Harambauten* (*ZDPV*, XIII, 1 v. dd.); R. Hartmann, *Der Felsendom in Jerusalem und seine Geschichte* (*Zur Kunstgeschichte des Auslandes*, fasikül 69), 1909; R. Hartmann, *Geschichte der Aḳṣāmoschee* (*ZDPV*, XXXII, 185 v. dd.); E. Richmond, *The Dome of the Rock in Jerusalem* (Oxford, 1925); Mommert, *Die heilige Grabeskirche in Jerusalem in ihrem ursprünglichen Zustande* (1890); A. Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirche in Jerusalem* (1908); A. Baumustark, *Die modestianischen und die Konstantinischen Bauten am heiligen Grabe in Jerusalem* (1915); K. Schmalz, *Mater ecclesiarum, die Grabeskirche in Jerusalem* (1918); Dalman (*Palästinajahrbuch*, III, 34 v. dd.); P. Mickley, *Die Konstantinkirchen im heiligen Lande, Eusebius-Texte* (*Das Land der Bibel*, IV), 1923. (F. BÜHL.)

KŪFA. [Bk. KŪFE.]

KÛFE. AL-KŪFA, cenûbî Irak'ta evvelce meşhûr bir şehir olup, Bābil harâbelerinin cenûbunda ve Fırat [b. bk.]'ın garp kolu üzerinde bulunur. al-Ḳādisīya [b. bk.] muhârebesinden sonra araplar, halife 'Omar'in emri üzerine, yeni fethedilmiş olan eyâletin halkını kolayca hukümleri altında tutmak maksadı ile, burada müstahkem bir karargâh kurdular; buna karşılık, eski pâyitaht Ktesiphon baştan-başa tahrip edildi ve Laḫmî hukümdarlarının makarrı olan ve Kūfa'nin ancak bir kaç arap fersahı cenûbunda bulunan Ḥīra de ehemmiyetini yavaş-yavaş kaybetti. al-Kūfa ismi verilen bu mevkî ve ona nazaran bir az daha eski olan Basra şehri nehrin garbında inşâ edildi; zîra bu askerî karargâhlar ile hilâfetin merkezi olan Medine arasında, tabi'î mâniler yüzünden, irtibâtın güçleşmesinin önüne geçilmek isteniyordu. Basra evvelden mevcut bulunan ve sonradan kendinin bir dış mahallesi hâline gelen al-Ḥurayba isimli meskûn bir mevkî yanında kurulduğu hâlde, Kūfa tamâmiyle yeni bir iskân yeri oldu. Burası Sa'd b. Abī Vaḳḳās tarafından, mûtad rivâyetlere göre, 17 (638) ve

bâzılarına göre ise, 18 veya 19 yılında kuruldu. Her ne kadar Kūfa'nin yerinde Pîşdādiyān hânedanından Hūşang tarafından kurulmuş, sonra tamâmiyle harâp olup, Sa'd b. Abī Vaḳḳās tarafından yeniden imâr edilmiş bir şehir bulunduğunu ileri süren İran menşe'li rivâyetler var ise de, bunlara fazla itibâr etmemelidir. Arapçanın mûtad kullanılış tarzına göre, *kūfa* kelimesi „yuvarlak bir kum tepesi" mânasına gelir; şu hâlde bu isim, şehrin en eski kısmının böyle bir sırt üzerinde bulunduğuna delâlet edebilir ise de, ortaya başka izah tarzları da konulmuştur (bk. Yāḳūt, IV, 322). Arap coğrafyacılarına göre, Kūfa Fırat kenarında uzanan geniş bir ova içinde büyük bir sâha kaplamakta idi ve bululunduğu yer, Basra'ya nazaran, sıhhate çok daha elverişli sayılıyordu. Civarda yetişen mahsûller arasında bilhassa şeker, hurma, şeker kamışı ve pamuk başta geliyordu. Kūfa'nin ehemmiyeti, arapların şarktaki fütûhatı ile berâber arttı. Kūfa'deki askerî başbuğ, aynı zamanda vilâyetin mülkî âmiri ve halifenin vekili idi. Mûtad olarak, Basra ve Kūfa şehirlerinin ayrı-ayrı vâlileri bulunur ise de, bâzan Basra'nın idâresi Kūfa'ninki ile birleştiriliyordu (bu husûsta bk. mad. IRAK). Memleketi fethedenler için olduğu kadar, onlara boyun eğmiş iranlılar için de Kūfa'nin ehemmiyeti büyük olduğundan, buranın nüfusu hızla arttı. Arap muhâriplerinin âilelerinden başka, çoğu İran menşe'li olmak üzere, satıcılar, san'atkarlar ve diğer mesleklere mensûp bir çok insanlar buraya gelip yerleştiler. Başlangıçta karargâhta yalnız çadırlar, iptidâî meskenler, bir câmi ve bir kaç umûmî bina var idi. Fakat zamanla kerpiçten yapılar da yer aldı. Nihâyet, söylendiğine göre, vâli Ziyād b. Abīhi zamanında, yânî aş.-yk. 50 (670) tarihlerinden itibâren, tuğla evler ile, hakikî bir şehir meydana çıktı. Kūfa'nin nüfusu, kısmen bilhassa cenûbî Arabistan bedevîlerini ihtivâ eden muhtelif aşîretlere mensûp araplardan, kısmen de her türlü İran menşe'li unsurlardan terekküp etmekte ve askerî meziyetlere sâhip buluumakta idi. Kûfeliler arasında fikir bakımından yüksek kabiliyetliler ve islâmî ilimler sahâsında ehemmiyetli eserler ortaya koyanlar da çıktı ise de, bunların seciyelerinde en fazla göze çarpan husûsiyet, hayret verici bir vefâsızlık ve kararsızlık olup, bu hâller zamanla, siyâsî bakımdan, çok zararlı neticeler doğurdu ve bir çok dâhilî harplere sebebiyet verdi ki, bu harpler halifeliğin gelişmesine engel olmuştur. Bizzat şehri kuran halife 'Omar, hiç bir şeyden memnûn olmayan ve gönderilen vâlilere dâimâ kusur bulan kûfelilerin itâatsizliklerinden şikâyet etmiş idi. Halife, bunların istediklerini yerine getirmek yolunu tuttuğundan, şımaran kûfelilerin iddiaları git-gide tahammül edilmez bir hâl aldı. Halifeliğinin son altı yılında 'Omar Kūfa vâlilerini üç defa değiştirmek zorunda kaldı. 'Oṯmān'a karşı uzun zamandan beri gizlice hazırlanmakta olan isyân hareketi, 34 (655)'te patlak verince, kûfeliler halifeye itâat etmeyenlere ön-ayak oldular. 36 (656)'da, 'Alī „Cemel vak'ası" ile, kendine karşı bir araya gelmiş olan düşmanlarını yenince, Kūfa'ye gitti ve bu şehrin hilâfet merkezi olacağı tahmin edildi. Fakat 'Alī, Şiffīn sahrâsında Mu'āvīya ile çatışınca, ıraklı kuvvetler suriyelilerin hîlesine kapıldılar. 'Alī, zafer elde etmek üzere iken, hukmün iki hakem tarafından verilmesini kabûl etmek suretiyle, muvaffak olamadı; hâricîler [b. bk.] kendisini terkettiler. 'Alī'nin 40 (661) senesinde öldürülmesi üzerine, kûfeliler Mu'āviya'yi halife tanımak zorunda kaldılar. Yeni halifenin değerli vâlileri, Ziyād b. Abīhi ve bunun oğlu 'Ubayd Allāh, Irak'ın karıştırıcı halkını hukümleri altında tutmak iktidarını gösterdiler. Ḥusayn b. 'Alī, Irak'taki tarafdarlarının dâvetlerini kabûle karar verip, Mekke'den Kūfa'ye hareket edince, 'Ubayd Allāh kat'î bir hareketle, kûfelilerin isyân temâyüllerinin önüne geçti. Ḥusayn, 61 senesi muharreminde (680 teşrin I.), Kerbelâ'da öldürüldü ise de, ikinci emevî halifesi Yazīd I.'in ölümünden sonra, dâhilî harp tekrâr baş-gösterdi. 'Alī'nin en küçük oğlu Muḥammed b. al-Ḥanafīya [b. bk.], Kūfa şi'îlerinin başına geçmek istemediği için, kûfeliler Hicaz'da halife olarak ortaya çıkmış bulunan ve senelerce Emevî halifeleri Marvān ve oğlu 'Abd al-Malik'e karşı iktidar mevkiini elde etmek için mücâdele eden 'Abd Allāh b. al-Zubayr'e tarafdar oldular. 66 (685) senesinde, al-Muḫtār b. Abī 'Ubayd [b. bk.] adlı bir mâcerâ adamının Kūfa'yi ele geçirmesi, bir buçuk sene sürecek bir yılgınlık devresi açtı. Bilhassa iranlılar arasında çok yayılmış bulunan şi'îliği kayıtsız-şartsız kabûl etmeyenlere merhametsizce zulüm edildi. Nihâyet şehrin arap nüfusu, hilâfet müddeîsi 'Abd Allāh b. al-Zubayr'in kardeşi olup, onun tarafından Basra'ya vâli tâyin edilmiş olan Muṣ'ab b. al-Zubayr'i yardıma çağırdılar. Kūfa yakınlarında, Ḥarūrā'da vukûa gelen muhârebede, al-Muḫtār yenildi ve öldürüldü (67 = 687); Muṣ'ab âsîlerden şiddetle intikam aldı. Bundan itibâren, nüfusun iranlı unsurları gittikçe daha fazla tazyik altında kaldıkları için, daha sonraları Irak'ın siyâsî tarihinde artık iranlılar ile araplar arasındaki millî ayrılık yerine, muhtelif arap aşîretleri arasında eski

irsî ayrılıklar rol oynamağa başladı. Muṣ'ab 'ın Emevîlere karşı giriştiği bir muhârebede ölmesi (72 = 691) üzerine, Kūfa teslimiyet gösterdiği için, halife 'Abd al-Malik hiç bir engel ile karşılaşmadan, şehre girdi. 75 (694) ile 95 (714) arasında bütün Irak 'ın idâresi kudretli Ḥaccāc b. Yūsuf [b. bk.] 'un elinde kaldı. Ḥaccāc, her türlü mukavemeti kırmak üzere, Vāsiṭ 'ta yeni bir makarr te'sis etti ki, buradan hem Kūfa 'yi, hem de Basra 'yı kolayca hukmü altında tutabiliyordu. Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳaṣrī 'nin uzun süren vâliliği (105—120 = 724—738) sırasında, Irak 'ta umûmiyetle sükûn ve âsâyiş hukûm sürdü. Fakat 127 (745) 'de Hâricîler Kūfa 'yi ele geçirdiler. Halife Marvān II. 'ın kuvvetleri, ancak iki yıl sonra, burayı geri alabildi. Az sonra Abbâsîler ortaya çıktılar. Emevîlerin Horasan vâlisi Naṣr b. Sayyār mağlûp edildi ve uzun zamandan beri, gizliden-gizliye hazırlanan isyân, 132 (749) 'de Kūfa 'de patlak verdi. Abbâsîler şehri kolaylıkla ele geçirdiler. Kūfa bunların makarrı oldu ve 20 yıla yakın bir zamanda bütün devletin pâyitahtı olarak kaldı; bununla berâber, Abbâsî hukümdarları, mûtad olarak, Kūfa 'de değil, bâzan Fırat üzerinde daha şimâlde bulunan Hāşimiya 'de otururlardı. Halife al-Manṣūr tarafından ikinci pâyitaht olarak, Bagdad [b. bk.] 'ın kuruluşundan sonra, Kūfa 'nin ehemmiyeti derece-derece azaldı. Bununla berâber şehir, uzunca bir zaman, mühim bir askerî idâre merkezi olarak kaldı ve kûfelilerin ikinci hicret asrının ilk yarısından itibâren, kazanmış oldukları ilmî şöhret V. asra kadar devam etti. Fakat siyâsî vaziyetin değişmesine rağmen, 'Alī tarafdarlığının, her türlü yeniliklere ve hukûmet aleyhinde isyânlara temâyül vasıfları kuvvetle bâkî kaldı. 199 (815) 'da, 'Alī 'nin neslinden Muḥammed b. İbrāhīm veya İbn Ṭabāṭabā, Kūfa 'de görünüp de, halifelik iddiasında bulununca, vâli şehirden kovuldu ve müddeî kendisine bir çok tarafdar topladı. Her ne kadar kendisi o yıl içinde vefat etti ise de, sebep olduğu tehlikeli isyân ancak güçlükle bastırılabildi. al-Musta'īn [b. bk.] devrinde Kūfa 'de, yine 'Alī tarafdarları yüzünden, karışıklıklar çıktı. 250 (864/865) 'de yine bunlardan Yaḥyā b. 'Omar, etrafına adamlar toplayıp, halifeye karşı isyân etti. Vâli memleketi terkedip, kaçmak zorunda kaldı ve isyân da etrafa yayıldı ise de, az sonra âsâyiş yeniden kuruldu. Karıştırıcılığı muhâfaza eden şehirde az sonra yeni bir karışıklık daha çıktı ise de, uzun sürmedi. 256 (870) 'da, yine 'Alī 'nin neslinden 'Alī b. Zayd, halifelik iddiası ile, ortaya çıkıp, vâliyi şehirden kovdu ve kendisine karşı gönderilen hukûmet kuvvetleri kumandanı al-Ṣāḥ b. Mīkāl 'i kaçırttı ise de, başka bir ordunun yaklaştığı sırada, Kūfa 'yi boşaltmak zorunda kaldı. Garbî Irak ve Suriye Karmatîler [b. bk.] tarafından akına uğradığı sırada, Kûfe de tahripten kurtulamadı. Karmatîler 293 (906) 'te şehre girdiler. 312 (924/925) 'de, Kūfa meşhûr Karmatî reisi Abū Ṭāhir tarafından işgâl ve tahrip edildi. Bu türlü yağmalar iki defa daha tekrarlandı (315 = 927 ve 325 = 937). Her ne kadar 334 (945) 'te, pâyitaht olan Bagdad 'ı zaptederek, siyâsî bir nufûz kazanan Büveyhîler, şi'î olmaları dolayısı ile, Kūfa 'ye, daha doğrusu mukaddes türbeleri ihtivâ ettiğine itikad olunan mülhakatından Nacaf 'e karşı, büyük bir alâka göstermiş iseler de, hilâfetin dördüncü hicret asrı içinde gittikçe zayıf düşmesi, Kūfa 'nin de çökmesine sebep oldu; zîra, bu arada Büveyhîlerin nufûzu da azaldı. 375 (985/986) 'te, Karmatîler Kūfa 'yi yeniden ele geçirdiler ve 11 yıl sonra, Bahā' al-Davla [b. bk.] Kūfa 'yi, daha bir kaç yer ile berâber, 'Uḳaylīlerin reisi al-Muḳallad b. al-Musayyib 'e verdi. Daha sonra burası Banī Mazyad 'e geçti; fakat bunlar 495 (1101/1102) 'te Kūfa 'nin şimâlinde, yeni bir makarr olarak, çabucak inkişâf eden Ḥilla 'yi kurdukları zaman, eski pâyitaht yavaş-yavaş bütün ehemmiyetini kaybetti. Bu havâlide 90 yıl kadar sonra seyâhat etmiş olan İbn Cubayr 'in ziyâreti sırasında, eski sûrlar yıkılmış idi ve Kūfa 'de inhitâtın izleri görülüyordu. Moğullar devrinden sonra, Kūfa gittikçe unutuldu. İbn Baṭṭūṭa 'nın ziyâreti sırasında, burası, bilhassa civarda oturan Ḫafāca kabîlesi göçebelerinin yağmaları yüzünden, hemen tamâmiyle ıssızlaşmış idi. Bu seyyahın tasvirine göre, câmi oldukça iyi bir durumda ise de, Sa'd b. Abī Vaḳḳās 'ın yaptırmış olduğu eski vâlî sarayının (*Ḳaṣr al-imāra*) ancak temelleri kalmış idi. Kūfa 'nin bu devirdeki inhitâtını Ḥamd Allāh Mustavfī 'nin 740 (1339/1340) senesinde kaleme aldığı *Nuzhat al-ḳulūb* adlı eseri de te'yit eder. Daha sonraki devirlerde artık Kūfa tamâmiyle unutulup, yalnız şi'îler için bir ziyâret yeri olan ve şimdi *Maṣhad 'Alī* tesmiye edilen Nacaf bahis mevzuu edilir. Niebuhr, Kūfa civarının tamâmiyle zirâatten hâli olduğunu, şehrin nüfusu bulunmadığını, burada binâ olarak, içinde halife 'Alī 'nin yaralandığı büyük câmi zikredilebileceğini, fakat bunun da yalnız dört duvarı kaldığını söyler.

Kūfa 'de yetişmiş ilim adamlarının arap dili ilmine yaptıkları hizmet hakkında bk. mad. ARABİSTAN, *bibliyografya*. Diğer islâmî ilimler sâhasında, zamanında Basra 'da olduğu gibi, Kūfa 'de de pek büyük bir faâliyet hukûm sürmüş idi. 63 (683) 'te vukûa gelen Ḥarra muhârebesinden sonra, hadîs rivâyeti bakımından, en mühim şahsiyetler telâkkî edilen sahâbeden bir çoğu, Irak 'a göç ederek, başlıca şehirlere yerleştiler. Bunlar arasında islâmiyeti kabûl edenlerden, halife 'Omar tarafından Kūfa 'ye rehber ve hoca olarak gönderilmiş meşhûr 'Abd Allāh b. Mas'ūd ile şöhreti onunkinden aşağı kalmayan 'Āmir b. Şarāḥīl al-Ṣa'bī (ölm. 104 = 722 senesine doğru) sayılabilir.

Bibliyografya: *BGA* (nşr. de Goeje), I, 27, 79, 82, 85; II, 34, 157 v.d., 162 v.d., 166, 211, 213; III, 33 v.d., 53, 60, 114, 116, 125 v.d., 128, 130, 133 v. dd., 259, 293, 416; V, bilhassa 162—187; VI, 125, 129, 174, 233; VII, 174 v.d., 177, 180, 182, 251, 264, 308—311; VIII, tür. yer.; İbn Cubayr, *Riḥla*, 2. tab. (nşr. Wright ve de Goeje), s. 211 v.dd.; Yāḳūt (nşr. Wüstenfeld), IV, 322—327; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm* (nşr. Reinaud ve Guyard), krş. fihrist; Balāẕurī (nşr. de Goeje), bilhassa 275—289; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, VI, 1—6; Ṭabarī (nşr. de Goeje), krş. fihrist; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), tür. yer.; İbn Baṭṭūṭa (Paris tab.), II, 93—96; Ḥamd Allāh Mustavfī Ḳazvīnī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), s. 30—33, 166, 210; C. Niebuhr, *Reisebeschreibung*, II, 261 v.dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 3, 21 ve tür. yer.; Caetani, *Annali dell' Islam*, bk. fihrist; [Massignon, *Mission en Mésopotamie* (*IFAO*, Kahire, 1910 v.d. I, II.); a. mll., *Explication du plan de Kûfa* (*Irak*) (*Mémoires de l'Institut Française*, LXVIII, Le Caire, 1935, III 336—360; 357 v.d. 'da izahlı bibliyografya da vardır].

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

KŪFİYA. [Bk. KŪFİYE.]

KŪFİYE. KŪFİYA (Suriye 'de *Keffiye*, Cuche, *Dict.*, s. 577; Bruckhardt, *Notes on the Bedouins*, s. 27; G. Fesquet, *Voyage en Orient*, s. 185), yeni-latinceden alınmış bir kelime (trk. *kefye*, ital. *cuffia*, ispan. *cofia*, port. *coifa*, frns. *coëffe*, *coiffe*) olup, tâ Mekke bölgesine kadar, Suriye çöllerinde yaşayan arapların başlarında taşıdıkları büyük ipek örtünün adıdır. *Kūfiya*, başa örtüldükten sonra, üstüne bâzan aralarına müsâvî mesâfelerde ipekli iplikler sarılmış deve tüyünden kalınca bir kordon (*'agāl*, edeb. *'iḳāl*, trk. *agel*) geçirilir. Bu örtü dört köşelidir; rengi sarı veya sarılı-yeşilli olup, başa o şekilde konulur k., köşelerden biri arkaya, ikisi de omuz başları üzerine sarkar. Bu dört köşe örtü önce, bir müselles teşkil edecek surette, ikiye katlanır, Omuzlara düşen uçlar yukarı kaldırılmak suretiyle, yüzü güneşten, soğuktan, rüzgârdan ve yağmurdan korur veya tanınmak istemeyenlerin yüzünü gizler. Kumaşın kenarından sarkan iplikler kıvrılıp, püskül hâline konulur (B. Fraser, *Travels in Koordistan*, I, 228). *Kūfiya* 'yi Mısır memlûk sultanları da kullanırlardı.

Bibliyografya: R. Dozy, *Noms des vêtements*, s. 390; Lane, *Thousand and one Nights*, I, 130, 614; [A. Socin], *Palaestina und Syrien* (Baedeker), s. 26, 93; Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, II, 195; Ker Porter, *Travels*, II, 292 v.d.; R. P. Jaussen, *Coutumes des Arabes au pays de Moab*, s. 32, not 3 (siyah, bâzan da beyaz renkte); M. Tilke, *Orientalische Kostüme*, (Berlin, 1923), levha 29.

(CL. HUART.)

KUFR. [Bk. KÂFİR.]

KUFRA, Libya çölünde bulunan vâhalar grubu olup, esâs itibârı ile, 24° ve 26° şimâl arzları, 21° ve 24° şark tûlleri arasında yer alır. Bingâzi 'den merkezî Sudan 'a giden yol üzerinde bulunan Kufra, Sahrây-i Kebîr vâhaları arasında meskûn mevkîlerden hemen-hemen en uzak ve en sapa kalmış vaziyette olanıdır.

Kufra 'yı avrupalılara ilk defa 1879 'da buraya gelen alman seyyahı Rohlfs tanıttı. Ondan sonra, XIX. asrın son senelerine doğru, Kufra 'ya iki müslüman ziyâretçi geldi. Bunlardan birincisi, Abdülhamid II. tarafından, 1895 senesinde, husûsî me'mûriyetle, şeyh Muḥammed al-Senūsī nezdine gönderilen Miralay Azımzâde Ṣādiḳ al-Mu'ayyad Bey ki, 1886 'da aynı şeyhi Cağbub 'da ziyâret etmiş idi; diğeri ise, 1896 'da buraya gelen tunuslu seyyah Muḥammed b. 'Oṡmān al-Ḥasā'işī 'dir. XX. asrın ilk senelerinde, birinci cihan harbi sonuna kadar, Kufra 'yı avrupalılardan kimse ziyâret etmedi. 1918 'de fransız küçük zâbiti Lapierre, bir kaç sene sonra (1921 kânûn II.), mısırlı Aḥmed Muḥammed Ḥasaneyn Bey refâkatinde, Rosita Forbes isimli bir ingiliz kadını, yine o sırada B. de Laborie isimli bir fransız Kufra 'dan geçtiler ve burası hakkında Rohlfs 'un vermiş olduğu mâlûmatı tamamlayan veya düzelten bilgiler getirdiler. 1911 'de Libya sâhillerini istilâ eden ve Ouchy muâhedesi (1912) ile tekmil Trablusgarp vilâyeti ve Bingâzi üzerindeki Osmanlı hâkimiyetini kendi üzerlerine devir alan italyanlar uzun seneler memleketin iç taraflarına sokulamadılar. 1928 senesi son baharında tabip yüz başı Giovanni Brezzi 'nin riyâset ettiği bir italyan sıhhiye sefer hey'eti, Kufra vâhaları civarında, yerliler tarafından tecâvüze uğradı ve hey'et reisi ertesi marta kadar burada mahpus tutuldu,

İtalya hukûmeti ancak 1930 'dan sonra, Kufra 'yı ele geçirmek üzere, ciddî teşebbüse geçti ve vâhalar italyanların Libya sâhillerine ayak basmalarından hemen-hemen 20 sene sonra (1931 kânûn II.) işgâl edilebildi.

Kufra vâhaları zemini cenûba doğru yükselen çukur bir sâhayı işgâl eder ve cenûb-i garbîden şimâl-i şarkîye doğru takriben 300 km. bir mesâfe üzerinde uzanır. Vâhaların en cenupta olanının Bingâzi 'ye mesâfesi 900 km. 'dir. Burada başlıca 5 vâha vardır ki, bunların en büyüğü cenûb-i şarkîdeki asıl Kufra vâhası olup, Rohlfs buna Kebabo ismini verir (Ṣâdiḳ al-Mu'ayyad Bey Ḳebābo 'nun Kufra vâhası ortasında bulunan bir dağın adı olduğunu bildirir). Diğer vâhalar cenûb-i garbîde Rebiana (Rohlfs 'a göre, Erbehna; Forbes 'e göre, Ribiana), ortada Bzeyma (Rohlfs 'a göre, Büseima), şimâl-i garbîde Tazerbo (Taiserbo), bunun şarkında—Zıgın (Sirhen ?) vâhalarıdır.

Rohlfs Kufra vâhalarının tekmil mesâhasını 17.842 km.² tahmin ederek, bunun 8.800 km.² 'na yakınını Kebabo, 6.300 km². kadarını da Tazerbo vâhalarına âit gösterir. Kebabo vâhasının zemini deniz seviyesinden takriben 400 m. kadar yüksek olup, Tazerbo 'da bu irtifâ 240 m. kadar düşer. Zemini kaba kum ve çakıl kaplı, *serîr* denilen ovalar ile biribirlerinden ayrılan vâhalar arasında yamaçları dik, sırtları masa gibi düz, Cezâyir cenûbundaki *gūr* 'lara benzeyen ada görünüşlü dağlar yükselir ve bu vâhalara ulaşmak için, kayalık arâziden ve müteharrik kum tepeleri arasından geçmek icâp eder. Vâhalarda ne akar-su, ne de kaynak bulunmaz ise de, hemen her yerde zeminden az bir derinlikte suyu bol bir kuyu yatağına rastlanır. Yer altı suları bâzı çukur sâhalarda arâzi sathında tuzlumsu bataklıklar, hattâ dâimî göller meydana getirir ki, başlıcaları, Rohlfs 'a göre, Erbehna ve Büseima 'da olup, bu sonuncunun 10 km. kadar bir uzunluğu vardır. Bu göller Kufra vâhalarında göllerin geniş yer tutmuş olduğu şimdikinden daha râtıp, yakın bir iklim safhasının izleri gibi telâkkî olunur. Yer altı suları, gâyet nâdir bir hâdise olan yağmurların eksiğini telâfî eder ve nebatlar âleminin çeşitliliğini sağlar. Zemini kuru killi çanaklarda develere iyi bir gıda olan *hāḍ* ve *dîs* nebatları yetişir. Batakhk çukurlar etrafında hubûbat tarlaları (buğday, durâ), sebze ve meyva bahçeleri (zeytin, incir, nârenciye ağaçları), yeşil, fakat ekseriyetle çok dar bir şerit çizer. Vâhaların başlıca zenginliğini hurmalıklar teşkil eder. Rohlfs buradaki hurma ağaçlarının sayısını, büyük bir kısmı yabânî ve kendi hâllerine terkedilmiş bulunmak üzere, 4 milyon kadar tahmin etmekte idi. Hayvanlar âlemine gelince, burada gazaller, çeşit-çeşit kuşlar, kertenkeleler ve zehirsiz yılanlar mevcuttur.

Kufra 'nın tarihine dâir pek az şey bilinmektedir. Rohlfs burayı kadîm Garamantlara âit iskân sâhalarından biri olarak sayar. Hakikaten burada Duveyrier 'nin Fizan 'da gördüğü ve pek eski bir çağa âit oldukları hissini veren yapıların eşlerine rast geliniyor. Tarih devrinde Kufra vâhası Tūbular tarafından işgâl edilmiştir. Yaşamış oldukları yerlerde mezarlıklar, dağlar üzerine yerleşmiş tahkimli köyler ve evler gibi, bir çok izler bırakmış olan Tūbuların hukümdarları Tazerbo vâhasında Ciraġedi 'de otururlardı. Bu insanlar putperest idiler ki, yerleşme sâhalarına verilen Kufra adı belki bundan ileri gelmiştir (*kāfir* 'in cem. *kafara*). Tūbular 1730 tarihlerine doğru, Trablus diyarından gelme Zāviya ve Hassūna kabîleleri tarafından kovuldular. Görünüşe bakılırsa, Kufra vâhası 1812—1813 'e doğru, Trablus vâlileri tarafından idâre edilen bir gazve yüzünden, tamâmiyle boşaldı. XIX. asrın ortalarında vâhalar henüz yeniden iskân edilmemiş idi. Yalnız hurma mevsiminde Zāviya arapları, meyve devşirmek üzere, Bingâzi taraflarından gelip, bir müddet burada kalırlardı. XIX. asrın ikinci yarısında bir tarîkat kurmuş olan Senūsîler Kufra vâhalarına da gelip, burada evvelâ Tazerbo 'da yerleştiler, daha sonra Kebabo (asıl Kufra) vâhasında Cōf köyü yakınında al-İstāt adı ile bir zâviye kurdular. Tarîkatın bânisi Sîdî Muḥammed al-Senūsî 'nin oğlu ve halefi Sîdî Muḥammed al-Mahdî 1895 'te Caġbūb [b. bk.] 'u terkederek, Kufra 'ya gelip, yerleşmiş idi. Yukarıda ismi geçen miralay Sâdık Bey, Abdülhamid 'in bir nâmesi ve hediyeleri ile, Sîdî al-Mahdî 'yi buraya gelişinden bir müddet sonra ziyâret etti. Kendisi buranın nüfusunu 5.000 kadar tahmin ediyordu. Buna mukabil, 1928—1929 kışını Kufra 'da geçirmiş olan Brezzi bu nüfusu 3.300 olarak kaydetmiştir. Ona göre, nüfusun üçte biri Cōf merkezine, bir o kadarı Cōf vâhasına, 500 'ü Senūsî zâviyesi ve çevresine (El-Tag), 200 kadarı el-Zurg 'a âit bulunuyor, diğer vâhalardan her birinin nüfusu 100—150 'yi geçmiyordu.

Vâhalarda yaşayan nüfusun esâsını, Tūbuların yerini almış bulunan araplaşmış berberîlerden Zāviya kabîlesi mensûpları teşkil eder. Kufra, coğrâfî mevkii dolayısı ile, kayda değer ticârî bir ehemmiyete sâhiptir. Burası Bingâzi 'den merkezî Sudan 'da Vaday 'a giden kervan yolu üzerinde mühim bir konaklama yeridir. Adı geçen yol, XIX. asrın başından itibâren, kervanları Tibesti eşkiyâsının şerrinden kurtarmak üzere, Sultan Sabūn tarafından açtırılmış idi. Senūsîlerin Kufra 'ya yerleşmesinden sonra, bunların kurdukları tarîkatin merkezî Afrika 'ya doğru az zamanda büyük bir itibâr kazanması neticesi olarak, Kufra 'nın ehemmiyeti bir aralık daha da arttı ise de, 1911 'den sonra, Trablus ve Bingâzi sâhillerinin italyanların eline geçmesi ve Senūsîlerin bunlara karşı cephe almaları, Afrika ortalarından Akdeniz kıyılarına doğru Kufra yolu ile yapılan ticâreti durdurmuş, bunun rolü, vâhalar İtalya kuvvetleri tarafından işgâl edilinceye kadar (1931), orta Afrika hacılarının Mısır yolu üzerinde bir konak yeri ve Senūsî tarîkati mensuplarının ziyâretgâhı olmaktan ibâret kalmış idi. İtalya 'nın ikinci cihan harbinde yenilenmesi üzerine kurulan Libya kırallığı tahtına Senūsî hânedanı getirilmiş olup, Kufra vâhaları şimdi bu kırallık topraklarına dâhil olmuş bulunmaktadır.

Bibliyografya: F. Fresnel, *Mémoire sur le Waday* (*Bull. de la Soc. de géogr.*, Paris, 1849, XI, 61); Hamilton, *Wandering in North Africa*, (1852—1853); H. Barth, *Reisen und Erdeckungen...* (1857 tab.), III, s. 447; E. Behm, *Das Land und Volk der Tebu* (*Pet. Mitt., Ergz. H.*, nr. 8, 1862, harita ile); G. Rohlfs, *Kufra* (Leipzig, 1881); Ṣâdiḳ al-Mu'ayyad, *Bir osmanlı zâbitinin Sahrâ-yı Kebîr'de seyâhati* (İstanbul, 1315=1899); al-Hachaïchi (le Cheikh Mohammed ben Otsmane), *Voyage au pays des Senoussia* (trc. V. Serres ve Lastram), Paris, 1903; Silva White, *From Sphinx to Oracle* (London, 1899), s. 124—129; L. Lapierre, *Rapport...* (*Afr. Fr. RC*, 1920, s. 69—91); Rosita Forbes, *Across the Lybian desert to Kufara* (*Geogr. Journal*, 1921, s. 81—101); âyn. mll., *The Secret of Sahara: Kufara* (London, 1921), 8°; A. M. Hassanain Bey, *The lost Oases* (London, 1925); B. de Laborie, *Du Cameroun au Caire par le Désert de Lybie* (Paris, 1924); G. Brezzi, *Cento giorni di prigionia nell'oasi di Cufra* (Milano, 1930). (BESİM DARKOT.)

KÛH. KŌH (F.) dağ; umûmiyetle mürekkep coğrafya isimlerinde tesâdüf edilir. Orta irancanın eski devirlerindek şekli *kōf*, eski iranca *kaufā-*, avest. *ḳaofa-*, son yeni farsça telâffuzu *Kuh*. Bir çok mürekkep şekilleri için bk. Vullers, *Lex. Pers.-Lat.*, II, 922 v.dd.; Steingass, *Pers. Engl. Dict.*, s. 1064.

Bibliyografya: Horn, *Neupers. Schriftsprache* (*Grundriss d. iran. Philologie*, I), 30, 95.

KŪHÂT. [Bk. KÛHÂT.]

KÛHÂT. KŪHĀT, Pakistan (evvelce ingiliz Hindistanı) 'ın şimâl-i garbî hudut eyâletinin merkezî kısmında bir idârî bölge olup, Peşâvar ile Bannū arasında uzanır ve şarkta İndus nehri ile tahdit edilir. Burası tepelik (vasatî yükseklik 600 m.) bir memleket olup, yağmurları az ve kararsızdır. İdâre merkezi Kūhāt kasabasıdır. Memleket, Kūhāt, Terî ve Hangū isimleri ile, üç *taḥṣîl* 'e ayrılır. Kūhāt, Paṭhān ırkının Bangāş ve Ḫaṭak şûbeleri ile meskûn olup, Bangāşlar Mīrānzay vâdisinde, memleketin garp taraflarında, Ḫaṭakler ise, İndus nehrine doğru alçalan şark taraflarında otururlar. 1921 'de bu memleketin nüfusu 214.000 kadar idi. Memlekette konuşulan dil peştu olup, biricik şehri de Kūhāt 'tır. Burada Thal ve Fort Lockhart ileri askerî mevzîleri bulunur. Memleketten geçen Ḫuşḥālgarh—Kūhāt—Thal demir yolu sâyesinde, Tirāh ve Kābil ile ehemmiyetli bir ticâret faâliyeti uyanmıştır. Kūhāt 'ın ihrâc edilen yegâne mahsûlü Bahādur Ḫel 'de bulunan büyük kaya tuzu kütlesinden istihsâl edilen tuzdur.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India. Provincial Series. North-West Frontier Province* (Kalküte, 1908), s. 167 v. dd. (R. B. WHITEHEAD.)

KÛH-İ BABA. KŌH-İ BĀBĀ, KŌH-İ BUBUK, KŌH-İ MĀLİK SİYĀH, KŌH-İ SAFÎD, KŌH-İ SİYAH, KŌH-İ TĀFTĀN, Efganistan 'ın başlıca dağ sistemi olan Hinduküş dağlarının, Kābil garbından itibâren, garba doğru temâdîsini Kōh-i Bābā dağları ile Herat istikametinden daha ötelere doğru Harî-Rūd vâdisi tarafından ikiye bölünen ve onun tarafından sulanan ikiz dağ silsilesi teşkil eder. Bu silsilenin cenûp kısmına Kōh-i Safîd denilir; şimâl kısmı ise, şarktan garba doğru haritalar üzerinde Parapamisus, Kōh-i Bubuk ve Kōh-i Siyāh isimlerini alır. Kābil suyunun geçtiği Celālābād vâdisi cenûbunda yükselen dağların adı da Safîd Kōh 'tur.

Belûcistan 'ın garp kenarının İran tarafında uzanan birbirine muvâzi dağlara da Kōh-i Tāftān denilir ki, bunların şimâl-i garbîye doğru devamını, Sîstân havzası garbındaki, Kōh-i Mālik Siyāh teşkil eder.

Kōh-i Būbā 'nın Harî-Rūd, Hilmand ve Kâbil gibi, başıca Efganistan nehirlerinin bâzılarına hâkim olan yüksek kütlesinin irtifâı, Şāh Fulādî tepesinde, 5.140 m. varır. Komşuları gibi, haşin, çıplak ve hemen-hemen geçilmez bir silsile olan bu dağları Sir Thomas Holdich, *The Gates of India* 'da, üzerinde zirveleri 4.000—4.400 m. irtifâına varan dar silsilelerin yükseldiği dalgalı bir yayla gibi tasvir eder.

Uzun ve sert geçen kış mevsiminde bu dağlar geçit vermez. Dağların moğul aslından olan seyrek nüfusu, çetin bir hayat sürer. Harî-Rûd, şimâlden ve cenûptan gâyet dik yamaçlar ile inen dağlar arasında sıkışmış dar ve derin bir vâdiyi tâkip ederek, garp istikametinde Herat 'a doğru akar. Bu vâdiler garba doğru tedrîcen alçalarak, İran ovası üzerinde sona erer.

Efganistan 'ın orta kısmındaki dağlara, şimdiye kadar avrupalılar hemen-hemen ayak basmamışlardır.

Bibliyografya: Bk. mad. EFGANİSTAN; krş. Trinkler, *Quer durch Afghanistan* (Berlin, 1925), s. 55—99 (Kōh-i Bābā 'nın fotografı ile berâber, bk. resim 13—27).

(R. B. WHITEHEAD.)

KÛH-İ NÛR. KŌH-İ NŪR, şimdi 106 $^{1}/_{16}$ kıratlık (evvelce çok daha fazla) meşhûr bir elmas. Menşeinin tarihi mechûl olup, mütehassıslar bunun Babur 'un hâtıratında zikredilen elmas olup-olmadığını, kat'î olarak, tâyin edememektedirler. Bununla berâber, 1656 'da Mîr Cumla [b. bk.] tarafından hind-türk imparatoru Şâh Cihân 'a takdim edilmiş ve Tavernier tarafından, 1665 'te Avrangzîb 'in hazînesinde görülmüştür. 1739 'da bu elması Nâdir Şâh İran 'a götürdü ve ona bugünkü ismini verdi. Bunun torunu olan Şâhruḫ 1813 'te, Lâhûr 'da menfâda iken, elması Mahârâcâ Rancît Singh 'e teslim etmek zorunda kaldı. Rivâyete göre, Rancît Singh 1839 'da, ölüm döşeğinde iken, bunun Orissa 'da Cagannâṯ mâbedine gönderilmesini vasiyet etmiş ise de, elmas, Pencâb 'ın şarkî Hindistan şirketi tarafından ilhâkına kadar, Lâhur 'da kaldı ve kumpanya tarafından, kıraliçe Viktoria 'ya takdim olundu.

Bibliyografya: E. W. Streeter, *The Great Diamonds of the World* (London, 1882), fasıl XI; J. B. Tavernier, *Travels in India* (trc. Ball), London, 1889, zeyil I; N. S. Maskelyne, *The Koh-i Nur* (*Nature*, London, 1891, XLIV, 555 v. dd.).

(T. W. ARNOLD.)

ḴŪHİSTĀN. [Bk. KUHİSTAN.]

KUHİSTAN. ḴUHİSTĀN veya ḴUHİSTĀN, farsçada dağlık memleket mânasına gelen Kūhistān (< *kūh* „dağ", *-istān* eki ile) mürekkep kelimesinin arapça şekli olup, bu dildeki al-Cibāl 'in karşılığıdır. İran yaylasında dağlar çok olduğundan, burada Yāḳūṭ (IV, 204) 'un da işâret etmiş olduğu gibi, Ḳūhistān ismi verilmiş az-çok geniş bir çok yerler bulunmaktadır. Bu yer adlarının bir çokları sonradan ortadan kalkmıştır. Msl. Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld, s. 228) Med ülkesi için Ḳūhistān tâbirinin de kullanıldığını söyler ise de, başka coğrafyacılar buraya hep al-Cibāl derler. Hattâ Firdavsî 'nin *Şāh-nāma* (nşr. Vullers, s. 531) 'sinde, Mâverâünnehr 'in eski adı olarak, Ḳūhistan mevcut ise de, bu husûsta Firdavsî 'nin yanılmış olması muhtemeldir (ayrıca bk. Vullers, *Lexicon*, mad. KŪH).

Ḳūhistān ismini taşıyan veya taşımış olan başlıca coğrâfî mevkîler aşağıda gösterilmiştir:

1. Horasan Kuhistan 'ı (Ḳūhistān-i Ḫurāsān) Nîşāpūr 'un cenûbunda bulunan ve cenûb-i şarkîde Sîstān 'a kadar uzanan kısmen ekilmiş olan bir memlekettir. İran 'ın merkez yaylasındaki büyük tuzlu çölün kuşattığı bu bölge, oldukça dağınık vâhalardan müteşekkil olup, coğrâfî birliği çölü kuşatan medeniyet merkezlerinden tecrit edilmiş olması ile tebârüz eder. Bu medeniyet merkezleri şimâlde — Nîşāpūr, şimâl-i şarkîde — Herat, cenûb-i şarkîde — Sîstān, cenûb-i garbîde — Yazd ile berâber Kirmān, garpta — Med ülkesidir. Her ne kadar Ḳūhistān bu merkezlere öteden beri kervan yolları ile bağlı ve bu suretle bir geçit memleket vaziyetinde bulunmakta ise de, ücrâ bir durumda olması ve topraklarının nisbeten az verimli bulunması yüzünden, az bilinen ve ihmâle uğrayan bir memleket olarak kalmıştır. Nüfusu ekseriyetle bir takım müstakil beylerin hukmü altında yaşayan bu memleketin Horasan 'a tâbî sayılması Nîşāpūr ve Herat merkezlerinin nisbeten yakın olmasından ileri gelmiştir. Ḳūhistān, coğrâfî bakımdan, başlı-başına bir tâbir değildir. Nitekim İran 'ın muhtelif bölgelerini tasvir eden zamanımız seyyahlarından Curzon bunun adını bile anmaz.

1.000 m. den daha yüksek irtifâda geçitleri bulunan dağlar arasında bir takım ekilmiş sâhalar vardır ki, bunlar arasında şimâlden itibâren Turşîz, Turbat-i Ḥaydarî (b. bk.; şimdi Turbat-i Şeyḫ İsḥāḳ) ve şarka doğru Cām, bundan sonra Cunābād (evvelce Yunābid), daha şarkta Ḫvāf (kadîm Zavzan şehri ile) arâzisi, ondan sonra Tūn (garba doğru uzanan Ṭabas arâzisi ile), daha cenûpta Ḳāyin ve Bircand arâzisi sayılabilir. Bu bölgede ehemmiyetli akar-sular bulunmayıp, sulama işleri kanal ve *kahrîz* 'ler vâsıtası ile yapılır. Ḳūhistān 'ın muhtelif mahallerinin islâmiyetten evvelki zamanlara kadar uzanan tarihi bulunması mümkün ise de, şimdiye kadar bu devre âit bilgi edinilememiştir (krş. Herzfeld, *Des Islam*, IX, Horasan makalesinin ikinci haritası). Bu vaziyet, Herzfeld 'in 1925 'te yaptığı seyâhat ile de teeyyüd etmiş bulunmaktadır. Ḥorenli Moses de coğrafyasında bu bölgeleri zikretmiyor.

Ḳūhistān arapların ilk fütûhatı sırasında Eftalitlerin elinde bulunuyordu. Tarihî ana 'neye göre, ilk defa olarak, halife 'Omar zamanında, 'Abd Allāh b. Budayl al-Ḫuzā'î tarafından fethedildi. Bu kumandan Kirman 'dan gelerek, Ṭabasayn arâzisini (bu tesniye, Balāẕurî 'ye göre, Ṭabas ve Kurîn 'e delâlet eder; araplar bu isim ile Ṭabas arâzisini kasdederler ki, buraya daha sonra „Horasan 'ın iki kapısı" denilmiştir; Ṭabarî, I, 2704) zaptetti. Halkın gönderdiği elçiler 'Omar ile sulh akdetmişlerdi (Balāẕurî, s. 403). Daha sonra 31 (653) 'de, İbn 'Âmir Horasan 'ın fethine teşebbüs ettiği sırada, al-Aḥnaf kumandasındaki öncü kuvvetleri Ḳūhistān 'ı geçerek, Eftalitleri yendiler (Ṭabarî, I, 2885; daha sonra başka rivâyetler zikreden Balāẕurî, s. 403). Müteâkip senelerde Ḳūhistan, Ḳāren isimli bir reisin idâre ettiği büyük bir isyâna sahne oldu (burada aynı ismi taşıyan bir köy vardır). Bu isyân, İbn Ḫāzim tarafından bastırıldı (Ṭabarî, 2905; Marquart, *Ērānşahr*, s. 135). Nihâyet memleketin 51 (671) 'de yeniden fethedilmesi lâzım geldi: burada „türklere", daha doğrusu eftalit türklerine karşı gönderilen kuvvetlerin başında al-Rabî' b. Ziyâd bulunuyordu (Ṭabarî, II, 156). Bu devirden itibâren Ḳūhistān, idâre bakımından, Horasan eyâleti dâhilinde, merkezi Nîşāpūr olan Abarşahr vilâyeti içinde yer aldı (bk. bilhassa Ya'ḳūbî, *Kitāb al-buldān*, *BGA*, VII, 278). Böyle olmakla berâber, bu uzak ülkeler, islâmiyetin ilk asırlarında, yeni dinin yayılması ile yerlerinden kovulan Zerdüşt dini mensupları için başlıca sığınak hizmetini görüyordu. (bu husûsta bk. bilhassa İnostrantsev 'in bibliyografyada zikredilen tetkiki). IX. asırda burası Ṭāhirîlerin (bk. İbn Ḫurdāẕbeh, s. 35) ve daha sonra Ṣaffārîlerin hukmü altında bulunuyordu. IX. ve X. asır arap coğrafyacıları burayı oldukça iyi tanırlar. Merkezi Ḳāyin olan Ḳūhistān, bilhassa Kirman ve Horasan arasında, transit ticâreti bakımından, ehemmiyetli idi ve ayrıca Abū Nuvās 'ın *Ḳūhîya* ismi ile zikrettiği gâyet makbûl ince keten dokumaları var idi (krş. al-Câḥiẓ, *Kitāb al-bayān*, Kahire, 1332, s. 179). Burada namaz seccâdeleri dokunuyordu. 1052 senesinde buradan geçen Nāṣir-i Ḫusrav, Ṭabas, Tūn, Ḳāyin ve Saraḫs gibi şehirleri, büyük ve mâmûr yerler olarak, zikreder. Nihâyet Selçuklular devrine gelince, zerdüştîlerin eski sığınağı olan Ḳūhistān bu sefer de ismâ'îlîlere sığınak oldu ki, bu yüzden bunlara *al-malāḥidat al-ḳūhîya* denilmiştir. Bunlar memlekette mârûf Alamut kalesine benzer kaleler inşâ ettiler ki, harâbelerinin bir çoğu henüz tetkik edilemenmiştir (Herzfeld, *Reisebericht*, s. 273). Ḫvârizmşâhlar, bu *malāḥida* 'yi yola getirmek için, bir çok defalar buraya askerî kuvvetler göndermek zorunda kaldılar (bk. msl. Cuvaynî, *Târîḫ-i Cihānguşāy*, II, 47, 49). Nihâyet moğulların gelmesi ile hem ismâ'îliler imhâ edildi, hem de bütün Ḳūhistān harâbeye döndü. Memleket yeniden ehemmiyetini kaybetti ki, bu devirde Abu 'l-Fidā' gibi coğrafyacılar, bir kaç asır evvelki seleflerinin verdikleri bilgileri tekrardan başka bir şey yapmıyorlar. Böyle olduğuna göre, Marco Polo 'nun Tunocain ismi ile tanıdığı memleketin, G. le Strange (s. 352) tarafından yapıldığı gibi, Tūnu Ḳāyin olarak tefsir edilmesi doğru değildir. Sonraki asırlarda memleket, muhtemel olarak, umûmiyetle karışıklık içinde kaldı (bk. İdrîsî, trc. Jaubert, I, 430). Safevîler bir az hukümlerini geçirdiler ise de, onların devrinden sonra, hâkimiyet bilhassa Ṭabas ve Ḳāyin emîrlerinin elinde bulunuyordu. Bu sırada memleket, XIX. asır ortalarına doğru Kaçarlar burayı hâkimiyetleri altına alıncaya kadar, İran 'dan ziyâde Efganistan 'a yönelmiş vaziyette idi. Mahallî sergerdeler bundan sonra, şahtan tumturaklı unvanlar almak suretiyle, onun vâlileri durumuna geçtiler. 1900 'e doğru, Ḳāyin emîrleri artık bu şehirde değil, Bircand 'de oturuyorlardı. Bunlar Ḫuzayma arap kabîlesinden geldiklerini ileri sürmekte idiler. Bu âile mensupları aynı zamanda Sîstān 'ı da idâre etmişlerdir. Ṭabas vâlileri aynı zamanda Cunābād (merkezi Cunayn) bölgesini de hukümleri altında bulunduruyorlardı.

Ḳūhistān 'ın mütemekkin nüfusu çok eski bir kökten gelmedir. Meskenler de çok eski şekiller arzeder. Halkın bugünkü lehcelerinde kayda değer husûsiyetler görülmüyor. İvanov, Ḳūhistān 'da Turşîz, Cunābād, Ḳāyin lehçe gurupu ile Tūn ve Bircand lehçe guruplarını birbirinden ayırt ediyor. Ḳāyin ve Bircand civarında bir çok köyler yalnız Saydîler ile meskûndur. Ayrıca bâzı yerlerde ise, ismâ'îlîlerin nesli vardır ki, bunlar kendilerini Âġā Ḫan 'ın nufûzu altında saymaktadırlar. Nihâyet bâzı küçük Bahā'î zümreleri de bulunur. Buna karşılık sünnî Efgan unsuru epeyce ehemmiyetlidir. Göçebelerin çoğu hâlâ arapça konuşan sünnî araplardır. Türk kabîleleri şimâlde, takriben Turbat-i Ḥaydarî 'ye kadar olan sâhada yaşarlar. Nihâyet, cenûpta, yazın Sîstān 'a çekilen Belûclar bulunmaktadır.

Ḳūhistān şehirleri bugün küçük kasabalar vaziyetindedir. Eski pâyitaht olan Ḳāyin 'in 1900 senesine doğru takriben 4.000 nüfusu var idi (Sykes); bu şehrin civarı Bircand [b. bk.] havâlisinden çok daha verimlidir. Basra körfezi istikametinde olan ticârî münasebetler Meşhed istikametinde yapılan alış-verişlere nis-

betle, daha faâldir. Memleketten bilhassa ipek, afyon, safran ve deri ihrâc edilir. Ḳūhistān'ın Ṭabas, Ṭabas Sunnīḫāna, Turbat-i Ḥaydarī, Turşīz ve Zavzan gibi diğer şehirleri için bunların isimlerini taşıyan makalelere bakılmalıdır.

Bibliyografya: *BGA*'daki bütün arap müellifleri; Nāṣir-i Ḫusrav, *Safarnāma* (nşr. Schefer), s. 95; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), III, 79; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), Paris, 1840, s. 444; Barbier de Meynard, *Dictionnaire de la Perse* (Paris, 1861), s. 466; G. le Strange, *The Land of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 352—363; C. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 260 v. dd.; Goldsmid, *Eastern Persia*, I, 341; Curzon, *Persia* (London, 1892), I, 199—203; Yate, *Khurasan and Sistan* (Edinbourg, 1900); Sykes, *Twenty Thousand Miles in Persia* (London, 1902), s. 28 v. dd., 394 v. dd.; E. Herzfeld, *Reisebericht* (*ZDMG*, 1926, LXXX, 272 v. dd.); J. v. Hammer, *Geschichte der Assassinen* (Stuttgart, 1818), s. 99 ve tür. yer.; Inostrantsew, *The Emigration of the Parsis to India and the Musulman World in the Middle of the 8th Century* (trc. L. Bogdanow, *Journal of the K. R. Kama Institute*, nr. 1, Bombay, 1922), s. 33, 71; W. Ivanov, *Notes on the Ethnology of Khurasan* (*GJ*, 1926, LXVII, 143—157); Niedermayer, *Unter der Glutsonne Irans* (München, 1925), fasıl VII—IX.

2. Arap coğrafyacılarının Kirman eyâletinde iki şehri Ḳūhistān ismi altında tanımış olmaları muhtemeldir ki, bunlardan biri Ḳūhistān Abī Ġānim ismi ile, Cīruft arâzisi dâhilinde, Cīruft ile Cabal al-Ḳufs arasında (Maḳdisī, s. 52, 461, 467; Yāḳūt, IV, 206; G. le Strange, s. 318); diğeri ise, Sīrcān ile Bām arasında, birinciden 6 fersah mesâfede (İbn Ḫurdāẕbeh, s. 49; Ḳudāma, s. 196; Maḳdisī, s. 473; G. le Strange, s. 311) bulunuyordu.

3. Kābil Ḳūhistānı, Efganistan'da Kâbil şehrinin şimâl-i şarkîsinde bir memleket olup, Pançşīr, Niczan, Tagan v.b. bölümler ihtivâ eder. Memleketin nüfusu farsça ve peştû konuşan ve tâcik denilen bir unsur ile bir Dard lehçesi olan peşâî ve irânî lehçe olan perâçi konuşan Ḳūhistānīlerden terekküp eder (krş. *Imperial Gazetteer of India*, Oxford, 1908, XIV, 241).

4. Hindistan (şimdi Pâkistan)'ın şimâl-i garbîsinde Svât yerli devletinin şimâl kısmına da Ḳūhistān ismi verilir. Burası Svât ırmağının yukarı mecrâsı etrafında bulunan dağlık memleket olup, şarkta — Sind (İndus) nehrine ve garpta — Panckora'ya kadar devam eder. Bâzan Svât ve Panckora Ḳūhistān'ları birbirinden ayrı olarak zikredilir. Vâdilerde yaşayan ve sayısı 20.000 civarında olarak tahmin edilen halk, XV. asırdan beri tecâvüz eden efganlıların te'siri altında kalmış ve bunların hâkimiyeti altında gâyet müttekî sünnî müslüman olmuştur. Dinî reislerin (*āḫund*) bu memlekette hâlâ büyük bir nufûzları vardır. Efgan istilâsının başka bir te'siri de peştû dilinin bütün bölgeye yayılması olmuş ve bu dil eski mahallî lehceleri buradan söküp çıkartmıştır. Umûmiyetle *ḳūhistānī* ismi verilen bu lehceler çok sayıda olup, Dard gurubuna dâhil bulunur ve Morgenstierne'in araştırmalarına göre, Hind kökünden iştikak etmektedir. Başlıca lehceler Gārvī (Svât Kūh), Ṭōrvālī (Svât ve Pançkora Kūh) ve Mayyā (İndus Kūh)'dır.

Bibliyografya: Biddulph, *Tribes of the Hindookoosh* (Kalküte, 1880); *The Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1908), XXIII, 183 v. dd. Diller hakkında bk. Grierson, *Linguistic Survey of India*, VIII/II, 507; G. Morgenstierne, *Report on a Linguistic Mission to Afghanistan*, Oslo, 1929 (*Institutet for sammenlignende Kulturforskning*, seri C, 1—2).

5. Nihâyet **Ḳūhistān** bir de **Karaşi arâzisinin** şark kısmında az münbit bir sâhanın adıdır. Yakın vakte kadar göçebe olan nüfusu Sind ve Belûclardan mürekkeptir (*The Imperial Gazetteer of India*, Oxford, 1908 XV, 353). (J. H. KRAMERS.)

KUHL. [Bk. KŪHŪL.]

ḲUHRŪD. [Bk. KUHRŪD.]

KUHRŪD. KŪHRŪD („dağ ırmağı" arapçalaşmış şekli ḲUHRŪD), İsfahan'dan 110 km. mesâfede ve Kāşān yolu üzerinde, ağaçlıklar ve bahçeler içinde bir **köy** olup, burada dağın iki mâilesini birleştiren bir boğaz bulunur. Oliver Saint-John, 1871'te buna dayanarak, Irak-ı Acemî'yi Fars'tan ayıran ve Belûcistan'a kadar uzanan büyük dağ sırasına umûmî ad olarak Kūhrūd ismini vermek istemiştir. Başlıca zirveler: Yezd cenûbunda — Şīr-Kūh (4.000 m.'ye yakın), Kirman cenûbunda — Hazār-Kūh (4.419 m.).

Bibliyografya: de Gobineau, *Trois ans en Asie*, s. 235; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), *GMS*, XXIII, 67, 184; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 209. (CL. HUART.)

KUKA. Sudan'da bir **şehir** olup, Bornu ülkesinin **payitahtıdır.** İsmi bâzı haritalarda Kukava yazılan bu şehir 12°55′ şimâl arzında ve 13° 25′ şark tûlündedir. Şehir, 1814'te Şayḫ Muḥammed al-Kanemī tarafından Çad gölünün garp kıyılarından 14 km. mesâfede, üzerinde *baobab* (*Adansonia digitata*) ağaçları serpilmiş kumluk bir ovada kurulmuş, bu ağaçlara kanūrī lehcesinde *kuka* denildiğinden, şehre yerliler tarafından Kaukava veya Kikoa „kukalı şehir" ismi verilmiştir. Denham ve Clapperton (1822—1823) tarafından ziyâret edilen bu şehir, 1846'da Vadaylılar tarafından yakılıp-yıkılmış ise de, çabucak imâr edilmiş, Barth ve Vogel tarafından ziyâret edildiği sırada, eski ümrânına kavuşmuş bulunuyordu. Rohlfs (1868), Nachtigal (1871) ve Monteil (1892) burada oldukça uzun bir müddet kalmışlardır. Bu sıralarda Kuka Sudan'ın en mâmûr şehirlerinden biri idi. Şehir 1894'te Rabah tarafından tahrip edilerek, Bornu'nun pâyitahtı Dikoa'ya nakledilmiştir.

Kuka, bu sırada bir kısmı garpta ve diğeri şarkta olmak üzere, ikiz bir şehir durumunda idi. Arap tüccarlarının oturduğu garp şehri nüfusun hemen üçte ikisini ihtivâ ediyordu. Bundan çarşı ile ayrılmış olan şarktaki şehir sultanın ve başlıca me'mûrların ikâmet yeri idi. Yukarıda adı geçen seyyahlar, şehrin nüfusunu 50—60.000 kadar tahmin ediyorlardı ve buna yakın sayıda bir nüfus da şehir civarında oturuyordu. O sıralarda Kuka pek ehemmiyetli bir ticâret merkezi vaziyetinde olup, Sudan emtiası (kumaş, deri, tuz, natron, deve kuşu tüyü, kola cevizi) ile Trablusgarp'tan getirtilen Avrupa malları burada mübâdele edilir, büyük ölçüde deve, at ve esir ticâreti yapılırdı. Sudan'ın başka ticâret mevkîlerinden farklı olmak üzere, burada altın sikke haylı bol idi ve başlıca geçer akçe Maria Theresa taleri idi. Başlıca tüccarlar, Trablusgarp ve Murzuḳ müesseselerine mensûp araplar idi. Bundan başka Kuka, her ne kadar burada tedrisat çok basit unsurlarına ircâ edilmekte isede, münevver bir şehir olarak da mârûf idi. Rohlfs'a göre, talebe sayısı 2—3.000'i buluyordu.

Rabah'ın kurduğu devlet yıkıldıktan ve Bornu ingilizler tarafından işgâl edildikten sonra, Kuka yeniden kuruldu ise de, eski ehemmiyetini bir türlü tekrar bulamadı. [1946'da nüfusu 20.000 olan Kuka, şimdi Britanya imparatorluğunun Nigeria kolonisi dâhilinde, himâye altında devletleri ihtivâ eden şimâl eyâleti hudûdları içinde yer almaktadır].

Bibliyografya: Denham ve Clapperton, *Narative of Travels ...* (London, 1828); H. Barth, *Reisen und Entdeckungen*, II, fasıl VIII; Rohlfs, *Quer durch Africa* (Leipzig, 1874), II, fasıl XVII; Nachtigal, *Sahara und Sudan*, I, fasıl III; Monteil, *De Saint Louis à Tripoli par le Tchad* (Paris, 1894), fasıl XII; J. Marquart, *Benin* (Leiden, 1911), tür. yer.; A. Schultze, *Das Sultanat Bornū*, Essen, 1910. (G. YVER.)

KULA, garbî Anadolu'da, Manisa vilâyetinde, kazâ merkezi bir **kasaba** (nüfusu: 8.600) olup, en yakın demir yolu istasyonu olan Alaşehir'e 31 km. bir yol ile birleşir. Kula deniz seviyesinden takriben 650 m. irtifâda bulunan küçük bir ovanın cenup tarafına yerleşmiştir; ovanın şimâlinde ise, zeminden 200 m. kadar daha yüksek, dik yamaçlı bir tepe (Kula-Devlit dağı) yer alır. Kula'nın şimâlindeki tepe ile onun garbında dizilen daha başka tepeler (Kara-Devlit, Kaplan-Alan v.b.) arz tarihinin pek yakın bir safhasında, belki bölgede insanların yaşadığı devrin feerinde vukûa gelen indifâların yer-yüzüne yığdığı lavlardan teşekkül etmiş volkanlar olup, her ne kadar bunlar tarih devirlerinde, muhtemel olarak, yeniden faâliyete geçmemiş iseler de, bâzılarının kraterleri tâze şekillerini muhâfaza etmekte ve bunlardan çıkarak, arâzinin meylini tâkip edip, zemin üzerine yayılmış bulunan lâv akıntıları, bâzı yerlerde, daha dün donmuş gibi görünmektedir. Sözü geçen lav akıntılarının sathında, yer-yer lekeler hâlinde, yosunlardan başka bir şey bulunmamakta, ancak bu sathı dalgalandıran intizamsız çukurluklar ve oluklar içinde biriken topraklar üzerinde ot şeklinde nebat topluluğuna rastlanmaktadır. Bu ağaçsız zemini teşkil eden bazalt tipindeki lavların bâzan mürekkep siyahına çalan koyu renkleri bütün bu bölgeye yangından yeni çıkmış bir sâha manzarasını vermektedir ki, kadîm çağda bu renk ve manzara insanların dikkatini çekmiş ve memleket „yanık bölge" mânasında, Καταϰεϰαυμένη tâbiri ile adlandırılmıştır (Strabo, XIII, 4). Bugün de bir çok yer isimlerinin muhitteki koyu rengi ve yanık toprak manzarasını aksettirdiğine şâhid oluyoruz (Kara-Tepe, Kara-Taş, Yanık-Taş v.b.). Texier gibi garplı müellifler Devlit (Divlit) adının, içine mürekkep konulan âletten (divit) geldiğini ileri sürmüşlerdir ki, bu iddianın doğruluğu kat'î olarak tasdik edilemez ise de, zirvelerinde krater çukuru bulunabilen bu koyu renkli tepelere böyle bir ismin uygun düştüğü âşikârdır. Geniş bir sâhaya yayılmış lavlar bölgesindeki köylerin ve bu arada Kula kasabasının ev yapılarında bu kara lavların kullanılması muhitin koyu rengini insan te'sislerine kadar yaymış bulunmaktadır.

Bu zemini volkanik bölge, eski çağlarda, Ege denizi kıyılarını Anadolu içlerine bağlayan

yollar üzerinde yer almakta ve bu itibâr ile hayat tarzı birbirinden farklı iki tabi'î muhit arasında geçit sâhası teşkil etmekte idi. Burada mevcut muhtelif iskân yerlerinden birisi Peutinger Tab. üzerinde Clanudda ismi ile zikredilmekte ve Philadelpheia (Alaşehir) — Kotiaion (Kütahya) arasında gösterilmekte ise de, bunun şimdiki Kula'dan hayli uzakta, daha şarkta Kışla-Köy (İnay istasyonu şimâlinde) civarında, Hacet-Kalesi denilen harâbeler yerinde bulunmuş olması muhtemel görülmektedir (krş. Pauly-Wissowa, *Realenzycl.*, XI, 35, 47). Bu bölge içinde şimdi başlıca iskân merkezi olan Kula'nın uzak mâzisi ve isminin menşe'i hakkında kat'î bir şey söylenemez. Bu günkü Kula'da hiç bir kadîm bina izi mevcut olmayıp, burada yalnız işlenmiş mermer parçalarına ve bâzı kitâbelere tesâdüf edilmiştir. Geçen asır içinde bâzı müellifler, Kula'nın Lydia'da bir kaç yerde adı geçen bir „Koloë" şehrini istihlâf ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bu mütâleada bulunan v. Diest'e karşı Ramsay Kula'nın eski bir şehir olmadığını belirtmekte, işlenmiş mermer ve kitâbelerin civardaki harâbelerden yakın bir zamanda taşınıp, getirilmiş bulunduğunu kabûl etmektedir. Bu bölgelerdeki daha eski iskân merkezlerinden biri, Kula garbında, şimdiki Sandal köyü yakınında bulunuyordu (Ramsay'da Opsikion-Satala). Daha garpta Kula'ya 15 km. mesâfede, şimdi Menye ismini taşıyan büyük köy ise, Hamilton'un tesbit ettiği gibi, kadim Maionia'ya tekabül ediyordu. Civarında mermer ocakları işletilmiş olan ve Kula'nın 7 km. şimâl-i garbîsinde — Gölde köyü, şimâl-i şarkîsinde de Gediz vâdisi ötesinde — Tabala, daha şimâlde ise — Saittai şehirleri var idi. Bu eski iskân mevkîlerinin vakit-vakit ehemmiyet kazandığı ve zamanımızda ise, hepsinin yerine Kula'nın geçtiği söylenebilir. Kula, orta çağda kurulmuş, hiç değilse bu çağda ehemmiyet kazanmış olmalıdır. Fakat bizanslı müellifler burayı türklerin eline geçtikten sonra almış olduğu Kula ismi ile zikretmişlerdir (Pachymeres, II, 426). Kula ismi, Ducange tarafından yapılan izaha göre, yunan akropollarına verilmiş olan ad ile yahut doğrudan-doğruya türkçe „müstahkem şehir" mânasını da taşıyan „kale" kelimesi ile olan alâkası üzerinde de durulmuştur (krş. Ramsay, *ayn. esr.*, s. 211). Kula isminin, yukarıda sözü geçen Gölde köyünün eski adı ile münâsebeti üzerinde ayrıca durulmağa değer: Kütahya'da Germiyanlı Yâkub Bey'in „taş vakfiyesinde" (814 = 1411), Kula'nın adı كولى şeklinde geçmektedir. XI. asrın ikinci yarısında, Selçuklular Anadolu'ya girince, türkmen kabîlelerinin buralara yayılmakta gecikmediklerine hükmedilebilir. Müteâkip asırda garbî Anadolu topraklarını Selçuklulardan geri almağa teşebbüs eden bizanslılar, bunda kısmen muvaffak oldukları için, Kula civarı bu bölgedeki büyük müstahkem şehir olan Philedelpheia (bk. mad. ALAŞEHİR)'ya tâbî kalmış ise de, türkler, çok geçmeden, tekrar Kula civarına el uzatmışlardır. Selçukluların sukutundan sonra, onların yerini alan Germiyan-oğulları, XIV. asır başında bu havâlide nufûzlarını kuvvetlendirmek ile kalmayıp, Alaşehir'i bile tehdide muvaffak oldular. Bunun üzerine, imparator Andronikos II. Paleologos'un dâvet ettiği „katalan" kuvvetleri, Kula'yı geri aldılar (1305). Burası Germiyanlı Mehmed b. Yâkub Bey tarafından yeniden fethedildi (taş vakfiye). Fakat Germiyanlılar Osmanlı devletinin genişlemesi sırasında pâyitahtlarını XIV. asır sonlarına doğru (780 = 1378 veya 783 = 1381) bu komşularına terkedince, kendileri Kula veya Karahisar'a çekilmek zorunda kalmışlardır ki, bu havalinin de, tam olarak, osmanlı mülküne katılması gecikmemiş ve Timur istilâsının açtığı karışık devir atlatıldıktan sonra, Kula Osmanlı mülkü kalmış, merkezi Kütahya olan Anadolu eyâletinin merkez sancağına bir kaza olarak bağlanmıştır. Kâtib Çelebî, Kula'yı „kara taşlık içinde bir kasaba" diye vasıflandırarak, onun bir harap kalesi bulunduğunu kayd ile, etrafında üzüm ve armut gibi meyvalar yetişen bahçelerini medheder. 1082 (1671) senesinde şehri ziyâret eden Evliyâ Çelebî, Kula'da 8 mahalle hâlinde, 2.100 toprak örtülü mâmûr ev, 24 mihrap, 3 hamam, 6 han ve 200 dükkân bulunduğunu ve burada kıymetli halı ve kilimler dokunduğunu söyler. Bu sırada kasabanın nüfusu içinde rumların varlığını gösteren bir emâreye rastlanmaz. Bunların, bölgede halıcılığın inkişâfı ve ticârî faâliyetlerin artması ile, sonradan gelmiş olmaları muhtemeldir. XIX. asrın ilk yarısı içinde Kula'yı ziyâret eden Ch. Texier, sokakların temizliğini, insanların çalışkan, san'atkâr ve oldukça varlıklı göründüklerini kaydederek, kasabanın nüfususu 4—5.000 kadar tahmin eder; yün, pamuk, afyon ve hububât üzerinde toplanan ticâretin rumlar elinde bulunduğunu, türklerin kervancılık ve rumlar ile berâber halı dokumacılığı yaptıklarını, Yörük kadınlarının çadırlarında seccâde dokuduklarını söyler. Bu seyyah ve daha başkaları, başlıca inşâ mâlzemesini kara taşların teşkil etmesine rağmen, yeşillik içinde beyaz yapıları ve minâreleri yükselen câmileri ile, kasabanın sevimli manzarasına işâret ederler. XIX. asrın sonlarına doğru, Aydın (İzmir) vilâyetinin Saruhan (Manisa) sancağına bağlı bir kazâ merkezi olan Kula'nın nüfusu E. Reclus tarafından 9.000 (*Nouvelle Géographie Universelle*, 1884, IX, 645), v. Diest (1886'da) tarafından 5—6.000, Cuinet (1890'a doğru) tarafından ise, 6.000 olarak bildirilmektedir ki, bunun 5.655'i müslüman, 345'i rum idi. 1326 (1907/1908) senesine âit *Aydın vilâyeti sâlnâmesi* ise, hem kasaba nüfusunu (11.384), hem de bu nüfus arasında rumların nisbetini (2.582) artmış göstermektedir. XX. asrın ilk yıllarında Kula'dan geçmiş olan seyyah A. Philippson, rumların yalnız türkçe konuştuklarını, fakat ziyâreti sırasında bir rum mektebi açılmış olduğunu ve böylelikle onların da millî dillerini öğrenmeğe başlamış bulunduklarını kaydeder. Kula 28 hazîran 1920'de yunanlılar tarafından işgâl edilmiş ve 4 eylûl 1922'de istirdâd olunmuştur. 1927'de yapılan ilk nüfus sayımında kasabanın nüfusu 8.683 olarak tesbit edilmiş idi ki, bundan sonraki sayımlarda bu sayı pek az değişerek, 1945'te 9.180, 1950'de — 8.630 olmuştur. Kula nüfusunun son devrede artmamış ve hattâ birinci cihan harbinden evvelki yıllara nisbetle azalmış olması, Ege bölgesindeki ana münâkale yollarına nazaran sapa kalmış olan kasabanın son asır içinde başlıca geçim kaynağını teşkil eden halıcılığın eski ehemmiyetini kaybetmesi ile izah edilebilir. Daha XX. asrın başında (1901) Philippson Kula'nın parlak devrinin geçmiş olduğunu işâret ediyordu. Her ne kadar Kula civarında çeşitli hubûbat, tütün, haşhaş, sebze ve meyva (şimdi en ziyâde ayva, sonra armut, bir miktar da üzüm) yetiştirilir; ayrıca civardan meşe palamudu elde edilir ve koyun, keçi beslenir ise de, çok verimli olmayan tabi'î muhitin te'min edebileceği zirâî imkânlar muhdut olduğundan, Kula'nın geçmişteki inkişâfı hemen münhasıran sanâyie dayanmış ve bu faâliyet ise, halıcılık etrafında toplanmış idi. Bu san'atın menşe'inde göçebeler ve daha sonra bunların yerleştikleri sâhalardaki köy halkı tarafından dokunan kilim imâli var idi ve bölgenin sürülerinden te'min edilen yün, yine mahallinde hazırlanan nebatî boyalar ile renklendiriliyordu. Zamanla boyacılık ve dokumacılık gelişmiş, kilim imâli köylerde mahallî ihtiyacları karşılamakta devam ederken, gittikçe artan bir ihrâc ticâretini beslemek üzere, halıcılık ilerilemiş, bu ilerileme Kula'nın refâhına başlıca sebep olmuş idi. Kula, XIX. asrın sonuna kadar, garbî Anadolu halıcılığında, Uşak ve Gördes'ten sonra, üçüncü geliyordu (Cuinet'ye göre senelik istihsal: 35,400 m²). Fakat daha sonraları, Avrupa'dan gelen gayr-ı uzvî menşe'li boyaların rekabeti yerli boyacılığı geriletmiş, halıcılık da çeşitli rekabetlerden sarsılmış, hele birinci cihan harbi ve yunan istilâsından sonra, eski seviyesini bulamamıştır. Bununla berâber bölgede kökleşmiş ve köylere kadar yayılmış bulunan dokumacılık an'anesi büs-bütün ortadan kalkmamış, daha birinci cihan harbinden evvel kasabada bir boyahâne, bir de iplik imâlâthânesi kurulmuş, ikinci cihan harbinden evvel 30 kadar halı tezgâhı işletilmiş idi. İkinci cihan harbi halı ihrâcâtını durdurduğu nisbette kumaş imâlini teşvik ettiği için, mahallî iptidâî maddenin daha ziyâde bu sâhada kullanılmasını te'min etmek üzere, 1934'te kurulmuş olan yünlü dokuma fabrikası zamanla gelişmiştir. Şimdi Kula'nın senelik sınâî istihsâli 3.000 m². halı, bir milyon m.'den fazla kumaş olup, ayrıca el tezgâhlarında 130.000 m. kadar pamuklu dokuma yapılmakta ve bir mıkdar deri hazırlanmaktadır.

Bugünkü Kula, mevkii bakımından, yüksek ve alçak olmak üzere, iki kısma ayrılabilir. Yüksek kısımdan (Taş ve Kızıl-Kaya mahalleleri) çarşıya doğru inilmekte ve alçak semtler cenûba doğru uzanmakta ve bu kısım şimdi daha geniş bir sâha kaplamaktadır. 1949'a doğru kasaba 11 mahalle hâlinde 1906 ev ihtivâ etmekte idi. Dar sokaklarda, sıkışık bir nizâmda sıralanan evlerin yapı mâlzemesi olarak, kereste ve volkanik taştan faydalanılmakta, zemin katları ahır ve samanlık olarak kullanılmakta, Evliyâ Çelebî'nin toprak örtülü dediği evlerden artık hiç-iz kalmamış, eski ahşap evler de sık-sık vukûa gelmiş yangınlar ile ortadan kalkmış bulunmaktadır. Kasaba suyunu 20—25 basamak ile inilen çeşmelerden te'min etmekte, elektrik ihtiyacı dokuma fabrikasından kısmen te'min edilmektedir. Kasabada bugün mevcut az-çok âbidevî mâhiyet taşıyan eserler XIV.—XV. asırlardan kalmış olup, bunlar arasında Sungur Bey kervansarayı (758 tarihli; aynı zâtın yaptırdığı câmi sonra yanmış, yerine bugünkü çarşı câmii inşâ edilmiştir); Kurşunlu câmi (Saruhanlı Seyfeddin Bey tarafından 902'de yaptırılmış olup, bânisinin türbesi bitişik bahçededir; Evliyâ Çelebî'de: Hoca Seyfeddin câmii); Germiyanlı Şah Süleyman b. Mehmed b. Yâkub Bey türbesi (Afyon-Karahisar'da bir türbe de bu zâta atfedilmektedir), Emîr hamamı v.b. sayılabilir. Kula kazasının mesâhası 1.554 km², nüfusu 38.242 (1950'de) olup, bu kaza, Selendi nâhiyesi ile berâber, 62 köy ihtivâ etmektedir.

Bibliyografya: *Cihannümâ*, s. 632 v.d.; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 26; W. J. Hamilton, *Researches*

in Asia Minor (London, 1842), I, 189; II 132 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure* (Paris, 1882), s. 272, 273, 275 v.dd.; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure* (Paris, 1867), IV, 1, 211 v.d.; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 101, 211, 432, 458; W. von Diest, *Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus* (*Pet. Mitt., Ergz. H.*, 94), Gotha 1899, s. 40 v.d.; Pauly-Wissowa, *Realenzycl.*, XI, 1107 v.d.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III, 565–569; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, V, 3766; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (*Pet. Mitt. Ergz. H.*, 180, 1914, IV 15); ayn. mll., *Das Volkangebiet von Kula* (*Pet. Mitt.*, 1913, II, 237 v.d.); H. S. Washington, *The Volkanoes of the Kula Basin in Lydia* (New-York, 1894); İsmail Hakkı Uzunçarşılı. *Kütahya şehri* (İstanbul, 1932), s. 33, 50, 79, 84; *Belediyeler yıllığı* (nşr. İller bankası, Ankara, 1949), II, 665–670.

(BESİM DARKOT.)

ḲULAYʿA. [Bk. KULEYʾA.]

KULAYB. [Bk. KÜLEYB.]

KULBARGA. [Bk. GALBARGA.]

KULCA. ḲULCA, şarkî Türkistan'ın şimâl kısmında, Cungarya Ala-Tavı silsilesinin eteğinde, yukarı İli [b. bk.] vâdisinde, bugünkü Kazakıstan cümhûriyeti hudûdundan 65 km. mesâfede bir **şehirdir.**

İli vâdisinde ilk islâm beyliğinden, ilk defa olarak, VII. (XIII.) asırda bahsedilmektedir. Bunun kurucusu olarak, Cuvaynī (*GMS*, XVI, 57)'de Ozar ve Camāl Ḳarşī (bk. Barthold, *Turkestan*, I, 135 v.d.)'de Buzar geçer; bu sonuncu kaynağa göre, kendisi Toğrul Han unvanını taşımıştır. Beyliğin merkezi olan Almalığ, daha sonraları büyük zengin bir ticâret şehri olarak tasvir edilmiştir. Bu şehrin bulunduğu yer hakındaki mâlûmatı bilhassa çinlilere borçluyuz (bk. Bretschneider, *Med. Reserches*, fihrist); şehir Sayram gölünün ve Talki geçidinin cenûbunda, İli'nin şimâlinde, muhtemelen bugünkü Kulca'nın şimâl-i garbîsinde bulunmakta idi.

Bu bölgelerin diğer beyleri gibi, Almalığ beyi de Cengiz Han ile münâsebete girişmiş idi. Kendisi Kara-Hıtay [b. bk.] devletine nihâyet veren Küçlük tarafından bir avda gâfil avlanarak, öldürülmüş ise de, Küçlük Almalığ'ı ele geçirememiştir. Ozar'ın oğlu ve halefi olan Suḳnaḳ (veya Suğnak)-Tigin Cengiz Han'ın bir torunu (Cüci'nin kızı) ile evlenmiş, bunca (651 = 1253/1254; krş. Cuvaynī, s. 58; Camāl Ḳarşī'de 648 = 1250/1251), yerine oğlu geçmiştir; gerek bunun (Dānişmend-Tigin) ve gerek bu sülâleye mensûp diğer beylerin adı yalnız Camāl Ḳarşī'de zikredilir (bk. Barthold, *Turkestan*, I, 140 v.d.). Almalığ o devirde (VIII. = XIV. asrın başları) hâlâ bu sülâlenin idâresinde bulunuyordu; bu sülâlenin daha ne kadar devam etmiş olduğu bilinmemektedir. VII. (XIII.) asırda Almalığ'da darbedilen gümüş ve bakır sikkeler her hâlde bu sülâleye âit olmalıdır. XVI. asır sonlarında veya XVII. asrın başlarında burası Oyratların eline geçmiş ve bu vaziyet 1755'te çinlilerin hâkimiyeti altına geçinceye kadar, devam etmiştir.

Orta Asya'dan Çin'e giden ticâret yolu üzerinde bulunan Almalığ, büyük bir ticâret şehri olarak, Avrupalı seyyah ve misyonerler tarafından da, sık-sık zikredilmiştir.

Çu, Talas v.b. akar-sular üzerindeki şehirler gibi, Almalığ da VII. (XIV.) asrın devamlı dâhilî kargaşalıkları ve mücâdeleleri yüzünden, tamâmen harâp olmuştur (krş. Babur, nşr. Beveridge, s. 1; Mirza Muḥammed Ḥaydar, *Tārīḫ-i Raşīdī*, trc. E. D. Ross, s. 364). Muḥammed Ḥaydar bu şehrin harâbeleri ile Tuğluḳ Timur Han (ölm. 764 = 1362/1363; krş. DUGLAT)'ın türbesini zikretmektedir; bu harâbeler Rusya ile Çin arasında hudut teşkil eden Ḫorgos ile Mazār köyü arasında bulunmakta olup, bilhassa N. Pantusov (*Kaufmanskiy sbornik*, Moskova, 1910, s. 161 v.dd.) tarafından, etraflı bir şekilde, tasvir edilmiştir. Burada nestûrîlere âit mezar taşları da bulunmuştur.

Bugünkü Kulca veya Ġulca (Radloff, *Aus Sibirien*, II, 336'ya göre, „ren geyiği"; Çu ile İli arasında bulunan bir dağın adı olan Ḳulca-Başı için krş. bir de Masalskiy, *Turkest. kray*, s. 42) şehri, bu bölge çinlilerin hâkimiyeti altına girdikten sonra, Ning-yüan-çöng adı ile, 1762'de, eskiden mevcut bir Lama manastırı civarında kurulmuştur. Radloff (*ayn. esr.*, II, 321) bu tarihten çok önce de burada Kulca şehrinin bulunduğu fikrini ileri sürmüştür. Bu „eski" („tarançı, tatar") Ḳulca'dan başka, 1764'te Çin baş-kumandanının makarrı olarak, „yeni" („çin, büyük, Mançu") Kulca (çin. Hoi-yüan-çöng) kurulmuş ise de, bu şehir 1863–1866 Dunganlar (müslüman çinliler) isyânında harap olmuştur.

Kulca çok önceleri Çin, Bedahşan ve Rusya arasında bir ticâret merkezi hâline gelmiştir. 1762'de şarkî Türkistan Çin idâresinde ayrı bir eyâlet hâlinde teşkilâtlandırılınca, Kulca İli havzasının idâre merkezi olmuş ve 1765 yılında 12.500 Tarançı göçmenin buralara yerleştirilmesi ile şehir de büyümüştür. 1851'de ruslar ile çinliler arasında yapılmış olan Kulca muâhedesi ile, rus tâbiiyetinde bulunan tüccarların burada yerleşmesine müsâade edilmiş ve bir rus konolosluğu açılmıştır. 1862'de çinlilere karşı isyân etmiş olan müslümanların muvaffak olmaları üzerine, burada 1864'te Sultan Aʿlā (veya Abu 'l-Aʿlā; rus kaynaklarında tahrif edilmiş olarak Abil-oğlu şeklinde geçer) Han idâresinde bir Tarançı beyliği kurulmuştur. Bu karışıklıklardan istifâde eden ruslar 1871'de, kendi hudutlarını müdâfaa bahânesi ile, Tarançılara karşı harekete geçip, merkezi Kulca ile birlikte, İli havzasını istilâ ettiler. Sultan senede 5.000 rublelik bir tahsisat ile, Alma-Ata'ya nakledildi. Fakat ruslar, ingilizlerin tazyikı yüzünden, burada kalamamışlar ve 10 sene sonra, 1881 anlaşması ile, geri çekilmişlerdir. Çinliler eyâletin idâre merkezini bu defa Urumçı'ya nakletmiş olduklarından, Kulca bundan sonra fazla inkişâf edememiş, ancak ticâret ve sanâyî merkezi olarak, eski ehemmiyetini muhâfazada devam etmiştir. Buradan Rusya'ya yün, deri, pamuk, ham ipek ve hayvan ihrâc edilir ve karşılığında kumaş, tuhâfiye, mâdenî eşyâ, şeker ve petrol idhâl edilir.

Kulca, her tarafı aş.-yk. 1 mil uzunluğunda ve 30 kadem yüksekliğinde sûrlar ile çevrilmiş dört köşe bir şehir idi. Şehrin ahâlisi, ekseriyeti türklerden ibâret olmak üzere, Dungan (müslüman çinli), çinli ve Kalmuklardan teşekkül ediyor ve 1871'de, rusların işgâli zamanında, burada 8.000'e yakın nüfus bulunuyordu. XX. asrın başlarında nüfusu 30.000 civarında tahmin edilmiştir (bk. N. Bugoyavlenskiy, *Zapadn. zasten. Kitay*, Petersburg, 1906, s. 108). Daha sonraları bu tahmin 20.000'i aşmamaktadır. Şehirde bir kaç Buddhist mâbedi bulunmakla berâber, ekseriyeti müslüman ve türkler teşkil ettiğinden, etrafı bahçeler ile çevrilmiş olan şehrin umûmî manzarası orta Asya'nın diğer şehirlerine benzemektedir.

Şehrin nüfusu son zamanlarda epeyce artmış ve 200.000'i geçmiş bulunmakta olup, bunun aş.-yk. dörtte birini Kazan türkleri teşkil etmektedir. Garbî Türkistan'dan gelerek, buraya yerleşmiş olan muhâcirlerin de sayısı gittikçe çoğalmaktadır. Şehirde 2 câmi ve 7–8 mescid vardır. Biri çok mahalle mektepleri yanında, bir de orta mektebe muâdil ve 7 sınıflı iki mektep bulunmakta ve bu mekteplerde yeni usûl ile tedrisat yapılmaktadır. Önceleri bu iki mektebe yalnız erkek talebeler devâm ederken, bugün kız talebeler de devâma başlamıştır. Vaktiyle Kazan'dan sürgün edilen meşhûr müderris Bubi kardeşlerin burada ikametleri esnâsında Kulca'nın şarkî Türkistan maârifi sâhasındaki mevkii yükselmiş ve burası yeni bir fikir merkezi hâline gelmiştir. Şehirde açılmış olan matbaa, çok geçmeden, Çin hukûmeti tarafından kapatılmıştır. Şehrin muhâcir mahallesini teşkil eden yeni şehir muntazam bir şekilde bina edilmiş olup, caddeleri ve evleri ile, şarktan ziyâde, garp şehirlerini hatırlatmaktadır.

Bibliyografya: Almalığ hakkında bk. bilhassa Bretschneider, *Med. Researches*, I, 69 v.d.; II, 33 v.dd.; hıristiyan kaynaklarının verdiği mâlûmatın hulâsası şu eserde bulunur: I. Hallberg, *L'Extrême Orient...* (Götenberg, 1906), s. 17 v.d. (*Almalech*), hıristiyan mezar kitâbeleri hakkında bk. bilhassa P. Kokovtsov (*Zap.*, XVI, 190 v.dd.); 1860–1862 senelerindeki karışıklık hakkında bk. W. Radloff, *Aus Sibirien*, II, 394 v. dd. Dyakov (*Zap.*, XVIII, 233 v. dd.); bibliyografya mâlûmatı için bk. bir de Kotviç (*ayn. esr.*, s. 236). Rus idâresi için bk. N. Pantusov, *Svedeniya o Kuldzinskom rayone za 1871–1877 godı* (Kazan, 1881); Kostenko, *Turkestanskiy kray* (Petersburg, 1880), I, 427 v. dd.; Çin hâkimiyetinin inkişâfından sonraki mâlûmat için bk. D. Fedorov, *Opıt voyennostatistiçeskago opisaniya Iliyskogo kraya* (Taşkent, 1903); Barthold'un hulâsası için bk. *Zap.*, XV, 131 v. dd.; S. N. Velerzkiy (*Izv. russk. geogr. obşç.*, 1915, LI, 149 v. dd.). *Ḳāmūs al-aʿlām*, V, 3753 v.d. (mad. KULCA). (W. BARTHOLD.)

[Bu madde R. A. tarafından, ikmâl edilmiştir].

KULEYʾA. AL-ḲULAYʿA (zamanımıza âit garp eserlerinde AL-GOLÉA), Cezâyir sahrâsında bir **vâha** ve bir **kale** olup, Ġardaya demir yolu istasyonundan 268 km. mesâfede Vārglā'nın 350 km. cenûb-i garbîsinde ve İn-Ṣālaḥ'ın 3.500 km. şimâlinde, 30° 21′ şimâl arzı ile 3° 10′ şark tûlü üzerinde bulunmaktadır. İkinci cihan harbinden evvel nüfusu 2.500 kadar tahmin olunmakta idi.

„Küçük kale" mânasına gelen ve berberî dilinde Taurirt denilen al-Ḳulayʿa (al-Goléa) iki kısımdan mürekkeptir: bunlardan biri göçebe ahâlinin eşyâlarını sakladığı dik yamaçlı bir tepenin (*garat*) şimâl yamacındaki asıl kale ve diğeri de yerleşik ahâlinin oturduğu aşağı kısımdır. Yerleşik ahâli Gurâra aslından olan Zenāgalardan ve vâhanın bahçelerinde zirâat ile meşgûl azadlı zencî kölelerden mürekkeptir. Oldukça zengin yer-altı su tabakaları 7.000 kadar hurma ağacını sulamakta ve ayrıca 10 km. uzunluğunda ve 3 km. enindeki bir vâdiyi ekime el-verişli hâle getirmektedir. Arteziyen kuyuları ile toprağın yüzüne çıkarılan sular Bel Ayd adı veri[illegible] küçük bir göl

meydana getirmiştir. al-Ḳulay'a civarında Ṣanba Muaẓi kabîleleri, göçebe hayatı sürmektedirler.

al-Ḳulay'a tarihine dâir pek az şey biliniyor. Bu kalenin önce Zenâta berberîleri tarafından işgâl, şarkî ve garbî Erg sâhaları arasında Mzâb'dan Tuât ve Tidikelt'e giden yol üzerindeki vaziyeti dolayısı ile refâha kavuşmuş olduğu sanılıyor. Seyyah al-'Ayâşî'ye göre, XVII. asırda al-Ḳulay'a Vârglâ sultanına âit idi. Bu sultanın orada bir vâlisi bulunuyordu. XIX. asırda bu kale, ilk defa olmak üzere, bir avrupalı (Duveyrier) tarafından, 1859'da ziyâret edilmiş idi. 1873'te General de Gallifet kumandasındaki bir fransız kuvveti tarafından işgâl edilen bu vâhada 1891'den itibâren, devamlı olarak, askerî kıt'a bulundurulduu. al-Ḳulay'a mülhak Fort-Miribel, Fort Mac-Mahon (Hassi Ṣebaba) ile berâber, cenûptaki Sahra vâhalarının işgâline kadar (1900), Fransa'nın bu havâlideki en ileri mevzii idi. Bu havâli şimdi Cezayir ülkesinin „cenûp arâzisi" (Territoire du sud) içinde yer almakta ve al-Ḳulay'a, Cezayir—Sudan otomobil yolu üzerinde bir konak yeri rolünü oynamaktadır.

Bibliyografya: *Voyage d'al-'Aïachi* (*Explor. scient. de l'Algérie*, IX, 36 v.d.); C. P. Charmettant, *al-Goléa* (*Sahara*), *Missions catholiques* (1876), nr. 394; Choisy, *Le Sahara, souvenir d'une mission à Goléah* (Paris, 1881) s. 185—271; Daumas, *Le Sahara algérien* (Paris, 1845), s. 317, Deporter, *L'Extrême sud de l'Algérie* (Cezâyir, 1890), 1; Duveyrier, *Coup d'oeil sur le pays des Beni Mzab et sur celui des Chamba occidentaux* (*Bull. Soc. de Géogr. de Paris*, 1859); ayn. mll., *Itinéraire de Metlili à Hassi Bergawi et d'al-Golia à Metlili* (*Bull. Soc. de Géogr.*, Paris, 1876); Frescaly (Palat), *Journal de route* (Paris, 1886), s. 126—161; E. Foureau, *Rapport sur ma mission au Sahara...* (teşrin I. 1893 'ten mart 1894'e kadar), Paris 1894; Parissot, *La région comprise entre Ouargla et al-Goléa*; *Les Territoires du sud de l'Algérie* (Alger, 1930, 4 cild, coğrâfî kısım E.-F. Gautier tarafından yazılmıştır). (G. YVER.)

KUL-OĞLU. Kapı-kulu ocaklarından birinde, pâdişah kulu olan babaları gibi, askerlik edenlere kul-oğlu derlerdi. Yeniçerilerin evlenmesine müsâade edilmesi, şimdiye kadar bilinen kayıtlara göre, XVI. asır başlarından az sonraya (Yavuz Sultan Selim zamanına) götürülüyor ise de, Bursa'daki mahkeme-i şer'iye sicilindeki bir kayıttan bu müddet XV. asır ortalarına kadar çıkarılmaktadır (bk. M. tarihli sicil, var. 12b).

Yeniçerilerin evlenmelerine müsâade edilince, vefatlarında bunların kul-oğlu denilen çocuklarını da himâye etmek lâzım geldi. Bunun için, babaları ölünce, öksüz kalan küçük yaştaki yetimlerine, büyüyünceye kadar, kapukulu ocaklarına üç ayda bir verilen maaş ile berâber, bunlara da, bedeli hazîneden te'diye olunmak suretiyle, sekbanlar fırınından *âdet-i nânhûrgân* kaydı ile, ikişer buçuk kile un veya maaş olarak 45 akçe verilmesi (XVI. asır) kanûn oldu. Kul-oğlunun babası hangi orta veya bölükte bulunmuş ise, oğlunun unu veya bedeli oradan verilirdi. Mehmed III. zamanındaki yeni bir kanun ile, bunlara yılda bir defa da 6 endâze (bir endâze 65 cm.) donluk, yâni elbiselik çuha ve 15 arşın bez astar ve dikim parası olarak 8 akçe tesviye edilirdi; bunlar için „defter-i nânhûr" adlı bir defter tutulurdu. Yeniçeri ocağı maaş defterlerinde her orta veya bölüğe efrâd adlarının sonunda „nânhûrgân" başlığı altındaki isimler yeniçeri yetimlerini ve her bir ismin altındaki 45 rakamı da bunların her 3 ayda bir aldıkları maaş mecmûunu gösterir. Bu 45 akçenin 30 akçesi 3 aylık un bedeli ve 15 akçesi de yetime verilen paradır (*Kanûn-nâme*, Âtıf Efendi kütüp., nr. 1734); daha sonraları, un yerine, bunun bedelinin verilmesi âdet oldu. Küçük yaşta çocuğu olan yeniçeri hayatta ise, oğlu o ocağın kanûnuna tâbî olur, bir akçe yevmiye ile acemi ocağına yazılırdı. Bu ocaktaki münhallere kul-oğullarının alınmasına lüzûm hâsıl olunca, yeniçeri ağası keyfiyeti divân-ı hümâyûna bildirir ve oradan acemi ocağına, şu kadar akçeye göre, kul-oğlu yazması emrolunduğundan, o da verilen para mıkdarına göre, birer akçe yevmiye ile kul-oğullarından bir kısmını ocağa yazardı (*Mühimme defteri*, 69, s. 46); bunların acemi ocağına kayıtları yapılırken, hüvviyetleri nâzır ve vasîsi olanlar ile bölüğündeki bilenlerden tahkik olunmak kanûn idi. Kul-oğulları Gelibolu'daki acemi ocağına yahut Galatasaray, İbrahim Paşa sarayı, Eski-saray ve yahut Sekban fırınına verilip, buralarda yetiştirilirlerdi; fakat daha sonraları bunların kanûn hilâfına, yeniçerilerin zağarcı, sekban, solak v.b. ocaklar tarafından, „kûçek" adı ile oralarda hizmet etmeleri kabûl olunmuş idi. Ocağa alınan emekdar ve şehit yeniçeri çocuklarına „civelek" denilirdi (Başvekâlet arşivi, Askerî vesikalar, İbnülemin tasnifi, nr. 8227). Bu yeniçeri ortalarında hizmet gören „kûçek ve civeleklerden" her hangi birisinin bir kabahati olursa, onu acemi ocağının meydan kethüdâsı cezalandırırdı. Bu gibi yeniçeri ocağında hizmet gören çocukları, her türlü taarruzdan korumak üzere, yatsı namazından sonra bulundukları oda kethüdâsı onları bir odaya koyup-kilitler ve sabahleyin yine çıkarıp, hizmete götürürdü. Kul-oğlu 23 yaşına girmeyince, „bedergâh" olamaz, yâni yeniçeri ocağına kaydedilemezdi.

Kapı-kulu süvârisi olan yeniçerilerin ve süvâri bölüklerinde bulunan diğer efrâdın oğullarına „veledeş" adı verilmiş idi; daha sonra ocakların teşkilâtı bozulduğu zamanda, bu isim altında süvâri ocaklarına efrâd alınmıştır. „Veledeşlerin" kapu-kulu süvâri bölüklerine kayıtları ayrı bir kanûna tâbî idi.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kapu-kulu ocakları* (Ankara, 1943), I; *Kavânîn-i yeniçeriyân* (husûsî nüsha); *Koçi Bey teşkilât mecmuası* (husûsî nüsha); Ahmed Cevad, *Tarih-i askerî-i osmânî* (İstanbul, 1299). (İ. H. UZUNÇARŞILI.)

KULṢÛM. [Bk. ḲÜLSÛM.]

ḲULZUM. [Bk. KULZÛM.]

KULZÛM. AL-ḲULZUM, Kızıldeniz sâhilinde bir liman ve aynı zamanda Baḥr al-Ḳulzum şekli ile, arapların Kızıldeniz [b. bk.]'e verdikleri isim. Arapçada hemen dâimâ harf-i târîf ile kullanılan Ḳulzum yun. Κλύσμα, yâni Nil nehrinden Kızıldeniz'e uzanan kanalın deniz tarafındaki ağızında bulunan τὸ κλεῖσμα („sedd") 'dan gelir. Fir'avn Nehav'ın başlatıp, iranlı hükümdar Dârâ'nın tamamladığı bu kanal, daha sonra Baltaymus II. Philadelphos ve Traian tarafından tâmir ettirildi. Roma imparatorluğu devrinde bu hukûmdarın ismini taşıdı ve VIII. asırda hâlâ ὁ Τραιανοῦ ποταμός veya ὕδατα τοῦ Τραιανοῦ (Ptol., IV, 5, 24, nşr. Müller, s. 713; Bell, *The Aphrodito Papyri*, nr. 1346, 10 ve 1465) veyahut Augustus Amnis adı veriliyordu. İslâm devrinde, yanlış olarak, Hadrian tarfından yaptırıldığı söylenen kanal üzerinde muhtelif vesileler ile çalışıldı (J. Maspero-G. Wiet, *Matériaux*, I, 84: Ḫalîc al-Ḳâhira). Msl. Mekke'ye tahsis edilen hububatın Fustat'tan Kızıldeniz'e kadar sevkini kolaylaştırmak üzere, 'Omar b. al-Ḫaṭṭâb kanalı 23 (643/644)'te kullanılacak hâle koydu (Yâḳût, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, II, 466, Jean de Nikiu, nşr. Zotenberg, s. 577) ve bu yüzden Ḫalîc Amîr al-Mu'minîn adı verildi (al-Muḳaddasî, nşr. de Goeje, s. 198; Yâḳût, II, 465; İbn Duḳmâḳ. nşr. Vollers, IV, 120). Bu kanal Abû Ṣâliḥ (Evetts, *Churches and Monasteries*, s. 88'de zikredilmiştir)'e göre, al-Ḳulzum civarında denize kavuşuyordu; daha doğru olarak, Mas'ûdî (*Murûc al-ẕahab*, IV, 97)'ye ve başkalarına göre, şehirden bir mil mesâfede, Mısır'dan hacca gidenlerin kanalı büyük bir köprü ile aştıkları Ẕunb al-Timsâḥ civarında sona eriyordu. Halîfe al-Manṣûr, kendisine karşı Medine'de isyân etmiş bulunan amcası Muḥammed b. 'Abd Allâh'ın bir taarruzundan korktuğu için, kanalı 775'te kısmen doldurttu; bu yüzden Abû Ṣâliḥ'in zamanında Vâdî Ṭümîlât medhalinde al-Sadîr civarında sona eriyordu.

Halîfe al-Raşîd, kanalı yeniden seyrüsefere elverişli hâle koymak için, boşuna teşebbüslere girişti (Mas'ûdî, *ayn. esr.*, s. 98 v.d.). Fakat bizanslılardan korkarak, işlerin arkasını bıraktı. Bu zamandan itibâren, sularının en büyük kısmı Birkat al-Cubb'e dökülmekte idi (İdrîsî, s. 164). Nihâyet 1899'da, sağlık icâpları yüzünden, tamâmiyle dolduruldu.

al-Ḳulzum şehrinin başlıca ehemmiyeti bu kanaldan ileri geliyordu; zîra arap coğrafyacılarının tasvirlerine göre, burası susuz ve nebatsız, ıssız bir çöl hâlinde idi. Durum böyle iken, bu şehir, eski çağda ve islâmiyetin ilk devirlerinde, Kızıldeniz üzerindeki nakliyâtın başlangıç noktası olarak, mühim rol oynadı ve araplar nezdinde Kızıldeniz'in en çok kullanılan ismi de bu şehirden iştikak etti. al-Fuṣṭâṭ'ta hububât yüklenen gemiler kanalı geçtikten sonra, burada denize çıkarak, al-Câr veya Cidde'ye giderlerdi. İbn Ḫurdâẕbeh (nşr. de Goeje s. 153), al-Rāẕānîya adı verilen yahudi tüccarlardan bahsederken, bunların frenk memleketlerinden al-Faramâ'ya geldiklerini ve oradan mallarını deve sırtında 35 fersah mesâfede al-Ḳulzum'e taşıyarak, burada gemiye yükletip, Hindistan'a ve Çin'e kadar gittiklerini anlatır. Aynı coğrafyacıya göre, al-Ḳulzum, al-Ṭûr ve Ayla ile berâber, Mısır'a âit bir idârî bölge teşkil etmekte idi (s. 81).

al-Ḳulzum civarına araplar çok eski tarihlerde yerleştiler; bunlar Sisoe (kıptîce *apa* Cicōy) münzevîleri ve Jean Kolobos tarafından zikredilmektedir. Bu sonuncunun tarihinde şehrin Ḳulzûm (!) şeklinde kaydedilmiş bulunan ismi kadîm Klysma'nın adı olarak görülür.

Abbâsîlerin Mısır'daki son vâlileri olan 'Anbasa b. İsḥâḳ zamanında Nûbe Bucâ'ları baş kaldırınca, al-Mutavakkil, bunlara karşı, Muḥammed b. 'Abd Allâh al-Ḳummî kumandasında bir ordu gönderdi. Bu kuvvet Ḳûs'tan hareket ederek, çölden zümrüt mâdenlerine doğru giderken, erzak ve mühimmât yüklü yedi gemi al-Ḳulzum'den 'Ayẕâb civarında Ṣanga'ya müteveccihen yola çıkıyor ve oradan muzaffer ordunun ihtiyaclarını te'min ediyordu.

971 senesi son baharında Karmatîlerin reîsi Ḥasan b. Aḥmed Fâtımîlerden Cavhar'e kar-

şı açtığı sefer sırasında al-Ḳulzum ile al-Faramā' ve Tinnīs şehirlerini zaptetti; fakat Kahire önünde uğradığı bozgun (24 kânun I. 971) üzerine, gecenin basmasından istifâde ederek, al-Ḳulzum'den geçip, Arabistan'a çekildi.

Renaud de Châtillon (Maḳrīzī'de Arnāṭ), 1182/1183 kışı zarfında, deniz yolu ile, mukaddes şehirlere karşı açtığı meşhûr seferin başında, al-Ḳulzum hisarını göz altında bulundurmak ve muhâfızlarının su almalarına mâni olmak üzere, Ayla'den iki gemi gönderdi (Maḳrīzī, *Sulūk*, trc. Blochet, *ROL*, 1900/1901, VIII, 550 v.d.; İbn al-Aṯīr, *Recueil des hist. or. des crois.* I, 658'de: 578 senesinde). Fakat az sonra Ḥācib Ḥusām al-Dīn Lu'lu', al-Ḳulzum'de Ṣalāḥ al-Dīn'in kardeşi al-Malik al-'Ādil için, bir donanma inşâ etti ve bununla 'Ayzāb'a giderek, bu cür'etli teşebbüse sür'atle son verdi (G. Schlumberger, *Reunaud de Châtillon*, 1898, s. 259—279; Moritz, *Arabien*, Hannover, 1923, s. 119 v.d.). Dimaşḳī (nşr. Mehren, s. 213)'nin al-Ḳulzum'ü al-Karak (Kerek)'e tâbî memleketler arasında saymasını, bir asırdan daha evvel cereyân etmiş olan bu hâdiselerin mühim bir hatırlanışı olarak telakkî etmek belki mümkündür (krş. R. Hartmann, *Isl.*, 1911, II, 141).

İdrīsī, Yāḳūt ve Dimaşḳī zamanında al-Ḳulzum terkedilmiş bir şehir hâline gelmiş idi. Kahire sarayında, eski evrak arasında, şehir ve civarının mülkî ve askerî idâresi için gerekli masrafların bir listesini bulmuş olan Maḳrīzī, bunlara dayanarak, al-Ḳulzum'ün evvelce çok mâmûr olduğu neticesini çıkartmış idi. İdrīsī'ye göre, bedevîler burayı işgâl edip, yağmalamışlardı. Bu müellif, al-Ḳulzum civarında su bulunabilen yegâne yer olarak, al-Suvays menbaını zikreder ki, bu menbâın suyu tuzlu ve az mıkdarda idi. al-Muḳaddasī (X. asır), al-Suvays (Süveyş)'i, ilk defa olarak, zikreder ki, Ḳulzum'den ancak bir buçuk km. uzaklıkta olan bu mevkî yavaş-yavaş onun yerine geçmiştir (bu husûsta krş. Maspero-Wiet, *ayn. esr.*, s. 107 v.d.).

Daha sonraki bâzı coğrafyacı ve hey'etçiler (Ulug Bey, Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī) evvelce Ḳulzum'ün iki şehirden mürekkep olduğu fikrini ileri sürmüşlerdi. Daha evvel İdrīsī'de bulunan ve İbn al-Vardī (Gildemeister, *ZDPV*, VIII, 199) tarafından ele alınan bir bilgiye bağlandığını gördüğümüz bu fikir ve buna dayanarak, ayrı yerlerde iki Ḳulzum'ün mevcûdiyetine dâir ileri sürülen faraziye Quatremère tarafından reddedilmiştir. Bununla berâber, aynı şey kadîm Klysma hakkında bir kaç defa ileri sürüldü; zîra Naville, Heropoli (yahut Tall al-Maslūṭa'daki Hero) bölgesinde bir kitâbe bulmuştur ki, buna göre, *„ab Ero in Klysma M[ilia] VIII—“* idi (Naville, *The Store-City of Pithom and the Rouse of the Exodus*, London, 1885); hâlbuki başka yerlerde bu mesâfe 68 Roma mili olarak, sıhhatle tesbit edilmektedir (bk. Müller, Batlamyus, *Geogr.*, I, 2, s. 685 v.d.). Fakat diğer bütün delîller Klysma'nın mevkii hakkında birleşmiş bulunduğuna göre, Dillmann tarafından, haklı olarak, askerî yol mesâfe taşının evvelce olduğu yerden uzak bir noktaya sürüklenmiş olabileceği husûsuna işâret edilmiştir.

al-Ḳulzum ismi, Süveyş'in şimâlinde bulunan Kōm al-Ḳulzum denilen harâbeler tepesinin adında, zamanımıza kadar kalmıştır. Yine Süveyş kanalında Ḳizmil kaynağının ismi de belki Ḳilzim'den bozulmuş olarak aynı menşe'e bağlanabilir (Littmann, *ZDMG*, LXX, 511; 14. sahifeye ilâve, not 2; Pauly-Wissowa, *Realenzyklop.*, XI, 881'de Moritz, mad. KLYSMA).

Bibliyografya: al-Ḫwārizmī, *Kitāb ṣūrat al-arż* (nşr. v. Mžik, *Bibl. arab. Histor. und Geogr.*, Leipzig, 1926, III, 13, nr. 160; al-Battānī, al-*Zīc al-Ṣābī* (nşr. Nallino, II, 52, nr. 252; III, 240, st. 2; al-Farġānī, *Elem. astron.* (nşr. Golius), s. 37; al-Iṣṭaḫrī, *BGA*, I, 6, 28 v.dd., 48; İbn Ḥawḳal, *BGA*, II, 11, 17, 36—40, 94, 104; al-Muḳaddasī, *BGA*, III, 194 v.dd., 213 v.dd., 313; İbn al-Faḳīh, *BGA*, V, 7, 69, 78, 270; İbn Ḫurdāẕbeh, *BGA*, VI, 61, 71, 81, 153 v.dd.; İbn Rusta, *BGA*, VII, 97; al-Ya'ḳūbī, *BGA*, VII, 340; al-Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), IV, 97; ayn. mll., *Kitāb al-tanbīh* (*BGA*, VIII, 20, 55, 143); Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ* (Bulak), I, 303; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 196; Ḳalḳaşandī (Wüstenfeld, *Abh. G W Göttingen*, 1879, XXV, 170); Balāẕurī *Futūḥ*, s. 228, 238; Nāṣir-i Ḫusrav, *Safar-nāma* (trc. Schefer), s. 122 v.d., 179 v.d. ve tür. yer.; İdrīsī (nşr. Jaubert), s. 331 (trc. Gildemeister, *ZDPV*, 1885, VIII, 119); Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 151, 165, 231; Quatremère, *Mémoires géogr. et histor. sur l'Égypte* (Paris, 1811), I, 151—189, 515 v.d.; Amélineau, *La géographie de l'Égypte à l'époque copte* (Paris, 1893), s. 227 v. dd.; Dilmann, *Über Pithom, Hero, Klysma* (*SBB Ak. W*, 1885, II, 889—898); G. Weill, *La presqu'île du Sinaï*, 1908 (*Bibliothèque de l'École d. Haut. Études*, fas. 171), s. 89—92, 113, tür. yer.; G. Wiet, *Les inscriptions arabes de la Qal'ah Gaindi* (*Syria*, 1922, III, 150 v.d.); R. Hartmann, *ZDMG*, LXX, 14, not 2, 15, not 1; Maspéro-Wiet, *Matériaux pour servir à la géogr. de l'Égypte*, I (*MIFAO*, XXXVI), s.

107 v.d., bk. mad. AL-SUVAYS; 'Alī Pāşā Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, XII, 69; C. Küthmann, *Die Ostgrenze Ägyptens* (tez., Berlin, 1911), s. 5 v. dd. (HONIGMANN.)

KUM. ḲUMM, İran'ın Irak-ı Acem bölgesinde bulunan vilâyet merkezi bir **şehir** olup, Tahran'ı Basra körfezine bağlayan demir yolu üzerinde ve Curbāẕakān (Gulpāygān)'dan gelen bir akar-su kenarındadır (nüfusu: 25.000). Abū Mūsā al-Aş'arī tarafından 23 (644)'te zaptedildi. Halife al-Ma'mūn zamanında, Yaḥyā b. 'İmrān tarafından idâre edilen ve vergi vermemek için çıkan bir isyân 'Alī b. Hişām al-Marvazī tarafından bastırıldı; şehrin sûrları yıkıldı ve halktan, cezâ olarak, 7.000.000 dirhemlik bir vergi alındı. al-Mu'tazz zamanında (252—255 = 866—868) âsâyiş tekrar bozuldu. Halife, isyânı bastırmağa Irak-ı Acem vâlisi Mūsā b. Boġa'yı memûr etti; neticede halktan bir çokları öldürüldü ve eşrâfın mühim bir kısmı, rehine olarak, götürüldü. al-İṣṭaḫrī zamanında şehrin bir sûru var idi; su, kuyular ve geniş sarnıçlar vâsıtası ile, te'min ediliyordu. Kum, öteden beri şî'îliğin başlıca merkezlerinden biri olup, bir çok evliyâ ve müridin türbeleri (Aḥmed Rāzī'ye göre, 444 adet), yedinci imâm Mūsā al-Kāẓim'ın kızı ve sekizinci imâm 'Alī Riżā'nın kardeşi Fāṭima'nın merkadi ve Safevî hanedanına mensûp son hukümdarların mezarları buradadır.

al-İṣṭaḫrī (*BGA*, I, 230) zamanında, şehre bir konak mesâfede zerdüştîlerin oturduğu büyük bir köy (*Ḳaryat al-macūs*) bulunuyordu. Gence'de doğmuş olan şâir Niẓāmī'nin âilesi aslen Kum civarında Tafrīş kasabasından idi.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 15, 175 = Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 456; *BGA*, I, 201; II, 252, 264; III, 392, not *a*, 395; Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 312, 314; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat* (nşr. G. le Strange), s. 67 (trc. s. 71); Dimaşḳī (trc. Mehren), s. 249; Kâtib Çelebî, *Cihânnümâ*, s. 305; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 209; [bu şehrin tarihine dâir 378 (988/989) tarihinde Ḥasan b. Muḥammed b. Ḥasan Ḳummī tarafından müstakil bir eser yazılmıştır; bu kitap 805—806 (1402—1403)'da Ḥasan b. 'Alī b. Ḥasan b. 'Abd al-Malik Ḳummī b. Fārsī tarafından tercüme ve Sayyid Calāl al-Dīn Tahrānī tarafından, Tahran'da, 1313 (h. ş.)'te tahşiye ve neşredilmiştir]. (CL. HUART.)

ḲÛMÂ. [Bk. ḲÛMÂ.]

ḲÛMÂ. AL-ḲŪMĀ, AL-ḲŪMA ve AL-ḲAVMA, en eski arap edebiyatında bulunmayıp, sonradan ihdâs edilmiş olan 7 **şiir** şeklinden biridir. Abbâsîler devrinde, Bagdad halkı tarafından icât edilmiş olup, menşe'inde, ramazan ayında, sahurda, yâni gecenin yemek yemek ve su içmek câiz olan son zamanlarında, halkı uyandırmak için, kullanıldı. Şarkıcılar, her akşam toplantısının sonunda, meslekdaşlarına *ḳūmā li-nusaḥḥir ḳūmā* („kalkınız sahur yiyelim, kalkınız“) diyorlardı. Sonraları çiçekler, şarap v.b. hakkında bu şekilde şiirler yazıldı. Bunun mûcidi Abū Nuḳṭa olduğu hakkındaki rivâyet mevsûk değil gibi görünüyor. Bu şeklin halîfe al-Nāṣir'ın hilâfetinden önce mevcut olduğu muhakkak sayılabilir.

Dâimâ konuşma dili ile yazılan bu şiir şeklinde, arûzculara göre, her mısrâ *mustaf'ilun fa'lan* vezninde olmalıdır; fakat al-İbşīhī (*al-Mustaṭraf*, Bulak, 1292, II, 275)'nin verdiği parçalara göre, *al-ḳūmā* iki beyitlik kıt'alardan müteşekkil bir şiir olup, birinci, ikinci ve dördüncü mısrâlar kafiyelidir; vezni *mustaf'ilun fā'ilān* veya *fa'ilān* veya *fa'lān* ve nâdir olarak da *fā'ilātūn*'dur. *Mustaf'ilun* de *mutaf'ilun* = *mafā'ilun* ve nâdiren *musta'ilun* = *mufta'ilun* olabilir.

Bibliyografya: Bk. mad. KĀN VA-KĀN. (MOH. BEN CHENEB.)

KUMAN. [Bk. KIPÇAK.]

KUMAR. ḲİMĀR (A.), **tâlih oyunu.** *Kur'an*, şarap ile birlikte, *maysir* adı altında, tâlih oyunlarını da harâm saymış (II, 216; V, 92) ve büyük günah telakkî etmiştir. Müfessirlerin dediğine bakılırsa, câhiliye devri arapları çok kumar oynamakta ve âilelerini, mallarını, mülklerini kumarda karşılık olarak, ileri sürmekte idiler. Zamaḫşarī, *maysir*'i kumar diye tefsir ediyor ve bu ismi, bilhassa ok ile çekilen kur'a hakkında kullanıyordu. Üzeri yazılı on ok var idi; bir kurban 10 kısma bölünüyordu. Oklar kur'a ile çekiliyor ve her birine bir parça düşüyordu, yahut kurban 28 parçaya ayrılıyor, birinci oka bir parça, ikinciye 2, üçüncüye 3 olmak üzere, 7.'ye kadar böyle devam ediyordu. Son üç ok hiç bir şey kazanmıyor ve sâhibi oyunun masrafını ödeyordu. Bu kur'a bilhassa Mekke'de revaçda idi. Peygamberin bir hadîsine göre, memnûiyet aynı zamanda zarlara (*ka'batayn*) da şâmil idi, „bu lânetlik zarlar İran *maysir*'idir“. 'Alī'nin naklettiği başka bir hadîse göre, şatranç ve tavlaya, İbn Sīrīn'e göre, içinde bir bahis (*ḫaṭar*) ve bir iddia bulunan her şeye de râcî idi.

Şatranç bakımından şunu kaydetmek lâzımdır ki, bu oyunun en az oynanan ve zar kullanılan bâzı şekilleri tâlih oyunu telakkî edilebilir. Tavlaya gelince, o dâimâ iki zar ile

oynanmaktadır [bk. mad. ŞAṬRANC]. Vullers 'in farsça lugati içinde bahis olduğu için, at yarışlarını da *ḳimār*'a, dâhil ediyor. At yarışları, arapların câhiliye devrinde, islâmiyetin ilk günlerinde ve Emevîler zamanında rağbette idi. Tarihçi Mas'ūdî bununla alâkalı garip ve eski bir şiir zikreder (*Murūc*, VIII, 367).

Şarklılar, oyun kâğıtlarına *varaḳ al-ḳimār* (*ḳumār kāğıdı* „oyun kâğıdı") derler. Bunların menşe'i, yahut hiç değilse yayılmaları, yukarıda zikredilen oyunlardan daha sonradır. Araplar bunları pek sevmemişlerdir; iranlılar ise, bunun meraklısıdırlar ve güzel renkli ve resimli oyun kâğıtları yapmışlardır (bk. msl. Prisse 'in Mısır 'da satın aldığı bir İran oyun kâğıt destesi; resim üzerinde kılıç, tac, miğfer v. b. işâretler bulunmaktadır, bk. *Le Magasin Pittoresque*, 1846, XIV, 365). Kâğıt oyunları İtalya 'da XIII. asır sonlarında biliniyordu ve XIV. asırda Avrupa 'ya yayıldı. Bâzan bu kâğıtların araplardan geldiği iddia edilmiştir ki, bunun hiç de mâkul bir sebebi yoktur. Oyun kâğıdları ile fal bakmanın şimâlî Afrika 'da yaygın bir şekilde bulunan remilcilik ve eski bâtıl inançlar ile bir benzerliği yok değildir. Oyun kâğıtları ile fal hakkında mühim eser sâhibi bulunan Etteila 'nın bu husûstaki düşüncesini hatırlatalım; bu zât „Toth 'ların kitabı" ismini verdiği Taroc denilen oyun kâğıtlarının mısırlılar tarafından icat edildiğini ileri sürmektedir. Üzerlerinde hiyeroglif yazılar bulunan ve 78 altın levhadan müteşekkil olan bu kitap, rivâyete göre, 'Omar zamanında, İskenderiye kütüphânesinin yangınında kurtarılan tek kitaptır; gûyâ, sonradan, araplardan başka milletlere geçmiş ve bu milletler bu kitabı, felsefe eserleri ile birlikte, kabûl etmişlerdir. — Oyun kâğıtlarının muhakkak çinlilerin oynadıkları, üzerlerinde rakamlı veya remzî ve ahlâkî yazılar bulunan ve kısım-kısım ayrılan levhacıklar ile bir münâsebeti vardır. Bu türlü oyunlar Çin 'de XII. asırdan itibâren bilinmekte idi.

İranlıların öteden beri kumarhâneleri var idi; bunlara *ḳimār-ḫāna* derlerdi (*kimār* şeklinde, *k* ile yazıldığı da vardır). İran şâhı Rizā Ḫān, tahta çıktığı zaman bu kumarhâneleri kapattırdı (teşrin II. 1925). Şâir Sūzanī, kaderin şüpheli tarafını belirtmek için, „bu dünya devlerin (*dīv*) kumarhânesidir" demiştir.

Bibliyografya: Th. Hyde, *Historia Nerdiludii* (Oxford, 1694), s. 103; Spiegel, *Chrestomathie*, s. 138, 149; Vullers, *Lexicon persico-latinum* (Bonn, 1864), bk. *ḳimār* ve *mang* kelimeleri; Zamaḫşarī, *Kaşşāf* (nşr. Lees), Kalküte, 1856, I, 147; *Le Grand Etteila* (yeni tab., nşr. Julia Orsini, tarihsiz, giriş); Henry-René d'Allemagne, *Les Cartes à jouer du XIVème au XXème siècle* (Paris, 1906), 2 cild.

(B. CARRA DE VAUX.)

KUMAYT. [Bk. KÜMEYT.]

KUMBARACI. *Ḳumbara*, aslı farsça *ḫumbara* olup, içi patlayıcı maddeler doldurmak suretiyle, demirden yapılan bir mermidir (çocukların para biriktirmek için kullandıkları, ekseriyâ topraktan mâmûl kaba da kumbara derler). Kumbaracı, bu mermiyi havan topu vâsıtası ile kullanan topçu (havan topçusu) mânasına gelir. Kumbaranın el ile atılanları (eski vesikalarda *humbara-i dest*) bulunduğu gibi, havan topu ile kumbaradan başka taş gülleler de endaht edilirdi (Montecuculi, *Mémoires*, Strasbourg, 1735, s. 54 v.d.; kumbaranın osmanlı ordusunda XVI. asırda kullanılan diğer bir şekli için bk. Selânikî Mustafa, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 41). Türkler, muhtelif top nevîleri arasında, bilhassa kale muhâsara ve müdâfaalarında, dikkate değer bir ustalık ile havan topu ve kumbara da kullanarak, bu silâhlardan mühim faydalar sağlamışlardır (msl. bk. Silâhdar Fındıklılı Mehmed, Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 438; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1928, VIII, 431 v.d.; bu müellif, Kandiye muhâsarasından bahsederken, „ikişer yüz adet kumbara-i kazgan ve yüz adet orta kumbarası... ve el kumbaraları ziyâde atılır oldu" der).

Topçular gibi, kapı-kulundan olan kumbaracı bölüklerinin XV.—XVI. asırlar arasında ihdâs edildiği tahmin ediliyor (Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1309, I, 37; Mustafa Paşa, *Natāyic al-vuḳūʿāt*, İstanbul, 1327, I, 63; Ahmed Cevad, *Tarih-i askerî-i osmânî*, İstanbul, 1299, s. 3, 293; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu ocakları*, Ankara, 1943, I, 2 ve not 1). Kumbaracıların, biri topçulara, diğeri cebecilere bağlı olmak üzere, iki kısımdan müteşekkil bulunduğu ve esas kısmın, kapı-kulu gibi, maaşlı değil, timarlı olduğu biliniyor (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapı kulu ocakları*, Ankara, 1944, II, 117). Bu bakımdan kumbaracıları, topçu, cebeci, timarlı olarak, üç bölüme ayırmak da mümkündür (*Kapı kulları*, II, 118). XVII. asra âit bâzı vesâikte (msl. Ayn-ı Ali, *Kavânîn-i âl-i osman der hülâsa-i mezâmin-i defter ve dîvân*, İstanbul, 1280; Tarhuncu Ahmed Paşa 'nın Osmanlı devletine âit irâd ve masârif defteri için bk. Mehmed Halîfe, *Tarih-i gılmânî*, İstanbul, 1340, s. 50 v.d.; *Koçi Bey risâlesi*, İstanbul, 1303) kumbaracılar zikredilmediğine göre, o asırda bunların müstakil bir ocak hâlinde bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Öncelcri, bütün topçu kuvvetleri gibi, devrinin ihtiyaclarına en ileri bir şekilde cevap verecek vaziyette bulunduğu hâlde, XVII. asırdan itibâren git-gide tereddîye uğradığını gördüğümüz (osmanlı ordusundaki havan toplarının pek iptidâî bir tarzda imâl edildiği ve fenâ kullanıldığı hakkında bk. Marsigli, *L'État militaire de l'Empire ottoman*, La Haye, 1732, II, 31, 33) kumbaracılık XVIII. asır başlarında büs-bütün ihmâle uğradığından, bu mühim silâhın ve buna âit teşkilâtın Avrupa 'daki terakkîleri göz önünde tutulmak şartı ile, islâhı düşünüldü. Bir müddet Avusturya 'da kaldıktan sonra Osmanlı devletine ilticâ edip, müslüman olan fransız asîlzâdesi Comte de Bonneval, Mahmud I. zamanında, mîr-i mîran rütbesi ile, kumbaracı-başılığa tâyin edildi (bk. mad. Ahmed Paşa; Albert Vandal, *Le Pacha Bonneval*, Paris, 1885; ayn. mll., *Une Ambassade française en Orient sous Louis XV.*, Paris, 1887, fihrist ve bilhassa s. 175 v.d.). Kumbaracı ocağı „fenn-i humbara ve sanâyi-i âteşbâzîde mahâret-i tâmmesi" olan bu zât tarafından, Avrupa 'daki usûl ve nizâmlara uygun bir teşkilâta tâbî tutuldu. Ahmed Paşa 'nın yaptığı etraflı kanunnâme gereğince, Bosna 'dan 301 nefer alınarak, her 100 kişi bir oda teşkil etmek üzere, bir ocak vücûda getiriliyor, her bölüğe bir yüz-başı, iki elli-başı, on on-başı (*Natāʾic al-vuḳūʿāt*, III, 91), tabip, cerrah ve yazıcılar tâyin olunduktan ve ulûfeler tesbit edildikten sonra, teşkilât kumbaracı-başının emri ve sadrâzamın nezâreti altına konuluyordu. Sıkı bir tâlim ve terbiye ile yetişecek olan kumbaracılardan tahsillerini bitirip, olgun bir hâle gelenler Vidin, Niş, Hotin, Azak ve Bosna 'nın serhad kalelerine kumbaracı-başı tâyin edileceklerdi (Sâmî-Şâkir-Subhî, *Tarih*, İstanbul, 1198, var. 58 v.d.; Ahmed Refik, *Tesâvir-i ricâl*, İstanbul, 1331, s. 85 v.d.; ayrıca bk. M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire ottoman*, Paris, 1824, VII, 369). Ahmed Paşa 'nın koyduğu esâslar, bir telhis ile, Mahmud I. 'a arzedilerek, irâdeye iktirân eyledi. Bu suretle artık müstakil bir ocak hâline geldiğini gördüğümüz kumbaracılar için Üsküdar 'da Ayazma sarayında bir imalâthâne ve bir kışla binâ olundu. Yarısı timarlı ve yarısı ulûfeli olmak üzere, bunların sayısı 601 'e yükseldi ve timarlılardan evlât bırakmaksızın ölenlerin yerine, ulûfelilerin tâyin edilmesi de karar altına alındı. Kumbarahânede aynı zamanda hendese tedris ediliyor, hasekilerden ve Boğaziçi bostancılarından seçilmiş talebe ile kumbarahâne veya hendesehâne bir askerî mektep şeklini almış oluyordu (Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul, 1314, s. 556; Osman Ergin, *Türkiye maarif tarihi*, İstanbul, 1939, I, 49; bk. bir de M. Cavid Baysun, *Eski mühendishânelerin kuruluşuna ve bâzı hocalarına dâir*. Teknik okulu 1952 yıllığı, İstanbul, 1952, s. 55 v.d.). Diğer taraftan Bonneval Ahmed Paşa derhâl faâliyete geçmiş, zamanının en ileri tekniğine uygun 100 adet havan ve 50.000 adet kumbara döktürmüş idi (Başvekâlet arşivi, Cevdet tasnifi, nr. 45137, cemâziyelevvel 1148 tarihli vesika; şâban 1152 'de kumbaracı bölüklerinin zâbit ve efrâd mevcûdu hakkında bk. *göst. yer.*, 37485 numaralı vesika; bunlar ile diğerleri için bk. Hayriye Miskioğlu, *Kumbaracı-başı Ahmed Paşa*, Edebiyat fakültesi me'zûniyet tezi, 1948). Bâzı türk kaynaklarına göre Demir-Ayak dedikleri Ahmed Paşa 'nın nezâreti altında, ekseriyâ Kâğıthâne 'de yapılan tâlim ve atışları Mahmud I. bizzat tâkip eder, gerek kumbaracı-başı ve gerek başarı gösteren başkalarını mükâfatlandırırdı (Sır-kâtibi Hıfzı Efendi, *Tarih*, TY, şahsî nüsha). Bu suretle kumbaracılık oldukça büyük bir inkişâf göstermiş ve diğer askerî teşekküllere âdetâ örnek olacak bir mükemmellik almış iken, Ahmed Paşa 'nın ölümünden (1747) sonra, yine ihmâle uğramış ve Abdülhamid I. zamanında, sadrâzam Halil Hâmid Paşa tarafından, islâha çalışılmıştır (İ. H. Uzunçarşılı, *Kapı-kulu ocakları*, II, 120 v.d.). Bu islâhatın dikkati çeken ciheti Rumeli 'deki kumbaracılardan her sene 50 kişinin, tâlim etmek ve bilgilerini arttırmak üzere, İstanbul 'a gelmelerini te'min etmesi idi (taşradakilerin gelmelerine dâir, Rumeli eyâletine gönderilen huküm sureti için bk. *Kapı-kulu ocakları*, II, 125 v.d.), Pâdişah da islâhata pek ehemmiyet veriyor, Kâğıthâne 'deki tâlimlerde o da hazır bulunuyordu (Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 85).

Abdülhamid I. devrinin bu küçük ölçüdeki yeniliğinden büyük bir netice çıkmamış ve bu hususta asıl mühim gayret, bütün askerî ocakları yeni baştan teşkilâtlandırmak isteyen Selim III. tarafından sarfedilmiştir. Bu hükümdar orduyu nizama sokmak için faâliyete başlarken, diğer ocaklar gibi, kumbaracı ocağını da gözden uzak tutmadı. Cülûsunu müteâkip yazdırdığı lâyihaların bâzılarında bu ocağın ehemmiyeti üzerinde duruyor, Anadolu 'da ve Rumeli 'de bir çok eşhâsın kumbaracı timar ve zeâmetlerine beyhûde yere mutasarrıf oldukları ve bu yüzden harp zamanında kumbaracı yokluğu zuhûr ettiği ileri sürülüyordu. Bu ciheti göz önünde tutan pâdişah kumbaracılar ile lağımcılara mahsus kanunnâmeler tanzim ettirerek, onlara asrın ihtiyâcına uygun bir düzen vermeğe çalıştı. Halîs sâhillerinde Hasköy 'de bir kışlaya başlatarak, bina

eminliğine şehremini Mehmed Efendi'yi tâyin etti (Vâsıf, *Tarih*, basılmamış zeyil kısmı, şahsî nüsha, 1207 vekayii; Cevdet Paşa, *Tarih*, VI, 53; buna ve Mihrişah Vâlide Sultan tarafından yaptırılan kumbaracılar kışlası câmiine dâir bk. Ayyansarâyî Hüseyin, *Ḥadîḳat al-cevāmi'*, İstanbul, 1281, I, 309 v.d.; Mehmed Râif, *ayn. esr.*, s. 554). Eski eserlerde Humbarahâne, halk dilinde ise kumbarhâne denilen bu kışlanın Sütlüce tarafı — lağımcılar ve Hasköy tarafı — kumbaracılara âit idi. Son zamanlarda nizâmlarına riâyetsizlik ve tahsil husûsunda neferlerin gösterdiği kayıtsızlık yüzünden bozulan bu ocak, 1207 kanunnâmesi sâyesinde, yeni bir şekil aldı. İslâhat gereğince, her 50 kumbara için, onardan 500 kumbaracı ve beşerden 250 mülâzim tertip ediliyor, her 10 neferin biri halife, dokuzu yamak itibâr edildikten sonra, 5 nefer üzerine, ser-halife adı ile, bir zâbit, ocağa bir kethüdâ, bir çavuş ve bir alemdar nasbolunuyor, askeri zapt ve rapt altına alacak bir kumbaracı-başıdan başka, devlet ricâlinin ileri gelenlerinden bir zât da nâzır tâyin ediliyordu ve bu teşkilâtın azil ve nasıp usûlleri, maaşları, tekaüdiyeleri yeni baştan nizam altına alınıyordu (Humbaracı kanunnâmesinin mevâd-ı mündericesi, Cevdet Paşa, *Tarih*, VI, 356 v.d.; tafsilât için bk. Âsım, *Tarih*, İstanbul, I, 55 v.d.). İslâhat esnâsında ocak ağalığına senevî 15 kese akçe ile getirilen sâbık Silâhdar Ahmed Ağa (Vâsıf, *Tarih*, zeyil kısmı, 1207 vukuâtı) vazifesinde gösterdiği rahâvetten dolayı, bir müddet sonra azle uğrayarak, Gelibolu'ya sürülmüş, yerine Ohrili İsmail Bey getirilmiştir (Vâsıf, *göst. yer.*) ki, bundan islâhatın derhâl matlûp neticeyi vermediği anlaşılıyor (Osmanlı ordusunda kumbaracı teşkilâtı husûsunda alınan tedbirler için ayrıca bk. Juchereau de Saint Denys, *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 1844, I, 368 v.d.; Karadeniz boğazındaki kalelere kumbaracı tâyinine dâir bk. Âsım, *ayn. esr.*, I, 60). Cülûsunun daha ilk senelerinden itibâren kumbara tâlimlerine pek ziyâde ehemmiyet verip, atışları merakla tâkip eden, hattâ endaht meselelerinde meşhûr riyâziyeci Gelenbevî İsmail Efendi'den faydalanan Selim III. 1210'da, kumbaracılara bağlı olmak üzere, Mühendishâne-i berrî-i hümâyûnu te'sis edip, bu müesseseye mahsûs binâyı yaptırdığı sırada talebenin adedi 80, kumbaracılar ise, 200 idi. Bilâhare talebe 40'a indirilmiş ve mahlûl zeâmet ve timarlar, sayıları 500'e çıkarılan kumbaracılara verildiği gibi, kumbaracı-başılık münhal olursa, yerine bir defa mühendislerden, bir defa da ocak ağalarından birinin getirilmesi ve bu makamın mühendishâneye bağlanması usûl ittihâz edilmiş idi (*Mühendishâne-i sultanînin te'sis ve küşâdını âmir Sultan Selim Han-ı sâlisin fermanı*, İstanbul, 1328; Mehmed Es'ad, *Mir'ât-ı mühendishâne-i berrî-i hümâyûn*, İstanbul, 1312, s. 11 v.d.; Mehmed Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, s. 559). Kumbaracı ocağının gerek tâlim, terbiye ve gerek teşkilât bakımından tekemmülü için büyük gayretler sarfeden pâdişah 1211 (1797)'de daha mufassal ve daha etraflı bir kanûnâme ısdar ettirmiş ve bu suretle eski nizâmları tamamlatmıştır (Başvekâlet arşivi, M. Cevdet tasnifi, askeriye, nr. 40887, bk. bir de Hayriye Miskioğlu, *göst. yer.*).

Kumbaracılar çok lûtfunu gördükleri Selim III. aleyhine zuhûr edip, bu pâdişahın hal'i ve şehâdeti ile neticelenen Kabakçı Mustafa isyânında, âsîlere yardım etmek suretiyle, nankörlük gösterdiler. Buna mukabil Mahmud II. zamanında yeniçerilere karşı hukûmet tarafını tutmakla islâhata yardımda bulunmuş oldular. Eşkinci teşkilâtı yapılırken, tophâne ve tersâne ocakları gibi, kumbaracıların da muâvenet edeceğini anlayan pâdişah, bu ocağın başına çok itimat ettiği Dede Mustafa Ağa (Dede Paşa denilen Mustafa Hıfzı Paşa)'yı getirmiş idi. Yeniçerilerin kaldırılması (vak'a-i hayriye) esnâsında Dede Ağa Hasköy'deki kışlaya gittiği zaman, bütün zâbitler ile neferleri kapıda buldu ve ürkerek, ne yapacaklarını sorunca, Selim III.'in kendileri hakkında gösterdiği lûtuf ve himmete karşı yeniçerilere uyarak lekelendikleri ve bu lekeyi temizlemek üzere bir hizmette bulunmak fırsatını bekledikleri, şimdi ise, devlet uğruna canlarını vermeğe hazır bulundukları cevabını aldı (bunu bizzat Dede Paşa'nın naklettiğine dâir bk. Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, XII, 157; vak'a-i hayriyedeki hizmetleri için bk. Lûtfi Efendi, *Tarih*, İstanbul, 1290, I, 138 v.d.). Dede Ağa devlete sadâkat arzeden kumbaracıları, kayıklar ile, Topkapısarayı müştemilâtından Yalı-Köşkü'ne çıkardı ve onlar da kalyoncular, topçular ve lağımcılar gibi, pâdişahın emri altında yeniçerileri tenkile hazırlandılar. İçlerinden bir kısmı İstanbul kapılarından bâzıları ile Eyyûb semtinin muhâfazasına me'mûr edildi. Bir kısmı da Sultan Ahmed câmiinin harîminde bulunan sancak-ı şerîfin etrafında beklemek emrini aldı ve bu vazifeler hakkı ile yerine getirildi (Cevdet Paşa, XII, 165: Es'ad Efendi, *Üss-i zafer*, İstanbul 1293, s. 93). Hukûmet kuvvetlerinin muvaffakiyeti neticesinde, yeniçeriler kaldırıldıktan sonra, pâdişahın bu mühim vak'ada hakkı ile hizmet eden kumbaracılara karşı teveccühü devam etmiş, Dede Mustafa Ağa ise, kumbaracı-başılıktan, yeni ihdâs edilen ihtisâp me'mûrluğuna naklolunmuştur (Cevdet Paşa, XII, 178).

Asâkir-i mansûrenin teşkili sırasında Mahmud II.'un devlete sâdık bir ocağın ilgâsı cihetine gitmeyeceği, fakat onu yeni bir şekle koyacağı muhakkak idi. Pâdişah önce, topçular, arabacılar ve lâğımcılar gibi, kumbaracılar arasında da tasfiye yapmak istemiş ve çorbacıları, İstanbul'da kalmak veya sükûn tekarrür edinceye kadar, memleketlerine gitmek husûsunda muhayyer bırakmış idi (İ. H. Uzunçarşılı, *Kapı kulu ocakları*, II 579; Lûtfi Efendi, I, 159). Daha sonra cemâziyelâhır 1247'de yeniçeriler devrine âit me'mûriyet adları değiştirilir ve yeni ordu teşkilâtı yapılırken, bütün ocakların nizâmları asâkir-i mansûre usûlüne uygun bir hâle konuldu ve bunlar yeni kurulan alaylara bağlanıp, Topçu-başı Tâhir Paşa'nın emrine verilerek, ser-askerliğe raptolundu ki, kumbaracı ocağı da bu arada idi. Müteâkiben topçu-başılık tophâne-i âmire müşirliğine tahvil edilip, bu makama Halil Rifat Paşa getirilmiş ve kumbaracılık, topçu teşkilâtına dâhil olarak, ayrı bir ocak hâlinden çıkmıştır.

Kumbaracı kışlasının türk tıp tarihi ile alâkası vardır. Tıbbiye-i adliye-i şâhâne Galatasaray'da iken, oranın yanması üzerine, mektep Kumbaracı kışlasına naklolunmuş, fakat o sırada zuhûr eden büyük kolerada, kışla hastahâne ittihaz edilmiştir. Bundan dolayı Kumbarhâne son zamanlara kadar tıpkı şimdiki Gülhâne hastahânesi mâhiyetinde bir askerî hastahâne olarak kalmış ve tıbbiyeden intikal eden şöhreti ile Kumbarhâne adı altında İstanbul'un mâruf bir polikliniği şeklini muhâfaza etmiştir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de *Takvîm-i vekāyi'*, nr. 1, cemâziyelevvel 25, 1247; nr. 2, cemâziyelâhır 1247; Mehmed Süreyyâ, *Nuḫbat al-vaḳāyi'* (İstanbul tab.), s. 14 v.d.; Manâsıb-ı divâniyenin rütbe ve câizeleri arasında kumbaracı-başının derecesi hakkında bk. Es'ad Efendi, *Teşrifât-ı kadîme* (İstanbul tab.), s. 131; 1220 senesinin ilk üç aylık mevâcibinde kumbaracıların tahsisâtına dâir bk. Mustafa Paşa, *Natāyic al-vuḳū'āt* (İstanbul, 1327), III, 87; IV, 111; A. Adnan-Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim* (İstanbul, 1943), s. 123, 161, 186 v.d.; kumbara neferlerinin resmi için bk. J. Brindisi, *Musée des costumes turcs de Constantinople* (Paris tab.), levha 8; Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı teşkilât ve kıyâfet-i askeriyesi* (İstanbul, 1325), resim nr. 5 ve 22. (M. CAVİD BAYSUN.)

KUMBARACI. [Bk. AHMED PAŞA BONNEVAL.]

KUMIS. [Bk. KIMIZ.]

ḲŪMİS. [Bk. KUMİS.]

KUMİS. KŪMİS, eski yunanlıların Κομισηνή dedikleri (Polybius, *Excerpta*, X, 25) İran eyâleti olup, Irak-ı Acem ile Horasan ve Taberistan arasında bulunmaktadır; başşehri Dāmġān, diğer şehirleri de Bisṭām ve Biyār'dır. Bâzan Samnān bölgesi de bu eyâlete dâhil edilir. Rey (Tahran yakınında) ile Horasan arasındaki ticâret yolu buradan geçer. Muḳaddasî (s. 353) bu eyâletin Daylan bölgesinde olduğunu söyler. Bu eyâlette sanâyî gelişmiş idi; dış memleketlere ihrâc edilen *kisā'* adlı hem elbise yapılıp üste giyilen, hem yatakların üstüne örtülen yün battâniyeler (Dozy, *Dict. des noms des vêtements*, s. 383), kenarları nakışlı, sâde yahut gümüş veya altın işlemeli (*savācic, muḫaṣṣāt*), bâzan 2.000 dirhem değerini bulan pamuk mendiller, omuzlar üzerine düşen müslin sarık bezleri (*ṭaylasān*) ve ince yün kumaşlar imâl edilirdi (Muḳaddasî, s. 367). Selçuklular ve Arsakîler zamanında eyâlet 6 mıntakadan birini teşkil etmekte idi. Part satraplığı zamanında bunlar arasından ayrılmış idi; zâten Partların merkezi olan ve Dāmġān ile aynı sanılan Hekatompylos da buna dâhil bulunuyordu ve Mihrān âilesinin mülkü idi.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 203; Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 464; Abu 'l-Fidā', *Géographie* (trc. Reinaud ve de Slane); s. 432; İṣṭaḫrī, *BGA*, I, 206, 210; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 271; Mehren, *Cosmographie*, s. 250 (Qoumish); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 364 v. dd.; J. Marquart, *Ērānšahr*, s. 71.

(CL. HUART.)

KŪMİYA. [Bk. KÛMİYE.]

KÛMİYE. KŪMİYA, orta çağda Magrib'in en mühim kabîlelerinden biri. Daha önceleri Ṣaṭfūra diye anılan bu kabîlelerin ceddi Mādġis al-Abtar'li Fātin idi. An'aneye göre, bu kabîleye ismini veren Kūmiya'nin Lemāya ve Maṭġara adında iki kardeşi var idi ve bunlardan da bir çok âileler meydana gelmiştir. Bu âilelerin bâzısı bugün hâlâ mevcuttur. Bugün Kūmiyalerin en meşhûr mümessilleri Banī 'Ābid, Nedroma, Ṣaġāra ve Banī İlūl'dür. Bunlardan Banī 'Ābid Cezâyir'in şimâl-i garbîsinde Tlemsen ile Areşḳūl (Rachgoun) arasındaki bir bölgeyi işgâl etmekte idiler; Honayn ile Nedroma arasında Tāccera'da dünyaya gelmiş olan ilk Muvaḥḥidler halifesi 'Abd al-Mu'min [b. bk.] bu kabîleye mensûp idi. Mühim bir şehre Nedroma adı verilmiştir; Ṣaġāraları bugün Mātila temsil etmektedir. Banī İlūl'ün

bir şûbesi olan Masîfalar bugün hâlâ mevcuttur. Kūmiya kabilesi kendilerinden biri olan 'Abd al-Mu'min'e sâdık kalmıştır. Bunlar Muvahhidler ordusunun ikinci *cund*'ünü teşkil etmekte idiler. Fakat bu sülâlenin İspanya ve şimâlî Afrika'daki harplerine asker vere-vere zaafa uğradılar. Zanâtalar tarafından *ḫarāc*'a tâbî tutulunca, kısmen diğer bir guruba, Ulḥāṣa gurubuna, tâbî oldular ve Cezâyir'in şimâl-i garbîsinde kudretli Trāra kabîleler birliğini meydana getirdiler.

Bibliyografya: R. Basset, *Nédromah et les Traras* (Paris, 1901) ve burada zikri geçen müellifler. (R. BASSET.)

ḲUMM. [Bk. KUM.]

KUMUKLAR (ḲUMIḴ, ḲUMUḴ, ḲUMIḲ ve baştaki *ḳ-*'nın *ġ-*'ya değişmesi ile: Ġumıḳ, Ġumuḫ v.b.), toplu olarak, şimâlî Dağıstan'daki Kumuk düzlüğü ile ona bitişik Şâmil-Kale (eski Tarki) ve Buynak (Timurhan-Şura) kazaklarında, dağınık olarak da, küçük cemâatler hâlinde, Çeçen, Balkar ve Kabartay ülkeleri ile Derbend havâlisinde yaşayan bir t ü r k k a b î l e s i d i r.

Kumuk türklerinin yaşadığı ve kendi adlarını taşıyan düzlük, Sulak ırmağının her iki sâhilinde olmak üzere, şimâlde—Terek deltası ile cenupta Hasav-Yurt—Tarki (sırası ile: Petrovsk, Şâmil-Kale ve bugün Mahaç-Kale) hattına dayanmakta ve Uç yarım-adasını da içine almaktadır.

Klaproth (*Reise in den Kaukasus*, 1812, II)'un Hazarların ahfâdı olarak aldığı ve Vambéry (*Das Türkenvolk*, Leibzig, 1885)'nin ise, VIII. asırdan beri burada oturduklarını kabûl ettiği Kumukların Kazı-Kumuklar [b. bk.] ile aynı adı taşımalarının bir tesâdüf eseri olup-olmadığı ve bunlar ile Kazı-Kumukların idâre merkezi olan Kumuk (Kumuḫ) kasabasının ve Timurhan-Şura civarındaki Kumuk (Kâfir-Kumuk) köyünün adları arasındaki münâsebet ve kelimenin iştikakı meselesi henüz halledilmiş değildir. Menşe'ine temâs etmeden, kelimenin Kumuk kasabasının adından alındığını ileri süren W. Barthold (krş. *İA*, III, 452) bu sâhadaki türklerin Kumuk adını, dağlardan ovalara inen ve siyâsî sebepler ile bir kısmı ayrılıp, türklere karışan ve türkleşen Kazı-Kumuklardan aldıklarını (*EI*, Leiden, 1927, II, 1182) iddia etmektedir. Kasabada, Kaçı ve Medçe kollarından başka, bir de bir Kumuk cemâati yaşamakta olmasına (krş. 'Abbās Ḳulı Ağa Ḳudsī Bakihanlı, *Gulistān-i iram*, Bakû, 1926, s. 14) rağmen, bu Kazı-Kumukların bugüne kadar muhâfaza ettikleri asıl tarihî adlarının Lak veya Leg olduğu da mâlûmdur. Yāḳūt (*Mu'cam*, bk. mad.) buradan „*Bāb al-abvāb*'ın yanındaki Maskat ile yan-yana „Lakzlar memleketi" diye bahseder. Balāẕurī (nşr. De Goeje, s. 208)'ye göre, Lakzlar memleketi Samur ile Şabrān arasına, yâni bugünkü şimâlî Azerbaycan'ın Kuba [b. bk.] kazasına isâbet etmekte idi. Mas'ūdī (*Murūc*, II, 5) bunları, Şirvan'a tâbî bir kavim olarak, Samur havâlisinin dağlık bölgesinde tasavvur ediyordu. İlk defa Timur seferleri esnâsında Kazı-Kumuk adı ile görülen bu Lakzların dağlardan ovaya inmeleri XVI. asırdan evvel vukû bulmuş değildir (*İA*, VI, 523 v.d.). Hâlbuki daha Mas'ūdī (*ayn. esr.*, II, 40) bugünkü mevkîlerinden daha şimâllerde gösterdiği Zirhgeranlar („köbeçiler") ile Berzban beyinin memleketi arasında, Hazarların hâkimiyeti altında, bir hıristiyan Gumık devletinden de bahsetmiş idi. Ḳudsī (*ayn. esr.*, s. 21), daha uzaklara giderek, Şirvan'ın merkezi Şamahı ile berâber, Kumukları da, Batlamyus'un bahsettiği eski Şirvan (Agvanya-Albanya) ahâlisinden Kam ve Kamak (Kamaḫ veya Ksemaḫ)'lara bağlamaktadır. Kumuk şivesi üzerinde çalışmaları ile tanınmış olan Bekir Çoban-zâde (*Türk şiveleri arasında kumukçanın yeri, Azeabaycan'ı tetkik ve tetebbû cemiyetinin ahbârı*, Bakû, 1925, sayı 1, s 36—40), *kumık*, *kamuk* ve *kamak* kelimelerinin *kuma* ve *kama* kökünden iştikak ile *-ak* ve *-uk* ekleri ile berâber, bunların *kamak* ve *kumuk* hâlini alabileceğini ve bu kelimeler ile *kuman*, *kuban* ve *kaman* kelimelerini karşılaştırmanın da mümkün olduğunu kabûl etmekle beraber, şivelerinin tetkiki neticesinde, bu türklerin Hazarlar zamanında bu arâziye yerleştiklerine hukmetmenin mümkün olmayacağı ve bunların Karaçay-Balkar ve şimâlî Kırım türklerinden ayrılmış bir parça olduğu kanâatine varmaktadır. Kumuk türklerinin bu bölgeye Hazarlar zamanında yerleşmeyecekleri mütâleasına iştirâk eden A. Samoyloviç (*Azerbaycan türkleri*; 1. *Kafkasya ve türk dünyası*, *ATTCA*, Bakû, 1926, sayı 2, s. 3—8) Karaçaylar ile Balkarların olduğu gibi, Kumukların da türklerden önceki yerlilerin türkleşmesi neticesinde teşekkül eden karışık bir kabîle olduğu hakkında N. Y. Marr (*Plemennoy sostav naseleniya Kavkaza*, Leningrad, 1920, s. 26)'ın ileri sürdüğü nazariyeyi kabûl etmektedir. Gerek Altın-Ordu devrinde ve gerekse ondan evvel ve sonra Kumukların tarihî mukadderâtını şimâlî ve şarkî Kafkasya'nın diğer ırkdaş ve komşu milletlerinki ile berâber mütâlea etmelidir (bu husûsta bk. madd. AZERBAYCAN, ÂZERÎ, DAĞISTAN, ÇERKESLER, DERBEND, KARAÇAY-BALKAR, KAZI-KUMUK v.b.).

Terek'ten Derbend'e kadar hukmeden son Kazı-Kumuk hanı Şamhal-Çoban'ın 1578'de ölümü üzerine devleti parçalanınca, beşinci oğlu Sultan-But'un, merkezi Sulak ile Terek arası olmak üzere, kurduğu müstakil emâret (krş. *Gulistān-i iram*, s. 88 v.dd.) tamâmiyle millî bir Kumuk beyliği idi. Bu beyliğin Dağıstan'ın en şimâl bölgesinde bulunması ve teşekkülünü müteâkip ruslar ile karşı-karşıya gelmesi, Şamhal-Çoban-oğulları arasındaki saltanat kavgalarının hafiflemesine yardım etmiş ve Kumukların şöhret ve nufûzlarını arttırmıştır. Kazan ve Astırhan [bk. madd.] hanlıklarının sukutundan sonra, İtil (Volga)—Hazer yolu ile Kumukıstan sâhillerine 3.000 asker çıkaran Rusya 1594'te Sulak ırmağı sâhillerinde Koysu adı ile bir kale inşâ ettirmiş ve Tarki civarında ikinci bir kalenin de inşâsına teşebbüs ederken, başta Sultan-But olmak üzere, Şamhal-Çoban-oğullarının şiddetli mukavemetleri ile karşılaşmış idi. Rus çarlarından Boris Godunov, seleflerinin istilâ siyâsetine devam ederek, Kumukıstan'da 3 müstahkem kale inşâ ettirdi. 1604'te, Dağıstan ve Çerkesistan kuvvetlerinin yardımı ile, bu kalelerdeki ruslara karşı çıkan Sultan-But, onları mağlûp ederek, ric'ate mecbûr etmiştir.

Sultan-But, Kerhi dağına kadar, Miçikiç ve Salatav bölgelerinin de bir kısmını içine alan, Sulak — Terek bölgesini kardeşlerinden mâlikâne olarak aldıktan sonra, dört bir tarafa yayılmış olan Kumukları bir araya toplayıp, bu sâhaya yerleştirdi ve eski Agran şehrinin yerinde bulunan Çil-Yurt'u kendisine merkez intihap etti. Rusların mağlûbiyet ve ric'atlerinden sonra ise, vaktiyle Sulak'ın sağ sâhilinde oturan Tuman kabîlesinden kalma ve aynı adı taşıyan kasabaya taşındı. Bu kabîlenin bakiyesi de Sultan-But'un iki oğlundan biri olan Kazan-Alp'a tâbî oldu. Tumanlar (şimdi Andreev), Yaksay, Kostek, Kızıl-Yurt ve diğer köylerdeki Kumuklar Sultan-But'un Ay-Temür ve Kazan-Alp adlı oğullarına mensûpturlar. Ḳudsī (*Gulistān-i iram*, s. 89) XIX. asrın ilk yarısında bunları 5.000 âile olarak tahmin etmiş idi. Adını Miçik ırmağından alan ve İç-Miçik mânasına Miçikiç adı ile anılan Kumukıstan'ın diğer bölgesi ise, Tav-Miçikiç (dağlık Miçikiç), Ağaç-Miçikiç (ormanlık Miçikiç) ve Tüz-Miçikiç (düz Miçikiç) olmak üzere, üç kısma ayrılmaktadır. Derbend'e kadar olan yerlere sâhip bulunan ve Tarki'de oturan Şamhalların Dağıstan'ın yedi hanlığına hukmettiklerini tebârüz ettiren Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, II, 305; 1928, VII, 781, 787) Kumukların memleketinden Kumuğıstan diye bahsettiği gibi, Tavustan ile Dağıstan arasında gösterdiği bu memleket için „Dağıstan-ı Kumuk" tâbirini de kullanmaktadır. Kumukıstan'ın hâricinde kalan ve Şamhal-Çoban'ın diğer dört oğlu tarafından, Tarki ve Buynak, Kazanış, Kâfir-Kumuk ve Gili'de kurulan dört hanlık da, bilhassa dil ve kültür bakımından, birer Kumuk türk beyliği hâline gelmişler idi. XVII. asrın ortalarına doğru dağlık Kazı-Kumuk'un halk tarafından seçilen tamâmiyle müstakil hanların hâkimiyetine geçmesi ve bu hanların XVIII. asırdan itibâren irsî bir saltanat teşkil etmeleri neticesinde, Derbend—Terek arasındaki ovalık kısım, siyâseten de dağlık bölgeden ayrılmış bulunuyordu. Kumukıstan'a sâdece Kumuk adını veren Ḳudsī (*ayn. esr.*, s. 10 v.d., 16 v.d.)'ye göre, XIX. asrın başında bu ülkede, onun cenûbundaki Şamhallar memleketinde ve daha cenûpta olan aşağı Kaytak bölgesinde, ahâli kâmilen Kumuk türkçesi konuşuyor ve Dağıstan'ın diğer aşîretleri de bu türkçeyi anlıyorlardı. Bundan anlaşıldığına göre, Kumukların dil ve kültür hudutları kavmî hudutlarından çok daha geniş idi.

Eskiden, gerek kuruluş tarzı ve gerekse idâre ve salâhiyetleri bakımından, hür insanların demokratik bir müessesesi olan „ak-sakallar" meclisinin idare ettiği Kumuk kabîlesi, ruslar ila temâsa geldikten sonra, ictimâî bir değişme geçirerek, merâtip silsilesine tâbî feodal bir nizam ile idâre edilmeğe başlamıştır. Başlarında Tarki Şamhalları bulunan *biy* (bey), *çanka* (anası asîl-zâde olmayan beyzâdeler), müstakil *özdenler* (toprak asilzâdeleri), yarı-müstakil *özdenler*, hür köylüler ve kullar gibi, muhtelif zümreler doğmuştur.

Tarihî ticâret yolu üzerinde ve Hazer denizi sâhilinde bulunduğu için, ticâret kervanları kadar, istilâ ordularının da güzergâhını teşkil eden Dağıstan'ın bu sâhil kısmı, sulh zamanlarında medenî gelişmeye çok müsâit olan coğrâfî mevkiinden bir fayda te'min edememiştir. XVI. asrın sonundan XIX. asrın ikinci yarısına kadar rus ordularının istilâ harketine sahne olan bu memleket halkı tamâmiyle yıpranmış ve bîtap düşmüştür. Bununla berâber 1917'de, rus çarlığının sukutu üzerine, kendi hürriyet ve istiklâli için ayaklanan Şimâlî Kafkasya türk ve müslüman câmiası içinde Kumukları ön safta görüyoruz. Avrupa kültürü ile daha evvel temâsa gelmiş olan ve Dağıstan kabîlelerinden diğerlerine nisbetle daha evvel ve büyük ölçüde münevver zümre ve devlet adamları yetiştiren Kumuk türkleri Dağıstanda'da hâkim bir rol oynamışlardır. Şimâlî Kafkasya kabîlelerinin 1918'de vukû bulan millî kurul-

taylarında Kumuk türkçesi, yalnız Dağıstan için değil, belki aynı zamanda bütün şimâlî Kafkasya için, birleştirici müşterek bir dil olarak kabûl edilmiştir.

Kumuklar zirâat, bağ, bostan, bahçecilik ve hayvan beslemekle iştigâl ederler. Zirâat mahsûlleri arasında, hubûbattan başka, başta pamuk olmak üzere, sanâyîde kullanılan nebatlar mühim bir yer tutar. Son zamanlarda meyve konservesi sanâyii de inkişâf etmeğe başlamıştır.

Kumukların nüfusu 1880'de 80.000 olarak tahmin edilmiştir (*Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, 1881—1894). Aristov bunların 108.320 (1891'de 108.800) olduğunu yazıyor. Marr'a göre, 1920'de bunlar 112.000'i bulmuşlar idi. J. Deny (*Grammaire de la Langue turque*, Paris, 1921), Kumuklar hakkında eski kaynaklara dayanarak, 83.00 rakamını vermektedir. Ondan beş yıl sonra, 1926'da yapılan nüfus sayımı Kumukları 97.000 olarak göstermiştir. W. Barthold (*EI*) aynı yıl için 100.000 rakamını zikrediyor. Kumuk türklerinin de dâhil bulunduğu Dağıstan cümhûriyetinin 1926 nüfusu hakkında gösterilen üç ayrı rakam arasındaki büyük fark göz önünde tutulursa, Kumuk nüfusunun da çok noksan kaydedilmiş olduğu kabûl edilebilir. Msl. 1926 sayımına göre, Dağıstan'ın umûmî nüfusu 800.000 (Kumuklar 97.000) iken, aynı yılda intişâr eden Dağıstan coğrafyası (B. F. Dubrovin, *Geografiya Dagestan. sovet. sosyalist. respubliki*, 1926) bu rakamı, 197.734 fark ile, 992.734 olarak göstermektedir. Hâlbuki N. Samurskiy (*Dagestan*, Mahaçkale, 1926) ile İ. Traynin (*SSSR i natsionalnaya proplema*, 1926)'ye göre, Dağıstan'ın 1926'daki nüfusu, resmî istatistikin gösterdiğinden 460.000 fazla olmak üzere, 1.260.000 idi. Bu hesaba göre, Kumukların da nüfusu 1926 yılı için, en az, 150.000 tahmin edilebilir.

Kumuk türkçesi, türkçenin şimâl-i garbî gurubuna dâhil bir şivedir. Fakat coğrâfî durumun ve yakın ve sıkı münâsebetlerin bir neticesi olarak, türkçenin cenûp gurubundaki âzerî koluna doğru bir temâyül gösteren bâzı husûsiyetleri de ihtivâ eder (Samoyloviç, *ayn. esr.*, s. 5). Çoban-zâde (*ayn. esr.*, s. 39)'ye göre ise, Kumuk şivesi Osmanlı türkçesi ile Kazak türkçesi arasında bir yer işgâl etmektedir.

Kumuk türkçesi, Hasav-Yurt, Buynak (Timurhan-Şura) ve Haydak olmak üzere, üç ağıza ayrılmaktadır. Edebî kumukçanın da istinât ettiği bu ağızlardan birinci ile ikincisi—Dağıstan'ın medenî, iktisâdî ve siyâsî merkezlerini teşkil eden Şâmil-Kale ile Timurhan-Şura civarında ve üçüncü ağız ise—Derbend havâlisinde konuşulmaktadır. Haydak kumukçası adını taşıyan bu üçüncü ağız, ötekilere nisbetle, yerli Dağıstan dillerinden daha çok müteessir olmuş, bilhassa komşu bulunduğu âzerî türkçesinden çok kelime ve tâbir almıştır. Rus istilâsına kadar ve ondan sonra 1927 yılına kadar arap alfabesi kullanan Kumuklar o tarihte latin harfleri esas tutulmak üzere hazırlanmış yeni bir alfabe kabûl ettiler ise de, bu hâl uzun sürmedi. Takriben 10 yıl sonra Kumuklar, diğer türkler ile berâber, latin alfabesinden de ferâgate ve rus alfabesini kabûle mecbûr kaldılar.

Kumuk halk edebiyatı bütün nevileri ve şekilleri ile, zengin ve tükenmez bir hazîne hâlinde, nesilden-nesile intikal etmek suretiyle, halk hâfızasında kuvvetle yaşamaktadır. Destânî mâhiyette olan eserlerin başında, tarihî, hayatî ve tâlimî mâhiyette türkülerden ibâret olan *yır* gelir. Masallar, hikâyeler, atalar sözü, tekerleme, bulmaca ve bilmeceler bu kısmı ikmâl eder. Rus istilâ ve tahakkümüne karşı hürriyet savaşını terennüm eden bâzı yırlar, bir halk kahramanının şahsında, milletin tarihî bir devrini, örf, âdet, an'ane ve zihniyetini canlandırmağa çalışır; diğer bâzı tarihî yırlar ise, çok zaman halk tahayyülünün değiştirmiş olduğu tarihî bir hâdiseyi tasvir eder. Yırların bir çoğunda rus hâkimiyeti sâyesinde tutunan derebeylik nizâmının mümessillerine karşı mücâdele canlandırılmıştır. XIX. asrın ortalarında yetişen ve halkı Rusya'ya karşı tahrik ettiği için, Sibirya'ya sürülmüş olan halk şâiri Irçı Kazak, Kumukların bu nevî mücâdele edebiyatının mümessili sayılmaktadır. Irçı Kazak'ın Sibirya'da yazmış olduğu bir şiirinde: — „Kara günlerin hayatını kime anlatayım? Derdimi, tasamı, sefâletimi kime söyleyeyim? Demir zincirler yüreğimi dağlıyor, ıztırap veriyor. Şerefsiz zincirler ile bağlıyım. Her adımım sanki bin adımdır. Niçin şikâyet edeyim, biz çelikteniz; kalbimiz taştandır; şikâyet etmek bize yakışmaz. Yurdumuz kayalık dağlardır; düşmana karşı, dağlar gibi, şikâyetsiz duralım"—diyor.

Kumuklarda ve komşularında *yır-kazak* tâbiri meşhûrdur. Kumuklar *yır* yaratmakla tanınmışlardır. Halkın hafızasında kalan Irçı Kazak gibi en eski *yır* şâirleri: Aksaylı Batır-Ay, Tarkili Ananay-Arslan ve Torkalı Piri'dir. Yakın zamanların *yır* şâirleri şunlardır: Aksaylı Sultanbeg, Enderili Ansari Zülkarneyn, Hanmamatlı Alip-Murza ve Kostekli Harun,

Kumuk halk edebiyatının lirik kısmını *sarın* denilen dörtlükler ile *yas* adını taşıyan ağıtlar teşkil eder. Düğün ve eğlencelerde ve alel'umum münâsip düşen her fırsatta, bir çalgıcının refâkatinde, irticâlen söylenen dörtlükler, medhiyenin zıddı olan ve Azerbaycan'da *bedhiye* (*bedye*) denilen ve tenkidî-hicvî bir mâhiyet taşıyan halk şiirinin aynıdır. Her iki memlekette karşı-karşıya gelen iki şahıs, o günün hâkim bir mevzuunu veya meselesini ele alarak, sıra ile dörtlüklerini düzerler. Ekseriyâ dinleyenler de, el çırpmak sureti ile, buna iştirâk ederler. *Yas* ise, mâtem günlerinde, bir ölü üzerinde veya arkasından söylenen ve benzerine yine Azerbaycan'da şâhid olduğumuz *ağıt*(*ağı*)'lardır.

Kumuk halk edebiyatını toplamağa teşebbüs eden ilk şahıs aslen Kumuk olan şâir ve mütercim Mehmed Efendi Osman (doğm. 1843) addedilmektedir. Kendisinin lektör bulunduğu Petersburg şark dilleri fakültesi tarafından, 1883'te neşrolunan eseri (*Dialectes de Nahai et de Koumiks. Pesni, poslovitsi, pogovorki, predaniya*...)Kumuk halk edebiyatına ve diline dâir zengin mâlzemeyi içine almaktadır. Kumuk halk edebiyatı hakkında *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza* (Tiflis, 1893, IV, 3. kısım) külliyâtında da faydalı mâlûmat bulunmaktadır. Çoban-zâde (*ayn. esr.*, s. 37)'ye göre, bu eserdeki Kumuk halk türküleri ve *Kısa rus-kumuk lugati*, yazılış tarihleri bakımından, Mehmed Efendi'nin eserine tekaddüm eder. Bu türküleri vaktiyle Kostek köy mektebi müdürü toplamıştır ve zikri geçen lugat da onun eseridir. N. M. Şabarov „saâdete" dâir bir Kumuk masalını zaptederek, rusçaya çevirmiştir (*Azerbaycan'ı öğrenen cemiyetin haberleri*, Bakû, 1927, sayı 4, s. 228). Kumuk halk şiir ve türkülerini toplamak ve motiflerini zaptetmek işinde şâir, edip ve mütercim Temir-Bulat Beybulat (doğm. 1880)'ın mühim hizmetleri olmuştur.

Kumukların yazılı edebiyatı, 1917 yılına kadar, gerek dil ve şive, gerek muhtevâ bakımından, bilhassa Kazan ile Bahçesaray'ın edebî te'sirinde gelişmiştir. 1917'den sonra ise, bunların yerini Bakû işgâl etmiş ve 1900 yılının başında Timurhan-Şura'da ilk „müslüman taş-basması" kurulduktan sonra, Kumuk türkçesi ile neşriyat başlamıştır. İlk eserler arapçadan ve Kazan türkçesinden tercümeden ibâret idi. 1912'de Ebû Süfyan'ın, halk yaratıcılığının âbidelerini ihtivâ eden kumukça eseri intişâr etti. Bu eser sâyesinde Kumuk halk edebiyatının belli-başlı simâlarını tanımış oluyoruz. Edebiyat sâhasında büyük faâliyet gösteren Ebû Süfyan dinî ve yarı-dinî bir çok eserleri kumukçaya çevirmiştir. XIX. asrın ikinci yarısı ile XX. asrın başında yetişmiş edebî simalardan Manay Alibeg-oğlu ile Nuhay Batır-Mazur'yı zikretmek lâzımdır. Bu sonuncunun pek azı bize kadar gelen eserleri arasında, Kafkasya ile Rusya'nın münâsebetlerinden bahseden manzûmesinin rus-japon harbi sıralarında yazıldığı tahmin edilmektedir. Muâsır şâir ve ediplerden Temir-Bulat (*Şiir ve türküler dergisi*, Mahaçkale, 1926)'ın eseri Kumuk edebiyatında bir hâdise telakkî edilmektedir. Bu eserde dil araştırmaları için olduğu kadar, nazım ve şiir san'atı ve millî mûsikî tekniği hakkında da mâlzeme bulunmaktadır. Temir-Bulat, eserlerinde kumukçanın kaybolmakta olan husûsiyetlerini korumağa ve yaşatmağa çalışmaktadır. Nazım san'atı üzerinde de çalışmakta olan şâir halk türkülerinin motiflerini de tesbit ediyor. Kumuk türkçesinde ilk tiyatro müellifi de Temir-Bulat'tır. Shakespeare ve Schiller'den yapılan tercümeler de onun kaleminden çıkmıştır. Timurhan-Şura'da, Şâmil-Kale'de ve seyyar tiyatrolar hâlinde halk arasında gösterilen bu piyesleri oynayanlar da Kumuk san'atkârlarıdır. Temir-Bulat 1910'da edebiyata atıldı. 1917'de *Tan çolpan* („tan yıldızı") edebî dergisini idâre etti ve dergide neşriyatta bulundu. Onun, *Gâzî Molla*, *Şâmil* ve *Hacı Murad* gibi, mevzûlarını rus istilâsına karşı Dağıstan istiklâl mücâdelesinden alan manzûmeleri Kumuk halkının hâfızasında yer etmiştir.

Aynı adı taşıyan dergiye tekaddüm eden *Tan çolpan* edebiyat derneğinin Kumuk türk edebiyatının gelişmesinde mühim bir rolü olmuştur. Derneği Hasav-Yurt şehir mektebinin türkçe öğretmenlerinden Zeynelâbid Batır-Murza 1916'da te'sis etti. Rusya'da ihtilâl başladıktan sonra, aynı ad altında bir dergi intişâr etti. Başlangıçta millî cereyânı temsil eden *Tan-çolpan*, Zaynelâbid'in babası Nuhay Batır-Murza tarafından idâre edilmeğe başladıktan sonra, beyaz rus generallerinden Denikin'in istilâsı devrinde, kapatılmış ve sâhipleri baba ve oğul Batır-Murza'lar da kurşuna dizilmiştir.

XIX. asrın ikinci yarısı ile XX. asrın birinci yarısı arasında Kumukların mühim edebî şahsiyetlerinden biri de Abdullah Muhammed (1859—1937)'dir.

Son devir edip ve şâirlerinden Abdülvehab Süleyman, Eçnu Hacı, Âlim Salavat (Âlim-Paşa Salavat) ve Yusuf Gerey kaydedilmeğe değer. Abdülvehab Süleyman (doğm.

1909) 'ın „Karanlıktan aydınlığa", „İhtilâl dalgaları" ve „Zafer kahramanları" adlı üç şiir mecmuası neşredilmiştir. Âlim Salavat' ın 1925 te Timurhan-Şura 'da basılmış küçük bir şiir mecmuası vardır. Kadınlardan Eçnu da şiir sâhasında büyük muvaffakiyetler elde etmiştir.

Nesir vâdisinde kendisini gösteren Yusuf Gerey (doğm. 1902) 'dir. Yusuf Gerey mevzûlarını hayattan almakta ve konuşma dilinden pek az farklı sâde bir dilde yazmaktadır. Belli-başlı eserleri şunlardır: *Molla Nâsreddin 'in sefer yoldaşı, Beyler ve âdetler, Üç şeyh* v.b. Kumukça edebî eserler arasında bilhassa rusçadan ve başta âzerîce olmak üzere, diğer türk şivelerinden yapılan tercüme eserler mühim bir yer işgâl eder.

İhtilâlin başlarında ve istiklâl devrinde *Tan çolpan* 'dan başka millî devlet ve millî istiklâl tezini müdâfaa eden *Musâvât* gazetesi intişâr ediyordu. Son devirde ise, gündelik *Yoldaş* gazetesi çıkmaktadır.

Bibliyografya: Metinde adı geçen eserlerden başka bk. bir de Nadejdin, *Kavkazskiy krag* (Tula, 1895); Pantükov, *O Kumıkah* (*Zapiski kavkaz. otd. rus. geograf. obşç.*, XVIII, 92 v.d.); N. A. Aristov, *Zamteki...* (*Jivaya starina*, Petersburg, 1896, III—IV, 405 ve notlar); J. G. Nemeth, *Kumük és Balkar Szojegyzek* (*Keleti Szemle*, Budapest, 1911, XII); N. Anisimov, *Narodnıy kumıkskiy stih* (*Vostoçnıe sborniki*, Moskova, 1924); A. A. Satıbalov, *K voprosu o liçnoy onamastike u Kumıkov* (*Sovetskoe yazıkovedenie*, Leningrad, 1936, II); B. Çoban-zâde, *Zametki o yazıke i slovenosti Kumıkov* (Bakû, 1926); N. K. Dmitrijev, *Materialen zur kumükischen Phonetik* (*Le Monde oriental*, XXX); ayn. mll., *Oçerki po kumıkskomu sintaksisu* (*Yazıki severnogo Kavkaza*, Moskova-Leningrad, 1935, nr. 1); N. Anisimov ve A. Şamhalov, *Kumıkskaya literatura* (*Leteraturnaya entsiklopediya*, Moskova, 1931, V, 725—729); *Bolş. sovet. ents.* (Moskova, 1937), XXXV, 480 v. dd.; R. Rahmeti Arat, *Türk şivelerinin tasnifi* (*TM*, İstanbul, 1953, X, 59—138, tür. yer.)

(MİRZA BALA.)

KUNDUZ. [Bk. KUNDUZ.]

KUNDUZ, şimâlî Efganistan 'da bir nehir, bir şehir ve bir bölgenin ismi. Bölge şarkta — Bedahşan, garpta — Taş-Kurgan, şimâlde — Amu-Derya (Oxus) ve cenûpta — Hindu-Küş dağları ile kuşatılmış idi. Memleket bilhassa şimâlden XVI. asırda gelmiş bulunan Özbekler ile meskûndur. Kunduz nehri Hindu-Küş 'ten çıkar, şimâl istikametinde akar ve Amu-Derya 'ya dökülür. Kunduz şehri de Efganistan 'da en iyi at yetiştiren bir bölgenin ticâret merkezidir.

Bibliyografya: Ẓahîr al-Dîn Muḥammed Babur (trk. trc. R. Rahmeti Arat), *Vekayi*, Ankara, 1943, I, 8, 27, 28, 30, 34, 36, 37, 39, 43, 46, 60, 71, 95; Ankara, 1946, II, 131, 132, 135, 138, 141, 156, 167—169, 179, 185, 189, 221, 245, 267, 273, 306, 349; Abu 'l-Faẓl, *Akbar-nâma*; Ḥâfî Ḫân, *Muntaḫab al-lubâb*.

(T. W. HAIG.)

KUNFUDA. [Bk. KUNFÜDE.]

KUNFUZA. [Bk. KUNFÜDE.]

KUNFÜDE. KUNFUDA (KUNFİDA), Arabistan 'ın Kızıldeniz sâhilinde 'Asîr bölgesine âit bir liman olup, 19° 30′ şimâl arzında ve 41° 5′ şark tûlünde bulunur. Üç kapılı ve müteaddit burclar ile tahkim edilmiş bir sûr, şehrin üç köşeli sâhasını kuşatır. Taştan yapılar, şehrin çarşısı ve başlıca câmi liman yakınındadır. Evler yere çakılmış ve aralıklarına ot doldurulmuş sırıklardan meydana getirilmiş iptidâî meskenlerdir. Sâhile 1/4 mil kadar uzaklıktaki küçük bir ada üzerinde, vaktiyle Mekke şerîfinin oturduğu bir kale vardır. Şehrin 1882 'de Langer tarafından 2.000 olarak bildirilen nüfusu birinci cihan harbinden evvel 10.000 kadar tahmin ediliyordu. Liman şehrin önünde uzanan bir dizi ada ile korunmuş olup, buraya ancak orta hacimde arap gemileri girebilir. Kunfuda 'nin ticâreti ve iç memleket ile münâsebeti fazla gelişmiş değildir. Burası 'Asîr 'den gelen mürr-i sâfî, ayrıca deri ve bal için ihrâc limanı vazifesini görür. Evvelce buraya Habeşistan 'dan esir yüklenen gemiler de gelirdi; sonra, İngiltere 'nin sıkı kontrolü ile, bu ticâret önlendi. İdhâlât fazla mıkdarda olmayıp, ancak en lüzûmlu maddelere inhisâr eder.

Kunfuda 'nin kuruluşu belki çok eski devirlere çıkar. Burası kadîm müelliflerin çok alâkalandıkları, Debai memleketinde bulunur. Plinius 'un *Regio Canauna* 'sı, S. Sprenger ve B. Moritz tarafından, Ḳanavnâ olarak teşhis edilmiş ise de, al-Hamdânî tarafından da ismi zikredilen bu şehir, aynı adı taşıyan vâdinin ağzında bulunmaktadır. Diğer taraftan E. Glaser Kunfuda 'nin Batlamyus 'un Thebaipolis 'i olduğunu zannetmiştir. Şimâl sınırları üzerinde Kunfuda 'nin yer aldığı bu havâlinin eskilerce mâlûm olan altın zenginliği henüz tamâmiyle tükenmiş sayılmaz. al-Ḥatâriş kabîlesi sel birikintileri içinden altın çıkarmayı bilir. Kunfuda adı, bir dereceye kadar, yeni olmalıdır. Portekizliler buraya Confutâ derlerdi. Niebuhr, Kunfuda 'yi epeyce büyük, fakat kötü bir şekilde inşâ edilmiş olarak tasvir eder. O sırada Kunfuda arâzisi Ṣan'â imamının hâkimiyeti altında bulunmakla berâber, Yemen 'den Cidde 'ye giden kahve yüklü her gemi burada Mekke şerîfine bir vergi ödemek mecbûriyetinde idi. Cidde 'den itibâren, Kunfuda 'nin 75 km. cenûbundaki Ḫalî 'ye kadar, bütün sâhil 1772 'de Mekke emîrinin hukmüne geçti ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa Mekke şerîflerini kendine tâbî olmağa mecbûr ettiği sırada, burası, dâhilî Arabistan ve 'Asîr 'e karşı yapılan hareketler için, üss hizmetini gördü. 1871 'de osmanlı hukûmeti memleketi ele geçirmeğe teşebbüs etti ve Kunfuda 'ye çıkartılan kuvvetler buradan memleketin iç kısımlarına doğru harekete geçtiler [bk. mad. 'ASÎR]. 1871 'de 'Asîr 'in fethinden sonra Yemen vilâyetine tâbî bir sancak hâline getirilen bu memleket içinde Kunfuda bir kazâ merkezi oldu. Türkler burayı bir taraftan Luḥayya ve Ḥudayda — Ṣan'â 'ya ve diğer taraftan Cidde 'ye telgraf hattı ile bağladılar. Kunfuda 1930 'dan itibâren, bütün 'Asîr ile berâber, Suûdî Arabistan kırallığına ilhâk edildi.

Bibliyografya: al-Hamdânî, *Ṣifa Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 181, 188, 217; *Terceira decada da Asia de Joam de Barros* (Lissabon, 1563), I, fas. 3; E. Rüppell, *Reise in Abyssinien* (Frankfurt, a/M. 1838), I, 176—179; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/I, 921 v.d., 930 v.d., 934, 939 v.d., 982, 1015, 1025 v.d.; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 375; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 52; S. Langer, *Irrfahrten an der südarabischen Küste* (*Ausland*, 1882, s. 352); E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin 1890), II, 3, 235; H. Burchardt, *Reiseskizzen aus dem Yemen* (*ZG Erdk.*, Berlin, 1902, s. 594); M. Hartmann, *Die arabische Frage* (*Der islamische Orient, Berichte und Forschungen*, Leipzig, 1909, II, 540); F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien* (*Hamburgische Forschungen*, Braunschweig, 1916, s. 88); A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wienne, 1922), I, 173 v.d.; B. Moritz, *Arabien, Studien zur physikalischen und historischen Geographie des Landes* (Hannover, 1923), s. 97, 109 v.d.

(ADOLFF GROHMANN.)

KUNÛT. [Bk. KUNÛT.]

KUNÛT. KUNÛT (A.), muhtelif mânalarda kullanılan dinî bir tâbir; asıl mânası üzerinde lugat âlimleri ittifak etmemişlerdir. Lugatlerde şu târiflere rastlanmaktadır: „konuşmaktan sakınmak", „namaz (*ṣalât*) boyunca duâ etmek", „bir kimsenin Allahın kulu olmak dolayısı ile duyduğu mahviyet ve minnet", „ayakta durmak". Bu mânalara *ḳunût* kelimesinin veya *ḳ-n-t* kökünden gelen kelimelerin geçtiği *Kur'an* âyetlerinin tefsîrinde de rastlanmaktadır. Bütün bunlardan hemen hiç biri yoktur ki, siyaka göre açık bir târife imkân versin (bk. II, 110, 239; III, 15, 38; IV, 38; VI, 121; XXX, 25; XXXIII, 31, 35; XXXIX, 12; LXVI, 5, 12).

Hadîste daha sarîh siyaklar bulunmaktadır. „İyi *ṣalât* uzun bir *ḳunût* 'tur" (bk. msl. Muslim, *Ṣalât al-musâfirîn*, hadîs 164, 165, *Eâb afżal al-ṣalât ṭûl al-ḳunût*; Tirmizî, *Ṣalât*, bâb 168). Burada *ḳunût*, şârihlerin müşterek kanâatine göre (bk. Navavî, bu münâsebetle verdiği şerh), „ayakta durmak" mânasına gelmektedir. Oruç tutan, ayakta duran, *ḳânit bi-âyât Allâh* (Muslim, *İmâra*, hadîs 110) olan kimse, Allah yolunda cenk eden kimseye bedeldir" meâlindeki meşhûr hadîste, *ḳânit* açıkça „ayakta duâ eden" mânasına gelmektedir (bk. Abû Dâ'ûd, *Şahr ramażân*, bâb 9: „ve ayakta *Kur'an* 'dan 100 âyet okuyan kimse *ḳânitûn* arasında yer alır"). Bununla berâber umûmiyetle *ḳunût*, mânaca *du'â* 'ya yakındır, msl. sık-sık zikredilen ve Peygamberin bir ay müddetle, *ṣalât al-ṣubḥ* 'ta, Bi'r Ma'ûna civarında *ḳurrâ'* 'ları öldürmüş olan Ri'l ve Ẕakvân kabîlelerine bedduâ etmiştir (Buḫârî, *Vitr*, bâb 7); buradaki mâna *yad'û 'alâ* izâhı ile taayyün etmektedir (Buḫârî, *Vitr*, bâb 7; *Cihâd*, bâb 184). Buna dâir başka bir hadîste (Buḫârî, *Mağâzî*, bâb 28, hadîs 3) „bugüne kadar *ḳunût* 'u edâ etmeği itiyad edinmiştik" ibâresi eklenmiştir. Bâzı kaynaklar (krş. Goldziher, *ayn. esr.*, s. 323) bu vak'anın ramazanda cereyan ettiğini kaydetmektedir.

Bununla berâber, aynı hususta hadîslerde, bu menâsik daha açık bir şekilde görünüyor; rivâyete göre, *ḳunût* 'un zamanı *ṣalât al-facr* (Buḫârî, *Da'avât*, bâb 59) 'de *rukû'* 'dan sonra idi (Buḫârî, *Vitr*, bâb 7). Nasâ'î, *Taṭbîḳ*, bâb 32 'deki bir hadîste, bu daha açık olarak, tasvir ediliyor: "... öyle ki, Peygamberin başını kaldırıp, Allahım şunu (yâni bâzı *munâfiḳûn* 'u) tel'în et! — dediğini ve bunun üzerine, Allah tarafından — „Onların bağışlanması veya cezâlanması seni alâkadar etmez" (sûre III, 123) âyetinin nâzil olduğunu duyabilmiştir. Diğer bir *ḳunût* misâli de şudur: Peygamber, *ṣalât al-ṣubḥ* 'da, ikinci *rek'at* 'tan sonra, başını kaldırarak şöyle demiştir: „Valîd b. Abî Valîd", Salima b. Hişâm 'ı, 'Ayyâş b. Abî Rabî'a 'yı ve Mekke 'nin zayıf insanlarını kurtar. Mużar 'ın üzerine ağır bas ve onlara Yûsuf 'un kıtlık yılları gibi kıtlık seneleri gönder" (al-Nasâ'î, *Taṭbîḳ*, bâb

28). Yine menşe'i Abū Hurayra (Buḫārī, *Aẕān*, bâb 126)'den gelen bir başka hadîse göre, *ḳunūt* müslümanlara hayır duâ, kâfirlere de bedduâdan ibâret olsa gerektir.

Bunun yanında, rivâyete göre, *ḳunūt* sabah ve akşam (*ṣubḥ* ve *maġrib*) namazlarında muntazaman edâ edilirdi (Tirmiẕī, *Ṣalāt*, bâb 177; Nasā'ī, *Taṭbīḳ*, bab 30). Tirmiẕī bu hadîs için, „*Ṣalāt al-facr* esnâsındaki *ḳunūt* hakkında âlimlerin fikirleri birbirinden ayrıdır. *Ṣaḥāba* âlimlerinden bâzısı ve sonraki nesiller, Mālik ve al-Şāfi'ī, bu *ḳunūt* lehindedirler. Aḥmed (b. Ḥanbal) ve İsḥāḳ şöyle demektedirler: — Bütün müslümanlara dokunan bir felâket hâli hâric, *ṣalāt al-facr*'de *ḳunūt* okunmaz—. Böyle bir hâlde imâm, müslüman orduları için, duâ etmek mecbûriyetindedir." *Ẓuhr* ve *'işā'* da *ḳunūt* okunan birer namaz olarak zikredilmektedir (Buḫārī, *Aẕān*, bâb 126; Nasā'ī, *Taṭbīḳ*, bâb 29).

Namazın neresinde *ḳunūt* okunacağı meselesinde de fikir ayrılığı vardır. Rivâyete göre, 'Āṣim, *ḳunūt* kakkında, Anas b. Mālik'in fikrini sormuştur. Anas: — „*Ḳunūt* şu zamanda edâ edildi" —dedi.—" *Rukū'* 'dan önce mi, sonra mı?" — diye sordum. —„Rukū' 'dan önce" —diye cevap verdi. Ben: —„Fakat sizin *rukū'* 'dan sonra dediğinizi söylüyorlar"— dedim. —„Yalan söylemişler" — diye cevap verdi. Peygamber, *rukū'* 'dan sonra, bir ay boyunca ḳunūt duâsı okumuştur. Öyle zannediyorum ki...." (bunu Bi'r Ma'ūna'nin hikâyesi tâkip eder; yk. bk.; Buḫārī, *Vitr*, bâb 7). *Ḳunūt*'un *bid'a* olduğu da ileri sürülmüştür. Abū Mālik al-Aşca', babasından naklen, bir hadîs zikrediyor: Gûyâ babası, Peygamberin, Abū Bakr, 'Omar, 'Oşmān ve 'Alī'nin imâmlığında namaz kılmış ve bunların hiç biri *ḳunūt* duâsı okumamışlar. Babası ilâve etmiş: — Bu sebepten, *ḳunūt* bir *bid'a*'dır, evlâdım" — (al-Nasā'ī, *Ṭaṭbīḳ*, bâb 33).

Her şeye rağmen *ḳunūt*, namazda okunan duâ mânasına gelmekte devam etmiştir. Hadîs kitaplarında *ḳunūt al-vitr* için bir düstûr vardır (buna sık-sık, fakat muhtelif şekillerde rastlanır; fakat her zaman *ḳunūt* denilmez, *du'ā'* da denilir; başka isimler de verilir): „Yârabbi, yol gösterdiklerin arasında bana da hidâyet nasip eyle, affına mazhar kıldıkların arasına beni de ilhak eyle, görüp gözettiklerin arasında beni de siyânet eyle; nimetlerinle beni de in'âm eyle; takdir ettiğin şerre karşı beni hıfz eyle, zîra karar vermek sana mahsûstur, senin hakkında ise, kimse karar veremez. Senin koruduğun kimse felâkete uğramaz. Yârabbi, sana hamd ve senâ olsun!" (Tirmiẕī, *Vitr*, bâb 10). Aynı düstûr, namazın bir kısmında da vardır (Navavī, *Minhāc*, nşr. van den Berg), I, 83, 455 v.d.; Lane, *Lexicon*, *ḳ-n-t*'de bir başka şekil vermiştir),

[Hanefî mezhebinde *ḳunūt*'un vâcib ve vitr namazına mahsûs bulunduğu, *ḳunūt*'un mâna ve mâhiyeti ile muhtelif *ḳunūt* duâsı şekilleri ve bunlardan sünnet olanın şerh ve tefsîri için bk. Mehmed Zihnî, *Kitāb al-ṣalāt—Niʿmat-i islām, ḳısm-ı ṣānī* (İstanbul, 1322), s. 145, 353—359; *al-Muḫtaṣarāt* (İstanbul, 1332), s. 102, 121; İsmâil Hakkı, *Din dersleri* (İstanbul, 1341), s. 53; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak dini Kur'an dili - yeni mealli türkçe tefsir* (İstanbul, 1935), I, 807—809].

Bibliyografya: I. Goldziher, *Zauberelemente im islamischen Gebet* (*Orient. Studien, Theod. Nöldeke ... gewidmet* (Giessen, 1906), I, 323 v.d.) ve burada bulunan bibliyografya. (A. J. WENSINCK.)

KUNYA. [Bk. KÜNYE.]

KUR. [Bk. KÜR.]

KURA. [Bk. KÜRE.]

ḲUR'A. [Bk. KUR'A.]

KUR'A. ḲUR'A (A.), *ḳ-r-'* kökünden gelen fiil şekillerinin çoğu *s-h-m* kökünden gelenlere benzediği gibi, *ḳur'a* da, lûgat âlimlerince *sahm*'in müterâdifi telâkkî edilmiştir. Bu benzetme islâmiyetten önceki devirde, *ḳur'a* çekmek için, ok (*sahm*) kullanılmasından ileri gelmiştir. *Kur'an*'da kehânette bulunmak ve tâlî oyunu oynamak maksadı ile, ok ile *ḳur'a* çekmek yasak edilmiştir (II, 216; V, 92). Bununla berâber *Kur'an*'ın iki yerinde *ḳur'a*'nın câiz olabileceği hâller gösterilmiştir (III, 39; XXXVII, 141). Fakat *Kur'an*'ın bu yerlerinde, *ḳur'a* mânasına gelmek üzere, yine *s-h-m* kökü kullanılmaktadır. Daha sonraları, *ḳur'a*'nın câiz olduğu hâller için, hemen-hemen ekseriyâ *ḳ-r-'* kökü kullanılmaktadır ki, bunun asıl mânasının *ż-r-b* („vurmak, itmek") olduğu sanılıyor (çok eski bir devirde, *żarb aḳdāḥ* „ok çekmek" terkibine rastlanmaktadır).

Kur'an'daki bu iki sûreden başka Buḫārī, *Kitāb al-şahādāt*'ın son faslında, Peygamber in hayatına âit beş hâdise daha zikrediyor ki, bunlardan Peygamberin bâzı hâllerde kur'aya cevâz vermiş olduğu görülüyor. Bütün bu hâllerde, aynı şey üzerinde hak sâhibi olan ve bir türlü anlaşamayan iki veya daha ziyâde taraflar arasında, ihtilâflı şeyin kime verilmesi gerektiği husûsunu tesbit maksadı ile kur'aya baş-vurulmaktadır (Ḳasṭallānī, IV, 416, 5 v. dd.). Bir karara varmak husûsunda mürâcaatı mecbûrî olmamasına rağmen, kur'a usûlü çok revâcda idi; çünkü kur'anın, taraftarlık yapması ihtimâli bulunan bir hâkimin

kararından daha çok hasımları yatıştıracağı ve haksızlıkları bertaraf edeceği sanılmaktadır (*Hidāya*, s. 814). Bu sebepten, msl. şâfi'î ahkâmını toplayan *Minhāc al-ṭālibīn*'de, bu usûlün câiz görüldüğü 11 hâlden yalnız ikisinde kur'aya müsâade edilmemektedir.

Kur'a, ekseriyâ, aynı haklara sâhip taraflar arasında arâzi veya eşyâ taksiminde (*ḳisma*) kullanılırdı ve bugün de kullanılmaktadır (Musil, *Arabia Petraea*, III, 294). Bu hâlde, tarafların adları kâğıt parçalarına yazılır ve bu kâğıtlar katlanıp, kil veya balmumu içine konularak, bunun hazırlandığını görmeyenler tarafından çekilirdi. Katlanmış kâğıtlar ile yapılan piyangoya da *ḳur'a* denilir (Ṭahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, II, 1199; Ḳūhistānī, *Cāmiʿ al-rumūz*, Kazan, 1309, I, 297; Ḳasṭallānī, IV, 416, 18 v.dd.).

Türklerde, bilhassa acemi neferlerin askere alınmasında, kur'aya baş-vurulduğu için, kelime osmanlı türkçesinde „askerî hizmet için çekilen kur'a" mânasını aldı. Öyle ki, eskiden msl. *kur'aya girmek* tâbiri „askerlik çağına gelmek" manâsına gelirdi. Kelimenin hukukî mânasından hareketle, *ḳur'a*, daha sonraları büyü ve bâtıl inançlar sâhasındaki bir âdeti ifâde eden bir ıstılâh olmuştur. Asıl „ihtilâflı şeyin taksimi" mânasına gelen *ḳisma*, sonradan genişleyip, „kaderin tâyin ettiği hisse" mânasını almıştır. „Taksim" mânasına gelen *ḳur'a* da, sonradan, halk arasında revâcda olan bir âdet için kullanılmağa başlamıştır. Bu âdet, tereddüt veya merak sebebi ile, müşkil vaziyette olanların bizzat kendi fallarına bakmalarından ibâret idi. İstikbâle âit husûslara müteveccih olan bakıcılığın aksine olarak, *ḳur'a*, tıpkı bir kehânet gibi, şu husûslara inhisar etmektedir: suâl soran, her hangi bir teşebbüse girip-girmemeği yahut falan hâdisenin vukû bulup-bulmayacağı husûslarını öğrenmek isteyince, „evet" yahut „hayır" tarzında cevaplar almaktadır. Başka tâbir ile, *ḳur'a* bu kimse için, tıpkı ihtilâflı şeyin taksiminde olduğu gibi, sual soranın da aynı haklara sâhip bulunduğu iki hâl çâresi ihtivâ eden bir vaziyette bir danışma yerine geçmektedir.

Bu yeni kur'a şeklinin şeriatçe yasak olduğundan şüphe edilemez. Hakikatte kur'a, istikbâli ve gizli şeyleri öğrenmek için yapılan bir denemedir (Bayżāvī, *Duḫūl fī 'ilm al-ġayb*) ve gâyesi itibârı ile islâmiyetten önceki devirde Mekke'de baş-vurulan ok ile falcılığa (kehânet) tamâmen tekabül etmektedir ki, bu son şekil *Kur'an* (V, 4)'da şiddetle men'edilmiştir (Freytag, *Einl. in das Studium d. arab. Sprache*, Bonn, 1861, s. 154 v.dd.). Fakat artık okların kullanılmaması ve yasak olan bu usûl yerine, meşrû şekline tatbik edilen *ḳur'a*'nın geçmiş olması karşısında, bu fal şeklinin adını değiştirmekle, falın kendisinin de değişeceği sanılabilirdi. Nitekim bu maksat ile, âyetler ve hadîsler ile, bu fal tasdik ettirilmeğe çalışıldı.

Bugüne kadar, bilhassa arapça konuşan müslüman memleketlerde, fal bakmanın en yaygın şekillerinden biri *ḳur'a* idi. Hareket noktası hemen dâimâ gerek zar atarak, gerek ona benzer bir usûl ile doğrudan-doğruya rakam veya harfler elde etmek bahis mevzuu olduğuna göre, *fa'l* ve *raml* yanında, *ḳur'a* da zar ile bakılan bir fal telakkî edilebilir. Rakamı elde ediş şekline ve bu rakamdan başlayarak, manzûm olarak bildirilen fal neticesine varıncaya kadar, baş-vurulan yollara göre, kur'anın üç ayrı edebî şekli birbirinden ayırt edilmektedir. 1. Ca'far al-Ṣādiḳ'a kadar çıkartılan *Ḳur'at al-Ca'farīya* (Ahlwardt, III, 565'te de *Cavharīya* yerine *ca'farīya* okumak icâp eder), zar ile fal vasıflarını açıkça muhâfaza etmiştir; zîra, bu kur'a şeklinde, zar ile elde edilmesi muhtemel olan üç harfli terkiplerden her biri, muayyen bir manzûm tâbire tekabül etmektedir. Bu şekil *ḳur'a*, gâlibâ Kâtib Çelebî (nşr. Flügel, IV, 513, nr. 9413)'deki *'ilm al-ḳur'a* tâbirine tekabül etmektedir. 2. *Ḳur'at al-anbīyā'*, kur'anın en basit şeklidir; zîra, bunda peygamberlerin parmakla üzerine basılan isimlerine göre, cevap elde edilmektedir. 3. En uzun ve en mufassal ve dolayısı ile bu sebepten en çok beğenilen şekil *Ḳur'a al-Ma'mūnīya* (halife al-Ma'mūn zamanına ircâ olunmaktadır) olup, insanın günlük hayatından alınan ve ayrı-ayrı dâireler içine yazılan sualler ile başlar; bu sualler arasından, niyet edilen bir tânesi seçilir. Fakat bir hükümdar ağzından, falı manzûm olarak dinlemeden önce, burclar ve tâlih kuşlarını gösteren ve şehirlerde nihâyet bulan resimleri tâkip etmek lâzım gelmektedir (bu sebepten, ekseriyâ, bu kur'aya aynı zamanda *ḳur'at al-mulūk* yahut *ḳur'at al-ṭuyūr* da denilmektedir). Muhayyileye en geniş imkânlar sağlayan ve en çok şekilleri olan kur'a usûlü budur. Yine bu sebeptendir ki, falcılık vasfını hemen-hemen hiç almamış ve daha ziyâde eğlenceli ve zararsız bir oyun olarak kalmıştır; bu da *ḳur'a* kelimesinin, halk tarafından yanlış bir tâmim neticesinde, bütün fal şekillerine tatbik edilen umûmî bir mefhûm olarak, niçin kullandığını izah etmektedir (msl. *Ḳur'at al-raml*, bk. Pertseh, Gotha, nr. 73, 4 ve *Ḳur'a li-iḫrāc al-fa'l va 'l-żamīr* yahut *Ḳur'a fī 'ilm al-raml*, Kahire *Fihrist*, V, 350 v. d.).

Bu son kur'a şekli her ne kadar daha yeni görünmekte ise de (en eski yazmalar h. XI. asra âittir), bunlarda kadim yunan devrine âit unsurların bulunduğu husûsunda ileri sürülen ihtîmâli bertaraf etmemek lâzımdır. *Fihrist* (I, 314, 15—18)'te yunan müelliflerinin zikredilmesi ve bugün kullanılan arapça kitapların verdiği manzûm cevaplara harfi-harfine benzeyen Diadochi (Bolte, s. 279) devrinden kalma yunanca fal kitaplarından alınma parçalar böyle bir ihtimâlin temelsiz olmadığını göstermektedir. Arap *ḳur'a*'sının aynı nevî ve aynı mevzûa dâir garp eserleri üzerindeki te'siri önceleri mübâlega edilmiş ise de, arapların bu yoldan doğrudan-doğruya veya yahudi fal kitaplarına ve orta çağdaki aynı nevî garp kitaplarına haylı te'sir ettiği şüphe götürmez bir vâkıadır.

Bibliyografya: Taş-basması pek az olan (krş. Doutté) *ḳur'a*'ya dâir eserlerin çoğu yazma hâlindedir. Flügel'in *Die Lossbücher der Muhammedaner* (Leipzig, 1861)'de faydalandığı ve XIX. asrın ortalarında basılmış olan kataloglardan başka, şu üç katalog dahi zikredilebilir: Ahlwardt, (Berlin), III, nr. 4234—4244; Pertsch (Gotha), nr. 24, 3, 93, 26, 1304, 9, 10; de Slane (Paris), nr. 2637—2641, 2706, 2715 v.d., 2758; İbn Sîda, *Muḫaṣṣaṣ*, XIII, 23; Buḫārī (nşr. Krehl), II, 163 (*Bāb al-kur'a fi 'l-muşkilāt*); Ḳasṭallānī, *Şarḥ al-Buḫārī* (Bulak, 1304), IV, 413 v. dd.; Navavī, *Minhāc al-ṭālibīn* (nşr. v. d. Berg), I, 119 v.d., 324; II, 328, 404 v. d.; III, 99 v.d., 102, 122 v.d., 379, 395 v. dd., 440, 461 v. dd.; Marġīnānī, *Hidāya* (Kalküte, 1818), s. 813 v. dd. (*Faṣl fi kayfiyat al-ḳisma*); *The Hedaya* ... (trc. Ch. Hamilton, 2. tab., London, 1870), s. 565 v. dd.; Doutté, *Magie et religion dans l'Afrique du Nord* (Cezâyir, 1909), s. 375 v. dd.; Steinschneider, *Die hebräischen Übersetzungen* (Berlin, 1893), II, § 528, 533; Bolte, *Zur Geschichte der Losbücher* (*Georg Wickrams Werke*, nşr. John Bolte, 1903, IV, 276—348); aynı mll., *Zur Geschichte der Pänkt[ier]- und Losbücher* (*Jahrbuch f. historische Volkskunde*, 1925, I, 185—214).

(G. WEIL.)

KURAMA. Radloff (*Wörterbuches* ..., II, 924)'a göre, „Türkistan'da bir türk kabîlesi" olup, *kurama* (bk. Kazak. *kura-* „kumaş parçalarını birbirine eklemek") birbirine eklenmiş kumaş parçalarından meydana gelen örtü" manâsına gelmektedir. Bir başka eserinde (*Aus Sibirien*, Leipzig, 1893, I, 225) Radloff, Kurama nın Özbek ve Kırgızların karışmasından meydana gelmiş bir kavim olduğu ve isminin, Kırgızların iddialarına göre, bir çok kabîlelerden müteşekkil olmalarından geldiği ileri sürülmektedir. Ḳurama, Radloff'a göre, Taşkend ile Hucend, daha doğrusu Taşkend cenûbundaki Angren (Āhengerān) nehri sâhillerinde „yerleşmiş bir kabîledir." Rus kaynaklarında 1875'e doğru, Kuramaların ancak XVIII. asırda meydana çıkmış olduğu zikredilmektedir; ayni fikri Aristov (*Zametki ob etniçeskom sostave türkskiḫ plemen...*, Petersburg, 1897, s. 112) ve son zamanlarda da İ. Zarubin (*Spisok narodnostey Turkestanskogo kraya*, Petersburg, 1925, s. 12)'de ileri sürmüşlerdir. Bununla berâber 1045 (1635/1636)'e doğru, Kazaklar ile Özbekler arasında Angren'i elde etmek için vukûa gelen harplerin tasvirinde, „Kurama reisleri" (*sardārān-i Ḳūramā*) anılmakta idi (Maḥmūd b. Valî, *Baḥr al-asrār*, Ind. Off., 575, var. 119a). XIX. asırda Hokand hanları zamanında *ḳurama* kelimesi, yalnız kavmî değil, aynı zamanda coğrâfî ve idârî bir tâbir olarak da kullanılmakta idi. Kendir-Davan boğazından geçerek, Taşkend'den Hokand'a giden yolun adı „Kurama yolu" (*rāh-i Ḳūrama*, bk. ml. *Tārīḫ-i Şāḥruḫī*, nşr. Pantusov, Kazan, 1885, s. 238) idi. Kurama idâresinin başında, Kerevçi (yazılışı Kīrāvçī)'de oturan bir bey bulunmakta idi. Kuramaların bu idâre şekli önceleri ruslar tarafından muhâfaza edilmiş idi. Sır-Derya eyâletinin kazalara bölünmesi sırasında, daha sonraları (1886'dan itibâren) „Taşkend kazası" adı ile anılan kısma „Kurama kazası", bu idârî bölgenin merkezi Madali-Han (1822—1842; bk. mad. HOKAND) tarafından kurulan Toy-Tübe köyü idi (burada 1885'te Veselovskiy tarafından tetkik edilmiş olan orta çağdan kalma bir kalenin harâbeleri bulunmaktadır); hakikatte kaymakam, Çirçik üzerindeki Küylük köyünde oturmakta idi. Hokand hanları zamanında ve rus idâresinde, Kurama idârî bölgesi, pirinç zirâatinin merkezi olmak bakımından iktisâden mühim bir yer işgâl etmekte idi. Rus âlimleri, sonradan yerleşik hayata geçen bu göçebelerin (Kazak) ahfâdından teşekkül ettikleri için, Kuramalara husûsî bir ehemmiyet vermektedirler. Kuramalar, Özbek yaşayış tarzını benimsemiş olmakla berâber, göçebe cedlerine âit an'aneleri tamâmen kaybetmemişlerdir.

Bu husûsiyetler bugün de tamâmen kaybolmamıştır; Özbeklerin aksine olarak, Kuramalar, Kazaklar gibi, keçe çadırlarda otururlardı; kadınları da, Kazak kadınları gibi, peçe takmazlardı. O zamanlar, Radloff ve diğer müellifler, Kuramaları bir çok kollara ayırmakta idiler. Radloff'a göre, bunlar beş-

tir: Culayr, Telev (bugün Kuramaların oturdukları köyün adıdır), Tama, Cagalbaylı ve Taraklı. Bugün bu taksimat tamâmiyle ortadan kalkmıştır; bunların izlerine rastlanan yerlerde, aynı âile arasında evlenmeler, Kazaklarda olduğu gibi, gayr-i meşrû sayılmaktadır. Kuramaların muhtelif kavimlerden meydana geldiğini gösteren husûsiyetler bugün bile görülebilmektedir; Zarubin'e göre, muhtelif ictimâî sınıf ve kavimlerin birbiri ile karışmasının bunda büyük bir hissesi vardır. Kuramalar, bugün bu adı taşımaktan çekinirler; bâzan buna bir başka kavim adı ekleyerek kullanırlar (ml. Kırgız-Kurama, Sart-Kurama). Taşkend (eskiden Kurama) bölgesindeki Kuramaların sayısı 1917'de 52.335 ve 1920'de de 49.697'yi bulmakta idi (bilindiği üzere, bu son yıllarda, Türkistan'ın diğer ahâlisi gibi, Kuramaların nüfusu da, kıtlık yüzünden, azalmış idi). Bundan başka, 9.330 Kurama, hâlâ Hokand bölgesinde yaşamaktadır. Aynı mânaya gelen *Kurama* kelimesine, türkmencede de rastlanmaktadır. Fakat bu Kuramaların Angren kıyılarında oturan Kuramalar ile hiç bir alâkası yoktur.

Bibliyografya: Metinde adı geçen eserlerden başka bk. Kostenko, *Turkestanskiy kray* (Petersburg, 1880), I, 328; V. Masalsky, *Turkestansk'iy kray* (Petersburg, 1913), s. 306 ve 607; Fr. v. Schwarz, *Turkestan* (Freiburg i. Br. 1900), s. 10 v.d.; N. Mallitskiy, *Protokoli türk. krujka lüb. arḫ.*, (1898), III, 176 v.d. (W. BARTHOLD.)

KUR'AN. AL-ḲUR'ĀN, müslümanların mukaddes kitabı olup, Peygambere gelen vahyleri ihtivâ eder.

1. İslâm âlimleri bu kelimenin telaffuz, menşe' ve mânasında müttefik değildirler. Bâzıları onu, hemzesiz olarak, *Ḳurān* telâffuz ediyorlar ve bu şekli, *Tevrat* ve *İncil* gibi, bir has isim sayıyorlar yahut *ḳarana* („toplamak") 'den iştikak ettiriyorlardı. Başkaları ise, haklı olarak, hemzeli *Ḳur'ān*'dan hareket ediyorlar ve bu kelimeyi bâzan bir ism-i mef'ûl mânasında olan bir masdar ile, bâzan *ḳara'a* („toplamak") 'den müştak bir tavsif sıfatı ile izah ediyorlardı. Gerçekte bu kelimenin masdar olması muhtemeldir; çünkü *Kur'an* (LXXV, 17)'da buna masdar hâlinde tesâdüf edilir (bk. Ṭabarī, nşr. de Goeje, fihrist). Doğru mânayı *ḳara'a* fi'linin sık-sık kullanıldığı *Kur'an*'ın kendi dilinde aramak lâzımdır. XVII, 95. âyette muhakkak „okumak" mânasında kullanılmıştır; fakat en çok görülen mâna daha ziyâde: „inşâd etmek, ezberden okumak"tır; bu da her zaman muhakkak yazılı bir metin icâp ettirmez. Nitekim LXXV, 17 v.d. âyetlerinde Allah: — „*Kur'an*'ı okurken, acele etmek için dilini hareket ettirme, onu toplamak ve ezberden okumak bize âittir" der. Kendine gönderilmiş vahyleri ezberden okuyan Peygamber de bu kelimeyi „ezberden okumak" mânasına kullanmaktadır; XVI, 100; XVII, 47; VII, 203, LXXXİV, 21; krş. LXXXVII, 6'da IV. (if'âl) vezinde, mü'minler de bu kelimeyi, duâda vahyleri okudukları zaman, „ezberden okumak" mânasına kullanırlar; LXXIII, 20. Krş. bir de *bi 'l-ḳur'āni*, „ezberden okuyarak, Allahın adını söylediğin zaman", XVII, 49. Böylece şu mânaya vâsıl olunur: ezberden okuma, ezberden okunan, yâni Allahın Peygambere öğrettiği ve Peygamberin tekrar ettiği („ezberden okumamızı tâkip et", LXXV, 18; „unutmaman için, biz sonra sana tekrar ettireceğiz", LXXXVII, 6) ve sonra insanlara okuduğudur. Schwally, Wellhausen (*ZDMG*, LXVII, 634) ve Horovitz (*Isl.*, XIII, 67), bil'akis *ḳur'ān* kelimesinde bir *ḳeryānī*, *ḳiryānī* („lectio, okuma veya okunan") kelimesi görüyorlar; bu süryânî yahut ibrânî dilinden alınmış olmalıdır ve haklı olarak, *ḳara'a* kelimesinin, „okumak" mânası ile, hâlis arapça bir kelime olmadığını ortaya koyuyorlar. Bu takdirde Allahın Peygambere gerçekten ilâhî bir kitap okuduğunu düşünmek icâp eder ve binâenaleyh sonraki kullanış daha güç izah edilmiş olur. Buna mukabil E. Meyer'in aşağı yukarı Josef Smith'in fikrine uygun olarak, *Kur'an* için Peygamber tarafından okunmuş bir kitaptır demesi tamâmiyle yanlıştır; zîra muhtevâsı Peygambere vahyedilmiş olan ilâhî kitap hakikaten gizli bir kitap idi ve Peygamber ilâhî sesi duydu ve bir şey (hattâ XCVI, 1'de dahi) okumadı. Daha ziyâde, ancak Allah, kitabı „arapça bir *Kur'an*" yaptığı, yâni arapçaya çevirdiği için, onun tarafından anlaşılır bir hâle geldi.

Ḳur'ān kelimesi, yukarıda işâret ettiğimiz „yazı ile tesbit edilmiş vahylerin bütünü" mânasında, bizzat *Kur'an*'da bulunmaz; çünkü vahyler ancak Peygamberin ölümünden sonra toplanmıştır. Bu kelimeye, bâzan Peygambere yavaş-yavaş gönderilen vahyler, msl. krş. X, 16; XII, 3; LXXII, 1; krş. II, 181 (ramazan ayında göklerden indirilen *Kur'an*'a), bâzan da gökten parça-parça gönderilmiş olan (XVII, 107; XX, 1; LXXVI, 23; krş. XXV, 34; LIX, 21) ve Peygamberin, insanlara tebliğ etmek üzere (XXVIII, 85), aldığı ilâhî vahylere (XXVII, 6) delâlet eden umûmî bir tâbir olarak, tesâdüf olunur.

al-Kitāb („yazı, kitap") adı sık-sık *Kur'an* yerine kullanılır. Ekseriyâ bu iki ad birbirinin

tamâmiyle müterâdifi olarak görülür. *al-Kitāb* da „mübârek bir gecede“ (XLIV, 3) gökten inzâl edilmiştir (msl. XL, 2, XLV, 2); o hâlde *ḳur'ān* gibi, *al-kitāb* da mücerred bir vahy için kullanılmıştır. XV, 2'de „bunlar açık bir *Kitāb*'ın ve *Kur'an*'ın âyetleri (*āyāt*)'dir“ denilmekte ve XXVII, 2'de bu tâbir şu şekli almaktadır: „bunlar, *Kur'an*'ın ve açık bir *Kitāb*'ın âyetleridir“. Her iki tâbir de daha yakından tetkik edilirse, aralarında fark bulunduğu da görülür. XII, 2—3'te „bunlar açık (*„mubīn*) *Kitāb*'ın âyetleridir, biz onu arapça bir *Kur'an* olarak inzâl ettik“; krş. XX, 112 yahut „biz vâzıh *Kitāb*'ı arapça bir *Kur'an* yaptık“, XLIII, 2 v.d. „yahut *Kur'an*'a âlemlerin“ Rabbinden gelen *Kitāb*'ın bir izahı (*tafṣīl*, X, 38), denildiğini okuduğumuz zaman, *al-Kitāb*'ın daha geniş olan bir tâbir olduğu ve anlaşılabilir bir şekil ile insanlara vahyedilince, *Kitāb*'a *Kur'an* denildiği meydandadır. Peygambere yollanmış olan ilâhî *Kitāb*'ın kendisi değil, fakat bu *Kitāb*'ın arapçaya tercüme edilmiş kısımlarıdır; *Kur'an* kelimesi işte bu kısımlar için kullanılmıştır.

Muhtevâsı bakımından, *Kur'an*'a sık-sık *ẕikr* adı verilir; bu kelimenin bir çok mânaları var ise de, burada hatırlatma, ihtâr mânalarındadır; XXI, 24, 43; XXXVIII, 87 v.b. *Ẕikr* de Allah tarafından inzâl edilmiştir (XV, 6; XXI, 51; XXXVIII, 7) ve ona „kıymetli, parlak (azîz) bir *kitāb*“ (XLI, 41) denilir; XXVI, 69: „bu bir *ẕikr* ve vâzıh bir *Kur'an*'dır“. Her iki mefhûmun sonunda birbiri ile karıştığını (XXI, 7) görüyoruz; burada *ahl al-kitāb*'a bir defa da *ahl al-ẕikr* denilmiştir. *al-Ḥikma* („hikmet)“'ye de burada işâret olunabilir; çünkü yalnız II, 123, 146; III, 158; LXII, 2 onu *Kitāb* ile alâkalı göstermez; fakat II, 231; IV, 113'te onun Allah tarafından inzâl edildiğinden bahsolunur ve XXXIII, 34'te onun yüksek ses ile okunduğu söylenir. Dışarıdan alınmış olduğu iddia edilen *furḳān* kelimesi için bk. mad. FURḲĀN.

Nereden geldiği ve ilk mânası hâlâ şüpheli olan *Kur'an*'a mahsus bir tâbir de sûre tâbiridir. *Kur'an* bütüne delâlet ettiği zaman, bu mücerret vahyler için kullanılır ve buna, Mekke'de nâzil olan âyetlerde olduğu gibi, Medine'de nâzil olan âyetlerde de tesâdüf olunur [bk. mad. SŪRA].

Sûrelerin kısımlarına *Kur'an*'da *āya* (cem. *āyāt*) denilmektedir. Bu kelimenin hakikî mânası ibrânîcedeki bununla ilgili olan *ōt* kelimesi gibi, bir işâret, Tanrı tarafından verilmiş bir nişan (tanınma alâmeti; II, 248; III, 36; XXVI, 197), bilhassa Allahın varlığının ve işlerinin nişânesi: XII, 105; XXXVI, 33 v.b., bundan da sâdece „mûcize“ (III, 43; XLIII, 45 v. dd.) mânaları çıkar; bu, Peygamberin düşünceleri ile kendisi hakkındaki bilgisine dâir çok fâideli bir görüş te'min etmektedir. Mekke'de hasımları, bir mûcize ile inanılmağa lâyık olduğunu isbât etmesini isteyerek, ona ciddî müşkülât çıkardılar (VI, 37, 109; X, 21 v. b.). 'İsâ'nın mûcize göstermek mevhibesi kendisine verilmiş değil idi, fakat buna vahyler kâfî bir muâdelet teşkil ediyordu: VI, 158; VII, 202; XX, 133; XXIX, 49 v.d. Bunlar hakikî mûcizeler idi ve böylece bunlara *āyāt* adı verilmiş idi. Bunlar Allah tarafından Peygambere II, 253; III, 51; XLV, 5 gökten inzâl edilmiştir: II, 93; XXVIII, 87 ve daha önce başka Peygamberlerin yaptığı gibi: XXVIII, 59 kendisi de bunları insanlara yüksek sesle okumuştur: II, 146; III, 158; LXV, 1; Allah âyetlerini açıklar: II, 183; mü'minler geceleri bunları okurlar: III, 109; kâfirler bunlara itirâz ederler: XXIX, 46 v.b... Dikkate şâyân olan şey, Peygamberin düşüncelerini, sarîh olarak, anlattığı yerlerde, *āyāt* kelimesi, vahyler münâsebeti ile, *sūra* mânasına kullanılmaz; onu ancak sûreleri teşkil eden küçük kısımlar için istimâl edilir; nitekim: semâdan vâzıh âyetler ile „*inzāl* ve (içindekileri) farz kıldığımız sûre“ XXIV, 1; „âyetleri üzerinde düşünmemiz için, size bir kitap gönderdik“ XXXVIII, 28; „hikmet ile dolu kitabın âyetleri böyledir“, X, 1; XII, 1; XIII, 1, XXVI, 1; XXXI, 1; „bunlar *Kur'an*'ın ve vâzıh bir kitabın âyeteridir“, XXVIII, 1, krş. XXVII, 1; âyetleri muhkem kılınmış bir kitap“ XI, 1; XLI, 2 ve bilhassa: „kitapta muhkem (müphem olmayan) âyetler vardır ve bâzıları da müphemdir (müteşâbih)“, III, 7; „bir âyeti mensuh kılarsak yahut onu hâfızadan silersek yerine ondan daha âlâsını yahut aynını koyarız“, II. 100; „bir âyetin yerine bir başkasını koyarsak“ v.b. XVI, 103. Maalesef böyle yerler vahyi meydana getiren bu parçaların büyüklük veya küçüklükleri hakkında bir fikir verilmesini mümkün kılmaz. Sonraki devirlerin âlimleri bunları, ıstılâh olarak, *āyat* mânasına tefsir ettiler; fakat bu tefsir XXX, 58'e ve uzunluklarını tâyin etmek mümkün olmamakla berâber, mâna ile tahdit edilmiş parçaların açıkça bahis mevzuu olduğu başka yerlere tatbik edilemez; krş. mad. ÂYET.

2. Yukarıda söylediklerimizden anlaşıldığına göre, vahyin menşe'i hakkında Peygamberin ne gibi bir fikre sâhip olduğu görülüyor. Bu vahyler gökten, Allahtan gelmektedir ve ihtimamla muhâfaza edilen bir levhada (*lawḥ maḥfūẓ*, LXXXV, 21), ancak abdestli olanların dokunabilecekleri (LVI, 76) gizli bir *Kitāb*'dan, *Umm al-kitāb* („kitabın anası“, ilk kitap, XLIII, 3 ve III, 5)'dan alınmıştır. Kitaba „mükerrem, yüksek ve temiz sahifeler üzerine „kerîm“ yazıcıların elleri ile yazılmış bir tenbih“ (LXXX, 11 v. dd.) denilmektedir, krş. LII, 2, burada Peygamber açılmış ve yayılmış deriye yazılı kitap üzerine yemin eder ve LXI, 1: „kamış kalem ve yazılana yemin olsun ki, XCVI, 4 v.d. „kamış kalem ile insanlara bilmediklerini öğretti“. Peygamber bu kitabın hepsini değil, fakat ancak arapça olarak, kendisine vahyedilen ayrı-ayrı parçalarını tanıdı. XVIII, 26'da şöyle deniliyor: „Allahın kitabından sana vahyedilenleri oku, kimse onun kelimelerini değiştiremez“ ve IV, 162; XL, 78, Muhammed Allahın başka peygamberlerden kendisine bahsettiğini, fakat hepsini kendisine bildirmediğini açıkça söyler. Peygambere gelen vahylere bakarak, bunların alındığı ilâhî kitabın ne olduğu hakkında bir fikir edinebiliriz; zîra bu vahylerin *Kitāb*'a benzediği meydandadır, bunun gibi vahylerde Allahın zâtı, dünyanın ve bilhassa insanın yaratılması, melekler ve cinler, kıyâmet günü, cennet, cehennem ve eski peygamberlerin hayatı hakkında bâzı bilgileri ihtivâ eder; bundan başka Allaha ibâdet ve cemâat hayatı ile alâkalı her türlü tâlimât verilir; bu tâlimâtın bâzıları tamâmiyle husûsî kanunlardır: IV, 104, 126, 139; XXXIII, 6. On iki ay hakkındaki âyet (IX, 36) kozmoloji sâhasına girer; XXII, 4. âyeti insanın şeytan tarafından dalâlete sürüklenmesine telmih eder. Fakat ilâhî kitabın kâinatta olmuş ve olacak olan her şeyi içine aldığı söylendiği zaman (X, 62; XXII, 69; XXVII, 77; XXXIV, 3; VI, 38, 59; XI, 8; krş. XX, 53 v.d.; LV, 57; XXXV, 12; XVII, 60 v.b.), çok daha geniş görüş ufukları açılmaktadır; Uhud muhârebesinde, müslümanlar evlerinde kalmış olsalar bile, ölümleri yazılmış ve ecelleri gelmiş olanlar, öleceleri yere geleceklerdir: III, 148; krş. benim *Oriental Studies dedicated to Paul Haupt* (Leipzig, 1926)'taki tezim (s. 364 v. dd.). *Kur'an*'a bu vahylerin nasıl geldiği husûsunda ancak bir kaç işâret veya hattâ tamâmiyle müphem delâletler vardır; bu husûsta aydınlatılamayan, belki de aydınlatılmak istenilmeyen esrâr mevcuddur. *Kur'an* ile değil, fakat sahîh hadîsler vâsıtası ile, Peygamberi kendinden geçiren vecdleri olduğunu (krş. mad. MUḤAMMED) biliyoruz; elbiseye bürünmek (LXXIII, 1, LXXIV, 1) keyfiyeti bu hâle hafif bir telmih olabilir: LIII, 7 v. dd.; LXXXI, 23 v. dd. âyetlerinden Peygamberin bâzı hayaller gördüğü anlaşılmaktadır. Fakat daha önce işâret edildiği üzere, mühim olan cihet Peygamberin görmüş olduğu şey değil, duydukları ve bir de bu hayallerin tasvirinde (LIII, 10; LXXXI, 19) hâsıl ettiği intibâdır. Bir kaç istisnâ bir tarafa bırakılacak olur ise, Peygambere duyurulan Allahın sesidir, Allah dâimâ „biz“ şeklini kullanıyor ve Peygamberin söyleyeceği sözün başına *ḳul* „söyle, de!“ kelimesini koyduruyor. Fakat Peygamber bu ilâhî sesi doğrudan-doğruya anlamıyordu — o Allahın nâmütenâhî üstünlüğü sebebi ile, sözlerini doğrudan-doğruya anlayamacak kadar onu büyük görüyordu —, „rûh“, yâni bir melek, muahhar devre âit bir âyette, II, 91, Cabrā'īl, tavassutta bulunuyordu. „Emin rûh vahyi göklerden Peygamberin kalbine getiriyor“ XXVI, 192 v.d.; „Mukaddes rûh Peygamberin rabbinden hak ile vahyi indirdi“ XVI, 102; „Allah istediğine melekleri sözünün (aslında *amr*, iş; *min*?) rûhu ile melekleri indirir“ XVI, 2; „'Arş'ın sâhibi kulları arasında istediğine sözünün rûhunu gönderir ve insanları o ikaz eder“ XL, 15. „Biz sana sözümüzden bir rûh vahyettik“ XLII, 52; bütün bunlar müphem intibâların tamâmını teşkil eder ve başka âyetlerde (LXX, 4; LXXVIII, 38; XCVII, 4) rûh ve meleklerin ihtilâtı vâkıası ile tavzih edilemez. Fakat bunlar hiç olmazsa, Peygamberin vahyin nasıl cereyân ettiği hakkında bir fikir edindiğini gösterir. Bundan başka, vâzıh bir vahyin kendisi için kat'î bir mânası olması icâp ettiği de muhakkaktır; bu mâna da kendisine bir peygamberlik vazifesinin tevdî edilmesidir. Ramazan ayı sonraları oruç ayı olarak seçilmiştir: çünkü *Kur'an* Peygambere bu ayda inzâl edildi: II, 181; Vâzıh kitap (*Kitāb mubīn*) mübârek bir gecede inzâl edildi: XLIV, 2 v. dd., „Kadir gecesinde“ ki, bu gecede melekler ve rûh, rabblerinin izni üzerine, hakkında emir ve hüküm verilmesi icâp eden husûslar için yere inerler: XCVII, 1 v. dd.; burada senenin mukadderâtının tesbit edildiği bir gün bulunduğu hakkındaki eski Bâbil fikrine bir benzerlik göze çarpmaktadır. XX, 113; LXXV, 16 v. dd.; LXIX, 44 v. dd.; X, 16 v.d.; VII, 202'den, Peygamberin duyduğu sözleri bizzat kendi düşüncelerinden ayırabildiği, hattâ vahylerin hakikat ve şe'niyetine tamâmiyle kanî bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır (krş. mad. MUḤAMMED). Kendisinden önce gelmiş olan peygamberler gibi (XX, 51) o da hiç şüphe yok ki, şeytan ile mücâdele etmek mecbûriyetinde kalmıştır (VII, 199; XXIII, 99; XLI, 36) ve gâlibâ XVI, 98'den bu telkinlerin bâzan vahylere karışmak istediği anlaşılmaktadır. Peygambere, kendini müdâfaa etmek için, Al-

laha sığınması emredilmiştir; fakat itimâda lâyık hadîs, hiç olmazsa bir defa, şeytana kapıldığını ve bir dereceye kadar Mekke ilâheleri olan al-Lāt, al-'Uzzā ve al-Manāt'ı tanıdığını göstermektedir; fakat sonra hatâsını fark etmiş ve vahy de o zaman LIII, 19 v.d.'da görülen şekli almıştır.

3. Bizzat Peygamber ile hasımlarını çok meşgûl eden **husûsî bir vahy tarzı**, bunların Levh-i mahfûzda (*lawḥ maḥfūẓ*) tam bir hâlde bulunmasına rağmen, parçalar hâlinde teblig edilmesidir: XVII, 107; LXXVI, 23; „kâfirler dediler ki, *Kur'an* ona neden toplu bir hâlde indirilmedi? Biz bununla kalbini kuvvetlendirmek istiyorduk ve onu (böylece) parçalar hâlinde inzâl ettik", XXV, 32. *Kur'an*'ın kısım-kısım nâzil olması Mekke'de hasımların taarruzu, Medine'de ise, siyâsî ve başka vaziyetlerin bir neticesidir. Bununla berâber, bu vâkıanın *Kur'an*'ın şekli ve muhtevâsı üzerinde esâslı bir te'siri olmuştur. Hiç bir yerde imâna âit husûslar ve bahis mevzûu edilmiş kanunlar tam ve mükemmel bir şekilde görülmez, umûmiyetle vaziyetin icaplarına göre, bu mevzûdan sür'atle diğerine geçilir. Msl. *Kur'an*'da hacc hakkında ancak az mıkdarda ve çok dağınık işâretler vardır, öyle ki, hadîsler olmasa idi, bütün merâsimi te'sis ve tesbit etmek imkânsız olurdu. Bu gibi hâllerde, hadîslerin bâzan bütün muahhar âdetleri daha önce varmış gibi gösterdiğini zayıf bir ihtimâl olarak hesaba katmak lâzımdır (krş. mad. ṢALĀT). Şunu da kaydetmelidir ki, Peygamber semâvî kitabın bütün muhtevâsının kendisine teblig edilmediğini anlamış idi; msl. Allah kendisine bütün peygamberlerden değil, ancak bâzı peygamberlerden bahsetmiştir.

Kur'an'da âyetler, türlü bakımlardan, birbirlerinden ayrılmaktadır. Nitekim *Kur'an* hakkında III, 7'de şöyle deniliyor: „Orada mânaları açık ve muhakkak olan âyetler (*muḥkamāt*) vardır ki, bunlar Kitabın annesidir (sağlam esâs; XLIII, 3'te başka türlü ifâde edilmiştir). Bunlardan bâzılarına bir çok mânalar verilebilir (*mutaşābihāt*); kalplerinde sapıklık olanlar bu çok mânalı olan âyetlere ittibâ ederler; çünkü onlar fitne çıkarmak (ve indî) te'villerde bulunmak isterler; hâlbuki bu âyetlerin te'villerini yalnız Allah bilir; fakat ilimde rusûh sâhibi olanlar — „ona iman ettik, her şey rabbimizden gelir" — derler. Peygamber istemediği hâlde, bâzı müphem âyetler tenkit ve münâkaşalara sebep olmuştur. Vahyin, yalnız daha önceki dinlerin hukümlerini değil, fakat bizzat Muḥammed tarafından bildirilen emir ve nehyleri de lağvettiği hâller vardır. Her hâlde Peygamber Allahın irâdesinin muahhar tezâhürlerini nesh veya tâdil etmesinde hiç bir güçlük görmüyordu. Bu, kelâm âlimlerinin sonraları esâslı bir şekilde tetkik edecekleri *nāsiḫ* („lağveden") ve *mansūḫ* („lağvedilen") nazariyesidir. Bunun hakkında da husûsî eserler vardır, msl. Abu 'l-Ḳāsim Hibat Allāh b. Salāma (ölm. 410 = 1019) ve 'Abd al-Ḳāhir b. Ṭāhir (ölm. 429 = 1038)'in eserleri. Bu ıstılâhlar II, 105 âyetinden gelmektedir. Burada, kıble istikametinin değişmesi dolayısı ile, „Biz bir âyeti nashedersek veya unuttursak, yerine daha iyisini veya benzerini koyarız" denilmektedir; krş. bir de XVI, 101: „Bir âyetin yerine bir başkasını koyduğumuz zaman, — inzâl ettiği şeyi Allah her kesten iyi bilir — onlar bunu uyduran sensin derler."

Peygamber, her ne kadar bu görüş tarzlarının vüs'ati ve şümûlü hakkında ancak nâkıs bir fikre sâhip idi ise de, yine de mekkelilerin hikmetlerinin aralarında yabacılar da bulunan fânî üstâdlardan geldiğini söylemelerine karşı (XVI, 105; XXV, 5 v.d.; XLIV, 13) hassas idi ve *Kur'an* bu itirazların reddini emretmektedir.

4. *Kur'an*'daki en müessir fikirler arasına şunu da ilâve etmek lâzımdır: daha önceki peygamberlerin vahyleri ve hıristiyanlar ile yahudilerin mukaddes kitapları, kendi tebligleri gibi, Semâvî Örnek Kitab'a istinat etmektedir, öyle ki, bunlar Peygamber tarafından bildirilenlerin (*lawḥ maḥfūẓ*) kısmen aynıdır. *Kur'an* „açık (*mubīn*)" arapça nâzil olmuştur ve bunlar eski din kitaplarında da bulunmaktadır; Banī İsrā'īl âlimlerinin bunu bilmeleri onlar için bir işâret değil midir?" XXVI, 195 v.d. Bundan dolayı *Kur'an* daha önce tâlim edilmiş olan şeyleri tasdik eder: III, 75; VI, 92; XXXV, 28; XLVI, 11 v.b... *Aḥkām* Musā'ya, *İncīl* İsā'ya gönderilmiştir. Bunlara Dāvūd'a gönderilmiş olan *Mazāmīr* eklenmektedir: IV, 161; XVII, 57. *Aḥkām*, *İncīl* ve *Mazāmīr* semâvî kitaptan gelmektedir ve bundan dolayı yahudiler ile hıristiyanlara *ahl al-kitāb* („kitab ehli") denilir. Peygamberin bu kitapların muhtevâları hakkında hiç bir fikre sâhip olmadığı ve onları okumuş olamayacağı anlaşılmaktadır; Mūsā'nın Sahîfeler'i („Ṣuḥuf", LIII, 37 v.d.; LXXXVII, 18 v.d.) veya XXXV, 23'e göre, peygamberlerin getirdikleri kitaplar ile birlikte zikredilen „İbrāhīm'in sahîfeleri"nin ne demek olduğunu kestirmek güçtür. *Kur'an* bu münâsebeti *ummī* (*umma* kelimesinden, *laos*'tan *laïkos* gibi; Wensinck, *Acta Orientalia*, II, 191'e göre, daha ziyâde *ethnikos*'tan; bununla berâber krş. II, 73), yâni daha evvelki semâvî dinlerin mukaddes kitaplarını okuyamayan (II, 73; III, 19, 69) bir lâik, yâni okuma yazma bilmeyen tâbiri ile açıkça ifâde etmektedir. „Allah *ummī*'ler arasına kendilerinden bir peygamber göndermiştir ki, o bunlara âyetlerini okur, kitab ve hikmeti tâlim eder" (LXII, 2); „kitap veya imânın ne olduğunu bilmiyorduk" (XLII, 52, krş. XXIX, 47). *Kur'an*'daki akîde ile daha evvelki semâvî kitapların esâs bakımından birliği fikri, Mekke devrinde dâimâ görülmektedir; Medine'de ise, bâzı değişmeler vardır. Eski dinlere daha fazla tenkîdçi bir göz ile bakılmakta, onları islâm dininden ayıran farklak tebârüz ettirilmektedir. Yahudiler *Kitāb*'ın ancak bir parçasını almışlardır (III, 22; IV, 47) ve daha mühim olarak, şeriatlerinde, yalnız kendilerine taallûk eden Sabbat emirleri (II, 61; IV, 50, 153) yahut yahudiler için, bir cezâ olarak, bâzı yemeklerin yasak edilmesi (IV, 158; VI, 147: Medine devrine ait olmalıdır; V, 7'de başka türlü ifâde edilmiştir) gibi kıymeti umûmî olmayan hukümler bulunur. Fakat, esâs nokta, yahudilerin kitaplarında bir çok şeyleri unuttuklarını (V, 16) veya gizlediklerini (II, 169), veya hattâ bozduklarını göstermesidir: „onlar kelimelerin yerlerini değiştirmişlerdir." (IV, 48; V, 16, 45) İsā'yı Allah gibi göstermeleri ve râhipliği dine sokmaları sebebi ile hıristiyanlar için de buna benzer bir görüş ileri sürülmüştür.

5. Vahyler, ilk zamanlarda, şekil itibârı ile, **müşrik arap kâhinlerinin** kehânetlerine, tel'in ve takdis tâbirlerine zâhiren benzemektedir. En eski sûrelerin giriş parçalarında bir çok şeyler üzerine yemin ediliyor: incir ve zeytin ve Sînâ dağına (XCV, 1), göğe ve burclara (LXXXV, 1), fecre, on geceye, tek ve çifte (LXXXIX, 1 v.d.) v.b. Bundan başka *Kur'an*'ın en eski sûrelerine husûsî bir karakter veren bir şekil kullanılmaktadır. Hasımlarının Peygamberin bir şâir olduğunu iddia etmeleri nefretle reddedildiği gibi (XXI, 5; XXXVII, 35; LII, 30; LXIX, 41; krş. bir de XXVI, 223 v.dd.'da bulunan şâirler hakkındaki hukmü), hakikatte sûrelerdeki seci'li (*sadʿ*) dilin o zamanki arap şiiri ile müşterek hiç bir tarafı yoktur. Şekillerin sâbit olması, eklerin değişmemesi ve arap dilinin zenginliği göz önünde bulundurulur ise, bu nevîden cümleler yapılmasının güç olmadığı görülür; bir de seci' (*sadʿ*) için, şiir kafiyesinde dikkat edilmesi icâp eden ince kaideler yoktur. *Kur'an*'da seci' şekli büyük bir serbestlik ile kullanılmış, aynı kelime sık-sık tekerrür etmiş ve yarım kafiyeler kullanılmıştır. Son vahylerde şekil bakımından daha fazla bir serbestlik bulunduğu göze çarpar (bk. Vollers, *Volkssprache und Schriftsprache im alten Arabien*, 1905, s. 59 v.dd.; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorans*, I, 36 v.dd.). Müslüman âlimler, oldukça haklı olarak, *Kur'an*'da hakikî bir seci' bulunmadığını ileri sürmüşlerdir. Seci'li nesrin *Kur'an*'da üslûp bakımından ehemmiyeti vardır. Diğer edebî san'at şekilleri arasında, zaman-zaman nakarat kullanılır; msl. sûre LIV ve bilhassa LV böyledir. Bununla berâber bunlardan muntazam kıt'alardan mürekkep bir şekil hâsıl olmaz; üstelik *Kur'an*'da muntazam bir kıt'a şeklinin kullanılmış olduğunu isbât etmek için yapılan denemeler hiç bir müsbet netice vermemiştir. Belâgat san'atları arasında sık-sık görülen temsiller de anılmağa değer ve XIV, 24; XXIV, 35; XXIX, 42; LIX, 21 ve bilhassa II, 24.âyetlerinde Allahın gösterdiği misâllere (*maṯal*) telmih edilir. Ekseriyâ *amṯāl* her zaman doğru ve çok göze çarpan basit teşbihlerdir, msl. XIII, 15, 18; XXIV, 39. Teşbih unsurları tabiattan alınmış ise (msl. VII, 56; XIII, 18'de olduğu gibi), Allahın ahlâkî bir ders çıkarılmasını istediği hâdiseleri gösterir. Bâzan da *amṯāl* ikaza veya cesâretlendirmeğe yarayan tarihî örneklerdir: XIV, 47; XLIII, 57; LXVI, 10 v.d. *Āyat al-nūr* (XXIV, 35)'da oldukça mücerret kalan fazlaca tasavvufî bir renk almış bir teşbih vardır. Hakikaten bir temsilî fıkra gibi anlaşılan, fakat temsil ettiği hakikat ile hayal devamlı olarak birbirine karıştırılan bir tek teşbihe tesâdüf olunur (XVIII, 31 v.dd.).

6. **Dil.** Vahylerdeki dil, ilk olarak karşılaşılan faraziyeye göre, Mekke sâkinlerinin kullandıkları Hicaz lehcesi olmalıdır. Bunun gramer bakımından kaideleri tesbit edilmiş edebî arapçadan ayrı, tamâmiyle bir halk dili olduğu ve bugün elimizde bulunan metnin sonraları yapılmış bir islâhtan geldiğine dâir Vollers tarafından ileri sürülen fikir, R. Geyer ve Nöldeke tarafından haklı olarak reddedilmiştir; zîra bu fikir ne eski an'anelere, ne lisânî vâkıalara dayanabilir; bir de yalnız sâmitelerin verdiği kifâyetsiz tasavvur, telâffuzun her türlü farkları göstermiş olması imkânını bertaraf etmez. Daha ziyâde *Kur'an* dilinin, şâirlerde tesâdüf edilen müşterek dil olup-olmadığı sorulabilir; Mekke'de o zaman konuşulan dilden başka örnekler bulunsa idi, bu husûsta emîn bir fikir elde edilebilirdi. *Kur'an*'ın eski kısımları ile yeni kısımları arasında üslûp çok farklıdır; bununla berâber her yerinde birbirinin aynı sayılabilecek fârikayı görmek kabildir. Müslümanlar arasında *Kur'an* ifadesinin mutlak kemâli sarsılmaz bir nastır. İlk vahyler, zaptedilemeyen hayaller, takririn şekli ve bâzan da ateşli bir his ile insanı

sürüklemektedir, öyle ki, bunlarda dil ve mantık bakımından görülen bâzı husûsiyetlere ehemmiyet atfetmek bir nevî ukalâlık olur. Son kısımlarda dahi, hilkat ve hayatın hârikaları karşısında hayret ve takdiri ifâde edilirken, bir dereceye kadar hamleli bir dil kullanılmıştır (krş. Nöldeke, *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, s. 5 v.dd.). Bâzan da tenkit münâkaşaları ile dolu geniş hikâyeler sık-sık tekrar edilir (bk. msl. „en güzel hikâye", sûre XII). *Kur'an*'da o zamanın muhîtinde yeni olan fikir ve mefhûmlar için de kelimelere tesâdüf olunur.

7. Peygamber öldüğü zaman *Kur'an*'ın ne hâlde bulunduğunu çok kat'î bir şekilde tesbit etmek mümkün değildir. An'anenin de te'yit ettiği (al-Suyūṭī, *İtḳān*, I, 71) yegâne muhakkak cihet şudur ki, o zaman kat'î şeklini almış ve tamamlanmış bir vahyler mecmuası yok iki; çünkü Peygamber hayatta bulunduğu müddetçe, yeni vahyler gelip, eskilerine iltihak edebilirdi. Fakat diğer taraftan muahhar *Kur'an* parçalarının büyük bir kısmının bu zamandan itibâren yazılmış bulunması lâzım geldiğini göteren bir çok emâreler vardır. Peygamber, risâletinin ilk zamanlarında, vahyleri bir çok defalar tekrar ettiği cihetle, bunlar zâten tarafdarlarınca ezberlenmiş bulunuyordu. *Kur'an* (LXXXVII, 6 v.d.)'da „onu sana okutacağız ve sen Allahın istediklerinden başkasını unutmayacaksın" yahut (II, 100): „eğer sana bir *āyat* unuttursak" (*nansa'uhā* kırâati tabi'î bir kelâmî tashihtir) gibi âyetler, açıkça bahis mevzuu olan vahylerin yazılmamış olduğunu farzettiriyor. Fakat vahyleri yazarak, muhâfazasını emniyet altına almak ihtiyâcı hissedilmeden evvel çok zaman geçmiş olamaz ve bunun için te'mini en kolay maddeler kullanılmış olduğunu anlamak güç değildir. *Kur'an*'ın en muahhar nüshalarının nasıl hazırlandığını anlatan rivâyetlerde olduğu gibi, yassı kemikler, hurma dalları, taşlar v.b.... Her ne kadar Peygamberin zeveceleri arasında Ḥafṣa ile Umm Kulṯūm'ün yazma bildikleri, 'Ā'işa ve Umm Salama'nin yalnız okuma bildikleri alâka verici ise de, Mekke ile Medine'de yazının yaygın olduğu hakkında anlatılanları (al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 471, 473; krş. Goldziher, *Muh. Stud.*, I, 110) ihtiyatla karşılamak lâzımdır. Fakat Mekke ehemmiyetinde bir ticâret şehrinde, milletler arası münâsebetler ile, az-çok iyi yazı yazan bir haylı kimselerin bulunduğundan da şüphe edilemez; al-Azraḳī (*Geschichte und Beschreibung der Stadt Mekka*, nşr. Wüstenfeld, s. 102, 3 v.b.)'ye göre, orada, islâmiyetten evvel yazı var idi ve bilhassa borç makbuzları tanzim edilirdi ve mukakkak Mekke'de ve daha sonra Medine'de Peygamberin vahylerini yazan kimseler mevcut idi. Mekke devrinde nâzil olan XXIX, 47. âyetinden, onun sonraları okuyup-yazma öğrendiği neticesi çıkarılabilir; fakat âyetin mânası vâzıh değildir ve şüphesiz yalnız mukaddes metinlere müteallikdir. XXV, 4. âyet daha mühimdir; bunda hasımlar, „onun yazdırdığı eski ustûreler olup, sabah akşam kendisine imlâ edilmekted'r" diyorlar. Bununla berâber böyle sözler Peygamberin okuduğu âyetlerden ziyâde, onun topladığı mâlzeme ile alâkalı olmalıdır. Fakat Peygamber hasımlarına meydan okuyup, kendi sûrelerine benzer on sûre yazmalarını istediği zaman (XI, 16), bu şüphesiz mukayese edilebilecek yazılı sûrelerin mevcut olduğunu gösterir. Bunu daha açık sûrette isbât eden bir delîl de, yukarıda zikredildiği gibi, önce gelen bâzı âyetlerin nesh ve ilgâ edilmesidir; bu âyetler, yalnız şifâhî olarak nakledilmiş olsa idi, bu nesih keyfiyeti zarûrî olmazdı. 'Omar'in islâmiyeti nasıl kabûl ettiği hakkındaki rivâyette (İbn Hişām, nşr. Wüstenfeld, s. 226 v.d.), yazı ile doldurulmuş bir kâğıt yaprağı bahis mevzûu oluyor; fakat an'anelerdeki bu gibi teferruâta fazla ehemmiyet atfetmemelidir. Peygamber, Medine'nin hâkimi olarak, taraftarlarının bir çoklarına pek fazla yazılar yazdırdı; bunların çoğu kâtibinin ismi ile zamanımıza kadar muhâfaza edilmiştir (bk. bir de Vāḳidī, Wellhausen'in kısaltılmış tercümesi, s. 35; naḫla „hurma yaprağı" üzerine yazılmış yazılar hakkında ve tabi'î sonraki vahylerde, bilhassa kanunî vaziyetler ile alâkalı olanlar, aynı şekilde yazılmıştır). Hadîsler (al-Balāẕurī, s. 472 v.d.; Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 1782) Peygamberin kâtibi olarak tanınan mekkelilerden ve ensârden bâzı kimseler, bilhassa vahylerini yazmış olan Ubay b. Ka'b ve Zayd b. Sābit'i zikreder. Bir rivâyete göre, 'Oṯmān'ın süt kardeşi 'Abd Allāh b. Abī Sarḥ [b. bk.] ekseriyâ Peygambere vahy kâtipliği etti ve kendisine imlâ edilen şeyleri dinlerken, izhâr ettiği bir heyecan ifâdesinin XXIII. sûreye idhâl edildiğini görmek şerefine nâil oldu (Balāẕurī, s. 473 ve tefsirler; krş. Vāḳidī, Wellhausen'in muhtasar tercümesi, s. 55; Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, s. 35). Nihâyet, Bedr muhârebesinden sonra, Peygamber in şâiri olan Ḥassān b. Sābit'in mühim bir şehâdetini zikretmek lâzımdır (*Dīvān*, nşr. Hirschfeld, s. 15, 1). Burada şüphesiz yazılı bir vahy demek olan düz bir yaprak üzerindeki *ḫaṭṭ al-vaḥy*'den bahsedilir (krş. Nöldeke, *SBAk. Wien*, 1900, Labīd, *Mu'allaḳa*, beyit 2 dolayısı ile). Bu şekilde Peygamber

tarafından yazdırılmış metinler, husûsî notlar ve halkın ezberindekiler *Kur'an* metninin ilk esâsını teşkil etti. Bâzı an'anelerin (belli-başlı parça: İbn Sa'd, II/II, 113 v.dd.) bu vâkıalara uymaması ancak zâhirîdir; bu an'anelere göre, bâzı şahıslar, henüz Peygamber hayatta iken, *Kur'an*'ı „toplamış"lardır. Mezkûr metinde geçen *cama'a* fiilinin başka yerlerde (msl. *Fragmenta histor. arab.*, nşr. de Goeje, s. 275; krş. *İtḳān*, I, 72) olduğu gibi, burada da „öğrenmek ve ezbere bilmek" mânasına geldiği kabûl olunursa, mesele halledilmiş olur. Sonra şi'îler arasında çok tesâdüf edilen bir an'ane için de aynı şey söylenebilir. Buna göre, Abū Bakr *Kur'an*'ı „cem'" edinceye kadar, 'Alī ona bi'at etmekten çekinmiştir (İbn Sa'd, II/II, 101, 17 v. dd.; *al-'Iḳd al-farīd*, II, 176); bu *cama'a* fiili aslında ancak „ezberledi" demekti, fakat sonra yanlış olarak, „topladı" mânasında anlaşılmıştır. Nihâyet, eğer itimat câiz ise, Peygamber zamanında *Kur'an* tarihi için son derece mühim olan şu kaydı zikretmek lâzımdır: Peygamberin 'Amr b. Ḥazm'a verdiği tâlimâtı ihtivâ eden yazıda (İbn Hişām, 961, krş. Sperber, *Die Schreiben Muḥammeds an die Stämme Arabiens, MSOS As.*, XIX, 83), başka şeyler arasında, gusl etmeden kimsenin *Kur'an*'a dokunmaması icâp ettiği söylenmektedir; fakat Caetani (*Annali dell'Islām*, II, I, 319, not 1), bu yazıdaki tâlimâtın ekseriyâ muahhar nokta-i nazarlardan hareket edilerek, ifâde edildiğini, şüphesiz haklı olarak, söylemektedir; aş. bk.

8. Peygamberin ölümünde vaziyet mühim bir surette değişti. Vahylerin menbaı kurudu. Pek tabi'î olarak vahyleri toplamak, doğru bir şekil içinde bir mecmua hâline getirmek ve yok olmaktan kurtarmak zarûreti kendini gösterdi. Hâdiselerin bu tabi'î ve normal inkişâfı, hadîsler tarafından da, bir dereceye kadar te'yit edilmektedir. En yaygın olan düşünceye göre (krş. Nöldeke-Schwally, II, 11 v.d.), vahyler ilk olarak, *Kur'an*'ı ezbere bilenlerden (*ḳurrā'*, „okuyanlar"; bu kelimenin sonradan aldığı „dindar zâhid"mânası için krş. *Vorlesungen über den Islam*, s. 189) çocuğunun yalancı Peygamber Musaylima'ye karşı savaşlarda ölmesinden sonra, toplanmıştır. 'Omar, vahylerin kaybolacağından korkmuş, bundan dolayı halife Abū Bakr'den, oldukça zahmetle, dağınık sûre ve âyetleri toplatmak müsâadesini elde etmeğe muvaffak olmuştur ve bu iş daha önce anmış olduğumuz vahy kâtibi Zayd b. Sābit'e tevdî edilmiştir. Bu zât, ekseriyâ çok iptidâî olan muhtelif maddeler (taş, tahta v.b.) üzerine yazılmış olanlar ile halkın ezberindeki sûre ve âyetleri topladı ve bunları ayrı yapraklara (*ṣuḥuf*, mfr. *ṣaḥīfa*, „yazılı kâğıt yaprağı") üzerine yazıp, Abū Bakr'e teslim etti. Abū Bakr'in ölümü üzerine, bunlar 'Omar'in mülkiyetine geçti; o da Peygamberin zevcesi olan kızı Ḥafṣa'ya bıraktı. Bu rivâyette, bizzat Peygamberin emri üzerine yazılmış ve şüphesiz *ḳurrā'*'ın ölümleri dolayısı ile meydana çıkan tehlikeyi azaltabilecek olan resmî toplamaların bahis mevzûu olmadığı hemen göze çarpmaktadır. Bundan başka Caetani (*Annali dell'Islam*, II/I, 713 aş.) şuna dikkati çekmiştir: yalancı peygambere karşı yapılan savaşta ölenlerin çoğu, bize kadar nakledilen listelere göre, kendilerinden *Kur'an* kakkında fazla bilgi beklenmiyecek olan islâmiyete yeni girmiş kimselerdi. İleri sürülen nazariye bu vâkıa ile kıymetini kaybediyor ise de, bu husûsta daha mühim başka rivâyetler de vardır. Bunlara göre, vahyleri toplayan ve kontrol eden bizzat 'Omar'dir (*İtḳān*, I, 73) ve yine bunlara göre (İbn Sa'd, III/I, 212, 4), 'Omar, toplama işi bitmeden önce, ölmüştür. Bu nevîden dinî bir işin yanlış tarih taşımasını anlayıp kabûl etmek, Abū Bakr'e âit bir meziyetin ondan alınıp, halefine isnât edilmesini anlamaktan daha kolaydır. Binâenaleyh 'Omar, dağınık vahy parçalarının mevsûkiyetini tesbit etmek için, zamanının âdetine uygun bir şekil (iki şâhit dinlemek) kullandığı hâlde, bize daha az itimâda şâyân görünmesine rağmen, ikinci rivâyet daha çok muhtemeldir. Mâmafih bu rivâyetlerin her ikisi de vârit olabilir. An'anelerde her hâlde muhakkak olan yegâne şey Zayd 'in bu işteki payı, bir de *ṣuḥuf*'un Ḥafṣa'nın mülkiyetine geçmesi hakkındaki bu gerçek vâkıadır. Fakat bizzat bu vâkıadan bâzı güçlükler de çıkmaktadır. Eğer *ṣuḥuf*, resmen kabûl edilmiş bir örnek mecmua ise, onun bir kadına bırakılmış olması zor anlaşılır. G. Weil, onları Ḥafṣa'nın muhâfaza etmesi icâp ettiğini kabûl ediyor, fakat başka türlü olması da mümkün idi ve bu şekil daha emniyetli olurdu; bunlar sûretleri çıkarılabilecek esâs yazmalar idi ise, onların Ḥafṣa'ya bırakılması pek az elverişli olurdu; çünkü Peygamberin dul zevcesinin yanına her zaman girilemezdi. Mâmafih hiçbir yerde resmî bir kabûlden bahsedilmez. 'Oṯmān'dan önceki devre âit birbirine uymayan muhtelif *Kur'an* nüshalarından bahsedildiği için, bu husûsta türlü-türlü düşünceler serdedilebilir. Güçlüğün yegâne hal tarzı, aşağıda izah edilen faraziyedir ki, buna göre, *ṣuḥuf*'u teşkil eden mâlzemenin alel'âde toplanması ile bunların ihtivâ ettiği sûrelerin gerçek bir tertip ve tanziminin Zayd tarafından yapılmış olan tertip ve tanzimden ayırt edilmesi lâzımdır. Bu faraziye doğru ise, yapraklar

(*ṣaḥīfa*'ler) şimdiki ehenmmiyetlerini kaybeder ve bunların hediye olarak 'Omar'in kızına teslim edilmiş olması keyfiyeti kolayca anlaşılır.

9. Ayrı ve husûsî Kur'an nüshalarına sâhip olduğu söylenilen şahıslar daha evvel anılmış olan Ubay b. Ka'b (İbn Sa'd, II/II, 103; III/II, 59—62), 'Abd Allāh b. Mas'ūd [bk. mad. İBN MAS'ŪD] ve „hakemeyn" vak'ası ile tanınmış olan Abū Mūsā 'Abd Allāh al-Aş'arī [bk. mad. AL-AŞ'ARĪ] ve Mikdād b. 'Amr (bk. İbn Sa'd, III/I, 114—116)'dır. Bütün *Kur'an* nüshaları, 'Oşmān tarafından tertip ettirilen *Kur'an*'ın resmen kabûlünden sonra, yavaş-yavaş kayboldu; fakat *Fihrist* (nşr. Flügel, s. 29 v.d.) ile *al-Itḳān* (I, 80—82)'da ikisi hakkında, *Kur'an* tarihinin en eski safhasını bir az aydınlatan çok kıymetli bâzı mâlûmat bulunmaktadır. Bu nüshalardaki sûreler 'Oşmān'ın *Kur'an*'ındakilerin aynı idi, fakat sıraları bir az değişik idi; bir de şu mühim fark mevcut idi, Ubay nüshasında ayrı iki sûre (sûre I'i hatırlatan duâlar) var idi, hâlbuki İbn Mas'ūd'da da CXIII. ile CXIV. sûreler ve şüphesiz sûre I mevcut değil idi. Bu nüshalar yanında 'Oşmān'ın *Kur'an*'ının dayandığı ve adını zikrettiğimiz Zayd'e bağlanan bir başka nüsha daha var idi. Şimdi, Schwally'nin yaptığı gibi, Zayd'in nüshası ile *ṣuḥuf* arasında bir ayniyet tesbit edilmek istenirse, başka nüshaların ayrılıklarını anlamak güç olurdu. Diğer taraftan *ṣuḥuf* („yapraklar") kelimesi sağlam bir tarzda sıralanmış parçalardan ziyâde, ayrı-ayrı yaprakların oldukça gevşek mecmuasını gösteriyor gibidir. Bu, Zayd'in tertipsiz sûreleri, büyük bir zahmet ile, topladığını anlatan bir rivâyet ile de te'yit edilmektedir (Nöldeke, *Gesch. des Qorāns*, s. 195). Bu güçlükleri halletmenin en iyi şekli, Zayd'in *ṣuḥuf* mecmuasından sonra, beşinci bir nüsha olan ve bununla daha evvel zikredilen ve öteki dört nüshanın bağlılığı zârûrî hissedilmeyen, sâbit bir sıra ile, husûsî bir nüsha tanzim ettiğini kabûl etmektir. Sûreleri, İbn Mas'ūd ile Ubay'in tâkip ettiği esâs dâhilinde, gittikçe azalan bir uzunluk sırasına göre, sıralıyordu; fakat bu ancak umûmî bir esâs idi, tatbiki husûsî takdire bırakılmış idi. Zayd'in nüshası sonraları bir esâs örnek ehemmiyetini kazandı; çünkü 'Oşmān'ın *Muṣḥaf*'ına esâs vazifesini gördü. Bizâtihî oldukça karanlık olan, fakat bâzı mühim neticelerin çıkarılmasına imkân bırakan bir vâkıa da bu husûsta bâzı ip uçları verebilir. Bahis mevzûu olan cihet, hemen-hemen sûrelerin dörtte birinin başında bulunan, ileride bahsedilecek olan ve mâhiyetleri iyi anlaşılamayan harflerdir. Nöldeke, ondan sonra Hirschfeld ve son olarak bilhassa H. Bauer (*ZDMG*, LXXV, 1 v.dd.), bu harflerden bâzılarının bir çok sûrelerin başında tekerrür etmesine ve bahis mevzuu sûrelerin devamlı küçük takımlar meydana getirmesine dikkati çektiler. Nitekim *ḥm*, XL—XLVI. sûrelerin başında bulunmaktadır (Bauer'e göre, aslında XXXIX'un da önünde: sûre XLII'de *ḥm*'den sonra *ṣḳ* gelmektedir), *'lr*, X—XV (XIII. sûrenin başında *'lmr*)'in, *ṭsm*, XXVI—XXVIII'in (bununla berâber XXVII'nin başında *m*'sizdir) başında bulunmaktadır. *'lm* bir istisnâ teşkil ediyor gibidir; çünkü bu harfler yalnız XXIX—XXX'un değil, fakat II—III'ün de başında bulunmaktadır; fakat bunun sıranın burada gittikçe azalan uzunluk esâsı neticesinde bozulmasından ileri geldiği kolayca görülmektedir; bundan dolayı anılan uzun sûreler mecmuanın başına, daha kısa olan diğerleri ise, daha ileriye konulmuştur. Bu çok husûsî vâkıa ancak bu grupların Zayd'in bulduğu ve dokunmak istemediği ayrı küçük mecmualar teşkil etmeleri sebebi ile izah edilebilir. Bundan başka Bauer şu mühim vâkıa üzerine de dikkati çekmiştir: İbn Mas'ūd, kendini bununla bağlı hissetmemiş, fakat ayrı parçaları uzunlukları sebebi ile, nerede bulunmaları icâp ediyorsa, oraya koymuştur; bununla berâber, *ḥm*- ile başlayan küçük bir grup müstesnâdır, o bunları ayrı bir sıraya koymuş ise de, birbirlerinden ayırmamıştır. Demek oluyor ki, bu grup ona husûsî bir ehemmiyeti hâiz imiş gibi görünüyordu ve şüphesiz bundan dolayı ona *Dībāc al-Ḳur'ān* (bk. *Itḳān*, I, 71; krş. bir de Lane'de *dībāc* kelimesi) adını vermiştir. Ubay, bila'kis bu küçük guruplar ile, hiç meşgûl olmadı; fakat bütün sûreleri uzunluklarına göre sıraladı, bununla berâber bu işte tam bir doğruluğa varamadı. Bu suretle görülüyor ki, ayrı-ayrı ve dağınık sûreler ile *ṣuḥuf* arasında, vasat hadler, şüphesiz tamâmiyle husûsî mâhiyette küçük mecmualar bulunuyordu ve bu, mecmuanın bugünkü şekli ile bizzat Peygambere çıkamayacağının bir delîlini teşkil edebilir.

10. Bil'akis güç bir meselo de Zayd'in bulduğu sûrelere bizce mâlûm şekillerini Peygamberin verip-vermediği, yahut başka kimselerin bunda dahli olup-olmadığı meselesidir. Umûmî bir sûrette en eski ve çok kısa olan vahylerin aslında da birer bütün teşkil ettiği kabûl edilmektedir. Oldukça uzun olan bir çok vahyler, bilhassa mütecânis bir hikâye teşkil eden sûre XII, yahut nakarat şeklinde âyetleri ile sûre LV için de aynı şeyi söy-

lemek lâzımdır. Nöldeke, haklı olarak, siyâkin bozulur gibi göründüğü her yerde, bir ilâvenin mevcut olduğunu farzetmekten ibâret olan temâyüle karşı dikkatli bulunmak icâp ettiğini söyler. Muhakkak ki, bizzat Peygamberin şu veya bu sebeple daha uzun sûrelere idhâl ettiği muahhar devirlere âit küçük parçalar vardır. İzâhı müşkül olan cihet bizzat Peygamberin h. 2. yılına ait âyetler arasında, açık hiç bir sebep olmadan, Mekke devrine (V, 19—37, 158—166) ve bir de muahhar Medine devrine âit parçalara tesâdüf edilen çok uzun sûre II'yi tertip etmiş olmasıdır. Sûrelerin başları (şüphesiz *innā* ile başlayanlar müstesnâ: XLVIII, LXXI, XCVII, CVIII), dâimâ hakikî vahy başları ile birdir, başta bulunan yeminler ile „bunlar kitabın *āyāt*'ıdır" veya „işte gönderdiğimiz bir sûre", v.b. gibi ifâdeler bunu göstermektedir. Fakat belirsiz kalan şey bu söz başlarının bütün sûreye mi, yoksa hemen arkasından gelen kısımlara mı âit olduğu meselesidir; ikinci takdirde geri kalan kısımlar sonradan ilâve edilmiş olabilir; bk. msl. sûre XIX'un söz başı (XIX, 1—2); bu tam mânası ile ancak Zakarîyā ile Meryem hikâyesine müteallik olabilir, hâlbuki diğer taraftan âyet 16'nın ifâdesi 40, 50, 53, 55 âyetlerinde tekerrür etmektedir. Hulâsa maalesef burada kat'î bir şekilde cevap verilemeyecek olan meseleler karşısında bulunmaktayız; hâlbuki bu cihet kitabın anlaşılması için epey mühim olabilirdi.

11. 'Oşmān'ın hilâfet devri ile daha emin bir sâhaya giriyoruz. İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg, III, 86)'in bir kaydına göre, yukarıda bahsedilmiş olan dört nüshanın her biri bir mıntakada, Ubay'inki Şam'da, Mikdād'ınki Ḥimṣ'ta, İbn Mas'ūd'unki Kūfe'de ve al-Aş'arī'ninki Basra'da kabûl edilmiş idi; bu mâlûmat son iki zâtın anılan eyâletlerde vazifede bulunmaları ile de teeyyüt etmektedir. Birbirinden farklı bir çok nüshaların insanı şüpheye sevkedebileceğini anlamak çok kolaydır. Çok yaygın bir an'aneye göre, Ermeniye ve Azerbaycan'da, bir muhârebe sırasında, askerler arasında *Kur'an*'ın doğru şekli hakkındaki münâkaşalardan korkup, mü'minlerin yahudiler ve hıristiyanlar gibi, mukaddes kitap üzerinde münâkaşa etmeleri için, bu kötü vaziyete bir çâre bulmasını emîr Ḥuzayfa halife 'Oşmān'dan ricâ etmiştir. Halife bu müşâhedenin doğruluğunu hemen anlamış ve sûretleri çıkarılmak üzere (*nasaḫāhā fi'l-maṣāḥif*), bir müddet için *ṣuḥuf*'u kendine bırakmasını Ḥafṣa'dan istemiştir. Ḥafṣa buna râzı olmuş ve halife daha evvel zikredilmiş olan Zayd, 'Abd Allāh b. Zubayr [b. bk.], Sa'īd b. al-'Āṣ (İbn Sa'd, V, 19—24) ve 'Abd al-Raḥmān b. al-Ḥāriṣ (*ayn. esr.*, V, 1 v. d.)'den müteşekkil bir komisyonu bu işe me'mûr etti. Burada başka şahsiyetlerin de ismi geçiyorsa da, mû'tâd an'ane daha çok itimâda şâyan görünüyor ve her hâlde Zayd'in mâlûm olan meziyetleri sebebi ile, bu işe iştirâk ettiği muhakkak olarak kabûl olunabilir. 'Abd Allāh ile babası Zubayr'in az sonra halifeye karşı takındıkları tavır ihtimâl komisyon âzâlarının kendisi tarafından değil, fakat oldukça geniş bir çevre tarafından seçildiğini farzettirebilir. Bundan başka komisyon çalışmalarının mâhiyeti hakkında açık bir fikir edinmek de güçtür. Eğer örnek ve esâs bir elyazması nüshayı istinsah bahis mevzûu olsa idi, emniyetli yazıcılar kâfî gelebilirdi ve mezkûr şahıslar da bunların çalışmaları üzerinde olsa-olsa bir kontrol vazifesi yapmış olurlardı. Mezkûr an'aneye göre, şüpheli hâllerde Kureyş lehçesine mürâcaat ediliyordu; fakat bu yalnız sonraları *Kur'an* dili denildiği zaman ne anlaşıldığını gösterir. Bundan başka o kadar mükemmel olmayan arap alfabesi ile telâffuza âit bir az ince farkların açık bir sûrette gösterilmesi imkânsız idi. Her hâlde en esâslı nokta şudur ki, 'Oşmān'ın nüshası (*Muṣḥaf-i 'Oşmān*), en büyük kısmı itibârı ile, *ṣuḥuf*'a, yahut yukarıda beyân edildiğine göre, Zayd'in nüshasına dayanmaktadır; öyle ki, bu sûretle bu esâs yazının şekil ve muhtevâsı hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Böylece elde edilmiş olan elyazmalarından birinin Medine'de kaldığı söyleniyor; hâlbuki üçü örnek ve esâs yazma olarak Kûfe, Basra ve Şam'a, yâni esâs itibârı ile, yukarıda bahsedilen farklı nüshaların yayılmış olduğu mıntakalara gönderildi. Bununla berâber, Mekke ve daha başka bir çok yerler de zikredilmektedir (bk. Nöldeke-Schwally, II, 112 v.d.). Resmen kabûl edilmiş olan nüsha her tarafta memnûniyetle karşılandı; rivâyete göre, ancak kûfeliler kendi İbn Mas'ūd nüshalarını terketmekten istinkâf etmişlerdir. Bu rivâyetin doğruluğu aleyhinde şunlar ileri sürülebilir: *Kur'an* bilgisi ve müslüman askerlerinin *Kur'an*'ın, doğru şekline karşı duydukları alâkanın, büyük fetih muhârebeleri devrinde şüphesiz ordu içinde, bu mevzû üzerinde münâkaşa çıkmayacak kadar zayıf olduğu düşünülebilir. Fakat buna karşılık, az sonra 'Alī ile Mu'āviya arasındaki muhârebelerde, yalnız 'Alī'nin ordusunda değil, fakat suriyeliler arasında da *Kur'an* bilginlerinin (*ḳurrā'*) bahis mevzûu olması (Dīnavarī, nşr. Guirgass, s. 175, 204) vâkıası hatırlatılabilir ve Suriye ile Irak arasında farklı *Kur'an* nüshalarının mevcut olması, doğru olarak, muka-

yese ve münâkaşalara mahal verebilir. Muhtelif rivâyetlerin delâlet ettiği gibi, halife *Kur'an*'ın farklı nüshalarını yakmak, yırtmak veya yazılarını silmek sûretiyle tahrip etmiş midir? Schwally, haklı olarak, bundan şüphe ediyor; bilhassa, mukaddes metinleri ezbere bilen hâfızlar mevcut bulunduğuna göre, bu tedbirler te'sirsiz kalacak idi. Her hâlde bahsedilen tahrip tamam olmamıştır; zîra al-Muʿarrizî (Lane, b. bk.)'ye göre, Sulaymân al-Aʿmaş bütün *Kur'an*'ı bâzan ʿOsmân mushafına, bâzan da İbn Masʿûd mushafına göre okuyordu [bk. mad. HATİM] ve *Fihrist* müellifi, İbn Masʿûd rivâyetine uyan 200 yıl kadar eski bir *Kur'an* nüshası görmüş olduğunu söylemektedir (bk. Nöldeke, *Gesch. d. Qorāns*, 1. tab, s. 276 v.d., burada sıhhati şüpheli olan bilgiler toplanmıştır). Bununla berâber, kuvvet istimâline hâcet kalmadan, iktidar tarafından resmen kabûlü sâyesinde ve yegâne şekle sâhip olmak için duyulan umûmî arzu sebebi ile, yeni mushaf yavaş-yavaş ayrı ve farklı nüshaların yerini tuttu ve her tarafta resmen kabûl edilmiş bir hâle geldi. Ara-sıra zuhûr ve birbirini tâkip eden fikir cereyanlarına rağmen, sünnet ile birlikte, islâm düşünce ve hayatının sağlam temelini teşkil eden resmen kabûl edilmiş *Muṣḥaf* böylece doğmuş oldu. Bu nüsha Ubay'in nüshasından farklı idi, çünkü yalnız Ubay'de bulunan iki sûre bunda yok idi; fakat İbn Masʿûd'un mushafından daha geniş idi; çünkü bunda sûre CXIII ve CXIV ile, muhtemel olarak, sûre I (bk. Nöldeke — Schwally, II, 39 v. dd.) yok idi. Başka her yerde sûreleri, yukarıda zikredilen istisnâları hâriç, gittikçe azalan uzunluğa göre, tertip edilmiş olduğu hâlde, ilk sûre, *Fātiḥa* sûresi, bu tertibin dışında kalmıştır; şüphesiz bu, mâhiyeti itibârı ile, bir ilk söz vazifesi görmek icâp ediyordu. *Fātiḥa* sûresi, bütün dinlere şâmil olabilecek husûsiyetler göstermek bakımından bilhassa dikkate değer. Sûre CXIII ile CXIV en kısa sûreler değildir ve binnetice tam bulunmaları icâp eden yere konulmamıştır; bununla berâber, buna büyük bir ehemmiyet atfetmemek lâzımdır. Bunlar istiâze ifâde etmeleri bakımından (bk. XVI, 100; XLI, 36) *Kur'an*'ın geri kalan kısımlarından ayrı bir husûsiyete mâliktir.

12. Yukarıdaki izâhat bizi bir başka meseleye götürmektedir, bu da resmen kabûl edilmiş olan *Kur'an*'da toplu bulunan b ü t ü n v a h y l e r i n b i z z a t P e y g a m b e r d e n mi geldiği yahut, bir iddialı maksat ile, oraya bâzı parçaların s o k u l u p - s o k u l m a d ı ğ ı veya metnin bir-az bozulup-bozulmadığı meselesidir. Filhakika hem islâm âleminde, hem de yeni âlimler arasında bu istikamette ileri sürülmüş bir çok mütâlealar vardır. İslâm âleminde ileri sürülen iddialar yalnız nassî mevzûalara dayanmaktadır. Bir de, sözde tamâmiyle kelimelere bağlı bir zihniyette olan bâzı hâricîler, *Kur'an*'a lâyık olmayan bir aşk hikâyesi olması dolayısı ile, XII. sûreyi kabûl etmemişlerdir (al-Şahristānī, *Kitāb al-milal va 'l-niḥal*, nşr. Cureton, s. 95 v.d.). Fakat bu sûrenin üslûbu *Kur'an*'ın umûmî üslûbuna tamâmiyle uygun bulunmaktadır. Diğer taraftan bu sûre hem İbn Masʿûd, hem de Ubayy'in nüshalarında bulunduğundan ve binnetice çok eski olması icâp ettiğinden, bunun uydurulmuş olması tamâmiyle gayr-i muhtemeldir. Bâzıları, Peygamberin düşmanlarını tel'în ettiği parçaları gayr-i mevsûk diyerek, reddediyorlar ise de, bu mûtezileye âit çok ince dinî fikirlerden ileri gelmektedir.

Diğer taraftan ʿOsmân'ın mushafının tamâmiyeti aleyhinde fikir serdedenler daha ziyâde bâzı şi'îler arasında görülmektedir. Fakat bu yalnızca bu mushafta ʿAlî ve sülâlesinin üstün mevkiine, hâkimiyet haklarına ve dünyanın sonunda gizli imâmın zuhûruna dâir ifâdeler bulamamak ıztırabı ile müteessir olmaları vâkıasından ileri geliyordu; onlar bir de bu ifâdelerin, sırf kötülük sebebi ile, ʿOsmân tarafından çıkarılmış olması icâp ettiğini cür'etle ileri sürerler. Bu ifâdelerini desteklemek için, delîl olarak, bir çok sûrelerdeki siyak noksanına çok mahâretle dikkati çekerler; fakat bu noksan, ʿAlî'yi zikrederek boşluk doldurulduğu takdirde, islâh edilememektedir. Onlarca yalnız mücerret âyetler değil, fakat ʿAlî'yi tebcîl eden tam sûreler çıkarılmıştır ve bunlardan yalnız ikisi, *al-Nūrayn* ve *al-Valāya* sûreleri neşredilmiştir (bk. Nöldeke-Schwally, II, 102 v.d.; Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, s. 271). Fakat onlarca *Kur'an*'ın mevsûk şekli hakkında, bizzat şi'îler arasında da hiç bir birlik bulunmadığından, tam metni göstermek için, yapmış oldukları cehdler dâimâ muvaffakiyetsizliğe dûçar olmuştur; bundan dolayı daha emin olan bir nokta-i nazar kabûl etmişlerdir ki, buna göre mevsûk şekil her imâm tarafından halefine gizlice nakledilmiştir ve sonunda mevsuk izahları ile berâber, gizli imâmın meydana çıkacağı zaman, vahyedilecektir. Şimdilik, daha iyisi bulunmadığından, ʿOsmân'ın mushafını kullanıyorlar ve son derecede serbest bir tefsir ve namazlarda kullanmaktan sakındıkları indî metin değiştirmeleri ile işin içinden çıkıyorlar.

Son zamanlarda bâzı âlimler *Kur'an*'da mevsuk olmayan bâzı parçalar bulunuşu hakkında, pek mâkul olmayan başka bir izah tarzını denemişlerdir. De Sacy, *Journal des savants*, 1832, s. 535 v.d.'da Abū Bakr'in Peygamberin ölümüne karşı zikrettiği III, 143. âyeti mevsûk olsa idi, ʿOmar'in Peygamberin ölümü hakkındaki şüphelerinin imkânsız olacağını düşünüyordu; binâenaleyh de Sacy'ye göre, bu âyet Abū Bakr tarafından tasavvur edilmiş olmalıdır ve G. Weil de bu fikre tarafdar idi; yalnız mantıkî olarak, benzer muhtevâlı bir takım başka âyetleri de (III, 182; XXI, 35 v. d.; XXIX, 57; XXXIX, 31 v.d.) bertaraf ediyordu. Fakat bilhassa hepsini bile içine almayan şüpheli parçaların bu suretle çoğaltılması (bk. msl. VI, 163 ve bilhassa XXXIII, 53) ile tenkit gayr-i muhtemel bir hâl almakta ve çıkarılmak istenilen âyetler, Peygamberin kendi sırf beşerî husûsiyeti hakkında her zaman söylediklerine tamâmiyle uymaktadır. Bir de mes'ele yanlış taraftan tutulmuştur; zîra hatâ *Kur'an*'da değil, fakat gerçekte oradan geçerek, meydana çıkan inançta Peygamberin ölümü hakkında teşekkül etmiş olan iddialı tasavvurdadır; bk. bilhassa Allaha karşı gösterilen ihtirâm ile Peygambere gösterilen ihtirâm arasındaki tezad, XVII, 1 ile XLVI, 14'ün mevsûkiyeti husûsunda Weil'in şüphesi daha sağlam esaslara dayanmış değildir; daha sonraları V, 73, 101; LXI, 6 ile Muḥammed adının bulunduğu âyetlerin mevsûkiyeti aleyhindeki H. Hirschfeld'in delîlleri de bu kabildendir ve Weil, ʿOsmân'n bir çok şeyleri bir tarafa atarak, *Kur'an*'ı bozduğunu söylediği zaman, onun bu ifâdesi, yukarıda zikredilmiş olan şi'îlerin ithamları gibi, şu basit vâkıa ile reddedilmiş bulunmaktadır: en eski rivâvetlerde buna dâir hiç bir imâya tesâdüf edilmemektedir; hâlbuki ʿOsman'ın düşmanları onun aleyhinde bir çok ithâmlar serdetmişlerdi.

13. Ubay nüshasında faz'a olarak bulunan ve *İtḳān* (I, 82)'a göre, Abū Mūsā'nın nüshası ile İbn ʿAbbās'ın nüshasında da mevcut olan iki sûre, ortaya başka bir mesele çıkarmaktadır. Peygamberin ölümünde elde bulunan b ü t ü n v a h y l e r i n hepsi hakikaten resmen kabûl edilmiş olan *Kur'an*'a alınmış mı idi? Her ne kadar, mecmuanın kapanması ile, semâvî kitaptan gelen sözler ile başkaları arasında çok açık bir hudut çizilmiş ise de, hadîsler arasında yeri *Kur'an* olabilecek olan, fakat oraya alınmamış bulunan bir çok hikmetli söz ve ifâdeye tesâdüf olunmaktadır; bunlar arasında bâzılarının Ubay'in ve Abū Mūsā'nın nüshalarında bulunduğu nakledilmektedir. Krş. Nöldeke-Schwally, I, 234—261, II, 44 v.d. ve bir de Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 1627, 10 ve lugatçe mad. *jl*. Bu mûtâyı, kablî olarak atmak için, bir sebep yoktur. İlk zamanlarda, bilhassa ezberlenmiş olmaları dolayısı ile, iki nevî hikmetli söz arasındaki farkın müphem görünmesinde şaşılacak hiç bir şey bulunmayabilirdi. Fakat hiç bir hâlde, *Kur'an*'a sokulmamış olan vahylerin mevsûkiyetlerinin, mutlak bir surette, emin olarak tesbiti mümkün değildir; bâzı hâllerde gayr-i mevsûk olmaları bedihî gibi görünmektedir; onların hiç bir zaman *Kur'an*'ı gerçek olarak zenginleştirmemeleri vâkıası da buna inzimam etmektedir. *Āyat al-racm* denilen âyet en çok meşhûr olanıdır. Bu âyete göre, zinâ, zânîlerin bâkir olmamaları hâlinde, *racm* („taşa tutma") ile cezâlandırılır. Muhtevâ bakımından bu âyet sûre XXIV.'e girebilirdi; fakat bu, onun ikinci âyeti ile, tam bir tezât hâlindedir; diğer taraftan ʿOmar'in bahis mevzûu suç için bu şiddetli cezâyı tatbik ettiği rivâyet edilmektedir. Şu hâlde bu daha ziyâde çok şiddetli bir cezânın tatbikını resmen kabûl ettirmeğe mâtuf bir rivâyettir (*Kur'an*'ın tenkidî bir incelemeye tâbî tutulması ve bundan bir takım sözde neticeler çıkarılması husûsunda bk. msl. A. Fischer, *Nöldeke. Festschrift*, 1906, s. 33 v.dd.; bununla berâber, gösterdiği sebepler mutlak bir yakîn vasfına mâlik değildir). *Kuran*'da bâzan cümlelerin yer değiştirmeleri de bulunabilir; bk. Goldziher'in zikrettiği misâl (XXIV, 60ª), fikrin sırasını bozmaktadır. Fakat bunlar şuurlu ve bir iddia ile yapılmış vahylerin bozulmasından tamâmiyle ayrı şeylerdir; böyle bir şey olsa idi, hiç şüphesiz, ona karşı derhâl itirazlar yükselirdi.

14. Aslında s û r e l e r birbirinden ancak başa konulmuş olan *basmala* („raḥmān ve raḥīm olan Tanrı adı ile"; bk. mad. BESMELE) ile ayrılmakta idi. *Basmala* yalnız sûre IX.'un başında yoktur; çünkü bu sûre şüphesiz evvelkine bağlı idi. Bu tâbir XXVII, 30'da, Sulaymān'ın Sebâ melikesine bir mektubunun başında olarak, bizzat *Kur'an* metninde bulunmaktadır; mezkûr âyet Peygamberin bunu giriş için kalıplaşmış bir tâbir telâkkî ettiğine delîl teşkil eder. Bu tâbirin emirnâmelerde (İbn Saʿd, II/1, 23—37 tür. yer.) ve İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld, I, 341)'a göre, ahitnâmelerin başında bulunması vâkıası da bunu te'yit etmektedir. Bununla berâber, Peygamber daha eski olan şu *Bi 'smika 'llāhumma* („senin adın ile, Allahım"; İbn Saʿd, II/1, 19, 14; krş. İbn Hişām, s. 747, Hudeybiye musâlâhanâmesi) tâbirini kullanıyordu. Bu tâbir şüphesiz bizzat Peygamber tarafından yazdırılmış olan sûrelerin başında da bulunuyordu ve sonraları diğer bütün sûrelerin de

başına getirilmiştir. 'Os̱mān mushafında, sûrelerin birbirini tâkip sırası, daha o zamanlar kabûl edilmiş olan sıra idi; Fakat bu sırada bâzı değişiklikler var idi; 'Os̱mān 'a karşı isyan hakkındaki nakiller bunu göstermektedir (Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 2963). Bunlara göre, bâzı kimseler X. sûreyi VII. olarak zikrediyorlardı ve bu İbn Mas'ūd ile Ubay 'in nüshalarındaki sıraya uyuyordu. *İtḳān* (I, 79) 'a göre, İbn 'Abbās X. sûreyi yedi „uzun" sûrenin sonuncusu olarak göstermiş olmalıdır; fakat ihtimâl bu rivâyet sûrelerin teâkubü ile değil, onların gerçek uzunlukları ile alâkalı olmalıdır. Ne olursa-olsun, Ṭabarī, *Tafsīr* (krş. *ZDMG*, XXXV, 598) 'inde bizzat Peygambere varan bir hadîs zikretmektedir ki, buna göre *Kur'an* şu şekilde taksim edilmiştir: en uzun yedi sûre: III—VII ve X, *mi'ūna* („takriben 100 âyetlik") sûreler, *mas̱ānī* 'lar ve *al-mafaṣṣal* 'lar (IL. sûre ile başlayan küçük sûreler). al-Mas̱ānī ismi açıkça bir çok tefsirlere yol açmış olan „yedi *mas̱ānī*" (XV, 87) 'den gelmektedir; A. Geiger ile Nöldeke bu ismin ârâmî *matnītā* ve ibrânî *mişnā* kelimesinden geldiği faraziyesini ileri sürmüşlerdir.

15. sûre XXIX. 'da *basmala* 'den sonra, daha evvel zikretmiş olduğumuz ve tefsirleri için müslüman âlimleri gibi, muahhar şark ve garp âlimlerinin de bütün anlayış ve zekâlarını çalıştırmak mecbûriyetinde kaldıkları başlangıç harfleri (*al-favātiḥ*) bulunmaktadır. Bunların başlarında bulundukları sûreler, II. ve III. müstesnâ, tamâmiyle son Mekke devrinde nâzil olan sûrelerdir. Bunlar 14 harf olup, bâzan yalnız, bâzan 2—5 'i bir arada olarak bulunur; bu harflerden bâzılarına bir defa tesâdüf olunur, diğerleri sûre II., V. veya VI. 'nın başında tekerrür eder. Yapılan tefsirlerin son derecede farklı olmasının da isbât ettiği üzere, bunların gerçek mânaları hakkındaki bütün hâtıralar kaybolmuş idi; krş. *İtḳān*, II, 10 v. dd.; *ZDMG*, XXXV, 603 v. dd. Bâzı müslüman müellifleri, onları bir vahyin yaklaşmakta olduğuna Peygamberin dikkatini çeken alel'âde harflerden ibâret sayarlar; hâlbuki bâzıları bunları harflerin sayı kıymetlerine bakarak tefsir etmek istiyorlar (bk. mad. EBCED); ve yahut, onları sırf adları ile *yā*, *sīn*, *ḳāf* v.b. okuyorlar ve bunlardan türlü-türlü esrarlı isimler çıkarıyorlardı. Bu husûsta en ziyâde kabûl edilmiş olan tefsir, bunlarda tamamlanması icâp eden kısaltmalar görmekten ibârettir; böylece *k'hy's*, *karīm*, *hādī*, *ḥakīm*, *'alīm* ve *ṣadīḳ* demektir. Fakat bu o kadar geniş imkânlar vermekte idi ki, halletmek için yapılan denemeler sırf ve sâde oyunlar hâline geldi; hattâ bâzıları bir çok sûrelerdeki harfleri toplayıp, msl. *'lr*, *ḥm* ve *n* 'yi bir araya getirip, *al-raḥmān* şeklinde okumağı teklif ettiler ve bu sûretle mesele daha da çok hayâlî ve keyfî bir hâl aldı. Şu hâlde sonunda al-Suyūṭī gibi bâzılarının bu harflerde, hallini yalnız Allahın kendisinin bildiği bir sır görmelerinde şaşılacak bir şey yoktur. Muahhar âlimler kısmen eski denemeleri yeniden ele aldılar: Nöldeke, eski izahını bırakarak, şu faraziyeyi ileri sürdü: Peygamber, bu harflere husûsî bir mâna vermemiş, fakat yalnız esrarlı bir tarzda, semâvî metni, *lavḥ maḥfūẓ* 'u, hatırlatmak istemiştir. Fakat bu takdirde, bunların yalnız bâzı sûrelerin değil, fakat her vahy bütününün başında bulunması icâp ederdi. Son zamanlarda, âlimler arasında en çok müsâit karşılanan faraziye, yine kısaltma faraziyesidir; fakat bu takdirde, tıpkı eskilerde olduğu gibi, bulmaca sistemine vâsıl olunmakta ve hal tarzları nâdiren mâhir bulucusundan başkasını iknâ edebilmektedir. Son olarak, H. Bauer, yukarıda zikredilen çalışmasında, sûrelerin bilhassa XX, XXXVI, XXXVIII, L, XLII, ve LXVIII. (bununla berâber bu sonuncuların başka adları da vardır) sûrelerin isimleri başlarında bulunan harflerin adlarından alması noktasından hareket ederek, tefsir için daha emin bir yol aradı. İmdi, sûrelerin adları, bizzat içlerinden alınmış ehemmiyetli kelimeler olduğundan (aş. bk.), bu harflerin de onlara benzer bir şey olduğunu farzediyor. Fakat bu netice hiç de kat'î değildir ve sûrelerde bahis mevzûu parçaları bulmak için yaptığı mahâretli denemeler umûmiyetle fazla kanâat verici değildir; üstelik de bu tefsir ve izahı bir çok sûrlerin başında bulunan harfler için kullanamaz ve o bu sûreler ile harfler arasında dâhilî ve hâricî bir münâsebet aramakla iktifâ etmeğe mecbûr kalmıştır. Gossens (*Der Islām*, XIII, 191 v.dd.) 'in denemesi için de aynı şeyler söylenebilir. H. Hirschfeld, Nöldeke 'nin ilk izâhını yeniledi; buna göre, harfler aslında bir takım işâretlerdir, Zayd 'in bulduğu yazmaların bâzılarının sâhipleri onları kendi malları olarak göstermişlerdi; yalnız harf guruplarında ayrı bir tek isim (msl. *ṭh* Ṭalḥa için) değil, fakat bir çok sâhiplerin isimlerini (msl. *ṭh* Ṭalḥa ve Abū Hurayra için) görüyordu. Başka izâhlar ile mukayese edilince, bu sonuncu daha mâkul bir te'sir husûle getirmektedir. Filhakika bunun Nöldeke 'nin itirazı ile reddedilebileceği söylenemez. Bu itiraza göre, bu nevî kısaltmalar yazılı arap edebiyatının başlangıçlarında mevcut değil idi. Fakat ticâretlerinin ehemmiyetine bakılacak olursa, Mekke sâkinlerinin, msl. yıllık kervanlarında, buna iştirâk eden tâcirlerden her birinin emtiasına böyle işâretler koyması ve bu âdetin sonraları, bir yazının veya benzer bir şeyin mevsûkiyetini isbât bahis mevzûu olduğu başka sâhalarda da tatbik edilmesi hiç de gayr-i muhtemel değildir. Yahudilerde de böyle kısaltmalar kullanılmıştır (bk. *Jewish Encyclopedia*, Abreviatons „Kısaltmalar" maddesi). Her hâlde, bu faraziye harfler ile husûsî küçük vahy sûretleri mecmuaları arasında yukarıda bahsedilmiş olan bağlılık ile çok iyi tevâfuk edebilirdi. Fakat bu faraziye bizi açık ve kat'î neticelere ulaştırmamaktadır; çünkü bu harfler isimlere ircâ edilince, hemen derhâl pek çok tertip ve terkip ihtimâlleri karşımıza çıkmaktadır.

16. Sûre adları *Kur'an* 'ın tâlî menşe'li kısımları arasında sayılmaktadır. Bunlar gerek sûrelerin başlarına (msl. LXXIII—CXI) ve gerek bu sûrelerde bahsedilmekte olan bir mevzûa âit (msl. „inek" *al-Baḳara*, II, 63 v. dd., „'İmrān âilesi" *Āl 'İmrān*, III, 30 'a, *Hūd*, XI, 52 'ye âittir v.b.) mühim kelimelerdir ve bunların milâdî VIII. asrın ilk yarısından beri umûmiyetle tanınmış oldukları muhakkaktır; zîra bunlardan bâzıları Johannes Damascenus (bk. Migne, *Patrol. Graeca*, XCIV, 769, 772) tarafından zikredilmiştir: bu arada *al-Baḳara* (sûre II.), *al-Nisā'* (sûre IV.), *al-Mā'ida* (sûre V.) ve bir de bugün mevcut olmayan, fakat VII, 71—75; XI, 67 v.d. veya XXVI, 155 v.d. 'a âit olması mümkün olan al-Nāḳa. Bununla berâber bu, adların bu asırdan itibâren yazmalara girdiğini isbât etmez ve her hâlde bunların ayrılıkları, Johannes 'in naklettiği gibi, bizzat Peygamberden gelmediklerini gösterir (msl. sûre IX. 'ye *al-Ṭanta* de deniliyordu; krş. *İtḳān*, I, 66 v. dd. ve yukarıda sûre XLII ve LXVIII hakkındaki ihtâr). Bundan başka bu isimler, menşe'de, „içinde inekten bahsedilen sûre" v.b. idi ve yazma nüshalarda başta değil, sonda bulunuyordu (Nöldeke, *Geschichte des Qorāns*, s. 320). Yalnız Ubayy 'in nüshasında bulunan iki sûrenin de böyle adları var idi: *Sūrat al-ḫāl* ve *Sūrat al-ḥafd*.

Sûreler „fıkralar" 'a bölünmüştür ki, *Kur'an* 'daki kullanılışına dayanılarak, oldukça serbest bir tarzda, bunlara *āyāt* adı verilmiştir. Bu âyetler umûmiyetle bir nevî secia benzeyen fâsılalar ile birbirinden ayrılır; fakat ilk zamanlarda bunları gösterecek bir işâret kullanılmazdı. Bunlar ayrı-ayrı şekillerde bölünüp sayılmaktadır (bk. *İtḳān*, I, 83 v.d.; Nöldeke, *Gesch. d. Qorāns*, s. 300).

17. 'Os̱mān 'ın mushafı, her ne kadar diğer nüshalara tercih edilmiş ise de, bu vâkıa müslüman âleminde onları kıymetten düşürmemiştir. 'Os̱mān, bir rivâyete göre (Ṭabarī, *Tafsīr*, IV, 24), bizzat kendisinin kanûnî bir mâhiyet verdiği metne harfîyen riâyet etmiyor ve III, 100 'ü bu metinde bulunmayan bir ilâve ile okuyordu. Eğer bu doğru ise, başkalarının en büyük serbestlik ile hareket etmelerinde şaşılacak bir şey yoktur. Böylece Medine örnek nüshasının (*al-imām*) eyâletlere gönderilen sûretleri her zaman harfîyen aslına uygun bir metni teşkil etmiyordu ve Medine, Şam, Basra ve Kûfe nüshalarındaki farkları gösteren bir cedvel yapılmış idi; bunlara Mekke nüshasının bir kaç farkı da ilâve ediliyordu. Muhtevâ bakımından değil, ancak dil ve imlâ tarihi bakımından alâkaya değer teferruâtın bahis mevzûu olduğu doğrudur. İkinci sebep, yâni *ḳurrā'* 'nın hıfzetmiş oldukları ve gözlerinin önünde yazılmış *Kur'an* bulunduğu zaman bile bir türlü bırakmak istemedikleri okuyuş farkları daha mühim idi. 'Os̱mān 'ınkinden başka nüshalarda bulunan ve yayılmış olan farklar bilhassa burada göze çarpıyordu. Nihâyet bir üçüncü âmili ilâve etmek lâzımdır ki, bu da arap yazısının kifâyetsizliğidir. Bu yazıda okunuş okuyucuya bırakılmıştır (böylece, başkaları arasında, fiilin mâlûm veya mechûl şeklinde okunuşunun tercihi), kısa sesliler ve kısmen uzun sesliler için harflere mâlik olmadığı gibi, şeddeli harfler için de işâretleri yok idi; türlü sessiz harfler de bir tek işâret ile gösteriliyordu, msl. *d* ve *ẕ*, *ḥ* ve *ḫ* v.b.; bir de bozulmuş arap yazısında tamâmiyle ayrı olan harfler, nihâyet bir tek şekil almış idi, öyle ki, msl. *r* ve *z*, *b*, *t*, *s̱* ve kelimelerin başında ve ortasında *n* ve *y* harflerinin birbirinin aynı olan görünüşleri var idi. Çok hâllerde, bu karışma imkânları, doğruyu söylemek lâzım gelirse, mânaya pek o kadar te'sir etmemektedir; nitekim XXXII, 9, *ṣalilnā* yahut *ẓalilnā* okunmasında çok mâna değişikliği olmamaktadır; fakat başka hâllerde, farklı bir telâffuz daha ehemmiyetli neticeler husûle getirebilir, msl. V, 5 'de bir tasrif harekesinin değişmesi, namazdan evvel alınacak abdestin tarzını değiştirir ve bilhassa, bu değişiklik imkânları meraklı insanlara kendilerini incitecek bâzı husûslardan korunmak imkânını te'min eder, msl. XII, 10, burada *kuẕibū* yerine, izâhı güç olan *kaẕabū* veya *kuẕẕibū* okunabiliyordu. Bu sûretle bir çok farklar hâsıl oldu ve büyük bir serbestîye alışıldı; o derecede ki, kelimenin yerine müterâdiflerini koymaktan veya küçük açıklayıcı kelimeler ilâvesinden korkulmuyordu. Emevî halifelerinin bu nevî meselelere karşı az alâkalı olmaları ve devlet adına mü-

dâhale ile ihtirasları tahrik etmekten ictinâp etmeği tercih etmeleri yüzünden, bu hürriyet kolayca inkişâf edebilmiştir.

18. Bununla berâber yavaş-yavaş bu hâl endîşe vermeğe başladı. Hudutsuz serbestlik o kadar ileri gitmiş idi ki, dînen kabûl edilmiş bir metin tesbiti düşünülemiyordu ve bundan başka, kabûl edilmesi için, böyle bir metni çıkarabilecek hiç bir sulta mevcut değil idi. En umûmî esâslar ile, en çok kötü görülen bid'atler bertaraf edilmeğe çalışılıyordu. Her hangi bir okuyuş farkı değil, fakat yalnız itimât edilen âlimlere ve tercihan rivâyetlerini doğrudan-doğruya tâbiînden nakledenlere dayanan farklara müsâade olunuyordu. Aynı zamanda, pek çok mıkdarda olan küçük teferruât sebebi ile, o zamana kadar şifâhî olan *Kur'an*'ın doğru okunması an'anesi yerine, tenkitli yazılar koymak mecbûriyeti duyuldu. Bu nevî yazıların ilki olmak üzere, Hārūn b. Mūsā (ölm. 190=800'e doğru)'nın yazıları zikredilebilir. Okuyuş farklarını gösteren daha muahhar eserler arasında bilhassa şunlar zikredilmelidir: Abū 'Ubayd al-Ḳāsim (ölm. 223=837; Brockelman, *GAL*, I, 106, 189)'ın eseri ile Ṭabarī'nin meşhûr eseri *al-Cāmi'*. Yukarıda zikredilmiş olan tedbirler, her hâlde hakikî bir te'sir vücûda getiremiyecek kadar müphem idi; bundan dolayı bilhassa tanınmış olan kırâat âlimleri öne sürülerek, sultaların sayısı tahdit edilmeğe çalışıldı. Bununla berâber yedi sayısı için tamâmiyle hususî bir tercih temâyülü var idi; bu temâyül *Kur'an*'ın vahyedildiği ve hepsi aynı derece ilâhî bir sultaya sâhip olan „yedi *aḥruf*" hakkında Peygamberin bir sözde beyânına istinat ettiriliyordu. Bu hadîste „yedi" sayısı ihtimâl „bir çok" mânasına gelmektedir ve *aḥruf* kelimesinin ne demek olduğu açıkça bilinmiyor, bununla berâber bu rakam, olduğu gibi, kabûl edildi ve *aḥruf* kelimesine hiç de isbât edilmeyen „kırâat" mânası verildi. Bu tasdikın tarihe uymayan cihetleri bir çok âlimler tarafından şiddetle tenkit edilmiştir; bununla berâber bilhassa Abū Bakr İbn Mucāhid (ölm. 324=936)'in en tanınmışları arasından yedi kırâat âlimini seçmesi ve her birine râvî (*ruvāt*) olarak iki kişi ilâve edip, dînen kabûl edilmiş *ḳārī*'ler ilân etmesinden sonra pek çok yayılmıştır. Yedi *ḳārī*: Nāfi', İbn Kaṯīr [b. bk.], Abū 'Amr al-'Alā' [b. bk.], İbn 'Āmir, Abū Bakr 'Āṣim, Ḥamza ve meşhûr dil âlimi al-Kisā'ī'dir. Seçme tamâmiyle indî idi; fakat yine de müslümanlar tarafından başka hâllerde, msl. dört mezhep için olduğu gibi, kullanılmış olan ve bir çok rakiplerin hepsini aynı şekilde dînen kabûl edilmiş saymaktan ibâret bulunan usûlun muhakkak amelî fâideleri var idi; zîra sonsuz ve ihtiraslı münâkaşaları bertaraf ediyordu. Şüphesiz, müsâvî salâhiyetlere sâhip olan başka kırâat âlimlerinin, haksız olarak, hâricde bırakılmasını ayıplayan tanınmış âlimler tarafından bir çok itirazlar yapılmıştır. Fakat IV. (XI.) asırda, kabûl edilmiş yedi *ḳārī*'in sultası kendini kabûl ettirmeğe başladı ve kırâatleri bir çok müellifler tarafından, bu arada Abū 'Amr 'Oṯmān al-Dānī (ölm. 444=1053) tarafından tetkik edildi. Bu müellifin *Kitāb al-taysīr*'i, bilhassa Abu 'l-Ḳāsim al-Şāṭibī (ölm. 590=1194)'nin ona vermiş olduğu manzûm şekil ile İbn Mucāhid'in eserinin yerini aldı. Fakat daha çok tenkitçi bir zihniyete sâhip olan bir çok âlimler, vaktiyle meşhûr on kırâate dâhil olan başka *Kur'an ḳārī*'lerinin kırâatlerini ve bilhassa Ya'ḳūb al-Ḥaẓramī'nin kırâatini nazar-ı itibâra almakta devâm ettiler. Büyük zekâ sâhibi kimselerin kırâatleri seçmekte ne dereceye kadar hür bir şekilde hareket ettiklerini al-Suyūṭī (*İtḳān*, I, 94) tarafından islâh edilmiş olan Muḥammed al-Cazarī (ölm. 833=1429; bk. Brockelmann, II, 201)'nin muhtasar risâlesi bize göstermektedir: hangi bakımdan olursa-olsun, arap diline ve yalnız ihtimâl dahi olsa, 'Oṯmān'ın *Muṣḥaf*'ına uyan ve kendisinin bize kadar gelen nakillerinde kusur bulunmayan her kırâat, doğru bir kırâat sayılır ve atılmaması icâp eder; böyle bir kırâat, ister yedi veya on kırâat imâmından veya başka tanınmış imâmlardan gelmiş olsun, *Kur'an*'ın vahyedildiği yedi *aḥruf*'un bir parçasıdır; fakat bu üç şarttan birine sâhip değil ise, ister yedi imâmdan, isterse onlardan daha eski birinden gelsin *żaʿīf*, indî veya uydurma sayılmaktadır. Fakat bu hürriyet yalnız âlimlerin çalışmasında bir kıymet ifâde ediyordu; halk muvâcehesinde okunulan *Kur'an*'da kabûl edilmiş yedi kırâate bağlı kalınıyordu. Şimdi umûmiyetle *Kur'an* 'Āṣim'ın râvîsi Ḥafṣ'ın ve Mısır hâricinde, Afrika'da, Nāfi'in kırâati ile okunmaktadır. Müslüman metin tenkidinin varmış olduğu son nokta budur. Mevcut bütün mâlûmat kaynaklarından istifâde ederek, *Kur'an*'ın gerçek bir tenkitli neşrini yapmak, yeni ilme düşen bir vazifedir.

19. Bu metin çalışmaları, eski arap yazısının imkân verdiği okuyuş tarzlarının sayısını tahdit edecek mâhiyette muhtelif i ş â r e t l e r i n kabûlü ile, büyük mıkyasta kolaylaşmıştır. Bunlar aynı şekilde yazılan harfleri birbirinden ayırmağa yarayan yazıya ilâve edilmiş nokta ve hareke kabilinden işâretler ile seslilerin telâffuzunu, tenvini, müenneslik alâmeti olan *-at*'ı, elifin sessiz olarak telâffuzunu ve

şeddeli harfleri gösteren işâretlerdi. Buna benzer ekseri hâllerde olduğu gibi, bu işâretlerin ne zaman yazıya sokulduğu araplarca unutulmuştur. Muhakkak olan şey bunun süryânî tarzını taklide dayandığıdır ve diğer taraftan, son zamanlarda bulunan sikkeler, kitâbeler ve bilhassa deri üzerine yazılmış el yazmaları bu meseleyi bir dereceye kadar aydınlatmaktadır. Bunlara göre, ilâve noktalar, hiç olmazsa kısmen, VIII. asrın başında kullanılmakta idi; fakat bunlar muhakkak daha eski idi ve ihtimâl islâmiyetten önceki devirde yazıya sokulmuş idi. Seslileri gösteren işâretler, harekeler, aslında başka türlü konulmuş noktalar idi ve ancak VIII. asırda bunların yerine bugün de kullanılmakta olan ve ', *v*, *y* seslilerine bakılarak yapılmış olan işâretler konuldu (daha fazla teferruât için bk. mad. ARABİSTAN (YAZI) ve Nöldeke, *Gesch. des Qorāns*, s. 305 v.dd.). Bâzıları bu işâretleri *Kur'an* yazmalarında kullanmaktan açıkça endîşe ettiler. Nitekim *İtḳān* (II, 202)'a göre, Medine'de oturan Mālik b. Anas (ölm. 179=795), bunların ibâdete tahsis edilmiş esâs *Kur'an* yazmalarında değil, ancak öğretime mahsûs yazmalarda kullanılmasına müsâade ediyordu. Başkaları, bil'akis, hiç bir endişe duymadan, kullanılmalarına cevâz veriyorlardı; zîra şekilleri dolayısı ile, bu işâretler mukaddes kitabın tamamlayıcı bir parçası olarak telakkî edilemezdi. Farkı açık bir surette göstermek için, harekeler önceleri başka bir renk ile yazılırdı; hâlbuki harflerin parçası olan ilâve noktalar harfler ile aynı renkte yazılıyordu. Sûre adlarının yazmalara sokulması için yk. bk.; âyetleri, bilhassa 5. ve 10. âyetten mürekkep grupları ayırmak maksadı ile, kullanılan işâretler için bk. mad. ARABİSTAN (YAZI) ve Nöldeke, *Gesch. des Qorāns*, s. 324: *Sacda*, yâni *Kur'an* okurken secde edilmesi icâp eden yerleri gösteren işâret için de bk. aynı eserler.

20. *Kur'an* metni tertip edilirken, zikredilmiş olduğu gibi, t a r i h î s ı r a nazar-ı itibâra alınmamıştır ve bu, muhtevâya müstenit bir sıra tesbitine de mâni olan bir çok sûrelerin derleme mâhiyetinde olmasının bir neticesidir. Bundan dolayı sûreler, hayli takribî olarak, u z u n l u k l a r ı n a göre, sıraya konulmuş, neticede en eski sûreler, en kısa olduklarından, en arkaya konulmuş oldu. Fakat t a r i h t e s b i t i, her parçanın anlaşılması için, esâsî bir ehemmiyeti hâiz olduğundan, bundan müfessirler için, müslümanların zarûretini daha önce duymuş oldukları bir vazife çıktı. Her şeyden önce sûrelerin Mekke devrinde mi, yoksa Medine devrinde mi „nâzil olduğu" yahut iki devre âit unsurlardan mı terekküp ettiğini tâyin etmek bahis mevzûu oluyordu. Her ne kadar bir çok teferruât üzerinde fikirleri ayrı ise de, onlar bütünü ile, bu vazifeyi yapmışlardır (bk. *İtḳān*, I, 15 v. dd.). Filhakika meselе öyle vaz'edilince, bir kaçını hulâsa edeceğimiz bir takım m i ' y â r l a r kullanıldığı takdirde, ekseri ahvâlde tatmin edici bir şekilde halledilebilir.

Peygamberin vatandaşlarına karşı, ölülerin diriltilmesi ve Allahın birliği husûsunda mücâdele ettiği yerlerde, bir sihirbaz, cinler tarafından çarpılmış bir kimse veya bir şâir olduğunu reddettiği yerlerde, yeni doğmuş kız çocuklarının canlı olarak gömülmesine karşı savaştığı yerlerde, Mekke'de bulunulduğu mâlûmdur. Güçlükler, yalnız bu zümreye giren muhtelif metinler, tarih sırasına sırasına göre, dizilmek istendiği zaman başlamaktadır; çünkü muayyen hâl ve vaziyetlere dâir açık işâretler tamâmiyle mefkuddur ve bunlar bulunmuş olsa bile, meseleyi halle pek de yardım etmezdi; zîra Peygamberin Mekke'deki hayatına dâir eski an'anelerde tarihî mûtalar çok gayr-i kat'îdir. İranlıların ihtimâl milâdî 614'te bizanslıları hezîmete uğrattıklarını zikreden sûre XXX. tek bir istisnâ teşkil eder. Her ne kadar muhtemel de olsa, sûre LIII.'nin ilk müslümanların Habeşistan'a muhâceretleri ile alâkalı olması daha az mümkündür. Buna bâzı âyetlerin müphem olması ve çok istisnaî olarak da (CXI, 1; XXX, 37), has isim zikretmesi inzimâm etmektedir. Şüphesiz an'aneler *Kur'an*'da geçen adı anılmış şahsiyetlerin kim olduklarını her yerde tam olarak gösterebiliyor, fakat bunlardardan bâzıları üzerinde münâkaşa edildiği olmuştur. Böylece, esâs itibârı ile, bizzat *Kur'an*'dan çıkarılan mi'yardan başka elde bir şey yoktur. G. Weil, Mekke devri sûrelerinin guruplandırılmasında, hareket noktasını bu mi'yarlar arasında bulmuştur; bu guruplandırma üç sınıf ihtivâ etmektedir. Ana hatları ile H. Grimm'in tâkip ettiği Nöldeke, sûrelerin teâkubunda çok ehemmiyetli olmayan, fakat bu sâhada umûmî bir kıymete sâhip bir neticeye varılamayacağını isbât eden her türlü değiştirmelere kendinde hak görmek sûretiyle, Weil'in tasnifini kabûl etmiştir. En kat'î şekilde tanınan birinci gurup olup, bunlar sıcak bir ihtirâs, canlı tahayyül ve büyük bir şiir kuvveti ile dolu bir takım kısa hitaplardır. Bunlar o kadar açık işâretlerdir ki, Lammens (*Fāṭima*, s. 64), sûre XCIII ve XCIV'ü en eski Medine devrine idhâl etmek istemekle hatâ etmektedir. Bu gurubun husûsiyetlerinden biri de, daha önce zikredilmiş olan yemin tâbirle-

ridir ve bundan başka on üç defa geçen *mā adrāka* („sana ne bildirdi") ve *mā yudrīka* (XLII, 16; LXXX, 3) tâbirleri de bu gurubun husûsiyetleri arasındadır ve buna nazaran XXXIII, 63 ihtimâl yerinde bulunmayan bir âyettir. Nihâyet Snouck Hurgronje (*De Gids*, 1886, II, 259 v.d.; III, 109 = *Verspr. Geschriften*, I, 203 v.d., 272), Peygamberin başlangıçta bildirdiği şeylerde, esâs unsurun, dar bir vahdâniyeteilik değil, fakat yaklaşan kıyâmetten vatandaşlarını kurtarmak fikri olduğunu meydana çıkardı. Allahtan başka ilâh olmadığını bildiren cümleye, LXXIII, 9 'dan itibâren, mücerret olarak, tesâdüf edilmektedir ve muhakkak ki, ancak bir müddet sonra, putlara tapanlar ile alâkasını kesmiş (sûre CIX) ve Allahın birliğini tâlim ederek, onlara karşı muhâlefete geçmiştir (sûre CXII). Ancak ikinci gurupta, tek Tanrı telakkîsi hakikaten mihver teşkil ediyor ve bundan dolayı ilâhlara karşı tenkitler (LII, 20 v. dd. ve LIII, 19 v.dd.) mâhiyetindeki parçalar şüphesiz etraflarında bulunan âyetlerden daha muahhar olmalıdır. Müslümanlar, hangi sûrelerin daha eski olduğunu ve Muḥammed 'in peygamber olarak tâyinini (yk. bk.) ihtivâ ettiğini anlamağa çalışmışlardı. Ekserisi sûre XCVI, 1—5 (bk. *Itḳān*, I, 29.)'i kabûle karar vermiştir ve bir çok muahhar âlimler de bu noktada onları tâkip etmişlerdir. Filhakika bu âyetler münâsip bir şekilde tefsir edilince, bu nazariyeye pek âlâ uymaktadır, fakat bunun kat'î olarak böyle olması da lâzım gelmez.

Bunu tâkip eden iki guruptan üçüncüsünü tâyin etmek daha kolaydır. Bu kısımda, daha evvelki fikirler tekrarlanmakta ve bilhassa peygamberlere âit yeknasak hikâyeler anlatılmaktadır. İkinci gurup geçiş vazifesi görmektedir. Başlangıçta görülen heyecan, yerini daha ziyâde sükûnete bırakır, dinleyicilerine ekseriyâ tabiate ve insan hayatına âit hâdiseleri tasvir ederek, insanlar üzerinde müessir olmağa çalışılır. Bu tasvirlerde, yer-yer daha evvelki devrin şiir ışıklarının parladığı da görülür. Evvelki peygamberlerin hasımlarına ihtâr olması ve Peygambere cesâret vermesi gereken mâcerâların hikâyesine geniş bir yer ayrılmıştır. Bu kısımda yemin tâbirleri git-gide azalıyor, nihâyet üçüncü gurupta tamâmiyle kayboluyor. İçinde mekkelilerin bilmediği *al-Raḥmān* adının kullanıldığı parçayı da ikinci guruba koymak lâzımdır. Birinci gurup sûrelerinden yalnız LV, 1 'de buna tesâdüf olunur, üçüncüde ise, nâdiren görülür, Medine devrine âit kısımlarda asla görülmez.

Mekke sûrelerinin husûsiyetlerini doğru olarak gösteren bu sâde guruplandırma usûlü yerine, H. Hirschfeld çok sun'î bir başka şema yapmıştır; bunda XCVI, 1—5 'i tâkip eden sûreler şu tertip üzere sıralanmıştır: hitâb, hikâye, tasvir ve teşrî sûreleri. Netice Nöldeke 'ninkinden çok uzaklaşmamaktadır; fakat taksim biraz mihanikî ve ekseriyâ indîdir; msl. XCIII, 9 v. dd. 'da fâsılaların teâkubu, yalnız başlarına bir şey isbat etmeyince, ayrılmış ve teşrî sûreleri arasına konulmuştur.

21. Medine devri vahylerinde, araştırma çok daha kolaydır. İster tam sûreler, kısa parçalar, ister münferit âyetler (msl. VI, 147 v.d.; XXIX, 1—10; LXXIII, 31—34[a]) bahis mevzûu olsun, yahudilere veya Munāfiḳūn [b. bk.] 'a hücûm edilen yerde, fî sabîl Allāh („Allahın yolunda") cihâda çağıran yerde, medenî veya cezâî nevîden emirler verilen yerde, Medine 'de bulunulmaktadır. Sûreleri tarihî bir sıraya koymak için, emin ve kıymetli bir vâsıta, her şeyden önce, *sīra* sâyesinde bilinen Medine devri hâdiselerine işâretler, Peygamberin muhârebeleri sırasındaki çarpışmalar, Peygamberin beyânları v. b. 'dır. Diğer taraftan, bâzı husûsî noktalar ile alâkalı parçaların tetkiki, bu parçaların nâzil olduğu sıç olmazsa izâfî sırayı tâyin imkânını verir. Şarap hakkındaki hukümler, diğer dinler ile münâsebetler ve cihâd hakkındaki muhtelif âyetler böyledir. Bu nevî teferruât noktaları ekseriyâ mühim neticeler verebilecek olan monografiler için çok müsâit mevzûlar teşkil eder. Snouck Hurgronje (*Het mekkaansche Feest*, s. 33 v. dd.) 'nin açıkça meydana koyduğu mühim bir nokta vardır. Mekke sûrelerinde, başka halklara gönderilmiş olduğu gibi, Peygamberden evvel araplara peygamber gönderilmemiş olduğu sık-sık zikredilir (XXXII, 2; XXXIV, 43; XXXVI, 5). Peygamberler arasında İbrāhīm tamâmiyle birinci mevkii işgâl eder (XIX, 42); bununla berâber, o da başkaları gibi, bir peygamberdir ve araplar ile hiç bir alâkası yoktur. Ona *ḥanīf* [b. bk.] denildiği zaman, bizzat Peygambere *ḥanīf* denildiği zamanlarda olduğu gibi, bu onun müşriklere karşı bir vaziyet aldığını gösterir (VI, 79; XVI, 121; krş. X, 105) ve *millat Ibrāhīm* bahis mevzûu olunca (VI, 162; XVI, 124), vahdâniyetçilik kasdedildiği de anlaşılır; krş. Yūsuf 'un sözleri: XII, 38. Buna karşılık, Medine 'de yahudiler ile münâsebetlerin kat'î olarak kesilmesinden sonra, İbrāhīm tamâmiyle başka bir ehemmiyet kazanır. O zamana kadar araplar bir tarafa bırakılmışlardı, şimdi bil'akis İbrāhīm 'in Mekke 'de faâliyet gösterdiği ve oğlu İsmā'īl ile birlikte, orada Hacer-i Esved haremini te'sis ettiği söylenir: II, 119—123; III, 89—91 (krş. XXVIII, 57; XXIX, 67). Bundan sonra İbrāhīm 'e *ḥanīf* denilince, bu ona yalnız müşriklere değil, fakat aynı zamanda yahudi ve hıristiyanlara karşı da bir vaziyet aldırmaktadır (III, 60; IV, 124; krş. II, 129) ve *millat Ibrāhīm* o vakit Peygamberin yeniden te'sis etmek istediği saf ilk iptidâî din demek olur (II, 124, 129; III, 89; IV, 124); zîra *Tevrat* ve *İncil* ancak İbrāhīm 'den sonra (III, 58) gönderilmiştir ve yahudiler ile hıristiyanlar bu ilk iptidâî dini bozmuşlardır (yk. bk.). Bundan kat'î olarak şu netice çıkar: XIV, 30—40; XXII, 27, 77 gibi parçalar Mekke devrinden olamaz, bunlar ancak Medine devrine âittir ve bu şüphesiz yukarıda zikredilmiş olan VI, 162; XVI, 124 âyetleri için de aynı derecede doğrudur. Daha önce zikredilmiş bir Hollanda şarkiyatçısı tarafından meydana çıkarılmış olan başka bir usûl daha az kat'iyet arzetmektedir (*De Gids*, 1886, II, 460 = *Verspr. Geschr.*, I, 221). Bu şarkiyat âlimi Peygamberin hıristiyanlara karşı tenkitlerini, yahudiler ile münâsebetlerini kesmesinin neticesi olarak görmektedir; bir de içinde bu tenkid bulunan bütün parçaların Medine devrine âit olması icâp ettiğini düşünmektedir. Çok defa âyetleri bu suretle tarihlemek muhakkak doğrudur; fakat ancak Mekke devrine âit olabilecek bu nevîden hiç olmazsa bir parça vardır. Peygamber ile putperest hemşehrileri arasında pek çok münâkaşalarda (XLIII, 57 v. dd.), mekkeliler bizzat kendisinin misâl olarak gösterdiği 'Īsā 'ya hıristiyanlar tarafından tanrı gibi ibâdet edildiğini söyleyerek, onu cevap veremiyecek bir hâle sokmağı denediler; Peygamber, 'Īsa 'yı bu şekilde telakkî etmeği şiddetle reddediyor; çünkü „'Īsā bir insandan başka bir şey değil idi ve olmak istemiyordu". Şüphesiz Mekke devrinde, Peygamber kendi akîdesi ile yahudi ve hıristiyan akîdelerinin mükemmel şekilde mutâbakat hâlinde olduğuna dâimâ inanmış idi; fakat daha evvel işâret edildiği üzere, unutmamak lâzımdır ki, başlangıçta Peygamber tarafından bildirilen şeylerin esâs unsuru tevhid değil, fakat vukûu yakın olan kıyâmettir. Bir de „kitab ehli" arasında bâzı meseleler üzerinde münâkaşalar mevcut olduğuna dâir *Kur'an* 'da işâretler vardır (XXIII, 55; XXVII, 48; XLII, 13) ve tam mânası ile bir Allah telâkkîsi islâm dininin esâs unsuru olduğundan, hıristiyanlığın 'Īsā telâkkîsi tabiatı ile bertaraf edildi. Buna nazaran XIX, 35—41 gibi parçalar da Mekke devrine âit olabilir.

Nasıl Peygambere gelen ilk vahy Mekke sûreleri arasında aranmış ise, son vahyler de Medine sûreleri arasında bulunmak istendi. Bu, mümkün *nasḫ* meseleleri için, ehemmiyetli olabilirdi. Fakat müslüman âlimlerinin mütâları oldukça farklıdır; krş. *Itḳān*, I, 33 v.d. Son sûre olmak üzere, V veya IX veya CX, son âyet olmak üzere II, 278 veya 281 veya IV, 175 gösterilmektedir. Bâzıları V, 5 'i ve IX, 129 v.d. 'ını gösterirler. Bu son mûtâ bir an'aneye dayanmaktadır; buna göre, Zayd *Kur'an* 'ı toplarken, ilk defa bu iki âyeti bulmuş idi. Fakat V, 3 âyeti daha fazla câzip idi; şüphesiz bu muhakkak vedâ haccına bağlıdır (krş. tebârüz ettirilmiş „bugün" kelimesi). Bu âyet, muhtevâsına göre, her ne kadar Peygamberin peygamberlik vazifesinin bitmiş olduğuna açıkça delâlet etmiyor ise de, müslümanlık dâvasının gâlip gelmiş olduğunu ifâde etmesi ile, nihâî bir âyet olmağa tamâmiyle uygundur. „Son âyetler" olarak teklif edilen başka parçaların gösterilmesi ise, sağlam bir temele dayanmaz.

22. Müslümanlar için *Kur'an*, alel'âde mânası ile, bir din kitabı değildir, fakat bundan çok daha mühim bir şeydir. Daha önce işâret edildiği üzere, *Kur'an* gökte bulunan bir aslî kitabın doğru ve sâdık bir nüshasıdır. Yukarıda zikredilmiş olan âyetlere göre, *ahl al-kitāb* 'a mukaddes yazıları kapalı olduğu hâlde, gökte bulunan bu kitap, sırf Allahın lutfu ile, Peygamber ve kavmi tarafından anlaşılır „arapça" bir *Kur'an* hâlinde nâzil olmuştur. Müslüman kelâmcıları Allahın sözünün ebedî ve yaratılmamış (gayr-i mahlûk) olduğu telâkkîsine varınca (bk. H. C. Becker, *Zeitschrift für Assyriologie*, XXVI, 186 v.dd.), bunlar bu telâkkîyi gökte bulunan *Kur'an* 'a tatbik ettiler ve sonunda sünnî mezhebi kelâmcıları bunu *Kur'an* 'ın arapça nüshalarına da tatbik ve bu fikri şu ibâre ile ifâde ettiler: iki kapak sahifesi arasında bulunan şey Allahın sözüdür. Doğrudur ki, mûtezililer ve bir az daha serbest zihniyetli kelâm âlimleri buna itiraz ettiler; fakat bizzat al-Aş'arī, *'Aḳā'id* 'inin son şeklinde, yazılı veya okunan *Kur'an* 'ın, cevher ve şe'niyet itibârı ile, gayr-i mahlûk ve ebedî olan Allahın kelâmı ile aynı olduğunu müdâfaa edince, ehl-i sünnet akîdesinin zaferi te'min edilmiş oldu.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. G. Flügel, *Corani textus arabicus* (1834; yeni tab., 1906), pek çok basmaları vardır; ayn. mll., *Concordantiae Corani arabicae* (1869); [Muḥammed Fu'ād 'Abd al-Bāḳī, *al-Mu'cam al-mufahras li-alfāẓ al-Ḳur'ān al-Karīm* (Kahire, 1364)].

Tercümeler: G. Sale, *The Koran translated* (1734 ve bir çok defalar); I. M. Rodwell, *The Koran* (1876, âyetler tarih sıra-

sına göre dizilmiş); E. H. Palmer, *The Qur'ân* (*Sacred books of the East*, 1880 ve başka basmaları); tarih sırasına göre (Mirza Abu'l-Faẓl'ın ingilizceye tercümesi, 1911); — S. F. G. Wahl, *Der Koran* (1828); *Der Koran* (trc. L. Ullmann, 1862 ve bir çok defalar); Henning, *Der Koran* (Reklam, nr. 4206—4210); *Der Koran im Auszuge* (trc. F. Rückert, 1888); Klamroth, *Die fünfzig ältesten Suren des Korans in gereimter deutscher Übersetzung* (1890); — Kasimirski, *Le Koran* (yeni trc. 1854, yeni tab. 1909). — İsveççe trc. Tornberg (1874), Zetterstéen (1917) tarafından yapılmıştır. — Danimarka diline Fr. Buhl tarafından (1921, âyetler tarih sırasına göre tertip edilmiş, seçmeler) çevrilmiştir.

Girişler: Calāl al-Dīn al-Suyūṭī, *Ḳitāb al-itḳān fī 'ulūm al-Ḳur'ān* (Kalküte, 1852—1854; burada Kahire, 1871 tab'ı zikredilmiştir); L. Maracci, *Refutatio Alcorani* (1698); G. Weil, *Historisch kristische Einleitung in den Koran* (2. tab., 1878); Nöldeke, *Geschichte des Qorāns* (1860); 2. tab. (Schwally), I (1909), II (1919), III, 1 (1926, S. Bergsträsser) ve O. Pretzel (1938); bk. Schwally, *Festschrift* (Sachau'a ithaf edilen yazılar), 1915, s. 321 v. dd.; Nöldeke, *Orientalische Skizzen* (1892), s. 21 v.dd.; H. Hirschfeld, *New Researches in the Composition and Exegesis of the Qoran* (1902); H. Grimme, *Mohammed*, 2. kısım (1895), 1—29; bk. Muir, *The Life of Mahomet* (1858—1861); A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre Mohammeds* (2. tab., 1869); Caetani, *Annali dell 'Islām* (1905 v. dd.).

Tefsirler: Ṭabarī, *Tafsīr al-Ḳur'ān*, (30 cild; Kahire, 1321); Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf* (nşr. Lees, Kalküte, 1856, Kahire 1318); Bayżāvī (nşr. Fleischer, 1846—1848); *Tafsīr al-Calālayn* (Kahire, 1305 v.d., bk. Brockelmann, *GAL*, II, 145); — J. Barth, *Studien zur Kritik und Exegese des Qorans* (*Isl.*, 1916, VI, 113 v.dd.).

Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung* (1920); J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen* (1926); monografiler arasında şunlar zikredilmelidir: A. Geiger, *Was hat Muhammed aus dem Judentum aufgenommen?* (1833, 2. tab., 1902); H. Hirschfeld, *Beiträge zur Erklärung des Ḳorân* (1886); Schapiro, *Die Haggadischen Elemente im erzählenden Teil des Korans* (1907, yalnız bir cüz'ü); C. F. Gerock, *Versuch einer Darstellung der Christologie des Korans* (1839); E. Sayous, *Jésus-Christ d'après Mahomet* (1880); Nüesch, *Zeitschr. für Missionskunde und Religionswissenschaft* (1910); H. T. Obbink, *De heilige oorlog volgens den Koran* (1901, tez.); C. Torrey, *The Commercial-Theological Terms in the Koran* (tez, 1892); D. Sidersky, *Les origines des légendes musulmanes dans le Coran* (1932); R. Blachère, *Le Coran, traduction selon un essai de reclassement des sourates* (Paris, 1947 v. dd.), I—II. (F. BUHL.)

KŪRĀNÎ. [Bk. MOLLA GÛRÂNÎ.]

KURAYBÎYA. [Bk. KÜREYBİYE.]

ḲURAYŞ. [Bk. KUREYŞ.]

ḲURAYẒA. [Bk. KURAYZA.]

KURAYZA. ḲURAYẒA, BANÎ, vaktiyle Yaṡrib (bugünkü Medine)'de yaşamış üç mûsevî kabîlesinden biri olup, Bani 'l-Naẓîr ile akrabâdır. İki kabîle bir arada Banî Darîḥ adını taşımakta ve rivâyete göre, Yaṡrib'e diğer mûsevîlerden çok sonra yerleşmiş bulunmakta idi. Filistinli olan cedlerinin araplar ile ne nisbette karıştıklarını söylemek mümkün değildir ve Ya'ḳūbî'nin bu iki kabîlenin ibrânîleşmiş olan Cuẕām (Ḳuẕā'a)'dan başka bir şey olmadığı şeklindeki iddiasına da inanmak câiz değildir.

Banî Ḳurayẓa iki kola ayrılmakta idi: Banî Ka'b ve Banî 'Amr. Bunlar şehir dışında, cenûp tarafında, Vādî Mahzūr'da — Hadal, şimâl-i garbîde — Avs Allāh, şimâl-i şarkîde — Banî 'Abd al-Aşhal ve şarkta — Ḥarra gibi, akrabâ kabîleler ile berâber oturmakta idiler. Toprak sâhibi ve çiftçi olan Ḳurayẓalar zirâati çok tekâmül ettirmişlerdi. Topraktan ve ticâretten elde ettikleri mahsûl ve kazanç ile refah içinde yaşamakta idiler. Peygamber Medine'ye geldiği zaman, 750 muhâripleri ve mühim mıkdarda silâh ve zırh depoları var idi.

Naẓîr kabîlesi gibi, Banî Avs ile ittifak hâlinde bulunan Ḳurayẓa, hiceretten bir kaç yıl önce, Banî Avs topraklarındaki Bu'āṡ [b. bk.] mevkiinde bu sonuncular tarafında savaşmıştır.

Peygamberin cemâat teşkilâtı esâslarında bu kabîlenin adı, diğer mûsevî kabîleleri gibi, zikredilmez; fakat bunlar Avs kabîlesinin muhtelif kollarının müttefiki olarak görünürler (madd. 25, 30, 31, 47). Peygambere karşı başlangıçtan beri takındıkları tavır, diğer mûsevîlerinki gibi (bk. mad. ḲAYNUḲĀ' ve İbn Hişām, s. 352, Peygamberin ḳurayẓalı düşmanlarına âit liste), düşmanca idi; fakat Medine'nin muhâsarasına kadar yapılan müddeti belirsiz bir mütârekede (5 zilkâde), hendekler açmak için, önceleri kazma ve sepet te'min etmiş olan ḳurayẓalılar, birden-bire yardımlarını kestiler. Bir rivâyete göre, Abū Sufyān tarafından gönderilen Ḥuyayy b. Aḫṭab' reisleri Ka'b b. Asad'in Peygamber ile yapmış olduğu yazılı bir anlaşmaya rağmen, bunların yardımını te'mine muvaffak olmuştur. Peygamber, vaziyetlerini öğrenmek üzere, Sa'd b. Mu'aẓ, Sa'd b. 'Ubāda ve daha iki kişi gönderdi ise de, bunlar, munâkaşalı bir konuşmadan sonra, geri döndüler ve Ḳurayẓa'nın bozgunculuk yaptığını bildirdiler.

Rivâyete göre, Ḳurayẓa kabîlesi, Ḳurayş ve Ġaṭafān kabîleleri ile birlikte, Medine'ye karşı bir hücûm planı hazırlamış ise de, müttefikler birbirlerine güvenmediklerinden, plan tatbik mevkiine konulamamış ve bu sâdece on bir kişilik bir kafilenin başarısız bir gece hücûmuna münhasır kalmıştır. Ḳurayẓa, askerî bir yardım karşılığı olarak rehineler vermekten imtinâ eden Ḳuraş ile bir anlaşmaya varamadı ve sonunda muhârebeyi terkederek, savaşın nihâyet bulmasını çabuklaştırdı.

Bu rivâyet bir takım şüpheleri dâvet etmektedir. Peygamber ile akdedilmiş husûsî bir anlaşmanın varlığı akla yakın değildir. Peygamberin Ḳurayẓa ile olan münâsebetleri daha önce cemâat teşkilâtı esâslarında tâyin edilmiş olduğundan, bu rivâyet bâzıları tarafından tereddütle karşılanmıştır. Ḳurayẓa'nın Ḳuraş ile münâsebeti, tamâmen menfî bir mâhiyette olmalı idi; diğer taraftan şehrin hendek ile müdâfaa edilmeyen kısmındaki mevkîlerinin ehemmiyetini anlamak kolaydır; bu mevkîden, Medine fi'len onların taarruzuna karşı müdâfaasız bulunmakta idi. Müdâfaa hattına dâhil müstahkem mevkîlerden biri olan Rātic mûsevîlerin (hangi kabîle olduğu bilinmiyor) elinde bulunmakta ve müslümanlar için zayıf bir nokta teşkil etmekte idi. Çok endîşe uyandıran bütün bu şartlar, muhâsara sırasında, mûsevîlere olan kini arttırmış ve onlara karşı ânî bir harekete geçmeğe sebep olmuştur: kureyşlilerin hareket günü, Ḳurayẓa'yı cezâlandırmadan silâhları terketmemek husûsunda Peygambere vahy geldi; ḳurayẓalılara âit kalelerin muhâsarası o akşam (23 zilkâde) başladı ve 15—25 gün devam etti; her iki taraf birbiri ile ok ve taş atmak suretiyle savaştı ise de, insanca bir zâyiat olmadı. Nihâyet teslim olmağa karar veren Ḳurayẓa, Bani 'l-Naẓîr'in elde ettiği şartların aynını istedi ise de, kendisine cevap olarak, sâhip oldukları bütün mal ve mülkü vermeleri ve kayıtsız-şartsız teslim olmaları bildirildi. Bunun üzerine Ḳurayẓa müttefik ve hâmîleri olan Abū Lubāba b. 'Abd al-Munẕir'e baş-vurdu, onun müdâhalesi sâyesinde, hicret etmeği umdu ise de, al-Munẕir ḳurayẓalılara vaziyetin ümitsiz olduğunu ve ister-istemez teslim zorunda kalacaklarını, sonra da yerlerinin ve yurtlarının tahrip edileceğini bildirdi.

Hiç bir mukavemet göstermeden teslim olan ḳurayẓalılar, karılarından ve çocuklarından ayrılıp, muhâfaza altına alındılar. Avsler ḳurayẓalılar lehinde müdâhale ve âkıbetlerinin, reisleri Sa'd b. Mu'āẕ tarafından tesbit edilmesini te'min ettiler. Sa'd b. Mu'āẕ bülûga ermiş olan bütün erkeklerin öldürülmesini, kadınlar ile çocukların da esir addedilmesini emretti ve ertesi gün bu huküm yerine getirildi.

Ḳurayẓalıların toprakları beş kısma bölündü; bunlardan biri Peygambere verildi ve dört gurup teşkil eden diğer âileler de, geri kalan kısmı kur'a ile aralarında taksim ettiler.

Ḳurayẓa'nın, diğer mûsevî kabîlelerine nazaran, istisnâî bir derecede çok sert bir muâmeleye mârûz kalmaları, onların Handak muhârebesinde takındıkları tavırdan ileri gelmiş olmalıdır.

Kur'an'ın bir çok yerlerinde Ḳurayẓa zikredilmektedir; bk. bilhassa VIII, 60 ve XXXIII, 26 v.d.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 13, 352, 674 v.d.; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1485—1498; Vāḳidī, *Kitāb al-maġāzī* (trc. Wellhausen, *Muhammed in Medina*, s. 196—224); Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 7—15, 30, 48, 52 v.dd., 70 (§§ 25—31), 75; Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina* (Leiden, 1908), s. 38—53, 78, 170—174 ve tür. yer.; Caetani, *Annali dell 'Islām*, I, 382—389, 392—408, 618 v. dd., 624 v. dd., 627—635, 676 v.d.; Lammens, *Les Juifs de la Mecque à la veille de l'Hégire* (*Recherches de Science Religieuse*, 1918, VIII, 45—48); R. Leszynsky, *Die Juden in Arabien zür Zeit Mohammeds* (Berlin, 1910). — Buḫārī, Muslim, İbn Ḥanbal, Abū Dā'ūd v.b. mâlûmat için bk. Wensinck, *A Handbook of Early Muḥammadan Tradition* (Leiden, 1927), bk. *Ḳurayẓa*. (V. VACCA.)

ḲURBĀN. [Bk. KURBAN.]

KURBAN. ḲURBĀN, Allaha, mânen yaklaşmak maksadı ile, sunulan şey, kurban. Bu kelime arapçaya, ihtimâl ibrânîce *ḳorbān*'dan arâmîce vâsıtası ile geçmiştir (bk. Mingana, *Syriac Influence on the Style of the Ḳur'ān*, *Bulletin of the John Rylands Library*, XI, nr. 1, s. 85; Fränkel, *De vocabulis in ... Corano peregrinis*, s. 20). Mâlûmdur ki, *Kur'an* dili *-ān* ile nihâyetlenen dinî ıstılahları tercih eder görünmektedir; bunlardan bâzıları her zaman ilk mânalarında kulla-

nılmamaktadır. Msl. *Kur'an* 'da üç defa geçen *kurbān* 'da olduğu gibi. Sûre III, 179 ve V, 30 'da, bu kelime açıkça kurban mânasına gelmektedir. Bununla berâber, sûre XLVI, 27 'de şöyle yazılıdır: „Allahtan gayrı *ḳurbān*, yâni ilâh kabûl etmiş olanlara, o yardım etseydi..." Burada *ḳurbān*, az-çok „ilâh" ın müterâdifidir. Her hâlde mânası arapça *ḳ-r-b* (aş. bk.) kökü ile münâsebettardır; müfessirler de bu kanâattedirler ve kelimeye „şefâatçi" mânasını vermektedirler [bk. mad. ŞAFĀʿA].

Ḥadīṯ'te, bu kelimeye nâdir olarak rastlanmaktadır: „*ṣalāt*—kurbandır" (Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, III, 321, 399) ve „cuma namazına iştirâk eden kimse kurban kesen kimseye bedeldir" (*ayn. esr.*, II, 499). *Lisān* oldukça mânalı iki hadîs zikreder: „Bu cemâatin (yâni müslüman cemâatinin) mümeyyiz vasfı, *ḳurbān* 'ının kendi öz kanı olması", yâni kurban olarak, din şehidlerinin kanını sunmasıdır. Diğer hadîs şöyle demektedir: „*ṣalāt*—her dindar insanın sunduğu kurbandır".

Bâzan müslüman menâsikinde, bu kelime, zilhiccenin 10. günü kesilen kurbanı ifâde etmektedir ve o günkü dinî bayrama ve *taşrīḳ* günlerine *ʿid al-ḳurbān* [bk. mad. ʿİD AL-AẒḤĀ] ve türk dili konuşulan yerlerde de kurban bayramı derler [bk. mad. BAYRAM].

Hıristiyan arapların dilinde bu kelime kuddâs, yâni hıristiyanların âyin esnâsında yedikleri şaraba batırılmış ekmek mânasına gelmektedir. — İhtimâl tamâmen arapça menşe'den gelme (yk. bk.) *ḳurbān*, cemi *ḳarābīn* olan bir kelime bulunduğunu da zikretmek lâzımdır. Bu kelime, bir hükümdarın yanında bulundurduğu müşâvir ve nedim mânasına gelmektedir ve ihtimâl, doğrudan-doğruya *ḳ-r-b* „yakın olmak" kökünden iştikak etmiştir.

(A. J. WENSINCK.)

ḲURBUḲA. [Bk. KÜR-BOĞA.]

KURÇI (< *kur-çı*); *kur* (veya *kor*) „silâh" (Ş. Süleyman, Zenker, Radloff, Çag., *Calc. Wb.*, L. Budagov) ve bundan *ḳur-ḫāne* „silâh deposu, silâh fabrikası", *kur-başı* „gece muhâfızları, bekçileri başı, polis" (krş. Kırg. *el başḳarġan korbaşı* (halk edebiyatında) „halkı idâre eden müfreze kumandanı"), *kur-beyi* „bir rütbe, harrâs, müstahfız, ases, cephâne me'mûru, cephâne kumandanı, silâhlara bakmakla vazifelendirilmiş olan kimse, polis" (Babur 'da kullanılışı için bk. trc. s. 173: „... ve kurbeyilik rütbesi", 174—175: „Hâtim K u r b e y i de bu yürüyüşte fena değil idi. Onun için Şeyh Dervîş Kökeltaş üzerinde olan k u r b e y i l i k rütbesi Hâtim 'e ihsan edildi"). — *Kurçı* „silâhşor, cebeci, ases, atlı asker, mîr-i şeb, muhâfız-ı belde, zaptiye" (Ş. Süleyman), „silâhlı asker, muhâfız" (Zenker), „vaktiyle bellerine bir demir kemer bağlayan zırhlı asker" (Ş. Sâmî; bk. bir de *korcı* veya *korucu* „bekçi, yeniçeri ocağında bir sınıf-ı mahsûs cebeci") ve *kurçı-başı*, yukarıdaki mânalardan başka bk. bir de „avcı saray avcılarının başı" (Zenker; Babur 'da kullanılışı için krş. trc. 167 ve bir nevî soy adı gibi kullanılışı için bk. fihrist).

Safevîler devrinde farsçaya geçmiş olan bu tâbir, memleketin ileri gelen kimselerinin çocuklarından teşekkül eden atlı muhâfız alayı için kullanılmıştır (bk. J. v. Hammer, *GOR*, II, 417).

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen lugat kitaplarından başka bk. Babur, *Vekayi* (trk. trc. R. Rahmeti Arat), Ankara, 1946, II, 625; Raphael du Mans, *Estat de la Perse*, s. 25, not 8 (Ch. Schefer).

(R. RAHMETİ ARAT.)

KURDİSTĀN. [Bk. KÜRDLER.]

KUREYŞ. ḲURAYŞ, I. H i c r e t t e n ö n c e. Hicret yıllarına doğru Mekke 'de başta gelen kabîlenin bütün kolları kendilerinin aynı cedden geldiklerine inanıyorlardı. Bu ceddin adının Fihr yahut Ḳurayş lekabını taşıyan al-Naḍr olup-olmadığı üzerinde pek durulmuyordu. Kabîleye adını veren bu cedde atfedilen isimlerin tarihî bir şahsa veya *Kur'an* (LIII, 23) 'da zikredilen mekkelilerin tanrılarına âit olup-olmadığı kat'î değildir. Mekke nesep âlimleri bu hususta, delîl olarak, sâdece Tihâma 'deki eski isimler cedvelini ve doğruluğu şüpheli olan şiirleri göstermektedirler. Yāḳūt (*Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 79), kendisinden önceki müelliflerin rivâyetlerini hulâsa ederek, meşhûr mekkeli kabîlenin adının „köpek balığı" demek olan *ḳurayş* kelimesinden geldiği iddiasını esassız (*bārid*) buluyor. Ayrıca, bu iştikakı istinat ettirmek istedikleri şiir parçasının asılsız (*maṣnūʿ*) olduğunu da ileri sürüyor; hâlbuki, kanâatime göre, bu şiir, Peygamberin kabîlesine mensup fertlerin istilâcı zihniyetlerine, hırs ve tamâhlarına karşı, bedevîlerin ağzından yazılmış bir hicivdir.

Ne olursa-olsun, Ḳurayş kabîlesinin menşe'i hakkında pek az bilgiye sâhip bulunmaktayız. Mekke 'nin ıssız çevresinde göçebe hâlinde yaşayan Sâmî guruplarına, garbî Arabistan 'ın en nasipsizleri nazarı ile bakılmıştır. Cenûbî Hicaz 'ın aç, yoksul ve karma-karışık bedevî kütlesi içinde kureyşliler, önceleri aslen Kinâna soyuna mensup kabîlelerin daha az varlıklı olanlarından idiler. Sayıca az ve Kinâna kabîleleri arasında kaybolmuş bulunan iptidâî Kureyş kolu „vahşî geçitlerde ve Mekke 'yi çevreleyen çıplak dağlar arasında", kararsız bir hayat süren (Balāẕurī, *Ansāb al-aşrāf*) ve Mekke

ticâreti için bir yardımcı olduğu kadar, bu ticâretin başına belâ kesilmiş çobanlardan ibâret idi. Bunlar, Mekke tüccarlarına develerini kirâlar, kervanlara kılavuzluk eder, Abū Sufyān zamanındaki gibi, bugün de Banī Huẕayl [b. bk.] 'in oynadığı rolü oynarlardı. Mekke 'de hüküm sürmekte olan Banī Ḫuzāʿa 'yı, şehirden dışarı atmağa ve buradaki serveti ele geçirmeğe fırsat kollarlardı.

Ḳuṣayy [b. bk.] adında bir sergüzeşt adamı onları dünya tarihine sokmuş ve siyâsî hayatlarının temelini atmıştır. Ḳuṣayy, yabancı menşe'li olup, şimâldeki boz-kırlardan gelmiş idi. Aslı olmayan bir rivâyete göre, Ġālib-Lu'ayy-Kaʿb vâsıtası ile Fihr-Kureyş şeceresine bağlanmakta idi. Bu sergüzeştçi, kabîlenin dağınık kollarını bir araya getirmeğe ve beklenmedik bir şekilde onları Mekke 'nin ortasına yerleştirmeğe muvaffak oldu. *Sīra* kureyşlilerin, Ḳuṣayy 'ın idâresi altında, Mekke 'de, çok geçmeden, Ḫuzāʿa 'lar üzerinde siyâsî bir üstünlük elde ettiklerini karışık bir şekilde, anlatmaktadır. Kureyşliler bu üstünlüğü, çok geçmeden, Ka'be 'deki Mescid al-Ḥarām 'ı elde etmek suretiyle, kuvvetlendirdiler. An'anevî şecereler kadar zayıf temellerden bir netice çıkarmak ve orada zikredilen nesillerin sayısına göre hesaplamak câiz ise, bu ihtilâlin V. asırda, Peygamberin doğumundan 100 yıl kadar önce, vukû bulduğunu söylemek mümkündür. O devirde mekkeli olan kureyşlileri atalarının göçebe hayat sürdükleri devirden bir asra yakın bir zaman ayırmakta idi.

O sıralarda kureyşliler arasında 10 kadar kol zikredilmekte idi: Umayya, Navfal, Zuhra, Maḫzūm, Asad, Cumaḥ, Sahm, Hāşim, Taym ve ʿAdīy. Bu son üç kol, hattâ Umayya gibi, Hāşim bile, mekkeli asil ataları Ḳuṣayy 'a bağlı olmakla berâber, asıl şöhretlerini islâmiyete borçludurlar. Bu asîllik Hâşimîleri ikbâle pek ulaştıramadı. Umayya ile Maḫzūm kolları da, servet ve nufûz bakımından, diğerlerinden üstün idiler. Bu 10 kol önce şehrin orta kısmını Zemzem suyunun toplandığı ve Ka'be binasının bulunduğu al-Baṭḥā' vâdisini işgâl ettiler. Bu sebepten onlara *Abṭaḥī*, *Biṭāḥī* yahut *Ḳurayş al-Biṭāḥ* adı verildi. Fakir düşüp, Hâşimîler gibi, Kureyş asîlzâdelerinin mahallesi farzolunan bu yeri terkettikten sonra bile, bu adı muhâfazada devam ettiler.

Bunların daha az itibarda olanlarına *Ḳurayş al-Ẓavāhir* denilmekte idi. Ẓavāhir yâni dış mahallelerden sonra, şehri kuşatan tepelerin arasındaki boğazlar (*şiʿb*) ve nihâyet şehrin, bedevîleri, yabancı göçebelere, aynı zamanda kölelere bırakılmış olan en dışarıdaki kısmı gelirdi. „Dış mahalle„ kureyşlileri bu yabancı unsurlar ile karışmış olmalıdırlar. Bunlar, aynı kabîleye mensup Baṭḥā'lardan cesâretleri ile ayrılmakta idiler. Mekke şehrine, en yararlı askerleri te'min etmişler ve bununla da dâimâ öğünmüşlerdir. Bunların gerek merkez, gerek dış mahallelerdeki başlıca meşgûliyetleri ticâret idi.

Sīra ve *ḥadīṯ* belli-başlı Kureyş kolları arasında meydana gelmiş bir çok topluluk (*ḥilf*) yahut tâlî grupların hâtırasını muhâfaza etmiştir [bk. mad. ḤİLF]. *Ḥilf al-fuẕūl*, gâlibâ, Mekke vekayinâmesinde değeri mübâlega edilen tarihî bir vak'aya bağlanmaktadır. Bu anlaşma VI. asrın son yıllarında yapılmış olmalıdır; çünkü Peygamber, genç yaşta iken, bu anlaşmanın akdine şâhit olmuş idi (İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt*, nşr. Sachau, I, 82).

Kureyşlilerin, Tihâma dışında, Tabāla, Curaş ve Naẕrān 'da, Hind okyanusundaki limanlara giden yol üzerinde, küçük ticâret müesseseleri var idi. Bunların en mühimi Sarât dağlarındaki Ṭā'if [b. bk.] olup, burası Kureyş zenginlerinin sayfiye yeri idi.

Sünnî an'aneye göre, hicretten önceki bedevîler, Kureyş 'in siyâsî ve dinî sâhadaki üstünlüğünü her vesile ile takdir ederlerdi. Bir çeşit millî ibâdet mahalli ve Arabistan yarımadasının garp yarısı için yıllık büyük hacc merkezi olan Ka'be 'nin ellerinde bulunması, onlara dinî üstünlük te'min ediyordu. Hıristiyan araplar bile, gâlibâ, bu dinî nufûzun te'sirinden tamâmen kurtulamamışlardı. *Ḥilm* imtiyâzı, itirazsız, Kureyş 'e bırakılmış idi. Sayılarının azlığına rağmen, dar ve çorak toprakları üzerinde, kıskanç bedevîlere karşı elde ettikleri bir çeşit mânevî üstünlüğü buna borçlu idiler. Yine, görüleceği gibi, geniş bir sâha üzerindeki başarılarının izahı da *ḥilm* 'de mündemicdir. İslâmiyetin sür'atle yayılması, çok geçmeden, onları bu sâhaya intikal ettirecektir. *Ḥilm*, hep menfaate müteveccih aklî melekelerin muvâzenesini ifâde etmekte idi. Kureyş 'in ileri gelenleri hakkında verilen mâlûmatta bu vasfın sık-sık zikredildiğini görüyoruz. Araplarca idâra etmek için yaratılmış kimselere has addedilen bu imtiyâzın bizzat Peygamber tarafından ifâde edilmiş olduğu rivâyet olunmaktadır: Peygambere göre, „bir kureşli, her hangi bir kabîleden iki kişiye bedel idi". Bir kureyşli olan al-Zuhrī [b. bk.] 'ye göre, bu söz „zekâlarının ender bir tarzı olan" nufûz kabiliyetlerini ifâde etmektedir. Bedevîler, kureyşlilerin siyâsi mahâret, konuşma san'atı, hazır cevaplık ve açık belâgatlerine hayran idiler. Bedevîlerin umûmiyetle uzun-uzun cümleler ile anlattıklarını, kurayşliler bir kaç te'sirli cümlede hulâsa edebilirlerdi.

Lehcelerinin umûmiyetle pürüzsüz olduğu kabûl edilmemekte idi. Mekke lehcesinin, necdli hasımlarının bir çok şâir nesilleri ile incelip, mükemmelleşmiş olan lehcesine üstünlüğünü islâmiyete ve dolayısı ile *Kur'an* 'a borçludurlar.

Kureyşlileri sevmemekle berâber, bedevîler onlara karşı yüksek bir teşkilâtın, zenginliğin mâdunları üzerinde husûle getirdiği te'sirden gelen bir saygı duymakta idiler. Bedevîler yalnız Mekke 'de bir hukûmet şekli ile siyâsî bağlılık hakkında, iptidâî de olsa, bir fikir sâhibi olabiliyorlardı; ferdiyetçi zihniyetlerine yabancı olmakla berâber, bu mefhûmlar onlara te'sir etti. Fakat bedevîler kureyşlilerin şiir kabiliyetini kabûle yanaşmadılar ve bunu göçebelere inhisar ettirmeğe çalıştılar. Kureyşli şâirlere ayırılan mevkî Ṭā'if ve bilhassa Medine şâirlerinden sonra gelmekte idi. Necd şâirlerini ise, haklı olarak, bu mukayesenin üstünde tuttular. Hicretten önceki devirlerde zikre değer hiç bir Mekke şâiri bilmiyoruz. Kureyşliler, 'Omar b. Abî Rabî'a [b. bk.]'nın şahsında, haylı kalabalık olan arap şâirleri arasında, ilk defa olarak, yer işgâl etmeğe lâyık bir şâire kavuşmuşlardır.

Bedevîler, aynı zamanda, kureyşlilerin inhisarcılığından, günlük hayatları üzerinde yaptıkları baskıdan hoşlanmıyorlardı. Mekkelilere kılavuzluk ve kervancılık eden ve Mekke sarraflarına borçlu olan bedevîler, kureyşli „köpek balıkları" tarafından istismâr edildiklerini ileri sürerlerdi. „Korkak ve cimri" tüccar gürûhuna karşı bütün bedevîler nefret duyarlardı. Şâirleri *„saḫîna* (mekkelilerin en çok sevdikleri yemek) yiyen" şu haşin ve haris tüccarların kafalarını kırmak, şarap tulumlarını delmekle öğünürler" ve mâbedlerinin gölgesinde böbürlenen, fakat mukaddes toprakların dışında korkudan titreyen" kureyşlilerin gururlarını kırmakla iftihar ederlerdi. Kureyşliler, *Aḥābîş* ve diğer ücretli bedevî askerlerinin cesâretine baş-vurmak, zencîleri kendi hesaplarına cenge sürmek ile bedevîlerin nazarında itibâr kazanamazlardı. Peygamberin ölümünden çeyrek asır sonra bile, kureyşlilerin cesâretini kabûle yanaşmayan araplara tesâdüf olunmaktadır.

Arapların, hicretten önce, kureyşlilerin her bakımdan üstünlüğünü, itirazsız olarak, kabûl etmiş olmaları husûsu, islâm an'anesinin ortaya çıkardığı bir keyfiyettir. Bedevîlerin zihniyeti ve ferdiyetçiliği göz önüne getirilirse, ortada mânevî bir üstünlük bahis mevzûu olabileceği anlaşılır. Bu üstünlük Hicaz hudutları ötesine ve Necd ile hem-hudut bölgelere kadar yayılmış olmasa gerektir. Müşterek hudûdun iki tarafında da otlaklara sâhip bulunan Ḳays topluluklarının (msl. Havāzin ve Ġaṭafān) bu üstünlüğün te'siri altında kalmamış olmaları mümkün değil idi; çünkü Ḥimyar beyliklerinin çökmesinden sonra, Mekke garbî Arabistan 'ın en büyük ve en kuvvetli bir şehri olmuş idi. İktisâdî ve dinî menfaatler arasındaki sıkı birliğe dayanan bu kuvvetin, zekî müşâhitleri olan ve paranın nufûz ve te'siri altında kalabilen bedevîlere müessir olmamasına imkân yok idi.

Eski kureyşlilerin faâliyeti, gördüğümüz gibi, Arabistan 'ın içinde ve dışında ticârî ve mâlî işler üzerinde toplanmış idi. Mekke 'ye bağlanan ticâret yolları, mekkelilerin Arabistan 'daki komşuları ve yabancı memleketler ile akdettikleri anlaşmalar, idârî müesseseler, sermâyenin oynadığı rol, hukûmet merkezinin refâhını te'min eden kervan teşkilâtı için bk. mad. MEKKE.

II. Hicretten sonra. İslâmiyetin kabûlü neticesinde Kureyş tarihi fi'len islâm tarihi hâlini aldı. *Sîra* ikisini birbirinden ayırmamaktadır. Buna mukabil, Peygamberin ölümünden sonra, kureyşlilerin hayatı Mekke hayatından müstakil olarak gelişmiştir. Kureyşlilerin ileri gelenleri, yeni dine karşı şiddetli bir mukavemet gösterdikten sonra, yeni devlet teşkilâtında en mühim mevkîleri işgâl ettiler. Hicretin ilk sekiz yılı Medine 'ye hicret etmiş olan Peygamber ile yaptıkları mücâdeleler ile doludur. Hicretin 8. yılında Mekke 'nin, kan dökülmeden, teslim oluşu (*al-fatḥ*), o zamana kadar kabîleyi idâre eden müesseselere nihâyet verdi ve kabîlenin, parçalanarak, arap göçebeleri arasına karışmasına sebep oldu. Sathî bir müşâhit için, önceleri, hiç bir şey değişmemiş gibi idi. Hâlbuki Mekke muhtâriyetini kaybetmiş idi: siyâseti Medine 'ye bağlanmış idi ve Peygamberin bir me'mûru tarafından idâre ediliyordu. Kureyşliler aldanmış değillerdi. Göç başlamış idi; ileri gelen âileler Peygamberin mevcûdiyeti sâyesinde, islâmın hukûmet merkezi hâline gelen Medine 'ye gidip yerleştiler.

Peygamberin ölümü ortaya halef meselesini, yâni hilâfet meselesini çıkardı. İki meşhûr kureyşli, Abū Bakr ile 'Omar, o zaman vaziyete hâkim olmuşlardı. İslâmiyetin siyâsî bakımdan idâresi kime düşecekti? Peygamber bu husûsta bir hukûm vaz'etmemiş idi. Fakat Peygamberin kendi kabîlesine mensûp adamları devamlı olarak tutması, Anṣār 'ın itirazlarına sebep olmuştur. Bu itirazlar Ḥassān b. Ṯābit [b. bk.]'in şiirlerinde yer almıştır. Peygamber ansızın ölmese idi ve tedbirli davranıp, daha önce niyetini bildirmiş olsa idi, şüphesiz, islâmiyetin mukadderâtını, Anṣār 'a tercihen, kureyşli muhâcirlere emânet edecekti. Bu husûsta şüphe edilecek hiç bir sebep yoktur. Peygamber, risâlet devresi boyunca, kendisinin kureyşli olduğunu söylemekten geri kalmamıştır. Hicrete, Mekke ile bağların koparılmasına ve 8 yıllık savaşlara rağmen, hiç bir zaman kendi gâyesini Medine 'ninkine bağlamağı düşünmemiş idi. O bu düşünceyi, son derece hassas zekâsını işgâl etmiş olsa bile, Anṣār 'ın siyâset bakımından beceriksiz ve hazırlıksız olduğunu gördükten sonra, zihninden atardı. Peygamber, mü'minlere Mekke 'nin ele geçirilmesini bir vazife olarak yüklemiştir.

Abū Bakr ile 'Omar, Banī Sā'ida 'nın *saḳīfa* 'sinde toplanmış olan Anṣār önünde, Peygamber halifesinin münhasıran kureyşlilerden olabileceğini iddia etmişlerdir. Abū Bakr 'in ileri sürdüğü iddialar içinden şu husûslar nazar-ı itibâra alınabilir: Abū Bakr, Kureyş muhâcirleri adına konuşurken, islâmiyeti kabûl husûsundaki tekaddümleri, asâletlerinin üstünlüğü, araplar arasındaki nufûzları ve Peygamber ile olan akrabâlıkları üzerinde ısrarla durmuştur. Kendisi, bu esâs noktalardan hareketle, yüksek idâreyi münhasıran Kureyş kabîlesinin ele alacağı neticesini çıkarmağı düşünmüştür. Sözlerini, Anṣār 'a yaptığı şu teklif ile bitirmiştir: „Emîrlik vazifeleri bize, vezîrlik vazifeleri de size". Fakat kureyşlilerin üstünlüğünü telmih ettiği söylenilen *Kur'an* 'daki XI, 101. âyetini hatırlattıktan sonra, Peygamberin sarîh karârı niçin ileri sürülmemiş idi? Anṣār gibi çocukça tarafları olan ve 10 yıl Peygamberin en küçük arzularını hemen yerine getirmiş bulunan bir topluluk karşısında, Peygamberin isteği münâkaşayı kökünden kesip atabilirdi. Gerek Abū Bakr, gerek bütün arkadaşları bu tek kelimeyi söylemediklerine göre, Peygamberin böyle bir karârı bulunmadığına inanmamız icâp etmektedir.

Sunnà, Ṣaḥīḥ 'te toplanmış olan ve Peygambere isnât edilen bütün sözleri bir araya getirmeğe çalışırken, bu husûsu göz önünde tutmuştur. Bu hadîslerin en çok dikkate değer olanlarını zikredelim: Kureyş bu idârenin reisleridir." — „İmamlar kureyşlilerden olmalıdır". — „Dünya yüzünde iki müslüman kalıncaya kadar, iktidar kureyşlilerin elinde bulunacaktır." — „Hukümdarlık (*mulk*), daha doğrusu halifelik, kureyşlilerde kalacaktır". Bu son hadiste, şerîatin tasdik ve sünnî an'anenin kabûl ettiği şekil ile, mûtâd düstûru bulmaktayız. Sünnî an'ane, *Kur'an* 'a mürâcaat etmemiştir. *Kur'an*, kureyşlilerin imtiyâzından bahsetmemektedir. Mekkelilerin kendi lehlerinde ileri sürdükleri âyetlere karşılık, Anṣār, hasımları olan kureyşlilerin liyâkatsizlik ve sadâkatsizliklerini bildiren bir çok başka âyetler zikretmekten geri kalmamışlardır.

Bununla berâber, Peygamberin kureyşlileri tercih ettiği ve Anṣār 'ın idârî bakımdan kabiliyetsiz oldukları kanâatini taşıdığı inkâr edilemez; fakat Peygamber, yeni cemâattaki ayrılık sebeplerini gâyet iyi bildiği için, bunlara bir yenisini katmak istememiştir. Mekkelilere karşı yaptığı gazvelerde, „iyilikte ve kötülükte, Kureyş dâimâ ilk safta gelmektedir" gibi sözler söylemiştir. An'ane, bu sözleri tasrih ederek ve onlara taşımadıkları siyâsî bir mâna vererek, halifeliği doğrudan-doğruya Kureyş 'e inhisar ettiren hadîsler tertip etmiştir. Anṣār, bu husûsta en ufak bir fikirleri olsa idi, kureyşlilerin bu imtiyâzına itiraz etmiyeceği gibi, yüksek idârenin, sıra ile, bir mekkeliye ve bir medineliye geçmesi şartı ile, bu imtiyâzı tanıyacağı Abū Bakr 'e teklif etmezdi. Hâricîlerin bu husûstaki davranışlarından da gâlibâ bu netice çıkmaktadır. Hicretin birinci asrında, islâmiyeti zümreler arasındaki düşmanlıklardan ve menfaat endîşelerinden üstün tutan sebatlı ve mâkul mü'minler bulmak istersek, onları bu muârızlar arasında aramalıyız. Bunlar, keskin mantıkları ile, kureyşlilerin iddia ettikleri imtiyâza karşı itirazdan geri durmamışlar ve itirazlarında daha da ağır basmak için, kendilerine muhtelif arap kabîleleri arasından seçilmiş halifeler bulmuşlardır.

Hâricîler gibi düşünmemekle berâber, 'Alī tarafdarları ile şi'îler de, ister-istemez, aynı neticeye varıyorlardı. Birincilerin iddialarına en iyi tercüman olan şâir Kumayt [b. bk.], hicretin ilk asrında, şu fikri ileri sürüyordu: şi'îlerin iddialarının aksine olarak, islâmiyetin en yüksek makamı Peygamber âilesine has bir imtiyâz olarak kalmadığı takdirde, bütün arap kabîlelerinin, yalnız Mużar 'ın değil, aynı zamanda Rabī'a 'nın, Yemen 'in ve hepsinden önce Anṣār 'ın müşterek malı olmalıdır. O hâlde bu aşırı meşrûiyet tarafdarları, Peygamberin, kureyşlilerden gayrısının islâmiyetin idâresini ele alamayacağı husûsundaki sözde karârını bilmiyorlardı.

Bir zamanlar kureyşlilerin imtiyâzı hâline gelen halifelik, onlara ferden büyük menfaatler sağlamakla berâber, kabîlenin çözülmesini ve dağılmasını çabuklaştırdı. Bu hâdisenin başlangıcı, hicretin 8. yılında, *fatḥ* 'i müteâkip müşâhede edilmiş idi. Kabîlenin ittihâdı ve hukûmet merkezi olan Mekke 'nin refaha kavuşması, ister-istemez, ticârete bağlı idi. Hâlbuki bilhassa bedevîler için, islâmiyetin beklenmedik

fetihleri, garbî Arabistan'ın iktisâdî şartlarını alt-üst etti. Mezopotamya'dan Hindistan'a giden doğru yol, Fırat vâdisi ile Fırat'ın denize döküldüğü yerin aynı hâkimiyet altında birleşmesi sâyesinde, tekrar serbest hâle gelince, milletler arası ticâret arap çölünün etrafından geçen sapa yolu terketti. Abū Sufyān'ın Mekke'si ile halife 'Omar'in Mekke'si birbirine hiç benzemez. Badr gazvesinden sonra Peygamberin koyduğu kara ablukası gevşedi; Peygamberin ölümü Mekke ile olan ticâreti ansızın durdurdu. Civar panayırlar, bu arada 'Uḳāẓ panayırı, birbiri ardından kapandı. Hiç değilse, Mekke'nin *fatḥ*'inden sonra bunlardan bahsedilmez oldu.

Ticâreti elinden giden ve iki sıra çıplak tepeler arasında sıkışmış kalmış olan verimsiz Mekke vâdisi, hepsi de babadan oğula kervancı ve tâcir olan eski ahâlisini barındıramaz oldu. Yavaş-yavaş dükkânlar ve mağazalar kapandı ve sâhipleri, halifelik makarı olan Medine'ye gidip, orada yeni bir vaziyet te'min etmiş olan hemşehrilerine katıldılar.

Eski kureyşliler bu çöküşü önceden tahmin etmişlerdi. Peygamber islâmiyeti kabûl etmelerini teklif ettiği zaman, onlar bu tahminlerini Peygambere açtılar. Bu tedbirli muhâfazakârlar dinî ve ictimâî müesseselerinin alt-üst olmasını istemiyorlardı. Onlara göre, Mekke refahını bu müesseselere borçlu idi. Peygamber, cevap olarak: — „Allah bu refâhımızı te'min eder. Onları bol-bol mükâfatlandırır; vakti gelince, onlara bereketinden ihsân eder"— diyor (*Kur'an*, IX, 28; XXVIII, 57). Kureyşli âileler içinde, nufûz ve ehemmiyet bakımından, ikinci derecede olan az sayıda kimseler, vâdedilen mükâfatı orada beklemeğe râzı oldular. Yıllık muhâceret devresi dışında, şehir ancak Emevîler zamanında, eyâletleri istismâr ederek, zenginleşen kureyşli me'mûrların işlerini bırakıp, Mekke'ye döndükleri, servetlerini harcamağa başladıkları ve peşleri sıra şâir ve mûsikîşinasları cezbettikleri zaman tekrar canlanmağa başladı. Bu şâir ve mûsikîşinasların mevcûdiyeti Mekke'yi bir zevk ve sefâ şehri hâline soktu.

Fakat Medine'deki yeni hukûmet merkezinin câzibesi önceleri çok daha kuvvetli idi. Abū Bakr'in halife seçilmesinden sonra, *Dār al-nadva* (kureyşlilerin büyük meclisi)'nin eski âzaları, Mekke'nin ileri gelen bütün tüccar sınıfı Medine'ye akın etti. Peygamberin şimdi iktidara geçmiş olan eski dostları ile sıkı münâsebetler kurmak lüzûmunu anladılar ve idâre husûsunda acemi olan bu kimselerin yerini alacakları günü beklediler. *Kur'an*'da mükerreren geçen „Allaha ve resûlüne doğru hicret etmek" dâveti uzun zaman onları harekete getirmemiş idi. Bunun için isyân çıkması veya iktisâdî buhranın kendini hissettirmesi lâzım idi. Fakat bu tüccar sınıfı Yaṯrib vâhasında ticârî müesseselerini tekrar korumağa muvaffak olamadılar. Bununla berâber istikbâl onlara daha iyi vaziyetler hazırlamakta idi.

Bu fetihler devresi kureyşlilere garp eyâletlerinin kapılarını açarak, yeni ve çok çeşitli bir faâliyet sâhası te'min etti. Bundan sonra onlar, büyük ordulara kumanda etmişler ve bir kaç asır boyunca arap imparatorluğunun idâresini ellerinde tutmuşlardır. Bu tüccar çevresinden çıkan kumandanlık ve vâlilik gibi, eskiden bilmedikleri mesleklere giren mühim adamların kabarık sayısını hayret ve takdir ile karşılamamak mümkün değildir. Bu vazifelerin yeniliği kadar, onları yerine getirmekteki kolaylık ve karar kabiliyeti de hayret vericidir.

Peygamber, islâmiyetin mukadderâtını onların eline bırakmağı düşündüğü zaman, vatanperverliğe kapılıp, hemşehrilerinin kabiliyetini mübâlega etmiş değil idi. Peygamber Mekke'nin nufûzunun, islâmiyetten önceki devirlerde icrâ ettiği te'sirin, ahâlisinin akılca üstünlüğünden geldiğini keşfetmiş idi. „Câhiliye devrinde kureyşliler tahsil ve terbiyelerini tamamlamışlardı. Bu vaziyet onlara arapları dünyaya hâkim oldukları bir zamanda idâre edecek kudret ve kabiliyeti sağlamış idi. Onlar mekkeli olmaktan çıktılar ise de, dâimâ kureyşli olarak kaldılar„ (Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, 2. tab., s. 94).

Bu bizi, halifeliğin kurulmasından itibâren, Kureyş kabîlesi tarihinin Mekke tarihinden ayrıldığını söylemeğe sevketmektedir. Bu tarih, daha hicretin ilk asrından itibâren, Mekke kadar kureyşli olan Medine'de, sonra Arabistan dışında, Suriye'de, Şam'da Bagdad'da ve fethedilen eyâletlerde inkişâf göstermiştir. Kureyşlilerin memleket dışı tarihi arap devletini idâre etmiş olan hânedan sülâlesinin Abbâsîlerin, muhtelif şerif âilelerinin yahut Peygamberin ahfâdının tarihi ile karışır. Bu hukümdar âileleri içinde 'Alī ve Fāṭima'den gelenler, Irak'ta 'Alī'nin halifeliğinin muvaffakiyetsizliğinden sonra, tek başlarına, Mekke'de değil, Medine'de yerleşmek maksadı ile, tekrar Arabistan'a döneceklerdir. Orada, bir çok hâşimî âilesi, bunlar arasında, Ca'far b. Abī Ṭālib ahfâdını bulacaklardır. Ḥasanīler, Mekke büyük şerîf sülâlesinin kökünü teşkil edeceklerdir. Ḥusaynīler, bir müddet, Medine'nin emîrliğini ellerinde tuttular. 'Alī'ye mensûp başka bir sülâle, Ḥusayn b. 'Alī'nin torunu Zayd'den gelen Zaydīler, hâlâ Yemen'de hâkim bulunmaktadır. 'Alī'ye mensûp bütün bu sülâleler, Arabistan içinde ve dışında, son derece çoğaldılar. Müslüman dünyasını dolduran sayısız şerîf ve seyyidler bunlar arasından çıkmıştır. Bir kısmı Arabistan'da bedevî hayata döndüler; burada büyük yolların âsâyişini bozan Ḥasanī şerîflerine rastlamaktayız.

Milâdî XIII. asırda ispanyalı seyyah İbn Cubayr (*Riḥla*, nşr. Wright, s. 73 v.d.) Hicaz'ın muhtelif yerlerine dağılmış olan büyük sayıda Ḥasanī, Ḥusaynī ve Ca'farī âileler bulunduğunu söylüyor. Bu tarihten çok sonra, Snouck Hurgronje (*Mekka*, I, 42)'nin zikrettiği bir metne bakılırsa, 'Alī âilesine mensûp olanların mütemâdî isyânları ve sebep oldukları tenkiller neticesinde, Mekke'nin kureyşli unsuru tamâmen ortadan kalkmıştır. Suriye'nin her yerinde arap kabîlelerine rastlayan Ya'ḳūbī (*Kitāb al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 327), cenûbî Lübnan'da, Ṣaydā'ya doğru, bir Kureyş gurubuna rastladığını yazıyor ise de, bunun ehemmiyeti hakkında hiç bir şey söylemiyor. Coğrafya âlimi Hamdānī, Nacd ve Tabāla'de ve Yemen'in başka yerlerinde kureyşlilere rastladığını kaydediyor. Hamdānlı kureyşliler „cesâretleri ile şöhret kazanmışlardı" (*Cazīrat al-'arab*, nşr. D. H. Müller, s. 119, 122, 165, 194, 258). Burckhardt (*Voyages en Arabie*, trc. Eyriès, III, 307) Mekke'nin şarkında yerleşmiş olan kabîleler arasında kureyşliler bulunduğunu söylüyor. „Bu meşhûr kabîleden bugün ancak eli silâh tutabilen 300 kişi kalmıştır. Meşhûr isimlerine ve eski şöhretlerine rağmen, diğer bedevîler nazarında pek itibâr görmemektedirler. 'Arafāt dağı civarında çadırlarda oturmaktadırlar."

Bugün, şerifler hâric, hakikî kureyşli olarak, yalnız hatırlanmayacak kadar eski bir zamandan beri Ka'be'nin anahtarlarını muhâfaza etmekte olan Mekke'deki Şaybīlere rastlamaktayız ki, bunların rakip halife 'Abd Allāh b. al-Zubayr [b. bk.]'in ahfâdı oldukları ileri sürülmektedir. Fakat bu mesele henüz aydınlatılmamıştır.

Bibliyografya: Etraflı bir bibliyografya için bk. mad. MEKKE. (H. LAMMENS.)

[Bu maddenin bâzı kısımları tâdil edilmiştir].

KUREYŞ. ḲURAYŞ B. BADRĀN, 'ALAM AL-DĪN ABU 'L-MA'ĀLĪ, 'Uḳayl kabîlesindendir. Babası Badrān'ın ölümünden sonra (425 = 1033/1034), Ḳurayş, Nuṣaybīn hukümdarı olarak tanındı. Amcaları Ḳarvāş [b. bk.] ile Abū Kāmil arasındaki mücâdelede birincinin tarafını tuttu. Abū Kāmil'in ölümünden (443 = 1052) sonra, Musul ve Nuṣaybīn, Ḳurayş'in hâkimiyetine girdi. Bir az sonra (444 = 1052/1053) Ḳurayş kardeşi al-Muḳallad ile yine 'Uḳayl kabîlesinden Kāmil adında birine karşı mücâdeleye girişti. Mücâdele uzun sürmediği gibi, vaziyette de bir değişiklik olmadı. 446 (1054/1055)'da Ḳarvāş, hakikatte 'Uḳayl kabîlesine âit olan ve Bagdad'ın askerî kumandanı al-Basāsīrī [b. bk.]'nin Ḳarvāş zamanında zaptettiği al-Anbār şehrini tekrar ele geçirdi ve Selçuklu hukümdarı Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. Fakat aynı yılın zilhicce ayında (mart 1055), al-Basāsīrī al-Anbār üzerine yürüdü ve şehri kuşatarak, çok geçmeden, teslim aldı. Tugrul Bey Bagdad'a girdikten sonra (447 = 1055), al-Basāsīrī hukûmet merkezinden ayrıldı; fakat büyük bir ordunun başında bulunduğunu ve Fâtımî halifesi al-Mustanṣir'ın tarafına geçtiğini görünce, Tugrul Bey amcazâdesi Kutulmuş'ı ona karşı gönderdi. Kudretli emîr Dubays b. 'Alī b. Mazyad, al-Basāsīrī ile ittifak etmiş idi. Fakat uzun zamandan beri Selçuklu hukümdarına sadâkat gösteren Ḳurayş hukümdarın tarafını tuttu. 448 şevvâl (kânûn II. 1057 başları) sonlarında al-Basāsīrī ile Dubays, Sincâr civarında, Tugrul Bey'in kuvvetlerini kanlı bir hezîmete uğrattılar. Kutulmuş, kaçmak suretiyle, canını kurtardı; Ḳurayş ise, yaralanarak, teslim olmak mecbûriyetinde kaldı. Bunun üzerine Tugrul Bey ilerilemeğe devam etti ve 'Uḳayl kabîlesine âit olan Takrīt şehrini zaptetti. Kardeşi Yāḳūtī 449 (1057) başlarında kendisine iltihak ettikten sonra, Musul şehrini de ele geçirdi. Bunun üzerine bizzat hukümdar Nuṣaybīn yolunu tuttu ve kumandanı Hazārasp'i bir başka kuvvetle, Dubays ve Ḳurayş'e karşı gönderdi. Bu sonuncular yenildiler ve sulh yapmak istediler. Dubays kendi topraklarına çekildiği hâlde, Ḳurayş, al-Raḥla'de karar kılıp, yerleşmiş olan al-Basāsīrī ile ittifak etti. 450 (1058)'de, ikisi birlikte, Musul'u zaptettiler ise de, Bagdad'dan gelen Tugrul Bey'in yaklaşması üzerine, şehri terkettiler. Onları Musul'da bulamayan hukümdar peşlerine düştü ve Nuṣaybīn'e kadar kovaladı. Fakat isyân çıkarmasından şüphe ettiği kardeşi İbrāhīm'e karşı yürüdüğü sırada, al-Basāsīrī ile Ḳurayş Bagdad üzerine yürüdüler. Hukümdarın taraftarları hukûmet merkezini nâfile müdâfaaya çalıştılar. Aynı yılın zilhiccesinde (kânun I. 1058) al-Basāsīrī Bagdad'a girdi; halife al-Ḳā'im, Ḳurayş'e ilticâ ederek, hayatını emniyet altına aldı. al-Basāsīrī ancak bir yıl burada tutunabildi ise de, sonunda, Tugrul Bey onun hâkimiyetine son verdi. Ḳurayş 453 (1061)'te, Nuṣaybīn ve Musul hâkimi olarak, 51 yaşında hayata gözlerini kapadı.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, 376, 397, 402, 412 v.d., 430—434; 439—445; X, 10; İbn Ḫaldūn, *al-ʿİbar*, IV, 264—267; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 88, 92, 96—101, 105; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, 12 v.d., 15 v.d., krş. bir de İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 745, trc. de Slane, III, 415 v. dd. mad. al-Muḳallad b. al-Musayyab. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ḲURḲŪB. [Bk. KURKŪB.]

KURKŪB. ḲURḲŪB, Hûzistan'da, Vāsiṭ'tan Sūs'a giden yol üzerinde, bir **şehir**. Burada meşhûr halılar dokunurdu ve sultanın *ṭirāz* imalâthâneleri var idi, bir de *sūsancird* isimli bir kumaş dokunurdu. İṣṭaḫrī, Fasā [b. bk.] *sūsancird*'inin Ḳurḳūb'unkinden daha iyi olduğunu söyler. Bunlardan birincisi yün ile, ikincisi ipek ve pamuk ile yapılırdı. Bu kelime için bir de bk. de Goeje, *BGA*, lugatçe.

Bibliyografya: G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 241, 246; Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arab. Geographen* (1921), IV, 396 v.d. (arap coğrafyacılarının zikrettikleri yol mesâfeleri); ayrıca II, 98. (M. PLESSNER.)

ḲURRA. [Bk. KURRE.]

KURRE. ḲURRA B. ŞARĪK B. MARṢAD B. ḤĀZİM B. AL-ḤĀRİṢ AL-ʿABSĪ AL-ḲAYSĪ, Mısır vâlisi olup, şimalli Ḳays b. Ġaylān kabîlesine mensûp bir arap idi. Suriye'de Ḳinnasrīn şehrinde dünyaya geldi. Mısır vâlisi olmadan önce, yüksek bir mevkî işgâl etmiş olması kuvvetle muhtemeldir; çünkü Emevîler, mahâreti sâbit olmuş kimseleri böyle mühim vazifelere getirmekte bilhassa titiz davranırlardı. O devirdeki vaziyete göre, ʿAbd Allāh b. ʿAbd al-Malik'in sukutundan sonra, boş kalan vâlilik makamını ancak halifenin güvendiği bir kimse işgâl edebilirdi. Ḳurra, 3 yahut 13 rebiyülevvel 90 (20—30 kânun II., 709)'da, Fusṭāṭ'a geldi ve hazîne işleri de dâhil, memleketin bütün idâresini üzerine aldı ve hayatının sonuna kadar vazifesi başında kaldı. 23 rebiyülevvel 96 (6 kânun I., 714)'da öldü. Garezkâr muahhar tarihçiler, Ḳurra'yi yavaş-yavaş kötü göstermeğe başladılar. Onu fenâ bir hâtıra bırakmış olan al-Ḥaccāc b. Yūsuf ile bir seviyede gösterdiler. Ḳurra, bu tarihçiler tarafından, hoyrat ve dinsiz bir müstebit olarak tasvir edilmiştir. Tarihçiler, Ḳurra'nin, Yeni ʿAmr câmiinde, utanmadan mûsikîli cünbüş âlemleri yaptığını uzun-uzun anlatmaktan âdetâ zevk duymaktadırlar. Hâlbuki son 50 yıl içinde meydana çıkan o devre âit papirüslerde bam-başka bir tasvir ile karşılaşılmaktadır. Bu papirüslerde Ḳurra vazifesine düşkün ve sâdık bir me'mûr, mâdunlarına karşı sert, alt derecedeki makamların tazyik ve hayâsızca istismarından korumağa çalıştığı halka karşı da yumuşak olarak gösterilmektedir. Memleketin istikbalini dâimâ göz önünde tutan Ḳurra, bütün gayretini yurduna âdil ve mâkul bir idâre te'min etmeğe sarfetmiştir. Bâzan şiddet hareketlerine başvurmuş olsa bile, bu türlü hareketleri, diğer emîrler gibi, hiç bir zaman bir i'tiyat hâline getirmemiş idi. 86/87 (705/706) kıtlığı ve bunun sebebiyet verdiği 88 yılında hâlâ te'siri devam etmiş olan fiyat yükselişi neticesinde, iktisâdî düzende vukûa gelen ciddî zararlar sebebi ile, Ḳurra bütün gayretini Mısır'da zirâî istihsâlin artmasına hasretti. Te'sirli ve aynı zamanda devamlı olan tedbiri, her şeyden önce, işlenmemiş toprakları işlemek oldu; sonra, toprağın verimini arttırmak maksadı ile, muazzam âmme işlerine girişti ki, Ḳurra'nin tamâmen zirâate kazandırdığı *Birḳat al-Ḥabaş* yerine kullanılan *İṣṭabl Ḳurra* adı bunu bugün de hatırlatmaktadır. Ḳurra'nın şeker kamışı da ektirdiği rivâyet olunmaktadır. Bu şartlar altında, onun vergi taksimi ile alâkalı eski bir an'aneyi terketmek zorunda kalması ve islâmiyeti yeni kabûl etmiş olan kıptîlere, o zamana kadar muâf tutuldukları *cizya*'yi, cemâatlerine yüklenen toptan vergiden hisselerini ödemeğe zorlamak suretiyle, ödetmesi vâkıalarına artık başka bir göz ile bakabiliriz.

Ḳurra adı, aynı zamanda al-Fusṭāṭ (Eski Kahire)'taki ʿAmr câmiinin inşâsına da bağlanmaktadır. 63 yılında, önce Maslama b. Muḫallad, müteâkiben de ʿAbd al-ʿAzīz b. Marvān bu muazzam yapının genişletilmesi işine teşebbüs ettikten sonra, Ḳurra, halife al-Valīd I. tarafından, bütün câmii yıktırmak ve şâban 92 ile ramazan 93 arasındaki aylarda Yaḥyā b. Ḫanẓala'nin idâresinde yeni câmi yaptırmakla vazifelendirildi.

Bibliyografya: al-Kindī, *Kitāb al-vulāt* (nşr. Rh. Guest, *GMS*, XIX, London, 1912), s. 63, 65; Abu 'l-Maḥāsin, *al-Nucūm al-ẓāhira* (nşr. T. G. J. Juynboll), Leiden, 1855, I, 78, 233, 241—244; Maḳrīzī, *al-Ḫiṭaṭ*, I, 302; Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, 1201, 1208, 1266, 1305; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, IV, 433, 434, 460; F. Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten zur Zeit der Chalifen*, I (*Abh. GW Gött.*, 1875, XX), s. 39 v.d.; C. H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens* (Strassburg, 1900), s. 100 v. d.; ayn. mll., *Papyri Schott-Reinhardt*, I (*Veröffentlichungen aus der Heidelberger Papyrus-Sammlung*, Heidelberg, 1906, III), s. 15—19; *Corpus Papyrorum Raineri*, IIII, arapça seri (nşr. A. Grohmann), Viyana, 1924, I/3, 46. Ḳurra aynı zamanda Fouquet kolleksiyonunda görülmektedir, bk. P. Casanova, *Catalogue des pièces de verre des époques byzantine et arabe de la colletion Fouquet* (*MIFAO*, 1893), VI, 367, I, nr. 96 ve 96 mükerrer.

(ADOLF GROHMANN.)

KURRET-ÜL-AYN. ḲURRAT AL-ʿAYN, Bâbî dinî kahramanlarından bir kadın ve bâbî itikadının başlıca havârîlerinden biri. Doğum tarihi şüphelidir ve kaynaklar hayatına âit vak'aların teâkup sırasını vâzıh olarak göstermemektedir. Babası Ḥācc Mollā Muḥammed Ṣāliḥ, Ḳazvīn'in nüfûzlu bir *muctahid*'i idi; fakat bir müddet için Şayḫîler mezhebinin kurucusu olan Şayḫ Aḥmed Aḥṣā'ī'nin en mühim talebesi ve halefi olan Reştli Ḥācc Sayyid Kāẓim ile sıkı münâsebette bulunmuş idi (*Nuḳṭat al-kāf*, nşr. E. G. Browne, *GMS*, 1910, XV, 139). Ḳurrat al-ʿAyn yeni tâlimlerini ilk önce bu seyyidden öğrendi ve en çok tanındığı Ḳurrat al-ʿAyn lekabını da ondan aldı; kendisi daha evvel Zarrīn Tāc adını taşıyordu. Çocukluğundan beri kelâm tetkikleri havası içinde terbiye edilip yetiştirilmiş ve geniş bir bilgi kazanmış idi; öyle ki, hepsi az veya çok yüksek mevkîli ulemâdan olan amcaları ve amca-zâdesi ile babasının münâkaşalarına iştirâk etmek kabiliyetini kazanmış idi. Gâlibâ, daha küçük yaşta, Baraganlı (aynen böyle, Mirza Kāẓim Bey, *JA*, 1866, VII, 473) Muctahid Aḫond Muḥammed Taḳī ile nişanlanmış idi. Fakat sonraları Ḳazvīn'in yine âlim şahsiyetlerinden biri olan amcası Ḥācc Mollā Muḥammed Taḳī'nin oğlu Mollā Muḥammed ile evlendi.

Bâbîler ile müslümanlar umûmiyetle onun büyük bir güzelliğe sâhip olduğunda ve bundan başka alel'âdenin üstünde bir zekâya ve şahsiyet kuvvetine mâlik bulunduğunda ittifak ederler. O, arapçayı çok iyi öğrenmiş, hadîs hakkında geniş bir bilgi kazanmış ve bir de *Kur'an*'ı türlü kırâat şekilleri ile okutmağa çalışmıştır; öyle ki, Ḳazvīn'de onu hakikî bir hârika-kadın saymağa başladılar. Şeyhî akîdesinde onun muhayyilesine ve hürriyet duygusuna hitap eden bir unsur var idi ve ihtimâl bu din erkeklere verilen hakları kadınlara da tanıdığından ve onlara halk arasında peçesiz gezmek serbestîsi verdiğinden, Ḳurrat al-ʿAyn bu akîdeyi kabûl etti.

Sayyid Kāẓim'ın ölümünde (1259 = 1843/1844), onun en mühim talebesi Buşravayhli Mollā Ḥusayn'e bir yazı yazarak, gâyelerine bağlılığını ve akîdelerinin bir kısmını teşkil eden ve gelecek olan bir şeye müteallik bir esrarlı „zuhûr" a inancını bildirdi. Mollā Ḥusayn de üstadı tarafından vaz'edilen akîdenin bu kısımına âit mânayı keşfetmek için çalışmağa koyuldu ve bilgi toplamak gâyesi ile yaptığı seyahatler sırasında, nihâyet Şiraz'a geldi ve orada, Mīrza ʿAlī Muḥammed'e tesâdüf ederek, onun ile bu meseleyi münâkaşa etti; Mīrzā ʿAlī Muḥammed önceden haber verilen „zuhûr" ile hareketin yeni peygamberinin ve „Bāb" ın bizzat kendisi olduğunu bildirdi. Mollā Ḥusayn hareketin idâresi husûsundaki iddialarını kabûl etti ve Ḳurrat al-ʿAyn'ın yardım va'deden mektubunu ona gösterdi. Mektup Bāb üzerinde büyük bir te'sir yaptı ve Bāb hemen ona yeni imânın merâtip silsilesini teşkil eden ve kendisinin de dâhil olduğu on dokuz *ḥurūf al-ḥayy* arasında bir yer verdi (*Tārīḫ-i cadīd*, trc. E. G. Browne, Cambridge, 1893, s. 269 v. dd.). Bu hâdise, 1264 (1848)'te vukûa gelmiştir. O, hayatının her hangi bir zamanında, Bāb ile gerçekten karşılaşmış görünmüyor.

Ḳurrat al-ʿAyn, Bābî akîdesini kabûl ederetmez, peçesini açtı ve Ḳazvīn'de halk arasında vaaz ve nasihatlere başladı. Bu, akrabâları için, büyük bir rezâlet olduğu gibi, kendisinin de maddî ve ictimâî mevkiini sarstı. Faâliyetinin şöhreti uzaklara kadar yayıldı, ne dostlarının, ne de düşmanlarının cehdleri onu seçmiş olduğu yoldan çevirebildi. Az bir zamanda pek çok taraftar topladı ve Ḳazvīn biri kendisinin, diğeri an'anevî islâm âlimlerinin idâre ettiği iki ordugâha ayrıldı. İnsan, İran'da ve bilhassa ulemânın o kadar kuvvetli olduğu Ḳazvīn'de, büyük ehemmiyeti yokmuş gibi telâkkî ettikleri bir varlık olan bir kadının bir „râfızîler" zümresini bu vüs'atte teşkilâtlandırmasına ancak şaşabilir. İran'ın Bâbî olmayan tarihçilerine göre, nufûzunu cinsinin câzibelerine borçlu idi. Fakat hiç şüphe yoktur ki, o taraftarları ve talebelerine en derin bir itimâd ve hürmeti telkîn etmiş idi ve peçeyi atması şahsî hürriyet meselesi karşısında takındığı umûmî tavır ile alâkalı idi (Kāẓim Bey, *ayn. esr.*).

Bir müddet sonra Kerbelâ'ya gitti ve orada şeyhîler ile başkaları hakkında bir kaç konuşma yaptı: bunu erkekler ile berâber, perdenin öte tarafında oturmuş kadınlar da dinlediler. Buranın mutaassıp şî'îlerinden büyük bir kısmı, kin ile hareket ederek, ona hakarette bulundular, fakat taraftarları büyük mıkdarda arttı ve msl. pazarlarda pişmiş yiyecekler almağı reddetmek suretiyle, kuvvetli bir inzibata tâbî oldular. Ḳurrat al-ʿAyn, Peygamberin kızı Fāṭima'nin bakışlarının kudreti ile birlikte sâhip olduğu kudretin de „zuhûr yeri"

(*mażhar*) olduğunu iddia etti (*Nuḳṭat al-kāf*, s. 140 v. d.). Bu iddia türk resmî makamlarının dikkatini çekti. Kerbelâ vâlisi onu tevkif etmeğe karar verdi; o kendinin „bilgi yeri" olduğunu isbât etmek için, hem sünnî, hem şi'î ulemâ ile karşılaştırılmasına müsâade istedi; vâli bu meydan okumaya cevap olarak, Bagdad ile haberleşeceğini söyledi ve o zamana kadar Kerbelâ'dan hiç ayrılmaması emrini verdi. Şehrin kapılarından birinin muhâfızının önünden geçmesini te'min eden bir tedbir sâyesinde bu emri dinlemedi ve Bagdad'a gitti. Orada, müfti ile bir mülâkat yapmağa muvaffak oldu ve bu müfti kendi delîlleri ile ona karşı öyle bir kızgınlık husûle getirdi ki, Ḳurrat al-'Ayn'in hayatı teklikeye düştü; Bagdad paşası da bu husûsta tâlimât almak için İstanbul'a mürâcaatı uygun gördü. Ona Ḳurrat al-'Ayn'i oradan çıkarmak için bir bahâne bulması ve hakikaten İran'a gitmesine nezârat etmesi cevabı verildi. Bu memlekete doğru giderken, gâlibâ arkadaşlarından bâzıları ile münâkaşaya girişmiştir ve onlardan bir kısmı onun hâlinden şikâyet etmek ve bir kadının açıkta erkeklere vaaz vermesinin doğru olup-olmadığını sormak için Bāb'a mektup yazmışlardır. Cevap onun lehinde idi ve Bāb yalnız bütün hareketlerini tasvib etmekle kalmıyor, ona *Canāb-i Ṭāhira* unvanını da veriyordu. Kirmānşāh'a ve yeniden Hemedan'a geldiği zaman vaazlarda bulundu ve mühim mıkdarda taraftar kazandı. Bizzat Muḥammed Şāh'ı Bâbî dinine kazanmak gâyesi ile, bu son şehirden, baş-şehire gitmeğe niyetleniyordu. Bu tasavvur, yolunu kesmek ve onu Ḳazvîn'e dönmeğe iknâ etmek için, hizmetçilerini gönderen babası tarafından bozuldu. Ḳazvîn'de babası, onu, imânından ve bu „genç şirazlı"nın hareketine iltihakından vazgeçirmek ve kocasının yanına dönmesini te'min etmek için, mümkün olan her şeyi yaptı. Fakat gayretler boşa gitti; o vaazlarına ve kendi hareket hattını tâkibe devam etti.

Sonra (1264 = 1848) amcası ve kayın pederi Ḥācc Mollā Muḥammed Taḳī (*Şahîd-i sâliṣ*) katledildi. O alenî olarak Bāb'ı ve dinini tel'in etmiş idi; bu da kendisini katleden üç Bâbî'nin taarruzuna sebep olmuş idi. Bundan müthiş bir velvele koptu. Katil Ḳurrat al-'Ayn ile dostlarına isnat olundu ve kendisi taraftarlarından 70'i veya daha çoğu ile birlikte tevkif olundu: onu ithâm edenlerin başında kendi kocası bulunuyordu (*Târîḫ-i cadîd, göst. yer.*). Bununla berâber onun katle iştirâki isbât edilmiş değildir; zîra, öyle olsa idi, güçlük çıkarılmadan bırakılmazdı; hâlbuki o kolaylıkla serbest bırakılmıştır. Fakat şehri terketmeğe mecbûr edilmiştir. Ḳurrat al-'Ayn bundan sonra, Horasan'a gitmek niyeti ile, Tahran'a gelmiştir. Oradan Mâzenderân tarafına gönderildi ve Badaşt'te Bâbî cemâatinin başka âlim unsurları ile, bu arada o zaman genç olan Mîrzā Yaḥyā (*Ṣubḥ-i azal*), Buşravayhli Mollā Ḥusayn ve Balfurūşlu Ḥācc Mollā Muḥammed 'Alî ile karşılaştı (Gobineau, *Religions et philosophies dans l'Asie Centrale*, s. 180 v.d.). Bâbî tarihinde oldukça mühim olan bu karşılaşma sırasında, bu şahıslardan sonuncusu ve başkaları ile münâkâşaya girişti ve delîllerini bir kaç bin beyit ile reddettiği şeyhîler ile bir münâkaşasında da Bāb'ın tarafını tuttu (*Târîḫ-i cadîd, göst. yer.*).

Badaşt'ten Nūr'a gitti; Ṣubḥ-i Azal'i de berâber aldı; ötekiler taraftarları ile birlikte büyük Mâzenderân ayaklanmasının merkezi olan Şayḫ Ṭabarsî'nin türbesinde müdâfaa tertibâtı alıyorlardı. Ayaklanmanın sonuna kadar tâciz edilmeden Nūr'da kaldı ve o zaman şehir halkı tarafından hukûmet me'mûrlarına teslim edildi. Tahran'a geldiği zaman, Nāṣir al-Dīn Şāh'ın huzûruna çıkarıldı; onun üzerinde çok iyi bir te'sir bıraktı ve Şāh, tâciz edilmemesi için, emirler verdi. Bunun neticesi olarak, polis müdürünün muhâfazasına tevdî edildi (Gobineau, s. 292 v.d.) ve 1852 ağustosunda Bâbîlerin şâha sûikasd yapmalarına kadar evinde kaldı. Hapis sıkı olmadığı gibi, o zamana kadar hayatı da tehlikede değil idi. Fakat sûikasti tâkip eden tedhiş devrinde, ihtimâl imânını inkâr etmekten başka kurtuluş ümidi yok idi, fakat bu imkânı reddetti. Ölüme mahkûm edildi ve nasibi olan müthiş âkibeti „insan üstü bir cesâret" ile (J. E. Polak, *Persien*, Leipzig, 1865, I, 353) karşıladı.

Ḳurrat al-'Ayn'in şâir olarak sâhip olduğu büyük şöhretine rağmen, kendi eseri olduğu kat'î olarak ileri sürülebilecek pek az şey vardır. Bâbî hareketinin müverrihi olan Prof. E. G. Browne „iki küçük, fakat güzel gazel ile uzun bir mesnevîden" başkasını tesbit edememiştir. Bunlar hemen muhakkak surette onun eseridir. Gazellerden biri onun tarafından ingilizceye tercümesi ile birlikte (*JRAS*, 1889, XXI, 936 v.d., 991, 1002), diğeri *Traveller's Narrative* (Cambridge, 1891, II, 314 v.d.) de neşredilmiştir. [Bâbîler bil'akis arapça ve farsça bir *Dîvān*'ı olduğunu söylerler].

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Lisān al-Mulk, *Nāsiḫ al-tavārîḫ*, Kaçarlar cildi, III. kısım (1264 vukuâtı), s. 45 v.d., 57 ve zeyil (1268 yılı), s. 28; Marie von Najmajer, *Garret-ül-Eyn* (Wien, 1874), kahraman kadın şerefine bir manzûme; E. G. Browne'un zikredilenlerden

(bilhassa *Traveller's Narrative*, II, 173 v.dd.) başka muhtelif tetkikleri. [Süleyman Nazif, *Nâsirüddin Şah ve Bâbîler* (İstanbul, 1342 = 1923), Yeni kütüp. nr. 11; asıl bahâî kaynaklara göre yazılmış eserler için bk. *Maṭâlî' al-anvār*, *Târîḫ al-Nabîl*, arap. trc. 'Abd al-Calîl Sa'd (Kahire, 1940), bk. fihrist; M. L. Root, *Tâhirih the Pure, Iran's graetest Woman* (Karashi, 1938).]

(R. LEVY.)

ḲURŞ. [Bk. AḲRĀŞ.]

KURSÎ. [Bk. KÜRSÎ.]

ḲURṬUBA. [Bk. KURTUBA.]

KURTUBA. ḲURṬUBA, CÓRDOBA, frns. CORDOUE, ing., ital. ve alm. CORDOVA (KORDOVA), lat. CORDŪBA, eski BAETIS, deniz seviyesinden 119 m. yükseklikte, orta Guvadalquivir (arap. Vād al-Kabîr „büyük nehir") 'in sağ yahut şimâl kıyısında, 165.000'i bulan nüfusu ile, Endülüs'ün ortasında, nehrin iki kıyısı üzerinde uzanan ve aynı adı taşıyan eyâletin merkezidir. Eyâletin cenûp ve yarıdan az kısmı, esâs itibârı ile, meşhûr Campina (*İḳlîm al-Kanbāniya*, İdrîsî, arap. metin, s. 174)'dan müteşekkildir. Bu kısım, cenûb-i şarkîde 400 m. kadar yükselen tepeleri ihtivâ etmekle berâber, daha geniş ve şehrin hemen şimâlinde Sierra de Cordoba'da başlayan ve orta Sierra Morena (Mariani Montes)'da 900 m. fazla yükseklikleri bulunan eyâletin şimâl kısmından daha düz, daha sıcaktır ve bilhassa şarap mahsûlleri boldur. Bu cenûp kısmın en yüksek noktasını, şimâl-i garbîde Zújar vâdisine doğru ve şimâl-i şarkîde Guadalmez vâdisine doğru meyilli bulunan yüksek Los Pedroches yaylası teşkil eder. İdrîsî'nin *İḳlîm al-Balāliṭa* dediği ve diğer müelliflerin *Faḥṣ al-Ballūṭ* („meşelik") dedikleri bu mıntaka, araplarca Biṭrave yahut Boṭrūş (> al-Biṭrūcī, b. bk.) diye tanınan Pedroche küçük şehrini ihtivâ eder. Şimâlde daha mûtedil bir iklim, koyun ve at yetiştirmeğe elverişli geniş dağlık sâhaları (caballos cordobeses) ile zengin kömür ve mâden tabakaları vardır. Conde'nin (*Description de España de Xerif Aledris*, Madrid, 1799, s. 161) şehrin adını Finike-Pün dilindeki קרת טובה („iyi şehir") 'den getiren şakasından beri, Kurtuba adı bu etimolojiye bağlanmaktadır (daha ileri giden iştikak denemeleri için bk. Madoz, VI, 646 ve Maḳḳarrî, I, 355). Bu ismin sâmî menşe'den gelmeyip, İberlerin eski diline âit olduğunda şüphe yoktur (krş. Caesaraugusta eski iber dilindeki Salduba yerine Saragossa, Zaragoza cenûpta sâhil üzerinde Málaga ile Cebelüttârık arasında bir Salduba = Marbella daha vardır. Kurtuba ilk defa ikinci Pün muhârebelerinden itibâren Κορδύβη yahut Κορδυβά, yahut Cordoba ismi altında, mühim ve zengin bir ticâret şehri (aes Cordubense) olarak zikredilmiştir. 152 (m. ö.)'de Kurtuba, Romalı kumandan M. Marcellus tarafından, kat'î olarak, zapt ve romalı vatandaşlar ile iskân edilmiş ve Colonia Patricia adı altında, Hispania Ulterior eyâletinin idâre merkezi derecesine yükseltilmiştir. Kurtuba, Pompeius'u tuttuğundan, Caesar tarafından, Munda meydan muhârebesinden sonra, te'dip edilmekle berâber, yine impartorluk zamanında, Hispalis (Sevilla) ve Italica (sonradan arap. Ṭālika) ile birlikte, Baetica eyâletinin (Seneca ile Lucanus'un doğduğu yer) idâre merkezi olarak kalmıştır. 571'de Vizigotların kıralı Leovigild (Leuwigild) Kurtuba'yı Justinianus'tan beri cenûbî İspanya'da tutunmağa başlayan bizanslıların elinden aldı. Fakat her ne kadar Kurtuba piskoposluk merkezi oldu ise de, Got hâkimiyeti devrinde ehemmiyetini kaybetti.

711'den itibâren Kurtuba, islâm kumandanlarından Muġīṯ tarafından zaptedildi. Şehrin zaptından sonra da, 400 Got şehrin şimâl-i garbîsinde tahkim edilmiş San Acisclo kilisesinde, üç ay daha tutundular. Bununla berâber araplar şehir halkına iyi muâmele ettiler (Simonet, *Historia de los Mazárabes*, s. 49). 100 (719) senesinden itibâren Emevîlerin 23 vâlisinden altıncısı, al-Samḥ b. Mālik al-Ḫavlānî merkezini kat'î olarak, İşbiliye [b. bk.] (Sevilla)'den Kurtuba'ya nakletti ve oradaki eski Roma köprüsünü tâmir ettirdi. Şuriye'de katl-i âmdan kurtulan Emevî sülâlesine mensup bulunan 'Abd al-Raḥmān I. b. Mu'āvîya al-Dāḫil [b. bk.] son vâli Yūsuf b. 'Abd al-Raḥmān al-Fihrî (129—138 = 747—756)'yi yerinden atıp, oraya hâkim oldu ve bu suretle şehir için bir ikbâl ve refah devri başladı. Abbâsîlerden ayrı ve müstakil olan Kurtuba Emevî devleti 138—403 yahut 422 = 756—1013 yahut 1031'e kadar devam etti. Bagdad'a rakip Kurtuba'nın bu eşsiz parlak devrinin hâtırası büyük bir âbide ile zamanımıza kadar gelmiştir. Bu âbide doğrudan-doğruya 16 kemerli, heybetli eski Magrib köprüsü ile, köprü başını müdâfaa eden Calahorra (iber dilinde Calagurris isminin arapça şekli) kalesinin karşısındaki büyük câmidir. Bu câmi 1236'da, İspanya'nın yeniden hıristiyanlar tarafından zaptı esnâsında kilise hâline konuldu ve ona asıl şeklini bozan bir takım ilâveler yapıldı. Bununla berâber, bütünü itibârı ile, orman manzarası gösteren sütûnları, dış avlusu (Patio los Naranjos), bir manastır veya bir kale gibi

etrafını çeviren sûrlar, eski arap minârelerine benzeyen ve 1593 ve 1763 'te tâmir edilen çan kulesi zamanımıza kadar, bozulmadan, arap husûsiyetlerini muhâfaza etmiştir. Bu sebepten halk arasında Mezquita („mescid, câmi") olarak anılmaktadır. Buna karşılık orta çağın başlangıcında, şehrin refah devresinde yapılan diğer bütün binâlar ve âbideler, bir kaç ehemmiyetsiz duvar harâbesi müstesnâ, yok olmuştur. 'Abd al-Raḥmān I., siyâsî mahâreti sâyesinde, yalnız şimâl arapları ile cenûp araplarını değil, bunlar ile şimâlî Afrika 'daki berberîleri, ispanyol mühtedîleri ve Mozarab 'ları birbirinden ayıran devamlı rekabetleri az-çok bertaraf ettikten sonra, saltanatının temelini atmış idi; bu rekabetler arap hâkimiyetini İspanya 'da, devamlı olarak, zayıflatmış ve sonunda da inkırâza sevketmiştir. Hayatının son iki yılında (785 ve 786) 'Abd al-Raḥmān I. büyük câmii yaptırmağa başladı; oğlu ve halefi Hişām I. (172—180 = 788—796) bilhassa minâreyi (İspanya 'da tercihan *ṣavma'a* yahut *manār*) diktirerek, câmii tamamlattı. Fakat emîr al-Ḥakam I. (180—206=796—822) 'in halefi olan 'Abd al-Raḥmān II. (206—238=822—852) binâyı genişletmek zorunda kaldı; binâyı cenûp istikametinde uzattı, on sıra sütûn ilâve etti ve cenûp duvarında bugünkü Villaviciosa 'nın Notre-Dame mâbedinin garbında ikinci *miḥrāb* 'ı inşâ ettirdi (833—848). Emîr al-Ḥakam 'in oğlu ve halefi Muḥammed I. (238—273 = 852—886) fazla acele olarak yapılmış olan ilk binâyı tâmir ettirirken, bilhassa duvarların ve kapıların tertibâtı ile meşgûl oldu; mihrâbın önünde emîr ile saray erkânına tahsis edilen *maḳṣūra* 'yi bir tahta parmaklık ile çevirtti; bu *maḳṣūra* 'yi Mezquita 'nın garbındaki Alcázar 'a bir yol (*sābāṭ*) ile birleştirdi ki, bu yoldan, rahatsız edilmeden, ön safa kadar gidilebiliyordu. Muḥammed I. 'in yapı işleri 852 'den 856 'ya kadar devam etti. 880 'deki zelzele câmide büyük hasâra sebep oldu; 300—350 (912—961) arasında geçen hukümdarlığı İspanya 'da arap hâkimiyetinin en yüksek devrine tekabül eden halife 'Abd al-Raḥmān III. al-Nāṣir [b. bk.] binâyı ihtişamlı bir surette yeniden yaptırdı. Sevgilisi al-Zahrā için, Kurtuba 'nın bir buçuk fersah şimâl-i garbîsinde, Sierra 'nın eteğinde, bütün dünyaca meşhûr olan sayfiye şehri Madīnat al-Zahrā (bugün: Córdoba la Vieja) 'yı yaptıran da bu hukümdardır. Madīna al-Zahrā 'nın harâbelerinden alınmış malzeme ile yapılan şimdiki San Gerónimo manastırının (krş. Maḳḳarī, I, 344 v. dd.) yakınında yükselen bu şehirden bugün hemen hiç bir iz kalmamıştır. Asıl câmii en zevkli bir şekilde büyüten ve nisbetlerini hemen bir misline çıkaran büyük 'Abd al-Raḥmān III. 'ın oğlu ve halefi âlim ve kitap meraklısı halife al-Ḥakam al-Mustanṣir billāh II. (350—366 = 961—976) 'dır. Büyük vezir (*ḥācib*) Ca'far al-Ṣaḳlabī vâsıtası ile, câmideki sütûnlara cenûp tarafından 14 bölüm daha ilâve ettirdi; aynı vezîre son derece muhteşem yeni bir *maḳṣūra*, bir *sābāṭ* ile üçüncü bir mihrâp daha yaptırttı ki, bu mihrâp, bugüne kadar olduğu gibi kalan tek nefis mihrâptır. Yapıyı, son olarak, büyük ölçüde genişleten Hişām II. al-Mu'ayyad (366—399 = 976—1009) 'in nâibi çok nufûzlu vezîr al-Manṣūr (Almanzor, ölm. 1002) 'dur; bu zât, 987 ile 990 arasında, câmiin uzunluğunca ve şark kısmında 7 sıra yeni sütûn diktirdi ve o güne kadar 11 olan bölümlerin sayısını 17 'ye çıkardı. Fakat bu değişiklik, mihrâbı câmiin orta mihverinin müntehâsındaki asıl yerinden mahrûm etmek gibi, fenâ bir netice doğurdu. Guadalquivir kıyısına doğru meyil kuvvetli olduğu için, cenûp kısmında yeni bir genişleme yapılmamıştır. Kurtuba 'nın şarkında nehrin şimâl kıyısında al-Manṣūr 'un kendine merkez olarak seçtiği al-Madīnat al-Zāhira („mâmûr şehir"), şimâl-i garbîdeki al-Zahrā gibi, XI. asrın ilk senelerinde başlayan ihtilâllerin te'siri ile harâp olmuş ve bugün tamâmiyle ortadan kalkmıştır.

Hişām III. al-Mu'tadd (418—422=1027—1031) ile Emevîler tamâmen inkırâz bulduktan sonra, Kurtuba Cehverîlerinden Abu 'l-Ḥazm Cahvar b. Muḥammed b. Cahvar (1031—1043), Abu 'l-Valīd Muḥammed (1043—1064) ve 'Abd al-Malik (1064—1070) 'in idâresinde bir nevî cümhûriyet oldu. 1070 'te şehir İşbiliye Abbâdîlerinin, 1091 'de Murâbıtların ve 1148 'de Muvaḥḥidlerin eline geçti. Castilyalı Ferdinand III. tarafından 1236 'da zaptı şehrin bir daha kalkınamayacak surette sukutuna sebep oldu.

Menşe'i Kurtuba olan sayısız arap âlimleri arasında ben yalnız 1064 'te ölen İbn Ḥazm, 1126 'da ölen İbn Ruşd (Averroes) ve 1204 'te ölen Meymuni (Maimunides) 'yi zikredeceğim.

Bibliyografya: Maḳḳarī Kurtuba 'ya, diğer mevzûlara dâir bir çok tarihî ve edebî notları da ihtivâ eden bütün bir kitap tahsis etmiştir, I, 297—462 (parçalar için bk. Gayangos, *History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, I, 200—249); al-İdrīsī, *L'Afrique et l'Espagne* (1866), metin s. 208—214, trc. s. 256—266; Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 58—61; al-Ḳazvīnī, *Āṣār al-bilād*, s. 370; Madoz, *Diccionario geogr.-estadist. hist.*, VI, 646—660; Schack, *Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sicilien*², II, 182—224; Contreras, *Estudio descriptivo de los monumentos árabes de Granada, Sevilla y Córdoba ó sea la Alhambra, El Alcázar y la gran Mezquita de Occidente* (3. tab., Madrid, 1885); (2. tab., 1878), resim ve planlar ile, s. 40—108; Rodrigo Amador de los Rios, *Inscripciones árabes de Córdoba* (1. tab., Madrid, 1879); (3. tab., 1892); ayn. mll., *Una excursión á las ruinas de Medina Az-Zahrá* (*La España Moderna*, temmûz 1, 1906, s. 19—48); K. E. Schmidt, *Cordoba und Granada*, Leipzig, Berlin, 1902 (Seemann, *Berühmte Kunststätten*, nr. 13); Baedeker, *Spanien und Portugal* (3. tab., 1906), s. 346—355, (şehir ve câmiin iyi birer plânı ile); A. F. Calvert, *Moorish Remains in Spain* (London, 1906), s. 1—233 (metin sağlam değildir, fakat bâzıları renkli olan resimler çok iyidir, hattâ bir çokları çok nefistir); A. F. Calvert ve Walter M. Gallichan, *Cordova, a City of the Moors* (London, 1907, 160 resim ile); şehrin eski ve nâdir resimleri için bk. E. Redel, *Ambrosio de Morales, estudio biográfico* (Córdoba, 1908), s. 427. (C. F. SEYBOLD.)

KURUŞ. GURŪŞ (T.), *ġirş* yahut *ḳirş* (A.), Avrupa dillerine piastre kelimesi ile tercüme edilen ve Türkiye 'de eskiden kullanılan kaba gümüş akçe. Şark milletleri bu ismi *grossus* (*grosso*, *gros*, *groat*, *groš*, *Groschen*) kelimesinin islav-alman şeklinden almışlardır. Eski Osmanlı imparatorluğunun esas sikkesi olan *akçe*, garbî Asya 'nın ½ ve ⅓ dirheminin gelişmiş bir şekli olan küçük gümüş sikkedir ki, Osmanlı imparatorluğunun ilk zamanlarında aş.-yk. 1 gr. ağırlığında idi; fakat ağırlığı pek çabuk azaldı. XVII. asrın sonunda basılmış olan akçeler ancak 0,13 gr. ağırlığında idi. Altın sikke ile bakır sikke arasında tek ufaklık olan bu kadar küçük bir sikke alış-veriş için kâfî değil idi; bu sebeple Türkiye sınırları içinde bütün Avrupa memleketlerinin gümüş sikkeleri tedâvül ediyordu. Avrupa 'da *gros* 'lar meydana çıktıktan pek az sonra (bunlardan birincileri kıral Louis IX. 'nin 1250 senesindeki 4 gram = 12 *deniers* ağırlığında olan *gros tournois* 'lardır) Türkiye 'ye bunlar sokulmuş olmalıdır; çünkü Bayezid I. 'in 795 (1392) senesindeki bir berâtında *ġirūş* kelimesi daha o zaman resmen kullanılmıştır. Ekü (écu) için de böyle olmuş olmalıdır; bununla berâber, Osmanlıların *grcs* gibi, eküyü de sonradan aynı *kuruş* ismi ile adlandırmalarının sebebi izah olunamıyor. Belki de XV. asrın sonlarında cenûbî Almanya 'da kabûl edilmiş olan „gros florin" (uncialis) yahut da eküden önce tedâvüle girmiş olan „Dickgroschen" bu geçişi kolaylaştırmıştır. Her hâlde muhakkak olan şudur ki, *ġirūş* kelimesinin mânasındaki bu değişme daha Selim I. zamanında (918—926 = 1512—1520) olmuştur. Bu iri gümüş sikkeyi kendi darbhânesinde bastırmak kararını ilk olarak veren Süleyman II. (1099—1102 = 1687—1691) 'dır; şimdiye kadar bundan daha eski bir türk sikkesine rastlanmamıştır. Bu millî *ġirūş*, İstanbul vezni ile, 6 dirhem (19,24 gr.) olarak basılmıştır; yâni o zamanlar Türkiye sınırları içinde üstün bir durumda bulunan 9 dirhem üzerinden kıymeti takdir edilen Avusturya eküsüne nazaran oldukça hafif idi (bu Avusturya eküsü gayr-i sâfî Viyana markı, yuvarlak hesap, 283 gram karşılığı 9 ¾ sikke olmak üzere basılmış olup, bundan dolayı 29 gr. ağırlığında idi; İstanbul 'un 3,2 gr. 'a muâdil olan „sıklet dirhemi" bu sıkletin 9 'a bölünmesi ile hâsıl olur). Yeni küçük bir sikke olan *pāra* [b. bk.], tamâmiyle akçenin yerini aldıktan sonra, kuruşun paraya olan nisbeti 40 olarak tesbit edilmiştir ki, son zamanlara kadar bu nisbet muhâfaza edilmiştir. Kuruşun cüz'üleri şunlar idi: *zoloṭa* [b. bk.], 30 para değerinde *yirmilik* yahut yarım kuruş, *onbeşlik*, *onluk* ve *beşlik*; ez'âfı: *altmışlık* (bir buçuk kuruş), *ikilik* (iki kuruş) ve *yüzlük* (iki buçuk kuruş) idi. Mahmud I. ve Osman III. zamanlarında (1143—1171 = 1730—1757), kuruş Avusturya eküsüne (*taler*, takriben 24 gr.) yaklaştırmak üzere, değer bakımından olmamakla berâber, ağırlık itibârı ile, arttırıldı. Selim III. 'in tahta çıkışı ile berâber (1203 = 1789), ağırlık ve değerce de bir azalma olmuştur ki, bu Sultan Abdülmecid tarafından, 1259 (1843) 'daki kat'î sikke ıslâhatına kadar, devam etmiştir. Bu ıslâhat neticesinde kuruş 1.2 gr. sıkletinde ve gümüş itibârı ile, 0.830 hâlis olmak üzere takriben 21 santim kıymetinde, bir küçük sikke hâlini aldı.

İstanbul 'un dışında, Türkiye 'ye tâbî olan şimâlî Afrika devletlerinde de, ancak Sultan Mustafa III. (1171—1187=1757—1774) zamanından başlayarak, az sayıda kuruş basılmıştır. Mısır 'da ilk kuruşlar, itibârî ağırlıkları takminen 5 drahmi = 16 gr. ve yarım sikke 2 ½ drahmi, 5 = 8 gr. olmak üzere, Ali Bey zamanında 1183 'te basılmıştır (her ne kadar üzerindeki yazıya göre böyle ise de, şüphesiz, hakikatte ancak 1185 'ten itibâren başlamıştır). Bu kuruşun ikide bir nisbetinde olması gereken ayarı üçte bir hâlis gümüş derecesine düşürüyordu ve değerleri 40 ve 20 para idi (Mısır 'da *me-*

din [b. bk.] denilen para). Fakat ağırlık ve değerleri daha aşağı olmak üzere, aynı sikkeler, fransız işgâli esnâsında, Kahire darbhânesinde basılmıştır.

Bibliyografya: Bk. mad. FINDIḲLI, bibliyografya. (E. V. ZAMBAUR.)

ḲŪŞ. [Bk. KUS.]

KUS. ḲŪŞ, yukarı Mısır'da Nil'in şark kıyısında bir şehir. Ḳūş şekli (al-Farġānī ve İbn Rusta'da Ḳūs), kıptîce Kōs (veya Kōs Berbir) isminden gelmektedir ki, sonradan halk iştikakı kıptîce „gömmek" mânasına gelen fiil ile Ḳūş arasında bir münâsebet kurmuştur. Romalılar devrinde şehir Apollinopolis Parva ve bâzan da Diocletianopolis adını taşıyordu. İslâmiyetin ilk asırlarında Ḳūş gâlibâ Ḳift [b. bk.] şehrinden çok daha az bir ehemmiyette idi. Bu sebepten olacak ki, ilk coğrafya âlimlerinden bâzılarında, msl. İbn Ḫurdāẕbeh, onu ikinci iklimde gösteren Ḫvārizmī (nşr. von Mžik, s. 9) ve Farġānī (nşr. Golius, s. 36)'nin haritalarında yer almış olduğu halde, hiç bahsi geçmez. Ḳūş ancak V. (h.) asrın başlarından itibâren, Ḳift (Maḳrīzī, Bulak, 1270, s. 236)'ı ehemmiyetçe aşmağa başladı ve VIII. asırda Ṣa'īd'in en büyük şehri ve ehemmiyet bakımından da, bütün Mısır'ın ikinci şehri hâline geldi (Abu 'l-Fidā', nşr. Reinaud, s. 110 v.d.). Muhakkak ki, bu inkişâfa garptan şarka giden büyük ticâret yollarında haçlı seferlerinin sebebiyet verdiği değişiklikler âmil olmuştur. Bu refah ve mâmurluğun başlangıcını 1183'te buradan geçen ve şehri orta Afrika'dan ve Yemen'den gelen mallar için bir ambar olarak tavsif eden İbn Cubayr (nşr. Wright—de Goeje, s. 64 v.d.)'de görmek mümkündür. Bundan başka burası 'Ayẕāb limanı yolu ile Hicaz'a giden Mısır ve Magrib hacılarının birleştikleri yer idi (İbn Cubayr, s. 67). Daha sonra bunun yerini al-Ḳusayr yolu aldı (Abu 'l-Fidā'). Zâten Yāḳūt Ḳūş'u Mısır'ın üçüncü şehri olarak anar. Memlûk sultanları hâkimiyetinin ilk asırlarında Ḳūş (al-Ḳūṣīya) *mudīrīya*'si çok mühim idi; burada para da bastırılmakta idi. Şehir aynı zamanda, msl. memlûk sarayındaki bâzı Abbâsî halifeleri için olduğu gibi, mühim şahıslar için bir sürgün yeri vazifesini de görürdü. Bundan başka Ḳūş bir müslüman ilim merkezi olarak şöhret bulmuştur. Şehirde 7 medrese var idi ve al-Ḳūṣī nisbesini taşıyan bir çok âlime de tesâdüf edilirdi. Diğer taraftan halkın bir kısmı hep hıristiyan olarak kalmıştır. Kıptîlerin orada bir çok kiliseleri var idi. Şehir, hicrî 800 senesinden itibâren, bilhassa 806 (1403/1404)'da 17.000 kişinin ölümüne sebep olan vebâdan sonra, gerilemeğe başladı. XIX. asırda Ḳūş Nil'den yarım saat mesâfede bulunmakta idi. Şehir bugün de mühim tıbbî nebat, bahârat ve her türlü sebzenin bulunduğu bir pazar yeridir. Hıristiyan unsur hâlâ çoktur.

Bibliyografya: al-Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), III, 50; al-Maḳdisī (*BGA*, III, 47, 194); Nāṣir-i Ḫusrav, *Safar-nāma* (nşr. Schefer), s. 61; Quatremère, *Mémoires géographiques et historiques sur l'Egypte* (Paris, 1811), I, 192 v. dd.; 'Alī Bāşā Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda* (Bulak, 1305), XIV, 128 v. dd.; Maspero ve Wiet, *Matériaux pour servir à la géographie de l'Égypte* (Kahire, 1919), s. 155 v. dd.

(J. H. KRAMERS.)

KŪṢĀ. [Bk. KÛSÂ.]

KÛSÂ. KŪṢĀ, Irak'ta Fırat ve Dicle nehirlerini birleştiren kanallardan biri üzerinde bulunan çok eski bir şehir olup, gerek şehrin, gerek kanalın çivi yazılı kitâbelerde adları geçmektedir; krş. Meissner, *Babylonien und Assyrien* (1920—1925, mad. *Kuta* veya *Kutû* ve Schwenzer tarafından çizilmiş harita). Burası *Mulūk-i ṣānī*, XVII, 24'te adı geçen yer ile aynı olmalıdır. Âsûr kıralının memleketlerinden sürülmüş olan yahudilerin yerine Samarlar memleketine yerleştirdiği nüfusun bir kısmı buralı idi. Kanalın mecrâsı, hiç değilse garp kısmında, bugünkü Ḥabl İbrāhīm'e tekabül ediyordu. 1917 kânûn I. tarihinde askerî harita şubesi tarafından hazırlanan 1:400.000 mikyaslı haritanın muvakkat baskısında Ḥabl İbrāhīm'in Şaṭṭ al-Nōl'a döküldüğü gösterilmektedir (krş. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, harita II). Bununla berâber, arap coğrayacılarının bu kanal hakkında verdikleri mâlûmat birbirlerinden çok farklıdır; her ne kadar Streck (*Die alte Landschaft Babylonien*, I, 28), kanalı tasvir ederken, yalnız İbn Serapion'a dayanmış ise de, msl. İṣṭaḫrī (*BGA*, I, 85)'nin kanal hakkında verdiği bilginin ne kadar karışık olduğu göz önüne alınırsa, halifeler devrinde kanalların esaslı bir plânı bulunup-bulunmadığı sorulabilir ve arap coğrafyacılarının birbirini nakzeden bilgilerinde akseden ve aydınlatılması lâzım gelen tarihî safhalar geçirip-geçirmedikleri de düşünülebilir. Arkeoloji araştırmaları yapılmadan, bu husûsta daha fazla bir şey söylemek mümkün değildir.

Arap coğrafyacıları Irak'ta birisi Kūṣā Rabbā ve diğeri Kūṣā al-Ṭarīḳ isimli iki mevkî zikrederler ise de, sonraları bunların yalnız birincisinden bahsederler. Streck (*ayn. esr.*, s. 11) bu şehri muhtelif mevkîlerden ayıran mesâfeleri kaydeder. Arap coğrafyacıları, Kūṣā civarında, kanalın üzerinde bulunan dubalı bir köprüden başka, bu mahalle müteallik İbrāhīm ile alâkalı efsânelerden bahsederler. Muḳaddasī (*BGA*, III, 1. tab., s. 121) şehre, haklı olarak, Madînat İbrāhīm adını vermiştir. Şimdi bile şehrin harâbeleri hemen-hemen eski Kūṣā'nın bulunduğu Tell İbrāhīm'de gösterilmektedir. Efsâneye göre, İbrāhīm Kūṣā'da doğmuş olup, şehrin adı ana tarafından büyük ceddinden geliyormuş; annesi (adı muhtelif şekillerde kaydedilmiştir: Yāḳūt'ta: Būnā bint Karnabā b. Kūṣā; *Talmud*, Bābᵇā bathᵇrā 91 a'da: אמלתאי בת כרנבו; adının başka şekilleri için bk. Eisenberg, mad. İBRĀHĪM ve *Das Leben der Propheten nach d. arab. Legende*, *II*: *Das Leben Abrahams* [ibr., 1912], s. 9, not) onu dünyaya getireceği sırada, Nemrud'dan kaçarak, şehrin dışında bir mağaraya saklanmak zorunda kalmış. Daha sonra Nemrud İbrāhīm'i ateşe attırmıştır ki, arap coğrafyacıları zamanında, o hâvalide bu ateşten kalma olduğu söylenen bir takım kül yığınları gösterilirdi.

Ardaşīr Bābgān bölümünde bulunan ve 10 *rustāḳ*'a ayrılan şehir etrafındaki ṭassūc'un ismi de Kūṣā'dır. Mas'ūdī, *Tanbih* (*BGA*, VIII, 79)'e göre, İbrāhīm'in terkedip gittiği Ūr Kaşd, Tevrat'taki Ūr Kasdîm de Kūṣā kasabalarındandır.

Kūṣā'nın nisbe şekli Kūṣī veya Kūṣānī'dir. Elcezîre'deki Kūṣā'dan başka, Yāḳūt ve al-Bakrī, Mekke'de aynı isimli bir ziyâret mahalli kaydederler.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. İbn Serapion (*JRAS*, 1895, s. 75); İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 168); Muḳaddasī (*BGA*, III, 1. tab., 26, 121 v.d.); İbn Ḫurdāẕbeh (*BGA*, VI, 7, 9, 125, 185, 236 v.d.); İbn Rusta (*BGA*, VII, 174, 182); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 317 v.d.; ayn. mll., *Muştarik* (nşr. Wüstenfeld), II, 377; al-Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), s. 485; Streck, *Die alte Landschaft Babylonien*, I, 11, 16, 28: G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 68 v.d. — Kanallar husûsunda ayrıca krş. Ritter, *Erdkunde*, XI, 771; M. Hartmann, bk. mad. IRAK. — P. Sykes, *A History of Persia* (1921), I'de bulunan harita şark tarihinin muhtelif devirlerine dâir iyi bir fikir vermektedir. (M. PLESSNER.)

KUSAYLA. [Bk. KÜSEYLE.]

ḲUṢAYR. [Bk. KUSAYR.]

KUSAYR. ḲUṢAYR, Mısır'ın Kızıldeniz sâhilinde bulunan bir limanı (36° 51′ şimâl arzı ve 34° 16′ şark tûlü arasında). Şark ve Avrupa müelliflerinin Kızıldeniz sâhilindeki Ḳuṣayr hakkında verdikleri bütün bilginin bir tek ve aynı yere âit olduğunda şüphe yoktur. İkinci bir Ḳuṣayr'ın varlığını kabûl ettirecek mâlûmat elde bulunmadığı gibi, bütün müellifler bu limanı Ḳūş şehrinin iskelesi olarak kaydederler. Esâsen zamanımızın haritaları üzerinde Ḳuṣayr, gerçekten Ḳūş'un iskelesi olacak bir yerde gösterilir. Yāḳūt, yanlış olarak, 'Ayẕāb'a yakın bir yer gibi gösterdiği Ḳuṣayr'ı Ḳūş'a 5 ve 'Ayẕāb'a 8 günlük mesâfede kaydeder. Mısır gibi, insanın uzun mesâfelere alışık olduğu bir memlekette bile, aralarında 8 günlük mesâfe bulunan iki yer birbirine yakın sayılamaz. Sonra, haritaya bir göz atınca, Ḳuṣayr'dan Ḳūş'a olan mesâfe 5 gün ise, 'Ayẕāb'a olan mesâfenin 8 gün olmayacağı hemen görülür. Eğer yukarıki 5 günlük mesâfe doğru ise, Ḳuṣayr'dan 'Ayẕāb'a 18 günde bile gidilemez. Gerçekte, Maḳrīzī'ye göre, 'Ayẕāb'dan Ḳūş'a yolculuk 17 gün sürerdi (İdrīsī'ye göre, 20 gün). Buna göre, 'Ayẕāb'dan Ḳuṣayr'a 8 günde gidilemezdi. 'Ayẕāb, haklı olarak, C. H. Becker [bk. mad. 'AYẔĀB] ve St. Lane-Poole'ün yaptığı gibi, bir az daha şimâlde gösterilse bile yukarıda işâret edilen tenâkuz bâkî kalır.

Akdeniz memleketleri ile Hindistan ve Çin arasında yapılan ticâret ve hacc seferleri bakımından, Kızıldeniz limanları bâzan pek ehemmiyetli roller oynamış ise de, bu limanların her birinin rolü zamanla değişikliklere uğramıştır. Bu arada Ḳuṣayr, bilhassa Abbâsîler devrinde ehemmiyetli bir şehir olduğu hâlde, 'Ayẕāb ancak daha sonra ve al-Ṭōr ise, bundan daha sonra ehemmiyet kazandı. Selim I., 1517'de Mısır'ı fethettikten sonra, Ḳuṣayr'ın ehemmiyetini arttırmak üzere, şehrin yanında bir kale inşâ ettirdi. Ḳuṣayr'da askerî tabiplik vazifesinde bulunmuş olan ve şehrin 1876'ya kadar gelen yakın devir tarihini yazan C. B. Klunzinger, buranın 1870'ten az sonraki durumunu mufassal bir şekilde anlatır. Bilhassa Süveyş kanalının inşasından sonra, Ḳuṣayr'ın transit ticâreti tamamiyle inhitata uğradı ve bu yüzden şehir de çok geriledi.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, bk. mad.; al-Ḳalḳaşandī, *Die Geographie und Verwaltung von Ägypten* (trc. Wüstenfeld, *NGW. Gött.*, 1879, XXV, 169); Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm* (nşr. Reinaud), s. 23, 111; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ* (nşr. Wiet), I, 61; St. Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages* (1901), s. 304 ve harita; C. B. Klunzinger, *Bilder aus Oberägypten, der Wüste und dem Rothen Meere* (2. tab., 1878), s.

265 v. dd.; ayn. mll., *Erinnerungen aus meinem Leben als Arzt und Naturforscher zu Koseir am Roten Meere* (1915); v. Neimans, *Das rothe Meer und die Küstenländer im Jahre 1857 in handelspolitischer Beziehung* (*ZDMG*, 1858, XII, 398 v.d., 418); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, bk. mad.; ticâret münâsebetleri husûsunda bk. Heyd, *Geschichte des Levantehandels* (bk. fihrist; çok esâslı bir kaynaktır); bk. bir de madd. ʿAYẔĀB, KULZÜM, MISIR. *Grundlinien der wirtschaftlichen Entwicklung Ägyptens in den ersten Jahrhunderten des Islam* (*Klio*, IX, 206 v. dd.; bk. bir de *Islamstudien*, I, bilhassa s. 213 v. dd.). (M. PLESSNER.)

ḲUṢAYR ʿAMRA. [Bk. AMRE.]

ḲUṢAYY. [Bk. KUSAYY.]

KUSAYY. ḲUṢAYY, Peygamberin beşinci derecede ceddi olup, islâmiyetten önce Mekke'de Kâbe'ye tâzimi ihyâ etmiştir. Şeceresi hakkında bütün kaynaklar müttefiktir: Ḳuṣayy b. Kilāb b. Murra b. Kaʿb b. Lu'ayy b. Fihr-Ḳurayş, krş. Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, O-T. Hayat ve icrâatı da, yalnız ufak-tefek teferruâtta birbirinden farklı üç rivâyet hâlinde, arap kaynaklarında anlatılmaktadır: Bu rivâyetler, sırası ile, Muḥammed al-Kalbī (ölm. 146), İbn İsḥāḳ (ölm. 150), ʿAbd al-Malik b. ʿAbd al-ʿAzīz b. Curayc al-Makkī (ölm. 150)'den nakledilmektedir. Ḳuṣayy, şehir kuran efsânevî bir kahraman gibi, çocukluğunu ve ilk gençliğini vatandan uzaklarda geçirmiş ve mechûl bir hayat sürmüş olarak gösterilmektedir: Mekke üzerindeki hâkimiyetine Banī Ḫuzāʿa tarafından son verilen Ḳuṣayy kabîlesine mensûp Kilāb b. Murra'nin küçük oğludur; dünyaya geldikten az bir zaman sonra, babasını kaybetmiş, Banī ʿUẕra kabîlesinden bir kimse ile evlenen annesi Fāṭima bint Saʿd b. Sayal, Ḳuṣayy'ı, kocasının kabîlesinin bulunduğu arap yarım-adasının şimâline (al-Kalbī'den naklen İbn Saʿd'a göre, I/I, 36, 25, Sarğ yakınlarında Hicaz'ın Suriye hudûdunda, Tabūk civarında bir bölgeye [Yāḳūt, *Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, III, 77], yahut da Suriye'de Yarmūk civarında [Bakrī, s. 773] götürmüş, burada, asıl ismi olan Zayd yerine „uzaklaşmak" mânasına gelen *ḳ-ṣ-y* kökünden Ḳuṣayy lekabını almıştır. Annesinden soyunu öğrenen Ḳuṣayy, Mekke'ye gidiyor ve çok geçmeden orada bütün Kâbe menâsikini ve hacc vazifelerini idâre eden Ḫuzāʿa'ların reisi Ḥulayl b. Ḥubşīya'nin kızı ile evlenerek, şehirde mühim bir mevkî elde ediyor. Kayın babasının ölümünde Ḳuṣayy, gerek Ḫuzāʿalar ile uzun bir mücâdele, gerek Ḥulayl'in oğlu, yahut uzak akrabâsı (bk. İbn Durayd, *al-İştiḳāḳ*, s. 277, 7 ve 282, 2; iki şecere için bk. İbn Durayd'in mürâcaat ettiği İbn al-Kalbī'nin *Camharat al-ansāb*'ı), Abū Ġubşān ile akdettiği, Yaʿḳūb ile ʿĪṣ arasındaki anlaşma gibi, hîleli bir anlaşma neticesinde, Kâbe menâsik ve hac işlerinin idâresini ele geçirmeğe muvaffak olmuştur. Ḳuṣayy'ın iktidara yükselmesini te'min eden hâdiseler hakkında etraflı bilgi için bk. mad. ḪUZĀʿA.

Mekke'ninhâkimi ve Kâ'be'nin muhâfızı olan Ḳuṣayy, Kâbey'i tekrar inşa ettirerek, menâsikini de teşkilâtlandırdı; daha önce dağınık vaziyette olan Ḳurayş kabîlesinin kollarını birleştirdi ve bu sâyede şehrin ileride de onlar tarafından idâresini te'min etti. Hattâ rivâyete göre, bu sebepten Ḳurayş (*taḳarraşa* „birleşmek" kelimesinden) adı eski Bani 'l-Naẓr adının yerini aldığı gibi Ḳuṣayy da birleştirici mânasına gelen M u c a m m i ʿ unvanını kazandı. Ölümünde, uhdesinde bulunan mukaddes vazifeleri, oğulları ʿAbd al-Dār, ʿAbd Manāf, ʿAbd al-ʿUzzā ve ʿAbd Ḳuṣayy'a geçti. Bunlardan ikincisi, oğlu Hāşim vasıtası ile, Peygamberin doğrudan-doğruya ceddidir. Ḳuṣayy'ın Kâbe'nin yanında yaptırdığı evi, o zamandan itibâren, *Dār al-Nadva* [b. bk.] adı altında Kurayşlilerin mülkî ve dinî vazifelerinin merkezi olmuştur (Dār al-Nadva'nin çalışmasına dâir dikkate değer tasvirler Muḥammed b. Cubayr b. Muṭʿim'e, tahminen hicretin 100. yılına kadar çıkar; bk. Sprenger, *Leben und Lehre des Moḥammad*, III, CLX, not). al-ʿAcūl kuyusunun keşfi ve kazılması da Ḳuşayy'a atfedilmektedir (Ḳuṭb al-Dīn, *Chron. der Stadt Mekka*, nşr. Wüstenfeld, III, s. 107 aş.; Balāẕurī, *Futūḥ*, nşr. de Goeje, s. 48; Yāḳūt, *Muʿcam*, III, 19 v.d.; Bakrī, s. 646, krş. 766).

Yukarıda söylenenlerden anlaşılıyor ki, Kureyşliler, Ḳuṣayy'a hakîkî cedleri ve Kâbe'nin kurucusu gözü ile bakmakta idiler. Bu rivâyetin eskiliği, al-Aʿşā (Bakrī, s. 489)'nın bir, Ḥassān b. S̱ābit'in de bir çok beyitleri ile, sâbittir. Daha sonraki vekayinâmeler bu yerli rivâyet ile, sonradan üstün çıkan ve Ḳurayş=Fihr b. Mālik b. al-Naẓr (Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, N) olduğunu iddia eden neseb sistemini İbrāhīm'i Kâbe menâsikine bağlayan an'aneyi ve Curhum [b. bk.] ve Ḫuzāʿa zamanındaki kötülüklere dâir rivâyetleri te'life çalışmışlardır. Bu itibârla, „Theseus Atina için, Romulus de Roma için ne ise, Ḳuṣayy da Mekke için odur„ (Caetani). Bugünkü bilgimizle, Ḳuṣayy'ın kahraman hâline sokulmuş tarihî bir şahsiyet mi, yoksa efsânevî kisveye sokulmuş bir kahraman mı olduğuna karar verilememektedir.

Adına, çok ender olmakla berâber, arap isimleri arasında rastlanır. Peygamberin çağdaşı olan Nahīk b. Ḳuṣayy al-Salūlī, İbn al-As̱īr (*Usd*, V, 14 v.d.) ve İbn Ḥacar (*al-İṣāba*, Kahire, VI, 257) tarafından zikredilmektedir; Peygamberin diğer çağdaşının adı İbn al-As̱īr (*Usd*, IV, 205) tarafından Ḳaslī (?) ve İbn Ḥacar (*al-İṣāba*, V, 212, 241) tarafından Fuẓayl ve İbn al-Kalbī'nin *Camharat al-ansāb*'ından naklen Ḳasīl b. Ẓālim al-Sinbisī şeklinde gösterilmektedir, bu ad bu sonuncu müellifin Escurial'deki yazmasında (85r) *Ḳuṣayy* olarak kaydedilmiştir. Nihâyet aynı eserde (yazm. British Museum, 162b) Ḳuṣayy b. Mālik b. S̱aʿlaba b. Bubs̱a b. Sulaym adlı bir kabîleden bahsedilmektedir. Bu aynı ismin nabatî kitâbelerindeki קצי şeklinde ve muhtemelen, Fırat üzerindeki Dura'de bulunan bir deri üzerindeki Κουσας şeklinde teşhis edilmesi vâkıası da (bk. Cumont, *Les fouilles de Doura-Europos*, Paris, 1926, s. 320), bunun şimâlden alınma olduğunu ileri sürmemize kâfî bir delîl değildir; çünkü, gördüğümüz gibi, bu isme muhtelif kabîlelerde rastlamaktayız. Bununla berâber, Ḳuṣayy'ın çocukluğunu Suriye'de geçirdiğine dâir olan rivâyet, Kâbe menâsikinin, şimâlden gelen te'sirler neticesinde konulduğunu, yahut hiç değilse, ihyâ edildiğini ileri süren faraziyeyi desteklemektedir; belki an'anenin bâzı mûtâlarında (msl. al-Kalbī, İbn Saʿd, I/I, 39, 1—11) hakîkî bir vak'anın aksini bulmak mümkündür; yâni eski Hubal, „Ḫuzāʿa mâbudu" (bk. İbn al-Kalbī, *Kitāb al-aṣnām*, s. 28) menâsikine al-ʿUzzā ve Manāf-Manāt menâsikleri ilâve olunmuştur ki, bunlar hakkında, bilhassa şimâlî Arabistan'da kat'î delîllere sâhip bulunmaktayız.

Ne olursa-olsun, Ḳuṣayy, çok geçmeden efsânevî bir simâ hâline geldi; onun hayat hikâyesi, gördüğümüz gibi, isimlerini kabîlelerine veren kahramanların efsânevî vasıflarını taşımaktadır. Sulbünden geldiği ileri sürülen oğulları, Ḳuṣayy'ın Mekke dininde oynadığı rolün remizlerinden başka bir şey değildirler. Devamlı olarak dinî bir tâzim gördüğü tamâmen kat'î değilse de (oğullarından birinin taşıdığı ʿAbd Ḳuṣayy adı, babasının da ilâhî bir vasıf taşımasını icâp ettirmez), islâmiyetten önce Arabistan'da muhakkak surette mevcut olan, fakat hakkında pek bilgimiz bulunmayan atalara yapılan tâzime uygun şekilde onun saygı gördüğünde şüphe yoktur: al-Ṭā'if, S̱aḳīf ahâlisinin kendilerine isim veren ceddi tamâmen Ḳuṣayy'ınkine benzeyen vasıflar taşımaktadır. Ḳuşşay'ın hâtırası bilhassa *Dār al-Nadva*'ye bağlı kalmıştır. Hartmann'ın ileri sürdüğü bir iddiayı derinleştiren Lammens, *Dār al-Nadva*'nin an'anenin iddia ettiği gibi, „Kureyşlilerin âyan meclisi" olmayıp, aslında ictimâî-dinî bir takım menâsikin kutlanmasına mahsûs bir yer olduğunu isbât etmiştir. Hiç bir zaman hudutlarına karışmamış olduğu Kâbe'nin yanında bulunması, *Dār al-Nadva*'nin, Sâmî mâbedler civarında yapılan ve mâbed ile birleşmeyen ve nihâyet dinî vasıflar kazanıp, dinî vazîfeler yüklenen husûsî binâlardan olduğunu ileri sürmemize imkân vermektedir. Bu türlü bir binâ örneğini Dura'de Palmyra tanrıları mâbedinin hudûdu içindeki Lysia'nın evi teşkil etmektedir (Cumont, *Les fouilles de Doura*, s. 36 v.d.).

Menşe'i ne olursa-olsun, şurası muhakkaktır ki, VI. asrın başlarında Kâbe'nin ve haccın idâresi Ḳuṣayy'dan geldiğini ileri süren küçük bir kabîlenin elinde idi ve Kureyşliler, kabîlelerinin vahdetini kuran kimsenin Ḳuṣayy olduğunda müttefik idiler. Diğer taraftan, şurası da kayda değer ki, bu kabîlenin âzaları arasında Kureyşliler, bu arada Banī ʿUmayya tarafından tanınmış reislerden biri bulunmakla berâber, siyâsî ve mâlî kontrolü tamâmen elinde bulundurmaktan uzak idi; msl. Mekke'deki en meşhûr âilelerden Banī Maḫzūm, Ḳuṣayy'dan gelmemekte idi. „Mekke cümhûriyetinin" Banī Ḳuṣayy'ın teşebbüsü ve idâresi ile kurulduğu muhtemel görünmektedir. Fakat bu sonuncular, her ne kadar asâlet ve dinî üstünlük münhasıran dâimâ kendilerinde kalmış ise de, ictimâî teşkilâtlarına, kendileri gibi, aynı hak ve salâhiyetlere sâhip kabîleleri de kabûle mecbûr olmuşlardır; bu gelişme ile Yehuda ve Levi kabîlelerinin Eprayim kabîleleri ile birleşmeleri neticesinde, isrâilîlerin vücûda getirdikleri millî birlik kuruluşu arasında bâriz benzerlikler vardır.

B i b l i y o g r a f y a: İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 75—84: İbn Saʿd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), I/I, 36—42; Ṭabarī, *Tārīḫ* (nşr. de Goeje), I, 1092—1110; Azraḳī (*Chron. d. Stadt Mekka*, nşr. Wüstenfeld, I, 60—66, 464—465); Yaʿḳūbī, *Historiae* (nşr. Houtsma), I, 273—278; Sözde-Balḫī, *al-Bad' va 'l-tārīḫ* (nşr. Huart), IV, 126 v.d. (trc. s. 118 v.d.); İbn Ḳutayba, *Maʿārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 34; İbn Durayd, *al-İştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 13, 97; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 235; II, 524 v. d.; IV, 623 v. dd.; Bakrī, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), s. 58; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 231—251; Caetani, *Annali dell' Islam*, I, 73 v. dd., 99—106; M. Hartmann (*ZA*, 1912, XXXVII, 43—49); Lammens, *La Mecque à la veille de*

l'Hégire (*MFOB*, 1924, IX, 52 v.d., 268 v. dd.); ayn. mll., *Les sanctuaires préislamites dans l'Arabie occidentale* (*MFOB*, 1926, XI, 27—33, 41). (G. LEVI DELLA VIDA.)

KUṢAYYİR. [Bk. KÜSEYYİR.]

ḲUṢDĀR. [Bk. KUSDÂR.]

KUSDÂR. ḲUṢDĀR veya **ḲUZDĀR**, 27° 48′ şimâl arzı ve 66° 37′ şark tûlü üzerinde bir şehir ve aynı zamanda, bu şehri içine alan, şimâlde Kalât'tan, cenûpta Karâçî ve Bela'dan, şarkta Kaçhî'den, garpta Makrān ve Ḫārān'dan gelen yolların birleştiği merkezî vaziyeti dolayısı ile ehemmiyetli olan dar ve uzun bir vâdiden ibâret bölgenin adıdır. Yāḳūt burayı Ṭūrān diye adlandırdığı kurak bir bölgede, üzüm, nar v.b. meyvalar yetiştiren, fakat hurması bulunmayan çok küçük bir şehir olarak zikrediyor ve Bust'tan 24 fersah kadar mesâfede bulunan bir Hind, daha doğrusu Sind şehri diye gösteriyor. Şehir, araplar tarafından, Makrān'ın fethinden az bir zaman sonra alınmıştır. İbn Ḥavḳal'in söylediğine göre, burası, Kaykānān'da oturan ve hutbelerde Abbâsî halifesinin adını okumağı kabûl eden bir arap tarafından idâre edilmekte idi; fakat Yāḳūt bu bölgeyi, hâricîlerin ikametgâhı ve merkezini de halifenin makarrı olarak târif eden bir seyyahtan bahsetmektedir. Milâdî 977/978'de Sebük-Tigin şehri zapt ile hukümdarını tevkif etmiş, ancak muayyen bir cizye vermek ve Sebük-Tigin adına hutbe okutmak şartı ile, serbest bırakılmıştır. Bir müddet sonra, cizye vermek husûsundaki sözünde durmadığından, tekrar Sebük-Tigin'in hücûmuna uğradı. Ḳuṣdār, bugün Belûcistan'da Kalât devletinin Jhalavān bölgesinin merkezidir.

Bibliyografya: İbn Havḳal (*BGA*, bk. fihrist); ayn. mll., *The Oriental Geography* (trc. William Ouseley), London, 1800; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), bk. mad.; al-ʿUtbî, *al-Târîḫ al-Yamînî*; *Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1908); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 331 v.d. (T. W. HAIG.)

KUSKUS. KUSKUSU, ırmıkle hazırlanan bir nevî yemek. İslâm memleketlerinde kullanılan bu madde bilhassa garbî Afrika (Trablus, Büyük Sahra, Tunus, Cezâyir ve Fas)'da yerli halkın başlıca gıdâsını teşkil eder. Kuskusa, bâzan en mükemmel gıdâ mânasına *ṭaʿām* da denilir; Cezâyir'deki bedevîler aynı mânada — *naʿama*, garptakiler - *maʿāṣ*, cenûp ve Büyük Sahra halkı ise aynı mânada — *ʿayṣ* kullanırlar. *Ṭaʿām* adı, Tunus'ta yalnız bu yemeğin yendiği bayramlar için de kullanılmaktadır, bu bayramlara, başka yerlerde *zarda* (Cezâyir'in şarkında), *vaʿada* (Cezâyir'in garbında), *musem* (Fas'ta) adı verilmektedir. Afrika'nın yahudi-arap kabîleleri kuskusa *ftîl* derler.

Kuskus her zaman hazırlanabilir ise de, bâzıları bunun bilhassa mübârek sayılan pazartesi ve cuma geceleri yaparlar. Bir nevî dinî mâhiyeti olan ve bir takım menâsike tâbî tutulan bu hazırlık hep bir duâ ve niyâz ile başlar.

Kuskusu yapacak kadın yere oturur, önüne, yerine göre, *cafna* veya *ḳṣaʿa* adı verilen tahta bir kap alır; yanında ırmik torbası ve içinde hafif tuzlu su bulunan su kabı vardır. Bâzı kimseler bu tuzlu suya, şifâlı hassaları bulunduğu kabûl edilen nisan yağmurundan iki üç damla ilâve ederler. Bundan sonra kuskusu yapan kadın bir avuç ırmik alır, *cafna*'nin içine koyar, üstüne eli ile su serper ve bunlar küçük tâneler hâline gelinceye kadar, eli ile kabın içinde sağa, sola yuvarlar. Böylece bu işe avuç-avuç ırmik ile devam eder. Arada-sırada, ufak tâneleri irilerden ayırmak için, *cafna*'yi sallar; nihâyet, istenilen mıkdarda kuskus elde edilince, işçi kadın bunu bir torba veya bir tulumda bir müddet saklar. Bundan sonra bu maddeyi husûsî bir eleğe boşaltır ve eli ile ufalar. Eleğin deliklerinden geçen tâneler asıl kuskus tâneleridir. Büyük gelip geçemeyenler ise, *barḳūḳes* (aş. bk.) pişirmeğe veya *moḳaṭfa* denilen bir nevî ırmikli çörek yapmağa yarar.

Kuskusu pişirmek için mangal üstüne konulan *ḳedra* adlı toprak tencerede, kuskus etli yapılacaksa et, sebzeli (nohut, şalgam, v.b.) yapılacaksa sebze, şekerli yapılacaksa sâde su kaynatılır ve *ḳedra*'nın üstüne bir nevî toprak süzgeç olan *keskas* konulur. *Ḳedra*'nın kenarları, iki kap arasındaki buharın kaçmasını önlemek için, bez ile sarılarak, *keskas*'a kuskus doldurulur. Su buharı *keskas*'ın dibindeki deliklerden geçerek, kuskusu pişirir. Bu iş tamam olunca kuskus *cafna*'ye boşaltılır.

Bir ziyâfette yemek çeşidi ne kadar çok olursa-olsun kuskus dâimâ en son gelir. Kuskus, hazırlanış şekline göre isim alır ki, bunlar dil bölgelerine göre değişir: yukarıda söylenilenlere şunlar ilâve edilebilir 1. *masfūf* çok ince tâneli olup, şeker ve yağ ile pişirilmiştir; 2. *maʿāar*, çok ince tânelidir ve et ile hazırlanmıştır; 3. *barbūḫ* (Tunus-Constantine), ince tânelidir; soğuk yenir, yağ konmaz, üstüne ayran dökülür, garpta buna *sīkūk* denilir; 4. *maḥammṣa*, çok iri tâneli kuskus; 5. *barḳūḳes* veya *barḳūḳeṣ* veyahut *mardūd*, iri tâneli kuskus olup, buhar ile pişirilir ve et suyu veya süt ile hazırlanır. Cezâyir'in cenûbunda buna *ʿayṣ* denilir; 6 *barbūṣa*, buğday irmiği yerine arpa irmiği ile yapılmıştır, garpta buna *brīūl* denilir.

Bibliyografya: Delphin, *Textes pour l'étude de l'arabe parlé* (Paris, 1891), s. 207 v.dd.; Desparmet, *Enseignement de l'arabe dialectal* (2. tab., Cezayir, 1913), s. 179 v.dd.; Destaing, *Dialecte berbère des B. Snous*, I, 312; Doutté, *Marrakech* (Paris, 1906), s. 242 ve notta gösterilen kaynaklar. (A. COUR.)

KUSKUSU. [KUSKUS.]

ḲUSS İBN SĀʿİDA. [Bk. KUSS İBN SÂ'İDE.]

KUSS İBN SÂ'İDE. ḲUSS İBN SĀʿİDA, Yād kabîlesinden, „arapların hakîm ve hakemi“ lekabı ile anılan, efsâneleşmiş bir şahsiyet. Belâgati darb-ı mesel hukmüne girmiştir. Hırıstiyan olduğu sanılıyor ise de, iddia edildiği gibi, Nacrānlı bir papaz değil idi. Darb-ı mesel olarak söylenen „Nacrān papazı gibi belâgat sâhibi“ sözü bu yanlışlığa sebep olmuş olmalıdır; bununla berâber, en eski kaynaklarda, buna dâir hiç bir ize rastlanmamıştır. Riyâzet hâlesi ile çevrili şahsiyeti, küçük *ḥanîf* [b. bk.] gurubuna bir kişi daha eklediği için, *sîra* ve *ḥadîṯ*, Ḳuss'a ehemmiyet atfetmiştir. Ayrıca Ḳuss'un Peygamberin yakında zuhûr edeceğini önceden haber verdiği de rivâyet olunmaktadır. Peygamber, gûyâ, Ḳuss'u ʿUkāẓ panayırında, vaaz ederken dinlemiştir. Eğer Ḳuss tarihî bir şahsiyeti temsil ediyorsa, Peygamberin neslinden çok daha önce yaşamış olması lâzımdır; çünkü Hicret sıralarında efsânevî bir şahıs hâline gelmiş olmasını başka türlü izah etmek mümkün değildir. O günlerde Yād kabîlesi ayrı bir gurup hâlinde mevcut değil idi.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, IV, 204; *Aġānî*, XIV, 41 v.d.; Câḥiẓ, *al-Bayān va'l-tabyīn*, I, 137; ʿAlî b. Burhān al-Dîn, *al-Sîrat al-ḥalabîya*, I, 210 v.dd.; *Şuʿarā' al-naṣrānîya* (nşr. Cheikho), s. 211—218'de Ḳuss'a atfedilen şiirler ile Suyūṭî, *al-Laʾāli 'l-maṣnūʿa fi 'l-aḥādîṯ al-mawżūʿa*, I, 95—100'deki efsânenin tenkidî bir tahlili vardır; A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, I, 102—106. (H. LAMMENS.)

KUSTÂ. ḲUSṬĀ B. LŪḲĀ AL-BAʿALBAKKĪ, hayatı hakkında şu müelliflerde mâlûmat vardır: Yaʿḳūb İbn al-Nadîm (*Fihrist*, s. 295), İbn Abî Uṣaybiʿa (I, 244, bir çok eserlerini ve bilhassa tıp eserlerini zikrediyor), İbn al-Ḳifṭî (s. 292), Abu 'l-Farac (metin s. 274; trc. s. 197). Bu sonuncular kaynak olarak Sulaymān b. al-Ḥusayn, İbn al-Nadîm al-Baġdādî, ʿUbayd Allāh b. Cibrîl ve adlarını vermeden başkalarını zikrediyorlar. Yukarıda kaydedilen arap hâl tercemesi ve bibliyografya eserlerinde başka malûmat da bulunmaktadır. Bu makalede istifâde edilen bilgiler için, fihristlere mürâcaat etmek lâzımdır.

Ḳusṭā b. Lūḳā'nın menşe'i Suriye'deki yunanlıların Heliopolis dedikleri Baʿalbakk'tir. Kendisi yunan soyundan gelmekte olup, melkit idi. Melkit olması dolayısı ile bir nestûrî keşişi ile aralarında İsâ'nın tabiatının ikiliği hakkında bir münâkaşa açıldı (krş. G. Graf, *Die christlich-arabische Litteratur, Strassburger theolog. Studien*, 1905, VII/1, 38). Diğer bir çok arap riyâziyecilerinin doğum ve ölüm tarihlerini bildiğimiz hâlde, Ḳusṭā b. Lūḳā'nınkini bilmiyoruz; fakat hayatı hakkında aşağıdaki tarihler mâlûmdur: Halife Mustaʿîn (862—866) için Heron'un „Ağır şeyleri kaldırma hakkında“ (*Barulcus*), Theodosius'un da *Spherica*'sını tercüme etti; al-Mutavakkil (847—861)'in yakınları arasında bulunan ve 888/889'da ölen Abu 'l-Ḥasan ʿAlî b. Yaḥyā'nın hendesesine bir mukaddime yazdı. Muʿtamid (870—892)'in vezîri İsmāʿîl b. Bulbul'e bir mihver üzerinde bulunan kürenin kullanılışına mütedâir olan kitabını ithâf etti. Ḳusṭā, al-Muḳtadir zamanında, hayatta bulunuyordu; çünkü bu sonuncunun çağdaşı olan Abū İsḥāḳ İbrāhîm b. al-Mudabbir ile samîmî münâsebetleri var idi (*The Table-Talk of a Mesopotamian Judge*, nşr. D. S. Margoliouth, *Oriental. Transl. Fund*, seri 2, XXVII ve XXVIII, metin, s. 131, trc. s. 144). Suter'e göre, Ḳusṭā b. Lūḳā 912'ye doğru ölmüş olmalıdır ve yukarıda verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere, tercümelerine 25 yaşında başlamış, 80 yaşına kadar yaşamış ve 820'ye doğru ölmüş olmalıdır.

Ḳusṭā b. Lūḳā çok hâzık ve çok mâhir bir tabîp ve bir çok ilim sâhalarında, msl. felsefe, astronomi, hendese, hesap ve mûsikîde ehliyet sâhibi bir âlim telakkî olunuyordu. Kendisinin her ne sâhada olursa-olsun, yanlışını çıkarmak imkânsız idi. *Fihrist*'e göre, müellifler Ḳusṭā b. Lūḳā'nın 873'te ölen meşhûr mütercim ve tabîp Ḥunayn b. İsḥāḳ'tan daha değerli olduğunda müttefik idiler. Bununla berâber, yine aynı kaynağa göre, diğer bâzı müellifler de, ilk mertebenin Ḥunayn'e üit olduğunu ileri sürüyorlar. Her hâlde bu kaynağa göre, bu iki zât da meşhûr birer âlim idi. Daha yakın zamanlarda Ḳusṭā b. Lūḳā'yı Ḥunayn'den bir derece aşağıya koymuşlardır. Ḳusṭā b. Lūḳā yunan, süryânî ve arap dillerine vâkıf idi. Yunancayı son derece iyi bilirdi ve kendisi çok iyi bir mütercim, bilhassa tıbbî

eserler tercümesinde büyük iktidar sâhibi idi: tabîp olmak itibârı ile bu eserlere vukûfu var idi. Arapça üslûbu kadar eserlerini tertip şekli de meşhûr idi; derli-toplu kısa izahları haklı olarak övülmüştür; bu meziyetin yokluğu diğer müelliflerin eserlerini, bilhassa İbn al-Haysam'in eserlerini anlaşılması güç hâle sokmaktadır.

Ḳusṭā b. Lūḳā, Abbâsîler zamanında memleketi bırakıp, Anadolu'ya, Diyâr-ı Rûm'a gitti. Orada bir çok yunanca eserler edindi, bunları berâberinde Suriye'ye götürdü. Eserleri tercüme etmek için, ihtimâl halifelerden biri tarafından, Irak'a çağırıldı. Ḳusṭā aynı zamanda mevcut bir çok tercümeleri de düzeltti ve böylece klasik bilginin şarka geçmesinde büyük hizmetleri dokundu. Müslümanlara göre, bir çok felsefe şûbelerinin islâm ülkelerinde tetkik edilmesi Ḳusṭā b. Lūḳā'nın seyâhatinden bu mevzûlar ile yüklü olarak dönmesi sâyesinde ile mümkün olmuştur. Ermeni hukümdarı Sanḥarîb, hayatının sonlarına doğru, Ḳusṭā b. Lūḳā'yı yanına aldı ve ölümüne kadar alıkoydu. Ḳusṭā b. Lūḳā, ilimle alâkası olan ermeni patriği Abu 'l-Ġaṭrîf için bir çok memleketlerden getirilmiş mühim eserler te'min etti. Ḳusṭā'nın mezarı üzerine, bir şeref nişânesi olmak üzere, kubbe yapılmış olması, onun büyük bir itibar gördüğüne delîldir; zîra bu türlü kubbeler ancak hukümdarlara ve yüksek din ululara yapılırdı.

İbn al-Ṣalâḥ Ḳusṭā'nın meziyetlerini anlatan bir kasîde yazmıştır (İbn Abî Uṣaybi'a, II, 166).

Ḳusṭā'nın çağdaşları ile olan münâsebetleri hakkında da bâzı bilgilere sâhibiz. Kendisinin bunlardan bâzıları için tıbbî eserler kaleme aldığını, hattâ msl. hıristiyan me'mûrlar için bile, tıbbî eserler tercümə ettiğini biliyoruz. Bunlar arasında Abu 'l-Ġiṭrîf al-Baṭrîḳ, al-Baṭrîḳ al-Fatan, al-Ḥasan Muḥammed b. Aḥmed, baş patrik kâtibi Abū Muḥammed al-Ḥasan b. Muḥammed, baş-kadı Abū 'Alî b. Banān b. Ḥâris var idi. Ḳusṭā b. Lūḳā'nın, feylesuf al-Kindî ile, halifenin sarayında bulunmuş olmaları muhtemeldir; nitekim al-Ḳifṭî onların buluştuklarını bilhassa kaydetmektedir. Abū 'Îsā b. al-Munaccim adında birisi hakkında maalesef bir şey bilmiyoruz; Ḳusṭā bu zâta Ermenistan'dan Muḥammed'in peygamberliği hakkında bir mektup göndermiştir (diğer kimseler ile olan münâsebetleri için bk. kaynaklar).

Ḳusṭā b. Lūḳā'nın telifâtına gelince, bu, Banî Mūsā, İsḥāḳ b. Ḥunayn ve Sābit b. Ḳurra'da olduğu gibi, çok çeşitli sâhaları içine alır. Bununla berâber, bu faâliyetin bu son iki müellifinki kadar geniş olmadığı sanılmaktadır: bu iki zât hakkında kâfî derecede iyi bilgi sâhibi olduğumuzu da kaydedelim. Bunlardan msl. İsḥāḳ b. Ḥunayn Calinos'ta yaptığı tercümelerin bir listesini vermiştir (G. Bergsträsser, *Ḥunayn Ibn Isḥāq über die syrischen und arabischen Galenübersetzungen, Abh. zur Kunde des Morgenlandes*, XVII, nr. 2, 1925 ve Sābit'in eserleri de bir akrabâsı tarafından liste hâlinde tesbit edilmiştir).

M. Steinschneider (*ZDMG*, 1896, L) de yunancadan tercüme eserlerinin bir listesini vermiştir; bk. fihrist, mad. Ḳusṭā b. Lūḳā, çünkü tasnif yunan müelliflerinin adına göre yapılmıştır. Pek kıymetli bir çok tıbbî risâlelerin isimleri Wüstenfeld ve Leclerc (*ayn. esr.*) tarafından verilmiştir. Bunlardan gâlibâ yalnız ufak bir kısmı, msl. sarılığın tedâvîsi (*K. fî tadbîr al-abdān fi 'l-ṣafar...*), balgam (*K. fi 'l-balġam*) ve uykusuzluk (*K. fi 'l-sahar*) hakkındaki risâleler bugüne kadar kalmış, fakat hiç birinden faydalanılmamıştır. Ḳusṭā b. Lūḳā hıfzıssıhha ile de meşgûl olmuştur; msl. hamam (*K. al-ḥammām*) ve gıdâ maddeleri (*K. Ḳavānīn al-aġdiya*) hakkında da birer risâle yazmıştır.

Bu risâleler ile felsefe, tabi'î ilimler ve riyâziyeye dâir bunlara benzer diğer risâleler yanında, Ḳusṭā b. Lūḳā boyalara ve boyama usûllerine dâir eserler de yazmıştır: kaba keten bezini (*Ḥayṣ*) siyaha boyama hakkında (*K. fî ḥizāb*) ve üzerine boya püskürtüldüğü zaman bezde husûle gelen değişiklikler hakkında (*K. al-'illa fi 'svidād al-ḥayṣ va taġayyurihi min al-raṣṣ*) gibi. Diğer eserler yelpâzelerden ve rüzgârı meydana getiren âmillerden (*K. fî 'l-mirvaḥa va asbāb al-rīḥ*), hurma şarabından ve ziyâfetlerde içilişinden (*K. fi 'l-nabîẓ va-ṣarbihi fi 'l-valā'im*) ve zehirlerin muzır te'sirlerinin önüne geçme yollarından (*K. fî daf' al-sumūm*) bahsetmektedir.

Kâtib Çelebî (V, 132)'ye göre, Ḳusṭā b. Lūḳā aynı zamanda Askūrāskinā'nın oğlu Kostus'un bizans zirâatine dâir olan eserinin (*Kitāb al-falāḥat al-rūmîya*) mütercimidir; Sergius b. Heliā'nın bir tercümesinin daha iyi olduğu zannediliyor (Kâtib Çelebî, V, nr. 10377; krş. bir de M. Steinschneider, *ZDMG*, 1896, L, 382 ve A. Baumstark, *Die christlichen Literaturen des Orients*, II, 21).

Felsefe sâhasında eseri bilhassa nefs ile rûh arasındaki farka dâirdir (*al-Farḳ* yahut *al-Faṣl bayn al-nafs va 'l-rūḥ*). Bâzı müellifler bu eserin mevsûkiyetinden şüphe etmektedirler. Nefs ile rûh arasındaki fark şunlardır: 1. *ẕāt* bakımından: *nafs* gayr-i cismânîdir, *rūḥ* cismânîdir; 2. *avṣāf* bakımından: *nafs* mekânda yer işgâl etmez, *nafs* cisimler ile

ihâta olunamaz, hâlbuki *rūḥ* (*pneuma*) ihâta olunabilir; 3. ölümden sonraki hâl bakımından: *nafs* ölümsüzdür, *rūḥ* (*pneuma*) ise, fenâ bulmaktadır; 4. *rūḥ* (*pneuma*), *nafs*'in bedene verdiği hayat vazifeleri ve duyuların idrâki için kullanılan bir vâsıtadır. *Rūḥ* (*pneuma*) teneffüs, kan deverânı, ihsas ve hareket gibi bedenin hayatî fiillerinin büyük kısmını tâyin eder. *Rūḥ* içleri oyuk olan âsapta görülebilir. Daha ince bir şekilde idrâk, hâfıza, muhâkeme gibi, aklın daha yüksek faâliyetlerinde kendini gösterir. Fizyolojik hâdiseleri izah için, Ḳusṭā b. Lūḳā'nın yazdığı deneme bilhassa dikkate değer; tıbb tahsil etmiş olduğu kendini burada göstermektedir.

Bu eserin te'siri büyük olmuştur. Msl. 'Abd Allāh b. al-Faḍl, tabiat hakkındaki büyük eserinde, bundan faydalanmıştır. Johannes Hispanus eseri latinceye tercüme etmiştir. Gabrieli eseri şu başlık altında neşretmiştir: *La Risalah di Qusta ben Luqa sulla differenza tra lo spirito e l'anima, RRAL*, 1910, XIX, 622. Bu eser, bu tab'ı dolayısı ile, M. Horten tarafından etraflı bir şekilde tetkik edilmiştir: *Die philosophischen Systeme der spekulativen Theologie im Islam*, 2. tab., 1912, s. 179—189. Ayrıca C. S. Barach'ın neşrine de bakmalı: *Bibl. philos. mediae aetatis*, 1878, II, 117 (krş. Baeumker, *Jahresbericht, Archiv für Geschichte der Philosophie*, 1892, V, 557). G. Graf, *Psychologische Definitionen aus dem grossen Buch der Natur von 'Abd Allah, Beitr. zur Gesch. der Philosophie des Mittelalters, Supplement*, 1913, s. 74.

Ḳusṭā b. Lūḳā gaybî ilimler ile etraflıca meşgûl olmuştur; bu sâhadaki en mühim eseri olan ve latince tercümesi ile bize intikal etmiş bulunan „Tabi'î bağlar" yahut tam olarak „Büyü, sihir ve muskalar hakkında risâle" 'dir. Bu eserde Ḳusṭā b. Lūḳā bunları, birer vâkıa olarak, ele alıyor ve etraflıca münâkaşa ediyor (krş. Thorndike, *ayn. esr.*); fakat bunların kendi-kendine telkin olduğunu, çünkü rûha kuvvet ve cesâret verdiğini ileri sürüyor. İhtimâl bu mevzular ile uğraştığı için, bilhassa şu eserinde kum izlerinden fala bakma nazariyesi ile de alâkalandığı anlaşılmaktadır. *Kitāb fî 'amal al-ālat allatî tarsamu 'alayhā al-cavāmi' va tu'malu minhā al-natā'ic* („Üzerine *cavāmi'* çizilen ve *natā'ic* elde edilen âletin kullanılması hakkında").

Riyâziye sâhasında Ḳusṭā b. Lūḳā, diğer bir çok müellifler gibi, yunan eserlerinin mânası anlaşılmaz ve güç kısımları ile çok meşgûl olmuştur. Çifte hatâ adı ile tanınan nazariyenin isbatı hakkında *Kitāb fi 'l-burhān 'alā 'amal ḥisāb al-ḫaṭā'ayn*'i, rakamlar ile halledilecek meselelere dâir *K. istiḫrāc al-masā'il al-'adadîya*'si ve cebir vâsıtası ile *al-talāḳî* hisâbına dâir olan *K. fî ḥisāb al-talāḳî 'alā cihat al-cabr va'l-muḳābala*'si sırf cebre âit eserlerdir. İbn al-Haysam'in bir eserinden (*Fî masā'il al-talāḳî*, „Telâkî mes'elesi hakkında"; bu türlü hesaplar için krş. E. Wiedemann, *SPBMS Erl.*, Petersburg, 1927, Rosen katoloğu, nr. 192, 7. risâle) şu aşağıdakiler nev'inden mes'eleler bahis mevzuu olduğu görülüyor: A ve B adlı iki adam, bir şeyler satın almak için, pazara geliyorlar; fakat hiç birisinde de yeter derecede para yoktur; A bu vaziyet karşısında B'ye şöyle diyor: — „Bana yanındaki paranın üçte birini ver, istediğimiz şeyi alayım" —, B de A'ya: — „Hayır, sen bana kendi paranın dörtte birini ver, ben alayım" — diyor. — Ḳusṭā b. Lūḳā'nın eserinin başlığından mes'elenin muâdeleler ile halledildiği neticesi çıkıyor ise de, İbn al-Haysam bunu daha mûdil bir şekilde halletdiyor. Ḳusṭā b. Lūḳā'nın hendese sâhasındaki tedkikleri hakkında fazla bir şey bilmemekteyiz. Hendeseye giriş mâhiyetinde suallicevaplı bir eser yazmıştır (*K. mudḫal ilā 'ilm al-handasa 'alā 'l-masā'il va 'l-cavāb*); mahrût ve küre v.b. ile de meşgûl olmuştur. Bölünmez cüz' (msl. nokta) hakkındaki kitabı bu eserler arasında yer alır (*K. fi 'l-cuz' allaẕî lā yatacazza'*). Diğer taraftan hey'et ilmine dâir eserleri hakkında çok iyi mâlûmâta sâhip bulunuyoruz. Ḳusṭā b. Lūḳā gök kürelerinin şekli hakkında bir eser yazdı (*K. hay'at al-aflāk*, Oxford, Uri 879, nr. 2). Bu eser al-Farġānî (ölm. 861)'nin meşhûr hey'et risâlesi ile aynı zamanda yahut ancak kısa bir müddet sonra yazılmış olmalıdır ve ilmî bakımdan, bu sonuncu eserden daha değerlidir; teferruâta da çok daha fazla ehemmiyet vermiştir ve mevzuu bir çok şekiller ile daha anlaşılır bir hâle koymuştur. Ḳusṭā b. Lūḳā, al-Farġānî'de bulunmayan msl. Tudmur ve Raḳḳa arasındaki derecelerin ölçüsü gibi, bâzı meselelerden de bahsediyor ve arz küresinin muhîtini ölçmekte kullanılıp, bugüne kadar al-Bîrūnî'ye atfedilen usûl ile de meşgûl oluyor. Gâlibâ, Ḳusṭā b. Lūḳā'nın bu eseri daha sonraki eserlere temel teşkil etmiştir. Ḳusṭā b. Lūḳā aynı zamanda hey'et ilminde kullanılan âletlerin imâli ile de hayli meşgûl olmuştur. Bu sâhada bilhassa şunları zikretmek gerekir: „Kürenin mesnedi ile birlikte kullanılması hakkında" (*K. fi 'l-'amal bi 'l-kura ẕāt al-kursî*; bk. mad. KURA). Bu eser, bâzan tamam, bâzan parça-parça, bir çok yazmalarda, yeniden istinsah edilmiş olarak, başka eserlere

ekli bir hâlde de bulunmaktadır. Aynı mevzûda başka bir eseri daha vardır: „Büyük hey'et küresinin kullanılışı hakkında“ (*K. fi 'l-'amal bi 'l-kura al-kabira al-nucūmiya*). „Yuvarlak usturlap hakkında“ (*K. fi 'amal al-uṣṭurlāb al-kurī*) adlı eseri Ḳusṭā b. Lūḳā'nın yazıp yazmadığı husûsu burada münâkaşa edilmeyecektir (krş. H. Seemann ve Th. Mittelberger, *Das kugelförmige Astrolab, Abhandl. zur Gesch. der Naturw.*, 1925, cüz VIII, s. 46). Ḳusṭā b. Lūḳā, devrinin zihniyetine uyarak, nücûm ilmine giriş mâhiyetinde bir eser yazmış idi (*K. al-mudḫal fī 'ilm al-nucūm*). Ermeniye'de yazılan *K. al-Firdaws fi 'l-tārīḫ* ihtimâl aynı mâhiyette bir eserdir.

F i z i ğ e dâir eserleri arasında, önce yakıcı aynalara (*al-marāya al-muḥriḳa*) dâir bir eser ile *Ḳaraṣṭūn* [b. bk.] hakkındaki eseri; sonra da ağırlık ve ölçülere dâir (*al-awzān wa 'l-makāyīl*) adlı eseri zikredilmelidir ki, bu sonuncu eserden Nusaybin baş-piskoposu Eliyā'nın aynı ismi taşıyan eseri için faydalandığı muhakkaktır (krş. Th. Ibel, *Über die Wage...*, tez, Erlangen, 1906, s. 97).

Heron'un Βαρουλκος'unun tercümesi olan „Ağır cisimlerin kaldırılması hakkında“ (*Kitāb fī raf' al-aṣyā' al-ṯaḳīla*) adlı eseri bilhassa mühimdir; bu eser, fransızca ve almanca tercümeleri ile, Carra de Vaux (*JA*, 1893, IX; I, 386—472; II, 152—269, 420—514) ve L. Nix ve W. Schmidt (*Heronis opera omnia*, II/1) tarafından neşredilmiştir; bu tabılarda ve C. Brockelmann, *GAL*, I, 204'de başka bibliyografya mâlûmâtı bulunmaktadır. Ḳusṭā b. Lūḳā'nın bu eseri bize bilhassa yunan mekaniği hakkında bilgi veriyor.

B i b l i y o g r a f y a: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de F. Wüstenfeld, *Geschichte der arabischen Aerzte*, nr. 100; L. Leclerc, *Histoire de la médecine arabe* (1870), I, 157; H. Suter, *Das Mathematiker-Verzeichnis im Fihrist* (*Abh. zur Gesch. der mathem. Wissenschaften*, 1892, VI, 43); ayn. mll., *Die Mathematiker* (*ayn. esr.*, 1900, X, 40 ve zeyil, 1902, XIV); C. Brockelmann, *GAL*, I, 204; *Suppl.*, I. 365 v.d.; L. Thorndike, *A History of magic and experimental science* (1923), I, 652 v.d. (E. WIEDEMANN.)

KUSŪF. [Bk. KÜSÛF.]

ḲUṢAYR. [Bk. KUŞEYR.]

KUŞEYR. ḲUṢAYR, büyük Banī 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a [b. bk.] gurubuna dâhil bir a r a p k a b î l e s i olup, tarihî mukadderâtı, gerek islâmdan önce, gerek sonraki devirlerde, hemen dâimâ bu gurubа bağlı kalmıştır. 'Uḳayl ve Ca'da [b. bk.] kabîleleri ile bilhassa sıkı münâsebetleri vardır; bunlar, şecerelerine göre, birbirleri ile akrabâdırlar. Şecereleri Ḳuşayr b. Ka'b b. Rabī'a b. 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a'dır. Rivâyete göre, Ḳuşayr'in annesi, Sulaym [b. bk.] kabîlesinden Rayṭa bint Ḳunfuẕ b. Mālik'tir. İslâmiyetten önceki devirde al-Yamāma'de yerleşmiş olan bu Ḳuşayr kabîlesi, 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a'nın bütün savaşlarına, bilhassa Tamîmler, Şaybānlara (ki reisleri olan Ḥācib b. Zurāra, Cabala muhârebesinde, Ẕu 'l-Ruḳayba adı ile anılan Mālik b. Salama al-Ḥayr b. Ḳuşayr tarafından esir edilmiştir) ve al-Ḥīra hükümdarlarına karşı (bk. *Naḳā'iḍ*, nşr. Bevan, s. 70, 404 v.d.) olan savaşlarına katılmışlardır. Peygamberin orta Arabistan'daki muvaffakiyetinden sonra, Ḳuşayrler ona murahhas göndermek ve onunla bir anlaşma yapmak için, diğer 'Āmir kabîleleri ile birleştiler. An'aneye göre, onlar islâmiyeti o zaman kabûl etmişlerdir (bk. Caetani, *Annali dell 'Islām*, II, 297, h. 9, § 78). Ḳuşayrler sonradan, husûsî bir yararlık göstermeden, gerek Suriye'de, gerek Irak'ta, istilâ savaşlarına katıldılar ve bilhassa arap imparatorluğunun şark bölgelerinde yerleştiler. Emevîler zamanında, Horasan'da büyük ve kuvvetli bir kütle teşkil etmekte idiler ve burada, Ḳuşayr kabîlesine mensûp bir çok adamlar vâlilikte bulunmuşlardır (vâliler arasında, çok makbûl atlar yetiştiren bir âileye mensûp olan Zurāra b. 'Uḳba var idi). Rivâyete göre, bu Ḳuşayr topluluğunun müşterek ceddi ve kurucusu inanılmayacak kadar çok yaşamış ve ahfâd sayısı bine varan yarı-esâtirî bir şahıs olan Ḥayda b. Mu'āviya b. Ḳuşayr'dir (İbn Ḥacar, *Iṣāba*, Kahire, 1325, II, 56, nr. 1890; Abū Ḥātim al-Sicistānī, *Kitāb al-mu'ammarīn* = Goldziher, *Abhandlungen z. ar. Phil.*, II, 97). Diğer taraftan, Mubarrad (nşr. Wright, s. 273)'de yukarıda zikri geçen Ḳuşayr kabîlesi reisi Ẕu 'l-Ruḳayba'nin de aynı yaşı idrâk ettiği yazılmaktadır ve hakikatte, Horasan'da yerleşmiş olan tarihin kaydettiği Ḳuşayrlerin bütün ileri gelen şahısları kendilerinin Salama al-Ḥayr koluna mensûp olduklarını ileri sürerler. Ẕu 'l-Ruḳayba de, kabîlenin seçkin zümresini teşkil eden bu kola mensûp idi.

Ḳuşayrler arasında değerli şâirlere pek tesâdüf edilmemektedir; şâirlerinin en meşhûru, Emevîler devrinin sonları ile Abbâsîler devrinin başlarında yaşamış olan Yazīd İbn al-Ṭaṣrīya'dır.

Ensâba âit kaynaklar, bilhassa İbn al-Kalbī, Banī Ḳuşayr adını taşıyan ve ikisinin mensûp kabîlelerinden Aslam ve Avs (*Anṣār*)'e mensûp, başka kavmî guruplardan da bahsetmektedirler.

B i b l i y o g r a f y a: Hişām İbn al-Kalbī, *Camharat al-ansāb* (yazma, British Museum, Add. 232.97), var. 134a—137a; Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, D. 17 (*Register*, s. 140 v.d.); İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 181; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 43. (G. LEVI DELLA VIDA.)

KUŞEYRÎ. ḲUŞAYRÎ, 'ABD AL-KARĪM B. HAVĀZİN B. 'ABD AL-MALİK B. ṬALḤA ABU 'L-ḲĀSİM AL-ḲUŞAYRÎ (986—1072), islâm âleminin büyük s û f î m ü e l l i f l e r i n d e n biri. Nîşāpūr civarında Ustuvā kasabasında rebiyülevvel 376 (temmûz 986)'da doğdu. Ḳuşayrī nisbesini âilesinin mensûp olduğu ve gâlibâ arapların İran'ı ilk istilâları sırasında Horasan'a gelip-yerleşmiş bulunan büyük Ḳuşayr [b. bk.] kabîlesinden almaktadır; ana tarafından da Sulam arap kabîlesine mensûptur (bk. İbn 'Asākir, *Tabyīn kaẕib al-muftarī fīmā nusiba ila 'l-imām Abi 'l-Ḥasan al-Aş'arī*, nşr. Ḳudsī, Şam, 1347, s. 272). Görünüşe göre, âilesi büyük arap kabîlelerine mensûp olmanın imtiyâzlarından istifâde ediyordu; çünkü dayıları Nîşāpūr havâlisinin dehkanlarından sayılmakta olduğu gibi, kendisinin doğduğu Ustuvā kasabası civârında da köyleri var idi. al-Ḳuşayrī henüz çocuk iken babasını kaybetti. Buna rağmen çok iyi arapça öğrendi ve edebiyat tahsili gördü. Bu sırada babasından kalan köyden fazla vergi alındığını görerek, buna karşı çâre bulmak üzere, Nîşāpūr'a gidip, hesap okumak, sonra *istīfā'* („mâliye“) me'mûru olmak istedi (İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, Kahire, ts., I, 300). Fakat orada tesâdüfen devrin büyük sûfîlerinden Abū 'Alī al-Ḥasan b. 'Alī al-Daḳḳāḳ (ölm. 412 = 1021; bk. İbn 'Asākir, *ayn. esr.*, s. 226 v.d.; burada ölüm tarihi 405 = 1014 olarak gösterilmiştir)'ın bir meclisinde bulundu ve bunun te'siri ile tarîkate girip, Abū 'Alī'ye intisap etti. Bu sûfî al-Ḳuşayrī'de büyük bir istidat gördü ve onunla bilhassa meşgûl oldu. al-Ḳuşayrī, onun tavsiyesi ile, Abū Bakr Muḥammed b. Bakr al-Ṭūsī'nin derslerine devam edip, fıkıh okudu. Sonra yine aynı şahsın tavsiyesi ile büyük kelâm âlimi Abū Bakr Muḥammed b. al-Ḥasan İbn Fūrak (ölm. 406 = 1015; bk. İbn 'Asākir, *ayn. esr.*, s. 232 v.d.; Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 277)'in ve bundan sonra da Nîşāpūr'da bir medresesi bulunan büyük kelâm ve fıkıh âlimi Abū İsḥāḳ al-İsfarā'inī (ölm. 418 = 1027; bk. İbn 'Asākir, *ayn. esr.*, s. 243 v.d.; *GAL*, *Suppl.*, I, 667)'nin derslerine devam etti. Fakat, anlaşıldığına göre, al-Ḳuşayrī bu sırada ilimde kâfî derecede ilerilemiş bulunuyordu; çünkü al-İsfarā'inī, bir münâsebetle, ona derslerine devam etmemesini, yalnız kitaplarını okumasını, ancak anlamadığı yerler olursa, o zaman gelip, kendisine sormasını söylemiş idi. al-Ḳuşayrī böylece ciddî ve esâslı bir tahsil gördüğü sırada, şeyhi Abū 'Alī al-Daḳḳāḳ, başka isteyenler bulunduğu hâlde, kızı Kaẕ-bānū Fāṭima (ölm. 480 = 1088; bk. Subkī, *Ṭabaḳāt*, III, 223)'yi kendisine verdi. Bu şeyhin ölümünden sonra, Ḳuşayrī devrin büyük sûfîlerinden ve meşhûr *Ṭabaḳāt al-ṣūfiya* ve başka eserlerin müellifi Abū 'Abd al-Raḥmān al-Sulamī (ölm. 412 = 1021) ile, her hâlde pek kısa bir müddet için, muâşeret etti. Böylece yavaş-yavaş, yalnız Nîşāpūr şehrinin değil, fakat bütün Horasan'ın tasavvufta en büyük üstâdı mevkiine yükseldi.

Bütün kaynakların belirttiğine göre, Ḳuşayrī ilim ve tasavvuf sâhasından elde ettiği meziyetlerden başka, şahsî bir takım meziyetlere daha sâhip idi: Son derecede cesâretli olduğu gibi, iyi bir binici idi ve çok iyi silâh kullanırdı. Bundan başka arapça çok güzel şiir ve nesir yazardı; hitâbeti son derecede kuvvetli idi. Fakat bilhassa „tezkîr“ meclislerinde, müridleri arasında oturup, onların suallerine cevap vermesi, kendisine anlatılan rûhî hâlleri kavrayıp, izah ve tefsir etmesi, müridlerine tatmin edici cevaplar vermesi fevkalâde idi. al-Bāḫarzī, *Dumyat al-ḳaṣr*'ında, onun edebiyat ve hitâbet sâhasındaki meziyetlerini öğerken: — „İblis onun vaaz ve nasihat meclisinde bulunsa idi, muhakkak tövbe ederdi“ — demektedir.

Selçuklu devletinin kuruluşu ve İran'ı istilâsı sırasında Ḳuşayrī Nîşāpūr'da idi. Bu devletin kurucusu Tuğrul Bey (432—455=1040—1063)'in ilk önce 429 (1037), sonra kat'î olarak, 432 (1040)'de Nîşāpūr'u zaptetmesi ve arada gazneli Sultan Mas'ūd'un burayı geri alması (429/430 = 1038/1040; bk. İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, aynı yıllar vukuâtı) sırasında, ne yaptığı, bu muḥâsaralardan zarar görüpgörmediği mâlûm değildir. Ancak kaynaklarda bu şehirdeki şâfiîlerin reisi olan Abū 'Amr'in ölümü üzerine, oğlu Abū Sahl b. al-Muvaffaḳ'ı, pek genç yaşında olmasına rağmen, Tuğrul Bey'in bir hil'ati ile, babasının yerine geçirttiği kaydedilmektedir (bk. M. Şerefeddin [Yaltkaya], *Selçuklular devrinde mezâhib*, *Türkiyat* mecm., İstanbul, 1925, I, 101). Bu hâdise doğru ise, Ḳuşayrī'nin bu iyi kalpli ve dindar Selçuklu hükümdarı ile bir çok defalar görüşmüş, ona vaaz ve nasihatler etmiş ve belki de ondan başka lutuflar da elde eylemiş bulunması gerekir. Bununla beraber bu hükümların saltanat devresi, Ḳuşayrī ile birlikte, „usûl“ bakımından Aş'arî olan hanefî ve

şâfi'î mezhebinden bütün âlimler için, çok fenâ geçmiştir. Nîşâpûr şâfi'îlerinin reisi olan Abû 'Omar al-Muvaffaḳ'ın tavsiyesi ile Sultan Tuğrul Bey'e vezîr olan 'Amîd al-Mulk al-Kundûrî, gâlibâ bâzı siyâsî ihtirasların da te'siri altında kalarak, bu hükümdarın dinî hislerini tahrik edip, ilk önce minberlerden râfizîler ile bid'at ehlinin tel'in edilmesi için müsâade aldı; sonra bu müsâadeyi teşmil ederek (bk. İbn al-Aşîr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, X, 21), Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî'nin aleyhinde bulunulmasını emretti. Bu hâl karşısında, usûl bakımından Aş'arî olan Ḳuşayrî, 436 (1044) senesinde, Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî'nin „hadîs eshâbından" ve sünnet ehlinden büyük bir imâm olduğunu, kelâm meselelerindeki akîdesinin sünnet ehli akîdelerine tamâmiyle uygun bulunduğunu anlatan bir fetvâ verdi (bk. Subkî, *Ṭabaḳāt al-şāfi'îyat al-kubrā*, II, 259). Bunu tâkip eden yılda (437 = 1045) Ḳuşayrî'nin „imlâ meclisleri" yaptırıp hadîs rivâyet etmeğe ve yazdırmağa başladığı görülüyor. O bu dersleri arasında da her hâlde al-Kundurî'nin hareketi aleyhindeki düşüncelerini söylemekte devam etmiştir. Buna rağmen Aş'arî ve eş'arîlerin mârûz kaldığı töhmet bu vezîr tarafından desteklenmekte devam etmiştir. 446 (1054) yılında veya bir az önce (bk. Subkî, *ayn. esr.*, II, 276), Ḳuşayrî bütün islâm ülkelerindeki din âlimlerine hitâben, *Şikāyat ahl al-sunna bi-ḥikāyat mā nālahum min al-miḥna* adını verdiği çok uzun bir mektup kaleme almıştır (metin için aş. bk.). Gâlibâ bu mektup sebebiyle, al-Kundûrî, al-Ra'îs al-Furātî, Ḳuşayrî, İmâm al-Ḥaramayn al-Cuvaynî ve adı önce zikredilmiş olan Abû Sahl b. al-Muvaffaḳ'ın yakalanıp, memleketlerinden nefyedilmeleri için, Tuğrul Bey'den bir emir aldı ve bunu Rey şehrinden Nîşâpûr'a gönderdi. İmâm al-Ḥaramayn, durumun vahâmetini görerek, gizlice Nîşâpûr'dan ayrılıp, Mekke'ye gitti (aş.-yk. 451 = 1059 yılında). Ḳuşayrî ile al-Furātî yakalanıp, şehrin eski kalesinde hapsedildiler. O sırada şehirde bulunmayan Abû Sahl, adamlarını toplayıp, onları şehrin vâlisinden istedi; verilmeyince şehre girdi, silâh kuvveti ile vâlinin askerlerini dağıttı ve mahbusları kurtardı. Kendisi, hareketinin doğuracağı neticeleri bildiğinden, Rey'e gidip, sultana teslim oldu; Ḳuşayrî de, Nîşâpûr'da durmayarak, hacca gitti. O sene (her hâlde 455=1063 yılı olacak), aynı sebepler ile hacca gelmiş olan 400 kadar kadı ile din âlimi bulunmakta idi. Bunların hepsi ne yapacaklarını bilmez iken, sözde Ḳuşayrî, „keşif" [b. bk.] yolu ile, 'Amîd al-Mulk al-Kunduri'nin öldürülüp, parçalandığını haber vermiş ve onlara memleketlerine dönmelerini söylemiş ve kendisi de, Bagdad yolu ile, memleketine dönmüştür. Bu şehirde bulunduğu sırada, geniş bilgisi ve belâgati dolayısı ile, kendisi için husûsî meclisler yapan halife al-Ḳā'im bi-Amr Allāh'ın ve bagdadlı âlimlerin tevecc̈ühünü kazandı; öyle ki, meşhûr *Tārîḫ Baġdād* müellifi al-Ḫaṭîb al-Baġdādî, eserinde (XI, 83) ondan sitâyiş ile bahseder ve kendisinden hadîs yazdığını kaydeder (al-Ḫaṭîb onun 448 = 1056 'da Bagdad'a geldiğini söyler ki, bu, hacca giderken, Bagdad'a uğradığı tarih olmalıdır; krş. İbn 'Asākir, *ayn. esr.*, s. 275).

Sultan Alp Arslan'ın hükümdar olup, al-Kundurî'yi idam ile cezâlandırmasından sonra (456 = 1064), memleketine dönen al-Ḳuşayrî, burada hayatının sonuna kadar, refah içinde, hadîsler yazdırmak ve eserlerini okutmak suretiyle vakit geçirdi. On sene devam eden bu hayattan sonra 16 rebiyülevvel 465 (31/XII/1072)'te vefat etti; şeyhi ve kayın pederi Abû 'Alî al-Daḳḳāḳ'ın mezarının bulunduğu medresede, onun yanına defnolundu.

Ḳuşayrî'nin kendisi gibi, al-Ḳuşayrî nisbesi ile tanınan ve hepsi Abû 'Alî al-Daḳḳāḳ'ın kızı Fâṭima'dan doğmuş olan altı oğlu var idi ki, bunlar da âlim olarak tanınmış birer şahsiyet idi (bk. al-Sam'ānî, *Kitāb al-ansāb*, *GMS*, nr. XX, 453b). Bunlar en büyük oğlu 'Abd Allāh (414—477 = 1023—1084; bk. Subkî, III, 206), ilim ve edebiyatta babasına benzeyen ve bâzı eserleri bulunan 'Abd al-Raḥîm (ölm. 514 = 1120; bk. Subkî, IV, 249 v. dd.; İbn 'Asākir, s. 308 v. dd.; *GAL*, I, 557), tarîkate dâir eserleri bulunan Abu 'l-Fatḥ 'Ubayd Allāh (ölm. 521 = 1027; Subkî, IV, 269 v.d.; krş. *GAL*, *Suppl.*, I, 773), 'Abd al-Raḥmān (426—482 = 1035—1089; Subkî, III, 223), 'Abd al-Vāḥid (418—494 = 1027—1100; Subkî, III, 284 v.d.) ve nihâyet 'Abd al-Mun'im (445—532 = 1053—1137; Subkî, IV, 265)'dir. Yine âlim olan Hibat Allāh b. 'Abd al-Vāḥid al-Ḳuşayrî (460—548 = 1068—1153; Subkî, IV, 322) adlı bir de torunu vardır.

Kaynaklar Ḳuşayrî'nin yazdığı eserlerden 13'ünü zikrederler (bk. msl. Subkî, II, 246); mâmafih bunların küçük risâleleri zikretmediklerini kaydetmek lâzımdır. Bugün elde, küçük risâleler ile berâber, 20 kadar eseri vardır ki, bunların belli-başlıları şunlardır: — 1. *al-Tafsîr al-kabîr*, 410 (1019)'dan önce yazılmış büyük bir tefsir olup, kaynakların müttefikan söylediklerine göre, en iyi ve en vâzıh tefsirlerden biridir. Hiç bir nüshası bugüne kadar kalmamış gibi görünmektedir. — 2. *Laṭā'if al-işārāt bi-tafsîr al-Ḳur'ān*, bü-

yük bir tefsir olup, bugün bir kaç nüshası bulunmaktadır (bk. *GAL*, nr. 7; bilhassa İstanbul'daki yazmaları için bk. H. Ritter, *Philologika*, XIII. *Arabische Handschriften in Anatolien und Istanbul*, *Oriens*, 1950, III, 45 v.d.). Kaynaklar bunun birinci eserden ayrı olduğunu bilhassa kaydederler. Esâsen bu tefsirin yazılmasına 437 (1045)'de başlandığı bizzat müellif tarafından söylenmektedir. Hâlbuki diğerinin 410 (1019)'dan önce yazılmış olduğu yukarıda kaydedilmiş idi. — 3. *Şikāyat ahl al-sunna...* (bk. *GAL*, nr. 18), Sultan Tuğrul Bey zamanında, eş'arîlere karşı girişilen hareketler üzerine yazılmış uzun bir mektup olup, Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî'nin akîde ve meziyetlerini anlatmakta ve düşüncelerinin tam mânası ile sünnet ehlinin düşüncelerine uyduğunu izah etmektedir. Müstakil yegâne nüshası Kastamonu'da, Umûmî kütüphânede (nr. 2713/9, bk. Ahmed Ateş, *Kastamonu Genel Kitaplığında bulunan bâzı mühim arapça ve farsça yazmalar*, *Oriens*, 1952, V, 31) bulunmaktadır. Fakat Subkî, Aş'arî aleyhdarları tarafından yok edileceğinden korktuğunu söyleyerek, tam metnini *Ṭabaḳāt al-şāfi'îyat al-kubrā*'sına almıştır (II, 276—288). — 4. *Risālat al-Ḳuşayrî*, Ḳuşayrî'nin en mühim ve en çok şöhret kazanan eseri olup, 437—438 (1044—1045) yılları arasında yazılmıştır; müslümanlarca mübârek sayıldığından her evde bir nüshası bulundurulurdu (bk. Subkî, II, 246). Pek çok olan yazmaları arasında, oğulları veya başkaları vâsıtası ile, bizzat Ḳuşayrî'ye varan şifâhî rivâyetleri ihtivâ edenleri de vardır (Dâmad İbrahim Paşa kütüp., nr. 739, 498 h. tarihli olup, mâlûm yazmalarının en eskisidir; Köprülü kütüp. nr. 724, müellifin oğlunun nüshasından istinsah edilmiş, 580 h. tarihli bir nüsha v.b., bk. H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 36 v.dd.). Risâlenin henüz tenkitli ilmî bir basması yoktur, mevcut basmaları arasında en iyisi Bulak (1284) tab'ıdır. Şerhlerinden Zakariyā al-Anṣārî'nin *Aḥkām al-dalāla 'alā taḥrîr al-Risāla* (Bulak, 1284, 1290, Kahire, 1248 v.b.)'si en mühimidir; Hoca Sâdeddin tarafından türkçeye de tercüme edilmiştir (yazmaları için bk. Üniversite kütüp., TY. 2212 ve TY. 6332). R. Hartmann, *Alkuschairîs Darstellung des Sûfitums, mit Übersetzunges-Beilage und Indices* (Berlin, 1914, *Türkische Bibliothek*, nr. 18)'de etraflı bir tahlili bulunmaktadır. Diğer şerhleri, hülâsaları ve farsçaya tercümesi için bk. bir de H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 43 v.dd. — *Risālat al-Ḳuşayrî*, *Şikāyat* gibi, aslında islâm ülkeleri sûfî âlimlerine hitâben yazılmış bir mektuptur. Ön sözüne göre, tasavvuf ve sûfîliğin esâslarının kaybolmağa başladığı, gerçek şeyhler ile onlara uyan iyi gençlerin kalmadığı, yerlerini bu hususta en iptidâî bilgiler ile rûhî tecrübelere sâhip olmadığı halde, en son varılacak makamlardan bahseden, hattâ „kendi varlıklarından sıyrılıp, *fanâ*' mertebesine ererek, ilâhî nûr hâlinde bekaya eriştiklerini" ve insanlık derecesini aştıkları için, Allaha karşı kulluğun icâplarını yerine getirmekle mükellef olmadıklarını iddia eden kimselerin aldığı bir sırada yazılmıştır. Ḳuşayrî'nin gâyesi, eski ve gerçek şeyhlerin hayatlarını, hareket tarzlarını ve akîdelerini anlatıp, tasavvufu (tarîkati) bu gerileme ve bozulmadan kurtarmaktır. Bununla berâber bir de sûfîlerin bilhassa akîde bakımından mârûz kaldıkları hücûmlara cevap vermek istemiştir; çünkü bir çok din âlimleri, tasavvufun gerçek islâmiyet ile alâkasından şüphe etmekte, onların *samā*' v.b. gibi, bir takım hareketlerini dine aykırı saymakta idiler. Bundan dolayı Ḳuşayrî bu mektup şeklinde kaleme alınmış olan eserinin ilk bölümünde, en büyük sûfîlerin sözlerini zikrederek, Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî'nin Allahın zâtî vasıfları meselesindeki telâkkîlerine dayanıp, onun usûlünü kullanmak suretiyle, bunların ehl-i sünnet akîdelerinin aynı olduğunu göstermeğe çalışmaktadır. *Risāla*'de bundan sonra, sûfîlerin örnek alacakları büyük şeyhlerin kısaca hayatları ile bâzı sözleri, tasavvuf tâbirleri ve izahları, sûfîlerin sâhip olmaları lâzım gelen her türlü meziyetleri, türlü hâllerdeki hareket tarzları, mürid ile şeyh arasındaki münâsebetler, şeyhin müridlere karşı hareket tarzı v.b. anlatılmıştır.

Böylece büyük bir tasavvuf el kitabı hâline gelen *Risālat al-Ḳuşayrî*, tasavvuf ve daha geniş olarak, islâm düşüncesi tarihinde çok mühim bir merhale teşkil eder ki, o da tasavvufun, ehl-i sünnet akîdelerine tam bir şekilde uyduğunu ortaya koymakla, onu bu bakımdan yapılan hücûmlara karşı kat'î olarak koruması ve tasavvufa islâm muhitinde meşrû bir mevkî kabûl ettirmesidir. Bu risâleden ve al-Ġazzālî'nin *İḥyā' 'ulūm al-dîn*'inden sonra, islâm ülkelerinde, sûfîler ve mutasavvıflar, hiç olmazsa müfrit olmayan hiç bir hareketlerinden dolayı, muâhaze edilmedikleri gibi, bil'akis tasavvufî fikirler serbestçe her tarafa yayılmak imkânını kazandı. — 5. *al-Taḥbîr fî 'ilm al-tazkîr*, Allahın 99 ismini (*asmā-i ḥusnā*) alarak, bunları şerh ve izah eden her isim münâsebeti ile ahlâkî nasihatler veren ve doyısı ile eski sûfîlere âit bir çok hikâyeler nakleden bir eser olup, Muḥammed b. Abî Bakr al-Rāzî (VII. = XIII. asrın sonu) tarafından hulâsa

edilmiştir: *al-Muḫtar min kitāb al-Taḫbīr* (*GAL*², I, 478 ve H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 48 v.d.). Bu eser tasavvufa dâir son derecede geniş bilgiler ihtivâ etmektedir ve henüz basılmamıştır. — 6. *Kitāb aḥkām al-samāʿ*, sûfilerin yaptıkları *samāʿ* meclislerinin, yâni mûsikîli toplantıların, din bakımından, câiz olduğunu ve tâbî olması icâp eden ahkâmı anlatan küçük bir risâle olup, yegâne nüshası Kastamonu'da bulunmaktadır (Umûmî kütüp., nr. 2713/12, bk. Ahmed Ateş, *ayn. esr.*, s. 32 v.d.). Diğer eserleri için bk. *GAL* ve *Suppl.*

Burada şunu da ilâve etmek icâp eder ki, bir çok eserlerde *al-Taysīr fī ʿilm al-tafsīr* adlı bir eser de bu Ḳuşayrî'ye isnâd edilmektedir (bk. *GAL*, nr. 15). Kaynaklarda Ḳuşayrî'nin eserleri arasında zikredilmeyen bu tefsirin onun oğlu Abū Naṣr ʿAbd al-Raḥīm'e âit olduğu, bu yanlışlığın ancak nisbelerin aynı olmasından ve babanın daha meşhûr bulunmasından ileri geldiği, H. Ritter tarafından, isbat edilmiştir (bk. *ayn. esr.*, s. 46 v.d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Hucvîrî, *Kašf al-maḥcūb* (ingl. trc. R. A. Nicholson), London, 1936, s. 167 v.d.; [Muḥammed b. Munavvar Mayhanî, *Asrār al-tavḥīd fī maḳāmāt al-Šayḫ Abī Saʿīd*, (nşr. Ẕabîḥ Allāh Ṣafā, Tahran, 1332 h. ş.), s. 70, 83 v. dd. ve sık-sık, şu kadar var ki, burada verilen bilgiler biraz tarafgirânedir; İbn al-ʿİmâd, *Šaḏarāt al-ḏahab* (Kahire, 1350), III, 319 v. dd.; Câmî, *Nafaḥāt al-uns* (trk. trc. Lâmiʿî), İstanbul, 1289, s. 353 v.d.; I. Goldziher, *Le dogme et la loi de l'islam* (trc. F. Arin), Paris, 1920, s. 146 v. dd.; Kasım Kufralı, *Kuşeyrî* (*Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1946, I, 18—25); A. Y. Arberry, *Sufism and Account of the Mystics of Islam* (London, 1350), tür. yer.

(Ahmed Ateş.)

KŪT AL-AMĀRA. [Bk. KÛT-ÜL-AMÂRE.]

ḲUṬʿA. [Bk. ḲİṬʿA.]

KUTADGU BİLİG, türk dili ve edebiyatının olduğu kadar, türk kültür tarihinin de muazzam bir âbidesi olup, Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib tarafından, 462 (1069/1070) yılında Kâşgar'da tamamlanarak, Karahanlıların hakanı Abū ʿAlī Ḥasan b. Sulaymān Arslan Hakan'a ithâf edilmiştir. Eserin müellifi ve bilinen ilk türk-islâm şâiri Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib veya Uluġ Ḫāṣṣ Ḥācib'in ismine eserde yalnız bir kere rastlanmaktadır (bk. beyit 6627). Bu zât hakkındaki bütün bildiklerimiz, biri manzûm, diğeri mensûr olmak üzere, esere sonradan ayrı devirlerde eklenmiş olan iki ilâvede mevcut mâlûmata inhisar etmeketdir. Bu mâlûmata göre, şâir Balasagun (Kuzordu)'da dünyaya gelmiş olup, asîl bir âiledendir. Memlekette ilmi, fazîleti, zühd ve takvâsı ile temâyüz eden şâir eserini Balasagun'da yazmağa başlamış ve bir buçuk senede (bk. beyit 6624) tamamlayarak, türk hukümdarına takdim etmiştir. Şâirin kudretini takdir eden hukümdar, kendisine has-hâciblik mansıbını vermiştir. Bu, vazifelerin en incesi olarak tavsif edilen (bk. beyit 2484) hâciblik, teşrifât nâzırlığının vazifeleri ve bunu üzerine alacak kimsede aranılan vasıflar hakkında eserde, hukümdar, vezîr ve kumandandan sonra, ayrı bir bahis mevcuttur (bk. bâb XXXI, beyit 2435—2524).

Eserde de doğrudan-doğruya şâirin kendisi ile ilgili olması muhtemel bâzı kayıtlar mevcuttur. Msl. kitabın adını izah ve ihtiyarlığından bahsederken, 50 yaşın kendisine el sürerek, kuzgun tüyü gibi olan saçını kuğu tüyü gibi yaptığını, şimdi de 60 yaşın kendisini çağırmakta olduğunu ve pusuya düşmediği takdirde, oraya gideceğini söylemektedir (bk. beyit 365—366). 30 yaşın topladığını 50'nin kendisinden aldığını söyleyen ve 60'ın elini dokundurduğu vakit ne yapacağını (368) düşünen şâir, 50'ye ne yaptığını ve onun kendisine neden böyle kin bağladığını (369) sormaktadır. „Vücudum ok, gönlüm yay gibi idi; şimdi ise, vücûdum yay gibi oldu, artık gönlümü ok gibi yapmalıyım“ (371) diyerek, ihtiyarlıktan bahseden müellifin eserini tamamladığı tarihte (yâni 462 = 1069/1070; beyit 6623 ve 6624) aş.-yk. 54 yaşlarında olduğu kabûl edilirse, 408 (1017/1018) civarında doğmuş olması icâp eder. Eserde saâdet ve ikbâli (*ḳut*) temsil eden vezîr Ay-Toldı ile aklı (*uḳuş*) temsil eden Ay-Toldı'nın oğlu Ögdülmiş'in şahıslarında şâirin kendisini tasvir etmiş olması pek muhtemeldir.

Şâir Yūsuf ile Maḥmūd Kāşġarî aynı devir ve muhitin yetiştirdiği türk münevverlerinin mümessili olup, eserlerini birbirinden uzakta yazmış ve birbirlerini tanımamış ve bilmemiş bulunmalarına rağmen, ikisi de aynı malzeme üzerinde çalışmışlar ve birbirlerini tamamlamışlardır. Maḥmūd, türk kavimleri, onların yaşayış tarzı, türk dili ve dolayısı ile türk edebiyatı ile uğraşmış, Yūsuf ise, daha çok, türklerin fikir hayatı ve mânevî varlığı üzerinde durmuştur. Türk edebiyatına ve bilhassa halk edebiyatına çok yakından vâkıf olan bu iki müellif, ayrı-ayrı maksatlar için, bu edebiyattan bol-bol istifâde etmişlerdir. Her ikisi de türklerin ictimâî teşkilâtını yakından biliyor ve ona bağlı bulunuyordu. Yūsuf da, Maḥmūd gibi, gençliğinden beri türk devlet teşkilâtı içinde mühim vazifeler görmüş ve belki de

ölünceye kadar, aynı teşkilât içinde çalışmakta devam etmiştir. Yūsuf'un eseri ilk bakışta devlet teşkilâtı ile ilgili görünür ise de, hakikatte şâir, teşkilâtın dış kalıbından ziyâde, cemiyeti teşkil eden fertler ile bunların vazife ve mes'ûliyetleri üzerinde durmakta ve tecrübeli bir fikir adamı sıfatı ile ortaya koyduğu devrin hayat felsefesini, bir şâir olarak, ele almaktadır.

Tabiatın dile geldiği muhteşem bir senfoni dekoru içinde tasvir edilen türk hakanının cülûsu ve tebrik münâsebeti ile kendisine takdim edilen nâdîde, fakat geçici armağanlar yanında, ebedî kalarak, dünyanın her tarafını dolaşacak ve adının zikredilmiş olmasından dolayı, hakanı da ebedîleştirecek ve şöhretini dünyaya yayacak olan eserini müellif, kendi kıymet ve derecesini müdrik bir şâir edâsı ile, hukümdara sunarken (bk. beyit 112—115), ihtiyar tâlih ona bu hakkı vermiş bulunuyordu. Karahanlılar [b. bk.] devletinin büyük kaganı olup, 451—496 (1059—1103) yılları arasında, 44—45 yıl gibi, uzun bir müddet devleti idâre etmiş olduğu hâlde, çok geçmenen, tarihin de hâfızasından silinmiş olan bu hukümdara şâirin armağanı yeniden hayat bağışlamakla kalmamış, türk tarihinin mühim bir devresi için de, kendisinin severek kullandığı bir tâbir ile, sönmeyen bir meş'ale olmuştur.

Kutadgu bilig, isminden de anlaşıldığı gibi (*ḳut-ad-ġu bil-i-g* „kutlu, mes'ud olma bilgisi“), insana her iki dünyada, tam mânası ile, saâdete ermek için tâkip edilecek yolu göstermek maksadı ile kaleme alınmış bir eserdir. Birbirine çok sıkı bir surette bağlı bulunan fert, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir şekilde tanziminde zarûrî olan zihniyet, bilgi ve fazîletlerin nelerden ibâret olduğu ve bunların nasıl elde edilebileceği ve nasıl kullanılacağı üzerinde duran şâir-mütefekkir bunun ile kendi devrinin gündelik hayatın üstüne yükselen düşüncelerine tercüman olmuştur. *Kutadgu bilig*, bir çoklarının isrâr ile iddia ettikleri gibi, mansıp sâhiplerine iyi olmaları için, ahlâk dersi veren, kuru bir nasihat kitabı değildir. Yūsuf, bu eseri ile, insan hayatının mânasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısı ile devlet içindeki vazifelerini tâyin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur. *Kutadgu bilig*'in ne gibi sâiklerin te'siri ile kaleme alınmış olduğu hakkında eserde her hangi bir kayda tesâdüf olunmamaktadır. Bu devirde orta Asya türk muhitinde, siyâsî ve ictimâî nizâmın oldukça mühim bir değişiklik geçirmiş olmasının ve bir çok an'ane esâslarının sarsılmış bulunmasının şâiri böyle bir eser içinde ahlâk presiplerini yeniden ele almağa sevketmiş olduğu düşünülebilir. Yūsuf, şüphesiz, eserin ayrı bir bâbında (bk. LVI, beyit 4392—4399) tavsif ettiği şâirler zümresine dâhil değildir. Öyle olsa idi, *Kutadgu bilig* de bir medhiye mecmuasından başka bir şey olamazdı. Hâlbuki burada ayrı fertlerden tahakkuku her devirde güç olan fazîlet ve fedakârlıklar istenilmekte ve geçmiş günlerdeki ideal bir cemiyetin tasviri yolu ile, şâirin kendi muhiti tenkit edilmektedir (bk. msl. 6365 v. dd.). Şahsî ihtiraslar ve geçici menfaatler arkasından koşan insanlar arasında sâir-mütefekkirin ortaya koyduğu fikirlerin müdâfaası kolay olmamış, etrafındakilerin Yūsuf'u zaman-zaman acı şikâyetlere sevkeden „dikenleri“ onu râhat bırakmamıştır (bk. beyit 6601). Kolayca tasavvur edebileceğimiz öyle bir muhitte değil, bugün bile böyle bir tez ile ortaya çıkacak bir mütefekkirin karşılaşacağı müşkiller göz önünde tutulursa, eserin içten gelen bir duygu ve içinde bulunduğu bir muhite karşı derin bir mes'ûliyet hissi ile kaleme alınmış olduğu düşüncesi kuvvetlenir ve şâir bir mücâhit mertebesine yükselir.

Türk yazı diline hâkim ve inceliklerine vâkıf olan, bu sâhada uygurların an'anesini devam ve inkişaf ettiren şâir eserinde, islâm san'atkârlarını örnek tutarak, arûz veznini kullanmıştır. İlâveler ile birlikte 88 başlık altında toplanan eserin esâs kısmını teşkil eden ve kısaltılmış mütekarip, yâni *faʿūlun faʿūlun faʿūlun faʿūl* vezninde (eserde yalnız bir dörtlük içinde tam mütekarip geçmektedir, bk. 3800—3801) yazılmıştır. 1.—6520. beyitler mesnevî tarzında kendi aralarında kafiyelidir. Eserin sonuna eklenmiş olan parçalardan „Gençliğine acıyıp, ihtiyarlığından bahseden“ 44 beyitlik bir kısım (beyit 6521—6564) tam mütekarip (*faʿūlun faʿūlun faʿūlun faʿūlun*) vezninde olup, kasîde tarzında ve *a a b a c a* şeklinde devam etmekte ve fiilin mâzi birinci şahıs şekli ile, ekseriyâ fiilin müteaddî şekli olup, *-t-* ekinin sonuna gelen bu *-tım* hecesi bugünkü kafiye kaidelerine uymadığı gibi, *-t-* yerine bâzan *-d-* (*ıdtım* —üç defa—6521, 6527, 6545; *uyaḍ-tım*—6540—, *igiḍ-tim*—6559, *yoḳaḍtım*—6560, *ek-tim*—6555) veya *-ḳ* (*tarıḳ-tım*, 6544—*barıktım*—6546, *ḳavıḳ-tım*—6549) sesleri ile değişmektedir. „Zamânenin bozukluğundan ve dostların cefâsından“ bahseden 40 beyitlik bir parça (6565.—6604. beyitler) ise, bundan evvelki parçanın vezninde ve tarzında olup, kafiye olarak, fiilin birinci şahıs emir ekinin *-n*'siz sesi olan *-ayı* ve *-eyi* ekleri kullanılmıştır. „Kitap sâhibi Uluġ Ḫāṣṣ Ḥācib Yūsuf'un kendi kendisine nasihat vermesinden“ bahseden 41

beyitlik parça da (6605.—6645. beyitler), eserin aslı gibi, kısaltılmış mütekarib vezninde ve kasîde tarzında *-ra* veya *-re* hecesi ile kafiyelenmektedir. Türk edebiyatında yeni olduğunu kolayca tahmin ve tasavvur edebileceğimiz arûzun, ilâve parçalardaki kafiye dışında, şâir tarafından pürüzsüz bir şekilde kullanıldığını görüyoruz (bâzı uygunsuzluklar için bk. msl. 5766 ve 5785; *eḏgülük—ülüg* ve bugünkü telâkkiye göre kafiyesiz sayılabilecek olan 6479—6480; burada araya başka metinlerin karışmış olması da mümkündür). Eser şâirin intihap etmiş olduğu yarı hikâye ve yarı temsil tarzında, arada hareketi hazırlayıcı ve izah edici monologlar ve canlı tasvirlerin süslemiş olduğu sahneleri ile, bütün olarak, öyle mükemmel bir üslûp ve mimarî çerçevesi içine yerleştirilmiştir ki, bu mâlzemeye daha başka nasıl bir şekil verilebileceğini düşünmek bile güçtür.

Kutadgu bilig'de şâir, asıl maksadı olan ideal bir hayat nizâmını ifâde ederken, içinde bulunduğu muhite de bir dereceye kadar temas etmiş ve realiteye de yer vermiştir. Fakat Yûsuf, her şeyden önce, bir şâirdir. *Kutadgu bilig* ne vak'aları nakleden bir tarih, ne bölge ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din âlimlerinin ictihadlarını toplayan bir te'lif, ne hakîmlerin fikirlerine istinât eden bir felsefe ve ne de şeyhlerin vecîzelerine dayanan bir nasihat kitabıdır. Onda yakından tasrih ve târif edilen hiç bir isme tesâdüf edilmez. Fakat Yûsuf gündelik hayat kaygularının üstüne çıkmış ve kendi muhitinin seviyesinden çok yükselmiş olmakla berâber, insan olarak, o da muhitinin bir ferdidir; düşünce ve tasavvurlarını muhitin ve devrin mâlzemesi ile ifâde etmek ve muhitin ve devrin anlayabileceği şekil ve usûller ile terennüm eylemek mecbûriyetindedir. Kendi fikirlerini takviye için, devrinin üslûp ve tarzına uyarak, muhitinin fikir mahsûllerine sık-sık müracaat etmiştir. Eserde türlü mevzûlara âit fikirleri nakleden ve cemiyetin muhtelif zümrelerine mensup bulunan şahıslara atıflar yapılmaktadır. Bunlar hakkında bugün mâlûmatımız olmamakla berâber, bunların şâirin devrinde yaşayan veya eserleri ile tanınan yahut bu gibi vesileler ile böyle eserlerde adları geçen mârûf kimseler olduğu şüphesizdir. Hükümdar Kün-Toğdı'nın, âkıbeti temsil eden Oḏğurmış ile görüştükten sonra, dünyadaki hayatın esâsını kavrayarak, bundan böyle üzerindeki ağır yükü taşımakta devam etmek istemediğini aklı temsil eden Ögdülmiş'e söylemesi üzerine (bk. 5456—5466), Ögdülmiş hükümdara yapacağı işleri hatırlatır ve ona iyi ad kazanmak için, yeni faâliyet sâhası gösterir. Müslümanların birbirine kardeş olduklarını, onlara karışmamak lâzım geldiğini, fakat kâfirlere karşı harekete geçmesini, ev-barklarını yakıp, çoluk-çocuklarını esir ederek, mallarının hazîneye alınmasını, „burkanını" (putunu) kırarak, yerine mescid yapmasını ve onlar arasında islâmiyeti yaymasını tavsiye eder (bk. LXXII, beyit 5468—5490). Şâir bununla belki de Kâşgar zimamdarlarının, devletin garbî Türkistan işlerine karışacak durumda olmadığından, daha çok şarka, burkancı uygurlara ve onların komşularına karşı hareket edilmesi ve bunun aynı zamanda dinî bir vazife olduğu hakkındaki fikirlerine tercüman olmuştur. *Kutadgu bilig*'de askerî kuvvet hakkında yürütülen mutâlealardan da bu devletin pek büyük teşebbüslere girişecek bir durumda bulunmadığı neticesini çıkarmak mümkündür.

Eserin başında yer alan tevhidden, naattan ve dört sahâbenin zikrinden sonra, parlak yaz mevsiminin mükemmel bir tasviri içine yerleştirdiği hukümdar Ulug Bugra Han'ın medhiyesi gelir. Bunu gâyet kısa ve vecîz bir şekilde ifâde edilen yaradılış kısmı ile insan oğlunun bilgi ve akıl sâyesinde hürmet kazandığı ve dilin meziyet ve kusurları ile fayda ve zararları hakkındaki bâblar tâkip eder. Bundan sonra, eser okuyuculara takdim ve esâsları izah edilerek, asıl hareket sahnesine girilir.

Kutadgu bilig dört esas (*nerȩ* „şey") üzerine tanzim edilmiş olup, bunlardan 1. doğru kanun (*köni törü*) — Kün-Toğdı (hukümdar) 2. saâdet (*ḳut*) Ay-Toldı (vezîr), 3. akıl (*uḳuş*) — Ögdülmiş (vezîrin oğlu), 4. hayatın sonu (*ʿāḳibet*) — Oḏğurmış (zâhid) tarafından temsil edilmektedir. Bunlardan başka eserde Ay-Toldı'nın Ḥâcib ile buluşmasını te'min eden Küsemiş, huzûra kabûlü sağlayan Ḥâcib, arada hizmet gören Oglan, haber getiren Yumuşçı ve zâhidin yanında çalışan Ḳumaru da, iştirâk nisbetleri az olmakla berâber, vazifeli olarak, temsilî mâhiyet taşımaktadır (msl. Küsemiş—arzû, Ḳumaru—vasiyet). Bütün meziyet ve kusurları ile görülen bu şahıslar, çok canlı bir şekilde devam eden buluşma, konuşma, münâzara ve münâkaşa, değişik tasvirleri ile bir dram havası içinde cereyan etmekte ve okuyucunun önünde nümûnelerine türk edebiyatının ancak son devirlerinde tesâdüf edilen bir sahne açılmaktadır. Hukümdar Kün-Toğdı'nın tavsifi, Ḫâṣṣ Ḥâcib Ay-Toldı'nın Balasagun'dan Kâşgar'a gelişi ve burada geçirdiği tereddütlü günler ile ilk münâsebetlerin te'sisi ve nihâyet hukümdarın huzûruna çıkışı v. b. nâdir güzellikte birer hayat

sahnesidir. İnsanların her iki dünya için ele geçirmek istedikleri saâdet (Ay-Toldı) ile bütün kâinatın, üzerine kurulduğu doğru kanun (Kün-Toğdı) arasındaki karşılıklı konuşmalarda o devrin ferdî ve ictimâî ahlâk prensiplerine, bu sonuncunun akıl (Ögdülmiş) ile devam edilen konuşmalarda da cemiyet hayatının, bilgi nazariyesinin ve hayat felsefesinin bütün meselelerine temas edilmektedir (bk. beyit 1679 v. dd., 1796 v. dd. ve bilhassa 1817 v. dd., 1835 v. dd., 1850 v. dd.).

Ölüm burada da bir son teşkil etmektedir; fakat asıl mesele iyi nâm ile yaşamak ve öldükten sonra da bu nâm ile yaşamakta devam etmektir. Öteki dünya (*ʿuḳbā*) göz önünde bulundurulmakla berâber, oradaki hayatın tasvirleri yerine, türkün amelî görüş tarzı geçmekte ve iyiliğe karşı iyilik, kötülüğe karşı kötülük fikri gibi, umûmî bir ifâde ile iktifâ edilmektedir. Ay-Toldı ile oğlu Ögdülmiş arasındaki konuşma ve vezîrin gerek oğlu ve gerek hukümdara verdiği öğüt ve nasihat de bu umûmî görüş ile güzel bir şekilde hulâsa edilmektedir. Gerek ayrı bâblarda ve gerek muhtelif yerlerde, sırası geldikçe, insanların yetişmesi, hayatın mânası, dünya zevkleri ve her iki dünyada mes'ût olmak için fertlerin davranışı üzerinde duran mütefekkir şâir, bu fertlerin cemiyet içindeki vazife ve mes'ûliyetleri bakımından ictimâî müesseseler ile bunlar arasındaki münâsebetlere de eserde geniş yer ayırmıştır.

Ay-Toldı'nın oğlu Ögdülmiş büyümüş ve hukümdarın itimâdını kazanarak, babasının yerine vezîr olmuştur. Şâir her türlü fazilet ve meziyetlere sâhip olan bu âlim vezîri, devlet işlerinde olduğu kadar, şahsî düşünce ve hareketlerinde de hukümdarın yardımcısı olarak sahneye çıkarmakta, böylece ona devletin en yüksek müesseseleri hakkında konuşmak fırsatını vermektedir. Kısmen hukümdarın ve kısmen zâhid Oḏğurmış'ın suallerine cevap şeklinde söylenilen bu fikirler türk devlet teşkilâtının felsefesini ve ahlâkî temelini teşkil eder ki, eski ve yeni devirleri birbirine bağlamış olması bakımından, baha biçilmez bir kıymet taşımaktadır. Böylece, sırası ile hukümdar (XXVIII), vezîr (XXIX), kumandan (XXX), hâcip (XXXI), mâbeyinci (XXXII), sefir (XXXIII), sır kâtibi (XXXIV), hazinedar (XXXV), aşçı başı (XXXVI), şarabdâr (XXXVII) mansıpları ve bunları işgâl eden şahısların vasıfları ve vazifeleri, ayrı bâblar içinde, anlatılmaktadır. Bundan sonra me'mûrların hukümdarlar üzerindeki haklarına (XXXVIII) temâs ile bunların bir nevî ortaklık içinde bulundukları ve hukümdarların me'mûrlar üzerinde ne kadar hakları var ise, me'mûrların da hukümdarlar üzerinde o kadar hakları olduğu ifâde edilerek, bu karşılıklı münâsebetin ehemmiyeti tebârüz ettirilmektedir. Hukümdar, vezîr ve diğer me'mûrlar müellifin tasvir ettiği ideal bir durumda, maddî ve mânevî hayatı her bakımdan tanzim edilmiş bulunmakta ve ahâli de hukümdara duâ etmektedir. Fakat hukümdar, ilerisini düşünerek, Ögdülmiş gibi, her bakımdan kendisine güvenilebilecek, bilgili ve faziletli birini arıyor ve bununla müellif, bütün zevkleri ile birlikte, bu dünyadan yüz çevirip, hayatı ancak âhiret için bir hazırlık yeri telakkî eden, aşırı bir zâhid zümresi mümessilinin ortaya çıkmasını sağlıyor. Bir taraftan dünya hâkimiyetine kadar uzanan beşerî ihtiraslar ile diğer taraftan bu dünyayı bir mevcûdiyet olarak dahi kabûl etmek istemeyen bu görüşlerin, müellifin tâbiri ile, din yolu ile dünya yolunun, birbiri ile çarpışmasının canlı safhalarını tâkip eden okuyucu, türkün amelî ve aklî diye vasıflandırabileceğimiz dünya görüşünün inkişâfına şâhit oluyor ve eserin kahramanları ile birlikte herkesin bulunduğu yerde sebat ve hissî taşkınlıklarına hâkim olarak, elinden geldiği kadar iyilik yapmak gâyesi ile hareket etmesinin en doğru ve bütün maddî ve mânevî arzu ve zevkleri te'min ve tatmin eden bir hâl çâresi olduğuna inanıyor ve gönül huzûruna kavuşuyor. Türklerin dünyaya her fırsatta parlak nümûnelerini vermiş oldukları bu beşerî meziyetler onların millî bir vasıfları hâline gelmiş ve şimdiye kadar geçirdikleri bütün kültür merhalelerinde kuvvetli damgasını basmıştır.

Hukümdarın zâhid Oḏğurmış'a mektubunu götüren vezîr Ögdülmiş'in kardeşi ile münâzarasında her iki nokta-i nazar ortaya konuluyor. Zâhide göre, dünya işine karışan, âhiret işini yapamaz; halka kapı kapanmadan, ibâdet edilemez; kendisinden halka bir fayda gelmediği gibi, zararı da dokunmamaktadır. Ögdülmiş bunu — „Başkalarına faydası dokunmayan kimse ölüdür, insanın fazileti insanlar arasında belli olur; kötüleri iyileştirmek, cefâya karşı vefâ göstermek, onları affetmek, asıl din yolu budur, sen hiç bir şey görmedin ki, bunlardan vazgeçesin; arzû ettiğin hâlde, buna hâkim olmak, her şey yapmağa kadir olduğun hâlde bunu yapmamak, işte iyilik budur" — fikri ile karşılıyor. Zâhid bir an tereddüt ediyor. Kendisinde müslümanlar arasına dönmek ve onların ihtiyaclarına hizmet etmek ve dünya sâyesinde *ʿuḳbā* kazanmak fikri doğuyor. Fakat dünyanın ağır basan kusurları karşısında bundan vazgeçiyor.

Hukümdarın ikinci mektubundaki ısrarı üzerine şehre, insanlar arasına dönmeğe râzı oluyor ve Ögdülmiş bu vesile ile kendisine memleket hizmetinde lâzım olan bilgileri veriyor. Bu arada hukümdarlara hizmet etmenin usûl ve âdâbı (XLVII), kapıdaki adamlar (XLVIII), halk (XLIX), seyyidler (L), âlimler (LI), tabipler (LII), efsuncular (LIII), rüyâ tâbircileri (LIV), müneccimler (LV), şâirler (LVI), çiftçiler (LVII), tâcirler (LVIII), hayvan besleyiciler (LIX), zanaatçiler (LX) ve fakirler ile münâsebet (LXI), evlenme (LXII), çocuk terbiyesi (LXIII), hizmetçilere karşı muâmele (LXIV), ziyâfete gitmek (LXV) ve ziyâfete dâvet (LXVI) gibi, fertlerin devlet idâresinde ve cemiyet hayatındaki hareket tarzı ile ilgili mâlûmat veriyor. O zamana kadar dağda tek başına yaşamış olan zâhid cemiyet vazifesini başarabileceğinden şüphe ediyor ve kendisinin dünyadan yüz çevirdiğini, hâlinden memnun olduğunu, insanın yaradanı bulması lâzım geldiğini, yaradanı bulunca, her şeyi bulacağını, dünya sevgisini gönülden çıkarmadan, ona Tanrı sevgisini sokmak mümkün olmadığını ileri sürüp, şehre dönmeği kat'î olarak reddediyor. Nihâyet Ögdülmiş de hakikati anlıyor, zâhide hak veriyor. Hukümdara bunu kabûl ettiriyor ve kendisini zorlamakta bir fayda olmadığını söylüyor. Hukümdar bunu kabûl etmekle berâber, bu muhterem zâtı bir defa olsun görmek ve onun nasihatlerini dinlemek arzusundan vaz geçmiyor; zâhid gelmediği takdirde, kendisinin ona gideceğini söylüyor. Nihâyet zâhid, hukümdara saygı göstererek, onu ziyâret etmeğe râzı oluyor. Bu münâsebetle canlı ve öğretici olduğu kadar hissî de olan bu buluşma, kendi dünyalarının en yüksek mertebesine ulaşmış olan bu iki şahsın karşılıklı saygı tezâhürlerine vesile teşkil ediyor. Zâhidin ağzından çıkan kıymet hukümleri hep bu dünya çerçevesi içinde mütâlea ediliyor. Üzerinde en çok durduğu husus ömrün kısalığı ve ölümdür. Cennet ve cehennem mefhumları ve bunların iyilik ve kötülük ile ilgilendirilmesine henüz yer verilmemektedir. Zâhidin fikirlerini iyice tahlil edenler burada buddhizmin izini bulacaklardır. Zâhidin sözlerinin te'siri altında kalan hukümdar, bu dünyanın hiçliği karşısında, üzerine bu kadar ağır yük yüklemenin mânasız olduğunu düşünüyor. Ögdülmiş hukümdara bu günün rûhuna uygun bir gâye gösteriyor: Ye'se kapılmasının doğru olmadığını, Tanrının bunu hoş görmeyeceğini, beyliği zorla almadığını, bunun Allah tarafından verilmiş bir vazife olduğunu söyleyerek, bütün gücü ile, onu iyilik yapmağa teşvik ediyor. Kısaca memleketin dış ve iç siyâseti ile iktisâdî program olarak vasıflandırılabilecek olan bu gâye, her kesin emniyet ve huzûr içinde yaşamasını te'min etmektir ve bunda muvaffak olunmuştur.

Günler geçiyor ve var kuvvetiyle çalışmakta olan Ögdülmiş de yavaş-yavaş ihtiyarlıyor; ölümün yaklaşması karşısında, günahlarını düşünerek, tövbe etmek ve gönlünü temizlemek mecbûriyetini hissediyor. Fakat bir karara varmadan önce, kardeşi zâhid ile istişâre etmek istiyor. Kardeşi bu fikri yerinde bulmakla beraber, onun dünya ile ilgisini kesmesini tasvib etmiyor: halk ve memleket hizmetinde çok faydalı birinin bu işi bırakması işe zarar getirebilir; onun yerine kötü bir adam gelirse, halkın huzûru kaçar ve Ögdülmiş Tanrı karşısında mes'ûl olur. İnsan kendi menfaati için, cemiyet menfaatini ayak altına alamaz. Hukümdarın kendisine gösterdiği iyiliğe karşı onun da iyilik ile mukabele etmesi lâzımdır. Nihâyet onu vazifesine devam etmek lüzumuna inandırıyor.

Oḏgurmış'ın hastalanması üzerine çağırılan Ögdülmiş, kardeşi ile, bir defa daha buluşuyor (bk. LXXVI—LXXXI). Hastalığın neticesi hakkında Oḏgurmış'ın görmüş olduğu rüyâ ikisi tarafından farklı bir şekilde tâbir ediliyor. Oḏgurmış tekrar kendi görüşünü hulâsa ediyor. Kardeşini hasta bırakmış olan Ögdülmiş, hukümdarın da muvafakati ile, zâhidin ziyâretine gidiyor, fakat artık onu hayatta bulamıyor. Ögdülmiş zâhid için mâtem tutuyor ve hukümdar da buna iştirâk ediyor. Hayat görüşünün ifâde edilmesi bakımından mühim olan eserin bu kısmında, 6351—6352 ve 6353—6354. beyitler arasında olmak üzere, dört parçaya âit eksiklikler vardır.

Asıl eser 6425. beyite kadar devam ediyor. Bundan sonra müellif, ayrıca işâret edilmeksizin, kendi devrinden şikâyet ederek, bunu eserinde tasvir etmiş olduğu ideal bir devir ile mukayese ediyor ve burada şahıslar hakkında, bu insanların insan değil, melek olduklarını söyleyerek, bunlar insan olduğu takdirde bugünkü halkın ne olduğunu soruyor (6429—6427). Sonra tekrar esere dönerek, bunun yazılış senesini ve ehemmiyetini tebârüz ettiriyor ve sözlerine duâ ile son veriyor.

Eserin sonunda, hareket dışında kalan bir kasîde şeklinde yazılmış olduğundan, eserin şeklinden ayrılan (yk. bk.) ve bir nevî ilâve telakkî edilebilecek olan parçalar gelmektedir (msl. E I'de, „gençliğine acıyarak, ihtiyarlığını söylüyor", E II'de „zamânenin bozukluğu ve dostların cefâsını anlatıyor" ve E III'te „kitap sâhibi Yūsuf Uluġ Ḥācib kendine nasihatte bulunuyor").

Kutadgu bilig'in 462 (1069/1070)'de yazıldıktan bir müddet sonra, unutulmuş veya çok dar bir muhit tarafından istifâde edilmiş olduğu anlaşılıyor. Eserin kıymetini takdir eden zümrelerce, *Kutadgu bilig* iki defa tarihin karanlık perdesi arkasından aydınlığa çıkarılmıştır. Her iki defasında esere eklenmiş olan mukaddimeler, bunları yazanların fikir seviyelerini gösterdiği gibi, bu muhitlerin eser hakkındaki görüşlerini de ihtivâ etmektedir. Esere ilk ilâve edilen manzûm mukaddimede (bk. B 1—77), bir taraftan müellifi hakkında mâlûmat verilmekte, diğer taraftan yazanın fikrine göre, eserin en mühim kısımları tebârüz ettirilmektedir. Manzûm mukaddimenin dili ve üslûbu eserinkine çok yakın olmakla berâber, eserin esas fikrinin iyice kavranmamış bulunduğu anlaşılmaktadır. Burada *Kutadgu bilig* bir nevî siyâsetnâme telakkî edilmekte ve eserin asıl insânî ve ictimâî kıymeti arka plana bırakılmakta ve kitapta çok tâlî bir yer işgâl eden meselelerden bâzıları (msl. askerlik v.b.) ön plana alınmaktadır. Esere ilâve edilen mensûr mukaddime, manzûm mukaddimenin eksik ve fenâ bir hulâsasından ibârettir. Dil ve üslûp husûsiyetleri bu mukaddimenin daha sonraki bir devire âit olduğunda hiç bir şüpheye yer bırakmıyor (bu mukaddimelerdeki eksik ve yanlış mâlûmat son zamanlarda *Kutadgu bilig* üzerinde uğraşanların bir kısmının da eserin asıl mâhiyeti hakkında yanlış bir takım fikirler beyân etmelerine sebep olmuştur).

Bu mukaddimelerden *Kutadgu bilig*'in ikinci ve üçüncü defa canlanmasının, eserin asıl yazılmış olduğu muhitin dışında ve birbirinden oldukça uzun fâsılalar ile vukû bulduğu anlaşılıyor. Ancak bunları zaman ve mekân bakımından daha dar hudutlar içine almak kolay değildir. Mukaddimelerdeki tâbirler de bunların Kâşgar'ın garbında yazılmış olduğunu belirtmektedir. Bu yerin türk dünyasının ilim ve fikir merkezlerinden Semerkand olması pek muhtemeldir.

Kutadgu bilig'in şimdiye kadar bilinen biri uygur ve ikisi arap harfleri ile yazılmış olan yazma nüshalarının üçü de eserin bu üçüncü tedvinine âittir. Aynı nüshanın istinsahları olan bu nüshalar arasındaki farklara bakılırsa, bu metinlerin zamanla oldukça mühim değişikliklere uğradığı anlaşılıyor. Mevcut nüshaların en iyi olanı, şüphesiz, Fergana nüshasıdır. Arap harfleri ile yazılmış olan bu nüshanın istinsah tarihi, yazı husûsiyetlerine göre, VII. (XIII.) asırdan daha eski olmamalıdır. Nüshanın başında (I, 1—14.) ve sonunda 30 sahife kadar (6232—6266. beyitler) bir kısım ile manzûm mukaddime (B 1—77) eksiktir. Bu sonuncusunun nüshada bulunmamış olması muhtemeldir. Bir-iki sahife müstesnâ, nüshanın mevcut kısmı çok iyi muhâfaza edilmiştir.

Eserin ikinci nüshası, arap harfleri ile yazılmış Mısır nüshası olup, Mısır memlûk sultanlarından Nāṣir (693—741 = 1293—1341)'ın kölelerinden 'İzz al-Dīn Ay-Demir al-Davādār (ölm. 762 = 1361 veya 776 = 1374) için hazırlanmıştır. Moritz tarafından, 1896'da Kahire'de Hidiv kütüphânesinin mahzenlerinde, parçalanmış hâlde bulunarak, sonradan bir araya getirilmiş olan bir nüshadır. Bu nüshada 73—454, 587—646, 836—956, 1504—1562, 4579—4610, 6245—6303, 6352—6417, 6632—6645. beyitler eksiktir. Yazıldıktan sonra mukabele edilmiş olan bu nüsha çok güzel bir yazı ile yazılmış ve rutubetten zarar görmüş olan bir iki varak hâric, çok iyi muhâfaza edilmiştir.

Nüshaların ilim muhitinde ilk mâlûm olanı Herat nüshası olup, 843 (1439)'te arap harfleri ile yazılmış bir nüshadan uygur harfleri ile istinsah edilmiştir. Bu eser üzerinde çalışmalara esâs teşkil etmiş olan bu nüsha çok itinâsız şekilde yazılmış ve belki de bir müsvedde olarak hazırlanmıştır. Bu nüshayı yazan, müstensih olarak, işlek yazabilecek bir şekilde uygur alfabesine vâkıf olmakla berâber, *Kutadgu bilig* metnini iyi okuyamamış ve metni uygur harflerine çevirirken, mânalarını bilmediği ve bilhassa ünlü işâretsiz yazılan kelimeleri çok defa kendi düşüncesine göre okumuş veya onların sâdece şekillerini nakletmiştir. Bâzı kelimelerin altında mânalarını kaydetmeğe lüzûm görmesinden ve böyle yaparken, bâzan yanlışlıklara düşmüş olmasından da, metnin kendisince pek iyi anlaşılmadığı görülüyor. Bu nüshada da 197—228, 2739—3473, 6304—6351, 6521—6604. beyitler eksiktir. Bunların ancak 2739—3473. beyitleri ihtivâ eden kısmı sahife hâlinde kaybolmuş, diğerleri ya esâs metinde bulunmamış veya istinsah edilirken yanlışlıkla atlanılmış olmalıdır. 2014, 2020, 2153, 2291. beyitler ile devamları da karıştırılmıştır.

Herat nüshası XV. asırda orta Asya ile Anadolu arasındaki sıkı kültür münâsebetlerini göstermek bakımından da mühimdir. İlâve edilen bir kayıttan anlaşıldığına göre, eser, Fâtih Sultan Mehmed zamanında, orta Asya kaleminde çalışan uygur kâtiplerinden Şeyhzâde Abdürrezzak Bahşı için, Fenârî-oğlu Kadı Ali tarafından, 879 (1474) tarihinde Tokat'tan getirilmiştir. Buradaki Kadı Ali, meşhûr âlim Şams al-Dīn Muḥammed b. Ḥamza al-Fa-

nārī'nin torunu olup, Herat, Buhârâ ve Semerkand'da tanınmış âlimlerden ders görmüş ve Fâtih devrinin başlarında Anadolu'ya dönmüş olan 'Alā' al-Dīn 'Alī b. Yūsuf Bālī b. Fanārī'dir. Molla Gūrānī'nin delâleti ile Bursa'da önce müderris ve 878 (1473/1474)'de kazasker tâyin edilmiştir. Son günlerini Bursa'da geçiren 'Alā' al-Dīn 'Alī 903 (1497/1498)'te vefat etmiştir (bk. İsmâil Belîg, *Güldeste-i riyâz-ı irfân*, Bursa, 1302, s. 245—284; krş. bir de Mecdî, *Şaka'ik-ı nûmâniye tercümesi*, İstanbul, 1269, s. 199—204).

Kutadgu bilig'e âit bâzı parçalara bu üç nüsha dışında da tesâdüf edilmektedir. Bunlardan iki beyit (1139 ve 1476), Ğāzī b. 'Alī Ḳutluġ al-Cubātī tarafından tertip edilmiş olan bir mecmuada bulunmaktadır. Mecmuanın tertip ediliş tarihi kaydedilmiş olmakla berâber, zedelenmiş olduğundan, iyi okunamamaktadır. Fakat diğer kayıtlarından bunun 703—718 (1303—1317) yılları arasında yazılmış olduğu anlaşılmaktadır (bk. *Atebetü 'l-hakayık*, nşr. R. R. Arat, İstanbul, 1951, nşr. TDK, II, 32, s. 34 v. dd.)

Kutadgu bilig'tekine benzer bir beyit de Altın-Ordu'nun pâyitahtı olan Saraycık harâbelerinde meydana çıkan bir vazo üzerine yazılmış bulunmaktadır (bk. Samoyloviç, *Srednеasiatskie turetskiye nadpisi na glinyanom kuvşine iz Saraycika*, *ZVO*, 1912, XXI, c. I, s. 038—047). Burada yazılı iki beyitten birincisi *Kutadgu bilig*'deki 274. beyit ile mukayese edilmek tenilmiş ise de, bunun başka bir eserden alın-ış olması da mümkündür (bk. R. Rahmeti Arat, *Kutadgu bilig*, metin I, XL).

Kutadgu bilig, 1825 yılında Amédée Jaubert (bk. *bibliyografya*)'in bu eseri ilk defa ilim muhitina tanıtmasından bugüne kadar geçen müddet içinde, muhtelif kimseler tarafından alınmış ve bir çok bakımlardan tetkik edilmiştir. Türk dil bilgisi ile aş.-yk. yaşıt olan bu araştırma faâliyeti, aynı zamanda türklük bilgisinin inkişâf tarihi ile de yakından ilgilidir. Aradan uzun bir zaman geçmiş, bu arada bir çok şeyler yapılmış ve bir çok noktalara işâret edilmiştir, fakat bir çok meseleler henüz halledilmemiş olduğu gibi, türklük bilgisinin umûmî inkişâfına bağlı bâzı noktalardaki tereddütlerin devam etmesini de tabi'î karşılamak icâp eder.

Kutadgu bilig üzerindeki çalışmaların tarihinde ilk adım Hermann Vambéry tarafından atılmıştır. Müellif 1870'te neşrettiği eserinde uygurlar, memleketleri, ictimâî hayat ve dil yâdigârları ile bunların dilinden ve yazılarından bahsetmekte ve *Kutadgu bilig*'in menşe'i ve tarihi ile dili üzerinde durmaktadır. Burada ilk olarak ortaya attığı mesleler, son zamanlara kadar, eser üzerindeki araştırmaların mevzuunu teşkil etmiştir. Giriş mâhiyetinde olan bu kısmı, eserin muhtelif bâblarından seçilmiş aş.-yk. bin beyitin trankripsiyon ve tercümesi ile uygur alfabesine göre sıralanmış bir lûgat tâkip etmektedir. Vambéry'nin tetkiki, türk dil bilgisinin bugünkü durumunda fazla bir kıymet ifâde etmemekle berâber, bu sâhadaki araştırmalara bir başlangıç olması bakımından, çok mühim bir rol oynamıştır. İkinci mühim adımı W. Radloff'un daha geniş ölçüdeki teşebbüsü teşkil eder. 1890'da eserin mâlûm olan ilk nüshasının faksimilesinin neşrini, ertesi sene metnin mançu alfabesi ile transkripsiyonu tâkip etmiştir. Bu sonuncu esere eklenmiş olan giriş kısmında, Vambéy'nin ortaya attığı meseleler daha geniş ölçüde ele alınmak suretiyle, uygurlar ile ilgili mâlûmat bir araya toplanmıştır; bütün bu hazırlıklardan sonra, asıl metnin okunmasına ve tercümesine geçilmiştir. 1897'de matbaaya verilmiş olan bu üçüncü eserin 64 sahifesi dizilip, basıldıktan sonra, Mısır'da Hidiv kütüphânesinde başka bir nüshası bulunması üzerine, nüshaların karşılaştırılması için, eserin neşrine bir müddet ara verilmiş ve ilk kısmı 1900'de ve ikinci kısmı ise, 1910'da intişâr etmiştir.

Büyük ölçü ve geniş imkânlar ile ele alınan bu neşriyat ağır basmış ve *Kutadgu bilig* üzerindeki araştırmalar son günlere kadar bu yükün altından kalkamamıştır. Radloff'un türk yazı dili ve bunun inkişâfı hakkındaki yanlış esaslara dayanan fikirleri bundan sonraki araştırmalara büyük ölçüde te'sir etmiş ve eser hakkında ileri sürülen bir çok fikirler ancak bunun câzibesinden kurtulmuş olmaları nisbetinde bir kıymet ifâde edebilmiştir. V. Thomsen'in uygurcada ünsüzler sistemi hakkında 1897'de XI. müsteşrikler kongresinde okuduğu teblige ve nihâyet 1900'de Radloff'un *Kutadgu bilig* metninin birinci kısmının intişârı üzerine, 1901'de neşrettiği makalesine rağmen, araştırmaların temelini teşkil etmekte devam etmiştir. Her dilde olduğu gibi, türk yazı dilinde de, bir tarihî seyir ile bunun inkişâf merhaleleri üzerinde durulması tabi'î iken, bu esas bir tarafa bırakmış, her türkçe eserde ayrı bir dil ve hattâ şive aranmağa başlanmıştır. Muayyen şartlar altında meydana gelmiş yazı dilinin eski ve yeni dil malzemesi ile olan ilgisi ve bunun konuşma dilinin te'siri altında muayyen bir inkişâfa tâbî tutulması ve ayrı-ayrı eserlerde görülen dil husûsiyetlerinin buna göre kıymetlendirilmesi fikri bugün bile tamâmen umûmîleşmiş olmaktan uzaktır. Bu gibi esâs meselelerdeki vuzûhsuzluklar, gâyet tabi'î olarak, türklük bilgisi sâhasındaki çalışmaların seyrine te'sirsiz kalmamaktadır. Bunun en bâriz misâlini *Kutadgu bilig* üzerinde yapılmış olan tecrübeler teşkil eder.

Kutadgu bilig'in Fergana, Mısır ve Herat nüshalarının faksimileri ve her üç nüshanın mukayesesi ile tenkitli metni neşredilmiş olduğundan, eser üzerinde bundan sonraki çalışmalar için bir engel kalmamıştır. Türklerin *Kutadgu bilig*'in yazılmış olduğu devir ve muhit ile ilgili siyâsî ve kültür tarihleri henüz kâffî derecede aydınlanmamış ise de, bunun kültür eserlerinin tahlili ile kısmen doldurulması kabildir. Türk kültür tarihi ile ilgili her hangi bir eserin kıymetlendirilmesi bahis mevzuu olurken, bu hususta ilk düşünülecek şey, bu eseri meydana getiren muhitin daha yakından tetkiki ve bunun daha evvelki ve daha sonraki devirler ile bağlantısının tesbitidir. Bunların tamâmiyle türk kültür tarihi çerçevesi dışında mütâlea edilmesi hakikatlerin meydana çıkmasına engel teşkil etmekten başka bir işe yaramaz. Bir çok millî kültürler ile çeşitli din muhitlerinin temâs ettiği yerlerde yaşayan türkler zaman-zaman bu muhitler ile çok sıkı münâsebetlerde bulunmuşlar ve onlara bir çok kültür malzemesi verdikleri gibi, kendileri de onlardan bir çok şeyler almışlardır. Bunların türk edebiyatında her hangi bir şekilde ifâdesini bulmalarını da tabi'î karşılamak lâzımdır. Yalnız bu karşılıklı te'sirler hakkında kat'î karara varmadan, bahis mevzuu olan hususların türk kültür muhiti içindeki seyrini tesbit etmek şarttır. A. Samoyloviç'in *Kutadgu bilig* ile *Şāh-nāma*'deki motiflerin mukayesesi için yapmış olduğu küçük bir deneme dikkate değer. Ona göre, Kara-Hanlılar devletinde münevver çerçevelerin XI. asırda yalnız Firdavsī'nin *Şāh-nāma*'sine değil, aynı zamanda oradaki edebî san'atlara da vâkıf oldukları muhakkaktır. Bu çok câzip işe başlamadan veya başladıktan sonra, bu motiflerin daha önceki devirlerde türk edebiyatındaki yerini araştırmanın daha sağlam neticeler vereceğine şüphe yoktur.

Şâirin ayrıca izah etmiş olmasına rağmen (bk. beyit 350 v.dd.), eserin ismi ile kaleme alınması için gözetilen gâye, metnin yanlış okunmasından ileri gelen nazım aksaklıkları ve eseri takdim mâhiyetinde olan mukaddimeler hakkında ileri sürülen yanlış fikirlerin bâzı muhitlerde son zamanlara kadar devam etmiş olması dikkatsizlik ile izah edilebilir. Fakat bunun çince bir eserin türk ahvâline uydurulmuş bir tercümesi olduğunu düşünmek için, başka sebepler aramak icap eder. Daha sonra eserin tamamiyle İran te'sirinde meydana gelmiş olduğu ileri sürülmüş ve müellifin orijinalliği inkâr edilmemekle berâber, eserin bu şekli ile müellifin kendi icâdı olup-olmadığı ve her hangi bir nümûneye dayanıp-dayanmadığı şüphesi izhar edilmiştir. Bir taraftan eserin türk ictimaiyatı için bir kaynak olduğu söylenirken, diğer taraftan da bunun pâdişahlara ahlâk öğretmek için şarkta yazılan eserlerden olduğu, nasihatleri tasdik için getirilen hikâyeler ve tarihî şahsiyetler mevcut bulunmadığından, *Kutadgu bilig*'in farsça yazılan nümûnelerinden kıymetçe daha dûn olduğu ve buna buna benzer, bir takım hukümler de ileri sürülmüştür. Bunlar, yukarıda işâret edilen şartlar yerine getirilmedikçe, yanlış neticeleri önlemenin güç olduğuna iyi bir misâl teşkil eder.

Bibliyografya: Burada *Kutadgu bilig* ile ilgili bibliyografyanın tahlil ve tenkitli bir listesinin verilmesi yerinde olurdu. Fakat, yer endişesi ile, bundan vazgeçilmiştir. Bu eser üzerinde yapılmış olan araştırmaların gelişmesine de bir işâret olması düşüncesi ile, mevcut yazıların intişar tarihlerine göre sıralanması uygun görülmüştür. Bu listenin tam olduğu iddia edilmediği gibi, eser ve makalelerde de ancak zarûrî ve mümkün görülen husûslara işâret ile iktifâ edilmiştir.

Amédée Jaubert, *Notice d'un manuscrit turc en caractères ouigoures*, envoyé par M. Abel Remuzat (*Journ. Asiatique*, 1825, s. 39—52; tavsifi ve bir kısmının tercümesi ile, eseri ilim âlemine tanıtan ilk yazı); İ. N. Berezin, *Turetskaya hrestomatiya*, I (Kazan, 1857; uygur harfleri ile bir parça esere dercedilmiştir); N. İ. İlminskiy, *Vstupitalnoe çtenie v kurs turetsko-tatarskogo yazıka, s prilojeniyami* (*Uçente zapisk. Kazans. universteta za 1861*, Kazan, 1862, s. 24—31; uygurlar, dilleri ve *Kutadgu bilig* hakkında); H. Vambéry, *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik* (*Uigur. Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigur.-deutsch. Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus den Originaltexte des Kudatku Bilik*), İnnsbruck, 1870 (metin neşrinde ilk tecrübe olup, bine yakın beyitin transkripsiyonu ve tercümesi ile bu beyitlerde geçen sözlerin uygur alfabesi ile tanzim edilmiş bir lugatini ihtivâ eder; eserin başına uygurlar, memleket, ictimâî hayat, dil âbideleri ve dili ile eserin tarihi ve dili hakkında mâlûmat verilmektedir); W. Schott, *ZDMG* (1871), XXV, 288—294 (H. Vambéry'nin neşri münâsebeti ile); Vasil'ev, *ZVO* (1889/1890), IV, 81; W. Radloff, *Kudatku-Bilik, Facsimile der uigurischen Handschrift der. K. K. Hofbibliothek in Wien* (Petersburg, 1890; Herat nüshasının

faksimilesi olup, sonuna uygur harfleri ile yazılmış diğer eserlerden de nümûneler eklenmiştir); ayn, mll., *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-hadschib aus Bälasagun*, I. Der Text in Transcription (Petersburg, 1891; Herat nüshasının metni mançu harfleri ile dizilmiştir; eserin giriş kısmında uygur ismi, uygurların ilk devirlerine âit destan mâhiyetini taşıyan hikâyeler, Oğuz Kağan destanı, uygurların tarihine âit mâlûmat ve toplu bir bakış ile uygur yazısı hakkında bilgi verilmektedir); P. M. Melioranskiy, *K voprosu ob uygarah* (Petersburg, 1893; W. Radloff'un uygurlar hakkında verdiği mâlûmatın kısmen tercümesi); O. Alberts, *Zur Textkritik des Kudatku Bilik* (*ZDMG*, 1897, LI, 715—717). Clermont-Ganneau, *Note sur un passage de Kudatku Bilik* (*JA*, 1898, XI, 334—335); W. Radloff, *Über eine in Kairo aufgefundene zweite Handschrift des Kudatku Bilik* (*İzvest. AN*, 1898; IX, nr. 4, s. 309—319); ayn. mll., *Zum Kudatku Bilik* (*ZDMG*, 1898, LII, 152 ve 289); P. M. Melioranskiy, *O Kudatku Bilike Çingiz Ḫana* (*ZVO*, 1900, XIII, 015—023; trk. trc. için bk. *Kutadgu Bilig*, Tıpkı basım I, s. 121—123); W. Radloff, *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-hadschib*, II. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo (Petersburg, 1900 ve 1910; *Kutadgu bilig*'in Herat ve Mısır nüshalarına göre metni ve alm. tercümesi ile notları ihtiva eden bu eser 1897 yılında baskıya verilmiş, ilk fasikülünü ihtivâ eden 1—228 sahifesi 1900'de, ikinci fasikülü ise, 1910'da çıkmıştır); O. Alberts, *Der Dichter des... Kudatku Bilig... ein Schüler des Avicenna* (*Arch. f. Gesch. der Phil.*, 1901, VII, 330); V. Thomsen, *Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure* (*Keleti Szemle*, 1901, II, nr. 4, s. 241—259; 1897'de XI. müsteşrikler kongresinde okunan bu teblig W. Radloff'un neşri üzerine yayınlanmıştır; Danimarka dilinde neşri *Samlede Afhanlinger*, 1922, III, 269—292; trk. trc. için bk. Mebrûre Rahmî, *Uygur dilinde sâmitler sistemi* (Türkiyat enst., 1935, tez, nr. 69); M. Hartmann, *Zur metrischen Form des Kudatku Bilik* (*Keleti Szemle*, 1902, III, 141—153); ayn. mll., *Die metrische Form des Qudatqu Bilik* (*OLZ*, V, 349—351; trk. trc. İbarâhim Necmî, *Kutadgu Bilig'in vezni*, *Yarın* mecm., İstanbul, 1921, V, 3; *Kutadgu bilig*, Tıpkı basım, I, s. 124—126); Th. Joszef, *Török nyelvemlékek a XIV szàkad vegeig* (Budapest, 1903, s. 12—13; trk. trc. Râgıb Hulûsî, *MTM*, İstanbul, 1331, II, sayı 4, s. 91); W. Radloff, *Die vorislamischen Alphabete der Türken* (*Bull. d. l'Acad. imp. d. Sc.*, Petersburg, 1908); A. Samoyloviç, *Sredneaziatskiya nadpisi na glinyanom kuvşine iz Sarayçika* (*ZVO*, 1912, XXI, 038—047); A. Z. Validi, *Voctoçnıe rukopisi v Ferganskoy oblasti* (*ZVO*, 1914, XXII, 312—313; *Kutadgu bilig*'in Fergana nüshası hakkında; krş. R. Rahmeti Arat, *Kutadgu bilig*, I, metin, İstanbul, 1947, s. XXXVII); W. Barthold, *The Baghra Khan, mentioned in the Qudatqu Bilik* (*Bull. of the School of Oriental Studies*, 1922, III, 151—158; trk. trc. Râgıb Hulûsî; *Kutadgu Bilig'in zikrettiği Bugra Han kimdir?*, *TM*, 1925, I, 221—226 ve *Kutadgu bilig*, Tıpkı basım I, s. 112—114); F. Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1922 ve 1926), s. 194—204 (bir de *Kutadgu Bilig*, Tıpkıbasım, I, s. 114—121); A. Rahim ve A. Aziz, *Tatar edebiyatı tarihi* (Kazan, 1924, I, 1. kısım, s. 107—121); A. N. Samoyloviç, *İz popravok k izdaniyu i perevoda Kutadgu bilig* (*Doklad. russ. akad. nauk*, 1924, s. 148—151); Rıza Nur, *Türk tarihi* (İstanbul, 1924), II, 333, 344 v.dd.); Fitret, *Kutadgu bilig* (*Ma'ārif ve oḳutġuçı*, Taşkent, 1925, nr. 2, s. 68—74; alm. trc. *Ungar. Jahrb.*, 1926, VI, 154—158 ve trk. trc. *TM*, 1926, I, 343—347); S. E. Malov, *Obraztsı drevneturetskoy pismennosti s predisloviem i slovarem* (Taşkent, 1926, cam-basma ile basılan bu esere *Kutadgu bilig*'den sekiz sahife alınmıştır); W. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927, s. 6, 120—123); Fitret, *Özbek edebiyatı nümûneleri* (Semerkand-Taşkent, 1928, I, 79—87, 169); A. N. Samoyloviç, *Dopoln. k predloj. Radlovım i Tomsenem perevodam odnogo stiha Kutadgu bilig* (*Doklad. akad. nauk.*, 1928, s. 23—25); S. E. Malov, *İz tret'ey rukopisi Kutadgu bilig* (*İzvest. AN, otd. gum. nauk*, 1929, nr. 9, s. 737—754); ayn. mll., *K tret'ey rukopisi Kutadgu bilig* (*Bull. de l'Acad d. Sc. USSR*, 1929, s. 754—787); C. Brockelmann, *Yūsuf Ḫāṣṣ Ḥācib* (*İA*, Leiden tab., 1933, IV, 1277; trk. trc. bk. *Kutadgu Bilig*, Tıpkı basım, I, s. 135—136); Luigi Bonnelli, *Del Kudatku Bilik, Poema turco dell, XI sec.* (Annali del R. Istituto Orientale di Napoli, 1933, VI, 3—38; bir kısım beyitlerin metni, tercümesi ve lugatçe ile); A. N. Samoyloviç, *İranskiy geroiçeskiy epos v literaturah türkskih naradov Sredney Azii* (*Firdevsi 934—1934*, Leningrad, 1934, s. 161—167); G. Németh, *Körösi Ssoma Sandor cèlja* (Budapest, 1935), s. 13—16; R. Rahmeti Arat, *Kutadgu bilig'de tabipler ve efsuncular ile münâsebet hakkında* (*Ülkü*, 1936, yası 46, s. 280—292);

Z. Fahri Fındıkoğlu, *XI. asırda bir türk mütefekkiri ve ahlâkî düşünceleri* (C. H. P. yayınları, konferanslar serisi 2, kitap 7, 1938); Namık Orkun, *Kutadgu bilig hakkında* (*Varlık*, Ankara, 1940, sayı 177, s. 196 v.d.); *Kutadgu Bilig*, Tıpkı basım I. Viyana nüshası (İstanbul, 1942), II. Fergana nüshası (İstanbul, 1943), III. Mısır nüshası (İstanbul, 1943); A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi notları* (İstanbul, 1943), s. 58—75; A. A. Valitova, *K voprosu o klassovoy prirode karaḫanidiskogo gosudarstva* (*Trud. Kırgızsk. filiala akad. nauk SSSR*, Frunze, 1943, vıp. I, s. 127—136; bâzı parçalar alm. tercümesinden rusçaya nakledilmiştir); E. E. Bertels, *Kutadgu bilig i ego znaçenie* (*Şark hakikati*, Taşkent, 1944, nr. 1—5 (4—5), s. 14—15); M. Sâdık Aran, *Türkün altın kitabı Kutadgu bilig* (İstanbul, 1944); E. E. Bertels, *Podgotovka k izdaniyu namangankoy rukopisi Kutadgu bilig* (*Literaturn. gazeta*, 10 mart 1945, s. 1): R. Rahmeti Arat, *Kutadgu bilig*, I. Metin (İstanbul, 1947); E. E. Bertels, *K voprosu o traditsii u geroiçesk. epose türksk. narodov* (*Sovetsk. vostokoved.*, 1947, IV, 73—79); S. E. Malov, *Kutadgu bilig—faksimile* (*Sovetsk. vostokovodenue*, 1948, V, 327—328); ayn. mll., *Pamyatniki drevneturkskoy pismennosti*. Teksti i issledovaniyu (Acad. nauk SSSR, İnstitut yazıkozuau., Moskova-Leningrad, 1951, s. 224—304).

(R. RAHMETİ ARAT.)

ḲUTĀMÎ. [Bk. KUTÂMÎ.]

KUTÂMÎ. AL-ḲUṬĀMÎ („ak-babaya benzeyen") Tağlib kabîlesinin bir kolu olan Taym b. Usāmalere mensup arap şâiri 'Umayr b. Şuyyam b. 'Amr'ın lekabıdır („ak-baba cinsi"). Ḳuṭāmî, aynı kabîleye mensûp şâir al-Aḫṭal'in çağdaşı olup, onun gibi, hicretin ikinci yılının ikinci yarısında Tağlib ve Ḳays 'Aylān arasındaki şiddetli savaşlara iştirâk etmiştir. Şiirlerinin asıl muhtevâsını, harpte kendi başından geçen sergüzeştler ile, kabîlesinin zaferlerine dâir medhiyeler teşkil etmektedir. Fakat Aḫṭal'in aksine olarak, düşmanları olan Ḳayslerin hakkını teslim, kin ve nefretini ise, yemenlilere tevcih etmektedir. Bâzan Emevî hükümdarlarına (msl. Valīd I.) kasîdeler sunmuştur. Doğum tarihini bilmiyoruz. Kâtib Çelebî (III, 5619)'ye göre, 101 (719/720) yılında ölmüştür. Diğer bir çok kaynaklara göre, evvelâ hıristiyan olan al-Ḳuṭāmî, şiirlerinde kavgadan hoşlanan, develeri ile meşgûl, şaraba iltifat eden ve şehirlileri göçebelere hâs şaşmaz bir gurur ile hor gören hakikî bir bedevî olarak görünmektedir. Az tanınan ve az zikredilen iki başka şâir de Ḳuṭāmī lekabını taşımaktadır; bunlardan biri Kalb, diğeri de Żubay'a kabîlesine mensuptur. Bununla berâber, Ḳuṭāmī lekabı altındaki hemen bütün iktibaslarda bahis mevzûu olan Ṭağlib kabîlesine mensûp olan Ḳuṭāmī'dir.

Bibliyografya: *Kitāb al-aġānī*, XX, 118 v.dd.; lugat kitaplarında ve arapça eserlerde sık-sık zikredilen *Ḥamāsa* (nşr. Freytag), s. 170; *Dīvān*'ı, mechûl bir kimsenin şerhi ile birlikte, bilhassa Berlin Pm 589 (Ahlwardt, *Katal.*, VI, 548) yazmasına göre, J. Barth tarafından neşredilmiştir (Leiden, 1902).

(H. H. BRÄU.)

KUTAY. KUTAİ, Borneo adasının şark tarafında bir sultanlık olup, arâzisi, uzun bir mesâfe üzerinde, seyrüsefere kabiliyetli bulunan Mahakam nehri havzasını ihtivâ eder. Memleketin merkezi Tenggarung olup, evvelce Holanda müstemlekeler idâresinin me'mûru Samarinda şehrinde otururdu. Memleket bilhassa petrol bakımından zengin olup, ayrıca orman mahsûlleri ve tuzlu yahut kuru balık ticâreti de yapılır. Bu memleketin adının eski Hind coğrafyacıları tarafından bahsedilen Yava-Koṭi ile münâsebeti üzerinde durulmuştur. V. (m. s.) asırda hindûlar, burada Cava'ya tâbî olmayan bir koloni kurmuşlardı. Kutay'da bulunan dört taş sütûn üzerinde sanskrit yazısı ile kazılmış kitâbeler kıral Mūlavarman'ın hukmü altında parlak bir hindû kırallığı mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Borneo'da daha yeni hind medeniyeti te'sirleri Cava'dan gelmiştir. Kutay, XIV. asırda Cava'nın Macapahit kırallığına âit bulunuyordu. İslâmiyet bu memlekete raca Makoeta devrinde ve Celebes adasından geçerek girmiştir.

Memleketin nüfusu çok karışıktır. Eski unsur olan Dayak'ların büyük kısmı putperest kalmış ve bunlar muhâcir kavimler tarafından, hemen tamâmiyle içerilere doğru sürülmüşlerdir. İç kısımlarda bâzı göçebe aşîretler görülür. Nüfusun diğer unsurları, eski animist itikatlardan bâzı izler taşımakla berâber, islâmiyeti kabûl etmişlerdir. Bilhassa ticâret ile meşgûl olan Bugis'lerin buraya göçmesi XVII. asır sonlarında başlamış olup, hâlâ da devam etmektedir. Borneo'nun cenûbundan gelen ve orman mahsûlleri ile geçinen Bancat'lıların sayısı da artmaktadır. Sulu adalarından gelen ve evvelce korsan olan Bacau'lar şimdi balıkçılık ile geçinirler. Konuşulan dil Malay dilinin bir lehçesi olup, Cava dilinden alınmış bir çok kelimeler ihtivâ eder. Memleketin hollandalılar ile ilk temâsı, hukümdar tarafından 1635'te ve Şark Hind Kumpanyası arasında bir mukavele imzâ edilmesi ile başlamış, daha sonra 1825 ve 1844'te imzâlanan mukaveleler ile Felemenk

hâkimiyeti kabûl edilmiştir. İkinci cihan harbinden evvel petrol yatakları esâslı şekilde işletilmeğe başlanmış, bir az daha cenupta Balik Papan'da bir tasfiyehâne kurulmuştur. Harp içinde japonların istilâsına uğrayan memleket, bunların mağlûbiyetinden sonra, İndonezya federal cümhûriyetine dâhil olmuştur.

Bibliyografya için bk. *EI*, mad. KUTAI. (W. H. RASSERS.)

ḲUTAYBA. [Bk. KUTEYBE.]

ḲUṬB. [Bk. KUTUB, KUTUP.]

ḲUṬB AL-DİN. [Bk. KUTBEDDİN.]

KUTBEDDİN. [Bk. MAVDŪD B. ZANGĪ.]

KUTBEDDİN. [Bk. AL-NAHRAVĀLĪ.]

KUTBEDDİN. ḲUṬB AL-DİN MUBĀRAK, Delhi'de Ḫalacī hanedanının beşinci ve son hükümdarı olup, 'Alā' al-Dīn Muḥammed'in üçüncü oğlu idi. Babasının ölümünde (2 kânun II. 1316) vezîr bulunan Malik Nā'ib, henüz 6 yaşında bir çocuk olan Mubārak'in en küçük kardeşi Şihāb al-Dīn'i tahta çıkartarak, büyük kardeşleri Ḫiżr Ḫān ile Şādī Ḫān'ın gözlerini oydurttu; Mubārak'in de gözlerini oyduracaktı; fakat Mubārak bu vazifeyi başarmak için gönderilen askerleri Malik Nā'ib'i öldürmeğe iknâ etti. Muḥārak önce kendini nā'ib ilân etti. Fakat 1 nisan 1316'da küçük kardeşinin gözlerini oydurtarak, Ḳuṭb al-Dīn Mubārak Şāh unvânı ile, tahta çıktı. İşe bütün mahbusları serbest bırakmak, babasının mecbûrî gümrük tarifesi usûlünü koyan şiddetli emirnâmelerini kaldırmak ve müsâdere edilmiş toprakları geri vermekle başladı. Nefsini en âdî ahlâksızlıklara kaptırmış idi. Devletin işlerini tanzifat amelesi olan ve lafzan islâmiyeti kabûl ettikten sonra, Ḥasan adını alan fenâ ahlâklı nedimine emânet etti; bu zât, Ḫusrav Ḫān unvânı ile, vezîr oldu. Mubārak, Gucarāt'ta hâkimiyetini yeniden te'sis etmek için, oraya bir me'mûr gönderdi. Devāgīr üzerine yürüdü; orada âsî Harpāl'i öldürttü ve bütün Dekhan ve yarım-adada âsâyişi iâde ve büyük bir câmi inşâ ettirdi. Kendisinin bulunmadığı sırada bir sûikasd tertip edildi. Sûikasdın gâyesi, Mubārak'i katletmek ve tahta kardeşi Ḫiżr Ḫān'ın oğlunu geçirmek idi. Fakat Mubārak bunu sezdi ve sûikasdcıları idâm ettirdi. Saltanat merkezine dönüşünde, kör kardeşleri de dâhil olmak üzere, bütün yakınlarını öldürttü ve kardeşi Ḫiżr Ḫān'ın dul karısı gucaratlı güzel Deval Devī ile evlendi. Sarayında iğrenç bir sefâhat ve soytarılık hüküm sürüyordu. Mubārak, hakkı olmadığı hâlde, *ḫalīfa* unvanını ve al-Vāṯiḳ bi 'llāh hukümdarlık lekabını aldı.

Gucarāt ve Devāgīr'de isyânlar baş-gösterdi ise de bastırıldı; Ḫusrav Ḫān, Madura'ya karşı açılan bir sefere iştirâk etmeyerek, bu bölgede bir isyân hareketi tasarladı ise de, bundan bir netice çıkmayacağı için, bu teşebbüsünden vazgeçti ve hukûmet merkezine dönerek, haksız ithâm edildiği husûsunda hukümdarı iknâa muvaffak oldu. Mubārak'in idrâksizliğini fırsat bilen Ḫusrav Ḫān etrafını büyük askerî kuvvetler ile çevrelemeğe ve bütün iktidarı eline almağa muvaffak oldu. 14 nisan 1320 gecesi bu nedim, efendisini sarayında öldürterek, tahta çıktı ve onun karısı Deval Devī ile evlendi.

Kendisine Nāṣir al-Dīn Ḫusrav Şāh unvanını veren gâsıp, 5 eylûl gecesi şimâl-i garbî hudûdunu bekleyen ve Ġāzī Malik unvanını taşıyan muhâfız Ġiyāṯ al-Dīn tarafından öldürüldü. Bu sonuncu, ertesi gün Ġiyāṯ al-Dīn Tuġluḳ-Şāh unvanı ile tahta çıktı.

Bibliyografya: Żiyā' al-Dīn Baranī, *Tārīḫ-i Fīrūz Şāhī*; Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī*; Ḥāfī Ḫān, *Muntaḫab al-tavārīḫ* (trc. G. S. A. Ranking, tamâmı *Bibl. Ind.*); Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832).

(T. W. HAIG.)

KUTBEDDİN. ḲUṬB AL-DİN MUḤAMMED ḪVĀRİZMŞĀH (?—1128), Ḫvārizm [b. bk.]'de son Ḫvārizmşāhlar sülâlesinin kurucusu. Babası Garcistanlı bir köle olan Anūş-Tigin Büyük Selçuklu hukümdarı Malikşāh'ın taştdârlığına kadar yükselmiş idi. Sultanın leğen ve ibriklerinin nezâretine me'mûr olup, hukümdarın en sâdık has köleleri arasından seçilen ve dâimâ sultan ile temas hâlinde bulunan taştdâra, Ḫvārizm vâridâtının bir kısmı ile taştdârlık masraflarını karşılamak üzere, Ḫvārizm'e tasarruf hakkının tanınmış olmasından dolayı, Ḫvārizm kumandanı (*Şaḥna-i Ḫvārizm*, bk. *Cihānguşā*, II, 2) unvânını taşıyan Anūş-Tigin kendisine verilen bu ülkeyi fiilen idâre etmemiş, orada yine Ḫvārizmşāh unvanlı başka bir vâli bulunmuştur. Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed, Anūş-Tigin'in büyük oğlu olup, Merv'de iyi bir tahsil ve terbiye görmüş idi. Sultan Malikşāh'ın ölümünü müteâkip, taht kavgaları esnâsında kardeşleri ile mücâdeleye girişen Berkyaruk [b. bk.]'a yardım etmek için, Ḫvārizm'den Merv'e gelen Ḫvārizmşāh, Ḳun (Kıpçak) türklerinden Kuçka-oğlu Ekinci (Marvazī; *Ṭabā'i' al-ḥayavān*, metin, s. 12; trc. ve şerh, s. 30, 101; Anūş-Tigin'in ihtimâl Ḫvārizm'de nâibi olan bu zâtın adı Barthold, *Turkestan*, s. 324'te İkinci, F. Köprülü, *Belleten*, sayı 28, s. 63'te İlkinci)'nin öldürülmesi (1098) ve öldüren Selçuklu emîrlerinin Ḫvārizm'i işgâle teşebbüsleri üzerine, Sultan Berkyaruk tarafından âsîlerî tenkil vazifesi

ile Horasan umûmî vâliliğine getirilen *amīr-dād* Altuntak-oğlu Ḥabaşī, vazifesini muvaffakiyetle bitirdikten sonra, 1098'de Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed'i Ḫvārizm vâliliğine gönderdi (İbn al-Aṯīr, 491 yılı vekayii; *Cihānguşā*, II, 3). Böylece babasının ülkesine giden ve mevkiinde Sancar [b. bk.] tarafından ipka edilen Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed ile son Ḫvārizmşāhlar sülâlesi başlamış oldu. Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed'in idâresi umûmiyetle sâkin geçmiştir. O yalnız bir defa Ḫvārizm'i boz-kır türklerine karşı müdâfaa zorunda kaldı. Öldürüldüğünü söylediğimiz Ekinci'nin oğlu Tuğrul-Tigin, Merv'de Sancar'in hizmetinde iken, babasının mensup bulunduğu Kıpçaklar arasına kaçarak, oradan aldığı kuvvetler ve „türk meliki" ile birlikte, Ḫvārizm'e yürüdüğü zaman, Nīşāpūr'da bulunan Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed metbuu Sancar'den yardım istedi; kendisi de sür'atle Ḫvārizm'e gitti ve ordusu ile yardıma gelmekte olan Sancar'in vüsûlünden evvel, istilâcıları ülkesinden çıkarmağa muvaffak oldu. Sultan Sancar'in 512 (1118)'de Muġīṯ al-Dīn Maḥmūd b. Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed ile yaptığı Sâve harbinde Horasan ordusunda hizmet gördüğü belirtilen Ḳuṭb al-Dīn (İbn al-Aṯīr, VIII, 287; *Cāmi' al-tavārīḫ-i Ḥasanī*, 206b) 30 yıl süren idâresi zamanında Selçuklu imparatorluğuna dâimâ sâdık kalmış, yıllık vergi ve hediyelerini muntazaman göndermiş, oğlu Atsız veya kendisi her sene sultanı ziyâret etmişlerdir. Bu sadâkatinden dolayı Ḳuṭb al-Dīn Sancar'in teveccühüne mazhar olmuştur (*Cihānguşā*). Semerkand hanına karşı muhârebeye hazırlanan Sancar'i bundan vazgeçirmek için, hanın tavassutlarını ricâ ettiği iki büyük şahsiyetten birinin Muḥammed Ḫvārizmşāh olması, Ḳuṭb al-Dīn'in imparatorluktaki ehemmiyet ve nufûzunu gösterir (Sancar devri *malik al-şu'arā'*sı Amīr Mu'izzī'nin onun hakkında yazdığı medhiye için bk. mad. ḪVĀRİZMŞĀHLAR). Kendisine Ḳuṭb al-Dīn'den başka *Abu 'l-Fatḥ, Mu'īn amīr al-mu'minīn* ve *Arslan Tigin* gibi lekaplar verildiğini gördüğümüz (*Ẕaḫīra-i Ḫvārimşāhī*, 1b, Bankipore kataloğu, s. 3) Ḫvārizmşāh Muḥammed yalnız iyi bir idârecı ve mâhir bir siyâset adamı değil, aynı zamanda memleketinde adâleti hâkim kılan (İbn al-Aṯīr, VIII, 184), din ve ilim adamlarını himâye eden, seçkin bir devlet adamı idi. Devrin tanınmış tabiplerinden olup, 504 (1110) yılında Ḫvārizm'e giderek, gerek beldenin iklimi, gerek Ḫvārizmşāh'tan gördüğü yakın alâka dolayısı ile orada kalan İsmā'īl Curcānī [b. bk.], farsça yazdığı *Ẕaḫīra-i Ḫvārizmşāhī* adlı meşhûr tıp ansiklopedisini Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed Ḫvārizmşāh'a ithâf etmiştir. 522 (1128)'de ölen Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed'in yerine, oğlu Atsız, Sultan Sancar tarafından, Ḫvārizmşāh tâyin edilmiştir.

Bibliyografya: İsmā'īl Curcānī, *Ẕaḫīra-i Ḫvārizmşāhī* (Süleymâniye, Yenicâmi kitapları, nr. 915), 1b; nr. 916 1b; Maulavi Abdul Muqtadir, *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore* (Kalküte, 1927), XI, 3; Şaraf al-Zamān Marvazī, *Ṭabā'i' al-ḥayavān* (nşr., trc. ve şerh, V. Minorsky, *Marvazī on China, the Turks and India*), London, 1942 (metin s. 12, trc. s. 30, şerh s. 101); İbn al-Aṯīr (Mısır, 1357), VIII, 184, 267, 287; Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihānguşā* (nşr. Mirza Muḥammed Ḳazvīnī), *GMS*, XVI, 2, Leiden, 1916, II, 2 v.d.; Ḥasan Yazdī, *Cāmi' al-tavārīḫ* (Fâtih kütüp., nr. 4307, 206b); W. Barthold, *Turkestan, down to the Mongol invasion* (*GMNS*, London, 1928, V, 324, 346). (İBRAHİM ḲAFESOĞLU.)

KUTBEDDİN. ḲUṬB AL-DİN, AL-ŞİRĀZĪ MAḤMŪD B. MAS'ŪD B. MUSLİḤ, 634 (1236) yılı safer ayında Şiraz'da doğmuş ve 17 ramazan 710 (1311)'da Tebriz'de ölmüştür. Bir çok arap hekimleri gibi, Ḳuṭb al-Dīn de seçkin bir hekim âilesine mensûp idi; bundan başka, eserlerinden de görüldüğü gibi, yalnız tanınmış bir hekim olmayıp, hey'et ilminde, felsefede ve dinî bahisleri tetkik tarzı ile de kendini göstermiş idi. Bu çeşitli kabiliyetlerinden dolayı, Abu 'l-Fidā' ona *mutafannin* adını vermiş idi. Tıp tahsiline babası Żiyā' al-Dīn Mas'ūd al-Kāzarūnī (Kāzarūn, Şiraz'ın garbında bir şehir) ile Şiraz hastahânesinde başladı. Babasını kaybettiğinde 14 yaşında idi. Ondan sonra amcası Kamāl al-Dīn Ḫayr al-Kāzarūnī ve Şaraf al-Dīn al-Zakī al-Ruşkānī (Suyūṭī'de: Rukşavī)'nin ve Şams al-Dīn al-Kutubī'nin talebesi oldu; daha sonra Naṣīr al-Dīn'in yanına giderek, onun derslerine devam etti ve bütün talebeleri gölgede bıraktı. Hey'et ilmine olan ilgisini Naṣīr al-Dīn'e borçlu olmalıdır. Daha genç yaşta iken, İbn Sīnā'nın *Ḳānūn*'unun ilk nazarî kısmı olan *al-Kulliyāt*'ı neşretmeği tasarlamış idi. Önce Şiraz'daki hekimlerin yanında çalıştı; sonra daha önceki devre âit bir çok âlimlerin eserlerini tetkika başladı. Daha sonra Horasan'a, Irakeyn'e, İran'a ve Anadolu'ya gitti; *al-Kulliyāt* şerhinin ön sözünde de söylediği gibi, âlimler ile temâs etti. İran'daki İlhanlı hukümdarları ile münâsebete girişmesi de, muhakkak, bu seyâhatlerden sonradır; fakat bunun hangi sene ve hangi hukümdar zamanında olduğunu bilmiyoruz. Yalnız 681 (1282/1283)'de Aḥmed (Niküder

680—683 = 1281—1284) zamanında Sivas ve Malatya'da kadı olduğu ve orada yine *al-Kulliyāt* ile uğraştığı biliniyor. Ayrıca siyâsî bir rol de oynamış olmalıdır; zîra Aḥmed onu, amcası Kamāl al-Dīn ile, memlûk sultanı al-Manṣūr Sayf al-Dīn Ḳalā'ūn (678—689 = 1279—1290)'a gönderdi. Bunlar Aḥmed'in her hâlde Ḳuṭb al-Dīn'in te'siri ile, müslümanlığı kabûl ettiğini bildirmek ve müslümanlar ile İlhanlılar arasında sulhü sağlamak ile vazifelendirilmiş idi. Fakat bu işi başaramadı. *al-Kulliyāt* için Mısır'da da malzeme topladı. Mısır'dan dönüşünden az sonra tamamladığı eseri Aḥmed Han'ın vezîri Muḥammed Sa'd al-Dīn'e ithâf etti ve buna *al-Tuḥfa al-Sa'dīya* yahut *Nuzhat al-ḥukamā' va ravżat al-aṭibbā'* adını verdi.

Daha sonra Ḳuṭb al-Dīn Tebriz'e çekildi. Hayatının sonlarına doğru bütün kuvveti ile kendini hadîs tetkikine verdi. *Cam' al-uṣūl* ve *Şarḥ al-Sunna* hakkında olduğu gibi, bu sâhada da tenkidî hâşiyeler yazdı. Ḳuṭb al-Dīn'in karakterini İbn Şubha'den ve al-Subkī'den öğreniyoruz. Parlak bir zekâsı ve az rastlanır bir anlayış kabiliyeti var idi; kendisine „iranlıların âlimi" derlerdi. Hürriyetini muhâfaza etmek için, çok çabalamıştır; hükümdarlardan ve maiyetlerinden gördüğü hürmet ve itibâra rağmen, saraydan uzak kalması da bunu göstermektedir.

Uzun zaman sûfîlere has bir hayat sürdü. Çok talebesi olduğu husûsu üzerinde israr ile durulmuştur. Onu övmek husûsunda söz bulamayan Kamāl al-Dīn (aş. bk.) de talebeleri arasında bulunmakta idi. Bundan başka, Naṣīr al-Dīn ile Faḫr al-Rāzī arasındaki münâzaralar münâsebeti ile, İbn Sīnā'nın *İşārāt*'ı hakkında tenkidî fikirlerini (*muḥākamāt*) ileri sürmesi için, al-Taḥtānī (ölm. 766 = 1364; krş. Brockelmann, *GAL*, II, 209)'yi teşvik etti. Dinî vazifelerini ihmâl ederdi; bununla berâber, Suyūṭī Tebriz'de namazlarını her zaman cemâat ile kıldığını söyler. Şarabı severdi. Ḳutb al-Dīn gâyet güzel ve devamlı olarak satranç oynardı. Bundan başka her türlü elçabukluğu mârifet oyunlarında da çok usta idi. Güzel kemençe (*rabāba*) çalardı. al-Suhravardī'nin *Ḥikmat al-işrāḳ*'ı hakkında yazdığı şerh dinî görüşleri ile, muhakkak ki, alâkalıdır. Ḳuṭb al-Dīn Kâtib Çelebî (nr. 1169)'nin kaydettiği gibi, ilâhiyat sâhasında kendini göstermiştir. *Fatḥ al-mannān fī tafsīr al-Ḳur'ān*'da *Kur'an*'ın geniş bir tefsirini vermiş ve bu çok takdir edilmiştir. *Fī muşkilāt al-Ḳur'ān* adlı eserinde *Kur'an*'ın diğer kısımlar ile te'lifi güç olan kısımlarını ele almıştır. Zamahşarī'nin *al-Kaşşāf 'an ḥakā'iḳ al-tanzīl*'ine de bir şerh yazmıştır. Ḳuṭb al-Dīn optik tarihinde husûsî bir rol oynamıştır; çünkü İbn al-Haysam'in *Kitāb al-manāẓir*'ı üzerine, talebesi Kamāl al-Dīn al-Fārisī (b. bk., ölm. 720 = 1320'ye doğru) dikkatini çekmiştir. Ḳuṭb al-Dīn seyâhati esnâsında gördüğü bu eserden bir adet talebesine te'min etmiştir. Ḳuṭb al-Dīn *Kitāb al-manāẓir*'ı şerhetti ve onu şahsî araştırmaları ile tamamladı. Şu da kayda değer ki, Ḳuṭb al-Dīn, İbn al-Haysam'in izahlarını o derece unutmuş idi ki, müşâhedelerini ışık huzmelerine değil, mer'î şuâlar üzerine istinat ettirmiştir. Birbirine çok benzeyen ve ikisi de hey'ete dâir olan *Nihāyat al-idrāk fī dirāyat al-aflāk* ve *al-Tuḥfa al-şāhīya fī'l-hay'a* adlı kitaplarında Ḳuṭb al-Dīn, kanâatimce, riyâziyenin yardımı olmadan yazılan en iyi eseri vermiştir. Bu eser, hocası Naṣīr al-Dīn Ṭūsī'nin *al-Taẕkira al-Naṣīrīya*'si ile sıkı-sıkıya alâkalıdır. Fakat Ḳuṭb al-Dīn'in eserleri hocasınınkilerden daha etraflıdır ve onun uğraşmadığı meselelere de yer vermiştir; onun için şerh çerçevesini aşar. Msl. *Nihāya*'de al-Ḥıraḳī veya İbn al-Haysam'in kozmografyasındaki teferruat zikredilmektedir ki, buna Roger Baco'da da rastlanmaktadır.

Ben bu eserin şu kısımları üzesinde durdum: *Zu den optischen Kenntnissen von Ḳuṭb al-Dīn al-Şīrāzī* (*Archiv für die Gesch. der Naturwissensch.*, 1912, III, 187 — 193). *Über die Gestalt, Lage und Bewegung der Erde, sowie philosophisch-astronomische Betrachtungen von Ḳuṭb al-Dīn al-Şīrāzī* (*ayn. esr.*, s. 395—422). *Beiträge*, XXVII, *Auszüge aus al-Şīrāzī's Werk über Astronomie* (*SBPMS Erlg.*, 1912, XLIV, 27—35). *Erscheinungen bei der Dämmerung und bei Sonnenfinsternissen nach arabischen Quellen* (*Archiv für Gesch. der Medizin*, 1923, XV, 47 v.d.). *Inhalt eines Gefässes in verschiedenen Abständen von Erdmittelpunkt* (*Z.-S. für Physik.*, 1923, XIII, 59 v.d.

Bir eserinin adı *Şarḥ al-taẕkira al-Naṣīrīya*'dir. Ḳuṭb al-Dīn *Fī ḥarakāt al-daḥraca va'l-nisba bayn al-mustavī va'l-munḥanī* adlı bir eser daha yazmıştır. Bu *Nihāya* (krş. Wiedemann, *SBPMS Erlg.*, 1927)'nin devamıdır. Bir de *al-Tabṣira fī'l-hay'a* ve *Kitāb fa'altu fa lā talum fī'l-hay'a*.

Yukarıda adı geçen eserlerden başka, Ḳuṭb al-Dīn'in olduğu söylenilen şu eserler vardır: göz hastalıklarına dâir bir eser, İbn Sīnā'nın *Urcūza*'sinin şerhi, al-Sakkākī'nin dil bilgisine dâir eseri ile İbn al-Ḥācib'in bir eserine şerh.

Zayn al-Dīn İbn al-Vardī, ölümünden sonra, Ḳuṭb al-Dīn için bir mersiye yazmıştır; bu mersiyede ilim değirmeninin mihveri (*ḳuṭb*) kırıldığı hâlde, çarkının dömesine şaşmaktadır.

Bibliyografya: Abu'l-Fidā', *Annales muslemici* (nşr. J. J. Reiske), V, 63, 243; Taḳī al-Dīn İbn Şuhba, *Ṭabaḳāt al-Şāfi'īya* (Cod. Goth., 1763); F. Wüstenfeld, *Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher*, 1840, nr. 247; H. Suter, *Die arabischen Mathematiker und Astronomen*, nr. 387 ve zeyil; L. Leclerc, *Histoire de la médecine arabe* (*al-Kulliyāt*'ın başında müellifin kendi hâl tercümesinin hulâsası verilmiştir; Paris, 1876), II, 129 v.d.; *GAL*, II, 211 v.d. Brockelmann'a göre, Ḫvāndamīr, *Ḥabīb al-siyar*, III, 1,67, 112 (taş-basm., Bombay, 1857) ve Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt*, s. 389'da hâl tercümesi hakkında mâlûmat bulunmaktadır. (E. WIEDEMANN.)

KUTEYBE. ḲUTAYBA B. MUSLİM, ABŪ ḤAFṢ AL-BĀHİLĪ, arap kumandanı olup, 49 (669/670) yılında doğdu. 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed b. Aş'aṯ [b. bk.]'a karşı açılan mücâdelede al-Ḥaccāc [b. bk.] Ḳutayba'nin mahâretini takdir etti ve halife 'Abd la-Malik 85 (704) yılında Horasan'a yeni bir vâli tâyin etmek istediği zaman, Horasan vâlilerini emri altında tutan al-Ḥaccāc'ın tavsiyesi üzerine, Ḳutayba'yi tâyin etmeğe karar verdi. Ḳutayba komşu türk kabîlelerine karşı girişilen muvaffakiyetli seferler ile halifeliğin hudutlarını o derece genişletti ki, onu Emevîler devrinin en büyük fâtihleri arasında saymak gerekir. 86 (705)'da Valīd I.'in ilk hilâfet yılında, Irak umûmî vâlisi Ḥaccāc b. Yūsuf'a bağlı olarak, Horasan vâliliğine getirilen Ḳutayba, karargâh merkezi olan Merv'e varınca, evvelâ Toharistan'daki isyânı bastırmak için, Merv al-Rūd, Ṭālaḳān üzerinden Belh'e yürüdü. Teslim olan şehri, az sonraki bir ayaklanma sırasında tahrip etti. Orduyu kardeşi Şālih b. Muslim'e bırakarak, Merv'e döndükten sonra, Toharistan'ın türk hukümdarı Nīzak (okunuş kat'î değildir) Ṭarḫān ile müzâkerelere girişti ve onun ile, merkezi Bādġīs'e girmemek şartı ile, anlaşma yaptı. Ertesi sene (87 = 706) Ḳutayba, Paykand'i ele geçirmek suretiyle, dağınık devletler hâlinde bulunan Mâverâünnehr'in fethine başlamış oldu. Paykand'de bıraktığı muhâfız kıt'alarını şehirden kovmak teşebbüsü Ḳutayba'yi korkunç bir intikama sevketmiş idi: şehir tahrip edildi, bütün erkekler öldürüldü ve pek çok ganîmet alındı. Bu hâdisenin yarattığı korku, Narşaḫī'ye göre, iç mücâdeleler yüzünden haylı zayıflamış olan Buhârâ hukûmetinde, istilâya karşı mukavemet taraftarı Vardān Ḫudā etrafında birlik husûle getirdi (H. A. R. Gibb, *Orta Asya'da arap fütûhâtı*, s. 29). Vardān Rāmīşana'yi işgâl etmiş olan arap ordularının muvâsala hatlarını, buhârâlı ve kişlilerin yardımı ile, kestiği için, Ḳutayba, müttefikleri yormak ve aralarında yeni ayrılıklar çıkarmak düşüncesi ile, bir müddet durakladı. Fakat harekâta ara vermesi yüzünden, Ḥaccāc'ın tekdirine mârûz kalmış idi. Sonra serî bir yürüyüş ile müttefikleri püskürttü ve ordularını Tirmiz'den, kardeşi 'Abd al-Raḥmān b. Muslim kumandasında, Mâverâünnehr'e nakletti. Ḳutayba, Vardān'ın ölümünü müteâkip, 89 (708)'da Buhârâ'yı kuşattı ve bir kaç hücûmdan sonra, yerlilerden yardımcı kuvvetler sağ'amak, harâc almak ve kalede yerleşmek şartları ile şehre girdi (bk. Akdes N. Kurat, *bibliyografya*). Buhârâ'yı zaptetmek suretiyle Mâverâünnehr müdâfaasını iyice sarstığını bilen Ḳutayba'nin Semerkand üzerindeki siyâsî tazyiki müsbet netice vermiş ve Semerkand Sogd hukümdarı Ṭarḫān (sogd. telâffuzu: Ṭarḫūn), islâm ordusundaki iranlı kıta'aların kumandanı olup, Ḳutayba adına konuşan Ḥayyān al-Nabaṭī ile yaptığı müzâkereler sonunda arap hâkimiyetini tanımağı ve harâc vermeği kabûl etmiş idi. Bu sırada, dâimâ Ḳutayba'nin yanında bulunurken, me'zûnen gittiği Belh'ten cenûbî Toharistan'a kaçarak, orada Belh, Merv al-Rūd, Ṭālaḳān ve Fāryāb hâkimlerini müslümanlara karşı müştereken müdâfaaya teşvik eden Nīzak, 'Abd al-Raḥmān kumandasında sevkedilen kuvvetler tarafından mağlûp ve esir edilerek, Ḥaccāc'ın emri ile, öldürüldü. Böylece adları geçen yerler arap hâkimiyetini tanıdı ve 'Abd al-Raḥmān Belh vâlisi tâyin olundu (91 = 710). İsyan teşebbüsünde bulunan Şūmān hâkimini de mağlûp eden Ḳutayba, Buhârâ'daki muhâfız kıt'alarına karşı gelen muhâlifleri ezmek üzere tekrar Buhârâ'ya gittiğinde, buraya tamâmiyle hâkim oldu; askerlerini ahâlinin evlerine yerleştirdi. Bu andan itibaren Buhârâ'da islâmiyet yayılmağa başlamıştır. Mâmafih orada ilk câmiin 94 (713) yılında yapıldığı biliniyor (Gibb, *ayn. esr.*, s. 34). Zaptedilen memleketlerden topladığı kuvvetlerin yardımı ile, fütûhâtını sür'atle genişleten Ḳutayba, Ḥaccāc'dan aldığı bir emir ile, Sicistan türk hukümdarı Rutbīl (okunuşu kat'î değildir) üzerine yürüdü. Onun kolayca tâbiiyete girmesi dolayısı ile, ülkesini işgâle lüzûm görmeden, Mâverâünnehr'e döndü. O zaman Semerkand'da Ḳutayba ile anlaşmış olan Ṭarḫān'a karşı isyân vukû bulmuş, sogd tâcirleri ile asiller hal'ettikleri Ṭarḫān'ın yerine, Afşīn unvânı ile, Ġūrak'i geçirmişler ve müslümanlara karşı açıkça cephe almışlardı. Arap kaynaklarında tahtından indirilen Ṭarḫān'ın intihar ettiği veya öldürüldüğü rivâyet edilmekte ise

de (bk. Gibb, *ayn. esr.*, s. 36), son zamanlarda ele geçen sogd vesikalarına dayanan A. A. Freiman'ın iddiasına göre (bk. Abdülkâdir İnan, *Belleten*, sayı 27, s. 608), sogd kayıtlarında ve Ṭabarī'de zikredilen „melik" Dīvastīc ile aynı şahıs olması lâzım gelen Ṭarḫān hal'ini müteâkip, şarka çekilmiş ve türk hakanlarının tâbiiyetinde, Pençkend'de 721'e kadar Fergana'yı idâre etmiştir. Ḳutayba 93 (711) kışında Ġūrak'e karşı hazırlanmakta iken, harekât plânını değiştirdi ve bu yılın baharında, ansızın, Hezâresp'te göründü. Buna sebep, kardeşi Ḫurrazād ile mücâdeleye girişen Ḫvārizmşāh Çīġān (veya Canġān, Cunġān)'ın Ḳutayba'yi yardıma çağırması ve Ḳutayba onun mevkiini koruduğu takdirde, üç büyük Ḫvārizm şehrinin islâmlara terkini vaad etmesi idi. Ḫvārizmşāh, ricâlarını şifâhen arzetmek üzere, Hezâresp'e geldiği sırada, Ḫurrazād Ḫvārizm'in pâyitahtı al-Fīl'i ele geçirmiş idi. Fakat az sonra, Ḳutayba'nin gönderdiği ʿAbd al-Raḥmān, al-Fīl'i zaptetti, yakalanan Ḫurrazād ve diğer 4.000 ḫvārizmli öldürüldü. İyās b. ʿAbd Allāh'ın Ḫvārizm vâliliğine gönderilmesi, vergi işlerine de ʿAbd Allāh adında birinin me'mûr edilmesi ile bütün Ḫvārizm ülkesi arap hâkimiyetine geçmiş oldu. Bu sefer esnâsında Hezâresp'ten ayrılmamış olan Ḳutayba, Ḥaccāc'dan Semerkand'a yürüme müsâadesi gelir-gelmez, 20.000 kişilik öncü kuvvetini, ʿAbd al-Raḥmān kumandasında yola çıkardı; kendisi de Horasan, Buhârâ, Ḫvārizm yardımcı gurupları ile takviyeli ordusu başında geriden hareket etti ve Mâverâünnehr'in kalabalık ve en muhkem şehri olan Semerkand'ı kuşattı. Bu münâsebetle arap kaynakları, Ṣoġd meliki Ġūrak'in Şāş, Fergana hukümdarlarından başka türk hakanından da yardım istediğini ve hattâ bâhilî menşe'li bir rivâyete dayanarak, gelen yardımcı kuvvetlere türk hakanının oğlu tarafından kumanda edildiğini bildirirler (bk. Akdes N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 403). Marquart ve Barthold gibi bâzı tetkikçiler, Ḳutayba'nin Türkistan fütuhâtı hakkındaki bâhilî rivâyetlerinin en sâdık nâkili İbn Aʿṯam al-Kūfī'de bulunmayan bu rivâyeti, şark Göktürk imparatorluğunun yadigârı Orhun kitâbelerinde bahis mevzûu olan Sogdak seferi (Hüseyin Namık Orkun, *Eski türk yazıtları*, nşr. TDK, I, 1936, s. 46) ile birleştirerek Semerkand'a gelen kuvvetlerin başında, Kapagan Kağan'ın yeğeni, meşhûr Kül-Tigin'in bulunduğunu ileri sürmüşlerdir (bk. Gibb, *ayn. esr.*, s. 39—41; Grousset, *l'Empire des Steppes*, s. 167). Fakat bilâhare, gerek aradaki mesâfenin uzaklığı ve gerek zikredilen Gök-türk metninin yardım ifâde etmediği düşünülerek, rivâyetteki türk hakanından maksadın ancak Türkiş hukümdarı olabileceği neticesine varılmıştır (Akdes N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 403). Ḳutayba, Sogd'a yardıma gelen kuvvetleri kardeşi Ṣāliḥ b. Muslim vâsıtası ile mağlûp ettikten sonra, Semerkand muhâsarasını şiddetlendirdi ve Ġūrak ile şehri sâhibine bırakmak esâsına dayanan bir mütâreke yaparak, muhâsamâta son verdi. Fakat Ḳutayba, şehre girdikten sonra, mütâreke hukümlerini dikkate almadan, Ġūrak'e yeniden kabûl ettirdiği çok ağır şartlar (bu anlaşmanın metni, İbn Aʿṯam al-Kūfī'den naklen, Akdes N. Kurat, *ayn. esr.*, s. 419 v.d.) gereğince, Semerkand'ı işgâl ettiği gibi, orada ʿAbd al-Raḥmān'ın emrinde bir askerî garnizon vücûda getirdi ve Sogd melikini şehirden çıkardı. Ġūrak o civarda başka bir şehre çekilerek, hukümdar unvânını muhâfaza etti ise de, hakikatte Semerkand, Nasaf, Kiş ve havâlisi tamâmiyle arap hâkimiyetine girmiş bulunuyordu. Fırsatlardan faydalanmakta mâhir ve aynı zamanda askerî dehâsı yanında muktedir bir diplomat da olan Ḳutayba'nin Semerkand'ı, ahdi bozarak, ele geçirmesi keyfiyeti, sonraları kendi aleyhine silâh olarak kullanılmış ve hattâ bu mesele halife ʿOmar b. ʿAbd al-ʿAzīz zamanında tahkikat mevzûu olmuştur. Ḳutayba bundan sonra iran kıt'alarını Şāş üzerine gönderirken, kendisi de Hucend ve Fergana'ya yürüdü. Şāş zapt ve tahrip edildi. Fergana'ya ʿUṯām b. ʿAbd Allāh adında birinin vâli tâyin edildiği rivâyet olunur; fakat o bölgede 721 yılına kadar, Semerkand'dan vaktiyle kaçmış olan Ṭarḫān'ın bulunduğu düşünülürse, Mâverâünnehr'in şarkında ancak bâzı ileri karakollar te'sis edildiği kabûl olunabilir. Bu sırada, Sogd memleketinde temerküz eden Çin ile garp ülkeleri arasında ticârî faâliyeti sekteye uğratmamak ve Mâverâünnehr yerli hâkimlerinin Çin'den yardım almalarını önlemek maksadı ile, Çin'e bir bir hey'et gönderilmiştir (713) ki, Gibb (*ayn. esr.*, s. 43 v.d.)'e göre, Horasan vâlileri tarafından Çin'e gönderilen ilk hey'et budur. 714'te umûmî karargâhını Şāş'a nakleden Ḳutayba İsbīcāb'a kadar ileriledi. Orta Asya'ya doğru fütuhâtın böylece gelişmekte olduğu bir sırada Ḥaccāc'ın ölümü bütün harekâtı durdurdu; çünkü hâmîsi umûmî vâlinin ölmesi Ḳutayba'nin kendi mukadderâtı hakkındaki endişelerini arttırmış idi. Ḳutayba, Ḥaccāc'ın nufûzu dolayısı ile, tam itâat ve birlik gösteren orduda münâzaaların yeniden başlayacağından çekiniyor ve yıllardan beri fâsılasız muhârebelerde yorulmuş olan askerler arasında kuvvetli bir sulh temâyülü belirdiğini hissediyordu. Bundan başka, Ḳutayba'nin iranlılar

tarafından fazlaca tutulmuş olmasından kuşkulanan ordu, onun, al-Aḥṯam âilesine karşı şiddetli tedbirlerinden ve Tamīm kabîlesi reisi Vakīʿ b. Abī Sūd'a karşı düşmanlığından dolayı, Ḳutayba'den memnûn değil idi. Bunlara binâen Ḳutayba, ordusunu kısmen terhis ederek, hilâfet merkezinden gelecek emirlere intizâren, Merv'e döndü. Halife Valīd Ḳutayba'ye yeniden itimâdını bildirmiş, Irak'tan ayırarak, müstakil vilâyet hâline getirdiği Horasan'ı onun idâresine bırakmış ve onu fütuhâta teşvik etmiş idi. Ḳutayba, tarafdarlarının muhâlefetinden korktuğu Yazīd b. Muhallab âilesini Marv'den Semerkand'a nakletlederek, muhâfaza altına aldırdıktan sonra, Fergana—Kâşgar yolunu emniyete almak üzere tekrar harekete geçti ise de, bu şartlar altında Kâşgar seferi gerçekleşmemiş görünmektedir; zîrâ kısa bir zaman sonra da Valīd'in ölüm haberi gelmiş ve Ḳutayba yeniden kendi başının derdine düşmüş bulunuyordu]. Efendisinin kardeşi Süleyman'ın tahta vâris olmasını önlemek husûsundaki teşebbüsü desteklediği için, Süleyman'ın intikam almasından korkuyordu. Bu itibârla yeni halifeye itâat etmek istemedi. Fakat Süleyman Ḳutayba'nin kuvvetlerini isyâna teşvik etti ve Ḳutayba 96 senesi zilhiccesinde (ağustos/eylûl 715) veya başka bir kaynağa göre, 97 senesinde, âsî askerler tarafından öldürüldü (krş. mad. FERGANA).

Bibliyografya: Yaʿḳūbī (nşr. Houtsma), II, 330, 342—344, 346, 354 v.d.; Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 419—426, 431; Ṭabarī, II, fihrist; Masʿūdī, *Murūc* (Paris), VIII, 320—323; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IV, 311 v.dd.; V, 2—5, 7—13; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 553, trc. de Slane, II, 514 v.dd.); Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 467, 498—504, 555—561; Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, s. 267—278 [H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia* (trk. trc. M. Hakkı, nşr. Türkiyat enstitüsü), İstanbul, 1930, s. 25—36, 39—48; Akdes Nimet Kurat, *Kuteybe b. Muslim'in Ḫvārizm ve Semerkand'ı zaptı* (*Ankara Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi*, sayı 5, 1948, VI, 386—389, 393—414, 419 v.d.); R. Grousset, *L'Empire des Steppes* (Paris, 1941), s. 167; Abdülkadir İnan, *Orta Asya'da Muğkale hafriyâtında bulunan vesikalar* (*Belleten*, sayı 27, 1947, s. 615—619]. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

[Bu madde İBRAHİM KAFESOĞLU tarafından ikmâl edilmiştir].

KUTLUG-HAN. ḲUTLUĠ-ḤĀN, putperest Kara-Hıtay [b. bk.] menşeli olup, VII. (XIII.) asırda Kirmān [b. bk.]'da hukûm sürmüş bir hânedandır. Birbiri ardınca, Ḫvārizmşāhlar, büyük moğul hanları ve Hulagu Han sülâlesine tâbî olan, fakat nufûz ve ehemmiyeti bakımından mahallî kalan bu hânedan 619 (620?) — 706 (1222 [1223?] — 1306/1307) arasında hukûm sürmüştür. Komşu Yazd atabeyleri sülâleleri, Fars Salgurluları ve Muzafferîler ile sıkı münâsebetler idâme ettirmiş, halifeler ve Hindistan ile bâzı tesâdüfî temâslarda bulunmuştur. Hânedanın kurucusu, Kuldūz(?)'un oğlu Naṣr al-Dunyā va'l-Dīn Abu 'l-Favāris Ḳuṭluġ Sulṭān Burāḳ-Ḥācib [b. bk.] olup, 632 (1234/1235)'de ölmüştür. Bu zât islâmiyeti çok geç kabûl etmiş ise de, kendisine, halife tarafından, Kutlug Han unvanı verilmiştir. Onun Rukn al-Dīn (veya Mubārak-Ḫvāca) isimli bir oğlu ve dört kızı vardır ki, bunlardan Sevinç Terken — Çagatay Han ile, Han Terken — amca-zâdesi Ḳuṭb al-Dīn ile ve diğer ikisi de — Yazd atabeyleri âilesi mensûpları ile evlenmişlerdir.

Burāḳ, kendine vâris olarak, yeğeni ve dâmâdı Ḳuṭb al-Dīn Abu 'l-Fatḥ Muḥammed Han'ı seçti; bu zâtın babasının, ḫvārizmliler tarafından 607 (1210)'de esir edilmiş bulunan Kara-Hıtayların reisi Ḥamītūn Tayangu b. Kuldūz (diğer değişik şekilleri: Ḥamītbūr, Ḥantimūr, Tānīkū) olması muhtemeldir (krş. Barthold, *Turkestan*, II, 391). Ḳuṭb al-Dīn moğul sarayında bir müddet kalmış ve Ögedey tarafından kendisine Kirmān ve Narmaşīr tevcih edilmiştir; fakat Burāḳ ile Öge Hatun'un oğlu Rukn al-Dīn'in yaklaşması üzerine, bir sene sonra Moğulistan'a çekilmeğe mecbûr olmuştur. 16 sene devam eden hukümranlığında tâcikler ile münevver kimselere (*simṭ al-ʿulā'*) karşı çok iyi muâmele etmemiştir.

Rukn al-Dīn 650 (1252/1253)'de yerini Maḥmūd Yalavaç zamanında Çin'de hizmet etmiş ve Mengü'nün cülûsundan sonra kendisine Kirmān üzerinde *yarlıḳ* verilmiş olan Ḳuṭb al-Dīn'e terketmek mecbûriyetinde kalmıştır. Ḳuṭb al-Dīn, büyük kağanın emri üzerine, halife ile birlikte desîseler tertiplediğinden şüphe edilen Rukn al-Dīn'i öldürdü. Ḫvārizmşāh Calāl al-Dīn olmak iddiası ile ortaya çıkan birinin ön-ayak olduğu bir isyânı bastırdı. Kōçları ve Balōçları da şiddetle te'dip etti. Muvaffakiyetlerini, dirâyeti tarihçiler tarafından fazlası ile öğülen, karısı Kutlug Terken Hatun'un öğütlerine borçlu olduğu söylenilmektedir. Kaynaklarda Kutlug Terken'in menşe'ine dâir mâlûmat birbirini tutmamaktadır: *Tārīḫ-i guzīda*'ye göre, Kutlug Terken Hatun Burāḳ'ın odalığı (*surrīya*) idi (*Ḥabīb al-siyar*'e göre, o Ḫvārizmşāh Calāl

al-Dīn'in kardeşi Ġiyāṯ al-Dīn'in odalığıdır) ve bu itibârla Burāḳ'ın kızı Han Terken'den başka biri olmalıdır; bu da onlar ile Ḳuṭb al-Dīn'in çocukları arasındaki ihtilâfları izah etmektedir.

Ḳuṭb al-Dīn 655 (1257)'te öldü. Oğlu Ḥaccāc çok küçük olduğundan, eşrâf kağana, devlet idâresini Ḳuṭb al-Dīn'in dul zevcesi 'İṣmat al-Dunyā va 'l-Dīn Kutlug Terken'e bırakmasını ricâ etti. Bu sonuncu 665'ten 681'e kadar (1257—1282/1283) saltanat sürdü (662'de onun hükümranlığı Hulagu tarafından te'yit edildi; bk. Raşīd al-Dīn, nşr. Quatremère, s. 403).

Ḥaccāc büyüyünce, Ögedey'in çocukları ile münâsebete girişmeğe çalıştı ve Kutlug Terken'e karşı pek saygı göstermedi; fakat Abaka-Han ile evli bulunan kızı, Paşa Hatun'un himâyesinden kuvvet alan Kutlug Terken Ḥaccāc'ı Delhi'ye çekilmeğe mecbûr etti (666=1267/1268). Bundan sonra Ḳuṭb al-Dīn'in diğer oğlu Suyurġatmış da Terken'in hükümranlığını kabûl etmedi. Terken Tebriz'e giderek, 681 (1282/1283)'de orada öldü. Emîr 'Aẓud al-Dīn Ḥāccī ile evli olan kızı Bībī Hatun, onun nâşını Kirmān'a nakletti. Marco Polo Kutlug Terken'in saltanatı zamanında Kirmān'dan geçmiştir (1272'ye doğru).

Calāl al-Dīn Abu Muẓaffar Suyurġatmış (681—693=1282/1283—1294) İlhanlılardan Aḥmed tarafından tâyin edilmiş ise de, kardeşi Pādşāh Hatun ile anlaşamamıştır. Bu kadın, moğul hükümdarı ile evlenmeğe mecbûr olmamak için Ḥasan Şāh [bk. mad. MİRḤOND] adı altında, erkek kardeşleri ile bir arada büyümüş idi. Bununla berâber, Pādşāh Hatun önce Abaka ile ve onun ölümünden sonra da oğlu Keyhatu ile evlendi. Keyhatu 690'da idâreyi eline alınca, Kirmān'ı Pādşāh Hatun'a verdi. Değerli bir şâire olan Pādşāh Hatun, aynı zamanda muhteris ve garezkâr idi. Suyurġatmış önce eyâleti Pādşāh Hatun adına idâre etti ise de, sonra Pādşāh Hatun onu hapsettirdi. Suyurġatmış, karısı Ḫudāvand-zāda (Mengü Timur b. Hulagu ile Salgurlulardan Fars emîri Abış [b. bk.]'ın kızı Şāh 'Ālam tarafından kurtarıldı ise de, Keyhatu tarafından Pādşāh Hatun'a teslim olundu; Pādşāh Hatun da onu boğdurdu. Suyurġatmış'ın ölümünden hemen sonra, hîle ile ele geçirilmiş olan vezîr idâm edildi. 694 (1294/1295)'te Baydu ('Ālam Hatun'un zevci) hükümdar oldu. Pādşāh çok geçmeden Suyurġatmış'ın karısı ile kızının intikamına uğramıştır. Pādşāh'ın hâkimiyeti esnâsında Marco Polo (nşr. Yule Cordier, s. 23 ve 91) dönüşte tekrar Kirmān'dan geçmiştir (1293'e doğru).

695 (1295/1296)'te Muẓaffar al-Dīn Abu'l-Ḫāriġ Muḥammed Şāh Sulṭān b. Ḥaccāc, Ġāzān Han'ın emri ile, halasının yerine geçti; fakat oğulları vezîrini öldürdüler ve Kirmān'da isyân çıkardılar. Irak ve Fars kuvvetleri 18 ay Kirmān'ı kuşattı; Muẓaffar al-Dīn, Tebriz'den gelerek, şehri teslim olmağa mecbûr etti ve ele-başıları öldürttü. İcraâtında, ihtimâl ki çok sert olması yüzünden, yeni vezîri dehşet içinde kendisini terkederek, kaçtı. İçkiye fazla düşkün olan Muẓaffar al-Dīn 703 (1303/1304)'te öldü.

Muẓaffar al-Dīn'in yeğeni Sultan Ḳuṭb al-Dīn II. Şāh Cihān b. Suyurġatmış onun yerine geçti ve bir buçuk sene hüküm sürdü (706 = 1306?'ya doğru). Son derece zâlim olduğu ve moğul hazînesine senelik vergilerini ödemediği için, Ulcaytu tarafından, vazifesine son verildi ve Kirmān'a Nāṣir al-Dīn Muḥammed b. Burhān vâli olarak tâyin edildi. Ḳuṭb al-Dīn II. Şīraz'a, babasının karısı Karduçīn'in yanına çekildi. Kızı Kutlug Han (*Vālidat al-salāṭīn*) Muẓaffarīlerin hakîkî kurucusu olup, daha sonra (741 = 1340/1341'de) Kirmān'ı ele geçiren Muẓaffar al-Dīn ile evlendi (729 = 1328/1329).

1896 zelzelesinden önce, Kirmān'da 640 (1242) tarihini taşıyan (yâni Rukn al-Dīn ile muâsır bulunan) *Ḳubba-i sabz* (Terkenābād medresesinin bakiyesi) hâlâ mevcut bulunuyordu. Bu „yeşil türbe" sülâle için âile kabristanı olarak kullanılıyordu (bk. P. Sykes, *Ten thousand miles in Persia*, London, 1902, s. 60—62, 194, 264), Terken Hatun Sar-āsiyāb ve Çatrūd karyelerini kurdu ve bu karyelere su getirtti. Suyurġatmış sonradan kendisinin de gömüldüğü „Darb-i nav" medresesini yaptırmıştır.

Bibliyografya: Kutlug Han sülâlesinin 716'da yazılmış olan husûsî tarihi için bk. *Simṭ al-'ulā' li 'l-ḥaẓrat al-'ulyā* (krş. Rieu, *Cat. Pers. mss.*, s. 849, add. 22695 ve Paris Bibl. Nat., fars. yazm., nr. 1377); müverrih Nāṣir al-Dīn, Ḳuṭb al-Dīn I. (krş. Paris yazm., var. 125)'in itimat ettiği adamı Ḫvāca Muntacab al-Dīn Yazdī ve Ḳuṭb al-Dīn hakkında bk. Cuvaynī (nşr. Muḥammed Ḫān Ḳazvīnī), II, 211—218. Bütün sülâle hakkında bk. *Tārīḫ-i guzīda* (*GMS*, XIV/I, 527—535, 625); Mīrḫvānd, *Ravżat al-ṣafā'* (Bombay, 1266), IV, 128—131 (krş. E. A. Strandman, *Chuandamir's afhandling om Qarachitaiska dynastin i Kirman*, Helsingfors, 1869); Ḫvāndamīr, *Ḥabīb al-siyar* (Bombay), cüz II, cild III, 10—12; Müneccim-başı (İstanbul, 1285), II, 587; Rieu, *Vaṣṣāf*, III (694'e kadar) ve Ḥāfiẓ Abrū'nun coğrafyasını (II. kısım tam

teferruâtı muhtevî olmalıdır) zikrediyor. Bk. d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, III, 5, 19, 32, 131—133, 396; IV, 90—93, 269, 485.

2. Kutlug Han unvanı, 629 (1231)'da Salġurlu [b. bk.] Abū Bakr b. Sa'd'e Ögedey tarafından verilmiştir; bk. d'Ohsson, III, 398. (V. MINORSKY.)

ḲUṬR. [Bk. KUTUR.]

ḲUṬRUB. [Bk. KUTRUB.]

KUTRUB. ḲUṬRUB (? — 821/822), meşhûr nahiv ve lugat âlimi ABŪ 'ALĪ MUḤAMMED B. (AḤMED) AL-MUSTANĪR'in lekabı. O Basra'da doğmuş ve 206 (821/822)'da, halife al-Ma'mūn zamanında ölmüştür.

Nahvi Sībavayh [b. bk.]'ten ve mûtezile esaslarını meşhûr al-Naẓẓām [b. bk.]'dan tahsil etti. al-Ma'mūn ve al-Mu'taṣim zamanında vezîr olan Abū Dulaf al-Ḳāsim b. 'Īsā'nın çocuklarına muallimlik eden Ḳuṭrub vaaz ettiği câmide ehl-i sünnet itikadına aykırı fikirlerini yaymağa ve *Kur'an*'ın mûtezile itikadına dayanan tefsirini tedrise muvaffak oldu.

Dil bilgisi hayli münâkaşa götürür. Bununla berâber, İbn Ḫallikān'ın da işâret ettiği gibi, Ḳuṭrub şekilleri aynı olup, üç ünlüden her hangi biri ile telâffuz edildiğinde mânası değişen arapça kelimelere dâir eser vücûda getirmiş olan ilk nahivcidir.

Hâl tercümecilerinin ona atfettikleri 20 kadar eserden ancak aşağıdakileri biliyoruz:

1. *Kitāb al-muṣallaṯ*, üç muhtelif şekilde okunabilen ve her ünlü ile okunuşunda mânası değişen 30 kelimelik şiir mecmuası; msl. *kalām* „söz", *kilām* „yaralar", *kulām* „taşlık"; her gurubu dil bilgisi bakımından şerhetmekte ve bunu *Kur'an*'dan ve daha sık olarak, islâmiyetten evvelki şâirlerden alınmış misâller tâkip etmektedir. Paris, Bibl. Nat., nr. 825; Leiden, *Cat. Cod. Arab.*, I, nr. 43; Berlin, Ahlwardt, nr. 7071—7073; iki nüshası da bu maddenin müellifinde bulunmaktadır. *Muṣallaṯ* bir çok âlimler tarafından nazım şekline konulmuştur. Bu âlimlerden biri 'Abd al-Vahhāb b. al-Ḥasan al-Muhallabī olup, şiirleri Kahire'de müteaddit defalar neşir ve Ed. Vilmar tarafından da latinceye tercüme ve latince şerh ile tab'edilmiştir (*Carmen de vocibus tergeminis arabicis ad Qutrubum auctorem relatum*, Marburg, 1857).

2. *Kitāb al-Ażdād*, zıt mânalı kelimelerden mürekkep risâle, Berlin, nr. 7091.

3. *Kitāb mā ḥālafa fīhi 'l-insān al-bahīma* (nşr. R. Geyer), *SBAk. Wien*, Phil-hist. Kl., CV (1888).

4. *Kitāb al-azmina*, Brit. Mus. *Cat.*, nr. 536.

Bibliyografya: *al-Fihrist*, s. 52; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1310), I, 494; al-Anbārī, *Nuzhat al-Alibbā' fī Ṭabaḳāt al-udabā'* (Kahire, 1294), s. 119 v.d.; Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 104; ayn. mll., *al-Muzhir* (Bulak, 1282), II, 216; Flügel, *Die gramm. Schulen der Araber* (Leipzig, 1862), s. 65; al-Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān* (Kahire, 1313), II, 212; Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arab.* (Leiden, 1886), s. 286; de Sacy, *Anthologie*, s. 44; Brockelmann, *GAL*, I, 103; Huart, *Litt. arabe*, s. 140. (MOH. BEN CHENEB.)

KUTUB MİNAR. ḲUṬB MİNĀR, kırmızı renkte kum taşından, yüksek bir minâre olup, Fergusson (II, 206) ve Diez (s. 165)'e göre, benzerleri arasında dünyanın en güzel yapılarından biri sayılır; yeni Delhi [b. bk.] şehrinden aş.-yk. 11 mil uzakta, aynı adı taşıyan eski bir şehrin harâbeleri arasında Ḳuṭb al-Dīn Aybeg [b. bk.] tarafından 589 (1193)'da şehrin hindû hükümdarı Prithīrāc'dan hemen alınmasından sonra, yaptırdığı büyük câmiden aş.-yk. 50 m. mesâfede bulunmaktadır. Ġazne [b. bk.] ve Koel (bugün ortadan kalkmıştır)'deki minâreler gibi, tek başına bir yapı olup, yüksekliği 69,5 m.'dir. Minâre câmiye bitişik olmayıp, İltutmış [b. bk.]'ın 622 (1225)'de Aybeg câmiine ilâve ettirdiği dış avlunun cenûb-i şarkî kısmında yukarıya doğru git-gide daralarak, yükselmektedir. Minâre beş kattan mürekkep olup, her katta (en üst kat hâriç) gâyet çıkık birer şerefe ve bunların alt kısımlarında zengin oymalı, şerit hâlinde kitâbeler vardır. Alt kat daha Aybeg'in Mu'izz al-Dīn'in hâkimiyetini tanıdığı zamanda (yâni 1205'den önce) yapılmış olmalıdır. İkinci, üçüncü ve dördüncü katlar İltutmış tarafından yaptırılmış ise de, Fīrūz Şāh [b. bk.] zamanında minâreye yıldırım düşmüştür. Fīrūz Şāh 770 (1368)'te yapıyı tâmir ile buna bir de beşinci kat ilâve ettirmiştir. Bugünkü durumları ile Fīrūz Şāh tarafından yaptırılmış olduğu sanılan son iki katın yüzü düz olup, umûmiyetle beyaz mermerdendir ve kırmızı kum taşından çemberlerle çevrilidir. Fakat minârenin geri kalan katları baştan-başa kırmızı taştandır; yüzü ise, yuvarlak olmayıp, alt kat, biri yuvarlak ve biri köşeli, ikinci kat yalnız yuvarlak ve üçüncü kat ise, yalnız köşeli çıkıntılardan meydana gelmiştir. Her çıkıntı, kesilmeden, bütün katlar boyunca devam etmektedir. Kitâbelerin bir kısmı tarihîdir; bir kısmını *Kur'an*'dan alınmış parçalar teşkil eder: bunlar *Epigraphia Indo-Moslemica* (1911—1912)'da neşr ve tercüme edilmiştir.

Minâre adını İltutmış'ın son derece hürmet ettiği evliyâdan Ḫvāca Ḳuṭb al-Dīn Baḫtiyār Kākī'nin isminden almıştır. 633 (1235)'te ölen

bu velînin türbesi minârenin civarında bulunmaktadır.

Bibliyografya: Sayyid Aḥmed Han, *Āṡār al-ṣanādid* (Delhi, 1847), I, 128—133 (Lakhnau, 1876), I, 54—57; G. le Bon, *Les Monuments de l'Inde* (Paris, 1893), s. 183 v.d.; H. C. Fanshawe, *Delhi, Past and Present* (London, 1902), s. 265—268; J. Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture* (nşr. J. Burgess), London, 1910, II, 205 v.d.; J. Horovitz, *The Inscriptions of Muḥammad Ibn Ṣām, Qutbuddin Aibeg and Iltutmish* (*Epigraphia Indo-Moslemica*, 1911—1912, s. 12 v. dd.; Calcutta, 1914), s. 12 v. dd.; E. Diez, *Die Kunst der islamischen Völker* (Berlin, 1915), s. 165; G. Sanderson, *Archaelogical Work at the Qutb, Delhi 1912—1913* (*Archaeological Survey of India. Annual Report 1912—1913* (Calcutta, 1916), s. 120 v. dd.

(T. W. ARNOLD.)

KUTUBÎ. [Bk. KÜTÜBÎ.]

KUTUB-ŞÂHİLER. ḲUṬB-ŞĀHĪ, Golkonda (Dakhan)'da hüküm sürmüş bir sülâle olup, Behmenîlerden Muḥammad III.'in hizmetinde bulunan Hemedan türklerinin Baharlu kabîlesinden Sulṭān Ḳulī tarafından kurulmuştur. Sulṭān Ḳulī 1495 yılında Ḳuṭb al-Mulk unvânını almış ve Behmenîlerden Maḥmūd Şāh tarafından, idâre merkezi Golkonda olmak üzere, garbî Telingāna vâlisi tâyin edilmiştir. Sulṭān Ḳulī 1512 yılında istiklâlini ilân etmiş, fakat hukümdarlık unvanlarını kullanmaktan çekinmiştir. Telingāna'da çıkan hindû isyânını nihâyet bastırmağa muvaffak olmuş, Urīsa ve Karnāṭa hücumlarını geri püskürtmüş ve şarkî Telingāna vâlisi tâyin olunan türk Ḳavām al-Mulk'ü bertaraf etmiştir. Uzun süren faâl bir idâre hayatından sonra, 3 eylûl 1543'te oğlu Camşīd tarafından öldürülmüştür. Babasının yerine geçen Camşīd, o zamana kadar tâkip edilen siyâseti terkederek, komşuları arasında çıkan mücâdelelere karışmış ve böylece Bīcāpūr hâkimi İsmā'īl 'Ādil Şāh'ın düşmanlığını üzerine çekmiştir. Yedi yıl huküm sürdükten sonra, 1550 yılında ölümü ile, ahâli bu müstebidin zulmünden kurtulmuş ve yerine, Subḥān Ḳulī Ḳuṭb Şāh unvânı ile, henüz küçük yaşta olan oğlu geçmiştir. Emîrleri arasındaki mücâdeleler Camşīd'in küçük kardeşi İbrāhīm'in tahtı eline geçirmek husûsundaki emellerine yardım etmiştir. Camşīd zamanında İbrāhīm Vicayanagar'a kaçmış, oradan hücûm ederek, yeğenini tahtından indirmiş ve 1550'de, İbrāhīm Ḳuṭb Şāh unvânı ile, onun yerine kendisi geçmiştir. Sulṭān Ḳulī'nin âkilâne siyâseti bundan sonra tamâmen terkedilmiş ve İbrāhīm aş.-yk. bütün komşularının mücâdelelerine karışmış ve kendi memleketinde de isyanlar ile karşılaşmıştır. Umûmiyetle Aḥmednagar tarafını tutmakla berâber, bâzan Bīcāpūr'a da yardımda bulunmuştur, Bīcāpūr, Aḥmednagar ve Bīdar hâkimleri arasında birlik vücûda getirmeğe muvaffak olmuş ve bu meşhûr birlik 1565 yılında Tālikota civarında cereyan eden muhârebede Vicayanagar devletini ortadan kaldırmıştır. İbrāhīm 6 haziran 1580 tarihinde ölünce, yerine oğlu Muḥammed Ḳulī Ḳuṭb Şāh geçmiştir. Önceleri Aḥmednagar ile sıkı münâsebette bulunan Muḥammed Ḳulī, Bīcāpūr'a karşı muvaffakıyetsizlik ile neticelenen iki seferden sonra, bu devlet ile anlaşmış ve bu anlaşma hayatının sonuna kadar devam etmiştir. Onun devrinde çeşitli isyanlar çıkmış ve memleket Karnāṭa, Urīsa ve Bastar hindûlarına karşı harplere karışmıştır. Muḥammed Ḳulī 1590 yılında Ḥaydarābād'ı te'sis ile devletin merkezini oraya nakletmiştir. 24. kânûn II. 1596 tarihinde evlâd bırakmadan ölünce, yerine yeğeni ve damadı olan Muḥammed Ḳuṭb Şāh geçmiştir. Avrupa tarihçileri, hiç bir esâsa dayanmadan, bu yeğen ile amcayı karıştırmışlar ve bunları aynı şahıs zannetmişlerdir. Muḥammed Ḳuṭb Şāh 1612 yılında ölmüştür. Onun zamanında memleket gittikçe artan bir türk te'siri altında kalmıştır. Yerine geçen oğlu 'Abd Allāh Ḳuṭb Şāh henüz çocuk olduğundan, Muḥammed'in dul zevcesi Ḥayāt Baḫş Begim, nâip sıfatı ile, idâreyi eline almıştır. 'Abd Allāh'ın bütün idâresi müddetince, Şāhcihān onun ile yakın münâsebette bulunmuş, onu muayyen bir vergiye bağlamış ve bir dereceye kadar, memleketin idâresini kontrolü altında bulundurmuştur. Avrangzīb buralara umûmî vâli tâyin olununca, aradaki memnûniyetsizliği körüklemiş, 1656 yılında memleket üzerine yürüyerek, 'Abd Allāh'ı Golkonda'da kuşatmış ve babası tarafından geri çağırılmış olmasına rağmen, büyük oğlu Sulṭān Muḥammed'e kızını vermeğe ve Muḥammed'i vâris tâyin etmeğe zorlamıştır. 'Abd Allāh'ın son yılları damatlarının taht kavgası içinde geçmiştir. Bunlardan hukümdar sülâlesine mensup olan Abu 'l-Ḥasan, onun 1 mayıs 1672'de ölümünden sonra, yerine geçmiştir. Bu arada Delhi tahtına çıkmış olan Avrangzīb ('Ālamgīr), Dakhan istiklâlinin son izlerini de ortadan kaldırmağa karar vererek, 1686'da Bīcāpūr'u ele geçirmiş ve Golkonda üzerine yürümüştür. Kale 1687'de 8 aylık bir muhâsaradan sonra, teslim olmuştur. Abu 'l-Ḥasan Ḳuṭb Şāh Davlatābād

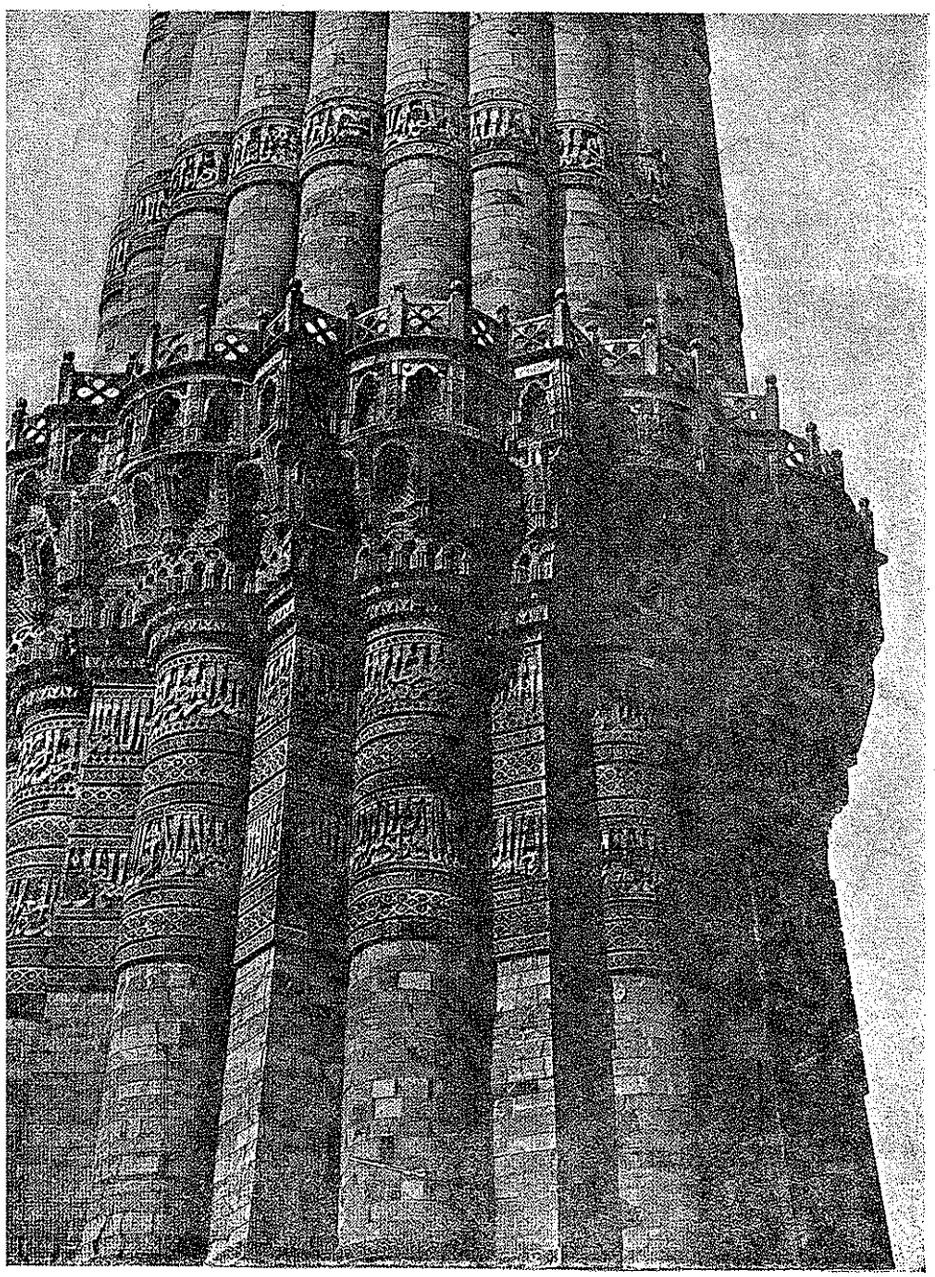

Ḳuṭb Mînâr. Tezyinat.

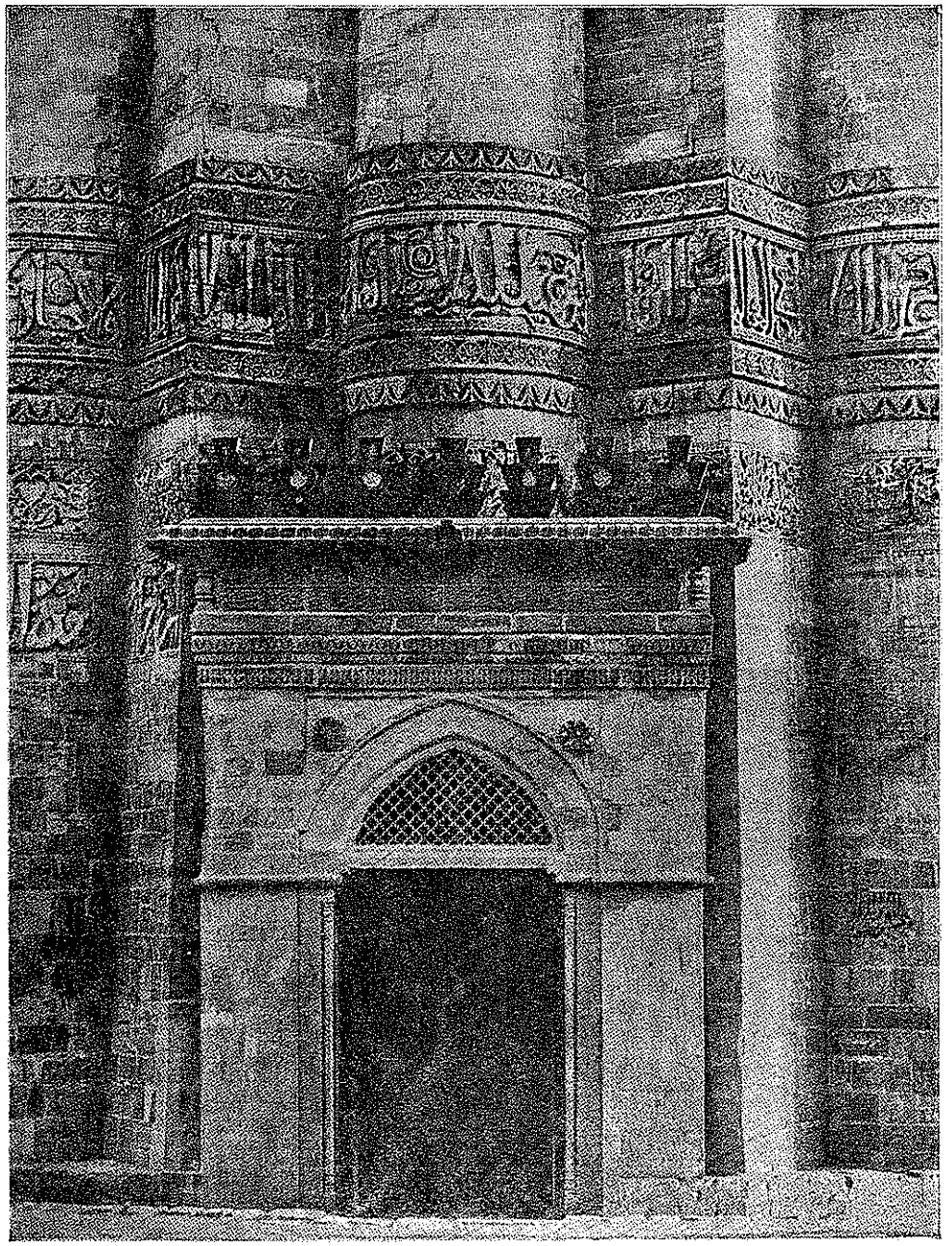

Ḳuṭb Mînar. Giriş Kapısı.

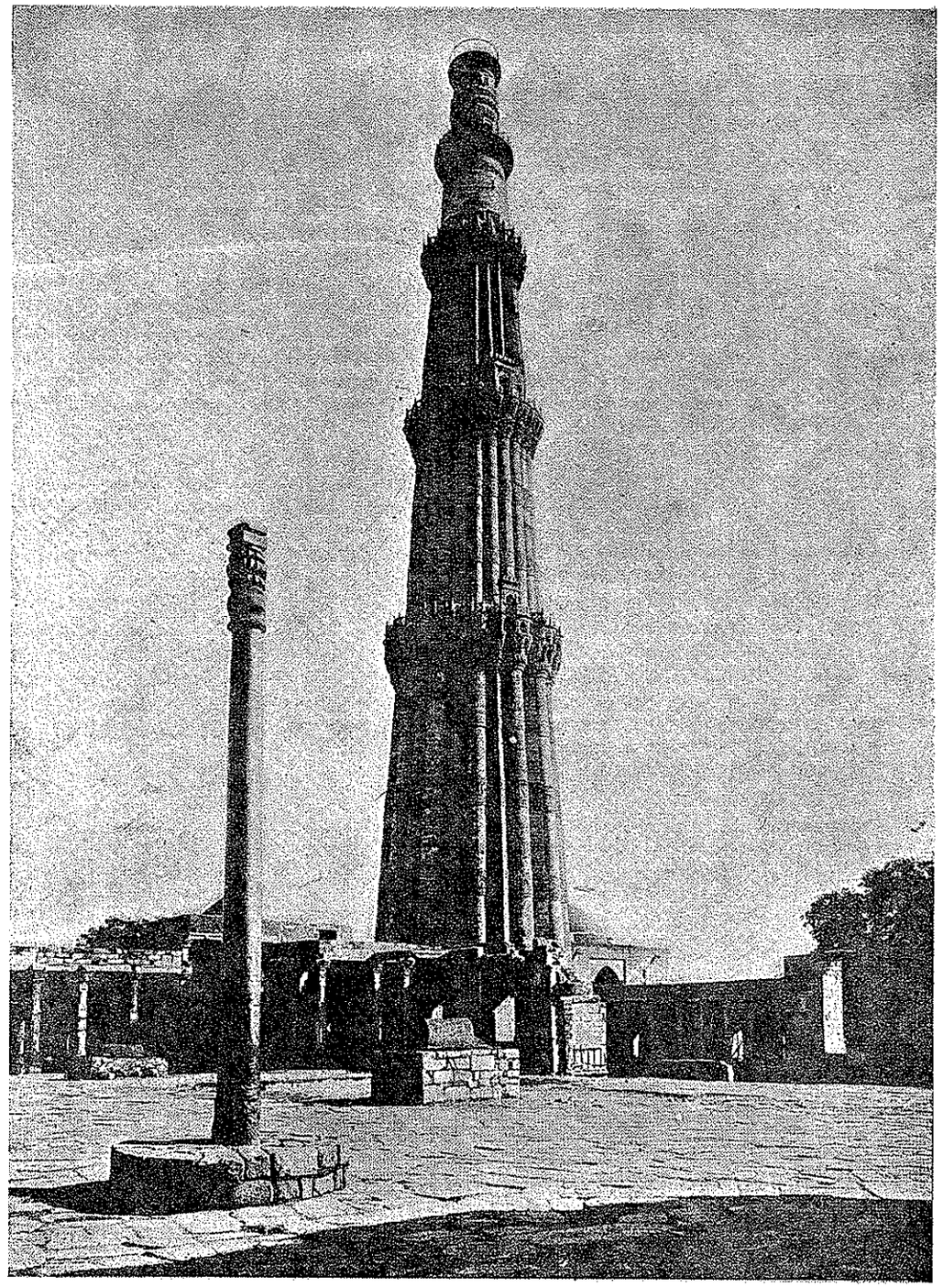

Ḳuṭb Minar.

'da hapsedilmiş ve orada on iki yıl sonra ölmüştür.

Bu sülâleye mensup hukümdarlar, tahta çıkış tarihlerine göre, şunlardır:

Sulṭān Ḳulī	918 (1512)
Camşīd	950 (1543)
Subḥān Ḳulī	957 (1550)
İbrāhīm	957 (1550)
Muḥammed Ḳulī	988 (1580)
Muḥammed	1004 (1596)
ʿAbd Allāh	1020 (1612)
Abu 'l-Ḥasan	1083 (1672) — 1098 (1687)

Bunlardan her biri *Ḳuṭb Şāh* unvânını taşımış olmakla berâber, Hind-türk imparatorları bunu hiç bir zaman kabûl etmemişler ve onlara dâimâ *Ḳuṭb al-Mulk* unvanı ile hitap etmişlerdir. Ḳuṭb-Şāhīlerin hepsi de şi'î idiler; mezhepleri, Mīr Cumla meselesi ve hindûlara verilmiş olan imtiyazlar, Avrangzīb için, müstakil Golkonda devletini ortadan kaldırmak husûsunda, bir sebep teşkil etmiştir. Golkonda, ehemmiyeti bakımından, Dakhan'ın 5 müstakil devleti içinde, üçüncü yeri işgâl ediyordu.

Bibliyografya: Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832); *Tārīḫ-i Sulṭān Muḥammed Ḳuṭb Şāhī* (yazma hâlinde); Mīr ʿĀlam, *Ḥadīḳat al-ʿālam* (Haydarâbâd, 1309); N. Manucci, *Storia do Mogor* (trc. W. Irvine), London, 1907—1908 (*Indian Texts Series*); D. Havart, *Op- en Ondergang van Cormandel* (Amsterdam, 1693); T. W. Haig, *Historic Landmarks of the Deccan* (Allahâbâd, 1907); *Epigraphia Indo-Moslemica* (Kalküte, 1908); *The Cambridge History of India* (cild III ve IV. [Kutubşâhîler hakkındaki kaynaklar ve bu sülâlenin Kara-Koyunlular ile münâsebeti için bk. V. Minorsky, *The Qara-Qoyunlu and the Quṭb-shāhs, Turkmenica*, 10 (*BSOAS*, 1955, XVII, 1, 50—73)].

(T. W. HAIG.)

KUTUP. AL-ḲUṬB kelimesi, mûtad mânaları dışında şu mânalara da gelir: bir dâirede kutuplar dâirenin merkezinde çizilen dik hatlar üzerinde bulunurlar; bu suretle, nısfınnehar dâiresinin kutapları ufuk dâiresinin şimâl ve cenup noktalarıdır. Üstüva hattının kutupları (*ḳuṭb muʿaddil al-nahār*) gök kubbesinin şimâl ve cenup noktalarıdır (*al-ḳuṭb al-şamālī* ve *al-ḳuṭb al-canūbī*, bir de *ḳuṭb al-ʿālam*); bunlar ilk hareketin kutupları diye de adlandırılır. Bunlar gök kubbesine nakledilir; dört kutup dâiresi bu kutuplardan ve husûf dâiresi kutuplarından (*ḳuṭb falak al-burūc*) geçer. Şimâl kutbuna *ḳuṭb al-cudayy* (kutup yıldızı) veya *ḳuṭb banāt al-naʿş* (büyük ayı); cenup kutbuna da *ḳuṭb al-suhayl* denilir. Şimâl kutbuna bir de *ḳuṭb al-cāh* (mahallin kutbü) denilir; bunlar için krş. G. Ferrand, *Contributions à l'histoire de la boussole, Mélanges R. Basset*, 1923, I, 1—16). Kendi üzerlerinde dönen kürelerin kutupları, bunların mihverlerinin gök küresini kestiği noktalardadır.

Teknik sâhada *al-ḳuṭb* kelimesi bâzan mihver yerine kullanılır; msl. bir usturlâbın halkasını şimâl tarafında ve izâdeyi arkada tutan çubuğa *al-ḳuṭb* veya *al-miḥvar* denilirdi. al-Baṭṭānī de ihtilâf-i manzar cedvelinin muhtelif kısımlarını birleştiren civataya *ḳuṭb* ismini veriyordu.

Akâid ve tasavvuf [b. bk.] sâhasında *ḳuṭb*, âlemce malûm olmayan en aziz şahsiyete delâlet eder. Bundan başka, dört tarîkatin kurucularına da *ḳuṭb* ismi verilir. Krş. bir de Dozy, *Supplément* (mad. ḲUṬB).

(E. WIEDEMANN.)

KUTUR. ḲUṬR, arap hendesesinde şu mânalarda kullanılır: 1. bir dâirenin veya bir kürenin yahut her hangi bir mahrut maktaının çapı; 2. bir paralelkenar (mütevâziyüladlâ) veya bir çokgenin (kesîrüladlâ) kutru; 3. müsellesatta arapların irtisâmî müselles adını verdikleri hipotenüstür (veter-i kaime); zâviyenin köşesine karşı gelen doğru hattın (hatt-ı müstakîm) zâviyenin tanjantı (mümâs) veya kotanjantı (tamâm-ı mümâs) olduğuna göre, bu, zâviyenin sekantı (hatt-ı katı') veya kosekantı (tamam-ı katı') olur; birinci hâlde buna *ḳuṭr al-ẓill al-awwal*, ikinci hâlde *ḳuṭr al-ẓill al-ṯānī* adı verilir. (H. SUTER.)

KUTUZ, AL-MALİK AL-MUẒAFFAR SAYF AL-DĪN AL-MUʿİZZĪ (?—1260), Bahrî memlûklerinin 3. sultanı olup, rivâyete göre, kıpçaklardan veya ḫvārizmlilerdendir. İddia edildiğine göre, asıl ismi Maḥmūd b. Mamdūd 'ur. Kutuz'un annesi, Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh [b. bk.] 'ın hemşiresi, babası da yine aynı zâtın amcasının oğludur ve diğer bir rivâyete göre de, bir savaş esnâsında moğullar tarafından yakalanarak, Dimeşk'a götürüldü. Burada Muʿizz al-Dīn Aybeg al-Turkmānī tarafından satın alındı. Bu ilk Memlûk hukümdarı ile birlikte Kahire'ye gelen Kutuz, bu hukümdarın al-Muʿizzī unvânını taşıyan köleleri arasına geçti. Onun al-Muʿizzī lekabını taşıması bu sebeptendir. Kutuz, fevkalâde şecâati, zekâ ve kabiliyeti ile, az zamanda kendisini gösterdi. Nitekim çok geçmeden, Aybeg, memlûkü Kutuz'u saltanat nâipliğine getirerek, maiyetine Muʿizzī memlûklerinden bir kısmını verdi. Aybeg'in katli ve saltanata oğlu al-Malik al-Manṣūr Nūr al-Dīn 'Alī'nin geçmesi üzerine, Kutuz'un mevkii daha da sağlamlaştı. Eski me'mûriyetine, genç

sultanın *mudabbir*'liği vazifesi de ilâve edildi. Bu suretle devleti bilfiil idâreye kalkan Kutuz'un Halep hukümdarı al-Malik al-Nāṣir'ın Sâlihiye'de bir hezîmete uğrayarak, ordusu ile berâber, yenilmesinde büyük rolü oldu. Kutuz, yanına iltiçâ etmiş olan memlûklerin teşvikı üzerine, Mısır'ı zapt için harbe girişen Kerek sultanı al-Malik al-Muġīṯ'in Remle'de bozulmasında en büyük âmil olmuş idi. Bu sırada bir sene evvel Bagdad'ı alarak, Abbâsî hilâfetine son vermiş bulunan moğulların ileri yürüyüşleri her kesi endişeye düşürüyordu. Bütün Suriye ve islâm âlemi moğulların tehdidine mârûz kalmış idi; Suriye hukümdarı al-Malik al-Nāṣir yurdunu terketmiş ve yardım talep etmek üzere, Mısır'a İbn al-'Adîm (Kamāl al-Dīn 'Omar)'i göndermiş idi. Bu karışık ve tehlikeli vaziyetten hiç yılmayan Kutuz, bütün ümerâyı topladı; vaziyeti müzâkere etti; halktan yardım istemek suretiyle, bütün eli silâh tutan islâm ahâlinin ve asker sınıfının cihada çıkması harâretle tasvip edildi. Aynı meclis, al-Malik al-Manṣūr Nūr al-Dīn 'Alī'nin henüz sabî olması sebebi ile, memleketin idâresini Kutuz'a tevcih etti. Bu suretle, türk-islâm tarihinin bir dönüm noktasında iş başına geçen Kutuz'u hemen herkes sevinçle kabûl etti. Maḳrīzī'ye göre, 24 zilkâde 657 (1259), 'de 'Aynī'ye göre, zilhiccenin 4'ünde fi'len idâreyi ele alan yeni hukümdar kendi adamlarını mühim mevkîlere tâyin etti. Nufûzunu sağlamak ve her hangi bir tehlikeye karşı hazır bulunmak maksadı ile, faâliyete girişti; Mısır'da bulunan İbn al-'Adîm'e yardım vaad etti. al-Malik al-Manṣūr'u yakalayarak, muhâlefete kalkışan al-Mu'izzī emîrlerini iknâ etti; genç sultanı, annesi ile berâber, Manṣūra'ye, daha sonra da Burc al-Silsila'ye göndererek, kısa bir tevkiften sonra, Laskaris'in memleketine sürdürttü. Bu arada genç sultanın başlıca emîrleri ve bilhassa 'Alam al-Dīn Sancar ile 'İzz al-Dīn Aydemir tâkibata uğradılar. Dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı da tedbirler alındı. Moğullara karşı sefere çıkacağı haberini yayarak, al-Malik al-Nāṣir'ın moğullar ile birleşmesini önledi. Bu sırada istilâlarını Suriye'ye kadar uzatan moğullar, bu kıt'adaki şehirleri zaptederek, etrafa dehşet saçıyorlardı. Hulagu Harrân, Bire ve ahâlinin firârına rağmen, Türānşāh b. al-Malik al-Nāṣir tarafından müdâfaa edilen Halep'i muhâsara ve bir az sonra zaptederek, Dimeşk üzerine yürüdü. Bu arada Suriye'nin başlıca şehirleri ve bilhassa Humus ve Hama, sâkinleri tarafından, terkedildi. al-Malik al-Nāṣir ile Kerek hukümdarı al-Malik al-Muġīṯ, Mısır sultanı Kutuz'a mektup yazarak, tehlikeyi bildirdiler. Hulagu, al-Malik al-Nāṣir'ın elinde bulunan şehirleri aldıktan sonra, kadı Muḥy al-Dīn İbn Ẓakī vâsıtası ile, dimeşklilere kendisine itâat etmelerini teklif etti. Dimeşklilerin teklifi kabûl etmeleri üzerine, moğul kumandanı Ked-Buga Noyan şehre girdi. Humus meliki Aşraf Mūsā b. Manṣūr, bu sırada Hulagu ile birleşmişti. Devrin müellifleri, moğulların Gazze ve Bayt Cabrīl Ḫalīl civarına kadar gelerek, muhâcerete mecbûr kalmış halkı ya boğazladıklarını veya esir alarak, Dimeşk'te sattıklarını söylerler ve Dimeşk'teki Ya'ḳūbīlerin, Hulagu'dan bir ferman istihsâl etmelerini müteâkip, müslüman halka revâ gördükleri mezâlimi acı bir lisan ile anlatırlar. Bu son mezâlimde, kendisi de hıristiyan bir Nayman olan Ket-Buga'nın da büyük bir rolü olmuştur. Bütün bunlardan son derece müteessir olan dimeşkliler, moğul ve hıristiyan tahakkümünün çekilmez bir dereceye vardığını görünce, silâha sarılarak, iç kalenin kapılarını kapadılar.

Bir müddet sonra, Hulagu'nun elçileri, tehditâmiz bir mektup ile birlikte, Mısır'a geldiler ve kendisine itâat edilmesi lâzım geldiğini anlatmak istediler. Bu mektup, Karîm al-Dīn Maḥmūd Aḳsarāyī ile Abu 'l-Farac'de, yanlış olarak, al-Malik al-Nāṣir'a gönderilmiş olarak gösterilmiştir. Hâlbuki Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ*'te, doğru olarak, Hulagu'nun bu mektubu Kutuz'a gönderdiği gösterildiği gibi, bütün memlûklü kaynaklarında da, yine aynı şekilde gösterilmiştir. Vaziyeti müzâkere eden Kutuz, Nāṣir al-Dīn Ḳaymarī gibi, mukavemetin aleyhinde olanların ağır basmaları ihtimâline karşı, Bunduḳdār'ın da teşvikı ile, elçilerin hemen tevkif edilmelerini emretti. Moğullar ile anlaşma ihtimâlinin artık ortadan kalktığını görünce, onlara karşı taarruz kararını verdi. 15 şâban pazar günü, maiyetinde Şam, arap, türkmen ve Ḫvārizm hanları (Raşīd al-Dīn, 212b) olduğu hâlde, Kahire'den çıkarak, Sâlihiye'ye geldi. Moğul elçileri burada öldürülerek, başları Zuvayla kapısına asıldı. Kutuz, ilânlar ile, Mısır'ın ve bütün islâm memleketlerinin müslümanlarını cihâda dâvet etti. Bu suretle, islâm an'anelerine uygun olarak, sefere dinî bir şekil veren Kutuz, bu arada saklananları da sopalar ile dövdürmekten çekinmedi. Ayrıca müessir nutuklar ile, emîrleri kendine bağladı ve öncü kuvvetleri kumandasını Baybars'a verdi. Kendisi de, bütün kuvvetleri ile, evvelâ Gazze'ye ve buradan Akkâ'ya geldi. Akkâ'da franklar ile anlaşarak, onların bîtaraflığını te'min etti (bk. *Chronique du Templier de Tyr*, s. 164) ve sür'atle ilerileyerek, 'Ayn-Cālūt'ta, moğulları oyalayan Bunduḳdār ile birleşti.

Karşı orduya gelince, Memlûk tarihlerine göre, Kutuz'un ileri yürüyüşünü vaktiyle öğrenemeyen, Raşīd al-Dīn'e göre de, hâdiseden vaktiyle haberdar edilen Ket-Buga ile Baydar alelacele Suriye'ye dağılmış bulunan kuvvetlerini toplayarak, müslümanlara karşı yürümüşlerdi. Bir kısım gürcü ve ermeni suvarileri de moğullara iltihak etmiş idi. Muhârebeye 25 ramazan cuma günü başlanmıştır. Moğulların hücûmu çok şiddetli olmuş, ilk hamlede Memlûk ordusunun bozulmasına ramak kalmıştır. Fakat Kutuz bu hücûma karşı bir takım tuzaklar kurmak suretiyle tedbir almış idi. Moğullar, 'Ayn-Cālūt'ta müthiş bir mağlûbiyete uğradılar. Burada moğullar ile iş-birliği yapan Malik Sa'īd öldürüldü. Ket-Buga ise, maiyeti ile birlikte, Beysan'a çekildi. Memlûkler, moğulları tâkiben, Beysan'a geldiler. Moğullar firara başlamışlardı; bunların ekserisi öldürüldü veya esir edildi. Memlûk kaynaklarının Ket-Buga'yı 'Ayn-Cālūt'ta öldürülmüş göstermelerine rağmen, Raşīd al-Dīn'e göre, bu zat, Beysan'da esir edilmiş ve Kutuz'un emri ile öldürülmüştür. R. Grousset (III, 605)'nin, frankların Memlûklere yol vermekle, moğulların mağlûbiyetine sebep olduğunu iddiası münâkaşa edilebilir.

'Ayn-Cālūt muhârebesinin maddî ve mânevî neticeleri büyük oldu. Dimeşkliler, zaferi müteâkip, hıristiyanlara karşı misilleme hareketine giriştiler; moğullara taraftar yahudilere de taarruz edildi. Bu zaferden sonra, Kutuz büyük bir alay ile, Dimeşk'a girdi. Hâkimiyetini Fırat kenarından Mısır'a kadar uzatan hukümdar, memleketi yeni baştan timarlara ayırdıktan ve Suriye'ye yeni vâliler tâyin ettikten sonra, geri dönmek istiyordu. Sâdık adamlarını mühim mevkîlere tâyin etti. Halep bölgesini muhtelif timarlara ayırdı. Hıristiyanlar ile moğulların müşterek bir hareket ihtimâllerini gözönünde bulundurarak, emîr Şams al-Dīn Aḳuş al-'Azīzī'yi sâhil ve Gazze kumandanı tâyin etti. Bu arada kendi adamları olan al-Ocaġīya (Uşakîye)'lerin, dimeşkliler ile birlikte, yeniden Ya'ḳūbîlere karşı yürüme teşebbüslerini önleyen Kutuz, buna mukabil, hıristiyanlara mühimce bir vergi tahmil etmekten geri durmamıştır. Nihâyet bütün Suriye'ye vâli ve müfettişler tâyin ettikten sonra, Dimeşk'tan ayrıldı. Seyâhatini Halep'e kadar uzatmak istiyordu. Fakat 'Ayn-Cālūt harbinin kazanılmasında büyük bir hissesi olan Baybars'ın, bu hizmetine mükâfat olarak, kendisinden talep ettiği Halep nâipliğini vermekten istinkâf ettiğini hatırlayınca, bundan vazgeçti. İntikam almağa karar veren Baybars, bir kaç arkadaşı ile birlikte, bir sûikast hazırladı. Sâlihiye civarındaki Kuṣayr'da bir av eğlencesi sırasında, fırsatını bularak, emîr Badr al-Dīn Bektūt al-Çukandārī, Sayf al-Dīn Anas al-İṣfahānī ve emîr Bahādir al-Mu'izzī'nin de yardımı ile, Kutuz'u öldürttü (22 teşrin I. 1260).

Ancak 11 ay 13 gün saltanat süren Kutuz, memlûklerin en büyük hukümdarı olarak tanınmaktadır. Cesâreti ve tedbiri, akıl ve dirâyeti ile türk-islâm tarihinin en mühim simâlarından biridir. En tehlikeli bir zamanda iş başına geçerek, moğulların yayılışını durdurması ve bu suretle tehlikeye giren Suriye ve Mısır'ı kurtarması, onun en büyük bir muvaffakiyetidir; zîra moğulların Suriye'den sonra Mısır'ı da ele geçirerek, franklar ile işbirliği yapmaları, islâmiyet ve türklük için çok fenâ neticeler doğurabilirdi.

Kutuz'un cesedi, Kahire'ye götürülerek, o zaman henüz inşâ edilmemiş bulunan şeyh Taḳī al-Dīn zâviyesi civarına gömülmüş ve bilâhare al-Ḥâcc Kutuz al-Ẓāhirī'nin himmeti ile Kurâfe'ye nakledilerek, burada İbn 'Abūd zâviyesi civarına defnedilmiştir. İbn Taġriberdī, Kutuz'a âit mezarın bir çok kimseler tarafından ziyâret edildiğini ve hattâ orada ağlaşıldığını ve bu yüzden cesedin Baybars tarafından mezarından çıkartılarak, gizli bir yere gömdürüldüğünü bildiriyor. Kutuz hakkında devrin edipleri tarafından yazılanlar için bk. İbn Ḥabīb al-Ḥalabī, I, 18a.

Bibliyografya: İbn al-'Amīd, *Tārīḫ* (Süleymâniye, Lâleli kütüp., 2002, ar. yazm. var. 263a—257b); Abu 'l-Farac, *Tārīḫ muḫtaṣar al-duval* (Beyrut, 1890), s. 484 v.d.; Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* (Topkapısarayı, Revan kütüp., nr. 1518, fars. yazm., var. 212b—236b); Kirakos (*JA*, 1858, s. 498); bk. bir de *Ermeni müelliflerine nazaran, mağullar*: *Kirakos* (*TM*, 1926, II, s. 212); *Chronique du Templier de Tyr* (nşr. G. Raynaud), *Les gestes des Chiprois* (*Recueil des chroniques françaises*, Genève, 1887, III, 164 v.d.); Nuvayrī, *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab* (Ayasofya kütüp., ar. yazm., nr. 3526, XXVIII, 2); Abu 'l-Fidā', *al-Muḫtaṣar* (nşr. Io Iacobi, Reiskii hafniae MDCCXCII, IV, s. 594—606); Mufażżal b. Abu 'l-Faża'il, *al-Nahc al-sadīd* (nşr. E. Blochet, *Patr. or.*, XII. cüz 3, s. 408); İbn Ḥabīb al-Ḥalabī, *Tārīḫ davlat al-atrāk va durrat al-aslāk* (Topkapısarayı, Hazîne kütüp., ar. yazm. nr. 1459, I, 15b—18a; Karîm al-Dīn Maḥmūd Aḳsarāiyī, *Musāmarat al-aḫbār*

(nşr. O. Turan) Ankara, 1944, s. 51 v.dd.; al-Maḳrīzī, *Kitāb al-sulūk* (nşr. M. Muṣṭafa Ziyāda), Mısır, 1934, I, 384—435 (frns. trc. M. Quatremère, Paris, 1837, I, 85—113); ʿAynī, *ʿIḳd al-cumān* (Cârullah Efendi kütüp, ar. yazm. nr. 1591, IV, var. 119ª—120ª); Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā*, III, 434; R. Grousset, *Histoire des croisades* (Paris, 1936), III, 599—606; Weil, *Geschichte der Chalifen*, IV, 8 v.d. (M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

KÛT-ÜL-AMÂRE. KŪT AL-ʿAMĀRA, Irak'ta liva merkezi bir kasaba olup, Dicle nehrinin sol kıyısında, Bagdad ile ʿAmāra arasında, Bagdad'ın düz hat ile 165 km. cenûb-i şarkîsinde, Dicle ve Fırat'ı birleştiren Şaṭṭ al-Ḥayy (al-Ġarrāf) mecrâsının Dicle tarafındaki ağzı karşısında bulunur. Bagdad—Ḥānikīn dar demir yolunun Baʿkūba istasyonuna takriben 200 km. uzunluğunda bir şûbe hattı ile bağlıdır. Hindustânî dilinde *koṭ* („kale") 'tan gelen *kūt* kelimesi Irak'ta daha başka bir takım yer isimlerinde de geçer (msl. Kūt al-Muʿammir, Kūk al-Ḥayy, krş. Kuveyt = Küçük-kale). *Kūt* kelimesi Dicle mecrâsına kavis şekilli bir büklümü içinde müdâfaaya elverişli bir mevkie yerleşmiş bulunan kasabanın eski kısmı etrafında vaktiyle inşâ edilmiş kerpiç bir sûra bağlanabilir. Kūt al-ʿAmāra adı yakın osmanlı devri kaynaklarında çok yerde geçmekte olup, şimdi buraya sâdece Kūt denilmektedir. Muhtemel olarak, burası eski bir iskân yeri olmayıp, Yāḳūt tarafından al-Maẕār şeklinde zikredilen mevkie tekabül ettiği tahmin olunur (*Muʿcam*, IV, 275). XIX. asrın ilk yarısında burası, 1824'te Keppel tarafından tasvir edildiği üzere, kerpiç duvarlar ile çevrili fakir bir köyden ibâret idi. 1869'da, Lynch kumpanyası Bagdad ile Basra arasında vapur işletmek imtiyâzını aldıktan sonra, Kūt münâkale bakımından ehemmiyetli bir durak yeri rolünü oynamağa başladı ve nüfusu da arttı. 1890'a doğru bu nüfus 4.115 olarak tahmin ediliyordu (Cuinet'e göre); 100 kadar sünnî ve bir o kadar yahudi dâhil edilmemiş idi. Buna mukabil, Bagdad vilâyetinin merkez sancağına bağlı olan Kūt al-ʿAmāra kazasının 30.000 kadar olan nüfusu, kasabada yaşayanlar hâricinde, tamâmiyle sünnîlerden mürekkep bulunuyordu. Birinci cihan harbinden evvel kasaba nüfusu 7.000 kadar tahmin edilmekte idi. 1329 (1911) Bagdad salnâmesi kasabada 1.500 ev, 150 dükkân, 10 han bulunduğunu zikreder. Eğer Irak'ta osmanlı hâkimiyeti devam edip, Willcocks'un hazırlamış olduğu büyük sulama projesi tatbik edilebilse idi, Kūt al-ʿAmāra'de büyük bir bend kurulacak ve burada biriken sular Dicle'nin aşağı mecrâsı ile Şaṭṭ al-Ḥayy arasında ihtiyâca uygun şekilde taksim edilerek, asırlardan beri ıssız kalmış sâhalar ümrana kavuşturulmuş olacaktı.

Kūt al-ʿAmāra'nin tarih devirleri boyunca sahne olduğu hâdiselerin şüphesiz en ehemmiyetlisi birinci cihan harbi sırasında kaydedilmiştir. Daha 1914 senesi sona ermeden, aşağı Irak'a asker çıkararak, Şaṭṭ al-ʿArab boylarını işgâl eden ve Basra'ya yerleşen ingilizler. 1915 son baharında, kol-ordu kumandanı John Nixon'nun emrinde, ingiliz ve hindli kuvvetlerinden mürekkep, general Townshend fırkasını dicle boyunda harekete geçirdiler. Bunların karşısında, Bagdad vâli ve kumandanı olup, Basra'ya karşı başarısız bir taarruzda bulunan Süleyman Askerî Paşa'nın halefi miralay Nûreddin Bey'in kumandasındaki türk-arap kuvvetleri vardı. Mevcûdun üçte birini teşkil eden tâlim ve terbiyesi kıt ve savaş kabiliyeti az olan arapların muhârebeler sırasında bâzan çarpışmadan evvel dağılmalarına karşılık, türkler, iâşe ve ikmâl bakımından türlü mahrumiyetlere katlandıkları hâlde, dâimâ canla başla döğüşmekte idiler,

27 eylûl 1915'te Kūt al-ʿAmāra ileri mevzîlerine taarruz eden ingilizler ile osmanlı kuvvetleri arasında her iki tarafı da ehemmiyetli zâyiâta uğratan kanlı çarpışmalar oldu. Ertesi gün Kūt'ü işgâl eden Townshend burada çok duraklamadan, Bagdad'a doğru harekete geçti. Asıl büyük çarpışma Bagdad'ın 30 km. kadar cenûbunda, Salmān-Pāk civarında oldu ve ingilizler mağlûp edilerek, geri çekilmek zorunda bırakıldı. İşte bu ric'at sırasında Townshend, etrafı Dicle nehri ile kuşatılmış ve hârice ancak 1.200 metrelik bir berzahla irtibâtı olan Kūt al-ʿAmāra çevresinde, Basra'dan yetişecek kuvvetler gelinceye kadar tutunmağa karar verdi. Dubalar üzerine kurulmuş bir köprünün karşı sâhile geçmeği kolaylaştırdığı bu mahalde büyük mıkdarda erzak ve mühimmât biriktirilmiş olduğu gibi, İran'daki general Baratov kumandasında rus kuvvetleri ve Basra karargâhı ile muhâbereyi te'min edecek bir telsiz istasyonu da kurulmuş idi. Türkler ingilizleri yakından tâkip ediyorlardı. Townshend 3 kânûn I. 1915'te buraya geldi ve muhâsara 7 kânûn I.'da fi'len başladı. Bu sırada osmanlı kuvvetleri, karargâhı Bagdad'da bulunanan 6. ordu kumandanı mareşal von der Goltz'un emri altında bulunuyordu. Çabuk bir netice almak isteyen Nûreddin Bey'in Kūt al-ʿAmāra'ye karşı yaptığı taarruz 2.000 kadar zâyiâta mâl oldu; bunun üzerine Kūt al-ʿAmāra cephesindeki osmanlı kuvvetlerinin başına 52. fırkanın kumandanı Halil Paşa getirildi.

Aşağı Irak'ta yerleşmiş olan ingiliz ordusu, Townshend kuvvetlerini muhâsaradan kurtarmak için, büyük gayretler sarfetti. Bagdad'a karşı yapılan taarruzun başarısızlık ile neticelenmesi üzerine azledilen J. Nixon yerine, Irak cephesi ingiliz kuvvetlerinin başına general Percy Lake getirildi ve bunun emri ile harekete geçen general Aylmer kumandasındaki ingiliz fırkası, 21 kânun II. 1916'da Ḥanna'de türkler ile çarpışarak, sayısı 3.500'ü bulan zâyiâta uğradı. Bunun üzerine general Aylmer, ilk baharda Dicle üzerinde bir kuşatma taarruzuna girişti (9 mart). Fakat türkler, uğradıkları zâyiâta rağmen, ingilizleri püskürttüler. Üçüncü teşebbüs general Aylmer'in yerine getirilmiş olan general Gorringe tarafından 7 nisanda yapıldı ve aynı âkıbete uğradı. Bu âna kadar ingilizlerin zâyiâtı 10.000'i bulmuş idi. General Townshend, kuvvetlerinin kımıldayamayacak bir hâlde olduğunu ve ancak 26 nisana kadar tutunabileceğini haber vermiş idi. Bunun üzerine Percy Lake tahlis ordusu kuvvetini 50.000 muhâribe yükselterek, kat'î bir hücûma geçilmesini kararlaştırdı. Bu sırada İngiltere hukûmeti de ruslar ile temâsa geçerek, İran'daki Baratov kolordusunun Kūt istikametinde harekete girişmesini te'min eylemiş idi. Fakat bu son teşebbüs de bir netice vermedi; 16 nisanda harekete geçen kuvvetler, yeniden 1.300 kadar zâyiat vererek, 24 nisanda geri dönmek zorunda kaldılar. Baratov kolordusunun Kirmanşah üzerinden Bagdad'a doğru girıştiği hareket de geç kalmış ve müessir olamamış idi. Kūt al-ʿAmāra müdâfileri için artık hiç bir ümit kalmamış idi. Bunun üzerine türkler ile müzâkereye girişen general Townshend, kuvvetleri ile berâber, 28 nisan 1916'da teslim oldu. Muhâsara 147 gün sürmüş, ingiliz kuvvetleri 1.000 ölü vermiş, 7.000 asker yaralanmış, 700'den fazlası da hastalıktan telef olmuş idi. Türklere teslim olanlar 3.000 ingiliz (5 general), 7.000 hindli ve ayrıca 3.300 gayr-i muhârip efraddan mürekkep bulunuyordu.

Kūt al-ʿAmāra, Irak seferinin müteâkip bir safhasında, Bagdad'a karşı taarruza geçen ingiliz kuvvetleri tarafından tekrar işgâl edildi (şubat 1917) ve Irak devletinin kurulması üzerine, bu devletin mülkî taksimâtını teşkil eden 14 livâdan birisine merkez oldu ki, mezkûr livânın nüfusu, 1947 senesinde 225.000 olarak tahmin edilmekte idi.

Bibliyografya: C. Ritter, *Erdkunde*, XI, 935 v.d.; Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1860), II, 150; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III, 139—142; von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1899), s. 288 v.d.; H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxford), s. 294, 313; *Büyük harpte türk harbi* (trc. M. Nihad), İstanbul, 1927/1928, II; *Kûtülamâre muhasarası, Başkumandan Sir Percy Lake raporu* (trc. Husameddin), İstanbul, 1332; *Bagdad vilâyeti sâlnâmesi* (Bagdad, 1329=1911), s. 242—246. (BESİM DARKOT.)

KUVATTA. KVAṬṬA, Belûcistan'da bulunan bir şehrin paştu dilinde ismi olup, bu isim modern garp eserlerinde Quetta, bâzan Ketta, şeklinde yazılır. Şehir 30° 10′ şimâl arzı ve 67° 0′ şark tûlünde, deniz seviyesine göre, 1.660 m. yükseklikte olup, 1951 senesinde nüfusu 82.000 idi. Şimdi burası Pâkistan devletine dâhil federal arâziden Belûcistan'ın ve ayrıca Kuvatta-Pişîn idârî bölümü dâhilinde bir *taḥṣîl*'in merkezidir. Adı geçen idârî bölümün 147.500 nüfusu olup, bunun 108.000 kadarı müslümandır. Bütün bu müslümanlar Brahūī ve Balūcī dilleri konuşurlar. Çok dağlık olan memleket şimâl-i garbîde Efganistan topraklarına komşudur.

Kvaṭṭa'nın Brahūī hâkimiyeti altına girdiği XVIII. asır ortalarından evvel bu havâlinin mukadderâtı muhtemel olarak Kandehar'ınkine bağlı bulunuyordu (eski tarih husûsunda bk. madd. BELÛCİSTAN, KANDEHAR). Birinci Efgan harbi sırasında (1839—1842) şehir ingilizler tarafından muvakkaten işgâl edildi (bk. W. Hough, *A Narrative of the march and operations of the army of the Indus in the expedition into Afghanistan*, 1840). Mevkiin sevkülceyş bakımından ehemmiyetini takdir eden general John Jacob, 1856'da buraya bir garnizon yerleştirilmesini teklif etti ise de, bundan bir netice çıkmadı. 10 sene sonra Sir Henry Green'in teklifi de neticesiz kaldı. Fakat bir taraftan Hîva'yi ele geçiren rusların git-gide Hindistan kapılarına yaklaşmaları, diğer taratan Hindistan hukûmeti ile Efganistan emîri arasında bir harp tehlikesini çok yaklaştıran ihtilâflar yüzünden 1876'da şehrin işgâline karar verildi. 1854'te Kelat hanı ile akdedilen bir muâhede, ingilizlere kendi topraklarından asker geçirmek hakkını vermiş idi. 1876'da muâhede Jacobâbâd anlaşması ile daha da genişletildi: daha fazla bir tazminat mukabilinde han, kendi arâzisi üzerinde demir yolları ve telgraf hatları inşasına ve askerî kuvvetler ikamesine râzı oldu. Neticede 1877'de Belûcistan'ı Hindistan umûmî vâliliğine tâbî bir Agency hâline koyan bir durum meydana geldi ve Kuvatta bu memlekete merkez oldu. Cenûb-i garbîde Chiltan silsilesi ile

ve şimâl-i şarkîde—Zarghun yaylası ile muhâfaza edilen Kuvatta'nın aşağı İndüs havzasına hâkim olmak bakımından pek büyük bir sevkülceyşî ehemmiyeti vardır ve bir demir yolu ile Pâkistan'ın ana hatlarına bağlıdır. 31 Mayıs 1935'te şiddetli bir zelzele şehri tahrip etmiş idi [bk. mad. BELÛCİSTAN.].

Bibliyografya: *Administration Report of the Baluchistan Ageney* (yıllık); C. U. Aitchison, *Treaties, Engagements and Sanads* (1909 tab.), XI; D. Bray, *Ethnographical Survey of Baluchistan* (1913 tab.), 2 cild; C. C. Davies, *The Problem of the Northwest Frontier* (1932 tab.); *Frontier and Overseas Expeditions from India* (1910 tab.), III; R. Hughes-Buller, *Baluchistan District Gazetteers Series*, V, Quetta-Pishin District (1907); *Parliamentary Papers*, Quetta and Central Asia (1878—1879), LXXVII; Kalât, 1877, LXIV, c. 1807, c. 1808; T. H. Thornton, *Life of Sir Robert Sandeman*, 1895. (C. COLLIN DAVIES.)

KUVAYT. [Bk. KÜVEYT.]

ḲUVVA. [Bk. KUVVET.]

KUVVET. ḲUVVA (A., cem. *ḳuvaⁿ*), felsefe dilinde, yunanca δύναμις'te olduğu üzere, yerine göre, kabiliyet, ehliyet, kuvvet, kudret yahut imkân gibi, muhtelif mânaları olan bir kelimedir. Bu muhtelif mânalar, müşterek bir kökleri olsun-olmasın, iki bakımdan tetkik edilebilir. δύναμις mefhûmunun Aristo'nun eserinde iki mukabili vardır: 1. ἀδυναμία (*lā-ḳuvva* yahut *ʿaǧz*, ehliyetsizlik yahut zaaf); 2. ἐνέργεια (*fiʿl*, iş, şe'niyet). Aristo, *ḳuvva*'den birinci mânada *Makulât*'ta ve *Metafizik*, V, 12'de, ikinci mânada da *Metafizik*, VIII—IX'da bahseder. Burada iktidarsızlığı imkânsızlıktan (ἀδύνατον = *mumtanīʿ* yahut *mustaḥīl*) ayırt etmek lâzımdır.

I. *Ḳuvva*, daha doğrusu *ḳuvva ṭabīʿiya* („verimli kudret"), keyfiyet makûlesinin ikinci nev'i olarak (ποιόν, *kayf*, bk. MAḲŪLĀT) Aristo ile berâber, bir şeyin veya bir kimsenin kolayca ve çabukça fiil hâline geçmesini te'min eden meyil (istidât) olarak târif edilmektedir; hâlbuki *lā-ḳuvva*, bir şeyi önceden kolayca ve çabukça tahammül etmeğe istidatlı kılar. Burada te'sir etmek ve edilmeği, birbiri ile uzlaşmayan, iki zıt mefhum olarak almak gerektir. Bunlar aynı şahısta ve aynı zamanda bulunamaz. *Ḳuvva*, bu mânada muayyen bir faâliyet olan müsbet istidattır yahut revâkîlerin ifâdesine göre, eşyânın keyfiyeti, faâl kuvvetler, âmillerdir. Sünnî *kalām* ilmi bu telakkîyi yalnız Allahın ef'âline tatbik etmektedir. Msl. müslüman kelâm âlimleri tarafından (krş. hıristiyan itikadı), Allahın sıfatları, fiillerinin kaynağı (*maṣādir*) olduğu ileri sürülmüştür. Fakat feylesûfler bunu, her şeyden önce, tabiatin faâliyetine tatbik etmişlerdir. Tabiat, gerçekte, bir çok kuvvet ve kudrete sâhiptir ve her kudrete bir kudretsizlik tekabül etmektedir. Bununla berâber, iktidarsızlık hiç de müsbet olmayıp, daha ziyâde bir *ʿadam* (στέρησις) yahut bir *fasād* (Φθορά)'dır. *Lā-ḳuvva*, mutlak bir hiçlik değil, fakat Aristo'ya göre, mâhiyeti dolayısı ile bir şeye âit olması gereken şeyin yokluğudur. *Ḳuvva*'den *lā-ḳuvva*'ye, fiilden infi'âle geçişin devamlı olmayıp, tam tersine, infiâlsiz, yânî birden, ânî olarak, vukû bulduğu vâkıası üzerinde bilhassa durulmaktadır. Ayrıca müslüman feylesûflar, kısmen çok münâkaşa götüren bu iddiaları, umûmiyetle Aristo'nun misâlleri ile izah etmekle iktifâ ediyorlar. Mantıkta (*Maḳūlāt*) bu misâller, canlılar için sağlık (kudret) ve hastalık (kudretsizlik); gayr-i uzvî âlemde sertlik ve yumuşaklıktır. Ayrıca diğer âlemlerde, dinlenme, hareket yokluğu, görmek, görme hassasının eksikliği, fenâlık, iyilik fıkdanı olarak gösterilmektedir. Bütün bu yokluklara (*ʿadam*, στερήσεις), Aristo ile birlikte, maddenin ârazları gözü ile bakılmaktadır. *ʿAdam*'i, ârızî bir prensip olarak, iki esâs prensipten, madde ve şekilden ayırt etmek âdeti hiç değilse, yunan şârihlerini tâkip eden İbn Sînā (krş. *Tisʿ rasāʾil*, s. 64)'dan beri, buradan gelmektedir.

II. Fārābī (*Rasāʾil falsafiya*, nşr. Dieterici, s. 87, parça 11), ihtimâl yunan şârihlerine uyarak, keyfiyet makulesinde kullanılan bir tâbir olan „infi'âl" (πάσχειν)'in sonuncu (onuncu) makûle sayılan infiâl ile aynı mânaya gelip-gelmediği meselesini tetkik etmekte idi. Fārābī belki de, böyle düşünürken, Aristo'ya dayanıyordu. Aristo, *De anima*, 417ᵇ'de „infiâlin" iki mânası olduğunu yazmaktadır: 1. mukabili vâsıtası ile tahrip (φθορά; yk. bk.); 2. şe'nî olan sâyesinde mümkünün muhâfazası (σωτηρία) ki, bu sâyede tabi'î bir kabiliyet (istidat) kendi öz cevherini bulacak şekilde inkişâf etmektedir. Buradaki tahrip yerine, yalnız alelâde bir muhâfaza değil, aynı zamanda yüksek bir tekâmül, bir esâs infiâl (münfail, müessir, tefekkürî bir şekilde) yüksek te'sirlere mârûz kalma vâkıası (krş. EŞER) bahis mevzuudur.

Felsefe tâbirleri tarihi için, *ḳuvva* ve *lā-ḳuvva* zıtlığından ziyâde, umûmiyetle *bi'l-ḳuvva* (δυνάμει) *bi'l-fiʿl* (ἐνεργεία) tâbirlerinde kullanılan *ḳuvva* ve *fiʿl* arasındaki fark, ilmî tâbiri ile, kudret ile fiil arasındaki farktan çok

daha ehemmiyetlidir. Bu iki tâbir, Aristo felsefesinin iki esas mefhûmuna, yânî madde ve şekle sıkı-sıkıya bağlıdır. Kudret — maddeye, fiil de — şekle hastır. Kudret ve fiil ile madde ve şeklin ὑπάρχοντα (ar. *lavāḥiḳ*, sıfatlar)'si denilmektedir. Bu şekilde Aristo, statik dünya mefhûmu ile dinamik dünya mefhûmunu uzlaştırmağa çalışmıştır. Madde ve şekil [bk. mad. SEBEB], zâtı meydana getiren unsurlar, kudret ve fiillerde, tekevvünün inkişaf safhalarını ifâde eder. Bu esâs mefhûmları, daha doğru târife imkân yoktur. Aristo gibi, müslüman filozoflar da, bunları misâller ile anlatmağa çalışmışlardır.

Kuvvetin fiile inkılâbı, devamlı bir oluş, zaman ve değişiklik (hareket) âleminin varlığını gerektirir. Hiç değilse dünyayı alâkadar eden hususlarda, müslüman mütefekkirleri tarafından ele alınan Aristo'nun bir prensibine göre, nâmütenâhî, şe'nî olmayabilir. Her hangi muayyen bir anda mahdut şe'niyete mâlik olan bütün mevcûdâtın nâmütenâhî bir şekilde mümkün oluşu, zaman içinde, bilhassa başlangıcı ve sonu yok farzedilen zaman içinde, kabildir. Mümkün, muayyen şartlar içinde, yolunda hiç bir engel olmadığı takdirde, derece-derece tam gerçekleşmeğe doğru ileriler. İmkân ve gerçekleşme, zaman içinde vukû bulan bir tekâmülün nihâî haddi olarak telâkkî edilmelidir. Aristo kuvvetin fiile doğru tekâmülüne hareket (*ḥaraka*, κίνησις) demektedir ki, bu da mümkünün mümkün olarak gerçekleşmesi (ἐνέργεία) diye târif edilmektedir. Aristo'nun müterâdif olarak ἐνέργεια ve ἐντελέχεια kelimelerini kullanması gibi, nihâî gâyeye (*bi'l-fiʿl* olmak) arapçada *kamāl* („tamalanma") de denilmektedir.

Aslında saf (yânî vasıfları olmayan), fakat zamanla her şeye inkılâp edebilen bir imkân mefhûmu, Aristo'ya göre, mücerret bir mefhûmdur. Oluş hâlinde olan her şey az-çok şekillenmiş, gerçeklenmiş demektir; yokluk (*ʿadam*) maddenin bir arazıdır, yoksa yeni-eflâtuncuların ileri sürdüğü gibi, maddenin kendisi değildir. Aristo'nun kendisi bile, adem prensibi ile mahz imkân telakkî edilen madde arasındaki tefrikini, mantıkî bir şekilde, sonuna kadar götürmeğe muvaffak olamamıştır. Tabiatiyle, yeni-eflâtuncuların te'sirinde kalan müslüman feylesûfları da buna hiç muvaffak olamamışlardır. Çok zaman, *ʿadam* ile *ḳuvva*'yi aynı şekilde birbirine karıştırılmışlardır. Fakat umûmiyetle, Aristo ve revâkîler ile birlikte, bizim oluş dünyamızı, müsbet kudret merâtibi olarak, tasvire çalışmışlardır. Bu itibârla oluş vetîresi, fiil ve infiâlin iş-birliği, karşılıklı te'siri olarak telakkî edilmelidir. Aristo ve revâkîler v.b. ile birlikte, birbirini aslâ hâric bırakmayan fâil ve münfail, te'sir eden ve te'sir edilen, hukmeden ve hukmedilen kudretlerden bahsedilmektedir. Bununla bir tek ve aynı teselsülün iki vechesi tâyin edilmiş oluyor. Böylece bir tek ve aynı kudret, zâtın derecesine göre, kendinden aşağı derecedeki kudrete karşı fâil, te'sir ve hukmedici bir şekilde, kendi üstündeki kudrete karşı da münfail te'sir edilen ve hukmedilen bir şekilde hareket etmiş olur. Başka tâbir ile, *ḳuvva* ve *fiʿl*, madde ve şekil gibi, tamâmen birbiri ile münâsebetli mânada kullanılmaktadır. Azçok teşekkül etmiş bir madde, msl. kil, tuğla için malzeme, şeklini bulmuş tuğla da bir ev için iptidâî malzemedir. Aynı şekilde, msl. nutfede bir çocukta da bir adam kudret hâlinde bulunmaktadır. Başka tâbirle, nutfe bir çocuk için yakın bir kudret, bir erkek için de, uzak bir kudret ihtivâ etmektedir.

Bütün nazariye dünyanın mevcûdiyeti hakkındaki dinamik telakkî ile sıkı-sıkıya alâkalıdır. Böylece, Aristo'da olduğu gibi, müslüman feylesuflarda da, rûhiyat da dâhil olmak üzere, fizik ve tabiat kuvvetleri ile rûh melekelerinin bir merâtip sistemi hâline inkılâp etti. Meleke yerine, bâzan rûhun cüz'üleri (*aczā'*, μέρη, Eflâtun'un bu tâbirini bâzan Aristo da kullanmıştır) denilmektedir. Bilhassa rûhun melekeleri ve bedende bir uzva bağlanması nazariyesinde (Fārābī, İbn Sînā ve Ġazzālī'de) Calinus'un te'sirlerine rastlamak mümkündür. Fārābī meseleyi *Fuṣūṣ* (bk. *Rasāʾil*, nşr. Dieterici, s. 72 v.dd.; bu risâle, yanlış olarak, *Tisʿ rasāʾil*, s. 42 v.dd.'da İbn Sînā'ya atfedilmiştir)'unda tetkik ediyor (krş. *al-Madīnat al-fāżila*, nşr. Dieterici, s. 34 v.dd.); İbn Sînā (*Kitāb al-nacāt*, Kahire, 1913, s. 258 v.dd.; bk. *İşārāt*, nşr. Forget, s. 127 v.dd.) nefs-i nâtıkanın en yüksek melekelerinden en basit cisimlerin kuvvetlerine kadar, tahminen 25 *ḳuvaⁿ*'ın hepsini bir bir saymaktadır. Ġazzālī (*Tahāfut*, nşr. Bouyges, bk. fihrist) 30'dan fazla *ḳuvaⁿ* zikrediyorsa da, bunlar arasında müterâdifler de bulunmaktadır. *Enc. of Rel. and Ethics* (nşr. Hasting, bk. mad. „Soul (Muslim)")'te rûhun melekeleri hakkında tarafımdan daha sarîh bilgiler verilmiştir.; bk. bir de *De Wijsbegeerte in dem Islam*, 1921, fihrist.

Yukarıda kısaca anlatıldığı üzere, oluş âleminde, zaman içinde *ḳuvva*, *fiʿl*'den önce gelmektedir, fakat *fiʿl* (Aristo ile muâkipleri müslüman feylesuflarının iddiasına göre) en yüksek mânasında olarak, dâimâ daha önce gelir. İstidad hâlinde olan fiililiğe doğru kendiliğinden inkişâf edemez. Tamâmen şe'nî olan

Allah, müslüman feylesûflarına göre, *ʿadam* dünyasını *mavcūd*'a yahut *kuvva*'yi *fiʿl*'e çıkarmıştır (*iḫrāc*). Allah ile dünya arasında vâsıtalık yapan akıllara (*ʿuḳūl*) umûmiyetle faâl denir. Son semâvî aklın, yâni *ʿaḳl faʿāl*'in faâliyeti, Fārābī'den ilhâm alan İbn Sînâ'ya göre, dünyevî olan her şeye şeklini vermektedir (*vāhib al-ṣuvar*; bu tâbir için bk. *Enneaden*, V, 9, 3); yâni İbn Ruşd'e göre, istidad hâlinde olanı faâle ircâ etmektedir. Fakat iki feylesuf arasında bir prensip mübâyeneti yoktur. İkisi de, Aristo ile birlikte, madde ve şekli birer cevher, kudret ile fi'li de onların lâhikaları (*lavāḥiḳ*) telakkî etmektedirler.

Kudret ve fiil nazariyesinin tevhidi ve imkân, tesâdüf, cüz'î irâde ve kadercilik için bk. mad. MANTIK. Şunu da sâdece zikretmek lâzımdır ki, İbn Sînâ burada Aristo'nun imkân nazariyesi üzerinde, israrla durmaktadır. İbn Ruşd ise, bu husûsta Ġazzālī ile birlikte, imkân mefhûmunun ancak fi'len gerçekleşmiş olan nisbetle bir mâna ifâde edebileceği nazariyesine temâyül etmektedir.

III. Aristo'nun *K. Uṣūlūciyā*'sında (nşr. Dieterici, s. 94) şu mühim ifâdeye rastlamaktayız: „bu *maḥṣūṣ* dünyada fiil kudretten üstündür, *maʿḳūl* âlemde ise, kudret fiilden üstündür". Mühim neticeler ile yüklü olan bu düşünce, zannımca, *Enneaden*'de bulunmamakla berâber, tamâmen Plotin'in iddialarına uymaktadır (*Enn.*, V, 1, 6 v.d.; 3, 15 v.d.; 4, 1 v.d.; 5, 13 v.d.). Plotin'in koyduğu, fakat hakikatte bütün mantıkî neticeleri çıkarılmamış olan umûmî bir prensibe göre, Aristo felsefesinin esâsı makulât ve mefhumları ancak mahsus âleme tatbik edilir. Bunları akıl âlemine tatbik edecek olursak, o zaman bam-başka, hiç değilse çok yüksek bir mâna taşırlar. Yüksek *kuvva*, I.'de tatbik edilen verimli kudretten daha yüksek bir kademededir. Burada, ilâveten *kudrat fiʿl* şeklinde bir kıymet tebdili vardır.

Plotin'e göre, bütün şeylerin ilk ve biricik prensibi Aristo teolojisinde=Allah), revâkîlerin logos (*kalima*, faal kuvvet)'una ve Aristocuların energeia (*fiʿl*)'sına fâiktir. Hakikatte, ilk varlık olan νοῦς (*ʿaḳl*) için *avval*'in λόγος καὶ ἐνέργεια'sıdır; fakat bizzat *avval*, cevheri δύναμις, yâni kudret dolayısı ile *ḳādir kull*'dür; *avval* (Eflâtun buna mutlak iyilik demekte idi)'in tekliği ile yalnız bir tek vasıf, *ḳādir kull* olmak vasfı uzlaşabilir. Bununla berâber, ister düşünce, ister fiil olsun, her faâliyet, mutlak sûrette basit bir varlığa atfedilemeyen bir kesret ve bir gayret ister. *Avval*'in Dynamis olarak bu târifini krş. Eflâtun'un şu ifâdesi (*Soph.*, 247 E): „varlığın cevherini şöyle târif ediyorum: o Dynamis'ten başka bir şey değildir."

Mûtezile hâriç, müslüman kelâmcılarının, an'ane ile, Allahın kudretinden bahsetmeden hikmetinden bahsetseler bile, Aristo'nun telakkîsinden ziyâde, bir tek cevherde (Allah) *ḳādir mutlaḳ*'a atfedilen ehemmiyeti daha ziyâde takdir etmeleri gerektiği ileri sürülebilir; çünkü Aristo'nun telakkîsine göre, Allah yalnız düşüncede tezâhür eden mahz *energeia*'dır. Bu husus çok zaman açık olarak ilâve edilmiştir. Misâller vermek lüzumsuzdur. Fakat daha ilk zamanlardan beri ilâhiyatçılar Allahın kadir-i mutlak olduğunu ifâde için *ḳudra* tâbirini kullanmışlardır. Bununla berâber, mutasavvıf yeni-eflâtuncuları, zengin lugatçelerine *ḳuvva* kelimesini almaktan men'edecek bir şey yok idi. Msl. Cīlī, *al-Insān al-kāmil*, fasıl 19). Allahın *ḳudra*'sine, *ḳuvva ẕātīya* diyor ki, bu, mevcûdu ademden çıkardığı için, yalnız Allaha âit olan bir sübût sıfatıdır.

Son olarak şuna da işâret edelim ki, kelâmcıların tâbirleri arasında, *fiʿl* umûmiyetle bilen ve isteyen varlıklara tatbik edilmekte ve Allaha, *biʾl-fiʿl* mevcut değil, *fāʿil* denilmektedir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de İ. Madkour, *La Place d'al-Fârâbî dans l'école philosophique musulmane* (Paris, 1934), bilhassa s. 122 v. dd. (müdrike ve rûhun diğer melekeleri hakkında); M. Horten, *Die Metaphysik Avicennas* (1907 v. dd.), bilhassa s. 250—275; S. v. d. Berg, *Die Epitome der Metaphysik des Averroes* (1924), bilhassa s. 67 v.dd., 204 v. dd. (TJ. DE BOER.)

KUYUL-HİSAR. [Bk. KOYUL-HİSAR.]

ḲUẒĀʿA. [Bk. KUDÂA.]

KÜÇÜK-KAYNARCA, Silistre (Bulgaristan)'nin 24 km. cenûb-i şarkîsinde Dobruca hudûdunda bir köy olup, Berlin muâhedesine (13 temmûz 1878) kadar Osmanlı imparatorluğuna bağlı idi. Rûslar ile 1774 sulh muâhedesinin imzalandığı yer olduğundan dolayı şöhret kazanmıştır. Ruslar 21 temmûz 1773'te. Nûman Paşa'ya mağlûp olup, askerlerinden büyük bir kısmı ile birlikte maktûl düşen general Weissmann'ın hâtırasını tebcil maksadı ile bu mahalli sulh müzâkereleri için bilhassa seçmişlerdi (J. von Hammer, *GOR*, Budapest, 1832, VIII, 447; bk. bir de frns. trc., Paris, 1839, XVI, 398).

Osmanlı devleti, Katerina II.'nın ahidnâme hilâfına (*Muâhedât mecm.*, İstanbul, 1297, III, 232—239), evvelâ Lehistan işlerine müdâhalede bulunarak, bu memleket üzerindeki nufûzunu genişlettikten sonra, kendi ülkesine de tecâvüz edeceğini anlamış idi. Avusturya ve bilhassa Fransa'nın teşvikı ile (bk. Başvekâlet arşivi, Cevdet, hâriciye tasnifi, nr. 1836; Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1309, I, 79, 245; E. Driault, *Şark meselesi*, trk. trc. Mehmed Nâfiz, İstanul, 1328, s. 39), harbe karar verdiği bir sırada, rus askeri cenuptan Lehistan'a girmek için, Aksu (Bug) nehrinin şarkında Kırım hanlarına âit Yalta kasabasına hücûm ile burayı tahrip ve islâm halkından bir çoğunu şehit etti. Bunun üzerine Osmanlı hukûmeti, mâzûl sadrâzam Muhsin-zâde Mehmed Paşa'nın harp hazırlıklarının ikmâli ve hudutların müdâfaaya elverişli bir hâle konulması husûsundaki tavsiye ve israrlarını hesaba katmaksızın, 1182 (1768) son baharında Rusya'ya harp açtı (Vâsıf, *Tarih*, İstanbul, 1219, s. 314, 316 v.d.; Ahmed Resmî, *Ḫulāṣat al-iʿtibār*, İstanbul, 1307, s. 12); fakat bu muhârebede Osmanlı ordusunun hazırlıksız olduğu meydana çıktı (Cevdet, *ayn. esr.*, s. 80 v.d.); zaman-zaman elde edilen başarılara rağmen, harp uzadı ve mağlûbiyetler birbirini tâkip etti.

Rus ordusu bir taraftan Tuna boyunda muvaffakiyet kazanıyor, diğer taraftan Baltık donanmasını ingilizlerden de yardım görmek suretiyle Akdeniz'e geçirmiş ve Çeşme [b. bk.]'de Osmanlı donanmasına şiddetli bir darbe indirmiş bulunuyordu. Bu vaziyet bütün Avrupa'da ve bilhassa Tuna munsabının başka bir devletin eline geçmesine seyirci kalamayan Avusturya'da büyük bir telâş uyandırdı ve o zamana kadar Osmanlı topraklarına karşı harekete geçmek husûsunda birleşen Rusya ile Avusturya'yı birbirinin rakibi ve muârızı hâline getirdi. Avusturya devleti İstanbul'da Bâbıâlî ile iki ay süren gizli müzâkerelerden sonra, 6 temmûz 1771'de 5 maddelik bir muâhede ile Avusturya'ya 11.250.000 florin ve Küçük Eflâk verilecek, buna mukabil Avusturya Bâbıâlîye rus harbinde elden çıkan toprakların iâdesinin te'minine çalışacaktı (J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Gotha, 1857, s. 948; J.v. Hammer, *ayn. esr.*, VIII, 376 v.d. ve frns. trc., XVII, 281 v.d.). Fakat bu gizli muâhede, tasdikten evvel, İngiltere'nin İstanbul elçisi Lord Murray tarafından ele geçirilip, Prusya ve Rusya'ya gönderildiği için, suya düştü (Zinkeisen, V, 950 v.d.; Hammer VII, 394, frns. trc. XVI, 311).

Avusturya, yalnız başına Osmanlı devleti ile Rusya'ya karşı gelemeyeceğini anladığı için, ihtiyatkâr bir politika ile Prusya'ya da yaklaşmış bulunuyordu. Müttefiki Rusya'nın lüzûmundan fazla büyük muvaffakıyetler elde etmesini hoş görmeyen Prusya kendisinin de sürükleneceği bir harbi önlemek, böylece Avusturya ile Rusya arasında mutavassıt bir rol oynamak ve aynı zamanda kendi menfaatini te'min eylemek istiyordu. Bu maksat ile Avusturya ve Prusya hukümdarları arasında, biri 1769'da Neisesa'da, diğeri 1770 tarihinde Neustadt'da iki görüşme yapıldı. Bunun neticesinde, her iki hukümdarın Rusya'ya karşı müşterek bir siyâset tâkip etmesi kabûl edilmekle berâber, daha evvel Petersburg'da ve İstanbul'da sulh tavassutunda bulunmaları kararlaştırıldı (Zinkeisen, V, 945 v.d.; Hammer, VIII, 371, frns. trc., XVI, 273).

Prusya kıralı Friedrich II. rus istilâsı tehlikesinin en vahîm olduğu bir anda Rusya'yı bu arzularından uzaklaştırmak ve bu devlete ettiği taahhütlerden kurtulmak için, Osmanlı devleti ile Avusturya arasındaki muâhedeyi vesile ittihâz ederek, çoktan beri askıda bulunan Polonya'nın paylaşılmasını ortaya attı. Avusturya'nın o sırada Polonya'da Zips bölgesini işgâl etmesi üzerine, Katerina II. Prusya kıralının taksim planını kabûl etti. Avusturya da, Rusya gibi, Polonya topraklarında genişleyeceği için, bu paylaşmaya rızâ gösterdi. Böylece sulh, Polonya'nın 15 kânun II. 1772'de yapılmış olan birinci taksimi ile, kurtarılmış ve Osmanlı devleti ile Rusya arasında da ihtilâfın halli daha kolay bir safhaya girmiş oldu (Driault, *ayn. esr.*, s. 83; W. Windelband, *Die Auswärtige Politik der Grossmächte in der Neuzeit von 1494 bis zur Gegenwart*, Essen, 1936, s. 194). Bu sırada harp devam ediyor ve Kırım rusların istilâsına uğramış bulunuyordu (tafsilât için bk. mad. KIRIM).

Kırım'daki muhârebelerde esir düşen ser-asker İbrahim Paşa ile müverrih Vâsıf Efendi, esâretten dönüşlerinde Bâbıâlîye Rusya'nın sulh tekliflerini muhtevî imzasız, gayr-ı resmî mektuplar getirmişlerdi. Katerina II. Vâsıf Efendi ile göndermiş olduğu mektubunda, harbin uzamasından istifâde emelinde bulunan ve Rusya ile Osmanlı imparatorluğunun düşmanları olan devletlerin tavassut tekliflerine ehemmiyet verilmeyip, iki devlet arasında doğrudan-doğruya sulh muâhedesi akdedilmesi teklif ediliyordu (Vâsıf, II, 176 v.d.; Kâmil Paşa, *Tarih-i siyâsî-i devlet-i aliyye-i osmâniye*, İstanbul, 1327, II, 179). Mareşal Romantsov da buna benzer tekliflerde bulunmaktan geri kalmıyordu. Fakat bu teklifler Bâbıâli tarafından en ufak bir mukabele bile görmemiştir (Ahmed Resmî, *ayn. esr.*, s. 54 v.d.).

Bununla berâber, Osmanlı devleti kendisine Prusya ve Avusturya elçilerinin, hukûmetleri

adına daha evvel Petersburg'da müzâkereler yapılarak, üç ay zarfında akdi kararlaştırılmış olan mütâreke teklifini kabûl etmekte tereddüt göstermedi. Bu meseleyi görüşmeğe hâcegân-ı divân-ı hümâyundan Abdülkerim Efendi'yi me'mur etti. Rus hukûmeti de mütâreke vazifesi ile Smolin'i tavzif etmiş bulunduğundan, bu iki murahhas evvelce kararlaştırılan Yerköyü (Giurgiu)'de buluştular. Derhâl müzâkerelere başlayarak, Karadeniz'de seyrüsefer ve mütâreke müddeti ile alâkalı ihtilâfları hall ve mütâreke müddetini 10 eylûle kadar temdit edip, 10 maddelik bir mütârekenâme hazırladılar. Sadrâzam ve mareşal kendilerine, bu murahhaslar tarafından tanzim edilip, gönderilmiş olan mütâreke senetlerini tasdik ettiler. Bundan altı hafta sonra amiral Spiritov ile Mustafa Bey arasında da aynı şekilde 10 maddelik bir mütâreke imzâlandı (Vâsıf, II, 197, 199 v.d., 203, 207 v.dd.; Hammer, VIII, 396 v.d., frns. trc., XVI, 314 v.dd.).

Bunun üzerine Fokşan'da murahhaslar arasında müzâkereler başladı. Osmanlı devletini Nişancı Osman Efendi ile Ayasofya şeyhi Yâsinci-zâde, Rusya'yı da Gregoriy Orlov ile Avusturya ve Prusya elçilerinin tavassutları sâyesinde Yedi-Kule'deki mahbesinden bu maksat için serbest bırakılmış olan Obreskov temsil ediyorlardı (bk. Başvekâlet arşivi, Ali Emîrî—Mustafa III. tasnifi, nr. 28133; Vâsıf, II, 218; Ahmed Resmî, s. 67; Hammer, VIII, 398 v.dd., frns. trc., XVI, 319 v.d.). Avusturya ile Prusya'nın İstanbul'daki elçileri Thugut ve Zegelin, hukûmetlerinden aldıkları tâlimât üzerine, osmanlı murahhasları ile birlikte, Fokşan'a gelmişlerdi. Fakat bu iki elçi müzâkerelerin bidâyetinde, rus murahhaslarının muhâlefeti ile karşılaşarak, görüşmelere katılamadılar. Bununla berâber, osmanlı murahhasları her iki elçiyi de cereyan eden müzâkerelerden haberdar ettikleri gibi, zaman-zaman onların rey ve mütâlealarına da baş-vurdular (Hammer, VIII, 399 v.d., 402, 409, 418; frns. trc., XVI, 320 v.d., 323—326; Vâsıf, II, 218, 223; N. Iorga, *Geschichte des Osman. Reiches*, Gotha, 1911, V, 502). Rus murahhasları ikinci ve müteâkip celselerde, harp masraflarının ödenmesi, Kırım'a istiklâl verilmesi, Yeni-Kale ile Kerç'in Rusya'ya bırakılması, Kıl-Burun istihkâmlarının yıkılması, Rusya'ya sığınan Boğdan voyvodası Gika (Ghica)'nın verâset suretiyle Boğdan beyliğine tâyini, rus gemilerinin Karadeniz'de serbestçe do' şması ve Rusya'nın ticârette en fazla müsâadeye mazhar devletler ile müsâvî tutulması ve gürcü esirleri ticâretinin önlenmesi tekliflerini ileri sürdüler. Müzâkerelerin mihverini kaleler ve bilhassa Kırım'ın istiklâli meselesi teşkil ediyordu. Rus murahhasları, bu mes'ele halledilmedikçe, diğerlerinin ele alınmayacağını bir çok defalar ileri sürdüler. Osman Efendi ise, fikrinde ısrar ediyordu. Velhâsıl 29 günde ancak üç dört toplantı yapılabildi. Osman Efendi Kırım istiklâlini „kazaskerler tarafından muhâlefet edildiğini" söyleyerek, kabûl etmedi. Gerek Osman Efendi ve gerek rus baş-murahhası Orlov bir an önce memleketlerine dönmek arzusunda bulunduklarından, sulh müzâkereleri kesildi (Ahmed Resmî, s. 68—70; Vâsıf, II, 223 v.d.; Hammer, VIII, 402 v.dd., frns. trc., XVI, 327 v. dd.). Fakat sulh müzâkerelerinin bu şekilde kesilmesinden dolayı, rus baş-kumandanı Romantsov, Kont Orlov'un hareketini ayıpladığı gibi, sadrâzam da hem işin bitmediğinden, hem askerin dinlenmesine vesile olan mütârekenin bozulmasından, müteessir oldu. Bunun üzerine, sadrâzam Muhsin-zâde Mehmed Paşa Halil Paşa zamanından beri sulha taraftar görünen mareşalın yanına Vâsıf Efendi'yi göndererek, mütârekenin dilediği gibi 6 ay değilse bile, 40 gün daha uzatılmasını sağladı (Vâsıf, II, 228—231; Ahmed Resmî, s. 70; Hammer, VIII, 405— 408, frns. trc., XVI, 329—336). Bu sırada birinci murahhaslığa tâyin olunan reisülküttâp Abdürrezzak Efendi, Beylikçi Hayri Efendi ile Vâsıf Efendi'yi yanına alarak, Yer-Köyü'den Bükreş'e gidip, rus murahhası Obreskov ile buluştu. Mütâreke müddetinin müzâkereler için yetersizliği mülâhazası ile, Obreskov'un teşebbüsü neticesinde, bu müddet 4 ay daha uzatıldığından, kışlada müzâkerelere başladılar (Vâsıf, II, 235; Ahmed Resmî, 70 v.d.; Hammer, VIII, 409, frns., trc., XVI, 336 v.d.).

Evvelce müzâkerelere katılmak üzere Fokşan'a gidip, geri dönen Avusturya ve Prusya sefirlerinin aracılıkları, devlete 300.000 kuruş kadar bir meblâğa mâl olduğu hâlde, bir fayda te'min etmediği için, bu defâ onların Bükreş'e gönderilmelerinden vazgeçilmiş idi. Obreskov bu müzâkerelerde Kırım'ın istiklâli meselesini sona bırakarak, evvelâ harp tazminâtı ve sonra diğer maddeleri ele aldığı için, 4—5 ay içinde bu maddeleri suhûletle bir neticeye bağlamak mümkün olabildi. Fakat sonra rusların başlıca isteklerini teşkil eden Kırım'ın istiklâli ve bâzı kalelerin ruslara bırakılması bahis mevzuu olunca, müzâkereler yavaşladı. Abdürrezzak Efendi'nin 40—50 bin kese akçe mukabilinde rusların bu istekten vazgeçmeleri teklifine rus elçisi Kırım'a istiklâl vaadedildiği ve bu sözden dönülemeyeceği cevabını verdi. 40 günlük bir mühletten sonra Obreskov Petersburg'dan gelen bir kâğıdı gösterip, türklerden para istenmediğini, fakat Kırım'ın istiklâlinde ısrar edildiğini söyledi. Ruslar Yeni-Kale ile Kerç'in de kendilerine geçmesini istiyorlar ve bunu Azak denizine serbestçe girip-çıkmak için elzem buluyorlardı. Abdürrezzak Efendi, hasmını ilzâm için, Kırım'ın istiklâlinin şer'an câiz olamayacağı cevabı ile müdâfaaya çalıştı. Fakat bu maddeler kabûl olunmadıkça, sulhun yapılması imkânı bulunamıyacağı artık anlaşılmış olduğundan, büyük güçlükler doğuran bu maddede, kısmen olsun, şöyle bir anlaşma husûle gelebildi. Hutbede, eskisi gibi, pâdişahın isminin zikredilmesi, hanların Kırım ahâlisi tarafından seçilip, bu intihabın pâdişah tarafından tasdik edilmesi, şer'î mahkemelere me'mûr olacak Kırım kadısı ile ulemâsından, vazifeye tâyinde ücret alınmaması karar altına alındı. Bundan sonra pürüzlü meselelerin ikincisi Kerç ile Yeni-Kale'nin Rusya'ya verilmesi idi. Reis efendi bu iki kalenin Kırım'a bırakılmasını istiyordu. Bu anlaşmazlığın müzâkereleri inkıtâa uğratmaması için, iki taraf yeni tâlimât alabilmek üzere, 40 günlük bir mühlet tâyin olundu. Bu müddet tamam olunca, Obreskov müzâkerelerin 27. celsesinde, aldığı tâlimâta dayanarak, 7 maddelik bir teklif ileri sürdü. Bunda sözü geçen maddeler Bâbıâlî tarafından kabûl edildiği takdirde, harp tazminâtı isteğinden vazgeçileceği belirtiliyor ve buna karşılık: 1. Kırım'ın istiklâlinde Rusya devletinin kefil tanınması ve Kerç ile Yeni-Kale'nin Rusya'da kalmasına karşılık, Osmanlı devletinin Taman'da bir kale inşâ edilebilmesi; 2. rus harp ve ticâret gemilerinin Karadeniz ve Akdeniz arasında serbestçe gidip-gelmesi; 3. Kırım'daki diğer bütün istihkâmların geri verilmesi; 4. Boğdan voyvodası olup, Rusya'da bulunan Gika'nın, Raguza cümhûriyeti gibi, vergisini üç senede bir göndermek şartı ile ve verâsetle tekrar yerine tâyin olunması; 5. Rusya'nın İstanbul'da dâimî bir elçi bulundurması; 6. Kıl-Burun'un Rusya'ya terki ve Oçakov istihkâmlarının yıkılması; 7. Bâbıâlî'nin Rusya hukümdarı hakkında pâdişah unvânı kullanması ve ortadoks mezhebindeki osmanlı tebeası üzerinde Rusya himâyesinin tanınması isteniliyordu (Vâsıf, II, 241; Hammer, VIII, 410 v.d., frns. trc., XVI, 338 v.d.; Ahmed Resmî, s. 71 v.d.; Iorga, IV, 506 v.d.). Buna karşı Abdürrezzak Efendi cevabında sözü geçen maddelerin hiç birinin devletçe kabûl edilemeyeceğini kat'î bir lisan ile söyledi ise de, Obreskov, bu teklifin derhal reddedilmeyip, bir defa da sadrâzama yollanması tavsiyesinde bulundu: Atâullah Bey tarafından osmanlı ordusunun karargâhına getirilen bu teklifler etraflıca incelendikten sonra, harbin devamında fayda olmadığına, bundan ehven şartlar te'min edilemeyeceğine ve rus tekliflerinin kabûl edilmesine karar verildi. Ancak sadrâzam vesveseli ve evhamlı olduğundan, mes'ûliyeti, bâzılarının tavsiyesine rağmen, deruhte etmedi; keyfiyeti pâdişaha arzetmek üzere, Atâullah Bey'i İstanbul'a yolladı (Vâsıf, II, 243 v.d.; Ahmed Resmî, s. 72 v.d.; Hammer, VIII, 413—416; frns. trc., XVI, 344—347). Bunun üzerine İstanbul'da Mustafa III.'nın huzûrunda akdedilen bir kaç toplantıda, Kırım istiklâline Rusya'nın kefâleti, kalenin terki, denizlerde kayıtsız-şartsız seyrüsefer talebi gibi, bâzı maddeler ağır ve mahzurlu görüldü.

Evvelce Fokşan'da sulh müzâkerelerinde bulunan Osman Efendi, rus teklifinin kabûl edilmemesi fikrini müdâfaa etti. Kazaskerler de onu desteklediler. Şeyhülislâm efendi bu şartlardan daha müsâit bir sulh muâhedesi akdine imkân olmadığını bilmekle berâber, sükûtu tercih eyledi.

Sadrâzam, Atâullah Bey'in İstanbul'dan getirdiği sulh tekliflerinin reddini belirten irâde-i senîyeyi reis efendiye gönderdi. Aynı zamanda, gizli olarak, mümkün mertebe işin uzatılması tavsiyesinde bulundu. Abdürrezzak Efendi, bir kaç defa Obreskov ile görüşerek, rus sulh teklifinin tâdiline çalıştı ise de, muvaffak olamadı (Vâsıf II, 244 ve Ahmed Resmî, s. 73 v.d.). Bunun üzerine, görüşmelere son verildiği için, kendisi de karargâha döndü. Artık mütâreke sona ermiş, son söz tekrar silâhlara bırakılmış idi. Bâbıâlî bir taraftan tekrar savaşa hazırlanmağa gayret ederken, diğer taraftan da sulh müzâkerelerinin kesilmesini gerektiren sebepleri alâkadar devletlere bildirdi. Harp başlayınca, ruslar karadan ve denizden osmanlı topraklarına karşı taarruza geçtiler. 1187 senesi başında mareşal Romantsov, Bulgaristan'a girebilmek için, evvelâ Rusçuk üzerine iki koldan yürüyerek, bu şehri muhâsara etti. Fakat serasker Dağıstânî Ali Paşa rus kuvvetlerini bozguna uğrattı (Vâsıf, II, 253). Bunun üzerine, mareşal Romantsov Silistre'ye6 saat mesâfede bulunan Balya boğazından geçip, İsmail tarafında bulunan general Weissmann kuvvetleri ile öteye-beriye dağılmış olan rus birliklerini toplayarak, Silistre'yi zaptetmek istedi. O sırada serasker Osman Paşa bundan haberdar olunca, durumu Silistre muhâfızı Hasan Paşa'ya ve karargâha bildirerek, asker ve mühimmat talebinde bulundu (Vâsıf, II, 257, 263 v.d.; Ahmed Resmî, s. 84). Mareşal Romantsov, sadrâzam tarafından gönderilen kuvvetlerin birleşmesine mâni olmak için, Osman Paşa'nın ordusuna taarruz ederek, bozguna

uğrattı ise de, neticede kendi ordusu da, 5—10 gün devam eden savaşlar yüzünden, ağır kayıplara uğrayarak, Silistre'nin muhâsarasından vazgeçip, Tuna'nın öte tarafına geri çekilmeğe mecbûr oldu. Bu ric'at esnâsında köprü yıkıldığı için, ruslar pek büyük bir tehlikeye mâruz kaldılar. Fakat osmanlı kumandanının bu hâdiseden haberdar olmaması büyük bir fırsatın kaçırılmasına sebebiyet vermiştir (Vâsıf, II, 258—262; Ahmed Resmî, s. 84; Mustafa Nûrî Paşa, *Natâyic al-vukū'āt*, 1327, III, s, 54; Kâmil Paşa, II, 189; Hammer, VIII, 423 v.d., frns. trc., XVI, 361 v.d.).

General Weissmann, Silistre'deki hezîmet üzerine, ordusu ile İsmail istikametinde çekilirken, bu şehrin yardımına me'mûr edilmiş bulunan Karasu ser-askeri Nûman Paşa'nın Küçük-Kaynarca mevkiindeki kuvvetleri ile karşılaştı. Vukû bulan çarpışmada osmanlı kuvvetleri bozguna uğradı. Fakat general Weismann da, bir çok askeri ile birlikte, 21 temmûz 1773'te maktûl düştü (Vâsıf, II 263; Hammer, VIII, 424, frns. trc., XVI, 362). Bundan sonra ruslar Dobruca'daki kuvvetlerini takviye ettiler ve serasker Nûman Paşa ordusuna hücûm ederek, iki defa bozguna uğratıp, Hırsova'nın imdadına me'mûr edilmiş bulunan Kütahya vâlisi Ömer Paşa ile Çavuş-Başı'yı esir ettiler ise de, sadrâzam tarafından gönderilen yardım sâyesinde, mukavemet mümkün oldu (Vâsıf, II, 270 v.d.; Ahmed Resmî, s. 84 v.d.). Savaşlar teşrin I.'e kadar devam etmiş, rus mareşali askerini kışlaklara çekmeden önce, bir muhârebe kazanmak ümidi ile, Baba-Dağı'ndan karşıya geçip, askerini iki kola ayırarak, birini Pazarcık ve diğerini de Varna istikametlerinde harekete geçirmiş idi. Fakat ruslar giriştikleri bu teşebbüslerinde mağlûp oldular ve Tuna'nın öte tarafına ric'at etmek zorunda kaldılar (Vâsıf, II, 272—275; Ahmed Resmî, s. 85 v.dd.; Mustafa Nûrî, s. 54; Kâmil, Paşa, II, 189).

Rusya Kırım'ın ileride zaptını mümkün kılacak olan mühim noktalarını ele geçirmiş bulunduğundan, bir an önce sulh yapmak ve bu esnâda Pugaçev isyânının sebebiyet verdiği iç tehlikeyi bertaraf etmek istiyordu. Fakat mareşal Romantsov, Osmanlı devletini sulha icbâr için, ancak ordunun karargâhını muhâsara etmek gerektiğini anlamış ve buna göre hazırlığa başlamış idi. 1188 (1774) yılı baharında general Suvarov takviye edilmiş olan ordusunu Baba-Dağı'ndan harekete geçirip, Şumnu'da bulunan osmanlı ordusu karargâhına saldırmak üzere yola çıktı (Vâsıf, II, 287 v.d.; Mustafa Nûrî, s. 55). Sadrâzam Muhsin-zâde Mehmed Paşa Tuna üzerinde Hırsova'yı ele geçirmeği düşündüğü bir sırada, düşmanın Pazarcık istikametinde ilerilediğini haber alınca, derhal bir kuvvet ayırıp, piyâdesine yeniçeri-ağası Yeğen Mehmed Paşa'yı ve süvârisine de reisülküttâp Abdürrezzak Bâhir Efendi'yi kumandan tâyin etti ve maiyetlerine de Uzun Abdullah Paşa ile Süleyman Paşa'yı verdi (Vâsıf, II, 294—297; Kâmil Paşa, II, 192; Mustafa Nûrî Paşa, s. 55). Fakat Bahtiray Sultan'ın da iltihâk ettiği bu kuvvet Kozluca'da iki rus fırkasının ânî hücûmuna uğradı; vukû bulan savaşta Osmanlı kuvveti, askerin itâatsizliği yüzünden, mağlûp oldu. Bunun üzerine askerin bir kısmı muhârebede yaralanan Abdullah Paşa ile Balkanları aşarken, reis efendi ve askerî erkân da karargâha döndü. Rus ordusunun Kozluca'dan Şumnu'ya doğru hareketle Yeni-Pazar'a kadar yaklaştığı haberi alınınca, sadrâzam şehrin etrafında yapılmış olan metrislere piyâde askerlerini yerleştirip, süvâri kuvvetlerinin başına da Dağıstanlı Ali Paşa'yı getirdi. Aynı zamanda, himâye olunacağı vaadi ile, halkın göç etmelerinin önüne geçildi. Bu sırada rus ordusu da önünde artık hiç bir mânia kalmadığı için, Şumnu önlerine kadar ilerileyerek, orduyu muhâsara etti (Vâsf, II, 299 v. dd.; Kâmil Paşa, II, 192).

Şumnu istihkâmlarında mevzî alan osmanlı kuvvetleri, bâzan da çıkışlar yapmak suretiyle, 15 gün kadar devam eden muhârebe esnâsında düşmanın hücûmunu geri püskürtmeğe muvaffak oldu ise de, durumun bu şekilde devamına imkân yok idi; zîra Osmanlı ordusunun mevcûdu 12.000'i aşıyordu. Bu sırada mareşal Romantsov'dan, sulh şartlarını görüşmek üzere, bir murahhas gönderilmesini mutazammın bir mektup gelmiş idi. Sadrâzam bu mektubu derhal tercüme ettirip, meâlini anlalayınca, maiyetinden birini rus baş-kumandanının nezdine yollayarak, mütâreke istedi (Vâsıf, II, 302 v. dd.; Mustafa Nûrî Paşa, s. 55; Kâmil Paşa, II, 192). Aynı zamanda reisülküttâp Münib Efendi'yi, kendi arzusu ile, ikinci murahhas ve sadâret kethüdâsı, Resmî Ahmed Efendi'yi de, nişancılık pâyesi ile, birinci murahhas olarak göndermeği kararlaştırdı. Fakat rus mareşalinin iki ordunun çarpışması devam ederken mütâreke akdine imkân olmadığını bildirmesi üzerine, sadrâzam ordudaki erkânı topladı. Bu ictimâda, ne bahasına olursa-olsun, sulh yapılmasına karar verildi. Bu hususta ordu kazaskeri Müftizâde Ahmed Efendi'nin de re'yi sorulunca, ondan, evvelce Bükreş'te ruslar tarafından teklif edilen sulh şartlarının te'mini mümkün olursa, o şartlara göre sulh akdedilmesini uygun gören bir cevap alındı. Bunun üzerine 3 cemâziyelevvel salı günü Nişancı Ahmed Resmî Efendi ile reisülküttâp Münib Efendi rus mareşalinin karargâh ittihâz ettiği Kaynarca mevkiine gönderildiler. Aynı zamanda orduda bulunan tekmil erkân tarafından mühürlenmiş bir mazbata da yeniçeri kâtibi Lala Mustafa Efendi ile pâdişaha arzedilmek üzere İstanbul'a gönderildi. Bu mazbatada son hâdiseler ve ordunun kötü durumu kısaca anlatılıyor, alınan kararın tasdiki ricâ olunuyordu (Vâsıf, II, 304 v.d.; Hammer, VIII, 441 v.d.). Küçük-Kaynarca muâhedesi bu şartlar altında imza edildi. Bu muâhedenin akdi Osmanlı devletinin bünyesini sarsan ve ilerideki müdâhalelere yol açan çok ağır bir hâdise olmuştur. Bu muâhede ile Kırım bir osmanlı ülkesi olmaktan çıkmış, rus ihtiraslarına karşı tamâmiyle müdâfaasız bir memleket hâline girmiş [bk. mad. KIRIM], ayrıca bâzı toprak kayıpları olmuş ve Rusya Eflâk ile Boğdan işlerine müdâhale imkânını elde eylemiştir. Muâhedenin en mühim ciheti türk hudutları içinde yaşayan ortodoks tebeanın ruslar tarafından himâyesini tazammun edecek mâhiyetteki hukümleridir.

Küçük-Kaynarca muâhedesinin esaslarını şu suretle hülâsa etmek mümkündür:

A. Kırım meselesi ve hudutlar. 1. Muâhedenin 3. maddesi ile Kırım, Kuban, Bucak, Yedi-San v.b. kabîleler tamâmen müstakil ve hür olarak tanınmış oluyor ve onlara hanlarını Cengiz sülâlesinden seçmek hakkı veriliyordu. Kırımlılar yalnız mezhep işlerinde hilâfet makamına bağlı kalacaklar, fakat bu suretle onların siyâsî vatandaşlık haklarına her hangi bir şekilde zarar gelmeyecek idi. Osmanlı devleti ile Rusya onların iç işlerine müdâhalede bulunamayacaklar ve bu iki devletten hiç biri bu ülkelerde ne me'mûr ve ne de asker bulundurmayacaktı [bk. mad. KIRIM]. 2. Osmanlı devleti (18. madde ile) Özi (Dnepr) munsabında bulunan Kıl-Burun kalesi ile (19. madde mûcibince) Kırım'ın Kerç ve Yeni-Kale'lerini (20. ve 22. maddeler ile), 1700 yılında tâyin edilen sınırlara göre, Azak kalesini ve hanın muvâfakatı ile (21. madde ile) Özi ile Aksu (yâni Dnepr-Bug) nehirleri arasındaki küçük ve büyük Kabartay ülkelerini Rusya'ya terkediyordu. 3. Rusya da (23. madde mûcibince) askerî kuvvetlerini Gürcistan ve Migrel (Mingrélie)'deki kalelerden geri çekecek ve bu iki memleketin işlerine müdâhalede bulunmayacak idi. Osmanlı devleti, öteden beri kendisine âit kaleler hâric, diğerlerini gürcü ve migrellere iâde etmekle berâber, burada ahâliyi hâl ve hareketlerinden dolayı mes'ûl tutmayıp, onlara iyi muamelede bulunacak idi. 4. Rusya, (16. madde ile) Osmanlı devletine tekmil Beserabya'yı, Akkirman, Kili, İsmail, Bender v.b. kaleler ile birlikte, Eflâk ve Boğdan'ı geri veriyordu; buna karşılık Osmanlı devleti de şu şartların tahakkukuna çalışacak idi: her iki beylik halkının umûmî affa mazhar olması, onlara din bakımından tam bir serbestî bahşedilmesi, kiliseler ve şahıslara âit olup, haksız olarak müsâdere olunan arâzinin iâdesi, râhiplerin mezhebî imtiyazlarına riâyet olunması, memleketlerinden başka yere gitmek isteyenlerin mallarını götürebilmelerine, bir sene müddetle, müsâade edilmesi ve eski hesaplardan dolayı bu gibilerden vergi alınmaması, iki yılın hitâmından sonra cizyenin cibâyetinde mümkün mertebe kolaylık gösterilmesi ve cizyeden başka bir şey alınmaması, bu iki voyvada tarafından Bâbıâlî nezdinde rum mezhebinden maslahatgüzarlar bulundurulmasına müsâade edilmesi ve (bu maddenin 10. fıkrasında belirtildiği gibi) rus elçilerinin Eflâk ve Boğdan voyvodalıklarının icâbında siyânetleri ile alâkalı hususları müzâkereye me'zun olmaları, iki devlet arasındaki münâsebâta uygun şekilde ileri sürecekleri mütâlealara Bâbıâlînin riâyet etmesi; 5. Rusya'nın (17. madde ile) Akdeniz'de zaptettiği adaları bir evvelki maddede belirtilen taahhütler mukabilinde Osmanlı devletine iâde etmesi; 6. Osmanlı devleti ile Rusya'nın (4. madde mûcibince) kendi topralarında muvâfık görecekleri nizâmı icrâ, kale ve şehir inşâ yahut mevcut olanları tâmir etmek husûslarında tamâmiyle serbest kalmaları, hudut ihtilâflarının kurulacak komisyonlar tarafından hall ve tesviye edilmesi.

B. Mezhep ile ilgili meseleler. 1. Rusya'nın Osmanlı devletinin hıristiyan ortodoks tebeası için bir nevî himâye hakkını tazammun eden 7. maddesi mûcibince, Osmanlı devleti hıristiyan diyânetinin an'anesini ve kiliselerini koruyacak ve Rusya devletinin elçilerine, gerek bu kiliseler ve gerek onların hademesi hakkında bâzı mütâlealarda bulunmak müsâadesi veriyordu ve rus elçisinin mûtemed adamı vâsıtası ile yapacağı tebligâtı Osmanlı devletı kabûl edecek idi; 2. Osmanlı devleti (8. madde ile) rus râhipleri ile diğer tebeasının Kudüs ve cıvarındaki mukaddes makamları cizye, harâc ve vergi vermeğe mecbur tutulmadan, serbestçe ziyâretine müsâade ediliyordu; 3. Rusya, elçisinin nezâreti altında olmak şartı ile, Beyoğlu'nda bir kilise inşâ ettirebilecek idi.

C. Ticâret ve Boğazlar ile ilgili meseleler. 11. maddede iki devlet toprak-

larını ihâta eden denizlerde bütün gemilerin serbestçe dolaşabilecekleri ve Osmanlı devleti tarafından Karadeniz'de Akdeniz'de ve boğazlarda ticâret yapmak husûsunda diğer devletler (İngiltere ve Fransa) gemilerine verilmiş müsâadenin rus ticâret gemilerine de bahşedileceği ve aynı zamanda iki taraf tüccarının lüzûmu kadar bu memleketlerde oturmaları, Rusya tarafından Osmanlı ülkesinin lüzum görülecek mevkîlerinde konsolos veya konsolos vekili bulundurması ve bunların maiyetine berât-ı şâhâne ile tercümanlar tâyinine müsâade edilmesi ve İngiltere, Fransa v.b. milletlerin hizmetinde bulunanların nâil oldukları imtiyaz ve muâfiyetlerin bunlara da teşmil edilmesi tasrih edilmiştir.

Osmanlı devleti (12. madde) Rusya, Trablusgarp, Tunus ve Cezâyir garp ocakları ile ticâret muâhedeleri akdetmek istediği takdirde, bu teşebbüsü iyi karşılayacak idi.

D. Diplomatik münâsebetler ile hukümler. Muâhedenin 13. maddesi mûcibince Osmanlı devleti tarafından bütün yazılarda (senet ve mektuplarda) Rusya imparatoriçesi için türk dili ile „rusyalıların pâdişahı" tâbiri kullanılacak idi; 5. madde ile musâlehanın akdini müteâkıp, Rusya İstanbul'da bir elçi bulunduracak ve ona mûteber devletlerin elçileri gibi itibâr ve riâyet gösterilecek idi; 9. madde ise, rus elçilerinin hizmetinde bulunan tercümanlar, her ne milletten olursa-olsun, devlet işlerine hizmet eylediklerine göre, hizmetleri iki devlete râcî olduğundan, onlara da iyi muâmele edilecek idi; 27. maddede bu muâhedenin tasdikını mutazammın tasdiknâmelerin fevkalâde elçiler ile gönderilmesi ve onların vesâteti ile devletlerin şânına lâyık hediyelerin irsâl olunması hususları tasrih edilmiştir.

F. Harp tazminâtı. Bu madde münferit hukümde yer almış bulunuyor. Buna göre, Osmanlı devleti tarafından üç taksit ile ve her yıl için 5.000 kese akçe verilmek üzere, 3 yılda 15.000 kese akçe, yâni 4.500.000 ruble harp tazminâtı ödenecek idi. Taksitlerin ödenme zamanları olarak, 1775 yılından itibâren, müteâkip yıllar dâhil kânun II. ayının ilk günü tesbit edilmiş idi.

G. Geçici hukümler. 1. Muâhedenin münferit hukmü ile 24. maddeye tevfikan, harp esnâsında ruslar tarafından işgâl edilip, şimdi de tahliyesi icâp eden yerler hakkında hukümleri ihtivâ ediyordu. Buna göre Rusya muâhedenin imzâlanmasından sonra bir ay içinde askerini Tuna sol kıyısına geri çekecek, bunu tâkip eden 2 ay zarfında da Eflâk ve Boğdan ile, Beserabya'yı ve mütebâkî kısımları da 5 ay içinde tahliye edecekti.

Aynı şekilde, 17. maddenin 5. bendi gereğince, Rusya Adalar denizinden donanmasını da üç ay içinde geri çekecek, fakat münferit maddede tasrih olunduğu üzere, Osmanlı devleti de imkân nisbetinde müzâherette bulunacaktı.

Bu muâhede hukümlerinden anlaşılacağı üzere, Osmanlı devleti İstanbul rum kilisesi ile rum râhipleri ve Eflâk ve Boğdan voyvodalıkları lehine olarak, Rusya hukûmetinin teşebbüs ve taleplerini nazar-ı dikkate almak mecbûriyetini yüklenmiş oluyor ve esas itibârı ile müphem olan bu şartlar en geniş tefsirlere imkân veriyordu; çünkü Rusya, muâhedenin bilhassa bu iki maddesi mûcibince, Osmanlı hudutları içinde yaşayan ortodokslar ile Eflâk ve Boğdan'ın himâye hakkını ve daha doğrusu Osmanlı devletinin işine dâimî müdâhalede bulunmak imkânını elde ettiğine kanî bulunuyordu. Nitekim bu muâhedenin akdinden sonra, ruslar muhtelif vesileler ile el altından Osmanlı devletinin hıristiyan tebeasını tahrik ederek, müdâhale fırsatları bulmağa çalışmış ve böylece iki devlet arasında sık-sık ihtilâf çıkmasına sebebiyet vermiş, devleti kendi nufûzu altına almağa uğraşmış idi. Rusya nihâyet mukaddes makamlar meselesini bahâne ederek, osmanlı tebeası ortodokslar üzerinde geniş salâhiyetler talep etmekle Kırım harbinin çıkmasına sebep olmuş ve bu harbi sona erdiren 1856 Paris muâhedesi ile Küçük Kaynarca muâhedesindeki ortodoksların himâyesi hakkından ferâgat mecbûriyetinde kalmıştır. Küçük-Kaynarca muâhedesinin 11. maddesinin ilk bendi ile Karadeniz'de yüz yıllar boyunca tek başına huküm süren türk hâkimiyeti sarsılıyor, Rusya da o zamana kadar bir türk iç denizi olan Karadeniz'de ilk defa ticâret ve harp gemilerinin dolaşabilmeleri imkânını, yüz yıla yakın bir mücâdeleden sonra nihâyet te'mîn etmiş oluyordu. Yine bu muâhede ile Osmanlı devleti küçük, fakat strateji bakımından mühim bir toprak parçasını, Karadeniz'in hâkim bir noktasında bulunan ve kısa bir zaman içinde ruslar tarafından ilhak edilen Kırım'ı kaybetti.

Diğer taraftan da rusların Kafkasya'yı istilâları kolaylaşmış ve Balkanlarda rus nufûzu kuvvetlenmiş oldu.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. C. Ritter von Sax *Geschichte des Machtsverfalls der Türkei bis Ende des 19. Jahrhunderts und die Phasen der „Orientalischer Frage" bis auf die Gegenwart* (Wien, 1908); Jouannin ve van Gaver, *Turquie* (Paris, 1836); De la Jonquiére, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1914); E. Lavisse ve A. Rambaud, *Histoire générale* (Paris 1895).

(CEMAL TUKİN.)

KÜÇÜM HAN, Tobol, Tura, İşim ve İrtiş ırmaklarının bir kısmı ile civarlarını içine alan garbî Sibirya mıntakası 1220 yılında, Cengiz Han tarafından, Kırgız hanlarından Mamık Han'ın oğlu Taybuga Han'a verilmiş ve o zamandan itibâren, 1598'de kat'î olarak rusların eline geçinceye kadar, bir türk hanlığı olarak, idâre edilmiştir. Bu hanlığın merkezi önceleri Tura ırmağı boyunda, şimdiki Tümen şehri yerinde bulunan Çinki (veya Çimki) - Tura olup, sonraları İrtiş'in sağ sâhilinde bugünkü Tobol şehrinin 15 km. kadar şimâlinde bulunan İskir (İsker, Sibir) şehrine nakledilmiştir.

Taybuga'dan sonra oğlu Hoca Han tahta çıkmış ve bunu oğlu Mar Han tâkip etmiştir. Kazan hanlığına tâbî küçük bir beyliğin başında bulunan Opak'ın kız kardeşi ile evlenen Mar Han aralarında anlaşamazlık yüzünden ortaya çıkan mücâdelede ölünce, Mar'ın oğulları Opak'ın sarayına alınmış ve Sibirya hanlığı da bunun idâresine geçmiştir. Mar Han'ın torunları Muhammed ile Angış kaçmağa ve dedelerinin memleketini ellerine geçirmeğe muvaffak olmuşlardır. Muhammed Han, eski merkezi bırakarak, daha emin bir mevkîde bulunan İskir'i yeni payitaht ittihaz etmiştir. Bundan sonra Angış Muhammed'in oğlu Kasım tahta geçmiş ve bunu Kasım'ın oğlu Yâdigâr Han tâkip etmiştir.

Sibirya'nın bu ilk hanları hakkında pek az mâlûmata sâhip bulunuyoruz. Bu sülâlenin sonuncusu olan Yâdigâr Han'ın devri Kazan'ın ruslar tarafından işgâli (1552) zamanına tesâdüf etmiş ve türk dünyasının garptaki kuvvetli kalesinin düşman tarafından istilâ edilmesinin Sibirya'ya müdhiş bir te'siri olmuştur. Bir taraftan yaklaşan düşmana karşı gelmek, diğer taraftan Asya boz-kırlarından gelen hücumlara karşı yardım sağlamak isteyen Yâdigâr Han 1555'te Moskova'ya elçiler göndererk, onu son muvaffakiyetlerinden dolayı tebrik ve kendisinin de onun tâbiiyetine girmek arzusunu izhâr etmiştir. Bunun üzerine rus elçisi İskir'e gelmiş ve 1556'da dönüşünde Yâdigâr'ın bir elçisi ona refâkat etmiş ve 1557'de bu sefâretler tekrarlanmıştır.

Bir kısım boz-kır Kazaklarının başında bulunan Küçüm Han 1556'da Sibirya hanlığına baskınlar yapmağ başlamış ve nihâyet 1563'te Yâdigâr'ın katli ve hanlık merkezinin zaptı ile bütün Sibirya hanlığı Küçüm'ün eline geçmiştir. Abu'l-Gāzī'ye göre, Küçüm b. Murtaza, Şıban b. Cuci yolu ile, 13. babada Cengiz'e ulaşmaktadır.

Sibirya'da islâmiyet daha önce de az-çok yayılmış idi. Fakat buradaki türklerin büyük bir kısmı ile bâzı Fin kavimlerinin islâmiyeti kabûl etmeleri ve bu bölgede islâm kültürünün yerleşmesi Küçüm Han'ın bu sâhadaki faâliyeti ile yakından ilgilidir. Civar türk-islâm memleketlerinden celbedilen din adamlarının acele hareketleri bâzan yerli ahalinin ayaklanmasına da sebep olmuştur. Küçüm'ün babası Murtaza oğluna askerî yardımda bulunduğu gibi, müftü, molla, muallim v.b. din adamları göndermekle de onu desteklemiştir. Küçüm Han'ın halk arasında islâmiyeti yaymak husûsundaki faâliyetini göstermek bakımından, Tara şehrininin eski âilelerinden olan Aytuke-oğullarının elinde muhâfaza edilip, Rızâeddin Fahreddin tarafından neşredilmiş olan bir risâle mühimdir. Küçüm Han devrine âit türkçe yegâne eser olan bu risâle, Ürgenç'ten gelen Şerbetî Şeyh ağzından kaleme alınmıştır. 980 (1572/1573) yılında Küçüm Han İskir şehrinden Buhârâ hâkimi Abdullah Han'a elçi göndererek, bir şeyh ile bir seyyid-zâde istemiş ve Abdullah Han da Şerbetî Şeyh ile on din adamı göndermiştir. Bir müddet sonra tekrar bir seyyid-zâde ile bir şeyh istemiş ve aynı şekilde Kazan'dan da bir çok din âlimleri getirtilmiştir.

Ahâlisi nisbeten az ve dağınık bir şekilde nehir ve göl boylarında yaşayan, bürük ölçüde göçebe hayatı için elverişli olmayan bir bölgeyi içine alan Sibirya halkı, kendi başına bir kuvvet olmaktan ziyâde, komşuları arasındaki kuvvet muvâzenesi ve yardımı ile tutunabilmiştir. Kazan devletinin yıkılması ile, rusların şarka doğru hareketlerini önleyecek bir bir kuvvet kalmamış idi. Sibirya kavimlerini bir arada tutmağa ve kendi muhiti içinde onları muhâfaza etmeğe muvaffak olan merkezî idâre, ok ve yaya mukabil, tüfenk ve top ile mücehhez olan düşmana karşı uzun müddet mukavemet edememiştir. Hanlığın son devirleri ve bilhassa bunun son hanı olan Küçüm'ün hayatı bu mücadele içinde geçmiş ve devrin tarihi de rusların buralara doğru ilerileme ve yerleşme tarihi ile birleşmiştir,

Novgorodluların şimâl-i garbî Sibirya kavimleri ile münâsebetleri oldukça eskidir. Ticâret şeklinde başlamış olan bu münâsebet bâzan silâhlı mücâdele mâhiyetini almıştır, Novogrod'un Moskova'ya tâbî olması ile bilhassa Yugra ülkesi yeni hâkimlere tâbî bir memleket olarak telakkî edilmiştir.

Rusların şarka doğru genişlemelerinde mühim bir merhale teşkil eden husûsî teşebbüslerinden biri de Stroganovların teşkilâtıdır. Bu teşkilât aslen Altın-Ordu'dan olup, rusların

eline geçerek, tanassur etmiş ve dolayısı ile ruslaşmış bulunan bir türk beyinin beşinci neslinden olan Fedor ile başlamış ve bunun oğulları ve torunları zamanında da devam etmiştir. Novgorod'un Moskova'ya geçmesi ile oradaki ahâli dağılmış ve bu arada Fedorda Ustug'a göç etmiştir. Bu sıralarda bunun oğlu Anika artık büyük bir sanayi mustahsili olarak meydana çıktı ve bunun imtiyazlarını 1517'de Moskova da resmen tasdik etti. Bunun oğlu Gregoriy 1558'de bu te'sirleri büyüttüğü gibi, bunların muhâfazası için de şehirler ve kaleler inşâ etmek ve silâhlı muhâfızlar ile topçular kullanmak müsâadesini aldı. Kankara (1558), Kergedan (1564) şehirleri ve Kankara'da bir manastır (1570) kuruluyor ve buraları gittikçe mâmûr bir vilâyet hâlini alıyordu. Bu son tedbirler rusların şarkta ellerine geçirdikleri ahâliye karşı yaptıkları tazyık dolayısı ile, yerli türk ve fin kavimlerinin ayaklanmaları ile ilgilidir. 1572'den sonra isyân hareketleri daha şiddetli bir şekil almış ve bununla ilgili olarak, 1573'te Küçüm Han'ın kardeşi Muhammed Kul, kuvvetleri ile, Kama boylarına kadar gelmiş, Perm'e gidecek yolları tetkik etmiş ve Stroganovların merkezine 5 km. kadar yaklaşmıştır. Bunun üzerine bu teşkilâta şehir ve kalelerin daha şarkta kurulmasına ve icâbında askerî hareketlere girişilmesine müsâade verilmiştir. 1577'de merkezî hukümetin cezrî tedbirlerinden kaçan âsî rus kazakları reisi Yarmak, 6000 kadar adamı ile, Kama'yı tâkip ederek, Stroganovlara gelmiş ve şerrinden korkulduğu için, iyi kabûl görmüştür. Bu kuvvetin şarka doğru hareketi her iki tarafın da işine geldiğinden, ona erzak ve silâh verilmiştir. İlk sefer pek muvaffakiyetli olmamış, ancak 1640 kişi sağ kalmıştır. 1580'de tekrar sefere çıkılmış ve rusların Sibirya türkleri ile ilk çarpışması Tura ırmağı sâhilinde, bugünkü Tura (Turinsk) şehri yanında vukû bulmuştur. 1581'de tekrar harekete geçen ruslar, bundan sonra, artık Küçüm kuvvetleri ile çarpışmağa başlamıştır.

Yâdigâr Han gibi, Küçüm de Moskova ile münâsebetlerini tanzime gayret etmiştir. Küçüm'ün elçisi, bir müddet hapiste kaldıktan sonra, 1569'da geri dönmüştür. 1570'te Perm'den hareket eden bir rus beyi Küçüm'ün 1569 tarihli yarlığını Moskova'ya götürmüştür. Bu yarlıkta „dost olmak istersen, dost olalım; harp etmek istersen, harp edelim" şeklinde ifâde edilen istiklâl ve müsâvât rûhunun gün geçtikçe değiştiği görülüyor. 1572'de her iki tarafın elçileri merkezleri ziyâret ediyor. 979 (1571/1572) tarihli yarlıkta artık Küçüm Han'ın senede muayyen bir vergi vermeğe râzı olduğu görülüyor. Bundan sonra geçen iki sene içinde gerginlik artmış ve 1574'te, Küçüm'ün yakınlarından olup, yukarıda zikredilen Muhammed Kul tarafından rus elçisinin öldürülmesi ile, münâsebetler tamâmen kesilmiştir. Münâsebet tekrar te'sis edildiği vakit, artık elçiler kalkmış ve sözü silâhlar almış bulunuyordu. Küçüm kuvvetleri, Muhammed Kul idâresinde, ruslara karşı geliyor, İskir tahkim ediliyordu. Tavdan boğazından 25 km. kadar aşağıda Baba-Hasan köyü civarında Muhammed Kul düşmanın üzerine hücûm etmiş ise de, 5 gün süren muhârebeden sonra, geri çekilmeğe mecbûr olmuş ve Tobol'un İrtiş'e döküldüğü yerden 15 km. mesâfede bulunan Karaça şehri Yarmak'ın eline geçmiş idi. Fakat bu ruslara da pahalıya mâl olmuş ve Yarmak İrtiş'e çıkarken, yanında ancak 545 kişi kalmış idi. Ruslar kışlamak için seçtikleri Çavuş mahallini ele geçiremedikleri gibi, türklerde de onları büs-bütün kovacak kâfî kuvvet bulunmuyordu. Civardaki ahâlinin bir kısmı, bilhassa finler, ruslara boyun eğmek zorunda kalmışlardı.

Düşmanın yaklaşması üzerine, Küçüm İskir'i terketmiş, onunla birlikte şehir halkı ve civardaki ahâli de oralardan uzaklaşmış ve 26 teşrin I. 1581'de şehir işgâl edilmiştir. Ruslar ahâliden vergi topluyorlar, fin kavimleri onların hâkimiyetini tanıyor ve türklerin bir kısmı da, hiç değilse görünüşte, onları tâkip ediyordu. Ruslar pek uzaklara gidemiyorlardı; gidenler de, Küçüm kuvvetleri tarafından pusuya düşürülerek, imhâ ediliyordu. Adamlarının gittikçe eridiğini ve silâhlarının da tükenmekte olduğunu gören Yarmak, Sibirya'yı Moskova'ya bağlamak ve kazaklarının eski suçlarını affettirmek üzere, 50 kişilik bir hey'et göndermiş ve hey'et 22. kânûn I. 1581'de hareketle 16. teşrin II. 1582'de Moskova'ya vâsıl olmuştur. 1582 şubatında Küçüm'ün en mühim adamlarından olan Muhammed Kul, bir ihânet yüzünden, ruslar tarafından esir edilmiş ve Moskova'ya gönderilmiştir. Moskova Yarmak'ın bütün istediklerini kaûl etmiş ve 1583'te Sibirya'ya tâyin edilen vâliye 500 kişilik bir kuvvet katmış olduğu gibi, yolda da mühim bir suvâri bölüğünün kendisine iltihâkı kararlaştırılmış idi.

Küçüm Han, başlıca kuvvetleri yanında bulunduğu hâlde, göç ediyor ve düşmanlarını gözetliyordu. Tam bu sıralarda Yarmak, tükenmiş olan erzâkını tamamlamak üzere, 300 adamı ile, İrtiş'in yukarı taraflarına sefere çıktı. Arada bâzı mahalleri ele geçirmiş ise

de, Küçüm Han'ın kuvvetleri tarafından tahkim edilmiş olan Kullar mevkini, 5 gün süren hücûma rağmen, almağa muvaffak olamamıştır. Buhârâ'dan gelmekte olan bir ticâret kervanına hücûm etmek maksadı ile, İrtiş'in kolu Vagay ırmağına doğru hareket eden Yarmak orada da aradığını bulamamış ve yorgun arkadaşları ile, istirahat için, nehrin bir adasına çıkmış idi. Onları kollayan Küçüm kuvvetleri nehri geçerek, baskın yapıp, hepsini kılıçtan geçirdiler (5—6 ağustos 1584). İskir'de bulunan 150'ye yakın rus, arkadaşlarının başına gelenleri duyar-duymaz, şehri terkedip, Rusya'ya doğru yola çıktılar.

Küçüm, memleketini yeniden tanzim etmek ve idâresinden çıkmış olan kabîle ve bölgeleri tekrar itâat altına almakla meşgûl iken, Moskova'dan gönderilen yardımcı kuvvetler de, olup-bitenlerden haberdar olunca, geldikleri yere geri döndüler. Moskova bir defa eline geçmiş olan Sibirya hanlığının iç durumu hakkında çok mühim mâlûmat edinmiş olduğundan, bundan vazgeçmek istememiş ve yeni kuvvetler göndermeğe karar vermiş idi. 1586'da yola çıkan bir rus kuvveti Çimki şehri yanında bir müddet kalmış ve burada Tümen ırmağının Tura'ya döküldüğü yerde, rusların ilk şehri olan Tümen'i kurmuşlar ve bu kuvvetli merkezden hareketle, kısa bir zaman içinde, Tura, Pişma, İsit, Tavda ve Tobol nehirleri boyundaki ahâliyi hâkimiyetleri altına almışlardır. 1587'de Moskova'dan tekrar 500 kişilik bir kuvvet geldi. İskir'in bir kaç kilometre aşağısında, Tobol ırmağının Obi ile birleştiği yerde Tobol şehri kurulmuş ve 1590'da burası civarın idâre merkezi hâline getirilmiştir. Bunu Tavda ırmağının bir kolu olan Luzova ırmağı sâhilinde kurulan bir iskele şehri tâkip etti.

Küçüm Han 1590'da tâlihini bir daha denemek istedi ve kuvvetleri ile Tobol şehrine kadar ilerileldi; fakat şehre hücûm edemedi ve ancak etraftaki köyleri yağma etmekle yetindi. Küçüm Han yalnız ruslara hücûm etmiyor, aynı zamanda rus hâkimiyetini tanıyan türk köylerine de hücûm ediyor ve bunlardan kendi tarafını tutmayanları cezalandırıyordu. 1591'de ruslar Küçüm Han'a karşı harekete geçerek, İşim ırmağı boyunda, Çil-Köl isimli küçük bir göl yanında ona saldırdılar. Küçüm'ün bir çok adamları öldürüldü veya esir edildi. Esirler arasında iki zevcesi ve Abu'l-Ḫayr ismindeki oğlu da bulunuyordu. Küçüm kendisi kaçıp, kurtulmağa muvaffak oldu. Tobol, Tavda, Konda ve Obi nehirleri boyunda oturan ahâli artık rus hâkimiyetini tanımış idi. Ruslar, durumlarını sağlamlaştırmak için, durmadan yeni şehir ve istihkâmlar kuruyorlardı (msl. Birüzov — 1593 ve Pilim — 1594). Daha şimâlde bulunan fin kavimleri de itâat altına alınıyor, beyleri ya öldürülüyor veya Moskova'ya gönderiliyordu. Obi'nin şimâlinde, eskiden bir Ostyak beyinin makarrı olan Surgut şehri 1593'te artık bir rus kalesi hâline getirilmiş idi.

Rusların nufûz mıntakası genişledikçe, Küçüm de İrtiş'i tâkip ile, cenûba doğru ileriliyordu; fırsat buldukça hücûma geçiyor ve ruslar için henüz tehlikeli bir rakip olmakta devam ediyordu. Onu yakından tâkip etmek üzere, yazlık mahalli civarında bir şehir kuruldu. 1594'te Tara ırmağı sâhilinde, eski Yalum şehri yakınında yeni bir şehir kurulması emredildi ve bu maksat ile 1540 kişilik piyâde ve süvâri kuvveti buraya gönderildi. Kuvvetlerinin artması ile rusların faâliyeti de artıyor ve Küçüm tarafını tuttukları zannedilen ahâli arasına tedhiş seferleri yapılıyordu. Bilhassa 1595 yılında gösterilen dehşet Sibirya hanlığı tarihinin kanlı sahifelerini teşkil eder.

Nihâyet 4 ağustos 1598'de Tara'dan hareketle Küçüm'ün bulunduğu Obi nehri boyunda Urmın mahalline gelen ruslar 20 ağustosta Küçüm'ün üzerine saldırdılar. Mağlûp olan Küçüm Han'ın âilesi ve yakın akrabâları hâric, bütün esirler kılıçtan geçirildi. Moskova'ya gönderilen esirler arasında Küçüm'ün kardeşi (Altun), oğlu (Kanay) ve iki torunu da bulunuyordu. Bunlardan küçük oğlu Ali'nin oğlu olan Arslan veya Alp-Arslan sonradan, Moskova tarafından, Kasım hanlığına getirilmiştir (1614—1627). Bu sülâle için bk. mad. KASIM HANLIĞI.

Küçüm bu defa da, oğlu Ali ile birlikte, kaçıp kurtuldu. Kendisine itaat etmesi için gönderilen elçiye, hayatta bulunduğu müddetçe, kendi ihtiyârı ile esârete katlanmayacağını söyledi. 20 ağustos 1598 muhârebesi Sibirya türklerinin ruslar ile yapmış oldukları son mühim karşılaşmadır. Daha 1597'de Moskova'da bulunan oğlu Abu'l-Ḫayr vâsıtası ile oraya dâvet edilmiş olan ihtiyar Küçüm, o vakit de hürriyeti her şeyin üstünde görerek, buna kulak vermemiş idi. Mağlûbiyetini müteâkip, kendisinin Obi nehrinin yukarı taraflarına doğru hareket ettiği biliniyor ise de, bundan sonraki durumu hakkında sarih bir mâlûmat yoktur. Marcânî (*Mustafâd al-aḫbâr*, I, 156) onun Başkırtlar arasına giderek, orada vefat ettiğini kaydetmiş ise de, bu pek doğru olmasa gerektir; çünkü Küçüm'ün rusların elinde bulunan bir yere ilticâ etmesini tasavvur etmek güçtür. Daha doğru olması muhtemel bulunan Abu'l-Ġāzî'deki bir kayda göre, o

mağlûbiyetinden sonra Mangıtlar arasına çekilmiş ve orada Allahın rahmetine kavuşmuştur. Oğlu Ali'nin 1009 (1601)'da han ilân edilmiş olduğuna bakılırsa, kendisi bu yılda vefat etmiş olmalıdır. Küçüm-oğulları, tabi'î daha dar ölçüde, bundan sonra da mücâdeleye devam etmişlerdir. Nogay ve Kalmuklardan yardım gören Ali 1606'da Tara'ya kadar ilerilemiş ve rus tazyiki altında patlak veren isyân zamanında Tümen'e kadar gelmiş idi (1608). Küçüm-oğullarından İşim Moskova'dan kaçmağa muvaffak olmuş ve kardeşi Ali'den sonra hareketin idâresini eline almıştır. 1628'de vukûa gelen Baraba ve Tara isyânları ile 1634'te Kalmukların ruslara karşı ayaklanmalarında Küçüm-oğulları da faâl rol oynamışlardır. 1665'te bu son kuvvetler de mağlûp edilmiş ve 1670'ten sonra artık bu hareket durmuştur.

Bibliyografya: Hâdî Atlâsî, *Sibir tarihi* (Kazan, 1911), I (burada başlıca şark ve garp kaynakları verilmiştir).

(REŞİD RAHMETİ ARAT.)

KÜDÜMMÜL. KUDUMMUL, Kızıldeniz'de 17° 52′ şimâl arzında volkanik menşe'li küçük bir ada. Burada Ehrenberg tarafından tetkik edilmiş çeşitli bir nebatlar ve İbn al-Mucâvir (ölm. 690 = 1291) tarafından zikredilen demir cevheri vardır. Ḥamiża mevkii civarında olan Kudummul adası evvelce Kinânalere âit topraklar ile Yemen arasındaki hududu teşkil ediyordu.

Bibliyografya: Hamdânî, *Ṣifa Cazîrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 51; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, 1023; A. Sprenger, *Die Post-und Reiserouten des Orients* (*Abh. KM*, Leipzig, 1864, III/3), s. 133; ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 32; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet I* (*Osten und Orient*, R. Geyer ve H. Übersberger tarafından neşredilen I. seri, tetkikler IV, Wien, 1922), s. 168.

(ADOLF GROHMANN.)

KÜFRE. [Bk. KUFRA.]

KÜFÜR. [Bk. KÂFİR.]

KÜḤÜL. AL-KUḤL, evvelâ antimuan sülfürü, sonra da kurşun sülfürü mânasına gelmektedir; bu iki mâden için *iṣmid* ismi de kullanılmaktadır. Bu kelime yunanca στίμμι'den gelmekte olup, J. Ruska'ya göre, *antimuan* (*antimon*) ile *bismut* (*wismut*) kelimeleri de bundan iştikak etmektedir. *al-Kuḥl*'e farsçada, çıktığı yere izâfetle, *surma* denilmektedir. Arapçada şu kelimeler aynı mânada kullanılmaktadır: *al-nuḥâs al-muḥarrak* (yanmış bakır), *al-isfahânî*, *kuḥl cilâ'*, *kuḥl Sulaymân*, *kuḥl asvad* v. b.

Her ne kadar *Mafâtîḥ al-'ulûm* (nşr. van Vloten, s. 262) *kuḥl*'ün bir kurşun (*usrub*) cevheri olduğunu ve Aristo'nun *Petrologia* (taşlara dâir) kitabında *iṣmid*'in terkibinde kurşun bulunduğunu ileri sürüyorsa da, E. Seidel (*Mechithar*, s. 185 nr. 215)'e göre, buna tekabül eden *iṣmid* antimuan sülfürüdür. Bunlar, tabi'î olarak, birbirlerine karıştırılmaktadır. Msl. M. Meyerhof'a göre, *al-kuḥl*, saf antimuandır.

Nuzhat al-ḳulûb (nşr. G. le Strange, *G M S*, XXXIII/II, s. 197)'de Ḥamd Allâh Mustavfî, *kuḥl*'ün İsfahan civarında Damâvend'de ve İspanya'da bulunduğunu söylüyor. Denildiğine göre, *kuḥl* İspanya'da bilhassa her ayın ikinci haftası içinde verimlidir. Antimuan sülfürü, bugün İran'ın bir çok yerlerinde ve İspanya'da vardır. İran'da Küh-i Surma adını taşıyan dağlar bulunduğu gibi, al-Kazvînî (metin, s. 171) de Basta şehri civarında bir Cabal al-Kuḥl'den bahsetmektedir.

Şurası kayda değer ki, antimuan sülfürü, kurşun süfatından daha ince toz hâline sokulabilmektedir; aynı zamanda antimuan sülfürü daha az serttir, *al-kuḥl* asıl allık yapmağa yaradığı için, umûmî olarak allık mânasını da almıştır. Allık olarak kullanıldığı zaman, son derece ince toz hâline konulmak gerektiğinden, *al-kuḥl* umûmiyetle pudra mânasını almıştır.

al-Kuḥl, sürme olarak, başka cisimler ile birlikte öğütülüp, toz hâline konulduktan sonra, kaşları, kirpikleri yahut bilhassa kadınların göz kapaklarını siyaha boyamağa yarar. Bu sürme araplara muhtemelen mısırlılardan geçmiştir. Mısırlıların allıklarında çok zaman antimuan sülfürüne rastlanmaktadır (X. Fischer, *Archiv für Pharmakologie*, 1892, CCXXX, 9). Fakat umûmiyetle mısırlıların sürmesi, toz hâline konulmuş kurşun sülfüründen yapılmış olup, içerisine başka maddeler de karıştırılmıştır. M. Meyerhof (*Der Bazar der Drogen... in Kairo*; *Archiv für Wirtschaftsforschung im Orient*, 1918, cüz 3/4, s. 210)'a göre, bugün hâlâ Kahire'de, eskiden olduğu gibi, antimuan sülfürü ile kurşun sülfürü sürme diye satılmaktadır. En iyi sürme (*al-Iṣfahânî*) İran'dan gelmektedir. Bilhassa hacıların getirdikleri (*al-makkî* veya *al-ḥicâzî*) çok beğenilmektedir. Sürme, bir boya olarak, Tahran'da da kullanılmaktadır. Yalancı sürmenin terkibinde *kuḥl al-ḥacar* ile *anzarût* vardır. Kurşun sülfürü yerine, grafit, kurum ve bilhassa en iyi günlükten ve bâdem kabuğundan v. b. elde edilen kurumlar kullanılmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen kara maddeler yanında, boya olarak, başka renkler de kullanılmaktadır. al-Muvaffak, eczâ esaslarında koyu kara *kuḥl* yanında, daha az kara, koyu mor, hattâ beyaza kaçan penbe, tamâmiyle beyaz, bir de sarı *kuḥl*'den bahsetmektedir. Bu itibârla *kuḥlî* sıfatı, yalnız kara renge değil, aynı zamanda bütün koyu renkler, msl. koyu mâvi, kırmızıya çalan erguvan ve koyu yakut kırmızısı için de kullanılmaktadır.

al-Kuḥl, sürme olarak, *mîl* veya *mirvand* denilen, ufak bir çöp ile sürülür; *mîl*'in ucu daha önceden gül suyuna batırılır. Sürme *makḥala* adı verilen bir kutuda muhâfaza edilir. Lane'in eserindeki bir resme bakılırsa, bu kutu, eski çağlardaki küçük göz-yaşı çanağını andırmaktadır. Aynı zamanda, aşınmış ehram şeklindeki güneş saatine de *al-mukḥala* adı vesilmektedir (bk. E. W. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, s. 29 v.dd. ve 403; E. Wiedemann ve J. Würschmidt, *Über eine arabische kegelförmige Sonnenuhr*, *Archiv. f. Gesch. der Naturwissensch. und Technik*, 1916, VII, 359).

al-Kuḥl ekseriyâ göz ilâcı olarak da kullanılmakladır. İbn al-Bayṭâr ve başka müelliflerde bu hususta mâlûmat vardır.

al-Cavharî, *Kitâb al-muḫtâr fî kaşf al-asrâr* adlı eserinin „göz tabiplerinin sırlarının iç yüzü" başlıklı faslında *kuḥl*'ün bir çok taklitlerini saymıştır; bunlar sürme olarak değil, göz merhemi olarak kullanılmaktadır.

Şâirler, bilhassa *kuḥl* sürmüş kadınlar ile sürme sürmeğe ihtiyacları olmayanları övmektedirler. E. v. Lippmann, al-Mutanabbî'de, Ḥâfiẓ'da ve Firdavsî'de geçen yerlere işâret etmektedir.

Çok ince toz hâline konulmuş her hangi bir cisim mânasına gelen alkohol kelimesini, Paracelsus, tamâmen keyfî olarak, şarabın en saf kısmı diye ispirtonun özü mânasına kullanmış ve bu kelime yavaş-yavaş bu son mânayı almıştır.

Müslümanlar, avrupalıların alkohol veya ispirto dedikleri şeyi XIII. asırdan önce imbikten geçirilerek, elde edememişlerdir; çünkü alkohol mahlûllerinden çıkan buharı soğutmağa mahsus âletleri yok idi. Alkohol, muhtemelen ilk defa olarak, garbî Avrupa'da XII. asırda elde edilmiş olmalıdır (bu husus için bk. E. v. Lippmann, *Beiträge zur Geschichte der Naturwisssenschaften und der Teknik*, Berlin 1923, s. 56—127).

Daha sonraki devirde (XVI. asrın ikinci yarısı), Hind-türk imparatoru Ekber (1556—1605) zamanında rakı (*arak*) imâline dâir elimizde bilgi bulunmaktadır (**Abu 'l-Faẓl** Allâmî'nin *Âyîn-i Akbarî*'si, trc. H. Blochmann ve J. Jarrett, 1893, I, 69 ve E. Wiedemann, *Beiträge zur Geschichte des Zuckers*, *Die deutsche Zuckerindustrie*, 1921, s. 302; bk. bir de E. von Lippmann, *ayn. esr*, s. 124).

al-Kuḥl kelimesinden, göz tabîbi mânasına gelen, *al-kaḥḥâl* iştikak edilmiştir. Bu hususta M. Meyerhof'un tetkiklerinden başka, bk. bir de J. Hirschberg, *Geschichte der Augenheilkunde im Mittelalter* (Graefe ve Saemische, *Handbuch der allegemeinen Augenheilkunde*, Leipzig, 1908, XIII,—J. Hirschberg şu netîceye varmaktadır:

Arap göz tabiplerinin çalışmaları hakkındaki fikirler çok muhteliftir. Eserleri bilinmediği için, bir çok noktalarda değerleri küçümsenmiştir. Fakat 1490'da Benedetti (Padua'da profesör) şöyle diyordu: „Bugün en iyi göz tabipleri Asya'da Suriye ve Media'da bulunmaktadır; hâlbuki, diğer milletlerde, hattâ İtalya'da pek az göz tabîbi vardır. Göz tabipliği tarihini en iyi bilen J. Hirschberg'e göre, göz tabipliği ilim ve san'at tarihinde arapların ismi hiç bir zaman unutulmayacaktır (*ayn. esr.*, s. 243).

Bibliyografya: Antimuan, *kermes* ve *kuḥl* ile bunların sürme olarak kullanılışı hakkında en iyi me'haz olarak bk. E. O. von Lippmann (*Enstehung und Ausbreitung der Alchemie...*, Berlin, 1919, s. 629; burada müslüman memleketlerindeki kullanılışı hakkında bilgilerden iyice faydalanılmıştır); Dozy, *Supplément*, II, 446; Vullers, *Lexicon Persico-latinum*, II, 286 v.d.; Hille, *Über den Gebrauch und die Zusammensetzung der orientalischen Augenschminke* (*al-Kuḥl*, *Z D M G*, 1851, V, 236—242); E. Seidel, *Der Mechithar aus Her, ärztliches Werk über drei Arten der Fieber* (Leipzig, 1908), s. 21; E. Wiedemann, *Beiträge*, XXVI: *Über Charlatane bei den Muslimen nach al-Gaubari* (*Enthüllung der Geheimnisse der Augenärzte*), *S B P M S Erlg.*, 1911, XLIII, 210; ayn. mll., *Beiträge*, XL: *Über Verfälschungen von Drogen...* (*S B M S Erlg.*, 1914, XL, 176 ve 186); *Das Steinbuch des Aristoteles* (nşr. ve trc. J. Ruska), Heidelberg, 1912, s. 119, 175. *al-Kuḥl* hakkında muhtelif bilgiler için bk. msl. al-Ḳazvînî (ilâçlar hakkındaki eseri), İbn al-Bayṭâr, al-Muvaffak (göz hastalıklarının tedâvîsi hakkındaki eserler).

(E. WIEDEMANN.)

KÜKÜRT. [Bk. KİBRİT.]

KÜLEK, halk arasında yayılmış şekli ile, GÜLEK. Toros dağları arasında, iç Anadolu'yu Adana ovasına bağlayan yolun geçtiği meşhûr boğaz olup, ismini yakınında harâbesi bulu-

nan bir kale ve bunun garbındaki köyden almakta, şimdi bir de İçel (Mersin) vilâyetinin Tarsus kazasına bağlı bir nâhiyeye (merkezi Çamalan mevkiinde) bu ad verilmektedir. Orta çağ ermeni kaynaklarında Guglag şeklinde geçen bu isim, haçlı vekayinâmelerinde Gogulat veya Coqelaquus gibi şekiller ile zikredilir; ayrıca boğaza Porta Judae denilir. Arap coğrafyacılarının Darb al-Salāma yahut sâdece Darb diye isimlendirdikleri boğaz, kadîm çağda Pylae Ciliciae („Kilikya kapıları“) ismi ile tanınmakta ve Amanus dağları arasındaki Pylae Syriae („Suriye kapıları“) ile berâber, pek büyük bir ehemmiyet taşımakta idi. Türk hâkimiyeti yerleştikten sonra, yalnız Külek boğazı diye isimlendirilen bu geçit, bütün tarih devirleri boyunca ehemmiyetini muhâfaza etmiş olup, bugün de Anadolu 'nun en işlek caddelerinden biri buradan geçmektedir.

Külek boğazı, dar mânası ile alındığı takdirde, Tarsus ırmağının kollarından biri olan Külek suyu (yukarı kısmında Gök-Oluk = eski haritalarda Gusguta, daha aşağı mecrâsında Mezaroluk = eski haritalarda Mezarlık deresi) boyunda, Sarışih mevkiinden şimâle doğru şâkule yakın dik kayalar arasında uzanan ve 10 km. 'lik bir mesâfe üzerinde, deniz seviyesine nazaran, zeminin irtifâı 820 m. 'den 1.160 m. 'ye yükselen, hele orta kısmında genişliği 10 m. kadar düşen (eski kaynaklarda: 10—12 adım) heybetli dar boğazın ismidir. Bununla berâber, Konya ovası tarafında Ulu-Kışla (deniz seviyesine göre irtifâı 1.427 m.) 'dan Adana ovasındaki Tarsus (irtifâı 24 m.) arasında, uzunluğu 127 km. 'yi bulan ve bu mesâfe üzerinde, iç Anadolu yüksek ovalarından Adana 'nın Çukurova 'sına inmek üzere, Tarsus dağlarını bütün genişliği üzerinde kesen yolun tamâmına Külek yolu ismi verilebilir. Adı geçen dağlar (coğrafyacıların bu kısma verdikleri isim ile, Orta-Toroslar yahut Adana-Torosları, eski adı Kilikya-Torosları), burada irtifâı 3.500 m. 'yi aşan heybetli ve devamlı iki kütle teşkil etmekte, cenûb-i garbîdeki Bulgar (Bolkar) dağı (en yüksek zirvesi Medetsiz tepesi, 3.585 m. ki, dağ kütlesinin bu zirveyi ihtivâ eden kısmına Harita umûm müdürlüğü neşriyâtında Toros dağı ismi yazılmıştır) ile şimâl-i şarkîdeki Aladağ (3.700 m. 'den yüksek) arasına, şimâlden cenûba uzunluğu 130 km. 'yi bulan tabi'î bir oluk girmekte, bu oluğun şimâl kısmında — Seyhan nehri tâbîlerinden Gürgün (Korkun) çayı (bunun yukarı mecrâsına Ecemiş deresi ismi verilir), orta kısmında — Çakıt çayı, cenup kısmında ise — Tarsus ırmağının kolu olan Külek suyu akmakta ve bu vâdilerin birinden diğerine oluğun temâdîsini ortadan kaldırmayan beller vâsıtası ile geçilmektedir ki, bunların en meşhûru, Pozantı cenûbunda Çakıt-Külek çayları arasında su bölümünü teşkil eden Tekir belidir (deniz seviyesinden yüksekliği 1.310 m.). İşte coğrafyacıların ve jeologların 1916 'da F. Frech tarafından verilen isim ile „Tekir çukuru“, yahut M. M. Blumenthal tarafından 1941 'de kullanılan isim ile „Ecemiş çayı koridoru“ diye tanıdıkları bu tabi'î oluğu, Külek yolu Pozantı şimâlinden Mezaroluk mevkiine kadar tâkip etmekte ve asıl boğaz da bunlar içinde yer almaktadır (boğazın tabi 'î coğrafyası için bk. F. Frech, *Geologie Kleinasiens*, Stuttgart, 1916; A. Philippson, *Kleinasien, Handbuch der regionalen Geologie*, Heidelberg, 1918; M. M. Blumenthal, *Niğde ve Adana vilâyetleri dâhilindeki Torosların jeolojisine umûmî bir bakış*, *MTAE* neşriyâtı, seri B, nr. 6, Ankara, 1941; ayrıca krş. Schaffer, *göst. yer.*

Külek yolu, bugün Konya — Ereğli üzerinden gelen eski cadde ile Ankara — Aksaray üzerinden gelen yeni şosenin (bu sonuncuya Bor 'da Kayseri — Niğde yolu da bağlanır) Ulu-Kışla şarkında birbirine düğümlenmesi ile başlar. İç Anadolu ovalarından gelinirken, karlı zirveleri ve çam ormanlarının kapladığı dik yamaçları ile Toros dağları, aşılması imkânsız bir sed gibi, karşıya çıkar. Ulukışla civarında doğan Çakıt çayı (mecrâsının bu yukarı kısmında verilen adı ile — Tarbaz çayı, daha sonra aldığı isim ile — Pozantı suyu) şark istikametinde akarak, dağlar arasında gittikçe daha derinleşen ve darlaşan bir vâdi açar ki, Külek yolu ve XX. asır başlarından beri demir yolu bu vâdiyi tâkip ederek, Toroslar içine dalmaktadır. Külek yoluna girecek kervanlar için öteden beri ilk konak yeri teşkil etmiş olan Ulu-Kışla 'dan takriben 30 km. sonra, mûtad ikinci konak yeri olarak, Çifte Han 'a gelinir ki, bu mevkiin yakınında, eski devirlerde ismi Aquae Calidae şeklinde geçen ve bugün de halk tarafından rağbet gören bir kaplıca vardır. Bundan sonra, yola devam edilerek, şimâlden gelen suyu bol Kırk-Geçit çayı üzerinden Tahta-Köprü mevkiinden geçilip, Bolkar dağının şimâl-i gârbî ucunda, Horoz dağı ile Karınca dağı arasında, Külek boğazının ilk dehlizi olan Horoz boğazına girilir. Bu boğaz aşılınca, vâdi şimâl — cenup istikametli, iki tarafı dik yamaçlı dağlar ile tahdit edilmiş, fakat zemini genişlemiş bir koridor şeklini alır ve yol çakıllar ile kaplı yatağı içinde hızlı akan Çakıt suyunu Ak-Köprü üzerinde aşıp, Ulu-Kışla 'dan sonra 44 km. 'de üçüncü konak yeri olan Pozantı (Bozantı) mevkiine ulaşır (irtifâı 860 m.). Bugün Külek yolunun en ehemmiyetli is-

kân noktasını teşkil eden Pozantı (kadîm Podandus) 'nın adı XVII. asır türk kaynaklarında geçmez. Evliyâ Çelebî, burayı „Sultan Hanı“ ismi ile „muhtar menzilgâh“ olarak, tasvir eder. *Cihannümâ* 'da da bu mevkî „Çakıt 'ın kenarındaki han“ diye zikrolunur. Pozantı 'nın bir az cenûbunda, Çakıt suyu yukarıda sözü geçen tabi'î oluğu terkedip, Anadolu 'nun en meşhûr boğazlarından birini teşkil etmek üzere, dağlar (sağda — Hacin dağı, solda — Ak-Dağ) arasına dalar ki, her hangi bir yol tarafından tâkip edilmesine imkân vermeyecek kadar dar olan ormanlık Çakıt boğazlarının dibinde Polemedi-Kapu (Belemedik) gibi uçurumlar bulunmakta ve Yer-Köprü denilen yerde çayın mecrâsı bir aralık yer altında kaybolup, tekrar meydana çıkmaktadır. İşte Anadolu demir yolu, Kara-Pınar ve Hacı-Kırı istasyonları arasında, bu boğazın sağ kenarını yüksekten tâkip ederek, bir çok tünellerden geçtikten sonra, Çakıt vâdisinden ayrılarak, Torosların cenûba bakan yamaçları önünde uzanan tepeler arasında münhanîler çizmek suretiyle, Adana—Tarsus arasında Yenice 'de Çukurova 'ya iner. Külek yolu ise, Pozantı 'dan itibâren, Çakıt suyuna dökülen bir dereyi (Ayva-Bey veya Ayva-Beli) tâkip ederek, Tekirbeli 'ne doğru tırmanır. Yolun sağında, Bolkar dağının aslî kütlesine bağlanan zirveler, solda ise, Hacin dağı yükselir ki, bunun yüksekleri nde Anaşa kalesi, yamaçları önünde de adanalıların başlıca sayfiyeleri olan Bürücek yaylası bulunmaktadır. *Cihannümâ* 'da Tekir-Yaylakı denilen mevkîde, Adana halkının birer evi bulunup, yazın buranın mâmûr bir kasaba hâlini aldığı kaydedilir ki, Bürücek için durum bugün de böyledir. XIX. asrın ilk yarısında, Anadolu 'yu istilâ eden Mısır ordusu kumandanı İbrahim Paşa, Külek yolunu şimâlden gelecek bir taarruza karşı korumak için, 1835 'e doğru, Tekir-Beli önünde iki kale (Ak ve Kızıl tabye) inşâ ettirmiş ve bunların ilerisine de, toplar yerleştirilen istihkâmlar yaptırmış idi.

Asıl boğaz, Tekir-Beli 'nin cenûbunda başlar ve gittikçe yükselen dik yamaçlar arasında o derece sıkışır ki, zeminde dere ile yol ancak yer bulabilir; hattâ en dar yerinde ancak kayaları bir az yontmak suretiyle yola yeter bir genişlik vermek mümkün olmuştur: burada, V. Langlois (*ayn. esr.*, s. 364) 'ya göre, Hadrian 'ın yaptırdığı bir tâmiri bildiren kaya kitâbesi bulunmaktadır. Yolun garbında yükselen dağ (Kale dağı) üzerinde, orta çağdan kalma Külek kalesi (Asakaliba) bulunur. Evliyâ Çelebî, Ramazan-oğulları tarafından Mısır hukümdarına karşı korunmak üzere inşâ edilmiş olduğunu söylediği bu kaleyi 873 (1468/1469) 'te Fâtih Sultan Mehmed 'in Varsak eşkiyâsı elinden zaptederek, içine bir câmi yaptırıp, hacc yolunu emniyet altına aldığını, fakat kendisinin buradan geçtiği sırada (1648), içinde âsî halk bulunduğunu, her kesin kaleye çıkmağa cür'et edemediğini ve esâsen çıkmanın da güç olduğunu yazar. Kale dağının garbında, yüksek bir vâdi içinde ve ağaçlıklar arasında bulunan Külek mevkii (Tekir-Kozu = Tekir kozu ve Panzın çukuru) adanalıların sayfiyelerinden sayılır. Boğazın garp tarafında, daha şimâlede de olduğu gibi, muhtelif yerlerde, zaman-zaman işletilmiş gümüşlü kurşun mâdenlerine rastlanır ki, bunların birinden çıkartılan cevher, 1836 'da İbrahim Paşa 'nın emri ile, avusturyalı mâden mühendisi J. Russegger tarafından yaptırılmış ocaklarda eritilmiş idi.

Külek yolunun Ulu-Kışla 'dan itibâren takriben 70 km. 'sinde, Sarışih mevkiine gelinir ki, Adana yolu evvelce burada ayrılırdı. Dorak mevkiinden geçen bu yol şimdi tamâmiyle terkedilmiş bulunmaktadır. Asıl Külek yolu, bundan sonra akar-suyu sağdan tâkip ederek, boğazın sona ermiş sayıldığı Mezaroluk 'a gelir; bundan sonra vâdiyi terkederek, tepelik bir sâhadan geçip, nihâyet Çukurova 'ya iner ve Tarsus şehrinin 2 km. kadar şarkında, Adana—Mersin caddesine kavuşur.

Külek yolunun ehemmiyeti, Toros dağlarını en fazla yükseklik arzeden bir kısmı içinde, baştan-başa kesip geçmesinden doğmakta ve bu sâyede Ege denizi ve Marmara kıyıları ile Toros ötesindeki memleketler (Suriye, Mısır, Irak v.b.) arasında irtibat te'min etmektedir. Tarihin en eski devirlerinden beri, yakın şarkın başlıca fâtihleri, orduları ile buradan geçmişler, boğaza hâkimiyeti Anadolu 'nun fethi ve muhâfazası bakımından esâslı bir şart olarak saymışlardır.

Gerçekte Külek yolu Torosların aşılması husûsunda faydalanılacak tek güzergâh değildir. Fakat onunla mukayese edilebilecek iki yoldan biri, şimâl-i şarkîde Anti-Toros 'un birbirini tâkip eden sıraları arasında âdetâ kaybolmakta, cenûb-i garbîdeki Karaman — Silifke yolu ise, çok geniş ve ıssız dağlık bir sâha içinden geçmekte, her iki yol da ordular ve ticâret kervanları için elverişli şartlar taşımamakta idi. Doğrudan-doğruya orta Toroslar arasında bile, Külek yolundan başka bir takım patikalar var ise de, bunların çoğu, msl. Kar boğazı, Dümbelek beli patikaları, dağları aşmaktan ziyâde, göçebelerin yaylaklara çıkmak üzere kullandıkları çoban yollarından ibârettir ve Tarsus 'tan başlayarak, Namrun (haçlılar devrinde Lamp-

ron) kalesi ve Aydos beli üzerinden Ereğli'ye giden patika ise, dağları aşmak için 3.000 m.'den daha yükseğe tırmanmak zorunda kalan, binâenaleyh ne askerî, ne de ticârî değeri olmayan bir izden başka bir şey değildir.

Tabiatın hazırladığı imkânlar ile berâber Külek yolu her zaman kolay geçilebilen bir güzergâh sayılamazdı. Bu yoldan faydalanmak için, yola hâkim mevkilerde kurulan kale ve istihkâmlardan başka, bir takım köprü ve hanlar yapmak, yolun dar yerlerini yıkıntılardan temizlemek gibi, devamlı bir bakım zarûrî idi. Texier, Külek boğazını tasvir ederken (*göst. yer.*, s. 31), derin uçurumlar kenarında, hayvanların ayaklarının kaydığı kaya satıhlarından ve bir nevî merdiven hizmetini görecek ağaç kütükleri konmamış olsa, at ile aşılamayacak kadar dik yokuşlardan bahseder. Külek yolunu askerî bir güzergâh hâline koyan ilk esâslı te'sisler Roma hâkimiyeti devrinde yapılmış olmalıdır. Bu arada, yukarıda sözü geçen Hadrian inşaâtından başka, Mark Aurel'in bir sefer esnâsında, kendisine refâkat eden imparatoriçe Faustina'nın Halala (şimdi Ulu-Kışla) civarında vefat etmesi üzerine, burada bir mâbet inşa ederek, kurmuş olduğu Faustinopolis şehri ve boğazın cenûp tarafından da, bu devirde ismi çok geçen Mopsucrene (Mopsus kaynağı) hatırlanabilir. Bizanslılar zamanında da yol üzerinde bir takım tahkim ve tâmir fâaliyetleri olmuş idi. Osmanlı hâkimiyeti altında, yol boyunca, bilhassa XVI. ve XVII. asırlarda, Pirî Paşa ve Bayram Paşa gibi vezîrler tarafından, hanlar inşâsına husûsî bir ehemmiyet verildiği anlaşılıyor. Bununla berâber, Külek yolunun yakın zamana kadar güç geçilir bir güzergâh olduğu seyyahların tasvirlerinden belli olmaktadır. XIX. asrın ilk yarısında İbrahim Paşa, yolu islâh ve bilhassa tahkim etmek için, ciddî gayretler sarfetmiş idi.

Birinci cihan harbine tekaddüm eden senelerde, Anadolu — Bagdad demir yolu Ulukışla'ya varmış bulunuyor, Çakıt vâdisi boyunda tünellerin açılmasına devam ediliyordu. Harp içinde, Suriye ve Irak ile irtibâtı te'min edebilmek için, Külek yolu esâslı bakıma tâbî tutulmuş ve ilk defa motorlu vâsıtaların geçmesine elverişli bir hâle konulmuş idi. Bununla berâber, demir yolu inşâ edildikten sonra, münâkalenin bütün ağırlığı bu vâsıtaya döndü; Külek yolu yeniden ihmâle uğradı ve bozulmağa yüz tuttu. Ancak ikinci cihan harbi sırasında, Akdeniz kıyıları ile Anadolu arasında tek hatlı bir demir yolunun karşılayamadığı münâkale faâliyetini te'min için, İskenderun — Adana — Ulu-Kışla şosesi esâslı bir şekilde inşâ edildi, harpten sonra da asfalt ile kaplanmış ve zamanın ihtiyaclarına uygun bir yol hâline konuldu. Şimdi bu yol üzerinde hem Çukurova'dan Toros sayfiyelerine yazın çok artan gidiş-gelişi te'min etmek, hem de Anadolu'nun muhtelif bölgelerini birbirine bağlamak üzere, büyük bir münâkale faâliyeti görülmektedir. Ancak bu münâkale sür'ati fazla motorlu vâsıtalar ile te'min edildiği için, Külek boğazında sıralanmış ve asırlar boyunca konaklama yerleri rolünü oynamış hanların artık hizmeti kalmadığından, bunların hepsi de terkedilmiş ve harâp olmuştur.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie der class. Altertumswiss.*, bk. mad. Κιλίκια πύλαι, nr. 2; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 601; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), III, 379 v.d.; C. Ritter, *Erdkunde von Asien* (Berlin, 1859), II, 273 v.d.; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 349 v.dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphat*, s. 133 v.d.; J. Russegger, *Reisen in Europa, Asien und Afrika* (Wien, 1842), I, 470; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure* (Paris, 1853), I, 411 v.d.; *Géologie* II (Paris, 1869), s. 354 v.dd.; Charles Texier, *Asie Mineure* (Paris, 1849), s. 31, 726; Th. Cotschy, *Reise in den cilicischen Taurus* (Gotha, 1858); V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus* (Paris, 1861), s. 364 v.dd.; C. Favre ve B. Mandrot, *Voyage en Cilicie 1874* (*Bull. Soc., géogr. de France*, Paris, 1878, XV); R. Oberhummer - H. Zimmerer, *Durch Syrien und Kleinasien* (Berlin, 1899), s. 111; Franz, X. Schaffer, *Cilicia* (*Pet. Mitt. Ergz.*, H. 141, Gotha, 1903,); Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), III, 49; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-aʿlâm* (İstanbul, 1314), V, 3925; Mehmed Cemâl, *Anadolu* (İstanbul, 1337), s. 108 v.d. (BESİM DARKOT.)

KÜLEYB B. REBÎA. KULAYB B. RABĪʿA, islâmiyetten önce, Banî Tağlib'in reisi idi. Kayın-birâderi Cassās b. Murra al-Şaybānî tarafından öldürülmesi, iki akrabâ kabîle olan Tağlib ile Bakr arasında „Basûs harbi“ [b. bk.] adı ile anılan uzun ve kanlı bir mücâdeleye sebebiyet vermiştir. Şeceresi şudur: Kulayb b. Rabīʿa b. al-Ḥārith b. Murra b. Zuhayr b. Cuşam (Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, C. 22). Rivâyete göre, Kulayb'in asıl adı Vāʾil olup, yanında dâimâ küçük bir köpek bulundurmak ve kendine mâletmek istediği yerlerde, köpeği döğerek, havlatmak âdeti dolayısı ile kendisine Kulayb („küçük köpek“) adını takmışlardır: köpeğin havlamasını duyanlar o civarda dolaşmaktan kaçınırlarmış. Künhüne varamadığımız bu rivâyet sonradan uydurulmuşa benziyor. Kulayb adına arap has isimleri arasında sık-sık rastlanmaktadır ve bunun bir lekap olması ihtimâli vârid görülmemektedir.

Kulayb bir müstebidin bütün vasıflarını nefsinde toplamış bir kimse olarak gösterilmiştir ki, serbest ve tenkitçi bir rûha sâhip olan bedevîler bundan son derece nefret duymuşlardır; rivâyete göre, Kulayb, birleşik Yemen kabîlelerine karşı, Ḥazāzā'da kazandığı parlak zaferden sonra, „melik“ ilân edilmiş (bu unvanın kullanılması hakkında bk. Lammens, *Le Berceau de l'Islam*, Roma, 1914, s. 210) ve yalnız Banî Tağlib'i değil, aynı zamanda Banî Bakr'in en mühim bir kolu olan Banî Şaybān'ı idâresi altına almıştır. Çok geçmeden, iktidarı kötüye kullanmış, tebeasının elinden av ve mer'a haklarını almıştır (bedevîlerin, „müstebidlere“ karşı devamlı şikâyetleri *ḥimā*'nın gasbı üzerinde toplanmıştır; aynı şikâyet halife ʿOsmān'a karşı da yapılmıştır). Bunun sebebi şudur: Tamîm kabîlesinden al-Basūs adında bir kadına veya onun Banî Carm kabîlesine mensûp bir kölesine âit bir dişi deve Kulayb'in mülkü olan arâziye girmiş ve Kulayb de deveyi öldürmüş (veya deveyi yaralayıp yavrusunu öldürmüş) ve bu şiddet hareketi Kulayb'in Cassās (al-Basūs'un kız kardeşinin oğlu) tarafından katline sebebiyet vermiştir.

Bu hikâyenin tafsilâtı, bâzan değişiklikler ile, kaynaklarımızda verilmiştir ki, bunların çoğu, bilindiği üzere, *Ayyām al-ʿarab* [b. bk.] hakkındaki hemen bütün bilgimizin müşterek kaynağı olan Abū ʿUbayda'nin eserinde bulunmakta idi. Bilhassa *Kitāb al-aġānī*'deki bir kaç nokta İbn al-Kalbī'den alınmış ve al-Mufaḍḍal al-Ḍabbī'nin rivâyetleri de, olduğu gibi, muhâfaza edilmiştir. Şurası açıktır ki, Kulayb'in tercüme-i hâlinde (ve umûmiyetle Banî Tağlib ile Banî Bakr arasındaki mücâdelenin hikâyesinde), uydurma olduğu şüphe götürmeyen noktalar yanında, tarihî bir hakikat nüvesi bulunup-bulunmadığını kestirecek vaziyette değiliz; bu mesele ancak islâmiyetten önceki devire âit bütün rivâyetlerin tarihî kıymetleri ile alâkalı umûmî mesele ile birlikte halledilebilir. Bizâtihî Kulayb'e dâir rivâyetlerde hakikate uymayan bir taraf yoktur; bunda, Banî Tağlib ile Banî Bakr'in, bedevî kabîlesinin siyâsî teşkilâtına üstün siyâsî bir teşkilât kurmak teşebbüsünün oldukça açık bir izini görebiliriz; Banî Bakr kabîlesinin reislerine hukümdarlık tacını veren teşebbüse benzeyen bu teşebbüsün Banî Tağlib ve Banî Bakr'in oturdukları yerin yakınlarında bulunan al-Ḥīra'deki Laḫmî hukümdarlığına imtisâlen yapılmış olması gerektir. Kulayb'in müstebidliği ve ölümü hakkındaki rivâyet oldukça eski bir devire âit olsa gerektir; kaynaklarda zikredilen ve ʿAbbās b. Mirdās ve al-Nābiġa al-Caʿdī (ikisi de islâmiyetin başlangıç devrinde yaşamıştır)'ye âit şiirler bunu gösteriyor. Bilhassa al-Nābiġa'nın şiirlerinde, dişi devenin ölümüne dâir hikâye etraflı bir şekilde anlatılmıştır. Kulayb'in kuvvet ve kudretine dâir bir telmih, daha önce Tağlibli ʿAmr b. Kulṯūm [b. bk.]'un *Muʿallaḳa*'sında da bulunmakta idi. Kardeşi Muhalhil (en eski arap şâirlerinden, bk. İbn Ḳutayba, *Şiʿr*, nşr. de Goeje, s. 164 v. dd.; Muḥammed b. Sallām al-Cumaḥī, *Ṭabaḳāt al-şuʿarāʾ*, nşr. Hell, s. 13, str. 11—16)'e atfedilen mersiyelerdeki sayısız telmihlerde Kulayb'in hayatına dâir vak'aların o devire âit vesika mâhiyetindeki delîllerine de sâhip bulunmakta isek de, bu şiirlerin mevsûkiyeti çok şüphelidir.

Kulayb'in ölümü rivâyeti Banî Hilāl'in hayalperest çevrelerinde tamâmiyle keyfî bir gelişme göstermiştir (bk. Mittwoch, *Proelia Arabum Paganorum*, Berlin, 1899, s. 11).

Bibliyografya: AL-BASŪS maddesinde verilen mâlûmattan başka bk. bir de İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), I, 384—397; İbn ʿAbd Rabbihi, *al-ʿIḳd* (1293 tab.), III, 93 v. dd.; *Naḳāʾiḍ* (nşr. Bevan), s. 905 v. dd.; al-Mufaḍḍal b. Salama, *Fāḫir* (Storey), s. 76 v. dd.; al-Mufaḍḍal al-Ḍabbī, *Amṯāl* (İstanbul, 1300), s. 55 v. d.; al-Maydānī, *Maʿ al-amṯāl* (1310 tab.), I, 254 v. d.; *Ḫizāna*, I, 301—304; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 150 v. d. (G. LEVI DELLA VIDA.)

KÜLSÛM. KULṮŪM B. ʿİYĀḌ AL-ḲUŞAYRĪ, Ḳays kabîlesine mensûp olup, halife Hişām tarafından, eşrâf günü (*ġazavāt al-aşrāf*, h. 123'ün başlangıcı = 740 yılı sonu), arapları kanlı bir hezîmete uğratan sûfî berberîlerden intikam almak üzere, kumandan seçildi. Kulṯūm İfrîkıye ve Magrib kuvvetlerinin de katıldığı 30.000 kişilik bir ordunun başında hereket etti. Bu orduya İfrikıye ve Magrib birlikleri ile hâricîlerin ilerilemelerini Tlemsen civarından durdurmağa çalışan Ḥabīb b. Abī ʿUbayda de katıldı. Suriye ordusunun acemice hareketi ve bilhassa Kulṯūm'un yerine geçecek olan yeğeni Balc'in azametli hâli, müdâfaalarına koştukları kimselerin memnûniyetsizliğini mûcip oldu. Berberîlerin kumandanı Ḫālid b. Ḥamīd (yahut Ḥumayd), arapların hücûmu karşısında, Magrib'in ortalarında Vādī

Sebū'ya kadar çekildi ve muhârebeye Nabdūra (Nafdūra, Baḳdūra)'de girişti. Ḥabīb'in mâkul tavsiyelerini dinlemediler. Bale'in idâre ettiği arap süvâri kuvveti, büyük bir gayretren sonra, berberî ordusunu yarmağa muvaffak oldu ise de, bu ordu arap süvâri birliklerini gerilerinden sardı ve halifenin kuvvetlerini hezîmete uğrattı. Ḥabīb ile diğer kumandanlar katledildi. Kulsūm, askerlerine cesâret vermek için, *Kur'an*'dan âyetler okuyarak, büyük bir kahramanlık ile, çarpıştı. Fakat sonunda maktûl düştü; ordunun üçte biri kılıçtan geçirildi; üçte biri de esir edildi (zilhicce 123 = teşrin I. teşrin II. 741). Bale'in süvâri birliği Septe'ye sığınmaktan başka çâre bulamadı. Oradan da, bir çok meşakkat ve sefâletten sonra, İspanya'ya geçti.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar*, VI, 111, 119; *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), I, 217, 238 v.d.; *Histoire de l'Afrique et de la Sicile* (trc. Desvergers), metin s. 11 v. dd.; trc. s. 36 v. dd.; İbn ʿIẕārī, *Bayān*, I, 41 v. dd.; İbn al-Ḳūṭīya, *Tārīḫ iftitāḥ al-Andalus* (Madrid, 1868), s. 14 v. dd.; al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, s. 229—232; *Aḫbār macmūʿa*, s. 32—35; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (Kahire tab.), V, 117; Abu 'l-Maḥāsin İbn Taġribirdī, *al-Nucūm al-ẓāhira*, I, 321; al-Maḳḳarī, *Analectes*, II, 12; İbn Abī Dīnār al-Ḳayravānī, *Kitāb al-muʾnis*, s. 39; Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, I, 245—248; Fournel, *Les Berbèrs*, I, 291—296; Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale*, I, 231 v.d. (RENÉ BASSET.)

KÜMEYT. KUMAYT B. ZAYD (680—744), Asad kabîlesine mensûp bir arap şâiri olup, Kûfe'de 60 (680) yılında doğmuş, 126 (744) yılında ölmüştür. Şiirleri arasında en meşhûrları, *Muẕahhaba* (aş. bk.) yanında, Peygamber soyu Banī Hāşim'i öven ve bu sebepten de *Hāşimīyāt* diye anılan şiirleridir. Fakat şâir burada, yalnız Banī Hāşim'i medhetmiyor, bilhassa bizzat Peygamberi ve ondan başka yalnız ʿAlī ile ahfâdını övüyordu. ʿAbbās ve oğullarının da zikredildiği I, 79. II, 105. beyitler, her hâlde Abbâsîler devrinde ilâve edilmiş olmalıdır. *Hāşimīyāt* 4 uzun ve 2 kısa kasîdeden, büyük kısmı hakikî bir kasîde başlangıcı teşkil eden bir parçadan ve ikişer mısrâlık 3 kıt'adan ibârettir. Bu şiirlerin hepsi aynı devirde yazılmış değildir; gâlibâ en eskisi 2. manzûme olup, 96—99 yılları arasında yazılmış olmalıdır. 3. manzûme bundan çok daha muahhar değildir; 1. manzume 105 yılından sonra yazılmış olamaz. 4. manzûme 118 yılında, 9. ve 11. manzûmeler, 122 yılından çok daha önce, 6. manzûme de ihtimâl 125—126 yılında yazılmıştır. Kasîdelerde Kumayt eski şâirleri örnek alır. Bir şehirli olmak dolayısı ile çöl hayatına yabancı olmasına rağmen, kendini öğdüğü kimselere götüren deveyi, yabânî öküzü, *ḳatā* denilen kuşu tasvir ediyor ve ʿAlī âilesine mensup olanları, bedevî seyyidlerin an'anevî vasıfları ile, öğüyor. Eski şâirlerden başka, *Kur'an*'dan bir çok istiânelerde bulunmuştur. Kûfeli bir dilci olan İbn Kunāsa hicretin II. asrında *Kitāb sarīḳāt al-Kumayt min al-Ḳurʾān* adlı bir eser kaleme almıştır (bk. *Fihrist*, s. 70 v.dd.). Arap tenkitçilerinin pek büyük bir şiir kıymeti olmadığını söyledikleri *Hāşimīyāt*, şi'î çevrelerde çok revacta idi; bugünün ilmi için bunların ehemmiyeti, bilhassa hicretin I. asrı sonunda ve ikinci asrın başlarında, mûtedil şi'î çevrelerde yaygın bir hâlde bulunan fikir ve hisleri aksettirmelerinden ileri gelir. Her ne kadar Kumayt ilk halifeleri birer gâsıp (VI, 10) olarak gösteriyor ise de, mutaassıp şi'îlere uyarak, onları tel'în etmiyor; hattâ bunlar Peygamberin kızına Fadak'i vermemekle kusur işledilerse de, Tanrı kıyâmet gününde onları affedecektir. ʿAlī Peygamberin *vaṣī*'sidir ve Peygamber ona al-Ḫumm su birikintisi yakınlarında *vilāya* vermiştir (VI, 6; bu beyit şi'î akîdesinin en eski bir delîli olsa gerektir); islâmiyetin idâresi yalnız ʿAlī âilesinin elinde bulunabilir ve bunlar dinin temellerini yeniden kuvvetlendireceklerdir. Fakat şiirlerinde büyük bir heyecan ile övdüğü ʿAlī âilesi mensuplarına müessir bir destek olmak meselesine gelince, şâir bunun için kendinde kuvvet bulamıyor ve 10. ve 11. manzûmelerde, Zayd'in dâvetine uymadığı için, kendi kendini muâheze ediyor; bununla berâber, iktidarda bulunan sülâleye şiddetle hücûm etmekten korkmuyor; Emevîlere, cemâatin reisleri olmağa hiç bir hakları bulunmadığını, kendi hasis menfaatları lehine fırsatlardan istifâde ettiklerini söylüyor. Bununla berâber, halife Hişām bu hücûmları öğrendiği zaman, Kumayt bu hareketini medhiyeler ile hafifletmeğe çalışıyor (ʿAbd Şamslere karşı yazılan oldukça uzun bir şiir *Camhara*, s. 187 v. dd. 'da bulunmaktadır). Bu gibi hareketlere şâirlerde sık-sık rastlanmaktadır; Kumayt kendi hareketini *taḳiya* (Goldziher, *ZDMG*, LX, 219'a göre, bu tâbir burada, ilk defa olarak, şi'îlerin anladığı mânada kullanılmıştır) olarak tavsif ediyor. Hâdiselerin zarûrî kıldığı bu medhiyeler, Kumayt'in Banī Hāşim'e karşı olan hislerini hiç bir suretle değiştirmiyor. Kumayt'in Yemen kabîleleri aleyhinde yazdığı *Muẕahhaba* adlı şiiri uzunluğu ile dikkate değer. „Kumayt'in şiirinden daha uzun" tâbiri sonradan darb-ı mesel hâline gelmiştir. Rivâyete göre, bu şiir, 300 beyitten müteşekkil olup, tahminen üçte biri muhâfaza edilmiştir. Şâir her ne kadar, kendisi gibi, Peygamberin de Ḫindif gurubuna dâhil oluşuna büyük bir ehemmiyet veriyor ise de, *Hāşimīyāt*'ta yemenliler e karşı hiç bir düşmanca kayda rastlanmamaktadır. Hattâ Kumayt 97—101 yılları arasında, cenûbî Arabistan'ın nüfûzunu müdâfaaya çalışan Muhallabileri medheden bir kasîde yazmıştır ve fikirlerindeki değişiklik, çok sonraları, ihtimâl, ancak 118'de, *Hāşimīyāt*'ın dördüncü kasîdesini yazdıktan sonra vukûa gelmiştir. Rivâyete göre, Kumayt cenûbî Arabistan'a olan bu hücûmlarını, Kalb kabîlesinden olan bir şâirin ʿAlī âilesine mensup olanlar aleyhine yazdığı bir hicviye dolayısı ile, kaleme almıştır ve Emevîlerin aleyhine olan bu şiiri, cenûbî Arabistan kabîlelerinin sadâkatine ihtiyâcı olan Irak vâlisi Ḫālid b. ʿAbd Allāh al-Ḳasrī sultana haber vermiştir. Şurası kat'î olarak biliniyor ki, Kumayt, Ḫālid'in ölümünden sonra bile hicivlerine devam ediyordu. Nitekim ölümü de bu yüzden olmuştur. Ḫālid'i tezlil eden şiirlerini dinleyen yemenli askerler Kumayt'i ağır surette yaralamışlar ve Kumayt bu yaraların te'siri ile ölmüştür.

Bibliyografya: Makalede gösterilenlerden başka bk. bir de *Kitāb al-aġānī*, XV, 113 v. dd.; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şiʿr* (nşr. de Goje), s. 368 v. dd.; ʿAbd al-Ḳādir al-Baġdādī, *Ḫizāna*, I, 68 v. dd.; Cāḥiẓ, *Bayān*, I, 22; *Die Haschimijat des Kumayt* (nşr. J. Horovitz), Leiden, 1904; Th. Nöldeke (*ZDMG*, LVIII, 888 v. dd.); C. Brockelmann, *GAL*, I, 63; *Suppl.*, I, 96; ayn. mll., *GGA*, 1905, s. 245 v. dd.: M. J. de Goeje, *JA*, X. seri, V, 157 v. dd.; H. Lammens, *MFOB*, II, 47; C. van Arendonk, *De opkomst van het zaidietische imamat* (Leiden, 1919), s. 14 v. dd., 32. (J. HOROVITZ.)

KÜNYE. KUNYA (A.), aslında bir şeyi diğer bir şey ile ifâdeye yarayan isimlerden ise de, hakikatte bir erkeği (ve yahut bir kadını) büyük oğluna izâfetle (Abū... şeklinde) isimlendirmekte kullanılan bir tâbir olup, hemen-hemen bütün arap adlarında [bk. mad. LAḲAB] yer alır ve hattâ bir çok kimselerin yalnız künyeleri bilinir. Bu isimlendirme âdetinin menşe'i, sâmî kavimlerin çocuklara, bilhassa erkek evlâdlara verdikleri kıymete dayanmaktadır. Bu da büyük erkek evlâdın yerine getirmekle mükellef olduğu cenâze merâsiminin titizce ifâsındaki ehemmiyeti göstermektedir Künye ile cenâze merâsimi arasındaki münâsebet, ayrıca esirlerin umûmiyetle künyeleri olmaması ve âile içine alınmadıkları takdirde, merâsimsiz gömülmeleri vâkıasında da görülmektedir. Arapça eserlerde künye, umûmiyetle bir şeref unvanı değilse de, alel'âde bir isimden daha başka bir kıymet ifâde etmektedir. *Lisān*'a göre, düşman orduları arasında dolaşıp, teketek dövüşe çağıran cengâver kendisini künyesi ile tanıtırdı. Cengâverden mensûp olduğu kabîle imdâd isteyince, onu künyesi ile çağırırdı (Ḳays b. al-Ḫaṭīm, nşr. Kowalski, Leipzig, 1914, şiir IV, beyit 38). ʿĀ'işa bir gün Peygambere: — „Bütün kadınların künyesi var, bir benim yok" — demiş. Peygamber de —: „Künye olarak Umm ʿAbd Allāh'ı al!" — diye cevap vermiş (Aḥmed b. Ḥanbal, VI, 151). Bu rivâyetten ve başka kaynaklardan anlaşıldığına göre, çocuksuz kimselerin künyesi olamaz. Diğer hallerde, künye babalığı değil, başka münâsebetleri ifâde etmekte idi. Abū Hurayra (b. bk.; „ufak kedisi olan kimse") 'nin bu künyeyi kedilere karşı olan sevgisinden aldığı rivâyet edilmektedir. Tarih bize, ilk halifeye niçin „küçük devenin babası" (Abū Bakr) denildiğini izah etmiyor. Çok zaman, „Abū" vücuttaki bir husûsiyeti ifâde eder: Msl. Abū Şāma („yüzü doğuştan leke'li kimse"), diğer hâllerde, künye, kötü veya iyi niyetle yapılan bir istihzâyı ifâde eder: msl. Abū Cahl [b. bk.], Abū Lahab [b. bk.]. Nihâyet künye şeklinde coğrâfî isimler de vardır; msl. Abū Simbal, Abū Ḳubays, Abū Habba, Abū ʿArīş [bk. madd.] v.b.

Her şeyi içine alan şark lugatlerinde künyeler umûmiyetle bir tek grupta toplanmıştır. Diğer taraftan, yalnız künyelere tahsis edilmiş lugatler de vardır.

Bibliyografya: Goldziher, *Der Gebrauch der Kunja als Ehrenbezeichnung* (*Muhammedanische Studien*, I, 267); A. J. Wensinck, *Some Semitic Rites of Mourning and Religion* (*Verh. Ak. Wet. Amsterdam*, N. R, XVIII, nr. 1, s. 26 v. dd.).

(A. J. WENSINCK.)

KÜR. Kür-Çay (yunan ve lâtin müelliflerinde Kyros, Cyrus; islâm coğrafyacılarında al-Malik ve al-Kurr (Muḳaddasī, s. 23, 379), nâdiren al-Kabīr (Yāḳūbī, s. 364), gürc. Mtkvari, muâsır Avrupa dillerinde Kur ve Kura) Kafkasya'nın en büyük (uzunluğu 1.523 km., havzası 180.300 km.²) ve münâkalâta müsâit yegâne ırmağıdır. Menbaını Kars'ın şimâl-i garbîsinde 2.700 m. yüksekliğindeki Ardahan-Kars yaylasından alır ve ilk önce Gel düzlüğü ile şimâl-i garbî istikametinde akar, Ulgar dağlarının garbî ve şimâl-i garbî eteklerini suladıktan ve şimâl-i şarkîye dönerek, sâkin bir cereyân hâlinde, Ardahan düzlüğünü kat'ettikten sonra, yayladan iner. Akıska civarında 30 km. uzunluğundaki Borjom boğazını

geçtikten sonra, şark istikametinde Gori'yi ve cenûb-i şarkî istikametinde Tiflis'i ikiye ayırarak, Borçalı ve Kara-Yazı ovası ile, Azerbaycan'a dâhil olur. Gürcistan dâhilinde Kafkasya dağ silsilesinden ayrılan kolların vücûda getirdiği dik ve kayalık sâhiller arasında, sür'atle akan Kür, buradan itibâren sâkin boz-kır ırmağı hâlini alır. Azerbaycan'a girdikten sonra, Şah-Dağ ve Karabağ dağlarını sağında bırakarak, Karabağ ovasına ve oradan Mugan [b. bk.] boz-kırına girer ve Cevad (Sâbirâbâd) mahallinde Aras [b. bk.] ırmağı ile birleşerek, bâzan iki, bâzan tek bir kol hâlinde ve deltasının başlangıcı sayılan Selyan üzerinden Hazer denizine ulaşır.

Kür'ün sun'î sulamaya, zirâate ve münâkalâta müsâit en mühim kısmı (takriben 1.000 km.) Azerbaycan dâhilindedir. Burada sâhiller düzdür. Fakat bu kısımda kum yığınları bırakan Kür, alçak sâhiller arasından aktığı için, suyun bol olduğu mevsimlerde etrafına taşar, göller ve bataklıklar vücûda getirir. Her yıl bir mıkdar denize doğru kayan ve deltaya yakın yerlerde yatağı arâzinin sathından daha yüksek olduğundan Kür'ün taşkınlıklarına karşı sedler inşâ edilmiştir. Genişliği Tiflis civarında—45—65 m., Azerbaycan'da ise — 100—165 m. 'dir. Derinliği aşağı mecrâsında 5,5 m. kadardır. Fakat bu derinlik aynı seviyeyi her zaman muhâfaza etmez. Bilhassa yukarı ve orta mecrâsında, karların eridiği ve yağmurun bol olduğu nisan—hazîran aylarında ve son bahar yağmurları esnâsında, nehrin suları bollaşır. Yaz ve kış mevsimlerinde ve yağmursuz kurak aylarda ise, azalır. Etrafında kesif nüfus bulunan yerlerde bir çok yaya geçitleri mevcuttur. Başlıca kolları, Gürcistan dâhilinde, soldan aldığı: Poshof-Çay, Liahva ve Aragva çayları ile sağdan aldığı Algeti-Çay ve Borçalı-Çaylardır. Azerbaycan dâhilinde ise, soldan—Kamık-Çay (Alazan), Gök-Çay, Girdiman-Çay v.b. ve sağdan ise—bilhassa, Akstafa-Çay, Gence-Çay, Terter-Çay ve Aras ırmağı karışmaktadır.

Kür'ün İberya (Gürcistan) ve Albanya (şimâlî Azerbaycan)'yı kat'ettiği hakkında eski yunan ve lâtin müelliflerinde sarahat mevcuttur. Bu müellifler Kür'ün Karadeniz ile Hazer denizi arasında mühim bir ticâret yolu olduğuna da işâret etmişlerdir. Daha VIII.—VI. (m. ö.) asırlarda, Karadeniz sâhillerinde ticâret kolonileri te'sis eden yunanlılar, Riyon ve Kür, Hazer denizi ve o devirde Hazer'e akan Amu-Derya ırmağı tarikı ile, Hindistan ile ticâret yaparlardı. Strabo'ya göre, yunanlılar Karadeniz'den Riyon—Kivirili ırmaklarını ve oradan da beş günde kara yolunu kat'ederek, Kür ırmağına ulaşır ve buradan itibâren, seferlerini, yerli denizciler vâsıtası ile, devam ettirirlerdi (A. Eristov, *Istoriçeskiy oçerk torgovli putey soobşçeniya v drevnem Zakavkazii, Sbornik svedenii o Kavkaze*, Tiflis, 1871, II).

İslâm coğrafyacılar, suyu tatlı ve hafif, münâkalâta müsâit ve balığı bol olarak tavsif ettikleri bu ırmağın aşağı ve orta mecrâsındaki mâmûreler ve medenî hayat hakkında mufassal mâlûmat verdikleri hâlde, menbaını göstermekte müşterek değildirler. Kür'ün Gence ve Şemkur (Şemkir) hudutları dâhilinde, Tiflis'e yakın bir yerdeki dağlardan menbâ aldığını zikreden Mukaddasî (s. 23, 379) bu ırmağı iki kısma ayırmakta ve Tiflis'e kadar olan kısmına al-Malik, ikinci kısmına da al-Kurr adını vermektedir. Kür'ün Gence ve Şemkur hudutları dâhilindeki dağlardan başladığı İstahri (s. 189)'de kaydedilir. Mâmafih bu müellifin Meller tarafından istisnah edilmiş başka bir nüshasında (N. A. Karaulov, *Svedeniya arabskih geografov IX. i X. vekov po r. hr. o Kavkaze, Armenii i Aderbeycane*, Tiflis, 1901, s. 21) Kür'ün Alanlar ülkesinden geldiği ve Tiflis'ten geçtiği de kaydedilmiştir. Aynı kayda İbn Rusta (s. 89)'de de tesâdüf edilmektedir. İbn Ḥavḳal (s. 246) ise, Kür'ün menbaı olmak üzere, yalnız *Kabḫ* (Kaf = Kafkas) dağlarını gösterir.

Bütün bu mütâlealardan Kür'ün Kanık (Alazan) veya Aragva ırmağının bir devamı olarak alındığı anlaşılmakla berâber, menbaını Erzurum'a kadar uzatanlar da vardır. Bu itibârla olacak ki, ırmağı al-Kabîr olarak adlandıran Ya'ḳûbî (s. 364)'ye göre, Kali-Kala (Erzurum) şehrinden başlayan Kür, önce Tiflis'e, oradan da şarka dönüp, Berdea'ya akar ve Aras ile birleştikten sonra, Hazer denizine dökülür. Mas'ûdî (*Murûc*, s. 74 v.d.)'ye göre, Kür menbaını Curcin kırallığındaki Ḫazrân ülkesinden alır, Abhazya tarikı ile akarak, hudut üzerindeki Tiflis'e ulaşır ve bu şehri kat'ettikten sonra, Berdea'dan üç fersah mesâfede, Berdic tarikı ile, Senâre (*Tanbîh*'te Varsân; s. 62)'ye varır. Burada Aras ile birleşip, Hazer'e dökülür.

İslâm coğrafyacıları Kür'ün Aras ile birleştiği nokta üzerinde de haylı durmuşlardır. İbn Faḳîh (s. 296)'te sâdece *Macma'*, İbn Rusta (s. 89)'de *Muctama'* şeklinde zikredilen bu kavşak noktasının *Kur'an* (XVIII, 59)'da bahsi geçen *Macma' al-Baḥrayn* zannedilmesi (İbn Ḫurdaẕbeh, s. 175) arap fütuhatından evvel bu bölgedeki medenî hayatın akisleri olsa gerektir. Kür ve Aras kavşağının Mûsâ peygamber menkıbesi ile ilgili görünmesi Aras (arap. al-Rass) ile Rass kavminin adları arasındaki müşâbehetten ileri gelmiştir (krş. mad. ARAS). Esâsen Kür'ün Aras ile birleşmesi neticesinde, bu bölgenin Kafkasya Bayn al-Nahrayn'i adını alması da çok eski bir medeniyetin beşiği olması ile ilgili görünmektedir (krş. İ. İ. Meşçaninov, *Tarihten önceki Azerbaycan ve Urartu medeniyeti, Azerbaycan'ı tetkik ve tetebbû cemiyetinin ahbârı*, Bakû, 1925, nr. 1, s. 5 v.dd.).

Kür'ün aşağı mecrâsı zaman-zaman değiştiğinden, buna dâir mâlûmat da muhteliftir. Batlamyus'a göre, Kür, Aras'tan bir kol almakla berâber, her ikisi denize ayrı-ayrı dökülmekte idi. Plinius ise, Aras ırmağını Kür'ün bir kolu olarak tasvir eder. Strabo'ya göre, Kür, Gürcistan'dan geçerek, baştan-başa kat'ettiği şimâlî Azerbaycan'ı münbitleştirmekle berâber, denizden de ayırıyordu. Sürükleyip getirdiği kum yığınları ırmağın yatağını doldurmakta ve yakında bulunan küçük adacıkları kara ile birleştirerek, geçilmez bataklıklar vücûda getirmekte idi. Kür 12 kola ayrılır ve denize öyle akardı. Bu kollardan bâzıları kapalı, bâzıları ise, münâkalâta mâni olacak derecede sığ idi. Kür'ün yakın bir mesâfesinde denize hızla dökülen Aras bu kumları temizlerdi.

Kür'ün Aras ile birleştikten sonra, ayrı-ayrı kollar hâlinde, Hazer'e döküldüklerine dâir islâm müelliflerinde de kayıtlar vardır (bu hususta tafsilât için bk. mad. ARAS). Mâmafih *Ḥudûd al-a'lâm* müellifi (Tumanskiy yazması, Leningrad, 1930, var. 11b) Kür'ün, Aras ile birleştikten sonra, tek ırmak hâlinde denize aktığını da tebârüz ettirmektedir.

Mugan [b. bk.] boz-kırının Kür'ün sürükleyip getirdiği kum ve toprak birikintilerinden teşekkül etmiş olduğu göz önünde tutulursa, bu ırmağın aşağı mecrâsında zaman-zaman vukû bulan değişmelerin mânası kolaylıkla anlaşılmış olur. Bunu önlemek için, Kür'ün cereyânına sâbit bir şekil vermek, aynı zamanda su taşmalarına mâni olmak ve bu yüzden vücûda gelen bataklıkların sebebiyet verdiği sıtmayı bertaraf etmek maksadı ile, daha birinci dünya savaşından evvel, Kanık—Kür kavşağının aşağısındaki Mingeçavur'da bir baraj yapılması düşünülmüş ve avrupalı mütehassıslara bir proje hazırlatılmış idi. Bu baraj sâyesinde Kür'ün sun'î sulama kabiliyeti yükselecek, ırmak bir enerji kaynağı olarak kullanılacak hâle getirilecek ve münâkalât muntazam bir şekle sokulacak idi. Birinci dünya savaşı ve onu tâkip eden siyâsî ve askerî hâdiseler yüzünden akîm kalan bu teşebbüs ikinci dünya savaşına kadar tahakkuk ettirilememiş idi. Bu proje tahakkuk ettiği takdirde Mingeçavur'da büyük bir hidroelektrik merkezi kurulacak ve pamuk ekiminin işgâl ettiği sâhaya eklenecek bir milyon hektar arâzinin sulanması da sağlanmış olacaktır. Böyle bir baraj ve hidroelektrik merkezi Kür'ün Tiflis'ten yukarıki mecrâsı üzerinde inşâ edilmiş bulunmaktadır. Azerbaycan dâhilinde kalan orta ve aşağı mecrâsında ise, Kür'ün taşmasından mütevellit su baskınlarına karşı eski sistem sedler ile yine eski sistem kanallardan istifâde edilmektedir.

Kür, bugünkü hâli ile, munsabından itibâren 600 km. yukarılara kadar münâkalata müsâittir. 1936'da bu ırmakta 2.000 beygir kuvvetine mâlik 11 buhar gemisi ve 7.000 ton hacminde 25 yedek yük sefînesi işlemekte idi. Bunlar 1935'te 203.000 ton yük nakletmiş ve 36.000 yolcu taşımışlardı. Yolcu nakliyâtı Hazer'den Cevad (Sâbırâbâd) mevkiine kadar yapılmaktadır. Burada Kür'ü, 1919'da millî Azerbaycan hukûmeti tarafından inşâ edilmiş, Bakû—Culfa demir yolu köprüsü kat'eder.

Eski müellifler Kür'ün bol ve çeşitli balıklarından bahsetmişlerdi. Bugün Kür'deki balıkçılık ve ırmağa izâfetle, âzerî türkçesinde *kürî* adı verilen, siyah havyar istihsâli cihanca meşhurdur. Buradaki ve buraya bağlı balık müesseselerinde 1914'te 40.000 işçi çalışmakta idi ve balık istihsâlinden yılda 23.000.000 altın ruble te'min ediliyordu.

Sâhillerinde kesif türk boylarının yerleşmiş olduğu Azerbaycan'ın bir iç ırmağı olmakla berâber, Kür muhtelif zamanlarda bu arâzi dâhilinde kurulan küçük devletlerin veya idârî bölgelerin bir hudut hattı olarak da görülmektedir. Klâsik yunan, lâtin ve ermeni müelliflerinin Albanya (şimâlî Azerbaycan)'nın cenûp hudûdu olarak gösterdikleri Kür, V. asırdan itibâren, şimâlden gelen türk boylarının devamlı akınları karşısında, Arrân'a çekilen Albanların şimâl hudûdu hâline gelmiş ise de, Şirvanşahlar [b. bk.] devletinin devam ettiği IX.—XVI. asırlarda yine bâzan cenûp hudûdu hâline gelmiştir. 1724 tarihli rus-osmanlı anlaşması ile (krş. *Muâhedât mecmuası*, İstanbul, 1297, III, 237—244) istiklâline kavuşan Şirvan devletinin hudûdunu teşkil etmiş, kavuşak noktasından denize kadar olan kısmı ise, yine bu anlaşma ile, ruslara terkedilmiştir. Fakat 1735'te Gence'de akdedilen rus-iran anlaşması ile yeniden iç ırmağı hâlini alan Kür, bu asrın ortalarına doğru teşekkül eden müstakil Azerbaycan hanlıkları devrinde Şirvan ve Karabağ hanlıklarına hudut olmuştur.

Kür ile Aras'ın suladığı münbit ve bereketli boz-kırlarda kurumuş ve dolmuş mecrâları 70—100 km. kadar uzanan eski arık ve muazzam su mahzenleri bakiyesi XI.—XVI. asırlarda Selçuklu, İlhanlı ve diğer türkler tarafından vücûda getirilen sun'î sulama şebekesinin azametini göstermektedir. Osmanlı—Safevî savaşları devrinde tahrip edilen bu te'sisler, XVIII. asırda Azerbaycan hanlıkları tarafından, bir dereceye kadar ihyâ edilmesi için, çalışılmış ise de, 1803—1828 rus-iran harpleri yüzünden, bu teşebbüs de akîm kalmıştır. XX. asrın başlarında, sırf rus muhâcirleri iskân etmek gâyesi ile, rus hukûmeti tarafından bu tarihî kanalların kısmen olsun temizlenmesine girişilmiş, fakat müsbet bir netice elde edilememiştir.

Bibliyografya: Metinde adı geçen kaynaklardan başka bk. bir de Mehmed Hasan Baharlu (Velili), *Azerbaycan* (Bakû, 1921): Abbas Kulu Aka Kudsî (Bakihanlı), *Galistān-i iram* (Bakû, 1926); Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (*GMS*, I, 189); A. Zeki Velidi, *Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası* (*Azerbaycan yurt bilgisi*, İstanbul, 1932, I); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1314), V, 3915; *Entsiklopediçeskiy slovar* (nşr. F. A. Brokhaus-İ. A. Efron), Petersburg, 1894, XIII[a], 826—830; *Bolşaya sovet. entsikl.* (Moskova, 1937), XXXV, 523 v.d.; (Moskova, 1938), XL, 537 v.d.; W. Barthold, *Kur* (*EI*, 1927, II, 1200); M. Kagankatvatsi, *İstoriya Agvan* (rus. trc. Patkanyan), Petersburg, 1864, fas. V, 5. v.d.; klâsik müelliflerden ekler: s. 354—364; İ. Figurov, *Kratkiy klimatiçeskiy oçerk Kura-Araksinskogo basseyna* (Tiflis, 1930); B. Meffert, *Geologiçeskiy oçerk basseyna verḫney Kuri* (Tiflis, 1933); ayrıca bk. madd. AZEBAYCAN, ARAS, ARRÂN, HAZER DENİZİ, KARABAĞ, MUGAN ve bu maddelerdeki kaynaklar. (MİRZA BALA.)

KÜR-BOĞA. KUR-BUḲA (?—1102), ABŪ SA'ĪD ḲİVĀM AL-DAVLA, Selçuklu kumandanı ve Musul emîri. İslâm kaynaklarında kelimenin ilk kısmı ünsüz yazıldığından, adının *Ker-Boga* okunması mümkün ise de (türkçede büyük, cesîm, çok iri vücutlu mânasına gelen *ker* sıfatı ile bir isimden mürekkep şahıs ve kabîle adları hakkında bk. Gy. Németh, *A honfoglaló magyarság kialákulása*, Budapest, 1930, s. 264 v.d.), bu emîrin ismi, gerek muâsır latin ve grek kaynaklarında (Gesta Francorum, F. de Chartres, Raimond d'Aguilers, Guillaume de Tyr, Anna Komnena; bk. *Histoire anonyme de la Première Croisade*, s. 110 v.d.; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Budapeşt, 1943, II, 150), gerek Urfalı Mateos ve Süryânî Mihael'in eserlerinde (*Chronique de Matthieu d'Edesse*, s. 221; *Chronique de Michel le Syrien*, III, 184) dâimâ *Kür Bo(a)ga* şeklinde tesbit edilmiş bulunmaktadır; türkçede *kür* „sarsılmaz, kuvvetli" demektir. Selçuklu imparatoru Sultan Melikşah'ın 1092'de ölümünü müteâkip vukûa gelen karışıklıkların ilk aylarında, Melikşah'ın karısı Terken Hatun tarafından, sultanın büyük oğlu Berkyaruk'u yakalamak için, Bagdad'dan İsfahan'a gönderilen Kür-Boğa (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 140) Berkyaruk'un sultan ilân edilmesi üzerine, yine Terken Hatun tarafından, yeni sultana karşı sevkedilen Azerbaycan umûmî vâlisi ve Melikşah'ın amca-zâdesi İsmā'īl b. Yāḳūtī'nin takviye kuvvetlerinden bir kısmına kumanda etmiş idi. İsmā'īl'in mağlûbiyeti ile neticelenen bu savaştan (şâban 486 = ağustos 1093) sonra, Kür-Boğa Berkyaruk'un hizmetine girdi. Büyük Selçuklu saltanatını ele geçirmek isteyen Suriye meliki, Melikşah'ın kardeşi Tutuş Azerbaycan'da ihânetleri yüzünden mağlûbiyete uğradığı Haleb vâlisi Ḳasîm al-Davla Aḳsunḳur ile Urfa ve Harrân vâlisi Bozan'a karşı intikam seferine çıktığı sırada, Berkyaruk, kendine bağlı bu iki kumandana yardımcı olarak, Kür-Boğa'yı göndermiş idi. Bu savaşın gâlibi Tutuş evvelâ Aḳsunḳur'u ve az sonra Bozan'ı öldürmüş ise de, büyük emîrlerden Öner'in şefâati üzerine ve daha ziyâde zaptedilecek arâzisi bulunmadığı için, Kür-Boğa ile kardeşi Altuntaş'ı Humus kalesinde hapsettirmekle iktifâ etmiş idi. Suriye ve Elcezîre'ye hâkim olduktan sonra, İran üzerine yürüyen Tutuş'un Rey yakınındaki muhârebeyi kaybedip, maktûl düşmesi ile (safer 488 = şubat 1095) tehlikeli hasmından kurtulmuş olan Berkyaruk, Tutuş'un iki oğlundan Dokak'ın—Dimeşk'te, Rizvān'ın—Haleb'de hâkimiyetlerini tanımış, fakat Rizvān'ı Kür-Boğa ile kardeşini hapisten çıkarmağa mecbûr etmiş idi. Böylece serbest kalan iki kardeş etraflarına büyük bir kuvvet toplayarak ve Sultan Berkyaruk'un tasvibi ile, Diyarbekir ve Elcezîre havâlisinde, Tutuş'un nufûzunu tamâmen silmek üzere, harekete geçtiler, Harrân'ı zaptettiler. Müteâkiben 'Uḳaylîlerden 'Alī b. Şaraf al-Davla Muslim'in elinde bulunan Musul'a yürümeğe hazırlandılar. Kür-Boğa Tutuş tarafından yerleştirilmiş olan 'Alī'ye karşı, kendi atalarının ülkesi olmak dolayısı ile, Musul üzerinde hak iddia eden Muḥammed b. Şaraf al-Davla Muslim'e yardım vaadinde bulundu ve Nusaybin civarındaki mülâkatında kendisine itâat yemini ettiği Muḥammed'i tevkif ederek, Nusaybin'i 40 gün muhâsaradan

sonra aldı; arkasından Musul'u kuşattı ise de, muvaffak olamadı, Balad'e gitti. Kendi hâkimiyeti için engel saydığı Muḥammed'i orada öldürttü ve tekrar Musul'u kuşattı. Muhâsara esnâsında, 'Alī b. Şaraf al-Davla'nın ricâsı üzerine, yardıma gelen Cezîrat İbn 'Omar sâhibi Çökürmüş, Musul'un şarkını kontrol eden Altun-Taş tarafından bozguna uğratıldı ve Çökürmüş Kür-Boğa'yı metbû tanıdığı gibi, ona yardıma mecbûr tutuldu. 9 ay süren muhâsara sonunda, Musul açlık yüzünden teslim oldu (zilkâde 489 = teşrin I. 1096). Şehri aldığı sırada kardeşinin yağma ve tahribâtına mâni olan Kür-Boğa, onun hâlâ yağmada ısrârı ve kendisini dinlemeksizin, memleketin âyân ve eşrâfından cebren para v.b. almağa kalkması üzerine, kardeşini öldürdü, Altun-Taş'ın bertaraf edilmesi ile Musul'a tek başına hâkim olan Kür-Boğa Rahbe'yi de zorla Musul'a bağladı.

Ḳavām al-Davla Kür-Boğa bilhassa haçlıların Antakya muhâsarasında rol oynamıştır. Birinci haçlı ordusunun öncü kumandanı Bohemond Antakya kapılarına dayandığı sırada (21 teşrin I. 1097), Antakya vâlisi Yağı-Sıyan civar müslüman hukûmetlere durumu bildirmiş, bu arada Selçuklu sultanı Berkyaruk'a da mürâcaat ile yardım istemiş idi. Müdâfaaya elverişli tabi'î vaziyeti ve sağlam sûrları ile yakın şarkın başlıca müstahkem şehirlerinden biri olan Antakya Yağı-Sıyan'ın kumandasında fevkalâde mukavemet gösterirken, Kür-Boğa Berkyaruk'tan Musul ve Elcezîre kuvvetlerinin başında Suriye'ye hareket emrini aldı. Fakat Kür-Boğa, gerek sefer hazırlığında ve gerek ileri harekâtında, gâyet ağır davranmış, üstelik yolda, az evvel Franklar tarafından zaptolunarak kontluk merkezi hâline getirilmiş olan Urfa'yı geri almak maksadı ile yürüyüşünü durdurmuş idi. Üç hafta süren hücûmları (4—25 mayıs 1098), Kont Baudouin'in mukavemeti karşısında kırıldıktan sonradır ki, Kür-Boğa asıl hedefinin Antakya olduğunu hatırladı ise de, geç kalmış idi. Filhakîka câsusları vâsıtası ile türk ordusunu adım-adım tâkip eden haçlılar Urfa'daki duraklamadan âzamî derecede faydalanarak, Antakya etrafında esâslı koruma tedbirleri almışlar, diğer taraftan şehrin hücûm ile zaptının güçlüğü karşısında, sûr muhâfızları ile gizli münâsebet te'sisine girişmişler idi. Buna rağmen Kür-Boğa'nın gittikçe yaklaşmakta olduğu haberi, ayrıca Süveydiye limanındaki Ceneviz filosundan her türlü yardım gören haçlıların mâneviyâtını sarsmağa kâfî geldi. Yağı-Sıyan'ın mukavemeti devam ederken, yetişen türk ordusu tarafından sarılarak, iki ateş arasında kalacaklarını anlayan haçlılar 29 mayıs 1098'de, Bohemond, Godefroi de Bouillon, Raymond de Saint-Gilles gibi, şöhretli haçlı kumandanlarından başka, Flandre, Normandie, Vermandois, Blos kontlarının v.b. iştirâki ile, Guilaume de Tyr'e göre (bk. R. Grousset, *Histoire des Croisades*, I, 94.) heyecanlı bir harp meclisi akdettiler ve kendilerine durumun nâzikliğini izah eden Bohemond'un emrine girmek ve onun Antakya üzerindeki taleplerini kabûl etmek mecbûriyetinde kaldılar. Kür-Boğa, Haleb'in şimâlindeki Marc Dābiḳ'a geldiği zaman, Suriye müslüman kuvvetleri tarafından takviye edildi. Bu suretle Antakya'ya ilerileyen baş-kumandanın maiyetinde Dimeşk meliki Doḳaḳ, atabey Tug-Tigin, Sincar sâhibi Arslan-Taş, Kudüs ve Elcezîre sâhibi Artuk-oğlu Sökmen, Humus sâhibi Canāḥ al-Davla Ḥusayn ve diğer emîrler toplanmış bulunuyordu. Ordusunun Elcezîre ve Suriye'nin çıkarabileceği en kalabalık kuvvet olduğu muhakkak ise de, yekûnu hakkında verilen rakamlar (Barhebraeus, II, 340: 200.000; *Histoire anonyme*, s. 113: 300.000; Urfalı Matthieu, s. 221: 800.000 piyâde) çok mübâlegalıdır. Kat'î hesap gününün geldiğini takdir eden haçlı ordusu kumandanı Bohemond 2 hazîran akşamı bütün kuvvetlerini, Kür-Boğa'ya karşı sevkediyormuş gibi göstermek suretiyle, muhâsara altında bulunanları. aldattıktan sonra, geceleyin sessizce sûrlara yaklaştırdı ve Yağı-Sıyan'ın burc muhâfızlarından evvelce anlaşmış olduğu Fīrūz adlı (şark kaynaklarında, Barhebraeus, II, 339 ve İbn al-Aṯīr, VIII, 186: Rūzbah) bir ermeni dönmesinin yardımı ile, surlara çıktı ve 3 hazîran 1098 sabahı şehri tamâmiyle ele geçirdi. Kür-Boğa ancak ertesi günü, Âsî nehri üzerindeki demir köprüyü koruyan frenk müfrezelerini dağıtarak, Antakya'ya ulaşabilmiş idi. Şehre kapanan haçlı ordusunu Kür-Boğa muhâsara altına aldı (5 hazîran 1098) ve derhâl, kaçarken öldürülen Yağı-Sıyan'ın kalede mukavemete devam eden oğlu Şams al-Davla ile temâsa geçti; onun tâbiiyet arzetmesine rağmen, kendi kumanlarından Aḥmed b. Marvān vâsıtası ile, kaleyi işgâl etti. Emîr Aḥmed'in kaleden şehir içine yaptığı akınları haçlılar müşkülât ile durdurabiliyorlardı. Muhâsaranın sıkılığı yüzünden, Antakya'da yiyecek darlığı başlamış, korkunç bir açlık bütün haçlıları tâkatsiz düşürmüş ve umûmî bir panik havası yaratmış idi. Bohemond frenkleri evlerinden çıkarıp, savaşa sürmek için, mahalleleri ateşe vermeğe mecbûr olmuş, sâhil istikametinde kaçanların uyandırdığı heyecan ve telâş Süveydiye'deki frenk gemilerinden bir kısmının denize açılmalarını intâc etmiş idi. Kurtuluştan ümidini

keserek, Antakya'yı terkeden Guillaume de Grandmesnil ve bilhassa Chartres kontu Etienne gibi büyük kumandanlar, İskenderiye yolu ile, Anadolu'ya geçmişler, Akşehir'de frenklere yardım hazırlığı yapmakta olan Bizans imparatoru Alexios Komnenos'a haçlı ordusunun Antakya'da tamâmen imhâ edildiğini bildirmişlerdi. Bunun üzerine Antakya'ya inmekten vazgeçen Alexios, zaptedilecek Suriye kıt'ası üzerinde kendisine bâzı haklar tanıyan 1097 İstanbul anlaşmasının artık hükümsüz kaldığı kanâati ile pâyitahtına döndü. Fakat uzak görüşten mahrum, maiyetindeki hükümdar ve emîrlerin kalplerini kıracak derecede mütekebbir bir adam olan Kür-Boğa, haçlıların uğradığı büyük şaşkınlığın farkında olmadığı gibi, kaledeki ve dışarıdan müşterek bir hücûmun Antakya'yı düşürmeğe yeteceğini de aklına getirmeksizin, haçlıların açlıktan teslim olmalarını bekliyor, hattâ bu yüzden, 27 hazîran günü, huzûruna gelen Pierre l'Ermite reisliğindeki haçlı hey'etinin, kendileri serbest bırakılmak şartı ile, şehri teslim edecekleri meâlindeki teklifini (Matthieu, s. 222) de reddediyordu. İşte bu sırada haçlıları fevkalâde bir mâneviyat ile techiz eden mukaddes mızrak meselesi vukûa geldi. Bir râhibin gördüğü rüyâ üzerine Antakya'da Saint Pierre kilisesinde büyük dinî merasim ile araştırılan, ʿİsâ'nın vaktiyle böğrünü delmiş olan mızrağın ele geçirilmesi, hıristiyanların zaferi için, kat'î alâmet sayıldı. Filhakika dinî duyguları galeyâna gelen haçlıların Bohemond tarafından mahâretle sevk ve idâresi türk ordusu üzerinde tam bir gâlibiyet te'min etti (28 hazîran 1098). İbn al-Aṯīr'e göre, Kür-Boğa'nın yersiz ve haksız muâmelelerinden muğber olan emîrler savaşa katılmamışlar, türkmen kıt'aları derhâl dağılmışlardır. Muhârebeden evvel haçlıların Antakya şehri kapılarından küçük guruplar hâlinde dışarı çıkarak, rahatça mevzî almalarına müsâade etmek suretiyle safdilce bir cesâret göstermek hevesine kapılmış olan Kür-Boğa da, akşama doğru karargâhını ve ordugâhtaki bütün ağırlıkları düşmana bırakarak, kaçtı. Antakya'nın elden çıkışı ile, bütün Suriye hâkimiyeti ve Kudüs yolu haçlılara açılmış oldu.

Haleb'de Melik Rıżvān'dan aldığı küçük yardım ile Musul'a dönen Kür-Boğa bundan sonra Sultan Berkyaruk ile Sultan Muḥammed mücâdelesinde bir aralık Muḥammed'in hizmetine girdi ise de (1099), bilâhare tekrar yanına döndüğü Berkyaruk'un Muḥammed ile birinci muhârebesinde, sol cenah kumandanı oldu; Kür-Boğa cepheyi tutamadığı için, Berkyaruk ordusu mağlûp oldu. Berkyaruk'un Muḥammed ile ikinci karşılaşmasından sonra, gâlip gelen Berkyaruk ile birlikte, Rey'e giden ve oradan âsî Azerbaycan hâkimi Mavdūd b. İsmāʿīl b. Yāḳūtī'ye karşı gönderilen Kür-Boğa Azerbaycan'da Berkyaruk adına te'dip harekâtını muvaffakiyetle idâre ederken, Hoy civarında hastalandı; Musul emâretine kendi emîrlerinden Sunḳurca'yı vasiyet ettikten sonra, öldü (zilkâde 495 = eylûl 1102).

Bibliyografya: *Histoire Anonyme de la première Croisade* (nşr. ve frns. trc. L. Brehier), Paris, 1924, s. 97 v.d., 110 v.d.; *Chronique de Matthieu d'Edesse* (frns. trc. E. Dulaurier), Paris, 1858, s. 221—224, 434; *Chronique de Michel le Syrien* (frns. trc. J.-B. Chabot), Paris, 1905, III, 184 v.d.; Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr* (nşr. Muḥammed İḳbāl, *GMS*, yeni seri, 1921, II, 140); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Mısır, 1357), VIII (486, 487, 489, 491—495 yılları vekayii); Barhebraeus, *Abu'l-Farac tarihi* (trk. trc. Ömer Rıza Doğrul), nşr. TTK, 1950, II, 339 v.d.; R. Grousset, *Histoire des Croisades* (Paris, 1948), I, 71 v.d., 88—108, 395. (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

KÜRE. AL-KURA. 1. al-Kura, araplar Euklides, Archimedes ve Theodosius'un tetkiklerini tâkiben, kürenin evsâfı ve aynı zamanda nazarî hey'et ilminin temellerini teşkil eden kürevî müselleslere dâir dâvalar ile meşgûl olmuşlar, *şakl al-ḳaṭṭaʿ*, *al-şakl al-muġnī* ve *al-şakl al-ẓillī*'de Menelaos'un ve Batlamyus'un çalışmalarını hareket noktası olarak almışlardır (tercümeleri için bk. M. Steinschneider, *ZDMG*, 1896, L, 161 v. dd.; hesap dâvaları için bk. H. Bürger ve K. Kohl, Axel Bijornbo, *Thābits Werk über den Transversalensatz, Abhand. zur Gesch. der Naturwissensch. und Medizin*, fas. 7, 1924, s. 1—91; bu eserde daha önceki tetkikler de gösterilmiştir).

2. al-Kura ẕāt al-kursī („kürsili küre"), iki mânada da kullanılmaktadır.

a. semâvî küre (*al-kura* yerine, aynı mânada olarak *al-bayża*, yumurtaya da rastlanmaktadır. Msl.: *Mafātīḥ al-ʿulūm*, s. 235, Battānī, *Opus astronomicum*, nşr. C. A. Nallino, 1913, I, 138; bk. bir de E. Wiedemann, *Beitr.*, III, *SBPMS Erlg.*, 1905, XXXVII, 239 v.dd.). Burclar bir küre üzerinde gösterilmiştir. Bu küre msl. üç veya dört ayak üzerinde duran bir halkaya geçirilmiştir. Bu türlü küreler, ihtimâl Hipparchus ve her hâlde Batlamyus tarafından yapılmış ve tasvir edilmiş idi. Batlamyus'un tasvirlerinin arapça tercümesi *al-Macastī*'de ve husûsî risâlelerde yer almıştır. Bu türlü kürelerden, yanlış olarak, Batlamyus tarafından yapıldığı ileri sürülen birini İbn al-Sandbadī 435 (1043/1044)'te Kahire'de görmüştür (bk. İbn al-Ḳifṭī, s. 440). Küreler tahtadan yapılmakta ve üstleri kâğıt veya muhtelif mâden ile kaplanmakta idi. Bunlar sonradan tahta küreler üzerine tesbit edilen içi boş mâdenî küreler de olabilirlerdi. Msl. ʿAlam al-Dīn Ḳayṣar al-Taʿāsīf yaldız kaplı bir küre kullanmakta idi (Abu 'l-Fidā', *Annales*, nşr. Reiske, IV, 479; H. Suter, nr. 358). al-Birūnī bu kürelerin yapılmasından ve kusurlarından etraflıca bahsetmektedir (*Beiträge zur Geschichte der Mathematik...*, *Abhandlungen zur Gesch. der Naturwissensch. und Medizin*, 1922, IV, 79—93; krş. bir de H. Schmeller, *ayn. esr.*, VI.

Daha sonraları İdrīsī'nin kıral Roger için hazırladığı hey'et âletinin bir küre-i mücesseme olması muhtemeldir.

b. al-Kura ẕāt al-kursī, semâvî hareketlerin tâkibine yarayan bir âlettir. Ufkî halka ufku göstermektedir; bu halkaya iki mukabil noktadan amûd bir gedik açılmakta, bu gediklere en alt kısmında bir yiv içinde hareket edecek şekilde, bir tûl dâiresi çemberi konulmaktadır. Kürenin kendisi, uçları tûl çemberinin iki mukabil tarafındaki yuvarlak deliklere girmiş olan bir mihver etrafında dönmektedir. Ufuk ve tûl çemberi üzerinde taksimât vardır. Tûl çemberi yivleri içinde döndürmekle, küre mihverini ufuk çemberi üzerinde istenildiği kadar eğmek ve böylece âleti bütün arz dereceleri için kullanmak mümkün olmaktadır. Küre üzerine tatbik edilebilen taksimatlı bir kadran vâsıtası ile, türlü mikyas elde edilebilir. Bu küre ile, hey'et ilmindeki mühim cesâmetleri, *al-ṭūlī*, *al-maṭālī*'leri bulmak mümkün olmaktadır.

Bu mevzûdaki en eski arapça eseri Ḳusṭā b. Lūḳā [b. bk.] yazmıştır. Arapçada bunun bir çok değişik nüshaları (msl. al-Marrākuşī) vardır; müellifin yunanlılar ile olan münâsebeti düşünülür ise, eserin eski örneklere bağlı olduğu ihtimâli vârid olabilir. Bu eser aynı zamanda latinceye ve kastilyalı Alfonso tarafından da ispanyolcaya tercüme edilmiştir (*Libros del Saber*, I).

Küre bir tarafa bırakılacak, ufuk ve tûl çemberine, semâ çemberine tekabül eden bir takım çemberler eklenecek olursa, küre-i mücesseme (*ālat ẕāt al-ḥalaḳ*) elde edilir ki, çemberlerden müteşekkil olan bu âlet ile yunan müellifleri, araplar ve bilhassa kastilyalı Alfonso çok meşgûl olmuşlardır.

Bibliyografya: B. Dorn, *Drei astronomische Instrumente* (*Mém. de l'Acad. impériale des Sciences de St. Petersbourg*, 7. seri, IX, nr. 1, s. 31); L. Am. Sedillot, *Mém. sur les instruments astoronomiques des Arabes* (*Mém. présentés par divers savants à l'Acad. R. des inscriptions...* (Paris, 1844), 1. seri, I, 1—229; F. Nolte, *Über die Armillarsphäre* (*Abhandl. zur Gesch. der Naturwissensch....*, 2. kısım, s. 1—50, burada eski eserler zikredilmektedir).

3. al-Kura al-muḥarriḳa, yakıcı küre (kelime mânasında, kuvvetle yakan küre). Yunan müellifleri, taş ve cam billûr kürelerinin üzerine düşen güneş ışığını bir noktada toplayıp, yanan maddeleri tutuşturma hassalarını biliyorlardı. Fakat kadîm devir âlimlerinin bu hâdisenin nazariyâtı ile uğraştıklarına dâir, elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. İbn al-Haysam ile Kamāl al-Dīn al-Fārisī, bu nazariyeyi çok iyi bir şekilde yaymışlardır. İbn al-Haysam, hareket noktası olarak, Batlamyus'un cedvelinde verdiği düz bir cam üzerine düşen ışığın in'ikâs ve inkisâr zâviyelerinin kıymetlerini almakta ve kürenin mukabil cephesine, güneş ile küre arasına çizilen bir mihvere muhtelif mesâfelerde duran ışıkların geçişini tetkik etmektedir. Bu tetkik neticesinde, bütün ışıkların kürenin mukabil cephesinde ufak bir bölümde toplanıp, oradan, istikamet değiştirerek, mihvere doğru çıktıkları görülmüştür. Bu ışıklar mihveri, küreden muhtelif mesâfelerde kesmektedirler. Bununla berâber, bunların büyük kısmı küreden yarım kuturdan az bir mesâfede, toplanmaktadırlar ki, mihrak burasıdır. Bu ışıkların meydana getirdiği ışık mahrûtuna resimler, msl. siyah çerçeveli kırmızı yuvarlak bir satıh yerleştirilir ve buna kürenin mukabil cephesinden bakılırsa, garip şekiller görülür. İbn al-Haysam ve Kamāl al-Dīn bu şekilleri etraflıca tetkik etmişlerdir. İkisi de daha sonraları Schellbach'ın elde ettiği neticelerin aynını elde etmişlerdir.

Bibliyografya: J. Würschmidt, *Die Brennkugel* (*Monatshefte für den naturwissenschaftl. Unterricht*, 1911, IV, 98—113); E. Wiedemann, *Beitr.*, XIX, *Über die Brechung des Lichtes in Kugeln nach Ibn al-Haitam und Kamāl al-Dīn al-Fārisī* (*SBPMS Erlg.*, 1910, XLII, 15—58); bk. bir de ḲAVS, ḲUZAḤ ve KAMĀL AL-DĪN AL-FĀRISĪ. (E. WIEDEMANN.)

KÜREYBİYE. KURAYBİYA, Kaysānīya [b. bk.]'nin şûbelerinden birinin adı. al-Aşʿarī'nin *Maḳālāt al-islāmīyīn* (aşağıda adı geçen yazmada hareke yoktur)'inde kelime bu şekilde bulunmaktadır ve ʿAbd al-Ḳādir al-Cīlānī'de de bu şekle rastlanmaktadır; bu kelime, *Mafātīḥ al-ʿulūm* müellifinde, ʿAbd

al-Ḳāhir al-Baġdādī, Abu 'l-Ma'ālī ve Maḳrīzī 'de ise, *karibīya* şeklinde bulunmaktadır. Şüphesiz metindeki bir tefsire dayanarak, *al-k-r-n-bīya* (yâni *karanbiyya*) 'yi ileri süren Muṭahhar b. Ṭāhir al-Maḳdisī zikri geçen birinci okunuş şekline taraftar görünüyor.

Bu şûbe adını bugüne kadar hakkında mâlûmâtımız bulunmayan Abū Kurayb al-Carīr 'den almış olmalıdır (al-Aš'arī 'de bu isim de harekesiz yazılmıştır; 'Abd al-Ḳādir al-Cīlānī 'de, Leiden yazm., nr. 335, 96a, 8 'de olduğu gibi, *İbn Kurayb* basılmıştır; al-Ḫvārizmī, al-Baġdādī, Abu 'l-Ma'ālī ve al-Maḳrīzī 'de: *Abū Karib*; Muṭahhar b. Ṭāhir al-Maḳdisī 'de *İbn K-r-n-b*). Bugüne kadar bilinmeyen al-Żarīr Muḥammed b. al-Ḥanafīya [b. bk.] 'ye dâir mesîhâne ve *kuraybīya* 'ye has görüşleri yayan bu zâttır. Bu itibârla Abū (İbn) Kurayb 'in İbn al-Ḥanafīya 'nin ölümünü (aş.-yk. 81 = 700) tâkip eden devirde meydana çıktığı kabûl olunabilir.

al-Aš'arī 'ye göre, Kuraybīya imâmları Muḥammed b. al-Ḥanafīya 'nin hâlâ hayatta olduğuna ve Medine 'nin garbındaki Raḍvā [b. bk.] dağında yaşadığına, sağında bir arslanın, solunda bir parsın onu koruduğuna, sabah akşam önüne yemeği konulduğuna ve bu vaziyetin tekrar meydana çıkacağı zamana kadar sürüp-gideceğine inanmakta idi. Kuraybīya 'ye göre, Allah imâmı, bir takım husûsî maksatlar ile, böyle saklı tutmaktadır. al-Baġdādī, imâmın Raḍvā 'daki hayatını aynı şekilde nakleder; ona bakılırsa, imâmın yanında birinden su, birinden bal akan iki pınar bulunmakta ve imâm bunlar ile beslenmektedir. Kuraybīya 'den husûsî şekilde bahseden al-Şahrastānī ile al-Manṣūr bi 'llāh 'Abd Allāh b. Ḥamza (*al-'Iḳd al-ṯamīn*, yazm. British Mus. Or. 3976, 8b v. d.) aynı şeyi nakletmektedirler. al-Manṣūr bi 'llāh 'Abd Allāh b. Ḥamza, tıpkı İbn Ḥamza gibi, imâmın, Raḍvā 'da melekler ile görüştüğünü ve inzivâsında „mahlûkata nezâret eden Allahın gözü" telakkî edildiğini söylüyor.

Yukarıda zikredilen husûsların çoğu daha eski mesîhâne telakkîlere kadar gitmektedir; bunların çoğu Kuṣayyir [b. bk.] 'in ve al-Sayyid al-Ḥimyarī (krş. *Aġānī*2, VII, 4, 11 v. dd.; VIII, 30, 25 v. dd.) 'nin şiirlerinde yer almıştır. Râfızî mezhepler hakkında yazı yazan müelliflerin bunlardan istifâde etmiş olmaları muhtemeldir.

al-Aš'arī (s. 28 v. d.) al-Kuṣayyir 'i Kuraybīya 'ye âit görüşlerinin mümessili olarak zikreder; al-Şahrastānī de aynı fikirdedir (krş. *Aġānī*2, VIII, 31, 8 v. dd.).

Bibliyografya: Abu 'l-Ḥasan al-Aš'arī, *Maḳālāt al-islāmiyīn* (yazm. Ayasofya, nr. 2366, *Rāfiża* faslı, s. 9 v. dd.); Muṭahhar b. Ṭāhir al-Maḳdisī, *Kitāb al-bad' va 'l-tārīḫ*, V (*PELOV*, IV. seri, Paris, 1916, XXII, metin, s. 124, 3 v. dd., 128, 3 v. dd., trc. s. 130, 2, 134; Muhammed b. Aḥmed al-Ḫvārizmī, *Mafātīḥ al-'ulūm* (nşr. van Vloten), Leiden, 1895, s. 30; 'Abd al-Ḳāhir al-Baġdādī, *al-Farḳ bayn al-firaḳ* (nşr. Muḥammed Badr), Kahire, 1328, s. 27, 15 v. dd.; 'Abd al-Razzāḳ b. Rizḳ Allāh al-Ras'anī, *Muḫtaṣar kitāb al-Farḳ bayn al-firaḳ* (nşr. F. Ḥittī), Kahire, 1924, s. 36; İbn Ḥazm, *al-Faṣl fi 'l-milal va 'l-ahvā' va 'l-niḥal* (Kahire, 1317—1321), IV, 179, 21—23; Abu 'l-Ma'ālī Muḥammed b. 'Ubayd Allāh, *Bayān al-adyān* (Schefer, *Chrestomathie persane*, I, *PELOV*, II. seri, Paris, 1883, VII, 152, 15, 158, 1; danimarka diline trc. *Abû 'l-Maâlî: Fremstilling af Religionerne* oversat af Arthur Christensen, *Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning*, nr. 101, Kopenhagen, 1916, s. 31, 40); al-Şahrastānī, *al-Milal va 'l-niḥal* (nşr. Cureton), s. 111, 11 v. dd.; 'Abd al-Ḳādir al-Cīlānī, *al-Ġunya li-ṭālibī ṭarīḳ al-Ḥaḳḳ* (Kahire, 1322), I, 100 aş.; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270), II, 352, 1 v. d.; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (*Abh. G. W. Gött.*, Phil. hist. Kl., yeni seri, V, nr. 2, Berlin, 1901) s. 93 v. d.; I. Friedlaender, *The Heterodoxies of the Shiites according to Ibn Ḥazm* (New Haven, 1909, *JAOS*, XXVIII, XXIX ayrı baskı), II, 35 v. dd.; Fr. Buhl, *Alidernes Stilling til de Shi'istike Bevoegelser under Umajjaderne* (*Oversigt over det Kgl. Danske Videnskabernes Selskabs Forhandlinger*, 1910, nr. 5), s. 10 v.d.; I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*2 (Heidelberg, 1925), s. 217; C. van Arendonk, *De Opkomst van het Zaidietische Imamaat in Yemen* (Leiden, 1919), s. 12, not 3. (C. VAN ARENDONK.)

KÜRSÎ. [Bk. KÜRSÜ.]

KÜRSÜ. KURSÎ, arapça bir isimdir; ârâmîce *kurseyā* (süryânî şekli; ibrânîce şekli: *kissē*; Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, s. 128; S. Fränkel, *De vocabulis peregrinis*, s. 22) 'dan alınmış olup, taht mânasına gelir. *Kur'an* 'da yalnız iki defa geçer (II, 256; XXXVIII, 33). Bu âyetlerden birincisinde *kursī* kelimesi geçtiği için, bu âyete *āyat al-kursī* adı verilmiştir; burada gökleri ve yer-yüzünü kaplayacak kadar büyük olan Allahın kürsüsünden bahsedilmektedir. İkinci âyette *kursī*, Sulaymān 'ın tahtını ifâde etmektedir. Arş-ı âlâyı ifâde eden *'arş* ve *kursī* kelimelerinin kullanılışı tefsircileri öteden beri meşgûl etmiştir; bâzı tefsirciler ikinci âyetteki *kursī* 'nin Sulaymān 'ın tahtı önünde ayaklarını dayadığı iskemle olduğunu ileri sürmektedirler (krş. Persepolis 'teki mezar; Abū Mūsā, Asbāt, Suddī v.b.; Ṭabarī, *Tafsīr*, III, 7), hâlbuki diğer tefsirciler, bunun *'arş* kelimesinin bir müterâdifi olduğunu (bk. al-Ḥasan al-Basrī) iddia etmekte ve bâzıları da bunda bir remiz gördüklerini, Allahın *kursī* 'sinin Allahın âleminden başka bir şey olmadığını ileri sürmektedirler (bk. Sa'īd b. Cubayr, İbn 'Abbās 'a göre; *ayn. esr.*). Bu kelimenin ikinci âyette „üzerine oturulan bir taht" yerine kullanılmış olması *'arş* kelimesinin müterâdifi olduğunu açıkça gösteriyor. Yeni-eflâtuncuların te'siri ile *'arş* ve *kursī* kelimeleri hey'et ilmine de tatbik edilmiştir. İslâm kelâm ilminde, bilhassa *'arş* kelimesi, *Kur'an* 'daki Allaha dâir bâzı ifâdelerin tefsiri meselesinde bir rol oynamıştır (Wensinck, *The Muslim Creed*, fihrist mad. *Throne*). Dört köşe bir çerçeve fikri (aynı zamanda *'arş* kelimesinin menşe'inde de mevcuttur), *kursī* kelimesinin aldığı muhtelif mânalarda kendini muhâfaza etmiştir. Bu kelimeyi veya bir cümle parçasını teşkil eden harfleri içine alan mustatilin dört köşesine bu isim verilmektedir; farsçada bu dört köşeye *ḫuṭūṭ-i kursī* ve mustatile de *kursī-bandī* denilmektedir (Huart, *Calligraphes*, s. 352). İranlılar, üstüne yün halı veya keçe gerip, altına mangal konulan bir çerçeveye de bu adı vermektedirler; bu, kışın ısınmak için, yarı bele kadar içine girilen tandırdır (Polak, *Persien*, I, 65; Fraser, II, 188).

Araplar bu kelimeyi şunları ifâde için kullanmaktadırlar: Mekke 'de üst basamağı kapının eşiği ile aynı seviyede olacak şekilde Kâbe 'nin duvarına dayatılan, dört (bugün 6) tekerlekli ve 9 basamaklı bir nevî müteharrik merdiven (İbn Cubayr, *Riḥla*, s. 91; İbn Baṭṭūṭa, I, 309; Dozy, *Supplément*, II, 455), üzerine *Kur'an* konulan rahle (Maḳḳarī, I, 404), üzerine usturlap konulan kerevet, üç veya dört kişilik arkalıklı sıra, üzerine tepsi (Lane, *Modern Egyptians*, I, 195) ve geceleri de sarık konulan üç ayaklı iskemle (*kursī al-'imāma*; Dozy, *Vêtements*, s. 343, not 1; Lane, *Modern Egyptians*, I, 50, 221); *ṭonbūr* anahtarı (*Description de l'Égypte*, XIII, 251). Magribliler boyunlarına astıkları dört köşe veya müstatil muska mahfazasına, üzerindeki süslere telmihen, *kursī* derler (Dozy ve Engelmann, *Glossaire des mots espagnols*, bk. mad.; Beaussier, s. 584); çakmaklı tüfeklerde kapak (hazne) ve horozu tutan levha kısmına, yüzüğün taş konulan yerine, gemilerde nöbetçilere mahsus tahta sıraya (bk. Beaussier), doğum iskemlesine (*kursī al-vilāda*; Lane, II, 275) *kursī* adı verilmektedir. Mecâzî mânada bir imparatorluğun makamı, pâyitahtı, bir patriğin veya piskoposun makarrı mânalarına gelir (Dozy, *Suppl.*, II 456; Cuche, *Dict. ar.-fr.*, bk. mad.). (CL. HUART.)

KÜRTLER, ön Asya 'da yaşayan bir kavim. Bunların yaşadıkları yerler bir çok seyyahlar tarafından gezilmiş, kürtleri dil, tarih, etnografya v.b. bakımından tetkik eden bir çok eserler ortaya konulmuş ise de, umûmî mâhiyette bir tetkik henüz yapılmamış bulunduğu gibi, esâsen elde mevcut mâlûmatın dağınık ve eksik bir mâhiyet arzetmesi ve araştırıcıların kullandıkları usûllerin birbirine uymaması, böyle bir tetkiki güçleştirmektedir.

A. MENŞELERİ.

Kürtlerin irânî kavimlerden sayılması, ırkî olmaktan ziyâde, dil ve tarih mûtalarına dayanmaktadır. Bunların bedenî vasıfları yer-yer değişir. Kürtlerin şarktan garba doğru yayılmış olmaları ihtimâl dâhilindedir. Bununla berâber, kürtlerin merkezî sâhaya yerleşmelerinden evvel, burada, isimleri kendilerininkine benzeyen (*ḳardū*), fakat başka menşe'li bir kavim yaşamış olduğunu ve bunların sonradan iran menşe'li kürtler ile karışmış bulunduğunu ileri sürmek de mümkündür.

Takriben m. ö. 2000 tarihli iki sümer eşik taşında, Thureau-Dangin (*Revue d'Assyriologie*, V, 99; VI, 67), bir *Kar-da-ka* memleketinin ismine tesâdüf etmiştir. Bu memleket Driver 'in Van gölünün cenûbunda gösterdiği „Su tâifesinin" (krş. *ZA*, XXXV, 230, not, 3) yanında bulunuyordu. *Şaraf-nāma* (I, 146) Bitlis bölgesinde bir Süy kalesi zikreder. Yukarıda sözü geçen kitâbelerin tarihinden bin sene sonra Tiglath Pileser *Ḳur-ṭi-e* kavmi ile 'Azu dağlarında muhârebeye girişmiş idi ki, Driver (*JRAS*, 1923, s. 400) buranın bugünkü Ḥazō (Sasun) olduğunu tahmin eder. Bununla berâber *Ḳur-ṭi-e* 'nin okunuş tarzı kat'î değildir.

Herodot (m. ö. V. asır) 'ta buna benzer bir isim geçmez. Xenephon 'un anlattığı „on binlerin" ric'ati (m. ö. 401—400), Kardukların (Καρδοῦχοι) meşhûr olmasına yol açtı. Bunların memleketi Kentritēs (Bohtān) ırmağının şarkında bulunuyordu. Bundan sonra, aynı ismin dâimâ Dicle nehrinin solunda, Cūdī dağı yakınındaki bölgeye verildiği ve klâsik eserlerde bu ismin Korduene şeklini aldığı görülür. Ârâmîler de bu bölgeye Beṯ-Ḳardū ve zamanımızın Cazîrat İbn 'Omar kasabasına da Ḳardū Gāzartā 'sı denildi. Ermeniler Korduḫ, araplar da (Balāzurī, s. 176; Ṭabarī, III, 610) Bāḳardā (Ḳarday) ismini kullandılar. İbn al-Aṯīr 'in şehâdetine

dayanan Yāḳūt (IV, 56)'a göre, Bāḳardā nâhiyesi, Cazīrat İbn 'Omar'e bağlı olup, 200 köy ihtivâ ediyordu ve Dicle'nin sol tarafında, Bāzabdā karşısında bulunuyordu. Sırf tarihî mahalle tatbik edilen bu isim, sonraları islâm târihleri arasından kaybolarak, yerini Cazīrat b. 'Omar, Bohtān v.b. kelimelere bıraktı. Ermeni ve araplara göre, asıl Ḳardū memleketi mahdut bir sâhaya inhisar ediyordu. Κορδνηνή eyâletinin hudutları da doğru olarak bilinmiyor: bunun üç şehri Sareisa, Satalka ve Pinaka (= Finīk) Dicle üzerinde idi. Fakat Strabon (IX, 12, 4) Γορδυαῖα ὄρη târihinin bâzan Muş cenûbundaki dağlara kadar şümûlü olduğunu ifâde etmektedir.

İsimleri daha sonraları da unutulmamış olan bu Καρδοῦχοι kavmi kimdi? (her hâlde -χοι eki, ermenicede cemi edâtı olan *-kh*'yı temsil etmektedir; bu da ihtimâl yunanlıların bu kelimeyi ermenilerden almış olmaları ile izah edilebilir); Xenophon (IV, 3, 1)'a göre, Karduh'lar ne kıral Artaxerxes'in, ne de ermenilerin hâkimiyetini tanımıyorlardı. I. (m. ö.) asırda, Tigranes II., Korduene ülkesini ele geçirdiği zaman, memleketin kıralı Zarbienos'u idâm ettirmiş idi. 115 (m. ö.)'te Korduene kıralının ismi Manisarus idi. Hübschmann (*Die altarm. Ortsnamen*, s. 239 ve *Armen. Gramm.*, 1897, I/II, 518—520)'a göre bu sırada Korduene eyâleti ancak sathî bir şekilde ermenileştirilmiş idi.

Esâs itibârı ile, Xenophon devrinde Dicle'nin şimâlinde, ana kütleden ayrı kalmış irânî bir kabîleye tesâdüf edilmesi, olmayacak bir şey değil ise de, Karduhların kavmî vasıfları hakkında bir hüküm verebilmek için, ancak isimlerinin şehâdetine dayanılmaktadır. Bu ismin sâmî benzerleri de vardır (Akkad-âsûrcada *ḳardu* „kuvvetli, kahraman", *ḳarādu* „kuvvetli olmak"); ayrıca bu isim, Ḫaldî kavminin adı ile de bir ses benzerliği göstermektedir: bu sözü geçen kavim daha ziyâde âsûrî aslından gelme Urarṭu, Uraştu ismi ile tanınır ve bunlara ibrânîcede Ararat, yunanlılarda ise, Αλαφόδιοι, Χάλδοι ve bâzan da Χαλδαῖοι denilir. Bu kavim IX. (m. ö.) asırda ortaya çıktı ve ondan sonra Van gölü bölgesinde VI. asır başlarına kadar süren kuvvetli bir devlet te'sis etti. Lehmann-Haupt (*Mater. z. ält. Gesch. Armeniens*, Göttingen, 1907, s. 123) Ḫaldileri garptan gelen muhâcirler olarak telâkkî etmekte, E. Mayer (*Gesch. d. Altertums*, I/II, 1913, § 474) ise, bunların hareket noktasını Aras nehri havzasının orta kısımlarında bulmaktadır. Ermenilerin gelmesi üzerine (VII. asra doğru) Ḫaldîler dağılarak, dağlara çekildiler (Kyropaedie, III, 1—3) ise de, isimlerî Van gölünün şimâline düşen bölgenin yer adlarında bâkî kaldı.

Kardūlar, ister sâmîlere, ister yerli ırklara bağlansın, eski Karduhların işgâl ettikleri bölge bugün kürtlerin esâs yaşama sâhalarından birini teşkil etmektedir. Bu suretle Karduhların kürtler ile aynı olduğu neticesine varılmış idi ki, bu görüş tarzı XX. asır başlarında bir müteârife hâlinde idi; krş. *Grundriss d. iran. Phil.*, II, 464. Daha ileri gidilerek, kürtler doğrudan-doğruya Χάλδοι'a bağlanıyordu. Evvelce Reiske, Constantin Porphyrogenitus, *De cerimoniis*, B, 13 (713, 11) hakkındaki şerhinde *Chaldi et Kordi vel Curti, Gordyaei iidem* diye yazıyordu. Lerch'in eserinin (1856) serlevhası da bu görüş tarzının kabûl edildiğini gösterir: *„Recherches sur les Kurdes iraniens et sur leurs ancêtres, les Chaldéens septentrionaux."*

Hartmann, Nöldeke ve Weissbach tarafından yapılan araştırmalar neticesinde bu mesele yeni bir veche almıştır. Bunlar lisânî bakımdan *kurd* ve *ḳardū* şekillerinin tefrik edilmesi zarûretini ileri sürmüşlerdir. Aynı zamanda bu âlimler kürtlerin, klâsik müellifler tarafından (Strabo, XI, 13,3 ve XV, 3,1) Medya ve Fars'ta Cyrtii (Κύρτιοι) olarak mevcûdiyetleri zikredilen kavmin kürtler olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu faraziye Fars bölgesinde Sâsânîler devrinden itibâren yaşadıkları zikredilen bir çok kürt kabîlelerinin mevcûdiyetleri ile te'yit edilmiş bulunuyor (krş. *Kārnāmak-ī artaḫšīr-ī Pāpakān*, trc. Nöldeke, Göttingen, 1879, s. 37, 48 ve arap müelliflerindeki kayıttır).

Kurd ve *ḳardū* arasındaki tefrik uygun olmakla berâber, ehemmiyetli bir meseleyi halletmemektedir: Cyrtiiler (irânî kürtler) eski *ḳurdū*'ların memleketleri olan Zagros dağları garbındaki toprakları nasıl iskân edebilmişlerdir? Bu mesele daha derin araştırmaları icâp ettirmektedir. Evvelâ Med ve İran muzafferiyetleri, irânî kavimlerin büyük ölçüde yer değiştirmesine yol açmış olmalıdır. Bu hususta bir kısım Asagartiyaların yer değiştirmesi misâl olarak alınabilir: merkezleri Sīstān'da iken, Âsûrî devrinde bunları Medya'da (*Zikirtu* veya *Zakruti*, krş. *Z A*, XIV, 146) ve Dârâ devrinde (Bahistūn kitâbesi, 2, 90) hukûmet merkezlerini Âsûrî yaylasında Arbela'da buluyoruz. Dârâ bunların başbuğu Çitrantaḫma'yı bu şehirde idâm ettirmiş idi (L. W. King, *The sculptures... of Behistan*, London, 1907). Daha 220 (m. ö.) ve 171'de Cyrtii ücretli askerleri Küçük Asya'da, Roma, Selefkîler ve Bergama kralları arasındaki muhârebelere iştirâk ediyorlardı (Titus Livius, XLII, 58, 13; XXXVII, 40, 9; Polibius, V, 52, 5); krş. Weissbach, Pauly-Wissowa², bk. mad. Cyrtii ve A. J. Reinach, *Les mercenaires de Pergame, Revue archéologique*, 1909, s. 115—119). VII. asır ermeni coğrafyasının te'siri altında Korçēkh nâhiyesine müteallik dikkate değer bir istihâle vaziyeti ortaya çıkmaktadır (Adotz, *Armenia*, s. 148'e göre; *kortiç·aykh* veya *kortiç*'ten gelen *Korçēkh*, „kürt" mânasına gelir). Faustus Byzantinus zamanında (IV. asır) Korçēkh, sâdece, Salmās [b. bk.]'ın yanında bir nâhiye idi. Eyâlet olarak, Korçēkh Cūlāmerg ve Cazīrat İbn 'Omar arasında uzanıyordu (Hartmann, *Bohtan*, s. 93; Hübschmann, *Die altarm. Ortsnamen*, s. 255—259).

Zamanla bir takım değişiklikler olmuş idi. Faustus'un eski Korduene yerinde zikrettiği Kordukh, Kordikh ve Tmoriḫ bölgelerinden Kordukh, Korçēkh'in sâdece bir nâhiyesi hâline gelmiş, Tmorikh yerini Kordrikh (Kordikh)'a terketmiş idi.

Böylece arap istilâsı devrine doğru *kurd* (cemi. *akrād*) târihi irânî veya iranlılaştırılmış kabîleler halitasına teşmil edilmeğe başlanıyordu. Bu kabîleler arasında yerliler (Ḳardūlar; merkezleri Alḳī (= Elk) olan Tmorikh/Ṭamurāyēler; Sāsūn'un Ḫoit nâhiyesinde Χοθαῖται [= al-Ḥuvayṣiya]'lar; Fırat'ın geniş büklümünde Orṭāyē [= al-Arṭān]lar), sâmîler ve belki de ermeniler (Mamakān kabîlesinin Mamikon menşein'den olduğu iddia ediliyor) vardır.

XX. asırda, kürtler arasında, bu kavme mensup olmayan bir irânî unsurun (Gūrān-Zāzā zümresi) mevcûdiyeti ortaya çıkarılmıştır; kürtler içinde, bir çok yerlerde sırası ile yeni gelenlerin siyâsî hâkimiyetine müstenit ictimâî tabakalar görülmüştür (Süleymâniye'de Sâvuc-Bulak'ta ve Şakāklara boyun eğmiş Küresinlilerin (?) görüldüğü Ḳotūr'da). Sistemli tetkikler kürt adı ile örtülen bir tabaka altında bir çok eski kavimlerin mevcûdiyetini ortaya çıkaracaktır.

Halk iştikak ve şecereleri. Kürtlerin menşe'i meselesinin hallini, kürt an'aneleri ve islâm kaynakları kolaylaştırmamaktadır. Mas'ūdī (*Murūc*, nşr. Barbier de Meynard, III, 251) bunların zâlim Żaḥḥāk'in elinden kurtulmuş iranlıların ahfâdı olduğundan bahseder. Bu efsâne bilhassa *Şāh-nāma*'den naklen bilinmektedir (Macan, beyit 27 v.d.; Mohl, I, 71; Vullers, I, 36, beyit 29—38). Bundan başka Morier 1812'de (*Second Journey*, s. 357) Żamāvand'de (31 ağustos), İran'ın zâlim Daḥḥāk'tan kurtulmasını tes'ît eden *'Ayd-i kurdī* („kürt bayramı") isimli bir merâsimden bahsetmektedir. Diğer taraftan kürtler kendilerine arap şecereleri izâfe etmekte idiler. Bâzıları (*Murūc*, III, 253) kendilerine, cedd olarak, Rabī'a b. Nizār b. Ma'add'i, diğerleri ise, Mużār b. Nizār'ı gösteriyordu. Bunların ikisi de Diyār Rabī'a (Musul) ve Diyār-Mużar (Rakḳa)'a isimlerini vermiştir. Ġassānîler ile olan ihtilâfları yüzünden, kürtler araplar ile alâkalarını kesmişler ve dağlara çıkarak, başka kavimler ile temâsa girmiş ve gûyâ böylelikle ana dilleri olan arapçayı unutmuşlardır.

Halk iştikakları da eksik olmamıştır. Kürt ismi arapça *karrada* köküne bağlanmak istenmiştir (*Murūc*, III, 249): kürtler gûyâ Süleyman tarafından kovulmuş genç esirler ile şeytan Casad'ın oğullarıdır. Ekseriyâ (krş. Driver, *JRAS*, 1923, s. 403) *kurd* kelimesi fârisî *gurd* (kahraman) kelimesi ile karıştırılmıştır. Hakikatte bu kelimedeki *g* Pehlevî lisanında mevcuttur ve *var* („himâye etmek") 'a gitmektedir (Horn, *Neupers. Etymol.*, s. 200).

Daha sonraları kabîleler ekseriyâ kendilerine isim veren adam ile izah edilir. *Şaraf-nāma* (I, 158), bütün kürtlerin (Bacnavī ve Boḫtī kabîleleri) Bacan ve Boḫt'tan geldiğini iddia eder; bu isimlerden birincisi Dicle'nin kolu olan Basn-āv (Andreas, bk. Hartmann, s. 131) kelimesi ile alâkası ileri sürülebilir; halbuki ikincisi Herodot'un Παχτυϊκή veya Artaḫšīr-ī Pāpakān'ın öldürdüğü ejderhâ kıralı (kürt) Haftān-Boḫt'u hatırlatmaktadır (krş. Nöldeke, *Ṭabarī*, s. 11). Bilhassa şimâlde ve garpta yayılmış olan diğer bir efsâneye göre, kürtler, eskiden Milān ve Zilān diye iki kısma ayrılmış idi: bunlardan birincileri Arabistan'dan, ikincileri de şarktan gelmiştir; Zilānlar aşağı bir ırk telâkkî edilirdi (krş. M. Sykes, *J. Anthr.*, I, 1908, XXXVIII, 470).

Bibliyografya: F. Justi, *Kurdische Grammatik* (Petersburg, 1880), s. XXII; W. Tomaschek, *Sasun und d. Quellengebiet d. Tigris* (*SBAk. Wien*, 1895, CXXXIII/IV); M. Hartmann, *Bohtan* (*Mitt. d. Vorderasiat. Gesell.*, 1896/2, 1897/1, 90—103); Nöldeke, *Kardu und Kurden* (*Festschrift f. H. Kiepert.*, Berlin, 1898, s. 73—81); Hübschmann, *Die altarmen. Ortsnamen* (*Indogerm. Forsch.*, 1904, XVI, 255—259); Weissbach, Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, bk. mad. Καρδοῦχοι ve Κύρτιοι; Driver, *The name Kurd and its philological connexions* (*JRAS*, 1923, s. 393—403).

B. TARİH.

Kürtler hakkında arap istilâsından itibâren tafsilâtlı mâlumat vardır. Hicretin ilk beş asrında kürtler ekseriyâ vukûuna yol açtıkları

hâdiselerde ehemmiyetli bir rol oynadılar. Bu devirde bir çok kürt hânedanı ortaya çıktı. VI. ve X. hicrî asırlar arasında türk ve moğul istilâ dalgalarının kürtleri boğmuş gibi olduğu görülür. Fakat Osmanlı — Safevî mücâdeleleri sırasında, kürtler arasında derebeylik hayatının inkişâfına müsâit bir muhit çıktı. *Şaraf-nāma* (1003 = 1596) bunu doğru olarak tasvir etmektedir. Türk-İran hudûdu yavaş-yavaş istikrar kesbetti ve iranlılar Zagros seddinin ve bu seddin cenûba doğru uzanan kollarının arkasına çekildiler. O sırada Osmanlı devleti merkezî kuvvetin şark eyâletlerinde sağlamlaştırılması işine girişti. XIX. asrın ortalarına doğru Osmanlı devletinde (Hakkâri, Bitlis, Süleymâniye) ve İran'da (Ardalān) son kürt beylikleri ortadan kalktı. Bununla berâber büyük kabîlelerin bünyesi içinde, kürt unsurunun ictimaî ve kavmî vasıfları pâyidar olmakta idi. İran kürt kabîlelerinin dâhilî hayatlarına hemen hiç karışmıyordu; Osmanlı devleti ise, kürtleri bâzan okşuyor, bâzan da eski istiklâl bakiyelerini ortadan kaldırmağa teşebbüs ediyor, kısmen mukavemet ile karşılaşıyordu. XIX. asır içinde bir çok kürt isyânları vukûa geldi. 1908 ihtilâli kürtleri siyâset hayatına soktu. Çarlık Rusya'sının tahriki ve müttefiklerinin teşvikı ile 1914–1918 harbinde kürtler ile meskûn bâzı bölgelerde karışıklık çıktı ve bu bölgeler sükûna ancak harpten sonra kavuşabildi.

Arap istilâsından sonra kürtler. Evvelâ kürt kabîlelerinin yayılışı hakkında arap müelliflerinin verdiği mâlûmatı toplamak faydalı olur. Selçuklular devrinden evvel Kürdistan tâbiri bilinmediği için, kürtlere müteallik mûtâlar araplar tarafından ekseriyâ Zavzān, Ḥilāṭ, Armīniya, Azerbaycan, Cibāl, Fārs v. b. mevzûları vesilesi ile verilmekte idi (krş. Driver, *Dispersion of the Kurds in Ancient Times*, *JRAS*, 1921, s. 563–572).

Kürtler hakkında ilk esâslı mâlûmat veren Mas'ūdī (332 = 943'e doğru) ve İṣṭaḫrī (340 = 951) olmuştur. *Murūc* (III, 253)'da, Mas'ūdī şu kabîleleri sayar: Daynavar ve Hemedan'da — Şuhcān, Kangavar'da — Mācurdān; Azerbaycan (burada metni böyle tashih etmek lâzımdır)'da — Ḥazbānī ve Sarāt (muhtemelen Şurāt = Hâricîler [b. bk.], daha aşağıda krş. Daysam'in tarihi); Cibāl'de — Şādancān, Lazba (Lurrī?), Mādancān, Mazdānakān, Bārisān, Ḥālī (Calālī), Cābārḳī, Cāvānī, Mustakān; Suriye'de — Dabābila v.b. Musul ve Cūdī'de — hıristiyan kürtler: al-Ya'ḳūbiya („Yâkûbîler") ve Curḳān (Curuğān)'lar. Aynı müellifin *Tanbīh* (s. 88–91)'i yalnız Bāzincānları (krş. İṣṭaḫrī, s. 115) Naşaviraleri, Būzīkān ve Kīkān (şimdi Maraş civarında)'ı ilâve ediyor. Bununla berâber, eskiden kürtlerin bulunmuş olduğu yerlerin isimlerini zikrediyor: Fars, Kirmān, Sicistan, Horasan'daki *rumūm* (*zumūm*?)'lar (İṣṭaḫrī, s. 282: Asadābād nâhiyesinde bir kürt köyü), İsfahan (Bāzancān kabîlesinin bir kısmı ve Kurd isminde mâmûr bir şehir, Ya'ḳūbī, s. 275, İṣṭaḫrī, s. 125), Cibāl, bilhassa Māh Kūfa, Māh Başra, Māh Sabaẕān (Māsabaẕān), iki Īğār (Karac İbn Dulaf ve Burc), Hemedan, Şahrizūr ve ona tâbî olan Darābād ve Şamğān (Zimkān), Azerbaycan, Ermeniye (Aras sâhilinde kâin Dvin'de kürtler kerpiç ve taştan inşâ edilmiş evlerde oturuyorlardı, Muḳaddasī, s. 277). Arrān (Barda'a'nın kapılarından birinin adı Bāb al-Akrād idi ve İbn Miskavayhi'nin iddiasına göre, Rūsların 332 (943)'deki istilâsı esnâsında mahallin vâlisinin emrinde kürtler vardı), Baylaḳān, Bāb al-Abvāb (Derbend), Cazīra, Suriye ve al-Ṣuğūr (yâni Kilikya tarafındaki müstahkem hat).

Sırf Fārs'a âit olmak üzere, İṣṭaḫrī (s. 98), beş *rumūm*'un ismini zikreder. Bu tâbir kürtlerin yayılmış olduğu bölgeleri gösterir (de Goeje, *BGA*, VI, 250'ye rağmen, *ramm-rumūm* şekli tercihan muhâfaza edilmelidir (fârisî *ramm*'den, yâni „sürü, kütle"), zîra *zōma*'dan *zumūm* şeklinde cemi yapmak pek mümkün değildir. Her *ramm*'in şehri var idi ve kürt olan reisi *ḫarāc* toplamakla vazifeli idi; âsâyişi te'min eden de o idi. İṣṭaḫrī (s. 114) ayrıca Fārs'ta 33 göçebe kabîle (*ḫayy*, cem. *Aḥyā*)'nin ismini vermektedir. Bu hususta da İbn Ḥavḳal (s. 185–187) ve Muḳaddasī (s. 446) tarafından *Dīvān al-ṣadaḳāt*'tan nakledilen mûtâlara istinât etmektedir.

Fārs-nāma (500 = 1107'ye doğru)'nin iddiasına göre (s. 168), eski Fārs ordusunun en parlak unsurlarını teşkil eden büyük *ramm*'lerin kürtleri (Cilōya, Zīvān, Lavālicān, Kāriyān ve Bāzancān) islâmiyetin nufûz devrindeki harpler sırasında ortadan kalkmıştır. Bunlardan yalnız bir 'Alak müslüman olarak kurtulmuş ve sülâlesini devam ettirmiştir. Diğer bir takım kürtler, 'Aẕud al-Davla tarafından İsfahan'dan Fārs'a nakledilmiştir. 500.000 âilenin (?) ortadan kalkmasını kabûl etmek güç olmakla berâber, bunların Fārs kabîlelerinin içinde tekrar toplanmaları ve milliyetlerini kaybetmeleri kabildir. Eski Cilōya (Kuh-Gālū) *ramm*'inde bugün Lurlar oturmaktadır; bunların ne zamandan beri orada oldukları belli değildir. Bir taraftan İṣṭaḫrī, Fārs kürtleri arasında bir al-Lurriya (değişik şekli *Lazba*?) kabîlesinini zikretmektedir. Ayrıca *Fārs-nāma*

Fārs'ta sonuncu Büveyhîler devrinde çok kuvvetlenen Şabānkara [b. bk.] guruplarını kürtlerden ayırmaktadır. al-'Umarī'nin *Masālik al-abṣār*'ı, Şabānnkaralerden husûsî bir serlevha altında bahsetmekte, *Şaraf-nāma* de bunları kürt sülâleleri arasında zikretmektedir. Bununla berâber bunların topluluklarından biri (Rāmānī), İṣṭaḫrī'nin „kürt" kabîlesinin ismini taşımaktadır. Binâenaleyh her şey Fārs kürtlerinin Kürdistan kabîlelerinden farklı oldukları kanâatini vermektedir [bk. mad. ŞŪL ve LUR].

Geniş mânada merkezî Kürdistan'a tekabül eden al-Zavzān (*zōzān*, kürtçede „yaz otlağı" demektir) tâbiri müphem bir mâhiyet arzetmektedir. İbn Ḥavḳal (s. 250)'a göre, Zavzān meliki al-Dayrānī (Deranik, Vaspurakan ermeni kıralı) unvanını taşımakta idi. Muḳaddasī (s. 137), Zavzān'ı Cazīrat İbn 'Omar'in bir nâhiyesi olarak telâkkî etmektedir. Daha sonraları, muhtelit kürt ve hıristiyanlar ile meskûn bölge gittikçe genişledi. İbn al-Aṯīr (Yāḳūt, II 257)'e göre, al-Zavzān, Musul'dan 2 günlük mesâfeden başlayarak, Ḥilāṭ yakınlarına kadar uzanıyor, Azerbaycan tarafından da Salmās'a kavuşuyordu. Buralarda Başnavī ve Boḫtī kürtlerinin bir çok kaleleri vardı; evvelkiler Barḳā, Başīr (ve Fanak)'ı tutuyorlardı; ikincilerde ise, şunlar vardı: *malik*'lerinin oturduğu Curẕaḳīl (Gurgīl), Atil (*Şaraf-nāma*, I, 117; *Naş Atil*?), 'Allūs, Bāz al-ḥamrā. Nihâyet şunlar Musul hâkimlerine (Zengîler) âit idi: Alḳī (= Elk), Arvaḥ, Baḥavḥa (= Bekūkī, Barvārī'de) Barḫō, Kingavar (?), Nirva ('Akr'in şarkında?) ve Ḥavşab. Yāḳūt'un metni pek güvenilir gibi değildir. Burada adları geçenler, Ḥamdānī ve Zengîler (aş. bk.) tarafından tedricî surette ilhâk edilen kürt kaleleri olabilir.

Halifeler ve Büveyhîler hâkimiyeti devrinde kürtler. Mas'ūdī (*Murūc*, III, 249), islâmiyetten evvelki devirlerden, Ġassān arap hükümdarları ile kürtler arasındaki çarpışmalara dâir rivâyetler nakleder. Müslüman araplar 16 (637)'da Takrīt ve Ḥulvān'ın işgâlinden sonra kürtler ile temâsa gelmişlerdir. Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ, Musul üzerine yürüyerek, kürtlerin bulunduğu nâhiyeleri (al-Marc, Bā-Nuhaẕrā, Ḥibtūn, Dāsin v.b.) işgâl etti (krş. İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, II, 408). Bölgenin istilâsı 'İyāẕ b. Ġanam ve 'Utba tarafından tamamlandı (Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 331). 18 (639)'de araplar Hûzistan'da Ahvāz'ın iranlı vâlisi al-Hurmuzān ile el-birliği eden kürtlere karşı harekete girişti-ler (*al-Kāmil*, II, 425). Fārs'ta da kürtler 23 (642)'te Fasā ve Dārābcird'in müdâfaası esnâsında yine iranlıları tuttular (*ayn. esr.*, III, 32). Ahvāz kürtlerine karşı 'Omar'in bir çok defalar kuvvet göstermesi icâp etti (*Futūḥ*, 382, 389; *al-Kāmil*, III, 37). Diğer taraftan 'Omar devrinde kürtler Karḫā ırmağı havzasının orta kısımlarına (Şaymara, Māsabaẕān) tecâvüz ettiler. Buralarda farsça Ya'ḳūbī devrine kadar, bâkî kalmış idi (*BGA*, VII, 236). Araplar Şahrizūr'a islâmiyetten evvel gelmişlerdi (İbn al-Faḳīh, s. 130); fakat Şahrizūr, Dārabāẕ ve Şamğān'ın 22 (643)'deki nihâî işgâli kanlı mücâdelelere (*Futūḥ*, s. 334; *al-Kāmil*, III, 29) sebep oldu. Cenupta Basra vâlisi Abū Mūsā 25 (645)'te Bērūẕ ve Balascān kürt isyânlarını bastırmak mecbûriyetinde kaldı. Fakat arap istilâsı sırasında müslümanlığı kabûl etmiş olan kürtler arasında takım-takım eski dinlerine dönenler oluyordu (*al-Kāmil*, II, 66, 76). Kürtler halife 'Alī devrinde iranlılar ve hıristiyanlar ile berâber Ahvāz civarında al-Ḥirrīt ve Fārs isyanlarına iştirâk ettiler ise de, reisleri Rām-Hurmuz da mağlûp edildi (*ayn. esr.*, III, 309).

Emevî halifesi 'Abd al-Malik devrinde Ermeniye'yi ve Azerbaycan'ı ele geçiren al-Muḫtār, 66 (685)'da kürtleri tenkil etmek vazifesi ile, Ḥulvān'a bir vâli tâyin etmiş idi (*al-Kāmil*, IV, 187). Fakat al-Muḫtār'ın ölümü bu plânın tatbikını akamete uğrattı. Aynı halife devrinde, 'Abd al-Raḥmān 83 (702)'te Fārs'ta Sābūr kürtleri ile birleşti (*ayn. esr.*, IV, 352). 90 (708)'da kürtler Fārs'ı yağma ettiler ise de, al-Ḥaccāc tarafından cezalandırıldılar. 129 (746)'da Sābūr kürtleri halife Marvān II.'a isyân eden ve Sābūr'u muhâsara eden Hâricîlerin müttefiki Sulaymān'a karşı koydular (*ayn. esr.*, IV, 387, 341; V, 283). Bizzat halife Marvān'ın annesi bir kürt cârîyesi idi (Ṭabarī, III, 51).

Abbâsî halifesi Manṣūr zamanında, Ermeniye'de Ḥazār istilâsı (147 = 764) bir çok isyânlara yol açtı. Bir kaç sene sonra kürtler, Musul isyânı ve bunun Hemedan'a olan te'sirleri vesilesi ile, yeniden bahis mevzûu oldular (*al-Kāmil*, V, 448; VI, 9). Manṣūr'un oğlu Ca'far bir kürt cârîyesinden doğmuş idi (Ṭabarī, III, 442).

al-Mu'taṣim devrine âit olmak üzere, 225 (839) senesinde bir kürt isyânı kaydedilir; Musul mıntakasında bu isyâna asil bir kürt âilesinden gelen Ca'far b. Fahareis ön-ayak olmuş idi. Babağēş'ta mağlûp olan Ca'far Dāsin dağına çekildi ve orada halifenin ordularını bozdu. Türk kumandanı Aytāḫ bu kıyâma nihâyet verdi (*al-Kāmil*, VI, 360 v.d.). 231 (845)'de İsfahan, Cibāl ve Fārs mıntaka-

larında baş-gösteren kürt isyânı, bir türk kumandanı olan Vaṣîf tarafından bastırıldı.

Musul kürtleri 252 (866)'de, Musul'u zaptedenHâricîlerden Musâvir ile birleştiler. Kürtler 262 (875)'de Hâricî bir alevî (!) olan 'Alî Muḥammed, diğer adı ile al-Ḥabîṯ'in idâre ettiği zencî kölelerin isyânında (bk. Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, Berlin, 1892; *Sklavenkrieg im Orient*) ve Ṣaffârî [b. bk.] hânedanını te'sis eden Ya'ḳûb al-Ṣaffâr'ın kıyâmında büyük bir rol oynadılar. Ya'ḳûb'un Ahvâz'a tâyin ettiği Muḥammed b. 'Ubayd Allâh b. Hazârmard adlı bir kürt, bâzan Ya'ḳûb'a taraftar olmak, bâzan da al-Ḥabîṯ ile birleşmek suretiyle, iki yüzlü bir politika tâkip etti.

281 (894)'e doğru Ḥamdân b. Ḥamdûn [bk. mad. HAMDÂNÎLER] Musul'a yerleştiği esnâda, kürtler onun taraftarları arasında bulunuyorlardı. Abû Laylâ'nın ön-ayak olduğu 284 (897) kürt isyânı uzun sürmedi (*ayn. esr.*, VII, 325, 337). 293 (906)'te Muḥammed b. Bilâl'in kumandası altındaki Ḥazbânî kürtleri Ninua mıntakasını yakıp-yıktılar. Musul'un yeni vâlisi 'Abd Allâh b. Ḥamdân bunları tâkibe koyuldu ise de, Ma'ṭûba'de bozguna uğradı. Halifenin gönderdiği takviye kıt'aları ile, ertesi seneden itibâren, 5.000 Ḥazbânî âilesini tâkibe başladı. Kürtler, vakit kazanmak üzere, müzâkerelere giriştiler ve Azerbaycan'a çekildiler. 'Abd Allâh Musul'a döndü ve yeni kuvvetler ile Cabal al-Salaḳ (muhtemelen Lâhicân, krş. mad. SAVUC-BULAK)'da yeniden kuvvetlenen Ḥazbânîlere karşı harekete geçerek, onları inkiyâda mecbûr etti; arkadan Ḥumaydî kabîlesi ve Cabal Dâsin halkı tenkil edildi (*ayn. esr.*, VII, 371), Halife al-Muḳtadir devrinde Musul civarını yağma eden kürtler vâli Ḥamdânî tarafından cezâlandırıldılar; bu arada Calâlî kabîlesi diğerlerinden fazla bir mukavemet gösterdi (*ayn. esr.*, VIII, 118). 332 (943) senesi için İbn Miskavayh (*Tacārib al-umam*, *GMS*, VI, 105) Ḥusayn Ḥamdânî'nin Azerbaycan üzerine bir seferinden bahseder ki, bu sırada Salmâs'ta yerleşmiş Ḥazbânî reisi Ca'far b. Ṣakkōya ona müttefik olmuş idi.

Bu devre doğru, sergüzeştçi hayatı sıkı-sıkıya kürtlerinkine bağlı olan Daysam b. İbrâhîm ortaya çıktı. Bu şahsın babası arap, annesi de kürt idi. Küçük bir deylemî müfrezesi müstesnâ, bütün kuvvetleri kürtlerden müteşekkil idi. Hâricî olan Daysam 327 (938)'den itibâren, Azerbaycan'ı ele geçirmek üzere fırsat buldukça harekete geçti. Karşısına çıkan Musâfirîlere mağlûp oldukça, Ermeniye'ye, yahut Büveyhîlere ilticâ ediyordu. Sonunda Musâfirî Marzubān'ın eline geçerek, hapiste öldü (345 = 956; *Tacārib*, nşr. Amedroz, I, 345; II, 148—151; İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil*, VIII, 289, 361, 375—377).

Marzubān'ın Rey'deki esâreti esnâsında, İran'ın şimâl-i garbîsinde bir çok müstakil vâliler türemiş idi. Bunlardan biri (340=951'e doğru) Muḥammed Şaddâd b. Ḳarṭū idi. Kendisi, bilâhare büyük Eyyûbî sülalesini çıkaracak olan Ravâdî kabîlesine mensûp idi. Şaddâdîlerin belli-başlı toprakları Dabîl ve Ganca idi. Şaddâdîler Bizans ve Selçuklular ile ittifak ettiler. 465 (1072)'te Abū Suvār, küçük oğlu Manūçа'ye Anî'yi satın aldı. Bu andan itibâren sülâle Ganca ve Ani kollarına ayrıldı. 1124'te Anî Gürcüler tarafından zaptedildi ise de, 520—557 (1126—1161) ve 1165—1174 arasında Şaddâdîler tarafından geri alındı. Çok münevver olan Şaddâdîler dikkate değer âbideler bırakmışlardır (bk. madd. ARRÂN, DVÎN, GENCE, ŞADDÂD; Lynch, *Armenia*, 363—367'de ermeni bibliyografyası; bk. bir de Lane Poole, *Muhammedan Dynastie*, Barthold tarafından yapılan rusça tercümesi zeylinde, s. 294, Petersburg, 1899; Barthold, *Pers. nadpis na ... meçeti Manūçe*, *Aniyskaya Seriya*, nr. 5; N. Marr, *Eşçe o slove „çelebi"*, *Zapiski*, 1911, XX, 120; D. Ross, *On three muhammedan Dynasties*, *Asia Major*, 1925, II, 215).

349 (969)'da Azerbaycan'da ortaya çıkan İsḥāḳ b. 'Îsā, Ḳaḥṭānî (?) kürtleri reisi Faḍl'ın yardımından faydalanmakta, rakibi Musâfirî Castân b. Marzubān ise, Ḥazbânîlere dayanmakta idi. İsḥāḳ, çok geçmeden, mağlûp oldu (*Tacārib*, II, 179). Kürtler ve Deylemîler Castân'ın kardeşi Nāṣir al-Davla ile olan didişmelerinde ve İbrâhîm b. Marzubān'ın, amca-zâdesi İsmā'îl b. Vahṣûdān ile olan mücâdelelerinde ehemmiyetli bir rol oynadılar (*Tacārib*, II, 219, 229; *al-Kāmil*, VIII, 420—423).

348 (959)'e doğru Cibâl'de ikinci kürt sülâlesi ortaya çıktı (Lane-Poole, *Moham. Dynasties*, nr. 57). Bu Ḥasanvayh (Ḥasanōya) b. Ḥasan (krş. *Ṣaraf-nāma*, I, 20—23) tarafından te'sis edilmiş idi. Kendisi Büveyhî Rukn al-Davla'ye Horasan'a olan seferi esnâsında hizmetlerde bulunan Barzîkānî (Barzînî) kabîlesinin reisi idi. Rukn al-Davla kürtlere karşı çok müsâmaha gösterir ve onların aşırı hareketlerinden kendisine şikâyet edildiği zaman: — „Kürtler de yemeğe muhtacdır„ — derdi (*Tacārib*, II, 281). İbn al-Aṯîr (VIII, 519) Ḥasanvayh'in asâletini, tedbirli idâresini ve iyi ahlâkını öğmektedir. Ḥasanvayh 369 (979)'da pâyitahtı olan Sarmāc'da (Bîsutūn'un cenûbunda) öldüğü zaman,

'Aẓud al-Davla onun topraklarını (Hamadān, Daynavar, Nihāvend) kendi mülküne katmak istedi ise de, sonra bunları Badr b. Ḥasanvayh (b. bk.; 369—405 = 979—1014)'e, tevcih etti. Bu sonuncusu, 'Aẓud al-Davla'ye sâdık kaldı; hattâ âsî Faḫr al-Davla tarafına geçmiş olan kardeşleri ile mücâdele etti. Halife, Badr'e *Nāṣir al-Dîn va'l-Davla* unvânını verdi. Badr Ẓāhir (Ṭāhir?)'in halefi ancak bir sene saltanat sürebildi ve 406 (1015)'da Büveyhî Şams al-Davla tarafından mevkiinden kovuldu. Ḥasanvayh'in amcası 'Ayṣiya kolunun reisi Vandād (ölm. 349 = 960) ve kardeşi Abu'l-Ġanā'im (ölm. 350 = 961)'den az sonra bu sülâlenin cânibî kolunun son mümessili olan oğlu Abū Sālim'in kaleleri alındı (Ḳasān yahut Ḳasnān = Zohāb'da Bābā Yādigār civarında Ḳaslān?, Ġānim-ābād v.b.).

Bir çok defalar uğraşmak zorunda kalan 'Aẓud al-Davla onlara karşı babası Rukn al-Davla'den daha şiddetli davranıyordu. 368 (978)'de kürt İbn Bādōya (Bāz, aş. bk.), Ḥamdânî Abū Taġlib'in yardımı ile Ardamuşt (= Kavāşî, Cabal-Cūdî civarında, Yāḳūt, I, 199)'un müstakil vâlisi oldu ise de, 'Aẓud al-Davla'nin vaadlerine çabucak kandı (*Tacārib*, II, 392). Aẓud al-Davla 369 (979)'da Şahrizūr kürtlerine karşı bir sefere girişti. Maksadı onları menfaat ve izdivac bağları ile bağlı bulundukları bedevî Banî Şaybândan ayırmak idi. Şahrizūr istilâ edildi, araplar da çöllerine çekildiler (*Tacārib*, II, 398; *al-Kāmil*, VIII, 516).

370 (980)'te diğer bir sefer Hakkârî kürtlerine karşı yapıldı. Muhâsara edilen âsîler hayatlarının bağışlanacağı vaadine kapılarak teslim oldular ise de, gâlip kumandan bunları Ma'alṣāyā ile Musul arasında beş fersahlık yolun iki boyunca çarmıha gerdirdi (*al-Kāmil*, VIII, 521).

Daha 'Aẓud al-Davla hayatta iken, Ḥumaydî reislerinden Bāz ismi ile tanınmış Abū 'Abd Allāh Ḥusayn b. Cuşanc (yahut Abū Şuca' Bāz b. Dustāk) büyük şöhret kazanmış idi. Evvelâ çoban iken, sırası ile Ercîş, Âmid ve Meyyâfârikîn'e hâkim oldu. Nusaybin'de baş-gösteren bir isyân sırasında Şamṣām al-Davla ile karşılaştı ve onun ordularını Ba-Culāyyā (Kavāşî = Ardamuşt nâhiyesi dâhilinde, Ḫābūr al-Ḥusaynîya üzerinde)'da bozguna uğratarak, Musul'u istilâ etti; hattâ Büveyhîlerin hâkimiyetine nihâyet vermek için, Bagdad üzerine yürümek istedi ise de, Şamṣām tarafından mağlûp edildi. Meyyâfârikîn'e çekildi ve kendisine karşı gönderilen ordunun kumandanı ile anlaşarak, Diyarbekir ve Ṭūr 'Ābdîn'in garp kısmını elinde tutmağa muvaffak koldu (374 = 984). Bāz Musul hakkındaki istilâ emellerini bırakmadı. 379 (990)'da Başnavî kürtlerini topladıktan sonra, Musul sûrları etrafına yerleşmiş ve şehir halkı ile müzâkerelere girişmiş bulunuyordu. Fakat irsî timarlarına az önce tekrar el-koymuş olan Ḥamdâniler, arap Banî 'Uḳaylin yardımını te'min ederek, Bāz ile mücâdeleye giriştiler. Neticede Bāz öldürüldü ve cesedi de çarmıha gerildi ise de, Musul halkı Bāz'ın kâfirler ile mücâdele etmiş bulunmasını ileri sürerek, mûtad merâsimle gömülmesini te'min etti (*al-Kāmil*, IX, 25, 27, 38, 49; *Tacārib* [Abū Şuca'], 83 v.d., 176—178; Abu'l-Farac, *Muḫtaṣar al-duval*, nşr. Pocock, s. 321—323).

380 (990)'de Şamṣām al-Davla eski vaziyetini elde etmek üzere bir teşebbüste bulundu ve Şîraz'da seferber bulunan kürt süvârilerine dayanan Fūlād b. Munẓir ile bir anlaşma yaptı. Teşebbüsünde muvaffak olamayınca kürtlere ilticâ etti ise de, bunlar kendisine ihânet ettiler; o da kürt düşmanlığı ile tanınmış Faḫr al-Davla'ye sığındı (*Tacārib*, [Abū Şuca'], s. 184; İbn Fūlād hakkında bk. 'Utbî, *ayn. esr.*, s. 424 v.d.).

Kürt Marvānî sülâlesi (Lane Pool, nr. 47) Bāz'a yakından bağlıdır. Musul muvaffakiyetsizliğinden sonra, Bāz'ın müttefiki ve kız kardeşinin oğlu olan Abū 'Alî b. Marvān b. Dustāk, Bāz'ın deylemli karısının oturduğu Ḥiṣn-Kayfā [b. bk.]'ya çekilerek, onunla evlendi ve Bāz'ın bütün kalelerini birer-birer ele geçirdi. Bāz'ı hezîmete uğratan Ḥamdânî Abū 'Abd Allāh'ı iki kere esir etti ise de, ona iyi muâmelede bulundu. İbn Marvān Diyarbekir'e yerleşti ve iyi muâmele ile halkın teveccühünü kazandı. Marvāniler 380 (990)'den 489 (1096)'a kadar saltanat sürdüler. Nufûzları yalnız Diyarbekir (Āmid, Arzan, Mayyāfāriḳîn, Ḥiṣn-Kayfā)'e değil, Ḥilāt, Malazgird, Arcîş ve Van gölünün şimâl-i şarkî taraflarına kadar uzanıyordu. Garpta muvakkaten Urfa'yı da ele geçirmişlerdi. Abū 'Alî Ḥasan 381 (991)'de Suriye'ye kadar girerek, bu memleketi Bizans imparatoru Basil II.'in elinden aldı. Manṣūr Mumahhid al-Davla, Bāz'ın ölümünden sonra, Meyyâfârikîn'i zaptetmiş idi. Burada 402 (1001)'ye kadar huküm sürdü (Abu'l-Fidā, *Annales moslemici*, nşr. Reiske, II, 569). Kardeşi Abū Naṣr Aḥmed (İbn Ḫallikān, I, 157 v.d.) onun yerine geçti ve 402'den 453'e kadar saltanat sürdü. 416 (1025)'da Urfa'yı zaptetti ise de, bizanslılar 422 (1031)'de burayı geri aldılar (Abu'l-Farac, s. 342). Abū Naṣr, sefâhate meyilli olmakla berâber, âdil, münevver ve dirâyetli bir hükümdar şöhreti kazanmış idi. 442 (1050)'de Selçuklu Tugrul'a tâbiiyet arzına mecbûr kaldı. Niẓām al-Davla unvanı ile şöhret bulmuş

olan halefi ve oğlu Abu 'l-Ḳāsim Naṣr (453—472), saltanatı kardeşi Sa'īd (ölm. 457) ile paylaştı. Ḥarrān, Suvaydā v.b. mülküne ilhâk etti. Halefi Manṣūr b. Sa'īd 472'den 489'a kadar resmen huküm sürdü ise de, 478 (1085)'den itibâren Selçuklu kumandanı Faḫr al-Davla b. Cahīr mülkünün aş.-yk. tamâmını zaptetmiş idi. Bunlar Musul atabeyinin hâkimiyeti altına konuldu (Abu 'l-Fidā', III, 77—79, 87, 121, 125, 249). Marvānīler hakkında krş. Amedroz'un husûsî tetkiki *JRAS*, 1903, s. 123—154.

Türk istilâsının arifesinde bir çok kürt faâliyetlerinin zikri geçmektedir. Halife al-Ḳādir (381—422 = 991—1031) devrinde müverrihler, kürt Aḥmed b. al-Żaḥḥāk'ın kahramanlıklarından bahsetmektedir. Kendisi imparator Basil II.'in generalini öldürmüş ve böylece bizanslıların ilerilemesini durdurmuş idi (*Tacārib*, [Abū Şucā'], s. 247). 366 ile 388 arasında kürtler, Curcān'ı elde etmek üzere, Büveyhîler ile Ziyârîler arasında vukûa gelen muhârebelere iştirâk ediyorlardı ('Utbī, s. 298—302; İbn İsfandiyār, *GMS*, II, 226—228). Bir kaç sene sonra Gazneli Maḥmud kürtleri Karahanlılara karşı kullanıyordu ('Utbī, s. 336).

Kürtler Büveyhîlerin dâhilî didişmelerine ve Banī 'Uḳayl'in Musul'u ele geçirmek üzere giriştiği mücâdelelere de katılıyorlardı. 411 (1020)'de Hemedan'da ayaklanmış olan türk kuvvetlerine mukavemet ediyorlardı. 415—420'de Fārs'ta ve Ḫūzistān'da sonuncu Büveyhî Abū Kālicār'a karşı hareket ediyorlardı (*al-Kāmil*, IX, 100, 134, 226, 232, 239, 247, 249, 254, 265; *Tacārib* [İbn Muḥassin], s. 348, 376, 381). Böylece tam türklerin ortaya çıkıp da yakın şarkın bütün ırkî vechesini kökünden değiştireceği bir sırada kürt unsuru sonsuz mücâdeleler ile gittikçe eriyordu.

Türk fütuhâtı. 420 (1029)'de, Selçukluların öncüleri Oğuzlar Rey'e geldikleri zaman, Gaznelilerin türk kumandanı Tāş Farrāş bunları, arasında kürtler de bulunan 3.000 süvâri ile karşılamış idi. Kürtlerin Oğuzlara esir düşen reisi, kendi adamlarına mücâdeleyi durdurmaları emrini verdi. Bu hâl bir kargaşalığa yol açtı ve Tāş öldürüldü (*al-Kāmil*, IX, 268). Aynı sene Merâga'ya kadar gelen Oğuzlar, bir çok Ḥazbānī kürdünü kılıçtan geçirdiler. Kürtler Azerbaycan vâlisi ile (Vahsūdān II.) birleşince, Oğuzlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Oğuzların diğer bir kolu Ermeniye'de bir akından sonra Urmiye'ye ve Abu 'l-Haycā Ḥazbānī'nin topraklarına döndü; Oğuzlara hücûm eden kürtler mağlûp oldular. 432 (1041)'de Musāfirī (?) Vahsūdān II b. Mamlān, Tebriz'de bir çok oğuz öldürttü; Oğuzlar Urmiye'den Musul'a bağlı olan Hakkâri'ye geçtiler ve memleketi yağmaladılar ise de, dağlık sâhada kürtlerin hücûmuna uğrayıp, 1.500 kayıp ve bir çok esir verdiler (*al-Kāmil*, IX, 270 v. dd.).

Tugrul Bey'in ordularının yaklaşması üzerine, Oğuzlar korkarak, daha ötelere gittiler. Kürt rehberleri bunları, al-Zavzān bölgesi üzerinden, Elcezîre'ye geçirdiler. Başlarında Manṣūr b. Ġozuġlī bulunan bir kısım Oğuzlar Cezîre'nin şarkında kaldı. Būḳā'nın emrindeki başka bir kısmı da Diyarbekir üzerine yürüdü ve yol üstünde Ḳardū, Bāzabdā, Ḥusaynīya (Yāḳūt, II, 270, Musul ve Cezîre arasında bir şehir) ve Fēṣābūr havâlisini yağma etti. Cezîre vâlisi olan Marvānī Sulaymān b. Naṣr al-Davla, Oğuzlara Suriye'de yerleşmiş diğer Oğuzlar ile birleşmek üzere, memleketini geçmeden evvel, ilk baharı beklemelerini tavsiye etti. Ondan sonra hîle ile Manṣūr'u ele geçirdi ve Finīkli Başnavī kürtlerinin yardımı ile Oğuzların tâkibine koyuldu ise de, onların hareketini durduramadı. Bunlar Diyarbekir havâlisini yağma ettiler ve Musul şehrini de ele geçirdiler (*al-Kāmil*, IX, 272 v.d.).

Arada Ḥasanvayhīlerin tâlii sönmüş ve iktidar Cibāl'de Banī 'Annāz'ın eline geçmişti (krş. Huart, *Les Banou-Annāz*, Syrie, 1922, s. 66—79, 265—279: Sachau, *Ein Verzeichnis Muham. Dynastien*, s. 19; *Şaraf-nāma*, I, 22: Ayyār). Bunlar ekseriyâ Abu 'l-Şavk ismi ile zikredilir. Daha 340 (951)'ta Hemedan'da bir türk isyânı esnâsında Büveyhî Mu'izz al-Davla, Ḥulvān kumandanı İbn Abi 'l-Şavk'in yardımına mürâcaat etmiş idi (*Tacārib*, II, 2). Sülâlenin hakikî müessisinin 380'den 401'e kadar huküm sürmüş bulunan Abu 'l-Fatḥ Muḥammed b. 'Annāz olduğu zikredilir (*al-Kāmil*, IX, 158). Oğlu Abu 'l-Şavk 406'da Ḥasanvayhīlerin sonuncusu olan Ẓāhir (Ṭāhir)'i öldürdü. Banī 'Annāz'ın mülkü Şahrizūr, Kirmānşāh (431'de işgâl edilmiştir; *al-Kāmil*, IX, 300, 316), Bilavār, Şamġān, Daḳūḳa ve Ḥuftizakān'ı ihtivâ ediyordu. 437'de Tuġrul Cibāl'de âsâyişi te'min etmek üzere, kardeşi İbrāhīm Yınal'ı gönderdi: İbrāhīm Büveyhî Garşasp'ı Hamadān'dan koğdu. O da Cuzḳān kürtlerine ilticâ etti. Kirmānşāh'ta Abu 'l-Şavk'in deylemî Şācancān kürtlerinden mürekkep bir kıt'ası vardı. Kirmānşāh işgâl edildi ve Abu 'l-Şavk 438 (1046)'de Sīrvān'da öldü. İbrāhīm Şamīrān (Şamirān?, Şaymara)'ı aldı ve Cuzḳānları hâkimiyeti altına geçirdi. Abu 'l-Şavk'in oğlu Sa'dī, Selçuklulara inkıyat etti. Sülâle 510 (1116)'a kadar devam etti (Müneccim-başı, Sachau, *göst. yer.*).

İmparator Romanos IV.'un Malazgirt'te mağlûbiyeti (463 = 1071) bütün şarkî Anadolu'yu Alp Arslan'a açmış oldu. Büyük Selçuklular devrinde, Fārs'ta tek durmayan Şabānkara [b. bk.] sülâlesi ortaya çıktı ise de, 421 ile 756 arasında varlığını belli eden bu kabîlenin tam mânası ile kürt olduğu çok şüphelidir (yk. bk.). Diğer taraftan küçük kürt sülâlelerinin hâkimiyeti birer-birer ortadan kaldırılarak, yerlerine türkler geçiyordu. 493 (1100)'te Ḥilāṭ bölgesindeki son Marvānī de ortadan kalkmış bulunuyordu. Burada türk Sukman Ḳuṭbī, Eyyûbîler gelinceye kadar bir asır huküm sürecek olan Şāh Arman sülâlesini te'sis etti. İbn al-Aṯīr (X, 238), 495 (1101) senelerinde Banī 'Annāz sülâlesinden gelen Surḫāb b. Badr'in emrindeki 2.000 kürdün Salġūr Ḳurabulī türkmenleri tarafından imhâ edildiğini zikreder. Bundan sonra bu türkmenler Şahrizūr, Daḳūḳa ve Ḥuftizakān müstesnâ, Surḫāb'ın bütün topraklarına el-koydular. Bu gerilemelere rağmen, kürtlerden XI. ve XII. asırlarda sık-sık bahsedilir. Kirmanlı Ḳavurt'a karşı olan mücâdelesinde Malik Şah kürt ve arap kuvvetleri kullandı ve bunlara, Kirman'da toprak verdi (*al-Kāmil*, X, 53); buralarda daha önceden yerleşmiş kürtler de bulunuyordu (krş. Mas'ūdī, *Tanbīh*, s. 88; İbn Ḫallikān, I, 516). 496, 498, 503 senelerinde Ducayl, Mardin v.b.'da muhtelif kürt baskınlarından bahsedilir. Muḥammed b. Malikşāh'ın Suriye seferine (504 = 1110) kürt Ravādī kabîlesinden Marâga'nın hâkimi Aḥmedīl b. Vahsūdān (krş. *al-Kāmil*, X, 391) ve „Ermeniye şâhı" Sukmān iştirâk ediyordu. Sefer akim kaldı ve Aḥmadīl, kuvvetleri ile ordudan ayrılıp, Sukmān'ı kuşatmağa teşebbüs etti (*Recueil des Hist. des Croisades, Docum. orientaux*, III, 542, 599).

Bu devirde Suriye'de franlar ile temâsa gelen kürtlerden daha sık bahsedilir (bk. Derenburg, *Ousāma b. Munḳiẕ*), Sancar devrinde Cibāl'in garp kısmında bir „Kurdistān" eyâleti teşkil edildi. Sancar'in yeğeni olan Sulaymān-şāh Ayba (Ayva)'e buranın vâlisi oldu ve Bahār (Hamadan'ın şimâl-i şarkîsinde)'ı merkez ittihazetti. Bu eyâlet çok inkişâf etmiş vaziyette idi. Sancar devrinde kürtler 513 kargaşalıklarına da iştirâk ettiler; 516'da bir te'dip kuvveti Hakkâri, Zōzān ve Başnavî bölgelerinden geçti (*al-Kāmil*, X, 374, 377, 426) ise de, az sonra kürtler Ṭūr 'Ābdīn'de hıristiyan patriğinin kalesini zaptettiler (Assemani, *Bibl. Orient.*, II, 221).

Musul atabeyleri. Merkezî Kürdistan'a en yakın bir durumda olan Musul atabeyleri burada ehemmiyetli bir rol oynadılar. 'Imād al-Dīn Zangī bir çok defalar kürt arâzisini istilâ etti. 528 (1134)'de Ṭanza (Boḫtān'ın sol kıyısında)'yı aldı ve halife Mustarşid'in Musul'u muhâsara etmesi sırasında onu desteklemiş olan Ḥumaydîleri cezalandırmak üzere, al-'Aḳr, Şūş v.b. kaleleri aldı (Şams al-Dīn, *Recueil*, III, 666 v. d.; İbn al-Aṯīr, *al-Atabakiya, ayn. esr.*, II, 87). Arbīl, Āşib v. b. kabîleleri elinde tutan Abu 'l-Haycā Zangī'ye inkiyât etti (bunun Hakkârilerden olması muhtemeldir; bu kabîle o devirde şimdi aynı ismi taşıyan bölgenin cenûbunda oturuyordu; krş. Hoffmann, *Auszüge*, s. 203). Abu 'l-Haycā'nin ölümünden sonra, Zangī onun haleflerinin mücâdelelerine müdâhale etti, Āşib'i zaptederek, sûrlarını yıktırdı; Calāb kalesine 'Amādiya (= 'Imādiya, 'Imād al-Dīn şerefine) ismini verdi. 534 (1139)'te türkmen Ḳifçāḳ b. Arslān Taş'ın elinden Şahrizūr'u aldı. 537 (1142)'de Hakkâri'ye yeniden kuvvet sevketti; al-Ṣā'bānī (= Āşib?) kalesini zaptedip, yeniden inşâ etti. 538'de Irūn ve Ḥizān alındı (Şams al-Dīn, *Recueil*, III, 685). al-Rābiya (krş. *Şaraf-nāma*, I, 284: Rābiya-Bulak?) Faraḥ ve Alḳā (Elk?)'yı elinde tutan 'Alī kendiliğinden Zangī'ye iltihak etti. Zangī'nin son seferi Fanak (Finīk)'ta Başnavî'ye karşı oldu; lâkin atabeyin ölümü üzerine, bu şehrin muhâsarasından vazgeçildi (541=1146; İbn al-Aṯīr, *al-Atabakiya, Recueil*, II, 86, 114, 129, 188). Musul atabeyi tarafından Azerbaycan atabeyine karşı gönderilmiş olan Hakkârî Muḳta' (?) Karāca Tacna'nın, kabîleye yabancı bir türk olması muhtemel görülmektedir.

Daha sonra Ṣalāḥ al-Dīn'in ölümünü (589 = 1193) müteâkip, Zangîler merkezî Kürdistan'da vaziyetlerini sağlamlaştırdılar. 607 (1211)'de Ḥumaydîlerin kaleleri ('Aḳr ve Şūş) Arslan Şāh Zangī'nin küçük oğlu olan 'Imād al-Dīn'e, timar olarak, verildi; 615 (1218)'te aynı bey 'Amādiya kalesinin ve Arbilli Muẓaffar al-Dīn Kök-Böri tarafından kendisine terkedilen „Hakkâri ve Zavzān'ın geri kalan kalelerini" ele geçirdi (Abu 'l-Farac, s. 433, 438). Hakkârilerin Büyük-Zāb'ın yukarı havzasına doğru püskürtülmelerine her hâlde bu hâdiseler sebeb olmuştur.

Diyarbekir atabeyleri olan Artuk-oğulları bir çok defa kürtler ile çarpıştılar (Abu 'l-Fidā', III, 583: Usāma, I, 321). Hâmîlerinin vesâyetinden kurtulan Abbâsî halifeleri, kürtler ile münâsebete giriştiler (krş. 528'deki 'Īsā Ḥumaydī vak'ası ve *al-Kāmil*, XI, 7, 188) ve türkleri zayıflatmağa çalıştılar. 581 (1185)'de, halife al-Nāṣir devrinde küçük bir hâdise türk-

ler ile türkmenler arasında bir harbin çıkmasına sebep oldu (*al-Kāmil*, XII, 342); bu harp geniş bir sâhaya (Suriye, Diyarbekir, Cezîre, Musul, Şahrizûr, Ḫilāṭ ve Azerbeycan) yayıldı. İki sene sonra bu rakipler muhârebeyi bırakarak, müştereken Ermeniye, yukarı ve aşağı Elcezîre, Suriye'ye, şarkî Anadolu'nun iç kısmındaki hıristiyanlara karşı mücâdeleye giriştiler ise de, aralarında yeni ihtilâflar çıktı. Bir çok kanlı muhârebelerden sonra kürtler Kilikya'ya kadar çekildiler. Türkmenler hemen bütün Kilikya ve Suriye kürtlerini imhâ ettiler. Kürtler oturdukları yerleri terkederken, mallarını hıristiyan komşularına emânet ettikleri ve bunlar kürtleri sakladıkları için, nihâyet Türkmenler Thelmuzen (?) ve Arabthil (Arabgir ?)'deki hıristiyanlara hücûm ettiler (Süryânî Michael, *Recueil, Doc. Armén.*, s. 395).

Eyyûbîler. *Şaraf-nāma* (I, 55—82) bu şâyân-ı dikkat sülâlenin kürt menşe'i üzerinde durmaktadır. Ermeni müverrihi Hayton (Hethum) bu hususta şöyle demektedir: „*Postea vero Sarraceni amiserunt dominium Egipti et Medi, qui Cordins vulgariter dicebantur, regni Egipti dominium occupaverunt*" (*Recueil, Doc. Arm.*, II, 225, 343). Ṣalāḥ al-Dīn Ṣāzī b. Marvān'ın büyük babası Dvinli Ravādī (Rāvadī, Ravanda, Hazbānīlerden bir kol) idi. Şaddādī sülâlesinin de Dvin'den çıktığı rivâyeti Ṣāzī devrinde henüz hâfızalardan silinmemiş idi. Ṣāzī'nin oğulları Ayyūb [b. bk.] ile Şirkūh [b. bk.] eski vatanlarında (Acdanakān köyünde) doğmuşlar idi. Salāḥ al-Dīn [b. bk.] Takrīt'te dünyaya gelmekle berâber, her hâlde, babasından ve amcasından eski an'aneleri öğrenmiş idi (krş. al-Fārikī, İbn Ḳalānisī içinde, nşr. Amedroz, 550 seneleri). Eyyûbî âilesinin içinde irânî isimlere dâimâ tesâdüf edilmekle berâber, sülâlenin asıl faâliyet sâhası bilhassa Suriye ve Mısır idi. Eski Selçuklu atabeylerinin âileleri, Eyyûbîlerin tâbii olduktan sonra bile, Diyarbekir Artuk-oğulları, Musul (Zangīler) ve Arbīl (evvelâ sâdece Zangīlerin mümessili olan Tagīnī Beyler) de huküm sürüyorlardı. 'İzz al-Dīn Zangī ile 585 (1187)'teki muâhedesi mûcibince, Salāḥ al-Dīn yalnız Haleb ve Şahrizûr'u ilhâk etti (İbn al-Aṯīr, *al-Atabakiya, Recueil*, II, 334; *al-Kāmil*, XI, 340; Bahā' al-Dīn, *Recueil*, III, 85). Ṣalāḥ al-Dīn 585'te Şahrizûr'u Ya'ḳūb b. Ḳifçaḳ ile akrabâlığı bulunan memlûkü Keştoğdı (?)'ya verdi. Eyyûbîlerin Kürdistan'a girdikleri yegâne serbest istikamet Ḫilāṭ istikameti oldu. Bu mıntaka evvelâ Taḳī al-Dīn tarafından 587 (1191)'de fethedildi (*al-Kāmil*, XII, 40) ise de, ancak, Ṣalāḥ al-Dīn'in ölümünden sonra yeğeni Avḥad Ayyūb orada 604 (1207)'te yerleşti. Bilâhare Ḫilāṭ *Şāh Arman* unvânını alan kardeşi Aşraf'e ve nihâyet üçüncü kardeş olan Muẓaffar'e geçti. Kendisi burada 642 (1244)'ye kadar tutundu. Bu timarın idâresi, gürcüler, Ḫvārizmşāhlar ve moğulların istilâsı neticesi, bir çok dafâlar inkıtaa uğradı. Bu devirde Ḫilāṭ civarında faâliyette bulunan gürcü kuvvetlerinin başında ermeni asilzâdeleri Zakare ve İvana bulunuyordu. Bunların şeceresi kendilerinin *Ḫel Babirakan*, yâni Bāpīrakān kürt kabîlesinden geldiklerini göstermektedir (krş. Marr *Zap.*, 1911, XX, 120).

Eyyûbîlerin orduları bilhassa türklerden mürekkep olmakla berâber, aralarında küçümsenemeyecek kadar kürt de bulunurdu. Ṣalāḥ al-Dīn 583 (1187)'te Dicle'nin berisindeki kürtleri cihâd-ı mukaddese dâvet etti. Cezîre'deki kuvvetler 584 (1188)'te terhis edildi ise de, bâzı kabîlelerden ve Diyarbekir kuvvetlerinden sık-sık bahsedilmektedir. Bu kürtlerin türkmenler ile araları çok defa açık bulunurdu (Bahā' al-Dīn, *Recueil*, III, 86, 313, 381).

Kürtler Eyyûbîlerin askerî ve mülkî makam ve me'muriyetlerinde büyük sayıda bulunmakla berâber çok defa da sülâlenin faâliyetine engeller çıkarıyorlardı. Şirkūh öldüğü zaman, yerine Ṣalāḥ al-Dīn'in geçmesine muhâlefet eden kürtler bulundu (İbn Ḫallikān, IV, 494). Arbīl (?)'in reisi Abu 'l-Haycā (Hakkārī) âilesinin rolü büyük oldu. Abu 'l-Haycā, haçlıların muhâsara ettiği 'Akkā kalesini müdâfaa etti ve orduya *isfahsālār* ve Kudüs'e vâli tâyin edildi. 1196'da Bagdad'a gönderildi, Hemedan'da bir sefer idâre etti ve Daḳūḳa'da öldü. Yeğeni Ḳuṭb al-Dīn Kahire'de al-Ḳuṭbīya medresesini yaptırdı. Hakkârîlerden Aḥmed al-Maştūb'un oğlu Sayf al-Dīn isimli başka bir kürt 'Akkā'da Abu 'l-Haycā'ya yardım etti, ahfâdının hayatı da çok mâceralı geçti. Oğlu Aḥmed, Harrân hapishânesinde öldü. Torunu Ḳāżī 'İmād al-Dīn, al-Kāmil aleyhine entrikalara başladı ve menfâya gönderildi.

Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh. Zagroslu (garbî İran dağları) kürtler 614 (1217)'te Ḫvārizmşāh'ın Hemedan'dan Bagdad'a sevkettiği kuvvetleri bozguna uğrattılar. Calāl al-Dīn'in Ḫilāṭ'a karşı olan seferleri (623—626) memleketi alt-üst etti ve kürtler kıtlıktan kırıldılar (*al-Kāmil*, XII, 207, 308). Moğullar tarafından mağlûp ve tâkip edilen Calāl al-Dīn Diyarbekir kürtlerinin arasına kaçtı ve 628 (1231)'de, muhtemelen bunlardan biri tarafından, öldürüldü (*Cuvaynī*, nşr. Muḥammed Ḳazvīnī, II, 190; *al-Kāmil*, XII, 325; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 62). Yine 634 (1237)'te Ḫvārizmşāh'ın ordusunun bakiyesi Harput hâvalisinden geçerek, buraları yağma ediyordu (Abu 'l-Farac, *ayn. esr.*, s. 477). Calāl al-Dīn'in ölümünden sonra, moğullar Diyarbekir ve Ḫilāṭ taraflarını yağmaladılar. Diğer bir ordu Merâga'dan Erbil'e inmiş idi. Bu bölge üç kere istilâ edildi. 643 (1245)'te Şahrizûr ve 650 (1252)'de de Diyarbekir yağma edildi.

İlhanlılar. Büyük İlhanlılar devrinde Kürtlerin bahsi pek seyrek geçer. Evvelâ putperest, sonra da müslüman olan bu hükümdarlar, hıristiyanlar ile el-birliği ettikleri ve hıristiyanların da müslüman komşularına karşı bir hayli kinleri olduğu için, o zamanlara kadar Eyyûbîlerin harplerine iştirâk etmiş olan kürtler, dağlarından dışarı çıkmamak ve ancak İlhanlıların düşmanlarına zafer duâları etmekle iktifâ mecbûriyetinde kalmışlardı.

Selçuklular zamanında teşkil edilmiş olan Kürdistan eyâleti (merkezi Hemedan civarında, Bahār), Malik b. Tūdān tarafından zaptedildi. Kendisi meşhûr Emîr Çobān'ın babası idi. 655'te Hemedan'dan kalkan Hulagu Bagdad üzerine yürüdü. Moğullar Kirmānşāh'ta mal ve cana taarruzda bulundular (Raşīd al-Dīn, nşr. Quatremère, s. 225, 255, 267). Bagdad'ın alınmasından evvel, Hulagu, Erbil'i zaptetmek üzere, kuvvet gönderdi. Buranın vâlisi Tāc al-Dīn Ṣalāba (krş. Raşīd al-Dīn, nşr. Blochet, s. 261) moğullara inkiyât etti ise de, kalenin kürt muhâfızları ona uymadılar. Erbil, Musul atabeyi Badr al-Dīn Lu'lu' yardımı ile, alındı (d'Ohsson, III, 256). Bagdad'ın zaptı Şahrizûr [b. bk.]'un boşalmasına sebep oldu ve Şihāb al-Dīn al-'Omarī'nin verdiği mâlûmata göre, buradaki kürtler Suriye ve Mısır'a doğru çekildiler (krş. d'Ohsson, *ayn. esr.*, III, 309, 330, 337). Bu hâdiselerin uzak akisleri, Cezayir'de Lavēn ve Babīn adlı iki kürt kabîlesinin ortaya çıkmasında görülmektedir (İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères*, trc. de Slane, II, 461 ve III, 413).

Azerbaycan'a dönen Hulagu, 657'de yeniden Suriye'ye hareket etti. Moğullar Hakkâri memleketinde rastladıkları bütün kürtleri kılıçtan geçirdiler (Raşīd al-Dīn, nşr. Quatremère, s. 328). Ondan sonra Elcezîre, Diyarbekir, Mardin ve Eyyûbîlerden Kāmil'in elinde bulunan Meyyâfârikîn alındı. Hulagu'ya sâdık kalmış olan Badr al-Dīn Lu'lu'un ölümünden sonra, oğlu Ṣāliḥ Mısır sultanı Baybars tarafına geçti ve tahtı için, ondan te'minat aldı. Musul civarındaki kürtler hıristiyanlara hücûm ettiler. Kürt, türkmen ve Şüllardan mürekkep Musul muhâfız kıt'asının moğullara cesûrâne mukavemet göstermesine rağmen, şehir hîle ile onların eline geçti.

Suriye'de kürtler memlûk sultanlarının tarafını tutuyorlardı. Baybars, Barḳay Han'a gönderdiği mektupta türk, kürt ve araplardan müteşekkil ordularını medhediyordu (d'Ohsson, III, 385). Abaka zamanında ermeni Hayton, Mısır ordularının bir istilâsından sonra (677=1278'den evvel), moğulların şimâlî Suriye'de yaşayan kürtlerin (*gordin*) 5.000 evini nasıl „aldığını" anlatıyor (*Recueil, Doc. armén.* II, 179). Fakat 680 (1281)'de moğulların mağlûbiyetinden sonra, türkmen ve kürtlerden mürekkep müslüman kuvvetleri Kilikya'yı yağma ettiler. Kürtlerin moğullar ile seyrek olan birleşmeleri daha ziyâde Fārs gibi, uzak bir bölgede görüldü. Ulcaytu devrinde, 706'da Gīlān'ı istilâ eden ordular arasında kürtler de vardı. Biraz sonra, kendisini şi'îlerin mehdîsi ilân eden Mūsā adlı bir kürt, Ulucaytu tarafından idam edildi. 712'de Raḥba'yi elinde tutan Badr al-Dīn Kurd, moğullara mukavemet etti.

Kürt eyâletleri moğul emîrleri tarafından idâre ediliyordu. Arbīl'de mücâdeleler eksik olmuyordu. Burada konaklamış olan moğul ordusuna mensup *ḳayaçi* denilen hıristiyan dağlılar, reisleri Zayn al-Dīn Bālū aleyhinde, şikâyette bulundular ve arapların desteklediklar kürtler ile mücâdeleye giriştiler. Bu hâdiseler 1297'de başladı ve 1310'da son haddine erişti. Moğullar hıristiyanlar tarafından işgâl edilen kaleyi, büyük güçlükler ile, tahliye ettirebildiler. Bunlar muhâsaraya kürtleri de getirmişlerdi. Hıristiyanlara mütemâyil olan moğul emîri bunları, hıristiyanların araplar tarafından katledilmelerine mâni olmak üzere, kullanmak istedi. Kan dökülmesinin önüne geçilemedi ise de, kürtler buna iştirâk etmediler (*Histoire de Mar Jabalaha III.*, trc. Chabot, Paris, 1895, s. 152—177).

Merâga ile Erbil arasındaki sâha moğul ordularına başlıca istinat bölgesi vazifesini görüyordu. Fakat bu devirde Urmiye gölünün cenûbundaki bölge henüz büyük bir nisbette türkler ve moğullar tarafından işgâl edilmekte idi [bk. mad. SAVUÇ-BULAK].

Ulcaytu devrinde Kürdistan eyâletinin merkezi Bahār'dan Sulṭanābād (Çamçamāl)'a nakledildi. Eyâletin ne derece harâp olduğu *Nuzhat al-ḳulūb*'un şehâdeti ile ölçülebilir. Ona göre (s. 107) eyâletin geliri, Selçuklular devrindekine nisbetle, ancak onda biri bulmakta idi.

İlhanlılar ortadan kalktıktan sonra, Sulduz [b. bk.] ve Calayır [b. bk.] kabîlelerine mensup iki moğul âilesi rekabete giriştiler. Toprakların „iki Hasan" arasında taksimi (738=1338) mûcibince, Kürdistan ve Hûzistan emîr Akranç veya Akraş (?)'ın çocuklarına düştü. Calāyir Bāyazīd 784—785'te Kürdistan'dan ve

Irak-ı Acem'den kendisine husûsî bir timar te'min etti (Lane Poole, *ayn. esr.*, nr. 86 ve d'Ohsson, IV, 747).

Memlûk sultanları devrinde kürt kabîleleri. Moğul istilâsı kürt kabîlelerinin siyâsî faâliyetini tamamen hiçe indirmiş idi. Lâkin Memlûk sultanlarının ilhanlılar aleyhine gizli plânlar hazırladıkları Mısır'da bu müslüman unsurunun mukadderâtına çok alâka gösteriliyordu. Şihâb al-Dîn al-'Omarî (ölm. 749 = 1348)'nin *Masâlik al-abṣâr*'ı Memlûk sultanlarının divanlarının kürtler hakkında nasıl geniş mâlûmat sâhibi olduğunu göstermektedir. al-'Omarî'ye göre, Yemen ve Suriye'de olduğu gibi, Irak ve Diyâr al-'Arab civarında kürtler vardı. Kürdlerin oturduğu dağ (al-cibâl) Hemedan civarında başlayıp, Kilikya (*Bilâd al-takfûr*)'da bitiyordu. Diele'nin garbında Cezîre ve Mardin kürtleri bütün komşularının hücûmuna hedef oluyordu; bununla berâber, Mardin'de bir İbrâhîm al-'Ars-Bâlû (?), az müddet evvel, istiklâlini ilân etmiş ve büyük bir nufûz kazanmış idi. Müellif Cezîre'nin Musul ve Kavâr (krş. *Şaraf-nâma*: Kêvar) arasındaki kısmı ile Hemedan arasında yaşayan 20 kabîlenin isimlerini vermektedir: 1. Gürânî, 2. Gilâlî, 3. Zangalî (= Zangana?), 4. Kûsa ve Mabir (?), 5. Sabûlî, Ḳartâvî, 6. Ḥasnânî (Ḥuşnâvî?), 7. Karḥîn (= Kirkûk) ve Daḳûḳ civarındaki kabîle, 8. Arbîl arâzisi dâhilinde yaşayan bir kabîle, 9. Mâzancân (?), 10. Sohrî (Sohrân), 11. Zarzârî, 12. Cûlâmerg, 13. Markavân (Margavar) kürtleri, 14. Gavâr nâhiyesi kürtleri, 15. Zibârî nâhiyesi kürtleri, 16. Hakkâriler, 17. Besîtkî (?), 18. Boḫtî, 19. Dâsinî ve 20. Dumbulî (?).

Timur ve türkmen sülâleleri. Moğullardan sonra, rekabet hâlinde olan türkmen sülâleleri nufûzlarını Kürdistan üzerine yaydılar. Hâlâ pek az bilinen bu devir, kürtler için büyük bir ehemmiyeti hâiz olmuştur. Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu sülâleleri Kürdistan'ın içine kadar nufûz ettiler, kürt kabîlelerini siyâsî ve dinî mücâdelelere sürüklediler ve büyük ölçüde nüfus hareketlerine sebebiyet verdiler. Mukrî kürtlerinin Urmiye gölü cenûbundaki sâhayı işgâl etmeleri bu devre rastlar [bk. SAVUÇ-BULAK]. Buna mukabil Kara-Koyunluları muvakkaten bertaraf eden Timur'un fütuhâtı ancak geçici bir mâhiyet gösterdi.

796—897 (1393—1491) seneleri arasında Ḥişn-Kayfâ ve Cezîre tarihine müteallik bir çok hâdiseler, Suriye vak'anüvislerinde zikredilmektedir (nşr. Behnsch, *Rerum seculo XV in Mesopotamia gestarum liber*, Breslau, 1838).

Timur 796 ve 803 seferlerinde Kürtler ile karşılaştı. Bagdad ve Diyarbekir'den geçen Timur, hiç beklenmedik bir anda, Cezîre üzerine yürüdü ve burasını tahrip etti. Cezîre'nin mülhakatı da fethedildi. Bundan sonra Timur Diyarbakır ile Muş arasındaki dağları geçti ve bütün Kürdistan'da iyiliği ve doğruluğu ile tanınan bitlisli emîr Şaraf al-Dîn'i nâzikâne kabûl etti. 803'te, Şahrizûr yolu ile, Bagdad'dan Azerbaycan'a döndü ve yol üzerinde kürtlerin hücûmuna uğradı.

Timur'un ölümünden sonra, Kara-Koyunlu Kara-Yusuf Kürdistan'a döndü ve evvelâ bitlisli Şams al-Dîn'e sığındı, ona kızını verdi ve yardımı ile eski hâkimiyetini yeniden te'sis etti. 820'de Kara-Yusuf Bitlis emîrlerinden hukukunu te'yit etti. 824 (1421)'te Timur'un oğlu Şâhruḫ Ermeniye'ye geldiği zaman, Şams al-Dîn (Bitlis), Malik Muḥammed (Hakkârî), Malik Ḫalîl (Ḥişn-Kayfâ), Ḥizân emîrleri v.b. tarafından müzâharet görüyordu. Ḫoy kürtleri de Şâhruḫ'un vâlisine sadâkat gösteriyorlardı. Hakkârili Malik 'İzz al-Dîn bu devrin hâdiselerinde büyük bir rol oynamıştır (*Maṭla' al-sa'dayn*, *NE*, XIV, 153, 180).

Esas merkezleri Diyarbekir olan Ak-Koyunlular (Bayındır sülâlesi) büyük kürt hânedanlarını ortadan kaldırmak siyâsetini ısrar ile tâkip ettiler (*Şaraf-nâma*, I, 164). Bilhassa büyük Çemişkezek kabîlesi gibi, Kara-Koyunlulara dostluk göstermiş kabîleleri bırakmıyorlardı. Uzun Hasan'ın kumandanları Şûfî Ḫalîl ve 'Arabşâh Hakkâri'yi zaptettiler. Daha sonra burasını Bohtân'dan gelen Dumbalî kabîlesi muvakkaten aldı. 875 (1470)'ten itibâren (krş. Behnsch, *ayn. esr.*, s. 14), Cezîre tamâmen Ak-Koyunluların hâkimiyeti altına geçti ve buraya Çalabî Bey vâli tâyin edildi; *Şaraf-nâma* (I, 23) kendisinin hizmetlerini takdirle yâdetmektedir. Ak-Koyunlu kumandanı Snlaymân b. Bijan, İbrâhîm Han'ı Bitlis'ten çıkardı. Bu zât bil'âhare Uzun Hasan'ın oğlu Yâkub tarafından idâm edildi.

Safevîler ve Osmanlılar. Şah İsmâ'îl, Ak-Koyunlu Murad'a karşı mücâdelesinin başlangıcında Ermeniye'yi istilâ etmiş idi. Şarûr muhârebesinden (907 = 1502) sonra, Bagdad ile Maraş arasındaki bütün toprakları ele geçirdi. İsmâ'îl I.'in kürtlere karşı siyâseti Ak-Koyunlularınkinden farklı değil idi. Şah da, onlar gibi, türkmen kabîlelerine dayanıyordu. Lâkin müfrit bir şi'î olduğu için (krş. ḪAṬĀ'Î), bilhassa sünnî kürtlere karşı daha fenâ davranıyordu. On bir türk reisi kendisini Ḫoy'da karşıladıkları zaman, o bunların ekserisini hapise attı ve yerlerine „kızıl-baş" kabîlelerinden seçtiği vâlileri tâyin etti.

Bu devirden itibâren takriben üç asır zarfında, Kürdistan, osmanlı pâdişahları ile İran şahlarının harp sâhası hâline geldi. Çaldıran hezîmeti (1514) yeni İran hânedanının nufûzuna müdhiş bir darbe indirdi. Şah İsmâ'îl'in halefleri, bâzı geçici muvaffakiyetlerine rağmen, onun ilk muzafferiyetine aslâ erişemediler ve bu suretle Zagros'un garbındaki iran hâkimiyeti tedrîcen küçüldü. İsmâ'îl'in, türklerin başına iranlı vâliler koyma teşebbüsü osmanlı siyâseti ile tezat teşkil ediyordu. Ḥakîm İdris (Bidlisî) tarafından çizilmiş bulunan bu siyâset, yerli beylere muhtâriyat te'min eden feodal bir teşkilât kurulması esâsına dayanıyordu.

Çaldıran muhârebesi Kürdistan'daki vaziyeti karıştırdı. Ḥişn-Kayfâ'yı kaybeden Malik Ḫalîl (*Şaraf-nâma*, I, 155) Siirti'i tekrar ele geçirerek, babadan kalma topraklarına doğru yürüyordu. Şâsûnlu Muḥammed Bey İranlılar ile mücâdele hâlinde idi. Meyyâfârikînli Aḥmed Bey, Agîlli Ḳâsim Bey, Pâlûlu Camşîd Bey Osmanlılar tarafına geçmişlerdi. Cezîre vâlisi, iranlıları Musul'dan kovmağa muvaffak olmuş idi. Sa'îd Bey Sohrân, Arbîl ve Kerkük'ü ele geçirmiş idi. Bir çok kürt beyi iranlılara karşı sâdakatlerinde kararsız bir vaziyette idiler. İdrîs, bu beyleri ziyâret ederek, 25'inin pâdişah tâbiiyetini te'min etti.

Selim I.'in Tebriz'den avdetinden sonra, Şah İsmâ'îl'in Diyarbekir ve Ḥişn-Kayfâ'ya takviye kıt'aları göndermesi üzerine, İdrîs kürtlerden kuvvet topladı ve İran'ın Kürdistan vâlisi Kurd Bey'i bozguna uğrattı. İranlıların muhâsara ettiği Diyarbekir kürtleri, Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından imdat kuvvetleri gönderilinceye kadar, dayandılar. Mehmed Paşa ile İdrîs, Ḥişn-Kayfâ'da birleşerek, iranlıları mağlûp ederek, Diyarbekir'i kurtardılar ve Mardin'i aldılar. Bu şehrin yalnız kalesi iranlıların elinde kaldı. Bu hâdiselerden sonra iranlıların kumandanı Kara-Han Bagdad ve Kerkük tarafından ve cenahtan taarruzda bulundu. Kürtleri kovan Mardin halkı, iranlıları şehri işgâle dâvet etti. Iki ordu Nusaybin-Urfa yolunda karşılaşınca, iranlılar mağlûp oldular. Bıyıklı Mehmed Paşa Mardin'de tutunan Sulaymân Ḫân'ı teslim olmağa mecbûr etti. Bundan sonra Nusaybin, Dârâ, Meyyâfârikîn, Diyarbekir ve Sincâr havâlisi tamâmen işgâl edildi ve idârî teşkilât İdrîs tarafından tamamlandı. Diyarbekir eyâletinde 11 sancak türk idârecilerine verildi; 8 sancak, yerli beylere tevcih edildi. Beş sülâle, hâkimiyetin babadan oğula intikali suretiyle, mevcûdiyetini muhâfaza ettiler (krş. Tischendorf, *Das Lehnwesen in d. moslem. Sataaten*, Leipzig, 1872, fas. II. ve IV; XI. = XVII. asrın başları Ayn Ali risâlesine göre). Bilâhare buna benzer bir teşkilât tarzı, Malatya'dan Bayezid ve Şahrizûr'a kadar, bütün topraklar üzerinde tatbik edildi (krş. daha aşağıda *Şaraf-nâma* ve Evliyâ Çelebî'nin şâyân-ı dikkat kayıtları (IV, 176—180 ve 271—316: Sulaymân I.'ın kanunu mûcibince Van'a bağlanan 37 sancak ve mahallî ordunun yürüyüş merâsimi hakkında). İranlılara yalnız Kirmânşâh eyâleti kaldı. İdrîs cömertçe mükâfatlandırıldı ve kendisine, isim yerleri boş bırakılmış bir çok tevcihât fermanları gönderildi (Hammer, *GOR*, I, 749).

Şâh Ṭahmâsp 936 (1530)'da Müşlü (Moşullu?) kabîlesine mensup Ẕu 'l-Fiḳâr'dan Bagdad'ı istirdât etti. Uzun savaşlar yeniden başladı; Sultan Sulaymân ordusunu 1533, 1534, 1535, 1548, 1553 ve 1554 tarihlerinde İran'a karşı sevketti. Son seferinde Bagdad orduları Belḳâs ve Şahrizûr kürtlerini yendi. İranlılar bu sırada Gürcistan'da meşgûl idiler (Hammer, *ayn. esr.*, II, 236).

'Abbâs I., 999 (1590) anlaşması ile, türklere, Azerbaycan, Şahrizûr ve Luristân (*ayn. esr.*, II, 559) dâhil olmak üzere, bütün garp eyâletlerini terketti ise de, 1010 (1601)'dan itibâren, savaş yeniden başladı ve 1021 (1612) anlaşılması neticesinde, İran elinden çıkan eyâletleri, Şahrizûr müstesnâ, yeniden elde etti (*ayn. esr.*, II, 745). Şâh 'Abbâs 15.000 kürdü, türkleri önlemek üzere, Horasan hudûdunda yerleştirdi.

Şâh 'Abbâs'ın saltanatının sonuna doğru, türkler kuvvetlerini Bagdad üzerine teksif ettiler. Hâfız Paşa'nın birinci seferinde (1623), ordusunda kürt kuvvetleri var idi. Kürtler cesâretli hareket ediyorlardı; fakat hücumları püskürten iranlıların gönderdikleri kuvvetlerin taarruzları Mardin'e kadar uzandı. Şâh 'Abbâs'ın ölümünden sonra vezir-i âzam Husrev Paşa 1039 (1629)'da Bagdad'a karşı yürüdü. 'Amâdiya'den Sayyid Han, Mîra Bey Sohrân ve kürt-arap muhtelit Bâcilân kabîlesi Husrev Paşa'ya yardım ederken, Ahmed Han Ardalân türkleri yandan tehdit ediyordu. Husrev Paşa Senna [b. bk.] ve Hemedan'a kadar ileriledi. Geri dönerken türkler Çamçamal ve Dartang civarında bir iran kuvvetini yendiler. Bununla berâber, Bagdad dayandı ve Husrev Paşa çekildiği zaman, Ahmed Han Ardalân yeniden Şahrizûr'u ele geçirdi (J. v. Hammer, *ayn. esr.*, III, 17, 23, 49, 86, 93). Murad IV. ancak 1048 (1638)'de, kat'î olarak, Bagdad'ı aldı ve ertesi yıl Ḳaṣr Şîrîn'de İran ile anlaşma yapıldı (Naimâ, I, 686). Bu anlaşma XIX. asra kadar Türkiye — İran hudutlarının tâyinine esas

oldu. Bu suretle, İran Zagros dağları arkasına çekilmiş kaldı.

Büyük Safevî-Osmanlı mücâdelesi, kürtlerin siyâsî ehemmiyetlerini idrâk etmelerine yol açtı. *Şaraf-nāma* bize, kürt kabîle ve beyliklerinin derebeylik hayatlarının 1005 (1596) yıllarına doğru bir tasvirini vermektedir.

Şaraf-nāma. Bitlis hanı Şaraf al-Dīn'in 1005 (1596)'te tamamlanmış olan bu eseri, kürt tarihinin kaynakları arasında müstesnâ bir yer tutar. Kürtlerin asıl tarihi (Véliaminof-Zernov, 1. tab.) 4 kısma (*ṣaḥīfa*) ayrılmış olup, bunlardan birincisi gerçekten saltanat hukukundan faydalanmış olan kürt sülâlelerinden bahseder; ikincisininin mevzuu ise, içlerinde bâzan sikke bastıran veya kendi adlarına hutbe okutan sülâlelerdir; üçüncüsü irsî vâliler (*ḥukkām*) hânedanını sayar; dördüncüsünde Bitlis hanlarınının mufassal tarihine yer verilmiştir. Birinci kısım 5 sülâle sayar: Diyarbekir ve Cezîre'deki Mervânîler [b. bk.]; Daynavar ve Şahrizūr'daki Hasanveyhîler ile Küçük-Lūr emîrleri [b. bk.] ve Eyyûbîler [b. bk.].

İkinci ve üçüncü kısımda yer alanlar arasındaki fark az olduğu gibi, Şaraf al-Dīn bu sülâleleri sayarken, oldukça itibârî bir sıra tâkip ettiği için, burada bahsedilen sülâleleri, Cazîra İbn 'Omar'i merkez olarak almak sureti ile, hâkimiyet sâhalarını coğrâfî vaziyetlerine göre sıralamak daha doğru olur. Bunların arkasından İran'daki kürt kabileleleri zikredilecektir.

Şaraf al-Dīn, kabîleler ile bunların reislerinin âilelerini mümkün olduğu kadar ayırt etmektedir. Bu sırada Kürdistan'daki derebeylik teşkilâtının esâslarını da göz önünde bulundurmak gerekir; muhtelif menşe'li derebeyleri bâzan yerleşmiş, bazan göçebe, daha doğrusu yarı-göçebe kürt muhârip aşîretlerinin yardımı ile, kürtleri, kürtleştirilmişleri ve hıristiyan halkı idâre etmektedir.

A. Cazîra ve Darsīm arasındakiler: 1. Cazîra emîrleri kendilerini Emevî menşe'li sayarlar ve cedleri olarak, Ḫālid b. Valīd'i gösterirler. Şaraf al-Dīn, âilenin mülkünü *vilāyat-i Boḫtī* (I, 310) adı altında göstermekte ve bu ehemmiyetli timarı teşkil eden 14 nâhiyeyi etraflı, fakat sistemsiz olarak saymaktadır. M. Hartmann (*Bohtān, Mitteil. d. Vorderas. Gesell.*, 1894, 2 ve 1897, I, 1—163)'ın çok dakik tetkikine rağmen, bunlardan bâzılarının tâyini müphem kalmaktadır. 2. Ḫīzān İsbāyerd (Sparhet, İspert; Evliyâ Çelebi'de: İsbaʿird) ve Muks (Mukus) hâkimlerinin ataları, Selçuklular zamanında Bellīcān (Ḫnis)'dan gelen üç kardeş idi (*Şaraf-nāma*, I, 217). Şu mühim timarın kabîlesi Namīran idi. Arâzi, Bohtān'ın sol kolları boyunca uzanıyor, hattâ Marvānān'a kadar gidiyordu. 3. Şirvan (Ḥizān'dan aşağıya doğru olmak üzere, Bohtān'ın sağ kıyısında ve Siird'in şimâl-i şarkîsinde). Şīravî hâkimleri ecdâdı Eyyûbîlerin hizmetinde idiler ve Şirvan'a, Malikānların Ḫişn-Kayfā'ya yerleştikleri zaman geldiler. 4. Rūzagī (Rōzagī)'ler Bitlis ile Ḫāzō'yu (Sāṣūn) Gürcü kıral Tāvīt (David le Couro-Palate, 984—1001 ?)'in elinden aldılar. Ondan sonra Ahlat'tan Sâsânî menşe'li iki kardeş getirttiler. Biri Bitlis'te, digeri de Şāṣūn'da emîr olurlar. Ziyā al-Dīn sülâlesinden 18 emîr 1005 (1596)'ten evvel Bitlis'te huküm sürmüşlerdi; bu yalnız Selçuklular (543—576) ve Ak-Koyunlar (871—900), Şāh İsmāʿīl (913—920 ?) devirlerinde ve 941 ile 986 arasında inkıta'a uğramış idi. Bu defa da Kanûnî Sultan Süleyman, Şams al-Dīn'in irsen intikal eden timarını Malatya'daki ile değiştirmek istemiş idi. Şams al-Dīn Bitlis'i terketmeğe mecbûr olmuş, Şah Tahmāsp'a sığınarak, ondan himâye görmüş idi. Şams al-Dīn İran'da 965'te öldü. 940'ta menfâda doğan oğlu Şaraf al-Dīn sarayda itinâ ile büyütüldü ve muhtelif Fārs eyâletlerin idâre etti ve bütün İran kürtlerinin reisi oldu. İsmāʿīl II. tahta çıktıktan sonra, Şaraf al-Dīn şüphe altında kaldı ve Nahçuvan'a nefyedildi. Oradan Van'a gitti ve Murad III. kendisine Bitlis'i tevcih etti. Buna 991'de Muş ilâve edildi. 5. Ṣāṣūn (Ḫāẓō) hâkimleri, ecdadları Ziyā al-Dīn'in kardeşi ʿİzzad al-Dīn'den kinâye olarak, ʿİzzīn ismini almışlardır. Ṣāṣūn'un aşîretleri evvelâ Şīravî, Bābūsî, Sūsānî ve Ṭamūkîlerden ibâret idi. Rūzakîler daha sonra geldiler. 6. Suvaydī hâkimleri kendilerini Barmakî menşe'li olarak gösterirlerdi. Suvaydī kabîlesi bunların ceddini kendi soyundan olarak kabûl etmiştir. 7. Pāzūkī kabîlesi, Şaraf al-Dīn (I, 328)'e göre, İran kabileleri arasında ve Suvaydī menşe'lidir. Kabîle iki koldan mürekkep idi: Ḫālid Beglu ile Şeker-Beglu ve Bitlis emirlerine tâbî ibi. Çaldıran seferinden sonra, Suvaydîler, Pāzūkîleri bir çok topraklarından mahrum ettiler (*ayn. esr.*, I, 257). Şāh Ṭahmasp devrinde, Pāzūkîlerin reisi tâyin edilen Kılıç Bey'e Zagam (Tiflis civarında) verildi. Ondan sonra Aleşkirt'e nakledilen Pāzūkîler orada büyük bir kabîle hâline geldiler. 8. Mirdāsī (*Selim-nâme*'de: Mirdēsī) reisleri Abbâsîlerden geldiklerini iddia ediyorlardı. 9. Çemişgezek hâkimleri Abbâsîlerden geldiklerini ileri sürüyorlardı. Fakat isimleri, daha çok, türk (Selçuklu) men'şeinden olduklarını göstermektedir. Bunların mülkleri o kadar çok idi ki,

Kürdistan ismi Çemişgezek ile aynı mânaya geliyordu (*Şaraf-nāma*, I, 173).

B. Cazîra ve Kilis arasındakiler. 10. Hasankeyf [bk. mad. ḪİŞN-KAYFĀ]. Mahallî emîrler (*malikān*) kendilerinin Eyyûbîlerden geldiklerini ileri sürmekte idiler. Ḫişn-Kayfā timarı ecdadlarına Mardin Artuk-oğulları vâlisi tarafından verilmişti; *Şaraf-nāma*'nin zikrettiği ilk emîr, 736 (1335)'da ölen Malik Sulaymān'dır. Ak-Koyunlular Ḫişn-Kayfā'yı ele geçirdiler ise de, Ḫamā'ya sığınmış olan Malik Ḫalīl sonradan topraklarını geri aldı. Malik Ḫalīl'in hâkimiyeti Osmanlılar zamnina kadar devam etmiştir. 11. Sulaymānī. Mervânî (Emevî) menşe'den olan bu hâkimler Ġazālī nâhiyesinde Ḫuḫ'a yerleştiler ve tedrîcî olarak bir çok kaleleri ve Dicle'ye kadar olan arâziyi zaptettiler. Bunların ekserisi göçebe idi ve yazın Ala Tağ'a kadar giderlerdi. Bu kabîlelerin ekserisi yezîdîlerden idi. 12. Zraḳī (Addai Scher tarafından ileri sürülen yeni telâffuz tarzı, *JA*, 1910, s. 119—139), Şaraf al-Dīn'e göre, Zraḳī, arapça Azraḳī'nin kısalmış bir şeklidir. Âilenin arap ve suriyeli bir sûfî olan alevî menşe'li ceddi Mardin'e Artuk (ölm. 516 = 1122, Abu 'l-Farac, *Muḫtaṣar*, s. 379) devrinde gelmiş idi. Âile sırası ile Artuk-oğulları ve Ak-Koyunlar ile akrabâlık te'sis etti. Zraḳîlerin dört kolu vardı. 13. Kilis hâkimleri kendilerinin Hakkārī ve ʿAmādiya hânedanı ile akrabâ olduğuna inanıyorlardı. Cedleri Mand (Mantaşā), Eyyûbîlere hizmetlerde bulunmuş, onlar da kendisine Ḳuşayr (Antakya civarında) nâhiyesini vermişlerdi.

C. Cezîre va Ḫoy arasındakiler: 14. Ḫakkārī emîrleri kendilerini Abbâsî ahfâdı olarak telâkkî ediyorlardı.

Şaraf-nāma'de adı geçen ilk emîr ʿİzz al-Dīn Şīr (ihtimâl Yezdān Şīr isminin arapçalaştırılmış şekli) olup, 789 (1387)'da Van kalesinde Timur'a mukavemet etmiş idi. 15. Maḥmūdī arâzisi Hakkârî'nin şimâlinde, Van ve Ercek göllerine akan sular üzerinde kâindir. Hâkimleri (evvelâ yezîdî olup, Boḫtānlı Marvānî veya Abbâsîler, *Şaraf-nāma*, I, 306) buraya Kara-Koyunlular devrinde yerleşmişlerdir. 16. Dumbulîler, Boḫtanlı bir kabîledir (*Şaraf-nāma*, I, 118, 310). Bunlar sonra Azerbaycan'a geldiler ve orada, timar olarak, Ḫoy (bugün Zūravā)'un şimâl-i garbîsinde Sukmanābād'ı aldılar. Ak-Koyunlular devrinde Dumbulîler Bāy (Şamdīnān) kalesini ve Hakkârî'nin bir kısmını zaptetmişlerdi. Onlara Şāh Ṭahmsāp Ḫoy'u ve Kanûnî Sultan Süleymān ise, Ḳoṭur ve Bārgīrī'yi verdi; bilâhare bunlar Abaġā, Sulaymān-Sarāy (Sarāy) ve Çaldıran'ı ilhak ettiler. 17. Brādōst hâkimler âilesi Gūrān menşe'li veya Ḥasanvayhī [b. bk.] sülâlesinin ahfâdı idi. Mülkleri Urmiye'nin garbında bulunuyordu. Bir kol Ṣōmāy ve bir diğeri de Tergever'de ve Ḳalʿa-Dāvūd'da huküm sürüyordu. 18. Ustūnī, Şamdīnān'ın ilk sülâlesi olup, bunun makarrı Harkī nâhiyesinde Sutūnī idi. 19. Zarzāların tarihi (krş. I, 10, 272, 280) metinde yoktur. 20. Tarzā. Bu kabîle hakkında mâlûmat mevcut değildir.

D. Hakkârî'nin cenûbundakiler. 21. ʿAmādiya [b. bk.], ʿİmād al-Dīn Zangī (521—541) devrinde eski bir kalenin yerine inşâ edilmiştir. *Şaraf-nāma*'nin bahsettiği mahallî sülâle bu memlekette Zangîler ortadan kalktıktan sonra (VII.—VIII. asır) yerleşmiş gibi görünüyor. *Şaraf-nāma* bunların isimlerini Timur devrinden itibâren saymaktadır. 22. Ṭasinī (Dāsinī). Bu mühim yezîdî kabîleye dâir fasıl yazmalarda bulunmakta ise de, metinde tesâdüf edilen kayıtlara göre, ʿAmādiya emîrleri Dohūk'u Sancaḳ-i Ṭāsinī'den almışlardı (I, 109) ve 941 (1534)'de Sultan Selim I. Erbil sancağını ve „heyet-i umûmiyesi ile bütün Sohrān vilâyetini" yezîdîlerin emîri Ḥusayn Beg Dāsinī'ye vermiştir. 23. Sohrān („kızıllar") bagdadlı arap çoban Kalūs'un ahfâdı sayılır; kendisi Āvān nâhiyesinde (Sohrān mıntakasında) Hūdiyān köyüne ilticâ etmiş idi; oğlu Balakān (Ravānduz şarkında) emîri ilân edildi ve Āvān kalesini zaptetti. Sohrānların merkezleri Ḫarīr idi 24. Bābān. Hakikatte birbirini tâkip eden bir çok sülâleler bu isim ile tanınmaktadır. Belli-başlı mülkleri Küçük Zāb'ın cenûbunda bulunuyordu ve merkezi Şarī-Bājēr idi. Lâkin 1199 (1784)'da Bābānlar kendilerine Sulaymānīya'de yeni bir merkez kurdular. 25. Mukrīler. Urmiye gölünün cenûbundaki mıntakada oturan bu kabîle Bābān kabîlesinden ayrılmış idi. 26. Bāna. İḫtiyār al-Dīn emîrleri, kendi ihtiyarları ile islâm dinini kabûl ettikleri için, bu ismi taşıyorlardı (teferruât için (bk. SAVUÇ-BULAK). 27. Ardilān. Bk. madd. ERDİLÂN, ŞEHRİZÛR, SENNA, SİSAR. 28. Gel-Bāġī (*Şaraf-nāma*, II, ilâve, 36—45; tarihi 1092), reisleri türk Ustācalu kabîlesinde ʿAbbās Aġa Marīvān idi. Taraftarları muhtelif kabîlelerden toplanmıştı. Şāh Ṭahmāsp Bīlāvar ve „on iki oymak" üzerindeki hâkimiyetini te'yit etti. Bilâhare Bâbıâlî de bunlara bir sancak vermiştir. 29. Kalhur (Kalhurr) emîrleri menşe'lerini İran destanında Gīv'in oğlu Gūdarz'e bağlarlardı. Bâzı yazmalar „Kalhur ve Gūrān"'dan bahsetmekle berâber (*Şaraf-nāma*, II, ilâve 6) Kalhur aşîreti Gūrān ismini taşır

(I, 317). Kalhur'un üç kolu vardı. Darna ve Dartang (hâlen Zohâb bölgesinde Ricâb) emîrlerinin mülkleri Şaraf al-Dîn (I, 319)'e göre, eski Ḥulvân'a tekabül ediyordu. Son zamanlarda Gürânlar eski mülklerini muhâfaza etmekte iseler de, Kalhur kabîlesi Bagdad ile Kirmânşâh arasındaki büyük yolun cenûbundaki mıntakayı işgâl etmekte idi.

E. İranlı kürtler. *Şaraf-nāma*'nın *Akrād-i Īrān*'a ayırdığı kısmın plânı pek vâzıh değildir; müellif Türk-İran hudûdunun henüz kat'î olarak tâyin edilmediği bir devirde yaşıyordu.

İran'ın belli-başlı kabîleleri üçtür: Siyâh Manşûr, Çiganî ve Zangana. Cenûbî Kafkasya'da Karabag (*„yirmi dörd“* kabîle) bir tek hâkimin emri altında takriben 30.000 kişi ve Horasan'da Gîl kabîlesi vardı.

1650'den 1730'a kadar. Şaraf al-Dîn'in tasvir ettiği şekilde ve bir takım muhtar kürt emîrliklerini ihtivâ eden geniş bölge, Diyarbekir ve Van'a en yakın olan sancaklara türk idâresinin girmesi ile artık küçülmüş bulunuyordu. 1049 (1639) muâhedesi İran'ın garba doğru genişlemesini durdurmakla kalmadı, Safevî hukümdarlarının idâresi esnâsında Osmanlı imparatorluğu cenûbî Kafkasya'ya kadar olan sâhayı yeniden işgâl etmeğe muvaffak oldu (Hammer, *GOR*², IV, 235). Fiilen bütün kürtler bu suretle Osmanlı hâkimiyeti altında birleşmiş bulundular. Artık iranlılardan korkmayan türkler, sistemli bir surette, merkezîleştirme faâliyetine giriştiler.

Ayrıca 1638'de Diyarbekir eyâletine vâli tâyin edilen Melek Ahmed Paşa, Murad IV. devrinde, Sincar yezîdîlerine karşı bir sefer açtı. Bilâhare (1065 = 1655) Van'a nakledilen bu zât bu mıntakayı hâkimiyet altına aldı. 1666'da, ʿAmâdiya havâlisinde, ʿAbd Allâh adlı bir kürt şeyhin oğlu, Muḥammed'i *mahdî* ilân ederek, etrafına bir çok adam topladı. Bu hareketi Musul beylerbeyi Pehlivan Ali Paşa, ʿAmâdiya hâkimini ile birlikte, bastırmış, yakalanan Seyyid Muḥammed de, pâdişah tarafından affedilerek, Enderun'a alınmıştır (Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 434 v.d.).

Kudretsiz Şâh Ḥusayn devrinde, Irak-ı Acem kürtleri 1719'da Hemedan'ı muhâsara ettiler ve pâyitahta kadar olan sâhayı tahrip ettiler. 1722'de, Şâh Ṭahmâsp II.'ın emri üzerine, kürt reislerinden Fandun (Farîdûn?), efganlıların işgâl ettiği İsfahan'ı geri almağa teşebbüs etti ise de, bu hareket ermeni mahallesine karşı bir hücûmdan ibâret kaldı. Efganlılar Fandun'u ric'ate mecbûr ettiler, o da memleketine dönüp, türkler tarafına geçti (Hanway, *A historical Account of the British Trade*, 1753, II, 197). Safevîlerin tâlihleri aksi gidiyordu. ʿAbbâs-Kulı Han Ardahân bile Ḥasan Paşa'ya boyun eğdi (Hammer, IV, 211; bununla berâber krş. *RMM*, XLIX, 87). Cavânrûd, Darna, Câf, Harsîn reisleri ve nihâyet Lûristan'a çekilmiş olan *sipahsālār* ʿAlî Mardân Teylî de ona uydular (Hammer, IV, 227).

Eşref Şah, Eyyûbî Hasan Paşa-zâde Ahmed Paşa'nın kumanda ettiği osmanlı ordusu ile, Endican'da yaptığı muhârebeyi (1139 = 1726), osmanlı ordusunda bulunan ve Eşref tarafından bir takım vaadler ile kandırılan kürtlerin harp sâhasını terketmeleri sâyesinde kazandı ise de, onun bu muvaffakiyeti geçici oldu. Ertesi sene Ahmed Paşa'nın büyük hazırlıklar ile İsfahan üzerine yürümesi ve Şah Hüseyin'in oğlu Ṭahmâsp'ın efganlılar için mühim bir tehlike teşkil etmesi, Eşref Şah'ı Osmanlı devleti ile uyuşmağa ve türklere garbî İran'da elde ettikleri toprakları bırakmak şartı ve Ahmed Paşa vâsıtası ile bir müsâleha akdetmeğe mecbûr etti (Küçük Çelebî-zâde Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1282, s. 434 v.dd., 502 v.dd.).

Nādir Şāh. Sultan Ahmed III.'in saltanatının sonuna doğru vaziyet değişti. 1144 (1732) muâhedesi ile, iranlılar garp eyâletlerini istirdat ettiler ve kısa bir müddet sonra, Nâdir Şâh, Ahmed Paşa tarafından müdâfaa edilen Bagdad'ın kapılarına kadar, osmanlı topraklarını istilâ etti. Buna karşı Osmanlı hukûmeti, Erzurum beylerbeyi Topal Osman Paşa kumandasında, bir ordu gönderdi. Rişvan-zâde Mehmed Paşa'nın idâre ettiği bir kuvveti Musul'a sevkeden Osman Paşa, Diyarbekr'den Musul'a, oradan da Bagdad'a gitti ve Nâdir Şâh'ı mağlûp edip, Bagdad'ı muhâsaradan kurtardı (Sâmî, Subhî, Şâkir, *Tarih*, İstanbul, 1198, 55ᵃ—56ᵇ; Mustafa Paşa, *Natāyic al-vuḳūʿāt*, İstanbul, 1327, III, 23 v.d.).

Bunun üzerine Nâdir Şâh 1734'te Kafkasya'da harekete geçti. Müdâfîleri arasında 6.000 de kürt bulunan Tiflis'i aldı. 1149 (1736) sulh muâhedesi ile, eski 1049 (1639) hudûtları iâde edildi. 1743'te Nâdir Şâh yeniden türk ülkesini istilâ etti, arap ve kürtlerin yardımına rağmen Senna'ya kadar püskürtüldü ve orada nihâî bir mağlûbiyete uğradı (*ayn. esr.*, IV, 317, 398—399).

Nâdir Şâh'ın Osman Paşa ile olan muhârebeleri hakkında Gürânî lehcesinde bir destan mevcut olmakla berâber, bu hukümdar kürtler arasında pek şöhret kazanmış görünmüyor. Ardalânlılar nezdinde Nâdir Şâh'ın Subḥân-Verdi Han yerine kardeşini geçirmesi halkın ayaklanmasına sebep oldu (*RMM*, XLIX, 88). 1727'de, türkmenlerin bir isyânı sırasında, Horasan kürdleri (Çemişgezek ve ve Karaçorlu) Nâdir Şâh'a yardımdan istinkâf ettiler. O da bunları cezalandırarak, Meşhed'e nakletti. Nâdir Şâh, 1747'de bir kere daha Horasan'ın âsî kürtlerini cezalandırmağa giderken, katledildi (Jones, *Histoire de Nādir*, London, 1770, s. 118—120). Kürtler (Dumbulî v.b.) Nâdir Şâh'in ölümünü tâkip eden kargaşalığa katıldılar ise de, Bâbıâlî İran işlerine müdâhale etmemiştir.

Zend sülâlesi. Nâdir Şâh'ın ölümünden sonra, Karîm Ḫân Zend [b. bk.] İran'ın büyük bir kısmını idâre etti. Zendler ikinci derecede bir kürt kabîlesi idi (*Şaraf-nāma*, I, 323). Hemedan ve Malâyir arasında, İğâr'da yerleşmiş bulunuyorlardı. Nâdir Şâh devrinde Zendler Horasan'a nakledilmiş iseler de, onun ölümünden sonra, yurtlarına döndüler (*Tārīḫ-i Zandiya*, nşr. Beer, s. XI, XVIII). Luṭf ʿAlî Han'ın 1209 (1794)'da ölümü ile sülâle nihâyete erdi. Karîm Han, selefelerine uyarak, Kürdistan'dan Şiraz'a bir çok kürt kabîleleri getirtmiş idi (Aḥmedâvand, *RMM*, XXXVIII; Şîraz'da husûsî bir mahalde oturan Kōrūnîler; O. Mann, *Die Tājik-Mundarten d. Provinz Fars*, Berlin, 1909, s. XXIX).

Kaçarlar. Aga Muḥammed Şâh Ḳaçar'ın ölümünden sonra (1211 = 1797), Ṣâdiḳ Han Şaḳaḳı saltanatı elde etmek sevdâsına düştü (*The dynastie of the Kajars*, trc. Harford Jones Brydges, London, 1833, s. 20, 27—32, 50, 78, 106; R. G. Watson, *A history of Persia*, London, 1866, s. 107, 115, 125). İranlılar 1221 (1805)'den itibâren Sulaymānîyeli ʿAbd al-Raḥmān Paşa'ya yardımda bulunmuşlardı (krş. Rich, *Narrative*, I, 384; Watson, *ayn. esr.*, 155 ve O. Mann, XVI numaralı Mukrî şarkısı). 1236 (1821)'da, Ḥaydarânlu ve Sipkân kürt kabîleleri yüzünden çıkan karışıklıklar neticesi, iranlılar Bitlis ve Muş'a kadar türk arâzisini işgâl ettiler; aynı zamanda Kirmânşâh yolundan Bagdad civarında Şerâbân'a kadar girdiler. Erzurum'da 1228 (1823)'de imzalanan sulh muâhedesi 1049 (1639) hudutlarını iâde etti. Lâkin iranlılar kürtler ile meskûn Zohâb mıntakasını tahliye etmek istemediler. Sulaymānîya meseleleri muallakta kalıyordu. 1842'de yeni bir harp patlayacak iken, İngiltere ile Rusya'nın araya girmesi üzerine, 1264 (1847)'te Erzurum'da yeni bir muâhede akdedildi ki, buna göre, Zohâb ikiye taksim ediliyor, İran da Türkiye lehine Sulaymānîya üzerinde her türlü iddialardan vazgeçiyordu. Dört devletin mümessillerinden mürekkep muhtelit bir komisyon, 1848—1852 senelerinde hudut boyunda dolaştı. Osmanlı murahhası Dervîş Paşa varılan bâzı neticeleri kabûl etmedi, Ḳotūr nâhiyesini yalnız askerî kuvvetler ile işgâl ettirmekle kalmadı, aynı zamanda bir müzekkere (İstanbul'da, 1287 ve 1321'de ve *Devlet-i aliye ile İran devleti beyninde olan hudûdun lâyihasıdır* adı ile neşedilmiştir; Dervîş Paşa'ya refâkat etmiş olmak ve bu madde hakkında mühim mâlûmat ihtivâ etmek bakımından, bk. bir de M. Hurşid, *Seyâhatnâme-i hudûd*, İstanbul tab.) ile Türkiye'nin Urmiye gölünün cenûb-i garbîsindeki kürt nâhiyelerinin mecmûu üzerindeki mülkiyet hukukunu müdâfaa etti.

XIX. asırda çok karışık bir durumda bulunan Osmanlı devletini, Mahmud II., daha bu asrın başlarından itibâren, islâh etmeğe uğraşıyordu. Ezcümle büyük bir tehlike teşkil eden Mehmed Ali Paşa gâilesini bertaraf etmek için, Kürdistan'da teşkilât yapmağı lüzumlu görmüş ve 1249 (1833)'da Sivas vâliliğine Reşid Mehmed Paşa'yı tâyin etmişti. Reşid Paşa o sıralarda bâzı yerlerinde isyân hareketleri beliren Kürdistan'ı yatıştırmağa ve aynı zamanda muhtemel bir Mısır taarruzuna karşı gerekli tedbirler almağa me'mûr edildi (*Natāyic al-vuḳūʿāt* IV, 92; Rifat Efendi, *Vard al-ḥadāʾiḳ*, İstanbul tab'ı, s. 33): Rşid Paşa bu vazifeyi, vefatına (1252 = 1836) kadar muvaffakiyetle yapmıştır. 1830'a doğru baş-gösteren kürt hareketinin ele başları Badr Han Saʿîd Bey, İsmāʿîl Bey ve Ravānduzlu Mehmed Paşa [b. bk.] idi. Bu sonuncusu 1820 (1830?)'ye doğru isyân ederek, Ḫoşnāv kabîlelerine hücûm etti; 1831'de Erbil, Altın-Köprü, Köy-Sancak ve Rāniya'yi zaptetti. Ertesi sene hâkimiyetini Musul'a doğru genişletti. Ondan sonra, ʿAkra, Zîbar ve ʿAmâdiya işgâl edildi. 1833'te Ravânduz kuvvetleri, Badr Han'ı yeniden başa geçirmek üzere, Zāḫō ve Cezîre'ye girmiş bulunuyorlardı. Bir çok defalar yezîdîler şiddetle te'dip edildi: reisleri ʿAlî, islâmlığı kabûl etmekten istinkâf ettiği için, idâm edildi (krş. bu vak'ayı yâdeden halk şarkısı, *JA*, 1910, s. 134—136) ve Koyuncuk tepesinde bir sürü yezîdî kılıçtan geçirildi. 1835'te Mehmed Paşa'ya karşı Bagdad, Musul ve Sivas'tan kuvvet gönderildi ve 1836'da Ravânduz *mīr*'i, hîle ile, esir edildi. İsyânlar ve bastırma hareketleri daha senelerce devam etti (krş. Poujoulat, *Voyages*, I, 373; Moltke, *Briefe*, Berlin, 1841, s. 259—284).

Osmanlı ordusunun mısırlılara Nizip'te mağlûp olması (1839), Kürdistan'da yeni kargaşalıklara yol açtı. 1843'te hakkârîli Nûrullah Bey'in ve cezîreli Badr Han'ın isyânları başladı. Hakkâri'deki nestûrîler Nûrullah Bey'in zulmünden Musul'a şikâyet ettiler. Cevap ola-

rak, nestûrîlerin yaşadığı Barvārī nâhiyesi tahrip edildi. Kıtaller senelerce sürdü ve rivâyete göre, ölenlerin sayısı 10.000'i buldu. Büyük devletler, kürtlerin yatıştırılması için, İstanbul'da teşebbüslerde bulundular ve 1847 'de Osman Paşa kumandasında büyük bir kuvvet âsî kürtlere karşı harekete geçti. Bir çok muhârebelerde mağlûp olan Badr Han ile Nûrullah teslim oldular ve Kürdistan'dan çıkarıldılar (krş. Layard, *Nineveh*, fasıl VII; *ROC*, 1900, V, 649—653; Addai Scher, *JA*, 1910, *göst. yer*; nesturî-kürt münâsebetleri için ezcümle bk. Grant, *The Nestorians*, New-York, 1841; Badger, *The Nestorians*, London, 1852; Perkins, *A residece of 8 years... among the Nestorian Christians*, New-York, 1852; Sandreczki, *Reise nach Mosul*, Stuttgart, 1857; Riley, *Christians and Kurds, Contemporary Review*, 1889; Heazell, *Kurds and Christians*, London, 1913; Wigram, *The cradle of man, kind*, London, 1914; Rockwell, *The pitiful plight of the Assyrian Christians*, New-York, 1906; H. Luke, *Mosul and its minorities*, London, 1925, Bu mesele ile ona âit muhtelif resmî vesika suretleri için bk. Lûtfî, *Tarih*, İstanbul, 1329, VIII, 474 v. dd.).

Rus-türk harpleri. 1804—1805'ten itibâren ruslar ile kürtler temâsa geldiler ve bu yeni âmil kısa bir zamanda te'sirini gösterdi. 1828—1829, 1853—1858, 1877—1878 türk-rus harpleri her seferinde Kürdistan'da ehemmiyetli aksülameller uyandırıyordu (bk. Averianov, *Kurdı v vognaḥ Rossii*, Tiflis, 1900). Daha 1829'da ruslar harpte bir kürt alayını kullanmışlardı. Hıristiyanlar memleketten çıktıktan sonra, harbi müteâkip kürtler şimâl ve garba doğru yayıldılar. Kırım harbinde ruslar iki kürt alayı teşkil ettiler. Diğer taraftan türk kuvvetleri şimâle doğru hareket ettikleri zaman, Badr Han'ın yeğeni ve eski rakibi, halkça iyi tanınmış Yazdān Şēr'in reisliğinde, Bohtān'da büyük bir ayaklanma oldu.

1877—1878 harbinden sonra, evvelâ Badr Han'ın oğullarının idâre ettiği Hakkâri, Bahdīnān ve Bohtān isyanları çıktı; ondan sonra da şeyh 'Ubayd Allāh hareketi vukûa geldi. Bu nakşibendî tarîkatı mensubu Osmanlı devletine tâbî muhtar bir Kürdistan kurmağı düşünüyordu. Müstevlî kürtler, 1880'de İran'da Urmiye, Savuc-Bulak, Miyāndō-āb ve Merâga bölgelerini tahrip ve hattâ Tebriz'i bile tehdit ettiler. Asıl kurbanları şi'îler arasında idi. İran, bu münâsebetle, mühim kuvvetleri silâh altına aldı. Bunların arasında Mākū [b. bk.] süvârileri de var idi. Henüz harpten çıkmış olan Türkiye işlerin karışmasını önlemeğe çalışıyordu. Şeyh nihâyet Şamdīnān'a döndü; oradan da İstanbul'a gönderildi ise de, çok geçmeden, buradan kaçtı ve Kafkas yolu ile Şamdīnān'a geldi; fakat yeniden yakalandı ve 1883'te Mekke'de öldü.

Hamidiye alayları. 1878'den sonra, Türkiye'nin zayıf düşmesi, Berlin muâhedesinin ermenilere islâhat, „kürtlere ve çerkeslere" emniyet vaadeden 61. maddesi, Osmanlı hukûmetinin islâhata karşı gizli mukavemeti ve 1885'ten itibâren ermeni ihtilâl hareketinin Rusya'ya, İsviçre'ye ve Londra'ya bağlı olarak inkişâfı, kürtlerin ve kürt derebeylerinin sultası altında yaşamakta olan ermenilerin o zamana kadar oldukça sükûn içinde geçen hayatlarını karıştırdı. 1891'e doğru, bilâhare Anadolu islâhatını tatbik mevkiine koymağa me'mûr edilen Şâkir Paşa, rus kazaklarınınkine benzer kürt alayları ihdâsını düşündü. Bu islâhatın gâyesi kürtleri terbiyeye tâbî tutmak ve Osmanlı devletine bağlamak idi. Tecrübe memnûniyet verici telâkkî edilmediğinden, Hamidiye alayları hafif süvâri birlikleri hâline ifrâg edildi. Hamidiye alaylarının ihdâsı, kürtlere verilen rol ve uyandırdığı ihtiraslar ile, mühim hareketlere yol açtı ve kabîleler arasında kanlı mücâdeleler oldu.

Ermeni-kürt münâsebetleri. Aynı zamanda ermeniler ile kürtler arasındaki münâsebetler kötüleşti. 1894 yazında, Şāşūn'da kanlı mücâdeleler oldu ve ermenilerin oturduğu Talori (Dalvorikh) nâhiyesi, 5 köyü ile berâber, tahrip edildi. Şāşūn vak'aları ermenilerin harekete geçmelerine ve bunların, kürtlerin faâl iştirâki ile, bastırılmasına yol açtı. Bu arada 1895 senesinde, Hakkârî kürtleri arasında çabuk bastırılan bir isyân teşebbüsü oldu. Bu hareket hıristiyanlara karşı değil idi. XX. asrın başlangıcından umûmî harbe kadar kürtler ile ermenilerin karşılıklı durumları oldukça sâkin görünüyordu. Umûmiyetle kürt-ermeni münâsebetleri için bk. Abowian, *Kurdı*, (*Kavkaz* gazetesi, Tiflis, 1858, nr. 46, 47, 49, 50 ve 51); Greagh, *Armeniens, Koords and Turks* (London, 1880): A. S. Zelenoy, *Zapiska k karte raspredeleniya armiansk. naseleniya* (*Zapis. Kavkaz. otd. geogr obşç.*, Tiflis, 1895, XVIII); Vambery, *Armenier u. Kurden* (*Deutsche Rundschau*, 1890, LXXVI, 216—231); Rohrbach, *Armenier u. Kurden* (*Verhand. der Gesell. für Erdkunde* (Berlin, 1900, s. 128—133); Contenson, *Chretiens et Musulmans* (Paris, 1901); Lynch, *Armenia*, tür. yer.; Mayevskiy, *Opisanie Vanskago i Bitlis vilâyetov* (Tiflis, 1904); N. Marr, *Yeşçe o slove „çelebi"* (*Zap.*, 1910, XX); Zarzecki, *La question kurdo-arménienne* (*La Revue de Paris*, 1914, 15 nisan nüshası); *„Livres Jaunes"* „Blue books" ve 1915 rus turuncu kitabı."

XX. asır. XX. asır başlangıcında, kürt hareketlerinin mûtad merkezleri hâricinde, yeni bir sima olarak, Diyarbekr ile Halep arasında Şarivērān nâhiyesinde, Millî (Milān) kabîlesinin reisi İbrāhīm Paşa b. Maḥmūd b. Timavī b. Ayyūb ortaya çıktı. İbrāhīm Paşa âdetâ müstakil imiş gibi hareket ediyordu. 1908 kanun-ı esâsîsi ilân edildiği zaman, açıkça isyan ederek, 'Abd al-'Azīz dağlarına çekildi ve orada öldürüldü (M. Wiedemann, *Ibrahim Pascha's Glück und Ende, Asien*, 1909, VIII, 34—37, 52—54 ve M. Sykes, *The Caliph's last heritage*, s. 317 v. dd.).

Türk-İran hudûdu meselesinin yeniden canlanması vesilesi ile, kürtler arasında mühim tahrikler başladı. Rusya'nın uzak şarktaki yenilmesinden sonra, Türkiye (daha 1905 'te) kürtlerin oturduğu ve anlaşmazlık mevzuu olan Urmiye ve Savuç-Bulak nâhiyelerini işgâl etti. Kürtler, siyâsî te'sirlerin çeşitli tezâhürlerine göre, sürüklendiler. Türk işgâli ancak Balkan harbinin başlangıcında (1912 teşrin I.) sona erdi; fakat yerini Hoy ve Urmiye bölgelerine gönderilen rus müfrezelerine bıraktı. Asil kürt âilelerinin ahfâdı Rusya'ya seyâhatler yaptılar. 17 teşrin II. 1913'te, İstanbul'da bir hudut düzeltmesi protokolü imzalandı ve birinci dünya savaşının arefesinde bir komisyon (Türkiye, İran, İngiltere, Rusya), ihtilâflı bölgelerin sınırlarını, umûmiyetle XIX. asır başlangıcındaki vaziyeti yeniden te'sis sûretiyle, tâyin etmeğe muvaffak oldu (bk. Minorskiy, *Turetsko-persidsk. razgraniçeniye, İzvestia Russ Geogr. obşç.*, Petersburg, 1916, LII, 351—392).

1914—1918 harbi içinde, kürtler yine birbirine zıt âmillerin te'siri altında, kargaşalıklara sürüklendiler. İsmā'īl Āġā Simko'nun faâliyeti hakkında bk. mad. ŞAKĀK. Müttefiklerin Kürdistan'a âit plânları için bk. *Razdel Aziatskoy Turtsii*, Moskova 1924, s. 185 v.dd., 225.

1917—1918'den sonra vaziyet esaslı bir şekilde değişti. Her yerde kürt komiteleri kuruldu (krş. Driver, *Report on Kurdistan*, Mount Carmel, Filistin, 1919). Paris'te, Şerif Paşa kürt murahhaslığını üzerine almış ve 22 mart 1919 ile 1 mart 1920'de sulh konferansına, „bütün Kürdistan" haritası ile, iki muhtıra sunmuş idi (krş. *L'Asie française*, 1919, nr. 175, s. 192 v.d.). Bu arada, 20 kânun I. 1919'da, ermeni murahhasları ile Şerif Paşa arasında, bir anlaşma hazırlandı ve her iki taraf birlikte konferansta beyânatta bulundular (krş. *Peyâm-ı Sabah* gazetesi, İstanbul, 24. II. 1920, anlaşmasının metni, aynı zamanda *Le Temps*, Paris, 10. III. 1920). Ermenistan'ı dört vilâyet (Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis) dâhilinde ihdâs edilen 10 ağustos 1920 tarihli Sèvres muâhedesi (madde 88—93), 62—64. maddelerinde de, „Fırat'ın şarkında, Ermenistan hudûdunun cenûbunda, Türkiye'nin Suriye ve Elcezîre hudutları şimâlinde, kürt unsurunun ekseriyeti teşkil ettiği bölgeler için, mahallî bir muhtâriyet nazar-ı itibâra alınıyordu. Zikri geçen hudutlar içindeki kürtler „Cemiyet-i Akvama" bu bölge kürtlerinin ekseriyetinin türklerden müstakil olmak istediğini" isbat eder ve Cemiyet-i Akvam „bunların bu istiklâle ehliyetleri olduğuna hükmeder ise", Türkiye de bu tavsiyeye uymağı kabûl eder ve bu takdirde müttefik devletler bu „müstakil kürt devleti" ne Musul vilâyetinde oturan kürtlerin de katılmasına itiraz etmez.

Sonraki hâdiselerin neticesi olarak, kürt meselesi Musul vilâyetindeki kürtlerin mukadderâtı üzerinde toplandı. Türk murahhaslarının ileri sürdükleri iddiaya göre, „kürtler türklerden hiç bir şekilde farklı değildir ve ayrı diller konuşmakla berâber, ırk, inanış ve âdetler bakımından, tek bir bütün teşkil etmektedirler" (Lozan konferansı, 23 kânun II. 1923 celsesinde İsmet Paşa'nın nutku). 16 kânun I. 1925 tarihinde, Cemiyet-i Akvam kararı ile, Musul vilâyeti Irak'a verildi. Fakat burada kürt isteklerinin yerine getirilmesi, usûlen „memleketlerinin idâresi, adâletin tevzii ve mekteplerdeki dersler için, kürt me'mûrlar tâyini ve kürt dilinin bütün bu hizmetlerde resmî dil olması" şart koşuldu.

Musul hakkındaki uzun müzâkerelerde, Şeyh Sa'īd'in isyânı yüzünden, Harput ve Diyarbekr bölgelerinde, ehemmiyetli kargaşalıklar çıktı. 16 nisan 1925'te ele geçirilen Şeyh Sa'īd, Diyarbekr'de idam edildi. Musul meselesinin hallinden sonra, Ankara hukûmeti derebeylik ve kabîle tesirlerini ortadan kaldırmak husûsundaki siyâsetini daha da kuvvetlendirdi; krş. Gentizon, *L'Insurrection kurde* (*La Revue de Paris*, 1925, X, 15).

Bibliyografya: Umûmî hatları ile yukarıda gösterdiğimiz kürt tarihi, daha arap, acem, türk, ârâmî, ermeni ve gürcü tarihlerinde bir çok hazırlayıcı araştırmalara ihtiyac göstermektedir. Ḥakīm İdrīs ve oğlu Abu 'l-Faẓl'ın *Salīm-nāma*'leri ve *Tārīḫ-i 'ālam-ārā-i 'Abbāsī* gibi menbâların sistemli bir surette tetkiki zengin mâlzeme verebilir. Kürt tarihi hakkındaki mâlûmâtımızın esâsı, şüphesiz, *Şaraf-nāma* (1005=1596'ya kadar)'dir. Bunun metni (esâs itibârı ile, müellif tarafından karşı-

laştırılan yazmaya göre, Veliaminov-Zernov tarafından neşredilmiştir: *Şaraf-nāma*, I, Petersburg, 1860; I, II (II. cilde âit nüsha farkları ve Türkiye ile İran'ın, Osmanlı sülâlesinin başlangıcından 1005=1596'ya kadar umûmî tarihleri), Petersburg, 1862; türkçe tercümeleri hakkında bk. Babinger, *Die Geschichtsschreiber d. Osmanen*, 1927 s. 223; frns. trc. F. Charmoy, *Cherefnāmeh ou Fastes de la nation kurde*, 2 kitap, 4 cild, Petersburg, 1868—1875, geniş tefsirler (ezcümle Kâtib Çelebî'nin *Cihannümâ*'sındaki buna dâir fasılların tercümesi) ihtivâ etmektedir, lâkin fazlaca eskimiştir ve fihristi yoktur; krş. aynı zamanda H. Barb, *Über die Kurden-Chronik von Scheref*; *Geschichtliche Skizze d. 33 verschiedenen Kurdischen Fürstengeschlechter*; *Geschichte v. 5 Kurden-Dynastien*; *Geschichte v. weiteren 5 Kurden-Dynastien*; *Geschichte d. kurdischen Fürstenherrschaft in Bidlis* (*SB Ak. Wien*, 1853), X, 258—276; XXII (1857), 3—28; XXVIII (1858), 3—54; XXX/I (1859), XXXII (1859), 145—250. Medine'de 1073 (1662)'te ölen Muḥammed Efendi Şahrizūrī (krş. *Tāc al-ʿarūs*, KÜRD maddesi)'nin Kürdistan tarihi henüz bulunmamıştır (1927). Adalān sülâlesinin tarihi için bk. mad. SENNA. Buna Ḫusrav b. Muḥammed b. Mīnūçihr'in tarihini (1254 = 1834) ilâve etmek icâp eder; krş. Blochet, *Catalogue des munuscrits persans de la Bibl. Nationale*, I, 305, nr. 498; Petersburg Asya müzesine âit olan *Risālat ansāb al-akrād* hakkında bk. Romaskeviç, *Mélanges Asiatique*, yeni seri, Petersburg, 1918, s 392; *Zār-i kurmānǰ* gazetesi (Ravānduz'da) küçük bir tarih *Ǧunça-i bahāristān*'ı neşretmiş (1926 kürtçe) ve Zayn al-ʿĀbidīn Bey'in *Tārīḫ-i kurdān*'ının yakında neşredileceğini ilân etmiştir. Kürtlerin tarihi hakkında umûmî mâlûmat şuralarda bulunur: G. Campanile, *Storia della regione di Kurdistan e della sette di religione ivi existanti* (Napoli, 1818); Quatremère, *Notice sur le Masālik al-abṣār*, (*NE*, 1838, XIII); Rich, *Narrative* (bk. SULAYMĀNĪYA); Charmoy, *Şaraf-nāma* tercümesinin mukaddimesinde; Lerch, *Izsledovaniya ob iranskiḫ kurdaḫ* (Petersburg, 1856), I, 20—33; Hoffmann, *Auszüge aus syrische Akten*, (1880); Tomaschek, *Sasun* (*SB Ak. Wien*, 1895, CXXXIII); Bittner, *Der Kurdengau Uschnuje* (*SB Ak Wien*, 1895 133); Rawlinson ve Wilson, *Encyclop. Britannica*, 1911, XV, 949—951; Addai Scher, *Épisodes de l'histoire du Kurdistan* (*JA*, 1910, XV, 119—140: 1502, 1508, 1510—1512 (Cazīra), 1523, 1689, 1712 (ʿAmādiya), 1820—1836 (Ravānduz) hâdiseleri; Soane, *To Mesopotamia ... in disguise* (London, 1912), fasıl XVI; Minorskiy, *Kurdı* (Petersburg, 1915); Driver, *Studies in Kurdish History* (*BSOS*, 1922 II, 491—513); 1926 teşrin II. 'de Huart *Institut des Inscriptions*'unda kürtlerin tarihi hakkında bir çok tebliglerde bulunmuştur.

C. NTROPOLOJİ, SOSYOLOJİ, ETNOGRAFYA.

Kürtlere âit çeşitli fotoğrafları, msl. Mark Sykes, *The Caliph's last Heritage*, s. 321, 343, 373, 425—429'daki millî („arap" tipi), girdi („mukrī" tipi), ḳoçkirī („*Ahd-i atīk* yahudisi" tipi), şamdīnān („nestûrî" ve „Hakkārī" tipi) resimleri yahut Lynch (*Armenia*, II)'in gösterdiği şimâlî kürt tipleri (resim 109: „türkmen" tipi ve resim 114—pek bâriz evsâfı hâiz aslî tip) mukayese edilecek olursa, şimdilik „kürt tipi" ismi verilebilecek umûmî bir enmûzec bulmak fikrinin imkânsızlığı meydana çıkar. Hâl böyle olduğuna göre, en dikkatli müşâhedecilerin umûmîleştirme teşebbüsleri bile, sâdece şahsî bir kanâat olarak telâkkî edilmelidir. Msl. bk. Duhousset, *Études sur les populations de la Perse* (Paris, 1863), s. 12—16; Khanikoff, *Mémoire sur l'ethnogr. de la Perse* (Paris, 1866), s. 107; Chantre, *Aperçu sur les caractères ethniques des Anasaries et des Kurdes* (*Bull. Soc. Anthrop. de Lyon*, 1882, I, 162); v. Luschan, *Early inhabitants of Western Asia* (*Annual Report Smithsonian Inst. for 1914*, s. 561 v.d.); ayn. mll., *Die Wandervölker Kleinasiens* (*Verh. d. Gesell. f. Anthrop.*, 1886); ayn. mll., *Völker, Rassen, Sprachen* (Berlin, 1922); ayn. mll., *Das Volk d. Kurden* (*Globus*, LVII, 25, 355—363); Pisson, *Races des hautes vallées du Tigre et de l'Euphrate* (*Revue Scient.*, 1892, XLIX, 557—560, 581—588).

Bütün tezatları ile bu evsâf, tabi'î, yalnız müelliflerin görmek fırsatını buldukları şahıslara âittir; fakat şimdiye kadar kimse bütün kürt kabîlelerini ziyâret etmemiştir. İlmî mânada ölçme teşebbüsleri nâdir olmuştur: krş. Duhousset, *ayn. esr.*, levha 7—8; Khanikoff, *ayn. esr.*, s. 138; aynı zamanda Dr. Eliseyev'in *Anthropol. ekskursiya, Izvest. geogr. obṣç.*, XXIII; ayn. mll., *Po belu svetu* (Petersburg, 1896), III, 319, 332; Dr. Danilov'un ve A. A. Ivanovskiy'nin (*Yezidi, Russk. anthrop. journal*, 1900, nr. 3'te rusça bibliyografyası ile Dr. Pantyuḫov (krş. C. H., *Einige Notizen über die Kurden und Karapapachen nach Pantjuḫov, Ausland* XXXVI, 719)'un rusça eserleri. Şimdiki hâlde kürt kabîlelerinin isimleri, oldukça tamam olarak, bilinmekte ve yayılış sâhaları takribî olarak tâyin edilmektedir. Bununla berâber tarihî hâdiseleri göz önünde bulunduran ve mütecânis bir program mûcibince elde edilen mütâlealara göre yapılmış ilmî bir icmâl, bir çok hazırlıklara lüzum göstermektedir. Lerch'in eserinde (*Izsledovaniya ob iranskiḫ kurdaḫ*, Petersburg, 1856), I, 59—121; Lerch'in eserinin bu kısmı almanca tercümede *Forschungen über die Kurden*, Petersburg, 1857—1858 alınmamıştır), 1856'da elde edilebilecek bütün malzemenin itinâ ile tetkiki mevcut bulunmaktadır. Bundan sonraki monografiler arasında şunlar zikredilebilir: Jaba, *Recueil de notices et récits kourdes* (Petersburg, 1860), s. 1—7; Spigel, *Eranische Altertumskunde* (Leipzig, 1871), I; Kartsev, *Zametki o kurdaḫ* (*Zap. kavk. otd. geogr. obṣç.*, Tiflis, 1897, XIX, 339—368; bir harita ile) ve çok teferruâtlı bir listeyi (305 isim) ihtivâ eden Sir Mark Sykes, *The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire* (*J. Anthrop.*, 1908, I, 451,480 bir harita ile), bu eser aynı seyyahın şu kitabında yeniden basılmıştır: *The Caliph's last Heritage*, London, 1915), s. 553—592); Driver, *Report on Kurdistan* (Mount Carmel, 1919), s. 19—74. İrânî kabîleler için bk. madd. KİRMĀNŞĀH, MĀKŪ, SAVUÇ-BULAK, SENNA ve URMİYE; cenûbî Kafkasya kürtleri için bk. E. Kondratenko, *Ethnogr. kartı Zakavkazya* (*Zap. Kavk. otd. geogr. obṣç.*, Tiflis, 1896, XVIII. cilde zeyil).

Kürtlerin yaşayış tarzlarına âit olarak üç esâslı nokta vardır: kürtlerin ekseriyâ kabîleye nazaran yabancı menşe'den reislerin işgâl ettikleri kaleler etrafındaki toprakları üzerinde toplanma temâyülü; reislerin istinâd ettikleri ve muayyen halk topluluğunun himâyesini te'min eden bir asker sınıfının (harpçi sınıf) mevcûdiyeti; kürtler arasında çoban (göçebe veya yarı-göçebe) ve çiftçilerin (yerleşmiş veya yarı-yerleşmiş) mevcûdiyeti.

Tamâmen göçebe olup, bütün sene çadır altında yaşayarak, kışı da araplara komşu olmak sûretiyle, sıcak Elcezîre ovalarında geçiren kabîlelere bugün az rastlanır (krş. Mark Sykes'in listesi). Ekseri kürtler yarı-göçebe veya yerleşmiş durumdadır; evvelkiler, memleketin iklimine göre, 5—8 ay köylerde oturur ve yazın, hasaddan sonra, dağa çıkarlar. Orada tamâmen muayyen yerler işgâl ederler. Hattâ Cāf (krş. mad. SENNA) gibi kabîlelerin hayvanlarının, yazlık otlağa çıkarken, konaklama yerleri bile, kat'î olarak tesbit edilmiştir. Daha ziyâde bu sınıf kürtler kendi köyleri (Savuc Bulak bölgesinde bunlara *sarān* derler) civarındaki dağlara çıkmakla iktifâ ederler.

Yerleşmiş kürtler, görünüşe göre, çok defa *ʿaşīrat* muhâripleri tarafından hâkimiyet altına alınan veya komşularına karşı emniyette kalmak için, bu hâkimiyeti kabûl eden daha eski kavimleri temsil etmektedirler (krş. Savuç-Bulak). Daha Strabo (XVI, 3, 1) Fārs Cyrtii'leri arasında çiftçilerin mevcûdiyetine işâret ediyordu. Eskiden Muş'un göçebe kabîleleri kışı yayladaki ermeni köylerinde geçirirlerdi. Fakat tedrîcen, 1842'den itibâren, ermeni köyleri yanında, nüfusu sırf kürtlerden mürekkep köyler meydana çıktı (krş. *Correspondence respecting the condition of population in Asia Minor and Syria*, *Blue Books*, Turkey, 1879, nr. 10; 1880, nr. 4 ve 23; 1881, nr. 6; Trotter'in raporları tercüme edilmiştir; Lynch, *Armenia* (1901, II, 423; Mayevski, *Vanskii i Bitlis Vilâyeti*, Tiflis, 1904, kürtlerin ve kürt köylerinin cedveli). Kürtlerin umûmî temâyülü yerleşme hayatına doğrudur. Şimâlî Elcezîre'de kürtler ziraât husûsunda oldukça mahâret göstermişlerdir ve bu itibârla bedevî arap unsurlarına üstün görünmektedirler (krş. Foreign Office'in neşrettiği *Handbook*, nr. 57: *Turkey in Asia*, s. 104).

Etnografyaya müteallik mûtâlar (kıyâfet, âdetler, meşgûliyetler, oyunlar), Kürdistan'da kabîleden kabîleye değişmektedir; bu sebeple her hangi bir umûmîleştirme mevsimsiz görünüyor. Yalnız Erivan kürtleri (büyük kürt merkezlerinden uzak yaşarlar) hakkında tam bir monografi yapılmıştır: Egiazarov, *Kratkiy ethnogr. öçerk Kurdov Erivan. gubernii* (*Zap. Kavk. otd. geogr. obṣç.*, Tiflis, 1891 XIII/2,); aynı zamanda krş. Ḫaçaturov, *Kurdı, çerti iḫ ḫaraktera i bita* (*Sborn. mater. po Kavkaz*, Tiflis, 1894, XX/1, s. 64—90). Sulaymāniya kürtleri için bk. Rich, *Narrative of a Residence* ve Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in disguise*, fasıl XVI; Urmiye ve Mukri mıntakaları için bk. Arakelian, *Kurdı v Persii* (*Izv. Kavk. otd. geogr. obṣç*, 1904, XVII/1); de Morgan, *Miss. scientifique, Études géogr.*, II; Nikitine, *Quelques observations sur les Kurdes* (*Mercure de France*, 1921), s. 662—674; ayn. mll., *La vie domestique kurde* (*Revue ethnogr. et des traditions populaires*, 1923) s. 334—344.

Şaraf-nāma (I, 98, 131, 173 v.d., 381; II, ilâve, s. 44)'de kürtlerde kadınların rolü hakkında şâyân-ı dikkat, çekici noktalar görülmektedir; kadınlar türkmenlerde olduğundan az hürriyete mâlik olmakla berâber, faâl bir şekilde idâre işlerine iştirâk ve hattâ (Kalhurlarda) kabîlelerini idâre et-

mekte idiler. Hakkârîli Ḫalîma Hanım için bk. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 717; Alabça b. ʿĀdila Hanım hakkında (İngiltere hukûmetinin tevcih ettiği „Ḫān Bahādur" unvânını hâiz olarak, 1924'te ölmüştür) bk. Soane, *To Mesopotamia*[2] (1926) ve Minorsky, *Kurdı* (Petersburg, 1915), s. 37; aynı zamanda krş. Rich. *Narrative*, II, 285 ve tür. yer.; Jaba, *Recueil*, s. 89, 99; Hyvernat, *Du Caucase au Golfe Persique*, (1892), s. 174.

Bibliyografya: Kürtlerin hayatına müteallik diğer tetkikler için bk. de Morgan, *La féodalité en Perse* (*Revue d'ethnogr. et de sociol.*, Paris, 1912, s. 180—182); Nikitine, *La Féodalité kurde* (*RMM*, LX, 1—27); *Kurdische Textil- und Bekleid. Industrie* (*Österr. Monatschrift f. d. Orient*, 1876, 126 v.d.); v. Luschan, *Zwei mit Menschenhaaren besetzte Teppiche* (*Zeitschr. f. Ethnol.*, 1888, XX, 439); *Kustarn. promış. na Kavkaze* (*Kovrov. promış. kurdov. Erivan. gubernii*, Tiflis, 1903; Erivan kürt halıları); Berliner ve Borchart, *Silberschmiedarbeiten aus Kurdistan* (1922); Volland, *Beiträge z. Ethnogr. d. Bewohner v. Armenien und Kurdistan* (*Arch. f. Anthrop.*, 1909, XXXVI, 183—196); Mirza M. Cavād al-Kazi, *Studien aus dem Rechtsleben in Kurdistan* (*Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss.*, 1909, XXII, 321—347); ayn. mll., *Der Kurdenstamm Manggur* (*Globus*, IIC, 213—215); E. Noel, *The Character of the Kurds as illustrated by their proverbs and popular sayings*, *BSOS*, 1921, I/IV, 79—90).

D. DİN.

Bizzat kürtler, ecdatlarının mecûsî (Zerdüşt dinine mensûp) olduklarına kanîdirler (krş. M. Sykes, *The Caliph's last Heritage*, s. 425); muhtemelen *Bahdinān* (ʿAmādiya) ismi mazdeizm ıstılahlarından kalma bir kelimeyi temsil etmektedir (*bihdīn*, „iyi dinli"). Bununla berâber bâzı ârâmî hıristiyan menbâlar, daha ziyâde kürtlerin ilk zamanlarda, bizce müphem bir putperestliğe inandıklarını göstermektedir. Rivâyete göre, III. asırda urfalı Mār Mārî (ölm. 226) Şāhgert'te (Şahrgert, Daḳūḳā ile Erbil arasında, Hoffmann, *Auszüge*, s. 270) „ağaçlara tapan ve bakırdan tasvire kurban kesen" kralı ve tebeasını hıristiyanlaştırmış idi (Raabe, *Mār Mārī*, s. 26). İşōʿyabḥ, Şamānîn (Cazîrat b. ʿOmar yanında) civarında „kürtlerin şeytanlara kurban kestiği" yerde bir manastır inşâ etti. Mār Sābḥā (ölm. 485'e doğru)'nın hıristiyanlaştırdığı kürtler evvelce güneşe taparlardı (Hoffmann, *Auszüge*, s. 75).

Kürtleri hıristiyanlaştırma teşebbüslerine dâir bilgiler çok dağınık olmakla berâber, Masʿūdî (*Murūc*, III, 254), kürtler arasında, Musul ve Cabal al-Cūdî civarında oturup, hıristiyan olan al-Yaʿḳūbiya ve al-Cūrḳānları zikretmektedir (krş. Marco Polo, fasıl XXIV). İslâmlığı kabûl ettikten sonra, kürtler ekseriya hâricî hareketlerini desteklediler (Basra bölgesinde zencî esirlerin isyânı, Azerbaycan'da Daysam isyânı, krş. Masʿūdî, *ayn. esr.*, V, 231: Azebaycan'daki dağınık kürtler *Şurāt* („hâricî" ismi ile tanınırlar); Halife ʿOs̱mān ve ʿAlī'nin hâkimiyetlerini meşrû telâkkî etmeyen kürtler de vardı (Masʿūdî, *ayn. esr.*, III, 233). *Şaraf-nāma* (I, 14)'ye göre, bütün (müslüman) kürtler şâfi'î mezhebine mensuptur (bk. bir de Evliyâ Çelebî, IV, 75). Bununla berâber, İran'a tâbî kürtler arasında şi'îler de vardı. Ulcāytu devrinde, bir kürt *mahdî* bile çıktı. Türk Şah-Seven'lerin arasında yaşayan Şaḳāḳī [b. bk.]'ler şi'îliği kabûl ettiler; *Şaraf-nāma* (I, 316)'nin şi'î vâizleri dinleyen Dumbulîler hakkındaki kayıtlarını da göz önünde bulundurmak lâzımdır. Aynı müellifin I, 117'de 3 yezidî kabîleye karşılık olarak, Cazîra'de 4 kabîleye izâfe ettiği *Ḥusaynî* tâbirinin mânası pek vâzıh değildir.

Diğer taraftan *Şaraf-nāma* (I, 14)'nin kürtler arasında yezîdî akîdelerin taammümü hakkındaki kaydı çok dikkat çekicidir (Dāsanî, Ḫālidî, Basiyān ve kısmen Boḫtî, Maḥmūdî ve Dumbulî kabîleleri, ayrıca *Şaraf-nāma*'nin zikretmediği Sincār); krş. mad. YAZĪDĪLER.

Pāzūkî kabîlesi için, *Şaraf-nāma* (I, 328) muayyen bir dini olmadığı mütâleasını ileri sürüyor; Safevîler ile olan sıkı münâsebetlerine bakarak, mufrit şi'î akîdelerine bağlı oldukları tasavvur edilebilir.

Bugün kürtlerin büyük ekseriyeti şâfi'îdir. Hattâ Senna'da bile yalnız eski Ardalān vâlileri sülâlesi şi'î idi. Kirmānşāh eyâletinin şi'î kabîleleri ekseriyetle müfrittirler. Bk. Minorsky, *Notes sur les Ahlī-Ḥaḳḳ* (*RMM*, 1920, XL, 59); Musul mıntakası için bk. madd. SARLI ve ŞABAK. Bununla berâber, az veya çok şi'î vasfı gösteren müfritlik, daha ziyâde Kürdistan'ın gerçek kürt olmayan İran kabîleleri arasında taraftar bulmaktadır (Gūränlar, Zāzālar). Buna mukabil sünnî tarîkatlere mensup şeyhlerin te'siri kürtler üzerinde pek büyüktür (bilhassa ocakları Avrāmān, Sulaymānîya, Mukrī, Şamdînān, Harput v.b.'da olan nakşbendî ve kadirîler). Te'sirleri Badr-Han (krş. Layard, *Discoveries*, London, 1853, s. 375), ʿUbaydallāh (1880) ve şeyḫ Saʿīd (1926) v.b. isyânları esnâsında, açık olarak, kendisini göstermiştir (bk. mad. ŞAMDĪNĀN ve Nikitine'nin orada zikredilen makaleri).

Bibliyografya: Zikredilen eserlerden başka krş. N. Marr, *Yeşçe o slove „Çelebi"* (*Zap.*, 1910, XX); müellif kürt kavminin„ kültür bakımından, ön Asya'daki rolünü tetkik ediyor ve kürt muhitinde (yezidî?) putperest dinlerden arta-kalan müesseseler bulunuduğunu zannediyor; bk. mad. ÇELEBÎ; S. Reinach, *Charme pour obtenir la pluie* (Kürdistan'da); *L'Anthropologie*, 1906, XVII, 633); Volland, *Aberglauben in Armenien und Kurdistan* (*Globus*, 1907, XCI, 341—344; sıhrî mahkûkât ihtivâ eden kupalara dâir); Driver, *The Religion of the Kurds* (*BSOS* 1922, II/II, 197—215); Nikitine, *Les kurdes et Christianisme* (*RHR*, 1922).

E. KÜRT DİLİ.

Farsça gibi, kürtçe de garbî İran dillerinden olmakla berâber, menşe'i farsçadan ayrıdır. Garbî İran dilinin şimâl ve cenûp kollarına ayrılması için bk. Andreas, Salemann, O. Mann (*Die Tajik Mundarten d. Provinz Fars*, Berlin, 1909, s. I—XXVI); Meillet (*MSL*, 1911—1912, XVII); Lentz (*Die nordiranischen Elemente in d. neupers. Literatursprache bei Firdosi*, *ZI* 1926, IV). P. Tedesco (*Dialektologie d. Westiranischen Turfantexte*, *MO*, 1921, XV, cüz 1—3)'ya göre, „garbî" farsça (şarkî iranca, yâni Sogd ve Sak dillerinden ayrılan) şimâl ve cenûp kolları arasında tedâhüller arzetmektedir ve bu netice W. Lentz'in yukarıda zikredilen makalesi ile te'yit edilmektedir.

Bu karışıklığa ve bugünkü lisanlarda birbirine yabancı unsurların bulunmasına rağmen, umûmî hey'eti ile kürtçe farsçadan tamâmen ayrı bir mâhiyet göstermektedir. Eğer elimizde bulunan kürtçe vesikalar, edebî farsçanın hâkimiyetinin teessüs ettiği devirden sonraya âit olması idi, bu keyfiyet daha açıkça görünürdü. Farsçaya nazaran, kürtçenin belli-başlı husûsiyetleri şunlardır:

a. Nev'ine münhasır telaffuz şekli: *ʿasp* („at") *ḥavt* („yedi") gibi farsça kelimelerde bile, sâmî dillere mahsus ʿ ve *ḥ*'lara sıksık tasâdüf edilmesi damak *l* sesi (islâvca ve türkçedeki *l*'den bir az farklı; hafif *r* sesine mukabil, yuvarlak *r*; çift-dudak *v* sesi; kelime başında çift ünsüzün bulunması (msl. *brā*, *ştēk*) ve ünlü bir ses mâhiyetini alan sadâlı *r* ve *n* seslerinin bulunması (aş.-yk. *b'n*, *k'rt*).

b. Aynı kökten gelen sözlerin, ses bakımından esâslı surette değişmiş olanları:

farsça	kürtçe		
dil	*zird*	*āz̲ar* (*ātaş*)	*āhir* ve *āgir*
		māhī	*māsī*
		namāz	*nuvēj*

c. Şekil ayrılıkları. Tasrif şekillerinde eklerin muhâfaza edilmiş olması, tâyin ve târif eki olan *-eke*; muhtelif şahıs zamirleri; üçüncü şahıs iyelik zamiri *-il-ian*; hâl-i hâzır, cemi: birinci şahıs *-īn*, ikinci ve üçüncü şahıs *-in*; bir izâfet şekli olan *-t* (*-d*) (bilhassa cemide) (krş. osset dilinde cemi *-te* şekli); msl. *yār-i te* („senin arkadaşın"), *yārid te* („senin arkadaşların"); eski mechûl şekli olan *-ya* (krş. Salemann, *Zum mittelpers. Passiv*, Petersburg, 1900; Meillet, *Grammaire du vieux perse*, s. 102) ve mechûl *-re* şekli.

d. Nahiv farkları: Bilhassa mürekkep fiillerde, geçişli fiillerin mâzisinde mechûl şekillerin muhâfaza edilmesi (*küēstān-iān lē brivīn*, kelime-kelime „dağlar onlar tarafından bize kesildi, yâni „bizi dağdan mahrûm ettiler").

e. Kelime ayrılıkları. Kürtçede şimâl-i garbî şivelerinin ekserisinde olduğu gibi, cenûb-i garbî şivelerindeki *kun-*, *uft-* (ve *gō-*)'a mukabil, *kar*, *-kap-* [ve *vāç-*] bilhassa *āmad* mukabilinde *hāt*; *āvurd* mukabilinde *ānī*; *şinīḏ* mukabilinde *bīst*; *firistād* mukabilinde *nārd* v.b. kullanılır. Edebî arapçadan geçen bir çok kelimeler kürtçeyi farsçaya yaklaştıran unsurlar yerine geçer; fakat kürtçe halk arapçasından, osmanlı türkçesinden, ârâmî ve ermeniceden de kelimeler almıştır. Ayrıca kürtçe ve ermenicenin henüz mechûl bulunan müşterek menbâlardan istifâde etmiş olmaları ihtimâl dâhilindedir.

Böylece, esâs itibârı ile, şimâl-i garbî ve cenûb-i garbî İran dilleri büyük farklar ile ayrılmış olmamakla berâber, umûmî kullanılışı bakımından, kürtçe bâriz bir enmûzec mâhiyetini hâizdir ve bu da kendisini yalnız bugünkü farsçadan değil, diğer şimâl-i garbî şivelerinden (Samnānî, „merkezî" şiveler v.b.) de ayırmaktadır.

Bununla berâber bizzat kürtçenin de birbirinden oldukça farklı şiveleri vardır. Kürtçenin ekseri şiveleri *kurmāncî* tâbiri ile anılır. *Şaraf-nāma* (s. 13)'ye göre, „kürt" kavminin mecmuu 4 kısımdan mürekkeptir: Kurmānc, Lur, Kalhur ve Gūrān. Bu kabîlelerden Lur, dış görünüşüne ve cenûb-i garbî zümresine doğru yaklaşan diline (O. Mann, *Die Mundarten der Lur-Stämme*, Berlin, 1910) bakılırsa, ayrı bir vahdet teşkil etmektedir. Gūränlar [bk. mad. ZOHĀB] tıpkı aynı menşe'e mâlik olan Avrāmîler [bk. mad. SENNA], Zāzālar [b. bk.] v.b. gibi, kürtçeden büyük mikyasta farklı şimâl-i garbî şiveleri konuşmaktadırlar (krş. „üç"

için Gūrānī: *yeri*, Zāzā: *hirye*, bu husûsta Samnānī *hayra* ile müşterektir; hâlbuki kürtçe *sē* 'dir. Andreas 'ın mütâleasına [Christensen 'den naklen] göre, Zāzāların eski Deylemliler ile akrabalıkları vardır ve bu faraziye Avrāmīlerde yaşayan an'aneler ile te'yit edilmektedir; bk. E. Soane, *In disguise to... Kurdistan*, s. 377).

Şaraf-nāma'ye göre, Kalhurlar, Senna, Kirmānşāh ve Zohāb arasındaki mıntakayı işgâl ediyorlardı; bundan dolayı *Şaraf-nāma* (s. 13)'de „Kalhur" tâbiri Senna ve Kirmānşāh mıntakasının „Kurmāncī olmayan" kürt zümresine tekabül eder görünmektedir. Bu şiveleri konuşan halk, bu dillere *kurdī* ismini vermekte veya tekabül ettiği kabîlenin ismine izâfe etmektedir. Lûristan hudutlarında (Lakistān 'da) cenup kürt şiveleri *lakkī* ismi ile bilinmektedir (krş. O. Mann, *Kurze Skizze der Luridialekte, SB Pr. Aw.*, 1904; XXXIX, Çirikov, *Putevoy jurnal*, Petersburg, 1875, s. 227). Salmās [b. bk.] ve Fārs eyâletinde Lakler vardır, lâkin O. Mann tarafından tasvir edilen Kalūn-Abdū kürt şiveleri (*Die Tājik Mundarten*, s. 135) *lakkī* değildir. Garbî İran 'ın cenup kürt şiveleri, kürtçenin mühim mümeyyiz vasıflarını kaybetmiş bulunuyor (msl. geçişli fiillerin mâzi şekilleri).

Bu Kurmāncī olmayan şivelerin mevcûdiyeti, „Kardū-Κύρτιοι meselesinin halli için, ehemmiyeti hâiz olabilir.

Kurmānc kelimesinin menşe'i bilinmemektedir. Acabâ bu kürt ismi ile bir diğer Medya kabîlesi isminin terkibi midir?. Sırf Kurmānc sâhasında iki lisan zümresi görülür: şark zümresi (daha doğrusu cenûb-i şarkî zümresi) ve garp zümresi. Bunların tam hudutları henüz belli değildir. Şarkî-Kurmāncī Mukrī mıntakasında [bk. mad. SAVUÇ-BULAK] ve Dicle 'nin şark kolları havzasında konuşulur: Küçük Zāb, ʿAżaym [b. bk.] ve Diyāla [b. bk]. Bu çok saf ve şekil bakımından, çok zengin bir şivedir. Garp kolu Kurmānc lisanlarının geri kalanlarını mahallî husûsiyetleri ile ihtivâ eder. Şimâlî Suriye kürtleri, türkçeden alınmış unsurlar ihtivâ eden muhtelif şiveler konuşur görünmektedir (krş. A. von Le Coq).

Evliyâ Çelebî (IV, 75), 15 kürt şivesi (*lisān*) saymaktadır. Krş. bir de Soane 'ın tasnif tecrübeleri (*Grammar of the Kurmanji*).

Bibliyografya: 1783 'ten itibâren çıkan kürtçe tetkikler için bk. Lerch, *Izsledovaniya*, III, s. I—XXXI ve *Grundriss d. iran. Philol.*, I/II, 253 v.d. Kürtçe gramerler için bk. Justi, *Kurdische Grammatik* (Petersburg, 1880) ve Socin, *Die Sprache d. Kurden* (*Grundr. d. iran. Phil.*, I/II, s. 249—286); her ikisi de, esâs itibârı ile, garbî Kurmāncī ile meşgûl olmaktadır. Şarkî Kurmāncī için bk. O. Mann, *Die Mundart der Mukri-Kurden* (Berlin, 1906), I, s. XXXIII—CVI: *Grammatische Skizze*; krş bir de Soane, *Notes on the Phonology of Southern Kurmanji* (*JRAS*, 1922, s. 199—226). Kürt lugatı için bk. A. Jaba—F. Justi, *Dictionnaire kurde-français* (Petersburg, 1879), krş. bir de E. D. Ross, (*Times* 19, II, 1926).

Mevcut şîve metinleri için bk.

I. İran zümresi. A. Senna-Kirmānşāh: Lerch, *Forschungen über die Kurden* (Petersburg, 1857—1858, bibliyografya ve Senna şivesi ile *Gulistān*'dan bir parça); H. Schindler, *Beiträge z. kurdischen Wortschatze* (*ZDMG*, 1884; XXXVIII Zangana ve Kalhurī); Soane, *Southern Kurdisch Folk-Song in Kermānşāhī* (*JRAS*, 1909, s. 35); bk. bir de Morgan, *Mission scientifique*, V (tenkidi için krş. O. Mann, *Die Mundart d. Mukri-Kurden*, I, s. XXI).

B. Dağınık şiveler: A. Querry, *Le dialecte guerrouci* (*MSL*, 1895, IX, 1—23, (Garrūsī, Māzenderān 'da Ḥocāvand); O. Mann, *Die Tājik-Mundarten* (Berlin, 1909), s. 135—155 (Fārs 'ta Kalūn Abdū şivesi); V. İvanov, *Ḫurasānī Kurdish* (bu şive Erzurum Kurmāncī 'sine yakındır); bk. bir de Bérézine, *Études* (Horasan kürtçesinde cümleler); H. Schindler, *ZDMG*, XXXVIII (Horasan 'da Amarlu şivesi) ve bâzı seyâhat kitapları (Brugsch, *Reise d. preussischen Gesandtschaft*, 1863 II, 49—4986: Tahran civarındaki kürtler).

II. Şarkî Kurmāncī: Chodzko, *Études phliologiques sur la langue Kurde* (*JA*, 1857, s. 297—356, Paris 'te toplanmış Sulaymāniyā şivesi); O. Mann, *Die Mundart der Mukri-Kurden*, I (Berlin, 1906, gramer, metinler), II (1909; tercümeler, şarkî kürt destânî şarkıları); E. S. Soane, *Notes on a Kurdish Dialect* (*Sulaymāniya*, *JRAS*, 1912, s. 891—940); ayn. mll., *Grammar of the Kurmanji Language* (London, 1913), XVI, 389; Bittner, *Die heiligen Bücher d. Jeziden* (*Denksch. Wien. Akad.*, 1919, LV/IV,); Soane, *Elementary Kurmanji Grammar* (Bagdad, 1919), ayn. mll., *Kitāb-i Avvalamini Qiṛaat-i Kurdi* (Bagdad, 1920) L. O. Fossum, *A Practical Kurdish Grammar* (Mukrī), Minneapolis, 1919; bk. bir de Bérézine, *Recherches sur les dialectes musulmans* (Kazan, 1853); H. Schindler (*ZDMG*, 1884 XXXVIII); de Morgan, *Mission scientifique*, (1904), V; von Le Coq, *Kurdische Texte*, II (bk. Bābā=Bābān).

III. Şimâlî ve garbî Kurmāncī. Erivan: S. A. Egiazarov, *Kratkiy etnograficeskiy oçerk kurdov* (*Zap. kavkaz. otd. Geogr. obşç.* Tiflis, 1891, XIII/I; krş. *WZKM*, VI, 178); Ḥaçaturov, *Kurdiskie teksti* (*Sbornik materialov dlya opisaniya Kavkaza*, Tiflis, 1894, XX, 1—16); Ağrı-Dağı yakınlarında Barukli kürtlerinin şivesi); Adjarian, *Recueil de mots kurdes en dialecte de Novo-Bayazet* (*MSL*, 1911, XVI, 349—38). Erzurum-Bayezid. Jaba, *Recueil de notices et extraits kurdes* (Petersburg, 1860); Jaba—Justi, *Dictionnaire kurde-français* (Petersburg, 1879, esâs itibârı ile Bayezid metinlerine dayanır, fakat elde edilebilen bütün mâlzemeden istifâde edilmiştir); Jaba, *Dialogues kurde-français* (yazma). Urmiya-Hakkārī-Şamdīnān. F. Müller, *Kurdisches und syrisches Wörterverzeichniss* (*Orient und Occident*, nşr. Benfey, III, 104); Shea, *Brief-grammar and vocabulary of the Kurdisch Language of the Hakkārī district* (*JAOS*, 1872, X, 118—155); Makas, *Kurdische Studien* (Heidelberg, 1900, s. 16—28); ayn. mll., *Ein Gedicht aus Gawar* (diğer Gevar mâlzemesi için bk. Hartmann, *Bull. Acad.* Petersburg, 1900); Nikitine, *Kratkiy russko-kurdskiy voyeniy perevodçik* (Urmia, 1916); Noel *The Character of the Kurds as illustrated by their Proverbs* (Hakkārī), (*BSOS* 1921, I/IV, 79—90); Aġa Petros Ellow, *Assyrian, Kurdish and Yezidi*, Bagdad, 1920) Nikitine ve Soane, *The Tale of Suto and Tato* (*BSOS*, 1923, III/I, 69—106); Nikitine, *Kurdish stories* (*ayn esr.*, 1926, IV/I, 121—138). Bahdīnān — Bohtān. M. Garzoni, *Grammatica e vocabolario della lingua kurda* (Roma, 1787, ʿAmādiya 'de toplanmış mâlzeme; bu şivenin husûsiyetleri için krş. *Şaraf-nāma*, I, 107); A. Socin, *Kürdisches Sammlungen* (Petersburg, 1890), II-a ve II-b (Boḫtān şivesine göre, Zāḫō 'da toplanan metin ve tercümeler); Jardine, *Bahdinan Kurmanji*, (Bagdad, 1922; Zāḫō 'da toplanan mâlzeme); Dufresne, *Un conte kurde de la région de Sō örde* (*JA*, 1910, s. 107—118; Boḫtān şivesi ile); Yūsuf Ziyā al-Dīn Paşa al-Ḫālidī, *al-Hadīya al-ḥamīdīya fi 'l-luġati 'l-kurdīya* (İstanbul, 1310; müellif Mōṭkī 'de kaymakam idi; tahlili için bk. *JA*, IX, seri cild II, 545 ve M. Hartmann, *Bohtān*); P. Beidar, *Grammaire kurde* (Paris, 1926; Zāḫō Cazīra-şivesi). Tūr ʿAbdīn — Mardin — Diyarbekir: P. Lerch, *Forschungen über die Kurden* (Petersburg, 1857—1858); Prym ve Socin, *Kurdische Sammlungen* (Petersburg, 1887), I-a ve I-b (metin ve tercümeleri, Tūr ʿAbdīn şivesi); Makas, *Kurdische Studien* (Heidelberg, 1900), s. 1—16: *Eine Probe des Dialektes v. Diyarbekir*; ayn. mll., *Kurdische Texte* (Petersburg-Leningrad, 1897—1926, Mardin şivesi). Şimâlî-Suriye: von Le Coq, *Kurdiche Texte* (Berlin, 1903) I, 1—92 bk. bir de Bérézine, *Études sur les dialectes musulmans* (Kazan, 1853); Soane, *The Şādī branch of Kurmanji* (*JRAS*, 1909, s. 895); Soane, *Grammar of the Kurmanji* (1913).

F. Folklor, edebîyat, gazeteler.

Kürt hikâyeleri sâhasında yapılan araştırmalar bunların hikâyecilik san'atı hakkında bir fikir vermektedir. Mevzûlar ekseriyâ ön-Asya 'da müşterek olan rivâyetlerden alınmaktadır (krş. Mirza M. Cavad al-Ḳāzī, *Ein kurdisches Märchen, Globus*, XCVI, 187); halk kahramanlarının aşklarına ve aşîretler arasındaki muhârebelere v. b. âit olan hikâyelere daha çok rastlanır. Nakil, anlatış şekilleri için bk. Lerch, *Mélanges Asiatiques*, III, 242—255; Prym-Socin, nr. XXXI, Mann, nr. II, Makas, nr. I. Bk. bir de, B. Chalatianz, *Kurdische Sagen* (*Zeitsch. d. Vereins f. Völkerkunde*, 1905, XV, 322—330; 1906, XVI, 35—46 ve 402—414; 1907, XVII, 76—80.

Jaba (*Recueil de Notices*, s. 7—9)'da şu dokuz kürt şâirinin ismini vermektedir.

Ḥarīrli ʿAlī, 400—471 (1009—1078), kürtçe bir divançe yazmıştır. Şayḫ Aḥmed Malā-i Cizrī, Cezîre menşe'li. Mezarı orada bulunmaktadır. 540—556? (1145—1160), divanı için bk. Hartmann, *Das kurdische Diwān des Schēch Aḥmed* (Berlin, 1904). Faḳī Ṭeyrān, 707—777 (1302—1375), Mukus 'ta doğmuş ve orada ölmüştür. Asıl ismi Muḥammed olup, yazılarında Mīm Ḥayy mahlasını kullanmıştır. *Ḥikāyata Şayḫ Senāna* (Şan'ān), Barsīsa hikâyeleri ve *Ḳavl-i hasp-i raş* gibi şiirlerin müellifidir. Malā-i Batē (Mullā Aḥmed), Hakkârî 'de Batē köyünde doğmuş ve orada ölmüştür (820—900 = 1417—1494). Bir *Dīvān* ile bir *Mavlīd* müellifidir. Bu sonuncusu A. von Le Coq tarafından neşredilmiştir (bk. *Kurd. Texte*, I, 49—96). Hakkārīli Aḥmed Ḫānī, 1000—1063 (1591—1652) arasında yaşamış ve Bayezid 'de kendi ismini taşıyan câmiin yanına defnedilmiştir. *Mem-u Zīn* (bk. *Mélanges Asiat.*, III, 242—255) ve arapça-kürtçe mensur *Naw-bār* (bk. *al-Hadīya al-ḥamīdīya*, s. 279—297) yazmıştır. Aḥmed Ḫānī bundan başka bir çok kürtçe, arapça ve türkçe şiirler yazmıştır. Bāya-

zîdli İsmâ'îl, Aḥmed Ḫânî'nin mukallidi-dir (1065—1121 = 1654—1709). Bir kurmancî-arapça-farsça lugatçe olan *Gulzâr*'ın ve bir çok şiir ve gazellerin müellifidir. Culâmerg'de doğmuş, orada ölmüş ve defnedilmiş olan Şarîf-Ḫân (1101—1161 = 1689—1748) Hakkârî emîrlerinin âilesine mensuptur. Bir çok kurmancî ve farsça şiirler yazmıştır. Bayezidli Murâd Ḫân (1150—1199 = 1737—1784) âşıkane şiirler yaz- mıştır.

Petersburg Asya müzesine âit olan kürt eserleri için bk. Lerch, *İzsledovaniya*, III, s. XXVI. Kurdî-zâda Aḥmed Râmiz tarafından bir *Mavlîd al-Nabî bi 'l-luġat al-kurdîya*, Kahire'de neşredilmiştir.

Bunlardan başka muhtelif yerlerde XIX. ve XX. asırlara âit şu şâirlere rastlanmaktadır: Hakkârîli Şâh Partau, Maḥvî Ḥâccî Ḳâdir Kö'î, 'Abdullâh Beg Mişbâḥ al-Dîvân, Şeyḫ Razây (Riżâ); Ṭâhir Beg Câf, Sulaymâniyali 'Alî Kâmil, bagdadlı 'Abd al-Ḳâdir Zahavî, Aḥmed Beg Fattâḥ Şâḥibḳirân, Mustafa Beg Câf, Aḥmed Beg Câf, Şeyḫ Nûrî Bâbâ 'Alî, 'Alî Beg Sâlâr Sa'îd, Mullâ Raḥîm Mukrî („Vafâ'î"), Kâka Minî (= Amîn), Mukrî, Kâk Muṣṭafâ Îrânî, 'Abd al-Ḫâliḳ, Sâlim v.b.

Jaba (*Recueil*, s. 12)'ya göre, kürtçe kitap yazanlar arasında daha şunlar vardır: Taramaḫlı 'Alî 1000, (1591)'den sonra kürtçe bir arap dili grameri yazmıştır; Ḫalḳatînli Malâ Yûnis, *taṣrîf*, *żarûf* ve *tarkîb* hakkında üç eserin müellifidir. Arapça yazanlar arasında şu hukukçu ve ilâhiyatçılar bilinmektedir: 'Îsâ Hakkârî (ölm. 585 = 1189); Taḳî al-Dîn Şahrizûrî (Şam'da 643 = 1245'te ölmüştür; bk. İbn Ḫallikan, *Vafayât*, II, 188, 430), Sincârlı 'Abd Allâh al-Kurdî (bk. İbn Baṭṭûta, II, 142). Müverrih ve coğrafyacı Ayyûbî Abu 'l-Fida' [b. bk.]. İbn al-Aṯîr (IX, 49), Marvânîlerin sarayında şâir Ḥusayn Başnavî'nin arapça şiirlerini zikretmektedir. *Şaraf-nâma* (I, 34 v.d.) bitlisli olarâk şu şahısları saymaktadır: Mavlânâ 'Abd al-Raḥîm, Mavlânâ Muḥammed Bar-Ḳal'î ve Şeyḫ 'Ammâr Yâsir (krş. *Nafaḥât al-uns*, nşr. Nassau-Lees, s. 479).

Kürtler tarafından farsça olarak bir takım tarihî eserler yazılmıştır (yk. bk.). Kürt kadın şâiri Mâh Şaraf Hanım (ölm. 1264=1847)'ın divanı [bk. mad. SENNA], hayatı hakkında toplu mâlûmat ile Tahran'da 1344 (1926)'te basılmıştır. Nâşir burada yukarıda adı geçen kürt şâirlerinden başka, şu şahıslardan da bahsetmektedir: Ḫâlid-i Şahrizûrî, Malâ Ḫiżr-i Rûdbârî, Ḫânâ-yi Ḳubâdî, Malâ 'Abd al-Raḥîm Ṭaycözî, Şeyḫ Muḥammed Faḫr al-'Ulamâ, Ḫarîḳ ve Hicrî. (V. MINORSKY.)

[Bu makale aslından tâdilen alınmıştır.]

KÜSEYLE. KUSAYLA B. LAMZAM AL-AVRABÎ, Tlemsen'in garbındaki bölgede oturan büyük Avrabîler kabîlesinin idâresinde Sakardîd al-Avrabî'nin halefi veya şerîki (al-Bakrî, *Kitâb al-masâlik*, metin s. 50'de Kusayla'nın Mûsâ b. Nuṣayr zamanında huküm sürdüğünü gösteren kayıt, eğer iki Kusayla mevcut değil ise, şüphesiz yanlıştır). Kusayla arap istilâsı zamanında 'Uḳba'nın halefi Abu 'l-Muhâcir'e karşı harp eden kuvvetlerin reisi olmuş ve 55 (674/675) senesinde „Tlemsen menbâlarında" (bugün al-Urîṭ) ona mağlûp olarak, hıristiyanlıktan vazgeçip, müslümanlığı kabûl etmiştir. Bu zât Abu 'l-Muhâcir'in teveccühünü ve güvenini kazanmağa muvaffak oldu ve bu vaziyet onu İfrîkıye ile Magrib'in idâresini tekrar eline alan 'Uḳba'nın garazına mâruz bıraktı. 'Uḳba Abu 'l-Muhâcir'in mâkul ihtarlarına rağmen, Kusayla'ye hakaret ediyordu. Arap kumandanı garba yaptığı, dillere destan olan o yürüyüşten Ḳayravân'a dönerken, ordusunu taksim etmek hatâsına düştü. Canlı bir ganîmet gibi yanında bulundurduğu Kusayla müslümanların yürüyüşünü tâkip eden grekler ve berberîler ile anlaştı. Bunlar Tahûda yakınlarında müslümanlara ânî bir baskın yaptılar (63=682/683) ve 'Uḳba ile Abu 'l-Muhâcir de dâhil olmak üzere, hemen hepsi muhârebede öldü. Kusayla Ḳayravân'a muzafferâne girdi ve beş sene müddetle İfrîkıye'yi ve aynı zamanda grekleri ve berberîleri idâre etti. Fakat halife 'Abd al-Malik, kendisini müşkül vaziyette bırakan şarktaki dâhilî harplerden muvakkat bir zaman için kurtulunca, Barḳa'da kalmış olan Zubayr b. Ḳays emrine bir ordu gönderdi. Bu zât Ḳayravân'ın garbında bulunan Mems'te Kusayla'ye hücûm etti, onu yenerek, öldürdü ve kaybedilen yerleri tekrar zaptetti (69=688/689).

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *Kitâb al-'ibar*, VI, 108 v.d., 146 v. dd.; ayn. mll., *Histoire des Berbères* (trc. Quatremère), I, 211 v. dd., 286—289; ayn. mll., *Histoire de l'Afrique et de la Sicile* (nşr. Desvergers), metin s. 2, 4 v.d., trc. s. 16, 20—23; İbn 'İżârî, *Bayân*, I, 15 v. dd.; Bakrî, *Kitâb al-masâlik*, metin s. 74; Abu 'l-Maḥâsin b. Taġribirdî, *al-Nucûm al-zâhira*, I, 176 v. dd.; al-Nuvayrî (*Histoire des Berbères*, I, 334 v.d., 337); İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (Kahire tab.), IV, 54 v.d.; İbn al-Nâcî, *Ma'âlim al-îmân* (Tunus, 1320), I, 47—50, 51—53; İbn Abî Dînâr al-Ḳayravânî, *Kitâb al-mu'nis*, s. 29 v.d.; Aḥmed al-Darʿî, *Riḥla* (Fas, ts.), s. 44—47 (trc. Berbrugger, *Voyages dans le sud de l'Algérie*, Paris, 1846, s. 226—231); Maḥmûd b. Sa'îd Maḳdiş al-Safâḳusî, *Nuzhat al-anẓâr* (Tunus, 1321), I, 71, 73, 75; al-Urṣilânî, *Nuzhat al-anẓâr* (Cezayir, 1326), s. 97—100; W. Roth, *Oqba ibn Nafi'* (Göttingen, 1859), s. 59 v. dd.; Fournel, *Les Berbers*, I, 160 v. dd., 174—177, 181, 194 v. dd.; Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale*, 204—211. (RENÉ BASSET.)

KÜSEYYİR. KUṢAYYİR B. 'ABD AL-RAḤMÂN, ABÛ ṢAḪR, AL-ḪUZÂ'Î, Emevîler devrinin büyük şâirlerinden olup, anne tarafından büyük babasına nisbetle İBN ABÎ CUM'A, diye de anılır. Sevdiği ve şiirlerinde övdüğü kadına izâfetle de, ona KUṢAYYİR 'AZZA denilmektedir.

Hayatının büyük bir kısmını Medine'de, bir kısmını da Hicaz'ın muhtelif yerlerinde geçirdi. Kendisi Ḫuzâ'alardan idi; al-Ya'ḳûbî (I, 268, 8—11)'ye göre, Ḫuzâ'alar ile birleşmiş bir topluluk olan al-Ṣalt b. al-Neʿr b. Kinâna ile kendisi arasında bir yakınlık bağı kurmağı çok istiyordu. Bu da bir hayli alaya sebep olmuş idi. Sakil ve bodur hâli ile oldukça gülünç idi. Fakat asıl alaya sebep olan tarafı muvâzenesiz hareketleri idi.

Çok koyu temâyüllü bir şi'î idi ve söylenildiğine göre, arkadaşı şâir Ḫindif'in te'siri ile, *rac'a* [b. bk.] ve *tanâsuḫ* [b. bk.] nazariyelerini benimsedi; fakat bu sâhadaki fikirleri çağdaşları tarafından gâlibâ pek ciddîye alınmadı. „Birer küçük peygamber gözü ile baktığı 'Alî'nin erkek evlâtlarına karşı sadâkat gösterdi. Ona göre, imam (*mahdî*) — Muḥammed b. al-Ḥanafîya [b. bk.] idi ve onun Ravżâ [b. bk. ve madd. KAYSÂNÎYA, ḤAŞABÎYA, KURAYBÎYA] dağında çekildiği inzivâdan çıkmasını bekleyen Kaysânîlerden biri idi.

Fakat kanâatleri Mervânîlere kasîdeler sunmasına mâni olmadı. Bilhassa halife 'Abd al-Malik onun şiirini çok takdir ederdi ve bir kaç kere ona cömertçe ihsanlarda bulundu. Halife öldüğü zaman, ona bir mersiye de yazdı. Uzun bir beklemeden sonra, diğer şâirler ile berâber, o da halife 'Omar II. tarafından kabûl edildi ve ona yaraşan medhiyeler bulmakta güçlük çekmedi. Bununla berâber, rivâyete göre, 'Omar Kuṣayyir'e bağlılık gösteren alevîlere güvenmemekte idi. Muhalicbîler şâirin koruyucuları arasında idi.

Şiirlerinin çoğunda adı geçen 'Azza ile olan münâsebetlerine dâir hikâyeler birbirini tutmaz. Münekkitler, Camîl [b. bk.]'in yazdıklarının aksine, sevgisinin samimî olmadığını, sâdece sever gibi göründüğünü iddia ederler.

Kuṣayyir, Camîl'in *râviya*'si idi; ona en büyük şâir gözü ile bakmakta ve onu örnek olarak almakta idi. Kuṣayyir'in *râviya*'si Sâ'ib b. Żakvân (krş. al-*Aġânî*, XI, 18, 3, 11; XIV, 155, 5; *ayn. esr.*, XI, 50: al-Sâ'ib b. al-Ḥukaym al-Sadûsî) idi.

Kuṣayyir, Yazîd II. zamanında, 105 (723) yılında, bir çok muharrirlerin söylediğine göre, ilâhiyatçı 'İkrima (krş. bir de İbn Ḥacar, *Taḥżîb al-taḥżîb*, Haydarâbâd, 1325—1327, VII, 271) ile aynı günde öldü.

II. (VIII.) asır muharrirlerinin bâzıları Kuṣayyir'e en büyük islâm şâiri gözü ile bakmaktadırlar. İbn Sallâm al-Cumaḥî hicazlıların onu en büyük şâir telakkî ettiklerini, fakat Irak'ta pek sevilmediğini belirtmektedir. Bâzılarına göre, asıl ustalığını medhiyelerde gösterir; bâzıları da sevgiliye hitap eden (*nasîb*) kısımlarda daha muvaffak olduğunu söylerler; bununla berâber, Camîl bu sâhada onu geride bırakmakta idi. Kuṣayyir'in bir çok şiirleri bestelenmiş ve şarkı hâlinde okunmuştur.

al-Zubayr b. Bakkâr ve İsḥâḳ b. İbrâhîm al-Mavṣilî Kuṣayyir hakkındaki bilgileri bir araya toplamışlardır (*Aḫbâr Kuṣayyir*, İbn al-Nadîm, *al-Fihrist*, s. 111, 10, 142, 20; bir de *Kitâb Kuṣayyir va 'Azza*, *ayn. esr.*, s. 306, 11).

al-Ḳâlî'nin İbn Durayd (İbn Ḫayr, *Fihrist*. I. 396, 4)'de iki kısmını okuduğu ve Kâtib Çelebî'nin de zikrettiği (nşr. Flügel, III, 303, nr. 5630) divanının yazmaları gâlibâ şimdiye kadar bilinmemektedir. L'Escurial, nr. 409 (H. Derenbourg, *Les manuscrits arabes de l'Escurial*, Paris, 1884, I, 273)'daki yazmada divan yoktur; fakat sâdece bir kasîde bulunmaktadır (krş. P. Schwarz, *Escorial-Studien zur arab. Literatur- und Sprachkunde*, Stutgart, 1922, I, 1—17). Berlin'de yazma hâlinde bir kaç kasîde bulunmaktadır (Ahlwardt, *Verzeichn.*, nr. 7524, 2; 8255, 41; 8471, 6).

Bibliyografya: İbn Sallâm al-Cumaḥî, *Ṭabaḳât al-şu'arâ'* (nşr. Hell), s. 121, 8 v.dd.; 122—125; İbn Ḳutayba, *al-Şi'r va 'l-şu'arâ'* (nşr. de Goeje), s. 316—329, krş. 18, 8 v. dd., 59, 11 v.dd., 62, 6 v. dd., 261—263; al-Mubarrad, *al-Kâmil* (nşr. Wright), s. 320 v.d., 416, 9, 497, 9 v.dd., 554, 6 v.d.; al-Ḳâlî, *al-Amâlî* (Kahire, 1344), I, 46 v.d., 65 v.d., 178; II, 5, 56, 62—65, 107—110; 129; III, 67, 119 v.d., 220 v.d.; *al-Aġânî*[1], VIII, 27—44, krş. I, 142, 5— 144, 5, 146, 22 v. dd., II, 61, 16 v. dd.; III, 101, 22 v. dd.; IV, 53, 4 v. dd., 58, 3 v. dd.; VI, 37, 2 v. dd., 143; VII, 30, 20 v. dd., 78, 8 v.d., 79, 24 v. dd., 80, 85, 13 v. dd., 86 v.d., 94 v.d.; VIII, 108, 6 v. dd., 109 v.d., 136 v.d., 152, 19 v dd., 180, 6 v. dd., X; 158 v.d.; XI, 17—20, 10, 23, 10 v. dd., 46—48, 49—54 *tür. yer.*; Balâzurî, *Ansâb al-aşrâf* (nşr. Ahlwardt, Greifswald, 1883), XI, 211 v.d., 235. 266, 1; İbn Vâżiḥ

al-Yaʿḳūbī, *Tārīḫ* (nşr. Houtsma), II, 366; al-Ṭabarī, *Tārīḫ* (nşr. de Goeje), III, 2484 v.d.; al-Masʿūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris, 1861—1877), V, 176 v.d., 181 v.d., 455; VI, 426; ayn. mll., *al-Tanbīh va 'l-işrāf* (*BGA*, VIII, 310); İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān* (Kahire, 1310), I, 433—435; Yāḳūt, *Muʿcam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), bk. fihrist; ʿAbd al-Ḳādir al-Baġdādī, *Ḫizānat al-adab* (Bulak, 1299), II, 377—383; C. Zaydān, *Tārīḫ ādāb al-luġat al-ʿarabīya* (Kahire, 1924), I², 291 v.d.; Brockelmann, *GAL*, I, 48.

(C. VAN ARENDONK.)

KÜSÛF VE HUSÛF. KUSŪF, ḪUSŪF, güneşin ve ayın tutulması. Lisan bakımından, arapçada *al-kusūf*'un gerek güneş, gerek ay tutulması için kullanıldığına işâret edilmelidir. al-Farġānī, Ḳusṭā b. Lūḳā, al-Battānī ve al-Bīrūnī, *kusūf al-ḳamar* ve *kusūf al-şams*'ten bahsederler; çok defa, bu iki hâdiseyi birbirinden ayırmak üzere, ay tutulması için — *al-ḫusūf*, güneş tutulması için — *al-kusūf*, tâbirlerini kullanırlar; al-Ḳazvīnī bu şekilleri kullanmaktadır. Bir de şunu ilâve etmek lâzımdır ki, *Mafātīḥ al-ʿulūm* (nşr. van Vloten)'a göre, bu kelimenin 7. veznini (*infiʿāl*) kullanmak doğru değildir; bununla berâber bir çok müellifler, msl. al-Ḳazvīnī *inkisāf* şeklini kullanmaktadır.

Ay ve güneş tutulmaları, bütün devirlerde, fazlası ile dikkati çekmiştir. Bu hâdiselerin nazariyesi, gerek Hipparkos'un araştırmalarını tâkip eden Batlamyus tarafından ve gerek Batlamyus'a istinâd eden süryânîler ve araplar v. b. tarafından meydana konulmuş idi. Burada evvelâ ay tutulması üzerinde duracağız. Arzın merkezî durumda bulunduğunu kabûl ederek, önce ayın zâhirî mahrekinin husûf dâiresini birbirine kutren mütenâzır, fakat zamanla yerleri değişen, iki noktada kestiğini işâret edelim. Bu noktalara *al-cavzahar* (farsç.. *cavz çihr* = „ceviz şeklinde", yahut daha az doğru olarak, *gūy çihr* „top şeklinde") yahut *al-tinnīn* („ejder", aş. bk.) denilir. Bütün seyyârelerin *cavzahar*'leri bulunmakla berâber, adları açıkça belirtilmedikçe dâimâ ay kasd olunur ve yerleri takvimlere geçirilir. İçine ayın girmiş bulunduğu ve ayı hareket ettiren yekpâre küre, İbn al-Haysam'e göre, *falak al-cavzahar* adını alır.

Ay tutulmasının (*ḫusūf*) ay ile güneş arasına karanlık bir cismin girmesi neticesinde meydana geldiği eskiden beri bilinir. Önceleri bunun sebebi bir ejder olarak kabûl edilir, bu ejderin iki uçlarının gök kubbede birbirine kutren mütenâzır iki noktada bulunduğu ve ayın ukdeleri ile aynı hareketleri yaptığı farzolunur idi. Ejderin baş veya kuyruğu, bizimle ay arasına girince, ayı göremeyeceğimiz için, ay tutulması olur. Ayın sâid va nâzil ukdelerine (yâni ay mahrekinin husûf dâiresini kestiği noktalara) ejder faraziyesi ortadan kalktıktan sonralara kadar, bâkî kalmak üzere, baş — *al-raʾs* ve kuyruk — *al-zanab* denilmesi bu menşe'e dayanmaktadır. Ukdenin uzunluğu için kullanılan Ω işâreti kıvrılmış bir ejdere delâlet ederdi. Müneccimler ejderin tâli zâyicelerine te'siri olduğuna kanî bulunuyorlardı. Fakat Severus Sebokt (650'ye doğru; bk. F. Nau, *Notes d'astronomie syrienne*, *JA*, 10. seri, 1910, XVI, 15), ejderin mevcut olmadığını ve yapılan hesapların ukdelerin hareketine âit bulunduğunu ileri sürerek, bu inanışı çürütmüştür. Buna rağmen al-Bīrūnī'nin *Taſhīm*'inde baş ile kuyruğun başka-başka tabiatlarda olduğuna, başın sıcak olup, saâdete, mal ve mülkün artışına delâlet ettiğine, kuyruğun ise, bil'akis soğuk olduğuna, felâket getirdiğine ve azalışa delâlet ettiğine dâir izâhat verilir. Hakikatte ayın tutulması, güneş ile ay arasına arzın girmesinden, güneş tutulması ise güneş ile arz arasına ayın girmesinden ileri gelmektedir. Ekseriyâ *cavzahar* yerine, ejderin *raʾs* ve *zanab*'i ile alâkalı olarak, *ʿaḳd* ve *ʿuḳda* („düğüm") kelimeleri kullanılır.

Ay tutulmasına sebep olan arz gölgesi, güneşin arzdan büyük olması sebebi ile, mütekarib bir mahrûtî gölge nüvesi ile mütebâid bir gölgeden terekküp eder. Ancak mahrûtî gölge sâhasında tam karanlık mevcuttur. Ayın mahreki üzerine düşen mahrûtî gölgenin kutru, ayın kutrundan daha büyük olduğu için, bâzı hâllerde bir müddet tamâmiyle karanlık içinde kalabilir. Bu husûslar msl. İbn al-Haysam tarafından tafsilât ile tetkik edilmiştir (E. Wiedemann, *Beitr.* XIII, *Über eine Schrift von Ibn al-Haitham „Über die Beschaffenheit der Schatten"*, *SBPMS Erlg.*, 1907, XXXIX, 226).

Eğer arz, güneş ve ay bir nokta hâlinde olsalar idi, tutulma hâdisesi ancak güneş ile ayın tam düğüm noktalarında bulundukları anda olabilirdi. Fakat bunlar birer cisim olduklarından, düğüm noktaları dışında bulundukları hâlde bile, ay ve güneşin tutulmaları mümkündür. Eğer arz derecesi, gölgenin ve ayın kuturları arasındaki farktan küçük ise, tam ay tutulması (*ḫusūf-i kullî*), eğer bu farktan büyük, fakat kuturlar mecmuundan daha küçük ise, kısmî bir ay tutulması (*ḫusūf-i cuzʾî*) vukûa gelir. Eğer arz derecesi bu mecmua müsâvî ise, tutulma olmadan, yalnız temâs husûle gelir.

Yalnız mütekarip gölge (*maḫrūt* veya *şanavbar*) ele alındığı takdirde (bunun makta'ına *dāʾirat al-ẓill* denilir) şu hâdiseler vukû bulur: ayın gölgeye girişine — *badʾ al-kusūf*, bir kararmanın başlamasından tamamlanmasına kadar geçen safhaya — *sukūṭ* denilir („düşme" mânasına olmak üzere Batlamyus'un kullandığı ἔμπτωσις'ten). Gölge içinde geçen müddetin yarısına — *vasṭ* („yarı") gölgeden tamâmiyle kurtulmağa tekabül eden devreye — *tamām al-incilāʾ*, ayın gölgede kaldığı safhaya — *makṯ* („duraklama") denilir ki, bu safha kısmî bir tutulmada mevcut değildir. Gölgeye giren ay gölge mahrûtuna yalnız bir noktada temâs ederse, ancak bu noktada tam tutulma olacağından, ay mahrekinin böyle bir vaziyet yaratması takdirinde, bu hâle *kusūf kull al-ḳamar bilā makṯ* denilir. Tam tutulma hâlinde, tutulmanın ay üzerinde ilk başladığı mahalle — *avval al-makṯ*, ayın gölgeden çıkmağa başlayan noktasına da — *āḫir al-makṯ* ismi verilir.

Eğer ay, gölge mahrûtuna girmeyip, yarı gölge içinden geçerse, tam kararma olmaksızın, donuklaşma vukûa gelir. İbn al-Haysam, gölgelere dâir klâsik araştırmasında, bu meseleyi nazarî olarak tetkik etmiş ve bunun neticelerini müşâhedeler ile karşılaştırmıştır. Tam gölgeye girmiş olan ayın tamâmiyle kararması gâyet nâdir bir hâdise olup, ekseriyetle türlü renkler alır ki, bunlardan en fazla görüleni muhtelif eski astronomlar tarafından müşâhede edilmiş ve İbn al-Haysam tarafından teferruâtı ile anlatılmış olan koyu kırmızı renktir. Bu müellifin ortaya koyduğu neticeler yeni müşâhedeler ile de bağdaşıyor (krş. msl. B. Joh. Müller, *Lehrbuch der kosmischen Physik*⁵, § 9, s. 196). al-Bīrūnī de bu renkler ile meşgûl olmuştur (*al-Ḳānūn al-Masʿūdī*. *Maḳāla* VII, *bāb* VII, *faṣl* II). Kendisi renklerden astroloji sâhasında istidlâl mânalar husûsunda eskilerin, bilhassa hindlilerin, fikrini tenkidî yolda ele alır (krş. E. Wiedemann, *Über die verschiedenen bei der Mondfinsternis auftretenden Farben nach Bīrūnī*, *Eders Jahrbuch für Photographie...*, 1914). Tam gölge içine girmiş bulunan ay üzerindeki bu aydınlık, güneş şuâlarının arz atmosferinden geçerken, inhirâfa uğrayarak, gölge mahrûtuna nufûz edip, ayı aydınlatmalarından ileri gelir ve atmosferin su v. b. muhtevâsına göre, bu şuâlar az veya çok renklenir.

Ay tutulması için gerekli şartlar, güneş tutulması için de vârid olur. Güneş tutulması (*kusūf*) ayın görünüş zâviyesi güneşinkine nisbetle (gerçekte az bir farkla) daha küçük olduğundan, ay güneşi hiç bir zaman tamâmiyle örtemez. Ay ve güneş ile arzın merkezi aynı müstakim hat üzerinde bulunduğu takdirde bile, güneşin kenarından tâc ve hadbelerinden mürekkep parlak bir kısım dışarıda kalır. Bīrūnī bunları *al-Ḳānūn al-Masʿūdī*, *Maḳāla* VIII, *bāb* XI'de tasvir ve tefsir eder (krş. E. Wiedemann, *Erscheinungen bei der Dämmerung und Sonnenfinsternis*, *Arch. f. Gesch. d. Med.*, 1923, XV, 43).

Bir güneş veya ay tutulmasının muhtelif mevkîlerde vukuu, saatlerinin tâyînî ile, bu mevkîlerin tûl dâireleri arasındaki fark bulunabilir. Ay ve güneşin ihtilâf-ı manzarları büyük olduğu için, bu hesaplar güçleşir. Gerçek değerler ile elde edilen neticeler arasındaki büyük farklar kısmen bu şekilde izah edilir.

Burada msl. ay ve güneş tutulmalarının vukuu anlarına, imtidadlarına, devrîliklerine v.b. âit nazarî mütâleaları, daha fazla tatsilâtlı olarak, ele almak mümkün değildir. al-Farġānī'nin, Ḳustā'nın, al-Kazvînî'nin, al-Caġmînî'nin, al-Ḫirakî'nin eserlerinde ve bilhassa Abu'l-Farac'in eserinde (*Le Livre de l'ascension de l'esprit*, nşr. F. Nau, Paris, 1899), kezâ Bīrūnī'nin *Kitāb al-tafhīm*'inde az veya çok tafsilâtlı umûmî tasvirler yapılmış bulunmakta, Battānî'nin, al-Ḫvārizmî'nin ve Naşîr al-Dîn Ṭūsî'nin *Zîc* („cedveller kitabı") 'inde, al-Bīrūnî'nin *al-Ḳānūn al-Masʿūdī* gibi nazarî astronomi eserlerinde, matematik ile alâkalı husûslar olduğu kadar münferit müşâhedeler hakkında da bilgi mevcuttur (yukarıda zikredilen müellifler hakkında krş. H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber*, *Abh. zur Gesch. der math. Wissensch.*, 1900, cüz X).

Tutulma hâdiselerinin sâhasını belirtmek için, güneşin veya ayın kutru evvelâ 12 müsâvî kısma (*işbaʿ* „parmak" veya *işbaʿ al-kusūf*) ayrılır ve bu kısımlardan ne kadarının gölgeye dâhil olduğu tâyin edilir. Ay ve güneşin sathı da bu suretle 12 müsâvî kısma ayrılıp, bu kısımlardan ne kadarının gölgeye girdiği gösterilir. Bu husûsu evvelkinden istihrâc etmek mümkündür. al-Battānî'de buna dâir cedveller vardır. Bir ay tutulmasının genişliğini tâyin için Hipparkos'un *diopter*'i kullanılır. Bir çubuk üzerine bu çubuğa amud iki kısım eklenmiş olup, bunlardan birinde sâbit bulunan biri küçük bir yuvarlak delik ihtivâ eder; daha büyük bir deliği olan ikinci kısım, birinciye doğru ileri geri hareket ettirilebilir. İkinci delik birinciye muayyen bir mesâfeye getirilince, ayın tamâmiyle bunun sâhasını kapladığı görülür. Gayr-ı şeffaf bir kurs ikinci deliğin önünde hareket ettirilmek suretiyle, ayın karanlık ve aydınlık kısımlarının $a : b$ nisbeti kurulur ve „parmak" hesabı ile gölgede kalan sâha $g = \frac{a}{b} \cdot 12$ olarak elde edilir. (E. WIEDEMANN.)

KÜTAHYA, iç-garbî Anadolu'da vilâyet merkezi bir şehir olup, 1950 sayımına göre, 19.547 nüfusludur. Geniş bir ovanın cenup kenarında birdenbire yükselen Acem (Yellice) dağı (1.773 m.) eteklerinde kurulmuş bulunan şehrin zemini, demir-yolu istasyonunda, deniz seviyesine göre, 935 m. irtifâda olup, bu zemin çarşı semtine (960—970 m.) doğru tedrîcen yükselmekte, Kütahya kalesinin (hisar) yerleşmiş bulunduğu tepe ile bunun şarkındaki Hıdırlık tepesi üzerinde 1.000 m.'yi aşmaktadır. Bu iki tepeyi birbirinden ayıran vâdi içindeki dere şehri cenuptan şimâle doğru keserek, ova ortasında Felend çayına karışır ki, garptan gelen bu akar-su, Kütahya ovasının şark tarafında, Sakarya nehrinin başlıca tâbii olan Porsuk çayı ile birleşmektedir. Şehrin kurulma sâhası, Hisar ve Hıdırlık tepelerinin, yukarı mahallelere zemin teşkil eden yamaçlarından itibâren, şimâle doğru ova üzerinde yayılır ve sözü geçen tepeler arasındaki dere boyunca içeriye doğru sokulur. Görünüşe göre, şehrin esâs çekirdeği Hisar tepesinin önünde yer almaktadır ki, başlıca eski binâlar ve ticâret evleri bu kısımda bulunur. Buradan itibâren şarka doğru, birinci cihan harbi ve istiklâl savaşı yıllarından evvelki ermeni ve rum mahallelerinin yerini almış semtlerden geçilerek, kışla ve nihâyet istasyon semtine inilir. Seyrek ağaçlı bir ovanın kenarında kendisine anfi şekilli bir zemin hazırlayan dik yamaçlı tepelerin eteğinde, yeni açılmış caddeler hâricinde, dar ve kıvrımlı sokaklar boyunca sıkışık bir nizamda dizilmiş evleri, arada yükselen minâreleri ve etrafını kuşatan bahçeleri ile şehrin bilhassa yüksekten görünüşü hoştur. Beton ve tuğlanın hâkim olduğu yeni inşaât dışında, evler ahşap yahut kerpiç-bağdâdî olup, hepsi de kiremit ile örtülüdür.

Toprağı verimli bir ova kenarında tahkime elverişli topoğrafya şartları ile insanları erkenden kendisine celbetmiş olduğu anlaşılan bir coğrâfî mevkie sâhip kadîm şehir, müteaddit yollara düğüm noktası teşkil ederek, inkişâf etmiş olmalıdır. Filhakika, buradan garba doğru uzanan bir yol, Kütahya'yı Domaniç üzerinden Marmara bölgesine (Bursa, Kyzikos), Balat üzerinden Balıkesir'e, Ege denizine (Edremit) bağladığı gibi, cenûb-i garbîde Acem dağını bir geçit ile aşan başka bir yol (Çavdar-Hisar) Aizanoi ve Kadoi (Gediz) üzerinden Bergama'ya, cenupta Porsuk vâdisini tâkip eden bir yol Appia ve Akmonia üzerinden Philadelpheia (Alaşehir) ve Sardis'e, İzmir'e ve büyük Menderes vâdisi şehirlerine birleştiriyor, cenûb-i şarkîde başka bir yol Konya'ya, şimâl-i şarkîde bir diğeri İnönü üzerinden Bilecik havâlisine raptediyordu. Bu yollar üzerinde Kütahya merkezî bir durum işgâl etmekte ve ehemmiyetli bir konak yeri rolünü oynamakta idi: şehrin Osmanlı hâkimiyetinde asırlarca büyük bir eyâlet başında bulunması bu merkezî durum ile alâkalı olmak icâp eder. Bununla berâber, XIX. asrın sonlarında inşâsına teşebbüs edilen demir-yolları, Kütahya'nın bu durumunu geriletti. Anadolu'nun başlıca demir-yolu Kütahya'ya uğramıyor, şehir ancak bir şûbe hattı ile bu demir-yoluna bağlanıyordu. Diğer taraftan, İzmir'den memleket içine sokulan demir-yolu da Kütahya'ya nisbetle çok daha cenûptaki bir mevkîde (Afyon-Karahisar) Anadolu demir-yolu ile birleşiyordu. Yine bu devirde, şehrin evvelce çok ehemmiyetli olan bâzı san'at şûbeleri (halı ve seccâde imâli, debbağlık, çinicilik) umûmî bir gerilemeğe uğramış idi. XVII. asrın ortalarında, Evliyâ Çelebî'nin kaydettiği 7.000 bir asır sonra (1767) ve Niebuhr'un tesbit ettiği 11.000 ev sayısına göre, Anadolu'nun başlıca şehirleri arasında yer alması lâzım gelen Kütahya'nın nüfusu, XIX. asrın ilk yarısında 15.000'i ancak geçmekte idi. Asrın sonuna doğru ise, bu sayı Cuinet tarafından 22.000 kadar gösteriliyordu (15.000 müslüman, 4.000 rum, 3.000 ermeni). Malte-Brun coğrafyasının birinci tab'ında (1812), şehir için verilen 50.000'den fazla ve E. Reclus tarafından Perrot'ya atfen 1860'a doğru verilen 37.000 nüfus sayısı her hâlde mübâlegalı olsa gerektir. XX. asrın başlarında şehrin nüfusu üzerinde verilen rakamlar umûmiyetle bundan daha yüksektir. Msl. Philippson bu nüfusu tahminen 27.000 olarak kaydeder. R. Delbeuf ise, 30—35.000 arasında olduğunu söyler. Birinci cihan harbi senelerinde, bütün memleket gibi, büyük sarsıntılara ve istiklâl harbi sırasında düşman istilâsına uğrayan Kütahya'nın nüfusu, o devre içinde hayli gerilemiş bulunmalıdır. Cümhûriyet devrinde yapılan ilk sayım (1927 nüfus sayımı) şehrin nüfusunu 17.282 olarak tesbit etmiş, bunu tâkip eden devrelerde ise, küçük bir artma kaydedilerek, 1945'te 19.849 sayısına varılmış idi ki, 1950 nüfus sayımı buna nisbetle hafif bir gerileme göstermektedir. Görünüşe bakılırsa Kütahya, komşu vilâyet merkezleri ve demir yolu düğüm noktaları olan Afyon-Karahisar'ın ve bilhassa Eskişehir'in inkişâfını tâkip edememiş, hattâ 1953'e kadar kendisine bir kazâ merkezi olarak bağlı bulunan Uşak'ı nüfusu, Kütahya'nınkini bir az aşmıştır. Bu arada inşâsı 1931 senesinde sonra eren Kütahya-Balıkesir demir yolu, şehri, gerek Marmara kıyılarına (Bandırma), gerekse İzmir'e kısa yoldan bağladığı gibi, ana hat (Eskişehir—Afyon demir yolu) da Kütahya istasyonundan geçirilmiş, münâkale durumundaki bu gelişme, muntazam şoseler inşâsı suretiyle, daha da artmıştır. Bununla berâber, ekserisi atölye faâliyeti ölçüsünü aşmayan mahallî san'atlar ile öteden beri oldukça faâl olan toprak mahsulleri ticâretinin, şehri esâslı surette kalkındırmak bakımından, kâfî gelmediği görülmekte, bu ölçüde bir kalkınmanın Kütahya'yı alâkadar eden büyük sanâyî programının tatbikı tâkip etmektedir.

Sözü geçen programda, Kütahya çevresinde öteden beri işletilmekte olan linyit yatakları üzerine kurulacak büyük bir elektrik santralının te'min edeceği kudret ile azot sanâyii te'sis edilmesi ve ayrıca, modern mânada büyük bir keramik fabrikası meydana getirilmesi düşünülmektedir. Şimdiden bir de şeker fabrikası inşâ edilmiştir. (BESİM DARKOT.)

Tarih. Klâsik eski çağda adı Kotiaeion (Kotiaion, Cotyaeium, Cotyaeum, Cotyaium) olarak, çeşitli kaynaklarda, bilhassa Stabo (XII, 576)'da Phrygia Epiktetos'un bir şehri gibi zikredilmekte ve bu adın Kotys'in şehri mânasına Kotiaion olduğu tahmin olunmaktadır. Eski kaynaklarda Suidas bu şehri Esop'un doğduğu memleket diye bildirir ki, bu takdirde, şehrin VI. (m. ö.) asırda mevcut olması gerektir. Bir çok yolların kavşak noktasında ve bugünkü şehre hâkim tepede kurulduğu kabûl olunan Kotiaion'un ilk devirlerine âit hemen hiç bir eser bakiyesi kalmamıştır. „On binlerin" yardımı ile büyük kardeşi Artaxerxes II.'e karşı isyân eden genç Kyros'un ordusu ile beraber geçtiği Ceramorum Agora, çanakçılar pazarının (Xenophon, *Anabasis*, I, 2) Kütahya civarında yer olması imkânsız değil ise de, bu ismin Hammer tarafından ileri sürülen ve bâzı XIX. asır müellifleri tarafından kabûl edilen Germiyan adına benzerliğinin bir tesâdüf eseri olması icâp eder. Kotiaeion, Frikya hâkimiyetinden bir müddet sonra, Keyhusrev'in eline geçmiş (V. asır), sonra Büyük İskender'in, müteâkıben onun kumandanlarından Antigon'un hukmü altına girmiş, bir aralık da Bithynia ve Bergama devletlerinin sâhası içinde kalmış idi. Romalılar zamanında ve ikinci asırdan itibâren hıristiyanlığın ehemmiyetli merkezlerinden biri olmuştur. Bir aralık takibâta uğrayan hıristiyanların burada bir melce bulabilmeleri yüzünden, Hierokles Kütahya'nın tahsisâtını kesti ve bu bölgenin en büyük ve zengin bir beldesi olan bu şehir, geçici bir zaman için, ihmâle uğradı; sonra piskoposluk makarrı oldu. Kütahya'nın ehemmiyeti Bizans imparatorluğu devrinde daha çok arttı. Bizanslılar şehre hâkim ve kale inşasına elverişli sarp tepeye burclar ile tahkim edilmiş ve iki kat sur içine alınmış bir şato yaptırdılar ki, burası sonradan, Germiyan oğulları ve Osmanlılar devrinde yapılan muahhar Kütahya kalesinin Yukarı-Hisar denilen kısmının esâsını teşkil etti. Hisar içinde duvarları resim ve nakışlar ile süslü bir bizans kilisesinin harâbesi bulunduğu gibi, Bizans büyüklerinin gömülmesine mahsus bir de mağara var idi. Burada çıkarılan ve Bizans vâlilerinden birine âit olduğu anlaşılan XI. asra âit mermer bir lâhidi Texier tasvir etmektedir. Romanos IV. Diogenes Malazgirt muhârebesinden sonra, tahtını geri almak için yaptığı mücâdelelerde yenilip, halefinin eline düşerek, Kütahya'ya getirildi; burada gözleri kör edildi. Manuel Kommenos ile Alexios Kommenos, Kinnamosun'un ifâdesine göre, Antakya seferlerinden dönerlerken, Kütahya'dan gelmişlerdi. O zaman, burası İstanbul—İznik— Afyon—Konya yolu üzerinde, bellibaşlı uğraklardan biri idi.

Malazgirt muhârebesinden az sonra Anadolu'nun büyük bir kısmı ile berâber, Kütahya'da, Kutulmış oğlu Süleyman tarafından, 1080 yılına doğru zaptedilmiş (krş. M. H. Yinanç, *Anadolu'nun fethi*, s. 65) ve Dorylaieon muhârebesine kadar [bk. mad. KILIÇ ARSLAN, I.] Selçuklu hâkimiyeti altında kalmıştır. XII. asrın ortalarında Kütahya Anadolu'da Bizans hâkimiyetinin hudut bölgesi üzerinde bulunuyor ve Konya Selçuklularının desteklediği türkmen kuvvetlerinin hücûmuna mâruz kalıyordu. İmparator Manuel, ordusu Kilikya seferinden dönerken, Kütahya'dan geçtiği sırada bu civarda adı geçen kuvvetler tarafından zâyiata uğratıldı (1158). Kılıç Arslan II.'ın Myriokephalon zaferinden sonra (1176), bu taarruzlar daha da şiddetlendi ve nihâyet imparator Manuel'in ölümünden sonra Kütahya tahrip edildi (1183). Niketas Khoniates'in ifâdesinden, Kütahya ve Eskişehir'in o sırada Selçuklu hâkimiyeti altına girdiği anlaşılmaktadı. Bunu tâkip eden karışıklık devresinde Kütahya yeniden bizanslıların eline geçti ise de, 'Alā' al-Dīn Kayḳubād II. tarafından 1233/1234 sıralarında kat'î şekilde İznik imparatorluğu elinden alınmış ve bir daha geri verilmemiştir. Her ne kadar Kütahya'nın son fetih tarihini, Karaca-Viran köyündeki ribat kitâbesine dayanarak, 607 (1210) tarihine kadar götürmek mümkün ise de, sözü geçen mevkiin Kütahya'ya on saat mesâfede ve cenûb-i şarkî tarafında bulunması, burânın bir hudut karakolu olması ihtimâlini daha kuvvetle göstermekte ve şehre yakın Yoncalı

hamamındaki 631 (1233/1234) tarihli kitâbe, Kütahya'nın işgâl tarihini da kat'î olarak bu sıralara koymaktadır (krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya şehri*, s. 9).

XIII. asrın ortalarında, Rukn al-Dīn Kılıç Arslan IV. zamanında, Kütahya, Ṣāḥib Faḫr al-Dīn ʿĀlī'nin uç beyliğine tâyin edilen oğullarına tefviz olunur memleketler arasında idi (Aḳsarāyī, *Musāmarat al-aḫbār*, nşr. Osman Turan, s. 74). Türk aşiretlerinden Germiyan aşiretinin XIII. asrın ikinci yarısında Kütahya havâlisine yerleştiği veya Selçuklular tarafından yerleştirildiği ve bu şehrin ise, onların nüfûzu altına girerek, 1285'den itibâren moğullara ve Selçuklu sultanı Masʿūd II.'ye karşı mücâdele mevzuu olduğu görülmektedir [bk. mad. CERMİYAN-OĞULLARI]. Kütahya'da, bu aşiret adını âile ve memleket adına geçiren Germiyan-oğullarından ilk hukûm süren Yaʿḳūb I. b. ʿAlī-Şīr (krş. Aḳsarāyī, *ayn. esr.* s. 311) oldu ki, babası Karīm al-Dīn ʿAlī-Şīr Selçuklu âilesi arasındaki mücâdelelere karışması sebebi ile, evvelce moğullar tarafından idam edilmiş ve kendisi ise başlangıçta Sultan ʿAlāʾ al-Dīn III. Farāmurz'ü metbû tanımış idi (1299; krş. Halil Edhem, *Âl-i Germiyan kitâbeleri*, *TOEM*, birinci yıl, s. 311). Selçuklu devletinin inkırâzından sonra, Yaʿḳūb Bey burada istiklâlini ilân etti (1302) ve Germiyan sultanı lekabını aldı. Bu zamandan itibâren hânedan adının şehir içinde kullanıldığı görülmektedir; nitekim *Ṣubḥ al-aʿşā* (V, 340) Germiyan adı verilen şehrin orta büyüklükte olup, etrafı sûrlar ile çevrili, ortasında yüksek bir tepe üzerinde müstahkem kalesi ve dışında bağ ve bahçeleri bulunduğu zikredilmektedir. Anadolu beylerinin en kuvvetlilerinden biri bulunan Yaʿḳūb I. Kütahya'dan sevkettiği kuvvetler ile bizanslılara karşı başarılı harpler yaptı ve Ege kıyılarında bâzı yerleri aldı; Alaşehir'i kuşattı ve ancak bizansların yardıma çağırdığı Katalan kuvvetleri karşısında geri çekildi. 707 (1307) tarihli gümüş sikkeyi Kütahya (şehr-i Germiyan)'da bastırdı. Oğlu Mehmed Bey ve torunu Süleyman Şah zamanlarında da Kütahya, Germiyan-oğullarının makarrı idi. Şahab al-Dīn ʿOmarī, Kütahya'yı her hâlde Mehmed Bey zamanında ziyâret etmiş ve eserinde Kutay dediği şehrin muazzam diye tavsif ettiği kalesi ile Germiyan ilinin şevket ve kudretinden bahsetmiştir (bk. *Masālik al-abṣār fī mamālīk al-amṣār*). Osmanlı hukümdarı Orhan Gâzî'nin Rumeli fütûhâtı dolayısı ile ve Dimetoka'nın fethini bildiren fetihnâmeyi (1357) gönderdiği Germiyan-oğlu da (Feridun Bey, *Munşaʾāt al-salāṭīn*, I, 72 v.d.) yine bu Mehmed Bey olsa gerektir. Diğer taraftan, Evliya Çelebî (*Seyahat-nâme*, V, 301)'ye inanmak gerekirse, Orhan Gâzî de Kütahya'da doğmuştur Şah Çelebî adı ile de anılan Süleyman Şah Kütahya'yı, hukümeti için olduğu kadar devrinin ilim ve fikir hareketleri için de merkez hâline getirdi. Kütahya'da yaptırdığı Kale-i bâlâ câmii'nin kapısındaki kitâbede *sulṭān al-Germiyāniya* ve *al-amīr al-kabīr* olarak tavsif edilen Süleyman Şah (Halil Edhem, *göst. yer.*, s. 115), hukûmetinin ilk yıllarını sükûnetle geçirmiş ise de, sonraları Karaman-oğullarının baskısına karşı bir müttefik bulmak ihtiyâcı ile, kızı Devlet Hatun'u Osmanlılardan şehzâde Bayezid (Yıldırım)'e vermek sureti ile, Kütahya'yı ve memleketin diğer bâzı kasabalarını (Tavşanlı, Simav, Emed = Eğrigöz), cihaz olarak, ona verdi (tafsilât için bk. mad. GERMİYAN-OĞULLARI). Murad I. gelini almak üzere, Bursa kadısı Koca Mahmud Efendi'yi, kapu kullarından Ak-Sungur Ağa'yı, zevceleri ile birlikte ve bir kısım asker ile gönderdiği zaman, Germiyan beyi düğünün birinci safhasını Kütahya'da yapmış ve kızını buradan Bursa'ya göndermiştir (Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 58, v.d., 62). Kütahya'nın, bir sancak olarak, şehzâde Bayezid'e verilmesi de bu sıradadır (1381). Süleyman Şah, bundan sonra, Kula'ya çekildi ve orada öldü (1387). Oğlu Yâkub II., Kosova meydan muhârebesinden (1389) sonra Osmanlılara geçen şehirleri ve bu arada Kütahya'yı tekrar elde etmek teşebbüsünde bulundu ise de, muvaffak olamadı ve bil'akis bütün memleketini kaybetti. Kendisi de, Yıldırım Bayezid tarafından İpsala kalesine hapsolundu ve ancak Şam'a kaçıp, Timur'a sığındıktan sonra, onun yardımı ile, Ankara muhârebesini müteâkip, tekrar Kütahya'ya sâhip olabildi (1402). Bu sırada Timur Kütahya'ya gelmiş, fakat ahâlisine dokunmıyarak, burada bir ay kadar kalmış ve ancak halktan fidye-i necât ile birlikte, kendisine esir düşen Timurtaş Paşa'nın Kütahya kalesindeki hazînesini almış idi. Yine Bursa'dan yanına getirttiği ulemâdan Sayyid Muḥammed Buḫārī, Şams al-Dīn Fanārī, Muḥammed Cazrī'yi de burada kabûl etmiş idi. Timur'un Anadolu'dan dönüşünden sonra, Yakub II. Kütahya'yı diğer Germiyan memleketleri ile birlikte ve komşularına karşı dâimâ bir muvâzene siyâseti tâkip etmek sureti ile, idâre etti. Bu arada bir defa Karaman-oğlunun istilâsına uğrayan Kütahya, Çelebî Mehmed tarafından geri alınıp, Yâkub Bey'e iâde edildi. Şehir bundan sonra 1428'de Yâkub Bey'in Bursa ve Edirne'ye giderek, Murad II. ile görüştüğü ve memleketini ona vasiyet ettiği tarihe kadar elinde kaldı ve bundan sonra kat'î şekilde Osmanlılara geçti (Âşık Paşa-zâde, *ayn. esr.*, s. 116 v.d.). Kütahya ile birlikte Germiyan vilâyeti önce Umur Bey-oğlu Osman Çelebî'ye verildi. Bundan bir kaç yıl sonra Bertrandon de la Broquière Kütahya'ya uğradığı zaman (1433), orada Murad II.'ın büyük şehzâdesi ʿAlāʾ al-Dīn'in sancak beyi olduğunu gördü ki, bu şehzâde, büyük kardeşi Ahmed'in Amasya sancak beyi iken ölmesinden sonra oraya tâyin edilmiş ve kendisi de orada ölmüş idi (1442). Bu şehirde gördüklerini anlatan de la Broquière bu münâsebetle Anadolu beylerbeyi Hamza Paşa'yı bu sırada Bursa'da bulmuş idi. Bundan sonra Fâtih Sultan Mehmed devrine kadar Kütahya, merkezi Ankara olan Anadolu beylerbeyinin bir sancağı hâlinde idâre edildi ise de, Fâtih'in 1451'de Karaman-oğulları ve Menteşe-oğulları gâilesini bertaraf etmeğe me'mûr ettiği Anadolu beylerbeyi İshak Paşa, eyâlet merkezini Ankara'dan Kütahya'ya nakletti ve bundan sonra bu şehir beylerbeyilik teşkilâtının devamı müddetince, Anadolu eyâletinin merkezi olarak kaldı (aş. bk.). Ancak şehzâdelerden yalnız ikisi, Kanûnî Sultan Süleyman'ın şehzâdeleri Bayezid ve Selim, Kütahya sancağını idâre ettikleri sırada bu beylerbeyiliğin merkezi (1542—1566) Ankara oldu. Beylerbeyilik teşkilâtında Anadolu eyâleti ehemmiyetli bir yer tuttuğu ve zâten Kanûnî devrine kadar pek az sayıda eyâlet bulunduğu için, Kütahya'daki beylerbeyileri arasında Gedik Ahmed Paşa, Davud Paşa (Koca), Hersek-zâde Ahmed Paşa gibi, hemen müteâkiben sedârat mevkiini işgâl edenler bulunmuştur. Bayezid II. devrinin sonlarında Şahkulu (Şeytan-Kulu) isyânında, âsîler Kütahya üzerine yürüyünce, beylerbeyi Karagöz Ahmed Paşa şehir dışına çıkarak, cesurca mukavemet etti ise de, yenilerek, esir düştü ve eşkiyâlar tarafından idam edildi (1511). Bunun üzerine Şahkulu Kütahya kalesini kuşatıp, sulh yolu ile burayı ele geçirmek teşebbüsünde bulundu, fakat kalenin şiddetle dayanması ve halkın teslim teklifini reddetmesi neticesinde, kale dışındaki evleri yakıp-yıkarak, Bursa taraflarına çekildi (*Tāc al-tavārīḫ*, II, 164 v.d.). Kütahya, Yavuz Sultan Selim I. ve Süleyman I. devirlerinde Anadolu tarafında yapılan seferlerde hem bir toplanma yeri, hem de ehemmiyetli bir yol uğrağı oldu (krş. *Munşaʾāt al-salāṭīn*, I, 450, 529, 584; Peçevî, I, 72). Bu devirde Behrâm Paşa, Rüstem Paşa (sadrâzam) ve İbrahim Paşa (Hadım) gibi şahsiyetleri Kütahya'da görüyor, şehzâde Bayezid (1542—1558) ve Selim'in (1558—1566), sancak beyi sıfatı ile, burada kaldığını biliyoruz. Bayezid, Mekke emîri tarafından, İstanbul'a gönderilen Ḳuṭb al-Dīn Makkī ile Kütahya'da görüşmüş, şehzâde Selim, kendisini ziyâret için 972 (1564)'de İstanbul'dan gelen elçisini burada kabûl etmiş, o devrin siyâsî hâdiselerinde büyük ölçüde rolü görülen Jozef Nasi Kütahya'ya gelerek, bu şehzâdeye hediyelerini takdim etmiş (*Le voyage de Monsieur d'Aramon*, Paris 1887, s. 48), nihâyet şehzâde, babasının Sigetvar'da öldüğünü haber alınca, İstanbul yolu ile, Belgrad'a doğru Kütahya'dan ayrılmıştı. Bu asrın ikinci yarısında Kütahya'da huzursuzluk yaratan „sûhte tâifesi" ile şark tarafından gelerek, uygunsuz hâllerde bulunan „gurbet tâifesinin" isimleri geçer ki, bunların tenkilleri husûsunda tedbirler alınmakta idi (966 tarihli iki hukûm için bk. Mühimme defteri, nr. 3, 457 ve 931 hukümler). XVII. asrın başlarında Avusturya harpleri devam ettiği ve Anadolu'nun kargaşalık içinde bulunduğu bir sırada, sedâret kaymakamı Hâfız Ahmed Paşa burayı muhâfazaya me'mur olmuş, fakat Diyarbekir beylerbeyi Husrev Paşa'nın tâkibinden kurtulan Celâlî eşkiya reislerinden Deli Hasan'a karşı koyamayarak, Kütahya kalesine sığınmış idi (1061). Eşkiyâ reisi, üç günlük muhâsaradan sonra, şehri yaktı ve kışlamak üzere Afyon-Karahisar'a gitti (Naimâ, I, 294). Yine bu dâhilî isyanlar sırasında, eşkiya reisi Tavil Ahmed'e karşı muvaffak olamadığı bahânesi ile, Anadolu beylerbeyi Geçdehan Ali Paşa, serdar Nasuh Paşa tarafından, Kütahya'da öldürüldü (1604, Naimâ, I, 414, 418). Sıvas vâlisi Varvar Ali Paşa isyanında (1647) „Kütahya paşası" Küçük Çavuş Ahmed Paşa'nın da rolü bulunduğu anlaşılıyorsa da, bu beylerbeyi bir yıl sonra Haydar-oğlu isyânını bastırmağa me'mûr edilmiş, fakat yenilip, esir düştüğü eşkiyâlar tarafından öldürülmüştü (Evliya Çelebî, II, 382, 478). Köprülü Mehmed Paşa 1650 yılında 17 gün, Anadolu beylerbeyi sıfatı ile, Kütahya'da kalmış idi. Köprülü'nün sedâretinde Kütahya'da beylerbeyi bulunan Can Mirza Paşa da sadrâzamın aleyhinde olanlar ile birlik oldu ve Abaza Hasan Paşa isyanına katıldı. Yerine tâyin edilen Konakçı Ali Paşa'nın mütesellimi şehire hâkim olduğu esnada ise dört bin kadar eşkiya ile gelip, iki ay Kütahya'yı da muhâsara etti, fakat alamadı (1659; Silâhdar, I, 144 vd.).

Bu sırada bir çok büyük devlet adamının burada hizmet ettiğini görüyoruz. Köprülüzâde Nûʾman Paşa (1703), Merzifonlu Kara Mustafa Paşa-zâde Ali Paşa (1716), üç defa vâli olarak geldiği Kütahya'da vefat etmiş (1757) ve 26 gün Hisarbey câmii haziresinde gömülü

kaldıktan sonra cesedi İstanbul'a nakledilen Hekim-oğlu Ali Paşa (ölm. 1757), sadrâzamlıklarda bulunan Yeğen Mehmed Paşa (1744), Said Mehmed Paşa (1756), Muhsin-zâde Mehmed paşa (1760), Moldovancı Ali Paşa (1766), Cezayirli Gazi Hasan Paşa (1773) v.b. Kütahya nâhiyelerinden vezirlere her sene 1200 kile arpa, 1100 çit saman, 1100 araba odun verilmesi ayrıca âdet olmuş, fakat fakir ahalinin bu yükün altından kalkamadığı görülünce, bunların indirilmesi cihetine gidilmişti. Menzilcilik hizmetleri husûsunda da buna benzer güçlülkler sık-sık görülen hallerden idi (1172 ve 1173 tarihli iki vesika için bk. Topkapı arşivi, E. 10309, 10653). Her, hâlde bu gibi suistimallere engel olmak için, Kütahya'da ve kazalarında âyan seçimine, bu gibi kimselerin nâmuslu, doğru ve âyanzâde olmalarına ehemmiyet verildiği anlaşılmaktadır (Taskırı kazasına âit böyle bir seçim ve Kütahya kadılığının 1172 tarihli bir ilâmı için bk. E. 10653). Selim III. devrinde fransızlar ile yapılan muhârebelerde, Mısır ve Suriye'de esir edilen fransız askerleri Kütahya'da alıkonmuşlardı. Kütahya Osmanlı—Mısır harplerinde mühim hâdiselere sahne oldu: İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır ordusu Konya civarında sadrâzam Reşid Mehmed Paşa'yı yenip, esir ettikten sonra, Kütahya'ya gelmiş, fakat sadârete çağırıldığı için, eyâlet merkezini terkederek, İstanbul'a giden Anadolu vâlisi Mehmed Emin Rauf Paşa'nın şehir idâresini tevdi ettiği eşraftan Hacı Reşid Ağa'yı mütesellimlik vazifesinde bırakmış, aynı zamanda Kütahya'nın da, diğer işgâl ettiği Anadolu toprakları gibi, Mısır'a ilhakını ilân etmişti (krş. 16 şevvâl 1248, 8 mart 1833 tarihli buyrultu, bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı *ayn. esr.*, s. 101). Nihâyet Amedî hulefâsından Mustafa Reşid Efendi (Paşa) Kütahya'ya İbrahim Paşa nezdine gelerek, Kütaya muâhedesi adı ile anılan anlaşma yapıldı (4 mayıs 1833) ve mısırlılar Kütahya'dan çekildiler (Ali Fuad, *Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa*, *T T E M*, 19/96, 1928).

Kütahya XIX. asır orta'larında bir defa daha Avrupa'da ve milletler arası siyâsette adı geçen bir yer oldu; 1848 ihtilâlleri neticesinde Macar millî hareket reisleri (Kossuth Lajos, Batthyànyi ve Mészáros) ile refakatinde gemiler ve generalleri (Bem, Dembinski) ile adamları Osmanlı devletine sığınınca, sadrâzam Mustafa Reşid Paşa tarafından Süleyman Refik Bey'in muhâfızlığı altında, Kütahya'da kışlalara ve husûsî ikametgâhlara yerleştirildiler (1849—1851). Rusya ve Avusturya'nın ısrarlı isteklerine rağmen, teslim edilmediler, fakat kendilerinin ve İngiltere ile Amerika'nın isteklerine binâen nihâyet serbest bırakıldılar (etraflı bilgi için bk. Ahmed Refik, *Türkiye'de mülteciler meselesi*, İstanbul, 1926).

Millî mücâdele yıllarında Kütahya yine bir takım ehemmiyetli hâdiselere sahne oldu. Burada eylül 1919'da kuva-i milliye teşkilâtı yapıldı; temmûz 1920'de düşmanın, Alaşehir ve Gördes'i alarak, Demirci'yi tehdit ettiği sırada Kütahya müdafaa-i hukuk merkezi fevkalâde tedbirler aldı, „Kütahya havâlisi kuva-i te'dibiye ve teşkilât-ı mahsûsa kumandanlığı“ kuruldu ve bu teşkilât sonradan „Kütahya millî alayı kumandanlığı“ adını aldı. 6 ağustos 1920'de Kütahya'ya gelerek, millî kuvvetleri teftiş eden büyük millet meclisi reisi Mustafa Kemâl Paşa, Kütahya halkının millî dâvada gösterdiği hassasiyeti, maddî ve mânevî fedakârlığı takdir ile meclis adına şükranlarını bildirdi. Yukarıda sözü geçen kuvvetler garp cephesinin kumandanlığına bağlandı ise de, kuvayi seyyâre kumandanı Edhem Bey, cephe kumandanlığının millî çeteleri muntazam ordu kuvvetleri arasına katmak husûsundaki gayretlerine, kardeşleri ile birlikte, muhâlefet ve Kütahya'yı karargâh ittihaz etti ki, isyânı bu hâdiseden sonradır [bk. mad. ATATÜRK]. Kütahya 17 temmûz 1921'de yunanlılar tarafından işgal edildi ve büyük taarruz sırasında (30 ağustos 1922) kurtarıldı.

T e ş k i l â t. Germiyan-İli, başlangıçtan itibâren, Kütahya'ya tâbi şu mevkileri içine alıyordu:

Uşak, Gediz, Selendi (şimdi Kula kazâsına bağlı), Kula, Göre (şimdi Eşme kazâsına bağlı), Tavşanlı, Simav, Eğrigöz (Emet), Ezine (Saray-Köy), Banaz (Uşak'a bağlı), Baklan (Dede-Köy, şimdi Denizli'ye bağlı), Donuzlu (Denizli), Honaz (Denizli'ye bağlı) Tazkırı (Daz-Kırı, Dinar'a bağlı) Geyikler (Dinar), Homa (Çivril'e bağlı), Gök-Öyük (Eşme kazâsına bağlı köy), Çarşamba (Buldan), İnay (Eşme'ye bağlı köy), Şihlu (Işıklı), Kara-Hisar Sâhip (*Câmi' al-duval*'den naklen Ahmed Tevhid, *Kütahya'da Germiyan beyleri*, *T O E M*, I, s. 505 ve Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 68). Kütahya Osmanlı idâresine geçtikten ve 14 sancaktan mürekkep Anadolu Beylerbeyiliğinin ve Paşa Livasının merkezi olduktan sonra (bu eyâletin diğer sancakları için bk. Ayn Ali, *Risâle*, s. 13 v.d.) muhtelif kaynaklarda buraya 30 kadar kazânın bağlı olduğu zikrolunmaktadır. Kâtip Çelebî bunları sayarken, yukarıdakilerden başka, Eşme, Bozkuş-maa-Kalçan, Çakırca, Çal, Sirke (Eşme'ye bağlı), Dağ-Ardı, Toylamaa-Osmaneli, Kazıklu, Sıçanlu (Sincanlu) kazâlarını da Kütahya tâbilerinden göstermektedir (*Cihannümâ*, s. 631). Bu sancağa âit mevcut en eski tahrir defterlerinde (918 = 1512) kazâ isimlerinden bâzılarının yürük tâifelerinin adlarına izâfe edildiğini, msl. Kütahya'ya tâbi „yürükân Bozkuş“, „yürükân Kulçan“, „yürükân Ak-Koyunlu“ bulunduğunu görürüz (Başvekâlet arşivi, 49 numaralı tapu defteri). Diğer taraftan bu livâda aynı asır (XVI.) içinde muhtelif idâre tarzına tâbi Taş-Eli (Eğri-Göz kazâsında) Arslan-Apa, Sazanos, Kızıl-Depe, Aydos, Altun-Taş, Yalak-Beli, Bilkavak, Ulu-Köpek mevkîleri de burada zikredilebilir (tafsilât için bk. Topkapı arşivi, 4040, D. 3320; Başvekâlet arşivi, 935 = 1529 tarihli 152 ve 952 = 1545 tarihli 242 numaralı defterler). Kütahya livâsı aynı zamanda müsellimler ve yayaların kesif ve teşkilâtlı bir hâlde bulunndukları bir sancak idi. Şehir mukataaları ile köyleri diğer gelirleri ile beylerbeyi hâsı olduğu hâlde, nâhiyelerde piyâdegân (yayalar) mirlivasına, müsellim seraskerlerine tahsis edilmiş hâs, zeâmet, timar ve çiftlikler bulunuyordu. Zaman-zaman tersâne hizmeti donanmaya kürekçi te'mini için, Kütahya yayalarından bir nöbetlisi (639 nefer) vazifeye çağırılırdı (967 tarihli bir emir için bk. Başvekâlet arşivi, mühimme defteri, nr. 3, huküm nr. 575). Kütahya piyâde ve müsellimlerinden saklananlar, vazifelerini suistimâl edenleri meydana çıkarmak için de piyâde ve müsellim teftişi yapılırdı (buna dâir 973 tarihli bir huküm için bk. Baş vek. arş., huküm nr. 444). Bu müsellim ve yayalardan bâzılarının Kütahya mülhakatındaki mühim derbentleri muhâfaza etmek, kervansaray ve menzilleri mâmûr eylemek mukabilinde, Bayezid II.'den huküm alarak, müsellimlikten ve yayalıktan çıktıkları, bu vaziyetlerinin Yavuz Sultan Selim tarafından da birer tasarrufnâme ile tanındığı görülmüştür (Tapu defteri nr. 49, s. 251). XVII. asrın başında Kütahya livâsı 29 zeâmet ve 975 timardan ibâret olup, beylerbeyinin 10 yük hâsı ve 200 cebelüsü vardı (Ayn Ali, *Risâle*, s. 13, 44). Evliyâ Çelebî (IX, 17)'ye göre, XVII. asrın ikinci yarısında, Kütahya paşasının 3.000 silâhlı askeri vardı; yaya beylerinin, müsellim ve zeâmet sâhiplerinin askerleri ile birlikte büyük bir kuvvet teşkil ediyordu. 1833'te muhassıllık teşkilâtı kurulan Kütahya bir livâ itibâr edildi. Bir aralık Afyon-Karahisar ile berâber, mülkî ve askerî idare ferik rütbesini hâiz bir makama verildi. 1839'da Eskişehir'in de katıldığı bu üç sancak, feriklik makamının Kütahya'da olması şartı ile, birleştirildi ve diğer sancaklar miralaylar ile idâre edildi. Sonra askerî işler Hüdâvendigâr sancağına bağlandı. 1841'de ise, Kocaeli, Bolu, Eskişehir, Karesi, Kara-Hisar Sâhip sancakları ile birlikte, Hüdâvendigâr vilâyetini teşkil ve Kütahya merkez ittihaz edilerek, 1867'de vilâyet merkezi Bursa'ya naklolundu. Bu vaziyet Kütahya'nın müstakil sancak hâline getirildiği 1915 senesine kadar devam etti. XX. asrın başlarında Kütahya sancağı merkez kazâsı ile Eskişehir, Uşak, Simav ve Gediz kazâlarını içine alıyordu. Birinci cihan harbinden evvel husûsî bir ehemmiyet kazanan Eskişehir müstakil mutasarrıflık hâline ayrılmış idi. Cümhuriyet devrinde vilâyet hâline konulan Kütahya, 1953'te Uşak'ın ayrı bir vilâyet teşkil etmesi ile, şimdi 11.429 km² arâzi üzerinde (1950 sayımına göre) 305.362 nüfus ihtivâ etmekte, merkezden başka Emet, Gediz, Simav, Tavşanlı ve Altın-Taş kazâlarına ayrılmış bulunmaktadır.

K a l e v e m a h a l l e l e r. Kütahya kalesi Evliyâ Çelebî zamanında iç-kale ile yeni-kale (aşağı-kale)'den mürekkep idi. Yalçın kaya üzerinde bulunan, hendeği olmayan ve etrafı bin adım tutan iç kalede bir mescit ile imam, dizdar, müezzin, kethüdâ evleri, iki anbar ve sekiz ev vardı. Şark tarafında bir kapı, şimâl tarafında da aşağı kale bulunuyordu ki, araları ikişer kulaç olan 70 kulesi ve birisi cenup tarafına, Sultan-Bağı cihetine olmak üzere üç kapısı olan ve gûyâ mebzûl sulu bir kaynağı ihtivâ ettiği için, kale içine alınması uygun görülen bu yeni kalenin aşağısında şehir uzanmakta idi (IX, 18 v.d.). Bu kale müstahfız timar efrâdı muhâfazasında ve Dizdar denilen kale ağasının idâresine verilmiş, kalenin içi de sayısı 20'ye varan topçu, lâğımcı ve cebeci efrâdının oturmasına ayrılmış idi. Dizdarlık çok zaman saray hizmetlerinde bulunarak, emekliliğe hak kazanmış kimselere verilir idi. Muhâfızların timarları, dizdarın ise müstahfız timarından başka ocaklığı, Kütahya cizye mallarından tahsisatı vardı ki, bu ocaklık arâzisi evlâda da intikal ederdi. Kütahya kalesi muhâfızlarının Selim III. devrinde nizâm-ı cedid teşkilâtına bağlandığı ve bir ferman ile Selimiye ocağına katıldığı görülmektedir. Bu kale, aynı zamanda hapishâne vazifesi gördüğü için, gerek Kütahya ve havâlisinden, gerek başka yerlerden ferman ile gelen mahkûmlar burada hapsedilirdi. Nefislerini islâh için burada kalebend olanlar içinde mahalleleri ahâlisi veya ocakları tarafından kefil olunanların bir ilâm ile bırakıldığı olurdu (1173 tarihli iki hâdise hakkındaki vesikalar için bk. Topkapı arşivi, E 10.422). Kale her sene, Anadolu vâlisi tarafından teftiş olunurdu. Kalenin iki cephâneliği, aşağı ve yukarı tophâne adı ile iki tane top mahalli vardı. XVI. asrın başlarında Kütahya'nın 25 kadar mahallesi ve ayrıca ermeni ve rum mahalleleri bu-

lunuyordu. Kütahya'nın mahalleleri arasındaki İshak Fakih, Ahî Mustafa, Ahî Erbasan, Pîrler, Kadı Şeyh, Mârûf, Meydan, Sultan-Bağı, Buladin ve Çukur mahallelerini Evliyâ Çelebî'de de görüyoruz. Kemâleddin Paşa nâmına 918'de mevcut görünen mahallenin Germiyan ümerâsından veya meşâyihinden olan Elhâc Kemâleddin Paşa nâmına kurulmuş olduğu „Paşam Sultan" ve „Seyid Nûreddin" ismi ile anılan türbe kitâbesinden anlaşılmaktadır. XVII. asırda Kâtib Çelebî 15 mahalle zikrettiği hâlde, Evliyâ Çelebî bunların sayısını 34'e çıkarmaktadır (krş. Tapu defteri, nr. 49).

Âbide ve kitâbeler. Kütahya'da ilk çağdan kalma eser bulunmadığı gibi, türk hâkimiyetinden evvelki orta çağa âit kalıntılar da azdır. Kütahya civarında bulunan en eski Sulçuklu kitâbeleri Kütahya'nın 50 km. cenûb-i garbîsinde Karaca-Viran köyündeki 607 (1210) tarihli Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav b. Kılıç Arslan II. zamanında inşâ edilmiş bir ribat (bugün tekke ismi verilmektedir) bakiyesi ile şehre 10 km. mesâfede 631 (1233) tarihli ve 'Alā' al-Dīn Kayḳubād b. Ġiyaṯ al-Dīn Kayḫusrav zamanında inşâ edilmiş Yoncalı-Hamamı kapısı üzerinde bulunmaktadır. Şehrin Balıklı mahallesindeki câmiin kapısı üzerinde Selçuklu ümerâsından Emîr Sipehsâlâr 'İmâd al-Dīn Hazār Dīnārī'ye âit, 634 (1236) tarihli bir kitâbe vardır ki, bu kitâbenin bulunduğu câmiin Germiyan ümerâsından Özbek Sübaşı tarafından, 783 (1381) tarihinde esâslı şekilde tâmir edildiğine dâir ikinci bir kitâbe bulunmaktadır. Kütahya'nın mesirelerinden olan Hıdırlık tepesindeki mescit kapısı üzerinde, yine aynı zâta âit, 641 (1243) tarihli bir kitâbe bulunur ki, bu son ikisi Selçuklu hükümdarı Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav b. 'Alā' al-Dīn Kayḳubad'ın ismini de ihtivâ etmektedir (tafsilât için bk. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 19 v. dd.). Kütahya'da Germiyan-oğullarına âit âbideler ehemmiyetli bir sayıdadır. Bunların başında, sonradan horasanlı müderris Molla 'Abd al-Vācid'in ders okutarak, vefatında (838 = 1434) oraya defnedilmesi sebebi ile Vâcidiye medresesi ismini alan, fakat, Germiyan-oğlu Ya'ḳūb Bey I. devrindeki ümerâdan Mubariz al-Dīn Umur Bey b. Savcı tarafından 714 (1314)'te inşâ ettirilen Umur Bey medresesi gelir ki, kitâbesinden, bunun Alaşehir cizyesinden yaptırıldığı anlaşılmaktadır. İkinci eser, sözü geçen Yukarı-Kale câmii olup, kitâbesi, Germiyan sultanı Süleyman Şah b. Muhammed tarafından 779 (1377)'da yaptırıldığını göstermektedir. Yine aynı tarihte, Kütahya'daki Ahî reislerinden Şeyḫ Muḥammed b. Şeyḫ 'Alā' al-Dīn Kurşunlu câmii denilen câmii inşâ ettirmiş idi ki, bu câmi sonradan, XVI. asırda Anadolu beylerbeyi Kasım Paşa (Güzelce) tarafından tâmir ettirildiği için (927), Kasım Paşa câmii nâmı ile de anıldı. Bu devre âit eserlerden, Germiyan âyânından Süleyman b. Ali Bey'in 783 (1381)'te yaptırdığı Çatal mescid ile, İshak Fakih b. Halil'in Yâkub Bey II. zamanında ve 823 (1420)'te câmiin yanında yaptırdığı çeşmeden başka, bilhassa Yâkub Çelebî medresesi diye anılan ve 814 (1411)'te Yâkub Bey II. tarafından yaptırılan imâret medresesi vardır. Bu medresenin inşâsından beş ay sonra, Karaman-oğlunun Kütahya havâlisini istilâsı sebebi ile, iki buçuk sene muattal kaldığı, bilâhare osmanlı pâdişahının memleketi Karamanlılardan istirdadı ve Germiyan-oğluna terki hâdisesini de anlatan taş vakfiye, vakfedilen yerleri, vakıf şartlarını v.b. tesbit etmektedir (bk. Halil Edhem, *ayn. esr.*, s. 116; Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 79 v.d.). Kütahya'daki osmanlı eserlerine gelince, evvelâ, Yıldırım Bayezid tarafından inşâsına başlanıp, araya Timur hâdisesi girince tamamlanamayan ve ancak 813'te Mûsâ Çelebî tarafından ikmâl, vakfiyesi ise, Fâtih zamanında tanzim edilen Ulu câmii zikretmek lâzımdır. Bir defa Kanunî Sultan Süleyman zamanında mimar Sinan eli ile tâmir gören (*Taẕkirat al-bunyān*'da Orhan Gâzî câmii olarak adı geçer) bu câmii, Evliyâ Çelebî, tûlen 180 ve arzan 90 ayak genişliğinde, içinde (IX, 21) 57 çam direk üzerine mevzû tavanlı olarak tasvir eder. 1223'teki tâmirinde kapısı üzerine tâmir kitâbesi konmuş ve Frikya şehirlerinden Aizanoi (Çavdar-Hisar) harâbelerinden mermer direkler getirilerek, çam direklerin yerine konulmuştur. 1306 (1888)'da Mahmud Celâleddin Paşa'nın Hudâvendigâr vâliliği zamanındaki tâmirde ise, kubbesi kârgir olarak inşâ olunmuştur, XV. asır eserleri arasında, Germiyan ulemâsından ve devlet adamlarından olup, Yâkub Bey evkafına mütevelli olduğu taş vakfiyede bildirilen ve osmanlı hâkimiyeti devrinde de yaşamış bulunan, İshak Fakih'in kendi nâmına olan mahalledeki câmii (837 = 1433), yine Yâkub Bey'in sübaşısı olup, kendisi ile birlikte İpsala'da hapsedilmiş bulunan Hisar Bey'in oğlu, Evliyâ Çelebî'nin kendi ceddi olarak bildirdiği, ümerâdan Muslihеddin Mustafa Bey'in Bayezid II. devrinde yaptırdığı (893 = 1487) câmi (Saray câmii; 889 tarihli vakfiyesi için bk M. Cevdet, *Ẕayl 'alā faṣl aḥiya al-fityān* .... s. 199; Uzunçarşılı, s. 112) bilhassa kayda değer. XVI. asırdan kalma âbideler içinde, Evliyâ Çelebî'nin „Kapan hanı" tesmiye ettiği menzilhâne (912 = 1506), Anadolu beylerbeyi Karagöz Ahmed Paşa câmii (915 = 1509), Rüstem Paşa'nın yaptırdığı Balıklı hamamı (956 = 1549) ve medresesi (957 = 1550) başta gelmektedir. Daha sonraki eserler arasında, Râbia Hatun isminde biri tarafından yaptırılan Hatuniye câmii (1061 = 1651), Anadolu vâlisi Yahya Paşa'nın ihyâ ettiği Balıklı tekkesi (1164 = 1750), yine Anadolu vâlisi Hacı Ali Paşa'nın Ulu-Câmi karşısında yaptırdığı „sakahâne" tâbir edilen ve Evliyâ Çelebî'ye göre, suyu vaktiyle 'İmâd al-Dīn Hazār Dīnārī tarafından getirtilen şadırvan (1179 = 1765), diğer bir Anadolu vâlisi Seyid Ali Paşa'nın 1212 1797'de yaptırdığı câmi (Alo Paşa câmii) ve medrese, reisülküttaplıktan azlinden sonra Kütahya'da ikamete me'mûr edilen (1224–1226) Vahîd Paşa'nın buradan ayrıldıktan sonra yaptırdığı kütüphâne (1227 = 1812), Mahmud II. devrinde Kütahya mütesellimi kapıcı-başı Halil Kâmil Ağa'nın yaptırdığı muvakkithâne (1242 = 1832), Kütahya eşrâfından Müfti-zâde İbrahim Edhem Bey'in yaptırdığı (1272 = 1855) câmi ve kütüphâne ehemmiyetli olanlardır (tafsilât ve diğer eserler için bk. Halil Edhem, *ayn. esr.*; Evliyâ Çelebî, *göst. yer.*; Uzunçarşılı, *ayn. esr.*). Kütahya'nın öteden beri ılıca ve mesireleri meşhûr idi. *Cihannümâ*, Balıklı hamamı Kazasker hamamı, Yoncalı ve diğer ılıcalar ile birlikte, Hıdırlık, Sultan-Bağı ve Sultan Bayezid bahçesi gibi mesireleri bilhassa kaydeder (s. 631). Evliya Çelebî'de bunlar hakkında uzun tafsilât vardır (IX, 25 v.dd,; Halil Kadri Erdem, *Kütahya mesireleri*, Kütahya, 1938).

Meşâhir ve evkaf. Kütahya'dan yetişen veya buraya nisbeti olan tanınmış edebiyat, din ve ilim adamları ehemmiyetli bir sayıdadır. *İskender-nâme* müellifi Ahmedî'nin kütahyalı olduğu meşkûk ise de, Germiyan beyi Süleyman Şah hizmetinde, burada eserlerini verdiği ve Kütahya'da öldüğü bilinmektedir [bk. mad. AHMEDÎ]. Kardeşi *Hamza-nâme* müellifi Hamzavî, Süleyman Şah'ın nişancısı ve müsâhibi iken, sonra Yıldırım Bayezid hizmetine geçen şâir Şeyh-oğlu Mustafa XIV. asır Kütahya meşâhirinin başında gelir. Kütahya'daki Mevlevihâne kütüphânesinin kurucusu ve Yâkub Bey II.'in dayısı mevlevî şeyhi Celâleddin Argun Çelebî ile oğlu ve „şeyhledün" diye şöhret bulan Burhâneddin İlyas Çelebî Kütahya'da medfundurlar. Devrinde şeyhüşşuarâ olarak tanınan ve Yâkub II.'un Edirne'ye gidişinde mihmandarı bulunan şâir ve tabip Şeyhî Yusuf Sinan, Evliyâ Çelebî'ye göre, (V, 244), hatt-ı reyhânî diye bir yazı şeklini icât eden, yukarıda zikrettiğimiz İsḥak Fakīh, yine o devirde ilim ve edebiyat sâhasında ileri gelenlerden Ahmed Dâ'î kütahyalıdırlar. Kezâ, *Miftāḥ al-farac* nâzımı ve Şeyhî'nin kardeşinin oğlu Cemâlî-i Germiyânî, Şeyhî'nin diğer yeğeni ulemâdan Kasım İzarî Kütahya'nın XV. asırda yetiştirdiği ehemmiyetli simâlardandır. Şeyh Demirtaş diye tanınan ve *Manṭiḳ al-ṭayr*'a *Cam' al-asrār va kaşf al-sattār* ismi ile, bir izah yapan meşâyihten Abū 'Abd Allāh b. Muḥammed (ölm. 1528), Kanûnî'nin Bagdad seferinde berâber bulunan şâir Harîmî İbrahim Bey, şehzâde Bayezid'in Kütahya sancak beyliği sırasında alay beyi bulunan, ilim ve şiire de intisâbı olan Rahimî Bey kütahyalı oldukları gibi, meşhûr lûgat sâhibi olup, Kütahya'da müderrislik yaparak, eserlerini burada yazan, vefatında Pîrler türbesine defnolunan Ahterî Mustafa Efendi, şehzâde Selim'e Kütahya'da divan kâtipliği yapan ve 1562'de burada ölen şâir Kara Fazlî, Zeyniye tarikati meşâyihinden olup, *Aḫlāḳ-i muḥsinî*'yi türkçeye tercüme eden Firâkî Abdurrahman Çelebî (ölm. 1580) yazdığı *Mihr-ü Māh* manzûmesini Kütahya'da şehzâde Selim'e takdim ile kalem hizmetine burada intisâb eden gelibolulu müverrih Âlî de zikredilebilir. XVII. asırda şuârадan Mahvî Ahmed Çelebî (ölm. 1645), ulemâdan Ünsî Abdüllâtif Efendi (ölm. 1619), Sabri Ali Efendi ve Evliyâ Çelebî [b. bk.]'nin ceddi kütahyalı idiler (diğerleri ve tanınmış kütahyalı devlet adamları hakkında bk. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 208 v. dd.; muhtelif tezkireler, *Şaḳāyiḳ-i nu'mānīya* ve muhtelif tarihler). Kütahya asırlar boyunca Anadolu'nun mühim bir idâre, ilim ve kültür merkezi olduğu için, burada bir çok vakıf müesseseleri kurulmuştur. Germiyan-oğlu Yâkub Çelebî evkafı Kütahya civarında ehemmiyetli bir derecede idi. Kütahya ermenilerinin haracının (cizye-i gebrân) da bu imârete vakfedildiği, Murad II.'ın bu vakfı mukarrer tuttuğu görülmektedir. Diğer taraftan, daha sonraları Demir-Taş Paşa, Hamza Bey, Karagöz Paşa, Halil Paşa imâretleri ile Yiğit Paşa, Kasım Paşa, Rüstem Paşa, Lala Hüseyin Paşa v.b. evkafı teşkil ve te'sis edilmiştir (tafsilât için bk. Başvekâlet arşivi, Kütahya ile mülhakatında bulunan evkafı hâvî defter, Kanûnî Sultan Süleyman devri, nr. 369; Topkapısarayı arşivi, E. 106). Kütahya'daki Argun mevlevihânesi kütüphânesi ile Molla Bey kütüphânesi son zamanlarda Vahîd Paşa kütüphânesinde tevhid edilmiştir. Hâlen Kütahya'da kültür müesseselerinden bu kütüphâne ile birlikte eski eserler müzesi, lise ve kız san'at enstitüsü bulunmaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Pauly-Wissowa, *Real-Encycl. d. klass. Altertumswiss.*, XI; W. M. Ramsay, *The historcal Geography of Asia Minor* (London, 1890), bk. fihrist; C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern* (Hamburg, 1837), III, 135—137; Ch. Texier, *Asie Mineure, description géographique, historique et archéologique* (Paris, 1835—1839), s. 392 v.d.; G. Perrot, *Voyage en Galatie et Bithynie*, I, 113; W. v. Diest, *Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus* (*Pet.-Mitt. Ergz.* nr. 94, s. 49, v.d.); E. Naumann, *Vom Goldnen Hornzu den Quellen des Euphrat* (München, 1893), s. 91 v. dd.; Cl. Huart, *Konia, la ville des derviches tourneurs* (Paris, 1897), s. 55 v.d.; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, III. (*Pet.-Mitt., Ergz. H.* nr. 177, s. 86); Régis Delbeuf, *Deux excursions en Anatolie. De Constantinople à Konieh* (İstanbul, 1902), s. 118—151; Mehmed Ziya, *Bursa'dan Konya'ya seyahat* (İstanbul), s. 219—250; David Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (Princeton, 1950) II; Vital Cuinet, *La Turquie d' Asie* (Paris, 1894), IV, 201 v. dd.; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 16 v.dd.; Kâtib Çelebî, *Cihânnümâ*, s. 632; *Hudâvendigâr vilâyeti salnâmesi* (1324); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, V, 3910, Ali Sâib, *Coğrafya* (İstanbul, 1304), s. 242; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya şehri* (İstanbul, 1932); ayn. mll., *Anadolu beylikleri* (Ankara, 1937), tür. yer.; *Devlet sanayiciliği mavâcehesinde Kütahya* (Kütahya, 1932); Mustafa Yeşil, *Kütahya ilinin kısa coğrafyası* (İstanbul, 1938); *Belediyeler yıllığı II* (nşr. İller bankası), s. 703 v.d.; Kütahya livâsının timarlarını ve kariyelerin hâsılâtını mübeyyin mufassal defter (Bayezid II. devri), Başvekâlet arşivi, nr. 45; Kütahya livâsının Yoncalu ve diğer nâhiyelerindeki bâzı çiftlikleri hâvî defter, 988 yılı, Başvekâlet arşivi, nr. 589; Halil Kadri Erdem, *Kütahya düğünleri* (Kütahya, 1948).

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

KÜTÜPHÂNE. KUTUBḪĀNA, türkçede kullanılan bir kelime (fars. *kitāpḫāna* ve arap. *maktaba*) olup, hukümdarlar veya husûsî şahıslar tarafından, âlimler, bâzan da husûsî bir tarîkat menfaatine veya husûsî tetkikler için kurulup, vakıf hâline sokulan umumî kütüphâneler mânasına gelir. Fütûhât devri sonlarından itibâren, edebî tetkiklere karşı gösterilen alâka ile birlikte, te'lif eser sayısının artışı sâyesinde, edebî zevkı olan kimseler güzel kitap kolleksiyonları meydana getirdiler; Kufeli dil âlimi Abū ʿAmr Şaybānī'ye bakılırsa, müellifler, bağlı oldukları şehir veya mahalle câmilerine, isteyenlerin okuması için, eserlerinin kopyalarını bırakmağı âdet edinmişlerdi. Umûmî kütüphânelerin en eskisinin hâtırası, bütün ömrünü yunan ilim eserlerine, bilhassa kimya ve tıp ilimlerine vermiş olan Ḫālid b. Yazīd b. Muʿāviya'nin adına bağlanmaktadır. Bu ilimlerle alâkalı kitapları tercüme ettirdiğini ve ʿOmar b. ʿAbd al-ʿAzīz devri başlarında salgın hastalık baş gösterince, kitapların kütüphâneden (*ḫizāna*) çıkarılarak, halkın emrine âmâde tutulmasını emrettiğini biliyoruz. Bununla berâber, ilk büyük umûmî kütüphâne, Abbâsî halifesi al-Maʾmūn tarafından Bagdad'da kurulan *Dār al-Ḥikma*'dir. Bunu, imkân nisbetinde büyük ve tam bir kütüphâne hâline sokmak için, buraya Bizans'tan satın aldırıp, salâhiyetli âlimlere arapçaya çevirttiği bir çok yunanca yazmalar te'min etmişti. Bu kütüphânede, arap müelliflerinin meşgûl olduğu bütün ilimlere dâir kitaplar bulunuyordu ve 656 (1258) yılında Bagdad şehrinin mogullar tarafından ele geçirilip, yağma edildiği tarihe kadar da, gelişkin vaziyette kalmıştı.

Mısır Fâtımî hukümdarlarının Kahire'de kurdukları kütüphâne de aynı derecede ehemmiyetli idi. Bu kütüphânede büyük değerde edebî eserler var idi ve bilindiği üzere, 435 (1043/1044) yılında, vezir Abu 'l-Ḳāsim ʿAlī b. Aḥmed al-Carcarāʾī, kitapların kataloğunu yaptırmağı ve cildleri yenilemeği emretmiş ve bu işler için Abū Ḫalaf al-Ḳuẓāʿī ile İbn Ḫalaf al-Varrāḳ'ı vazifelendirmiş idi. Bu kütüphâne, son Fâtımî halifesi al-Āżid'in ölümüne kadar, bozulmadan kalmışsa da, bu tarihte Ṣalāḥ al-Dīn dağıtılmasını emretmiş, Ḳāżi 'l-Fāżil [b. bk.] da hemen bütün kitapları satın alarak, kurduğu Fāżilīya medresesinin kütüphânesine koydurtmuş idi. Fakat çok geçmeden, ihmâle uğrayan eserlerin çoğu, al-Ḳalḳaşandī zamanında ortadan kalkmış idi. Rivâyete göre, bu kütüphânede riyâziye ve hey'et ilimleri gibi, sırf müsbet ilimlere dâir 6.500 eser bulunmakta idi ve içindeki büyük değerdeki eşyâ arasında, Batlamyus'un yaptığı rivâyet edilen bakırdan bir küre var idi ki, üzerinde „Ḫālid b. Yazīd b. Muʿāviya tarafından satın alınmıştır" ibâresi yazılı idi.

Üçüncü büyük kütüphâne, Endülüs Emevî halifelerinin Kurtuba'da kurdukları kütüphânedir. Bu da V. (XI.) asırda, İspanya'nın Murâbıtlar tarafından istilâ edilmesinden sonra, dağılmıştır. Çok ehemmiyetli kütüphâneler arasında, Gazneli Sultan Masʿūd'un kurduğu kütüphâneyi zikredebiliriz ki, bunun içindeki kıymetli eser ve eşyâların çoğu, sonradan Buhârâ'ya götürülmüştü.

Âlimlerin emrine verilmiş çok kıymetli husûsî kütüphânelerden sık-sık bahsedilmektedir; msl. hâl tercümelerine dâir eserlerden biliyoruz ki, al-Ṣūlī [b. bk.]'nin kırmızı ve sarı deri ile ciltlenmiş mühim kitap koleksiyonları var idi. al-Ṣafadī [b. bk.], Ġars al-Ṣābī'nin hâl tercümesinde, bu zâtın Bagdad'da talebelere tahsis edilmiş olan 300 ciltlik bir kütüphâne kurmuş olduğunu ve kitapların kütüphâne memûru tarafından hayâsızca çalındığını söylüyor. Aynı müelliften şunları da öğreniyoruz: çok daha sonraları, şiddetli kış yüzünden, Hemedan'da kalan Abū Tamām, *Ḥamāsa* adlı meşhur şiir mecmuasına bu kütüphânedeki kitaplardan parçalar seçmiştir; Selçuklu hukümdarı Malikşāh'ın veziri Niẓām al-Mulk'ün Nişapur'da Bagdad'da ve daha başka şehirlerde medreseler açması, kütüphânelerin kurulmasını çok teşvik etmiştir. Bu medreselere yalnız hocaların maaşı için para değil, aynı zamanda okutulan ilimlere dâir en kıymetli yazmalar da te'min edilmiştir; fakat VI. (XII.) asrın başlarında, msgullar İran'a saldırdıkları zaman, insan kaybından, bir çok kıymetli eşya ve mal tahribinden başka, bir de sayısız miktarda, baha biçilmez eserler de yok edilmiş idi. Mısır ve Suriye Eyyûbî emîrleri, mektepler açan büyük Selçuklu vezirine imrenerek, kütüphâneler kurdurdular ise de, Ḳalḳaşandī'nin dediğine göre, ne bu emîrler, ne de bu medreseleri idâre edenler, büyük kütüphânelerin ehemmiyeti hakkında tam bir fikre sâhip değil idiler (*Ṣubḥ al-aʿşā*, I, 467).

Daha sonraki asırlarda da câmi ve medreselere kitap bağışlıyan âlimlere rastlıyoruz. Bu kitaplar vakıf veya mülkiyeti devredilmez eşyâ olarak, verilmekte idi ise de, kütüphâne me'mûrları, bir çok hâllerde, akla hayâle sığmaz bir sahtekârlıkla, bu değerli eserlerin yalnız kaybolmasına göz yummakla kalmamışlar, bu işe ön-ayak da olmuşlardır. Bu kütüphânelere ebedî kaydı ile verilen yazmanın üçüncü şahısların eline geçtiği veya Avrupa'nın büyük kütüphânelerine mal edildiği çok görülmüştür. Üstelik, bir çok hâllerde, kütüphâne kurulduktan az bir zaman sonra, müthiş bir ihmâl baş gösteriyor ve kitaplar, talebelerin bilgisini arttırmağa yarıyacak yerde, kitap kurtlarına yem oluyordu. Kütühâne me'mûrları, gerektiği üzere, sık-sık kontrol edilmediğinden, kendilerine emânet edilen kitapları, çok zaman, o derece fena bir duruma düşürüyorlardı ki, kullandıkça param-parça olmaları önlenmiyordu. Şimdi Londra'daki India Office'de bulunan Delhi imparatorluk kütüphânesinin bir kısım kitapları, bu ihmâlin gözle görünür bir örneğidir. Ciltlerde bir çok değerli eser bulunmasına rağmen, onları talebelerin okumasına âmâde tutmak için, kütüphâneciler, büyük bir ihmâlin ve kitap kurtlarının tahribâtını telâfi etmek gibi, çetin bir işi başarmak zorunda kalmaktadırlar.

Zamanla bu durum değişmiştir. [XIX. asrın sonlarında, Abdülhamid II.'in emri ile, evvelâ İstanbul ve başka Osmanlı ülkelerindeki kütüphâneler tertip ve tanzim edilerek, bir çokların fihristleri bastırıldı. Yine aynı hukümdarın emir ve teşvikı ile, Mısır'daki dağınık kütüphâneler toplanarak, Kahire'deki Hidiv kütüphânesi (bugün Dār al-Kutub al-Miṣrīya) teşkil edilmiş ve asırların ihmâline rağmen mahvolmamış bulunanan bu ciltlerdeki değerli eserler bir araya getirilmek sûreti ile, bu husûta ilk adım atılmıştır]. Kahire'yi ziyâret imkânını bulan bu âlimler bu kütüphânenin değerli eserlerinden faydalanabilmektedirler. İstanbul'un muhtelif kütüphânelerinde bulunan ve her türlü tahminleri aşan değerdeki eserlerin, bir çok hallerde, çok yanlış olmakla beraber, fihristleri yapılmış ve bir kısmı basılmış bulunmaktadır (aş. bk.).

Medine'de ve Irak'ta bir çok mühim kütüphâneler vardır. Şam'daki Ẓāhirīya, Fās ve Tunus'un büyük câmilerindeki kütüphânelerin de kataloğları tam değildir. Avrupa âlimlerinin bu kütüphânelerdeki değerli eserlerden faydalanmaları çok güç idi. Hindistan'da da yeni bir devir başlamıştır. Haydarâbâd devlet kütüphânesi, Bankipor'daki Ḫudābaḫş kütüphânesi, Rampore ve Bombay'daki Molla Fīrūz kütüphânelerindeki eserlere gösterilen itinâ buna işârettir, Yemen'de, Ṣanʿā'da İmâm Yahya'yı ziyâret edenlerin bana anlattığına göre, imâmın, içinde bâzıları mühim eski yazmalar bulunan, fakat şimdilik avrupalıların istifadesine imkân olmayan muazzam bir kütüphânesi varmış. Şi'îlelerin Kerbelâ ve Necef'teki türbelerinde de mühim kütüphâneler vardır. Şarktan Avrupa'ya, devamlı olarak, büyük değerde eski yazmaların geçmiş olması da gösteriyor ki, çok daha eski yazmalar, tahminlerin hilâfına asırların tahribinden kurtarılmıştır. Mahvolabilecek bir çok eserler kâğıt ve mürekkep cinsinin iyiliği sâyesinde, muhâfaza edilebilmiştir. Ayrıca, büyük kütüphânelerin dağılması sırasında kitapların husûsî şahısların eline geçmiş olması da muhtemeldir ki, bunlar bugün birer-birer meydana çıkmaktadır. Başka bir delil de, şarkta bir çok eski ve değerli yazmalardan müteşekkil husûsî

kolleksiyonların bulunmasıdır; msl. bizce bilinen diğer kütüphâneler arasında, Bagdad'da Seyyid Ṣadr al-Dīn'in, Kahire'de Aḥmed Taymur Başa'nın kütüphâneleri vardır ki, bu sonuncusu şimdi Dār al-Kutub al-Miṣrīya'ye yazık ki, bir çok husûsî kütüphâne sâhipleri, bir çok hâllerde, kitapları hakkında hiç bir bilgi vermemektedirler. Gerek arapça, gerek farsça, eski edebiyat âbidelerinin herkesin istifâdesine açılmasının zarûrî olduğu keyfiyeti git-gide idrâk edildiğinden, kütüphâne sâhipleri en nâdir eserlerin bâzılarını bastırmağa başlamışlardır. Bu hizmetin değeri lâyıkı ile anlaşıldığı gün, şark kütüphânelerinde saklanan eserlerin büyük kısmının, önümüzdeki elli yıl içinde, âlimlerin eline geçeceğini umabiliriz. (F. KRENKOW.)

K ü t ü p h â n e l e r i n t a n z i m i, i d â r e s i v e k u l l a n ı l m a s ı. IV. (X.) asırda, islâm ülkelerinde, kütüphâne olarak yapılan müstakil binâlar var idi. Msl. Bahā' al-Davla'nın vezîri Sābūr b. Ardaşīr 381 (991)'de Bagdad'da, Karḫ mahallesinde, 10.000'den fazla cilt ihtivâ eden bir *Dār al-kutub* yaptırmıştı (İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, IX, 246; Yāḳūt, *Muʿcam*, I, 799). Coğrafya âlimi al-Muḳaddasī (s. 449), Şiraz'da Büveyhî ʿAżud al-Davla (338—372 = 949—982)'nin yaptırdığı muazzam kütüphâneyi görmüş idi. Bu kütüphâne müstakil bir bina olup, büyük bir dehliz ile, üç tarafında bir çok odalar (*ḫazā'in*) bulunan üstü kubbeli uzun bir yapıdan ibâret idi. Üstü kubbeli kısmın ve odaların duvarlarında, 3 zirâ genişliğinde ve yüksekliğinde, kapakları yukarıdan aşağıya doğru açılan, üzerleri süslü tahta dolaplar var idi. Kitaplar tahta raflarda üst-üste durmakta idi. Kahire'de, Fâtımî kütüphânelerinde kullanılan dolaplar ise, başka türlü tasvir edilmektedir (Maḳrizī, *Ḫiṭaṭ*, Kahire, 1270, I, 409). Raflar (*rufūf*), yan taraflarından müstakil gözlere (*ḫāciz*) bölünmüş olup, her birinin kilitli ve menteşeli kapakları vardı. Ufak-ufak gözlere bölünmüş olan açık raflar ise, Yaḥyā b. Maḥmūd'un 634 (1237)'e âit bir minyatüründe görmek kabildir. Bu minyatür ve Basra'daki bir kütüphâneyi temsil eden bir yazma da Paris (arab. 5846)'te bulunmaktadır (Blochet, *Les enluminures des mss. Orientaux*, Paris, 1926, levha 10). Aynı zamanda, burada, avrupalılara yabancı gelen, fakat bugün hâlâ şarkta kullanılan usûle göre, kitapların üst-üste konulmuş olduğunu görüyoruz. Bu da şarklıların eser adlarını kısaca kitabın üst veya alt kenarına yazmak husûsundaki âdetlerini (buna pek ender olarak garpta da rastlanır) izah etmektedir.

Kitaplar, çeşitli ilim şûbelerine göre, sistemli olarak, dizilirdi. *Kur'an* nüshaları, umûmiyetle husûsî bir yere konurdu. Msl. Fâtımî kütüphânelerinde *Kur'an* nüshaları diğer kitaplardan daha yüksek bir yere konulmakta idi. Muhtelif kitapların bîr çok nüshaları bulunmakta idi. Bu sâyede, aynı eseri bir çok kimseler okuyabiliyor, aynı zamanda, bir âlim herhangi bir yazmanın bir yerini okunmaz hâlde bulunca, bir başka nüshaya başvurabiliyordu. Msl. Kahire'deki Fâtımî kütüphânesinde, Ḫalīl'in *Kitāb al-ʿayn*'inden 30, al-Ṭabarī'nin *Tārīḫ*'inden 20 ve eğer rakamda bir yanlışlık yoksa, İbn Durayd'in *Camhara*'sinden de 100 nüsha bulunmakta idi.

K a t a l o g l a r, ya eserlerin, ihtimal muhtelif ilim şûbelerine göre, adlarını ihtiva eden bir kaç defterden veyahut Fâtımî kütphânesinde oldğu gibi, her odanın kapısına yapıştırılan ve içerisindeki kitapları gösteren cedvellerden ibâret idi.

Umûmiyetle her kütüphânede bir müdür (*ṣāḥib*) ve kütüphânenin ehemmiyetine göre de, bir veya bir kaç hâfız-ı kütüp (*ḫāzin*), müstensihler (*nāsiḫ*) ve hademe (*farrāş*) bulunuyordu. En meşhur âlimler hâfız-ı kütüplük vazifesinde bulunuyordu. Msl. İbn Miskavayhi, Rayy'de vezir Abu 'l-Faḍl al-ʿAmīd'in hâfız-ı kütübü (İbn Miskavayhi, *Tacārib al-umam*, nşr. Amedroz ve Margoliouth, Oxford, 1921, metin II, 224, trc. V, 237); dinî yazılar yazan al-Ṣabuştī (ölm. 390 = 1000) de al-ʿAzīz zamanında, Kahire Fâtımî kütüphânesi hâfız-ı kütübü idi (İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, I, 338).

Kitap sayısı, kısmen satın alma yolu ile, kısmen de kütüphâneye bağlı müstensihler tarafından yazma eserlerin istinsâhı ile artıyordu. al-Maḳrizī bir kütüphâne bütçesini kayd etmiştir (I, 459). Buna göre, halife al-Ḥākim (386 — 411 = 996 — 1020) her yıl, *Dār al-ʿilm* için, 257 dinar sarf etmekte idi. Masraflar şu şekilde taksim ediliyordu:

	Dinar
ʿAbbadān hasırları v. b.	10
Müstensihler için kâğıt	90
Hâfız-ı kütübün maaşı	48
İçme suyu	10
Hademe ücreti	15
Kâğıt, mürekkep ve kamış kalemlerin tevzi memûru	12
Kapı perdelerinin tâmiri	1
Kitapların tâmiri	12
Kış için keçe	5
Kış için battâniye	4

Umûmiyetle her kes kütüphâne'erden parasız olarak faydalanabilirdi. Kâğıt, mürekkep ve kamış kalem idâre tarafından sağlanırdı. Hattâ bâzı husûsî kütüphâneler, bilhassa uzaklardan gelip çalışmak isteyen âlimlerin emrine ayrılmıştı. Kütüphâne odaları dışında, eserlerden faydalanmak için, umûmiyetle, rehin bırakmak gerekirdi. Yāḳūt (ölm. 626—1229, *Muʿcam*, IV, 509 v.d.) rehin istemeden, 200 dinar değerinde, 200'den fazla cildi evine götürmesine müsâade eden Marv kütüphânelerinin lutufkârlıklarını öğüyor. Bu husûs ile alâkalı olarak, 21 safer 799 (24 teşrin II, 1396) tarihli vakfiye dikkate değer; İbn Ḫaldūn, bu vesika ile, *Kitāb al-ʿibar* adlı eserini Fas'taki Cāmiʿ al-Ḳaravīyīn kütüphânesine bağışlamıştır. Bu vesikaya göre, mezkûr yazma, zâtî değeri olan bir rehin karşılığında, o da güvenilebilen ve emin bir kimseye, en çok iki ay müddetle, emânet edilebilirdi. Çünkü bu müddet yazmanın istinsahına veya tetkikine kâfî gelirdi. Kütüphâne müdürü bu hukmün yerine getirilmesi ile mükellef idi (Lévi-Provençal, *JA*, 1623, CCIII, 164).

İslâm memleketlerinde aynı zamanda, sırf acele mürâcaatlara mahsus kütüphâneler de vardı. Bu türlü bir kütüphâneye 797 (1395)'de Kahire'de yapılmış olan Madrasat al-Maḥmūdīya'de rastlarız. Caetani'nin faksimile olarak neşrettiği İbn Miskavayhi'nin *Tacārib al-umam* (*GMS*, VII, 6) adlı eserinin yazması bu kütüphâneye âit idi. Bu yazmanın ilk sahifesinde bulunan 15 şâbân 797 (5 Haziran 1395) tarihli vakfiyede şöyle denilmektedir:— „Yukarıda adı geçen vakıf sâhibi eserin tamamının veya bir cildinin medrese dışına, ister rehin karşılığında, ister rehinsiz, çıkarılmamasını şart koşmaktadır". Bununla beraber, 826 (1423) yılında, kütüphânede yapılan bir sayım sonunda, 400 kitabın kaybolduğu görülmüş idi ki, bu rakam mevcut kitapların onda birini teşkil eder. Bunun üzerine medrese mütevellisi vazifesinden azledilmiştir (bk. İbn Ḥacar al-Asḳalānī, Quatremère, s. 64, 70; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 395). IV. (X.) asır için de doğru olan yukarıdaki mâlûmat garptaki vaziyet ile karşılaştırılacak olursa, islâm memleketlerindeki kütüphâne teşkilâtının, her bakımdan garp kütüphâne teşkilâtından bir kaç asır ileride olduğu rahatça söylenebilir. İslâm memleketlerinde kütüphânelere karşı duyulan umûmî ihtiyac, garp memleketlerine nazaran, çok daha evvel kendini hissettirmiştir.

B i b l i y o g r a f y a: Quatremère, *Mémoire sur le goût des livres chez les Orientaux* (*JA*, 1833, seri, VI, 35 — 78; ilâvesi için bk. Hammer Purgstall, *JA*, 1848, 4. seri, IX, 187—198; von Kremer, *Renaissance des Islâms* (Heidelberg, 1922), s. 164 v.d.; Ribera, *Bibliofilos y bibliotecas en la España musulmana* (Saragossa, 1896); Grohmann, *Bibliotheken und Bibliofilen im islamischen Orient* (*Festschrift der Nationalbibliothek in Wien*, 1926, 431—442); M. Hartmann, *Das Bibliothekswesen in den islamishen Ländern* (*Centralblatt f. Bibliothekswesen*, (1899), XVI, 186 v.d.); ayn. mll., *Zur litterarischen Bewegung und zum Buchu. Bibliothekswesen in den islamischen Ländern* (katalog nr. 4, Rudolff Haupt kütüphânesi, Halle 1905). Şarktaki kütüphânelerin teşkilâtını karşılaştırmk için bk. Milkan, *Die Bibliotheken* (*Kultur der Gegenwart*, I, 1, cedvel 2, s. 912), s. 587 v.d. ve bibliyografya, s. 630).

(HEFFENING.)

İ s t a n b u l k ü t ü p h â n e l e r i. Fethi müteâkip İstanbul'da, çeşitli te'sisler arasında, ilk önce câmi medrese ve tekkelerde kitap dolapları, daha sonra başlı-başına kütüphâneler vücûda getirilmiştir. Fâtih Sultan Mehmed'in Eyyûb ve Fâtih câmilerinden birincisine 2000 kadar, ikincisine oldukça yüksek bir yekûnda kitap vakfettiği bu kabîl vakıfların zamanla çoğaldığı biliniyor. Fâtih ayrıca sarây-ı humâyûnda bir dârülkütüb te'sis etmiş ve bu, daha sonra gelen pâdişahlar tarafından zenginleştirilerek, bugün Topkapısarayı kütüphânesi dediğimiz müessese teşekkül etmiştir. Şehirde başlı-başına binâya mâlik olmak üzere kurulan kütüphânelerin ilki Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa [b. bk.]'nın eseridir. Daha sonra, gerek pâdişahlar, gerek devlet erkânı ve gerek ulemâ İstanbul'da vakıf kütüphâneler yaptırdılar. Bu suretle İstanbul kütüphânelerinin adedi çoğaldı.

Köprülü kütüphânesini tâkip eden müstakil kütüphâneler şunlardır: Amca-zâde Hüseyin Paşa (1669), Feyzullah Efendi (1700), Çorlulu Ali Paşa (1708), Şehid Ali Paşa (1715), Damad İbrahim Paşa (1719), Yeni-Câmi (1724), Hekimoğlu Ali Paşa (1733), Cârullah Efendi (1734), Ayasofya (1740), Âtıf Efendi (1741), Âşir Efendi (1741), Fâtih câmii (1742), Nûruosmaniye (1755), Râgıb Paşa (1762), Veliyüddin Efendi (1768), Murad Molla (1775), Hamidiye (1780), Selim Ağa (1781), Lâleli (1802), Hâlet Efendi (1818), Selimiye (1836), Es'ad Efendi (1845), Nâfiz Paşa (1850), Husrev Paşa (1859), Vâlde câmii (1871), Bayezid (1882), Hasan Paşa (1894), Yahya Efendi (1901), Belediye (1931), Şemsi Paşa (1953).

Hemen her mahalle veya semte bir veya iki kütüphâne düşecek kadar iyi tertiplenmiş bulunan umûmî kütüphânelerimizin, zengin

vakıfları ve en ufak ihtiyacları düşünülerek hazırlanmış iç tâlimatnâmeleri vardır.

Bugün bu kütüphânelerin bir kısmı bir müessese hâlinde toplanmış câmilere vakfedilen kitaplar da kısmen başka kütüphânelere karışmak suretiyle ortadan kaybolmuştur.

KÜTÜBÎ. AL-KUTUBÎ, ṢALĀḤ (yahut FAḪR) AL-DÎN MUḤAMMED B. ṢĀKİR AL-ḤALABÎ, arap tarihçi ve hâl tercümecisi. Hayatına âit bildiğimiz tek vak'a İbn Ḥacar al-ʿAsḳalānî [b. bk.]'nin neşredilmemiş, fakat Brockelmann tarafından *GAL*, II, 48'de faydalanılmış olan *Kitāb al-durar al-kāmina fī aʿyān al-miʾa al-ṯāmina*'sinde bulunmaktadır. Bu kaynağa göre, al-Kutubî Halep ve Şam'da tahsil etmiş ve sahaflıktan büyük bir servet kazanmıştır. 764 senesinin ramazan ayında (hazîran/temmûz 1363) ölmüştür. Bununla berâber eserlerinin en meşhûru ve yegâne basılmış olanı (İbn Ḫallikān'ın *Vafayāt*'ının zeyli olan) *Favāt al-vafayāt* (Bulak, 1283, 1299)'ta, ölüm tarihini 773 olarak gösteren bir hâl tercümesi vardır; tâbi'i ayrıca hâşiye şeklinde, bu husûstaki şüphelerini belirtmiştir. Bu tenâkuz Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke* (*AGW Gött.*, 1882, XXVIII v.d.), s. 178, nr. 422'de, tatmin edici bir şekilde, açıklanmıştır. Bahsi geçen hal tercümesindeki tarihi 733 olmak lâzımdır.

Eserlerinden bir de şunları biliyoruz: 1. *Ravżat al-aẕkār va ḥadīḳat al-aš'ār*, bir gazeller mecmuası (Kâtib Çelebî, nr. 6622), 2. *ʿUyūn al-tavārīḫ*, krş. Brockelmann, *göst. yer.*; Kâtib Çelebî'ye göre, nr. 8463, eserin tamamı 6 cilddir. (M. PLESSNER.)

KÜVEYT. AL-KUVAYT, Arabistan'ın Basra körfezi sâhilinde 29° 20′ şimâl arzı ve 48° şark tûlünde bir liman olup, aynı isimli küçük devletin merkezidir. Sâhil boyunca şimâlden cenûba 300 km.'yi geçen bir uzunluğu olan Küveyt arâzisi, kara tarafından, Irak ve Saʿūdî Arabistan toprakları ile tahdit edilmiş olup, mesâhası 5.000 km². kadardır. Arâzi Küveyt körfezi şimâlinde kumlu ve cenupta ise, yer-yer kumlu ve killidir. Dar ve münbit arâzi şeridi üzerinde hurma ağaçları yetişir ve hubûbat ekilir. Umûmiyetle alçak olan sâhil önünde deniz çok sığ olup, kıyıdan 30—50 mil uzaklarda bile limana girecek gemilerin hareketini güçleştiren kumsallar ve kayalar bulunur. Bununla berâber, Basra körfezinin garp sâhillerinde iyi denilebilecek iki liman al-Kuvayt ile al-Baḥrayn'dir ve Küveyt limanına buharlı büyük gemiler de girebilir. 10 mil genişliği ve 19 mil uzunluğu olan Küveyt koyu, Basra körfezinin şimâl-i garbî köşesine genişçe açılır ve büyük kısmında gemilerin demirlemesine elverişli bir durum alır. Bununla berâber, 20 kademden fazla su çeken gemiler şehirden 2 mil kadar açıkta durmak zorunda kalırlar. Şehir çok geniş bir yer kaplar ve sokakları temiz tutulur. 1921'den beri 4 m. yükseklikte ve 9 km. fazla uzunlukta bir sûr şehri kuşatmaktadır. Saʿūdîlerin korkusundan yaptırılan bu sûrun 5 büyük ve 57 küçük burcu vardır. Küveyt'in iklimi sıcak ise de, sihhate zararlı değildir; yalnız yağışların yok denecek derecede azlığı ile berâber, içecek su bulmakta güçlük çekilir. İçecek su, gemiler ile, üç günlük mesâfede bulunan Basra'dan getirtilmektedir. İçme suyu, Küveyt için gerçekten mühim bir idhâl maddesidir. Ayrıca dışardan hububat getirtilir ve dışarıya yün, iç-yağı ve deri ihrâc edilir. Küveyt, Necrân yolu ile, Yemen'den gelen kahve kervanları için, mühim bir mübâdele yeri olduğu gibi, Necd'in makbûl atları Hindistan'a gönderilmek üzere, buradan gemilere bindirilir. Küveyt'in hinterlandını teşkil eden Cabal Şammar arâzisi, idhâlât ve ihrâcatından dolayı, Küveyt limanına bağlı olduğundan, bu arâzi Saʿūdîler tarafından istilâ edilmezden evvel, İbn Raşîd hânedanı Küveyt emîleri ile iyi geçinmeğe pek ehemmiyet verirlerdi. Son senelere gelinceye kadar, şahrin nüfusu hakkında verilen rakamlar 18.000 ile 35.000 arasında değişmekte idi. Diğer taraftan bütün emîrlik topraklarında yaşayan nüfus 50.000 (37.000'i yerleşik, 13.000'i göçebe) tahmin ediliyordu. Şimdi bu sayı 100.000'i aşmış olmalıdır. Yerleşik nüfusun 1.000 kadarı iranlı olup, bunlar buraya Savād'daki arap fütühatından evvel yerleşmişlerdi. Limana girip-çıkan yüzlerce küçük gemiden başka, burası buharlı vapurların işletildiği muntazam bir hat ile Hindistan'a da bağlıdır. Dâhilî ticâret sâhasında Baḥrayn adasının limanı olan Manāma Küveyt'e rekabet eder ise de, Küveyt'in, Basra'ya bir demir-yolu ile bağlandığı takdirde, istikbâli parlâktır (aş. bk.). Çünkü Küveyt, Baḥrayn ile birlikte, Vehhâbî ülkesinin tek mühim mahrecidir.

Şehrin kuruluşu hakkında mevsûk bir bilgiye sâhip değiliz; bununla berâber, buranın nisbeten yakın bir zamanda kurulmuş olduğu kabûl edilir. Savād'ı arapların akınlarından korumak üzere, Sābūr Ẕu'l-Aktāf tarafından, Fırat'ın garbındaki arâzide Hīt'ten itibâren kazdırılan büyük hendek Küveyt'in garbında, bugün yelkenli küçük gemilerin rüzgârdan barınmak üzere sığındıkları Kāẓima koyunda, sona eriyordu. 12 (633) yılında burada Ḫālid b. al-Valīd'in kumandasındaki arap ordusu ile Hurmuz'ün kumandasındaki iranlılar arasında, bu sonuncuların yenilemesi ile neticelenen bir muhârebe oldu. XVI. asırda portekizliler bu sâhile yerleştiler. Onlardan kalan tek eser bir kale harâbesidir. Fakat portekizliler Küveyt'in ismini zikretmedikleri gibi, Küveyt şehri de „küçük kale" mânasına gelen adını mezkûr kaleden almış olmasa gerektir. İranlılar buraya al-Ḳrēm derlerdi ki, Niebuhr da böyle kaydetmiştir. Küveyt'in ancak XVII. asrın başında teʾsis edilmiş olması muhtemel görünüyor. Fakat bunun, merkezî Arabistan aşiretlerine mensup ferdler tarafından mı, yoksa Ḫōr ʿAbd Allāh taraflarında Umm Ḳaṣr'dan gelen muhâcirler tarafıadan mı yapıldığı, kat'î olarak, ifâde edilemez. Bombay idâresinin vesikaları ve Midhat Paşa'nın notları, daha mâkûl görünen birinci faraziyeyi desteklemektedir.

Şehir kurulduktan sonra, hayli sür'atle gelişmiştir. 1760 senesini tâkip eden ilk yıllarda, Niebuhr'a göre, Küveyt'in 800 gemisi vardı ve nüfusu 10.000'i buluyordu. Bunlar bilhassa balıkçılık ve inci avcılığı ile geçinirlerdi. Basra 1776'da iranlılar tarafından işgâl edildiği sırada Hindistan ile Bagdad, Halep, İzmir ve İstanbul arasındaki ticâret Basra yolunu tâkip edememiş, Küveyt, Basra'nın yerini almak suretiyle, daha da gelişmiş idi. 1793'te ingilizlerin Basra'daki ticârî müessesesi Küveyt'e nakledildi ve başlangıçta pek sönük görünen liman, İngiltere'nin Basra körfezi politikası bakımından, birden-bire büyük ehemmiyet kazandı. Büyük Britanya daha 1805'te Küveyt şehrini himâyesi altına almış ve onu Vehhâbîlerin tecâvüz niyetlerine karşı korumağa teşebbüs etmiş ise de, böyle bir teşebbüsün arkası gelmemişti. Basra'da bulunan ingiliz siyâsî meʾmûru 1821'de Küveyt topraklarına dâhil olan Faylaka'ya yerleşti. Daha bu tarihte Küveyt, Bâbıâliden yüz çevirerek, az-çok müstakil bir vaziyet almıştı. Bununla berâber, Küveyt şeyhi 1829'da Osmanlı devletinin hâkimiyetini kabûl edip, bir vergi ödemek zorunda kaldı ve bunun neticesi olarak, Bagdad eyâletine, evvelce olduğundan daha sıkı bir bağ ile, bağlandı. Hattâ Küveyt şeyhi gemilerine osmanlı bayrağı çekerek, muayyen bir tahsisat mukabilinde, Basra limanını korumağı taahhüt etti (1845). 1853'te doğrudan-doğruya Osmanlı devletinin himâyesi altına girdi, 1863 ve 1865'te Şaṭṭ al-ʿArab munsabını korumağı üstüne aldı. 1869/1870'te Bagdad'ın kudretli ve dirâyetli vâlisi Midhat Paşa al-Ḥasa' seferinde, Küveyt şeyhi ʿAbd Allah b. Ṣabbaḥ'ın kendisine yardımını teʾmin etti ve genç Mubârak b. Ṣabbāḥ, kara kuvvetleri kumandanı sıfatı ile, bu sefere katıldı. Neticede al-Ḥasa' işgâl edilerek, Necd ismi ile, Bagdad vilâyetine bağlandı. Fakat XIX. asrın sonuna doğru Küveyt Arabistan'da baş-gösteren bir harekete kapılınca, Bâbıâlînin nufûzu sarsıldı,

al-Riyāż emîri ʿAbd al-Raḥmān b. Saʿūd, Muḥammed b. Raşîd tarafından, mağlûp edilerek, 1891'de al-Hufhūf'a kaçmış ve osmanlı himâyesi altına girerek, Bagdad ve İstanbul'a da gitmiş idi. Basra'ya şâhâne hediyeler ile döndü ise de, kaybetmiş olduğu emîrliğin tekrar eline geçmesi husûsunda hukûmetin kendisine yardımda bulunmayacağını anlayarak, Küveyt hukümdarı Mubārak al-Ṣabbāḥ'ın yanına gitti. Rakibi İbn Raşîd'in emîrliği 1892'de Arabistan'ın üçte ikisinden fazlasına yayılmış olmakla berâber, hiç bir yerde sâhile kadar uzanmadığı için, hâric ile temâs teʾmin edebilmek üzere, emîr sâhil şehirlerine hâkim olanlar ve al-Ḥasa', Irak ve Suriye'deki türk memûrları ile iyi geçinmek zorunda bulunuyor idi. Muhtac olduğu silâhların büyük kısmı kendisine Küveyt limanından ve al-Ḥasa'daki küçük türk limanı al-ʿAḳēr (al-ʿUḳayr)'den geçerek, geliyordu. Fakat İbn Saʿūd'un İstanbul seyahatinden ve Küveyt'e yerleşmesinden itibâren, bu iki limanda İbn Raşîd'e karşı o derece kûçlükler çıkartıldı ki, o da bu limanlardan birini ele geçirmeğe karar verdi. Fakat Osmanlı devletini gücendirmek istemediğinden, coğrafî vaziyeti bakımından da kendisi için daha elverişli olan ve XIX. asrın sonlarından beri al-Riyāż'a giden ticâret kervanlarına hareket noktası teşkil eden Küveyt'e saldırmağa karar verdi. Bundan başka, Küveyt şeyhi bir müddetten beri Bâbıâliye karşı dikbaşlılık da etmekte idi. Böylelikle türklerin kendisine karşı cephe alacaklarından pek korkmayan Muḥammed b. Raşîd ile Mubārak b. Ṣabbāḥ arasında 1895'te ciddî çatışmalar başladı. Bu çatışmalar İbn Raşîd hânedanı için çok zararlı oldu ve Küveyt şeyhinin de İngiltere'ye müttefik vaziyetine girmesi ile neticelendi. 1897'de Muḥammed b. Raşîd zehirlenerek öldü ise de, halefi ʿAbd al-ʿAzīz Küveyt'e karşı savaşa devam etti. Bu sırada ʿAbd al-Raḥmān b. Saʿūd da onun aleyhinde çalışıyordu. ʿAbd al-ʿAzīz Küveyt'e karşı olan teşebbüslerinde Osmanlı devletinden yardım gördü; zirâ Bâbıâli, 1897'de kendisine Küveyt kaymakamı unvânı vermiş olmasına rağmen, tâbî bulunduğu Basra vâlisinin sözünü dinlemeyen şeyh Mubārak Ṣabbāḥ'ı devirmek istiyordu. Şeyh ise, İngiltere himâyesine girmek ve bu suretle bir takım maddî faydalar teʾmin etmek niyetinde idi. Önceleri İngiltere onun teklîflerini reddetti. Fakat Bagdad demir-yolu projesinde Bagdad — Kerbelâ — Necef — Zubayr — Basra hattının inşâ edilerek, Zubayr'den Küveyt'e uzatıl-

ması fikri ortaya çıkınca, bu proje tahakkuk ettiği takdirde, Almanya ve Türkiye Basra körfezi kıyılarına inmiş olacaklarından, Hindistan'daki menfaatleri dolayısı ile Bagdad hattı meselesini dikkatle tâkip eden İngiltere, bu tasavvuru önlemek için, tedbirler almağa başladı. Bütün kudreti ile Basra körfezinde İngiltere'den başka bir devletin nufûz te'sis etmemesi politikasını tatbika çalışan Hindistan umûmî vâlisi Lord Curzon, Bender Būşīr'deki ingiliz siyâsî me'mûru miralay Meade'i Küveyt şeyhi ile bir muâhede imzalamağa me'mûr etti. Önce gizli tutulan bu muâhede ehemmiyetli bir huküm ihtivâ etmekte idi; şöyle ki, emîr kendi topraklarından her hangi bir parçasını İngiltere'den gayri hiç bir devlete ve İngiltere'den başka devletlerin tebeasına terketmemek veya kiralamamak ve İngiltere'nin muvafakati olmadan, hiç bir ecnebi temsilci kabûl etmemek taahhüdünde bulunuyor; buna karşılık kendisine tahsisat verildiği gibi, İngiltere'den ve Fransa'dan mühim silâh idhâlâtı mânasına gelen bir takım kolaylıklar da te'min olunuyordu. Bu muâhede 23 kânûn II. 1899'da imza edildi. Almanya'nın baş-konsolosu Stemrich Bagdad demir-yolu tetkik komisyonunun reisi sıfatı ile, Küveyt şeyhi ile, demir-yolunun nihâyetleneceği mahal hakkında anlaşmak ve Küveyt körfezi sâhilinde Rās Ḳāẓima mevkiinde bir imtiyaz te'minine çalışmak üzere, 1900 yılı başlarında buraya gelince, şeyh İngiltere ile akdettiği muâhede hukmüne göre, her hangi bir müzakereye girişmeğe yanaşmadı.

1900 yılı ilk baharında Mubārak b. Ṣabbāḥ ile İbn al-Raşīd arasında mücâdele tekrar başladı. İbn Ṣabbāḥ, Şammarlere âit büyük bir kervana saldırarak, binden fazla deve ele geçirdi. Aynı ilk baharda yine böyle bir tecâvüz İbn al-Raşīd'in Irak'a gönderdiği ve al-Samāva'den bütün kış mevsimine mahsus elbise, gıda maddeleri ve cephâne yüklü olarak, hareket eden bir kervana yöneltildi ise de, kervan türk kuvvetleri ile muhâfaza edildiği için, ʿAbd al-ʿAzīz takviye getirmeğe fırsat bularak, kervanı zarara uğratmadan, Ḥāyel'e kadar götürdü. 1901 kânûn. II'de Mubārak b. Ṣabbāḥ, Şammar emîrinin boyunduruğundan kurtulmak istiyen bâzı aşîretler ve ona cenuptan hemhudut olan bâzı mevkilerin hâkimleri ile birleşerek, tekrar harekete geçti. Fakat şubat sonlarında âsî ordunun bir kısmı al-Bekriye civarında bozguna uğradığı gibi, İbn al-Raşīd'e karşı baş-kaldıran mevkiler tekrar itâat altına girdikleri için, yardımdan mahrum kalan İbn Ṣabbāḥ kuvvetleri 17 mart 1901'de, ʿAbd al-ʿAzīz b. Raşīd tarafından, al-Ṣarīf civarında imhâ edildi. Bunun üzerine ʿAbd al-ʿAzīz b. Raşīd mühim kuvvetlerle Küveyt'e karşı harekete geçti ise de, bu kuvvetler al-Nbāc'tan Küveyt'e giden kervan yolu üzerinde al-Ḥafar'den öteye gidemediler. Zîra ʿAbd al-ʿAzīz topraklarının cenup kısmında, kendisinin Küveyt seferi ile meşgûl olmasından fırsat bulan hasımlarının eli ile büyük bir isyân çıktığını haber almış idi. Türk askerleri ile yüklü bir Osmanlı firkateyni o sırada Küveyt limanına geldi ise de, hiç bir teşebbüse geçmeden, geri dönmek zorunda kaldı; zîrâ ingiliz Hindistan hukûmeti Küveyt şeyhini korumak için, buraya bir harp gemisi yollamış ve bu geminin süvârisi olan Pears türk kuvvetlerinin karaya çıkarılmasını önlemiş idi. ʿAbd al-ʿAzīz'i Küveyt seferinden vazgeçirten sebep, yalnız memleketinde vukûa gelen isyan olmayıp, Küveyt limanında ingiliz gemilerinin bulunduğunu ve ingiliz kuvvetlerinin sâhilden 30 km. kadar içeride bir yere müfrezeler gönderdiklerini haber alması da bu kararında âmil olmuş idi. ʿAbd al-ʿAzīz b. Raşīd, İngilterde ile açıktan-açığa mücâdeleye girmedikçe, daha ileri gidemezdi; bahusus ki, Osmanlı devleti de 1901 eylülünde Küveyt'teki durumu kabûl etmiş ve İngiltere bu şehri işgâl ve memleket üzerine himâye te'sis etmedikçe, buraya asker göndermemeğe râzı olmuş idi. Fakat ertesi yıl (1902) Osmanlı devleti Umm Ḳaṣr'da, Safvān'da ve Bubian adasında karakollar meydana getirince, İngiltere, kuvvet ve diplomasi yolu ile, müdâhale etti; zîra Küveyt şeyhi Bagdad demir-yolunun nihâyet noktası olabilmesi bakımından, pek mühim olan bu topraklar üzerinde hak iddia ettiği gibi, Ḫor ʿAbd Allah'ın şimâl-i garbîsinde bulunan sâhayı, 20 ingiliz mili mesâfeye kadar, istemekte idi. 1907 de Mubārak b. Ṣabbāḥ ile yeni bir muâhede akdetti ve 1913'te İngiltere ile Türkiye arasında bir anlaşma imzalandı ki, bunun ilk altı maddesinde Küveyt Osmanlı imparatorluğu dâhilinde muhtar bir kaza olarak kabûl ediliyor ve 5. ve 7. maddelerde Küveyt topraklarının sınırları daha açıkça tâyin olunuyor, İngiltere ile Küveyt şeyhi arasında akdedilmiş olan muâhedelerin mer'iyeti tasdik ediliyordu. Osmanlı devletin'n Küveyt şeyhi nezdinde bir temsilci bulundurmasına müsâade ediliyordu. Bagdad demir-yolunun nereye kadar uzanacağı meselesi ise, Bagdad demir-yolu şirketinin Bagdad—Basra hattını yapması ve Küveyt'e doğru uzatılacak şûbe hattının ise, bir ingiliz kumpanyası tarafından yaptırılması gibi, bir hall şekline bağlanıyardu. 1914 harbi bu muâhedenin tasdikine engel oldu. Harbin daha başlarında İngiltere Küveyt'in, kendi himâyesi altında müstakil bir emîrlik olduğunu ilân etmişti. Dâhilî Arabistan hukümdarı sıfatı ile, Küveyt'e karşı husûsî bir alâka gösteren ʿAbd al-ʿAzīz b. Saʿūd ile yapılan müzâkereler neticesinde, Mubārak ve İbn Saʿūd arasında 26 kânûn I. 1915'te bir muâhede imzalandı. İbn Saʿūd Küveyt ile civarında 70 ingilz mili kutrunda bir sâha üzerinde hak iddiasından vazgeçiyor ve bu arâzi Küveyt emîrinin mülkü olarak, kabûl ediliyordu. 3 kânûn II. 1916'da ölen Mubārak b. Ṣabbāḥ, üç evlât bıraktı ki, bunlar (Cābir, Sālim ve Nāṣir) tahta çıkmak için birbirleri ile mücâdele ettiler. Küveyt'in şehir halkı Nāṣir'e taraftar idi, Sālim ise, aşîretleri kendi tarafına kazanmış idi; bunların yardımı ile kardeşlerini ve taraftarlarını mağlûp etti. Bununla berâber Cābir, babasının hakikî vârisi sayılıyordu. Bunun 1916 sonlarında vefatı üzerine, her ne kadar Nāṣir İngiltere tarafından desteklenmekte idi ise de, Sālim başa geçirildi. Birinci dünya harbi sıralarında Sālim, Türkiye'nin müttefiki olan Şammar emîrinin kervanlarını himâye etmek suretiyle Türkiye'ye dost bir politika tâkip ettiğini göstermiş idi. 1917 eylülünde, İngiltere'nin ablukasına rağmen, 3.000 develik bir kervan Küveyt'ten Ḥāyel'e gidebilmişti. Sālim 2 şubat 1921'de öldü. Cābir'in oğlu Aḥmed onun yerine geçti. Bu zât 31 teşrin I. 1919'da Arabistan emîrlerinin İngiltere kıralı tarafından kabûl edilişleri sırasında, Küveyt'i temsil etmiş idi. Nihâyet 1949 yılında yerine Sālim'in oğlu ʿAbd Allāh geçti ki, Küveyt'in yer yüzündeki en zengin petrol memleketlerinden biri durumuna geçmesi bunun zamanına rastlar.

[Petrol araştırmaları Küveyt'te ikinci dünya harbinden önce başlamış, 1934'te Angló-Iranian Oil Company (ingiliz) ve Gulf Oil Corporation (amerikan)'ın yarı-yarıya iştirâkleri ile kurulan Kuweit Oil Company, 1938 de Küveyt'in 40 km. kadar cenûbundaki Burgan petrol havzasını işletmeğe teşebbüs etmiş ise de, çok geçmeden, harp yüzünden bu faâliyet durmuş idi. Bu sâhada 1946'da yeniden faâliyete geçilmiş ve o tarihten itibâren Küveyt'te petrol istihsâli baş döndürücü bir hız ile artmıştır. 1946 yılında 800.000 ton ile başlayan bu istihsâl ertesi yıl 2,2 milyona, 1948'de 6,4 milyona, 1949'da 12,4 milyona, 1950'de 17,3 milyona, ve 1951'de 28,2 milyona varmıştır ki, bir kaç yıl önce petrol müstahsilleri arasında ismi bile anılmayan bu memleket, o yıl, ehemmiyet derecesi itibârı ile, altıncı sırayı almış bulunuyor idi. Bundan sonra istihsâlini arttırmakta devam eden Küveyt 1952'de İran petrol istihsâlinin duraklaması ile teşvik görüp, daha da ileri giderek, şimdi muhtemelen dünyanın dördüncü büyük müstahsili durumuna geçmiş bulunmaktadır. Böyle bir gelişmenin Küveyt'in hayatında ne kadar esaslı değişmelere sebep olacağı tahmin edilebilir. Küveyt limanında, büyük petrol gemilerine sür'atle petrol yüklemek üzere, denize doğru uzanan 1.500 metrelik bir rıhtım yaptırıldığı gibi, şehirde hastahâne ve mektepler açılmış, petrol kumpanyalarının ve halkın ihtiyâcını karşılamak üzere, deniz suyundan içme suyu elde eden fabrikalar kurulmuştur].

Küveyt emîrlerinin şeceresi şöyledir:

Mubārak b. ʿAbd Allāh al-Ṣabbāḥ
(ölm. 3 kânûn II. 1916)

Cābir	Sālim	Nāṣir
(ölm. 1916 sonu)	(ölm. 2 şubat 1921)	
Aḥmed	ʿAbd Allāh	
(ölm. 1949)		

Bibliyografya: al-Rayḥānī, *Mulūk al-ʿarab*, II, 146—175; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 941 v.d.; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/I, 417 v.d., 563, 603; W. Gifford Palgraves, *Reise in Arabien* (Leipzig, 1868), II, 284 v.d.; H. Burchardt, *Ost-Arabien von Basra bis Maskat auf Grund eigener Reisen* (*Zeitschr. d. Ges. f. Erdk. zu Berlin*, 1906, s. 306 v.d.); L. Caetani, *Annali dell' Islam* (Milano, 1907), s. 133, not 2, 956 v.d., § 192 ve not 5, 7; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England* (*Hamburgische Forschungen*, I, Braunschweig 1916, s. 211, 224—231); A. Musil, *Eben Rašid Österr. Monatschr. f. d. Orient*, XLIII (1917, s. 49, 50, 77—80); ayn. Mll., *Eben Saʿûd* (*ayn. esr.* s. 211, 217, 218, 297, 304—307); *Věci arabské* (*La politique étrangère*, IV, VI), Prag, 1925, s. 568 v.d.); *Handbaoks prepared under the historiçal Section of the Foreign Office*, nr. 76, *Persian Gul* (London, 1920), s. 3, 5, 8 v.d., 12, 29, 30, 38, 41, 51 v.d.; 71, 75; Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I (London, 1923), II, 20, 46, 389; H. Philby, *Das geheimnisvolle Arabien* (Leipzig, 1925), I, 16, 26, 107—110; 112, 230, 231, 246, 290—293, 340; *Map of Arabia and the Persian Gulf*, (F. F. Hunter, *Survey of India*, 1908). *Midhat Paşa Hayat-ı siyâsiyesi, hidematı ...* (İstanbul, 1325), s. 102 v. dd. [Mithat Paşa

hâtıralarında Küveyt hakkında dikkate değer bilgi vermektedir: takriben 6.000 hâneden mürekkep olan Küveyt halkının umûmiyetle şâfi'i olduklarını, ekip-biçecek toprakları bulunmadığından, sâhip oldukları küçük büyük 2.000 'den fazla gemi ile, Bahreyn ve Umman sularında inci avladıklarını, büyük gemiler ile de Hindistan ve Zengibar taraflarına ticârete gittiklerini, önceleri gemilerinde kendilerine mahsûs bir bayrak kullanırken, taarruzdan emin olmak için, bir aralık felemenk veya ingiliz bandırası çekmek mecbûriyetini hissettiklerini anlatır. Evvelce Nâmık Paşa Bagdad vâlisi bulunduğu sırada Küveyt 'in Basra 'ya ilhakına teşebbüs edilmişken, bura halkının her türlü vergiden müstesna bir idâreye alışmış olması yüzünden, buna râzı olmadığını, bu defa 1869 'da kendisinin Küveyt eşrafı ile temasa geçerek, vergiden muaf tutulacaklarını te'min etmesi üzerine, bir anlaşmaya varılarak, Küveyt şeyhine kaymakam unvânı verilip, kadı ve müftü gibi, me'mûrların yerlerinde bırakıldığını, bundan sonra küveytlilerin gemilerine Osmanlı bayrağı çekerek, Aḥsâ' seferinde askerî kuvvetlerin erzak ve eşyasını limana taşımağa 80 gemi tahsis etmiş olduklarını söyler]. (ADOLF GROHMANN.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

KVAṬṬA. [Bk. KUVATTA.]

DÜZELTMELER

ḲĀ'İTBEY mad., s. 107 b, str. 37: ḲĀ'İTBEY yerine ḲĀ'İTBEY olacaktır.

KARABAĞ mad., s. 213 b. str. 47: *imâreti* yerine *imârât*; s. 217 b, str. 3: mad. ḲARABĀGHİ yerine mad. ḲARABĀGH olacaktır.

KARADENİZ mad., s. 245 b, str. 26 v.d.: *ertesi sene* yerine *müteâkip seneler*; str. 28 v d.: Aynı yılda, *1802 'de ... demir ticâreti* yerine *1802 'de ... ticârî seyrüsefer* olacaktır.

KARA-KOYUNLULAR mad., s. 295 a, str. 18: *Kara-Mehmed ile muâsır İbn Hacar (Veliyüddin Ef. kütüp., nr. 2340, 83 b) gibi* yerine *İbn Hacar (Veliyüddin Ef. kütüp, nr. 2340, 83 b) gibi, Kara-Mehmed ile muâsır*; s. 295 b, str. 56: *olamamıştır.* yerine *olamamıştır* (; s. 298 b, str. 13: *Şeneb* yerine *Şenb*; s. 299, str. 9: *1357* yerine *1355*; str. 11: *Zeynel* yerine *Zeynel (?)* ve *Zeynel Bayram* 'ın değil *Yâr Ali* 'nin oğlu; str. 13: *Şah-Mahmud* yerine *Şah-Mansur*; str. 17: *1439* yerine *1437*; str. *25: 1439* yerine 1437; s 301 a, str 40: *1439* yerine *1437*; s. 302 b, str. 29: *1438* yerine *1437*; str. 44: *1439* yerine *1437*; s. 303 b, str. 26: *1463* yerine *1469*; s. 305 a, str. 1: *ayn. mll.* 'den evvel *İbn Taġribirdî, al-Nucûm al-zâhira (nşr. Popper), Berkeley, VI, VII* olacaktır.

KARASU-BAZAR mad., s. 336 b, str. 10: *XIII.* yerine *XVIII.* olacaktır.

KIRIM mad., s. 743 a, str. 16: *Vuef* yerine *Vulf*; s. 761 a, str. 8: *intikam* yerine *intikal*; s. 762 b, str. 22: *1937*, yerine *1937, XXXV, s.* olacaktır.

KIRKLAR-ELİ mad., s. 763 a, str. 38—39: *Cevdet Paşa (Osmanlılar tarihi)* yerine *Cevat Paşa (Osmanlılar, Yâdigâr, İstanbul, 1295)* olacaktır.

KORKUT-ATA mad, s. 860 b, str. 26: *Oğuzan boyundan* yerine *Oğuzun Kayı boyundan*; s. 860 b. str. 41: *s. XIV, gâni* yerine *s. XIV, bir tanesi gâni* s. 860 b, str. 45: *1815, I, 183* yerine *1815, II, 183* olacaktır.

KOSANTİNA mad., s. 866 a, str. 48: *Kosantina* yerine *Constantine* olacaktır.

KOŞMA mad., s. 876 b, str. 29: *kaydederler. Bununla ...* yerine *kaydederler (İhsan Ozanoğlu, Âşık edebiyatı, Medhal, Kastamonu, 1940, s. 26—27)*; s. 877 b, str. 43: *Ankara koşması; Anadolu koşması* yerine *Ankara koşması, Anadolu koşması*; s. 44: *1929; Elpük koşması*; yerine *1929: Elpük koşması*; str. 47: *s. 173; Bayındır* yerine *s. 173: Bayındır*; s. 878 a, str. 24: *ve güfteli kısım* yerine *ve güfteli kısım* olacaktır.

KÖR-OĞLU mad., s. 908 a, str. 56: *rivâyeti* yerine *nüshası*; s. 909 b, str. 38: *rivâyetleri* yerine *rivâyeti*; s. 910 a, str. 17 *bilgimiz, buradaki* yerine *bilgimiz eksiktir, buradaki*; s. 911 b, str. 7: *IX. asır* yerine *XI. asır*; s. 911 b, str. 20: (*ayn. esr.* yerine (*XVI. asır sonuna kadar türk saz şâirleri, İst., 1930, s. 52*); s. 912 a, str. 49: *itibarlı* yerine *itibârla*; s. 912 b, str. 4: *nın, Anadolu* yerine *nın Anadolu*; s. 912 b, str. 9: *an'anesini* yerine *an'anesinin*; s. 912 b, str. 26: *Kiriz-oğlu* yerine *Kizir-oğlu*; s. 913 a, str. 2 v.d.: *Kiriz-oğlu Mustafa*; yerine *Kizir-oğlu Mustafa*; s. 913 b, str. 45: *olduğu Anadolu* yerine *olduğu doğu Anadolu* olacaktır.

KUBBE mad., s. 942 a, str. 29; *802=1399* yerine *805=1403*; s. 943 b, str. 17: *1209=1694* yerine *1220=1805* str. 41: *1087=1676* yerine *1188=1774* olacaktır.